TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLAM ANSİKLOPEDİSİ
(DİA)

MUHADDİS BİYOGRAFİLERİ

Ansiklopedik Muhaddisler Sözlüğü

Derleyen

Mustafa YÜCEER

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ

DİA

MUHADDİS BİYOGRAFİLERİ

ANSİKLOPEDİK MUHADDİSLER SÖZLÜĞÜ

Derleyen

MUSTAFA YÜCEER

Öneri ve görüşleriniz için; mustafayuceer@gmail.com

BAŞLARKEN…

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، اللهم صل وسلم وبارك على عبدك ورسولك محمد،
أشرف الأنبياء وأشرف المرسلين، وعلى آله وصحبه أجمعين، وعلى
من تبعهم بإحسان إلى يوم الدين

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (*DİA*) interaktif kullanıma açıldıktan sonra okurların istifade oranı daha da artmıştır. İlimlerde ihtisaslaşma açısından derinlemesine okumalar yapmak isteyenler için *DİA'da* bulunan maddeleri hadis ilmi çerçevesinde derlediğimiz usul çalışmasından sonra *Ansiklopedik Muhaddisler Sözlüğü* oluşturma gayretine yönelik bu hacimli eser meydana geldi. Çalışmanın usulü -*sahabîleri ayrı bir çalışada ele alacağımız için*- muhadramlar/tâbiîler ile başlayıp günümüze kadar hadisle doğrudan/dolaylı ilişkisi olduğunu düşündüğümüz şahsiyetlerin maddelerini, hicri yıllara göre düzenleme şeklindedir. İçindekiler tablosu olarak hazırladığımız ilk 40 sayfalık kısım ilgili maddelerin tanıtım cümlelerinden oluşmaktadır.

Çalışmanın içeriğinde mevzû rivayet uydurmakla bilinen kimselerin tanıtıldığı maddelerde bulunmaktadır. *DİA'da* bulunan şarkiyatçılara yönelik ayrı bir çalışma yaptığımız için oryantalistler burada değerlendirilmemiştir. Hadis ilmi alanında tarayıp elde ettiğimiz muhaddislere ilave olarak Mustafa Macit Karagözoğlu tarafından yayımlanan *Şekil ve Muhteva Yönünden Diyanet İslam Ansiklopedisi'ndeki Hadis Maddeleri*[1] adlı makalede zikredilen hadis ilmi ile dolaylı olarak ilişkisi olan muhaddislerde eklenmiştir. DİA'nın şekil ve üslubuna dokunulmamış, maddelerde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Her maddenin sonunda yazarı zikredilmiş ancak cilt, sayfa no vb. bilgiler verilmemiştir.

Bu çalışma tâlib-i ilim için iğneyi samanlıktan çıkarma heyecanıdır. Büyük fikirlerin çırağı olan gönlün zikri-erresidir. Kevserî'yi unutmanın/unutturulmasının yüze dökülen kızarıklığıdır. Anadolu Kıtasının sahn-ı semânına açılan avlu kapısıdır ki irfânın tohumları ekilsin artık.

Kul hakkı temel düsturumuz olduğu için bu çalışma, ticari bir amaçla hazırlanmamıştır. Kıymeti dua edildikçe dua paylaşıldıkça artar.

Vira Bismillah diyen her balık kadir bilir diyerek; duamızı bu maddelere emek veren hocalarımıza her an eksik etmeyelim. Niyet tashihi yaparak başladımız ilim yolculuğumuza ışık tutan bütün hocalarımızın Allah ecirlerini kat kat artırsın, cennetin en güzel yerlerini ikram eylesin, imtihanlarını kolay kılsın. İlimle amel edebilmeyi hepimize lutfeylesin. İlmin kibrinden hepimizi korusun. Ahlaklı bir dünya için ahlaklı olmayı ve ahlaklı nesiller yetiştirmeyi nasip eylesin. Vâhibu'l-idrâk müzdâd eylesin îzânımızı.

Mustafa YÜCEER

---

[1] **KARAGÖZOĞLU,** Mustafa Macit, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 11, Sayı 21, 2013.

Ankara/2017

İÇİNDEKİLER

ABDÜLVEHHÂB b. ATÂ el-HAFFÂF عبد الوهاب بن عطاء الخفاف Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf el-Basrî (ö. 204/819-20) Rivayetleri Buhârî dışında Kütüb-i Sitte'de yer alan bir muhaddis. 447

HİCRİ 32’DEN 100’E KADAR

MUHADRAMÛN /TÂBİÎ/ TEBEUTTABİÎN

KÂ‘B el-AHBÂR (كعب الأحبار) Ebû İshâk Kâ‘b b. Mâti‘ b. Heynû‘ el-Himyerî el-Yemânî (ö. 32/652-53 [?]) Benî İsrâil’e dair rivayetleriyle tanınan tâbiî.

---

104 yaşında öldüğüne dair rivayete göre milâdî 551 yılı civarında doğduğu söylenebilir. Yemen’de yaşayan Zûruayn (Zülkelâ) soyundan gelmekte olup dedesinin adı Heysû‘ veya Amr olarak da zikredilmiş, geniş ilmi (hibr / habr, çoğulu ahbâr), yaygın olmayan bir rivayete göre ise mürekkeple (hibr) yazı yazması (Fâris eş-Şidyâk, s. 501) sebebiyle Kâ‘b el-Ahbâr (Kâ‘b el-Hibr) diye anılmıştır. Yemen’de yaşadığı, Resûl-i Ekrem zamanında oraya giden Hz. Ali ile görüşerek İslâmiyet’i kabul ettiği (Vâkıdî, el-Meġāzî, III, 1082-1083) veya Hz. Ebû Bekir devrinde müslüman olduğu (Zehebî, Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 52; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, VIII, 438- 439) yahut Hz. Ömer döneminde Medine’ye geldiği, halifenin Kudüs’te bulunduğunu öğrenince oraya giderek kendisiyle görüştüğü ve onun huzurunda müslüman olduğu kaydedilmektedir. İbn Sa‘d’ın naklettiği bir rivayete göre, bir yahudi âlimi olan babası Tevrat’ın bir kısmını yazıp kendisine vererek onunla yetinmesini tavsiye etmiş, diğer kitaplarını bir dolaba kilitleyip onları okumaması için kendisinden söz almıştır. Ancak İslâm’ın her tarafa yayılması üzerine babasının sakladığı kitapları okuyan Kâ‘b bunlarda Resûlullah ile ümmetinin özelliklerini görünce İslâmiyet’i kabul etmiş, Abbas da onu himayesine almıştır. Kâ‘b’ın müslüman oluşuyla ilgili olarak bazı garip hikâyeler de uydurulmuştur.

Kâ‘b el-Ahbâr, Hz. Ömer ve Suheyb-i Rûmî gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiş, Resûl-i Ekrem’den mürsel olarak rivayette bulunmuştur. Sahâbîlerden Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Ebû Hüreyre ve Muâviye b. Ebû Süfyân kendisinden faydalanmış, Hz. Ömer’in iki âzatlısı Eslem ve Ebû Râfi‘ es-Sâiğ ile Mâlik b. Âmir, Saîd b. Müseyyeb, Atâ b. Yesâr ve Kâ‘b’ın üvey oğulları Tübey el-Himyerî ile Nevf b. Fedâle gibi tâbiîler de ondan rivayette bulunmuştur. Rivayetleri Mâlik’in el-Muvaṭṭaʾı, Dârimî, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî’nin es-Sünen’lerinde yer alan Kâ‘b el-Ahbâr’ın ilk zamanlar kıssa anlattığı, ancak devlet başkanı tarafından görevlendirilmeyen kişilerin kıssa anlatmasını yasaklayan hadisi duyunca (Müsned, IV, 233) bundan vazgeçtiği, Muâviye’nin izin vermesi üzerine de bu işe tekrar başladığı belirtilmektedir (İbn Hacer, el-İṣâbe, V, 650). Zehebî onun Ṣaḥîḥ-i Buḫârî’de rivayeti bulunduğuna işaret etmiş (Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 52), ancak İbn Hacer el-Askalânî bunun doğru olmadığını, söz konusu rivayetin metninde Kâ‘b’ın

adı geçse de (aş. bk.) Muâviye b. Ebû Süfyân'a ait bir değerlendirmenin yer aldığı bu rivayetin Kâ'b'dan gelmediğini belirtmiştir (Tehẕîbü't-Tehẕîb, VIII, 439).

Zehebî, Kâ'b'ın elinde Tevrat'ın tahrif edilmemiş bir nüshası bulunduğu için yahudilere ait kitapları ve bu kitaplardaki sahih ve uydurma haberleri iyi tanıdığını söylemekte (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, III, 490, 494), Ebû Nuaym el-İsfahânî de Kâ'b'ın babasından kalan ve tahrif edilmemiş olduğu söylenen yegâne Tevrat nüshasından özellikle son peygambere inanmanın gereğine ve onun ümmetinin faziletine dair geniş iktibaslar yapmaktadır (Ḥilye, VI, 18-19, 32-35). Ayrıca Kâ'b'ın ölümünden bir müddet önce imha ettiği (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, III, 493-494) bu nüshaya dayanarak yaptığı Kur'an âyetleriyle ilgili bazı yorumların hadislere uygunluğunu gören sahâbenin onu tasvip ettiğine dair haberler rivayet edilmiştir (Ebû Nuaym, V, 372, 374-375, 377, 379, 384, 387; VI, 3, 27, 30). Kâ'b el-Ahbâr Humus'a yerleşmiş, Bizanslılar'la yapılan savaşlara katılmış ve 32 (652-53) yılında burada vefat etmiştir. Ölüm tarihinin 34 veya 35 olduğu, Dımaşk'ta ölüp Bâbüssagīr Kabristanı'na defnedildiği de zikredilmiştir (M. Edîb el-Hüsnî, II, 425).

Kâ'b el-Ahbâr'ın güvenilirliği konusu tartışılmıştır. Onun verdiği bilgilere Hz. Ömer'in ilgi gösterdiği, kendisinden öğüt istediği ve tavsiyelerine uyduğu rivayet edilmiş (İbn Ebû Şeybe, VII, 49; Ebû Nuaym, V, 365, 368, 371, 386, 389, 390; VI, 44), ancak bazı şeyleri nakletmekten vazgeçmediği takdirde kendisini Medine'den süreceğini söylediği belirtilmiştir (Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, I, 544; Ebû Nuaym, V, 374-375). İbn Mes'ûd, rivayetlerinde yer alan gerçek dışı hususlar sebebiyle onu eleştirmiş (Kurtubî, XIV, 357), sahâbe arasında Kâ'b'ın rivayetlerine karşı olumsuz tutum ortaya koyan başka isimlerin de bulunduğu zikredilmiştir (Müsned, II, 486; Mes'ûdî, II, 348-349; İbn Hacer, el-İṣâbe, III, 316).

Öte yandan Kâ'b el-Ahbâr'ı İbn Hibbân eṡ-Ṡiḳāt'ında kaydetmiş, Nevevî, çok bilgili bir âlim olduğuna dair Ebü'd-Derdâ'nın görüşünü zikrettikten sonra geniş bilgisi ve sika kişiliği üzerinde ittifak bulunduğunu söylemiştir. İbn Asâkir ve Ebû Nuaym gibi müelliflerin, eserlerinde ona genişçe yer vermelerinin de kendisine duydukları güvenle açıklanması mümkündür. Zehebî ve İbn Hacer gibi nisbeten müteahhir sayılan muhaddisler Kâ'b'ın biyografisini incelerken kendisini cerhedici bir beyanda bulunmamış, Zehebî ayrıca engin bilgisine ve dindar kişiliğine işaret etmiştir. Zayıf ve metrûk râvilerin biyografilerine dair eserlerde kendisine yer verilmemiş olması da Kâ'b'ın lehinde bir husus olarak değerlendirilebilir.

Kâ'b, İsrâiliyat'a dair rivayetleri ve bazı sahâbîlerin onun hakkındaki beyanları dikkate alınarak çağdaş bazı müellifler tarafından eleştirilmiştir. M. Reşîd Rızâ, Kâ'b'ın bu tür rivayetleri İslâm'a soktuğundan söz ederken kulluk tezahürlerinde de samimi olmadığını söyleyecek kadar ileri gitmiş ve onun bu tarafının pek çok hadisçiye gizli

kaldığını ileri sürmüş (Tefsîrü'l-menâr, VIII, 449), Kâ'b'ı sika kabul eden âlimleri yanılıp aldanmakla suçlamıştır (Remzi Na'nâa, s. 169-170). Reşîd Rızâ'nın bu yaklaşımını Ahmed Emîn ve Ebû Reyye gibi müellifler daha da ileri götürmüş, bu eleştirilere yapılan karşı eleştirilerle tartışma günümüzde de önemini korumuş ve Kâ'b'ı bu eleştirilere karşı savunanlar da olmuştur (meselâ bk. M. Hüseyin ez-Zehebî, s. 95-104; M. Accâc el-Hatîb, s. 317-330; Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, s. 100-105).

Bu değerlendirmeler dikkate alındığında bazı sahâbîlerin kendisinden rivayette bulunduğu, Müslümanlığı kabul edişindeki samimiyetine gölge düşürecek herhangi bir değerlendirme yapmayan bir kişinin, kasıtlı olarak dine yanlış şeyler sokmaya çalışan ve dini tahrip etmek isteyen bir ajan gibi gösterilmesi kabul edilebilir bir husus olarak görünmemektedir. Ashaptan sonraki nesillerde bu tür bir suçlamayı teyit edecek herhangi bir görüş ortaya konmamıştır. Bazı sahâbîlerin onu eleştiren sözlerini veya ona yalan isnad etmelerini bir râvi olarak gerçek dışı şeyler uydurduğu şeklinde anlamak yerine, naklettiği bazı İsrâilî rivayetlerin gerçeklerle bağdaşmayan bilgiler olduğunu ileri sürmeleri anlamında değerlendirmek daha uygundur. Bu durum, onun dinde samimiyetsizliğini değil İsrâiliyat türünden yaptığı rivayetlerin dikkatle irdelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Buhârî gibi bir hadis otoritesinin Muâviye b. Ebû Süfyân'dan naklettiği ifade (Buhârî, "İʿtiṣâm", 25), bir taraftan Kâ'b'ın güvenilir kişiliğine işaret ederken diğer taraftan cerh ve ta'dîl açısından rivayetlerinin tamamen sorunsuz olmadığını göstermektedir. Buna göre Muâviye, Kâ'b'ın Ehl-i kitap'tan rivayette bulunanların en güveniliri olduğunu söylemiş, ancak rivayetlerinin, içinde bulunması muhtemel gerçek dışı şeyler açısından incelenmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Feżâʾilü'l-Ḳuds'ü ile Ziyâeddin el-Makdisî'nin Feżâʾilü Beyti'l-maḳdis'indeki tarihî bilgilerin, Kisâî'nin Ḳıṣaṣü'l-enbiyâʾ, Sa'lebî'nin ʿArâʾisü'l-mecâlis'indeki peygamberlerle ilgili rivayetlerin, Ezrakī'nin Aḫbâru Mekke'sinde Mekke tarihi, İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil'inde mahlûkatın yaratılması ve peygamberler hakkında verilen bilgilerin, ayrıca Mutahhir b. Tâhir el-Makdisî'nin el-Bedʾ ve't-târîḫ, İbn Haldûn'un Kitâbü'l-ʿİber ve dîvânü'l-mübtedeʾ ve'l-ḫaber'indeki bilgilerin bir kısmı Kâ'b'dan rivayet edilen haberlere dayanmaktadır (M. Ali Ebû Hamde, s. 74-83). Brockelmann, Kâ'b el-Ahbâr adına uydurulan Ḥadîs̱ü Ẕilkifl'den (Bulak 1283), Ziriklî de Sîretü'l-İskender adlı iki cilt hacminde bir eserden söz etmektedir. Kitâbü Kâʿbi'l-Aḥbâr adlı eserin de Kâ'b el-Ahbâr'a nisbet edilen rivayetlerden meydana geldiği görülmektedir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4923). Kâ'b el-Ahbâr hakkında Israel Wolfensohn Kaʿb el-Aḥbâr und seine Stellung im Ḥadīt und in der islamischen Legendenliteratur adıyla bir doktora tezi hazırlamış (Frankfurt 1933), Muhammed Ali Ebû Hamde Fi'l-ʿUbûri'l-ḥaḍârî li'l-mektebeti'l-ʿArabiyyeti'l-İslâmiyye: el-Kitâbü's̱-S̱ânî: Kâʿbü'l-Aḥbâr (Amman 1411/1991) adlı çalışmasında onun hakkındaki görüşleri derlemiş, Moshe Perlmann da Ḳıṣṣatü İslâmi Kâʿb el-Aḥbâr adlı bir risâleyi "A Legendary Story

of Kaʿb al-Aḥbār's Conversion to Islām" (The Joshua Starr Memorial Volume, New York 1953, s. 85-97), aynı konudaki diğer bir rivayeti de "Another Kaʿb al-Aḥbār Story" adıyla yayımlamıştır (The Jewish Quarterly Review, XLV [Philadelphia 1954], s. 48-58).

BİBLİYOGRAFYA: Müsned, II, 486; IV, 233; Buhârî, "İʿtişâm", 25; a.mlf., et-Târîḫu'l-kebîr, VII, 223-224; Vâkıdî, el-Meġāzî, III, 1082-1083; a.mlf., Fütûḥu'ş-Şâm, Beyrut, ts. (Dârü'l-cîl), I, 242-244; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 445-446; İbn Ebû Şeybe, el-Muṣannef (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, VII, 49; Ebû Zür'a ed-Dımaşḳī, Târîḫ (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kūcânî), Dımaşk 1980, I, 544; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), IV, 191-192; ayrıca bk. İndeks; Mes'ûdî, Mürûcü'z̠-z̠eheb (Abdülhamîd), II, 348-349; İbn Hibbân, es̠-S̠iḳāt, V, 333-334; Makdisî, el-Bedʾ ve't-târîḫ, III, 26; V, 187; Ebû Nuaym, Ḥilye, V, 364-391; VI, 3-48; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), L, 151-176; Kurtubî, el-Câmiʿ, XIV, 357; Nevevî, Tehẕîb, II, 68-69; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXIV, 189-193; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, III, 489-494; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 52; İbn Hacer, el-İṣâbe, III, 316; V, 647-651; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, VIII, 438-440; Ali el-Kārî, el-Esrârü'l-merfûʿa fi'l-aḫbâri'l-mevżûʿa (nşr. Muhammed es-Sabbâğ), Beyrut 1391/1971, s. 457; Fâris eş-Şidyâk, el-Câsûs ʿale'l-ḳāmûs, İstanbul 1299, s. 501; Reşîd Rızâ, Tefsîrü'l-menâr, I, 9; VIII, 449; X, 385; Brockelmann, GAL Suppl., I, 101; M. Muhammed Ebû Zehv, el-Ḥadîs̠ ve'l-muḥaddis̠ûn, Kahire 1378/1958, s. 181-183; M. Zâhid el-Kevserî, Maḳālât (nşr. Râtib el-Hâkimî), Kahire 1388/1968, s. 36-41; Ahmed Emîn, Fecrü'l-İslâm, Beyrut 1969, s. 161; Mahmûd Ebû Reyye, Edvâʾ ʿale's-sünneti'l-Muḥammediyye, Beyrut, ts., s. 147-149, 180, 181; Remzî Na'nâa, el-İsrâʾîliyyât ve es̠eruhâ fî kütübi't-tefsîr, Dımaşk 1390/1970, s. 169-183; M. Edîb el-Hüsnî, Münteḫabâtü't-tevârîḫ li-Dımaşḳ, Beyrut 1399/1979, II, 425; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), V, 228; M. Hüseyin ez-Zehebî, el-İsrâʾîliyyât fi't-tefsîr ve'l-ḥadîs̠, Dımaşk 1405/1985, s. 95-104; M. Accâc el-Hatîb, Ebû Hüreyre: Râviyetü'l-İslâm, Kahire 1987, s. 317-330; Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, el-İsrâʾîliyyât ve'l-mevżûʿât fî kütübi't-tefsîr, Kahire 1408, s. 100-105; a.mlf., Sünnet Müdafaası (trc. Mehmed Görmez - M. Emin Özafşar), Ankara 1990, I, 143-145, 229-231; M. Ali Ebû Hamde, Fi'l-ʿUbûri'l-ḥaḍarî li'l-mektebeti'l - ʿArabiyyeti'l - İslâmiyye: el-Kitâbü's̠-S̠ânî: Kâʿb el-Aḥbâr, Amman 1411/1991; M. Schmitz, "Ka'b al-Ahbâr", İA, VI, 2-4; a.mlf., "Kaʿb al-Aḥbâr", EI² (Fr.), IV, 330-331.

M. Yaşar Kandemir

ZÜLKELÂ' el-HİMYERÎ (ذو الكلاع الحميري) Ebû Şürahbîl (Ebû Şerâhîl) Zülkelâ' Esmeyfa' b. Nâkûr el-Himyerî(ö. 37/657) Yemenli muhadram.

Adı Semeyfa' ve Eyfa' şeklinde de kaydedilmiş, Kâ'b el-Ahbâr'ın amcasının oğlu olduğu belirtilmiştir (İbn Abdülber, I, 485). Yemen'in Himyer bölgesinde yaşayan ve kendisiyle aynı adı taşıyan kabilenin reisidir. Hz. Peygamber'in vefatına yakın bir dönemde Yemenli sahâbî Cerîr b. Abdullah el-Becelî vasıtasıyla Müslümanlığı kabul etti. Karısı Dureybe bint Ebrehe de kendisiyle birlikte müslüman oldu. Resûl-i Ekrem, bazı Araplar tarafından "Yemen Kâbesi" denilerek Kâbe'ye denk ve rakip gösterilen Zülhalesa Tapınağı'nı yıkmakla görevlendirdiği seriyye kumandanı Cerîr b. Abdullah ile Zülkelâ' ve Zûamr'a haber gönderip müslüman olmalarını istedi; ayrıca Esved el-Ansî, Müseylimetülkezzâb ve Tuleyha b. Huveylid gibi peygamberlik taslayanlara karşı savaşmak üzere onlardan yardım talep etti. İslâm'ı kabul eden Zûamr ve Zülkelâ', Hz. Peygamber'le görüşmek amacıyla Cerîr b. Abdullah ile birlikte Medine'ye doğru yola çıktılar. Bu arada Zûamr'ın, yola çıkmadan önce Cerîr'in

kendilerine anlattıklarından hareketle Resûlullah'ın o günlerde vefat etmiş olduğunu tahmin ettiği kaydedilmektedir (Buhârî, "Meġāzî", 64). Nitekim Medine'ye çok yakın bir yerde karşılaştıkları kervandan Resûl-i Ekrem'in vefat ettiğini ve Hz. Ebû Bekir'in halife seçildiğini öğrenince Zülkelâ' ile Zûamr memleketlerine döndüler. Halife Ebû Bekir onları Medine'ye getirme konusunda ısrarlı davranmadığı için Cerîr'e sitem etti. Bazı kaynaklarda Zülkelâ'ın sahâbî sayılması gerektiğine delil olarak kaydedildiği anlaşılan, "Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayın" hadisini, onun bizzat Hz. Peygamber'den duyduğu yolundaki rivayetin aslı yoktur (İbnü'l-Esîr, II, 177; Zehebî, s. 565).

Hz. Ebû Bekir'in hem irtidad savaşlarına hem fetih hareketlerine katılacak yardımcı kuvvet toplamak için bölgeye gönderdiği Enes b. Mâlik'in talebi üzerine Zülkelâ', kabilesinin bütün mensuplarıyla birlikte cihada iştirak etti. Hz. Ömer döneminde kalabalık bir grupla geldiği Medine'de halifenin kendisinden satın alıp savaşta kullanmak istediği çok miktarda köleyi âzat etti. Zülkelâ'ın, sayıları 4000 ile 12.000 arasında değişen bu kölelerin Câhiliye döneminde kendisine secde etmelerinden duyduğu üzüntü ve pişmanlık dolayısıyla onları âzat ettiği zikredilmektedir (İbn Hacer, I, 492). Yermük Savaşı'nda bir süvari birliğine kumanda eden Zülkelâ', Dımaşk'ın fethi sırasında, Humus'ta bulunan Bizans İmparatoru Herakleios'un Dımaşk'a yardım göndermesini engelleyen ve iki şehir arasındaki bağlantıyı kesen birliklerin de kumandanıydı. Onun Şam bölgesinin fethinden sonra Humus'a yerleştiği ve Dımaşk'taki Bâbülcâbiye'nin kıble tarafında yer alan bütün dükkânları satın aldığı belirtilir (İbn Asâkir, XVII, 386). Muâviye b. Ebû Süfyân, Zülkelâ'ın görüşüne itibar eder ve muhalefetinden çekinirdi. Zülkelâ' da Sıffîn Savaşı'ndan önce Dımaşk'ta halkın eğilimini anlamak üzere bir konuşma yapan Muâviye'ye destek vereceklerini bildirdi. Sıffîn Savaşı'nda Muâviye'nin ordusunun sağ kanadında Humuslular'a kumanda etti. Savaştan önce askerleri coşturmak için etkili bir konuşma yapmakla birlikte savaş ilerledikçe kendi konumları hakkında kuşku duymaya başladı. Kendisini isyancı bir grubun öldüreceği Hz. Peygamber tarafından bildirilen Ammâr b. Yâsir'in (Buhârî, "Mesâcid", 30, "Cihâd", 17) karşı safta bulunmasından rahatsız oldu. Hz. Osman'ın katlinden Hz. Ali'nin de sorumlu tutulması gerektiği hususunda Muâviye tarafından yanıltıldıklarını öğrenince iyice tereddüde düştü. Amr b. Âs ile bu konuları görüşüp onun kendisini ikna etmesi üzerine savaşa devam etti ve Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah ile birlikte aynı gün öldürüldü. Zülkelâ'ın askerleriyle beraber ordudan ayrılmasından endişe eden Amr b. Âs ile Muâviye'nin onun ölümüne sevindikleri belirtilmektedir. Hatta Muâviye'nin, "Onun ölüm haberi benim için Mısır'ı fethetmekten daha iyidir; öldürülmeseydi ordunun yarısını alıp Ali'ye katılacaktı" dediği zikredilmiştir (İbn Abdülber, I, 486; İbnü'l-Esîr, II, 177). Zülkelâ'ı öldüren kişinin adı Hındif (خندف), Hureys b. Câbir veya Eşter en-Nehaî olarak kaydedilmektedir (İbn Abdülber, I, 487). Ona nisbet edilen bir kabir Humus'ta Zülkelâ' el-Himyerî Mescidi'nin içinde bulunmaktadır. Memlükler dönemine ait bu

küçük mescidin bir bölümü 2012 yılında hükümet güçlerinin gerçekleştirdiği bombardıman sırasında yıkılmıştır.

Zülkelâ'ın çok yakışıklı olduğu için Mekke'ye girerken yüzünü örttüğü, Müslümanlığı kabul etmeden önce Yemen'deki sarayında müreffeh bir hayat sürdüğü ve tebaasının kendisine aşırı tâzimde bulunduğu bildirilir. Ancak İslâm'a girdikten sonra sade bir hayat yaşamış, bazı şiirlerinde yeni hayatından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Sıffîn Savaşı'nda Muâviye'nin izniyle Hz. Ali'nin ordugâhına girip Zülkelâ'ın cesedini teslim alan ve daha sonra Hâzir Savaşı'nda öldürülen oğlu Şürahbîl dışındaki çocukları hakkında bilgi yoktur. Soyunun V. asrın ortalarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır (İbn Mâkûlâ, VII, 434). Hz. Ömer, Amr b. Âs ve Avf b. Mâlik gibi sahâbîlerden hadis rivayet eden Zülkelâ'dan Ebû Ezher b. Saîd, Zâmil b. Amr ve Ebû Nûh el-Himyerî rivayette bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, III, 261, 264; VII, 440; Taberî, Târîḫ, Beyrut 1407/1987, II, 332, 336, 357-358; III, 96-97; İbn Abdülber, el-İstîʿâb, I, 485-488; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, VII, 434-435; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XVII, 382-397; XXXVIII, 74; XLIII, 76; LVII, 441; LIX, 136; LXVIII, 27-28; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-ġābe, II, 175-177; Zehebî, Târîḫu'l-İslâm: ʿAhdü'l-Ḫulefâʾi'r-râşidîn, s. 565-566; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cîze 1418/1997-98, VIII, 169; X, 500, 510-511, 525, 531; XI, 425; İbn Hacer, el-İṣâbe, I, 492-493; Münzir el-Hâyik-Faysal Şeyhânî, Ḥımṣ: Dürretü müdüni'ş-Şâm, Humus 1995, s. 117; Mustafa Fayda, "Cerîr b. Abdullah", DİA, VII, 410-411.

Halit Özkan

ZEYD b. SÛHÂN (زيد بن صوحان) Ebû Âişe (Ebû Süleymân) Zeyd b. Sûhân b. Hucr el-Abdî el-Kûfî (ö. 36/656) Muhadramûndan.

Abdülkaysoğulları'nın ileri gelenlerinden olup Resûl-i Ekrem döneminde İslâmiyet'i kabul etmiş ancak Resûl-i Ekrem'i görememiştir. Hz. Peygamber'e elçi olarak gönderildiği yolundaki bilgi ise (İbn Asâkir, XIX, 429) kabul görmemiştir. Medâin'de uzun süre kendisine talebelik ettiği Selmân-ı Fârisî'ye saygısından dolayı Ebû Selmân künyesini de kullanmıştır (İbn Hacer, I, 583). Irak bölgesinin fethinden sonra Kûfe'ye yerleşti. Hz. Ömer devrinde Kûfe'den Medine'ye gelen heyette yer aldı; halife ile görüştü ve onun takdirini kazandı. Kendisi hakkında övücü sözler söyleyen Hz. Ömer, Zeyd'in çevresindekilere de ona saygı göstermelerini tavsiye etti. Bu dönemde Kādisiye, Celûlâ ve Nihâvend gibi savaşlara katıldı. Kādisiye (a.g.e., a.y.) veya Celûlâ (İbn Abdülber, I, 557) yahut Nihâvend (İbn Sa'd, VI, 124) savaşlarından birinde sol elini kaybetti. Selmân-ı Fârisî'nin Medâin valiliği esnasında kardeşi Sa'saa ile birlikte Selmân'ın talebeleri arasına girdi, birçok konuda onun etkisi altında kaldı. Bir ara ailesini ihmal edecek derecede zühd hayatına ve nâfile ibadete ağırlık verince Selmân kendisini, ibadette aşırıya kaçıp ailesini zor durumda bırakmanın dinî yönden uygun

olmadığı hususunda uyardı. Aynı dönemde Selmân'ın emriyle cuma namazlarından önce vaaz etti, onun gözetiminde Kur'an dersleri verdi ve imamlık yaptı.

Hz. Osman zamanında yönetimden memnun olmayan ve bazı rivayetlere göre halifeye uyarılarda bulunan muhaliflerden biriydi. 33 (653-54) yılında Kûfe Valisi Saîd b. Âs'ın bazı sözleri ve davranışları şehirde karışıklığa yol açınca olaylarda kışkırtıcı rol oynadıkları gerekçesiyle halife tarafından Dımaşk'a sürülen dokuz veya on kişilik grubun içinde yer aldı (İbn Kesîr, X, 258-260). Dımaşk Valisi Muâviye bir süre sonra onların Dımaşk'tan ayrılmasına izin verdi. Grup üyeleri, Hz. Osman'a bir temsilci gönderip eski faaliyetlerini sürdürmeyeceklerine dair söz verdikleri halde Kûfe'ye dönünce yeniden muhalefete başladılar. Hz. Osman'ı hilâfetten uzaklaştırmak amacıyla çeşitli şehirlerden gelip Medine önünde toplanan isyancı grubun içinde Kûfeliler'in liderlerinden biri olarak Zeyd de vardı. Olayların sonunda Hz. Osman'ın şehid edildiği gün Zeyd'in, "Bugün insanların arasına öyle bir nefret tohumu ekildi ki artık kıyamete kadar birbirlerini sevemezler" dediği rivayet edilmiştir (İbn Kesîr, X, 277-278, 339). Daha sonraki karışıklıklar sırasında Hz. Âişe'nin, kendilerine katılması veya Kûfe'de kalıp Hz. Ali aleyhinde propaganda yapması teklifini kabul etmedi. Hz. Ali'nin yanında iştirak ettiği Cemel Vak'ası'nda Abdülkaysoğulları'nın sancaktarlarından biriydi. Kendisi ve kardeşi Seyhân bu çarpışmada öldürüldü (36/656). Ölmek üzereyken Hz. Osman aleyhinde yaptıklarından dolayı pişmanlığını ifade ettiği (İbn Asâkir, XIX, 445), onun ölüm haberini alan Hz. Âişe'nin de üzüntüsünü dile getirdiği (İbn Abdülber, I, 557) bildirilmektedir.

Zeyd b. Sûhân, siyasî olaylardaki rolünün yanı sıra ilk dönem zühd hayatında da önemli bir isimdir ve adı erken dönem zâhidleri arasında sayılır (Ali Sâmî en-Neşşâr, III, 255). Hz. Osman devrinde geçimlerini sağlayacak gelirleri olmayan Basralı âbidlerin rahatça ibadet etmeleri için özel bir bina yaptıran Zeyd onların ihtiyaçlarını karşılamak üzere görevliler tahsis etmiş (İbn Asâkir, XIX, 441), böylece daha sonraki sûfî kurumlarının ilk örneklerinden birini ortaya koymuştur. Hz. Peygamber'in onun hakkında söylediği bildirilen, fakat sıhhatinden şüphe edilen bazı övgü sözleri (meselâ bk. İbn Sa'd, VI, 123; Hatîb, VIII, 440; İbn Hacer, I, 582-583) kendisine atfedilen tasavvufî şahsiyetine güç kazandıran rivayetlerdir. Az rivayeti bulunan ve güvenilir bir râvi diye tanıtılan Zeyd'in (İbn Sa'd, VI, 126) Hz. Ömer, Hz. Ali, Übey b. Kâ'b ve Selmân-ı Fârisî'den rivayetleri vardır. Ondan da Ebû Vâil Şakīk b. Seleme, Ayzâr b. Hureys ve Sâlim b. Ebü'l-Ca'd gibi şahıslar hadis rivayet etmiştir. Zeyd gibi kardeşleri Sa'saa ve Seyhân da Abdülkaysoğulları'nın önde gelen hatiplerinden olup Sa'saa aynı zamanda Muâviye döneminin meşhur muhaliflerindendir. Zeyd'in Ümmü'l-Esved adında bir kızından da bahsedilmektedir (İbn Asâkir, XIX, 435).

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 123-126; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VIII, 439-440; İbn Abdülber, el-İstîʿâb, I, 557-561; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XIX, 429-447; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 137-144, 228, 232; a.mlf., Üsdü'l-ġābe, II, 291-292; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, III, 525-529; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, el-Bidâye

ve'n-nihâye (nşr. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî), Cîze 1418/1998, X, 258-260, 277-278, 339, 439, 446, 448; İbn Hacer, el-İşâbe, I, 582-583; Ali Sâmî en-Neşşâr, Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm, Kahire 1978, III, 255-257.

Halit Özkan

REBÎ' b. ZİYÂD (الربيع بن زياد) Ebû Abdirrahmân er-Rebî' b. Ziyâd b. Enes el-Basrî (ö. 53/673) Sicistan ve Horasan valisi, tâbiî.

Kahtânîler'den Benî Hâris b. Kâ'b'a (Belhâris) nisbetle Hârisî nisbesiyle de anılmış, künyesinin Ebû Firâs, dedesinin adının Rebî' olduğu da zikredilmiştir (İbn Abdülber, I, 516; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-ġābe, II, 206). Ebû Firâs en-Nehdî'ye ait bazı rivayetlerin Rebî' b. Ziyâd'a nisbet edilmesini doğru bulmayan Mizzî ikisinin farklı kişiler olduğunu belirtir (Tehẕîbü'l-Kemâl, IX, 78-80). İbn Abdülber en-Nemerî onu sahâbî kabul etmiş (el-İstî'âb, I, 516), sahâbe hakkındaki bazı kaynaklarda da bu görüş tekrarlanmıştır. Ancak Rebî'in Resûl-i Ekrem ile görüştüğü bilinmemektedir (Buhârî, III, 268).

Basra valiliği ve kadılığına 17 (638) yılında tayin edilen Ebû Mûsâ el-Eş'arî aynı yıl veya 19 (640) yılında onu Menâzir'e kendi yerine kumandan olarak bıraktı. Rebî' Menâzir'i fethetti. Sancaktarı olan kardeşi Muhâcir b. Ziyâd orada şehid edildi. Basra valiliğine getirilen Abdullah b. Âmir (29/ 650) 30 (650) yılının başında kendisini Sicistan'a gönderdi; Rebî' orayı da ele geçirdi. Muâviye b. Ebû Süfyân, 46'da (666) Abdurrahman b. Semüre'yi Sicistan valiliğinden azlederek Rebî' b. Ziyâd'ı tayin etti. Basra ve Kûfe valiliğine getirilen Ziyâd b. Ebîh 50 (670) veya 51 (671) yılının başında Rebî'i Sicistan'dan alarak Horasan'a gönderdi. Rebî' ile birlikte Basra'dan ve Kûfe'den 50.000 Arap ailesi Horasan'a göç etti. Rebî' b. Ziyâd'ın iki buçuk yıl süren Horasan valiliği sırasında Hasan-ı Basrî ona kâtiplik yaptı. Horasan'ın ardından Belh'i barış yoluyla, Kuhistan'ı da savaşla fetheden Rebî' b. Ziyâd sırasıyla Menâzir, Sicistan, Horasan, Belh ve Kuhistan fetihlerinde kumandan olarak aktif rol oynadı. Hz. Ömer ve Osman tarafından başlatılan İran ve Horasan'ın fethini tamamlayarak askerî ve idarî yeteneğini gösterdi.

Rebî'in siyasî ve askerî faaliyetlerinde ciddi, cesur ve mütevazi kişiliğiyle bilindiği kaydedilir. Bir defasında Ziyâd'ın, "Emîrü'l-mü'minîn Muâviye'den mektup geldi, sana altın ve gümüşü muhafaza edip diğerlerini taksim etmeni emrediyor" deyince Rebî'in, "Emîrü'l-mü'minînin mektubundan önce Allah'ın emri var" diyerek ganimetlerin beşte birini ayırıp geriye kalanı müslümanlara dağıtması onun dinî hassasiyetini göstermektedir. Kabilesini temsilen Hz. Ömer'in huzuruna çıktığında kendisine emîrü'l-mü'minîn olarak çetin bir imtihandan geçtiğini söylemiş, Fırat kıyısında kaybolan bir koyundan bile kıyamet günü sorumlu tutulacağını hatırlatmıştır.

Kûfeli sahâbî Hucr b. Adî'nin Hz. Ali taraftarlığı sebebiyle Muâviye'nin emriyle öldürüldüğünü (51/671) duyan Rebî' b. Ziyâd'ın çok üzüldüğü, Hasan-ı Basrî ile birlikte bu olaya karşı büyük bir tepki gösterdiği belirtilir. Bazı kaynaklarda onun bu olaydan sonraki cuma günü minbere çıkarak cemaatten yapacağı duaya âmin demelerini istediği, Allah'tan ruhunun kabzedilmesini dilediği ve aynı gün vefat ettiği, yerine de oğlu Abdullah'ın geçtiği kaydedilir. Diğer bazı kaynaklarda Rebî'in Hucr b. Adî'nin katledilmesine üzüldüğü için öldüğü, Hucr'un da 53'te (673) katledildiği zikredilmiştir (Belâzürî, s. 596). Rebî' b. Ziyâd'ın Hz. Ömer, Übey b. Kâ'b ve Kâ'b el-Ahbâr'dan, ayrıca tâbiîn neslinden Mutarrif b. Abdullah, Hafsa bint Sîrîn, Ebû Miclez Lâhiḳ b. Humeyd'den rivayetleri vardır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, III, 280-281; VI, 159-160; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 268; Belâzürî, Fütûh (Fayda), s. 542, 547, 554, 568, 570-572, 576, 596; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, IV, 225; İbn Abdülber, el-İstîʿâb, I, 516-518; III, 438; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ, XXXII, 76; XXXIV, 416; XXXVIII, 132; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 46, 124, 128, 129, 417, 452, 489, 495; a.mlf., Üsdü'l-ġābe, II, 206-207; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, VI, 97; IX, 78-80; XXXIV, 183-184; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 71; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: ʿAhdü'l-Ḫulefâʾi'r-râşidîn, s. 329-330; a.e.: ʿAhdü Muʿâviye, s. 16, 20-21, 205-206; İbn Kesîr, el-Bidâye, VIII, 61; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 211, 243-244; XII, 221; a.mlf., el-İṣâbe, I, 504-505; Osman Çetin, "Horasan", DİA, XVIII, 235-236; Hüseyin Algül, "Hucr b. Adî", a.e., XVIII, 278.

Zekeriya Güler

SÜFYÂN b. AVF (سفيان بن عوف) Süfyân b. Avf b. Mugaffel el-Ezdî el-Gāmidî (ö. 52/672) Muâviye b. Ebû Süfyân'ın en gözde kumandanlarından biri.

Ezd kabilesinin Benî Gāmid koluna mensup olup Humusludur. İbn Hacer el-Askalânî Gāmidî'nin yanı sıra Eslemî nisbesiyle de anıldığını bildirmektedir (el-İṣâbe, III, 126). Kaynaklarda Süfyân'ın hayatına dair tesbit edilebilen en erken bilgi, Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde 13 (634) yılında Ebû Ubeyde b. Cerrâh kumandasında Suriye fetihlerine katıldığına dairdir (Taberî, III, 387). Süfyân'ın bu ilk orduda yer alıp almadığı kesin olmamakla birlikte Dımaşk'ın fethine iştirak ettiği ve halifeliği döneminde Dımaşk'a gelen Hz. Ömer'e Ebû Ubeyde'nin Süfyân b. Avf vasıtasıyla Humus'tan bir mektup gönderdiği bilinmektedir (İbn Asâkir, XXI, 347-348). Süfyân, Hz. Osman zamanında Muâviye b. Ebû Süfyân kumandasında gerçekleşen Kıbrıs fethinde de (28/648-49) bir birliğin kumandanı olarak görev yaptı (Taberî, IV, 261; İbnü'l-Esîr, III, 97). Muâviye 39 (659) yılında 6000 kişilik bir kuvvetle Süfyân'ı Hît'e baskına gönderdi ve oradan Enbâr ve Medâin'e geçmesini istedi. Hît'e gelen Süfyân'ın karşısına kimse çıkmayınca Enbâr'a hareket etti, burada sayıca az olan Hz. Ali'nin kuvvetlerini yendi, kumandanları Eşres b. Hassân el-Bekrî'yi öldürdü ve şehrin bütün zenginliklerini Muâviye'ye götürdü (Belâzürî, Ensâb, III, 201; Taberî, V, 134).

Süfyân b. Avf, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Suriye valiliği ve halifeliği döneminde Anadolu'ya gönderilen çeşitli birliklerin kumandanlığını üstlendi. Genellikle Anadolu'ya yapılan yaz seferlerinin (savâif) sevk ve idaresini üstlenmenin yanı sıra bazan kış seferlerine de katıldığı bilinmektedir. Bu sebeple kaynaklarda "emîrü's-savâif, sâhibü's-savâif" unvanlarıyla anılır (meselâ bk. Safedî, XV, 283). 30 (650-51) yılında Maraş'a (Belâzürî, Fütûh, s. 270), 45'te (665) Tüvâne'ye (Mes'ûdî, III, 33; günümüzde Niğde'nin Bor ilçesine bağlı Bahçeli ve Kemerhisar beldelerini kapsayan bölge) ve muhtemelen diğer İç Anadolu şehirlerine uğradı. Nihayet 49 (669) veya 50 (670) yılındaki İstanbul kuşatmasına kumandanlık etti. Malatya, Kayseri, Amorion (Ammûriye) ve Eskişehir güzergâhını takip ederek İstanbul'a ulaşan ordu, Yezîd b. Muâviye kumandasındaki birliklerle desteklenmesine rağmen açlık ve hastalığın da etkisiyle bir sonuç elde edemedi. Ebû Eyyûb el-Ensârî de bu ordudaydı, vefatında surlara yakın bir yere defnedildi (İbnü'l-Esîr, III, 458-459; Aycan, s. 191). Süfyân b. Avf çıktığı bir Anadolu seferi sırasında 52 (672) yılında kış mevsiminde vefat etti. Bu tarih 53-55 olarak da kaydedilir (Taberî, V, 287, 299; İbn Asâkir, XXI, 352). Güçlü, yiğit ve cömert bir kişi olarak nitelenen Süfyân, 1000 kişilik bir süvari birliğini kısa sürede donatıp hazırlayabilecek şekilde üstün kabiliyeti dolayısıyla pek çok askerî görevde önemli roller üstlenmiş, bu sebeple Muâviye, onun vefatından sonra Anadolu'ya gönderdiği birliklerde bir problemle karşılaştığında Süfyân'ı hasretle yâdetmiştir (İbn Asâkir, XXI, 351).

Süfyân b. Avf'ın sahâbî olup olmadığı hususu ihtilâflıdır. Hâkim en-Nîsâbûrî (el-Müstedrek, III, 505) ve ona dayanarak İbn Hacer el-Askalânî (el-İṣâbe, III, 126-127) onun sahâbî olduğunu belirtirken Zehebî sahâbî olmadığını söyler (Târîḫu'l-İslâm, s. 231). İbn Abdülber en-Nemerî el-İstîᶜâb'ında, İzzeddin İbnü'l-Esîr Üsdü'l-ġābe'sinde Süfyân'ın adına yer vermez. İbn Hacer el-Askalânî, Hz. Peygamber'in Hendek Gazvesi'nde üç gözcü gönderdiğine ve bunların arasında Süfyân b. Avf'ın da bulunduğuna dair bir rivayete yer vermekle birlikte (el-İṣâbe, V, 758-759) bu rivayetin, Uhud Gazvesi'nden sonraki Hamrâülesed Gazvesi öncesinde gözcü olarak gönderilen ve müşrikler tarafından öldürülmeleri üzerine aynı kabre defnedilen Selît b. Süfyân b. Hâlid b. Avf el-Eslemî ve kardeşi Nu'man'la ilgili olduğu anlaşılmaktadır (Vâkıdî, I, 337-338). Mes'ûdî, Sıffîn Savaşı'ndaki mübârezelerde Hz. Ali'nin öne sürdüğü Mirkâl lakaplı Hâşim b. Utbe'nin karşısına Muâviye'nin çıkardığı Ebü'l-A'ver es-Sülemî'nin Süfyân b. Avf olduğunu belirtmişse de (Mürûcü'ẕ-ẕeheb, II, 387-388) bu bilgi diğer kaynaklar tarafından teyit edilmemektedir. Nitekim bu kişinin Muâviye'nin diğer önemli kumandanlarından Ebü'l-A'ver es-Sülemî diye meşhur Amr b. Süfyân olduğu bilinmektedir (İbn Sa'd, II, 66; İbn Abdülber, III, 1178).

BİBLİYOGRAFYA: Vâkıdî, el-Meġāzî, I, 337-338; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, II, 66; Belâzürî, Ensâb (Zekkâr), III, 201-203; a.mlf., Fütûh (Fayda), s. 270; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), III, 387; IV, 261; V, 134, 234, 287, 299; Mes'ûdî, Mürûcü'ẕ-ẕeheb (Abdülhamîd), II, 387-388; III, 33; Hâkim, el-Müstedrek (Atâ), III, 505; İbn Abdülber, el-İstîᶜâb (Bicâvî), III, 1178-1179; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XXI, 347-352; İbnü'l-Cevzî,

el-Muntaẓam (Atâ), V, 227, 249, 278; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 97, 376, 458-459, 461, 491, 501; Zehebî, Târîḫu'l-İslâm: sene 41-60, s. 231; Safedî, el-Vâfî, XV, 283; İbn Haldûn, el-ʿİber, Beyrut 1408/1988, II, 576; III, 11-12, 22-23; İbn Hacer, el-İṣâbe (Bicâvî), III, 126-127; V, 758-759; Bedreddin el-Aynî, ʿUmdetü'l-ḳārî, Kahire 1392/1972, XII, 10; Ziriklî, el-Aʿlâm, III, 158; İrfan Aycan, Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan, Ankara 2001, s. 124, 125, 191; Abdülhâdî Muhammed Abbas, "el-Ḳāʾid Süfyân b. ʿAvf el-Ġāmidî ve mekânetühü'l-ʿaskeriyye", el-Müʾerriḫu'l-ʿArabî, sy. 55, Bağdad 1418/1997, s. 175-183.

Erdinç Ahatlı

ABDURRAHMAN b. HÂRİS عبد الرحمن بن الحارث Ebû Muhammed Abdurrahmân b. el-Hâris b. Hişâm b. el-Mugıre el-Mahzûmî (ö. 43/663-64) Hz. Osman zamanında Mushaf nüshalarının çoğaltılmasıyla görevlendirilen heyetin üyesi, tâbiî.

Hicretin birinci yılında doğduğu bilinmektedir. Babasının vefatından sonra annesinin Hz. Ömer'le evlenmesi üzerine onun himayesine girdi. Asıl adı İbrâhim'di; ancak halifeliği sırasında, peygamber adı taşıyanların isimlerini değiştirmeyi düşündüğü sıralarda Hz. Ömer, ona Abdurrahman adını verdi. İlmi ve cömertliğiyle tanınan ve Hz. Osman'ın kızıyla evlenen Abdurrahman, Hz. Âişe ile birlikte Cemel Savaşı'na katıldı. Onu çok takdir eden Âişe, "Abdurrahman b. Hâris gibi on çocuğum olsaydı, evimde oturup onları yetiştirmeyi her şeye tercih ederdim" derdi.

Hz. Osman, Mushaf nüshalarını çoğaltıp çeşitli bölgelere göndermeye karar verince, bunu gerçekleştirmek üzere Zeyd b. Sâbit, Saîd b. Âs ve Abdullah b. Zübeyr ile birlikte damadı Abdurrahman'ı da görevlendirdi. Ayrıca Osman şehid edildiği sırada Abdurrahman yanında bulunduğu için yaralanmıştı.

Rivayet ettiği hadisleri Hz. Ömer, Osman, Ebû Hüreyre, Âişe, Ümmü Seleme gibi sahâbîlerden nakletmiş, kendisinden de fukahâ-i seb'a*dan biri olan oğlu Ebû Bekir, ayrıca Ebû Kılâbe, Şa'bî gibi muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. Rivayet ettiği hadisler Sahîh-i Buhârî ile dört büyük sünende yer almıştır. Abdurrahman, Muâviye'nin hilâfet yıllarında Medine'de vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, V, 5-6; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60, V, 272; İbn Abdülber, el-İstî'âb (el-İsâbe içinde), Kahire 1328, II, 426; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gabe (nşr. Muhammed İbrâhim el-Bennâ v.dğr.), Kahire 1390-93/1970-73, III, 431-432; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, III, 484-485; İbn Hacer, el-İsâbe, Kahire 1328, II, 394; III, 66.

Salahattin Polat

ŞÜRAHBÎL b. SIMT (شرحبيل بن السمط) Ebû Yezîd (Ebü's-Sımt) Şürahbîl b. es-Sımt b. el-Esved el-Kindî eş-Şâmî (ö. 40/660 [?]) Sahâbîliği konusunda ihtilâf edilen kumandan ve vali.

Hem Câhiliye hem İslâm döneminde yaşadığı bilinmekle birlikte sahâbîliği konusunda ihtilâf edilmiştir. Buhârî onun sahâbî olduğunu belirtirken İbnü's-Seken ve İbnü'l-Esîr bunun kesin sayılmadığını belirtmiştir. Bazı kaynaklarda İbn Sa'd'a dayanılarak Şürahbîl'in Hz. Peygamber'i ziyarete geldiği ve bu ziyaret esnasında müslüman olduğu kaydedilmekteyse de İbn Sa'd'ın onu Şamlı tâbiîlerin ilk tabakasında zikretmesinden dolayı bu bilgiye güvenilmeyeceği anlaşılmaktadır. İbn Hibbân'ın Şürahbîl'i eserinde hem sahâbe hem tâbiîn bölümünde kaydetmesi onun da bu hususta kesin bir kanaate varamadığını göstermektedir. Şürahbîl'in irtidad hareketlerini bastırmaya yönelik askerî faaliyetlerde bizzat çarpıştığı, Yermük ve Kādisiye savaşlarına katıldığı, hatta Yermük'te babasıyla birlikte savaştığı (İbn Hacer, el-İṣâbe, III, 264) ve Kādisiye savaşının önde gelen kumandanlarından biri olduğu belirtilmektedir. Gerek Humus'un fethinde gerekse fetihten sonraki uygulamalarda bir kumandan sıfatıyla aktif rol oynadı. Humus'un boşaltılmış evlerini müslümanlara taksim etti. Sıffîn Savaşı'nda Muâviye tarafında yer aldı. Pek çok muharebede kumandanlık yaptı ve yirmi yıl kadar Muâviye'nin Humus valiliği görevini yürüttü. Şürahbîl'in Humus'ta veya Sıffîn'de öldüğü, cenaze namazını sahâbî Habîb b. Mesleme'nin kıldırdığı belirtilmekte, ölümü hakkında 36 (656), 40 (660) ve 42 (662) gibi üç farklı tarih verilmektedir. Şürahbîl b. Sımt, doğrudan Hz. Peygamber'den, ayrıca Selmân-ı Fârisî, Ubâde b. Sâmit, Ömer b. Hattâb, Amr b. Abese, Kâ'b b. Mürre gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiş; kendisinden Cübeyr b. Nüfeyr, Amr b. Esved, Kesîr b. Mürre, Sâlim b. Ebü'l-Ca'd, Mekhûl b. Ebû Müslim gibi tâbiîler rivayette bulunmuştur. Şürahbîl'in gerek sened zincirinde yer aldığı gerekse metninde isminin geçtiği rivayetler Kütüb-i Sitte ile diğer hadis kitaplarında kayıtlıdır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 445; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, IV, 248-249, 372; İbn Hibbân, eṣ-S̱iḳāt (nşr. Seyyid Şerefeddin Ahmed), Beyrut 1395/1975, III, 187; IV, 364; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XXII, 455-463; İbn Abdülber, el-İstîʿâb, II, 141-143; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-ġābe, II, 513-514; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XII, 418-421; Zehebî, el-Kâşif (nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb - Muhammed Avvâme), Cidde 1992, I, 482; İbn Hacer, el-İṣâbe (Bicâvî), III, 264, 329-331; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, IV, 322-323; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 117.

Mahmut Kavaklıoğlu

ŞÜRAHBÎL b. SIMT (شرحبيل بن السمط) Ebû Yezîd (Ebü's-Sımt) Şürahbîl b. es-Sımt b. el-Esved el-Kindî eş-Şâmî (ö. 40/660 [?]) Sahâbîliği konusunda ihtilâf edilen kumandan ve vali.

Hicret yılında (622) doğduğu anlaşılmaktadır. Aslen Yemenli olup büyük tâbiîlerden ve muhadramûndandır. Mensup olduğu Hemdân kabilesinden bir grup İslâm fetihleri sırasında Kûfe'ye yerleşmişti. Vâdiî nisbesi de bu kabilenin Vâdia koluyla ilgilidir. Annesi cengâver sahâbî Amr b. Ma'dîkerib'in kız kardeşidir. Mesrûk küçüklüğünde çalınıp daha sonra bulunduğu için bu adı almıştır. Babası Ecda' İslâmiyet'i kabul etmiş, kendisi de Resûlullah'ın vefatından önce müslüman olmakla beraber Medine'ye Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde gitmiş, onun arkasında namaz kılmış, Hz. Ömer ve Ali ile de görüşmüştür. Hz. Ömer ona adını sormuş, babasının adının Ecda' olduğunu öğrenince Resûl-i Ekrem'in, "ecda' şeytandır" dediğini (Ebû Dâvûd, "Edeb", 62) söyleyerek adını Mesrûk b. Abdurrahman olarak değiştirmiş, divana da bu şekilde kaydedilmiştir. Hâkim en-Nîsâbûrî ve Zehebî onu tâbiînin ikinci tabakası içinde saymıştır. Hz. Âişe'nin kendisini evlâdı gibi sevmesi dolayısıyla Mesrûk kızına Âişe adını koymuş, bu sebeple de Ebû Âişe künyesiyle anılmıştır.

Mesrûk Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ali, Muâz b. Cebel, İbn Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit, Habbâb b. Eret, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Ma'kıl b. Sinân, Mugīre b. Şu'be, Hz. Âişe, Ümmü Rûmân ve Ümmü Seleme gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de çoğu Kûfeli olan Şa'bî, İbrâhim en-Nehaî, Şakīk b. Seleme, Yahyâ b. Cezzâr, kardeşinin oğlu Muhammed b. Münteşir, Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ûd, Mekhûl b. Ebû Müslim eş-Şâmî, Ebû İshak es-Sebîî gibi âlimler hadis öğrenmiştir. Mesrûk, Abdullah b. Mes'ûd'un halka kıraati ve sünneti öğreten önde gelen talebeleri arasında sayılmıştır. Bu sebeple rivayetlerinin büyük kısmı İbn Mes'ûd'dandır. Fetva konusunda Kādî Şüreyh'ten daha bilgili olduğu, zaman zaman Şüreyh'in kendisiyle istişare ettiği kaydedilir. İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Ebü'l-Hasan el-İclî gibi hadis münekkitleri tarafından güvenilir kabul edilen Mesrûk'un rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almış ve kurrâdan olduğu için Kûfe tefsir ekolü müfessirlerinden sayılmıştır. Bir ara kadılık görevinde de bulunan Mesrûk, bu sırada ne beytülmâlden ücret ne de görevi sırasında kendisine müracaat edenlerden hediye almıştır.

Âbid ve zâhid bir kişi olup ayakları şişinceye kadar namaz kılan Mesrûk çeşitli fetih hareketlerinde de yer almış, Kādisiye'de bulunmuş, bu savaşta kolundan yaralanıp çolak kalmış, başından yaralanıp felç geçirmiş ve kambur olmuş, Sıffîn Savaşı'nda iki grubun arasına girip Kur'an'dan bazı âyetler okuyarak savaşı önlemeye çalışmıştır. Ziyâd b. Ebîh tarafından Vâsıt yakınlarındaki Silsile'ye zekât âmili olarak gönderilen

Mesrûk burada iki yıl görev yaptıktan sonra 62 (682) veya 63 (683) yılında vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Ebû Dâvûd, "Edeb", 62; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 76-84; Buhârî, et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, I, 123; Ebü'l-Hasan el-İclî, Maʿrifetü'ṣ-ṣiḳāt (nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine 1405/1985, II, 273; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 396-397; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, V, 456; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, II, 430; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIII, 232-234; Bâcî, et-Taʿdîl ve't-tecrîḥ limen ḫarrece lehü'l-Buḫârî fi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), Riyad 1406/1986, II, 447; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXVII, 451-454; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 815-816; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 63-69; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîṣ, I, 102-103; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, X, 109-111; a.mlf., el-İṣâbe (Bicâvî), VI, 291-292; Abdüssettâr eş-Şeyh, Aʿlâmü'l-ḥuffâẓ ve'l-muḥaddiṣîn, Dımaşk-Beyrut 1417/1997, III, 282-308.

Bünyamin Erul

ALKAME b. KAYS علقمة بن قيس Ebû Şibl Alkame b. Kays b. Abdillâh b. Mâlik en-Nehaî el-Kûfî (ö. 62/682) Abdullah b. Mes'ûd'un seçkin talebesi, Kûfe fıkıh ve tefsir mektebinin önde gelen temsilcilerinden.

Hz. Peygamber hayatta iken dünyaya gelen Alkame b. Kays muhadramûn*dandır. Doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. Yemen menşeli olan kabilesi Neha', İslâmî devirde Kûfe'ye yerleşti. İlim tahsili ve cihad maksadıyla memleketinden ayrılan Alkame Horasan'da gazâlara katıldı. Hârizm ve Merv'de birkaç yıl kaldı. Hz. Ali ile birlikte Sıffîn Savaşı'na iştirak etti (37/657) ve burada aldığı yarayla topal kaldı. Medâin'de Hz. Ali'nin sohbetinde bulunan Alkame onunla birlikte Nehrevan'da (38/658) Hâricîler'e karşı da savaştı (bk. Hatîb, XII, 297). Kûfe'de Abdullah b. Mes'ûd'un derslerine devam etti ve onun kıraat ve tefsirde olduğu gibi fıkıhta da en önde gelen talebesi oldu. Çeşitli münasebetlerle Alkame'yi öven ve takdir eden İbn Mes'ûd'la o karşılıklı olarak birbirlerinin ezberlerini dinlerlerdi (bk. İbn Sa'd, VI, 89). Sesi çok güzel olduğundan Alkame'den Kur'an okumasını ve kendisinden sonra da Kur'ân-ı Kerîm'i okutmasını isteyen (bk. a.g.e., VI, 90-91) İbn Mes'ûd'un, "Resûlullah seni görseydi sevinirdi" dediğini kaynaklar zikreder. Kûfe'nin meşhur fıkıh âlimlerinden İbrâhim en-Nehaî'nin dayısı ve Esved b. Yezîd'in de amcası olan Alkame'nin hiç çocuğu olmamıştır. Ebû Şibl künyesini ona hocası İbn Mes'ûd vermiştir.

Alkame Hz. Ömer, Osman, Ali, Âişe, Selmân-ı Fârisî, Ebü'd-Derdâ, Huzeyfe, Habbâb, Ammâr ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi büyük sahâbîlerden hadis rivayet etti. İbrâhim en-Nehaî ve Şa'bî gibi büyük âlimlerin fıkıh, Yahyâ b. Vessâb, Ubeyd b. Nudayle (Nadle) ve Ebû İshak es-Sebîî'nin de kıraat hocası olan Alkame'den bunlar yanında Muhammed b. Sîrîn, Ebû Vâil Şakık b. Seleme, Abdurrahman b. Yezîd, Yezîd b. Muâviye en-Nehaî ve Kays b. Rûmî gibi âlimler de rivayette bulunmuşlardır.

Her beş günde bir Kur'ân-ı Kerîm'i hatmettiği rivayet edilen Alkame, Ebû Hanîfe'nin ashaba ulaşan hocaları zincirinde de önemli bir halkayı teşkil etmektedir. Ebû Hanîfe'nin on sekiz yıl yanında kaldığı hocası Hammâd b. Süleyman, Alkame'nin meşhur talebeleri İbrâhim en-Nehaî ve Şa'bî'nin en seçkin talebesiydi. Zamanında birçok sahâbînin hayatta bulunmasına rağmen ilim tâlipleri Alkame'nin derslerine rağbet gösteriyor ve hatta birçok sahâbî ona başvurarak kendisinden fetva istiyordu.

Kûfe fıkıh ve tefsir mektebinin teşekkülünde önemli bir yeri bulunan Alkame b. Kays 62 (682) yılında Kûfe'de vefat etmiştir. Kaynaklarda vefat tarihi olarak 61, 63, 65 veya 72 yılları da zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakat, VI, 86-92; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VII, 41; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 431, 583; el-Cerh ve't-taʿdîl, VI, 404; Ebû Nuaym, Hilye, II, 98-102; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XII, 296-300; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, Kahire 1357-69 → Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), III, 304; Nevevî, Tehzîb, I/1, s. 342; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 53-61; a.mlf., Maʿrifetü'l-kurrâʾ (Beşşâr), I, 51; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, Kahire 1351-52/1932-33 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), I, 516; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 276-278; M. Ebû Zehre, Ebû Hanîfe, Kahire 1366/1947, s. 66-67; M. Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsîr ve'l-müfessirûn, Kahire 1381/1961-62, I, 119; Hüseyin Küçükkalay, Abdullah İbn Mes'ûd ve Tefsir İlmindeki Yeri, Konya 1971, s. 91-92.

Ahmet Özel

REBÎ' b. HUSEYM (الربيع بن خيثم) Ebû Yezîd er-Rebî' b. Huseym b. Âiz es-Sevrî et-Temîmî el-Kûfî (ö. 65/685 [?]) Muhaddis tâbiî, zâhid.

Mekke'deki Athal dağı civarında yaşayan Sevr b. Abdümenât kabilesine mensup olup soyu Mudar vasıtasıyla Adnân'a kadar uzanır. Hz. Peygamber dönemine yetişmekle birlikte onu göremediği için muhadramûndan sayılır. Abdullah b. Mes'ûd'un Kûfe'deki talebelerindendir. Ondan tefsir, kıraat, hadis ve edebî ilimler öğrendi; hem ondan hem de Ebû Eyyûb el-Ensârî ile Abdurrahman İbn Ebû Leylâ ve Amr b. Meymûn'dan hadis nakletti; Resûlullah'tan da mürsel olarak rivayette bulundu. Kendisinden hadis nakledenler arasında İbrâhim en-Nehaî, Bekir b. Mâiz el-Kûfî, Şa'bî ve oğlu Abdullah yer alır. Rivayetleri Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i dışında Kütüb-i Sitte'de mevcuttur. Hadis tenkitçilerinin övgüyle söz ettiği Rebî' hakkında Şa'bî "doğruluk madeni" ifadesini kullanmış, Yahyâ b. Maîn sika olduğunu söylemiştir.

Rebî' b. Huseym'in Hz. Ali'ye yakınlığı konusunda Şîa literatüründe çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Bazı Şîa kaynaklarına göre Rebî', Hz. Ali'nin Kazvin valisi olarak görev yapmış, Sıffîn Savaşı'na Rey bölgesinden 4000 askerle katılmış, Hz. Ali'yi Muâviye ile savaşmaya teşvik etmiştir. Diğer bazı kaynaklarda ise bu bilgilerin doğru olmadığı, İbn Mes'ûd ve talebelerinin Hz. Ali'nin Muâviye ile savaşmasına karşı çıktığı, dolayısıyla Rebî'in de aynı görüşte olduğu belirtilir ve İbn Mes'ûd'un talebelerinden aralarında Rebî'in de bulunduğu 400 kadar kişinin Hz. Ali'ye giderek

müslümanlarla değil kâfirlerle savaşmak istediklerini söylemeleri üzerine Hz. Ali'nin kendilerine Rebî'i kumandan tayin edip onları Kazvin bölgesine gönderdiği kaydedilir. Rebî' hakkında olumsuz ifadeler kullanan Şîa müellifleri, onun Hz. Peygamber döneminde İslâm'a girmeyip daha sonra müslüman olmasını aleyhinde bir delil kabul ederler. Hatta bazı Şîa kaynaklarında Rebî', Hz. Ali'ye biat etmekten kaçınanlar arasında sayılır. Sahâbe içindeki ihtilâflarda hem taraflardan birini destekleyen hem tarafsız kalanların çok ağır ithamlara mâruz kalmaları yüzünden Rebî' de bazıları tarafından Râfizîlik'le, bazıları tarafından Hâricîlik'le suçlanmıştır. Bütün bu çelişkili rivayetler değerlendirildiğinde Rebî'in sahâbe arasındaki ihtilâfları tasvip etmeyip tarafsız kalmaya çalıştığı, Hz. Ali'nin halifeliğini meşrû kabul etmesine rağmen onun müslümanlarla savaşmasını onaylamadığı anlaşılmaktadır. Kabrinin Horasan civarında olması da Rebî'in oraya savaş için gittiğini belirten rivayetleri teyit etmektedir.

62-65 (682-685) yılları arasında vefat ettiği kaydedilen Rebî' b. Huseym'in ölüm sebebi hakkında farklı rivayetler vardır. Evinin önünde otururken yüzüne isabet eden bir taşın açtığı yara yüzünden öldüğü veya Hz. Hüseyin'in şehid edildiğini duyunca, "Ey yerleri ve gökleri yaratan, gizliyi açığı bilen Allahım! Kullarının ayrılığa düştükleri şeyler hakkında aralarında sen hüküm vereceksin" meâlindeki âyeti okuyup (ez-Zümer 39/46) evine kapandığı, bir süre sonra da vefat ettiği zikredilmiştir. Rebî'in mezarı İran'ın Tûs şehrinde Tûs ırmağı kıyısındadır. Safevî Hükümdarı I. Abbas mezarının üstüne bir türbe yaptırmış, Rızâ Şah Pehlevî de bu türbeyi tamir ettirmiştir. Bölge halkı onu Hâce Rebî' diye anmakta ve kabrini ziyaret etmektedir.

Rebî' b. Huseym'in çok az konuştuğu, geceleri ibadetle geçirdiği, kendisi muhtaç olduğu halde elindekileri yoksullara verdiği, ağzından kötü söz işitilmediği, gıybet etmediği, son derece mütevazi olduğu nakledilmektedir. Abdullah b. Mes'ûd'un ona, "Ey Ebû Yezîd! Resûlullah seni görseydi çok severdi. Ben seni her gördüğümde Allah'a saygılı ve alçak gönüllü kimseleri (muhbitîn) hatırlıyorum" dediği belirtilmiştir. Tâbiîn döneminin sekiz büyük zâhidinden biri olan Rebî' b. Huseym'in güzel sözleri vardır: "Hayır söyle, hayır işle, sâlih amele devam et. Ömür kısa, kalbini katılaştırma! Duyduk deyip duymazdan gelenlerden olma. Hayırlı bir iş yaptıktan sonra hayırlı bir başka şey daha yapmaya çalış; gün gelir daha çok hayır yapsaydım diye hayıflanırsın. Kötü bir iş yaptıysan hemen ardından hayırlı bir iş yap, çünkü güzel davranışlar kötülükleri siler. İlim konusunda işi ehline havale et. Daha önce hiç tatmadığın ölümü sıkça hatırla. Sakladığın sırlar Allah'a âşikârdır. Günahlar birer hastalıktır, ilâcı ise dönmemek üzere tövbe etmektir."

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 182-193; Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn, I, 363; II,105; III, 146, 158, 160, 174, 193; IV, 39; İclî, eṣ̱-S̱iḳāt, s. 154-156; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, II, 563-573; Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, Târîḫ (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kūcânî), Dımaşk 1980, I, 655-657, 663, 682; Ebû Nuaym, Ḥilye, II, 105-118; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), I, 517-518; İbnü'l-Cevzî, Ṣıfatü'ṣ-ṣafve, III, 59-68; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, IX, 70-76; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 258-262; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 283;

İbn Nâsırüddin, Tavżîḥu'l-Müştebih (nşr. M. Naîm el-Araksûsî), Beyrut 1414/ 1993, I, 637-638; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 242-243; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Kum 1391, III, 332-337; Aʿyânü'ş-Şîʿa, VI, 453-457; Abdüssettâr eş-Şeyh, Aʿlâmü'l-ḥuffâẓ ve'l-muḥaddişîn, Dımaşk-Beyrut 1417/1997, III, 309-324; P. Edmund Beck, "Studien zur Geschichte der Kufischen Koranlesung in den ersten zwei Jahrhunderten", Orientalia, IV/22, Roma 1953, s. 59-78.

Salahattin Polat

ABDURRAHMAN b. ÜMMÜ'L-HAKEM عبد الرحمن بن أم الحكم Ebû Mutarrif Abdurrahmân b. Abdillâh b. Osmân es-Sekafî (ö. 66/685-86) Emevî valilerinden, tâbiî.

Ebû Süfyân'ın kızı olan annesi Ümmü'l-Hakem'e nisbetle İbn Ümmü'l-Hakem diye de anılır. Hicretin 53. yılında Bizans'a karşı açılan sefere katıldı. Dayısı Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından Kûfe valiliğine getirildi (58/677-78). Burada vali iken cuma hutbesini oturarak okuduğu için sahâbî Kâ'b b. Ucre tarafından şiddetle tenkit edildi. Daha sonra kötü idaresi yüzünden Kûfeliler tarafından kovulunca bu defa Mısır'a vali olarak gönderildi. Yolda kendisini karşılayan sahâbî Muâviye b. Hudeyc, Kûfe'de olduğu gibi Mısır'da da başarılı olamayacağını söyleyerek onu Şam'a dönmeye razı etti. Ardından yine Muâviye tarafından el-Cezîre'ye vali tayin edilen Abdurrahman, dayısının vefatına kadar bu görevde kaldı. Abdullah b. Zübeyr'in Şam valisi Dahhâk b. Kays, Mervân'la savaşmak üzere şehirden çıkınca Abdurrahman derhal buraya hâkim oldu ve halkı Mervân b. Hakem'e biat etmeye çağırdı.

Bazı kaynaklarda sahâbî olduğu rivayet edilen Abdurrahman, Hz. Osman'ın katillerinden Amr b. Hâmık'ı öldürmekle de şöhret kazanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, V, 519; VI, 25; Taberî, Târîḫ (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1960-70 → Beyrut, ts. (Dâru Süveydân), V, 273, 288, 310-312; VI, 140; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gabe (nşr. Muhammed İbrâhim el-Bennâ v.dğr.), Kahire 1390-93/1970-73, III, 437-439; İbn Hacer, el-İsâbe, Kahire 1328, III, 70-71.

Selman Başaran

AMR b. ŞÜRAHBÎL عمرو بن شرحبيل Ebû Meysere Amr b. Şürahbîl el-Hemdânî el-Kûfî (ö. 63/683) Muhaddis tâbiî.

Abdullah b. Mes'ûd'un önde gelen talebelerindendir. Hz. Ömer, Ali, Huzeyfe, Selmân, Âişe ve daha birçok sahâbîden hadis rivayet etti. Kendisinden de Ebû Vâil Şakîk b. Seleme, Ebû İshak es-Sebîî, Şa'bî ve Mesrûk gibi muhaddisler hadis öğrendi. Vâdiaoğulları Mescidi'nde imamlık yapması sebebiyle Vâdiî nisbesiyle de anılan Amr

sika* bir râvidir. Rivayetleri, İbn Mâce'nin es-Sünen'i dışında Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Sıffîn Savaşı'na Hz. Ali'nin safında katıldı.

Hayır yapmayı ve ibadet etmeyi çok seven Ebû Meysere'nin fazla namaz kılmaktan dolayı dizlerinin nasır tuttuğu rivayet edilir. Câhiliye âdet ve geleneklerinden uzak kalmaya çalışır, bilhassa muhâcirîn*in yaşayış ve davranışlarına uymaya dikkat gösterirdi. Kûfe'de vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakat, III, 263-264; VI, 106-109; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 341-342; el-Cerh ve't-ta'dîl, VI, 237-238; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', IV, 135-136; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VIII, 47.

Abdullah Aydınlı

EBÛ MÜSLİM el-HAVLÂNÎ أبو مسلم الخولاني Ebû Müslim Abdullāh b. Süveb el-Havlânî ed-Dârânî (ö. 62/681-82) Meşhur tâbiî ve zâhid.

Yemen'in Havlân kabilesindendir. Künyesiyle meşhur olup kendisinin ve babasının adı hususunda ihtilâf edilmiştir. Bazı kaynaklarda Muâviye devrinde (661-680) müslüman olduğu kaydedilmekteyse de (Buhârî, V, 59) Hz. Peygamber zamanında, hatta bir rivayete göre Şevval 8'de (Şubat 630) müslüman olmuştur. Yemen'den Medine'ye giderken Resûl-i Ekrem'in vefat ettiğini öğrendi. Onu göremediği için tâbiîlerin arasında yer aldı. Hz. Ebû Bekir devrinde Medine'ye yerleşti. Hemen bütün kaynaklarda Ebû Müslim'in Yemen'den ayrılış sebebiyle ilgili olarak kaydedilen rivayete göre San'a'da peygamberliğini ilân eden Esved el-Ansî, Ebû Müslim'i saflarına alarak onun itibarından faydalanmak istemiş, Ebû Müslim'in bunu reddetmesi üzerine büyük bir ateş yaktırarak onu içine attırmış, ancak ateşin Ebû Müslim'e tesir etmediğini görünce etrafındakilerin tavsiyesine uyarak onu Yemen'i terketmeye zorlamıştır. Bu olay hakkında geniş bilgi veren bazı kaynaklarda, Ebû Müslim'i Mescid-i Nebevî'de gören Hz. Ömer'in onunla ilgilendiği, Yemen'deki olaylar hakkında bilgi aldıktan sonra kendisinin Ebû Müslim olduğunu tahmin ettiği ve onu kucaklayıp ağladığı, Halife Hz. Ebû Bekir'in de kendisini tanımaktan memnuniyet duyduğu zikredilmektedir. Ebû Müslim el-Havlânî, daha sonra Dımaşk yakınlarındaki Dâriyyâ köyüne yerleştiği için Şamlılar'dan sayılmakta, özellikle onların güzel Kur'an okuyanlarından biri olduğu söylenmektedir. Hz. Ömer, Muâz b. Cebel, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Ebû Zer el-Gıfârî, Ubâde b. Sâmit, Avf b. Mâlik ve Muâviye b. Ebû Süfyân'dan hadis rivayet etmiş, kendisinden de amcazadesi Ebû İdrîs el-Havlânî, Cübeyr b. Nüfeyr, Ebü'l-Âliye er-Riyâhî, Atâ b. Ebû Rebâh gibi tâbiî âlimleri rivayette bulunmuşlardır. İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn ve İclî onun sika* olduğunu söylemektedirler. Fakat Ebû Müslim'in, Muâz b. Cebel'e sevgisini ifade ettiğine dair el-Müsned'de bulunan bir hadisten başka muteber hadis kitaplarında rivayetleri yer almamıştır.

Sıffîn Vak‘ası’nda Muâviye tarafında yer alan Ebû Müslim Bizanslılar’la yapılan çeşitli savaşlara katıldı. Onun bu savaşlarda bizzat bulunması İslâm askerlerine cesaret verdiğinden kumandanlar kendisini öncü kuvvetlere emîr tayin ederlerdi. Bizanslılar’la yapılan savaşların birinde şehid oldu. Dâriyyâ’da ona nisbet edilen ve halkın ziyaretgâhı olan bir mezar bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

Tâbiîn neslinin meşhur sekiz zâhidinden biri olan Ebû Müslim, sıkıntı çektirilmeyen nefsin Allah’ın huzurunda sahibinden şikâyetçi, ibadetlerle yorulan nefsin ise hoşnut olacağını, nitekim semiz atların yarışta zorlandığını, idmanlı atların ise daha iyi koştuğunu söylerdi. İbadet ettiği yere bir kamçı asmıştı; canı ibadet etmek istemediği zaman bacaklarına bir iki kamçı vururdu. Dünyaya değer vermezdi. Bir gün mescidde toplanmış bir cemaat gördü; zikirle meşgul olduklarını sanarak yanlarına oturdu. Dinle ilgisi olmayan konulardan bahsettiklerini öğrenince onlara şöyle dedi: “Sizin yanınızda benim halim neye benziyor biliyor musunuz? Sağanağa tutulan adam etrafta sığınacak yer ararken bir kapı görür ve hemen içeri dalar. Bir de bakar ki binanın tavanı yoktur”. Kaynaklarda, duasının ve bedduasının makbul olduğuna dair birçok olay ve kendisine nisbet edilen pek çok kerâmet zikredilmektedir.

Devlet adamlarının karşısına çıkıp onları uyarmaktan çekinmezdi. Birkaç defa ikaz ettiği Muâviye’ye bir defasında “ey ecîr” (işçi) diye hitap etti. Yanındakilerin “ey emîr” demesi gerektiğini söylemeleri üzerine Muâviye onun konuşmasını istedi. Ebû Müslim de ona öğüt verdi ve âdil olmasını tavsiye etti. Medine’de bulunduğu sırada Hz. Osman’ın aleyhinde konuşan birini duyunca Medineliler’e Semûd kavminden daha kötü olduklarını, çünkü Semûd kavminin Allah’ın devesini, kendilerinin ise Allah’ın halifesini öldürdüklerini söylemişti.

Ümmetin hakîmi diye de anılan Ebû Müslim’in pek çok hikmetli sözünden biri şöyledir: “Yeryüzündeki âlimler gökyüzündeki yıldızlara benzer. Ortaya çıkarlarsa halk onlara bakarak gideceği yönü bulur; ortaya çıkmazlarsa şaşırıp kalır. Sâlih kişiler de yoldaki işaretlere benzer; âhiret yolcusu onlar sayesinde şaşırmadan yoluna devam eder”.

BİBLİYOGRAFYA: Müsned, V, 236, 237, 239, 328; Dârimî, “Mukaddime”, 34; Alkame b. Mersed, Zühdü’s-semâniye mine’t-tâbi‘în (nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî), Medine 1408, s. 52-56; İbn Sa‘d, et-Tabakāt, VII, 448; Ahmed b. Hanbel, Kitâbü’z-Zühd (nşr. Muhammed Celâl Şeref), İskenderiye 1984, s. 291-295; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, V, 58-59; Ebû Nuaym, Hilye, II, 122-131; V, 120-122; İbn Abdülber, el-İstî‘âb, IV, 191-195; İbnü’l-Cevzî, Sıfatü’s-safve, IV, 208-213; İbnü’l-Esîr, Üsdü’l-gābe, III, 192; VI, 288-289; Zehebî, A‘lâmü’n-nübelâ’, IV, 7-14; a.mlf., Tezkiretü’l-huffâz, I, 49; İbn Kesîr, el-Bidâye, VIII, 146; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, XII, 235-236; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü’z-zâhire, I, 156-157; Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, Tabakātü’l-havâs ehli’s-sıdkı ve’l-ihlâs, Beyrut 1406/1986, s. 416; Süyûtî, Tabakatü’l-huffâz, s. 13; İbnü’l-Havrânî, el-İşârât ilâ emâkini’z-ziyârât (nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî), Dımaşk 1401/1981, s. 125-129; Ali Sâmî en-Neşşâr, Neş’etü’l-fikri’l-felsefî fi’l-İslâm, Kahire 1978, s. 297-301; Bedrân, Tehzîbü Târîhi Dımaşk, VII, 317-325; G. H. A. Juynboll, “al-Khawlānī”, EI² (Fr.), IV, 1167.

M. Yaşar Kandemir

EBÛ ABDURRAHMAN es-SÜLEMÎ أبو عبد الرحمن السلمي Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Habîb b. Rubeyyia es-Sülemî (ö. 73/692 [?]) Kıraat âlimi, tâbiî.

Hz. Peygamber'in vefatından önce doğduğu bilinmektedir. Babası sahâbî olup kendisi Kûfeli tâbiîlerin ikinci tabakasında yer alır.

Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını Hz. Osman'dan dinlemiş, Kur'an'la ilgili sorularının devam etmesi sebebiyle Hz. Osman'ın ona, "Sen benim halkın işleriyle meşgul olmamı engelliyorsun, Zeyd b. Sâbit'e git" dediği için Zeyd'den ders almaya başlamış ve tam on üç yıl süre ile (veya on üç defa) Kur'an'ı ona arzetmiştir. Kur'an ve kıraat ilimlerinde ayrıca Hz. Ali, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. Mes'ûd'dan faydalanmıştır. Zehebî, Şu'be b. Haccâc'dan nakledilen ve onun Hz. Osman ve İbn Mes'ûd'dan herhangi bir şey öğrenmediğini ifade eden rivayetin doğru olmadığını, Hz. Osman'dan naklettiği hadisin Buhârî'nin el-Câmiʿu's-sahîḥ'inde yer alması ve kıraate dair eserlerde kaydedilen bilgiler karşısında bu iddianın kabul görmediğini söylemiştir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 269; Târîhu'l-İslâm, s. 558).

Hz. Osman'ın mushaf nüshalarını çoğalttırmasından sonra Kûfe'ye gönderilen nüshaya uygun olarak bu şehirde Kur'an öğretimiyle görevlendirilen ilk âlim olduğu anlaşılan Ebû Abdurrahman (İbn Mücâhid, s. 68) Kûfe Mescidi'nde kırk yıl Kur'an dersleri vermiş, Hz. Peygamber'in, "Sizin en hayırlılarınız Kur'an'ı öğrenen ve öğretenlerinizdir" (Buhârî, "Fezâʾilü'l-Kurʾân", 21) meâlindeki hadisini zikrederek kendisini çok uzun süre Kur'an öğretimine bağlayan gücün bu hadis olduğunu belirtmiştir. Oğluna Kur'an dersleri verdiği Amr b. Hureys'in gönderdiği hediyeleri derhal geri çevirerek Allah'ın kitabını ücretle okutmadığını söylemiş, yine Kur'an öğrettiği için kendisine bir yay (veya at) hediye etmek isteyen birinin hediyesini reddettikten sonra, "Bunu keşke sana Kur'an öğretmeden önce hediye etseydin" demiştir. Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre (meselâ bk. İbnü'l-Cezerî, I, 413) camideki derslerine önce çarşı esnafından başladığına bakılırsa Hz. Hasan ve Hüseyin, kırâat-i seb'a imamlarından Âsım b. Behdele, Yahyâ b. Vessâb, Şa'bî, Atâ b. Sâib gibi önemli şahsiyetler yanında kendisinden binlerce kişi Kur'an ve kıraat ilimlerinde faydalanmış olmalıdır.

Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Hz. Ömer ve Hz. Osman başta olmak üzere Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Ebû Hüreyre gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiş, bu rivayetlerin bir kısmı Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Kendisinden de İbrâhim en-Nehaî, Saîd b. Cübeyr, Alkame b. Mersed, Atâ b. Sâib vb. meşhur tâbiîler rivayette bulunmuşlardır. İbn Sa'd, Nesâî, İbn Abdülber en-Nemerî ve Zehebî onu hadiste sika* olarak kabul etmişlerdir.

Sıffîn Savaşı'nda Hz. Ali'nin yanında yer aldığı (İbn Hacer, V, 184) ve hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybettiği belirtilen Ebû Abdurrahman 73 (692) yılında Kûfe'de vefat etmiş olup bu tarih 70 (689), 72 (691), 74 (693) ve 85 (704) olarak da zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, "Fezâʾilü'l-Kurʾân", 21; a.mlf., et-Târîhu'l-kebîr, V, 72-73; İbn Sa'd, et-Tabakāt, VI, 172-175; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, V, 37; İbn Mücâhid, Kitâbü's-Sebʿa (nşr. Şevkı Dayf), Kahire 1972, s. 68-69; Ebû Nuaym, Hilye, IV, 191-195; Hatîb, Târîhu Bagdâd, IX, 430-431; Zehebî, Maʿrifetü'l-kurrâ, I, 52-53; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 267-272; a.mlf., Târîhu'l-İslâm: sene 61-80, s. 556-558; Safedî, Nektü'l-himyân (nşr. Ahmed Zeki), Kahire 1329/1911, s. 178; Fâsî, el-ʿİkdü's-semîn, VIII, 6667; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 413; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, V, 183-184.

Muhsin Demirci

ABÎDE es-SELMÂNÎ عبيدة السلماني Ebû Amr (Ebû Müslim) Abîde b. Amr (b. Kays b. Amr) es-Selmânî el-Murâdî el-Kûfî (ö. 72/691) Tâbiîn devrinin Kûfe'de yetişen meşhur fakihi.

Aslen Yemenli olup Murad kabilesinin Selman boyuna nisbetle es-Selmânî diye anılır. Doğum tarihi belli değildir. İslâmiyet'e girmeden önce de kabilesi arasında önemli bir yere sahipti ve kabilesinin arîf*i idi. Hz Peygamber'in vefatından iki yıl önce, Mekke fethi sıralarında müslüman oldu; fakat Hz. Peygamber'le görüşemedi. Hz. Ömer zamanında Medine'ye göç etti; daha sonra da Kûfe'ye giderek oraya yerleşti. Pek çok savaşa katılan ve Hz. Ali'nin Hâricîler'le yaptığı savaşta da bulunan Abîde, sahâbîlerin birçoğuyla görüşmüş, Hz. Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Zübeyr'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de başta Muhammed b. Sîrîn olmak üzere Şa'bî, İbrâhim en-Nehaî ve Ebû İshak es-Sebîî gibi devrin önde gelen âlimleri rivayette bulunmuşlardır.

Hadis münekkitlerince güvenilir ve rivayetleri en sahih isnadlardan sayılan Abîde es-Selmânî'nin fıkıh ve kıraatte hocası Abdullah b. Mes'ûd'dur. Kendisi de Kûfe'nin meşhur dört fakihinin (Abîde, Hâris, Alkame ve Şüreyh) bazılarına göre en üstünü sayılırdı. Kaynaklar Şüreyh'in, içinden çıkamadığı meselelerde ona danışarak hüküm verdiğini kaydeder.

Abîde'nin hicrî 73 veya 74 yılında öldüğüne dair farklı rivayetler varsa da en kuvvetli rivayete göre 72 (691) yılında vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, VI, 93-95; Ali b. el-Medînî, İlelü'l-hadîs̱ (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Halep 1400/1980, s. 44; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gabe (nşr. M. İbrâhim el-Bennâ v.dğr.), Kahire 1390-93/1970-73, III, 552; a.mlf., el-Lübâb, Kahire 1357-69 → Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), II, 127; Nevevî, Tehzîbü'l-esmâʿ, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), I/1, s. 317; Zehebî,

Tezkiretü'l-huffâz, Haydarâbâd 1375-77/1955-58 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), I, 50; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʿ, IV, 40-45; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 84-85.

Mustafa Uzunpostalcı

AMR b. MEYMÛN عمرو بن ميمون Ebû Abdillâh (Ebû Yahyâ) Amr b. Meymûn el-Evdî (ö. 74/693 [?]) Muhaddis tâbiî.

Yemen'deki Mezhic kabilesinin Evd koluna mensuptur. Hz. Ebû Bekir devrinde Kûfe'ye gelip yerleştiği için el-Kûfî nisbesiyle de anılır. Câhiliye döneminde doğdu. Müslüman olmakla birlikte Hz. Peygamber'i göremedi, bu sebeple muhadramûn*dan sayıldı. İslâmiyet'i kabul edişi, Yemen Valisi Muâz b. Cebel'in tesiriyle oldu. Bundan dolayı ona karşı gönlünde derin bir muhabbet uyandı ve yanından hiç ayrılmadı. Muâz'ın vefatından sonra ashâb-ı kirâmın en fakihi olarak gördüğü Abdullah b. Mes'ûd'un peşini bırakmadı ve kıraat ilmini ondan arz* usulüyle tahsil etti. Kendilerinden hadis rivayet ettiği diğer sahâbîler Hz. Ömer, Ali, Sa'd b. Ebû Vakkas, Ebû Hüreyre, Âişe ve Ebû Eyyûb el-Ensârî'dir. Amr'dan da Şa'bî, Saîd b. Cübeyr, Amr b. Mürre, Ebû İshak es-Sebîî gibi tanınmış muhaddisler rivayette bulundular. Ebû İshak ondan ayrıca kıraat da öğrendi. Bütün münekkitler Amr'ın güvenilir bir muhaddis olduğunu kabul etmişlerdir. Rivayetleri çok olmamakla beraber Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Hz. Ömer'in çeşitli uygulamalarını rivayet etmiş, Ebû Lü'lü' tarafından şehid edilişini bizzat görmüş, onun suikasttan sonraki halini ve Hz. Osman'ın halife seçilişini bütün teferruatıyla anlatmıştır (bk. Buhârî, "Fezâilü ashâbi'n-nebî", 8).

Talebesi Ebû İshak'ın söylediğine göre Amr b. Meymûn, çevresindeki müslümanların, hatta ashâb-ı kirâmın takdirini kazanmıştır. Yaşadığı uzun yıllar boyunca hac ve umre münasebetiyle birçok defa (rivayete göre 60 veya 100 defa) Kâbe'yi ziyaret etmiştir. Çok yaşlanmasına rağmen ölümü hiç temenni etmemiş, ancak Emevî valilerinden Yezîd b. Ebû Müslim'in rahatsız edici muamelelerine mâruz kalınca, Allah'tan kendisini kötülerle bir arada bulundurmamasını dilemiştir. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekte, 74 (693) veya 75 (694) yılında vefat ettiği rivayet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, "Fezâilü ashâbi'n-nebî", 8; a.mlf., et-Târîhu'l-kebîr, VI, 367; a.mlf., et-Târîhu's-sagır (nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Kahire 1396-97/1976-77, I, 157, 190; İbn Sa'd, et-Tabakat, VI, 117-118; el-Cerh ve't-taʿdîl, VI, 258; Ebû Nuaym, Hilye, IV, 148-154; İbn Abdülber, el-İstî'âb, II, 542-544; İbnü'l-Cevzî, Sıfatü's-safve, III, 35; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gabe, IV, 275-276; Nevevî, Tehzîb, I, 34-35; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 158-161; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 65; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 603; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VIII, 109-110; a.mlf., el-İsâbe (Bicâvî), V, 154-155; İbnü'l-İmâd, Şezerât, I, 82.

M. Yaşar Kandemir

ESVED b. YEZÎD الأسود بن يزيد Ebû Abdirrahmân el-Esved b. Yezîd b. Kays en-Nehaî el-Kûfî (ö. 75/694) Fakih, kıraat âlimi ve muhaddis tâbiî.

Yemen asıllı Nehâ kabilesine mensup olduğundan Nehaî, Kûfe'ye yerleştiği için de Kûfî nisbeleriyle anılır. Künyesi Ebû Amr olarak da geçmektedir. Hz. Peygamber zamanında yaşadığı halde onu görmediği için muhadramûn*dan sayılır.

Kûfe fıkıh mektebinin temsilcilerinden Alkame b. Kaysın yeğeni, İbrâhim en-Nehaî'nin dayısıdır. Birçok kaynakta kendisinden bahsedilmekle birlikte çocukluk ve gençlik yılları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Kûfe'ye gelmeden önce Yemen'de Muâz b. Cebel'i görmüş ve ondan hadis dinlemiştir. Kûfe'de ise özellikle tefsir ve fıkıh mekteplerinin kurucusu Abdullah b. Mes'ûd'dan fıkıh, tefsir, hadis ve diğer İslâmî ilimleri tahsil etti ve bu mektebin önde gelen âlimleri arasında yer aldı. Kur'ân-ı Kerîm'i en iyi bilenlerden biri olduğu rivayet edilir.

Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve diğer hadis münekkitlerince sika* olarak kabul edilen Esved b. Yezîd aralarında Bilâl-i Habeşî, Huzeyfe b. Yemân, Selmân-ı Fârisî, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ali, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Âişe ve Ümmü Seleme'nin de bulunduğu birçok sahâbîden hadis almıştır. Kendisinden de İbrâhim b. Süveyd en-Nehaî, yeğeni İbrâhim b. Yezîd en-Nehaî, Riyâb b. Hâris, Dahhâk b. Müzâhim, oğlu Abdurrahman b. Esved, kardeşi Abdurrahman b. Yezîd gibi muhaddisler hadis rivayet etmişlerdir. Yahyâ b. Vessâb, Ubeyd b. Nudayle, Şa'bî ve Ebû İshak es-Sebîî de öğrencileri arasındadır. Kendisi gibi amcası Alkame b. Kays'ın da talebeleri olan İbrâhim en-Nehaî ile Şa'bî, Hammâd b. Ebû Süleyman'ın, Hammâd da Ebû Hanîfe'nin başta gelen hocası olduğundan Esved ve amcası, Ebû Hanîfe'nin ashaba ulaşan hocalar zincirinde önemli bir halka teşkil etmektedirler.

Esved b. Yezîd ömrü boyunca zühd ve takvadan ayrılmamış, ibadetleriyle darbımesel haline gelmiş ve tabiîler arasında zühdüyle en yüksek seviyeye ulaşan sekiz kişiden biri kabul edilmiştir. Bazılarında Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman ile beraber olmak üzere birçok defa hac ve umre yaptığı, çok namaz kıldığı ve sürekli oruç tuttuğu için sarardığı, ramazan ayında her iki günde bir, diğer zamanlarda da altı günde bir Kur'an'ı hatmettiği, zengin olup da hac vazifesini yerine getirmeden ölen kişinin cenaze namazını kılmadığı rivayet edilmiştir.

Kûfe'de vefat eden Esved b. Yezîd'in ölüm tarihinin 74 (693) veya 75 (694) olduğu şeklinde iki ayrı rivayet varsa da ikinci rivayet daha güçlüdür.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakât, VI, 70-75; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakât (Zekkâr), I, 335; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, I, 449; Dûlâbî, el-Künâ, Haydarâbâd 1322 → Beyrut 1403/1983, II, 43; İbn Hibbân, es-Sikât, IV, 31; a.mlf., Kitâbü'l-Mecrûhîn, I, 254; II, 238; Hâkim, Maʿrifetü ʿulûmi'l-hadîs, s. 44, 154; Ebû Nuaym, Hilye, II, 102-105; İbnü'l-Cevzî, Sıfatü's-safve, III, 23-24; Safedî, el-Vâfî, IX, 256-257; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV,

50-53; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 50-51; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, III, 233-235; İbn Abdülber, el-İstî'âb, I, 94; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe, I, 107; İbnü'l-Cezerî, Gâyetü'n-nihâye, I, 171; İbn Hacer, el-İsâbe, I, 106; Sezgin, GAS, I, 179, 389, 632; Wensinck, Mu'cem, VIII, 13-14; M. Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsîr ve't-müfessirûn, Kahire 1381/1961-62, I, 120-121; Ali Sâmî en-Neşşâr, Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm, Beyrut 1978, III, 228; Muhammed el-Hudarî, İslâm Hukuku Tarihi (trc. Haydar Hatiboğlu), İstanbul 1987, s. 177; Hayreddin Karaman, İslâm Hukukunda İctihad, Ankara, ts. (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), s. 86, 103; a.mlf., İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul 1989, s. 183.

Saffet Köse

ABDULLAH b. SAFVÂN عبد الله بن صفوان Ebû Safvân Abdullah b. Safvân b. Ümeyye b. Halef el-Cümahî el-Kureşî (ö. 73/692) Abdullah b. Zübeyr'i desteklediği iin onunla birlikte şehid edilen tâbiî.

Hz. Peygamber hayatta iken doğduğu halde yaşı küçük olduğu için sahâbîlik mertebesine ulaşamadı; fakat Mekkeli tâbiîlerin birinci tabakasında yer aldı. Babası ve dedesi gibi kendisi de Kureyş'in eşrafındn olup Mekke'nin varlıklı ve nüfuzlu bir ailesine mensuptu. Cömertliği ve üstün zekâsıyla tanınan Abdullah, hilâfet davasında Abdullah b. Zübeyr'in sadık bir taraftarı idi. İbnü'z-Zübeyr ve yanındakiler Kâbe'de muhasara edilince, Haccâc taraından kendisine verilen emânı kabul etmedi. Sonunda İbnü'z-Zübeyr ve birçok taraftarı ile birlikte onun da başı kesildi ve kesik başları önce Medine'ye, oradan da Şam'a Abdülmelik b. Mervân'a gönderildi. Babası Safvân b. Ümeyye'den, Hz. Ömer, Hafsa, Ümmü Seleme ve Abdullah b. Amr gibi sahâbîlerden hadis rivayet eden Abdullah b. Safvân'ın hadis kitaplarında, daha çok, "Kâbe'ye karşı harp ilân eden bir ordunun çölde helâk olacağı'na dair rivayet ettiği bir tek metne rastlanmaktadır (bk. Müslim, "Fiten", 4, 6, 7).

BİBLİYOGRAFYA: Halîfe b. Hayyât, et-Tabakat (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1966-67, II, 591; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60, V, 118-120; a.mlf., et-Târîhu's-sagır (nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Kahire 1396-97/1976-77, I, 142-143, 153, 162, 163; Müslim, "Fiten", 4, 6, 7; İbn Abdülber, el-İstî'âb (el-İsâbe içinde), Kahire 1328, II, 333-334; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gabe, Kahire 1285-87, III, 185; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', IV, 150-151; İbn Hacer, el-İsâbe, Kahire 1328, III, 60; a.mlf., Tehzîbü't-Tehzîb, V, 265-266.

Ali Yardım

ABDULLAH b. ŞEDDÂD عبد الله بن شداد Ebü'l-Velîd Abdullah b. Şeddâd b. Üsâme b. Amr el-Hâdî (ö. 82/701) Hz. Peygamber zamanında doğan muhaddis tâbiî.

Eski Arap toplumunda âdet olduğu üzere, yolcu ve misafirlerin ışığı görüp evine konuk olmalarını temin etmek maksadıyla geceleri ateş yaktığı için el-Hâdî ismi verilen büyük dedesi Amr'a izâfetle İbnü'l-Hâdî diye de meşhurdur. Annesi Sülmâ

bint Umeys olup Hz. Hamza'nın hanımı iken onun şehid edilmesinden sonra Şeddâd ile evlenmiştir. Babası Şeddâd, Hz. Ömer, Ali, Muâz b. Cedel, İbn Mes'ûd, Esmâ bint Umeys, Âişe, Ümmü Seleme ve diğer bazı sahâbîlerden hadis rivayet etmiş, kendisinden de Ebû İshak eş-Şeybânî, Abdullah b. Şübrüme ve Hakem b. Uteybe gibi kişiler rivayette bulunmuşlardır. Güvenilir bir muhaddis olup rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almıştır.

Boynunun vurulması pahasına da olsa minbere çıkıp sabahtan öğleye kadar Hz. Ali'nin faziletlerini anlatmak istediğini belirtecek derecede Ali taraftarı olduğu rivayet edilen Abdullah, İbnü'l-Eş'as'ın yanında Haccâc ile savaşırken Düceyl nehrinde boğularak ölmüştür.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, V, 61; VI, 126; Taberî, Târîh (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1960-70 → Beyrut, ts. (Dâru Süveydân), VI, 382-383; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gabe (nşr. Muhammed İbrâhim el-Bennâ, v.dğr.), Kahire 1390-93/1970-73, III, 275-276; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', III, 488-489; İbn Hacer, el-İsâbe, Kahire 1328, V, 13-14; a.mlf., Tehzîbü't-Tehzîb, V, 251-252.

Nevzat Âşık

ABDURRAHMAN b. ÂİZ عبد الرحمن بن عائذ Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Âiz el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 83/702'den sonra) Şamlı muhaddis tâbiî.

Kaynaklarda el-Kindî, el-Hımsî, el-Yahsubî, es-Sümâlî (es-Sümânî) nisbeleriyle yer alan Abdurrahman, bazı biyografi müelliflerince sahâbî sayılmışsa da sahâbî değil, tâbiî neslinin büyük âlimlerindendir. Güvenilir bir râvi olarak bilinmektedir. Hz. Ömer, Ali, Muâz b. Cebel, Ebû Zer, Abdullah b. Amr b. Âs, İrbâz b. Sâriye başta olmak üzere birçok sahâbîden hadis rivayet etti. Şamlılar'ın genellikle yaptığı gibi, Hz. Peygamber ve bazı sahâbîlerden bizzat hadis almış gibi mürsel rivayetlerde bulundu. Kendisinden de Mahfûz b. Alkame, Simâk b. Harb, Safvân b. Amr, Yahyâ b. Câbir ve diğer bazı kişiler rivayette bulunmuşlardır.

Haccâc'a karşı savaşan İbnü'l-Eş'as kumandasındaki orduya katıldı (702) ve Cemâcim çatışmasında esir düştü. Daha sonra Haccâc'ın huzuruna çıkarılmış, Haccâc ona geceyi nasıl geçirdiğini sormuş, o da, "Allah'ın da, şeytanın da, kendimin de istemediği şekilde geçirdim" demiş, Haccâc, "Bu ne biçim söz?" diye onu azarlayınca, "Evet, Allah geceyi ibadetle ihya etmemi isterdi, ben yapamadım; şeytan fâsık ve dinsiz olarak gecelememi arzu ederdi, onu da yapamadım; ben ise hür ve evimde çoluk çocuğumla beraber olmayı isterdim, bu da olmadı" tarzında cevap vermiştir. Bunun üzerine Haccâc kendisini serbest bırakmıştır. Nesâî'nin güvenilir kabul ettiği Abdurrahman b. Âiz'in rivayetleri dört meşhur sünende yer almıştır. Nerede ve ne zaman vefat ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Abdurrahman'dan geriye birçok kitap kalmıştır. Humuslular onun kitaplarında ahkâma dair bir hadis bulunca, kendisine olan

saygı ve güvenlerinden dolayı, o hadisi mescidin kapısına asar ve gereğini yerine getirmeğe çalışırlardı.

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60 → Diyarbakır, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), V, 324-325; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-tadîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), V, 270; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gabe (nşr. Muhammed İbrâhim el-Bennâ v.dğr.), Kahire 1390-93/1970-73, III, 464; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 487-489; İbn Hacer, el-İsâbe, Kahire 1328, II, 405; III, 151; a.mlf., Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 203-204.

İsmail L. Çakan

ALKAME b. VAKKAS علقمة بن وقاص Alkame b. Vakkas b. Mihsan el-Leysî el-Medenî (ö. 86/705 [?]) Âlim tâbiî.

Kinâneoğulları'nın Utvâre kolundan olduğu için Utvârî nisbesiyle de anılır. Hz. Peygamber zamanında doğan çocuklardandır. Her ne kadar oğlu Amr'a dayandırılan bir rivayete göre Alkame Hendek Savaşı'na katıldığını ve Hz. Peygamber'e gelen bir heyetin içinde bulunduğunu söylemişse de bu rivayet makbul görülmemiş ve Alkame büyük tâbiîlerden sayılmıştır. Hz. Ömer, Âişe, Abdullah b. Ömer, Bilâl b. Hâris ve Amr b. Âs gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir. İbn Sa'd ve Nesâî'nin sika* olduğunu belirttikleri Alkame'nin rivayetleri pek fazla değildir. Kendisinden oğulları Amr ve Abdullah ile İbn Şihâb ez-Zührî, İbn Ebû Müleyke gibi büyük muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. Alkame'nin hadisleri Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Alkame'nin, Cemel Vak'ası'ndan önce pek düşünceli gördüğü Talha b. Ubeydullah ile konuşarak ona hiç değilse oğlu Muhammed'i bu savaşa sokmamasını tavsiye ettiği rivayet edilmektedir (bk. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 220).

Alkame'nin ölüm tarihi kesin olarak belli değildir. Bütün kaynaklar onun Abdülmelik b. Mervân zamanında (685-705) vefat ettiğini kaydetmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakat, V, 60; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakat (Zekkâr), II, 592; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VII, 40; İbn Abdülber, el-İstîʿâb, III, 126; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gabe, IV, 88-89; a.mlf., el-Kâmil, III, 220; IV, 525; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâż, I, 53; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 6162; İbn Hacer, el-İsâbe, III, 81; a.mlf., Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 280.

M. Yaşar Kandemir

EBÛ İDRÎS el-HAVLÂNÎ أبو إدريس الخولاني Ebû İdrîs Âizullah b. Abdillâh b. Amr el-Havlânî (ö. 80/699) Dımaşk kadısı, muhaddis tâbiî.

---

8 (630) yılı sonlarında Dımaşk köylerinden Havlân'da doğdu. Dımaşk'ın fethinden sonra oraya yerleşen yüzlerce sahâbîden birçoğu ile görüşerek onlardan feyiz aldı. Hz. Ömer, Ebü'd-Derdâ, Ebû Zer el-Gıfârî, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Bilâl-i Habeşî, Ebû Hüreyre, Avf b. Mâlik, Ubâde b. Sâmit gibi sahâbîler kendilerinden hadis öğrendiği kimselerden birkaçıdır. Onun Muâz b. Cebel'den hadis işitip işitmediği konusu ise

ihtilâflıdır. Kendisinden İbn Şihâb ez-Zührî, Mekhûl, Atâ el-Horasânî, Seleme b. Dînâr, Yûnus b. Meysere gibi âlimler hadis tahsil ettiler.

Ebû İdrîs, Muâviye'nin Şam kadısı sahâbî Fedâle b. Ubeyd öldükten sonra (53/673) onun yerine tayin edilmiş ve bu görevi, I. Yezîd (680-683) ve Abdülmelik b. Mervân (685-705) devirlerinde de devam etmiştir. Abdülmelik b. Mervân döneminde vâizlik görevinde de bulunmuş, fakat bir müddet sonra bu görevinden alındığı için sadece kadılık yapmıştır. Vâizliği daha çok sevdiğini söyler ve, "Beni zevkle yaptığım işten azlettiler, isteksiz olarak üstlendiğim görevde bıraktılar" diye yakınırdı. Dımaşk Mescidi'nde Kur'an öğrenimiyle meşgul olan muhtelif gruplar bir secde âyetine gelince Ebû İdrîs'i yanlarına davet ederler ve secde âyetini ona okutarak arkasında secde ederlerdi.

Güvenilir bir muhaddis, ilmi ile amel eden bir âlim, İslâm hukukunun inceliklerini bilen bir fakih ve kıraat ilmine vâkıf bir kişi olan Ebû İdrîs el-Havlânî Dımaşk'ta vefat etmiştir.

Onun güzel iki sözü şöyledir: "İffetli olunuz. Erkekleri iffetli olmayan bir milletin kadınları iffetli olmaz". "Bakıp da düşünen, görüp de hayret eden kimseden daha değerlidir".

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, VIII, 448; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VII, 83; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 112; İbn Abdülber, el-İstî'âb, III, 152-153; Ebû Nuaym, Hilye, V, 122-129; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gābe, Kahire 1282, III, 99; V, 134; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, XIV, 88-92; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 56-57; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', IV, 272-277; İbn Hacer, el-İsâbe, III, 57; a.mlf., Tehzîbü't-Tehzîb, V, 85-87; İbnü'l-İmâd, Şezerât, I, 88; Abdülkādir Bedrân, Tehzîbü Târîhi Dımaşk, Beyrut 1399/1979, VII, 206-208; G. H. A. Juynboll, "al-Khawlānī", EI² (Fr.), IV, 1167.

Ali Yardım

EBÜ'l-CEVZÂ أبو الجوزاء Ebü'l-Cevzâ' Evs b. Abdillâh (Hâlid) er-Rabaî (ö. 83/702)

Basralı zâhid tâbiî.

Ezd kabilesinin kollarından Rebîa'ya mensup olup hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Hz. Âişe, Abdullah b. Abbas, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Amr b. Âs ve Safvân b. Assâl el-Murâdî'den hadis rivayet etmiştir. Buhârî'nin senedini zayıf gördüğü bir habere göre Ebü'l-Cevzâ Hz. Âişe ve İbn Abbas'a on iki yıl komşuluk ettiğini, Kur'ân-ı Kerîm'deki her âyet hakkında İbn Abbas'tan bilgi edindiğini belirtmekte, öğrenmek istediği konuları bir adamı vasıtasıyla her zaman Hz. Âişe'den sorup öğrendiğini söylemektedir. Kendisinden Katâde b. Diâme, Büdeyl b. Meysere, Amr b. Mâlik en-Nükrî ve Ebü'l-Eşheb el-Utâridî gibi muhaddisler rivayette bulunmuş, Ebû Zür'a er-

Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî onun sika* bir râvi olduğunu belirtmişlerdir. Rivayetlerinin Kütüb-i Sitte'de yer alması da bunu göstermektedir.

İbadete düşkünlüğü ve zâhidâne hayatıyla tanınan Ebü'l-Cevzâ'nın temizlik konusunda çok titiz olduğu, helâya giderken ayrı bir elbise giydiği, namazı başka bir elbiseyle kıldığı rivayet edilir. Hiçbir şeye lânet etmez, lânet edilen şeyleri de yemezdi. Bu sebeple hizmetçisine ekmeği veya yemeği yaktığı zaman lânet etmemesi için ayda 2-3 dirhem fazla verirdi. Hayatı boyunca kimseyle çekişmediğini, kimseyi rahatsız etmediğini söylerdi. Nefsinin arzularına ve hoş şeylere düşkün olanları hiç sevmezdi. Domuzlarla bir arada olmayı bu gibilerle beraber bulunmaya tercih ettiğini söylediği nakledilir.

Abdullah b. Zübeyr'in Kûfe valisi Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın yanında Haccâc'a karşı çarpışırken 83 (702) yılında Deyrülcemâcim'de öldü. Vefat tarihi 82 (701) olarak da zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, VII, 223-224; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakāt, II, 488; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, II, 16-17; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 469; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, II, 304-305; İbn Hibbân, es-Sikāt, IV, 42-43; İbn Adî, el-Kâmil, I, 402; Ebû Nuaym, Hilye, III, 78-82; Sem'ânî, el-Ensâb, VI, 76-77; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV, 477; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, III, 392-393; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 371-372; a.mlf., Târîhu'l-İslâm: sene 81-100, s. 232; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 383-384.

Kemal Sandıkçı

İBN EBÛ LEYLÂ, Abdurrahman (عبد الرحمن ابن أبي ليلى) Ebû Îsâ Abdurrahmân b. Ebî Leylâ Yesâr b. Bilâl el-Ensârî (ö. 83/702) Hadis, fıkıh ve kıraat âlimi, tâbiî.

---

17 (638) veya 18 (639) yılında Medine'de doğdu (Tirmizî, "Tefsîrü'l-Ḳurʾân", 12). Hz. Ebû Bekir devrinde doğduğuna dair rivayet zayıftır. Resûl-i Ekrem'le birçok savaşa katıldığı bilinen babası Ebû Leylâ Evs kabilesine mensup olup adının Yesâr, Bilâl veya Dâvûd olduğu, Sıffîn'de öldüğü söylenmiş, rivayetleri hadis kitaplarında yer almıştır (Müsned, IV, 347-348; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 236). Tanınmış bir fakih ve kadı olan oğlu Muhammed de İbn Ebû Leylâ diye anıldığı için sonraki kaynaklarda kendisi İbn Ebû Leylâ el-Ekber şeklinde kaydedilmiştir.

İbn Ebû Leylâ, daha sonra babasıyla birlikte Medine'den göç ederek Kûfe'ye yerleşti. Ensardan 120 sahâbî ile görüşüp (Fesevî, II, 817) onların çoğundan hadis öğrendi. Hocaları arasında Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Sehl b. Huneyf, Enes b. Mâlik, Berâ b. Âzib, Ebû Saîd el-Hudrî, Sa'd b. Ebû Vakkās, Bilâl-i Habeşî, Ebû Zer el-Gıfârî, İbn Abbas, İbn Ömer, Ebû Eyyûb el-Ensârî ve Ebü'd-Derdâ gibi sahâbîler vardır. Kendisinden oğlu Îsâ ile torunu Abdullah b. Îsâ, Alkame b. Mersed, Atâ b. Sâib, Mücâhid b. Cebr, A'meş, Şa'bî, Muhammed b. Sîrîn, Sâbit el-Bünânî gibi âlimler hadis rivayet ettiler. İbn Ebû Leylâ'nın Hz. Ömer, Hz. Osman, Muâz b. Cebel ve

Mikdâd b. Amr'dan hadis dinleyip dinlemediği tartışmalıdır. Yahyâ b. Maîn ve İclî gibi bazı münekkitler onu sika olarak değerlendirmekle beraber bazıları, sözü edilen bu dört sahâbîden hadis dinleyip dinlemediği hususundaki tartışmalar sebebiyle kendisini "lâ be'se bih" tabiriyle ta'dîl veya "leyyinü'l-hadîs" tabiriyle cerhetmişlerdir. İbn Ebû Leylâ ile oğlu Muhammed'i birbirine karıştırarak Muhammed'in rivayetleri hakkındaki bazı tenkitleri ona nisbet edenler de olmuştur (Abdüssettâr eş-Şeyh, III, 510-514). Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan İbn Ebû Leylâ'nın hadisleri müzakere etmeye büyük önem verdiği bilinmektedir.

Kıraat ilmi açısından da önemli bir konuma sahip olan İbn Ebû Leylâ bu ilmi arz yoluyla Hz. Ali'den almış, sika bir râvi olan oğlu Îsâ aynı usulle kendisinden aldığı kıraati kardeşi Muhammed'e öğretmiş, Muhammed de yine arz yoluyla yedi kıraat imamından biri olan Hamza b. Habîb'e kıraat icâzeti vermiştir (DİA, XV, 511).

Biri Hz. Ali ile birlikte olmak üzere iki defa Medâin'e giden İbn Ebû Leylâ Cemel, Sıffîn ve Nehrevan savaşlarında Ali'nin yanında yer almış, Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali'nin bayrağını taşımıştır. Bununla birlikte Hz. Osman taraftarlarıyla da iyi münasebetler kurmuş (Hatîb, X, 201), Muâviye'ye elçi olarak gönderilmiştir. Haccâc b. Yûsuf zamanında kısa bir süre Kûfe kadılığı yapan İbn Ebû Leylâ, Hz. Ali ile taraftarlarına kötü söz söylemesi için Haccâc'ın yaptığı baskıya ve işkencelere rağmen istenileni yapmamıştır.

82 (701) yılında Abdurrahman İbnü'l-Eş'as Haccâc'a savaş açtığında birçok kurrâ ve âlim gibi İbn Ebû Leylâ da İbnü'l-Eş'as'ın yanında yer aldı ve Deyrülcemâcim'de yapılan savaş öncesinde askerleri teşvik için çeşitli konuşmalar yaptı (Halîfe b. Hayyât, s. 287; Taberî, VI, 357). Tarihçilerin çoğuna göre İbn Ebû Leylâ bu savaşta veya daha sonra yine İbnü'l-Eş'âs ile Haccâc arasında meydana gelen bir başka savaşta öldürüldü. 80-81 (699-700) yıllarında Basra'da veya Düceyl'de yahut Fırat nehrinde atından düşerek öldüğü de zikredilmiştir.

Tâbiîn neslinin ileri gelenlerinden zâhid bir kişi olan İbn Ebû Leylâ'nın evinde birçok mushaf nüshası bulunurdu. Sahâbîlerin bile kendisinden hadis dinlediği önemli bir şahsiyet (İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VI, 261), fıkıh alanında da ihtisas sahibi bir âlimdi.

BİBLİYOGRAFYA: Müsned, IV, 347-348; Tirmizî, "Tefsîrü'l-Ḳurʾân", 12; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 236; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 109-113; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 356-357; III, 97, 144, 276, 301, 493; Halîfe b. Hayyât, et-Târîḫ (Ömerî), s. 283, 287; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, V, 369; İclî, eṡ-Ṡiḳāt, s. 298; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, II, 617-618, 817; III, 94, 134, 333; Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, Târîḫ (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kūcânî), Dımaşk 1980, I, 292, 541, 549; Vekî', Aḫbârü'l-ḳuḍât, II, 406-408; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), VI, 357; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, V, 301; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, V, 100-101; Ebû Nuaym, Ḥilye, IV, 350-358; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, X, 199-202; Nevevî, Tehẕîb, I, 303-304; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 309; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 58; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 81-100, s. 127-129; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 262-267;

İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, I, 116-117; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VI, 260-262; a.mlf., el-İṣâbe, II, 420; IV, 169-170; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, I, 206; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, I, 376-377, 609; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 26; Abdüssettâr eş-Şeyh, Aʿlâmü'l-ḥuffâẓ ve'l-muḥaddis̱în, Dımaşk 1417/1997, III, 494-517; J. Schacht, "Ibn Abī Laylā", EI² (İng.), III, 687; Hasan Yûsufî Eşkûrî, "İbn Ebî Leylâ", DMBİ, II, 696, 697; Abdülvehhâb İbrâhim, "İbn Ebî Leylâ", Mevsûʿatü'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye, Amman 1993, s. 126-127; Tayyar Altıkulaç, "Hamza b. Habîb", DİA, XV, 511.

Abdullah Aydınlı

KABÎSA b. ZÜEYB (قبيصة بن ذؤيب) Ebû Saîd (Ebû İshâk) Kabîsa b. Züeyb b. Halhale el-Huzâî el-Kâ'bî (ö. 86/705 [?]) Muhaddis ve fakih, tâbiî.

8 (629) yılında Medine'de doğdu. Mekke ve civarında yaşayan Huzâa kabilesinin Kâ'b b. Amr kolundandır. Babası, Mekke fethinde bulunan ve Hz. Peygamber'in kurbanlıklarına bakmakla görevlendirilen bir sahâbî idi. Kabîsa doğunca Resûl-i Ekrem'in huzuruna getirildi, Hz. Peygamber de onun zeki ve şerefli bir kişi olacağını müjdeledi. Resûlullah'ın vefatında yaşı küçük olduğu için sahâbî sayılmamıştır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Medine'de bulundu ve Ebü'd-Derdâ, Zeyd b. Sâbit, Ebû Hüreyre gibi sahâbîlerden ilim öğrendi. Bir ara çocuklar için bir okul açtı ve burada öğretmenlik yaptı; Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân da muhtemelen ilk eğitimini bu okulda aldı. Abdülmelik b. Mervân Medine divanı başkanlığına tayin edilince (40/660) Kabîsa ve arkadaşları Abdülmelik'in de iştirakiyle Medine mescidinde ilmî toplantılar yaparak başta hadis ve fıkıhla ilgili meseleler olmak üzere birçok konuyu tartıştılar. Abdülmelik'in halife olmasına kadar (65/685) devam eden bu meclislerde ilmî kişiliği ön plana çıkan Kabîsa, Medine'nin önemli fakihleri ve çok fetva veren âlimleri arasında yer aldı; Zeyd b. Sâbit'in hükümlerini en iyi bilen kişi olarak tanındı. Harre Vak'ası'nda (63/683) bir gözünü kaybetti.

Abdülmelik b. Mervân'ın Dımaşk'a yerleşmesinden sonra onun daveti üzerine Dımaşk'a gitti. İlmî çalışmaları yanında siyasî faaliyetlere de katıldı. Abdülmelik'in yanına izinsiz girip çıkabilen birkaç kişiden biri oldu. Hilâfet mührü ve bir ara beytülmâlin sorumluluğu kendisine verildi. Kabîsa gizli yazışmaları yapar, halifeye gelen mektupları açıp gözden geçirir, gerekli gördüklerini ona sunardı; giden mektuplar da onun kontrolünden sonra mühürlenirdi. Halife dinî konularda ve çeşitli meselelerin çözümünde de onun görüşüne başvururdu. Hz. Peygamber'in minberini Medine'den Dımaşk'a nakletmeyi, kardeşi Abdülaziz'i devre dışı bırakıp kendi oğullarını veliaht tayin etmeyi düşündüğü halde onun karşı çıkması üzerine bunlardan vazgeçti. Kabîsa, halife üzerindeki nüfuzunu kullanarak valilerin zulmüne uğrayan Saîd b. Müseyyeb gibi birçok muhaddis ve fakihi baskılardan kurtarmış, İbn Şihâb ez-Zührî gibi âlimleri halife ile tanıştırarak bunların yönetim üzerindeki etkinliğini arttırmaya çalışmıştır. İshak ve Saîd adlarında iki oğlu olan Kabîsa 86 (705) yılında

Dımaşk'ta vefat etti ve orada defnedildi. Onun 87, 88 veya 89'da (708) öldüğü de zikredilmiştir.

Hadis otoriteleri tarafından sika kabul edilen ve rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Kabîsa tefsire dair görüşleri ve fetvalarıyla da tanınmıştır. Rivayetlerinin bir kısmını mürsel olarak Hz. Peygamber ile Ebû Bekir'den, büyük bir kısmını da başta Hz. Ömer olmak üzere Ebü'd-Derdâ, Bilâl-i Habeşî, Zeyd b. Sâbit, Ebû Hüreyre, Ubâde b. Sâmit, Hz. Âişe ve Ümmü Seleme gibi sahâbîlerden nakletmiştir. Kendisinden oğlu İshak, İbn Şihâb ez-Zührî, Mekhûl b. Ebû Müslim, Recâ b. Hayve ve Ebû Kılâbe el-Cermî gibi âlimler rivayette bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 176, 229, 230, 233-234, 236; VII, 447; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VII, 174-175; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 447, 547, 586; Taberî, Târîḫ, Beyrut 1411/1991, III, 209; İbn Düreyd, el-İştiḳāḳ, s. 468-470; İbn Hibbân, eṯ-Ṯiḳāt, V, 317-318; İbn Hazm, Aṣḥâbü'l-fütyâ mine'ṣ-ṣaḥâbe ve min baʿdihim (Cevâmiʿu's-sîre içinde, nşr. İhsan Abbas - Nâsırüddin Esed), Kahire, ts., s. 331; İbn Abdülber, el-İstîʿâb (Bicâvî), III, 1272; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-ġābe, IV, 382-383; a.mlf., el-Kâmil, III, 464; IV, 513, 520; Zehebî, Aʿlamü'n-nübelâʾ, IV, 282-283, 424, 425; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VIII, 346-347; Abdüssettâr eş-Şeyh, Aʿlâmü'l-ḥuffâẓ ve'l-muḥaddiṣîn, Dımaşk-Beyrut 1417/1997, IV, 18-29.

Mehmet Efendioğlu

MUÂZE el-ADEVİYYE (معاذة العدويّة) Ümmü's-Sahbâ' Muâze bint Abdillâh el-Adeviyye (ö. 83/702) Tâbiî.

Basralı olup Benî Adî'ye mensuptur. Hz. Âişe, Hz. Ali, Hişâm b. Âmir el-Ensârî, Ümmü Amr bint Abdullah b. Zübeyr ile kendi kocası Sıla b. Eşyem'den hadis rivayet etmiş; Ebû Kılâbe el-Cermî, Katâde b. Diâme, Eyyûb es-Sahtiyânî, Âsım el-Ahvel, İshak b. Süveyd el-Adevî gibi âlimler de ondan rivayette bulunmuştur. Muâze'nin kadınlardan meydana gelen bir ders halkasının olduğu anlaşılmaktadır (İbn Sa'd, VIII, 483). Buhârî, Yahyâ b. Maîn ve İbn Hibbân'ın sika kabul edildiğini belirttikleri Muâze'nin rivayetleri Kütüb-i Sitte ile Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i ve Dârimî'nin es-Sünen'i gibi kaynaklarda yer almıştır.

Fıkıh ve hadis bilgisi yanında fesahat ve belâgat sahibi olmasıyla da tanınan Muâze'nin sûfî kişiliği ön plandadır. Onun gündüzleri, "Belki öleceğim gün bugündür", geceleri de, "Belki öleceğim gece bu gecedir" diyerek vaktinin büyük kısmını ibadetle geçirdiği söylenmiş, "Kabrin karanlığında uzun süre uyuyacağını bildiği halde bu dünyada uyuyan göze hayret ederim" dediği ve kocasının ölümünden sonra kendisini daha çok ibadete verdiği rivayet edilmiştir. Gaflet halinde veya uykuda ölmeyi istemeyen Muâze hayatı Allah'a yakınlaşmaya vesile olduğu için sevdiğini söylerdi. Muâze'nin Medine'de ikamet ettiği bilinmediğine göre, "Hz. Âişe Basralı kadınlar arasında iken onu ziyaret ettim" dediğine bakarak (Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr,

IV, 300) onun Hz. Âişe'den Cemel Vak'ası esnasında Basra'ya gittiğinde veya bu savaşı kaybedip Basra'dan Medine'ye gönderildiğinde (DİA, II, 203) faydalanmış olması mümkündür. Muâze el-Adeviyye, Hz. Âişe'ye kadınların hayızlı iken kılamadıkları namazları kazâ edip etmeyeceklerini sorduğunda Hz. Âişe bu sorunun, hayızlı kadının orucu kazâ ettiği gibi namazı da kazâ etmesi gerektiği inancında olan ve sünneti delil kabul etmeyen Harûrîler'i (İbn Hacer, Fetḥu'l-bârî, I, 560) hatırlattığını anlatmak için ona, "Sen Harûrîler'den misin?" diye tepki göstermiş ve Resûlullah'ın kendilerine bu durumda orucu kazâ etmelerini emrettiğini, fakat namazı kazâ etmelerinin gerekmediğini söylediğini bildirmiştir.

Muâze el-Adeviyye'nin, "Şu dünyada yetmiş yıl yaşadım, göz aydınlığı görmedim" dediği dikkate alındığında onun en az yetmiş yıl yaşadığını söylemek gerekir. Vefat tarihinin 83 (702) olduğu bilinmekte, ancak bazı kaynaklarda 101 (719-20) yılında öldüğü ileri sürülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Müsned, VI, 95, 120, 231, 236, 250; Buhârî, "Ḥayıż", 20; a.mlf., et-Târîḫu'l-kebîr, IV, 300-301; Müslim, "Ḥayıż", 67, 69, "Müsâfirîn", 78, "Ṣıyâm", 194, "Ṭalâḳ", 23; İbn Mâce, "İḳāmet", 187; Ebû Dâvûd, "Ṭahâret", 130, "Ṣavm", 70, "Nikâḥ", 38; Tirmizî, "Ṣavm", 54; Nesâî, "Ṭahâret", 17, "Ṣıyâm", 64; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VIII, 483; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 739; İbnü'l-Kayserânî, el-Cemʿ beyne ricâli'ṣ-Ṣaḥîḥayn, Beyrut 1405/1985, II, 612-613; İbnü'l-Cevzî, Ṣıfatü'ṣ-ṣafve, Beyrut 1406/1986, IV, 22-24; Zehebî, Târîḫu'l-İslâm: sene 81-100, s. 198; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, III, 497-500; IV, 508-509; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, XII, 452; a.mlf., Fetḥu'l-bârî, Beyrut 1414/1993, I, 560; Şa'rânî, eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ, Kahire 1952, I, 56; Münâvî, el-Kevâkib, I, 173-174; Mustafa Fayda, "Âişe", DİA, II, 203.

Aynur Uraler

ABDÜLAZÎZ b. MERVÂN عبد العزيز بن مروان Ebü'l Asbağ Abdülazîz b. Mervân b. Hakem el-Ümevî (ö. 86/705)Emevî halifelerinden Mervân b. Hakem'in oğlu ve Ömer b. Abdülazîz'in babası, Mısır valisi.

Medine'de doğdu ve orada yetişti. Annesi Benî Kelb kabilesinden Leylâ bint Zebbân'dır. 684 yılı Ekim ayı ortalarında Mısır'ı ele geçiren Mervân b. Hakem, yanındaki oğlu Abdülazîz'i buraya vali tayin etti. Mervân'ın ölümünden sonra halife olan Abdülmelik de babasının tavsiyesine uyarak kardeşi Abdülazîz'i yerinde bıraktı. Böylece Abdülazîz, ölümüne kadar yirmi yılı aşkın bir süre Mısır valiliği yaptı.

69 (688-89) yılında Abdülmelik'i ziyaret etmek için Dımaşk'a gittiğinde halifeye isyan etmiş olan Amr b. Saîd'i öldürmekle görevlendirildi. Fakat o, halifenin bu emrini yerine getirmekten kaçındığı gibi, öldürülen Amr b. Saîd'in yakınlarının affedilmelerini de sağladı. Ertesi yıl başlayan veba salgını sırasında Fustat'ı terketti. Nil sahilindeki Hulvân'da yerleşerek orada evler, köşkler ve camiler inşa ettirdi ve

bölgeyi mâmur hale getirdi. 696 yılında da bazı ilâveler yaptırarak Amr b. Âs Camii'ni genişletti.

Halife Abdülmelik, yerine oğulları Velîd ve Süleyman'ı veliaht tayin etmek isteyince, babası tarafından daha önce ikinci veliaht tayin edilmiş bulunan Abdülazîz buna şiddetle karşı çıktı ve bu yüzden iki kardeşin arası açıldı. Halifenin bazı yakınları da bu teklife muhalefet ederek halifeyi oyaladılar. Fakat Abdülazîz çok sevdiği oğlu Asbağ'ın ölümü üzerine hastalanarak ondan on altı gün sonra Hulvân'da vefat etti; cenazesi Fustat'a nakledilerek orada defnedildi. Bunun üzerine Abdülmelik oğlu Velîd'i veliaht tayin etti.

Abdülazîz fakirlere her gün yemek dağıtan cömert, yardım sever ve ileri görüşlü bir devlet adamıydı. Mısır halkı tarafından çok sevilirdi. Kardeşi Abdülmelik gibi o da dinî ilimlere ilgi duymuş ve özellikle hadisle meşgul olmuştur. İbn Sa'd ve Nesâî'ye göre sika* bir râvi olan Abdülazîz, babası Mervân'dan, ayrıca Ebû Hüreyre, Abdullah b. Zübeyr ve Ukbe b. Âmir'den hadis nakletmiş, kendisinden de oğlu Ömer b. Abdülazîz, Zührî ve Kesîr b. Mürre rivayette bulunmuşlardır. Ayrıca babası Mervân'ın Ebû Hüreyre'den derlediği hadis mecmuası ona intikal etmişti. Aralarında yetmiş kadar Bedir gazisinin de bulunduğu birçok sahâbî ile görüşmüş olan talebesi Suriyeli muhaddis Kesîr b. Mürre'den, Ebû Hüreyre dışındaki sahâbîlerden öğrendiği hadisleri kendisi için yazmasını istedi. Ancak bunun gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, V, 233, 236; VII, 448; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60 → Diyarbakır, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), VI, 8; IX, 33; İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-siyâse (nşr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî), Kahire 1378/1967, II, 21; Belâzürî, Ensâbü'l-eşrâf, V (nşr. S. D. F. Goitein), Kudüs 1936, s. 127, 136-137, 139-140 vd.; Ya'kubî, Târîẖ (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1883 → Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), II, 257, 272, 277, 279, 306; Taberî, Târîẖ (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1960-70 → Beyrut, ts. (Dâru Süveydân), I, 419; V, 476, 539, 610; VI, 144-146, 391, 412-416; Mes'ûdî, Mürûcü'z-zeheb (nşr. C. Pellat), Paris 1861-77, V, 205 vd.; Ebû Ömer el-Kindî, Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât (nşr. R. Guest), Leiden 1912, s. 49-57; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil (nşr. C. J. Tornberg), Leiden 1851-76 → Beyrut 1399/1979, IV, 189-190, 301, 302, 513 vd.; İbn Hallikân, Vefeyât (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1398/1978, I, 370; III, 72; IV, 113; V, 298; VI, 302; Makrîzî, el-Hıtat, Bulak 1270, I, 210; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', IV, 249-251; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 356; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, Kahire 1350-51 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), I, 95; Nabia Abbot, Studies in Arabic Literary Papyri, II: Quranic Commentary and Tradition, Chicago 1967, s. 20; Muhammed Hamîdullah, Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam b. Münebbih (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul 1967, s. 51-52; K. V. Zetterstéen, "Abdülaziz", İA, I, 63; a.mlf., "Abd al-Azız b. Marwan", EI² (İng.), I, 58.

İsmail Yiğit

EBÜ'l-BAHTERÎ, Saîd b. Fîrûz أبو البختري سعيد بن فيروز Ebü'l-Bahterî Saîd b. Fîrûz et-Tâî (ö. 82/701 [?]) Kûfeli fakih ve muhaddis tâbiî.

Aslen Arap olmayıp Tay kabilesinin mevâlî*sindendir. Kûfe'de yaşadığı için Kûfî nisbesiyle ve İbn Ebû İmrân diye de anılır. Ebû Berze el-Eslemî, İbn Abbas, İbn Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî gibi sahâbîlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de Amr b. Mürre, Atâ b. Sâib, Habîb b. Ebû Sâbit, Yezîd b. Ebû Ziyâd gibi tâbiîler rivayette bulundular.

Ebû Berze, Hz. Ömer, Ali, Huzeyfe b. Yemân, Selmân ve İbn Mes'ûd gibi sahâbîlerden duyduğu bazı hadisleri bizzat Hz. Peygamber'den duymuş gibi rivayet etmesi sebebiyle bazı âlimlerce tenkit edildi. İbn Sa'd onun hocalarından bizzat duyduğu rivayetleri hasen, böyle olmayanları ise zayıf saymaktadır. Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a er-Râzî ve daha başkaları onu güvenilir bir âlim olarak kabul etmiş, rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Kûfe'nin ileri gelen fakihlerinden hadis hâfızı Habîb b. Ebû Sâbit, bir defasında Ebü'l-Bahterî ve tanınmış hadis hâfızı, mukrî ve müfessir Saîd b. Cübeyr ile bir araya gelip sohbet ettiklerinden söz ederken içlerinde en âlim olanın ve fıkhı en iyi bilenin Ebü'l-Bahterî olduğunu söylemiştir.

Ebü'l-Bahterî, Halife Abdülmelik b. Mervân'ın Kûfe valisi Haccâc'a karşı isyan eden İbnü'l-Eş'as'ı destekleyen âlim, kurrâ ve zâhidlerin önde gelenlerinden biriydi. Kurrânın onu kendilerine kumandan yapmak istemeleri üzerine bu görevi Araplar'dan birine vermenin daha isabetli olacağını söyleyerek teklifi kabul etmedi. İbn Sîrîn'in belirttiğine göre yakın arkadaşları ona bir emîr gibi saygı gösterirlerdi. Haccâc'a karşı yapılan Deyrülcemâcim Savaşı'nda 82 (701) yılında öldürüldü. Onun yine İbnü'l-Eş'as'la birlikte Bağdat yakınlarındaki Düceyl'de 83 (702) yılında öldürüldüğünü söyleyenler de vardır.

Ebü'l-Bahterî bir ağıt duyunca hemen ağlayacak kadar yufka yürekli ve son derece mütevazi bir kimseydi. "İçlerinde en âlimi olduğum kimselerin arasında bulunmaktansa benden daha âlim kimselerle beraber olmayı tercih ederim" derdi.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, VI, 292-293; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakāt (Zekkâr), I, 350; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, III, 506-507; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, IV, 54-55; Ebû Nuaym, Hilye, IV, 379-386; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', IV, 279-280; a.mlf., Târîhu'l-İslâm: sene 81-100, s. 231; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IV, 72-73; İbnü'l-İmâd, Şezerât, I, 92; Ziriklî, el-A'lâm (Fethullah), III, 99.

Osman Eskicioğlu

ABDURRAHMAN b. HUCEYRE عبد الرحمن بن حجيرة Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Huceyre el-Havlânî el-Mısrî (ö. 83/702 [?]) Tâbiîn devri âlimlerinden, Mısır kadısı.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Emevîler zamanında Mısır Valisi Abdülazîz b. Mervân tarafından kadı tayin edildi. Ayrıca hazineyi yönetme, vaaz ve irşad işlerini de üstlenen İbn Huceyre'nin bu görevler karşılığında yılda 1000 dinar maaş aldığı bilinmektedir. Vefatının 80 veya 83 yıllarında olduğuna dair iki ayrı rivayet vardır.

Nesâî, Dârekutnî ve İbn Hibbân gibi hadis münekkitlerinin sika* kabul ettiği İbn Huceyre, derin bir fıkıh bilgisine de sahipti. Nitekim İbn Abbas'ın, kendisinden fetva isteyen birine, "Aranızda İbn Huceyre varken bana mı soruyorsun?" diye çıkıştığı nakledilir. İbn Huceyre, sahâbîlerden Ebû Zer, İbn Mes'ûd, Ebû Hüreyre, Ukbe b. Âmir ve Abdullah b. Amr b. Âs'tan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de oğlu Abdullah, Hâris b. Yezîd el-Hadramî, Abdullah b. Sa'lebe el-Hadramî ve başkaları rivayette bulunmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA: Ebû Ömer el-Kindî, Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât (nşr. R. Guest), Leiden 1912, s. 314-320; İbn Kesîr, el-Bidâye, Kahire 1351-58/1932-39 → Beyrut 1401/1981, IX, 51; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 160; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1387/1967, I, 295; II, 137; Fahreddin Atar, İslâm Adliye Teşkilatı, Ankara 1979, s. 107, 115, 126, 224.

Orhan Çeker

SÜVEYD b. GAFELE (سويد بن غفلة) Ebû Ümeyye Süveyd b. Gafele b. Avsece el-Cu'fî el-Kûfî (ö. 80/699) Muhadramûndan olan muhaddis.

Yemen'deki Arap kabilelerinden Mezhic'in Cu'fî b. Sa'd el-Aşîre koluna mensup olup 570 veya 572 yılında doğdu. Hz. Muhammed'in dünyaya geldiği Fil yılında doğduğunu, onun akranı sayıldığını söylediği (Fesevî, I, 235), bazı rivayetlerde ise ondan iki yaş küçük olduğunu belirttiği (Buhârî, IV, 142) nakledilmektedir. Süveyd'in Câhiliye devrinde ticaret yaptığı ve Hz. Ömer'le ortaklık kurduğu bilinmekte, bu dönemde zaman zaman Mekke'ye geldiği tahmin edilmektedir. Muhadramûnun önde gelenlerinden biri olan Süveyd kuvvetli bir ihtimale göre, hicretin 10. yılı Ramazanında (Aralık 631) Hz. Peygamber tarafından Yemen civarına gönderilen Hz. Ali'nin delâletiyle müslüman oldu. Ancak Medine'ye gidip Resûl-i Ekrem ile görüşemedi. Müslüman olduktan kısa bir süre sonra Resûlullah'ın zekât âmili Mezhic kabilesine gelince onu evinde misafir etti, arkasında namaz kıldı ve zekâtını ödedi. Bu arada, Hz. Peygamber'in zekât alırken malların en iyisini veya en kötüsünü almamasına dair âmile verdiği tâlimatı içeren mektubu onun elinde görüp okudu (Taberânî, VII, 92). 11. yılın Rebîülevvel ayı başlarında (Mayıs 632 sonları) Resûl-i

Ekrem ile görüşmek için Medine'ye doğru yola çıktıysa da Resûl-i Ekrem'in defnedildiği gün şehre ulaşabildi. Medine'de Hz. Ömer'in evinde misafir kaldı. Süveyd'in, Hz. Peygamber'le görüştüğüne ve kendisinden rivayette bulunduğuna dair daha çok biyografi eserlerinde yer alan rivayetlerin zayıf râviler tarafından ona nisbet edildiği belirtilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 70-71).

Süveyd, Hulefâ-yi Râşidîn'le ve diğer sahâbîlerle iyi ilişkiler kurdu, onların ilminden yararlandı. İyi kılıç kullanan cesur bir kişi olması sebebiyle Irak ve Suriye'nin fethinde, özellikle Yermük (15/636) ve Kādisiye (15/636) meydan muharebelerinde yararlık gösterdi. Kādisiye Savaşı günlerinde karşılaşılan bir aslandan herkesin korkup kaçtığını görünce aslanı bir kılıç darbesiyle öldürdü (İbn Abdülber, II, 679). Hz. Ömer'in Câbiye'de okuduğu ünlü hutbeyi dinledi (16/637), Sıffîn Savaşı'nda (37/657) Hz. Ali'nin yanında yer aldı. Daha sonra Kûfe'ye yerleşen Süveyd, Emevîler döneminde muhtemelen idarecilerle anlaşamaması sebebiyle zühd hayatına yöneldi, siyasî ve dünyevî işlerle ilgilenmedi (Ebû Nuaym, IV, 176). İlerleyen yıllarda 120 yaşlarında olduğu halde yürüyerek camiye gider, namazlarını cemaatle kılar, cuma ve teravih namazı kıldırırdı. Haccâc ile arası iyi olmadığı için onunla karşılaşmamaya çalışırdı. Süveyd 80 (699) yılında Kûfe'de vefat etti. Ölümünün 81 veya 82'de olduğu, vefatından önce yakınlarına vasiyetini yazdırdığı, iki kat elbisesinin kefen olarak kullanılmasını, cenazesine kadınların iştirak etmemesini, defnedildikten sonra üzerine süslü kabir yapılmamasını istediği belirtilmektedir.

Zehebî'nin imam, önder ve itibar sahibi bir kişi olarak nitelediği Süveyd b. Gafele (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 69) hadis rivayetinde sika, sebt ve mütkın olup güvenilirliği konusunda ittifak bulunmaktadır. Kütüb-i Sitte müelliflerince tahrîc edilen rivayetlerini Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Bilâl-i Habeşî, Übey b. Kâ'b, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Zer el-Gıfârî, Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib gibi sahâbîlerden almış, kendisinden Kûfe Kadısı Selmân b. Rebîa, Abdurrahman b. Ebû Leylâ, Nehaî, Şa'bî, Habîb b. Yesâr, Talha b. Musarrif, Abdullah b. Şerîk el-Âmirî ve Seleme b. Küheyl gibi tâbiîler rivayette bulunmuştur. Hadis rivayeti yanında fetvalarıyla da bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 68-70; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, IV, 142-143; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 427; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, I, 226, 227, 232, 235; Taberânî, el-Muʿcemü'l-kebîr (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Beyrut 1405/ 1985, VII, 91-92; Ebû Nuaym, Ḥilye, IV, 174-178; İbn Abdülber, el-İstîʿâb (Bicâvî), II, 679-680; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-ġābe, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), II, 340-341; Nevevî, Tehẕîb, I, 240-241; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XII, 265-269; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 69-73; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 53; İbn Hacer, el-İṣâbe (Bicâvî), III, 227-228, 270; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, Beyrut 1404/1984, IV, 244-245; Abdüssettâr eş-Şeyh, Aʿlâmü'l-ḥuffâẓ ve'l-muḥaddiṡîn, Dımaşk-Beyrut 1417/1997, III, 444-456.

Mehmet Efendioğlu

ŞAKĪK b. SELEME (شقيق بن سلمة) Ebû Vâil Şakīk b. Seleme el-Esedî (ö. 82/701) Kûfeli muhadram hadisçi ve sûfî.

Câhiliye döneminde yedi yıl yaşadığına, risâletin ilk yıllarında on yaşlarında bir çocuk olduğuna ve 100 yaşında vefat ettiğine dair rivayetler dikkate alındığında 600 yılının başlarında dünyaya geldiği söylenebilir. Hicretin I. yılında (622) doğduğuna dair rivayet (İbn Hibbân, IV, 354) isabetli görülmemiştir. Annesinin hıristiyan olduğu belirtilen Şakīk (İbn Kuteybe, s. 255), Hz. Peygamber'i müslüman olarak göremediği için muhadramûndan sayılmıştır. Onun, Resûl-i Ekrem'in zekât toplama görevlisine bir koç getirip zekâtını almasını istemesinden Resûlullah hayatta iken İslâm'ı kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Hz. Ebû Bekir devrinde Benî Esed'den peygamberlik iddiasında bulunan Tuleyha b. Huveylid üzerine giden Hâlid b. Velîd'in ordusundan kaçması onun geçici bir süre irtidad ettiğini düşündürmektedir. Esasen kendisinin, "O gün ölseydim cehennemliktim" dediğinin rivayet edilmesi (İbn Ebû Şeybe, XIII, 55), Abdullah b. Mes'ûd'un da hakkında "tövbekâr" ifadesini kullanması (İbn Sa'd, VI, 100) bu ihtimali güçlendirmektedir. Ebû Bekir döneminde samimiyetle İslâm'a sarılan Şakīk, Ömer'in hilâfeti yıllarında Şam ve Filistin fetihlerinde bulundu. Kûfe şehrinin kurulmasından sonra buraya yerleşti. Hz. Osman devrinde Belencer Savaşı'na (32/652-53) katıldı. Sıffîn (37/657) ve Nehrevan (38/658) savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer aldı. Emevîler döneminde Yezîd'in Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından şehrin malî işlerine bakmakla görevlendirildiyse de ölçüsüz harcamalara karşı çıktığı için görevinden alındı. Irak genel valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî de ilerlemiş yaşına rağmen ona görev teklif etti, ancak Şakīk bu görevi kabul etmedi. Şakīk, 82 (701) yılında Kûfe'de vefat etti. 99'da (717) öldüğüne dair rivayetler doğru bulunmamıştır.

Zâhidane bir hayat süren Şakīk b. Seleme'nin Kûfe'de atını ve kendisini barındıracak büyüklükte kamıştan yapılmış bir kulübesi vardı. Tek geçim kaynağı devlet hazinesinden yıllık olarak tahsis edilen 2000 dirhemdi. Bunun ailesine bir yıl yetecek miktarını ayırır, geri kalanını fakirlere dağıtırdı (Ebû Nuaym, IV, 101). Biri ticaretle uğraşan, diğeri Bağdat'ta kadılık yapan iki oğlunun kazancından eve getirdiklerine haram karıştığı düşüncesiyle onları yemez, çarşı pazardan uzak durmaya çalışırdı. Çocuklarının da kendisi gibi cihada önem vermelerini ister, "Allah yolunda savaşan bir çocuğumun olması benim için 100.000 dirhemden daha değerlidir" derdi (a.g.e., IV, 105). Ehl-i re'ye önem vermez, talebelerine de onlarla görüşmemelerini tavsiye ederdi (İbn Sa'd, VI, 101).

Kütüb-i Sitte'de rivayetleri bulunan Şakīk b. Seleme aralarında Hz. Ömer, Osman, Ali, Muâz b. Cebel, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Âişe ve Ebû Hüreyre'nin de bulunduğu elliye yakın sahâbîden hadis rivayet etmiştir. Onun Kûfe'de Abdullah b.

Mes‘ûd’un hadislerini en iyi bilen kişi olduğu belirtilir (Mizzî, XII, 552). Hz. Ebû Bekir’den nakledilen rivayetleri ise mürseldir. Kendisinden Mesrûk b. Ecda‘ ve Alkame b. Kays gibi akranları yanında Amr b. Mürre, Hammâd b. Ebû Süleyman, A‘meş, Âsım b. Behdele, Amr b. Şürahbîl ve Şa‘bî gibi pek çok âlim rivayette bulunmuştur. Büyük imam ve Kûfe’nin muhaddisi olarak anılan Şakīk hadis münekkitlerince sika ve kesîrü’l-hadîs diye nitelendirilmiştir. Yahyâ b. Maîn onun hakkında, “lâ yüs’elü an mislih” (onun gibisi bulunmaz) ifadesini kullanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 96-102; İbn Ebû Şeybe, el-Muṣannef (nşr. Muhtâr Ahmed en-Nedvî), Karaçi 1406/1986, XIII, 55, 62, 76; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, IV, 245-246; İbn Kuteybe, el-Maʿârif, Beyrut 1407/1987, s. 255; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, IV, 371; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, IV, 354-355; Ebû Nuaym, Ḥilye, IV, 101-113; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IX, 268-271; İbn Abdülber, el-İstîʿâb (Bicâvî), II, 710; IV, 1774; İbnü’l-Esîr, Üsdü’l-ġâbe, II, 527-528; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XII, 548-555; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 161-166; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 60; İbn Hacer, el-İṣâbe (Bicâvî), III, 386-387; a.mlf., Tehẕîbü’t-Tehẕîb (nşr. Halîl Me’mûn Şîhâ v.dğr.), Beyrut 1417/1996, II, 508-509; M. Hişâm en-Na‘sân, “İbn Seleme el-Esedî, Ebû Vâil Şaḳīḳ”, Mv.AU, XIII, 118-121.

Erdinç Ahatlı

ZİR b. HUBEYŞ (زرّ بن حبيش) Ebû Meryem Zirr b. Hubeyş b. Hubâşe el-Esedî el-Kûfî(ö. 82/701) Kıraat ve hadis âlimi, muhadram tâbiî.

Muhtemelen hicretten 39 veya 40 yıl önce (milâdî 583 veya 584) Kûfe’de doğdu. Benî Esed b. Huzeyme’ye mensup olan Benî Gādire ailesindendir. Ayrıca Ebü’l-Mutarrif künyesiyle de zikredilmiştir. Hem Câhiliye devrinde hem İslâm döneminde yaşadığı halde Resul-i Ekrem’i görmediği için muhadram tâbiîlerden sayılmıştır. Hz. Ali, Übey b. Kâ‘b ve Abdullah b. Mes‘ûd’dan Kur’an ve kıraat ilimlerini tahsil etti. Kur’an kıraati tedrîsiyle meşgul oldu; bu konuda kendisinden Yahyâ b. Vessâb, Âsım b. Behdele, Ebû İshak eş-Şeybânî, A‘meş ve diğerleri faydalandı. Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes‘ûd, Abdurrahman b. Avf, Übey b. Kâ‘b, Huzeyfe b. Yemân, Safvân b. Assâl, İbn Ümmü Mektûm, Saîd b. Zeyd ve Ebû Vâil Şakīk b. Seleme’den rivayette bulundu. Şa‘bî, İbrâhim en-Nehaî, Âsım b. Behdele, Minhâl b. Amr ondan hadis rivayet edenlerdendir. Döneminde Arap diline vukufu ile tanındığı ve Abdullah b. Mes‘ûd’un zaman zaman bu konuda kendisine başvurarak sorular sorduğu kaydedilmiş (İbn Sa‘d, VIII, 225), Âsım b. Behdele de ondan daha fasih birini görmediğini söylemiştir (Zehebî, Maʿrifetü’l-ḳurrâʾ, I, 144).

Zir b. Hubeyş, Hz. Osman’ın hilâfeti yıllarında Kûfe’den Medine’ye giden bir heyetin içinde yer aldı. Bunda sahâbîlerle buluşmaya olan aşırı isteğinin rol oynadığını belirtmiştir (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 167). Medine’de bulunduğu sırada ashabın ileri gelenleriyle görüşmesi yanında özellikle Übey b. Kâ‘b ve Abdurrahman b. Avf’tan çokça faydalandı. Medine Mescidi’ne ilk girişinde bu iki sahâbî ile karşılaşıp

Übey b. Kâ‘b ile tanışınca herhalde ilminden yararlanmak amacıyla, “Ey Ebû Münzir! Allah sana rahmetiyle muamele etsin, ne olur üzerime kanadını indir” diyerek beklentisini dile getirdi. Übeyy’in ona söylediği kaydedilen “Kur’an’da benden sorup öğrenmediğin bir tek âyet bırakmak istemiyorsun” sözünden (a.g.e., IV, 168) aralarındaki hoca-talebe ilişkisinin uzun süre devam ettiğini ve Zirr’in Übeyy’den kıraat yanında tefsir ve diğer Kur’an ilimleri alanında da çok şey öğrendiğini söylemek mümkündür. Zir b. Hubeyş’in Hz. Ali ile Osman hakkında Ebû Vâil’le farklı düşüncelere sahip bulundukları, Zirr’in Ali yanlısı olduğu, Osman taraftarı olan Ebû Vâil’le bir araya geldiklerinde bu konuyu hiç tartışmadıkları, aynı mescidde ibadet ettikleri, hatta Ebû Vâil’in kendisinden daha yaşlı olan Zirr’e saygı gösterdiği kaydedilmektedir. Zir 82 (701) yılında 122 yaşında vefat etti. Bu tarih 83 olarak da zikredilmiş, öldüğünde 120 ve 127 yaşında olduğu da kaydedilmiştir.

Zir b. Hubeyş’in kıraat ilmindeki önemli yeri, meşhur yedi kıraat imamından Âsım b. Behdele’nin iki râvisinden biri olan Ebû Bekir Şu‘be b. Ayyâş yoluyla onun kıraatinin yedili sistem içinde yer almasıyla ilgilidir. Zira Âsım ondan öğrendiği kıraati Ebû Bekir b. Ayyâş’a, Ebû Abdurrahman es-Sülemî’den aldığı kıraati diğer râvisi Hafs b. Süleyman’a öğretmiş, bu iki râvinin okuyuşlarına yedili sistem içinde yer verilmesiyle hem Sülemî’nin hem Zir b. Hubeyş’in kıraati günümüze kadar gelmiştir. Diğer taraftan Âsım, Zir b. Hubeyş’ten daha iyi bir mukrî görmediğini söyleyerek onun bu alandaki yerinin önemine işaret etmiştir. Son derece mütevazi olup çok hadis rivayet ettiği kaydedilen ve 120’li yaşlarında ihtiyarlığı sebebiyle çenesinin titrediği belirtilen Zir b. Hubeyş için İbn Sa‘d ve Yahyâ b. Maîn sika değerlendirmesi yapmış, İbn Hibbân da onun biyografisine eṡ-Ṡiḳāt’ında yer vermiştir. Zir b. Hubeyş’in rivayetleri başta Kütüb-i Sitte olmak üzere pek çok hadis kaynağında yer almış, Übey b. Kâ‘b’ın Kadir gecesinin ramazan ayının 27. gecesine rastladığını söylediğine dair rivayet de Zir tarafından kendisinden nakledilmiştir (İbn Sa‘d, VIII, 225). Zir b. Hubeyş’in Halife Abdülmelik b. Mervân’a mektup göndererek nasihatte ve uyarılarda bulunduğu (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 170), halifenin bu mektubu ağlayarak okuduğu ve uyarılarında Zirr’in haklı olduğunu söylediği rivayet edilmiştir (Ebû Nuaym, IV, 184).

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳātü’l-kübrâ (nşr. Ali M. Ömer), Medine 1421/2001, VIII, 225-226; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Ömerî), s. 140; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 427; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, III, 622-623; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, IV, 269; Ebû Nuaym, Ḥilye, IV, 181-191; İbn Abdülber, el-İstîʿâb, I, 588-589; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 166-170; a.mlf., Maʿrifetü’l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), I, 143-145; İbnü’l-Cezerî, Ġāyetü’n-Nihâye, I, 294; Ahmed Madazlı, “İmam Zirr İbn Hubeyş”, EÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 6, Kayseri 1989, s. 237-243.

Tayyar Altıkulaç

ABDULLAH b. EBÛ TALHA عبد الله بن أبي طلحة Ebû Yahyâ Abdullah b. Ebî Talha b. Sehl el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 84/703) Tâbiî.

Henüz ana rahminde iken Hz. Peygamber'in hayır duasına mazhar olmuştur. Babası Ebû Talha'nın adı Zeyd'dir. Annesi Medineli kadınlar arasında dindarlığı, zekâsı ve cesareti ile meşhur olan Ümmü Süleym bint Milhan'dır. Ümmü Süleym, Huneyn Savaşı'nda Hz. Peygamber'i yakından savunmuş, Medine'ye döndükten sonra da Abdullah'ı dünyaya getirmiştir. Yeni doğan oğlunu, ilk kocası Mâlik'ten olan oğlu Enes ile Hz. Peygamber'e göndermiş, ağzına ilk lokmayı vermesini (tahnîk*) ve adını koymasını rica etmişti. Peygamber de çiğnediği bir hurmayı çocuğun damağına sürmüş, yüzünü okşamış ve adını Abdullah koymuştur.

Abdullah b. Ebû Talha'nın dokuz oğlu olmuştur; bunların hepsi Kur'an'ı güzel okumalarıyla tanınan birer âlimdi. Abdullah babasından ve üvey ağabeyi Enes b. Mâlik'ten hadis rivayet etmiş, kendisinden de oğulları İshak ile Abdullah ve torunu Yahyâ b. İshak rivayette bulunmuştur.

Sıffîn Savaşı'na Hz. Ali saflarında katılan Abdullah'ın İran fetihleri sırasında şehid düştüğü veya Medine'de vefat ettiği rivayet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Vâkıdî, Kitâbü'l-Megazî (nşr. M. Jones), London 1965-1966 - Beyrut, ts. (Âlemü'l-Kütüb), III, 902; İbn Hişâm, es-Sîre (nşr. Mustafa es-Sekka v.dğr.), Kahire 1375/1955, IV, 88-89; İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, V, 74-76; Müsned, III, 105, 106; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60 1 Diyarbakır, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), V, 94; Taberî, Târîḫ (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1960-70 → Beyrut, ts. (Dâru Süveydân), III, 76; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-tadîl, Haydbirarâbâd 1371-73/1952-53, V, 57; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gabe (nşr. Muhammed İbrâhim el-Bennâ v.dğr.), Kahire 1390-93/1970-73, III, 284-285; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, III, 482-484; İbn Kesîr, el-Bidâye, Kahire 1351-58/1932-39 → Beyrut 1401/1981, IX, 43; İbn Hacer, el-İsâbe, Kahire 1328, III, 60; a.mlf., Tehzîbü't-Tehzîb, V, 269; Tecrid Tercemesi, IV, 425-429.

Akif Köten

ABDULLAH b. HÂRİS el-HÂŞİMÎ عبد الله بن الحارث الهاشمي Ebû Muhammed Abdullah b. el-Hâris b. Nevfel el-Kureşî el-Hâşimî (ö. 84/703)Muhaddis tâbiî.

Dedesi Nevfel, Hz. Peygamber'in amcası Hâris'in oğludur. Babası ve dedesi sahâbî olan Abdullah, Peygamber'in vefatından iki yıl önce doğmuştur. Annesi Hind, Ebû Süfyân'ın kızı ve Peygamber'in baldızıdır. Doğumunun ilk günlerinde teyzesi Ümmü Habîbe'nin evine götürülen Abdullah'ı Hz. Peygamber bu evde gördü ve ağzına ilk lokmayı vererek (tahnîk*) hayır duada bulundu. Küçüklüğünde Abdullah'ı severken annesinin söylediği bebbe (tombul çocuk) kelimesi, zamanla onun lakabı haline gelmiştir. Babası Hâris'in Basra'ya yerleşmesi sebebiyle Basralılar tarafından iyi tanınan, sevilip takdir edilen Abdullah'ı, Yezîd b. Muâviye'nin ölümü üzerine Basra halkı vali seçerek Abdullah b. Zübeyr adına kendisine biat etti (684). Fakat İbn Zübeyr daha sonra onu bu görevden aldı. Haccâc'a karşı savaşan İbnü'l-Eş'as yenilince

Abdullah b. Hâris Basra’dan kaçarak Uman’a gitti ve seksen yaşlarında iken orada öldü. İbn Hibbân, onun sam yeli vurması sonucu 698’de ölerek Ebvâ’ya gömüldüğünü söylüyorsa da bu şekilde ölen kendisi değil, oğlu Abdullah’tır.

Rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer alan ve Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Nesâî tarafından sika* kabul edilen Abdullah, Hz. Ömer, Osman, Ali, Abbas b. Abdülmuttalib, Übey b. Kâ‘b gibi sahâbîlerden çok sayıda hadis rivayet etmiştir. Doğrudan Hz. Peygamber’den olan rivayetleri ise mürsel*dir. Kendisinden de oğulları İshak, Abdullah ve Ubeydullah ile İbn Şihâb ez-Zührî, Ebû İshak es-Sebîî ve Ömer b. Abdülazîz rivayette bulunmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, et-Tabakatü’l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, V, 24-26; VII, 100; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakat (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1966-67, I, 451, 481; II, 581, 599; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60 → Diyarbakır, ts. (el-Mektebetü’l-İslâmiyye), V, 63-64; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-ta‘dîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53 → Beyrut, ts. (Dârü’l-Kütübi’l-ilmiyye), V, 30-31; İbn Hibbân, Meşâhîru ulemâi’l-emsâr (nşr. M. Fleischhammer), Wiesbaden 1959 → Beyrut, ts. (Dârü’l-Kütübi’l-ilmiyye), s. 70; İbn Abdülber, el-İstî‘âb (el-İsâbe içinde), Kahire 1328, II, 281-282; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931 → Medine, ts. (el-Mektebetü’s-Selefiyye), I, 211-212; İbnü’l-Esîr, Üsdü’l-gabe (nşr. Muhammed İbrâhim el-Bennâ v.dğr.), Kahire 1390-93/1970-73, III, 207-208; Zehebî, A‘lâmü’n-nübelâ, I, 200-201; Fâsî, el-İkdü’s-semîn (nşr. Fuâd Seyyid), Kahire 1378-88/1958-69, V, 128-129; İbn Hacer, el-İsâbe, Kahire 1328, III, 58; a.mlf., Tehzîbü’t-Tehzîb, V, 180-181.

M. Yaşar Kandemir

MUTARRİF b. ABDULLAH (مطرّف بن عبد الله) Ebû Abdillâh Mutarrif b. Abdillâh b. eş-Şıhhîr el-Haraşî el-Âmirî el-Basrî (ö. 95/713-14) Muhaddis tâbiî.

Kardeşi Yezîd b. Abdullah’ın, kendisinin 21’de (642) doğan Hasan-ı Basrî’den on yaş büyük olduğunu, ağabeyi Mutarrif ile kendi arasında da on yaş fark bulunduğunu söylemesinden Mutarrif’in 2 (624) yılı civarında doğduğu anlaşılır. Babası, Benî Âmir b. Sa‘saa’nın bir kolu olan ve halkının çoğu Basra’da yaşayan Benî Harîş’e mensup bir sahâbî idi. Resûl-i Ekrem’in huzuruna ilk defa Benî Âmir b. Sa‘saa heyetiyle birlikte gelmiştir (Müsned, IV, 25). Resûlullah’ın arkasında namaz kılmış ve ondan hadis rivayet etmiştir. Kardeşi Yezîd b. Abdullah da Hz. Âişe ve Ebû Hüreyre gibi sahâbîlerden hadis nakletmiş ve rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer almıştır. Diğer kardeşi Hânî, Hânî’in oğlu Abdullah ve kendi oğlu Abdullah da makbul birer hadis râvisidir.

Mutarrif, Basra’nın meşhur kārii Âmir b. Abdükays’tan hıfzını tamamladı. Babasından başka Hz. Âişe, Hz. Ali, Hz. Osman, Ammâr b. Yâsir, Ebû Zer el-Gıfârî, İmrân b. Husayn, Muâviye b. Ebû Süfyân gibi sahâbîlerden hadis rivayet etti. Übey b. Kâ‘b’dan olan rivayetleri ise mürseldir. Kendisinden kardeşi Yezîd, yeğeni Abdullah b. Hânî, Hasan-ı Basrî, Sâbit el-Bünânî, Katâde b. Diâme gibi tâbiîn muhaddisleri rivayette bulundu. İbn Sa‘d Mutarrif’in sika, takvâ ve üstün edep sahibi, akıllı bir kimse; Ebü’l-Hasan el-İclî sika, tâbiînin en hayırlılarından biri, sâlih bir adam; İbn Hibbân el-Büstî

ise Basra'nın âbid ve zâhidlerinden biri olduğunu söyler. Zehebî'ye göre Mutarrif İslâmiyet'in önemli şahsiyetlerinden biridir; ilim ve amelde önder, gönülleri etkileyen mânevî bir liderdir. Onun gönülleri etkilemesinde yaşama tarzı kadar vaazları da etkili olmuştur. Mutarrif b. Abdullah 95'te (713-14) vefat etti. 86 (705) yılında ve daha başka tarihlerde öldüğü de zikredilmiştir.

Mutarrif b. Abdullah, İslâm tarihinde büyük kargaşanın meydana geldiği bir dönemde yaşamakla birlikte bu tür olaylardan hep uzak durmuştur. Toplumu sarsan hadiseler ortaya çıktığında halkı uyarır, kendisi de evine çekilir, ortalık yatışıncaya kadar cuma namazına bile gitmezdi. Varlıklı bir kimse olan Mutarrif güzel söz söylemekle de ünlüydü. Kaynaklarda kendisine bu tür bazı sözler atfedilir: "İnsanların aklı yaşadıkları zamana göredir"; "Bana göre ilim ibadetten daha üstündür; dindarlığın en üstünü de vera'dır"; "Bütün gece uyuyup sabahleyin bundan dolayı pişmanlık duymak sabaha kadar ibadet edip sabahleyin yaptığıyla övünmekten daha iyidir"; "Bütün dünya karşılığında bir defa bile yalan söylemek istemem"; "Âfiyette olup şükretmeyi belâya uğrayıp sabretmeye tercih ederim." Mutarrif'e göre bir kimse kendini yüksek bir yerden aşağıya atıp, "Ne yapayım, kaderim böyleymiş" dememelidir. Kötülüklerden sakınıp iyi şeyler yaptığı halde istenmeyen bir durumla karşılaştığında ise Allah'ın yazdığından başka bir şeyin başına gelmeyeceğini bilmelidir. Esasen kul Allah ile şeytan arasında bir yerde durur. Eğer Allah Teâlâ kulunu tehlikelerden kurtarmak isterse kurtarır; eğer onu şeytana bırakırsa şeytan onu alıp götürür (Ebû Nuaym, II, 201-202).

Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Mutarrif'in babasından olan nakilleri Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde bulunmaktadır (IV, 24-26). İbn Hacer el-Askalânî el-İşâbe'de onun biyografisine Hz. Peygamber zamanında doğan çocuklar bölümünde yer vermiştir (III, 478-479).

BİBLİYOGRAFYA: Müsned, IV, 24-26; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 141-146, 244-245; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VII, 396-397; Müslim b. Haccâc, Ricâlü ʿUrve b. ez-Zübeyr (nşr. Sükeyne eş-Şihâbî, MMLADm., XLIV/1 [1979] içinde), s. 140-141; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, II, 80-84; Ebû Nuaym, Ḥilye, II, 198-213; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-ġābe (Bennâ), III, 274-275; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 187-195; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 64-65; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, X, 173-174; a.mlf., el-İṣâbe, III, 478-479; Ali Sâmî en-Neşşâr, Neşʾetü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm, İskenderiye 1978, III, 122-126; Abdüssettâr eş-Şeyh, Aʿlâmü'l-ḥuffâẓ ve'l-muḥaddis̱în, Dımaşk-Beyrut 1417/1997, I, 299-323.

M. Yaşar Kandemir

CÂBİR b. ZEYD جابر بن زيد Ebü'ş-Şa'sâ Câbir b. Zeyd el-Ezdî (ö. 93/711-12) İbâzıyye'den olduğu söylenen muhaddis ve fakih.

21 (642) yılında Uman'ın Nezvâ bölgesinde doğdu. Yaşadığı bölge ve yerleşim merkezlerine göre el-Basrî el-Umânî, el-Yahmedî, el-Cevfî (el-Havfî) nisbeleriyle de anılır. Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Muâviye b. Ebû Süfyân gibi sahâbîlerden hadis rivayet etti. Ondan da Eyyûb es-Sahtiyânî, Amr b. Dînâr, Katâde b. Diâme gibi muhaddisler rivayette bulundular. Hocası Abdullah b. Abbas onun bilgisini takdir etmiş, aralarında Câbir varken Basralılar'ın kendine fetva sormalarını anlamsız bulmuştur. Nitekim Câbir Hasan-ı Basrî'nin Basra'da bulunmadığı zamanlarda halka fetva verirdi. Bir hac mevsiminde tavaf sırasında ona rastlayan Abdullah b. Ömer, Basra fakihi olması sebebiyle kendisine nasihatte bulunmuş, Kur'an ve Sünnet'e dayanmayan bir fetva vermemesini söylemiş, aksi halde hem kendini hem de başkalarını helâk edeceğini hatırlatmıştır.

Câbir, Hâricîler'in bir kolu olan İbâzıyye fırkasının en önemli simalarından biri sayılır. Bazı İbâzî kaynaklar onu "umdetü'l-İbâzıyye", "aslü'l-mezheb" gibi sıfatlarla anmaktadır. Hatta onun takip ettiği uzlaşmacı siyaset sonucu İbâzîler'i diğer Hâricîler'in uğradığı sıkıntılardan kurtardığı ve Ehl-i sünnet'e yaklaştırdığı kabul edilmektedir. Ancak biyografik kaynaklarda müştereken yer verilen bir rivayete göre Câbir İbâzîler'le ilgisi bulunmadığını, böyle bir mensubiyetten Allah'a sığındığını söylemiştir. Nitekim tanınmış kumandan Mühelleb b. Ebû Sufre'nin kızı Hind Câbir'in evlerine sık sık geldiğini, kendisine nasihatte bulunduğunu, fakat hiçbir zaman kendisini İbâzîliğe davet etmediğini kesin bir dille ifade etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'i en iyi bilenlerden biri olan Câbir devrin müfessirleri arasında sayılmaktadır. Ayrıca İbâzî olduğu yolundaki iddialara rağmen güvenilir bir râvi ve zâhid bir kimse olarak kabul edilmekte, rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır. Fakirlere yardım etmenin nâfile hacdan üstün olduğunu belirtmiş ve Kureyş kabilesinden olmayanların da halife seçilebileceğini söylemiştir.

Bir gözü görmeyen Câbir sakalını sarıya boyardı. Öldüğü zaman kendisini hanımının yıkamasını vasiyet etmişti, vefat edeceği sırada bir şey arzu edip etmediği sorulduğunda Hasan-ı Basrî'yi görmek istediğini söylemişti. Öldüğü zaman talebesi Katâde, "Bugün Iraklılar'ın en âlimi öldü" demiştir.

93'te (711-12) vefat eden Câbir'in ölüm yılını 103 (721) ve 104 (722) olarak zikredenler de vardır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakat, VII, 179-182; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, II, 204; el-Cerh ve't-tadîl, II, 494-495; Ebû Nuaym, Hilye, III, 85-91; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ, IV, 481-483; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 67;

Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, IV, 434-436; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 93-95; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, II, 38-39; Şemmâhî, Kitâbü's-Siyer, Kahire 1301, s. 70-77; İbnü'l-İmâd, Şezerât, I, 101; Sezgin, GAS, I, 586; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 123; E. Ruhi Fığlalı, İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara 1983, s. 83-88, 95, 137; R. Rubinacci, "Djabir b. Zayd" EI² (İng.), II, 359-360.

İsmail L. Çakan

TALHA b. ABDULLAH (طلحة بن عبد الله) Ebû Abdillâh Talha b. Abdillâh b. Avf ez-Zührî el-Medenî (ö. 97/715) Medine valisi ve kadısı, tâbiî.

Kureyş'in Zühreoğulları koluna mensup olup aşere-i mübeşşereden Abdurrahman b. Avf'ın yeğenidir. Ebû Muhammed künyesiyle de anılır. Annesi Fâtıma bint Mutî' b. Esved'dir. I. Yezîd döneminde Medine kadısı oldu. Kazâ ve fetvalarıyla ilk dönem Hicaz fıkıh anlayışının oluşumuna katkıda bulundu. Miras taksiminde halkın kendisine müracaat ettiği nihaî otoritelerden biri kabul edildi. Ayrıca ücret almadan halkın hukukî belgelerinin kaydını tutmak suretiyle bir tür noterlik de yaptı. Abdullah b. Zübeyr 71 (690) yılında Medine Valisi Câbir b. Esved'in yerine Talha'yı tayin etti. Böylece Talha, İbnü'z-Zübeyr'in son Medine valisi oldu. Abdullah b. Zübeyr'e biat etmediği için Câbir b. Esved döneminde altmış kırbaçla cezalandırılan Saîd b. Müseyyeb, Talha'nın yönetiminden övgüyle bahsetmektedir. Talha sonraki yıllarda da kendisine itibar edilen bir şahsiyetti. Halife I. Velîd Medine'ye geldiğinde Kureyş'in ileri gelenleri için dört kürsü kurulmasını emretti ve bunlardan birine onu oturttu. Abdurrahman b. Avf, Hz. Osman, Saîd b. Zeyd, Abdullah b. Abbas, Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, Ebû Bekre gibi sahâbîlerden ve Abdurrahman b. Amr b. Sehl el-Medenî gibi tâbiîlerden hadis rivayet ettiği bilinen Talha'dan hadis nakledenler arasında İbn Şihâb ez-Zührî, Abdurrahman b. Avf'ın torunları Sa'd b. İbrâhim ve Abdülazîz b. Ömer ile Ebü'z-Zinâd, Ebû Ubeyde b. Muhammed b. Ammâr b. Yâsir gibi kimseler bulunmaktadır. Talha b. Abdullah 97'de (715) Medine'de vefat etti. Bu tarih 99 (717) olarak da zikredilmiştir. Talha'nın Muhammed, İmrân, İbrâhim, Abdullah, Ömer adlarında beş oğlu; Âtike, Taybe, Ümmü İbrâhim, Ümmü Ebîhâ ve Rübeyha adlarında beş kızı olmuştur.

Medineli tâbiîlerin önde gelenlerinden olan Talha İbn Sa'd, İbn Maîn, Ebû Zür'a er-Râzî, Nesâî ve İclî gibi âlimler tarafından hadis naklinde güvenilir sayılmış, rivayetleri Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i dışında Kütüb-i Sitte'de, Ebû Avâne, İbn Hibbân ve Hâkim'in eserleri gibi belli başlı kaynaklarda yer almıştır. Zeyd b. Sâbit'ten semâı tesbit edilmemiş olmakla birlikte ilim ve fıkıhta onun yolunu takip ederek görüş ve fetvalarını benimsediği için Zeyd'in ashabı arasında sayılmış, Enes b. Mâlik'in görüşlerinden de yararlanmıştır. Talha b. Abdullah cömertliğiyle de meşhurdu. Şair Ferezdak'ın Medine'ye geldiğinde Talha hakkında methiyeler söylediği, onun da kendisine 1000 dinar verdiği zikredilmiştir. Talha başkalarına ikram edecek durumda

olduğu zaman kapısını açar, bunu görenler evine gelirdi. Onlara sadece yemek yedirmekle kalmaz, istedikleri şeyleri alıp götürmelerine de izin verirdi. İkram edecek bir şeyi olmadığı zaman ise kapısını kapatırdı.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 160-161; Ali b. Medînî, el-ʿİlel (nşr. Hüsâm M. Bû Kurays), Küveyt 1423/2002, s. 74-76; Vekî‘, Aḫbârü'l-ḳuḍât, I, 120-121, 124; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, IV, 392; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XXV, 40-53; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XIII, 408; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 174-175; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, V, 19; Şemseddin es-Sehâvî, et-Tuḥfetü'l-laṭîfe fî târîḫi'l-Medîneti'ş-şerîfe, Beyrut 1993, I, 472.

Cemal Ağırman

NEHAÎ (النخعي) Ebû İmrân İbrâhîm b. Yezîd b. Esved en-Nehaî el-Kûfî (ö. 96/714)
Muhaddis ve fakih, tâbiî.

46 (666) yılında Kûfe'de dünyaya geldi. 38 (658) veya 50 (670) yılında doğduğu da rivayet edilmiştir. Aslen, Yemen'deki Mezhic kabilesinin büyük bir kolu olup İslâmî dönemde Kûfe'ye yerleşen Nehâ'ya mensuptur. Bu kabilenin âzatlı kölesi olduğuna dair rivayet (İbn Kuteybe, s. 463; Ebû Hayseme, II, 104-106) kaynakların çoğunun verdiği bilgilere uymamaktadır. Babası hadis râvisi olan Nehaî'nin annesi Müleyke, Yezîd b. Kays en-Nehaî'nin kızıdır. İbn Hibbân diğer kaynaklardan farklı olarak Müleyke'nin Alkame b. Kays'ın kız kardeşi ve Esved b. Yezîd'in halası olduğunu kaydeder.

Muhaddis ve fakihlerin yetiştiği aile çevresinde öğrenim gören Nehaî babasından, annesinin amcası Alkame b. Kays, dayıları Esved b. Yezîd ve Abdurrahman b. Yezîd ile Kādî Şüreyh, Mesrûk b. Ecda‘, Abîde es-Selmânî, İbrâhim et-Teymî, İkrime el-Berberî, Süveyd b. Gafele, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Hemmâm b. Hâris en-Nehaî gibi tâbiînin büyüklerinden rivayette bulundu. Nehaî'nin tâbiînden olduğu kabul edilmekle birlikte sahâbeden hadis dinleyip dinlemediği hususu tartışmalıdır. Berâ b. Âzib, Abdullah b. Ebû Evfâ, Ebû Cühayfe, Amr b. Hureys gibi onun döneminde Kûfe'de bulunan sahâbîleri görmüş olmalıdır, ancak hiçbirinden hadis rivayet etmediği ileri sürülmektedir. 1500 sahâbînin yerleştiği Kûfe'de Nehaî'nin hiçbirinden faydalanmadığı düşünülemezse de hadis ilmi ölçülerine göre hadis dinlediğinin tesbit edilemediği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda umumiyetle belirtildiğine göre henüz ergenlik yaşına girmeden Alkame ve Esved ile birlikte hacca gittiğinde Hz. Âişe'nin meclisinde bulunmuş, fakat ondan doğrudan hadis rivayet etmemiştir. Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin Sünen'lerinde Hz. Âişe'den rivayeti yer alsa da Nehaî'yi tâbiînden sayan hadisçiler bile bu rivayeti muttasıl saymamaktadır, çünkü onlara göre Nehaî tâbiînin büyüklerinden değildir. Bu bakımdan Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitâbü'l-Âṡâr'larında Hz. Ali, Ömer, İbn Mes‘ûd, Zeyd b. Sâbit

ve Hz. Âişe'den yaptığı rivayetlerin mürsel olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hibbân onun Mugīre b. Şu'be ve Enes b. Mâlik'ten hadis dinlediğini söylerse de yaşı itibariyle Mugīre'ye yetişmiş olması mümkün değildir. Nehaî'den Ebû İshak es-Sebîî, Simâk b. Harb, Hakem b. Uteybe, A'meş, Abdullah b. Avn, Hammâd b. Ebû Süleyman, İbnü'l-Mu'temir, Mugīre b. Miksem ed-Dabbî, Hâris b. Yezîd el-Uklî gibi şahsiyetler rivayette bulundu.

Irak'ta siyasî istikrarsızlığın hâkim olduğu ve Kûfe'nin sık sık muhalif gruplar arasında el değiştirdiği bir dönemde yaşayan Nehaî, resmî görevliler tarafından izlendiğini bildiği halde bir köşeye çekilip insanların arzu ettikleri görüşleri kendisine nisbet etmelerinden daha iyi olduğunu belirterek şehrin ulucamisinde ders vermeyi sürdürdü. Kûfe'yi ele geçiren Muhtâr es-Sekafî zamanında kendisine yapılan görev teklifini hastalık bahanesiyle kabul etmedi; ancak Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin kumandanı Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Ezârika ile yaptığı savaşa katılmaya mecbur edildi. Cuma namazına gittiğinde aslında öğleyi evinde kıldığı halde takıyye icabı camiye geldiğini söylemesi, Haccâc'a lânet okuması, Hâricîler'in itaate davet edilmesine Haccâc'a itaat olarak baktığı için karşı çıkması ve İbnü'l-Eş'as ayaklanmasında Iraklı âlimlerle birlikte onun yanında yer alması (Ya'kūbî, II, 278) Nehaî'nin Emevîler'le arasının iyi olmadığını göstermektedir. Nitekim Kûfe'nin tekrar Emevîler'in eline geçmesi üzerine bu tavrı sebebiyle sıkıntılı günler yaşadı, Haccâc tarafından yakalanması için emir verildi. Ancak onu yakalamaya gelen kişiye dostu İbrâhim et-Teymî'nin kendisinin İbrâhim en-Nehaî olduğunu söylemesi üzerine kurtuldu, Teymî ise tutuklanarak hapse atıldı. Hayatının bir döneminde öğrencisi Ebû Ma'şer Ziyâd b. Küleyb et-Teymî'nin evinde saklandı, daha sonra Haccâc tarafından Şa'bî ile birlikte affedildi. Bazı kaynaklarda Nehaî'nin İbnü'l-Eş'as ayaklanmasında onun yanında yer almadığı, Zâviye ve Deyrülcemâcim'de yapılan savaşlar sırasında evinde bulunduğu (İbn Sa'd, VI, 282; Fesevî, I, 237; Zehebî, IV, 526), bu savaşı tasvip etmediği (İbn Sa'd, VI, 278) ve bu ayaklanmada Kûfe'de Hayseme b. Abdurrahman el-Cu'fî ile kendisinin kurtulduğu (İclî, s. 431) kaydedilmektedir. Fakat İbnü'l-Eş'as isyanında Haccâc'a verdiği destek sebebiyle Horasan valiliğine tayin edilen Emevî kumandanı Kuteybe b. Müslim'in maiyetindeki bir dostuna, kumandanının arkasında namaz kılmamasını tavsiye etmesi, Haccâc'ın ölümü üzerine şükür secdesinde bulunup sevinç göz yaşları dökmesi ve saklanmakta olduğu için vefatı sırasında yedi veya dokuz kişilik bir cemaat tarafından gizlice kılınan cenaze namazının ardından defnedilmesi ömrünün sonlarına kadar Emevî yönetimiyle ilişkilerinin iyi gitmediğini göstermektedir. 95 (714) yılı sonlarında Kûfe'de öldüğüne dair bir rivayet nakledilmekle birlikte Haccâc'dan (ö. Şevval 95 / Haziran-Temmuz 714) dört beş ay sonra vefat ettiğine dair kendi kızından gelen bir rivayetle öğrencisi Hammâd'ın Haccâc'ın ölümünü kendisine müjdelediği haberi dikkate alındığında 96 yılı başlarında (Eylül-Ekim 714) vefat ettiğine dair bilgi daha doğru görünmektedir (İbn Sa'd, VI, 284).

Kûfe'nin fikrî bakımdan oldukça hareketli bir döneminde yaşayan Nehaî, Kur'an ve Sünnet'te açıkça yer almayan yeni fikirler ileri sürenlerin sadece kendi görüşlerinin hak, diğerlerinin bâtıl olduğunu söylemelerinden yakınmış, cemaatle birlikte olmayı ve dine aykırı görüş sahipleriyle beraber bulunmamayı tavsiye etmiş, ehl-i kıbleden olanlarla savaşmayı helâl görmemiş, bid'atçıların aleyhine konuşmanın gıybet sayılmayacağını belirtmiştir. Kendi döneminde zuhur eden ircâ anlayışını bid'at sayar ve bunu savunan Mürcie Hakkında ağır sözler sarfeder, onların bu ümmete Hâricîler'in aşırı kolu Ezârika'dan daha zararlı olduğunu söylerdi. Hz. Ali'yi Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den üstün saymamakla birlikte onu Hz. Osman'dan daha çok sevdiğini söyler, ancak Osman aleyhine konuşulmasına şiddetle karşı çıkardı. Sıffîn'de Hz. Ali safında yer alan Alkame'yi de Esved'den üstün tutardı. İbn Kuteybe, muhtemelen bu anlayışından ve Emevîler'e karşı tutumundan dolayı Nehaî'yi Şîa'dan saymış (el-Maᶜârif, s. 624), Ebû Ca'fer et-Tûsî de onu Hz. Ali'den rivayette bulunanlarla Ali b. Hüseyin'in öğrencileri içinde zikretmiştir. Ancak İbn Kuteybe'nin Şîa'yı Râfıza'dan ayrı olarak ele alması ve Şîa'dan saydığı A'meş, İbnü'l-Mu'temir, Şu'be b. Haccâc, Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Vekî' b. Cerrâh, Abdürrezzâk es-San'ânî gibi kişilerin ehl-i hadîsin ileri gelenleri arasında yer aldığı dikkate alınırsa Şîa'dan kastının Hz. Ali'nin Hz. Osman'dan üstünlüğünü veya Muâviye ile savaşında onun haklılığını kabul edenler olduğu anlaşılır. Öte yandan Nehaî'nin 38 (658) yılında doğduğu rivayeti esas alınsa bile Hz. Ali'nin vefatında iki yaşında olacağı için ondan rivayette bulunması mümkün değildir. Ayrıca mest üzerine meshetmeyi kabul etmeyen kimsenin Hz. Peygamber'in sünnetinden yüz çevirmiş sayılacağını söylemesi bu konudaki Şîa anlayışına ters düşmektedir. Râvilerden biri Hakkında, "Şiî olmakla itham edilirdi" demesi de kendisinin bu düşünceyi benimsemediğinin bir başka delilidir.

Nehaî, hadis rivayetinde sika ve fıkıh alanında otorite olduğu konusunda icmâ bulunan nâdir şahsiyetlerden biridir. Vefatında Şa'bî Basra, Kûfe, Hicaz ve Şam'da Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn dahil geride kendisinden daha âlim birini bırakmadığını söylemiştir. A'meş, Nehaî'nin hadis sarrafı olduğunu, arkadaşlarından duyduğu hadisleri ona arzettiğini ve rivayet ettiği hadisler Hakkında mutlaka onun önceden bilgi sahibi bulunduğunu, Ebû Zür'a Nehaî'nin müslümanların bayraktarlarından biri olduğunu, Ahmed b. Hanbel de zeki, hâfız ve sünnet bilgisine vâkıf bir âlim sayıldığını belirtmiştir. A'meş (yahut Mansûr) - İbrâhim - Alkame - İbn Mes'ûd senedi muhaddislerce en sahih kabul edilen isnadlardan biridir. Nehaî'nin rivayet ettiği hadislerden bir kısmı Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır. Onun tâbiîn neslinin hadis alanında en tartışmalı konularından olan hadislerin yazıyla kayda geçirilmesi hususunda yazının güven duygusu vereceği endişesiyle olumsuz bakış açısını benimsediği, bu sebeple hadis yazmadığını söylediği ve aksini gösteren bir başka rivayet bulunmakla birlikte (Ebû Nuaym, IV, 225) hadis metinlerini yazan öğrencisi Hammâd'a karşı çıktığı rivayet edilmekte (Dârimî, "Muḳaddime", 42; İbn Sa'd, VI,

272), ancak daha sonra bu görüşünden vazgeçerek kendisinin de hadis yazdığı belirtilmektedir (Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, s. 199). Hadis rivayetinde oldukça titiz davrandığı anlaşılan Nehaî doğrudan Hz. Peygamber'e nisbet ederek hadis nakletmenin mesuliyetinden kaçındığı için İbn Mes'ûd ve Alkame'nin görüşlerini nakletmeyi tercih ederdi. Bazı râvileri cerhetmekle beraber tâbiîn neslinde dürüstlük hâkim bulunduğundan müslümanların güvenilir kimseler olduğunu vurgular ve hadisleri çok defa mürsel şeklinde rivayet ederdi. İbn Mes'ûd'dan bir kişinin adını vererek rivayet ettiği hadisi sadece ondan, ad vermeden doğrudan İbn Mes'ûd'a nisbet ettiği rivayeti ise pek çok kimseden duyduğunu belirterek mürsel rivayetinin müsned rivayetinden daha güçlü olduğuna işaret etmiş, birçok hadis imamı da onun mürsellerini sahih sayarken Beyhakī bunu sadece İbn Mes'ûd'dan yaptığı mürsellere hasretmiştir. Yahyâ b. Maîn, Nehaî'nin mürsellerini Şa'bî'nin mürsellerine tercih ettiğini, Ahmed b. Hanbel de Nehaî'nin mürsellerinde bir sakınca bulunmadığını belirtmiştir. Nehaî, dinî hükümleri iyi kavrayan kimselerin hadisleri mânaları ile rivayet etmesinin câiz olduğunu, fakat hadis rivayet eden bazı kimselerin helâli harama çevirdiğini gördüğü için hadisleri ancak onların ne anlama geldiğini bilenlerden aldığını söylemiştir. Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği hadislerin bir kısmının kabul edilip bir kısmının reddedildiğini, bunlardan sadece cennet-cehennemi tasvir eden ve Kur'an'da zikredilen iyi davranışları yapmaya, yasaklanan kötü davranışlardan kaçınmaya teşvik eden hadislerin benimsendiğini söylemesi ise eleştirilere sebebiyet vermiştir. İclî bu sözün zındıklara ait olduğunu ve Nehaî'den sahih olarak nakledilmediğini ileri sürerse de sözün Hanefî usul eserlerinde kaydedilmesi bir yana Hanefîler'in ahkâm hadisleri konusunda râvinin fakih olması şartını aramalarında etkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır (Cessâs, III, 127; Debûsî, s. 180-181; Şemsüleimme es-Serahsî, I, 341; krş. İbn Asâkir, LXVII, 359-361). Yine kendisinden rivayet edilen, Ebû Hüreyre hadislerinin çoğunun mensuh görüldüğü yolundaki sözlerini Zehebî, Ebû Hüreyre'nin Hayber fethi sırasında oldukça geç bir dönemde müslüman olması sebebiyle hadislerinin çoğunun nâsih olduğunu, aslında onun naklettiği hadisler arasında nâsih ve mensuhun çok az sayıda bulunduğunu söyleyerek eleştirmiştir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 528).

Daha on sekiz yaşında iken ders vermeye başlayan Nehaî kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında temayüz etmiştir. İslâmî literatürde İbrâhim veya Nehaî şeklinde mutlak olarak zikredilen tâbiîn dönemi âliminden o anlaşılır. Çocukluğunda öğrenim görürken Zeyd b. Sâbit ve İbn Mes'ûd kıraatlerini birlikte öğrenmişti. Kıraat ilmini Alkame b. Kays ve Esved b. Yezîd'den arz usulüyle okumuş, kendisinden de A'meş ve Talha b. Musarrif kıraat öğrenmiştir. Nehaî'nin Arapça'ya hâkim olmadığı için gramere uygun konuşamadığı ve kıraat imamlarından Âsım b. Behdele'nin onun dürüst bir kimse olmakla birlikte kıraat konusunda iyi olmadığını söylediği kaydedilmektedir (Ahmed b. Hanbel, I, 133, 333). Hocalarının korktukları için Kur'an'ı tefsir etmek istemediklerini söylediği nakledilmekle birlikte Nehaî'nin âyetlerle ilgili bir kısım

yorum ve açıklamalarına başta Taberî tefsiri olmak üzere İbn Kesîr ve Süyûtî'nin rivayet tefsirlerinde yer verilmektedir (bazı yorumları için bk. Ebû Nuaym, IV, 231-232).

Otuz üç yaşında fetva vermeye başlayan Nehaî'yi ilk takdir edenlerden biri Kûfe'de dönemin en büyük âlimi kabul edilen Saîd b. Cübeyr'dir. Onun kendisine bir fetva sorulduğunda, "Aranızda İbrâhim bulunduğu halde bana mı fetva soruyorsunuz?" dediği rivayet edilir. Mahallî fıkıh ekollerinin oluştuğu dönemde Kûfe'de Nehaî ehl-i re'yin ve Şa'bî ehl-i hadîsin temsilcisi olarak fetva veriyordu. Nehaî, Irak ehl-i re'y ekolünün kurucularından olması dolayısıyla "fakīhü'l-Irâk" diye de bilinir. Şa'bî onu İslâm dünyasının en fakih insanı diye niteler ve Saîd b. Cübeyr'i kendisinden üstün saymasına şaşırdığını belirtir. Bazı rivayetlerde Nehaî'nin ömrünün sonlarında veya ölümünden sonra otorite haline geldiği ifade edilmektedir. Bir rivayete göre Nehaî'den önce Deyrülcemâcim hadisesine kadar (82/701) Kûfe'de fetva verme makamında yalnızca Saîd b. Cübeyr bulunmaktaydı. Nitekim Ya'kūbî de ona Abdülmelik b. Mervân dönemi değil Velîd b. Abdülmelik dönemi fukahası arasında yer verir. Ebû İshak eş-Şeybânî, Kûfe'den Horasan'a gittiği sırada İbrâhim'in adı anılmayan bir kişi iken iki yıl sonra döndüğünde fetva vermiş, hadis rivayet etmiş olarak vefat eden biri olduğunu, İbn Şübrüme onun vefatından sonra merci haline geldiğini, Şa'bî de ölüsünün dirisinden daha fakih olduğunu söylemiştir. Bu rivayetlerin doğru kabul edilmesi halinde Nehaî'nin dönemin âlimlerinin yaptığı gibi bir mescidin sütunu altına oturup ders vermemesi, ders verdiği kişilerin dört beş civarında olması, ayrıca orta yaşlı bir âlim olarak vefat ettiği ve hayatının son zamanlarını Haccâc'dan gizlenerek geçirdiği dikkate alındığında Yaşarken hak ettiği üne kavuşamadığı söylenebilir. Nitekim fıkhî görüşlerinin umumiyetle öğrencisi Hammâd tarafından rivayet edilmesi bunun bir delili olarak zikredilebilir.

Bizzat kendi ifadesine göre Nehaî, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un talebelerine yetişmiş olduğu halde Hz. Ali'nin talebelerine güvenmediği için İbn Mes'ûd'un talebelerinden ilim öğrenmiştir. Bununla birlikte Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin Kitâbü'l-Âs̱âr'larında az da olsa Nehaî aracılığı ile Hz. Ali'den gelen rivayetlere yer verilmiştir. İbn Mes'ûd'un kıraatini benimseyen ve onun görüşleriyle fetva veren altı büyük öğrencisi bulunduğunu ifade ederek adlarını Alkame, Esved, Mesrûk, Abîde es-Selmânî, Hâris b. Kays ve Amr b. Şürahbîl olarak sıralayan Nehaî fıkhı bunların ilk dördünden, özellikle Alkame b. Kays'tan öğrenmiştir. İbnü'l-Medînî tarafından çağdaşı Şa'bî ile birlikte onları en iyi tanıyan, usul ve görüşlerini en iyi bilen Kûfeliler olarak gösterilmiştir. Şa'bî'nin Hz. Ali'den, ehl-i Medîne'den ve daha başkalarından görüş almasına mukabil Nehaî sadece hocalarının görüşlerini benimserdi. Şa'bî rivayet bilgisi bakımından, Nehaî ise fıkıh nosyonu açısından üstündü. Bu sebeple Ebü'd-Duhâ Müslim b. Sabîh el-Hemdânî ile birlikte üçü mescidde toplanıp müzakerede bulunurken kendilerine Hakkında rivayet olmayan bir fetva sorulduğunda kıyas yapma

işini Nehaî'ye bırakırlardı. Fıkhî görüş ve yaklaşımlarında sahâbe görüşüne büyük önem veren ve sahâbeye muhalefeti hoş karşılamayan Nehaî, sahâbe dönemine yetiştikleri için sahâbe icmâının oluşmasında görüşleri dikkate alınan tâbiîn ulemâsı arasında sayılmaktadır. Nehaî fıkhın sadece teorik yönüyle ilgilenmemiş, aynı zamanda Kādî Şüreyh'in yanında bir müddet mübâşir olarak görev yapmak suretiyle hukuk pratiğini de geliştirmiş, Kādî Şüreyh'in hukukî ictihadları ile mahkeme kararlarının sonraki nesillere aktarılmasında önemli rol oynamıştır.

İbrâhim en-Nehaî, fıkhî istidlâllerinde re'ye ve onun daha özel bir şekli olan kıyasa önemli derecede yer veren Irak ekolünün baş otoritesidir. Kaynaklarda ona atfen zikredilen hükümler daha çok re'y ve kıyasa dayanır. Ancak Nehaî, sisteminde re'ye yer verdiği kadar rivayete de yer verir; re'yin rivayetsiz, rivayetin de re'ysiz olamayacağını söylerdi. Fakat rivayetler konusunda şüpheci ve seçicidir, kriterlere uygun olanları alır, uymayanları terkederdi. Bu bakımdan onun re'y ve kıyasa karşı olduğu, re'y taraftarlarını sünnet taraftarlarının düşmanı diye nitelediği ve A'meş'in İbrâhim'in herhangi bir şey Hakkında re'yini söylediğini duymadığını ifade ettiği şeklindeki rivayetler doğru ise bunlardan naslara dayanmayan şahsî fikirler anlaşılmalıdır.

Nehaî'nin fıkhî görüşleri büyük ölçüde Hammâd'a dayalı olarak Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitâbü'l-Âs̱âr'larında, Sahnûn'un el-Müdevvene'sinde geniş biçimde aktarıldığı gibi Abdürrezzâk es-San'ânî ve Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe'nin el-Muṣannef'lerinde, Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin bab başlıklarında, Dârimî'nin es-Sünen'inde ve fukaha ihtilâflarına yer veren eserlerde (meselâ bk. İbn Abdülber, el-İstiẕkâr, XXX, 42) kaydedilmiştir. Ebû Yûsuf ve Şeybânî, Kitâbü'l-Âs̱âr'larında Nehaî'nin görüşlerine diğer tâbiîn âlimleriyle mukayese edilemeyecek ölçüde geniş yer verirler. Ayrıca bu eserlerde mevcut hadislerle tâbiîn ve sahâbeye nisbet edilen rivayetlerin önemli bir kısmı da İbrâhim aracılığı ile nakledilmiştir (bu rivayetlerin sayısal dökümü için bk. Schacht, s. 33). Modern dönemde Muhammed Revvâs Kal'acî, Mevsûʿatü fıḳhi İbrâhîm en-Neẖaʿî adıyla iki ciltlik bir çalışma yaparak (Kahire 1979; Beyrut 1986) Nehaî'nin fıkhî görüşlerini derleyip değerlendirmiştir. Yazılı İslâmî literatürün ortaya çıkışından önceki döneme ait rivayetleri aksi ispat edilmedikçe genellikle hayal ürünü sayan Joseph Schacht'ın Nehaî'ye atfedilen fıkhî görüşlerin büyük kısmının Hammâd dönemine ait olduğunu söylemesi, Hammâd gibi saygın bir âlimin fıkhî açıdan değerli sayılan bu görüşleri kendisine nisbet etme yerine hocasına nisbet etmiş olduğu anlamına gelir ki bu iddia temelsiz ve her açıdan tutarsızdır.

Irak ehl-i re'y mektebinin teşekkülünde merkezî bir rol oynayan Nehaî, Kûfe'de özellikle İbn Mes'ûd'un etrafında başlayıp gelişen fıkhî hareketin kendi dönemine kadar süren birikimini özümseyerek fıkıh alanındaki görüş ve faaliyetleriyle öğrencisi

Hammâd üzerinden daha sonra Ebû Hanîfe ekseninde teşekkül edecek olan Hanefî mezhebinin görüşlerine de kaynaklık etmiştir. Bu bakımdan İbn Abdülberr'in, Ebû Hanîfe'ye ait pek çok re'y ve kıyasın İbn Mes'ûd'un öğrencileri ve Nehaî tarafından paylaşıldığını söylemesi bir vâkıanın tesbitidir. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî de Nehaî'nin görüşlerini zikreden eserlere atıfla yapılacak bir karşılaştırmanın Ebû Hanîfe'nin nâdir haller dışında onun görüşleri dışına çıkmadığı sonucuna götüreceğini ileri sürmüştür (Ḥüccetullâhi'l-bâliġa, I, 419). Ancak Ebû Hanîfe'nin, içinde yetiştiği Kûfe ekolünün usulünü benimsediği ve pek çok konuda onlarla aynı düşündüğü inkâr edilemezse de bu ekolün usul ve ictihadlarını geliştirdiğini kabul etmek gerekir (Dihlevî'nin tezinin eleştirisi için bk. M. Ebû Zehre, s. 227-232; ayrıca bk. EBÛ HANÎFE).

Küçükken geçirdiği bir rahatsızlık yüzünden bir gözü görmeyen Nehaî zayıf yapılı idi. Zengin olmadığı halde kılık kıyafetinden zengin sanılırdı. Hiç kimseyle dinî konularda tartışmaya girmez, kendisine fetva sorulmasından hoşlanmaz, sorulmadan ve zorunlu kalmadan fetva vermezdi. Fetvalarında helâl ve haram kelimelerini kullanmaktan kaçınır, "Mekruh sayarlardı" ya da "Müstehap görürlerdi" ifadelerini kullanırdı. Ders esnasında insanların arasına oturur, mescidde bir direğin yanına oturup ders vermesi için ısrar edildiği halde şöhretten kaçındığı için bu isteği geri çevirirdi. İbadete düşkün sâlih bir kimse olan Nehaî ihtiyacı olduğu halde zekât kabul etmez, devletin yaptığı yardımlarla ve tarla kiralayıp ziraat yapmakla geçinirdi. Ancak idarecilerin hediyesini kabul eder ve bazan da kendilerinden isterdi. Bid'atlara karşı duyarlı olan Nehaî, Câhiliye döneminde olduğu gibi cenazesinde ateş yakılmamasını ve kendisi için bir lahit yapılmasını vasiyet etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Dârimî, "Muḳaddime", 19, 21, 22, 38, 42, 45, 46, ayrıca bk. tür.yer.; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Kitâbü'l-Âs̱âr, Karaçi 1987, s. 195, 199; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 88, 91, 250, 270-285, 330; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 15-18; Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, et-Târîḫu'l-kebîr (nşr. Salâh b. Fethî Helel), Kahire 1424/2004, I, 315; II, 94, 104-106, 122, 345, 379; III, 73, 80-93, 99, 108, 124; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 133, 333, 428 (indeks); II, 77; Ali b. Medînî, el-ʿİlel (Kal'acî), s. 46-47, 52, 75, 89; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 333-334, 449; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 56-57, 68, 103, 104, 126, 131-132, 145-146, 164, 173, 182, 203, 222, 325, 340-341, 431, 437, 514, 517; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 107, 432, 463-464, 474, 587, 588, 624; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, I, 222, 237, 713; II, 100-101, 368, 603-610, 640, 644-645, 792-793; III, 14-15, 117, 216-217, 232; IV, 12 (indeks); Ya'kūbî, Târîḫ, II, 278-279, 292; Vekî', Aḫbârü'l-ḳuḍât, II, 277-285; III, 55-57, 63, 65, 72-73; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 17, 25-26, 144-145; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, I, 8-9; Cessâs, el-Fuṣûl fi'l-uṣûl (nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî), Küveyt 1414/1994, I, 198, 401; III, 108, 127, 147, 148, 150; IV, 68; Debûsî, Taḳvîmü'l-edille fî uṣûli'l-fıḳh (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Beyrut 1421/2001, s. 180-182, 188, 194; Ebû Nuaym, Ḥilye, IV, 219-240; İbn Hazm, el-İḥkâm (nşr. Ahmed M. Şâkir), Beyrut 1403/1983, VI, 107-108, 229; İbn Abdülber en-Nemerî, el-İstiẕkâr (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Kahire 1414/1993, XXX, 42 (indeks); a.mlf., Câmiʿu beyâni'l-ʿilm (nşr. Abdurrahman M. Osman), Kahire 1388/1968, II, 82, 188-189; Hatîb el-Bağdâdî, el-Faḳīh ve'l-mütefaḳḳih (nşr. İsmâil el-Ensârî), Beyrut 1400/1980, I, 203, 204, 208; II, 189; Ebû Ca'fer et-Tûsî, er-Ricâl (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Necef 1381/1961, s. 35, 83; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 82; Şemsüleimme es-Serahsî, el-Uṣûl (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), Haydarâbâd 1372 → Beyrut 1393/1973, I, 341, 355, 356, 361; II, 114; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), LXVII, 359-361; Kādîhân, el-Fetâva'l-Ḫâniyye, Beyrut 1980, I, 181; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 25-26; Nevevî, Tehẕîb, I, 104-105; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 302-303, 520-529; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 177-179; Bedreddin el-Aynî,

ʿUmdetü'l-ḳārî, Kahire 1348, I, 214-215; II, 199; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, Ḥüccetullâhi'l-bâliġa (nşr. M. Şerîf Sükker), Beyrut 1990, I, 419; J. Schacht, The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford 1975, s. 32-33, 39, 60, 86-87, 105, 232-237; M. Ebû Zehre, Ebû Ḥanîfe, Kahire 1976, s. 227-232; Aʿyânü'ş-Şîʿa, II, 248-250; M. Revvâs Kal'acî, Mevsûʿatü fıḳhi İbrâhîm en-Neḫaʿî: ʿAṣrüh ve ḥayâtüh, Beyrut 1986, tür.yer.; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 3; G. Lecomte, "al-Nakhaʿī, Ibrāhīm", EI² (İng.), VII, 921-922.

Şükrü Özen

EBÜ'l-ÂLİYE er-RİYÂHÎ أبو العالية الرياحي Ebü'l-Âliye Rufey' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî (ö. 90/709) Tefsir, hadis ve kıraat âlimi, tâbiî.

Câhiliye devrinde doğduğu ve Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti yıllarında müslüman olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Riyâhî nisbesini, kendisini satın alıp bir müddet sonra âzat eden Riyâhoğulları'ndan bir kadının kölesi olması sebebiyle aldığı anlaşılmaktadır. Tahsil hayatına, köle olduğu yıllarda Basra'da Kur'an okumayı ve yazı yazmayı öğrenerek başladı. Bu öğrenimini ailesinden (veya efendisinden) habersiz olarak sürdürdüğünü, üzerinde hiçbir mürekkep lekesi görülmediğini söyler; buna göre müslüman olduğunu başlangıçta çevresinden gizlediği ileri sürülebilir. Daha sonra ashaptan nakledilen rivayet ve hadisleri öğrenmeye çalışan Ebü'l-Âliye, onları tanımak ve bu rivayetleri bizzat kendi ağızlarından işitmek için Dımaşk'a ve Medine'ye gitti. Ali b. Ebû Tâlib, Übey b. Kâ'b, Ebû Zer el-Gıfârî, Abdullah b. Mes'ûd, Âişe, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Abbas, Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi ashabın ileri gelenlerinden hadis öğrendi; Hz. Ebû Bekir'le de görüştü. Kıraati de arz* yoluyla Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Abbas'tan öğrenen Ebü'l-Âliye, bir rivayete göre Kur'an'ın tamamını Hz. Ömer'e üç defa okumuştur. Ancak Zehebî bu rivayeti "sahih ve garîb" olarak nitelendirdikten sonra rivayette yer alan "kara'tü alâ Ömer" (Ömer'e okudum) ibaresinin bir başka rivayette "kara'tü alâ ahdi Ömer" (Ömer devrinde okudum) şeklinde yer aldığını belirtir ve Hz. Ömer'in Ebü'l-Âliye'ye bu kadar zaman ayırmasının mümkün olmadığını, esasen onun Kur'an'ın tamamını cemedenler arasında yer almadığını söyler (Maʿrifetü'l-kurrâʾ, vr. 11[a]).

Dâvûd b. Ebû Hind, İbn Sîrîn, Rebî' b. Enes ve Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ gibi tanınmış muhaddislerin kendisinden hadis rivayet ettiği Ebü'l-Âliye'den Şuayb b. Habhâb, Rebî' b. Enes, A'meş ve başkaları ilm-i kırâat öğrendi. Kırâat-i seb'a* imamlarından Ebû Amr b. Alâ'nın da ondan faydalandığı rivayet edilir.

İbn Maîn, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi cerh ve ta'dîl otoritelerinin sika* olarak değerlendirdikleri Ebü'l-Âliye'nin rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almış, İbn Ebû Dâvûd kendisinden, "Sahâbîlerden sonra Kur'an'ı en iyi bilen kimse" diye söz etmiştir. Zehebî de İbn Ebû Dâvûd'un "Kur'an'ı en iyi bilen" ifadesiyle Kur'an'ın tefsirini kastettiğini ileri sürmüştür (a.g.e., vr. 11[a]). İbn Hibbân, İmam Şâfiî'nin onun hakkındaki görüşünün menfi olduğunu kaydetmekte, diğer bazı kaynaklarda da

Şâfiî'nin, "Ebü'l-Âliye'nin hadisi asılsızdır" dediği zikredilmektedir. Ancak gerek İbn Adî gerekse Zehebî (Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 54), mürsel hadisleri delil kabul etmeyen Şâfiî'nin bu sözünün Ebü'l-Âliye tarafından mürsel olarak rivayet edilen, namazda sesli olarak gülmekle ilgili bir hadis hakkında söylenmiş bulunduğunu, dolayısıyla Ebü'l-Âliye'nin rivayet ettiği bütün hadisleri kapsamadığını söylemişlerdir.

İbn Abbas, Basra valisi iken ilmî kişiliğine değer verdiği Ebü'l-Âliye'yi meclisinde yanına oturtur, âzatlı bir köleye yapılan bu muameleyi yadırgayanlara da ilmin insanın şerefine şeref kattığını ve baş köşeye oturma hakkı kazandıracağını söylerdi. Ebü'l-Âliye'nin altmış defa haccettiği (İbn Kuteybe, s. 454), Mâverâünnehir'de ilk ezan okuyan kişi olduğu ve bu arada Sıffîn Savaşı'na katıldığı, ancak taraflardan birinin tekbir ve tehlillerine diğer tarafın da aynı şeyleri söyleyerek cevap verdiğini görünce savaş alanını terkedip oradan uzaklaştığı kaynaklarda verilen bilgiler arasındadır.

Ebü'l-Âliye er-Riyâhî 90 yılının Şevval ayında (Ağustos 709) vefat etmiş olup bu tarih 93 (712), 106 (724) ve 111 (729) olarak da zikredilmektedir.

Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilâfeti yıllarında müslümanlar arasında meydana gelen ihtilâflardan büyük ölçüde etkilendiği anlaşılan Ebü'l-Âliye'nin Hâricîler'e karşı çok sert bir tavır takındığı görülmektedir. Kendisinden nakledilen, "Allah'ın bana verdiği iki nimetten, yani İslâm hidayetiyle beni bir Hâricî (Harûrî) yapmamasından hangisinin daha üstün olduğunu doğrusu bilemiyorum" sözü onun bu konudaki tutumunu açıkça ortaya koymaktadır. Ebü'l-Âliye, başlangıçta her gün bir hatim indirmeye çalışırken Medine'ye gidip ashabın bu konudaki uygulamalarını gördükten sonra haftada bir hatim indirmeye devam etmiş ve hayatta iken bütün mal varlığını vakfetmiştir.

Dâvûdî onun bir tefsir yazdığını zikreder. Ancak bundan maksadın, bazı Kur'an âyetlerinin tefsiriyle ilgili olarak Übey b. Kâ'b'dan naklettiğine ve daha sonraki tefsir ve hadis kaynaklarında kısmen yer aldığına işaret edilen (M. Hüseyin ez-Zehebî, I, 115) rivayetlerin tamamı olduğu anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, VII, 112-117; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, III, 326-327; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 454; İbn Hibbân, es-Sikāt, IV, 239; İbn Adî, el-Kâmil, III, 1022-1030; Ebû Nuaym, Hilye, II, 217-224; İbn Teymiyye, Mecmûʿu fetâvâ, VII, 22, 67; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 207-213; a.mlf., Maʿrifetü'l-kurrâ, Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 2500, vr. 10b-11b; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 54; İbnü'l-Cezerî, Gāyetü'n-nihâye, I, 284-285; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, III, 284-286; Dâvûdî, Tabakātü'l-müfessirîn, I, 172-173; M. Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsîr ve'l-müfessirûn, Kahire 1381/1961-62, I, 115; Ali Sâmî en-Neşşâr, Neşʾetü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm, Kahire 1978, III, 116-118.

Abdullah Aydemir

EBÛ BEKİR b. ABDURRAHMAN أبو بكر بن عبد الرحمن Ebû Abdirrahmân Ebû Bekr b. Abdirrahmân b. Hâris b. Hişâm el-Mahzûmî (ö. 94/713) Medineli tâbiî, fakih ve muhaddis.

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde (634-644) doğdu. Hem adının hem künyesinin Ebû Bekir, adının Muhammed veya Mugīre, künyesinin Ebû Abdurrahman olduğu şeklinde çeşitli rivayetler vardır. En kuvvetli ihtimal adının Ebû Bekir, künyesinin Ebû Abdurrahman olmasıdır. Muhammed ve Mugīre ise kardeşlerinin isimleridir. Ebû Bekir'in dedesi Hâris b. Hişâm, Kureyş'in kollarından Benî Mahzûm'a mensup seçkin bir sahâbî olup Ebû Cehil'in anne bir kardeşidir. Babası Abdurrahman, Hz. Peygamber hayatta iken doğan ve Hz. Osman zamanında mushaf nüshalarının çoğaltılmasıyla görevlendirilen heyetin içinde yer alan bir tâbiî, annesi ise Lüeyoğulları'ndan Fâhite bint Inebe'dir. Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali'ye karşı savaşan orduya katılmak isteyen Ebû Bekir yaşı küçük olduğu için askere alınmamıştır.

Hadis âlimleri yetiştiren bir aileye mensup olan Ebû Bekir iyi bir tahsil görmüş, hadis ve fıkıh alanında devrinin sayılı otoriteleri arasına girmiştir. Başta babası olmak üzere Hz. Âişe, Ümmü Seleme, Ümmü Ma'kıl, Esmâ bint Umeys, Ammâr b. Yâsir, Ebû Mes'ûd el-Bedrî, Ebû Hüreyre, Mervân b. Hakem, Ebû Râfi' gibi birçok seçkin sahâbî ve tâbiîden hadis dinlemiştir. Kendisinden de oğulları Abdullah, Abdülmelik, Ömer ve Seleme'nin yanı sıra Amr b. Dînâr, Mücâhid b. Cebr, Ömer b. Abdülazîz, Şa'bî, Zührî gibi pek çok âlim hadis rivayet etmiştir. Kaynaklar, Kütüb-i Sitte'de rivayetleri bulunan, naklettiği hadislerin çoğu kazâ ve ahkâmla ilgili olan Ebû Bekir'in sika* bir râvi sayıldığını kaydetmektedir.

Ebû Bekir bir görüşe göre, İmam Mâlik'in ilmî silsilesi arasında sayılan ve Medineli yedi fakih (fukahâ-i seb'a*) diye anılan âlimlerdendir. Bunlar arasında sayılıp sayılmaması bir yana, özellikle Medine'de ashaptan sonraki dönemin ilim ve fetva mercii konumuna gelen sayılı tâbiîden biri olduğu hususunda şüphe yoktur. Nitekim Medine Valisi Ömer b. Abdülazîz'in danışma meclisinde yer alan on fakihten biriydi.

Her gün oruç tuttuğu ve çok namaz kıldığı için kendisine "Kureyş'in rahibi (zâhidi)" lakabı takılan Ebû Bekir'in ilmiyle amel eden, iç temizliği yanında dış güzelliğine de önem veren, emanete riayette çok titiz davranan bir kimse olduğu kaydedilmektedir. Sultanlarla sık sık görüşen âlimlerin onlara ilimleriyle faydalı olacakları inancında olan Ebû Bekir'in devrindeki devlet adamlarıyla yakınlık kurduğu bilinmektedir. Meselâ Halife Abdülmelik b. Mervân kendisine çok saygı gösterip ikramda bulunmuş, oğulları Velîd ve Süleyman'a da aynı şekilde davranmalarını vasiyet etmiştir.

Ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybeden Ebû Bekir'in vefat tarihi olarak 93 (712) ve 95 (714) yıllarını verenler varsa da kaynakların çoğunluğuna göre, içinde çok fakih öldüğü için "senetü'l-fukahâ" denilen 94 (713) senesinde vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, V, 207-209, 444; Yahyâ b. Maîn, et-Târîh, II, 695; Zübeyrî, Nesebü Kureyş, s. 303-304; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakāt (Zekkâr), II, 611; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 404; II, 141, 179, 350; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, IX, 9; a.mlf., et-Târîhu's-sagır, I, 226, 232, 235; İclî, es-Sikāt, s. 492; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîh, I, 233, 352, 353, 401, 425-426, 472, 558, 559, 693, 714; III, 435; Ebû Zür'a ed-Dımaşkı, Târîḫ (nşr. Şükrullah Ni'metullah el-Kûcânî), Dımaşk 1980, I, 314, 406, 591; İbn Hibbân, es-Sikāt, V, 560; Ebû Nuaym, Hilye, II, 187-188; İbn Hazm, Cemhere, s. 145; Şîrâzî, Tabakātü'l-fukahâ, s. 42; İbn Kudâme, et-Tebyîn fî ensâbi'l-Kureşiyyîn (nşr. M. Nâif ed-Düleymî), Beyrut 1408/1988, s. 359; Nevevî, Tehzîb, I/2, s. 194-195; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 282-283; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 416-419; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 6364; Safedî, el-Vâfî, X, 235-236; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 115-116; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, XII, 30-32.

M. Özgü Aras

ABDURRAHMAN b. MUÂVİYE عبد الرحمن بن معاوية Ebû Muâviye Abdurrahmân b. Muâviye b. Hudeyc el-Kindî et-Tücîbî (ö. 95/714) Emevîler devrinde Mısır'da kadılık yapan tâbiî.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Mısır âlimlerinin önde gelenlerindendir. Rebîülevvel 86'da (Mart 705), Evs b. Abdullah b. Atıyye'den sonra Mısır kadısı oldu. Aynı zamanda şurta* teşkilâtının idaresiyle de görevlendirildi. Bu uygulama ondan sonra da devam ederek kadılık ile şurta teşkilâtı birlikte yönetildi. Abdurrahman yetim ve öksüzlerin mallarıyla bizzat ilgilenen ilk kadıdır. Her kabiledeki yetim ve öksüzlerin mallarını idare etmek üzere o kabilenin reisini görevlendirdi ve bu maksatla bir sicil defteri tutma mecburiyeti getirdi. Bu uygulama o tarihten itibaren kurumlaşarak devam etti. Kısa bir süre sonra kadılık görevini bıraktı; Ancak, 91 (709-10) yılında İskenderiye'de tekrar şurta teşkilâtının başına getirildi. Hadis rivayetinde sika* kabul edilen Abdurrahman, Ebû Süfyân'ın Mısır valisi olan babasından, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr ve Ebû Basra el-Gıfârî gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Vâhib b. Abdullah, Ukbe b. Müslim, Yezîd b. Ebû Habîb, Hasan b. Sevbân, Saîd b. Râşid ve Süveyd b. Kays gibi şahıslar rivayette bulunmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA: Ebû Ömer el-Kindî, Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât (nşr. R. Guest), Leiden 1912, s. 53, 58, 324-326; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 271-272; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1387/1967, I, 296; II, 138; Ziriklî, el-Alâm, Kahire 1373-78/1954-59, IV, 113; Fahreddin Atar, İslâm Adliye Teşkilâtı, Ankara 1979, s. 106, 108.

Mustafa Baktır

SAÎD b. MÜSEYYEB (سعيد بن المسيّب) Ebû Muhammed Saîd b. el-Müseyyeb (el-Müseyyib) b. Hazn el-Kureşî el-Mahzûmî (ö. 94/713) Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri.

Kendisinin verdiği bilgiye göre 15 (636) yılında Medine'de doğdu. Mekke'nin fethinde müslüman olan babası ve dedesiyle, annesi Ümmü Saîd bint Sahr da sahâbîdir. Yemâme'de şehid olan dedesi Resûlullah'ın huzuruna geldiğinde Allah'ın elçisi ona adını sormuş, adının Hazn (kederli, hüzünlü kimse) olduğunu öğrenince bunu onun karşıtı olan Sehl ile değiştirmek istemiş, fakat Hazn babasının verdiği adı değiştirmeyeceğini söylemiştir. Ancak Saîd b. Müseyyeb'in naklettiğine göre o günden sonra ailelerinde keder ve hüzün eksik olmamıştır (Buhârî, "Edeb", 107, 108). Babası Müseyyeb Bey``atürrıdvân'da bulunmuş, Hz. Peygamber'den rivayet ettiği hadisler Ṣaḥîḥayn ve Ebû Dâvûd ile Nesâî'nin es-Sünen'lerinde yer almış, Suriye fetihlerine katılmış ve muhtemelen Hz. Osman devrinde vefat etmiştir. Saîd büyük sahâbîlerin yaşadığı devirde Medine'de büyüdü. Hz. Osman, Ali, Âişe, Ümmü Seleme, Ebû Hüreyre, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. Âs, Muhammed b. Mesleme, Ümmü Süleym ve babası Müseyyeb gibi sahâbîlerden hadis rivayet etti. Hz. Ömer'i görmekle birlikte ondan rivayette bulunmadığı iddiasının doğru olmadığı anlaşılmaktadır (Hâşim Cemîl Abdullah, I, 67-68). Daha çok kayınpederi Ebû Hüreyre'den hadis öğrenen Saîd'in Hz. Ebû Bekir, Übey b. Kâ'b, Bilâl-i Habeşî, Sa'd b. Ubâde, Ebû Zer el-Gıfârî ve Ebü'd-Derdâ gibi sahâbîlerden olan rivayetleri mürseldir. Tahsil maksadıyla çok seyahat ettiği zikredilmekle birlikte nerelere gittiği konusunda bilgi bulunmamaktadır. Kendisinden hadis rivayet eden pek çok tâbiî arasında Ömer b. Abdülazîz, Atâ el-Horasânî, Amr b. Şuayb, Amr b. Dînâr, Amr b. Mürre, Katâde b. Diâme, Muhammed el-Bâkır, İbn Şihâb ez-Zührî, İbnü'l-Münkedir, Meymûn b. Mihrân ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi şahsiyetler vardır.

Saîd b. Müseyyeb'in dünyevî hiçbir şeyi önemsemediği, gerçeğin ortaya çıkmasından başka bir şey düşünmediği ve inandığı şeyden asla tâviz vermediği belirtilmektedir. Yezîd b. Muâviye'ye karşı Medineliler'in isyan etmesi üzerine meydana gelen Harre Savaşı'ndan (63/683) sonra Emevî kumandanı Müslim b. Ukbe, Medineliler'den zorla biat almaya çalıştığı zaman Saîd biat etmeyeceğini veya şartlı biat edeceğini söylemiş, bunun üzerine Müslim boynunun vurulmasını emretmiş, bazı kişilerin onun aklî dengesinin yerinde olmadığına şahitlik etmesiyle ölümden kurtulmuştur. Halifeliğini ilân eden Abdullah b. Zübeyr için Medine'de biat alındığı sırada Saîd buna da karşı çıkmış, iki halifenin ortaya çıkması durumunda birine biat etmenin fitneye yol açacağını, bir halife üzerinde ittifak edilmeden İbn Zübeyr'e biat etmeyeceğini söylemiş, bu yüzden İbn Zübeyr'in Medine valisi tarafından kendisine altmış kırbaç vurulmuş, buna üzülen Abdullah b. Zübeyr yazdığı mektupta valisini azarlamıştır.

Saîd b. Müseyyeb, Emevî yönetimine karşıydı. Hac için Medine'ye gelen Halife Abdülmelik b. Mervân, Saîd ile görüşmek istediğinde Saîd bunu kabul etmemiş, halife de onun tutumunu bildiği için üzerine gitmemiştir. Daha sonraki yıllarda Abdülmelik b. Mervân'ın Mescid-i Nebevî'yi ziyaret etmesi için halk mescidden çıkarıldığı zaman Saîd dışarı çıkmamış, halifeyi selâmlaması isteğini de reddetmiş, halife onun yanına gelip hatırını sorduğunda ise ayağa kalkmadan cevap vermekle yetinmiştir. Abdülmelik, oğulları Velîd ile Süleyman için halktan biat almak istediğinde Saîd bunun İslâm'a aykırı olduğunu söyleyerek biat etmediği için hapse atılıp kırbaçlanmış, hapisten çıktıktan sonra Mescid-i Nebevî'de halkın onunla konuşması yasaklanmıştır. Saîd b. Müseyyeb, Haccâc'ın Mescid-i Nebevî'de namaz kılarken rükû ve secdeyi tam olarak yapmadığını görünce yerden aldığı bir avuç çakılı onun üzerine atmıştır. Devlet hazinesinden kendisine bağlanan 30.000 dirhemden fazla bir maaşı hiçbir zaman almamış, kendisiyle Mervânoğulları arasında Cenâb-ı Hak hükmünü verinceye kadar bunu kabul etmeyeceğini ve her namazda onlara beddua edeceğini söylemiştir. Emevî ailesinden yalnız Medine Valisi Ömer b. Abdülazîz'i sever ve ona değer verirdi.

Mütevazi bir kişi olan Saîd b. Müseyyeb âlimlere saygı gösterir, kendisini ilgilendirmeyen meselelere karışmaz, kimseyle tartışmazdı. Temizliğe önem verir, güzel giyinirdi. İnsanın kendine yapabileceği en büyük iyiliğin ibadet etmek, en büyük kötülüğün de günah işlemek olduğunu söylerdi. Ona göre gerçek ibadet Allah'ın yarattıkları üzerinde düşünmek, dini öğrenmek, haramlardan sakınmak ve farzları yerine getirmektir. Kırk yıl boyunca namazı cemaatle kılmıştır. Gece namazlarını seferde bile ihmal etmezdi. Oruç tutmanın haram olduğu bayram günleri dışında hiç ara vermeden oruç tutar ve pek az yemek yerdi. Onun kırk defa haccettiği söylenmiştir. Babası gibi zeytinyağı ticareti yapar ve ticaretin güzel bir meslek olduğunu, helâlinden mal kazanmak istemeyen kişide hayır bulunmadığını, insanın geçimini sağlamak suretiyle şahsiyetini ve dinini koruyabileceğini söyler, kendisinin Mervânoğulları'na karşı şahsiyetini bu şekilde koruduğunu ifade ederdi. Hayatının sonlarına doğru gözlerini, bir rivayete göre ise tek gözünü kaybetmiştir.

Saîd b. Müseyyeb 94 (713) yılında Medine'de vefat etti ve Cennetü'l-bakī'da defnedildi. Onun 89 (708) ile 105 (723-24) yılları arasındaki bir tarihte öldüğü de zikredilmiştir. Ölümünden bir süre önce bayıldığı sırada yatağı kıbleye doğru çevrilmiş, ayıldığında gönlünde iman olmayanın yatağını kıbleye çevirmenin o kimseye bir fayda vermeyeceğini söylemiştir. Ayrıca ardından recez söylenmemesini, buhur yakılmamasını vasiyet etmiştir. Heybetli bir kişi olan Saîd b. Müseyyeb'e soru sormak isteyenler heybetinden çekindikleri için önce kendisinden izin alırlardı. Şiir dinlemekten hoşlanmakla birlikte kendisi şiir okumazdı. Ebû Hüreyre'nin kızı olan hanımından çocuğu olmamıştır. Diğer hanımı Ümmü Habîb bint Kerîm'den Muhammed, Saîd, İlyâs adlı oğulları ile Ümmü Amr, Ümmü Osman ve Fâhite adlı kızları doğmuştur. Tebeu't-tâbiîn nesline mensup olan oğlu Muhammed'in az sayıda

hadis rivayet ettiği, fakat tanınmış bir ensâb âlimi olduğu belirtilmektedir. Halife Abdülmelik onun kızını oğlu Velîd için istediğinde bunu kabul etmemiş ve beğendiği fakir bir öğrencisine kendisi teklif ederek kızını onunla evlendirmiştir.

Saîd, Medine'nin meşhur yedi fakihinin (fukahâ-i seb'a) en önde gelenidir. Tâbiîn âlimlerinden Kadı Meymûn b. Mihrân, Medine'ye geldiğinde fıkhı en iyi kimin bildiğini sorduğunda Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Abbas'ın hayatta olmasına rağmen kendisine Saîd b. Müseyyeb'in gösterildiğini söylerdi. Nitekim Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri olan Kāsım b. Muhammed b. Ebû Bekir onun kendilerinin efendisi ve en âlimi olduğunu belirtmiştir. Ömer b. Abdülazîz, Medine valisiyken "fakihu'l-fukahâ" diye anılan Saîd'e danışmadan hiçbir konuda hüküm vermezdi. Abdullah b. Ömer babasının verdiği fetva ve hükümleri Saîd'den sorup öğrenirdi. Çünkü Saîd, Hz. Peygamber'in ve ilk üç halifenin verdiği hükümleri en iyi bilen tâbiîn âlimiydi. İmam Mâlik bunun sebebini açıklarken Saîd b. Müseyyeb'in Hz. Ömer'e yetişmemekle birlikte onunla ilgili her şeyi öğrenmek için gayret sarfettiğini, bunda da başarılı olduğunu söylemiş (İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IV, 86), Hz. Ömer'in verdiği hükümleri çok iyi bildiği için kendisine "râviyetü Ömer" denilmiştir. Talebesi Katâde helâl ve haramları en iyi onun bildiğini, Mekhûl ilim tahsili için dolaştığı İslâm dünyasında ondan daha âlim birine rastlamadığını, İbn Şihâb ez-Zührî gibi tâbiîn âlimleri de ondan daha âlim ve daha fakih birini görmediklerini söylerdi. Ali b. Medînî, Saîd'i tâbiîn neslinin ilim ve fazilet bakımından en büyüğü kabul eder, Ahmed b. Hanbel de tâbiînin en faziletlisinin İbnü'l-Müseyyeb olduğunu ifade ederdi. Ebû Hâtim er-Râzî onun tâbiîn neslinin en üstünü, Ebû Hüreyre'nin rivayetleri konusunda bu neslin en güveniliri olduğunu söylerdi.

İbn Şihâb ez-Zührî kıraat ilmini Saîd'den öğrenmişti. Onun, geniş ilmine rağmen Kur'ân-ı Kerîm hakkındaki sorulara cevap vermediği, bu tutumu yüzünden kendisinden tefsir konusunda pek az şey nakledildiği zikredilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 242). Duyduğunu hemen ezberleyecek bir hâfızaya sahip olan Saîd hadisleri ilk kaynağından öğrenmeye önem verir, bir hadisi onu en iyi bilenden duyabilmek için günlerce yürüdüğü olurdu. Mürsel rivayetlerin sıhhat derecesi âlimler arasında tartışmalı olduğu halde İmam Şâfiî onun mürsellerini hasen, Ahmed b. Hanbel de sahih kabul ederdi (İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IV, 85-86). Ali b. Medînî onun, "Sünnette bu mesele böyledir" demesinden sonra başka bir delil aramaya gerek bulunmadığını söylerdi. Sika, sebt, hüccet gibi ifadelerle anılan Saîd'in rivayet ettiği hadisler Kütüb-i Sitte başta olmak üzere bütün hadis kitaplarında yer almıştır. Ayrıca kaynaklarda Saîd b. Müseyyeb'in çok güzel rüya tabir ettiği anlatılmakta, en-sâb ilminde de önde gelen âlimlerden olduğu belirtilmektedir.

Hâşim Cemîl Abdullah, Fıḳhü'l-imâm Saʿîd b. Müseyyeb adıyla yaptığı doktora çalışmasını yayımlamış (I-IV, Bağdat 1394/1974), Abdülmuhsin b. Abdülazîz es-

Suvayğ, Uṣûlü fıḳhi'l-İmâm Saʿ îd b. Müseyyeb min ẖilâli fıḳhihi'l-müdevven ismiyle bir yüksek lisans tezi hazırlamış (1407, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye), Vehbe ez-Zühaylî onun hakkında bir eser kaleme almıştır (bk. bibl.). Zehebî'nin de onun biyografisini yazdığı zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 119-143; Buhârî, et-Târîẖu'l-kebîr, III, 510-511; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîẖ, I, 468-479; Ebû Nuaym, Ḥilye, II, 161-175; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 217-246; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 54-56; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 308; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IV, 84-88; a.mlf., el-İṣâbe (Bicâvî), II, 61-62; VI, 121-122; VIII, 220; Hâşim Cemîl Abdullah, Fıḳhü'l-imâm Saʿîd b. el-Müseyyeb, Bağdad 1394/1974, neşredenin girişi, I, 11-150; Vehbe ez-Zühaylî, Saʿîd b. el-Müseyyeb seyyidü't-tâbiʿîn, Dımaşk-Beyrut 1394/1974; Muhammed Münîr ed-Dımaşḳī, Nemûẕec mine'l-aʿmâli'l-ẖayriyye, Riyad 1409/1988, s. 173-178; Abdüssettâr eş-Şeyh, Aʿlâmü'l-ḥuffâẓ ve'l-muḥaddis̱în, Dımaşk-Beyrut 1417/1997, IV, 85-145; Muhammed ez-Zühaylî, Merciʿu'l-ʿulûmi'l-İslâmiyye, Dımaşk, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 89; Cengiz Kallek, "Fukaha-i Seb'a", DİA, XIII, 214.

M. Yaşar Kandemir

SAÎD b. CÜBEYR (سعيد بن جبير) Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî (ö. 94/713 [?]) Hadis ve tefsir konusundaki rivayetleriyle bilinen tâbiî.

Tercih edilen görüşe göre 45 (665) yılında Mekke'de doğdu. Babası ile annesi Ümmü Dehmâ hakkında bilgi yoktur. Kaynaklar onu, Kureyş kabilesinin Esed b. Huzeyme koluna bağlı Vâlibe b. Hâris oğullarının âzatlısı Habeş asıllı siyahî bir kişi olarak tanıtır. Bu sebeple Esedî ve Vâlibî, hayatının en verimli dönemini Kûfe'de geçirdiği için Kûfî nisbeleriyle anılmaktadır. Saîd ilk eğitimini Mekke'de Abdullah b. Abbas'tan aldı. Çok küçük yaşta onun ders halkasına dinleyici olarak katıldı. Kısa zamanda Kur'an okumayı öğrenince hocasının dikkatini çekti ve onun özel olarak ilgilendiği talebeleri arasına girdi. Hadis dinlemeye İbn Abbas'ın ders halkasında başladı ve dinlediği hadisleri ezberledi. Bu dönemde ilim ezbere ve ezberden rivayete dayandığı halde Saîd mecliste okunan hadisleri yazıyor, yazı malzemesi bitince avucuna, bazan ayakkabısına not alıyor, daha sonra bunları sahîfelere kaydediyordu (Ahmed b. Hanbel, I, 50, 394; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 335).

Evleninceye kadar İbn Abbas'ın ders halkasına devam eden Saîd hadis, tefsir ve fıkıh konularında yetiştikten sonra muhtemelen yirmi yaşlarında Kûfe'ye yerleşti. Her yıl biri umre, diğeri hac olmak üzere en az iki defa Hicaz bölgesine gider, Mekke'de Abdullah b. Abbas, Medine'de Abdullah b. Ömer ile görüşür, onların ders halkalarına katılırdı. Önceleri kendisinden aldığı hadisleri naklederken çok dikkatli davranmasını tembih eden İbn Abbas, Saîd'in ilimde yeterli bir seviyeye ulaştığını görünce uyarılarından vazgeçti, hatta Mekke'ye geldiğinde kendisinin ders halkasında hadis rivayet etmesini istedi. Saîd bunun uygun olmayacağını söyleyince bu konuda ısrar

etti. İbn Abbas, hayatının sonlarına doğru Kûfe'den bazı kimseler gelip kendisine soru sorduklarında aralarında Saîd b. Cübeyr varken Mekke'ye gelmelerinin gereksiz olduğunu söyler ve insanları ona yönlendirirdi. Saîd, İbn Abbas'tan sonra en çok Abdullah b. Ömer'den faydalandı, özellikle fıkıh konusundaki birikimini ondan elde etti. 68 (687) yılında İbn Abbas'ın, 73 (692) yılında İbn Ömer'in vefatına kadar onlarla görüşmeyi sürdürdü. Bu arada Kûfe'de bir ders halkası oluşturarak öğretim faaliyetine başladı, fetva verdi ve devlet idaresinde görev aldı.

Saîd b. Cübeyr, Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf ile birkaç defa karşılaştı. İlki Abdullah b. Abbas'ın Mekke'deki ders halkasında talebelik döneminde gerçekleşti ve yönetime karşı gelmemesi konusunda uyarıldı. İkinci karşılaşmaları, Haccâc'ın Hicaz valiliğine tayini ve Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de muhasara edilmesi (71/690) esnasında oldu. Muhasaradan sonra halktan Abdülmelik b. Mervân adına biatı alan Haccâc o sırada Mekke'ye gelen Saîd'den de zorla biat aldı. Saîd, 75 (694) yılında Irak valisi olarak Kûfe'ye gelen Haccâc ile üçüncü defa karşılaştı. Öncekilerin aksine bu defa Saîd'e karşı olumlu davranan Haccâc, onu Kûfe kadılığına tayin etti (Ahmed b. Hanbel, I, 56) ve imâmet görevini de ona verdi. Ancak gerek kadılık gerekse imamlık görevleri o güne kadar mevâliye verilmediğinden Emevî taraftarları buna karşı çıktı. Bunun üzerine Haccâc onu görevden aldı, yerine Ebû Bürde el-Eş'arî'yi getirdi. Saîd'i de görüşüne başvurulmadan hiçbir hükmün karara bağlanmayacağı bir vezir ve kâtip olarak tayin etti. Saîd zaman zaman Haccâc'ın meclislerine katılıp dinî sorulara cevap vermiş (Taberî, Câmiᶜu'l-beyân, VI, 303), Halife Abdülmelik'in rüyalarını yorumlamış ve onun isteği üzerine hazırladığı tefsiri muhtemelen bu yıllarda kaleme almıştır. Saîd'in bu dönemde resmî görev kabul etmesinin toplumu ıslah etme ve zulmü engelleme ümidinden kaynaklandığı belirtilmektedir.

Kûfe'deki görevi esnasında Haccâc'ın birçok icraatını tasvip etmediği halde bunu açığa vurmayan Saîd b. Cübeyr'in daha sonra tavrı değişmeye başladı. Bu sırada Haccâc, İbnü'l-Eş'as Abdurrahman b. Muhammed'i 40.000 kişilik bir ordunun başında Sicistan'ın fethine gönderirken (İbnü'l-Esîr, IV, 455) Saîd'i de ordunun maaşlarını dağıtmakla görevlendirdi. İbnü'l-Eş'as, Sicistan'da bazı yerleri ele geçirdikten sonra kış mevsiminin gelmesi sebebiyle, ayrıca bölgeyi tanımak ve haraç toplamak düşüncesiyle harekâtı durdurmaya karar verince fetihlerin devam etmesini isteyen Haccâc ile aralarında ihtilâf çıktı ve İbnü'l-Eş'as ordu kumandanlığından azledildi. Bunun üzerine İbnü'l-Eş'as isyan etti. Saîd b. Cübeyr de onun yanında yer aldı ve Haccâc'a karşı yapılan Deyrülcemâcim savaşına katıldı (82/701). Savaş bozgunla sonuçlanıp İbnü'l-Eş'as'ın ordusu dağılınca Saîd kaçtı ve Haccâc'dan yaklaşık on iki sene gizlendi. Bu dönemde önce İsfahan taraflarına gitti, oradan Irak'a geçerek Sünbülân köyünde bir müddet kaldı; yakalanacağını anlayınca Azerbaycan'a geçti ve daha sonra umre için gittiği Mekke'ye yerleşti (Taberî, Târîḫu'l-ümem, IV, 23-24; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 76-77).

Bazı kaynaklarda Saîd'in İbnü'l-Eş'as'a olan biatından caymayı gururuna yediremediği için isyan hareketine katıldığı ileri sürülmekteyse de (İbn Kuteybe, s. 446) onun bu kadar önemli bir kararı verirken sadece böyle bir gerekçeye dayandığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Bunun için Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesi, Mekke'nin tahribi ve Abdullah b. Zübeyr'in acı âkıbeti, Emevî yönetiminin koyu Arap milliyetçiliği esasına dayanan siyaseti, ganimetlerden Arap olmayanlara pay verilmemesi, mevâliyi hor görme anlayışı gibi toplum hayatında çok derin izler bırakan daha önemli sebepler aramak gerekir. Nitekim Saîd'in Deyrülcemâcim savaşından önce yaptığı konuşmada Emevîler'in ve Haccâc'ın zorbalık yaptıklarını, bazı hususlarda dinden uzaklaştıklarını ve müslümanları zelil duruma düşürdüklerini vurgulaması (İbn Sa'd, VI, 265) bunu doğrulamaktadır. Hocası Abdullah b. Ömer'in vefatından önce, Haccâc fitnesine karşı savaşmadığı için büyük bir üzüntü duyduğunu kendisine söylemesi de (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, III, 231-232) Saîd'in bu kararında etkili olmuştur.

Haccâc'ın takibine uğrayan birçok kimseyi Mekke ve Medine civarında himaye eden Emevîler'in Hicaz valisi Ömer b. Abdülazîz, Saîd b. Cübeyr'in Mekke'de gizlenmesine izin vermişti. Ancak onun Hicaz valiliğinden alınması üzerine Haccâc durumu öğrendi ve Halife Velîd b. Abdülmelik'ten izin alarak Saîd'in yakalanıp kendisine teslim edilmesini isteyince yeni vali Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Saîd'i tutukladı. Tutuklamanın Haccâc'ın isteğiyle değil valinin kendi takdiriyle gerçekleştiği de nakledilir. Henüz yakalanmadan durumdan kendisini haberdar eden Mücâhid b. Cebr'e uzun zamandan beri gizlendiğini, artık işi Cenâb-ı Hakk'ın takdirine bıraktığını belirterek kaçmayacağını söyledi. Saîd zincire vurularak Irak'a götürüldü. Vâsıt'ta Haccâc'a teslim edilmeden önce kendisine kaçma fırsatı verilmesine rağmen bunu kabul etmedi. Kaynaklarda Saîd b. Cübeyr'in Haccâc ile karşılaştığında onunla uzun uzun konuştuğu (Mizzî, X, 368-375), Haccâc'ın sert tavrından etkilenmediği, sorulan bütün sorulara cevap verdiği, 94 (713) veya 95 (714) yılında öldürüldüğü belirtilmektedir. Saîd'in Vâsıt'taki kabri Haccâc'ın ölümünden sonra halkın ziyaretgâhı olmuş, 1053 (1643) yılında kabrinin üzerine bir türbe inşa edilmiş, 1900'de buraya bir cami yapılmış, 1961'de inşasına başlanan büyük cami 1968'de tamamlanmıştır.

Hadis münekkitleri tarafından sika, âlim, âbid ve zâhid bir kişi olarak tanıtılan Saîd b. Cübeyr hadis, tefsir ve fıkıh başta olmak üzere İslâmî ilimlerde otorite kabul edilmiş ve "cihbizü'l-ulemâ" (âlimlerin başı) diye anılmıştır. Adî b. Hâtim et-Tâî, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Mugaffel ve Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerle Amr b. Meymûn ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî gibi tâbiîlerden hadis rivayet etmiştir. Kûfe'de bulunduğu dönemde oluşturduğu ders halkasında her gün ders verirdi (İbn Sa'd, VI, 259). Başta Kütüb-i Sitte olmak üzere hadis kitaplarında rivayetlerine yer verilmiş; Ebû Sâlih es-Semmân,

Mücâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî, Adî b. Sâbit, Meymûn b. Mihrân, Simâk b. Harb, İbn Şihâb ez-Zührî, Amr b. Dînâr, Ebû İshak es-Sebîî, Mâlik b. Dînâr, Eyyûb es-Sahtiyânî ve A‘meş gibi tâbiîler onun talebesi olmuştur.

Saîd'in "Mushafü Saîd b. Cübeyr" adıyla anılan bir Kur'an nüshasının bulunduğu, kıraat ilmini hocası Abdullah b. Abbas'tan arz yoluyla öğrendiği, ramazan aylarında imamlık yaparken bir gece Abdullah b. Mes‘ûd'un, bir gece Zeyd b. Sâbit'in, bir gece başka birinin kıraatini okuyarak namaz kıldırdığı belirtilir. Meşhur yedi kıraat imamından Ebû Amr b. Alâ kıraat ilmini ondan almıştır (Zehebî, Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ, I, 68). Okuyuş tarzıyla ilgili örnekler hadis kaynaklarında ve rivayet tefsirlerinde yer almaktadır (Ahmed b. Hanbel, I, 72; Taberî, Câmiʿu'l-beyân, III, 173; VI, 588; IX, 474-475; XIV, 552). Ebû Hâtim er-Râzî'nin belirttiğine göre Halife Abdülmelik b. Mervân, Saîd b. Cübeyr'den bir Kur'an tefsiri yazmasını istemiş, o da bu alanda ilk düzenli tefsir olan eserini kaleme alarak halifeye göndermiştir. Eser daha sonra Atâ b. Dînâr tarafından rivayet edilmiştir (İbn Ebû Hâtim, VI, 332; İbn Hacer, VII, 179). Haccâc ile mücadeleye giriştiği tarihten (80/699) önce yazıldığı anlaşılan bu tefsirdeki rivayetler Abd b. Humeyd, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İbnü'l-Münzir en-Nîsâbûrî, İbn Ebû Hâtim, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr ve Süyûtî gibi rivayet müfessirleri tarafından nakledilmiştir. Saîd b. Cübeyr muğlak, müphem ve mücmel âyetleri tefsir ederken öncelikle bunları açıklayan mübeyyen ve mufassal âyetlere başvurmuş, hadislere yer vermiş, ancak bazan aradaki şahsı atlayarak hadis dinlemediği kimselerden de nakilde bulunmuştur. Senedi hazfedilen haberlerin muteber bazı hadis kaynaklarında yer aldığı belirtilmektedir. Zaman zaman İsrâiliyat'a dayanarak açıklamalar yapmış, şiirle istişhâd etmiş, değişik sahâbîlerin görüşlerine başvurmuş, nüzûl sebepleriyle nâsih ve mensuha yer vermiştir. Hakkında rivayet bulunmayan yerlerde dilcilerin görüşüne dayanarak açıklamalarda bulunmuş, kendi görüşünü zikrederken bazan sözlerini yeminle teyit etmiştir. Saîd'in ferâiz ilminde derin bilgiye sahip olduğu, hocası Abdullah b. Ömer'in, kendisine gelen ferâizle ilgili soruları ona havale ettiği belirtilmektedir. Ebû Amr el-Keşşî, Ebû Ca‘fer et-Tûsî ve İbn Şehrâşûb gibi Şiî müellifleri Ehl-i beyt'i sevdiği, Hz. Ali'nin torunu Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn ile zaman zaman görüştüğü ve onun hakkında övücü sözler söylediği gerekçesiyle Saîd'in Şiî olduğunu ve Haccâc'ın kendisini bundan dolayı öldürdüğünü iddia etmişlerse de (Hasan es-Sadr, s. 322, 324) onun fetvada müstakil bir müctehid olması, Ehl-i beyt imamlarına ve onların rivayetlerine itibar etmemesi, takıyye inancına karşı çıkması ve devlet işlerinde resmî görev kabul etmesi gibi hususlar bu iddianın doğru olmadığını göstermektedir. Ciddi kaynaklarda yer almadığı halde özellikle Batılı bazı yazarlar tarafından iyi bir satranç oyuncusu olarak takdim edilmesi de (Weststeijn-Voogt, XLIX/3 [2002], s. 383 vd.) onun bilinen kişiliğiyle uyuşmadığı belirtilerek reddedilmiştir.

Saîd b. Cübeyr günümüzde birçok çalışmaya konu olmuştur. Hatîb Ali b. Hüseyin el-Hâşimî Saʿîd b. Cübeyr şehîdü Vâsıṭ (Bağdat 1380/1960), Selâm Muhammed Ali el-Beyâtî Saʿîd b. Cübeyr şehîdü'ṣ-ṣıdḳ ve'l-îmân (Necef 1396/1976), Muhammed Abdürrahîm Saʿîd b. Cübeyr ve ḳıṣṣatühû maʿa'l-Ḥaccâc b. Yûsuf es-Seḳafî (Dımaşk 1988) adıyla eserler kaleme almışlardır. Sezai Özel'in Saîd b. Cübeyr ve Tefsirdeki Yeri (1982, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Muhammed b. Abdullah ez-Zâhim'in Fıḳhü Saʿîd b. Cübeyr fi'l-ʿibâdât (I-III, 1406/1986, Medine İslâm Üniversitesi), Ali Akpınar'ın Saîd b. Cübeyr ve Tefsir İlmindeki Yeri (1993, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlı doktora çalışmaları ile Ali b. Hüseyin Sevâdî Meşhûr'un Saʿîd b. Cübeyr ve fıḳhuhû (1406, İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi) adlı yüksek lisans tezinde ve Orhan Karmış, Fahri Gökcan ile Şiî müelliflerinden Hasan es-Saîd'in konuya dair makalelerinde (bk. bibl.) onun daha çok ilmî yönü üzerinde durulmuştur. Muhammed Eyyûb Yûsuf, Saʿîd b. Cübeyr ve merviyyâtühû fi't-tefsîr adlı araştırmasında onun Kur'an âyetlerine dair rivayetlerini ve yorumlarını derlemiş, baştan Tevbe sûresinin sonuna kadar olan kısmını yüksek lisans (Medine 1402/1982), daha sonraki kısmını doktora (1408/1988, Medine İslâm Üniversitesi) çalışması olarak hazırlamıştır. Yahyâ el-Cübûrî, Ebü'l-Arab'ın Kitâbü'l-Miḥan adlı eserinde yer alan Saîd b. Cübeyr'in şehid edilişine dair kısmı bir değerlendirme yazısıyla birlikte yayımlamıştır ("Maḳtelü Saʿîd b. Cübeyr", ʿÂlemü'l-kütüb, III/2 [Riyad 1982], s. 185-195).

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 256-267; Ahmed b. Hanbel, Kitâbü'l-ʿİlel (nşr. Talât Koçyiğit - İsmail Cerrahoğlu), Ankara 1963, I, 50, 56, 72, 394; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 445-446; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, I, 712-713; Taberî, Târîḫu'l-ümem, Beyrut 1411/1991, IV, 23-25; a.mlf., Câmiʿu'l-beyân (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Riyad 1424/2003, III, 173; VI, 303, 588; IX, 474-475; XIV, 552; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IV, 9-10; VI, 332; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, IV, 275-276; Ebü'ş-Şeyh, Ṭabaḳātü'l-muḥaddiṣîn bi-İṣbahân (nşr. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî), Beyrut 1407/1987, I, 315-319; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 37; Ebû Nuaym, Ḥilye, III, 329; IV, 272-309; İbnü'l-Cevzî, Ṣıfatü'ṣ-ṣafve (nşr. İbrâhim Ramazan v.dğr.), Beyrut 1409/1989, III, 49-54; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV, 454-456, 461 vd., 579-580; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 371-374; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, X, 358-376; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, III, 231-232; IV, 321-343; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ, I, 68-69; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 81-100, s. 366-370; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 76-77; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye (nşr. Ahmed Ebû Mülhim v.dğr.), Beyrut 1407/1987, IX, 101-105; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 305-306; İbn Hacer el-Askalânî, Tehẕîbü't-Tehẕîb, Beyrut 1404/1984, IV, 11-13; VII, 179; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât (Arnaût), I, 382-386; Sezgin, GAS, I, 28-29; Hasan es-Sadr, Teʾsîsü'ş-Şîʿa, Beyrut 1401/1981, s. 322, 324, 342; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), III, 93; İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, Ankara 1988, I, 143-151; M. Sâlim Muhaysin, Muʿcemü ḥuffâẓi'l-Ḳurʾân, Beyrut 1412/1992, I, 267-270; Abdüssettâr eş-Şeyh, Aʿlâmü'l-ḥuffâẓ ve'l-muḥaddiṣîn, Dımaşk-Beyrut 1417/1997, IV, 261-298; Orhan Karmış, "Saîd b. Cübeyr'in Kur'ân-ı Kerîm Tefsîrine Hizmetleri", Diyanet Dergisi, XVI/2, Ankara 1977, s. 69-74; Fahri Gökcan, "Saîd b. Cübeyr ve Tefsîri", İİFD, IV (1980), s. 1-20; Hasan es-Saîd, "Saʿîd b. Cübeyr: Ḥayâtühû ve menhecühû fi't-tefsîr", Risâletü'l-Ḳurʾân, VII, Kum 1412, s. 55-74; VIII (1412), s. 55-84; J. Weststeijn - A. de Voogt, "Piety, Chess and Rebellion", Arabica, XLIX/3, Leiden 2002, s. 383-386; Seyyid Mehdî Hâirî, "Saʿîd b. Cübeyr", DMT, IX, 172-173; H. Motzki, "Saʿīd b. Djubayr", EI² Suppl. (İng.), s. 697-698.

Mehmet Efendioğlu

KAYS b. EBÛ HÂZİM (قيس بن أبي حازم) Ebû Abdillâh (Ebû Ubeydillâh) Kays b. Ebî Hâzim Avf (Husayn) b. Abdilvâris el-Kûfî (ö. 97/715 [?]) Muhaddis tâbiî.

Muhtemelen hicretten beş yıl önce doğdu. Kûfe'de yaşayan Becîle-Ahmes kabilesinin Enmâroğulları koluna mensup olduğu için Becelî ve Ahmesî nisbeleriyle anılır. Sahâbî olan babası daha çok Ebû Hâzim künyesiyle tanınmıştır. Kays, Hz. Peygamber zamanında müslüman oldu ve on beş yaşına gelince Resûl-i Ekrem'e biat etmek üzere Medine'ye gitti, ancak onun vefat ettiğini öğrenince Halife Ebû Bekir'e biat etti. Yedi veya sekiz yaşlarında iken Mescid-i Nebevî'de hutbe okumakta olan Hz. Peygamber'i babasıyla birlikte dinlediği kendisinden rivayet edilmekteyse de hutbe dinleyen kişinin Kays b. Âiz el-Kûfî el-Ahmesî olabileceği belirtilmiştir (İbn Hacer, el-İṣâbe, III, 267). Muhadramûndan ve yaşça büyük tâbiîlerden sayılan Kays aşere-i mübeşşere ile babasından ve Hz. Âişe, Huzeyfe b. Yemân, Abdullah b. Mes'ûd, Muâz b. Cebel, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Muâviye b. Ebû Süfyân, Ebû Hüreyre gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiş, kendisinden de Ebû İshak es-Sebîî, A'meş, Beyân b. Bişr, Hakem b. Uteybe ve diğerleri rivayette bulunmuştur. Ebû Dâvûd es-Sicistânî hadis otoritelerince "sika, hüccet, sebt, mutkın" gibi terimlerle anılan Kays'ı isnad bakımından tâbiîlerin en sağlamı olarak nitelendirmiştir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân münker rivayetleri bulunduğunu ileri sürerek onu tenkit etmişse de Zehebî bu tesbite katılmakla birlikte bunun rivayetlerini delil olarak kullanmaya engel teşkil etmediği görüşündedir (Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 392-393). Kays'ın rivayetleri arasında mürsel hadislerin bulunması da onun güvenilirliğine gölge düşürmemektedir (İbn Ebû Hâtim, el-Merâsîl, s. 139). 100 yılı aşkın hayatının sonlarında Kays'ın hâfızası bozulmuş, ancak rivayetleri daha önce tesbit edildiği için bu husus bir güvensizlik konusu olmamıştır. Hz. Ömer'in vefatının ardından sahâbe arasında gelişen siyasî olaylarda ılımlı bir yol takip eden Kays, Hz. Osman tarafında yer aldı ve Cemel Vak'ası'na katılmadı. Ancak Hâricîler'e karşı yapılan Nehrevan Savaşı'nda Hz. Ali'nin yanında savaştı. Hîre'nin fethinden sonra Kādisiye Savaşı'na da katılan Kays 97 (716) veya 98'de (717) vefat etti. Bu tarih 78 (697), 84 (703), 87 (706) ve 94 (713) olarak da zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 67; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 489-490; İbn Hibbân, Târîḫu'ṣ-ṣaḥâbe (nşr. Bûrân ed-Dannâvî), Beyrut 1408/1988, s. 213; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XII, 452-455; İbn Abdülber, el-İstîʿâb, III, 247-248; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 102; a.mlf., el-Merâsîl (nşr. Ahmed İsâm el-Kâtib), Beyrut 1403/1983, s. 139; Rabaî, Târîḫu mevlidi'l-ʿulemâʾ ve vefeyâtihim (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed), Riyad 1410, I, 210, 234; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), I, 31, 91, 284; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-ġâbe, IV, 417; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 198-202; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 61; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 392-393; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 81-100, s. 457-460; İbn Hacer, el-İṣâbe, III, 267, 272-273; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, VIII, 386-389; Alâeddin Ali Rızâ, Nihâyetü'l-iġtibâṭ bimen rumiye mine'r-ruvât bi'l-iḫtilâṭ, Beyrut 1408/1988, s. 291-294; Abdüssettâr eş-Şeyh, Aʿlâmü'l-ḥuffâẓ ve'l-muḥaddis̱în, Dımaşk-Beyrut 1417/1997, IV, 368-387.

Zekeriya Güler

ABDURRAHMAN b. ESVED عبد الرحمن بن الأسود Ebû Hafs Abdurrahmân b. el-Esved b. Yezîd b. Kays en-Nehâî (ö. 99/717) Fakih tâbiî.

Hz. Âişe, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Zübeyr gibi sahâbîlerden, babasının amcası Alkame b. Kays ve babası Esved b. Yezîd (ö. 75/694) ve diğer bazı tâbiîlerden hadis öğrenmiş ve rivayet etmiştir. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'nin tamamında yer almaktadır. Bu vasfıyla, rivayetleri Kütüb-i Sitte'nin bir kısmında yer alan öteki iki Abdurrahman b. Esved'den ayrılmaktadır. Kendisinden Ebû İshak Amr b. Abdullah es-Sebîî, Ebû İshak eş-Şeybânî ve Süleyman b. Mihrân el-A'meş hadis rivayet etmişlerdir. Ahmed b. Menî', Nesâî, Yahyâ b. Maîn ve İbn Hibbân gibi büyük hadis münekkitleri tarafından sika* kabul edilmiştir.

Hz. Ömer ve Âişe ile görüştüğü belirtilen Abdurrahman'ın ölüm tarihi 99 ve 199 olarak gösterilmiştir. 199'da vefat ettiği görüşünü İbn Hacer, tarihî açıdan reddetmiştir. Nitekim Aynî de onun vefat tarihini 99 olarak kaydetmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, VI, 289-290; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), V, 290; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', V, 11-12; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 140-141; Aynî, Umdetü'l-karî, Kahire 1348, II, 302.

İsmail L. Çakan

ABDURRAHMAN b. YEZÎD عبد الرحمن بن يزيد Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Yezîd b. Câriye el-Ensârî (ö. 98/716-17) Medineli tâbiî.

Annesi, Hz. Ömer'le evli iken daha sonra ondan boşanan kadın sahâbîlerden Cemîle bint Sâbit, babası ise Vedâ haccının bir bölümünü rivayet etmesiyle tanınan Yezîd b. Câriye'dir.

Güvenilir bir râvi olan Abdurrahman b. Yezîd, daha çok Hz. Ömer, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Ebû Lübâbe b. Abdülmünzir ve amcası Mücemmi' b. Câriye'den hadis rivayet etmiş, kendisinden de Kasım b. Muhammed b. Ebû Bekir ve İbn Şihâb ez-Zührî gibi tâbiîler rivayette bulunmuşlardır. Ömer b. Abdülazîz'in Hicaz valiliği sırasında Medine'de bir süre kazâ işlerini yürütmüştür.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, V, 84; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakat (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyad 1402/1982, s. 237; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60, III/1, s. 363; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53, II/2, s. 299; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gabe (nşr. Muhammed İbrâhim el-Benna v.dğr.), Kahire 1390-93/1970-73, III, 500-501; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 298-299.

Mücteba Uğur

EBÛ SELEME b. ABDURRAHMAN b. AVF أبو سلمة بن عبد الرحمن بن عوف

Ebû Seleme (Abdullah) b. Abdirrahmân b. Avf el-Kureşî ez-Zührî (ö. 94/712-13) Hadis hâfızı, Medineli yedi tâbiîn fakihinden biri.

---

22 (642-43) yılı civarında Medine'de doğdu. Bazı nesep âlimleri adının Abdullah olduğunu belirtmekte, alfabetik sıralanmış kaynakların bir kısmında biyografisi "Abdullah" maddesinde yer almaktadır. Adını İsmâil, hatta Ebû Seleme şeklinde kaydedenler varsa da Ebû Seleme'nin onun künyesi olduğu anlaşılmakta, ancak Ebû Seleme b. Abdurrahman diye tanınmaktadır. Kendisi on yaşında iken aşere-i mübeşşere*den olan babası Abdurrahman b. Avf vefat etti. Annesi Tümâdır, hıristiyan Kelb kabilesinin reisi Asbağ b. Amr'ın kızı olup sahâbedendir. Hz. Peygamber, Kelb kabilesine gönderdiği seriyyeye Abdurrahman b. Avf'ı kumandan tayin ederek (bk. DÛMETÜLCENDEL) ona kabile reisinin kızıyla evlenmesini tavsiye etmiş ve bu evlilikten Ebû Seleme dünyaya gelmiştir. Ebû Seleme'yi Hz. Ebû Bekir'in kızı Ümmü Külsûm emzirdiği için Hz. Âişe onun süt teyzesi olmuş, bu sebeple Ebû Seleme Âişe'nin ilminden kolayca faydalanma imkânı bulmuştur. Hz. Osman, Üsâme b. Zeyd, Abdullah b. Selâm, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Ümmü Seleme, Ümmü Süleym, Ebû Hüreyre, Mugıre b. Şu'be kendilerinden faydalandığı sahâbîlerden bazılarıdır. Urve b. Zübeyr ve Atâ b. Yesâr gibi tâbiîlerden hadis rivayet etmiş olup küçük yaşta iken babası öldüğünden ondan yaptığı rivayetler mürsel* sayılmıştır. Kendisinden oğlu Ömer ile Şa'bî, Ömer b. Abdülazîz, Nâfi', Zührî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Hişâm b. Urve gibi tanınmış âlimler hadis öğrenmişlerdir. Saîd b. Âs 49 (669) yılında Medine valisi olunca onu kadı olarak görevlendirdi ve 54 (674) yılında valilikten azledilinceye kadar Ebû Seleme bu görevde kaldı. Daha sonra da yerine kardeşi Mus'ab getirildi. Ebû Seleme 94 (712-13) yılında Medine'de vefat etti. Bu tarih 93 (711-12), hatta 104 (722-23) olarak da zikredilmiştir.

Tâbiînin ikinci tabakasında yer alan Ebû Seleme, çok hadis bilen güvenilir bir muhaddis ve pek çok fetvası bulunan tanınmış bir fıkıh âlimidir. "Fukahâ-i seb'a" diye bilinen Medineli yedi fakihin yedincisi tartışmalı olup ileri sürülen üç isimden biri de Ebû Seleme'dir. Medineli bu on âlime "fukahâ-i ehl-i Medîne" adı verilmekte, o devirde Medine'de en çok hadis bilen iki kişiden birinin Urve b. Zübeyr, diğerinin de Ebû Seleme olduğu söylenmektedir. Mâlik b. Enes onun bir ilim adamı, Ebû Zür'a er-Râzî güvenilir bir muhaddis olduğunu kaydederler. Zührî dört büyük "ilim denizi" gördüğünü söyleyerek fukahâ-i seb'adan Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr ve Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe ile Ebû Seleme'nin adını sayar. Ebû Seleme'nin İbn Abbas ile sık sık tartışarak çeşitli konularda onunla ihtilâfa düştüğü ve bu tutumu sebebiyle İbn Abbas'tan gerektiği şekilde faydalanamadığı söylenmektedir. Hz. Âişe bundan dolayı onu kınamıştır. Ebû Seleme'nin kendisine fazlaca güvendiğini gösteren başka rivayetler de vardır. Nitekim Şa'bî'den nakledildiğine göre Ebû Seleme Kûfe'ye

gittiğinde Şa‘bî onu ziyaret ederek Medine’nin en âlim zatının kim olduğunu sormuş, o da kendini ima etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, et-Tabakat, V, 155-157; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, V, 130; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 237-238; Vekî‘, Ahbârü’l-kudât, I, 116-118; Nevevî, Tehzîb, II, 240-241; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 287-292; a.mlf., Târîhu’l-İslâm: sene 81-100 (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1411/1990, s. 522-523; a.mlf., Tezkiretü’l-huffâz, I, 63; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 116; İbn Hacer, el-İsâbe (Bicâvî), VII, 453-454; a.mlf., Tehzîbü’t-Tehzîb, XII, 115-118; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, s. 451; Sükeyne eş-Şihâbî, Muhtasaru Târîhi Dımaşk, Dımaşk 1989, XIII, 7-10.

Mücteba Uğur

İBRÂHİM et-TEYMÎ (إبراهيم التيمي) Ebû Esmâ İbrâhîm b. Yezîd b. Şerîk et-Teymî el-Kûfî (ö. 92/710-11) Muhaddis ve fakih tâbiî.

---

53 (673) yılı civarında doğdu. Teym kabilesinin Ribâb koluna mensuptur. Babası hem Câhiliye hem İslâm döneminde yaşayan ve Hz. Ömer, Hz. Ali, Ebû Zer el-Gıfârî, Abdullah b. Mes‘ûd gibi sahâbîlerden rivayette bulunan bir fakihti. İbrâhim de babasından, Enes b. Mâlik’ten, Amr b. Meymûn ve Hâris b. Süveyd gibi tâbiîlerden hadis rivayet etti. Hz. Âişe ile Hafsa’nın zamanına yetişmediği için onlardan yaptığı rivayetler mürseldir. Kendisinden İbrâhim en-Nehaî, Hakem b. Uteybe, Zübeyd b. Hâris, Yûnus b. Ubeyd, Hasan b. Ubeydullah en-Nehaî, A‘meş ve Beyân b. Bişr rivayette bulunmuştur.

Rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer alan İbrâhim et-Teymî’yi Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zür‘a er-Râzî “sika”, Ebû Hâtim er-Râzî “sâlihu’l-hadîs” olarak değerlendirmiş, Ebû Zür‘a’nın “sika mürciî” veya “sika mardî” dediği de belirtilmiştir (İbn Ebû Hâtim, II, 145). Bazı nüshalarda görüldüğü üzere buradaki “mürciî” sözü bir istinsah hatası değilse onun, günahkârların bağışlanabileceğini veya amelin imandan cüz olmadığını söyleyen bazı Ehl-i sünnet âlimlerine denildiği anlamda mürciî olduğu anlaşılmaktadır. İbrâhim et-Teymî çok ibadet etmesiyle ünlü bir zâhid, etkili konuşmasıyla tanınan bir vâizdi. Vaazlarında kıssalar anlattığı için İbnü’l-Cevzî onu Kûfeli kıssacı ve vâizler arasında zikretmiştir. İbrâhim en-Nehaî, Teymî’nin kıssalarıyla Allah’ın rızâsını gözettiğini söylemiş, babasının ise onun kıssa anlatmasına karşı çıktığı nakledilmiştir. Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf, İbrâhim en-Nehaî’nin yakalanmasını emrettiği zaman görevli memur İbrâhim et-Teymî’nin yanına giderek Nehaî’yi aradıklarını söylemiş, o da yerini haber vermeyi doğru bulmadığı için “İbrâhim benim” demiş, Haccâc’ın emri üzerine iki kişiyle birlikte zincire vurularak Vâsıt’taki Dîmâs Hapishanesi’ne atılmıştır. 92’de (710-11) öldürülmüş veya hapishanede ölmüş, Haccâc onun cesedini çöplüğe attırmıştır (İbn Sa‘d, VI, 285). Bu olayın 93 (711-12) veya 94’te (713-14) meydana geldiği de kaydedilmektedir. Güzel sözleriyle de tanınan İbrâhim et-Teymî’nin bu sözlerinden bazıları şöyledir: “Sözümü amelimle karşılaştırdığımda

yalancı durumuna düşmekten korkuyorum"; "Bana zulmedene bile acıyorum"; "Allah katında en büyük günah O'nun kimseye göstermediği bir suçu ifşa etmektir".

BİBLİYOGRAFYA: Ebû Dâvûd, "Ṭahâre", 68; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 285-286; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 15; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 334-335; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 145; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, IV, 7-8; Ebû Nuaym, Ḥilye, IV, 210-219; İbnü'l-Cevzî, el-Ḳuṣṣâṣ ve'l-müẕekkirîn (nşr. Ebû Hâcir Muhmmed Zağlûl), Beyrut 1406/1986, s. 57; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, II, 544; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, II, 232-233; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 60-62; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 81-100, s. 283-284; İbn Hacer, el-İṣâbe, III, 674; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 176-177; Hazrecî, Ḫulâṣatü Teẕhîb, s. 23; Abdüssettâr eş-Şeyh, Aʿlâmü'l-ḥuffâẓ ve'l-muḥaddiṣîn, Dımaşk-Beyrut 1417/1997, IV, 30-40.

Salahattin Polat

HİCRİ 100'DEN 200'E KADAR

EBÛ OSMAN en-NEHDÎ أبو عثمان النهدي Ebû Osmân Abdurrahmân b. Mil (Mül, Mel) b. Amr en-Nehdî (ö. 100/718-19) Muhaddis ve mücahid tâbiî.

Câhiliye devrinde doğdu. Kudâa kabilesinin Nehd koluna mensuptur. Ebû Hâtim er-Râzî onun kavminin arîf*i olduğunu belirtmektedir. Hz. Peygamber hayatta iken İslâmiyet'i kabul etmekle beraber kendisiyle görüşemedi. Münzevi yaşamayı sevdiği anlaşılan Ebû Osman Hz. Ebû Bekir ile de görüşemedi. Onun vefatından sonra Medine'ye göç etti. Hz. Ömer devrinden itibaren İslâm fetihlerine katılarak Yermük, Kādisiye, Celûlâ, Tüster, Nihâvend, Azerbaycan ve Köprü savaşlarında bulundu. Nihâvend Savaşı'nı kazandıklarını Hz. Ömer'e o müjdeledi. Bir ara ihtisablık görevini üstlendi. Kerbelâ Vak'ası'ndan sonra (61/680) Resûlullah'ın torununun şehid edildiği yerde duramayacağını söyleyerek ikamet etmekte olduğu Kûfe'den ayrıldı, Basra'ya yerleşti.
Selmân-ı Fârisî ile on iki yıl arkadaşlık yaptığını söyleyen Ebû Osman en-Nehdî Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Sa'd b. Ebû Vakkās, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Abbas ve Üsâme b. Zeyd gibi sahâbîlerden rivayette bulundu. Bağdat'ta sahâbî Cerîr b. Abdullah'ın derslerini takip etti. Kendisinden de Katâde b. Diâme, Humeyd et-Tavîl, Süleyman b. Tarhân, Eyyûb es-Sahtiyânî vb. âlimler hadis rivayet ettiler. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almış, Übey b. Kâ'b'dan rivayet ettiği hadisler Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'in de topluca bir araya getirilmiştir (V, 132-133). İbn Sa'd, Ali b. Medînî, Ebû Hâtim er-Râzî, Nesâî ve İbn Hibbân gibi hadis otoriteleri onun güvenilir bir râvi olduğunu söylemişlerdir.

Muhadramûn*dan ve 130 yıl yaşadığı için de muammerûn*dan kabul edilen Ebû Osman en-Nehdî 100 (718-19) yılında Basra'da vefat etti. 95 (714) veya 105'te (723) öldüğü de rivayet edilmektedir.

Talebelerinden Süleyman b. Tarhân onun gece gündüz ibadet ettiğini, devamlı oruç tuttuğunu, üzerine baygınlık gelinceye kadar namaz kıldığını söylemektedir. Ayrıca altmış defa hac ve umre yaptığı nakledilmektedir. Câhiliye dönemiyle ilgili, inanç tarihi bakımından önemli sayılabilecek bazı hâtıralarıyla şu sözü kaynaklarda zikredilir: "130 yıl yaşadım; bu zaman zarfında her şeyin eskiyip değiştiğini gördüm; fakat gönüldeki istek ve arzular hiçbir değişikliğe uğramadı".

BİBLİYOGRAFYA: Müsned, V, 132-133; Süfyân es-Sevrî, Tefsîr, Beyrut 1403/1983, s. 369-370; İbn Sa'd, et-Tabakāt, VII, 97-98; Buhârî, et-Târîhu's-sagīr, I, 235; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Sâvî), s. 188; Dûlâbî, el-Künâ ve'l-esmâʾ, Beyrut 1983, II, 26; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, V, 283-284; Hatîb, Târîhu Bagdâd, X, 202-205; İbn Abdülber, el-İstî'âb, II, 427-429; İbnü'l-Kayserânî, el-Cemʿ beyne ricâli's-Sahîhayn, Haydarâbâd 1323, s. 282; İbnü'l-Cevzî, Sıfatü's-safve, III, 200-201; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 60; IV, 219, 223, 591; a.mlf., Üsdü'l-gābe (Bennâ), III, 497-498; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 175-178; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 65-66; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân (Cubûrî), I, 236; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 190-191; İbn Hacer, el-İsâbe, III, 98-99; a.mlf., Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 277; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, (Ömer), s. 25; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, s. 235; İbnü'l-İmâd, Şezerât, I, 118.

İsmail L. Çakan

HANEŞ b. ABDULLAH (حنش بن عبد الله) Ebû Rişdîn (Ebû Reşîḳ) Haneş b. Abdillâh b. Amr es-San'ânî (ö. 100/718) Endülüs ve Mağrib fetihlerine iştirak eden tâbiî.

Dımaşk'ın köylerinden San'a'da doğdu. Sebeî, Dımaşkī ve Mısrî nisbeleriyle de anılır. Hayatının önemli bir kısmını Kuzey Afrika'da geçiren Haneş'in oraya ne zaman gidip yerleştiği kesin olarak bilinmemekle beraber bölgeye sahâbî Muâviye b. Hudeyc ile birlikte 45 (665) yılında gittiği ve Kayrevan'da en uzun süre ikamet eden bir tâbiî olduğu kabul edilmektedir. Cerbe'nin fethinde (49/669) bulunan Haneş'in Kayrevan şehrinin inşasında da Ukbe b. Nâfi'in yardımcılarından biri olduğu belirtilmektedir. Haneş, Kayrevan'ı kuşatan Küseyle b. Lemzem'e karşı direnip savaşa devam etmek isteyen Züheyr b. Kays'a şehrin boşaltılmasını teklif etmiş ve bu görüş askerler tarafından da desteklenmiştir (63/682). Haneş, Ukbe b. Nâfi'in öldürülmesinden sonra Kayrevan'dan ayrılarak ülkesine geri döndü.

Haneş'in daha sonra Abdullah b. Zübeyr'in halifeliğini desteklediği, onun yenilmesi üzerine (73/692) Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'ye esir düştüğü ve Halife Abdülmelik b. Mervân'ın kendisini affettiği rivayet edilmektedir. Bu olayın ardından Haneş tekrar İfrîkıye'ye gitti, Mûsâ b. Nusayr ile birlikte Endülüs'ün fethine katıldı (93/712). Yine onunla beraber Bizanslılar'a karşı yapılan deniz seferlerine iştirak ettiği anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda Haneş'in Sarakusta'da (Saragossa) büyük bir cami inşa ettirdiği ve Benblûne (Pamplona) antlaşmasının yazılı metninde imzasının bulunduğu kaydedilmektedir. Kuzey Afrika'daki kuvvetlerin başında bulunan Hassân

b. Nu‘mân zamanında ilk defa İfrîkıye’nin ticaret malları vergisini toplamakla Haneş görevlendirilmiştir (İbnü’l-Faradî, s. 125).

Uzun bir ömür süren Haneş’in Kayrevan’da vefat ettiği ve bölgede torunlarının bulunduğu görüşü yaygın olmakla beraber onun Sarakusta’da öldüğü, kabrinin de şehrin batı tarafında Bâbülyehûd yakınında olduğu anlaşılmaktadır (a.g.e., s. 127). Nitekim Haneş’in Sarakusta şehriyle ilgisini gösteren bazı rivayetler nakledilmekte, Sarakusta halkının, Haneş’in ve tâbiî Ferkad es-Sincârî’nin bu şehre gömülmesinden sonra Sarakusta’ya zehirli sürüngenlerin girmediğine ve şehrin üzerini kaplayan bir nurun gece gündüz her yerden görüldüğüne inandığı söylenmektedir.

Haneş b. Abdullah Rüveyfi‘ b. Sâbit, İbn Abbas, Fedâle b. Ubeyd, Ebû Hüreyre, Ebû Saîd el-Hudrî ve Hz. Ali’den, ayrıca Kâ‘b el-Ahbâr’dan duyduğu hadisleri Mısır’da ve uzun süre oturduğu Kayrevan’da rivayet etmiştir. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında oğlu Hâris, İfrîkıyeli Abdurrahman b. Yezîd, İfrîkıye kadısı Hâlid b. Ebû İmrân ile Mısırlı Âmir b. Yahyâ el-Meâfirî ve Abdülazîz b. Ebü’ş-Şa‘be’nin adı geçmektedir. Bazı kaynaklarda Haneş’in Hz. Ali’nin Kûfe’deki taraftarları arasında yer aldığı, onun ölümünden sonra (40/661) Mısır’a gittiği zikredilmekteyse de söz konusu bu kişinin Kûfeli Haneş b. Mu‘temir olduğu ve 90 (709) yılından önce vefat ettiği bilinmektedir (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 493).

Haneş Kayrevan’da bir mescid yaptırmış ve kendi adıyla anılan bu mescidde hadis rivayet etmiştir. Fazilet ve takvâsı ile bilinen Haneş hadis münekkitlerince “sika” ve “sâlih” terimleriyle nitelendirilmiş olup naklettiği hadisler Müslim’in el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’i ile Kütüb-i Sitte’ye dahil dört sünende, ayrıca İbn Vehb’in el-Câmiʿinde ve Taberânî’nin el-Muʿcemü’l-kebîr’inde yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 535-536; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, III, 99; Taberî, Târîḫ (Ebü’l-Fazl), V, 232; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, III, 291; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, IV, 173, 184; İbnü’l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi’l-Endelüs, Kahire 1966, s. 125-127; Sem‘ânî, el-Ensâb (Bârûdî), III, 557; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 492-493; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, I, 620; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 81-100, s. 339-340; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 187; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, III, 57-58; Makkarî, Nefḥu’ṭ-ṭîb, I, 277-278; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, I, 119; Ziriklî, el-Aʿlâm, II, 222; Bedrân, Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳ, V, 10-12; E. Lévi-Provençal, Histoire de l’Espagne musulmane, Paris 1950-53, I, 27, 30, 119, 296, 344; III, 347, 354; Hüseyin b. M. Şevât, Medresetü’l-ḥadîs̱ fi’l-Ḳayrevân, Riyad 1411, II, 524-525; M. Rıdvân ed-Dâye, “Ḥaneş b. ʿAbdullah eṣ-Ṣanʿânî”, el-İklîl, I/3-4, San‘a 1981, s. 18-38; M. Marin, “Sahaba et tabiun dans al-Andalus: Histoire et légende”, St.I, LIV (1981), s. 25-36.

M. Ali Sönmez

HÂRİCE b. ZEYD (خارجة بن زيد) Ebû Zeyd Hârice b. Zeyd b. Sâbit el-Ensârî en-Neccârî (ö. 100/718-19) Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri.

---

30 (650-51) yılında dünyaya geldi; 29’da doğduğu da rivayet edilmektedir. Ensardan ve Benî Neccâr kabilesinden meşhur sahâbî Zeyd b. Sâbit’in oğludur. Medine’de

“fukahâ-i seb‘a” diye şöhret bulan yedi fakihten ve Ömer b. Abdülazîz’in Medine valiliği sırasında (706-712) danışma kuruluna seçtiği on âlimden biri olan Hârice’nin ferâiz ilmi ve divan kâtipliği sahalarında uzman olduğu kaydedilir. Ayrıca hadis rivayetiyle de ünlü olup sika râviler arasında sayılmaktadır. Çeşitli kaynaklarda çok sayıda hadis rivayet ettiğinin belirtilmesine karşılık Zehebî, rivayetinin azlığı gerekçesiyle Hârice’nin biyografisini vermeye gerek görmediğini söylemektedir (Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 91). Başta babası ve annesi Ümmü Sa‘d (Cemîle bint Sa‘d b. Rebî‘ el-Ensârî) olmak üzere amcası Yezîd b. Sâbit ile Üsâme b. Zeyd, Ümmü’l-Alâ el-Ensâriyye ve Sehl b. Sa‘d gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir. Ancak Buhârî, amcasının Ebû Bekir döneminde şehid edildiğine dair rivayetin doğru olması halinde ondan naklettiği rivayetlerin mürsel sayılması gerektiğini söylemektedir (et-Târîḫu’ṣ-ṣaġīr, I, 42). Kendisinden rivayette bulunanlar arasında oğlu Süleyman, kardeşinin oğlu Saîd b. Süleyman, Ebû Bekir b. Hazm, Kays b. Sa‘d, İbn Şihâb ez-Zührî ve fıkıhta talebesi olan Ebü’z-Zinâd yer almaktadır.

İbn Asâkir’in tarih belirtmeksizin Hârice’nin Dımaşk’a gidip orada ikamet ettiğine ve Ebü’l-Hüseyin er-Râzî tarafından Dımaşklı hocaları arasında sayıldığına dair verdiği bilgiye bakılırsa orada ders verecek kadar uzun bir süre kaldığı söylenebilir.

100 (718-19) yılında vefat eden Hârice’nin ölüm tarihi 99 olarak da kaydedilmektedir. Cenaze namazını Medine Valisi Ebû Bekir b. Hazm kıldırmış, ölüm haberini duyan Ömer b. Abdülazîz, “Allah’a yemin ederim ki onun ölümü İslâm’da bir boşluk meydana getirmiştir” diyerek üzüntüsünü ifade etmiştir. Hârice b. Zeyd, Ömer b. Abdülazîz’in kaynak yetersizliği dolayısıyla sadece ona bağlattığı özel tahsisatı kendi durumundaki diğer kişilere de verilmesi halinde kabul edebileceğini söyleyip geri çevirecek kadar takvâ sahibi bir kimse idi.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 262-263; Ali b. Medînî, ʿİlel (Kal‘acî), s. 50; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), II, 627; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, III, 204; a.mlf., et-Târîḫu’ṣ-ṣaġīr, I, 42, 215, 216; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 260; İbn Abdürabbih, el-ʿİḳdü’l-ferîd, IV, 168, 169; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 64; a.mlf., eṡ-Ṡiḳāt, IV, 211; Şîrâzî, Ṭabaḳātü’l-fuḳahâʾ, s. 43; İbn Asâkîr, Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳi’l-kebîr, Beyrut 1979, V, 27-29; Nevevî, Tehẕîb, I/1, s. 172; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 223; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, VIII, 8-13; Zehebî, el-ʿİber, I, 90; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 437-441; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 91-92; Safedî, el-Vâfî, XIII, 241; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 187; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, III, 74; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü’z-zâhire, Kahire 1963, I, 242-243; Süyûtî, Ṭabaḳātü’l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 35.

Mehmet Erdoğan

EBÛ SAÎD el-MAKBÜRÎ أبو سعيد المقبري Ebû Saîd Keysân (b. Saîd ?) el-Makbürî (ö. 100/718-19) Muhadramûndan kabul edilen Medineli muhaddis.

Babasının adı ve soyu hakkında bilgi yoktur. Makbürî nisbesini, Hz. Ömer devrinde kabir kazmakla görevlendirilmesi veya evinin Bakī‘ Kabristanı’na yakın olması

sebebiyle aldığı söylenmekte, Medenî nisbesiyle de anılmaktadır. Ümmü Şerîk'in kölesi iken âzat edilmesi için sahibiyle 40.000 dirheme anlaşan Ebû Saîd, bu meblağın büyük bir kısmını muhtemelen taksitler halinde ödedikten sonra geri kalanı bir defada ödemek istediyse de sahibi bunu kabul etmedi. Ebû Saîd'in konuyu Hz. Ömer'e intikal ettirmesi üzerine sahibinin kabul etmediği bedel beytülmâle alınarak Ebû Saîd âzat edildi ve Ümmü Şerîk'e de parasını ister bir defada ister taksitler halinde beytülmâlden alabileceği bildirildi.

Ebû Saîd, devlet hazinesinden herkese yardım edildiği yıllarda zengin oldu ve zekâtını Hz. Ömer'e götürdü. Ancak devlet, zekâtları kabul etmeye ihtiyaç duymayacak kadar zengin olduğu için halife ona zekâtını bizzat dağıtmasını söyledi.

Ebû Saîd el-Makbürî Hz. Ömer, Hz. Ali, Ebû Hüreyre, Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Selâm, Üsâme b. Zeyd ve Ukbe b. Âmir el-Cühenî gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiş, kendisinden de başta oğlu muhaddis Saîd b. Ebû Saîd olmak üzere torunu Abdullah b. Saîd, Amr b. Ebû Amr, Sâbit b. Kays el-Gıfârî gibi tâbiîn muhaddisleri hadis almışlardır. İbn Sa'd ve Ebû Zür'a er-Râzî onu hadis rivayetinde sika* olarak kabul ederken Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel olumsuz bir yanı olmadığını söylemekle yetinmişlerdir. Hayatının son dört yılında -muhtemelen yaşlılığı sebebiyle- rivayetleri birbirine karıştırdığı ileri sürülen Ebû Saîd'in çok hadis naklettiği Vâkıdî tarafından söylenmişse de kaynaklarda fazla rivayeti bulunmamaktadır. Sahîh-i Buhârî'de iki, Ebû Dâvûd'un es-Sünen'inde de bir rivayeti yer almıştır.

Ebû Saîd 100 (718-19) yılında Medine'de vefat etmiştir. İbn Sa'd onun Velîd b. Abdülmelik devrinde (705-715) öldüğünü söylemektedir. Tahâvî ise oğlu Saîd b. Ebû Saîd'in vefat ettiği 125 (743) yılını yanlışlıkla onun ölüm tarihi olarak zikretmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, V, 85-86; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VII, 234-235; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 443; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, VII, 166; İbn Hibbân, es-Sikāt, V, 340; İbn Abdülber, el-İstî'âb, IV, 93; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gābe (Bennâ), VI, 143; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 116-117; İbn Hacer, el-İsâbe, III, 319; a.mlf., Tehzîbü't-Tehzîb, VIII, 453-454; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 234.

Ali Osman Koçkuzu

EBÛ SÂLİH es-SEMMÂN أبو صالح السمان Ebû Sâlih Zekvân b. Abdillâh et-Teymî (ö. 101/719-20) Hadis hâfızı, tâbiî.

Hz. Ömer devrinde (634-644) doğdu. Gatafanoğulları'ndan Cüveyriye bint Ahmes'in (Hâris) mevlâ*sı idi. Kûfe'ye zeytinyağı ve tereyağı götürüp sattığı için "Zeyyât" ve "Semmân" lakaplarıyla anıldı. Sa'd b. Ebû Vakkas, Âişe, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Abbâs, Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Ömer gibi sahâbîlerden hadis öğrendi. Ebû Hüreyre'ye daha çok talebelik etmesi sebebiyle ondan hadis rivayet edenlerin doğru

mu yalan mı söylediklerini iyi bilirdi. Kendisinden oğulları Süheyl, Sâlih ve Abdullah ile A‘meş, Abdullah b. Dînâr, Zührî ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi muhaddisler rivayette bulundular.

Medine’nin ileri gelen âlimlerinden biri olan ve rivayetlerine Kütüb-i Sitte’de yer verilen Ebû Sâlih’i Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür‘a er-Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi hadis otoriteleri sika* olarak değerlendirmişlerdir. Ebû Sâlih es-Semmân Medine’de vefat etti.

Hz. Osman’ın isyancılar tarafından şehid edilmesiyle ilgili olayların içinde bulunan Ebû Sâlih, bu olaylardan ve Hz. Osman’dan her söz edilişinde yüksek sesle ağlardı. Kendisinden 1000 hadis dinleyen A‘meş, hocasının çok hassas bir yapıya sahip olduğunu, müezzinlik yaptığı camide bir gün imamın gecikmesi üzerine mihraba geçtiğini, fakat duygulanıp ağladığı için namazı güçlükle tamamlayabildiğini anlatır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, et-Tabakat, V, 301-302; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, III, 260-261; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 478; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-taʿdîl, III, 450-451; Ebû Zür‘a ed-Dımaşkı, Târîẖ (nşr. Şükrullah Ni‘metullah), Dımaşk 1980, I, 479; Mizzî, Tehzîbü’l-Kemâl, VIII, 513-517; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, V, 36-37; a.mlf., Târîhu’l-İslâm: sene 101-120, s. 290-291; a.mlf., Tezkiretü’l-huffâz, I, 89; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, III, 219-220; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, s. 112.

Talat Sakallı

RİB‘Î b. HIRÂŞ (ربعي بن حراش) Ebû Meryem Rib‘î b. Hırâş b. Cahş el-Gatafânî el-Absî (ö. 101/719) Hadis hâfızı ve zâhid.

Kûfeli muhadram tâbiîlerdendir. Babası Hırâş b. Cahş’a Hz. Peygamber’in bir mektup gönderdiği, fakat onun bu mektubu yırtıp attığı rivayet edilmektedir (İbn Sa‘d, VI, 127). Rib‘î hadis öğrenmek için bazı ilim merkezlerine giderek Hz. Ali, Ebû Mûsâ el-Eş‘arî, Abdullah b. Mes‘ûd, Ebû Mes‘ûd el-Bedrî, Huzeyfe b. Yemân, Ebû Bekre es-Sekafî ve İmrân b. Husayn gibi sahâbîlerden faydalandı. Suriye’ye gittiğinde Câbiye’de Hz. Ömer’in hutbesini dinledi. Ebû Zer el-Gıfârî’den hadis işitip işitmediği ise ihtilâflıdır. Kendisinden Abdülmelik b. Umeyr el-Kureşî, Ebû Mâlik el-Eşcaî, İbnü’l-Mu‘temir, Şa‘bî gibi muhaddisler rivayette bulundu.

Güvenilir bir muhaddis olan ve rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer alan Rib‘î aynı zamanda devrinin önde gelen zâhidlerindendi. Yalan söylememesiyle tanınan Rib‘î’nin iki oğlu da Haccâc’a isyan etmişti. Rib‘î’nin doğru sözlülüğü Haccâc’a hatırlatılarak oğullarının saklandığı yer hakkında doğru bilgi verebileceği belirtilmişti. Haccâc da ona adamlarını gönderip oğullarının yerini sorduğunda Rib‘î, “Allah yardımcıları olsun” diyerek ikisinin de evde olduğunu söylemiş, onun bu dürüstlüğünü gören Haccâc oğullarını bağışlamıştı.

Bazı kaynaklarda Rib'î'nin Rebî' ve Mes'ûd adında iki kardeşi bulunduğu kaydedilmiş, fakat kendisi dört kardeş olduklarını belirtmiştir (âbid ve zâhid olarak bilinen kardeşi Rebî'in öldükten sonra yüzü açıldığında etrafında bulunanlara selâm verdiğine dair rivayet ve tartışmalar için bk. İbn Sa'd, VI, 127; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 361; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 237). Bazı kaynaklarda Rib'î b. Hırâş'ın karısının da (imreetü Rib'î b. Hırâş) hadis rivayet ettiği görülmekte (Müsned, VI, 357, 369), fakat bu hanımın kimliği hakkında bilgi bulunmamaktadır. Rib'î b. Hırâş 101'de (719) Kûfe'de vefat etti. Cenaze namazını Zeyd b. Hattâb'ın torunu ve Ömer b. Abdülazîz'in Kûfe valisi muhaddis Abdülhamîd b. Abdurrahman kıldırdı. Onun 81, 82 (701), 102 ve 104'te (722) öldüğü de kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Müsned, VI, 357, 369; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 127; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 327; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 456-457, 509; VIII, 282; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, IV, 226-227, 240-241; Ebû Nuaym, Ḥilye, IV, 367-368; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, IX, 55-56; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 359-362; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 69-70; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 236-237; a.mlf., Taḳrîbü't-Tehẕîb (Avvâme), s. 205, 764; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), III, 14.

Yavuz Köktaş

ATÂ b. YESÂR عطاء بن يسار Ebû Muhammed Atâ b. Yesâr el-Hilâlî el-Medenî (ö. 103/721) Tâbiîn devri fıkıh ve hadis âlimlerinden.

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Atâ b. Yesâr 19 (640) yılında doğdu. Babası ve fukahâ-i seb'a*dan olan kardeşi Süleyman gibi o da Hz. Peygamber'in zevcesi Meymûne bint Hâris el-Hilâliyye'nin mevlâ*sı idi. Tâbiîn devri Medine ıkıh âlimleri arasında önemli bir yeri bulunan ve rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Atâ, aynı zamanda çok hadis rivayet edenlerden olup güvenirliği konusunda İbn Maîn, Ebû Zür'a, Nesâî, İbn Hibbân ve diğer hadis âlim ve münekkitleri ittifak etmişlerdir. Rivayette bulunduğu kimseler arasında Hz. Âişe, Meymûne, İbn Mes'ûd, Ebû Hüreyre, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Zeyd b. Sâbit, Üsâme b. Zeyd, Zeyd b. Hâlid, Ebû Saîd el-Hudrî, İbn Ömer, İbn Abbas, Muâz b. Cebel, Ebû Zer, Ebü'd-Derdâ ve Ubâde b. Sâmit gibi büyük sahâbîler yer almaktadır. Ondan da Amr b. Dînâr, Zeyd b. Eslem, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Muhammed b. Ebû Harmele, Yezîd b. Abdullah, Şureyk b. Ebû Nemir gibi birçok hadis âlimi rivayette bulunmuşlardır.

103 (721) yılında İskenderiye'de seksen dört yaşlarında vefat eden Atâ b. Yesâr'ın ölüm tarihinin 94, 97 veya 104 olduğuna dair farklı rivayetler de vardır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, V, 173-175; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 461; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 138, 441, 459; el-Cerh ve't-taʿdîl, VI, 338; Nevevî, Tehzîb, I/1, s. 335; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 90; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 448-449; İbnü'l-Cezerî, Gāyetü'n-nihâye, I, 513; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 217-218; Süyûtî, Tabakāt, I, 41.

Ahmet Özel

MÜCÂHİD b. CEBR (مجاهد بن جبر) Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 103/721) Tâbiîn neslinin önde gelen müfessirlerinden.

21 (642) yılında Mekke'de doğdu. Kays b. Sâib'in kölesiydi. Kur'an'a dair ilk bilgileri Kays'tan aldı ve sahâbîlerin ileri gelenleriyle görüşme imkânı buldu. Başta tefsir olmak üzere hadis ve fıkıh gibi alanlarda Abdullah b. Mes'ûd, Ali b. Ebû Tâlib, Sa'd b. Ebû Vakkās, Ebû Hüreyre, Âişe, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr'den faydalandı; Abdullah b. Abbas'ın önünde Kur'an'ı otuz defa hatmetti ve onunla Kur'an'ı baştan sona kadar üç kere tefsir etti. İbn Abbas'ın ölümünden sonra Mekke tefsir ekolünün önemli bir öncüsü olarak onun yerine tefsir derslerini üstlendi. İkrime el-Berberî, Atâ b. Ebû Rebâh, Katâde b. Diâme, Amr b. Dînâr ve A'meş kendisinden faydalandı. Kırâat-i seb'a imamlarından Ebû Ma'bed İbn Kesîr ile Ebû Amr b. A'lâ ondan kıraat alanında istifade ettiler. Mücâhid b. Cebr aynı zamanda Kur'an'da anlatılan vak'aları ve bu olayların geçtiği yerleri araştırdı; Hârût ve Mârût olayını incelemek için Bâbil'e, Berhût kuyusunu görmek için Hadramut'a kadar gitti (Ebû Nuaym, III, 228; Ahmed İsmâil Nevfel, s. 53-56). Hayatının büyük bölümünü Kur'an'ın anlaşılması için yaptığı çalışmalara ayırdı, halkın fetva mercii oldu. Mekke'deki tâbiîn müfessirlerinin en yaşlısı olarak seksen iki yaşında vefat etti.

Süfyân es-Sevrî, Mücâhid'in geniş tefsir birikimine sahip, güvenilir bir müfessir olduğunu söyler; Katâde b. Diâme, onu yaşadığı devirdeki insanlar arasında tefsiri en iyi bilen kişi diye zikreder. İmam Şâfiî ve Buhârî de Mücâhid'in tefsirine güvenmiş, kendisinden gelen görüş ve rivayetlere kitaplarında yer vermiştir. İbn Sa'd ve İbn Hibbân onun hadis rivayetinde sika, şahsî hayatında müttaki, âlim ve fakih; Nevevî, Zehebî ve İbn Hacer el-Askalânî ise tefsirde öncü bir şahsiyet olduğunu belirtmişlerdir.

Abdullah b. Abbas'tan öğrendiği tefsiri yazıya geçiren Mücâhid kendi öğrencileri için de aynı metodu uygulamış ve yaptığı tefsiri onlara imlâ etmiştir. Bugün elde bulunan ve Mücâhid'e nisbet edilen tefsirin öğrencileri tarafından derlendiğine inanılmaktadır. Kendisinden tefsir rivayet eden âlimlerin en meşhurları Abdullah b. Ebû Necîh, A'meş ve İbn Cüreyc'dir. Onun tefsirde metodu Kur'an'ı Kur'an'la ve ardından sünnetle tefsir etmek şeklindedir. Câhiliye şiirinden, esbâb-ı nüzûlden ve İsrâiliyat'tan çokça faydalanmış, ancak İsrâiliyat konusunda eleştirilmiştir. Bunun yanında tefsirinde akla geniş yer vermiş, bu konuda kendisini tenkit edenlere, "Ben tefsire dair görüşlerimi Peygamber'in onlarca sahâbîsinden öğrendim" diyerek cevap vermiştir. Mücâhid'in bazı âyetlerden fıkhî hükümler çıkardığı da görülmektedir. Meselâ cuma namazına dair, "Namaz kılındıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lutfundan -nasibinizi- arayın. Allah'ı çok anın ki kurtuluşa eresiniz" meâlindeki âyetten (el-Cum'a 62/10) zeval vaktinden cuma namazının bitişine kadar geçen sürede ticaret yapmanın ve

çalışmanın meşru olmadığı sonucunu çıkarmıştır. Âyetler arasındaki irtibat ve insicamı da yorum için bir karîne olarak değerlendiren Mücâhid'in bazan mecazi tefsir yaptığı da olmuştur.

Nitekim Bakara sûresinin 81. âyetinde geçen "suçu onu kuşatırsa..." ifadesini, "İnsanın işlediği günahlar birikir, kalbini karartır ve gittikçe kalbin her tarafını kaplar" şeklinde açıklamıştır. Aynı şekilde Müddessir sûresinin 4. âyetindeki "Elbiseni temizle" cümlesini, "Yaptığın amelleri sâlih kişilerin amelleri gibi yap" diye yorumlamıştır. Öte yandan kaynaklarda Mücâhid'in bazan hatalı tefsirler yaptığı ve âdeta sırf re'y ile hareket ettiği ileri sürülmüştür. Meselâ Ra'd sûresinin 43. âyetinde geçen, "yanında kitabın bilgisi bulunan" şahıstan kastedilenin Medine'de ihtidâ eden Abdullah b. Selâm olduğunu söylemiş, bunu duyan Saîd b. Cübeyr sûrenin Mekke'de nâzil olduğunu hatırlatarak Mücâhid'in yanıldığını belirtmiştir.Mücâhid b. Cebr'e nisbetle yayımlanan iki tefsir Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlı (nr. 2075) yazma nüshaya dayanmaktadır. Bunlardan ilkini gerçekleştiren Abdurrahman Sûretî mevcut yazmayı tahkik etmiş, ayrıca Taberî'nin tefsirinde ve diğer tefsirlerde bulunan bilgilerden Mücâhid'e nisbet edilenleri almış, nüshada tefsiri yer almayan bazı sûrelerin açıklamasını da bu şekilde oluşturmuştur (Tefsîru Mücâhid, Devha 1976; I-II, Beyrut, ts.). İkinci neşir M. Abdüsselâm Ebü'n-Nîl'e ait olup doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Araştırmacı ilk yayının eksiklerini gidermeye çalışmış, yazmadaki bilgileri ilk neşirde olduğu gibi zenginleştirmiştir (Tefsîrü'l-İmâm Mücâhid b. Cebr, Nasr 1410/1989). İsmail Cerrahoğlu, bu neşirlerde kullanılan yazmadaki tefsir rivayetlerinin Mücâhid'e nisbetini zayıf görmekte, aynı şeyin ilk nâşir tarafından yapılan eklemeler için de söz konusu olduğunu belirtmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Mücâhid b. Cebr, Tefsîru Mücâhid (nşr. Abdurrahman Tâhir b. Muhammed es-Sûretî), Beyrut, ts. (el-Menşûrâtü'l-ilmiyye), neşredenin girişi, I, 24-61; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 464-467; Taberî, Câmiʿu'l-beyân, I, 40, 148; XXX, 30, 101, 332, 350; Ebû Nuaym, Ḥilye, III, 228, 279-283; Hatîb el-Bağdâdî, Taḳyîdü'l-ʿilm (nşr. Yûsuf el-Iş), Dımaşk 1974, s. 105; Kurtûbî, el-Câmiʿ, I, 39; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 450-456; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 92; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, V, 370-374; Süyûtî, el-İtḳān (Bugā), II, 1234; M. Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsîr ve'l-müfessirûn, Kahire 1381/1961, I, 104, 105; Ahmed İsmâil Nevfel, Mücâhid: el-Müfessir ve't-tefsîr, Kahire 1411/1990, s. 53-56; İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir", AÜİFD, XXIII (1978), s. 31-50.

Muhammet Fatih Kesler

HÂLİD b. MA'DÂN (خالد بن معدان) Ebû Abdillâh Hâlid b. Ma'dân b. Ebî Kerib el-Kelâî (ö. 103/721) Hadis ve fıkıh âlimi, tâbiî.

Kelâî nisbesinden hareketle Nîşâbur'a bağlı Kelâ'da doğduğu tahmin edilmektedir. Şam ile Humus bölgelerinde yerleşmesi sebebiyle Şâmî ve Hımsî nisbeleriyle de anılmaktadır. Bir kısmından mürsel olmak üzere Muâz b. Cebel, Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, Muâviye b. Ebû Süfyân ve Abdullah b. Ömer gibi sahâbîlerden hadis rivayet

etti. Kendisinden de Sevr b. Yezîd, Muhammed b. İbrâhim et-Teymî, Hassân b. Atıyye ve Safvân b. Amr gibi muhaddisler rivayette bulundular.

Sika olduğunda görüş birliği bulunan Hâlid'den Evzâî, Süfyân es-Sevrî gibi muhaddisler övgü ile söz etmişlerdir. İbn Kuteybe'nin onu Kaderiyye mezhebine mensup olanlar içinde sayması (el-Maʿârif, s. 625), diğer kaynaklarda böyle bir bilginin bulunmaması sebebiyle ihtiyatla karşılanmalıdır. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan ve Şamlı fıkıh âlimlerinin üçüncü tabakasından olan Hâlid b. Maʻdân fıkıh sahasında da otorite idi. Halife Velîd b. Abdülmelik bir konu hakkında Hâlid'in görüşüne başvurmuş, daha sonra da bütün kadılara emir göndererek onlardan bu âlimin görüşü doğrultusunda karar vermelerini istemiştir. Yezîd b. Muâviye'nin emniyet teşkilâtında görev yaptığı, başta Mesleme b. Abdülmelik kumandasındaki İstanbul muhasarası olmak üzere Bizans'a karşı yapılan birçok savaşa katıldığı bilinmektedir. 103 (721) yılında Şam yakınlarındaki Entartus'ta vefat eden Hâlid b. Maʻdân'ın ölüm tarihi 104, 105 ve 108 (726) olarak da zikredilmektedir.

Hâlid b. Maʻdân zühd ve takva sahibi bir âlim olup zamanının çoğunu oruçlu geçirirdi. Şöhreti sevmez, etrafına halkın toplandığını görünce hemen oradan uzaklaşırdı. Ona göre insanın ikisi maddî, ikisi mânevî olmak üzere dört gözü vardır. İnsan maddî gözü ile dünyada olup bitenleri, kalp gözü ile de âhiretle ilgili hususları görür. Allah bir kul hakkında hayır murad ettiğinde onun kalp gözünü açar; kul da gayp âlemine dair vaad edilen hususları görerek gaybda olanlardan emin olur. Yiyip hamdetmenin yiyip susmaktan daha hayırlı olduğunu söyleyen Hâlid, "Sizden birinize hayır kapısı açıldığında acele etsin, çünkü o kapının kendisine ne zaman kapanacağını bilemez" diyerek hayırda acele edilmesini tavsiye etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Saʻd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 455; Halîfe b. Hayyât, et-Târîḫ (Ömerî), s. 339; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 176; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, I, 245; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 142; Ebû Zürʻa ed-Dımaşḳī, Târîḫ (nşr. Şükrullah b. Niʻmetullah el-Kūcânî), Dımaşk 1980, I, 243, 350-351; II, 694; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 625; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), VI, 530; XI, 632; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 351; a.mlf., el-Merâsîl, Beyrut 1402/1982, s. 52-53; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, IV, 196-197; a.mlf., Meşâhîr, s. 113; Ebû Nuaym, Ḥilye, Beyrut 1387/1967, V, 210-221; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrevî), VI, 189-205; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 270; IV, 474; İbnü'l-Adîm, Buġyetü'ṭ-ṭaleb (Zekkâr), VII, 3101-3111; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, VIII, 167-173; Zehebî, el-ʿİber, I, 96; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 536-541; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 101-120, s. 71-73; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 93; Alâî, Câmiʿu't-taḥṣîl fî aḥkâmi'l-merâsîl (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Beyrut 1407/1986, s. 171; Safedî, el-Vâfî, XIII, 263; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 230; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 118-120; İbn Taġrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, I, 252; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, I, 126; Ziriklî, el-Aʿlâm, II, 340; Abdülgaffâr Süleyman el-Bündarî v.dğr., Mevsûʿatü ricâli'l-kütübi't-tisʿa, Beyrut 1413/1993, I, 435.

Ali Toksarı

YEZÎD b. ESAM (يزيد بن الأصم) Ebû Avf Yezîd b. el-Esam el-Âmirî el-Bekkâî el-Kûfî (ö. 103/721) Muhaddis tâbiî.

Yetmiş üç yaşında vefat ettiği bilindiğine göre 30 (650) yılında doğmuş olmalıdır. Adnânoğulları soyundan gelen Âmir b. Sa‘saa kabilesinin Benî Bekkâ koluna mensuptur; Benî Bekkâ, Kûfe kurulunca buraya yerleşmişti. Asıl adı Amr (Abdüamr) b. Udüs olan Yezîd'in babası aslen Medineli olup sahâbîdir; Esam onun lakabıdır. Hz. Peygamber'in Esamm'ın adını değiştirdiği ve kendisine Abdurrahman adını verdiği de zikredilmektedir. Yezîd'in annesi Berze bint Hâris el-Hilâliyye, Hz. Peygamber'in hanımlarından Meymûne'nin kardeşidir. Bu sebeple Hz. Abbas'ın hanımı Ümmü'l-Fazl Lübâbe bint Hâris ile Hâlid b. Velîd'in, Lübâbe es-Suğrâ diye anılan annesi Esmâ bint Hâris de onun teyzesidir. Yezîd b. Esam Hz. Âişe'den, teyzesi Meymûne, diğer teyzesi Lübâbe'nin oğlu Abdullah b. Abbas, Ebû Hüreyre, Sa‘d b. Ebû Vakkās, Ümmü'd-Derdâ el-Vassâbiyye, Muâviye b. Ebû Süfyân ve Avf b. Mâlik'ten hadis rivayet etti. Ali b. Ebû Tâlib'den de rivayette bulunduğu söylenmekle birlikte Zehebî, Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde Kûfe'de olması sebebiyle Yezîd'in ondan hadis rivayet etmediğini belirtmektedir. Kendisinden de kardeşi Abdullah'ın oğulları Abdullah ve Ubeydullah ile Meymûn b. Mihrân, Ebû İshak Süleyman eş-Şeybânî, Ebû Fezâre Râşid b. Keysân el-Absî, Yezîd b. Yezîd b. Câbir, Kûfeli muhaddis Leys b. Ebû Süleym, Şamlı fakih Büsr b. Ubeydullah el-Hadramî, İbn Şihâb ez-Zührî gibi râviler hadis nakletti.

Aşağıdaki rivayete dayanılarak Yezîd b. Esamm'ın sahâbî olduğu iddia edilmiştir. Bizzat kendisinden nakledildiğine göre bir gün teyzesi Meymûne'nin yanına gitmiş, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı yerde namaza durmuş, o sırada Peygamber içeri girince teyzesi Yezîd'in riyakâr tavrından söz etmiştir. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem, hayırlı bir işle riyada bulunanın kötü bir işle riyada bulunandan daha iyi olduğunu söylemiştir. Zehebî bu haberin münker kabul edildiğini, hiçbir tarikle sahih diye rivayet edilmediğini, ancak Ebû Abdullah b. Mende'nin bu habere dayanarak Yezîd'i sahâbeden saydığını belirtmiştir (Târîḫu'l-İslâm: sene 301-350, s. 276). İbn Hacer el-Askalânî ise Yezîd b. Esamm'ın Resûl-i Ekrem'in vefatından yaklaşık yirmi yıl sonra doğduğu için sahâbîliğinden söz edilemeyeceğini ifade etmiştir. Yezîd b. Esam 103'te (721) Rakka'da vefat etti; bu tarih kaynaklarda 101 (719) ve 104 (722) olarak da zikredilmiştir. Pek çok hadis nakleden ve sika kabul edilen Yezîd b. Esamm'ın rivayetleri Kütüb-i Sitte'nin Ṣaḥîḥ-i Buḫârî dışındaki kitaplarında yer almaktadır. "Allah sizin dış görünüşünüze ve mallarınıza değil kalplerinize ve amellerinize bakar" meâlindeki hadis onun rivayetlerinden biridir (Müsned, II, 285, 539; Müslim, "Birr", 34; İbn Mâce, "Zühd", 9).

BİBLİYOGRAFYA: Müsned, II, 285, 539; İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 479; VIII, 280; İclî, eṣ-Ṣiḳāt, s. 477; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-ta‘dîl, IX, 252; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, V, 531; Ebû Nuaym, Ḥilye, IV, 97-100; İbn

Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), LXV, 119-129; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-ġābe (Bennâ), V, 477-478; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXXII, 83-86; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 517-519; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 101-150, s. 178; a.e.: sene 301-350, s. 276; İbn Hacer, el-İṣâbe, III, 672; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, XI, 313-314; Ahmet Önkal, "Bekkâ (Benî Bekkâ)", DİA, V, 363.

Zekeriya Güler

EŞʻARÎ, Ebû Bürde أبو بردة الأشعري Ebû Bürde Âmir b. Ebî Mûsâ Abdillâh b. Kays el-Eşʻarî (ö. 104/722) Kûfe kadısı, fakih ve muhaddis tâbiî.

Kaynaklarda adı Âmir, Hâris ve Ebû Bürde olarak üç farklı şekilde kaydedilmekteyse de birincisi daha yaygındır. Bu ad, Yemâme savaşlarında hayatını kaybeden amcası Âmir'in hâtırasını yaşatmak için verilmiştir. Âmir, babası Ebû Mûsâ el-Eşʻarî'nin Basra kadılığı döneminde doğmuş ve bir süt anneye verilmiştir. Süt emzirme dönemi sona erince bir hırkaya (bürde) sarılı olarak getirildiği için babası tarafından kendisine "Ebû Bürde" lakabı takılmış ve daha çok bu lakapla tanınmıştır. Lakapların yazılışındaki benzerlik sebebiyle zaman zaman ashaptan Ebû Berze (أبو برزة) ile karıştırıldığı olmuştur. Doğum yılı kaydedilmemekle beraber seksen yaşından sonra vefat ettiği belirtilmektedir. Ölüm yılı olarak 103 (721), 104 (722), 106 (724) ve 107 (725) yılları verilmekteyse de umumiyetle kabul edilen ikinci tarihtir.

Kûfeli tabiîlerin ikinci tabakasından olan Ebû Bürde fıkıh ve hadis gibi İslâmî ilimlerde geniş bilgiye sahipti. İlk öğrenimini babasından ve Abdullah b. Selâm'dan gördü. Ayrıca Hz. Âişe, Hz. Ali, Ebû Hüreyre, Esved b. Yezîd, Avf b. Mâlik, Abdullah b. Ömer, Zübeyr b. Avvâm ve oğlu Urve gibi meşhur muhaddislerle bazı tâbiîn ulemâsından hadis okudu. Öğrendiklerini kaydetmeyip ezberlemesini tavsiye eden babası, onun kendisinden dinleyerek yazdığı bütün hadisleri imha etti. Hadis münekkitlerince sika* kabul edilen Ebû Bürde el-Eşʻarî'nin rivayet ettiği bazı hadisler Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır (bk. Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 28). "Sarhoşluk veren her şey haramdır" (Buhârî, "Edeb", 80, "Aḥkâm", 22; Müslim, "Eşribe", 64); "Velinin izni olmadan kıyılan nikâh geçerli sayılmaz" (Ebû Dâvûd, "Nikâḥ", 19; Tirmizî, "Nikâḥ", 14; İbn Mâce, "Nikâḥ", 15) meâlindeki meşhur hadisler bunlardandır. Kendisinden hadis dinleyenler arasında kardeşi İshak, oğulları Ebû Bekir, Abdullah, Saîd ve Bilâl yanında Şaʻbî, Ebû İshak es-Sebîî, Ömer b. Abdülazîz, Katâde b. Diâme, Mekhûl b. Ebû Müslim gibi önemli şahsiyetler de vardır. Ebû Bürde üstün ahlâkı ve geniş bilgisiyle çevresindekilerin takdirini kazanmıştır. Horasan Valisi Yezîd b. Mühelleb tarafından teklif edilen bir görevi ehil olmadığı gerekçesiyle geri çevirmiştir.

Tarihçiler, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın hutbelerde Hz. Ali'ye beddua edilmesine dair emrine karşı çıkan Hucr b. Adî aleyhinde, halifeye hakaret ve halkı isyana davet ederek genel asayişi bozduğu yolunda rapor veren dört önemli kişiden birinin Ebû

Bürde olduğunu nakletmektedir (Taberî, V, 269; İbnü'l-Esîr, III, 483). Yine Haccâc'a karşı bir isyan başlatan Hâricî liderlerinden Şebîb b. Yezîd'e biat ettiği de (76/695-96) kaydedilmektedir (Taberî, VI, 248). Ancak Haccâc tarafından Kādî Şüreyh'in istifasıyla boşalan Kûfe kadılığına tayin edildiği (79/698) bilindiğine göre bu rivayeti ihtiyatla karşılamak gerekir. Bir müddet sonra bu görevden azledilerek yerine kardeşi Ebû Bekir tayin edilmiştir. Babasının Basra ve Kûfe, kendisinin Kûfe, oğlu Bilâl'in de her iki şehrin kadılığında bulunması sebebiyle kendileri hakkında "bir dizide üç kadı" sözü meşhur olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA: Vâkıdî, el-Meğâzî, III, 1116; İbn Sa'd, et-Tabakât, VI, 268-269; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakât (Zekkâr), I, 365; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Vasiyyullah), I, 214, 439, 456; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 365; a.mlf., et-Târîhu's-sağır, I, 248-249; Ebû Dâvûd, el-Merâsîl (nşr. Yûsuf Abdurrahmân el-Mar'aşlî), Beyrut 1406/1986, s. 169-170; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 589-590; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîh, Medine 1410/1990, I, 262, 267, 270, 440, 451; II, 555, 624, 695, 706; III, 690; Vekî', Ahbârü'l-kudât, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), II, 408-411; Taberî, Târîh (Ebü'l-Fazl), V, 268-269; VI, 248; Dûlâbî, el-Künâ ve'l-esmâʾ, Haydarâbâd 1332 → Beyrut 1402/1983, I, 126; İbn Hibbân, es-Sikât V, 187-188; İbnü'l-Kayserânî, el-Cemʿ beyne ricâli's-Sahîhayn, Beyrut 1405, I, 376-377; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 483; IV, 411, 452, 456, 466; VI, 105; Nevevî, Tehzîb, I/2, s. 178-179; Zehebî, el-ʿİber, I, 97; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 343-346; V, 5-7; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, XII, 18-19; Bedrân, Tehzîbü Târîhi Dımaşk, VII, 176-178; Fahreddin Atar, İslâm Adliye Teşkilâtı, Ankara, ts. (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), s. 139, 141, 148, 155; H. Ritter, "Eş'arî", İA, IV, 390; J. Schacht "al-Ashʿari Abu Burda", EI² (İng.), I, 693-694; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 28.

Saffet Köse

EBÛ KILÂBE el-CERMÎ أبو قلابة الجرمي Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd b. Amr el-Cermî (ö. 104/722) Muhaddis ve fakih tâbiî.

Basra'da doğdu. Aslen Yemâme'de yaşayan Cermoğulları'ndandır. Hadis öğrenmek için Mekke, Medine, Şam gibi ilim merkezlerini dolaştı. Sadece bir hadisi öğrenebilmek maksadıyla Basra'dan Medine'ye seyahat ettiği kaynaklarda zikredilmektedir. Ebû Hüreyre, Semüre b. Cündeb, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerden ve bazı tâbiîlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de Katâde b. Diâme, Sâbit b. Eslem el-Bünânî, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Âsım el-Ahvel gibi tâbiîler hadis öğrendiler. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Ebû Kılâbe çok hadis bilen sika* bir muhaddisti.

Elli yaşında iken kendisine Basra kadılığı teklif edilmişse de bu görevi kabul etmedi. Haccâc'ın bu konudaki ısrarından kurtulmak için Yemâme'ye, daha sonra da Dımaşk'taki Dâriyyâ'ya kaçtı ve buraya yerleşti. Buna rağmen kadılığı kabul etmesi için yapılan aşırı ısrar karşısında bu defa Halife Abdülmelik b. Mervân'dan yardım istemeye mecbur oldu ve ancak onun müdahalesi üzerine bu işten kurtulabildi. Kendisinin kadılığı en iyi yapacak kimselerden biri olduğunu bilen talebesi Eyyûb es-Sahtiyânî, bu görevi kabul etmesi halinde insanlara âdil davranacağını ve böylece daha fazla sevap kazanacağını hatırlatınca Ebû Kılâbe, denize düşenin her an için boğulma

tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu söyleyerek görevin mânevî sorumluluğundan korktuğunu ifade etti.

Ebû Kılâbe vefatından önce gözlerini kaybetti ve vücuduna felç geldi. Buna rağmen halinden şikâyet etmeksizin Allah'a hamd eder, şükrettiği sürece dünyanın insana zarar veremeyeceğini söylerdi. Hastalığı sırasında Halife Ömer b. Abdülazîz kendisini ziyarete gelmiş ve ona sabır tavsiye etmişti.

Ebû Kılâbe 104 (722) yılında Dâriyyâ'da vefat etti. Bu tarihin 105, 106 ve 107 olduğunu söyleyenler de vardır. Kitaplarının ölümünden sonra talebesi Eyyûb es-Sahtiyânî'ye verilmesini vasiyet etti. Talebesini ticaretle meşgul olmaya teşvik eder ve zenginliğin Allah'ın lutfettiği güzel şeylerden biri olduğunu söylerdi. Bir gün Eyyûb'u kalitesiz hurma alırken gördü ve, "Cenâb-ı Hakk'ın kötü olan her şeyden bereketi kaldırdığını bilmiyor musun?" diye kendisini uyardı. Ebû Kılâbe'nin güzel sözlerinden biri şudur: "Hz. Peygamber'in sünnetinden bahsederken biri çıkıp onu bırak da bize Kur'an'dan söz et diyorsa bil ki o adam sapıtmışın biridir".

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, VII, 183-185; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, V, 92; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 446-447; Ebû Nuaym, Hilye, II, 282-289; İbn Hazm, Cemhere, s. 451; Şîrâzî, Tabakātü'l-fukahâʾ, s. 94; İbnü'l-Cevzî, Sıfatü's-safve, III, 238-239; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, XIV, 542-548; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 468-475; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 94; a.mlf., Târîhu'l-İslâm: sene 101-120, s. 295-298; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 231; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, V, 224-226; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, I, 254; Bedrân, Tehzîbü Târîhi Dımaşk, VII, 429-430.

Ali Osman Ateş

ŞA'BÎ (الشعبي) Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl b. Abd(illâh) el-Hemdânî eş-Şa'bî (ö. 104/722) Hadis âlimi, tâbiî.

---

19 (640) yılında Kûfe'de dünyaya geldi. Ayrıca 17, 20, 21 (642), 28 (649), 30 ve 31 (652) yıllarında doğduğu söylenmiş, bazı kaynaklarda babasının adı Abdullah, dedesinin adı Şerâhîl olarak da kaydedilmiştir. Soyu Yemen'de yaşayan Himyerî hânedanından Benî Şa'bân b. Amr'a dayanmaktadır. Bu kabileden Kûfe'de yaşayanlar Şa'bî, Mısır'da yaşayanlar Üş'ûbî, Yemen'de yaşayanlar Âlü Zî Şa'beyn, Suriye'de yaşayanlar Şa'bânî diye anılır. Annesinin, Hz. Ömer devrinde Irak'ta müslümanlarla Sâsânîler arasında cereyan eden Celûlâ Savaşı'nda alınan esirlerden olduğu belirtilmektedir.

Kendi ifadesine göre Şa'bî 500 sahâbîyi görüp tanıdı (Buhârî, I, 254). Tâbiîn neslinin ünlü fakihlerinden olan İbrâhim en-Nehaî ile birlikte Abdullah b. Mes'ûd'un önde gelen talebesi oldu. Sa'd b. Ebû Vakkās, Saîd b. Zeyd, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Adî b. Hâtim, Üsâme b. Zeyd, Ebû Mes'ûd el-Bedrî, Ebû Hüreyre, bir yıl süreyle talebelik yaptığı Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Mugīre b. Şu'be, Cerîr b. Abdullah, İmrân b. Husayn, Nu'mân b. Beşîr, Berâ b. Âzib, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Ebû

Evfâ, Enes b. Mâlik, Hz. Âişe, Meymûne, Ümmü Seleme, Avf b. Mâlik, Âsım b. Adî, Abdullah b. Ca‘fer b. Ebû Tâlib ve Abdullah b. Utbe gibi yetmişten fazla sahâbîden hadis öğrendi. Resûl-i Ekrem'in elçisi Amr b. Ümeyye'den siyer rivayet etti. Şa‘bî'nin kırk sekiz sahâbîden rivayette bulunduğunu söyleyenler de vardır. Bazı kaynaklarda Şa‘bî'nin Hz. Ali'yi görmekle beraber ondan hadis rivayet etmediği kaydedilmekteyse de hocaları arasında Hz. Ali'nin de olduğu anlaşılmaktadır (İbn Hacer, V, 65). Bazı sahâbîlerden sadece onun rivayette bulunduğu bilinmektedir. Şa‘bî önde gelen tâbiîlerden Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd, Abdurrahman b. Ebû Leylâ, Kādî Şüreyh, Abîde es-Selmânî, Mesrûk b. Ecda‘, İkrime el-Berberî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Kûfe Kadısı Ebû Bürde el-Eş‘arî, Kāsım b. Muhammed b. Ebû Bekir'den hadis rivayet etti. Hz. Ali'nin talebesi olan Hâris el-A‘ver'den hesap ilmini öğrendi. Kendisinden tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn neslinden Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân, A‘meş, İbn Sîrîn, Katâde b. Diâme, Amr b. Meymûn, Amr b. Şürahbîl, Hammâd b. Ebû Süleyman, Şiî muhaddis Câbir el-Cu‘fî, İbn Şübrüme, Osman el-Bettî, Haccâc b. Ertât, Muhammed b. Sâib el-Kelbî, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Leylâ, Abdullah b. Avn, Ebû Mihnef rivayette bulundu.

Şa‘bî, Abdullah b. Zübeyr tarafından Kûfe valiliğine tayin edilen Abdullah b. Mutî‘ ve Abdullah b. Yezîd el-Hatmî'nin kâtipliğini yaptı. Haccâc Irak valisi olunca Şa‘bî'yi tanıdı; onun hadis ilmi yanında kıraat ve ferâiz ilimlerini de çok iyi bildiğini, Arap diline vâkıf olduğunu, şiir, hesap ve megāzîde benzeri bulunmadığını görüp ilmine hayran kaldı; onu Kûfe'deki Şa‘bîler'in ve bütün Hemdanlılar'ın sorumlusu (arîf) olarak tayin etti. Emevî kumandanı Abdurrahman b. Muhammed İbnü'l-Eş‘as, Emevîler'e karşı isyan ettiği zaman Kûfeli âlimlerle birlikte Şa‘bî de onun yanında yer aldı. Haccâc bunu duyunca çok öfkelendi ve kendisini ele geçirdiği takdirde öldüreceğini söyledi. İbnü'l-Eş‘as, Deyrülcemâcim'de Emevî kuvvetlerine yenilince (82/701) zor durumda kalan Şa‘bî dokuz ay süreyle gizlendi; daha sonra Kuteybe b. Müslim, Horasan valisi olduğunda onun birliğine katılarak Horasan'a gitti. Haccâc, Şa‘bî'nin orada bulunduğunu öğrenip onu huzuruna getirtti. Fakat Şa‘bî'ye hayran olduğundan onun pek zarif bir üslûpla af dilemesi üzerine kendisini affetti. Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân, Haccâc'dan çocuklarını eğitmek üzere kültürlü ve üstün ahlâklı bir âlim tavsiye etmesini istediği zaman Haccâc ona Şa‘bî'nin adını verdi, Halife de Şa‘bî'yi çocuklarını eğitmekle görevlendirdi. Bu arada Şa‘bî'nin üstün temsil kabiliyetini farkedip kendisini Bizans'a elçi olarak gönderdi. Bizans imparatorunun Şa‘bî'nin geniş kültürünü takdir ettiği ve konuşmasını çok beğendiği, hatta onu kıskandığı rivayet edilmektedir. Şa‘bî'nin sohbetlerinden büyük zevk alan Abdülmelik b. Mervân, onu Mısır valisi olan kardeşi Abdülazîz'e elçi sıfatıyla gönderdiğinde vali Şa‘bî'nin kendi yanında kalmasını istedi. Halife de onun sadece bir ay süreyle Mısır'da kalmasına izin verdi. Daha sonra Şa‘bî, Halife Ömer b. Abdülazîz'in arzusu üzerine Kûfe kadılığını kabul etti, ancak bir yıl sonra bu görevden ayrıldı. Abdülmelik'in onu Basra kadılığına tayin ettiğine dair rivayet güvenilir

bulunmamıştır. Şa‘bî’nin vefatıyla ilgili olarak 103 (721) yılından 110 (728) yılına kadar çeşitli tarihler ileri sürülmekle birlikte yaygın kanaate göre 104’te (722) Kûfe’de vefat etti. Şa‘bî, Emevîler devri Arap şairi A‘şâ Hemdân’ın kız kardeşiyle, A‘şâ Hemdân da onun kız kardeşiyle evlenmiştir. Yemenli muhaddis ve tarihçi Mufaddal b. Muhammed el-Cenedî Şa‘bî’nin torunlarındandır.

Şa‘bî, devrinin önde gelen hadis âlimi ve münekkitlerindendi. İbn Sîrîn’in belirttiğine göre Kûfe’de birçok sahâbî henüz hayattayken Şa‘bî’nin geniş bir ilim halkası vardı. Yahyâ b. Saîd el-Kattân isnad hakkındaki ilk araştırmayı onun yaptığını, Râmhürmüzî de isnadın onunla başladığını söylemektedir (bk. İSNAD). Şa‘bî’nin güvenilir olduğunda ittifak edildiği gibi Yahyâ b. Maîn’e göre onun adını zikredip kendisinden hadis rivayet eden kimse de güvenilir sayılırdı (İbn Ebû Hâtim, VI, 323-324). Zayıf kabul edilen mürsel rivayetler genellikle delil olarak kullanılmadığı halde Şa‘bî’nin mürsellerinin sıhhatinde ittifak edilmesi ona duyulan güveni ortaya koymaktadır.

Güçlü bir hâfızaya sahip olan ve rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer alan Şa‘bî duyduğunu hemen ezberler, bu sebeple hadis yazmaya gerek duymazdı. Hocalarından rivayetlerini bir defa daha tekrar etmelerini istemezdi. Ancak talebelerine kendisinden duydukları hadisleri duvara bile olsa yazmalarını tavsiye ederdi. Bilgilerini çeşitli münasebetlerle tekrarlar, bir yere beraberce gittiği muhaddislere birbirine hadis rivayet etmeyi teklif ederdi. Bununla birlikte bazı bilgileri zamanla unuttuğunu ve bu bilgilerin bir kişiyi âlim yapacak kadar çok olduğunu söylerdi. Şa‘bî geniş hadis ve fıkıh bilgisi yanında megāzî, şiir, tarih ve eyyâmü’l-Arap’ta da önde gelen râvilerden biriydi. Onun megāzî rivayetini dinleyen Abdullah b. Ömer, “Bu zat anlattığı gazvelerde bizimle beraber bulunmuş gibi konuşuyor ve bu gazveleri benden daha iyi biliyor” demişti. Şa‘bî, hâfızasında bir ay boyunca okuyacak kadar çok şiir bulunduğunu söylemekle beraber hadise nisbetle az şiir rivayet ederdi.

Sünnete göre yaşamaya gayret eden Şa‘bî müttaki bir âlimdi. Geniş ilmine ve devrinin en fakihi diye bilinmesine rağmen (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 299) fetva vermekten çekinir, kendisine sorulan sorulara çoğu zaman, “Bilmiyorum” diye cevap verir, bilinmeyen bir konu hakkında, “Allah bilir” demenin en güzel ilim olduğunu söylerdi. Sorulan meseleleri âyet, hadis ve sahâbe kavline göre cevaplar, meseleleri kıyas yaparak çözmeyi doğru bulmaz, bu hususta yapılan tekliflere kızardı. Nitekim âyet ve hadislerden kaynak bulamadığı bir meselede kendisinden re’yi ile cevap vermesi istenince şiddetli tepki gösterdiği kaydedilmektedir (İbn Sa‘d, VI, 250). Meseleleri kıyasla çözmenin helâli haram, haramı helâl kılmaya yol açacağından endişe ederdi. Basralı hadis âlimi Abdullah b. Avn’in, arkadaşlarıyla müzakere ettikleri konularda rivayetin bulunmadığını sandıkları durumlarda hocası Şa‘bî’nin kendilerine mutlaka bir hadis okuduğunu söylemesi onun re’y ve kıyasa neden itibar etmediğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Şa‘bî nas bulamadığı zaman re’y ile

fetva veren tâbiîn âlimleri arasında zikredilmiştir (İbn Abdülber, II, 859). Öte yandan Şa‘bî fakih olmadığını, sadece öğrendiği hadisleri rivayet ettiğini söyler, “Fakih bildiğiyle amel eden kişidir” derdi.

Şa‘bî neşeli ve nüktedan bir tabiata sahipti; fakat kendisine fetva sorulduğunda hemen ciddileşir, doğru cevap verebilmenin sıkıntısını çekerdi. Bir gün hamamda peştamalsız yıkanan birini görünce gözlerini yummuş, bu kişinin ne zamandan beri âmâ olduğunu sorması üzerine, “Allah senin hayâ perdeni yırttığından beri” cevabını vermiştir. Gereksiz bilgilere meraklı olan bir kişi ona İblîs’in karısının adını sorunca İblîs’in düğününde bulunmadığını söylemiştir. Kendisine hakarete yeltenen bir kimseye de, “Eğer doğru söylüyorsan Allah beni, yalan söylüyorsan seni affetsin” demiştir. Şa‘bî kıyafetinin düzgün olmasına dikkat eder, sakalını kınayla boyardı. Akrabalarıyla ilgilenir, onlardan borçlu ölenlerin borcunu öderdi.

Tâbiîn fakihi Mekhûl b. Ebû Müslim, Şa‘bî’den daha âlim ve İslâm büyüklerinin görüş ve yaşayışını ondan daha iyi bilen birini görmediğini söylemiştir. Süfyân b. Uyeyne kendi zamanlarının meşhur üç âliminin Abdullah b. Abbas, Şa‘bî ve Süfyân es-Sevrî olduğunu kaydetmiş, İbn Şihâb ez-Zührî de o dönemin en ünlü âlimlerinin Medine’de Saîd b. Müseyyeb, Kûfe’de Şa‘bî, Basra’da Hasan-ı Basrî, Suriye’de Mekhûl olduğunu belirtmiştir. Zehebî, Şa‘bî’yi hadiste imam ve hâfız, çeşitli ilimlere vâkıf, son derece güvenilir bir kişi diye nitelemiştir. Şa‘bî, Hz. Ebû Bekir ile Ömer’i sevmenin ve onların faziletini kabul etmenin sünnet olduğunu söylerdi. İlmi ehline öğretmeyi tavsiye eder, ehil olmayana ilim öğretmenin günah olduğunu ifade ederdi. Onun güzel sözlerinden bazıları şöyledir: “Ne lehime ne de aleyhime olmadan keşke ilmimin hesabını ucu ucuna verebilsem!”, “Biz ne fakihiz ne de âlim, biz duyduğumuz hadisleri rivayet eden kimseleriz. Fakih Allah’ın haram kıldığı şeylerden sakınan, âlim de Allah’tan korkan kişidir”, “İlim seni cennete yaklaştıran ve cehennemden uzaklaştıran şeydir.”

Şa‘bî’ye bazı eserler nisbet edilmiş, yaşadığı dönemde hesabı en iyi onun bildiği, el-Ferâʾiż ve’l-cirâḥât adlı bir kitap yazdığı söylenmiştir. Onun el-Meġāzî, el-Kifâye fi’l-ʿibâde ve’ṭ-ṭâʿa, Kitâbü’ş-Şûrâ ve maḳtelü ʿOs̱mân adlı eserleri kaleme aldığı, İslâm fetihlerine dair bir kitabı Horasan’da Kuteybe b. Müslim’in yanında bulunduğu sırada ezberinden yazdırdığı kaydedilmiştir (Sezgin, I/2, s. 68-69).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 246-256; Buhârî, et-Târîḫu’ṣ-ṣaġīr, I, 253-254; Vekî‘, Aḫbârü’l-ḳuḍât (nşr. Abdülazîz el-Merâgī), Kahire 1947-1950, II, 413-428; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, VI, 322-324; Ebû Nuaym, Ḥilye, IV, 310-338; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XII, 227-233; İbn Abdülber, Câmiʿu beyâni’l-ʿilm (nşr Ebü’l-Eşbâl ez-Züheyrî), Riyad 1414/1994, II, 859; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 294-319; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 101-120, s. 124-132; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, V, 65-69; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 435; Sezgin, GAS (Ar.), I/2, s. 68-69; Süleyman b. Muhammed el-Cârullah, “el-İmâm eş-Şaʿbî ve ʿinâyetühû bi’s-sünne”, Mecelletü Câmiʿati’l-İmâm Muḥammed b. Suʿûd el-İslâmiyye, sy. 48, Riyad 1425/2004, s. 15-74; F.

Krenkow, "Şa'bî", İA, XI, 266-268; G. H. A. Juynboll, "al-Shaʿbī", EI² (Fr.), IX, 167-169; Abdülvâhid Zennûn Tâhâ, "eş-Şaʿbî", Mv.AU, XIV, 476-479.

M. Yaşar Kandemir

EBÂN b. OSMAN b. AFFÂN أبان بن عثمان بن عفّان Ebû Saîd Ebân b. Osmân b. Affân el-Ümevî (ö. 105/723) Medine valisi, muhaddis tâbiî.

Babası Hz. Osman, annesi Ümmü Amr bint Cündeb ed-Devsiyye'dir. Künyesinin Ebû Abdullah olduğu da söylenmektedir. On altı yaşlarında iken katıldığı Cemel Vak'ası'nda (36/656) Hz. Âişe tarafında yer aldı; orduda bozgun başladığını görünce de bazı kimselerle birlikte savaş yerini terketti. 76 (695) yılında Halife Abdülmelik b. Mervân kendisini Medine'ye vali tayin etti. Bu görevde kaldığı yedi yıl süresince beş defa hac emirliği yaptı. Valiliği sırasında Medine'ye Nevfel b. Müsâhik'i kadı tayin etmekle birlikte zaman zaman kendisinin de bu görevi yürüttüğü rivayet edilir. 83'te (702) valilikten azledilen Ebân b. Osman'ın Mekke valiliği yaptığı da söylenmektedir. Eğer bu rivayet doğru ise Halife Abdülmelik tarafından bu iki göreve aynı zamanda tayin edilmiş olmalıdır (İbn Fehd, I, 228-229).

Ebân babasından, Zeyd b. Sâbit ve Üsâme b. Zeyd'den hadis rivayet etmiş, kendisinden de oğlu Abdurrahman, Ömer b. Abdülazîz, Zührî, Amr b. Dînâr, Ebü'z-Zinâd ve daha başkaları rivayette bulunmuşlardır. Zehebî kendisinden rivayet edilen hadislerin fazla bir yekün tutmadığını söylemektedir. Yahyâ el-Kattân Ebân'ı Medine'nin on fakihi arasında saymakta, Amr b. Şuayb da hadisi ve fıkhı ondan daha iyi bilen birini görmediğini söylemektedir. Fıkıh bilgisinin gelişmesinde babasından öğrendiği kazâî hükümlerin önemli katkısı olmuştur. İbn Sa'd, İclî ve İbn Hibbân gibi hadis otoriteleri Ebân b. Osman'ın güvenilir bir muhaddis olduğunu kaydetmektedirler.

Siyer ve megazî ilminin öncülerinden biri olan Ebân'ın bu konuyla ilgili hadisleri ihtiva eden Kitâbü'l-Megāzî adlı bir eserinden bahsedilmekle birlikte bu kitabın Ahmer lakabıyla tanınan Ebân b. Osman b. Yahyâ el-Becelî'ye ait olduğu da ileri sürülmektedir.

Ancak Zübeyr b. Bekkâr veliaht Süleyman b. Abdülmelik'in o sırada Medine valisi olan Ebân b. Osman b. Affân ile görüştüğünü ve megāzîye dair eserinden kendisi için bir nüsha istinsah ettirmek istediğini söyler ki bu bilgiler birinci görüşün doğruluğunu destekler mahiyettedir (Ahbârü'l-muvaffakıyyât, s. 331-333).

Gözlerinde şaşılık, bedeninde alaca hastalığı (baras) olan, bu sebeple elindeki beyazlıklara ve sakalına kına süren Ebân'ın kulakları da ağır işitirdi. 105 yılında (723)

Medine'de vefat etti. 96'da (714) ve daha sonraki yıllarda vefat ettiğini söyleyenler de vardır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, V, 151-153; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, I, 450-451; Zübeyr b. Bekkâr, Ahbârü'l-muvaffakıyyât, Bağdad 1972, s. 331-333; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 198, 201, 207, 307, 578; Vekî', Ahbârü'l-kudât, I, 125, 129-130; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, II, 295; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, I, 109; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 209; IV, 418, 447, 448, 452, 456, 466, 476, 496; V, 126; Nevevî, Tehzîb, I, 97; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, II, 16-19; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 233-234; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 97; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, I, 253; İbn Fehd, Gayetü'l-merâm, I, 228-231; İbnü'l-İmâd, Şezerât, I, 131; Sezgin, GAS, I, 277-278; Bedrân, Tehzîbü Târîhi Dımaşk, II, 134-135; Nisar Ahmed Faruqi, Early Muslim Historiography, Delhi 1979, s. 181, 217-224, 273; Mustafa Zeki Terzi, İslâm Tarih Yazıcılığının Doğuşu ve Gelişmesi (öğretim üyeliği tezi, 1981), Samsun Yüksek İslâm Enstitüsü, s. 26-27; K. V. Zetterstéen, "Ebân", İA, IV, 2; a.mlf., "Abān b. ʿUthmān", EI² (Fr.), I, 3.

Salahattin Polat

İKRİME el-BERBERÎ (عكرمة البربري) Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî (ö. 105/723) Abdullah b. Abbas'ın mevlâsı, müfessir tâbiî.

Muhtemelen 21 (642) yılında doğdu. Aslen Mağribli ve Berberî olup Kureşî ve Hâşimî nisbeleriyle de anılır. Abdullah b. Abbas Basra valisi iken Husayn b. Ebü'l-Hur el-Anberî onu kendisine hediye etti. İbn Abbas'ın ölümünden sonra oğlu Ali, İkrime'yi Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'ye 4000 dinar bedelle sattı, ancak İkrime'nin ona babasının ilmini sattığını söyleyerek sitem etmesi üzerine Ali bu alışverişi feshederek İkrime'yi âzat etti. İkrime'ye Kur'an, fıkıh ve sünneti öğretmek için çaba harcayan Abdullah b. Abbas, bizzat İkrime'nin belirttiğine göre kırk yıl süren bu tahsil hayatı boyunca (Mizzî, XX, 269) kendisini derslerine vermesi için zaman zaman onu ayağından bağlardı. Rivayet ettiği hadislerin çoğunu sahâbe neslinden alan İkrime, başta Abdullah b. Abbas olmak üzere Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib, Ukbe b. Âmir el-Cühenî, Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Amr b. Âs, Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Ömer b. Hattâb, Hz. Ali, Câbir b. Abdullah'tan hadis rivayet etti. Zehebî Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ'da (I, 95) onun Hz. Ali'den rivayetini mümkün görürken Aʿlâmü'n-nübelâʾda (V, 13) Nesâî'nin es-Sünen'inde yer alan bu rivayetinin mürsel olduğu ihtimaline işaret etmektedir. İkrime'den İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, Katâde b. Diâme, İbn Şihâb ez-Zührî, Amr b. Dînâr, Âsım b. Behdele, Eyyûb es-Sahtiyânî ve A'meş gibi yetmişten fazlası tâbiîn âlimi olmak üzere değişik beldelerden 300 kişi rivayette bulundu. Abdullah b. Abbas, İkrime'nin yetiştiğini görünce onu halka fetva vermekle görevlendirdi (İbn Ebû Hâtim, VII, 8).

İkrime hayatının çeşitli dönemlerinde seyahatler yaptı; Horasan, Semerkant, Nîşâbur, İsfahan, Basra, Kûfe, Mısır, Mağrib gibi yerleri dolaştı; devlet adamlarından hediye kabul etti. Bu seyahatlerin asıl sebebinin maddî sıkıntı olduğu anlaşılmakta, Mekke ve Medine'yi bırakıp Horasan'da ne aradığını soranlara kızlarının ihtiyacını karşılamak

için yollara düştüğünü söylemesi de bunu göstermektedir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 27). Tâbiîn âlimlerinden Ebü'l-Esved Muhammed b. Abdurrahman'ın açıklamalarında bu seyahatlerin bir amacının da irşad olduğu görülmektedir. Ebü'l-Esved, Mısır'dan Medine'ye gelip İkrime ile karşılaştığında İkrime ona Mağribliler'in durumunu sormuş, Mağribliler'in gaflet içinde bulunduğunu öğrenince Mısır'a uğrayarak oradan Mağrib'e (Tunus) geçmiş, buradaki Hâricîler kendisinden istifade etmiştir (Fesevî, II, 7; Mizzî, XX, 277-278; İbn Hacer, VII, 267). Mizzî'nin yer verdiği diğer bir rivayete göre ise Sufriyye'ye ait görüşleri ilk defa Mağrib'e götüren İkrime olmuştur. Joseph Schacht, onun Mağrib'e gitmesinin uzak ihtimal olduğunu söylemişse de bu görüşü için herhangi bir delil zikretmemiştir.

Hayatının son dönemlerinde Medine yönetimi tarafından arandığı için Dâvûd b. Husayn el-Medenî'nin evinde gizlenen İkrime 105 (723) yılında burada vefat etti. Ölüm tarihi 104, 106 ve 107 olarak da zikredilmiştir. İbn Hallikân, onun Kayrevan'da öldüğüne dair rivayetin doğru olmadığını belirtmiştir. İkrime'nin vefatı, meşhur şair Küseyyir Azze'nin vefatı ile aynı güne rastlamış olup cenaze namazları aynı yerde kılınmış, halk arasında bu iki ölüm, "Bugün en büyük fakih ile en büyük şair öldü" şeklinde ifade edilmiştir. Ali b. Medînî, kendilerine ulaşan bilgiye göre hiç kimsenin İkrime'nin cenazesini taşımak istemediğini, ücretle tutulan dört kişiye bu görevin yaptırıldığını zikretmiştir (Fesevî, II, 6; İbn Hacer, VII, 270-271). Mizzî de halkın İkrime'yi terkedip Küseyyir'in cenazesinin ardından gittiğini belirten bir rivayete yer vermiştir (Tehẕîbü'l-Kemâl, XX, 290). Ancak râvisi bilinmediği için bu haberi önemsemeyen otoriteler, İkrime'nin yönetim tarafından takip edilen biri olması sebebiyle idarecilerden korkulduğu için cenazesine katılımın az olabileceğini söylemişlerdir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 34; İbn Hacer, VII, 273).

Katâde b. Diâme ve Sellâm b. Miskîn tefsiri en iyi bilen kişinin İkrime olduğunu söylemiş (İbn Sa'd, V, 288; Fesevî, II, 8), Abbas b. Mus'ab el-Mervezî de İbn Abbas'ın talebeleri arasında tefsirde İkrime'nin en önde geldiğini belirtmiştir (Mizzî, XX, 270). Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Abbas'ın talebeleri içinde karşılaştırma amacıyla sorulan bir soruya cevap verirken İkrime hakkında aynı görüşü paylaştığını ortaya koymuş (İbn Ebû Hâtim, VII, 9), İkrime Basra'da bulunduğu sürece Hasan-ı Basrî'nin tefsir okutmaktan ve fetva vermekten imtina ettiği bildirilmiştir (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 96). Katâde b. Diâme o dönemde siyeri de en iyi İkrime'nin bildiğini kaydetmektedir (Mizzî, XX, 272).

Onun hadisteki yeri hususunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Eyyûb es-Sahtiyânî, Yahyâ b. Maîn, Ebü'l-Hasen el-İclî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Nesâî gibi hadis otoriteleri onun sika olduğunu söylerken Ahmed b. Hanbel hadislerinin delil olarak kullanılabileceğini belirtmiş, Buhârî de çevresinde ve arkadaşları arasında hadislerine herkesin güvendiğini söylemiştir. Buna karşılık İmam Mâlik'in İkrime'yi sika kabul

etmediği ve kendisinden hadis alınmamasını istediği ileri sürülmüş, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî ve Muhammed b. Sîrîn'in de onun için yalancı dediği nakledilmiştir (a.g.e., XX, 282-283). Ancak Ebû Hâtim er-Râzî'ye göre bu iki zatın İkrime'ye karşı oluşunun sebebi güvensizlik değil onun bazı görüşlerini benimsememesidir (İbn Ebû Hâtim, VII, 8-9; aş. bk.). Bu değerlendirmeler daha sonraki dönemlerde de hadis otoriteleri tarafından tartışılmıştır. İbn Hibbân ve İbn Adî, hadis imamlarının tereddüt etmeden İkrime'den rivayette bulunduklarını, sahih hadisleri derleyen müelliflerin onun rivayetlerini eserlerine aldıklarını belirtmiştir. Zehebî ise İkrime'nin ilimdeki kişiliğine işaret ettikten sonra onun hıfzı sebebiyle değil bazı görüşleri yüzünden eleştirildiğini, Hâricîler'in görüşlerini benimsemekle suçlandığını kaydetmiştir (Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 93).

İkrime'nin güvenilirliği konusu ele alınırken ona dair kaynaklarda yer alan ve Abdullah b. Abbas'ın oğlu Ali ile Saîd b. Müseyyeb'e nisbet edilen sözler üzerinde durulmuştur. Buna göre Abdullah b. Hâris, Ali b. Abdullah b. Abbas'ın yanına gittiğinde İkrime'yi bir kapıya bağlı halde görmüş ve, "Siz kölelerinize böyle mi muamele edersiniz?" diye sormuş, Ali de babası hakkında yalan söylediği için böyle cezalandırdığını ifade etmiştir (İbn Kuteybe, s. 456; Mizzî, XX, 280). Saîd b. Müseyyeb de kölesine nasihat ederken, "İkrime'nin İbn Abbas hakkında yalan konuştuğu gibi sen de benim hakkımda yalan uydurma" diye uyarıda bulunmuştur (Mizzî, XX, 280). Bu rivayetlerin ilkinin senedinde yer alan ve Abdullah b. Hâris'ten haberi nakleden kölesi Yezîd b. Ebû Ziyâd'ın tâbiînden sayılmakla birlikte sağlam bir râvi olmadığı, bazı otoritelerce zayıf diye nitelendirildiği, münker sayılan rivayetlerinin bulunduğu (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 129-133), hadisleri delil olarak kullanılabilir râvilerden olmadığı (İbn Hibbân, V, 230) dikkate alındığında Ali b. Abdullah b. Abbas'ın İkrime hakkında söylediği ileri sürülen sözün onun aleyhine delil olarak kullanılamayacağı anlaşılır. Ayrıca Yezîd'in Ali'den olan bu rivayetinin doğruluğu kabul edilse bile Ali'nin bu sözle neyi kastettiği ve İkrime'ye uyguladığı muamelede ne derece haklı olduğu da belli değildir. Saîd b. Müseyyeb'den nakledilen haberde, bir önceki sözün şüyûu üzerine onun böyle bir beyanda bulunmuş olabileceği hatıra gelmektedir. Öte yandan İkrime'nin güçlü ilmî kişiliğinin akranı arasında hissî şekilde değerlendirildiğini, fakat yüzyüze geldiklerinde onun karşısında susmayı tercih ettiklerini gösteren örneklerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Sa'd'ın Saîd b. Cübeyr ve İkrime'den naklettiği iki ayrı rivayete bakıldığında, bunlardan ilkine göre Saîd b. Cübeyr çevresindekileri İkrime'den aldıkları bazı hadisler sebebiyle eleştirmiş, kendisinin yanında bunları rivayet edemeyeceğini söylemiş, o sırada aynı meclise gelen İkrime'nin söz konusu hadisleri orada da rivayet etmesine rağmen Saîd b. Cübeyr dahil hiç kimse ona itiraz etme cesaretini gösterememiştir. Diğer rivayette ise aleyhinde konuşanlar için İkrime'nin, "Bunlar arkamdan konuşup beni yalanlamaya kalkarlar, yüzüme karşı yalanlasalar ya!" dediği belirtilmektedir (İbn Sa'd, V, 288). Esasen cerh ve ta'dîl ilminde akranın birbiri aleyhindeki sözlerinin dikkate alınmadığı

bilinmektedir. G. H. A. Juynboll'un hadis otoritelerinin İkrime'ye güvenmedikleri, fakat rivayetlerini kullandıkları şeklindeki beyanına ise (Muslim Tradition, s. 56) bir anlam vermek güçtür. Zira İmam Mâlik istisna edilecek olursa onu genelde bütün hadis müellifleri sika olarak kabul etmiş, Kütüb-i Sitte musannifleri başta olmak üzere rivayetlerine eserlerinde yer vermiştir; sadece Buhârî el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde İkrime'nin 139 rivayetini nakletmiştir.

İkrime'nin Hâricîliğe nisbetine dair farklı iddialar ileri sürülmüştür. Ali b. Medînî'nin onu Hâricîliğin Harûriyye fırkasına, Atâ b. Ebû Rebâh ve Ahmed b. Hanbel'in İbâzıyye'ye nisbet ettiği, ayrıca Beyhesiyye ve Sufriyye'ye nisbet edildiği söylenmiştir. Ancak bir kişinin bir mezhebin birçok koluna aynı zamanda mensup olduğunu kabul etmek güçtür. Emevî yönetiminin baskılarına karşı İkrime'nin Hâricî çevrelerle olan siyasî ilişkilerinin bu tür iddialara yol açtığı anlaşılmaktadır. Onun bu ilişkileri, itikadî yönden Hâricîler'in görüşlerini benimsediği anlamına gelmemektedir. Nitekim siyasî ihtilâfların çözümü ve ara buluculuk amacıyla Necde b. Âmir ile görüşmek isteyen Muhammed b. Cübeyr'in İkrime'yi Necde'nin yanında bulması ve Necde ile görüşebilmesi için onun yardımını istemesi (Taberî, VI, 139), İkrime'nin idareye karşı Hâricî fırkalarla olan bu siyasî ilişkisini ortaya koymaktadır. Ehl-i bid'ata güvenmeyen ve onlardan hadis almayan otoritelerin İkrime'ye güvenmesini de onun itikadî açıdan Hâricî görüşleri benimsemediğinin bir delili sayılmalıdır. Burada göz önünde bulundurulması gereken bir husus da bu dönemde siyasî ve itikadî fırkaların tanınmış âlimleri kendi saflarında gösterme çabalarıdır. Meselâ Basralı âlim Câbir b. Zeyd'e İbâzîler'in kendisini fırkalarına nisbet ettikleri söylendiğinde böyle bir şeyden Allah'a sığındığını belirterek tepkisini ortaya koymuştur (İbn Hacer, II, 38; DİA, VI, 538). Aynı şekilde İkrime'nin Hâricî fırkalarla iyi ilişkilerinin onlar tarafından istismar edilmesi ve buna bağlı olarak onun bu fırkalara mensubiyetine dair yakıştırmalardan söz edilmesi ihtimal dahilindedir. İclî, İkrime'nin Harûriyye'ye nisbetiyle ilgili iddianın asılsız olduğunu belirtmiş, İbn Hallikân da ondan "Mekke fakih ve tâbiîlerinden biri" diye söz etmiştir.

Ebû Nuaym'ın kaydettiği bir rivayete göre (Ḥilye, III, 327) İkrime Kur'an'ın tamamını tefsir ettiğini söylemiş ve İbnü'n-Nedîm de ona nisbet ettiği Tefsîru ʿİkrime adındaki eserle bu rivayeti doğrulamışsa da (el-Fihrist, s. 164) eserin günümüze ulaştığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

İbn Cerîr et-Taberî, İkrime'nin adâletini delilleriyle ortaya koyduğu iki varaklık bir risâle yazmış, Münzirî'nin de benzer bir çalışması olduğu belirtilmiştir (İbn Hacer, VII, 273). Ayrıca İbn Mende'nin Ṣıḥḥatü ḥadîs̱i ʿİkrime adlı bir telifinden söz edilmiş (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 31), Merzûk b. Heyyâs, ʿİkrime mevlâ İbn ʿAbbâs ve tetebbuʿu merviyyâtihî fî Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1399, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]).

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, “Daʿavât”, 20; a.mlf., et-Târîḫu’l-kebîr, VII, 49; İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 287-293; İclî, eṣ-Ṣiḳāt, s. 339; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 455-457; Fesevî, el-Maʿrife ve’t-târîḫ, II, 5-12; Taberî, Târîḫ (Ebü’l-Fazl), VI, 139; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, VII, 7-9; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, V, 229-230; İbn Adî, el-Kâmil, V, 1905-1910; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Şüveymî), s. 164; Ebû Nuaym, Ḥilye, III, 326-347; Şîrâzî, Ṭabaḳātü’l-fuḳahâʾ, s. 70; Bekrî, el-Muġrib, s. 149; Nevevî, Tehẕîb, I, 340-341; İbn Hallikân, Vefeyât (Abdülhamîd), II, 427-428; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XX, 264-292; Zehebî, Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 95-96; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, V, 12-36; VI, 129-133; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 101-120, s. 174-181; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, III, 93-97; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, II, 38; VII, 263-273; Dâvûdî, Ṭabaḳātü’l-müfessirîn, I, 380-381; Brockelmann, GAL Suppl., I, 691; G. H. A. Juynboll, Muslim Tradition, Cambridge 1983, s. 55-57, 139-140; Abdullah Muhammed Selekınî, Ḥabrü’l-ümme ʿAbdullāh b. ʿAbbâs, Kahire 1407/1986, s. 128-134; Bekri Chikh, “Le Kharijisme berbère”, Annales de l’institut d’études orientales, XV, Alger 1957, s. 58; Humeydân Abdullah el-Humeydân, “el-Merâkizü’l-ʿilmiyye ve meşâhîrü’l-fuḳahâʾ ḫilâle ʿaṣri’t-tâbiʿîn”, Mecelletü Külliyyeti’l-âdâb ve’l-ʿulûmi’l-insâniyye, V, Cidde 1985, s. 57-60; J. Schacht, “ʿIkrima”, EI² (İng.), III, 1081-1082; İsmail L. Çakan, “Câbir b. Zeyd”, DİA, VI, 538.

Tayyar Altıkulaç

AMRE bint ABDURRAHMAN عمرة بنت عبد الرحمن Amre bint Abdirrahmân b. Sa‘d b. Zürâre el-Ensâriyye en-Neccâriyye (ö. 106/724) Hadis ve fıkıh sahalarında otorite olan kadın tâbiî.

Hz. Âişe’nin yanında yetişen ve onun hadislerini çok iyi bilen Amre, Ümmü Seleme, Hamne bint Cahş, Râfi‘ b. Hadîc gibi sahâbîlerden de hadis rivayet etti. Bütün cerh ve ta‘dîl* âlimlerince sika* ve hüccet* kabul edilen Amre, hadislerin toplanması maksadıyla Halife Ömer b. Abdülazîz tarafından çıkarılan fermanda rivayetlerinin yazılması özellikle istenen tâbiîdir. Urve b. Zübeyr, kız kardeşinin oğlu Ebû Bekir b. Hazm, Abdullah b. Ebû Bekir, Zührî, Amr b. Dînâr, kendi oğlu Ebü’r-Ricâl Muhammad b. Abdurrahman ve torunları Amre’den hadis rivayet edenlerin başında gelirler. Zührî, ilminden çok faydalandığı Amre’nin bir “ilim denizi” olduğunu söyler.

Kardeşleri, çocukları, yeğenleri ve torunlarıyla tam bir âlimler ve râviler ailesi teşkil eden Amre, hadis ve fıkıh ilimlerine hizmetle geçirdiği yetmiş yedi yıllık bir ömürden sonra 106 (724) yılında Medine’de vefat etti. 98, 99 ve 103 yıllarında öldüğü de söylenmektedir. Amre bint Abdurrahman’dan rivayet edilen hadisler başta Kütüb-i Sitte olmak üzere muteber hadis külliyatının hepsinde yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, et-Tabakat, II, 387-388; VIII, 480-481; Hatîb el-Bağdâdî, Takyîdü’l-ilm, Dımaşk 1949, s. 105; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 507-508; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, XII, 438-439; Kehhâle, Aʿlâmü’n-nisâ, Dımaşk 1378/1959, III, 356-357.

Abdullah Aydınlı

MÜSLİM b. CÜNDEB (مسلم بن جندب) Ebû Abdillâh Müslim b. Cündeb el-Hüzelî el-Medînî (ö. 106/724) Kıraat âlimi, tâbiî.

Benî Hüzeyl'in mevlâsı olup Medine'de yaşadı. Kıraat ilmini Abdullah b. Ayyâş'tan ve Abdullah b. Ömer'den tahsil etti. Hz. Ömer'den rivayette bulunan bazı kişilerden ve Abdullah b. Ömer'den hadis dinledi. Ebû Hüreyre ve Hakîm b. Hizâm'dan hadis rivayet ettiyse de Zehebî, bu rivayetlerin muttasıl veya mürsel olduğuna dair bir bilgi bulunmadığını söylemektedir. Kendisinden Nâfi' b. Abdurrahman kıraat öğrendi; Zeyd b. Eslem, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, İbn Ebû Zi'b ve oğlu Abdullah b. Müslim rivayette bulundu. Halife Ömer b. Abdülazîz'e hocalık yaptığı belirtilen Müslim b. Cündeb'in (Zehebî, Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ, I, 184) biyografisini veren kaynaklardan bazıları onu Medine'de kıssa anlatan biri (kās) olarak tanıtırken diğer bazıları kendisinden kadı diye söz etmiş, yine bu kaynaklardan bir kısmında önceleri kıssacılık veya kadılık işini ücretsiz yaptığı, daha sonra Ömer b. Abdülazîz'in bu görev için kendisine 2 dinar aylık bağladığı belirtilmiştir. Kadılık veya kıssacılık ihtilâfının iki kelimenin yazılışındaki yakınlıktan kaynaklandığı anlaşılmaktaysa da Müslim b. Cündeb'in bu işlerden hangisiyle görevli olduğu hususuna açıklık getirecek bilgi bulunmamakta, ancak kendisine hangi günün daha hayırlı sayıldığına dair sorulan bir soru ve onun cevabı dikkate alındığında bu görevin kadılık olduğunu tahmin etmek mümkün görünmektedir. Müslim b. Cündeb 106 (724) yılında Medine'de vefat etmiş olup bu tarih 110 (728) ve 130 (748) olarak da zikredilmiştir.

Daha çok kıraat ilmindeki üstünlüğü ile ön plana çıkan ve Medine kıraatinin oluşmasında etkisi bulunduğu anlaşılan Müslim b. Cündeb Hakkında Ömer b. Abdülazîz, "Kim Kur'an dinlemekten hoşlanıyorsa Müslim b. Cündeb'in okuyuşuna kulak versin" demiştir. İbn Mücâhid onun dilde fesahatiyle temayüz edenlerden biri olduğunu belirtmiş, İbnü'l-Kıftî de nahivciler arasında sayılması gerektiğine işaret etmiştir. Nitekim bazı âyetlerde geçen kelimelerin anlamlarıyla ilgili olarak kendisine başvurulması onun dildeki üstünlüğünün kabul edildiğini göstermektedir (a.g.e., I, 185). Hadis rivayeti açısından İclî, Müslim b. Cündeb'i sika olarak nitelendirmiş, Zehebî ise Hakkında olumsuz herhangi bir değerlendirme görmediğine işaret etmiş ve Tirmizî'nin es-Sünen'inde rivayetine yer verildiğini belirtmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt: el-Mütemmim, s. 141; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VII, 258; İbn Mücâhid, es-Sebʿa fi'l-ḳırâʾât (nşr. Şevkī Dayf), Kahire 1980, s. 59-60; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, V, 393; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, III, 261; Zehebî, Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), I, 184-186; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 101-120, s. 256-257; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 297; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, X, 124.

Hasan Keskin

SÜLEYMAN b. YESÂR (سليمان بن يسار) Ebû Eyyûb Süleymân b. Yesâr el-Hilâlî el-Medenî (ö. 107/725) Medineli meşhur yedi tâbiîn fakihinden biri.

34 (654) yılında doğdu. İran asıllı Yesâr'ın dört oğlundan biri olup daha az bilinen künyeleri Ebû Abdurrahman ve Ebû Abdullah'tır. Babası ve kardeşleri gibi o da Hz. Peygamber'in hanımı Meymûne'nin âzatlısıydı ve onunla mükâtebe akdi yapmıştı. Meymûne, Süleyman'ın velâ hakkını daha sonra yeğeni Abdullah b. Abbas'a bağışladı (İbn Hacer, IV, 229). Süleyman'ın yine Hz. Peygamber'in hanımı olan Ümmü Seleme'nin âzatlısı olduğu da söylenir. Kuvvetli rivayete göre 107'de (725) vefat etti.

Tâbiîn dönemi fakihlerinin birinci tabakasını teşkil eden, Medineli meşhur yedi fakihin de (fukahâ-i seb'a) içinde bulunduğu on âlimin en üstünü olarak Saîd b. Müseyyeb'le birlikte Süleyman b. Yesâr'ın adı zikredilir (İbn Habîb, s. 161). Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye, bir rivayete göre Mâlik b. Enes ve diğer bazı âlimler onu Saîd b. Müseyyeb'den üstün saymış (İbn Sa'd, VII, 173; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 445, 446; İbn Hacer, IV, 229), bizzat Saîd b. Müseyyeb, Süleyman'ın o günde yaşayan en bilgili kişi olduğunu söyleyip (İbn Sa'd, II, 330; Mizzî, XII, 104; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 446) bazı ilmî konularda kendisine danışanları ona göndermiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in Medine valiliği döneminde onun danışma meclisinde bulunan (İbn Sa'd, VII, 328) ve Medine çarşısının düzenini sağlamakla görevlendirilen (a.g.e., VII, 173) Süleyman, özellikle Resûlullah devrinden beri süregelen uygulamalar (sünen-i mâziye) ve Medineliler'in icmâı hakkındaki bilgisiyle öne çıkar. İmam Mâlik'in geçmiş uygulamalar konusunda Medine'nin en bilgili kişilerinden biri saydığı Süleyman (Fesevî, I, 549), önceki âlimlerin sözlerini aktarırken bunların görüş birliği içinde oldukları hususlara sıkça işaret etmiştir (meselâ bk. Şâfiî, VII, 202; İbn Hazm, X, 47). "Abdurrahman b. Mehdî Mâlik'in, Mâlik Süleyman b. Yesâr'ın, Süleyman Ömer b. Hattâb'ın görüşlerini benimserdi" şeklindeki rivayet de (Kādî İyâz, I, 400) Süleyman b. Yesâr'ın sahâbî kavillerinin sonraki nesillere intikalini sağlama hususunda önemli bir role sahip olduğunu ve Medine fıkıh çevresini etkilediğini gösterir. Öte yandan İbn Habîb es-Sülemî, Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾda kullandığı "el-emrü'l-müctema' aleyh indenâ" (bizde [Medine'de] üzerinde ittifak edilen görüş) ifadesiyle içinde Süleyman'ın da bulunduğu meşhur on tâbiîn fakihinin fikir birliği ettiği hususları kastettiğini belirtmektedir (et-Târîḫ, s. 161). Aynı zamanda kurrâdan olan (İbn Hibbân, IV, 301) ve Medine'de talâk konularını en iyi bilenler arasında gösterilen (İbn Sa'd, II, 330; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 448) Süleyman b. Yesâr ile ağabeyi Atâ'nın fetvalarının değerlendirildiği rivayetlerde Atâ'nın meselelere bir hâkim gibi yaklaştığı vurgulanırken Süleyman'ın müftü sıfatının öne çıktığına dikkat çekilir (Fesevî, I, 549-550).

Kuzey Afrika'ya gittiği söylenen (DİA, XXIX, 377), Velîd b. Abdülmelik zamanında Dımaşk'a seyahat eden, hadis konusunda güvenilir olması yanında çok hadis rivayet edenler arasında zikredilen (İbn Sa'd, VII, 173) ve rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Süleyman b. Yesâr'ın kendilerinden hadis rivayet ettiği bazı kişiler şunlardır: Câbir b. Abdullah, Râfi' b. Hadîc, Ebû Saîd el-Hudrî, Hassân b. Sâbit, Peygamber'in âzatlısı Ebû Râfi', Zeyd b. Sâbit, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Meymûne, Ümmü Seleme, Âişe, Fâtıma bint Kays, Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî, Urve b. Zübeyr ve kendi kardeşi Abdülmelik b. Yesâr. Süleyman b. Yesâr'dan rivayette bulunan kişiler arasında da şu isimler yer alır: Amr b. Dînâr, Abdullah b. Dînâr, Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Bükeyr b. Abdullah el-Eşec, Sâlih b. Keysân, Amr b. Meymûn, İbn Şihâb ez-Zührî, Mekhûl b. Ebû Müslim, İbn Ömer'in âzatlısı Nâfi', Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Üsâme b. Zeyd el-Leysî, Rebîatürre'y, Zeyd b. Eslem, Abdullah b. Ebû Bekir b. Muhammed, oğlu Abdullah b. Süleyman b. Yesâr, ağabeyi Atâ b. Yesâr, Amr b. Şuayb, Katâde b. Diâme.

BİBLİYOGRAFYA: Şâfiî, İḫtilâfü Mâlik ve'ş-Şâfiʿî (el-Üm içinde, nşr. M. Zührî en-Neccâr), Beyrut 1393, VII, 202; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1421/2001, II, 330; VII, 173, 328; İbn Habîb es-Sülemî, et-Târîḫ (nşr. J. Aguadé), Madrid 1991, s. 161; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, I, 549-550; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, IV, 301; İbn Hazm, el-Muḥallâ, X, 47; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, I, 400; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XII, 100-105; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 444-448; a.mlf., Târîhu'l-İslâm: sene 101-120, s. 100-103; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IV, 229; İsmail Yiğit, "Meşrikīler", DİA, XXIX, 377. Orhan Çeker

BEKİR b. ABDULLAH el-MÜZENÎ بكر بن عبد الله المزني Ebû Abdillâh Bekr b. Abdillâh b. Amr el-Müzenî el-Basrî (ö. 108/726) Muhaddis ve fakih tâbiî.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Enes b. Mâlik, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Hasan-ı Basrî gibi sahâbî ve tâbiîlerden hadis rivayet etmiş, kendisinden de Sâbit el-Bünânî, Süleyman et-Teymî, Katâde, Âsım el-Ahvel rivayette bulunmuştur. Çok hadis rivayet ettiği kaydedilmişse de Ali b. Medînî onun elli kadar hadis naklettiğini belirtmiştir. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almıştır.

Hakkında verilen bilgiler Bekir b. Abdullah'ın zühd ve takvâ sahibi bir fakih, sika* bir râvi ve ibretli nasihatlarıyla çevresine müessir olmuş bir vâiz olduğunu göstermektedir. Zenginler gibi giyinir, gönüllerini almak maksadıyla fakirlerle sohbet ederdi.

Kader konusunda münakaşa edildiğini duyduğu zaman bunu dinlememek için kalkıp iki rek'at namaz kılmayı tercih eden Bekir b. Abdullah, doğru olması halinde sevap kazandırmayan, yanlış olması halinde insanı günaha sokan suizandan sakınmayı ısrarla tavsiye ederdi.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 209-211; el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, II, 388; Ebû Nuaym, Ḥilye, II, 224-232; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, IV, 216-219; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 532-536; a.mlf., el-Kâşif (Lecne), I, 108; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, I, 484-485; Şa‘rânî, eṭ-Ṭabaḳāt, I, 3031; Münâvî, el-Kevâkib, I, 90.

İsmail L. Çakan

EBÛ NADRE أبو نضرة Ebû Nadre Münzir b. Mâlik b. Kutaa el-Abdî (ö. 108/726) Muhaddis tâbiî.

Hayatının ilk dönemleri hakkında bilgi yoktur. Abdülkays kabilesine nisbetle Abdî, bu kabilenin bir kolu olan Avaka’dan olması sebebiyle Avakı nisbeleriyle anılır. Dedesinin adı Kıt‘a ve Kut‘a şeklinde de okunmaktadır. Aşere-i mübeşşere*den Talha b. Ubeydullah’ı görmüş, Hz. Ali, Ebû Hüreyre, İbn Abbas, İbn Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, İmrân b. Husayn ve Câbir b. Abdullah gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Katâde b. Diâme, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Âsım el-Ahvel, Humeyd et-Tavîl ve Saîd b. Ebû Arûbe gibi tâbiîn âlimleri rivayette bulunmuşlardır.

Basra’nın önde gelen âlimlerinden olan Ebû Nadre hakkında Ahmed b. Hanbel hayırdan başka birşey bilmediğini söylemiş, İbn Sa‘d, Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür‘a er-Râzî ve Nesâî onun sika* olduğunu söylemişlerdir. İbn Hibbân ise fasîh bir kimse olduğunu, fakat rivayetlerinde hata ettiğini ileri sürmüştür. Ukaylî ve İbn Adî onu zayıf râvilere dair eserlerine almakla beraber aleyhinde birşey söylememişlerdir. İbn Sa‘d’ın pek çok rivayeti bulunduğunu söylediği Ebû Nadre’nin bu rivayetlerinden bazıları, Buhârî dışında Kütüb-i Sitte ile (bk. Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 529) Dârimî’nin es-Sünen’inde ve Ahmed b. Hanbel’in el-Müsned’inde yer almıştır (bk. Wensinck, VIII, 265).

Ebû Nadre hayatının sonlarına doğru felç oldu ve 108 (726) yılında vefat etti. Bu tarih 107 ve 109 olarak da zikredilmiştir. Cenaze namazını vasiyeti üzerine Hasan-ı Basrî kıldırdı. Yahyâ b. Maîn’in belirttiğine göre Ebû Nadre kavminin ileri gelenlerindendi (arîf). Siyah sarık sarar, sakalını sarıya boyardı. Karısı Zeyneb ile birlikte Horasan fetihlerine katılması, onun âlim ve zâhidliğinin yanında mücahid olduğunu da göstermektedir. Akranı olan Hasan-ı Basrî hastalığı sırasında onu ziyaret edip kendisine hayır duada bulundu.

Ebû Nadre, İslâmiyet’in ilk yıllarında müslümanların birbirlerine, boş günlerinde ileride vakit bulamayacakları zamanlar için, sağlıklı günlerinde de hastalıklı dönemler için iyi şeyler yapmayı, gençlik yıllarında ihtiyarlık günleri, henüz hayatta iken de ölüm sonrası için çalışmayı tavsiye ettiklerini söylerdi.

BİBLİYOGRAFYA: Yahyâ b. Maîn, et-Târîh, II, 586; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, VII, 355-356; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 449; Ukaylî, ed-Duʿafâʾ, IV, 199-200; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-taʿdîl, VIII, 241; İbn

Hibbân, es-Sikāt, V, 420; İbn Adî, el-Kâmil, VI, 2365; İbn Şâhîn, Târîhu esmâʾi's-sikāt (nşr. Abdülmuʿtî Emîn Kalʿacî), Beyrut 1406/1986, s. 317; Ebû Nuaym, Hilye, III, 97-101; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 529-531; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 181-182; a.mlf., Târîhu'l-İslâm: sene 101-120, s. 301; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, X, 302-303; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, s. 387; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 265.

Bilal Saklan

HASAN-ı BASRÎ (الحسن البصري) Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728) Basralı meşhur tâbiî, âlim ve zâhid.

---

21 (642) yılında Medine'de doğdu. Babası Yesâr'ın (müslüman olmadan önceki adı Feyrûz), Irak'ın fethi sırasında Basra yakınlarındaki Meysân kasabasından Medine'ye getirilen esirlerden olduğu söylenir. Oğlunun şöhreti dolayısıyla daha çok Ebü'l-Hasan adıyla tanınan Yesâr, kaynaklarda Zeyd b. Sâbit'in veya Enes b. Mâlik'in halasının âzatlısı olarak gösterilir ve efendisine nisbetle kendisine Ensârî nisbesi verilir (İbn Saʻd, VII, 156). Hasan-ı Basrî'nin annesi Hayre, Resûl-i Ekrem'in eşi Ümmü Seleme'nin âzatlısı ve hizmetkârıdır. Bundan dolayı Hasan'la daha çok Ümmü Seleme ilgilenmiş, bilgili ve hakîm bir kişi olarak yetişmesinde bu ortamın büyük rolü olmuştur (İbn Hallikân, II, 69; Ahmed Halîl Cumʻa, I, 161-167). Kendisinden küçük olan iki kardeşinden Saîd hadisçi, Ammâr ise Allah korkusundan dolayı çok ağlamakla tanınan bir zâhid idi.

Hz. Ömer başta olmak üzere birçok sahâbînin duasını alan Hasan-ı Basrî on iki yaşında Kur'an'ı ezberledi. Yetmişi Bedir gazisi olmak üzere 120 kadar sahâbî ile görüşme imkânı buldu. Daha sonra Vâdilkurâ'ya giderek burada kendini ilme verdi. İstifade ettiği sahâbîler arasında Enes b. Mâlik ilk sırada yer alır. Hz. Ali'nin halife olmasının ardından ailesiyle birlikte Basra'ya gitti ve ömrünü burada geçirdi. Arap olmayan bir kadınla evliliğinden bir kızı ile Saîd ve Abdullah adlarında iki oğlu oldu.

Hasan-ı Basrî, Basra Valisi Süleyman b. Harb'in verdiği kadılık görevini bir süre ücret almadan yaptıktan sonra istifa ederek ilim ve vaazla meşgul olmaya başladı. Yetiştirdiği öğrenciler arasında Eyyûb es-Sahtiyânî, Katâde b. Diâme, Amr b. Ubeyd, Vâsıl b. Atâ, Abdullah b. Avn, Mâlik b. Dînâr ve Mübârek b. Fedâle bulunmaktadır. Muâviye zamanında Rebîʻ b. Ziyâd'ın kumanda ettiği bir sefere katılarak Rebîʻe kâtiplik yaptı. Mühelleb b. Ebû Sufre kumandasında Kâbil üzerine gönderilen bir orduya da katıldı (İbn Saʻd, VII, 175). Bu iki sefer dışında hayatını Basra'da vaaz ve ibadetle geçiren Hasan-ı Basrî Receb 110 (Ekim 728) tarihinde burada vefat etti.

İyi bir hatip ve etkili bir vâiz olan Hasan-ı Basrî fesahat ve belâgatın doruk noktasına ulaşmıştır (Câhiz, I, 211). Özlü ve akıcı üslûbu, derin bir tefekkürün, mânevî bir tecrübenin ürünü olan hakîmâne sözleri özellikle zâhidler, sûfîler ve vâizler üzerinde her zaman etkili olmuştur. Onun sözleri tesir bakımından peygamberlerin sözlerine

benzetilmiştir (Ebû Nuaym, II, 147). Kaynakların verdiği bilgiye göre Hasan-ı Basrî dünyaya ve dünya malına değer vermez, elinde bulunan şeyi ihtiyaç sahiplerine dağıtırdı. Zamanını eviyle mescid arasında geçirir, mescidde ve evinde dinî sohbetler yaparak halkı İslâm'ın ibadet ve ahlâk prensiplerini samimiyetle benimseyip tam bir ihlâsla yaşamaya davet ederdi. Devamlı Kur'an okurdu. Ashabın hayatına derin bir özlem duyan Hasan-ı Basrî bu özlemini şu sözlerle ifade etmiştir: "Yetmiş Bedir gazisine yetiştim... Siz onları görseydiniz deli sanırdınız; onlar da sizin iyilerinizi görselerdi artık ahlâkın kalmadığına hükmeder, kötülerinizi görselerdi bunların hesap gününe bile inanmadıklarını söylerlerdi" (a.g.e., II, 134).

Hz. Osman'ın şehid edilmesi, Cemel ve Sıffîn savaşları, Kerbelâ Vak'ası gibi birçok fitneye şahit olan Hasan-ı Basrî bu konulardaki düşüncelerini cesaretle ortaya koymuş, bu tutumuyla da halkın takdirini kazanmıştır. İlke olarak devlete ve siyasî otoriteye baş kaldırılmasına karşı olduğundan birtakım telkinlere, hatta zorlamalara rağmen isyanlara katılmamış, ancak zâlim ve zorba devlet adamlarını hiç çekinmeden tenkit ederek baskı altındaki halkın hislerine tercüman olmuştur. Emevî halifelerini ve onların valilerini âdil olmaya davet etmiş, Muâviye'nin istişareyi bir yana bırakıp kılıç kuvvetiyle iktidara gelmesini, siyasî sebeplerle Ziyâd b. Ebîh'i kendi nesebine katmasını, Hucr b. Adî'yi haksız olarak öldürtmesini ve lâyık olmadığı halde oğlu Yezîd'i veliaht yapmasını büyük hata olarak görmüş, bu yanlışlardan birinin bile kişinin mahvolmasına yeteceğini söylemiştir (İbnü'l-Murtazâ, s. 23). Emevîler'in, baskı ve şiddete dayalı yönetimiyle tanınan Irak Valisi Haccâc'ı ağır bir dille kınamış, onun Saîd b. Cübeyr'i katletmesini büyük bir felâket olarak görmüş, ancak kargaşaya sebebiyet vereceği endişesiyle Haccâc'a isyan edilmesini de doğru bulmamıştır. Öte yandan Haccâc öldüğü zaman, "Allahım! Onu ortadan kaldırdığın gibi kurduğu yönetimi de kaldır" diye dua etmiş ve onun ölümünden dolayı Allah'a şükretmiştir (İbn Sa'd, VII, 169). Ayrıca Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'e zaman zaman mektup yazarak tavsiyelerde bulunmuştur (Câhiz, II, 28). Siyasî olaylarda taraf tutmaması, fitneye ve isyana karşı olması, halkı dünyadan uzaklaştırıp âhirete önem vermeye davet etmesi Emevîler'in işine gelmiş ve bu sebeple onun eleştiri ve kınamalarına katlanmışlardır.

Pek çok sahâbîden hadis rivayet eden Hasan-ı Basrî tâbiînin en faziletlilerinden biri olarak kabul edilir. "Basra halkının şeyhi, Basralılar'ın imamı" gibi unvanları yanında Zehebî onun için "şeyhü'l-İslâm" tabirini kullanır. Mutasavvıflar ise kendisinden "takvâ sahiplerinin öncüsü, Hakk'ın gerçek velîsi, fütüvvet ehlinin önderi" şeklinde söz ederler (Attâr, s. 69). Bütün kaynaklar, Hasan-ı Basrî'nin Allah'tan ve O'nun gazabından korkmayı din anlayışına esas aldığını, bundan dolayı devamlı hüzünlü ve gözü yaşlı olduğunu bildirir. Dinî hayatta Allah sevgisini temel kabul eden tasavvufî anlayışa karşılık Hasan-ı Basrî Allah korkusunu esas alan Basra zühd okulunun temsilcisi ve önderi sayılmıştır. "Sürekli olarak korkudan bahsediyorsun" diyen birine

şöyle demiştir: "Umulana nâil oluncaya kadar korkutan kimse, korkulan şey başına gelene kadar ümit veren kimseden daha iyidir" (Ebû Nuaym, II, 132).

Hasan-ı Basrî, hem yaşayışında hem tavsiyelerinde ılımlı bir zühd anlayışı ortaya koymuştur. Zühdü, ahlâk kurallarına uyulmasını kolaylaştıran ve dinî görevlerin yerine getirilmesini sağlayan bir unsur olarak görür. "Âhiret karşılığında dünyanızı satarsanız dünyada ve âhirette kazançlı çıkarsınız, aksini yaparsanız iki cihanda da zarar edersiniz"; "Her ümmetin bir putu vardır, bu ümmetin putu da altın ve gümüştür" diyerek dünya tutkusunun, maddeciliğin ve çıkarcılığın tehlikesine dikkat çekmiş, kendisinden öğüt isteyen kişiye aşırılıktan kaçınarak orta yolda yürümesini tavsiye etmiştir. Ölümden korkan birine, "Arkanda servet bıraktığın için ölümden korkuyorsun, serveti önden gönderseydin korkmazdın" demiştir. Ayrıca her geçen günün insanın bir parçasını alıp götürdüğüne dikkat çekmiş, dolayısıyla içinde bulunulan zamanın iyi değerlendirilmesine önem vermiştir.

Kur'an'a getirdiği serbest yorumları, hakîmâne sözleri, dünya ve âhirete bakış tarzıyla zâhid ve sûfîlere örnek olan Hasan-ı Basrî, tasavvufî hayatın vücut bulmasını sağlayan ve ona mânevî zemini hazırlayan takvâ sahibi tâbiîlerden kabul edilir. Bu bakımdan sûfî tabakat kitaplarında ona geniş yer verilmiş, fikirleri ve menkıbeleri üzerinde önemle durulmuştur. İlk büyük sûfîlerden biri olduğu (Kelâbâzî, s. 59), sûfîlerin imamı sayıldığı, daima örnek alındığı (Ebû Tâlib el-Mekkî, I, 31, 305), ilim ve tasavvuftaki büyüklüğü (Hücvîrî, s. 179; Attâr, s. 69-85) kaynaklarda vurgulanmıştır.

Hasan-ı Basrî tarikat silsilelerinde önemli bir yer tutar. Bir silsileye göre kendisi Huzeyfe b. Yemân vasıtasıyla Hz. Peygamber'den feyiz almış, bu feyiz Hâris el-Muhâsibî ile devam etmiştir. Bu silsile daha çok Kuzey Afrika'da yaygındır. İkinci silsile Hz. Ali, Hasan-ı Basrî, Habîb el-Acemî, Dâvûd et-Tâî ve Ma'rûf-i Kerhî; üçüncüsü de Enes b. Mâlik, Hasan-ı Basrî, Ferkad Sencî, Ma'rûf-i Kerhî şeklinde devam eder. Ayrıca Hasan-ı Basrî'nin Hz. Ali'den veya Kümeyl b. Ziyâd'dan hırka giydiğine inanılır. Fütüvvet ehli, cesaret ve cömertliği sebebiyle Hasan-ı Basrî'yi "seyyidü'l-fityân" olarak kabul etmiştir.

Eserleri. 1. Risâle ilâ ʿAbdilmelik b. Mervân fi'l-ḳader. En meşhur risâlesidir. Şehristânî, muhtevasından dolayı risâlenin Hasan-ı Basrî'ye aidiyetinden şüphe eder ve onun Vâsıl b. Atâ'ya ait olabileceğini düşünürse de (el-Milel, I, 47) bu, tarih bakımından mümkün değildir (aş. bk.). İsnadının bulunmaması ve icâzet kaydının yer almaması sebebiyle de eseri şüpheli görenler olmuştur (M. Mustafa el-A'zamî, s. 156). Risâlede, insanın irade ve sorumluluğunu tamamen kaldıran kader anlayışı tenkit edilmektedir. Bu görüşünden dolayı Hasan-ı Basrî'nin Mu'tezilî olduğu iddia edilmişse de (İbnü'l-Murtazâ, s. 18-24) eserin Ehl-i sünnet'te bulunmayan katı cebir anlayışına karşı yazıldığını söylemek daha doğru olur. Risâle, Mu'tezilî âlim Kādî

Abdülcebbâr'ın Fażlü'l-iʿtizâl adlı eseri içinde iktibas edilmiştir (nşr. Fuâd Seyyid, Tunus 1393/1974, s. 215-223). Önce H. Ritter (Der Islam, XXI [1933], s. 67-83), ardından "Risâle fi'l-ḳader" adıyla Muhammed Amâre (Resâʾilü'l-ʿadl ve't-tevḥîd içinde, Kahire 1971, s. 81-93) ve Mâcid Fahrî (el-Fikrü'l-aḫlâḳī el-ʿArabî içinde Beyrut 1978, I, 17-28) tarafından yayımlanan risâleyi Lütfi Doğan ve Yaşar Kutluay Türkçe'ye çevirmişlerdir (AÜİFD, III/3-4 [1954], s. 75-84). 2. Risâle fî fażli Mekke. Şehirlerin faziletine dair yazılmış ilk eserlerden olup Köprülü (Risâle fî fażli'l-mücâvere bi'l-Beyti'l-ʿatîḳ adıyla nr. 1603/1) ve Süleymaniye (Ayasofya, nr. 1849; Esad Efendi, nr. 3634/18) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Eserin Kahire baskısı yanında (1320) Sâmî Mekkî el-Ânî tarafından Feżâʾilü Mekke ve's-sekeni bihâ (fîhâ) adıyla gerçekleştirilmiş bir neşri daha vardır (Küveyt 1980). 3. et-Tefsîr. Bu eserin Amr b. Ubeyd tarafından rivayet edildiği ve daha sonraki kaynaklarda kendisinden iktibaslarda bulunulduğu zikredilmektedir (Massignon, s. 177; Brockelmann, GAL, I, 66; Cerrahoğlu, s. 157, 159). Günümüz araştırmacılarından Muhammed Abdürrahîm Muhammed, Hasan-ı Basrî'nin çeşitli kaynaklarda nakledilen tefsirle ilgili görüşlerini bir araya getirerek Tefsîrü'l-Ḥasan el-Baṣrî adıyla neşretmiştir (I-II, Kahire, ts.). 4. el-Ferâʾiż (Erbaʿa ve ḫamsûn ferâʾiż). Değişik adlarla çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunan eser halk arasında "Elli Dört Farz Risâlesi" olarak bilinir (Levent, s. 83-84). 5. Şürûṭü'l-imâme. Hasan-ı Basrî'ye nisbet edilen ve namazdaki imâmetin şartlarını konu olan bu risâlenin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (Hacı Mahmud Efendi, nr. 1934/6). 6. el-İstiġfârâtü'l-münḳıẕe mine'n-nâr. Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunan risâle (Uşşâkī, nr. 45/1; Kasidecizâde, nr. 721/2) İstiġfârât mensûbe li'l-İmâm el-Ḥasan el-Baṣrî adıyla yayımlanmıştır (Mekke 1402/1982). 7. ez-Zühd. Hasan-ı Basrî'nin ibadet, ihlâs, tevekkül, doğruluk, tevâzu, kanaat gibi konulara dair sözlerinden derlenen eser, Muhammed Abdürrahîm Muhammed tarafından başına Hasan-ı Basrî'nin hayatı ve yaşadığı dönemle ilgili bir mukaddime eklenerek yayımlanmıştır (Kahire 1991).

Hasan-ı Basrî'nin devrin âlim ve yöneticilerine yazdığı bazı mektuplar, Ahmed Zekî Safvet'in Cemheretü resâʾili'l-ʿArab adlı eserinde neşredilmiştir (Beyrut, ts., II, 233-234, 324-334). Hasan-ı Basrî'ye bunlardan başka el-Ḳırâʾe, Nüzûlü'l-Ḳurʾân, Kitâbü'l-ʿAded fi'l-Ḳurʾân, Risâle fi't-tekâlîf ve Kitâbü'l-İḫlâṣ (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 265) gibi risâleler de nisbet edilmektedir (Ebû Nuaym, I, 134; Sezgin, I, 592-593).

BİBLİYOGRAFYA: Hasan el-Basrî, ez-Zühd (nşr. M. Abdürrahîm), Kahire 1991; a.mlf., Tefsîrü'l-Ḥasan el-Baṣrî (nşr. M. Abdürrahîm), Kahire, ts. (Dârü'l-Hadîs), nâşirin mukaddimesi, I, 3-57; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 156, 169, 175; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Ömerî), s. 280; Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn, I, 63-66, 211; II, 28; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Sâvî), s. 194; Taberî, Câmiʿu'l-beyân, Kahire 1374, XXI, 30; Kelâbâzî, et-Taʿarruf, s. 59, 87; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 202; Ebû Nuaym, Ḥilye, II, 131-134, 147; Şerîf el-Murtazâ, el-Emâlî, Kahire 1954, I, 106; Ebû Tâlib el-Mekkî, Ḳūtü'l-ḳulûb, Kahire 1961, I, 31, 305; İbn Hazm, el-Faṣl, III, 7, 273, 283; V, 21; Hücvîrî, Keşfü'l-mahcûb (Uludağ), s. 179-181; Kuşeyrî, Risâle (Uludağ), s. 179-181; Gazzâlî, İḥyâʾ, Kahire 1939, I, 68, 70; Şehristânî, el-Milel, Beyrut 1975, I, 47, 48; Attâr, Tezkiretü'l-evliyâ (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 69-85; İbnü'l-Cevzî, el-Ḥasan el-Baṣrî, Kahire 1350/1931; a.mlf., Kitâbü'l-

Ḳuṣṣâṣ ve'l-müẕekkirîn, Beyrut 1986, s. 70; a.mlf., Ṣıfatü'ṣ-ṣafve, III, 233; a.mlf., Zâdü'l-mesîr, VII, 446; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Kahire 1348, III, 193; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 69; İbn Teymiyye, Mecmûʿu fetâvâ, XIII, 244; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 71; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 563-588; İbnü'l-Murtazâ, Ṭabaḳātü'l-Muʿtezile, s. 18-24; Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî, Kahire 1966, I, 203; Şa'rânî, eṭ-Ṭabaḳāt, I, 29; Münâvî, el-Kevâkib, I, 96; L. Massignon, Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane, Paris 1922, s. 152-179; Ahmed Zekî Safvet, Cemheretü resâʾili'l-ʿArab, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-ilmiyye), II, 233-234, 324-334; Brockelmann, GAL, I, 66, 102; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 265; Zekî Mübârek, et-Taṣavvufü'l-İslâmî, Kahire 1954 , II, 11; Ma'sûm Ali Şah, Ṭarâʾiḳ, II, 57, 75; Sezgin, GAS, I, 591-593; İsmail Cerrahoğlu, Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller, Ankara 1968, s. 157, 159; Abdurrahman Bedevî, Târîḫu't-taṣavvufi'l-İslâmî, Küveyt 1978, s. 152; Ali Sâmî en-Neşşâr, Neşʾetü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm, Kahire 1978, III, 128-137; Etem Levent, Hasan-ı Basrî ve Tefsîr İlmindeki Yeri, (doktora tezi, 1978, AÜ İlâhiyat Fakültesi), s. 83-84; Şeybî, eṣ-Ṣıla, I, 313; M. Celâl Şeref, Dirâsât fi't-taṣavvufi'l-İslâmî, Beyrut 1984, s. 68; Ahmed İsmâil el-Basît, el-Ḥasan el-Baṣrî: müfessiren, Amman 1985; Süleymân el-Bevvâb, Miʾe evâʾil mine'r-ricâl, Şam 1985; M. Revvâs Kal'acî, Mevsûʿatü fıḳhi'l-Ḥasan el-Baṣrî, I-II, Beyrut 1989; Hâşim Ma'rûf el-Hasenî, Taṣavvuf u Teşeyyuʿ, Meşhed 1369 hş., s. 459; Ahmed Halîl Cum'a, Nisâʾ min ʿaṣri't-tâbiʿîn, Beyrut 1412/1992, I, 161-167; M. Mustafa el-A'zamî, İslâm Fıkhı ve Sünnet (trc. Mustafa Ertürk), İstanbul 1996, s. 154-157; Bustânî, DM, VII, 44; H. Ritter, "Hasan Basrî", İA, V/1, s. 315-316; a.mlf., "Ḥasan al-Baṣrī", EI² (İng.), III, 247.

Süleyman Uludağ

Literatür. Çeşitli tabakat ve tarih kitaplarında, tasavvuf ve mezhepler tarihi kaynaklarında hayatı, eserleri ve görüşleriyle ilgili dağınık bilgiler bulunan Hasan-ı Basrî hakkında klasik dönem müelliflerinden Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) tarafından el-Ḥasan el-Baṣrî adı altında müstakil bir eser kaleme alınmıştır. Hasan es-Sendûbî'nin geniş bir mukaddimesiyle birlikte yayımlanan bu eseri (Kahire 1350/1931) Mustafa Kaya Velîler Serdarı Hasan Basrî adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1992). Hasan-ı Basrî, son dönem araştırmacılarının ilgisini daha çok çekmiş bulunmaktadır. İhsan Abbas'ın el-Ḥasan el-Baṣrî: sîretühû ve şaḫṣiyyetühû, teʿâlîmühû ve ârâʾühû (Beyrut 1952), Muslih Seyyid Beyyûmî'nin el-Ḥasan el-Baṣrî min ʿamâliḳati'l-fikr ve'z-zühd ve'd-daʿve fi'l-İslâm (Kahire 1404/1984, 2. bs.), Osman Erkmen'in Büyük Velî Hasan-ı Basrî Hazretleri ve Hikmetli Sözleri (Ankara 1978), Mustafa Saîd el-Hın'ın el-Ḥasan b. Yesâr el-Baṣrî: el-ḥakîmü'l-vâʿiẓ ez-zâhidü'l-ʿâlim (Dımaşk 1416/1995), Abdullah b. Muhammed Ahmed ez-Zehrânî'nin el-Ḥasan el-Baṣrî ve menhecühû fi'd-daʿve (yüksek lisans tezi, 1406, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad) adlı çalışmaları onunla ilgili belli başlı monografileri teşkil eder. Muhammed Abdürrahîm, onun Kur'an âyetleriyle ilgili yorumlarını çeşitli tefsirlerden derleyerek Tefsîrü'l-Ḥasan el-Baṣrî adıyla yayımlamıştır (I-II, Kahire, ts.). Ayrıca Ahmed İsmâil el-Basît el-Ḥasan el-Baṣrî müfessiren (Amman 1985), Etem Levent Hasan-ı Basrî ve Tefsîr İlmindeki Yeri (doktora tezi, 1978, AÜ İlâhiyat Fakültesi), Ömer Yûsuf Kemâl el-Ḥasan el-Baṣrî ve tefsîruh (doktora tezi, 1404/1984, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine), Şîr Ali Şâh Merviyyâtü'l-Ḥasani'l-Baṣrî fî tefsîri'l-Ḳurʾân (yüksek lisans tezi, 1408, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine) ve Sâhib Ebû Cenâh eẓ-Ẓavâhirü'l-luġaviyye fî ḳırâʾati'l-Ḥasan el-Baṣrî (Basra 1985) adlı eserleriyle Hasan-ı Basrî'nin tefsir ve kıraat yönünü incelemişlerdir. Diğer taraftan Ömer Abdülazîz el-Cuğbeyr el-Ḥasan el-Baṣrî ve

ḥadîs̱ühü'l-mürsel adlı kitabıyla (Amman 1407/1987) onun hadis ilmindeki, İbrâhim Ebû Sâlim de el-Ḥasan el-Baṣrî ve es̱eruhû fi'l-fıḳhi'l-İslâmî adlı çalışmasıyla (Kahire 1980) fıkıh ilmindeki yerini ortaya koymuş, Hasan-ı Basrî'nin fetvaları ve fıkhî hükümleri Muhammed Revvâs Kal'acî tarafından bir araya getirilerek Mevsûʿatü fıḳhi'l-Ḥasan el-Baṣrî adı altında neşredilmiştir (I-II, Beyrut 1409/1989).

Hasan-ı Basrî'yi çeşitli yönleriyle ele alan pek çok ilmî makale arasında şunlar zikredilebilir: Hans Heinrich Schaeder, "Ḥasan al-Başrī. Studien zur Frühgeschichte des Islam" (Isl., XIV [1925], s. 1-75); Gotthelf Bergsträsser, "Die Koranlesung des Hasan von Basra" (St.I, II [1926], s. 11-57); Helmut Ritter, "Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit: I Ḥasan el-Başrī" (Isl., XXI [1933], s. 1-83); Julian Obermann, "Political Theology in Early Islam, Ḥasan al-Başrī's treatise on qadar" (JAOS, LV [1935], s. 138-162); R. Demonts, "Notes sur une parole d'Al-Ḥasan al-Başrī" (BIFAO, XXXVIII [1939], s. 205-216); Michael Schwarz, "The Letter of al-Hasan al-Basrī" (Oriens, XX [1967], s. 15-30); Robert Caspar, "Un mystique engagé dans le cité: Ḥasan al-Başrī (IBLA, XXX [1967], sy. 117, s. 35-65); Osman Karadeniz, "Hasan el-Basrî ve Kelâmî Görüşleri" (DÜİFD, II [1985], s. 135-156); Abdullah Aydınlı, "Hasan Basrî Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri" (EAÜİFD, sy. 8 [1988], s. 91-113); Semîr Şerîf Sittîtiyye, "Taḥlîlü'ẓ-ẓavâhiri'ş-şavtiyye fî ḳırâʾati'l-Ḥasan el-Başrî" (Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-ʿArabiyye, sy. 8 [Dubai 1415/1994], s. 179-208).

DİA

Hadis İlmindeki Yeri. Hasan-ı Basrî Abdurrahman b. Semüre, Hakem b. Amr, İmrân b. Husayn, Ebû Hüreyre, Semüre b. Cündeb, Abdullah b. Ömer b. Hattâb, Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerden doğrudan hadis alıp naklederken Hz. Ali, Ümmü Seleme, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Abdullah b. Amr gibi birçok sahâbîden de hadis almadığı halde aradaki râviyi zikretmeksizin rivayette bulundu. Kendisinden Bekir b. Abdullah el-Müzenî, Katâde b. Diâme, Eyyûb es-Sahtiyânî, Atâ b. Sâib, Ebû Bürde Büreyd b. Abdullah, Humeyd et-Tavîl, Abdullah b. Avn gibi âlimler hadis rivayet ettiler. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Hasan-ı Basrî'nin, doğrudan Hz. Peygamber'den veya aradaki râviyi düşürerek bazı sahâbîlerden duymuş gibi (İbn Ebû Hâtim, el-Merâsîl, s. 31-44) naklettiği hadislerin sıhhati konusunda münekkitler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bir kısım âlimler, onun güvenilir-zayıf ayırımı yapmaksızın herkesten rivayette bulunduğu gerekçesiyle (Fesevî, II, 35-36, 239-240; İbn Receb el-Hanbelî, I, 287-291) bu tür rivayetlerinin sahih kabul edilemeyeceğini belirtmişlerdir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Ebû Zür'a er-Râzî ise Hasan-ı Basrî'nin bu rivayetlerinden birkaçı hariç diğerlerinin, Kur'an ve sahih sünnetle desteklenmesi veya başka tariklerden muttasıl olarak rivayet edilmesi sebebiyle zayıf olmayacağını söylemişlerdir. Ali b. Medînî de bu tür rivayetlerden güvenilir râviler tarafından

nakledilenlerin çoğunun sahih olduğunu kabul etmiştir (İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, II, 266). Hadis tenkitçilerinin güvenilirliğinde ittifak ettikleri Hasan-ı Basrî'nin, insanlar arasında güven duygusunun yaygın olduğu bir dönemde yaşaması sebebiyle isnadda yer alan râviyi zikretmeyi gerekli görmediği anlaşılmaktadır. Onun tek râvi vasıtasıyla aldığı rivayetlerde râvi adını zikretmesi, iki veya daha fazla râvi yoluyla aldığında ise hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den nakletmesi (İbn Receb el-Hanbelî, I, 285-286), ayrıca bu rivayetlerin başka tariklerden de gelmesi (Ömer Abdülazîz el-Cuğbeyr, s. 276-300, 355-356) bunların zayıf olmadığı görüşünü desteklemektedir.

Hasan-ı Basrî'nin tenkit edilen bir yönü de tedlîs* yapmasıdır. Zehebî, onun "haddesenâ" lafzı ile naklettiklerinde güvenilir olduğunu (Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 483), görüşmediği kimselerden "an" lafzı ile yaptığı rivayetlerde ise tedlîs yaptığını ve bunların delil teşkil etmeyeceğini (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 72) söylemiştir. Ancak edâ sigalarının belirli rivayet metotlarına delâlet etmek üzere kullanımının yaygınlaşmadığı (Yücel, s. 80) bir dönemde yaşaması ve hadisi çoğunlukla sahâbeden alması sebebiyle Hasan-ı Basrî'nin tedlîslerinin rivayetlerini olumsuz şekilde etkileyecek durumda olmadığını söylemek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA:İclî, eṣ-Ṣiḳāt, s. 113; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, II, 32-54, 239-240; Tirmizî, Kitâbü'l-ʿİlel (el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ içinde), İstanbul 1413/1992, V, 754; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 40-42; a.mlf., el-Merâsîl (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah Kūcânî), Beyrut 1412/1992, s. 31-44; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, VI, 95-127; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 563-588; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 483; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 71-72; Alâî, Câmiʿu't-taḥṣîl fî aḥkâmi'l-merâsîl (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Beyrut 1407/1986, s. 162-166; İbn Receb el-Hanbelî, Şerḥu ʿİleli't-Tirmiẕî (nşr. Nûreddin Itr), [baskı yeri yok] 1398/1978, I, 275, 285-291; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, II, 263-270; a.mlf., Taʿrîfü ehli't-taḳdîs bi-merâtibi'l-mevṣûfîne bi't-tedlîs (nşr. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî), Riyad 1413/1993, s. 102; Ömer Abdülazîz el-Cuğbeyr, el-Ḥasan el-Baṣrî ve ḥadîṣühü'l-mürsel, Amman 1412/1992, s. 276-300, 346-356; Ahmet Yücel, Hadîs Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Üç Asır, İstanbul 1996, s. 80; Abdullah Aydınlı, "Hasan Basrî Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri", EAÜİFD, sy. 8 (1988), s. 91-113. XI, 519.

M. Yaşar Kandemir

İBN SÎRÎN (ابن سيرين) Ebû Bekr Muhammed b. Sîrîn el-Basrî (ö. 110/729) Rüya tabiriyle tanınan hadis ve fıkıh âlimi, tâbiî.

---

34 (654) yılında Basra'da dünyaya geldi. 31 (651) veya 33'te (653) doğduğu da kaydedilir. İran'ın Cercerâyâ kasabasından olan babası Sîrîn, Hâlid b. Velîd'in Aynüttemr'i fethi esnasında elde edilen esirler arasında bulunuyordu. Enes b. Mâlik kendi payına düşen Sîrîn'i mükâtebe usulüyle âzat etti. Annesi Safiyye de Hz. Ebû Bekir'in âzatlısıdır. Otuz sahâbe ile görüştüğü kaydedilen İbn Sîrîn Huzeyfe b. Yemân, Zeyd b. Sâbit, Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib, İmrân b. Husayn, Ebû Hüreyre gibi sahâbîlerden, Abîde es-Selmânî ve Kādî Şüreyh gibi tâbiîlerden ilim tahsil etti. Kendisinden Şa'bî, Katâde b. Diâme, Eyyûb es-Sahtiyânî, Âsım el-Ahvel, Abdullah b.

Avn, İbn Ebû Arûbe, Hâlid el-Hazzâ ve Evzâî başta olmak üzere birçok âlim faydalandı. Geçimini ticaretle sağlayan İbn Sîrîn, bir rivayete göre satın aldığı zeytin yağının içine fare düşmesi üzerine yağın hepsini dökünce borcunu ödeyemedi ve bu sebeple hapse atıldı. Abdullah b. Zübeyr döneminde hac görevini ifa etti. 9 Şevval 110 (15 Ocak 729) tarihinde vefat eden İbn Sîrîn'in 40.000 dirhem borcu oğlu Abdullah tarafından ödendi. İbn Sîrîn'in yumuşak huylu, mütevazi, cömert ve takvâ sahibi bir kimse olduğu kaydedilmektedir. Kardeşleri Yahyâ, Ma'bed, Enes ve Hafsa da güvenilir râvilerdendir.

"İmam, hâfız" gibi unvanlarla anılan İbn Sîrîn tefsir, şiir ve hesap bilgisiyle de meşhur olmakla birlikte ilmî şahsiyetinde hadisçilik ve fıkıh ağır basar. Hadislerin güvenilir râvilerden alınması hususunda titiz davranan İbn Sîrîn'in güvenilir bir muhaddis olduğunda ittifak edilmiş, rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Onun fıkhî meselelerle ilgili görüşlerini Ahmed b. Mûsâ b. Hâsir es-Sehlî, Fıḳhü'l-İmâm Muḥammed b. Sîrîn fi'l-muʿâmelât adıyla hazırladığı doktora ça-lışmasında bir araya getirmiştir (1415, Mekke, Câmiatü Ümmi'l-kurâ külliyyetü'ş-şerîati'l-İslâmiyye).

İlk dönemlerde daha çok muhaddis ve fakih olarak tanınan İbn Sîrîn'in sonraki yüzyıllarda ilk rüya tabircilerinden biri olarak anılması dikkat çekmektedir. İbn Sa'd, Halîfe b. Hayyât, Ahmed b. Hanbel ve Hatîb el-Bağdâdî onun rüya tabirciliğinden hiç söz etmezken Buhârî ("Taʿbîrü'r-rüʾyâ", 10, 12, 19, 26), Müslim ("Rüʾyâ", 6), Câhiz ve Ebû Nuaym konuyla ilgili rivayetlerine yer verirler. İbn Hallikân rüya tabiri konusunda geniş bilgisi olduğuna (Vefeyât, IV, 182), birkaç rüya tabirinden örnek veren Zehebî de bu husustaki kabiliyetine (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 614, 617-618) işaret eder. İbn Haldûn, İbn Sîrîn'in bu alanda en meşhur âlimlerden biri olduğunu, tabircilikle ilgili kurallarının nesilden nesile nakledilegeldiğini belirtir (Muḳaddime, s. 462). İlk kaynaklar, İbn Sîrîn'in rüya tabiriyle ilgili eser yazıp yazmadığı hususunda bilgi vermemekle birlikte İbnü'n-Nedîm onun Taʿbîrü'r-rüʾyâ, Rûdânî de ʿİbâretü'r-rüʾyâ adlı bir eseri olduğunu kaydeder. Bu konuda kendisinden bazı rivayetler nakledilse de hadislerin yazılmasına bile karşı çıkan İbn Sîrîn'in rüya tabirine dair kitap yazması düşünülemez (Abdülhay el-Kettânî, I, 143; Fahd, s. 70; EI² [İng.], III, 948). Sonraki dönemlerde derlenen farklı isimlerdeki bazı rüya tabiri mecmualarının (Sezgin, I, 633-634) ona nisbet edilmesi, bir tâbiîn âliminin ilmî otoritesinden faydalanma gayretinden kaynaklanmış olmalıdır (EI² [İng.], III, 948). Nitekim bu mecmuaların bir kısmında İbn Sîrîn'den sonra yaşamış kimselerin adları da geçmektedir. Bu eserlerin başlıcaları şunlardır: 1. Taʿbîrü'r-rüʾyâ (Kahire 1281, 1297, 1298, 1301, 1303, 1304, 1305, 1309, 1961; İstanbul 1304). 2. Tefsîrü'l-aḥlâmi'l-kebîr (Kahire 1963; Beyrut 1402/1982, 1403/1983, 1993 [nşr. Züheyr Şefîk el-Kubbî], 1418/1997). 3. Münteḫabü'l-kelâm fî tefsîri'l-aḥlâm (bazı baskıları Abdülganî en-Nablusî'nin Taʿtîrü'l-enâm fî taʿbîri'l-menâm adlı eseriyle birlikte, Bulak 1284, 1294, 1296; Kahire 1301, 1302, 1304, 1306, 1307, 1316, 1320, 1324, 1329, 1940,

1373/1953; Bombay 1296; Leknev 1874; I-II, Tunus 1984). 4. Kitâbü'l-Kelâm fî tefsîri'l-aḥlâm (Beyrut 1963, Abdülganî en-Nablusî'nin eseriyle birlikte). 5. Tefsîrü aḥlâmi't-tefâʾül (nşr. Abdülhafîz Beydûn, Beyrut 1410/1990). 6. Tefsîrü aḥlâmi't-teşâʾüm (nşr. Abdülhafîz Beydûn, Beyrut 1410/1990). 7. Ḳāmûsü'l-aḥlâm: Tefsîrün ebcedî li'r-rüʾya'l-menâmiyye (Tunus 1988). 8. Tefsîrü'l-aḥlâm ve'r-rüʾyâ (Kahire 1976). 9. Tefsîrü'l-aḥlâm (nşr. Muhammed Abdülazîz el-Halâvî, Kahire 1994). 10. Külliyyât-ı Taʿbîr-i Ḫâb (İbn Sîrîn ve Dânyâl Peygamber, 3. bs., Tahran 1364/1985).

İbn Sîrîn'e nisbet edilen rüyâ tabirleri Ida Zilio Grandi tarafından İtalyanca'ya (Il libro del sogno veritiero, Torino 1992), Muhammed M. el-Akīlî (Ibn Seerin's Dictionary of Dreams According to Islamic Inner Traditions, Philadelphia 1992) ve Âişe Bewley (The Interpretation of Dreams, London 1994) tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. Muhammed Bâkır Kındîl, İbn Sîrîn'in yorumlarında rüya, dil ve bilinç altı ilişkisini incelemiştir ("el-Luġa ve'l-ḥulm ʿinde İbn Sîrîn", el-Bâḥiṯ, I/3 [Paris 1978], s. 40-69).

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "Taʿbîrü'r-rüʾyâ", 10, 12, 19, 26; a.mlf., et-Târîḫu'l-kebîr, I, 90-92; Müslim, "Rüʾyâ", 6; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 193-206; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), I, 502; Ahmed b. Hanbel, Kitâbü'z-Zühd (nşr. Muhammed Celâl Şeref), İskenderiye 1984, s. 277-282; Câhiz, Kitâbü'l-Ḥayevân, I, 271; IV, 269, 368; VII, 191; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, III, 54-64; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 280-281; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Kahire, ts. (Matbaatü'l-istikā-me), s. 453; Ebû Nuaym, Ḥilye, II, 263-282; Ha-tîb, Târîḫu Baġdâd, V, 331-338; İbnü'l-Cevzî, Ṣıfatü'ṣ-ṣafve (nşr. Mahmûd Fâhûrî), Beyrut 1399/1979, III, 241-248; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, IV, 176; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 181-183; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXV, 344-354; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 606-622; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 77-78; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 101-120, s. 239-249; İbn Haldûn, Muḳaddime (nşr. Dervîş el-Cüveydî), Beyrut 1416/1996, s. 462; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 214-217; Rûdânî, Ṣılatü'l-ḫalef bi-mevṣûli's-selef (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1408/1988, s. 306; Serkîs, Muʿcem, I, 126-127; Sezgin, GAS, I, 633-634; G. H. A. Juynboll, Muslim Tradition, Cambridge 1985, s. 55, 178; Abdülhay el-Kettânî, et-Terâtîbü'l-idâriyye (Özel), I, 141-144; Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî v.dğr., Mevsûʿatü ricâli'l-kütübi't-tisʿa, Beyrut 1413/1993, III, 378; T. Fahd, Etudes d'histoire et de civilisation islamiques, İstanbul 1997, s. 41, 70-71, 112-113; a.mlf., "Ibn Sīrīn", EI² (İng.), III, 947-948; Nâsır Güzeşte, "İbn Sîrîn", DMBİ, III, 734-736.

Ahmet Yücel

BİLÂL b. SA'D بلال بن سعد Ebû Amr Bilâl b. Sa'd b. Temîm es-Sekûnî ed-Dımaşkī (ö. 110/728 [?])Tâbiîn nesli âbid, zâhid ve muhaddislerinden.

Dımaşk'ta doğdu ve orada yetişti. Sahâbî olan babası Sa'd b. Temîm'i Hz. Peygamber'in okşayıp dua ettiği rivayet edilmektedir. Bilâl'in hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Bütün ilk zâhidler gibi hüznü neşesine galip bir kişi idi. Bu sebeple kaynakların çoğunda kendisinden "Dımaşk halkının Hasan-ı Basrî'si" diye söz edilir. Ayrıca gür ve güzel sesi, etkili vaazlarıyla tanınmıştır. Dımaşk'ta imamlık ve vâizlik yapardı. Namaz için tekbir aldığında sesinin şehrin çevre köylerinden duyulduğu rivayet edilir. Evzâî, "Ben Bilâl b. Sa'd'ın vaazını dinledim; ondan daha etkili konuşan bir vâiz duymadım" der (bk. Ebû Nuaym, V, 222). Vaaz ve nasihatlarında özellikle

Kitap ve Sünnet'e bağlılık, ibadetin önemi, cehennem korkusu, ihlâs ve samimiyet, ölüm kaygısı, zühd ve kanaat gibi konulara ağırlık verir, vaazlarını kıssalarla da süslerdi. Bu sebeple kaynaklarda "kassâs" diye de anılır.

Bilâl b. Sa'd dinî konularda re'y*e şiddetle karşı çıkmıştır. Ebû Nuaym onun, "Bir zamanlar insanların birbirlerini namaz, oruç, zekât, hayır yapma, iyiliği emretme, kötülükten sakındırma gibi sâlih amellere özendirdiklerini görmüştüm. Şimdi onlar birbirlerini re'ye teşvik ediyorlar" dediğini nakleder (Hilye, V, 224). Ancak o re'yi, "Allah'ın kitabını ve Peygamber'in sünnetini bırakarak kendi görüşüne göre amel etmek" şeklinde tarif ederek (a.g.e., V, 229) karşı olduğu re'yin, dinî konularla ilgili hususlarda Kur'an ve Sünnet'e aykırı şekilde şahsî görüşlere önem vermek olduğunu tasrih etmiştir.

İbn Sa'd, İbn Hibbân gibi münekkitler Bilâl b. Sa'd'ın sika* bir râvi olduğunu kaydederler. Babasından başka Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah, Ebü'd-Derdâ ve Muâviye gibi sahâbîlerden hadis nakletmiş, kendisinden de Evzâî, Abdullah b. Alâ b. Zebr, Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir ile Saîd b. Abdülazîz az sayıda hadis rivayet etmişlerdir.

Kaynaklarda herhangi bir eserine rastlanmamakla birlikte tabakat kitaplarında ona isnat edilen nasihat ve mev'iza türünden sözler geniş yer tutar.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, VII, 461; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, II, 108; el-Cerh ve't-taʿdîl, II, 398; Ebû Nuaym, Hilye, V, 221-234; İbnü'l-Cevzî, Kitâbü'l-Kussâs ve'l-müzekkirîn (nşr. ve trc. M. L. Swartz), Beyrut 1986, s. 84-85; İbn Manzûr, Muhtasaru Târîhi Dımaşk, V, 268-273; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, IV, 291-296; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, V, 90-92; İbn Hacer, el-İsâbe (Bicâvî), III, 48-49.

Hasan Kâmil Yılmaz

AVN b. ABDULLAH عون بن عبد الله Ebû Abdillâh Avn b. Abdillâh b. Utbe b. Mes'ûd el-Hüzelî el-Kûfî (ö. 110/728 [?]) İlk devir âbid*lerinden, muhaddis tâbiî.

Aslen Medineli olup Medine'nin yedi meşhur fakihinden (fukahâ-i seb'a*) Ubeydullah b. Abdullah'ın kardeşidir. Medine'den Kûfe'ye hicret ederek orada ibadet ve takvâsıyla tanındı. Bir ara Mürcie mezhebinin görüşlerini benimsediyse de sonradan vazgeçti. Halife Ömer b. Abdülazîz'in ilgisine mazhar olarak onunla sohbetlerde bulundu. Kaynaklarda, zenginlerle düşüp kalmaktan çok fakirlere yakın olmayı tercih ettiği rivayet edilen Avn'ın 20.000 dirhemden fazla olan servetini fakirlere dağıttığı nakledilir.

Rivayetleri Müslim'in Sahîḥ'i ile dört meşhur Sünen'de yer alan Avn, babası Abdullah, kardeşi Ubeydullah, Saîd b. Müseyyeb, İbn Abbas ve Ebû Hüreyre gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Onun Hz. Âişe ile Ebû Hüreyre'den olan rivayetlerinin mürsel* olduğu söylenmektedir. İshak b. Yezîd el-Hüzelî, Mis'ar b. Kidâm gibi âlimler de kendisinden rivayette bulunmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 313; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VII, 13-14; Ebû Nuaym, Hilye, IV, 240-272; İbnü'l-Cevzî, Sıfatü's-safve, III, 100-104; Nevevî, Tehẕîb, II, 41; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 103-105; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VIII, 171; Şa'rânî, eṭ-Ṭabaḳāt, I, 36.

Hasan Kâmil Yılmaz

ATIYYE el-AVFÎ عطيّة العوفي Ebü'l-Hasen Atıyye b. Sa'd b. Cünâde el-Avfî el-Cedelî (ö. 111/729-30) Kûfeli muhaddis ve müfessir, tâbiî.

Doğduğu zaman babası, o sırada Kûfe'de bulunan Hz. Ali'ye gitti ve bir oğlunun dünyaya geldiğini söyleyerek ona ad koymasını rica etti. Hz. Ali de, "Bu Allah'ın bir atıyyesidir" diyerek adını Atıyye koydu. Gençlik ve tahsil dönemi hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hüreyre, İbn Abbas, İbn Ömer, Zeyd b. Erkam ve İkrime gibi sahâbîlerden hadis tahsil etti. Kendisinden de oğulları Hasan ve Ömer ile A'meş, Haccâc b. Ertât, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Leylâ ve Mutarrif b. Tarîf gibi önemli şahsiyetler rivayette bulundular. Hadis konusundaki güvenilirliği tartışılmıştır. Ahmed b. Hanbel ve Nesâî onun zayıf olduğunu, Ebû Hâtim ve Yahyâ b. Maîn ise zayıf olmakla beraber hadislerinin değerlendirmeye tâbi tutmak maksadıyla yazılabileceğini söylemişler, Buhârî el-Edebü'l-müfred'inde, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce de sünenlerinde onun rivayetlerine yer vermişlerdir. Hakkında söylenenlerin tamamı dikkate alınınca onun zayıf bir râvi olduğu anlaşılmaktadır. Hocası Kelbî'nin künyesi Ebü'n-Nadr olduğu halde ona kendiliğinden Ebû Saîd künyesini vermesi ve ondan duyduğu tefsirle ilgili bilgileri diğer hocası Ebû Saîd el-Hudrî'den naklediyormuş intibaını vererek tedlîs* yapması, güvenilirliğini kaybetmesinin başlıca sebeplerinden biri olmalıdır. Siyasete de karışmış olan Atıyye, Hz. Ali taraftarı olarak İbnü'l-Eş'as'ın maiyetinde Haccâc'a karşı savaştı. İbnü'l-Eş'as yenilince İran içlerine kaçtıysa da yakalandı. Haccâc, Muhammed b. Kasım es-Sekafî'ye Atıyye'yi sorgulamasını, Hz. Ali'ye lânet ettiği takdirde serbest bırakmasını, aksi halde 400 kırbaç vurduktan başka saç ve sakalını da kazıtmasını emretti. Atıyye, Hz. Ali'ye hakaret etmediği için Haccâc'ın istediği şekilde cezalandırıldı. Daha sonra Horasan'a geçti. Ömer b. Hübeyre'nin Irak valisi olması üzerine ondan izin alarak Kûfe'ye döndü, vefatına kadar orada yaşadı. Onun Hz. Ali'yi bütün ashaba üstün tutan bir Şiî olduğu da söylenmektedir.

Atıyye el-Avfî'nin bir tefsiri bulunduğu ve Hatîb el-Bağdâdî gibi bazı âlimlerin onu rivayet etme icâzetine sahip olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Ayrıca Taberî'nin, Tefsîr'inde ondan 1560 yerde söz etmesi (Sezgin, I, 30), günümüze kadar gelmeyen bu eserin ilmî değeri ve önemi konusunda bir fikir vermektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakāt, VI, 304; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VII, 8-9; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 518, 624; el-Cerh ve't-taʿdîl, VI, 382-383; İbn Adî, el-Kâmil, V, 2007; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 79-80; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 325-326; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 224-226; Sezgin, GAS, I, 30; W. Montgomery Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri (trc. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 60.

İsmail L. Çakan

MEKHÛL b. EBÛ MÜSLİM (مكحول بن أبي مسلم) Ebû Abdillâh Mekhûl b. Ebî Müslim Şehrâb b. Şâzel eş-Şâmî ed-Dımaşkī el-Hüzelî (ö. 112/730) Tâbiîn fakihi.

Künyesi Ebû Müslim ve Ebû Eyyûb olarak da zikredilmektedir (İbn Mâkûlâ, V, 1; Mizzî, XXVIII, 468). Kaynakların çoğu, Mekhûl'ün Kâbil kökenli bir aileye mensup âzatlı bir köle olduğunda birleşmektedir. Rivayete göre Saîd b. Âs, Mekhûl'ü Hüzeyl kabilesinden bir kadına bağışlamış, bu kadın da onu Mısır'da âzat etmiştir. Mekhûl Mısır'da başladığı ilmî çalışmalarını Irak, Hicaz ve Şam'da sürdürdü, sahâbe ve tâbiînin âlimlerinden faydalandı. Onun hangi sahâbîlerden hadis dinlediği hususunda farklı rivayetler bulunmakla beraber Enes b. Mâlik, Vâsile b. Eska' ve Ebû Hind ed-Dârî ile görüştüğü ve onlardan hadis rivayet ettiği konusunda ittifak vardır. Mekhûl'ün Hz. Âişe, Übey b. Kâ'b, Ubâde b. Sâmit, Ebû Hüreyre gibi sahâbîlerle Ebû Müslim el-Havlânî ve Mesrûk b. Ecda' gibi tâbiîlerden kendilerine ulaşmadığı halde rivayette bulunduğu kaydedilir. İbn Sa'd ve ona atfen diğer bazı âlimler tarafından, Hz. Peygamber'e veya karşılaşmadığı sahâbeye bir senedle ulaştırdığı müdelles rivayetleri sebebiyle zayıf sayılan Mekhûl'ü Rib'î b. Hırâş sadûk, İbn Hibbân, Ebü'l-Hasan el-İclî ve İbn Hacer el-Askalânî sika olarak nitelemiştir. Kütüb-i Sitte müelliflerinden Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Tirmizî ve Nesâî onun hadislerine yer vermiştir. Kendisinden hadis alanların başında Saîd b. Abdülazîz, Evzâî, Rebîa b. Ebû Abdurrahman, Haccâc b. Ertât, Humeyd et-Tavîl gelmektedir. Saîd b. Abdülazîz, Mekhûl'den rivayetlerinin çokluğu yanında onun hayatına dair kaydettiği bilgilerle de temayüz etmiştir.

Tâbiîn neslinin orta tabakasından sayılan Mekhûl, Saîd b. Abdülazîz'e göre akranı İbn Şihâb ez-Zührî'den üstündür. Dımaşk'ta döneminin en önde gelen fakihi kabul edilen Mekhûl'ün Muâz b. Cebel ve Ebü'd-Derdâ'nın vefatının ardından bölgedeki fıkhî faaliyetlerde merkezî bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Daha Abdülmelik b. Mervân zamanında (685-705) fetva vermekle meşgul olduğu kaydedilen Mekhûl, sahâbe neslinden sonra ilmi ve özellikle fıkhı temsil eden tâbiîler arasında sayılmaktadır.

Nitekim II. (VIII.) yüzyılın başlarında İslâmî ilimlerin merkezlerini sayan kaynaklar Basra'da Hasan-ı Basrî ve Medine'de Saîd b. Müseyyeb (veya Hicaz'da İbn Şihâb ez-Zührî) ile birlikte Dımaşk'ta Mekhûl'ün halkasını zikretmektedir. Fıkıh kaynaklarında kendisine atfedilen görüşler incelendiğinde özellikle Dımaşk'ta yaşayan sahâbeden rivayetleri ve bunlar hakkındaki yorumları ile bölgedeki fıkhî uygulamalara dair verdiği bilgiler dikkat çekmektedir (meselâ bk. İbn Kudâme, I, 247; II, 65). Kendisine yapılan kadılık tekliflerini geri çeviren Mekhûl'ün ölüm tarihi hakkında farklı kayıtlar bulunmakla birlikte yaygın rivayete göre 112 (730) yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir.

Mekhûl'ün Dımaşk'ta ortaya çıkan Kaderiyye düşüncesiyle ilişkisi hakkında çelişkili rivayetler bulunmaktadır. Önde gelen tâbiîn fakihleri arasında kader konusunu tartışan sayılı kişilerden biri olduğu söylenen Mekhûl'ün Kaderiyye taraftarlığı yapmasa da Emevî iktidarına yakın âlimleri tenkit ettiği, kelâm tartışmalarına katıldığı ve Gaylân ed-Dımaşkī gibi Kaderiyye önderleriyle ilişkilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Kendisinin kaderî olduğuna dair sözleri yalanladığı kaydedilen Mekhûl'ün (İbn Kuteybe, s. 453) Ebû Hüreyre'den, "Kaderîler bu ümmetin Mecûsîleridir" meâlinde müdelles bir hadis rivayet ettiği belirtilmektedir (İbn Ebû Âsım, I, 151; Dârekutnî, VIII, 289; ayrıca bk. Âcurrî, s. 191).

İbnü'n-Nedîm, birçok kaynakta rivayetlerine rastlanan Mekhûl'e Kitâbü's-Sünen fi'l-fıḳh ve Kitâbü'l-Mesâʾil fi'l-fıḳh adlı iki eser nisbet etmektedir. Şam bölgesinin ilim tarihine dair özgün bazı kaynakların müellifi olan Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, Tesmiyetü aṣḥâbi Mekḥûl adlı bir eser kaleme almıştır. Heyza' Nâsır Ahmed el-Berekâtî, Fıḳhü'l-İmâm Mekḥûl eş-Şâmî fi'ṭ-ṭahâre ve'ṣ-ṣalât muḳārenen bi-fıḳhi'l-eʾimmeti'l-erbaʿa adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (1414/1995, Câmiatü Ümmi'l-kurâ külliyyetü'ş-şerîa [Mekke]).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 287; VII, 230; Yahyâ b. Maîn, et-Târîẖ, II, 584; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), II, 794; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Vasiyyullah), I, 158, 233, 511, 536; II, 304, 400, 449; III, 280-281; Buhârî, et-Târîẖu'l-kebîr, VIII, 21-22; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 439; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 452-453; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîẖ (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Medine 1410/1990, II, 389, 399, 410; Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, Târîẖ (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kūcânî), Dımaşk 1980, tür.yer.; İbn Ebû Âsım, Kitâbü's-Sünne (nşr. M. Nâsırüddin el-Elbânî), Beyrut 1400/1980, I, 151; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 407-408; a.mlf., el-Merâsîl (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kūcânî), Beyrut 1402/1982, s. 211-213; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, V, 446-447; a.mlf., Meşâhîrü ʿulemâʾi'l-emṣâr (nşr. M. Fleischhammer), Wiesbaden 1959, s. 114; Âcurrî, eş-Şerîʿa (nşr. M. Hâmid el-Fıkī), Beyrut 1403/1983, s. 191; Dârekutnî, el-ʿİlel (nşr. Mahfûzürrahmân Zeynullah es-Silefî), Riyad 1412/1991, VIII, 289; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 283; Kādî Abdülcebbâr, Fażlü'l-iʿtizâl ve Ṭabaḳātü'l-Muʿtezile (nşr. Fuâd Seyyid), Tunus 1393/1974, s. 100-101, 230, 339; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim (nşr. Abdullah el-Leysî), Beyrut 1407/1987, II, 275-276; Ebû Nuaym, Ḥilye, V, 177-193; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, V, 1; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ (nşr. Halîl el-Meys), Beyrut, ts. (Dârü'l-kalem), s. 70; İbnü'l-Kayserânî, el-Cemʿ beyne ricâli'ṣ-Ṣaḥîḥayn, Beyrut 1405/1985, II, 526; İbn Asâkir, Târîẖu Dımaşḳ, LX, 197-234; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, eḍ-Ḍuʿafâʾ (nşr. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kādî), Beyrut 1406/1986, III, 138; İbn Kudâme, el-Muġnî (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh M. el-Hulv), Kahire 1412/1992, I, 247; II, 65; İbn Hallikân, Vefeyât, V, 270-272; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXVIII, 464-475; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 155-160; a.mlf., Dîvânü'ḍ-ḍuʿafâʾ ve'l-metrûkîn, Beyrut 1408/1988, II,

377; Alâî, Câmiʿu't-taḥṣîl fî aḥkâmi'l-merâsîl (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Beyrut 1407/1986, s. 285-286; İbnü'l-Irâkī, Tuḥfetü't-taḥṣîl fî ẕikri ruvâti'l-merâsîl (nşr. Abdullah Nevvâre), Riyad 1419/1999, s. 314-315; İbnü'l-Murtazâ, Ṭabaḳātü'l-Muʿtezile, s. 41; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, X, 289-293; Şa'rânî, eṭ-Ṭabaḳāt, I, 45; Münâvî, el-Kevâkib, I, 170; W. Montgomery Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (trc. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 84, 106, 135, 138.

Eyyüp Said Kaya

ATÂ b. EBÛ REBÂH عطاء بن أبي رباح Ebû Muhammed Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kureşî (ö. 114/732) Tâbiîn devri Mekke fıkıh mektebinin tanınmış temsilcisi, muhaddis ve müfessir.

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Atâ, Nübye asıllı bir aileden olup Yemen'in Cened şehrinde dünyaya geldi. Kaynaklarda Hz. Ömer veya Hz. Osman'ın hilâfeti sırasında (bazılarına göre 27/647 yılında) doğduğuna dair rivayetler vardır. Mekke'ye çok küçük yaşta giden ve orada pek çok sahâbîden ilim öğrenen Atâ, Mekkeli Benî Fihr veya Cumah ailesinin mevlâ*sı idi. Bizzat kendisi, görüştüğü ve kendilerinden hadis rivayet ettiği sahâbî sayısının 200'e vardığını söylemektedir. Bunlar arasında İbn Abbas, İbn Ömer, Âişe, Câbir b. Abdullah, Muâviye, Abdullah b. Zübeyr ve Ebü'd-Derdâ gibi sahâbenin önde gelenleri bulunmaktadır. Kendisinden hadis rivayet eden ve ilim tahsilinde bulunanlar arasında da Mücâhid, İbn Cüreyc, Ebû Hanîfe, Evzâî, Zührî, Amr b. Dînâr, İbn Ebû Leylâ ve daha birçok tanınmış tâbiîn devri âlimi vardır. Atâ, Emevî hânedanına karşı halifeliğini ilân eden Abdullah b. Zübeyr'in mücadele yıllarında onun safında yer almış ve bir çarpışma sırasında kılıç darbesiyle bir eli kesilmiştir. Biri daha önce kör olan gözlerinden diğeri de hayatının sonlarına doğru görmez olmuş ve 732 tarihinde Mekke'de vefat etmiştir. Kaynaklarda vefat tarihinin 733 olduğuna dair rivayetler de vardır. Doğum tarihiyle ilgili farklı bilgiler sebebiyle, öldüğünde yaşının seksen sekiz veya 100 olduğu söylenmektedir.

Hicaz fıkıh mektebinin teşekkülünde önemli bir yeri olan Atâ b. Ebû Rebâh, İbn Abbas gibi büyük bir sahâbî tarafından, "Ey Mekke halkı! Atâ gibi bir zat aranızdayken niçin benim etrafımda toplanıyorsunuz?" sözleriyle övülmüştür. Aynı ifade kaynaklarda İbn Ömer'e de atfedilmektedir. Atâ'nın ilim, ahlâk ve faziletteki üstünlüğü Ebû Hanîfe, İbn Cüreyc, Katâde, Evzâî, Ebû Ca'fer el-Bâkır ve onun devrinde yaşamış birçok meşhur ilim adamı tarafından da dile getirilmiştir. İbn Abbas'tan sonra Mescid-i Harâm'da öğretim kürsüsüne Atâ oturmuş ve Mekke'de halkın fetva mercii olmuştur. Kaynaklarda özellikle hac konularında zamanının en yetkili fıkıh âlimi olarak zikredilir. Kendisinden nakledilen fıkhî görüşlerden, devrinde yaşamış birçok âlim gibi onun da nas bulunmayan konularda gerektiğinde kendi ictihadıyla (re'y) hüküm verdiği anlaşılmaktadır. Mekke'de büyümesi, ilk hadis ve fıkıh tahsilini orada yapmış olması sebebiyle İmam Şâfiî'nin Atâ'nın şahsî

görüşlerinden daha çok etkilendiği söylenebilir (Beyhakī, I, 501; İbn Kayyim, IV, 156).

Kaynakların tefsire dair eser sahibi olduğunu kaydettikleri Atâ'nın tefsirle ilgili rivayetleri çeşitli isnadlarla Abdürrezzâk, Süfyân es-Sevrî ve Taberî gibi ilk müelliflerin tefsirlerine girmiştir. Diğer taraftan, garîbü'l-Kur'ân*la ilgili açıklamalar konusunda pek çok eser ve risâledeki rivayetler onun vasıtasıyla İbn Abbas'a kadar ulaşmaktadır. Tefsire dair Atâ'dan gelen rivayetlerde, ilk devirdeki tefsir anlayışı saf ve sade bir şekilde nakledilmekte ve dil inceliklerinden çok mânaya önem verilerek ilâhî maksadın anlaşılmasına yönelik bir gayret görülmektedir. Özellikle garîb kelimelere getirilen açıklıklar, âyetlerdeki fıkhî hükümlerin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

Tanınmış hadis münekkitlerinden Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür'a ve İbn Hibbân'ın sika* olduğunu belirttikleri Atâ'nın başta Buhârî ve Müslim olmak üzere sahih hadis mecmualarında birçok rivayeti yer almaktadır. Bununla birlikte Atâ'nın rivayet ettiği mürsel* hadisler, Yahyâ b. Saîd, Ali b. Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi hadis âlimleri tarafından Saîd b. Müseyyeb ve Mücâhid gibi tâbiînin mürsellerine nisbetle zayıf kabul edilerek pek tercih edilmemiştir. Buna daha çok, Atâ'nın herkesten rivayette bulunması ve bu hususta fazla titizlik göstermemiş olması sebep gösterilmektedir. Bunun yanında, hayatının sonlarına doğru kendisinde unutkanlık meydana gelmesi sebebiyle İbn Cüreyc ve Kays b. Saîd gibi bazı talebeleri, duydukları isnadların karışmaması için artık ondan hadis yazmamışlardır. Bundan, J. Schacht'ın ileri sürdüğü gibi, Atâ'nın son zamanlarında bazı görüşlerinin önemini kaybettiği anlaşılmaz. Gerçekte J. Schacht, Hicaz fıkıh ekolünün önde gelen bir temsilcisi olan, gerek İbn Abbas ve İbn Ömer gibi sahâbîler gerekse birçok fıkıh ve hadis imamı tarafından ilmî kudret ve fazileti takdir edilen Atâ'nın otoritesi hususunda şüpheler uyandırmaya çalışmaktadır. Aynı müellif, herhalde Atâ'dan gelen rivayetlerin bütünü üzerinde tereddütler doğurmaya yönelik bir gayretle, onun re'y ile hüküm vermekten çekindiğine dair rivayetlerin uydurma olduğunu ileri sürer (EI² [Fr.], I, 752). Atâ'nın nas bulunmayan konularda kendi ictihadına göre hüküm vermiş olması, onun mesnetsiz re'yi kötülemesine ve ondan sakınmasına engel değildir. Nitekim re'y taraftarı olmakla bilinen birçok selef âliminden re'y aleyhine de rivayetler nakledilmektedir. Schacht, Atâ'nın sünnete karşı tavrı hususunda şüpheler uyandırmak için de onun Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen haberleri delil olarak ne ölçüde kullandığını tesbit etmenin güç olduğunu ve eğer kullanmışsa bunların muhtemelen mürsel hadisler olduğunu iddia eder. 200 kadar sahâbîyi görmüş bulunan Atâ gibi bir imamın hadisleri delil olarak kullanmada menfi tavır takınabileceğini ve hele bizzat kendisinin rivayet ettiği birçok müsned ve sahih hadis varken olsa olsa mürsel hadisleri kullanmış olabileceğini düşünmek, gerçekten anlamsız görünmektedir. Özellikle nas bulunmayan bazı konularda Atâ'nın şahsî görüşlerini benimseyen İmam

Şâfiî, tâbiîn arasında Atâ kadar hadise bağlı kalan bir kimsenin bulunmadığını belirtir (Beyhakī, I, 500). Diğer taraftan Schacht, bir kısım hadis münekkitlerinin Atâ'nın İbn Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî ve Üsâme b. Zeyd gibi bazı sahâbîleri görmesine rağmen onlardan doğrudan hadis duymadığına dair ifadelerini aynı menfi maksat yönünde kullanmaktadır. Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerin ona nisbetini kontrol hususunda müslüman âlimler şüphesiz söz konusu müsteşrikten daha samimi, ciddi ve hassas idiler. Buna rağmen gerek bu hususta gerekse mürsel hadisler konusunda Atâ b. Ebû Rebâh'ı tenkit eden müslüman âlimler, aynı zamanda onun sika bir râvi ve büyük bir fakih olduğunu da belirtmişlerdir. O devirde müslüman hukukçuların saf dinî meselelerden teknik mânada hukukî meselelere kadar bütün konularla ilgilenmiş olmalarından hareketle, Atâ'nın kaynaklarda nakledildiğinin aksine, hac konusunda mütehassıs olmadığını ileri sürmek de isabetli değildir. Hac ibadetinin yerine getirildiği Mekke'de oturması ve rivayetlere göre yetmiş defa hac yapmış olması, Atâ'nın özellikle bu konuda bir fakih olarak akranlarından daha bilgili olması için yeterli bir sebep olsa gerektir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakāt, V, 467-468; Ahmed b. Hanbel, Kitâbü'l-ʿİlel (nşr. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu), Ankara 1963, I, 47-48, 82, 134, 160, 254; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Sâvî), s. 196; İbn Ebû Dâvûd, Kitâbü'l-Mesâhif (nşr. A. Jeffery), Kahire 1355/1936, s. 88; el-Cerh ve't-taʿdîl, III, 330; Ebû Nuaym, Hilye, III, 310-325; Beyhakī, Menâkıbü'ş-Şâfiʿî (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1390-91/1970-71, I, 500-501; İbn Semure el-Ca'dî, Tabakātü fukahâʾi Yemen, Kahire 1377/1957, s. 58; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 179; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 98; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 70; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 78-88; İbn Kayyim el-Cevziyye, İʿlâmü'l-muvakkıʿîn, IV, 156; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 513; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 199-203; Sezgin, GAS, I, 31; K. V. Zetterstéen, "Atâ", İA, I, 718; J. Schacht, "ʿAtāʾ b. Abī Rabāh", EI² (Fr.), I, 752.

İsmail Cerrahoğlu

ULEY b. REBÂH (عليّ بن رباح) Ebû Mûsâ (Ebû Abdillâh) Uleyy b. Rebâh b. Kasîr el-Lahmî el-Mısrî (ö. 114/732) Muhaddis, tâbiî.

15 (636) yılında Mağrib'de doğdu. Babası Rebâh'ın sahâbî olduğuna dair rivayet güvenilir bulunmamıştır. Onun Resûl-i Ekrem zamanına yetiştiği, fakat Hz. Ebû Bekir devrinde Mısır Valisi Mukavkıs'a elçi sıfatıyla gönderilen Hâtıb b. Ebû Beltea vasıtasıyla Müslümanlığı kabul ettiği anlaşılmaktadır. Uleyy'in Muâviye b. Ebû Süfyân'a elçi olarak gittiği ve babasıyla birlikte ona biat ettiği zikredilmiştir (Buhârî, VI, 274). "Alicik" anlamındaki Uley adı bazı kaynaklarda Ali diye geçmekte, esasen Uleyy'in adının Ali olduğu, Ümeyyeoğulları'nın Ali ismini taşıyan çocukları öldürdüğünü duyan babasının oğlunun adını Uley şeklinde değiştirdiği söylenmektedir (Zehebî, V, 102; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VII, 319). Ancak adı Ali olanların öldürüldüğü bir iktidar döneminde Uley adını taşıyanların da bundan kurtulamayacağı, ayrıca o devirde Ali adlı pek çok tâbiî ve tebeu't-tâbiîn âliminin bulunduğu gerçeği bu

rivayetin sıhhatinde şüphe uyandırmaktadır. Mısırlılar'ın onu Ali, Iraklılar'ın Uley diye andığı, Buhârî ile Tirmizî'nin Ali adını tercih ettiği, adının Ali, lakabının Uley olduğu da kaydedilmiştir. Kendisine Uley denmesinden hoşlanmadığı nakledilse de daha çok bu adla tanınmıştır. Uley, Zâtü's-savârî deniz savaşında (34/655) bir gözünü kaybetti. Mısır Valisi Abdülazîz b. Mervân'ın kendisini sevdiği, fakat daha sonra valinin ona karşı tavrının değişmesi üzerine Afrika'da savaşmak için görevlendirildiği ve 114'te (732) Mağrib'de ölünceye kadar orada murâbıt olarak kaldığı zikredilmektedir. Bazı kaynaklarda ölümü için 117 (735) yılı verilmiştir.

Uley tâbiîn âlimlerinin önde gelenlerinden biri olup Ebû Hüreyre, Amr b. Âs, Abdullah b. Amr b. Âs, Zeyd b. Sâbit, Ukbe b. Âmir, Ebû Katâde el-Ensârî, Sürâka b. Mâlik ve Muâviye b. Ebû Süfyân gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir. 500-600 kadar olduğu belirtilen rivayetleri Ṣaḥîḥ-i Buḫârî dışındaki Kütüb-i Sitte'de ve diğer hadis kitaplarında yer almış, Buhârî onun rivayetlerini el-Edebü'l-müfred'inde kaydetmiştir. Ahmed b. Hanbel, Uley hakkında hayırdan başka bir şey bilmediğini söylemiş, Halîfe b. Hayyât onu Mısırlılar'ın ilk tabakasında, İbn Sa'd ikinci tabakasında zikretmiştir. Uleyy'in Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'den gelen rivayetleri mürseldir. Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayeti bulunmakla birlikte ondan hadis duymadığı ileri sürülmüş, ancak İbnü't-Türkmânî onun İbn Mes'ûd'dan semâının mümkün görüldüğünü belirtmiştir. Kendisinden çokça hadis nakleden oğlu Mûsâ'dan başka Yezîd b. Ebû Habîb, Ebû Hâni' Humeyd b. Hâni', Ma'rûf b. Süveyd gibi Mısırlı tâbiîn muhaddisleri ondan rivayette bulunmuştur. Uley b. Rebâh'ın güvenilir bir hadis hâfızı olan oğlu Mûsâ, Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un yıllarca Mısır diyarı nâibliğini yapmış ve adaletiyle tanınmış bir emîrdir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 512; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VI, 274; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, II, 290-291; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XVIII, 30-33; Nevevî, Şerḥu Müslim, XI, 17; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 101-102; VII, 411-412; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XX, 426-430; Alâeddin İbnü't-Türkmânî, el-Cevherü'n-naḳī (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, es-Sünenü'l-kübrâ içinde), Haydarâbâd 1344, I, 110; İbnü'l-Irâkī, Tuḥfetü't-taḥṣîl fî ẕikri ruvâti'l-merâsîl (nşr. Abdullah Nevvâre), Riyad 1419/1999, s. 234; İbn Hacer, el-İṣâbe (Bicâvî), II, 450-451, 508; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, VII, 318-319; İbn Nâsırüddin, Tavżîḥu'l-Müştebih (nşr. M. Naîm el-Araksûsî), Beyrut 1414/1993, VI, 186; M. Marin, "Ṣaḥāba et tābi'ūn dans al-Andalus: Histoire et légende", St.I, LIV (1981), s. 19-22.

İshak Emin Aktepe

VEHB b. MÜNEBBİH (وهب بن منبّه) Ebû Abdillâh Vehb b. Münebbih b. Kâmil es-San'ânî (ö. 114/732) Yemenli tâbiî.

34 (654-55) yılında San'a yakınlarındaki Zimâr'da doğdu. Fars asıllı olan babası Horasan'ın Herat şehrindendir. İran kisrâsı tarafından bu şehirden sürgüne gönderilenlerden (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 545-546) veya Habeşliler'e karşı

Yemenliler'e yardım etmeleri için Yemen'e yollanan ve oraya yerleşen askerlerin çocuklarındandır. Annesi Himyerî asıllıdır. Babası Hz. Peygamber zamanında müslüman olmuş ve Muâz b. Cebel'den rivayette bulunmuştur (Râzî, s. 367). Vehb'in Hemmâm, Ma'kıl, Abdullah, Mesleme (veya Ömer) ve Gaylân adlı beş erkek kardeşi vardır (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 545); bunlardan Gaylân, Ali b. Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlere hadis rivayet eden Gavs b. Câbir'in dedesidir (İbn Asâkir, XLVIII, 96). Vehb, Yemen'de dünyaya geldiği ve burada yaşadığı halde baba yurdu olan Herat'la ilişkisini kesmedi; oradaki gelişmeleri takip etti ve zaman zaman orayı ziyarete gitti (Mizzî, XXXI, 143). Yahudi kaynaklı rivayetleri çok iyi bilmesi onun yahudi asıllı olduğunu hatıra getirse de Gazzâlî dışında hiçbir müellif bundan söz etmemiştir. Sahâbeden Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik, Ebû Saîd el-Hudrî ve Nu'mân b. Beşîr'den hadis rivayet etti. Tâbiînden Tâvûs b. Keysân, kardeşi Hemmâm, Ebû Halîfe el-Basrî, aynı zamanda talebesi olan Amr b. Dînâr ve Amr b. Şuayb gibi isimlerden rivayette bulundu. Kendisinden oğulları Abdullah ve Abdurrahman, kardeşi Ma'kıl'in oğulları Abdüssamed ve Akīl, torunları İdrîs b. Sinân ve Bekkâr b. Abdullah, ayrıca Amr b. Dînâr, Dâvûd b. Kays es-San'ânî, Rebîa b. Ebû Abdurrahman gibi isimlerin rivayetleri vardır. Ömer b. Abdülazîz'in Yemen valisi Urve b. Muhammed b. Atıyye döneminde San'a kadılığı yapan Vehb hayatının son yıllarında Vali Yûsuf b. Ömer es-Sekafî tarafından hapsedildi ve işkenceye mâruz kaldı. Muharrem 114'te (Mart 732) San'a'da vefat etti. Bazı kaynaklarda gördüğü işkence yüzünden öldüğü belirtilmekte (İbn Hacer, XI, 168), vefat tarihi olarak da 110 (728), 113 (731) ve 116 (734) yılları verilmektedir.

Vehb'in şöhret kazanmasında zengin ilmî ve kültürel birikiminin büyük rolü vardır. İlk yazılı hadis metinlerinden eṣ-Ṣaḥîfetü'ṣ-ṣaḥîḥa adlı mecmuanın sahibi olan kardeşi Hemmâm hadis rivayetiyle tanınırken Vehb daha çok kadîm tarihe ilgi duymuştur. Özellikle peygamberler tarihi ve İsrâilî haberler onun uzmanlık alanıdır. Kur'an'a ve diğer ilâhî kitaplara vukufu, Kur'an ve hadislerde geçmiş ümmetler hakkında verilen sınırlı bilgilerin ayrıntılarına dair rivayetleri elde etmesi, Yunan, Süryânî ve Himyerî dillerini iyi bilmesi (Cevâd Ali, I, 84) kendisini öne çıkarmıştır. İsrâiliyat alanındaki bilgisinin Kâ'b el-Ahbâr ve Abdullah b. Selâm'dan ileride olduğunu söylediği nakledilmektedir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 546). Sa'lebî ve Kisâî'nin otorite diye zikrettiği Vehb, İsrâiliyat'ın en önemli kaynaklarından biridir (EJd., XVI, 242).

Ebü'l-Hasan el-İclî, Ebû Zür'a er-Râzî, Nesâî ve İbn Hibbân gibi âlimlerden Vehb'in sika bir râvi olduğu nakledilmiştir (Mizzî, XXXI, 142). Onu meşhur bir kıssacı ve büyük bir âlim şeklinde tanıtan Zehebî, Vehb'i yalnız Fellâs'ın zayıf saydığına işaret etmektedir (el-Muġnî, II, 727). Rivayetlerinin Kütüb-i Sitte'de yer alması Vehb'in sika kabul edildiğinin önemli bir delilidir. Ancak Kütüb-i Sitte'deki rivayetlerinin hiçbiri kadîm tarihle veya peygamber kıssalarıyla alâkalı değildir. Onun bu kabil rivayetleri özellikle Abdürrezzâk es-San'ânî ile İbn Ebû Şeybe'nin musannefleri, İbn Kuteybe'nin

el-Maʿârif'i ve ʿUyûnü'l-aḫbâr'ı, Ebû Nuaym'ın Ḥilye'si gibi eserlerde ve İbn Kesîr'in el-Bidâye'si gibi tarih kitaplarında bulunmaktadır. Vehb'in rivayetlerinin genel kabul görmesinde hakîmane ve dindar kişiliğinin rolü olmalıdır. Hz. Peygamber'e nisbet edilen, "Ümmetimden iki kişi çıkacak, birinin adı Vehb olup Allah ona hikmeti verecektir; diğeri de Gaylân'dır, o da ümmetime İblîs'ten daha zararlıdır" sözü mevzû kabul edilmekle birlikte Vehb'e nisbet edilen vecizeler onun âdeta hikmetli sözlerin kaynağı sayıldığını göstermektedir. "Şüphe yok ki hikmet dünyalıkları terkeden sakin kalbe yerleşir" diyen Vehb (Dârimî, "Muḳaddime", 48) bir defasında oğluna şu nasihatte bulunmuştur: "Yavrum, hikmete sarıl, çünkü hayrın tamamı hikmettedir. Hikmet küçüğü büyüğe karşı, köleyi hür olana karşı yüceltir. Efendinin efendiliğini arttırır, fakiri hükümdarların meclislerine oturtur" (Dârimî, "Muḳaddime", 34; ayrıca bk. Ebû Nuaym, IV, 27-84; İbn Kesîr, IX, 276-302). Ekseri ulemânın Vehb hakkındaki olumlu görüşlerine katılmadığını söyleyen M. Reşîd Rızâ, onun rivayetler veya teşeyyuʻ doktrini aracılığıyla İslâm'ı içeriden yıkmaya çalışan Farslılar'la iş birliği içine girdiğini ileri sürmüştür (Tefsîrü'l-menâr, IX, 44). Vehb b. Münebbih aracılığıyla birçok İsrâilî rivayetin tefsir kitaplarına girdiğini, ancak bunların bizzat Vehb tarafından uydurulduğu düşüncesini benimsemediğini söyleyen Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe de İsrâiliyat'ın nakline aracılık etmesi yüzünden Vehb'in eleştirilebileceğini belirtmiştir (el-İsrâʾîliyyât, s. 105).

Vehb'in, sayıları yetmiş ile doksan üç arasında değişen kutsal metinleri okuduğunu söylediği zikredilmektedir (İbn Kuteybe, s. 459; Ebû Nuaym, IV, 28-29). Bu sayı abartılı olmakla birlikte kendisinin önceki kitaplara vukufunu göstermesi bakımından önemlidir. Onun geçmiş peygamberler ve ümmetler hakkındaki bilgisinin bir kısmını bu metinlerden (Hatîb el-Bağdâdî, II, 114), bir kısmını da yahudi ve hıristiyan âlimleriyle teması sayesinde (Cevâd Ali, I, 85-86; İA, XIII, 261) elde ettiği belirtilir. Vehb'in Ehl-i kitap kaynaklarından yaptığı nakiller hadisçiler tarafından makbul sayılmamıştır. Hatîb el-Bağdâdî, Vehb'in kardeşini Şam'a gönderip kitap satın aldırdığını ve bunları Arapça'ya aktardığını belirten Yahyâ b. Maîn'e ait bir ifadeye eserinde yer verir ve bu tür nakillerden uzak durulması gerektiğine işaret eder. Vehb b. Münebbih, erken devrin önemli tartışma konularından biri olan kader meselesiyle de ilgilenmiş, bir dönem kaderi inkâr eden anlayışı benimseyip bu konuda Kitâbü'l-Ḳader adıyla bir eser kaleme almış (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 548), ancak kutsal kitapları okuduktan sonra bu görüşünden vazgeçerek pişmanlığını dile getirmiştir (İbn Saʻd, VI, 71; Mizzî, XXXI, 147).

Eserleri. 1. Meġâzî Resûlillâh. Eserin 228 (843) yılında istinsah edildiği söylenen ve Heidelberg'de bulunan bir parçası Raif Georges Khoury tarafından Almanca çevirisiyle birlikte neşredilmiş, M. J. Kister bu neşirdeki eksiklik ve yanlışlıklarla ilgili bir makale yazmıştır (bk. bibl.). İki bölümden oluşan bu parçanın ilk bölümünde Hz. Peygamber'in Akabe buluşması, müşriklerin Dârünnedve toplantıları ve hicret, ikinci

bölümünde Hz. Ali'nin bir seriyyesi hakkında bilgiler yer almaktadır (Kister, XXXVII [1974], s. 556; EI² [İng.], XI, 35). 2. Kitâbü'l-Mülûki'l-mütevvece min Ḥimyer ve aḫbârihim ve ḳıṣaṣıhim ve ḳubûrihim ve eşᶜârihim. Yemen tarihine ilişkin efsanevî halk hikâyeleriyle Tevrat ve İncil'den alınmış rivayetlerden meydana gelen eser kısa bir dünya tarihini de içermektedir. Vehb'in soyundan gelen İbn Hişâm'a nisbetle neşredilen Kitâbü't-Tîcân fî mülûki Ḥimyer'in (nşr. Fritz Krenkow, Haydarâbâd 1347; nşr. Abdülazîz el-Mekālih, San'a 1979, 2008; Kahire 1996) önemli bir kısmı Vehb'den aktarılan rivayetlerden teşekkül ettiğine göre bu iki eserin aynı metin olduğu yahut İbn Hişâm'ın Vehb'in eserinden büyük oranda faydalandığı ileri sürülebilir. Kitap ayrıca Yemen tarihiyle ilgili birçok çalışmanın kaynaklarındandır. 3. Kitâbü'l-İsrâʾîliyyât (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1390). Mitolojik unsurları tarihsel materyaller diye kabul ettiği ileri sürülen Vehb b. Münebbih (N. Ahmed Faruqi, s. 93), bu eserinde geçmiş ümmetlere dair Kur'an âyetlerini açıklarken Eski Ahid'de yer alan mitolojik unsurlardan ve hikâyelerden yararlanmıştır. Ayrıca Kâ'b el-Ahbâr ve Abdullah b. Selâm'a dayandırılan rivayetleri de toplamış, kutsal metinlerden yararlanarak bunlara başka hikâyeler de eklemiştir (Abdülazîz ed-Dûrî, s. 32). 4. Kitâbü'l-Mübtedeʾ (ve ḳıṣaṣü'l-enbiyâʾ). Bazı kaynaklarda Ḳıṣaṣü'l-enbiyâʾ adıyla geçen eser (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1328) kısas-ı enbiyâ türünün ilk örneklerinden sayılır. Yaratılışın başlangıcını konu alan eseri İbnü'n-Nedîm, Vehb'in torunu Abdülmün'im b. İdrîs'e (ö. 228/ 843) nisbet etse de, onun Vehb'e ait olma ihtimali kuvvetlidir. Zira Abdülmün'im b. İdrîs babası aracılığıyla Vehb'in kitaplarını nakletmekle bilinmektedir (İbn Sa'd, VII, 361). Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc tarafından manzum hale getirildiği belirtilen (DİA, XXXVI, 570) ve Ferrâ el-Begavî'nin Meᶜâlimü't-tenzîl'i gibi tefsirlere kaynaklık eden Kitâbü'l-Mübtedeʾde Vehb'in uyguladığı yöntemle ilgili Hüseyin el-Kesâsibe bir çalışma yapmıştır (bk. bibl.). 5. Tefsîrü'l-Ḳurʾân. Zümer sûresinden Vâkıa sûresine kadar olan âyetleri tefsir ettiği zikredilen eserin (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 461; Hikmet Beşîr Yâsîn, II, 62) bir nüshası Hindistan'da (Salar Jang Ktp., nr. 391) bulunmaktadır. 6. ez-Zehrü'l-enîḳ fî ḳıṣṣati Yûsuf eṣ-Ṣıddîḳ. Her ne kadar Vehb b. Münebbih'e izâfe edilse de (Habeşî, s. 12) özellikle ismindeki secili ifade bu eserin daha sonraki dönemlerde yazıldığı intibaını uyandırmaktadır. Bunların dışında Vehb'e nisbet edilen diğer eserler şunlardır: Zebûr-i Dâvûd Tercemetü Vehb b. Münebbih, Mevᶜiẓa, Ḥikmetü Vehb b. Münebbih, Ḥikmetü Luḳmân, Fütûḥü Vehb b. Münebbih, Ḳıṣaṣü'l-aḫyâr (aḫbâr) (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1240, 1328; Hediyyetü'l-ᶜârifîn, II, 501). Vehb'e izâfe edilen Ḥadîs̱ü Dâvûd (nşr. R. G. Khoury, Wiesbaden 1972) ile biri Hz. Peygamber'in sîreti (nşr. R. G. Khoury, el-Meşriḳ, LXIV/4-5 [Beyrut 1970], s. 592-614) diğeri astrolojiyle (nşr. R. G. Khoury, Arabica, XIX [Leiden 1972], s. 139-144) ilgili iki risâlenin ona aidiyeti şüphelidir (İA, XIII, 262). Vehb b. Münebbih'in hadis ilmindeki yeri hakkında Şezâ Ahmed Abdülmuhsin (Vehb b. Münebbih beyne'l-mücerriḥîn ve'l-muᶜaddilîn [yüksek lisans tezi, 1998], Câmiatü'l-Küveyt) ve Saliha Ünal (bk. bibl.), tarih yazıcılığındaki yeri hakkında Ammâr Füreyz Zakzûk (Vehb b.

Münebbih ve devrühû fi'l-kitâbeti't-târîḫiyye, [baskı yeri yok] 2002), Kütüb-i Tisʿa'daki rivayetleri ve İsrâiliyat'ın yayılmasındaki rolü hakkında Alevî b. Şehâbeddin (Merviyyâtü Vehb b. Münebbih ve devrühû fi'l-İsrâʾîliyyât, İrbid 2007) yüksek lisans tezleri hazırlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA:

Vehb b. Münebbih, Meġāzî Resûlillâh (nşr. Raif Georges Khoury, Wahb b. Munabbih: Der Heidelberger Papyrus içinde), Wiesbaden 1972, s. 118; İbn Hişâm, Kitâbü't-Tîcân fî mülûki Ḥimyer, Haydarâbâd 1347, s. 2; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 71; VII, 361; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 163; II, 238; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 459; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Şüveymî), s. 429; Ebû Nuaym, Ḥilye, IV, 27-84; Ahmed b. Abdullah er-Râzî, Târîḫu Medîneti Ṣanʿâʾ (nşr. Hüseyin b. Abdullah el-Amrî), San'a 1401/1981, s. 367, 414-415; Hatîb el-Bağdâdî, el-Câmiʿ li-aḫlâḳı'r-râvî ve âdâbi's-sâmiʿ (nşr. Mahmûd et-Tahhân), Riyad 1403/1983, II, 114; Gazzâlî, et-Tibrü'l-mesbûk fî Naṣîḥati'l-mülûk (nşr. M. Ahmed Demec), Beyrut 1407/1987, s. 157; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ, XLVIII, 96; İbn Hayr, Fehrese (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd), Tunus 2009, s. 364-368; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXXI, 140-162; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IV, 544-557; a.mlf., el-Muġnî, II, 727; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 276-302; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, XI, 168; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 461; II, 1240, 1328, 1390, 1747; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 501; Reşîd Rızâ, Tefsîrü'l-menâr, IX, 44; Cevâd Ali, el-Mufaṣṣal, I, 84-87; N. Ahmed Faruqī, Early Muslim Historiography, Delhi 1979, s. 92-93; Abdülazîz ed-Dûrî, The Rise of Historical Writing among Arabs (ed. ve trc. Lawrence I. Conrad), Princeton 1983, s. 32, 122-135; Abdullah Muhammed Habeşî, Meṣâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen, Beyrut 1408/1988, s. 12; Hikmet Beşîr Yâsîn, İstidrâkâtü Târîḫi't-türâs̱i'l-ʿArabî, Cidde 1422, II, 62; M. Ebû Şehbe, el-İsrâʾîliyyât ve'l-mevżûʿât fî kütübi't-tefsîr, Beyrut 2005, s. 105; Saliha Ünal, Hemmâm b. Münebbih ve Vehb b. Münebbih'in Hadis İlmindeki Yeri (yüksek lisans tezi, 2008), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 210; M. J. Kister, "On the Papyrus of Wahb b. Munabbih", BSOAS, XXXVII (1974), s. 545-571; XL (1977), s. 125-127; Hüseyin el-Kesâsibe, "Menhecü Vehb b. Münebbih fî kitâbihi'l-Mübtedeʾ", Dirâsât, XXIV/2, Amman 1997; J. Horovitz, "Vehb b. Münebbih", İA, XIII, 260-262; Raif Georges Khoury, "Wahb b. Munabbih", EI² (İng.), XI, 34-36; H. Z. Hirschberg, "Wehb Ibn Munabbih", EJd., XVI, 241-242; Ali Turgut, "Serrâc, Ca'fer b. Ahmed", DİA, XXXVI, 570; J. Jacrobs - M. Seligsohn, "Wahb Ibn Munabbih", www.Jewisheniyclopedia. com (13 Ekim 2011).

Mahmut Demir - Mehmet Emin Özafşar

MUHAMMED el-BÂKIR (محمّد الباقر) Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib (ö. 114/733 [?]) İsnâaşeriyye'nin beşinci ve İsmâiliyye'nin dördüncü imamı.

3 Safer veya 1 Receb 57 (16 Aralık 676 veya 10 Mayıs 677) tarihinde yahut bundan bir yıl önce Medine'de doğdu. Babası Kerbelâ Vak'ası'ndan sağ kurtulan Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn, annesi Fâtıma bint Hasan'dır. Baba tarafından Hz. Hüseyin'in, anne tarafından Hz. Hasan'ın torunudur. Bâkır lakabı, "bâkırü'l-ilm" tamlamasının kısaltılmış şekli olarak "ilmi yarıp derinliklerine ulaşan, geniş ilim sahibi" anlamına gelir. Zaman zaman Şâkir, Emîn, Hâdî ve Şebîh lakaplarıyla da anılmıştır. Sonuncu lakap onun Hz. Peygamber'e benzemesinden dolayı verilmiştir. Küçük yaşta Kerbelâ Vak'ası'na (10 Muharrem 61 / 10 Ekim 680) şahit olan Muhammed, İmâmiyye rivayetlerine göre çocukluk devresinde iken ashaptan Câbir b. Abdullah tarafından Resûl-i Ekrem'e benzerliği dolayısıyla tanınmış ve kendisine Resûlullah'ın selâmları

iletilmiştir (Küleynî, I, 469-470; İbn Bâbeveyh, I, 233; Tabersî, s. 263). Bu olay onun ileride imam olacağının işaretlerinden biri kabul edilmektedir. Hayatının büyük bir kısmını Medine'de geçiren Muhammed el-Bâkır babasından önemli ölçüde faydalandı. Ayrıca Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah, Ebû Saîd el-Hudrî gibi sahabîlerle Saîd b. Müseyyeb ve Muhammed b. Hanefiyye'den hadis naklettiği gibi başta büyük dedesi Ali b. Ebû Tâlib olmak üzere ulaşamadığı diğer ashaptan gelen bazı hadisleri mürsel olarak rivayette bulundu. Bu tür rivayetlerinden yedisi Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde (I, 77-80, 90, 101, 103), onu da Hâkim'in el-Müstedrek'inde (II, 22, 428, 588; III, 144, 163, 173, 516, 568; IV, 22, 345) yer almaktadır.

94'te (712-13) veya bir yıl sonra babasının ölümü üzerine imâmet görevini üstlenen Muhammed el-Bâkır, ilmî çalışmalarını sürdürmesi yanında Emevîler'e karşı babasının uyguladığı sükûnet politikasını izledi; yönetimle mücadele etme hususundaki düşüncelere katılmadığı gibi dolaylı olarak da destek vermedi. Bu sebeple kardeşi Zeyd b. Ali'nin düşüncelerini onaylamadığı ve zaman zaman onu uyardığı bilinmektedir. Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'le hac esnasında Mekke'de karşılaşan ve onun huzurunda Abdullah b. Ömer'in âzatlı kölesi Nâfi' ile yaptığı münazarada (Küleynî, VIII, 120-122) galip gelen Muhammed el-Bâkır, Basra fakihlerinden Katâde b. Diâme, Kādî Ömer b. Zer, Mu'tezile ileri gelenlerinden Amr b. Ubeyd, Nâfi' b. Ezrak ve oğlu Abdullah, Tâvûs el-Yemânî, Muhammed b. Münkedir ve Ebû Hanîfe ile de münazaralarda bulundu (Şeyh Müfîd, s. 264-265; Meclisî, XLVI, 347-359; Aʿyânü'ş-Şîʿa, I, 652-654). Bazı Şiî kaynakları, Muhammed el-Bâkır'ın Abdullah b. Nâfi' b. Ezrak'la yürüttüğü tartışmaların yerine 65 (685) yılında ölen Nâfi' b. Ezrak'la yaptığı münazarada onu mağlûp ettiğini naklederse de Nâfi'in bu sırada en çok sekiz yaşında olan bir çocukla münakaşaya girmesi mümkün değildir. Ayrıca Şiî kaynaklarında Ebû Hanîfe ile tartışmalarında onu müşkül durumda bıraktığı kaydedilmekle birlikte Hanefî kaynaklarında Ebû Hanîfe'nin Bâkır'ın öğrencilerinden olduğu, onun da Ebû Hanîfe hakkında övücü beyanlarda bulunduğu bildirilmektedir (Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, I, 38; Bezzâzî, II, 37-38, 79). Bu arada Muhammed el-Bâkır'ın halife Hişâm tarafından Şam'a çağrıldığı ve burada çeşitli münazaralara katıldığı belirtilmektedir. Şam'da Hişâm ile karşılaşınca sıkıntıya uğrayan, hapsedilen veya kötü şartlar altında Medine'ye gönderilen Muhammed el-Bâkır, daha önce Medine'de Ömer b. Abdülazîz'le görüşmesinde ondan iyi muamele görmüş ve Fedek hurmalığının Ali neslinin mülkiyetine intikal ettirilmesini sağlamıştı. Kendisine mehdî olup olmadığı sorulduğunda bu iddiayı reddetmiş, mehdînin Ömer b. Abdülazîz'den başkası olamayacağını ima etmişti (İbn Sa'd, V, 322). Ayrıca Abdülmelik b. Mervân'ın oğlu Sa'd el-Hayr ile yazıştığı, gönderdiği iki mektupta ona Peygamber ailesine mensup bir Emevî olarak iltifat ettiği görülmektedir (Küleynî, VIII, 52-57). Şiî şair Küseyyir Azze'nin Medine'de defin merasimine katılan Muhammed el-Bâkır (105/723), huzurunda kendisini öven bir başka Şiî şair Kümeyt'i de ödüllendirmiş ve ona Emevîler'i methetmek için izin vermiştir.

Muhammed el-Bâkır 114 yılının Zilhicce ayında (Ocak-Şubat 733) Medine'de vefat etti ve Bakīʻ Mezarlığı'na defnedildi. Bazı rivayetlerde ölüm tarihi 1-4 yıl sonra gösterilmektedir. Ümmü Ferve bint Kāsım, Ümmü Hakîm bint Esed ve iki ümmüveled hanımından yedi çocuğu dünyaya gelmiştir. Ölümüyle birlikte ortaya çıkan vâkıfe fırkalarından Bâkıriyye grubu, Câbir b. Abdullah'ın kendisine Hz. Peygamber'den selâm getirdiği yolundaki rivayete dayanarak onun beklenen mehdî olduğunu, ölmediğini, yeryüzüne tekrar döneceğini ileri sürmüşse de (Bağdâdî, s. 59-60; Şehristânî, I, 165-166; Meclisî, XLVI, 223-228) bu telakki uzun süre devam etmemiştir. Sünnî ve Şiî kaynaklarının büyük bir âlim olduğu konusunda ittifak ettiği Muhammed el-Bâkır'dan başta oğlu Caʻfer es-Sâdık, Atâ b. Ebû Rebâh, Amr b. Dînâr, Ebû İshak es-Sebîî, İbn Şihâb ez-Zührî, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Rebîatürre'y, Leys b. Ebû Süleym, İbn Cüreyc, Aʻmeş, Evzâî, Meymûn el-Kaddâh gibi şahsiyetler rivayette bulunmuştur (Zehebî, IV, 401-402). İbn İshak'ın sîre rivayetleri hususundaki önemli kaynaklarından biri olan ve Kerbelâ hadisesiyle ilgili bazı nakilleri Taberî'de yer alan (Târîḫ, V, 346-351, 389-390) Muhammed el-Bâkır, Nesâî'ye göre Medine'deki ilk fıkıh âlimlerinden biridir. Sünnî hadis kaynaklarında az sayıda rivayetlerine yer verilen Bâkır'dan gelen hadisler daha çok sûfî çevrelerce rağbet görmüştür.

Şiî rivayetlerinde Muhammed el-Bâkır, Şiîdinî ve hukukî öğretilerin başlatıcısı ve daha sonra oğlu Caʻfer'le birlikte İmâmiyye Şîası'nın kurucusu olarak gösterilir. Küleynî'nin nakline göre (el-Uṣûl, II, 20) Şiîler helâl ve haramın neden ibaret olduğunu, hac ibadetinin nasıl ifa edileceğini Bâkır'dan öğrenmişlerdir; ileride ortaya çıkacak İsnâaşeriyye Şîası'nın temel düşünceleri de onun görüşleri çerçevesinde formülleştirilmiştir. İmâmetin Hz. Peygamber'den Ali'ye, ondan diğer imamlara nasla intikali, her imamın kendisinden sonraki imamı tayin etmesi, bütün imamların Fâtıma neslinden geleceği, imamların özel bir ilme ve mutlak otoriteye sahip bulundukları, imamın düşmanlarıyla mânevî ilginin kesilip takıyyeye müsaade edilmesi, mütʻa nikâhının meşruiyeti, abdestte mestler üzerine meshetmenin yasaklanması gibi hususlar Muhammed el-Bâkır'a dayandırılmaktadır. Onun öğretileri doğrultusunda gelişen İmâmî telakkinin ictihada değil, nakle önem verdiği anlaşılmaktadır. Muhammed el-Bâkır, çeşitli kelâm meselelerinde müstakil düşüncelere sahip olan ve bu konularda kendisiyle tartışan öğrencilerinden Zürâre b. Aʻyen'e müminle kâfir arasında orta bir yer bulunmadığını belirtmiştir (Küleynî, II, 402-403). Diğer bir öğrencisi olup muhalifleriyle tartışırken imamın ortaya koyduğu deliller yerine kendi delillerini kullanan Muhammed b. Tayyâr'ın bu tavrı kabul görmemiştir (Berkî, I, 213). Birçok öğrencisi onun ifadelerini rivayet koleksiyonları tarzında kaydetmiş, bu da İmâmî fıkhının temellerini teşkil etmiştir.

Muhammed el-Bâkır zamanında bilgi ve otoritelerini kendisinden aldıklarını iddia eden bazı müfrit Şiîler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Kûfeli Ebû Mansûr el-İclî'dir. İclî, kendisinin Bâkır'ın peygamberi ve ölümünden sonra vasîsi olduğunu ilân etmiştir.

Yine 70.000 gizli rivayete mazhar oldukları ileri sürülen Mugīre b. Saîd el-İclî, Câbir b. Yezîd el-Cu‘fî ve Hamza b. Umâre el-Berberî de onun yaşadığı dönemde Kûfe aşırılarının başında yer almış ve Muhammed el-Bâkır bu kişilerle bir ilgisinin bulunmadığını açıklamak zorunda kalmıştır.

Kardeşi Zeyd ile samimi ilişki içinde bulunduğu bilinen Muhammed el-Bâkır onu Emevîler’e karşı gerçekleştirmek istediği, hazırlıkları iyi yapılmamış bir isyan hareketinin fayda vermeyeceği yolunda ikaz etmiştir. Bu arada öğrencilerinden bir kısmının ve özellikle Ebü’l-Cârûd’un Zeydiyye’ye intikal ettiği ve hocasının bazı düşüncelerini ilk Zeydî toplumu içinde yaydığı bilinmektedir. Bu sebeple daha sonraki Zeydî müelliflerince imam kabul edilmemesine rağmen büyük bir ilmî otorite olarak benimsenmiştir.

Sünnî kaynakları, Muhammed el-Bâkır’ı Medine’deki Sünnî ilim çevresinde muhafazakâr, güvenilir bir râvi olarak görür. Rivayete göre Muhammed el-Bâkır, Ehl-i beyt içinde günahı şirk kabul eden, rec‘ata inanan ve Ebû Bekir ile Ömer’e dil uzatan kimselerin bulunmadığını, kendisinin bu iki sahâbîye karşı sevgi duyduğunu ve onların hidayet imamı olduklarını beyan etmiş, bunun yanında Hz. Hüseyin’in intikamını alma bahanesiyle ortaya çıkan Muhtâr es-Sekafî’yi yalancı diye nitelendirmiştir (İbn Sa‘d, V, 321; Zehebî, V, 402). Buna karşılık Muhammed el-Bâkır’ı mâsum imam olarak kabul eden Şîa onun bilgilerinin tamamen ilâhî kaynağa dayandığını, kardeşi Zeyd b. Ali’nin Emevîler’le mücadelesi esnasında öleceği ve Ebû Ca‘fer el-Mansûr’un Abbâsî halifesi olacağı gibi geleceğe yönelik hadiseleri haber verdiğini ileri sürmüş, Bâkır’ın hayvanların dilinden anladığını ve körleri iyileştirme gibi mu‘cizeleri bulunduğunu iddia etmiştir.

Muhammed el-Bâkır’ın dinî konulardaki beyanları öğrencilerinin teliflerinde yer almışsa da ona nisbet edilen en önemli eser Tefsîru Ebi’l-Cârûd adıyla bilinir. Kendisinin bu öğrencisine yazdırdığı, ondan da Ebû Basîr’in rivayet ettiği eserin muhtevası (İbnü’n-Nedîm, s. 36), kısmen Ali b. İbrâhim b. Hâşim el-Kummî’nin tefsirine dercedilmiş olarak muhafaza edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Tâcü’l-ʿarûs, “bḳr” md.; el-Müsned, I, 77-80, 90, 101, 103; İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, II, 20; V, 320-324; Belâzürî, Ensâb, III, 116; Berkī, el-Meḥâsin (nşr. Celâleddin el-Hüseynî), Tahran 1370, I, 213; Ya‘kūbî, Târîḫ, II, 305, 320-321; Sa‘d b. Abdullah el-Kummî, el-Maḳālât ve’l-fıraḳ (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Tahran 1963, s. 33, 37, 44, 46, 71, 75, 77; Nevbahtî, Fıraḳu’ş-Şîʿa, s. 25, 30, 34, 38, 50, 52, 54; Taberî, Târîḫ (Ebü’l-Fazl), V, 346-351, 389-390; Eş‘arî, Maḳālât (Ritter), s. 9, 14, 18, 23, 24, 26; Küleynî, el-Uṣûl mine’l-Kâfî (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Beyrut 1401, I, 469-472; II, 20, 402-403; VIII, 52-57, 120-122; İbn Bâbeveyh, ʿİlelü’ş-şerâʾiʿ, Necef 1385, I, 233; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 36; Hâkim, el-Müstedrek (Atâ), II, 22, 428, 558; III, 144, 163, 173, 516, 568; IV, 22, 345; Şeyh Müfîd, el-İrşâd, Beyrut 1399/1979, s. 261-270; Bağdâdî, el-Farḳ (Abdülhamîd), s. 59-60; Şehristânî, el-Milel (Kîlânî), I, 165-166; Tabersî, İʿlâmü’l-verâʾ bi-aʿlâmi’l-hüdâʾ (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Beyrut 1399/1979, s. 259-265; Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Menâḳıbü Ebî Ḥanîfe, Beyrut 1401/1981, I, 38; İbn Şehrâşûb, Menâḳıbü âli Ebî Ṭâlib, Necef 1356/1976, III, 313-342; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IV, 401-402; Bezzâzî, Menâḳıbü Ebî Ḥanîfe, Beyrut 1401/1981, II, 37-38,

79; Meclisî, Biḥârü'l-envâr, Beyrut 1403/1983, XLVI, 212-367; Aʿyânü'ş-Şîʿa, I, 651-659; M. Beyyûmî Mehrân, el-İmâme ve Ehlü'l-beyt, Beyrut 1995, s. 17-71; E. Kohlberg, "Muḥammad b. ʿAlī Zayn al-ʿĀbidīn", EI² (İng.), VII, 397-400; W. Madelung, "al-Bāqer, Abū Jaʿfar Moḥammad", EIr., III, 725-726; Hasan Târimî, "el-Bâḳır, Muḥammed b. ʿAlî", Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm, Tahran 1375/1996, I, 624-633.

Mustafa Öz

AMR b. MÜRRE عمرو بن مرّة Ebû Abdillâh Amr b. Mürre b. Abdillâh el-Murâdî el-Cemelî (ö. 116/734 [?])Kûfe'nin meşhur hadis hâfızı ve zâhidi.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Abdullah b. Ebû Evfâ, Ebû Vâil, Saîd b. Müseyyeb, Saîd b. Cübeyr gibi muhaddislerden hadis öğrendi. Kendisinden de Ebû İshak es-Sebîî, A'meş, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî gibi hadis hâfızları rivayette bulundular. İbn Abbas'tan mürsel* olarak hadis rivayet eden Amr b. Mürre'nin güvenilir bir râvi olduğu hususunda münekkitler ittifak halindedir. Bazı kaynaklarda 118'de (736) vefat ettiği de ileri sürülmektedir.

Talebesi meşhur muhaddis Şu'be, Amr b. Mürre'nin çok hadis bildiğini, rivayetlerinde tedlîs* yapmayan nâdir şahsiyetlerden biri olduğunu, âmâ olduğu için onu mescide bizzat kendisinin götürdüğünü ve derin bir huşû içinde namaz kılan hocasının, onu görenlere, ibadeti kabul edilene kadar Allah'ın huzurundan ayrılmayacakmış intibaını verdiğini söylemektedir. Talebelerinden Mis'ar b. Kidâm, son derece güvenilir biri diye övdüğü ve çok sevdiğini söylediği hocası Amr gibi bir fazilet timsalinin benzerine Kûfe'de rastlamadığını ifade etmektedir. Meşhur muhaddis Abdurrahman b. Mehdî, o devirde Kûfe'de rivayetleri şüpheyle karşılanamayacak dört büyük hadis hâfızı bulunduğunu, Amr b. Mürre'nin de bunlardan biri olduğunu kaydeder. Mürciî görüşü tasvip ettiği de söylenen Amr'ın benimsediği ircâ*, günahların mümine zarar vermeyeceğini iddia edenlerin görüşü değil, selef âlimlerinin kabul ettiği mânada, günahkâr müslümanların cennete mi yoksa cehenneme mi gideceğini Allah'a havale etmek şeklindeki ircâ anlayışı olmalıdır. Zira gençliğinde yabancı bir kadına hayranlıkla baktığı için hâlâ ıstırap çektiğini, gözlerini kaybetmesinin bu günaha kefâret olmasını ümit ettiğini söyleyen bir zâhidin Mürcie mezhebini benimsemesi uzak bir ihtimaldir. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Amr b. Mürre'nin meşhur sözlerinden biri şöyledir: "Âhireti kazanmaya çalışanlar dünyayı, dünya menfaatleri peşinde koşanlar âhireti kaybederler. Ebedî olanı elde etmek için fâni olanı gözden çıkarmaya bakın."

Ebü'l-Kasım el-Begavî'nin (ö. 317/929), Amr ile talebesi Şu'be b. Haccâc'ı konu alan Hikâyetü Şube ve Amr b. Mürre adlı bir risâlesi Zâhiriyye Kütüphanesi'nde (Mecmua, nr. 21, vr. l6-21) bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, et-Tabakat, VI, 315; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakat (Zekkâr), I, 377; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 368-369; el-Cerh ve't-ta‘dîl, VI, 257-258; Ebû Nuaym, Hilye, V, 94-100; Safedî, Nektü'l-himyân fî nüketi'l-ʿumyân, Kahire 1329, s. 221; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 196-200; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VIII, 102-103; Sezgin, GAS, I, 175.

M. Yaşar Kandemir

A‘REC, Abdurrahman b. Hürmüz عبد الرحمن بن هرمز الأعرج Ebû Dâvûd Abdurrahmân b. Hürmüz el-A‘rec el-Medenî (ö. 117/735) Muhaddis ve mukrî* bir tâbiî.

Rebîa b. Hâris b. Abdülmuttalib'in (veya oğlu Muhammed'in) mevlâ*sı olan A‘rec, başta Ebû Hüreyre olmak üzere Abdullah b. Abbas, Muhammed b. Mesleme, Ebû Saîd el-Hudrî ve Abdullah b. Buhayne gibi birçok sahâbîden hadis rivayet etti. Kendisinden de Zührî, Ebü'z-Zinâd, Sâlih b. Keysân ve Abdullah b. Lehîa gibi muhaddisler rivayette bulundular. Mushaf yazmakla da meşgul olan A‘rec, Ebû Hüreyre, İbn Abbas ve Abdullah b. Ayyâş'tan arz* usulüyle kıraat tahsil etti. Yedi kıraat imamından Medine'nin meşhur kıraat âlimi Nâfi‘ b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym'a da aynı yolla kıraat okuttu. Arap dili ve ensâb* konusunda sayılı âlimlerden biriydi. Arapça ile ilgili kaideleri ilk defa ortaya koyanın A‘rec olduğu da ileri sürülmüştür.

Çok hadis rivayet etmesiyle tanınan ve rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan güvenilir muhaddis A‘rec ömrünün sonlarında Mısır'a hicret etti. Murâbıt (bk. RİBÂT) olarak yaşadığı İskenderiye'de seksen yaşlarında vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, et-Tabakāt, V, 283-284; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 69-70; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 97; a.mlf., Marifetü'l-kurrâʾ (Beşşâr), I, 77-78; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 381; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 290-291.

Abdullah Aydınlı

KATÂDE b. DİÂME (قتادة بن دعامة) Ebü'l-Hattâb Katâde b. Dâime b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735) Müfessir tâbiî.

60 (680) veya 61 yılında âmâ olarak doğdu; bedevî bir aileye mensuptur. Soyu Şeybânoğulları'ndan Sedûs kabilesine dayanır. Ailesinin çölden Benî Şeybân'ın yanına, ardından Sedûs kabilesiyle birlikte Basra'ya göç ettiği nakledilir. Öğrenmeye karşı büyük bir istek duyan Katâde, Hasan-ı Basrî'nin yanında on iki yıl bulundu ve ondan kıraat, tefsir, hadis ve diğer ilimlerde istifade etti. Ayrıca kıraat ilmiyle ilgili rivayetleri Enes b. Mâlik, Ebü'l-Âliye er-Riyâhî, Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn'den aldı. Sahâbeden Enes b. Mâlik'le tâbiînden Saîd b. Müseyyeb, Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn, İkrime el-Berberî, Atâ b. Ebû Rebâh, Şa‘bî, Ebü'l-Âliye er-Riyâhî ve daha pek çok

kimseden hadis dinledi, çeşitli ilimlere ait bilgiler edindi. Kendisinden Şu‘be b. Haccâc, Ma‘mer b. Râşid, Hemmâm b. Yahyâ, Saîd b. Ebû Arûbe, Ebân b. Yezîd, Eyyûb es-Sahtiyânî, Evzâî, Ebû Hanîfe ve diğerleri rivayette bulunmuştur. Takvâ sahibi olduğu belirtilen Katâde Vâsıt'ta çıkan veba salgınında 117'de (735) vefat etti. Ölüm tarihinin 118 olduğu da kaydedilmiştir.

Siyasî bakımdan büyük çalkantıların olduğu bir dönemde yaşamasına rağmen Katâde herhangi bir tarafın yanında yer almadı, ölünceye kadar ilimle meşgul oldu. Güçlü hâfızası insanlar arasında darbımesel haline geldi. Duyduğu her şeyi ezberlediğini söylediği (Ahmed b. Hanbel, I, 173), Saîd b. Müseyyeb'in yanında sekiz gün kaldıktan sonra onun kendisine, "Artık git, zira bende ne varsa aldın" dediği (Şîrâzî, s. 94) zikredilmiştir.

Katâde dönemin revaçta olan dinî ve içtimaî ilimlerini öğrenmiş, özellikle tefsir alanında uzmanlaşmış, ayrıca Arap dili, Câhiliye şiiri, Arap tarihi ve neseb ilminde devrinin önde gelen âlimi olmuştur. Gerek takrirlerinde gerekse sorulara verdiği cevaplarda çok defa kendi görüşünü ortaya koymaktan çekinen, dönemindeki tartışmalara girmeyen ve Mu‘tezile'den uzak duran Katâde'nin, şerri kullara hamlederek bir anlamda kader kapsamından çıkardığı ve Ehl-i sünnet inancına ters düştüğü ileri sürülmüş, Yâkūt ise onun bu düşüncesinden rücû ettiğini söylemiştir. Ancak Zehebî, Katâde'nin bu düşünce ile âhirete göçtüğü görüşündedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 277).

Hadis otoriteleri ondan "sika râvi" ve "hâfız" diye söz etmiş, Ali b. Medînî, büyük şehirlerdeki isnad zincirlerinin isimleri üzerinde kesiştiği altı kişiden birinin Katâde olduğunu söylemiştir. Hadislerine Kütüb-i Sitte'de yer verilen Katâde'nin rivayetleri daha çok Abdürrezzâk es-San‘ânî'nin el-Muṣannef'inde bulunmaktadır. Katâde sahâbe içinde sadece Enes b. Mâlik'ten hadis aldığı halde (Hâkim en-Nîsâbûrî, s. 111) başka sahâbîlerden de aldığı anlayışına yol açan rivayetleri sebebiyle eleştirilmiş, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, onun bizzat dinlemediği otuz kadar kimseden hadis rivayet ettiğini zikretmiştir. Ancak Katâde, rivayetlerinde kullandığı "haddesenâ" ve "kāle" lafızlarıyla hangi hadislerin rivayet zincirinin tam, hangisinin eksik olduğunu göstermiş, bu sebeple Şu‘be b. Haccâc, Katâde'nin rivayet ettiği hadislerin mürsel olanıyla olmayanını ayırabildiğini söylemiştir (İbn Sa‘d, VII, 229). Diğer taraftan tedlîs anlamına gelen bu çeşit mürsellerin o dönemlerde çok yadırganmadığı, sahâbeden de bu tür rivayetleri olanların bulunduğu belirtilmiş, meselâ Abdullah b. Abbas'ın rivayet tarzının çok defa bu olduğu, onun da sahâbeden alıp Resûlullah'a nisbetle rivayet ettiği ifade edilmiştir (Süyûtî, I, 221). Bu eleştirilere rağmen büyük hadis imamlarının Katâde'nin rivayetlerini eserlerine almış olması onunla ilgili bir güven probleminin bulunmadığını göstermektedir.Tefsirde dördüncü tabakanın başı kabul edilen, tefsir bilgisi hakkında Ahmed b. Hanbel'in övücü ifadeler kullandığı Katâde'nin (el-ʿİlel, I, 488; II, 540) bu ilme dair kavillerinin muteber hadis ve tefsir

kaynaklarında yer alması onun bu sahadaki önemini gösterir. “Kur’an’da hiçbir âyet yoktur ki onun hakkında bir şey işitmiş olmayayım” diyen Katâde’nin (Mizzî, XXIII, 511) tefsirle ilgili rivayetlerinin pek çoğu Taberî’nin el-Câmiʿu’l-beyân’ında mevcuttur. Bedr, Taberî’nin tefsirinde Katâde’ye ait 5000 kadar kavil bulunduğunu söyler (Tefsîru Ḳatâde, s. 9, 38). Katâde, Kur’an tefsirinde diğer müfessir tâbiîler gibi sırasıyla Kur’an’ın kendisini, hadisleri, sahâbe ve tâbiîn kavillerini, Arap dili ve şiirini, ensab ve eyyâm-ı Arab bilgilerini, Arap örf ve âdetlerini, az olarak da kendi re’yini kullanır; âyetin âyetle tefsirinde anlamı ortaya çıkarmaya çalışmanın yanında ondaki belâgata, üslûba, lafızlara başka âyetlerden şahitler getirir; âyetler arasındaki münasebet üzerinde durur (örnekler için bk. Taberî, XX, 158; XXII, 102; Abdullah Ebü’s-Suûd Bedr, s. 57-61). Tefsire dair rivayetlerinde az da olsa İsrâiliyat’a yer veren ve tâbiîlerin sözlerinden de yararlanan Katâde, Arap dili ve edebiyatı alanındaki birikimi sayesinde mânası kapalı kelimeleri açıklarken eş anlamlı kelime ve deyim bulmakta zorlanmamış, pek çok bölge ve kabileye ait kullanışları örnek olarak zikretmiştir. Uygun karşılıklar seçerken gramer inceliklerine girmek yerine bu seçimdeki tarihî arka planı ortaya koymuştur. Meselâ Müddessir sûresindeki “ve s̱iyâbeke fe ṭahhir” âyetini (74/4) “ṭahhir mine’l-is̱mi ve’l-maʿâşî (günah ve mâsiyetten koru)” şeklinde tefsir etmiş, Araplar’ın “ṭahhir s̱iyâbeke” dediklerinde mânevî bir şeyi amaçladıklarını örnekler vererek ortaya koymuştur (Taberî, XXIX, 145; Kurtubî, XIX, 62-63).

Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin Basralı fakih tâbiîlerden saydığı Katâde bir fıkıh kaynağı olarak Kur’an’dan istifade ederken çoğunlukla Zâhirîler gibi davranmıştır. Meselâ selâm verildiğinde ona icâbet edilmesini emreden âyetin (en-Nisâ 4/86) zâhirine dayanarak namaz kılan kimsenin verilen selâma namazını bozmaksızın sesli olarak icâbet etmesi gerektiğini savunmuştur (Kurtubî, V, 299; diğer örnekler için bk. Abdullah Ebü’s-Suûd Bedr, s. 87-91). Katâde’den gelen neshe dair rivayetler onun neshi “izâle, unutturma, daha iyisiyle değiştirme, bir yerden başka bir yere nakletme ve birini ortadan kaldırıp yerine bir başkasını koyma” anlamlarında kullandığı anlaşılmaktadır (a.g.e., s. 91-103). İsrâ sûresindeki ebeveyne iyi davranmayla ilgili âyetin (17/23-24) dua ve istiğfar bölümünün, Hz. Peygamber’in ve müminlerin en yakınları bile olsa müşrikler için istiğfarda bulunamayacaklarını bildiren âyetle (et-Tevbe 9/113) neshedildiğini söylemesi (en-Nâsiḫ ve’l-mensûḫ, s. 47) onun nesih hakkındaki anlayışının örneklerinden biridir. Nüzûl sebepleriyle ilgili rivayetlerden de yararlanan Katâde bu maksatla bazı zayıf rivayetleri de nakletmiş, bazı ahlâkî âyetlerin tefsirinde Hasan-ı Basrî’nin yolundan giderek öğütler vermiş, aklî yorumlara fazla iltifat etmemiştir. Kur’an kıraatine dair kendine has tercihleri bulunan Katâde, meselâ Mâide sûresindeki abdestle ilgili âyette (5/6) geçen ve cumhurun nasb ile okuduğu kelimeyi kesre ile “ve ercülikûm” şeklinde okumuştur (örnekler için bk. Abdullah Ebü’s-Suûd Bedr, s. 81-87).

Eserleri. 1. Kitâbü't-Tefsîr. İbnü'n-Nedîm'in biri Saîd b. Beşîr, diğeri Muhammed b. Sevr - Ma'mer b. Râşid tarikiyle olmak üzere iki rivayetinden söz ettiği ve Fuat Sezgin'in Hatîb el-Bağdâdî tarafından kullanıldığını belirttiği eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 2. en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ fî kitâbillâh (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, bk. bibl.). 3. ʿAvâşirü'l-Ḳurʾân (İbn Sa'd, VII, 273). 4. Kitâbü'l-Menâsik (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecâmi', nr. 41/12).

Abdullah Ebü's-Suûd Bedr, Câmiatü'l-Kāhire külliyyetü't-terbiye'de yüksek lisans tezi olarak hazırladığı Tefsîru Ḳatâde: Dirâse li'l-müfessir ve menheci tefsîrih adlı çalışmasını yayımlamış (Kahire 1399/1979), Fahri Gökcan, Katâde b. Diâme ve Tefsiri adıyla doçentlik tezi hazırlamıştır (1977, Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi). Ömer Yûsuf Kemal de Medine'de el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de Ḳatâde b. Diʿâme es-Sedûsî ve tefsîruhu (I-III, 1401/1981) ismiyle bir yüksek lisans tezi yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Katâde b. Diâme, en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ fî kitâbillâḫ (Erbaʿatü kütüb fi'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ içinde, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Bağdad 1406/1985, s. 47; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 225; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 229-231, 273; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Vasiyyullah), I, 173, 174, 488; II, 304, 540; III, 233, 242, 244; Taberî, Câmiʿu'l-beyân (Bulak), XVII, 10; XX, 158; XXII, 102; XXIX, 145; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 133; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, V, 321-323; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 36; Hâkim en-Nîsâbûrî, Maʿrifetü ʿulûmi'l-ḥadîṣ (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin), Kahire 1937, s. 111; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 94-95; Sem'ânî, el-Ensâb, VII, 57-58; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XVII, 9-10; Kurtubî, el-Câmiʿ (nşr. M. İbrâhim M. Hifnâvî - Mahmûd Hâmid Osman), Kahire 1416/1996, V, 299; XI, 294; XIX, 62-63; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXIII, 498-517; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 269-283; Zerkeşî, el-Burhân, II, 28, 158; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 25-26; İbn Hacer, Taʿrîfü ehli't-taḳdîs bi-merâtibi'l-mevṣûfîn bi't-tedlîṣ (nşr. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî), Riyad 1413/1993, s. 146-147; Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Kahire 1379/1959, I, 221; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 43-44; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 430, 456; Sezgin, GAS, I, 31-32; Abdullah Ebü's-Suûd Bedr, Tefsîru Ḳatâde: Dirâse li'l-müfessir ve menheci tefsîrih, Kahire 1399/1979, s. 9, 38, 48-54, 57-67, 74, 75, 81-104; Muhammed Ra'fet Saîd, Maʿmer b. Râşid eṣ-Ṣanʿânî, Riyad 1403/1983, s. 44-45; Ch. Pellat, "Ḳatāde b. Diʿāma", EI² (İng.), IV, 748.

Abdülhamit Birışık

İBN EBÛ MÜLEYKE (ابن أبي مليكة) Ebû Bekr Abdullāh b. Ubeydillâh b. Ebî Müleyke Züheyr et-Teymî el-Mekkî (ö. 117/735) Muhaddis, tâbiî.

Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde veya daha önce Mekke'de doğdu (Zehebî, V, 89). Ebû Muhammed künyesiyle de anılır. Sahâbî olan dedesi Ebû Müleyke Züheyr b. Abdullah b. Cüd'ân'a nisbetle İbn Ebû Müleyke diye şöhret bulmuştur. Dedesinin babası Abdullah, Hz. Ebû Bekir'in babasının amcazadesi olup Câhiliye devrinde mazlumları koruyan, zenginliği ve cömertliğiyle tanınan bir Kureyşli idi (DİA, I, 93-94). İbn Ebû Müleyke kendi ifadesine göre otuz, İbn Hibbân'a göre ise seksen (Meşâhîr, s. 83) sahâbî ile görüştü ve onlardan çok sayıda hadis rivayet etti. Hz. Âişe, Ümmü Seleme, Esmâ bint Ebû Bekir, Abâdile, Abdullah b. Ca'fer b. Ebû Tâlib, Misver b. Mahreme onun hadis rivayet ettiği sahâbîlerden bazılarıdır. İbn Ebû Hâtim, onun Hz. Ömer ile Hz. Osman'dan rivayet ettiği hadislerin mürsel olduğunu kaydetmektedir (el-Merâsîl,

s. 99). Kendisinden hadis rivayet edenler arasında oğlu Yahyâ, kız kardeşinin oğlu Abdurrahman b. Ebû Bekir, Amr b. Dînâr, Atâ b. Ebû Rebâh, Humeyd et-Tavîl, Eyyûb es-Sahtiyânî, Hammâd b. Seleme, İbn Cüreyc ve Leys b. Sa‘d zikredilebilir. Sika bir muhaddis olarak nitelendirilen İbn Ebû Müleyke'nin rivayet ettiği hadisler Kütüb-i Sitte'de ve diğer hadis kitaplarında yer almaktadır.

Hadis, fıkıh ve kıraat ilimlerindeki şöhreti yanında dirayetli bir idareci ve güçlü bir hatip olarak da bilinen İbn Ebû Müleyke, Abdullah b. Zübeyr'in hilâfeti döneminde Harem-i şerif'te müezzinlik ve imamlık, Tâif ve Mekke'de kadılık yapmış, Mekke'de vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 472-473; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, V, 137; Vekî‘, Aḫbârü'l-ḳuḍât, I, 261-262; Dûlâbî, el-Künâ ve'l-esmâʾ, Beyrut 1403/1983, II, 98; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, V, 99-100; a.mlf., el-Merâsîl, Beyrut 1403/1983, s. 99; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 82-83; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim, I, 375-376; Hatîb el-Bağdâdî, es-Sâbıḳ ve'l-lâḥiḳ (nşr. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî), Riyad 1402/1982, s. 281; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XV, 256-259; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 88-90; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, I, 430; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, V, 306-307; a.mlf., el-İṣâbe (Bicâvî), II, 575; Mustafa Fayda, "Abdullah b. Cüd‘ân", DİA, I, 93-94.

Ali Yardım

NÂFİ‘ (نافع) Ebû Abdillâh Nâfi‘ b. Hürmüz (Sercis, Kâvus) el-Kureşî el-Adevî el-Medenî (ö. 117/735) Abdullah b. Ömer'in âzatlı kölesi, tâbiî.

30 (650-51) yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Fars veya Berberî asıllı olduğu, Horasan, Nîşâbur, Deylem, Tâlekān, Kâbil gibi şehirlerden birinin fethi sırasında küçük yaşta esir edildiği, ganimetlerin taksiminde Abdullah b. Ömer'in payına düştüğü veya İbn Ömer'in onu satın aldığı rivayet edilmiştir. Abdullah b. Ömer'in himayesinde yetiştiğinden "Mevlâ İbn Ömer" (İbn Ömer'in âzatlısı) diye tanındı. Otuz yıldan fazla onun yanında kaldı. Abdullah b. Ömer daha sonra onu âzat etti. Nâfi‘ başta İbn Ömer olmak üzere Hz. Âişe, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hüreyre, Ümmü Seleme, İbn Ömer'in hanımı Safiyye bint Ebû Ubeyd gibi sahâbîlerden; Hz. Ebû Bekir'in torunları Kāsım b. Muhammed ve Abdullah b. Muhammed, İbn Ömer'in oğulları Abdullah, Ubeydullah, Sâlim ve Zeyd gibi tâbiîlerden hadis rivayet etti. Kendisinden İbn Şihâb ez-Zührî, Ebû İshak es-Sebîî, Humeyd et-Tavîl, İbn Cüreyc, Abdullah b. Avn, İbn Ebû Leylâ gibi tâbiîler hadis öğrendi. Mâlik b. Enes, Eyyûb es-Sahtiyânî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Sâlih b. Keysân, Leys b. Sa‘d, Evzâî, İbn İshak, İbn Şübrüme, Nâfi‘ b. Abdurrahman gibi âlimler onun en tanınmış talebeleridir. Öğrencileri arasında rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan üç oğlu Abdullah, Ömer ve Ebû Bekir de vardır. İmam Mâlik'in söylediğine göre Arap olmaması sebebiyle Nâfi‘in telaffuzu düzgün değildi. Halife Ömer b. Abdülazîz'in, sünneti öğretmesi için Mısır halkına, zekât âmili olarak da Yemen bölgesine gönderdiği Nâfi‘ 117 (735) yılında vefat etmiş olup bu tarih 116, 119 ve 120 (738) olarak da zikredilmiştir.

Nâfi‘in hadis rivayetindeki bazı uygulamaları sonraki dönemlerde rivayet usulleri olarak benimsenmiştir. Onun İbn Ömer'den duyduğu hadisleri ihtiva eden sahîfesi kendisine arz yoluyla okunduğunda bu hadislerin, hocanın ağzından duyulan rivayetler nakledilirken kullanılan "haddesenâ" edâ sîgasıyla rivayet edilebileceğini söylemesi söz konusu usullerden biridir. Talebelerine hadis imlâ ettiği ve bunlardan bazılarının kendisinden öğrendikleri hadisleri ihtiva eden sahîfeleri bulunduğu kaydedilmektedir (M. Mustafa el-A‘zamî, I, 215-217). Talebelerinin kendisinden rivayet ettikleri hadisleri yazdıkları söylendiğinde Nâfi‘ bunları gözden geçirip tashih etmek istemiş ve onun bu uygulaması daha sonraları mukābele ve asıl nüshaya arzetme metoduna örnek gösterilmiştir. Muhaddislerin hadislerde yaptığı gramer hatalarını düzeltme konusu kendisine teklif edildiğinde Nâfi‘ rivayetteki dil hatalarını tashih etmeyi doğru bulmamış ve, "Ben duyduğum gibi naklederim" demiştir (İbn Asâkir, LXI, 437). Nâfi‘in rivayetlerine Kütüb-i Sitte başta olmak üzere bütün hadis kitaplarında yer verilmiş, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebü'l-Hasan el-İclî, Nesâî, İbn Sa‘d onu sika olarak değerlendirmiş, tâbiînin Medine'deki imamlarından biri kabul edilmiştir. Buhârî'ye göre en sahih sened Mâlik - Nâfi‘ - İbn Ömer şeklinde olanıdır. Hadis âlimleri Şâfiî - Mâlik - Nâfi‘ - İbn Ömer tarikini ise "altın silsile" olarak nitelendirmiştir. İmam Mâlik, "Nâfi‘in bir rivayetini duyduğum zaman artık onu bir başkasından duyup duymadığıma önem vermem" demiş, Nevevî de onun güvenilir bir kişi olduğunda ulemânın icmâı bulunduğunu kaydetmiştir. Meymûn b. Mihrân'ın, yaşlılık döneminde Nâfi‘in aklî melekesini kaybettiğine dair iddiası hiçbir âlim tarafından kabul görmemiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 101).

Hadislerin Hz. Muhammed'in sözü olmayıp daha sonra uydurulduğunu ileri süren şarkiyatçılar, Nâfi‘ gibi erken dönemde yaşamış hadis râvilerinin hayalî şahsiyetler olabileceğini iddia etmiştir. Nitekim Juynboll, Nâfi‘in "müşterek râvi" (hadislerin kendisinden yayıldığı iddia edilen kaynak râvi) gibi göründüğünü ve onunla ilgili isnadlardan Mâlik b. Enes'in sorumlu olduğunu ileri sürmüştür. İslâm hukukunun menşeini hukukî hadisler bağlamında inceleyen Joseph Schacht'a göre İslâm hukukunun menşei Hz. Muhammed ve ondan sonraki nesilde değil II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında aranmalıdır. Dolayısıyla hukuka dair hadislerin isnadlarının ancak bu tarihten sonrakileri sahih kabul edilebilir. Hz. Peygamber, sahâbe ve genellikle I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısından önce vefat etmiş tâbiînin isnadlarda yer alması daha sonraki bir gelişmenin neticesidir. Yine Joseph Schacht'a göre Mâlik'in Nâfi‘e talebelik etmesi aradaki yaş farkı yüzünden mümkün görünmemektedir. Eğer aralarında gerçekten hoca-talebe ilişkisi varsa Mâlik ondan ancak çok küçük yaşta faydalanmış veya bizzat Nâfi‘den değil onun hadislerinin yazılı olduğu bir kaynaktan istifade etmiş olabilir. Nâfi‘in İbn Ömer'le ilişkisi de sorgulanmalıdır. Çünkü Nâfi‘ ile İbn Ömer arasındaki hocalık-talebelik münasebeti bir aile isnadıdır ve bu tür isnadlar genellikle hadislerin uydurma olduğunu gösteren işaretlerdir. İsnadlarda zaman zaman Nâfi‘ yerine Sâlim, Abdullah b. Dînâr, Zührî gibi isimlerin yer alması da Nâfi‘e

atfedilen hususlardan onun sorumlu tutulmaması yönünde bir şüpheye sebep olmaktadır. Nitekim Medineliler bu isnadla nakledilen birçok hadise muhalif hareket etmiş olup bu da söz konusu isnadlarla nakledilen hadislerin yerleşik Medine doktrininden sonraki bir tarihte ortaya çıktığını göstermektedir. Ayrıca Nâfi‘ birbirine muhalif pek çok hadisin isnadında yer aldığına göre onun adı uzunca bir süre farklı amaçlarla kullanılmış olmalıdır (The Origins of Muhammadan Jurisprudence, s. 176, 177-179, 243).

Schacht'ın bu görüşleri diğer bazı şarkiyatçılar tarafından kabul görmemiş, Mâlik-Nâfi‘-İbn Ömer isnadı Hakkındaki görüşleri eleştirilmiş, Mâlik ile Nâfi‘ arasındaki yaş farkının Mâlik'in ondan semâını engelleyecek kadar fazla olmadığı, Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾdaki bazı rivayetlerinde onun Nâfi‘den semâ yoluyla hadis aldığını gösteren ifadeler bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca Schacht'ın Mâlik-Nâfi‘-İbn Ömer isnadını aile isnadı olduğu gerekçesiyle eleştirmesine de karşı çıkılmış, aile isnadlarının uydurma sayılmadığı, fakat bazıları tarafından uydurma hadisleri desteklemek için kullanılabildiği için bu isnadlara ihtiyatla yaklaşılması gerektiği ifade edilmiştir (Robson, XV [Glasgow 1953], s. 22-23). Juynboll de Mâlik-Nâfi‘-İbn Ömer isnadı Hakkında Schacht gibi düşünmekle birlikte meseleyi bu bağlamda ele almamış, The Encyclopaedia of Islam'da yazdığı "Nāfiʿ" maddesinde ve Der Islam'da yayımlanan makalesinde Nâfi‘in tarihî kişiliğini sorgulamış, onun hayatına dair çok az bilgi bulunduğunu ve bu bilgilerin çelişkili olduğunu söylemiştir.

Nâfi‘in biyografisinin İbn Sa‘d'ın eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ'sı ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Ṣıfatü'ṣ-ṣafve'sinde yer almamasını hayret verici bulan Juynboll'ün (Isl., LXX/2 [1993], s. 217 vd.) Ṣıfatü'ṣ-ṣafve'nin telif yöntemini dikkate almadığı ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin eserinde Nâfi‘ kaynaklı bilgilere yer verdiğini (I, 581) görmediği, ed-Duʿafâʾ ve'l-metrûkîn adlı eserinde Nâfi‘in oğlu Abdullah'tan genişçe söz ettiğini (II, 144) farketmediği ve İbn Sa‘d'ın eṭ-Ṭabaḳāt'ın mütemmim kısmında Nâfi‘in hayatına genişçe yer verdiğini (s. 142-145) tesbit edemediği anlaşılmaktadır. Harald Motzki, Juynboll'ün Nâfi‘in tarihî bir kişilik olmadığı ve onun isminin isnadlara Mâlik ve daha sonraki musannifler tarafından eklendiği şeklindeki iddialarını eleştirmekte, Nâfi‘in hayatı Hakkında az bilgi bulunmasının diğer birçok râvi için de söz konusu olduğuna ve İbn Sa‘d'ın eṭ-Ṭabaḳāt'ında görüldüğü üzere râviler Hakkında verilen bilgilerin onların önemiyle orantılı sayılmadığına dikkat çekmektedir. Nâfi‘ Hakkında kaynaklarda zaman zaman gerçek tarihî haber niteliğinde kabul edilebilecek özel bilgiler de nakledildiğini söyleyen Motzki, Nâfi‘ ile ilgili haberlerin hemen hepsinin kaynağının Mâlik olduğu iddiasını da doğru bulmamakta, böyle olsa bile bunun tabii olacağını söylemektedir. Ayrıca Motzki, Mâlik'in Nâfi‘in öğrencisi olmadığı yolundaki iddiasını ispatlamak için Juynboll'ün seçmeci bir tavır ortaya koymak suretiyle işine gelen metinleri maksadı doğrultusunda yorumladığı kanaatindedir. Erken dönem Arapça papirüsler üzerindeki çalışmalarıyla bilinen

şarkiyatçı Nabia Abbott'a göre de eldeki mevcut papirüsler, Juynboll tarafından Nâfi' ile ilgili olarak ileri sürülen iddiaların geçersizliğini ortaya koyacak niteliktedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt: el-Mütemmim, s. 142-145; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VIII, 84; Müslim, el-Künâ ve'l-esmâʾ (nşr. Abdürrahîm M. Ahmed el-Kaşkarî), Medine 1404/1984, I, 272; Rabaî, Târîḫu mevlidi'l-ulemâʾ ve vefeyâtihim (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed), Riyad 1410, I, 273-274; Dârekutnî, Ẕikru esmâʾi'ṭ-ṭâbiʿîn ve men baʿdehüm (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût - Bûrân ed-Dannâvî), Beyrut 1406/1985, I, 241; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim (nşr. Abdullah el-Leysî), Beyrut 1407/1987, II, 288-289; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ, LXI, 421-443; İbnü'l-Cevzî, Ṣıfatü'ṣ-ṣafve, I, 581; a.mlf., ed-Duʿafâʾ (nşr. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kādî), Beyrut 1406/1986, II, 144; Nevevî, Tehẕîbü'l-esmâʾ ve'l-luġāt, Beyrut 1416/1996, II, 424-425; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XIX, 298-305; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 95-101; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 99-100; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VI, 53-54; VII, 499-500; X, 412-415; J. Schacht, The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford 1950, s. 170, 176-179, 243; a.mlf., "A Revaluation of Islamic Tradition", JRAS (1949), s. 143-154; N. Abbott, Studies in Arabic Literary Papyri, Chicago 1957, I, 36; M. Mustafa el-A'zamî, Dirâsât fi'l-ḥadîs̱i'n-nebevî, Riyad 1401/1981, I, 188, 215-217; Muhammed ez-Zühaylî, Merciʿu'l-ʿulûmi'l-İslâmiyye, Dımaşk, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 114; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/1, s. 35-38; Fatma Kızıl, Oryantalistlerin Hadislerin Menşeini Tespite Yönelik Yöntemleri (yüksek lisans tezi, 2005), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 24, 31, 32-33, 37; J. Robson, "The Isnad in Muslim Tradition", Transactions-Glasgow University Oriental Society, XV, Glasgow 1953, s. 15-26; G. H. A. Juynboll, "Nāfiʿ the Mawlā of Ibn ʿUmar and His Position in Muslim Ḥadīth Literature", Isl., LXX/2 (1993), s. 207-244; a.mlf., "Re-Appraisal of Some Technical Terms in Hadith Science", Islamic Law and Society, VIII/3, Leiden 2001, s. 303-349; a.mlf., "Nāfiʿ", EI² (İng.), VII, 876-877; H. Motzki, "Quo Vadis Ḥadīt-Forschung? Eine kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll: "Nāfiʿ the Mawlā of Ibn ʿUmar and His Position in Muslim Ḥadīth Literature", Isl., LXXIII/2 (1996), s. 193-231.

İbrahim Hatiboğlu

MEYMÛN b. MİHRÂN (ميمون بن مهران) Ebû Eyyûb Meymûn b. Mihrân el-Cezerî er-Rakkī (ö. 117/735) Tâbiîn âlimi ve kadı.

---

40 (660-61) yılında doğdu. Babasının İstahrlı esirlerden biri olup daha sonra âzat edilen mevâlî arasında yer aldığı ifade edilmekle birlikte kendisinin Hevâzin kabilesinin Benî Nasr b. Muâviye kolunun mevlâsı (Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, s. 37) ya da Ezd kabilesine mensup Ümmü Nemir isimli bir kadının âzatlısı (İbn Sa'd, VII, 478) olduğu belirtilmektedir. Zühd yönünü anlatan menkıbeler dışında hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî ile âsi İbnü'l-Eş'as arasında 82 (701) yılında Deyrülcemâcim'de meydana gelen savaşa kadar Kûfe'de yaşayan Meymûn b. Mihrân bu tarihten sonra el-Cezîre bölgesine giderek Rakka'ya yerleşti ve kumaş ticaretiyle meşgul oldu. el-Cezîre Valisi Muhammed b. Mervân tarafından Harran'da beytülmâlin başına getirildi. Ömer b. Abdülazîz döneminde haraç tahsildarlığı ve kadılık yapmak üzere el-Cezîre bölgesine tayin edildi. Ömer b. Abdülazîz'in bu tayin sırasında verdiği tâlimat literatürde kadılar için davranış modeli olarak kaydedilir. Ömer b. Abdülazîz'in vefatının ardından II. Yezîd devrinde de bir süre bu görevde kaldı. Hişâm b. Abdülmelik döneminde 107 (725) yılında Kıbrıs seferine çıkan Suriye ordusuna kumanda ettiği nakledilir (Taberî, VII, 40). Mekhûl b. Ebû Müslim, Hasan-ı Basrî ve İbn Şihâb ez-Zührî ile birlikte zamanının önde gelen

dört âliminden biri kabul edilen Meymûn b. Mihrân 117 (735) yılında Rakka'da vefat etti; ölüm tarihi 116 olarak da kaydedilmektedir.

Hadis rivayeti konusunda sika olduğu belirtilen Meymûn b. Mihrân aralarında Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, İbn Abbas ve İbn Ömer'in de bulunduğu sahâbîlerden genellikle ibadet ve ahlâka dair hadisler rivayet etmiştir. Kendisinden oğlu Amr b. Meymûn, Sâlim b. Ebü'l-Muhâcir, Ca'fer b. Burkân, Haccâc b. Ertât, Ebû Bişr Ca'fer b. İyâs, Humeyd et-Tavîl, A'meş, İbn Cüreyc ve Evzâî gibi âlimler rivayette bulunmuştur. Rivayetleri arasında devrinin itikadî-siyasî tartışmalarını yansıtan görüşler de yer almaktadır.

Meymûn b. Mihrân'ın, yaşadığı dönemin sosyopolitik şartlarını iyi değerlendirerek Şîa-Emevî mücadelesinde ılımlı bir yol izlediği söylenebilir. Sahâbe devrinden intikal eden itikadî-siyasî tartışmaların ağırlıkta olduğu tâbiîn devrinde bu tartışmalardan, fitne ve karışıklıklardan uzak durmayı tavsiye etmiştir. Kader, iman-amel ilişkisi, büyük günah işleyenlerin durumu gibi kendi döneminde sıkça tartışılan konularda görüşlerini açıklayarak imanın artıp eksilebileceğini belirtmiştir. Dindarlığı ve takvâsı ile tanınan Meymûn b. Mihrân özellikle mal ile imtihan konusunda insanları uyarmış, onları yöneticilere yakınlık göstermekten ve resmî görev talep etmekten sakındırmıştır. Ayrıca helâl-haram sınırına riayet ederek nefsi terbiye etmeyi öğütlemiş, ferdin ıslahını, huzurlu ve dengeli bir toplumun tesisini öngören görüşler ortaya koymuştur. Toplumun ıslahı için öncelikle âlimlerin ve idarecilerin davranışlarını düzeltmeleri gerektiğini belirten Meymûn b. Mihrân'a göre zalim bir yöneticiye doğru yolu göstermekten daha büyük bir hayır yoktur.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Abdülhakem, Sîretü ʿÖmer b. ʿAbdilʿazîz, Kahire 1346/1927, s. 127-128; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 477-479; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), II, 820; İbn Habîb, el-Muḥabber, s. 347, 478; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 448-449, 577; Belâzürî, Ensâb, III, 100; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), VII, 40; İbn Abdürabbih, el-ʿİḳdü'l-ferîd, II, 433-434; III, 416; V, 48; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 233-234; Cehşiyârî, el-Vüzerâʾ ve'l-küttâb, s. 53-54; Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, Târîḫu'l-Mevṣıl (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1387/1967, s. 37; Muhammed b. Saîd el-Kuşeyrî, Târîḫu'r-Raḳḳa (nşr. İbrâhim Sâlih), Dımaşk 1419/1998, s. 42-61; Ebû Abdullah el-Halîmî, el-Minhâc fî şuʿabi'l-îmân (nşr. Hilmî M. Fûde), Beyrut 1399/1979, III, 201; Ebû Nuaym, Ḥilye, IV, 82-97; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 71-78; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 314; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, X, 390-392; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, I, 154; F. M. Donner, "Maymūn b. Mihrān", EI² (İng.), VI, 916-917.

Halit Ünal

AMR b. ŞUAYB عمرو بن شعيب Ebû İbrâhîm (Ebû Abdillâh) Amr b. Şuayb b. Muhammed el-Kureşî es-Sehmî (ö. 118/736) Tâifli fakih ve muhaddis tâbiî.

Abdullah b. Amr b. Âs'ın torunu Şuayb'ın oğludur. Saîd b. Müseyyeb, Tâvûs, Urve b. Zübeyr, İbn Şihâb ez-Zührî gibi muhaddislerden, en çok da babası Şuayb b. Muhammed'den hadis rivayet etti. Kadın sahâbîlerden Zeyneb bint Ebû Seleme ve

Rubeyyi‘ bint Muavviz’den de hadis dinledi. Kendisinden de hocaları Zührî ve Atâ b. Ebû Rebâh’tan başka Katâde, Mekhûl, Eyyûb es-Sahtiyânî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Abdurrahman el-Evzâî gibi o devrin pek çok muhaddis ve fakihi hadis öğrendi.

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Amr b. Şuayb’ın hadis rivayetindeki yeri konusunda kaynaklarda çeşitli görüşler vardır. Yahyâ b. Saîd el-Kattân, güvenilir râvilerin kendisinden hadis rivayet etmeleri halinde Amr’ın da sika* sayılacağını, aksi takdirde rivayetlerine güvenilemeyeceğini söyler. Ahmed b. Hanbel Amr’ın rivayetlerinin delil olarak kullanılamayacağını, zira bunlar arasında münker* olanlar bulunduğunu ve ancak i‘tibar* için yazılabileceğini ifade eder. Bununla beraber muhaddislerin onun hadislerini bazan delil olarak kullandıklarını, bazan da tereddütleri sebebiyle hadislerine iltifat etmediklerini belirtir. İmam Buhârî Amr’ın hiçbir rivayetini el-Câmiʿu’s-sahîḥ’ine almamakla birlikte onun babası ve dedesi vasıtasıyla gelen rivayetlerinin makbul olduğu kanaatindedir. İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, İbn Huzeyme, İbn Hibbân ve Hâkim Amr’ın hadislerini kitaplarına almışlardır. Amr b. Şuayb’ın babası-dedesi vasıtasıyla gelen rivayetlerini kabule değer bulmayan muhaddislerin kanaatlerine göre Amr bu rivayetleri bizzat işiterek almamış, bunlar ona yazılı olarak intikal etmiştir. Ancak Yahyâ b. Maîn, Nesâî, Ebû Hâtim b. Hibbân, İbn Adî gibi hadis münekkitlerince güvenilir bir râvi olarak kabul edilmektedir. Buna göre, büyük dedesi Abdullah b. Amr b. Âs’ın meşhur es-Sahîfetü’s-sâdıka’sı Amr b. Şuayb’a intikal etmiş, o da bu sahîfeden vicâde* yoluyla hadis rivayet etmiştir. Rivayetlerinin büyük bir kısmının babası Şuayb’dan olduğu, Şuayb’ın da babası genç yaşta öldüğü için dedesi Abdullah b. Amr’ın himayesinde yetiştiği ve ondan hadis rivayet ettiği birçok kişi tarafından kabul edilmektedir. Şu halde Amr’ın bu yolla gelen rivayetlerini, dedesinden bizzat duymamıştır diye reddetmek isabetli olmasa gerektir; zira vicâde, hadis tahammül* metotlarından biridir. O devirde yazılı metinlerde nokta ve hareke bulunmadığı için hadisleri rivayet ederken Amr’ın yanlışlıklar (tashîf*) yapabileceği ileri sürülebilir. Bu ise sadece bir ihtimaldir. Ya‘kub b. Şeybe, kendisi sika, hadisleri sahih olan Amr hakkındaki tenkitlerin ondan hadis rivayet eden bazı zayıf râvilerden kaynaklandığını söylemektedir. Zehebî Amr’ın hadislerini hasen*, İbn Hacer el-Askalânî de kendisini sadûk* olarak değerlendirmektedir.

Evzâî’nin, kendisinden daha değerli bir Kureyşli görmediğini söylediği Amr b. Şuayb, devamlı oturduğu Tâif’ten sık sık Mekke’ye gider, orada hadis rivayet ederdi. Onun sürekli olarak Mekke’de kaldığı, ara sıra emlâkinin bulunduğu Tâif’e gittiği de söylenmektedir. Amr b. Şuayb Tâif’te vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, et-Tabakat (nşr. Ziyâd M. Mansûr), Medine 1403/1983, s. 120-122; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, VI, 342-343; el-Cerh ve’t-taʿdîl, V, 238-239; Nevevî, Tehzîb, II, 28-30; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, V, 165-180; a.mlf., Mîzânü’l-itidâl, III, 263-269; Fâsî, el-İkdü’s-semîn (nşr. Fuâd Seyyid), Kahire 1378-88/1958-69, VI, 396-397; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, VIII, 48-55; a.mf., Takrîbü’t-Tehzîb (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Beyrut 1395/1975, II, 72.

M. Yaşar Kandemir

EBÛ BEKİR b. HAZM أبو بكر بن حزم Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî (ö. 120/738 [?]) Muhaddis tâbiî, hadislerin toplanmasına yardımcı olan Medine valisi ve kadısı.

---

120 (738) yılında seksen dört yaşlarında vefat ettiği rivayeti dikkate alınırsa (Vekî‘, I, 143) 36 (656) yılı civarında doğduğu söylenebilir. Adı ile künyesinin aynı olduğu kaydedilmekte, bazı kaynaklarda ise künyesi Ebû Muhammed şeklinde geçmektedir. Ensarın Hazrec koluna mensup olduğu için Hazrecî nisbesiyle de anılmaktadır. Yaşı küçük tâbiîlerden olan Ebû Bekir iyi bir öğrenim imkânı elde ederek Hz. Osman'ın oğlu Ebân'dan fıkıh dersleri almış, teyzesi Amre bint Abdurrahman ile Ömer b. Abdülazîz, Abdurrahman b. Avf'ın oğlu Ebû Seleme, Sâib b. Yezîd gibi ünlü kişilerden hadis rivayet etmiştir. Sahâbî olan dedesi Amr b. Hazm'dan babası vasıtasıyla rivayet ettiği hadislerle dikkati çekmiş, kendisinden oğulları Abdullah ve Muhammed ile amcasının oğlu Muhammed b. Ammâre, Abdurrahman el-Evzâî, Amr b. Dînâr, İbn Şihâb ez-Zührî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. Sahâbî Ammâre b. Hazm'in kızı Fâtıma ile evlenmiş, bu evlilikten siyer ve megazî müellifi Abdullah dünyaya gelmiştir (bk. ABDULLAH b. EBÛ BEKİR b. MUHAMMED).

Ebû Bekir b. Hazm Emevîler döneminde çeşitli idarî görevlerde bulunmuştur. Süleyman b. Abdülmelik onu Medine'ye vali ve kadı olarak tayin etmiş (96/715), bu görevini II. Yezîd devrine kadar beş yıl sürdürmüş, II. Yezîd kendisini valilikten almakla beraber kadılık görevi 118 (736) yılına kadar devam etmiştir. Daha sonra çok kısa bir dönem için tekrar Medine valiliğine getirildiği rivayet edilmektedir. Belâzürî'nin onun Mekke kadılığı yaptığını söylemesi ise bir zühul eseridir. Ömer b. Abdülazîz, hadislerin derlenmesi konusunda Ebû Bekir b. Hazm'e gönderdiği ünlü fermanında âlimlerin ölüp gitmesiyle ilmin yok olmasından endişe ettiğini söyleyerek Hz. Peygamber'in hadislerini, sünnetlerini, bu arada teyzesi Amre bint Abdurrahman'ın ve Kasım b. Muhammed b. Ebû Bekir es-Sıddîk'ın rivayetlerini araştırıp yazmasını istemiştir. Bunun üzerine Ebû Bekir'in harekete geçerek halifenin istediği rivayetleri derleyip kendisine gönderdiği belirtilmektedir. İbn Sa‘d, onun Hz. Peygamber'e hizmet eden hür ve köle bütün sahâbîlerin isimlerini ve hücre-i saâdete dair bilgileri toplayıp halifeye gönderdiğini kaydeder (et-Tabakāt, I, 497-498, 500). Kendisiyle halife arasında başka konularla ilgili olarak çeşitli yazışmaların geçtiği anlaşılmaktadır. Ömer b. Abdülazîz onu hac emîri olarak da görevlendirmiştir.

Ebû Bekir b. Hazm güvenilir bir muhaddis, aynı zamanda Medine'de kendi döneminin en iyi kadısı idi. İmam Mâlik, Ebû Bekir'in ensardan Medine'de valilik yapan tek şahsiyet olduğunu belirttikten sonra onun gibi mükemmel bir insan, başarılı bir vali ve

kusursuz bir kadı görmediğini söyler. Ebû Bekir oğlu Abdullah ile çok ilgilenir, onu hadis sahasında ilerlemeye, hadisleri tenkit süzgecinden geçirmeye teşvik ederdi. Abdullah, babasının tarih ve megāzî konularına dair rivayetlerini ihtiva eden kitaplarının kaybolduğunu belirtmiştir.

Ebû Bekir b. Hazm'in 100 (718), 110 (728), 117 (735) veya 120 (738) yıllarında vefat ettiği kaydedilmektedir. Ancak 118 (736) yılına kadar kadılık görevine devam ettiğine göre 120 (738) yılında öldüğüne dair olan rivayet ağırlık kazanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Dârimî, "Mukaddime", 43; Buhârî, "ʿİlim", 34; İbn Sa'd, et-Tabakāt, I, 497-498, 500, 501; V, 346, 348, 364, 368, 391, 400; a.e.: el-mütemmim, s. 124-127; Belâzürî, Fütûh (Fayda), s. 63; Vekî', Ahbârü'l-kudât, I, 135-148, 159, 174-176, 264; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, IX, 337; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 76; Hatîb, Takyîdü'l-ʿilm, Dımaşk 1949, s. 105-106; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 313-314; a.mlf., el-ʿİber, I, 117; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, XII, 38-40; a.mlf., Fethu'l-bârî, Bulak 1300, I, 174; Cehşiyârî, el-Vüzerâʾ ve'l-küttâb, s. 53-54; Mahmûd Yâsîn, "Abdullah b. Ebî Bekir b. Muhammed b. ʿAmr b. Hazm el-Ensârî", Âdâbü'r-râfideyn, VI, Musul 1975, s. 163-166; Ahmed Zeki Safvet, Cemheretü resâʾili'l-ʿArab, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), s. 283-286.

Selman Başaran

ÂSIM b. ÖMER b. KATÂDE عاصم بن عمر بن قتادة Ebû Amr (Ebû Ömer) Âsım b. Ömer b. Katâde ez-Zaferî (ö. 120/738)İlk siyer ve megazî müelliflerinden, tâbiî.

Evs kabilesinin bir kolu olan Benî Zafer'e mensuptur. Çocukluk ve gençlik yılları doğum yeri olan Medine'de geçmiştir. Bedir Gazvesi'ne katılan dedesi Katâde duyduğu hadisleri oğlu Ömer'e öğretmiş, o da bu hadisleri Âsım'a rivayet etmiştir. Babasından başka Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik, Mahmûd b. Lebîd, büyük annesi Rumeyse ve Ali b. Hüseyin b. Ali'den hadis almıştır. Kendisinden hadis dinleyenler arasında oğlu Fazl, Muhammed b. Aclân, Abdurrahman b. Süleyman ve ünlü siyer ve megazî müellifi İbn İshak bulunmaktadır. İbn İshak'ın çok sayıdaki hocaları arasında kendisine en çok güvendiği ve adını en çok andığı dört âlimden biri odur. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almış, Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür'a ve Nesâî onun güvenilir bir muhaddis olduğunu söylemişlerdir. Âsım'ı güvenilir kabul etmeyenlerin de mevcut olduğu iddiasını Yahyâ b. Saîd el-Kattân şiddetle reddetmiştir.

Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülazîz (717-720) onu hilâfet merkezine davet ederek Şam Camii'nde megazî ve sahâbîlerin menkıbelerine dair dersler vermesini temin etmişti. Halifenin vefatı üzerine Medine'ye dönmüş (720) ve burada on sekiz yıl kadar öğretim faaliyetinde bulunduktan sonra 738'de vefat etmiştir. 737, 735 hatta 724 yılında vefat ettiğine dair rivayetler de vardır.

Âsım b. Ömer'in siyer ve megazîye dair yazdığı eser günümüze müstakil bir kitap halinde intikal etmemiş, ancak İbn İshak, Vâkıdî, İbn Sa'd ve Taberî eserlerinin birçok yerinde ondan iktibaslar yapmışlardır. Yahudilerin Hz. Peygamber'in geleceğine dair verdikleri haberler, Hz. Peygamber'in annesi Âmine'nin ölümü, Hz. Peygamber ve ashabının Mekke'de Ebû Tâlib mahallesinde muhasara edilmeleri, Hz. Peygamber'in Kâbe'yi ziyaret için Mekke'ye gelen kabilelere İslâmiyet'i anlatması, Akabe biatları, Bedir ve Uhud başta olmak üzere muhtelif gazve ve seriyyelere dair geniş bilgiler onun rivayetleri arasında zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakat, s. 127-129; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Sâvî), s. 466; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 240-241; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, V, 33-34; Sezgin, GAS, I, 279-280; J. Horovitz, el-Megazi'l-ûlâ ve müʾellifûhâ (trc. Hüseyin Nassâr), Kahire 1949, s. 47-49; Şâkir Mustafa, et-Târîhu'l-ʿArabî ve'l-müʾerrihûn, Beyrut 1983, I, 156; Hâlid el-Aselî, “Âsım b. Ömer b. Katâde”, Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, sy. 8, Bağdad 1965, s. 226-242.

M. Zeki Terzi

HAMMÂD b. EBÛ SÜLEYMAN (حمّاد بن أبي سليمان) Ebû İsmâîl Hammâd b. Ebî Süleymân Müslim b. Yezîd el-İsfahânî el-Kûfî (ö. 120/738) Ebû Hanîfe'nin hocası, döneminin Kûfe fakihi.

Babası aslen İsfahan'ın Bürhuvâr nahiyesinden olup rivayete göre İsfahan melikinin oğludur. Kaynakların verdiği bilgiye göre babası, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin İsfahan'ı fethi sırasında (20/641 veya 21/642) esir düştü ve onun huzurunda müslüman oldu. Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile aralarında bir nevi himaye ve hükmî hısımlık anlaşması demek olan “velâ bağı” kurulduğu için Eş'arî nisbesiyle de anılır. Ebû Süleyman, Ebû Mûsâ tarafından Hz. Ömer'e götürüldü ve onun huzurunda Müslümanlığını yeniden ilân etti. Hz. Ömer kendisine Kûfe'de bir arazi verdi (Ebü'ş-Şeyh, I, 95). Ebû Nuaym ise İsfahan'ın fethi sırasında oranın melikinin Fâzûsfân (Pâdûspân) olduğunu (Ẕikru aḫbâri İşbahân, I, 46), Ebû Süleyman'ın Bürhuvâr'da esir alındığını ve Muâviye'nin Ebû Mûsâ'ya hediye ettiği on köle arasında yer aldığını kaydeder (a.g.e., I, 50, 51, 341). Ancak Ebû Süleyman'ın fetih sırasında Müslümanlığı kabul ettiği göz önüne alınırsa bu son rivayetin doğru olmaması gerekir. Nitekim başka kaynaklarda Muâviye'nin onu Hakem Vak'ası'nda Dûmetülcendel'de (veya Ezruh) bulunan Ebû Mûsâ'ya elçi olarak gönderdiği ifade edilir (İbn Sa'd, VI, 332; İclî, s. 132).

Kaynaklarda Ebû Mûsâ el-Eş'arî ailesinin veya onun oğlu İbrâhim'in yahut da torunu Bilâl b. Ebû Bürde'nin mevlâsı olarak anılan Hammâd'ın hayatı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. İyi bir tahsil görmesi için babası tarafından Kûfe Mescidi'nde hadis ve fıkıh okutan İbrâhim en-Nehaî'nin yanına verildi. Varlıklı bir insan olan babası oğlunun ilimden başka bir şeyle uğraşmasını istemiyor, bunun için elinden geleni yapıyordu. Üstün bir zekâya sahip olan Hammâd'ın yetişmesinde şüphesiz ki en büyük

pay, Emevîler döneminde Irak bölgesinde fıkhî düşüncenin ve re'y hareketinin gelişmesine öncülük eden ve Irak medresesinin imamı olarak anılan İbrâhim en-Nehaî'ye aittir. Hammâd Nehaî'nin en önde gelen öğrencisiydi. Onun yetişmesinde, daha çok hadisçi kimliğiyle tanınan Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî'nin de önemli katkısı olmuştur. Hadis tahsil ettiği hocaları arasında ashaptan Enes b. Mâlik, tâbiînden Saîd b. Müseyyeb, Hasan-ı Basrî, Saîd b. Cübeyr, Ebû Vâil Şakīk b. Seleme, Abdullah b. Büreyde, Hz. Ömer'in mevlâsı Abdurrahman b. Sa'd ve İbn Abbas'ın mevlâsı İkrime el-Berberî vardır. Böylece tâbiîn neslinin son halkasında yer alan Hammâd, sahâbe döneminden itibaren bölgede oluşan ve seçkin tâbiîn âlimlerinin ilim meclislerinde ve ders halkalarında giderek zenginleşen Kur'an ve hadis bilgisini, fıkhî düşünce ve çözüm örneklerini farklı hocalardan öğrenme ve kendi re'y ve yorumlarıyla da bunu geliştirip sentez yapma imkânı bulmuştur.

Nehaî hayatta iken fetva vermeye başlayan Hammâd, onun ölümü üzerine (96/714) Kûfe bölgesi ilim muhitinin ortak talep ve kabulü sonucu Kûfe Mescidi'nde ilim halkasının başına ve fetva makamına geçerek hayatının sonuna kadar yirmi dört yıl fıkıh okuttu. Nehaî'ye de kendisinden sonra kimden fetva istenebileceği sorulunca Hammâd'ı aday göstermişti. Zira Hammâd fıkıhçı kişiliğiyle temayüz etmiş, re'y ve kıyas konusunda kendini yetiştirmişti. Derslerine on sekiz yıl devam eden Ebû Hanîfe'den başka ünlü öğrencileri arasında oğlu İsmâil, Hakem b. Uteybe, A'meş, Zeyd b. Ebû Üneyse, Mugīre b. Miksem, Hişâm ed-Destüvâî, Muhammed b. Ebân el-Cu'fî, Hamza b. Habîb ez-Zeyyât, Mis'ar b. Kidâm, Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc, Hammâd b. Seleme vardır. Böylece Hammâd, dönemindeki fıkhî tefekküre katkısının yanı sıra Kûfe bölgesinde İbn Mes'ûd'la başlayan, birinci ve ikinci nesil tâbiîn âlimlerinin katkılarıyla gelişip zenginleşen ilmî mirasın, aralarında Ebû Hanîfe'nin de bulunduğu tebeu't-tâbiîn nesline aktarılmasında âdeta bir köprü görevi de üstlenmiştir. Bundan dolayı İbrâhim en-Nehaî ve öğrencisi Hammâd, daha sonraları Hanefî mezhebi adıyla anılacak olan Irak fıkhının ve re'y ekolünün doğuşuna zemin hazırlayan, hatta müessir olan iki önemli şahsiyet olarak anılmaktadır.

Kûfe'de hocası Nehaî'nin izinden yürüyen Hammâd re'y ile ictihada, hükümlerin illetlerini ve şâriin maksadını araştırmaya, âyet ve hadisleri bu yönüyle yorumlamaya önem vermiş ve bu konuda öncülük etmiştir. Hac dönüşü başından geçenleri Kûfeliler'e anlatan Hammâd, Hicaz'ın meşhur âlimleri Atâ b. Ebû Rebâh, Tâvûs b. Keysân ve Mücâhid b. Cebr ile karşılaştığını söyler ve onların nasların zâhirine tutunmalarını, illet ve makāsıd yönünde derinleşmemelerini kastederek, "Sizin çocuklarınız ve torunlarınız onlardan daha âlimdir" der. Çağdaşı İbn Şübrüme, ilim konusunda Hammâd'dan daha güvenilir bir kimse görmediğini belirtir. Ebû Hanîfe de onu tâbiî âlim Atâ b. Ebû Rebâh'tan üstün görürdü (İbn Abdülber, II, 253). Vekî' b. Cerrâh ise, "Hammâd olmasaydı Kûfeliler fıkıhsız kalırdı" demiştir (Tirmizî, V, 741).

Âlimler ve tabakat müellifleri, Hammâd'ın dirayetli bir fakih olduğu ve döneminin fakihleri arasında seçkin bir yere sahip bulunduğu yönünde benzer ifadeler kullanırlar.

Hammâd re'y ve ictihad anlayışı, fıkhî tefekkür ve metot bakımından hocası Nehaî'den büyük çapta etkilenip âdeta onun yolunu takip etmekle birlikte, dirayetli bir müctehid olması sebebiyle hocasından devraldığı fıkhî mirası diğer muhitlerden edindiği bilgilerle mezcetmiş ve neticede onu geliştirip zenginleştirerek bir sonraki nesle aktarmıştır. Konuyla ilgili özel bir araştırma yapan Muhammed Revvâs Kal'acî, Hammâd'ın fıkhî görüş ve tercihlerinin birçok konuda hocası ile benzerlik arzettiğini, yirmi altı meselede ise hocasından farklı düşündüğünü ifade eder (Mevsûʿatü fıḳhi Ḥammâd b. Ebî Süleymân, s. 22). Kaynaklarda, özellikle de musannef türü hadis mecmualarında yer alan bilgilerle sınırlı olarak tesbit edilebilen bu görüş farklıkları (a.g.e., s. 22-26), iki fakihin hemen hemen aynı ilmî muhite ve bilgi birikimine sahip olduğu da düşünülürse Hammâd'ın ilmî dirayetini göstermede yeterli bir ipucu sayılmalıdır. Meselâ Hammâd, eğitilmiş av köpeğinin satışının câiz olmayışı, kölenin diyetini âkılenin üstlenmesi, muhâleanın talâk değil ayrılık olduğu, beytülmâlden çalanın elinin kesilmesi, şüf'a hakkının yalnız bitişik komşuya ait olması, bir gruba zina iftirasında bulunana sadece bir haddin gerekmesi gibi görüşleriyle hocası Nehaî'den ayrılmıştır.

İbnü'n-Nedîm Hammâd'ın kadılık yaptığını belirtirse de (el-Fihrist, s. 285) bu bilgi başka kaynaklarca doğrulanmamaktadır. Ancak onun Kûfe Kadısı Abdullah b. Nevf el-Eş'arî'ye bir olayla ilgili olarak danışmanlık yaptığı (Vekî', III, 24, 31), bir başka Kûfe Kadısı Muhârib b. Disâr'ın hüküm verirken iki yanında yer alan Hammâd ile Hakem b. Uteybe'ye danıştığı rivayet edilir.

Bir yakınının ölmesi üzerine Hammâd ondan kalan mirası almak için muhtemelen 112 (730) yılında yerine Ebû Hanîfe'yi bırakarak Basra'ya gitti (Hatîb, XIII, 333). Kendisiyle arasında velâ bağı bulunan Basra Valisi (yahut Kadısı) Bilâl b. Ebû Bürde ile görüştü. Bu ziyaret sırasında Hammâd b. Seleme, Hişâm ed-Destüvâî gibi Basralı meşhur muhaddisler ondan hadis dinlediler. Hammâd b. Ebû Süleyman, hadislerin senedlerinde kopukluk olmaksızın rivayet edilmesi (isnad) usulünü Basra'ya ilk getiren kişidir. Hammâd b. Seleme'nin anlattığına göre Katâde b. Diâme rivayette bulunacağı zaman, "Hz. Peygamber'den bize ulaştı (beleganâ an...)"; "Ömer'den bize ulaştı"; "Ali'den bize ulaştı" diye söze başlar, hemen hemen hiç sened vermezdi. Hammâd Basra'ya gelince, "İbrâhim ve filân bize rivayet etti (haddesenâ)" demeye başladı. Bunun üzerine Katâde de isnadla haber rivayet etti.

Hammâd'ın hadisçiliği hadis âlimleri arasında tartışmalara konu olmuştur. Basralı âlim Osman el-Bettî, "Hammâd re'yini söyleyince isabet ederdi; İbrâhim'den rivayette bulununca hata ederdi" diyerek bir yandan onun güçlü fıkıhçı şahsiyetini ortaya koyarken öte yandan aynı derecede güçlü bir râvi olmadığına işaret etmiştir. İbn Maîn,

Ebü'l-Hasan el-İclî, Nesâî, İbn Hibbân gibi hadis münekkitleri ise onu sika kabul ederler. Hadisçilik yönünü zayıf görenler, özellikle hayatının sonlarında hâfızasının zayıflaması sebebiyle hadisleri karıştırdığını, sara nöbetleri geçirdiğini, Mürciî olduğunu ileri sürerler. Re'y ekolünden olması da hadisçilerin bu yöndeki eleştirilerine önemli bir zemin teşkil etmiştir. Nitekim bir rivayete göre İmam Mâlik, "Iraklılar deyince aklımıza Basralılar gelirdi. Kûfe'de de Alkame, Esved, Şüreyh gibi âlimler vardı. Hammâd adında biri ortaya çıktı; dine itiraz ederek din hakkında re'yi ile konuştu" demiştir (İbn Adî, II, 656; İbn Hacer, III, 18).

İbn Sa'd, Hammâd'ı çok hadis rivayet eden kişiler arasında sayarken (eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 333) Ebü'l-Hasan el-İclî onun hadislerinin 200'den daha az olduğunu söyler. Zehebî, Hammâd'ın çok rivayette bulunmamasını rivayet döneminden önce vefat etmiş olmasına bağlar (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 231). Ancak Ebû Hanîfe'nin naklettiği yaklaşık 2000 hadisin Hammâd'dan rivayet edilmiş olduğu göz önüne alınırsa (DİA, X, 135) rivayetlerinin pek de az olmadığı anlaşılır. Ebû Hanîfe, Hammâd'ın kitaplarını Muhammed b. Câbir'den alarak rivayet etmiştir (İbn Hibbân, Kitâbü'l-Mecrûḥîn, I, 74).

Buhârî el-Edebü'l-müfred'de, Müslim el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'te bir yerde, ayrıca diğer dört sünen sahibi Hammâd'dan hadis rivayet etmişlerdir. Buhârî el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin bab başlıklarında ("Vuḍûʾ", 36, 67, "Ṣavm", 29, "Kefâlet", 1, "Ṭalâḳ", 25, "Diyât", 29) Hammâd'ın fikirlerine yer vermiş ve bir yerde ("Vuḍûʾ", 36) onun aracılığıyla Nehaî'nin görüşünü nakletmiştir. Hammâd'ın naklettiği müsned, mürsel ve mevkuf rivayetlerin büyük kısmı Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin el-Âs̱âr adlı eserleriyle günümüze intikal etmiştir.

Hammâd'ın kelâmcılık yönünün bulunmadığı ve herhangi bir kelâmî görüşün savunuculuğunu yapmadığı belirtilir (İclî, s. 132). Sâbit b. Aclân, kendisine cemaatten ayrılmamayı emreden ve ehl-i ehvâdan sakındıran pek çok kişi arasında Hammâd'ı da sayar. Hammâd'ın, döneminin en önemli tartışma konularından biri olan halku'l-Kur'ân* meselesinde Kur'an'ın yaratılmadığı görüşünü savunduğu (İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, IV, 160; İbn Hacer, III, 17) ve aksi görüşte olanları tekfir ettiği (Dârimî, er-Red ʿale'l-Cehmiyye, s. 98) bilinmektedir. Bununla beraber kaynaklar umumiyetle onun Mürcie'den olduğunu kaydeder. Bir rivayete göre Hammâd, Zer b. Abdullah el-Hemedânî ile birlikte Kûfe'ye Mürcie anlayışını getiren ilk kişidir (Ukaylî, I, 304). Mürcie'yi benimsedikten sonra hocası Nehaî onun yanına gelmesini yasaklamıştır. Süfyân es-Sevrî, Nehaî'nin öğrencilerinden (yahut kendi arkadaşlarından) çekindikleri için Hammâd'ın yanına gizlice girdiklerini söyler. Bazı iddialara göre ise Hammâd, Kûfe Mürcie ekolünün reisi olması için kendisine teklif edilen 40.000 dirhemi almak amacıyla Mürcie mezhebine girmiştir (a.g.e., I, 304; Yahyâ b. Maîn, II, 132). Ancak ilk dönem kaynaklarında Hammâd'ın zengin olduğuna dair yer alan bilgiler bu iddianın haklılığı konusunda şüphe uyandırmaktadır.

Hammâd'ın, "Tevhide inandıktan sonra farzları terketmenin sakıncası yoktur" şeklindeki aşırı Mürciî anlayışı benimsediğine dair bir bilgi yoktur. Bir rivayete göre Hammâd Basra ziyaretinden Kûfe'ye dönünce, "Basralılar'ı nasıl buldun?" sorusuna, "Onlar aramızda konaklamış bir grup Şamlıdır" cevabını verir. İbn Sa'd bu sözü, "Hz. Ali konusunda onlar bizim gibi düşünmez" şeklinde yorumladıktan sonra Hammâd'ın Mürciî olduğunu kaydeder (eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 333). İbn Sa'd'ın bu ifadesini, Hammâd'ın hemşehrisi ve çağdaşı Kûfe Kadısı Muhârib b. Disâr'la ilgili olarak söyledikleriyle (a.g.e., VI, 307) birleştirince onun Hammâd'ı da Hz. Ali ve Hz. Osman'ın durumunu tehir (ircâ) eden, iman ve küfürlerine hüküm vermeyenler anlamında ilk Mürcie'den saydığı anlaşılır. Zehebî, Hammâd'ın Mürciîliği'ni ibadetleri imandan saymama ve imanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik olarak görme şeklinde tanımlanan "fukaha Mürciîliği" olarak nitelendirir ve Ehl-i sünnet'in yerleşik görüşüyle bu görüş arasında lafzî olmaktan öteye gitmeyen bir farklılık bulunduğunu belirtir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 233). Nitekim bu anlayışı Ebû Hanîfe'nin de benimsediği bilinmektedir. İbn Abdülber, Ebû Hanîfe'nin Mürcie anlayışını Hammâd'dan aldığını söylerken (Câmiʿu beyâni'l-ʿilm, II, 253) bunu kastetmiş olmalıdır.

Kaynakların verdiği sınırlı bilgiler arasında Hammâd'ın zengin ve cömert olduğu, ramazanda kalabalık misafir gruplarına iftar verdiği, etrafındaki fakir ve kimsesizleri devamlı gözettiği, giyim ve kuşamına özen gösterdiği ve onuruna düşkün olduğu rivayetleri de bulunur (Zehebî, V, 234-238; İbnü'l-İmâd, I, 157). Hicaz, Basra ve Rakka gibi şehirlere olan kısa süreli yolculukları dışında ömrünün büyük bir kısmını Kûfe'de geçirdiği anlaşılan Hammâd'ın 119'da (737) vefat ettiğine dair bazı rivayetler varsa da kaynakların çoğu 120 (738) yılında birleşmektedir. Oğlu İsmâil'in de meşhur âlimlerden olduğu bilinmektedir (Ebü'ş-Şeyh, I, 154; Ebû Nuaym, I, 248-249).

BİBLİYOGRAFYA:Tirmizî, Sünen (nşr. İbrâhim Atve İvâz), Kahire 1395/1975, V, 741; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 251, 272, 276, 307, 332-333; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 131-132; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 18; İclî, eṡ-Ṣiḳāt, s. 131-132; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, III, 31, 492; Dârimî, er-Red ʿale'l-Cehmiyye, s. 98; Vekî', Aḫbârü'l-ḳuḍât, III, 24, 31; Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, I, 301-307; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 146-148; İbn Hibbân, eṡ-Ṣiḳāt, IV, 159-160; a.mlf., Kitâbü'l-Mecrûḥîn, I, 74, 299, 338; II, 260, 270; III, 68, 124; İbn Adî, el-Kâmil, II, 653-656; Ebü'ş-Şeyh, Ṭabaḳātü'l-muḥaddiṡîn bi-İṣbahân (nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bendârî - Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1989, I, 93-96, 112, 154; İbn Şâhin, Târîḫu esmâʾi'ṡ-ṡiḳāt (nşr. Abdülmu'tî Emin Kal'acî), Beyrut 1406/1986, s. 28, 101; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 285; Ebû Nuaym, Ẕikru aḫbâri İṣbahân (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1410/1990, I, 46, 50, 51, 166, 248-249, 340-342; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Aḫbâru Ebî Ḥanîfe ve aṣḥâbih, Beyrut 1976, s. 6, 7; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIII, 333-334; İbn Abdülber, Câmiʿu beyâni'l-ʿilm Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), II, 253; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, VII, 269-279; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 231-239; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, II, 150-152; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 16-18; X, 333-335; Mahmûd el-Kefevî, Ketâʾibü aʿlâmi'l-aḫyâr min fuḳahâʾi meẕhebi'n-Nuʿmân el-Muḫtâr, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3401, vr. 15a; Temîmî, eṭ-Ṭabaḳātü's-seniyye, III, 186-187; Haskefî, Müsnedü'l-İmâm Ebî Ḥanîfe, Halep 1962, s. 134; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, I, 157; M. Revvâs Kal'acî, Mevsûʿatü fıkhi Ḥammâd b. Ebî Süleymân (Mevsûʿatü fıkhi Muḥammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî içinde), Beyrut 1994, s. 4-28; Sezgin, GAS (Ar.), I, 22; Mehmet Özgü Aras, Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammad ve Fıkhî Görüşleri, İstanbul 1996; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 65; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", DİA, X, 135.

M. Özgü Aras

ZEYD b. ALİ (زيد بن علي) Ebü'l-Hüseyn Zeyd b. Alî Zeynilâbidîn b. el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib el-Alevî el-Hâşimî el-Kureşî (ö. 122/740) Hz. Hüseyin'in torunu, Zeydiyye mezhebinin imamı.

---

75 (694) ile 80 (699) yılları arasında Medine'de doğdu. Kaynaklarda öne çıkan 122'de (740) kırk iki yaşında vefat ettiğine dair bilgi esas alındığında 80 (699) yılında doğduğu söylenebilir. Zeyd'in babası, Şîa'nın dördüncü imamı ve Hz. Hüseyin'in Kerbelâ Vak'ası'ndan sağ kurtulan tek oğlu Ali Zeynelâbidîn, annesi Muhtâr es-Sekafî'nin babasına hediye ettiği, kaynaklarda güzel ahlâkına dair övücü ifadelerin bulunduğu Ceydâ (Haydâ) adlı Sindli bir câriyedir. Ali Zeynelâbidîn ve büyük oğlu Muhammed el-Bâkır yakınlarının katledilmesinin verdiği acı tecrübeden sonra siyasetten uzak durdular; hac vesilesiyle yaptıkları Mekke seyahati dışında Medine'den hiç ayrılmadılar ve ilimle meşgul oldular. Zeyd babasıyla kaldı ve onun ahlâkı üzere yetişti. Öğrenim çağına gelince ondan fıkıh ve hadis okudu, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Babasının vefatından (94/712) sonra İsnâaşeriyye'nin beşinci ve İsmâiliyye'nin dördüncü imam kabul ettiği ağabeyi Muhammed el-Bâkır'dan kendisiyle aynı yaşlarda olan oğlu Ca'fer es-Sâdık'la birlikte ders aldı. Ayrıca Ebân b. Osman b. Affân, Urve b. Zübeyr ve Ubeydullah b. Ebû Râfi' gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Medine'de kaldığı sırada birçok âlimden ders okudu. Sahâbe neslinin hayatta kalanlarından bazılarıyla görüşme fırsatı buldu. En son vefat eden sahâbî kabul edilen Ebü't-Tufeyl (ö. 100/718-19) bunlar arasındadır.

Zeyd b. Ali Mekke, Basra, Dımaşk ve Kûfe'ye seyahat yaptı. Buralarda birçok âlimle görüştü ve onlarla müzakerelerde bulundu. Muhammed b. Üsâme b. Zeyd ders aldığı şahsiyetlerden biridir. Basra'ya seyahati sırasında Mu'tezile'nin imamı Vâsıl b. Atâ ile tanıştı ve onun düşüncelerini bizzat kendisinden öğrendi. Kaynaklarda Vâsıl'ın birtakım düşüncelerini benimsemekle birlikte bazı görüşlerine muhalefet ettiği belirtilir. Hz. Ali'nin Cemel ve Sıffîn savaşlarında hatalı olabileceği düşüncesine karşı duruşu bunlar arasında sayılmaktadır. Yeğeni Ca'fer es-Sâdık, Şu'be b. Haccâc, Fudayl b. Merzûk, Abdurrahman b. Ebü'z-Zinâd, Abdurrahman b. Hâris b. Ayyâş, İbn Şihâb ez-Zührî, Saîd b. Mansûr el-Meşrikī, Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsıtî, Muhammed b. Sâlim, Ebû Seleme Râşid b. Sa'd el-Kûfî, Ebü'z-Zinâd Mevc b. Ali, Müslim es-Sayrafî gibi muhaddisler kendisinden hadis rivayet etti (İbn Asâkir, XIX, 451). Yapmış olduğu üç evlilikten bir kızı, Yahyâ, Îsâ, Hüseyin, Muhammed adlı dört oğlu dünyaya geldi. Babası ve ağabeyinin aksine Medine'de kalmak yerine çeşitli şehirlere gidip halk ile temas kurarak hareketli bir hayat yaşadı. Döneminin halifesi Hişâm b. Abdülmelik'e baş kaldırısı sonucu çıkan çatışmanın ardından başına isabet eden bir okla ağır şekilde yaralandı ve 2 Safer 122 (7 Ocak 740) tarihinde öldü.

Sıffîn Savaşı'nın olumsuz hâtıralarıyla dedesi Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesi, bunun yanı sıra Emevî idaresinin Ali evlâdına karşı takındığı incitici, onur kırıcı tavır ve haksız uygulamalar (İbnü'l-Esîr, V, 232-233), halk arasında Emevî idaresine karşı meydana gelen hoşnutsuzluk, zalim yöneticilere baş kaldırının temelini oluşturan, siyasal bir içerik de yüklediği, iyiliği hâkim kılma ve kötülüğü engelleme (emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker) ilkesini uygulamadaki kararlılığı, etkili hitabeti sayesinde halk ile kurduğu diyalog, özellikle Kûfeliler'den gelen cesaret verici talepler onun baş kaldırısında etkili olmuştur. Biat metnindeki hususlar yanında hilâfet için ortaya çıkışının ardından yapılan hızlı organizasyonla birçok şehirde elde edilen olumlu sonuçlar onun başlangıçtan itibaren hilâfete geçme arzusunu taşıdığı fikrini güçlendirmektedir. Zira hilâfetin Ali oğullarının hakkı olduğuna inanıyordu ve kendisini de hilâfete lâyık görüyordu (İbnü't-Tıktakā, s. 132). Ayrıca büyük dedesi Hz. Ali'ye ait vakıf arazilerinin idaresiyle ilgili uzun süreden beri Hz. Hasan'ın çocuklarıyla devam eden ihtilâfın çözümü konusunda, Medine'de 106-114 (724-732) yıllarında valilik yapan İbrâhim b. Hişâm'ın huzurunda yaptıkları tartışmada Abdullah b. Hasan b. Hasan'ın onun Sindli bir câriyeden doğduğu halde hilâfet makamında gözü bulunduğunu dile getirmesi de gençliğinden itibaren böyle bir niyetinin olduğuna işaret etmektedir. Bu arzusu Hişâm b. Abdülmelik döneminde eyleme dönüşmüştür.

Emevî-Hâşimî çekişmesinin hâkim olduğu siyasal ortam içinde Zeyd b. Ali'nin kişisel becerisi Emevî idaresinin ona karşı daha duyarlı davranmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim 105-120 (724-738) yıllarında Irak valiliği yapan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin devlet malını zimmetine geçirdiği, haksız servet edindiği iddiaları ve halkı rahatsız eden bazı uygulamalarının yol açtığı tepkiler sonrası görevinden alınmasıyla yerine tayin edilen Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'nin halifeye yazdığı şikâyet mektubunda Zeyd'in de adının geçmesi üzerine Hişâm b. Abdülmelik'in daveti üzerine gittiği sarayda yapılan görüşmede hitabeti ve duruşuyla onun dikkatini çekmesinin ardından halifenin yeni valiye yazdığı mektupta Zeyd b. Ali'nin halkı etrafında toplayabilecek bir güce sahip bulunduğunu, ona karşı dikkatli davranmasını bildirmesi bu duyarlılığa işaret etmektedir. Yeni vali söz konusu mektupta Zeyd'in, Medine'den Hâşimoğulları eşrafından bir heyetle geldiklerinde Hâlid el-Kasrî'nin kendilerine hediyeler verdiğini, ayrıca Medine'de Zeyd'den 10.000 dinar karşılığında bir arsa satın alıp tekrar ona iade ettiğini söylüyordu. Zeyd, hediye aldıklarını doğrulayıp diğer iddianın asılsız olduğuna halifeyi inandırması üzerine Medine'ye hareket etti. Bir başka rivayete göre halife onları Irak Valisi Yûsuf b. Ömer'e gönderdi. Valinin kendilerini Hâlid ile yüzleştirmesi sonucu iddianın asılsızlığı ortaya çıkınca Medine'ye dönmek üzere yola çıktı. Kādisiye'ye geldiği sırada Kûfeliler'in kendisine biat edecekleri yönündeki ısrarlı talepleri üzerine geri döndü.

Kaynaklarda yer alan diğer bir rivayete göre ise Hz. Ali'den kalan vakıf arazilerinin idaresi hususunda Abdullah b. Hasan ile Medine Valisi Hâlid b. Abdülmelik b.

Hâris'in huzurunda yaptıkları tartışma ve ardından gelişen olaylar gerilimi arttırdı ve baş kaldırıyı tetikledi. Nakledildiğine göre valinin bu konudaki tartışmalarla, Ali oğullarını birbiri aleyhine kışkırtarak halkın gözünden düşürme çabası içinde bulunduğunu anlayan Zeyd meseleyi Halife Hişâm b. Abdülmelik'e arzetmek istediyse de Hişâm bu talebi geri çevirdi. Ancak Zeyd'in ısrarıyla gerçekleşen görüşmede Hişâm onu ciddiye almadığı gibi, "Halife olmak istediğin söyleniyor, eğer böyle bir niyetin varsa sen bir câriyenin oğlusun, bu görev sana göre değildir" diyerek onu küçümsedi. Buna öfkelenen Zeyd, "Hiç kimse Allah'ın gönderdiği bir peygamberden Allah'a daha yakın ve O'nun katında daha yüksek bir dereceye ulaşamaz. İshak soylu, hür bir kadından doğduğu halde Allah bir câriyeden doğan kardeşi İsmâil'i peygamber seçti; insanların en hayırlısı olan Hz. Muhammed'i de onun neslinden çıkardı. Hiç kimse bu şerefe nâil olamadı. Annesi kim olursa olsun dedesi Resûlullah, babası Ali b. Ebû Tâlib olan birisinden bu makama daha lâyık kim olabilir!" dedi (İbnü'l-Esîr, V, 232). Bu sözlerden hoşlanmayan Hişâm kızgın bir vaziyette onun huzurundan çıkmasını istedi. Zeyd de, "Çıkıyorum, ama artık hiç hoşuna gitmeyecek bir tavır içinde olacağım" deyip ayrıldı. Bu olay onun eyleme geçmesinde önemli bir etken olmuştur.

Zeyd b. Ali, bu görüşmeden kısa bir süre sonra Kûfeliler'in daveti üzerine bu şehre gittiyse de Kûfe Valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'nin ısrarıyla Medine'ye dönmek için hareket etti. Yolunun üstündeki Kādisiye'ye ulaştığı sırada Kûfeliler tekrar kendisini ısrarla geri çağırdılar. Onların, "Kûfe, Basra ve Horasan'da sana destek veren 100.000 silâhlı insan varken nereye bırakıp gidiyorsun! Ümeyyeoğulları'na karşı bizim birkaç kabilemiz bile yeter" şeklindeki sözleri üzerine Zeyd, "Babama ve dedeme yaptığınız gibi beni de terketmenizden korkuyorum" deyince Kûfeliler kendisini asla yalnız bırakmayacaklarına dair yemin ettiler (Nüveyrî, XXIV, 398). Bu durum karşısında büyük dedesi Hz. Ali'ye ve dedesi Hüseyin'e yaptıkları kendisine hatırlatılarak onlara güvenilemeyeceği yönünde yakın çevresinden gelen bütün uyarılara rağmen bu çağrıya kayıtsız kalamayacağını söyleyip daveti kabul etti. Kûfe'de yaklaşık on ay kaldı ve faaliyetlerini gizlice yürüttü. Kûfe ileri gelenlerinin de içinde bulunduğu taraftarları kendisine biat ediyordu. Seleme b. Küheyl, Nasr b. Huzeyme el-Absî, Muâviye b. İshak b. Zeyd b. Hârise el-Ensârî bunlar arasındadır. Faaliyetleri sırasında ikametgâhını sürekli değiştirdiği için yeri tesbit edilemiyordu. Bu süre zarfında bir veya iki aylığına Basra'ya geçti. Biat almak üzere çevredeki şehirlere taraftarlarından görevliler tayin etti. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra halktan her konuda Kur'an ve Sünnet'in esas alınması, adaletli olmayan iktidar sahiplerine karşı cihad edilmesi, zayıfların korunması, haksızlığa uğrayanların haklarının verilmesi, zulmün kaldırılması, Peygamber ailesinin kendisine haksızlık eden herkese karşı korunması, Ehl-i beyt'e yardım edilmesi, devlet gelirlerinin hak sahipleri arasında âdil biçimde dağıtılması, ganimetlerin hak sahiplerine bölüştürülmesi, zalimlerin hatalarının düzeltilmesi, yıllardır askerî seferlerde bulunanların geri getirilmesi üzerine biat aldı. Burada kendisine 15.000 Kûfeli'nin biat ettiği, Medâin, Basra, Vâsıt, Musul, Horasan,

Rey, Cürcân ve Arap yarımadasından biat edenlerle birlikte bu sayının 40.000'e ulaştığı nakledilmektedir. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin de kendisine malî destek sağladığı kaynaklarda belirtilmektedir (Ca'fer es-Sübhânî, VII, 111). Zeyd b. Ali, kendisine biat edenlere 1 Safer 122 (6 Ocak 740) tarihinde eyleme geçmek için hazırlanmaları tâlimatını verdi. Bu arada biat edenlerden işin ciddiyetini anlayan bir grubun (Nüveyrî, XXIV, 401) Hz. Ebû Bekir ile Ömer hakkındaki düşüncesini sorması üzerine atalarından onlar hakkında hayırdan başka bir şey duymadığını, kendisinin de aynı kanaatte olduğunu söyleyince bunlar cevaptan hoşlanmayıp biatlarını bozdular ve oradan ayrıldılar. Zeyd onlar için "rafaztümûnî" (beni terkedip gittiniz) ifadesini kullandığından bu gruba Râfizîler, Zeyd'in yanında kalanlara da Zeydîler denildi (İbn Asâkir, XIX, 468).

Irak Valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî uzun süre Zeyd b. Ali'nin faaliyetleri ve planı hakkında bir bilgiye ulaşamadı. Kûfeliler'den Süleyman b. Sürâka el-Bârikī'nin verdiği bilgilerle Zeyd'in izini sürerek planlarını ve baş kaldırı tarihini öğrendi. Kûfe Valisi Hakem b. Salt'a yazdığı mektupta Kûfe halkını en büyük mescide toplayıp kuşatma altına almasını, böylece Zeyd ile bağlantısını kesmesini istedi. Kûfe valisi bu planı uyguladı, önemli yolları tuttu. Sözde taraftarlarıyla aralarında çıkan fikir ayrılığı yüzünden beklemediği bir ihanetle karşılaşan Zeyd buna rağmen hedefinden sapmadı. Ancak planladığından bir veya birkaç gün önce harekete geçmek zorunda kaldı. Fakat Zeyd'in etrafında kendisine biat eden 15.000 Kûfeli'den sadece 218 kişi kalmıştı (Taberî, V, 500; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 134). Buna hayret eden Zeyd, "Bu insanlar nerede?" diye sorduğunda kendisine mescidde muhasara altında tutuldukları cevabı verilince bunun mazeret olamayacağını söyledi. Çıkan şiddetli çatışmada ilk anda Zeyd b. Ali başarılı sonuç alarak Kûfeliler'in muhasara edildikleri mescide doğru ilerledi ve mescidin kapılarından birine vardı. Yeni katılanlarla birlikte 500 kişiye ulaşan taraftarları, sayısı 12.000'e ulaşan askerî güçlere karşı koyamadı ve bu arada kendisi öldürüldü. Cesedi Ninevâ'da gizlice defnedilmesine rağmen yeri tesbit edildi, başı kesilerek Dımaşk'a götürüldü ve Dımaşk kapısına asıldı. Ardından Medine'ye yollandı. Bir gün bir gece de Hz. Peygamber'in kabri yanında asılı kaldı. Daha sonra teşhir edilmek üzere Mısır'a gönderildi. Bir grup Mısırlı onu teşhir yerinden kaçırarak defnetti. Zeyd'in ölümüyle birlikte Horasan'a kaçan oğlu Yahyâ, II. Velîd döneminde Cûzcân'da katledildi (125/743). Zeyd b. Ali'nin katlinden sonra onun için yazılan mersiyelerden bir kısmı hayatına yer veren eserlerde mevcuttur (Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 143-144; Humeyd b. Ahmed el-Muhallî, I, 264-267). Zeyd'in baş kaldırısı ve ardından katli Emevî idaresine karşı öfkeyi arttırmış, Tâlibî/Hâşimî aile taraftarlarını daha da güçlendirmiş ve Emevî Devleti'nin yıkılıp Abbâsî Devleti'nin kuruluş sürecini biraz daha hızlandırmıştır. Onun ölümünden sonra taraftarları çeşitli fırkalara bölünmüştür. Cârûdiyye, Süleymâniyye (Cerîriyye) ve Bütriyye (Sâlihiyye) bunların önemlilerindendir.

Medineli tâbiînin üçüncü tabakasında yer alan, etkili hitabeti dolayısıyla Hâşimoğulları'nın hatiplerinden sayılan Zeyd b. Ali tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, kıraat gibi ilimlerde önemli bir âlimdir. Kur'ân-ı Kerîm'i çok okumasından dolayı "Kur'an dostu", çok namaz kılmasından dolayı "mescidin sütunu" olarak tanınmaktadır. Kaynaklarda onun zâhid ve müttaki kişiliğine vurgu yapılır. Mühründe, "Sabırlı ol, ecre nâil ol; kulluk duyarlılığına sahip ol, kurtuluşa nâil ol" ifadesinin yazılı olduğu belirtilmektedir (Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 129). Ebû Hanîfe'nin onun hakkında, "Yaşadığı dönemde ondan daha güçlü bir fakih, cevap bakımından daha süratli, sözü daha açık birini görmedim" dediği nakledilir. Zeyd b. Ali, gerek siyasal-ekonomik düşünceleri gerekse fıkhî görüşleri açısından Sünnî çizgiye yakın bir âlimdir. Özellikle Şîa'nın hassas olduğu, Şiî-Sünnî ayrışmasının ana noktalarını teşkil eden hususlarda İmâmiyye ve İsmâiliyye Şîası'na muhaliftir. Meselâ kendisi, imâmet konusunda Hz. Peygamber'in isim belirterek yerine bir imam tayin etmediği görüşündedir. Ona göre imam özellikleriyle tanınabilir. Bu özellikler Ali-Fâtıma soyundan gelmek, ilim, fazilet ve takvâ sahibi olmak, cesur ve cömert olmak, imâmetini ilân ederek ortaya çıkmaktır. İmâmet, Şîa'nın iddia ettiği gibi sadece Hüseyin'in değil aynı zamanda Hasan'ın soyundan gelenlerin de hakkıdır. Belirtilen nitelikleri taşıması ve Resûl-i Ekrem'den sonra insanların en faziletlisi olması itibariyle Hz. Ali halifeliğe hak kazanmıştır. Ancak fazilet bakımından daha üstünü varken ondan daha aşağı seviyede bulunan kişinin halife olması câizdir. Buna göre Resûl-i Ekrem'den sonra Hz. Ali varken bu göreve gelen Ebû Bekir ile Ömer'in hilâfetleri yine sahihtir. İmâmiyye Şîası ise bunu kabul etmez. Hatta Zeyd'in, maslahat bakımından Ebû Bekir'in hilâfetinin Ali'ye göre daha isabetli olduğu görüşünü savunduğu ileri sürülür. Çünkü Peygamber'in sağlığında cereyan eden savaşların ardından yeni müslümanlar arasında Hz. Ali'nin savaşçı kimliğiyle intikam duygularını harekete geçirecek, kinleri sönmemiş, öfkeleri dinmemiş kişiler bulunabilir ve bunlar Ebû Bekir'in liderliği altında toplandıkları gibi onun etrafında yer almayabilirlerdi. Bundan dolayı fitneyi önleme ve insanların gönlünü kazanma bakımından mülâyim kişiliğiyle tanınan, insanlar tarafından sevilen, yaşı kemale ermiş bulunan, İslâm'a girişte öncelik sırasına sahip, Resûlullah'a yakın olan Ebû Bekir'in hilâfete gelmesi maslahata daha uygun olmuştur (Şehristânî, I, 155; krş. Sâlih Ahmed el-Hatîb, s. 219-230). İmâmet şartlarını taşıyan ve bu görevi talep eden kişinin insanları kendisine tâbi olmaya çağırmasını imâmetin şartlarından sayan Zeyd b. Ali imamların mâsum olduğu ve Allah'tan peygamberlerine, onlardan da haleflerine intikal eden "özel bilgi ve ilâhî nur" anlamına gelen "ledünnî bilgi"ye sahip bulundukları fikrini reddeder. Ona göre ilim sonradan kazanılan bir özelliktir, insan bu yolda ilerleyerek ictihad derecesini elde eder ve imâmete lâyık hale gelir. Ayrıca Zeyd gāib imam ve takıyye inancını da kabul etmez. Bütün bu yönleriyle İsnâaşeriyye Şîası'n-dan ayrılır. Yine Şîa'nın benimsediği, "Allah'ın belli bir şekilde vuku bulacağını haber verdiği bir olayın daha sonra başka bir şekilde gerçekleşmesi" anlamına gelen "bedâ" fikrini de kabul etmez. Tevhid görüşüyle ilgili olarak Allah'ın

sıfatlarını zâtıyla aynı gören Mu‘tezile’nin imamı Vâsıl b. Atâ ile paralel düşündüğü iddia edilmekle birlikte (M. Ebû Zehre, s. 215) onun fikrinin, sıfatları Allah’ın zâtıyla aynı kılmayan Sünnî düşünceye daha uygun düştüğünü savunan dolayısıyla bu iddiaya ihtiyatla yaklaşanlar da vardır (Doğan, İslâm’ın Âlim Modeli Olarak İmam Zeyd b. Ali, s. 157-170). Büyük günah işleyenlerin ebediyen cehennemde kalmayacağı, Allah’ın onları günahı ölçüsünde cezalandırdıktan sonra azaptan kurtulacakları görüşüyle Mu‘tezile, Havâric ve Mürcie’den ayrılır. Kazâ ve kadere iman konusunda da orta bir yol izler, insanın itaat ve isyanında hür olduğunu, mâsiyetin Allah’ın zorlaması sonucu değil insanın tercihi neticesinde meydana geldiğini söyler. İhtiyar (seçebilme yetkisi) olmadan teklif olmayacağı fikrinden hareketle Cebriyye görüşünün teklifi düşürme sonucu doğuracağını, Kaderiyye’nin savunduğu düşüncenin de Allah’ın ezelî ilmiyle ezelî takdirini yok saymak anlamına geleceğini belirtir.

Zeyd b. Ali’nin hüküm istinbatında takip ettiği yöntem ve fıkhî görüşleri Sünnî mezheplerin düşüncelerine oldukça yakındır. Ezanda “hayye ale’l-felâh”tan sonra “hayye alâ hayri’l-amel” ifadesinin varlığı, abdestte ayakların da yıkanması gerektiği, mestler üzerine meshetmenin câiz olmadığı, sabah ve vitir namazlarında rükûdan önce kunut gerektiği, bir erkek, içinde bir başka erkeğin bulunmadığı cemaate imam olamayacağı, imamın namazı bozulduğunda cemaatin de namazının bozulacağı, müt‘a nikâhının câiz olmadığı, müslüman bir kadınla evlenenin onun üzerine yahudi veya hıristiyan bir kadınla evlenemeyeceği (el-Mecmûʿ, tür.yer.) onun görüşleri arasında yer alır. Ca‘ferîler’de baskın görüş ilke olarak Ehl-i kitabın kestiği hayvanın helâl olmayacağı yönünde iken Zeyd, Allah’ın adını anmaları şartıyla bunu helâl sayar. İmâmiyye Şîası müslüman erkeklerin Ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmesini câiz görmezken Zeyd b. Ali bunu mubah sayar. Ca‘ferî fıkhında bir mecliste üç boşama bir sayılırken Zeyd b. Ali dört Sünnî mezhebe paralel olarak bunu üç boşama sayar (a.g.e., s. 221).

Eserleri. 1. el-Mecmûʿ*. Fıkıh alanında tedvin edilen ilk çalışma ve mezhebin en muteber kaynağıdır. Zeyd b. Ali’den gelen rivayetleri ihtiva ettiğinden el-Müsned diye de anılır. Çeşitli baskıları yapılan esere (Corpus luris di Zaid b. ʿAlī, İtalyanca notlarla birlikte nşr. Eugenio Griffini, Milano 1919; Kahire 1340; Beyrut 1386/1966; Müsnedü’l-İmâm Zeyd, Beyrut 1966; nşr. Abdülazîz el-Bağdâdî, Beyrut 1401/1981; el-Mecmûʿu’l-ḥadîs̱î ve’l-fıḳhî, nşr. Abdullah b. Hammûd el-İzzî, San‘a 1422/2002) çeşitli şerhler yazılmıştır. 2. Tefsîru ġarîbi’l-Ḳurʾâni’l-mecîd. Bu konudaki eserlerin ilk örneklerinden biridir. Kitabın Zeyd b. Ali’ye nisbeti hususunda bazı tartışmalar varsa da ona aidiyetiyle ilgili görüşler daha baskındır (nşr. Muhammed Yûsufüddin, Haydarâbâd 1422/2001; nşr. Hasan Muhammed Takī el-Hakîm, Beyrut 1992). 3. Mensekü(Menâsikü)’l-ḥac ve aḥkâmüh (âdâbüh) (Minhâcü’l-ḥâc, nşr. Hibetüddin eş-Şehristânî, Bağdat 1330; nşr. Muhammed Sâlih İbrâhim el-Hüseynî, Bağdat 1342). 4. Kitâbü’ṣ-Ṣafve. Hz. Peygamber’in soyu ve hilâfetin bu soydan gelenlerin hakkı

olduğuna dair bir risâledir (nşr. Nâcî Hasan, Bağdat 1967; Necef 1969; nşr. Hasan Muhammed Takī el-Hakîm, Beyrut 1412/1992). 5. el-Vaṣıyye ve'l-imâme: İs̱bâtü vaṣıyyeti Emîri'l-müʾminîn ve imâmetühû ve imâmetü'l-Ḥasan ve'l-Ḥüseyn ve ẕürriyyetühümâ (nşr. Hasan Muhammed Takī el-Hakîm, Beyrut 1412/1991).

Zeyd b. Ali'ye nisbet edilen çok sayıda risâle günümüze ulaşmış (Brockelmann, GAL, I, 313-314; Suppl., I, 197; Sezgin, I/3, s. 315-326; Abdüsselâm b. Abbâs el-Vecîh, s. 440-442), bunların bir kısmı müstakil olarak veya Mecmûʿu kütüb ve resâʾili'l-İmâm Zeyd b. ʿAlî adıyla neşredilmiştir (nşr. Muhammed Yahyâ Sâlim Azzân, San'a 1412/1992, 1422/2001; nşr. İbrâhim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî, Sa'de 1422/2001). Bu mecmuada yer alan bazı risâleler şunlardır: el-İḥticâc fi'l-ḳılleti ve'l-kes̱ra (Medḥu'l-ḳılleti ve ẕemmü'l-kes̱ra), el-Îmân ve'l-menʿ min tesmiyeti'l-fâsiḳı müslimen, Tes̱bîtü'l-vaṣıyye (el-Vaṣıyye ve'l-imâme: İs̱bâtü vaṣıyyeti Emîri'l-müʾminîn ve imâmetühû ve imâmetü'l-Ḥasan ve'l-Ḥüseyn ve ẕürriyyetühümâ), Cevâb ʿale'l-Vâṣıl b. ʿAṭâʾ fi'l-imâme (Risâle fi'l-imâme ilâ Vâṣıl b. ʿAṭâʾ), Ḥuḳūḳullâhi ʿale'l-ḫalḳ, er-Red ʿale'l-Mücbire, er-Red ʿale'l-Mürciʾe (Risâle fi'l-cedel maʿa'l-Mürciʾe), er-Risâletü'l-Medeniyye (Medineliler'e bazı meselelere dair verdiği cevapları içeren bir risâledir), er-Risâletü'ş-şâfiye, Kitâbü'ṣ-Ṣafve, Münâẓaratü ehli'ş-Şâm.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 325-326; Belâzürî, Ensâb (Zekkâr), III, 427-451; Taberî, Târîḫ, Kahire 1358/1939, V, 495-506; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Maḳātilü'ṭ-Ṭâlibiyyîn (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1408/1987, s. 124-144; Abdülkāhir el-Bağdâdî, Mezhepler Arasındaki Farklar (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1991, s. 26-30; Şehristânî, el-Milel (Vekîl), I, 154-157; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XIX, 450-480; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), VII, 207-212; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 229-236; Humeyd b. Ahmed el-Muhallî, el-Ḥadâʾiḳu'l-verdiyye fî menâḳıbi eʾimmeti'z-Zeydiyye (nşr. Murtazâ el-Hasenî), San'a 1423/2002, I, 241-267; İbnü't-Tıktakā, el-Faḫrî, s. 132-133; Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb, XXIV, 398, 401-408; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 389-391; Safedî, el-Vâfî, XV, 33-36; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 329-331; Brockelmann, GAL, I, 313-314; Suppl., I, 197; Nâcî Hasan, S̱evretü Zeyd b. ʿAlî, Necef 1966; Yusuf Ziya Kavakcı, Suriye-Roma Kodu ve İslam Hukuku (Macmūʿ al-Fıḳh Sistematiğile), Ankara 1975; M. Ebû Zehre, el-İmâm Zeyd, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî); Ali Sâmî en-Neşşâr, Neşʾetü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm, Kahire 1400/1980, II, 121-137; Sezgin, GAS (Ar.), I/3, s. 315-326; Sâlih Ahmed el-Hatîb, el-İmâm Zeyd b. ʿAlî el-müfterâ ʿaleyh, Beyrut 1404/1984; Aʿyânü'ş-Şîʿa, VII, 107-125; Ahmet Ağırakça, Emeviler Döneminde Kıyamlar, İstanbul 1992, s. 363-388; Ca'fer es-Sübhânî, Buḥûs̱ fi'l-milel ve'n-niḥal, Kum 1415, VII, 7-528; Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, Aʿlâmü'l-müʾellifîne'z-Zeydiyye, Amman 1420/1999, s. 439-444; İsmail Hakkı Atçeken, Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik, Ankara 2001, s. 67-90; M. İbrâhim el-Feyyûmî, Târîḫu'l-fıraḳı'l-İslâmiyye: eş-Şîʿatü'l-ʿArabiyye ve'z-Zeydiyye, Kahire 1423/2002, II, 273 vd.; Yusuf Gökalp, Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı (doktora tezi, 2006), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 32-51; Eren Gündüz, Zeyd bin Ali: Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri, İstanbul 2008; Fatih Yücel, Zeydî Usulcülerin Kaynak Anlayışı (doktora tezi, 2008), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; İsa Doğan, İslâm'ın Âlim Modeli Olarak İmam Zeyd b. Ali: Hayatı, Mücadelesi, Bilge Kişiliği, Görüşleri ve Çağımızdaki Önemi, Ankara 2009; a.mlf., "Zeyd b. Ali ve Kelami Görüşleri", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 7, Samsun 1993, s. 137-153; Mehmet Ümit, Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi, İstanbul 2010, tür.yer.; Mustafa Öz, Başlangıçtan Günümüze Şîîlik ve Kolları, İstanbul 2011, s. 83-133; R. Strothmann, "Das Problem der Literarischen Persönlichkeit Zaid b. 'Alī", Isl., XIII (1923), s. 1-52; Zaîm el-Hayrullah, "ez-Zeydiyye ve ʿalâḳatühüm bi-Zeyd b. ʿAlî: Muḳārebe evveliyye", et-Tevḥîd, XV/87, Kum 1997, s. 74-81; Saffet Köse, "Fıkıh Literatürünün Tartışmalı İki Eseri: el-Mecmû'u'l-kebîr ve el-Mehâric fi'l-hiyel", İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 3, Konya 2004, s. 289-301; a.mlf., "Zayd b. 'Ali His Life, Works and Place in Islamic Legal Thought, by Eren

Gunduz, Istanbul Düşünce Yayınları, 2008, XVI+374 pp.”, Ilahiyat Studies: A Journal on Islamic and Religious Studies, I/1, Bursa 2010, s. 126-129; Ca‘fer Hüseynî Sebzevârî, “Difâʿ ez Zeyd b. ʿAli b. el-Ḥüseyin ʿaleyhimü’s-selâm”, Mîrâs̱-ı Şehâb, X/1-2, Şîraz 1383, s. 209-215; W. Madelung, “Zayd b. ʿAlī b. al-Ḥusayn”, EI² (İng.), XI, 473-474; Menî Ebû Zeyd, “Zeyd b. ʿAlî”, Mevsûʿatü aʿlâmi’l-fikri’l-İslâmî, Kahire 1425/2004, s. 433-436.

Saffet Köse

SİMÂK b. HARB (سماك بن حرب) Ebü’l-Mugīre Simâk b. Harb b. Evs ez-Zühlî el-Bekrî (ö. 123/741) Hadis hâfızı, tâbiî.

Kûfe’ye ilk yerleştirilen kabilelerden biri olan Bekir b. Vâil’in Benî Zühl koluna mensuptur. Dayısı Simâk b. Mahreme’nin Hz. Ömer devrinde yapılan fetihlerde çeşitli görevler üstlenmesi, Muâviye ve Hz. Ali ihtilâfında Hz. Ali’ye muhalefet ettiği için Cezîre’ye kaçmak zorunda kalması, buna rağmen Kûfe’de onun adına Mescidü Simâk adıyla bir mescid yapılması Simâk b. Harb’in anne tarafından Kûfe’nin ileri gelen bir ailesine mensup olduğunu göstermektedir. Onun devrin valisi Ebû Hâlid İbn Hübeyre tarafından birkaç defa Bağdat’a gönderilmesine bakılarak yöneticilerle ilişkisinin bulunduğu, muhtemelen bazı resmî vazifeler üstlendiği düşünülebilir. Öte yandan oğlu Saîd, kardeşleri Muhammed ve İbrâhim b. Harb’in de hadis râvisi olması, kardeşinin oğlu Süveyd b. Talha’nın hadis tahsil etmesi onun ailesinin ilmî çevreler içerisinde yer aldığını ortaya koymaktadır. Simâk’in nerede vefat ettiği bilinmemektedir.

Simâk b. Harb seksen kadar sahâbîyi gördüğünü belirtmiş; Enes b. Mâlik, Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm, Dahhâk b. Kays, Câbir b. Semüre ve Nu‘mân b. Beşîr gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiş; kendi kuşağından İbrâhim en-Nehaî, Saîd b. Cübeyr, Hasan-ı Basrî, Muâviye b. Kurre, İkrime el-Berberî, Şa‘bî, Alkame b. Vâil gibi tâbiîlerden nakilde bulunmuştur. Kendisinden hadis nakledenler arasında başta oğlu Saîd olmak üzere A‘meş, Hammâd b. Seleme, Şu‘be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Şerîk b. Abdullah, Zâide b. Kudâme, İbrâhim b. Tahmân, İsrâil b. Yûnus es-Sebîî gibi hadisçiler sayılabilir.

Hocaları Câbir b. Semüre ile İkrime el-Berberî’den çokça hadis rivayet eden Simâk’in, Câbir b. Semüre’den naklettiği hadislere örnek olarak Hz. Peygamber’in namazlarda hangi sûre ve âyetleri okuduğu, zina eden bir kişinin recmedildiği, intihar eden birinin cenaze namazının kılınmadığı, Resûl-i Ekrem’in şemâili, bilhassa nübüvvet mührü kabul edilen “ben”le ilgili rivayetler zikredilebilir. İkrime yoluyla İbn Abbas’tan aktardığı rivayetler daha çok tefsirle ilgilidir. İbn Mes‘ûd’un oğlu aracılığıyla Simâk’ten yaptığı nakiller arasında Hz. Peygamber’in hadislerini başkalarına aktaranları öven ve müjdeleyen rivayet de vardır.

Ebû Hâtim er-Râzî, Simâk'in sadûk, sika; Yahyâ b. Maîn de sika olduğunu söyler. İbn Adî'ye göre onun rivayetlerinin çoğunda bir problem yoktur ve hadisçiler bunları terketmemiştir, bu rivayetler hasen mertebesindedir. Ancak Simâk'in kendilerinden hadis naklettiği râviler arasında meçhul şahsiyetlerin, hatta sika olmayan kişilerin bulunması onun eleştirilme sebeplerinden biri olmuştur. Ayrıca İkrime tarikiyle İbn Abbas'tan olan rivayetleri dolayısıyla işitmediği halde bazı rivayetleri işitmiş gibi aktarması, başkalarının münkatı‘ olarak rivayet ettiği haberleri, mevsul ve mevkuf rivayetleri merfû diye nakletmesi, çok hata yapması ve telkin kabul etmesi gibi sebeplerle tenkit edilmiştir. Şu‘be, Süfyân es-Sevrî ve İbnü'l-Mübârek'in onu zayıf bulduğu, Cerîr b. Abdülhamîd'in ondan hadis almak için yanına gittiği halde ayakta bevlettiğini görünce, "Bu adam bunamış" diyerek kendisine bir şey sormadan geri döndüğü zikredilmiştir. Simâk'in ömrünün sonlarına doğru ihtilâta mâruz kaldığı ifade edilmiş ve kendisinden ihtilâttan önce nakilde bulunanların rivayetleri makbul sayılmış, daha sonra nakledilenleri terkedilmiştir. Ahmed b. Hanbel, Simâk'in hadislerinde ıztırâb bulunduğunu, Nesâî onun yalnız başına rivayet ettiği hadislere itibar edilemeyeceğini belirtmiştir.

Hadis, tarih ve tefsir kaynaklarında Simâk'in rivayetlerine yer verilmiş, Abdürrezzâk es-San‘ânî'nin el-Muṣannef'inde bunlardan yetmiş, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde seksen, Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde yirmi beş, Taberânî'nin el-Muʿcem'lerinde 150, İbn Hibbân'ın eṣ-Ṣaḥîḥ'inde 100'ü aşkın rivayeti, ayrıca Taberî'nin Câmiʿu'l-beyân'ında elli dolayında tefsirle ilgili haberi kaydedilmiştir. Buhârî el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde bir yerde onun bir rivayetiyle istişhâdda bulunmuş; Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce de es-Sünen'lerinde rivayetlerine yer vermiştir (Wensinck, VIII, 112).

Simâk'in şiir ve eyyâmü'l-Arab konusunda birikimi olduğu belirtilmiş, hatta onun Şa‘bî ile özel şiir sohbetleri yaptığı, şiir öğrenmek için yanına gelenleri hadis öğrenmeye gelenlere tercih ettiği nakledilmiştir. Onun rivayet ettiği "Şiirde hikmet vardır" hadisiyle sahâbenin Hz. Peygamber'in yanında sabah namazının ardından mescidde şiir okuduğuna ve Câhiliye günleri hakkında sohbetler yaptığına dair haber kendisinin şiire duyduğu ilgiyi arttırmış olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, IV, 173; Ebü'l-Hasan el-İclî, Maʿrifetü'ṡ-ṡiḳāt (nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine 1405/1985, I, 436; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), IV, 148-149, 151; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, I, 157-158; IV, 229, 279; VIII, 502; Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, II, 178; İbn Adî, el-Kâmil, III, 460-461; İbn Hazm, Cemhere, s. 191; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IX, 214-216; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, ed-Duʿafâʾ (nşr. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kādî), Beyrut 1406/1986, II, 26; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XII, 115-120; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 245-249; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 232-234; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IV, 232-234; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 112; Seyyid Mehdî Hârisî, "Simâk b. Ḥarb-i Zühelî", DMT, IX, 289.
Mehmet Emin Özafşar

ZÜHRÎ (الزهري) Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742)Tâbiî, hadisleri Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'in emriyle resmen tedvin eden âlim.

---

51 (671) yılında Medine'de doğdu. 50, 56 veya 58 (678) yılında doğduğu da nakledilir. Kureyş'in Benî Zühre koluna mensuptur. Bedir ve Uhud gazvelerinde müşrik ordusunda yer alan dedesinin babası Abdullah b. Şihâb, Uhud Gazvesi'nde Hz. Peygamber'i öldürmek için ant içmiş, hatta onu alnından yaralamış (İbn Hişâm, III, 27), daha sonraları da müslüman olmuştur. Babası Müslim ve diğer akrabaları Emevî idaresine karşı ayaklanan Abdullah b. Zübeyr'e destek verenlerdendi. Annesinin Âişe bint Abdullah el-Ekber (İbn Sa'd, VII, 429) veya Bintü Ehbân b. Efsâ el-Kinâniyye (Halîfe b. Hayyât, s. 454) olduğuna dair farklı rivayetler nakledilir. Güvenilir bir râvi olarak tanınan ve az hadis rivayet eden ağabeyi Ebû Muhammed Abdullah kendisinden önce vefat etmiştir. Ağabeyinin oğlu Muhammed'in Zührî'den birçok rivayeti bulunmaktadır. Zührî'nin, yeğeni Muhammed'le evlendirdiği Ümmü'l-Haccâc adında bir kızı (İbn Hacer el-Askalânî, V, 180) ve muhtemelen bu evlilikten dünyaya gelen bir torunu vardır. Kendisine mirasçı olarak yalnız torununun kaldığı, onu da fâsık olduğu gerekçesiyle beğenmediği zikredilmektedir (Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 172).

Eğitimine Kur'an öğrenerek başlayan Zührî'nin seksen günde hıfzını tamamladığı rivayet edilir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 332). Ardından genç sahâbîlerden dayısı Abdullah b. Sa'lebe b. Suayr'dan nesep ilmi tahsil etti. Kendileriyle görüşüp hadis rivayet ettiği diğer sahâbîler Enes b. Mâlik, Mahmûd b. Rebî', Sehl b. Sa'd, Ebü't-Tufeyl, Sâib b. Yezîd ve Abdurrahman b. Ezher gibi şahsiyetlerdir. Dımaşk'ta görüştüğü Enes b. Mâlik'in rivayetlerini en güvenilir şekilde nakleden talebesi sayılır (Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 43, 50-51, 103). Ebû Hüreyre, Ebân b. Osman, Râfi' b. Hadîc ve Ubâde b. Sâmit'ten rivayetleri münkatı' (o dönemdeki adıyla mürsel) kabul edilmiştir. Zührî'nin asıl hocaları ileri yaştaki tâbiîn nesline mensup âlimlerdir. Fukahâ-i seb'anın tamamından ders aldı; özellikle Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah ve Ebû Bekir b. Abdurrahman'dan çok faydalandı. Hz. Peygamber, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın kazâî hükümlerini, ileride kendisini ayrıcalıklı duruma getirecek olan sünnet-i mâziye bilgisini (aş.bk.), fıkhı ve kıraati Saîd b. Müseyyeb'den, hadis ve tarihi Urve b. Zübeyr'den, diğer ilimleri de Ubeydullah b. Abdullah'tan öğrendi ve onların ilmini şahsında topladı (İbn Asâkir, s. 146; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 337). Sekiz yıl ders aldığı Saîd b. Müseyyeb onun hakkındaki kanaatini, "Yerine senin gibisini bırakan kişi ölmüş sayılmaz" sözleriyle ifade etmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 337). Ubeydullah b. Abdullah b. Ebû Sevr, Atâ b. Ebû Rebâh ve Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec'den; Abdullah b. Ömer'in çocukları Sâlim, Hamza ve Ubeydullah'tan; Kāsım b. Muhammed'in

tavsiyesi üzerine yanına gittiği Amre bint Abdurrahman’dan da ilim tahsil etti. Dımaşk’ta kendisini Abdülmelik b. Mervân ile tanıştıran Kabîsa b. Züeyb de önemli hocaları arasındadır. Zührî’nin sonraki yıllarda akranları içinde ön plana çıkmasının sebebi, gençliğin verdiği sıkılganlıkla ilim meclislerinde soru sormaya ve ön sıralara geçmeye çekinen akranlarına mukabil onun hocalara soru sormaktan geri durmaması ve genç yaşlı demeden herkesten ilim öğrenmesidir (a.g.e., V, 332). Ayrıca o dönemde bazı arkadaşlarının karşı çıkmasına rağmen yanında daima yazı malzemesi bulundurur, her duyduğunu kaydeder, özellikle uzun metinli hadisleri ezberlemek için bu malzemeden yararlanırdı. Tasnif dönemindeki önemli şahsiyetlere hocalık yapan Zührî’den binlerce kişi hadis rivayet etti. Bunların arasında Atâ b. Ebû Rebâh ile Ömer b. Abdülazîz gibi aynı zamanda hocaları olanlar dışında Muhammed b. Velîd ez-Zübeydî, Şuayb b. Ebû Hamza, Ukayl b. Hâlid el-Eylî, Yûnus b. Yezîd, Ma‘mer b. Râşid, Süfyân b. Uyeyne ve Mâlik b. Enes sayılabilir.

Emevîler’le İlişkileri. Emevîler’e karşı giriştiği mücadelede yenilerek hayatını kaybeden Abdullah b. Zübeyr’i destekledikleri için divandan çıkarılan ve maddî açıdan sıkıntıya düşen bir aileden gelen Zührî’nin adı, İbnü’l-Eş‘as fitnesinin devam ettiği günlerde otuzlu yaşlarının başında bir talebe olarak geçim sıkıntısına çözüm bulmak için gittiği Dımaşk’ta duyulmaya başlandı (82/701). O günlerde Halife Abdülmelik b. Mervân, fıkhî bir meselede Hz. Ömer’in verdiği kararla ilgili bilgisini yenilemek amacıyla Dımaşk ulemâsına haber göndermiş, ancak beklediği cevabı bulamamıştı. Halifenin yakın adamlarından Kabîsa b. Züeyb ile camide tanışan Zührî istenen bilginin kendisinde bulunduğunu söyleyince Kabîsa onu saraya götürüp Abdülmelik’e takdim etti. Halife onun bilgisini takdir etti ve kendisini yakın çevresine aldı. Yeniden divana kaydedilen Zührî’ye aynı zamanda en yüksek dereceden maaş bağlandı. Ardından ona resmî bir görev verildi ve bazı araziler tahsis edildi. Zührî’nin Abdülmelik b. Mervân’ın “asker”ine katıldığına (İbn Sa‘d, VII, 431-432; Ebü’l-Kāsım İbn Asâkir, s. 12-13, 65 vd.) yahut zekât ve şurta (zâbıta) görevlisi olarak çalıştığına dair bilgiler (Zehebî, A‘lâmü’n-nübelâ’, VII, 226) herhalde onun Dımaşk’taki ilk yıllarıyla ilgilidir. Zira sonraki yıllarda Zührî’nin halifeler nezdindeki itibarı giderek arttı ve daha önemli görevler üstlendi. Böylece maddî açıdan rahata kavuşan Zührî Dımaşk’a yerleşti ve halifenin emri üzerine ilmî faaliyetlerine devam etti. Kendisi de gençliğinde ilim tahsil eden Abdülmelik ile yaptıkları müzakereler sırasında Zührî, Medine’de sadece Kureyş asıllı âlimlerden ders aldığını söyleyince halife ona ensara mensup âlimlerden de faydalanması gerektiğini söyledi (Ebü’l-Kāsım İbn Asâkir, s. 29, 65, 70-72). Zührî sonraki kırk beş yıl boyunca Şam ile Hicaz arasında gidip geldi ve her iki bölgede rivayet edilen hadisleri diğerine taşıdı.

Abdülmelik b. Mervân’ın ölümü üzerine Zührî Velîd b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz, II. Yezîd ve Hişâm b. Abdülmelik döneminde çeşitli görev ve sıfatlarla daima halifelerin çevresinde bulundu. Ömer b. Abdülazîz’in Hicaz

valiliği sırasında bir hac döneminde ona refakat etti. Bu seyahatte Mekke'de saklanan Saîd b. Cübeyr ile görüşüp ona endişe edilecek bir durum olmadığını bildirdi (İbn Sa'd, VII, 435). II. Yezîd döneminde "halifelerin kadısı" diye anılan Süleyman b. Habîb el-Muhâribî ile birlikte kadılık görevinde bulundu. Kendisine çok itibar eden Hişâm b. Abdülmelik'in yanında 106 (724-25) yılında hacca gitti ve sonraki yıllarda onun çocuklarına hocalık yaptı. 116'da (734) Hişâm tarafından hac emîri tayin edilen oğlu Mesleme'ye, 123'te de (741) yine hac emîrliğine getirilen Yezîd b. Hişâm'a refakat etti (İbn Sa'd, VII, 433). Yaklaşık yirmi yıl süren Hişâm b. Abdülmelik döneminde Zührî'nin sarayda (Rusâfe) yaşadığına dair kayıtlar (Lecker, XLI [1996], s. 32-33) muhtemelen onun Hişâm'ın çocuklarına öğretmenlik yaptığı yılları göstermektedir. Ma'mer b. Râşid'in Rusâfe'de karşılaştığı Zührî'ye hadis soran hiç kimseye rastlamadığını bildirmesi de onun saraydaki öğretmenlik yıllarıyla ilgili olmalıdır (İbn Sa'd, VII, 435). Hac sırasında gittiği Medine'de görüştüğü Rebîatürre'y kendisinden Medine'ye yerleşip Mescid-i Nebevî'de ders vermesini istediğinde, "Böyle bir işi ancak dünyadan el etek çekince yapabilirim, şu anda o konumda değilim" karşılığını verdiği, askerlere mahsus gösterişli bir kıyafetle dolaştığı, emrinde birçok kişi bulunduğu ve emîr rütbesinde sayıldığına dair bilgiler bu düşünceyi doğrulamaktadır (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 337, 341). Bununla birlikte Zührî, Emevî hânedanının her mensubuyla iyi geçinemedi, onların aralarındaki taht mücadelelerinde bazan taraf tutmak durumunda kaldı, bu da hânedanın bir kısım mensuplarıyla aralarında düşmanlık meydana gelmesine yol açtı (İbn Sa'd, VII, 438-439).

Zührî'nin Emevî idarecileriyle yakınlığı bazı tenkitleri beraberinde getirdi. Saîd b. Müseyyeb ve Mekhûl b. Ebû Müslim gibi çağdaşları Emevîler'e hadis rivayet ettiği için kendisini eleştirdi, yaşadığı dönemde hakkında "ümerânın mendili" ve "sultânî" gibi sözler sarfedildi; bu arada kendisini rivayet karşılığında dünyevî kazanç elde etmekle suçlayan Mâlik b. Enes gibi öğrencilerinin eleştirilerine de katlanmak zorunda kaldı (Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 16, 154, 160-162). Ancak hem sultanlarla birlikte bulunduğu hem de ilmi ihya ettiği için Eyyûb es-Sahtiyânî gibi isimler onu övdü; kendisinin idarecilere karşı hiçbir zaman alçalmadığı, gerektiğinde onlara karşı çıktığı da dile getirildi. Emevîler'le münasebeti gerekçe gösterilerek Zührî'nin rivayetlerinin terkedilmesini yanlış bulan Zehebî, bu ilişkinin Zührî'nin "sebt ve hüccet" olduğu gerçeğini değiştirmediğine dikkat çekti (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 339).

Emevî idaresiyle ilişkisinin Zührî'nin şahsını ilgilendiren tarafı bir yana hadislerin tedvini sürecinde oynadığı rol bakımından hadis tarihini ilgilendiren yönü önemlidir. Zührî'nin asıl şöhreti tedvin sürecinde oynadığı bu etkin rolden kaynaklanır ve kendisi hadis tedvin eden ilk kişi olarak tanınır. Ancak eskiden beri menfi telakki edilen ulemâ-ümerâ ilişkisi sebebiyle tedvin sırasında devlet idaresinin desteği yeterince dikkate alınmadığından hadislerin tedvini süreci daha çok ulemânın şahsî gayretleriyle

gerçekleştirilmiş bir başarı gibi algılanır. Halbuki Ömer b. Abdülazîz'in tedvinle ilgili emrini Zührî'nin yerine getirmesi tesadüfî yahut şahsî gayrete bağlı bir sonuç değildir. Bu emir verildiğinde Zührî, Hicaz'ın hadislerini en iyi bilen, Şam ile Hicaz arasında gidip gelen, yaklaşık yirmi yıl süren devlet idarecileriyle ilişkisi dolayısıyla hadislerin yazıya geçirilmesi için gerekli malzemeye kolayca ulaşabilen, gerektiğinde hadislerin yazılması için halifenin kâtiplerini kullanabilen, ayrıca ilmî faaliyetleri bakımından en verimli dönemini yaşayan bir âlimdir. Nitekim Zührî bu imkânları en geniş biçimde kullanmıştır. Benzer imkânlara sahip oldukları halde bunları kısıtlı bir çerçeveden bakarak değerlendiren Sâlih b. Keysân ile Ebü'z-Zinâd gibi muhaddislere göre tedvin ameliyesini daha geniş bir perspektiften ele aldığı ve sadece fıkha dair olan merfû hadislerle yetinmek yerine her konudaki merfû, mevkuf ve maktû' rivayetleri kaydettiği için bu alandaki en başarılı isim olarak tarihe geçmiştir. Onun tedvin sürecinde devletin imkânlarını kullandığına dair en önemli gösterge, Halife II. Velîd öldürüldüğünde saraydaki kütüphaneden deve yükleriyle çıkarılan ve "Zührî'nin ilmi" diye anılan kitaplardır (İbn Sa'd, VII, 345; Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 92). Zührî tarafından kayda geçirilen, fakat şahsına ait olmayan bu resmî tedvin malzemesi arasında, Hişâm b. Abdülmelik tarafından bir yıl süreyle Zührî'nin rivayetlerini yazmakla görevlendirilen iki kâtibin kaydettiği bilgilerin bulunması da kuvvetle muhtemeldir. Onun önemli talebelerinden olan hadis hâfızı ve kâtip Şuayb b. Ebû Hamza söz konusu kişilerden biridir. Diğer yandan Zührî'nin tedvinden önceki yıllarda Mekke Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin emriyle başladığı, ancak tamamlayamadığı ensâb yazımı çalışması da onun Emevî idaresinin himayesinde üstlendiği önemli bir faaliyettir (Abdülazîz ed-Dûrî, The Rise, s. 113).

Zührî'nin Emevî idaresiyle ilişkisi bağlamında şarkiyatçılar tarafından ileri sürülen, onun Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'nin yanı sıra Mescid-i Aksâ'ya yapılacak seyahatin faziletine dair rivayeti (Buhârî, "Taṭavvu.", 1; Müslim, "Hac", 511-512; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 95) Abdülmelik b. Mervân'ın talebi üzerine uydurduğu iddiası (Goldziher, II, 44-49) tarihî gerçeklerle uyuşmamaktadır. Goldziher'e göre Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'ye hâkim olduğu dönemde Abdülmelik b. Mervân, Zührî'yi şahit gösterip söz konusu rivayeti delil olarak kullanmıştır. Ancak rivayetler Zührî'nin Dımaşk'a 82 (701) yılında geldiğini açıkça göstermektedir. Buna göre Zührî, Abdülmelik ile tanışmadan önce Abdullah b. Zübeyr öldürülmüş, Şam bölgesi hacılarının Hicaz'a gitmesinde Abdülmelik'in endişe ettiği sakınca sona ermiş, dolayısıyla onun bu konuda herhangi bir yönlendirme yapmasına ihtiyaç kalmamıştır (Koçyiğit, XXI [1976], s. 64-66, 79-83). Öte yandan Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'ye hâkim olduğu dönemde kendisini destekleyen bir ailenin ferdi olarak Zührî'nin Abdülmelik'e böyle bir yardımda bulunması mümkün değildir.

Zührî 17 Ramazan 124'te (25 Temmuz 742) Vâdilkurâ yakınlarında kendisine ait Şağb denilen yerde vefat etti ve oraya defnedildi. Seyrek sakallı olan Zührî sakalını ve

uzatıp arkada topladığı saçlarını siyaha boyardı. Gözünde hafif bir rahatsızlığı bulunduğu için kendisine "Uaymiş" (yağlı göz) denilirdi. Yaşlılığında bu rahatsızlığının ilerlediği anlaşılmaktadır. Yüzüğünün taşında, "Muhammed yes'elullāhe el-âfiyeh" ibaresinin yazılı olduğu kaydedilmektedir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 337). Zührî'nin dünya malına önem vermediği, çok cömert olduğu, ikramlarını kabul etmeyen muhaddislere hadis rivayet etmediği, kendisinden yardım isteyenlere verecek bir şey bulamadığında arkadaşlarından veya kölelerinden borç aldığı, bu sebeple sürekli borç içinde olduğu, yakınlarının bu konudaki uyarılarının sonuç vermediği bilinmektedir (İbn Asâkir, s. 95 vd., 107, 163-170, 177; Mizzî, XXVI, 435). Zührî, "Eli açık adam geçmişten ders alamaz" sözünü bu uyarılar üzerine söylemiştir. Emevî halifelerinin çeşitli dönemlerde onun borçlarını ödemelerine ve her seferinde bir daha borçlanmayacağına dair kendisinden söz almalarına rağmen öldüğünde çok miktarda borcu çıkmış ve arazisi satılarak borcu ödenmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 342).

Zührî'nin öne çıktığı başlıca alanlar şunlardır: Hadis. Zührî'nin bir hadis âlimi olarak şöhreti tedvindeki rolüyle sınırlı değildir. Onun hadisçiliğinin güvenilir bir râvi olması, çok hadis rivayet etmesi, Hicaz ve Şam bölgelerinin hadislerini en iyi bilen kişi sıfatıyla yıllarca bu bölgeler arasında yaptığı seyahatlerle ilmî alışverişin yönünü tayin etmesi, Şam bölgesinde isnadlı hadis rivayetini başlatması, tebeu't-tâbiîn döneminde görüşleri ve eserleriyle etkili olan, tasnif döneminin erken safhalarına ait ürünleri veren belli başlı şahıslara hocalık etmesi gibi yönleri de önemlidir. Ehl-i Medîne'nin hadislerini de en iyi bilen, hadisleri usulüne uygun biçimde en doğru şekilde rivayet eden kişi olarak tanıtılan Zührî (Tirmizî, V, 748; Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 94-98) aynı zamanda Ahmed b. Hanbel'e ve Nesâî'ye göre "esahhu'l-esânîd"lerde yer almaktadır (Hâkim en-Nîsâbûrî, s. 53-56; Mizzî, X, 152; XXVI, 435). Şam ile Hicaz arasında seyahat ettiği yaklaşık kırk beş yıllık dönem boyunca ilim meclislerini dolaşan Zührî hiç kimseden yeni bir hadis öğrenmediğini iddia edecek kadar çok hadis biliyordu. Ondan aktarılan hadislerin sayısı 2200 civarında olup bunların yarısı müsned yani merfûdur. 200 kadarı sika olmayan râvilerden nakledilen bu rivayetler içinde hakkında ihtilâf edilenlerin sayısı elli kadardır ve bunlar da tamamen zayıf değildir (İbn Hacer el-Askalânî, V, 286; rivayetlerinin sayısı hakkında bk. Hâris Süleyman ed-Dârî, s. 329-340). Dımaşk'ta rivayet ettiği hadislerin halk tarafından isnadsız aktarıldığını gören Zührî buna karşı çıkmış, bunun üzerine Dımaşklılar hadisleri isnadla rivayet etmeye başlamıştır (İbn Sa'd, VII, 437). Mâlik b. Enes'in, "Hadisleri isnadla ilk rivayet eden kişi Zührî'dir" sözü (İbn Ebû Hâtim, I, 20; VIII, 74) bütün İslâm coğrafyasında isnad uygulamasının Zührî tarafından başlatılmasından ziyade onun bu konuda Şam bölgesindeki öncülüğüne işaret etmektedir. Zira isnad kullanımının Hicaz ve Irak gibi bölgelerde daha önce başladığında şüphe yoktur. İsnadı rivayetlerin rastgele dağılmasını engelleyen dizgin ve yulara benzeten Zührî (Tirmizî, V, 754), vefatından kısa bir süre önce Mekke'de ders verdiği genç Süfyân b.

Uyeyne'ye bir hadisi isnadsız olarak öğrenmek istemesi üzerine, "Çatıya merdivensiz çıkabilir misin?" diye tepki göstermiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 347). İsnad konusundaki hassasiyetine rağmen Zührî de zaman zaman mürsel hadis rivayet ettiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Onun mürselleri, büyük tâbiîlerin mürselleri gibi sadece sahâbenin değil aynı zamanda bir sonraki râvinin de düştüğü mu'dal rivayetler kabilinden olduğu için Saîd b. Müseyyeb ve Urve b. Zübeyr gibi tâbiîlerin mürselleriyle bir tutulmamıştır (a.g.e., V, 338-339). Bazı mürselleri ise Süleyman b. Erkam gibi kendisinden küçük ve zayıf bir râviden alındığı anlaşılmasın diye mürsel olarak aktardığı gerekçesiyle Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Şâfiî, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medînî gibi şahsiyetler tarafından hüccet sayılmamıştır. Ancak Ahmed b. Sâlih et-Taberî bu görüşe itiraz etmiştir (Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 157-160). Mâlik b. Enes'in el-Muvaṭṭaʾında ona ait mürsellerin bulunması (meselâ bk. ".Îdeyn", 3) Zührî'nin bu kabil rivayetlerinin tamamen göz ardı edilmediğini göstermektedir.

Zührî'nin hadislerin yazılmasıyla ilgili tavrı hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Bazı kaynaklarda gençlik yıllarında öğrendiği her şeyi kaydettiği (İbn Sa'd, VII, 433), bazılarında ise başkaları hadis yazdığı halde onun yazmadığı, sadece uzun metinli hadisleri bir defalığına yazıp ezberledikten sonra bu metinleri imha ettiği belirtilmektedir (Mizzî, XXVI, 434). Bu rivayetler onun gençlik yıllarında hadis yazımına prensip olarak karşı çıkmadığını göstermektedir. Hocalığı döneminde ise önceleri hadislerin yazılmasına izin vermediği, talebelerinden hadisleri ilk duydukları anda ezberlemelerini istediği ve derste imlâdan değil soru-cevap yöntemiyle ilim alışverişinden yana olduğu halde (Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 145) Hişâm b. Abdülmelik tarafından çocukları için hadis imlâ etmeye zorlandıktan sonra tavrını değiştirdiği ve herkese hadis yazdırdığı bilinmektedir (a.g.e., s. 62-63, 86-93). Onun hadisleri yazdırmaya karar vermesinde etkili olan ikinci bir sebep, muhtemelen bir kısmı kendisine ait bazı rivayetlerin Iraklı râviler tarafından değiştirildiğini görmesidir. Kendisinin, "Buradan bir karış olarak çıkan hadis Irak'tan döndüğünde bir kulaç olur" (a.g.e., V, 344) ve, "Meşrıktan gelen şu tanımadığımız rivayetler olmasaydı hadis yazımına müsaade etmezdik" sözleri (Mizzî, XXVI, 433) bu anlamda değerlendirilmelidir. Zührî'nin tarihçiliğinin ayırt edici özellikleri arasında tarihle ilgili rivayetleri kayıt altına almasının zikredilmesi de (Abdülazîz ed-Dûrî, The Rise, s. 121) yazılı metin kullandığının bir delilidir. Tedvin sırasında ulaştığı her hadisi kaydettiğinde ise şüphe yoktur. Zira bu onun resmî faaliyetiydi. Zührî'nin evinde birçok kitap bulunduğuna dair bilgilerle (İbn Hallikân, IV, 177-178), çok az kitabı olduğuna veya ölümünün ardından hiç kitap bırakmadığına dair bilgiler (Mizzî, XXVI, 435) arasında çelişki yoktur. Muhtemelen o da devrindeki birçok âlim gibi şahsına ait nüshaları zamanla imha etmiştir. Zührî'nin vefatından sonra kitaplarının talebesi Muâviye b. Yahyâ es-Sadefî tarafından satın alındığını iddia eden M. Cook'un delil gösterdiği (Arabica, XLIV/4 [1997], s. 460) rivayette kastedilen metinlerin ise doğrudan Zührî'nin şahsına ait olmayıp başkaları tarafından onun rivayetlerinden

meydana getirilmiş kitaplar olarak anlaşılması gerekir. Sonraki hadis usulü kaynaklarında, Zührî'nin "tahammül ve edâ yolları" başlığı altında incelenen hususlardaki bazı görüşleri de bilinmektedir. Semâ ve kıraat arasında fark gözetmeyen Zührî bu iki yolla alınan hadislerin "haddesenâ" lafzıyla rivayet edilebileceğini kabul etmiştir (İbn Sa'd, VII, 435; Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 150). Muhtemelen hadis yazdırmayı kabul ettikten sonraki dönemlerde talebelerinin getirdiği yazılı metinleri -kendisi veya talebesi okumadan- inceleyip rivayete izin vermek suretiyle (İbn Sa'd, VII, 435; Tirmizî, V, 753) icâzetli münâvele yöntemini uygulamıştır. Bazı kaynaklara göre bu aynı zamanda i'lâm usulünün ilk örneğidir (DİA, XXII, 72). Bazı öğrencilerine de mükâtebe yoluyla hadis rivayet etmiştir. Süfyân es-Sevrî, Zührî'nin kendisi veya talebesi tarafından okunmamış metinleri rivayete izin vermesini doğru bulmadığı için ondan hiç hadis almamıştır (Mizzî, XXVI, 440).

Zührî, Abdullah b. Ömer'in âzatlısı Nâfi'den hadis rivayet etmemiş, onun bu tavrı yaşadığı dönemde mevâlîden hadis almama gibi bir prensibi olduğu şeklinde anlaşılmıştır. Kendisi bu konuda yaptığı açıklamada Nâfi' vasıtasıyla İbn Ömer'den aldığı hadisleri daha sonra İbn Ömer'in oğlu Sâlim'den dinlediğini ve Sâlim'i Nâfi'den daha güvenilir saydığı için hadisleri ondan rivayet ettiğini, ashabın çocuklarından hadis alma imkânı bulduğu takdirde başkalarına gitmeye gerek duymadığını ifade etmiştir (İbn Sa'd, VII, 434). Süleyman b. Yesâr, Tâvûs b. Keysân ve Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec gibi mevâlîden hadis rivayet etmesi (Mizzî, XXVI, 422, 424), onun mevâlîden hadis rivayetine prensip olarak karşı çıkmadığını gösterdiği gibi kendisine nisbet edilen bazı değerlendirmeler de mevâlînin rivayetlerine değil re'ylerine karşı olduğuna işaret etmektedir (İbn Abdülber en-Nemerî, II, 187).

Hadis meclislerini daha çok evinde ve mescidlerde düzenleyen Zührî'nin (M. M. Hasan Şürrâb, s. 213-217) hadis rivayet meclislerindeki tavırlarıyla ilgili bilgiler onun aynı zamanda talebenin ihtiyaçlarını gözeten iyi bir hoca olduğunu ortaya koymaktadır. "Ders uzayınca araya şeytan girer" sözü ona aittir. Zührî ders aralarında şiir ve sohbete yer vererek talebelerinin dinlenmesini sağlardı. Daima hâfızalarına güvenmelerini tavsiye ettiği öğrencilerine hadisleri ilk duydukları anda ezberlemeye çalışmalarını ve hocaya tekrar ettirmemelerini söylerdi (Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 76-82, 153). Bilgilerin sağlam bir şekilde muhafaza edilebilmesi için sık sık müzakere yapılması gerektiğini hatırlatır, kendisinin gençlik yıllarında öğrendiği hadisleri evindeki câriyelere tekrar ettiğini anlatır, hâfızayı güçlendirecek birtakım teknikler önerirdi. Zaman zaman bedevîlerin yanına gidip hadis ve fıkıh öğrettiğine dair rivayetler de (a.g.e., s. 176) hem onlara hem kendisine faydalı uygulamalar şeklinde kabul edilebilir. Zührî'nin, dersleri sırasında hadisleri ezberinden rivayet ettiği, yazılı metinleri yanında bulundurmadığı anlaşılmaktadır. Hişâm b. Abdülmelik'in onun hâfızasının gücünü denemek amacıyla aynı hadisleri farklı zamanlarda ona yazdırması,

Leys b. Sa‘d’ın kendisinin kitaplarını görme talebine olumsuz cevap vermesi bunu göstermektedir.

Tarih. İslâm tarih yazıcılığının önemli şahsiyetlerinden olan Zührî, Ebân b. Osman ve özellikle Urve b. Zübeyr gibi bu alanın öncülerinden sonra gelmiş ve Medine tarih ekolünün kurucusu sayılmıştır (el-Meġāzi’n-nebeviyye, neşredenin girişi, s. 30-31). Siyer ve tarih alanında en çok Urve’den yararlanmış, tarih anlayışını Vehb b. Münebbih gibi kıssalara ağırlık verenlerin aksine imkân nisbetinde sahih rivayetler üzerine kurmuş, bu anlayış kendisinden sonra Mûsâ b. Ukbe, Ma‘mer b. Râşid ve özellikle tarihçiliğini çok takdir ettiği İbn İshak gibi talebeleri tarafından sürdürülmüştür. Siyer anlatıcılığının ana çatısını ve bunun sonraki nesillerde izleyeceği yolu belirleyenlerden biri olan Zührî’nin tarihçiliği, aynı zamanda kendisinden önceki nesillerde ortaya çıkan siyasî ve itikadî anlaşmazlıklar ve gruplaşmalar, halifenin seçimle mi yoksa veraset yoluyla mı belirleneceği, idarî ve iktisadî düzenlemeler, divanın oluşturulması gibi problemlere tarihteki örneklere bakarak çözüm arama girişimi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca onun kayıt altına aldığı rivayet malzemeleri ilk dönem tarihçiliği açısından önemli bir kaynak teşkil etmiştir (Abdülazîz ed-Dûrî, The Rise, s. 110, 116, 120-121). Tarihle ilgili rivayetleri hadisçi gözüyle değerlendiren ve isnadların durumunu dikkate alan Zührî, olayları daha kolay takip edilebilir hale getirmek için, bir olayın farklı yönlerini anlatan rivayetlerin isnadlarını birleştirip ortak metin haline getirme anlayışının da öncülerindendir. Hişâm b. Urve’nin, “Zührî babamdan aldığı uzun hadisleri rivayet ederken muhakkak bir ekleme veya çıkarma yapardı” sözü (Ebü’l-Kāsım İbn Asâkir, s. 157) onun bu yönüne işaret etmektedir. Zührî helâli haram, haramı helâl göstermemek kaydıyla hadis metinlerinde takdim tehir yapılabileceğini kabul ederdi. Onun tarihle ilgili rivayetlerle diğer rivayetlerde telfîk yöntemini sık sık kullandığı anlaşılmaktadır (bunların meşhur hadis kitaplarındaki sayısı hakkında bk. DİA, XL, 400). Zührî’ye nisbet edilen megāzî ile ilgili eser (Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1747) günümüze çeşitli eserlerin içinde parçalar halinde ulaşmıştır (örnekler için bk. Abdürrezzâk es-San‘ânî, V, 313-392; Abdülazîz ed-Dûrî, The Rise, s. 100-110). Abdürrezzâk es-San‘ânî’nin el-Muṣannef adlı eserinin megāzî bölümünde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğu Ma‘mer b. Râşid’in Zührî’den aktardığı haberlerden oluştuğu için bu kısmın Zührî’nin megāzîye dair eseri olduğu görüşü dile getirilmiş (DİA, XXXI, 236), aynı kısım Süheyl Zekkâr tarafından el-Meġāzi’n-nebeviyye adıyla müstakil olarak neşredilmiştir (Dımaşk 1401/1981). Kettânî’nin Zührî’ye nisbet ettiği es-Sîre de muhtemelen bu eserdir (er-Risâletü’l-müsteṭrafe, s. 106-107). Buhârî onun megāzî ile ilgili haberlerinin isnadını zikretmektedir (“Meġāzî”, 9). Zührî’nin ensâbla ilgili bir çalışması da kaydedilmekle birlikte bu eserin tamamlanmadığı anlaşılmaktadır (Abdülazîz ed-Dûrî, The Rise, s. 113; Zekkâr, s. 33).

Fıkıh. Zührî daha çok hadis ve tarihi açısından önemli bir şahsiyet kabul edilmekle birlikte aynı zamanda önde gelen bir fakihtir. Özellikle Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah gibi fukahâ-i seb‘a mensubu hocalardan elde ettiği fıkıh birikimi sayesinde orta yaştaki tâbiîler içinde bu sahanın önde gelen isimlerinden olmuş, fıkıh ilmi açısından bazan İbrâhim en-Nehaî, Hammâd b. Ebû Süleyman, Hakem b. Uteybe ve Katâde b. Diâme'den üstün sayılmıştır. Uzun süre Dımaşk'ta yaşamasına rağmen ehl-i Medîne'nin önemli temsilcilerinden biri olarak anılır. Zührî, fukahâ-i seb‘a ile ikinci asırda ehl-i Medîne'nin başta gelen ismi olan Mâlik b. Enes arasındaki neslin Rebîa b. Ebû Abdurrahman'la birlikte en büyük fakihidir. Bir dönem kadılık da yapan Zührî'nin Mâlik b. Enes tarafından Medine'nin tek muhaddis fakihi kabul edilmesi (İbn Sa‘d, VII, 434), Leys b. Sa‘d'a göre ise döneminde Medine fıkhının ve fetvasının reisi olması (Fesevî, I, 690) onun hadis ve fıkıh bilgisini akranlarına göre daha başarılı biçimde mezcettiğini göstermektedir. Zührî'nin fıkıh anlayışı ile aynı dönemde Irak'ta Hammâd b. Ebû Süleyman gibi isimlerin temsil ettiği çevrenin fıkıh anlayışı arasındaki en önemli fark, hakkında rivayet bulunmayan konularda re'ye dayalı hüküm verme meselesinde kendisini gösterir. Fıkıh anlayışı büyük oranda rivayetlere dayanan Zührî'nin yeni ortaya çıkan, hakkında herhangi bir rivayet bilmediği meselelerde hüküm vermekten olabildiğince kaçındığına ve zorunlu haller dışında re'ye başvurmadığına dair kayıtlar vardır (Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 141). Leys b. Sa‘d'ın kendisine re'y ile belirlenmiş birtakım meseleler getirdiğinde sıkıntıya düştüğüne, ertesi gün rivayetlerle geldiğinde ise ferahladığına dair rivayetler bu tavrın örneklerindendir. Bu durum Zührî'nin re'ye hiç başvurmadığı anlamına gelmez; zira kendisi, hakkında nas bulunmayan konularda kendi ictihadıyla görüş bildiren tâbiîn âlimleri arasında sayılmış (İbn Abdülber en-Nemerî, II, 76-77), görüşlerine Mâlik b. Enes'in el-Muvaṭṭaʾı gibi ilk dönem kaynaklarında sıkça atıfta bulunulmuş, fetvalarının üç cilt tuttuğu belirtilmiştir (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 23). Ancak kendisine yöneltilen sorulara re'yi ile verdiği cevapları rivayetlerle destekleme eğilimindedir (meselâ bk. Buhârî, "Cumʿa", 11). Ömer b. Abdülazîz'e nisbet edilen, "Zührî'nin rivayetlerini alın, re'yini bırakın" sözü (Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 99) onun fıkhî meselelerdeki re'ylerinin değer taşımadığını değil, bunların rivayetlerle desteklendiğinde daha makbul sayıldığını ima etmektedir. J. Schacht (The Origins, s. 163, 175, 246-247) ve G. H. A. Juynboll (Muslim Tradition, s. 158; Encyclopedia of Canonical Ḥadīth, s. 690-691) gibi şarkiyatçılar tarafından ileri sürülen, Zührî'ye nisbet edilen kavil ve rivayetlerin çoğunun asılsız olduğu, sonraki nesiller tarafından onun adına uydurulduğu iddiası ise yeni kaynaklar ışığında bu rivayetleri inceleyen Batılı araştırmacılar tarafından da reddedilmektedir (meselâ bk. Motzki, I/1 [2000], s. 59-107).

"Sünnet-i mâziye bilgisi" Zührî'nin fıkıh birikiminin bir diğer önemli yönüdür. Belirli isnadlarla haber-i vâhid şeklinde rivayet edilen haberlerden ziyade Hz. Peygamber döneminden beri süregelen ve nesilden nesile aktarılan yerleşik uygulamalar olarak

anlaşılan sünnet-i mâziye bilgisi Ömer b. Abdülazîz, Katâde b. Diâme ve Mekhûl b. Ebû Müslim gibi çağdaşlarının da söyledikleri gibi Zührî'nin rakipsiz kaldığı alanlardan biridir (Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 110-122; Fesevî, I, 639, 642). Onun, bir önceki nesilde sünnet-i mâziye hususunda en büyük üstat sayılan Saîd b. Müseyyeb'den elde ettiği birikimi aktardığı öğrencileri arasında, diğer birçok unsurla birlikte sünnet-i mâziyeyi de amel-i ehl-i Medîne kapsamında değerlendiren Mâlik b. Enes başta gelir (Özkan, s. 96-97). Zührî'nin fıkıh anlayışı ve fıkıh ilmindeki yeri hakkında Adem Sengri bir doktora tezi (Fıḳhü'l-İmâm ez-Zührî fi'l-ʿibâdât ve'l-cihâd ve'l-eymân ve'l-eṭʿıme, 1409, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine), Hakkı İsmâil Abdülilâh yüksek lisans tezi (Fıḳhü'l-İmâm ez-Zührî ve menhecühû fîh, Beyrut 1427/2006) hazırlamıştır.

Tefsir. Zührî'nin özellikle ahkâm âyetleri ve nâsih mensuh konusundaki görüşleri birçok tefsirde yer almaktadır (örnekler için bk. Hâris Süleyman ed-Dârî, s. 165-172). Kendisine en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ ile (nşr. A. Rippin, BSOAS, XLVII [1984], s. 22-43; nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Beyrut 1985, 1988, 1989; nşr. Mustafa Mahmûd el-Ezherî, Kahire 2008) Tenzîlü'l-Ḳurʾân (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1963, 1980; en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ'un 1985, 1988 ve 2008 baskılarıyla birlikte de neşredilmiştir) adlı eserler nisbet edilmekle birlikte neşredenlerin de belirttiği gibi (A. Rippin, s. 43; Hâtim Sâlih ed-Dâmin, s. 9; Mustafa Mahmûd el-Ezherî, s. 22) her iki eserin de ona nisbeti şüphelidir. Ancak erken dönemde yazılan nâsih ve mensuha dair eserlerde (meselâ bk. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, s. 359; Nehhâs, bk. bibl.) Zührî'ye birçok atıf yapılması onun bu konuda eser telif etmiş olması ihtimalini güçlendirmektedir. Zührî'ye izâfe edilen, "Fukaha en fazla nâsih ve mensuh hadisleri belirleme konusunda zorlanır" sözü de (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 346) kendisinin bu konuya iyice âşina olduğunun işaretidir. Zührî'nin fıkıhta olduğu gibi akaid konularında da re'yi benimsemediği anlaşılmaktadır. Kur'an ve hadislerin inançla ilgili tartışmalara konu edilmesine karşı çıkar; kavranması güç hadislerin yorumlanmadan rivayet edilmesi gerektiği kanaatindedir. Meselâ, "Zina eden kişi o esnada mümin değildir" rivayeti hakkındaki görüşü sorulduğunda, "Hadisleri size ulaştığı gibi insanlara ulaştırın, bu ne anlama gelir diye sormayın" cevabını vermiştir (a.g.e., V, 343, 346). Zührî ayrıca kadere imanı tevhid akîdesinin bir gereği gibi görmüş ve tevhide inandığı halde kadere inanmayanların tevhid anlayışının bozuk olduğunu belirtmiştir. Fesahat alanında da benzersiz sayılan Zührî, Ömer b. Abdülazîz ve Mûsâ b. Talha b. Ubeydullah ile birlikte dönemin en fasih konuşan kişileri arasında zikredilmiş, tergīb ve terhîb konularındaki bilgisinin de üst düzeyde bulunduğu ifade edilmiştir.

Zührî'nin rivayetleri Şuayb b. Ebû Hamza, Ahmed b. Sâlih et-Taberî, Zühlî, Ebû Bekir Muhammed b. Mihrân el-İsmâilî, Nesâî, Ebû Ali el-Mâsercisî ve Hasan b. Ali el-Cevherî gibi muhaddisler tarafından derlenmiş, İmam Müslim onun teferrüd ettiği râvilerin listesini yapmıştır (İbn Hayr, s. 145; Dârî, s. 340-347). Şuayb b. Ebû

Hamza'nın Zührî'nin nakillerinden oluşturduğu nüshadaki bütün rivayetler Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde yer almaktadır (Necm Abdurrahman Halef, IV, 61). Şuayb'ın, vefatından hemen önce talebelerinin istinsah edip kendisinden rivayet etmeleri için izin verdiği bu nüshanın bir kısmı yayımlanmıştır (nşr. Nâfiz Hüseyin Hammâd-Nûr el-Hayle, Mecelletü Câmiʿati'l-Ezher bi-Ġazze, XIII [2011], s. 513-562; ayrıca bk. DİA, XL, 268). Zührî uzmanı olarak tanınan Zühlî'nin ez-Zühriyyât adlı derlemesi de kısmen neşredilmiştir (nşr. Süleyman Saîd Müreyzin, Mekke 1419-20/1999). Zührî'nin rivayet ettiği hadisleri çok bildiğinden dolayı "ez-Zühriyyü's-sagīr" (Küçük Zührî) diye bilinen Ebû Ali el-Mâsercisî (ö. 365/976) bu esere ilâvelerde bulunmuştur (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 956). Yine Zühlî'ye ait olup ez-Zühriyyât ile aynı eser olması muhtemel bulunan ve ʿİlelü ḥadîs̱i'z-Zührî, Muḫtârât min rivâyâtihî ʿani'z-Zührî, Eḥâdîs̱ü'z-Zührî gibi adlarla anılan eserin bir nüshasının Zâhiriyye Kütüphanesi'nde yer aldığı (Hadis, nr. 83/10) belirtilmektedir (Necm Abdurrahman Halef, IV, 273-274). İbn Ebû Âsım'a ʿİlelü ḥadîs̱i'z-Zührî adlı bir eser nisbet edilmiş (DİA, XIX, 423), İbn Kayyim el-Cevzî de Zührî'nin fetvalarının Muhammed b. Nûh tarafından üç cilt halinde derlendiğini bildirmiştir (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, I, 23).

Zührî hakkında Süleyman Ubeyd Hâzimî (el-İmâmü'z-Zührî el-muḥaddis̱, 1400, Câmiatü'l-Melik Abdülazîz), Sedat Özçelik (İbn Şihâb ez-Zührî'nin Hayatı ve Hadisçiliği, 2001, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) yüksek lisans; Abdurrahman Hâfız (The Life of az-Zuhri and His Scholarship in Quranic Sciences and Hadith and Sunna, 1977, University of Edinburgh), Hâris Süleyman ed-Dârî (el-İmâmü'z-Zührî ve es̱eruhû fi's-sünne, Musul 1405/1985) ve Abdurrahman b. Muhammed Hasan Demfû (Merviyyâtü'l-İmâm ez-Zührî el-Muʿalle fî Kitâbi'l-ʿİlel li'd-Dâreḳutnî, I-IV, Riyad 1419/1999) doktora tezi hazırlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA: Zührî, el-Meġāzi'n-nebeviyye (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1401/1981, neşredenin girişi, s. 7-35; a.mlf., en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Beyrut 1408/1988, neşredenin girişi, s. 9; a.e. (nşr. Mustafa Mahmûd el-Ezherî), Kahire 1429/2008, neşredenin girişi, s. 22; Abdürrezzâk es-San'ânî, el-Muṣannef (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, V, 313-492; İbn Hişâm, es-Sîretü'n-nebî (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), III, 27; Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ (nşr. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir), Riyad 1411/1990, bk. İndeks; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1421/2001, VII, 429-439; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), s. 454; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, I, 639, 642, 690; Tirmizî, el-ʿİlel (nşr. İbrâhim Atve İvaz), İstanbul 1992, V, 748, 753-754; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, I, 20; VIII, 74-76; Nehhâs, en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ (nşr. Muhammed Abdüsselâm Muhammed), Küveyt 1408/1988, tür.yer.; Hâkim en-Nîsâbûrî, Maʿrifetü ʿulûmi'l-ḥadîs̱ (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin), Beyrut, ts. (el-Mektebü't-ticârî), s. 53-56; İbn Abdülber en-Nemerî, Câmiʿu beyâni'l-ʿilm (nşr. Abdurrahman M. Osman), Kahire 1388/1968, I, 91-92; II, 76-77, 187; Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, ez-Zührî (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah Kūcânî), Beyrut 1402/1982; İbn Hayr, Fehrese, s. 145; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân (Cündî), III, 398; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 177-179; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, X, 152; XXVI, 419-444; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 326-350; VII, 188-192, 226; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 682-683; III, 956; İbn Kayyim el-Cevziyye, İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, I, 23; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, İḫtiṣâru ʿUlûmi'l-ḥadîs̱ (nşr. Ahmed M. Şâkir), Beyrut 1994, s. 55; İbn Hacer el-Askalânî, Tehẕîbü't-Tehẕîb, Beyrut 1991, V, 180, 284-288, 486; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1747; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, I, 162-163; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 4, 106-109; J. Schacht, The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford 1950, s. 163, 175, 246-247; I. Goldziher, Muslim Studies,

Albany 1977, II, 44-49; G. H. A. Juynboll, Muslim Tradition, Cambridge 1983, s. 158; a.mlf., Encyclopedia of Canonical Ḥadīth, Leiden 2007, s. 690-730; Abdülazîz ed-Dûrî, The Rise of Historical Writing among the Arabs (ed. ve trc. Lawrence I. Conrad), Princeton 1983, s. 76-121; a.mlf., “İbn Şihâb ez-Zührî ve İslâm Tarih Yazıcılığının Başlamasındaki Rolü” (trc. Casim Avcı), Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 6, Adapazarı 2002, s. 57-76; Hâris Süleyman ed-Dârî, el-İmâmü’z-Zührî ve es̱eruhû fi’s-sünne, Musul 1405/1985; M. M. Hasan Şürrâb, el-İmâmü’z-Zührî: ʿÂlimü’l-Ḥicâz ve’ş-Şâm, Dımaşk 1993; Necm Abdurrahman Halef, İstidrâkât ʿalâ Târîḫi’t-türâs̱i’l-ʿArabî, Cidde 1422, IV, 42, 61, 273-274; Ammâr Telâvî, Delîlü’r-resâʾili’l-câmiʿiyye fî ʿulûmi’l-ḥadîs̱i’n-nebevî fî muʿaẓ-ẓami’l-câmiʿâti’l-İslâmiyye ḥattâ ʿâm 2002: el-Münâḳaşa ve’l-müseccele, [baskı yeri ve tarihi yok] (Dârü’l-Belhî-Dârü’l-Beyrûtî), s. 47; Halit Özkan, Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri (doktora tezi, 2006), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 96-97; Şaban Öz, İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri, İstanbul 2008, s. 169-195; Talât Koçyiğit, “İbn Şihâb ez-Zührî”, AÜİFD, XXI (1976), s. 51-84; a.mlf., “Zührî”, İA, XIII, 643-647; M. Lecker, “Biographical Notes on Ibn Shihāb al-Zuhrī”, JSS, XLI (1996), s. 21-63; a.mlf., “al-Zuhrī, Ibn Shihāb”, EI² (İng.), XI, 565-566; M. Cook, “The Opponents of the Writing of Tradition in Early Islam”, Arabica, XLIV/4, Leiden 1997, s. 437-530; H. Motzki, “The Jurisprudence of Ibn Šihāb az-Zuhrī. A Source-critical Study”, Taquino, I/1, Bologna 2000, s. 59-116; Raşit Küçük, “İbn Ebû Âsım”, DİA, XIX, 422-423; Mücteba Uğur, “İʻlâm”, a.e., XXII, 72; Mirza Tokpınar, “el-Musannef”, a.e., XXXI, 236-237; Mehmet Efendioğlu, “Tedvîn”, a.e., XL, 268; Bünyamin Erul, “Telfîk”, a.e., XL, 400. Halit Özkan

SAÎD b. EBÛ SAÎD (سعيد بن أبي سعيد) Ebû Sa‘d Saîd b. Ebî Saîd Keysân el-Leysî el-Makbürî (ö. 125/743)Medineli tâbiî, muhaddis.

Babası muhadramûndan kabul edilen Medineli bir tâbiî ve muhaddistir (DİA, X, 224). Babasından ve Hz. Âişe, Ebû Hüreyre, Sa‘d b. Ebû Vakkās, Ümmü Seleme, Abdullah b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah, Muâviye b. Ebû Süfyân gibi sahâbîlerden hadis rivayet etti. Kendisinden oğulları Abdullah ve Sa‘d ile İbn Ebû Zi’b, Zeyd b. Ebû Üneyse, Ubeydullah b. Ömer, Mâlik b. Enes, İbrâhim b. Tahmân, Abdurrahman b. İshak, Leys b. Sa‘d, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Amr b. Şuayb gibi muhaddisler rivayette bulundu. Bazı âlimler onun rivayetlerini hatasız nakleden talebesinin Leys b. Sa‘d, bazıları da İbn Ebû Zi’b olduğunu söylemiştir. Üçüncü tabaka tâbiî muhaddislerinden kabul edilen Saîd b. Ebû Saîd hadis hâfızları arasında sayılmaktadır. Ali b. Medînî, İbn Sa‘d, Ebü’l-Hasan el-İclî, Ebû Zür‘a er-Râzî ve Nesâî onun için sika, Ebû Hâtim er-Râzî sadûk, Ahmed b. Hanbel “leyse bihî be’s” diyerek güvenilir biri olduğunu belirtmişlerdir. İbn Sa‘d, onun ölümünden dört yıl önce rivayet ettiği hadisleri yaşlılığından dolayı karıştırdığını ileri sürmüş, Zehebî ise Saîd’in bu süre içinde bir şey rivayet ettiğini sanmadığını ve ona ait münker bir rivayetin olmadığını kaydetmiştir (Aʿlâmü’n-nübelâʾ, V, 217). Rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer almıştır. Eserinde zayıf râvilere yer veren İbn Adî, Şu‘be b. Haccâc’ın ondan hadis naklederken, “Saîd yaşlandıktan sonra bize hadis rivayet etti” dediği için onu kitabına aldığını, bununla beraber Saîd’in sıdk ehlinden olduğunu düşündüğünü, ondan hadis imamlarının ve sika râvilerin rivayette bulunduğunu ve onun hakkında hayırdan başka bir şey duymadığını belirtmiştir. İbn Hacer de Saîd’in Hz. Âişe ve Ümmü Seleme’den naklettiği rivayetlerin mürsel olduğunu kaydetmektedir (Taḳrîbü’t-Tehẕîb, s. 236). Suriye’de murâbıt olarak bulunduğu ve Beyrut’ta hadis rivayet ettiği

kaydedilen Saîd b. Ebû Saîd 125 (743) yılında Medine'de vefat etti. Bazı kaynaklarda ölüm tarihi 117 (735), 123 ve 126 (744) olarak da zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîẖu'l-kebîr, III, 474; a.mlf., et-Târîẖu'ṣ-ṣaġīr, I, 282; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IV, 57; İbn Adî, el-Kâmil fî ḍuʿafâʾi'r-ricâl (nşr. Yahyâ Muhtâr Gazâvî), Beyrut 1409/1988, III, 391; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III, 246; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, X, 466-473; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 116-117; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 139-140; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 216-217; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IV, 38-40; a.mlf., Taḳrîbü't-Tehẕîb (Avvâme), s. 236; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 103; Ali Osman Koçkuzu, "Ebû Saîd el-Makbürî", DİA, X, 224. Mustafa Ertürk

ZEYD b. EBÛ ÜNEYSE (زيد بن أبي أنيسة) Ebû Üsâme Zeyd b. Ebî Üneyse er-Ruhâvî el-Kûfî el-Cezerî el-Ganevî (ö. 125/743 [?]) Tebeu't-tâbiîne mensup muhaddis ve fakih.

---

91 (710) yılında doğdu. Aslen Kûfeli olup Benî Ganî b. A'sur'un âzatlısıydı. Daha sonra Cezîre bölgesinin Ruhâ (Urfa) şehrine yerleşti. Rivayetlerine güvenilmeyen Yahyâ b. Ebû Üneyse'nin Zeyd'in kardeşi olduğu bilinmektedir. Bizzat Zeyd'in, "Kardeşim Yahyâ'dan hiçbir şey rivayet etmeyin, çünkü o yalancıdır" dediği nakledilmiştir (Ukaylî, IV, 1505; İbnü'l-Cevzî, III, 191). Zeyd b. Ebû Üneyse Adî b. Sâbit, Amr b. Dînâr, Atâ b. Ebû Rebâh, Abdülmelik b. Umeyr, Câbir el-Cu'fî, Ebû Hâzim Seleme b. Dînâr, Ebû İshak es-Sebîî, Ebü'z-Zinâd, Hammâd b. Ebû Süleyman ve İbn Şihâb ez-Zührî gibi âlimlerden rivayette bulunmuştur. Ancak Hilâl b. Alâ onun Zührî'den hadis işitmediğini söylemiştir. Kendisinden hadis nakledenler arasında hocalarından Füleyh b. Süleyman ile Abdurrahman b. Sâbit b. Sevbân, Ca'fer b. Burkān, Ebû Abdürrahîm Hâlid b. Yezîd el-Harrânî, Ebû Hâlid Yezîd b. Abdurrahman ed-Dâlânî, İbrâhim b. Cüreyc er-Ruhâvî, Ebû Hanîfe, Ma'kıl b. Ubeydullah el-Cezerî, Mâlik b. Enes, aynı zamanda hocası olan Mücâlid b. Saîd el-Hemedânî gibi isimler yeralmaktadır. Zeyd b. Ebû Üneyse 124 veya 125 (742 veya 743) yılında Ruhâ'da genç yaşta vefat etti, 119'da (737) öldüğü de zikredilmiştir.

Cezîre bölgesinde meşhur bir muhaddis ve zamanının önde gelen âlimlerinden olan, rivayetleri Kütüb-i Sitte'ye alınan Zeyd b. Ebû Üneyse A'meş, İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Zühlî, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Fesevî, Nesâî ve İbn Hibbân gibi âlimler tarafından sika kabul edilmiş, öte yandan Ahmed b. Hanbel onun naklettiği hadisler içinde bazı münker rivayetlerin bulunduğunu söylemiş, kendisini "mukāribü'l-hadîs" ve "sâlih" sıfatlarıyla anarak çok üst mertebede bir râvi olmadığına işaret etmiştir. Zeyd b. Ebû Üneyse hadisçiliği yanında geniş bir kültüre de sahipti. Aynı zamanda dinî yaşantısıyla da çevresine örnek olmuş, takvâ sahibi bir âlimdi. Onun muhaddisler nazarında muteber bir şahsiyet kabul edildiğini gösteren bir rivayete göre talebesi ve arkadaşı Ubeydullah b. Amr, A'meş'in huzuruna gelip on hadis dinlemiş, daha fazlasını istediğinde A'meş bunu kabul etmemiş, kendisine, "Bu kişi Zeyd b. Ebû

Üneyse'nin öğrencisidir" denildiğinde ise ona yaklaşık elli hadis daha rivayet etmiştir (Mizzî, X, 22).

BİBLİYOGRAFYA:Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 182; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 388; Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâʾ (nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî), Riyad 2000, II, 428; IV, 1505-1506; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 556; IX, 129-130; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, VI, 315; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, ed-Ḍuʿafâʾ (nşr. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kādî), Beyrut 1406/1986, I, 303; III, 191; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, X, 18-23; İbn Abdülhâdî, Ulemâʾü'l-ḥadîṣ, I, 219-220; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 88-89; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl (nşr. Ali M. Muavvaz v.dğr.), Beyrut 1416/1995, III, 146; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 397-398; İbnü'l-Mibred, Baḥrü'd-dem fî men tekelleme fîhi'l-İmâm Aḥmed bi-medḥ ev ẕem (nşr. Ebû Üsâme Vasıyyullah b. Muhammed b. Abbas), Riyad 1409/1989, s. 163-164.

Cemal Ağırman

ATÂ b. DÎNÂR عطاء بن دينار Ebü'z-Zeyyât (Ebû Talha) Atâ b. Dînâr el-Hüzelî (ö. 126/744) Mısırlı tefsir ve hadis âlimi.

Hayatı hakkında bilgi yoktur. Saîd b. Cübeyr, Hakîm b. Şüreyk ve Ebû Yezîd el-Havlânî gibi âlimlerden rivayette bulunmuştur. Ancak Saîd b. Cübeyr'den rivayet ettiği tefsiri ondan bizzat almamış, Halife Abdülmelik b. Mervân'ın isteği üzerine Saîd b. Cübeyr'in telif ettiği bu eseri Emevî sarayında bularak rivayet etmiştir. Doğrudan doğruya Saîd b. Cübeyr'den herhangi bir şey duymuş değildir. Amr b. Hâris, Saîd b. Ebû Eyyûb ve İbn Lehîa gibi birçok kişinin kendisinden rivayette bulunduğu Atâ b. Dînâr güvenilir bir muhaddis (sika, sadûk) olarak değerlendirilmiş, rivayetleri Sahîh-i Buhârî ile Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin sünenlerinde yer almıştır. Atâ b. Dînâr Mısır'da vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 473; İbn Ebû Hâtim, el-Merâsîl, Beyrut 1403/1983, s. 131; el-Cerh ve't-taʿdîl, VI, 332; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 69-70; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 198-199; Keşfü'z-zunûn, I, 453; Sezgin, GAS, I, 32.

Abdullah Aydemir

EBÜ'z-ZÜBEYR أبو الزبير Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tedrüs el-Esedî (ö. 126/743-44) Hadis hâfızı, tâbiî.

80'li yıllarda doğduğu tahmin edilmektedir. Ashaptan Hakîm b. Hizâm'ın âzatlısıdır. Efendisinin kabilesine nisbetle Esedî ve Kureşî nisbeleriyle, uzun süre Mekke'de yaşadığı için de Mekkî nisbesiyle anılmıştır. Bir müddet Medine'de oturduğu bilinmektedir. Çoğu Câbir b. Abdullah'tan olmak üzere Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Amr b. Âs gibi sahâbîlerden ve Saîd b. Cübeyr, Tâvûs b. Keysân, Atâ b. Ebû Rebâh gibi tâbiîlerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de hocası Atâ b. Ebû Rebâh ile Zührî, A'meş, Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne gibi meşhur muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. Tâbiîn neslinin tanınmış âlimlerinden Atâ, kendisiyle birlikte Câbir b. Abdullah'tan

hadis dinleyenler arasında Ebü'z-Zübeyr'in en güçlü hâfızaya sahip kişi olduğunu söylerdi. Atâ Câbir'in yanına bizzat gidemediği zamanlar bazı hadisleri sorup öğrenmek üzere onu gönderirdi. Ebü'z-Zübeyr 126 (743-44) yılında vefat etmiş olup bu tarih 128 (745-46) olarak da zikredilmektedir.

Ebü'z-Zübeyr'i çağdaşı Şu'be b. Haccâc bazı kusurları olduğunu ileri sürerek adâlet yönünden tenkit etmiş, Eyyûb es-Sahtiyânî'nin de onu adâlet bakımından eleştirdiği söylenmiştir. Ancak diğer muhaddisler, tenkit konusu olan hallerinin onu zayıf saymaya yetmeyeceğini belirtmişlerdir. Nitekim İbn Hibbân ile İbn Adî, Şu'be b. Haccâc'ı bu tenkidinde haksız görmüşler, sadece güvenilir kimselerden hadis almayı ilke edinen Mâlik b. Enes'in Ebü'z-Zübeyr'den hadis yazmasını, onunla görüşen diğer güvenilir muhaddislerin hepsinin kendisinden rivayette bulunmasını sika* sayılması için yeterli görmüşlerdir.

Ebü'z-Zübeyr'in kendilerinden hadis naklettiği Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr, Hz. Âişe ve özellikle Câbir b. Abdullah'ın bazı rivayetlerini doğrudan kendilerinden işitmeyip bir başka râvi vasıtasıyla naklettiği, aradaki vasıtayı kaldırarak hadisi doğrudan onlardan almış gibi gösterdiği (tedlîs) doğrudur. Hatta İbn Abbas'ı sadece bir defa gördüğü, Abdullah b. Amr ile hiç karşılaşmadığı, Hz. Âişe'den ise hiçbir hadis duymadığı ileri sürülmüştür. Bu durumda onlardan "an" (عن) sigasıyla yaptığı nakillerin bir kısmı müdelles sayılmıştır. Tedlîs yaparak rivayette bulunmayı zina etmek ve hadis konusunda yalan söylemekle eş tutan Şu'be'nin (bk. İbnü's-Salâh, s. 35) Ebü'z-Zübeyr'in bütün rivayetlerini reddederken bu hususu ön planda tuttuğu anlaşılmaktadır. Ebü'z-Zübeyr'in delil olma niteliğini kaybeden rivayetlerinin önemli bir kısmı, Câbir b. Abdullah'tan tedlîs yapmak suretiyle naklettiği hadisler olup talebesi Leys b. Sa'd onun bu nevi rivayetlerini bizzat kendisine sorarak ayıklamış, bu sebeple Ebü'z-Zübeyr'in Leys yoluyla gelen bütün rivayetleri sahih kabul edilmiştir. Bu ölçüyü esas alan İbn Hazm, Ebü'z-Zübeyr tarafından doğrudan Câbir b. Abdullah'tan rivayet edilen, ancak Leys b. Sa'd yoluyla gelmeyen bir hadisi Sahîh-i Müslim'de yer aldığı halde sahih kabul etmediğini söylemiştir (el-Muhallâ, VIII, 19).

Buhârî Ebü'z-Zübeyr'i güvenilir bulmamış, ancak başka bir râvi ile desteklenen bir rivayetini el-Câmiʿu's-sahîḥ'ine almıştır. Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a er-Râzî ise geniş hadis bilgisini takdir etmekle beraber onun için, bir râvinin güvenilirlik durumunu ikinci veya üçüncü derecede gösteren "lâ be'se bih" ifadesini kullanmışlardır. Ancak Ahmed b. Hanbel el-Müsned'ine Ebü'z-Zübeyr'in birçok rivayetini almakla kendisine güvendiğini de göstermiştir. Esasen muhaddislerin birçoğu Ebü'z-Zübeyr'in güvenilir olduğunu kabul etmiş, Atâ b. Ebû Rebâh, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Ya'kub b. Şeybe, İbn Sa'd, İbn Adî ve İbn Hibbân onun hakkında müsbet görüş belirtmişlerdir. Zehebî, Ebü'z-Zübeyr'in hadislerini sadece Şu'be'nin reddettiğini söylemektedir; ancak az da olsa Şu'be'nin ondan hadis rivayet ettiği ileri sürülmüştür.

Ebü'z-Zübeyr'in rivayetlerinden yirmi biri, çoğu Sahîh-i Müslim'de olmak üzere Kütüb-i Sitte'de yer almıştır.

Ebü'ş-Şeyh el-İsfahânî (ö. 369/979), Ebü'z-Zübeyr'in bazı hadislerini Ehâdîsü Ebi'z-Zübeyr ʿan gayri Câbir adıyla bir araya getirmiştir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 53/3, vr. 19a-26b).

BİBLİYOGRAFYA:Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 16, 133, 219; İbn Sa'd, et-Tabakat, V, 481; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, I, 221-222; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, VIII, 74-76; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 67; İbn Hazm, el-Muhallâ, Kahire 1389/1965, VIII, 19; İbnü's-Salâh, Mukaddime, Dımaşk 1392/1972, s. 35; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 126-127; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 380-386; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 37-40; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IX, 440-443; a.mlf., Hedyü's-sârî, Beyrut 1301, s. 442; Sezgin, GAS, I, 86-87.

Mehmet Ali Sönmez

AMR b. DÎNÂR عمرو بن دينار Ebû Muhammed Amr b. Dînâr el-Mekkî el-Cumahî (ö. 126/744 [?]) Tâbiîn devri Mekke fukahasından, müctehid, muhaddis.

Aslen İranlı olup 45 (665) veya 46 (666) yılında doğdu. Arap kabilelerinden Cumah'ın himayesine girmiş olmasından dolayı velâ* yoluyla mevâlî*dendir. Biri dışında bütün dişleri dökülmüş olduğu için el-Esrem lakabıyla anılır. Abâdile* başta olmak üzere Ali b. Ebû Tâlib, Câbir b. Abdullah, Ebû Hüreyre, Berâ b. Âzib gibi önde gelen sahâbîlerden; Saîd b. Müseyyeb, Saîd b. Cübeyr, Tâvûs, Mücâhid, İkrime, Vehb b. Münebbih, Atâ b. Ebû Rebâh, Atâ b. Yesâr ve Sâlim b. Abdullah gibi tâbiîn neslinin büyüklerinden hadis dinledi. Fıkıh ve hadiste temayüz etti.

Atâ b. Ebû Rebâh'tan sonra Mekke'de fetva mercii olan ve Ali b. Medînî'nin, hadis sahasında eser veren ilk altı kişiden (İbn Şihâb, Amr b. Dînâr, Katâde b. Diâme, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Ebû İshak, Süleyman b. Mihrân el-A'meş) biri olarak zikrettiği Amr b. Dînâr'ın sika* oluşu ve rivayetlerinin sıhhati konusunda hadis otoriteleri ittifak etmişlerdir. Süfyân b. Uyeyne ondan duyduğu bir hadisi başkasından duyacağı yirmi hadise tercih ettiğini söylerdi. Amr b. Dînâr eksik bırakılmaması şartıyla hadislerin mâna olarak naklini câiz görmüştür. Diğer taraftan, daha sonra değiştirebileceği endişesiyle kendi görüşlerinin yazılmasını istemezdi. Ca'fer es-Sâdık, İmam Mâlik, Şu'be, Katâde, İbn Cüreyc, İbn Ebû Necîh, Eyyûb es-Sahtiyânî, Süfyâneyn (Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne), Hammâdeyn (Hammâd b. Seleme ve Hammâd b. Zeyd) gibi büyük âlimler kendisinden rivayette bulunmuşlardır.

Kaynaklarda, gerek fıkıh gerekse hadis konusunda akranlarının birçoğundan üstün olduğu belirtilen Amr b. Dînâr'a Şiîlik isnadında bulunulmuşsa da bu isnadın gerçekle bir ilgisi yoktur. 126 (veya 125) yılında seksen yaşlarında iken vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakat, V, 479-480; Ali b. Medînî, Kitâbü'l-ʿİlel (nşr. Abdülmu'tî Emin Kal'acî), Haleb 1400/1980, s. 19-20, 40; Râmhürmüzî, el-Muhaddisü'l-fâsıl (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut

1971, s. 614-615; el-Cerh ve’t-taʿdîl, VI, 231; Nevevî, Tehzîbü’l-esmâ, I/2, s. 27; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, V, 300-307; a.mlf., Târîhu’l-İslâm, Kahire 1368, V, 114-115; a.mlf., Tezkiretü’l-huffâz, I, 113-114; Fâsî, el-İkdü’s-semîn (nşr. Fuâd Seyyid), Kahire 1378-88/1958-69, VI, 374-376; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, VIII, 28-30; M. Ebû Zehv, el-Hadîs ve’l-muhaddisûn, Kahire 1378/1958, s. 176, 184.

Mustafa Uzunpostalcı

SÂBİT el-BÜNÂNÎ (ثابت البناني)Ebû Muhammed Sâbit b. Eslem el-Basrî el-Bünânî (ö. 127/744)Basralı muhaddis, âbid ve zâhid.

Tercih edilen görüşe göre 41 (661) yılında Basra’da dünyaya geldi. Sa‘d b. Lüey b. Gālib oğullarından Sa‘d’ın annesi Bünâne’ye nisbet edilen Bünâne kabilesinin Basra’da yerleştiği mahallede doğduğu için Bünânî diye meşhur olmuştur. Küçük yaşta ders halkalarına katılmaya başladı. Abdullah b. Mugaffel, Ebû Berze el-Eslemî, Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm, Abdullah b. Ömer b. Hattâb ve Enes b. Mâlik başta olmak üzere birçok sahâbî yanında Ebü’l-Âliye er-Riyâhî, Mutarrif b. Abdullah, Ebû Osman en-Nehdî ve Ebû Bürde el-Eş‘arî gibi pek çok tâbiîden hadis dinledi. Enes b. Mâlik’e kırk yıl talebelik ve arkadaşlık etti. Kendisinden Atâ b. Ebû Rebâh, Katâde b. Diâme, Humeyd et-Tavîl, Ma‘mer b. Râşid, Şu‘be b. Haccâc, A‘meş, Hammâd b. Seleme, oğlu Muhammed b. Sâbit ve daha birçok muhaddis rivayette bulundu. Mizzî onun râvisi ve talebesi konumunda bulunan 100’den fazla isim saymaktadır (Tehẕîbü’l-Kemâl, IV, 344-346).

Tâbiîn tabakasının küçükleri arasında sayılan Sâbit kaynaklarda hüccet, kudve, şeyhülislâm gibi vasıflarla anılmış, ayrıca Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, İclî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Nesâî gibi hadis münekkitlerince sika, sebt, sadûk ve me’mûn terimleriyle değerlendirilmiştir. Enes b. Mâlik’ten rivayet edenler arasında İbn Şihâb ez-Zührî’den sonra en güvenilir iki râviden biridir (İbn Ebû Hâtim, II, 449). Bazı kaynaklarda Sâbit’in hadis rivayeti açısından güvenilir olmadığını çağrıştıran nakiller yer almaktaysa da yapılan araştırmalar bu bilgilerin doğru olmadığını ortaya koymaktadır. İbn Adî, onun hadislerinde görülen zayıf noktaların kendisinden değil hadislerini rivayet eden zayıf ve meçhul râvilerden kaynaklandığını söylemekte, güvenilir râvilerin rivayet ettiği hadislerinde herhangi bir tereddüt bulunmadığını belirtmektedir. Yaşadığı dönemde vaaz ve nasihatleriyle de meşhur olan (kās) Sâbit’in, kussâsın hadisleri yeterince ezberleyip muhafaza edemedikleri şeklindeki anlayıştan dolayı hadiste zayıf olabileceği de ileri sürülmüştür. Ancak kendisinden en fazla hadis rivayet eden ve ondan gelen rivayetlerde birinci derecede güvenilir kabul edilen talebesi Hammâd b. Seleme, bazı hadisleri birbirine karıştırarak ve kelimelerin yerini değiştirerek hocasının bilgisini sınamış, Sâbit’in bütün değişiklikleri farkederek tashih ettiğini bildirmiştir (Fesevî, II, 99; İbn Ebû Hâtim, II, 449).

Günlerini genellikle oruçlu geçiren ve geceleri çok ibadet eden Sâbit için Bekir b. Abdullah el-Müzenî, “Devrin ibadete en düşkün insanını görmek isteyen Sâbit’e baksın” demiştir. Sâbit namaz ve oruç üzerinde önemle durmuş, bu iki ibadeti insan bedenini canlı tutan et ve kana benzeterek âbid olmanın iki temel vasfı olarak değerlendirmiştir. Enes b. Mâlik ile karşılaştığında elini tutar ve, “Bu el Resûlullah’ın eline dokunmuştur” diyerek onu öperdi. Zühd ve takvâ esasına dayanan hayat anlayışıyla tasavvuf hareketinin öncülerinden sayılan Sâbit el-Bünânî’nin bazı kaynaklarda 123 (741) yılında vefat ettiği nakledilmekteyse de oğlu Muhammed’e isnad edilen, 127’de (744) seksen altı yaşında olduğu halde Basra’da vefat ettiğine dair rivayet daha isabetli görünmektedir. Onun Muâviye b. Ebû Süfyân’ın hilâfeti döneminde doğduğunu söyleyen Zehebî de bu görüşü tercih etmiştir (Aʿlâmü’n-nübelâʾ, V, 220, 223). Rivayetleri Kütüb-i Sitte’de ve Ahmed b. Hanbel’in el-Müsned’inde yer alan Sâbit’ten 250 civarında hadis intikal etmiş olup Mâlikî fakihi ve muhaddis Cehdamî, bunları Müsnedü ḥadîs̱i S̱âbit el-Bünânî adıyla bir cüzde toplamış (DİA, VII, 225), ancak bu cüzün günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair bir bilgi elde edilememiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 232-233; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, II, 159-160; Fesevî, el-Maʿrife ve’t-târîḫ, II, 98-99; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, II, 449; İbn Adî, el-Kâmil, II, 526-528; Ebû Nuaym, Ḥilye, II, 318-333; Sem‘ânî, el-Ensâb (Bârûdî), I, 399-400; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, IV, 342-349; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, V, 220-225; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, I, 362-363; Safedî, el-Vâfî, X, 461; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, II, 2-4; Ali Sâmî en-Neşşâr, Neşʾetü’l-fikri’l-felsefî fi’l-İslâm, Kahire 1978, III, 171-172; Alican Tatlı, “Cehdamî”, DİA, VII, 225.

Hasan Cirit

EBÛ İSHAK es-SEBÎÎ أبو إسحاق السبيعي Ebû İshâk Amr b. Abdillâh b. Zîyuhmid es-Sebîî (ö. 127/745) Kûfeli hadis ve kıraat âlimi, tâbiî.

---

34 (654) yılında doğdu. 29 (649) veya 32 (652) yılında doğduğu da rivayet edilmektedir. Yemen’deki Hemdân kabilesine mensup Sebî‘ (Sebü‘) b. Sa‘b’ın soyundan geldiği için Sebîî ve Hemdânî, Kûfe’ye yerleştiği için de Kûfî nisbeleriyle anılır. Dedesinin adının Ali veya Ubeyd olduğu da söylenmektedir.

İbn Abbas, Berâ b. Âzib, Abdullah b. Amr b. Âs, Muâviye b. Ebû Süfyân gibi sahâbîlerden; Mesrûk b. Ecda‘, Dahhâk b. Kays, Amr b. Şürahbîl gibi tâbiîlerden hadis rivayet etti. Esved b. Yezîd en-Nehaî’den Kur’an öğrendi. Muhtelif hocalardan ilim öğrenmeye meraklıydı. Ali b. Medînî’nin belirttiğine göre 300 veya 400 hocadan faydalanmıştır. Bunların yetmiş sekseninden sadece kendisi rivayette bulunmuşsa da bu şahısların yer aldığı senedler ihtiyatla karşılanmıştır. Çok kimseden rivayet etmesi sebebiyle Ebû Hâtim er-Râzî onu Zührî’ye benzetmiştir. Kendisinden de hocalarından İbn Sîrîn, akranından Zührî ve Katâde b. Diâme, oğlu Yûnus ile torunları hadis hâfızı İsrâîl b. Yûnus ve Yûsuf b. İshak, ayrıca Mansûr b. Mu‘temir, A‘meş, İbn Ebû Zâide,

Şu‘be b. Haccâc ve Süfyân es-Sevrî gibi muhaddisler faydalanmışlardır. Huzurunda Kur'an'ı arz* yoluyla okuyan kıraat âlimi Hamza b. Habîb'in en yaşlı hocasıdır. Yahyâ b. Maîn'e göre onun en güvenilir râvileri Şu‘be b. Haccâc ile Süfyân es-Sevrî'dir.

Ebû İshak, kendisinden hadis rivayet ettiği hocası Hâris el-A‘ver'in ölümünden sonra onun hanımı ile evlenmiş, kitapları da kendisine kalmıştır. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Nesâî ve Ebû Hâtim er-Râzî, rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Ebû İshak'ın güvenilir bir râvi olduğunu belirtmişler; İbn Hibbân ile Tahâvî ise onun müdellis (bk. MÜDELLES) olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ali b. Medînî, o devrin hâfızası en güçlü altı muhaddisi arasında onun adını da zikretmiştir. Ebû İshak Muâviye devrinde yapılan Bizans seferinde bulunmuş, kendi ifadesine göre Ziyâd b. Ebîh'in valiliği döneminde altı yedi savaşa katılmıştır. Muâviye ona babasının aylığı olan 300 dirhemi ödemeye devam etmiş ve maaşı zamanla artarak 1000 dirhemi geçmiştir. Ömrünün son yıllarında hâfızası zayıflamış, gözleri görmez olmuştur. Tanınmış muhaddis Şa‘bî'nin (ö. 103/721) Ebû İshak'a, "Sen benden hayırlısın" diye iltifat ettiği, onun da Şa‘bî'nin kendisinden hem yaşlı hem daha hayırlı olduğunu söylediği rivayet edilmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'i üç günde bir hatmettiği nakledilen Ebû İshak bir rivayete göre, gençlere gençliğin kıymetini bilmelerini tavsiye ederek kendisinin her gece 1000 âyet okuduğunu, haram aylar*ın tamamını ve her ayın üç gününü, ayrıca pazartesi ve perşembe günlerini oruçlu geçirdiğini söylemiştir.

Ebû İshak 127 yılı Receb ayında (Nisan 745) vefat etti. 126 (744), 128 (746) veya 129 (747) tarihinde öldüğüne dair rivayetler doğru görünmemektedir.

Ebû İshak es-Sebîî'nin soyundan ünlü muhaddisler yetişmiştir. Oğlu Yûnus b. Ebû İshak küçük yaştaki tâbiîlerden olup Enes b. Mâlik'ten hadis almış, Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî gibi âlimlere hadis rivayet etmiştir. Yûnus'un iki oğlu İsrâîl ile Îsâ babalarından daha güçlü birer hadis hâfızıydılar. Ayrıca Ebû İshak'ın diğer oğlu İshak'tan torunu olan Yûsuf rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan bir muhaddistir. Hadis hâfızı Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed b. Sâlih es-Sebîî'nin de (ö. 371/982) onun soyundan geldiği söylenmektedir (Zehebî, Târîhu'l-İslâm, s. 351-380, 494-497).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, et-Tabakāt, VI, 313-315; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 347; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta‘dîl, VI, 242-243; Hasan b. Ahmed b. Ya‘kūb el-Hemedânî, el-İklîl min ahbâri Yemen ve ensâbi Himyer (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Beyrut 1407/1987, X, 64; Ebü'ş-Şeyh, Tabakātü'l-muhaddisîn bi-İsfahân (nşr. Abdülgafûr el-Belûşî), Beyrut 1407/1987, s. 336-338; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 114-116; a.mlf., A‘lâmü'n-nübelâ', V, 392-401; a.mlf., Târîhu'l-İslâm: sene 121-140, s. 190-194, 351-380, 494-497; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VIII, 6367; a.mlf., Tebsîrü'l-müntebih, IV, 1487; İbnü'l-İmâd, Şezerât, I, 174.

Ali Osman Koçkuzu

CÂBİR el-CU‘FÎ جابر الجعفي Ebû Abdillâh Câbir b. Yezîd el-Hâris el-Cu‘fî (ö. 128/746) Şiî muhaddis.

Ebû Muhammed ve Ebû Yezîd künyeleriyle de anılan ve tâbiîn neslinden olan Câbir'in hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Başlangıçta Kûfeli muhaddisler arasında yaygın olan mutedil Şiî görüşlere sahipken daha sonraları Muhammed el-Bâkır ile oğlu Ca‘fer es-Sâdık'ın imâmetini savunan Şiî anlayışı paylaşmıştır. Hatta Eş‘arî ve Abdülkahir el-Bağdâdî'ye göre Câbir, Kûfe Valisi Hâlid el-Kasrî tarafından 119'da (737) öldürülen aşırı Şiî fırkası Mugıriyye'nin reisi Mugîre b. Saîd el-İclî'nin yerine geçmiştir. İmâmiyye kaynakları Ca‘fer es-Sâdık'ın bir rivayetine dayanarak onun imamlar hakkında doğru görüşler ileri sürdüğünü, Mugîre b. Saîd'in ise yalan beyanlarda bulunduğunu söyler ve Câbir'in Mugıriyye'ye mensup olmasına ihtimal vermezler. Zira Şiîler'in en güvenilir hadis kaynaklarından biri olan Küleynî'nin el-Kâfî'sinde Câbir'e dayanan sayısız rivayet bulunmaktadır.

Bu arada Câbir'den rivayetlerde bulunan Amr b. Şemir el-Cu‘fî, Mufaddal b. Sâlih es-Sekûnî, Munahhal b. Cemîl el-Esedî gibi İmâmiyye muhaddisleri de aşırılıkla suçlanmış ve son derece zayıf râviler olarak görülmüşlerdir. Mutedil İmâmiyye anlayışına göre Câbir el-Cu‘fî güvenilir olmakla beraber ondan bilhassa adı geçen üç râvi tarafından nakledilen rivayetlerin çoğu zayıftır.

Rivayetlerinde Câbir'in hocaları olarak Şa‘bî, İkrime, Atâ b. Ebû Rebâh ve Tâvûs b. Keysân görünmektedir. Kendisinden de Süfyân es-Sevrî ve Şu‘be b. Haccâc rivayette bulunmuş ve onun Şiî görüşleri benimsemekle beraber hadiste güvenilir bir kimse olduğunu belirtmişlerdir. Hatta ondan elli hadis rivayet eden Süfyân es-Sevrî Şu‘be'ye, "Eğer Câbir el-Cu‘fî'yi tenkide kalkışacak olursan ben de seni tenkit ederim" demiştir. Ebû Dâvûd ondan sadece bir hadis rivayet ettiğini özellikle belirtmiş, böylece onun zayıf bir râvi olduğuna işaret etmek istemiştir ("Salât", 195). Tirmizî ve İbn Mâce de râvileri arasında onun da bulunduğu bazı hadisleri eserlerine almışlardır. Buhârî ve Müslim ise eserlerinde Câbir'in rivayetlerine yer vermemişler ve hakkındaki menfi kanaatleri belirtmişlerdir. Diğer taraftan Ebû Hanîfe ve İbn Kuteybe başta olmak üzere Sünnî âlimler Câbir'in zayıf*, kezzâb* ve metrûk* olduğunu, Ali b. Ebû Tâlib'in kıyametten önce tekrar dünyaya geleceğine (bk. REC‘AT) inandığını söylemişler ve onun henüz kimseye rivayet etmediği 30.000 veya 50.000 hadis bildiğine dair bir yalan ortaya attığını haber vermişlerdir. Büyük bir âlim olmakla beraber Ehl-i sünnet'e ters düşen birtakım inançları sebebiyle tenkide uğrayan Câbir 128'de (746) ölmüştür; ancak 127, 129 ve 132'de öldüğü de söylenmiştir.

İmâmiyye âlimlerinden Ahmed b. Ali en-Necâşî Câbir'in Kitâbü't-Tefsîr, Kitâbü'l-Fezâil, Kitâbü Sıffîn, Kitâbü'n-Nehrevân, Kitâbü Makteli'l-Hüseyn, Kitâbü'n-

Nevâdir, Kitâbü'l-Cemel, Kitâbü Makteli Emîri'l-müminîn Alî adlı kitaplarının bulunduğunu söylemiş (er-Ricâl, s. 93-94), bunların ilk beşi Îzâhu'l-meknûn'da da zikredilmiştir. Taberî Tefsîr'i ile Târîẖ'inde, Nasr b. Müzâhim de Vak,gatü Sıffîn'inde özellikle Hz. Ali'nin hilâfeti, Cemel, Sıffîn ve Hz. Hüseyin'in şehâdeti olaylarında Câbir'in rivayetlerine yer vermişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Dâvûd, "Salât", 195; Süfyân es-Sevrî, Tefsîr, Beyrut 1403/1983, s. 413-414; Nasr b. Müzâhim, Vak,g atü Sıffîn (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1401/1981, s. 569, ayrıca bk. İndeks; İbn Sa'd, et-Tabakat, VI, 345; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, I, 210-211; İbn Kuteybe, el-Maârif (Ukkâşe), s. 480, 624; Nevbahtî, Fıraku'ş-Şîa, s. 31; Taberî, Târîẖ (de Goeje), s. 92, ayrıca bk. İndeks; Eş'arî, Makalât (Ritter), s. 8; Bağdâdî, el-Farḳ (Kevserî), s. 37, 148; a.e., Mezhepler Arasındaki Farklar (trc. E. Ruhi Fığlalı), İstanbul 1979, s. 55, 221; Necâşî, er-Ricâl, Kum 1398, s. 93-94; Neşvân b. Saîd, el-Hûrü'l-în, Kahire 1948, s. 168; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, III, 393; V, 352; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, IV, 465-472; Zehebî, Mîzânü'l-itidâl, I, 379-384; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, II, 46-51; Îzâhu'l-meknûn, I, 304; II, 309, 319, 348, 540; Ziriklî, el-Alâm, II, 93, 126; Kehhâle, Muᶜcemü'l-müellifîn, III, 106-107; Sezgin, GAS, I, 307; Ayânü'ş-Şîa, IV, 51-55; el-Kamûsü'l-İslâmî, I, 548-549; Heinz Halm, "Das Buch der Schatten", Isl., sy. 58 (1981), s. 17, 29-36; W. Madelung, "Djabir al-Djufi", EI² Suppl. (Fr.), s. 232-233.

Ethem Ruhi Fığlalı

YEZÎD b. EBÛ HABÎB (يزيد بن أبي حبيب) Ebû Recâ Yezîd b. Ebî Habîb Süveyd el-Kureşî el-Mısrî (ö. 128/745) Tâbiîn âlimi, muhaddis.

Hem annesinin hem babasının köle olması dolayısıyla kendisi de köle olarak doğup yetişmiş, daha sonra âzat edilmiştir. Onu âzat eden efendisinden dolayı Kureyş'in Benî Âmir b. Lüey kolunun mevlâsı diye kaydedilir. Aslen Sudan Nûbesi'n-deki Dongola'dan olan babası 31 (652) yılında Sudan'a yapılan bir sefer sırasında esir alınıp Mısır'a götürülmüştür. Yezîd, Mısır'da müslümanlarca kurulan Fustat (bugünkü Kahire) şehrinde muhtemelen 50-53 (670-673) yılları arasında bir tarihte doğdu. Vefat ettiğinde yaşının yetmiş beşten fazla veya seksene yakın olduğu şeklindeki rivayetler de bunu desteklemektedir. Yezîd'in en son vefat eden sahâbîlerden Abdullah b. Hâris b. Cez ez-Zübeydî (ö. 86/705) ve Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile el-Leysî'den hadis rivayet ettiği nakledilmektedir. Tâbiînden İskenderiye Kadısı Ebü'l-Hayr Mersed b. Abdullah el-Yezenî, Ebû Vehb el-Ceyşânî, Saîd b. Ebû Hind, İkrime el-Berberî, Atâ b. Ebû Rebâh, Ubeydullah b. Abdullah b. Ömer, Sâlim b. Abdullah b. Ömer, İbn Ömer'in kölesi Nâfi', Süveyd b. Kays et-Tücîbî, Abdurrahman b. Muâviye b. Hudeyc gibi âlimlerden ilim tahsil etti ve hadis rivayetinde bulundu. İbn Şihâb ez-Zührî'den icâzetle hadis rivayet ettiğine dair nakil yanında ondan ve Nâfi'den hiç hadis nakletmediği şeklinde bir rivayet de vardır (Fesevî, II, 431). Kendisinden Saîd b. Ebû Eyyûb, İbn İshak, Hayve b. Şüreyh, Leys b. Sa'd, İbn Lehîa ve Amr b. Hâris gibi âlimler hadis rivayetinde bulundu. Yezîd'in çok sayıdaki rivayeti Kütüb-i Sitte'de yer alır. Genellikle dördüncü tabakadaki muhaddisler arasında zikredilirse de İbn Hacer onu beşinci tabakadan kabul eder. "Bir hadis duyduğunda onu kayıp eşya ilânı gibi

ilân et; eğer tanınıyorsa al, yoksa bırak" şeklindeki sözünden hadis naklinde bilinen rivayetlerle amel ettiği anlaşılmaktadır (İbn Receb, s. 413).

Hilâfet makamına yeni bir halife geldiğinde kendisine Mısır'da Ubeydullah b. Ebû Ca'fer'den sonra Yezîd'in biat ettiğinin ifade edilmesi (Zehebî, Târîḫ, s. 305) onun siyasî mevkiini ve itibarını göstermesi açısından önemlidir. Şîa'ya karşı ilk üç halifenin hilâfetini meşrû kabul edenler arasında yer aldığı ve bu görüşünü Mısır'da yaydığı nakledilir (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 129). Yezîd'in, çağdaşı Hasan-ı Basrî'nin tavrına benzer bir siyasî tavrı benimsediği, yönetime karşı isyanı hoş görmemekle birlikte yine mesafeli durduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yönetimden çekindiği hususlarda öğrencilerine görüşlerini gizlice söyleyerek istihbarata karşı tedbirli davranmaları uyarısında bulunduğu (Kindî, Vülât, s. 64-65), hastalığı sırasında kendisini ziyarete gelen Mısır valisinin, "Üstünde sivrisinek kanı bulunan bir elbise ile namaz kılmak câiz midir?" şeklindeki sorusuna, "Her gün insan katlediyorsun da bana sivrisinek kanını mı soruyorsun" diye cevap verdiği nakledilir (Zehebî, Târîḫ, s. 305). Kendisinden çok sayıda fetva istenmeye başlandığında uzlete çekilmesi de güncel siyasetten uzak durma tavrıyla ilişkili olmalıdır. Ömer b. Abdülazîz tarafından fetva vermeleri için Mısır'a tayin edilen üç kişi arasında Yezîd'in de adı zikredilir.

Hadis ve fıkıhtaki bilgisi yanında takvâsı ile de tanınan Yezîd hadis âlimleri tarafından ittifakla sika ve hüccet kabul edilmiştir. Onun rivayetlerinde irsâl yaptığı da ileri sürülür. Yezîd Mısır'da ilk defa fıkıh eğitimini başlatan, helâl ve haramı öğreten, fetva veren âlim diye tanıtılır ve ondan önce fiten, melâhim, tergīb gibi konuların tartışıldığı kaydedilir. İlimlerin teşekkül devrinde yaşamış olan Yezîd'in dönemin özelliklerini yansıtacak şekilde fıkıh ve hadisi birlikte öğrettiği, fıkıh öğretiminde hadisler, sahâbe görüşleri ve ilk devir uygulamalarını naklettiği, Mısır'da Leys b. Sa'd ve İbn Lehîa ile gelişen fıkıh eğitiminde önemli bir basamak teşkil ettiği söylenebilir. Talebelerinden Ebû Huzeyme İbrâhim b. Yezîd, İbn Lehîa ve Mufaddal b. Fedâle Mısır kadılığı yapmıştır (Kindî, Vülât, s. 363-364, 368-370, 377). En önemli öğrencisi, müstakil bir mezhep sahibi olan ve kendisinden sonra Mısır'da fıkıh eğitimini geliştiren Leys b. Sa'd'dır. Yezîd'in fıkıh konusunda herhangi bir eser yazdığı bilinmemektedir. Ancak onun görüşleri ve rivayetlerinin İslâm'ın erken dönem Mısır tarihinde ve müslümanların ilk kazaî ve idarî uygulamalarında önemli bir yer tuttuğu, bu konuda eser yazdığı veya ona ait rivayetlerden meydana gelen bir tarih eserinin en azından IV. (X.) asır başlarına kadar mevcut bulunduğu anlaşılmaktadır (Kindî, Feżâʾilü Mıṣr, s. 3-4). Nitekim bu kitap, başta Fütûḥu Mıṣr müellifi Ebü'l-Kāsım İbn Abdülhakem olmak üzere Belâzürî, Muhammed b. Yûsuf el-Kindî ve Makrîzî'nin eserlerinde ilk fetihler dönemi Mısır tarihinin temel kaynakları arasında yer alır. Yezîd'in bu etkisi Mısır tarihiyle sınırlı kalmamıştır. Zira siyer ve megāzî yazıcılığında önemli bir yeri olan İbn İshak 115 (733) veya 119 (737) yılında gittiği Mısır'da Yezîd'den özellikle bu konularda faydalanmış, hatta Resûl-i Ekrem'in davet mektuplarını götüren elçilerin

yaptıkları konuşmalara dair rivayeti Medine'de hocası İbn Şihâb ez-Zührî'ye göndererek teyit ettirmiştir (İbn Hişâm, IV, 221). Yezîd de İbn İshak'tan rivayette bulunmuştur. İbn İshak'ın eserini es-Sîre'si içinde günümüze ulaştıran İbn Hişâm tahsilini Basra'da tamamladıktan sonra gittiği Kahire'de yaşamış ve Yezîd'in önde gelen talebesi Leys b. Sa'd'dan faydalanmıştır. Yezîd'in rivayetlerini ihtiva eden bir cüz Hamza Ahmed ez-Zeyn tarafından neşredilmiştir (Eḥâdîs̱ü Yezîd b. Ebî Ḥabîb el-Mıṣrî, Kahire 2004).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hişâm, es-Sîretü'n-nebeviyye (nşr. Muhammed Ali el-Kutb - Muhammed ed-Dâlî Balta), Beyrut 1412/1992, IV, 221; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VIII, 324, 336; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Medine 1410/1990, I, 701; II, 18, 431; Belâzürî, Fütûḥ (Rıdvân), s. 214-225; Kindî, el-Vülât ve'l-ḳuḍât (Guest), s. 12-13, 64-65, 363-364, 368-370, 377, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 34-35; a.mlf., Feżâʾilü Mıṣr el-maḥrûse (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1997, s. 3-4; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, V, 546; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim (nşr. Abdullah el-Leysî), Beyrut 1407/1987, II, 355-356; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXXII, 102-107; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 31-33; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 121-140, s. 304-306; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 129-130; İbn Receb, Şerḥu ʿİleli't-Tirmiẕî (nşr. Nûreddin Itr), Dımaşk 1398/1978, s. 413, 550; Makrîzî, el-Ḫıṭaṭ, I, 163, 166, 167, 206, 210, 246, 288, 294, 295, 296; II, 260; a.mlf., el-Muḳaffa'l-kebîr (nşr. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1411/1991, I, 186; III, 655, 835; IV, 101, 484; V, 303; VII, 463; İbn Hacer el-Askalânî, Tehẕîbü't-Tehẕîb (nşr. Halîl Me'mûn Şîhâ v.dğr.), Beyrut 1417/1996, VI, 196; İbrâhim Ahmed el-Adevî, "Medresetü't-târîḫi'l-İslâmî fî Mıṣr: Neşʾetühâ ve ehemmü müʾessisîhâ", Ḥavliyyâtü Külliyyeti dâri'l-ʿulûm (1968-69), Kahire 1969, s. 72, 74.

Tuncay Başoğlu

EBÛ HASÎN أبو حصين Ebû Hasîn Osmân b. Âsım b. Hasîn el-Esedî el-Kûfî (ö. 128/745-46)Hadis hâfızı, tâbiî.

Câhiliye devri Arap şairlerinden Abîd b. Ebras'ın soyundan geldiği rivayet edilir. Kûfe'deki Esedoğulları'nın en önde geleniydi. Câbir b. Semüre, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Enes b. Mâlik ve Ebû Saîd el-Hudrî gibi sahâbîlerden ve Mücâhid b. Cebr, Şa'bî gibi tâbiîlerden hadis, Yahyâ b. Vessâb'dan da arz* yoluyla kıraat tahsil etti. Kendisinden de Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Şerîk b. Abdullah, Ebû Avâne el-Vâsıtî, Süfyân b. Uyeyne gibi âlimler hadis, A'meş ise kıraate dair çeşitli rivayetlerde bulundu. Kûfe'nin en güvenilir dört muhaddisinden biri kabul edilmesine rağmen pek az rivayette bulundu. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Elli yıl süreyle Kûfe mescidinde talebe okutan Ebû Hasîn sorulan bir meseleye cevap vermenin önemli ve güç bir iş olduğunu söylerdi. Fazla araştırmadan cevap verenlere kızar ve, "Bu soru Hz. Ömer'e sorulsaydı Ehl-i Bedir'i istişareye çağırırdı" derdi.

Hz. Osman taraftarı olan Ebû Hasîn Emevîler'in baskısından çekinir, fakat onlara boyun eğmezdi. Son derece mütevazi bir hayat sürdü. Devlet adamlarından birinin kendisine gönderdiği 2000 dirhemi ihtiyacı olmasına rağmen kabul etmedi. Vefatı sırasında baygınlık geçirmeye başlayınca, "Biz onlara zulmetmedik, fakat kendileri

zalimdi” (Zuhruf 43/76) meâlindeki âyeti okumaya başladı. Birkaç defa baygınlık geçirdiği halde bu âyeti dilinden düşürmedi.

Ebû Hasîn 128 (745-46) yılında Kûfe’de vefat etti. 127 (744-45) ve 132 (749-50) yıllarında vefat ettiğine dair rivayetler de vardır. İbn Hibbân onu tebeu’t-tâbiînden kabul etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, et-Tabakāt, VI, 321-322; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, VI, 240-241; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-taʻdîl, VI, 160-161; İbn Hibbân, es-Sikāt, VII; Zehebî, Aʻlâmü’n-nübelâʾ, VI, 412-417; a.mlf., Târîhu’l-İslâm: sene 121-140, s. 173-174; İbnü’l-Cezerî, Gāyetü’n-nihâye, I, 505-506; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, VII, 126-128; İbnü’l-İmâd, Şezerât, I, 175.

Ali Osman Ateş

MANSÛR b. ZÂZÂN (منصور بن زاذان) Ebü’l-Mugīre Mansûr b. Zâzân es-Sekafî el-Vâsıtî (ö. 129/747) Muhaddis.

Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) henüz hayatta iken doğduğu kaydedilir. Sakīf kabilesinden Abdullah b. Akīl’in âzatlısı olduğu için Sekafî nisbesiyle anılır. Haccâc’ın kapıcısı olan babası ile kardeşi Hâlid sika râvilerdendir (İbn Hibbân, IV, 266; VI, 256). Verkā adlı oğlunun da râvi olduğu, kardeşi Mugīre b. Zâzân’ın oğlu Ebû Âmir Sürûr ile kız kardeşinin oğlu Müstelim b. Saîd el-Vâsıtî’nin hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn, Muâviye b. Kurre, Atâ b. Ebû Rebâh, Amr b. Dînâr, Nâfi‘ ve Katâde b. Diâme’den hadis rivayet etti. Enes b. Mâlik ve Nâfi‘den yaptığı rivayetlerin mürsel olduğu belirtilmektedir. Kendisinden Şu‘be b. Haccâc, Ebû Avâne el-Vâsıtî, Hüşeym b. Beşîr, hadis hâfızı Cerîr b. Hâzim el-Ezdî, Halef b. Halîfe el-Eşcaî, yeğeni Sürûr b. Mugīre gibi muhaddisler rivayette bulundular. Hem ilim hem zühd hayatı bakımından Vâsıt’ın üstadı kabul edilir. Hayatının son yıllarına doğru Vâsıt’a 9 fersah mesafedeki Mübârek’e yerleşti. Vaktinin çoğunu namaz ve zikirle geçirdiği için öğrencileri ondan ancak yatsı namazından sonra hadis yazma imkânı bulabilirlerdi. Mansûr’un vefat ettiği yıl hâfıza kaybına uğradığı anlaşılmaktadır (Buhârî, et-Târîḫu’ṣ-ṣaġīr, II, 30). Âlimlerin çoğu onun 129’da (747) öldüğünü kabul etmektedir. 127 (745), 128 (746), veba salgınının olduğu 131 (748-49) yılında öldüğü de söylenmektedir. Çok kalabalık bir cemaatin katıldığı cenazesinde hıristiyan, Mecûsî ve yahudilerin de bulunduğu belirtilmektedir. Zehebî onun Vâsıt’taki kabrinin ziyaret edildiğini kaydeder (Aʻlâmü’n-nübelâʾ, V, 442).

Sika bir râvi olan Mansûr’un 400 hadis rivayet ettiği, rivayetlerinin Kütüb-i Sitte’de bulunduğu bilinmektedir. Bu rivayetlerin büyük çoğunluğu talebesi Hüşeym b. Beşîr yoluyla gelmektedir. Onun dünyaya değer vermediği, ibadete düşkün olduğu, Kur’an’ı sık sık hatmettiği ifade edilmektedir. Mansûr’un talebesi Hüşeym hocasının çok ibadet ettiğini anlatırken, “Ölüm meleği kapıda bekliyor deseler daha fazla ibadet edemezdi”

der. Nesâî'nin Mansûr'un rivayetlerini Müsnedü Manṣûr b. Zâẕân adlı bir eserde topladığı kaydedilmektedir (Süyûtî, II, 364).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 311; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Vasiyyullah), I, 542; III, 472; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VII, 346; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, II, 30; Bahşel, Târîḫu Vâsıṭ (nşr. C. Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 81-83; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, I, 367; IV, 54; VIII, 172, 438; İbn Hibbân, eṯ-Ṯiḳāt, IV, 266; VI, 256; VII, 474-475; Ebû Nuaym, Ḥilye, III, 57-59; İbnü'l-Cevzî, Ṣıfatü'ṣ-ṣafve, III, 11-13; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXVIII, 523-526; XXX, 282; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 141-142; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 441-442; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, X, 306-307; Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Kahire 1385/1966, II, 364.

Abdullah Aydınlı

YAHYÂ b. EBÛ KESÎR (يحيى بن أبي كثير) Ebû Nasr Yahyâ b. Ebî Kesîr Sâlih et-Tâî el-Yemâmî (ö. 129/747) Basralı muhaddis, tâbiî.

Aslen Basralı olup I. (VII.) yüzyılın ortalarında doğduğu tahmin edilmektedir. Babasının adı Yesâr, Naşît, Dînâr şeklinde de kaydedilir. Tay kabilesinin mevlâsı olduğundan Tâî, hayatının sonlarına doğru Yemâme'ye yerleştiğinden Yemâmî nisbeleriyle anılır. Ashaptan sadece Enes b. Mâlik'i gördüğü, ancak kendisinden hadis semâ etmediği belirtilmektedir (İbn Hacer, XI, 271). Hadisin yanı sıra fıkıh ve tefsir gibi ilimlerde de iyi bir öğrenim gördüğü kaydedilir. Tahsil için on yıl Medine'de kaldı. Saîd b. Müseyyeb, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Sâlim b. Abdullah, Kāsım b. Muhammed, Abdullah b. Ebû Katâde, Atâ b. Ebû Rebâh, İkrime el-Berberî, Muhammed el-Bâkır gibi şahıslardan hadis rivayet etti. Talebeleri arasında Hişâm ed-Destüvâî, Evzâî, Şeybân en-Nahvî, Harb b. Şeddâd, Hemmâm b. Yahyâ, Ebân b. Yezîd, Hüseyin el-Muallim, Muâviye b. Sellâm, Ma'mer b. Râşid, Dûrî ile kendi oğlu Abdullah sayılabilir. Emevî idaresinin bazı uygulamalarını eleştirdiği için sorguya çekilen ve işkenceye mâruz kalan Yahyâ b. Ebû Kesîr 129 (747) yılında vefat etti. Bazı kaynaklarda 132'de (749) öldüğü zikredilmişse de bunun yanlış olduğu belirtilmiştir (Zehebî, Târîḫu'l-İslâm, s. 299). Yahyâ b. Ebû Kesîr'in ibadete düşkün bir âlim olduğu zikredilir; vefatında geride 30 dirhemden başka bir şey bırakmamıştır. Kaynaklarda onun, "Gerçek âlim Allah'tan korkandır"; "Âlimler her şeyi düzelten tuz gibidir, eğer tuz bozulursa onu hiçbir şey düzeltemez"; "Niyet etmesini öğrenin, çünkü niyet amelden daha tesirlidir" gibi sözlerine yer verilmiştir.

Eyyûb es-Sahtiyânî, Zührî'den sonra Medineliler'in hadislerini en iyi bilen kişinin Yahyâ b. Ebû Kesîr olduğunu söylemiş, Şu'be onun rivayetlerini Zührî'nin rivayetlerine tercih etmiş, Ahmed b. Hanbel de ikisinin birbirine muhalefeti durumunda Yahyâ'nın tercih edileceğini bildirmiştir. Hakkında "imam, esbetü'n-nâs, sika, sebt" gibi ifadeler kullanılan Yahyâ b. Ebû Kesîr fitnenin yaygınlaştığı, bunun yanında cerh ve ta'dîl ilminin geliştiği bir dönemde yalnız sika râvilerden rivayet eden

bir hadis imamı olarak zikredilmiştir. Ali b. Medînî'ye göre Yahyâ, hadislerin isnadları kendisinde birleştiği için "medâr" (rivayetlerin dayanağı) diye adlandırılan meşhur râvilerdendir (Ali b. Medînî, s. 17-25).

Yahyâ b. Ebû Kesîr'in yaşadığı dönem yazının yaygınlaştığı ve tasnifin ilk adımlarının atıldığı bir dönemdi. Hadisleri yazmanın gereğine inananlardan olan Yahyâ bizzat dinleyerek yazdığı nüshalardan rivayette bulunmuştur. Görüşmediği kimselerden hadis rivayet ettiği ve tedlîs yaptığı yolunda kendisi hakkındaki suçlamalar, genelde o dönemin hassasiyetinden kaynaklanan ve başka âlimlerde de görülen bir durum olup onun bütün rivayetleri içinde bu türden olanlar çok az bir yekün tutar. Esasen kendisi de semâ olmaksızın kitâbet yoluyla aldığı metinleri rivayet ederken "belağanî" tabirini kullandığını söylemiş, bunların mürsel olduğuna dikkat çekmiştir. Kütüb-i Tisʿa'da Yezîd'den bu lafızla nakledilen herhangi bir rivayetin yer almaması bu eser sahiplerinin ona ait mürsellere itibar etmediğini göstermektedir. Nitekim Yahyâ b. Saîd el-Kattân da onun mürsellerine itibar edilmemesi gerektiğini belirtmiştir (Mizzî, XXXI, 509).

Yahyâ b. Ebû Kesîr'in sünnetin Kur'an'ı açıkladığını anlatmak üzere söylediği, "Sünnetin kitaba olan ihtiyacından daha çok kitabın sünnete ihtiyacı vardır" şeklindeki sözü meşhurdur (Dârimî, "Muḳaddime", 49). Onun bunu, dinin anlaşılması için Kur'an'ı yeterli görenlere karşı tepki olarak söylediği anlaşılmaktadır. Kütüb-i Tisʿa'da 1018, Kütüb-i Sitte'de 544 rivayeti bulunan Yahyâ b. Ebû Kesîr'in günümüze ulaşan yahut tabakat kitaplarında kendisine nisbet edilen herhangi bir eseri bulunmamakla birlikte hadisleri yazarak topladığı nüshalarının varlığı bilinmektedir (Mizzî, XXI, 113). Evzâî'nin onun rivayetlerine yer verdiği nüshalar ise bir yangında yok olmuştur (DİA, XI, 546). Selçuk Camcı, Yahyâ b. Ebû Kesîr üzerine yüksek lisans tezi hazırlamıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA:Ali b. Medînî, el-ʿİlel (nşr. Hüsâm M. Bû Kurays), Küveyt 1423/2002, s. 17-25, 44; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VIII, 301-302; Ebû Nuaym, Ḥilye, III, 66-75; Bâcî, et-Taʿdîl ve't-tecrîḥ li-men ḫarrece lehü'l-Buḫârî fi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), Riyad 1406/1986, III, 1225-1227; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXI, 113; XXXI, 504-511; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 27-31; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 128-129; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 121-140, s. 297-299; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, XI, 268-271; Selçuk Camcı, Yahya b. Ebî Kesîr'in Hadis İlmindeki Yeri (yüksek lisans tezi, 2000), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Salim Öğüt, "Evzâî", DİA, XI, 546.

Selçuk Camcı

EBÜ'z-ZİNÂD أبو الزناد Ebû Abdirrahmân Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân el-Kureşî (ö. 130/748) Hadis hâfızı ve fakih tâbiî.

---

65 (684-85) yılı civarında doğdu. Ebü'z-Zinâd onun hoşlanmadığı lakabıdır. Babası Zekvân, Hz. Osman'ın hanımı Remle'nin veya kızı Âişe'nin yahut Hz. Osman'ın

ailesinden birinin âzatlı kölesiydi. Hz. Ömer'in katili Ebû Lü'lü'ün kardeşi olduğu da söylenmektedir. Ashaptan Enes b. Mâlik ile Hz. Peygamber'i gördüğü söylenen Ebû Ümâme b. Sehl'den, tâbiînden ise Şa'bî, Hz. Osman'ın oğlu Ebân, Saîd b. Müseyyeb, Hârice b. Zeyd ve pek çok hadisini rivayet ettiği Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec gibi âlimlerden rivayette bulundu. Kendisinden de oğulları Abdurrahman ile Ebü'l-Kasım, yaşça daha büyük olan İbn Ebû Müleyke ile Sâlih b. Keysân, ayrıca Mûsâ b. Ukbe, Hişâm b. Urve, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne gibi muhaddisler hadis rivayet ettiler. Ali b. Medînî onu, büyük tâbiîlerden hemen sonra gelen Medine'nin dört büyük âliminden biri saymaktadır. Süfyân es-Sevrî kendisinden emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs* diye söz etmektedir. Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn Ebü'z-Zinâd'ın güvenilir olduğunu belirtmekte, bir başka ifadesinde Ahmed b. Hanbel, "Râvileri sika* ise rivayetleri kullanılabilir" demektedir. Buhârî'nin açıkladığına göre Ebû Hüreyre'nin en güvenilir senedi Ebü'z-Zinâd-A'rec-Ebû Hüreyre zinciridir.

Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Ebü'z-Zinâd, hadis ve fıkıh sahalarında olduğu gibi hesap ve şiir konularında da bilgisine başvurulan bir âlimdi. Etrafındaki yüzlerce talebe ile Mescid-i Nebevî'ye girerken onu gören muhaddis Abdürabbih b. Saîd bu haliyle bir sultana benzediğini, öğrencilerinin kendisine fıkıh, hadis, hesap ve çözemedikleri dinî meseleleri sorduklarını söylemektedir. Leys b. Sa'd'ın belirttiğine göre hepsi de tâbiînden olan 300 kişiye Mescid-i Nebevî'de fıkıh, şiir ve benzeri ilimleri okuturdu; fakat daha sonra öğrencileri Rebîatürre'y'in ders halkasına katılınca yalnız kaldı. Belki de bu yüzden Rebîa ile arası açıldı. Medine'ye geldiği zaman her iki âlimle de görüşen Ebû Hanîfe, fıkıh bilgisi itibariyle Ebü'z-Zinâd'ın Rebîatürre'yden ileri seviyede bulunduğunu söylemiş, daha umumi bir ifade kullanan Ahmed b. Hanbel ise onun Rebîa'dan âlim olduğunu belirtmiştir. Hişâm b. Abdülmelik zamanında Medine'nin malî işler divanında görev alan Ebü'z-Zinâd'ı Ömer b. Abdülazîz de Kûfe'nin beytülmâlini yönetmekle görevlendirmiştir. Emevîler'in hizmetinde bulunması sebebiyle Mâlik b. Enes'in ondan, "Şu adamların kâtibiydi" diye küçümser bir ifadeyle söz ettiği ileri sürülmekteyse de el-Muvatta'da elli dört rivayetine yer vermesi bu iddianın doğru olmadığı kanaatini uyandırmaktadır.

Ebü'z-Zinâd 17 Ramazan 130'da (20 Mayıs 748) Medine'de vefat etti. 131'de (749) öldüğü de söylenmektedir. Ebü'z-Zinâd'ın fıkha dair bir kitap yazdığı zikredilmekte, fakat eserin mahiyeti bilinmemektedir. Oğlu Abdurrahman da Hişâm b. Urve'nin en güvenilir talebesi olup fıkıh ve hadis sahalarında tanınmış bir âlimdi.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt: el-mütemmim, s. 318-320; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, V, 83; a.mlf., et-Târîhu's-sagīr, II, 27; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, V, 49-50; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 134-135; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', V, 445-451; VIII, 168-170; a.mlf., Târîhu'l-İslâm: sene 121-140, s. 461-462; a.mlf., Mîzânü'l-i'tidâl, II, 418-420; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, V, 203-205; İbnü'l-İmâd, Şezerât, I, 182; Bedrân, Tehzîbü Târîhi Dımaşk, VII, 385-386; Sezgin, GAS, I, 405.

Ali Osman Koçkuzu

ABDULLAH b. EBÛ BEKİR b. MUHAMMED عبد الله بن أبي بكر بن محمد Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Medenî el-Ensârî (ö. 130/747-48) Tâbiîn devri siyer, megazî ve hadis âlimi.

Hazrec kabilesinin Neccâr oğulları soyundan tanınmış bir aileye mensuptur. 60 (679-80) veya 65 (684-85) yılında Medine'de doğdu. Büyük dedesi Amr b. Hazm Hz. Peygamber'in hizmetinde bulunmuş, hem yönetici sıfatıyla, hem de İslâmiyet'i öğretmek üzere Necran'a gönderilmiştir. Dedesi Muhammed b. Amr, Emevîler'in Medine baskını sırasında Harre Savaşı'nda vefat etmiştir. Babası Ebû Bekir ise Medine'de kadılık ve valilik yapmış, ayrıca hadis toplamak üzere Ömer b. Abdülazîz tarafından görevlendirilmiştir. Abdullah'ın kardeşi Muhammed de bir süre Medine kadılığında bulunmuş, fakat kendisi resmî hiçbir görev kabul etmemiştir. Resmî görevi neden kabul etmediği bilinmemekle beraber, Horovitz'in de dediği gibi, bu durum onun araştırmalar yapıp eserler te'lif etmesine imkân sağlamıştır.

Abdullah b. Ebû Bekir, mensup olduğu İbn Hazm ailesinin Mescid-i Nebevî'deki ders halkasında babasından hadis, fıkıh, siyer ve megazî öğrendi; ayrıca Enes b. Mâlik, Abbâd b. Temîm, Urve b. Zübeyr gibi otoritelerden hadis okudu. Talebeleri ve kendisinden hadis rivayet edenler arasında Zührî, Mâlik b. Enes, İbn Cüreyc, Süfyân b. Uyeyne ve Hişâm b. Urve bulunmaktadır. Siyer ve megazî sahasında en meşhur talebesi ise İbn İshak'tır. 130 (747-48) yılında Medine'de vefat etti. 135'te (752-53) vefat ettiği de rivayet edilmektedir.

İbn İshak, Vâkıdî, İbn Hişâm, İbn Sa'd, Belâzürî, Taberî, İbn Seyyidünnâs ve İbn Kesîr gibi müelliflerin eserlerinde Abdullah b. Ebû Bekir'den rivayet edilen haberleri göz önüne alan J. Horovitz, onun megazî ile uğraşan büyük bir âlim olduğunu ve hatta kardeşinin oğlu Abdülmelik b. Muhammed el-Kadî'ye ait Kitâbü'l-Megazî'nin belki de gerçek müellifinin Abdullah olabileceğini ileri sürmüştür. Nitekim Zehebî de Siyeru alâmi'n-nübelâ'sında Abdullah'ın bir megazî kitabı yazdığını ifade etmiştir. Abdullah b. Ebû Bekir yoluyla rivayet edilen haberler incelendiğinde, aslında onun yalnızca Hz. Peygamber'in gazveleriyle meşgul olmadığı, bunun yanında Câhiliye devrinin bazı önemli olayları, Peygamber'in hayatının ilk yılları, gençliği, Hz. Peygamber'e gelen kabile heyetleri, onun gönderdiği elçiler, memurlarına ve komşu hükümdarlara yazdığı mektuplar, Peygamber'in vefatından sonraki gelişmeler, bilhassa ridde* savaşları, Hz. Ömer devrinin bazı önemli olayları ve Hz. Osman'ın şehid edilmesi hakkında bilgiler naklettiği ve bunları kronolojik sıraya göre verdiği görülmektedir. Bu çalışmasıyla o, İslâm devletinin diplomatik vesikalarını daha sonraki devirlere aktarma konusunda değerli hizmetler vermiştir. Bütün bu rivayetler, onun, Hz. Peygamber'in savaşları esas olmak üzere, bir siyer kitabı yazma gayretini ortaya koymaktadır.

Abdullah sika* kabul edilmekle beraber, haberleri naklederken çoğunlukla rivayet zincirini zikretmez. Nakillerinin bir kısmının râvisi, babasının teyzesi Amre bint Abdurrahman'dır. Abdullah Hz. Peygamber'in bazı mektuplarını da rivayet etmiştir ki bunlar ailesinden kendisine intikal eden vesikalardır. Peygamber'in Himyerî meliklerine yazdığı mektup ile büyük dedesi Amr b. Hazm'a, Necran'a giderken verdiği mektup bunlar arasında zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA:Vâkıdî, Kitâbü'l-Megazî (nşr. M. Jones), London 1965-66 → Beyrut, ts. (Âlemü'l-Kütüb), bk. İndeks; İbn Hişâm, es-Sîre (nşr. Mustafa es-Sekka v.dğr.), Kahire 1375/1955, bk. İndeks; İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. Ziyad Muhammed Mansûr), Medine 1403/1983, s. 283; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakat (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1966-67, II, 661; a.mlf., Târîẖ (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1967-68, s. 626; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60, III, 54; Taberî, Târîẖ (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1879-1901, bk. İndeks; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Kahire 1348, s. 329-330; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, V, 314-315; J. Horovitz, el-Megazi'l-ûlâ ve müellifûhâ (trc. Hüseyin Nassâr), Kahire 1949, s. 37-47, 86, 90-91; Sezgin, GAS, I, 253-254, 256, 284, 286, 291; Mahmûd Yâsîn et-Tikrîfî, "Abdullah b. Ebî Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî", Adâbü'r-râfidîn, Musul 1975, VI, 157-188.

Mustafa Fayda

HASSÂN b. ATIYYE (حسّان بن عطيّة Ebû Bekr Hassân b. Atıyye el-Muhâribî (ö. 130/748 [?]) İlk zâhid ve muhaddislerden.

Basralı veya Beyrutlu olduğu rivayet edilir. Dımaşk'ta yaşadı. Hadis ilmiyle meşgul olan Hassân, Ebû Ümâme el-Bâhilî, Saîd b. Müseyyeb, Abdurrahman b. Sâbit, Hâlid b. Ma'dân ve Nâfi'den rivayette bulundu. Kendisinden hadis rivayet edenlerin en meşhuru Evzâî'dir. Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel onun güvenilir bir râvi olduğu konusunda birleşirler.

Zühd ve takvâ konusundaki titizliği yanında rivayet ettiği hadisleri hayatına uygulama konusunda da hassasiyet gösteren Hassân, bir kişinin kendi koyununun sütünden muhtaçları da faydalandırmasının sevap olduğunu bildiren hadisi (Buhârî, "Hibe", 35) duyar duymaz sahip olduğu koyunun sütünü komşusuyla nöbetleşe sağmaya başlamıştı. Bid'atlardan kaçınır, ikindi namazından sonra mescidin bir köşesine çekilip akşam vaktine kadar zikirle meşgul olurdu. Ona göre sünnete uygun olarak kılınan iki rek'at namaz sünnete uygun olmayan yetmiş rek'attan daha hayırlıdır. Çarşıda karşılaştığı bir rahip ona ve kendisine dua edince "âmin" demiş, yanındakilerin hayretlerini ifade etmeleri üzerine, "Allah belki rahibin kendisi için yaptığı duayı kabul etmeyebilir, fakat benim hakkımdaki duasını kabul etmesini umuyorum" diye cevap vermiştir (Ebû Nuaym, VI, 73).

Bazıları Hassân'ın Kaderiyye'den olduğunu söylemişse de (İbn Manzûr, VI, 306) Evzâî, meşhur Kaderiyeci Gaylân ed-Dımaşkī'nin Hassân b. Atıyye'ye kendi fikirleriyle ilgili kanaatini sorduğunu, onun da, "Her ne kadar dilim sana cevap bulmakta yetersiz kalıyorsa da gönlüm dediklerini inkâr ediyor" şeklinde karşılık

verdiğini söyleyerek (bk. Ebû Nuaym, VI, 72) hakkındaki bu iddianın doğru olmadığını belirtmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "Hibe", 35; a.mlf., et-Târîḫu'l-kebîr, III, 33; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 236; Ebû Nuaym, Ḥilye, VI, 70-79; İbnü'l-Cevzî, Ṣıfatü'ṣ-ṣafve, IV, 222; İbn Manzûr, Muḫtaṣaru Târîḫi Dımaşḳ, VI, 305-306; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, VI, 34-40; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 466-468; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 479; Safedî, el-Vâfî, XI, 363; İbnü'l-Murtazâ, Ṭabaḳātü'l-Muʿtezile, s. 136; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, II, 251; Şa'rânî, eṭ-Ṭabaḳāt, I, 39.

Mehmet Demirci

A'REC, Humeyd b. Kays حميد بن قيس الأعرج Ebû Safvân Humeyd b. Kays el-A'rec el-Mekkî (ö. 130/747-48) Mekkeli kıraat âlimi ve muhaddis.

Babası Kays, Zübeyr b. Avvâm'ın mevâlî*sinden olduğu için, onun mensup bulunduğu kabileden dolayı Esedî nisbesiyle de anılır. Kıraat ilmini Mücâhid b. Cebr'den öğrenerek bu kıraati ona üç defa arzetmiş ve hayatı boyunca sadece Mücâhid'in kıraatini okutup rivayet etmiştir. Bu sahada yetiştirdiği en meşhur talebeleri Süfyân b. Uyeyne ile yedi kıraat imamlarından Ebû Amr b. Alâ'dır. Her ikisi de kıraati ondan arz* yoluyla almışlardır. Süfyân b. Uyeyne'nin söylediğine göre Mekkeliler'in içinde İbn Kesîr ile A'rec'den daha iyi Kur'an bilen yoktu. Hadis tahsil ettiği hocaları arasında Zührî, Muhammed b. İbrâhim et-Teymî, Amr b. Şuayb ve Muhammed b. Münkedir gibi muhaddisler; hadis okuttuğu talebeleri arasında da Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Ca'fer es-Sâdık ve Ma'mer b. Râşid gibi meşhur âlimler vardır. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de mevcut olup meşhur hadis tenkitçileri tarafından güvenilir bir muhaddis olarak tanıtılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakāt, V, 486; el-Cerh ve't-taʿdîl, III, 227-228; İbn Adî, el-Kâmil, II, 686-687; Zehebî, Marifetü'l-kurrâʾ (Beşşâr), I, 9798; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 265; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, III, 46-47.

İsmail Karaçam

EYYÛB es-SAHTİYANÎ أيّوب السختياني Ebû Bekr Eyyûb b. Ebî Temîme Keysân es-Sahtiyânî (ö. 131/749) Fıkıh ve hadis âlimi, tabiî.

68 (687-88) yılında Basra'da doğdu. Babası Aneze kabilesinin mevâlî*sinden olup daha sonra Benî Tuheyye'ye iltihak etti. Zayıf bir rivayete göre ise Benî Tuheyye veya Cüheyne'nin mevâlîsindendi. Eyyûb sahtiyan ticaretiyle uğraştığı için Sahtiyânî nisbesiyle anıldı. Küçük yaşından itibaren kendisini ilme adadı. İlim meclislerine büyük bir sebatla devam etti ve hocalarına karşı gösterdiği saygı ile dikkati çekti. Dört yıl boyunca derslerine katıldığı meşhur tabiî âlimi Hasan-ı Basrî tarafından, "Eyyûb Basra gençlerinin efendisidir" şeklinde övüldü. Yirmi yaşlarında iken gördüğü sahâbî

Enes b. Mâlik'ten hadis dinlediği hususu şüphelidir. İbn Ebû Hatim, Eyyûb'un ondan rivayette bulunduğunu söylerken (el-Cerh ve't-taʿdil, II, 255) İbn Hibbân bu görüşün doğru olmadığını belirtmektedir (Meşâhîr, s. 150; eṣ-Ṣiḳāt VI, 53). Zehebî de Eyyûb'un Enes b. Mâlik'ten herhangi bir rivayetine rastlamadığını ifade etmektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 16). Atâ b. Ebû Rebâh, Hasan-ı Basrî, Hişâm b. Urve, İbn Sîrîn, İkrime el-Berberî, Katâde b. Diâme, Mücâhid b. Cebr, Nâfi', Saîd b. Cübeyr ve Salim b. Abdullah b. Ömer gibi birçok kişiden hadis dinledi. İbnü'l-Medînî'ye göre 800, İbn Uleyye'ye göre ise 2000 civarında hadis rivayet etti. Kendisinden de Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, İbn Sîrîn, Mâlik b. Enes, Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Şu'be b. Haccâc ve Zührî gibi âlimler rivayette bulundular. İmam Mâlik, kendilerinden hadis dinlediği âlimlerin en üstünü olarak tavsif ettiği Eyyûb dışında hiçbir Iraklı'dan nakilde bulunmamıştır. Eyyûb es-Sahtiyânî, İbn Sîrîn, Yahya b. Maîn, Dârekutnî ve Nesâî tarafından birinci derece ta'dîl lafızları arasında yer alan sebt ve sika sıfatlarıyla nitelendirilmiştir. İbn Sa'd ise onu ardarda sıraladığı sika, sebt, cami', hüccet ve adl vasıflarıyla övmüştür. Aralarında hocaları ve talebelerinin de bulunduğu bazı hadis münekkitlerince Abdullah b. Avn, Âsım el-Ahvel, Zührî gibi şöhret sahibi akranlarıyla kıyaslanarak üstünlüğü vurgulanmıştır. Eyyûb'u Basra'nın hadis hâfızları arasında sayan İbn Uyeyne ise bizzat görüştüğü altmış sekiz tabiî içinde onun gibisine rastlamadığını ifade etmektedir. İbn Avn da Eyyûb'un üstünlüğünü kabul ederek onun rivayetini kendisininkine tercih etmiştir. Şu'be Eyyûb'u "fakihlerin efendisi", İbn Mehdî "Basra ehlinin hücceti" olarak nitelemektedir. Ebû Dâvûd, İbn Hanbel'in Eyyûb'u Mâlik'ten üstün tuttuğunu bildirmektedir. Kütüb-i Süte müelliflerinin hepsi ondan rivayette bulunmuştur. Eyyûb, hadis ve fıkıh alanında bu kadar övgüye mazhar olmasına rağmen hataya düşme korkusuyla hadisten delilini bilmediği hususlarda ictihadda bulunmamıştır. Eyyûb, Ramazan 131'de (Mayıs 749) bir cuma günü Basra'da vebadan öldü.

İtikadî mezheplerin teşekkülü devresinde yaşayan Eyyûb es-Sahtiyânî akîde açısından Ehl-i sünnetin safında yer almıştır. Öyle ki Ehl-i sünnetten birinin ölüm haberini duyunca bir organını kaybetmiş gibi üzüldüğünü söylerdi. Kendi İfadesiyle, "İslâm'a karşı kılıç çekmede Hâricîler'e benzedikleri İçin" bid'atçılara da Haricî sıfatını vermişti. Aynca bid'atçılann ictihadlan arttıkça Allah'a uzaklıklarının da artacağını belirtmiştir. Allah'ın semanın fevkinde olmadığını ileri süren Mu'tezile mensuplarını eleştirerek aslında bu iddialarıyla O'nun varlığını inkâr etme durumuna düştüklerini ileri sürmüştür. Eyyûb es-Sahtiyânî âbid, zâhid, fazilet sahibi, sünnete bağlı, bid'atçılara karşı mücadele eden bir âlimdi. Zâhidliğin gizlisinin makbul olduğunu, zühdün diğer insanlar üzerinde tahakküm vasıtası yapılmaması gerektiğini söylerdi. Sabahlara kadar ibadet ettiği halde bunu kimseye belli etmemeye çalışırdı. Zühdü ve takvayı üstünlük sırasına göre Allah'a ibadetle tevhidde zühd, haramlarda ve helâllerde zühd olmak üzere üç dereceye ayırırdı. Riya olur korkusuyla evinin

döşenmesinde ve giyim kuşamında aşırı sadeliğe gitmezdi. Kırk defa hac yaptığı ve bu yolculukları sırasında bazı kerametleri görüldüğü rivayet edilir. Emevîler'in buhranlı döneminde yaşayan Eyyûb es-Saḫtiyânî siyasetten uzak bir hayat sürmüş, hatta arkadaşı Yezîd (III) halife olunca onunla ilişkiyi kesmişti. Sahtiyanı'nin rivayet ettiği hadisler Cehdamî tarafından Müsnedü (Tenkiḥu) ḥadîs̱i Eyyûb es-Saḫtiyânî adıyla bir araya getirilmiştir (Yazmaları için bk. Sezgin, I, 88, 476). Kâtib Çelebi (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1246) ve Bağdatlı İsmail Paşa (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 228-229) ona Feraʾizu Eyyûb el-Baṣrî adlı bir kitap nisbet etmişlerse de diğer kaynaklarda bu konuda bir eseri olduğuna dair bilgiye rastlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 246-251; Yahya b. Maîn, et-Târîh, II, 48; Ali b. Medînî, el-ʿİlel (Kalʿacî), s. 79, 80, 85, 86, 89; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakât (Zekkâr), I, 522; Buhârî, et-Târihu'l-kebîr. I, 409-410; a.mlf., et-Târîhu'ş-şağir, II, 24, 25, 26, 28; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târih, Medine 1410/1990, II, 231-241; Osman b. Saîd ed-Dârimî, Târîh (nşr. Ahmed Muhammed Nurseyf), Dımaşk, ts (Dârü'l-Me'mûn li't-türâs). s. 54-55; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, Târih (nşr. Şükrullah Nimetullah el-Kûcânî), Dımaşk 1980, I, 472-473; İbn Ebû Hatim, el-Cerh ve't-taʿdil, II, 255-256; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 150; a.mlf., es-Şikât, VI, 53; İbn Mencûye, Ricâlü Şahîhi Müslim, I, 62-63; Ebû Nuaym, Hilye, III, 3-14; Baci, et-Taʿdil ve't-tecrîh li-men harrace lehü'l-Buhârî fi'l-Câmiʿi' s-şahîh (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin). Riyad 1406/1986, I, 385-387; Şîrâzî, Tabaka-tü'l-fukahâʾ, s. 89; İbnü'l-Kayserânî, el-Cemʿ beyne ricâli'ş-Şahihayn, Beyrut 1405, I, 34; Semʿânî, el-Ensâb, VII, 53; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam (Atâ), VII, 288-290; a.mlf., Şıfatü'ş-şafve, III, 291-296; Ibnü'l-Esîr, et-Lübâb, II, 108; Nevevî, Tehzîb, I/l, s. 131-132; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, III, 457-464; İbn Kudâme el-Makdisî, ʿUlemâʾü'l-hadiş, I, 208-210; Zehebî, Aʿlâmunnübelâʾ, VI, 15-26; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 130-132; a.mlf., Târîhul-İslâm: sene 121-140, s. 379-383; İbn Hacer, Tehzibu t-Tehzîb, I, 397-399; Süyûtî, Tabakâtü l-huffâz (Ömer), s. 52; Münâvî, el-Kevâkib, I, 86-87; Keşfü'z-zunûn, II, 1246; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 228-229; Nebhâni, Kerâmâtü'l-evliyâʾ I, 364; Sezgin, GAS, I, 87-88, 476.

Ahmet Akgündüz

İBNÜ'l-MÜNKEDİR (ابن المنكدر) Ebû Abdillâh (Ebû Bekr) Muhammed b. el-Münkedir b. Abdillâh el-Kureşî et-Teymî (ö. 131/748) Hadis ve kıraat âlimi, zâhid.

Medineli olup 60 (679) yılı civarında doğduğu zikredilmiştir. Hz. Âişe'nin dayısı olan babası Münkedir sahâbîdir; ancak onun sahâbî olmadığını söyleyenler de bulunmaktadır (İbn Abdülber, III, 533). Amcası Rebîa, kardeşleri Ebû Bekir ve Ömer Hicaz bölgesinin tanınmış fakihlerindendir. Münkedir'in Hz. Âişe'den yardım istediği, onun verdiği para ile satın aldığı câriyeden Muhammed, Ebû Bekir ve Ömer adlı oğullarının dünyaya geldiği kaydedilmektedir. İbnü'l-Münkedir Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Esmâ bint Ebû Bekir, Câbir b. Abdullah, Enes b. Mâlik gibi sahâbîlerden, Urve b. zübeyr ve Saîd b. Müseyyeb gibi tâbiîlerden rivayette bulunurken kendisinden rivayet edenler arasında oğulları Yûsuf ve Münkedir'le Zührî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes gibi âlimler vardır. Güvenilirliğinde ittifak edilen ve aynı zamanda ileri gelen kıraat âlimlerinden biri olan İbnü'l-Münkedir'in 200'den fazla müsned hadis rivayet ettiği

kaydedilmekte olup bunlardan bazıları Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. İbnü'l-Münkedir'in dünyaya değer vermediği, ikramda bulunmayı sevdiği, fakirleri himaye ettiği belirtilmiş, İmam Mâlik onu insanların en âbidi ve zâhidi diye övmüştür. Zâhid kişiliğiyle tanınan Ebû Sahr el-Eylî ile her yıl hacca giden İbnü'l-Münkedir 131'de (748) vefat etti. 130 yılında öldüğü de kaydedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 519-520; a.e.: el-Mütemmim, s. 188-198; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 219-220; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 461; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, I, 656-660; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 97-98; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, V, 350-351; Ebû Nuaym, Ḥilye, III, 146-158; İbn Abdülber, el-İstîʿâb, III, 533; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXVI, 503-509; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 353-361; a.mlf., Teẕkîretü'l-ḥuffâẓ, I, 127-128; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, Beyrut 1412/1991, V, 302-303; X, 317-318; XI, 422-423; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), I, 51; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, I, 177-178; Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî v.dğr., Mevsûʿatü ricâli'l-kütübi't-tisʿa, Beyrut 1413/1993, III, 468.

Mehmet Görmez

HEMMÂM b. MÜNEBBİH (همّام بن منبّه) Ebû Ukbe Hemmâm b. Münebbih b. Kâmil es-San'ânî (ö. 132/750)İlk yazılı hadis metinlerinden eṣ-Øaḥîfetü'ṣ-ṣaḥîḥa adlı mecmuası ile tanınan tâbiî.

---

40 (660) yılında Yemen'de doğduğu tahmin edilmektedir. Bazı kaynaklarda babası Münebbih'in, Yemenli Seyf b. Zûyezen'in Habeşliler'e karşı yardım istemesi üzerine İran Kisrâsı I. Hüsrev tarafından gönderilen askerlerle birlikte Yemen'e gidip oraya yerleştiği kaydedilmektedir. Bu sebeple Hemmâm, aslen İranlı olup daha sonra Yemen'e yerleşenlerin (bk. EBNÂ) torunları için kullanılan Ebnâvî nisbesiyle de anılır. Babası Münebbih Hz. Peygamber zamanında müslüman oldu.

Hemmâm İslâmî ilimlerle ilgilenen bir aileye mensuptur. Ağabeyi Vehb ile onun oğulları Abdullah ve Abdurrahman, kardeşi Ma'kıl'in oğulları Abdüssamed ve Akīl hadis okumuş ve okutmuşlardır. Kendisi de gençliğinde Medine'ye giderek Ebû Hüreyre'den hadis öğrendi ve bu hadisleri eṣ-Ṣaḥîfetü'ṣ-ṣaḥîḥa adlı bir mecmuada topladı. Ayrıca Muâviye b. Ebû Süfyân, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer gibi sahâbîlerden rivayette bulundu. Kendisinden de ağabeyi Vehb, kardeşinin oğulları Akīl ile Ma'kıl ve Ma'mer b. Râşid gibi âlimler hadis rivayet ettiler. Hemmâm San'a'da vefat etti. Cenaze namazını San'a Valisi Ömer b. Abdülhamîd kıldırdı. Ölüm tarihi 101 (719), 102 (720) ve 131 (749) olarak da zikredilmiştir. Bütün kaynakların güvenilir bir muhaddis olduğu hususunda birleştikleri Hemmâm'ın rivayetleri Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'iyle Kütüb-i Sitte'de ve diğer hadis kitaplarında yer almıştır.

eṣ-Ṣaḥîfetü'ṣ-ṣaḥîḥa günümüze ulaşan ilk yazılı hadis metinlerindendir. Hemmâm'dan Ma'mer b. Râşid'in, ondan talebesi Abdürrezzâk es-San'ânî'nin, ondan da Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim gibi muhaddislerin rivayet ettikleri bu mecmuada Allah'ın

sıfatları, sünnetin önemi, namaz, oruç, cihad, tövbe, ahlâk, geçmiş ümmetler, peygamberler, cennet, cehennem gibi konularda 139 (veya 138 yahut 136) hadis bulunmaktadır. Muhammed Hamîdullah (MMİADm., XXVIII [1953], s. 96-111; Haydarâbâd 1955, 1956, 1961, 1967, 1979; Paris 1979), Rif'at Fevzî Abdülmuttalib (Kahire 1406/1985) ve Ali Hasan Ali Abdülhamîd (Beyrut 1407) tarafından yayımlanan eseri Hossein G. Tocheport Fransızca'ya (Paris 1979), Muhammed Rahîmüddin İngilizce'ye (Haydarâbâd 1399/1979), M. Ragıb İmamoğlu (Ankara 1966), Talat Koçyiğit (Ankara 1967) ve Kemal Kuşçu (İstanbul 1967) Türkçe'ye çevirmiştir. Eser ayrıca Urduca'ya tercüme edilmiştir (Haydarâbâd [Dekken], 1955, 1956).

BİBLİYOGRAFYA:Müsned (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire 1416/1995, VIII, 181-253; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 544; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VIII, 236; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 461; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IX, 107; Ahmed b. Abdullah er-Râzî, Târîḫu Medîneti Ṣanʿa (nşr. Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî), San'a 1401/1981, s. 421; Sem'ânî, el-Ensâb, I, 122; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXX, 298-300; XXXI, 143; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 311-313; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 101; a.mlf., Tecrîdü esmâʾi'ṣ-ṣaḥâbe, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), II, 94; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, XI, 67; Ziriklî, el-Aʿlâm, IX, 98; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XIII, 153; Sezgin, GAS (Ar.), I, 122-123; a.mlf., "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i", TM, XII (1955), s. 121-129; Muhammed Hamîdullah, "Aḳdemü teʾlîf fi'l-ḥadîşi'n-nebevî Ṣaḥîfetü Hemmâm b. Münebbih ve mekânetühâ fî târîḫi ʿilmi'l-ḥadîş", MMİADm., XXVIII (1953), s. 96-116, 270-281, 443-467.

Kemal Sandıkçı

İBNÜ'l-MU'TEMİR (ابن المعتمر) Ebû Attâb Mansûr b. el-Mu'temir b. Abdillâh es-Sülemî el-Kûfî (ö. 132/750) Hadis hâfızı, tâbiî.

Kûfe'de doğdu. İlk öğreniminden sonra 80 (700) yılı civarında hadis tahsiline başladı. Başta kıraat ve fıkıh olmak üzere dinî ilimleri öğrendi. Ebû Vâil Şakīk b. Seleme, Saîd b. Cübeyr, İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, Hasan-ı Basrî ve Mücâhid b. Cebr gibi tâbiîlerden hadis rivayet etti. Ashaptan Enes b. Mâlik ile Kûfe'de yaşayan diğer bazı sahâbîleri görmüş olabileceği belirtilmektedir. Bununla birlikte hocaları tâbiînden olduğu için onu tebeu't-tâbiînden sayanlar da vardır (İbn Hibbân, Meşâhîru ʿulemâʾi'l-emṣâr, s. 166). İbnü'l-Mu'temir öğrenimini Kûfe'de tamamladı ve burada yaşadı. Ancak Hammâd b. Zeyd onu Mekke'de gördüğünü söylemektedir (Fesevî, II, 638, 788). Kendisinden Eyyûb es-Sahtiyânî, Ebû Hanîfe, Ma'mer b. Râşid, İbrâhim b. Edhem, Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc ve Süfyân b. Uyeyne gibi pek çok âlim hadis öğrendi.

Muhammed el-Bâkır'a fikrî yakınlığı sebebiyle İbnü'l-Mu'temir'in Şiîliğe meyli olduğu ileri sürülmüşse de bu konuda bir aşırılığı yoktu. İlim ve ibadet hayatına engel olabilecek her türlü meşguliyetten uzak durduğu bilinmekte, ancak Şiî âlimi İbn Şâzân en-Nîsâbûrî, onun Hişâm b. Abdülmelik'in güvenlik görevlilerinden biri olduğunu söylemektedir (el-Îżâḥ, s. 91). Irak Emîri Yûsuf b. Ömer es-Sekafî, İbnü'l-Mu'temir'i

istemediği halde Kûfe kadılığına tayin ettiyse de o, her çareye başvurarak iki ay içinde kendisini bu görevden azlettirmeyi başardı. İbnü'l-Mu'temir Kûfe'de vefat etti.

İbnü'l-Mu'temir, güçlü hâfızası ve sika oluşu bakımından Kûfe'de yetişen hadis âlimlerinin en meşhurlarından biridir. Hadisleri birbirine karıştırmaz ve tedlîs yapmazdı. Hadis öğrenirken çok titiz davranır, güvenilir olduğu bilinenlerin dışında hiç kimsenin rivayetine önem vermezdi. Bu sebeple onu ne adâlet ne de zabt yönünden tenkit eden oldu. Hadisleri yazmak yerine ezberlemeyi tercih eder, talebelerine de bunu tavsiye ederdi. Ancak yaşlanıp hâfızasının zayıfladığını ve bazı hadisleri unuttuğunu farkedince bunları yazmadığına pişman oldu. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan İbnü'l-Mu'temir'in 2000 civarında hadis naklettiği, ayrıca fıkıh ve kıraat bilgisine sahip olduğu belirtilmektedir. İbnü'l-Mu'temir'in derin ilmi yanında sûfîliğine ve zühdüne de işaret edilmekte, az yeme, az konuşma ve az uyuma prensiplerini titizlikle uyguladığı, çok ağladığı ve ömrünün sonlarına doğru gözlerine perde indiği kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Tirmizî, "Ṣalât", 401; Süfyân es-Sevrî, Tefsîr, Beyrut 1403/1983, s. 468-469; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 337; Yahyâ b. Maîn, Maʿrifetü'r-ricâl (nşr. Muhammed Kâmil el-Kassâr), Dımaşk 1405/1985, I, 119; İbn Şâzân en-Nîsâbûrî, el-Îżâḥ (nşr. Celâleddin el-Hüseynî el-Urmevî), Tahran 1395 hş., s. 91; İclî, eṣ-Ṣiḳāt, s. 440-441; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Sâvî), s. 208-209; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, II, 174, 190, 637-638, 788, 796, 798; III, 13, 15; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 177-179; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, VII, 473-474; a.mlf., Meşâhîru ʿulemâʾi'l-emṣâr (nşr. M. Fleischhammer), Wiesbaden 1959, s. 166; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, II, 708; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim (nşr. Abdullah el-Leysî), Beyrut 1407/1987, II, 254-255; Ebû Nuaym, Ḥilye, V, 40-46; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), VII, 319-320; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîṣ, I, 223-224; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 142-143; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 402-412; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 314-315; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, X, 312-315; Seyyid Ebü'l-Meâtî en-Nûrî v.dğr., el-Câmiʿ fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl, Beyrut 1412/1992, III, 171-173

Salih Karacabey

DÂVÛD b. HUSAYN (داوود بن الحصين) Ebû Süleymân Dâvûd b. el-Husayn el-Medenî el-Ümevî (ö. 135/752-53) Siyer ve megāzî müellifi, muhaddis.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Hz. Osman'ın oğlu Amr'ın (İbn Hibbân'a göre Amr'ın oğlu Abdullah'ın) mevlâ*sı olduğu için el-Ümevî nisbesiyle anılmıştır. Babası Husayn, sahâbîlerden Câbir b. Abdullah ve Ebû Râfi'den hadis rivayet etmiş bir tâbiî olup bu hadislerden biri İbn Mâce'nin es-Sünen'inde yer almıştır. Kendisinden ise sadece oğlu Dâvûd rivayette bulunmuştur. Medine'de yaşayan Dâvûd b. Husayn, babasından başka Abdullah b. Abbas'ın mevlâsı İkrime el-Berberî, Abdullah b. Ömer'in mevlâsı Nâfi', A'rec diye tanınan Abdurrahman b. Hürmüz gibi âlimlerden hadis, siyer ve megazî tahsil etmiştir. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında Mâlik b. Enes, İbn İshak, İbrâhim b. Ebû Yahyâ, İbrâhim b. Ebû Habîbe vb. muhaddis ve siyer âlimleri sayılabilir.

Dâvûd'un rivayetleri konusunda münekkitler başlıca iki gruba ayrılmışlardır. Hâricîler'in görüşünü benimsemesi ve onlara yakınlığı ile tanınan İkrime'den rivayette bulunması bazı münekkitleri olumsuz yönde etkilemiştir. Süfyân b. Uyeyne onun rivayetlerinden uzak durduklarını, Ali b. Medînî ise İkrime'den naklettiği rivayetlerinin münker* olduğunu söylemektedir. Ebû Zür'a er-Râzî ile Ebû Hâtim Muhammed b. İdris er-Râzî, Dâvûd'un rivayetlerinin araştırmaya tâbi tutulmak üzere yazılabileceğini belirtmişlerdir. Ayrıca Ebû Hâtim er-Râzî, Mâlik b. Enes ondan hadis almasaydı rivayetlerine kimse değer vermezdi demektedir. Yahyâ b. Maîn ise onun sika* olduğunu ifade etmiş, İbn Sa'd ve Ebü'l-Hasan el-İclî de bu görüşü benimsemişlerdir. es-Sikāt'ında Dâvûd'un biyografisine yer veren İbn Hibbân, onun Hâricî görüşü benimsemekle beraber bu görüşün propagandasını yapmadığı için rivayetlerini büsbütün terketmenin doğru olmayacağını belirtmiştir. Nitekim Mâlik b. Enes'e, Dâvûd b. Husayn ve onun gibi kaderi inkâr eden kişilerden niçin hadis rivayet ettiği sorulunca, onların yalan söylemektense gökten yüzükoyun yere düşmeyi tercih edecek kadar doğru sözlü kimseler olduklarını ifade etmiştir (İbn Hacer, II, 32). Rivayetlerinin Kütüb-i Sitte'de yer alması olumlu yönlerinin ağır bastığını göstermektedir. Nitekim İbn Adî, kendisinden sika râviler rivayette bulunduğu zaman hadislerinin delil olarak kullanılabileciğini söyleyerek orta bir yol tutmuştur.

Dâvûd b. Husayn'ın günümüze kadar gelmeyen Kitâbü'l-Megāzî adlı bir eseri olduğu kaydedilmektedir. Vâkıdî'nin Kitâbü'l-Megāzî'sinde, Belâzürî'nin Ensâbü'l-eşrâf'ında ve onlardan iktibasla Taberî'nin Târîẖ'inde onun megāzî hakkındaki rivayetleri yer almaktadır. Fuat Sezgin'in kanaatine göre Vâkıdî bu bilgileri, Dâvûd'un talebesi İbrâhim b. Ebû Habîbe'nin rivayetiyle elde etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakāt: el-Kısmü'l-mütemmim, s. 317; Yahyâ b. Maîn, et-Târîh, II, 152; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, III, 231; İbn Ebû Hâtim, ʿİlelü'l-hadîs, Kahire 1343, s. 380; a.mlf., el-Cerh ve't-taʿdîl, III, 408-409; İbn Hibbân, es-Sikāt, VI, 284; İbn Adî, el-Kâmil, III, 959-60; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, VIII, 379-382; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 106; a.mlf., Târîhu'l-İslâm: sene 121-140, s. 409-410; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 5-6; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, II, 32; III, 181-182; Sezgin, GAS, I, 285.

Mustafa Zeki Terzi

ATÂ b. SÂİB عطاء بن السائب Ebû Yezîd Atâ b. es-Sâib b. Yezîd (Mâlik yahut Zeyd) es-Sekafî (ö. 136/753) Kûfeli muhaddis tâbiî.

Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan ve Ebü's-Sâib veya Ebû Zeyd künyeleriyle de anılan Atâ b. Sâib bazan doğrudan, bazan da arada bir vasıta ile Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Ebû Evfâ gibi sahâbîlerden, güvenilir bir muhaddis olan babası Sâib b. Yezîd, Abdurrahman b. Ebû Leylâ, Mücâhid b. Cebr gibi tâbiîlerden hadis rivayet etti. Kendisi de A'meş, İbn Cüreyc, Şu'be, Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne gibi meşhur muhaddislere hocalık yaptı.

Ahmed b. Hanbel'in iyi bir insan ve güvenilir bir muhaddis olduğunu söylediği Atâ, ömrünün son yıllarında hâfıza kaybına uğradı. Elindeki hadis cüzleri -İclî'nin dediğine göre- pek sağlam olmadığı için, "Bu senin rivayet ettiğin hadislerdendir" şeklindeki telkin*leri kabul etmeye, kendilerinden hadis almadığı hocalardan hadis rivayet ettiğini iddia etmeye başladı. Bilhassa tâbiîlerden işittiklerini sahâbîlerden duymuş gibi gösterdi. Bu sebeple hâfızası sağlam olduğu yıllarda ondan hadis almış olan Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc ve Hammâd b. Zeyd gibi eski talebelerinin rivayetleri itimada şayan görülmüş, daha sonraları kendisinden hadis okumuş olan talebelerinin rivayetleri ise ihtiyatla karşılanmıştır. Buhârî de onun bir rivayetini mütâbi'* olarak Sahîḥ'ine almış, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce rivayetlerine sünenlerinde yer vermişlerdir.Atâ'nın İbn Sa'd tarafından 136 (753) olarak tesbit edilen ölüm tarihinin 133, 134 ve 137 olduğu da ileri sürülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "Rikāk", 53; a.mlf., et-Târîhu'l-kebîr, VI, 465; a.mlf., et-Târîhu's-sagır, II, 39, 45; İbn Sa'd, et-Tabakāt, VI, 338; İclî, Târîhu's-sikāt (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Beyrut 1405/ 1984, s. 332-333; el-Cerh ve't-ta'dîl, VI, 332-334; İbn Adî, el-Kâmil, V, 1999-2002; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', VI, 110-114; a.mlf., Mîzânü'l-i'tidâl, III, 70-73; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 203-207.

M. Yaşar Kandemir

ZEYD b. ESLEM (زيد بن أسلم) Ebû Üsâme Zeyd b. Eslem el-Adevî el-Ömerî (ö. 136/754)Tâbiîn âlimi.

Hz. Ömer'in âzatlısı Eslem'in oğlu olup Medine tefsir ekolünün öncülerindendir. Aralarında babası Eslem, ağabeyi Hâlid ile Abdullah b. Ömer, Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, Câbir b. Abdullah, Seleme b. Ekva', Enes b. Mâlik, Atâ b. Yesâr ve Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî gibi isimlerin yer aldığı birçok sahâbî ve tâbiînden hadis rivayet etti. Ancak Ebû Hüreyre ve Câbir b. Abdullah'tan semâının olmadığı da kaydedilmiştir (Mizzî, X, 15). Kendisinden rivayette bulunanlar arasında oğulları Üsâme, Abdullah ve Abdurrahman ile Atâ b. Yesâr, Eyyûb es-Sahtiyânî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Evzâî, Ma'mer b. Râşid, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne gibi isimler yer almaktadır.

Zeyd b. Eslem'in Mescid-i Nebevî'de bir hadis ve fıkıh meclisi vardı. Ebû Hâzim Seleme b. Dînâr en az kırk fıkıh öğrencisinin bu halkada devamlı surette bulunduğunu zikreder. Ellerindeki imkânları birbiriyle paylaşan, hadisler üzerine lüzumsuz tartışmalara girmeyen talebeleri kendisinden son derece çekinir, onun dersini dinlerken yahut soru sorarken çok dikkatli davranırlardı; aksi takdirde Zeyd onları sertçe uyarırdı (a.g.e., a.y.). Meclisinde hadis rivayeti sona erince gereksiz sorulara meydan vermeden kalkar giderdi. Zayıf ve güvenilmez kişilerden hadis rivayet etmeyen Zeyd kendisine hadislerinin isnadını soran birine, "Biz sefihlerle oturup kalkmaz ve onlardan ilim almazdık" diye cevap vermiştir (a.g.e., X, 16). Mürselleri zayıf sayılan kişilerden olan

Zeyd'in rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almış, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde ondan gelen 200'den fazla hadis zikredilmiştir. Medine'nin fakihi olarak da bilinen Zeyd bir dönem Mekke-Medine yolu üzerindeki Ma'din-i Benî Süleym'de yöneticilik yaptı ve Emevî halifeleri Ömer b. Abdülazîz ile II. Velîd'in danışma meclislerinde bulundu (İbn Asâkir, XIX, 276). Zeyd b. Eslem 136 yılı Zilhicce ayının ilk on günü içinde (Haziran 754) vefat etti.

Zeyd'in lugat ilmine de ilgi duyduğu ve Arapça'nın inceliklerine vâkıf olduğu bilinmektedir. Hadiste sika kabul edilen Zeyd'in hâfızasının biraz zayıf olması ve Ubeydullah b. Ömer'in onu tefsirde re'ye çok müracaat etmekle suçlaması (İbn Hacer, III, 396-397) onun zabt ve adâletine zarar verecek nitelikte değildir. Ayrıca re'y ile tefsire olumlu yaklaşan müfessir sahâbî ve tâbiîler de vardır. Onun Kur'an ilimlerine ve tefsire yardım edecek hadis, fıkıh ve lugat gibi disiplinlerde yetkin kişiliği de göz önüne alındığında re'y ile tefsirinin aslında temel İslâmî bilgilerle desteklenen ve temellendirilen bir gayret olduğu söylenebilir. Diğer taraftan Zeyd'in re'yinin bid'at anlamında bir re'y kabul edildiğine dair hiçbir görüş nakledilmemiştir. Mâlik b. Enes'in tefsir alanında kendisinden faydalandığı Zeyd b. Eslem'e ait bir tefsirin bulunduğu söylenmektedir (Mizzî, X, 17; Zehebî, Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, I, 133). Oğlu Abdurrahman tarafından rivayet edildiği bildirilen ve çeşitli eserlerde kendisinden nakiller yapılmış olan bu tefsirin önemli bir bölümünün Zeyd b. Eslem'den birçok nakilde bulunan Taberî'nin Câmiʿu'l-beyân'ında ve Ferrâ el-Begavî'nin Meʿâlimü't-tenzîl'inde yer aldığı anlaşılmaktadır. Çağdaşları ve öğrencileri tarafından çok sevilip sayılan Zeyd b. Eslem, hayatı boyunca faydasız işlerle uğraşmamaya ve anlamsız sözler söylememeye özel bir önem vermiştir. Ona göre bu özellik peygamberlerin niteliklerindendir. Kendisi heybetli bir görünüme sahipti, alçak gönüllü ve insanlara karşı hoşgörülüydü. Günahkârlara Allah'ın rahmetini hatırlatarak ümit vermeye çalışır, ancak günahların alışkanlık haline getirilmesini asla tasvip etmezdi. Bilgi noksanlığı yüzünden ibadet sırasında yanlış yapanların çabalarını makbul sayar ve onları kınamamak gerektiğini söylerdi.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1421/2001, VII, 507, 591-592; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 387; Taberî, Câmiʿu'l-beyân, Beyrut 1984, I, 49; III, 25, 209; IV, 23, 94, 205, 221, 259; VIII, 55; XIX, 34; XXIII, 82; XXV, 102; XXVII, 11, 64, 70, 157; XXVIII, 155, 165; XXIX, 24, 41, 170, 199; İbn Hibbân, eṡ-S̱iḳāt, IV, 246; Ebû Nuaym, Ḥilye, III, 221-229; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XIX, 274-295; Mizzî, Teh̠zîbü'l-Kemâl, X, 12-17; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 316-317; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, I, 132-133; İbn Hacer, Teh̠zîbü't-Teh̠zîb, III, 395-397.

Muhammed Fatih Kesler

YÛNUS b. UBEYD (يونس بن عبيد) Ebû Abdillâh Yûnus b. Ubeyd b. Dînâr el-Abdî el-Basrî (ö. 139/756) Muhaddis tâbiî.

---

64 (683-84) yılında Kûfe'de doğdu. Basra'da yaşayıp orada vefat ettiğinden Basrî, Abdülkaysoğulları'nın mevlâsı olduğu için Abdî nisbeleriyle anılır. Künyesi Ebû Ubeyd şeklinde de zikredilir. Yûnus'un, Mu'tezile'nin kurucularından Amr b. Ubeyd'in yanına gitmesi yüzünden kendisine kızdığı Abdullah adlı bir oğlunun olduğu bilinmektedir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 294). Genç tâbiîler arasında yer alan Yûnus'un Enes b. Mâlik'e yetiştiği bilinmekle beraber ondan hadis alıp almadığı hususu kesin değildir. Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, İbrâhim et-Teymî, Atâ b. Ebû Rebâh, Nâfi' ve Sâbit el-Bünânî gibi tâbiîlerden ders aldı. Uzun süre yanında bulunduğu Hasan-ı Basrî'nin rivayetleri konusunda en güvenilir kişi kabul edildi. Ali b. Medînî'ye göre Yûnus, Hasan-ı Basrî'den rivayet hususunda Abdullah b. Avn'dan daha sağlam sayılırdı (İbn Ebû Hâtim, IX, 242). Yûnus b. Ubeyd, ilmî faaliyetlerinin yanı sıra Basra'daki ipekçiler çarşısında ipek kumaş ve elbise ticaretiyle uğraşırdı. İbadete düşkün, verâ' sahibi ve zâhid bir kimse olarak tanınırdı. Yûnus'un aynı zamanda başarılı bir tüccar olması onun dikkat çekici yönlerindendir. Alışverişlerinde kendi zararına da olsa karşı tarafın hakkını koruduğuna, haksız kazançtan uzak durduğuna ve bu konuda son derece titiz davrandığına dair birçok olay nakledilir. Yûnus b. Ubeyd Basra'da vefat etti.

Yûnus b. Ubeyd, Basra'nın önde gelen hadis hâfızlarından biridir. Hadis tenkitçileri onun son derece güvenilir bir kimse olduğu hususunda görüş birliği içindedir. Çok sayıda hadis nakletmekle şöhret kazanmış, ayrıca hadis rivayetindeki titizliğiyle tanınmıştır. Derslerinin sonunda rivayet sırasında yanlış yapmış olma ihtimalinden dolayı istiğfarda bulunurdu. Ayrıca sünnete bağlılığıyla bilinen ve bid'at ihtiva eden görüşlere karşı şiddetle muhalefet eden, Basra'da İbn Avn, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Süleyman b. Tarhân et-Teymî ile birlikte sünneti ihya edip bid'atları sona erdiren dört kişiden biri olduğu zikredilen Yûnus'un (İbn Hibbân, VII, 647) Kûfe'de doğduğu halde orada yetişmediği için Allah'a hamdetmesi (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 294) Kûfeliler'in görüşlerini pek tasvip etmediğini göstermektedir. Bu özellikleri sebebiyle düzenlediği hadis meclislerine rağbet edilmiş ve birçok ünlü kişiye hocalık yapmıştır. Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Hüşeym b. Beşîr, Yezîd b. Zürey' ve Abdüla'lâ b. Abdüla'lâ gibi şahsiyetlerle oğlu Abdullah onun talebeleri arasında zikredilir. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de ve diğer hadis kitaplarında yer almaktadır. Fıkıh alanında da yetkin bir şahsiyet olan Yûnus b. Ubeyd'in dönemin tartışılan fıkhî meseleleri hakkındaki görüşlerine sıkça başvurulmuş ve fetvaları rağbet görmüştür. Yûnus'un rivayetleri Ebû Arûbe tarafından bir cüz halinde derlenmiş ve Zehebî ile (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 296) İbn Hacer (el-Muʿcemü'l-müfehres, s. 381) bu eseri okuduklarını kaydetmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 260; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Ömerî), s. 218; Buhârî, et-Târîẖu’l-kebîr, VIII, 402; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, IX, 242; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, VII, 647; Ebû Nu’aym, Ḥilye, III, 15-27; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XXXII, 517-534; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VI, 288-296; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 145-146; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, XI, 442-445; a.mlf., el-Muʿcemü’l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 381.

Abdullah Karahan

EBÛ BÜRDE, Büreyd b. Abdullah أبو بردة بريد بن عبد الله Ebû Bürde Büreyd b. Abdillâh b. Ebî Bürde b. Ebî Mûsâ el-Eş‘arî el-Kûfî (ö. 140/757 [?]) Muhaddis.

Dedesi Ebû Bürde el-Eş‘arî Kûfe kadısıydı. Büyük dedesi ise meşhur sahâbî Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’dir. Babası Abdullah b. Ebû Bürde, dedesi Ebû Bürde Âmir b. Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’den hadis rivayet etmiştir. Ebû Bürde Kûfe’de yetişti. Dedesinden başka Hasan-ı Basrî ve Atâ b. Ebû Rebâh gibi tâbiîlerden hadis öğrendi. Kendisinden de Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn vb. muhaddisler rivayette bulundular. Kendisinden en fazla rivayette bulunan öğrencisi Ebû Üsâme’dir. Hadis münekkitlerinden Yahyâ b. Maîn ve Ebü’l-Hasan el-İclî, İbn Adî gibi âlimler onun güvenilir bir muhaddis olduğunu söylemektedirler. Ancak Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim er-Râzî ve Nesâî rivayetlerine önem vermemekte, özellikle tek başına rivayet ettiği hadisler kabul görmemektedir. Kütüb-i Sitte müellifleri ise onu sadûk* bir râvi kabul ederek rivayetlerine eserlerinde yer vermişlerdir.Ebû Bürde’nin vefat tarihi kesin olarak bilinmemekte, 140 (757) yılı civarında vefat ettiği sanılmaktadır.

Ebû Bürde’nin dedesinden, onun da babası Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’den rivayet ettiği Müsnedü Büreyd, bir çeşit kırk hadis olup Dârekutnî tarafından tertip edilen bir cüzü Süleymaniye Kütüphanesi’nde Kitâbü’l-Erbaʿîn ve gayruh adlı bir mecmua içinde bulunmaktadır (Şehid Ali Paşa, nr. 541, vr. 136[a]-174b). Kırk ayrı konuya ayrılmış olan eserde bazan bir hadisin -metinleri de az çok farklılık arzeden- ondan fazla rivayeti zikredilmektedir. Tamamı sahih rivayetlerden meydana gelen Müsnedü Büreyd’deki otuz yedi hadisin hem Sahîh-i Buhârî’de hem de Sahîh-i Müslim’de yer alması onun muteber bir metin olduğunu göstermektedir. Eser İsmail Babacan tarafından Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yüksek lisans tezi olarak incelenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Yahyâ b. Maîn, et-Târîh, II, 56; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, II, 140; a.mlf., et-Târîhu’s-sagīr, II, 90; İclî, es-Sikât, s. 78; Ukaylî, ed-Duʿafâʾ, I, 157-160; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-taʿdîl, II, 426; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 166; İbn Adî, el-Kâmil, II, 495-496; Mizzî, Tehzîbü’l-Kemâl, IV, 50-51; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VI, 251-252; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, I, 305; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, I, 431-432; a.mlf., Lisânü’l-Mîzân, III, 263; a.mlf., Hedyü’s-sârî (Hatîb), s. 412; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, s. 47.

M. Yaşar Kandemir

ÂSIM el-AHVEL عاصم الأحول Ebû Abdirrahmân Âsım b. Süleymân el-Ahvel el-Basrî (ö. 142/759) Muhaddis tâbiî.

Doğum yeri ve tarihi bilinmemektedir. el-Ahvel veya Âsımü'l-Ahvel lakabıyla tanınır. Bu gibi lakapların genellikle kişilerin fizyonomik kusurları yüzünden verildiği dikkate alınırsa Âsım'ın gözlerinin şaşı olduğu söylenebilir.

Âsım el-Ahvel, sahâbî Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Sercis'ten hadis almakla birlikte yaptığı rivayetler esas itibariyle tâbiînin büyüklerindendir. Zehebî, Âsım'a dördüncü tabaka ricâli arasında yer verir. İbrâhim en-Nehaî, Hasan-ı Basrî, Saîd b. Cübeyr ve Mücâhid hadis rivayet ettiği tâbiîlerin en tanınmış olanlarıdır. Kendisinden de Şu'be, Ma'mer b. Râşid, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdullah b. Mübârek gibi meşhur muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. Önceleri Kûfe çarşısında muhtesib*lik yapmış, daha sonra ise Abbâsîler'in ilk yıllarında Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinde Medâin'de kadılık görevinde bulunmuştur. Onun Medâin muhtesibi olduğu da söylenmektedir. Ancak tabakat kitaplarına göre Âsım el-Ahvel daha çok hadis ilmi ve rivayetiyle meşhur olmuş, bu ilimde çoğunluğun görüşüne göre hâfız*lık derecesine yükselmiştir. Süfyân es-Sevrî Âsım'ı, tanıdığı dört büyük hadis hâfızından biri olarak göstermektedir. Yahyâ el-Kattân'ın kendisini hadiste zayıf görmesine karşılık Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn, Ebû Zür'a ve Ali b. Medînî gibi âlimler onun sika* olduğuna hükmetmişlerdir. Rivayet ettiği hadislerin başta Kütüb-i Sitte olmak üzere hemen hemen bütün muteber hadis kitaplarında yer alması da Âsım'ın hadis ilmindeki güvenilir yerini teyit etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakat, VII, 256, 319; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 485; el-Cerh ve't-ta'dîl, VI, 343-344; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XII, 243-247; Zehebî, Mîzânü'l-i'tidâl, II, 350; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 149, 150; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', VI, 13-15; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, V, 42-43; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâz, (Ömer), s. 64.

Mücteba Uğur

SÜLEYMAN b. TARHÂN (سليمان بن طرحان) Ebü'l-Mu'temir Süleymân b. Tarhân et-Teymî (ö. 143/761) Hadis hâfızı, tâbiî.

Muhtemelen 46 (666) yılında doğdu. Basra'da ikamet eden Benî Teym b. Mürre ile birlikte yaşadığı için Teymî nisbesiyle anılır. Tarhân adının Altaylar'da eski Türkler'de demircilere ve sanatkârlara, siyasî-dinî nüfuzu olan kişilere verildiğinden hareketle onun Türk asıllı olduğunu ileri sürenler olmuşsa da kaynaklarda bu yönde bir bilgi yoktur. Kendisi gibi oğlu Mu'temir de muhaddis olup rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Daha çok Süleyman et-Teymî diye tanındı. Sahâbeden Enes b. Mâlik ile görüşerek ondan on dört hadis rivayet etti. Kendilerinden hadis rivayet ettiği diğer hocaları büyük tâbiîler olup bunlar arasında Tâvûs b. Keysân, Ebû Osman en-Nehdî, Hasan-ı Basrî, Sâbit el-Bünânî, Ebû İshak es-Sebîî, Katâde b. Diâme ve akranı A'meş

zikredilir. Kendisinden başta oğlu Mu‘temir olmak üzere hocası Ebû İshak es-Sebîî, Şu‘be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Zâide b. Kudâme, Hammâd b. Seleme, Abdullah b. Mübârek gibi muhaddisler hadis rivayet etti. Ali b. Medînî’ye göre Süleyman b. Tarhân, 200 kadar hadis rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Nesâî ve Ebü’l-Hasan el-İclî gibi hadis münekkitlerinin onun sika olduğunu söylemelerine karşılık İbn Uleyye, Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür‘a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî gibi hadis tenkitçileri, Süleyman b. Tarhân’ın kendilerinden bizzat hadis dinlemediği bazı kimselerden hadis rivayet ettiğini belirterek, onun tedlîs yaptığını söylemişlerdir. Ayrıca mürsel rivayetleri dolayısıyla eleştirilmiş, ancak Yahyâ b. Saîd el-Kattân bunların çok fazla olmadığını belirterek onu savunmuştur. Basra’nın tanınmış üç hadis hâfızından biri kabul edilen Süleyman’ı Şu‘be b. Haccâc sâdık bir râvi diye değerlendirmiş, onun Hz. Peygamber’den hadis rivayet ederken hata etme korkusuyla renkten renge girdiğini belirtmiştir. Süleyman b. Tarhân talebelerine beş hadisten fazla rivayet etmez, daha fazla rivayet etmesi için ısrar edeni de azarlardı. Onun bir özelliği de kendisine hadis rivayet edeceği kimsenin ehliyetini tesbit etmek için onu imtihan etmesiydi. Basra’nın zâhidleri arasında sayılan Mu‘temir b. Süleyman ile birlikte sabaha kadar mescidleri dolaşıp her birinde namaz kılardı. Oğlu onun kırk yıl boyunca gün aşırı oruç tuttuğunu söylemiştir. Süleyman b. Tarhân Zilkade 143’te (Şubat 761) Basra’da vefat etti. Hz. Ali’ye muhabbetiyle bilindiği kaydedilen Süleyman’ı hadisçi kimliğinin yanında tarihçi ve ilk megāzî âlimi olarak görenler de olmuştur. Fuat Sezgin, onun Kitâbü’l-Meġāzî adlı bir eserinden söz etmiş, Hatîb el-Bağdâdî’nin bu kitabı rivayet etmek için Dımaşk’ta bir hocasından icâzet aldığını belirtmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 252; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, IV, 20-21; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 475-476; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, IV, 124-125; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, IV, 300-301; Ebû Nuaym, Ḥilye, III, 27-37; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XII, 5-12; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VI, 195-202; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 150-151; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 141-160, s. 156-159; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, IV, 201-203; Sezgin, GAS (Ar.), II, 83-84; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 111; Zekeriya Kitapçı, Saadet Asrında Türkler İlk Türk Sahâbe, Tabiî ve Tebea Tabiîleri, Konya 1993, s. 96-102.

Bilal Saklan

YAHYÂ b. SAÎD el-ENSÂRÎ (يحيى بن سعيد الأنصاري) Ebû Saîd (Ebû Nasr) Yahyâ b. Saîd b. Kays en-Neccârî el-Hazrecî el-Ensârî (ö. 143/760) Hadis âlimi, tâbiî.

---

70 (689) yılından önce doğduğu anlaşılmaktadır. Dedesi Kays b. Amr b. Sehl sahâbî idi; ondan sabah namazının iki rek‘at sünneti hakkında bir hadis rivayet edilmiştir (Ebû Dâvûd, “Teṭavvûʿ”, 6; Tirmizî, “Ṣalât”, 196). Annesi ise ümmüveleddir. Yahyâ b. Saîd fukahâ-i seb‘anın talebelerindendi ve yaşadığı devrin Medine âlimi diye bilinirdi. Enes b. Mâlik dışında Sâib b. Yezîd, Ebû Ümâme b. Sehl gibi sahâbîlerden;

Saîd b. Müseyyeb, Zeynelâbidin Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Abdurrahman b. Sevbân, Amre bint Abdurrahman, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, İbn Şihâb ez-Zührî, A'rec lakabıyla tanınan Abdurrahman b. Hürmüz gibi tâbiîlerden hadis öğrendi. Kendisinden de yaşça daha büyük olan İbn Şihâb ez-Zührî ile Hişâm b. Urve, Humeyd et-Tavîl, Eyyûb es-Sahtiyânî, Mâlik b. Enes, İbn İshak, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme, Evzâî, Hammâd b. Zeyd, Abdullah b. Mübârek, İmam Ebû Yûsuf, Süleyman b. Bilâl, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve İbn Cüreyc gibi hadisçiler hadis rivayetinde bulundu.

Yahyâ el-Ensârî, Emevîler döneminde Velîd b. Abdülmelik'in halifeliği zamanında Vali Yûsuf b. Muhammed es-Sekafî'nin görevlendirmesiyle Medine'de, Abbâsîler döneminde Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un görevlendirmesiyle de Kûfe yakınlarındaki Hâşimiye'de kadılık yaptı. Onun memleketinden çok uzakta kadılık yapmayı kabul etmesinde muhtemelen maddî durumunun iyice bozulması ve büyük bir borç yükü altına girmesi etkili olmuştur. Yahyâ el-Ensârî'nin, Halife Ömer b. Abdülazîz'in (717-720) zekât âmili sıfatıyla gittiği Tunus'ta gençlere ders verdiği ve oraya yerleştiği belirtilmektedir. Sade yaşamayı tercih eden ve Bağdat kadılığı yaptığı da söylenen Yahyâ'nın son derece tok gözlü olduğu, bir miras dolayısıyla iki defa gittiği İfrîkıye'den 500 dinarla döndüğü ve bu mirası hiçbir yakınlığı bulunmayan fakih ve muhaddis Rebîatürre'y ile paylaştığı söylenmektedir (İbn Sa'd, s. 336). Yahyâ b. Saîd, kadılık yaptığı Hâşimiye'de 143 (760) yılında vefat etti, bu tarih 144 (761) ve 146 (763) olarak da zikredilmiştir. Yahyâ'nın Adî b. Neccâr oğullarından Ümeyme bint Sırma ile evlendiği, bu evlilikten Abdülhamîd, Abdülazîz ve Emetülhamîd adlarında üç çocuğunun olduğu belirtilmektedir.

Yahyâ b. Saîd hakkında övgü dolu sözler söylenmiş, hadis ilminde "sika, hüccet ve imâm" diye nitelenmiş, döneminde Hicaz bölgesinin en önde gelen muhaddisi kabul edilmiş, Eyyûb es-Sahtiyânî de Medine'de ondan daha fakih birinin bulunmadığını söylemiştir. Bağdat kadısı muhaddis Saîd b. Abdurrahman el-Cumahî, Yahyâ b. Saîd'in Zührî'ye çok benzediğini ve bu iki âlimin sünnetin büyük bir kısmını kaybolmaktan kurtardığını söylemiştir. Ali b. Medînî büyük tâbiîlerden sonra Medine'nin en büyük âlimlerinin Zührî, Yahyâ b. Saîd, Ebü'z-Zinâd ve Bükeyr b. Eşec olduğunu belirtmiştir. İmam Mâlik hocası Yahyâ b. Saîd'in üstün şahsiyetine temas ederek Irak'a gidenlerin değiştiğini, yalnız onun değişmediğini dile getirmiştir. Ahmed b. Hanbel de, Yahyâ'yı "insanların en güveniliri" diye tanımlamıştır (İbn Hacer, XI, 223). Yahyâ el-Kattân, hakkında ihtilâf edilmediği gerekçesiyle Yahyâ b. Saîd'i Zührî'den üstün tutmuşsa da Zehebî onun Zührî'yi görmediği için bu kanaate vardığını söylemiştir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 474-475).

Hadis hâfızı Yezîd b. Zürey'in belirttiğine göre Yahyâ talebelerine hadis imlâ etmezdi, onlar da hocalarından dinledikleri hadisleri ezberler, ezberlediklerini oradan

ayrıldıktan sonra yazarlardı. “Ameller niyetlere göre değerlenir” hadisi Yahyâ b. Saîd’den önce ferd olarak rivayet edilirken ondan 200 kadar râvinin rivayet etmesiyle meşhur derecesine yükselmiş, Zehebî bu hadisi ondan rivayet edenlerin listesini vermiştir (a.g.e., V, 476-481). İbn Mahled el-Attâr’ın (ö. 331/943) düzenlediği Mâ revâhü’l-ekâbir ʿan Mâlik b. Enes ve Yaḥyâ el-Enṣârî ve İbn Cüreyc adlı eserin içinde Yahyâ b. Saîd el-Ensârî’nin rivayet ettiği hadisler de bulunmaktadır; söz konusu eserin bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de kayıtlıdır (Mecmua, nr. 98/7, vr. 202a-209a).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt: el-Mütemmim, s. 335-337; Ebü’l-Hasan el-İclî, Maʿrifetü’s̱-s̱iḳāt (nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine 1405/1985, II, 352; Vekî‘, Aḫbârü’l-ḳuḍât (nşr. Abdülazîz el-Merâgī), Kahire 1947-50, III, 241-245; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, IX, 147-149; Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi’l-ḥadîs̱ (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs), Riyad 1409/1989, I, 207-208; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 101-106; Bâcî, et-Taʿdîl ve’t-tecrîḥ li-men ḫarrece lehü’l-Buḫârî fi’l-Câmiʿi’ṣ-ṣaḥîḥ (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), Riyad 1406/1986, III, 1216-1218; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, V, 468-481; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ (nşr. Zekeriyyâ Umeyrât), Beyrut 1998, I, 104-105; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, XI, 221-224; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VIII, 147.

Hayati Yılmaz

İBN ŞÜBRÜME (ابن شبرمة) Ebû Şübrüme Abdullāh b. Şübrüme b. et-Tufeyl ed-Dabbî (ö. 144/761) Fakih ve kadı.

---

72 (691-92) yılında dünyaya geldi (Şîrâzî, s. 84; İbn Hacer, V, 251). Vefat ettiğinde seksen altı yaşında olduğunu bildiren bir rivayete göre (Vekî‘, III, 124) 58’de (678) doğması muhtemel olmakla birlikte genellikle Ebû Hanîfe’nin akranı olarak zikredilmesi ilk görüşü doğrulamaktadır. Mudar kabilesinin Benî Dabbe kolundan ve meşhur Arap hatibi Münzir b. Dırâr’ın soyundan olup babası Şübrüme’nin Cemel Vak‘ası’nda Hz. Ali’yi gördüğü ve İbn Mes‘ûd’dan hadis rivayet ettiği belirtilmektedir. İbrâhim en-Nehaî, Hammâd b. Ebû Süleyman ve Âmir b. Şerâhil eş-Şa‘bî gibi Kûfe’nin önde gelen âlimlerinden fıkıh tahsil eden İbn Şübrüme, Ca‘fer es-Sâdık’ın meclisinde beraber bulunduğu Ebû Hanîfe’den, ayrıca Rebîatürre’y’den faydalandı. Enes b. Mâlik, Şa‘bî, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe, İbrâhim en-Nehaî, Sâlim b. Abdullah b. Ömer, İbn Sîrîn, Nâfi‘, Atâ b. Ebû Rebâh ve İbnü’l-Münkedir gibi birçok âlimden hadis rivayet etti. Kaynaklarda Hasan-ı Basrî’den rivayette bulunduğu belirtilmekle birlikte (Yahyâ b. Maîn, II, 312; Fesevî, II, 45; Vekî‘, III, 48, 52-53, 116) Buhârî, Süfyân’dan naklen İbn Şübrüme’nin Hasan-ı Basrî’nin meclislerine katılmadığını kaydeder (et-Târîḫu’l-kebîr, V, 117). İbn Şübrüme’den oğlu Abdülmelik, Süfyân es-Sevrî, Şu‘be b. Haccâc, İbnü’l-Mübârek, Ma‘mer b. Râşid, Süfyân b. Uyeyne, Îsâ b. Râşid ve Cerîr b. Abdülhamîd gibi âlimler hadis nakletmişlerdir. Bir rivayete göre İbnü’l-Mübârek meclislerine katılmakla birlikte ondan rivayette bulunmamıştır (İbn Hacer, V, 251).

Emevîler ve Abbâsîler döneminde önemli görevlerde bulunan İbn Şübrüme, Hişâm b. Abdülmelik'in Irak valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî tarafından 120 (738) yılında Kûfe kadılığına getirildi; 122'de (740) azledilip beytülmâl görevlisi olarak Sicistan'a gönderildi. Son Emevî halifesi Mervân'ın Irak valisi olan Ebû Hâlid İbn Hübeyre'nin görev teklifini önce kabul etmediyse de 127 (745) yılında Irak'ta iç karışıklıklar baş gösterince vali, içlerinde İbn Şübrüme'nin de bulunduğu fakih ve kadıları toplayıp çeşitli görevlere tayin etti. Abbâsîler iktidara geçince Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın yeğeni olup onun tarafından Kûfe valiliğine getirilen veliahdı Îsâ b. Mûsâ, Sicistan'dan dönen İbn Şübrüme'yi mezâlim mahkemesi hâkimliğine, İbn Ebû Leylâ'yı kadılığa tayin etti. Yemen'de de görev yapan İbn Şübrüme'nin oradaki görevinin mahiyeti hakkında kaynaklar farklı bilgiler verir. Yahyâ b. Maîn, Ebü'l-Abbas es-Seffâh tarafından Yemen kadılığı ile birlikte diğer bazı görevlere (et-Târîḫ, II, 312), İbn Sa'd Yemen valiliğine getirildiğini (eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 350), Vekî' ise Yemen'e tayin edilen bir âmilin veziri gibi bir konumda gönderildiğini, ikinci bir rivayete göre de kadı olarak görevlendirildiğini kaydeder (Aḫbârü'l-ḳuḍât, III, 109-110). Mansûr döneminde Kûfe civarındaki Sevâd arazisi kapsamına giren haraç bölgesine kadı olarak tayin edilen İbn Şübrüme, ayrıca Kûfe'nin devlet gelirlerinin gerekli yerlere harcanması görevini de yürüttü. Kûfe'nin kasabalarına kadı tayini yetkisine de sahip olan İbn Şübrüme, İbn Hübeyre ve Îsâ b. Mûsâ'nın Kûfe'de şurta görevi teklifini kabul etmemiştir. İbn Abdürabbih'in onun istemeyerek Basra kadılığı yaptığı şeklinde verdiği bilgi (el-ʿİḳdü'l-ferîd, II, 365) diğer kaynaklarca doğrulanmaz.

Çağdaşı birçok fakihin aksine yöneticilerden hediye alan İbn Şübrüme kadılık görevini isteyerek kabul etmiş, bu görevi kabul etmemekte direnen Ebû Hanîfe'yi de eleştirmiştir (Bezzâzî, II, 105). Ancak İbn Şübrüme, kadılık görevini idamı göze almadan kabullenmeye kalkışma-mak gerektiğini söyler (Vekî', I, 24), ada-letten tâviz vermez ve görevini en doğru biçimde yerine getirmeye çalışırdı. Yöneticiler kendisine büyük saygı ve güven duyardı. Kûfe Valisi İbn Hübeyre, Kur'an'ı yanlış yorumlayarak isyan eden ve pek çok cana kıyan Hâricîler hakkında İbn Ebû Leylâ ile İbn Şübrüme'den fetva alarak hareket ettiği (a.g.e., III, 81-82) ve İbn Şübrüme'nin Ebû Müslim-i Horasânî'nin güvendiği kişiler arasında yer aldığı (İbn Hamdûn, II, 476; IX, 262) bilinmektedir.

İbn Şübrüme, Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr ve onun yakın çevresiyle bazı meseleler müzakere edecek kadar yakınlık kurmuşken hayatının sonlarına doğru Irak valisi ve Abbâsî veliahdı olan Îsâ b. Mûsâ'dan dolayı araları açıldı. Ebû Ca'fer el-Mansûr, halifelik iddiasında bulunan amcası Abdullah b. Ali'yi yakalatarak Îsâ'ya gönderdi ve ardından öldürülmesini emreden bir mektup yolladı. Îsâ da bunun kendisine yönelik bir komplo olduğunu söyleyen İbn Şübrüme'nin tavsiyesine uyarak onu hapsetti, halifeye de öldürüldüğünü bildirdi. Daha sonra İbn Şübrüme'nin olaydaki rolünü öğrenen Halife Mansûr kendisini öldürmeye yemin etti. Bunu haber alan İbn Şübrüme

saklandı ve Îsâ tarafından gönderildiği Horasan'da vefat etti. Kaynakların hemen hepsi onun 144'te (761) öldüğünü belirtirken Vekî' ikinci bir rivayet olarak 145 (762) tarihini kaydeder (Aḫbârü'l-ḳuḍât, III, 107, 148). İbn Şübrüme'nin 148 (765) yılında, Musul'da Hassân b. Mücâlid el-Hemdânî ida-resinde ayaklanan Hâricîler hakkında görüşleri alınmak üzere Mansûr'un isteğiyle Ebû Hanîfe ve İbn Ebû Leylâ ile birlikte Kûfe'den Bağdat'a çağrıldığı şeklindeki bilgi (Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, s. 206; İbnü'l-Esîr, V, 585), onun belirtilen tarihte vefat etmiş olması ve Bağdat'ın daha sonra yerleşime açılması gibi sebeplerle doğru değildir. Zâhidâne bir hayat yaşa-yan, gösterişe ve lükse önem vermeyen İbn Şübrüme'nin vefatında sahip olduğu bütün malı 17 dirhem karşılığında satılmıştır (Vekî', III, 112).

İbn Şübrüme fıkıh alanındaki bilgisiyle tanınmış olup ictihad seviyesine ulaşmış bir âlimdi. Hammâd b. Zeyd ondan daha fakih bir Kûfeli görmediğini söylemiş (a.g.e., III, 73; Şîrâzî, s. 84), Süfyân es-Sevrî de, "Fakihlerimiz İbn Şübrüme ile İbn Ebû Leylâ'dır" demiştir (Ahmed b. Hanbel, II, 436; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, V, 117). Câhiz İbn Şübrüme'yi fakih, âlim, kadı, râvi, şair, hatip ve nesep âlimi olarak nitelendirdikten sonra bu özelliklerinden dolayı Şa'bî'ye benzetildiğini kaydeder (el-Beyân ve't-tebyîn, I, 336). Mis'ar b. Kidâm ise onu Kādî Şüreyh'e benzetirdi (Vekî', III, 37).

Çağının iki temel fıkıh ekolünden ehl-i re'ye mensup olan İbn Şübrüme Irak ekolünün temel anlayışlarını savunur ve istidlâllerinde, bu ekolün fıkhî istidlâl geliştirme ve kıyaslama yöntemini ifade eden "eraeyte" ibaresini kullanırdı (a.g.e., III, 71, 83). Bununla birlikte güneşe ve aya ibadet edilmesine kıyasın yol açtığını söylediği şeklindeki rivayet (bk. Hatîb, el-Faḳīh ve'l-mütefaḳḳih, I, 186) onun fıkhî düşünceleri ve uygulamaları dikkate alındığında gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü İbn Şübrüme'nin benzerlerle ve kıyasla hükmedilmesini tavsiye eden bir beyit söylediği diğer kaynaklar yanında aynı kaynakta da yer alır (a.g.e., I, 204; ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, III, 39; Vekî', III, 97). Cessâs da, "Hammâd, Hakem ve onlardan sonra İbn Şübrüme ile İbn Ebû Leylâ'nın olaylar hakkında kıyası câiz gördüklerini nasıl biliyorsak Şa'bî'nin kıyası kabul ettiğini de öyle biliyoruz" diyerek bu konuda bir şüphe bulunmadığını belirtmiştir (el-Fuṣûl, IV, 67).

İbn Şübrüme, fikirlerine ihtilâfü'l-fukahâ türü eserlerde yer verilen sayılı müctehidlerden biri olmakla birlikte görüşleri etrafında bir mezhep teşekkül etmemiştir. Gerek rivayet ettiği hadisler gerekse fıkhî konulara ilişkin görüşlerinin diğer büyük müctehidlerinki kadar fazla olmamasında yürüttüğü resmî görevlerin etkisi bulunmalıdır. Fıkha dair görüşleri daha çok kadılık yaptığı süre içinde ortaya çıkmış, bunların önemli bir kısmını Vekî' Aḫbârü'l-ḳuḍât adlı eserinde kaydetmiştir. Yine bir kısım ictihadları bilhassa Hanefî mezhebi kitaplarında, bazı hilâfiyyât eserlerinde ve diğer fıkıh kitaplarında nakledilmiştir.

Hukuk alanında daha çok uygulamalarıyla dikkati çekmiş olan İbn Şübrüme, kadılık tecrübesiyle adlî bazı tedbirlerin alınmasına öncülük etmiştir. Yalancı bir şahidi mescidde cezalandıracak kadar şahitlik müessesesi üzerinde titizlikle durarak şahitleri gizlice soruşturur, delilleri yazar ve şahitlerin ifadelerini ayrı ayrı alırdı. Hatta alenî soruşturmada ilgililerin baskı altında beyanda bulunabileceği endişesiyle şahitlerin güvenilirliklerini gizlice araştıran soruşturan ilk hâkimin kendisi olduğu kaydedilir. Süyûtî, şahitleri gizlice soruşturan ilk hâkimin Mısır Kadısı Gavs b. Süleyman el-Hadramî (ö. 168/784-85) olduğunu söylerse de (el-Vesâʾil, s. 111) İbn Şübrüme'nin ondan önce kadılık yaptığı bilindiğine göre Süyûtî Mısır kadılarını kastetmiş olmalıdır. Bilirkişilerin vardığı kararın hâkimi bağlayıcı olmadığını savunan İbn Şübrüme mahkemeye celp edilemeyen sanıklar hakkında gıyabî hüküm verirdi.

İctihadlarında sosyal gerçekliğe ayrı bir önem veren İbn Şübrüme'nin, çağdaşı birçok fakihin aksine karısının nafakasını karşılayamayacak kadar fakir olan bir kimsenin evliliğine hâkim kararıyla son verilemeyeceğini, İslâm ülkesine izinle giren bir gayri müslimi öldüren müslümana kısas uygulanacağını (Fesevî, III, 547), er-genlik yaşına girmemiş küçük kız çocuğunu velisinin evlendiremeyeceğini söylemesi (Tahâvî, II, 257), aile vakıflarını meşrû kabul etmesi (İbn Kudâme, VIII, 191) ve alışverişlerde şart ileri sürme serbestliğini tanıması (Vekî', III, 46-47) gibi bazı önemli ictihadları vardır. Son görüşü, sözleşme serbestliğini kabul etmesi ve günün ihtiyaçlarına elverişli olması sebebiyle Mecelle hazırlanırken gündeme gelmiş, ancak Hanefî mezhebinin görüşü tercih edilmiştir. İbn Şübrüme'nin, küçükler üzerindeki velâyetin onların menfaatini koruma amacıyla tesis edildiği, bulûğa ermemiş çocukların evlendirilmesinin böyle bir yarar taşımadığı için câiz olmayacağı şeklindeki görüşü ise 1917 tarihli Hukūk-ı Âile Kararnâmesi'nde esas alınmış (md. 7), günümüz İslâm ülkeleri de genelde bu yönde kanunlaştırmaya gitmiştir. İbn Şübrüme mest üzerine meshetmez ve Hz. Âişe'nin de meshetmeye karşı olduğunu rivayet ederdi (Vekî', III, 49, 89, 127). Namazda tahiyyat okumayan kimsenin Allah'ı zikretmesinin yeterli sayılacağını, âdet haline getirilmedikçe bir ihtiyaçtan dolayı namazların cemedilmesinin câiz olduğunu söylerdi (İbn Kudâme, III, 137).

İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, Ebü'l-Hasan el-İclî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Nesâî gibi hadis otoriteleri İbn Şübrüme'nin sika bir râvi olduğunu kabul etmişlerdir. İbn Hibbân da onu güvenilir saymakla birlikte yanıldığını belirtir. İbn Şübrüme'nin rivayet ettiği hadis sayısı yetmiş civarındadır. Vekî', onun isnadının ve kendisinden önceki nesilden rivayetinin az olduğunu, müsned ve merfû rivayetlerinin ve ona ilişkin haberlerin hemen hepsini bir araya getirmeye çalıştığını belirttikten sonra bu rivayetleri senedleriyle birlikte kaydeder (Aḫbârü'l-ḳuḍât, III, 37-52). Buhârî, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde İbn Şübrüme'nin rivayetiyle istişhâd etmiş ve el-Edebü'l-müfred'de kendisinden rivayette bulunmuş, Tirmizî dışındaki Kütüb-i Sitte imamları da onun rivayetlerine kitaplarında yer vermişlerdir.

İbn Şübrüme'nin, döneminde ortaya çıkan kelâm problemlerine dair görüşleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak Mu'tezile mezhebinin ilk imamlarından Amr b. Ubeyd kendisine cihada ve emir bi'l-ma'rûfa teşvik eden bir mektup yazmış, İbn Şübrüme de konu hakkındaki görüşlerini bir şiirle ifade ederek ona göndermiştir. Bu şiirde belirtildiğine göre İbn Şübrüme, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkeri "nâfile" (bir rivayete göre ise farz) sayar, âciz olduğu için yerine getiremeyenleri mâzur görür ve kınanmalarını tasvip etmez, bunun halka kılıç çekerek yapılamayacağını söyler (Vekî', III, 91-92). Dolayısıyla emir bi'l-ma'rûfu mezheplerinin beş temel esasından biri sayan Mu'tezile'den ve bu yolda kılıç çekmeyi mubah sayan Hâricîler'den farklı düşünmekte ve şiirin bütünlüğü dikkate alındığında onun emir bi'l-ma'rûfun hükmünü "nâfile" saydığı rivayeti daha doğru görünmektedir. Nitekim cihad eden müslümanları Allah yolunun yardımcıları olarak nitelemekle birlikte cihadın vâcip olmadığını savunurdu (Tahâvî, III, 509). Ancak İbn Şübrüme'nin, emir bi'l-ma'rûfu yerine getirebilmek için güçlü olmayı ve bir zarar gelmesi ihtimalinin bulunmamasını şart koştuğu anlaşılmaktadır (Buhârî, "Tefsîr", 8/6; "Fiten", 20). Öte yandan İbn Şübrüme'nin, Hz. Ali'den kendisine sahih yolla gelen bir hadisi diğerlerine tercih ettiğini söylemesi (Vekî', I, 91), Zeyd b. Ali'den rivayette bulunması (a.g.e., III, 75) ve Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin onu Şiî imamlarından Ebû Muhammed Ali b. Hüseyin ve Ca'fer es-Sâdık'ın öğrencileri arasında sayması (Ricâlü'ṭ-Ṭûsî, s. 97, 228), Ehl-i beyt ile ilişkisini ve onlara sevgisini ortaya koysa bile Şiî düşünceyi desteklediğini göstermez. Emevî ve Abbâsîler döneminde resmî görev almış olması, hadisçilerin onun bir fırkaya mensubiyetini belirtmemeleri gibi hususlar esas alındığında İbn Şübrüme'nin itikadî görüşlerinde Selef yolunu benimsediği söylenebilir.

İbn Şübrüme'den günümüze herhangi bir eser intikal etmiş olmamakla birlikte bazı kaynaklarda ona nisbet edilen biri hadis ilmine, diğeri ferâize dair iki yazılı metinden söz edilir. Bir devlet adamının Hz. Peygamber'den rivayet ettiği hadislerin kaynağını sorması üzerine kendisinde bulunan bir kitaptan naklettiğini belirtmiştir (Vekî', III, 117). Kâtib Çelebi ise Ebû Hanîfe zamanında İbn Ebû Leylâ ile İbn Şübrüme'nin ferâize dair eser yazdıklarını kaydeder (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1245). Şairliğinden de söz edilen İbn Şübrüme'nin şiirlerinden bir kısım örnekler çeşitli eserlerde günümüze ulaşmıştır (İbn Sa'd, VI, 351; Câhiz, I, 337; III, 146; İbn Kuteybe, s. 494; Vekî', III, 90-101; İbn Hamdûn, II, 99).

BİBLİYOGRAFYA:Dârimî, "Muḳaddime", 24, 51; Buhârî, "Şehâdât", 20, "Tefsîr", 8/6, "Feżâʾilü'l-Ḳurʾân", 34, "Ṭalâḳ", 4, "Fiten", 20, "Ahḳâm", 31; a.mlf., et-Târîḫu'l-kebîr, V, 117; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 208, 350-351; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 312-313; Halîfe b. Hayyât, et-Târîḫ (Ömerî), s. 361, 421; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Vasiyyullah), I, 252, 376-377, 419, 488; II, 436, 538; III, 39, 205, 478; Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn, I, 98, 336-338; II, 146, 315; III, 146; İclî, eṡ-Ṡiḳāt, s. 259-261; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, I, 128, 703; II, 24, 45, 610-615, 674, 677, 708, 709, 813; III, 102, 171, 547, 549; IV, 217; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 470-471, 494; Vekî', Aḫbârü'l-ḳuḍât, I, 5, 24, 91, 358; III, 26, 36-129, 131, 132, 148, 356; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), VII, 159, 179, 191; Tahâvî, Muḫtaṣaru İḫtilâfi'l-ʿulemâʾ (nşr. Abdullah Nezîr Ahmed), Beyrut 1416/1995,

II, 257; III, 331, 386, 509; ayrıca bk. I-V, tür.yer.; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, V, 82; İbn Abdürabbih, el-ʿİḳdü'l-ferîd, II, 228, 365, 466; III, 150, 176, 183, 204; IV, 45, 124; VI, 335; Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, Târîḫu'l-Mevṣıl (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1387/1967, s. 181, 206-207; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, VIII, 364; Cessâs, el-Fuṣûl fi'l-uṣûl (nşr. Uceyl Câsim en-Neşmî), Küveyt 1994, II, 173; IV, 67; Ebû Ca'fer et-Tûsî, Ricâlü'ṭ-Ṭûsî (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Kum 1961, s. 97, 228; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VII, 255, 258; XIII, 315-316; a.mlf., el-Faḳīh ve'l-mütefaḳḳih (nşr. İsmâil el-Ensârî), Beyrut 1400/1980, I, 186, 204; II, 129, 198; İbn Abdülber, el-İstiẕkâr (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Beyrut 1414/1993, XXX, 74-75; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 84; İbn Hamdûn, et-Teẕkiretü'l-Ḥamdûniyye (nşr. İhsan Abbas - Bekir Abbas), Beyrut 1996, II, 99, 476; VII, 211, 228, 243, 290; VIII, 154, 155, 286; IX, 262, 280; İbn Kudâme, el-Muġnî (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire 1992, III, 137; VIII, 191; XV, 459; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 228, 249, 528, 585; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XV, 76-80; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 232; VI, 347-349; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 141-160, s. 193-195; Bezzâzî, Menâḳıbü Ebî Ḥanîfe, Beyrut 1401/1981, II, 105, 497, 499; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, V, 250-251; Süyûtî, el-Vesâʾil ilâ maʿrifeti'l-evâʾil (nşr. İbrâhim el-Adevî - Ali Muhammed Ömer), Kahire 1980, s. 111; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1245; Osman Öztürk, Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, İstanbul 1973, s. 37-38; J.-C. Vadet, "Ibn Shubruma", EI² (İng.), III, 938; Nâsır Güzeşte, "İbn Şübrüme", DMBİ, IV, 64-65.

Şükrü Özen

ABDÜLMELİK b. EBÛ SÜLEYMAN عبد الملك بن أبي سليمان Ebû Abdillâh Abdülmelik b. Ebî Süleymân el-Kûfî (ö. 145/762-63) Hadis rivayetiyle tanınan âlim.

Ebû Süleyman, Ebû Muhammed künyeleriyle de anılan ve tebeü't-tâbiînden olan Abdülmelik'in hocaları arasında Saîd b. Cübeyr, Atâ b. Ebû Rebâh, Enes b. Sîrîn önde gelirler. Kendisinden rivayette bulunanların başında ise Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek gibi meşhur muhaddisler vardır. Cerh ve ta'dil* imamlarının hemen hepsine göre hadis ilminde büyük bir otorite ve aynı zamanda fakihtir. Talebelerinden Cerîr b. Abdülhamîd'in belirttiğine göre zamanının hadisçileri, hadisle ilgili bir ihtilâf söz konusu olunca, Abdülmelik b. Ebû Süleyman'ın hakemliğine başvururlardı. Ahmed b. Hanbel'e göre ise Abdülmelik sika* olmakla birlikte zaman zaman rivayetlerinde hataya düşmüştür. Buna rağmen Kûfeliler'in en kuvvetli hadis hâfızlarından sayılır. Bu özelliği sebebiyle talebelerinden Süfyân es-Sevrî ve İbnü'l-Mübârek ondan "mîzan" diye söz ederler.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-tadîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53, II/2, s. 366; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931, X, 393; İbnü'l-Cevzî, Sıfatü's-safve (nşr. Mahmûd Fâhûrî-Muhammed Kal'acî), Halep 1969-73 → Beyrut 1399/1979, IV, 5; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI,107-109; a.mlf., Mîzânü'l-itidâl (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1382/1963, II, 656; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâż, Haydarâbâd 1375-77/1955-58, I, 155; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IV, 279.

Mücteba Uğur

HACCÂC b. ERTAT (حجّاج بن أرطاة) Ebû Ertât Haccâc b. Ertât b. Sevr en-Nehaî (ö. 145/762) Basra ve Küfe kadısı, muhaddis.

Enes b. Mâlik gibi bazı sahâbîler hayatta iken doğdu; ancak onlarla görüşemediği için tebeu't-tâbiînden sayıldı. Küçük yaşta fıkıh öğrendiği ve iyi yetiştiği için on altı, bazı rivayetlere göre ise yirmi altı yaşlarında Kûfe'de fetva vermeye başladı. "Büyük fakih", "Irak müftüsü" gibi unvanlarla anıldı. Kabiliyeti ve zekâsı sebebiyle Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr onu yanına aldı. Hendese de bilen Haccâc, Bağdat şehrinin kuruluşu ve ulucaminin inşasında mimar olarak görev aldı. Daha sonra Mansûr kendisini Basra kadılığına getirdi. Abbâsîler döneminin ilk Basra kadısının Haccâc olduğu söylenir. Bazı kaynaklarda Haccâc'ın Kûfe'de de kadılık yaptığı ve orada Ömer b. Abdülazîz'in oğlu Abdullah'ın zabıt kâtipliğini ifa ettiği kaydedilmektedir.

Haccâc önceleri maddî sıkıntı çekmiş, yıllarca câriyesinin dokuduğu şeyleri satıp geçimini sağlamıştır. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kendisine sahip çıkmasından sonra hayatı değişmiş, iddia edildiğine göre Halife Mansûr'un onu oğlu Mehdî ile birlikte gönderdiği Horasan'dan kırk deve yükü eşya ve yetmiş köle ile dönmüştür. Asmaî, Basra kadıları içinde ilk defa onun rüşvet aldığını ileri sürmüştür. Kibar, güzel giyinmeyi seven, tartışma yapılan topluluklardan uzak duran Haccâc b. Ertât aşırı derecede gururluydu. Muhtemelen asil bir aileye mensup olması, genç yaşta fetva vermeye başlaması sebebiyle kendini çok beğenirdi. Bulunduğu meclislerde kendisine saygı gösterilmesini ister, katıldığı toplantıların tabii başkanı olurdu. Bu büyüklük duygusu onu toplumdan, özellikle de camiden ve cemaatten uzaklaştırmıştır. Halkla birlikte bulunmamak için cuma namazına dahi gitmediği, "Cemaatle namaz kılmayı terketmedikçe kişi ahlâkî olgunluğa ulaşamaz" dediği nakledilmiştir. Fakirlere selâm vermeyi bile doğru bulmayan Haccâc'ın sonraları bu davranışlarından dolayı pişmanlık duyduğu belirtilmektedir.

Bu gururuna rağmen Haccâc iyi bir âlim, ilim adamlarının kendisinden övgüyle söz ettiği bir muhaddisti. Atıyye el-Avfî, Atâ b. Ebû Rebâh, Nâfı', Amr b. Dînâr ve Şa'bî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, hocalarından Mansûr b. Mu'temir, akranlarından İbn İshak ve Şu'be b. Haccâc başta olmak üzere Süfyân es-Sevrî, Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, Hammâdeyn (Hammâd b. Zeyd ile Hammâd b. Seleme), Abdullah b. Mübarek ve diğerleri kendisinden rivayette bulunmuşlardır. Şu'be b. Haccâc hadis öğrenmek isteyenlerin ona gitmesini tavsiye etmiş, Süfyân es-Sevrî kafasındaki bilgilere onun kadar sahip olan başka bir âlim görmediğini söylemiş, Hammâd b. Zeyd ise onu hadiste Süfyân es-Sevrî'den daha üstün tutmuştur. Ahmed b. Hanbel, Bezzâr ve Hatîb el-Bağdâdî gibi âlimler Haccâc'ı hadis hâfızı kabul ettikleri gibi İbn Ebû Necîh Kûfe âlimleri içerisinde onun gibisinin bulunmadığını, Atâ b. Ebû Rebâh da onun ilimde Kûfe gençlerinin efendisi olduğunu söylemiştir. Devrinde pek

çok kişi ondan faydalanmak için Kûfe Mescidi'nde ve evinde düzenlediği ilim meclislerine katılmış, talebeleri sorularına cevap alabilmek için kapısının önünde bazan sabahlara kadar beklemişlerdir.

Haccâc'ın hadislerin yazılmasına karşı çıktığı, talebelerine hadis yazanlardan uzak durmalarını öğütlediği, derslerinde hadis yazanları ikaz ettiği, hatta meclisinden çıkardığı söylenmektedir. Ona göre hadis yazarken her an hata yapılması, meselâ Ömer yerine Amr yazılması mümkündür.

Haccâc b. Ertât'ın hadis ilmindeki üstünlüğüne rağmen tedlîs* yaptığı ve meselâ zayıf, hatta metrûk olarak bilinen Muhammed b. Ubeydullah el-Arzemî'den duyduğu hadisleri Amr b. Şuayb'dan naklettiği, Mücâhid ve İbn Şihâb ez-Zührî ile karşılaşmadığı halde onlardan rivayette bulunduğu bilinmektedir. Kendilerinden hiç hadis duymadığı İkrime, Mekhûl, İbrâhim en-Nehaî, Zührî, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Hişâm b. Urve gibi kişilerden hadis nakletmiş, tedlîs yoluyla hadislerini rivayet ettiği muhaddislerin sayısının on yedi olduğunu kendisi söylemiştir. “Sen bana bir kimseden hadis nakletmişsen bu hadisi o kişiden bizzat nakletmekte bir mahzur görmem” dediği nakledilmektedir. Bu sebeple İbnü'l-Mübârek, Yahyâ el-Kattân, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî başta olmak üzere kendisinden övgüyle bahseden âlimler de onu müdellis olarak nitelendirmişler ve hadislerini ihtiyatla karşılamışlardır. Ebû Hâtim er-Râzî ve İbn Huzeyme, Haccâc'ın “haddesenâ” ve “ahberenâ” gibi hadisi bizzat kendisinin duyduğunu gösteren lafızları kullanarak rivayet ettiği hadislere güvenilebileceğini, böyle olmayan rivayetlerinin delil olarak kullanılamayacağını söylemişlerdir. Haccâc'ın rivayetleri konusunda daha ağır ithamlar da yapılmış, onun çok hata yaptığı, lafızları değiştirdiği, hadise aslında bulunmayan sözler ilâve ettiği, hâfızasının zayıf olduğu ileri sürülmüş, Ahmed b. Hanbel'in, onun neredeyse ilâvesiz bir tek hadisi bile bulunmadığını söylediği rivayet edilmiştir. Bu ithamları dikkate alan İbn Sa‘d, İbn Maîn, Nesâî ve Hatîb el-Bağdâdî Haccâc'ı zayıf sayarken Ahmed b. Hanbel, Dârekutnî gibi âlimler de onun rivayetlerinin delil olmayacağını ileri sürmüşlerdir. İbnü'l-Medînî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân Haccâc'dan bir tek hadis bile yazmamış, Zâide b. Kudâme'nin onun hadislerinin terkedilmesi kanaatinde olduğu rivayet edilmiştir. Ancak İbnü'l-Mübârek, İbn Mehdî, İbn Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in de aynı kanaatte olduğuna dair rivayeti Zehebî aşırı bulmuş ve âlimler hakkında daha ölçülü olmak gerektiğini belirtmiştir. İbn Adî de Haccâc'ın müdellis olduğunu, hadiste bazan hata yaptığını, fakat hiçbir zaman yalan rivayette bulunmadığını, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan başka hiç kimsenin onun hadislerini terketmediğini söylemiştir.

600 kadar hadis rivayeti bulunan Haccâc'ın hadislerine Buhârî dışındaki Kütüb-i Sitte müellifleri itimat etmiş, Buhârî ise onu zayıf sayarak kendisinden hadis nakletmemiştir. Ancak İbn Hacer, kendi elinde bulunan Ṣaḥîḥ-i Buḫârî nüshasının “‘ltḳ” bölümünde onun bir hadisinin “muallak” olarak nakledildiğini belirtmiştir.

Müslim ise Haccâc'ın rivayetlerini bazı hadisleri desteklemek üzere "mütâbi'" ve "şâhid" olarak zikretmiştir. Dârimî ile İbn Hibbân da Haccâc'ın hadislerine eserlerinde yer veren müelliflerdendir.

Kaynakların çoğu, Haccâc'ın Mansûr'un halifeliği döneminde 145 (762) yılında Rey'de vefat ettiğini kaydetmektedir. Onun Horasan'da öldüğünü söyleyenler yanında 147 (764), 149 (766) veya 150 (767) yıllarında vefat ettiğini ileri sürenler de olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 359; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 99-100; Halîfe b. Hayyât, et-Târîḫ (Ömerî), s. 369, 414, 421; a.mlf., eeṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), I, 390-391; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 167, 298; II, 222; Buhârî, eḍ-Ḍuʿafâʾ (Zâyed), s. 100-102; a.mlf., et-Târîḫu'l-kebîr, II, 378; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 107-108; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), VII, 618; Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, I, 277-283; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 154-156; İbn Hibbân, Kitâbü'l-Mecrûḥîn, I, 225-228; İbn Adî, el-Kâmil, II, 223-229; İbn Şâhîn, Târîḫu esmâʾi's̱-s̱iḳāt, Beyrut 1986, s. 102; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim, I, 153-154; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, I, 70; VIII, 230-236; İbnü'l-Cevzî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, I, 191-192; Nevevî, Tehẕîb, I, 152-153; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 54-56; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 68-75; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 186-187; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 458-460; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, II, 196-198; a.mlf., Taʿrifü ehli't-taḳdîs bi-merâtibi'l-mevṣûfîne bi't-tedlîs, Beyrut 1987, s. 125; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-huffâẓ (Lecne), s. 87-88; Hazrecî, Ḫulâṣatü Teẕhîb, s. 72; G. H. A. Juynboll, Muslim Tradition, Cambridge 1983, s. 182-184.

Selman Başaran

KELBÎ, Muhammed b. Sâib (محمد بن السائب الكلبي) Ebü'n-Nadr Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (ö. 146/763) Tefsir ve nesep âlimi.

66 (685) yılından önce Kûfe'de doğdu. Babasına nisbetle İbnü's-Sâib diye de anılır. Kudâa kabilesinin Kelb b. Vebere kolundandır. Dedesi Bişr b. Amr, kardeşleri Ubeyd ve Abdurrahman'la birlikte Cemel ve Sıffîn savaşlarında Hz. Ali'nin saflarında yer aldılar. Babası Mus'ab b. Zübeyr'in yanında şehid düştü. Kendisi de İbnü'l-Eş'as'ın taraftarı olarak Deyrülcemâcim savaşına katıldı (82/701). Daha sonra ilme yöneldi; nesep, tarih, dil ve tefsir alanlarında yoğunlaşarak kendini yetiştirdi. Şam'daki kabilesinin nesep ilmiyle ilgisi onun bu alanda ilerlemesini kolaylaştırdı. Önde gelen nesep âlimlerinin ilki olmakla birlikte bu ilmin rivayetiyle yetindi. Onun bu konudaki birikimi oğlu Hişâm'ın sayısı 150'ye yaklaşan eserlerine yansıdı (Şâkir Mustafa, I, 190-191). Kardeşleri Süfyân ve Seleme ile Asbağ b. Nübâte, Ebû Sâlih Bâzân (Bâzâm), Âmir eş-Şa'bî gibi âlimlerden hadis rivayet eden Kelbî şiirle de ilgilendi; Ferezdak'ın Neḳāʾiż'ini bizzat kendisinden okudu (İbn Hallikân, III, 436). Kûfe'de tefsir ve tarih dersleri verdi. Basra Valisi Süleyman b. Ali onu Basra'ya getirip kendi evinde oturmasını sağladı ve tefsir okutmakla görevlendirdi. Süleyman b. Ali bu derslerle yakından ilgilenmiş, Tevbe sûresinin bir âyetinde Kelbî'nin bilinenlere aykırı bir görüş ileri sürmesine karşı çıkan talebelere müdahale ederek onun yazdırdığı şeylerin aynen kaydedilmesini emretmiştir (İbnü'n-Nedîm, s. 433). Kendisinden rivayette bulunanlar arasında oğlu Hişâm, Hammâd b. Seleme, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Mübârek, Ebû Bekir b. Ayyâş gibi âlimler yer alır. İbn Kuteybe'nin, adına Mürcie'ye mensup âlimler arasında yer verdiği Kelbî'nin

Sebeiyye'ye mensup olduğu söylenmiş, hatta bizzat kendisinin bunu beyan ettiği rivayet edilmiştir (İbn Hibbân, II, 253). Kelbî 146'da (763) Kûfe'de vefat etti. İbn Hibbân bu tarihi 140 (757) olarak zikreder.

Hadis otoritelerinin Kelbî hakkındaki değerlendirmeleri genellikle olumsuzdur. Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahman b. Mehdî ondan hadis almamış, Hammâd b. Seleme ve Nesâî sika olmadığını bildirmiş, Nesâî daha da ileri giderek rivayetlerinin yazılamayacağını belirtmiştir (Mizzî, XXV, 251). Leys b. Ebû Sa'd ise Kûfe'de iki yalancının bulunduğunu, bunlardan birinin Kelbî olduğunu söylemiştir. Kelbî'nin rivayetlerinden sakınılması gerektiği uyarısını yapan Süfyân es-Sevrî, kendisinin ondan niçin rivayette bulunduğu sorusuna da, "Ben onun doğrusunu yalanından ayırabiliyorum" cevabını vermiştir. Ancak Süfyân'ın Kelbî'den hadis rivayet ederken tanınmasın diye adı ve nisbesi yerine Ebü'n-Nadr künyesini kullandığı belirtilmiştir (İbn Hibbân, II, 253, 254). Ahmed b. Hanbel aynı yola, ona Ebû Saîd künyesini vererek kendisinden tefsir nakleden Atıyye el-Avfî'nin de başvurduğunu söylemekte (el-ʿİlel, I, 222), İbn Hibbân, Atıyye'nin bununla Ebû Saîd el-Hudrî'nin anlaşılmasını istediğini ileri sürmektedir (el-Mecrûḥîn, II, 253). İbn Ebû Hâtim'e göre de Kelbî'nin hadislerinin terkedilmesi konusunda âlimlerin icmâı vardır (el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 271).

Kelbî'nin tefsiri hakkında yapılan eleştiriler de ağırdır. Ahmed b. Hanbel onun bu eserinin yalanla dolu olduğunu, esere bakmanın dahi câiz görülmediğini söylemiştir. Mervân b. Muhammed de bu tefsirin butlânından söz etmiştir. Genel olarak Kelbî-Ebû Sâlih Bâzân-Abdullah b. Abbas zinciriyle gelen tefsir rivayetlerine karşı uyarılar yapılmış, bunların gerçek dışı şeyler olduğuna dikkat çekilmiştir. Süyûtî, İbn Abbas'tan gelen tefsirle ilgili rivayet tariklerinin en zayıfının bu tarik olduğunu söyler; ayrıca Sa'lebî ve Vâhidî'nin tefsirlerinde bu tariki çokça kullandıklarını belirtir. Ebû Dâvûd et-Teferrüd fi's-sünen adlı eserinde, Tirmizî ve İbn Mâce de es-Sünen'lerinde Kelbî'nin tefsirle ilgili rivayetlerine yer vermişlerdir. İbn Cerîr et-Taberî ise Câmiʿu'l-beyân'da Kelbî'nin nakillerinden sakınmış, ancak Târîḫ'inde az da olsa onun rivayetlerini kaydetmiştir (Yâkūt, XVIII, 64-65). Kelbî hakkında kısmen iyimser bir değerlendirme yapan İbn Adî, onun özellikle Ebû Sâlih - İbn Abbas tarikiyle gelen hadis rivayetleri içinde münker şeylerin bulunduğunu kabul etmekle birlikte sahih hadislerinin de olduğunu, Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. Haccâc'ın az da olsa kendisinden rivayette bulunduğunu, Süfyân b. Uyeyne, Hammâd b. Seleme gibi güvenilir âlimlerin Kelbî'nin râvileri arasında yer alıp tefsir konusunda onu beğendiklerini belirtmiştir (el-Kâmil, VI, 2132).

Kelbî'nin et-Tefsîr'i (Tefsîrü'l-Ḳurʾân) Keşfü'ẓ-ẓunûn'da Tefsîrü'l-Kelbî adıyla kaydedilmekte olup (I, 457) eserin pek çok yazma nüshası günümüze ulaşmıştır (Sezgin, I, 81-82). Onun ayrıca Abdullah b. Abbas'tan yaptığı rivayetlerden meydana gelen Aḥkâmü'l-Ḳurʾân'ı ile en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ adlı bir eserinin bulunduğu kaydedilmektedir (son iki eser için bk. İbn Kuteybe, s. 536; İbnü'n-Nedim, s. 434).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 358-359; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 222, 339; II, 168, 238; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, I, 101; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 535-536, 625; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, VII, 270-271; İbn Hibbân, el-Mecrûḥîn, II, 253-256; İbn Adî, el-Kâmil, VI, 2127-2132; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Şüveymî), s. 432-434; Yâkūt, Muʿcemü’l-üdebâʾ, XVIII, 64-65; İbn Hallikân, Vefeyât (Abdülhamîd), III, 436-438; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XXV, 246-253; Zehebî, Mîzânü’l-iʿtidâl, III, 556-559; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, IX, 178-181; Süyûtî, el-İtḳān (Ebü’l-Fazl), IV, 209; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 457; Brockelmann, GAL Suppl., I, 331-332; Sezgin, GAS (Ar.), I, 80-82; I. Goldziher, Meẕâhibü’t-tefsîri’l-İslâmî (trc. Abdülhalîm en-Neccâr), Kahire 1374/1955, s. 109, 134; Abdülazîz ed-Dûrî, Baḥs̱ fî neşʾeti ʿilmi’t-târîḫ ʿinde’l-ʿArab (Beyrut 1960), Beyrut 1993, s. 40-41; a.mlf., “Kütübü’l-ensâb ve târîḫu’l-Cezîreti’l-ʿArabiyye”, Meṣâdiru târîḫi’l-Cezîreti’l-ʿArabiyye (nşr. Abdurrahman Tayyib el-Ensârî v.dğr.), Riyad 1399/1979, s. 129-130; Remzî Na‘nâa, el-İsrâʾiliyyât ve es̱eruhâ fî kütübi’t-tefsîr, Dımaşk 1390/1970, s. 195-196; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu’l-ʿArabî ve’l-müʾerriḫûn, Beyrut 1983, I, 190-191; W. Atallah, “al-Kalbī”, EI² (İng.), IV, 494-495; “Âyâtü’l-aḥkâm”, DMT, s. 477-478.

İsmail Cerrahoğlu

HİŞÂM b. URVE (هشام بن عروة) Ebü’l-Münzir (Ebû Abdillâh) Hişâm b. Urve b. ez-Zübeyr b. Avvâm el-Kureşî (ö. 146/763) Muhaddis tâbiî.

Muharrem 61’de (Ekim 680) Medine’de doğdu. Esedî ve Zübeyrî nisbeleriyle de anılır. Ashaptan Abdullah b. Ömer, Sehl b. Sa‘d, Câbir b. Abdullah ve Enes b. Mâlik’i gördü. Henüz on yaşlarında iken İbn Ömer’in yanına götürülmüş, o da saçını okşayıp kendisine dua etmiştir. Hişâm babasından, amcası Abdullah b. Zübeyr, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, İbnü’l-Münkedir, Amr b. Şuayb, İbn Şihâb ez-Zührî, Ebü’z-Zinâd ve hanımı Fâtıma bint Münzir gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Kendisinden on üç yaş büyük olan Fâtıma amcasının kızı olup Esmâ bint Ebû Bekir es-Sıddîk, Resûl-i Ekrem’in hanımı Ümmü Seleme ve Amre bint Abdurrahman’dan hadis nakletmiştir. Hişâm b. Urve’den Eyyûb es-Sahtiyânî, Ma‘mer b. Râşid, İbn Cüreyc, Şu‘be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa‘d, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi tanınmış muhaddisler hadis rivayet ettiler. Hişâm, kendisine büyük değer veren Halife Mansûr devrinde (754-775) muhtemelen onunla görüşmek üzere üç defa Kûfe’ye gitti. Bu sebeple Kûfeli hadis talebeleri de ondan hadis öğrenme imkânını buldular. Hişâm’ın bir ziyaretinde 100.000 dirheme ulaşan borçlarını ödeyebilmek için halifeden yardım istediği, onun da kendisi gibi bir âlimin bu kadar büyük borç altına nasıl girdiğini sorduğu, Hişâm’ın Allah’a (bir rivayete göre Allah’a ve emîrü’l-mü’minîne) güvenerek çocuklarını evlendirip onlara birer ev aldığını söylemesi üzerine Mansûr’un borcunu ödedikten başka ayrıca 10.000 dirhem ihsanda bulunduğu kaydedilmektedir.

İbn Sa‘d, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî gibi âlimler Hişâm’ın sika olduğunu söylerken çok hadis rivayet ettiğini de belirtmişlerdir. Ali b. Medînî onun hadislerinin 400’ü bulduğunu, Zehebî ise 1000’den fazla olduğunu söylemiştir. Ya‘kūb b. Şeybe, Hişâm’ın sika bir râvi olup Irak’a gitmeden önce rivayet ettiği hadisleri herkesin kabul ettiğini, ancak Irak’a gittikten sonra rivayet konusunda daha gevşek davrandığını ve babasına ait olmakla beraber ondan bizzat duymadığı hadisleri duymuş gibi

nakletmeye başladığını ileri sürmüştür. Rivayetlerini ihtiva eden kitapları Bağdat'a götürmediği için bu hatalara meydan verdiği anlaşılan Hişâm'ın Medineliler tarafından rivayet edilen hadisleri daha makbul sayılmaktadır (İbn Receb, II, 604-605). İleri yaşlarda Hişâm'ın rivayetleri birbirine karıştırdığı yolundaki bir iddiayı sadece İbnü'l-Kattân el-Mağribî ileri sürmekte, Zehebî ve İbn Hacer el-Askalânî gibi âlimler ise bu iddianın gerçeğe uymadığını, hâfızası biraz zayıflamış olsa bile onun rivayetleri birbirine karıştırmadığını söylemektedirler. Hişâm'ın rivayet ettiği hadisler Kütüb-i Sitte'de yer almakta, âlî rivayetleri el-ʿAvâlî min ḥadîs̱i Hişâm b. ʿUrve adlı eserde bulunmaktadır (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 61).

Hişâm b. Urve 146 (763) yılında Bağdat'a Halife Mansûr'un yanına gitti ve orada vefat etti. Ölüm tarihi 145 ve 147 olarak da kaydedilmektedir. Cenaze namazı Mansûr tarafından kıldırılmış ve Hayzürân Kabristanı'na defnedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 321; a.e.: el-mütemmim, s. 229; Zübeyrî, Nesebü Ḳureyş, s. 248; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VIII, 193-194; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, II, 83; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 37-42; İbn Hallikân, Vefeyât, VI, 80-82; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, III, 381; VI, 34-47; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, I, 144-145; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 141-160, s. 320-323; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 301-302; İbn Receb, Şerḥu ʿİleli't-Tirmiẕî (nşr. Nureddin Itr), [baskı yeri yok], 1398/1978, II, 604-605; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, XI, 48-51; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, I, 218-219.

M. Yaşar Kandemir

MUHAMMED b. ACLÂN (محمّد بن عجلان) Ebû Abdillâh Muhammed b. Aclân el-Kureşî el-Medenî (ö. 148/765) Muhaddis ve fakih tâbiî.

Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfeti yıllarında (685-705) doğduğu belirtilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 317). Kureyş'ten Velîd b. Utbe'nin kızı Fâtıma'nın âzatlısıdır. Medine'de yaşamakla birlikte Mısır'a gidip İskenderiye'de evlendiğine (Mizzî, XXVI, 107), Yahyâ el-Kattân'ın Kûfe'de onu gördüğüne dair bilgilerden (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 321) bazı seyahatler yaptığı anlaşılmaktadır.

en-Nefsüzzekiyye Muhammed b. Abdullah el-Mehdî'nin Medine'de Abbâsîler'e karşı başlattığı harekât içinde yer alan Muhammed b. Aclân, Ca'fer b. Süleyman el-Hâşimî Medine valisi olunca yakalanıp valinin huzuruna getirildi. Ca'fer b. Süleyman onun elinin kesilmesini veya başka bir şekilde cezalandırılmasını emretti, ancak şehrin ileri gelenlerinin arzusu üzerine serbest bırakıldı. Muhammed b. Aclân 148 (765) yılında Medine'de vefat etmiş olup bu tarih 147 ve 149 olarak da kaydedilmiştir.

Muhammed b. Aclân babasından ve Enes b. Mâlik, Ebân b. Sâlih, Âsım b. Ömer b. Katâde, İyâs b. Muâviye, Bükeyr b. Abdullah b. Eşec, Sevr b. Zeyd ed-Dîlî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş; kendisinden oğlu Abdullah, İbrâhim b. Ebû Able el-Makdisî, Esbât b. Muhammed el-Kureşî, Bişr b. Mufaddal, Bişr b. Mansûr, Hayve b. Şüreyh ve diğerleri rivayette bulunmuştur.

Mescid-i Nebevî'de bir ders halkası oluşturan Muhammed b. Aclân çok hadis rivayet etmesi, fıkıh bilgisi ve fetvaları ile dikkati çekmiş, ibadete düşkünlüğü ve güzel ahlâkıyla tanınmıştır. Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebü'l-Hasan el-İclî, Nesâî ve Ya'kūb b. Şeybe gibi âlimler onu sika kabul etmiş, fakat bazı hadisçiler hâfızasının zayıflığından söz etmiştir. Zehebî, hadislerinin sahih niteliğinde değilse de hasen derecesinden daha aşağı olmadığını söylerken (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 322) muhtemelen onun hâfızasıyla ilgili bu durumu dikkate almıştır. Naklettiği hadislerin Ṣaḥîḥayn'da ancak şâhid olarak yer alması da bu yönüyle ilgili olmalıdır. Diğer dört Sünen müellifinin eserlerinde rivayetlerine yer verdiği Muhammed b. Aclân'dan nakledilen bir hadisle ilgili bir soru üzerine İmam Mâlik'in söylediği, "İbn Aclân bu tür şeyleri bilmezdi ve âlim değildi" sözünü de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür (a.g.e., VI, 320; VIII, 104).

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "Daʿavât", 13, "Tevḥîd", 13; a.mlf., et-Târîḫu'l-kebîr, I, 196-197; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt: el-Mütemmim, s. 354-356; Tirmizî, el-ʿİlel (es-Sünen içinde, nşr. İbrâhim Atve İvaz), Kahire 1385/1965, V, 745; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 410; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 595; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), VII, 580, 599, 604-605; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 49-50; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VII, 386-388; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), VIII, 114-115; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 317-322; VIII, 104; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 644-647; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXVI, 101-108; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 341-342.

Zekeriya Güler

ZÜBEYDÎ, Muhammed b. Velîd (محمّد بن الوليد الزبيدي) Ebü'l-Hüzeyl Muhammed b. Velîd . Âmir ez-Zübeydî(ö. 148/765) Humus kadısı ve muhaddis.

Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfeti döneminde (685-705) doğdu. Nâfi', İbn Şihâb ez-Zührî, Mekhûl b. Ebû Müslim, Amr b. Şuayb, Saîd b. Ebû Saîd el-Makbürî, Âmir b. Abdullah b. Zübeyr ve Sa'd b. İbrâhim gibi hocalardan ilim tahsil etti. Kendisinden Evzâî, Şuayb b. Ebû Hamza, Ferec b. Fedâle, Yemân b. Adî, Bakıyye b. Velîd, Muhammed b. Harb, İsmâil b. Ayyâş ve Mesleme b. Ali'nin yanı sıra İbn Hacer el-Askalânî tarafından "mechûlü'l-hâl" diye nitelenen (İbn Hacer, Taḳrîbü't-Tehẕîb, s. 625) kardeşi Ebû Bekir hadis rivayetinde bulundu.

Zübeydî, Hişâm b. Abdülmelik döneminde (724-743) hilâfet merkezi olan Rusâfe'de on yıl boyunca kendisinden ders aldığı Zührî'nin en güvenilir talebelerinden biri olup Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Ubeydullah b. Ömer, Ma'mer b. Râşid, Yûnus b. Yezîd el-Eylî, Ukayl b. Hâlid el-Eylî ve Şuayb b. Ebû Hamza ile birlikte bu ünlü hadis bilgininin birinci tabaka ashabı arasında yer aldı (Hâris Süleyman ed-Dârî, s. 157). Kendisi de kısa bir süre Zührî'ye talebelik eden, ancak onun bazı rivayetlerini Zübeydî vasıtasıyla alan Evzâî'nin Zübeydî'yi Zührî'nin diğer talebelerinden üstün tutması onun anılan isimler içindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Zübeydî,

Zührî'nin derslerine en fazla devam eden dört talebesinden biridir ve hocasından naklettiği rivayetler Yahyâ b. Maîn'e göre Süfyân b. Uyeyne'nin rivayetlerinden daha kıymetlidir. Kendisi bizzat Zührî'nin takdirini kazanmıştır. Zührî ilim tahsil etmek amacıyla kendisine başvuran Muhammed b. Sâlim'e, "Sizin orada Zübeydî gibi biri varken niçin bana geliyorsunuz, o bendeki bütün ilimleri aldı" demiş, bir başka mecliste de kendisinden hadis dinleme imkânı bulamayanlara Zübeydî'ye gitmelerini tavsiye etmiştir. Zübeydî'yi Humus'un en büyük âlimi olarak tanıtan Zührî onu bütün Humuslular'dan üstün tutmuştur (İbn Asâkir, LVI, 194; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 282). Zübeydî'nin vefat tarihi olarak 146 (763), 147 ve 149 yılları zikredilmekle birlikte yaygın kabule göre 148'de (765) vefat etmiştir. Birçok kaynakta yetmiş yaş civarında öldüğü bildirildiğine göre bazı kaynaklarda genç yaşta öldüğüne dair yer alan bilgi (meselâ bk. Bâcî, II, 684) yanlış olmalıdır.

Birçok ricâl âlimi tarafından sika kabul edilen Zübeydî'nin yalnız sika râvilerden hadis aldığı ve rivayetlerinde hata bulunmadığı söylenmiş (İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 503), özellikle Zührî'den yaptığı rivayetlere ayrı bir değer verilmiştir. Humus'ta kadı ve beytülmâl sorumlusu olarak görev yapan, fetva ve hadis bilgisi açısından Şam bölgesinin önde gelen ismi kabul edilen (İbn Sa'd, VII, 465) ve ilmî birikimi yönünden Evzâî'ye denk tutulan Zübeydî'nin ilmî mirasından gerektiği gibi yararlanılamadığı bildirilmektedir. Onun, Zührî'nin birinci tabaka ashabı arasında yer alan Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne gibi meşhur isimlere nisbetle erken vefat ettiği için ilmini yaymaya fırsat bulamadığı belirtilmişse de (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 282) kendisinden yeterince faydalanılabilecek kadar yaşadığı ve yetmiş yaşında öldüğü dikkate alındığında bu durumu henüz anlaşılamayan başka bir gerekçeye dayandırmanın daha uygun olduğu söylenebilir. Zübeydî'nin rivayetleri Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i dışındaki Kütüb-i Sitte'de mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 465; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 111-112; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, VII, 373; Bâcî, et-Taʿdîl ve't-tecrîḥ li-men ḫarrace lehü'l-Buḫârî fi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), Riyad 1406/1986, II, 684, 874; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XXXV, 180, 183; LVI, 191-198; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXVI, 586-591; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 281-284; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 162-163; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cîze 1418/1998, XIII, 447; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 502-503; a.mlf., Taḳrîbü't-Tehẕîb (nşr. Muhammed Avvâme), Halep 1997, s. 625; Hâris Süleyman ed-Dârî, el-İmâmü'z-Zührî ve eṡerühû fi's-sünne, Musul 1985, s. 157-162.

Halit Özkan

AMR b. HÂRİS عمرو بن الحارث Ebû Ümeyye Amr b. el-Hâris b. Ya'kub el-Ensârî (ö. 148/765) Mısır müftüsü diye tanınan hadis hâfızı.

90 (708-709) yılında Medine'de doğması sebebiyle Medenî, meşhur sahâbî Sa'd b. Ubâde'nin oğlu Kays'ın mevlâ*sı olduğu için de Sa'dî nisbeleriyle anılır. Abdullah b. Abbas'ın torunu ve Halife Mansûr'un amcası olan Emîr Sâlih b. Ali, çocuklarına muallimlik etmesi için onu Mısır'a götürdüğü ve orada yerleşip kaldığı için de Mısrî nisbesini almıştır. İlk zamanlar fakir iken bu görevi sebebiyle sonraları servet sahibi olup refaha kavuştu.

İbn Şihâb ez-Zührî, Katâde b. Diâme, Rebîatürre'y, Hişâm b. Urve gibi birçok muhaddisten hadis öğrendi ve çok geçmeden meşhur bir muhaddis oldu. Hocaları Katâde ve Bükeyr b. Abdullah ondan hadis rivayet ettiler. Ayrıca yaşça kendisinden büyük olan Mücâhid b. Cebr ve Sâlih b. Keysân'dan başka Mâlik b. Enes, Leys b. Sa'd'a da hadis rivayet etti. Talebesi meşhur muhaddis Abdullah b. Vehb, 370 hocadan hadis rivayet ettiğini, fakat bunların arasında Amr b. Hâris'ten daha güçlü hâfızaya sahip birini görmediğini söylemekte, hocasının bu emsalsiz hâfızasını her gün üç hadis ezberlemesine bağlamaktadır. Ebû Hâtim er-Râzî de onu devrinin hâfızası en güçlü muhaddisi diye tanıtmaktadır. Mısırlı muhaddisler arasında Leys b. Sa'd'dan sonra geldiği kabul edilen Amr'ın hadisleri hakkında Ahmed b. Hanbel müsbet görüşe sahip değil ise de o umumiyetle sika* bir muhaddis olarak bilinmektedir.

Hadisteki otoritesinin yanı sıra güzel konuşmasıyla da tanınan Amr b. Hâris geniş bir kültüre sahipti. Bir yere giderken saf bağlayıp yolunu bekleyen halk Kur'an, hadis, fıkıh, şiir, Arap dili ve hatta hesaba dair problemlerini ona sorarlardı. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Amr b. Hâris'in fıkıh kültürünün genişliğine işaret eden hocası Rebîatü'r-Re'y, o yaşadıkça Mısır'da fıkhın kaybolmayacağını söylemiştir. Amr b. Hâris Mısır'da vefat etmiştir. Mısır tarihine dair eseri günümüze ulaşmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 320-321; el-Cerh ve't-ta'dîl, VI, 225-226; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 187; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 183-185; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', VI, 349-353; a.mlf., Mîzânü'l-itidâl, III, 252; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VIII, 14-16; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara, I, 300; Sezgin, GAS, I, 343.

M. Yaşar Kandemir

İBN EBÛ LEYLÂ, Muhammed b. Abdurrahman (ابن أبي ليلى، محمد بن عبد الرحمن) Ebû Abdirrahmân Muhammed b. Abdirrahmân b. Ebî Leylâ el-Ensârî el-Kûfî (ö. 148/765) Kûfe kadısı, mutlak müctehid, muhaddis.

---

74 (693) yılında doğdu. Sahâbeden olan dedesi Ebû Leylâ Yesâr (Dâvûd) b. Bilâl'e nisbetle İbn Ebû Leylâ diye tanınmıştır. Tâbiînin büyüklerinden olan babası Abdurrahman'ı küçük yaşta kaybetmesi sebebiyle ondan istifade edemedi. Şa'bî, Atıyye el-Avfî, Atâ b. Ebû Rebâh, Amr b. Mürre, Nâfi', Dâvûd b. Ali, ağabeyi Îsâ ve A'meş gibi ilim adamlarından fıkıh, hadis ve kıraat tahsil etti.

Velîd b. Yezîd'in hilâfeti döneminde Irakeyn ve Horasan bölgeleri valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî tarafından Kûfe kadılığına tayin edildi ve Abbâsîler devrinde de bu görevini sürdürdü. Kaynaklarda, vefat tarihi olan 148 Ramazanına (Kasım 765) kadar otuz üç yıl müddetle kadılık yaptığı belirtilmektedir. Buna göre 115'te (733) başlamış olması gereken bu görevin başlangıç tarihi olarak İbnü'l-Esîr 122 (740) yılını vermektedir (el-Kâmil, V, 249). Öğretimle de meşgul olan İbn Ebû Leylâ aralarında oğlu İmrân, İbn Cüreyc, Şu'be b. Haccâc, Zâide b. Kudâme, Süfyân es-Sevrî, Ebû Yûsuf, İbn Ebû Zâide, Îsâ b. Yûnus es-Sebîî, Ali b. Hamza el-Kisâî, Ali b. Müshir, Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne ve Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn'in de bulunduğu birçok âlime hocalık yapmıştır.

Fıkıh sahasındaki dirayeti başta olmak üzere İbn Ebû Leylâ'nın çeşitli meziyetleri Atâ b. Ebû Rebâh, İbnü'l-Mu'temir, Süfyân es-Sevrî, Ebû Yûsuf ve Zâide b. Kudâme gibi birçok âlim tarafından dile getirilmiştir. İbn Ebû Leylâ davalara Kûfe Mescidi'nde bakar ve hadleri de orada tatbik ettirirdi. Ebû Yûsuf'un ve onun ardından Hanefî kaynaklarının bildirdiğine göre Ebû Hanîfe, İbn Ebû Leylâ'nın Kûfe kadısı olarak verdiği hükümleri öğrencileriyle birlikte ders halkasında tartışır, gerektiğinde tenkit ederdi. Bir defasında Ebû Hanîfe'nin, İbn Ebû Leylâ'nın zina iftirasıyla ilgili bir ceza uygulamasında yedi yanlışını bulduğundan söz edilirse de bu tür ifadeleri müctehid imamlar etrafında oluşan menâkıb kültürüyle veya fakihler arasındaki ictihad farklılığıyla açıklamak daha doğru olur. Ebû Hanîfe'nin bu eleştirilerinden rahatsız olan İbn Ebû Leylâ'nın halifeye şikâyette bulunduğu ve bunun üzerine halifenin Ebû Hanîfe'nin fetva vermesini bir süre yasakladığı rivayet edilir. İbn Ebû Leylâ'nın Ebû Hanîfe ile çeşitli topluluklar önünde münazaraları da olmuştur (Serahsî, XXX, 133). İbn Ebû Leylâ'dan dokuz yıl ders aldıktan sonra onunla sık sık ihtilâfa düştüğü için derslerini terkederek Ebû Hanîfe'nin meclisine katılan Ebû Yûsuf, bu iki hocası arasındaki görüş ayrılıklarına dair İḫtilâfü Ebî Ḥanîfe ve İbn Ebî Leylâ adlı bir eser kaleme almıştır (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî, Kahire 1357).

İbn Ebû Leylâ ile Sevvâr b. Abdullah el-Anberî'nin, bir dava ile ilgili olarak kadıların birbirlerine gönderdikleri mektupların doğruluğu konusunda mühür ve imza ile yetinmeyerek şahit ve belge isteyen ilk kadılar olduğu kaydedilmektedir (Buhârî, "Aḥkâm", 15). İbn Ebû Leylâ yabancılarla ilgili davalarda tercüman kullanmış, şahitlerin tezkiyesi üzerinde özenle durmuş, Râfizîler'in ve kibirlilerin şahitliğini kabul etmemiştir. İctihadlarında edille-i erbaanın yanı sıra ileri dönemde istihsan, istishâb, sahâbe kavli, örf, maslaha gibi terimlerle ifade edilip belli bir içerik kazanacak olan fıkhî istidlâl metot ve delillerine de sıkça başvuran (Serahsî, XXX, 146, 164) İbn Ebû Leylâ, bu özelliğiyle döneminde ehl-i re'yin önde gelen simalarından biri sayılmıştır. Ancak İbn Ebû Leylâ'nın kadılık görevi sebebiyle daha çok dava konusu olmuş günlük olaylarla ilgilenmesi Ebû Hanîfe gibi mevcut ve muhtemel fıkhî problemleri tartışıp bunlar etrafında bir hukuk doktrini oluşturmasına imkân vermemiştir. Bununla birlikte II. (VIII.) yüzyılda belirginleşen ve ileri dönemde Hanefî mezhebinin oluşumuna zemin hazırlayan Irak fıkhı içinde İbn Ebû Leylâ'nın ictihadları da yer alır.

Hukukçu yönünün aksine hadisçiliği genellikle eleştirilen İbn Ebû Leylâ'nın rivayet ettiği hadislere itibar edilip edilmemesi konusunda hadis tenkitçilerinin farklı görüşleri vardır. Ancak cerhe konu olan yönü genellikle adâlet vasfı değil hıfz ve zabtıdır. Yahyâ b. Maîn, Nesâî, İbn Hibbân, Dârekutnî, İbn Cerîr et-Taberî, Ali b. Medînî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Şu'be b. Haccâc, Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî, İbn Huzeyme ve Ali b. Hucr es-Sa'dî gibi hadisçiler onun hıfz yönünden zayıf, Ebü'l-Hasan el-İclî ve İbnü'l-Cezerî gibileri ise sadûk olduğunu söylemişlerdir. Ebû Hâtim de sıdk vasfı taşıdığını, fakat kadılıkla meşguliyeti sebebiyle hıfzının zayıfladığını belirtmektedir. Onun dünyanın en fakihi olduğunu ileri süren Zâide b. Kudâme'nin bile kendisinden hadis rivayetini terkettiği, Ahmed b. Hanbel'in de hıfzının bozuk, hadislerinin muztarib olduğunu söyleyerek hadislerinden çok fıkhî görüşlerine itibar ettiği nakledilmektedir. Bazı Şiî kaynaklarında aleyhine değerlendirmeler bulunmasına rağmen (Hânsârî, VII, 252) bir kısım Şiî âlimleri de onu överek doğru sözlü ve güvenilir olduğunu belirtmişlerdir (Abbas el-Kummî, s. 203; DMBİ, II, 696).

Kaynaklarda İbn Ebû Leylâ'ya el-Ferâʾiż (İbnü'n-Nedîm, s. 285; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1245) ve el-Firdevs (Hânsârî, VII, 253) adlı iki eser nisbet edilmektedir. Abdullah b. Rahîl b. İvaz el-Anzî, Câmiatü İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de İbn Ebû Leylâ'nın fıkhî görüşleri konusunda bir yüksek lisans çalışması yapmıştır (1402/1982).

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "Aḥkâm", 15; a.mlf., et-Târîḫu'l-kebîr, I, 162; Tirmizî, "Ṭıb", 24; Ebû Yûsuf, İḫtilâfü Ebî Ḥanîfe ve İbn Ebî Leylâ (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), Kahire 1357, tür.yer., ayrıca bk. neşredenin girişi; a.mlf., el-Ḫarâc, s. 21-22, 53, 55, 58, 78, 89, 95, 96, 104, 122, 172, 173, 175, 188, 216; Şâfiî, el-Üm, VII, 87-150; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 358; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 160, 161; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 407-409; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 494, 550; Nesâî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, s. 214; Vekî', Aḫbârü'l-ḳuḍât, III, 129-149; Nevbahtî, Fıraḳu'ş-Şîʿa, Necef 1355/1936, s. 7; Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, IV, 98-100; İbn Hibbân, el-Mecrûḥîn, II, 243-246; İbn Adî, el-Kâmil, VI, 2191-2195; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 285-286; Debûsî, Teʾsîsü'n-naẓar (nşr. Mustafa Ahmed el-Kebbânî), Beyrut, ts. (Dâru İbn Zeydûn), s. 103-107; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 84;

Serahsî, el-Mebsûṭ, XXX, 128-167; Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Menâḳıbü Ebî Ḥanîfe, Beyrut 1401/1982, s. 38, 289-290; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 249, 589; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 179-181; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 310-316; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 171; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 613-616; Kerderî, Menâḳıbü Ebî Ḥanîfe, Beyrut 1401/1981, s. 79-80, 183-184; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, II, 165; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 301-303; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1245; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât, VII, 252-256; M. Ebû Zehre, Ebû Ḥanîfe, Kahire 1369/1947, s. 44-45; J. Schacht, The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford 1975, s. 290-294; a.mlf., İslâm Hukukuna Giriş (trc. Mehmet Dağ - Abdülkadir Şener), Ankara 1986, s. 48, 50, 54; a.mlf., "Ibn Abī Laylā", EI² (İng.), III, 687-688; W. Montgomery Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (trc. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 150; Abbas el-Kummî, el-Künâ ve'l-elḳāb, Beyrut 1403/1983, I, 202-204; Ebü'l-Kāsım el-Hûyî, Muʿcemü ricâli'l-ḥadîş, Beyrut 1409/1989, XVI, 215-218; Hasan Yûsufî Eşkûrî, "İbn Ebî Leylâ", DMBİ, II, 696-697.

Saffet Köse

CA'FER es-SÂDIK جعفر الصادق Ebû Abdillâh Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeynil'âbidîn (ö. 148/765) İsnâaşeriyye'nin altıncı, İsmâiliyye'nin beşinci imamı, Ca'ferî fıkhının kurucusu.

---

80 (699) veya 83 (702) yılında Medine'de doğdu. Babası İsnâaşeriyye'nin beşinci imamı Muhammed el-Bâkır, annesi Hz. Ebû Bekir'in torunu olan Kasım b. Muhammed'in kızı Ümmü Ferve'dir. Böylece Ca'fer es-Sâdık'ın soyu baba tarafından Hz. Ali'ye, anne tarafından da Hz. Ebû Bekir'e ulaşmaktadır. Künyesi büyük oğlu İsmâil'e nisbetle Ebû İsmâil ise de onun kendisinden önce vefat etmesi sebebiyle daha çok Ebû Abdullah, bazan da Ebû Mûsâ diye anılmıştır. Lakaplarının en meşhuru Sâdık olup Sâbir, Fâzıl, Tâhir ve Âtır lakaplarıyla da zikredilmiştir.

Dedesi Zeynelâbidîn'in ölümü sırasında on beş yaşında olan Ca'fer es-Sâdık, ilk bilgileri ondan ve babası Muhammed el-Bâkır'dan aldı. Babasının on dokuz yıl süren imâmetinden sonra kendisi de otuz dört yıl aynı vazifeyi devam ettirdi.

Şiî âlimler, Hz. Ali'nin Hasan ve Hüseyin'i kendisinden sonra imam tayin ettiği gibi Muhammed el-Bâkır'ın da oğlu Ca'fer'i imam olarak belirlediği görüşündedirler. Onlara göre Bâkır, "Biz yeryüzünde güçsüz düşürülenlere lutufta bulunmak, onları önderler yapmak, yine onları vârisler yapmak istiyoruz" (el-Kasas 28/5) meâlindeki âyette ifade edilen kimseler arasında Ca'fer es-Sâdık'ın da bulunduğunu belirtmiş, vefatı sırasında ona, mensuplarına karşı iyi davranmasını tavsiye etmiş ve kendisine "kaim"in kim olacağı sorulduğunda eliyle Ca'fer'e dokunarak, "Hz. Peygamber'in âl-i beytinin kaimi budur" diye cevap vermiştir. Onun bu ifadeleri, Ca'fer es-Sâdık'ın imâmeti konusunda mütevâtir deliller olarak kabul edilmiştir (Tabersî, s. 267-268, 273-276; Meclisî, XLVII, 12-15).

Uzun süren imâmet devresinde çeşitli kesimlere mensup geniş İslâm toplumuyla iyi münasebetler kuran Ca'fer es-Sâdık, Sünnî kaynaklarda da daima hürmetle anılan ilmî

bir şahsiyet olarak benimsenmiştir. Emevî ve Abbâsî devirlerini idrak eden ve mensubu olduğu Hâşimîler'in imamı olarak onların durumunu korumaya çalışan Ca'fer, amcası Zeyd b. Ali'nin isyan edip öldürülmesinden sonra (122/740) ağırlaşan şartların tesiriyle siyasetten tamamen uzaklaşmış, Medine'de ilimle meşgul olmuş ve bu şekilde Emevîler'in baskılarından kurtulabilmiştir. Abbâsîler devrinde de siyasî-idarî tutum açısından önemli bir değişikliğin olmadığını görerek kendisini ilme vakfetmiştir. Özellikle amcazadeleri Muhammed en-Nefsüzzekiyye ile İbrâhim b. Abdullah'ın 145 (762) yılındaki isyanlarına muhalefet etmiş, onlara başarılı olamayıp öldürülebileceklerini söylemiştir. Hadiselerin Ca'fer es-Sâdık'ın tahmin ettiği istikamette gelişmesi, daha sonra Şîa tarafından onun geleceği bilmesi şeklinde değerlendirilmiştir.

Ca'fer es-Sâdık Medine'de vefat etti. Şiî rivayetler onun Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından zehirlenerek öldürüldüğü şeklindedir. Cenazesi Cennetü'l-Bakı'da babası Muhammed el-Bâkır ve dedesi Zeynelâbidîn'in kabirlerinin yanına defnedildi. Mezarı Vehhâbîler'in tahribine kadar ziyaret mahalli olarak kalmıştır. Ca'fer es-Sâdık'ın, amcası Hüseyin b. Ali Zeynelâbidîn'in kızı olan ilk hanımı Fâtıma'dan İsmâil, Abdullah, Ümmü Ferve; Hamîde el-Berberiyye adlı ikinci hanımından Mûsâ, İshak, Fâtıma, Muhammed; diğer hanımlarından da Abbas, Ali ve Esmâ olmak üzere on çocuğu olmuştur. Ölümünden sonra Şîa, oğulları İsmâil adına kurulan İsmâiliyye ve Mûsâ el-Kâzım'ı imam tanıyan İsnâaşeriyye olmak üzere iki büyük gruba ayrıldı.

Hadis, tefsir, fıkıh, akaid, cedel, lugat ve tarih gibi alanlarda yoğun bir faaliyetin görüldüğü, değişik fikir ve görüşlerin fırkalaşmayı meydana getirmeye başladığı II. (VIII.) yüzyılda İslâmî konulardaki düşüncelerini daha toplayıcı bir tarzda ortaya koyan Ca'fer es-Sâdık, bununla birlikte sapık fırkalarla mücadele etmekten de geri durmamıştır. Bu sebeple çağdaşlarının takdirini kazanmış, ancak çeşitli zümreler onun farklı meziyetlerini ön plana çıkarmışlardır. İsnâaşeriyye'ye göre o bütün gizli, felsefî, tasavvufî, fıkhî, kimyevî ve tabii ilimlere, ayrıca Zebur, Tevrat, İncil'e ve İbrâhim'in suhufuna, Hz. Fâtıma'nın mushafına, her türlü helâl ve harama, geçmiş ve gelecekteki bilgi ve haberleri ihtiva eden cefr ilmine vâkıftır; ilâhî ilimlerin taşıyıcısı ve Şîa'nın altıncı imamıdır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan Mûsâ ve Hızır kıssasındaki ihtilâfta her ikisinin de haberdar olmadığı hususları bilen, başlangıçtan kıyamete kadar olmuş ve olacak her şeyi Hz. Peygamber'den veraset yoluyla öğrenmiş olan kimsedir (Küleynî, I, 223-227). Hattâbiyye, Bezîgıyye, Umeyriyye, Nâvûsiyye ve Mufaddaliyye gibi müfrit Şiî fırkaları, İsmâiliyye imamları ve dolayısıyla Ca'fer es-Sâdık hakkında bundan daha aşırı fikirler ileri sürerken (Mufaddal b. Ömer el-Cu'fî, tür.yer.) onun Ali'den üstün, mehdî, peygamber ve hatta ilâh olduğunu iddia etmişlerdir (Nevbahtî, s. 37-41; Eş'arî, s. 11-13, 25-28). Buna karşılık Ehl-i sünnet Ca'fer'i hadisle uğraşan, fıkıhta müctehid derecesine ulaşmış, sezgi gücü yüksek, doğru sözlü, nakline ve

görüşlerine güvenilir bir hadis ve fıkıh âlimi olarak değerlendirmektedir (fıkhî görüşleri için bk. CA‘FERİYYE).

Hadis ilminde sika* kabul edilen Ca‘fer es-Sâdık’ın kendilerinden hadis rivayet ettiği kimselerin başında babası ile anne tarafından dedesi olan Kasım b. Muhammed b. Ebû Bekir gelmektedir. Bunlardan başka Ubeydullah b. Ebû Râfi‘, Urve b. Zübeyr, İkrime el-Berberî, Atâ b. Ebû Rebâh, Nâfi‘ ve Zührî’den de rivayette bulunmuştur. Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Ebû Hanîfe, İbn Cüreyc, Ebû Âsım en-Nebîl, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Yahyâ el-Kattân, oğulları İsmâil, Muhammed, Mûsâ el-Kâzım, İshak ve Şîa kaynaklarında sayıları 4000’e ulaştığı belirtilen kimseler kendisinden hadis dinlemiş ve rivayette bulunmuşlardır. Rivayetleri Buhârî’nin el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’i dışında Kütüb-i Sitte’de yer almıştır. Buhârî’nin bu eserinde Ca‘fer’den rivayette bulunmaması, onun hadis konusunda zayıf oluşu yüzünden değil meclisine girip çıkan bazı kimselerin kendisinin söylemediği münker ve mevzû hadisleri ona isnat etmeleri sebebiyledir (Şeybî, I, 194). Nitekim Buhârî el-Edebü’l-müfred’inde ve diğer eserlerinde onun rivayetlerine yer vermiştir. Ca‘fer es-Sâdık’ın Ebû Hanîfe ile Medine ve Irak’ta, Amr b. Ubeyd, Vâsıl b. Atâ ve Hafs b. Sâlim ile de Mekke’de ilmî münakaşalar yaptığı bilinmektedir. Zürâre b. A‘yen ile kardeşleri Bekir ve Hamrân, Cemîl b. Sâlih, Muhammed b. Müslim et-Tâifî, Büreyd b. Muâviye, Hişâm b. Hakem, Hişâm b. Sâlim, Ebû Basîr, Muhammed el-Halebî, Abdullah b. Sinân, Ebü’s-Sabbâh el-Kinânî öğrencilerinden bazılarıdır.

Ca‘fer es-Sâdık tasavvuf tarihinde de önemli bir yere sahiptir. İlk sûfîlerin hayat hikâyelerini anlatan Ebû Nâsır es-Serrâc, Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî gibi mutasavvıf müelliflerin ondan hiç bahsetmemiş veya nâdiren atıfta bulunmuş olmalarına karşılık Ebû Nuaym el-İsfahânî Hilyetü’l-evliyâʾda kendisine geniş yer ayırmıştır (I, 3-20). Attâr ise Tezkiretü’l-evliyâʾ adlı eserine onunla başlar. Bütün sûfîlerin evliyadan saydıkları Ca‘fer es-Sâdık tarikat silsilelerinde de önemli bir yer tutar. Nakşibendiyye ve Bektaşiyye mensupları ona tarikat silsilelerinde yer verir, Bâyezîd-i Bistâmî’yi onun müridi olarak görürler (Abdülmecîd el-Hânî, s. 180-188). Bir tarikat olmaktan çok tasavvufî bir tavrı ifade eden Aşkıyye mensupları silsilelerini Ca‘fer es-Sâdık’la başlatırlar. Ni‘metullahiyye, Nûrbahşiyye ve Zehebiyye gibi Şiî tarikatları da onun tasavvuf bakımından önemini kabul etmişlerdir. Bununla beraber genel olarak Şîa Ca‘fer es-Sâdık’ın tasavvufla hiçbir ilgisinin bulunmadığını, sûfîleri kendisine düşman bildiğini ve onlarla mücadele etmeyi dinî bir görev saydığını ileri sürerler (Ma‘sûm Ali Şah, I, 209; Müderrisî, s. 180-188). Cefr, havas, tılsım gibi birtakım gizli ilimlerin, gaybı ve geleceği bilme ile ilgili bazı olağan üstü yeteneklerin ona nisbet edilmesi (İbn Haldûn, I, 781, 797; Keşfü’z-zunûn, I, 591), daha ziyade son dönem mutasavvıfları için ilgi çekici olmuş, bu ise birçok hurafî inanç ve uygulamaların ortaya çıkmasına yol açmıştır (Şeybî, I, 192-210).

İnsanların din konusunda bilmeleri zaruri olan başlıca hususları, Allah'ı kâinatın yaratıcısı ve yöneticisi olarak tanımak, O'nun nimetlerini ve O'na karşı yapılması gereken vazifeleri bilmek, küfür ve irtidada sebep olacak şeylere vâkıf olmak şeklinde gösteren (Şeyh el-Müfîd, s. 282) Ca'fer es-Sâdık'a göre Allah hiçbir şeye benzemez, hiçbir şey de O'na benzemez. Allah kulların tasavvur ettiği her türlü hayal ve vehmin ötesindedir, gözler O'nu idrak edemez. Ca'fer, Hz. Peygamber'in mi'racda Allah'ı görüp görmediği hususu kendisine sorulduğunda "kalbiyle gördü" şeklinde cevap vermiştir (Ayânü'ş-Şîa, I, 661). İnsanların ihtiyarî fiillerinin kendilerine nisbet edileceğini, fiillerin hayır veya şer olmasından dolayı mükâfat ve ceza göreceklerini belirten Ca'fer es-Sâdık, kıyamet gününde Allah'ın bütün mahlûkatı toplayacağını, onları emirlerini yerine getirmemekten dolayı mesul tutacağını, iradeleri dışında mâruz kaldıkları şeylerden dolayı ise sorumlu tutmayacağını söylemiştir (Şeyh el-Müfîd, s. 282). Büyük günah işleyen kimsenin durumu hakkında ona nisbet edilen görüş, günahkâr müminin günahı miktarınca azap gördükten sonra cehennemden çıkıp cennete gireceği şeklindedir. Ona göre büyük günahlar şirk, Allah'ın rahmetinden ümit kesmek, ebeveyne itaatsizlik, adam öldürmek, namuslu kadınlara zina isnadında bulunmak, yetim malı yemek, savaştan kaçmak, yalan yere yemin etmek, ribâ, zina, hıyanet, zekât vermemek, yalancı şahitlik, içki içmek, namazı terketmek, ahdi bozmak, akrabalık münasebetini kesmek, yalan söylemek, Allah'a karşı nankörlük, ölçü ve tartıda hile yapmak, livâta ve bid'at olmak üzere yirmiyi aşkındır (Meclisî, XLVII, 216-217; Ayânü'ş-Şîa, I, 663).

Kur'ân-ı Kerîm tefsirinin re'ye dayandırılmasını tasvip etmeyen Ca'fer es-Sâdık, böyle bir tefsirde isabet edilse bile sahibinin Allah katında bir ecir elde edemeyeceğini söylemiştir. Re'y ile yapılan tefsiri tamamıyla kabul veya reddetmeyen İmâmiyye ise imamların beyanına aykırı olan açıklamalara karşı çıkmaktadır.

Ca'fer es-Sâdık'tan nakledilen, "Takıyye* benim ve atalarımın dinidir, takıyyeye uymayanın dini yoktur" ve, "Durumumuzu ifşa eden onu inkâr eden gibidir" şeklindeki sözler, başkalarının bilmediği, kendisinin de yayılmasını istemediği ve özellikle devlet yönetimini ilgilendiren bazı düşüncelerinin bulunduğu izlenimini vermektedir. Fakat muhtemel tehlikeleri önlemek amacıyla konulan bu prensip, daha sonraki Şiî fırkalarınca zaman zaman istismar edilmiş, sübjektif sebeplerle inançlarını gizleme, prensiplere aykırı davranma ve taahhütlerini yerine getirmeme gibi uygulamalara yol açmıştır. Bedâ* konusundaki Şiî düşüncesi de oğlu İsmâil'in erken ölümü dolayısıyla ona nisbet edilmiştir (Nevbahtî, s. 55). Gerekli şartlar hazırlanmadan devlet reisine isyan etmenin faydadan çok zarar getireceğini düşünen Ca'fer es-Sâdık, babası Muhammed el-Bâkır ve dedesi Zeynelâbidîn'in yolunu takip ederek fitneden mümkün olduğu kadar uzaklaşmaya gayret göstermiş, Muhammed en-Nefsüzzekiyye ile kardeşi İbrâhim b. Abdullah'ı da bu sebeple isyandan vazgeçirmeye çalışmıştır. Ehl-i sünnet kaynaklarında ise Ca'fer es-Sâdık rec'at, bedâ, tenâsüh,

gaybet, hulûl ve teşbih ile ilgili hususlardan tamamen tenzih edilmiştir (Şehristânî, I, 166).

Şîa'ya göre imamların bilgisi hata ihtimali bulunmayan ledünnî bilgi türünden olduğu için Ca'fer es-Sâdık'ın fıkıhla ilgili görüşleri de delillerinden istinbat edilerek ulaşılmış aklî bilgiler olmayıp Hz. Peygamber'den kendisine intikal eden ilâhî bilginin sonucudur. Bu sebeple o helâl ve haramlarla ilgili gerçekleri bilmek için diğer müctehidler gibi ictihad ederek belli bir hükme ulaşma durumunda değildir. Ehl-i sünnet âlimleri ise Ca'fer es-Sâdık'ı, başta Kitap ve Sünnet olmak üzere dayanacağı kaynakları ve ictihadında uygulayacağı metotları bulunan ve kesinlikle mâsum olmayan bir müctehid olarak kabul etmektedirler.

Şîa grupları Ca'fer es-Sâdık'a pek çok mûcize isnat etmiş, bütün dua ve dileklerinin kabul olunduğunu, dünyadaki bütün lisanları bildiğini iddia ederek (Meclisî, XLVII, 63-161) hemen her konuda söylenmiş hikmetli sözlerinin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu sözlere "nesrü'd-dürer" (saçılmış inciler) denilmektedir.

Ca'fer es-Sâdık'ın tabii ilimler ve özellikle kimya konusunda geniş çalışmaları bulunduğu, nitrik asit ve kezzap ile tuz ruhunun karışımından meydana gelen ve altın eritmeye mahsus bir sıvı olan "aqua regia"yı (el-mâü'l-melikî, kral suyu) keşfettiği ve kimya konusundaki bilgilerini kabiliyetli gördüğü öğrencisi Câbir b. Hayyân'a öğrettiği yaygın rivayetler arasındadır (geniş bilgi için bk. el-Hâşimî, tür.yer.). Ancak bu rivayetlerin doğruluğu çok şüphelidir. J. F. Ruska, P. Kraus gibi bazı şarkiyatçılar kimya, cefr, havas gibi konularda Ca'fer'e isnat edilen rivayetlerin asılsız olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ruska'ya göre o dönemde Medine'de kimya ile ilgilenmeyi mümkün kılacak şartlar mevcut değildi; ayrıca "bu takvâ ehli insanlar"ın teorik veya pratik kimya bilgilerine ulaşmaları imkânsızdı. Ancak bazı araştırmacılar, Ca'fer'in genellikle Medine'de yaşamakla birlikte Irak'a giderek bir süre orada kaldığını (Şehristânî, I, 166) ve kimya, tıp, astronomiye özel merakı olan ve bu alanda birkaç kitabın Arapça'ya çevrilmesini sağlayan Hâlid b. Yezîd'in (Muâviye'nin torunu) halasının oğlu olduğunu dikkate alarak kimya ile ilgilenmiş olabileceğini belirtmişlerdir (Sezgin, IV, 129). Bununla birlikte gerek kimya gerekse cefr, tılsım, havas, hurûf gibi sırrî ilimlerde uzman olduğu, kitaplar yazdığı, öğrenciler yetiştirdiği, keşifler yaptığı yolundaki iddialar tamamen asılsız olmasa bile büyük ölçüde mübalağalıdır. Bu hususta kendisine isnat edilen görüş, bilgi ve eserlerin çoğu, aslında sonraki Şiî-Bâtınî zümrelere ait olup Ca'fer'in bütün müslümanlar nezdinde saygı gören kişiliğini istismar etmek üzere ona izâfe edilmiştir. Nitekim Buhârî'nin, Ca'fer'in yanına girip çıkanların onun ağzından hadis uydurduklarını göz önünde bulundurarak ondan nakledilen hadislere itibar etmemesi de daha hayatta iken çevresinin kendisi hakkında yakıştırmalar yapmaya başladığını göstermektedir.

Eserleri. Ca‘fer es-Sâdık’ın yüzlerce kitap ve risâle yazdığı ileri sürülmektedir. Bunların büyük bir kısmının ona nisbeti şüpheli olup yaşadığı dönem, çevresi, ilmî ve dinî şahsiyeti dikkate alınırsa bilhassa kimya ve cefr gibi konulara dair kitapların onun telifleri olması imkânsız gibidir. Bu konuda hayli müsamahakâr olanlar bile Ca‘fer’in bu alanlarda eser yazıp yazmadığının bilinmediğini söylemektedirler (Sezgin, IV, 129-130). Aslında Ca‘fer’in öğrencisi olduğunu söyleyen ve onu söz konusu ilimlerde otorite kabul eden Câbir b. Hayyân’ın bu ilimlerle ilgili bir tek eserinin bile adını zikretmemesi, bu eserler üzerindeki tereddütleri daha da arttırmıştır.

Ca‘fer es-Sâdık’ın zamanımıza ulaşan eserleri şunlardır: 1. Misbâhu’ş-şerîa ve miftâhu’l-hakıka. Ca‘fer es-Sâdık’ın dinî ve ahlâkî muhtevalı sözlerinin 100 babda ele alındığı bu eserin çeşitli yazma nüshaları British Museum’da, Meşhed ve Haydarâbâd Osmaniye Üniversitesi kütüphanelerinde bulunmaktadır. Kitap Delhi (1856), Tebriz (1278) ve Tahran’da (1314) yayımlanmış, ayrıca Farsça tercüme ve şerhiyle birlikte Hasan el-Mustafavî tarafından neşredilmiştir (Tahran 1363 hş.). 2. Tefsîrü’l-Kurân. En eski nüshası hicrî X. asra ait olan bu eserin Bankipûr, Bohâr ve Aligarh kütüphanelerinde yazmaları mevcuttur. 3. Kitâbü’l-Cefr. el-Hâfiye fi’l-cefr, el-Hâfiye fî ilmi’l-hurûf veya el-Hâfiye adlarıyla da anılan eserin yazma nüshaları British Museum’da, İskenderiye el-Mektebetü’l-belediyye, Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye (Tal‘at), Süleymaniye (Cârullah) ve Köprülü kütüphanelerinde bulunmaktadır. 4. İhtilâcü’l-azâ. İnsan organlarındaki titremeler ve bunların sebep olduğu hastalıklardan bahseden eserin yazma nüshaları Berlin Staatsbibliothek ile Gotha, Topkapı (III. Ahmed) ve Kastamonu kütüphanelerinde mevcuttur. 5. Heyâkilü’n-nûr (es-Seba). Tılsımdan bahseden bu eserin iki nüshası Bibliothèque Nationale ve Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi’ndedir. 6. Esrârü’l-vahy. Hicrî X ve XIII. yüzyılda istinsah edilen iki yazması Süleymaniye Kütüphanesi’nde (Hamidiye ve Hasan Hüsnü Paşa) bulunan küçük bir risâledir. 7. Havâssü’l-Kurâni’l-azîm. Hicrî IV ve XI. yüzyılda istinsah edilmiş nüshalarının bulunduğu bilinen risâlenin bir yazması Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’dedir. 8. Kitâbü’t-Tevhîd ve’l-ihlîlce. Mufaddal b. Ömer’den rivayet edilen bu eser Tevhîdü’l-Mufaddal diye de anılır. Meşhed, Tebriz ve Kâzımiye kütüphanelerinde çeşitli nüshaları bulunan eser, Kitâbü’t-Tevhîd ve’l-edille ve’t-tedbîr adıyla 1329’da İstanbul’da basılmış, Fahreddin et-Türkistânî tarafından 1065’te (1654) Farsça’ya çevrilmiştir. 9. Risâletü’l-vesâyâ ve’l-fusûl. Kimya ile ilgili olup Risâle fî ilmi’s-sınâa ve’l-haceri’l-mükerrem olarak da bilinir. Nuruosmaniye, Râmpûr ve Halep kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan risâle Almanca tercümesiyle birlikte J. Ruska tarafından neşredilmiştir (Heidelberg 1924). 10. Duâü’l-cevşen. Birkaç varak hacmindeki risâlenin hicrî XI. yüzyılda istinsah edilmiş bir nüshası Bibliothèque Nationale’de bulunmaktadır (bu eserler hakkında daha geniş bilgi için bk. Sezgin, I, 529-530).

Bunların dışında Menâʾiu süveri'l-Kurân, Kitâb fî isbâti's-sâni, Esile ani'n-nebî, Münâzaratü's-Sâdık fi't-tafzîl beyne Ebî Bekir ve Alî, el-Ediyetü'l-üsbûiyye, Duâ, Kitâbü's-Sırât, Hırz, el-Hikemü'l-Caferiyye, Risâle fi'l-kimyâ, Tarîfü tedbîri'l-hacer, el-Edille ale'l-halk ve't-tedbîr, Risâle fî fazli'l-Hacer ve Mûsâ, İhtiyârâtü'l-eyyâm ve'ş-şühûr, Mahmûdâtü'l-eyyâm, Cedvel fî mezhebi's-sinîn ve'ş-şühûr ve'l-eyyâm, Melhame, el-Kura, Risâletü'l-fel, Sirâcü'z-zulme ve es-Silkü'n-nâdır gibi eserler Ca'fer es-Sâdık'a nisbet edilmektedir (geniş bilgi için bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 104; Sezgin, I, 528-531; Muhsin el-Emîn, I, 668-669).

Ca'fer es-Sâdık hakkında yazılmış çok sayıda monografiden bazıları şunlardır: Meclisî, Târîhu'l-İmâm Cafer es-Sâdık (Bihârü'l-envâr, Beyrut 1403/1983, XLVII. cilt içinde); Ahbârü'l-İmâm Cafer es-Sâdık maʿa'l-Mansûr (Zâhiriyye Ktp., Mecmua, nr. 98/18); J. F. Ruska, Arabische Alchemisten II (Heidelberg 1924); Muhammed Yahyâ el-Hâşimî, el-İmâmü's-Sâdık mülhimü'l-kimyâ (Halep 1959); Abdülazîz Seyyidülehl, Cafer b. Muhammed (Beyrut 1954); Muhammed Ebû Zehre, el-İmâm es-Sâdık hayâtüh ve arâüh ve fıkhuh (Kahire, ts.); Muhammed el-Halîlî, Tıbbü'l-İmâm es-Sâdık (Necef 1385/1966); Abdülhalîm el-Cündî, el-İmâm Cafer es-Sâdık (Kahire 1986).

BİBLİYOGRAFYA:Mufaddal b. Ömer el-Cu'fî, el-Heftü'ş-şerîf (nşr. M. Galib), Beyrut 1980, tür.yer.; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, II, 198; Ya'kubî, Târîh, II, 381-382; İbn Kuteybe, el-Maârif (Ukkâşe), s. 175, 215; Nevbahtî, Fıraku'ş-Şîa, s. 37-41, 55; Taberî, Delâilü'l-imâme, Beyrut 1988, s. 110-143; Eş'arî, Makalât (Ritter), s. 11-16, 25-28; Küleynî, el-Usûl mine'l-Kâfî, I, 223-227, 472-476; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 113, 223; Şeyh el-Müfîd, el-İrşâd, Beyrut 1979, s. 276-287; Ebû Nuaym, Hilye, I, 3-20; III, 192-206; Tabersî, İlâmü'l-verâ bi-alâmi'l-hüdâ (nşr. A. Ekber el-Gaffârî), Beyrut 1399/1979, s. 266-285; Şehristânî, el-Milel (Kîlânî), I, 165-166; İbn Teymiyye, Minhâcü's-sünne (nşr. M. Reşâd Sâlim), [baskı yeri yok] 1986, IV, 52-55; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 166-167; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâ, VI, 255-270; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 322-328; İbn Haldûn, Mukaddime (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, I, 781, 797; Keşfü'z-zunûn, I, 591; Meclisî, Târîhu'l-İmâm Caferi's-Sâdıḳ (Bihârü'l-envâr içinde), Beyrut 1403/1983, XLVII, 12-15, 63-161, 216-217; Abdülmecîd el-Hânî, el-Hadâiku'l-verdiyye, Kahire 1308, s. 180-188; Ma'sum Ali Şah, Tarâik, I, 209; Brockelmann, GAL Suppl., I, 104; Sezgin, GAS, I, 528-531; IV, 128-131; M. Yahyâ el-Hâşimî, el-İmâmü's-Sâdık mülhimü'l-kimyâ, Haleb 1959; Ali Sâmi en-Neşşâr, Neşetü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm, Kahire 1384/1964, II, 162-168, 171-172; Ahmed Emîn, Zuhrü'l-İslâm, Beyrut 1388/1969, IV, 114-118; Sarton, Introduction, I, 508; A. M. Ali Duhayyil, Eimmetünâ, Beyrut 1402/1982, I, 407-487; Şeybî, es-Sıla, I, 192-210; Ayânü'ş-Şîa, I, 659-677; Ömer Ferrûh, Târîhu'l-fikri'l-Arabî ilâ eyyâm İbn Haldûn, Beyrut 1983, s. 266-269; M. Ebû Zehre, el-İmâm es-Sâdık, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikri'l-Arabî); Âdil el-Edîb, el-Eimmetü'l-İsnâaşer, Beyrut 1405/1985, s. 165-184; Abdülhalîm el-Cündî, el-İmâm Cafer es-Sâdık, Kahire 1986; M. Cevâd el-Mağniyye, eş-Şîa ve't-teşeyyug (eş-Şîa fi'l-Mîzân içinde), Beyrut 1409/1989, s. 232-236; Müderrisî, Mebâni-i İrfân-ı İslâm, Kum 1410, s. 180-188; John B. Taylor, "Jafar al-Sadıq, Spiritual Forebear of the Sufis", IC, sy. 2 (1966), s. 97-101; Celâl Kırca, "Ca'fer es-Sadık ve Ona İzafe Edilen Tefsiri", Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 6, Kayseri 1989, s. 95-112; K. V. Zettersteen, "Ca'fer", İA, III, 7; M. G. S. Hodgson, "Djafar al-Sadık", EI² (İng.), II, 374-375.

Mustafa Öz

AMR b. HÂRİS عمرو بن الحارث Ebû Ümeyye Amr b. el-Hâris b. Ya‘kub el-Ensârî (ö. 148/765) Mısır müftüsü diye tanınan hadis hâfızı.

90 (708-709) yılında Medine'de doğması sebebiyle Medenî, meşhur sahâbî Sa‘d b. Ubâde'nin oğlu Kays'ın mevlâ*sı olduğu için de Sa‘dî nisbeleriyle anılır. Abdullah b. Abbas'ın torunu ve Halife Mansûr'un amcası olan Emîr Sâlih b. Ali, çocuklarına muallimlik etmesi için onu Mısır'a götürdüğü ve orada yerleşip kaldığı için de Mısrî nisbesini almıştır. İlk zamanlar fakir iken bu görevi sebebiyle sonraları servet sahibi olup refaha kavuştu.

İbn Şihâb ez-Zührî, Katâde b. Diâme, Rebîatürre'y, Hişâm b. Urve gibi birçok muhaddisten hadis öğrendi ve çok geçmeden meşhur bir muhaddis oldu. Hocaları Katâde ve Bükeyr b. Abdullah ondan hadis rivayet ettiler. Ayrıca yaşça kendisinden büyük olan Mücâhid b. Cebr ve Sâlih b. Keysân'dan başka Mâlik b. Enes, Leys b. Sa‘d'a da hadis rivayet etti. Talebesi meşhur muhaddis Abdullah b. Vehb, 370 hocadan hadis rivayet ettiğini, fakat bunların arasında Amr b. Hâris'ten daha güçlü hâfızaya sahip birini görmediğini söylemekte, hocasının bu emsalsiz hâfızasını her gün üç hadis ezberlemesine bağlamaktadır. Ebû Hâtim er-Râzî de onu devrinin hâfızası en güçlü muhaddisi diye tanıtmaktadır. Mısırlı muhaddisler arasında Leys b. Sa‘d'dan sonra geldiği kabul edilen Amr'ın hadisleri hakkında Ahmed b. Hanbel müsbet görüşe sahip değil ise de o umumiyetle sika* bir muhaddis olarak bilinmektedir.

Hadisteki otoritesinin yanı sıra güzel konuşmasıyla da tanınan Amr b. Hâris geniş bir kültüre sahipti. Bir yere giderken saf bağlayıp yolunu bekleyen halk Kur'an, hadis, fıkıh, şiir, Arap dili ve hatta hesaba dair problemlerini ona sorarlardı. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Amr b. Hâris'in fıkıh kültürünün genişliğine işaret eden hocası Rebîatü'r-Re'y, o yaşadıkça Mısır'da fıkhın kaybolmayacağını söylemiştir. Amr b. Hâris Mısır'da vefat etmiştir. Mısır tarihine dair eseri günümüze ulaşmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 320-321; el-Cerh ve't-ta‘dîl, VI, 225-226; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 187; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 183-185; a.mlf., A‘lâmü'n-nübelâ', VI, 349-353; a.mlf., Mîzânü'l-itidâl, III, 252; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VIII, 14-16; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara, I, 300; Sezgin, GAS, I, 343. M. Yaşar Kandemir

A‘MEŞ الأعمش Ebû Muhammed Süleymân b. Mihrân el-Kûfî (ö. 148/765) Hadis, kıraat ve ferâiz sahalarındaki bilgisiyle tanınan tâbiîn nesline mensup âlim.

Aslen Taberistanlıdır. Rey yöresinde Dünbâvend'de (Dübâvend) doğdu (61/680-81); Kûfe'de doğduğu da rivayet edilmiştir. Hıfzını tamamladıktan sonra öğrenimine kıraat ilmiyle başladı. Bu ilmi, Irak kıraati temsilcisi sayılan Yahyâ b. Vessâb'dan tahsil etti.

Ayrıca onun zamanında Kûfe'nin en meşhur âlimleri olan Zeyd b. Vehb, İbrâhim en-Nehaî, Mücâhid b. Cebr, Ebü'l-Âliye er-Riyâhî ve Âsım b. Ebü'n-Necûd gibi âlimlerden ders okudu. Bunun yanında hadis ve fıkıh ilimleriyle de meşgul oldu. Bilhassa hadis ilminde şöhreti kısa zamanda her tarafa yayıldı. Rivayette bulunduğu meşhur muhaddisler arasında Saîd b. Cübeyr, Kays b. Ebû Hâzim, Ebû Vâil Şakık b. Seleme ve Şa'bî zikredilebilir. Kendisinden de Ebû Hanîfe, Şu'be, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Mübârek gibi hicrî II. yüzyılın meşhur âlimleri hadis rivayet etmişlerdir.

A'meş kıraat, hadis ve ferâiz ilimlerinde devrinin Kûfe'deki en önemli âlimi kabul edilmiştir. A'meş'in kıraati her ne kadar meşhur yedi veya on kıraat arasında yer almamış ise de on imamın kıraatlerine diğer bazılarını da ekleyerek kaleme alınan eserlerde onun kıraatine, on kıraatten sonra öncelikle yer verilmiştir. Ebû Ali el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî'nin Kitâbü'r-Ravza fi'l-kırâ᾿âti'l-ihdâ ᶜaşere'si (bk. İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, I, 74; Brockelmann, I, 721), Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Hayyât el-Bağdâdî'nin Kitâbü'l-Câmiᶜ fi'l-kırâ᾿âti'l-ᶜaşr ve kırâati'l-Aᶜmeş'i (bk. İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, I, 84) ve on dört imamın kıraatini ihtiva eden Ahmed b. Muhammed el-Bennâ'nın İthâfü fuzalâ᾿i'l-beşer fi'l-kırâ᾿âti'l-erbaᶜati ᶜaşer adlı eseri bu konuda misal olarak zikredilebilir. Bundan da anlaşılacağı üzere A'meş, kıraatiyle ilgili kaideler ve hususiyetler zamanımıza kadar ulaşmış sayılı kurrâ arasında yer almıştır. Hadis ilminde ise hâfız*lık mertebesine yükselmiş, Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Ebû Evfâ'dan mürsel* olarak rivayet ettiği hadislerde tedlîs* yapması dışında umumiyetle sika* sayılmıştır. Zehebî, A'meş'i bazı râvilerin kusurlarını örtbas etmekle, cerh ve ta'dîl* imamlarından Ali b. Medînî de vehim* sahibi olmakla itham ederler. Buna rağmen o, kendi döneminde Kûfe âlimleri arasında Kur'ân-ı Kerîm'i kaidelerine en uygun bir şekilde okuyan, Hz. Peygamber'in hadislerini en iyi bilen ve kendisine yöneltilen sorulara en isabetli cevaplar veren bir kişi olarak ün yapmıştır. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almış, dürüstlüğü ve doğru sözlülüğü sebebiyle "mushaf" diye anılmıştır. Devrinin en büyük münekkidi Yahyâ el-Kattân onun hakkında "allâmetü'l-İslâm" tabirini kullanmıştır. Fakir bir âlim olmasına rağmen son derece kanaatkâr idi. Beytülmâlden aldığı beş dirhem aylıkla geçinir, zenginlere iltifat etmezdi. Nüktedan ve hazırcevap olmasıyla da tanınmıştır. İbn Tolun onun bu yönünü ez-Zehrü'l-enaş fî nevâdiri'l-Ameş adlı eserinde (bk. Hediyyetü'l-ᶜârifîn, II, 241) dile getirmiş, Ahmed Muhammed ed-Dabîb de A'meş'in hayatına dair olan el-Ameşü'z-zarîf (Cidde 1401/1981) adlı kitabında 105 nüktesini yayımlamıştır.

Bazı rivayetlere dayanarak Aᶜmeş'in Zeydiyye veya İmâmiyye kollarından birine mensup bir Şiî olduğunu ileri sürenler olmuştur (bk. EIr., I, 926-927). Söz konusu rivayetlerde, Halife Hişâm b. Abdülmelik'in, A'meş'ten, Hz. Osman'ın meziyetleri ve Hz. Ali'nin kusurları hakkındaki hadisleri toplamasını istediği ve onun bu teklifi reddettiği, Halife Mansûr'a Ali'nin faziletlerine dair on bin hadis bildiğini söylediği,

Ebû Hanîfe'nin kendisinden Ali'nin faziletleri hakkındaki hadisleri rivayet etmekten vazgeçmesini istediği ve onun bu teklifi kabul etmediği, Hz. Hüseyin'in lehinde bazı hadisler rivayet ettiği ve kabrinin ziyaret edilmesi için teşvikte bulunduğu, ayrıca Kur'an'ın bir kısım âyetlerini Şiî anlayışa uygun olarak yorumladığı iddia edilmektedir. Bu iddiaların doğru olduğunu kabul etmek, hem rivayet tekniği açısından hem de ihtiva ettikleri fikirler bakımından mümkün görünmemektedir. Zira bütün Sünnî müslümanların Hulefâ-yi Râşidîn'den kabul ettiği ve büyük bir saygı beslediği Hz. Ali'nin kusurları hakkında hadis toplama işi, hiçbir Ehl-i sünnet âliminin dahi kabul edemeyeceği bir husustur. Resûl-i Ekrem'in amcazadesi ve damadı, ilim ve fazilet kaynağı, kahraman Hz. Ali'ye karşı beslenen bu duyguların Şiîlik'le bir ilgisi yoktur. Hz. Ali'nin, ayrıca diğer birçok sahâbînin faziletlerine dair Şiî-Sünnî birçok hadis ve tabakat kitabında ve benzeri kaynaklarda rivayetler mevcuttur. Ehl-i sünnet âlimleri bunlardan sahih kabul ettiklerini benimsemekte ve eserlerinde nakletmektedirler. Ali'nin faziletleri konusunda on bin hadisin bulunduğunu aşırı Şiîler'in bile iddia etmesi mümkün değildir. Ebû Hanîfe'nin mutedil bir Ehl-i beyt taraftarı olduğu ve bu sebeple devlet ricâli tarafından cezalandırıldığı bilinmektedir. Bundan dolayı onun, ne vicdanî kanaati ne de siyasî görüşü açısından, A'meş'ten Ali'nin faziletleri hakkındaki hadisleri rivayet etmekten vazgeçmesini istemesi mâkul değildir. A'meş'in Hz. Hüseyin'in lehinde bazı hadisler rivayet etmesinin ve Peygamber torununa karşı beslediği saygı duygusuyla kabrinin ziyaret edilmesini istemesinin de Sünnîliğe aykırı bir tarafı yoktur. Bir kısım Kur'an âyetlerini Şiî anlayışla yoruma tâbi tuttuğu iddiasına gelince, bu da diğer iddialar gibi mesnetsiz bir söylentiden ibarettir. Sonuç olarak, devrinin en meşhur âlimlerinden ders görüp rivayette bulunmuş, birçok âlime hocalık yapmış ve özellikle titiz Sünnî hadis tenkitçileri tarafından Şiîlik'le itham edilmemiş olan, hâfızlık mertebesine ulaşmış bir muhaddis hakkındaki bu gibi iddiaların gerçekle bir ilgisi bulunmadığı kesinlikle söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakat, VI, 342-344; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, II, 2; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 489-490; el-Cerh ve't-taʿdîl, II, 1-146; Hatîb, Târîhu Bagdâd, IX, 3-13; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 400-403; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 224; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 226-248; a.mlf., Târîhu'l-İslâm, Kahire 1947, VI, 57; a.mlf., Maʿrifetü'l-kurrâʾ (Beşşâr), I, 9496; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 154; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 315-316; a.mlf., en-Neşr, I, 74, 84; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, s. 155; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâz, s. 67; İbnü'l-İmâd, Şezerât, I, 220-223; Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, İthâfü fuzalâi'l-beşer (nşr. Ali Muhammed ed-Dabbâ'), Kahire 1359, s. 7, 9; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 241; Brockelmann, GAL Suppl., I, 721; Ahmed Muhammed ed-Dabîb, el-Aʿmeşü'z-zarîf, Cidde 1401/1981; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn ve'l-edebü'l-ʿArabî, Tahran 1984, II, 20-25; E. Kohlberg, "Aʿmas", EIr., I, 926-928.

Mücteba Uğur

İBN CÜREYC (ابن جريج) Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Kureşî (ö. 150/767) Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi, tâbiî.

80 (699) yılında doğdu. Rum asıllı olup Ebû Hâlid künyesi ve Rûmî, Mekkî, Ümevî nisbeleriyle de anılmıştır. Ümeyye b. Hâlid'in mevlâsı olduğu söylenir. Dedesi Cüreyc'in de Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd'in hanımı Ümmü Habîb'in kölesi olduğu ileri sürülmüştür. Kendi beyanına göre garip şiirler yazıp nesep konularını araştırmakla meşgul iken Atâ b. Ebû Rebâh'tan faydalanması yolundaki bir tavsiye üzerine bu zatın ders halkasına katıldı, on sekiz-on dokuz yıl süre ile bu hoca-talebe ilişkisi devam etti. Yine kendisinin belirttiği üzere Atâ b. Ebû Rebâh'tan tahsilini tamamladıktan sonra yedi veya dokuz yıl müddetle Amr b. Dînâr'a talebe oldu. Bu arada Tâvûs b. Keysân'dan bir mesele, Mücâhid b. Cebr'den kıraate dair iki vecih öğrendi; ayrıca İbn Ebû Müleyke, Nâfi', Hişâm b. Urve, İbn Muhaysın, Meymûn b. Mihrân'dan hadis dinledi. Hadis hocaları arasında İbn Şihâb ez-Zührî de zikredilmekte (Hatîb, X, 400), ancak kendisi Zührî'den bir şey dinlemediğini, sadece ondan aldığı bir cüzü yazdığını ve bu cüzde olanları rivayet etmek üzere Zührî'nin kendisine icâzet verdiğini belirtmektedir (İbn Ebû Hâtim, V, 357-358). Ebû Ma'bed İbn Kesîr'den de kıraat rivayet etti. Sellâm b. Süleyman, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî ve Süfyân es-Sevrî kendisinden kıraatle ilgili rivayette bulunurken yine Süfyân es-Sevrî ile Süfyân b. Uyeyne, Hasan b. Ziyâd, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vekî' b. Cerrâh, Hammâd b. Seleme gibi âlimler de hadis dinledi. Hazırladığı tefsir, bu eseri yazdırdığı talebelerinden biri olan Haccâc b. Muhammed el-Missîsî tarafından rivayet edilmiştir.

İbn Cüreyc, Mekke dışına seyahatler yapmış olup Bağdat'ta Halife Mansûr'un huzurunda bulunmuş, Abdullah b. Abbas'ın hadislerini bir araya getirip ona sunmuş, ancak karşılığında halifenin kendisine hiçbir şey vermemesinden yakınmıştır (Hatîb, X, 400-401). Mansûr'un valisi Ma'n b. Zâide ile birlikte Yemen'de bulunup ders vermiş, hac mevsimi vesilesiyle de buradan ayrılmıştır. Bir ara Basra'da hadis rivayet etmiş, Kûfe'de tefsirini yazdırmıştır. Hayatının sonuna kadar ilim öğrenmeye ve öğretmeye devam ettiği anlaşılan İbn Cüreyc 1 Zilhicce 150'de (28 Aralık 767) vefat etti. Ölüm tarihi 147 (764), 149, 151 ve 160 (777) olarak da kaydedilmiştir.

Zehebî, İbn Cüreyc için "melikü'l-kurrâ" ifadesini kullanırken (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 171) onun kıraat ilmindeki önemli yerine işaret etmiş, "Mekkeliler'in fakihi" derken de (Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 659) fıkıh ilmindeki saygın kişiliğini belirtmiştir. İbn Hibbân da onu Hicaz bölgesinin fakihlerinden saymıştır. Bir muhaddisin yazılı metnini rivayet ederken bu metni bizzat sahibinden okuyup okumamak arasında fark gözetmeyen İbn Cüreyc için İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, İclî ve Zehebî gibi otoriteler sika tabirini kullanmış; Yahyâ b. Maîn yazılı metinlerden yaptığı rivayetlerinin güvenilir olduğunu

özellikle belirtmiş, İbn Sa‘d ayrıca çok hadis rivayet ettiğine işaret etmiştir. Gerçekten de İbn Cüreyc'in yaklaşık 1000 merfû hadisi bulunduğu, bunun dışında pek çok rivayeti olduğu, rivayetlerinin Kütüb-i Sitte ile Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde ve Taberânî'nin el-Muʿcemü'l-ekber'inde bol miktarda yer aldığı zikredilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 332, 336). Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, İbn Cüreyc'i Nâfi‘den yazılı olarak yaptığı rivayetlerde en sağlam râvi diye nitelendirirken Yahyâ b. Saîd el-Kattân yazılı metin dışında yaptığı rivayetlerin faydasız olduğuna dikkat çekmiş, Ebû Hâtim onun için "sâlihu'l-hadîs" ifadesini kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel de hadis alanında güvenilir kişiliğine işaret etmekle birlikte (İbn Ebû Hâtim, V, 357) "bana söylediğine göre", şeyh adı zikretmeksizin "filân dedi ki", "bana ulaştığına göre" vb. ifadelerle yaptığı rivayetlerin uydurma olduğunu, şeyh adı zikrederek "ahberanî, semi‘tü" gibi ifadelerle yaptığı rivayetlere ise güvenilebileceğini belirtmiştir (Hatîb, X, 404, 405).

İbn Cüreyc'in hadis rivayetinde tedlîs yapması üzerinde durulmuştur. Mâlik b. Enes, hadislerin güvenilirliğine bakmaksızın rivayette bulunduğunu söylerken, Yezîd b. Zürey‘ de "çer çöp sahibi" derken herhalde onun bu yönüne işaret etmişlerdir. İbn Hibbân, bir taraftan Kitâbü'ṡ-Ṡiḳāt'ında İbn Cüreyc'in biyografisine yer verirken diğer taraftan onu sika tedlîsçiler arasında zikretmiş (el-Mecrûḥîn, I, 92), İbn Hacer biyografisini Ṭabaḳātü'l-müdellisîn adlı eserinde ele almıştır. Zehebî ise onun tedlîs yaptığını belirtirken sika kişiliği üzerinde icmâ bulunduğuna özellikle dikkat çekmiştir. İbn Cüreyc'in, tedlîsi uydurma bir metnin illetini gizlemek amacıyla değil onun müdelles bir haber olduğunu ortaya koyan bir siga ile yaptığı ve bunu rivayet ilkelerine aykırı görmediği anlaşılmaktadır. Ancak Dârekutnî onun tedlîsi için en ağır ifadeyi kullanarak, "Tedlîsin en kötüsü İbn Cüreyc'in tedlîsidir" demiştir (İbn Hacer, Ṭabaḳātü'l-müdellisîn, s. 41). İbn Cüreyc'in ilmî kişiliği konusunda önemli sayılması gereken görüş hocası Atâ b. Ebû Rebâh'a ait olup bu zata kendisinden sonra ilim meclisindeki yeri için kimi düşündüğü sorulduğunda İbn Cüreyc'i işaret etmiş (İbn Ebû Hâtim, V, 356) ve onu "Hicaz gençlerinin efendisi" diye nitelendirmiştir (Hatîb, X, 403).

Kaynaklarda İbn Cüreyc'le ilgili olarak üzerinde durulan bir başka husus da onun müt‘a nikâhına cevaz vermesidir. İbn Cüreyc'in bu görüşünü, Câbir b. Abdullah'ın Hz. Peygamber'den rivayet ettiği ileri sürülen bir hadisine dayandırdığı anlaşılmaktadır. Güvenilir hadis kaynaklarında yer almayan bu rivayete göre Resûl-i Ekrem, helâl olan üç birleşmeden söz ederken bunlardan birinin müt‘a nikâhıyla yapılan birleşme olduğunu söylemiştir. Zehebî, İbn Cüreyc'in müt‘a nikâhına ruhsat verildiğine inandığını ve bu ruhsatı kullanarak birçok evlilik yaptığını rivayet eder (Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 659; Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 170-171).

İbn Cüreyc'in İslâm tarihinde kitap yazan ilk müellif olduğu söylenmiştir (İbn Ebû Hâtim, V, 357; İbn Hallikân, II, 338). Çağdaşı bazı müelliflerin çalışmalarından söz edilerek bunun doğru olmadığı ileri sürülmüşse de (Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, s. 41-42; EI² Suppl. [İng.], s. 386) bu çalışmaların birtakım derleme metinler olduğu, telif anlamında ilk çalışmanın ise İbn Cüreyc'e ait bulunduğu kabul edilebilir. Nitekim bizzat kendisinin, "İlmi benim gibi tedvin eden hiç kimse olmadı" (Hatîb, X, 402) şeklindeki beyanından bu sonucun çıkarılması mümkündür. Diğer taraftan hadislerin bablara göre tasnifini yapan ilk âlimlerin Mekke'de İbn Cüreyc, Yemen'de Ma'mer b. Râşid, Kûfe'de Süfyân es-Sevrî, Medine'de Mâlik b. Enes olduğuna dair bilgiler (DİA, XI, 547; XV, 32) dikkate alındığında İbn Cüreyc'in hadis konusunda Mekke'de ilk müellif olduğu düşünülebilir.

Eserleri. 1. Tefsîru İbn Cüreyc. Günümüze ulaşmayan bu eserden daha sonra yazılan tefsir kaynaklarında bolca faydalanılmıştır. İbn Cerîr et-Taberî Câmiʿu'l-beyân'da, Begavî Meʿâlimü't-tenzîl'de, Kurtubî el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân'da, İbn Hayyân el-Baḥrü'l-muḥîṭ'te, İbn Kesîr Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm'de, Süyûtî ed-Dürrü'l-mens̱ûr'da bu eserdeki rivayet ve görüşlerden nakiller yapan müfessirlerden bazılarıdır. Hasan Ali Abdülganî, bunlardan isnadı İbn Cüreyc'de sona eren rivayetleri Kur'an'daki sûre sırasına göre tertip ederek bir araya getirmiş ve Tefsîru İbn Cüreyc adıyla yayımlamıştır (bk. bibl.). 2. Kitâbü's-Sünen. Fıkıh konularına göre düzenlenen eser İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist'inde kaydedilmiştir. 3. Menâsikü'l-ḥac (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1831). 4. Cüzʾü İbn Cüreyc. Abdullah b. İbrâhim er-Reşîd tarafından neşredilmiştir (Riyad 1412, 71 sayfa).

İbn Cüreyc'in bunlardan başka İbn Mahled el-Attâr (ö. 331/943) tarafından düzenlenen Mâ revâhü'l-ekâbir ʿan Mâlik b. Enes ve Yaḥyâ el-Enṣârî ve İbn Cüreyc adlı eser içinde hadisleri bulunmakta olup bu çalışmanın bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 98/17, vr. 202a-209b). Onun hadislerinden bir bölüm, "Ḥadîs̱ü İbn Cüreyc" başlığıyla yine Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de mevcut bir mecmua içinde (nr. 24, vr. 117-135) yer almaktadır (Sezgin, GAS, I, 91; Elbânî, s. 83).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 491-492; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Vasiyyullah), II, 69; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, V, 422-423; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 488-489; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, V, 356-358; İbn Hibbân, el-Mecrûḥîn, I, 92; a.mlf., es̱-S̱iḳāt, VII, 93-94; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Kahire, ts. (Matbaatü'l-İstikāme), s. 330; Ebû Ca'fer et-Tûsî, Tehẕîbü'l-aḥkâm (nşr. Seyyid Hasan el-Mûsevî), Necef 1971, VII, 241; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, X, 400-407; İbnü'l-Cevzî, Ṣıfatü'ṣ-ṣafve (nşr. İbrâhim Ramazan - Saîd el-Lahhâm), Beyrut 1409/1989, II, 145; İbn Hallikân, Vefeyât (Abdülhamîd), II, 338; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XVIII, 338-354; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 325-336; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 659; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 141-160, s. 210-212; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 169-171; Fâsî, el-ʿİḳdü's̱-s̱emîn, V, 508-510; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, I, 469; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VI, 402-406; a.mlf., Ṭabaḳātü'l-müdellisîn (nşr. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî), Amman 1983, s. 41; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, I, 352-353; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 437; II, 1008, 1831; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 623; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 9, 34; Brockelmann, GAL Suppl., I, 255; Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 41-42; a.mlf., GAS, I, 91; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 183; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 83; Ali Hasan Abdülganî, Tefsîru İbn Cüreyc,

Kahire 1413/1992, s. 6-26; Ch. Pellat, “Ibn Djuraydj”, EI² Suppl. (İng.), s. 386; Ali Refîî, “İbn Cüreyc”, DMBİ, III, 226-227.

İsmail Cerrahoğlu

EBÛ HANÎFE أبو حنيفة Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767) Hanefî mezhebinin imamı, büyük müctehid.

İslâm’da hukukî düşüncenin ve ictihad anlayışının gelişmesinde önemli payı olup daha çok Ebû Hanîfe veya İmâm-ı Âzam diye şöhret bulmuştur. Ebû Hanîfe onun künyesi olarak zikrediliyorsa da Hanîfe adında bir kızının, hatta oğlu Hammâd’dan başka çocuğunun bulunmadığı bilinmektedir. Bu şekilde anılması, Iraklılar arasında hanîfe denilen bir tür divit veya yazı hokkasını devamlı yanında taşıması veya hanîf kelimesinin sözlük anlamından hareketle haktan ve istikametten ayrılmayan bir kimse olmasıyla izah edilmiştir (İbn Hacer el-Heytemî, s. 32). Buna göre “Ebû Hanîfe”yi gerçek anlamda künye değil bir lakap ve sıfat olarak kabul etmek gerekir. Onun öncülüğünde başlayan ve talebelerinin gayretiyle gelişip yaygınlaşan Irak fıkıh ekolü de imamın bu künyesine nisbetle “Hanefî mezhebi” adını almıştır. “Büyük imam” anlamına gelen İmâm-ı Âzam sıfatının verilmesi de çağdaşları arasında seçkin bir yere sahip bulunması, hukukî düşünce ve ictihad metodunda belli bir çığır açması, döneminden itibaren birçok fakihin onun görüşleri ve metodu etrafında kümelenmiş olması gibi sebeplerle açıklanabilir.

Hayatı ve Şahsiyeti. 80 (699) yılında Kûfe’de doğdu. Daha önce doğduğu yönündeki bazı iddialar hariç tutulursa (M. Zâhid Kevserî, Teʾnîbü’l-Hatîb, s. 20, 21) Ebû Hanîfe’nin doğum tarihinde hemen hemen görüş birliği vardır (İbn Abdülber, s. 123). Torunları Ömer ve İsmâil’in belirttiklerine göre nesebi Nu‘mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh’tır. Aslen Arap olmayan Ebû Hanîfe’nin dedelerinin Fars menşeli olduğu rivayet edilir. Memleketleri fethedildiği zaman kabilelerinin ileri gelenleri arasında kendilerine de eman verilmiş, onlara esir muamelesi yapılmamış ve Arap olmadıkları için, Bekir b. Vâil oğulları kabilesinin aşireti olan Teymullah b. Sa‘lebe oğullarının himayesine verilmişlerdir. Diğer bir rivayete göre ise dedesi Zûtâ köle olarak İran’dan getirilmiş, sonra da efendisi tarafından âzat edilmiştir. Bundan dolayı Ebû Hanîfe, Bekir b. Vâil oğulları veya Teymullah b. Sa‘lebe oğullarının mevlâsı (âzatlısı) diye bilinmiş ve zaman zaman Teymî nisbesiyle de anılmıştır. Ebû Hanîfe’nin aslının Nesâ’dan, Enbâr’dan, Tirmiz’den geldiği veya babasının Fars, annesinin Hint menşeli olduğu (Muhammed Hamîdullah, s. 31) yahut Türk asıllı kabul edildiği rivayetleri de bulunmakla birlikte dedesi Zûtâ’nın, aslen Kâbil bölgesinde yaşayan Fârisoğulları’na mensup “merzübân” denilen bir uçbeyi olduğu rivayeti daha kuvvetli görünmektedir. Dedeleri Sâsânî Devleti’nde görev almış, valilik yapmış kimselerdir. Hatta Sâsânî Meliki Hürmüz’ün Ebû Hanîfe’nin dedesi olduğu da nakledilmiştir (İbn Hacer el-Heytemî, s. 21). Birçok farklı bölge ve ırklara mensubiyetinin rivayet edilmesi, babası

Sâbit'in bütün bu anılan yerlerde bir müddet oturduktan sonra Kûfe'ye gelip yerleşmiş olmasıyla izah edilebileceği gibi, diğer büyük ve önemli şahsiyetlerde görüldüğü üzere, farklı ırk ve bölge mensuplarının Ebû Hanîfe'ye ayrı ayrı sahip çıkmasıyla da açıklanabilir. Ebû Hanîfe'nin dedelerinin ana yurdu olan bölgede Türkler de dahil birçok müslüman kavmin yaşamakta oluşu, onun aslen Türk olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Torunu İsmâil'in bildirdiğine göre babası Sâbit Hz. Ali'yi ziyaret etmiş, o da kendisine ve zürriyetine duada bulunmuştur. Ebû Hanîfe'nin doğduğunda babasının hıristiyan olduğu, babasının hatta Ebû Hanîfe'nin sonradan müslüman ismi aldığı gibi bazı rivayetler (Hatîb, XIII, 324-325) hariç tutulursa kaynaklar, babası Sâbit'in hür ve müslüman olarak doğup büyüdüğü hususunda görüş birliği içindedir.

Ebû Hanîfe hakkında döneminden itibaren, değişik görüşteki birçok âlim ve müellif tarafından lehte ve aleyhte çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Hayatı ve görüşleriyle ilgili olarak teşekkül eden bu zengin menkıbe ve rivayet birikimi içerisinde mezhep taassubunun ve diğer birçok âmilin yol açtığı birtakım aşırılıkların bulunması tabiidir. Nitekim özellikle menâkıb kitaplarında Ebû Hanîfe veya Nu'mân adında bir şahsın geleceği, ümmetin ışığı olacağı, dini ve sünneti ihya edeceği meâlinde bazı hadislere sened ve metinleriyle birlikte yer verilir. Ancak diğer mezhep imamları ve büyük âlimler hakkında rivayet edilen benzeri hadisler gibi bu tür haberlerin de uydurma olduğu açıktır.

Ebû Hanîfe ticaretle uğraşan varlıklı bir ailenin çocuğudur. Kendisi de ilim öğrenmeye başlamadan önce kumaş tüccarlığı yapmıştır. Kûfe'de Amr b. Hureys bölgesinde bir dükkânının bulunduğundan söz edilir (Hatîb, XIII, 325). İlim hayatına atılınca ticaret işini ortakları aracılığıyla sürdürdüğü, onun bu sıralarda öğrencilerine ve başkalarına yaptığı maddî yardımlardan anlaşılmaktadır. Hayatı maddî sıkıntıdan uzak olarak geçmiştir. Küçük yaşlarda Kur'an'ı ezberlediği sanılan Ebû Hanîfe, kıraat ilmini kırâat-ı seb'a âlimlerinden olan Âsım b. Behdele'den öğrenmiştir. Aslında Ebû Hanîfe'nin doğup büyüdüğü Kûfe ile bölgenin ikinci büyük şehri olan Basra, diğer milletler ve eski medeniyetlerle irtibatı bulunan, yeni müslüman olanlara İslâm'ın ve Arapça'nın öğretildiği, siyasî faaliyetlerin yoğun olduğu önemli yerleşim birimleriydi. Aynı zamanda buralar birçok fakih, dilci, edip, şair ve filozofun da bulunduğu birer ilim merkeziydi. Böyle bir ortamda ticaretle uğraşan, parlak bir zekâya sahip Ebû Hanîfe'ye çevresindeki âlimler yakın ilgi gösterdiler ve onu ilme yönelttiler. Ebû Hanîfe de bu konuyla ilgili olarak Ebû Amr eş-Şa'bî'nin kendisini çağırıp, "Seni zeki, kabiliyetli ve hareketli bir genç olarak görüyorum. İlme ve âlimlerin meclislerine devam etmeyi ihmal etme" dediğini, bu konuşmanın kendisine tesir ettiğini, böylece ilim tahsiline yöneldiğini anlatır. Önce akaid ve cedel ilmini öğrenmeye başlayan, giderek bu ilimde belli bir mesafe alan Ebû Hanîfe, dönemindeki inkârcı ve bid'atçılarla münakaşa etmiş, farklı itikadî düşünceye sahip kimselerin ve mezheplerin bulunduğu Basra'ya zaman zaman yaptığı seyahatlerinde de bu tavrını sürdürmüştür.

Ebû Hanîfe bu tür münakaşa ve münazaralarıyla, Hz. Peygamber'den sahâbeye ve sonraki nesillere intikal eden ve o dönem müslümanlarının çoğunluğunca da benimsenen itikadî esasları savunmayı gaye edinmiştir. Onun bu alandaki görüşleri, zamanla daha belirgin hale gelecek olan Ehl-i sünnet anlayışının şekillenmesine önemli ölçüde yardımcı olmuştur (aş. bk.). Ebû Hanîfe'yi akaid ve cedelden fıkıh sahasına yönelmeye sevkeden âmiller hakkında farklı rivayetler vardır (bk. M. Ebû Zehre, Ebû Hanîfe, s. 22-24). Bu rivayetlerden birine göre, Ebû Hanîfe bir kadının boşanma ile ilgili olarak kendisine sorduğu bir soruya cevap verememiş, kadını fıkıh okutan Hammâd b. Ebû Süleyman'a göndermiş ve ondan alacağı cevabı kendisine bildirmesini rica etmiştir. Kadın Hammâd'dan aldığı cevabı nakledince de fıkıh konusunda yetişmesi gerektiğini düşünerek yirmi iki yaşlarında Hammâd b. Ebû Süleyman'ın derslerine devam etmeye başlamıştır. Ancak gerek bu rivayetin, gerekse Ebû Hanîfe'nin Kur'an, hadis, kelâm, nahiv gibi ilim dallarından ayrılıp fıkıh ilmine yönelişini konu edinen diğer nakillerin, Zehebî'nin de belirttiği gibi (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 396-398) ihtiyatla karşılanması gerekir. Çünkü o dönemde dinî ilimler ayrı disiplinler halinde ve belli başlıklar altında henüz yeterince teşekkül etmemiş olduğu gibi bu tür rivayetler, sonraki devirlerde iyice yaygınlaşan dinî ilimler arası üstünlük tartışmalarında fıkıh ilminin üstünlüğü iddiaları için de uygun bir zemin teşkil etmiş olabilir. Bu sebeple Ebû Hanîfe'nin dinî ilimleri bir bütün olarak düşündüğü ve dindeki fıkhı (usûlü'd-dîn) ahkâmdaki fıkıhtan daha faziletli gördüğü (el-Fıkhü'l-ebsat, s. 36) göz önünde bulundurulunca, hayatının belli devrelerinde belli ilim dallarıyla uğraştığını ileri sürmek pek isabetli görünmemektedir. Ancak Ebû Hanîfe'nin Hammâd'ın öğrencisi olduktan sonra amelî fıkıh alanında iyice derinleştiği ve ağırlıklı olarak bu alanda otorite olduğu söylenebilir.

Devrinin seçkin âlimlerinin pek çoğu ile görüşme ve onlardan ilmî yönden faydalanma imkânı bulan Ebû Hanîfe'nin asıl hocası, döneminde Kûfe re'y ekolünün üstadı kabul edilen Hammâd b. Ebû Süleyman'dır. Ebû Hanîfe, 102 (720) yılından itibaren hocasının vefatına kadar on sekiz yıl süreyle onun ders halkasına devam etmiş, en seçkin öğrencileri arasında yer almış, hocasının bulunmadığı zamanlarda ona vekâleten ders verecek seviyeye yükselmiştir. Hammâd'ın 120 (738) yılında ölümü üzerine, kırk yaşlarında iken arkadaşları ve öğrencilerin ısrarları üzerine hocasının yerine geçerek ders okutmaya başlamış, bu hocalığı bazı aralıklarla ölümüne kadar sürmüştür. Son derece vakarlı, mütevazi ve üstün anlayış sahibi olan Ebû Hanîfe'nin derslerine o günkü İslâm ülkesinin her tarafından öğrenciler katılmış ve etrafında geniş bir ders halkası oluşmuştur. Yetiştirdiği öğrencilerin sayısının birkaç bini bulduğu, bunlardan kırkının ictihad edecek dereceye ulaştığı belirtilir (Bezzâzî, s. 218-246). Ebû Hanîfe'nin ilmi, hocası Hammâd'ın aracılığıyla İbrâhim en-Nehaî ve Ebû Amr eş-Şa'bî'den, dolayısıyla Mesrûk b. Ecda', Kādî Şüreyh, Esved b. Yezîd ve Alkame b. Kays'tan, bunların ilimleri de sahâbenin en âlimlerinden olan Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas'tan gelmektedir. Esasen Ebû Hanîfe'nin

ictihadlarında bu silsilenin büyük tesiri görülür. Onun Basra, Kûfe ve Irak bölgesinin ileri gelen üstatlarının hadis ve fıkıh meclislerine zaman zaman iştirak ettiği, 100'e yakın tâbiîn âlimiyle görüştüğü ve birçok kimseden hadis dinlediği rivayet edilir. Seyahatleri sırasında bizzat Atâ b. Ebû Rebâh, İkrime ve Nâfi'den hadis dinlemiş, onlar vasıtasıyla Mekke ve Medine ilmini, özellikle Hz. Ömer, Abdullah b. Abbas gibi fakih sahâbîlerin görüş ve fetvalarını öğrenme imkânı bulmuştur. Çeşitli vesilelerle Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, İmam Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Abdullah b. Hasan b. Hasan, Ca'fer es-Sâdık da dahil birçok âlimle görüşerek onlarla bilgi ve fikir alışverişinde bulunmuştur. Hatta Ebû Hanîfe, devrinin sapık fırka mensuplarının Câbir b. Yezîd el-Cu'fî gibi sahasında yetişkin olanlarıyla ve fikrî önderleriyle de görüşüp münazara etmiştir. Hac münasebetiyle gittiği Mekke'de döneminin seçkin ilim adamlarıyla karşılaşarak görüş ve fetvalarını onlarla tartışma imkânı bulmuştur. Bütün bu temasların, Ebû Hanîfe'nin bilgi birikimine ve fıkhî meselelere bakış açısına önemli ölçüde katkısının bulunduğu açıktır.Tabakat ve menâkıb müelliflerinin büyük çoğunluğu Ebû Hanîfe'yi tebeu't-tâbiînden sayar. Fakat onun bazı sahâbîlerle görüştüğünü ve onlardan hadis rivayet ettiğini, dolayısıyla tâbiînden olması gerektiğini ileri sürenler de vardır. Bu iddia sahipleri Ebû Hanîfe'nin görüştüğü on beş kadar sahâbînin adını vermekte ve bunların çoğundan nakilde bulunduğunu söylemektedirler. Onun zamanında sahâbîlerden Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ebû Evfâ, Sehl b. Sa'd ve Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'nin hayatta olduğunda görüş birliği vardır (Taşköprizâde, I, 645). Ancak Ebû Hanîfe'nin, farklı şehirlerde bulunan bu dört sahâbîden sadece Enes b. Mâlik'i Kûfe'ye geldiğinde küçük yaşta görmüş olabileceğini kabul etmek daha isabetli görünmektedir. Ebû Hanîfe'nin ilim tahsiline geç başlaması, bir hadisi ayrı ayrı sahâbîlerden dinlediğinin nakledilmesi, görüştüğü ileri sürülen sahâbîlerden pek çoğunun onun doğumundan önce vefat etmiş olması veya bulundukları beldeler açısından görüşmelerinin mümkün görülmemesi, talebelerinden Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan, Züfer b. Hüzeyl ve Abdullah b. Mübârek'in hocalarından bu yolda bir nakilde bulunmaması, onun tâbiînden olduğu şeklindeki iddiayı ciddi ölçüde zayıflatmaktadır. Ancak bazı âlimler, tâbiînden olmak için ashaptan birini sadece görmeyi yeterli sayarlar. Bu görüş ölçü alındığında Ebû Hanîfe'nin Enes b. Mâlik'i gördüğü kabul edilerek tâbiîndan sayılması mümkündür. Onun tâbiînin küçüklerinden, tebeu't-tâbiînin büyüklerinden olduğunu söyleyenler de her halde bu noktadan hareket etmektedirler.Ömrünün elli iki yılı Emevîler, on sekiz yılı Abbâsîler döneminde geçen Ebû Hanîfe, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'dan (685-705) başlayarak son halife II. Mervân zamanına (744-750) kadar geçen bütün olaylara, hilâfetin Emevîler'den Abbâsîler'e geçişine ve Abbâsî halifelerinden Ebü'l-Abbas es-Seffâh (750-754) ile Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) zamanında gelişen olaylara şahit oldu. Ebû Hanîfe'nin Ehl-i beyt'e karşı kalbî yakınlık ve bağlılık duyduğu ve Hz. Ali evlâdını sevdiği kesindir. Bu sebeple Emevîler'in Ehl-i beyt'e karşı tutumu sertleşince Ebû Hanîfe onları açıkça tenkit etmekten

çekinmemiştir. Hatta onun, Zeyd b. Ali'nin 121 (739) yılında Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'e karşı başlattığı ayaklanmayı hem maddî olarak hem de fetvalarıyla mânen desteklediği nakledilmektedir. Bu ayaklanma 122'de (740) Zeyd'in öldürülmesiyle sona ermiş, daha sonra oğlu Yahyâ 125'te (743) Horasan'da ayaklanmış ve o da öldürülmüştür. Üst üste gelen bu olaylar âlimlerin Emevî hilâfetini açıktan tenkit etmelerine, dolayısıyla hilâfetin sarsılmasına sebep olmuştur. Son halife II. Mervân, gönüllerini almak ve yönetime karşı muhalefetlerini yumuşatmak için Irak Valisi İbn Hübeyre aracılığıyla birçok âlime memuriyetler teklif etmiştir. Bu arada Ebû Hanîfe'ye de Kûfe kadılığı veya beytülmâl eminliği teklif edilmiş, her türlü baskıya rağmen kabul etmeyince de hapsedilmiş ve dövülmüştür. 130 (747-48) yılında cereyan eden bu olayda Ebû Hanîfe'nin durumunun ağırlaştığı, sağlığının kötüye gittiği görülünce valiye haber verilmiş, vali de arkadaşlarıyla istişare etmesi için Ebû Hanîfe'ye zaman tanıyarak onu hapisten çıkarmıştır. Bunun üzerine Ebû Hanîfe Mekke'ye gitmiş ve hilâfet Abbâsîler'e intikal edinceye kadar orada kalmıştır. Bu arada Zeyd b. Ali'nin Tâlibü'l-Hak diye tanınan torunu Abdullah b. Yahyâ, atalarının hakkını aramak amacıyla Yemen'de ayaklanmış ve II. Mervân'ın buraya gönderdiği ordu tarafından şehid edilmiştir (130/748). Bütün bunlardan sonra Ebû Hanîfe, Hz. Ali evlâdının haklarını koruyacağını söyleyen Abbâsîler'in kuruluşundan memnun ve bu hânedandan ümitvar olduğu için Kûfe'ye dönerek arkadaşlarıyla birlikte Ebü'l-Abbas es-Seffâh'a biat etmiş, fakat Irak'taki karışıklığın sürdüğünü görünce tekrar Mekke'ye gitmiştir. Halife Mansûr zamanında ortalık yatışınca Kûfe'ye gelmiş ve eskisi gibi ders vermeye devam etmiştir. Ebû Hanîfe'nin Abbâsîler'e karşı nisbeten mutedil tutumu, Abdullah b. Hasan b. Hasan'ın iki oğlundan Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin 145'te (762) Medine'de, İbrâhim'in de Irak'ta Abbâsî hilâfetine karşı ayaklanmaları üzerine öldürülerek isyanların bastırılması ve 140 (758) yılından beri hapiste olan babaları Abdullah'ın da aynı yıl hapiste ölmesine kadar sürmüş, fakat bu olaylardan sonra Abbâsî hilâfetine karşı açıkça tavır almaya başlamıştır. Bu zamana kadar sadece derslerinde Abbâsîler'in bazı tutumlarını tenkit etmekte iken bu olaylarda ihtilâlcileri desteklemek gerektiğini açıkça söylemiş, hatta Mansûr'un kumandanlarını ihtilâlcilere karşı savaşmaktan vazgeçirmeye çalışmıştır. Bunun üzerine Halife Mansûr, Ebû Hanîfe'nin kendisine bağlılığını da denemek amacıyla yeni kurulan Bağdat şehrinin kadılığını ona teklif etmiştir. Bu teklifi kabul ettiğini ve görevinin çok kısa sürdüğünü söyleyenler varsa da daha sağlam rivayetlere göre kadılığı kabul etmemiş, bunun sonucu olarak Bağdat'ta hapse atılmış, işkence edilmiş ve dövülmüştür. Ebû Hanîfe 150 yılının Şâban ayında (Eylül 767) Bağdat'ta vefat etti. Zehirlenerek öldürüldüğü ve hapisten cenazesinin çıktığı da söylenir (İA, IV, 25). Ancak olayların gelişmesi, cenaze namazında halifenin bizzat bulunması göz önüne alınırsa, Ebû Hanîfe'nin hapisten çıktıktan bir süre sonra öldüğü şeklindeki rivayeti tercih etmek gerekir. Böylece halife halk nazarında ağır bir töhmetten zâhiren de olsa kendini kurtarmıştır. Cenazesi vasiyeti üzerine Hayzürân Kabristanı'nın doğu tarafına defnedildi. Daha

sonra Şerefülmülk Ebû Sa'd el-Müstevfî tarafından 459 (1067) yılında üzerine bir türbe yaptırılıp çevresine de medrese inşa ettirilmiştir (Velîd el-A'zamî, s. 11). Kabri bugün Bağdat'ta kendisine nisbetle Âzamiye diye anılan mahaldedir. Kaynaklar Ebû Hanîfe'nin kanaatkâr, cömert, güvenilir, âbid ve zâhid bir kişi olduğunda, bütün ticarî işlem ve beşerî ilişkilerinde bu özelliklerinin açıkça görüldüğünde görüş birliği içindedir. Kazancına haram ve şüpheli gelir karıştırmamaya özen gösterirdi. Bir defasında ortağı Hafs b. Abdurrahman'ın defolu bir kumaşı yanlışlıkla normal fiyata satması üzerine o parti maldan alınan bütün parayı dağıttığı söylenir. Hatîb el-Bağdâdî'nin anlattığına göre yıldan yıla kazancını hesap eder, onunla çevresindeki ilim adamlarının ve öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılar ve onlara, "Bunu ihtiyacınız olan yere sarfedin ve sadece Allah'a hamdedin. Çünkü bu verdiğim mal gerçekte benim değildir; sizin nasibiniz olarak Allah fazl ve kereminden onu benim elimle size göndermiştir" derdi (Târîhu Bagdâd, XIII, 360). Dış görünüşe önem verir, temiz giyinir ve çevresindekileri de temiz giyinmeye teşvik ederdi. Onun zühd ve takvâ sahibi olması ve tarikat silsilelerinde önemli bir yeri olan Ca'fer es-Sâdık'la ilmî görüşmelerde bulunması, Ebû Hanîfe'nin hayatının son iki yılında tasavvufa yöneldiği ve bu dönemi kastederek, "İki yıl olmasaydı Nu'mân helâk olmuştu" dediği şeklinde bazı iddiaların ileri sürülmesine zemin hazırlamıştır. Ancak yaşadığı yılların zühd ve takvâ dönemi olduğu ve tasavvufun ayrı bir disiplin halinde henüz ortaya çıkmadığı düşünülünce bu iddianın doğruluğunu kabul etmek mümkün görünmemektedir. İslâm âleminde tarikatlar ortaya çıkıp kurucuları büyük saygı görmeye başlayınca bazı mezhep imamları ve büyük âlimler tarikat kurucuları veya büyükleri gibi telakki edilmeye başlanmıştır. Nitekim Sülemî ve Ebû Nuaym gibi evliya tabakatına dair ilk eserleri yazan mutasavvıflar onları kitaplarına almadıkları halde daha sonraları Hücvîrî, Attâr, Şa'rânî, Münâvî gibi mutasavvıf yazarlar bu âlimleri velîler arasında zikrederler. Sûfî tabakatına dair ikinci dönem eserlerinde Ebû Hanîfe'nin de bulunması, ilmine, zühd ve takvâsına dair pek çok menkıbenin yer alması ve kendisine nisbetle Âzamiyye tarikatından söz edilmesi bu telakkinin sonucudur. Halbuki böyle bir tarikat hiçbir zaman teşekkül etmemiştir. Önce kelâmla, ömrünün son iki yılında ise fıkıhla ilgisini keserek tasavvufa intisap ettiği yolundaki iddianın, sonraki asırlarda halkın tarikatlara güvenini arttırmak amacıyla ortaya atıldığını söylemek mümkündür. Ebû Hanîfe derin fıkıh bilgisinin yanı sıra, inandığını ve doğru bildiğini söylemekten ve onun mücadelesini vermekten çekinmeyen güçlü bir ideal ve cesarete de sahipti. Hayatı bu yönüyle de mücadele içinde geçmiş, bu uğurda birçok sıkıntı ve mahrumiyete katlanmıştır. Gerek Emevîler gerekse Abbâsîler devrinde halife ve valilerin yaptığı zulümlere açıkça karşı çıkmış, onların yanlış ve haksız tutumlarını tasvip etmiş olmamak ve halk nazarında onlara meşruiyet kazandırmamak için halifelerden gelen hediyelerin, yapılan görev tekliflerinin hiçbirini kabul etmemiş, işkenceye ve hapse katlanmayı tercih etmiştir. Şüphesiz ki bu görev tekliflerinin reddi Ebû Hanîfe açısından böyle bir amaç taşırken iktidar

açısından da Ebû Hanîfe'yi cezalandırma yönünde bir gerekçe teşkil ediyordu. Emevîler'in Irak valisi İbn Hübeyre'nin teklif ettiği beytülmâl eminliği görevini reddetmesi üzerine işkenceye mâruz kalınca, "Bana Vâsıt Mescidi'nin kapılarını saymayı teklif etse onu da yapmam" cevabını vererek Emevî iktidarına karşı tavrını açıkça ortaya koymuştur. Onun iktidarla en iyi ilişkisi Abbâsî Halifesi Mansûr dönemine rastlar. Bununla birlikte aynı tutumu Mansûr devrinde de sürdürmüş, onun haksız ve keyfî uygulamalarına alet olmaktan şiddetle kaçınmış ve halifeyi açıkça tenkit etmiştir. Bezzâzî'nin anlattığına göre Mansûr'un Musul halkı ile yaptığı anlaşmada Musul halkı, halifeye isyan ettikleri takdirde kanları ve mallarının helâl sayılmasını kabul etmişlerdi. Daha sonra Mansûr, isyan eden Musul halkını anlaşma gereği cezalandırmak istedi ve bu konuda çevresindeki âlimlerin görüşüne başvurdu. Bir kısmı halifeye, "Eğer onları affedersen af ehlinden olursun, eğer cezalandırırsan onlar bunu hak etmişlerdir" cevabını verirken Ebû Hanîfe kanaatini şöyle belirtmiştir: "Onlar mâlik olmadıkları bir şeyi sana şart koşmuşlar, sen de yetkin olmayan bir şeyi kabul etmişsin. Zira müslümanın kanı ancak üç şeyden biriyle helâl olur. Sen onlara karşı kılıç kullanırsan bu üç şeyin dışında helâl olmayan bir şeyi yapmış olursun. Şüphe yok ki riayet edilmesi gereken şartlar Allah'ın koştuğu şartlardır".

Ebû Hanîfe halifeyi tenkit ettiği gibi devrindeki âlim ve kadıların verdiği yanlış hükümleri de tenkit etmiştir. Nitekim Kûfe Kadısı İbn Ebû Leylâ'nın verdiği hükümleri Ebû Hanîfe'nin öğrencileriyle birlikte derste ve ilmî toplantılarda tartıştığı ve yanlış gördüklerini açıkça tenkit ettiği, bundan rahatsız olan İbn Ebû Leylâ'nın şikâyet ve talebi üzerine fetva vermesinin halife tarafından bir süre yasaklandığı söylenir. Ebû Yûsuf'un, Ebû Hanîfe ile İbn Ebû Leylâ arasındaki görüş ayrılıklarını konu alan İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ adıyla bir kitap yazmış olması da bu ihtilâfın boyutlarını göstermesi bakımından kayda değer bir olaydır. Hakikati aramada ve takip etmede son derece samimi olan Ebû Hanîfe başkalarının görüşlerine karşı hoşgörülü olmuş, kendi ictihadının doğruluğunda ısrar eden ve onu tartışmaya imkân vermeyen bir taassup göstermemiştir. Derslerinde ve ilim meclislerinde herkese söz hakkı verir, aykırı görüşleri dinler, öğrencilerini kendi kanaatlerini benimsemeye zorlamazdı. Tartışma sonunda ulaştığı netice için de, "Bizim kanaatimiz ve ulaşabildiğimiz en güzel görüş budur. Bundan daha iyisini bulan olursa şüphe yok ki doğru olan onun görüşüdür" diyerek (Hatîb, XIII, 352) hem diğer görüşlere müsamaha ile bakar, hem de ilmî araştırmayı sürdürmeyi teşvik ederdi. Fıkhî kanaatlerine katılsın katılmasın çağdaşı olan âlimler Ebû Hanîfe'nin ilim, takvâ, cömertlik, edep, tevazu, cesaret gibi vasıflar bakımından eşine ender rastlanan bir İslâm âlimi olduğunu belirtirler.

Eserleri. Ebû Hanîfe fıkhî meseleleri, geniş tabanlı ictihad şûrası sayılabilecek ders halkasında istişareye açıp çeşitli müzakerelerden sonra ortaya çıkan çözümleri talebelerine yazdırdığı için öğrencisi Muhammed b. Hasan'ın kaleme aldığı zâhirü'r-rivâye* metinleri, ona isnat edilen ve Hanefîler'ce de kendisine ait olduğunda ittifak

bulunan görüş ve ictihadları ihtiva eden sağlam kaynaklar olarak değerlendirilebilir. Bu usul sonucu ortaya çıkan fıkhî hükümlerden birbirine benzeyenler konu ve cinslerine göre “kitab”lara, bunlar da nevilerine göre “bab” ve “fasıl”lara ayrıldı. el-Asl (el-Mebsût,), ez-Ziyâdât, el-Câmiᶜu’l-kebîr, el-Câmiᶜu’s-sagīr, es-Siyerü’l-kebîr, es-Siyerü’s-sagīr adlarını taşıyan bu zâhirü’r-rivâye eserlerde Hanefî fıkhı tahâretten başlamak üzere ibadetler, münâkehat, muâmelât, hudûd, ukūbat... miras şeklinde ayrı bölümler halinde tedvîn edilmiş oldu. Bu sebeple Hanefî fıkhının tedvîninin Ebû Hanîfe ile başladığını söylemek mümkündür (İA, IV, 22). Ebû Hanîfe’ye doğrudan nisbet edilen eserler şunlardır: 1. el-Müsned*. Talebeleri tarafından Ebû Hanîfe’den rivayet edilen hadisleri, diğer bir ifadeyle Ebû Hanîfe’nin ictihadlarında delil olarak kullandığı hadisleri ihtiva eden bir eserdir. Rivayetlerin toplanmasında veya tasnifinde etkin rol oynayan şahısların adlarıyla anılan ve önemli bir kısmı basılmış olan yirmiyi aşkın Ebû Hanîfe müsnedi mevcuttur (Hindistan 1300; İstanbul 1309; Lahor 1312; Leknev 1318; Kahire 1327; Berlin 1929). 2. el-Fıkhü’l-ekber*. Akaide dair olup Ehl-i sünnet’in görüşlerini özetlemiştir. Başta I. Goldziher olmak üzere bazı şarkiyatçılar bu eserin Ebû Hanîfe’ye nisbetini sahih görmezlerse de kitabın ona ait olduğunda İslâm âlimleri görüş birliği içindedir. Birçok şerhi bulunan eser, bazı Doğu ve Batı dillerine de tercüme edilerek defalarca basılmıştır (meselâ Delhi 1289; Kahire 1323; Haydarâbâd 1342; Lahor 1890). 3. el-Fıkhü’l-ebsat*. Akaidle ilgili olup oğlu Hammâd ile talebeleri Ebû Yûsuf ve Ebû Mutî‘ el-Belhî tarafından rivayet edilmiştir (Kahire 1307, 1324, 1368 [M. Zâhid Kevserî neşri]). 4. el-ᶜÂlim ve’l-müteᶜallim*. Ehl-i sünnet’in görüşlerini açıklayıp savunma amacıyla ve soru-cevap tarzında kaleme alınmış akaide dair bir risâledir (İstanbul, ts.; Haydarâbâd 1349; Kahire 1368 [M. Zâhid Kevserî neşri]). 5. er-Risâle*. Ebû Hanîfe, Basra Kadısı Osman el-Bettî’ye hitaben yazdığı bu eserinde akaid konularında kendisine yöneltilen bazı itham ve iddialara cevap vermektedir (Kahire 1368 [M. Zâhid Kevserî neşri]). 6. el-Vasıyye*. Akaid konularını kısaca ele alan bir risâledir (Kahire 1936). Son beş eserin ihtiva ettiği konular, Osmanlı âlimlerinden Beyâzîzâde Ahmed Efendi tarafından kelâm kitaplarının tertibine göre el-Usûlü’l-münîfe* adıyla bir araya getirilmiş, yine aynı müellif tarafından İşârâtü’l-merâm* adıyla şerhedilmiştir. Ebû Hanîfe’ye nisbet edilen, oğluna ve bazı talebelerine hitaben yazılmış dinî, ilmî ve ahlâkî öğütleri içeren başka risâleler de vardır. 7. el-Kasîdetü’n-Nuᶜmâniyye. Hz. Peygamber için yazdığı na‘t olup basılmıştır (Kahire 1282, 1299; İskenderiye 1288; İstanbul 1279, 1298, 1320). Kasidenin Halîl b. Yahyâ tarafından Sürûrü’l-kulûbi’l-irfâniyye bi-tercemeti’l-Kasîdeti’n-Nu‘mâniyye adıyla yapılan Türkçe tercümesi (İstanbul 1268), İbrâhim b. Mehmed el-Yalvacî’nin satır arası tercümesi (el-Mecmûatü’l-kübrâ, İstanbul 1276) ve Muhammed A‘zâm b. Muhammedyâr’ın Rahmetü’r-rahmân adlı Hintçe şerhi (Delhi 1897) bu arada zikredilebilir (bk. Brockelmann, GAL [Ar.], III, 244; Sezgin, GAS [Ar.], I/3, 49).

Bunların dışında kaynaklarda Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen Mücâdele li-ehadi'd-dehriyyîn, ed-Davâbitü's-selâse, Risâle fi'l-ferâʾiz, Duʿâʾü Ebî Hanîfe, Muhâtabetü Ebî Hanîfe maʿa Caʿfer b. Muhammed b. Ahmed er-Rızâ, Fetâvâ Ebî Hanîfe ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, el-Maksûd fi's-sarf, er-Red ʿale'l-Kaderiyye, Maʿrifetü'l-mezâhib gibi çoğu akaid alanında birçok eserden söz edilmekte, Brockelmann ve Sezgin tarafından adı geçen eserlerin kütüphane kayıtları verilmekteyse de (GAL [Ar.], III, 237-245; GAS [Ar.], I/3, 37-50) bu eserlerin Ebû Hanîfe'ye aidiyetini ihtiyatla karşılamanın daha doğru olacağı muhakkaktır. Nitekim söz konusu kaynaklarda Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen, Râmpûr ve Bengal'de nüshalarının bulunduğu bildirilen Maʿrifetü'l-mezâhib adlı eserin gerek üslûp ve yazım tekniği, bakımından, gerekse içerisinde daha sonraki dönemlerde teşekkül etmiş itikadî fırkaların zikredilmesi sebebiyle Ebû Hanîfe'ye ait olmadığı hususu büyük kuvvet kazanmıştır (bk. Abdülalîm, I/1, s. 163-177).

Fıkıh İlmindeki Yeri. Ebû Hanîfe, ilmî müzakerelerin yanı sıra ticaretle de meşgul olması sebebiyle daima hayatın ve fıkhî problemlerin içinde bulunmuş, karşılaştığı meseleler veya kendisine yöneltilen sorularla ilgili olarak hayatı boyunca sayısız ictihad yapmıştır. Ancak bunları yazmadığı gibi ictihad metodunu açıklayan herhangi bir eser de bırakmamıştır. Bundan dolayı aleyhine bazı şeyler söylenmiş, çok kıyas yapmakla, kıyası nassa tercih etmekle suçlanmıştır. Ebû Hanîfe'nin, "Biz önce Allah'ın kitabında olanı alırız. Onda bulamazsak Hz. Peygamber'in sünnetine bakarız. Orada da bir şey bulamazsak ashabın ittifak ettiğini benimseriz, ihtilâf etmişlerse dilediğimizin görüşünü alırız. Başkalarının görüşlerini onlara tercih etmeyiz. Ancak Hasan-ı Basrî, İbrâhim en-Nehaî, Saîd b. Müseyyeb gibi tâbiîn âlimlerine gelince onların ictihadlarına bağlı kalmayız. Onlar gibi biz de ictihadda bulunuruz. Aralarında müşterek illet bulununca bir hükmü diğerine kıyas ederiz" sözünden ictihad metodu anlaşılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin ithamlara mâruz kalmasının, aleyhine birçok şey söylenmesinin esas sebebi, onun kendisini tâbiînin fetvalarına bağlı hissetmeyip onlar gibi ictihad yapabilecek seviyede olduğunu söylemesi, dönemindeki fakihlerin görüş ve fetvalarına gerektiğinde aykırı fetva vermesi ve çok ictihad etmiş olmasıdır.

Ebû Hanîfe kıyas metodunu sıkça kullanmıştır. Çünkü bulunduğu bölge karmaşık birçok olayın meydana geldiği ve çözümünün arandığı bir yerdi. Fıkhî meseleleri çeşitli yönleriyle ele alıp tartıştığı için farklı ihtimal ve durumlara göre fikir ve çözümler üretmiş, bunun sonucu olarak ehl-i hadîsin aksine bir tutumla, henüz vuku bulmamış farazî meselelerin hükümlerini de ictihadına konu etmiştir. Ebû Hanîfe'nin kıyasa sıkça başvurduğu doğru ise de bu sebeple tenkit edilmesi isabetli olmaz. Zira sahâbeden itibaren İslâm âlimleri az veya çok bu metodu kullanmışlardır. Ebû Hanîfe'de göze çarpan farklılık kıyası belli bir sistem ve kurala bağlamak, onu sıkça kullanmak ve henüz vuku bulmamış hadiselere de uygulamaktan ibarettir. Çünkü Irak bölgesinin özel şartları, meydana gelen veya vukuu muhtemel olaylar karşısında

susmayı ve çekimser davranmayı değil olayları fıkhî hükme bağlayarak müslümanlara yol göstermeyi, halkın aşırı görüş ve çözümlere yönelmesini önlemeyi gerekli kılmaktaydı. Ancak onun kıyası nassa tercih ettiğine ve haber-i vâhidleri almadığına dair ileri sürülen iddialar doğru değildir (Zebîdî, I, 45). Ebû Hanîfe bir meselenin hükmünü önce Kur'an'da aramış, nassın her türlü lafzî delâletini, umum-husus, ıtlak-takyid, nâsih-mensuh gibi lafızlar arası metodolojik ilişkiyi göz önünde bulundurmuş, aksine bir delil ve gerekçe olmadığı sürece âyetlerin açık, genel ve doğrudan ifadelerini esas almıştır. Eğer Kur'an'da konuyla ilgili bir nas bulamamışsa Hz. Peygamber tarafından Yemen'e vali olarak gönderilen Muâz b. Cebel'in, Kur'an'da bulamadığı bir meselenin hükmünü sünnette arayacağını bildirmesiyle ortaya çıkan ve Peygamber'in de tasvibine mazhar olup bütün sahâbenin uyguladığı sıraya göre sünnete müracaat etmiştir. Esasen sünnetin delil olduğu ve delil olarak alınmasının önemi ve gerekliliği Ebû Hanîfe'nin ictihad ve fetvalarında da açıkça görülür.

Ebû Hanîfe'nin on küsür veya 150 yahut yarısı hatalı 400 hadis bildiği gibi iddialar ileri sürülmüşse de (Hatîb, XIII, 416) çeşitli mezheplere mensup tarafsız âlimler onun, hadis ilminde meşhur olmuş muhaddisler kadar mütehassıs değilse de ictihad şûrası şeklinde oluşturduğu ilim meclisinde birçok hadis hâfızının bulunduğunu, dolayısıyla fıkhî ictihadlarında hadisi ikinci aslî kaynak ve delil olarak gerektiği şekilde kullandığını ifade ederler. Nitekim Ebû Hanîfe'nin ictihadlarında başvurduğu hadisleri tesbit, derleme ve inceleme amacıyla birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Tahâvî'nin Meʿâni'l-âsâr ve Müşkilü'l-âsâr'ı, Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî'nin ʿUkūdü'l-cevâhiri'l-münîfe fî edilleti mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe'si ve Zafer Ahmed et-Tehânevî'nin İʿlâʾü's-sünen adlı on sekiz ciltlik eseri sayılabilir. Öte yandan Ebû Hanîfe için söylenen, hatta İmam Şâfiî için de ileri sürülen hadis azlığı iddiası, aslında delil olarak kullandığı hadisin azlığı değil rivayet ettiği hadisin azlığı şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü fakihlerin çabası, hadisin hükme delâleti ve delil olarak kullanılabilme imkânı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin isnadlı olarak rivayet ettiği hadislerin sayısı az değildir. Başta yirmiyi aşkın Ebû Hanîfe müsnediyle Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in eserleri olmak üzere musannefler ve diğer hadis mecmualarında Ebû Hanîfe'nin birçok rivayeti mevcuttur. Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Ebû Hanîfe'nin yarısı hocası Hammâd'dan, yarısı da diğer şeyhlerden olmak üzere 4000 hadis rivayet ettiğini belirtir (Menâkıbü Ebî Hanîfe, s. 84-85). Buna rağmen Ebû Hanîfe'nin çoz az hadis bildiği veya hadisle amel etmediği gibi iddialar, çok defa mezhep taassubunun sevkettiği aşırılıktan ve karşı tavırdan, bazan da o konuda daha uygun ve kuvvetli başka bir delilin bulunması sebebiyle diğer mezheplerce benimsenen hadisleri delil almaması veya farklı yorumlaması ve zâhiren o hadisle amel etmemiş gibi görünmesinden kaynaklanmaktadır. Yaptığı ictihadlar ve verdiği hükümler incelendiğinde bunların ahkâmla ilgili yüzlerce hadise uygun olduğu görülür. Ancak bazan bir konuda zâhiren birbiriyle çelişen iki ve daha fazla hadis mevcut olup Ebû Hanîfe bu hadislerden birini

tercih ettiğinde verdiği hüküm bir hadise uygunluk gösterirken başka bir hadise aykırı görünebilmektedir. Onun ders aldığı ve hadis naklettiği hocaları yanında, kendisinden ders alıp hadis rivayetinde bulunan Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan, Abdürrezzâk es-San'ânî, Abdullah b. Mübârek başta olmak üzere pek çok talebesi vardır. Ayrıca içlerinde Yahyâ b. Zekeriyyâ, Hafs b. Gıyâs, Hibbân b. Ali gibi hadislere hakkıyla vâkıf olan daha genç yaşta âlimler de bulunmaktadır. Ebû Yûsuf'un naklettiğine göre Ebû Hanîfe kendisine bir mesele sorulduğunda önce talebelerinin bu konuda bildikleri hadisleri ve sahâbî sözünü sorar, ardından kendi bildiği rivayetleri nakleder, meseleyi değişik yönleriyle ele alır, talebelerinin görüşlerini ayrı ayrı dinler, daha sonra da o meseleyi hükme bağlardı. Sorulan konuda bir hadis ve sahâbî görüşü bulunmadığı takdirde kıyas yapar, kıyasın da mümkün olmadığı yerde istihsana giderdi. Onun ders verme usulüne göre soruların önce öğrencilerle tartışılması, o mesele hakkında nas bulunup bulunmadığının araştırılması demektir. Verdiği bazı hükümlerin o konuda mevcut bir hadise aykırı görünmesi ise bazan hadisin Ebû Hanîfe'ye ulaşmamış olmasıyla, çok defa da hadis Ebû Hanîfe'nin aradığı sıhhat şartlarını taşımadığı için onunla amel etmeyi uygun görmemesiyle izah edilebilir. Bu durum yalnız Ebû Hanîfe'ye mahsus bir metot olmayıp kendisine göre aradığı sıhhat şartlarını taşımadığı için belli bir hadisi almayan pek çok müctehid vardır. Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde ve özellikle bulunduğu bölgede hadis uydurma işi yaygın hale gelince daha ihtiyatlı davranarak haber-i vâhidleri almada bazı şartlar ileri sürmüş olması onun ilmî ciddiyetinden kaynaklanmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin ilminin bütün hadisleri ihata etmediği de bir gerçektir. Ancak onun hadislerin nâsih ve mensuhunu çok iyi bildiği, Hz. Peygamber'in hayatını ve hadisleri öncelik-sonralık açısından inceleyerek özellikle son dönemde söylenen hadisleri esas aldığı belirtilir. Bu anlayış, hayatın değişmesi ve fıkhî hükümlerin bu değişikliğe belli ölçüde uyum sağlaması gerektiği fikrinin sonucudur. Ebû Hanîfe'nin, birbiriyle çatışan hadisleri uzlaştırmaya çalışmaktan çok nesih fikrini tercih etmesi de bu anlayışın ürünüdür. Fetva verdiği bir konuda görüşüne aykırı bir sahih hadis nakledildiğinde de tereddütsüz onu almış ve kendi ictihadından vazgeçmiştir. Ebû Hanîfe mürsel hadisleri de delil olarak kullanmıştır (Leknevî, er-Ref' ve't-tekmîl, s. 23). Hatta sahâbenin mürsellerini başkalarının müsnedlerinden üstün tutmuştur. Ebû Hanîfe âhad hadisi Kur'an'ın genel ve zâhirî hükümleriyle, İslâm fıkhında yerleşik genel ilkelerle, kavlî veya fiilî meşhur sünnetle, hatta bazan da sahâbe ve tâbiînden gelen ortak uygulama ile karşılaştırarak değerlendirir, arada çatışma olduğunda genelde daha kuvvetli gördüğü ikinci grup delillerle amel ederdi. Geniş bir topluluğun önünde vuku bulması veya sık sık tekrarlanması sebebiyle çoğunluk tarafından bilinmesi, uygulanması ve rivayet edilmesi gereken bir konuda (umûmü'l-belvâ) vârid olan âhad haberi şâz bir görüş sayması da bu anlayışın sonucudur. Ancak bu metodolojisinin iyi kavranamadığı durumlarda hadisle amel etmediği veya kıyası hadisten öne aldığı gibi tenkitlere de muhatap olmuştur. Ebû Hanîfe daha hayatta iken kıyası hadise takdim etmekle

suçlanmış, fakat kendisi ya bizzat ithamda bulunanlara nasıl ictihad ettiğini anlatarak veya böyle söyleyenlerin iftirada bulunduğunu ileri sürerek bu ithamları reddetmiş, nas bulunan yerde kıyasa ihtiyaç duyulmayacağını bildirmiştir. Ebû Hanîfe'nin bazı ictihadları, onun kıyası, râvisi fakih olmayan haber-i vâhide tercih ettiğini, Kur'an'ın açık ve özel hükümlerini (nas) ve genel ilkelerini haber-i vâhidle nesh ve tahsis etmediğini, rivayet ettiği hadise aykırı davranan râvinin hadisini delil almadığını göstermekteyse de bunu Ebû Hanîfe'nin genel bir metodu olarak belirtmek yanlış olur. Çünkü aksini gösteren ictihadlarının sayısı da bir hayli fazladır. Onun kıyası hadise takdim etmediği, aksine hadisi kıyasa takdim ettiğine dair ictihadlarında pek çok örnek bulmak mümkündür. Ebû Hanîfe haber-i vâhidleri delil almış, zayıf da olsa hadisi tercih etmiş, ancak nas bulunmayan yerde kıyasa gitmiştir. Ne var ki çok kıyas yapan bir âlim olarak tanınmıştır. Üzerinde ashabın ittifak ettiği tek bir görüşün bulunmadığı yerlerde onların farklı görüşlerinden kıyasa uygun olanını tercih etmesi, bunun yanında tâbiîn dönemi de dahil sonraki âlimlerin görüşleriyle kendini bağlı hissetmeksizin ictihad etmesi, gerek sahâbe gerekse tâbiînin icmaını, ayrıca sahâbî görüşünü delil olarak kullandığının göstergesidir. Bunların bulunmadığı yerde kıyasa giden Ebû Hanîfe, eğer kıyas sonucu vardığı hüküm genel olarak dinin ruhuna, genel prensip ve amaçlarına uygun düşmezse ilk bakışta görülmeyen, ancak biraz düşünmekle bulunabilecek olan müessir illeti kavrayarak ve daha kuvvetli bir delile dayanarak istihsan metoduyla ictihadda bulunmuştur. Bu açıdan istihsanla elde edilen hükmü almak, kıyasla varılan hükümden daha kuvvetlisine dönmek demek olur. Zira kıyas ispat edici değil ancak hükümleri ortaya çıkarıcıdır. Halbuki istihsan yapılarak ulaşılan hükmü diğer şer'î deliller takviye etmekte ve bu hüküm kıyasa göre gerçeğe daha yakın görünmektedir.

Ebû Hanîfe'nin ictihad metodu, yetiştirdiği öğrencilerin bizzat yaptıkları ictihadlardan da anlaşılır. Bunların içinde Ebû Yûsuf, Züfer b. Hüzeyl gibi kıyasta ileri bir dereceye ulaşanlar bulunmaktadır. Talebelerinden Muhammed b. Hasan'ın naklettiğine göre Ebû Hanîfe'nin öğrencileri yaptıkları kıyasları onunla tartışırlardı; fakat o, "Ben istihsan yapıyorum" deyince hiç kimse kendisine yetişemezdi (Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, s. 179). Çünkü Ebû Hanîfe meseleler arasındaki açık veya gizli illetleri bulur, onları kolayca kavrardı. Ayrıca halkın muâmelâtını da göz önünde bulundurur, dinin temel ilke ve esaslarına aykırı olmadığı sürece bunları delil olarak alırdı. Ebû Hanîfe asla zorluk taraftarı değildi.

Ebû Hanîfe'nin fıkhında şahsiyetinin, içinde bulunduğu dönem ve şartların, şahsî görüş ve temayüllerinin, re'y ve ictihad anlayışının, ilmî muhitinin, ders aldığı ve görüştüğü âlimlerin belli bir tesiri mevcuttur. Aynı tesir, onun görüş ve öğretisi etrafında sonradan oluşan Hanefî mezhebi için de söz konusudur. Ebû Hanîfe'nin fıkhında, dönemlerinde Irak'taki re'y ekolünün temsilcisi durumunda olan İbrâhim en-Nehaî ve Hammâd b. Ebû Süleyman'ın derin izlerini bulmak mümkündür. Ancak bu

durum, aralarında Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin de bulunduğu (Hüccetullahi'l-bâliga, I, 419) bir kısım âlimi, onun fıkhının İbrâhim en-Nehaî'nin fıkhından farklı olmadığı kanaatine de sevketmiştir. İlk dönemlerinde hocası Hammâd'ın ve bu sebeple İbrâhim en-Nehaî'nin çizgisini büyük ölçüde korumuş olduğu doğrudur. Ancak hocasının ölümünden sonraki otuz yıl içinde hadis ve re'y ekollerinin birbirine kısmen yaklaşması sebebiyle hadis ekolüyle ve hadisçilerle de ilişki kurmuş, Mekke, Medine ve Ehl-i beyt fıkhından faydalanmış, devrindeki birçok yetişkin ilim adamıyla görüş alışverişinde bulunmuştur. Böylece İslâm ümmetinin mevcut fıkhî mirasını değişik kanallardan özümseme, farklı temayül ve bakış açılarını kendi şahsî birikim, metot ve kabiliyetiyle mezcederek bunlardan bir senteze varma imkânı bulmuştur.

Ebû Hanîfe'nin ticaret hayatının içinde bulunması, insanların problem ve ihtiyaçlarını yakından tanıması da ictihadlarının kabul ve uygulama şansını arttırmıştır. Öte yandan onun farklı kültür ve geleneklere sahip çeşitli grupların karma bir halde yaşadığı Irak bölgesinde yetişmiş olması, Hicaz bölgesinde hâkim geleneksel sosyal yapı ve anlayıştan daha az etkilenmesine, birçok konuda örfü ve içtimaî vak'ayı esas alan farklı yorum ve ictihadlara sahip olmasına zemin hazırlamıştır. Hanefî mezhebinin Araplar dışındaki müslümanlar arasında yaygınlık kazanmasının bir sebebi de bu olmalıdır. Denilebilir ki Ebû Hanîfe, hocaları ve önceki nesiller tarafından kendisine intikal ettirilen fıkhî kuralları, görüşleri, âyet ve hadislerle ilgili yorumları içinde bulunduğu ortam, insanların ihtiyacı ve dinin genel ilke ve amaçları açısından yeniden değerlendirme, sınırlı naslarla sınırsız olaylar, naklin hükmü ile aklın yorumu, hadisle re'y arasında mâkul bir âhenk kurma imkânını yakalamıştır. Ebû Hanîfe'nin örf ve âdeti, Kur'an'ın genel ilkelerini, kamu yararını gözetmesi ve istihsanı sıkça kullanması bu gayretin sonucudur. Ebû Hanîfe, ticarî muameleleri açıklık ve belirlilik, faizden uzak olma, örf ve ihtiyaca uygunluk, dürüstlük ve güven şeklinde dört temel üzerine oturtmuş, ticarî hukukta olsun borçlar, aile ve kamu hukukunda olsun şahsî teşebbüs ve sorumluluğu, kişi hak ve hürriyetlerini ilke edinmiştir. Onun, bulûğa ermiş kızın velisiz evlenebileceği, sefihin ve borçlunun ehliyetinin kısıtlanamayacağı, vakfın bağlayıcı olmayacağı gibi fıkhî görüşleri bu anlayışının sonucudur.

Ebû Hanîfe, kendi dönemine kadar geçen sürede oluşan ve nasların yorumu mahiyetinde olan kuralları gerektiğinde yeniden ifade etmiş, bazan da kuralı değiştirmek yerine ferdî ihtiyaç veya zarureti giderebilmek için birtakım fıkhî çözüm ve çareler önermiştir. Ancak bulduğu bu çareler çok sınırlı bir alanda ve belli ölçüde uygulanmış olup hiçbir zaman ana kuralı işlemez kılacak ve kanuna karşı hile teşkil edecek mahiyette değildir. Hanefî mezhebinin teşekkülü sürecinde geliştirilip üretilen ve literatürde "hîle-i şer'iyye" olarak terimleşen (bk. HİYEL) hukukî çözümlerin bütünüyle Ebû Hanîfe'ye isnat edilmesi doğru olmadığı gibi onun bu konuda müstakil bir kitap (Kitâbü'l-Hiyel) yazdığı rivayeti de doğru değildir. Ebû Hanîfe'nin fıkhının bâriz özelliklerinden biri de hukukî objektifliği esas alması, kötü kasıt ve niyet

araştırmasında, sebep-sonuç bağlantısını kurmada mâkul bir sınırı aşmamasıdır. Hükümlerin hukukî tarafını uhrevî hayata ilişkin dinî yönünden ayrı mütalaa ettiğinden, işin dinî ve vicdanî tarafı fertlere ait olmak üzere beşerî ilişkilerde objektif ölçüleri kullanmıştır. Bu metodu gereği bazı fetvaları diğer hukuk ekollerince, hatta öğrencilerince tenkit edilmiştir.

Ebû Hanîfe'nin fıkhının dayandığı esaslar, sonraki nesillere mensup Hanefî fakihleri tarafından, mevcut fetva ve ictihadlar göz önüne alınarak tesbit edilmeye çalışılmış olmakla birlikte Hanefî ekole göre yazılan usul kitaplarındaki metodolojik kural ve görüşlerin Ebû Hanîfe'ye ait oluşu her zaman kesinlik taşımaz. Mezhep müdafaasına, mevcut ictihadların izah ve sistemleştirilmesine dair bu kuralların bazı istisnalarının olacağı da açıktır. Ebû Hanîfe, ictihad usulünün ve fıkhının dayandığı esasların katı bir uygulayıcısı olmayıp meselenin konum ve mahiyetini, gerektiğinde farklı yönlerini göz önünde bulunduran farklı fetvalar da vermiştir. Fıkhının kuralcı değil de meseleci tarzda doğması, Hanefî mezhebinin hayata ve insanların ihtiyaçlarına uygun bir yapıda gelişmesiyle sonuçlanmıştır. Öte yandan onun belli bir delil ve anlayışın ürünü olarak ileri sürdüğü bir görüşün, ileriki devirlerde yazılan Hanefî eserlerinde yeni naklî ve aklî delillerle desteklendiği ve neticede Ebû Hanîfe'nin, bütün bu delil ve yorumlar sonucu o görüşe sahip olduğu şeklinde bir ifade kazandığı da söylenebilir.

Ebû Hanîfe, sahâbe ve tâbiîn döneminde Irak bölgesinde oluşan zengin ilmî ve fikrî gelişmeyi hocaları ve görüştüğü çeşitli âlimler vasıtasıyla yakından tanıma ve kavrama imkânı bulmuştur. Etrafında seçkin ve dirayetli öğrencilerin oluşturduğu ders halkası da bir bakıma önceki kuşaklardan devralınan bu zengin mirası, gelişen şartlara ve çoğalan fıkhî meselelere paralel olarak yeniden değerlendirip sistemleştiren geniş tabanlı bir ictihad şûrası fonksiyonu görmüştür. O dönemin fıkhî zenginliği ise genelde Ebû Hanîfe'ye değil bölgeye nisbet edilerek "Irak fıkhı" olarak anılır. İki meşhur öğrencisi Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'in yazdığı eserler sayesinde ileriki nesillere aktarılma şansını bulan bu fıkhın içinde Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin yanı sıra Osman el-Bettî, İbn Şübrüme, İbn Ebû Leylâ gibi çağdaşı fakihlerin görüşleri de yer alır. Ancak bu dönemde oluşan fıkhî birikim, hem üstat olması hem de görüşlerinin ağırlığı sebebiyle ileriki asırlarda Ebû Hanîfe'nin adına nisbetle "Hanefî mezhebi" olarak anılmaya başlanmıştır. Irak fıkhının mezhep olarak teşekkülünde ise bölgesel ve tarihî şartların yanı sıra fıkhî meselelerin ve çözümlerinin sistemleştirilip belli bir kural ve metodolojiye kavuşturulmuş olmasının da önemli payı vardır (bk. HANEFÎ MEZHEBİ). Bu sebeple Ebû Hanîfe, devrindeki fıkhî birikimi ve düşünceyi parça parça fer'î meseleler ve çözümler görünümünden çıkarıp belli ölçüde sistemleştirdiği, yeni olay ve meselelerin fıkhî çözümüne de imkân veren bir bütünlük kurmaya çalıştığı için dönemindeki fıkıh ilminin gelişiminde etkin bir rol oynamıştır. Ancak bu gelişimde, etrafındaki ders halkasını oluşturan Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Züfer gibi her biri bağımsız müctehid sayılabilecek vasıftaki seçkin arkadaş ve

öğrencilerinin, hem hocalarının sağlığındaki hem de onun vefatından sonraki fıkhî gayret ve faaliyetlerinin de önemli payı vardır.

Ebû Hanîfe'nin fıkhî düşüncenin gelişmesine olan büyük katkısı, diğer mezhep imamları ve İslâm âlimlerince de değişik üslûplarda ifade edilmiştir. İmam Şâfiî'nin, fıkıhla meşgul olan bütün âlimlerin Ebû Hanîfe'ye teşekkür borçlu olduğunu dile getiren meşhur sözü ("İnsanlar fıkıhta Ebû Hanîfe'nin iyâlidir", İbn Abdülber, s. 136) onun fakihler nezdindeki itibarını anlatmaya kâfidir.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Hanîfe, el-Fıkhu'l-ebsat, (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1368/1949, s. 36; İbn Sa'd, et-Tabakāt, VI, 368-369; Mes'ûdî, Mürûcü'z-zeheb, VI, 213; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 255-256; Pezdevî, Kenzü'l-vüsûl, I, 8; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efganî), Haydarâbâd 1394/1974; İbn Hazm, Mülahhasu ibtâli'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'lîl, Dımaşk 1960, s. 9, 13, 68; a.mlf., İhkâm fî usûli'l-ahkâm, Kahire 1970, IV, 542; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XIII, 324-330, 333-334, 352, 360, 368, 416, 421-422; İbn Abdülber, el-İntikā', Kahire 1350, s. 122-123, 136, 142-144; Gazzâlî, el-Müstasfâ, I, 137-139; Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Menâkıbü Ebî Hanîfe, Beyrut 1981; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 326; İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, s. 347; Nevevî, Tehzîb, s. 216, 217; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 163-164; Karâfî, Şerhu Tenkīhi'l-fusûl fi'l-usûl, Kahire 1306, s. 154, 202; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', VI, 394-402; a.mlf., Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve sâhibeyh Ebî Yûsuf ve Muhammed b. Hasan, Kahire, ts., s. 7, 8, 11, 14-15; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, Hüccetullahi'l-bâliga, Beyrut 1990, I, 419; Şâtıbî, el-Muvâfakat, IV, 135, 136; a.mlf., el-İ'tisâm, II, 118; Bezzâzî, Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam, Beyrut 1981; İbnü'l-Cezerî, Gāyetü'n-nihâye, II, 342; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IX, 167, 302; X, 401; XI, 91; Süyûtî, Tebyîzü's-sahîfe fî menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe, Haydarâbâd 1334, s. 3, 6, 9-11, 14-15, 25-28, 30, 33; İbn Hacer el-Heytemî, el-Hayrâtü'l-hisân, Kahire 1304, s. 5-6, 21, 2627, 32, 60; Taşköprizâde, Mevzûâtü'l-ulûm, I, 645; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire 1949, s. 22, 23; Muhammed b. Yûsuf ed-Dımaşkī, 'Ukūdü'l-cümân fî menâkıbi Ebî Hanîfe en-Nu'mân, Konya Yusuf Ağa Ktp., nr. 7200, vr. 22b, 23a, 24a; Hüseyin el-Müderris, Menâkıbü Ebî Hanîfe, TTK Ktp., vr. 10a-b, 11a, 16b (Muhammed Tâvît et-Tancî nüshası); Zebîdî, 'Ukudü'l-cevâhiri'l-münîfe fî edilleti mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe, İstanbul 1309, I, 5-6, 45; Leknevî, er-Ref' ve't-tekmîl, s. 23, 59; a.mlf., el-Ecvibetü'l-fâdıla li'l-es'ileti'l-'aşereti'l-kâmile, Halep 1384/1964, s. 47; Mahmud Esad Seydişehrî, Târîh-i İlm-i Hukuk, İstanbul 1331, s. 204; Brockelmann, GAL (Ar.), III, 235-245; M. Zâhid Kevserî, Te'nîbü'l-Hatîb, Kahire 1361/1942, s. 16-18, 20, 21; a.mlf., en-Nüketü't-tarîfe, Kahire 1365, s. 3-5; Sabri Şakir Ansay, Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku, Ankara 1954, s. 39, 40; C. Zeydân, Âdâb (Dayf), II, 161; Mustafa es-Sibâî, es-Sünne, Kahire 1961, s. 451, 463, 467, 469, 471; M. Esad Kılıçer, İslâm Fıkhında Re'y Taraftarları, Ankara 1963, s. 48, 49; Muhammed Hamîdullah, İslâmda Devlet İdaresi, İstanbul 1963, s. 31; M. Abdurrahman el-Mübârekfûrî, Mukaddimetü Tuhfeti'l-Ahvezî, Kahire 1386/1967, I, 162-164, 166, 169-170; Sezgin, GAS [Ar.], I/3, 31-50; Subhî es-Sâlih, 'Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuh, Beyrut 1969, s. 210, 266, 347, 383, 384; Abdülkadir Şener, İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas, İstihsan, İstislah, Ankara 1974, s. 128, 129; M. Ebû Zehre, Târîhu'l-mezâhibi'l-fıkhiyye, Kahire, ts., II, 175; a.mlf., Ebû Hanîfe, Kahire 1976; Velîd el-A'zamî, Medresetü'l-İmâm Ebî Hanîfe, Beyrut 1404/1983; Mustafa Uzunpostalcı, Ebû Hanîfe Hayatı ve İslâm Fıkhındaki Yeri (doktora tezi, 1986), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 56-202; İsmail Hakkı Ünal, İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu (doktora tezi, 1989), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, Kahire, ts., II, 176-180, 182, 183; III, 274; Abdülhalîm el-Cündî, Batalü'l-hürriyye ve't-tesâmuh fi'l-İslâm, Kahire, ts., s. 32, 33; Seyyid Afîfî, "et-Tecdîd fi'l-İslâm, el-müceddidûn fi'l-karni's-sânî el-hicrî, el-İmâm Ebû Hanîfe", ME, IX/1 (1939), s. 105, 106, 168, 368-371, 420; Abdülalîm, "Ma'rifetü'l-mezâhib", Mecelle-i 'Ulûm-i İslâmiyye, I/1, Tahran 1960, s. 163-177; Abdülganî Ahmed Nâcî, "Ebû Hanîfe ve hürriyetü'r-re'y", ME, XLVI/3 (1974), s. 323-328; M. Abdürreşîd en-Nu'mânî, "Mekânetü Ebî Hanîfe fi'l-hadîs", ed-Dîrâsâtü'l-İslâmiyye, XXIV/1, İslamâbâd 1989, s. 27-67; Halim Sabit Şibay, "Ebû Hanîfe", İA, IV, 20-28; R. Paret, "İstihsan", a.e., V/2, s. 1217-1219; J. Schacht, "Abū Hanīfa al-Nu'man", EI² (İng.), I, 123-124; U. F. Abd-Allah, "Abū Hanīfa", EIr., I, 295-301.

Mustafa Uzunpostalcı

Akaide Dair Görüşleri. Havâric, Cehmiyye, Mu‘tezile, Müşebbihe, Kaderiyye, Cebriyye, Mürcie ve Şîa’nın birer itikadî mezhep olarak teşekkül etmeye başladığı bir dönemde yetişen Ebû Hanîfe, akaid ve kelâma dair görüşleriyle Ehl-i sünnet akîdesinin oluşmasına zemin hazırlayan âlimlerdendir. Özellikle Basra’da ilâhî sıfatlar, kader, mürtekib-i kebîre ve tekfir gibi ilk dönemin belli başlı akaid meseleleri üzerinde değişik görüşlere mensup âlimlerle yaptığı tartışmalarda İslâm ümmetinin çoğunluğu tarafından benimsenen itikadî ilkeleri ortaya koymuş ve bunları güçlü delillerle savunmuştur. Çağdaşları arasında Ca‘d b. Dirhem, Cehm b. Safvân, Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd, Abdülkerîm b. Acred, Zürâre b. A‘yen ve Şeytânüttâk gibi değişik görüşleri savunan ilk kelâmcılar yer alır. Bunlardan özellikle Cehm b. Safvân, Amr b. Ubeyd ve Şeytânüttâk ile yaptığı tartışmalar tabakat kitaplarında kısmen de olsa nakledilmiştir. Hâricîler’den Yezîd b. Ebân er-Rekāşî, Şîa’dan Hişâm b. Hakem, Mu‘tezile’den Dırâr b. Amr ve Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf da Ebû Hanîfe’nin yaşadığı dönemi kısmen idrak eden önemli âlimlerden bazılarıdır.

Ebû Hanîfe’nin kelâm metoduna karşı takındığı tavırla ilgili olarak kaynaklarda yer alan farklı bilgileri üç grupta toplamak mümkündür: 1. Ebû Hanîfe kelâm ilmiyle uğraşmayı farz-ı kifâye kabul etmiş, ilmî hayatına itikadî konularla ilgilenerek başlamış, Kûfe ve Basra gibi ilmî muhitlerde kendisini yetiştirip seçkin bir kelâm âlimi olmuş ve hayatı boyunca bu konudaki çalışmalarını sürdürmüştür. Nitekim İmam Şâfiî, Ebû Hanîfe’yi kelâm ilminin kurucusu olarak kabul etmiş (Taşköprizâde, II, 67), Bağdâdî onun fakihler içinde Ehl-i sünnet kelâmcılarının ilki olduğunu belirtmiştir (Usûlü’d-dîn, s. 308). Daha sonra İbnü’s-Sübkî, Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, Beyâzîzâde Ahmed Efendi gibi âlimler de bu görüşü benimsemiş, çağdaş yazarlardan M. Zâhid Kevserî, Ali Sâmî en-Neşşâr ve İnâyetullah İblâğ aynı kanaati paylaşmışlardır. 2. Ebû Hanîfe önce kelâm ilmiyle ilgilenmiş, ancak daha sonra ashabın itikadî meselelerle meşgul olmadığını düşünerek amelî konularda halkın karşılaştığı problemlerin çözülmesini daha önemli görmüş ve bir daha uğraşmamak üzere kelâm ilmini terkedip fıkha yönelmiştir (Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, s. 51-53; Ali Abdülfettâh el-Mağribî, s. 21). 3. Ebû Hanîfe, kelâmı öğrenilmesi câiz olmayan ilimlerden kabul edip başta oğlu Hammâd olmak üzere öğrencilerine bu ilimle uğraşmayı yasaklamış, insanlara kelâmın kapısını aralayan Amr b. Ubeyd’in yanı sıra biri tenzihte, diğeri teşbihte olmak üzere iki aşırı ucu temsil eden Cehm b. Safvân ile Mukātil b. Süleyman’a lânet okumuştur (Kādî Abdülcebbâr, s. 266; Temîmî, I, 113).

İlk iki görüş birbirine oldukça yakındır. Her ikisinde de Ebû Hanîfe’nin itikadî tartışmalara girdiği ve henüz oluşma döneminde bulunan kelâm ilminin ilk temsilcileri arasında yer aldığı belirtilmektedir ki isabetli görünen de budur. Ebû Hanîfe’ye itikadî konulara ilişkin bazı risâlelerin nisbet edilmesi ve fıkıh sisteminde re’ye ve kıyasa

başvurup bir anlamda akılcılığı benimsemesi onun kelâmî bir nosyona sahip olduğunun delilleridir. Hayatının belli bir döneminden sonra fıkhî konularla fazlaca meşgul olması, itikadî meselelerle ilgilenmeyi câiz görmemesinden değil akaide dair temel esaslara ilişkin görüşlerini ortaya koyduktan sonra bu alandaki çalışmalara fazla ihtiyaç duymamasından, ayrıca çözüm bekleyen fıkhî meselelerin çokluğundan kaynaklanmış olmalıdır. Vefatından önce öğrencilerine yaptığı tavsiyeleri ihtiva eden el-Vasıyye ile er-Risâle'sinin itikadî meselelere dair olması kelâmî konularla ilgisini kesmediğini gösterir (İnâyetullah İblâğ, s. 21). Ebû Hanîfe'nin, ashabın itikadî konularda tartışmaya girmemesinden dolayı akaid meseleleriyle uğraşmayı terkettiğine dair rivayete gelince bunun sahih olması uzak bir ihtimaldir. Zira el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim'de tamamen aksi bir görüşü savunmuştur. Burada belirtildiğine göre Ebû Hanîfe ashap dönemindeki şartların değiştiğini görmüş, İslâm dünyasında çeşitli siyasî ve fikrî gelişmelerin meydana gelmesi sebebiyle iman esaslarının belirlenmesi için akaid konularının incelenmesini zaruri görmüştür. Ashap döneminde müslümanlar arasında akaide dair bir ihtilâf bulunmadığı halde hicrî I. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan ihtilâflar neticesinde değişik görüş sahiplerinin birbirini tekfir edip öldürmeyi câiz görmesi, Ebû Hanîfe'ye göre itikadî esasların Kur'ân-ı Kerîm'e ve sahih hadislere başvurularak kesin delillerle belirlenmesini zorunlu hale getirmiştir (el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, s. 11-12). Bu da onun kelâm ilmiyle uğraşmayı doğru bulmadığına ilişkin rivayetlerin sahih olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Bu rivayetlerin doğru olabileceğini kabul eden âlimlere göre ise Ebû Hanîfe'nin meşgul olmayı uygun bulmadığı kelâm Kur'an ve Sünnet'e dayanmayan, buna karşılık yabancı kültürlerden etkilenen veya hakkı değil bâtılı savunmayı hedef alan ve ne olursa olsun muarızın görüşlerinin mutlaka yanlış olduğunu göstermeyi amaçlayan itikadî tartışmalardır. Sonuç olarak Ebû Hanîfe mutlak mânada kelâm ilmi aleyhinde bulunmamıştır (Taşköprizâde, II, 154-159; Beyâzîzâde, s. 35-46).

Ebû Hanîfe'nin fıkhı, "kişinin dünya ve âhirette fayda veya zarar göreceği hususlara ilişkin hükümleri bilmesi" şeklinde tarif ederek bunlardan akaide dair hükümleri konu edinen ilme "el-fıkhü'l-ekber" adını vermesi onun, akaidi amelî hükümleri inceleyen fıkıhtan üstün tuttuğunu göstermektedir. Ebû Hanîfe, farklı itikadî telakkilerin çarpıştığı Kûfe, Basra, Bağdat ve Hicaz bölgelerini dolaşıp bu yörelerde savunulan görüşleri öğrendikten sonra Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'e atfedilen hadisleri incelemek suretiyle İslâm akaidini asıl kaynaklarından belirlemeye çalışmıştır. Kendisiyle tartıştığı muarızı nasları kabul eden biriyse kesin naklî delil, nasları delil saymayan biriyse kesin aklî delil kullanmıştır (Ebü'l-Hayr, s. 134-135). Nitekim mülhidlerle yaptığı tartışmalarda aklî deliller kullandığı gibi muhaliflerini ikna etmek için "ma'kulâtı mahsûs hale getiren" kıyaslar yapmış, bazan da esaslarına Kur'an'da işaret edilen ihtimalleri tartışma metoduna başvurmuştur. Akaidde daha çok Kur'an'ı esas alıp ondan itikadî hükümler çıkarmış, hadisleri de bazan kullanmakla birlikte Kur'an'a aykırı hükümler ihtiva edenlerini uydurma kabul ederek dikkate almamıştır. Zira ona

göre Kur'an'a aykırı hükümler taşıyan hiçbir söz Hz. Peygamber'e ait olamaz (el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, s. 26-27; Beyâzîzâde, s. 50-70; Ebü'l-Hayr, s. 200-204).

Ebû Hanîfe'nin akaid alanında görüşlerinden faydalandığı kişilerin başında Hz. Ali gelir. Zira Ebû Hanîfe, kendisiyle savaşan muhaliflerine "isyankâr kardeşler" adını vermek suretiyle adam öldürme gibi büyük bir günahı işleyenlerin dahi mümin olduğuna hükmetmesinden ötürü Hz. Ali'yi itikadî problemlere çözüm getiren ilk âlim olarak görmüş ve onun bu metodundan önemli ölçüde faydalandığını açıklamıştır (Risâle, s. 69). Ehl-i beyt'e mensup âlimlerden Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Caʻfer es-Sâdık ve Abdullah b. Hasan b. Hasan ile görüşüp akaid konularında onlardan istifade etmiş, ashaptan Abdullah b. Mesʻûd, Muâz b. Cebel, tâbiînden Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebû Rebâh, Saîd b. Müseyyeb, Ömer b. Abdülazîz gibi âlimlerin görüşleri de onun itikadî düşüncelerine şekil vermiştir. Bunlardan başka Hüseyin b. Hâris ve Ebü'l-Kāsım el-Cedelî'den de faydalandığı nakledilir.

Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini, talebeleri Ebû Yûsuf, Ebû Mutîʻ el-Belhî ve Ebû Mukātil es-Semerkandî tarafından yazılıp nakledilen el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, el-Fıkhü'l-ekber, el-Fıkhü'l-ebsat, er-Risâle, el-Vasıyye adlı akaid risâlelerinin yanı sıra tabakat ve menâkıb kitaplarından tesbit etmek mümkündür. Bununla birlikte onun itikadî görüşlerini hatasız olarak belirlemek oldukça güçtür. Ebû Hanîfe'nin itikadî cephesini inceleyen müellifler, söz konusu kaynaklarda bazan aynı konuda kendisine farklı görüşler nisbet edilmesini, akaid risâlelerinin bizzat kendisi tarafından yazılmayıp talebelerince kaleme alınması ve bu risâlelerde araz, cevher, zât, sıfat, mûcize, kerâmet gibi daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı kabul edilen terimlerin yer alması sebebiyle ona aidiyetlerinin tartışmalı olmasını, risâlelerin bazı yazma nüshalarında değişik bilgilerin yer almasını ve dolayısıyla eserlerine sonradan bazı ilâvelerin yapılmış olma ihtimalini, onun itikadî görüşlerini belirlemeyi zorlaştıran âmiller arasında zikrederler. Her şeyden önce tabakat ve menâkıb kitaplarında Ebû Hanîfe'yi övme ve yerme hususunda ifrat ve tefrite varan aşırı değerlendirmelerin yapıldığı, bu arada taraftarlarına göre onun Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olan bir kişi, muhaliflerine göre ise tekfir edilmesi gereken zararlı bir bidʻatçı olarak gösterildiği dikkati çekmektedir. Bu da söz konusu kaynaklardaki bilgilerin ihtiyatla karşılanmasını gerekli kılan bir husustur. Nitekim Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî, Kaderiyye ve Râfiza'ya mensup bazı kimselerin kendi bâtıl inançlarını terviç etmek amacıyla onları Ebû Hanîfe'ye nisbet ettiklerini kaydetmiştir (et-Tebsîr, s. 185). Talebelerince ona atfedilen akaid risâlelerine bazı ilâveler yapılmış olmasına rağmen bunların ana hatlarıyla ona ait görüşleri ihtiva ettiği hususu ittifaka yakın bir kanaat halindedir. Ebû Hanîfe ile öğrencilerinin akaide dair görüşlerini naklettiğini belirten Ebû Caʻfer et-Tahâvî'nin Akīde'sindeki görüşlerle söz konusu risâlelerdeki görüşlerin büyük çapta benzerlik arzetmesi de bunu teyit etmektedir. İlgili risâlelerde yer alan araz, cevher, zât, sıfat, mûcize ve kerâmet terimleri bunlara sonradan ilâve edilmiş

olabileceği gibi Ebû Hanîfe'nin bunlardan bahsetmiş olması da uzak bir ihtimal değildir. Zira onun döneminde yaşayan Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvân, Şeytânüttâk, Hişâm b. Hakem gibi kelâmcıların aynı terimleri kullandıkları ve Ebû Hanîfe'nin de Cehm b. Safvân ve Şeytânüttâk ile münazaralar yaptığı bilinmektedir. Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

1. Ulûhiyyet. Bütün varlıklar Allah tarafından yoktan (lâ min şey') yaratılmıştır. Göklerin ve dünyanın şaşmaz bir düzene sahip olması, varlıkların bir halden başka bir hale dönüşmesi, çocuğun güzel bir endam ile ana karnından çıkması, bilgili ve hikmet sahibi ulu bir yaratıcının mevcudiyetini gösteren apaçık delillerdir. Akıl, azgın dalgalar arasında seyreden bir geminin yetenekli bir kaptanı olmadan yoluna devam etmesini imkânsız gördüğü gibi kâinatın da bilgili ve her şeye gücü yeten bir yaratıcısı olmadan var olup düzenli şekilde devam etmesini muhal görür (Beyâzîzâde, s. 75-85). Her insan bunları düşünerek Allah'ın var olduğunu idrak edebilir. Bundan dolayı dinî bir davetle karşılaşmasa bile yetişkin ve akıllı her insan Allah'a inanmakla yükümlüdür. Akıl yürütmek suretiyle Allah'a isim ve sıfat nisbet edilemez; O sadece zâtına nisbet ettiği isim ve sıfatlarla nitelendirilebilir. O'nun ilim, irade, hayat, kudret, kelâm, sem', basar gibi zâtî; yaratma, rızık verme, diriltme, öldürme gibi fiilî sıfatları vardır. Sıfatları zâtından ayrılmaz. Bütün isim ve sıfatları ezelî olup hiçbiri hâdis değildir. İlâhî fiiller ezelî olmakla birlikte bu fiillerle meydana gelenler (mef'ul) hâdistir. Allah araz ve cisim değildir, dengi ve benzeri yoktur (Beyâzîzâde, s. 90-127, 212-219). Sayı itibariyle değil eşi ve benzeri bulunmaması itibariyle birdir. İlâhî zatın yanı sıra sıfatların hiçbiri de yaratıklara ve sıfatlarına benzemez. İhlâs sûresi bunu ifade etmektedir. Naslarda Allah'a atfedilen yed, nefs, vech, nüzûl gibi sıfatların keyfiyeti bilinemez. Bunlar ne yaratıklara ait organ ve fiillere benzetilebilir, ne de i'tizâl ehlinin yaptığı gibi te'vil edilerek açıklanabilir. Zira "yed"i kudretle açıklamak örneğinde olduğu gibi bu sıfatları te'vil etmek onları ilâhî sıfat olmaktan çıkarır. Allah ihtiyaç duymaksızın göklerin üstünde bulunan arşa istivâ etmiştir. Bir mekânda bulunmaya muhtaç olmayan Allah zâtıyla değil ilmî ve ilâhî yardımıyla yaratıklarının yanındadır (Ebû Hanîfe, el-Vasıyye, s. 73; Beyhakī, s. 540, 572; Beyâzîzâde, s. 186-198). Allah dilediği şekilde ve keyfiyeti bizce bilinmeyen bir tarzda müminler tarafından cennette görülecektir (Dârimî, s. 15).

Bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin Allah'a mâhiyet atfettiğine dair rivayetler yer almışsa da bunların sahih olmadığı kabul edilmiştir (Teftâzânî, Şerhu'l-Makāsıd, II, 50; krş. Makdisî, I, 84-85).

2. Halku'l-Kur'ân. Bu konuda Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen görüşler farklı olup üç noktada toplanabilir. a) Kur'an'ın sadece Allah kelâmı olduğuna inanmak gerekir, mahlûk olup olmadığı hususunu tartışmak câiz değildir (Temîmî, I, 175-176). b) Kur'an mahlûktur, zira Allah'ın dışındaki her şey yaratılmıştır. Nitekim yaratılmış bir

şeye yemin etmek câiz olmadığından Kur'an'a yapılan yemin geçerli sayılmamıştır (Hatîb, XIII, 383-384; Ali Sâmî en-Neşşâr, s. 238). c) Kur'an Allah kelâmı olup mahlûk değildir, fakat Kur'an'ı telaffuz edişimiz ve onu yazışımız mahlûktur (Ebû Hanîfe, el-Fıkhü'l-ekber, s. 58; Beyâzîzâde, s. 175-179).

Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü ilk defa Ebû Hanîfe'nin ortaya attığını ileri süren ikinci rivayet ya onu kötülemek isteyenlerce uydurulmuştur veya eksiktir. Ebû Hanîfe belki de ilk defa Kur'an'ı telaffuz edişin mahlûk olduğunu söylemiş, fakat muhalifleri bunu "Kur'an mahlûktur" şeklinde eksik olarak nakletmişlerdir. Eğer Ebû Hanîfe Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunmuş olsaydı bazı görüşlerini eleştiren Buhârî'nin bu hususta da onu eleştirmesi gerekirdi. Halbuki Buhârî, halku'l-Kur'ân konusuna ayırdığı Halku efʿâli'l-ʿibâd adlı eserinde Ebû Hanîfe'ye böyle bir görüş nisbet etmemiş, Eş'arî de Makālât'ında Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul edenler arasında Ebû Hanîfe'yi zikretmemiştir. Birinci rivayetin ise halku'l-Kur'ân tartışmasına girmeyi uygun görmediği dönemdeki görüşünü yansıtmış olması muhtemeldir. Üçüncü rivayet Ebû Hanîfe'nin nihaî görüşü olmalıdır. Nitekim bazı kaynaklar, Ebû Yûsuf'un hocasıyla altı ay halku'l-Kur'ân konusunu tartıştığını ve sonunda onunla, "Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk değildir, mahlûk olduğunu söyleyen kâfirdir" görüşünde karar kıldıklarını kaydetmektedir (Hatîb, XIII, 383-384; Beyhakī, s. 321-322). Bu da Ebû Hanîfe'nin halku'l-Kur'ân konusundaki görüşünün bazı değişiklikler geçirdiğini gösterir.

3. Kader. Kâinatta meydana gelen her şey ilâhî takdir ve kazâya göre cereyan eder. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de (meselâ bk. el-Kamer 54/49, 52-53; Yûnus 10/34, 99) ve hadislerde (el-Muvattaʾ, "Kader", 14; Tirmizî, "Îmân", 4) her şeyin yaratılmadan önce yazıldığı ve meydana gelen şeylerin bu yazıya göre gerçekleştiği açıkça belirtilmiştir. Allah Teâlâ hayır ve şer dahil vuku bulacak her şeyi ezelî ilmiyle bilmiş ve ilmine göre vasfederek levh-i mahfûza yazmıştır (Beyâzîzâde, s. 266-279). Bununla beraber müminleri imana, kâfirleri de küfre zorlamamış, herkese fiillerini iradeleriyle gerçekleştirme imkânı tanımıştır. Zira Allah herkesin kaderini, kendi iradeleriyle gerçekleştirecekleri şekilde yazmıştır. Bundan dolayı kişi annesinden mümin veya kâfir (saîd veya şakî) olarak doğmaz; mümin iken kâfir, kâfir iken mümin olabilir (Zebîdî, II, 9).

Kulların fiillerini yaratan Allah'tır, kul ise fiil yapmayı diler ve onu icra eder. Eğer kul fiillerinin yaratıcısı olsaydı onları dilediği şekilde yapabilmesi ve her dilediğini gerçekleştirebilmesi gerekirdi. Fiillerini yapma gücü (istitâat) fiilden önce değil fiil anında kullara verilmiştir. Kul fiili yapma anından önce bu güce sahip bulunsaydı Allah'a muhtaç olmazdı; halbuki Kur'an'da kulların her an Allah'a muhtaç oldukları bildirilmiştir (Fâtır 35/15; Muhammed 47/38). İstitâat, fiilini gerçekleştirmesinden sonra da kula verilmiş olamaz; zira bu takdirde fiilin istitâatsız meydana gelmesi

gerekir ki bu muhaldir. Kulda istitâat yaratmakla Allah kulun fiilinin hâlikı, kul ise bu istitâatı hayır veya şer yönünde kullanmakla fiilin kâsibidir. Bütün bu açıklamalara rağmen Ebû Hanîfe kader problemini hürriyet-zarûret çelişkisinden kurtararak çözemediğinin farkına varmış olmalıdır. Zira ona göre gözün güneşe bakması mümkün olmadığı gibi aklın da kader ve kulların fiilleri konusunu nihaî çözüme kavuşturması mümkün değildir (Beyâzîzâde, s. 150-165, 182-183, 243-254; Ebü'l-Hayr, s. 170-178).

4. Nübüvvet. Nübüvvetin gerçekliği ilâhî bir ilhamla kavranabilir. Şöyle ki Allah, peygamberin ilâhî kaynağa dayandırarak verdiği bilgilerin doğruluğu hususunda insanların kalbinde bir kanaat ve bir itminan yaratır. Bununla birlikte peygamberlerin gösterdikleri mûcizeler de haktır. Hz. Peygamber'in inşikâku'l-kamer* mûcizesi ve mi'racı bu tür olaylardandır. Peygamberler şirkten, büyük ve küçük günahlardan korunmuştur. Ancak küçük hata (zelle) işlemeleri mümkündür. Bütün peygamberlerin getirdiği dinlerin temel prensipleri tevhid esasına dayalı tek bir sistem oluşturmakla birlikte fer'î hükümleri (şeriat) farklı olabilmiştir (Beyâzîzâde, s. 198-200, 311-336). Allah'a inandığı halde son peygamberin nübüvvetini benimsemeyen kimse Allah'a da iman etmemiş sayılır. Çünkü ona iman etmek Allah'ın emirlerinden biridir (en-Nisâ 4/65). Dolayısıyla Allah'a iman eden herkesin Hz. Muhammed'in nübüvvetini de kabul etmesi gerekir (Ebû Hanîfe, el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, s. 23; Beyâzîzâde, s. 318-336).

5. Âhiret. Kabir azabı haktır; zira Kur'ân-ı Kerîm'de buna işaret edilmiştir (et-Tevbe 9/101; et-Tûr 52/47). Kabir azabına inanmayanlar Cehmiyye mensuplarıdır. İnsanların ölümden sonra diriltilmeleri ve amellerinin tartılması haktır. Kıyamet alâmetlerinden kabul edilen deccâlin çıkışı ile Hz. Îsâ'nın nüzûlü, ayrıca cennetle cehennemin ebedîliği konularında Ebû Hanîfe'ye farklı görüşler nisbet edilir. Deccâlin çıkışı ve Hz. Îsâ'nın nüzûlü el-Fıkhü'l-ekber'e ait yazma nüshaların bir kısmında yer almamaktadır. Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini yansıtan beş risâlesini bir araya toplayıp yeniden düzenleyen Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin eserinde de söz konusu kıyamet alâmetlerine yer verilmemiştir. Bu da deccâlin çıkışı ve Hz. Îsâ'nın nüzûlü konusunun Ebû Hanîfe'nin risâlelerine sonradan ilâve edildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Akaid risâlelerinde belirtildiğine göre Ebû Hanîfe cennet ve cehennemin ebedî olduğunu kabul eder (el-Vasıyye, s. 75; el-Fıkhü'l-ekber, s. 62). Diğer bazı kaynaklarda ise cennet ile cehennemin ebedî olmadığına ve yaratılan her şeyin mutlaka yok olması gerektiğine inandığı rivayet edilmektedir (Hatîb, XIII, 399-400; Vehbî Süleyman Gāvecî, s. 38-39). Ancak Ebû Hanîfe, bu görüşü ortaya atan Cehm b. Safvân'ı tekfire kadar varan bir tenkide tâbi tuttuğuna göre bunun kendisine nisbet edilmesinin yanlış olduğunu söylemek mümkündür. Şu var ki Ebû Hanîfe cennetin ebedîliğine delil getirdiği halde cehennemin ebedîliğini ispatlayan herhangi bir delil zikretmemiştir (el-Fıkhü'l-ebsat, s. 52). İbn Kayyim'in Münzir b. Saîd'den yaptığı bir nakilde belirtildiğine göre Ebû Hanîfe ve mensupları, Âdem'in yaratıldığı

cennetin dünya bahçelerinden biri olduğu kanaatini taşıyorlardı (Hâdi'l-ervâh, s. 53-54). Buna karşılık el-Fıkhü'l-ebsaṭ'ta cennet ile cehennemin elan yaratılmış bulunduğu belirtilmekte ve Allah'ın her şeyi yarattığını bildiren âyet (el-En'âm 6/102) buna delil gösterilmektedir.

6. İman-Günah Meselesi. Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen görüşlere göre iman bilgi, tasdik ve ikrar unsurlarından oluşur. Bir insanda imanın gerçekleşmesi için onun şüpheden arınmış kesin bilgiye sahip olmasının yanı sıra bu bilginin doğruluğunu kesin olarak tasdik etmesi ve bu kararını sözlü olarak açıklaması gerekir (el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, s. 11; İbn Hazm, III, 227, 228; Ebü'l-Hayr, s. 183). İman için bunların hiçbiri tek başına yeterli değildir. Aksi halde kalben tasdik etmedikleri halde inandıklarını söyleyen münafıkların ve Hz. Muhammed'in gerçek peygamber olduğunu bilmelerine rağmen nübüvvetini tasdik etmeyen Ehl-i kitap'ın mümin sayılması gerekir. Halbuki Kur'an'da gerçeği tasdik etmemekte direnen münafıklarla Ehl-i kitap kâfir statüsünde tutulmuştur (el-Münâfıkūn 63/1; el-Bakara 2/146; el-En'âm 6/20). Yine Kur'an'da, gerçeği dilleriyle ikrar etmelerinin karşılığı olmak üzere Ehl-i kitap'tan bazılarının cennetle mükâfatlandırıldığının bildirilmesi (el-Mâide 5/85), dille ikrarın imanın unsurlarından biri olduğunu gösterir (Bezzâzî, II, 201-202). Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin, mümin vasfını kazanmak için mârifet ve tasdiki yeterli görmesini (el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, s. 31) dikkate alarak mârifet ve tasdiki aslî, ikrarı da tâli birer unsur olarak gördüğünü söylemek mümkündür. Zira ona göre dil ile ikrar dünyevî hükümlerin uygulanması için gereklidir. Baskı altında inandığının aksini ifade eden kimsenin mümin kabul edilmesi de bunu göstermektedir. Ebû Hanîfe'nin bazı ifadelerinden anlaşıldığına göre (a.g.e., s. 11, 17-18) kalben tasdik imanın aslî unsurunu teşkil ettiğinden imanda artma ve eksilme olmaz; dolayısıyla peygamberler ve melekler dahil bütün müminlerin imanı aynıdır veya birbirinin benzeridir. Onun, imanın artıp eksileceği telakkisini benimsediği naklediliyorsa da bu rivayet iman hakkındaki umumi telakkisine aykırı düşmektedir. Çünkü imanda artma ve eksilme olabilmesi için amelin onun unsurlarından birini teşkil etmesi gerekir. Halbuki Ebû Hanîfe'ye göre amel imanın bir cüzü olmayıp dinî hayatta imandan sonra yer alan bir unsurdur. Kişi namaz kılıp oruç tuttuğundan dolayı Allah'a ve Peygamber'e inanmış değildir, aksine Allah'a ve Peygamber'e iman ettiği için namaz kılıp oruç tutar ve diğer ilâhî buyrukları yerine getirir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de kişiden önce iman etmesi, sonra da iyi işler yapması istenmek suretiyle iman amelden ayrı tutulmuştur (el-Mâide 5/69; el-Mü'min 40/40). Hayız ve nifas halindeki kadınlardan bazı farzların sâkıt olması da bunun delillerinden birini teşkil eder.

Ebû Hanîfe'ye göre günah işlemek mümini imandan çıkarmaz. Çünkü Kur'an'da, zina eden ve adam öldürenlerden iman vasfı nefyedilmemiş (el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, s. 27-28), zerre miktarı hayır işleyenlere bunun karşılığının verileceği bildirilmiştir. Hz. Ali de kendisiyle savaşanları mümin olarak adlandırmıştır. Eğer günah işlemek

mümini imandan çıkarmış olsaydı şirkten sonra günahların en büyüğü sayılan adam öldürme fiilini işleyenleri Hz. Ali’nin kâfir kabul etmesi gerekirdi. Bu aynı zamanda ashabın telakkisini de yansıtmaktadır (Ebü’l-Hayr, s. 190). Müminlerin günahları sebebiyle âhirette tâbi tutulacakları muamele ise Allah’a bırakılmalıdır; dilerse affeder, dilerse azaba uğratır. Buna göre sadece peygamberlerin ve naslarda haklarında açıklama bulunan kimselerin doğrudan cennete gireceklerine hükmedilebilir (Ebû Hanîfe, el-ʿÂlim ve’l-müteʿallim, s. 18; Mâtürîdî, Kitâbü’t-Tevhîd, s. 382-383). Mümin bir kimsenin kararlı bir ifade ile, “Ben gerçekten müminim” demesi gerekir; zira iman şüphe kabul etmez. Hz. İbrâhim’in imanını bu şekilde ifade etmesi (el-Bakara 2/260) bunun bir delilidir.

7. Tekfir. Ebû Hanîfe’ye göre insanlar kendi beyanlarına, ibadet şekillerine ve dinî alâmet sayılan kıyafetlerine bakılarak tekfir edilebilirler (el-ʿÂlim ve’l-müteʿallim, s. 24). Mümin olduğunu söylemekle birlikte ilâhî sıfatları inkâr eden veya bunları yaratıkların sıfatlarına benzeten, kadere inanmayan, Kur’an’da açıkça belirtilen hükümleri kabul etmeyen, günah işlemeyi helâl sayan ve Kur’an’ın bir harfini bile inkâr eden kimse tekfir edilir. Ancak Kur’an’ı tefsir veya te’vil ederek hükümler çıkaran, yahut Hz. Peygamber’e nisbet edilen hadislere dayalı bazı itikadî hususları benimsemeyen kimse tekfir edilemez (el-Fıkhü’l-ebsat, s. 37-38; Beyâzîzâde, s. 105-106, 149, 200, 278, 307). Bazı kaynaklarda, Ebû Hanîfe’nin Kur’an’ı farklı şekillerde te’vil eden muhaliflerini tekfir ettiği nakledilirse de (İbnü’l-Hümâm, s. 323-324) bu onun tekfir konusundaki müsamahakâr tutumuna aykırıdır. Bu duruma göre tekfir ettiği kimse hükmü apaçık olan bir esası inkâr etmiş olmalıdır. Ebû Hanîfe’ye göre Hz. Peygamber’in ebeveyni kâfir olarak değil fıtrat* üzere ölmüştür. Her ne kadar bazı kaynaklarda bunun aksini ifade eden bir görüş kendisine nisbet edilmişse de bunun bazı risâlelerindeki istinsah hatasından kaynaklandığı tesbit edilmiştir (el-ʿÂlim ve’l-müteʿâllim, s. 7; Vehbî Süleyman Gāvecî, s. 257-258).

8. İmâmet. Devlet başkanının, müminlerin bir araya gelip istişarede bulunmaları yoluyla seçilmesi gerektiğini kabul eden Ebû Hanîfe’ye göre Hz. Ebû Bekir ve Ömer’den sonra Hz. Ali ashabın en faziletlisidir; muhalifleriyle olan anlaşmazlıklarında da haklıdır (Nevbahtî, s. 14). Hilâfete, idareyi zorla ellerine geçiren Emevî ve Abbâsîler’in değil ümmetin işlerini düzeltmek isteyen Ali evlâdı daha lâyıktır. Bu kanaatine bağlı olarak Ebû Hanîfe, İmam Zeyd’in ve Ehl-i beyt’e mensup kişilerin mevcut idareye karşı giriştiği mücadeleleri meşrû kabul etmiş, hatta onlara destek vermiştir. Fakat buna dayanarak bazı Şiî yazarların iddia ettiği gibi (M. Rızâ el-Hakîmî, s. 347-348) Şîa’nın imâmet anlayışını benimsediğini söylemek mümkün değildir. Zira Ebû Hanîfe imâmeti nasla Ehl-i beyt’e verilmiş bir hak olarak görmemiş, sadece döneminde Ehl-i beyt’e mensup olanları imâmete diğerlerinden daha lâyık kabul etmiştir (İnâyetullah İblâğ, s. 190-191; M. Ebû Zehre, s. 160-165). Buna karşılık onun, ashabın faziletini fiilî bir durum olan hilâfet sırasına göre değerlendirmek

gerektiği ve zorla da olsa idareyi eline geçiren halifeye itaatin luzumlu olduğu kanaatini taşıdığı da nakledilmektedir. Ancak Ebû Hanîfe'nin Hz. Ali'ye ve evlâdına karşı bir temayülü bulunduğu sezilmekte ve idareyi zorla eline geçirenlere karşı direnen Ehl-i beyt mensuplarına destek verdiği herkesçe kabul edilmektedir. Kendi risâleleriyle hakkında bilgi veren kaynakların incelenmesinden anlaşıldığına göre İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe İslâm dünyasında meydana gelen siyasî, fikrî ve itikadî zümreleşmeler sonunda Kur'ân-ı Kerîm'e ve ona aykırı olmayan sahih hadislere dayanıp İslâm akaidini belirlemeye çalışan erken devir mütefekkirlerinin başında yer almıştır. Naklin yanında aklı ihmal etmemiş, itikadî meseleleri açıklamak için aklî kıyaslar yapmış, düşüncesini Kur'an, sahih hadisler ve ashabın ileri gelenlerinin anlayışları şekillendirdiği için yabancı kültürlerin tesirinden uzak kalmıştır. İslâm akaidinin ana meseleleri etrafındaki görüşleri âlimler arasında büyük yankılar uyandırmış, bu görüşlerin büyük bir kısmı, başta Mâtürîdiyye olmak üzere Selefiyye ve Eşa'riyye âlimlerince benimsenerek geliştirilmiştir. Mülhidlere karşı Allah'ın varlığını ispatlamak için başvurulan ve esaslarına Kur'ân-ı Kerîm'de işaret edilen, daha sonra "ihtirâ'" ve "inâyet" diye adlandırılan aklî delilleri bilindiği kadarıyla ilk defa o kullanmış, âlemin "lâ min şey"'den yaratıldığını söylemiş, ayrıca Allah'a "şey'iyyet" izâfe ederek bir anlamda hâricî mevcudiyeti bulunduğuna yine ilk defa o temas etmiştir. Ebû Hanîfe, zât-sıfat ayırımı yaparak ilâhî sıfatları muhtemelen ilk defa zâtî ve fiilî kısımlarına ayırıp hepsinin kadîm olduğunu savunmuş, böylece Cehmiyye ve Mu'tezile'nin sıfat anlayışını reddetmiştir. Bir taraftan haberî sıfatlara "bilâ keyf" iman edilmesi gerektiğini söylemek suretiyle Selef'e öncülük etmiş, diğer taraftan bunların bir kısmını üstü kapalı, bir kısmını da açıkça te'vil ederek teşbih ve ta'tîl akîdesine alternatif bir görüş ortaya koymuştur. Ebû Hanîfe, halku'l-Kur'ân konusunda Cehmiyye ve Haşviyye arasında mûtedil bir görüşü savunarak daha sonra Ehl-i sünnet kelâmcılarınca yapılan lafzî ve nefsî kelâm ayırımına zemin hazırlamıştır. Kadere imanı gerekli görüp kulun iradesiyle fiil yapma gücüne sahip kılındığını kabul etmiş, insanın mümin iken kâfir, kâfir iken mümin olabileceğini söyleyerek cebir anlayışından uzaklaşmış, imanı tasdik, mârifet ve ikrar unsurlarına dayandırmakla iman için mârifeti yeterli gören Cehmiyye'yi ve sadece ikrarı kâfi gören anlayışları reddetmiş, amelin imandan ayrı olduğunu ve dolayısıyla artıp eksilmeyeceğini ortaya koymakla da Selefiyye, Mu'tezile ve Havâric'e muhalefet etmiştir. Böylece akaidin ana meselelerinde mûtedil bir itikadî sistemin temellerini atarak çoğunluğun mensup olduğu Ehl-i sünnet mezhebinin oluşmasına öncülük yapmıştır. Nitekim imanın artıp eksilmesi, iman-İslâm ilişkisi, imanda istisna gibi önemsiz sayılabilecek bazı hususlar dışında Mâlik b. Enes, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel onun görüşlerini paylaşmışlardır. Ebû Hanîfe'nin akaide dair görüşlerini Ebû Ca'fer et-Tahâvî daha çok Selef anlayışı çerçevesinde, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ise kelâm statüsü içinde açıklayıp yaymışlardır. Daha sonra Mâtürîdî'yi takip eden âlimlerce geliştirilen bu muhteva günümüze kadar taşınmış ve Mâtürîdiyye adıyla meşhur olmuştur. Osmanlı kazaskerlerinden

Beyâzîzâde Ahmed Efendi, Ebû Hanîfe'nin akaid risâlelerini önce el-Usûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe adlı eserde kelâmî tertibe göre düzenleyip bir araya getirmiş, ardından da İşârâtü'l-merâm min ʿibârâti'l-İmâm (Kahire 1949) adlı kitabıyla bunu şerhetmiştir. Ebû Hanîfe'nin itikadî cephesini İnâyetullah İblâğ el-İmâmü'l-aʿzam Ebû Hanîfe el-mütekellim adlı eserinde, Muhammed Ebû Zehre Ebû Hanîfe adlı kitabının bir bölümünde, Ebü'l-Hayr Muhammed Eyyûb Ali de ʿAkīdetü'l-İslâm ve'l-İmâm el-Mâtürîdî isimli çalışmasının yarısına yakın kısmında incelemiştir. İbnü's-Sübkî, Ebû Hanîfe ile Ebü'l-Hasan el-Eş'arî arasındaki ihtilâflar hakkında Manzûmetü'n-nûniyye fi'l-akāʾid (Kasîde fi'l-ihtilâf beyne Ebî Hanîfe ve'l-Eşʿarî) adıyla bir risâle yazmış (Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 297), Ali el-Kārî Edilletü muʿtekadi Ebî Hanîfe fî hakkı ebeveyi'r-Resûl (Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 298/4) adlı risâlesinde, Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber'in ebeveyninin imanı konusundaki görüşlerini delillendirmiş, Debbağzâde Mehmed Efendi Risâle fî beyâni kavli Ebî Hanîfe (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1040), Saçaklızâde Mehmed Risâle fî tavzîhi kavli Ebî Hanîfe (Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 938), Dârendeli Muhammed b. Ömer Risâle fî îzâhı kavli Ebî Hanîfe (Süleymaniye Ktp., Şehzade Mehmed, nr. 110/4) adlı risâlelerinde iman konusundaki görüşlerine açıklık getirmeye çalışmışlardır.

Ebû Hanîfe, imanın artıp eksilmeyeceği ve bütün müminlerin imanının benzer olduğu, bu sebeple de kişinin, "Ben inşallah müminim" değil, "Ben hakkıyla müminim" demesinin gerektiği tarzındaki görüşlerinden ötürü Selef akîdesine mensup hadis âlimlerince şiddetle eleştirilmiştir. Ayrıca bunlar, yalancı kabul edilen bazı râvilerin nakillerine dayanarak Ebû Hanîfe'nin İbn Ebû Leylâ, Süfyân es-Sevrî gibi âlimler tarafından iki defa küfürden tövbe etmeye davet edildiğine ve bid'atçı olduğu için görüşlerine itibar edilmeyeceğine ilişkin rivayetlere de eserlerinde yer vermişler, onu bazan Cehmiyye'ye, bazan da Mürcie'ye nisbet etmişlerdir. Mevcut kaynaklara göre Ebû Hanîfe'yi tenkit edenlerin başında Buhârî gelmektedir. Buhârî el-Câmiʿu's-sahîḥ'inin bab başlıklarında isim zikretmeden, "Kāle ba'zu'n-nâs" (insanlardan biri şöyle dedi) ifadesini kullanarak Ebû Hanîfe'yi tenkit etmiş (Buhârî, "Îmân", 36; Vehbî Süleyman Gāvecî, s. 203-265), diğer eserlerinde de onun İslâm dinine zarar veren Mürcie'ye mensup olduğuna ilişkin rivayetleri zikretmiştir (et-Târîhu'l-kebîr, VIII, 81; M. Rızâ el-Hakîmî, s. 343). Hadisçilerden İbn Hibbân, Ebû Hanîfe'nin aleyhindeki zayıf rivayetleri naklettikten sonra hakkında görülen rüyalara dayanıp onu akîdesi bozuk bir kişi olarak göstermeye çalışmıştır (Kitâbü'l-Mecrûhîn, III, 63-72). Muhaddislerin Ebû Hanîfe'yi eleştirmesinde, nakil yanında akla da başvurmasının etkili olduğu kabul edilmektedir. Esasen bunların, yalancılıkla itham edilen râvilerin nakillerine dayanarak Ebû Hanîfe'yi kötülemeleri kendi metotlarına aykırıdır, rüyalara başvurmalarının ise hiçbir ilmî değeri yoktur. Zâhid Kevserî, bu rivayetlerin Ebû Hanîfe'ye muhalif olan ehl-i bid'at mensuplarının gayretiyle uydurulup yayıldığını kabul eder (et-Terhîb, s. 299-307). Mezhep tarihçilerinden Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Ebû

Hanîfe'yi Mürcie'nin dokuzuncu fırkasının kurucusu olarak göstermiş (Makālât, s. 138-139), Nevbahtî ve Ebû Hâtim er-Râzî de onu Mürcie'nin Amr b. Kays el-Mâsır'ın (el-Mâzır) öncülüğünü yaptığı Mâsıriyye (el-Mâzıriyye) fırkasına mensup biri olarak tanıtmışlardır (Fıraku'ş-Şîʿa, s. 7; Kitâbü'z-Zîne, s. 269). Âlimler arasında Ebû Hanîfe'nin Mürcie'ye nisbet edilişini, bu mezhebin mensuplarından Gassân el-Kûfî tarafından yapılan bir rivayete bağlayanlar bulunduğu gibi bunu Ebû Hanîfe'nin iman görüşüyle irtibatlandıranlar da vardır. İkinci gruba göre Ebû Hanîfe, günah işleyenlerin mümin olduğunu savunup âkıbetlerini âhirete bırakması veya Allah'ın iradesine havale etmesi (ircâ) sebebiyle ilk defa Hâricîler'den Nâfi' b. Ezrak, daha sonra da Mu'tezile âlimleri tarafından mürciî olarak nitelendirilmiş, bu sebeple mezhep tarihçileri de bunlara uyarak onu Mürcie'den göstermişlerdir. Gerçi Ebû Hanîfe'nin akaid risâlelerinde "ircâ" terimi, günah işleyenlerin âkıbetini ilâhî iradeye havale etme anlamında kullanılmıştır (el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, s. 24). Ancak bunun mezhepler tarihi kaynaklarında tarifi yapılan ve iman eden kişiye günah işlemenin hiçbir zarar vermediğini temel görüş olarak benimseyen Mürcie ile bir ilgisi yoktur. Öyle olsaydı akîdesini benimseyip nakleden öğrencileri de aynı görüşü savunurlardı. Halbuki onlar Mürcie'yi eleştirmişlerdir. Ebû Hanîfe'nin, günah işleyenlerin mümin olduğuna dair görüşünün Selefiyye de dahil olmak üzere bütün Ehl-i sünnet'çe benimsendiği dikkate alınırsa onun Mürcie'ye nisbet edilişinin, mezheplerle ilgili kavramların o devirde henüz yerleşmemesinden kaynaklandığı ortaya çıkar. Esasen Ebû Hanîfe döneminde yeni teşekkül etmeye başlayan Ehl-i sünnet mezhebi için bu ad henüz kullanılmadığından akaid meselelerinin her biriyle ilgili olarak Ehl-i sünnet âlimlerine farklı isimlerin verildiği de bilinmektedir. Nitekim Mu'tezile âlimleri, ilâhî sıfatlara ilişkin görüşlerinden dolayı Ehl-i sünnet âlimlerine Müşebbihe, kulların fiilleri ve kadere dair görüşlerinden ötürü Mücbire veya Cebriyye adını vermişlerdir. Mâtürîdî de insanların irade hürriyeti ve fiil yapma gücü bulunmadığını savunan ve dolayısıyla kulların bütün fiillerini ilâhî irade ve kudrete havale edenlere Mürcie demektedir (Teʾvîlât, s. 98). Ebû Hanîfe'nin iman hakkındaki tarifini eleştiren İbn Hazm, onu Mürcie içinde Ehl-i sünnet'e en yakın âlim olarak kabul eder (el-Fasl, II, 265; III, 228). Şehristânî ise Ebû Hanîfe'nin, günah işlemenin mümine zarar vermediğini ve imanın yeterli olduğunu iddia eden Mürcie'den sayılmadığını belirtmiş, aksine günah işleyen kişinin Allah'ın azabından korkması gerektiğini savunduğundan onu Ehl-i sünnet Mürciesi'nden kabul etmiştir (el-Milel, I, 141, 146). Ebû Hanîfe'nin Cehmiyye'den sayılması da isabetli değildir. Zira Müşebbihe ve Haşviyye'ye mensup âlimlerin ilâhî sıfatlar konusunda tenzihi benimseyen herkesi Cehmiyye'ye nisbet ettiği bilinmektedir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin Cehmiyye'yi şiddetle tenkit ettiği sahih rivayetlerle sabittir (meselâ bk. İbn Hibbân, III, 15; Beyhakī, s. 321).

Zâhid Kevserî, Hatîb el-Bağdâdî'nin Ebû Hanîfe hakkında naklettiği bilgilere güvenilemeyeceğini ispat etmek için Teʾnîbü'l-Hatîb ʿalâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb adıyla bir eser yazmış, Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî el-

Muallimî Taʿlîkatü't-tenkîl bi-mâ fî Teʾnîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl adlı kitabında Kevserî'ye cevap vermiş, Kevserî de buna et-Terhîb bi-nakdi't-Teʾnîb adlı eseriyle karşılık vermiştir. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın Kitâb ʿalâ Dırâr ve Cehm ve Ebî Hanîfe ve Hafs fi'l-mahlûḳ'u ile (İbnü'n-Nedîm, s. 204) Şeyh Müfîd'in Risâle fi't-teşnîʾ ʿalâ Ebî Hanîfe'si de (A. Fâzıl el-Kāinî, s. 399) Ebû Hanîfe'yi eleştiren eserlerdendir.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Hanîfe, el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim (nşr. M. Zâhid Kevserî, trc. Mustafa Öz, İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde), İstanbul 1981, s. 11-33; a.mlf., el-Fıkhü'l-ebsat, (a.e. içinde), s. 37-54; a.mlf., el-Fıkhü'l-ekber (a.e. içinde), s. 58-64; a.mlf., er-Risâle (a.e. içinde), s. 67-69; a.mlf., el-Vasıyye (a.e. içinde), s. 72-75; el-Muvattaʾ, "Kader", 14; Buhârî, "Îmân", 36; a.mlf., et-Târîhu'l-kebîr, VIII, 81; a.mlf., et-Târîhu's-sagīr, II, 43, 100, 230; Tirmizî, "Îmân", 4; Dârimî, er-Red ʿale'l-Merîsî, s. 15; Nevbahtî, Fıraku'ş-Şîʿa, s. 7, 10, 14; Ebû Hâtim er-Râzî, Kitâbü'z-Zîne (nşr. Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî, el-Gulüv ve'l-fıraku'l-Gāliye içinde), Bağdad 1982, s. 269; Ebû Bekir el-Âcurrî, eş-Şerîʿa (nşr. M. Hâmid el-Fıkī), Beyrut 1983, s. 146-148; Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, s. 382-383; a.mlf., Teʾvîlât (nşr. M. Müstefîzürrahman), Bağdad 1983, s. 98; Eş'arî, Makālât (Ritter), s. 36-39, 63, 138-139; Tahâvî, Akīde (nşr. Arif Aytekin), İstanbul, ts. (Seha Neşriyat), s. 37-55; Makdisî, el-Bedʾ ve't-târîh, I, 84-85; İbn Hibbân, Kitâbü'l-Mecrûhîn, III, 15, 63-72; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 204, 224; Kādî Abdülcebbâr, Fadlü'l-iʿtizâl ve tabakātü'l-Muʿtezile (nşr. Fuâd Seyyid), Tunus 1343/1974, s. 250, 253, 266; Bağdâdî, Usûlü'd-dîn, s. 258, 308; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih, Beyrut 1976, s. 45-46, 83; İbn Hazm, el-Fasl (Umeyre), II, 265; III, 227, 228; Beyhakī, el-Esmâʾ ve's-sıfât, s. 321-322, 540, 572; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XIII, 331, 376-400, 415; İbn Abdülber, el-İntikāʾ, Kahire 1350, s. 164-165; Nesefî, Tebsıratü'l-edille, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 496, vr. 236[a]; Şehristânî, el-Milel (Kîlânî), I, 141, 146; Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Menâkıbü Ebî Hanîfe, Beyrut 1401/1981, s. 51-53; Sâbûnî, el-Bidâye, s. 71, 85, 87, 89; İsferâyînî, et-Tebsîr (nşr. Kemal Yûsuf Hût), Beyrut 1983, s. 183, 184, 185, 195; Îsâ b. Seyfeddin el-Hanefî, er-Red ʿalâ Ebî Bekir el-Hatîb el-Bagdâdî, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), s. 52-59; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 397, 400; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 440; İbn Kayyim el-Cevziyye, Hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh, Kahire, ts. (Mektebetü Nehdati'l-Mısriyye), s. 53-54; İbnü's-Sübkî, Manzûmetü'n-nûniyye fi'l-ʿakāʾid, Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb, nr. 297, vr. 54[a]-56b; Kureşî, el-Cevâhirü'l-mudıyye, I, 61; Teftâzânî, Şerhu'l-Makāsıd, II, 50; a.mlf., Şerhu'l-ʿAkāʾid, İstanbul 1973, s. 157; Bezzâzî, Menâkıbü'l-İmâmi'l-Aʿzam (Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Menâkıbü Ebî Hanîfe içinde), Beyrut 1401/1981, II, 201-202; İbnü'l-Vezîr, Îsârü'l-hak ʿale'l-halk, Beyrut 1403/1983, s. 404; İbnü'l-Hümâm, el-Müsâyere, Kahire 1317, 323-324, 327; İbn Hacer el-Heytemî, el-Hayrâtü'l-hisân, Beyrut 1983, s. 100; Taşköprizâde, Miftâhu's-saâde, II, 67, 154-208; Temîmî, et-Tabakātü's-seniyye, I, 113, 126-127, 147-148, 175-180; Ali el-Kārî, Edilletü muʿtekadi Ebî Hanîfe fî hakkı ebeveyi'r-Resûl, Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim, nr. 298, vr. 33[a]; a.mlf., Ferrü'l-ʿavn min müddeʿî îmâni Firʿavn, İstanbul 1294, s. 129, 143; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, İşârâtü'l-merâm min ʿibârâti'l-İmâm (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire 1949, s. 19-46, 50-150, 165-336; Zebîdî, İthâfü's-sâde, II, 5, 6, 8, 9, 13, 14; Manastırlı İsmâil Hakkı, Mevâhibü'r-rahmân fî menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nuʿmân, İstanbul 1310, s. 7, 13-15, 92, 154, 173, 183, 201-202; İnâyetullah İblâğ, el-İmâmü'l-Aʿzam Ebû Hanîfe el-mütekellim, Kahire 1971, s. 21, 38-48, 139-163, 166-185, 190-191; M. Ebû Zehre, Ebû Hanîfe, Kahire 1976, s. 21-24, 160-180; Ali Sâmî en-Neşşâr, Neşʾetü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm, Kahire 1977, s. 227-241; Semîre Muhtâr el-Leysî, Cihâdü'ş-Şîʿa, Beyrut 1978, s. 217-218; M. Zâhid Kevserî, Teʾnîbü'l-Hatîb, Beyrut 1401/1981, s. 12, 52-87, 107-109, 125, 154-155, 176, 240; a.mlf., et-Terhîb bi-nakdi't-Teʾnîb (Teʾnîbü'l-Hatîb içinde), s. 299-307; M. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (trc. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 148, 167, 169, 177, 233; Ebü'l-Hayr M. Eyyûb Ali, ʿAkīdetü'l-İslâm ve'l-İmâm el-Mâtürîdî, Dakka 1983, s. 89-230; M. Rızâ el-Hakîmî, Levle's-senetân le-heleke'n-Nuʿmân [baskı yeri yok], 1985, s. 260-261, 343, 347-348, 384-385; Ali Abdülfettâh el-Mağribî, İmâmü ehli's-sünne ve'l-cemâʿa Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Kahire 1985, s. 20-22; A. Fâzıl el-Kāinî, Muʿcemü müellifi'ş-Şîʿa, Kum 1405, s. 399; Vehbî Süleyman Gāvecî, Ebû Hanîfe en-Nuʿmân, Dımaşk 1407/1987, s. 38-39, 203-265; Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, Beyrut, ts., II, 178-180, 197-198; III, 321-322; Hüseynî Abdülmecîd Hâşim, el-İmâmü'l-Buhârî, Kahire, ts., s. 192-193; Yusuf Ziya Yörükan, "İslâm Akait Sisteminde Gelişmeler ve İmam Ebû Hanîfe", AÜİFD, II-IV (1953), s. 75, 77, 78, 127, 129; Halim Sabit Şibay, "Ebû Hanîfe", İA, IV, 25.

Yusuf Şevki Yavuz

Literatür. Hanefî mezhebinin oluşum ve gelişimiyle birlikte Ebû Hanîfe'nin hayatını anlatan, görüşlerinin tenkidini ihtiva eden veya yapılan tenkitlere cevap veren birçok eser kaleme alınmış, bu alanda geniş bir literatür meydana gelmiştir. Kâtib Çelebi ile (Keşfü'z-zunûn, II, 1836-1839) Fuat Sezgin (GAS [Ar.], I/3, s. 33-37) bu konuya dair otuz civarında eserin adını verirler. Son dönemde yapılan çalışmalarla birlikte Ebû Hanîfe'yle ilgili 100'e yakın eserin kaleme alındığı söylenebilir. Bunların başlıcaları şunlardır:

A) Basılmış Olanlar. 1. Ebû Yûsuf, İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efganî, Kahire 1938). 2. İbn Ebû Şeybe, Rudûd ʿalâ Ebî Hanîfe (nşr. M. Zâhid Kevserî, Kahire 1360). 3. Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih (Haydarâbâd 1974; Beyrut 1976). 4. İbn Abdülber en-Nemerî, el-İntikāʾ fî fezâʾili's-selâseti'l-eʾimmeti'l-fukahâʾ (Kahire 1350). 5. Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî el-Hârizmî, Menâkıbü Ebî Hanîfe (Haydarâbâd 1321, 1326; Beyrut 1981). 6. Îsâ b. Ebû Bekir b. Eyyûb, es-Sehmü'l-musîb fi'r-red ʿale'l-Hatîb (Kahire 1932; diğer adı Kitâbü'r-Red ʿalâ Ebî Bekr el-Hatîb el-Bagdâdî, Beyrut 1985). 7. Sıbt İbnü'l-Cevzî, el-İntisâr ve't-tercîh li-mezhebi's-sahîh (Kahire, ts.). 8. Zehebî, Menâkıbü Ebî Hanîfe (nşr. M. Zâhid Kevserî – Ebü'l-Vefâ el-Efganî, Kahire 1366). 9. Bezzâzî, Menâkıbü'l-İmâmi'l-Aʿzam Ebî Hanîfe (Haydarâbâd 1321; Beyrut 1981; Türkçe tercümesi: Muhammed b. Ömer el-Halebî, Terceme-i Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 523). 10. Süyûtî, Tebyîzü's-sahîfe fî menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe (Haydarâbâd 1317, 1334). 11. Şâmî, ʿUkūdü'l-cümân fî menâkıbi Ebî Hanîfe en-Nuʿmân (nşr. Muhammed Molla el-Efganî, Mekke 1398-1399). 12. İbn Hacer el-Heytemî, el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-İmâmi'l-Aʿzam Ebî Hanîfe en-Nuʿmân (Kahire 1304, 1311, 1326; Beyrut 1983; Türkçe tercümesi: Manastırlı İsmâil Hakkı, Mevâhibü'r-rahmân fî menâkıbi'n-Nu'mân, İstanbul 1310). 13. Ali el-Kārî, Menâkıbü'l-İmâmi'l-Aʿzam (Haydarâbâd 1332). 14. Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, ʿUkudü'l-cevâhiri'l-münîfe fî edilleti mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe (İskenderiye 1290; İstanbul 1309). 15. Nûreddin Mustafa b. Muhammed Emîn el-Hüseynî, el-Metâlibü'l-münîfe fi'z-zebbi ʿani'l-İmâm Ebî Hanîfe (Bağdad 1911, 1990). 16. M. Zâhid Kevserî, en-Nüketü't-tarîfe fi't-tehaddüs ʿan rudûdi İbn Ebî Şeybe ʿalâ Ebî Hanîfe (Kahire 1365); Akvemü'l-mesâlik fî bahsi rivâyeti Mâlik ʿan Ebî Hanîfe (Kahire 1360); Teʾnîbü'l-Hatîb ʿalâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb (Kahire 1942; Beyrut 1981). 17. Abdülevvel el-Kanpûrî, en-Nevâdirü'l-münîfe bi-menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe (Kanpur 1310). 18. Muhammed Ali b. Gulâm Muhammed, el-Cevâhirü'l-erbaʿa (Farsça, Madras-Hindistan 1272). 19. Abdülkuddûs el-Kadirî el-Bengalûrî, Tezkiretü'n-Nuʿmân (Bengalur 1312). 20. Ahmed Reşid Paşa, İmâm-ı A'zamın Siyâsî Terceme-i Hâli (İstanbul 1328). 21. Şemseddin Sivâsî, Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam (manzum, İstanbul 1291). 22. Zafer Ahmed et-Tehânevî, Ebû Hanîfe ve ashâbühü'l-muhaddisûn (müellifin İʿlâʾü's-sünen'i içinde [I. cild, III. cüz] Karaçi, ts.).

B) Yazma Olanlar. 1. Abdullah b. Hüseyin en-Nâsihî, el-Muhtelef beyne Ebî Hanîfe ve'ş-Şâfiʿî (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 464). 2. Ebû İshak eş-Şîrâzî, el-Muhtasar fî ma'htelefe fîhi Ebû Hanîfe ve'ş-Şâfiʿî (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 507). 3. Ebü'l-Fazl Bekir b. Muhammed ez-Zerencerî, Menâkıbü Ebî Hanîfe (Süleymaniye Ktp., Kasîdecizâde, nr. 677). 4. Sadreddin Muvaffak b. Muhammed el-Hâssî, el-İbâne fi'r-red ʿalâ men şenneʿa ʿalâ Ebî Hanîfe (el-İbâne fi'z-zeb ʿan mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1567). 5. Şemsüleimme el-Kerderî, er-Red ʿalâ men yüʿânidü Ebâ Hanîfe ve ashâbeh (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 779; eserin diğer adları: el-Fevâʾidü'l-mühimme fi'z-zebbi ʿan Ebî Hanîfe, er-Red ve'l-intisâr li-Ebî Hanîfe imâmi fukahâʾi'l-emsâr, Sezgin, [Ar.], I/3, s. 35). Gazzâlî'nin el-Menhûl'deki görüşlerine cevap mahiyetindedir. 6. Abdülazîz el-Buhârî, Risâle fî tahtıʾeti'l-İmâmi'l-Gazzâlî Ebâ Hanîfe (Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 860). 7. Bâbertî, en-Nüketü'z-zarîfe fî tercîhi mezhebi Ebî Hanîfe (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3613; diğer adı er-Risâletü'n-nadıre li-mezhebi'l-İmâmi'l-Aʿzam Ebî Hanîfe, Sezgin, [Ar.], I/3, s. 35). 8. Ebü'l-Kāsım Abdülalîm b. Ebû Kāsım, Kalâʾidü ʿukūdi'd-dürer ve'l-ikyân fî menâkıbi Ebî Hanîfe en-Nuʿmân (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1176). 9. Ali el-Kārî, Risâle fi'r-red ʿalâ men zeyyefe mezhebe Ebî Hanîfe (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 409; Esad Efendi, nr. 1690). İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin Hanefî mezhebine karşı tenkitlerine cevap olarak kaleme alınmıştır. 10. Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, Tezhîbü's-sahîfe bi-nusreti'l-İmâm Ebî Hanîfe (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3631). 11. Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah eş-Şirmâzî, Risâle fi'l-cevab an iʿtirâzâti'l-muhâlifîn li-Ebî Hanîfe (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 507). 12. Muhammed b. Muhammed b. Bilâl, Risâle fî tercîhi mâ zehebe ileyhi Ebû Hanîfe (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 329). 13. İbrâhim b. Hüseyin b. Ahmed Pîrîzâde, Risâle fî mezhebi'l-imâm (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 420). 14. Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin b. Muhammed, Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2420; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1248). 15. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Salt el-Hımmânî, Fasl fî menâkıbi Ebî Hanîfe. Ebû Hanîfe'nin menâkıbına dair yazılan ilk eser olarak bilinir. 16. Atîk b. Dâvûd el-Yemânî, Kitâbü'l-Beyân ve'l-burhân fî cümelin min fezâʾili'l-İmâmi'l-Aʿzam. 17. Hatîb el-Bağdâdî, Menâkıbü'l-İmâmi'l-Aʿzam. 18. Ebü'l-Kāsım Abdullah b. Muhammed es-Sa'dî, Fezâʾilü Ebî Hanîfe. 19. Şemsüleimme el-Kerderî, el-Fevâʾidü'l-mühimme fi'z-zeb ʿan Ebî Hanîfe (er-Red ve'l-intisâr li-Ebî Hanîfe imâmi fukahâʾi'l-emsâr). Gazzâlî'nin el-Menhûl'deki görüşlerine cevap mahiyetindedir. 20. Ebü'l-Hasan ed-Dîneverî, Menâkıbü Ebî Hanîfe ve ashâbih. 21. Muhammed b. Muhammed b. Nakīb, Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe. 22. Ebü'l-Leys Muharrem b. Muhammed ez-Zeylaî, Menâkıbü Ebî Hanîfe ve sâhıbeyh Ebî Yûsuf ve Muhammed b. Hasan. 23. Nûh b. Mustafa er-Rûmî, ed-Dürrü'l-munazzam fî menâkıbi'l-İmâmi'l-Aʿzam. 24.

Abdülgafûr b. Hüseyin b. Ali el-Elmaî, Menâkıbü Ebî Hanîfe (son on eserin nüshaları için bk. GAL [Ar.], III, 235-237; GAS [Ar.], I/3, s. 33-37).

C) Son Dönemde Yapılan Çalışmalar. 1. Seyyid Afîfî, Hayâtü'l-İmâm Ebî Hanîfe (Kahire 1350). 2. Abdülhalîm el-Cündî, Ebû Hanîfe batalü'l-hürriyye ve't-tesâmüh fî'l-İslâm (Kahire 1945). 3. M. Ebû Zehre, Ebû Hanîfe hayâtühû ve ʿasruhû-ârâʾühû ve fıkhuh (Kahire 1947, 1965). Eser Osman Keskioğlu tarafından Ebû Hanîfe adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Ankara 1962). 4. M. Yûsuf Mûsâ, Ebû Hanîfe ve'l-kıyemü'l-insâniyye (Kahire 1957). 5. Muhammed Şiblî Nu'mânî, Sîret-i Nuʿmân. Urduca olan eser, M. Hadi Hussain tarafından Imam Abu Hanifah Life and Work adıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir (New Delhi 1988). 6. Ömer b. İshak el-Hindî, el-Gurretü'l-münîfe fî tahkīki'l-İmâm Ebî Hanîfe (Beyrut 1986). 7. M. Rızâ el-Hakîmî, Levle's-senetân le-heleke'n-Nuʿmân ([baskı yeri yok], 1985). 8. Habîb Ahmed Kîrânevî, Ebû Hanîfe ve ashâbüh (Beyrut 1989). 9. Vehbî Süleyman Gāvecî, Ebû Hanîfe en-Nuʿmân imâmü eʾimmeti'l-fukahâʾ (Dımaşk 1987; Beyrut 1407). 10. İnâyetullah İblâğ, el-İmâmü'l-Aʿzam Ebû Hanîfe el-mütekellim (Kahire 1987). 11. Mustafa eş-Şek'a, el-İmâmü'l-Aʿzam Ebû Hanîfe en-Nuʿmân (Kahire-Beyrut 1983). 12. Şâkir Zîb Feyyâz, Ebû Hanîfe beyne'l-cerh ve't-taʿdîl (yüksek lisans tezi, 1976, Mekke Câmiatü Ümmilkurâ). 13. Hilmi Merttürkmen, Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları (doktora tezi, 1976, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi). 14. Adil Bebek, İslâm Akaidinde Ebû Hanîfe ve el-Fıkhü'l-ebsat (yüksek lisans tezi, 1984, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 15. Mustafa Uzunpostalcı, Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve İslâm Fıkhındaki Yeri (doktora tezi, 1986, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 16. Mahmood Hüseyin Ali, Ebû Hanîfe'nin İslâm Hukuku ile İlgili Temel Görüşleri (doktora tezi, 1988, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 17. İsmail Hakkı Ünal, İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebi'nin Hadis Metodu (doktora tezi, 1989, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Kaynaklarda Ebû Hanîfe ile ilgili olarak yazıldığı bildirilen, ancak nüshalarına henüz rastlanmamış olan bazı eserler de şunlardır: Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Menâkıbü Ebî Hanîfe; Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Hasan b. Ke's, Tuhfetü's-sultân fî menâkıbi'n-Nuʿmân; Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Yahyâ en-Nîsâbûrî, Menâkıbü Ebî Hanîfe; Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî, Keşfü'l-âsâri'ş-şerîfe fî menâkıbi Ebî Hanîfe; Yûsuf b. Ahmed el-Mekkî es-Saydelânî, Menâkıbü Ebî Hanîfe; Zahîrüddin el-Mergīnânî, Menâkıbü Ebî Hanîfe; Muhammed b. Ahmed eş-Şuaybî, Menâkıbü'n-Nuʿmân; Cârullah ez-Zemahşerî, Şekāʾiku'n-nuʿmân fî menâkıbi'n-Nuʿmân; Kureşî, ed-Dürerü'l-münîfe fi'r-red ʿalâ İbn Ebî Şeybe ʿani'l-İmâm Ebî Hanîfe ve el-Bustân fî menâkıbi'n-Nuʿmân (müellif el-Cevâhirü'l-mudıyye'de [I, 49-63] ikinci eserin özetini vermektedir); Ebü'l-Kāsım Abdülalîm b. Ebû Kāsım, er-Ravzatü'l-ʿâliyetü'l-münîfe fî menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe; Şeyh Ebû Saîd, Menâkıb-ı İmâm-ı Aʿzâm (Farsça); Osmanzâde Tâib Ahmed, Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam (Türkçe).

BİBLİYOGRAFYA:Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efganî), Haydarâbâd 1974, nâşirin önsözü, s. elif-yâ; Kureşî, el-Cevâhirü'l-mudıyye, I-III; Keşfü'z-zunûn, I, 842; II, 1287, 1680-1681, 1836-1839, 2015; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, tür.yer.; Osmanlı Müellifleri, I, 95, 168; II, 117; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, I-XV, tür.yer.; Brockelmann, GAL (Ar.), III, 235-237; Sezgin, GAS (Ar.), I/3, s. 33-37; Şiblî Nu'mânî, Imam Abu Hanifah Life and Work (trc. M. Hadi Hussain), New Delhi 1988, önsöz, s. IV-X; Ahmet Özel, Hanefî Fıkıh Âlimleri, Ankara 1990, s. 12-13, 33, 65, 92, 127, 135.

Ali Bardakoğlu

İBN AVN, Abdullah (عبد الله بن عون) Ebû Avn Abdullāh b. Avn b. Ertabân el-Müzenî el-Basrî (ö. 151/768) Hadis âlimi.

66 (685) yılında Basra'da doğdu. 64 (683) yılında doğduğu da söylenmiştir. Dedesi Müzeyne kabilesinin mevâlîsinden olduğu için Müzenî nisbesiyle de anılır. Enes b. Mâlik'i görmüş; Saîd b. Cübeyr, İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, Atâ b. Ebû Rebâh, Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn gibi birçok ünlü kişiden hadis dinlemiştir. Kendisinden A'meş, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Ezher b. Sa'd, Hüşeym b. Beşîr, Vekî' b. Cerrâh, Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi âlimler rivayette bulunmuştur. Hadis münekkitleri onu güvenilir kabul etmekte, Yahyâ b. Maîn de her konuda güvenilir olduğunu söylediği İbn Avn'ı "sebt" ve "sika" diye nitelendirmektedir. Şu'be, eşsiz bir insan olarak tanıttığı İbn Avn'dan her gün hadis öğrenmeyi istediğini, onun tedlîs yapmaktan kurtulan iki kişiden biri olduğunu söylemekte, İbn Avn'ın şüpheli bilgisini başkasının kesin bilgisine tercih edeceğini belirterek onun ilmine olan güvenini ifade etmektedir. Süfyân es-Sevrî, Hişâm b. Hassân, Osman el-Bettî, Muâz b. Muâz, Abdullah b. Mübârek gibi âlimler de onun bir benzerini görmediklerini, Abdurrahman b. Mehdî ise Irak'ta sünneti ondan daha iyi bilenin bulunmadığını söylemiştir. Kütüb-i Sitte müelliflerinin hepsi İbn Avn'dan rivayette bulunmuştur.

Hadis rivayetinde son derece titiz davranan İbn Avn, yaklaşık yetmiş yıl kaldığı Basra'da bu sahanın önemli isimlerinden Eyyûb es-Sahtiyânî ve Yûnus b. Ubeyd'e saygısından dolayı onların vefatına kadar hadis rivayet etmedi. Kıraat ve fıkıh alanlarındaki bilgisiyle de tanınan İbn Avn, Receb 151'de (Ağustos 768) Basra'da vefat etti. Bu tarih 150 ve 152 olarak da zikredilmiştir. Cenaze namazını Basra Valisi Cemîl b. Mahfûz el-Ezdî kıldırdı. Varlıklı bir kişi olması yanında ibadet ve zühdüyle de tanınan İbn Avn az konuşur, güzel giyinir, ancak gösterişten son derece sakınırdı. Çevresindekilere Kur'an okumayı, sünnete sarılmayı ve insanlara zarar vermemeyi tavsiye ederdi. Talebesi Hârice b. Mus'ab onun faziletlerinden bahsederken yanında yirmi dört yıl kaldığını, meleklerin onun herhangi bir hatasını yazmış olacağına ihtimal vermediğini söylemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 261-268; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, V, 163; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, II, 111; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, I, 145-146; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, VII, 3-4; İbn Asâkîr, Târîḫu Dımaşḳ, XXXI, 326-374; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XV, 394-402; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 364-375; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 156-157; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 141-160, s. 460-465; İbn Hacer, Tehẕîbü't-

Tehẕîb, V, 346-349; Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî v.dğr., Mevsûʿatü ricâli'l-kütübi't-tisʿa, Beyrut 1413/1994, II, 325-326.

Ahmet Yücel

İBN İSHAK (ابن إسحاق) Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî -Kureşî el-Medenî (ö. 151/768) Siyer ve megāzî müellifi, muhaddis.

80 (699) yılında Medine'de doğdu (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 34); künyesinin Ebû Bekir olduğuna dair rivayetler varsa da bu doğru değildir. Büyük dedesi Hıyâr (veya dedesi Yesâr), Hâlid b. Velîd'in 12 (633) yılında fethettiği Aynüttemr'deki manastırda eğitim gören kırk gençten biriydi ve esir alındıktan sonra Medine'ye gönderilmişti (Hatîb, I, 214, 216). Bazı şarkiyatçılar, İbn İshak'ın büyük dedesinin hıristiyan olmasından dolayı İncil'i ve Süryânîce'yi iyi bildiğini ve Hz. Peygamber'den önceki dönemin tarih ve kıssalarını iyi bilmesinde de bu aile kültürünün izlerinin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak İbn İshak'ın İncil ve Tevrat'ı Medine'de okuduğu, Süryânîce'yi birkaç yıllık ikameti sırasında Mısır'da öğrendiği ve bu kültürü orada aldığı kabul edilmektedir. İbn İshak'ın babası İshak, amcaları Mûsâ ve Abdurrahman ile kardeşleri Ömer ve Ebû Bekir de ilimle, bilhassa hadis rivayetiyle uğraşan kimselerdi (İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt: el-mütemmim, s. 403-404).

İbn İshak eğitimini, başta babası ve amcaları olmak üzere birçok şahsiyetten hadis, siyer-megāzî, şiir, eyyâmü'l-Arab ve ensâb bilgileri alarak tamamladı. Ona ders veren Medine'nin meşhur âlimleri arasında Âsım b. Ömer b. Katâde, Kāsım b. Muhammed b. Ebû Bekir, Yezîd b. Rûmân, Muhammed b. İbrâhim et-Teymî, Ebân b. Osman b. Affân, Muhammed el-Bâkır, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Abdullah b. Ömer'in mevlâsı Nâfi', Atâ b. Yesâr, Abdurrahman b. Esved, Sâlim b. Abdullah b. Ömer ve İbn Şihâb ez-Zührî bulunmaktadır. İbn İshak'ın, çoğu sahâbe çocuğu olan 100 kadar Medineli râviden hadis aldığı söylenir (Hatîb, I, 214-218). Kendisinin bazı sahâbîlere yetiştiği, bu arada Enes b. Mâlik'i (ö. 93/711-12) gördüğü ve Saîd b. Müseyyeb'e de bir süre öğrencilik yaptığı bilinmektedir. 115 (733) veya 119 (737) yılında İskenderiye'ye giderek Yezîd b. Ebû Habîb, Sümâme b. Şüfâ, Ubeydullah b. Mugīre, Ubeydullah b. Ebû Ca'fer, Seken b. Ebû Kerîme ve Kāsım b. Kuzmân'dan hadis aldı. Ayrıca orada hadis rivayetiyle de meşgul oldu; Yezîd b. Ebû Habîb, Kays b. Ebû Yezîd ve İshak b. İbrâhim b. Mûsâ kendisinden hadis rivayet ettiler. Bu arada Yezîd b. Ebû Habîb'den kaydettiği, Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektuplarını götürecek elçilere hitaben yaptığı konuşmanın metnini Medine'deki hocalarından İbn Şihâb ez-Zührî'ye göndererek doğrulattı; onun bu tutumu rivayet konusundaki hassasiyetini göstermektedir (İbn Hişâm, II, 607). İbn İshak'ın İskenderiye'den ne zaman ayrıldığı ve Medine'ye dönüp dönmediği gidiş yılı gibi ihtilâflıdır. Muhammed Hamîdullah onun doğrudan Rey, el-Cezîre ve Kûfe'ye geçtiğini (İbn İshak, es-Sîre, neşredenin girişi, s. kâfbâ), Johann W. Fück ve Süheyl Zekkâr ise Irak'a Medine'ye

döndükten sonra gittiğini (Muhammad b. Ishāq, s. 30; İbn İshak, es-Sîre [nşr. Süheyl Zekkâr], neşredenin girişi, s. 182) kabul ederler.

Kaynaklarda İbn İshak'ın Medine'den ayrılıp İskenderiye'ye ve Irak'a gitmesiyle ilgili çeşitli rivayetler yer almaktadır. Onun horoz dövüştürdüğü, Mescid-i Nebevî'nin arkasında kadınlara yakın yerde oturduğu ve onlarla konuştuğu veya Kaderî (Mu'tezilî) inancına sahip olduğundan dolayı Medine valisi tarafından kırbaç cezasına çarptırıldığı yahut boynuna ip bağlanarak mescidin içinden geçirildiği gibi isnatlar yanında Şiîliğe temayül etmesi sebebiyle Mısır'a gitmek zorunda kaldığı, aynı şekilde İskenderiye'den ayrılışının da karşıtlarının onu kadercilikle suçlaması üzerine valinin kendisini kırbaçlatması sonucunda vuku bulduğu iddia edilmiştir. Medine'de İbn İshak'ın aleyhinde konuşanlar arasında iki meşhur hadis âlimi Hişâm b. Urve ile Mâlik b. Enes'in de bulunması dikkat çekmektedir. Hişâm b. Urve, İbn İshak'ın karısından hadis rivayet etmesinin doğru olmadığını ileri sürmüş ve onu yalancılıkla suçlamıştır (İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt: el-mütemmim, s. 401). İbn İshak ise kendi aleyhinde konuşmasına rağmen kitabına ondan birçok rivayet almıştır (İbn Hişâm, I, 179, 225, 235, 241, 318, 417). Aynı zamanda meşhur ensâb âlimleri arasında sayılan İbn İshak ile Mâlik b. Enes birbirlerinin Zûasbah'ın mevâlîsinden olduklarını iddia etmişler, ancak karşılıklı suçlamaların artması üzerine İbn İshak Irak'a gitmeye karar verince barışmışlardır. Aslında Mâlik b. Enes onu hadis rivayeti dolayısıyla eleştirmiyor, Hz. Peygamber'in Hayber, Kurayza, Nadîr gibi gazvelerine dair bilgileri yahudi asıllı müslümanlardan almasını uygun bulmuyordu. İbn İshak çeşitli tenkit ve ithamlara mâruz kalmışsa da (bu tenkitler ve cevapları için bk. İbn Seyyidünnâs, I, 7-17; Hatîb, I, 214-234; Müsfir b. Saîd b. Demmâs el-Gāmidî, sy. 54 [1418/1998], s. 243-278) başta Buhârî olmak üzere Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler ondan hadis rivayet etmişlerdir.

Hadis ve siyermegāzî sahalarında İbn İshak'ın üstadı olan İbn Şihâb ez-Zührî, "Megāzî ilmini öğrenmek isteyen İbn İshak'a müracaat etsin" derdi. Zührî ve Süfyân b. Uyeyne, "İbn İshak yaşadığı müddetçe Medine'de ilim yok olmaz"; İmam Şâfiî de, "Megāzîde derinleşmek isteyen kimse Muhammed b. İshak'a muhtaçtır" diyerek kendisini övmüşlerdir (es-Sîre, neşredenin girişi, s. kâfelif-kâfbâ). Siyer sahasında onu en büyük âlim kabul eden Zührî (Zehebî, VII, 36), ulaştığı seviyeyi ve bu alanda Medine'de toplamış olduğu geniş malzemeden takdirle söz etmiş, zaman zaman megāzî ile ilgili konularda kendisine bir şeyler de sormuştur. Zührî'nin vefatından sonra öğrencileri de bir hadiste şüpheye düştüklerinde İbn İshak'a başvururlardı.

Zührî'nin aksine Emevî hânedanı mensuplarıyla münasebet kurmayan İbn İshak, Abbâsîler'in iktidarı ele almasından sonra Medine'den ayrılarak Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kardeşi el-Cezîre Valisi Abbas b. Muhammed'in yanına gitti (142/759-60) ve orada beş yıl kadar hadis rivayetiyle meşgul oldu. Ardından Kûfe'ye, oradan da

Hîre'ye geçti; Kûfe'de iken aralarında Ebû Yûsuf'un da bulunduğu birçok kişi ondan megāzî dersleri aldı. Halife Mansûr'un yanına vardığında kendisini Abbâsîler'in iktidara gelmesinden önce tanıyan Mansûr, İbn İshak'ı oğlu Muhammed'e (el-Mehdî-Billâh) hoca tayin etti ve ayrıca onun için başlangıçtan o güne kadar gelen bir tarih kitabı yazmasını istedi. İbn İshak, daha önce Medine'de topladığı zengin malzemeye dayanarak istenen kitabı yazdı ve halifeye sundu; ancak daha sonra onu çok geniş bulan halifenin isteği üzerine özetlemek zorunda kaldı. Saray kütüphanesine konulan ilk yazdığı nüsha râvi Seleme b. Fazl'ın eline geçmiş ve onun aracılığıyla nakledilmiştir. Mehdî ile Horasan ve Rey'e giden İbn İshak buralarda da hadis rivayetini sürdürdü. 146 (763) yılında Bağdat'ın kurulması üzerine halifenin maiyetinde yer alması sebebiyle oraya yerleşti, vefatına kadar yine hadis rivayetiyle meşgul olup es-Sîre'sini okuttu. 151 (768 veya 150/767, 153/770, 154/771) yılında burada öldü ve sonraları Hârûnürreşîd'in annesi Hayzürân'ın adıyla anılan mezarlığın doğu tarafına Ebû Hanîfe'nin kabri yanına gömüldü.

Yaşadığı dönemde "emîrü'l-mü'minîn" unvanıyla anılan muhaddislerden olan İbn İshak'tan pek çok kişi hadis ve megāzî rivayet etmiştir. Mutâʿ et-Tarâbîşî bunların sayısını 131 olarak verir ve megāzî râvilerini yedi, hadis râvilerini beş ayrı grupta toplayarak hepsini on iki ayrı başlık altında sınıflandırıp her grupta yer alan râvileri ve rivayetlerini ayrı ayrı ortaya koyar (Ruvâtü Muḥammed b. İsḥâḳ, s. 22 vd.). Buhârî, İbn İshak'ın megāzî dışında çoğu ahkâma ait 17.000 hadis rivayet ettiğini ve bunların İbrâhim b. Saʿd el-Ensârî'nin elinde bulunduğunu haber vermiştir (Hatîb, VI, 83; ayrıca bk. İbn Saʿd, eṭ-Ṭabaḳāt: el-mütemmim, s. 457). Zehebî, 17.000 hadisin çeşitli yollarla gelen senedleri dolayısıyla mükerrerleriyle birlikte bu sayıya ulaştığını, gerçekte sayılarının bu rakamın onda biri dahi olmadığını belirtir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 40). Kendisi de bu hadislerin bir kısmını el-Meġāzî'siyle tefsir, hadis, fıkıh, tarih ve ahbâr kitaplarında kullanmıştır.

Muhaddislerle cerh ve taʿdîl âlimlerinin İbn İshak'a yönelttikleri en ağır tenkit, onun hadisi aldığı râvi veya şeyhi atlayıp (tedlîs) ilk râvinin adıyla nakletmesidir. Ancak bu husus, tarih ve hadis rivayeti arasındaki farktan ileri gelmektedir. Hadisler genellikle kısa ve bir olayın birbirine bağlı unsurlarıyla anlatılmasının söz konusu olmadığı metinlerdir. Tarih yazıcılığında ise olayları birbirine bağlamak suretiyle anlatım esastır. İbn İshak'ın tarihçi yönüyle birçok hadisin senedini birleştirerek vakʿayı anlatması ilk defa kendisinin başvurduğu bir usul değildir. Aynı usulü, hadisteki üstünlüğü kabul edilen ve megāzî ile de ilgilendiği bilinen İbn Şihâb ez-Zührî ile fakih ve muhaddis olmasının yanı sıra megāzî sahasındaki ilk otoritelerden sayılan Urve b. Zübeyr de kullanmıştır (bk. İbn İshak, es-Sîre, neşredenin girişi, s. kâftâ-kâfyâ). Abdullah b. Abbas'a nisbet edilen tefsir rivayet tariklerinden biri de Muhammed b. Ebû Muhammed ve İkrime veya Saîd b. Cübeyr yoluyla ona ulaşan İbn İshak tarikidir. August Fischer, İbn İshak'ın nakilde bulunduğu râvilerin biyografileri üzerine bir

doktora tezi hazırlamıştır (Biographien von Gewährsmänner des Ibn Ishāq, Halle 1889; Leiden 1890).

İbn İshak'ın en önemli eseri olan Kitâbü'l-Meġāzî (Sîretü İbn İsḥâḳ, el-Mübtedeʾ ve'l-mebʿaṣ ve'l-meġāzî) müellifi henüz hayatta iken büyük bir şöhret kazanmasına, altmışa yakın râvi tarafından rivayet edilmesine ve daha sonraki nesilden on âlimin birer nüshaya sahip olmasına rağmen bütünüyle günümüze ulaşmamıştır. İbn Sa'd, kitabın adını el-Meġāzî ve müellifini de "sâhibü'l-Megāzî" diye verir (eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 396; a.mlf., eṭ-Ṭabaḳāt: el-mütemmim, s. 154). İbn İshak'ın ve çağdaşlarının Hz. Peygamber'in hayatı hakkında yazmış oldukları eserlere "el-Meġāzî", bazan da muhtevasını göstermek için "el-Meġāzî ve's-siyer" denilmiştir (Hatîb, I, 215; İbn Hayr, s. 232). es-Sîre adı İbn Hişâm'dan sonra yaygınlık kazanmış ve onun İbn İshak'ın çalışmasını özetleyen kitabı Sîretü Resûlillâh, Sîretü İbn Hişâm ve es-Sîretü'n-nebeviyye adlarıyla tanınmıştır. Belki de bundan dolayı İbnü'n-Nedîm, İbn İshak'ın eserinden Kitâbü's-Sîre ve'l-mübtedeʾ ve'l-meġāzî diye bahseder (el-Fihrist, s. 142). Johann Fück ve onu takip eden birçok araştırmacı da İbn İshak'ın eserinin bölümlerini, Hamîdullah'ın verdiği uzun isimde de görüleceği üzere "mübtede'", "meb'as" ve "megāzî" olarak vermişlerdir (Muhammed Ibn Ishāq, s. 34; Horovitz, s. 82; Abdülazîz ed-Dûrî, s. 27). İbnü'n-Nedîm (el-Fihrist, s. 142) ve Yâkūt el-Hamevî (VI, 401), İbn İshak'ın Kitâbü'l-Ḫulefâʾ (Aḫbârü'l-ḫulefâʾ, Târîḫu'l-ḫulefâʾ) adlı bir eserinin daha mevcut olduğunu söylerler.

İbn Sa'd, ilk defa megāzîyi bir araya toplayan ve bu alanda bir kitap yazan kişinin İbn İshak olduğunu belirtir (eṭ-Ṭabaḳāt: el-mütemmim, s. 401). Fück de İbn İshak hakkında yaptığı doktora tezinde onun el-Meġāzî'yi Halife Mansûr'un emri üzerine Bağdat veya Hîre'de değil Irak'a gelmeden önce Medine'de yazdığını söyler ve eserdeki bilgilerin hemen tamamının Medineli ve Mısırlı râvilerden alınmış olmasını buna delil gösterir (Muhammad Ibn Ishāq, s. 34 vd.). Ayrıca daha önce yazmış olduğu eserini Mansûr'un çok geniş bulması üzerine belki de yeniden veya düzelterek ikinci, hatta üçüncü defa kısaltarak tekrar kaleme almıştır. Bu nüshaların hiçbirinin tamamı günümüze kadar ulaşmamıştır. Hamîdullah ve Süheyl Zekkâr'ın neşrettikleri kısımda ise sadece Hz. Peygamber'in nesebi, Zemzem Kuyusu, Abdullah'ın evlenmesi, Fil Vak'ası, rahip Bahîrâ olayı, bi'set, ilk müslümanlar ve Habeşistan'a hicret gibi konularla Medine dönemine ait Bedir ve Seviḳ gazvelerini anlatan bölümler yer almaktadır. İbn Hişâm, İbn İshak'ın el-Meġāzî'sinin Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî tarafından rivayet edilen ve Kûfî-Bağdâdî diye meşhur olan nüshasını kısaltmış, bu arada Hz. Peygamber'le ilgili olmayan veya Kur'an'da temas edilmeyen olayları, uydurma olduğu ileri sürülen şiirleri, bazılarını incitebilecek nezakete uymayan haberleri ve Bekkâî'nin mevsuk saymadığı bilgileri eserine almadığını, aldıklarını ise rivayet edildiği şekliyle aynen kitabına aktardığını belirtmektedir.

İbn İshak'ın el-Meġāzî'si incelendiğinde Hz. Peygamber'in, hayatı ve şahsiyetiyle münferit bir hadise gibi telakki edilmeyip dünya ve insanlık tarihinin bir parçası, Hz. Âdem'den itibaren gönderilen peygamberlerin devamı ve son halkası olarak ele alındığı görülür. İbn Hişâm, "Mübtede'" adıyla anılan bölümün büyük kısmını eserine almadığı için İbn İshak'ın kısas-ı enbiyâsı ve Câhiliye dönemini ilgilendiren haberleri daha çok Taberî'nin tarih ve tefsir kitaplarında, Mekke'nin ve Kâbe'nin eski tarihiyle ilgili olanları da Ezrakī'nin Aḫbâru Mekke'sinde muhafaza edilmiştir. Bu bölümde Hz. Îsâ'dan önce gelen peygamberlerin tarihi yazılırken Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı âyetlerin yanında Vehb b. Münebbih'in Abbas, Ehl-i kitap ve bizzat Tevrat'tan aldığı rivayetlerden faydalanılmıştır. Ayrıca Kur'an'da adı geçen Âd ve Semûd ile hiç anılmayan Tasm ve Cedîs kabilelerinin tarihlerine, Uhdûd ve Fil vak'aları dolayısıyla Câhiliye çağı Yemen tarihine, Arap kabileleriyle putlarına, Hz. Peygamber'in dedelerine ve Mekke halkının dinî anlayışına yer verilmiştir. İbn İshak bu bölümü yazarken sened göstermemiştir. Resûl-i Ekrem'in doğumundan hicretine kadarki gelişmeler ise daha çok ferdî olaylar şeklinde ele alınmıştır. Bunlar arasında İslâmiyet'i kabul eden şahsiyetlere, Kureyşliler'in Hz. Peygamber'e ve müslümanlara karşı düşmanlıklarına, Hz. Ebû Bekir'in davetiyle müslüman olanların, Habeşistan'a hicret eden ve geri dönenlerin isim listelerine, özellikle Resûl-i Ekrem'in Medine'deki siyasî ve içtimaî hayatı düzenlemek için yahudilerle yaptığı muahedenin metni gibi diğer kaynaklarda rastlanmayan önemli bir belgeye yer verilmiştir. Mekke dönemine ait haberlerin tarih sırasına göre ve senedlerinin arttırılarak kaydedilmesine çalışıldığı görülür. Bu dönemle ilgili rivayetlerin çoğu Medineli râvilere aittir. Hicretten sonraki gelişmelerin ele alındığı bölümde İbn İshak başta gazve ve seriyyeler olmak üzere Hz. Peygamber'in rahatsızlığı, vefatı ve Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi gibi önemli olayları işler. Konuların ayrıntısına geçmeden önce haberin bir özetini, sonra râvilerden kendisine ulaşan konuyla ilgili diğer haberleri, eğer bu bir savaşsa meselâ katılanların, ölenlerin ve esirlerin isimlerini verir. Bu bölümde de çoğu Medineli olan haber kaynaklarını açıklarken özellikle hocaları Zührî, Âsım b. Ömer b. Katâde, Abdullah b. Ebû Bekir b. Hazm'ın isimlerinin yer aldığı senedleri gösterir. Ayrıca başka râvilerden veya olaylara katılanların yakınlarından topladığı haberleri ekler.

İbn İshak özellikle anlattığı konuların hadislerle irtibatını çok iyi kurmuş, bazan şahsî görüşlerini de ekleyerek birçok rivayeti birleştirip bütünleştirmeyi başarmıştır. Onun Ehl-i kitap'la ilgili haberlerde yahudi, hıristiyan ve Mecûsîler'den rivayette bulunduğu ve bunların isimlerini saymak yerine "Tevrat ehli", "ilk kitap ehlinden bazı kimseler", "acemlerden söz nakledenler" gibi ifadeler kullandığı görülür. Hatta daha da ileri giderek Eski ve Yeni Ahid tercümelerinden aynen haber almaktan çekinmez. İbn İshak, bu tür haber ve râvileri kabul etmekle Medine'deki hadis rivayeti geleneğinden ayrılır; ayrıca bu tip haber ve bilgilere yer verirken eserinde "delâilü'n-nübüvve" konusuna temas eden ilk müellif olarak dikkat çeker. Onun diğer tarihçilerden farklı bir yanı da doğru olup olmadığını incelemeksizin eserini şiirlerle doldurmasıdır; bu

yüzden hem çağdaşları hem de daha sonra gelenler tarafından tenkit edilmiştir. Bu eseriyle siyer ve tarih yazıcılığının ufkunu genişleten İbn İshak, Hz. Peygamber'i ve müslümanları insanlık tarihiyle bütünleştirip sevilmelerine yardımcı olmuştur. İbn İshak bu kitap sebebiyle kendinden sonra gelen bütün siyer ve tarih yazarlarının şeyhi ve pîri sayılmış, daha sonraki siyer müellifleri onun talebesi kabul edilmiştir. İbn Sa'd, Ezrakī, Belâzürî ve Taberî başta olmak üzere meşhur tarihçiler eserlerinde İbn İshak'tan gelen rivayetlere geniş yer ayırmışlardır. Onun Hz. Peygamber'in biyografisine verdiği şekil bugün dahi ana hatlarıyla muhafaza edilmektedir. İbn İshak'ın el-Meġāzî'si günümüze tam olarak İbn Hişâm'ın es-Sîretü'n-nebeviyye adlı eseriyle ulaşmıştır (nşr. Ferdinand Wüstenfeld, I-III, Göttingen 1858-1860; nşr. Mustafa es-Sekkā - İbrâhim el-Ebyârî - Abdülhafîz eş-Şelebî, I-IV, Kahire 1355/1936, 1375/1955; ayrıca bk. İBN HİŞÂM). Kitabın orijinali ise eksik nüshalar halinde zamanımıza intikal etmiş ve iki ayrı neşri yapılmıştır. a) Muhammed Hamîdullah, Sîretü İbn İsḥâḳ el-müsemmâ bi-Kitâbi'l-Mübtedeʾ ve'l-mebʿas̱ ve'l-meġāzî (Rabat 1396/1976 → Konya 1401/1981]). b) Süheyl Zekkâr, Kitâbü's-Siyer ve'l-meġāzî (Dımaşk 1396/1976). Her iki nâşir de Fas'taki Karaviyyîn (nr. 202) ve Rabat (nr. 1712) kütüphaneleriyle Dımaşk Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, nr. 110, vr. 158-174) bulunan üç eksik yazmayı esas almıştır. İbn İshak'ın el-Meġāzî'sinin tam metnini ortaya çıkarmak amacıyla bir çalışma yapan Alfred Guillaume da başta İbn Hişâm'ın eserinde yer alan metinle Karaviyyîn Kütüphanesi'ndeki yazma nüshayı, ayrıca Taberî'nin Târîḫ'inde ve Ezrakī'nin Aḫbâru Mekke'sindeki ondan alınan haber ve rivayetleri bir araya getirerek The Life of Muhammad a Translation of Ishāq's Sīrat Rasūl Allah adıyla İngilizce'ye tercüme etmiştir (Oxford 1955). Abdüllatîf et-Tîbâvî yazdığı makalede bu tercümenin hatalarını göstermiş (bk. bibl.), ayrıca M. Edwardes The Life of Muhammad adıyla İbn İshak'ın eserini tekrar İngilizce'ye (London 1964), Sezai Özel de Siyer (Peygamber Tarihi) adıyla Türkçe'ye (İstanbul 1988, 1991) çevirmiştir. İbrahim Altan ise yazdığı makalede bu tercümedeki hatalara dikkat çekmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA:İbn İshak, es-Sîre, neşredenin girişi, s. e-m; a.e. (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1396/1976, neşredenin girişi, s. 5-20, 83, 182; a.mlf., The Life of Muhammad a Translation of Ishāq's Sīrat Rasūl Allah (trc. A. Guillaume), Oxford 1955, tercüme edenin girişi, s. XIII-XLVII; İbn Hişâm, es-Sîre2, I, 179, 225, 235, 241, 318, 417; ayrıca bk neşredenlerin girişi, I, 3-17; II, 607; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 399; VII, 321-322; a.mlf., eṭ-Ṭabaḳāt: el-mütemmim, s. 154-155, 400-404, 457; Cumahî, Fuḥûlü'ş-şuʿarâʾ, I, 7-9; Zübeyr b. Bekkâr, Aḫbârü'l-muvaffaḳıyyât (nşr. Sâmî Mekkî el-Ânî), Bağdad 1392/1972, s. 332-333; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 491-492; Belâzürî, Fütûḥ (Rıdvân), s. 248; Taberî, Târîḫ (de Goeje), I, 2064; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Kahire 1348, s. 142; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, I, 214-234; VI, 83; Bekrî, Muʿcem, I, 319; İbn Hayr, Fehrese, s. 232-236; Süheylî, er-Ravżü'l-ünüf, I, 37-41; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ (nşr. D. S. Margoliouth), Leiden 1913, VI, 399-401; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 276-277; İbn Seyyidünnâs, ʿUyûnü'l-es̱er, Kahire 1356, I, 7-17; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XIV, 405-429; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 33-55; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 468-475; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, V, 28-32; Leknevî, er-Refʿ ve't-tekmîl, s. 411-413; J. Fück, Muhammad Ibn Ishāq, Frankfurt 1925, s. 30, 34 vd.; J. Horovitz, el-Meġāzi'l-ûlâ ve müʾellifûhâ (trc. Hüseyin Nassâr), Kahire 1369/1949, s. 75-96; Hüseyin Nassâr, Neşʾetü'l-kitâbeti'l-fenniyye fi'l-edebi'l-ʿArabî, Kahire 1954, s. 232-238; Nabia Abbott, Studies in Arabic Literary Papyri, Chicago 1957, I, 80-99; Abdülazîz ed-Dûrî,

Baḥs̱ fî neşʾeti ʿilmi't-târîḫ ʿinde'l-ʿArab, Beyrut 1960, s. 27-30; a.mlf., Dirâse fî sîreti'n-nebî ve müʾellifühâ İbn İsḥâḳ, Bağdad 1965; W. Montgomery Watt, "The Materials Used by Ibn Ishaq", Historians of the Middle East (ed. B. Lewis - P. M. Holt), London 1962, s. 23-34; a.mlf., "The Reliability of Ibn-Isḥāq's Sources", La vie du prophète Mahomet, Paris 1983, s. 31-43; a.mlf., Early Islam, Edinburgh 1990, s. 13-23; T. Fahd, "Problèmes de typologie dans la "Sîra" d'Ibn Isḥâq", La vie du prophète Mahomet, Paris 1983, s. 67-75; Sezgin, GAS (Ar.), I/2, s. 87-91; Fâtıma Hüdâ Necâ, el-Ġurer fî siyeri'l-müʾerriḫîn ve aḫbârihim, Trablus 1985, s. 97-122; Mutaʿ et-Tarâbîşî, Ruvâtü Muḥammed b. İsḥâḳ b. Yesâr fi'l-Meġāzî ve's-siyer ve sâʾiri'l-merviyyât, Beyrut 1414/1994, s. 22 vd.; Tarif Halidi, Arabic Historical Thought in the Classical Period, New York 1994, s. 34-39; A. L. Tibawi, "The Life of Muhammad a Critique of Guillaume's English Translation", IQ, III/3 (1956), s. 196-214; J. Robson, "İbn İshak'ın İsnad Kullanışı" (trc. Talât Koçyiğit), AÜİFD, X (1962), s. 117-126; R. Sellheim, "Prophet, Calif und Geschichte: Die Muhammad-Biographie des Ibn Ishaq", Oriens, XVIII-XIX (1967), s. 33-91; Muhammad Hamidullah, "Muhammad Ibn Ishak (The Biographer of the Holy Prophet)", JPHS, XV (1967), s. 77-100; Miklos Muranyi, "Ibn Ishāq's Kitāb al-Magāzī in der Riwāya von Yūnus b. Bukair", Jerusalem Studies in Arabic and Islam, XIV, Jerusalem 1991, s. 214-275; İbrahim Altan, "İbn İshak Tercümesi Üzerine", Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 1, Adapazarı 1996, s. 295-302; Müsfir b. Saîd b. Demmâs el-Gāmidî, "İmâmü'l-Meġāzî Muḥammed b. İsḥâḳ", Mecelletü'l-buḥûsi'l-İslâmiyye, sy. 54, Riyad 1418/1998, s. 223-278; C. Brockelmann, "İbn İshâk", İA, V/2, s. 757-758; J. M. B. Jones, "Ibn Isḥāḳ", EI² (Fr.), III, 834-835.

Mustafa Fayda

MAʿMER b. RÂŞİD (معمر بن راشد) Ebû Urve Maʿmer b. Râşid el-Basrî es-Sanʿânî (ö. 153/770) Yemen'de hadisi ilk tedvin eden tâbiî, muhaddis ve fakih.

95 (714) veya 96 (715) yılında Basra'da doğdu. Babasının künyesi olan Ebû Amr bazı çağdaş kaynaklarda yanlışlıkla dedesinin adı gibi gösterilmiştir. Yemen'in Sanʿa şehrine yerleştiği ve orada uzun süre ikamet ettiği için Sanʿânî nisbesiyle meşhur oldu. Ezd kabilesine mensup bir kişinin âzatlısı olduğundan Ezdî nisbesiyle de anıldı (İbn Ebû Hâtim, VIII, 256). Kardeşi Ömer b. Râşid'in de rivayetleri bulunduğu, fakat güvenilir bir râvi olmadığı ifade edilir (Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 193-194). Maʿmer b. Râşid, Hasan-ı Basrî'nin cenaze namazında bulunduktan sonra Katâde b. Diâme'nin yanında on dört yaşından itibaren ilim tahsiline başladığını söylemektedir. Yemenliler onun ülkelerinde kalmasını sağlamak için Yemenli bir hanımla evlenmesine gayret etmişlerdir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 10).

Maʿmer b. Râşid'in en önemli hocası Basra'da kendisinden ilim öğrenmeye başladığı Katâde b. Diâme'dir. Maʿmer bu dönemde Katâde'nin söylediği her şeyin göğsüne nakşedildiğini ve bunları hiç unutmadığını belirtir. Ticaret için gittiği Medine'de görüşüp kendilerinden icâzet aldığı İbn Şihâb ez-Zührî, Amr b. Dînâr ve kendisinden istifade etmek için gittiği Yemen'de görüştüğü Hemmâm b. Münebbih onun önemli hocaları arasında yer alır. Yemâme'de Yahyâ b. Ebû Kesîr, Kûfe'de Aʿmeş ve Ebû İshak es-Sebîî, Zeyd b. Eslem, Abdullah b. Şübrüme, Abdullah b. Tâvûs gibi muhaddislerin yaşadığı bir çevrede bulunup onlardan faydalandı. Kendisinden Süfyân es-Sevrî, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Ebû İshak es-Sebîî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Amr b. Dînâr gibi bazı hocaları, ayrıca Saîd b. Ebû Arûbe, Ebân b. Yezîd, İbn Cüreyc, Hişâm ed-

Destüvâî, Şu‘be b. Haccâc ve Süfyân b. Uyeyne gibi meşhur muhaddisler rivayette bulundu. Ma‘mer b. Râşid ilim tahsili için Basra’dan başka Medine, Dımaşk, Humus, Horasan, Yemâme, Kûfe ve Yemen’e de yolculuklar yaptı. Hadis rivayetindeki şöhretiyle tanınanlar yanında fakihliği, fetvaları, kadılığı, tarihçiliği, tefsir ve kıraat ilmindeki şöhreti ve zâhidliğiyle öne çıkan kimselerden faydalandı. Şiî ve Mu‘tezilî olduğu kabul edilenlerden de istifade etti. Ma‘mer’in en yakın talebeleri, kendisinden on bin hadis yazdığı rivayet edilen Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî ile San‘â kadısı Hişâm b. Yûsuf’tur. Yemen’e giderek Ma‘mer’den hadis rivayet edenler arasında Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Şu‘be b. Haccâc, İbnü’l-Mübârek, Ebû İshak es-Sebîî ve Gunder de bulunmaktadır. Takvâ ehli, güvenilir, samimi, gerçeği söylemekten çekinmeyen bir kimse olduğu belirtilen Ma‘mer b. Râşid Ramazan 153’te (Eylül 770) Yemen’de vefat etti. 152 (769) veya 154 (771) yılında öldüğü de söylenir.

Ticarî tecrübesi ve gittiği bölgelerdeki âlimlerle tanışması Ma‘mer’in hadis ve fıkıh alanındaki başarısını arttırmış, efendileri adına yürüttüğü ticarî seyahatleri ilmî seyahatlere dönüştürmeyi bilmiştir. Ma‘mer’in fakihliği de dönemin yaygın tatbikatına uygun olarak büyük ölçüde rivayet ilmine dayalıydı. Fıkhî meselelerin çözümünde rivayetlere başvurur, farklı rivayetler arasında tercihler yapar ve rivayetleri anlamada aklî istidlâl yöntemini kullanmayı uygun görürdü. Bu sebeple müctehid fakih kabul edilmiş, mukallid olmayan fetva ehlinden sayılmıştır. Hadisleri tedvin etmeye büyük çaba harcayan Ma‘mer’in eserlerini yazdığı bir odasının bulunduğu, hadisleri ezberleme ve yazma işini birlikte götürdüğü belirtilmektedir. Onun, Osman el-Cezerî’den naklen aldığı megāzîye dair iki sayfalık bir cüzü ödünç verdiği kimsenin geri getirmemesi üzerine bir daha kimseye ödünç kitap vermediği kaydedilmektedir. Hadis hâfızı olan Ma‘mer yaşadığı devrin en âlimi, Zührî’den rivayette bulunanların en güveniliri kabul edilmiştir. Ona güvenilirliğiyle ilgili bir eleştiri yöneltilmemiş, kendilerinden rivayette bulunduğu bazı hocaları dolayısıyla tenkit edilmiştir. Yahyâ b. Maîn, Ma‘mer’in, hocası Sâbit b. Eslem el-Basrî’den yaptığı rivayetlerin zayıf olduğunu söylemiş, İmam Mâlik kendisini takdir etmekle birlikte Katâde’den yaptığı tefsire dair rivayetler sebebiyle Ma‘mer’i eleştirmiş, Zehebî bu rivayetlerden bir kısmının kendisine ulaştığını ve bunların münkatı‘ yolla rivayet edilmesi dolayısıyla Mâlik’in ona eleştiri yönelttiğini (a.g.e., VII, 9), Ma‘mer’in kendisinden daha sika kimselere muhalefetini tesbit edince de rivayetlerini delil olarak kullanmaktan vazgeçtiğini (er-Ruvât, s. 166) söylemiştir. Ebû Hâtim er-Râzî de Ma‘mer’in, annesini ziyaret maksadıyla uğradığı dönemde Basra’da yaptığı rivayetlerde kitaplarının yanında bulunmaması sebebiyle hataların bulunduğunu söylemiş, bununla beraber onun için bir ta‘dîl ifadesi olan “sâlihu’l-hadîs” terimini kullanmıştır (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VII, 9). Ma‘mer’in Yemen’de ilk eser tasnif eden ve o bölgede hadisleri ilk tedvin eden kişi olduğu belirtilmekte, el-Câmiʿ adlı kitabı Mâlik’in el-Muvaṭṭaʾından daha önce yazıldığı kabul edilmektedir.

Ma‘mer b. Râşid, hadislerin erken dönemlerden itibaren yazılı olarak intikal ettiği ve bunların hadise dair eserlerin yaygınlaştığı zamana kadar değişime uğramadığı kanaatinin güçlendirilmesi açısından önem taşımaktadır. Zira Ma‘mer, bu açıdan değerli bir belge niteliğindeki Ṣaḥîfetü Hemmâm b. Münebbih'in rivayetinde büyük rol oynamış, hadislerin önceki nesillerden değişmeden intikal ettiği fikrinin ispatında köprü vazifesi görmüştür (Sezgin, TM, XII [1955], s. 115, 121). Yazılı hadiskaynaklarına olan ilgisi dolayısıyla ileri yaşlarda bulunan Hemmâm ile görüşüp sahîfesinde yer alan 138 hadisten otuzunu semâ, geri kalanları da arz ve kıraat yoluyla almıştır. Hemmâm b. Münebbih'in Ebû Hüreyre'den bizzat yazdığı hadisleri ihtiva eden bu sahîfenin muhtevasının Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i ve Abdürrezzâk es-San‘ânî'nin el-Muṣannef'inde aynen korunması da eserin hadislerin yazılı tarihi açısından önemini ortaya koymaktadır.

Ma‘mer b. Râşid'in, Hemmâm'ın Ṣaḥîfe'sinden başka hocası Katâde vasıtasıyla Câbir b. Abdullah'ın hac menâsikine dair rivayetlerini içeren sahîfesini (Ma‘mer b. Râşid, XI, 183; Ali b. Ca‘d, s. 159; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 276-277), A‘meş'in sahîfesini (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 11), oğlu vasıtasıyla Mücâhid b. Cebr'in sahîfesini (Abdürrezzâk es-San‘ânî, III, 490), Semmâk b. Fazl el-Yemânî'nin Hz. Peygamber'in Mukavkıs'a gönderdiği mektubunu ve bundaki fıkha dair hadisleri (a.g.e., IV, 26; Ebû Dâvûd, s. 130) yazılı belgelere dayanarak rivayet ettiği kaydedilmektedir. Ma‘mer'in kendisinden önceki musanniflere ait çeşitli sahîfe ve cüzleri rivayet etmesini onun ilme ve özellikle yazılı kaynaklara olan ilgisiyle izah etmek mümkündür. Ma‘mer, rivayetlerinin büyük çoğunluğunu semâ yoluyla almış olmakla beraber rivayet icâzetini aldığı eserlerin bir kısmını arz ve kıraat yoluyla, Câbir b. Abdullah'ın sahîfesini ise muhtemelen vicâde yoluyla elde etmiştir (el-Câmiʿ, XI, 183). Onun hadis ilmine katkısı sadece yaptığı hadis rivayetleriyle sınırlı kalmamış, Zührî'den naklettiği siyer ve megāzîye dair bilgiler, Katâde'den yaptığı tefsire dair nakiller, pek çok konuda verdiği fıkhî hükümler de günümüze kadar gelmiştir. Talebesi Abdürrezzâk es-San‘ânî'nin tefsiri de esasta onun eserine dayanır (Sezgin, GAS, I, 99). Ayrıca Ma‘mer'in rihle, kitâbet, tasnif usulü, rivayet âdâbı ile muhtelif hadis ilimleri alanında ortaya koyduğu prensipler rivayet ve dirâyetü'l-hadîs ilminin temelini teşkil etmiş, sonraki çalışmalarda bunlara ve kendisinin sözlerine atıfta bulunulmuştur.

Eserleri. 1. el-Câmiʿ. Günümüze gelen hadis kitaplarının en eskisi olup eserde 1614 hadis bir araya getirilmiş, pek çok konuyla ilgili olan hadisler herhangi bir tertip gözetmeksizin çok sayıda bab altında kaydedilmiştir. el-Câmiʿ, alanında ilk olması dolayısıyla Kütüb-i Sitte'ye malzeme temininde ve babların belirlenmesinde kaynaklık etmiştir. Abdürrezzâk es-San‘ânî, kendi eserinde de Ma‘mer'den sıkça rivayette bulunmasına rağmen hocasına olan bağlılığı sebebiyle onun el-Câmiʿini eserinin sonuna eklemiştir. el-Câmiʿ, Abdürrezzâk'ın el-Muṣannef'inin sonunda

yayımlanmıştır (X, 379-468; XI, 3-471). 2. Kitâbü'l-Meġāzî. Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemekle birlikte Abdürrezzâk es-San'ânî, özellikle Hz. Peygamber'in gazveleriyle ilgili rivayetleri hocası Ma'mer'den naklederken onun eserinden söz etmektedir (el-Muṣannef, V, 313). İbnü'n-Nedîm de Abdürrezzâk'ın siyer ve megāzî sahiplerinden Ma'mer vasıtasıyla rivayette bulunduğunu kaydetmektedir (el-Fihrist, s. 138). Ma'mer'in el-Câmiʿ dışındaki rivayetlerinin önemli bir kısmını Abdürrezzâk'ın ve diğer hadis imamlarının eserlerinden derlemek suretiyle ortaya koymak mümkündür.

Ma'mer b. Râşid'in hayatı ve el-Câmiʿ adlı eseriyle ilgili olarak Fuat Sezgin bir makale yazmış (bk. bibl.), Ebuzer Bozkurt Ma'mer b. Râşid'in Hayatı ve Kitâbü'l-Câmi' İsimli Eseri adlı bir doktora tezi hazırlamış (1980, AÜ İlâhiyat Fakültesi), ayrıca Muhammed Re'fet Saîd bir çalışmasında Ma'mer'i pek çok yönden değerlendirmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA:Ma'mer b. Râşid, el-Câmiʿ (Abdürrezzâk es-San'ânî, el-Muṣannef içinde, nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, X, 379; XI, 183; Abdürrezzâk es-San'ânî, el-Muṣannef (nşr. Habîburrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, III, 490; IV, 26; V, 313; Ali b. Ca'd, el-Müsned, Beyrut 1410, s. 159; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 546-547; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Vasiyyullah), I, 132; II, 590; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VII, 378; Müslim, el-Künâ ve'l-esmâʾ, Medine 1404, I, 625; Ebû Dâvûd, el-Merâsîl (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1408/1988, s. 130; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 255-256; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, VII, 484; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 138; Bâcî, et-Taʿdîl ve't-tecrîḥ li-men ḫarrece lehü'l-Buḫârî fi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), Riyad 1406/1986, II, 742; İbn Semüre el-Ca'dî, Ṭabaḳātü fuḳahâʾi'l-Yemen (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1377/1957 → Beyrut, ts. (Dârü'l-kalem), s. 66; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXVIII, 303-311; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 276-277; VII, 5-18; VIII, 11; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 190-191; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 193-194; a.mlf., er-Ruvâtü'ṡ-ṡiḳātü'l-mütekellem fîhim bimâ lâ yûcibü reddehüm (nşr. M. İbrâhim el-Mevsılî), Beyrut 1992, s. 166; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 88-89; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 9, 41; Muhammed Hamîdullah, Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam b. Münebbih (trc. Kemal Kuşcu), İstanbul 1967, s. 54; Sezgin, GAS, I, 99, 290-291; a.mlf., "Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i", TM, XII (1955), s. 115-134; Nisar Ahmed Faruqi, Early Muslim Historiography, Delhi 1979, s. 271-280; M. Re'fet Saîd, Maʿmer b. Râşid eṣ-Ṣanʿânî: Meṣâdirühû ve menhecühû ve eṡerühû fî rivâyeti'l-ḥadîṡ, Riyad 1403/1983; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, III, 1570-1572.

İbrahim Hatiboğlu

HİŞÂM ed-DESTÜVÂÎ (هشام الدستوائي) Ebû Bekr Hişâm b. Ebî Abdillâh Senber el-Basrî ö. 153/770) Hadis hâfızı.

Hadis rivayetinin yanında ticaretle de meşgul olduğundan satmak istediği giyim eşyalarını Ahvaz'ın kasabalarından Destüvâ'dan getirdiği için Destüvâî veya Sâhibü'd-Destüvâî diye anılmıştır. Bu nisbeyi Destevâî şeklinde okuyanlar da bulunmaktadır (Mizzî, XXX, 216). Hişâm Katâde b. Diâme, Hammâd b. Ebû Süleyman, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Ma'mer b. Râşid gibi muhaddislerden hadis almış, Katâde'nin hadislerini en iyi onun bildiği, Yahyâ b. Ebû Kesîr'in rivayetlerini kitapları kaybolan Evzâî'den daha iyi koruduğu kabul edilmiştir. Kendisinden hadis rivayet edenler arasında Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Yezîd b. Hârûn, Abdurrahman b. Mehdî, Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, İsmâil b.

Uleyye, Bişr b. Mufaddal, akranlarından Şu‘be b. Haccâc, Nadr b. Şümeyl, Vekî‘ b. Cerrâh gibi muhaddisler bulunmaktadır.

Hâfızası son derece kuvvetli, güvenilir bir muhaddis olarak tanınan Hişâm'ın bu yönünü takdir eden Ahmed b. Hanbel ez-berlediğini ondan daha iyi koruyan bir kimsenin bulunacağına ihtimal vermemektedir. Hadiste Hişâm'ın sözü üzerine söz söylenemeyeceğini belirten Şu‘be de hocası Katâde'nin hadislerini Hişâm'ın kendisinden daha iyi muhafaza ettiğini belirtmiştir. Yahyâ el-Kattân ise bir hadisi Hişâm'dan dinledikten sonra artık onu başkasından duymanın o kadar önemli olmadığını söylemiştir. Hadis rivayetindeki bu konumu dolayısıyla kendisine "emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" unvanı verilmiştir.

Bazı kaynaklarda Hişâm'ın Kaderiyye'ye mensup olduğu zikredilmektedir (Mizzî, XXX, 221; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 164). Ancak Kaderiyye'nin propagandasını yapmadığı, bu mezhebin önde gelenleri arasında yer almadığı veya daha sonra bu tür görüşlerinden vazgeçtiği için rivayetleri İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾı dışındaki hadis kitaplarında yer almıştır.

Hişâm ed-Destüvâî, Allah rızâsı için hadis rivayet ettiğini ve âhirette ancak bu sayede kurtulabileceğini umduğunu söylemiştir. Allah korkusuyla çok ağladığı ve bu sebeple gözlerini kaybettiği rivayet edilmektedir (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 164).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 279-280; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VIII, 198; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IX, 59-61; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 158; Ebû Nuaym, Ḥilye, VI, 278-286; Hatîb el-Bağdâdî, el-Câmiʿ li-aḫlâḳı'r-râvî ve âdâbi's-sâmiʿ (nşr. Mahmûd Tahhân), Riyad 1403/1983, I, 157; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXX, 215-223; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 149-156; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 164; a.mlf., el-Muġnî, II, 771; a.mlf., el-ʿİber, I, 169-170; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, XI, 43-45; Abdülfettâh Ebû Gudde, Ümerâʾü'l-müʾminîn fi'l-ḥadîs̱, Halep 1411, s. 110; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 286.

İbrahim Hatiboğlu

MİS‘AR b. KİDÂM (مسعر بن كدام) Ebû Seleme Mis‘ar b. Kidâm b. Zuheyr el-Hilâlî el-Âmirî (ö. 155/772) Hadis hâfızı.

Tebeu't-tâbiîn neslindendir. Irak bölgesinin muhaddis ve âlimlerinden olması sebebiyle "şeyhü'l-Irâk", başının büyüklüğü dolayısıyla "Revâsî" (Ruâsî), gözüne perde indiği için "Ahvel" diye anılmıştır. Dayısı Seleme b. Osman'dan, Avn b. Abdullah, Adî b. Sâbit, Amr b. Mürre, Umeyr b. Saîd, Katâde b. Diâme, Ebû İshak es-Sebîî, Atâ b. Ebû Rebâh gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kûfe Mescidi'nde hadis rivayet ettiği belirtilen Mis‘ar, henüz ilim yolculuklarının (rihle) yaygınlık kazanmadığı bir dönemde yaşadığı için hadis öğrenmek üzere yolculuk yapmamış, sadece Katâde b. Diâme'den hadis dinlemek maksadıyla seyahat etmiştir. Halife Ebû Ca‘fer el-Mansûr, ilmine ve dindarlığına hayran olduğu Mis‘ar'ı -belki aralarındaki akrabalık bağı sebebiyle- vali tayin etmek istemiş, fakat Mis‘ar bu görevi kabul

etmemiştir. Hayatı eviyle mescid arasında geçtiği söylenen Mis‘ar şiir söyler, hatta bazan namazlardan sonra şiir okur ve insan nefsinin zaman zaman böyle şeylere ihtiyaç duyduğunu belirtirdi. Hadis rivayeti yanında Kur'an tâlimiyle de meşgul olurdu. Kendisinden hocaları Süleyman b. Tarhân ve İbn İshak ile Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Şu‘be b. Haccâc, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vekî‘ b. Cerrâh ve diğerleri rivayette bulunmuştur.

Mis‘ar b. Kidâm, 155 (772) yılında Kûfe'de vefat etmiş olup bu tarih 152 (769) ve 153 (770) olarak da zikredilmiştir (İbn Hibbân, VII, 507). Süfyân es-Sevrî, Şîa'dan İbn Hay diye bilinen Hasan b. Sâlih ve Şerîk b. Abdullah'ın, Mürcie'den olduğu gerekçesiyle onun cenaze namazına iştirak etmediği kaydedilir. Talebelerinden Muhammed b. Bişr, Mis‘ar'ın 1000 civarında hadis rivayet ettiğini, bunlardan on tanesi dışında tamamını kendisinden yazdığını söylemesine rağmen kaynaklarda onun hadislerini ihtiva eden bir eserinden söz edilmemiş, ancak Kütüb-i Sitte başta olmak üzere pek çok kaynakta rivayetleri yer almıştır. Her biri hadis râvisi olan oğullarından Kidâm, Muhammed ve Ahmed sika sayılmış, Abdullah ise Ebû Hâtim er-Râzî tarafından metrûkü'l-hadîs diye nitelendirilmiştir. Kardeşi Beşşâr b. Kidâm el-Hilâlî de güvenilir bir râvidir.

Süfyân b. Uyeyne, Ahmed b. Hanbel, Ebü'l-Hasan el-İclî, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zür‘a er-Râzî gibi hadis tenkitçileri Mis‘ar'ın sika olduğunu belirtmiş; Hişâm b. Urve ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân o devirde Kûfe'de Mis‘ar gibi güvenilir bir kişinin bulunmadığını söylemiştir. Şu‘be b. Haccâc az hata yaptığı ve ezberi kuvvetli olduğu için ona "mushaf" dendiğini ifade etmiş, görüşlerinin doğruluk ölçüsü kabul edilmesi sebebiyle "mîzân" diye anılmıştır. Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî ve Mis‘ar'dan gelen rivayetlerde teâruz bulunup ihtilâfa düşüldüğünde daha mütkın, hadisi ceyyid ve senedi daha âlî olması sebebiyle Mis‘ar'ın görüşünün tercih edilmesi gerektiğini, hadis hâfızı Hureybî de Mis‘ar dışında herkesin aleyhinde konuşulduğunu belirtmiştir. Bazı kaynaklarda Mis‘ar'ın Mürciî olduğu kaydedilir. Fakat bu, Ebû Hanîfe hakkında da ileri sürülen iddianın benzeri olup Mis‘ar, o dönemde imanın artıp eksilmesi tartışmalarıyla bağlantılı olarak amelin imandan bir cüz olduğu görüşünü benimseyen ehl-i hadîsin kanaatini paylaşmadığı için bu eleştiriye mâruz kalmış, bu görüşünden dolayı Mu‘tezile, Zeydiyye ve Mürcie gibi fırkalar tarafından öne çıkarılmıştır. Bununla birlikte güvenilirliği ve hadis rivayetindeki titizliği sebebiyle rivayetlerinin sıhhati konusunda herhangi bir tereddüt gösterilmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 364; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr (nşr. Seyyid Hâşim en-Nedvî), Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), VI, 72; VIII, 13; Ebü'l-Hasan el-İclî, Maʿrifetü'ṡ-ṡiḳāt (nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine 1405/1985, II, 274; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 368; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt (nşr. Seyyid Şerefeddin Ahmed), Beyrut 1395/1975, VII, 507; Ebû Nuaym, Ḥilye, VII, 209-270; İbnü'l-Kayserânî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Riyad 1415, I, 188-190; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 163-173; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, Beyrut 1404/1984, X, 102-103. İbrahim Hatiboğlu

İBN EBÛ ARÛBE (ابن أبي عروبة) Ebü'n-Nadr Saîd b. Ebî Arûbe Mihrân el-Adevî (ö. 156/773) Hadisleri ilk defa konularına göre tasnif eden muhaddis ve fakih.

---

76 (695) yılı civarında doğdu. Adî b. Yeşkür oğullarının mevlâsı olup Basra'da oturduğu için Basrî nisbesiyle de anılır. Ebû Recâ el-Utâridî, Ebû Nadre el-Abdî, Katâde b. Diâme, Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn ve Matar el-Verrâk gibi tâbiîn âlimlerinden fıkıh, tefsir, hadis öğrendi. Basra'da devrin fıkıhta önde gelen âlimi, hadiste en büyük hâfızı sayılan İbn Ebû Arûbe aralarında Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Gunder, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yezîd b. Hârûn, Ebû Âsım en-Nebîl gibi muhaddislerin bulunduğu pek çok kimseye hocalık yaptı.İbnü'l-Medînî, tanınmış sika âlimlerin rivayet ettiği hadislerin altı muhaddisin elinde bulunduğunu, bu hadisleri onlardan on iki kişinin devraldığını söylemekte ve İbn Ebû Arûbe'yi bu on iki kişi arasında zikretmektedir. Hâfızasının zayıfladığı vefatından önceki yıllar dışında rivayetlerinde güvenilir kabul edilen İbn Ebû Arûbe'yi Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür'a er-Râzî, Nesâî, İbn Hibbân ve İbn Adî sika olarak nitelendirmektedir. Hocası Katâde gibi onun da gizli bir kaderî olduğu ileri sürülmüşse de dâî olmadığı veya bu inancından daha sonra vazgeçtiği dikkate alınarak bu açıdan tenkit edilmemiştir. Ancak tedlîs yapması sebebiyle eleştirilmiş, isnad tedlîsi yaparak rivayet ettiği hadisler zayıf sayılmıştır. Kendilerinden bizzat duymadığı halde hadis rivayet ettiği muhaddisleri İmam Nesâî Ẕikrü men ḥaddeẟe ʿanhü'bnü Ebî ʿArûbe ve lem yesmaʿ minh adıyla bir araya toplamıştır (Nesâî, Mecmûʿatü resâʾil fî ʿulûmi'l-ḥadîẟ içinde, Beyrut 1405). Ahmed b. Hanbel, onun semâ yoluyla almadığı rivayetlerini "an" lafzı ile tedlîs yaparak naklettiğini bildirirken Bezzâr "semi'tü" ve "haddesenâ" diyerek yaptığı rivayetlere güvenilebileceğini söylemiştir. İbn Hibbân ise onun Yezîd b. Zürey', Abdullah b. Mübârek gibi muhaddisler tarafından nakledilen rivayetlerinin delil olarak kullanılabileceğini belirtmiştir. Ṣaḥîḥayn'da yer alan rivayetlerinin hâfızasının zayıflamasından önceki döneme ait olduğu bilinmektedir.

İbn Ebû Arûbe'nin 145 (763) yılından itibaren hâfızası zayıflamıştır (bk. İHTİLÂT). Ölümüne kadar devam eden bu dönemde kendisinden rivayet edilen hadisler münker sayılarak delil olmaya elverişli bulunmamıştır. 150'de (767) öldüğünü kabul edenlere göre ise ihtilât süresi beş yıldır.

Hadis tarihinde önemli bir yere sahip olan İbn Ebû Arûbe, kendisine ulaşan sözlü ve yazılı rivayetleri fıkıh konularına göre Basra'da ilk defa tasnif ettiği söylenen iki kişiden biridir. II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında ortaya konulan ve "sünen" adıyla bilinen bu tür hadis mecmualarının ilk örneği kabul edilen eserini (İbnü'n-Nedîm, s. 283) İbn Ebû Arûbe'nin yazılı metne bakmadan hıfzından rivayet edebildiği kaydedilir. Goldziher, tedvîn faaliyetinin başlangıcına dair haberlerde yaptığı gibi İbn

Ebû Arûbe'nin faaliyetlerini konu alan rivayetlere dayanarak tasnif faaliyetiyle ilgili tarihler hususunda da şüpheler ileri sürmüştür. Ancak Fuat Sezgin'in de belirttiği gibi İbn Ebû Arûbe ile ilgili olarak Ahmed b. Hanbel'in, "O, Basra'da konularına göre tasnif faaliyetini başlatan ilk kimsedir" şeklindeki ifadesiyle, "Onun herhangi bir kitabı yoktu, o ancak ezberlerdi" sözü arasında âlimler bir çelişki görmemişler, bu iki rivayeti İbn Ebû Arûbe'nin hâfızasının güçlülüğüne hamletmişler, ayrıca onun kaleme aldığı söylenen eserleri de zikretmişlerdir. Orijinal haliyle günümüze intikal etmeyen es-Sünen başta Kütüb-i Sitte olmak üzere muteber hadis kitaplarının temel kaynaklarından biridir. Fıkıh konularına tahsis ettiği belirtilen bir diğer eseri de el-Muṣannef olup (Hatîb, IX, 17) bunun es-Sünen'le aynı kitap olması da muhtemeldir.

Katâde'nin en yakın talebelerinden olan İbn Ebû Arûbe onun tefsirini bizzat kendisinin yazdığını söylemiştir. Günümüze gelip gelmediği bilinmeyen bu tefsirdeki hadislerden faydalanan müfessirler en çok İbn Ebû Arûbe'nin Katâde'den yaptığı rivayetlere güvenmişlerdir. Kaynaklarda adından söz edilen Kitâbü'l-Menâsik ʿan Ḳatâde adlı eser (İbn Hacer, el-İṣâbe, III, 599), eğer İbn Ebû Arûbe'nin Katâde'den naklettiği hac konusundaki rivayetlerinden ibaret değilse es-Sünen'i meydana getiren bölümlerden biri olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 273-274; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 504; Tirmizî, el-ʿİlel (Sünen içinde), İstanbul 1981, V, 738; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IV, 65-66; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, VI, 360; a.mlf., Meşâhîr, s. 158; Râmhürmüzî, el-Muḥaddiṣü'l-fâṣıl (nşr. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1404/1984, s. 611; İbn Adî, el-Kâmil, III, 1229-1233; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 283; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IX, 17; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V, 569, 594; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 177-178; a.mlf., el-ʿİber, I, 173; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 413-418; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 151-153; Safedî, el-Vâfî, XIII, 88; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 115; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IV, 56-59; a.mlf., el-İṣâbe, III, 599; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 36, 50; Abdülvehhâb Abdüllatîf, el-Muḫtaṣar fî ʿilmi ricâli'l-eṣer, Kahire 1371/1952, s. 207-208; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 38-42, 45, 205, 207, 212, 219, 235, 286; a.mlf., GAS, I, 32, 91-92; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IV, 232; I. Goldziher, Muslim Studies, London 1970, II, 196-197; Tecrid Tercümesi, I, 49; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 103.

Mehmet Ali Sönmez

EVZÂÎ الأوزاعي Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî (ö. 157/774) Evzâiyye mezhebinin kurucusu, fıkıh ve hadis âlimi.

---

88 (707) yılında Ba'lebekte doğdu. Evzâî nisbesinin menşei hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de ataları Himyerîler'den Benî Seybân kabilesine mensup olmakla birlikte ailesi Dımaşk (Şam) yakınlarındaki Evzâ' mevkiinde ikamet ettiği için bu yere nisbetle tanınmış olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. Nitekim Evzâî daha sonra divanda resmî görev aldığı zaman babasının doğum yeri olan Evzâ'a yerleşmiştir. Küçük yaşta babasını kaybeden Evzâî annesinin yanında büyüdü. İlk derslerini Ba'lebek'teki hocalardan aldı. Daha sonra Dımaşk'a giderek Nümeyr b. Evs el-

Eş'arî'den ders okumaya başladı. Ardından Mekhûl b. Ebû Müslim başta olmak üzere Dımaşk'ın önde gelen fakihleriyle görüştü. Evzâî uzun süre Mekhûl'ün derslerine devam ettiği ve ondan rivayette bulunduğu için Mekhûl daha çok "Evzâî'nin hocası" diye meşhur olmuştur. Bu arada Dahhâk b. Abdurrahman'dan da bazı dersler okudu.

Evzâî gençlik çağına geldiğinde ilimde oldukça ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Ebû İshak eş-Şîrâzî, daha on üç yaşında iken ona fetva sorulduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda Arap nesir edebiyatında da üstün bir yetenek sahibi olduğunu gösterdiğinden kendisine Dîvânü'r-resâil'de görev verilmişti. Bu görevde iken Yemâme'ye gönderilen Evzâî o yörenin meşhur âlimleriyle tanışma imkânı bulmuştur. Yemâme âlimlerinden en çok Yahyâ b. Ebû Kesîr'i takdir etmiş, hatta görevini bırakarak bir süre onun yanında kalmıştır. Evzâî ondan yaptığı rivayetleri çeşitli kitaplarda toplamışsa da daha sonra bu kitapların hepsi yanmıştır.

Yemâme'den sonra Irak, Mekke, Medine ve Beytülmakdis'e giden Evzâî Katâde b. Diâme, Atâ b. Ebû Rebâh, Muhammed el-Bâkır, Muhammed b. Münkedir ve Abdullah b. Lehîa gibi hocalardan ders okudu. Ayrıca Yahyâ b. Ebû Kesîr'den başka Nâfi', Zührî, İbn Sîrin, Rebîa b. Ebû Abdurrahman başta olmak üzere birçok kişiden hadis dinledi. Kendisinden de hocaları Zührî, Yahyâ b. Ebû Kesîr ve Katâde'nin de aralarında bulunduğu Mâlik b. Enes, Şû'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ebû İshak el-Fezârî gibi tanınmış âlimler rivayette bulundular. Evzâî, hocalarından Yahyâ b. Ebû Kesîr'in tavsiyesi üzerine Hasan-ı Basrî ve Muhammed b. Sîrîn gibi tâbiînin ikinci tabaka âlimlerinden ders almak için Basra'ya gittiğinde Hasan-ı Basrî'nin vefat ettiğini öğrendi. Muhammed b. Sîrîn ise hasta ve ders okutamayacak durumdaydı. 110 (728) yılında yaptığı bu seyahatte üçüncü tabakaya mensup âlimlerin en önde gelen simalarından Katâde b. Diâme ile görüşerek ondan faydalandı. Böylece Evzâî tâbiîn neslinin en meşhurları sayılan büyük âlimlerden ders okuma imkânını elde etmiş, Basra'dan Dımaşk'a döndüğünde ileri seviyede bir ilmî birikime sahip olmuştu. Artık hem kendi bölgesinde hem de diğer beldelerdeki âlimlere karşı fıkıh, hadis ve megāzî gibi ilimlerde üstünlük sağlamış bulunuyordu.

Birçok defa hacca giden Evzâî hacda Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve Hakem b. Uteybe başta olmak üzere çok sayıda âlimle karşılaşmış ve ilmî tartışmalarda bulunmuştur. Çağdaşı âlimler arasında saygın bir yere sahip olmuş, Şam (Suriye) bölgesinin fıkıh otoritesi sayılmıştır. Evzâî döneminin ve sonraki nesillerin fıkıh âlimleri ve imamları tarafından bağımsız fıkıh ekolü, ictihad usulü, re'y ve fetvaları bulunan bir müctehid ve imam olarak benimsenmiş, görüşleriyle amel edilmiş ve fıkıh tarihi içinde Süfyân b. Uyeyne, Hasan-ı Basrî, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa'd, İshak b. Râhûye, İbn Cerîr et-Taberî, Dâvûd ez-Zâhirî ve Ebû Sevr gibi mutlak müctehidler arasında yerini almıştır.

Evzâî ileri bir yaşta ve muhtemelen Abbâsîler'in yönetime gelişinin ilk yıllarında sınır bekçiliği (ribât) yapmak maksadıyla Beyrut'a göç etti ve 28 Safer 157 (17 Ocak 774) tarihinde orada vefat etti. Müslümanların yanı sıra yahudilerin, hıristiyanların ve Kıptîler'in de katıldığı bir cenaze merasimiyle o günkü Beyrut'un girişine yakın bir yerde bulunan Hantûş köyüne defnedildi. Deniz kenarında bulunan köy bugün Evzâî mahallesi olarak anılmaktadır. Beyrut'ta Vakfü'l-merkezi'l-İslâmî li't-terbiyye tarafından 1979 yılında Evzâî'nin hâtırasına Külliyyetü'l-İmâm el-Evzâî li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye adıyla bir İslâm araştırmaları enstitüsü kurulmuştur.

Abdurrahman el-Evzâî'nin görüşleriyle teşekkül eden mezhep Evzâiyye adıyla tanınmış olup başlıca Suriye, Irak, Hicaz, Mısır, Mağrib ve Endülüs'te yayılmıştır. Suriye bölgesine yayılmasında talebeleri Abdullah b. Semâa, Saîd b. Abdülazîz ve Muhammed b. Şuayb'ın, Endülüs'e yayılmasında ise arkadaşı Endülüs müftüsü ve Kurtuba hatibi Sa'saa b. Selâm el-Endelüsî'nin çabaları etkili olmuştur. Ayrıca bu bölgede yayılmasında mezhebin Şam'da doğmuş olması ve Endülüs Emevîleri'nin buraya olan tarihî bağları da rol oynamıştır. Zehebî, Endülüs'te 230 (844) yılına kadar varlığını koruyan Evzâîliğin bu tarihten itibaren yerini Mâlikîliğe bıraktığı yolunda bir tesbitte bulunurken Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr Şam halkının da yaklaşık 220 yıl Evzâî'nin mezhebine tâbi olduğunu belirtmektedir. Dımaşk'ta Evzâiyye kadılığı yapan en son kişi Ebü'l-Hasan Ahmed b. Süleyman b. Hazlem'dir (ö. 347/958). O dönemin Şâfiî kadısı Ebû Zür'a Muhammed b. Osman Dımaşk kadılığına geldiğinde halkın çoğu Evzâî'ye tâbi idi. Sehâvî'nin kaydettiğine göre Ebû Zür'a'nın gayretleri sonucunda Dımaşk'ta Evzâiyye zayıflamış, Şâfiî mezhebi yaygın hale gelmiştir.

Evzâî mezhebinin zamanla taraftar bulamayıp ortadan kalkmasına tesir eden en önemli âmil, öğrencilerinin ekolün yayılması ve hocalarının görüş ve fetvalarının kitaplaştırmasında diğer mezhep mensuplarının gösterdikleri çabayı ve itinayı göstermemiş olmalarıdır. Bunun sonucu olarak özellikle günümüzde Evzâî'ye ait görüşlerin ancak tefsir, hadis ve fıkıh kitaplarında dağınık vaziyette bulunduğu görülmektedir.

Abdurrahman el-Evzâî'nin ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasında bir fıkıh metodu takip ettiği kabul edilmiştir. Evzâî ehl-i re'y gibi kıyasa çok sık başvurmamışsa da hadisçiler gibi bundan uzak kalmamış, daha çok hadise bağlı kalmakla birlikte nassın bulunmadığı yerde re'ye başvurmaktan çekinmemiştir. Bundan dolayı Şâfiî Evzâî hakkında, "Fıkhı hadisine bu kadar benzeyen başka birini görmedim" derken onun, fakihlerin ehl-i hadîs - ehl-i re'y şeklindeki ikili ayırımı içinde ehl-i hadîs grubunda yer aldığına dikkat çekmek ister. İbn Kuteybe'nin Evzâî'yi ehl-i re'y olarak nitelendirmesi ise hadisçilerin "ehl-i hadîs" tâbirini daha dar anlamda kullanması sebebiyledir. Evzâî'nin hadisin bulunduğu yerde kıyasa ve re'ye fazla iltifat etmemesi, mürsel de olsa hadisle veya sahâbe görüşüyle amel etmeye çalışması, metot ve

görüşlerinin Irak fıkhından çok Medine fıkhına yakın oluşu, onun ehl-i hadîs grubunda mütalaa edilmesinin belli başlı sebeplerini oluşturur. Evzâî'nin Ebû Hanîfe'yi bazı konularda görüş belirttiği için değil kendisine hadis ulaştığı halde onu terkettiği ve hadise muhalefet ettiği için kınaması ve kendisinin de yeri geldiğinde görüş belirttiğini ifade etmesi re'y konusundaki düşüncesini yansıtması bakımından dikkate değer. Ebû Hanîfe'nin hadis mevcut olduğu halde onu terkederek re'y ile amel etmesi ise, hadisi mutlak anlamda terketmesiyle değil, iki farklı hadisten birini diğerine tercih etmesi veya kendisine ulaşan hadisle amel etmesini engelleyecek bir sebebin mevcut olmasıyla izah edilebilir (bk. EBÛ HANÎFE). İbn Abdülber de Evzâî'yi nassın bulunmadığı yerde kıyasa başvuran bir fakih olarak tanımlamakta, Dımaşk'ta ictihad ederek ve kıyas yaparak fetva veren iki kişiden birinin Mekhûl b. Ebû Müslim, diğerinin Evzâî olduğunu belirtmektedir.

Evzâî'nin fıkhî görüşlerini tesbit konusunda, günümüze kadar ulaşan Kitâbü Siyeri'l-Evzâʿî adlı eseri kadar Taberî ve Tahâvî'nin İḫtilâfü'l-fuḳâhâʾ, İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid adlı hilâfiyat eserleri, el-Muḥallâ (İbn Hazm), el-Muġnî (İbn Kudâme), el-Mecmûʿ (Nevevî) gibi mufassal ve mukayeseli fıkıh eserleri, hadis ve tefsir kitapları da önemli kaynaklardır. Onun fıkhî görüşleri arasında kişilik hak ve hürriyetlerini, özellikle de zimmî ve müste'menlerin temel hak ve hürriyetlerini korumaya yönelik görüşleri ayn bir önem taşır. Evzâî'nin, had cezalarının uygulanmasında suçlu lehine aşırı titiz davranılacağı, suç yargıya intikal edinceye kadar suçlunun tövbesinin veya mağdurun affının cezaya etkili olacağı, hâkimin şahsî bilgisiyle değil yargılamada delillerle sabit olan objektif bilgiyle hüküm verebileceği, bulûğa ermiş kızın ancak kendi rızâsı ile evlendirilebileceği, savaşta bilfiil savaşmayanların öldürülmemesi, savaş esnasında düşmana ait bina, arazi, orman vb.nin tahrip edilmesinin doğru olmayıp bunun yeryüzünde fesat çıkarma sayılacağı, beşerî veya milletlerarası ilişkilerde sözleşme ve antlaşmalara bağlılığın esas olduğu gibi görüşleri de aynı anlayışın sonucudur.

Alfred von Kremer başta olmak üzere bazı müsteşrikler Evzâiyye mezhebinin Roma hukukundan etkilendiğini ileri sürmüşlerdir. Onlara göre Evzâî ve Şâfiî kuvvetli bir Roma hukuku geleneğinin ve birikiminin bulunduğu Suriye topraklarında doğdukları için her iki imam da burada mevcut hukukî mirastan büyük ölçüde faydalanmışlar ve bu hukukun belli esaslarını İslâm hukukuna taşımışlardır. Ancak Dımaşk'ta bir Roma hukuku mektebinin mevcudiyetinden hareketle ortaya atılan bu iddia, söz konusu mektebin Jüstinyen'in emriyle 533 tarihinde kapatıldığı, Beyrut mektebinin de 551 yılında ilga edildiği göz önüne alınınca mesnetsiz kalmaktadır. Öte yandan Evzâî'nin hadisçiliği re'yciliğine galip geldiğine göre onun Roma hukukundan etkilendiğini iddia etmek fazla tutarlı değildir. Nitekim Kitâbü Siyeri'l-Evzâʿî'yi bu açıdan gözden geçiren Ahmed Emîn ve Philip K. Hitti Evzâî'nin Roma hukukundan etkilendiği iddiasını reddetmektedirler.

İbn Teymiyye, tâbiîn asrının dört imamından birinin (diğerleri Mâlik b. Enes, Leys b. Sa‘d ve Süfyân es-Sevrî) Dımaşk imamı Evzâî olduğunu söyleyerek onun fıkıhtaki üstün yerini belirtmektedir. Nevevî, “Bütün âlimler Evzâî’nin imamlığı konusunda icmâ etmişlerdir” dedikten sonra onun ilimdeki mertebesi, mükemmel ahlâkı, zühdü, hakka riayeti, fıkıh bilgisindeki enginliği ve sünnete bağlılığı konularındaki meziyetlerinin selef âlimlerince dile getirildiğini haber vermektedir.

Evzâî fıkıhta otorite olduğu kadar hadiste de tanınmış bir imamdı. Dımaşk’ta ondan daha çok hadis bilen hiç kimsenin bulunmadığını belirten Abdurrahman b. Mehdî Evzâî, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve Hammâd b. Zeyd’in devrin dört büyük hadis imamı olduklarını söylemiştir. A. J. Wensinck’in I. Goldziher’den naklen Evzâî’nin çağdaşlarından birinin sözü olarak kaydettiği, “Gerçi şeriata vâkıf ise de hadiste kifayet ve selâhiyeti noksandı” (İA, IV, 419) şeklindeki bilgi de Abdurrahman b. Mehdî’nin bir başka rivayetine dayanmaktadır. Ancak gerek çağdaşlarının gerekse daha sonra gelen âlimlerin Evzâî’nin hadisteki yeri hakkında belirttikleri görüşler ve özellikle İbn Mehdî’nin onu döneminde ki dört hadis imamından biri olarak göstermesi karşısında zayıf bir rivayetten hareketle böyle bir hükme varılması mâkul görünmemektedir. Zehebî Evzâî’yi hadis hafızlarının beşinci tabakasından kabul etmiş, İbn Hacer el-Askalânî onun Dımaşk’ta hadis ilminde ilk eseri tasnif ettiğini ve hadisleri bablara ayırdığını söylemiş, İbn Sa‘d, Ebû Hatim er-Râzî ve İbn Hibbân da Evzâî’nin sika* olduğunu belirtmişlerdir. Sika râvilerden hadis nakletmeye büyük özen gösteren Evzâî’nin kesintisiz bir isnadla (müsned) rivayet ettiği hadislerin 1000 kadar olduğu, mürsel ve sahâbe kavli olarak rivayet ettiklerinin ise birkaç bine ulaştığı söylenmektedir. Zira Evzâî Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve benzeri âlimler gibi mürsel hadisleri delil olarak kullanmıştır. Onun rivayetleri Kütüb-i Sitte’de ve diğer hadis kitaplarında yer almıştır. Evzâî’nin cerh ve ta‘dîl sahasındaki değerlendirmeleri de kabul görmüştür.

Yaşadığı dönemin özelliğine ve sahip olduğu ilim anlayışına paralel olarak Selef itikadının temsilcilerinden biri durumunda olan Evzâî bid‘at konusunda çok hassas davranır, bir yerde bid‘at ortaya çıkar da âlimler ona karşı koymazlarsa o bid‘atın zamanla sünnet haline geleceği endişesini dile getirirdi. Bakıyye b. Velîd, “Biz bazı insanları Evzâî ile denerdik, onun hakkında hayırlı sözler söyleyenin sünnete bağlı olduğuna hükmederdik” demektedir.

Kuvvetli bir hafızaya, açık ve düzgün bir ifadeye sahip bulunan Evzâî aynı zamanda cesur bir kimseydi. Hakkı her şeyin üstünde tutar, zâlim idarecileri uyarmaktan çekinmezdi. Nitekim Emevîler’i kılıçtan geçirerek Abbâsî Devleti’nin kuruluşunda önemli rol oynayan kumandan Abdullah b. Ali’nin Emevî ileri gelenlerinin öldürülmesi konusunda fikrini sorması üzerine Evzâî bunun zulüm olduğunu asker ve kumandanlarının önünde söylemekten çekinmemiştir. Bu meziyetleri sebebiyle hem

Emevîler hem de Abbâsîler döneminde kendisine teklif edilen kadılık görevini kabul etmemiştir.

II. (VIII.) yüzyılın ortalarında tedvîn ve tasnif faaliyetlerine başlayan İslâm âlimlerinden İbn Cüreyc Mekke'de, Mâlik b. Enes Medine'de, İbn Urûbe ve Hammâd Basra'da, Ma'mer Yemen'de, Süfyân es-Sevrî Kûfe'de bu konuda ilk olma özelliğini taşırken Evzâî de Dımaşk'ta ilk tedvîn ve tasnif faaliyetinde bulunan âlim olarak tanınır. Çok sayıda eser telif ederek rivayetlerini bunlarda toplamıştır. Ancak Velîd b. Müslim'in kaydettiğine göre bu eserler Beyrut'ta otururken vuku bulan bir zelzele sırasında yanmıştır.

Evzâî'den günümüze ulaşan tek eser Kitâbü Siyeri'l-Evzâʿî'dir ve Şâfiî'nin el-Üm adlı eseri içinde bir bölüm olarak yer almıştır (VII, 303-336). Eser savaş hukuku konusunda Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiği otuz beş meseleyi ihtiva eder. Ebû Hanîfe'nin talebesi Ebû Yûsuf da buna reddiye olarak er-Red ʿalâ Siyerî'l-Evzâʿî (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî, Kahire 1357) adıyla bir eser kaleme almıştır. Evzâî'nin ayrıca Müsnedü'l-Evzâʿî, Kitâbü's-Sünen fi'l-fıḳh, Kitâbü'l-Mesâʾil fi'l-fıḳh adlı eserleri kaynaklarda zikredilmektedir.

Evzâî'nin hayatı ve fıkhı hakkında birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlardan zamanımıza kadar gelmiş en eski telif Meḥâsinü'l-mesâʿî fî menâḳıbi'l-İmâm Ebî ʿAmr el-Evzâʿî'dir (bk. bibl.). Emîr Şekîb Arslan tarafından neşredilen eserin müellifi önceleri bilinmezken daha sonra bunun Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir b. Zeyd el-Mevsılî (ö. 870/1465 - 66) olduğu tesbit edilmiştir (Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, II, 73). Kaynaklarda Evzâî'ye dair ayrıca Ahmed b. Yelûl'ün (ö. 262/876) Fezâʾilü'l-Evzâʿî, Emîr Ebü'l-Hüsâm en-Nu'mân b. Emîr Hânî b. Emîr Arslan'ın el-Aḳvâlü'ṣ-ṣaḥîḥa fî uṣûli mez̠hebi'l-Evzâʿî, Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir'in Mâ veḳaʿa li'l-Evzâʿî mine'l-ʿavâlî ve Aḫbâru Ebî ʿAmr el-Evzâʿî ve feżâʾilüh adlı eserlerinden bahsedilmektedir. Son dönemde bu konuda yazılan eserler arasında ise Enîs Zekeriyyâ en-Nasûlî'nin el-İmâmü'l-Evzâʿî (Beyrut 1950), Şefîk Tabbâre'nin el-İmâmü'l-Evzâʿî (Beyrut 1380), Abdülazîz Seyyidülehl'in el-İmâmü'l-Evzâʿî faḳīhu ehli'ş-Şâm (Kahire 1386/1966), Tâhâ el-Velî'nin ʿAbdurraḥmân el-Evzâʿî Şeyḫu'l-îslâm ve imâmü ehli'ş-Şâm (Beyrut 1388/1968), Abdürrezzâk Kāsım es-Saffâr'ın el-İmâmü'l-Evzâʿî ve menhecühû kemâ yebdû min fıḳhihî (Bağdad 1986), Subhî Mahmesânî'nin el-Evzâʿî ve teʿâlîmuhü'l-insâniyye ve'l-ḳānûniyye (Beyrut 1978) ve Mervân Muhammed eş-Şeâr'ın el-Evzâʿi: imâmü's-Selef (Beyrut 1412/1992) adlı eserleri sayılabilir.

Abdullah Muhammed el-Cübûrî Evzâî üzerine Ezher Üniversitesi'nde bir doktora tezi hazırlamış (1977), bu çalışmanın Evzâî'nin hayatı, görüşleri ve dönemiyle ilgili birinci bölümü el-İmâmü'l-Evzâʿî: ḥayâtühû ve ârâʾühû ve ʿaṣruh (Bağdad 1400/1980), fıkhî konularla ilgili görüşlerinin toplandığı ikinci kısmı ise Fıḳhü'l-İmâm el-Evzâʿî (I-II,

Bağdad 1977) adıyla neşredilmiştir. Evzâî'nin rivayet ettiği hadisler çeşitli kaynaklardan taranarak kitap haline getirilmiştir. Mervân Muhammed eş-Şeâr derlediği hadisleri fıkıh bablarına göre düzenleyerek Sünenü'l-Evzâʿî (Beyrut 1413/1993), Hıdır Mahmûd Şeyho da topladığı hadisleri müsnedlere göre tertip ederek Bezlü'l-mesâʿî fî cemʿi mâ revâhü'l-İmâm el-Evzâʿî (Beyrut 1414/1993) adıyla yayımlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Şâfiî, el-Üm, VII, 303-336; İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 488; Ebû Zür'a ed-Dımaşkı, Tarîh (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kûcân), Dımaşk 1980, II, 720-725; Mes'ûdî, Mûrûcü'z-zeheb (Abdülhamîd), III, 315; Ebû Nuaym, Hilye, VI, 135-149; Hatîb el-Bağdâdî, Şerefü ashâbi'l-hadîs (nşr. M. Said Hatiboğlu), Ankara 1972, s. 7, 17, 48, 73; Şîrâzî, Tabakâtü'l-fukahâʾ (nşr. Halîl el-Meys), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kalem), s. 71; Kâdî İyâz, Tertîbü'l-medârik, I, 54-55, 79, 132-134, 227; Sem'ânî, el-Ensâb, I, 384; İbn Asâkir, Târîhu Dımaşk, X, 105; Yâkut, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XIII, 79; Nevevî, Tehzîb, I/1, s. 298-300; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 127-128; İbn Teymiyye, Mecmûʿu fetâvâ, V, 39; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 107-134; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 178-183; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 115-120; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 238-242; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, II, 30-31; Sehâvî, ed-Davʾü'l-lâmiʿ, II, 72-73; a.mlf., el-İʿlân bi't-tevbîh, s. 189; Süyûtî, Tabakâtü'l-huffâz (Ömer), s. 79; Şa'rânî, et-Tabakât, I, 39; Keşfü'z-zunûn, II, 1682; Zürkânî, Şerh ʿalâ Muvattaʾi'l-İmâm-ı Mâlik, Beyrut 1407/1987, I, 3; Selâvî, Kitâbü'l-İstiksâ, I, 138; Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed el-Mevsılî, Mehâsinü'l-mesâʿî fî menâkıbi'l-İmâm Ebî ʿAmr el-Evzâʿî (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), Beyrut 1406/1985; Brockelmann, GAL Suppl., I, 308; Philip K. Hitti, Târîhu Suriye ve Lübnan ve Filistin (trc. Kemâl Yâzîcî), Kahire 1959, II, 183-184; Sezgin, GAS, I, 516; Ahmed Emîn, Fecrü'l-İslâm, Kahire 1969, s. 247-248; Sâlih b. Yahyâ, Târîhu Beyrut (nşr. F. Hours v.dğr.), Beyrut 1969, s. 13; I. Goldziher, Muslim Studies, London 1970, II, 25; Mücîrüddin el-Hanbelî, el-Ünsü'l-celîl bi-tarîhi'l-Kuds ve'l-Halîl, Amman 1973, I, 292; Abdullah Muhammed el-Cübûrî, el-İmâmü'l-Evzâʿî: hayâtühû ve ârâʾühû ve ʿasruh, Bağdad 1980; Subhî el-Mahmesânî, el-Mücâhidûn fi'l-hak, Beyrut 1985, s. 33-70; Hüseyin Atvân, er-Rivâyetü't-târîhiyye fî bilâdi'ş-Şâm fi'l-ʿasri'l-Emevî, Amman 1986, s. 187-192; Mustafa İbrâhim el-Meşînî, Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs, Beyrut 1406/1986, s. 53-54; Sûfî Hasan Ebû Tâlib, Beyne'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye ve'l-kânûni'r-Rûmânî, Kahire, ts. (Mektebetü'n-Nehda), s. 49-50; Mervân Muhammed eş-Şeâr, el-Evzâʿî: imâmü's-Selef, Beyrut 1412/1992; A. J. Wensinck, "Evzâ'î", İA, IV, 419-420; J. Schacht "al-Awzâʿı", EI² (İng.), I, 772-773.

Salim Öğüt

HAYVE b. ŞÜREYH (حيوة بن شريح) Ebû Zür'a Hayve b. Şüreyh b. Safvân et-Tücîbî (ö. 58/775 [?]) Muhaddis, fakih ve zâhid.

Arap asıllı olup Kinde kabilesinin Kahire'de yerleşmiş kollarından Benî Tücîb'e mensuptur. Hocalarının çoğu Ukbe b. Müslim et-Tücîbî, Ebû Hüreyre'nin âzatlısı Ebû Yûnus Süleym b. Cübeyr ed-Devsî, Bekir b. Amr el-Meâfirî ve Yezîd b. Ebû Habîb gibi Mısır'da yerleşen tâbiîn neslinden âlimlerdir. Kendisinden fıkıh ve hadis dersi alanlar arasında Mısırlı âlimlerden Abdullah b. Mübârek, Leys b. Sa'd, Abdullah b. Vehb ve İbn Lehîa gibi isimler yer almaktadır.

Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebü'l-Hasan el-İclî gibi hadis tenkitçileri Hayve'nin hadis rivayetinde güvenilir olduğunu belirtmiş, Ebû Hâtim er-Râzî, onu Mısır'ın ünlü fakihi Leys b. Sa'd'dan daha üstün gördüğünü söylemiş, İbn Hibbân da ona Kitâbü's̱-S̱iḳāt adlı eserinde yer vermiştir. Birçok rivayeti âlî

isnadlı olup bu rivayetlerin bir kısmı Kütüb-i Sitte'de mevcuttur. 144 (761) yılında Mısır valisi tarafından Mısır kadılığına getirilmek istenen Hayve b. Şüreyh bütün ısrarlara rağmen bu görevi kabul etmemiştir. Hayve 158 (775) veya 159 (776) yılında Mısır'da vefat etti.

Zühd ve takvâsıyla, ayrıca duası makbul bir âlim olmakla tanınan Hayve gösterişten uzak bir hayat sürmüştür. Onun derslerini dinleyen İbn Vehb, ibadetlerini bu kadar gizli yapan başka bir kimse görmediğini söylemiş, Hayve'yi öven Abdullah b. Mübârek de onun üstün vasıflarının sözle anlatılamayacağını belirtmiştir (İbn Hacer, III, 70). Hayve'nin, kendisine verilen yıllık 60 dinar maaşın hepsini evine gelinceye kadar yoksullara dağıttığı rivayet edilir. Hayve b. Şüreyh'in devrin idarecilerine öğüt verecek kadar itibar sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mısır nâiblerinden birine şu tavsiyede bulunmuştur: "Sakın ülkemizden silâhı eksik etmeyin. Çünkü aramızda Kıptîler, Habeşîler, Rumlar ve Berberîler var. Kıptîler'in ne zaman antlaşmayı bozacağı, Habeşîler'in ne zaman baskın yapacağı, Rumlar'ın ne zaman ülkeyi istilâ edeceği, Berberîler'in ne zaman ayaklanacağı bilinmez" (Zehebî, VI, 405).

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 120; Vekî', Aḫbârü'l-ḳuḍât, III, 332-333; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 306-307; İbn Hibbân, eṣ̱-Ṣ̱iḳāt, VI, 246-247; a.mlf., Meşâhîr, s. 187-188; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, I, 212-213; İbn Şâhin, Târîḫu esmâʾi'ṣ̱-ṣ̱iḳāt (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Beyrut 1406/1986, s. 109; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim, I, 178; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, II, 16-17; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VI, 35-36; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VI, 404-405; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 185-186; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 69-70; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 86-87; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, I, 243; Ziriklî, el-Aʿlâm, II, 331.

Mehmet Ali Sönmez

İBN EBÛ Zİ'B (ابن أبي ذئب) Ebü'l-Hâris Muhammed b. Abdirrahmân b. el-Mugīre el-Kureşî el-Âmirî (ö. 159/776) Tebeu't-tâbiînden Medineli fakih, muhaddis.

---

80 (699) yılının sonlarında doğdu. Üçüncü göbekten dedesi olan Ebû Zi'b Hişâm b. Şu'be'ye nisbetle İbn Ebû Zi'b diye meşhur oldu. Ebû Zi'b Bizans topraklarına girince yakalanarak hapse atıldı ve orada vefat etti. İlim geleneğine sahip bir aileye mensup olan İbn Ebû Zi'b'in dayısı Hâris b. Abdurrahman ve kardeşi Mugīre b. Abdurrahman da güvenilir birer muhaddis olarak bilinmektedir.

İbn Ebû Zi'b tâbiînden İkrime el-Berberî, Nâfi', Saîd el-Makbûrî gibi kimselerle karşılaşmış ve onlardan hadis öğrenmiştir. Bunların dışında münâvele usulü ile hadis aldığı İbn Şihâb ez-Zührî, Abdurrahman b. Mihrân, Şürahbîl b. Sa'd, Muhammed b. Kays, Ebü'z-Zinâd gibi muhaddislerin de aralarında bulunduğu çok sayıda kimseden hadis rivayet etmiş; Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Hişâm b. Ubeydullah, Yahyâ el-Kattân gibi muhaddisler de kendisinden rivayette bulunmuşlardır. Âdem b. Ebû İyâs, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Yezîd b.

Hârûn, İbn Ebû Füdeyk, Ali b. Ca‘d, Velîd b. Müslim de ondan hadis alanlar arasındadır.

İbn Ebû Zi’b’in Zührî’den olan rivayetleri muzdarib sayılarak eleştirilmiştir. Ancak onun sadece hadis meclisinde Zührî’ye arzedildiği sırada duyduğu hadisleri Zührî’ye nisbetle tahdîs sigası ile rivayet etmesi sebebiyle eleştirildiği, halbuki bütün muhaddislerin bu şekildeki rivayeti makbul saydıkları da ifade edilmiştir (İbn Ebû Hâtim, VII, 314; Mizzî, XXV, 635). İbn Maîn’in onun hakkında kullandığı “İbn Ebû Zi’b Zührî’den hiçbir şey duymamıştır” sözü de kendisinin Zührî’den semâ yoluyla rivayeti bulunmadığı, rivayetlerinin arz yoluyla olduğu anlamına gelmektedir.

Güvenilirliğiyle tanınan İbn Ebû Zi’b’i Ahmed b. Hanbel ve Ya‘kūb b. Şeybe “sika sadûk”, İbn Ebû Hâtim, “sika yefkahu”, Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür‘a er-Râzî ve Hatîb el-Bağdâdî “sika”, Ali b. Medînî “sebt” olarak değerlendirmiştir. Ahmed b. Hanbel onun Saîd b. Müseyyeb’e benzetildiğini, Mâlik b. Enes’ten daha üstün nitelikleri bulunduğunu, ancak ricâl tenkidinde Mâlik’in daha müsamahasız olduğunu belirtmiştir. İbn Ebû Zi’b’in Kaderiyyeci görüşleri benimsediği ve bu sebeple Mâlik’in kendisini terkettiği ileri sürülürse de (İbn Hacer, IX, 306) bu konuda kaynaklarda başka bilgiye yer verilmediği gibi bazı kaynaklarda İmam Mâlik’le arkadaş olduğu ve aralarında samimi bir dostluğun bulunduğu bildirilmiş (İbn Hallikân, IV, 183), ayrıca bu ithamın asıl sebebinin Halife Mehdî-Billâh zamanında Medine’deki Kaderiyyeciler’in dövülmesi ve oradan sürülmesi hadisesi olduğu belirtilmiştir. Bazı Kaderiyyeciler’in İbn Ebû Zi’b’e sığınmaları sayesinde dövülmekten kurtulmaları dikkate alınarak onun da aynı görüşlere sahip olduğu ileri sürülmüşse de İbn Ebû Zi’b Kaderiyyeci görüşleri hatalı bulduğunu açıklamış, bu görüşlerin kendisine nisbet edilmesini gerektirecek hiçbir sözüne de rastlanmamıştır (Hatîb, II, 301; Zehebî, Târîḫu’l-İslâm, s. 601). İbn Ebû Zi’b hadis rivayet etmesi için halife tarafından Bağdat’a davet edilmiş, bir süre orada kaldıktan sonra Medine’ye gitmek istemiş ve geri dönerken Kûfe’de vefat etmiştir.

Buhârî ve Müslim’in el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’leri başta olmak üzere Kütüb-i Sitte’de rivayetleri bulunan İbn Ebû Zi’b ashâbü’l-hadîsin fakihlerinden sayılmış, Dârekutnî onun el-Muvaṭṭaʾ adıyla bir eser kaleme aldığını söylemiş (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IX, 147), ayrıca tahâret, namaz, oruç, zekât gibi konuları ihtiva eden Kitâbü’s-Sünen’inin varlığından söz edilmiştir (İbnü’n-Nedîm, s. 281).

İbn Ebû Zi’b’in emir bi’l-ma‘rûf ve nehiy ani’l-münkeri ifa konusunda titiz olduğu rivayet edilmiştir. Karşılaştığı idarecilerle münasebetlerine dair ilginç olaylar, halifelerin yaptıkları zulüm ve haksızlıkları hiç çekinmeden yüzlerine karşı söylediğine dair haberler tabakat kitaplarında önemli bir yer tutmaktadır. Diğer insanlarla münasebetlerinde olduğu kadar şahsî hayatında da takvâ ölçüsünü benimseyen İbn Ebû Zi’b’in gün aşırı oruç tuttuğu, gecelerinin önemli kısmını ibadetle

geçirdiği, yaz kış aynı elbiseyi giydiği ve ekmekle zeytin yağı yiyerek hayatını sürdürdüğü kaydedilmiştir. Onun hayatına dair Rabaî (ö. 379/989) tarafından kaleme alınan Aẖbâru İbn Ebî Ziʾb adlı eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 92, vr. 313-316).

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt: el-mütemmim, s. 412-421; Yahyâ b. Maîn, et-Târîẖ, II, 525; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), II, 648; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 79, 193; Buhârî, et-Târîẖu'l-kebîr, I, 152-153; Müslim, el-Künâ ve'l-esmâʾ (nşr. Abdürrahîm M. Ahmed), Medine 1404/1984, s. 235; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 485; Dârimî, Târîẖ (nşr. Ahmed M. Nûrseyf), Dımaşk 1980, s. 48; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 313-314; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VII, 390-391; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 281; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buẖârî, II, 662-663; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim, II, 191-192; Hatîb, Târîẖu Baġdâd, II, 296-305; Nevevî, Tehẕîb, I/1, s. 86-87; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 183; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXV, 635; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 139-149; IX, 147; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 620; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 191-193; a.mlf., Târîẖu'l-İslâm: sene 141-160, s. 600-604; Safedî, el-Vâfî, III, 223-224; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 303-307; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 89; Hazrecî, Ḫulâṣatü Teẕhîb, s. 348; Sezgin, GAS, I, 204; Ekrem Ziya el-Ömerî, Buḥûs̱ fî târîẖi's-sünneti'l-müşerrefe, Medine 1405/1984, s. 232; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 79, 247; Ekber Yahyâ Âbâdî, "İbn Ebî Ziʾb", DMBİ, II, 651-652.

İbrahim Hatiboğlu

SEBÎÎ, İsrâil b. Yûnus (إسرائيل بن يونس السبيعي) Ebû Yûsuf İsrâîl b. Yûnus b. Ebî İshâk Amr es-Sebîî (ö. 160/777 [?]) Hadis hâfızı.

100 (718) yılında doğdu. Babası, dedesi ve kardeşi Îsâ b. Yûnus rivayetleri Kütüb-i Sitte'de bulunan meşhur birer hadis hâfızı idi (Zehebî, VII, 356). Hadis tahsiline başladıktan sonra dedesi Ebû İshak es-Sebîî başta olmak üzere rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Simâk b. Harb, Ziyâd b. İlâka, Âsım b. Behdele, Ebû Hasîn, Abdülazîz b. Rüfey', İbnü'l-Mu'temir, Âsım el-Ahvel, Hişâm b. Urve, A'meş ile tefsir âlimi Süddî'den hadis ve kıraat öğrendi. Ebû Hanîfe'den hadis rivayet etti. Kendisinden kardeşi Îsâ b. Yûnus ile Vekî' b. Cerrâh, Yahyâ b. Âdem, Tayâlisî, Şebâbe b. Sevvâr, Abdürrezzâk es-San'ânî, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Âdem b. Ebû İyâs, Tebûzekî, Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî, Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî ve Ali b. Ca'd gibi hadis hâfızları rivayette bulundu.

Sebîî, dedesinin rivayet ettiği hadislerin bir Kur'an sûresi gibi ezberinde olduğunu söylerdi. Kardeşinin haber verdiğine göre Süfyân es-Sevrî ve Şerîk b. Abdullah gibi tanınmış muhaddisler Ebû İshak es-Sebîî'nin rivayetleri hakkında anlaşmazlığa düşüp oğlu Yûnus b. Ebû İshak'a başvurduklarında o da kendi oğlu İsrâil'e gitmelerini tavsiye eder, onun bu konuda bilgisinin daha sağlam olduğunu söylerdi. Yine Yûnus, kendisinden babasının rivayet ettiği hadisleri yazdırmasını isteyen Şebâbe b. Sevvâr'a oğlu İsrâil'e gitmesini tavsiye ederek dedesinin kendi rivayetlerini ona imlâ ettiğini hatırlatmıştır. Ahmed b. Hanbel, İsrâil hakkında sika, sebt, sâlihu'l-hadîs terimlerini kullanarak rivayetlerinin sağlam olduğunu belirtir ve onun hâfıza kuvvetine hayret ettiğini söyler, yazdıklarını aynı zamanda ezberlediğini ve bunları rivayet ederken hiç

hata etmediğini anlatırdı. Hadis münekkitleri Yahyâ b. Maîn, Ebü'l-Hasan el-İclî ve Ebû Hâtim er-Râzî de Sebîî'nin sika ve sadûk olduğundan söz eder, Nesâî onun güvenilirliğini "leyse bihî be's" tabiriyle ifade ederdi. İbn Adî de İsrâil'in hadisleri delil olarak kullanılan bir muhaddis olduğunu söylemiştir. Talebesi Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn'e, "Ebû Avâne el-Vâsıtî mi yoksa İsrâil b. Yûnus mu daha güvenilir sayılır?" diye sorduklarında İsrâil'in adını vermiştir.

Zehebî, İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğunun Sebîî'yi övdüğünü, Buhârî ile Müslim'in onun rivayetlerini delil olarak kullandığını, buna rağmen Ali b. Medînî'nin hocası Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi kendisini zayıf kabul ettiğini, İbn Hazm'ın da onlara uyarak Ṣaḥîḥayn'da bulunan hadislerini reddetmeye kalktığını belirtmiş, ardından bu iddianın bir değeri olmadığını söylemiş, Sebîî'nin, sağlamlık bakımından Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. Haccâc seviyesinde olmasa da on yıl boyunca yanından hiç ayrılmadığı dedesinin rivayetleri konusunda bu iki muhaddise yakın bir mertebede bulunduğunu ifade etmiştir (a.g.e., VII, 358). Öte yandan İsrâil'in talebesi olan Abdurrahman b. Mehdî, dedesinin rivayetleri konusunda onun Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. Haccâc'dan daha güvenilir olduğunu belirtmiş, Şu'be b. Haccâc da kendisinden Ebû İshak es-Sebîî'nin hadislerini rivayet etmesini isteyenlere İsrâil'i göstermiş ve onun bu konuda kendisinden daha güvenilir sayıldığını söylemiştir.

Dedesi Ebû İshak es-Sebîî İsrâil'in kitaba olan merakından bahsetmiş, evde kitapla doldurmadığı bir çuval bırakmadığını belirtmiştir. Meşhur mutasavvıf Şakīk-ı Belhî huşûu İsrâil'den öğrendiğini, zira onun âhireti tefekkürle meşgul olduğu için yanında kimlerin oturduğuna bile dikkat etmediğini, bu haline bakarak sâlih bir kimse olduğu sonucuna vardığını söylemiştir. Sebîî 160 (777) yılında vefat etmiş olup bu tarih 161 veya 162 (779) olarak da zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 374; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 330; İbn Adî, el-Kâmil fî duʿafâʾi'r-ricâl (nşr. Yahyâ Muhtâr Gazzâvî), Beyrut 1409/1988, I, 421-425; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VII, 20-25; Bâcî, et-Taʿdîl ve't-tecrîḥ li-men ḫarrece lehü'l-Buḫârî fi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), Riyad 1406/1986, I, 402-403; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, II, 515-524; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 26-27, 355-361; VIII, 489-494; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 208-210; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 159; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 261-263; Temîmî, eṭ-Ṭabaḳātü's-seniyye, II, 164.

M. Yaşar Kandemir

ŞU'BE b. HACCÂC (شعبة بن الحجّاج) Ebû Bistâm Şu'be b. el-Haccâc b. el-Verd el-Ezdî el-Basrî (ö. 160/776)Tebeu't-tâbiîn neslinden muhaddis, ricâl âlimi.

82-87 (701-706) yılları arasında Vâsıt'ta doğdu. Ailesi hakkında fazla bilgi yoktur, ancak ebeveyninin hadis öğrenmeye meraklı kişiler olduğu anlaşılmaktadır (Abdülmelik Bekir, s. 15). Ezd kabilesinin mevlâsı olan Şu'be ilk gençlik yıllarını

Vâsıt'ta geçirdi. 110 (728) yılından önce Basra'ya yerleşerek Hasan-ı Basrî'den fıkıh öğrendi. Beşşâr ve Hammâd adlı kardeşleri ilim tahsil etmesi için ömrü boyunca nafakasını üstlenmişlerdir. Gençliğinde şiire merak sarıp uzunca bir süre Tırımmâh et-Tâî'den ders aldı ve Asmaî tarafından, "Şiir konusunda Şu'be'den daha bilgilisini görmedim" ifadesiyle övüldü. Ancak daha sonra Hakem b. Uteybe'nin etkisiyle hadise yöneldi. Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Şa'bî, Enes b. Sîrîn, Amr b. Dînâr gibi şahsiyetlere yetişti ve 400'den fazla tâbiîden hadis alarak ashâbü'l-hadîsin en meşhur simalarından biri oldu (Mizzî, XII, 479-489). Kûfe, Mekke, Medine, Bağdat ve Medâin'e yolculuk yapan Şu'be'nin talebeleri arasında A'meş, Eyyûb es-Sahtiyânî, İbn İshak, Süfyân es-Sevrî, Abdurrahman b. Mehdî, Vekî' b. Cerrâh, Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Âdem b. Ebû İyâs, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve Amr b. Merzûk zikredilmektedir. Hocalarının önemli bir kısmı da Şu'be'den hadis rivayet etmiştir. Şu'be gönlü zengin, fakirlere karşı merhametli, dünya malına değer vermeyen zâhid bir kimseydi. Onun idarecilerin ihsanlarını kabul etmediği belirtilmektedir.

Hadis ilmi açısından Şu'be'yi önemli kılan husus, Kütüb-i Sitte'de yüzlerce rivayetinin bulunması kadar Basra'da sistemli hadis tasnifini ve ricâl tenkidine dair bilgi toplama ve değerlendirme faaliyetini başlatmış olmasıdır (DİA, XXII, 85; XXXII, 170). Hadisin her alanındaki bilgisi dolayısıyla "emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" diye anılırdı. Zayıf ve metrûk râviler hakkındaki değerlendirmeleriyle Iraklı âlimlere yol göstermiştir. Şâfiî, "Şu'be olmasaydı Irak'ta hadis bilinmezdi" diyerek onun bu özelliğine işaret etmiştir. Önceki nesillere ait ilmin dayandığı belli başlı kişilerden olduğu için döneminin meşhur isnadlarında mutlaka adı geçerdi. Hadislerin sağlam bir şekilde tesbitine önem verir, ehil sayılmayanların rivayete kalkışmasını eleştirir, hadis uyduran kimseleri sultana şikâyet etmekle tehdit ederdi. Sahih bir hadis elde etmenin kendisine herkesten ve her şeyden daha sevimli geldiğini söylerdi. Tedlîsi büyük bir suç kabul eder, muan'an hadisi muttasıl saymazdı. Hocalarının semâları açıkça belirtilmeyen veya kendisinin bilmediği rivayetlerini ve icâzetle rivayeti benimsemezdi. İhtiyatı dolayısıyla sadece sika olarak tanıdığı kimselerden hadis alır, rivayeti perde arkasından duyan kişinin semâını geçerli saymaz, takvâ sahibi olmayan kişilerden hadis rivayet etmezdi. En küçük bir şüphe durumunda rivayetleri terkederdi. Bu sebeple Şu'be'nin kendilerinden hadis naklettiği kişiler hakkında ayrıca araştırma yapılmadığı söylenmiştir. Bir mecliste en fazla iki hadis öğrenir, bunları hocasından defalarca dinleyip iyice ezberlemeden bir yenisine geçmezdi. Hadisleri yazarak değil ezberleyerek muhafaza ettiği, hadis yazan talebelerine öfkelendiği söylense de hadis imlâ ettiği, başkalarına ait kitapları incelediği, mükâtebe yoluyla hadis aldığı, kitap telif ettiği ve şahsî bir kütüphanesinin bulunduğu bilinmektedir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 228; Abdülmelik Bekir, s. 29, 33, 37-38, 46, 53-54; DİA, XXII, 226; XXVII, 11). Şu'be'nin hadisle meşguliyetinin ilk yıllarında Râfizîler'in bazı görüşlerini benimsediği, fakat Basralı hadis âlimleriyle yaptığı tartışmalar neticesinde

bu görüşlerden vazgeçtiği belirtilmektedir (Hatîb, IX, 260). Kendisine Aʿyânü'ş-Şîʿa'da yer verilmesinin bu sebeple olabileceği söylenmektedir (Mv.AU, VI, 195).

Kaynaklarda Şu'be b. Haccâc'a el-Ġarâʾib fi'l-ḥadîs̱, Kitâbü Şuʿbe, Muṣannefü Şuʿbe, Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm gibi eserler nisbet edilmektedir. Ehil olmayan kişilerin eline geçmemesi için ölümünden sonra kitaplarının imha edilmesini vasiyet etmiş ve oğlu Sa'd bu vasiyeti yerine getirmiştir. Basra'da ilk musannifler arasında zikredilmesine rağmen günümüzde elde bir eserinin bulunmayışı bu durumla ilgili olmalıdır. Şu'be'ye ve rivayetlerine dair klasik dönemde yazılan eserlerden bazıları şunlardır: Ahmed b. Hanbel, Kitâbü Ḥadîs̱i Şuʿbe (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 665); Müslim b. Haccâc, Meşâyiḫu Şuʿbe (a.g.e., II, 590), er-Ruvât ʿan Şuʿbe (Abdülmelik Bekir, s. 155); Ebü'l-Kāsım el-Begavî, Ḥikâyâtü Şuʿbe ve ʿAmr b. Mürre (Cüzʾ min ḥikâyâti Ebî Bistâm adıyla nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, et-Türâs̱ü'l-ʿArabî, II/8 [Dımaşk 1402/1982], s. 120-128); Nesâî, Müsnedü ḥadîs̱i Şuʿbe b. el-Ḥaccâc (DİA, XXXII, 565); Ebû Kureyş el-Kuhistânî, Kitâbü Ḥadîs̱i Mâlik ve Süfyân ve Şuʿbe (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 766); İbn Hibbân, Mâ ḫâlefe's-S̱evrî fîhi Şuʿbe, Mâ ʿinde Şuʿbe ʿan Ḳatâde ve leyse ʿinde Maʿbed ʿan Ḳatâde; Taberânî, Müsnedü Şuʿbe (Ḥadîs̱ü Şuʿbe b. el-Ḥaccâc; bk. Kettânî, s. 83); İbn Adî, Cemʿu eḥâdîs̱i'l-Evzâʿî ve Süfyâni's-S̱evrî ve Şuʿbe ve İsmâʿîl b. Ebî Ḫâlid ve cemâʿat mine'l-muḳıllîn; İbnü'l-Muzaffer, Ġarâʾibü ḥadîs̱i Şuʿbe (Abdullah b. Abdülazîz el-Gusn tarafından yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır, DİA, XXI, 148); Ebû Abdullah İbn Mende, Ġarâʾibü Şuʿbe (İbn Hacer el-Askalânî tarafından Tertîbü Ġarâʾibi Şuʿbe li'bn Mende adıyla bablara göre düzenlenmiştir, DİA, XX, 178); Ebû Bekir el-Berkānî, Ḥadîs̱ü Şuʿbe b. el-Ḥaccâc el-Vâsıṭî; İbn Şâzân el-Bağdâdî, Ḥadîs̱ü Şuʿbe (DİA, XX, 370); Ebû Nuaym el-İsfahânî, Meşâhîru eḥâdîs̱i Şuʿbe (Ebû Nuaym, Ḥilye içinde, VII, 157-209); Hatîb el-Bağdâdî, Muʿcemü'r-ruvât ʿan Şuʿbe. Zehebî, Nefḏu'l-cuʿbe fî aḫbâri Şuʿbe. Abdülmelik Bekir Abdullah Kādî, Şuʿbe b. el-Ḥaccâc ḥayâtühû ve ḥadîs̱ühû adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Kahire 1401/1981).

Hadis alanıyla yakından ilgilenen bazı müsteşrikler, Şu'be hakkında çeşitli değerlendirmeler yapmışlardır. Emevîler'le Abbâsîler'i dine yaklaşımları ve ulemâ ile ilişkileri açısından karşılaştıran Goldziher, sünneti bir ilim ve hayat tarzı olarak yerleştirmeye çalışan Şu'be gibi âlimlerin -kendi deyimiyle- dünyevî Emevî idaresi döneminde değil Abbâsîler sayesinde uygun ortama kavuştuklarını söyler (Muslim Studies, II, 76-77). Goldziher ricâl tenkidinin Şu'be döneminde başladığını da kabul etmektedir (a.g.e., II, 135). İsnadların belli bir dönemde birden fazla tarike yayılmasından kuşkulanan Schacht bu tariklerin çoğaldığı noktadaki râvileri "müşterek râvi" diye adlandırır. Ona göre müşterek râviler, içinde yer aldıkları isnadların kendilerinden önceki kısmını uyduran kişilerdir. Schacht bu bağlamda Şu'be'yi de müşterek râvi saymaktadır. Onun teorisini geliştiren G. H. A. Juynboll de Şu'be'nin İslâm tarihindeki en velûd müşterek râviler arasında bulunduğunu söyler. Juynboll'e

göre, gerçekte var olmayan birçok ismi içeren ricâl literatüründe ve isnadlarda çok sık zikredildiği için inandırıcılığını kaybeden isimlerden biri sayılan Şu‘be’nin itibarı istismar edilmiş ve onunla aynı adı taşıyan bazı uydurma râviler icat edilmiştir (Muslim Tradition, s. 143). Juynboll, genellikle Şu‘be ile çağdaş kabul ettiği bu kişilerin gerçek ve tarihî Şu‘be’den niçin ayırt edilemediği sorusuna cevap vermemektedir. Yine Juynboll’e göre Şu‘be, müşterek râvi sıfatıyla uydurduğu rivayetlerle hadis literatürünü şekillendirmekle kalmamış, bu hadisleri Hz. Muhammed dönemine ulaştırabilmek için uzun ömürlü bazı râviler icat etmiş, Basra’da buna en uygun isim olarak Enes b. Mâlik’i seçmiştir. Kûfeliler’den öğrendiği yaş hilesini kullanan Şu‘be, Enes’in uzun ömürlü, zengin ve çok sayıda evlât sahibi olması için Hz. Muhammed’in yaptığı duanın aktarıldığı haberin de kaynağıdır. Bu hadisin İbn İshak’ta yer almamasından hareketle hadisin o dönemde bilinmediği sonucunu çıkaran Juynboll’ün, belirli bir dönemde tartışılan bir konu hakkında tartışan tarafların ilgili bir hadise işaret etmemesini o hadisin sonradan uydurulduğuna delil saydığı anlaşılmakta, onun bu yaklaşımının hem müsteşrikler hem müslümanlar tarafından eleştirildiği görülmektedir. İbn İshak’ın es-Sîre’sinde Enes’i Hz. Peygamber’den hemen sonra zikreden, yani onun sahâbî olduğunu gösteren birçok isnad bulunduğu halde Juynboll onun es-Sîre’deki isnadlarda sadece birkaç defa geçtiğini ileri sürmekte ve bunu iddiası için destek saymaktadır. Schacht sonrası genel çizgiyi takip ederek akîdevî veya hukukî bir kural yahut hükme mesnet olmadıkları sürece tarihî haberleri benimseyen Juynboll, Şu‘be’nin bazı olayları gerçekten naklettiğini kabul etse de araştırmalarında daha çok Schacht’ın son dönemlerde güvenilirliği iyice sarsılmış olan iddialarına dayanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 280-281; Fesevî, el-Maʿrife ve’t-târîḫ, II, 283-285; İbn Adî, el-Kâmil, I, 81-93; Ebû Nuaym, Ḥilye, VII, 144-209; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IX, 255-266; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XII, 479-495; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VII, 202-228; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 193-197; II, 590, 665, 766; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, IV, 338-346; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 417; I. Goldziher, Muslim Studies (trc. C. R. Barber - S. M. Stern), London 1971, II, 76-77, 135; Muhammed b. Ca‘fer el-Kettânî, er-Risâletü’l-müsteṭrafe, Beyrut 1400, s. 83-84; Abdülmelik Bekir Abdullah Kādî, Şuʿbe b. el-Ḥaccâc: Emîrü’l-müʾminîn fi’l-ḥadîs̱, Kahire 1401/1981, s. 15, 29, 33, 37-38, 46, 53-54, 155-156; G. H. A. Juynboll, Muslim Tradition, Cambridge 1983, s. 143; a.mlf., “S̲h̲uʿba b. Al-Hajjāj (d. 160/776) and His Position among the Traditionists of Basra”, Le Muséon, CXI, Louvain 1998, s. 187-226; a.mlf., “S̲h̲uʿba b. al-Had̲j̲d̲j̲ād̲j̲”, EI² (İng.), IX, 491-492; Hüseyin b. Kāsım b. Muhammed en-Nuaymî - Hamza b. Hüseyin b. Kāsım en-Nuaymî, İstidrâkât ʿalâ Târîḫi’t-türâs̱i’l-ʿArabî, Cidde 1422, VI, 72-73, 367; Necm Abdurrahman Halef, İstidrâkât ʿalâ Târîḫi’t-türâs̱i’l-ʿArabî, Cidde 1422, IV, 58-59; M. Nâsır ez-Zeâyirî, “İbnü’l-Ḥaccâc, Ebû Bistâm el-Vâsıṭî Şuʿbe b. el-Verd”, Mv.AU, VI, 195-200.

İbrahim Hatiboğlu

ZÂİDE b. KUDÂME (زائدة بن قدامة) Ebü's-Salt Zâide b. Kudâme es-Sekafî (ö. 161/777) Kûfeli muhaddis, tâbiî.

Babası Kudâme'nin Kûfeli muhaddislerden olduğu bilinmektedir. Zâide'nin kendilerinden hadis öğrendiği hocaları arasında Humeyd et-Tavîl, Hişâm b. Urve, Âsım b. Behdele, Simâk b. Harb, Ebû İshak es-Sebîî, A'meş, Atâ b. Sâib, Süleyman b. Tarhân ve Süddî gibi muhaddisler bulunmakta, kendisinden hadis rivayet edenler arasında da Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî, Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî başta olmak üzere pek çok muhaddis yer almaktadır.

Zâide'nin talebesi Osman b. Zâide er-Râzî'nin kaydettiğine göre kendisi hadis tahsili için Kûfe'ye geldiğinde Süfyân es-Sevrî'ye kimlerden hadis öğrenebileceğini sormuş, o da Zâide b. Kudâme ile Süfyân b. Uyeyne'yi tavsiye etmiştir. Diğer bir talebesi Ebû Üsâme Hammâd b. Üsâme el-Kûfî hocasının en doğru ve en iyi insanlardan biri olduğunu söylemiştir. Ahmed b. Hanbel hadiste dört kişinin titiz davrandığını belirterek Süfyân, Şu'be b. Haccâc, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb ve Zâide b. Kudâme'nin adlarını saymış, bir başka sefer de, "Bir hadisi Zâide b. Kudâme ile Züheyr b. Harb'den duymuşsan Ebû İshak es-Sebîî'nin rivayetleri hariç onu başkalarından duymana gerek yoktur" demiştir. Ebû Zür'a er-Râzî, Zâide'yi sadûk ve ilim ehli, Ebû Hâtim er-Râzî ise sika ve sünnete çok bağlı bir muhaddis diye niteleyerek onu Ebû Avâne el-Vâsıtî'den daha çok beğendiklerini ve hadis hâfızları Şerîk b. Abdullah ile Ebû Bekir b. Ayyâş'tan daha güçlü bir hadis hâfızı olduğunu söylemiş, Nesâî ve Ebü'l-Hasan el-İclî de Zâide'nin sika kabul edildiğini zikredenler arasında yer almıştır. Zâide kendisinden hadis öğrenmeye gelenleri titizlikle seçer, bütün varlığı ile sünnete bağlı olmayanlara hadis rivayet etmezdi (Hatîb el-Bağdâdî, I, 332-333). Züheyr b. Muâviye, Zâide'nin yanına geldiğinde Zâide onun hadis rivayet ettiği birini eleştirerek, "O adam sünnete bağlı mı?" diye sormuş, Züheyr onun herhangi bir bid'atını görmediğini söyleyince, "O sünnete titizlikle bağlı mı?" diye tekrar sormuş, bu defa Züheyr'in sorduğu, "İnsan ne zaman bid'atçı olur?" sorusuna, "Ebû Bekir ile Ömer'e hakaret ettiği zaman" cevabını vermiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 377). Muâviye b. Amr el-Ezdî'nin naklettiğine göre Zâide b. Kudâme, Abbâsîler'in önde gelen kumandanlarından Hasan b. Kahtabe'nin ordusunda Bizans topraklarında yapılan bir savaşta çoğunlukla kabul edilen görüşe göre 161 yılı başlarında (777 yılı sonlarında) vefat etmiştir (İbn Sa'd, VIII, 499). Bu tarih 160 (776) ve 162 (778) olarak da zikredilmiştir. Hayatının önemli bir kısmı hadis tarihinin tedvin dönemine rastlayan Zâide ilk musanniflerden biri olarak rivayet ettiği hadisleri tasnif etmiş, et-Tefsîr, Kitâbü'l-Ḳırâʾât, es-Sünen, ez-Zühd ve el-Menâḳıb adlı eserlerinin bulunduğu nakledilmiştir. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de ve diğer hadis kitaplarında yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 378; VIII, 499; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, III, 432; VII, 179; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, III, 613; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (nşr. İbrâhim Ramazan), Beyrut 1417/1997, s. 282; Hatîb el-Bağdâdî, el-Câmiʿ li-aḫlâḳı’r-râvî ve âdâbi’s-sâmiʿ (nşr. Mahmûd et-Tahhân), Riyad 1403/1983, I, 332-333; Bâcî, et-Taʿdîl ve’t-tecrîḥ li-men ḫarrece lehü’l-Buḫârî fi’l-Câmiʿi’ṣ-ṣaḥîḥ (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), Riyad 1406/1986, II, 600; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, IX, 273-277; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VII, 375-378; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 215-216; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, I, 231; III, 306-307.

Hayati Yılmaz

ŞUAYB b. EBÛ HAMZA (شعيب بن أبي حمزة) Ebû Bişr Şuayb b. Dînâr el-Ümevî el-Hımsî (ö. 162/779) Hadis hâfızı, kâtip.

Humus’ta doğdu. Babasının künyesiyle Şuayb b. Ebû Hamza diye anıldı. Nâfi‘, İbn Şihâb ez-Zührî, Ebü’z-Zinâd, İkrime b. Hâlid, İbnü’l-Münkedir, Zeyd b. Eslem gibi hocalardan ders aldı. Oğlu Bişr başta olmak üzere Ebû Hayve, Velîd b. Müslim, İsmâil b. Ayyâş, Bakıyye b. Velîd ve Ebü’l-Yemân onun talebeleri arasında yer alır. Yahyâ b. Maîn, yazısı güzel olan ve Dîvânü’n-nafakāt’ta görev yapan Şuayb’ın Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik için Zührî’den imlâ yoluyla hadis yazdığını zikretmektedir (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VII, 188). Şuayb, İbn Şihâb ez-Zührî’ye kâtiplik yaptı ve onun en güvenilir talebesi oldu. Bu hocadan rivayet ettiği hadislerin sayısı 1700’ü bulmaktadır. Şuayb’ın ölümüne yakın bir zamanda oğlu Bişr’in de yanında bulunduğu bir sırada bazı öğrencileri kendisinden hadis yazmak istediklerini söylemişler, Şuayb da büyükçe bir sepeti göstererek, “Bunlar Zührî’den dinleyip yazdığım ve daha sonra tashih ettiğim hadislerdir, isterseniz bunları benden rivayet edebilirsiniz” demiş, talebelerin rivayet sırasında hangi sîgayı kullanacaklarını sormaları üzerine de “enbeenâ Şuayb, ahberanâ Şuayb” diyebileceklerini belirttikten sonra aynı hadisleri kendisinden semâ ve kıraat yoluyla alan oğlu Bişr’den de rivayet edebileceklerini ilâve etmiştir (Ebû Zür‘a ed-Dımaşkī, I, 433, 434; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VII, 190). Şuayb 162’de (779) vefat etti. Bu tarih 163 olarak da zikredilmiştir. Ahmed b. Hanbel’in, kitaplarını gördüğünü ve bunların zabt yönünden sağlam olduğunu söyleyerek kendisinden övgüyle söz ettiği Şuayb hakkında hadis münekkitlerince sika ve sebt gibi değerlendirmeler yapılmıştır. Şuayb’ın rivayet ettiği hadisler Kütüb-i Sitte’de yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 120-121, 127; II, 90; Fesevî, Târîḫ (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Medine 1410/1990, I, 151; Ebû Zür‘a ed-Dımaşkī, Târîḫ (nşr. Şükrullah b. Ni‘metullah el-Kūcânî), Dımaşk 1980, I, 272, 409, 416, 433, 434; II, 703, 715, 716; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VII, 187-192; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 221-222; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, IV, 351-352.

Abdülkadir Şenel

İBRÂHİM b. TAHMÂN (إبراهيم بن طهمان) Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân b. Şu‘be el-Herevî (ö. 163/780) Muhaddis, fakih ve kelâm âlimi, tâbiî.

Muhtemelen 80'den (699) sonra Herat'ın Bâşân köyünde doğdu. Merv'e, Irak ve Hicaz bölgelerine giderek Sâbit el-Bünânî, Simâk b. Harb, İbnü'l-Mu‘temir, Ebû İshak es-Sebîî, Âsım b. Behdele, A‘meş, Şu‘be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî gibi tâbiîn âlimlerinden hadis öğrendi. Hac yolculuğu sırasında uğradığı Bağdat'ta hadis rivayet etti. Hayatının son yıllarında Mekke'ye yerleşti. Safvân b. Süleym, oğlu Abdülhâlıķ b. İbrâhim, Abdullah b. Mübârek, Vekî‘ b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî, Süfyân b. Uyeyne, İbn Sellâm el-Cümahî gibi âlimler kendisinden faydalandı. Muhtemelen Hicaz'dan dönerken Kûfe'de ziyaret ettiği Ebû Hanîfe'ye Mâlik b. Enes'in hadislerini imlâ etti (İbn Ebû Hâtim, I, 3-4). İyi ahlâklı, cömert bir kimse olduğu belirtilen İbrâhim b. Tahmân kaynakların çoğuna göre 163'te (780), bazı kaynakların belirttiğine göre ise 168'de (784-85) Mekke'de vefat etti. 158 (775) veya 160 (777) yıllarında öldüğü de söylenmiştir.

Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan İbrâhim b. Tahmân için Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd "sika" terimini kullanmış, Ebû Hâtim er-Râzî bazan sika, bazan da "hasenü'l-hadîs, sadûk" olarak değerlendirmiştir. Yahyâ b. Maîn onun için "lâ be'se bih" demiş, İshak b. Râhûye rivayetlerinin sağlam, kendisinin sika olduğunu söylemiş, Yahyâ b. Eksem Horasan, Irak ve Hicaz âlimlerinin en güvenilir ve en bilgili olanlarından biri kabul etmiştir. Sâlih Cezere de İbrâhim b. Tahmân'ın sika bir muhaddis olduğunu söylerken iman konusunda farklı bir ircâ görüşü benimsediğini ifade etmiş, Dârekutnî ile diğer bazı münekkitler ise sika olmakla beraber ircâ görüşü sebebiyle tenkit edildiğini belirtmiştir. İbrâhim b. Tahmân Hicaz'a giderken Nîşâbur'a uğramış, din dışı kabul ettiği Cehmiyye'ye ait fikirlerin orada yaygın olduğunu görünce halkı bu fikirlerden vazgeçirmenin haccetmekten daha sevap olacağı düşüncesiyle şehirde kalarak Nîşâburlular'a ircâ görüşünü kabul ettirmeye çalışmıştır. Onun benimsediği ircâ anlayışının, imanı yeterli sayıp ameli önemsemeyen Mürcie fırkasının görüşüyle bir ilgisi bulunmadığı, büyük günah işleyenleri kâfir sayan Hâricîler'in aksine Allah Teâlâ'nın günahkârları bağışlayabileceği ümidini taşıdığı ifade edilmekte ve bu görüşün İslâm âlimlerince yadırganmadığı bilinmektedir. Diğer taraftan onun bu görüşün propagandasını yapmadığı gibi sonraları bu fikrinden vazgeçtiği de belirtilmektedir (İbn Hacer, I, 131). Ebû Zür‘a er-Râzî'nin tesbitine göre Ahmed b. Hanbel de İbrâhim b. Tahmân'a derin saygı duymuş ve rivayetlerini güvenilir saymıştır. Onu zayıf bir râvi kabul eden hadis hâfızı Muhammed b. Abdullah b. Ammâr'ın bu değerlendirmesinin yanlış olduğu, rivayetlerinin hasen derecesinden aşağıya düşmediği belirtilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 382, 383; İbn Hacer, I, 130).

Eserleri. Müellifin günümüze ulaşan tek eseri Meşyeẖatü İbrâhîm b. Ṭahmân'dır. Eserin Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki yazma nüshasını yayımlayan Muhammed Tâhir Mâlik, nüshanın üzerinde "meşyeha" kaydı bulunmakla beraber bunun "es-sünen" kelimesinin tashifi olduğunu düşünmekte (Meşyeẖa, neşredenin girişi, s. 6, 45), buna göre eserin İbnü'n-Nedîm'in müellife nisbet ettiği Kitâbü's-Sünen fi'l-fıḳh olabileceği akla gelmektedir. Nitekim özellikle Allah'ın sıfatları konusunda Cehmiyye'nin birçok görüşünü çürüten 208 rivayetten meydana gelen eserin bir meşyeha olmadığı açıktır. İki cüzden ibaret olan nüshayı Muhammed Tâhir Mâlik önce Mecelletü'l-Maʿhedi'l-maẖṭûṭâti'l-ʿArabiyye'de (XXII/2, Kahire 1396/1976, s. 241-300), daha sonra müstakil olarak yayımlamıştır (Dımaşk 1403/1983). Ulvî es-Sekkāf da Zehebî'nin Muẖtaṣarü'l-ʿulüv ve İbn Abdülber en-Nemerî'nin et-Temhîd'inin fihristleriyle beraber eserin fihristini neşretmiştir (Demmâm 1410). İbrâhim b. Tahmân'ın sika ve zayıf râvilere dair Medẖal adıyla birer eser kaleme aldığı (İbn Hibbân, VI, 27), ayrıca Kitâbü'l-Menâḳıb, Kitâbü'l-ʿÎdeyn ve Kitâbü't-Tefsîr adlı eserleri bulunduğu belirtilmektedir (İbnü'n-Nedîm, s. 284).

BİBLİYOGRAFYA:İbrâhim b. Tahmân, Meşyeẖa (nşr. Muhammed Tâhir Mâlik), Dımaşk 1403/1983, neşredenin girişi, s. 6, 11-52; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, I, 3-4; II, 107; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, VI, 27; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buẖârî, I, 53-54; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 284; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim (nşr. Abdullah el-Leysî), Beyrut 1407/1987, I, 40; Hatîb, Târîẖu Baġdâd, VI, 105-111; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 38-39; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 322; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, II, 108-114; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 378-385; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 213; Safedî, el-Vâfî, VI, 23-24; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, I, 85-86; Fâsî, el-ʿİkdü'ṣ-ṣemîn, III, 215-216; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 129-131; Hazrecî, Ḫulâṣatü Teẕhîb, s. 18; Temîmî, eṭ-Ṭabaḳātü's-seniyye, I, 198-200; Sezgin, GAS, I, 92-93; Ca'fer Seccâdî, "İbn Ṭahmân", DMBİ, IV, 159-160.

M. Yaşar Kandemir

EBÂN b. YEZÎD أبان بن يزيد Ebû Yezîd Ebân b. Yezîd b. Ahmed el-Attâr el-Basrî (ö. 163/779-80 [?]) Hadis hâfızı.

Attâr lakabını hangi sebeple aldığı bilinmemektedir. Hasan-ı Basrî, Ma'mer b. Râşid, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Hişâm b. Urve, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi âlimlerden hadis tahsil etmiş, Âsım b. Behdele'nin kıraatini bizzat kendisinden okumuş, bazı kıraat ihtilâflarını da Katâde b. Diâme'den öğrenmiştir. Onun nahivle de meşgul olduğu bilinmektedir. Kendisine Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdullah b. Mübârek, Affân b. Müslim ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî gibi muhaddisler talebelik etmiştir. Bazı râviler de kendisinden kıraat ihtilâflarını rivayet etmişlerdir. Rivayetlerinin bir kısmı, İbn Mâce'nin es-Sünen'i dışında Kütüb-i Sitte'de ve diğer hadis mecmualarında yer almıştır. Her ne kadar İbn Adî ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî Ebân'ı zayıf râviler arasında zikretmişlerse de Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî, Nesâî, Ebû Hâtim er-Râzî ve İbn Hibbân gibi otoriteler onun sika* bir râvi olduğunu

söylemişlerdir. Rivayetlerinin Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu's-sahîḥ'lerinde yer alması da güvenilir bir râvi olduğunu göstermektedir. Önceleri Ebân'ın zayıf bir râvi olduğu düşüncesiyle hadislerini rivayet etmeyen Yahyâ b. Saîd el-Kattân daha sonra bu kanaatinden vazgeçerek hadislerini rivayet etmiştir. İclî onun Kaderiyye görüşünü benimsediğini, fakat bu mezhebin propagandasını yapmadığını söylemektedir. Vefat tarihi kesin olarak bilinmemekte, ancak 163'te (779-80) vefat ettiği bilinen arkadaşı Hemmâm b. Yahyâ ile yakın tarihlerde öldükleri kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, VII, 283; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, I, 454; İclî, es-Sikāt, s. 51; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, II, 229; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 158; İbn Adî, el-Kâmil, I, 381-382; İbnü'l-Cevzî, ed-Duʿafâ, I, 20; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, II, 24-26; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 201-202; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 16; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 431-433; a.mlf., el-Mugnî, I, 8; Safedî, el-Vâfî, V, 301; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 4; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 101-102; XI, 70; a.mlf., Hedyü's-sârî (Hatîb), s. 407; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, s. 15.

Akif Köten

SÜLEYMAN b. MUGĪRE (سليمان بت المغيرة) Ebû Saîd Süleymân b. el-Mugīre el-Kaysî el-Basrî (ö. 165/781) Hadis hâfızı.

Bekir b. Vâil kabilesinin bir kolu olan Benî Kays b. Sa'lebe'nin mevlâsı olduğu için Kaysî ve Bekrî nisbeleriyle anılır. Babasından başka Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn, Humeyd b. Hilâl el-Adevî, Sâbit el-Bünânî, Saîd b. İyâs el-Cüreyrî, Ebû Mûsâ el-Hilâlî gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Kendisinden Abdullah b. Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Ka'nebî, Affân b. Müslim, Esed b. Mûsâ, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Yahyâ b. Âdem, Yezîd b. Hârûn, Nadr b. Şümeyl, Süleyman b. Harb gibi şahsiyetler rivayette bulundu. Kendisinden önce vefat eden iki hadis hâfızı Şu'be b. Haccâc ile Süfyân es-Sevrî de ondan hadis rivayet etti. Süfyân es-Sevrî, Basra'ya gittiğinde rahatsız olduğu için Süleyman b. Mugīre'ye uğrayamadı, rivayet ettiği hadisleri kendisinden duyup nakledebilmek için yanına gelmesini rica etti, Süleyman b. Mugīre de bu isteği yerine getirerek rivayetlerini ona okudu.

Eyyûb es-Sahtiyânî, hadis hâfızı ve fakih Humeyd b. Hilâl'in rivayet ettiği hadisleri en iyi Süleyman b. Mugīre'nin bildiğini söylemiş, Ali b. Medînî de onun Sâbit el-Bünânî'den hadis rivayet edenler arasında Hammâd b. Seleme'den sonra en güvenilir râvi olduğunu belirtmiştir. Şu'be b. Haccâc, Süleyman'ı güvenilir rivayetleri sebebiyle "Basra halkının efendisi" diye nitelemiştir. Vüheyb b. Hâlid, Eyyûb es-Sahtiyânî'nin tavsiyesi üzerine ondan hadis öğrenmek için yanına gittiğinde bir köşede Süleyman b. Mugīre'nin başka bir köşede de babasının oturduğunu ve her birinin huzuruna gelen öğrencilere hadis rivayet etmekle meşgul olduklarını söylemiştir. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî de onu hayırlı bir insan, hadis ilminin önde gelen şahsiyetlerinden biri diye övmüştür. Kaynaklarda imam, hâfız, kudve gibi unvanlarla anılan Süleyman b. Mugīre

hakkında İbn Sa‘d, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Ebû Hâtim er-Râzî gibi hadis münekkitleri sika ve sebt terimlerini kullanmışlardır. İbn Hacer’e göre tebeu’t-tâbiîn neslinin yedinci, Süyûtî’ye göre beşinci tabakasından olan Süleyman b. Mugīre’nin rivayetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere diğer hadis kitaplarında, âlî rivayetleri de Ali b. Ca‘d’ın el-Caʿdiyât’ında bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 280; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, IV, 38; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, IV, 144-145; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XII, 69-73; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VII, 415-419; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 220-221; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, IV, 220-221.

Hasan Cirit

VÜHEYB b. HÂLİD (وهيب بن خالد) Ebû Bekr Vüheyb b. Hâlid b. Aclân el-Basrî (ö. 165/781) Muhaddis.

107 (725-26) yılında doğdu. Bâhile kabilesinin mevâlîsindendir. Kerâbîsî nisbesiyle de anılması pamuklu kumaş ticaretiyle uğraştığını göstermektedir. Eyyûb es-Sahtiyânî, Mansûr b. Mu‘temir, Ebû Hâzim Seleme b. Dînâr, Humeyd et-Tavîl, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Ca‘fer es-Sâdık, İbn Cüreyc gibi hocalardan hadis tahsil etti. Hocaları arasında Medineliler’in çok oluşu dikkat çekmektedir. Mâlik b. Enes’ten cerh ve ta‘dîl konusunda faydalandı ve ricâl alanında akranlarının en önde geleni oldu. Basra’da Şu‘be b. Haccâc’dan sonra en büyük ricâl âlimi diye nitelenmesi bunu göstermektedir. Bazı râviler hakkında yaptığı değerlendirmeler Hammâd b. Seleme gibi çağdaşları tarafından eleştirilmişse de ileriki yüzyıllarda ricâl âlimleri Vüheyb’i haklı bulmuştur (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VIII, 224). Kendisinden Abdullah b. Mübârek, İbn Uleyye, Abdurrahman b. Mehdî, Affân b. Müslim, Süleyman b. Harb, Ebü’l-Velîd et-Tayâlisî, İbn Âişe, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve Ebû Seleme et-Tebûzekî gibi isimler hadis rivayetinde bulundu. Bilinmeyen bir sebeple bir dönem hapse atıldı. Hapiste olduğu günlerde (İbn Sa‘d, VII, 287) veya ömrünün sonlarında (İbn Ebû Hâtim, IX, 35) görme duyusunu kaybetti; ancak güçlü hâfızası ve ezberinden rivayet edebilmesi sayesinde hadis imlâ etmeyi sürdürdü.

Kütüb-i Sitte’de rivayetleri yer alan Vüheyb b. Hâlid henüz elli sekiz yaşında iken ve akranlarına göre erken vefat etmesine rağmen İbn Uleyye, Abdülvâris b. Saîd ve Yezîd b. Zürey‘ ile birlikte Basra’nın dört büyük hadis hâfızından biri kabul edilmiş, bu dört ismin de hadisleri mâna ile değil lafızlarıyla rivayete önem verdiği bildirilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VIII, 224). Vüheyb, hadis ve fıkıh bilgisi açısından Basra’nın önde gelen simalarından Hammâd b. Zeyd ile kıyaslanmış, özellikle Medineli hocalardan hadis rivayeti hususunda onun halefi sayılmıştır (Mizzî, XXXI, 167). Hadis münekkidleri Vüheyb hakkında genelde olumlu değerlendirmeler yapmıştır. Abdurrahman b. Mehdî, kendi dönemindeki âlimler arasında hadisi ve ricâli

en iyi bilen kişinin Vüheyb olduğunu söylemiş ve onu İbn Uleyye'ye tercih etmiştir (a.g.e., XXXI, 166). Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vüheyb'den övgü ile söz etmesine rağmen ihtilâf etmeleri durumunda İbn Uleyye ve Yezîd b. Zürey'in Vüheyb'e tercih edilebileceğini belirtmiş, Ahmed b. Hanbel ise bu konuda Abdurrahman b. Mehdî'nin görüşüne katılmıştır. Yahyâ b. Maîn, Vüheyb'i Basralı hadis hocalarının en güvenilir olanları arasında saymış, İbn Sa'd sika, kesîrü'l-hadîs ve hüccet kabul edildiğini bildirmiş, İbn Ebû Hâtim de onun zayıf râvilerden neredeyse hiç hadis almadığına işaret etmiştir (el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IX, 35). Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Vüheyb'in sika olmasına rağmen ömrünün sonlarına doğru hâfızasının zayıfladığını ileri sürmüşse de (İbn Hacer, XI, 170) bu görüşe itibar edilmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 287; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VIII, 177; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IX, 34-35; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXXI, 164-168; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 223-226; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 235, 236; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, XI, 169-170.

Ayhan Tekineş

SAÎD b. ABDÜLAZÎZ (سعيد بن عبد العزيز) Ebû Muhammed Saîd b. Abdilazîz et-Tenûhî ed-Dımaşḳī (ö. 167/783) Hadis imamı ve fakih.

90 (709) yılında Dımaşk'ta doğdu. İbn Âmir ve Yezîd b. Ebû Mâlik'ten kıraat öğrendi. Bilâl b. Sa'd, Mekhûl b. Ebû Müslim, Atâ b. Ebû Rebâh, Nâfi', Katâde b. Diâme, İbn Şihâb ez-Zührî, Ebü'z-Zübeyr ve Zeyd b. Eslem gibi hocalardan hadis dinledi. Abdullah b. Mübârek, Velîd b. Müslim, Vekî' b. Cerrâh, Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Âsım en-Nebîl, Ebû Müshir, Abdullah b. Sâlih el-Mısrî gibi birçok âlimle akranlarından Şu'be b. Haccâc ve Süfyân es-Sevrî ondan hadis rivayetinde bulundu. Ebû Müshir ile Velîd b. Müslim, Saîd'den kıraatle ilgili bazı bilgiler rivayet ettiler; ayrıca Ebû Müshir yanında on iki yıl kaldığı hocasının hayatı hakkındaki bilgileri nakletti. Sabahtan öğleye kadar Dımaşk kadısı Yezîd b. Ebû Mâlik'in, öğleden sonra İbn Ebû Muhâcir diye anılan muhaddis İsmâil b. Ubeydullah ve Rebîa b. Yezîd'in, ikindiden sonra da Mekhûl'ün derslerini takip eden Saîd bu son hocasının derslerinde su dağıtma görevini üstlendi, onun ölümünün ardından Zührî'nin derslerine devam etti. Evzâî ile ilk karşılaşmasında birlikte mescide kadar yürürken hemen ders programı yapacak kadar ilim öğrenmeye meraklıydı. Hâfızası çok güçlü olan Saîd hadisleri yazmaz, onları ezberinden rivayet ederdi. Evzâî, beraber bulundukları yerlerde kendisine yöneltilen soruların Saîd'e sorulmasını isterdi. Evzâî'nin ölümünün ardından Saîd onun yerine Dımaşk müftüsü oldu. Talebelerine rivayet için icâzet verme konusunda çok titiz davranan Saîd, ihtiyarlık döneminde zamanının çoğunu ibadetle geçirdiği için rivayete fazla vakit ayıramadı. Ölümünden bir süre önce hâfızası zayıfladığından rivayetleri birbirine karıştırmış ve kendisine arzedilen rivayetleri için,

"İcâzet vermiyorum" demeye başlamıştır (Yahyâ b. Maîn, II, 204). Saîd b. Abdülazîz Dımaşk'ta vefat etti.

Çok sayıda hocadan hadis dinlemiş olmasına rağmen fazla rivayeti bulunmayan Saîd'den nakledilen rivayetleri Taberânî'nin bir cüzde topladığı kaydedilmektedir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 32). Buhârî'nin el-Edebü'l-müfred'inde yer verdiği Saîd'in rivayetleri diğer Kütüb-i Sitte müelliflerinin eserlerinde de yer almıştır. Sika bir râvi kabul edilen Saîd hakkında Hâkim en-Nîsâbûrî ilimde, fıkıh bilgisinde ve rivayetlerine güven konusunda, "Medineliler için Mâlik ne ise Dımaşklılar için de Saîd odur" demiş, Ahmed b. Hanbel, Dımaşk'ta hadisi onunkinden daha sahih birinin olmadığını belirtmiş (el-ʿİlel, II, 132), İbn Maîn onun için hüccet terimini kullanmış, İbn Sa'd, "İnşallah sikadır" değerlendirmesini yapmıştır.

Zühd ve takvâ hayatına önem verdiği belirtilen ve hikmetli sözleri nakledilen Saîd'in Muâviye b. Ebû Süfyân'ın ve Dımaşk'ın faziletine dair rivayetleri sened ve metin açısından tenkit edilmiş, İsrâiliyat türü hikâyeleri de aktardığı söylenmiştir. Hocası Evzâî'nin görüşlerinin Suriye bölgesinde yayılmasında katkıları olan Saîd'in kendine has bazı fıkhî görüşlerinin olduğu görülmektedir. Meselâ Evzâî'nin aksine, konuyla ilgili rivayetin neshedildiğini kabul etmemiş olacak ki Saîd'in ateşte pişmiş bir şey yedikten sonra abdest aldığı nakledilmektedir (a.g.e., I, 379).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 468; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 204; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 379, 382; II, 132; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IV, 42-43; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, VI, 369; Ebû Nuaym, Ḥilye, VI, 124-129; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XXI, 193-213; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, X, 539-545; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 32-38; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 149; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 307; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb (nşr. Halîl Me'mûn Şîhâ v.dğr.), Beyrut 1417/1996, II, 325-326.

Talat Sakallı

HAMMÂD b. SELEME (حمّاد بن سلمة) Ebû Seleme Hammâd b. Seleme b. Dînâr el-Basrî el-Hırakī (ö. 167/784) Muhaddis, nahiv ve fıkıh âlimi.

90 (709) yılı dolaylarında doğdu; Humeyd et-Tavîl'in kız kardeşinin oğludur. Temîmoğulları'nın veya Kureyşliler'in mevlâsı olduğu söylenmiş, "Hazzâz" (ipekçi) ve "Bezzâz" (kumaşçı) lakaplarıyla anılmıştır. Kaynaklarda baş örtüsü ticareti yaptığı zikredilir. Birçok defa evlendiği halde "abdal" olduğu için bu vasfının gereği olarak çocuğu bulunmadığı ileri sürülmüşse de Zehebî bu durumu onun fizyolojik rahatsızlığıyla açıklamaktadır (Târîḫu'l-İslâm, s. 150).

Hammâd tahsil hayatında pek çok tâbiînden faydalanmış, Sâbit b. Eslem el-Bünânî, Katâde b. Diâme, Humeyd et-Tavîl, İbn Ebû Müleyke, Ebû Ma'bed İbn Kesîr gibi âlimlerden hadis, Âsım b. Behdele ve Abdullah b. Kesîr'den kıraat rivayet etmiştir. Özellikle Sâbit b. Eslem ve Humeyd et-Tavîl'den gelen rivayetler konusunda onun en

güvenilir kişi olduğu kabul edilmektedir. Kendisinden Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vekî‘ b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî ve Süleyman b. Harb gibi isimler hadis; Haramî b. Umâre, Haccâc b. Minhâl, Şeybe b. Amr da bazı kıraat vecihleri rivayet etmişlerdir. Nahiv ve fıkıh tahsiline de önem verdiği anlaşılan Hammâd, nahivde Sîbeveyhi ve Yûnus b. Habîb gibi meşhur âlimlerin kendilerinden faydalandığı otorite şahsiyetler arasında yer almıştır. Bazı kaynakların “Basra müftüsü” diye nitelendirdiği Hammâd b. Seleme vaaz ve irşad hizmetinde de bulunmuştur.

Buhârî, Hammâd’ın yalnız bir rivayetini sadece istişhâd* için kullanırken (bk. “Riḳāḳ”, 10) diğer Kütüb-i Sitte müellifleri onun rivayetlerine yer vermişlerdir. Ahmed b. Hanbel, Buhârî’nin bu tutumunu Hammâd’ın yaşlılığı ve bu sebeple hâfızasının zayıflaması ile açıklamış, Müslim’in de hâfıza bozukluğundan önce sadece Sâbit b. Eslem’den gelen rivayetlerini aldığını, onun dışındaki on iki rivayetini istişhâd için kullandığını, sika râvilere muhalefet ettiği noktalarda ihtiyaten ona güvenmemek gerektiğini söylemiştir. İbn Hibbân ise bu konuda Buhârî’yi tenkit etmiş, Abdurrahman b. Dînâr ve Şu‘be b. Ayyâş gibi kişilerden hadis rivayet edip Hammâd’ı ihmal etmesini doğru bulmamıştır (Yâkūt, X, 257).

İbn Sa‘d Hammâd’ı sika olarak değerlendirirken onun çok hadis rivayet ettiğini belirtmiş, bunlar arasında bazı münker hadislerin de bulunduğuna dikkat çekmiştir. Amr b. Âsım Hammâd’dan on bin hadis yazdığını söylemekte, ayrıca Yahyâ b. Durays’ın hadis koleksiyonu arasında Hammâd’dan rivayet edilmiş bir kısmı mevkuf, bir kısmı maktû on bin hadis bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebü’l-Hasan el-İclî ve Nesâî gibi hadis âlimleri Hammâd’ın sika olduğu görüşündedir.

Ebû Dâvûd, Hammâd’ın hadis rivayet ederken Kays b. Sa‘d’a ait bir kitap dışında elinde herhangi bir metin bulundurmadığını, hadisleri ezberinden rivayet ettiğini belirtmiş, Hammâd b. Suheyb ise onun hadisleri ezberlemediğini, bazı rivayetlerin kitaplarına başkaları tarafından kaydedildiğini söylemiştir. Bu işin üvey oğlu İbn Ebü’l-Avcâ tarafından yapıldığı ileri sürülmüştür. Zehebî de Hammâd’ın hadis rivayet ederken hâfızasına güvenerek hareket ettiği görüşünü benimsemiş ve bu yüzden zaman zaman yanıldığını kabul etmiş, ancak bundan dolayı onu suçlamanın doğru olmadığına da dikkat çekmiştir (ayrıca bk. HAMMÂD b. ZEYD).

İbadete, hayır yapmaya ve Kur’an okumaya düşkünlüğü, sünnete bağlılığı, bid‘atçılara muhalefeti ve düzenli bir hayat yaşaması ile tanınan Hammâd b. Seleme devlet adamlarına karşı müstağni davranır, onların davetlerine icâbet etmez ve bunu başkalarına da öğütlerdi. Ahmed b. Abdullah el-İclî’nin babasından naklen kaydettiğine göre Hammâd hadis rivayetine başlamadan önce Kur’ân-ı Kerîm’i açarak

yüz âyet kadar okurdu. Ders verdiği kimselerden hediye bile kabul etmez, Allah rızası gözetilmeksizin hadis öğrenmenin kendini aldatmak olduğunu söylerdi.

Hammâd b. Seleme, 19 Zilhicce 167 (13 Temmuz 784) tarihinde Basra'da mescidde namaz kılarken vefat etti. Bu tarih 165 ve 169 olarak da kaydedilmektedir.

Kaynaklarda Hammâd'ın bazı eserleri bulunduğundan söz edilmekteyse de bunlardan sadece Kitâbü's-Sünen'in adı zikredilmektedir. Fıkıh bablarına göre düzenlenmiş bir hadis kitabı olduğu anlaşılan ve günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen bu eserin Kettânî'nin ona nisbet ettiği el-Muṣannef'le aynı eser olması ihtimal dahilindedir (er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 40).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 282; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 23; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 131; İbn Kuteybe, el-Maʿârif, s. 503; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 140-142; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 283; Ebû Nuaym, Ḥilye, VI, 249-257; İbnü'l-Kayserânî, el-Cemʿ beyne ricâli'ṣ-Ṣaḥîḥayn, Beyrut 1405, I, 103; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, X, 254-258; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, I, 364-365; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, VII, 257-269; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 444; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 590-595; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 161-170, s. 144-152; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, I, 258; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 11, 16; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 548-549; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 40.

Tayyar Altıkulaç

FÜLEYH b. SÜLEYMAN فليح بن سليمان Ebû Yahyâ Abdülmelik b. Süleymân b. Ebi'l-Mugīre el-Huzâî (ö. 168/784) Hadis hafızı.

Asıl adı Abdülmelik olup Füleyh lakabıyla tanınmıştır. Eslemî, Cermî ve Medenî nisbeleriyle de anılır. Zeyd b. Hattâb ailesinin âzatlısı olan Füleyh Medine'de yaşadığından hep Medineli âlimlerden rivayette bulundu. Nâfi', Zührî, Hişâm b. Urve, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Zeyd b. Eslem gibi muhaddislerden hadis aldı. Kendisinden de başta oğlu Muhammed olmak üzere Abdullah b. Mübarek, İbn Vehb, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Saîd b. Mansûr gibi muhaddisler hadis rivayet ettiler. Hatta Zeyd b. Ebû Üneyse gibi bazı hocaları da ondan rivayette bulundu.

Rivayetleri başta Kütüb-i Sitte olmak üzere birçok hadis kitabında yer alan Füleyh'ten Buhârî ahkâm konusunda hadis almamakla beraber menâkıb ve rikāk*a dair hadislerine Ṣaḥîḥ'inde yer vermiş, Müslim ise ondan sadece bir hadis rivayet etmiştir. Buhârî, İbn Hibbân ve Zehebî gibi birçok âlim onu güvenilir bulurken bazı muhaddisler kendisini tenkit, hatta itham etmişlerdir. Zehebî, Füleyh'in rivayetlerinin hasen derecesinde; İbn Adî, Dârekutnî, Hâkim en-Nîsâbûrî ve Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî kabul edilebilir nitelikte olduğunu söylemişler; Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî, Ebû Dâvûd, Ebû Hâtim ve Nesâî ise onun zayıf olduğunu ileri sürerek hadislerini güvenilir bulmamışlardır. Füleyh'in, İmam Mâlik'in veya Zührî'nin râvilerine, hatta iddiaya göre bazı sahâbîlere dil uzatması rivayetlerine itibar edilmemesine yol açmıştır. Abdullah b. Ömer'e ait hadislerden oluşan bir nüshayı Nâfı'den nakleden

Füleyh'in rivayetleri arasında hem sahih hem de zayıf olanlar vardır. Füleyh'in, Abbâsî Halifesi Ebû Ca‘fer el-Mansûr tarafından Medine'de zekât memuru olarak görevlendirildiği bilinmekte; aralarında bir anlaşmazlık bulunan Hz. Hasan'ın torunu Hasan b. Zeyd'e bu görevi sırasında kötü davrandığı, hatta halifeden onun oğullarının hapsedilmesini istediği söylenmektedir. Onun bazı rivayetlerini ihtiva eden bir mecmua Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mecmua, nr. 124/7, vr. 82a-87b).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 415; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VII, 133; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, II, 176; Nesâî, eḍ-Ḍ῾uafâ᾿, s. 197; İbn Ebû Hatim, el-Cerḥ ve't-ta῾dîl,VII, 84-85; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 141; a.mlf., eṣ-Ṣikāt, VII, 324; İbn Adî, el-Kâmil, VI, 2055-2056; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, II, 610-611; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim, II, 136; Zehebî, A῾lâmü'n-nübelâ᾿, VII, 351-355; a.mlf., el-῾İber, I, 195-196; a.mlf., Mîzânü'l-i῾tidâl, III, 365-366; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 223-224; İbn Hacer, Hedyü's-sârî (Hatîb), s. 457; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, VIII, 303-305; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, I, 266; Sezgin, GAS, I, 93.

Selman Başaran

EBÛ MA‘ŞER es-SİNDÎ أبو معشر السندي Ebû Ma‘şer Necîh b. Abdirrahmân es-Sindî el-Medenî (ö. 170/787) Megāzî müellifi ve muhaddis.

Menşei hakkında kaynaklarda çeşitli rivayetler zikredilir. Aslen Hindistanlı olduğu ve Sindî lakabını bu sebeple aldığı sanılmakta, Arapça'yı iyi telaffuz edemeyişi de buna bağlanmaktadır. Bir rivayete göre ise aslen Yemenlidir. Yezîd b. Mühelleb Yemâme ve Bahreyn'de Hâricî isyanlarını bastırdığı sırada esir alınmış, Mahzûm kabilesinden bir kadın veya Halife Mansûr'un kızı kendisini satın alarak âzat etmiştir. Torunu Hüseyin b. Muhammed'in bildirdiğine göre önceleri adı Abdurrahman b. Velîd b. Hilâl iken esir edilerek Medine'de satıldığı sırada onu Esedoğulları'ndan biri almış ve adını Necîh olarak değiştirmiştir. Daha sonra Ümmü Mûsâ b. Mehdî tarafından satın alınıp âzat edilmiş ve böylece mirası Hâşimoğulları'na kalmıştır. Öte yandan onun Hanzale b. Mâlik oğullarından olduğu da belirtilmektedir. Fakat ailesi Hâşimoğulları'nın âzatlısı olarak anılmayı kendi soyuna tercih etmiştir. Ayrıca aslen Himyerli bir aileden geldiği ve hicrî 100 (718) yılında ölen ve sahâbî olduğu rivayet edilen Ebû Ümâme b. Sehl b. Huneyf'i gördüğü de söylenir. Ebû Misher Ebû Ma‘şer'in siyahî olduğunu iddia etmişse de oğlu Muhammed beyaz ırktan geldiğini belirtmiştir. Başta Abbâsî Halifesi Mehdî olmak üzere ilmî yönden pek çok kişinin dikkatini çeken Ebû Ma‘şer'in okuma yazma bilmediği Yahyâ b. Maîn tarafından belirtilmektedir. Onun bu ilmî seviyesini, katıldığı meclislerde güçlü hâfızası sayesinde elde ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim önceleri basit bir terzi iken megāzî haberlerini nasıl ezberlediği oğluna sorulduğu zaman oğlu Muhammed, babasının ilim tahsil ettiği hocasının meclislerine pek çok tâbiî katıldığını, bunların megāzî konularını kendi aralarında müzakere ederken onun bu haberleri ezberlediğini söylemiştir.

Halife Mehdî 160 (776-77) yılında Ebû Ma‘şer'i Medine'den alıp Bağdat'a götürmüş ve kendisine 1000 dinar vererek yanında bulunmasını ve çevresindekilere ilim öğretmesini istemiştir. Hayatının son on yılını Bağdat'ta geçiren Ebû Ma‘şer, burada Abbâsî hânedanının ileri gelenlerinin teveccühünü kazanmıştır. Hocaları arasında Muhammed b. Kâ‘b, Saîd b. Ebû Saîd el-Makbûrî, İbn Ömer'in âzatlısı Nâfi‘, İbnü'l-Münkedir ve Hişâm b. Urve gibi muhaddisler yer almaktadır. En meşhur talebeleri ise oğlu Muhammed, Leys b. Sa‘d, Süfyân es-Sevrî, Abdurrahman b. Mehdî, Abdürrezzâk es-San‘ânî, Saîd b. Mansûr ve Vâkıdî vb. âlimlerdir. Ebû Ma‘şer hadisten çok megāzî konusunda âlimlerin güvenini kazanmış, tarihçi olarak İbn İshak'tan daha üstün görülmüştür. Nitekim Ahmed b. Hanbel onun megāzî konularını iyi bildiğini söylemiş, özellikle Muhammed b. Kâ‘b'dan naklettiği tefsirle ilgili hadislere itibar edilebileceğini belirtmiş, diğer konulardaki rivayetlerinde ise çelişkiler bulunduğunu ifade etmiştir. Talebelerinden Hüşeym b. Beşîr, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn ve Yezîd b. Hârûn kendisi hakkında övücü sözler söylemişler; İbnü'l-Medînî, İbn Maîn, Buhârî, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî gibi muhaddisler ise onu zayıf saymışlardır. Ahmed b. Hanbel Ebû Ma‘şer'den hadis nakletmiş, Buhârî ve Müslim ise rivayetlerine sahihlerinde yer vermemişlerdir. Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Ma‘şer'in bazan makbul, bazan makbul olmayan hadisler rivayet ettiğini, İbnü'l-Medînî ile Fellâs da Muhammed b. Kays ve Muhammed b. Kâ‘b'dan naklettiği hadislerin sahih, Saîd el-Makbûrî, Hişâm b. Urve ve İbnü'l-Münkedir'den rivayet ettiklerinin ise yazmaya bile değmeyecek derecede zayıf olduğunu söylemişlerdir. Tirmizî onun hâfıza yönüyle tenkide uğradığını bildirmiştir. Ebû Ma‘şer 170 yılı Ramazan ayında (Mart 787) Bağdat'ta vefat etti, cenaze namazını Halife Hârûnürreşîd kıldırdı. Eserleri. 1. Kitâbü'l-Megāzî. Bu kitabında Hz. Peygamber'in hayatını bütün safhalarıyla anlattığı kaydedilir. Günümüze ulaşmayan eserin bazı bölümleri Vâkıdî, İbn Sa‘d ve Taberî tarafından intikal ettirilmiştir. 2. Târîhu'l-hulefâʾ. Müellifin vefatına kadar meydana gelen hadiseleri kronolojik olarak nakleden bir eserdir. Taberî Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk'ünde günümüze gelmeyen bu kitaptan yer yer nakiller yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, et-Tabakāt, V, 418; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 161; II, 118; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VIII, 114; a.mlf., ed-Duʿafâʾ (Zâyed), s. 119; a.mlf., et-Târîhu's-sagīr, II, 159, 187; Nesâî, ed-Duʿafâʾ, s. 242; Ukaylî, ed-Duʿafâʾ, IV, 308-309; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, VIII, 493-495; İbn Hibbân, Kitâbü'l-Mecrûhîn, III, 160-161; Dârekutnî, ed-Duʿafâʾ, s. 242; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XIII, 427-431; İbnü'l-Cevzî, ed-Duʿafâʾ, III, 157; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, III, 267; İbnü'n-Nedîm, Fihrist, s. 142; Zehebî, el-ʿİber, I, 258-259; a.mlf., Mîzânü'l-İʿtidâl, IV, 246-248; a.mlf., el-Mugnî, II, 694-695; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 435-440; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 234-235; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, X, 419-422; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, (Lecne), s. 106; İbnü'l-İmâd, Şezerât, I, 278; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-havâtır, I, 35-36; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 489; Brockelmann, GAL Suppl., I, 207; Ziriklî, el-Aʿlâm, VIII, 328-329; Sezgin, GAS, I, 291-292; Şâkir Mustafa, et-Târîhu'l-ʿArabî ve'l-müʾerrihûn, Beyrut 1983, I, 162-163; H. Suter, "Ebû Ma‘şer", İA, IV, 36; J. Horovitz – F. Rosenthal, "Abū Maʿshar", EI² (İng.), I, 140.

Selman Başaran

İBN DE'B (ابن دأب) Ebü'l-Velîd Îsâ b. Yezîd b. Bekr b. De'b el-Leysî el-Medenî (ö. 171/787) Şair, ensâb ve ahbâr âlimi.

Medine'de doğdu. Kinâne kabilesinin Şeddâhoğulları koluna mensuptur. Öğrenimini tamamladıktan sonra Bağdat'a yerleşip bir müddet Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh'ın sarayında bulundu, daha sonra Halife Hâdî-İlelhakk'ın nedimi oldu. Bu ilişki Hâdî'nin hilâfeti boyunca devam etti.

İbn Kuteybe'nin ensâb ve ahbâr âlimleri arasında saydığı İbn De'b'in rivayette bulunduğu muhaddisler arasında Hişâm b. Urve, İbn Ebû Zi'b, Sâlih b. Keysân gibi râviler yer almış, kendisinden de İbn Sellâm el-Cumahî, Havsere b. Eşres, Şebâbe b. Sevvâr, Ya'kūb b. İbrâhim b. Sa'd ve diğerleri rivayette bulunmuştur. İbn Kuteybe ve İbn Sellâm el-Cumahî ona isnaden hadis nakledip bunda bir sakınca görmezken Halef el-Ahmer gibi bazı râviler onu yalancılıkla ve hadis uydurmakla suçlamışlardır (Yâkūt, XVI, 161). Buhârî hadislere ilâvede bulunduğunu, Ebû Hâtim de hadis uydurduğu gerekçesiyle onun "münkerü'l-hadîs" olduğunu kaydetmiş, Zehebî, hadisinin bir değeri olmadığını belirtmek üzere onun hakkında "vâhin" tabirini kullanmıştır. İbnü'l-Müsennâ ise İbn De'b'in Şîa taraftarı olduğunu ve Hâşimoğulları lehine haberler uydurduğunu ileri sürmüştür. İbnü'n-Nedîm, Leylâ ve Mecnûn gibi aşk hikâyelerini derleyenler arasında onu da sayar (el-Fihrist, s. 365).

İbn De'b tatlı dilli, hoşsohbet bir insan olması yanında nesep bilgisi kuvvetli, Arap şiiri ve tarihi konularında geniş bilgi sahibi bir âlim olarak tanınmış, yaşadığı devirde Hicazlılar'ın en edibi diye nitelendirilmiştir. Konuşmasındaki belâgat ve zarafeti, hazırcevaplılığı, her duruma uygun şiir ve hikâye üretme veya nakletme becerisi sayesinde üst düzey yöneticilerle çok çabuk kaynaşabilmiş, kibirli davranışlarına rağmen Halife Hâdî'nin dostluğunu kazanmıştır. Hâdî'nin, huzuruna geldiği zaman ona itibar etmesi, sohbetinden bıkmadığını söylemesi ve kendisine bol ihsanda bulunması İbn De'b'in halife yanındaki mevkiini ortaya koymaktadır.

İbn De'b kadar meşhur olmamakla birlikte bu ailenin bazı üyeleri de Arap tarihi, şiiri ve nesebi konusundaki bilgileriyle tanınmıştır. Bunlardan özellikle İbn De'b'in dedesi Bekir, büyük amcası Huzeyfe b. De'b, kardeşi Yahyâ b. De'b ve yeğeni Muhammed b. Huzeyfe anılabilir.

BİBLİYOGRAFYA:Tâcü'l-ʿarûs, "dʾeb" md.; Câhiz, Kitâbü'l-Ḥayevân, VI, 61; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, V, 402; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 537-538; Mes'ûdî, Mürûcü'z̠-z̠eheb (Abdülhamîd), III, 335-341; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), VIII, 178, 202, 220-221, 223-224, ayrıca bk. İndeks; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 103, 365; İbn Hazm, Cemhere, s. 181; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XI, 148-152; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, IV, 408-410; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 153; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XVI, 152-165; Yağmûrî, Nûrü'l-ḳabes (nşr. R. Sellheim), Wiesbaden 1384/1964, s. 310-311; Zehebî, Mîzanü'l-iʿtidâl, III, 327-328; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 171-180, s. 287-288; Meclisî, Biḥârü'l-envâr, Beyrut 1403/1983, XL, 97-116;

Ziriklî, el-Aʿlâm, IV, 298; Ch. Pellat, “Ibn Daʾb”, EI² (İng.), III, 742; Mehdî Muhabbetî - M. Mehdî Müezzin-i Câmî, “İbn Deʾb”, DMBİ, III, 475-477.

İ. Hakkı Ünal

SÜLEYMAN b. BİLÂL (سليمان بن بلال) Ebû Muhammed Süleymân b. Bilâl et-Teymî (ö. 172/788) Hadis hâfızı.

100 (718) yılı civarında doğdu. Berberî soyundan gelmiş olup Hz. Ebû Bekir’in torunlarından Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman’ın veya Kāsım b. Muhammed’in mevlâsı olduğu için Teymî ve Kureşî nisbeleriyle, ayrıca Ebû Eyyûb künyesiyle de anılmıştır. Hadis hâfızı Süleyman b. Bilâl, Ca‘fer es-Sâdık, Basralı zâhid Habîb el-Acemî, Rebîatürre’y, Humeyd et-Tavîl, Zeyd b. Eslem, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Abdullah b. Dînâr, Sâlih b. Keysân, Hişâm b. Urve, Mûsâ b. Ukbe gibi şahsiyetlerden hadis rivayet etti. Yahyâ b. Saîd el-Ensârî’den en çok onun rivayette bulunduğu belirtilmektedir. Kendisinden az sayıda hadis rivayet eden oğlu Eyyûb’dan başka Abdullah b. Mübârek, Ka‘nebî, İbn Vehb, İsmâil b. Ebû Üveys, Saîd b. Ufeyr, Yahyâ b. Sâlih, ensab âlimi ve tarihçi İbn Zebâle gibi âlim ve muhaddisler rivayette bulundu. Abdurrahman b. Mehdî ondan daha çok hadis rivayet etmediği için pişmanlık duyduğunu söylemiştir. Rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer alan ve çok hadis rivayet ettiği kaydedilen Süleyman b. Bilâl imam, müftü, hâfız gibi unvanlarla anılmış; İbn Sa‘d, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Ebü’l-Hasan el-İclî, Ebû Hâtim er-Râzî gibi hadis münekkitleri onun sika olduğunu söylemiştir. Medine’de fetva verdiği, aynı zamanda şehrin arazi vergilerini (harac) topladığı ve Medine muhtesibi olduğu kaydedilmektedir. Süleyman b. Bilâl tercih edilen görüşe göre 172’de (788) Medine’de vefat etti. Bu tarih 177 (793) olarak da zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 420; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, IV, 4; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, IV, 103; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XI, 372-376; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VII, 425-427; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 234; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, IV, 175-176.

Hasan Cirit

ZÜHEYR b. MUÂVİYE (زهير بن معاوية) Ebû Hayseme Züheyr b. Muâviye b. Hudeyc el-Cu‘fî el-Kûfî(ö. 173/789) Kûfeli hadis hâfızı.

95 (713-14) yılında doğdu. Ebû İshak es-Sebîî, Humeyd et-Tavîl, Esved b. Kays, Simâk b. Harb, A‘meş ve Hişâm b. Urve gibi tâbiîn imamlarından hadis rivayet etti. Kendisinden aynı zamanda hocalarından olan İbn Cüreyc ve İbn İshak ile Zâide b. Kudâme, Abdullah b. Mübârek ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî gibi muhaddisler rivayette bulundu. 164 (780-81) yılında Kûfe’den ayrılıp Cezîre’ye yerleşen Züheyr 173’te

(789) felç geçirmiş ve aynı yılın receb ayında vefat etmiştir. Kaynaklarda ölüm tarihi 172, 174 veya 177 (793) olarak da verilmektedir. Züheyr'in Ruhayl ve Hudeyc adında iki kardeşi vardır.

Züheyr cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından sika olarak nitelendirilmiş olup Yahyâ b. Maîn hıfz bakımından onu Ebû Avâne el-Vâsıtî ile aynı seviyede, İsrâil b. Yûnus es-Sebîî'den ise daha kuvvetli görmüştür. Şuayb b. Harb de Züheyr'i Şu'be b. Haccâc'dan çok üstün bir hâfız saymışsa da bu değerlendirme biraz mübalağalı bulunmuştur (İbnü'l-İmâd, I, 282). Süfyân b. Uyeyne talebelerini Züheyr'den ders almaya teşvik etmiş, Kûfe'de onun gibisinin bulunmadığını söylemiştir. Ahmed b. Hanbel, Züheyr'in ilmin kaynaklarından olduğunu belirtmiş, Ebû Hâtim er-Râzî onu sünnete bağlı diye nitelemiş ve üç kardeşi içinde en güvenilir muhaddis olarak Züheyr'i göstermiştir. Osman b. Saîd ed-Dârimî, Züheyr gibi muhaddislerin rivayetlerinden şüphe edilemeyeceğini bildirmiş, Züheyr'i hayırla yâdeden Saîd b. Mansûr onun hadislerinin yazılmasını tavsiye etmiştir. Ehl-i Irâk da Züheyr'in mensup olduğu nesil içinde özellikle onun rivayetlerini tercih etmiştir (Mizzî, IX, 425).

Sika bir muhaddis olarak tanınmakla birlikte Züheyr'in bazı râvilerden aldığı rivayetlerde dikkatli olunması istenmiştir. Özellikle Ebû İshak es-Sebîî'den olan rivayetleri Ebû İshak'ın ihtilâta uğramasından (zihnî melekelerinin zayıflamasından) sonraki döneme rastladığı gerekçesiyle kusurlu bulunmuştur. Züheyr'i sika ve güvenilir bir hafız diye tanımlayan Zehebî ise Ebû İshak es-Sebîî'nin hâfızasının zayıflamasına rağmen onun bu kusurunun hiçbir zaman rivayet ehliyetini kaldıracak şekilde bir ihtilât derecesine varmadığını, Züheyr'in Ebû İshak'tan olan rivayetlerindeki gevşekliğin (lîn) Züheyr'den değil Ebû İshak'tan kaynaklandığını belirtmiştir (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 233; Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 86). Züheyr b. Muâviye'nin, hadis rivayet yöntemlerinin en sağlamlarından sayılan imlâ yoluyla rivayette bulunmayı tercih ettiği zikredilmektedir (DİA, XXII, 225; XXXVI, 458). Güçlü bir hâfızaya sahip olan Züheyr'in rivayetleri Kütüb-i Sitte'nin tamamında yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 376-377; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 588-589; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, IX, 420-425; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 181-187; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 233; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 86; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, I, 282; Abdullah Aydınlı, "İmlâ", DİA, XXII, 225; a.mlf., "Semâ", a.e., XXXVI, 458.

Bünyamin Erul

NÛH b. EBÛ MERYEM (نوح بن أبي مريم) Ebû İsme Nûh b. Ebî Meryem Ca‘vene el-Câmi‘ el-Mervezî (ö. 173/789) Hanefî fakihi.

Bazı eserlerde Yezîd b. Ca‘vene babasının adı olarak zikredilirse de bunun Nûh b. Ebû Meryem'in bir diğer adı olduğu hususunda birçok kaynak görüş birliği içindedir. Annesinin, Merv'e geldiğinde ünlü müfessir Mukātil b. Süleyman'la evlendiğine dair kayıt doğruysa (Zehebî, Târîẖu'l-İslâm: sene 141-160, s. 641) babasını erken yaşta kaybetmiş olmalıdır. Ebû Hanîfe'nin halkasının erken dönem mensupları arasında yer alan Nûh b. Ebû Meryem'in İbn Ebû Leylâ'dan da istifade ettiği kaydedilir. Hadis sahasında Zührî, Mukātil b. Hayyân, Haccâc b. Ertât ve Muhammed b. Münkedir'in, tefsirde Muhammed b. Sâib el-Kelbî ve Mukātil'in, siyer ve megāzîde İbn İshak'ın talebesi olan Nûh b. Ebû Meryem de Ebû Bekir İbrâhim b. Rüstem, Süveyd b. Nasr, Hibbân b. Mûsâ, Fazl b. Mûsâ es-Sinânî, Abdurrahman b. Alkame gibi çoğu Mervli birçok öğrenci yetiştirmiş, Şu‘be b. Haccâc ile Buhârî'nin hadis şeyhlerinden Nuaym b. Hammâd kendisinden rivayette bulunmuştur.

Kaynaklar, Nûh b. Ebû Meryem'in İslâm ilimlerinin çeşitli alanlarında derin bilgi sahibi olduğunu ve Merv şehrinde dört ilim meclisinin bulunduğunu belirtmektedir. Nahiv, şiir ve hadis meclislerinin yanı sıra sadece Ebû Hanîfe'nin görüşlerini rivayet ettiği bir meclisi olduğuna dair rivayetler, onun Ebû Hanîfe'nin halkasındaki fıkhî birikimi rivayet etmek ve kayda almakla tanınan ilk simalardan biri olduğu yönündeki kayıtlarla örtüşmektedir. "Câmi‘" lakabıyla tanınan Nûh b. Ebû Meryem'e bu lakabın verilmesinin sebebi bazı rivayetlere göre Ebû Hanîfe'nin fıkhını ilk defa derleyen kişi olması, bazılarına göre ise İslâm ilimlerinin birçok dalında faaliyet göstermiş bulunmasıdır.

Ebû Hanîfe'nin kadılık yapmaya uygun bulduğu on talebesi arasında zikredilen Nûh b. Ebû Meryem hocası henüz hayatta iken Halife Mansûr zamanında Merv kadısı olmuştur. Kadılığa tayin edildikten sonra hocasının kendisine gönderdiği mektup, Ebû Hanîfe'nin fıkıh usulü ve edebü'l-kazâ (muhâkeme usulü) hakkındaki görüşlerini içeren en eski metinlerden biri olarak kabul edilmektedir. Söz konusu mektupta Ebû Hanîfe şer‘î hükmün meşruiyet delillerini sıralamakta, kıyastan kısaca bahsetmekte, muhâkeme usulünün temel prensiplerini ve kadıların bu hususta dikkat etmeleri gereken bazı noktaları belirtmektedir. Ebû Hanîfe'nin halkasına mensup birçok fakih gibi Mürciî olmakla suçlanan Nûh b. Ebû Meryem, Cehmiyye'ye karşı mücadele etmiş ve bu konudaki görüşleri talebesi Nuaym b. Hammâd'ın Cehmiyye'ye yönelik kaleme aldığı reddiyelerine kaynaklık etmiştir.

Hadis usulünde Kur'an'ın fazileti hakkında iyi niyetle hadis uyduranlara örnek olarak zikredilen Nûh b. Ebû Meryem'in hadis rivayetleri Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b.

Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Nesâî, Dârekutnî gibi birçok hadis âlimi tarafından “münker, metrûk, leyse bi şey’in” ifadeleriyle cerhedilmiştir. Diğer bazı erken dönem ricâl eserlerinde ise hakkında olumsuz bir değerlendirme yapılmaksızın anılmakta ve bazılarında sadece kötü niyetli olmayan zabt sorunundan söz edilmektedir. Öte yandan Nûh b. Ebû Meryem’in Ebû Hanîfe’den aktardığı bazı görüşler Hanefî müellifleri tarafından tartışılmıştır (bu konuda bazı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Tecrid Tercemesi, I, 286-289, 496-498).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 371; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, VIII, 111; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, VIII, 485; İbn Adî, el-Kâmil, s. 2505-2508; İbnü’l-Esîr, el-Lübâb, I, 252; İbnü’s-Salâh, ʿUlûmü’l-ḥadîs̱, s. 100; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XXX, 56-61; Zehebî, Mîzânü’l-iʿtidâl, IV, 275, 279, 280; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 141-160, s. 641; sene 171-180, s. 386-388; sene 221-230, s. 426; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, VI, 18; Bezzâzî, Menâḳıbü Ebî Ḥanîfe, Beyrut 1401/1981, s. 363-364, 512; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, X, 434, 486-489; İbn Kutluboğa, Tâcü’t-terâcim fî men ṣannefe mine’l-Ḥanefiyye (nşr. İbrâhim Sâlih), Beyrut 1412/1992, s. 76; Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, Ketâʾibü aʿlâmi’l-aḫyâr min fuḳahâʾi meẕhebi’n-Nuʿmâni’l-muḫtâr, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 630, vr. 88b-89a; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât (Arnaût), II, 335; Leknevî, el-Fevâʾidü’l-behiyye (nşr. Ahmed Za‘bî), Beyrut 1418/1998, s. 362-365; Tecrid Tercemesi, Mukaddime, I, 286-289, 496-498.

Eyyüp Said Kaya

İBN LEHÎA (ابن لهيعة) Ebû Abdirrahmân Abdullāh b. Lehîa b. Ukbe el-Hadramî el-Mısrî (ö. 174/790) Tebeu’t-tâbiîn âlimlerinden muhaddis ve fakih.

---

96 (715) veya 97 (716) yılında Kahire’de doğdu. Küçük yaşta başladığı ilim tahsilini çeşitli şehirlere yaptığı seyahatlerle sürdürdü. Tâbiînden yetmişi aşkın âlimle görüştüğü kaydedilmektedir. Rivayette bulunduğu hocaları arasında Abdurrahman b. Hürmüz el-A‘rec, Atâ b. Ebû Rebâh, Amr b. Şuayb, Kâ‘b b. Alkame, Muhammed b. Münkedir, Atâ b. Dînâr, Hişâm b. Urve, Amr b. Dînâr gibi âlimler sayılabilir. Kendisinden Süfyân es-Sevrî, Şu‘be b. Haccâc, Leys b. Sa‘d, Abdullah b. Mübârek, Abdullah b. Vehb, Eşheb el-Kaysî, Abdullah b. Abdülhakem, Evzâî gibi âlimler hadis rivayet ettiler.

İbn Lehîa 138 (755) yılında Şam bölgesindeki bazı gazâlara katıldı. 155’te (772) Halife Mansur tarafından 30 dinar aylıkla Mısır kadılığına tayin edildi. Ayrıca beytülmâle bakmakla da görevlendirildi. On yıl kadar bu görevde bulunan İbn Lehîa 174 (790) yılında Kahire’de vefat etti ve Karâfe Mezarlığı’na defnedildi. Bu tarihi 173 olarak veren bazı kaynaklar yanında vefat ayının Rebîülevvel veya Cemâziyelâhir olduğuna dair rivayetler de vardır.

Hadis rivayetinin yaygın olduğu bir dönemde yaşayan İbn Lehîa Mısır’ın önde gelen muhaddislerinden biri kabul edilmiştir. Mâlik b. Enes, Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa‘d ve Abdullah b. Vehb İbn Lehîa’yı güvenilir bir râvi olarak gösterirken Nesâî, Ebû Zür‘a, İbn Maîn, İbn Adî ve İbn Ebû Hâtim gibi cerh ve ta‘dîl

âlimleri onu zayıf saymışlardır. İbn Lehîa'nın, 170 (786) yılında yanan eviyle birlikte rivayetlerini kaydettiği kitaplarının da yok olmasını veya hayatının sonlarına doğru felç geçirmesi sebebiyle hâfızasının zayıflamasını gerekçe gösteren bir kısım âlimler bundan önceki rivayetlerini muteber görürken onun çok iyi tanımadığı kimselerden de rivayette bulunduğunu, hocasının zayıflığını gizlemek için tedlîs yaptığını ve kendisine getirilen metinleri kontrol etmeden rivayet izni verdiğini belirten bazı kimseler de bütün rivayetlerini şüphe ile karşılamışlar ve bunların daha çok itibar ve mütâbaat amacıyla alınabileceğini belirtmişlerdir. Nitekim Kütüb-i Sitte müellifleri, ondan aldıkları rivayetlerin ya meşhur ve güvenilir talebeleri vasıtasıyla gelmesine veya başka bir yolla da nakledilmiş olmasına dikkat etmişlerdir. Zehebî Medine'de İmam Mâlik, Şam'da Evzâî, Yemen'de Ma'mer b. Râşid ve Irak'ta Şu'be ve Süfyân es-Sevrî gibi Mısır'da da Leys b. Sa'd ile İbn Lehîa'nın devrin en büyük âlimleri arasında yer aldığını, bu arada İbn Lehîa'dan gelen zayıf rivayetlere dikkat edilmesi gerektiğini, ancak bütün rivayetlerini yok sayacak ölçüde tenkitte ileri gitmenin doğru olmadığını belirtir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 14).

Hadis rivayeti konusunda çok gayretli olan İbn Lehîa boynunda bir deri torba (harîta) taşır, diğer şehirlerden gelen âlimlerle karşılaşınca kimlerden hadis yazdıklarını sorar ve kendisinde bulunmayan bir hadise rastlarsa onu yazarak torbaya koyardı. Bundan dolayı "Ebü'l-Harîta" lakabıyla anılmıştır. Gerek kendi rivayetleri gerekse hocalarından icâzet aldığı rivayetlerin yazılı olduğu kitap ve sahîfelerden oluşan büyük bir kitaplığı vardı. Hocalarından birçoğunun fetihlere katılan ashapla görüşmüş olması sebebiyle rivayetleri arasında özellikle Mısır tarihine dair haberler önemli yer tutmaktadır. Nitekim Ebü'l-Kāsım İbn Abdülhakem'in Fütûḥu Mıṣr ve aḫbâruhâ adlı eserinde kendisinden en çok rivayet nakledilen kişilerin başında İbn Lehîa gelmektedir.

Kaynaklarda İbn Lehîa'ya ait herhangi bir eser zikredilmemekle birlikte Carl Heinrich Becker, Heidelberg Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan papirüs üzerine yazılı bir mecmuada Abdullah b. Lehîa'nın rivayetlerinin yer aldığı bir yazmayı haber vermiş (Papyri Schott-Reinhardt, I, 9), Râif Hûrî de İbn Lehîa'nın hayatı ve çalışmalarına dair geniş bir araştırmayla birlikte bu nüshayı neşretmiştir (ʿAbd Allāh Ibn Lahīʿa [97-174/715-790]: juge et grand maître de l'école égyptienne. Avec édition critique de l'unique rouleau de papyrus arabe conservé à Heidelberg, Wiesbaden 1986). Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Vehb'in de bazı rivayetlerinin yer aldığı yazmaya, üzerinde tarih ve eser adı bulunmamakla birlikte, rivayetlerin dörtte üçünün İbn Lehîa'dan talebesi Osman b. Sâlih vasıtasıyla nakledilmiş olması sebebiyle adı geçen araştırmacılar Ṣaḥîfetü ʿAbdillâh b. Lehîʿa adını vermişlerdir. Bu papirüs 422 satırdan meydana gelmekte ve bazı fıkhî konular yanında özellikle fiten ve melâhime dair 200'e yakın hadis ihtiva etmektedir. Yazma, gerek bugüne ulaşan İslâmî döneme ait en eski yazılı

belgelerden biri olması, gerekse fiten ve melâhime dair rivayetleri toplayan ilk eser sayılması bakımından büyük önem taşımaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 516; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 182; İbn Abdülhakem, Fütûḥu Mıṣr (Torrey), s. 244; Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, II, 293-296; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, V, 145-148; Kindî, el-Vülât ve'l-ḳuḍât (Guest), s. 368-371; İbn Hibbân, el-Mecrûḥîn, II, 11-14; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 38, 39; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XV, 487-503; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 475-483; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 237-239; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 11-31; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, Beyrut 1994, V, 331-335; C. H. Becker, Papyri Schott-Reinhardt, Heidelberg 1906, I, 9; Abdülvehhâb Abdüllatîf, el-Muḫtaṣar fî ʿilmi ricâli'l-eṣer, Kahire 1386/1966, s. 146-151; Râif Hûrî, "ʿAbdullāh b. Lehîʿa ve ehemmiyetü ṣaḥîfeti'l-maḥfûẓa fî Hîdelberc fî dirâseti't-târîḫi'l-İslâmî", el-Müʾtemerü'd-düveliyyi'r-râbiʿ li-târîḫi bilâdi'ş-Şâm fi'l-ʿahdi'l-Ümevî: Meḥâḍirü'n-nedveti'ṣ-ṣâliṣe (nşr. M. Adnan el-Bahît), Amman 1989, I, 27-42; a.mlf., "L'importance des plus vieux manuscrits arabes historiques", Quaderni di studi Arabi, XV, Roma 1997, s. 5-20; Hasan Muzaffer er-Rezû, el-İmâmü'l-muḥaddiṣ ʿAbdullāh b. Lehîʿa, Beyrut 1416/1996; M. Mûrânî, "Ṣaḥîfetü ʿAbdillâh b. Lehîʿa, nebẕe ʿan berdiyyeti Hîdelberc", MMMA (Kahire), XXVI/1 (1980), s. 107-119; Daniel Gimaret, "Raif Georges Khoury, 'Abd Allāh Ibn Lahī'a (97-174/715-790)", Bulletin critique des annales islamologiques, sy. 4, Caire 1987, s. 44-45; G. R. Hawting, "ʿAbd Allāh Ibn Lahīʿa (97-174/715-790)", BSOAS, LI/3 (1988), s. 546-548; F. Rosenthal, "Ibn Lahīʿa", EI² (İng.), III, 853-854.

Nihat Dalgın

LEYS b. SA'D (الليث بن سعد) Ebü'l-Hâris el-Leys b. Sa'd b. Abdirrahmân el-Fehmî (ö. 175/791) Mutlak müctehid, muhaddis.

Şâban 94'te (Mayıs 713), Aşağı Mısır'da Kahire yakınlarındaki Kalyûbiye vilâyetine bağlı Tûh ilçesinin Karkaşende (Kalkaşende) köyünde dünyaya geldi. 92 (711) veya 93 yılında doğduğu da rivayet edilir. Sem'ânî'nin verdiği Şâban 124 (Haziran 742) tarihi (el-Ensâb, IX, 353) yanlıştır. Kaynaklarda bazı farklı rivayetler bulunsa da ailesinin aslen İran'ın İsfahan şehrine bağlı Mârbîn veya Tabne kazasından geldiği ve Mısır'daki Fehmoğulları'nın âzatlısı olduğu anlaşılmaktadır. Birçok kaynakta yer alan, Leys'in Hâlid b. Sâbit el-Fehmî'nin âzatlısı olduğu kaydı, ailesiyle Fehmoğulları arasındaki mevla'l-muvâlât ilişkisinin bu şahısla başladığını göstermektedir. Bu sebeple Leys'in İsfahan'da esir alındığı ve Mısır'a gelip Fustât'a yerleştiği rivayeti (Ebü'ş-Şeyh, I, 405-406) kendisiyle değil dedesiyle ilgili olmalıdır. Zira Leys'in babası Sa'd b. Abdurrahman el-Fehmî'nin İsfahanlı olduğu, 42 (662) yılında doğup 100 (718-19) yılından sonra vefat ettiği (Ebû Nuaym, Târîḫu İṣbahân, I, 389) ve İsfahan'ın Hz. Ömer devrinde 21 (642) veya 23'te (644) fethedildiği göz önünde tutulursa babasının bile esir alınması ihtimali bulunmamaktadır. Dolayısıyla muhtemelen dedesi Abdurrahman esir alınmış, Mısır'a getirilerek Fehmoğulları'nın mevlâsı olmuş ve aile Leys'in doğum yeri olan Karkaşende'ye yerleşmiştir. Nitekim Abdullah b. Vehb'in hocalarından, İsfahan asıllı olup Mısır'a yerleşen Ebü's-Sahmâ Süheyl b. Hassân'ın, kendileriyle Leys'in dedesi Abdurrahman arasında İsfahan'da iken sütkardeşliği bulunduğunu söylediğine dair rivayet (a.g.e., I, 399) dedesinin İsfahan'da doğduğunu göstermektedir.

Leys'in âzatlılık bağıyla mensubu bulunduğu Fehmoğulları, Emevîler döneminde Mısır'da büyük nüfuz sahibiydi ve onun gençlik yıllarında Hâlid b. Sâbit'in torunlarından üçü Mısır valiliği yapmıştı. Yetişmesinde bunların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Leys Mısır ve Hicâz'da birçok âlimden ders aldı. Ayrıca Şam, Kudüs, Bağdat gibi ilim merkezlerine gitti. İlk olarak 113 (732) yılında yaptığı hac ziyareti esnasında Mekke'de içlerinde Atâ b. Ebû Rebâh, İbn Ebû Müleyke, İbn Şihâb ez-Zührî, Ebü'z-Zübeyr, İmrân b. Ebû Enes ve İbn Ömer'in âzatlısı Nâfi'in de bulunduğu birçok âlimle görüştü. Hadis öğrendiği hocaları arasında Hişâm b. Urve, Saîd b. Ebû Saîd el-Makbürî, Amr b. Hâris, Yezîd b. Ebû Habîb, Ukayl b. Hâlid el-Eylî, Yûnus b. Yezîd el-Eylî, Abdurrahman b. Kāsım et-Teymî, Kesîr b. Ferkad, Saîd b. Abdurrahman el-Cumahî, Hâlid b. Yezîd el-Cumahî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Abdurrahmân b. Hâlid el-Fehmî, Abdülazîz el-Mâcişûn, Ebû Ma'şer es-Sindî gibi âlimler bulunmaktadır. Tâbiînden el-liyi aşkın, tebeu't-tâbiîn ve daha sonraki nesilden 150 kadar kişiyle görüşüp onlardan faydalandığı rivayet edilir.

Döneminde Mısır'ın en büyük fakihi ve muhaddisi olan Leys'ten Hüşeym b. Beşîr, Abdullah b. Mübârek, İbn Vehb, İbn Lehîa, Ka'nebî, Abdullah b. Abdülhakem, İbnü'l-Kāsım el-Utekī, Eşheb el-Kaysî, Kuteybe b. Saîd es-Sekafî, Kâtibülleys diye bilinen Abdullah b. Sâlih, Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr el-Mahzûmî, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, Saîd b. Ufeyr, Muhammed b. Hallâd, Abdullah b. Yezîd el-Adevî gibi birçok kişi ilim öğrenmiştir. Oğlu Şuayb ve torunu Abdülmelik fıkıh ve hadis alanlarında yetişmiş âlimler arasında sayılmaktadır. Müslim ve Ebû Dâvûd bunlar aracılığıyla Leys'ten hadis rivayet etmişlerdir.

Leys 14 Şâban 175 (16 Aralık 791) tarihinde vefat etti; cenaze namazını Mısır Valisi Mûsâ b. Îsâ el-Hâşimî kıldırdı ve Kahire'nin güneyinde Karâfetüssuğrâ'ya defnedildi. Mezarı halen Mısır'da önemli ziyaretgâhlardandır (türbesi için bk. Makrîzî, II, 463). Ölüm tarihi olarak 176 (792) ve 177 yılları da verilmektedir. İbn Sa'd ise Mehdî'nin hilâfeti döneminde 14 Şâban 165'te (3 Nisan 782) vefat ettiğini belirtmektedir (eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 517).

Genç yaşta Mısır'ın önde gelen ilim adamlarının takdirini kazanan Leys, gerek Emevîler gerekse Abbâsîler döneminde halifeler ve diğer devlet adamları nezdinde büyük itibar gördü. Mısır valileri ona danışmadan bir konuda kesin karar vermezlerdi. Emevî Halifesi II. Mervân, Mısır'a vali tayin ettiği bedevî Havsere b. Süheyl'e yardımcı olacak birini seçmeleri için Mısırlılar'a bir mektup gönderdiğinde Leys'in iki hocası hayatta bulunduğu halde bu göreve Leys ittifakla seçildi. Abbâsî halifeleri Mansûr ve Mehdî-Billâh'ın da kendisinden övgüyle söz ettikleri rivayet edilir. 140 (758) yılında hac görevini yerine getiren Mansûr, dönüşte Kudüs'te iken Leys bir heyetin başında elçi olarak halifenin huzuruna çıkmış, halife kendisine Mısır valiliğini (veya kadılığını) teklif etmiş, Leys, göreve güç yetiremeyeceğini ve mevâlîden

olduğunu söyleyerek teklifi geri çevirince halife bunun için birini tavsiye etmesini istemiştir. Abbâsîler'in ilk Mısır valisi olan Sâlih b. Ali el-Hâşimî zamanında Dîvânü'l-atâ üyeliği, Halife Mansûr döneminde Cezîre valiliği ve Mehdî-Billâh devrinde divan idaresi gibi bazı resmî görevler üstlendiği de rivayet edilmektedir. Bağdat'ta bulunan fakihlerin bir meseleyi halledememeleri üzerine Hârûnürreşîd tarafından ülkenin birçok şehrinden diğer fakihlerle birlikte Leys de Bağdat'a davet edilmiş ve meselenin çözümünde gösterdiği dirayetten memnun kalan halife kendisine çeşitli hediyeler yanında Mısır'da birçok yeri iktâ etmiş, diğer bir rivayete göre ise Leys'in, memurların denetiminden uzak kalmak için iktâları kabul etmemesi üzerine Mısır'daki çiftliklerinin işletmesini vermiştir (İbn Asâkir, L, 328-330). Zehebî, muhtemelen Leys'in bilinen Bağdat seyahatinin 161 (778) yılında gerçekleşmesinden hareketle bu rivayetin doğru olması halinde olayın Hârûnürreşîd'in hilâfetinden (786-809) önce olması gerektiğini belirtir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 146).

Döneminin bazı önemli siyasî ve dinî kararlarında etkili olduğu görülen Leys, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden ilk Mısır kadısı İsmâil b. Yesaʿ el-Kindî'yi, hocasının görüşü doğrultusunda vakıfları iptal ettiği için sünnete ve sahâbe tatbikatına muhalif davrandığı gerekçesiyle Halife Mehdî-Billâh'a şikâyet ederek görevden aldırmıştır. 170'te Vali Ali b. Süleyman tarafından yıktırılan Mısır'daki hıristiyan kiliselerinin tekrar inşasına bir yıl sonra yeni vali Mûsâ b. Îsâ, Leys ve İbn Lehîa'ya danışarak izin çıkarmıştır. Bu iki âlim kilise yapımını memleketin imar faaliyeti olarak gördüklerini söylemiş ve Mısır'daki kiliselerin İslâm döneminde sahâbe ve tâbiîn zamanında inşa edildiğini belirtmiştir.

Leys'in çalışma programı, valiyle görüşüp onun karşılaştığı dinî problemlerin çözümüyle ilgilenme, öğrencilerine hadis rivayeti, halkın dinî meselelerine çözüm getirme ve maddî ihtiyaç içinde olanlara yardımcı olma şeklinde dört ayrı faaliyete ayrılmıştı. Kaynaklar onun cömert bir kişiliğe sahip olduğunu kaydeder. Yıllık geliri 20-25.000 dinar olmasına rağmen malını senesi geçmeden sadaka olarak dağıttığı için kendisine hiç zekât farz olmadığı, hatta bazan borçlu bile kaldığı, bilhassa İbn Lehîa, İmam Mâlik ve Mansûr b. Ammâr el-Vâiz gibi âlimlere önemli miktarda yardımda bulunduğu rivayet edilir. Görüşleri. Leys'in itikadî görüşleri konusunda fazla bir şey bilinmemekle beraber müteşâbih rivayetleri te'vile gitmeden kabul etme taraftarı olduğu, seksen yaşına ulaştığı halde hiç kimse ile tartışmaya girmediği, kader inancını reddedenlerin hastalıklarında ziyaretlerine gitmeye, cenaze namazlarını kılmaya ve davetlerine icâbet etmeye lâyık olmadıklarını söylediği ve Mısır'da Hz. Osman aleyhtarlığını onun faziletlerine dair rivayetler naklederek ortadan kaldırdığı belirtilmektedir.

Leys, görüşlerine fukaha ihtilâflarını konu alan eserlerde yer verilen ve görüşleri fetva ve kazâya esas teşkil eden belli sayıdaki müctehidden (fukahâü'l-emsâr) biridir. Döneminde hadis ve fıkıh alanında Mısır halkının imamı kabul edilmekteydi. İmam

Mâlik de Leys'e gönderdiği mektupta (aş. bk.) onun memleketindeki lider kişiliğini, saygınlığını ve hemşehrilerinin kendisine olan ihtiyaçlarını, verdiği fetvalara itimatlarını vurgular. İmam Şâfiî, İbn Vehb, İbn Bükeyr gibi âlimler, fıkıh konusunda Leys'in Mâlik'ten üstün olmasına rağmen Mâlik'in daha çok rağbet görüp meşhur olduğunu söylemişlerdir. Yine Şâfiî rivayet ilminin Mâlik, Leys ve Süfyân b. Uyeyne arasında dolaştığını, zamanlarına yetiştiği halde Leys ve İbn Ebû Zi'b ile görüşemediğine üzüldüğünü söyler. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn ise Mâlik'i Leys'ten üstün tutarlar. İbn Maîn ayrıca Leys'i siyer müellifi Muhammed b. İshak'tan üstün kabul eder. Ancak bu mevkiine rağmen onun fıkhî görüşleri etrafında bir mezhep oluşmamıştır. Şâfiî bu durumu öğrencilerinin onun fıkhî görüşlerini yaymamasına bağlar. Hayatının sonlarına doğru Leys'in Mısır'da elde ettiği itibar Mâlik lehine azalmaya başlamış (Kindî, s. 382; Kādî İyâz, I, 456), Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinin Mısır'daki yükselişi, Leys'in esasen sistematik hale getirilmemiş olan görüşlerinin zamanla ihmal edilmesine ve unutulmasına yol açmıştır. Ancak Muhammed b. Beşîr el-Meâfirî, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ve Ebû Îsâ Yahyâ b. Abdullah el-Kurtubî gibi Endülüslü âlimler İmam Mâlik'ten ayrıldığı bazı konularda Leys'i takip etmiş ve onun birkaç görüşü Endülüs'te yaygın uygulama alanı bulmuştur (Kādî İyâz, I, 538; II, 413-414; Nübâhî, s. 72). İbn Abdülber, bu meselelerden biri olan tek şahit ve davacının yeminiyle hüküm vermenin câiz olmayacağı anlayışıyla ilgili olarak Endülüslü Mâlikîler'in aslında bu meselede Irak ekolünden etkilendiklerini, fakat görüşlerini açıklarken Leys'in arkasına saklandıklarını söyler (el-Kâfî, II, 909).

İmam Mâlik'in akranı olan ve onunla hemen aynı çevrede yetişen Leys, esas itibariyle Medine ehl-i hadîs ekolüne yakın durmaktaysa da Kûfe re'y ekolünün görüşlerinden de etkilenmiştir. Medineli olmakla beraber re'yciliğiyle tanınan Rebîa b. Abdurrahman'ın meclisinde bulunmuş, Ebû Hanîfe ile hacda karşılaşmış ve ona çeşitli fıkhî meseleler sormuş (Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, I, 411-412), İmam Mâlik ile İmam Ebû Hanîfe'nin birbirleri hakkındaki övücü sözlerine vâkıf olmuştur. Ancak eğitiminde Medineli âlimlerin katkısının daha fazla ve memleketi Mısır'da Medine ekolünün görüşleri hâkim olduğu için bu ekolden daha çok etkilendiği şüphesizdir. Onun fıkhî görüşlerine özellikle Mâlikî eserlerinde rastlanması ve bazı konularda Mâlikîler'in onun görüşlerini tercih etmeleri bu yakınlık sebebiyle olmalıdır.

Leys'in usul düşüncesiyle ilgili olarak elde bulunan en sağlam kaynak, İmam Mâlik ile amel-i ehl-i Medîne konusunda girdiği tartışmada ona cevaben yazdığı risâledir (metni için bk. Yahyâ b. Maîn, IV, 487-497; Fesevî, I, 687-695; mektubu İbn Maîn Leys'in kâtibi Abdullah b. Sâlih'ten, Fesevî ise İbn Adî'nin hakkında Leys'in en güvenilir râvisi dediği İbn Bükeyr'den nakletmektedir). Leys'in Medineliler'in uygulamalarına aykırı ictihad ve fetvalarını haber alan Mâlik kendisini eleştiren bir mektup gönderip Medine'nin üstünlüğünü, hicret ve vahiy şehri olduğunu, helâl ve haramın burada belirlendiğini, sahâbenin büyük çoğunluğunun bu şehirde yaşayıp burada vefat ettiğini

hatırlatarak Medine uygulamasının Hz. Peygamber ve onun ashabının uygulaması niteliğinde olması sebebiyle hiç kimsenin onlara aykırı davranamayacağını, aykırı görüşlerin muteber sayılmayacağını ve insanların ancak Medine ehline tâbi olduğunu savunmuştur (mektubun metni için bk. Yahyâ b. Maîn, IV, 498-501; Fesevî, I, 695-697; Kādî İyâz, I, 64-65). Leys, cevabî mektubunda ilim adamları arasında şâz fetvalardan kendisinden daha çok nefret eden, Medineli âlimleri ve onların ittifak ettikleri fetvaları kendisinden daha üstün sayan bir kimse bilmediğini belirterek Medine ile ilgili söylenenleri aynen kabul ettiğini ifade eder. Daha sonra da başta ilk halifeler olmak üzere sahâbeden beri cihad için Mısır, Şam ve Irak'a giden bütün İslâm ordularının içinde mutlaka Kur'an, Sünnet ve bu iki kaynağa dayalı re'y ictihadını bilen bir uzman grup bulunduğunu, bunların gittikleri yerlerde bu bilgileri yaydıklarını, bu bakımdan sahâbe ve tâbiînin yapmadığı bir şey ihdas etmenin câiz görülemeyeceğini belirtir. Sahâbe ve tâbiînin birçok dinî meselede ihtilâf ettiğini söyleyerek daha sonraki neslin ihtilâfına Medine'de kendisinin şahit olduğunu, bazı konularda Mâlik'le birlikte Rebîa'ya karşı çıktıklarını, re'y ve ilimdeki üstün mevkiine rağmen Zührî'nin çelişkileri bulunduğunu anlatır ve bundan dolayı Mâlik'in yanlış saydığı kanaatleri benimsediğini kaydeder. Ardından diğer İslâm coğrafyasında yaşayan sahâbenin Medineliler'in uygulamalarıyla çelişen görüş ve uygulamalarından örnekler sıralar. Bütün bunlar Leys'in uygulamaya şüpheyle baktığını ve rivayete daha çok ağırlık verdiğini göstermektedir. İmam Şâfiî, "Leys esere Mâlik'ten daha çok tâbidir" derken bunu kastetmiş olmalıdır.

Risâlesindeki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Leys icmâa aykırı düşmeyi doğru bulmamakta ve Medine ulemâsının ittifakına ayrı bir önem vermektedir. İbn Hacer, hilâf kitaplarını çokça araştırmasına rağmen ölmüş çekirge yemeyi haram sayması dışında Leys'in sahâbe ve tâbiîn imamlarından ayrıldığı hiçbir görüşüne rastlamadığını, anılan görüşün ise bazı Mâlikîler'den de aktarıldığını belirtir (er-Raḥmetü'l-ġays̱iyye, s. 101). Ancak onun bu şekilde selef icmâına aykırı birkaç görüşünün daha bulunduğu ileri sürülmektedir (bu görüşler için bk. Mahmûd Sa'd, s. 359-366).

İbnü'n-Nedîm, Leys'i İmam Mâlik'in öğrencilerinden kabul etmekteyse de (el-Fihrist, s. 252) bu nisbet pek doğru görünmemektedir. Zira her ikisi de hemen hemen aynı hocalardan öğrenim görmüş olup Kādî İyâz'ın deyimiyle birbirinin akranıdır (Tertîbü'l-medârik, I, 143, 256). Ayrıca Leys'in Mâlik'ten rivayet ettiği hadis sayısı yok denecek kadar azdır. Bunda, Mâlik'ten dört yıl kadar önce vefat etmiş olması sebebiyle hadisçilerin âlî isnad arayışlarının etkisi düşünülebilirse de Mâlik aracılığıyla bir hadisi rivayet ettikten sonra, "Bu Mâlik'in bizdeki ilk ve son rivayetidir" demesinden (Fesevî, II, 182) aralarında uzun süreli bir hoca-talebe ilişkisi bulunmadığı anlaşılmaktadır. Leys'in Mâlik'ten rivayet ettiği birkaç hadisin daha bulunması da (Müsned, VI, 280; Tirmizî, "Tefsîru sûreti'l-Enbiyâ'", 2; Hâkim, I, 569;

Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, I, 401; Hatîb, IX, 430) bu ilişkinin mahiyetini değiştirecek ölçüde değildir. Nitekim bu konu oğlu Şuayb’a sorulunca babasının birikim açısından başkasına bağımlı olmadığını söylemiştir (İbn Adî, IV, 202).

Bazı Hanefî tabakat müelliflerinin, eserlerinde Ebû Hanîfe’den faydalanması sebebiyle Leys’e yer vermeleri onun Hanefî olduğu şeklinde yorumlanmıştır. İbn Hallikân’ın, bazı eserlerde Leys’in Hanefî mezhebinden olduğu ve Mısır’da kadılık yaptığı yolunda kayıt gördüğünü belirtmesinden hareketle (Vefeyât, IV, 127) Kureşî gibi Hanefî tabakat yazarları onu eserlerinde zikretmişlerdir. Her ne kadar Ebû Yûsuf, Muallâ b. Mansûr ve İbn Semâa gibi Hanefî mezhebinin ileri gelenleri Leys b. Sa‘d’dan istifade etmişlerse de bu onun aynı mezhepten olduğunu göstermez. Öte yandan Ebû Hanîfe’nin görüşleri doğrultusunda hüküm veren Mısır kadısını vakıflarla ilgili uygulaması sebebiyle görevden aldırması da Leys’in bu mezhebe bağlı olmadığının bir göstergesidir. Leys’in istifade ettiği ilim çevresi daha çok Hicaz merkezlidir.

Hadis alanında devrinin önde gelen otoritelerinden olan Leys’e Halîfe b. Hayyât sahâbeden sonraki dördüncü, İbn Sa‘d beşinci nesil (tabaka) Mısırlılar arasında yer vererek onun çokça sahih hadis rivayet eden biri olduğunu belirtir. İbn Sa‘d yanında Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Ebü’l-Hasan el-İclî, Nesâî, Ebû Hâtim er-Râzî gibi ricâl âlimleri de Leys’i sika sayar. İbn Vehb, Mâlik ve Leys’in hadisi müsned olarak rivayet etmeseler de kendilerinin bizâtihî isnad olduğunu ve Mâlik’in eserlerinde, “İlim adamlarından güvendiğim biri bana haber verdi ki ...” ifadesiyle Leys’i kastettiğini söyler. Amr b. Ali es-Sayrafî, Ebû Hafs el-Fellâs, Ebû Zür‘a er-Râzî ve İbn Hırâş ise Leys’in sadûk bir kişi olduğunu belirtmekle birlikte Ebû Zür‘a rivayet ettiği hadisin hüccet olarak kullanılabileceğini, İbn Hırâş da hadisinin sahih olduğunu söylemiştir. Leys’i sika kabul eden Ahmed b. Hanbel onun rivayetleri alıp aktarmada (tahammül) gevşeklik gösterdiğini, Ya‘kūb b. Şeybe de Zührî’den yaptığı rivayetlerde bazı sıkıntıların (ıztırâb) bulunduğunu belirtir.

Leys’ten hadis rivayet usulüyle ilgili olarak önemli bazı görüş ve uygulamalar aktarılmaktadır. Rivayet tekniğinde arz usulüne ilk başvuran muhaddislerden olan Leys, hadisçilerin çoğunluğunun görüşünün aksine hadis rivayet usullerinden olan kitâbet ve münâvele yoluyla rivayette bulunmayı, isteyene hadis yazıp yollamayı câiz görürdü. Meselâ Yahyâ b. Saîd el-Ensârî’nin mektupla gönderdiği rivayetleri tahdîs sîgasıyla ve kendisinden hiç hadis işitmediği Ubeydullah b. Ebû Ca‘fer’den münâvele yoluyla rivayette bulunmuştur. Âlî isnadla hadis rivayet etme imkânına sahip otoritelerden olan Leys’in Atâ b. Ebû Rebâh yoluyla Hz. Âişe’den, İbn Ebû Müleyke yoluyla İbn Abbas’tan, Nâfi‘ yoluyla İbn Ömer’den ve Saîd el-Makbürî yoluyla Ebû Hüreyre’den yaptığı rivayetler zamanının mevcut en âlî isnadlarıdır. Rivayet ettiği hadis senedlerindeki râvi sayısı ikiye ve üçe kadar inebilme ihtimali taşıdığı halde bazan nâzil isnadla rivayette bulunması, meselâ Zührî’den beş, Nâfi‘den dört ve

Ebü'z-Zübeyr'den üç ayrı şahıs aracılığıyla rivayette bulunması, ilmî titizliğinin ve dindarlığının gereği olarak hocalarından doğrudan işitmediği hadislerin kaynaklarını göstermesi şeklinde açıklanmıştır.

Leys tâbiîn neslinin ileri gelenlerinden İbn Şihâb ez-Zührî, Ebü'z-Zübeyr gibi birçok muhaddisin özel koleksiyonlarına sahipti. Ebü'z-Zübeyr kendisine Câbir b. Abdullah'ın rivayetlerini içeren iki kitap verince hocasına bütün bunları Câbir'den işitip işitmediğini sormuş, onun bir kısmını kendisinden işittiğini, bir kısmını da başkasından rivayet yoluyla aldığını söylemesi üzerine işittiklerini kendisine bildirmesini istemiş, hocası da işittiklerini işaretleyerek bu isteğini yerine getirmiştir. Rivayetlerinde tedlîs yaptığı bilinen Ebü'z-Zübeyr'in özellikle Câbir'den naklettiği hadisleri Leys'in ayıklamış olduğu ve bu sebeple hocasının onun aracılığıyla gelen bütün rivayetlerinin sahih kabul edileceği ifade edilmektedir (bk. EBÜ'z-ZÜBEYR).

Eserleri. İbn Hacer, İmam Şâfiî'nin, "Öğrencileri Leys'i zayi etti" sözünden hareketle onun hiç kitap yazmadığını ve öğrencilerinin onun fıkhî görüşlerini tedvin etmediğini, sadece bazılarının bir kısım görüşlerini derlediğini ileri sürerken (er-Raḥmetü'l-ġays̱iyye, s. 100) Zehebî Leys'in çok eseri bulunduğunu belirtir (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 126). İbnü'n-Nedîm de Leys'in Kitâbü Mesâʾili'l-fıḳh ve Kitâbü't-Târîḫ adlı iki eseri olduğunu kaydetmektedir (el-Fihrist, s. 252). Bazı rivayetlerden anlaşıldığına göre Mesâʾilü'l-fıḳh İmam Mâlik'in görüşlerinin eleştirisi niteliğindedir. Ayrıca Leys'in Mâlik'e yazdığı mektup, usul düşüncesi yönünden önemli olduğu kadar on civarında fıkhî görüşünü içermesi bakımından da önemlidir. Kindî'nin de söz edip iktibaslarda bulunduğu (el-Vülât ve'l-ḳuḍât, s. 10) Kitâbü't-Târîḫ'in VI. (XII.) yüzyıla kadar geldiği bilinmektedir (Sem'ânî, et-Taḥbîr, II, 381). Başta Ebü'l-Kāsım İbn Abdülhakem olmak üzere (Fütûḥu Mıṣr ve aḫbâruhâ) Belâzürî, İbn Sa'd, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Halîfe b. Hayyât, Fesevî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İbn Zebr er-Rabaî ve Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir gibi müelliflerin kitaplarında Leys'ten yapılan tarihî rivayetler muhtemelen bu esere dayanmaktadır. Leys'in çeşitli hocalardan derlediği hadislerden oluşan sayfalar (karâtîs) halinde bir hadis mecmuası (asıl) ve ayrıca kölelikle ilgili rivayetlerin yer aldığı anlaşılan Kitâbü'r-Rıḳ adında bir başka eserinin olduğu kaydedilmektedir (Fesevî, II, 217).

Leys'in naklettiği rivayetler Kütüb-i Sitte'nin hepsinde bulunmakla birlikte mükerrerleriyle 450'yi aşkın rivayetle Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i ilk sırada yer almaktadır. Rivayet ettiği hadisler muhtelif âlimler tarafından cüzler halinde derlenmiş, Ebû Mûsâ Zuğbe et-Tücîbî on hadisi içeren Cüzʾ fîhi eḥâdîs̱ mine'l-cüzʾi'l-münteḳā adlı bir eser (nşr. Mus'ad Abdülhamîd Muhammed, Tanta 1991), İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî Eḥâdîs̱ü'l-Leys̱ b. Saʿd adıyla dört cüzlük bir eser (Sem'ânî, et-Taḥbîr, II, 8) meydana getirmiştir. Biri Zuğbe, diğerleri İbn Bükeyr tarikiyle olmak üzere yedi hadisi içeren Cüzʾ fîhi meclis min fevâʾidi'l-Leys̱ b. Saʿd adıyla bir başka

cüz neşredilmiş (nşr. Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî, Riyad 1407/1987), âlî isnadla rivayet edilenleri İbn Kutluboğa ʿAvâlî ḥadîs̱i'l-Leys̱ adıyla toplamış (nşr. Abdülkerîm b. Bedr el-Mevsılî, Cidde 1408/1987), İbn Hacer el-Askalânî de Leys'in biyografisine dair eserinin sonunda âlî isnadla Leys'ten gelen kırk hadisi senedleriyle naklederek sıhhat derecelerini ve yer aldığı diğer kaynakları belirtmiştir (er-Raḥmetü'l-ġays̱iyye, s. 103-149). Ayrıca Hasan Cirit tarafından Leys b. Sa'd ve Hadis Cüz'ü adıyla yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (1988, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

İhtilâfü'l-fukahâ kitaplarında, hacimli fıkıh eserlerinde ve hadis mecmualarının şerhlerinde Leys'in fıkhî görüşlerine yer verilmiştir. Mısır kadısı Hâris b. Miskîn, İmam Mâlik'in öğrencileri İbnü'l-Kāsım, Eşheb el-Kaysî ve İbn Vehb ile Leys, Mâlik ve Mufaddal b. Fedâle'nin ittifak ettikleri görüşlere dair bir eser yazmış, Ubeydullah b. Ömer el-Bağdâdî eş-Şâfiî ise Abdullah b. Abdülhakem'in el-Muḫtaṣarü'ṣ-ṣaġīr adlı eseri üzerine yapılan bir çalışmaya diğer bazı müctehidlerin görüşleri yanında Leys'in görüşlerini de eklemiştir. Hilâl Ahmed Âşûr tarafından el-Leys̱ b. Saʿd ve fıḳhuhû fi'l-ʿibâdât ismiyle bir doktora tezi hazırlanmış (1983, Câmiatü Ümmi'l-kurâ külliyyetü'ş-şerîa [Mekke]), Abdullah Mahmûd Şehhâte el-İmâmü'l-Mıṣrî el-Leys̱ b. Saʿd adıyla bir monografi yazmıştır (Kahire 1966).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 338, 340, 342, 379, 516-517, 518; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, III, 501; IV, 487-501; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), s. 673; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VII, 246-247; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 505-506; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, I, 123, 166-167, 623-625, 687-697; II, 142-143, 182, 216-218, 303-304, 441-446, 485-487, 824; ayrıca bk. İndeks; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 179-180; Kindî, el-Vülât ve'l-ḳuḍât (Guest), s. 10, 382, neşredenin İngilizce önsözü, s. 29-31; ayrıca bk. İndeks; İbn Hibbân, Meşâhîrü ʿulemâʾi'l-emṣâr (nşr. M. Fleischhammer), Wiesbaden 1959, s. 191; İbn Adî, el-Kâmil, III, 150; IV, 202; VII, 10; Ebü'ş-Şeyh, Ṭabaḳātü'l-muḥaddis̱în bi-İṣbahân (nşr. Abdülgafûr el-Belûşî), Beyrut 1407/1987, I, 405-406; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 252; Hâkim, el-Müstedrek, I, 569; Ebû Nuaym, Ḥilye, VIII, 318-329; a.mlf., Târîḫu İṣbahân (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), Beyrut 1410/1990, I, 389, 399; II, 138; Ebû Ya'lâ el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ (nşr. M. Saîd Ömer b. İdrîs), Riyad 1409/1989, I, 201-202, 399-403; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, I, 15; VI, 182; VIII, 301; IX, 430; XIII, 3-14; İbn Abdülber en-Nemerî, el-Kâfî fî fıḳhi ehli'l-Medîneti'l-Mâlikî (nşr. M. Muhammed Uhayd el-Morîtânî), Riyad 1400/1980, II, 909, 1093; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 78; Sem'ânî, el-Ensâb, IX, 353; a.mlf., et-Taḥbîr fi'l-muʿcemi'l-kebîr (nşr. Münîre Nâcî Sâlim), Bağdad 1395/1975, II, 8, 381; Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Menâḳıbü Ebî Ḥanîfe, Beyrut 1401/1981, I, 411-412; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), L, 328-330, 341-380; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, I, 64-65, 143, 256, 456, 538; II, 413-414; III, 115; ayrıca bk. İndeks; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 127-132; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, V, 382-383; VIII, 17, 94, 136-163, 316; IX, 233; X, 23; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 124-126; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, I, 438-439; II, 720-721; III, 168, 492; IV, 567; Nübâhî, Târîḫu ḳuḍâti'l-Endelüs (nşr. Meryem Kāsım Tavîl), Beyrut 1415/1995, s. 71-72, 183; Makrîzî, el-Ḫıṭaṭ, tür.yer.; İbn Hacer el-Askalânî, er-Raḥmetü'l-ġays̱iyye bi't-tercemeti'l-Leys̱iyye (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1407/1987; Ahlwardt, Verzeichnis, III, 189; Sezgin, GAS (Ar.), I/3, s. 250; Ahmed Halîl, el-Leys̱ b. Saʿd: Faḳīhu Mıṣr, Kahire 1969; Mahmûd Sa'd, Fıḳhü'l-İmâm el-Leys̱ b. Saʿd fî ḍavʾi'l-fıḳhi'l-muḳāren, İskenderiye 1988; Abdüsselâm Allûş, Taḳrîbü'l-medârik bi-şerḥi risâletey Leys̱ b. Saʿd ve Mâlik, Beyrut 1416/1995; Muhammed Muhammed el-Medenî, "Târîḫu'l-fıḳhi'l-İslâmî fî Mıṣr", ME, XI/1 (1940), s. 410-411, 463-467, 526-529; Muhammed Yusuf Musa, "Leys b. Sa'd ile İmam Mâlik Arasındaki İhtilaf ve Yazışma" (trc. Abdülkadir Şener), AÜİFD, XVI (1968), s. 131-154; R. G. Khoury, "al-Layth Ibn Sa'd (94/713-175/791), grand maître et mécène de l'Egypte, vu à travers quelques documents islamiques anciens", JNES,

XL/3 (1981), s. 189-202; Hasan Cirit, “Hicrî II. Asır Muhaddis ve Fakihlerinden Leys b. Sa‘d, İlmî Kişiliği ve Eserleri”, MÜİFD, XVIII (2000), s. 183-201; A. Merad, “al-Layth b. Saʿd”, EI² (İng.), V, 711-712.

Şükrü Özen

EBÛ AVÂNE el-VÂSITÎ أبو عوانة الواسطي Ebû Avâne Vaddâh b. Abdillâh el-Vâsıtî (ö. 176/792) Hadis hâfızı.

92 (710-11) yılında doğdu. Aslen Cürcânlıdır. Ailesi Cürcân’ın fethi sırasında (22/642-43) esir edildiğinden Ebû Avâne köle olarak dünyaya geldi. Efendisi Yezîd b. Atâ el-Yeşkürî kumaş ticaretiyle uğraştığı için onun dükkânında tezgâhtarlık yaptı. Zayıf bir muhaddis olan Yezîd b. Atâ, Ebû Avâne’nin hadise ilgi duyduğunu görüp kendisine izin vermesi üzerine hadis tahsiline başladı. Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn’i görmekle beraber onlara talebe olamadı. Katâde b. Diâme, Amr b. Dînâr, Mansûr b. Mu‘temir, Âsım el-Ahvel ve A‘meş gibi muhaddislerden hadis rivayet ederek devrin ileri gelen muhaddisleri arasında yer aldı. Kendisinden Abdullah b. Mübârek, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Abdurrahman b. Mehdî, Affân b. Müslim ve Saîd b. Mansûr gibi tanınmış muhaddisler rivayette bulundular. Daha yaşlı olmasına rağmen Hişâm ed-Destüvâî de (ö. 153/770) ondan hadis rivayet etti. İlk zamanlar Vâsıt’ta yaşayan Ebû Avâne, herhalde hürriyetine kavuştuktan sonra Basra’ya giderek oraya yerleşti. Ebû Avâne’nin kölelikten âzat edilmesi ilgi çekici bir şekilde olmuştur. Efendisinin dükkânında bulunduğu bir sırada içeri giren bir fakir Ebû Avâne’den 2 dirhem istedi. Parayı aldıktan sonra da kendisine bir iyilik edeceğini söyleyerek çıkıp gitti. Ardından şehrin ileri gelenlerini dolaşarak Yezîd b. Atâ’nın kutlanacak bir iş yaptığını, âlim kölesi Ebû Avâne’yi âzat ettiğini söyledi. Bu davranışı sebebiyle kendisini tebrike gelenlere haberin asılsız olduğunu söyleyemeyen Yezîd b. Atâ kölesini âzat etmek zorunda kaldı. İbn Hibbân ise bu olayın bir hac mevsiminde Müzdelife dönüşü meydana geldiğini, Yezîd b. Atâ’dan istediği yardımı göremeyen fakir bir hemşehrisinin ondan bu şekilde intikam aldığını kaydetmektedir.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Avâne’nin okumayı bilmekle beraber yazı yazamadığını, rivayet ettiği hadisleri başkalarına yazdırıp ezberlediğini söylemektedir. Şu‘be b. Haccâc, Affân b. Müslim ve Ahmed b. Hanbel’in belirttiklerine göre Ebû Avâne elindeki kitaplardan rivayet ettiğinde son derecede güvenilir olmakla beraber ezberinden rivayet ettiği zaman yanılırdı. Yahyâ b. Saîd el-Kattân, onun yazılı rivayetlerinin Şu‘be b. Haccâc’ın ezbere rivayetlerinden daha sağlam olduğunu belirtmiştir. Kendisinden faydalanılmasını tavsiye eden Şu‘be b. Haccâc, Ebû Hüreyre’den naklettiği hadislerin güvenilir olduğunu söylerdi. Hakkındaki değerlendirmeler onun güvenilir bir muhaddis olduğunu ortaya koymaktadır. Rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer almaktadır.

Ebû Avâne Rebîülevvel 176'da (Temmuz 792) Basra'da vefat etti. Aynı yılın rebîülâhirinde (ağustos) bir cumartesi günü vefat ettiği de rivayet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakāt, VII, 287-288; Yahyâ b. Maîn, et-Târîh, II, 629; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VIII, 181; a.mlf., et-Târîhu's-sagır, II, 210, 212; İclî, es-Sikāt, s. 464; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, IX, 40-41; İbn Hibbân, es-Sikāt, VII, 562-563; a.mlf., Meşâhîr, s. 160; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XIII, 490-495; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 236-237; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 217-222; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 434-435; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, XI, 116-120.

M. Yaşar Kandemir

İBN FERRÛH (ابن فرّوخ) Ebû Muhammed Abdullāh b. Ferrûh el-Fârisî el-Kayrevânî (ö. 176/792)Hadis ve fıkıh âlimi.

115 (733) yılında Endülüs'te dünyaya geldi. Doğum tarihinin 110 (728-29) ve Endülüs'te iken adının Abdûs olduğu da (Kādî İyâz, I, 340) rivayet edilmektedir. Horasan asıllı olan ailesi kendisi çok küçükken İfrîkıye'ye göç ederek Kayrevan'a yerleştiği için Horasânî ve İfrîkī, ayrıca Yemâmî nisbeleriyle de anılır. Öğrenimine Kayrevan'da başladı; Abdurrahman b. Ziyâd el-İfrîkī, İmam Mâlik'in talebesi Hâris b. Esed el-Kafsî gibi hocalardan faydalandı. İfrîkıye'den ilim için seyahate çıkan ilk şahıs olduğu söylenen İbn Ferrûh (Hüseyin b. Muhammed Şevât, II, 741) 145 (762-63) yılı civarında Medine'ye gitti. Orada İmam Mâlik'in derslerine devam etti; ayrıca Üsâme b. Zeyd el-Leysî ile Hişâm b. Urve'den hadis dinledi. Mekke'de Süfyân es-Sevrî başta olmak üzere pek çok kimseden hadis rivayet etti. Kûfe'de A'meş, İbn Ebû Zâide ve Abdullah b. Avn gibi âlimlerden faydalandı. Ebû Hanîfe ile tanışarak ondan çeşitli meselelere dair fıkhî görüşleriyle pek çok hadis dinleyip kaydetti. Aralarında tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden olanların da bulunduğu çok sayıda hocadan istifade ettikten sonra Kayrevan'a döndü ve Ukbe Camii'nde ders okutmaya başladı. Saîd b. Ebû Meryem, Bühlûl b. Râşid, Habîb b. Sâid, kendisinden en çok hadis rivayet eden Ma'mer b. Mansûr, Hallâd b. Hilâl ve Yahyâ b. Sellâm onun talebeleri arasında yer alır.

İbn Ferrûh, Kayrevan Emîri Ravh b. Hâtim el-Mühellebî tarafından kadı tayin edilmek istendiğinde bu görevi kabul etmemiş ve ancak baskı altında buna razı olmuşsa da henüz ilk davada karşılaştığı davalılara yalvararak kendisinden bir hüküm istememelerini talep etmesi üzerine emîr, yerine başka birini tavsiye etmesi şartıyla onu bırakacağını söylemiş, İbn Ferrûh da Abdullah b. Gānim'i teklif ederek kurtulmuştur. Fakat Abdullah b. Gānim'in hemen her davada kendisine başvurarak görüşünü sormasından rahatsız olmuş, hem Kayrevan'dan uzaklaşmak hem de haccetmek niyetiyle Mısır'a, oradan da Hicaz'a gitmiştir. Mektupla bilgi alışverişinde bulunduğu İmam Mâlik'le Medine'de ikinci defa buluşmuş, yanındakilere Abdullah b. Ferrûh'u "Kayrevan fakihi" diye tanıtan İmam Mâlik, kendisine sorulan soruları ona yöneltip verdiği cevapları tasdik etmek suretiyle ilmine olan güvenini göstermiştir. İbn

Ferrûh 176'da (792) Medine'den ayrıldıktan sonra uğradığı Kahire'de vefat etmiş ve Mukattam tepesi eteğinde defnedilmiştir. Ölüm tarihinin 175 olduğu da söylenmiştir. Tahsil hayatında büyük sıkıntılara katlanmış olan İbn Ferrûh, Kûfe'de talebelere kızdığı için bir süre hadis rivayet etmeme kararı alan A'meş'in kapısında günlerce beklemiş ve bir câriyesinin yardımıyla kendisine ulaşarak hadislerini tek başına dinleyip kaydetmiştir (Ebû İshak İbrâhim b. Kāsım er-Rakīk, s. 144-145). Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin evinde iken tavandan başına düşen bir taşla yaralanınca Ebû Hanîfe'nin diyet mi yoksa hadis mi istediğini sorması üzerine hadisleri tercih ettiği nakledilir (Ebû Bekir el-Mâlikî, I, 181). Âdil olmayan yöneticinin vereceği görevin kabul edilip edilmeyeceği hususunda Abdullah b. Gānim'le tartışmaları sonucunda bir mektupla hakemliğine başvurdukları İmam Mâlik'in bu görevin kabul edilemeyeceği yolundaki İbn Ferrûh'un kanaatini benimsemesi (a.g.e., I, 178-179), ayrıca Ebû Hanîfe'nin huzurunda talebesi Züfer b. Hüzeyl ile ilmî tartışmalara girmesi onun tartışmacı kişiliğini yansıtmaktadır.

İbn Ferrûh'un Mu'tezile'nin bazı görüşlerini benimsediği iddia edilmişse de Mu'tezile mezhebine mensup bir kişinin cenaze namazını kılmaktan kaçınması, hatta Mu'tezile'ye lânet okuması (Ebü'l-Arab, s. 108; Kādî İyâz, I, 346) bu isnadın doğru olmadığını göstermektedir. Ebû Dâvûd'un, es-Sünen'inde bir hadisini naklettiği İbn Ferrûh çok az münker rivayeti bulunan, Buhârî'ye göre bazan ma'rûf, bazan münker hadis rivayet eden bir râvi olmakla beraber bir kısım münekkitler tarafından güvenilir kabul edilmiştir. Kādî İyâz onu İmam Müslim'in ricâli arasında sayarsa da (Tertîbü'l-medârik, I, 341) Müslim'in râvilerinden olan Abdullah b. Ferrûh Şamlı'dır ve tâbiîndendir (İbn Mencûye, I, 382).

Ziriklî, İbn Ferrûh'un Ebû Hanîfe ile İmam Mâlik'ten dinlediği meseleleri ve onlara sorduğu sorularla aldığı cevapları derlediği kendi adıyla anılan bir divanı olduğunu, ayrıca er-Red ʿalâ ehli'l-bidaʿ ve'l-ehvâʾ adlı bir eserinin bulunduğunu kaydetmektedir. İbn Ferrûh'un İmam Mâlik'e bir mektup yazarak çevresinde bid'atların çok yayıldığından şikâyet ettiği ve kendisinden mücadele hususunda yardım istediği, onun da bu konuda bir risâle yazıp gönderdiği bilindiğine göre (Ebü'l-Arab, s. 110) ikinci eserin bu meseleyle ilgili sorular ve cevaplarından meydana gelen bir risâle olması muhtemeldir.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, V, 169-170; Cûzcânî, Aḥvâlü'r-ricâl, s. 156; Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, II, 289; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, V, 137; Ebü'l-Arab, Ṭabaḳātü ʿulemâʾi İfrîḳıyye ve Tûnis (nşr. Ali eş-Şâbbî - Nuaym Hasan el-Yâfî), Tunus 1968, s. 107-111; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VIII, 335; İbn Adî, el-Kâmil, IV, 1515-1517; Ebû İshak İbrâhim b. Kāsım er-Rakīk, Târîḫu İfrîḳıyye ve'l-Maġrib (nşr. Abdullah ez-Zeydân - İzzeddin Ömer Mûsâ), Beyrut 1990, s. 122, 144-146; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim, I, 382; Ebû Bekir el-Mâlikî, Riyâżü'n-nüfûs (nşr. Beşîr el-Bekkûş - Muhammed el-Arûsî el-Matvî), Beyrut 1403/1983, I, 176-187; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, I, 339-347; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XV, 428-430; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 471-472; a.mlf., el-Kâşif (Lecne), II, 105; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 171-180, s. 214-216; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, V, 356-357; a.mlf., Taḳrîbü't-Tehẕîb, I, 440; el-Ḥulelü's-sündüsiyye, I, 700, 707-714; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 60; Ziriklî, el-Aʿlâm, IV, 252; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 102; Mahfûz,

Terâcimü’l-müʾellifîn, V, 250-251; Hüseyin b. Muhammed Şevât, Medresetü’l-ḥadîs̱ fi’l-Ḳayrevân, Riyad 1411, II, 740-747.

Akif Köten

ŞERÎK b. ABDULLAH (شريك بن عبد الله) Ebû Abdillâh Şerîk b. Abdillâh b. Hâris en-Nehaî (ö. 177/794) Hadis hâfızı, kadı.

---

95 (713) yılında Buhara’da doğdu. Yemen asıllı olup soyu Mezhic kabilesinin Neha‘ koluna dayanır. Henüz küçük yaşta iken Buhara’da yaşayan amcasının oğullarından biri, onu Bağdat’ın güneyinde yaşayan diğer amcasının oğullarının yanına götürdü. Burada Kur’an öğrenerek ilim tahsiline başladı. Gençlik çağında birçok akrabasının Kûfe’de yaşadığını öğrenince onların yanına gitti. Kûfe’de ders halkalarına devam etmesinin yanı sıra kerpiç hazırlayıp satma işiyle uğraştı. Yetiştiği tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn âlimlerinden Kur’an, tefsir, hadis ve fıkıh başta olmak üzere çeşitli ilimler tahsil etti ve Irak’ın önde gelen âlimleri arasında yer aldı. Hocaları içinde Zübeyd b. Hâris, Simâk b. Harb, Âsım b. Behdele, Ziyâd b. İlâka, Atâ b. Sâib, Âsım el-Ahvel, Hişâm b. Urve ve A‘meş gibi şahsiyetler vardır. Bazı kaynaklarda Şerîk’in tâbiîn âlimlerinden olduğu belirtilmişse de herhangi bir sahâbî ile görüştüğüne dair bilgi yoktur. Kendisinden Leys b. Sa‘d, Abdullah b. Mübârek, Vekî‘ b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî, Yahyâ b. Âdem, Yezîd b. Hârûn, Ali b. Ca‘d ve Ebû Bekir b. Ebû Şeybe gibi birçok kişi ilim tahsil etti ve rivayette bulundu. Talebelerinden İshak b. Yûsuf el-Ezrak’ın Şerîk’ten 9000 hadis rivayet ettiği nakledilmektedir (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VIII, 201).

Şerîk b. Abdullah 150 (767) yılından sonra Vâsıt, Kûfe ve Ahvaz şehirlerinde kadılık görevinde bulundu. Vâsıt’ta üç yıl görev yaptıktan sonra Halife Mansûr onu Kûfe kadılığına tayin etmek istedi. Şerîk bu göreve lâyık olmadığını söyledi, bir rivayete göre ise düşünmek için zaman talep ederek hemen kabul etmedi. Mansûr onu yanına çağırıp tayini gerçekleştireceğine dair yemin edince Şerîk görevi üstlenmek zorunda kaldı (İbn Sa‘d, VI, 379). Şerîk’in Kûfe kadılığı Mansûr’un ölümünden (158/775) sonra yerine geçen oğlu Mehdî zamanında da devam etti, ancak bir müddet sonra görevinden alındı. Ahvaz kadılığına ne zaman tayin edildiği bilinmemekteyse de bu tayinin Mehdî’nin ölümünün (169/785-86) ardından halife olan Hâdî veya Hârûnürreşîd döneminde gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Rivayete göre Şerîk, Ahvaz’da kadılık makamına oturmuş, herhangi bir davaya bakmadan bir süre beklemiş ve görev yerini terkederek şehirde gizlenmiştir. Onun bu tavrı bazıları tarafından Ahvaz kadılığını beğenmediği şeklinde yorumlanmışsa da asıl sebebin kendisine zorla görev verilmesi olduğu anlaşılmaktadır (Vekî‘, I, 153). 177 yılı Zilkade ayının ilk Cumartesi günü (8 Şubat 794) Kûfe’de vefat eden Şerîk’in cenaze namazını Kûfe Valisi Mûsâ b. Îsâ kıldırdı. O sırada Hîre’de bulunan Hârûnürreşîd cenaze namazına katılmak üzere Kûfe’ye hareket etmişse de namazının kılındığını öğrenince

Kantara'dan geri dönmüştür. Çok hadis rivayet etmesiyle tanınan Şerîk b. Abdullah hadis münekkitlerince sika, me'mûn ve sadûk gibi terimlerle değerlendirilmiş, ancak bazı âlimler zabtının zayıf, galatının fazla olduğunu söylemiş, kitabına bakarak yaptığı rivayetlerin sağlam olmasına rağmen hadisiyle ihticâc edilemeyecek derecede hıfzının zayıflığından bahsedilmiştir. Naklettiği hadislerin bir kısmını Buhârî el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ine istişhâd için almış, Müslim de el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ine aldığı rivayetleri mütâbaat için kaydetmiştir (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 232). Şerîk'in zabt açısından zayıflığını İbn Hibbân gibi bazı muhaddisler yaşlılığından kaynaklanan vehmine bağlamış, bazıları Kûfe kadılığını kabul ettiğinden böyle bir ithama mâruz kaldığını belirtmiş, bir kısım âlimler de bu zafiyetin kendisinde eskiden beri görüldüğünü söylemiştir. İbn Hibbân, Şerîk'in Yezîd b. Hârûn ve İshak b. Yûsuf el-Ezrak gibi ilk talebelerinin kendisinden Vâsıt kadılığı döneminde aldıkları hadislerde herhangi bir karıştırma bulunmadığını bildirmiş, ömrünün son yıllarında Kûfe'de naklettiği rivayetlerde çok sayıda vehme rastlandığını tesbit etmiştir (eṯ-Ṯiḳāt, VI, 444). Zehebî, Şerîk b. Abdullah'ı hadisi hasen sayılan bir muhaddis olarak kabul etmektedir (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 232).

Şerîk b. Abdullah'ın Şiîliğe meylettiği rivayet edilmiş, ilk dört halifenin fazileti konusunda bazan Hz. Ali'yi, bazan Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i öne çıkardığı görülmüş, fakat onun Şiîliğe meylinin hadis rivayetini etkilemeyecek nitelikte olduğu kabul edilmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn konusunda kendisine nisbet edilen rivayetleri değerlendiren Zehebî, Şiîliğinin bir sakınca oluşturmadığı sonucuna varmış (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 209), Şerîk'in Şiîliğine delil sayılan, "Her nebînin bir vasîsi bir de vârisi olur, benim vasîm ve vârisim Ali'dir" anlamındaki haberle onun bir ilgisi bulunmadığını, bu rivayetin onun adına uydurulduğunu söylemiştir (Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 375). Şerîk b. Abdullah ile Ebû Hanîfe arasında bazı anlaşmazlıkların bulunduğu zikredilmişse de bunun, Şerîk'in kadılık görevini kabul etmesinden dolayı siyasî otoritenin etkisi altında kalarak hüküm vereceği endişesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Fakat Şerîk âdil icraatıyla bu endişeleri gidermiş, verdiği hükümlerle halkın sevgisini ve güvenini kazanmıştır. Kûfe kadılığından azledilmesinin, duruşma sırasında bir kişinin Halife Mehdî'nin yakını olduğunu söylemesi, Şerîk'in de onu hemen cezalandırması yüzünden olduğu belirtilmiştir. Şerîk'in her sabah mescide giderek iki rek'at namaz kıldığı, ardından üzerinde, "Ey Şerîk, sıratı ve sıratın keskinliğini düşün! Azîz ve celîl olan Allah'ın huzuruna çıkacağın günü düşün!" cümlelerinin yazılı olduğu bir kâğıdı okuduğu ve duruşmaya bundan sonra başladığı nakledilmiştir. Katı bir zühd hayatı yaşadığı, çok defa sadece sütle beslendiği, bazan su ile ıslattığı ekmeği yediği ve zaman zaman kendi yıkadığı elbiseleri kuruttuktan sonra giyerek görev yerine gittiği belirtilmektedir. Kaynaklarda Şerîk'in, "Cevap vermen gereken yerde cevap ver, susarsan kalbin çözülür." "Allah'ın emrini yücelt ki Allah da seni yüceltsin" gibi güzel sözleri nakledilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 378-379; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, IV, 237; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 508-509; Vekî‘, Aḫbârü’l-ḳuḍât, I, 149-175; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, VI, 444; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IX, 279-295; Sem‘ânî, el-Ensâb, XIII, 64-65; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 464-468; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XII, 462-475; Zehebî, Aʿlâ-mü’n-nübelâʾ, VIII, 200-216; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 232; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl (nşr. Ali M. Muavvaz v.dğr.), Beyrut 1416/1995, III, 372-376; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, Beyrut 1404/1984, IV, 293-296; Muhammed ez-Zühaylî, Merciʿu’l-ʿulûmi’l-İslâmiyye, Dımaşk, ts. (Dârü’l-ma‘rife), s. 132.

Mehmet Ali Sönmez

HAMMÂD B. İSHÂK (حمّاد بن إسحاق) Ebû İsmâîl Hammâd b. İshâk b. İsmâîl el-Ezdî el-Bağdâdî el-Mâlikî (ö. 267/881) Mâlikî fakihi ve muhaddis.

199’da (815) Basra’da doğdu. Hammâd b. Zeyd b. Dirhem’in (ö. 179/795) soyundan olup Irak’ta Mâlikî mezhebinin yayılmasında önemli hizmeti geçen tanınmış bir aileye mensuptur. Ebü’l-Abbas İbnü’l-Muazzel’den fıkıh tahsil etti. Eserlerinden en çok faydalandığı âlim Ya‘kūb b. Şeybe’dir. Hadis ilminde sika kabul edilen Hammâd’ın bu sahadaki hocaları arasında Müslim b. İbrâhim el-Ferâhidî, Ka‘nebî, İsmâil b. Ebû Üveys, Ebû Mus‘ab ez-Zührî ve Ebû Muhammed el-Hakemî sayılabilir. Oğlu İbrâhim, Kādî Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca‘fer el-Harâitî gibi muhaddisler onun talebeleri arasında yer alır.

Abbâsî halifeleri yanında müstesna bir yeri olan Hammâd, Halife Mühtedî-Billâh döneminde (869-870) Bağdat kadılığı yaptı. Ekseriya fukaha ile birlikte Halife Mühtedî-Billâh’ın huzurunda bulunurdu. Ancak Mütevekkil-Alellah’ın Mekke’deki oğlu Ebû Ahmed el-Muvaffak ile olan yazışması sebebiyle halife onu kırbaçlattırdı ve bir katır üzerinde Sâmerrâ’da dolaştırıp teşhir ettikten sonra Ahvaz’a sürgüne gönderdi (255/869). Hammâd 3 Receb 267 (7 Şubat 881) tarihinde Sûs’ta vefat etti.

Hammâd’ın günümüze ulaşan ve tek yazma nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de bulunan (Mecmua, nr. 54, vr. 62-100) Teriketü’n-nebî adlı eseri Ekrem Ziyâ el-Ömerî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1404/1984). Eserde Hz. Peygamber’in yiyecek ve içecekleri, sahip olduğu hayvanlar, silâhları, elbisesi, ev eşyası ve hizmetçileri hakkında bilgi verilmektedir. Hammâd’ın ayrıca el-Mühâdene ve Kitâbü’r-Red ʿale’ş-Şâfiʿî adlı iki önemli kitaptan başka diğer bazı eserler de yazdığı kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hammâd b. İshak el-Ezdî, Teriketü’n-nebî ve’s-sübülü’lletî veccehehâ fîhâ (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Beyrut 1404/1984, nâşirin mukaddimesi, s. 5-42; Vekî‘, Aḫbârü’l-ḳuḍât, Beyrut, ts. (Âlemü’l-kütüb), I, 268; III, 280; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist, s. 252; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VIII, 159; Kādî İyâz, Tertîbü’l-medârik, I, 513, 548, 549, 551, 559; II, 181-182; İbnü’l-Cevzî, el-Muntaẓam, V, 60; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIII, 16; Safedî, el-Vâfî, XIII, 151; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü’l-müẕheb, I, 341; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, II, 152-153; Brockelmann, GAL, II, 663; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, IV, 72; Sezgin, GAS, I, 302; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 271; Ch. Pellat, “Ibn Dirham”, EI² Suppl. (İng.), s. 384-385.

Saffet Köse

HAMMÂD b. ZEYD (حمّاد بن زيد) Ebû İsmâîl Hammâd b. Zeyd b. Dirhem el-Ezrak el-Ezdî (ö. 179/795)Hadis hâfızı ve kıraat âlimi.

Kaynakların çoğuna göre 98 (717) yılında dünyaya geldi. 99 (718) veya 97'de (716) doğduğuna dair rivayetler de vardır. Dedesi Dirhem Sicistanlı esirlerden olup babası Zeyd de Ebû Cerîr Hâzim b. Hâzim'ın kölesiydi. Hâzim ölünce oğulları onu âzat ettiler. Ezdî nisbesini, mevlâsı olduğu ailenin Ezdoğulları'na mensubiyeti sebebiyle aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Cehdamî nisbesiyle de zikredilmesi, Basra'da bulunan ve Cehdamîler'e nisbetle anılan bir mahallede oturması veya Cehdamîler'in Ezdoğulları'nın bir kolunu teşkil etmesiyle açıklanabilir. "Ezrak" lakabını ise görmeyen gözlerine beyaz rengin hâkimiyeti dolayısıyla almış olmalıdır.

Sâbit el-Bünânî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Enes b. Sîrîn, Amr b. Dînâr gibi tâbiî neslinin ileri gelenlerinden hadis tahsil eden Hammâd b. Zeyd bunlardan Eyyûb'un ders halkasına yirmi yıl devam etti. Kırâat-i seb'a imamlarından olan Âsım b. Behdele, Ebû Ma'bed İbn Kesîr ve Ebû Amr b. Alâ'dan bazı kıraat vecihlerini rivayet etti. Kendisinden de hocalarından İbrâhim b. Ebû Able, Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. Haccâc ile Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî, Ali b. Medînî hadis, Şeybe b. Amr b. Meymûn el-Mıssîsî kıraat rivayet ettiler. Hammâd'ın rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almıştır.

Hammâd b. Zeyd'in gözlerini ne zaman kaybettiği bilinmemektedir. Yahyâ b. Maîn, Eyyûb es-Sahtiyânî'den sadece Hammâd'ın hadis yazdığını söylemiş, İbn Hacer el-Askalânî de bu bilgiye dayanarak onun doğuştan kör olmadığı ve hayatının belli bir döneminden sonra gözlerini kaybettiği neticesini çıkarmıştır. Zehebî bunun hayatının sonlarına doğru meydana geldiğini belirtirse de İbn Hibbân, âmâ olması sebebiyle bütün hadisleri ezberden okuyarak rivayet ettiğini söylediğine göre körlüğün ona daha erken yaşlarda ârız olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Sa'd ve Ebü'l-Hasan el-İclî, ezberinde 4000 kadar hadis bulunduğunu ve rivayetlerinde tedlîs* yapmadığını belirttikleri Hammâd b. Zeyd'i sika olarak değerlendirmiş, Abdurrahman b. Mehdî, sünneti ve fıkhı ondan daha iyi bilen bir kimseyi görmediğini söylemiştir. Yahyâ b. Maîn de Eyyûb es-Sahtiyânî'den gelen en sağlam rivayetlerin Hammâd'ın rivayetleri olduğunu kaydetmiştir. Süfyân es-Sevrî'nin, kendisine Şu'be b. Haccâc'ın vefat haberi ulaşınca onun yerini ancak Hammâd b. Zeyd'in doldurabileceğini söylemesi de Hammâd'ın ilmî şahsiyetinin belirlenmesi açısından önem arzetmektedir. Hammâd'ın Basra'daki ilmî itibarı Süfyân es-Sevrî'nin Kûfe'de, Mâlik b. Enes'in Hicaz'da, Evzâî'nin Şam'daki itibarına denk tutulmuş ve bunlar o devrin meşhur dört imamı olarak birlikte zikredilmiştir.

Osmâniyye'den sayılan Hammâd b. Zeyd, Hz. Ali'nin Hz. Osman'dan daha faziletli olduğunu iddia etmeyi doğru bulmadığını söylemiş, hatta bunun Hz. Osman'a biat eden ashabı ihanetle suçlamak anlamına gelebileceğini ileri sürmüştür. Diğer taraftan Hammâd'ın Ebû Hanîfe hakkında olumsuz bir tavır ortaya koyduğu, onun sünneti yıkmak için hadisleri birbiriyle karşılaştırmaya kalktığını söylediği rivayet edilmiştir.

Bazı âlimler, "Hammâdeyn" olarak anılan Hammâd b. Zeyd b. Dirhem'le Hammâd b. Seleme b. Dînâr'ı mukayese etmişler, genelde Hammâd b. Zeyd'in hadiste daha sağlam ve güçlü, Hammâd b. Seleme'nin ise daha dindar bir kişi olduğunu belirtmişlerdir. Aralarındaki farkı dirhemle dinar arasındaki farka benzeten görüş de aynı anlayışla yorumlanmıştır. Öte yandan iki Hammâd, pek çok hocadan müştereken rivayette bulunduğu gibi her ikisine de talebe olmuş muhaddisler vardır. Bundan dolayı, bazı râvilerin kendilerinden hadis rivayet ederken baba adlarını zikretmemeleri seneddeki Hammâd'ın kimliğinin belirlenmesini zorlaştırmıştır. Bu durumda senedde yer alan Hammâd -başka bir karine de yoksa- genellikle Hammâd b. Seleme olarak takdir edilmiş ve hadisin Müslim'in şartına uygun olduğuna dikkat çekilmiştir. Çünkü Müslim her iki Hammâd'ın rivayetlerine eṣ-Ṣaḥîḥ'inde yer vermiştir.

Hammâd b. Zeyd 19 Ramazan 179'da (6 Aralık 795) vefat etti; cenaze namazı Basra Valisi İshak b. Süleyman b. Ali el-Hâşimî tarafından kıldırıldı. Bu tarih 17 Ramazan 177 (26 Aralık 793) olarak da zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 286-287; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 25; İbn Kuteybe, el-Ma'ârif (Ukkâşe), s. 502-503; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-ta'dîl, I, 176-183; III, 137-139; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VI, 217-219; Ebû Nuaym, Ḥilye, VI, 257-267; Sem'ânî, el-Ensâb, I, 121; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, VII, 239-252; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', VII, 456-466; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 228-229; Safedî, Nektü'l-himyân (nşr. Ahmed Zekî Bek), Kahire 1329/1911, s. 147-148; İbn Receb el-Hanbelî, Şerḥu 'İleli't-Tirmiẕî (nşr. Nûreddin Itr), Dımaşk 1390/1978, I, 189-192; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, I, 258; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 9-11; Ch. Pellat, "Ibn Dirham", EI² Suppl. (İng.), s. 384.

Tayyar Altıkulaç

MÂLİK b. ENES (مالك بن أنس) Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö. 179/795) Mâlikî mezhebinin imamı, büyük müctehid ve muhaddis.

93'te (712) dünyaya geldi. Doğum tarihiyle ilgili olarak kendisinden de nakledilen bu rivayet yanında 90-98 (709-717) yılları arasındaki bir tarihte doğduğu da zikredilmektedir (Kādî İyâz, I, 111). Kādî İyâz, Vâdilkurâ'nın Zülmerve köyünde doğduğuna, önce Medine yakınlarındaki Akīk mevkiine, ardından Medine'ye yerleştiğine dair bir rivayet nakleder (a.g.e., I, 115). Soy bakımından Araplar'ın iki ana kolundan biri olan Kahtânîler'e (diğeri Adnânîler) mensup olduğundan bu kabilenin bazı alt kollarına nisbetle Asbahî, Ya'murî, Himyerî ve menşelerinin Yemen olmasından dolayı Yemenî nisbeleriyle anılmıştır. Dedesi Mâlik veya onun babası Ebû

Âmir Yemen'den gelerek Medine'ye yerleşmiş, burada Benî Teym b. Mürre kabilesinin halîfi olmuştur. Ebû Âmir'in, Bedir dışında bütün gazvelere katılan bir sahâbî olduğu rivayeti yanında muhadram tâbiî olduğu da ileri sürülmüştür. Dedesi Mâlik tâbiîn büyüklerinden olup Hz. Ömer, Hz. Osman, Talha b. Ubeydullah, Ebû Hüreyre, Hassân b. Sâbit ve Hz. Âişe'den rivayette bulunmuş, Halife Osman şehid edildiğinde onu kefenleyip defneden dört kişi arasında yer almıştı. Hz. Osman zamanında mushafın istinsahıyla görevlendirilenlerden biri de o idi. İmam Mâlik'in babası Enes, kendi babası ve kardeşleri kadar ilimde tanınmış bir kişi olmamakla birlikte ondan da bazı rivayetler nakledilmiştir.

İmam Mâlik devrin önemli ilim merkezlerinin başında gelen Medine'de yetişti. Önceleri ilim tahsiline rağbet etmeyip güvercinlerle vakit geçirirken bir gün babasının sorduğu bir soruya kardeşi Nadr'ın doğru, kendisinin yanlış cevap vermesi ve babasının, "Güvercinler seni oyaladı" demesi üzerine öğrenime karar verdiğini ve ilk olarak Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rec'den hadis dersi almaya başladığını söyler. Kur'ân-ı Kerîm'i bu sırada ezberlemiş olmalıdır. Büyük tâbiîn âlimlerinden biri olan bu hocasının yanında geçirdiği yedi yıllık öğrenim hayatından meşhur fakih Rebîatürre'y'in ders halkasına katıldı. Fıkhî melekesinin gelişmesinde ve usulünün şekillenmesinde re'y taraftarı bu hocasının büyük tesiri olmakla birlikte kendisinin hadis ve esere olan bağlılığı ve Rebîa'nın selefin görüşlerine muhalefeti sebebiyle son zamanlarda onun meclisini terkettiği belirtilir. Bunun ardından bağlandığı ve kendisinden en çok faydalandığı hocası İbn Şihâb ez-Zührî'dir. Bu arada İbn Ömer'in âzatlısı Nâfi', Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân, Eyyûb es-Sahtiyânî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Ebü'l-Esved Muhammed b. Abdurrahman ve Hişâm b. Urve gibi âlimlerin ilim meclislerine devam etti. Hadis aldığı hocalarının üç yüzü tâbiîn, altı yüzü tebeü't-tâbiîn olmak üzere dokuz yüz civarında bulunduğu söylenir. Hocalarıyla ilgili olarak bazı âlimler eser telif etmiş (a.g.e., I, 200), bunlardan İbn Halfûn'un kitabı yayımlanmıştır (bk. bibl.). Onun, "Bu ilim dindir; onu kimden aldığınıza dikkat edin. Şu direklerin dibinde (Mescid-i Nebevî'de), 'Resûlullah buyurdu' diyen yetmiş kişiye yetiştim, fakat onlardan bir şey almadım. Halbuki onlardan birine beytülmâl verilseydi emniyette olurdu, o derece doğru kimselerdi. Fakat bu işin ehli değildiler. Zührî buraya gelince onun kapısına üşüştük" sözü (İbn Abdülber en-Nemerî, el-İntiḳā', s. 46; Kādî İyâz, I, 123) hoca seçiminde ne derece titiz davrandığını göstermektedir. Bazı öğrencilerin Abdurrahman b. Hürmüz'e, "Biz soru sorunca cevap vermiyorsun, Mâlik ve Abdülazîz b. Ebû Seleme sorunca cevap veriyorsun" diye şikâyette bulunduklarında kendilerinin her söyleneni aldıklarını, Mâlik ile Abdülazîz'in üzerinde düşünüp doğru bulduklarını alarak diğerini bıraktıklarını belirtmesi de (Kādî İyâz, I, 134) onun kavrayış ve titizliğinin bir başka örneğidir. Zekâsı ve gayreti sayesinde kısa sürede ilimde derinleşen ve hocalarının takdirini kazanan Mâlik yirmi yaşlarında ders ve fetva vermeye başladı. Mescid-i Nebevî'deki ders halkasıyla kısa zamanda üne kavuştu. İslâm dünyasının her tarafından gelen öğrenciler ondan hadis dinlemek ve fıkıh

öğrenmek için yarışır oldu. Özellikle hac mevsimleri sırasında ders halkasında büyük izdiham yaşanırdı. Önceleri Mescid-i Nebevî'de ders verirken ileriki yıllarda sürekli özrü sebebiyle derslerini evinde sürdürdü. Bir taraftan düzenli şekilde ders verip talebe yetiştirirken diğer taraftan da hac münasebetiyle Haremeyn'e gelen ulemâ ile sohbet ve müzakerelerde bulunarak ilmini ilerletti. Ebû Hanîfe, Leys b. Sa'd, Evzâî, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî bilgi alışverişinde bulunduğu âlimlerden bazılarıdır. Bilhassa Şeybânî onun meclisine üç yıl kadar devam etmiş, kendisi de bu vesileyle Irak ehlinin fıkhını öğrenme imkânı bulmuştur. Leys b. Sa'd ile birbirlerine gönderdikleri ve çeşitli konuları tartıştıkları mektuplarda olduğu gibi (a.g.e., I, 64-65; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, 83-88; Türkçe tercümesi için bk. AÜİFD, XVI [1986], s. 131-154) ulemâ ile yazışma yoluyla da fikir alışverişinde bulunmayı sürdürmüştür.

İmam Mâlik'ten ders alan talebelerin sayısı binleri bulmakla birlikte kendi görüş ve mezhebinin yayılmasına ancak bir kısmı öncülük etmiştir. Abdullah b. Vehb uzun süre Mâlik'in yanında kaldı ve Mısır'da onun görüşlerini yaydı. Abdurrahman b. Kāsım, İbn Vehb'den sonra Mâlik'e öğrencilik yapmış olup onun baş talebesi sayılır. Mezhep fıkhının tedvininde büyük hizmeti geçen İbnü'l-Kāsım'ın ardından Mısır'da otorite olan Eşheb el-Kaysî bir başka öğrencisidir. Mâlik'in dışında bu üç zattan da faydalanan bir diğer Mısırlı talebesi Ebû Muhammed İbn Abdülhakem'dir. Mezhebin Kuzey Afrika'da yayılmasına hizmet edenler arasında İbn Ziyâd el-Absî, İbn Gānim el-Kādî, Behlûl b. Râşid ve İbn Ferruh ile, İbnü'l-Kāsım'dan büyük ölçüde faydalanarak mezhep fıkhını derlediği el-Esediyye adlı eseriyle mezhebin tedvininde önemli rol oynayan Esed b. Furât'ı anmak gerekir. Mâlikî mezhebini Endülüs'te temsil eden öğrencileri arasında Şebtûn lakabıyla tanınan Ziyâd b. Abdurrahman el-Kurtubî, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî; Irak'ta Abdurrahman b. Mehdî, Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî, Vâkıdî; Şam'da Ebû Müshir, Velîd b. Müslim; Medine'de İbnü'l-Mâcişûn, Ma'n b. Îsâ, Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ ve Mugīre b. Abdurrahman el-Mahzûmî zikredilmelidir. Dârekutnî, Mâlik'ten rivayette bulunanlarla ilgili olarak kaleme aldığı eserinde bin kişiyi sayar (İbn Abdülber en-Nemerî, el-İntiḳā', s. 45). Hatîb el-Bağdâdî ve Kādî İyâz da ondan rivayette bulunanlara dair birer kitap kaleme almış olup ilki yaklaşık bin, diğeri bin üç yüzü aşkın kişinin adını vermiştir (bir liste için bk. Kādî İyâz, I, 254-279; Süyûtî, s. 23-56; bu konuda eser yazanlar için bk. Kādî İyâz, I, 45-46). İmam Mâlik'ten ayrıca Abbâsî halifelerinden Ebû Ca'fer el-Mansûr, Mehdî-Billâh, Mûsâ el-Hâdî, Hârûnürreşîd ve Emîn ile Şâfiî, Leys b. Sa'd, Abdullah b. Mübârek, Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî gibi müctehid imamlar ve kendi hocalarından Rebîatürre'y, İbn Şihâb ez-Zührî, Yezîd b. Abdullah, Hişâm b. Urve, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî ve başkaları rivayette bulunmuşlardır. Mâlik, pek azı dışında hocalarının hemen hepsinin kendisinden fetva sorduklarını belirtir (Kādî İyâz, I, 137; Süyûtî, s. 57).

Hayatının yarısını Emevîler, yarısını Abbasîler devrinde geçiren Mâlik'in kendi dönemindeki siyasî olaylardan uzak durduğu, mevcut yöneticilere de karşıtlarına da açık bir destek vermediği anlaşılmaktadır. Onun siyasî olaylar karşısındaki tarafsızlığında gerek kendisinden önce Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm'ın Emevî yönetimine karşı çıkışları, gerekse kendi zamanında Hâricî lideri Ebû Hamza eş-Şârî'nin Haremeyn'deki (130/748), Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Medine'deki (145/762) isyanları ile diğer çeşitli isyanlar sırasında çok kan dökülmesinin yol açtığı olumsuz durum ve bunun Haremeyn halkında meydana getirdiği hayal kırıklığının büyük etkisi olmalıdır. Gayri meşrû veya adaletsiz görülen bir yönetime karşı çıkılırken daha büyük zararlara yol açmanın doğurduğu tedirginlik yanında karşı çıkanların diğerlerinden farklı olup olmayacağına dair tereddütler, dönemindeki birçok büyük âlim gibi Mâlik'in de isyanı hoş karşılamayıp devlet adamlarına hakkı tavsiye etme yolunu tutmasının başlıca sebebi olmuştur. Gerek bu tavrı gerekse halk ve yöneticiler katındaki itibarı dolayısıyla doğacak yankılardan ötürü hilâfet konusunda açıkça fikir beyan etmediği görülmektedir.

Yöneticilerle iyi ilişkiler içinde bulunmasına rağmen zaman zaman İmam Mâlik de haksız muamelelere mâruz kaldı. Derslerinde, baskı altında meydana gelen boşamanın geçersiz olduğuna dair hadisi rivayet etmekle Ebû Ca'fer el-Mansûr'a yapılan biatın da geçersiz olduğunu ima ve Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye biatı teşvik ettiği iddiasıyla 146 (763) yılında Medine valisinin emriyle tutuklanıp kırbaçlandı ve omuzu sakatlandı. Anılan hadisi Nefsüzzekiyye'nin isyanı sırasında rivayet etmesi onun taraftarlarınca işaret edildiği şekilde yorumlanmış olabileceği gibi sevmeyenleri tarafından yönetim katında aleyhine kullanılmış olması da muhtemeldir. Gerçekte İmam Mâlik'in yönetime karşı bir tavrının olmadığının anlaşılması, ayrıca halkın ona yapılan haksızlığa büyük tepki göstermesi sebebiyle Halife Mansûr hac için geldiğinde kendisini çağırarak özür diledi ve gönlünü aldı. Ayrıca ondan derlediği hadisleri kitap haline getirmesini, bunu çoğaltarak bütün şehirlere göndermeyi ve onunla amel edilmesini emretmeyi düşündüğünü belirttiyse de Mâlik bunun doğru olmadığını söyleyerek karşı çıktı (İbn Sa'd, s. 440; İbn Abdülber en-Nemerî, el-İntiḳāʾ, s. 80-81). Daha sonra Mehdî ve Hârûnürreşîd'in de aynı talepte bulunduğu, ancak onun yine kabul etmediği rivayet edilir (İbn Abdülber en-Nemerî, el-İntiḳāʾ, s. 80; Süyûtî, s. 71). Halifelerin idarede ve yargıda birlik ve istikrarı sağlamaya yönelik bu tekliflerine, her âlimin kendisine ulaşan sünnet mirası ve yaşadığı çevrenin şartlarına bağlı olarak farklı görüşler taşımasının tabii olduğunu, aksi bir görüş ve uygulamaya zorlamanın doğru sayılmadığını belirterek karşı çıkmıştır.

Hac veya umre için Mekke'ye gidişleri dışında Medine'den ayrılmamış, Medine'nin mânevî değeri yanında buradaki zengin ilmî ortam da gerek talebeliği gerek hocalığı zamanında başka yere gitmekten onu müstağni kılmıştır. Bu sebeple Halife Mehdî-Billâh'ın onu Bağdat'a davetine de olumlu cevap vermeyip affını istemiştir.

İmam Mâlik, geçirdiği kısa süreli bir rahatsızlıktan sonra 14 Rebîülevvel 179 (7 Haziran 795) tarihinde Medine'de vefat etti, cenaze namazını Medine valisi kıldırdı ve Bakīʻ Mezarlığı'nda defnedildi. Rebîülevvel ayının üçünde, onunda, on birinde, on üçünde, ayrıca safer yahut receb ayında vefat ettiğine dair rivayetler de vardır. Rivayete göre Mâlik uzun boylu, beyaz ve güzel yüzlü, mavi gözlüydü. Güzel ve pahalı elbiseler giyer, bunu ilim ehli için gerekli görürdü. Evinin döşenmesine ve görünüşüne dikkat eder, güzel eşyalar alırdı. Yeme içme konusunda da titiz olduğu, beslenmesine özen gösterdiği kaydedilir. Vakarlı ve heybetli bir görünüme sahipti; meclisinde yüksek sesle konuşulmaz ve tartışma yapılmazdı. Bir konuda olumlu veya olumsuz bir görüş belirttiğinde kimse sebebini sormaya cesaret edemezdi. Son derece müttaki ve âbid bir zattı. Hz. Peygamber'in adı anıldığında renginin sarardığı, toprağında Resûlullah'ın vücudunu taşıdığı için Medine'de bineğe binmeyip her zaman yürümeyi tercih ettiği kaydedilir. Kādî İyâz, Yahyâ ve Muhammed adlı iki oğluyla Fâtıma adlı bir kızı (Tertîbü'l-medârik, I, 109), İbn Halfûn ise Yahyâ, Muhammed, İbrâhim ve Hammâd adlı dört çocuğu (Esmâʾü şüyûḫi'l-İmâm Mâlik, s. 37) olduğunu belirtirken Süyûtî İbrâhim yerine kızı Ümmü Ebîhâ'yı zikreder (Tezyînü'l-memâlik, s. 60). Bazı kaynaklarda kızının adı Ümmü'l-Bahâ şeklinde geçer ki (Kādî İyâz, I, 109; İbn Ferhûn, I, 86) her ikisinin de Fâtıma'nın künyesi olması muhtemeldir. Oğulları Yahyâ ve Muhammed ile kızının babalarının derslerini izledikleri ve hadis rivayet ettikleri belirtilir.

İlmî Şahsiyeti. Sağlam hâfızası ve derin anlayışı yanında sabrı, disiplin ve ihlâsı sayesinde hadis ve fıkıh alanlarında büyük bir âlim olan İmam Mâlik kendi zamanında ve daha sonra gelen âlimler tarafından övgüyle anılmış, İslâm ümmetinin yetiştirdiği mümtaz şahsiyetler arasında yerini almıştır. Kaynaklar onun hakkında övgülerle doludur.

Gerek Emevîler gerek Abbâsîler zamanında halifeler ve valilerle iyi ilişkiler kuran Mâlik bunu onlara hakkı ve doğruyu tavsiye etmenin bir vesilesi olarak görmüş, şahsî görüşmelerinde ve mektuplarla onları irşada çalışmıştır. Devlet adamlarıyla sıkça görüşmesi tenkit konusu edildiğinde bunu bilerek yaptığını, böylece onların lâyık olmayan kişilerle istişarede bulunmasını önlemeye çalıştığını söylemiştir. Bilhassa hac münasebetiyle Medine'ye gelen halifeler ona büyük saygı gösterir ve kendilerine öğüt vermesini isterlerdi. Halifeler kendisinden hadis dinledikleri gibi ders almaları için çocuklarını da ona göndermişlerdir. Hadis dinlemek veya çocuklarına ders aldırmak için onu davet eden halifelerin isteklerini kabul etmemiş, ilmin kimsenin ayağına gidemeyeceğini, ilme gidilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Kaynaklarda İmam Mâlik'in yüz bin civarında hadis ezberlemekle birlikte bu konudaki titizliği sebebiyle ancak az bir kısmını rivayet ettiği belirtilir. Fetva konusunda olduğu gibi hadis rivayeti hususunda da çekingen davranır, çok hadis

rivayet edenleri, her bildiğini söyleyenleri kınar, böyle yapanların insanların sapmasına sebep olabileceğini söylerdi. Vefat ettiğinde evinde sandıklar dolusu hadis yazılı sayfalar bulunduğu halde sağlığında bunları rivayet etmediği anlaşılmıştır. Hadis konusunda el-Muvaṭṭaʾı ile ilk tasnif çalışması yapanlar arasında önemli bir yeri olan Mâlik bütün hadis otoritelerince bu ilmin zirvelerinden biri kabul edilmiş, "hâfız, hüccet, imam, emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" gibi vasıf ve unvanlarla anılmıştır. Hadislerin sıhhatini ve senedlerin sağlamlığını bilme konusunda tartışmasız bir otoriteydi. Kendisi son derece güvenilir olduğu gibi rivayette bulunduğu kimseler hakkında da aynı titizliği göstermesi onun yer aldığı senedlerin güvenirliğini en üst düzeye çıkarmıştır. Buhârî rivayet ettiği bazı hadislerde Mâlik - Ebü'z-Zinâd - A'rec - Ebû Hüreyre; Ebû Dâvûd bundan başka Mâlik - Nâfi' -İbn Ömer ve Mâlik - Zührî - Sâlim- İbn Ömer şeklindeki senedleri en sahih senedler saymıştır. Bazı âlimler, Mâlik'in mürsellerini Saîd b. Müseyyeb ve Hasan-ı Basrî'nin mürsellerinden üstün tutmuş, bazıları da onun mürsellerini müsned hadis seviyesinde kabul etmiştir (Kādî İyâz, I, 136). Hadis râvilerinde aranacak şartları tesbit ederek râvileri sıkı bir şekilde araştırmaya önem vermesiyle cerh ve ta'dîl ilminin yolunu da Mâlik açmıştır. İmam Mâlik dört kişiden ilim alınmayacağını söylerdi: Sefahat ehli, bid'at ehli, peygambere yalan isnad etmese bile insanların sözlerine yalan katan kimse, fazilet ve salâh sahibi olmakla birlikte yaşlılığından dolayı ne dediğini bilemez, lafı karıştırır durumda olan kişi (İbn Abdülber en-Nemerî, el-İntiḳāʾ, s. 46). Hadis rivayet edeceği kimseleri seçme, onlarda belli özellikleri arama konusundaki hassasiyeti birçok âlim tarafından dile getirilmiş ve bu tavrıyla ilgili olarak bolca örnek zikredilmiştir (Kādî İyâz, I, 123-124). Bununla birlikte Zehebî, râvileri tenkit hususundaki dikkatine rağmen bazı kimselerin durumuna tam muttali olamamasının, dolayısıyla güvenilir kabul ettiği bazı râvilerin başka âlimlerce böyle görülmemesinin mümkün olduğunu belirtir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 72).

İmam Mâlik büyük bir muhaddis olması yanında fıkıh alanındaki bilgisi, fetva ve ictihad dirayetiyle de otorite kabul edilirdi. Esasen onun yaşadığı dönemde bu iki alanla ilgili uzmanlaşma birbirinden tamamen ayrılmış durumda değildi. Hicaz merkezli ehl-i hadîs ve Irak merkezli ehl-i re'y ayırımı da meslekî mensubiyetten çok iki ayrı ilim muhitinin fıkhî anlayış ve yaklaşımını yansıtmaktaydı. Hadis rivayeti ve yaşayan sünnet bakımından büyük mirasa sahip olan Medine muhitinde karşılaşılan meselelere çözüm bulmaya çalışılırken hadis ve sünnete, sahâbe ve tâbiîn uygulamasına ağırlık verilmesi tabii olduğu gibi ihtiyacı da karşılayabiliyordu. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz gibi bazı halifelerin hadisleri toplama yönündeki talep ve teşebbüsleri de bu muhitte hadis toplama ve rivayetiyle meşgul olan bir âlimler zümresinin oluşmasına zemin hazırlamıştı. Buna karşılık çeşitli din ve medeniyet unsurlarının bir arada bulunduğu, siyasî ve fikrî hareket ve karışıklıkların hüküm sürdüğü Irak muhitinde hadislerin kabulünde daha ihtiyatlı davranılmış, hakkında nas bulunmayan konularda re'ye başvurarak karşılaşılan meselelerin çözümüne gidilmiştir.

Bu durum hadis ehlinin re'ye başvurmadığı veya re'y ehlinin hadisleri göz ardı ettiği anlamına gelmez. Sadece her iki grubun bulunduğu muhitin şart ve imkânları ile şahsî meziyet ve karakterleri çerçevesinde birinden diğerine öncelik ve ağırlık verdiğini ifade eder. İbn Abdülber, I ve II. (VII ve VIII.) yüzyıllarda çeşitli ilim merkezlerinde önde gelen âlimlerin, hakkında nas bulamadıkları konularda re'y ile ictihad edip hüküm verdiklerini belirterek Medineli yedi fakihle İmam Mâlik'i de bunlar arasında zikreder (Câmiʿu beyâni'l-ʿilm, II, 76-77). Nitekim Mâlik el-Muvaṭṭaʾda birçok yerde re'y kelimesini ve çeşitli türevlerini kullanarak görüşünü açıklar. Hocası Rebîa b. Ebû Abdurrahman re'ye çok başvurduğu için "Rebîatürre'y" lakabıyla anıldığı gibi diğer bir hocası Ebü'l-Esved'e Medine'de Rebîa'dan sonra re'y ehlinin kim olduğu sorulduğunda Mâlik diye cevap verdiği (İbn Abdülber en-Nemerî, el-İntiḳāʾ, s. 59), İbn Rüşd'ün de Mâlik'i re'y ve kıyasta "emîrü'l-mü'minîn" olarak nitelendirdiği nakledilmektedir (Emîn el-Hûlî, s. 347). İbn Kuteybe, İmam Mâlik'i re'y ehli arasında saydığı gibi (el-Maʿârif, s. 494, 498) Ahmed b. Hanbel de onu re'y taraftarları içinde görmüştür (Nevevî, I/1, s. 291). Ancak ehl-i hadîs ve ehl-i re'y ile ilgili olarak yukarıda işaret edilen kriterler ve ana eğilim göz önüne alındığında Şehristânî'nin de belirttiği gibi (el-Milel, II, 45-46) İmam Mâlik'i Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel gibi hadis ehli, Ebû Hanîfe ve öğrencilerini ise re'y ehli saymak daha isabetlidir. İbn Haldûn da Irak ehlinin re'yci, Hicaz ehlinin hadisçi olduğunu, ilkinin imamının Ebû Hanîfe, diğerinin imamının Mâlik olduğunu belirtmiştir (el-Muḳaddime, III, 1046-1047, 1048-1049).

İmam Mâlik fıkhî bir konuda kendisine danışıldığında hemen görüş belirtmez, konu üzerinde uzun süre düşünür, araştırma yapar, sonra cevabını verirdi. Talebesi İbnü'l-Kāsım onun, "Bir mesele hakkında on küsür yıldan beri düşünmekteyim, henüz kesin bir görüşe varamadım" dediğini nakleder (Kādî İyâz, I, 144). Kur'an ve Sünnet'e aykırı davranmaktan, Allah ve Resulü adına yanlış bir hüküm vermekten çekindiği için fetva konusunda son derece hassas davranır ve acele etmezdi. Bu sebeple henüz meydana gelmemiş farazî meselelerle ilgili olarak görüş belirtmez, bir şeyin helâl veya haram olduğunu söylemek yerine, "Şu güzeldir, bir beis yoktur veya şundan hoşlanmam" gibi ifadeler kullanırdı. Kur'an ve Sünnet'te açık hüküm bulunmayan hususlarda görüş bildirirken, "Zannımızca böyledir, böyle sanıyoruz, kesin olarak bilmeyiz" gibi ifadeler kullanır, belli bir kanaate ulaşamamışsa çekinmeden bunu da söylerdi. Bir defasında kendisine kırk sekiz meselenin sorulduğu, bunlardan otuz ikisine "bilmiyorum" diye karşılık verdiği, bir defasında da kendisine sorulan kırk sorudan yalnız beşini cevaplandırdığı söylenir (a.g.e., I, 146). Bir insan olarak hata da isabet de edebileceğini, bir konuda ileri sürdüğü görüşün Kur'an ve Sünnet'le karşılaştırılmasını, eğer bunlara uygunsa alınmasını, aksi takdirde terkedilmesini isterdi (a.g.e., I, 147). Bazan ilmî konularda tartışsa bile münazara ve münakaşadan hoşlanmaz, meclislerinde buna izin vermezdi. Ona göre tartışma kalbe kasvet verir ve kin doğurur (a.g.e., I, 170). Mahkemelerin verdiği hükümleri de hiçbir şekilde

tartışmaz, bunun devletin işi olduğunu söylerdi. Medine valisinin adlî konularda kendisine sıkça başvurduğu ve onun görüşleri doğrultusunda suçluları cezalandırdığı kaydedilir (a.g.e., I, 184).

Çeşitli mezhep ve fırkaların ileri sürdüğü kelâm meseleleri üzerine tartışmaya girmekten hoşlanmayan İmam Mâlik, bununla birlikte zaman zaman bu hususlarda görüşlerini kısaca belirtmiş, ancak muhalif görüş sahipleriyle tartışmaya girmemiştir. Bu konuda temel tavrı Kur'an ve Sünnet'in zâhiriyle ashap ve tâbiînin görüşlerine dayanmak olmuştur (a.g.e., I, 170 vd.; Süyûtî, s. 18). Onun bâtıl mezhep mensuplarıyla tartışmaya girmemesinde, yaşadığı çevrenin yabancı unsurlara ve fikir cereyanlarına diğer İslâm memleketlerine nisbetle daha kapalı olmasının etkisi vardır. Mâlik'e göre gerçek iman kalbî inanç, söz ve amelden oluşur. Ameller de imandan sayılır. Zira kıblenin Kudüs'ten sonra Kâbe'ye dönmesi üzerine daha önce kılınan namazların ne olacağı sorulduğunda inen âyette, "Allah sizin imanınızı zayi edecek değildir" (el-Bakara 2/143) denilerek namaz imanla özdeşleştirilmiştir. İman söz ve amelden oluştuğuna göre amelin artmasıyla da artar. Nitekim bazı âyetlerde bu husus açıkça belirtilmiştir (Âl-i İmrân 3/173; et-Tevbe 9/124; el-Ahzâb 33/22). Bunun yanında imanın eksileceğine dair kendisinden görüş nakledildiği gibi naslarda yer almadığı için eksilmesinden söz etmediği, bu konudaki soruları cevapsız bıraktığı da belirtilmiştir (İbn Abdülber en-Nemerî, el-İntiḳāʾ, s. 69-71; Kādî İyâz, I, 173-174). İnsan iradesi ve fiilleriyle ilgili görüşlerinden dolayı hoşlanmadığı Kaderiyye mensuplarına selâm vermez, onlarla bir arada bulunmamayı, onlarla evlenmemeyi, kendilerinden hadis nakletmemeyi tavsiye ederdi. Günah işlemenin imana zarar vermeyeceğini, kişinin bundan vazgeçip tövbe etmesi halinde bağışlanma ümidinin bulunduğunu kabul ederdi (Kādî İyâz, I, 176-177). Kur'an'ın mahlûk olduğu yolundaki görüşlere karşı çıkar, bu konuyu tartışmaktan sakınırdı. Yine Kur'ân-ı Kerîm'deki ilgili âyetlerin zâhirinden hareketle müminlerin âhirette Allah'ı göreceklerini, dünyada bunun mümkün olmadığını, istivâya inanmanın farz, mahiyetini sormanın bid'at olduğunu ifade etmiştir. Ashaba dil uzatıp sövmeye şiddetle karşı çıkar, böyle insanların bulunduğu yerden çıkıp gitmenin farz olduğunu söylerdi. Ashap arasında bir üstünlük söz konusu olmamakla birlikte Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ı diğerlerinden farklı kabul ederdi. Bu konudaki dayanağı, Resûlullah'ın hastalığı sırasında Hz. Ebû Bekir'i namaz kıldırmakla görevlendirmesi, onun kendisinden sonra Hz. Ömer'i halife tayin etmesi, Ömer'in de halifelik için tavsiye ettiği altı kişi arasında Hz. Osman'ın bulunması ve onun diğerlerine tercih edilmesidir. Hz. Ali'yi bunlara dahil etmemesi onun bizzat hilâfete tâlip olması ve diğerleri gibi seçilmemesinden dolayıdır (a.g.e., I, 175). Hilâfet hakkında açık bir beyanı yoksa da bu konudaki yaklaşımından hilâfeti Hz. Ali veya Hâşimî soyuna münhasır görmediği anlaşılmaktadır. İlk üç halifenin seçim usulüyle ilgili kabulü onun bu yollarla halife seçimini uygun gördüğünü gösterir. Ona göre Mekke ve Medine halkının biatı halife seçimi için yeterli olup diğer memleketlerin de bu biata katılması gerekir (a.g.e., I, 62). Meşrû halifelik biat yoluyla olmakla birlikte

zorla yönetimi ele geçiren kimse âdil olursa yönetimi meşruiyet kazanır, ona karşı isyan câiz olmaz. Eğer âdil değilse sabrederek onu doğru yola getirmeye çalışmalı, kan dökülmesine ve daha fazla zulme yol açacağı için isyana girişmemelidir. İsyan eden olursa da bastırılması için yardımda bulunmamalıdır.

Usulü. İmam Mâlik, bazı fetvalarında dayandığı delilleri izaha çalışıp bunları niçin esas aldığını belirtmişse de ictihadlarında takip ettiği usule ve gözettiği ilkelere dair bir açıklamada bulunmamıştır. Daha sonra Mâlikî âlimleri, Hanefî mezhebinde olduğu gibi fer'î meselelerde İmam Mâlik'in getirdiği çözüm tarzlarından hareketle onun usulünü tesbite çalışmış ve buna yeni hükümler bina etmişlerdir. Mâlikî usulüne dair ilk eser yazan âlimlerden İbnü'l-Kassâr onun usulünü dayandırdığı esaslar olarak kitap, sünnet, icmâ ve kıyası (istidlâl, istinbat), Kādî İyâz da kitap, sünnet, kitap ve mütevâtir sünnet bulunmayınca icmâı ve sonra kıyası zikreder (el-Muḳaddime fi'l-uṣûl, s. 40; Tertîbü'l-medârik, I, 76, 94). Karâfî, Şerḥu Tenḳīḥi'l-fuṣûl'de (s. 445) mezhep usulünün dayandığı esasları sırasıyla Kur'an, sünnet, icmâ-i ümmet, Medine ehlinin icmâı, kıyas, sahâbe görüşleri, mesâlih-i mürsele, istishâb, örf ve âdet, sedd-i zerâi' ve istihsan olarak belirtir. Kur'an üzerine teolojik tartışmalardan uzak duran İmam Mâlik, bu tür münakaşaların insanları ilâhî vahyin asıl amacından uzaklaştıracağını düşünüyor, Kur'an'ı dinî hükümlerin ilk ve en önemli kaynağı kabul ediyordu. Kur'an Arapça olup lafız ve mânadan ibarettir; tercümesi onun yerine geçemez. Arap dilini ve çeşitli lehçelerini bilmeyen, Arap üslûbuna vâkıf olmayan kimselerin Kur'an'ı tefsir etmesi câiz değildir. Bir konuda Kur'an'da delil bulunduğu takdirde o esas alınır. Kendisinden nakledilen fürû meselelerinden mezhep ulemâsının çıkarımlarına göre Mâlik delâlet bakımından nassı zâhirden daha kuvvetli kabul etmiştir. Çünkü nassın te'vile ihtimali yoktur. Te'vili gerektiren bir delil bulunmadıkça da zâhire göre amel ederdi. Âm lafzın umuma delâleti de nassın değil zâhirin delâleti kabilindendir ve dolayısıyla zannîdir. Bu bakımdan umum ifade eden lafızlar kitap, sünnet, icmâ yanında haber-i vâhid ve kıyasla da tahsis edilebilir. Hâs lafzın delâleti ise nassın delâleti gibi kesindir. Âm lafzı tahsis eden bir delil yoksa umumu üzere amel edilir. Umumun bir kısmı tahsis edilmişse kalan umumu üzere kalır.

Dinin ikinci kaynağı olan sünnet Kur'an'ın hükümlerini teyit ettiği veya açıkladığı gibi yeni hükümler de koyar. Kur'an ile âhâd sünnetin çelişmesi halinde Mâlik'in öncelikle Kur'an'ın zâhirine göre davrandığı, sünnetin icmâ, Medine ehlinin ameli veya kıyasla takviye edilmesi yahut mütevâtir olması gibi durumlarda ise bununla Kur'an'ın umumunu tahsis ve mutlakını takyid ettiği bilinmektedir. Medine ehlinin ameliyle takviye edilen bir haber-i vâhid Kur'an'ın zâhirine takdim olunur. İmam Mâlik bir hadisle amel etmesi için râvilerin gerekli şartları taşımasını yeterli bulmaz, hadis metninin Kur'an ve Sünnet'teki genel kurallara, Medine halkının uygulamasına, maslahata ve sedd-i zerâi' prensibine aykırı olmamasını da arar, aksi takdirde bu hadisle amel etmezdi. Kat'î bir delile dayanan kıyası haber-i vâhide tercih ettiği gibi

tevâtür yoluyla rivayet edilmesi gereken hususlarda da haber-i vâhidi delil olarak almazdı. Bu sebeple bazı hadisleri isnad bakımından güvenilir bulup rivayet ettiği halde metne yönelik değerlendirmesine bağlı olarak bu hadisleri amelî ahkâmda esas almamıştır. Ebû Hanîfe ve diğer bazı âlimler gibi mürsel hadisle de amel etmekle birlikte ancak itimat ettiği belirli kişilerin mürsellerini kabul ederdi. Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ali b. Medînî, Ebû Dâvûd gibi hadis âlimleri onun mürsellerini diğerlerine tercih etmişlerdir.

el-Muvaṭṭaʾda görüldüğü üzere İmam Mâlik icmâı sık sık delil olarak kullanır. Ancak onun burada delil kabul ettiği icmâ kendisinin yaşadığı şehir olan Medine'deki âlimlerin görüş birliğidir (bu konuda ve İmam Mâlik'in sünnet anlayışıyla ilgili çeşitli yaklaşımlar için bk. Köktaş, XVII/12 [2002], s. 124-125, 128-133, 136-137, 147-149). Bu sebeple icmâa dayalı bir meseleden söz ettiğinde bu duruma işaretle "bize göre (bizim beldede) üzerinde birleşilen husus / bize göre üzerinde görüş ayrılığı bulunmayan husus" vb. tabirleri kullanır. Özellikle nas bulunmayan veya tefsire ihtiyaç duyulan yahut nassın delâletinin zâhir kabilinden olup tahsise ihtimali olan durumlarda icmâa başvurmuştur. Ona göre icmâın dayanağı yalnız Kur'an ve Sünnet değil kıyas da olabilir. Sonraki Mâlikî âlimlerinin genellikle Medine ehlinin ittifakından başka diğer ulemânın bir zamandaki ittifakını da icmâ olarak (icmâ-i ümmet) değerlendirdikleri görülür. Kādî İyâz, Mâlik'in Medine ehlinin icmâından başka icmâı kabul etmediğine ve Medineli fukahâ-i sebʿanın görüş birliğini de icmâ saydığına dair diğer mezhep mensuplarınca ileri sürülen iddianın doğru olmadığını söyler (Tertîbü'l-medârik, I, 71). Bununla birlikte Mâlik, diğer mezhep imamlarından farklı olarak Hz. Peygamber'in yaşadığı ve sahâbenin önemli bir kısmının bulunduğu Medine halkının uygulamasına büyük önem verirdi. Kur'an burada nâzil olmuş, sünnet burada uygulama alanı bulmuştur; halkının nesilden nesile bu dinî mirası nakletmesi sebebiyle yaşayan sünnetin merkezi olarak Medine diğer şehirlerden farklı bir konuma yükselmiştir. Medine ehlinin amelinin icmâ değeri taşıması, daha sonraki bazı Mâlikî âlimlerine göre hem Resûl-i Ekrem'den nakil yoluyla gelen hem ictihad ve istinbata dayanan hususlarda söz konusuyken diğer bazıları bunu sadece nakil yoluyla gelen hükümlere hasreder. Bu naklî icmâ (amel) mütevâtir sünnet seviyesinde görüldüğünden bununla âhâd haber ve kıyas terkedilir. Mâlikî âlimleri bu konuda görüş birliği içindedir. Dayanağı ictihad olan Medine ehli icmâının ise aynı şekilde delil olacağı, olamayacağı ve başka ictihadlara tercih sebebi de sayılamayacağı, yalnız diğer ictihadlara tercih edilebileceği şeklinde farklı görüşler nakledilmiştir (bk. AMEL-i EHL-i MEDÎNE). Muhammed el-Medenî Bûsâk, Mâlik'in Medine ehli ameline dayanan görüş ve fetvalarını bir araya getirerek incelemiş ve diğer mezheplerin görüşleriyle karşılaştırmıştır (el-Mesâʾilü'lletî benâha'l-İmâm Mâlik ʿalâ ʿameli ehli'l-Medîne, I-III, Riyad 1421/2000).

İmam Mâlik’in istinbat metodunda sahâbe görüşlerinin önemli bir yeri vardır. Mâlik fıkhî konularda Hz. Ömer’in fetva ve uygulamalarına ayrı bir önem verirdi. Aynı şekilde Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sâbit, Hz. Âişe ve fakih sahâbîlerin görüşleri konusunda uzmandı. İbn Ömer’in fetvalarını âzatlısı Nâfi‘den öğrenmek için yıllarca onun meclislerine devam etmiş, ayrıca hocaları vasıtasıyla Medineli meşhur yedi fakihten nakledilen sahâbenin fetvalarını, çeşitli konularla ilgili görüş ayrılıklarını öğrenmişti. Mâlik, sahâbe görüşünü geniş anlamıyla sünnet kategorisinde değerlendirdiği için el-Muvaṭṭaʾda hadislerin yanı sıra sahâbe fetvalarına da geniş yer vermiştir. Rivayet edilen bir hadisle sahâbî görüşü çeliştiğinde sahâbînin görüşünü de bir rivayet gibi değerlendirerek güçlü bulduğunu alırdı. Bir konuda sahâbî görüşünü tercih etmesi re’yi sünnete tercih ettiği anlamına gelmeyip sahâbe fetvası da temelde sünnete dayandığından bir bakıma daha güçlü sünnetin diğerine tercihi söz konusudur. Mâlik, sahâbî fetvası seviyesinde olmasa bile tâbiînin görüş ve fetvalarına da diğer birçok âlimden daha fazla itibar ederdi. Özellikle Ömer b. Abdülazîz, Saîd b. Müseyyeb, İbn Şihâb ez-Zührî ve Nâfi‘in görüşlerine önem verirdi.

Hakkında nas, Medine icmâı ve sahâbe fetvası bulunmayan fer‘î meselelerde İmam Mâlik kıyasa başvururdu. Hükmü bu delillerle sabit olan meselelere kıyas yaptığı gibi kıyasla sabit olan hükme de gerektiğinde tahrîc yoluyla kıyas yapardı. Dayanağının kuvvetli olmasından dolayı bazı kıyasları (kıyâsü’l-usûl) zannî naslara tercih ettiği de olurdu. Meselâ delâleti zannî olan umumi lafızları veya sübûtu zannî olan âhâd haberleri bu durumda terkederdi. Onun usulünde kıyasın illetini tanımanın bir yolu olarak maslahat (münâsebet) büyük önem taşır. Hatta kıyasla maslahat çelişirse maslahat esas alınır. Kıyasın uygulanmasında güçlük doğması ve umumun menfaatinin zarar görmesi halinde kıyas terkedilerek istihsana başvurulur. Böylece şâriin maksadı gözetilerek küllî delil yerine cüz’î maslahat ikame edilmiş, belirli bir cüz’î meselede maslahat dolayısıyla kıyasın gereği terkedilmiş olur. İstihsan delili, aralarında bazı farklılıklar bulunmakla birlikte Hanefî mezhebinde olduğu gibi Mâlikî mezhebinde de sıkça kullanılmış, hatta Mâlik’in, “İlmin onda dokuzu istihsandır” dediği nakledilmiştir (Şâtıbî, II, 307; IV, 209).

İmam Mâlik’in usulünde önemli yeri olan bir başka delil mesâlih-i mürseledir. Dinin itibara aldığı veya ilga ettiği hususunda delil bulunmayan maslahatlardan hareketle hüküm verme (istislâh) metodunun ilk olarak onun tarafından kullanıldığı kabul edilir. Bu metodun kavramsal çerçevesini belirleyecek açıklamalar kendisinden nakledilmese de bazı konularda verdiği fetvaların bu prensibe dayandığı görülür. Sonraları Mâlikî mezhebini diğerlerinden ayırt edici bir özellik mahiyetini kazanan bu delil istihsana da kaynaklık edecek bir genişlikte kullanılmıştır. Ancak maslahatın delil olarak göz önüne alınabilmesi için dinin genel kurallarına, kesin delillere aykırı düşmemesi, umumi ve mâkul olması, kendisiyle amel edildiğinde bir güçlüğün kaldırılması gerekir. Mâlik, maslahatın kavranması konusunda aklı yeterli gören aşırı bakış açısıyla

nassın literal anlamından ayrılmayan katı yaklaşım arasında orta bir yol tutmuştur. Onun sıkça başvurduğu delillerden biri de sedd-i zerâi‘ olup maslahatın gerçekleşmesi hususunda önemli bir işleve sahiptir. Buna göre helâle ve harama götüren vasıtalar onların hükmünü alır; umumi menfaati sağlayan şey istenir, zarara yol açan da önlenir ve yasaklanır. Bir davranış kendi başına mubah olsa da harama ve zarara vesile oluyorsa haram hükmünü alır. Bunun için İmam Mâlik, muâmelâta ilişkin ictihadlarında objektif unsur kadar niyet kasıt ve sâikini göz önüne alan sübjektif metoda da önemli ölçüde yer verir. Müctehidin bir başka müctehidi taklidini câiz görmeyen Mâlik'e göre bir konuda ortaya çıkan farklı ictihadlardan da yalnız biri isabetlidir (usul konusunda ayrıca bk. MÂLİKÎ MEZHEBİ).

Eserleri. İmam Mâlik'in bilinen en önemli eseri el-Muvaṭṭaʾ olmakla birlikte tabakat kitaplarında ona nisbet edilen bazı çalışmalar daha vardır. Kādî İyâz bunların bir kısım talebeleri tarafından rivayet edildiğini, çoğu ondan sahih senedle nakledilse bile şöhret bulmadığını belirtir. İbn Vehb'e kader ve Kaderiyye'nin reddi konusunda yazdığı risâle en bilinenidir. Mâlik'ten Abdullah b. Nâfi‘in naklettiği nücûma ve ayın menzillerine dair bir eseri, Abdullah b. Abdülcelîl'in rivayet ettiği kadılara yazdığı bir risâle, Muhammed b. Mutarrif'e yazdığı fetvaya dair risâle ve Hâlid b. Abdurrahman el-Mahzûmî'nin rivayet ettiği Ġarîbü'l-Ḳurʾân anılan diğer çalışmalardır (Tertîbü'l-medârik, I, 204-207). Kādî İyâz'ın İbnü'l-Kāsım tarafından nakledildiğini söylediği Kitâbü's-Sır, Zehebî tarafından da bir cüz olduğu söylenip bu adla zikredilirken (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 89; ayrıca bk. İbn Hacer el-Askalânî, s. 406) Süyûtî'nin eserinde Kitâbü's-Sürûr, İbn Ferhûn'un eserinde (ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 126) Kitâbü's-Sîre şeklinde yanlış kaydedilmiştir. İbn Zekrî'den naklen İbn Ferhûn'un, bu eserin muhtevasındaki birçok bilginin Mâlik'in sahâbe ve ulemâ ile ilgili görüşleri yanında onun takvâ ve edebiyle bağdaşmayacağını belirttiği kaydedilir (Hamîd Lahmer, s. 6). Bu eserler kendisinden şöhret yoluyla rivayet edilmediğinden özellikle bazılarının ona nisbeti şüphe taşımakta, nücûma ve ayın menzillerine dair eser gibi ilgilenmediği konular hakkında olanları da dikkat çekmektedir. Ancak İbn Habîb es-Sülemî'nin Kitâb fî maʿrifeti'n-nücûm adlı bugüne ulaşan eserinin İmam Mâlik'ten bu konuda gelen rivayetleri topladığına bakılırsa eser teknik anlamda ilm-i nücûma dair olmaktan çok yıldızlar ve ayla ilgili rivayetleri ihtiva etmiş olmalıdır.

Kādî İyâz, Mâlik'in Hârûnürreşîd'e yazdığı âdâb ve mevâize dair yaygın bir risâleden (Bulak 1311, 1319; Kahire 1315, 1325) söz eder ve Asbağ b. Ferec, Kādî İsmâil, Ebherî, İbn Ebû Zeyd gibi âlimlerin, isnadının zayıflığı ve muhtevasından hareketle bunun ona aidiyetini kabul etmediklerini belirtir (Tertîbü'l-medârik, I, 206). Zehebî de bunun uydurma bir risâle olduğunu söyler (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 89). Kādî İyâz ayrıca İmam Mâlik'ten rivayet edilen bir tefsirden bahseder (Tertîbü'l-medârik, I, 90), Süyûtî de Kitâbü'l-Menâsik'i ve diğer bazı kitapları yazdığını, onun telifi olması muhtemel müsned bir tefsiriyle İbn Vehb'in Mâlik'in meclislerinde dinlediği hadisleri,

âsârı vb. ihtiva eden el-Mücâlesât ʿan Mâlik adlı eserini gördüğünü belirtir (Tezyînü'l-memâlik, s. 58). Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ'in Mâlik'ten nakledilen tefsire dair rivayetleri derlediği bir cüzü, el-Ḳabes fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes adlı eserinin sonuna "Kitâbü't-Tefsîr" başlığı altında eklediği gibi Mekkî b. Ebû Tâlib (İbn Ferhûn, I, 77) ve İbnü'l-Ciâbî de (İbn Hacer el-Askalânî, s. 109) İmam Mâlik'ten tefsir konusunda nakledilen rivayetleri birer kitapta toplamışlardır. Çağdaş araştırmacılardan Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî ve Hikmet Beşîr Yâsîn, Mâlik'in tefsire dair rivayetlerini çeşitli kaynaklardan derleyerek yayımlamışlardır (Merviyyâtü'l-İmâm Mâlik b. Enes fi't-tefsîr, Beyrut 1415/1995). Hamîd Lahmer de onun tefsirle ilgili klasik kaynaklardan derlediği rivayetlerini tefsir metoduna dair bir girişle birlikte kitap haline getirmiştir (bk. bibl.). İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾdan başka hadis rivayetlerini ihtiva eden bazı küçük cüzleri de bugüne ulaşmıştır (Sezgin, I, 464).

I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısı ile II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında hadislerin önemli ölçüde yazılıp tedvin edilmesinin ardından başlanan tasnif çalışmaları arasında günümüze ulaşması bakımından Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾı büyük bir öneme sahiptir. Eser fıkıh konularına göre tasnif edilen hadisler yanında ashabın görüşlerini, tâbiîn fetvalarını ve kendi ictihadlarını da ihtiva ettiğinden ayrıca fıkıh açısından önem taşır ve genel olarak hadis ve fıkha dair yazılan ilk eser kabul edilir. İmam Mâlik'ten talebeleri vasıtasıyla nakledilen, el-Muvaṭṭaʾın çok sayıda rivayeti bulunmakla birlikte (Kādî İyâz, I, 202-203) bunların bir kısmı şöhret bulmuş ve bazıları eksik olmak üzere ancak bir kısmı zamanımıza ulaşabilmiştir. el-Muvaṭṭaʾ rivayetlerinden Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (Delhi 1216, 1307; Lahor 1317; Kahire 1280; Kazan 1328; Tunus 1280; Fas 1310; nşr. M. F. Abdülbâkī, I-II, Kahire 1370/1951; nşr. Ahmed Râtıb Armûş, I-II, Beyrut 1390/1971; nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut 1417/1997), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (Lahor 1211-1213; Ludhiana 1291; Leknev 1297; Kazan 1909; nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Kahire 1382/1962), İbnü'l-Kāsım (nşr. Muhammed b. Alevî b. Abbas el-Mâlikî, Cidde 1405/1985, 1408/1988), Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr (Aligarh 1907), Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (nşr. Abdülhafîz Mansûr, Küveyt 1392/1972; nşr. Abdülmecîd Türkî, Beyrut 1999), Süveyd b. Saîd el-Hadesânî (nşr. Abdülmecîd Türkî, Beyrut 1994) ve Ebû Mus'ab ez-Zührî'nin (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Muhammed Halîl, Beyrut 1412/1992) rivayetleri basılmıştır. İbn Ziyâd el-Absî'nin rivayetinin bugüne ulaşan bir kısmı da Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer tarafından yayımlanmıştır (Tunus 1978; Beyrut 1980, 1981, 1982, 1984). Eser üzerine İbn Abdülber en-Nemerî, Ebü'l-Velîd el-Bâcî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Süyûtî, Muhammed b. Abdülbâkī ez-Zürkānî, Ali el-Kārî, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, Abdülhay el-Leknevî, Muhammed Tâhir b. Âşûr ve daha başka âlimler şerh yazmıştır (Sezgin, I, 460-463; Hasan ez-Zeyn el-Fîlâlî, sy. 2 [1413/1993], s. 373-383). Ayrıca isnadı, ricâli, ileli, garîbleri, rivayetleri arasındaki farklılıklarla Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾ dışında kalan ve şöhret yoluyla nakledilmeyen rivayetleri konusunda birçok âlim eser kaleme almıştır (Kādî İyâz, I, 199-201; Sezgin, I, 463-464 ; ayrıca bk. el-

MUVATTA’).
Literatür. İmam Mâlik’in biyografisine dair günümüze ulaşan ilk derli toplu bilgiler İbn Sa‘d’ın eṭ-Ṭabaḳāt’ında yer almış olup büyük ölçüde Mâlik’in talebesi Vâkıdî’ye dayanır. İbn Kuteybe ve İbnü’n-Nedîm’in verdiği son derece kısa mâlûmatın kaynağı İbn Sa‘d olmalıdır. Ebû Nuaym’ın Ḥilyetü’l-evliyâʾ, Kādî İyâz’ın Tertîbü’l-medârik, Zehebî’nin Siyeru aʿlâmi’n-nübelâʾ ve Burhâneddin İbn Ferhûn’un ed-Dîbâcü’l-müẕheb’indeki geniş biyografileri yanında İmam Mâlik’in menâkıb ve fezâili hakkında III. (IX.) yüzyıldan itibaren müstakil kitaplar yazılmıştır. Kādî İyâz kendi zamanına kadar bu konuda eser veren, aralarında Zübeyr b. Bekkâr, Darrâb, Ca‘fer b. Muhammed el-Firyâbî, Ebû Bişr ed-Dûlâbî, Ebü’l-Arab, İbnü’l-Lebbâd, İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî, İbn Abdülber en-Nemerî, Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Zer el-Herevî, İbn Habîb es-Sülemî ve Ebü’l-Velîd el-Bâcî’nin de bulunduğu otuz dört kişinin adını verir (Tertîbü’l-medârik, I, 44-45). Bunlardan günümüze ulaştığı bilinen İbn Abdülberr’in eseriyle daha sonra Îsâ b. Mes‘ûd ez-Zevâvî ve Süyûtî’nin kaleme aldığı eserler basılmıştır (bk. bibl.). Çağdaş araştırmalar arasında Muhammed el-Muntasır el-Kettânî’nin el-İmâm Mâlik (Dımaşk 1960), Abdülhalîm el-Cündî’nin Mâlik b. Enes (Kahire 1969), Muhammed b. Alevî b. Abbas’ın Mâlik b. Enes (Kahire 1981), Mustafa Şek‘a’nın el-İmâm Mâlik b. Enes (Kahire 1983), Ahmed Ali Tâhâ Reyyân’ın, Melâmiḥ min ḥayâti’l-faḳīhi’l-muḥaddis̱ Mâlik b. Enes (Kahire 1987), Kâmil Muhammed Muhammed Uveyde’nin Mâlik b. Enes (Beyrut 1413/1992) adlı eserleriyle Muhammed Ebû Zehre, Emîn el-Hûlî ve Abdülganî ed-Dakr’ın çalışmaları (bk. bibl.) anılabilir.

İmam Mâlik’i, el-Muvaṭṭaʾ dışındaki eserlerini ve görüşlerini çeşitli yönlerden ele alan başlıca eserler de şunlardır: İbnü’l-Muzaffer el-Bezzâz, Ġarâʾibü Mâlik b. Enes ev mâ vaṣale Mâlik mimmâ leyse fi’l-Muvaṭṭaʾ (nşr. Tâhâ b. Ali Bû Serîh, Beyrut 1998); Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, el-Eḥâdîs̱ü’lletî ḫûlife fîhâ Mâlik b. Enes (nşr. Ebû Abdülbârî Rızâ b. Hâlid el-Cezâirî, Riyad 1418/1997); Hâkim el-Kebîr, ʿAvâli’l-İmâm Mâlik (nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer, Tunus 1406/1986); Halîl b. Keykeldî el-Alâî, Buġyetü’l-mültemes fî sübâʿiyyâti ḥadîs̱i’l-İmâm Mâlik b. Enes (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Beyrut 1985); Râî el-Endelüsî, İntiṣârü’l-faḳīri’s-sâlik li-tercîḥi mez̠hebi’l-İmâm Mâlik (nşr. Muhammed Ebü’l-Ecfân, Beyrut 1981); Abdullah b. Sâlih er-Resînî, Fıḳhü’l-fuḳahâʾi’s-sebʿa ve es̱eruhü fî fıḳhi’l-İmâm Mâlik (yüksek lisans tezi, 1392, Câmiatü Ümmi’l-Kurâ); Mahmûd Nâdî Ubeydât, Mâlik b. Enes ve es̱eruhû fi’l-ḥadîs̱ (doktora tezi, 1392); Ali el-Bedrî Ahmed eş-Şerkāvî, el-İmâm Mâlik ve es̱eruh fi’l-fıḳhi’l-İslâmî (doktora tezi, 1974, Câmiatü’l-Ezher); Mohamed Maati el-Amrani, La doctrina juridica de Malik İbn Anas y especialmente la institucion de la usura (Granada 1986); Abdurrahman b. Abdullah eş-Şa‘lân, Uṣûlü fıḳhi’l-İmâm Mâlik en-naḳliyye (doktora tezi, 1411/1990, Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye); Suûd b. Abdülazîz Sâlim ed-Da‘cân, Menhecü’l-İmâm Mâlik fî is̱bâti’l-ʿaḳīde (Kahire 1416/1995); Muhammed Sâlim Veledülhû, el-Mesâʾilü’l-

fıḳhiyyetü’lletî recaʿa fîhe’l-İmâm Mâlik (yüksek lisans tezi, 1416/1995, Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye); Ali Dere, Die Hadītanwendung bei Imām Mālik b. Anas (179/795) im Spiegel der an von as-Saibānī (189/804) und as-Sāfiʿī (204/819) gerichten Kritik (Aachen 1995); Hamîd Lahmer, el-İmâm Mâlik müfessiren (Beyrut 1415/1995); Ahmed Muhammed Nûrseyf, ʿAmelü ehli’l-Medîne beyne muṣṭalaḥâti Mâlik ve ârâʾi’l-uṣûliyyîn (Beyrut 1421/2000). Fas Evkaf ve Din İşleri Bakanlığı tarafından XV. hicrî yüzyılın başlangıcı münasebetiyle İmam Mâlik’le ilgili olarak 25-28 Nisan 1980 tarihinde Fas’ta düzenlenen sempozyumda sunulan tebliğler de üç cilt halinde yayımlanmıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt: el-Mütemmim, s. 433-444; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 494, 498; İbnü’l-Kassâr, el-Muḳaddime fi’l-uṣûl (nşr. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymânî), Beyrut 1996, tür.yer.; Ebû Nuaym, Ḥilye, VI, 316-355; İbn Abdülber en-Nemerî, Câmiʿu beyâni’l-ʿilm (nşr. Abdurrahman M. Osman), Medine 1388/1968, II, 76-77; a.mlf., el-İntiḳāʾ fî feżâʾili’l-eʾimmeti’s̱-s̱elâs̱eti’l-fuḳahâʾ (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1417/1997, s. 31-114; Kādî İyâz, Tertîbü’l-medârik, I, 45-279; Şehristânî, el-Milel (İbn Hazm, el-Faṣl içinde), II, 45-46; İbn Halfûn, Esmâʾü şüyûḫi’l-İmâm Mâlik b. Enes (nşr. M. Zeynühüm M. Azeb), Kahire 1990; Nevevî, Tehẕîb, I/1, s. 291; I/2, s. 75-79; Karâfî, Şerḥu Tenḳīḥi’l-fuṣûl (nşr. Tâhâ Abdürrauf Sa‘d), Kahire 1414/1993, s. 445; Îsâ b. Mes‘ûd ez-Zevâvî, Menâḳıbü seyyidinâ el-İmâm Mâlik, Kahire 1325; Şâtıbî, el-Muvâfaḳāt, II, 307; IV, 209; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VIII, 48-135; İbn Kayyim el-Cevziyye, İʿlâmü’l-muvaḳḳiʿîn, III, 83-88; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü’l-müẕheb, I, 55-139; İbn Haldûn, el-Muḳaddime, III, 1046-1047, 1048-1049; İbn Hacer el-Askalânî, el-Muʿcemü’l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 109, 406; Râî el-Endelüsî, İntiṣârü’l-faḳīri’s-sâlik li-tercîḥi meẕhebi’l-İmâm Mâlik (nşr. M. Ebü’l-Ecfân), Beyrut 1981, tür.yer.; Süyûtî, Tezyînü’l-memâlik bi-menâḳıbi seyyidinâ el-İmâm Mâlik, Kahire 1325; Serkîs, Muʿcem, II, 1609-1610; Emîn el-Hûlî, Mâlik, Kahire, ts. (Mektebetü Mısr), s. 347; Sezgin, GAS, I, 457-464; İbrâhim Sâlih b. Yûnus el-Hüseynî, “el-İmâm Mâlik, İmâmü Dâri’l-hicre ve eşeruhû fî teṭavvuri’l-ḳaḍâya’t-teşrîʿiyye”, Nedvetü’l-İmâm Mâlik, Fas 1400/1980, I, 125-154; İbrâhim b. es-Sıddîk, “Mâlik el-Muḥaddiş”, a.e., I, 259-271; Muhammed el-Muhtâr Veledüebâh, “Lemḥa ʿan uṣûli fıḳhi’l-İmâm Mâlik”, a.e., II, 69-97; Abdülkerîm et-Tevâtî, “el-Menheciyye fî medreseti Mâlik b. Enes ve fî uṣûli meẕhebih”, a.e., II, 291-354; M. Ebû Zehre, İmâm Malik (trc. Osman Keskioğlu), Ankara 1405/1984; Abdülganî ed-Dakr, el-İmâm Mâlik b. Enes, Dımaşk 1410/1990; Şükrü Özen, İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 322-355; Hamîd Lahmer, el-İmâm Mâlik müfessiren, Beyrut 1415/1995; Muhammed Yûsuf Mûsâ, “İmam Mâlik ile Leys b. Sa‘d Arasındaki İhtilaf ve Yazışma” (trc. Abdülkadir Şener), AÜİFD, XVI (1986), s. 131-154; Hasan ez-Zeyn el-Fîlâlî, “Bîbliyûġrâfyâ şürûḥi Muvaṭṭaʾi’l-İmâm Mâlik”, el-Muvâfaḳāt, sy. 2, Harrûbe/Cezayir 1413/1993, s. 369-384; Yavuz Köktaş, “Bazı Yeni Sünnet Tanımları Üzerine”, Dîvân: İlmî Araştırmalar, XVII/12, İstanbul 2002, s. 95-160; J. Schacht, “Mālik b. Anas”, EI² (İng.), VI, 262-265.

Ahmet Özel

HAFS b. SÜLEYMAN (حفص بن سليمان) Ebû Ömer Hafs b. Süleymân b. el-Mugıre el-Esedî (ö. 180/796) Kırâat-i seb‘a imamlarından Âsım b. Behdele’nin iki râvisinden biri.

---

90 (709) yılında doğdu. Gādirî nisbesiyle de anıldığına bakılırsa doğum yerinin Kûfe’ye bağlı (Kerbelâ yakınlarında) Gādiriye köyü (Yâkūt, Muʿcemü’l-büldân, IV, 183) olduğu söylenebilir. Kumaş ticareti yaptığı için “Bezzâz” lakabıyla meşhur olup

İbn Ebû Dâvûd ve Hufays diye de tanınır. Üvey babası Âsım b. Behdele'nin evinde yaşadığından onun terbiyesinde yetişmiştir. Kur'ân-ı Kerîm kıraatini Âsım'dan öğrendi ve Kur'an'ı ona defalarca okudu. Âsım, Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den öğrendiği okuyuş tarzını Hafs'a, Zir b. Hubeyş'ten öğrendiğini de diğer râvisi Ebû Bekir b. Ayyâş'a okuttuğunu söylediğine göre (Zehebî, Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ, I, 289) Hafs'ın kıraat ilmindeki senedi Âsım b. Behdele - Ebû Abdurrahman es-Sülemî - Ali b. Ebû Tâlib - Hz. Peygamber olarak ortaya çıkmaktadır. Hafs'ın hayatını anlatırken Ukaylî'nin zikrettiği bir rivayete göre Şebâbe b. Sevvâr, Ebû Bekir b. Ayyâş'a Ebû Ömer'i (Hafs) Âsım'ın yanında görüp görmediğini sormuş, Ebû Bekir de Âsım'dan okuyan herkesi tanıdığını, ancak Hafs'ı hiç görmediğini söylemiştir (eḍ-Ḍuʿafâʾ, I, 271). Hafs'ın Âsım'dan hiçbir şey okumadığını ifade eden bu bilginin, aksini ortaya koyan pek çok rivayet karşısında doğruluğunu kabul etmeye imkân bulunmamakta, bu rivayette geçen Ebû Ömer'in başka bir kişi olabileceği akla gelmektedir. Bir ara Bağdat'a giden Hafs burada bir süre Âsım'ın kıraatini okuttu. Daha sonra Mekke'ye geçip burada da Âsım'ın kıraatini öğretti. Alkame b. Mersed, Kesîr b. Zâzân, Ebû İshak es-Sebîî, Ebû İshak eş-Şeybânî, Simâk b. Harb, Âsım b. Behdele, Abdülmelik b. Umeyr gibi kişilerden hadis rivayet etti. Kendisinden de Hüseyin b. Muhammed el-Mervezî, Hamza b. Kāsım el-Ahvel, Amr b. Sabbâh, Ubeyd b. Sabbâh, Süleyman b. Dâvûd ez-Zehrânî ve daha pek çok kişi arz ve semâ yoluyla kıraat öğrenirken Ubeyd b. Sabbâh, Muhammed b. Bekâr b. Reyyân, Ali b. Hucr el-Mervezî, Muhammed b. Harb el-Havlânî, Hişâm b. Ammâr ed-Dımaşkī ve diğerleri hadis rivayetinde bulundular. Hafs'ın rivayetleri Tirmizî ve İbn Mâce'nin sünenlerinde yer almış, Nesâî ise Müsnedü ʿAlî adlı eserinde mütâbaat* yoluyla ondan nakilde bulunmuştur (Mizzî, VII, 16).

Hafs Kur'an kıraatinde hüccet sayılmış, özellikle Âsım b. Behdele'nin kıraatini rivayetteki güvenilirliği ve hıfzının sağlamlığı üzerinde kaynaklarda ittifak edilmiştir. Yahyâ b. Maîn'in belirttiğine göre Eyyûb b. Mütevekkil, Hafs'ın kıraatinin Âsım'ın diğer râvisi Ebû Bekir b. Ayyâş'tan daha sağlam, ancak Ebû Bekir'in Hafs'tan daha güvenilir olduğunu söylemiş (Hatîb, VIII, 186), Muhammed b. Yezîd er-Rifâî de, Kûfe'de Âsım kıraatini en iyi bilenin Hafs olduğunu, Ebû Bekir'in ondan sonra geldiğini belirtmiştir (Dânî, I, 49). Hatîb el-Bağdâdî, eski âlimlerin Hafs'ı Ebû Bekir'den hıfz bakımından üstün saydıklarını ve Âsım'dan öğrendiklerini iyi zabt ettiği hususunda ona güvendiklerini kaydetmiştir (Târîḫu Baġdâd, VIII, 186). Ebû Hâtim er-Râzî ise Ebû Bekir b. Ayyâş'ın kıraatte Hafs'tan daha ileride olduğu görüşündedir (İbn Ebû Hâtim, III, 174).

Hadis rivayetiyle ilgili olarak Vekîʿ b. Cerrâh'tan nakledilen Hafs'ın sika olduğu yolundaki görüş (Dânî, I, 49; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 559) istisna edilecek olursa onunla ilgili değerlendirmelerin hemen hepsi olumsuzdur. Ahmed b. Hanbel'in Hafs hakkında "metrûkü'l-hadîs" ifadesini kullandığı nakledilirken (el-ʿİlel, I, 401) "sâlih"

terimini kullandığı (Hatîb, VIII, 187) ve “mâ bihî be’sün” (zararı yok, hadisi alınabilir) dediği de (Zehebî, Târîẖu’l-İslâm, s. 87) rivayet edilmiştir. Buhârî ve Müslim, âlimlerin onun rivayet ettiği hadisleri almadıklarına dikkat çekmiş, Nesâî bu bilgiye, “Sika değildir, hadisi yazılmaz” ifadesini eklemiştir. Ebû Zür‘a er-Râzî, Dârekutnî ve İbnü’l-Bâziş de Hafs’ı zayıf saymışlardır. Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî ile İbn Hibbân’ın değerlendirmelerinde ise konuyu açıklayıcı unsurlar mevcuttur. Sâcî onun Simâk b. Harb, Alkame b. Mersed, Kays b. Müslim ve Âsım’dan uydurma hadisler rivayet ettiğini ileri sürmüş; İbn Hibbân da hadislerin senedlerini birbirine karıştırdığını, mürsel hadisleri merfû diye rivayet ettiğini, bazı kimselerden ödünç kitaplar alıp bunları istinsah ederek semâ olmaksızın rivayet ettiğini söylemiştir. Onun şahsiyetiyle ilgili en ağır itham Yahyâ b. Maîn’le Abdurrahman b. Yûsuf b. Hırâş’a ait olup bunlardan birincisinin, Hafs’ın kıraatteki üstünlüğünü kabul etmekle birlikte onun hakkında “kezzâb” dediği nakledilmiş (Mizzî, VII, 15), ikincisinin de aynı terimi kullandığı, ayrıca hadis uydurduğunu eklediği rivayet edilmiştir (Hatîb, VIII, 188). Hafs hakkında ileri sürülen görüşleri değerlendiren Zehebî onun kıraat ilminde hüccet, hadiste zayıf olduğunu, çünkü bunlardan birincisini çok iyi bildiğini, diğerinde ise yetersiz kaldığını, ancak şahsiyeti ve ahlâkı itibariyle doğru sözlü bir kimse olarak tanındığını söylemiştir (Mîzânü’l-iʿtidâl, I, 558).

Hafs, Âsım b. Behdele’nin kıraati için İbn Mücâhid’in Kitâbü’s-Sebʿa’sında tercih ettiği kişilerden biri olurken daha sonra kırâat-i seb‘a imamlarının râvi sayısını iki ile sınırlayan kıraat kitaplarında da Âsım’ın iki râvisinden biri olmuştur. Günümüzde müslümanların büyük çoğunluğunun okuduğu kıraat Âsım’ın Hafs rivayeti olup diğer râvi Ebû Bekir b. Ayyâş’la aralarında 520 yerde farklı okuyuşlar bulunduğu belirtilmiştir (İbnü’l-Cezerî, I, 254). Hafs ile Ebû Bekir arasındaki okuyuş farklılıklarını bir araya getiren müstakil eserlere örnek olarak Ebû Bekir Abdullah b. Mansûr el-Bâkıllânî’nin Risâle fî ẕikri’l-iẖtilâf beyne ṣâḥibey ʿÂṣım Ebî Bekr ve Ḥafṣ adlı eseri zikredilebilir (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1457, vr. 19b-42a; TSMK, III. Ahmed, nr. 1177, vr. 225a-261b). Hafs, Rûm sûresinin 54. âyetinde geçen “za‘f” (ضعف) kelimesini “zu‘f” (ضعف) şeklinde okuması dışında hocasına muhalefet etmediğini söylemiş, ancak Âsım’ın Hafs rivayetine göre basılan mushaflarda bu kelime Âsım’ın tercihine göre okunmuştur.

İbnü’l-Cezerî’nin kabul ettiği görüşe göre Hafs b. Süleyman 180 (796) yılında vefat etmiştir. Bu tarih 190 (806) olarak da kaydedilmiş, ayrıca 180-190 yılları arasında bazı tarihler ileri sürülmüştür. 131’de (748) meydana gelen veba salgınından biraz önce öldüğüne dair Ebû Tâhir b. Ebû Hâşim’in kaydettiği rivayeti değerlendiren İbnü’l-Cezerî, bu yanlışlığın, o tarihlerde vefat eden Hafs b. Süleyman el-Minkārî ile Hafs b. Süleyman el-Esedî’yi birbirine karıştırmanın sonucu olabileceğini söylemiş, benzer bir rivayet Ahmed b. Hanbel’den de nakledilmiştir (el-ʿİlel, II, 145). Kaynaklarda Hafs’ın herhangi bir eserinden söz edilmemekle birlikte onun Âsım’dan rivayet ettiği kıraate

dair yazıldığı bilinen eserlerin bir kısmının nüshaları el-Fihrisü'ş-şâmil'de gösterilmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA: Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 401; II, 42, 145-146; Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, I, 270-271; İbn Mücâhid, Kitâbü's-Sebʿa (nşr. Şevkī Dayf), Kahire 1972, s. 95-96; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 173-174; İbn Hibbân, Kitâbü'l-Mecrûḥîn, I, 255; İbn Adî, el-Kâmil, II, 788-791; Dânî, Câmiʿu'l-beyân fi'l-ḳırâʾâti's-sebʿ (haz. Kemal Atik, doktora tezi, 1982), Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, I, 49-50; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VIII, 186-188; İbnü'l-Bâziş, el-İḳnâʿ, I, 55-148; İbnü'l-Cevzî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, I, 221-222; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, IV, 183; a.mlf., Muʿcemü'l-üdebâʾ, X, 215-216; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 372; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, VII, 10-16; Zehebî, Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), I, 287-290; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 558-559; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 171-180, s. 85-88; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, I, 254-255; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, II, 400-402; el-Fihrisü'ş-şâmil: maḫṭûṭâtü'l-ḳırâʾât, Amman 1407/1987, I, 276, 419; II, 486, 506, 509, 528, 531, 532, 536, 565, 579, 580, 627, 629, 637, 646, 659, 665, 666, 667, 674, 677, 679, 695, 698; Ed., "Ḥafṣ b. Sulaymān", EI² (İng.), III, 63.

Tayyar Altıkulaç

BİŞR b. MANSÛR بشر بن منصور Ebû Muhammed Bişr b. Mansûr es-Selîmî (ö. 180/796) Tanınmış zâhid ve muhaddis.

Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr onu Ezd'in kollarından Benî Süleym'e nisbetle Süleymî diye anarken Zehebî ve İbn Hacer Bağdat yakınlarında bir yer olan Selîm'e nisbetle Selîmî nisbesini tercih etmişlerdir. Ayrıca Basrî ve Ezdî nisbeleriyle de tanınır. Eyyûb es-Sahtiyânî, Süfyân es-Sevrî, İbn Cüreyc ve Âsım el-Ahvel gibi râvilerden hadis rivayet etti. Kendisinden de oğlu İsmâil, Bişr el-Hâfî, Abdurrahman b. Mehdî, Süleyman b. Harb, Ali b. Medînî ve Fudayl b. İyâz'ın da dahil olduğu otuzdan fazla râvi hadis nakletti. Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere muhaddisler tarafından güvenilir bir râvi kabul edilen Bişr b. Mansûr'un rivayetleri Sahîh-i Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin sünenleri, Ebû Nuaym'ın Hilye'si gibi çeşitli kaynaklarda yer almıştır.Kaynaklar'da Bişr'in günde beş yüz rek'at namaz kıldığı, dönemindeki âbid ve zâhidlerin en faziletlisi olduğu, önceden hazırladığı kabrinin başında Kur'ân-ı Kerîm'i hatmettiği ve Kur'an'ın üçte birini her gün kendine vird* edindiği rivayet edilir. Abdurrahman b. Mehdî, Ali b. Medînî gibi meşhur muhaddisler Allah korkusu ve gönül zenginliği hususunda Bişr b. Mansûr'un bir benzerini görmediklerini belirtirler.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, II, 84; Ebû Nuaym, Hilye, VI, 239-243; Sem'ânî, el-Ensâb, VII, 123-124; İbnü'l-Cevzî, Sıfatü's-safve, III, 376-377; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 133-134; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, IV, 151-154; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 325; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 359-361; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 459-460; a.mlf., Takrîbü't-Tehzîb, I, 101.

İrfan Gündüz

REBÎ‘ b. HABÎB (الربيع بن حبيب) Ebû Amr er-Rebî‘ b. Habîb b. Amr el-Ezdî el-Ferâhîdî el-Basrî (ö. 180/796 [?]) el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ adlı müsnediyle tanınan İbâzıyye imamı.

Aslen Umanlı olup gençlik döneminde tahsil için Basra’ya gitti ve uzun yıllar orada kalarak Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme et-Temîmî, Dımâm b. Sâib el-Basrî, Ebû Nûh Sâlih b. Nûh ed-Dehhân el-Basrî, Câbir b. Zeyd, Ca‘fer b. Semmâk el-Abdî gibi hocalardan ders aldı ve hadis rivayet etti. Rebî‘ ile Câbir b. Zeyd’in (ö. 93/711-12) vefat tarihleri arasında seksen yıldan fazla bir zaman bulunmasına bakarak onların görüşmesine ihtimal vermeyen, dolayısıyla Câbir b. Zeyd’in Rebî‘in babası Habîb b. Amr’ın hocası olduğunu söyleyenler de vardır (Crone - Zimmerman, s. 306). Bir kısım Basralılar, âlî isnadları olan takvâ sahibi bir muhaddis olarak Rebî‘ b. Habîb’i gördüklerini söylemişlerdir. Basra’da kendisinden ilim tahsil edenler arasında Ebü’l-Münzir Beşîr b. Münzir en-Nezvânî, Müneyyir b. Neyyir el-Ca‘lânî, Mûsâ b. Ebû Câbir el-Ezkevî, Ebû Süfyân Mahbûb b. Rahîl el-Kureşî el-Basrî ve Ebû Sufre Abdullah b. Sufre yer almaktadır.

Rebî‘in Sünnî hadisçileri arasında pek tanınmadığı, cerh ve ta‘dîl kitaplarında zikredilmediği, bu yüzden bazı çağdaş araştırmalarda benzer isim taşıyan kişilerle karıştırıldığı görülmektedir (Sezgin, Buhârî’nin Kaynakları, s. 43; Sandıkçı, s. 144). Onun yeterince tanınmamasıyla ilgili olarak yöneticilerin baskısı, zalim sultanlara yaklaşmaması, talebelerinden başkasıyla görüşmeyip uzleti tercih etmesi, İbâzıyye’nin Hâricîler’in bir fırkası olarak görülmesi ve bu mezhebe dair kaynakların az olması gibi sebepler gösterilmektedir. Hocası Ebû Ubeyde’nin ölümünün ardından Basra İbâzîleri’nin başına geçen Rebî‘, Rüstemîler’in İbâzıyye kolunun ikinci imamı Abdülvehhâb b. Abdurrahman döneminde Abdülvehhâb’ın danışmanlarından ve ilim ve fazilet bakımından en önde gelenlerden biriydi. I. (VII.) yüzyılın sonlarından itibaren uzun bir ömür süren Rebî‘ hayatının son yıllarında Basra’dan asıl memleketi olan Uman’a dönüp yerleşti ve muhtemelen 175-180 (791-796) yılları arasında orada vefat etti. Rebî‘in 170’te (786) öldüğü de zikredilmiştir.

Eserleri. 1. el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ (el-Müsned). İbâzıyye mezhebinin temel hadis kaynağı olan eser İbâzîler’e göre isnadı en âlî, hatta Kur’an’dan sonra en sahih olan kitaptır. Ancak Rebî‘in vefatı ile eserini et-Tertîb adıyla yeniden düzenleyen İbâzî âlimi Ebû Ya‘kūb el-Vercelânî’nin vefatı (ö. 570/1175) arasında dört yüzyıl gibi uzun bir zaman geçtiği ve kitabın sonraki nesillere intikali konusunda elde yeterli bilgi bulunmadığından İbâzîler’in bu görüşlerini ihtiyatla karşılamak gerekir. Eser dört cüzden oluşmakta ve 157 babda 1005 hadisten meydana gelmektedir. Üçüncü ve dördüncü cüzler kitaba Vercelânî tarafından ilâve edilmiştir. Üçüncü cüzde Rebî‘in özellikle itikadî konularda tartıştığı kimselere karşı ileri sürdüğü delillerle bazı

âyetlerin tefsiri mahiyetinde rivayetler bulunmaktadır. 121 hadis ihtiva eden dördüncü cüzde Ebû Süfyân Mahbûb b. Rahîl'in Rebî'den naklettiği haberler, Rüstemî Devleti'nin üçüncü hükümdarı Ebû Saîd Eflah b. Abdülvehhâb'ın Ebû Yezîd el-Hârizmî'ye ait siyerinden rivayetleriyle Câbir b. Zeyd'in Hz. Peygamber'den naklettiği mürsel rivayetler mevcuttur. Eser ilk defa Zengibar'da yayımlanmış (1304), daha sonra Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî el-Umânî (Kahire 1349) ve Muhammed İdrîs (Beyrut-Dımaşk 1415/1995) tarafından neşredilmiştir. İlk iki cüzündeki hadisleri Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî üç cilt halinde şerhetmiş, bu şerhin ilk iki cildi Kahire'de (1326), III. cildi Dımaşk'ta (nşr. İzzeddin et-Tenûhî, 1383/1963) basılmıştır. Ebû Ya'kūb el-Vercelânî'nin et-Tertîb'ini Ettafeyyiş Tertîbü't-Tertîb adıyla yeniden düzenlemiş (Cezayir 1326), el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ üzerine yapılan hâşiyeleri İbâzî fakihi Abdülazîz es-Semînî Muḫtaṣaru ḥavâşi't-Tertîb adlı eserinde özetlemiştir. 2. Baʿżu'l-eḥâdîs̱i'n-nebeviyye ve'l-âs̱âri'l-merviyye ʿan baʿżi'ṣ-ṣaḥâbe elletî lehâ taʿalluḳ bi'l-ʿaḳīde. Vercelânî tarafından el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'in III. cüzüne konulan bu rivayetlerin esasen el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ ile ilgisi yoktur. 3. Kitâbü'l-Âs̱âr. Rebî'in şeyhi Dımâm b. Sâib ve Câbir b. Zeyd'den rivayet ettiği haberlerle fıkhî görüşleri içeren eserin birinci kısmına ait bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır (nr. 21582 B, vr. 73-80; ayrıca bk. Sezgin, GAS, I, 93). 4. İcâbât (Esʾile) fi'l-ʿibâdât ve'l-muʿâmelât ve'l-aḥvâli'ş-şaḫṣiyye. Eseri Rebî'den talebesi Ebû Gānim el-Horasânî el-Müdevvene adlı eserinde rivayet etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 254; Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebû Bekir, Siyerü'l-eʾimme ve aḫbârühüm: Târîḫu Ebî Zekeriyyâ (nşr. İsmâil el-Arabî), Beyrut 1402/1982, s. 90, 97, 115, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 15; Dercînî, Ṭabaḳātü'l-meşâyiḫ bi'l-Maġrib (nşr. İbrâhim Tallây), Beyrut, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), I, 49, 55, 66; II, 213, 242, 243, 245, 250, 271-278, 416; Şemmâhî, Kitâbü's-Siyer (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî), Maskat 1407/1987, I, 96, 109; Sâlimî, el-Cüzʾü'l-evvel min şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaḥîḥ, Maskat, ts. (Mektebetü'l-İstikāme), I, 3-4; Sâlim b. Hammûd es-Seyyâbî, İzâletü'l-vaʿs̱âʾ ʿan etbâʿi Ebi'ş-Şaʿs̱âʾ (nşr. Seyyide İsmâil Kâşif), Maskat 1979, s. 64; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 43; a.mlf., GAS, I, 93; Ethem Ruhi Fığlalı, İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara 1983, s. 82-90; Kemal Sandıkçı, Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar, Ankara 1991, s. 144; Saîd b. Mebrûk el-Kanûbî, el-İmâm er-Rebîʿ b. Ḥabîb mekânetühû ve müsnedüh, Maskat 1995, s. 19-20, 49, 53-77, 139-154; P. Crone - Fr. Zimmerman, The Epistle of Sālim ibn Dhakwān, Oxford 2001, s. 305-308; J. C. Wilkinson, "Ibadi Hadith: An Essay on Normalization", Isl., LXII/2 (1985), s. 231-259; Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (III): er-Rebî' b. Habîb (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Câmi'i", AÜİFD, XLIV/2 (2003), s. 27-68; Tevhid Bakan, "İbâdîler ve Hadis", EKEV Akademi Dergisi, VIII/20, Ankara 2004, s. 236-238; T. Lewicki, "al-Ibāḍiyya", EI² (İng.), III, 651-652.

Bünyamin Erul

ABDULLAH b. MÜBÂREK عبد الله بن المبارك Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Mübârek b. Vâzıh el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 181/797) Tebeü't-tâbiînin ileri gelenlerinden, muhaddis, zâhid ve fakih.

118'de (736) devrin kültür merkezlerinden biri olan Merv'de doğdu. Babası Türk'tür, annesinin de Hârizmli bir Türk olduğuna dair rivayet vardır. Çocukluk ve gençlik yıllarının Merv'de geçtiği bilinmekte, ancak kaynaklarda bu dönem hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. İlk hocası Mervli âlim Rebî' b. Enes el-Horasânî'dir. İlim tahsili için ilk seyahate yirmi üç yaşlarında iken çıktı. Daha sonraki yıllarda bu seyahatlerini devam ettirdi. Zamanın ilim merkezlerinden olan Basra, Hicaz, Yemen, Mısır, Şam ve Irak'a yolculuklar yaptı. Derin bilgisiyle Basra'nın hadis imamı kabul edilen Hammâd b. Zeyd'in takdirini kazandı. Ma'mer b. Râşid, Evzâî, A'meş, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne gibi meşhur muhaddislerden hadis okudu. Kendisinden de başta hocaları Ma'mer b. Râşid ve Süfyân es-Sevrî olmak üzere, Abdurrahman b. Mehdî, Abdürrezzâk b. Hammâm, Yahyâ b. Maîn, İshak b. Râhûye gibi hadis ilminin önde gelen imamları hadis rivayet etti. Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd devrinde Misis ve Tarsus civarında Bizans'a karşı savaştı. 181 (797) yılı Ramazan ayında altmış üç yaşında iken Fırat nehri kenarında bulunan Hit'te vefat etti ve orada defnedildi.

Birçok büyük âlimin yetiştiği Horasan bölgesinde özellikle Merv'de hadisleri tedvîn* eden ilk âlim oluşu, İbnü'l-Mübârek'in şöhretini arttıran sebeplerin başında gelir. Ahmed b. Hanbel, o devirde ilme ondan daha meraklı ve hadis sahasında ondan daha büyük bir âlimin bulunmadığını söyler. Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Mübârek'in kitaplarında yirmi binin üzerinde hadis bulunduğunu nakleder. Bir süre kaldığı Kûfe'de, bir hadis hakkında ihtilâfa düşüldüğünde, "Geliniz bu ilmin tabibine gidelim" diyerek ona başvurulması, zamanında hadisleri en iyi bilen biri olarak kabul edildiğini gösterir. Evinde oturup hadisle meşgul olmayı çok seven İbnü'l-Mübârek'e, "Bu yalnızlıktan rahatsızlık duymuyor musun?" diye sorulduğunda, "Hz. Peygamber ve ashabıyla birlikte iken nasıl yalnızlık duyarım!" karşılığını vermiştir. Dört bin kişiden hadis dinleyen ve bunların sadece bin tanesinden rivayette bulunan İbnü'l-Mübârek, ehil olmayanlardan hadis almadığı gibi böylelerine hadis de rivayet etmezdi; fakat beğenip takdir ettiği kimselere, cihada gittiği yerlerde bile hadis öğretirdi. Kaynaklar onun soğuk bir gecede, bir tek hadisi yatsı namazından sabah ezanına kadar müzakere ettiğini bildirirler.

Hadis râvilerini çok iyi bildiği ve hadis ilminin özü sayılan fıkhü'l-hadisin önde gelen âlimlerinden biri olduğu için, rivayet ettiği hadisler bu açıdan ayrı bir değer taşır. Bu sebeple ondan nakledilen hadislerin delil olarak kullanılabileceği hususunda âlimler ittifak etmişlerdir. Hadis ilminin temelini teşkil eden isnad*ın değerini kavrayıp ortaya

koymuş, dinini isnadsız öğrenmek isteyen kişiyi evinin damına merdivensiz çıkmak isteyen kimseye benzetmiş, isnad olmasaydı herkes aklına eseni söylerdi, demiştir. O, tedlîs*i çok çirkin ve affedilmez hatalardan biri sayar ve hadisin aslında bulunmayıp çoğunlukla râvilerin bilgisizliğinden kaynaklanan kusurlar demek olan lahin ve tashîfin düzeltilmesi gerektiğine inanırdı. Kendisinden hadis alanlara, öğrendikleri hadisleri öncelikle Arap gramerini çok iyi bilen birine göstermelerini tavsiye ederdi. Kütüb-i Sitte müellifleri onun rivayetlerini hiç tereddüt etmeden eserlerine almışlardır. Ebû Hanîfe'nin talebesi ve dostu olan İbnü'l-Mübârek'in fıkıh ilminde de önemli bir yeri vardır. Fıkıhta ilk olarak Ebû Hanîfe'nin metodunu benimsemiş, fıkıh bablarına göre tasnif ettiği es-Sünen fi'l-fıkh adlı eserinde onun usulünü esas almıştır. İnsanların en fakihi diye nitelendirdiği Ebû Hanîfe hakkında çeşitli vesilelerle övücü sözler söylemiş, şiirler yazmıştır. Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra Mâlik b. Enes'in ders halkasına katılan İbnü'l-Mübârek, fıkıhta Hanefî ve Mâlikî mezheplerini birleştiren bir usul ortaya koymuştur. Genellikle Hanefîler'den sayılmakla birlikte bazı Mâlikî tabakatında da kendisine yer verilmektedir. Ona göre, fetva verebilmek için hadis kültürünü çok iyi bilmek, ayrıca fıkıh bilgi ve melekesine de sahip olmak gerekir. Kur'an ve Sünnet'e aykırı bir görüş belirtmek mümkün olmadığından, meselâ herhangi bir fetva veya fıkhî görüş hakkında, "Bu, Ebû Hanîfe'nin görüşüdür" yerine "Bu, Ebû Hanîfe'nin hadisi anlayışı ve açıklamasıdır" denilmesini daha doğru bulurdu. İbnü'l-Mübârek'in zühd anlayışı da üzerinde durulması gereken özellikler taşır. Zühdle ilgili hadis malzemesini Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekāʾik, adlı eserde toplayan İbnü'l-Mübârek'e göre zühd, dünya ile alâkayı kesmek değil, dünyaya ve dünyalığa bağlanmamaktır. Nitekim o, hayatı boyunca ticaretle meşgul olmuş, savaşlara katılmış, defalarca hacca gitmiş ve ilim öğretmeye çalışmıştır. Onun, "İlmi dünya için öğrendik, ama ilim bize dünyaya değer vermemeyi öğretti" sözü, bu konudaki görüşünü açıkça ortaya koymaktadır. Günün belirli bir bölümünü zikir ve tefekküre ayırdığı, bu süre içinde hiç kimseyle konuşmadığı, insanlarla sürekli bir arada bulunmayı ve onlarla içli dışlı olmayı ilim ehli için uygun görmediği rivayet edilir. Ancak onun bu tavrı uzlet*i tercih ettiği anlamına gelmez. Çünkü o, sürekli uzleti doğru bulmazdı. Hocası Şamlı muhaddis İsmâil b. Ayyâş, "Allah'ın ona nasip etmediği hiçbir hayırlı haslet kalmamıştır" derdi. Süfyân b. Uyeyne, onu ashapla mukayese ederek ashabın Hz. Peygamber'le sohbet edip gazvede bulunmuş olmalarının dışında İbnü'l-Mübârek'e bir üstünlüklerini görmediğini belirtirdi. İlminde ve zühdünde son derece mütevazi olan İbnü'l-Mübârek, zenginlere karşı kibirli davranmanın da tevazuun gereği olduğunu söylerdi. Bununla beraber o zenginliğe karşı değildi. Başkalarına el açmamak düşüncesiyle ticaretle de uğraşır, âlimleri, hadis talebelerini ve fakirleri himaye eder, her sene yüz bin dirhem dağıtırdı. Mervli dostlarını hacca götürür, aldıkları hediyelere varıncaya kadar her türlü masraflarını kendisi karşılardı. Ona göre kişi, daima Allah'ın murakabesinde olduğunu hatırından çıkarmamalıdır. Yüz şeyden sakınıp bir şeyden sakınmayan kişi müttaki sayılmaz. Nuaym b. Hammâd'ın bildirdiğine göre, Kitâbü'z-

Zühd'ü okurken öyle ağlardı ki yanına hiç kimse yaklaşamaz, o da hiçbir şeyin farkında olmazdı. Duası makbul sayıldığı için pek çok kimse onun duasını almak ister, kendisine yakın olmayı Allah'a yakın olmanın vesilesi sayardı. Âlimler, zühd ve takvasını övecekleri bir kişiyi ona benzetirlerdi. Zühd ve takva ile ilgili söz ve hallerinden birçoğu kaynaklarda zikredilmektedir.

İbnü'l-Mübârek, aynı zamanda devrinin önde gelen şairlerinden biridir. Şiirleri daha ziyade zühde, cihada, din büyüklerinin methine dairdir. Fakat bunların önemli bir kısmının kaybolduğu anlaşılmaktadır. Mücâhid Mustafa Behcet tarafından derlenen şiirleri Mecelletü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye'de yayımlanmıştır (XXVII/I, 9-72, II, 455-501).
Eserleri.1. Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekāʾik. Hz. Peygamber, ashap ve tâbiînin ibadet, ihlas, tevekkül, doğruluk, tevazu, kanaat gibi ahlâkî konulara dair sözlerini ihtiva eden eser, Habîbürrahman el-A'zamî tarafından neşredilmiştir (Malegon/Hindistan 1966, Beyrut, ts.). 2. Kitâbü'l-Cihâd. Cihadın fazileti, sevabı ve İslâm'daki önemine dair hadisleri ihtiva eden kitap, bu konuda yazılan ilk eserdir. İçinde 262 hadis bulunan tek nüshası (Leipzig, Stadtbibliothek, nr. 320/1, 40 vr.), Nezih Hammâd tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1391/1971). 3. el-Müsned. Hadisle ilgili olan bu eserin tek nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'ndedir (mecmua nr. 18/5, kısım 2, 3, 107a-124b). 4. Kitâbü'l-Bir ve's-sıla. Bilinen tek nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde (nr. 9) kayıtlıdır. 5. es-Sünen fi'l-fıkh. Günümüze ulaşmayan bu eserin adından, hadisleri fıkıh bablarına göre tasnif eden bir eser olduğu anlaşılmaktadır. 6. Kitâbü't-Tefsîr. Kaynaklarda adı geçen bu eserin, devrin geleneği göz önünde tutularak bir rivayet tefsiri olduğu söylenebilir. 7. Kitâbü't-Târîh. Hadis ricâlinden bahseden biyografik bir eser olduğu tahmin edilen bu eser de günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda Abdullah b. Mübârek'e atfedilen ve kırk hadis* türünün ilk örneği olan el-Erbaʿûn ile Kitâbü'l-İstizân ve Kitâbü'l-Menâsik adlı eserler de günümüze ulaşmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, VII, 372; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60, V, 212; İbn Ebû Hâtim, Takdimetü'l-Cerh ve't-tadîl, Haydarâbâd 1371/1952, s. 262-281; Ebû Nu'aym, Hilyetü'l-evliyâʾ, Kahire 1394-99/1974-79 → Beyrut 1387/1967, IX, 162-190; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931, X, 152-169; İbnü'l-Cevzî, Sıfatü's-safve (nşr. Mahmûd Fâhûrî#Muhammed Kal'acî), Halep 1969-73 → Beyrut 1399/1979, IV, 134-147; Nevevî, Tehzîbü'l-esmâʾ, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), I, 285-287; İbn Hallikân, Vefeyât (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968-72, III, 33-34; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâʾ, VIII, 378-421; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, Haydarâbâd 1375-77/1955-58 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-tûrasi'l-Arabî), I, 273-279; a.mlf., el-İber (nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd), Beyrut 1405/1985, I, 217; İbn Kesîr, el-Bidâye, Kahire 1351-58/1932-39 → Beyrut 1386/1966, X, 177-179; Kureşî, el-Cevâhirü'l-mudiyye (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire 1398-99/1978-79, II, 324-326; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye (nşr. G. Bergstraesser), Kahire 1351-52/1932-33, I, 446; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, V, 382-387; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, Kahire 1350-51, I, 295-297; Leknevî, el-Fevâidü'l-behiyye, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), s. 103-104; Brockelmann, GAL Suppl., I, 256; Sezgin, GAS, I, 95; Kettânî, er-Risâletü'l-müstatrafe (nşr. Muhammed el-Müntasır), Dımaşk 1383/1964, s. 48, 49, 51, 102; Abdülmecîd el-Muhtesib, Abdullah b. Mübârek el-Mervezî, Amman 1392/1972; Muhammed Osman Cemâl, Abdullah b. Mübârek el-İmâmü'l-kudve, Dımaşk 1407/1987; R. G. Khoury, "Kitab az-Zuhd wa-l-raqāʾiq", Arabica, XIX/2, Leiden 1972, s. 196; Mustafa Fayda, "Kitâbü'l-Cihâd", AÜİFD, XXI (1976), s. 421-

423; Mücâhid Mustafa Behcet, “Şirü’l-imâm el-Mücâhid Abdullah İbnü’l-Mübârek”, Mecelletü Mahedi’l-mahtûtâti’l-Arabiyye, XXVII, Kuveyt 1983, I, 9-72; II, 455-501; J. Robson, “Ibn al-Mubarak”, EI² (Fr.), III, 903.

Raşit Küçük

İSMÂİL b. AYYÂŞ (إسماعيل بن عيّاش) Ebû Utbe İsmâîl b. Ayyâş b. Süleym el-Hımsî (ö. 181/797) Hadis hâfızı.

108’de (726-27) dünyaya geldi. 102 (720), 105 (723) ve 106’da doğduğu da zikredilmiştir. Benî Ans’in mevlâsı olduğu için Ansî nisbesiyle de anılır. Babasından miras kalan 4000 dinarın tamamını hadis öğrenmek için harcadı. Dımaşk’ta Muhammed b. Ziyâd el-Elhânî, Zübeydî, Hicaz’da Medine Kadısı Ebû Tuvâle, Zeyd b. Eslem, Mûsâ b. Ukbe ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi âlimlerden hadis öğrendi. Dımaşklı âlimlerin rivayetlerini en iyi bilen birkaç muhaddisten biri oldu. Hz. Ali hakkında iyi duygular beslemeyen Dımaşklı hemşehrilerine onun faziletlerine dair hadisler rivayet ederek bu kanaatlerini değiştirdi. Çok hadis rivayet ettiği için Bağdat’ta Halife Mansûr tarafından Hizânetü’l-kisve’nin başına getirildi (Hatîb, VI, 221). Kendisinden hocaları A‘meş, İbn İshak ve Süfyân es-Sevrî ile Hayve b. Şüreyh, Leys b. Sa‘d, Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Maîn ve diğerleri rivayette bulundular. Dâvûd b. Amr onun 30.000 rivayeti ezbere bildiğini, bunları bir kitaba bakmadan naklettiğini belirtmiş, Ali b. Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler, Velîd b. Müslim ve İbn Lehîa ile İbn Ayyâş’ın Dımaşklılar tarafından rivayet edilen hadislerde otorite olduklarını ifade etmişlerdir. Buhârî ve Ebû Bişr ed-Dûlâbî de onun hemşehrilerinden rivayet ettiği hadisleri sahih, diğer rivayetlerini güvenilmez kabul etmişlerdir. Yahyâ b. Maîn ile Fesevî, İbn Ayyâş’ın sika, Nesâî ise zayıf olduğunu, İbn Hibbân da rivayetlerinde hata ettiğini belirtmiştir. Ebû İshak el-Fezârî onun hadislerinin yazılmamasını tavsiye ederken Ebû Hâtim er-Râzî bu görüşü paylaşan bir başka âlimin bulunmadığını söylemiştir. Zehebî ise İsmâil b. Ayyâş’ın Hicazlılar’la Iraklılar’dan rivayet ettiği hadislerle ihticâc edilemeyeceğini, ancak Dımaşklılar’dan yaptığı rivayetlerin hasen sayılabileceğini, bunları nakzeden daha kuvvetli bir rivayet mevcut olmadığında onların delil olarak kullanılabileceğini kaydetmiştir. İsmâil b. Ayyâş hakkında farklı kanaatlerin ileri sürülmesinin sebebi, Hicazlı ve Iraklı muhaddislerden hadis yazdığı kitaplarını kaybettikten sonra onlardan yaptığı rivayetlerde yanılmasıdır. Rivayetleri Kütüb-i Sitte’ye dahil dört sünen ile Buhârî’nin Refʿu’l-yedeyn fi’ṣ-ṣalât’ında yer alır. Sünnete bağlı, cömert, vakur bir kimse olduğu belirtilen İsmâil b. Ayyâş 8 Rebîülevvel 181’de (10 Mayıs 797) vefat etti. Onun aynı yıl cemâziyelevvelde (temmuz) veya bir yıl sonra öldüğü de zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 36; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, I, 369-370; Fesevî, el-Maʿrife ve’t-târîḫ, I, 172; Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, I, 88-90; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, I, 191-192; İbn Hibbân, el-Mecrûḥîn, I, 124-126; İbn Adî, el-Kâmil, I, 288-296; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VI, 221-228; İbn Manzûr,

Muḫtaṣaru Târîḫi Dımaşḳ, III, 42-43; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 253-255; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 312-328; a.mlf., el-ʿİber, I, 215-216; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 321-326.

Salahattin Polat

EBÛ YÛSUF أبو يوسف Ebû Yûsuf Ya'kūb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798) Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi, müctehid hukukçu ve ilk kadılkudât.

---

113 (731) yılında Kûfe'de doğdu. Daha çok künyesiyle meşhur olmuştur. Bazı kaynaklarda mevcut seksen dokuz yaşında vefat ettiği şeklindeki bilgiyi göz önünde bulunduran M. Zâhid Kevserî, doğum tarihinin 93 (711) olması gerektiği sonucunu çıkarmaktaysa da altmış dokuz yaşında vefat ettiğine dair tabakat kitaplarında yer alan bilgiler karşısında bu değerlendirme zayıf kalmakta ve daha sonraki araştırmacılar tarafından da kabul görmemektedir. Ebû Yûsuf'un büyük dedesi Sa'd b. Büceyr sahâbeden olup henüz küçük yaşta bulunduğu için Uhud Gazvesi'ne iştirak etmekten alıkonulmuş, genç yaşta katıldığı Hendek Gazvesi'nde ise büyük yararlıklar göstermiştir. Bu sebeple Hz. Peygamber'in onu çağırtıp hem kendisi hem de soyu için hayır duada bulunduğu rivayet edilir. Ebû Yûsuf bu hadiseyi övünçle hatırlar ve, "O anın bereketi şu an bile bizimle beraberdir" derdi. Sa'd b. Büceyr daha sonra Kûfe şehrine yerleşti. Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde düşünce ve siyaset hayatında önemli roller üstlenmiş olan Kûfe aynı zamanda bir ilim merkezi haline geldi. Bu şehir bazı sahâbî ve tâbiîlerin üstün gayretleriyle oluşan zengin bir ilmî miras ve geleneğe sahip bulunmaktaydı. Başta Ebû Hanîfe olmak üzere çeşitli âlimlerin de katkılarıyla Kûfe Abbâsîler döneminde gelişme göstermiş ve o bölgenin diğer ilim merkezlerinden Basra'yı bir hayli geride bırakmıştı. Ebû Yûsuf'un yetişmesinde şahsî kabiliyet ve arzusunun yanı sıra ilmî gelenek ve mirasa sahip böyle bir ortamda doğup büyümüş olmasının da önemli payı vardır. Ebû Yûsuf çok çocuklu ve yoksul bir aileye mensuptu. Kaynaklar, çocukluk ve gençlik yıllarının büyük sıkıntılar içinde geçtiği, ailesi tarafından bir iş tutmaya zorlandığı, bütün bu olumsuzluklara rağmen tahsil hayatını sürdürdüğü konusunda ortak ifadelere sahiptir. Yine kaynakların belirttiğine göre Ebû Yûsuf, evlendikten sonra da ailesinin nafakasını temin etmek için zaman zaman Ebû Hanîfe'nin ders halkasından uzak kalmış, fakat hocası azmini ve zekâsını çok takdir ettiği bu öğrencisinin nafakasını üzerine alarak derslerine düzenli şekilde devam etmesini sağlamıştır. Bu rivayetten, Ebû Yûsuf'un henüz öğrenim hayatını tamamlamadan evlendiği anlaşılmaktadır. Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Bezzâzî, Takıyyüddin et-Temîmî, Zeynüddin İbn Nüceym, M. Zâhid Kevserî gibi müellifler tarafından nakledilen ve Ebû Hanîfe'nin Ebû Yûsuf'a yaptığı söylenen tavsiyeler arasında (bk. Bezzâzî, II, 365-370; Temîmî, I, 160-169), öğrenim hayatını tamamlayıp iyi bir iş sahibi olmadan evlenmeme, evliliğin ilim öğrenmeye büyük bir engel teşkil

ettiği hususları da yer almaktadır. Bu bilgi ilk bakışta Ebû Yûsuf'un talebeliği sırasında evlendiğine dair yukarıdaki rivayetle çelişiyorsa da bu tür vasiyetnâmelerin genel hayat tecrübelerine dayanan tesbitlere yer verdiği, bu sebeple aslında gelecek nesillere öğütte bulunmayı hedeflediği de söylenebilir. Ebû Yûsuf Kûfe'de çok sayıda âlimden ders aldı. En önemli hocası Ebû Hanîfe olmakla birlikte İbn Ebû Leylâ, Ebû İshak eş-Şeybânî, Süleyman et-Temîmî, A'meş, Hişâm b. Urve, Muhammed b. Yesâr, Hasan b. Dînâr ve İsmâil b. Ümeyye gibi âlimlerin de onun yetişmesinde önemli payları vardır. Hadis ilminde en büyük hocası ise Husayn b. Abdurrahman'dır. Ebû Yûsuf, devrinin ilmî geleneğine uyarak belli temel dersleri aldıktan ve özellikle hadis tahsil ettikten sonra fıkıh öğrenimine yöneldi; bu amaçla İbn Ebû Leylâ'nın derslerine devam etmeye başladı. Dokuz yıl boyunca ondan yargılama hukuku (kazâ) ve fıkıh okudu, ardından Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katıldı. Bu ayrılışın sebebi olarak muhtelif hadiseler gösterilmekteyse de içlerinde en mâkul olanı, çeşitli vesilelerle hakkında bilgi sahibi olduğu Ebû Hanîfe'nin fıkıh metodunun kendisine daha uygun gelmesidir. Hocasının vefatına kadar yaklaşık on yedi yıl onun derslerine devam eden Ebû Yûsuf, bu süre içinde Kûfe'ye gelen İbn İshak'tan bir ay kadar megāzî* dersi alması gibi kısa süreli bazı kesintiler dışında Ebû Hanîfe'nin derslerine hiç ara vermemiştir. Bu sırada hadis öğrenimini de ihmal etmemiş, fırsat buldukça hadis meclislerine devam ederek buralarda dinlediği hadisleri Ebû Hanîfe'nin ders halkasında müzakereye açmış, bu sayede hadisçilerin görüş ve temayüllerinin de tartışılıp değerlendirilmesine imkân hazırlamıştır. Bu meclislerde birçok hadis üstadı yanında Haccâc b. Ertât ile de tanışan Ebû Yûsuf'un kuvvetli bir hâfızaya sahip olması sebebiyle hadisçiler tarafından da takdirle karşılandığı, fıkıh ilminde olduğu gibi hadis ilminde de derinleştiği ve ehl-i re'y içinde hadisi alınabilen en güvenilir kişi olarak tanındığı belirtilir.

Hocası Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra (150/767) kadılık görevine başlayıncaya kadar yaklaşık on beş yıl süre ile Ebû Yûsuf'un ne işle meşgul olduğu tam olarak bilinmemektedir. Hocasının yerine bir diğer talebesi olan Züfer b. Hüzeyl'in geçmesiyle hiç değilse bunun vefatına kadar (ö. 158/775) geçen süre içinde o halkada ders verme imkânını bulamadığı anlaşılmaktadır. Kûfe Camii'nde özel bir ders halkası açıp açmadığı, geçimini temin etmek için ne işle uğraştığı gibi hususlarda da bilgi bulunmamaktadır.
Ebû Yûsuf, geçim sıkıntısı sebebiyle Abbâsî Halifesi Mehdî - Billâh zamanında (775-785) ailesiyle birlikte Bağdat'a yerleşti. Burada halife ile tanıştı ve bazı kaynaklarda kaydedildiğine göre 166 (782) yılında kadılık görevine getirildi. Daha sonra Cürcân'a vali tayin edilen veliaht Mûsâ el-Hâdî ile oraya giden Ebû Yûsuf'un yerine oğlu Yûsuf kadı olarak tayin edilmiş, bu süre içinde aralarında birçok kazâî yazışmalar olmuştur. Mehdî'nin vefatı üzerine halife olarak Bağdat'a gelen Hâdî ile birlikte Ebû Yûsuf da Bağdat'a döndü ve kadılık görevine devam etti. Halife Hârûnürreşîd de onu görevinde bırakmış ve ilk defa onun zamanında (786-809) "kādılkudât"lık kurumu oluşturularak

yargılama hukukunda ve uygulamada birliğin sağlanması yönünde önemli bir adım atılmış, Ebû Yûsuf da İslâm yargı tarihinin ilk kadılkudâtı unvanını almıştır. Hatta Abbâsî hilâfetine bağlı bütün bölgelerdeki kadıları tayin ve azletme yetkisine sahip olduğu için “kādî kudâti’d-dünyâ” diye anılmıştır. Makrîzî’nin ifadesine göre Ebû Yûsuf’un bu makama gelmesinden sonra Irak, Horasan, Şam ve Mısır bölgelerinde onun onayı olmaksızın kadı tayin edilmemiştir. Hayatının sonuna kadar bu görevde kalan Ebû Yûsuf, yakın arkadaşı Bişr b. Velîd el-Kindî’nin kaydettiğine göre 5 Rebîülevvel 182 (26 Nisan 798) tarihinde altmış dokuz yaşında Bağdat’ta vefat etti. Seksen dokuz yaşında vefat ettiği şeklindeki rivayetlerin zayıf bulunması yanında 172 (788) veya 181 (797) yılında, yahut rebîülâhir ayında vefat ettiğine dair rivayetlerin de tabakat âlimleri arasında pek kabul görmediği bilinmektedir. Cenaze namazını bizzat kıldıran Hârûnürreşîd, namazdan sonra cenazenin önünde yürümüş ve onu kendi aile kabristanına defnettirmiştir. Kabri Bağdat’ın Kâzımiye bölgesinde, Kâzımeyn Türbesi’ne bitişik olan ve kendi adıyla anılan caminin yanındadır.

Gerek çağdaşları gerekse daha sonraki dönemlere mensup âlimler Ebû Yûsuf’un ilminin yanı sıra şahsiyetinden, ahlâk ve karakterinden övgüyle söz ederler. Bezzâzî, Kāsım b. Züreyk’ın Ebû Yûsuf’u yatağının üzerinde ufacık cüssesiyle görünce hayret ederek, “Allah, ilmi bir kuşun kursağına koymayı dileseydi koyardı” dediğini rivayet etmekte (Menâkıbü Ebî Hanîfe, II, 397), bundan da onun küçük yapılı bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Yûsuf üstün bir zekâya, güçlü bir hâfızaya ve intikal yeteneğine sahipti. Elli altmış hadisi bir defa dinlemekle yanlışsız olarak ezberlediği rivayet edilir. Ebû Hanîfe’nin talebelerinden Hasan b. Ziyâd el-Lü’lüî’nin anlattığına göre Ebû Yûsuf bir hac yolculuğu sırasında hastalanmış, kendisini ziyarete gelen Süfyân b. Uyeyne’den dinlediği kırk hadisi ileri yaşına, yolculuk yorgunluğuna ve hastalığına rağmen ezberlemiş, sonra da etrafındakilere yazdırmıştır. Devlet adamlarıyla yakından görüşmeye başladığı günlerde Hârûnürreşîd’in veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî’nin Ebû Yûsuf’a, eyyâmü’l-Arab*ı bilmediği için sultanlarla sohbetin tam olarak hakkını veremediğini söylemesi üzerine bir ay eve kapanarak bu konuda çalışmış, neticede edindiği bilgiler onu dinleyenleri hayrete düşürmüştür. A‘meş’in öğrencisi olduğu günlerde bir soruyu cevaplandırırken yaptığı açıklamalara hayret eden hocası bu cevabı nereden bulduğunu sormuş, o da, “Bize daha önce öğretmiş olduğunuz şu hadisten” diye cevap verince, “Ben bu hadisi sen daha ana rahmine düşmeden önce biliyordum, fakat yorumunu ancak şimdi öğrendim” demiştir (Muhammed b. Hasan el-Hacvî, I, 433-434).

Ebû Yûsuf fazilet sahibi bir kişi olarak tanınır. Yokluk ve sıkıntı içinde geçen günlerini hatırlayarak hayatı boyunca ihtiyaç sahiplerine yardım elini uzatmış, aynı zamanda velinimeti olan Ebû Hanîfe’yi hayır dua ile anmaktan geri kalmamıştır. Vefatından önce Mekke, Medine, Kûfe ve Bağdat halkına yüzer bin dinar dağıtılmasını vasiyet ettiği söylenir.

Halife nezdinde ve saray çevresinde büyük bir itibara ve buna paralel olarak büyük bir servete sahip olan Ebû Yûsuf zaman zaman, yöneticilerin arzuları doğrultusunda fetvalar vererek bu noktaya yükselmekle itham edilmiştir. Takvâsı, ahlâkı, seciyesi ve karakteriyle ilgili olarak nakledilen bilgilerin yanı sıra Kitâbü'l-Harâc'ın mukaddimesinde Hârûnürreşîd'e hitaben yazdığı şu satırlar onun bu ithamları hak etmediğini göstermeye yeterlidir: "Bugünün işini yarına bırakma... Allah'ın sana verdiği görevde bir saat bile olsa hakkı yerine getir. Kıyamet gününde yöneticilerin en mutlusu halkı en mutlu olandır. Sen doğru yoldan ayrılma ki halkın da ayrılmasın. Arzularına uymaktan ve öfkelenip intikam almaktan sakın..." (Kitâbü'l-Harâc, s. 3-4).

Ebû Yûsuf, ilmin ve ilim sahibinin üstün mevkiini insanlara göstermek düşüncesiyle en güzel yerde oturur, en güzel şekilde giyinir, en değerli takımlarla donatılmış atlara binerdi. Bu davranışını yadırgayanlara da, "Bir terzi çocuğunun ilim sayesinde nerelere kadar yükselebildiğinin herkes tarafından görülmesini istiyorum" diye cevap verirdi. Aynı sebeple, yargı işine bakan fakihlerin halk katında seçkin bir konumda görülmeleri ve kendilerine gerekli saygının gösterilmesi için onların siyah sarık ve cübbeden oluşan özel bir kıyafet giymelerini sağlamıştır (İbn Hallikân, VI, 379). Hârûnürreşîd'e Ebû Yûsuf'a niçin bu kadar çok değer verildiği sorulduğunda, "İlimdeki kemali, hâfıza gücündeki üstünlüğü, mezhepteki istikameti ve dindeki muhafazakârlığı sebebiyle" cevabını vermiştir. Ebû Yûsuf bu meziyetlerinden dolayı halifeye çok yakın olmuş, onunla yolculuk etmiş, 170-181 (786-797) yılları arasında birkaç defa beraber hacca gitmişlerdir.

Ebû Yûsuf'un ders halkasına ve ilim meclislerine birçok talebe katılmıştır. Kendisinden fıkıh öğrenmek veya hadis rivayet etmek suretiyle ilim tahsil eden öğrencilerin en tanınmışları Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Bişr b. Velîd el-Kindî, Bişr b. Gıyâs, Yahyâ b. Maîn, Hilâl b. Yahyâ er-Re'y, Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lüî, Esed b. Furât ve Yahyâ b. Âdem'dir.

Ebû Yûsuf, fıkıh ve hadis bilgisinin yanı sıra tefsir, siyer, megāzî ve eyyâmü'l-Arab sahalarında da döneminin seçkin âlimlerindendi. Çağdaşları onun bu alanlardaki bilgisinden övgüyle söz ederler.

İctihad Usulü. Ebû Yûsuf'un ictihad usulünden söz etmeden önce onun bağımsız (mutlak) bir müctehid sayılıp sayılmayacağı konusundaki tartışmalara temas etmek gerekir. İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Kemal ve İbn Âbidîn gibi bazı âlimler Ebû Yûsuf'un mutlak müctehid olmayıp ancak mezhepte müctehid olduğunu ileri sürmüşler, Şemsüleimme es-Serahsî, İbn Hazm, Şehâbeddin el-Mercânî, son dönemde Ali el-Hafîf, Muhammed Ebû Zehre ve M. Zâhid Kevserî gibi âlimlerle müsteşriklerden J. Schacht ise onun mutlak müctehid olduğu görüşünü savunmuşlardır. Nevevî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin, "Müzenî'nin bütün

tercihlerinin tahrîc grubuna girdiğini ve Şâfiî mezhebine râci olduğunu görüyorum, Ebû Yûsuf ve Muhammed ise böyle değildir, onlar Ebû Hanîfe'nin usulüne de muhalefet etmişlerdir" dediğini nakletmektedir (Tehzîb, II, 285). Ebû Yûsuf'un mutlak müctehid olduğu görüşünü benimseyen son dönem âlimlerine göre, Ebû Yûsuf ve arkadaşlarının Ebû Hanîfe'ye sadece fürû ile ilgili konularda muhalefet ettiklerini, usulle ilgili meselelerde daima ona bağlı kaldıklarını söylemek doğru değildir. Çünkü o dönemde usul ilmi henüz tam anlamıyla oluşmuş ve olgunlaşmış değildi. Gerçi görüşler belirtilip fetvalar verilirken dikkat edilen bazı noktalar mevcuttu; ancak bu noktaların tamamını Ebû Hanîfe'nin tesbit ettiğini, öğrencilerinin sadece o kuralları benimsemek ve uygulamakla yetindiklerini söylemek mümkün değildir. Çünkü Hanefî fıkhının oluşumunda Ebû Hanîfe'nin önderliği ve yön verici rolü bilinmekle beraber arkadaşları ve öğrencilerinin, hatta çağdaşı Kûfeli fakihlerin de bu oluşumda belli oranda paylarının bulunduğu inkâr edilemez. Kaldı ki söz konusu kuralların Ebû Hanîfe tarafından konulduğu, Ebû Yûsuf ve arkadaşlarının bu kuralları benimsediği kabul edilse bile bu husus onun mutlak müctehid olmasına halel getirmez. Çünkü Ebû Yûsuf ve arkadaşları, kabul ettikleri her konuyu taklit yoluyla değil araştırma sonucu ulaştıkları ilmî kanaatleri sebebiyle benimsemişlerdir. Ebû Hanîfe ile uygunluk arzeden görüşleri de ona ters düşen görüşleri kadar taklitten uzak olup delile dayanmaktadır. Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'den ders okumuş olmasının, onun hocasından bağımsız olarak ictihadda bulunmasına engel teşkil ettiğini ileri sürenlerin mantığına göre Ebû Hanîfe'nin de mutlak müctehid olduğunu söylemek imkânsız olur. Çünkü o da İbrâhim en-Nehaî ve Hammâd b. Ebû Süleyman gibi hocalardan ders okumuş, birçok konuda onlarla aynı görüşü paylaşmıştır (M. Ebû Zehre, s. 310).

Eğer ictihad, zamanın getirdiği meselelerin şer'î hükmünü ortaya koymak için bütün gücün sarfedilmesi demekse ve bunun tek şartı da edebî ve dinî yönüyle Kur'ân-ı Kerîm'i, metin ve sened yönünden sünneti, ayrıca icmâ edilen hususları ve kıyas usulünü bilmekse Ebû Yûsuf bağımsız, mutlak bir müctehiddir; aynı zamanda Kûfe'de Ebû Hanîfe başkanlığında faaliyet gösteren fıkıh heyetinin de en seçkin üyesidir. Hemen hemen hiç ara vermeden on yedi yıl bu grup içinde en faal üye olarak yer alan Ebû Yûsuf'un olağan üstü sayılabilecek zekâ ve hâfıza gücü ile ilme olan düşkünlüğü birlikte mütalaa edilince tabii olarak böyle bir sonuca ulaşılır. Bizzat Ebû Hanîfe tarafından "yeryüzündeki en âlim kişi" olarak nitelendirilmesi de bu görüşü desteklemektedir (Kevserî, Hüsnü't-tekādî, s. 27-28).

Ebû Yûsuf başta olmak üzere Ebû Hanîfe'nin Muhammed b. Hasan ve Züfer b. Hüzeyl gibi talebeleri, hem usulde hem de fürûda hocalarına veya birbirlerine muhalefet ettikleri ve aralarında serbest bir tartışma ortamı bulunduğu halde (Debûsî, s. 11-99), görüşlerinin Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle beraber tedvîn edilmesi ve bunların hepsinin Hanefî mezhebi olarak adlandırılıp benimsenmesi, bu ekolün fıkhî esaslarını Ebû Hanîfe'nin kurduğu ve öğrencilerinin bu çerçevede ictihad ettiği anlamına

gelmemelidir. 1105 (1693) yılında Mekke Şerifi Sa‘d b. Zeyd tarafından sorulan bir soru üzerine Abdülganî en-Nablusî'nin kaleme aldığı el-Cevâbü'ş-şerîf li'l-hazreti'ş-şerîfe fî enne mezhebe Ebî Yûsuf ve Muhammed hüve mezhebü Ebî Hanîfe adlı risâlede Ebû Yûsuf ve Muhammed'in görüşlerinin Ebû Hanîfe'den kaynaklandığı, bu sebeple bütün görüşlerin Ebû Hanîfe'ye nisbetinin doğru olduğu tezi savunulmuş, İbn Âbidîn de bu görüşe katılmıştır. İbn Kemal'in, Ebû Yûsuf'u mutlak müctehid saymayıp mezhepte müctehid olarak kaydeden tasnifi veya Ebû Hanîfe'nin hayatı ve görüşleriyle ilgili olarak kaleme alınan menâkıb kitaplarında yer alan mübalağalı ifadeler de bu yöndeki görüş ve kanaatler için uygun bir malzeme teşkil etmiştir. Ancak mezhebin sonradan Ebû Hanîfe'ye nisbetle adlandırılmasının başka izahları da yapılmaktadır (bk. HANEFÎ MEZHEBİ). Meselâ M. Zâhid Kevserî'ye göre Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının hepsinin görüşlerinin toplamına "Hanefî mezhebi" adı verilmesi genel kabule dayanan bir adlandırmadan başka bir şey değildir (Hüsnü't-tekādî, s. 28, 73).

Ebû Yûsuf'un ictihadda bulunurken takip ettiği metodu kendisinin yazdığı bir usul kitabında bulma imkânı mevcut değildir. Her ne kadar bütün mezhepler içinde ilk fıkıh usulü kitabının Ebû Yûsuf tarafından telif edildiği çeşitli kaynaklarda belirtilmişse de bugüne kadar böyle bir esere rastlanmamıştır. Bu durumda onun ictihad usulünü ancak vermiş olduğu fetvalardan ve bazı sözlerinden çıkarmak mümkün olabilir. Kaynaklarda Ebû Yûsuf'un son günlerinde şu şekilde dua ettiği belirtilir: "Allahım! Sen biliyorsun ki önüme çıkan her hadisenin hükmü için önce senin kitabına baktım ve orada bir çıkış yolu bulduysam aldım. Eğer bulamadıysam peygamberinin sünnetine baktım. Orada da bir çıkış yolu bulamadıysam ashabın sözlerine baktım" (Mahmûd Matlûb, s. 129). Bu ifadeden, re'y ekolünün seçkin bir imamı olarak kıyasa sıkça başvurduğu bilinen Ebû Yûsuf'un sahâbî kavlini kıyasa tercih ettiği anlaşılmaktadır. Serahsî de Kerhî'den yaptığı nakilde bu görüşü desteklemekte ve onun birçok meselede kıyasa göre hükmün ne olduğunu belirttikten sonra o hükmü sahâbî kavlinden dolayı terkettiğini kaydetmektedir (el-Usûl, II, 105). Ebû Yûsuf'un verdiği hükümler incelendiğinde bu delillerin yanı sıra icmâ, kıyas, istihsan, şer‘u men kablenâ, örf gibi diğer aslî ve fer‘î delilleri de belli bir sıra ve metot içinde kullandığı söylenebilir.

Re'y ekolüne mensup fakihler içinde hadis ilminde en güçlü âlimlerden biri kabul edilen Ebû Yûsuf'un hadisten çokça faydalanması ve kıyasa sıkça başvurması tabiidir. Ancak uzun süre siyasî ve idarî mekanizma ile iç içe olan yargı kurumunda görev yapmış olduğundan bazan istihsanı ön planda tuttuğu da görülmektedir. Meselâ Ebû Hanîfe ve Muhammed'e göre Hz. Peygamber faiz yasağıyla ilgili olarak bir maddenin ölçekle (keylî) veya tartıyla (veznî) alınıp satılmasını hükme bağlamışsa bu maddenin her zaman bu şekilde alınıp satılması gerekir. Bu konuda örfe itibar edilmez. Ebû Yûsuf ise örfün değişmesi halinde ölçekle olanın tartıyla, tartıyla olanın ölçekle alınıp

satılabileceği görüşündedir (İbnü'l-Hümâm, V, 282-283). Aynı şekilde Hz. Ömer'in haraç vergisi olarak belirlediği miktara bağlı kalmamış, onu gününün şartlarına göre yeniden tesbit etmekte sakınca görmemiştir (Kitâbü'l-Harâc, s. 84). Bu örnekler Ebû Yûsuf'un, zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişebileceğini ifade eden küllî fıkıh kuralına göre hareket ettiğini göstermektedir. Güçlüğü ortadan kaldırmak ve izdihama sebebiyet vermemek için bir şehirde iki ayrı camide cuma namazı kılınmasına, taşınma imkânı bulunamayan ganimetlerin henüz dârülharpten çıkmadan askerler arasında paylaştırılmasına ve ihtiyaçtan dolayı "müzâraa" ve "müsâkāt" akidlerine cevaz vermiş olması da zaruret prensibine dayanmaktadır. Diğer taraftan cuma namazının bir şehirde iki yerde kılınmasının câiz olduğunu belirttikten sonra daha fazla mescidde kılınmasının câiz olmadığını söylemesi de zaruretlerin kendi miktarınca takdir edilmesi gerektiği kuralına uygun düşmektedir. Hamile kadının bir çocuk doğurma ihtimali iki veya daha fazla çocuk doğurma ihtimalinden daha kuvvetli olduğu için mirastan yalnızca bir çocukluk pay ayrılması (Serahsî, Mebsût, XXX, 52), "Nâdir olana değil yaygın olana itibar edilir" kuralı ile açıklanabilir. Ebû Yûsuf'un, borçlanılan paranın değer kaybetmesi halinde bu paranın aynı miktarının (misl) değil değerinin ödenmesi gerektiğine fetva vermesi de bu arada zikredilebilir. Bütün bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Ebû Yûsuf Kitap ve Sünnet'e bağlılığının yanı sıra hikmet-i teşrîiyyeyi iyi kavramış bir müctehiddir; bu şekilde yetişmesinde, hocası Ebû Hanîfe'nin hem bir müctehid-imam olmasının hem de medresesini bir fıkıh komisyonu gibi görüp derslerini buna göre yapmasının büyük katkısı olmuştur.

Fıkıh İlmindeki Yeri. Uzun süre İbn Ebû Leylâ'nın, daha sonra da Ebû Hanîfe'nin talebesi olan Ebû Yûsuf en çok Ebû Hanîfe'nin etkisinde kalmıştır. Ancak gerek yetişmesini sağlayan ders halkalarında takip edilen metot sebebiyle, gerekse kendi özel yetenekleri sayesinde hiçbir zaman mukallit olmamış, tercih ve görüşlerini açıkça ifade etmiş, zaman zaman Ebû Hanîfe'nin görüşüne muhalefet ettiği de olmuştur. Hayatının daha sonraki dönemlerinde bu fikir ayrılıklarının oranında artış olduğu gözlenmektedir. Yalnız büyük bir feyze sahip olduğuna inandığı, kendisine son derece hürmet ve minnet duyduğu Ebû Hanîfe ile olan görüş ayrılıklarını özellikle açığa vurma gayreti içinde olmadığı gibi bir meselede Ebû Hanîfe ile ittifak halinde olduğu sürece kalbinde bir ışığın parladığını belirtirdi. Ancak onun hocasına karşı duyduğu bu saygı ve bağlılık, fıkhî meseleleri kendi görüş ve insiyatifiyle değerlendirmesine engel teşkil etmemiştir. İlk dönemden itibaren Hanefî fıkıh literatüründe mezhebin öncüleri arasındaki görüş ve yaklaşım farklılıklarına geniş ölçüde yer verilir. Bu arada Ebû Yûsuf'un İmam Muhammed'le birlikte veya tek başına Ebû Hanîfe'nin görüşüne katılmadığı yüzlerce meseleden söz edilir. Diğer fıkıh mezheplerinde mezhep içindeki farklı görüşler genellikle sonraki dönem hukukçularınca geliştirilmişken Hanefî mezhebinde bu husus, genelde Ebû Hanîfe ile talebeleri Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Züfer tarafından oluşturulmuştur. Bundan dolayı Hanefî mezhebindeki doktriner görüş zenginliğinde Ebû Yûsuf'un şüphesiz önemli payı vardır.

Bazı konularda Ebû Yûsuf'tan iki değişik fetva nakledilmesi, onun özellikle kadı olduktan sonra bir kısım fetvalarını değiştirdiği izlenimini uyandırmaktadır. Öte yandan sözü edilen görüş değişikliklerine dikkat çeken müsteşrik Schacht'ın, bu değişikliklerin her zaman daha mükemmele doğru seyretmediğini söylemesini (EI² [İng.], I, 165) anlamak kolay değildir. Çünkü mükemmel kavramı izâfîdir ve bir görüşün iyi ve mükemmel olduğu hükmü, ancak mevcut şartların ve uygulama alanının ayrıntılı şekilde bilinmesi halinde yapılacak bir değerlendirme ile verilebilir. Ebû Yûsuf'un, olayları Ebû Hânîfe'ye göre daha farklı bir açıdan değerlendirmesini sağlayan bazı sebepler vardır. Meselâ çok sayıda hadis âlimiyle görüşmesi, onlardan hadis alması ve Ebû Hanîfe zamanında tevsik edilmeyen birçok hadisin onun zamanında tevsik edilmesi gibi sebepler bu arada zikredilebilir. Ebû Yûsuf hadis öğrenimine fıkıhtan önce başlamış, hem hâfızasının hem de intikal yeteneğinin güçlü oluşu sayesinde hadisleri kolay ezberlediği gibi onların anlam ve delâletlerini de kavramakta zorluk çekmemiştir. Bu sebeple re'y ekolüne mensup fakihler içinde hadise en çok bağlı olan imamın Ebû Yûsuf olduğu ifade edilmiştir (Zehebî, Teẕkiretü'l-huffâz, I, 293). Ayrıca Hârûnürreşîd ile birlikte seyahat etmesi, bu seyahatleri esnasında Medine'ye uğrayarak Mâlik b. Enes ile görüşmesi, ondan hadis alıp bazı fıkhî konuları kendisiyle tartışması da Ebû Yûsuf'un bir kısım görüşlerini değiştirmesinde etkili olmuştur. Hatta bu görüşmeler sayesinde fıkıhta Irak ekolü ile Hicaz ekolünün bakış açıları birbirine yaklaşmıştır. Ebü'l-Müeyyed el-Hârizmî, Câmiʿu'l-mesânîd adlı eserinde Şâfiî'nin Ebû Yûsuf'a nebîz*le ilgili bir soru sorduğunu, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî de Şâfiî ile Ebû Yûsuf'un hem Mekke'de hem de Medine'de Hârûnürreşîd'in huzurunda münazarada bulunduklarını kaydetmektedir. Ancak bu husus M. Zâhid Kevserî tarafından kesinlikle reddedilmekte, bu rivayetlerin tarihî gerçeklere ters düştüğü ve mezhep taassubundan kaynaklandığı ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır (Hüsnü't-tekadî, s. 54-59). Bazı önemli gelişmeler ve ciddi isnatlar söz konusu görüşmeye dayandırıldığı için Kevserî'nin bu konu üzerinde hassasiyetle durduğu dikkati çekmektedir. Ebû Yûsuf'un, bazı konularda Ebû Hanîfe'den farklı düşünmesinin diğer bir sebebi de önce kadı, daha sonra kadılkudât sıfatıyla yargı görevinde bulunmuş olmasıdır. Bu görev Ebû Yûsuf'a önemli ölçüde tecrübe kazandırmış, nazarî hükümleri uygulama veya bunların uygulanabilirliğini gözleme imkânı sağlamış, sonuçta da özellikle kazâî fıkhın onda bir meleke haline gelmesini sağlamıştır. Meselâ hâkimin davalı istemese bile davacıya yemin teklif etmesini, sözleşmeleri ve diğer tasarrufları korumak için sefihin ancak hâkim kararıyla hacr altına alınmasını câiz görmesini ve eşin, seyahate çıkacak olan kocasından alacağı nafakaya karşılık kefil istemesine izin vermesini, Ebû Yûsuf'un görevi sırasında edindiği tecrübelerin bir sonucu olarak görmek mümkündür. Bu sebeple, başta yargılama hukuku olmak üzere fıkhın çeşitli dallarında Ebû Yûsuf'un, sonraki dönem Hanefî fakihlerince benimsenip mezhep içinde "müftâ bih" görüş olarak adlandırılan birçok tercih ve fetvası mevcuttur. Öte yandan Ebû Yûsuf,

kadılkudâtlık mevkiinde bulunması dolayısıyla, kadıların tayin işlerinde birinci derecede söz sahibi olduğu ve bu sırada daha çok Hanefî mezhebine mensup kadılara görev verdiği için bu mezhebe karşı ilgi ve iltifatın artmasını sağlamış, Hanefî mezhebinin yayılıp genişlemesinde onun gayretlerinin önemli payı olmuştur.

Ebû Yûsuf, o dönemde revaçta olan akaid ve kelâm konularında zaman zaman tartışmalara katılmış, döneminin tartışmalı kelâmî meseleleri hakkında daha çok selefî bir tavır sergilemiştir. Meselâ Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü benimseyenleri sert bir dille tenkit etmiş, böyle kimselerle konuşup selâmlaşmanın bile doğru olmadığını söylemiştir. Ebû Yûsuf'un, Allah'ın helâllerinin ve haramlarının olduğu gibi kabul edilmesini ve müteşâbih âyetlere inanılıp başka kavimlerle ilgili kıssalardan ibret alınmasını tavsiye etmesinden bu konulardaki tartışmaları hoş görmediği anlaşılmaktadır. Ebû Yûsuf, Hz. Peygamber ve ashabının iman konularını hiç tartışmadıklarını, sadece amelî hayatla ilgili meseleleri konuştuklarını ifade eder, itikadî konularda kavgacı ve tartışmacı bir tavır benimseyenlerden yüz çevirmenin Allah emri olduğunu söylerdi.

Eserleri. Hanefî mezhebinde eser telif eden ilk fakih olan Ebû Yûsuf'un başlıca eserleri şunlardır: 1. Kitâbü'l-Harâc*. İslâm fıkıh tarihinde malî hukuk sahasında yazılan en önemli eserlerden biri olup bu alanda günümüze kadar ulaşan ilk telif olduğunda şüphe yoktur. Genel olarak devletin ekonomik siyasetinin portresini çizmek gayesiyle telif edilen eserde dinî ve sosyal konularla ilgili bilgiler de yer almakta, bu sebeple bazı araştırmacılar tarafından içinde fıkıh, hadis, muhasebe, hukuk, sosyoloji, edebiyat, coğrafya vb. konuların bulunduğu bir hazine olarak değerlendirilmektedir. Birçok defa basılan eser (Bulak 1302; Kahire 1352; Beyrut 1405/1985 [nşr. İhsan Abbas]) Türkçe'ye ve bazı Batı dillerine de tercüme edilmiştir. 2. İhtilâfü Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ. Ebû Yûsuf bu eserinde hocaları Ebû Hanîfe ile İbn Ebû Leylâ'nın ihtilâf ettiği konuları zikretmektedir. Kitabı Ebû Yûsuf'tan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî rivayet etmiştir. Serahsî, İmam Muhammed'in esere bazı ilâvelerde bulunduğunu söylemişse de son dönem âlimlerinden Muhammed Ebû Zehre ve Ebû Yûsuf üzerine çalışan Mahmûd Matlûb, ilâve yapıldığını gösteren herhangi bir işarete rastlamadıklarını ifade etmişlerdir. Çok sayıda fıkıh babını ihtiva eden eser Ebü'l-Vefâ el-Efganî tarafından neşredilmiştir (Kahire 1357). Ayrıca İmam Şâfiî'nin el-Üm adlı eserinin sonunda Hâzâ ma'htelefe fîhi Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ ʿan Ebî Yûsuf adıyla da mevcuttur (VII, 87-150). 3. Kitâbü'r-Red ʿale's-Siyeri'l-Evzâʿî. Ebû Hanîfe, İmam Muhammed'e imlâ yoluyla devletler hukuku (siyer) konusunda bir kitap yazdırmıştır. İmam Muhammed'e nisbet edilen ve es-Siyerü's-sagīr adıyla anılan bu eserdeki görüşler Evzâî tarafından kaleme alınan Kitâbü Siyeri'l-Evzâʿî adlı eserde tenkit edilmiş, Ebû Yûsuf da Evzâî'ye cevap vermek amacıyla söz konusu eseri telif etmiştir. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî'nin neşrettiği eser (Kahire 1357), ayrıca el-Ümm'ün içinde Kitâbü Siyeri'l-Evzâʿî başlığıyla mevcuttur (VII, 303-336). 4. Kitâbü'l-Âsâr.

Oğlu Yûsuf'un babası yoluyla Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği bazı hadisleri ve fıkhî görüşleri ihtiva etmekte olup Ebû Hanîfe'nin müsnedi mahiyetindedir. Abdest, gusül, cünüplük, iddet, av ve alışveriş gibi konuları içine alan eser Ebü'l-Vefâ el-Efgānî tarafından neşredilmiştir (Kahire 1355). Kitâbü'l-Âsâr, nâşirin de önsözde belirttiği gibi tam değildir; ancak eksik kısmın son taraftan çok az bir bölüm olduğu tahmin edilmektedir.

Kaynaklarda Ebû Yûsuf'a nisbet edilen eserler de şunlardır: 1. Edebü'l-kadî. Kâtib Çelebi ile diğer bazı müellifler tarafından zikredilen eserin bir nüshası Tunus Millî Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Üzerinde Ebû Yûsuf'a ait olduğuna dair bir ibare bulunan ve Fuat Sezgin tarafından da ona nisbet edilen eserin, Mahmûd Matlûb tarafından yapılan incelemeden sonra Ebû Yûsuf'a nisbetin doğru olmadığı kanaatine varılmıştır (Ebû Yûsuf, s. 100). Zira kitapta Hassâf (ö. 261/875), Tahâvî (ö. 321/933), Kerhî (ö. 340/951), Ebû Bekir el-Cessâs (ö. 370/981) ve Serahsî (ö. 483/1090) gibi âlimlerin görüşlerine de yer verilmiştir. 2. el-Mehâric*. M. Zâhid Kevserî, müsteşrik J. Schacht tarafından Muhammed b. Hasan'a nisbet edilerek basılan Kitâbü'l-Mehâric'in Ebû Yûsuf'a ait olduğunu söylemekteyse de bu görüşünü teyit edecek bir delil bulunmamaktadır (Mahmûd Matlûb, s. 102). Bunlardan başka el-Mebsût, Kitâbü'l-Cevâmiʿ, Kitâbü'r-Red ʿalâ Mâlik b. Enes, Kitâbü İhtilâfi'l-emsâr, Kitâbü'l-Emâlî, Kitâbü'n-Nevâdir, Müsnedü'l-İmâm Ebî Yûsuf adlı eserler de Ebû Yûsuf'a nisbet edilmektedir.
Ebû Hanîfe hakkında yazılan eserlerde ve umumi tabakat kaynaklarında Ebû Yûsuf'un biyografisine, fıkıh ilmindeki yeri ve görüşlerine önemli ölçüde yer verilmesinin yanı sıra bu konuda müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır: Zehebî, Menâkıbü Ebî Yûsuf (nşr. M. Zâhid Kevserî – Ebü'l-Vefâ el-Efgānî, Kahire 1366); Ebü'l-Berekât Muharrem b. Muhammed ez-Zeylaî, Menâkıbü Ebî Hanîfe ve sâhibeyh Ebî Yûsuf ve Muhammed b. Hasan (Sezgin, I, 412); M. Zâhid Kevserî, Hüsnü't-tekadî fî sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kadî (Kahire 1948); Hâdî el-Ahdar Dervîş, Ebû Yûsuf el-Kadî hayâtühû ve kitâbühü'l-Harâc (Tunus 1984); Mahmûd Matlûb, Ebû Yûsuf: Hayâtühû ve âsâruhû ve ârâʾühü'l-fıkhiyye (Bağdad 1972); Ahmed İbrâhim Ebû Yûsuf, Ebû Yûsuf kadi'l-kudât (Bağdad 1948).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Yûsuf, Kitâbü'l-Harâc, Kahire 1382, s. 3-4, 84; a.e. (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1405/1985, nâşirin önsözü, s. 13-36; İbn Sa'd, et-Tabakat, VI, 52; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VIII, 397; a.mlf., et-Târîhu's-sagīr, II, 228; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 499; Vekî', Ahbârü'l-kudât, III, 254-265; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, IX, 201-202; Mes'ûdî, Mürûcü'z-zeheb (Abdülhamîd), III, 350-351; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 171; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 256-257; Sehmî, Târîhu Cürcân (nşr. Muhammed Abdülmuîd Han), Beyrut 1407/1987, s. 487-488; Debûsî, Teʾsîsü'n-nazar (nşr. Mustafa Muhammed el-Kabbânî), Beyrut, ts. (Dâru İbn Zeydûn), s. 11-99; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih, Haydarâbâd 1394/1974, s. 90-102; İbn Hazm, el-İhkâm (nşr. Ahmed Şâkir), Kahire, ts. (Matbaatü'l-Âsıme), II, 672; İbn Abdülber, Câmiʿu beyâni'l-ʿilm, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kitâbi'l-ilmiyye), II, 130-131; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XIV, 242-267; Şîrâzî, Tabakatü'l-fukahâ, s. 134; Serahsî, el-Usûl, I, 10; II, 105; a.mlf., el-Mebsût, XXX, 52; Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, Menâkıbü Ebî Hanîfe, Beyrut 1401/1981, I, 463-508; İbnü'l-Esîr, el-

Kâmil, VI, 182; Nevevî, Tehzîb, II, 285; İbn Hallikân, Vefeyât, VI, 378-390; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 292-294; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 535-539; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, VI, 12-14; İbn Kayyim el-Cevziyye, İʿlâmü'l-muvakkıʿîn, IV, 212-213; Yafiî, Mirʾâtü'l-cenân (Cubûrî), I, 395-400; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 180-182; Kureşî, el-Cevâhirü'l-mudıyye, III, 611-613; Bezzâzî, Menâkıbü Ebî Hanîfe, Beyrut 1401/1981, II, 365-370, 389-417; Makrîzî, el-Hıtat, II, 333; İbnü'l-Hümâm, Fethu'l-kadîr (Kahire), V, 282-283; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim (nşr. İbrâhim Sâlih), Beyrut 1412/1992, s. 282-283; Taşköprizâde, Miftâhu's-saʿâde, II, 234-241; Temîmî, et-Tabakatü's-seniyye, I, 160-169; Keşfü'z-zunûn, I, 46, 164; II, 1415, 1581, 1680; Zürkanî, Şerhu'z-Zürkanî ʿalâ Muvattaʾi'l-İmâm Mâlik, Beyrut 1407/1987, I, 3; İbn Âbidîn, Mecmûʿatü'r-resâʾil, I, 25; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 225; Serkîs, Muʿcem, I, 488-489; Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, Beyrut 1353/1935, II, 198-203; M. Zâhid Kevserî, Hüsnü't-tekadî fî sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kadî, Kahire 1948; a.mlf., İhkaku'l-hak, Medine 1408/1988, s. 24-26; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 536; Muhammed el-Hudarî, Târîhu't-teşrîʿi'l-İslâmî, Kahire 1964, s. 233-234; Sezgin, GAS, I, 412, 419-421; Mahmûd Matlûb, Ebû Yûsuf: hayâtühû ve âsâruhû ve ârâʾühü'l-fıkhiyye, Bağdad 1972; J. Schacht, The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford 1975, s. 301-306; a.mlf., "Abu Yusuf", EI² (İng.), I, 164-165; Muhammed b. Hasan el-Hacvî, el-Fikrü's-sâmî fî târîhi'l-fıkhi'l-İslâmî, Medine 1396/1976, I, 433-435; M. Ebû Zehre, Usûlü'l-fıkh, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikri'l-Arabî), s. 310-311; W. Montgomery Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (trc. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 356; Mustafa eş-Şek'a, el-İmâmü'l-Aʿzam Ebû Hanîfe en-Nuʿmân, Beyrut 1403/1983, I, 205-218; İsâm Muhammed Şebârû, el-Kadâʾ ve'l-kudât fi'l-İslâm: el-ʿasrü'l-ʿAbbâsî, Beyrut 1983, s. 233-241; C. de Vaux, Les Penseurs de l'Islam, Paris 1921-26 → 1984, III, 306-313; Subhî Mahmesânî, el-Mücâhidûn fi'l-hak, Beyrut 1985, s. 71-102; a.mlf., "Kadî kudâti Bagdâd ve eseruhû fi'l-fıkhi'l-İslâmî", MMİDm., sy. 40 (1965), s. 118-136; Saffet Köse, İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 25-27; Zafar Ishaq Ansari, "An Early Discussion on Islamic Jurisprudence: Some Notes on ʿal-Radd ʿala Siyar al-Awzaʿı'", Islamic Perspectives (ed. Khursid Ahmad – Zafar Ishaq Ansari), Leicester 1979, s. 147-167; Muhammed Necâtullah Sıdkı, "el-Fikrü'l-iktisâdî li-Ebî Yûsuf" (trc. Rıdvân Ahmed Fellâhî), Mecelletü Ebhâsi'l-iktisâdi'l-İslâmî, II/2, Cidde 1985, s. 67-87; Ali Hüsnî el-Harpûtî, "el-Harâc li-Ebî Yûsuf", Tİ, IV, 602-605; Kasım Kufralı, "Ebû Yusuf", İA, IV, 59-60.

Salim Öğüt

YAHYÂ b. ZEKERİYYÂ (يحيى بن زكريّا) Ebû Saîd Yahyâ b. Zekeriyyâ b. Ebî Zâide Meymûn b. Feyrûz el-Hemdânî el-Vâdiî el-Kûfî (ö. 182/798) Ebû Hanîfe'nin talebelerinden, fakih ve muhaddis.

119 (737) veya 120 (738) yılında Kûfe'de doğdu. Muhammed b. Münteşir el-Hemdânî'ye yahut Benî Vâdia'ya mensup bir kadının mevlâsıdır. Dedesine nisbetle İbn Ebû Zâide diye de anılır. Kûfe'de yetişti, Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılarak uzun yıllar öğrencisi oldu. Tahâvî'ye atfen nakledildiğine göre Ebû Hanîfe'nin ilim meclisinde mezhebin görüşlerini yazıya geçiren kırk kadar öğrencinin en seçkinlerinden on öğrencinin içinde Yahyâ b. Zekeriyyâ da bulunuyordu. Fakat onun bu yazım faaliyetini aralıksız otuz yıl sürdürdüğü yönündeki rivayetler, kendisinin doğum tarihiyle Ebû Hanîfe'nin vefat tarihi arasındaki sürenin otuz yıl olması sebebiyle gerçeği yansıtmamaktadır. Kûfe'de Emevîler ile Abbâsîler döneminde otuz üç yıl kadılık yapan İbn Ebû Leylâ'dan da (Muhammed b. Abdurrahman) faydalandı. Yahyâ b. Zekeriyyâ aralarında babasının ve Haccâc b. Ertât, Şu'be b. Haccâc, Süleyman b. Mihrân el-A'meş, Hişâm b. Urve, Süfyân b. Uyeyne, Îsâ b. Dînâr, Mâlik b. Enes, Âsım el-Ahvel, Ubeydullah b. Ömer'in de bulunduğu tâbiîn neslinin önde

gelen birçok muhaddisinden hadis dinleyerek bu alanda kendini yetiştirdi ve “hâfız” unvanını kazandı. Süfyân es-Sevrî’den sonra Kûfe’de hadis alanında ondan daha yetkin bir kişinin bulunmadığı kaydedilir.

Yahyâ b. Zekeriyyâ’dan birçok fakih ve muhaddis rivayette bulundu. Bunların içinde Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Kuteybe b. Saîd, Yahyâ b. Âdem, Süreyc b. Yûnus, Ahmed b. Menî‘, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Hasan b. Arafe sayılabilir. Bir ara Medine’ye ve Bağdat’a giden Yahyâ bu şehirlerde de hadis ve fıkıh öğretti. Hadis rivayeti bakımından Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Ebû Hâtim ve Nesâî tarafından “sika, sebt, müstakīmü’l-hadîs, sadûk, mütkın” gibi sıfatlarla nitelenir. Öğrencisi Yahyâ b. Maîn onun hakkında şöyle der: “İbn Abbas kendi zamanında ilmin son noktasıydı; daha sonra Şa‘bî, ardından Süfyân es-Sevrî de kendi dönemlerinin en büyükleriydi. Yahyâ b. Zekeriyyâ ise onlardan sonraki dönemin en büyüğüdür.” Hüseyin b. Ali es-Saymerî ve Hatîb el-Bağdâdî de Ali b. Medînî’ye atfen aynı ifadelere yer verirler (Aḫbâru Ebî Ḥanîfe ve aṣḥâbih, s. 150; Târîḫu Baġdâd, XIV, 115). Süfyân b. Uyeyne de Abdullah b. Mübârek ile Yahyâ b. Zekeriyyâ’ya benzeyen hiç kimseyi tanımadığını söyler. Yahyâ el-Kattân’ın, “Kûfe’de benimle ilmî konularda Yahyâ b. Zekeriyyâ’dan daha çok tartışan birini görmedim”; Ali b. Medînî’nin, “İsnad zincirlerini inceleyince hepsinin altı kişi üzerinde odaklandığını gördüm; o altı kişinin ilminin dayandığı mercilerden biri de Yahyâ b. Zekeriyyâ’dır” şeklindeki ifadeleri de Yahyâ’nın ilmî tevarüs geleneğindeki yerini göstermektedir.

Halife Hârûnürreşîd tarafından Medâin’e kadı tayin edilen Yahyâ b. Zekeriyyâ, bu görevde dört ay gibi kısa bir süre kaldıktan sonra vefat etti. Vefat tarihi olarak Hatîb el-Bağdâdî, Kureşî ve Zehebî yanında büyük çoğunluk 182 (798) yılını zikreder; İbn Sa‘d, Buhârî ve Halîfe b. Hayyât 183 yılını, muhtemelen İbn Kāni‘in verdiği bilgiye dayanan Leknevî ve Brockelmann ise 184 yılını esas alır. Ancak öğrencisi ve dostu Ali b. Medînî’den gelen rivayet 182 yılını destekler niteliktedir. Kûfe muhitinde ilk kitap telif eden âlimin Yahyâ b. Zekeriyyâ olduğu ve bu konuda Ebû Hanîfe’nin talebelerinden Vekî‘ b. Cerrâh’a örnek teşkil ettiği kaydedilir. Kaynaklar telif döneminin henüz başlarında yaşayan Yahyâ b. Zekeriyyâ’ya es-Sünen, el-Müsned ve eş-Şürûṭ ve’s-sicillât adlı eserleri nisbet etseler de bunlara henüz rastlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 393; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Ömerî), s. 170; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, IV, 273-274; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 313; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Aḫbâru Ebî Ḥanîfe ve aṣḥâbih, Beyrut 1976, s. 150; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 114-119; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VIII, 337-341; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, Beyrut 1956, I, 267-268; Kureşî, el-Cevâhirü’l-muḍıyye, III, 585-586; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, XI, 208-210; Leknevî, el-Fevâʾidü’l-behiyye, s. 224-225; Brockelmann, GAL Suppl., I, 260; Hasan Mezyû, “İbn Ebî Zâʾide”, Mv.AU, XI, 12-14.

Ahmet Yaman

YEZÎD b. ZÜREY‘ (يزيد بن زريع) Ebû Muâviye Yezîd b. Zürey‘ b. Yezîd el-Ayşî el-Basrî (ö. 182/798) Hadis hâfızı.

101 (719-20) veya 103 (721-22) yılında Basra’da doğdu. Benî Bekir b. Vâil kabilesinin Ayş b. Mâlik koluna mensup olduğundan Ayşî nisbesiyle anılır. Abbâsî Devleti’nde Übülle valiliği sırasında ölen babası Zürey‘ kendisine 500.000 dinar miras bıraktıysa da o, babasının malına haram karışmış olabileceği endişesiyle bu mirası almadı ve hurma yapraklarından hasır yapıp satarak ailesinin geçimini sağlamaya çalıştı. İlim tahsili için herhangi bir yolculuğa çıkmayan Yezîd bütün ilmini Basralılar’dan veya Basra’ya uğrayan âlimlerden tahsil etti. Eyyûb es-Sahtiyânî, Yûnus b. Ubeyd, Humeyd et-Tavîl, Hişâm b. Urve, Ma‘mer b. Râşid, Saîd b. Ebû Arûbe ve Süfyân es-Sevrî hocalarından bazılarıdır. Özellikle ilk musanniflerden İbn Ebû Arûbe’nin hadislerini iyi bilir, onun en güvenilir talebesi sayılırdı. Kendisinden Abdullah b. Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî, Ali b. Medînî, Halîfe b. Hayyât ve Ahmed b. Hanbel gibi şahsiyetler hadis rivayetinde bulundu. Yezîd b. Zürey‘ 8 Şevval 182’de (22 Kasım 798) Basra’da vefat etti. Bu tarih 181 (797) ve 183 (799) olarak da zikredilmiştir (İbn Hibbân, VII, 632).

Basra’nın önde gelen hadis hâfızlarından kabul edilen Yezîd b. Zürey‘in hadis rivayetinde ehliyetli ve güvenilir olduğu hususunda ittifak edilmiş, cerh ve ta‘dîl konusunda görüşlerine itibar edilen münekkitler arasında yer almıştır. Ayrıca onun hakkında kullanılan “Basra’nın muhaddisi, Basra’nın hâfızı, Irak’ın gülü” gibi ifadeler, kuruluşundan beri değişik anlayış ve kültürlerin etkisi altında kalan Basra’da sünneti savunma ve ona bağlılığı sağlamadaki rolü hakkında bir fikir vermektedir. Ahmed b. Hanbel Yezîd’i, hadis ilminde ihtiyat ve titizliğin Basra’da ulaştığı son nokta olarak niteler ve onun hakkında “Basra’nın reyhanı” sıfatını kullanır. Yezîd b. Zürey‘, hadislerin lafızlarında hiçbir değişiklik yapılmadan nakledilmesi gerektiğine inandığından hadis öğrenip naklederken son derece titiz davranmış, bu durum derslerine olan ilgiyi arttırmış ve rivayetleri muhaddisler nezdinde büyük değer kazanmıştır. “Her dinin süvarileri vardır, İslâm’ın süvarileri de muhaddislerdir” sözü ona aittir (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VIII, 298). Rivayetleri Kütüb-i Sitte başta olmak üzere hadis kaynaklarının birçoğunda yer alır. İbadete ve zühd hayatına düşkünlüğüyle de tanınan Yezîd hakkında Ebû Avâne el-Vâsıtî, “Yanında kırk yıl bulundum, her yıl (veya her gün) iyiliklerine bir iyilik (hayır) katıyordu” demiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 289; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Ömerî), s. 224; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, VIII, 335; Fesevî, el-Maʿrife ve’t-târîḫ, II, 139-140; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, IX, 263-265; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, VII, 632; İbnü’l-Cevzî, Ṣıfatü’s-ṣafve, III, 364-365; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XXXII, 124-130; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VIII, 296-299; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 256-257; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, XI, 325-328.

Abdullah Karahan

HÜŞEYM b. BEŞÎR (هشيم بن بشير) Ebû Muâviye (Ebû Hâzim) Hüşeym b. Beşîr b. Kāsım es-Sülemî el-Vâsıtî (ö. 183/799) Bağdatlı muhaddis.

104 (722) yılında Vâsıt'ta doğdu. Aslen Buharalı veya Belhli olduğu, dedesi Kāsım b. Dînâr'ın ticaret amacıyla Vâsıt'a gelerek burada yerleştiği ve Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî için yapılan sarayın inşasında çalıştığı kaydedilir. Babası Beşîr'in de Hüşeym doğmadan önce Haccâc'ın aşçılarından olduğu bilinmektedir. Hüşeym, fakir olmaları sebebiyle babası ilim tahsiline izin vermediği için ondan habersiz olarak Ebû Şeybe el-Kādî'nin derslerine devam etti ve onunla fıkhî münazaralarda bulunacak seviyeye ulaştı. Rahatsızlığı dolayısıyla derse gitmediği bir gün hocasının ziyarete gelmesinden etkilenen babası Hüşeym'e izin verdi; o da Mekke, Basra ve Kûfe gibi şehirlere ilmî seyahatler yaptı. İbn Şihâb ez-Zührî, Amr b. Dînâr, Eyyûb es-Sahtiyânî, Yûnus b. Ubeyd, İbn Muhaysın, Humeyd et-Tavîl, A'meş, Abdullah b. Avn gibi devrin ileri gelen âlimlerinden hadis tahsil etti. Vâsıt'ta bulunduğu dönemde Ehl-i beyt'ten İbrâhim b. Abdullah'la, 145 (762) yılında Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'a karşı başlatılan ayaklanmaya Bâhamrâ mevkiinde katıldı ve bu savaşta oğlu Muâviye ile kardeşi Haccâc b. Beşîr öldürüldü. Savaşlarda cesaretiyle ün kazanan Hüşeym (Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 359, 363, 377), muhtemelen Mansûr'un Vâsıt'ı ele geçirmesinden sonra Bağdat'a göç ederek ölünceye kadar burada ikamet etti (Hatîb, XIV, 85). Ahmed b. Hanbel'in ilk hadis derslerini kendisinden aldığı ve dört beş yıl süreyle bu derslere devam ettiği bilinen Hüşeym'den Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc, Mâlik b. Enes, İbnü'l-Mübârek, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî, Ali b. Medînî, Osman b. Ebû Şeybe, Yahyâ b. Maîn ve Esed b. Furât gibi tanınmış âlimler hadis rivayet ettiler. Hüşeym 25 Şâban 183'te (1 Ekim 799) Bağdat'ta vefat etmiş ve Hayzürân Kabristanı'na defnedilmiştir.

Hüşeym'in hâfızasının çok güçlü olduğu ve yaklaşık 20.000 hadis ezberlediği belirtilmiş, İbnü'l-Mübârek de insanların hâfızasının zamanla zayıfladığını, fakat Hüşeym'in hâfızasında herhangi bir gerileme olmadığını kaydetmiştir (Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VIII, 242). İshak el-Ezrak, onun bir ilim meclisine girerken yanında yazı malzemesi bulundurduğuna şahit olmadığını söylemiş (Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 307), Abdurrahman b. Mehdî de hıfz konusunda onunla yarışacak kimse bulunmadığını belirtmiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel gibi bazı âlimlerin onun hadisleri yazdığını söylemeleri, bizzat kendisinin hadis öğrenirken sadece hâfızasını kullandığını belirten ifadesiyle çelişmektedir. Hüşeym'in Zührî'den 100 veya 300 civarında hadisi bir sahîfeye kaydettiği, fakat sahîfenin kaybolduğu, bu sebeple Zührî'den dört veya dokuz hadisi hıfzedip naklettiği şeklindeki rivayet de ondan 100 civarında hadis işittiğini, fakat bunları yazmadığını belirten kendi beyanına ters düşmektedir.

Hakkında “sika, sebt, hâfız, kesîrü’l-hadîs, mütkın” gibi ta‘dîl lafızları kullanılmakla beraber Zehebî Hüşeym’in Zührî’den naklettiği hadislerde gevşek (leyyin) olduğunu söylemektedir (a.g.e., IV, 306). Onun güvenilir bir râvi olduğunu belirten hadis münekkitleri de hadiste çok tedlîs ve irsâl yapmak gibi bir kusuru bulunduğunu kabul ederler. İbnü’l-Mübârek’in Hüşeym’e neden tedlîs yaptığını sorduğunda Süfyân ile A‘meş’in de aynı şeyi yaptıklarını söylediği (İbn Hacer, XI, 62), hatta bu işten zevk aldığını belirttiği nakledilir (Bâcî, III, 1185). Süfyân es-Sevrî ise tedlîs yaptığı için hadisçilerin ondan hadis yazmadıklarını ileri sürer (İbn Adî, VII, 2595). Hüşeym’in maktû haberleri iyi ezberlediği ve hadisi mâna ile rivayet ettiği de kaydedilir. Şu‘be, onun İbn Ömer ve İbn Abbas’tan rivayet ettiği hadislerin, İbn Sa‘d da “ahberenâ” lafzını kullandığı rivayetlerin güvenilir olduğunu belirtmekte, bizzat Hüşeym de “haddesenâ” ve “ahberenâ” diye hadis rivayet ettiğinde o rivayetin muhakkak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Ahmed b. Hanbel, I, 315). İbn Adî, Hüşeym’in sika bir râviden hadis rivayet ettiğinde rivayetinin kabul edilebileceğini, ancak bazı nakillerinde münker râvilerin bulunabileceğini, Şu‘be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Abdurrahman b. Mehdî gibi âlimlerin ondan rivayette bulunmaları halinde rivayetinin makbul olacağını söylemektedir. Ebû Hâtim, Hüşeym’in doğruluğundan ve güvenilirliğinden şüphe etmemek gerektiğini belirtirken Vekî‘, Hüşeym’in sultana yakın bir kimse olduğunu ileri sürerek ondan hadis rivayet etmediğini söyler (Ebû Ubeyd el-Âcurrî, III, 132-133, 135). Buhârî, Hüşeym’in bazı rivayetlerini eṣ-Ṣaḥîḥ’in birkaç yerinde kaydetmiş, ancak Firebrî, Buhârî’nin bu rivayetleri sadece haber olarak yazdığını söylemiştir.

Muhtelif kaynaklarda Hüşeym’in hadisleri ilk defa tasnif edip bablara göre tertip edenler arasında ismi geçmekte ve et-Tefsîr adlı eserinden söz edilmektedir. Taberî’nin Câmiʿu’l-beyân ve Târîḫu’r-rusül ve’l-mülûk’ünde nakillerde bulunduğu bu eser bazı kaynaklarda el-Ḳırâʾât adıyla geçmektedir. Bunun dışındaki eserleri Kitâbü’s-Sünen fi’l-fıḳh ve Kitâbü’l-Meġāzî’dir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 313; Ali b. Medînî, el-ʿİlel (Kal‘acî), s. 34-35; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, VIII, 242; a.mlf., et-Târîḫu’ṣ-ṣaġīr, II, 230-232; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 60, 61, 98, 100, 101, 103, 105, 117, 122, 145, 177, 220, 299, 313-333, 353, 366, 372, 378, 379, 381; Ebû Ubeyd el-Âcurrî, Süʾâlâtü Ebî ʿUbeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fi’l-cerḥ ve’t-taʿdîl (nşr. M. Ali Kāsım el-Ömerî), Medine 1399/1979, III, 132-133, 135; Fesevî, el-Maʿrife ve’t-târîḫ, I, 174; Bahşel, Târîḫu Vâsıṭ (nşr. C. Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 137-139; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, IX, 114-116; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 177; Ebü’l-Ferec el-İsfahânî, Meḳātilü’ṭ-ṭâlibiyyîn (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut, ts. (Dârü’l-Ma‘rife), s. 359-377; İbn Adî, el-Kâmil, VII, 2595-2598; İbn Şâhin, Târîḫu esmâʾi’s̱-s̱iḳāt (nşr. Abdülmu‘tî Emin Kal‘acî), Beyrut 1406/1986, s. 345-346; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 415-416; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi’l-Buḫârî, II, 782-783; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim, II, 326-327; Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi’l-ḥadîs̱ (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs), Riyad 1409/1989, I, 196; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 85-94; Bâcî, et-Taʿdîl ve’t-tecrîḥ li-men ḫarrece lehü’l-Buḫârî fi’l-Câmiʿi’ṣ-ṣaḥîḥ (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), Riyad 1406/1986, III, 1183-1186; İbnü’s-Salâh, ʿUlûmü’l-ḥadîs̱ (nşr. Nûreddin Itr), Dımaşk 1986, s. 75; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XXX, 272-288; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VIII, 287-294; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 248-249; a.mlf., el-ʿİber, I, 221; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, IV, 306-308; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, XI, 59-64; Süyûtî, Târîḫu’l-ḫulefâʾ, s. 261, 287; a.mlf., el-Vesâʾil fî müsâmereti’l-evâʾil, Beyrut 1406/1986, s. 100; Dâvûdî,

Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 352-353; Sezgin, GAS, I, 38; Ziriklî, el-Aʿlâm, IX, 89; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II, 85-88; Mustafa eş-Şekʻa, el-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel, Kahire 1404/1984, s. 47-52.

Mustafa Ertürk

İBRÂHİM b. SA'D (إبراهيم بن سعد) Ebû İshâk İbrâhîm b. Sa'd b. İbrâhîm ez-Zührî (ö. 183/799)Hadis hâfızı, fakih.

108'de (726) Medine'de doğdu. Aşere-i mübeşşereden Abdurrahman b. Avf'ın torunu olan babası rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan bir muhaddis ve fakihti; Medine'de kadılık yapmıştı. İbrâhim'in yetişmesinde İbn Şihâb ez-Zührî'nin büyük katkısı olmuş, İbrâhim ayrıca Saffân b. Süleym, Sâlih b. Keysân, İbn İshak, Abdullah b. Muhammed b. Akīl, Hişâm b. Urve, Muhammed b. İkrime el-Mahzûmî'den rivayette bulunmuştur. Kendisinden oğulları Ya'kūb ve Sa'd ile Şu'be b. Haccâc, Leys b. Sa'd, Bişr el-Hâfî, İbnü'l-Mâcişûn, Abdurrahman b. Mehdî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî hadis rivayet etmiştir. Döneminde Medine'de onun en çok hadis bilen kişi olduğu, İbn İshak'tan sadece ahkâm konusunda yaptığı rivayetlerin 17.000 civarında bulunduğu belirtilmekte (Hatîb, VI, 83), Zehebî ise farklı senedler ve mükerrerlerle bu sayıya ulaşıldığını, gerçekte söz konusu rivayetlerin bu rakamın onda birine dahi ulaşmadığını kaydeder (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 40). İbrâhim b. Sa'd, ömrünün sonuna doğru oğullarından biriyle Bağdat'a yerleştiğinden çok sayıda Iraklı kendisinden hadis almış, Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd ona ikramda bulunmuş, fetvalar sormuş (Hatîb, VI, 84; Safedî, V, 352), beytülmâlin velâyeti görevi de kendisine verilmiştir. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan İbrâhim b. Sa'd 183'te (799) Bağdat'ta vefat etti; bu tarih 182 (798), 184 ve 185 olarak da zikredilmiştir.

Ahmed b. Hanbel, İbrâhim b. Sa'd'ın sika, hadislerinin "müstakīm" olduğunu söylemiş, Yahyâ b. Maîn, özellikle Zührî'den yaptığı rivayetleri başkalarının rivayetlerine tercih ederek onun için sika, hüccet veya "leyse bihî be's" ifadelerine yer vermiştir. Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Ebü'l-Hasan el-İclî ve İbn Adî de onun için sika terimini kullanırken Ebû Hâtim er-Râzî bir rivayete göre sika, diğer bir rivayete göre ise "leyse bihî be's" demiş, Vekî' b. Cerrâh, sika olup olmadığını bilmediği gerekçesiyle başlangıçta rivayette bulunmamışsa da daha sonra ondan hadis almıştır.

Aynı zamanda fakih olan İbrâhim b. Sa'd, ud çalarak şarkı söylemeyi ve mûsiki dinlemeyi câiz gördüğü için eleştirilmiş, Zehebî ise mûsikiye dair kesin bir nas olmadığı için onun tenkit edilemeyeceğini belirtmiştir. Kendisine yöneltilen eleştiriler sebebiyle biyografisine Mîzânü'l-iʿtidâl'de yer veren Zehebî hadislerinin delil olarak kabul edilmesi, cerh ve ta'dîlde görüşüne başvurulacak münekkitler arasında sayılması dolayısıyla onu Ẕikru men yuʿtemedü ḳavlühû fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl, er-Ruvâtü'ṡ-ṡiḳātü'l-mütekellem fî-him bimâ lâ yûcibü reddehüm ve Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ gibi

eserlerine de almıştır. İbn İshak'ın es-Sîre'sinin râvilerinden olan İbrâhim b. Sa'd'ın bazı hadislerini ihtiva eden bir cüzün VIII. yüzyılda istinsah edilmiş nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Hadis, nr. 1558, vr. 373-392) bulunmaktadır (Sezgin, I, 95).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt: el-Mütemmim, s. 456-457; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 288-289; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġîr, II, 231-232; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 214, 238; Osman b. Saîd ed-Dârimî, et-Târîḫ (nşr. Ahmed Muhammed Nurseyf), Dımaşk, ts. (Dârü'l-Me'mûn li't-türâs), s. 43; Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, et-Târîḫ (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kūcânî), Dımaşk 1980, I, 533-534; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 101-102; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, IV, 4-5; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VI, 81-84; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, I, 371-372; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 252-253; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 40; VIII, 304-310; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 33-35; a.mlf., Ẕikru men yuʿtemedü ḳavlühû fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1410/1990, s. 178; a.mlf., er-Ruvâtü'ṣ-ṣiḳātü'l-mütekellem fîhim bimâ lâ yûcibü reddehüm (nşr. Muhammed İbrâhim el-Mevsılî), Beyrut 1412/1992, s. 37; Safedî, el-Vâfî, V, 352-353; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 121-123; Sezgin, GAS, I, 95.

Ali Toksarı

ABDULLAH b. MUS'AB عبد الله بن مصعب Ebû Bekr Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit b. Abdillâh b. Zübeyr (ö. 184/800) Abbâsîler devri valilerinden, şair ve muhaddis.

Aşere-i mübeşşereden Zübeyr b. Avvâm'ın torunlarındandır. "Aidü'l-kelb" lakabıyla da anılır. Babası Mus'ab, zühd ve takvâsıyla tanınan bir muhaddistir. "Köpek ziyâretçisi" mânasına gelen bu lakapla anılması, rahatsızlığı esnasında ziyaretine gelmeyen bir dostuna yazdığı şiirde, "Köpeğiniz dahi hastalansa yoklamayı ihmal etmezdim" diye sitem etmiş olması sebebiyledir. Hayatının ilk dönemlerine dair bilgi yoktur. Mûsâ b. Ukbe, Hişâm b. Urve ve Ebû Hâzim Seleme b. Dînâr'dan hadis rivayet etmiştir. Rivayet ettiği hadisleri yazmayıp ezberlemekle yetindiği için Yahyâ b. Maîn ona fazla güvenmemiştir; buna karşılık Buhârî ile İbn Ebû Hâtim onu tenkide tâbi tutmamışlardır. Babası ve Zübeyrîler'in ileri gelenleri, Hz. Hasan'ın torunlarından "en-Nefsü'z-Zekiyye" diye bilinen Muhammed b. Abdullah'ı (ö. 145/762) önce Emevîler'e, daha sonra da Abbâsîler'e karşı giriştiği mücadelede fiilen desteklerken, kendisi de şiirleriyle bu harekete katıldı. Babası ve yakın akrabaları, Muhammed b. Abdullah ile birlikte hayatlarını kaybettiler. Kendisi ise, Halife Mansûr'un duruma iyice hâkim olması ve siyasî karışıklıkların son bulmasına kadar gizlenmeyi başardığı için mutlak bir ölümden kurtuldu.

Şairliği yanında iyi bir hatip ve sohbet adamı olan Abdullah, Abbâsî halifelerinden Mehdî'nin yakın ilgisini kazandı ve has nedimlerinden biri oldu. Bu sebeple kendisine Yemâme valiliği verildi (784). Ancak halifenin sohbetinde bulunmayı valiliğe tercih ederek kısa bir süre sonra tekrar saraya döndü. Daha sonraları Hâdî ve Hârûnürreşîd'in de nedimi oldu. Hârûnürreşîd onu Medine'ye vali tayin etme hususunda ısrar edince, kendisine gönderilen emirlerden dilediğini uygulamak şartıyla bu görevi kabul etti. Bir

müddet sonra Yemen valiliği de uhdesine verildi. İbn Kesîr'in de belirttiği gibi bu görevi adaletle yürütmesine rağmen, ağır sorumluluklar yüklenmeyi sevmeyen, nüktedan, başına buyruk ve hür olmaktan hoşlanan tabiatı sebebiyle tekrar Hârûnürreşîd'in yanına döndü. Halifenin huzurunda muhtelif kimselerle, bilhassa Muhammed b. Abdullah'ın kardeşi ve onun mücadelesini sürdürdüğü için yakalanıp hapsedilen Yahyâ b. Abdullah (ö. 180/796) ile münazaralar yaptı (bk. Mekatilü't-Tâlibiyyîn, s. 474-479). Halifelerden gördüğü aşırı müsamaha ve yakınlıktan dolayı gurura kapıldığı, zaman zaman Emevîler'i, Hz. Ömer ve Ali soyundan gelenleri rencide edecek şiirler söylediği, böylece onların da kendi soyuna dil uzatmasına meydan verdiği, bu sebeple çoğu zaman kötü durumlara düştüğü rivayet edildiği gibi, Hz. Ali'ye saygılı olduğuna ve Kureyşliler'e iyi davrandığına dair rivayetler de vardır. Bağdat sarayında Medineliler'in hukukunu savunduğu için İmam Mâlik b. Enes tarafından "mübârek" diye medh edilmesi, İmam Şâfiî'nin yakın dostu olması, kaynaklarda lehinde kaydedilmiş hususlardır. Abdullah b. Mus'ab, Hârûnürreşîd ile yaptığı bir yolculuk sırasında 184 yılının Rebîülevvel ayında (Nisan 800), yetmiş yaşlarında iken Rakka'da vefat etti. Oğullarından biri, Kitâbu Nesebi Kureyş müellifi Mus'ab, diğeri de iki yıl Medine valiliği yapan Bekkâr'dır.

Bugün muhtelif eserlerde dağınık bir halde bulunan şiirlerini toplayan bir divanından söz edilmekle beraber (bk. İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 184), bu divanın günümüze kadar geldiği bilinmemektedir. Bundan dolayı, ona ait olup da başka şairlere nisbet edildiği söylenen bazı şiirlerin gerçek sahiplerini tayin edebilmek mümkün olmamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Zübeyrî, Nesebü Kureyş (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire 1982, s. 242; Taberî, Târîḫ (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1960-70, bk. İndeks; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Mekatilü't-Tâlibiyyîn (nşr. Ahmed Sakr), Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), s. 285, 286, 306, 307, 472-479; a.mlf., el-Eganî, XXIV (nşr. Abdülkerîm İbrâhim el-Azbâvî#Abdülazîz Matar), Kahire 1974, s. 237-244; İbnü'n-Nedim, el-Fihrist (nşr. Rızâ-Teceddüd), Tahran 1391/1971, s. 184; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931, X, 173-176; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', VIII, 517; a.mlf., Mîzânü'l-i'tidâl (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1382/1963, II, 505-506; İbn Kesîr, el-Bidâye, Kahire 1351-58/1932-39 → Beyrut 1401/1981, X, 185; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, Haydarâbâd 1329-31 → Beyrut 1390/1971, III, 361-362; Sezgin, GAS, II, 647-648; Muhsin Gayyâd, "Âidü'l-kelb-Abdullah b. Musab ez-Zübeyrî", Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb, sy. 28, Bağdad 1974, s. 247-270; DM,

M. Yaşar Kandemir

MUÂFÂ b. İMRÂN (المعافى بن عمران) Ebû Mes'ûd el-Muâfâ b. İmrân b. Muhammed el-Ezdî el-Fehmî el-Mevsılî (ö. 185/801) Hadis hâfızı.

120 (738) yılından sonra doğdu. Hocası Süfyân es-Sevrî'nin kendisine taktığı "Yâkūtetü'l-ulemâ" lakabıyla tanınmıştır. Beş oğlundan Ali, Abdülkebîr ve Ahmed de sika râvilerdir. Diğer iki oğlu Musul'da meydana gelen vakada Hâricîler tarafından

öldürülmüştür. Kardeşi Hâlid b. İmrân önce Halife Mütevekkil-Alellah'ın sarayında çalışmış, daha sonra Mütevekkil-Alellah'ın ölümüne kadar Musul valiliğinde bulunmuştur. Bir diğer kardeşi Süleyman b. İmrân da yine Musul'da idarecilik yapmıştır.
Tebeu't-tâbiînden olan Muâfâ b. İmrân Ebû Hanîfe, Mis'ar b. Kidâm, Mâlik b. Enes, İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî, Evzâî gibi muhaddislerden hadis öğrenmiş; kendisinden Bakıyye b. Velîd, Abdullah b. Mübârek, Mûsâ b. A'yen, Vekî' b. Cerrâh, Bişr el-Hâfî rivayette bulunmuştur. Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebü'l-Hasan el-İclî gibi münekkitler Muâfâ'nın sika kabul edildiğini belirtmiş, Süfyân es-Sevrî de Muâfâ'yı takdir edenlerin sünnet ehli, onu kusurlu bulanların bid'at ehli olduğunu söylemiştir. Cerh ve ta'dîlde görüşüne itibar edilen Muâfâ, Hatîb el-Bağdâdî'nin belirttiğine göre hadis öğrenmek için muhtelif beldelere seyahatler yapmış, uzun süre Süfyân es-Sevrî ile birlikte olmuş, hadis, fıkıh ve edebiyat konularında ondan çok faydalanmış ve hocasının el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr'ini rivayet edenler arasında yer almıştır (İbnü'n-Nedîm, s. 314). Muâfâ b. İmrân 185 (801) yılında Musul'da vefat etti; cenazesini Musul Valisi Ömer b. Heysem kıldırdı. Bu tarih 184 (800) ve 186 (802) olarak da zikredilmiştir. Defnedildiği kabristan Muâfâ b. İmrân Kabristanı, hadis okuttuğu cami de Muâfâ b. İmrân Camii diye anılmıştır.

Muâfâ güzel konuşur, zâhidâne yaşardı. Varlıklı bir aileden geldiği için oldukça zengindi. Malını hayır için sarfeder, dost ve arkadaşlarına yardımda bulunur, kendisi de kıt kanaat geçinmeyi severdi. Hadis ilmiyle meşgul olmayı her şeyden değerli görürdü. Hâricîler iki oğlunu Musul vak'asında öldürüp malını talan ettiği zaman herhangi bir tepki göstermemiştir.

Rivayetleri Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin es-Sünen'leri, ayrıca İbn Huzeyme'nin eṣ-Ṣaḥîḥ'i, Dârekutnî'nin es-Sünen'i, Nesâî'nin es-Sünenü'l-kübrâ'sı, Taberânî'nin üç Muʿcem'i, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin el-Muʿcem'i ve Beyhakī'nin Şuʿabü'l-îmân'ında yer almıştır.

Hatîb el-Bağdâdî Muâfâ'nın sünen, zühd, edep ve fiten konularında kitap yazdığından (İbnü'l-Cevzî, IV, 181), Zehebî de kendisine ulaşan âlî isnadlarından ve rivayet icâzetine sahip olduğu küçük bir müsnedinden söz eder. Ayrıca vefatından önce çocuklarına birkaç varaktan ibaret bir vasiyet bıraktığı belirtilmiştir. İlk tabakat kitabının kim tarafından yazıldığıyla ilgili tartışmalarda Muâfâ'dan da söz edilmiş, bazı tarih ve tabakat kitaplarındaki bilgilerden hareketle Târîḫu'l-Mevṣıl adlı çalışmasıyla bu sahada ilk eseri onun kaleme aldığı söylenmiştir (Sezgin, I, 348). Muâfâ'nın böyle bir çalışmasının bulunmadığını ileri sürenler ise Yezîd b. Muhammed el-Ezdî'nin Târîḫu'l-Mevṣıl'inde Muâfâ'nın hayatına genişçe yer verildiği için eserin yanlışlıkla ona nisbet edildiğini belirtmiştir. Ancak İbn Hacer'in ondan yaptığı

iktibaslar dikkate alındığında (Fetḥu'l-bârî, X, 286; el-İṣâbe, VIII, 250) bu görüşün isabetli olmadığı anlaşılmaktadır.

BLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 487; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr (nşr. Seyyid Hâşim en-Nedvî), Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), VI, 72; VIII, 13; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 368, 399; İbn Hibbân, eṣ-S̱iḳāt, VII, 529; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 314; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIII, 226-229; Bâcî, et-Taʿdîl ve't-tecrîḥ li-men ḫarrece lehü'l-Buḫârî fi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), Riyad 1406/1986, II, 761-762; İbnü'l-Cevzî, Ṣıfatü'ṣ-ṣafve, IV, 180-181; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXVIII, 147-155; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 80-86; XXI, 302; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 287-288; İbn Hacer, Fetḥu'l-bârî (Hatîb), VII, 104; X, 286; a.mlf., el-İṣâbe (Bicâvî), VIII, 250; Sezgin, GAS, I, 348; Fr. Rosenthal, A History of Muslim Historiography, Leiden 1968, s. 133; M. J. L. Young, "Arabic Biographical Writing", Religion, Learning and Science in the ʿAbbasid Period (ed. M. J. L. Young v.dğr.), Cambridge 1990, s. 170; C. F. Robinson, "al-Muʻāfā b. ʻImrān and the Beginnings of the Tabaqāt Literature", JAOS, CXVI/1 (1996), s. 114-120.

İbrahim Hatiboğlu

MUGĪRE b. ABDURRAHMAN (مغيرة بن عبد الرحمن) Ebû Hâşim Mugīre b. Abdirrahmân b. Hâris el-Mahzûmî (ö. 186/802) Mâlikî fakihi ve muhaddis.

124 (742) yılında doğdu. Dedesinin dedesi Ayyâş b. Ebû Rebîa ilk sahâbîlerdendi. Babasından ve aralarında Yezîd b. Ebû Ubeyd, Muhammed b. Aclân, Abdullah b. Sâid ve Mâlik b. Enes'in bulunduğu muhaddislerden hadis rivayet etti. Kendisinden hadis rivayetinde bulunanlar içinde oğlu Ayyâş b. Mugīre, İbrâhim b. Hamza ez-Zübeyrî, Musʻab b. Abdullah ez-Zübeyrî, Ahmed b. Abede, Ebû Musʻab ez-Zührî ve Yaʻkūb b. Humeyd yer almaktadır. Hadiste sika olduğu belirtilen Mugīre'ye Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd Medine kadılığını teklif etmişse de kendisi bunu kabul etmemiştir.

Mâlikî tabakat kitaplarında Süleyman b. Bilâl, Muhammed b. Dînâr el-Cühenî, Osman b. Kinâne, Abdülazîz b. Ebû Hâzim, Abdülazîz ed-Derâverdî ve Muhammed b. Mutarrif ile birlikte Mâlik'in ilk nesil Medineli öğrencileri arasında sayılmakla birlikte bunların Mâlik ile öğrencilik ilişkilerinin intisap düzeyinde olmadığı anlaşılmaktadır. Mugīre gibi birçoğu, Mâlik'ten sonra ve Mâlik hayattayken Medine müftüleri arasında yer alan ve Medine çevresinde Mâlik'in dengi olarak bilinen bu isimlere Mâlikî fıkıh literatüründe neredeyse hiç atıf yapılmaması, kendilerine atıf yapılanlara da özellikle Mâlik'in değil Medine âlimlerinin rivayet ve görüşlerini nakleden râviler ve aynı zamanda kendilerine has görüşleri olan fakihler sıfatıyla yer verilmesi bunu teyit etmektedir. Nitekim Mâlik'ten sonra Medine fıkhının temsilcisi olarak, ders halkasının başına geçen Osman b. Kinâne dahil olmak üzere bu nesilden bir fakih değil bir sonraki nesilden Abdullah b. Nâfiʻ es-Sâiğ kabul edilmiştir (Kādî İyâz, III, 130). Yaş itibariyle Mâlik'in akranı sayılan Mugīre onunla aynı hocalardan ders almış, daha önce kendisine muhalefet etmekle birlikte Mâlik kendi ilim meclisini oluşturduktan sonra onun meclisine katılmaya başlamıştır (a.g.e., III, 4). Ancak Mâlik'in fıkhî görüşlerinin rivayeti konusunda Medine Mâlikî ekolünün temsilcileri kabul edilen sonraki nesil

fakihleri kadar katkıda bulunmamıştır. Bununla birlikte Medine Mâlikî ekolünün temsilcilerinden Mutarrif b. Abdullah el-Esam, Ebû Mus‘ab ez-Zührî ve İbnü’l-Mâcişûn ile Mısır Mâlikî ekolünün önde gelenlerinden İbn Vehb’in istifade ettiği fakihler arasında yer almaktadır. Mugīre b. Abdurrahman 22 Safer 186 (2 Mart 802) tarihinde vefat etti.

Mugīre’nin Medine’de meşhur olan kitaplarından söz edilmektedir. Önce Mısır’a, oradan Kayrevan’a ve muhtemelen Endülüs’e ulaştığı ve Medine fukahası ile müelliflerine ait fıkhî görüşleri bir araya getirdiği anlaşılan bu kitaplara (Muhammed b. Hâris el-Huşenî, s. 168; Kādî İyâz, IV, 105; V, 111; Muranyi, s. 142, 165) Mâlikî mezhebi literatürünün oluşumunda Mâlik’in öğrencilerinden Mısırlı İbnü’l-Kāsım, İbn Vehb ve Eşheb el-Kaysî ya da Tunuslu İbn Ziyâd el-Absî’nin mesâil derlemeleri (semâât) gibi kaynak değeri atfedilmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Ṭabaḳātü ʿulemâʾi İfrîḳıyye (nşr. Muhammed b. Şeneb), Beyrut, ts. (Dârü’l-kitâbi’l-Lübnânî), s. 168; İbn Abdülber en-Nemerî, el-İntiḳāʾ, Kahire 1350, s. 53-54; Kādī İyâz, Tertîbü’l-medârik (nşr. Abdülkādir es-Sahrâvî), Rabat 1403/1983, III, 2-8, 130, 133, 229, 353; IV, 105; V, 111; Zehebî, Târîḫu’l-İslâm: sene 181-190, s. 410-411; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü’l-müẕheb, II, 343-344; İbn Kunfüz, el-Vefeyât (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1971, s. 148-149; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, X, 264-265; Mahlûf, Şeceretü’n-nûr, I, 56; M. Muranyi, Dirâsât fî meṣâdiri’l-fıḳhi’l-Mâlikî (trc. Ömer Sâbir Abdülcelîl v.dğr.), Beyrut 1409/1988, s. 142, 165; Ali Hakan Çavuşoğlu, Irak Mâlikî Ekolü: III.-V./IX.-XI. yy. (doktora tezi, 2004), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 24-25.

Mehmet Erdoğan

MU‘TEMİR b. SÜLEYMAN (معتمر بن سليمان) Ebû Muhammed Mu‘temir b. Süleymân b. Tarhân et-Teymî (ö. 187/803) Muhaddis tâbiî.

---

106 (724) yılında Basra’da dünyaya geldi. Doğumuyla ilgili başka tarihler de verilmektedir. Benî Teym b. Mürre’nin mevâlîsinden olduğu için Teymî nisbesini almıştır. Onun Tufeyl lakabıyla bilindiği de zikredilmiştir. Ebü’l-Mu‘temir künyesiyle anılan babası Süleyman b. Tarhân, Basra’nın önde gelen âlimlerinden biri olup rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer almıştır. Mu‘temir babasından başka Abdülmelik b. Umeyr, İbnü’l-Mu‘temir, Eyyûb es-Sahtiyânî, Humeyd et-Tavîl, Amr b. Dînâr, Hâlid el-Hazzâ, Âsım el-Ahvel gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Kendisinden de yaşça daha büyük olan Süfyân es-Sevrî, akranı Abdullah b. Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî, Abdürrezzâk es-San‘ânî, Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe gibi âlim ve muhaddisler hadis rivayetinde bulundu. İbn Sa‘d, Yahyâ b. Maîn ve Ebü’l-Hasan el-İclî onun sika, Ebû Hâtim er-Râzî sika ve sadûk bir muhaddis olduğunu söylemiştir. Kettânî, Mu‘temir’in siyer ve megāzîye dair bir çalışması olduğunu belirtmektedir. Ancak bunun babasının Kitâbü’l-Meġāzî adlı eseriyle (Sezgin, I, 285-286) karıştırılmış olabileceği akla gelmektedir.

Mu‘temir’in de babası gibi ibadete düşkün olduğu, onunla sabaha kadar dolaşarak değişik yerlerde ibadet ettiği kaydedilmektedir. Mu‘temir b. Süleyman 187 Muharrem veya Saferinde (Ocak veya Şubat 803) Basra’da vefat etti. Rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer almıştır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 197; VII, 290; Fesevî, el-Maʿrife ve’t-târîḫ, I, 178; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, VIII, 402-403; Zehebî, Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 266-267; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VIII, 477-479; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, X, 227-228; Kettânî, er-Risâletü’l-müsteṭrafe, s. 110; Sezgin, GAS, I, 285-286; Ekrem Pamukçu, Bağdat’ta İlk Türkler, Ankara 1994, s. 239-242.

M. Yaşar Kandemir

BİŞR b. MUFADDAL بشر بن المفضل Ebû İsmâîl Bişr b. el-Mufaddal b. Lâhik er-Rakaşî l-Basrî (ö. 187/803 [?]) Hadis hâfızı.

Kuzey Arabistan’da yaşayan Benî Rakāş’ın mevlâ*sı olduğu için er-Rakaşî diye anılır. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Başta babası olmak üzere Muhammed b. Münkedir, Humeyd et-Tavîl, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi muhaddislerden hadis okudu. Kendisinden de Müsedded b. Müserhed, Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel ve Amr el-Fellâs gibi tanınmış muhaddisler hadis rivayet ettiler. Ahmed b. Hanbel’in Basralı muhaddisler arasında adâlet* ve zabt* bakımından varılacak en yüksek mertebede olduğunu söylediği Bişr, hadis münekkidi Yahyâ b. Maîn tarafından da Basra’nın en güvenilir muhaddislerinden biri diye gösterilmiştir. Rivayet ettiği hadislerde hiç yanılmayan iki kişi bulunduğunu söyleyen Ebû Dâvûd, Bişr b. Mufaddal ile İbn Uleyye’nin adlarını zikretmiş, diğer münekkitler de onun güvenilir bir râvi olduğunda ittifak etmişlerdir. Talebesi Ali b. Medînî, Bişr’in gün aşırı oruç tuttuğunu ve her gün 400 rek‘at namaz kıldığını söylemektedir.

Rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer alan ve Hz. Osman taraftarlarından (Osmâniyye) olduğu kaydedilen Bişr b. Mufaddal’ın seksen yıllık bir ömürden sonra 187’de (803; veya 186/802) vefat ettiği bildirilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, et-Tabakāt, VII, 290; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakāt (Zekkâr), I, 541-542; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, II, 84; el-Cerh ve’t-ta‘dîl, II, 366; Sem‘ânî, el-Ensâb, VI, 146-147; Zehebî, Tezkiretü’l-huffâz, I, 309-310; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IX, 36-39; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, I, 458-459.

M. Yaşar Kandemir

DERÂVERDÎ (الدراوردي) Ebû Muhammed Abdül'azîz b. Muhammed b. Ubeyd ed-Derâverdî (ö. 187/803) Muhaddis.

Derâverdî'nin nisbesi hakkında farklı rivayetler ileri sürülmüş, Derâverd'in Horasan'a bağlı bir köy olduğu veya İran'daki Derâbcird köyünün yanlış telaffuzu sebebiyle kelimenin bu şekli aldığı söylenmiştir. Aslen İsfahanlı olan Derâverdî'nin, kendisini ziyarete gelenlere Farsça olarak "ender-âver" (içeri gir) dediği için Medineliler'in kendisine bu lakabı verdikleri de zikredilmektedir. İbn Sa'd'ın kesin bir dille ifade ettiğine göre Medine'de doğup büyüyen Derâverdî hadis ve diğer ilimleri burada tahsil etmiş, vefat edinceye kadar da buradan ayrılmamıştır. İbn Hibbân onun Medine'nin tanınmış fakihlerinden olduğunu belirtmektedir. Derâverdî'nin hadis aldığı muhaddisler arasında Zeyd b. Eslem, Hişâm b. Urve, Humeyd et-Tavîl, Süheyl b. Ebû Sâlih, Şerîk b. Ebû Nemîr, Ca'fer es-Sâdık bulunmaktadır. Kendisinden de daha yaşlı olmalarına rağmen Şu'be b. Haccâc ile Süfyân es-Sevrî, ayrıca İshak b. Râhûye, Vekî' b. Cerrâh, Saîd b. Mansûr gibi meşhur âlimler hadis rivayet etmişlerdir.

Ebû Zür'a, Derâverdî'nin hâfızası zayıf olduğu için ezberinden hadis rivayet ettiğinde yanıldığını ileri sürmüştür. Ahmed b. Hanbel de onun çok hadis topladığını, kendi kitabından yaptığı rivayetler sahih olmakla beraber başkalarının kitaplarından yaptığı nakillere güvenilemeyeceğini söylemiştir. Ebû Hâtim ise rivayetlerinin delil olarak kullanılamayacağını ileri sürmüştür. Derâverdî'nin Mugıre b. Abdurrahman'a rivayetlerini okurken çok telaffuz hatası yaptığı, onun da kendisine hadis tahsilinden önce dilini düzeltmesini tavsiye ettiği haber verilmektedir.

İmam Mâlik, Ali b. Medînî ve Yahyâ b. Maîn gibi cerh ve ta'dil âlimleri Derâverdî'nin sika* bir râvi olduğunu söylemektedirler. Hatta Ma'n b. Îsâ ona "hadiste emîrü'l-mü'minîn" denebileceğini belirtmektedir. Zehebî ise rivayet ettiği hadislerin en az hasen* derecesinde olduğu görüşündedir.

Derâverdî'nin rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almış, ancak Buhârî senedde Derâverdî'nin yanında bir başka râviye daha yer vererek onu teyit etmek ihtiyacını duymuştur. Vefat tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmakla beraber doğru olanı 187 (803) yılıdır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakāt, V, 424; Yahyâ b. Maîn, et-Târîh, II, 367; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 25; Ukaylî, ed-Duʿafâʾ, III, 20-21; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, V, 395; Sem'ânî, el-Ensâb, V, 295; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 142; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, II, 447; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 366-369; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 633-634; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 269; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 353-355; İbnü'l-İmâd, Şezerât, I, 316.

Ali Toksarı

FUDAYL b. İYÂZ الفضيل بن عياض Ebû Alî el-Fudayl b. İyâz b. Mes'ûd et-Temîmî el-Yerbûî (ö. 187/803)Horasan'ın ilk büyük sûfîlerinden.

107'de (725) doğdu. Temîm kabilesinin Yerbû' boyundandır. Oğlu Ebû Ubeyde baba tarafının aslen Kûfeli bir aileden olduğunu, babasının Semerkant'ta doğduğunu ve Ebîverd'de yetiştiğini söyler. Hizmetçisi İbrâhim b. Eş'as'a göre Merv'in Fundîn köyündendir; diğer bir rivayete göre ise aslen Buharalıdır (Sülemî, s. 6-8). Ailesi hakkındaki rivayetlerden Fudayl'in Arap asıllı olduğu anlaşılmaktadır.

Kuşeyrî'nin verdiği bilgiye göre Fudayl gençliğinde Merv ile (diğer bir rivayette Serahs) Ebîverd arasında eşkıyalık yapan bir çetenin reisiydi. Ancak basit şeylere tenezzül etmeyen mert bir kişiliğe sahipti. Âşık olduğu câriyenin evine girmek için duvara tırmandığı bir sırada içeride Kur'an okunuyordu. Bu arada duyduğu, "İman edenlerin Allah'ı zikretme ve O'ndan inen Kur'an sebebiyle kalplerinin ürperme zamanı hâlâ gelmedi mi?" (el-Hadîd 57/16) meâlindeki âyetten çok etkilendi ve, "Evet yâ rabbi, o an geldi" diyerek oradan ayrıldı. Yaptıklarına tövbe edip kendini tamamen ibadete verdi (er-Risâle, s. 57). Daha sonra memleketini terkederek Kûfe'ye gitti; burada Ebû Hanîfe, Süfyân es-Sevrî ve A'meş gibi âlimlerin meclislerine devam etti; otuz yıl ilim ve ibadetle meşgul oldu. 187 yılının Muharrem ayında (Ocak 803) Mekke'de vefat etti. İbnü'l-Cevzî, Fudayl'in Kûfe'ye geldiğinde oldukça yaşlı, İbnü'l-İmâd ise genç olduğunu söyler. Bu tür çelişkili rivayetler onun hayatı hakkında verilen bazı bilgilerin kesin olmadığını göstermektedir.

Kaynaklarda Fudayl'in zühd ve takvası hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Korku, hüzün ve ağlama, diğer ilk dönem zâhid ve sûfîleri gibi Fudayl'in de şiddetli ve sürekli olarak etkisi altında kaldığı hallerdi. Kaynaklar, bekkâîn* denilen sûfîlerin önde gelenlerinden olan Fudayl'in gülümsediğinin dahi görülmediğini kaydederler. Âhiret endişesi dolayısıyla ölümden son derece korkması ve, "İnsan ölümün ne olduğunu bilse hayat ona zehir olur" demesi, çevresindekilere ölümü, kabir hallerini ve âhiret azabını göz önünde tutmalarını tavsiye etmesi yine onun bu özelliğiyle ilgilidir.

Zühdü kanaat, kanaati zenginlik olarak gören Fudayl mümini "az konuşan, çok çalışan, sözünde hikmet, sükûtunda düşünce, bakışında ibret, işinde iyilik bulunan kişi" diye tarif eder (Ebû Nuaym, VIII, 98). Fudayl kendisi hakkında karamsar, halk hakkında iyimser ve ümitlidir. Kur'an'ı hüzünlü bir şekilde ağır ağır okur, bazan Kur'an dinlerken kendinden geçerdi.

Fazla yeme, uyuma ve konuşmanın kalbi katılaştırdığını söyleyen Fudayl, çok namaz kılarak ve çok oruç tutarak değil gönül zenginliği, temiz vicdan ve halka karşı beslenen samimiyetle Hakk'a ulaşılabileceği kanaatindedir (Sülemî, s. 10, 13). Onun tasavvuf anlayışında ilâhî inâyet ve ihsan kavramları ön planda yer alır. Allah

korkusuna ağırlık vermekle birlikte zaman zaman Allah sevgisinden de söz etmiştir (Ebû Nuaym, VIII, 93, 99). Kendisinden sonra gelen sûfîlerin üzerinde önemle durdukları "dünya âlimi-âhiret âlimi" ayrımını Fudayl de yapmıştır. Ona göre dünya âliminin ilmi açık, âhiret âliminin ilmi gizlidir; hakîmler âlimlerden üstündür ve peygamberlerin vârisleridir (a.g.e., VIII, 92).

Fudayl, Kur'an okuma ve zâhidâne yaşamanın gerekliliğini vurgulamanın yanı sıra kurrâ (hâfızlar) hakkındaki düşünceleriyle de dikkati çeker. Ona göre kurrânın sultanlar başta olmak üzere hiç kimseye muhtaç olmaması, aksine herkesin kurrâya ihtiyaç duyması gerekir (Sülemî, s. 10). Böyle olmayan kurrâdan uzak durulmalıdır. Zira bunlar sevdiklerine meddahlık yapar, sevmediklerine iftira ederler.

Mustafa Kâmil eş-Şeybî, Ali Sâmî en-Neşşâr gibi çağdaş araştırmacılar, fütüvvet ve melâmet ehline ait fikirlerin henüz başlangıç halinde de olsa Fudayl'in açıklamalarında bulunduğu ve onun bu fikirlerin ilk temsilcisi olduğu görüşündedirler (Ali Sâmî en-Neşşâr, III, 403-404). Fudayl'in bu görüşü destekleyen bazı söz ve davranışları vardır. Meselâ kendisi âbid, zâhid ve âlimlerin devlet adamlarından uzak durmasını ister. Ona göre devlet adamlarıyla ilişki kurmayan bir kimse geceleri namaz kılan, gündüzleri oruç tutan, hac, umre ve cihad yapan, ancak onlara dost olan bir kimseden daha makbuldür (Ebû Nuaym, VIII, 98). Nitekim kendisi de Halife Hârûnürreşîd ile görüşmek istememiş, halifenin ısrarı üzerine görüşmeyi kabul etmek zorunda kalınca sözünü çekinmeden söylemiş, ihsanını da reddetmiştir (a.g.e., VIII, 106; Attâr, s. 132). Bununla birlikte inziva köşesinde devlet adamlarının âdil ve dürüst olmaları için dua etmiş ve "Allah katında mutlaka kabul edilecek bir tek duam olsa devlet başkanının iyi olması için dua ederdim. Zira devlet başkanı dürüst olursa beldeler mâmur, insanlar güven içinde olur" demiştir.Fudayl aynı zamanda güvenilir bir hadis râvisidir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 421). Mansûr b. Mu'temir, A'meş ve Bişr b. Mansûr gibi hadisçilerden hadis rivayet etmiş; Süfyân b. Uyeyne, Yahya b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî ve İmam Şâfiî gibi âlimler de kendisinden hadis almışlardır. Kaynaklar, Şiîliğin merkezi olan Kûfe'de uzun süre ikamet eden Fudayl'de az da olsa bir Şiî temayülün bulunduğunu kaydeder (İbnü'l-İmâd, I, 317;Şeybî, I, 299).

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, sözleri ve yaşama tarzı ile sonraki sûfîler üzerinde derin etkiler bırakan Fudayl hakkında bir menâkıbnâme kaleme almıştır. Fudayl'in sağlığında vefat eden oğlu Ali ez-Zühdî, bizzat babası tarafından yetiştirilmiş olup bazı tarihçilere göre ibadet ve havf konusunda babasından üstündür ve onun gibi abdallardan sayılır (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 435, 442; Câmî, s. 92). Hizmetçisi ve dostu İbrâhim b. Eş'as, ayrıca İbrâhim b. Şemmâs es-Semerkandî, Kādim ed-Deylemî de Fudayl'in ilminden ve manevî feyzinden faydalanan talebeleri arasında gösterilir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 500; Sülemî, Ṭabaḳāt, s. 6-14; Ebû Nuaym, Ḥilye, VIII, 84-139; Kuşeyrî, er-Risâle, Kahire 1966, s. 57; Hücvîrî, Keşfü'l-mahcûb (Uludağ), s. 194-197; Herevî, Ṭabaḳāt, s. 32-35; Attâr, Tezkiretü'l-evliyâ (trc. Süleyman Uludağ), istanbul 1991, s. 127-141; İbnü'l-Cevzî, Ṣıfatü'ṣ-ṣafve, II, 237-247; İbn Hallikân, Vefeyât, Kahire 1948, III, 215-217; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 245-246; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 421-442; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 198-199; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VIII, 294-297; Câmî, Nefeḥât, s. 38, 92; Şa‘rânî, Ṭabaḳāt, I, 168; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, I, 316-318; Ma‘sûm Ali Şah, Ṭarâʾiḳ, II, 188-193; Sezgin, GAS, I, 636; Abdurrahman Bedevî, Târîḫu't-taṣavvufi'l-İslâmî, Küveyt 1978, s. 265-280; Ali Sâmî en-Neşşâr, Neşʾetü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm, Kahire 1978, III, 393-406; Şeybî, eṣ-Ṣılâ, I, 299; A. Schimmel, Tasavvufun Boyutları, s. 42-43; Jacqueline Chabbi, "Fuḍayl b. 'Iyāḍ un précurseur du Hanbalisme", BEO, XXX (1978), s. 331-345; M. Smith, "al-Fuḍayl b. ʿIyāḍ", EI² (İng.), II, 936.

Osman Türer

SEBÎÎ, Îsâ b. Yûnus (عيسى بن يونس السبيعي) Ebû Amr (Ebû Muhammed) Îsâ b. Yûnus b. Ebî İshâk Amr es-Sebîî (ö. 187/803) Hadis hâfızı.

Kûfe'de doğdu. Süfyân b. Uyeyne'nin kendisine "fakih oğlu, fakih oğlu fakih" diye iltifat etmesi onun ve ailesinin ilim çevrelerindeki itibarını göstermektedir. Babası ile ağabeyi İsrâil'den hadis öğrenerek tahsiline başladı. Dedesi Ebû İshak es-Sebîî hayattayken küçük olduğu için ondan faydalanamadı. Süleyman b. Tarhân, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Hişâm b. Urve, A‘meş, İbn Ebû Leylâ Muhammed b. Abdurrahman, Ma‘mer b. Râşid, Mis‘ar b. Kidâm, Şu‘be b. Haccâc ve Süfyân es-Sevrî gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Tahsil için uzun seyahatler yaptı ve geniş bilgisiyle tanınan ünlü bir âlim oldu. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Sebîî'den Velîd b. Müslim, İsmâil b. Ayyâş, Bakıyye b. Velîd, İbn Vehb, Vekî‘ b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Asbağ b. Ferec, Nuaym b. Hammâd, Bişr el-Hâfî, Müsedded b. Müserhed, Yahyâ b. Maîn, İbn Râhûye, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Ali b. Hucr gibi muhaddisler rivayette bulundu. Kendisinden babası, oğlu Amr, hocası Hammâd b. Seleme, ayrıca Feth el-Mevsılî es-Sagīr de hadis rivayet etti.

Vekî‘ b. Cerrâh'ın "hadis ilmini avucunun içine almış adam" dediği Îsâ b. Yûnus'un rivayetleri Ali b. Medînî'ye sorulduğunda, "Çok mükemmel biridir, sikadır, me'mûndur" demiş, Ahmed b. Hanbel'e oğlu Abdullah, Îsâ b. Yûnus'un ne derece güvenilir olduğunu sorunca da, "Onun gibi biri nasıl diye hiç sorulur mu?" cevabını almıştır. Ebû Hâtim er-Râzî ve Nesâî gibi hadis münekkitleri de onu güvenilir kabul etmiştir. İbn Hanbel, Sebîî'nin rivayetlerinin babasının rivayetlerinden daha sahih olduğunu, kardeşi İsrâil ile de birbirine yakın seviyede bulunduklarını belirtmiştir. Zehebî ise onun ağabeyinden daha mütkın, daha âlim ve âbid sayıldığını ifade etmiştir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 359).

Îsâ b. Yûnus, Kûfe'den Suriye'deki Hades Kalesi'ne gidip oraya yerleşti ve Bizanslılar'la yapılan birçok savaşa katıldı. Onun kırk beş savaşta bulunduğu, bir yıl cihada, ertesi yıl hacca gittiği belirtilmekte, Yahyâ b. Maîn de kendisini asker

kıyafetinde gördüğünü söylemektedir. Halife Me'mûn'un, dünya malına önem vermediği belirtilen Îsâ b. Yûnus'un bir dersini dinledikten sonra kendisine 10.000 dirhem / dinar vermek istediği, fakat onun bunu kabul etmediği belirtilmekte, bu olayın onun Bağdat'a gittiği ve orada hadis rivayet ettiği sırada meydana geldiği tahmin edilmektedir. Hocası A'meş'in yanına gittiğinde hem A'meş'in hem yanındakilerin kendisine hayranlıkla baktıkları, muhaddislerin onu talebelerine örnek gösterdikleri bildirilmektedir. Îsâ b. Yûnus 15 Şâban 187'de (8 Ağustos 803) Hades'te vefat etti. Bu tarih 181 (797), 188 ve 191 (807) olarak da zikredilmiş, ölümünden sonra çocukları Hades'te yaşamaya devam etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 488; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VI, 406; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VI, 291; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XI, 152-156; İbnü'l-Adîm, Buġyetü'ṭ-ṭaleb (Zekkâr), I, 239; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXIII, 62-76; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 359; VIII, 489-494; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 279-282; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VIII, 237-240.

M. Yaşar Kandemir

FEZÂRÎ, Ebû İshak أبو إسحاق الفزاري Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. el-Hâris el-Fezârî (ö. 188/804 [?]) Muhaddis ve fakih.

Kûfe'de doğdu. Dımaşk ve Bağdat'ta bulundu. İçlerinde Süleyman el-Bettî, A'meş, Mûsâ b. Ukbe, Hişâm b. Urve, Humeyd et-Tavîl, Mâlik b. Enes, Evzâî ve Süfyân es-Sevrî'nin de bulunduğu birçok kişiden hadis rivayet etmiş, hocaları Evzâî ve Sevrî'den başka İbnü'l-Mübârek, Abdullah b. Avn el-Harrâz, Abdülmelik b. Habîb el-Massîsî gibi âlimler de ondan hadis rivayetinde bulunmuşlardır.

Fezârî Hz. Peygamber'in sünnetine bağlı, bid'atlara karşı olan, iyiliği tavsiye edip kötülüğü önlemede hassas, faziletli bir şahsiyete sahipti. Yahyâ b. Maîn, Nesâî, İclî ve İbn Hibbân onun sika* olduğunda ittifak etmişlerdir. Hârûnürreşîd'in öldürülmesini emrettiği bir zındığın, "Hz. Peygamber adına uydurduğum 1000 hadisi ne yapacaksın?" demesi üzerine halifenin, "Ey Allah düşmanı, Ebû İshak el-Fezârî ve Abdullah b. Mübârek yanında sen kim oluyorsun! Onlar senin söylediklerini ayıklar ve harf harf çıkarırlar" diye cevap vermesi onun Fezârî'nin ilmine olan güvenini göstermektedir. İbn Hacer, İbnü"n-Nedîm'den naklen müslüman âlimler içinde ilk usturlabı İbrâhim b. Muhammed el-Fezârî'nin yaptığını söylerken (Tehẕîbü't-Tehẕib, I, 153) onu astronomi bilgini Fezârî ile karıştırmıştır. Çünkü İbnü'n-Nedîm bu bilgiyi Ebû İshak İbrâhim b. Habîb el-Fezârî adlı bir âlim için kaydetmektedir (el-Fihrist, s. 332).

Ömrünün büyük bir kısmını zamanın serhat şehirlerinden Misis'te (bugün Adana merkez ilçesine bağlı Yakapınar bucağı) geçiren Fezârî burada halkın İslâmî kültürle yoğrulması için büyük gayret sarfetmiş ve 188'de (804) bu şehirde vefat etmiştir.

Ancak onun ölüm tarihi olarak Ebû Dâvûd 185 (801), Buhârî 186 (802) ve İbn Asâkir 188 (804) yılını vermektedir.

Fezârî Kitâbü’s-Siyer adıyla bir eser kaleme almıştır. Kaynaklarda Kitâbü’s-Siyer ve’l-cihâd, Kitâbü’s-Sîre fî dâri’l-ḥarb ve Kitâbü’s-Siyer fi’l-aḫbâr ve’l-aḥdâs̱ adlarıyla geçen ve İslâm devletler hukukuna dair ilk eserlerden olan kitap için İmam Şâfiî’nin, “Siyer (devletler hukuku) konusunda benzeri yazılmamıştır” dediği ve aynı konudaki eserinde onun tertibini esas aldığı söylenir (İbn Hacer, I, 152). Fezârî’den Muâviye b. Amr er-Rûmî’nin (ö. 215/830) rivayet ettiği Kitâbü’s-Siyer beş bölümden meydana gelmiş olup Fas Karaviyyîn Kütüphanesi’nde (nr. 139) mevcut nüshasının ikinci bölümü 270 (883-84) yılında istinsah edilmiştir. Eser Fâruk Hamâde tarafından yayımlanmıştır Beyrut 1987).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Ubeyd, el-Emvâl, Kahire 1395/1975, s. 223, 227; İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 488; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 54; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VI, 23; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 332; Ebû Nuaym, Hilye, VIII, 253-265; Yâkūt, Muʿcemü’l-üdebâʾ, I, 209-215; İbn Manzûr, Muḫtaṣaru Târîḫi Dımaşḳ, IV, 113-117; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, II, 167-170; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VIII, 539-543; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, I, 273-274; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, I, 151-153; Sezgin, GAS, I, 292; C. Avvâd, Aḳdemü’l-maḫṭûṭâti’l-ʿArabiyye fî mektebâti’l-ʿâlem, Bağdad 1982, s. 149; Hüseyin Atvân, er-Rivâyetü’t-târîḫiyye fî bilâdi’ş-Şâm fi’l-ʿaṣri’l-Ümevî, Beyrut 1986, s. 202-206; Muhammed b. Abdülazîz ed-Debbâğ, “Kitâbü’s-Siyer li-Ebî İsḥâḳ İbrâhim b. Muḥammed b. el-Ḥâris̱ el-Fezârî”, el-Menâhit, XXX, Rabat 1984, s. 347-359; Miklos Muranyi, “Das Kitāb al-Siyar von Abū Isḥāq al-Fazārī Das Manuskript der Qarawiyyīn-Bibliothek zu Fās”, Jerusalem Studies in Arabic and Islam, VI, Jerusalem 1985, s. 63-97.

Hasan Güleç

ŞEYBÂNÎ, Muhammed b. Hasan محمّد بن الحسن الشيباني)Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö. 189/805)Ebû Hanîfe’nin önde gelen talebesi, eserleriyle Hanefî mezhebinin görüşlerini kayıt altına alan müctehid.

---

132 (749-50) yılında Vâsıt’ta dünyaya geldi. Bazı kaynaklarda 131 veya 135 (752-53) yılında doğduğu söylenmektedir. Ailesi Abbâsî hilâfetinin kurulması üzerine Vâsıt’ı terkedip Kûfe’ye yerleşmiş ve Şeybânî burada yetişmiştir. On dört yaşından itibaren dört yıl Ebû Hanîfe’nin ilim meclisinde bulunan Şeybânî, hocasının vefatından sonra onun fıkhî görüşlerini ve yöntemini başta Ebû Yûsuf olmak üzere talebelerinden öğrenmeye devam etti (Serahsî, el-Uṣûl, I, 378-379). Ayrıca Kûfe’deki hadisçilerin ve diğer âlimlerin ders halkalarına katılarak onlardan ilim tahsil etti (Hatîb, II, 172). Kûfe’deki öğrenimini tamamlayınca hadis konusunda derinleşmek için gittiği Medine’de üç yılı aşkın bir süre kaldı ve İmam Mâlik’ten el-Muvaṭṭaʾı dinledi. Ardından Mekke’de Süfyân b. Uyeyne’den, Dımaşk’ta Evzâî’den, Horasan’da Abdullah b. Mübârek’ten ve Basra’da çeşitli âlimlerden ders aldı. İlim yolculukları

sona erdiğinde Bağdat'a yerleşti. Şöhretini duyanlar ondan hadis ve fıkıh dersleri almaya başladı. İlmî birikimi ve anlatım gücüyle dikkatleri üzerine çekti, Bağdatlılar tarafından Ebû Yûsuf'a tercih edilmeye başlandı ve onun vefatının ardından ehl-i re'yin lideri konumuna yükseldi. Şeybânî'den ders alanlar arasında Şuayb b. Süleyman el-Keysânî, Ebû Süleyman el-Cûzcânî, Ebû Hafs el-Kebîr, Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî, Îsâ b. Ebân, İbn Semâa, İsmâil b. Tevbe el-Kazvînî, İmam Şâfiî ve Mâlikî fıkhının tedvininde önemli yere sahip olan Esed b. Furât bulunmaktadır.

Şeybânî'nin yaşadığı dönemde Abbâsî halifelerinden Ebü'l-Abbas es-Seffâh, Mansûr, Mehdî-Billâh, Hâdî-İlelhak ve Hârûnürreşîd iktidarda bulunmakla birlikte kaynaklarda onun sadece Hârûnürreşîd ile ilişkisinden söz edilmekte ve bunun da Ebû Yûsuf'un tavsiyesiyle başladığı belirtilmektedir. Hârûnürreşîd, Şeybânî'yi yine Ebû Yûsuf'un tavsiyesiyle Abbâsî halifelerinin yazlık başşehri Rakka kadılığına tayin etti. Şeybânî bu esnada ilmî çalışmalarına ara vermeyip er-Raḳḳıyyât ve es-Secedât adlı iki eser yazdı (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1424, 1669). Hârûnürreşîd, Zeydî imamı Yahyâ b. Abdullah'ın 176 (792) yılındaki isyanından dolayı onunla istişare ettiğinde (Taberî, IV, 631) Ali evlâdı taraftarı olduğu izlenimi uyandırdığı için halifenin güvenini kaybetti, 187'de (803) kadılık görevinden azledilerek fetva vermesi yasaklandı ve eserlerinde isyana sürükleyen görüşlerin bulunup bulunmadığı kontrol edildi. Ardından Hârûnürreşîd, bu olayda kendisinin kusurlu olduğunu anlayıp Şeybânî ile temasını sürdürdü ve Ebû Yûsuf vefat edince onu başkadılığa getirdi. Şeybânî hayatının sonuna kadar bu görevde kaldı. 189 (805) yılında Hârûnürreşîd'in refakatinde gittiği Rey'de vefat etti ve oraya defnedildi. Bazı kaynaklarda 187'de (803) öldüğü belirtilmektedir.

İlmî Şahsiyeti. Ebû Yûsuf gibi Şeybânî'nin de ictihaddaki derecesi hakkında farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte onun mutlak müctehid seviyesinde olduğu görüşü daha kuvvetli kabul edilmektedir. A) İctihad Anlayışı. Şeybânî, ictihadın muteber sayılabilmesi için mutlaka sağlam bir dayanağının bulunması gerektiğini düşündüğünden galip olmayan zanla görüş belirtmeye karşı çıkar (el-Ḥücce, IV, 94-97). Ona göre her müctehidin ictihadı değerlidir ve müctehid kendi ictihadıyla bağlıdır; ancak müctehid ictihadında yanılabilir; ictihadî hüküm nas gibi olmayıp müctehid başka delillerle karşılaşınca ictihadını değiştirebilir (el-Câmiʿu'l-kebîr, s. 12). Şeybânî'nin eserlerinde geçen "kişinin kendisiyle Allah arasında" ifadesi (el-Aṣl, II, 33, 49, 67), onun zihninde daha sonra oluşan tabirle kazâen ve diyâneten ayırımının bulunduğunu göstermektedir (el-Ḥücce, III, 333-334). Ortaya koyduğu ictihadlarla kendisi de hukukta tek bir uygulamanın her zamanda ve her yerde geçerli sayılmadığını, kesin naslara dayanmayan bazı uygulamaların sosyal şartların değişmesi ve zaruret karşısında değişikliğe uğrayabileceğini kabul ettiğini göstermiştir (el-Âs̱âr, nşr. M. Abdurrahman Gazanfer, s. 362).

B) Dayandığı Kaynaklar. 1. Kitap. Özellikle re'y ile bilinemeyecek konularda fıkhî hükümleri delillendirirken yer yer Kur'an âyetlerine atıfta bulunan Şeybânî'nin önce Kur'an'ı, ardından sünneti zikretmesi (el-Ḥücce, II, 179-180) Kur'an'ı birinci kaynak saydığını göstermektedir. 2. Sünnet. Açık biçimde ifade etmemekle birlikte ortaya koyduğu fıkhî çözümlerden Şeybânî'nin sünnetin temel işlevinin kitabın mücmelini açıklama, âmmını tahsis etme ve hükmü üzerine ziyade getirme gibi yollarla kitabı açıklama (beyan) olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır (a.g.e., II, 366-367; Mâlik b. Enes, s. 220-221). Meselâ sünnete dayanarak namazda kişinin kendisi duyacak kadar gülmesinin hem namazı hem abdesti bozacağı hükmünü benimsemiştir (el-Aṣl, I, 166). Bazılarınca, sünnetin ibtidâen hüküm koyması kapsamında sayılan bu gibi örneklerin sünnetin kitabın hükmüne ziyade getirmesi olarak nitelenmesi daha isabetlidir; çünkü abdesti bozan şeylere Kur'an'da işaret edilmiş (en-Nisâ 4/43; el-Mâide 5/6), sünnet ise bunlara ziyade getirmiştir. Prensipte sünnetin teşrîî değerini kabul eden, ibadetlerle ilgili konularda daha yoğun olmak üzere fıkhî çözümlerinde sünnete çokça atıfta bulunan Şeybânî, Hz. Peygamber'in başka bir beyanına dayanarak veya Kur'an'dan ilham alarak bazı uygulamalarını onun şahsına özel sayar ve bunlarla amel edilemeyeceğini söyler (el-Âs̱âr, nşr. M. Abdurrahman Gazanfer, s. 196; Mâlik b. Enes, s. 106-107). 3. İcmâ. Şeybânî, âlimlerin bir meselenin hükmü üzerinde görüş birliğine varmalarını bağlayıcı bir delil kabul eder ve icmâa deliller hiyerarşisinde sünnetten sonra yer verir. Eserlerinde icmâa atıfta bulunurken çok defa icmâ edenleri belirtip herkesin, sahâbenin, tâbiînin, Kûfe ehlinin, Irak ve Medine ehlinin icmâından bahseder, bazan da icmâı kimlerin icmâı olduğunu söylemeden mutlak şekilde kullanır. Şeybânî'nin sahâbe dışındakilerin icmâından da bahsetmesi, icmâı sadece sahâbe dönemine has görmeyip ileriki dönemlerde de meydana gelebileceği görüşünü benimsediğini göstermektedir (el-Ḥücce, II, 313; Mâlik b. Enes, s. 86). 4. Önceki Şeriatlar. Kur'an'da zikredilen geçmiş şeriatlara (şer'u men kablenâ) ait hükümlerin dikkate alınması gerektiği görüşünde olan Şeybânî, rivayetlerde geçen bu şeriatlara ait hükümlere -ibtidâen hüküm kaynağı saymasa da- belli bir değer atfeder (el-Ḥücce, III, 375; IV, 321). 5. Sahâbî Sözü. Şeybânî'nin fıkhî çözümlerinde dayandığı kaynaklardan biri de sahâbî kavlidir (a.g.e., II, 568, 621-622). Sahâbenin ittifakını bağlayıcı gören Şeybânî ihtilâf etmeleri durumunda bu görüşlerden birini tercih eder, tamamen onların kavilleri dışına çıkmaz. Kendisine ulaşan farklı sahâbî sözleri arasında tercihte bulunurken sahâbîlerin ilimdeki derecelerini, sahâbî kavlinin naslara ve müslümanların çoğunluğunun kabulüne uygunluğunu ve özellikle ibadetle ilgili konularda ihtiyat prensibine uymasını dikkate alır; bazan tercih yaparken birden fazla ölçütü göz önünde bulundurur. Tebeu't-tâbiînden olan Şeybânî zaman zaman tâbiînin hukukî çözümlerine de atıfta bulunmuştur (el-Aṣl, II, 154-155). Şeybânî tâbiîn büyüklerinden en çok, içerisinde yer aldığı ekolün önde gelen fakihlerinden olan İbrâhim en-Nehaî'yi referans göstermiştir. 6. Örf. Özellikle hakkında nas bulunmayan konularda halkın uygulamalarını dikkate alan Şeybânî'nin eserlerinde dille ilgili olan yemin ve eman

bahislerinde örfe önemli bir yer verdiği görülmektedir (a.g.e., III, 231, 243, 250, 348-349). Şeybânî şartların değişmesiyle örfün de değişebileceğini kabul eder ve fıkhî çözümlerinde bunu dikkate alır (a.g.e., III, 255). Bu da onun sosyal gerçeklere önem verdiğini göstermektedir (ayrıntılı bilgi için bk. Taş, s. 88-116).

C) Metodu. 1. Naslardan Hüküm Çıkarmada Dikkate Aldığı Prensipler. Sadece hakkında açık nas bulunmayan konularda ictihada başvuran Şeybânî konuyla ilgili delâleti açık nas mevcutsa bu yola gitmez (el-Ḥücce, II, 195-196). Naslarda yer alan her emri vücûba, her nehyi de tahrî-me hamletmez, bazı emirlerin tavsiye, bazı nehiylerin kerâhet ifade ettiği görüşündedir (a.g.e., I, 281-283; Mâlik b. Enes, s. 138). Naslardaki mutlak ve âm lafızları mümkün oldukça ıtlâkını ve umumiliğini koruyarak ele alır (el-Ḥücce, II, 256-258; IV, 382-383). Şeybânî, bütün hukukî meselelerin nasların lafzıyla çözüme kavuşturulamayacağının farkındadır, bu sebeple naslardan hüküm çıkarmada aklî prensiplere de yer vermiştir. Şeybânî, “Hakkında rivayet gelmeyen şeyin hakkında rivayet gelenler arasında ona benzeyene kıyas edilmesi gerekir” sözüyle (a.g.e., I, 19, 45) kıyasa işaret etmiş, kıyasın dört rüknünü (makīs aleyh, aslın hükmü, makīs, illet) açıkça ifade etmese de bunları kıyası kullandığı fıkhî çözümlerde gözetmiştir (a.g.e., II, 649-650). Kıyasa aykırı olan “eser”deki hükmü kıyasa dayanak yapmayan Şeybânî icmâ veya mezhep içi icmâ ile sabit olan hükmü (a.g.e., II, 313) makīs aleyh yapar. İstihsan Hanefî usulcüleri tarafından “kıyası (yerleşik kuralı) terketme” anlamında kullanılmış olup, Şeybânî eser, sahâbî sözü, örf, kapalı kıyas, zaruret ve özellikle ibadetlerle ilgili konularda ihtiyat sebebiyle kıyası terkedip istihsana başvurmuştur. Şeybânî’nin fıkhî çözümleri incelendiğinde zararı giderme ve yararlı olanı sağlama şeklinde özetlenebilecek olan nasların ortak amacını (hikmet) iki yönüyle dikkate aldığını gösteren pek çok örnekle karşılaşılır. Bu bağlamda önemli bir yere sahip olan zaruretin ölçüsünü ölüm tehlikesi, kalıcı hastalığa yakalanmaktan korkulması ve dayanılmayacak derecede şiddetli acı şeklinde belirler. Mükrehin bazı tasarruflarını geçersiz sayması (el-Aṣl, II, 182) fıkhî çözümlerinde meşakkati dikkate alması gibi örnekler de bu anlayışın izlerini taşır. Bireyin ve toplumun ihtiyaçlarını göz önüne aldığını, naslardaki bazı hükümleri insanların yararını gözeterek yorumladığını, bazı durumlarda kolaylık yönünü tercih ettiğini gösteren çözümler de onun yarar düşüncesine özel önem verdiğini ortaya koymaktadır. Bazı çözümlerinde Şeybânî’nin istishâb prensibini dikkate aldığı görülür (a.g.e., I, 119-120; el-Âs̱âr, nşr. M. Abdurrahman Gazanfer, s. 341). Şeybânî, özellikle ibadetle ilgili konularda yerine getirilmesi zorluğa yol açmaması kaydıyla ihtiyat prensibini esas almıştır (el-Aṣl, III, 68-70). 2. Çelişen Rivayetler Arasında Tercih Kriterleri. Fıkhî çözümlere kaynaklık edecek farklı rivayetlerin karşıt sonuçlar ortaya çıkarması durumunda Şeybânî’nin özellikle şu kriterlere göre tercihte bulunduğu anlaşılmaktadır: Râvilerin ilmi ve çokluğu, nassın zâhirine daha uygun olma, sahâbî sözüyle desteklenme, yeni açıklama getirme, daha kolay çözüm içerme, ihtiyat prensibine

uygun bulunma, daha sonraki tarihte vârit olma (neshetme konumunda bulunma) (el-Ḥücce, II, 754-758, 768-770; ayrıntılı bilgi için bk. Taş, s. 125-153).

D) Hanefî Mezhebindeki Yeri ve Mezhepteki Rolü. Ebû Hanîfe'nin ders halkasında sağladığı serbest tartışma ortamı, ortak temel prensipleri benimseyen müctehid öğrencilerinin görüşlerini açık biçimde ifade etmesine imkân vermiş, neticede Hanefî mezhebinin temel görüşleri kolektif bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Ebû Hanîfe'den sonra mezhebe en çok katkısı bulunan Ebû Yûsuf ve Şeybânî gerek kendi aralarında gerekse Ebû Hanîfe ile birçok meselede görüş ayrılığına düşmekle birlikte Şeybânî bu konuda genel bir değerlendirmede bulunmadığı gibi çoğu zaman ihtilâf sebeplerini mesele düzeyinde de açıklamamıştır. Üçünün ihtilâf ettiği fer'î meseleler incelendiğinde görüş ayrılıklarının önemli kısmının meseleye farklı açılardan bakma, hadislerin kabulünde farklı kriterler benimseme, rivayetleri farklı şekilde yorumlama, farklı sahâbî veya tâbiî kavliyle desteklenen görüşleri esas alma ve örfe öncelik verme gibi sebeplerden kaynaklandığı görülmektedir. Şeybânî'nin Hanefî mezhebine katkıları şu şekilde özetlenebilir: Şeybânî ekolün görüşlerini nakledip kaydetmiştir. Ebû Hanîfe'nin ders halkasında meseleler ele alınıp tartışılıyor, fakat düzenli biçimde kayıt altına alınmıyordu. Kendi görüşleri yanında Ebû Hanîfe'den ve onun diğer talebelerinden öğrendiklerini yazarak mezhebin fıkhî görüşlerini bir bütün halinde tasnif edip sonraki nesillere aktaran ilk kişi Şeybânî'dir. Mezhep âlimleri de bu konuda onun eserlerini esas kabul etmiştir. Fıkıh ilminin gelişmesi açısından önemli bir dönüm noktası olan fıkhî konuların kitab, bab ve fasıllara ayrılarak yazılması, ekolün görüşlerinin orijinal bir metoda göre kayıt altına alınıp belli bir sisteme oturtulması hususunda da Şeybânî öncü konumundadır. Şeybânî'nin eserleri, Hanefî mezhebini meydana getiren ortak birikimde onun da önemli bir paya sahip olduğunu ve farklı ictihadlarıyla ekolün görüşlerinin zenginleşmesine ciddi katkılar sağladığını gösteren örneklerle doludur. Onun zamanında biri kendisinin de içinde yer aldığı Kûfe merkezli Irak ekolü, diğeri Medine merkezli Hicaz ekolü revaçta olduğundan ilmî rekabet esasen bu iki ekol arasında cereyan etmiştir. Şeybânî, el-Muvaṭṭaʾ rivayetinde ve özellikle el-Ḥücce'de iki tarafın ihtilâfa düştüğü konuları mukayeseli biçimde ele alarak kendi ekolünün görüşlerini savunmuştur. Bu çerçevede sıkça Medine ehlini başta kendilerinin rivayet ettikleri olmak üzere hadislere uymamakla ve görüşlerinde çelişkiye düşmekle itham ederken bir yandan kendilerinin hadisleri terketmediklerini vurgulamak, diğer yandan da ictihadda tutarlılığa büyük önem verdiklerine dikkat çekmek istemiştir (ayrıntılı bilgi için bk. Taş, s. 154-183).

Eserleri. A) Fıkıh. 1. el-Aṣl*. el-Mebsûṭ olarak da bilinir. Şeybânî'nin Bağdat'a taşınmadan önce Kûfe'de iken imlâ ettiği bu eser birçok öğrencisi tarafından rivayet edilmiştir. Şeybânî'nin en hacimli ve önemli eseri sayılan, bir anlamda diğer eserlerinin ve özellikle zâhirü'r-rivâye olanların temelini oluşturan, bazı yerlerinde soru-cevap üslûbu kullanılan eserin tamamına yakın kısmını içeren nüshaları

günümüze ulaşmıştır. el-Aṣl'ın "Kitâbü'l-büyû'" kısmı Şefik Şehâte tarafından bir cilt (Kahire 1954), bir bölümü de Ebü'l-Vefâ el-Efgānî tarafından dört cilt (Haydarâbâd 1969-1973) halinde neşredilmiştir. Daha sonra iki çalışma birleştirilip hepsi Efgānî'ye nisbet edilerek tekrar yayımlanmıştır (I-V, Beyrut 1410/1990). Eserin tamamını Mehmet Boynukalın tahkik etmiş olup henüz yayımlanmamıştır. 2. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr*. Şeybânî, el-Aṣl'ı yazdıktan sonra Ebû Yûsuf'un kendisinden öğrendiği Ebû Hanîfe'ye ait görüşleri ihtiva eden bir eser yazmasını istemesi üzerine kaleme alınmıştır. Ebû Hanîfe'nin görüşlerini "Muhammed an Ya'kūb an Ebî Hanîfe" şeklinde aktaran Şeybânî birçok yerde kendisinin ve Ebû Yûsuf'un görüşlerini de belirtmektedir. Eserde hemen hiç delil zikredilmemiştir. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr'in muhtelif baskıları yapılmıştır (Abdülhay el-Leknevî, en-Nâfiʿu'l-kebîr içinde, Leknev 1291; Bulak 1302; Beyrut 1406/1986). 3. el-Câmiʿu'l-kebîr*. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr'den sonra telif ettiği daha hacimli bu eserde Şeybânî rivayet üslûbuna başvurmaksızın doğrudan meseleleri ele almakta, başta yemin olmak üzere sözlü tasarruflarla ilgili konuları incelerken yaptığı dil ağırlıklı yorumlarla dilde de üstat olduğunu ortaya koymaktadır (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî, Haydarâbâd-Kahire 1356, 1399). 4. ez-Ziyâdât*, Ziyâdâtü'z-Ziyâdât. el-Câmiʿu'l-kebîr'den sonra telif edilen küçük hacimli bu iki eserin çeşitli kütüphanelerde yazmaları mevcuttur (Sezgin, I, 422-423). Şemsüleimme es-Serahsî ve Ahmed b. Muhammed el-Attâbî'nin Ziyâdâtü'z-Ziyâdât şerhlerini tahkik edip yayımlayan Ebü'l-Vefâ el-Efgānî, her iki şerh içinde yer alan metni tesbit etmeye çalışarak parantez içerisinde göstermiştir (Serahsî, en-Nüket [nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî], Lahor 1981; At-tâbî, Şerḥu Ziyâdâti'z-Ziyâdât [Serahsî, en-Nüket içinde]). 5. es-Siyerü'ṣ-ṣaġīr. Devletler hukukuyla ilgili olup el-Aṣl'ın nüshaları içinde günümüze ulaşmış ve neşredilmiştir (Kitâbü's-Siyer [nşr. Mecîd Haddûrî], Beyrut 1975). 6. es-Siyerü'l-kebîr*. Şeybânî'nin en son telifidir. Devletler hukuku alanında yazılan ilk kapsamlı eser olup fıkhî tahliller bakımından el-Aṣl'dan daha ileri düzeydedir. Aslı günümüze ulaşmayan bu eser Serahsî'nin farklı baskıları bulunan Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr'i içinde yer almaktadır. 7. el-Keysâniyyât. Emâ-lî türünde olan bu eserde günlük hayatta karşılaşılabilecek muâmelâtla ilgili bazı meseleler ele alınmıştır ve sadece bir parçası zamanımıza kadar gelmiştir (Cüzʾ mine'l-emâlî, nşr. Hâşim en-Nedvî v.dğr., Haydarâbâd 1360). 8. el-Meḫâric* fi'l-ḥiyel. Bilindiği kadarıyla hiyel konusunda telif edilen ilk müstakil eserdir. Hiyel hakkında genel bir değerlendirme yapılmayıp meselelerin ele alınmasıyla yetinilen kitapta bazı muâmelât konuları yanında ağırlıklı biçimde yemin konusuna yer verilmesi o günkü toplumsal şartlarda bu hususta hileye başvurma ihtiyacının daha çok hissedildiğini göstermektedir. Şeybânî'ye atfedilerek basılan eserin onun telifi olup olmadığı tartışmalıdır. el-Meḫâric'in Hâkim eş-Şehîd tarafından yapılan muhtasarını şerheden Serahsî (el-Mebsûṭ, XXX, 209-244) bu tartışmaya dikkat çekmekle birlikte eserin Şeybânî'ye aidiyetini savunmuştur. Kitaptaki meselelerin çoğu Ebû Yû-suf'tan aktarılmış olsa da Şeybânî kendinden bazı ilâvelerde bulunduğundan eserin ona nisbet edilmesi bazı yazarlarca daha doğru

görülmüştür. 9. el-Kesb (el-İktisâb fi'r-rızḳı'l-müsteṭâb). Şeybânî'nin telifine en son başladığı, kazanç konusunda bilinen ilk eser olup tamamlamaya ömrü yetmemiştir. Günümüze ulaşan bölüm el-Kesb'in aslı olmayıp Serahsî'nin bunun üzerine yazdığı şerhtir ve el-Mebsûṭ'ta "Kitâbü'l-Kesb" başlığı altında yer almaktadır (XXX, 244-287). Süheyl Zekkâr bunu Risâletân fi'l-kesb içinde neşretmiştir (Beyrut 1417/1997, s. 35-132). Serahsî'nin şerhiyle birlikte el-Kesb'in değişik baskıları yapılmıştır. 10. el-Ḥücce ʿalâ ehli'l-Medîne. Kaynaklarda eserin adı farklı şekillerde verilmektedir. Yazma nüshasında el-Ḥucec fi'ḫtilâfi ehli'l-Kûfe ve ehli'l-Medîne adının kayıtlı olduğu belirtilmektedir. İçerisindeki bir başlığın "Kitâbü'l-Ferâʿiẓ mine'l-ḥucec" diye geçmesi (IV, 191-254) bu adı teyit etmektedir. Eser el-Ḥücce ʿalâ ehli'l-Medîne adıyla basılmıştır. Medine'de üç yıldan fazla kalmış olan Şeybânî, bu esnada Mâlik'ten ve Medineli diğer âlimlerden hadis dinlemesinin yanı sıra onlarla ilmî tartışmalarda da bulunmuş ve bu tartışmalarını el-Ḥücce'de toplamıştır. Eserde genellikle önce konuyla ilgili olarak Ebû Hanîfe'nin ve Medine ehlinin görüşleri aktarılır, ardından iki tarafın delilleri ve gerekçeleri açıklanarak değerlendirilir. Yazılış amacına uygun biçimde eserde çoğunlukla, ele alınan konuların sadece görüş ayrılığına düşülen yönlerine değinilir. Bu haliyle eser iki ekolün görüşlerinin karşılaştırılıp değerlendirilmesi anlamında mukayeseli fıkhın ilk örneklerindendir. el-Ḥücce'nin büyük bir kısmı günümüze ulaşmıştır (nşr. Seyyid Mehdî Hasan el-Kîlânî, I-IV, Haydarâbâd 1385-1390/1965-1971). 11. Kitâbü'r-Raḍâʿ. Şeybânî'ye aidiyetiyle ilgili tartışmaya işaret eden Serahsî eserin ona ait olduğu kanaatindedir (el-Mebsûṭ, XXX, 287-309). Eser el-Aṣl'ın nüshaları içinde zamanımıza kadar gelmiştir. İḫtilâfü Ebî Ḥanîfe ve İbn Ebî Leylâ adlı eseri Şeybânî'ye nisbet edenler bulunmakla birlikte onun, eseri Ebû Yûsuf'tan rivayet etmesi dışında hemen hiçbir katkısı olmadığından kendisine nisbet edilmesi doğru değildir.

B) Hadis. 1. el-Âs̱âr*. Şeybânî, Ebû Hanîfe'den duyduğu hadis ve rivayetleri bu kitapta kendi eklediği rivayet ve yorumlarla birlikte tasnif etmiştir. Ebû Hanîfe'den nakledilen rivayetlerin çoğunluğu Hammâd b. Ebû Süleyman kanalıyla Nehaî'den aktarılmıştır. Şeybânî, el-Âs̱âr'da yer alan meselelerin çoğunda Ebû Hanîfe ve Nehaî'nin görüşlerini benimsemiş, bazı meselelerde ise her ikisine muhalefet etmiştir. Akaid ve âdâb-ı muâşeretle ilgili az miktarda rivayetler bulunmakla birlikte eserde ağırlıklı olarak fıkhî konulara dair rivayetler yer almaktadır. Eserin farklı baskıları vardır (Leknev 1883; nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî, Haydarâbâd 1385/1965; Peşaver 1987). 2. Muvaṭṭaʾü'l-İmâm Mâlik rivâyetü Muḥammed. İmam Mâlik'in yanında kaldığı sırada ondan el-Muvaṭṭaʾı dinleyen Şeybânî'nin bu rivayeti, bazı Hicazlı ve Iraklılar'ın rivayetlerini ve çoğu zaman da kendi görüşünü eklediği için diğer el-Muvaṭṭaʾ rivayetleri arasında önemli yere sahiptir. Şeybânî'nin eklediği rivayetlerin ekserisinin Mâlik'in görüşlerini destekleyen rivayetlere karşı re'y ehlinin görüşlerini destekleyen alternatif rivayetler olduğu dikkati çekmektedir ve bu haliyle mukayeseli fıkıh konusunda tasnif edilmiş kitapların ilklerinden olma özelliğini taşımaktadır. Eser

değişik yerlerde basılmıştır (Lahor 1211-1213; Ludhiana 1291; Leknev-Kazan 1909; nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Kahire 1382/1962, 1399/1979).

Şeybânî'nin ilk altı eseri rivayet açısından kuvvetli bulunduğu için (şöhret veya tevâtür yoluyla geldiği için) "zâhirü'r-rivâye", muhtevası Hanefî fıkhının temelini teşkil ettiği için "mesâilü'l-usûl" veya "el-usûl" diye anılır (Taşköprizâde, s. 17). Diğer eserlerine şöhret veya tevâtür yoluyla rivayet edilmediğini belirtmek üzere "gayrü zâ-hiri'r-rivâye", az kişi tarafından aktarıldığını (âhâd yoluyla) ifade etmek üzere "nâdirü'r-rivâye" denir. Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî, Şeybânî'nin ilk altı kitabındaki görüşleri derleyerek el-Kâfî adlı eseri kaleme almış (nüshaları günümüze ulaşmıştır), Şemsüleimme es-Serahsî de bunu el-Mebsûṭ adıyla şerhetmiştir. el-ʿAḳīde ismiyle Şeybânî'ye nisbet edilen yetmiş dokuz beyitlik metin (Mecmûʿu'l-mütûni'l-kebîr, Kahire 1958) incelendiğinde bu eserin Şeybânî'ye ait olmadığı görülmektedir (Şeybânî'nin eserleri hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirme için bk. Taş, s. 26-87).

Şeybânî Hakkında Yapılan Bazı Çalışmalar: Iwan Dimitroff, "Abu Abdallāh Muhammad Ibn Al-Hasan Asch-Schaibani und sein corpus juris al-ğāmi' as-sagīr" (MSOS, XI [Berlin 1908], s. 60-206); M. Zâhid Kevserî, Bülûġu'l-emânî fî sîreti'l-İmâm Muḥammed b. el-Ḥasan eş-Şeybânî (Humus 1388/1969); Zafar Ishaq Ansari, The Early Development of Islamic Fiqh in Kufah with Special Reference to the Works of Abu Yusuf and Shaybani (doktora tezi, 1966, McGill University, Montreal); İslâm Medeniyeti (Şeybânî Özel Sayısı, y. 2, sy. 20, İstanbul 1969); Muhammed ed-Desûkī, el-İmâm Muḥammed b. el-Ḥasan eş-Şeybânî ve es̱eruhû fi'l-fıḳhi'l-İslâmî (Katar 1987); İzzüddin Hüseyin eş-Şeyh, el-İmâm Muḥammed b. el-Ḥasan eş-Şeybânî muḥaddis̱en ve faḳīhen (Beyrut 1413/1993); Ali Ahmed en-Nedvî, el-İmâm Muḥammed b. el-Ḥasan eş-Şeybânî nâbiġâtü'l-fıḳhi'l-İslâmî (Dımaşk 1994); Sami Şahin, Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri (doktora tezi, 1999, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Mehmet Özşenel, Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Rey-Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmâm Şeybânî (doktora tezi, 1999, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Aydın Taş, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hukuk Anlayışı (doktora tezi, 2003, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, el-Âs̱âr (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), Beyrut 1413/1993, I, 630-631; a.e. (nşr. M. Abdurrahman Gazanfer), Karaçi 1310, s. 71, 196, 288, 326, 341, 350, 362; a.mlf., el-Aṣl (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), Beyrut 1410/1990, I-V, tür.yer.; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 12-13; a.mlf., el-Câmiʿu'l-kebîr (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), Haydarâbâd 1356, s. 11, 12, 45; a.mlf., Cüzʾ mine'l-Emâlî (nşr. Hâşim en-Nedvî v.dğr.), Haydarâbâd 1360, s. 33, 71; a.mlf., el-Ḥücce ʿalâ ehli'l-Medîne (nşr. Seyyid Mehdî Hasan el-Kîlânî), Haydarâbâd 1385-90/1965-71, I-IV, tür.yer.; a.mlf., el-İktisâb (nşr. Mahmûd Arnûs), Kahire 1357/1938, s. 14; a.mlf., el-Kesb (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1980, s. 114, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 10; a.mlf., el-Meḫâric fi'l-ḥiyel, Kahire, ts. (Mektebetü's-sekāfeti'd-dîniyye), s. 3, 86; a.mlf., Muvaṭṭaʾu Muḥammed (Abdülhay el-Leknevî, et-Taʿlîḳu'l-mümecced [nşr. Takıyyüddin en-Nedvî] içinde), Dımaşk 1991-92, II, 7-8, 538-541; III, 434-435; a.mlf., es-Siyerü'l-kebîr (Serahsî, Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr [nşr. İsmâil eş-Şâfiî] içinde),

Beyrut 1997, I-V, tür.yer.; a.e. (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Kahire 1971, neşredenin girişi, I, 9-14; Mâlik b. Enes, Muvaṭṭaʾü'l-İmâm Mâlik rivâyetü Muḥammed b. el-Ḥasan eş-Şeybânî (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Kahire 1987, tür.yer.; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, III, 150-161; VII, 336-337; Taberî, Târîḫ, Beyrut 1988, IV, 631, 674; Cessâs, el-Fuṣûl fî'l-uṣûl (nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî), Küveyt 1405/1985, I, 83; III, 271; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (nşr. İbrâhim Ramazan), Beyrut 1415/1994, s. 253-254, 259; Hâkim en-Nîsâbûrî, Maʿrifetü ʿulûmi'l-ḥadîs̱ (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin), Haydarâbâd 1935, s. 191-192; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Aḫbâru Ebî Ḥanîfe ve aṣḥâbih, Beyrut 1976, s. 120-129; İbn Abdülber en-Nemerî, el-İntiḳāʾ, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), s. 155, 174-175; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, II, 172-176, 181; XIII, 334; Serah-sî, el-Mebsûṭ, I, 3, 238, 242; X, 2-144; XXX, 128-129, 167-287, 309; a.mlf., Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr (nşr. İsmâil eş-Şâfiî), Beyrut 1997, I, 3-4, 175; III, 25, 65, 108; a.mlf., el-Uṣûl (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), İstanbul 1990, I, 220, 378-379; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 184-185; Zehebî, Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, I, 13-16, 73-74; İbn Kayyim el-Cevziyye, İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn (nşr. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1996, I, 24-27; Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî, Naṣbü'r-râye, Kalküta 1357, M. Zâhid Kevserî'nin girişi, I, 29-32, 37-41; Safedî, el-Vâfî, II, 332-334; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, III, 122-125; Taşköprizâde, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ (nşr. Ahmed Neyle), Musul 1954, s. 16-17; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1424, 1669; Muhammed ed-Desûkī, el-İmâm Muḥammed b. el-Ḥasan eş-Şeybânî ve es̱eruhû fî'l-fıḳhi'l-İslâmî, Katar 1987; İbn Âbidîn, Reddü'l-muḥtâr (nşr. Ali M. Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1415/1994, III, 212; X, 385; a.mlf., Mecmûʿatü resâʾil, Beyrut, ts. (Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî), I, 16-20; Leknevî, en-Nâfiʿu'l-kebîr (Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr içinde), Beyrut 1406/1986, s. 12-13, 17-18, 33, 46, 67, 186-187; Ahmed Emîn, Ḍuḥa'l-İslâm, Kahire 1964, II, 180-182, 203-204; Sezgin, GAS, I, 421-433; a.e. (Ar.), III, 55, 58, 64-67, 72-78; M. Zâhid Kevserî, Bülûġu'l-emânî, Humus 1388/1969, s. 3-11, 14-39, 58-67, 70; J. Schacht, İslâm Hukukuna Giriş (trc. Mehmet Dağ - Abdülkadir Şener), Ankara 1986, s. 50-51, 53, 55, 239, 310; Ahmet Özel, Hanefî Fıkıh Âlimleri, Ankara 1990, s. 19-26, 57, 60, 153; a.mlf., "Hanefî Mezhebi", DİA, XVI, 21, 24; Ali Ahmed en-Nedvî, el-İmâm Muḥammed b. el-Ḥasan eş-Şeybânî: Nâbiġatü'l-fıḳhi'l-İslâmî, Dımaşk 1994; Ahmed Hasan, İlk Dönem İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi (trc. Haluk Songur), İstanbul 1999, s. 25, 37, 47-48, 53 vd., 256; Aydın Taş, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin Hukuk Anlayışı (doktora tezi, 2003), EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Muhammed Hamîdullah, "Ölümünün 1200'üncü Yıldönümünde Şarlman'ın Muasırı: İmâm Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî" (trc. Yusuf Ziya Kavakcı), İslâm Medeniyeti, II/20, İstanbul 1969, s. 5-10; a.mlf., "Profesör Majid Khadduri'nin İslâm Devletler Hukuku (Şeybânî'nin Siyer'i)" (trc. Yusuf Ziya Kavakcı), a.e., s. 24, 26, 29; a.mlf., "İmâm Muhammed The Great Muslim Jurist", a.e., s. 54-55, 57; "İmam Muhammed Şeybânî'nin İstanbul Kütüphanelerindeki Mevcut Yazma Eserleri", a.e., s. 45-49; W. Heffening, "Şeybânî", İA, XI, 450; E. Chaumont, "al-S̲h̲aybānī", EI² (İng.), IX, 392-394.

Aydın Taş

Hadisteki Yeri. Şeybânî'nin hadis ve sünnet konusundaki yaklaşımı, mensup olduğu düşünce çevresinin hadis anlayışı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan aldığı fıkıh bilgileri yanında İbn Cüreyc, İbn Ebû Arûbe, Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Rebî' b. Sabîh, Şu'be b. Haccâc, İbn Ebû Zi'b, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek ve Süfyân b. Uyeyne gibi muhaddislerden hadis tahsil etmesi ona geniş birikim kazandırmıştır. Özellikle Medine'de kaldığı üç yıl boyunca Mâlik'ten el-Muvaṭṭaʾı okumuş, 700 civarında hadisi semâ yoluyla kendisinden bizzat almış, diğer Medineli âlimlerden ve oraya gelen muhaddislerden faydalanmıştır. Şeybânî, Ebû Hanîfe'nin fıkhını tedvin ederken Bağdat'ta verdiği hadis ve fıkıh derslerinde hocasının görüşleriyle Medine ehlinin görüşlerini karşılaştırmış, özellikle Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾı üzerinden gerçekleştirilen bu mukayeseli derslere talebeleri yoğun ilgi göstermiştir (Hatîb, II, 173). Şeybânî'den hadis nakledenlerin sayısı diğer büyük muhaddislere göre daha azdır; bunun sebebi, onun esas sahasının fıkıh

olmasından kaynaklandığı kadar ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasında ortaya çıkan ihtilâfla da ilgilidir. Şeybânî de bazı Hanefî imamları gibi ehl-i hadîs mensuplarınca re'ycilikle itham edildiği için rivayetlerinin sonraki hadis kaynaklarında yer almaması yahut bazı hadisçilerin onun hakkında söylediği ileri sürülen "kezzâb, Cehmiyye mensubu, zayıf ve hadis muhalifi" gibi suçlamalar bu çerçevede değerlendirilmelidir. Ancak Şeybânî hakkında bu ifadeleri kullandığı nakledilen Yahyâ b. Maîn'in ondan hem hadis almış olması hem de onun el-Câmiʿu'ṣ-ṣağīr adlı eserini yazması ve yine onun için sika râvileri de gösteren "leyse bi-şey'" ifadesini kullanması (Yahyâ b. Maîn, III, 364) bu gibi ithamların nisbetinde şüphe uyandırmaktadır. Şeybânî için "sadûk" diyen Ali b. Medînî, Hanefîler'e karşı taassubuyla bilindiği halde Şeybânî'yi sika hadis hâfızları arasında sayan Dârekutnî (Hatîb, II, 181; Zeylaî, I, 408-409), onu "ilim ve fıkıh deryası, allâme, fakīhu'l-Irâk" sıfatlarıyla zikreden Zehebî gibi âlimlerin değerlendirmeleri dikkate alındığında Şeybânî'nin hadis ilminde sika olduğu söylenebilir.

Şeybânî tarikiyle gelen rivayetler Kütüb-i Sitte'de yer almasa da onun hadise büyük önem veren bir ehl-i re'y mensubu olması ve ehl-i hadîsin merkezi konumundaki Medine'nin fıkhını iyi bilmesi Şâfiî, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Yahyâ b. Sâlih ve Vâkıdî gibi birçok kişiyi kendisinden hadis öğrenmeye ve eserlerinde rivayetlerine yer vermeye sevketmiştir. İmam Mâlik'in öğrencisi Esed b. Furât, Mâlikî mezhebinin temel metinlerinden olan el-Esediyye'yi kaleme almadan önce hocasının tavsiyesiyle Şeybânî'den hadis ve fıkıh okumuştur. Şeybânî'nin hadisi ve fıkhı bir araya getiren kişiliği çağdaşları ve öğrencileri üzerinde etkili olmuş, kendi mezhebini tedvin ettiği gibi Şâfiî ve Mâlikî mezheplerinin teşekkülüne de katkı sağlamıştır.

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin ictihad usulünde de hadis ve sünnet Kur'an'dan sonra dinin ikinci kaynağıdır. Şeybânî bilgi kaynaklarını Allah'ın kitabı, Resûlullah'ın me'sûr sünneti, sahâbenin icmâı, fakihlerin icmâı ve "bunlara benzeyenlerdeki ilim" diye açıklamıştır. İbn Abdülber en-Nemerî'ye göre buradaki "benzeyen" ifadesi "kıyas" anlamına gelmektedir (Câmiʿu beyâni'l-ʿilm, II, 26). Şeybânî'nin sünneti "me'sûr" diye niteleyerek onun rivayet yoluyla elde edilen bilgi olduğuna işaret etmesi önemlidir. Bu durumda ona göre sünnet, kaynağı ihtilâflı olan veya kesin biçimde tesbit edilemeyen yerleşik uygulamalardan ziyade Hz. Peygamber'den ve ashabından rivayet yoluyla gelen naklî bilgilerden ibarettir. Özellikle el-Ḥücce ʿalâ ehli'l-Medîne'de Şeybânî'nin ortaya koyduğu görüş ve davranışlar ve amel-i ehl-i Medîne'ye yönelttiği ciddi eleştiriler bu hususu teyit etmektedir. Sünnetin hadisler vasıtasıyla elde edilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle amel kavramını eleştirmesi, sonraki dönemlerde İmam Şâfiî'ye nisbet edilerek anılan hadis anlayışının yolunu açmış ve belki de ona ilham kaynağı olmuştur.

Şeybânî'nin hadis ve sünnete yaklaşımında, özellikle II. (VIII.) yüzyılda görülen yoğun tasnif faaliyetleri ve bu arada kendilerinden hadis rivayet ettiği hocaların hemen hepsinin ilk musannifler arasında yer alması da belirleyici olmuştur. Ebû Hanîfe'nin içinde bulunduğu bu tedvin ve tasnif faaliyetine, bizzat kendisinin imlâ ettiği ve ictihadlarında kullandığı rivayetlerden oluşan ve II. (VIII.) yüzyıldan günümüze ulaşan en eski hadis kaynaklarından birini teşkil eden el-Âs̱âr'daki hadisleri bir araya getirmek suretiyle Şeybânî de katkıda bulunmuştur. Mâlik'ten rivayet edip kendi ilâveleriyle zenginleştirdiği el-Muvaṭṭaʾ da bu faaliyetin bir parçasıdır. Şeybânî'nin Hanefî mezhebinin ana kaynaklarını oluşturan altı eserinden biri olan el-Aṣl da bir fıkıh kitabı olmasına rağmen içerdiği birçok rivayetle onun zengin hadis birikimini ortaya koymaktadır. Şeybânî sünnet ve hadise uymanın esas kabul edildiğini, hadisin olduğu yerde kıyasa gidilemeyeceğini (el-Ḥücce, I, 204; II, 623; el-Aṣl, I, 59, 170, 450), hakkında hadis bulunmayan hususların sünnete kıyas edilmesi gerektiğini söylemiştir (el-Ḥücce, I, 19, 44-45; II, 650, 664-665, 730 ve tür.yer.). Hadis ve sünnet yerine "eser" kelimesini kullanmak suretiyle bir bakıma daha sonra yerleşik hale gelen hadisle sünnetin eş anlamlı kullanımının yolunu açmıştır. Sünneti sadece merfû hadisle sınırlı gören Şâfiî'nin aksine Şeybânî, Resûl-i Ekrem'in sünnetini daha sonraki nesillere taşıdığına inandığı mevkuf ve maktû rivayetleri de sünnet kapsamında değerlendirdiği için onun eserlerinde her üç türden rivayetler yer almıştır.

Hadisleri nakletme konusunda Şeybânî ileriki devirlere göre daha serbest bir usul takip ettiğinden her zaman muttasıl isnadla rivayet etme gibi bir şarta bağlı kalmamıştır. Bu durum bir yandan eserlerinin fıkıh ağırlıklı olmasıyla, bir yandan da devrinin isnad hakkındaki genel yaklaşımıyla açıklanabilir. İlk iki asırda ulemâ sonraki dönemlerde mürsel, münkatıʻ ve belâğ gibi isimlerle anılan türden rivayetleri nakletmekte ve delil olarak kullanmakta sakınca görmediği için Şeybânî de aynı yolu izlemiştir. Fakat rivayetler arasında hiyerarşik bir fark gözetmiş, Medine ehlinin muttasıl-merfû hadisleri varken mürsel-mevkuf rivayetlerin tercih edilmesini eleştirmiştir (a.g.e., I, 220-222). Hadisin birçok tarikten gelmesini önemseyen Şeybânî bu tür hadisleri "maʻrûf, meşhur, müstefîz" gibi sıfatlarla anmış (a.g.e., I, 213, 350; II, 428), tek tarikten gelen rivayetleri şâz diye niteleyip eleştirmiştir (a.g.e., I, 60, 225; II, 600-601). Şeybânî bu bağlamda şâz terimini sonraki dönemlerde kazandığı anlamından ziyade "garîb hadis" mânasında kullanmış, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf gibi o da Kur'an ve Sünnet'e aykırı rivayete şâz demiştir (el-Aṣl, IV, 205). Bu durumda Şeybânî'nin hadisleri ana hatlarıyla meşhur/maʻrûf ve şâz/garîb şeklinde ikiye ayırdığı söylenebilir. Haber-i vâ-hidin delil olarak kullanılmasını kabul ettiğinden (a.g.e., III, 80 vd.) şâz diye nitelediği rivayetleri sadece garîb oldukları gerekçesiyle değil aynı zamanda diğer delillere aykırı bulduğu için tenkit etmiştir.

Şeybânî hadisleri hem sened hem metin açısından değerlendirmiş, râviler hakkında "sika" ve "sebt" gibi tabirleri kullanmıştır. Râvinin fakih olmasını şart koşmamakla

birlikte birbiriyle çelişen iki rivayetle karşılaşması halinde, fakih olan râvinin rivayetini tercih etmiştir (meselâ bk. el-Ḥücce, I, 38-39 ve tür.yer.). Rivayetler arasında tercihte bulunurken nesih, ihtiyat, insanların menfaati gibi ölçülere riayet etmiştir. Merfû ile mevkuf çeliştiğinde merfûa, sahâbî kavilleri arasında Hulefâ-yi Râşidîn'in görüşlerine öncelik vermiş, iki mevkuf rivayet arasında tercih yaparken maktû ile desteklenen mevkufu seçtiği olmuştur (ayrıntılar için bk. Özşenel, s. 170 vd.). Şeybânî hadis rivayetinde tahdis ve ihbar sîgaları arasında fark gözetmemiş, belâğ sîgasıyla naklettiği hadislerden sonra o konuda kendisine ulaşan rivayetleri senedleriyle beraber vererek bu tür nakillerin muttasıl rivayetlerinden haberdar olduğunu göstermiştir (örnekler için bk. a.g.e., s. 156 vd.). Şeybânî'nin sünnetin tesbitinde naklî bilginin önemine ve hadise yaptığı vurgu, ehl-i re'y diye tanınan ilk dönem Hanefî fukahasının rivayete bağlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Onun ehl-i re'y adına yaptığı hadis müdafaası sonraki dönemleri etkilemiş, bir taraftan Hanefî mezhebi içinde hadislere dayanarak genişleyen bir ictihad sahası açılmış, diğer taraftan Şâfiî gibi bir müctehidin yeni bir sentez yapmasının kapısı aralanmıştır. Şeybânî'nin hadis anlayışı konusunda Mehmet Özşenel'in (bk. bibl.) ve Sami Şahin'in (1999, Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'nin Hadis Kültüründeki Yeri, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) doktora tezleri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, el-Ḥücce ʿalâ ehli'l-Medîne (nşr. Seyyid Mehdî Hasan el-Kîlânî), Lahor 1981, I, 19, 38-39, 44-45, 60, 116, 169, 204, 213, 220-222, 225-226, 243, 245, 257, 290-291, 350; II, 183, 261, 428, 600-601, 621-622, 623, 650, 664-665, 720, 730, 756-770; a.mlf., el-Âṣâr, Karaçi 1987, s. 62; a.mlf., el-Aṣl (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), Lahor 1981, I, 1-2, 41, 59, 73, 170, 221, 449-450; III, 80 vd., 396-397; IV, 205; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 336; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, III, 364; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 227; İbn Adî, el-Kâmil, VI, 2183-2184; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Aḫbâru Ebî Ḥanîfe ve aṣḥâbih, Beyrut 1976, s. 123-125; İbn Abdülber en-Nemerî, Câmiʿu beyâni'l-ʿilm, Beyrut 1978, II, 26, 61; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, II, 173 vd.; Serahsî, Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Kahire 1971, I, 212-213; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 134-136; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 513; Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî, Naṣbü'r-râye, [baskı yeri yok] 1393/1973 (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), I, 408-409; Leknevî, et-Taʿlîḳu'l-mümecced ʿalâ Muvaṭṭaʾi Muḥammed (nşr. Takıyyüddin en-Nedvî), Bombay-Dımaşk 1412/1991, I, 27-38, 114-117, 146; M. Zâhid Kevserî, Bülûġu'l-emânî, Karaçi 1403, s. 4, 61; Mehmet Özşenel, Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Rey-Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî (doktora tezi, 1999), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 133 vd., 156 vd., 170 vd.

Mehmet Özşenel

ALİ b. MÜSHİR علي بن مسهر Ebü'l-Hasen Alî b. Müshir el-Kureşî el-Kûfî (ö. 189/805) Musul kadısı ve hadis âlimi.

---

120 (738) yılı dolaylarında doğdu. Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Hişâm b. Urve, Âsım el-Ahvel, A'meş ve Ebû Mâlik el-Eşcaî gibi birçok üstattan hadis dinledi. Kendisinden de Hâlid b. Mahled, Serî es-Sakatî, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Ali b. Hucr, Osman b. Ebû Şeybe gibi meşhur âlimler hadis rivayet ettiler. Rivayet ettiği hadisler Kütüb-i Sitte'de mevcuttur. 166 (783) yılında tayin edilip 174'te (790) azledildiği Musul kadılığı

göreviyle meşhur oldu. Tarihi belli olmamakla beraber bir ara İrmîniye kadılığı da yaptı. Bu görevde iken gözlerinden rahatsızlandı; kendisinden önceki kadının teşvikiyle onu tedavi eden tabip gözlerini kör etti. Daha sonra Kûfe'ye döndü.

Bilhassa Kûfeliler'den çok hadis rivayet etmiştir. Âmâ iken ezberden rivayet ettiği hadisler bazı hadisçiler tarafından ihtiyatla karşılanmıştır. Abdullah b. Nümeyr onun bütün kitaplarını toprağa gömdüğünü, daha sonra zaman zaman kendisini ziyarete gelerek muhtelif râviler hakkında bilgi aldığını söylemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 297; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VI, 74, 121; İbn Hallikân, Vefeyât, VI, 387; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 290-291; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', VIII, 484-486; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 383-384; İbnü'l-İmâd, Şezerât, I, 325.

İsmail L. Çakan

ABDULLAH b. İDRÎS عبد الله بن إدريس Ebû Muhammed Abdullah b. İdrîs b. Yezîd el-Evdî el-Kûfî (ö. 192/807-808) Kûfeli tanınmış muhaddis ve kıraat âlimi.

---

110 veya 120 yılında doğduğuna dair kendisinden nakledilen iki rivayetten başka, 115'te doğduğu da söylenmektedir. Rivayet ettiği hadisleri babasından, A'meş, Süfyân es-Sevrî, Hişâm b. Urve, Şu'be, Mâlik b. Enes vb. birçok hadisçiden dinledi. Kıraatı da Nâfi' ve A'meş'ten öğrenerek ikinci asrın sayılı kıraat âlimlerinden biri oldu. Kendisinden hadis rivayet edenler arasında ise hocası Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve İshak b. Râhûye gibi imamlar vardır. İmam Mâlik onun hem dostu, hem de hocasıydı; bununla birlikte kendisinden hadis rivayet etmiştir. İmam Mâlik el-Muvattafda onun adını zikretmemişse de, "Ali'den (Ali b. Ebû Tâlib) bana ulaştığına göre..." diyerek "ta'lîkan" rivayet ettiği hemen bütün hadisleri Abdullah b. İdrîs'ten almıştır. Muhtemelen aralarındaki bu yakınlıktan dolayı, Abdullah Kûfe'de oturmasına rağmen fetvalarının çoğunda Medine ehlinin görüşlerine meylederek Kûfeliler'e muhalif kalmıştır.

Abdullah b. İdrîs'in geniş bilgisi, üstün ahlâkı, hadis rivayetindeki titizlik ve güvenilirliği sebebiyle, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim gibi hadis imamları ondan övgüyle söz etmişlerdir. Halifelere ve devlet büyüklerine yaklaşmaktan son derece çekinmiş ve devlet hizmeti kabul etmemiştir. Hârûnürreşîd tarafından kendisine teklif edilen Kûfe kadılığını, "Ben kadılığa lâyık değilim" diyerek reddetmiştir. Bunun üzerine halife ona, "Keşke seni görmeseydim" deyince o da halifeye, "Keşke ben de seni görmeseydim" şeklinde karşılık vererek hiç kimseden çekinmediğini göstermiştir. Hatta o, arkadaşı Hafs b. Gıyâs'ın hem kadılık vazifesini kabul etmesini, hem de Bağdat'tan ayrılacakları sırada halife tarafından yol masrafı olarak gönderilen parayı almasını hoş karşılamadığı gibi, bu maksatla kendisine sunulan beş bin dirhemi de (veya dinar) reddetmiştir. Halifenin, hiç değilse oğlu Me'mûn'a hadis rivayet etmesi

doğrultusundaki isteğine de, “Oğlun bize başka öğrencilerle birlikte gelirse ona da hadis rivayet ederiz” cevabını vermiş, böylece hiç kimseye özel muamele yapamayacağını bildirmiştir. Rivayet ettiği hadisler Kütüb-i Sitte’nin tamamında yer almıştır. Abdullah b. İdrîs, 192 (807-808) yılı zilhicce ayında vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, et-Tabakatü’l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, VI, 389; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931, IX, 415-421; Zehebî, A‘lâmü’n-nübelâ᾽, IX, 42-48; a.mlf., Tezkiretü’l-huffâz, Haydarâbâd 1375-77/1955-58 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî), I, 282-284; İbnü’l-Cezerî, Gayetü’n-nihâye (nşr. G. Bergstraesser), Kahire 1351-52/1932-33, I, 409-410; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, V, 144-146; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, Bulak 1301 → Beyrut 1399/1979, s. 190-191.

Talât Koçyiğit

İBN ULEYYE (ابن عليّة) Ebû Bişr İsmâîl b. İbrâhîm b. MiŸsem el-Esedî el-Basrî (ö. 193/809)Hadis hâfızı, fakih ve müfessir.

110 (728) yılında Basra’da doğdu. Aslen Horasanlı olan ailesinin Kûfe’ye yerleştiği, ticaretle uğraşan babasının Benî Esed’in mevlâsı olan Uleyye bint Hassân ile evlenerek Basra’ya göç ettiği bilinmektedir. Uleyye’nin İsmâil’in anneannesi olduğu görüşü (Hatîb, VI, 231) isabetli değildir. İsmâil, annesine nisbetle İbn Uleyye diye meşhur olmuşsa da kendisinin bundan pek hoşlanmadığı ve “Beni İbn Uleyye diye çağıran gıybetimi yapmış olur” dediği nakledilmektedir (Ahmed b. Hanbel, II, 372). Ancak Zehebî, Hz. Peygamber’in de bazı sahâbîleri zaman zaman annelerine nisbetle çağırdığına dikkat çekerek İsmâil’i bu davranışından dolayı eleştirmiştir (Aʿlâmü’n-nübelâ᾽, IX, 108).

İlk dinî bilgileri Abdülvâris b. Saîd et-Teymî’den öğrenen İbn Uleyye daha sonra Eyyûb es-Sahtiyânî, Atâ b. Sâib, Humeyd et-Tavîl, Abdullah b. Avn ve İbn Ebû Arûbe gibi hocalardan istifade etti. Aynı zamanda hocaları olan İbn Cüreyc ve Şu‘be b. Haccâc ile Abdurrahman b. Mehdî, Ali b. Medînî, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, İshak b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel, Halîfe b. Hayyât ve Fellâs gibi âlimler de onun talebeleri arasında yer aldı.

İbn Uleyye, Hârûnürreşîd’in hilâfetinin (786-809) son yıllarında Basra’da kadılık görevine getirildi. Ancak Abdullah b. Mübârek’in kendisini, âlimlerin devlet yöneticilerinden uzak durması gerektiği hususunda uyarması üzerine yaşlandığını ileri sürerek halifeden affını istedi, halife de bu isteğini kabul etti (Hatîb, VI, 235-236). Dîvânü’s-sadaka ve Dîvân-ı Mezâlim’de de görev yapan İbn Uleyye, halku’l-Kur’ân görüşünü benimsemekle suçlanmışsa da hilâfet makamına yeni geçen Emîn’in bu konuyu kendisine sorması üzerine bunun bir yanlış anlamadan kaynaklandığını belirterek tövbe etmiştir (Ahmed b. Hanbel, I, 377). İbn Uleyye’nin nebiz içmesi yüzünden eleştirilmesi de nebizin fıkhî hükmündeki ihtilâf dolayısıyla kendisinin güvenilirliğine zarar vermeyecek bir fiil olarak görülmüştür. Zehebî ise bu iddianın doğru olmadığını belirtmiştir (Aʿlâmü’n-nübelâ᾽, IX, 117, 118).

İbn Uleyye 13 Zilkade 193'te (28 Ağustos 809) Bağdat'ta vefat etti ve Abdullah b. Mâlik Kabristanı'na defnedildi. Kardeşi Rib'î ile oğulları Dımaşk Kadısı Ebû Bekir Muhammed ve Hammâd da muhaddis olup üçüncü oğlu İbrâhim'in ise Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunan, İmam Şâfiî ile münazaralar yapan, Cehmiyye mezhebine mensup bir kelâmcı olduğu belirtilmektedir (Hatîb, VI, 20-23).

İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin sika olarak değerlendirdiği, Ahmed b. Hanbel'in güvenilirliğin zirvesinde gördüğü ve Şu'be b. Haccâc'ın "seyyidü'l-muhaddisîn" diye nitelendirdiği İbn Uleyye'nin rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Onun son derece güçlü bir hâfızaya sahip olduğu, bu sebeple hadis rivayet ederken önünde ya-zılı metin bulundurmadığı belirtilmektedir. Ahmed b. Hanbel'le birlikte iken yanlarına gelen bir kişinin, Abdullah b. Amr b. Âs'ın hadisleri yazmak için izin istemesine Hz. Peygamber'in olumlu cevap verdiğini gösteren hadisi (Ebû Dâvûd, "ʿİlim", 3) rivayet etmesi üzerine İbn Uleyye'nin bunun yalan olduğunu söylemesine bakılacak olursa (Ahmed b. Hanbel, I, 244-245; II, 388) onun hadisleri ezberden rivayet etmekle kalmayıp aynı zamanda hadis yazmanın yasak olduğu görüşünü benimsediğini göstermektedir. Ebû Dâvûd'un hata yapmayan muhaddis bulunamayacağını söyledikten sonra İbn Uleyye'yi bundan istisna etmesi (Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 216), Câbir b. Abdullah'ın rivayet ettiği müdebber* konusundaki hadiste (Ebû Dâvûd, "ʿItḳ", 9; Nesâî, "Büyûʿ", 84) köle ile efendisinin adlarını değiştirerek nakletmesi dışında bir kusuru bulunmaması onun zabtının da son derece sağlam olduğunu ortaya koymaktadır.

İbn Uleyye'ye nisbet edilen Kitâbü'ṭ-Ṭahâre, Kitâbü'ṣ-Ṣalât, Kitâbü't-Tefsîr ve Kitâbü'l-Menâsik adlı eserlerin (İbnü'n-Nedîm, s. 227) günümüze gelip gelmediği bilinmemekte, Ebû Bekir el-Ebherî'nin oğlu Ebû Ca'fer'in er-Red ʿalâ İbn ʿUleyye adıyla bir kitap yazdığı kaydedilmektedir (a.g.e., s. 201).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Dâvûd, "ʿİlim", 3, "ʿItḳ", 9; Nesâî, "Büyûʿ", 84; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 325-326; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Vasiyyullah), I, 244-245, 377; II, 372, 388; III, 182; ayrıca bk. İndeks; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 342; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, II, 132-133; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 153-155; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, VI, 44; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Flügel), s. 201, 227; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VI, 20-23, 229-240; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, I, 99-102; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, III, 23-33; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 322-323; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 107-120; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 216-220; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 191-200, s. 98-103; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 275-279; III, 4, 236; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, I, 104; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, I, 333; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 206; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 301; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 283; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 86-87.

Salahattin Polat

GUNDER غندر Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer Gunder el-Hüzelî (ö. 193/809) Basralı hadis hâfızı.

---

110 (728) yılından sonra doğdu. Benî Hüzeyl'in mevlâ*sı olup pamuktan dokunmuş kaba elbise (kirbâs) ticareti yaptığından Kerâbîsî nisbesiyle de anılmaktadır. Başta

üvey babası Şu‘be b. Haccâc olmak üzere İbn Cüreyc, Ma‘mer b. Râşid, İbn Ebû Arûbe, Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne gibi hocalardan hadis rivayet etti. Zehebî, hadis tahsili için onun Basra'dan başka yere gittiğine ihtimal vermemektedir. Kendisinden Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, İshak b. Râhûye, Halîfe b. Hayyât ve Ahmed b. Hanbel gibi tanınmış muhaddisler rivayette bulundu.

Hadis öğrenmek için çok soru sorduğundan hocası İbn Cüreyc ona "gürültücü" anlamında Gunder lakabını vermiştir. Yahyâ b. Maîn, Gunder'in hocalarından yazdığı hadislerin son derece güvenilir olduğunu söylemekte, bir gün İbn Uyeyne'den rivayet ettiği hadisleri ihtiva eden bazı kitapları orada bulunan muhaddislere (veya kendisine) vererek bu hadislerde bir kusur bulmalarını istediğini, fakat onlarda bir rivayet kusuru göremediklerini belirtmektedir. Abdurrahman b. Mehdî, Gunder'in Şu‘be b. Haccâc'dan duyarak yazdığı ve ayrıca ona kontrol ettirdiği hadisleri ihtiva eden kitaplardan Şu‘be hayatta iken bile faydalandıklarını söylemiş, Şu‘be'den rivayet edilen hadisler konusunda kendisi de dahil olmak üzere Gunder'in herkesten daha güvenilir olduğunu ifade etmiştir. Abdullah b. Mübârek de Şu‘be'den rivayet edilen hadislerde ihtilâfa düşüldüğü zaman Gunder'in kitaplarını hakem kabul etmek gerektiğini söylemiştir. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Gunder'in Şu‘be'den naklettiği hadislerin sağlamlığını kabul eden Ebû Hâtim er-Râzî, onun başkalarından yaptığı rivayetlerin bu derece güvenilir olmadığını belirterek bunların kontrol edilmek üzere yazılabileceğini zikretmişse de Zehebî, sahih hadisleri bir araya getiren müelliflerin onun rivayetlerinin güvenilir olduğu hususunda ittifak ettiklerini belirtmiştir. Nitekim Ebü'l-Hasan el-İclî de Gunder'in sika olduğunu kabul etmiş, İbn Hibbân onu eṡ-Ṡiḳāt'ına alarak dalgınlığına rağmen Allah'ın seçkin kullarından olduğunu söylemiştir.

Gunder, 193 yılı Zilkade ayının ilk günlerinde (Ağustos 809) vefat etti. Bu tarih bazı kaynaklarda 192 ve 194 olarak da zikredilmektedir. Talebesi Yahyâ b. Maîn Gunder'in meziyetleri ve zaafları hakkında önemli bilgiler vermekte; onun elli yıl boyunca gün aşırı oruç tuttuğunu, başkalarını zekât vermeye teşvik için zekâtını mahalle mescidinin minaresine çıkıp fakirleri etrafına toplayarak dağıttığını, halkın kendisine itibar etmesini sağlamak maksadıyla ondan hadis tahsil etmek için Basra'ya gelen talebelerini yanına alarak çarşıda dolaştığını söylemektedir.

Gunder lakabıyla tanınan on şahıs daha bilinmekte olup bunların yedisinin adı Muhammed, baba adları da Ca‘fer'dir (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 960-964).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 296; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 508-509; a.mlf., Maʿrifetü'r-ricâl (nşr. Muhammed Kâmil el-Kassâr v.dğr.), Dımaşk 1985, I, 162, 163; II, 41-42; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), I, 544-545; a.mlf., et-Târîḫ (Ömerî), s. 466; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Vasiyyullah), I, 118, III, 448; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, II, 57-58; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġîr, II, 269, 273; İclî, eṡ-Ṡiḳāt, s. 402; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, I, 182, 188, 219, 220, 234, II, 101, 103-105, 107-112, 120, 156-157, 201-203, 272-276, 296, 551, III, 29, 48, 80, 178, 280, 385, 391; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 513; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 221-222; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, IX, 50; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXV, 5-9; Zehebî, Teẕkiretü'l-

ḥuffâẓ, I, 300-302; III, 960-964; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 98-102; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 191-200, s. 352-355; a.mlf., Mîzânül-iʿtidâl, III, 502; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 96-98; Hazrecî, Ḫulâṣatü Teẕhîb, s. 330-331; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, I, 333.

M. Yaşar Kandemir

HAFS b. GIYÂS (حفص بن غياث) Ebû Ömer Hafs b. Gıyâs b. Talk en-Nehaî el-Ezdî (ö. 194/810) Ebû Hanîfe'nin talebelerinden, Bağdat ve Kûfe kadısı.

117 (735) yılında Kûfe'de doğdu ve orada yetişti. Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Süfyân es-Sevrî, Hişâm b. Urve, Süleyman el-A'meş, İbn Cüreyc, Ebû İshak eş-Şeybânî ve dedesi Talk başta olmak üzere birçok âlimden hadis; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Süfyân es-Sevrî gibi âlimlerden fıkıh okudu. Oğlu Ömer b. Hafs ile Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî ve Ebû Hayseme Züheyr b. Harb ondan hadis dinleyenler arasındadır.

Hafs, hadis münekkitlerince sika kabul edilmekle birlikte tedlîs*te bulunmakla da itham edilmiş, ömrünün sonlarına doğru hâfızasının zayıfladığı ve bu dönemde rivayet ettiği hadislerin ihtiyatla karşılanması gerektiği belirtilmiştir. İmâmiyye mezhebi mensupları onu muteber hadis râvilerinden kabul etmişlerdir. Kendisinden 3000 veya 4000 civarında hadis rivayet edilen Hafs'ın 170 hadis ihtiva eden bir cüzünün bulunduğu kaydedilir.

Hârûnürreşîd zamanında 177'de (793) Bağdat'ın doğu kesiminde iki yıl ve Kûfe'de on üç yıl kadılık yaptı. Bu görevi geçim sıkıntısı sebebiyle kabul ettiği rivayet edilir. Hafs verdiği hükümlerde baskı ve tesir altında kalmazdı. Hârûnürreşîd'in hanımı Zübeyde'nin vekilinin taraf olduğu bir davada duruşma sırasında halifeden gelen mektubu kabul etmeyerek davayı onun aleyhine sonuçlandırması ve mektubu daha sonra alıp okuması üzerine halife tarafından 30.000 dirhemle mükâfatlandırılmıştı. Ancak Zübeyde Hafs'ın görevinden azledilmesi için ısrar edince Hârûnürreşîd onu Bağdat kadılığından alıp Kûfe'ye tayin etmek zorunda kaldı.

Cömert bir zat olan Hafs aldığı 300 dirhem maaşı iki arkadaşıyla paylaşırdı. Vefatında 900 dirhem borç bıraktığı nakledilir.

Hafs b. Gıyâs'ın 195 veya 196 yılında öldüğüne dair bazı kayıtlar varsa da kuvvetli rivayete göre 194'te (810) Kûfe'de vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 389-390; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 121-122; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), I, 400; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, II, 370; Vekî', Aḫbârü'l-ḳudât, I, 60; II, 3, 51, 54, 261, 268, 316, 370; III, 8, 163, 172, 184-188, 285; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 185-186; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 172; İbn Hazm, Cemhere, s. 415; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VIII, 188-200; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 197-201; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, VII, 56-69; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 567-568; III, 614; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 22-34; Safedî, el-Vâfî, XIII, 98-99; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, II, 138-141; İbn Hacer,

Tehẕîbü't-Tehẕîb, II, 415-418; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 68; Muhammed İbrâhim el-Cüyûşî, "Ḥafṣ b. Ġıyâs̱ Ebû ʿÖmer en-Neḫaʿî el-Kûfî el-Ḳāḍî", ME, XLVII/3 (1975), s. 346-352.

Saffet Köse

MUHAMMED b. FUDAYL (محمّد بن فضيل) Ebû Abdirrahmân Muhammed b. Fudayl b. Gazvân ed-Dabbî (ö. 195/811)Hadis hâfızı.

Kûfelidir. Dedesi Rum asıllı olup Dabbe kabilesinden bir şahsın kölesiydi. Efendisiyle birlikte Kādisiye Savaşı'na katıldı ve ardından âzat edildi. Muhammed b. Fudayl babasından ve İsmâil b. Ebû Hâlid, Beyân b. Bişr, Süleyman b. Mihrân el-A'meş, Ebû Hayyân et-Teymî, Âsım el-Ahvel, Ebû İshak eş-Şeybânî, Hişâm b. Urve, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Hamza b. Habîb ez-Zeyyât'tan kıraat okudu. Kendisinden Süfyân es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Abdullah b. Âmir b. Zürâre ve diğerleri rivayette bulundu. Rivayetleri Ṣaḥîḥayn dışındaki Kütüb-i Sitte'de yer alan Muhammed b. Fudayl 195 (811) yılında Kûfe'de vefat etmiş olup bu tarih 194 ve 197 (813) olarak da zikredilmiştir.

Yahyâ b. Maîn onu sika, Ebû Zür'a sadûk olarak nitelendirmiş, Nesâî hakkında "leyse bihî be'sün" ifadesini kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel'in "hasenü'l-hadîs" diye andığı Muhammed b. Fudayl'in Şiî olduğu ileri sürülmüş, Ebû Dâvûd onun bu konuda aşırı bir çizgide bulunduğunu söylemiştir. İbn Sa'd, bazı âlimlerin Muhammed b. Fudayl'in rivayetlerini bu yüzden almadıklarını zikretmiştir. Ancak hakkındaki aşırı Şiîlik iddiasına katılmayan Zehebî, onun Şîa'ya meylini kabul etmekle birlikte bu konudaki sertliğinin Hz. Ali'ye savaş açanlara karşı ortaya konmuş bir tavır olarak görülmesi gerektiğini belirtmiştir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 173-174). Ahmed b. Hanbel, Süfyân es-Sevrî ve İshak b. Râhûye gibi hadis otoritelerinin ondan hadis almaları ve kendisini ta'dîl lafızlarıyla değerlendirmeleri de bunu teyit etmektedir.

Muhammed b. Fudayl'in günümüze ulaştığı bilinen tek eseri Kitâbü'd-Duʿâʾ adını taşımaktadır (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmû', nr. 34, vr. 47a-67b). Bunun dışında kaynaklarda Kitâbü't-Tefsîr, Kitâbü'ṣ-Ṣalât, Kitâbü'z-Zühd, Kitâbü'l-Menâsik, Kitâbü'ṭ-Ṭahâre, Kitâbü'ṣ-Ṣıyâm, Kitâbü'z-Zekât adlı eserlerinin bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 207-208; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 510, 624; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 57-58; İbn Hibbân, Meşâhîrü ʿulemaʾi'l-emṣâr, Kahire 1959, s. 172; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 282; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXV, 293-298; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, I, 453-454; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 315; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 173-175; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 9-10; Safedî, el-Vâfî, IV, 322; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 405-406; Sezgin, GAS, I, 96.

Yavuz Ünal

VELÎD b. MÜSLİM (الوليد بن مسلم) Ebü'l-Abbâs el-Velîd b. Müslim ed-Dımaşkī (ö. 195/810) Şamlı muhaddis.

---

119 (737) yılında doğdu. Ailesinin diğer fertleri gibi o da ganimetten devletin payına düşen humus içinde yer alan bir köle olarak Emevî Valisi Mesleme b. Abdülmelik'in ailesinin hizmetine verildi. Abbâsîler iktidara gelince onların mülkiyetine geçti ve Fazl b. Sâlih b. Ali tarafından âzat edildi. Buna rağmen Velîd önceki sahiplerinden Saîd b. Mesleme'ye gidip kölelik ücretini ödeyerek bizzat hürriyetini kazandı (İbn Sa'd, VII, 470-471). Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, İbn Cüreyc, İbn Ebû Zi'b, Leys b. Sa'd ve Mâlik b. Enes gibi muhaddislerden hadis tahsil eden Velîd, İbn Âmir'in talebesi Yahyâ b. Hâris ez-Zimârî, İbn Cemmâz ve Saîd b. Abdülazîz'den kıraat okudu. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, İshak b. Râhûye, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Saîd b. Mansûr, Ali b. Medînî gibi muhaddislerin yanı sıra Sahnûn, İmam Şâfiî'nin talebesi Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, İbn Sa'd, İbn Âiz, Ebû Amr İbn Zekvân gibi şahsiyetler hadis öğrendi (İbn Hibbân, IX, 222). Velîd'in, talebesi Hişâm b. Ammâr'dan yaptığı bazı rivayetler hadis usulünde sâbık ve lâhik konusunda örnek verilir. Hayatının son yıllarında bir süre Remle'de kaldı ve 194 (810) yılında hacca gitti. Dönüşte Medine-Şam yolu üzerindeki Vâdilkurâ'ya bağlı Zülmerve'de muhaddis Harmele b. Abdülazîz el-Cühenî'nin evinde misafir olduğu sırada Muharrem 195'te (Ekim 810) vefat etti.

Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan ve çok hadis rivayet ettiği belirtilen Velîd, Şam bölgesinin önde gelen muhaddislerinden olup ricâl âlimleri tarafından genellikle sika diye nitelendirilmekle birlikte hakkında bazı tenkitler de mevcuttur (İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, XI, 153-154). Ahmed b. Hanbel, Şamlı muhaddisler içinde Velîd'den daha akıllısını görmediğini ve onun Şam'da en fazla hadis rivayet edenlerden biri olduğunu söylemiştir (Mizzî, XXXI, 92). Velîd'in, Evzâî'nin rivayetlerinin sonraki nesillere aktarılmasında önemli payı bulunduğundan, "Evzâî'nin hadislerini Velîd b. Müslim'den yazdıysanız başkalarına ait rivayetlerden yazamadıklarınıza üzülmeyin" denilmiştir (İbn Ebû Hâtim, IX, 17). Velîd'in Evzâî'den ve diğer hocalarından semâını açıkça ifade ederek yaptığı rivayetler sahih kabul edilmiş, diğer rivayetleri konusunda dikkatli davranılması gerektiği bildirilmiştir. Zira onun özellikle Evzâî gibi hocalarına ait bazı nakillerde tedlîs yaptığı ve bu konudaki uyarıları dikkate almadığı tesbit edilmiştir (Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 348). Ayrıca mevkuf ve maktû bazı rivayetleri merfû olarak rivayet etmesi yüzünden "raffâ'" diye anıldığı da zikredilmiştir (İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, XI, 155). Velîd daha çok fiten, melâhim ve megāzîye dair rivayetleriyle öne çıkmıştır. O Dımaşk dışında ve ezberinden yaptığı rivayetlerdeki hataları yüzünden eleştirilmiş (İbn Receb, II, 608-

609), ancak uzun metinli rivayetleri aktarma hususundaki mahareti sebebiyle övülmüştür. Bu bilgiden onun rivayetlerini Dımaşk'ta yazılı olarak muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.

Velîd'in yetmiş kitap yazdığı kaydedilmekle birlikte Zehebî'ye göre bunlar irili ufaklı cüzlerdir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 215). Yine de çağın şartları göz önüne alındığında kendisi velûd bir müellif kabul edilebilir. Onun eserlerini iyice öğrenenlerin kadılık için yeterli bilgiyi elde edeceklerinin kabul edilmesi (Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 347), söz konusu eserlerin konulara göre tasnif edilmiş hadisleri içerdiğinin bir işareti sayılabilir. Nitekim kendisine ahkâm hadislerini içeren Kitâbü's-Sünen, ayrıca Kitâbü'l-Meġāzî, et-Târîḫ ve Siyerü'l-enbiyâʾ adlı eserler nisbet edilmiştir (İbnü'n-Nedîm, s. 279; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 303; Mv.AU, IX, 303). Bunlardan Kitâbü's-Sünen'i Beyhakī'nin es-Sünenü'l-kübrâ'da kaynak olarak kullandığı zikredilmektedir (Necm Abdurrahman Halef, IV, 94).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 470-471; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, I, 290; IX, 16-17; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, IX, 222; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (nşr. İbrâhim Ramazan), Beyrut 1417/1997, s. 279; İbn Manzûr, Muḫtaṣaru Târîḫi Dımaşḳ, XXVI, 353-355; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXXI, 86-99; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 211-220; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 347-348; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 302-304; İbn Receb, Şerḥu ʿİleli't-Tirmiẕî (nşr. Nûreddin Itr), Dımaşk 1398/1978, II, 608-609; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, XI, 151-155; a.mlf., Taʿrîfü ehli't-taḳdîs bi-merâtibi'l-mevṣûfîn bi't-tedlîs (nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî - M. Ahmed Abdülazîz), Beyrut 1407/1987, s. 134; Hüseyin Atvân, er-Rivâyetü't-târîḫiyye fî Bilâdi'ş-Şâm fi'l-ʿaṣri'l-Ümevî, Beyrut 1986, s. 206-208; Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, et-Tedlîs fi'l-ḥadîs̱, Riyad 1412/1992, s. 395-397; Necm Abdurrahman Halef, İstidrâkât ʿalâ Târîḫi't-türâṡi'l-ʿArabî, Cidde 1422, IV, 94; Ömer Abdüsselâm Tedmürî, "el-Velîd b. Müslim ed-Dımaşḳī", Mv.AU, IX, 302-304.

Erdinç Ahatlı

VEKÎ' b. CERRÂH (وكيع بن الجرّاح) Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî (ö. 197/812)Muhaddis ve fakih.

---

128 veya 129 (746-747) yılında doğdu. Aslen Nîşâburlu yahut Semerkant'ın Buhara tarafında yer alan Soğd asıllı olduğuna dair kayıtlar varsa da (Hatîb, Târîḫu Bağdâd, XIII, 496-497) bu yanlış bilgi muhtemelen babasının Soğd'da doğduğunu zikretmesinden (Zehebî, IX, 168) kaynaklanmıştır; zira Ruâsî (Ruvâsî) nisbesi onun Arap asıllı ve Benî Ruâs'a mensup olduğunu göstermektedir (Sem'ânî, VI, 174). Babası Kûfe'de beytülmâl görevlisiydi; annesi tarafından kendisine büyük bir miras kalmıştır. Vekî' babasının yanı sıra İsmâil b. Ebû Hâlid, Eymen b. Nâbil, İkrime b. Ammâr, Hişâm b. Urve, A'meş, İbn Ebû Leylâ, İbn Cüreyc, Evzâî, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc ve Hammâd b. Seleme gibi şahsiyetlerden rivayette bulundu. Kendisinden de oğulları Süfyân, Melîh, İbrâhim ve Ubeyd ile hocası Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî, Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medînî, Yahyâ b. Maîn, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, İbn Sa'd, Ebû Bekir ve

Ebü'l-Hasan İbn Ebû Şeybe, Halîfe b. Hayyât, Sahnûn ve diğerleri hadis rivayet etti. Hadise ilgisi çok erken yaşlarda başlayan Vekî' 145'te (762) A'meş'ten hadis öğrendi. Bu durum, hadis usulünde bir çocuğun kaç yaşında hadis dinlemeye başlayabileceği konusunda örnek gösterildi (Hatîb, el-Kifâye, s. 54). Otuz üç yaşında hadis nakletmeye başladı. Onun ilim hayatında Süfyân es-Sevrî'nin ayrı bir yeri vardı. Vekî' Mekke, Medine, Bağdat, Enbâr, Vâsıt, Abadan, Musul, Dımaşk, Misis (Massîsa), Tarsus, Kudüs ve Mısır'a yaptığı ilim yolculukları sayesinde birçok tarikten rivayette bulunma imkânı elde etti.

Asrının en fakihi, hadiste müminlerin emîri ve zamanının Evzâî'si gibi niteliklerle anılan Vekî' sorgulanmaya gerek duyulmayacak güvenilir imamlar arasında zikredildi (a.g.e., s. 87). Çok güçlü bir hâfızaya sahipti. Süfyân es-Sevrî'nin vefatından sonra onun yerine geçti. Ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasında hararetli tartışmaların yapıldığı bir dönemde Kûfe'de yaşayan Vekî'in hadisçi olmakla birlikte re'y düşmanı bir tutum benimsemediği görülür. Ebû Hanîfe'ye karşı şiddetli muhalefetiyle bilinen Süfyân es-Sevrî'nin en gözde talebesiydi. Buna rağmen Ebû Hanîfe'den rivayette bulundu, onun görüşleriyle fetva verdi (İbn Ebû Şeybe, II, 30, 36, 322, 371; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIII, 501), ayrıca Züfer ve Ebû Yûsuf'un derslerine katıldı. Vekî'in, fıkhü'l-hadîse ve fukahanın rivayet ettiği hadislere akranlarına nisbetle daha fazla ihtimam göstermesinde Ebû Hanîfe ve taraftarlarıyla olan münasebetinin rolü vardır.

Vekî'in Râfizî veya Şiî olduğuna dair kayıtlar (İbn Kuteybe, s. 624; Şehristânî, I, 222-223), erken dönem Kûfeli hadisçilerin Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün saymaları anlamında olup bu durumunun ve Şîa'ya hafif meylinin rivayetlerine zarar vermeyeceği kabul edilmiştir. Onun halku'l-Kur'ân vb. konularda Mu'tezile'ye ve diğer bid'at fırkalarına karşı şiddetli bir tutum sergilemesi ve Allah'ın sıfatlarına ilişkin rivayetler hakkında yorum yapmamayı tercih etmesi de bu kanaati desteklemektedir. Vekî' siyasî otoriteye karşı da mesafeli davrandı. Nitekim Hârûnürreşîd tarafından Bağdat'a getirilip kendisine kadılık teklif edilmesine rağmen bu teklifi kabul etmedi; ayrıca görevi kabul eden yakın dostu Hafs b. Gıyâs'la ilgisini kesti. Halife Emîn de Vekî'i devlet işlerinde görevlendirmek üzere Bağdat'a davet ettiyse de kendisine bir görev kabul ettiremedi.

Vekî' b. Cerrâh 184 (800) yılında Mekke'de bir rivayeti yüzünden zor durumda kaldı. Hz. Peygamber'in, vefatından hemen sonra defnedilmediği için naaşında birtakım değişikliklerin görüldüğüne dair olan bu rivayet halkın tepkisine yol açtı; Vali Muhammed b. Abdullah b. Saîd'e şikâyet edildi. Vali onu yakalatıp idam edilmesine karar verdiyse de Süfyân b. Uyeyne'nin araya girmesiyle bundan vazgeçti. Bu sırada hac için Mekke'de bulunan Hârûnürreşîd durumu öğrenince Süfyân b. Uyeyne'ye ve aşırı Mürciî olarak bilinen âlimlerden Abdülmecîd b. Abdülazîz b. Ebû Revvâd'a danıştı. Abdülmecîd'in Vekî'in öldürülmesine dair fetva vermesine rağmen Süfyân'ın

ricası üzerine onu affetti ve Mekke'den çıkarılmasına karar verdi. Medine'ye doğru yola çıkan Vekî', Saîd b. Mansûr'dan aldığı bir mektuptan Medineliler'in de durumdan haberdar olduklarını öğrenince yolunu değiştirip Rebeze üzerinden Kûfe'ye ulaştı (Fesevî, I, 175-176; Zehebî, IX, 160).

Vekî' b. Cerrâh 196'da (812) hacca gittikten sonra memleketine dönerken Kûfe ile Mekke arasındaki Feyd'de vefat etti (10 Muharrem 197/21 Eylül 812). Onun, ilmi nâfile ibadete tercih ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bir sözünde, "Allah'a hadisten daha faziletli bir şeyle ibadet edilmemiştir" derken bir başka sözünde, "Hadisin nâfile namazdan daha faziletli olduğunu bilmeseydim hadis rivayet etmezdim" demiştir (Hatîb, Şerefü aṣḥâbi'l-ḥadîs̱, s. 82, 84). Vekî'in sabah namazından sonra güneş yükselinceye kadar mescidde hadis okuttuğu, ardından evinde öğle namazına kadar dinlendiği, öğle ile ikindi arasında çobanlara ve hizmetçilere Kur'an öğrettiği, ikindi namazını mescidde kılıp burada Kur'an dersi verdiği, akşama doğru bir süre Allah'ı zikredip evine döndüğü, her gün oruç tuttuğu için iftardan sonra uyuyuncaya kadar ibadet ettiği, namazların arasında dinlenirken nebîz içtiği nakledilmektedir (Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIII, 501-502). Zehebî, Resûl-i Ekrem'in tavsiyesine uymadığı gerekçesiyle onun her gün oruç tutmasını, ayrıca nebîz içmesini yadırgamaktadır (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 143-144).

Eserleri. 1. Kitâbü'z-Zühd. Güzel ahlâk ve âdâba dair 539 rivayetten oluşan eserde 200 merfû, 193 mevkuf, 132 maktû' ve 14 İsrâiliyat nevinden haber yer almaktadır (neşredenin girişi, I, 160-162). Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî eseri el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de (Medine) yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamış (Medine 1984; Riyad 1994), Ali Pekcan da kitabı Hayatı Allah'a Adamak başlığıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 2010). 2. Cüzʾ fi'l-ḥadîs̱. Nüsḫatü Vekîʿ ani'l-Aʿmeş adıyla da bilinmektedir (nşr. Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî, Küveyt 1406). Ahmet Yüksel eser üzerine yüksek lisans çalışması yapmıştır (1985, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). Vekî' b. Cerrâh'a Kitâbü't-Tefsîr (İbnü'n-Nedîm, s. 53; Taşköprizâde, II, 77, 581, 590), Kitâbü's-Sünen (el-Müsned, el-Muṣannef) (İbn Hayr, s. 126) ve Feżâʾilü'ṣ-ṣaḥâbe (Zehebî, IX, 154) adlı eserler de nisbet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Vekî' b. Cerrâh, Kitâbü'z-Zühd (nşr. Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî), Medine 1984, neşredenin girişi, I, 11-162; İbn Ebû Şeybe, el-Muṣannef (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, II, 30, 36, 322, 371; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), II, 208; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VIII, 179; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 384, 624; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, I, 175-176; Râmhürmüzî, el-Muḥaddis̱ü'l-fâṣıl (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1404/1984, s. 613; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (nşr. İbrâhim Ramazan), Beyrut 1417/1997, s. 53; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIII, 496-512; a.mlf., el-Kifâye (nşr. Ebû Abdullah es-Sevratî - İbrâhim Hamdî el-Medenî), Medine, ts. (el-Mektebetü'l-ilmiyye), s. 54, 87; a.mlf., Şerefü aṣḥâbi'l-ḥadîs̱ (nşr. M. Said Hatiboğlu), Ankara 1991, s. 82, 84; Şehristânî, el-Milel (nşr. Abdülemîr Ali Mühennâ - Ali Hasan Fâûr), Beyrut 1993, I, 222-223; Sem'ânî, el-Ensâb, VI, 174; İbn Hayr, Fehrese, s. 126; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 140-169; Bedreddin el-Aynî, Meġâni'l-aḫyâr fî şerḥi esâmî ricâli Meʿâni'l-âs̱âr (nşr. M. Hasan M. Hasan İsmâil), Beyrut 1427/2006, I, 331; Taşköprizâde, Miftâḥu's-saʿâde, II, 77, 215, 242, 253-254, 581, 590.

Mehmet Emin Özafşar

BAKIYYE b. VELÎD بقيّة بن الوليد Ebû Yuhmid Bakıyye b. el-Velîd el-Kelâî el-Hımsî (ö. 197 / 812) Muhaddis.

Tebeü't-tâbiînden olan Bakıyye kendi ifadesine göre 110'da (728) doğdu. Yetişme çağı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Muhammed b. Ziyâd el-Elhânî, Temmâm b. Necîh, Şu'be b. Haccâc, Dahhâk, Yezîd b. Hârûn gibi birçok âlimden hadis rivayet etti. Kendisinden hocaları İbn Cüreyc, Evzâî, Şu'be b. Haccâc, Abdullah b. Mübârek'ten başka İsmâil b. Ayyâş, Hammâd b. Zeyd, Vekî' b. Cerrâh gibi birçok muhaddis hadis almıştır.

Bağdat'a giderek hadis rivayet eden Bakıyye, adı üzerinde çok söz söylenen bir muhaddistir. Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ,'da ona hadis hâfızları arasında yer veren Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl'de hakkında bütün söylenenleri ve münker* kabul edilen rivayetlerini sıralamıştır. Abdullah b. Mübârek onun adları bilinen şeyhleri künyeleriyle, künyeleriyle mâruf râvileri de isimleriyle zikretmek suretiyle hadisçileri yorduğunu, sadûk* bir kişi olmasına rağmen her önüne gelenden rivayette bulunduğunu belirtir. Hüccet kabul edilmemesinin en önemli sebebi, zayıf râvilerden duyduklarını kendileriyle görüştüğü sika* râvilerden duymuş gibi tedlîs* yaparak nakletmesidir.

Yanlış okuma sebebiyle Ebû Yuhmid yerine Ebû Muhammed diye de künyelendiğine işaret edilen Bakıyye'nin geniş bilgisine, zeki ve zarif kişiliğine rağmen tedlîs kusuru yüzünden Buhârî bir rivayetini mütâbi'* ("Ezân", 65), Müslim de bir hadisini şâhid* olarak ("Nikâḥ", 101) zikretmişlerdir. İbn Huzeyme onun rivayet ettiği hadislerin delil olarak kullanılamıyacağını söylemiştir.

Sika râvilerden rivayet ettiği bilinen hadislerine güvenilebileceği, zayıf ve tanınmayan kişilerden rivayet ettiklerine ise itibar edilemeyeceği, âlimlerin Bakıyye hakkındaki ortak görüşüdür.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakāt, VII, 469; el-Cerh ve't-taʿdîl, II, 434-436; İbn Adî, el-Kâmil, II, 504-511; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VII, 123-127; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, Beyrut 1403-1405 / 1983-85, IV, 192-200; Zehebî, Teẕkiretü'l-huffâz, I, 289-290; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 331-339; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 518-534; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 473-478.

İsmail L. Çakan

İBN VEHB (ابن وهب) Ebû Muhammed Abdullāh b. Vehb b. Müslim el-Fihrî el-Mısrî (ö. 197/813) İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden, fakih ve muhaddis.

125 (743) yılında Kahire'de doğdu. Benî Fihr kabilesinin mevâlîsindendir. On yedi yaşlarından itibaren ilim tahsiline başladı. İmam Mâlik, Leys b. Sa'd, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Abdülazîz el-Mâcişûn, İbn Cüreyc, Hayve b. Şüreyh, İbn Lehîa, Hanzale b. Ebû Süfyân el-Cumahî, Üsâme b. Zeyd el-Leysî gibi âlimlerden ders aldı. Nâfi' b. Abdurrahman'dan arz yoluyla kıraat öğrendi. Döneminde Medine'nin en büyük âlimi sayılan İbn Şihâb ez-Zührî'nin yirmi kadar talebesiyle, ayrıca tâbiîn devri âlimlerinden bazılarıyla görüştü. Ders aldığı veya hadis dinlediği 400 civarındaki hocası arasında, ilk olarak 144 (762) yılında hac vazifesini yerine getirirken karşılaştığı ve ölümüne kadar irtibat halinde bulunduğu İmam Mâlik ile Leys b. Sa'd'ın özel bir yeri vardır. Bir rivayete göre yirmi dört, diğer bir rivayete göre ise otuz altı defa hacca gitmiş ve her defasında İmam Mâlik'le görüşmüştür. Kendisine gelen hadisleri İmam Mâlik ve Leys b. Sa'd'a arzederek onların değerlendirmesine itibar etmiştir. Bu sebeple kaynaklarda, "Allah beni İmam Mâlik ve Leys ile kurtarmış olmasaydı mutlaka sapıklığa düşerdim" dediği, İmam Mâlik'in kendisine iltifat ettiği, âdeti olmadığı halde ona mektup yazarak bilgisine başvurduğu ifade edilmektedir. İbn Vehb, İmam Mâlik'in görüşlerini iyi bilen âlimlerden biridir. Nitekim İmam Mâlik vefat ettikten sonra bir meselede onun görüşü konusunda ihtilâf çıktığında Medineliler ya İbn Vehb'e mektup yazarlar veya Medine'ye gelmesini beklerlerdi. Bazıları, onun Mâlikî mezhebini tedvin eden İbnü'l-Kāsım'dan daha iyi fıkıh bildiğini ileri sürerken öğrencilerinden Asbağ b. Ferec de İmam Mâlik'in öğrencileri içinde sünnet ve âsârı en iyi bilen kişinin İbn Vehb olduğunu söylemektedir.

İbn Vehb'den Abdurrahman b. Mehdî, Asbağ b. Ferec, Hâris b. Miskîn, Abdullah b. Abdülhakem, Ebû Abdullah İbn Abdülhakem, Ahmed b. Îsâ et-Tüsterî, Rebî' b. Süleyman el-Murâdî, Rebî' b. Süleyman el-Cîzî, Harmele b. Yahyâ, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ve Sahnûn gibi âlimler hadis okumuş, hocaları Leys b. Sa'd ve İmam Mâlik de ondan hadis rivayet etmişlerdir. Hadis bilgisine duyulan güven sebebiyle derslerine büyük rağbet gösterilmiş, hatta bir defasında meydana gelen izdiham yüzünden İbn Vehb yaralanmış ve bir daha hadis rivayet etmeyeceğine yemin etmiş, ancak daha sonra keffâret ödeyerek derslerini sürdürmüştür. İbn Vehb 25 Şâban 197 (1 Mayıs 813) tarihinde Kahire'de vefat etti. 195 veya 196'da öldüğü de kaydedilmektedir.

Takvâ sahibi olarak tanınan İbn Vehb'in hayatını ribâtlarda cihad etmekle, ayrıca öğretimle ve hacla geçirdiği kaydedilir. Bir ara kendisine teklif edilen kadılığı reddetmesinin temelinde onun bu kişiliğinin etkisini görmek mümkündür. İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Nesâî, İbn Adî ve Zehebî gibi hadis münekkitleri tarafından sika kabul edilmekle beraber bazıları onun zayıf kişilerden hadis rivayet ettiğine dikkat

çekmişlerdir. Ahmed b. Hanbel, İbn Vehb'in sâlih bir âlim, fakih ve çok bilgili bir kişi olduğunu söylerken Ebû Zür'a er-Râzî onun rivayet ettiği 30.000 hadisi incelediğini, bunların içinde mevzû hadis bulunmadığı gibi münker bir hadise bile rastlamadığını, Zehebî de onun hüccet, hâfız ve müctehid bir âlim olduğunu belirtir.

Kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve tarih konularında devrinin önde gelen âlimlerinden sayılan ve "dîvânü'l-ilm" olarak nitelendirilen İbn Vehb, özellikle Mısır ve Hicaz bölgesinin hadislerini toplamaya gayret göstermiş, bunların müsned ve maktûlarını hem cemetmiş hem ezberleyip tasnif etmiştir. İbnü't-Taberî Hicaz, Şam ve Mısır bölgesindeki hadisleri ondan daha iyi bilen birini görmediğini söylemektedir. İbn Vehb'in 100.000'i aşkın hadisi şifahî olarak rivayet ettiği ve eserlerinde 20.000 civarında hadis topladığı belirtilmektedir.

Eserleri. 1. el-Câmiʿ fi'l-ḥadîs̱. İbn Vehb'in rivayet ettiği çeşitli konulara dair hadislerin yer aldığı bu eserin günümüze ulaşan ve yalnız birkaç bölümünü ihtiva eden Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'deki nüshası (Hadis, nr. 2201) önce J. David-Weill tarafından açıklamalarla birlikte (I-II, Kahire 1939-1948), daha sonra da Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebü'l-Hayr tarafından hadisleri tahrîc edilerek (I-II, Demmâm 1416/1996) yayımlanmıştır. Bu neşirde tesbit edilen rivayet sayısı 717'dir. Eserin bir bölümü de Chester Beatty Library'de (nr. 3497) bulunmaktadır. Şam'da Dârül-kütübi'z-Zâhiriyye'de mevcut (Mecmû', nr. 40, vr. 156-171) el-Müsned adını taşıyan yazma da bu eserin bir parçası olmalıdır. 2. Tefsîrü'l-Ḳurʾân. İbn Vehb'in tefsirle ilgili rivayetleri derlediği bu eserdeki malzemenin müsnede benzer bir şekilde düzenlendiği görülmektedir. İbn Vehb'in rivayetleri ayrıca birçok tefsirde yer almıştır. Esere ait küçük bir kısmın Kayrevan'da el-Mektebetü'l-atîka'da bulunan nüshası, Miklos Muranyi tarafından rivayet ve râvileriyle ilgili kaynaklar gösterilmek suretiyle, Kur'an ilimlerine dair bölümle (el-Gāmi: Tafsīr al-Qurʾān [Die Koranwissenschaften], Wiesbaden 1992) tefsir bölümü (al-Gāmi: Tafsīr al-Qurʾān [Die Koranexegese], I-II, Wiesbaden 1993-1995) ayrı ayrı neşredilmiştir. 3. Kitâbü'l-Ḳader ve mâ verede fî ẕâlike mine'l-âs̱âr. Kaderle ilgili yirmi hadis ve altı haberin Kaderiyye'ye reddiye amacıyla bir araya getirildiği eser Abdülazîz Abdurrahman Muhammed el-Useym tarafından yayımlanmıştır (Mekke 1406/1986). İbn Vehb'in kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Muvaṭṭaʾü'l-kebîr, el-Muvaṭṭaʾü'ṣ-ṣaġīr, Kitâbü'l-Cenâʾiz, Kitâbü Aḥvâli'l-ḳıyâme, Kitâbü'l-Beyʿa, Kitâbü'l-Menâsik, Kitâbü'l-Meġāzî, Kitâbü'r-Ridde, Tefsîru Ġarîbi'l-Muvaṭṭaʾ, el-Mücâlesât ʿan Mâlik.

Abdullah b. Abdülhakem, el-Muḫtaṣa-rü'l-kebîr fi'l-fıḳh adlı eserinde hocası İbn Vehb ile Eşheb el-Kaysî, İbnü'l-Kāsım ve kendisinin İmam Mâlik'ten rivayet ettikleri 18.000 civarında meseleyi toplamış, Hâris b. Miskîn de İbn Vehb ile Eşheb ve İbnü'l-Kāsım'ın ittifak halinde bulundukları görüşlere dair bir eser yazmıştır. İbn Beşküvâl, İbn Vehb'in rivayetleriyle ilgili Aḫbâru İbn Vehb adlı bir risâle kaleme almış

(İspanyolca tercümesiyle birlikte nşr. Manuela Marin, al-Qantara, X [Madrid 1989], s. 385-403), Ahmed Zünnûreyn Ahmed el-Cükenî de Câmiatü Ümmülkurâ'da Merviyyâtü ʿAbdillāh b. Vehb el-Mıṣrî fi's-Süneni'l-erbaʿ adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (I-II, Riyad 1416/1995).

BİBLİYOGRAFYA:el-Muvaṭṭaʾ, "Büyûʿ", 1; İbn Vehb, el-Câmiʿ (nşr. J. David-Weill), Kahire 1939, neşredenin girişi, I, s. XII-XIX; a.e. (nşr. Mustafa Hasan Hüseyin - Muhammed b. Ebü'l-Hayr), Demmâm 1416/1996, neşredenlerin girişi, I, 12-32; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 58; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), II, 765; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, V, 218; İclî, eṣ-Ṣiḳāt, VII, 346; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, V, 189-190; İbn Adî, el-Kâmil, IV, 1518-1521; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 252; İbn Abdülber, el-İntiḳāʾ, Kahire 1350, s. 48-50; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 150; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. Abdülkādir es-Sahrâvî), Muhammediye 1402-1403/1982-83, III, 228-243; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), X, 40-41; a.mlf., Ṣıfatü'ṣ-ṣafve, IV, 313-314; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 304-306; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 521-523; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 223-234; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 413-417; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 463; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 440; II, 1907; Brockelmann, GAL Suppl., I, 257, 948; Îżâḥu'l-meknûn, I, 438; Sezgin, GAS, I, 446; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 355; M. Cebr Ebû Sa'de, İbn ʿAbdilḥakem el-müʾerriḫ ve kitâbühû Fütûḥu Mıṣr ve aḫbâruhâ, Kahire 1399/1979, s. 95-96; C. Avvâd, Aḳdemü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyye fî mektebâti'l-ʿâlem, Bağdad 1982, s. 211; G. H. A. Juynboll, Muslim Tradition, Cambridge 1985, s. 114-118; M. Muranyi, Dirâsât fî meṣâdiri'l-fıḳhi'l-Mâlikî (trc.Ömer Sâbir Abdülcelîl v.dğr.), Beyrut 1409/1988, s. 58, 146; J. David-Weill, "Note sur un manuscrit malékite de Abd-Allah Ibn Wahb Ibn Muslim al-Fihri al-Qurashī", Mélanges Maspéro, III (1935-40), s. 177-183; a.mlf., "Ibn Wahb", EI² (İng.), III, 963; M. Câsim Hammâdî el-Meşhedânî, "ʿAbdūllah b. Vehb el-Mıṣrî: ḥayâtühû ve mekânetühü'l-ʿilmiyye", Mecelletü'l-müʾerriḫi'l-ʿArabî, sy. 34, Bağdad 1987, s. 232-242; Abdurrahim Güzel, "Abdullah b. Vehb el-Kureşî ve Kitâbühü'l-Kader İsimli Eseri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sy. 4, Kayseri 1991, s. 371-384; Adolf Grohmann, "J. David Weill, Le Djami d'Ibn Wahb", IQ, I/1 (1954), s. 58-60.

Saffet Köse

ABDURRAHMAN b. MEHDÎ عبد الرحمن بن مهدي Ebû Saîd Abdurrahmân b. Mehdî b. Hassân el-Basrî el-Anberî (ö. 198/813-14) Tebeü't-tâbiînin tanınmış hadis hâfızı ve fıkıh âlimi.

İnci ticaretiyle meşgul olduğu için el-Lü'lüî nisbesiyle de anılır. 135'te (752) büyük bir ihtimalle Basra'da doğdu. Tahsiline Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemekle başladı. Kıraat ilmini öğrendikten sonra devrin tanınmış âlimlerinin meclislerine devam etmeye başladı. Önceleri vaaz meclislerine, bilhassa kıssacı vâizlerin derslerine gitmekte iken, Ebû Âmir Abdülmelik el-Akadî'nin uyarısı üzerine, on beş yaşından itibaren hadis öğrenmeye başladı. Şu'be, Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Süfyân es-Sevrî gibi hadis ve fıkıh âlimlerinden ilim tahsil etti. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, İshak b. Râhûye, Abdullah b. Mübârek gibi meşhur âlimler hadis rivayet ettiler.

Abdurrahman b. Mehdî 796 yılında Bağdat'a yerleşti. Orada ilim öğretmekle ve hadis rivayetiyle meşgul oldu. Kuvvetli bir hâfızaya sahip, titiz ve güvenilir bir hadis âlimi olduğu hususunda ittifak vardır. Yazmaktan çok ezberlemeye önem vermiştir. 20.000 hadisi ezbere yazdırdığı hususundaki rivayet biraz mübalağalı sayılsa bile, onun hâfızasının kuvvetini göstermesi bakımından önemlidir. Hadisleri mânalarıyla değil,

kelimesi kelimesine lafızlarıyla rivayet etme taraftarı idi. Ahmed b. Hanbel’in ondan bahsederken, “Meçhul bir râviden bile rivayette bulunsa yine hüccettir” demesi, ayrıca İmam Şâfiî ile Ali b. Medînî’nin hadis sahasında onun bir benzerini görmediklerini söylemeleri, kendisinin ne derece güvenilir bir kimse olduğunu gösterir. Bu üstün vasıfları sayesinde, Basra muhaddislerinin ilmini, rivayet yollarını, şeyh*lerin ve râvilerin hallerini en iyi bilen hadis hâfızı olarak tanınmıştır. Bundan dolayı şöhreti her tarafa yayılmış, onun Bağdat’taki ilim meclisleri çok rağbet görmüştür. İbn Mehdî, fıkıh ilminde de imam sayılabilecek mertebeye yükselmiştir. Nitekim o dönemde Basra’da kadı unvanına ondan daha lâyık birinin bulunmaması, hadis ilminden başka fıkıhta da otorite olduğunu göstermeye yeter. O, “sünnet”i esas alan Medine fıkıh ekolüne bağlıdır ve İmam Mâlik’in fıkhî görüşlerinin Basra ve yöresine yayılmasında önemli rol oynamıştır.

Abdurrahman b. Mehdî, Mu‘tezile ve Cehmiyye fırkalarının Allah’ın sıfatları konusundaki tartışmalarına şiddetle karşı çıkmış, müslümanlar arasında ihtilâfı körükleyen, çok kere fitne ve karışıklığa sebep olan fikir münakaşalarında Kur’an’a ve sahih hadislere uygun İslâm akaidini müdafaa etmiş, bu akîdeye ters düşen çarpık fikirleri yaymaya çalışanlarla mücadele etmiştir. Her gece Kur’ân-ı Kerîm’in yarısını okuyarak iki günde bir hatim indirdiği rivayet edilir. Basra’da vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, et-Tabakatü’l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, VII, 297; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60, V, 354; a.mlf., et-Târîhu’s-sagır (nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Kahire 1396-97/1976-77, II, 285; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-ta‘dîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53, V, 288; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931, X, 240; İbnü’l-Cevzî, Sıfatü’s-safve (nşr. Mahmûd Fâhûrî-Muhammed Kal‘acî), Halep 1969-73 → Beyrut 1399/1979, IV, 5-7; İbnü’l-Esîr, el-Lübâb, Kahire 1357-69 → Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), III, 135; Zehebî, A‘lâmü’n-nübelâ’, IX, 192-208; a.mlf., Tezkiretü’l-huffâż, Haydarâbâd 1375-77/1955-58, I, 329; İbn Hacer, Takrîbü’t-Tehzîb (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Kahire 1380 → Beyrut 1395/1975, I, 499; a.mlf., Tehzîbü’t-Tehzîb, VI, 279; Süyûtî, Tabakatü’l-huffâz, (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 1393/1973, s. 139; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, Bulak 1301 → Beyrut 1399/1979, s. 235; İbnü’l-İmâd, Şezerâtü’z-zeheb, Kahire 1350-51 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî), I, 355.

Mücteba Uğur

YAHYÂ b. SAÎD el-KATTÂN (يحيى بن سعيد القطّان) Ebû Saîd Yahyâ b. Saîd b. Ferruh el-Kattân et-Temîmî el-Basrî (ö. 198/813) Hadis hâfızı ve ricâl âlimi.

---

120 (738) yılının başlarında Basra’da dünyaya geldi. Muhtemelen ataları Benî Temîm kabilesinin âzatlısı olduğu için Temîmî nisbesini almış, ancak hiç kimsenin kendisi üzerinde velâ hakkının bulunmadığını söylemiştir (Hatîb, Târîẖu Bağdâd, XIV, 136). Pamuk ticareti yaptığından “Kattân”, şaşı olduğundan “Ahvel” diye anılmıştır. En çok faydalandığı hocaları yirmi yıl boyunca derslerine katıldığını söylediği Şu‘be b. Haccâc ile Süfyân es-Sevrî’dir. Evzâî, Hammâd b. Seleme, İbn Ebû Arûbe, Mis‘ar b. Kidâm, Âsım el-Ahvel, Mâlik b. Enes, Hüşeym b. Beşîr diğer hocalarından bazılarıdır. En meşhur talebeleri ise onun hadislerin illetlerini tesbit etme yöntemini sürdüren Ali

b. Medînî başta olmak üzere Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, İshak b. Râhûye ve Abdurrahman b. Bişr'dir. Oğlu Muhammed ile torunu Ahmed b. Muhammed de kendisinden hadis öğrenmiştir. Yahyâ el-Kattân ikindiden sonra mescidde oturur, talebeleri akşam namazına kadar kendisine hadisle ilgili sorular sorardı. Hocalarından Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne ile akranı Mu'temir b. Süleyman ve yakın arkadaşı Abdurrahman b. Mehdî de ondan rivayette bulundu. Hadis öğrenmek amacıyla Bağdat, Kûfe ve Mekke gibi merkezlere seyahat etti. Muhtemelen Mekke'ye yaptığı ziyaretler sırasında, çağının âlimlerinden bazılarıyla görüştü. Yahyâ b. Saîd 12 Safer 198'de (12 Ekim 813) Basra'da vefat etti.

Yahyâ b. Saîd emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs, imâmü'l-muhaddisîn, hâfız, sika, me'mûn, hüccet, sebt gibi hadiste en üst mertebedeki âlimler için kullanılan niteliklerle anılmıştır. Hocası Şu'be b. Haccâc bir kişiyle ihtilâfa düştüğünde ondan hakem olmasını istemiş, Yahyâ da bu olayda hocasının aleyhinde hüküm vermiştir (İbn Ebû Hâtim, I, 232-233). Kendilerinden hadis alınabilecek râviler hakkında titiz ölçüler koyması ve sadece sika râvilerden hadis nakletmesi sebebiyle çok sert eleştirilerde bulunan (müteşeddid) hadis tenkitçileri arasında sayılmıştır. Hadis sahasında yetkinlikleriyle tanınmayan, rivayetlerinde çok hata yapan bazı zâhid ve sûfîlerden hadis rivayet etme konusunda da son derece ihtiyatlı davranmıştır. Hadisleri yazmakla birlikte daha çok ezberinden rivayet eder, uzun hadisleri talebelerinin kitaplarından okur, mâna ile rivayeti de câiz görüldü. Süfyân es-Sevrî onunla bir defasında hadis müzakere ettiğinde hâfızasına hayran kalmıştır (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 177). Arkadaşlarıyla beraber bir hocadan hadis okuduklarında onlar yazar, Yahyâ ise sadece dinler, evine gidince dinlediği hadisleri ezberinden kaydederdi (İbn Ebû Hâtim, I, 248). Bununla birlikte hâfızasına güvenerek yaptığı bazı rivayetlerde yanıldığını itiraf etmiştir (Hatîb, el-Kifâye, s. 220). Ahmed b. Hanbel'e göre Yahyâ râvileri en iyi tanıyan, hadis rivayetinde nâdiren hata yapan, rivayetlerinde titiz ve çok dikkatli bir hadisçidir. Özellikle hadis ricâli hakkındaki derin bilgisi, isnadın inceliklerini ve ta'n noktalarını iyi bilmesi sebebiyle övgüye lâyık görülmüştür (Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 138; İbn Receb, s. 133). İlelü'l-hadîs ile cerh ve ta'dîl konusundaki uzmanlığı da herkes tarafından kabul edilmiştir. Hocası Süfyân es-Sevrî bir defasında muhtemelen onu sınamak için tedlîs yaparak rivayette bulununca Yahyâ bunu hemen farketmiş, Sevrî de, "Senin gibisini görmedim, hiçbir kusuru kaçırmıyorsun" demiştir (Mizzî, XXXI, 339). İsnadla ilgili geniş bilgisi yanında fıkhü'l-hadîse dair bilgisi sebebiyle de fakih muhaddislerden kabul edilmiştir. Tebeü't-tâbiîn dönemi Basra muhaddisleri arasında hadis ilminde titizliğiyle öne çıkan Yahyâ el-Kattân, Irak bölgesinde hadis usulü ilminin temellerini atmış, hadise dair bilgilerin sistemleşmesine öncülük etmiş, rivayetleri ve râvileri derinlemesine incelemenin ilk metotlarını ortaya koymuştur (İbn Hibbân, VII, 611). Yahyâ b. Saîd, Basra kıraat âlimleri arasında da seçkin bir yere sahiptir. İlele dair ilk eseri onun yazdığı, zayıf râvilerle ilgili bir kitabı (eḍ-Ḍuʿafâʾ) ile

Kitâbü’l-Meġāzî adlı bir başka çalışmasının olduğu nakledilmekle birlikte günümüze ulaşan herhangi bir eserine rastlanmamış, rivayetleri ise Kütüb-i Sitte’de yer almıştır.

Nesâî Müsnedü ḥadîs̱i Yaḥyâ b. Saʿîd el-Ḳaṭṭân adıyla bir eser yazmış, Ebû Kureyş el-Kuhistânî onun bazı rivayetlerini Ḥadîs̱ü’ş-şüyûḫ adlı eserinde toplamıştır (Necm Abdurrahman Halef, IV, 97). Yahyâ el-Kattân hakkında hazırlanan yüksek lisans tezleri arasında İvaz Atekî el-Hâzimî’nin (Yaḥyâ b. Saʿîd el-Ḳaṭṭân muḥaddis̱en ve nâḳıden, 1400, Ümmü’l-kurâ Üniversitesi eş-Şerîa ve’d-dirâsâtü’l-İslâmiyye Fakültesi) ve Sa‘d Fechân ed-Devserî’nin (Menhecü’l-İmâm Yaḥyâ b. Saʿîd el-Ḳaṭṭân fi’l-cerḥ ve’t-taʿdîl, 2001, Küveyt Üniversitesi eş-Şerîa ve’d-dirâsâtü’l-İslâmiyye Fakültesi) çalışmaları zikredilebilir (Dayhan, VII/1 [2009], s. 111).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, I, 232-251; IX, 150-151; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VII, 611-612; Hâkim en-Nîsâbûrî, Maʿrifetü ʿulûmi’l-ḥadîs̱ (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin), Beyrut 1406/1986, s. 66-67; Ebû Nuaym, Ḥilye, VIII, 381-391; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 135-144; a.mlf., el-Câmiʿ li-aḫlâḳı’r-râvî ve âdâbi’s-sâmiʿ (nşr. Mahmûd et-Tahhân), Riyad 1403/1983, I, 139, 185; a.mlf., el-Kifâye (nşr. Ebû Abdullah es-Sevratî - İbrâhim Hamdî el-Medenî), Haydarâbâd 1357 → Medine, ts. (el-Mektebetü’l-ilmiyye), s. 44, 86, 87, 115, 128, 129, 161, 220; İbnü’l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), X, 72; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XXXI, 329-343; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IX,175-188; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 191-200, s. 462-471; İbn Receb, Şerḥu ʿİleli’t-Tirmiẕî (nşr. Subhî es-Sâmerrâî), Beyrut 1405/1985, s. 64, 129, 131-133; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb (nşr. Halîl Me’mûn Şîhâ v.dğr.), Beyrut 1417/1996, VI, 135-137; Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1460; Necm Abdurrahman Halef, İstidrâkât ʿalâ Târîḫi’t-türâs̱i’l-ʿArabî, Cidde 1422, IV, 97; Ramazan Özmen, “Basralı Meşhur Muhaddis Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ın Hadis İlmindeki Yeri”, Dicle Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, IX/2, Diyarbakır 2007, s. 61-90; Ahmet Tahir Dayhan, “Kuveyt Üniversitesi’nde Hazırlanan Hadis Tezleri Üzerine”, Hadis Tetkikleri Dergisi, VII/1, İstanbul 2009, s. 111.

Erdinç Ahatlı

SÜFYÂN b. UYEYNE (سفيان بن عيينة) Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Meymûn el-Hilâlî (ö. 198/814) Tebeu’t-tâbiîn neslinden hadis âlimi ve hâfiz.

Şâban 107’de (Aralık 725 - Ocak 726) Kûfe’de doğdu. Hilâl b. Âmir b. Sa‘saa oğullarına nisbetle Hilâlî diye anılır. İpekçilik veya kuyumculuk yapan babası yahut dedesi Mekke ve Irak Valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî’nin yanında çalışanlardandı. Hâlid azledilip yerine Yemen Valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî tayin edilince (120/738) onun zulmünden kaçmak için veya kuyumculuk yaparken borçlanması sebebiyle Mekke’ye giderek oraya yerleşti. Babası dokuz çocuğunu da ilim tahsiline yönlendirdi. Diğer çocuklarından İmrân, İbrâhim, Âdem ve Muhammed hadis rivayet etmişlerdir. Süfyân b. Uyeyne küçük yaşta hadis meclislerine katılmaya başladı. Hâfızası son derece kuvvetli güvenilir bir râvi olan İbn Uyeyne, öncelikle ileri yaşlardaki muhaddislerden faydalanmaya çalışarak onların rivayetlerinin kaybolmasını önledi. İbn Şihâb ez-Zührî’den gelen rivayetler konusunda İmam Mâlik ile birlikte en güvenilir kimse kabul edildi. Hicaz muhaddisi diye şöhret bulmakla birlikte Irak bölgesinde rivayet edilen hadisleri de çok iyi bilirdi. Seksenden fazla hocasının büyük çoğunluğu tâbiîn neslinden olup Amr b. Dînâr, Atâ b. Sâib, Hammâd b. Zeyd, Ma‘mer

b. Râşid, Abdülkerîm b. Mâlik el-Cezerî, Ebû İshak es-Sebîî, İbnü'l-Münkedir, İbnü'l-Mu'temir, Eyyûb es-Sahtiyânî, Hişâm b. Urve, Humeyd et-Tavîl, İbn Ebû Leylâ ve İbn Muhaysın bunlardan bazılarıdır. Hocalarının pek çoğundan sadece kendisi rivayette bulundu. Hocalarından İbn Şihâb ez-Zührî onun zekâsını erken dönemde farkederek kendisiyle özel şekilde meşgul oldu. Bundan dolayı İbn Uyeyne, Zührî'nin hadislerini rivayet edenlerin en başta gelenidir. Süfyân es-Sevrî ile birlikte Süfyâneyn diye anılırdı. Hadis ehlinin hakîmi olarak tanınan ve 7000'den çok hadis rivayet eden İbn Uyeyne'nin zaman zaman tedlîs yaptığı iddiası (EI² [İng.], IX, 772) klasik kaynaklar tarafından teyit edilmemektedir. Ondan hadis rivayet eden hocaları arasında A'meş, İbn Şihâb ez-Zührî, Şu'be b. Haccâc, İbn Cüreyc, Mis'ar b. Kidâm da vardır. Süfyân b. Uyeyne'nin önde gelen talebeleri içinde Buhârî'nin hocalarından Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Abdullah b. Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî, İbn Vehb, İmam Şâfiî, Abdürrezzâk es-San'ânî, İbn Sa'd, Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel, İbn Râhûye, Saîd b. Mansûr, Yahyâ b. Maîn, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Halîfe b. Hayyât, İbn Nümeyr gibi âlimlerin adı geçer.

İstanbul'un Mesleme tarafından kuşatılması sırasında Süfyân b. Uyeyne'nin orduda bulunduğu, şehrin önünde iken Vehb b. Husayre ile birlikte şehid düştüğü ve buraya gömülüp kabirlerinin gizlendiği nakledilmekte ve İstanbul'da Yeraltı Camii'nde dehliz içerisinde kubbeli mahzen şeklinde bir makam ona izâfe edilmekteyse de klasik kaynaklarda Süfyân'ın 1 Receb 198'de (25 Şubat 814) Mekke'de vefat ettiği ve Harem-i şerif'e 1 km. mesafedeki Hacûn bölgesinde defnedildiği belirtilmektedir. Zâhid ve fakir bir âlim olduğu ve hiç evlenmediği kaydedilen Süfyân b. Uyeyne'nin bir gözünün görmediği ve yetmiş (veya seksen) defa haccettiği zikredilmektedir. Öğrenmenin sırasıyla dinleme, susma, amel etme ve öğrendiğini yayma süreçlerinden oluştuğunu söyleyen ve rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan İbn Uyeyne, her ne kadar müfessir ve fakih olarak kaydedilmekteyse de o esas itibariyle bir muhaddis olup Şâfiî mezhebinin hadis rivayet silsilesinin önemli kişilerinden biridir. Vefatından bir yıl önce kendisinde ihtilât vâki olduğu ve görme kabiliyetinin zayıfladığına dair Yahyâ b. Maîn'den nakledilen rivayeti Zehebî doğru bulmamıştır (Abdülganî ed-Dakr, s. 130-131).

Eserleri. 1. Cüzʾü (fîhi ḥadîs̱i) Süfyân b. ʿUyeyne. Hüküm verme konusunda yirmi sekiz kaynaktan alınan elli hadisi ihtiva eden cüz kısa metinli fiilî ve kavlî, merfû ve mevkuf rivayetlerden meydana gelmektedir. Süfyân b. Uyeyne'nin el-Câmiʿ adlı başka bir hadis kitabının bulunduğu zikredilmektedir (nşr. Mes'ad b. Abdülhamîd es-Sa'denî, Tanta 1412/1992; nşr. Ahmed b. Abdurrahman es-Sûyân, Harc 1407/1987). 2. Tefsîru Süfyân b. ʿUyeyne. Muhâyirî, İbn Uyeyne'nin çeşitli âyetler hakkındaki tefsirlerini farklı kaynaklardan derleyerek bir araya getirmiştir (nşr. Ahmed Sâlih Muhâyirî, Riyad 1403/1983). Süfyân b. Uyeyne'nin, İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾındaki mürsel ve münkatı' rivayetlerin başka tariklerle muttasıl olarak

geldiğini ortaya koymak üzere el-Muvaṭṭaʾ adında bir eser yazdığı da kaydedilmektedir. Dâvûdî'nin Cevâbâtü'l-Ḳurʾân ismiyle İbn Uyeyne'ye nisbet ettiği eser, muhtemelen Mukātil b. Süleyman'ın Süfyân b. Uyeyne tarafından rivayet edilen Kitâbü'l-Cevâbât fi'l-Ḳurʾân'ıdır. Kevsec diye tanınan Ebû Ya'kūb İshak b. Mansûr el-Mervezî (ö. 251/865), onun fıkhî görüşleriyle ilgili olarak Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye'ye yöneltilmiş soruları ve onların verdiği cevapları Mesâʾilü Aḥmed b. Ḥanbel ve İsḥâk b. Râhûye adlı eserinde derlemiştir. Habbâl'in Süfyân b. Uyeyne'ye ait âlî hadisleri topladığı kaynaklarda belirtilmektedir. Süfyân b. Uyeyne'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve rivayetleriyle ilgili çalışmalar yapılmıştır. Halîfe b. Hayyât ve İbn Beşküvâl'in Aḫbâru İbn ʿUyeyne adlı eserleriyle Ebû Abdullah İbn Mende'nin ʿAvâlî İbn ʿUyeyne adlı hadis cüzü (bk. İBN MENDE, Ebû Abdullah) bunlar arasındadır. Günümüzde Abdülganî ed-Dakr Süfyân b. ʿUyeyne şeyḫu şüyûḫi Mekke fî ʿaṣrih (Dımaşk-Beyrut 1412/1992), İsâm Muhammed el-Hâc Ali Süfyân b. ʿUyeyne el-Hilâlî: Muḥaddis̱ü'l-ḥaremi'l-Mekkî (Beyrut 1414/1994) ismiyle birer eser yayımlamışlardır. Hannân Saîd Ahmed Ömer Merviyyâtü Süfyân b. ʿUyeyne adıyla yüksek lisans çalışması yapmış (1995, Kahire Üniversitesi Külliyyetü dâri'l-ulûm), Ahmed Sâlih Muhâyirî onun tefsirciliğini Süfyân b. ʿUyeyne müfessiran adlı yüksek lisans tezinde ele almıştır (1401, Câmiatü'l-Melik Suûd Külliyyetü't-terbiye). Bazı Şiî kaynakları, Ca'fer es-Sâdık'tan hadis rivayet ettiği gerekçesiyle İbn Uyeyne'yi eserlerinde zikretmişlerdir (DMBİ, IV, 351-352; DMT, IV, 482-483).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hibbân, Meşâhîru ʿulemâʾi'l-emṣâr (nşr. M. Fleischhammer), Wiesbaden 1959, I, 149; a.mlf., es̱-S̱iḳāt (nşr. Seyyid Şerefeddin Ahmed), Beyrut 1395/1975, VI, 403-404; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XI, 177-197; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 454-474; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 262-263; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IV, 104-107; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, I, 190-192; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 469; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 387; Ahmed Sâlih Muhâyirî, Tefsîru Süfyân b. ʿUyeyne, Riyad 1403/ 1983, s. 115-188; Mustafa Bilgin, Tefsirde Mu'tezile Ekolü (doktora tezi, 1991), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 61; Abdülganî ed-Dakr, Süfyân b. ʿUyeyne, Dımaşk-Beyrut 1412/1992; Muʿcemü'l-maḫṭûṭâti'l-mevcûde fî mektebâti İstânbûl ve Ânâṭûlî (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], I, 561; Fâtıma Abbas Abdurrahman - Mehâ Ahmed Allâm, Delîlü'r-resâʾili'l-mâcistîr ve'd-duktûrâ elletî nûḳışet fî Külliyeti dâri'l-ʿulûm münẕü ʿâm 1950 ve ḥattâ nihâyeti fibrâyir 1997, Kahire 1418/1997, s. 61; Hikmet Beşîr Yâsîn, İstidrâkât ʿalâ Târîḫi't-türâs̱i'l-ʿArabî, Cidde 1422, II, 89-90; A. Kadir Evgin, "Süfyan b. Uyeyne (107-198/725-813) ve Hadis Cüz'ü", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, III/3 (2003), s. 69-107; Susan A. Spectorsky, "Sufyān b. ʿUyayna", EI² (İng.), IX, 772; "İbn ʿUyeyne", DMBİ, IV, 351-352; "Tefsîrü'l-Hilâlî", DMT, IV, 482-483.

İbrahim Hatiboğlu

İBN ZEBÂLE (ابن زبالة) Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hasen b. Zebâle el-Medenî el-Mahzûmî (ö. 199/814'ten sonra) Hadis râvisi, ensâb âlimi ve tarihçi.

II. (VIII.) yüzyılda Medine'de yaşadı. İmam Mâlik b. Enes'in talebelerinden olup ondan ve Süleyman b. Bilâl, Üsâme b. Zeyd b. Eslem gibi kişilerden hadis rivayet etti. Kendisinden hadis alanlar arasında Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Ahmed b. Sâlih el-

Taberî ve özellikle Zübeyr b. Bekkâr bulunmaktadır. İbn Zebâle cerh ve ta‘dîl âlimlerine göre zayıf bir râvidir; İbn Maîn onun sika olmadığını, hatta yalancı ve hadis hırsızı olduğunu, Buhârî de münker rivayetlerinin bulunduğunu bildirmiştir. Talebesi Ahmed b. Sâlih kendisinden çok sayıda hadis almış, fakat daha sonra onun hadis uydurduğunu öğrenince hepsinden vazgeçmiştir. Ebû Zür‘a er-Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Zebâle’yi şiddetle cerhetmişler ve hadislerinin zayıflık yönünden Vâkıdî’ninkilere benzediğini söylemişlerdir. Ebû Hâtim ayrıca rivayetlerinin zayıflığına rağmen metrûk bir râvi olmadığını, Sem‘ânî ise onun sika râvilerden dinlemeden, fakat tedlîs de yapmadan hadis rivayet ettiğini söyler.

İbn Zebâle’nin Kitâbü’l-Medîne ve aẖbâruhâ (Aẖbârü’l-Medîne) adlı eseri Medine hakkında yazıldığı bilinen en eski şehir tarihidir. 199 (814) yılında kaleme alınan ve günümüze ulaşmayan eserin Sehâvî’nin kaydından büyük bir cilt hacminde olduğu öğrenilmektedir (el-İʿlân bi’t-tevbîẖ, s. 273). Semhûdî, Medine hakkında yazdığı Vefâʾü’l-vefâʾ adlı kitabında ondan çok miktarda iktibasta bulunmuş, Ferdinand Wüstenfeld de bunları bir araya toplayarak yayımlamıştır (Geschichte der Stadt Medina im Auszuge aus dem arabischen des Samhudi, Goettingue 1860). İbnü’n-Nedîm, onun Kitâbü’ş-Şuʿarâʾ ve Kitâbü’l-Elḳāb adlı iki eserinin daha bulunduğunu söyler. Talebesi Zübeyr b. Bekkâr da Ezvâcü’n-Nebî adlı eserini ondan aldığı bilgilerle yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Zübeyr b. Bekkâr, el-Münteẖab min Kitâbi Ezvâci’n-nebî (nşr. Sekîne eş-Şihâbî), Beyrut 1403/1983, neşredenin girişi, s. 10-12; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, VII, 227-228; İbn Adî, el-Kâmil, VI, 171-172; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Şüveymî), s. 483; Sem‘ânî, el-Ensâb, VI, 238; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, IX, 115-117; a.mlf., Taḳrîbü’t-Tehẕîb, II, 154; Sehâvî, el-İʿlân bi’t-tevbîẖ, s. 273, 274; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 29; Brockelmann, GAL, II, 143-144; Hediyyetü’l-ʿârifîn, II, 9; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, IX, 191; Sezgin, GAS, I, 343-344; Mustafa Fayda, “İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe’nin Medine-i Münevvere Tarihi”, AÜİFD, XXVIII (1986), s. 173.

Osman Çetin

HİCRİ 200’DEN 300’E KADAR

EBÜ’l-BAHTERÎ, Vehb b. Vehb أبو البختري وهب بن وهب Ebü’l-Bahterî Vehb b. Vehb b. Kesîr el-Kādî el-Kureşî (ö. 200/815-16) Hadis uydurmakla tanınan kādılkudât.

Medine’de doğup yetişti. “Böbürlenerek yürüyen kimse” anlamına gelen Ebü’l-Bahterî lakabını niçin aldığı bilinmemektedir. Baba tarafından soyu Hz. Peygamber ile Kusay’da birleşir. Annesi Abde bint Ali, Akīl b. Ebû Tâlib’in torunu olup sonraları Ca‘fer es-Sâdık’la evlenmiştir. Tahsil hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte üvey babasından faydalandığı söylenmektedir. Ayrıca Medine’de Hişâm b. Urve, Ubeydullah b. Ömer b. Hafs ve İbn Cüreyc gibi âlimlerden hadis ve fıkıh öğrendi. Hârûnürreşîd devrinde (786-809) Bağdat’a giderek oraya yerleşti. Halife onu

Bağdat'ın doğusundaki Askerülmehdî'ye kadı tayin etti. Hatîb el-Bağdâdî'nin söylediğine göre Ebû Yûsuf'un vefatı üzerine (182/798) bir müddet kādılkudâtlık yaptı. Medine kadısı Bekkâr b. Abdullah b. Mus'ab'ın (ö. 195/810-11) ölümünden sonra da Medine kadılığına getirildi. Şehrin güvenliğini sağlama ve namaz kıldırma görevleri de kendisine verildi. Bu vazifeden azledildikten sonra tekrar Bağdat'a döndü ve yetmiş yaşını geçmiş olduğu halde 200 (815-16) yılında ölünceye kadar orada yaşadı. Kendisinden Rebî' b. Sa'leb, Müseyyeb b. Vâzıh, Recâ b. Sehl ve başkaları rivayette bulundular.

Ebü'l-Bahterî tarih ve ensâb* sahalarında tanınmış bir âlimdi. İtibarlı bir kadı ve hem baba hem anne tarafından Resûl-i Ekrem'in soyundan gelen bir kimse olmasına rağmen hadis uydurmuştur. Muhammed el-Mehdî (775-785) ve Hârûnürreşîd devirlerinde onların hoşuna gidecek konuları hayalî senedlerle Hz. Peygamber'e mal etmeye çalıştığı rivayet edilmektedir. Kadılığı sırasında bir gün Hârûnürreşîd'in yanına gittiğinde onun güvercin uçurmakla meşgul olduğunu görmüş, Hz. Âişe'ye varan bir senedle Resûlullah'ın da güvercin uçurduğunu rivayet etmişti. Kendisini ileri yaşlarda gördüğünü belirten Yahyâ b. Maîn, onun evine kapanıp sabaha kadar hadis uyduran "kötü bir yalancı" olduğunu söylemiş, Ahmed b. Hanbel râvileri ağır ifadelerle tenkit etmekten titizlikle kaçındığı halde Ebü'l-Bahterî hakkında "yalancı" (kezzâb) ve "insanların en yalancısı" ifadelerini kullanmıştır. Osman b. Ebû Şeybe, onun kıyamet günü kabrinden bir deccâl olarak kalkacağını söylerdi. Buhârî, bir râvinin hiçbir rivayetinin kesinlikle alınmaması gerektiğini belirtmek için nâdiren kullandığı "seketû anh" (hakkında söyleyecek söz bulamadılar) ifadesini onun hakkında da kullanmış, Ebû Zür'a er-Râzî talebesi İbn Ebû Hâtim'e, "Ebü'l-Bahterî'nin hiçbir rivayetini aklında tutma" diye tenbih etmiştir. Fellâs, Ebû İshak el-Cûzcânî ve Ebû Dâvûd onun yalan söylediğini, Nesâî kötü bir yalancı ve metrûk bir râvi olduğunu ifade etmiş, Ukaylî hiçbir doğru rivayetine rastlamadığını, onun vasıtasıyla gelen bütün haberlerin asılsız olduğunu söylemiştir. İbn Adî, Ebü'l-Bahterî'nin bir hayli rivayetini zikrettikten sonra, "Bütün bunlar asılsızdır, Ebü'l-Bahterî de hadis uyduran yalancılardan biridir" demiştir. Şiî âlimleri de onu yalancı kabul etmektedirler (el-Hûî, XIX, 211-214).

Cömert bir insan olan Ebü'l-Bahterî ihtiyaç sahiplerine yardım etmekten hoşlanırdı. Kendisinden yardım istendiği zaman "lâ ilâhe illallah" diyerek sevincini belirtirdi. Onun övülmekten hoşlandığını bilen şairler kendisi hakkında methiyeler yazmışlardır.

İbnü'n-Nedîm Ebü'l-Bahterî'nin şu eserlerini zikretmektedir: Kitâbü Sıfati'n-Nebî, Kitâbü Fezâʾili'l-ensâr, Kitâbü'l-Fezâʾili'l-kebîr, Kitâbü Nesebi vüldi İsmâʿîl, Kitâbü Tasm ve Cedîs, Kitâbü'r-Râyât.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakāt, VII, 332; Yahyâ b. Maîn, et-Târîh, II, 637; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VIII, 170; a.mlf., et-Târîhu's-sagīr, II, 320; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 516; Ukaylî, ed-Duʿafâʾ, IV,

324-325; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, IX, 25-26; İbn Adî, el-Kâmil, VII, 2526-2529; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Şüveymî), s. 452-453; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XIII, 481-487; XIV, 243; İbnü'l-Cevzî, ed-Duʿafâʾ, III, 189; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XIX, 260; İbn Hallikân, Vefeyât, VI, 37-42; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 374-375; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 353-354; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, Haydarâbâd 1334-39, I, 465-466; Ebü'l-Kāsım el-Mûsevî el-Hûî, Muʿcemü ricâli'l-hadîs, Beyrut 1409/1989, XIX, 211-214; Sezgin, GAS, I, 267; Şâkir Mustafa, et-Târîhu'l-ʿArabî ve'l-müʾerrihûn, Beyrut 1983, I, 181-182; William G. Millward, "al-Ya'qûbî's sources and the question shî'a partiality", Abr-nahrain, XII, Leiden 1971-72, s. 50-51.

M. Yaşar Kandemir

EZHER b. SA'D أزهر بن سعد Ebû Bekr Ezher b. Sa'd es-Semmân el-Bâhilî (ö.203/818-19) Hadis hafızı.

109'da (727-28), bazı kaynaklara göre ise 111'de (729-30) doğdu. Basra civarında yaşayan Benî Bâhile kabilesinin azatlı kölesiydi. Babasının Sicistan'ın Ruhhac kasabasından oluşuna bakarak onun da burada doğduğu tahmin edilebilir. Ezher Araplar'a esir düşerek Bâhile kabilesine satıldı. İlk tahsiline Basra'da başladı ve Kur'an öğrendikten sonra hadis ezberlemeye yöneldi. Devrin tanınmış âlimlerinden Süleyman b. Tarhân et-Teymî, Yûnus b. Ubeyd, Abdullah b. Avn, Kurre b. Hâlid'in derslerine devam etti. Ali b. Medînî, İshak b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel, Bündâr, Muhammed b. Yahya ez-Zühlî, Ahmed b. Furât gibi muhaddisler kendisinden hadis rivayet ettiler. Hadis meclislerine birlikte katıldığı ders arkadaşı meşhur Türk âlimi Abdullah b. Mübârek'in kendisinden rivayette bulunması onun hadis ilmindeki yerini göstermeye yeterlidir. Son derece güçlü bir hafızaya sahip olan Ezher, azatlı bir köle olmasına rağmen hafızası ve gayretiyle ilimde yüksek bir yere ulaştı. Yahya b. Maîn, İbn Avn'ın öğrencileri içinde onun kadar bilgili başka bir kişinin bulunmadığını söylerdi.

Abbasî Halifesi Ebû Cafer el-Mansûr'la yakın arkadaş oldukları rivayet edilen Ezher halife olduktan sonra onunla fazla görüşmemiştir. Iraklı muhaddisler arasında gerçek bir otorite kabul edilmiş, Basra'daki hadis meclislerine kendisinden hadis yazmak üzere binlerce talebe gelmiştir. Ayrıca hadisleri yazılı bir kitaptan nakletmesi sebebiyle takdir edilmiş ve rivayetleri İbn Mâce dışında Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Hocası İbn Avn'ın hadislerini en iyi bilmesiyle de şöhret bulan Ezher, ömrünün sonlarına doğru yoksul düşen hocasının bütün ihtiyaçlarını karşılamıştır.

Ezher b. Sa'd sika bir râvi olup rivayet ettiği hadisler delil olmaya elverişli bulunduğu için tanınmış fıkıh âlimi Hammâd b. Zeyd öğrencilerine onun naklettiği hadisleri yazmalarını tavsiye etmiştir. Hadis münekkidi Ukaylî, Ezher'in rivayet ettiği hadislerden ikisini ele alarak onun bunlarda tedlîs yaptığını, dolayısıyla zayıf bir râvi olduğunu iddia etmişse de İbn Hacer bu iddianın cerh sayılamayacağını, Ezher'i zayıf râviler arasında zikretmenin doğru olmayacağını söylemiştir. Nitekim Zehebî de

Ukaylî nin bu kanaatini hatalı bulmuş ve Ahmed b. Hanbel'in bir başka râviyi Ezher'e tercih etmesinin onu yanılttığını belirtmiştir.

Ezher 203 (818-19) yılında Basra'da vefat etmiştir. Halîfe b. Hayyât bu tarihi 207 (822-23) olarak zikretmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakât, VII, 294; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakât (Ömerî), s. 226; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, I, 460-461; Ukaylî, ed-Duʿafâʾ I, 132-133; İbn Ebû Hatim, el-Cerh vet-taʿdîl, II, 315; İbn Hibbân, eş-Şikât, VI, 69; a.mlf., Meşâ-Mr, s. 162; Dârekutnî. Zikru esmâ'i't-tâbfln, Beyrut 1406/1985. I, 34; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 194-195; Mizzî. Tehzîbü'l-Kemâl II, 323-325; Zehebî, el-ʿİber, I, 265; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 172; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 441-442; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 202-203; Süyûtî, Tabakâtul-huffâz (Ömer), s. 143; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, s. 25.

Mücteba Uğur

ZEYD b. HUBÂB (زيد بن الحباب) Ebü'l-Hüseyn Zeyd b. el-Hubâb b. er-Reyyân el-Uklî el-Horasânî(ö. 203/819) Kûfeli muhaddis.

130 (747-48) yılı civarında doğdu. Aslen Horasanlı olup Ukl kabilesinden bir kişinin âzatlısıdır. Uzun yolculuklar sonunda geldiği Kûfe'ye yerleşti. İbrâhim b. Osman el-Absî, İbrâhim b. Nâfi' el-Mekkî, Hammâd b. Seleme, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Şu'be b. Haccâc gibi muhaddislerden hadis tahsil etti. İbrâhim b. Saîd el-Cevherî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Ali b. Medînî ve Yezîd b. Hârûn kendisinden hadis öğrendi. Ondan hadis rivayet eden Abdullah b. Vehb ile Yahyâ b. Ebû Tâlib'in vefatları arasında yetmiş sekiz yıl vardır (Mizzî, X, 46). Zeyd b. Hubâb hadis öğrenmek için Merv'den yola çıkarak Hicaz ve Mısır dahil bütün önemli ilim merkezlerini dolaştı. Endülüs Kadısı Muâviye b. Sâlih'ten hadis rivayet etmesine bakarak Endülüs'e kadar gittiği ileri sürülmüşse de Muâviye b. Sâlih'ten Mekke'de hadis dinlemiş olması kuvvetle muhtemeldir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 394-395). Zeyd b. Hubâb, 203 yılının Zilhicce ayında (Haziran 819) Kûfe'de vefat etti.

Zeyd âbid ve zâhid bir âlim olarak tanınmıştır. Ali b. Harb et-Tâî'nin söylediğine göre kendisinden hadis dinlemek için evine gittiklerinde üzerine giyecek uygun bir elbisesi olmadığı için kendilerine kapı arkasından hadis rivayet etmiştir. Hadis tahsili için çektiği sıkıntılara ve yoksulluğa onun kadar sabreden başka bir kimsenin bilinmediği zikredilmiştir. Ahmed b. Hanbel, Zeyd b. Hubâb'dan hem Kûfe'de hem Bağdat'ta hadis yazdığını belirterek onun hadis bilgisini, hadise bağlılığını ve zekâsını övmüş, kendisini "sadûk" olarak nitelemiş, bu arada Muâviye b. Sâlih'in hadislerini aynen kaydettiğini, ancak çok hata yaptığını ifade etmiştir (Mizzî, X, 46). Yahyâ b. Maîn, Zeyd'in sika olduğunu "leyse bihî be's" ifadesiyle dile getirmiş, bununla birlikte Affân b. Müslim'in rivayetlerinin onun rivayetlerine tercih edileceğini söylemiştir. Zeyd, Ali b. Medînî ve Ebü'l-Hasan el-İclî'ye göre de sika, Ebû Hâtim'e göre ise sadûktur. Yahyâ b. Maîn, Zeyd b. Hubâb'ın Süfyân es-Sevrî'den yaptığı rivayetlerde bazı hataların bulunduğunu söylemişse de bunlar rivayet sırasında kelimelerin yer

değiştirmesi ve mevkuf hadisin merfû olarak rivayet edilmesi gibi isnadla ilgili kusurlardır. Bu hadisleri Süfyân es-Sevrî'nin diğer talebeleri hatasız naklettiği için Zeyd'in hataları üzerinde fazla durulmamıştır. İbn Adî, Zeyd b. Hubâb'ın Süfyân'dan yaptığı hatalı rivayetlere örnek verdikten sonra onun çok hadis naklettiğini ve doğruluğundan şüphe edilmeyen Kûfeli güvenilir bir hadisçi olduğunu söylemiş, hem Süfyân es-Sevrî'den hem başkalarından yaptığı rivayetlerin çoğunu hatasız kabul etmiştir (el-Kâmil, III, 1066). Zeyd'in hatalı rivayetleri olduğu, meşhur hadis hocalarından rivayet ettiğinde hadislerine itibar edileceği, meçhul râvilerden yaptığı rivayetlerde ise aşırı derecede zayıflık bulunduğu söylenmiştir. Buhârî dışındaki Kütüb-i Sitte müellifleri onun hadislerini rivayet etmiş, Buhârî ise Kitâbü'l-Ḳırâʾe ḫalfe'l-imâm adlı eserinde kendisinden rivayette bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 402; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 391; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 561-562; İbn Adî, el-Kâmil, III, 1065-1066; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VIII, 442-444; Sem'ânî, el-Ensâb, IX, 31-33; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 351-352; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, X, 40-47; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 393-395; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl (nşr. Ali M. Muavvaz v.dğr.), Beyrut 1416/1995, III, 148-149; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 350-351; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 402-404.
Ayhan Tekineş

YAHYÂ b. ÂDEM (يحيى بن آدم) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleymân el-Kureşî el-Ümevî el-Kûfî (ö. 203/818) Kur'an ve hadis âlimi.

Kûfe'de doğdu ve orada yetişti. Yetmiş yaşlarında vefat ettiğine (Zehebî, Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ, I, 344; İbn Fazlullah el-Ömerî, V, 254) ve akranı Kabîsa b. Ukbe'den (d. 136/753 civarı) iki yaş büyük olduğunu bizzat söylediğine göre (Hatîb, XII, 474; Mizzî, XXIII, 484; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VIII, 348) 133 (750-51) yılında doğmuş olmalıdır. Fars asıllı bir muhaddis olan babası Kureyşli Hâlid b. Hâlid b. Ukbe el-Ümevî'nin mevlâsıdır. Şaşılığından dolayı "el-Ahvel" lakabıyla da anılmıştır. Kaynaklarda hayatının erken dönemleri hakkında yetim kaldığı dışında pek bilgi yoktur. Ebû Bekir b. Ayyâş ve Ali b. Hamza el-Kisâî'den kıraat, Zeydiyye'nin Sâlihiyye kolunun kurucusu Hasan b. Sâlih'ten hadis okudu. Süfyân es-Sevrî, İbn Râhûye, İsrâil b. Yûnus es-Sebîî, Abdullah b. Mübârek, Hammâd b. Seleme, Fudayl b. İyâz, Vekî' b. Cerrâh gibi şahsiyetlerden hadis dinledi. Bazı ricâl âlimleri tarafından sika, sadûk, sebt, hüccet ve hadis ilminin önde gelen temsilcisi olarak nitelendirilmiş, Şa'bî ile kıyaslanmış, ayrıca güvenilir müfessirler arasında sayılmıştır. Ancak birkaç mu'dal, müdelles ve mürsel rivayeti bulunduğu belirtilmiştir (meselâ bk. Yahyâ b. Maîn, III, 307, 346, 446; Ahmed b. Hanbel, II, 1749).

Yahyâ b. Âdem, Ebû Hanîfe'nin talebesi Ebû Yûsuf'tan fıkıh okuması ve Hasan b. Ziyâd'a övgüler düzmesi (İbnü'n-Nedîm, s. 258) sebebiyle Hanefîliğe yakınlık duyduğu izlenimi verse, ayrıca Hanbelîler tarafından sahiplenilse de (onun, "Ahmed imamımızdır" dediğine dair rivayet için bk. Hatîb, IV, 417; İbn Ebû Ya'lâ, II, 520; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 73) herhangi bir mezhebe mensubiyeti bilinmemektedir

(bazı Sünnî fıkıh mezheplerine mensubiyetine dair bk. Taxation in Islam I, trc. A. Ben Shemesh, tercüme edenin girişi, s. 2-3; EI, IV, 1150). Çağdaşları Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in mezheplerinin doğuşuna şahit oldu, maiyetiyle beraber hadis halkasına katılan Ahmed b. Hanbel ile müzakereler yaptı. Kitâbü'l-Ḫarâc'ında İmam Mâlik, Ebû Hanîfe ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin bazı ictihad ve rivayetlerine yer vermiş (s. 25, 30, 44, 47, 111, 112, 145, 160, 164, 172), ismini anmadan Ebû Hanîfe'nin bazı fikirlerine karşı çıkmış (s. 18, 29, 31, 89, 113, 167), en azından bir defa Mâlik'in görüşüne açıkça muhalefet etmiştir. Abdullah b. İdrîs ile nebîzin helâlliğine dair tartışmasında uyguladığı delil getirme yöntemi onun cedelci yönünü yansıtır (Ebü'l-Kāsım ez-Zeccâcî, s. 137).

Telif çalışmaları yanında tedrîs faaliyetlerini de sürdüren Yahyâ b. Âdem, Ahmed b. Hanbel, İbn Râhûye, Ali b. Medînî, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Yahyâ b. Maîn, Abd b. Humeyd, Halef b. Hişâm, Ahmed İbnü'l-Furât, İbnü's-Selcî, Ebü'l-Hasan el-İclî, Müsnedî ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî gibi önemli şahsiyetlere rivayette bulunup ders verdi. Ayrıca Bağdat'a giderek ilim alış verişinde bulunduğu anlaşılmaktadır (Zehebî, Târîḫu'l-İslâm, s. 223). Yahyâ, 203 yılının Rebîülevvel ayı (Eylül 818) ortalarında Dicle'nin Vâsıt yakınlarındaki kıyı kasabası Femüssılh'ta vefat etti. Vefat tarihiyle ilgili olarak aynı yılın rebîülâhir ayı ve 210 (825) yılı da verilmiştir. İbn Kuteybe'nin kaydettiği 103 yılı (721) (el-Maʿârif, s. 516) istinsah veya baskı hatası olmalıdır. Künyesinden ve kendisinden yapılan rivayetlerin senedlerinden hareketle Zekeriyyâ Hasan adlı iki oğlunun bulunduğu söylenir. Zehebî Yahya b. Âdem'i Şâfiî ve Affân b. Müslim ile birlikte devrinin otoriteleri arasında zikreder ve büyük müctehidlerden sayar.

Eserleri. Yahyâ b. Âdem'in günümüze ulaştığı bilinen tek eseri Kitâbü'l-Ḫarâc'dır. II. (VIII.) yüzyılda İslâm kamu maliyesi düşüncesinin ortaya konmasında önemli bir yeri olan eser muhteva ve yaklaşımından hareketle değerlendirildiğinde iktisat düşüncesindeki "hadisçi" geleneğin eldeki ilk örneği olduğu görülür. Eserin yüzyıllar boyunca güçlü vezirler ve aralarında kadınların da bulunduğu (bir örnek için bk. İbn Hacer, el-Muʿcemü'l-müfehres, s. 81) meşhur ulemâ tarafından okunduğunu gösteren icâzetnâmeler muhtelif nesillerden âlimler nazarındaki öneminin bir işaretidir. Büveyhî Veziri Ebü'l-Kāsım Ali b. Tırâd ez-Zeynebî el-Abbâsî, Kādiriyye tarikatının kurucusunun oğlu Abdürrezzâk b. Abdülkādir el-Geylânî ve seçkin Hanbelî fakihi Takıyyüddin İbn Teymiyye bu icâzetnâmelerde ismi geçen şahsiyetler arasındadır (Taxation in Islam I, trc. A. Ben Shemesh, Goitein'in önsözü, s. IX-X; icâzetnâmeler için ayrıca bk. a.g.e., s. 17-20, 139-172; G. Vajda, "Quelques certificats de lecture dans les manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale de Paris. I. La transmission du Kitāb al-Parağ de Yaḥyā b. Ādam", Arabica, I [Leiden 1954], s. 337-342).

Muhtevası haraç kelimesinin teknik anlamdaki karşılığı olan “toprak vergisi”ne münhasır kalmayan eser genelde fetihler sonrası toprak hukuku, tarımsal yapı, vergi düzeni, devlet gelirleri, kamu harcamaları, zimmîlerin hukukî durumu ve kamu maliyesine ilişkin konulara dair hadisleri yeniden derlemekte, öncelikle ilgili küllî kaideleri özlü biçimde ortaya koymaktadır. Kitap farklı temalara göre gevşek bir tertibe sahip dört cüzden meydana gelmektedir. Birinci cüzde ganimet, fey, haraç, cizye, madenler, deniz ürünleri, değerli taşlar ve definelerden alınan vergiler, öşür, vergi oranları, bunların değişip değişemeyeceği, ödeme gücü ilkesi, çifte vergilendirme, vergi indirimi veya muafiyetleri gibi meseleler, haraç ve öşür arazilerinin statüsüne, özellikle bunların birbirine dönüştürülmesinin, temelde de harâcî toprakların müslümanlarca satın alınmasının hükmüne ilişkin konularla birlikte incelenmektedir. İkinci cüzde silâhla veya barış yoluyla fethedilen toprakların konumu, barış antlaşması şartlarının bağlayıcılığı, sivillerin dokunulmazlığı gibi savaş ahkâmı, haraç arazilerinin müslümanlarca satın alınmasına dair yasak, kamu topraklarının sınıfları, mukaveleden doğan özel statülü hıristiyan kabilesi Benî Tağlib’in, diğer zimmîlerin ve harbîlerin vergilendirilmesi gibi meseleler ele alınmaktadır. Üçüncü cüzde (özellikle ödeme gücü ilkesi bağlamında) haraç ve cizye oranları, iktâ, tarım ve bahçeciliğin önemi, ölü toprakların tahciri (çitleme) ve ihyası, çevrilip de işlenemeyen âtıl arazilerin geri alınması, özel mülkiyet altındaki toprakların üzerinde izinsiz bina veya ekim dikim yapılarak işgali ve nihayet tarım ürünlerinden alınan öşür ve yarım öşür hakkında bilgi verilmektedir. Dördüncü cüz sadaka, zekâtı kaçırma yasağı, zekâta tâbi mallar, nisab miktarı, çifte vergilendirme (haraç + öşür), öşür vb. konulara dairdir. Bu cüzde ölçü ve tartılara da üç bölüm ayrılmıştır.

Eser, ihtiva ettiği konular bakımından Ortadoğu yönetimleri ve halkları için hâlâ önemini korumakta, bölgenin toplumsal tarihini ve örgütlenmelerini, hukukî ve iktisadî düzenlerini, ziraî yapılarını araştıranlar için özel bir değer taşımaktadır. İslâm’ın ilk iki yüzyılında canlı bir adlî icraat ruhunun ve yapıcı hukuk düşüncesinin geliştiğini ilham eden Kitâbü’l-Ḫarâc (Taxation in Islam I, trc. A. Ben Shemesh, Goitein’in önsözü, s. IX), sadece İslâm’ın ilk yüzyıllarındaki ekonomik örgütlenme modeli açısından değil toplumsal kavramlar yönünden de vazgeçilmez bir kaynaktır. Müellif genellikle kavramsal açıklamalara yer vermekte, tereddütlü noktalara değinmekte ve muğlak terimleri açıklamaktadır (meselâ bk. s. 72, 87, 107, 122, 123, 128, 146, 170). Hadisler yanında fıkhî kaideleri, menkıbeleri ve hikmetli sözleri derleyen eser, halka kendileri için bol gelir sağlayacak ve İslâm ümmetinin içtimaî-siyasî âhengi için yeterli malî ve fikrî sermayeyi temin edecek gücü veren değerler konusunda ıslahat iddiasıyla iktidara gelen Abbâsî idarecilerine, devlet erkânına, yasama erkine ve müminlere telkinlerde bulunmayı hedefleyen bir kamu maliyesi ilmihali özelliğindedir. İyi incelenmesi halinde eserin Grek felsefesinin İslâm literatürüne nüfuzundan önceki İslâm düşüncesi açısından önemi anlaşılacaktır (a.g.e., Goitein’in önsözü, s. IX). Diğer kamu maliyesi risâlelerininkinden farklı bir mahiyete

sahip olan kitap Ebû Yûsuf'un eserinin aksine düzenin aksaklıklarına ve bunların çarelerine değinmemektedir. Ancak Yahyâ'nın eseri, Hz. Peygamber'in hadisleri ve sahâbe kavilleriyle tâbiînin ictihadları yönünden Ebû Yûsuf'un eserinden daha zengindir. Dolayısıyla Joseph Schacht'ın (F. Pfaff'ı izleyen), "Yahyâ'nın Kitâbü'l-Ḫarâc'ı Ebû Yûsuf'un hadislere büyük önem veren aynı adlı eserine muhaliftir..." şeklindeki iddiası (EI, IV, 1150) mesnetsizdir. Bu hususta Ben Shemesh'in, Yahyâ'nın hadis mecmuasının Ebû Yûsuf'un eserini yalanlamak yerine tamamladığına dair tesbiti (Taxation in Islam I, trc. A. Ben Shemesh, tercüme edenin girişi, s. 17) daha isabetlidir. Yahyâ b. Âdem, rejimin teknik veya idarî verimliliğinin gereklerinin izahından çok siyasî-ahlâkî düsturların beyanıyla ilgili görünmektedir. Onun düşünce kalıplarını İslâm'ın geniş ölçüde naslarla kayıtlı içtimaî, siyasî ve iktisadî kaideleri şekillendirmektedir. Bu sebeple Ben Shemesh'in "Yahyâ'nın bu derlemedeki sorumluluğu sınırlıdır" şeklindeki iddiası (a.g.e., s. 14) J. Schacht'ın ifadesiyle "aşırı derecede bayağı"dır; çünkü bu, her hadis derlemesine aynı geçerlilik veya geçersizlik derecesinde uygulanabilecek bir mülâhazadır (Bibliotheca Orientalis, XVII/1-2 [1960], s. 118). Ben Shemesh'in şu mülâhazası da isabetsizdir: "Diğer yazarların Yahyâ'nın sistemini izlemesi ihtimal dahilinde değildir, çünkü o değişime yahut yaratıcı çalışmaya imkân bırakmamaktadır. Yahyâ tarafından bir kere derlenen hadisler artık zamanla değişen idare ve vergi şekilleriyle birlikte yenilenemez" (Taxation in Islam I, tercüme edenin girişi, s. 6-7). Zira bu iddia, meselâ Yahyâ'nın sistemini izleyen Ebû Ubeyd'in Kitâbü'l-Emvâl'inde daha çok sayıda hadise ve nisbeten yüksek derecede fıkhî münazaraya yer verdiği, onun talebesi İbn Zencûye'nin de sınırlı çapta dahi olsa aynı şeyi yaptığı gerçeğiyle çelişmektedir.

Kitâbü'l-Ḫarâc'ın yapı ve usulüne gelince ana kaynakları Kur'an ve Sünnet'tir. Her babda ilgili âyetler, hadisler, sahâbe ve tâbiîn sözleri yanında fukahanın görüşleri aktarılmaktadır. Ancak bir dizi hadisin yorumsuz olarak derlendiği bablar da vardır. Sahâbe ve tâbiîn kavli sünnet hükmündedir, fakat nasla çelişince kural gereği terkedilir. Diğer yandan Hulefâ-yi Râşidîn'in ictihadları diğerlerine tercih edilir (meselâ bk. s. 155). Hadis ilminin bir sisteme kavuştuğu devrin muhaddislerinden olan Yahyâ hadisleri isnadlarıyla birlikte nakletmektedir. Rivayetlerin sıhhatini incelemekte, gerektikçe sened tenkitleri yapmaktadır. Buna karşılık isnadında müphem râvilerin bulunduğu hadislere de yer vermektedir. Bazan hadis metinlerinde ihtisara gitmekte veya senedlerini hazfederek lafzan değil mânen aktarmaktadır. Bazı mezhep imamlarının görüşlerine yer verip gerektiğinde onları eleştirmekte, bazan da aleyhlerinde deliller sunarken kimliklerini özellikle belirtmediği fakihlerin görüşlerinden de alıntı yapmaktadır. Tercihini belli kalıplarla ifade eden müellif okuyucuya kendisinin veya arkadaşlarının görüşlerini dayatmamaktadır. Bu veriler ışığında, A. Ben Shemesh'in, "Yahyâ'nın devrin ihtilâflarına ve münakaşalarına katıldığını gösteren hiçbir şey yoktur" şeklindeki iddiası ifrata kaçmakta, "Yahyâ'nın ... hadisleri devrin ruhunu ve ihtilâflarını kavramamızı sağlamaktadır" sözü gerçeği

teslim etmektedir (Taxation in Islam I, trc. A. Ben Shemesh, tercüme edenin girişi, s. 2, 17). Çoğunluğu hadislerden müteşekkil bir mecmua olmasına rağmen Kitâbü'l-H̱arâc Hz. Peygamber'den sonraki hükümet politikaları, özellikle de vergi sisteminin temellerinin atıldığı Hz. Ömer devriyle zaman içinde bozulan düzenin İslâm'ın ruhuna uygun şekilde yeniden yapılandırıldığı kısa ömürlü, fakat bereketli Ömer b. Abdülazîz döneminin uygulamaları üzerinde odaklaşan kayda değer bilgiler içermektedir. Müellifin devlet başkanının nüfuzunun sınırlarına, arazi ahkâmına, vergilendirme ilkelerine ve bedevî-hadarî ikilemine dair görüşleri birer esin kaynağıdır. Yahyâ ehl-i hadîsin temsilcisi, dolayısıyla İslâmî akîde ve değerlerin sözcüsü sıfatıyla naslara, onların ilk müslümanlarca yapılmış ilmî yorumlarına ve Hulefâ-yi Râşidîn'in politikalarına sarılmış, bu sebeple salt iktisat bilimi, özellikle de uygulamalı ekonomi açısından özgün sayılabilecek analitik pratik sonuçlara her zaman ulaşamamıştır. Böylece, II. (VIII.) yüzyılın sonlarındaki maliye siyaset ve teşkilâtının ana esaslarını ıslah etmek suretiyle iktisadî düzenin Kur'an ve Sünnet temelleri üzerinde yeniden ihyasını salık vererek geleneksel değerlerin savunuculuğunu yapmıştır. Vergi, arazi, idare ve devletler hukukuna dair çeşitli konuları aydınlatan Kitâbü'l-H̱arâc bu yönüyle İslâm'ın ilk iki yüzyılındaki normatif iktisat düşüncesinin kayda değer bir kaynağı olup muhtelif âlimlerce incelenmiş ve kamu maliyesine ilişkin hususlarda iktibas edilmiştir (Yahyâ b. Âdem'in bazı iktisadî görüşleriyle ilgili değerlendirmeler için bk. Kallek, s. 111-120).

Eser, ilk önce Th. W. Juynboll tarafından Bibliothèque Nationale'de kayıtlı (A. nr. 6030) yazmaya dayanılarak tahkik edilmiş ve Fransızca'ya çevrilmiştir (Le livre de l'impôt foncier de Yaḥyā ibn Ādam, Leyden 1896). Daha sonra F. Pfaff eseri doktora tezinde (Historisch-kritische Untersuchungen zu dem Grundsteuerbuch des Jahjā ibn Ādam, Berlin 1917) eleştirel bir gözle incelemiştir. Ardından Ahmed Muhammed Şâkir tarafından Arapça metin Juynboll neşri esas alınıp giriş, açıklamalar ve dizinler eklenmek ve bazı küçük düzeltmeler yapılmak suretiyle Kitâbü'l-H̱arâc (Kahire 1347, 1352, 1384/1964; Lahore 1975; Beyrut 1399/1979) ve Mevsûʿatü'l-H̱arâc (Beyrut 1399/1979) başlıklı üçlü bir derlemenin ikinci kitabı olarak yayımlanmıştır. Müstakil de basılan Ahmed M. Şâkir neşrini (Kahire 1384) A. Ben Shemesh doktora tezi çerçevesinde giriş, küllî kaidelere dair liste, lugatçe, şahıs ve yer isimleri dizini, hadislere ilişkin bazı açıklamalar ve icâzetnâmelerden seçmelerle İngilizce'ye çevirmiştir (bk. bibl.). Bunun ilk baskısı J. Schacht tarafından tenkit edilmiş (bk. bibl.), daha sonra kitabın eleştiriler ışığında gözden geçirilmiş yeni baskısı yapılmış (Leiden 1967), bu baskıyı da Ugi Suharto eleştirmiştir ("A. Ben Shemesh's Introductions in Taxation in Islam: Comments on His Sources and Interpretation", al-Shajarah, III/1 [Kuala Lumpur 1998], s. 35-55). Son olarak Kitâbü'l-H̱arâc'ı birer önsözle birlikte Hüseyin Mûnis (Kahire-Beyrut 1987) ve Fazl Şelak (Fi't-Türâsi'l-İktiṣâdi'l-İslâmî içinde, Beyrut 1990) neşretmiştir. Osman Eskicioğlu Kitâbü'l-H̱arâc'ı Yahyâ'nın biyografisine, eserine ve İslâmî vergilere dair uzun bir önsözle birlikte Türkçe'ye

çevirmiştir (İslam Hukukunda Vergiler: Yahyâ b. Âdem ve Kitâbü'l-Harâc'ı, İzmir 1996). Alevî Sekkāf'ın yaptığı Fehârisü'l-eḥâdîs̱: el-Emvâl li-Ḥumeyd b. Zencûye ve'l-H̱arâc li-Yaḥyâ b. Âdem el-Ḳureşî ve'l-H̱arâc li-Ebî Yûsuf Ṣâḥibi Ebî Ḥanîfe adlı çalışma (Riyad 1410) -isminden anlaşıldığı üzere- Yahyâ'nın bu eserinin de aralarında bulunduğu üç kitabın içerdiği hadislerin dizinidir. Mûcibullah Nedvî (Mujibullah Nadvi) Kitâbü'l-H̱arâc'ın muhtevasını Urduca konuşan halklara tanıtıcı bir makale yazmıştır ("Yaḥyâ b. Âdem ôr unkî Kitâbü'l-H̱arâc", Maʿârif, LXIV/4 [Azamgarh 1949], s. 293-300; LXIV/5 [1949], s. 367-375).

Yahyâ b. Âdem'in günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen diğer eserleri de şunlardır: Kitâbü'l-Ferâʾiż (Yahyâ b. Maîn, ferâiz konularına dair karmaşık meseleleri bile kısa zamanda çözebilen İbn Âdem'den daha hâkim kimse görmediğini belirtmektedir), Kitâbü'l-Ḳırâʾât (Yahyâ'nın kırk yıl boyunca Ebû Bekir b. Ayyâş'ın muhtelif kıraatlere ilişkin rivayetlerini kaydederek hazırladığı eser Âsım b. Behdele'nin kıraati hakkındaki ana yazılı kaynaktır), Kitâbü Mücerredi aḥkâmi'l-Ḳurʾân, Kitâbü'z-Zevâl. Ebû Muhammed Hibetullah b. Ahmed İbn Tâvûs ed-Dımaşkī'nin (ö. 536/1141) Ebû Bekir b. Ayyâş'ın Âsım'dan yaptığı rivayetleri nakleden Yahyâ b. Âdem ile Yahyâ b. Muhammed el-Uleymî'nin birbirinden ayrıldıkları noktalara ilişkin Cüzʾ fîhi ẖilâf beyne Yaḥyâ b. Âdem ve'l-ʿUleymî el-Enṣârî adlı risâlesi Ammâr Emîn ed-Düdû tarafından neşredilmiştir (el-Aḥmediyye, XV [Dübey 1424/2003], s. 305-362).

BİBLİYOGRAFYA:Yahyâ b. Âdem, Kitâbü'l-H̱arâc (nşr. Ahmed M. Şâkir), Beyrut 1399/1979; a.mlf., Taxation in Islam I (trc. A. Ben Shemesh), Leiden 1958, Goitein'in önsözü, s. IX-X, tercüme edenin girişi, s. 2-3, 6-7, 14, 17; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 335, 402; Yahyâ b. Maîn, et-Târîẖ, II, 639-640; III, 307, 346, 442, 446, 503; IV, 20; Ali b. Medînî, el-ʿİlel (Kal'acî), s. 40; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Vasiyyullah), II, 1601, 1749; III, 4730; Buhârî, et-Târîẖu'l-kebîr, VIII, 261-262; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 468; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 287, 516; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IX, 128-129; Ebü'l-Kāsım ez-Zeccâcî, Mecâlisü'l-ʿulemâʾ (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, s. 137; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, IX, 252; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 38, 41, 258, 283; Hatîb, Târîẖu Baġdâd, I, 245; IV, 417; VI, 347; XII, 474, 475; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1419/1999, II, 520-521; Nevevî, Tehẕîbü'l-esmâʾ ve'l-luġāt: el-Esmâʾ (nşr. Ali M. Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1426/2005, s. 637; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, II, 380; XXIII, 484, 485; XXXI, 188-192; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, I, 514-515; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 522-529; XI, 189; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), I, 342-344; a.mlf., Târîẖu'l-İslâm: sene 251-260, s. 223; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlikü'l-ebṣâr (nşr. M. Acâc el-Hatîb v.dğr.), Ebûzabî 1425/2004, V, 252-254; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 363-364; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 73; VIII, 348; XI, 175-176; a.mlf., el-Muʿcemü'l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 81; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, el-Menhecü'l-aḥmed (nşr. Abdülkādir el-Arnâût v.dğr.), Beyrut 1997, I, 139-140; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 360-361; Brockelmann, GAL, I, 192-193; Suppl., I, 308; Cengiz Kallek, İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi: Harâc ve Emvâl Kitapları, İstanbul 2004, s. 103-120; Mohd. Khalidi, "Taxation in Islam: Yahya Ben (?) Adam's Kitab-al-Kharaj by A. Ben Shemesh", IC, XXXIII/2 (1959), s. 142-143; J. Schacht, "A. Ben Shemesh, Taxation in Islam. Volume I: Yaḥyā ben Ādam's Kitāb al Kharāj", Bibliotheca Orientalis, XVII/1-2, Leiden 1960, s. 117-118; a.mlf., "Yaḥyā b. Ādam", EI, IV, 1150; M. J. Kister, "The Social and Political Implications of Three Traditions in the Kitāb al-Kharādj of Yahyā b. Adam", JESHO, III/3 (1960), s. 326-334; W. Schmucker, "Yaḥyā b. Ādam", EI² (İng.), XI, 243-245.

Cengiz Kallek

ABDÜLVEHHÂB b. ATÂ el-HAFFÂF عبد الوهاب بن عطاء الخفاف Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf el-Basrî (ö. 204/819-20) Rivayetleri Buhârî dışında Kütüb-i Sitte'de yer alan bir muhaddis.

Benî İcl'in mevlâ*sı olduğu için el-İclî diye de anılır. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmadığı gibi, "ayakkabıcı (kavaf)" anlamına gelen Haffâf lakabını hangi sebeple aldığı da bilinmemektedir. Büyük muhaddis Saîd b. Ebû Arûbe'nin hadislerini en iyi bildiği, derslerine yıllarca devam ettiği ve onun kitaplarını yazıp bunları hocasının huzurunda talebelerine okuduğu için, ondan hadis rivayet etmesiyle tanındı. Ayrıca Humeyd et-Tavîl, İbn Avn, İbn Cüreyc, Mâlik b. Enes ve Ebû Amr b. Alâ gibi muhaddislerden hadis öğrendi. Hem muhaddis hem de yedi kıraat imamından biri olan Ebû Amr b. Alâ'dan hadislerini ve kıraat tarikini rivayet etti. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, İshak b. Râhûye gibi muhaddisler rivayette bulundular. Memleketi olan Basra'dan Bağdat'a gidip yerleşti ve orada hadis rivayetine başladı.

Yahyâ b. Maîn ve Dârekutnî gibi muhaddisler onun güvenilir bir râvi olduğunu belirtmekte, kendisini yakından tanıyan Yahyâ b. Saîd el-Kattân da hakkında müsbet düşünmektedir. Ancak Buhârî ve Nesâî "kuvvetli değildir" demekte, Ahmed b. Hanbel onu zayıf bulmakta, Ebû Hâtim ise hadislerinin i'tibar* için yazılabileceğini söylemektedir. Kuvvetli olmadığını söyleyen Nesâî, rivayetlerini Sünen'ine almakta bir beis görmemiştir. İbn Sa'd'ın sadûk* dediği, hadislerini Zehebî'nin hasen* olarak değerlendirdiği Abdülvehhâb son derece duygulu bir zâhid idi.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, VII, 333; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60 1 Diyarbakır, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), VI, 98; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-tadîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), VI, 72; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Fikr), XI, 21-25; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâż, Haydarâbâd 1375-76/1955-58 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), I, 339; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', IX, 451-454; a.mlf., Mîzânü'l-itidâl (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1382/1963 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), II, 681-682; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 450-452.

M. Yaşar Kandemir

ABDÜLVEHHÂB b. ATÂ el-HAFFÂF عبد الوهاب بن عطاء الخفاف Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Atâ el-Haffâf el-Basrî (ö. 204/819-20) Rivayetleri Buhârî dışında Kütüb-i Sitte'de yer alan bir muhaddis.

Benî İcl'in mevlâ*sı olduğu için el-İclî diye de anılır. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmadığı gibi, "ayakkabıcı (kavaf)" anlamına gelen Haffâf lakabını hangi sebeple aldığı da bilinmemektedir. Büyük muhaddis Saîd b. Ebû Arûbe'nin hadislerini en iyi bildiği, derslerine yıllarca devam ettiği ve onun kitaplarını yazıp bunları hocasının huzurunda talebelerine okuduğu için, ondan hadis rivayet etmesiyle tanındı. Ayrıca Humeyd et-Tavîl, İbn Avn, İbn Cüreyc, Mâlik b. Enes ve Ebû Amr b. Alâ gibi muhaddislerden hadis öğrendi. Hem muhaddis hem de yedi kıraat imamından biri olan

Ebû Amr b. Alâ'dan hadislerini ve kıraat tarikini rivayet etti. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, İshak b. Râhûye gibi muhaddisler rivayette bulundular. Memleketi olan Basra'dan Bağdat'a gidip yerleşti ve orada hadis rivayetine başladı.

Yahyâ b. Maîn ve Dârekutnî gibi muhaddisler onun güvenilir bir râvi olduğunu belirtmekte, kendisini yakından tanıyan Yahyâ b. Saîd el-Kattân da hakkında müsbet düşünmektedir. Ancak Buhârî ve Nesâî "kuvvetli değildir" demekte, Ahmed b. Hanbel onu zayıf bulmakta, Ebû Hâtim ise hadislerinin i'tibar* için yazılabileceğini söylemektedir. Kuvvetli olmadığını söyleyen Nesâî, rivayetlerini Sünen'ine almakta bir beis görmemiştir. İbn Sa'd'ın sadûk* dediği, hadislerini Zehebî'nin hasen* olarak değerlendirdiği Abdülvehhâb son derece duygulu bir zâhid idi.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, VII, 333; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60 1 Diyarbakır, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), VI, 98; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-tadîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), VI, 72; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Fikr), XI, 21-25; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâż, Haydarâbâd 1375-76/1955-58 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), I, 339; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', IX, 451-454; a.mlf., Mîzânü'l-itidâl (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1382/1963 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), II, 681-682; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 450-452.

M. Yaşar Kandemir

HASAN b. ZİYÂD (الحسن بن زياد) Ebû Alî el-Hasen b. Ziyâd el-Ensârî el-Kûfî el-Lü'lüî (ö. 204/819) Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerinden müctehid âlim.

Doğum tarihi hakkında temel kaynaklarda bir kayda rastlanmamakla birlikte bazı araştırmacılar 116 (734) yılı dolaylarında dünyaya geldiğini söylemektedirler (Sezgin, I, 433). Babası inci ticareti yaptığı için Lü'lüî nisbesiyle anılır. Aslen Kûfeli olup daha sonra Bağdat'a yerleşti. Bir süre Ebû Hanîfe'nin derslerine devam etti; onun vefatından sonra talebeleri Züfer b. Hüzeyl ve Ebû Yûsuf ile Dâvûd et-Tâî ve Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd'dan fıkıh dersleri alarak Hanefî mezhebinde ictihad seviyesine ulaştı. Hadis dinlediği hocalar arasında İbn Cüreyc, Mâlik b. Miğvel, Vekî' b. Cerrâh, Eyyûb b. Ukbe, Hasan b. Umâre, Îsâ b. Ömer el-Hemdânî gibi âlimler bulunmaktadır. İbn Cüreyc'den fıkhî konulara dair 12.000 hadis yazmıştır.

Çağdaşı birçok müctehid gibi ilim öğrenme ve öğretme merakıyla temayüz eden Hasan b. Ziyâd, bazı âlimlerin resmî görev aldıktan sonra talebe yetiştirme işini aksatmalarını hoş karşılamamış, hatta bu yüzden Ebû Yûsuf'a sitemde bulunmuştur. Yetiştirdiği çok sayıda talebe arasında İshak b. Behlûl et-Tenûhî, Muhammed b. Şücâ' es-Selcî, İbn Semâa, Şuayb b. Eyyûb, kardeşinin oğlu Velîd b. Hammâd el-Lü'lüî, İmam Ebû Hanîfe'nin torunu İsmâil b. Hammâd, Halef b. Eyyûb el-Belhî, İsmâil el-Fezârî, Muhammed b. Mukātil er-Râzî, Hanefî imamı Hassâf'ın babası Amr (Ömer) b. Müheyr gibi âlimler sayılabilir. Halife Hârûnürreşîd ve Me'mûn'un da Hasan b. Ziyâd'ın ders ve sohbetlerine katıldıkları nakledilmektedir.

Hasan b. Ziyâd 194 (810) yılında, Hafs b. Gıyâs'ın vefatından sonra kısa bir süre Kûfe kadılığı görevinde bulundu. Ancak fetva konusundaki aşırı hassasiyeti ve heyecanı sebebiyle bu görevden affını istedi; tekrar yoğun bir şekilde ders ve sohbetlerini sürdürdü. 204 (819) yılında vefat eden Hasan b. Ziyâd'ın ölüm tarihi bazı kaynaklarda 209 (824) olarak da gösterilmektedir.

Kendi çağdaşları Hasan b. Ziyâd'ı çok hadis bilen ve yazan bir âlim olarak tanıtırken sonraki dönemlerde yaşamış cerh ve ta'dîl ulemâsından bazıları onun hadis yönünden zayıf, hatta güvenilmez olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ebû Hanîfe ve diğer birçok Hanefî müctehidi hakkında da yapılan bu tür değerlendirmeler mezhep taassubundan kaynaklanmıştır ve ilmî dayanağı yoktur. Zira kendisi hakkında değerlendirme yapan ve çoğu Hanefî mezhebinden olmayan âlimler onun iyi huylu, faziletli bir kişi olduğunu, Ebû Hanîfe ve talebelerinin görüşlerini ezbere bildiğini, ilmi yanında zühd ve takvâsıyla, ne pahasına olursa olsun gerçekleri söylemesiyle dikkati çektiğini vurgulamışlardır. Nitekim devrin büyük âlimlerinden kendisini yakından tanıyan Yahyâ b. Âdem, Hasan b. Ziyâd'ın Hafs b. Gıyâs'tan sonra gördüğü en fakih kimse olduğunu söylemektedir. Ayrıca talebeleri arasında dönemin muhaddislerinden İshak b. Behlûl de bulunmaktadır ki bu âlimin 50.000 civarında hadis rivayet ettiği güvenilir kaynaklarda belirtilmektedir. Yine hem hadis hem fıkıh yönüyle ünlü Muhammed b. Şücâ'ın da onun talebeleri arasında yer alması, Hasan b. Ziyâd'ın fıkıhta ve hadiste güvenilir bir imam olduğunu göstermektedir. M. Zâhid Kevserî, Hasan b. Ziyâd'ın ilmî mertebesi hakkındaki asılsız iddiaları cevaplandırırken Ebû Avâne'nin eṣ-Ṣaḥîḥu'l-müsned'de, Hâkim'in el-Müstedrek'te ondan tahrîcde bulunduklarını ve İbn Cerîr et-Taberî'nin İḫtilâfü'l-fuḳahâʾ adlı eserinde İmam Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere birçok müctehid imamın görüşlerine yer vermezken Hasan b. Ziyâd'ın görüşlerine yer verdiğini söyler (Teʾnîbü'l-Ḫaṭîb, s. 273; ayrıca bk. Sezgin, I, 433).

İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye fî ṭabaḳāti'l-ḳurrâʾ adlı eserinde Hasan b. Ziyâd'ın Ebû Hanîfe'den, oğlu Muhammed'in de kendisinden kıraat rivayet ettiğini belirtmekteyse de Zâhid Kevserî, konuyla ilgili olarak yaptığı araştırma sonunda Ebû Hanîfe'ye farklı bir kıraat isnat etmenin doğru olmadığını, İbnü'l-Cezerî'nin bu rivayeti araştırmadan kaydettiğini, Ebû Hanîfe'nin kıraatinin Âsım kıraati olduğunu belirtmektedir.

Eserleri. Hasan b. Ziyâd'ın birçok eser yazdığı kaynaklarda zikredilmekle birlikte bunların çoğu zamanımıza kadar gelmemiştir. Günümüze kısmen intikal eden önemli eserleri şunlardır: 1. Kitâbü'l-Mücerred. Hasan b. Ziyâd'ın Ebû Hanîfe'den duyduğu fıkha dair bilgileri kapsayan bu eser Muhammed b. Şücâ' tarafından rivayet edilmiştir. İmam Muhammed'in el-Aṣl adlı kitabını rivayet eden fakihler, bazı hususları şerh ve ikmal maksadıyla Kitâbü'l-Mücerred'den nakillerde bulundukları gibi (el-Aṣl, II, 264-266, 277) daha sonraki Hanefî fıkıh kitaplarında da bu eserden alıntılar yapılmıştır (M.

Zâhid Kevserî, el-İmtâʿ, s. 70). 2. el-Müsned. Hasan b. Ziyâd'ın bu ismi taşıyan bir eseri bulunduğu güvenilir kaynaklarda belirtilmektedir. Kâtib Çelebi, Ebû Hanîfe'den rivayet edilen hadislerden oluşan ve Müsnedü'l-İmâmi'l-Aʿẓam diye bilinen eserden bahsederken bunu Ebû Hanîfe'den Hasan b. Ziyâd'ın rivayet ettiğini söyler ve Hârizmî'nin Câmiʿu'l-mesânîd'de topladığı Ebû Hanîfe'ye ait on beş müsned arasında bu eseri ayrıca saymaz (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1680-1681). Ancak Hârizmî, Câmiʿu'l-mesânîd'in ihtiva ettiği müsnedler arasında Hasan b. Ziyâd'ın rivayetini yedinci sırada kaydetmektedir (Câmiʿu'l-mesânîd, I, 5). Bu rivayete ait bir nüsha günümüze ulaşmıştır (Sezgin, I, 415). Hasan b. Ziyâd'ın müsnedi Kitâbü'l-Mücerred'in hadislerini ihtiva etmekte olup bu hadisleri, eseri Hasan b. Ziyâd'ın talebesi Muhammed b. Şücâ'dan dinleyip nakleden Muhammed b. İbrâhim b. Hubeyş el-Begavî ayrı bir kitap haline getirmiştir (M. Zâhid Kevserî, el-İmtâʿ, s. 14, 18, 35, 54).

Hasan b. Ziyâd'ın kaynaklarda adları geçen ve müstakil birer kitap olabilecekleri gibi bir fıkıh kitabının bölümleri de olabilecek diğer eserleri şunlardır: Kitâbü Edebi'l-ḳāḍî, Kitâbü'l-Ḫiṣâl, Kitâbü Meʿâni'l-eymân, Kitâbü'n-Nafaḳāt, Kitâbü'l-Ḫarâc, Kitâbü'l-Ferâʾiż, Kitâbü'l-Veṣâyâ, Kitâbü'l-Maḳālât, Kitâbü't-Tühme, Kitâbü'l-İcâre, Kitâbü'ṣ-Ṣarf, el-Emâlî.

BİBLİYOGRAFYA:Vekî', Aḫbârü'l-ḳuḍât, III, 188-189; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 15; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, el-Aṣl (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), Beyrut 1410/1990, II, 264-266, 277; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Aḫbâru Ebî Ḥanîfe ve aṣḥâbih, Haydarâbâd 1394/1974, s. 131-133; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VII, 314-317; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, Bağdad 1356, s. 115; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VI, 359; VII, 337; a.mlf., el-Lübâb, III, 136; Muhammed b. Mahmûd el-Hârizmî, Câmiʿu'l-mesânîd, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), I, 5; II, 433-434; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 491; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 543-545; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 255; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, II, 56-57; Bezzâzî, Menâḳıbü Ebî Ḥanîfe, Beyrut 1401/1981, II, 487-490; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, I, 213; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, II, 208-209; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim (nşr. İbrâhim Sâlih), Beyrut 1412/1992, s. 81; Taşköprizâde, Miftâḥu's-saʿâde, II, 256-257; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1680-1681; Temîmî, eṭ-Ṭabaḳātü's-seniyye, III, 59-61; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 60-61; M. Zâhid Kevserî, el-İmtâʿ bi-sîreti'l-imâmeyn el-Ḥasan b. Ziyâd ve ṣâḥibih Muḥammed b. Şücâʿ, Kahire 1368; a.mlf., Teʾnîbü'l-Ḫaṭîb, Beyrut 1401/1981, s. 43-44, 273-276; Ziriklî, el-Aʿlâm, II, 205; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 266; Sezgin, GAS, I, 415, 433; Mustafa eş-Şek'a, el-İmâmü'l-Aʿẓam Ebû Ḥanîfe en-Nuʿmân, Kahire 1403/1983, s. 233-234; Ahmet Özel, Hanefi Fıkıh Âlimleri, Ankara 1990, s. 25.

Beşir Gözübenli

TAYÂLİSÎ (الطيالسي) Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) Müsned sahibi, Basralı hadis hâfızı.

---

133 (750-51) yılında doğdu. İran asıllı olması dolayısıyla Fârisî, Zübeyr b. Avvâm ailesinin mevlâsı olduğu için Zübeyrî, Basra'da oturduğundan Basrî nisbeleriyle de anılır. Onun "taylasan" denen şala nisbet edilerek neden Tayâlisî diye anıldığı ise bilinmemektedir. Annesi Benî Nasr b. Muâviye'ye ait İranlı bir câriyedir. Abdullah b. Avn ve Hişâm ed-Destüvâî gibi hocalardan hadis öğrendi. 157'de (774) gittiği

Bağdat'ta Şu'be b. Haccâc'dan ve Abdurrahman b. Abdullah el-Mes'ûdî'den hadis dinledi. Kûfe'de Verkā b. Ömer el-Yeşkürî, Süfyân es-Sevrî, İsrâîl b. Yûnus es-Sebîî, Medine'de Füleyh b. Süleyman el-Huzâî gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Tayâlisî, Basra'da kendisinden yedi bin hadis dinlediği Şu'be b. Haccâc'ın önde gelen öğrencilerindendir. Şu'be'nin derslerinden sonra o derste okunan hadislerin Tayâlisî tarafından öğrencilere ezberden imlâ ettirilmesi (Hatîb, IX, 25) hâfızasının gücü kadar onun Şu'be'nin müzakerecisi konumuna yükseldiğini de göstermektedir (İbn Ebû Hâtim, IV, 112). Vefat ettiğinde insanlar iyi bir müzakereciyi kaybettikleri için üzüldüklerine göre (Hatîb, IX, 27; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 383) Tayâlisî'nin müzakereci yönü hep takdir edilmiş olmalıdır. Bin hocadan hadis yazdığını söyleyen Tayâlisî tâbiînden Eymen b. Nâbil'den başka İbn Ebû Zi'b, Hammâd b. Seleme, Hemmâm b. Yahyâ, Ebân b. Yezîd, Hammâd b. Zeyd, Kurre b. Hâlid, Cerîr b. Hâzim, İbrâhim b. Sa'd, Zâide b. Kudâme ve Ebû Avâne el-Vâsıtî gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Öğrencileri arasında aynı zamanda hocası olan Cerîr b. Abdülhamîd ile Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Fellâs, İbn Sa'd, Halîfe b. Hayyât, Abd b. Humeyd, Yûnus b. Habîb, Sahnûn gibi âlimler vardır. En son vefat eden öğrencisi (ö. 293/906) Taberânî'nin de hocası olan Muhammed b. Esed el-Medînî'dir. Tayâlisî 204 (819) yılında (bazı kaynaklarda 203) Basra'da vefat etti, cenaze namazı Basra Valisi Yahyâ b. Abdullah tarafından kıldırıldı.

Tayâlisî "ilim dağı" olarak nitelenmiş, hâfızasına çok güvendiği için genellikle ezberinden rivayette bulunmuştur. Hâfızasından otuz veya kırk bin hadis nakledebildiği kaynaklarda zikredilir. Rivayetlerinde yazılı metinlere dayanmadığından bin kadar hadiste hataya düştüğü ileri sürülmüştür. Bundan çok daha az sayıdaki hatanın bile bir hadisçiyi zayıf saymak için yeterli görülmesine rağmen Tayâlisî hakkında hiç kimsenin zayıf hükmü vermemesine bakılarak bu rakamın abartılı ve ileri sürülen hataların önemsiz olduğu kabul edilmiştir (İbn Adî, III, 1129; Hatîb, IX, 26; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 382). Nitekim Ahmed b. Hanbel'e göre Tayâlisî, yazılı metinden rivayette bulunmaları dolayısıyla az hata yapan bazı râvilere nisbetle hadisleri daha iyi muhafaza etmiş bir muhaddistir (Hatîb, IX, 28). Tayâlisî ve arkadaşı Abdurrahman b. Mehdî'nin, hâfızalarını güçlendirmek amacıyla "baladur" (belâzür) ağacının meyvesinden yapılan bir şerbetten çok miktarda içtikleri için ciddi biçimde rahatsızlandıkları nakledilmiştir (a.g.e., IX, 26). Öte yandan Tayâlisî'nin, rivayetlerindeki hataları düzeltmek amacıyla kendisine ve başkalarına ait (DİA, III, 89) yazılı metinleri kullandığı bilinmektedir (meselâ bk. İbn Adî, III, 1127-1128). Onun rivayetleri Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i dışında Kütüb-i Sitte'de ve diğer birçok eserde yer almıştır. Zehebî'ye göre Buhârî, Tayâlisî'nin akranı pek çok âlimden hadis öğrendiği için onun rivayetlerine ihtiyaç duymamış, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'te sadece bir rivayetiyle istişhadda bulunmuştur (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 383-384).

Eserleri. 1. el-Müsned*. Türünün ilk örneği sayılan bu eserde 2890 hadis vardır. Tayâlisî'nin rivayet ettiği bildirilen on binlerce hadise nisbetle el-Müsned'in hacminin bu kadar küçük oluşu çağdaş müelliflerin bazı yorumlarına yol açmıştır. Bu çerçevede ortaya atılan ve el-Müsned'in hacminin aslında çok daha geniş tutulduğu, ihtiva ettiği mevkuf ve maktû hadislerin sonradan çıkarılmış olabileceği şeklindeki varsayım (EI² [İng.], X, 399) somut bir veriye dayanmadığı gibi müsned türünün mantığına da kısmen aykırıdır. Çünkü sahâbe isimlerine göre düzenlenen bir müsnedde mevkuf ve maktû rivayetlerin sayısının merfûlara göre çok daha fazla olması beklenemez. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî, eserin ilk iki neşrinde (Haydarâbâd 1321/1903; Beyrut 1406/1985) kullanılmayan yazma nüshaları da dikkate alarak hazırladığı yayımda (I-IV, Cîze 1419-1420/1999) eksikleri gidermiş, hadislerin sıhhat derecesini ve kaynaklarını göstermiş, eserin sonuna ayrıntılı fihristler eklemiştir. Ahmed b. Abdurrahman es-Sââtî ilk neşri esas alıp el-Müsned'i konularına göre tasnif edip Minḥatü'l-maʿbûd fî tertîbi Müsnedi'ṭ-Ṭayâlisî Ebî Dâvûd adıyla yayımlamışsa da (I-II, Kahire 1372-1373/1952-1953; I-II, Beyrut 1400/1980) ilk neşirde bulunmayan sekiz sahâbîye ait hadisleri Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inden tamamladığı için eleştirilmiştir (Müsned, Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, neşredenin girişi, I, 57). Robert Marston Speight, eserdeki hadis metinlerini eserin yazıldığı dönemin şifahî nakil kültürünü yansıtan edebî özellikleri açısından incelediği bir doktora tezi hazırlamış (The Musnad of al-Tayalisi-A Study of Islamic Hadith as Oral Literature, Hartford 1970; içeriği için bk. Dissertation Abstracts International, XXXI, 6151-6152), ayrıca bu tezin bir bölümünü oluşturan el-Müsned'deki Ehl-i kitap'la ilgili hadisleri bir makalesinde ele almıştır ("Attitudes toward Christians as Revealed in the Musnad of Al-Ṭayālisī", MW, LXIII/4 [1973], s. 249-268). 2. Maʿrifetü şüyûḫi Şuʿbe. Zehebî tarafından Tayâlisî'ye nisbet edilen eserin VI. (XII.) yüzyılda mevcut olduğu (Târîḫu'l-İslâm, s. 404; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIX, 458) ancak günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. Tayâlisî'ye izâfe edilen Maʿrifetü'l-evḳāt (Îżâḥu'l-meknûn, II, 512; İstidrâkât, VIII, 112) ve Feżâʾilü'l-enṣâr (Îżâḥu'l-meknûn, II, 195; İstidrâkât, VI, 90) gibi eserler hakkında da bilgi bulunmamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Tayâlisî, Müsned (nşr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cîze 1419-20/1999, I-IV; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 19-21, 49-62; a.e., Beyrut 1406/1985; ayrıca bk. neşredenin notu, s. 392; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IV, 112; İbn Adî, el-Kâmil, III, 1127-1129; Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ẕikru aḫbâri İṣbahân (nşr. S. Dedering), Leiden 1931, I, 82; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IX, 25-28; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VII, 95; IX, 378-384; XII, 592; XIX, 458; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 501-510/511-520, s. 404; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 350; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cîze 1419/1998, XIV, 578; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1679; Îżâḥu'l-meknûn, II, 195, 512; İstidrâkât ʿalâ Târîḫi't-türâs̱i'l-ʿArabî (nşr. Hüseyin b. Kāsım b. M. en-Nuaymî - Hamza b. Hüseyin b. Kāsım en-Nuaymî), Cidde 1422, VI, 90; VIII, 112; Dissertation Abstracts International, XXXI, Ann Arbor 1971, s. 6151-6152; A. J. Wensinck, "Tayâlisî", İA, XII/1, s. 68; G. H. A. Juynboll, "al-Tayālisī", EI² (İng.), X, 399; M. Yaşar Kandemir, "Amr b. Merzûk", DİA, III, 89; Kâmil Çakın, "İbnü'l-Furât", a.e., XXI, 44.

Halit Özkan

ŞÂFİÎ (الشافعي) Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820) Şâfiî mezhebinin imamı, büyük müctehid.

---

150 (767) yılında Gazze'de doğdu. Doğum yerinin Askalân olduğu rivayeti bu şehrin Gazze'ye komşu oluşuna bağlanabilirse de Yemen'de dünyaya geldiğine dair rivayeti izah etmek kolay değildir. Baba tarafından soyu Hz. Peygamber'in dördüncü kuşaktan dedesi Abdümenâf ile birleşir. Şeceresinin çeşitli basamaklarında yer alan dedelerine bağlı olarak Kureşî, Muttalibî, Şâfiî nisbeleriyle anılır. Bedir Gazvesi'nde müslümanlara esir düşüp fidye vererek serbest kaldıktan sonra İslâm'ı kabul eden dedesi Sâib'e değil onun oğlu Şâfi'a nisbetiyle şöhret bulmuştur. Anne tarafından soyu Ezd, Esed veya Kureyş kabilesine bağlanır; ancak Ezd yönündeki rivayetler tercih edilmiştir. Tabakat kitaplarında Şâfiî'nin hayatına dair verilen bilgilerin kronolojiye pek dikkat edilmeden sadece tema birliğine göre sıralanmış olması bunları gerçek tarihlerine yerleştirmeyi zorlaştırmaktadır. Babası vefat edince annesi Fâtıma onu iki yaşında Mekke'ye götürdü. Mina yakınlarında Şi'bülhayf mevkiinde mahrumiyet içinde büyüdü. Temel eğitimini güçlü hâfızası sayesinde bir tür belletmenlik yaparak ücret ödemeden sürdürdü. Yazı malzemesi ihtiyacını etraftan topladığı kemiklerden ve bir devlet dairesinin atık kâğıtlarından karşılıyordu. Yedi veya dokuz yaşlarında Kur'an'ı ezberledi; on üç yaşında iken Mescid-i Harâm'da Kur'an okutmaya başladı. Bir yandan İsmâil b. Kustantîn'den kıraat dersleri alırken diğer yandan ilim meclislerine katıldı. Mekke'deki eğitiminden sonra Benî Hüzeyl kabilesine katılıp onların şifahî kültürü ve örfleri yanında atıcılık ve biniciliği öğrendi. Burada elde ettiği tecrübenin etkisiyle önce Arap şiiri, edebiyatı ve tarihine ilgi duydu. Çevresinden gelen telkinlerle Süfyân b. Uyeyne ve Müslim b. Hâlid ez-Zencî'den ilim tahsiline başladı. Bu dönemdeki hocaları arasında Saîd b. Sâlim, Abdülmecîd b. Abdülazîz b. Ebû Revvâd, Abdullah b. Hâris el-Mahzûmî, Dâvûd b. Abdurrahman el-Attâr, dedesinin amcasının oğlu Muhammed b. Ali b. Şâfi', Abdurrahman b. Ebû Bekir el-Müleykî, Fudayl b. İyâz, Abdülazîz b. Abdullah b. Ebû Seleme el-Mâcişûn'un adları da geçer (Zehebî, X, 6; Safedî, II, 172). Böylece İbn Abbas'ın Amr b. Dînâr, İbn Cüreyc ve Atâ b. Ebû Rebâh yoluyla intikal eden ilim çizgisini tanıdı (Zehebî, X, 85-86; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, s. 105; İbn Hacer el-Askalânî, s. 72-73).

Şâfiî yine telkinler üzerine Mâlik b. Enes'e gitmeye karar verince ödünç aldığı bir nüshadan el-Muvaṭṭaʾı ezberledi. Ardından hocası Müslim b. Hâlid ez-Zencî'nin Mâlik'e ve Mekke valisinin Medine valisiyle Mâlik'e hitaben yazdığı mektupları alarak Medine'ye gitti. Mâlik'le tanışmasına aynı zamanda kendi akrabası olan Medine valisi aracılık etti. Zehebî bu sırada Şâfiî'nin yirmi yaşını biraz geçmiş olduğunu belirtir. Mâlik başlangıçta onu öğrencilerinden birine bağlamak istediyse de yeteneğini sezince bizzat ilgilenmeye karar verdi (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 102-104; Zehebî, X, 6; İbn Hacer el-Askalânî, s. 55-56). Bu talebeliği hocasının

vefatına kadar (179/ 795) devam etti. el-Muvaṭṭaʾ râvileri listesine giren Şâfiî (Kādî İyâz, I, 62, 202) hocasının ilmî birikimine en iyi nüfuz eden öğrencilerinden oldu. Ayrıca ulemânın ihtilâfına ilgi duyduğu için burada İbrâhim b. Ebû Yahyâ, Abdülazîz ed-Derâverdî, Attâf b. Hâlid, İsmâil b. Ca‘fer el-Ensârî ve İbrâhim b. Sa‘d gibi hocalardan ders aldı (Zehebî, X, 7); fakat hiçbiri Mâlik kadar ilmî kişiliğine tesir edemedi.

Mâlik b. Enes'in vefatı üzerine Şâfiî muhtemelen Mekke'ye döndü. O sırada Hicaz'da bulunan Yemen valisi, Şâfiî'nin dayılarından birinin ricasıyla onu Yemen'e davet etti. Şâfiî'nin bu yolculukta harcayacak parası olmadığından annesi evini rehin ederek aldığı borçla yol masraflarını karşıladı. Yemen'de bir kamu görevi alıp burada yaklaşık beş yıl kalan Şâfiî'nin San‘a'da Hz. Osman'ın torununun torunu olan Hamdeh (Cemîle) adlı hanımla evlendiği kaydedilmektedir (Ebû Âsım el-Abbâdî, s. 30-31; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 86). Bir yandan Mutarrif b. Mâzin, Hişâm b. Yûsuf el-Kādî gibi hocalardan faydalanarak ilim tahsilini, diğer yandan buradaki görevini sürdüren Şâfiî çok geçmeden kendini siyasî bir entrikanın içinde buluverdi. Dönemin hassasiyetlerine uygun bir tertip neticesinde yönetime karşı bir ayaklanmayı örgütlemekle suçlandı ve tutuklanıp Halife Hârûnürreşîd'in huzuruna çıkarılmak için Rakka'ya götürüldü. Beraberinde bulunanlar idam edilirken Şâfiî güçlükle kurtulabildi. 184 (800) yılında gerçekleşen bu olay Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ile tanışmasına vesile oldu. Bir süre Rakka'da veya Bağdat'ta göz hapsinde tutulan Şâfiî bu sırada Şeybânî'nin derslerine devam etti. Ardından Hârûnürreşîd'in, kendisiyle ilgili olumsuz kanaatinin değiştiğini bildirip onu 4000 (veya 10.000) dirhemle ödüllendirmesi üzerine Bağdat'tan ayrılarak Mekke'ye döndü (Kādî İyâz, I, 395-396; Sübkî, II, 100-101). Ancak zorunlu ikametin ne kadar sürdüğü tesbit edilemediği için Mekke'ye dönüş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Şâfiî, Bağdat'taki ikameti sırasında Şeybânî'nin eserlerini temin etmeye çalışarak ehl-i re'yin temsilcisi konumundaki Hanefî birikiminin zayıf yönlerini tesbite koyuldu (İbn Ebû Hâtim, s. 33-34; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, s. 79-80). Daha sonra gerek Bağdat'ta gerekse Mekke'de Şâfiî ile Şeybânî arasında münazaralar cereyan etti, hatta bunlardan en az biri Halife Hârûnürreşîd'in huzurunda gerçekleşti. Şâfiî'nin ancak Mâlik b. Enes'in vefatının ardından münazaralara katıldığı ve Ebû Yûsuf'un vefat tarihine kadarki üç yıllık süreyi (795-798) çoğunlukla Yemen'de geçirdiği dikkate alındığında onun Ebû Yûsuf ile de münazaraları olduğu yönündeki rivayetleri ihtiyatla karşılamak gerekir. Nitekim Zehebî, Şâfiî'nin Bağdat'a Ebû Yûsuf'un vefatından sonra gittiğini ve Ebû Yûsuf'la karşılaşmadığını açıkça belirtmektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 50). Şeybânî'nin ders halkasına devam etmekte iken sırf ilmini sınamak amacıyla Şâfiî'nin meclisine katılıp onun bilgisinden ve metodundan etkilenen Ebû Sevr'in anlattığı iki anekdot (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 221; Şîrâzî, s. 101-102), Şâfiî'nin Bağdat'a ilk gidişinde ya uzun bir süre kaldığını ya da Şeybânî hayatta iken ikinci defa gidip onunla münazaralara girdiğini, hatta ders halkası kuracak ölçüde bir çevre edindiğini

göstermektedir. Şâfiî'nin Bağdat'ta Şeybânî dışında İsmâil b. Uleyye, Abdülvehhâb es-Sekafî gibi hocalardan ilim tahsil ettiği bilinmekle beraber (Zehebî, X, 7) bunun 184'teki (800) ilk gidişi sırasında mı yoksa daha sonra mı gerçekleştiği açık değildir. Aynı şekilde Şâfiî'nin Bağdat'taki ilk ikameti esnasında Ahmed b. Hanbel'le tanıştığına dair rivayetle ilgili soru işaretleri bulunmaktadır (Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, s. 83).

Mekke'ye döndükten sonra Şâfiî, bir yandan öğretim faaliyetlerini sürdürürken diğer yandan Irak'ta temin ettiği eserlere reddiyeler yazdı, ayrıca Şeybânî ile aralarındaki münazaralar devam etti. Şeybânî, Mina'da Mescid-i Hayf'ta karşılaştığı Şâfiî'ye kendilerini eleştiren kitabını hatırlatıp onu münazaraya davet etmiş, Şâfiî aralarındaki dostluğa zarar verebileceği düşüncesiyle önce bu daveti kabul etmemiş, fakat ısrarlı talep üzerine münazaraya katılmıştır. Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, tanık olduğu bu münazarada Şâfiî'nin ilmî kudretinden oldukça etkilenmiştir (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 200; İshak b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel ve Humeydî'nin Şâfiî'nin derslerine duyduğu hayranlıkla ilgili rivayetler için bk. İbn Ebû Hâtim, s. 43-44; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 213-214).

Şâfiî, Mekke'ye dönüşünün ardından iki defa daha Bağdat'a gitti. 195'teki (811) gidişinde iki yıl kaldı. Emîn ile Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesi sebebiyle Bağdat muhasara edilince buradan ayrıldı. On beş ay süren muhasara nihayete erdiğinde ortalığın yatıştığını düşünerek 198'de (814) Bağdat'a döndü; fakat üç ay sonra umduğu huzurlu ortamı bulamayınca Mısır'a gitmeye karar verdi. Şâfiî'nin Bağdat'taki bu son ikametleri sırasında girdiği münazaralarda rakip tarafın temsilcisi Ebû Yûsuf'un talebesi Bişr b. Gıyâs el-Merîsî oldu. Bununla birlikte duydukları saygı sebebiyle gerek Bişr gerekse Ebû Hassân Hasan b. Osman ez-Ziyâdî ve Za'ferânî, Şâfiî'yi ağırlayanlar arasında yer aldı. Bu dönemle ilgili rivayetler Şâfiî'nin derslerine en çok devam eden kişinin Ahmed b. Hanbel olduğunu, Bağdat'ta ehl-i re'y karşısında zor günler yaşayan ashâb-ı hadîsin Şâfiî'nin gelişiyle güç kazanması üzerine ashâb-ı re'yin ders halkalarının azaldığını ve bundan dolayı ehl-i hadîs tarafından kendisine "nâsırü'l-hadîs" unvanı verildiğini göstermektedir (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 201, 202, 204, 211, 225-229; Kādî İyâz, I, 393; Safedî, II, 173).

Kaynaklarda Şâfiî'nin Mısır'a 198 (İbn Tağrîberdî, II, 161), 199 (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 237; Ebû Saîd İbn Yûnus, Târîḫ, II, 191) veya 200 (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 238) yıllarında gittiğine dair nakiller vardır. Mısır'daki ikamet süresinin dört yıl olduğu rivayeti esas alındığında Şâfiî'nin 199 yılı sonlarına doğru veya 200 (815) yılı başında oraya vardığı söylenebilir. Onun Mısır'a iki defa gittiği ve ilkinin 189 (805) yılından önce gerçekleştiğine ilişkin rivayet araştırmacılar tarafından sağlam bulunmamaktadır (Schacht, Studia Orientalia, s. 318-326). Şâfiî Mısır'a gittiğinde bir süre dayıları Ezdliler'de misafir kaldı (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 239). Orada

kendisine en çok destek ve himayeyi ise İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden Abdullah b. Abdülhakem'in ailesi sağladı; onlar da Şâfiî'nin ilminden çokça yararlandı ve Abdullah'ın oğlu Muhammed onun gözde talebelerinden biri oldu (Kādî İyâz, I, 392, 525).

Şâfiî, Mısır'da kaldığı süre içinde önemli sağlık sorunları yaşamasına rağmen yoğun telif ve öğretim faaliyetleriyle meşgul oldu. İmam Mâlik'i eleştirmeye başlayınca oradaki taraftarlarının şiddetli tepkisiyle karşılaştı; hatta bunlar onu Mısır'dan çıkarmak için valiye baskı yaptılar. Şâfiî ve kendisini destekleyenlerin vali ile yaptığı görüşme onu sürgün kararından vazgeçiremedi. Bunun üzerine Şâfiî üç gün süre istedi ve üçüncü gece vali vefat etti; böylece ömrünün sonuna kadar Mısır'daki ikametini sürdürmüş oldu (a.g.e., I, 385; İbn Hacer el-Askalânî, s. 182). 29 Receb 204 (19 Ocak 820) tarihinde ölen Şâfiî, Karâfe'de Benî Abdülhakem Mezarlığı'na defnedildi. Daha sonra buraya bir türbe yapıldı (bk. KUBBETÜ'l-İMÂM eş-ŞÂFİÎ). Halife Me'mûn, Şâfiî'yi Mısır kadısı yapmak isteyince onun, "Allahım! Dinim, dünyam ve âkıbetim için bu görev hayırlı olacaksa nasip eyle, değilse canımı al" şeklinde dua ettiği ve üç gün geçmeden vefat ettiği rivayet edilmiştir (a.g.e., s. 182). Kaynaklarda Şâfiî'nin iki oğlu ve bir kızının olduğu, oğullarından Ebü'l-Hasan Muhammed'in 231 (845) yılında, babasından ve Ahmed b. Hanbel'den hadis öğrenmiş ve Halep (yahut el-Cezîre) kadılığı yapmış olan diğer oğlu Ebû Osman Muhammed'in 242 (856) yılında vefat ettiği ve kızı Zeyneb'den olan torunlarının ilimde temayüz ettiği kaydedilmektedir. Çok sayıda öğrenci yetiştiren Şâfiî'nin Mısır öncesi dönemdeki talebeleri arasında Ebû Sevr, Ahmed b. Hanbel, Kerâbîsî ve Za'ferânî öne çıkmıştır. Mısırlı öğrencilerinden Büveytî, Müzenî ve Rebî' b. Süleyman el-Murâdî mezhep açısından merkezî bir konuma sahiptir. Bunlar kadar olmasa da Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Harmele b. Yahyâ, Rebî' b. Süleyman el-Cîzî, Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadefî ve Ebû Abdullah İbn Abdülhakem gibi şahsiyetlere de Şâfiî'nin öğrenci ve râvileri arasında sıkça atıf yapılır.

Şâfiî'nin güzel yüzlü bir kişi olduğu, sünnete uymak amacıyla saç ve sakalını kınayla boyadığı, yemin etmekten titizlikle sakındığı, gecenin bir bölümünü ibadetle geçirdiği, daha fazla Kur'an okuyabilmek için teravih namazlarını evinde yalnız kıldığı, böylece bir ayda çokça hatim yaptığı, rehavete yol açıp çalışmaya ve ibadete engel olduğu için fazla yememeye özen gösterdiği, yüzüğünün kaşına, "Allah, Muhammed b. İdrîs'in güvencesidir" ibaresini nakşettirdiği, daha sonra Rebî', Abdülmelik b. Muhammed b. Adî, Ebü'l-Velîd el-Ümevî en-Nîsâbûrî'nin de bu uygulamayı benimsediği rivayet edilir (İbn Ebû Hâtim, s. 276; Ebû Âsım el-Abbâdî, s. 30, 55; Sübkî, II, 6, 136; III, 227; Zehebî, X, 11, 36). Samimi bir dindarlığı şiar edinen Şâfiî'nin çeşitli bilgilerin yararı hakkında şöyle dediği nakledilir: "Kur'an öğrenenin saygınlığı artar, fıkıhla meşgul olanın değeri yükselir, hadis yazanın delilleri kuvvetlenir, dil üzerine

yoğunlaşanın tabiatı incelir, matematiğe yoğunlaşanın muhakemesi güçlenir, kendini korumayana ise ilmi fayda etmez” (Zehebî, X, 24).

Düşüncesinin Gelişimi. Şâfiî, erken yaşta fetva ehliyeti kazanmış olmakla birlikte İmam Mâlik’in vefatına kadar öğrenci konumundadır. Hocasının vefatından sonraki ilim ve fikir hayatı Mısır öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönemde ele alınır ve birinci döneme ait görüşleri mezheb-i kadîm veya kavl-i kadîm, ikinci döneme ait olanlar mezheb-i cedîd veya kavl-i cedîd diye anılır. Mısır Öncesi Dönem. Bu dönem üç evreye ayrılabilir. a) Daha çok idarî görevle geçen 179-184 (795-800) yılları arası. Toplumdaki menfaat çatışmalarını ve bürokrasideki usulsüzlükleri yakından görerek hayat tecrübesi kazandığı bu evrede hep ehl-i hadîs çevreleriyle temas halinde olmuştur. İlmin daha çok hadis ve âsâr bilgisinden ibaret sayıldığı bu çevrelerde fıkıh rivayet malzemesi arasına serpiştirilmiş halde bulunmaktaydı. b) Mezheb-i kadîminin teşekkül edip bu görüşlerini tedvîne başladığı 184-195 (800-811) yılları arası. Şâfiî’nin 184’te tutuklanıp Irak’a götürülmesi, rivayet malzemesinden nisbeten bağımsız bir fıkıh tefekkürüne dayalı şekilde oluşan Irak fıkıh birikimiyle tanışmasını sağlamış, bu olay düşünce hayatında bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Daha önce biriktirdiği yazılı malzemeden mahrum kaldığı bu evrede Kûfeliler’in fıkhî eserlerini temine girişmiştir. Gözetim altında tutulması sona erince Mekke’ye çekilip kendi kaynaklarına ulaşan Şâfiî, bir yandan Bağdat’tan sağladığı eserleri derin bir incelemeye tâbi tutarken diğer yandan ders okutmuştur. Bu ders halkasında Şâfiî’nin ehl-i hadîs için problem teşkil eden konulara ağırlık verdiği, Mâlik’in seçkin bir talebesi olarak onun birikimine yer vermekle birlikte artık Irak fıkıh birikimine yönelik ilmî bir eleştiriye girdiği, bunun da onu yöntem arayışına sevkettiği söylenebilir. Şâfiî bu aşamada Irak fıkhını eleştiren ve Hicaz fıkhını savunan bir telif faaliyetine girişmiş ve mezheb-i kadîmini bu anlayışla telif etmiş olsa da muhalif anlayışın itiraz edilemeyecek güçlü tezleri bulunduğuna vâkıf olduğu için iki anlayış arasında bir sentez yapma sürecine girmiştir. Fakat çoğunlukla Mekke’de kaldığı zaman diliminde yürüttüğü ilmî faaliyetlerdeki baskın karakter savunma ve eleştiridir. Eski er-Risâle’nin teorik çatısı da muhtemelen bu sıralarda teşekkül etmiştir. er-Risâle’nin daha önce yazılmış olması ihtimali zayıf görünmektedir. Bağdat’a ikinci varış tarihi olan 195 yılına kadarki dönemde kısa aralıklarla çeşitli yerlere gitmiş olsa da Şâfiî’nin çoğunlukla Mekke’de kaldığı tahmin edilmektedir. c) Mezheb-i kadîminin ilân, takrir ve tedrîsi faaliyetleriyle geçen 195-199 (811-815) yılları arası. Mekke’de ulaştığı sonuçları sınamak ve Irak anlayışıyla bir hesaplaşmaya girmek için tekrar Bağdat’a dönen Şâfiî iki yıl kadar burada kalarak kadîm fıkıh anlayışını olgunlaştırmıştır. Arada Mekke’ye çekilip bir yıl sonra tekrar buraya dönünce artık Irak fıkhıyla hesaplaşmasını bir neticeye bağlamış durumdadır. Safedî, Şâfiî’nin kadîm görüşlerinin tamamının İmam Mâlik’in mezhebinden ibaret olduğunu belirtir. Kadîm görüşlerine son şeklini veren Şâfiî artık kendi düşünce çizgisiyle de bir iç hesaplaşma sürecine girer ve Mısır’a gidişi bu süreci hızlandırır.

Mısır Sonrası Dönem. Mısır'a gidişinin hemen öncesinde Şâfiî'nin zihni o zamana kadar benimsediği İmam Mâlik'in fıkhına yönelik eleştirilerle meşguldü. Hem ehl-i hadîsi hem ehl-i re'yi ve yaklaşımlarını yeterince tanımış, bunların güçlü ve zayıf yanlarını öğrenmiş bulunan Şâfiî, Mısır'a vardığında iki kesimin anlayışlarını tarafsız bir şekilde değerlendirebilme imkânını elde etmiştir. Daha önce Hanefîler'e karşı Mâlik'i savunma konumunda kalan Şâfiî, Mısır'da böyle bir ihtiyaç hissetmediğinden kendi özgün çizgisini tesis etmeye koyulmuştur. Aslında Mısır öncesinde de sentezci bir yaklaşım sergileyen Şâfiî'nin bu çabası kısmen eklektik bir karakter arzetmekteydi ve söylemine bir ölçüde tepkisel ve savunmacı bir üslûp hâkimdi. Zira Irak'ta iken Hanefîler'e karşı içinden yetiştiği çizgiyi savunmak durumundaydı ve bu ona ister istemez Hanefî yaklaşımını eleştirme rolünü yüklemişti. Fakat bu defa tam anlamıyla bağımsız ve özgün bir sentez girişimi söz konusudur. Mısır'a gelinceye kadar hocası Mâlik'i açık biçimde eleştirmeyen Şâfiî, Mısır'a ulaştığında Mâlik'in oradaki talebelerinin taklit yanlısı tutumlarından tedirgin olmuş ve Mâlik'in de eleştirilecek yönlerinin bulunduğunu açıkça söylemeye karar vermiş, hakikate uymayı Mâlik'e uymaktan üstün tuttuğunu ve hakikatin Mâlik'i taklide feda edilemeyeceğini belirtmiştir. Mâlik'e saygıda kusur etmeden onu ilmî ölçüler içinde eleştirmiş olmasına rağmen Şâfiî'nin bu tavrı ve fikirlerinin Mısır'da kök salıp Mâlik'in anlayışını sarsmaya başlaması onun Mısırlı öğrencilerini rahatsız etmiştir. Bir süre Şâfiî'nin varlığına katlanmak zorunda kalsalar da giderek ona karşı tavır almaya başlamışlar, hatta özellikle genç ve mutaassıp Mâlikîler bu duruma tahammül edemeyip kendisine fiilî saldırılarda bulunmuşlardır. Tabakat eserleri, Şâfiî ile tartışmaya giren ve yer yer hoş olmayan durumlara sebebiyet veren kişiler arasında özellikle Fityân b. Ebü's-Semh'in adını kaydeder (Kādî İyâz, I, 95, 457-459). Bunun üzerine Şâfiî, Mâlik'in fıkıh anlayışına yönelik eleştirilerini İḫtilâfü Mâlik ve'ş-Şâfiʿî adlı bir risâlede ele almaya karar vermiştir. Burada Mâlik'in hadis malzemesinden istifade biçimine yönelttiği eleştiri aslında onun amel-i ehl-i Medîne anlayışına yöneliktir (aş.bk.). Şâfiî'nin Mâlik'i eleştirme kararına dair rivayetlerde ona ait bazı özel eşyanın ve bilhassa sarığının Mağrib'de yağmur duasına çıkarıldığı yönündeki haberler ağırlıklı bir yer tutsa da bu tür haberlerden dolayı Mâlik'i eleştirme kararı verdiğini söylemek mâkul olmaz. Çünkü Şâfiî, belli bir süreç sonunda ve daha köklü sebeplerle Mâlik'in fıkıh düşüncesine muhalefet etme noktasına gelmiştir. Esasen Şâfiî, sarık olayına tepki göstererek Mâlik'in hata da isabet de edebilen bir müctehid olduğuna dikkat çekmek ister. Zira dönemin Mısır halkına dair söylediği, "Onlar kadar cehli ilim sanan bir toplum görmedim" şeklindeki sözünden de anlaşıldığı üzere Şâfiî, halkın kendi haline bırakılması durumunda zamanla Mâlik'i mesîh gibi görebileceği endişesi taşımaktaydı (Safedî, II, 177; İbn Hacer el-Askalânî, s. 147-148).

Mısır'da mezheb-i cedîd çerçevesindeki görüşlerini ifade ederken Şâfiî önceki görüşlerini yer yer terkettiğini, nihaî anlayışını artık bu yeni dönemdeki görüşlerinin oluşturduğunu bizzat söylemiştir (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 256). Şâfiî'nin

yazdıkları belli bir sayıya ulaşınca yanına İbrâhim b. Muhammed b. Herim el-Mısrî adında bir dostu gelir, Büveytî okur, o yazar, hazır bulunan diğer öğrenciler de bundan istifade ederdi. Rebî‘ el-Murâdî, hazır bulunamadığı zamanlarda yazılanları daha sonra sağlayıp hocasına kontrol ettirirdi (a.g.e., I, 240-241). Şâfiî fıkıh bablarını önce ilgili âyet, hadis ve rivayetler, ardından mesâil yer alacak şekilde tertip ederdi. Böyle sistemli bir imlâ faaliyetine konu olan bu çerçevedeki görüşlerinin tamamı günümüze ulaşmıştır. Mezhebin ana malzemesini teşkil eden bu görüşlerin, tamamen tesbit edilememiş bulunan önceki dönem müktesebatıyla irtibatı yeterince aydınlatılabilmiş değildir. Esasen Şâfiî'nin kavl-i kadîm çerçevesinde yazdığı metinlerin ne kadarını beraberinde Mısır'a götürdüğü bilinmemekte, Mısır'daki eserlerini oluştururken sadece hâfızasına dayanmayıp yer yer bu kaynaklardan istifade ettiğini dile getirenler yanında aksini belirten rivayetler de bulunmaktadır. Meselâ Rebî‘in anlattığına göre Şâfiî, el-Mebsûṭ adlı eserini yanında herhangi bir kitap yokken ezberden yazmıştır (a.g.e., I, 242, 256; İbn Hacer el-Askalânî, s. 153). Müzenî'nin el-Muḫtaṣar'ında mezheb-i kadîme çok sayıda atıf yapılmış olması vb. tesbitler, mezheb-i cedîdin intikalinde önemli görev üstlenen Mısırlı öğrencilerinin, özellikle Büveytî, Müzenî ve Rebî‘ el-Murâdî'nin Şâfiî'nin vefatından sonra da olsa eski birikime ulaştıklarını göstermektedir.

Şâfiî'nin yeni dönem fıkhının kaynakları arasında, mezheb-i kadîm döneminde şifahî yoldan veya ders notları vasıtasıyla kendisinden faydalandığı Süfyân b. Uyeyne'nin hadis birikimi önemli bir yere sahiptir (Zehebî, VIII, 454-468). Mâlik'i eleştirirken gerek hadis gerekse sahâbe ve tâbiîn kavilleri konusunda onun seviyesinde birikime sahip bir otoriteye dayanmanın uygun olacağını düşünen Şâfiî, İbn Uyeyne'nin müktesebatını daha derli toplu bir şekilde temin etme ihtiyacı duymuş, İbn Uyeyne'ye yirmi yıl talebelik etmiş olan Humeydî'nin kendisiyle birlikte Mısır'a gitmesi işini kolaylaştırmıştır. Nitekim Şâfiî'nin eserlerinde yer alan hadis rivayetleri incelendiğinde Süfyân b. Uyeyne kaynaklı olanların azımsanmayacak düzeyde olduğu görülür. Şâfiî, doğrudan istifade edemediğine hayıflandığı iki önemli şahsiyetten biri olan Leys b. Sa‘d'ın görüşlerini ve esas aldığı rivayetleri talebesi Yahyâ b. Hassân et-Tinîsî'den temin edip bu döneme ait fıkhının kaynakları arasına katmıştır (İbn Ebû Hâtim, s. 71; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 240).

Şâfiî'nin mezheb-i cedîdinin bir diğer kaynağı Mâlik'in Mısırlı talebelerine ait teliflerdir. Bu konuda, Mısır'ın gözde üç âlimi olan İbnü'l-Kāsım, İbn Vehb ve Eşheb el-Kaysî'nin fıkhî birikimini tevârüs eden Abdullah b. Abdülhakem'in buradaki Mâlikî birikimiyle ilgili zengin kütüphanesinden sıkça yararlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca muhtemelen Medine'de Mâlik'e talebelik yaptığı sırada tanıdığı ve Mısır'a gittiği esnada hayatta olan Eşheb'le ilmî müzakerelerde bulunup kendisinden istifade ettiği ve ondan bazı eserleri sağladığı bilinmektedir (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 240). Bunlardan birinin Eşheb'in telif edip Saîd b. Hassân ve başkalarının rivayet ettiği belirtilen fıkıh kitabı olduğu söylenebilir (Kādî İyâz, I, 448). Eşheb'in yanında, Mâlikî

fıkhının el-Muvaṭṭaʾdan sonra gelen temel metinlerinden olan Esed b. Furât'ın el-Esediyye'si bulunduğuna göre Şâfiî'nin bu eseri görmemiş olması düşünülemez (a.g.e., I, 449). Şâfiî bu kitapları Mısır'a vardığı ilk günlerde temin etmiş olmalıdır. Zira Eşheb, Şâfiî'nin tavrı ve ilmî faaliyetlerinin Mâlik'in oradaki itibarını sarstığını düşünüp giderek ondan ciddi anlamda rahatsızlık duymaya başlamıştır.

İlmî Şahsiyeti. Şâfiî'nin düşünce yapısında genel olarak vahiy, özel olarak Resûlullah'ın sünneti merkezî bir konuma sahiptir. er-Risâle'nin başında kaydettiği âyetlerle bir yandan vahye bağlılığı temel ilke edinmenin önemini vurgularken diğer yandan Resûl-i Ekrem'in özel konumuna ve sünneti vahyin ayrılmaz parçası sayma gereğine dikkat çeker. Sünneti hak ettiği konuma yükseltmek Şâfiî'nin fikrî mücadelesinin ana mihverini oluşturur. Kıyâme sûresinin 36. âyetinden hareketle insanın sorumlu bir varlık olduğu, bunun gereğinin ise Allah'ın insan hayatına yönelik iradesinin gözetilmesiyle yerine getirilebileceği fikrini vurgulayan Şâfiî, her iki kaynağı oluşturan metinleri bir bütünlük içinde işleyerek bunlarda saklı olan ilâhî iradeyi açığa çıkarmanın şekilleri üzerinde durur (bk. BEYÂN). Esas alınacak malzeme belirlendikten sonra bunun nasıl işleneceği meselesi gündeme gelir ki bu konuda Şâfiî'nin dil, bağlam ve mantık gibi unsurlara hâkimiyet açısından çok seçkin bir konumda bulunduğu görülür.

a) Dil Unsuru. İlâhî çizgiyi bulup o doğrultuda yürümek isteyenler için gerekli her türlü bilgiyi içeren Kur'an (en-Nahl 16/89) ve vahyin ayrılmaz parçası olan Resûlullah'ın sünneti Arapça ifade edildiğinden Şâfiî bu dile çok özel bir önem atfeder. Ona göre Arapça sıradan bir dil olarak görülemez; ilâhî hitabın doğru anlaşılabilmesi Arapça'nın bütün incelikleriyle kavranmasına bağlıdır (er-Risâle, s. 131-136). Risâlet için Arapça'nın seçilmiş olmasını onun zengin yapısıyla da izah eden Şâfiî, böyle bir dili peygamber dışında bütünüyle hiçbir beşerin tek başına ihata edemeyeceği, Hz. Muhammed'in bu dili bütün kapsamıyla bilen tek kişi olduğu kanaatindedir. Bununla birlikte Arapça onu konuşanların tamamının bilgisi dahilindedir ve Araplar'ın tamamına meçhul kalan bir kısmı yoktur (a.g.e., s. 128-130). Böylece Arapça'ya vâkıf olmanın dinî ilimler için taşıdığı büyük önemi vurgulayan Şâfiî erken dönemlerden itibaren kendini dil yönünden olabildiğince geliştirmiştir. Dil uzmanları onun Arapça'ya vukufuna tanıklık etmişlerdir. Meselâ ünlü dilci Abdülmelik b. Hişâm, Şâfiî ile pek çok sohbette bulunduğunu, ancak onun hiç lahin yaptığına rastlamadığını, Sa'leb de Şâfiî'nin dilde imam olduğunu, Asmaî ise Hüzeyl şiirini Şâfiî'den aldığını belirtmiştir (Zehebî, X, 49, 73).

b) Bağlam Unsuru. Şâfiî'nin çocukluk ve gençlik yıllarında Arap şiirine, örf ve âdetlerine, tarihine yakın ilgi duyması ona dil bilgisi yanında zengin bir bağlam birikimi sağlamıştır. Arap kabileleri arasında uzun süre dolaştığını, nerede ise anlamını bilmediği kelime kalmayacak derecede onların lehçe ve ağızlarını tesbit ettiğini

belirten Şâfiî'nin (Safedî, II, 172) Arap dili, tarihi ve örfüne dair birikim ve donanımı, Kur'an ve Sünnet'i bağlamına oturtarak başarılı yorumlar yapmasında kendisine önemli avantajlar sağlamıştır. Nitekim Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadefî, Şâfiî'nin nüzûle tanıkmış gibi tefsir yaptığını bildirmiştir (Zehebî, X, 81). Başarılı tefsirlerinde onun vahye muhatap olan ilk Arap toplumunu geçmişiyle birlikte tanımasının, en-sâb ve eyyâmü'l-Arab bilgisine sahip bulunmasının rolü küçümsenemez. Şâfiî bu alanı da uzmanlarıyla yarışacak düzeyde bilmektedir. Nitekim es-Sîretü'n-nebeviyye müellifi İbn Hişâm'ın kadınların soy bilgileri hakkında Şâfiî ile yaptığı bir münazarada tıkanıp kaldığı rivayet edilmektedir (a.g.e., X, 74-75). Daha sonraları bizzat Şâfiî sırf fıkha katkılarından dolayı Arap dili ve edebiyatı, eyyâmü'l-Arab ve ensâb gibi konularla ilgilendiğini belirtmiştir (a.g.e., X, 75).

c) Mantık Unsuru. Güçlü bir muhakemeye sahip olması, Şâfiî'ye dil ve bağlamla ilgili verileri mantıkî bir tutarlılık içinde ve maharetle işlemesine imkân vermiştir. Bu özelliği sünnet birikimi bakımından Ahmed b. Hanbel, sahâbe ve tâbiîn görüşleri (âsâr) bilgisi bakımından Mâlik b. Enes düzeyinde olmasa bile bu alanlardaki bilgileri tutarlı bir bütünlüğe kavuşturmada onlardan farklı bir konuma getirmektedir. Nitekim Ahmed b. Hanbel, Allah'ın kitabı ve Resûlullah'ın sünneti konusunda en fakih kişinin Şâfiî olduğunu belirtmiştir. Şâfiî bu verileri değerlendirip inşâya tâbi tutarken onları kronolojik sıraya uygun biçimde düzenleme yönteminden yararlanmış, ancak bununla yetinmemiş, bütün verileri organik bir bütünlüğe kavuşturup fonksiyonel hale getirme hedefine ulaşmada bir basamak olarak görmüştür. Metinler arası ilişkiler ağına yoğunlaşmayı zorunlu kılan bu metodolojinin asıl amacı dine dair verilerin sahih bir şekilde yorumlanması ve keyfî yorumlara karşı önlem alınmasıdır. Bütün yazılı ve sözlü fikriyatının ana çizgisini oluşturan bu anlayışı Şâfiî aynı zamanda bir hayat tarzı olarak benimsemiştir. Ehl-i hadîsin Şâfiî hakkındaki minnettarlık ifadeleri, onun kendilerine sahip bulundukları malzemeden nasıl yararlanacaklarını öğrettiğini göstermekte, bu da Şâfiî'nin mantık unsurunun uzantısı olan yöntem bilgisi konusunda seçkin bir konuma ulaştığına ayrı bir kanıt teşkil etmektedir. Onun bu konuda sağladığı destek sayesinde ehl-i hadîs kendini toparlayarak varlık göstermeye başlamıştır. Nitekim Ahmed b. Hanbel, Şâfiî'nin açıklamalarından önce hadisin nâsih ve mensuhunu bilmediğini, ashâb-ı hadîsin hadislerin mânalarını anlamadığını, yakalarını Ebû Hanîfe'nin talebelerinin elinden kurtaramadığını, Kerâbîsî de Şâfiî'yi dinleyene kadar kitap, sünnet, ittifak (icmâ) gibi terimleri bilmediklerini ve düşünce dünyalarına bu terimleri onun soktuğunu, onun sayesinde sünenin çoğundan istinbatı kavradıklarını belirtmiştir (İbn Ebû Hâtim, s. 55-57; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 301; Şîrâzî, s. 72). Mısır halkına ilmî tartışma usulünü öğretenin Şâfiî olduğunu söyleyen Ebû Abdullah İbn Abdülhakem, onun bu husustaki üstünlüğünü anlatmak için kendisiyle münazaraya giren kişilere acıdığını ifade etmiştir (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 244; Safedî, II, 173). Bütün bu rivayetler Şâfiî'nin güçlü bir diyalektiği olduğunu göstermektedir; ancak Şâfiî spekülatif düşünceye iltifat etmeyen bir kişiliğe

sahiptir. Tefekküründe geçmişin mirasını ve beşerî tecrübeyi dikkate alırsa da kayıtsız şartsız teslim olmaz. Taklidi değil ictihadı esas kabul eden bir bakış açısına sahip bulunduğu için Kur'an ve Sünnet birikimi dışında hiçbir veriyi sorgulamadan almayı kabul etmez.

Kelâmla İlgili Görüşleri. Kendi eserlerinde açık ifadelere rastlanmamakla birlikte Şâfiî'nin bu konudaki yaklaşımlarıyla ilgili rivayetlere göre başlangıçta kelâmla uğraştığı halde bu alanda kişinin ayağının her an kayabileceği ve kötü bir âkıbete mâruz kalabileceği gerekçesiyle kelâmı bırakıp fıkha yönelmiş, istediği takdirde muhalif gördüğü her anlayışla ilgili bir kitap telif edebileceğini, fakat kelâmla birlikte anılmak istemediği için buna girişmediğini söylemiş, talebelerini de kelâmla meşgul olmaktan sakındırmış, döneminin kelâmcılarına karşı mesafeli durduğu gibi onların kelâm anlayışlarını ağır bir dille eleştirmiştir (Ebû Âsım el-Abbâdî, s. 34, 61; Zehebî, X, 18, 25-26, 28, 31; Sübkî, II, 174). Gözün bir görebilme sınırı olduğu gibi aklın da erişebildiği bir sınırı bulunduğunu (İbn Ebû Hâtim, s. 271) ve başta itikadî meseleler olmak üzere bütün dinî meselelerin vahiy kaynaklı bilgi çerçevesinde izah edilmesi gerektiğini belirten Şâfiî, ehl-i kelâmın itikadî meseleleri Kur'an ve Sünnet'ten bağımsız sırf rasyonel bir zeminde ele aldığı kanaatindedir. Daha çok Mu'tezile'yi ve temel tezlerini eleştiren Şâfiî (Ebû Âsım el-Abbâdî, s. 54; Zehebî, X, 18) Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenlere şiddetle karşı çıkmıştır (Ebû Âsım el-Abbâdî, s. 55; Zehebî, X, 30). Ayrıca Râfızî, Kaderî, Mürciî gibi fırkaları eleştirdiğine dair rivayetler mevcuttur (Ebû Âsım el-Abbâdî, s. 12-13, 26; Zehebî, X, 20, 319). İtikad esaslarının naslarda ifade edildiği şekliyle benimsenip teslim olunması gerektiğini belirten, felsefî izahlara gidilmesini tasvip etmeyen ve bunun pratik bir yararının da olmadığını düşünen Şâfiî'ye göre kulun görevi Allah'ın rızasını kazanmaya yarayacak amelleri belirleyip yerine getirmektir. Bunu bırakıp Allah hakkında konuşmak bir tür haddi aşmaktır. Bir tartışmada imanın söz ve amelden oluştuğu ve artıp eksildiği tezlerini başarıyla savunup rakibine üstün gelen Şâfiî'nin amel merkezli bir din anlayışını benimsediği anlaşılmaktadır (Ebû Âsım el-Abbâdî, s. 60; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 387-393; Zehebî, X, 26; Sübkî, II, 136; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, s. 192-193). Şâfiî'ye göre, iman artma-eksilme göstermeyen sabit bir yapı olsaydı insanlar arasındaki fazilet farkı meydana gelmezdi; herkes eşit olur ve üstünlük de anlamsız kalırdı. Müminler imanlarının tamam oluşu sayesinde cennete girerler, imandaki fazlalıkla da Allah nezdindeki dereceleri farklılaşır; imandaki eksiklik sebebiyle kusurlu bulunanlar ise cehenneme girerler (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 393; Zehebî, VIII, 468; Sübkî, II, 81). Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadefî'ye ulaşan bir rivayette Şâfiî, Allah'ın sıfatları ve inanılacak şeyler konusunda sorulan bir soruya şöyle cevap vermiştir: Allah'ın Kur'an ve Sünnet ile haber verilmiş isim ve sıfatları vardır. Bunlardan delille sabit herhangi bir hususu reddetmek hiç kimseye câiz değildir. Delil getirilmesine rağmen inkâr eden kişi kâfir olur. Delil sabit olmadan kişi bilmemekte mâzur sayılır. Zira bu akılla ve düşünmekle kavranabilecek bir husus değildir.

Kendisine haber ulaşmadıkça bu tür konularda kimseyi tekfir etmeyiz; bu sıfatların varlığını kabul eder ve bunlarda teşbihe gitmeyiz (Zehebî, X, 79-80). Kaderle ilgili bir soruya da, "Allah hayrın da şerrin de yaratıcısıdır" cevabını vermiştir.

Usulü. Şâfiî'nin anlatım tarzında usul ve fürû iç içe girmiş durumda olduğundan eserlerinin tamamı dikkate alınmadan yapılacak tesbitler onun fıkıh usulüyle ilgili görüşlerini tam yansıtmayabilir. Ancak usule dair yaklaşımları konusunda er-Risâle'si belirleyici bir role sahiptir. Bunun yanında er-Red ʿalâ Muḥammed b. el-Ḥasan, Siyerü'l-Evzâʿî, İḫtilâfü'l-ʿIrâḳıyyeyn, İḫtilâfü ʿAlî ve ʿAbdillâh b. Mesʿûd, Cimâʿu'l-ʿilm, Ṣıfatü nehyi Resûlillâh, İbṭâlü'l-istiḥsân, İḫtilâfü Mâlik ve'ş-Şâfiʿî, İḫtilâfü'l-ḥadîs̱ adlı eserlerinde usulle ilgili görüşlerinin yoğunluk kazandığı görülür. Bunlarda muhtelif usul konuları ve fürûdan seçilen örnekler birlikte ele alınmıştır. Şâfiî'ye göre dinî hüküm ancak dinî bilgi sağlayan bir kaynağa (cihetü'l-ilm) dayanılarak verilebilir. Bu kaynaklar ise Kur'an veya Sünnet'te yer alan haber, icmâ ve kıyastır (er-Risâle, s. 127). Şeybânî ile girdiği bir münazarada bir asla dayanmadan veya bir asla dayalı kıyas olmadan dinî bir konuda görüş beyan edilemeyeceğini, asıl terimiyle de Allah'ın kitabını, Resûlullah'ın sünnetini, sahâbî kavlini ve icmâı kastettiğini belirtmiştir (Sübkî, II, 137). Ancak burada müstakil bir asıl olarak sayılan sahâbî kavli konusundaki tutumunun değişik ihtimallere göre farklılık taşıdığına dikkat edilmelidir (aş.bk.). Ona göre dinî bilgi sağlayan herhangi bir asıl hakkında "niçin" ve "nasıl" soruları sorulamaz (Zehebî, X, 20-21); insanın görevi o aslı doğru anlayıp gereğince yaşamaktır.

a) Kitap ve Sünnet. Şâfiî'ye göre Kur'an'daki muhtevaya ancak Arap dili vasıtasıyla ulaşılabilir. Bir başka ifadeyle Arap dili Kur'an'ı anlama faaliyetinin kilit noktasını oluşturur (er-Risâle, s. 127). Kur'an'ın başka dillerden bir şey içermediğini, tamamıyla Arapça olduğunu savunduğu için bu durumun Hz. Muhammed'in mesajının evrensel olmasıyla nasıl bağdaştırılabileceği meselesini geniş biçimde ele alır (a.g.e., s. 127-131). Kur'an'ın tamamının Arap diliyle indiği tezini işlerken onun ihtiva ettiği bilginin -tek tek kişilerin dil düzeyini aşsa bile- bütün Araplar'ın dil birikimlerinin sınırları dışına çıkmayacağına, yani Kur'an'ı anlamanın imkân dahilinde olduğuna dikkat çektiği gibi bunu sünnetle ilgili değerlendirmesinde de bir öncül biçiminde kullanır. Şöyle ki: Kur'an'ın içerdiği bilginin tamamı Arap dilinin sınırları içinde ve bu dilin güvencesi altında olduğu gibi mevcut sünnet bilgisi de bütün âlimlerin bilgisi dahilindedir. Onlardan bazıları sünnetin tamamını bilmese de sünnetin hepsi onların bilgisine tevdi edilmiş durumdadır. Bu ise bir dilin avam olsun havas olsun o dilin sahibi olan halkın kontrolünde bulunması durumundan farksızdır. Ayrıca meselâ Arap dilini öğrenecek kişi başkalarına değil de Araplar'a müracaat etmek durumunda olduğu gibi sünnet bilgisini toplayan kişi de erbabı arasında dolaşarak bu ilmi toplamalıdır (a.g.e., s. 128-129). Bir âlim bilerek sünnete aykırı hüküm vermez, ancak başkasında olduğu halde kendisinde bulunmadığı için bir hadise aykırı hüküm vermiş

olabilir. Bu durumda ona yakışan, ilgili hadisi öğrendikten sonra kendi görüşünden vazgeçip o sünnetin öngördüğü noktaya gelmektir. Kur'an'ın muhtevasını keşfedebilmek için Arapça dil bilgisi yanında nâsih-mensuh, farz, edep, irşad ve ibâha tarzındaki kısımları hakkında da yeterli bilgi sahibi olmak, ayrıca sünnetin Kur'an karşısında gördüğü işlevi bilmek gerekir (a.g.e., s. 127).

Şâfiî, Kur'an'ın işlevi ve Hz. Peygamber'in konumuna dair âyetleri birlikte değerlendirerek şöyle bir düşünce silsilesi kurmaktadır (a.g.e., s. 110): Kur'an'ın varlık sebebi insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmak ve ilâhî çizgiye ulaştırmaktır (İbrâhîm 14/1). Kur'an, ilâhî çizgiyi bulmak ve o doğrultuda yaşamak isteyenler için gerekli her türlü bilgiyi içermektedir (en-Nahl 16/89). Resûl-i Ekrem'e Kur'an'ın muhtevasını açıklama görevi verilmiştir (en-Nahl 16/44). Hz. Muhammed'e, Allah katından / O'nun buyruğuyla dilediği kullarının ilâhî çizgiye gelmesinde bir meşale işlevi görmek üzere bir ruh vahyedildiği bildirildiğine göre (eş-Şûrâ 42/52) peygamberliği sırasında söyledikleri ve yaptıkları sıradan insanların fiil ve sözleriyle asla mukayese edilemez. Dolayısıyla diğer insanların ictihadları nitelikli de olsa hadislerle bir kefeye konamaz. Suyun varlığı durumunda teyemmüme gidilemediği gibi hadis varken de kıyasa müracaat edilemez (a.g.e., s. 567). Bu bakış açısı onun (münferit) sahâbî kavline, amel-i ehl-i Medîne'ye hüccet değeri tanınmasına, istihsana ve nasla bağı kurulmamış re'ye karşı çıkışındaki hareket noktasını oluşturur. Sahih hadisin korunması ve gereğince amel edilmesi hususundaki duyarlılığı hakkında kaynaklarda pek çok rivayet yer almaktadır (meselâ bk. Nevevî, Tehẕîbü'l-esmâʾ, s. 117; Zehebî, X, 33-34; Sübkî, II, 138). Aleyhine söylenenleri cevaplandırırken, "Ben Resûlullah'ın sünnetine muhalefet edene muhalefet etmişimdir" diyerek (İbn Hacer el-Askalânî, s. 149) bütün fikrî tartışmalara onun sünnetini müdafaa sâikiyle girdiğine, yani kendi dinî düşüncesinin Resûlullah'ın sünnetine odaklandığına dikkat çeker. Bu sebeple Joseph Schacht, Şâfiî'nin düşünce sisteminde sünnetin sonraki yapı içinde icmâ ile doldurulanla kıyaslanabilir bir yer tuttuğu değerlendirmesini yapmıştır (The Origins, s. 2).

Nebevî sünneti Kur'an'ın doğru anlaşılmasının ve sakat yorumlardan korunmasının güvencesi olarak gören Şâfiî, sünneti içeren sahih hadisleri belirlemeye ve bunları başarılı şekilde yorum sürecine katmaya gayret sarfetmiştir. Şâfiî, bir hadisin kabulü için Hz. Peygamber'e ulaşıncaya kadar sika râvilerce aktarılmış olmasını, yani ittisâl şartını taşımasını yeterli sayar; rivayet zincirini oluşturan halkalardaki râvilerin sayısını haberin kabulü açısından önemli görmez. Şâfiî en yoğun mücadeleyi kendisinin "haber-i hâssa" diye andığı haber-i vâhid niteliğindeki rivayetleri reddedenlere karşı vermiştir. Haber-i hâssa düzeyinde de kalsa bir hadis ancak kendisiyle gerçekten çelişen (ihtilâf) bir hadisten dolayı terkedilebilir. Hadisler arasında birlikte işletilmelerine imkân vermeyecek şekilde bir ihtilâf bulunduğunun tesbiti halinde mümkünse nesih, değilse tercih yöntemiyle mesele çözülmeye çalışılır.

Şâfiî'nin gerek er-Risâle gerekse İḫtilâfü'l-ḥadîs̱'te hadisler arası ihtilâf meselesiyle oldukça ayrıntılı biçimde ilgilenmesinin sebebi de haber-i vâhidlerin ikna edici olmayan gerekçelerle devre dışı bırakılmasını önlemeye yöneliktir. Ona göre veriler arası uyumsuzlukların gerçek olup olmadığı dikkatle incelenmeli, gerçek uyumsuzluk bulunduğu kanaatine varıldığında sorun belli bir disiplin içinde çözüme kavuşturulmalıdır. Bu bağlamda Şâfiî "haber-i âmme" adını verdiği mütevâtir haberle haber-i hâssa arasında bilgi değeri açısından fark gözetse de (er-Risâle, s. 566-567) hadislerin tamamının haber-i âmme şeklinde gelmesinin mümkün olmadığını, amel edilmesi için de böyle bir şart bulunmadığını belirterek haber-i hâssayı devre dışı bırakmakla sonuçlanacak her türlü yorum tekniğine karşı çıkmıştır. Bu sebeple gerek ehl-i re'y çevresiyle gerekse İmam Mâlik'in talebeleriyle girdiği münazaralarda eleştirilerini onların düşünce sistemlerinde haber-i vâhidi bertaraf etme neticesi doğuracak unsurlara yöneltmiştir. Mâlik'in, sahih hadislerin bulunduğu bazı durumlarda sahâbe veya tâbiîn görüş ve uygulamalarına neredeyse hadise eşdeğer bir konum verip yeri geldiğinde hadis aleyhine birtakım sonuçlar çıkarmasını onun düşünce sisteminin en zayıf noktası olarak değerlendirmiştir. Mâlik'e yönelttiği en ağır eleştiriler de bu noktada yoğunlaşır. İḫtilâfü Mâlik ve'ş-Şâfiʿî risâlesi bu çerçevedeki eleştiri örnekleriyle doludur.

Yorumlama sürecinde birer veri şeklinde dikkate alınması gereken unsurlar arasına Kur'an'ın yanı sıra mütevâtir ve âhâd türleriyle bütün sahih hadisleri de katan Şâfiî, müctehidin bu veriler arasında çeşitli düzenlemeler yaparak hüküm çıkarması gerektiğini düşünür. Bu aynı zamanda Şâfiî'nin iç içe geçmiş olan beyan ve ictihad teorilerinin ifadesidir. Şâfiî, vahiy ürünü verilerin bir müslümanın dünyada ihtiyaç duyacağı bütün çözümleri ya açıkça (nas) ya da üstü kapalı bir şekilde (delâlet) barındırıp açıkladığını (beyan) düşünür. Gerekli donanıma sahip bir müctehid bu veriler arasında kuracağı ilişkilerle, yapacağı yorumlamalarla ilgili hükümleri keşfedebilir. Lowry'in ifadesiyle Şâfiî'nin beyan kavramı, hukukun (fıkhın) ilâhî mimarisini son ayrıntısına kadar inerek tasvir etmeye dönük bir teşebbüs görünümü taşımaktadır (Studies in Islamic, s. 50). Schacht başta olmak üzere birçok şarkiyatçı sünnet kavramının Şâfiî ile birlikte bir kırılmaya uğradığını belirtir. Daha önce sünnet, Hz. Peygamber'le irtibatlı olup olmamasına bakılmaksızın örnek alınmaya değer her uygulamayı ifade ederken Şâfiî'nin düşüncesinde bu kavram sadece Hz. Muhammed'in örnek davranışına karşılık gelmeye başlamıştır. Halbuki Şâfiî'ye kadar sünnet Peygamber'le irtibatlı olmak durumunda değildi. Belli bir yerde genel kabul görmüş yerel uygulama, örf ve âdetler oranın yaşayan sünneti sayılabilmiştir. Şâfiî ise sünnetin bu şekildeki kullanımına müdahale ederek onu sadece Hz. Peygamber'e tahsis etmiştir (The Origins, s. 2).

b) İcmâ. Şâfiî er-Risâle'de icmâın dayanakları arasında Kur'an'dan bir âyet zikretmese de bu konuda Nisâ sûresinin 115. âyetiyle istidlâl ettiğine ilişkin bir menkıbe yaygınlık

kazanmıştır. Müslümanların hata üzerinde birleşmeyecekleri temasını cemaate bağlılığı emreden hadislere dayandıran Şâfiî bununla müslüman topluluğun fizikî anlamda bir birlikteliğinin değil helâl sayma, haram sayma ve bu kapsama giren hususlara riayet konusunda aynı noktada birleşmesinin kastedildiğini belirtir. Zira bazı kişiler bir âyet, bir sünnet veya bir kıyasın mânasından habersiz olsa bile cemaatin toptan bu durumda bulunması mümkün değildir (er-Risâle, s. 415-417, 469-472). Ona göre gerçekleştiğinden emin olunabilecek icmâ dinin temel konularıyla ilgili olanlardır. Bununla birlikte Şâfiî'nin teorik planda ictihada dayalı icmâı da delil kabul ettiği, ancak bunu haber-i vâhidden sonraki sıraya yerleştirdiği görülmektedir (Şâfiî, Cimâʿu'l-ʿilm, s. 37-38; Aybakan, Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ, s. 120-131).

c) Kıyas. Şâfiî'ye göre müslümanın karşılaştığı her olayın mutlaka dinî bir çözümü olduğuna göre bu çözüm ya naslarda doğrudan ifade edilmiştir ya da onlarda çözüme dair bir işaret (delâlet) vardır. Naslarda doğrudan bir hüküm mevcutsa ona uymak, değilse doğruya ulaştıracak delâleti araştırmak gerekir. Bu delâleti araştırmak ictihad, bir diğer adıyla kıyastır; zira Şâfiî'ye göre ictihad kıyasla bir yönüyle özdeştir (er-Risâle, s. 473-474). Kıyas ancak ehil olanlar tarafından yapılabilir. Kıyasa ehil olmak için farz, edep, nâsih, mensuh, âm, hâs ve irşad yönleriyle kitabın hükümlerini, Arap dilini, geçmişten gelen sünnetleri, selefin görüşlerini, icmâ ve ihtilâfları bilmek, ayrıca birbirine benzeyenleri ayırt edebilecek düzeyde sağlam bir muhakemeye sahip bulunmak gerekir (a.g.e., s. 498-499). Esasen burada sayılanların müctehidde aranan şartlar olduğu ve fürû bahislerindeki kıyas kavramıyla ilgili kullanımları dikkate alındığında onun usulünde kıyasın değişik ictihad türlerini karşılayan genel bir kavram işlevi gördüğü anlaşılmaktadır (Duman, s. 251-255).

Şâfiî'ye göre kıyas, birtakım delillerle Kur'an'da veya Sünnet'te yer alan habere uygun bir netice elde etme çabası yahut bu şekilde elde edilmek istenen şeydir. Kur'an ve Sünnet varılmak istenen doğru hedefin işaretleridir. Şâfiî bunu şöyle birörnekle açıklar: Namazda kıbleye dönme şartı (el-Bakara 2/150) yerine getirilirken iki durum söz konusudur; kişi ya Kâbe'yi çıplak gözle görebilecek yakınlıktadır ya da göremeyecek uzaklıktadır. Birinci durumda Kâbe'ye bakarak yönünü belirler. İkinci durumda tabiattaki varlıklara bakıp kıble yönünü belirlemeye çalışır. İkinci durum, nassın yokluğu halinde hükmün ictihad / kıyas yoluyla araştırılmasına karşılık gelir. Bu gayret neticesinde tesbit edilen yön gerçekte kıble istikameti olmayabilir. Fakat bu durumda bulunan kişinin -namazı sâkıt olamayacağına göre- yaptığı inceleme sonunda hangi yönün kıble istikameti olduğuna kanaat getirirse ona göre davranmaktan başka seçeneği yoktur. Yön bulmak için hiçbir araştırma yapmamak veya canının istediği tarafı kıble saymak ise dinin onayladığı bir davranış değildir (er-Risâle, s. 481-493). Bu son cümledeki fikri Şâfiî pek çok yerde istihsan anlayışını eleştirme bağlamında dile getirir. Âdil şâhidin (el-Bakara 2/282; et-Talâk 65/ 2) ve ihramlının avladığına denk hayvanın (el-Mâide 5/95) belirlenmesi konularında aynı süreç söz konusudur

(a.g.e., s. 126). Öte yandan Şâfiî, Kur'an ve Sünnet'e uygunluğun iki şekilde sağlanabileceğini belirtir. a) Allah veya resulü bir şeyi bir özelliğinden dolayı haram veya helâl kıldığını belirtmişse, Kur'an yahut Sünnet'in temas etmediği bir başka şeyin aynı özelliğe sahip olduğu tesbit edilirse o şey helâl veya harama ilhak edilir. b) Bir şeyin birden fazla benzeri olmakla birlikte bunlardan birine daha fazla benzediği belirlendiğinde bu da ona katılır. Nitekim ihramlının avladığı hayvana denk olanı tesbit ederken böyle bir yol izlenmiştir (a.g.e., s. 126-127). Schacht, Şâfiî'nin klasik usûl-i fıkhın temel unsurlarını vazetmiş olmakla birlikte gerek icmâ gerekse kıyas hakkında son sözü söylemediğini belirtir. Kıyasın açık kabul görmüş son delil olduğunu, Şâfiî sonrasında bile kendisine karşı oluşan direnci kırmak zorunda kaldığını ve Goldziher'in bu süreci Zâhirîler adlı eserinde incelediğini söyler (The Origins, s. 1-2).

Diğer Delillere Bakışı. a) Amel-i Ehl-i Medîne. Ağırlıklı biçimde sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn kavil ve uygulamalarından oluşan bu delili kullanılış biçimi açısından sakıncalı bulan Şâfiî bunun sahih hadisleri tasfiye mekanizması olarak işletilmesinden endişe eder. Ona göre eğer bu bir icmâ ise icmâın şartlarını taşıması gerekir. Amelin icmâ düzeyine çıkmadığı bizzat yetkilileri tarafından söylenirken bu tür uygulamalar karşısında bazı hadislerin terkedilmesi ilme ve dine uygun bir tutum sayılmaz. Şâfiî'nin düşünce sisteminde bu delilin sahâbî kavlinden öte bir değeri yoktur. Ancak hadis bulunmadığı takdirde ve kıyastan sonra gelmek şartıyla Şâfiî'nin buna itiraz etmediği neticesi çıkarılabilir. Kādî İyâz'ın aktardığı, bir defasında Şâfiî'nin Medine ehli icmâını kıyasa tercih ettiği yönündeki rivayeti (Tertîbü'l-medârik, I, 75) onu, anlamı yeterince açık olmayan Kur'an ve Sünnet naslarının yorumunda yardımcı bir unsur olarak kullandığı şeklinde anlamak uygun olur. Zira Şâfiî'nin usulünde sadece Kur'an ve Sünnet nasları asıl kabul edilir.

b) Sahâbî Kavli. Şâfiî, bu konuda Mısır öncesi dönemde Mâlik'in düşüncesine paralel bir yaklaşıma sahipken yeni dönemde son derece temkinli bir tavır ortaya koymuş, hadis bulunduğu sürece hüküm tesisi için sahâbî kavline dayanma ihtiyacı duymamıştır. İḫtilâfü Mâlik ve'ş-Şâfiʿî'de ve diğer eserlerinde İmam Mâlik'in hadislere gösterdiği özenin sahâbe uygulamalarının bulunduğu bazı durumlarda zayıflamasını eleştiri konusu yapması Şâfiî'nin sahâbî kavlini kabul etmediği şeklinde algılanmıştır. Halbuki onun karşı olduğu şey Hanefî ve Mâlikîler'in bazı hadisleri, özellikle haber-i vâhidleri devre dışı bırakmakla sonuçlanan yaklaşımlarıdır. Şâfiî'nin eleştirisi hadis bulunduğu halde başkasının görüşüne yönelmeyle ilgilidir; zira hadisin olmadığı durumlarda sahâbî kavline gereken önemi vermiştir. Sahâbî kavillerine dair üç ihtimal söz konusudur. 1. İttifak hali. Bu icmâ olarak nitelenmiş ve herkes tarafından kabul edilmiştir. 2. Görüşler arasında ayrılık bulunması. Bu durumda Şâfiî mevcut görüşlerden hangisi kitap, sünnet veya icmâa uygunsa yahut kıyas yönünden daha doğru ise onu kabul edeceğini belirtmiştir. 3. Muhâlif veya muvâfıkı tesbit

edilemeyen münferit sahâbî kavli. Şâfiî, bunun delil olarak alınması hususunda Kur'an ve Sünnet'te bir veri bulunmadığını, ilim erbabının da onu bazan dikkate alıp bazan almadığını ifade etmiştir. Kendisi ise bunu dört temel kaynakta bir hüküm bulunmaması şartıyla kabul ettiğini, ancak gerçekte bu tür sahâbî kavillerinin nâdir olduğunu, çoğunlukla bir görüşün karşısında ona muhalif başka bir görüşün yer aldığını belirtmiştir (er-Risâle, s. 564-565).

c) İstihsan. Kitap, sünnet, icmâ veya bunlardan birine yapılan kıyas olmadan dinî hüküm verilemeyeceğini belirten Şâfiî, bu çerçeve dışında kaldığı için istihsanın meşrû bir yöntem sayılmayacağı yönündeki tezini ispat etmek üzere kıyas ve istihsanın mahiyetiyle ilgili mukayeseler yapar. Ona göre kıyasta yeni mesele nas ölçü alınarak çözüme kavuşturulurken istihsan keyfî bir muhakeme biçimidir (a.g.e., s. 494-535). Şâfiî hüküm verirken objektifliğin esas alınması gereğini vurgulamak amacıyla birçok delilden yararlanır. Kur'an'da insanın başı boş bırakılmadığına dikkat çekilmesi (el-Kıyâme 75/36), Hz. Peygamber'e Kur'an'ı açıklama görevi verilmiş olmasına rağmen ona ilâhî irade doğrultusunda hareket etme ve hevâya uymama uyarısı yapılması, kimlerin münafık olduğu kendisine bildirilmiş olmakla birlikte zâhiren müslüman göründükleri için onlara bu bilgiye dayanarak yaptırım uygulamasına izin verilmemesi, liân âyetinin nüzûl sebebi kabul edilen olayda zina ile suçlanan evli kadın hakkında sübjektif bilgiye göre hüküm vermemesi bu delillerin başlıcalarıdır. Kıyas ve ictihadın lüzumunu kıbleyi araştırma örneğiyle açıklarken yön bulmak için gerekli verileri dikkate almadan karar vermeyi de istihsan diye niteler (a.g.e., s. 481-493). Kişinin dilediği şekilde görüş beyan edip ardından Allah ve resulünün buna karşı olmadığını iddia etmesinin bütün peygamberlerce benimsenegelen ilim geleneğiyle de bağdaşmayacağını şöyle açıklar: Peygamberlere, hakka ve indirilen vahye uymaları, buna göre hüküm vermeleri emredilmiştir (el-Mâide 5/49; el-En'âm 6/106; Sâd 38/26). Ne olduğu bilinmeyen bir şeye uygun davranma / hüküm verme emredilemez. Gerçek Allah tarafından ya doğrudan / açıkça (nas) ya da dolaylı (delâlet) yoldan bildirilmiştir. Şâfiî bu bağlamda birçok örnek ışığında Resûl-i Ekrem'in açıklamalarının da vahiy niteliğinde olduğuna ve icmâın kaynak değerine dikkat çektikten sonra buralarda açık hüküm bulunamaması halinde onlardan çözüm elde etmenin yegâne yolunun kıyas olduğunu, istihsanın ise kıyastan farklı bir nitelik taşıdığını kanıtlamaya çalışır. "İstihsan yapıyorum" diyen kişinin Allah ve resulünden kaynaklanan bir bilgiye dayanmayıp gerçekte naslardan bağımsız bir şahsî görüş beyan etmiş sayılacağını, buna ise kimsenin yetkisinin bulunmadığını ifade eder (Şâfiî, el-Üm, VII, 309, 311, 313-316).

Eserleri. Şâfiî'nin fıkıh birikimi büyük oranda bizzat kaleme aldığı, kısmen de talebelerine imlâ ettiği eserler yoluyla gelmiştir. Bu kapsamdaki malzeme ciddi bir değişikliğe uğramadan olduğu gibi rivayet edilmiştir. Şâfiî'nin kavl-i kadîm devresine ait temel eseri el-Ḥucce olup en güçlü râvisi Za'ferânî'dir. Kerâbîsî ile Ahmed b.

Yahyâ'nın bu esere ait rivayetleri uzun ömürlü olamamıştır. Kavl-i kadîm râvilerinden Ebû Sevr ise Şâfiî'nin telif sistematiğini esas alarak el-Mebsûṭ adlı bir eser telif etmiş, bazı hususlarda Şâfiî'ye muhalefet edip kendine ait bir mezhep oluşturmuş, fıkhî görüşleri vefatından sonra Azerbaycan ve İrmîniye halkının çoğunluğu tarafından benimsenmiştir. Şâfiî'nin kavl-i kadîm dönemine ait görüşleri çeşitli kaynaklarda serpiştirilmiş atıflar halinde kısmen günümüze ulaşmıştır. Bugün Şâfiî'ye nisbet edilen eserler kavl-i cedîd dönemine ait olup tamamının râvisi Rebî' b. Süleyman el-Murâdî'dir. 1. el-Üm*. Şâfiî'nin cedîd dönemi fıkıh düşüncesini en ayrıntılı biçimde yansıtan ve mezhebin ana kaynağını oluşturan bu eseri Rebî' b. Süleyman ile Za'ferânî küçük farklılıklarla ayrı ayrı rivayet etmişlerdir. Eserin muhtelif neşirleri yapılmıştır (I-VII, Bulak 1321-25/ 1903-1908; nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, I-VIII, Kahire 1381/1961; Beyrut 1393/ 1973; nşr. Ahmed Bedreddin Hassûn, I-XV, Beyrut 1416/1996; nşr. Ali Muhammed - Âdil Ahmed - Ahmed Îsâ Hasan Ma'saravî, I-X, Beyrut 1422/2001; nşr. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, I-XI, Mansûre 1422/2001). 2. er-Risâle*. Şâfiî'nin fıkıh usulüne dair görüşlerini ihtiva eden ve fıkıh usulü alanında günümüze ulaşan ilk kitap olması bakımından önem taşıyan bu eser (Kahire 1312; nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1938, 1940; el-Ümm'ün başında, nşr. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, Mansûre 1422/ 2001) çeşitli dillere çevrilmiş ve incelemelere konu olmuştur. 3. el-İmlâ (el-Emâlî). Şâfiî'nin bizzat yazmayıp öğrencilerine dikte ederek oluşturduğu kitaplara el-İmlâ veya çoğul şekliyle el-Emâlî denir. Bu isimle müstakil bir eser günümüze intikal etmemişse de Şâfiî fürû literatürü ile tarih ve tabakat kitaplarında mezhep imamına bu isimlerde eserler atfedilmiştir. İbn Zûlâk, Şâfiî'nin Mısır'da telif ettikleri arasında otuz ciltlik el-Emâli'l-kebîr ve on iki ciltlik el-Emâli'ṣ-ṣaġīr adlı iki eserden söz etmektedir (Safedî, II, 176). Müzenî'nin el-Muḫtaṣar'ında "el-İmlâ" ismi bazı yerlerde yalın, bazı yerlerde "alâ mesâili Mâlik", "alâ mesâili İbni'l-Kāsım", "alâ kitâbi Mâlik", "ale'l-Muvatta'", "alâ Muhammed b. Hasan" ifadeleri eşliğinde geçmektedir. Aynı terkiplere bu eserin şerhi olan Mâverdî'nin el-Ḥâvi'l-kebîr'inde daha sık rastlanmaktadır. el-Emâlî'nin râvisinin Rebî' olması (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 254) ve bu adı taşıyan bölümlerin el-Üm içine serpiştirilmesi bu eserin müstakil değil el-Ümm'ün bir parçası olduğunu düşündürmektedir; ancak diğer talebelere ait aynı isimde eserlerin varlığı meseleye ihtiyatla yaklaşmayı gerektirmektedir (Şîrâzî, s. 100). Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin 100 dinar vererek Mısır'dan Emâli'ş-Şâfiʿî adlı bir kitap sipariş ettiğine dair bilgi de (Sübkî, II, 161; IV, 64) böyle müstakil bir eserin varlığını göstermektedir. 4. er-Red ʿalâ Muḥammed b. el-Ḥasan eş-Şeybânî. Şeybânî'nin el-Ḥucce ʿalâ ehli'l-Medîne'deki iddialarına kısmî cevap niteliğindedir. Şâfiî bu risâlede seçtiği örneklerle Irak fakihlerinin kıyas anlayışındaki zaafları göstermekte ve kendilerini en güçlü bilindikleri noktada eleştirmektedir (el-Üm, VII, 323-352). 5. Siyerü'l-Evzâʿî. Ebû Hanîfe'nin Kitâbü's-Siyer'ine Evzâî'nin yazdığı reddiye için Ebû Yûsuf bir reddiye kaleme almış, Şâfiî de Evzâî'yi savunmak ve Ebû Yûsuf'u eleştirmek için bu eseri telif

etmiştir. Rebîʻ b. Süleyman el-Murâdî'nin rivayet ettiği eserler arasında yer alan Siyerü'l-Evzâʿî, el-Üm ile birlikte basılmıştır (VII, 352-390). 6. İḫtilâfü'l-ʿIrâḳıyyeyn. Şâfiî, el-Üm içinde yer alan bu eserinde (VII, 101-172) Ebû Yûsuf'un İḫtilâfü Ebî Ḥanîfe ve İbn Ebî Leylâ adlı eserinden birtakım örnekler seçerek Ebû Hanîfe ile İbn Ebû Leylâ arasındaki ihtilâf noktalarını değerlendirmekte ve çoğunlukla İbn Ebû Leylâ'dan yana tavır ortaya koymaktadır (Ebû Âsım el-Abbâdî, s. 13; Sübkî, II, 135). Kitabın başlığında yer alan ikinci kelime ile iki Iraklı âlim (Ebû Hanîfe ve İbn Ebû Leylâ) kastedildiği için "Irâkıyyîn" şeklinde çoğul okunması doğru değildir (Nevevî, Tehẕîbü'l-esmâʾ, s. 786). 7. İḫtilâfü ʿAlî ve ʿAbdillâh b. Mesʿûd. el-Üm'de bu başlıkla yer alan (VII, 172-201) ve Hz. Ali ile Abdullah b. Mesʻûd arasındaki ihtilâfları konu edindiği izlenimi veren eser aslında Iraklılar'ın bu iki sahâbîye aykırı düştükleri konuları işlemektedir. Bu sebeple İbnü'n-Nedîm'in kaydettiği "Kitâbü mâ hâlefe'l-Irâkıyyûn Aliyyen ve Abdellāh" şeklindeki isimlendirme (el-Fihrist, s. 260) daha isabetli görünmektedir. Şâfiî çeşitli bölümlerden seçtiği örneklerle, Hanefîler'in bu çevre tarafından temsil edilen çizginin iki önemli otoritesi olan Abdullah b. Mesʻûd ve Hz. Ali ile pek çok hususta çeliştikleri ve onlardan istifade ederken tutarlı bir tavır içinde olmadıkları fikrini işlemiş, böylece Şeybânî'nin el-Ḥucce ʿalâ ehli'l-Medîne'deki benzeri suçlamalarına bir anlamda misillemede bulunmuştur. Risâle er-Red ʿalâ Muḥammed b. el-Ḥasan eş-Şeybânî'nin bir tür devamı niteliğindedir. 8. Cimâʿu'l-ʿilm. Hz. Peygamber'den gelen haberleri bütünüyle reddeden ehl-i kelâmın yaklaşımını ilmî bulmadığı için bunları dışarıda bırakarak haber-i vâhid niteliğindeki hadisleri ancak birtakım ilâve şartlar eşliğinde kabul eden ehl-i re'yin yaklaşımını eleştirmektedir. Girişte hadisleri kabul kriterleri etrafında başlayan tartışma risâlenin ilerleyen sayfalarında icmâ konusuna getirilmekte ve risâle boyunca bu konu ağırlıklı biçimde işlenmektedir. el-Üm ile birlikte (VII, 287-304) ve ayrı olarak (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1940; nşr. Muhammed Ahmed Abdülazîz, Beyrut 1984) basılan Cimâʿu'l-ʿilm üzerine Âişe Yûsuf Mûsâ (Aisha Yusef Musa) doktora tezi yapmış ve eserin İngilizce çevirisini tezine eklemiştir (A Study of Early and Contemporary Muslim Attitudes toward Hadith as Scripture with a Translation of al-Shāfiʿī's Kitāb Jimāʿ al-ʿIlm, 2004, Harvard University). Bu risâlenin Türkçe çevirisi Osman Şahin ve Mithat Yaylı tarafından gerçekleştirilmiştir (Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, XVII [2004], s. 321-362). 9. Ṣıfatü nehyi Resûlillâh. Eserde Hz. Peygamber'e ait nehiy kipli ibarelerin delâleti tahlil edilmektedir (el-Üm, VII, 305-306). 10. İbṭâlü'l-istiḥsân. Şâfiî bu risâlede (el-Üm, VII, 309-320) dinî kaynaklar ve bunlardan hüküm çıkarma yöntemine dair yaklaşımını açıklayıp istihsanın geçerli bir yöntem olmadığını kanıtlamaya çalışmaktadır. 11. İḫtilâfü Mâlik ve'ş-Şâfiʿî. Bu risâlede İmam Mâlik'in sünnet ve amel-i ehl-i Medîne anlayışı eleştirilmektedir (el-Üm, VII, 201-284). Şâfiî'nin sahâbî kavline yönelik anlayışına ışık tutan ifadeler de içeren eserde pek çok örnek gösterilerek sahih hadis yanında sahâbî kavil ve tatbikatının ne destekleyici ne de zayıflatıcı bir role sahip

olduğu vurgulanmakta ve hadisler karşısında amel-i ehl-i Medîne'ye belirleyici bir konum atfedilmesi eleştirilmektedir. 12. İḫtilâfü'l-ḥadîs̱. Kendi türünün ilk eseri olan bu risâle hadisler arası çatışmaları ve çözüm yollarını konu edinmektedir. el-Üm içinde (VIII, 587-679) yer alan risâleyi (nşr. Âmir Ahmed Haydar, Beyrut 1405/1985; nşr. Muhammed Ahmed Abdülazîz, Beyrut 1406/1986) İbrâhim b. Muhammed es-Subayhî yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamıştır (1400, Riyad Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye külliyyetü usûli'd-dîn).

Şâfiî'ye Nisbet Edilen Eserler. 1. Aḥkâmü'l-Ḳurʾân*. Şâfiî'nin öğrencisi Rebîʻ b. Süleyman el-Murâdî, Şâfiî'nin Aḥkâmü'l-Ḳurʾân'ı yazmak istediğinde Kur'an'ı 100 defa okuduğunu söylemekte (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, I, 244), Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, Şâfiî'nin eserleri arasında bu isimde bir esere de yer vermektedir (a.g.e., I, 246). Fakat günümüze kadar gelen bu addaki eser Şâfiî'nin değil Beyhakī'nin telifidir (nşr. Ebû Üsâme İzzet el-Attâr, Kahire 1371/1952; nşr. Abdülganî Abdülhâlik, Beyrut 1395). Beyhakī bu eseri Şâfiî'nin ve talebelerinin eserlerini tarayarak oluşturmuştur. 2. el-Müsned. Ebû Îsâ et-Tirmizî, Şâfiî'nin el-Müsned'ini onun tarikiyle aldığını söyler; fakat el-Müsned'in müstakil bir eser olarak bizzat Şâfiî tarafından telif edilmediği, Ebü'l-Abbas el-Esamm'ın (ö. 346/957), senedinde Şâfiî'nin yer aldığı rivayetleri el-Ümm'ün içinden toplayarak oluşturduğu belirtilir (Mecdüddin İbnü'l-Esîr, I, 28; Zehebî, XII, 589). el-Müsned'i tedvin edenin Esam mı, talebesi Ebû Amr Muhammed b. Caʻfer b. Matar en-Nîsâbûrî mi olduğu tartışmalıdır. Her hâlükârda bu eser Nîsâbûrî'nin hocasından semâ yoluyla aldığı hadislerden oluşmaktadır (Sindî, M. Zâhid Kevserî'nin takdim yazısı, s. 6). Esamm'ın semâları ile sınırlı olarak hazırlanan eserin Şâfiî'nin bütün hadis birikimini yansıtmadığı kabul edilir. Hindistan (1306) ve Bulak'ta (1328) basılan kitabın daha sonra çeşitli baskıları yapılmış, el-Üm ile birlikte de neşredilmiştir (VIII, 445-585). Harmele b. Yahyâ'nın Şâfiî'den rivayet ettiği Kitâbü's-Sünen'in (İbn Hacer el-Askalânî, s. 155) el-Müsned ile bir ilişkisinin olup olmadığı bilinmemektedir. Tâceddin es-Sübkî, Beyhakī'nin Maʿrifetü's-sünen ve'l-âs̱âr'ını hiçbir Şâfiî fakihinin müstağni kalamayacağı bir eser diye nitelemiş ve müellifin başlıktaki yalın ifadeden kastının Şâfiî'nin sünen ve âsâr birikimi olduğunu belirtmiştir (Ṭabaḳāt, IV, 9). Dolayısıyla Şâfiî'nin rivayet birikimini toplamayı amaçlayan bu eser, el-Müsned'in muhtevasını içermesi yanında daha geniş bir tarama ve tesbit faaliyeti niteliği taşır (Mecdüddin İbnü'l-Esîr, I, 28-29). Abdülkerîm er-Râfiî, Şerḥu Müsnedi'ş-Şâfiʿî (Sübkî, VIII, 281), Mecdüddin İbnü'l-Esîr de eş-Şâfî fî Şerḥi Müsnedi'ş-Şâfiʿî adıyla bir eser telif etmiştir. Muhammed Âbid es-Sindî el-Müsned'i fıkıh konularına göre düzenleyip şerhetmiştir (Tertîbü Müsnedi'ş-Şâfiʿî, Kahire 1950 → Beyrut 1951; tamamlanmamış). 3. er-Red ʿalâ İbn ʿUleyye. Muʻtezile'nin Mısır'daki temsilcisi İbrâhim b. İsmâil b. Uleyye'nin görüşlerinin eleştirildiği bu eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. İbnü'n-Nedîm, Yahyâ b. Nasr el-Havlânî'nin Şâfiî'den er-Red ʿalâ İbn ʿUleyye adlı kitabını rivayet ettiğini belirtir (el-Fihrist, s. 262). Tabakat kitaplarında Şâfiî ile İbn

Uleyye arasında gerçekleşen tartışmalara dair verilen bilgiler bu eserin Cimâʿu'l-ʿilm ile konu benzerliği taşıdığını, hatta aynı esere farklı isimlerin verilmiş olabileceğini düşündürmektedir. 4. el-Fıḳhü'l-ekber fi't-tevḥîd. Çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunan ve el-Fıḳhü'l-ekber fi't-tevḥîd (Lazkiye, ts.), el-Fıḳhü'l-ekber fî ʿilmi uṣûli'd-dîn (şerh ve tahkik: Abdü Ahmed Yâsîn, baskı yeri ve tarihi yok) adıyla basılan eser her ne kadar Şâfiî'ye nisbet edilmekteyse de klasik döneme ait yerleşik kelâm ve fıkıh terminolojisini kullanması ve en az 100 yıl sonra Mu'tezile, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye arasında tartışmaya açılan meseleleri içermesi sebebiyle, Şâfiî'nin akaide dair görüşlerini tesbit edip bunları günün ilim diliyle yazan daha sonraki dönem âlimlerinden birine ait olması kuvvetle muhtemeldir (el-Fıḳhü'l-ekber, neşredenin girişi, s. 8-10). 5. Dîvânü'ş-Şâfiʿî. Şâfiî böyle bir eser telif etmiş değildir. Ancak Arap dili ve şiirinde mahir olduğundan çeşitli vesilelerle söylediği şiir ve hikmetli sözleri şiir, lugat, tarih, tabakat ve terâcim başta olmak üzere çeşitli eserlerde dağınık olarak yer almıştır. Bunları ilk defa Ahmed el-Acemî Netîcetü'l-efkâr fîmâ yüʾẕâ ile'l-İmâm eş-Şâfiʿî min eşʿâr adlı eserinde toplamıştır (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Edeb, nr. 1418). Daha sonra Muhammed Mustafa eş-Şâzelî, bu eseri esas alıp el-Cevherü'n-nefîs fî eşʿâri Muḥammed b. İdrîs adıyla bir kitap telif etmiştir (Kahire 1321). Ardından Muhammed İbrâhim Heybe klasik literatürden toplayıp oluşturduğunu söylediği Dîvânü'ş-Şâfiʿî'yi neşretmiş (Kahire 1329), bunu da aynı veya benzeri isimlerle pek çok eser takip etmiştir (Dîvânü'ş-Şâfiʿî, nşr. Zühdî Yeken, Beyrut 1961; nşr. Abdülazîz Seyyidülehl, Kahire 1966; der. Muhammed Afîf ez-Zu'bî, Beyrut 1974; der. Muhammed Zerzûr, Beyrut 1984; nşr. Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, Riyad 1986, Beyrut 1990; Dîvânü'l-İmâm eş-Şâfiʿî ev el-Cevherü'n-nefîs fî şiʿri'l-İmâm Muḥammed b. İdrîs, haz. Muhammed İbrâhim Selîm, Kahire 1988).

Literatür. Şâfiî'nin biyografisi, klasik tabakat eserlerindeki standart anlatımların dışında müstakil olarak pek çok esere konu teşkil etmiştir. Ayrıca bu konuda eser verdiği zikredilmekle birlikte eserinin adı belirtilmemiş şahsiyetler bulunmaktadır. Şâfiî'nin hayatına dair ilk eser Dâvûd ez-Zâhirî'ye (ö. 270/884) ait olduğu kabul edilen, ancak günümüze kadar gelmemiş olan Feżâʾilü'ş-Şâfiʿî'dir. Muhammed b. İbrâhim el-Bûşencî ve Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî'nin de bu konuda birer eser telif ettikleri belirtilir. Mezhep imamının biyografisiyle ilgili eser telifi giderek bir gelenek halini almış ve pek çok müellif "Menâkıbü'ş-Şâfiî", "Âdâbü / Fezâilü'ş-Şâfiî" gibi başlıklar taşıyan eserler yazmıştır. Bunlardan bir kısmı zamanımıza ulaşmamış olsa da kronolojik sıraya göre şöyle bir liste verilebilir: İbn Ebû Hâtim er-Râzî (Âdâbü'ş-Şâfiʿî ve menâḳıbüh, nşr. Abdülganî Abdülhâlik, Kahire 1372), Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin el-Âbürrî (Menâḳıbü'l-İmâm eş-Şâfiʿî, Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1632), İbn Hibbân el-Büstî, Sâhib b. Abbâd, Ebû Mansûr Muhammed b. Abdullah b. Hamşâz, Dârekutnî (Esâmî men revâ ʿani'ş-Şâfiʿî), Hâkim en-Nîsâbûrî (Feżâʾilü'ş-Şâfiʿî), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kattân, İsmâil b. Muhammed es-Serahsî el-Karrâb, Hamza b. Yûsuf es-Sehmî, Abdülkāhir el-

Bağdâdî, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Abdullah er-Râzî (Şâfiî'den rivayette bulunanlara yer verdiği bir eser yazmıştır), Ebû Ali Hasan b. Hüseyin b. Hamekân el-İsfahânî, Muhammed b. Selâme el-Mısrî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī (Menâḳıbü'ş-Şâfiʿî, Kahire 1970-1971), İbn Abdülber en-Nemerî (el-İntiḳāʾ fî feżâʾili's-s̱elâs̱eti'l-eʾimmeti'l-fuḳahâʾ, Beyrut 1997, s. 115-182), Fahreddin er-Râzî (Menâḳıbü'l-İmâm eş-Şâfiʿî, Beyrut 1986), Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan b. Hamekân, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr (Menâḳıbü'l-İmâm eş-Şâfiʿî, Riyad 1992), İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ḥilyetü'l-İmâm eş-Şâfiʿî (nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dımaşk 1401/1981), İbn Hacer el-Askalânî (Tevâli't-teʾsîs bi-meʿâlî Muḥammed b. İdrîs, Beyrut 1986), Hilmizâde İbrâhim Rifat (Menâḳıb-ı Hazret-i İmâm Şâfiî, İstanbul 1318). Şâfiî'nin ilim yolculuklarına tahsis edilen eserler de onun biyografisinin bir parçasıdır. İbnü'l-Münzir en-Nîsâbûrî (Riḥletü'l-İmâm eş-Şâfiʿî ile'l-Medîneti'l-münevvere, Kahire 1350), Abdullah b. Îsâ Abdullah el-Murâd (Riḥletü'l-İmâm Ebî ʿAbdillâh Muḥammed b. İdrîs eş-Şâfiʿî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 4104/2, vr. 33-42) ve Mustafa Münîr Edhem'in (Riḥletü İmâmi'ş-Şâfiʿî ilâ Mıṣr, Mısır 1930) eserleri yanında bu konuda müellifleri bilinmeyen bazı yazma kitaplar da vardır (Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 328; Medine İslâm Üniversitesi Ktp., nr. 453). Klasik kaynaklardaki bilgileri modern sistematikle ortaya koyan eserlerin başında Muhammed Ebû Zehre'nin el-İmâm eş-Şâfiʿî: Ḥayâtühû ve ʿaṣruhûârâʾühû ve fıḳhüh adlı çalışması gelir (Kahire 1948). Bu eser daha sonra yazılan Şâfiî biyografilerinin temel kaynaklarının başında yer alır. Batı'da ise iyi bir Şâfiî uzmanı olan Joseph Schacht'ın eserleri büyük ilgi çekmiştir. Müellif daha çok doktrin yönüne ilgi duymakla birlikte Şâfiî'nin biyografisini de bir makalesine konu yapmıştır (bk. bibl.). er-Risâle'nin İngilizce mütercimi olan Mecîd Kaddûrî'nin (Majid Khadduri) ("al-Shāfiʿī", ERE, XIII, 195-198) ve Ebû İshak eş-Şîrâzî uzmanı olan E. Chaumont'un (EI² [İng.], IX, 181-185) ansiklopedi maddeleri Schacht sonrasında oluşan birikimi de yansıtmaktadır.

Batı'da Şâfiî'ye dair çalışmalar nisbeten daha eskilere giderse de bu geleneği Joseph Schacht ile başlatmak daha isabetli olur. Schacht, ağırlıklı olarak Şâfiî'nin eserleri ekseninde oluşturduğu The Origins of Muhammadan Jurisprudence adlı eserinde (Oxford 1950) İslâm hukukunun teşekkülünü ve erken gelişimini aydınlatmaya çalışmış, Şâfiî'nin kendi dönemindeki rakip fıkıh çevrelerine yönelttiği eleştirileri kullanarak İslâm hukuk tarihine dair geleneksel kabulleri sarsacak bir portre çizmiştir (George F. Hourani, "Joseph Schacht, 1902-69", JAOS, XC [1970], s. 163-167). Ayrıca Goldziher'in hadislere uyguladığı genel şablonu fıkhî hadislere uyarlayarak fıkhın vahiyle olan irtibatını tartışmaya açan Schacht'ın kurguladığı bu senaryo, müteakip fıkıh ve fıkıh usulü tarihi çalışmalarında Şâfiî'yi odak haline getirmiştir. Doğu ve Batı akademik çevrelerinde Şâfiî'ye artan ilginin en önemli sebebi de budur. Schacht'ın bu yaklaşımı ve Şâfiî'ye yönelik uyandırdığı ilgi Batı'da George M. Makdisi, Norman Calder, Vâil B. Hallâk (Wael B. Hallaq) gibi araştırmacıların da

gündemine girmiştir. Bu çerçevede Batı'da oluşan birikim Doğu'da Fazlurrahman, Câbirî, Hasan Hanefî ve Nasr Hâmid Ebû Zeyd gibi âlimlerin dikkatini çekmiştir. Türk akademik çevreleri de iki kanatta oluşan literatürü yakından izleyerek tartışmaya katılmıştır.

Şâfiî'ye dair modern dönemde yapılan çalışmaların önemli bir kısmı onun usulüyle ilgilidir. Bu çerçevede farklı dillerdeki şu çalışmalardan söz edilebilir: L. I. Graf, Al-Shâfiʿî's Verhandeling over de "Wortelen" van den Fiqh (Amsterdam 1934); P. Rancillac, "La IIème partie de la Risâla d'al-Shâfi'î" (MIDEO, XI [1972], s. 127-236), "Des origines du droit musulman à la Risala d'Al-Shafii" (a.g.e., XIII [1977], s. 147-169); Khalil I. Semaan, ash-Shafiʿi's Risala: Basic Ideas (Lahore 1961; bu çalışma eserin nâsih ve mensuh kısımlarının İngilizce çevirisini de içermektedir); Muhammed Hamîdullah, "Contribution of ash-Shafiʿi to the Science of Law" (Journal of Malaysian and Comparative Law, I/1 [Kuala Lumpur 1975], s. 48-58); George M. Makdisi, "The Juridical Theology of Shâfiʿî: Origins and Significance of Usūl al-Fiqh" (St.I, LIX [1984], s. 5-47); Rıdvân Seyyid, "eş-Şâfiʿî ve'r-Risâle: Dirâse fî tekevvüni'n-niẓâmi'l-fıḳhî fi'l-İslâm-II" (el-İctihâd, III/9 [1990], s. 93-100); Ahmed Yûsuf, eş-Şâfiʿî: Vâḍıʿu ʿilmi'l-uṣûl (Kahire 1990); Wael B. Hallaq, "Was al-Shafi'î the Master Architect of Islamic Jurisprudence?" (IJMES, XXV/4 [1993], s. 587-605); Menderes Gürkan, İslam Hukuk Metodolojisinin Oluşumu ve Şâfiî'nin Yeri (doktora tezi, 1997, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Joseph E. Lowry, Early Islamic Legal Theory: The Risāla of Muhammad ibn Idrīs al-Shāfiʿī (Leiden 2007; The Legal-theoretical Content of the Risāla of Muhammad b. Idrīs al-Shāfiʿī adlı doktora tezidir); a.mlf., "The Legal Hermeneutics of al-Shâfiʿî and Ibn Qutayba: A Reconsideration" (Islamic Law and Society, XI/1 [2004], s. 1-41); a.mlf., "Does Shâfi'î have a Theory of Four Sources of Law" (Studies in Islamic Legal Theory, ed. Bernard G. Weiss, Leiden 2002, s. 23-50), "The Reception of al-Shafi'i's Concept of Amr and Nahy in the Thought of his Student al-Muzani" (Law and Education in Medieval Islam: Studies in Memory of Professor George Makdisi, ed. J. E. Lowry - D. J. Stewart - Shawkat M. Toorawa, Chippenham 2004, s. 128-129); Fehd b. Sa'd ez-Zâyidî Cühenî, el-Ḳıyâs ʿinde'l-İmâm eş-Şâfiʿî: Dirâse teʾṣîliyye ʿalâ Kitâbi'l-Üm (Riyad 1424/2003); Soner Duman, Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı (doktora tezi, 2007, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Kemâl A. Fârûkī, "al-Shāfīʿi's Agreements and Disagreements with the Mālikī and the Hanafī Schools" (IS, X [1971], s. 129-136); Norman Calder, "Ikhtilāf and ijmā in Shāfi'ī's Risāla" (St.I, LVIII [1983], s. 55-81); Taha Nas, İmam Şâfiî'ye Göre Sahabe Kavlinin Kaynak Değeri (yüksek lisans tezi, 2001, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Muhittin Özdemir, İmam Şâfiî'ye Göre İstihsan (yüksek lisans tezi, 2001, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Şamil Dağcı, İmam Şâfiî: Hayatı ve Fıkıh Usûlü İlmindeki Yeri (Ankara 2004).

Şâfiî'nin modern dönemde özel bir ilgiye mazhar olan sünnet konusundaki görüşleri için şu çalışmalar anılabilir: Abdülhalîm Cündî, İmâm eş-Şâfiʿî: Nâṣırü's-sünne ve vâḍıʿu'l-uṣûl (baskı yeri yok, 1966 [Dârü'l-kalem]); Aisha Yusef Musa, A Study of Early and Contemporary Muslim Attitudes toward Hadith as Scripture with a Translation of al-Shāfiʿī's Kitāb Jimāʿ al-ʿIlm (PhD Thesis: Harvard University, 2004); İshak Emin Aktepe, Şâfiî Öncesinde ve İmam Şâfiî'de Sünnet (doktora tezi, 2005, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Muammer Bayraktutar, İmam Şâfiî'de Lafza Bağlı Hadis / Sünnet Yorumu (doktora tezi, 2006, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). Şâfiî'nin tefsir, hadis, kelâm gibi farklı alanlardaki görüşleri de şu incelemelerde ele alınmıştır: Muhammed Rebî' Muhammed Cevherî, el-İmâm eş-Şâfiʿî ve ʿilmü'l-kelâm (Kahire 1986); Nasr Hâmid Ebû Zeyd, el-İmâm eş-Şâfiʿî ve't-teʾsîsü'l-idyûlûciyye'l-vasaṭıyye (Kahire 1992); M. Hayri Kırbaşoğlu Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü (Ankara 2000); Gıyasettin Arslan, İmam Şâfiî'nin Kur'an Okumaları (İstanbul 2004). Şâfiî'nin edebî yönü de birçok çalışmaya konu olmuştur. Öncelikle şiirleri ve hikmetli sözlerinden oluşan ve Dîvânü'ş-Şâfiʿî diye adlandırılan çeşitli eserler telif edilmiş (yk.bk.), onun edebiyat yönünü inceleyen çalışmalar yapılmıştır (Ahmed el-Arabî, el-İmâm eş-Şâfiʿî: el-Faḳīhü'l-edîb, Cidde 1978; Hikmet Sâlih, Dirâse fenniyye fî şiʿri'ş-Şâfiʿî, Beyrut 1984; İbrâhim Nasr, eş-Şâfiʿî: Şiʿruhû ve edebühû, Riyad 1984). Malezya İslâm Üniversitesi ile ISESCO'nun (Rabat) düzenlediği İmam Şâfiî Sempozyumu bildirileri el-İmâm eş-Şâfiʿî: Faḳīhen ve müctehiden adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 1422/2001).

BİBLİYOGRAFYA:Şâfiî, er-Risâle (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 2005; a.mlf., el-Üm, Beyrut 1403/1983, I-VIII, tür.yer.; a.mlf., Aḥkâmü'l-Ḳurʾân (nşr. Ebû Üsâme İzzet el-Attâr), Beyrut 1400/1980; a.mlf., Cimâʿu'l-ʿilm (nşr. M. Ahmed Abdülazîz), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), tür.yer.; a.mlf., el-Fıḳhü'l-ekber fî ʿilmi uṣûli'd-dîn (nşr. Abdû Ahmed Yâsîn), [baskı yeri ve tarihi yok] (Dârü'r-Rıdvân); İbn Ebû Hâtim, Âdâbü'ş-Şâfiʿî ve menâḳıbüh (nşr. Abdülganî Abdülhâliḳ), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye); Ebû Saîd İbn Yûnus, Târîḫ (nşr. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh), Beyrut 1421/2000, II, 190-191; Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, el-Vülât ve'l-ḳuḍât, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 179-192; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (nşr. İbrâhim Ramazan), Beyrut 1415/1994, s. 260, 262; Ebû Âsım el-Abbâdî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye (nşr. G. Vitestam), Leiden 1964; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, Menâḳıbü'ş-Şâfiʿî (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1390-91/1970-71, I-II; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 72, 100-102; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, I, 62, 75, 95, 202, 382-396, 447-453, 457-459, 525; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), X, 134-140; Fahreddin er-Râzî, Menâḳıbü'l-İmâm eş-Şâfiʿî (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkā), Kahire 1406/1986; Mecdüddin İbnü'l-Esîr, eş-Şâfî fî şerḥi Müsnedi'ş-Şâfiʿî (nşr. Ahmed b. Süleyman - Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim), Riyad 1426/2005, I-V, tür.yer.; Nevevî, el-Mecmûʿ (nşr. M. Necîb el-Mutîî), Riyad 1423/2003, I, 30-42; a.mlf., Tehẕîbü'l-esmâʾ ve'l-luġāt (nşr. Ali M. Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1426/2005, s. 117, 786; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 454-468; X, 5-99, 319; XII, 492-497, 589; XV, 383-384; Safedî, el-Vâfî, II, 171-181; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), I-X, tür.yer.; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 11-25; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, Menâḳıbü'l-İmâm eş-Şâfiʿî (nşr. Halîl İbrâhim Molla Hâtır), Riyad 1992; İbnü'l-Mülakkın, el-ʿAḳdü'l-müẕheb fî ṭabaḳāti ḥameleti'l-meẕheb (nşr. Eymen Nasr el-Ezherî - Seyyid Mühennâ), Beyrut 1417/1997, s. 17-25; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Ali M. Ömer), Kahire, ts. (Mektebetü's-sekāfeti'd-dîniyye), I, 25-40; İbn Hacer el-Askalânî, Tevâli't-teʾsîs li-meʿâlî Muḥammed b. İdrîs (nşr. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kādî), Beyrut 1986; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire (Popper), II, 161, 175-177; Muhammed Âbid es-Sindî, Tertîbü Müsnedi'ş-Şâfiʿî (nşr. Yûsuf Ali ez-Zevâvî - İzzet el-Attâr el-Hüseynî), Beyrut 1951, s. 6; Mustafa Münîr Edhem, Riḥletü İmâm eş-Şâfiʿî ilâ Mışr, Kahire 1930; M. Ebû Zehre, eş-Şâfiʿî, Kahire 1948; J. Schacht, "On Shâfi'î's Life and Personality", Studia

Orientalia Ioanni Pedersen Septuagenario A. D. VII Id. Nov. Anno MCMLIII a Collegis Discipulis Amicis Dicata, Hauniae 1953, s. 318-326; a.mlf., An Introduction to Islamic Law, Oxford 1964, tür.yer.; a.mlf., The Origins of Muhammadan Jurisprudence, London 1975, tür.yer.; İbrahim Kâfi Dönmez, İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları (doktora tezi, 1981), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, tür.yer.; Sezgin, GAS (Ar.), I, 3, 179-191; M. Rebî‘ el-Cevherî, el-İmâm eş-Şâfiʿî ve ʿilmü'l-kelâm, Kahire 1986; Ahmed Nehrâvî Abdüsselâm, el-İmâm eş-Şâfiʿî fî meẕhebeyi'l-ḳadîm ve'l-cedîd, Kahire 1988; Ahmed Yûsuf, eş-Şâfiʿî: Vâżıʿu ʿilmi'l-uṣûl, Kahire 1990; N. J. Coulson, A History of Islamic Law, Edinburgh 1991, s. 53-61; N. Calder, Studies in Early Muslim Jurisprudence, Oxford 1993, s. 67-104, 223-243; a.mlf., "Ikhtilâf and Ijmâ in Shâfi'î's Risâla", St.I, LVIII (1983), s. 55-81; Şükrü Özen, İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklîleşme Süreci: Başlangıçtan Hicrî IV. Asrın Ortalarına Kadar (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Menderes Gürkan, İslâm Hukuk Metodolojisinin Oluşumu ve Şâfiî'nin Yeri (doktora tezi, 1997), EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; J. E. Lowry, The Legal-theoretical Content of the Risâla of Muhammad b. Idrîs al-Shâfiî (doktora tezi, 1999), University of Pennsylvania; a.mlf., "Does Shâfi'î have a Theory of Four Sources of Law", Studies in Islamic Legal Theory (ed. Bernard G. Weiss), Leiden 2002, s. 23-50; a.mlf., "The Legal Hermeneutics of al-Shâfi'î and Ibn Qutayba: A Reconsideration", Islamic Law and Society, XI/1, Leiden 2004, s. 1-41; Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü (haz. M. Hayri Kırbaşoğlu), Ankara 2000; Taha Nas, İmam Şâfiî'ye Göre Sahabe Kavlinin Kaynak Değeri (yüksek lisans tezi, 2001), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Muhittin Özdemir, İmam Şâfiî'ye Göre İstihsan (yüksek lisans tezi, 2001), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Fehd b. Sa‘d ez-Zâyidî el-Cühenî, el-Ḳıyâs ʿinde'l-İmâm eş-Şâfiʿî: Dirâse teʾṣîliyye ʿalâ kitâbi'l-Üm, Riyad 1424/2003; Bilal Aybakan, Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ, İstanbul 2003, s. 107-139; a.mlf., İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi, İstanbul 2007; Gıyasettin Arslan, İmam Şâfiî'nin Kur'an Okumaları, İstanbul 2004; Ali Hakan Çavuşoğlu, Irak Mâlikî Ekolü (doktora tezi, 2004), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 34-60, 71-77; Şamil Dağcı, İmam Şâfiî: Hayatı ve Fıkıh Usûlü İlmindeki Yeri, Ankara 2004; C. Melchert, "The Meaning of Qâla'l-Shâfi'î in Ninth Century Sources", Abbasid Studies: Occasional Papers of the School of Abbasid Studies, Cambridge 6-10 July 2002 (ed. J. E. Montgomery), Leuven 2004, s. 277-301; Aisha Yusef Musa, A Study of Early and Contemporary Muslim Attitudes toward Hadīth as Scripture with a Translation of al-Shāfi'īs Kitāb Jimā 'al-'Ilm (doktora tezi, 2004), Harvard University; M. Sümey‘î Seyyid Abdurrahman er-Rüstâkī, el-Ḳadîm ve'l-cedîd min aḳvâli'l-İmâm eş-Şâfiʿî min ḫilâli kitâbi Minhâci'ṭ-ṭâlibîn, Beyrut 1426/2005; Muammer Bayraktutar, İmam Şâfiî'de Lafza Bağlı Hadis / Sünnet Yorumu (doktora tezi, 2006), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Soner Duman, Şâfiî'nin Kıyas Anlayışı (doktora tezi, 2007), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; İshak Emin Aktepe, Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı, İstanbul 2008, s. 227-298; a.mlf., "İmam Şâfiî'nin Hadisler Arasında Görülen Çelişkilere Bakışı", Hadis Tetkikleri Dergisi, IV/2, İstanbul 2006, s. 55-80; Kemâl A. Faruki, "al-Shafi'i's Agreements and Disagreements with the Mâlikî and the Hanafî Schools", IS, X (1971), s. 129-136; Muhammed Hamîdullah, "Contribution of ash-Shafi'i to the Science of Law", Journal of Malaysian and Comperative Law, I/1 (1975), s. 48-58; G. Makdisi, "The Juridical Theology of Shâfi'î: Origins and Significance of Usûl al-Fiqh", St.I, LIX (1984), s. 5-47; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, "el-İdiyûlûciye'l-vasaṭiyyetü't-telfîḳıyye fî fikri'ş-Şâfiʿî", el-İctihâd, III/9, Beyrut 1990, s. 57-91; Rıdvân es-Seyyid, "eş-Şâfiʿî ve'r-Risâle: Dirâse fî tekevvüni'n-niẓâmi'l-fıḳhî fi'l-İslâm-II", a.e., III/9 (1990), s. 93-100; Zafar Ishak Ansari, "The Significance of Shafi'i's Criticism of the Medînese School of Law", IS, XXX/4 (1991), s. 485-499; Wail B. Hallaq, "Was al-Shafi'i the Master Architect of Islamic Jurisprudence?", IJMES, XXV (1993), s. 587-605; A. Sherman Jackson, "Setting the Record Straight: Ibn al-Labbad's Refutation of al-Shâfi'î", Journal of Islamic Studies, XI/2, Oxford 2000, s. 121-146; E. Chaumont, "al-Shāfiʿī", EI² (İng.), IX, 181-185; a.mlf., "al-Shāfiʿiyya", a.e., IX, 185-189.

Bilal Aybakan

NADR b. ŞÜMEYL (النضر بن شميل) Ebü'l-Hasen en-Nadr b. Şümeyl b. Hareşe b. Yezîd el-Mâzinî et-Temîmî (ö. 204/820) Arap sözlük yazarı ve hadis âlimi.

122 (740) yılında Horasan'ın Merverrûz şehrinde doğdu. Temîm kabilesinin Benî Mâzin koluna mensup olan ailesi buradan Basra'ya göç etti. Nadr Basra'da yetişti.

Başta Halîl b. Ahmed olmak üzere zamanın önde gelen âlimlerinden Arap grameri, lugat, şiir, edebiyat, hadis ve fıkıh dersleri aldı. Uzun süre bedevîler arasında yaşayarak fasih bedevîlerden lugat malzemesi, özellikle nâdir kelimelerle şiir ve emsale dair bilgiler topladı. Arap gramerinde Halîl b. Ahmed'in önde gelen dört öğrencisinden biri oldu.

Tebeu't-tâbiînden olan Nadr b. Şümeyl rivayetlerine güvenilen bir hadis âlimiydi. Humeyd et-Tavîl, Hişâm b. Urve, Hişâm ed-Destüvâî, İsmâil b. Ebû Hâlid, Hişâm b. Hassân, Abdullah b. Avn gibi tâbiîlerden hadis dinleyip rivayet etti (İbnü'l-Kıftî, III, 351). Ayrıca nâdir kullanılan kelimelere vukufuyla tanınan, İslâm recez şairlerinden Ru'be b. Accâc'dan rivayette bulundu (Ömer Ferruh, II, 62). Kendisinden Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî ve İshak b. Râhûye hadis rivayet etti (İbnü'l-Kıftî, III, 352; İbn Hallikân, V, 397). Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm bilhassa hadis ve garîbü'l-hadîs gibi alanlarda kendisinden çok istifade etmiş olan öğrencilerindendir. Bir süre Nîşâbur'da ikamet eden İbn Şümeyl'den hadis okuyanlar arasında Muhammed b. Râfi', Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Yahyâ en-Nîsâbûrî, İshak b. İbrâhim, Bişr b. Hakem vb. âlimler sayılabilir (İbnü'l-Kıftî, III, 352).

Nadr b. Şümeyl, Basra'da geçim sıkıntısı çektiğinden doğduğu şehre dönmeye karar verdi. Aralarında çeşitli âlimlerin de bulunduğu kalabalık bir topluluk kendisini Uğurlamaya geldi ve ülkelerinden ayrılması sebebiyle üzüntülerini dile getirdi. Nadr, Mirbed panayır alanına gelindiğinde yaptığı konuşmada günlük 1 kile bakla kadar nafaka temin edebildiği takdirde Basralılar'ı terketmeyeceğini söyledi, orada bulunanlar arasından bunu üstlenecek bir kimsenin çıkmaması üzerine de yoluna devam etti. Ebû Ubeyde, Meṡâlibü'l-ʿArab adlı eserinde bu olayı Araplar'ın ve Basralılar'ın vefasızlık örneği olarak kaydeder (a.g.e., III, 348-349).

Merv'de yoksulluktan kurtulup servete kavuşan İbn Şümeyl oranın önde gelen âlimlerinden biri oldu ve Me'mûn tarafından Merv kadılığına getirildi. Bir yandan görevini yürütürken bir yandan da Merv'de sünnet ve hadis çalışmalarını başlattı ve bunu giderek yaygınlaştırdı. Abbasî sarayında düzenlenen dil, edebiyat, şiir ve ilim meclislerine iştirak etti, bu alanlardaki ilmî kudretini gösterme fırsatı buldu, Me'mûn ve çevresi tarafından verilen hediyelerle serveti daha da arttı. Bir defasında nâdir kullanılan bir kelimedeki sorunu çözmesi üzerine Me'mûn ile veziri Fazl b. Sehl'den 80.000 dirhem aldığı kaydedilir (Ebû Bekir ez-Zübeydî, s. 60). Nadr, Buhârî'ye dayanan bir rivayete göre Zilhicce 204 (Mayıs - Haziran 820), İbn Kuteybe'ye göre ise 203 (819) yılında Merv'de vefat etti.

Eserleri. 1. Kitâbü'ṣ-Ṣıfât fi'l-luġa. İnsan ve özellikle kadın, ayrıca deve, davar, kuş, dağ, ova, güneş, ay, gece, gündüz, yiyecek ve içecekler, kuyular, göletler, üzüm, şarap, yağmur, bulut, sel, rüzgâr, bitki, ağaç ve cömertlik gibi değişik konulardaki garîb

kelimeleri açıklayan bir konu sözlüğü olup öğrencisi Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'a ait el-Ġarîbü'l-Muṣannef'in temel kaynaklarındandır. Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 2. Risâle fi'l-ḥurûfi'l-ʿArabiyye. Hurûf-i hicâ çeşitlerinin ve anlamlarının açıklandığı bu kitapçıkta yirmi iki çeşit elif, beş bâ, yedi tâ, beş sîn, beş kâf, sekiz nûn, on dört vâv, sekiz he ve on iki çeşit "yâ"dan söz edilir. Risâle, Auguste Haffner - P. L. Cheikho tarafından bazı kadîm sözlük risâlelerini kapsayan el-Bülġa fî şüẕûri'l-luġa adlı eser içinde yayımlanmıştır (Beyrut 1914). Eseri ayrıca Hibetüddin el-Hüseyn Kitâb fî teşrîḥi'l-ḥurûf adıyla neşretmiştir (Mecelletü'l-ʿİlm, II/3 [Bağdad 1329], s. 128-133; el-Meşriḳ, XIV [Beyrut 1911], s. 265 vd.). Müellifin diğer eserleri de şunlardır: Ġarîbü'l-ḥadîs̱, Kitâbü'l-Meʿânî, Kitâbü'l-Envâʾ, Kitâbü's-Silâḥ, Kitâbü Ḫalḳı'l-feres, Kitâbü'l-Vuḥûş, Kitâbü'l-Cîm, Kitâbü'l-Meṣâdir, Kitâbü'ş-Şems ve'l-ḳamer (İbnü'l-Kıftî, III, 352; İbn Hallikân, V, 403-404). Nadr b. Şümeyl, Arap dilinin ilk tam sözlüğü olan Halîl b. Ahmed'e ait Kitâbü'l-ʿAyn'ın yöntemi ve muhtevasına dair geniş bir mukaddime yazmıştır (el-Medḫal [el-Müdḫil] ilâ Kitâbi'l-ʿAyn). Bir görüşe göre bu sözlüğün planı ve tasarımı ile başlangıcı Halîl'e, ikmali ise başta İbn Şümeyl olmak üzere Halîl'in öğrencilerine aittir (İbn Hallikân, V, 398).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 542; Ebû Bekir ez-Zübeydî, Ṭabaḳātü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1392/1973, s. 55-61, 75; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 57-58; Kemâleddin el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâʾ (nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî), Zerkā (Ürdün) 1405/1985, s. 73-75; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XIX, 238-243; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, III, 348-352; Nevevî, Tehẕîb, II, 127-129; İbn Hallikân, Vefeyât, V, 397-405; Brockelmann, GAL, I, 101; Suppl., I, 161; Sezgin, GAS, III, 363; VIII, 58-59; ayrıca bk. İndeks; Hüseyin Hasan, Aʿlâmü Temîm, Beyrut 1980, s. 546-547; Ömer Ferruh, Târîḫu'l-edeb, II, 62, 114, 173-174; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, V, 247; Ch. Pellat, "al-Naḍr b. S̲h̲umayl", EI² (Fr.), VII, 874-875.

İsmail Durmuş

RAVH b. UBÂDE (روح بن عبادة) Ebû Muhammed Ravh b. Ubâde b. Alâ el-Kaysî el-Basrî (ö. 205/820) Hadis hâfızı.

Basra'da doğdu. Kays b. Sa'lebe oğulları soyundan geldiği için İbn Sa'lebe diye anıldı. Hadis öğrenmek amacıyla Bağdat'a gitti ve oraya yerleşti; ömrünün sonuna doğru Basra'ya döndü. Hocaları arasında Sâlih b. Keysân, İbn Cüreyc, Abdullah b. Avn, İbn Ebû Arûbe, Evzâî, İbn Ebû Zi'b, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne'nin adları zikredilir. Kendisinden Ali b. Medînî, İbn Nümeyr, İshak b. Râhûye, Ebû Kudâme es-Serahsî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Abd b. Humeyd, Bündâr diye anılan Muhammed b. Beşşâr, İbn Şeybe ve Bekkâr b. Kuteybe gibi âlimler faydalandı. Ravh b. Ubâde Cemâziyelevvel 205'te (Ekim 820) Basra'da vefat etti. Şevval 206'da (Mart 822) veya 207'de (822) öldüğü de kaydedilmektedir.

Ali b. Medînî, Ravh b. Ubâde'nin kendini sadece hadise veren büyük muhaddislerden olduğunu, bu sahada eserler verdiğini, derlediği hadisleri rivayet ettiğini söylemiş, onun derlediği 100.000'den fazla hadisi görüp incelediğini ve bunlardan 10.000'ini yazdığını belirtmiştir. Yahyâ b. Maîn'e Ravh sorulduğunda onu övmüş, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın onu tenkit ettiği söylenince de bunu şiddetle reddetmiştir. Hadis otoriteleri Ravh'ı sika, sadûk, mahallühü's-sıdk, sâlih gibi ifadelerle değerlendirmiştir. Abdurrahman b. Mehdî onun hakkında önceleri menfi kanaate sahip olmuş, fakat Ali b. Medînî'nin kendisini uyarması üzerine Ravh'ın gıybetini yaptığı için pişman olup tövbe etmiştir. Ravh'ın bazı kişilerce tenkit edildiği, ancak bu tenkitlere önem verilmediği belirtilmektedir.

Nuaym b. Hammâd'ın Basra'da kendisinden 50.000 hadis yazdığını söylediği Ravh'ın Kütüb-i Sitte'de ve diğer önemli hadis kitaplarında rivayetleri bulunmaktadır. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerinde Buhârî onun kırk altı, Müslim doksan dokuz, Tirmizî kırk iki, es-Sünen'lerinde Ebû Dâvûd yirmi iki, Nesâî dört, İbn Mâce on sekiz rivayetine yer vermiştir. Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde 800 rivayeti bulunmaktadır. Ravh'ın ayrıca hadis, tefsir ve ahkâma dair çeşitli kitaplar tasnif ettiği belirtilmiş, bunlar arasında es-Sünen ve'l-aḥkâm ile Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-kerîm adlı çalışmalarından söz edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 296; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 168-169; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 309; Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâ', II, 59; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 498-499; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 283; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, III, 437; VIII, 401-406; Bâcî, et-Taʿdîl ve't-tecrîḥ li-men ḫarrece lehü'l-Buḫârî fi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin), Riyad 1406/1986, II, 574; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, IX, 238-245; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ', IX, 402-407; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 201-210, s. 155; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 58-60; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 293-296; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 427, 448; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 371.

Mustafa Karataş

DÂVÛD b. MUHABBER (داوود بن المحبّر) Ebû Süleymân Dâvûd b. el-Muhabber b. Kahzem et-Tâî (ö. 206/821) Akla dair uydurma rivayetleri topladığı eseriyle tanınan muhaddis.

---

es-Sekafî, el-Bekrâvî ve el-Basrî nisbeleriyle de anılmaktadır. Dedesi Kahzem'in İsfahan fethi sırasında esir alındığı ve sahâbî Ebû Bekre es-Sekafî'nin kölesi olduğu söylenmektedir. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamakta, babasının ve dedesinin zayıf birer râvi oldukları bilinmektedir. Dâvûd b. Muhabber babasından başka Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Şu'be b. Haccâc ve Halîl b. Ahmed gibi âlimlerden faydalanmıştır. Kendisinden de Fazl b. Sehl el-A'rec, Hâris b. Ebû Üsâme gibi muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. Dâvûd b. Muhabber'in şahsiyeti ve rivayetlerinin sıhhat derecesi üzerinde çok tartışılmıştır. Akıl konusundaki rivayetlerinin tamamına yakını uydurma kabul edilmekle beraber diğer konulardaki

bazı rivayetleri makbul sayılmıştır. Hakkında farklı görüşlerin ileri sürülmesi, hayatının bir döneminde rivayeti ihmal edip kendini tamamen zühde vermesi veya bazılarının dediği gibi Mu‘tezilî görüşü benimsemesi yüzündendir. Yahyâ b. Maîn Dâvûd’un yalan söylemediğini, sadûk* bir râvi olmakla beraber yanılıp hata ettiğini belirtmektedir. Yine İbn Maîn’den nakledildiğine göre güvenilir bir râvi iken hadisi bırakıp Mu‘tezile’den bazıları ile düşüp kalktıktan sonra zihniyeti bozulmuştur. Ahmed b. Hanbel ise kendisinden Dâvûd hakkında bilgi istendiği zaman gülmüş, onun çok önemsiz biri olduğunu, hadisten hiç anlamadığını söylemiştir. Buhârî de aynı görüşe katılmaktadır. Ali b. Medînî ve Ebû Hâtim er-Râzî’ye göre onun hadisleri hiçbir şekilde rivayet edilemez. Dârekutnî ve Ebü’l-Feth el-Ezdî’ye göre ise büsbütün metrûk*tür. İbn Hibbân ve Hâkim en-Nîsâbûrî onun mevzû hadisleri sika râvilere nisbet ederek rivayet ettiğini ifade etmişlerdir. İbn Mâce, senedinde onun adının bulunduğu ve Zehebî’nin uydurma olduğunu söylediği -kendi memleketi olan Kazvin’in faziletine dair- rivayeti es-Sünen’ine (“Cihâd”, 11) alması sebebiyle tenkide uğramıştır. Dâvûd 8 Cemâziyelevvel 206’da (9 Ekim 821) Bağdat’ta vefat etmiştir.

Dâvûd b. Muhabber’in aklın değerine dair rivayetleri bir araya getirdiği ve Zehebî’nin ise “keşke yazmasaydı” dediği Kitâbü’l-Akl’dan başka eseri yoktur. Bu eserdeki rivayetlerin hemen hemen tamamı veya iyimser bir görüşle tamamına yakını zayıf veya mevzû haberlerden meydana gelmiştir. Dârekutnî’ye göre akla dair rivayetleri hadis uydurmakla tanınan Meysere b. Abdürabbih icat etmiş, Dâvûd ise yeni senedler uydurarak bu rivayetleri kendine mal etmiş, daha sonra da başkaları Kitâbü’l-ʿAkl’ı aynı şekilde rivayet etmişlerdir. Eserin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir. Ancak İbn Hacer, Dâvûd’un talebesi Hâris b. Ebû Üsâme’nin el-Müsned’ine aldığı Kitâbü’l-ʿAkl’dan otuz hadislik bir bölümü el-Metâlibü’l-ʿâliye’de (III, 13-23) iktibas etmiş ve bu rivayetlerin tamamının, bir başka rivayette ise çoğunun uydurma olduğunu söylemiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Mâce, “Cihâd”, 11; Yahyâ b. Maîn, et-Târîẖ (nşr. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Dımaşk 1399/1979, II, 154; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (nşr. Vasiyyullah Abbas), Beyrut 1408/1988, I, 388; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, III, 244; Cûzcânî, Ahvâlü’r-ricâl (nşr. Subhî es-Sâmerrâî), Beyrut 1405/1985, s. 198; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-taʿdîl, III, 424; İbn Hibbân, Kitâbü’l-Mecrûhîn (nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Haleb 1396, I, 291; İbn Adî, el-Kâmil, III, 965-967; Dârekutnî, Kitâbü’d-Duʿafâʾ ve’l-metrûkîn (nşr. Subhî es-Sâmerrâî), Beyrut 1406/1986, s. 87; Ebû Nuaym, Zikru ahbâri Isbahân (nşr. Dedering), Leiden 1931-34, II, 165; Hatîb, Târîhu Bagdâd, VIII, 359-362; Mizzî, Tehzîbü’l-Kemâl, VIII, 443-449; Burhâneddin el-Halebî, el-Keşfü’l-hasîs ʿammen rumiye bi-vazʿi’l-hadîs (nşr. Subhî es-Sâmerrâî), Bağdad 1984, s. 174-175; Zehebî, Mîzânü’l-iʿtidâl, II, 20; III, 441; a.mlf., el-Mugnî (nşr. Nûreddin Itr), Haleb 1391/1971, I, 220; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, III, 199-201; a.mlf., Takrîbü’t-Tehzîb, I, 234; a.mlf., el-Metâlibü’l-ʿâliye (nşr. Habîbürrahman el-A‘zamî), Kuveyt 1393/1973, III, 13-23; İbn Kutluboğa, Tâcü’t-terâcim, Bağdad 1962, s. 28; Ali el-Kārî, el-Esrârü’l-merfûʿa fi’l-ahbâri’l-mevzûʿa (nşr. Muhammed es-Sabbâğ), Beyrut 1391/1971, s. 442-443; Keşfü’z-zunûn, II, 1439-1440; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe, s. 52.

M. Yaşar Kandemir

EBÛ HUZEYFE el-BUHÂRÎ أبو حذيفة البخاري Ebû Huzeyfe İshâk b. Bişr b. Muhammed b. Abdillâh el-Hâşimî el-Buhârî (ö. 206/821) Asılsız haber rivayet etmekle tanınan râvi ve tarihçi.

Belh'te doğdu. Daha sonra Buhara'ya göç ederek orada yerleşti ve bundan dolayı Buhârî nisbesiyle tanındı. Hâşimoğulları'nın mevlâ*sı olduğu için Hâşîmî nisbesiyle de anılmaktadır. İbn İshak, Abdülmelik b. Cüreyc, Mukātil b. Süleyman, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve A'meş gibi meşhur kişilerden hadis ve haber nakletmiş, kendisinden de Seleme b. Şebîb, İsmâil b. Îsâ el-Attâr, Muhammed b. Yezîd ve Muhammed b. Kudâme el-Buhârî rivayette bulunmuşlardır. Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in daveti üzerine Bağdat'a giden Ebû Huzeyfe, İbn Rağbân Mescidi'nde hadis, siyer ve megāzî okuttu. Halife de kendisinden ders aldı. Daha sonra tekrar Buhara'ya döndü ve 12 Receb 206'da (11 Aralık 821) orada vefat etti.

Ebû Huzeyfe hadis münekkidlerinin âdeta hücumuna uğramış ve daha çok İbn Tâvûs gibi zamanına yetişmediği ve görmediği kişilerden rivayette bulunduğu için suçlanmış, ayrıca güvenilir kişileri alet ederek asılsız haber nakletmekle itham edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, İsmâil b. Îsâ el-Attâr'dan başka hiçbir Bağdatlı'nın ondan bir şey rivayet etmediğini, kendisinden daha çok Horasanlılar'ın rivayette bulunduğunu söyler. Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî, Ebû Huzeyfe'yi gafillikle ve zayıf bir hâfızaya sahip olmakla; Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî kezzâblıkla; Ali b. Medînî, İbn Hibbân ve Dârekutnî kezzâb, metrûkü'l-hadîs ve ne söylediğini bilmeyen bir kişi olmakla; İbn Adî ile Ukaylî de münker hadis rivayet etmekle suçlamışlardır. Sadece talebesi Muhammed b. Ömer ed-Dârâbcirdî ile Şiî tarihçi Necâşî onu sika* hadis ricâli arasında zikrederler.

Eserleri. 1. Kitâbü'l-Mübtedeʾ. Yaratılıştan başlayarak Hz. Peygamber devrinin sonuna kadar meydana gelen olayları ihtiva eden bu eserde aslı esası olmayan hadis ve sözler yer almaktadır. Taberî gibi tarihçilerin kaynak olarak kullandığı, İbn Hacer el-Askalânî tarafından bazı parçaları el-İsâbe'de iktibas edilen kitabın Chicago Orient Institute Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 17.624) ve Hz. Âdem ile Havvâ'dan bahseden kısmı, Nabia Abbott tarafından Studies in Arabic Literary Papyri içinde (bk. bibl.) İngilizce özet çevirisiyle birlikte yayımlanmıştır. Eserin Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili dördüncü ve beşinci bölümleri de günümüze ulaşmış olup Dımaşk'ta el-Mektebetü'z-Zâhiriyye'de 71 numaralı mecmuanın içinde (vr. 150-162) yer almaktadır. 2. Kitâbü'l-Fütûh. Suriye, Anadolu, Mısır, Irak ve Mağrib'in fethinden bahseden eser zamanımıza intikal etmemiş, ancak Taberî, Yâkūt el-Hamevî ve İbn Hacer tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Rosenthall, Seyf b. Ömer ile Ebû Huzeyfe el-Buhârî'nin fütuhat romanları için zemin hazırlayan tarihçiler olduklarını, hadiseleri bir roman üslûbuyla anlattıklarını ve Taberî gibi bazı tarihçilerin onların

eserlerine gereğinden fazla değer verdiklerini söyler (A History of Muslim Historiography, s. 188). Ebû Huzeyfe'nin kaynaklarda zikredilen diğer eserleri de şunlardır: el-Müsned, Kitâbü'r-Ridde, Kitâbü'l-Cemel, Kitâbü'l-Elviye, Kitâbü's-Sıffîn, Kitâbü Hafri Zemzem (İbnü'n-Nedîm, s. 137; Yâkūt, VI, 73).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 137; Hatîb, Târîhu Bagdâd, VI, 326-328; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, VI, 70-73; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 477-479; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 184-186; a.mlf., el-ʿİber, I, 273; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 354-355; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 15; Brockelmann, GAL, II, 663; Nabia Abbott, Studies in Arabic Literary Papyri, Chicago 1957, I, 38-56; Rosenthall, A History of Muslim Historiography, Leiden 1968, s. 188, 403, 469; Sezgin, GAS, I, 294; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 231; Mustafa Zeki Terzi, İslâm Tarih Yazıcılığının Doğuşu ve Gelişmesi (öğretim görevliliği tezi, 1981, Samsun Yüksek İslâm Enstitüsü), DİA Ktp., nr. 4314, s. 126 vd.

Mustafa Zeki Terzi

EBÛ HUZEYFE el-BUHÂRÎ أبو حذيفة البخاري Ebû Huzeyfe İshâk b. Bişr b. Muhammed b. Abdillâh el-Hâşimî el-Buhârî (ö. 206/821) Asılsız haber rivayet etmekle tanınan râvi ve tarihçi.

Belh'te doğdu. Daha sonra Buhara'ya göç ederek orada yerleşti ve bundan dolayı Buhârî nisbesiyle tanındı. Hâşimoğulları'nın mevlâ*sı olduğu için Hâşîmî nisbesiyle de anılmaktadır. İbn İshak, Abdülmelik b. Cüreyc, Mukātil b. Süleyman, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve A'meş gibi meşhur kişilerden hadis ve haber nakletmiş, kendisinden de Seleme b. Şebîb, İsmâil b. Îsâ el-Attâr, Muhammed b. Yezîd ve Muhammed b. Kudâme el-Buhârî rivayette bulunmuşlardır. Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in daveti üzerine Bağdat'a giden Ebû Huzeyfe, İbn Rağbân Mescidi'nde hadis, siyer ve megāzî okuttu. Halife de kendisinden ders aldı. Daha sonra tekrar Buhara'ya döndü ve 12 Receb 206'da (11 Aralık 821) orada vefat etti.

Ebû Huzeyfe hadis münekkidlerinin âdeta hücumuna uğramış ve daha çok İbn Tâvûs gibi zamanına yetişmediği ve görmediği kişilerden rivayette bulunduğu için suçlanmış, ayrıca güvenilir kişileri alet ederek asılsız haber nakletmekle itham edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, İsmâil b. Îsâ el-Attâr'dan başka hiçbir Bağdatlı'nın ondan bir şey rivayet etmediğini, kendisinden daha çok Horasanlılar'ın rivayette bulunduğunu söyler. Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî, Ebû Huzeyfe'yi gafillikle ve zayıf bir hâfızaya sahip olmakla; Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî kezzâblıkla; Ali b. Medînî, İbn Hibbân ve Dârekutnî kezzâb, metrûkü'l-hadîs ve ne söylediğini bilmeyen bir kişi olmakla; İbn Adî ile Ukaylî de münker hadis rivayet etmekle suçlamışlardır. Sadece talebesi Muhammed b. Ömer ed-Dârâbcirdî ile Şiî tarihçi Necâşî onu sika* hadis ricâli arasında zikrederler.

Eserleri. 1. Kitâbü'l-Mübtedeʾ. Yaratılıştan başlayarak Hz. Peygamber devrinin sonuna kadar meydana gelen olayları ihtiva eden bu eserde aslı esası olmayan hadis ve sözler yer almaktadır. Taberî gibi tarihçilerin kaynak olarak kullandığı, İbn Hacer el-Askalânî tarafından bazı parçaları el-İsâbe'de iktibas edilen kitabın Chicago Orient Institute Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 17.624) ve Hz. Âdem ile Havvâ'dan bahseden kısmı, Nabia Abbott tarafından Studies in Arabic Literary Papyri içinde (bk. bibl.) İngilizce özet çevirisiyle birlikte yayımlanmıştır. Eserin Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili dördüncü ve beşinci bölümleri de günümüze ulaşmış olup Dımaşk'ta el-Mektebetü'z-Zâhiriyye'de 71 numaralı mecmuanın içinde (vr. 150-162) yer almaktadır. 2. Kitâbü'l-Fütûh. Suriye, Anadolu, Mısır, Irak ve Mağrib'in fethinden bahseden eser zamanımıza intikal etmemiş, ancak Taberî, Yâkūt el-Hamevî ve İbn Hacer tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Rosenthall, Seyf b. Ömer ile Ebû Huzeyfe el-Buhârî'nin fütuhat romanları için zemin hazırlayan tarihçiler olduklarını, hadiseleri bir roman üslûbuyla anlattıklarını ve Taberî gibi bazı tarihçilerin onların eserlerine gereğinden fazla değer verdiklerini söyler (A History of Muslim Historiography, s. 188). Ebû Huzeyfe'nin kaynaklarda zikredilen diğer eserleri de şunlardır: el-Müsned, Kitâbü'r-Ridde, Kitâbü'l-Cemel, Kitâbü'l-Elviye, Kitâbü's-Sıffîn, Kitâbü Hafri Zemzem (İbnü'n-Nedîm, s. 137; Yâkūt, VI, 73).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 137; Hatîb, Târîhu Bagdâd, VI, 326-328; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, VI, 70-73; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 477-479; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 184-186; a.mlf., el-ʿİber, I, 273; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 354-355; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 15; Brockelmann, GAL, II, 663; Nabia Abbott, Studies in Arabic Literary Papyri, Chicago 1957, I, 38-56; Rosenthall, A History of Muslim Historiography, Leiden 1968, s. 188, 403, 469; Sezgin, GAS, I, 294; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 231; Mustafa Zeki Terzi, İslâm Tarih Yazıcılığının Doğuşu ve Gelişmesi (öğretim görevliliği tezi, 1981, Samsun Yüksek İslâm Enstitüsü), DİA Ktp., nr. 4314, s. 126 vd.

Mustafa Zeki Terzi

YEZÎD b. HÂRÛN (يزيد بن هارون) Ebû Hâlid Yezîd b. Hârûn b. Zâzân es-Sülemî el-Vâsıtî (ö. 206/821) Hadis hâfızı.

---

118 (736) yılında Vâsıt'ta doğdu. Bazı kaynaklarda 117'de (735) doğduğu da zikredilmiştir. Aslen Buharalı olup dedesi Zâzân sahâbeden Utbe b. Ferkad'ın karısı Ümmü Âsım'ın âzatlısıdır. Şu'be b. Haccâc, Mâlik b. Enes, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Mis'ar b. Kidâm, Humeyd et-Tavîl, İbn Ebû Arûbe ve Süfyân es-Sevrî'den rivayette bulundu. Kendisinden Müsedded b. Müserhed, İbn Râhûye, Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medînî, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Osmân b. Ebû Şeybe ve Muhammed b. Eslem hadis nakletti. Yezîd b. Hârûn'dan en son hadis rivayet eden Ahmed b. Abdurrahman es-Sekatî onun önde gelen öğrencilerindendir. Vâsıt'ta yaşayan Yezîd b. Hârûn, Bağdat'a geldiğinde derslerinde büyük bir kalabalık toplanmış, âlî isnadı, şöhreti ve itibarı bölgedeki

muhaddislerin ona olan ilgisini arttırmıştı. Onun çevresindeki büyük kalabalığı gören devrin halifesi, “İşte asıl mülk ve saltanat budur” demişti. Kur’an’ın mahlûk olduğu düşüncesini benimseyen Halife Me’mûn’un, Yezîd b. Hârûn’un halk üzerindeki nüfuzundan çekindiği ve onun tepkisinin toplum içinde karışıklıklara yol açacağından endişe ettiği için bu görüşünü Yezîd hayatta iken ifade etmediği yönündeki kayıtlar (Hatîb, XIV, 342) Yezîd’in ilmî ve siyasî otoritesini göstermesi bakımından önemlidir. Yezîd b. Hârûn’un vefatına kadar Kur’an’ın mahlûk olup olmadığı tartışması yüzünden kimse zarar görmedi. Onun, “Kur’an’ın mahlûk olduğunu iddia eden kimse kâfir olur. Allah bu görüşü ortaya atan Cehm b. Safvân’a lânet etsin” demesi bu görüş taraftarlarını sindirdi.

Rivayette kitaplarını değil hâfızasını esas aldığı zikredilen Yezîd b. Hârûn ömrünün sonlarında gözlerini kaybetti, hâfızası da eski gücünü yitirdi. Ebû Hayseme onun gözlerini kaybettikten sonra kendisine sorulan hadisleri bilemediğini, bu sebeple kitaplarını câriyesine kontrol ettirmesi yüzünden ayıplandığını kaydeder. Yahyâ b. Maîn de Yezîd b. Hârûn’un ashâb-ı hadîsten olmadığını, zira rivayette bulunduğu kimseleri ayırt edemediğini ve üstelik bunu umursamadığını belirtir (a.g.e., XIV, 338-339). Hatîb el-Bağdâdî ise Yezîd hakkındaki bu rivayetleri, gözlerini kaybedip yaşının ilerlemesiyle birlikte hâfızasının zayıflamasına bağlı olarak şüphe ettiği yerlerde rivayetlerini kaydettiği metinleri câriyesine okutup ezberini tekrarlaması şeklinde değerlendirir. Zehebî de bütün bunlara rağmen Yezîd’in tartışmasız hüccet olduğunu söyler (Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IX, 363). Yezîd b. Hârûn Rebîülâhir 206’da (Eylül 821) Vâsıt’ta vefat etti. Rivayetleri başta kütüb-i tis‘a olmak üzere birçok eserde yer almış, kaynaklarda kendisine Tefsîrü’l-Ḳurʾân (Sezgin, I, 67) ve Kitâbü’l-Ferâʾiż (İbn Hacer, el-Muʿcemü’l-müfehres, s. 71) adlı iki eser nisbet edilmiştir.

Ali b. Medînî ile Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, “Yezîd b. Hârûn’dan daha titiz bir hadis hâfızı görmedik” derken Ahmed b. Hanbel onu, “zekâsı parlak, anlayış ve kavrayışı yüksek, itkān ve dirayet sahibi bir hâfız” diye tanıtmıştır. Ahmed b. Hanbel, Yezîd b. Hârûn’un hadislerin fıkhî ahkâmını anlamaya yönelik çabasını övgüyle anmıştır. Akaid sahasındaki bid‘at fırkalarına karşı sert bir tutum takınmış, istivâ-yı te’vil eden Cehmiyye’ye karşı çıkmıştır. Onun, “Muavvizeteyn’in Kur’an’dan olmadığını iddia eden kimse kâfirdir”; “Vakti gelmeden yöneticilik yapan kimse vakti geldiğinde Allah kendisini ondan mahrum eder” gibi bazı tesbitleri vardır. Yezîd’in yedi kıraat imamından biri olan Hamza b. Habîb’in kıraatinin okutulmasına karşı çıktığı da bilinmektedir. Hakkında “rabbânî imam, zirve, sika, sebt, me’mûn, mütkın, hüccetülislâm” gibi sıfatlar kullanılan Yezîd b. Hârûn’un imlâ meclisinde Ahmed b. Hanbel’i yanına oturtması kendisine verdiği değeri göstermektedir. Esasen hadis rivayetinde Yezîd b. Hârûn ile Ahmed b. Hanbel birbirinden faydalanmıştır (Zehebî, XI, 194). Ahmed b. Hanbel’in, “Yezîd b. Hârûn’un Saîd b. Ebû Arûbe’den semâı zayıftır, muhtelif hadisleri rivayet ederken yanılmıştır” şeklindeki sözünü Zehebî

zayıflığın aslında İbn Ebû Arûbe'den kaynaklandığı, zira Yezîd'in İbn Ebû Arûbe'nin zihnî melekeleri zayıflayıp kendisine ihtilât ârız olduktan sonra da ondan hadis dinlediği şeklinde açıklığa kavuşturur (a.g.e., IX, 362-363). Yezîd b. Hârûn, bazı zayıf râvilerden hadis almasının sebebini, öğrenmek ve gerektiğinde bu tür bilgilerden de yararlanmak maksadıyla herkesten hadis alınabileceği şeklinde açıklar (Râmhürmüzî, s. 417).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 314-315; Bahşel, Târîḫu Vâsıṭ (nşr. K. Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 108, 110, 125-129, 139, 142-144, 258-261; Kâ'bî, Ḳabûlü'l-aḫbâr ve maʿrifetü'r-ricâl (nşr. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer b. Abdürrahîm), Beyrut 1421/2000, II, 20-23; İbn Hibbân, Meşâhîru ʿulemâʾi'l-emṣâr (nşr. M. Fleischhammer), Wiesbaden 1959, s. 177-178; Râmhürmüzî, el-Muḥaddiṣü'l-fâṣıl (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1391/1971, s. 417; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 284; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 337-346; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXXII, 261-270; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîṣ, I, 459-461; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 358-371; XI, 194; İbn Hacer, Tehẕîbüt-Tehẕîb, XI, 366-369; a.mlf., el-Muʿcemü'l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 71; Sezgin, GAS (Ar.), I, 67; Mehmet Fatih Kaya, Hadis Usûlünde İhtilât, İstanbul 2011, s. 60, 85.

Zekeriya Güler

VÂKIDÎ (الواقدي) Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823) Megāzî müellifi, İslâm tarihçisi, muhaddis ve kadı.

---

130 (747) yılında Medine'de mevâlî bir aile içinde doğdu. Dedesi Vâkıd'a nisbetle Vâkıdî, dedesinin mevlâsı olduğu, Merv kadısı Abdullah b. Büreyde b. Husayb'ın mensup olduğu Eslem kabilesine nisbetle Eslemî, doğduğu şehre nisbetle de Medenî diye anılmıştır. Babası hakkında, ilim tahsili için memleketi Merv'den Medine'ye göç ettiği dışında kaynaklarda bilgi yoktur. Annesi Fars asıllı Îsâ b. Ca'fer'in kızıdır. Amcası Heysem b. Vâkıd ilimle meşguldü, Vâkıdî eserinde ondan iki rivayet nakleder (el-Meġāzî, II, 588; III, 1090). Küçük yaşta Medine'de eğitimine başladı; annesi onu ve kardeşi Şemle'yi küttâba gönderdi. Hocaları İbn Ebû Zi'b, ilk derste onların yazı ve kıraatlerini beğenmeyip kendilerini huzurundan kovduysa da öğrenimlerine çok önem veren anneleri ertesi gün derslere devam etmelerini sağladı (İbn Sa'd. eṭ-Ṭabaḳāt: el-Mütemmim, s. 415; İbn Sa'd bu bilgileri, hocası Vâkıdî'nin Medine dönemi tâbiîlerine dair günümüze intikal etmeyen eṭ-Ṭabaḳāt adlı kitabındaki rivayetlerine dayanarak yazdığı İbn Ebû Zi'b'in hal tercümesinde verir).

Zeki ve kabiliyetli bir çocuk olan Vâkıdî, ilme değer veren bir aile muhitinde İslâmî ilimler bakımından en zengin dönemini yaşayan Medine'de hayatının elli yılını geçirdi. Kur'an ilimleri ve fıkıh yanında hadis toplamaya çok önem verdi; bilhassa megāzî, İslâm tarihi ve tabakatla meşgul oldu. Hadis, fıkıh, siyer ve megāzî âlimlerinin, bunlar arasında tâbiînin son tabakasından olan Muhammed b. Aclân ve

Ma‘mer b. Râşid gibi hocaların ders halkalarına katıldı. Mâlik b. Enes ve çevresindeki kişilerden, İbn Şihâb ez-Zührî’nin yeğeni Muhammed b. Abdullah ile Muhammed b. Aclân, İbn Cüreyc, Üsâme b. Zeyd el-Leysî, Mahreme b. Bükeyr el-Medenî’den ve daha birçok muhaddisten hadis aldı. Ma‘mer b. Râşid ve Osman b. Dahhâk el-Medenî yanında bilhassa Ebû Ma‘şer es-Sindî’den en ince ayrıntılarına kadar megāzî bilgilerini tesbit etti. Ayrıca kendilerinde Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemleriyle ilgili haber ve hâtırat bulunan sahâbî torunlarına, şehid ailelerine ve başka kimselere ulaşarak onların anlattıklarını yazıya geçirdi. Gazve ve seriyyelerin yapıldığı Mekke, Medine ve Hicaz bölgesindeki diğer yerlere gidip incelemelerde bulundu. Ayrıca Hicaz bölgesi dışına da seyahat etti. Böylece el-Meġāzî adlı eserinde savaşların nerelerde cereyan ettiğini ve bunların coğrafî konumunu ayrı ayrı yazma imkânına kavuştu. Kendisi yirmi yaşında iken Ebû Hanîfe’nin dersine katılmak üzere Kûfe’de bulunduğu sırada onun Bağdat’ta vefat ettiğini duyduğunu anlatır (eṭ-Ṭabaḳāt, V, 425; VI, 369). Bu dönemde ve Bağdat’a yerleştikten sonra Kûfe ve Basra’ya, Dımaşk, Humus ve Rakka’ya gitti. İbn Cüreyc, Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Evzâî ve Süfyân es-Sevrî gibi fakihlerden faydalandı. Vâkıdî’nin kitâbet ve tedvin zamanından kalan malzemelerden, bunlar arasında bilhassa Resûl-i Ekrem ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerine ait belgelerden topladığı hadisleri, megāzîye, ashaba ve özellikle tâbiîne dair bilgi ve haberleri levhalara kaydettiği bilinmektedir. Bu maksatla iki kâtibin kendisi için devamlı çalıştığı, hatta zaman zaman kaybettiği levhaların Medine’de bulunup kendisine iade edildiği belirtilmektedir. İbrâhim el-Harbî, Vâkıdî’nin Mâlik b. Enes ile İbn Ebû Zi’b’in görüşlerini en iyi bilen sika bir râvi olduğunu ifade eder (Hatîb, III, 6-7). Onun bu çalışkanlığı sonucunda ulaştığı ilmî seviye, biriktirdiği hadis ve megāzîye dair zengin levhalar, Mescid-i Nebevî’de bir direğin yanında ders halkası teşkil ederek megāzî konusunda ders vermesini ve bu alanda büyük bir şöhrete ulaşmasını sağladı.

Vâkıdî gençlik yıllarında Medine’de buğday ticaretiyle de uğraştı. Eli çok açık olduğundan hep malî sıkıntı içerisinde ve ağır borç altında yaşadı. Bu durum, mudârebe usulüyle kullandığı çeşitli kimselere ait 100.000 dirhem sermayesini tüketerek iflâs etmesine yol açtı. Bu sırada Hârûnürreşîd, veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî’den hac farîzası sırasında kendisine Medine’de rehberlik yapacak birini bulmasını istemiş, vezire bunun için Vâkıdî tavsiye edilmiştir. Onun Cebrâil’in vahiy getirdiği yerler, şehidlerin mezarları, Medine’deki diğer mekânlarla ilgili verdiği bilgilerden, ayrıca ahlâkından son derece memnun kalan Hârûnürreşîd kendisine 10.000 dirhem hediye verip Bağdat’a davet etti. Vâkıdî burada Vezir Yahyâ ile çok yakın bir dostluk kurdu. Onun talebesi ve kâtibi İbn Sa‘d, hocasının bu rehberliğini kendi ağzından uzun uzun anlatmasına rağmen ziyaretin tarihini vermez (eṭ-Ṭabaḳāt, V, 425-426). Taberî 170-179 (787-796) yılları arasında halifenin altı defa hac için Hicaz’a gittiğini söyler, ancak Vâkıdî’nin Medine’deki rehberliğine hiçbir işarette bulunmaz. Bazı araştırmalarda 170 (787), bazılarında 179 (796) yılı tercih

edilmekteyse de Taberî'nin bir kaydından hareketle bunun 170 (787) yılında meydana gelmiş olması daha kuvvetli bir ihtimaldir (Kitâbü'r-Ridde, nşr. Muhammed Hamîdullah, neşredenin girişi, s. 11; Taberî, VIII, 234, 238, 239, 241, 255, 261; İA, XIII, 150-151; Şulul, s. 98-102; Öz, s. 301).

Vâkıdî daha sonra Abbâsî sarayı ile kurduğu dostluktan faydalanmak için Bağdat'a gitmek üzere Medine'den ayrıldı (180/796). Hârûnürreşîd ile Yahyâ el-Bermekî'nin Rakka'da bulunduğunu öğrenince Fırat nehri üzerinden sandalla çileli bir yolculuktan ve günlerce bekledikten sonra Bekkâr ez-Zübeyrî'nin aracılığıyla vezirle buluştu. Perişan halini gören Yahyâ el-Bermekî kendisine yardım etti. Vâkıdî'yi teravih namazlarından sonra gece sohbetlerine çağırdı, her gece ona 500 dinar bağışlıyordu (İbn Sa'd, V, 430). Vâkıdî, sorulan sorulara verdiği cevaplar yanında zikrettiği hadislerle de Yahyâ el-Bermekî'nin ilgisini çekti. Güzel elbiseler giyerek bayram namazına gelmesini isteyen Yahyâ el-Beymekî kendisini Hârûnürreşîd'in huzuruna çıkardı. Halife Medine'de kendisine rehberlik yaptığını hatırlayıp 30.000 dirhem ihsanda bulundu. Bağdat'a yerleşen Vâkıdî ailesini getirmek için Medine'ye gitmek isteyince vezir onun yanına bir görevli verip bütün masraflarının karşılanmasını emretti. Medine'den ailesiyle birlikte dönerek Bağdat'a yerleşen Vâkıdî, Yahyâ el-Bermekî'nin yardımlarını ve dostluğunu hiç unutmadığını, 187 (802) yılında iktidardan düştükten sonra da kendisini daima hayırla yâdettiğini söyler (kendi ifadeleri için bk. a.g.e., V, 426- 433).

Bağdat'ta tedrîs ve ilmî faaliyetlerle telif çalışmalarına devam eden Vâkıdî, 204 (819) yılında Me'mûn tarafından şehrin doğusundaki Askerülmehdî'ye (Rusâfe) kadı tayin edildi ve Rusâfe Camii'nde cuma namazını kıldırmakla görevlendirildi. Vâkıdi'nin ölümüne kadar bu vazifede kaldığı bilinmektedir. Ancak bazı kaynaklarda onun 187'de (803) Hârûnürreşîd tarafından bu göreve getirildiği (İbn Hacer, IX, 364), hatta Irak kadılığını da üstlendiği ve Halife Emîn döneminde de bu makamda kaldığı zikredilir (İA, XIII, 151). Muhammed Hamîdullah ise Vâkıdî'nin Halife Emîn devrinde kardeşi Me'mûn ile mücadeleye başlaması üzerine kadılıktan ayrıldığını ve iktidara gelen Me'mûn tarafından bu göreve yeniden getirildiğini söyler (Kitâbü'r-Ridde, nşr. Muhammed Hamîdullah, neşredenin girişi, s. 12). Tarihçi Ya'kūbî de onun adını Halife Emîn dönemi fakihleri arasında zikreder; ancak Hârûnürreşîd devrindeki fakihler içinde saymaz (Târîḫ, II, 431-432, 443). Hatîb el-Bağdâdî'nin Mısır Kadısı Hârûn b. Abdullah ez-Zührî'den naklettiğine göre Vâkıdî, Halife Me'mûn'a borçlarının çokluğu yüzünden çektiği sıkıntıları bildiren bir not gönderir. Halife bu notun arkasına, "Sende iki haslet var, biri cömertlik, diğeri hayâ; cömertlik elinde bulunanı harcamana yol açtı. Hayâ ise durumunu bildirmene engel oldu. Gerekenin yapılmasını emrettim. Sen babamın döneminde kadı iken Mâlik b. Enes'ten naklen Resûlullah'ın bir hadisini rivayet etmiştin…" diye yazar ve cömertlikle ilgili hadisin metnini kaydeder. Bu rivayette ayrıca kendisine 100.000 dirhem ihsan edildiği,

Vâkıdî'nin ise ihsandan ziyade unuttuğu hadisin hatırlatılmasına sevindiği belirtilir (Târîḫu Bağdâd, III, 19; ayrıca bk. İbnü'n-Nedîm, I/2, s. 308; Şulul, s. 106-107; Abdülazîz b. Süleyman b. Nâsır es-Sellûmî, I, 154-156; İA, XIII, 151). Bütün bu rivayetler Vâkıdî'nin Me'mûn'dan önce de kadılık yaptığını göstermektedir. Öte yandan onun halifelerle dostluğuna rağmen ömür boyu maddî sıkıntı çektiği anlaşılmaktadır. Vâkıdî'nin Vezir Yahyâ ile Abbâsî halifelerinden aldığı yardımların 600.000 dirheme ulaşmasına karşılık bu paraların bir yıl süreyle kendisinde kalmayıp harcadığından zekât vermediğini söylemesi çok müsrif olduğunun bir kanıtıdır (Hatîb, III, 20). Vâkıdî kadılık görevi sırasında 11 Zilhicce 207 (27 Nisan 823) tarihinde vefat etti; cenaze namazını Bağdat'ın batı tarafının kadısı İbn Semâa et-Temîmî kıldırdı ve Hayzürân Mezarlığı'na defnedildi. Borçlarını, hatta kefen parasını Halife Me'mûn'a vasiyet etmiş, o da bunu yerine getirmiştir.

Vâkıdî, I (VII) ve II. (VIII.) yüzyıllarda İslâm dünyasında yaygın olan ilimlerle ilgili sahîfe, cüz, risâle ve kitap türünden eserlerin gayretli bir derleyicisiydi. Onun biyografisini yazanların verdiği bilgiye göre vefat ettikten sonra geriye iki hizmetçisine gece gündüz istinsah ettirdiği 600 sandık dolusu kitap bırakmıştır. Bunlar arasında 2000 dinar ödenerek satın alınmış kitaplar da bulunuyordu. Halife Me'mûn, "Onun kitapları kadar kitap Bağdat'a gelmedi" sözleriyle kütüphanesinin değerini takdir etmiştir. Bu koleksiyon Vâkıdî'nin İslâm ilimlerinin çeşitli alanlarını kapsayan çalışmalar yapmasını sağlamıştır. İbn Sa'd'a göre Vâkıdî başta siyer ve megāzî olmak üzere fütuhat tarihini, insanların hadis ve fıkıh sahalarındaki ihtilâflarını ve icmâlarını iyi bilen bir âlimdi; ayrıca bunları istihrâc, vaz' ve tahdîs yoluyla eserlerinde açıklayıp tefsir etmiştir (eṭ-Ṭabaḳāt, V, 425).

Vâkıdî'nin olayların cereyan ettiği yerlere giderek sahâbî torunlarından ve şehid çocuklarından aldığı bilgilerle diğer yollardan elde ettiği rivayetlerin sayısının 20.000'e ulaştığı zikredilmektedir. Ancak Vâkıdî, muhaddisler tarafından meçhul râvilerden münker hadisler aldığı iddia edilerek ağır ithamlara mâruz kalmış ve eleştirilmiştir. Diğer taraftan isnadlarında senedleri ayrı ayrı zikretmenin uzun zaman alacağı düşüncesiyle sık sık telfîke başvuran Vâkıdî bundan dolayı cerhedilmiştir. Bu hususta kendisini tenkit edenlerin başında gelen Ahmed b. Hanbel, "Onun inkâr edilecek bir durumu yok, ancak isnadları topluyor ve bazı konularda ihtilâfa düşen bir zümreden tek bir siyakla tek bir metin getiriyor" demiştir. Yine Ahmed b. Hanbel'in, "Vâkıdî yalancının biri, hadisleri kalbediyor, Zührî'nin hadisini Ma'mer'in hadisine ekliyor ve buna benzer şeyler yapıyor" şeklindeki ifadesi de cerh ve ta'dîl âlimlerinin çoğunluğu tarafından onun rivayet ettiği hadislerin reddedildiğini göstermektedir (Vâkıdî'yi cerhedenler ve gerekçeleri için bk. Öz, s. 305-306). Vâkıdî, Hz. Peygamber'in hanımlarından Ümmü Seleme'nin mevlâsının adıyla şöhret bulan "Nebhân hadisi"ni Ma'mer-Zührî-Nebhân-Ümmü Seleme tarikiyle rivayet etmiş, Ahmed b. Hanbel ise Yûnus dışındakilerin bu hadisi nakletmediğini ileri sürerek

Vâkıdî'den hadis yazmanın doğru olmadığını söylemiştir. Ancak hadisin başka tariklerle de rivayet edildiği görülünce Ahmed b. Mansûr er-Remâdî, "Bu Vâkıdî'ye yapılan zulümlerden biridir" şeklinde tepki göstermiştir. Remâdî'nin bu sözü Vâkıdî'ye yönelik tenkitlerin her zaman haklı sayılmayacağını ortaya koymaktadır. Muhaddislerle cerh ve ta'dîl âlimlerinin Vâkıdî'ye yönelttikleri bu ağır tenkitler hadis rivayeti ve tarih arasındaki farktan ileri gelmektedir. Hadisler genellikle kısa ve olayların birbirine bağlı unsurlarıyla anlatılmasının gerekmediği metinlerdir. Tarih yazıcılığında ise olayları birbirine bağlamak suretiyle anlatım esastır. Vâkıdî'nin birçok hadisin senedini birleştirerek vak'ayı anlatması ilk defa kendisinin başvurduğu bir usul değildir. İbrâhim el-Harbî'nin işaret ettiği gibi siyer ve megāzî telifinde aynı usulü hadiste otorite kabul edilen Urve b. Zübeyr, İbn Şihâb ez-Zührî, Hammâd b. Seleme, Âsım b. Ömer b. Katâde ve İbn İshak da kullanmıştır. Muhammed Hamîdullah, aynı konuda başka bir örnek vererek bu usulün yalnızca tarihçilere inhisar etmediğini belirttikten sonra İmam Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde yirmiden fazla yerde aynı usule başvurduğunu söylemekte ve bazılarının yerini göstermektedir (Kitâbü'r-Ridde, nşr. Muhammed Hamîdullah, neşredenin girişi, s. 13-14). Diğer taraftan Vâkıdî'yi savunanlar da olmuş, başta İbn Sa'd, Mücâhid b. Mûsâ, Derâverdî, Ömer en-Nâkıd, Muhammed b. İshak es-Sâgānî, Mus'ab ez-Zübeyrî, İbrâhim el-Harbî, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Yezîd b. Hârûn gibi muhaddis ve tarihçiler kendisini sika kabul etmiştir (diğer talebeleri için bk. Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 455). Hadis rivayetinde Vâkıdî'yi güvenilmez kabul edenler dahil onun siyer ve megāzî, ahbâr ve fıkha dair rivayetleri hakkında olumsuz görüş bildiren bulunmadığı gibi bilhassa megāzî sahasında otorite kabul edilmiştir. Kendisini en çok eleştirenlerden Ahmed b. Hanbel'in her cuma günü yeğeni Hanbel b. İshak'ı Vâkıdî'nin kâtibi İbn Sa'd'a göndererek onun hadislerinden ikişer cüz aldırdığı, bunları inceledikten sonra iade ettiği ve başka cüzler de getirttiği kaydedilmiştir. Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in Vâkıdî'ye karşı tavır almasında mihne olayını başlatan Me'mûn ile Vâkıdî'nin arasının iyi olmasının bir etkisi yoktur; çünkü mihne uygulaması Vâkıdî'nin vefatından sonra başlatılmıştır (cerh ve ta'dîliyle ilgili değerlendirmeler için bk. Hatîb, III, 3-20; Şulul, s. 198-205; Abdülazîz b. Süleyman b. Nâsır es-Sellûmî, I, 107-134; Öz, s. 305-308, 319-322).

Cerh ve ta'dîl âlimleri Vâkıdî'yi eleştirmekle birlikte kendisini hiçbir zaman Şiîlik'le itham etmemiştir. Ancak ılımlı bir Şiî olan İbnü'n-Nedîm, Vâkıdî'nin Hz. Ali'nin Mûsâ'nın asâsı, Îsâ'nın ölüleri diriltmesi gibi Hz. Peygamber'in mûcizesi sayıldığını ifade eden hadisi rivayet etmesini delil göstererek ilk defa onu "müteşeyyi'" diye nitelemiş ve takıyyeye başvurduğunu iddia etmiştir (el-Fihrist, I/2, s. 308). Bazı son dönem Şiî araştırmacıların da onu Şiî kabul ettikleri görülmektedir. Ancak bu itham Hz. Ali'nin lehine ve aleyhine bütün haberlerin onun rivayetleri arasında yer aldığı belirtilerek reddedilmiştir. Ayrıca Vâkıdî'nin Abbas b. Abdülmuttalib'i Bedir esirleri arasında zikretmemesi ve divan teşkilâtında Hz. Ömer'in onun isteklerini ön plana

çıkarması gibi Abbâsî ailesine tarafgirlik isnadı da aynı şekilde dayanaksızdır ve ciddi bulunmamıştır (el-Meġāzî, neşredenin girişi, I, 16-18; Şulul, s. 205-208; Abdülazîz b. Süleyman b. Nâsır es-Sellûmî, I, 135-153; Öz, s. 308-311).

Eserleri. Vâkıdî dinî ilimler ve tarih alanında birçok eser telif etmiştir. İbnü'n-Nedîm yirmi sekiz kitabının adını verir (el-Fihrist, I/2, s. 308-309); bunların sayısını kırka kadar çıkaranlar olduğu gibi kitap isimlerinde de bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Ancak onun eserlerinin neredeyse tamamı günümüze ulaşmamıştır (Şulul, s. 110 vd.). A) Kur'an İlimleri, Hadis ve Fıkıh. 1. Kitâbü Ẕikri'l-Ḳur᾿ân. Vâkıdî'ye isimleri farklı şekillerde yazılmış Kitâbü't-Terġīb (Raġīb) fî ᶜilmi'l-Ḳur᾿ân ve Tefsîrü'l-Ḳur᾿ân adlı eserler nisbet edilmişse de muhtemelen bunların hepsi tefsirle ilgili tek bir eserdir (Şulul, s. 116-117). 2. Kitâbü Ġalaṭi'l-ḥadîs̱. 3. Kitâbü's-Sünne ve'l-cemâᶜa ve ẕemmi'l-hevâ᾿ ve terki'l-ḫurûc fi'l-fiten. Fetihler sonucu bazı bölgelerde ortaya çıkan bid'at ve hurafeleri önlemek amacıyla gerçek İslâm inancını ortaya koyan risâlelerin ilk örneklerindendir (DİA, XXVI, 116; XXXVIII, 153). 4. Kitâbü'l-Âdâb. 5. Târîḫu'l-fuḳahâ᾿. 6. Kitâbü's-Siyer (Kitâbü's-Sîre). Eserin Resûlullah'ın hal tercümesi için değil devlet umumi hukukuna dair olduğu, İmam Şâfiî'nin el-Üm adlı kitabında (IV, 260-291) Siyerü'l-Vâḳıdî adıyla zikredilmesinden anlaşılmaktadır (Şulul, s. 112-113). 7. Kitâbü'l-Menâkiḥ. 8. Kitâbü'l-İḫtilâf. Eserde Medine ve Kûfe fakihlerinin belli başlı konulardaki farklı görüşleri ele alınmıştır.

B) Siyer ve Megāzî, Tarih ve Fütuh. 1. Mevlidü'n-nebî. Otuz varaklık bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan eserin (Sîre, nr. 74) Vâkıdî'ye nisbeti doğrulanmış değildir. İbn Hacer el-Heytemî'nin eserinde yer alan Vâkıdî'ye ait altı sayfalık bir metin Urfa ve çevresinde mevlidhanlar arasında Mevlidü'l-Vâḳıdî diye meşhurdur (Şulul, s. 118-119). 2. Kitâbü't-Târîḫi'l-kebîr. İbnü'n-Nedîm'in Kitâbü't-Târîḫ ve'l-meġāzî ve'l-mebᶜas̱ adıyla kaydettiği eserle bu eserin aynı kitap olması kuvvetle muhtemeldir. Bu hususun eseri nakleden râvinin ona farklı bir isim vermesinden kaynaklandığı, ayrıca ikinci ismin İbn İshak'ın Kitâbü'l-Mübtede᾿ ve'l-mebᶜas̱ ve'l-meġāzî'sinden ilham alınarak konduğu söylenebilir. Kitabın Hz. Peygamber öncesini, siyer ve megāzî ile Hz. Peygamber sonrası halifeler tarihini ele alan hacimli bir eser olduğu anlaşılmakta ve aşağıda zikredilecek kitap ve risâleler bu eserin bölümlerinden meydana geldiği, başlıkları dolayısıyla ayrı ayrı kaydedildiği intibaını uyandırmaktadır. Müstakil bir kitap veya bu kitabın bir bölümü kabul edilen Kitâbü'l-Meġāzî hariç Kitâbü't-Târîḫ ve diğerleri günümüze ulaşmamıştır. Çok geniş biçimde ele alınan siyer ve megāzî konuları ile Hz. Peygamber'den sonraki siyasî ve askerî gelişmeler yanında bilhassa fetihler, düşünce akımları, divan teşkilâtı ve para darbının, imar ve iskânla ilmî faaliyetlerin anlatıldığı bu eser ve bölümleri başta İbn Sa'd olmak üzere Ebü'l-Velîd el-Ezrakî, İbn Şebbe, İbn Kuteybe, Belâzürî, İbn Cerîr et-Taberî, Ali b Hüseyin el-Mes'ûdî, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Fâkihî, İbn Hubeyş, İzzeddin İbnü'l-Esîr ve Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr gibi tarihçilerin kitaplarına aldıkları haber ve

rivayetlerden öğrenilmektedir. Kaynaklarda ayrı birer kitap veya risâle şeklinde kaydedilen bölümler şunlardır: Kitâbü Aḫbâri Mekke, Kitâbü Emri'l-Ḥabeşe ve'l-fîl, Kitâbü Ḥarbi'l-Evs ve'l-Ḫazrec, Kitâbü Ẕikri'l-eẕân, Kitâbü Vefâti'n-nebî, Kitâbü Ezvâci'n-nebî, Kitâbü Ṭuʿami'n-nebî, Kitâbü't-Terġīb fî ʿilmi'l-meġāzî ve ġalaṭi'r-ricâl'dir. Hz. Peygamber'den sonraki bölüm başlıkları da şöylece sıralanabilir: Kitâbü Sîreti Ebî Bekr ve vefâtihî, Kitâbü'ṣ-Ṣaḳīfe ve beyʿati Ebî Bekr, Kitâbü'r-Ridde ve'd-dâr, Kitâbü Fütûḥi'l-ʿIrâḳ, Kitâbü Fütûḥi'ş-Şâm, Kitâbü Medâʿî Ḳureyş ve'l-Enṣâr fi'l-ḳaṭâʾiʿ, Važʿu ʿÖmer ed-devâvîn ve taṣnîfü'l-ḳabâʾil ve merâtibihâ ve ensâbihâ, Kitâbü'l-Cemel, Kitâbü Ṣıffîn, Kitâbü Mevlidi'l-Ḥasan ve'l-Ḥüseyin, Kitâbü Maḳteli'l-Ḥüseyin, Kitâbü Ḍarbi'd-denânîr ve'd-derâhîm. Bunlardan basılmış bulunan, fakat Vâkıdî'ye nisbeti doğru olmayan Kitâbü'r-Ridde ve fütuh kitaplarıyla ilgili bazı tesbitleri kısaca zikretmek gerekir. Kaynakların verdiği bilgilere göre Vâkıdî'nin Kitâbü'r-Ridde'yi eserinin bir bölümü halinde kaleme aldığı kesindir. Bazı müellifler onun bu kitabından nakiller yapmıştır (bilhassa bk. İbn Hubeyş, I, 17 vd.). İbnü'n-Nedîm'in Kitâbü'r-Ridde ve'd-dâr ismiyle kaydettiği kitabın adında geçen "Dâr" Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle ilgili ayrı bir risâle kabul edilmektedir. Bu hususu göz önüne alan Muhammed Hamîdullah, Hindistan'ın kuzeyindeki Bankipûr şehrinde Hudâbahş Han'ın kütüphanesinde Vâkıdî adına 1042 numarada kayıtlı, İbn A'sem el-Kûfî tarafından rivayet edildiği belirtilen bir yazmayı Vâkıdî'ye nisbet ederek Kitâbü'r-Ridde ve nebẕe min fütûḥi'l-ʿIrâḳ adıyla yayımlamıştır (Paris 1409/1989). Birer yıl arayla iki Arap araştırmacısı tarafından iki baskısı daha yapılan bu kitabın (neşirleri için bk. bibl.) Vâkıdî'ye ait olmadığı ve İbn A'sem el-Kûfî'nin Kitâbü'l-Fütûḥ'unun riddeyle ilgili bölümüyle Irak'ın fethine ait küçük bir parçasından meydana geldiği anlaşılmıştır (krş. Kitâbü'r-Ridde, s. 20 vd.; İbn A'sem el-Kûfî, I, 2 vd.). Vâkıdî üzerine yaptığı çalışmasında Sellûmî, Bankipûr'daki yazma eserin Vâkıdî'ye nisbet edilemeyeceğine dair görüşlerini Abdülazîz el-Beytî'nin İbn A'sem üzerine yaptığı yüksek lisans tezinden faydalanarak şöylece açıklamaktadır: Bu yazmanın gerçek adı Kitâbü'l-Fütûḥ veya Fütûḥu'l-İslâm olup İbn A'sem el-Kûfî'nin kitabının satır satır kopyasıdır. Bu parçada yer alan senedlerde Vâkıdî'nin adıyla birlikte İbn İshak'ın adı da geçmektedir; halbuki Vâkıdî, İbn İshak'tan hiç rivayette bulunmamıştır. Diğer taraftan İbn Sa'd, İbn Hubeyş ve İbn Hacer'in riddeyle ilgili doğrudan Vâkıdî'den aldığı rivayetlerle bu eserdeki rivayetler arasında uyum yoktur (el-Vâḳıdî, I, 97-101).

Fetihler tarihi müellifi sıfatıyla büyük şöhrete ulaşan Vâkıdî'nin adları verilen fütuh kitaplarından hiçbiri zamanımıza kadar gelmemiştir. Bu konuda onun toplayıp yazdığı haberlerden bazıları daha sonraki tarihçilerin günümüze ulaştırdıklarından ibarettir. Dünya kütüphanelerinde kendisine nisbet edilen bu eserlerin birçok yazması bulunmaktadır. Bir kısmının pek çok defa basılan metinleri yanında Türkçe, Almanca ve İngilizce'ye tercümeleri yapılmıştır. Bunlar destanî mahiyette çok muahhar müellifler tarafından kaleme alınmış ve şöhretinden dolayı Vâkıdî'ye nisbet edilmiş

apokrif metinlerdir (ayrıca bk. Şulul, s. 147-154; Abdülazîz b. Süleyman b. Nâsır es-Sellûmî, I, 93-95; Öz, s. 326-327). 3. Kitâbü’ṭ-Ṭabaḳāt. Bu eser de zamanımıza intikal etmemiştir. Ancak İbn Sa‘d, Ṭabaḳāt’ının birçok bölümünde onun haberlerine dayanmış ve kendisinden 1000’e yakın yerde iktibasta bulunmak suretiyle âdeta hocasının kitabını muhafaza etmiştir. Ayrıca eserinin başına iki cilt halinde yazdığı siyer kısmında da hocasından çok geniş nakillerde bulunmuş, Mekke ve Medine dönemleri yanında bilhassa Hz. Peygamber’in davet mektupları ile vefatına dair haberleri onun eserinden aktarmıştır. Halîfe b. Hayyât ve İbn Abdülber en-Nemerî gibi tabakat müellifleri de eseri kaynak olarak kullanmıştır. 4. Kitâbü’l-Meġāzî. Kitâbü’t-Târîḫ’in önemli bir bölümünü teşkil eden, gazve ve seriyyelerin çok geniş biçimde yer aldığı eser Vâkıdî’nin günümüze tam olarak ulaşan tek eseridir. Bu bölümü rivayet eden İbnü’s-Selcî, Vâkıdî’nin rivayet aldığı yirmi beş şeyhinin adını zikreder. Müellif Resûl-i Ekrem’in gazvelerinin ve seriyyelerin adlarını, kumandanlarını, tarihlerini ve onun Medine’den ne kadar ayrı kaldığını yazar. Bunun yanında Resûlullah’ın sefer esnasında Medine’ye kimleri vekil bıraktığını ve savaşlarda kullanılan şiarları kaydettikten sonra Kureyş’e karşı ilk silâhlı mücadele olan Hamza b. Abdülmuttalib Seriyyesi’yle eserine başlar. Hz. Ebû Bekir’in emîr-i hac tayin edildiği 9. yıldaki hac ile Resûlullah’ın 10. yıldaki Vedâ haccına ve burada okuduğu hutbeye yer verir. Savaş tarihlerini göstermede çok titiz davranan Vâkıdî bu yönüyle seleflerinden ve bilhassa İbn İshak’tan ayrılır. Bunların yanında bizzat giderek incelediği savaş yerleri hakkında topografik bilgiler de nakleder ve Hz. Peygamber’in savaş planlarını anlatır. Bu bilgiler müslüman coğrafyacılar yanında Belâzürî gibi bölge ve şehir fetihlerine dair eser yazan tarihçiler için de rehber niteliğindedir. Vâkıdî, haberlerin senedlerini değerlendirip tercihini ortaya koyması bakımından da temayüz eder. Onun konuyla ilgili farklı rivayetleri araştırması ve bunları tartışması, İslâm dünyasında tenkidî tarih anlayışının ilk örneklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Vâkıdî’nin el-Meġāzî’de kullandığı kaynaklar arasında hadislerin kitâbet, tedvin ve tasnif çalışmalarının metinleri yanında Hz. Peygamber döneminden kalma davet mektupları, antlaşma ve iktâ metinleri gibi belgelerden ve savaşlarla ilgili bilgilere sahip kişilerden elde edilen haberler de yer almıştır. Vâkıdî ayrıca müslümanların ve müşriklerin bayrakları, savaş hazırlıkları, savaş düzenleri ve ordularının sayısı gibi konularda bilgi aktarır. Müşriklerin kervanlarını, putlarla münasebetlerini, halkın yiyeceklerini ve alışkanlıklarını, ziraî durumunu, müşrik kadınlarının savaşlarda ön sıralarda yer almasını, bazı meşhur savaşlarda ölenlerin isimlerini, esirlerin listesini, ele geçen ganimetlerin taksimini, bilhassa savaşlarla ilgili nâzil olan âyetleri ve bazı fıkhî meseleleri zikreder.

Vâkıdî’nin doğrudan veya dolaylı şekilde bilgi aldığı kişilerin çoğu muhaddistir. Bununla birlikte kaynakları arasında Urve b. Zübeyr, İbn Şihâb ez-Zührî, Âsım b. Ömer b. Katâde gibi siyer ve megāzî sahasında meşhur olanlar yanında Ebû Ma‘şer es-Sindî, Ma‘mer b. Râşid ve Mûsâ b. Ukbe gibi megāzîye dair müstakil eserleri bulunan

hocaları da vardır. Ancak Vâkıdî eserinde İbn İshak'a hiç yer vermediği gibi ondan herhangi bir rivayet de nakletmemiştir. Bu husus özellikle çağdaş araştırmacılar tarafından çok tartışılmış, Vâkıdî'nin İbn İshak'tan intihal yaptığı, kendisini rakip gördüğü, eserlerinden faydalandığı halde bazı değişiklikler yapmak suretiyle bunu saklamaya çalıştığı şeklinde görüşler ileri sürülmüştür. Horovitz, el-Meġāzî'deki birleşik senedlerden sonra zikredilen "dediler" veya, "Zikrettiğim râviler dışında bana bilgi veren başka sika râviler de vardır" şeklindeki ifadelerin İbn İshak'a atıf olduğunu ileri sürmüştür (İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu, s. 107). İmam Mâlik'in diğer Medineli muhaddislerin İbn İshak'ı bilhassa Ehl-i kitabın rivayetlerine itibar ettiği için eleştirmelerinden dolayı Vâkıdî'nin onun ismini zikretmekten çekindiği, ayrıca savaşların tarihlendirilmesi hususunda İbn İshak'tan farklı tarihler verdiği yorumu da yapılmıştır. Diğer taraftan Vâkıdî henüz doğmadan önce İbn İshak Medine'den ayrıldığı için onunla hiç görüşmediği, İbn İshak'ın kaynaklarına bizzat kendisinin de ulaşabildiği, bu bakımdan benzerliklerin tabii karşılanması gerektiği gibi görüşler de ileri sürülmüştür. Bazı araştırmalarda yer alan Vâkıdî'nin el-Meġāzî'sinde İbn İshak'ın adını hiç zikretmemesine mukabil Kitâbü'r-Ridde ve Fütûḥ adlı kitaplarında ondan faydalanıp rivayet aldığına dair kayıtların bu eserlerden elde bulunanların ona ait olmadığı kabul edildiğinden nazarı itibara alınmaması gerekir. Taberî'nin el-Münteḫab min Kitâbi Ẕeyli'l-Müẕeyyel'inde yer alan, Vâkıdî'nin İbn İshak hakkında Hz. Peygamber'in megāzîsi, Araplar'ın ahbâr, eyyâm, ensâb ve eş'ârını çok iyi bildiği, bütün bu sahalarda sika sayıldığı yolundaki ifadesi onun İbn İshak'a karşı olmadığını, aksine kendisini takdir ettiğini gösterir, ancak el-Meġāzî'sine ondan niçin rivayet almadığını açıklamaz (XI, 654). Bu konuyu el-Meġāzî'den örnekler vererek geniş biçimde inceleyen Şaban Öz, Vâkıdî'nin İbn İshak'ı zikretmesi halinde kendi orijinalitesini, yetkinliğini kaybedeceğini, bir nevi nâkil durumuna düşeceğini, bunun yerine İbn İshak'ı atlayarak başka kaynaklar aracılığı ile İbn İshak'ın ulaştığı haberlere ulaşmaya çalıştığını, ulaşamadığı durumlarda da metinler üzerinde oynayarak İbn İshak'tan faydalandığını söyler (İlk Siyer Kaynakları, s. 318; ayrıca bk. s. 311-319).

el-Meġāzî'nin baştan üçte bir hacmindeki kısmını ilk defa Alfred Von Kremer Târîḫu Meġāżi'n-nebbiyyi s.a.s. (History of Mohammad's Campaigns) adıyla neşretmiştir (Calcutta 1856). Eserin Mısır'da yapılan ve tam metin olup olmadığı tesbit edilemeyen baskısından (Kahire 1278) sonra Arapça tam metnini ilk defa Abbas eş-Şirbînî (Kahire 1948), ardından Marsden Jones (I-III, London 1966) tahkik ederek yayımlamıştır. Son yayının Beyrut'ta birçok defa ofset baskısı yapılmıştır. İbn Hacer esere Münteḳā min Meġāzi'l-Vâḳıdî adıyla bir ta'lik yazmıştır (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Tarih, nr. 522, vr. 83-150). J. Wellhausen eserin Mauhammed in Medina adıyla Almanca bir özetini yapmıştır (Berlin 1882). Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı (Hacı Mahmud Efendi, nr. 4764) mütercimi bilinmeyen 386 varaklık bir Farsça tercümesi ve basılan bir Türkçe çevirisi vardır (İstanbul 1261). el-Meġāzî'nin metni, A. S. Wensinck'in hazırladığı Miftâḥu künûzi's-sünne'de hadis kaynaklarından biri olarak yer almıştır.

Vâkıdî ve eserleri üzerine Jozef Horovitz (De Waqidii Libro qui Kitāb al-Maġāzî inscribitur, Berlin 1898), Kasım Şulul ve Abdülazîz b. Süleyman b. Nâsır es-Sellûmî (bk. bibl.) doktora tezi hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Şâfiî, el-Üm, IV, 260-291; Vâkıdî, el-Meġāzî, II, 588; III, 1090; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 5-35; a.mlf., Kitâbü'r-Ridde (nşr. Muhammed Hamîdullah), Paris 1409/1989, s. 20 vd., ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 7-18; a.e. (nşr. Yahyâ el-Cübûrî), Beyrut 1410/1990; a.e. (nşr. Mahmûd Abdullah Ebü'l-Hayr), Amman 1411/1991; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 425-433; VI, 369; VII, 334-335; a.mlf., eṭ-Ṭabaḳāt: el-Mütemmim, s. 415; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 518; Ya'kūbî, Târîḫ, II, 431-432, 443; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), VIII, 234, 238, 239, 241, 255, 261; a.mlf., el-Münteḫab min Kitâbi Ẕeyli'l-Müẕeyyel (a.e., XI içinde), s. 654; İbn A'sem el-Kûfî, Kitâbü'l-Fütûḥ, Haydarâbâd-Dekken 1388/1968, I, 2 vd.; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), London 1430/2009, I/2, s. 307-309; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, III, 3-21; İbn Hubeyş, Ġazavât (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1412/1992, I, 9, 12, 17 vd.; İbn Seyyidünnâs, ʿUyûnü'l-es̱er, Kahire 1356, I, 17-21; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 454-469; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 662-663; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 364; Abdülazîz ed-Dûrî, Baḥs̱ fî neşʾeti ʿilmi't-târîḫ ʿinde'l-ʿArab, Beyrut 1960, s. 30-32; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Bağdad 1978, I, 592-595; Sezgin, GAS (Ar.), I/2, s. 100-106; Kasım Şulul, İlk Siyer ve Megazî Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (H. 130-207/M.747-823): Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri (doktora tezi, 1996), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; J. Horovitz, İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu -İlk Siyer/Megâzî Eserleri ve Müellifleri- (trc. Ramazan Altınay - Ramazan Özmen), Ankara 2002, s. 92-110; a.mlf., "al-Wāḳidī", EI (Fr.), IV, 1163-1164; Abdülazîz b. Süleyman b. Nâsır es-Sellûmî, el-Vâḳıdî ve Kitâbühü'l-Meġāzî, Medine 1425/2004, I-II; Şaban Öz, İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri, İstanbul 2008, s. 300-348; J. M. B. Jones, "Ibn Ishāq and al-Wāqidī", BSOAS, XXII (1959), s. 41-51; Imtiaz Ahmed, "Bir Muhaddis Olarak Vâkıdî" (trc. Ramazan Özmen), Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 3, Van 2000, s. 429-440; E. Landau-Tasseron, "On the Reconstruction of Lost Sources", al-Qantara, XXV, Madrid 2004, s. 78-91; Ramazan Şeşen, "Vâkidî", İA, XIII, 150-153; S. Leder, "al-Wāḳidī", EI² (Fr.), XI, 111-113; İlyas Çelebi, "Kitâbü's-Sünne", DİA, XXVI, 116; a.mlf., "Sünnet", a.e., XXXVIII, 153.

Mustafa Fayda

İBN KÜNÂSE (ابن كناسة) Ebû Yahyâ Muhammed b. Abdillâh (Künâse) b. Abdila'lâ el-Mâzinî el-Esedî (ö. 207/823) İlk Abbâsî dönemi şairlerinden şiir ve hadis râvisi.

---

123 (741) yılında Kûfe'de doğdu. Araplar'ın dili fasih kabilelerinden Benî Esed'e mensup bir ailenin çocuğudur (Sem'ânî, XI, 150). Her ikisi de edebiyatla uğraşan dedesine veya babasına ait olduğu rivayet edilen Künâse lakabının (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 508) nereden geldiği bilinmemektedir. İcl kabilesinden olan annesi Hasene bint Mûsâ b. Câbir meşhur zâhid İbrâhim b. Edhem'in kız kardeşidir (İbn Kuteybe, s. 543). İbn Künâse, ailesindeki edebiyat ve şiir geleneğinin bir gereği olarak kabilesinin ileri gelenlerinden lugat, edebiyat ve şiir öğrendi. Ebû Mevsûl, Ebû Sadaka, A'meş, Hişâm b. Urve, İsmâil b. Ebû Hâlid, Abdullah b. Şübrüme, Ca'fer b. Burkân, Muhammed b. Saîd el-Kelbî, Mis'ar b. Kidâm, Ömer b. Zer el-Hemdânî, Fıtr b. Halîfe ve Süfyân es-Sevrî gibi Kûfeli râvilerin meclislerinde bulunup onların rivayetlerini dinledi. Kümeyt el-Esedî gibi daha önce yaşamış veya çağdaşı olan birçok şairin şiirlerini rivayet etti. Hammâd er-Râviye ve Mufaddal ed-Dabbî gibi büyük râvilerin, Mufaddal'ın öğrencilerinden İbnü'l-A'râbî ile Ferrâ'nın ve Halef el-

Ahmer'in çağdaşı olmasına rağmen kaynaklarda bu kişilerle herhangi bir irtibatından bahsedilmemekte, sadece İbn Hallikân onun Hammâd için mersiye yazdığını belirtmektedir (Vefeyât, II, 210). Şiir, hadis ve ahbâr konularında büyük maharete sahip olduğu kaydedilen İbn Künâse (Câhiz, I, 129; İbnü'l-Kıftî, III, 161) Kûfe'den ayrılarak Bağdat'a yerleşti. Ancak Bağdat'a ne zaman gittiği bilinmemektedir. Buradaki ilmî faaliyetleri hakkındaki bilgiler de son derece kısıtlıdır. Bağdat'ta kaldığı süre içinde devlet adamlarına yakın olmak ve saraya kabul edilmek gibi bir çaba içinde bulunmayan İbn Künâse daha sonra Kûfe'ye döndü ve 3 Şevval 207'de (19 Şubat 823) vefat etti. Bazı kaynaklarda 209'da (824) öldüğü kaydedilmekteyse de doğru olan birinci tarihtir.

Charles H. Pellat, İbn Künâşe'nin yüksek seviyede bir şair olmadığını, son derece sade olan şiirlerinin ahlâkî yönü ve berraklığının kayda değer görüldüğünü ileri sürer (EI^2 [İng.], III, 843). Ancak irticâlen söylediği iki beytini duyan İshak el-Mevsılî'nin, "Bu iki beyti senden önce söylemiş olmak için ömrümün iki yılını verirdim" şeklindeki ifadesinden (Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, XIII, 342; İbnü'l-Kıftî, III, 160; Safedî, IV, 378) onun iyi bir şair olduğu anlaşılmaktadır. Dindar bir çevrede yetişmenin etkisiyle şiirlerinde zühd, nefis terbiyesi, eğlenceyi terketme, dünyadan ibret alma, dünyanın fâniliği ve nimetlerinin geçici olduğu gibi konulara ağırlık veren İbn Künâse'nin (Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, XIII, 342-344), dayısı İbrâhim b. Edhem'in ölümü üzerine yazdığı son derece duygulu iki mersiyesiyle (a.g.e., XIII, 341, 345) az sayıdaki bazı şiirleri kaynaklarda yer almaktadır (meselâ bk. a.g.e., XIII, 337-345). Asmaî, güçlü bir şiir râvisi olmasına rağmen müvelled bir şair olduğu gerekçesiyle onun şiirleriyle istidlâlde bulunmamıştır.

Yöneticilerin kapısına gitmeyip kıt kanaat geçindiği için kendisini kınayan dostlarına karşı çıkan İbn Künâse, maddî menfaat sağlamak için birilerini övmenin zühd ve takvâya uygun bir davranış olmadığını söylemiştir. Onun Allah'ın emrine karşı gösterdiği rızâ ve teslimiyet oğlu Yahyâ'nın vefatı üzerine söylediği, "Ona yaşasın diye Yahyâ adını koymuştum, fakat Allah'ın takdirine hiçbir şey engel olmuyor" anlamındaki şiirinde de görülmektedir (İbnü'l-Kıftî, III, 161).

İbn Künâse'nin hadis râviliği konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Yahyâ b. Maîn, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Sâlih b. Ahmed el-İclî, Ali b. Medînî ve Muhammed b. Ahmed b. Ya‘kūb onun güvenilir bir râvi olduğunu belirtirken Ebû Hâtim er-Râzî rivayetlerinin delil olarak benimsenemeyeceğini söyler (Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 592). Hatîb el-Bağdâdî'nin belirttiğine göre Bağdat'ta Hişâm b. Urve'den hadis rivayetinde bulunmuş, başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere meclisine gelen öğrencileri de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. İbn Künâse'yi dinleyen ve rivayette bulunan öğrencileri arasında Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Muhammed b. İshak es-Sâgānî, Ahmed b. Mansûr er-Remâdî, Hâris b. Ebû Üsâme, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Muhammed b. Ferec el-Ezrak ve İbn Nümeyr özellikle zikredilmelidir.

İbn Künâse'nin, anlaşılması güç şiirlerin şerh ve tahliline dair Kitâbü Maʿâni'ş-şiʿr'i ile Kitâbü Seriḳāti Kümeyt mine'l-Ḳurʾân ve ġayrih adlı bir eserinin bulunduğu kaydedilmektedir (İbnü'n-Nedîm, s. 77; Brockelmann, I, 63). Onun halk astronomisi ve meteorolojisiyle de meşgul olduğu ve bu konuda Kitâbü'l-Envâʾ adlı bir eser kaleme aldığı rivayet edilmektedir (eserleri için bk. İbnü'n-Nedîm, s. 77).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 401; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 523; Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn, I, 129; II, 157-158; III, 57, 348; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 135; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 543; Sûlî, Aḫbârü'ş-şuʿarâʾi'l-muḥdeşîn (nşr. J. H. Dunne), Beyrut 1401/1982, s. 144; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Merâtibü'n-naḥviyyîn (nşr. M. Ebü'l-Fazl), Kahire 1375/1955, s. 73; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, el-Eġānî, XIII, 337-346; İbn Şâhîn, Târîḫu esmâʾi'ṣ-ṣiḳāt (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Beyrut 1406/1986, s. 296; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 77, 179; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, V, 404-408; Sem'ânî, el-Ensâb, X, 474-475; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, III, 160-161; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 210; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 592; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 508-510; Safedî, el-Vâfî, IV, 377-379; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 259-260; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, II, 185; Brockelmann, GAL, I, 63; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, X, 222; Sezgin, GAS, II, 533; III, 297; VII, 342; Şevkī Dayf,Târîḫu'l-edeb, III, 406-409; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 221; F. A. Shamsi, "Ibn Kunāsah's Commentary on Verse 9:37 of Holy Qor'ān", HI, XII/4 (1989), s. 31-43; Ch. Pellat, "Ibn Kunāsa", EI² (İng.), III, 843; "İbn Künâse", DMBİ, IV, 526-527.

Nevzat H. Yanık

MA'MER b. MÜSENNÂ (معمر بن المثنّى) Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824 [?]) Arap dili ve edebiyatı, tefsir, ahbâr ve nesep âlimi.

---

110 (728) yılında Basra'da doğdu. Kureyş'in Teym koluna nisbeti bu kabilenin âzatlılarından (mevâlî) olması dolayısıyladır. Babası veya dedesinin, el-Cezîre'deki Rakka yakınlarında yahut İran'daki Şirvan civarında bulunan Bâcervân köyünden yahudi asıllı bir aileye mensup olduğu kaydedilmektedir. Ma'mer, Basra Mektebi'nin önde gelen âlimleri Halef el-Ahmer, Ebû Zeyd el-Ensârî ve Asmaî'den, ayrıca Ebû Amr b. Alâ, Îsâ b. Ömer es-Sekafî, Yûnus b. Habîb, Ahfeş el-Ekber'den ders aldı.

Kendisinden Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Ebû Ömer el-Cermî, İbn Sellâm el-Cumahî, İbn Şebbe, İbnü's-Sikkît, İshak el-Mevsılî, Ebû Osman el-Mâzinî, Ali b. Mugīre el-Esrem, Ebû Hâtim es-Sicistânî, şair Ebû Nüvâs gibi âlimler faydalandı. Hayatının hemen tamamını Basra'da geçiren Ma'mer birkaç defa Bağdat'ı ziyaret etti. 188'de (804) Bermekî Veziri Fazl b. Rebî'in davetiyle Bağdat'a gidip Asmaî ile birlikte Hârûnürreşîd'in huzuruna çıktı. Oradaki ilmî ve edebî sohbetlere katıldı (krş. Ebü'l-Kāsım ez-Zeccâcî, s. 42, 108, 147, 255; Ebû Hayyân el-Endelüsî, s. 146). Halife Me'mûn zamanında Basra'da vefat eden Ma'mer b. Müsennâ'nın ölümüyle ilgili olarak 207-213 (822-828) yılları arasında değişen tarihler zikredilir.

Ma'mer, Arap olmayan unsurların Araplar'a karşı başlattığı Şuûbiyye hareketinin taraftarlarındandır. Araplar'ın kusurlarıyla neseplerine dair yazdığı eserler, Şuûbiyye

hareketinin Araplar'a yönelttiği eleştiriler için bilimsel doküman ve malzeme teşkil etmiştir. Hâricîler'in Sufriyye veya İbâzıyye koluna mensup olmakla birlikte Mecâzü'l-Ḳurʾân'ında bunu hissettirecek en küçük bir ize dahi rastlanmamaktadır.

Câhiz, "Yeryüzünde ilimleri Ma'mer'den daha iyi bilen ne bir Hâricî ne de bir İcmâî (Sünnî) vardır" ifadesiyle onun Araplar arasında bilinen ilimlerdeki (el-ulûmü'l-Arabiyye) seviyesini belirtmiştir. Müberred'e göre de Ma'mer şiir, garîb kelimeler, ahbâr ve nesep sahasında seçkin bir âlimdir. Bununla beraber onun bir tek mısraı bile gramer hatası yapmadan okuyamayacağını iddia eden birçok hasmı vardı. Ma'mer garîb lugatlar, şiir ve nahivle en güçlü olduğu eyyâmü'l-Arab, en-sâb ve ahbâr alanlarında yoğunlaşmış, Câhiliye devrine ve İslâmiyet'in ilk iki asrına ait eyyâm ve ahbârın büyük bir kısmı onun çalışmaları sayesinde intikal etmiştir. Bu alanlarda derin bilgiye sahip olmasında diğer faktörlerin yanında çöle ve bedevîlere yakın bir yer sayılan Basralı oluşunun da rolü vardır. Arap edebiyatı ve kültür tarihinin en önemli kaynaklarından olan Kitâbü'l-Eğānî'nin temel kaynağını Ma'mer'den yapılan nakiller oluşturur. Taberî ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçiler zikrettikleri olayların birçoğunda ona dayanmışlardır. Garîbü'l-hadîse dair ilk eser de Ma'mer tarafından yazılmıştır.

Eserleri. Tarihî rivayetler ve edebî materyallerle ilgili derlemelerinin yanı sıra Kur'an ve hadise dair filolojik eserler de telif etmiş olan Ma'mer'in 200'den fazla çalışmasının bulunduğu kaydedilmektedir. Bunlardan 105'inin adı ilk defa İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist'inde yer almış olup son zamanlarda yapılan araştırmalarla adı bilinen eserlerinin sayısı 160'a yaklaşmıştır (Nâsır Hıllâvî, III/4 [1974], s. 255-260). Günümüze ulaştığı bilinen eserleri şunlardır: 1. Mecâzü'l-Ḳurʾân*. Kur'an tefsirine dair bilinen ilk eser olup geniş bir mukaddime ve incelemeyle birlikte Fuat Sezgin tarafından neşredilmiştir (I-II, Kahire 1954-1962). 2. Kitâbü'l-Ḫayl. Atların bünyesi ve organları, isim ve evsafıyla ilgili kelime ve tabirlerin kadîm Arap şiirinden getirilmiş zengin şevâhidle açıklandığı bir kavram (konu) sözlüğüdür. Eseri Fritz Krenkow (Haydarâbâd 1358/1939) ve M. Abdülkādir Ahmed (Kahire 1406/1986) yayımlamıştır. 3. Naḳāʾiżu Cerîr ve'l-Ferezdaḳ. Emevîler dönemi şairlerinden Cerîr ile Ferezdak arasında karşılıklı nazîreler şeklinde irticâlen söylenen, esasını hicvin oluşturduğu nakīzaları ihtiva eden eser, sonuncusu indeks ve lugatçe olmak üzere üç cilt halinde Anthony Ashley Bevan (Leiden 1905-1912) ve iki cilt olarak Abdullah es-Sâvî (Kahire 1935) tarafından neşredilmiştir. 4. Kitâbü'l-ʿAḳaḳa ve'l-berere. Anne ve baba ile akrabaya saygının eski Arap şiirleri ve anekdotlarla açıklandığı eseri Abdüsselâm M. Hârûn yayımlamıştır (Nevâdirü'l-maḫṭûṭât içinde Kahire 1374/1954, II/7, s. 329-370). 5. Tesmiyetü ezvâci'n-Nebî ve evlâdih. Hz. Peygamber'in hanımlarıyla çocuklarının isimleri ve şahsiyetlerine dair olan eser Nihâd el-Mûsâ (MMMA [Kahire], XIII/2 [1387/1967], s. 225-286), Nâsır Hıllâvî (Basra 1969) ve Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut 1985) tarafından neşredilmiştir. 6. Kitâbü Eyyâmi'l-ʿArab ḳable'l-İslâm. Eseri Âdil Câsim el-Beyâtî doktora tezi olarak takdim ettikten sonra (1973,

Câmiatü Ayni'ş-şems, Kahire) birinci kısmını neşretmiş (Bağdad 1976), ardından tamamını yayımlamıştır (I-II, Beyrut 1407/1987). 7. Kitâbü'd-Dîbâc (Kitâbü't-Tâc). Câhiliye devriyle İslâmî döneme ait şairlerden seçmelerle Araplar'ın neseplerine ve halifeler tarihine ait bazı kısımları ihtiva etmektedir (nşr. Abdullah b. Süleyman el-Cerbû' - Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Kahire 1991). Ma'mer'in talebesi İbnü'n-Nettâh bu esere bir reddiye yazmıştır. 8. Kitâbü Feʿale ve efʿale (British Museum, Or., nr. 4178). 9. Kitâbü'd-Devâhî (TSMK, Koğuşlar, nr. 1096/8, vr. 74a-76a). 10. Kitâbü'l-Farḳ (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3243, vr. 8a). 11. Kitâbü Meḳātili'l-fürsân. Okunamayacak derecede karışık bir nüshası British Museum'da bulunmaktadır. 12. Kitâbü İʿrâbi'l-Ḳurʾân. Bir nüshasının Râmpûr'da bulunduğu kaydedilmektedir. 13. Kitâbü'l-Enbâz. Ziriklî, bir nüshasının mevcut olduğunu kaydettiği eserin hangi kütüphanede bulunduğunu belirtmemektedir. 14. el-Muḥâḍarât ve'l-muḥâverât. Bir nüshasının Medine'de Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde olduğu kaydedilmektedir.

Ma'mer'in kitapları üzerine yapılan tahkik çalışmalarının yanı sıra hayatı, eserleri ve ilmî kişiliğiyle ilgili bazı tezler ve monografiler de hazırlanmış olup en önemlileri şunlardır: Tâhâ el-Hâcirî, er-Rivâye ve'n-naḳd ʿinde Ebî ʿUbeyde (İskenderiye 1951); N. R. Hıllawı, Abū ʿUbaida Maʿmar b. al-Mutannā Luġawīyyan wa-Rāwīyan (doktora tezi, 1966, Londra); Nihâd el-Mûsâ, Ebû ʿUbeyde Maʿmer b. el-Müs̱ennâ (Riyad 1985); Osman Karakurt, Ebû Ubeyde Maʿmer İbnü'l-Müsennâ Hayatı, Eserleri ve Tefsir İlmindeki Yeri (yüksek lisans tezi, 1989, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA:Ma'mer b. Müsennâ, Mecâzü'l-Ḳurʾân (nşr. Fuat Sezgin), Kahire 1374/1954, neşredenin girişi, I, 9-27; a.mlf., Kitâbü'l-ʿAḳaḳa ve'l-berere (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, Nevâdirü'l-maḫṭûṭât içinde), Kahire 1374/1954, neşredenin girişi, II/7, s. 330-349; a.mlf., Kitâbü'l-Ḫayl (nşr. M. Abdülkādir Ahmed), Kahire 1406/1986, neşredenin girişi, s. 3-101; a.mlf., Kitâbü Eyyâmi'l-ʿArab ḳable'l-İslâm (nşr. Âdil Câsim el-Beyâtî), Beyrut 1407/1987, neşredenin girişi ve incelemesi, I, 9-17, 21 vd.; neşredenin girişi, II, 5-28; Câhiz, el-Beyân ve't-tebyîn, bk. İndeks; Ebü'l-Kāsım ez-Zeccâcî, Mecâlisü'l-ʿulemâʾ (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, s. 42, 108, 147, 255, ayrıca bk. İndeks; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Merâtibü'n-naḥviyyîn (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1375/1955, s. 44-46; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, el-Eġānî, Beyrut 1414-15/1994, I-XXV, bk. İndeks; Sîrâfî, Aḫbârü'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn (nşr. M. İbrâhim el-Bennâ), Kahire 1405/1985, s. 80-83; Ebû Bekir ez-Zübeydî, Ṭabaḳātü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1392/1973, s. 175-178; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Kahire, ts. (Matbaatü'l-İstikāme), s. 85-86; İbn Mis'ar et-Tenûhî, Târîḫu'l-ʿulemâʾi'n-naḥviyyîn (nşr. Abdülfettâh M. el-Hulv), Cîze 1412/1992, s. 211-213; Hatîb, Târîḫu Bağdâd, XIII, 252-258; Kemâleddin el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâʾ (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1386/1967, s. 104-111; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XIX, 154-162; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, III, 276-287; Yağmûrî, Nûrü'l-ḳabes el-muḫtaṣar mine'l-Muḳtebes (nşr. R. Sellheim), Wiesbaden 1384/1964, s. 109-124; Ebû Hayyân el-Endelüsî, Tez̠kiretü'n-nüḥât (nşr. Afîf Abdurrahman), Beyrut 1406/1986, s. 146, ayrıca bk. İndeks; İbn Hallikân, Vefeyât, V, 235-243; Brockelmann, GAL, I, 102-103; Suppl., I, 162; F. Krenkow, "The Kitāb al-Khail of Abū ʿUbaida", Woolner Commemoration Volume, Lahore 1940, s. 157-160; Tâhâ el-Hâcirî, "Ebû ʿUbeyde", el-Kitâbü'l-Mıṣrî, Kahire 1946, I/6, s. 276-289; a.mlf., "er-Rivâye ve'n-naḳd ʿinde Ebî ʿUbeyde", Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb Câmiʿatü'l-İskenderiyye, V, İskenderiye 1949, s. 59-82; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 124-155, ayrıca bk. İndeks; a.mlf., GAS, VIII, 67-71; IX, 65-66; J. Kraemer, "Neues zu Schriften von Abū ʿUbaida, Ibn Duraid und Ġulām Ṭaʿlab", Trudi XXV Mezhdun-arodnogo Kongressa Vostokovedov, Moskva 1963, II, 52-53; Nâsır Hıllâvî, "Müʾellefâtü Ebî

ʿUbeyde”, el-Mevrid, III/4, Bağdad 1974, s. 255-260; G. C. Anawati, “Abū ʿObayda, Majāz al-Qurʾān”, MIDEO, III (1956), s. 280-282; a.mlf., “Abu ‘Obayda, al-‘Aqaqa wa-l-barara”, a.e., III (1956), s. 283; Abbas Erhîle, “Mecâzü’l-Ḳurʾân li-Ebî ʿUbeyde, muḥâvele râʾide fî merḥaleti’t-teʾsîs”, ed-Dâre, XII/3, Riyad 1407/1986, s. 235-246; W. Madelung, “Abū ‘Ubayda Ma‘mar b. al-Muthannā as a Historian”, Journal of Islamic Studies, III/1, Oxford 1992, s. 47-56; H. A. R. Gibb, “Abū ʿUbayda”, EI² (İng.), I, 158; C. E. Bosworth, “Abū ʿObayda Maʿmar”, EIr., I, 355-356; İnâyetullah Fâtihî Nejâd, “Ebû ʿUbeyde”, DMBİ, V, 711-718.

Süleyman Tülücü

ABDÜRREZZÂK es-SAN‘ÂNÎ عبد الرزاق الصنعاني Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ es-San‘ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27) Tanınmış Yemenli muhaddis.

126’da (743-44) San‘a’da doğdu. İlk tahsilini aile çevresinde yaptı. On sekiz yaşlarında iken, Yemen’e gelen İbn Cüreyc ile görüşüp ondan hadis aldı. Yirmi yaşlarında ilmî seyahatlere çıktı. Hicaz, Şam ve Irak gibi ilim merkezlerine yaptığı bu seyahatlerde Ma‘mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Mâlik b. Enes ve devrinin diğer büyük âlimlerinden hadis tahsil etti. Bunlar arasında en çok faydalandığı hocalarından Ma‘mer b. Râşid’in yanında yaklaşık sekiz yıl kalıp ondan on bin kadar hadis yazdı. Fıkıh bilgisini de Evzâî, Süfyân es-Sevrî ve Ebû Hanîfe’den aldı. Kendisinden rivayette bulunan muhaddisler arasında Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, İshak b. Râhûye, Züheyr b. Harb, Ahmed b. Hanbel gibi önemli şahsiyetler yer alır. Hocalarından Süfyân b. Uyeyne ile Mu‘temir b. Süleyman ondan birer hadis rivayet etmişlerdir. Abdürrezzâk’tan İmam Buhârî 110, Müslim de 409 hadisi eserine almıştır.

Kaynaklarda “el-hâfızu’l-kebîr”, “allâme”, “şeyhü’l-İslâm” ve “muhaddisü’l-vakt” gibi unvanlarla anılan Abdürrezzâk, hepsini arz* ve semâ* yoluyla aldığını söylediği on yedi bin hadisi ezbere biliyordu. Hadislerini yazılı kaynaklardan rivayet etmeye itina gösterirdi. Hocalarından Ma‘mer b. Râşid, hadis ilmindeki önemli yerini kabul ederek onu övmüştür. Abbas b. Abdülazîm el-Anberî, Abdürrezzâk’ı yalancılıkla itham etmişse de Zehebî’nin de belirttiği gibi, onun bu görüşü muhaddislerce benimsenmemiştir. Hz. Ali’ye muhabbet duyması ve Ehl-i beyt’in faziletine dair hadisler rivayet etmesi sebebiyle onu Şiîlik’le itham edenler olmuştur. Bu ithamın dayanaklarından biri, bir gün Abdürrezzâk’ın yanında Muâviye’den söz edilince, “Ebû Süfyân’ın oğlundan bahsederek meclisimizin havasını kirletmeyin” demiş olduğuna dair rivayettir (bk. Zehebî, Mîzânü’l-itidâl, II, 610). Ahmed b. Hanbel, bir yıl kadar yanında kalıp bir çok hadisini aldığı hocası Abdürrezzâk’tan, Şiî olduğu kanaatini doğrulayacak herhangi bir şey duymadığını söylemektedir. Yahyâ b. Maîn ise, Şiî olduğu gerekçesiyle Abdürrezzâk’ın hadis- lerini terkedip etmeme konusundaki bir soruya verdiği cevapta, irtidad etse bile onun hadislerinin terkedilemeyeceğini belirterek hadis ilmindeki üstün mevkiine işaret etmektedir. Kendi ifadelerinden açıkça

anlaşılacağı üzere Abdürrezzâk, Hz. Ali'ye muhalefet etmeyi bir ayıp ve kusur saymakla birlikte Ebû Bekir ile Ömer'i fazilet bakımından Ali'den üstün görmüştür. Çünkü bizzat Hz. Ali de bu üstünlüğü kabul etmiştir (bk. Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, IX, 574). Zehebî de onu Şiîlik'le itham etmenin doğru olmadığını, zira bu konuda aşırılığa kaçmadığını, sadece Hz. Ali'ye duyduğu muhabbet sebebiyle onunla savaşanlara kızdığını söylemekte ve Abdürrezzâk'ın hadislerinin terkedilemeyeceğini ifade etmektedir.

Abdürrezzâk ömrünün sonuna doğru gözlerini kaybetti. Ahmed b. Hanbel'in söylediğine göre, daha önceleri kitabında bulunmayan bazı hadisler bundan sonra kendisinden rivayet edilmeye başlandı. Bu duruma dikkati çeken Ahmed b. Hanbel, Nesâî ve İbn Salâh gibi âlimler, gözlerini kaybettikten sonra Abdürrezzâk'tan duyulan rivayetler hakkında ihtiyatlı davranılması gerektiğine işaret etmektedirler.

Eserleri. Geniş bilgi sahibi olan Abdürrezzâk'ın birçok eser yazdığı kaydedilmekte ise de bunlardan günümüze kadar gelebilenler şunlardır: 1. el-Musannef* fi'l-hadîs. Fıkıh bablarına göre tertip edilmiş büyük bir hadis külliyatı olan eser, Ma'mer b. Râşid'e nisbet edilen "Kitâbü'l-Câmi" ile son bulmaktadır. Merfû* hadislerin yanı sıra mevkuf* ve maktû* haberleri de ihtiva eden eserde 21.033 hadis yer almakta olup bunların bir kısmı ağır tenkitlere uğramıştır. el-Musannef, Habîburrahman el-A'zamî tarafından neşre hazırlanmış ve 1971-1975 yıllarında Beyrut'ta on bir cilt olarak basılmıştır. 2. et-Tefsîr. Hocası Ma'mer b. Râşid'in Tefsîr'ini de ihtiva eden bu eserin bir nüshası Kahire'de Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (bk. Sezgin, GAS, I, 99), diğer bir nüshası da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde (İsmail Saip Sencer, nr. 4216, 110 varak) bulunmaktadır. 3. Kitâbü's-Salât. Bilinen tek nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'ndedir (Mecmua, nr. 94, 11 varak). 4. el-Emâlî fî âsâri's-sahâbe. Zâhiriyye (Mecmua, nr. 3/3) ve Kahire (Mülhak, nr. 1/76; Hadis, nr. 1558) kütüphanelerinde birer nüshası vardır. 5. es-Sahîfe. Ma'mer b. Râşid-Zührî-Saîd b. Müseyyeb-Ebû Hüreyre tarikiyle rivayet ettiği hadisleri ihtiva eden eserin bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Şehid Ali Paşa, nr. 539, vr. 121b-124a) bulunmaktadır. Onun Ma'mer-Zührî-Sâlim b. Abdullah-Abdullah b. Ömer tarikiyle gelen diğer bir sahîfe*si de aynı yerdedir (vr. 132a-134b). Her iki sahîfenin muhtevasını Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde (II, 3-9, 145-151, 233-234, 236, 238-240) bulmak mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, V, 548; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60 1 Diyarbakır, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), VI, 130; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-tadîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), VI, 38-39; İbn Şâhin, Târîhu esmâi's-sikat (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Beyrut 1406/1986, s. 257; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Beyrut 1398/1978, s. 318; Hatîb, el-Kifâye, Haydarâbâd 1357 → Medine, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), s. 284; İbn Hallikân, Vefeyât (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968-72, III, 216-217; İbn Ebû Ya'lâ, Tabakatü'l-Hanâbile (nşr. Muhammed Hâmid el-Fakkı), Kahire 1371/1952 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), I, 182; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, IX, 563-580; a.mlf., Mîzânü'l-itidâl (nşr. Ali Muhammed el-

Bicâvî), Kahire 1382/1963 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Fikr), II, 609-614; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, Haydarâbâd 1375-76/1955-58 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), I, 364; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 310-315; Taşköprizâde, Mevzûâtü'l-ulûm, İstanbul 1313, I, 527, 529; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, Kahire 1350-51 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), II, 27; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (nşr. Muhammed el-Müntasır), Dımaşk 1383/1964, s. 41; Keşfü'z-zunûn, I, 576; II, 1712; Sezgin, GAS, I, 89-90, 99; Ebû Abdurrahman b. Akîl, "Abdürrezzâk b. Hemmâm es-Sanânî", Faysal, XXXVIII, Riyad 1980, s. 30-34; İsmail Cerrahoğlu, "Abdurrazzâk İbn Hemmâm ve Tefsiri", AÜİFD, XV (1967), s. 99-111.

Ali Akyüz

FİRYÂBÎ, Muhammed b. Yûsuf محمّد بن يوسف الفريابي Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Vâkıd el-Firyâbî (ö.212/827) Hadis hafızı.

120 (738) veya 126'da (743-44) Belh yakınındaki Fâryâb'da doğdu. Buraya nisbetle Firyâbî olarak tanındığı gibi Türk asıllı olduğu için Türkî nisbesiyle de anıldı. İlim tahsili için çok genç yaşta memleketinden ayrıldı. Mekke'de karşılaştığı Süfyân es-Sevrî'den hadis rivayet etmek amacıyla onunla birlikte Kûfe'ye gitti ve kendisinden çok faydalandı. Ayrıca Evzâî, Zâide b. Kudâme, Nâfi' b. Ömer, Cerîr b. Hâzim gibi âlimlerden hadis öğrendi. Daha sonra Filistin'de bir sahil kasabası olan Kaysâriye'ye yerleşti. Kendisinden Ahmed b. Hanbel, İbn Zencûye, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Zühlî, Buhârî ve İbn Vâre gibi muhaddisler rivayette bulundular.

Hadis otoriteleri tarafından sika* kabul edilen Firyâbî'nin rivayet ettiği hadisler, yirmi dördü Ṣaḥîh-i Buḫâri'de olmak üzere Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Fakih ve müfessir olarak da bilinen Firyâbî üstün ahlâkı ve ibadete düşkünlüğü ile tanınmaktadır. Onunla birlikte yağmur duasına çıkıldığı bir gün ellerini açıp duaya başladıktan hemen sonra yağmur yağdığı rivayet edilir. Kendisinden nasihat isteyen muhaddis Ahmed b. Yûsuf es-Sülemî'ye takvâ sahibi olmayı, sünnete sarılmayı ve hükümdarlardan uzak durmayı tavsiye etmiştir. Firyâbî Rebîülevvel 212'de (Haziran 827) Filistin'de vefat etti. Onun 213'te (828) öldüğünü söyleyenler de vardır.

Firyâbî'nin, İbn Hacer el-Askalânî'nin el-İṣbe'sinin kaynaklarından olan ve onun belirttiğine göre Saîd b. Abdûs, Mahmûd b. Hâmid ed-Dımaşkî ve Ebü'd-Dahdâh Ahmed b. Muhammed et-Temîmî tarafından rivayet edilen el-Müsned adlı eserinden başka şu kitapları da kaynaklarda zikredilmektedir: Kitâbü't-Tefsîr, Kitâbü'ṭ-Ṭahâre, Kitâbü'ṣ-Ṣalât, Kitâbü'ṣ-Ṣıyâm, Kitâbü'z-Zekât, Kitâbü'l-Menâsik.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 264; İclî, eṯ-Ṯiḳāt, s. 416; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, I, 197-198, 719; İbn Ebû Hatim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 119-120; İbn Hibbân, eṯ-Ṯiḳāt, IX, 57; İbn Adî, el-Kâmil, VI, 2236; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 41; Sem'ânî, el-Ensâb, IX, 290-291; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXVII, 52-61; İbn Kudâme el-Makdisî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, I, 537-538; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 114-118; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 211-220, s. 400-401; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 71-72; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 376; Safedî, el-Vâfî, V, 243; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 535-537; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XII, 140-141; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 10; Ziriklî, el-Aʿlâm, VIII, 20-21; Sezgin, GAS, I, 40; Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî

v.dğr., Mevsûʿâtü ricâli'l-kütübi't-tisʿa, Beyrut 1413/1993, III, 490; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 97, 109.

Ali Osman Koçkuzu

EBÛ ÂSIM en-NEBÎL أبو عاصم النبيل Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled b. Müslim en-Nebîl eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 212/828) Muhaddis.

Rebîülevvel 122'de (Şubat 740) doğdu. Benî Şeybân'dan veya onların âzatlılarından olduğu rivayet edilmektedir. Aslen Basralı olup İsfahan'da yetişti ve orada hadis tahsiline başlayarak İbn Ebû Zi'b, İbn Cüreyc, Evzâî, Süfyân es-Sevrî gibi hocalardan ders aldı. Ali b. Medînî, İshak b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel, Buhârî vb. âlimler talebeleri arasında yer aldılar. Hocası Cerîr b. Hâzim de ondan hadis rivayet etti. Hadis yanında dil ve edebiyatla da ilgilendi.

Yahyâ b. Maîn ve İclî Ebû Âsım hakkında sika*, İbn Sa'd fakih sika, İbn Hibbân da sadûk* terimlerini kullanmışlardır. Talebelerinden Ömer b. Şebbe onun değerinde bir âlim görmediğini söyler. Ebû Âsım en-Nebîl hadis rivayet ederken eline kitap almaz ve ezberinden rivayette bulunurdu. Ezberindeki rivayetlerin miktarına temas eden Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, bunların hepsinin sağlam 1000 kadar hadis olduğunu ifade etmektedir. Bazı rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Talebesi Buhârî onun ahlâkî üstünlüğünü belirtir ve gıybetin haram olduğunu öğrendiğinden beri kimseyi çekiştirmediğini kendisinden nakleder. Ebû Ya'lâ el-Halîlî de onun zühd ve takvâsı, ilmi ve hâfıza gücünün mükemmelliği hususunda herkesin görüş birliği ettiğini söyler.

Bazı kaynaklarda ipek ticareti yaptığı kaydedilen Ebû Âsım en-Nebîl uzun yıllar Bağdat'ta yaşadı ve 14 Zilhicce 212 (5 Mart 828) tarihinde burada veya Basra'da vefat etti. 211, 213 ve 214 yıllarında öldüğünü söyleyenler de vardır. Torunu İbn Ebû Âsım önemli eserler yazmış bir kadı ve hadis hâfızıdır.

Uzun burnuyla tanınan Ebû Âsım en-Nebîl şakacı bir tabiata sahipti. "Attığını vuran; akıllı, asil ve ahlâklı kimse" anlamlarındaki Nebîl lakabının hocası İbn Cüreyc tarafından kendisine verildiği söylenir. Şu'be b. Haccâc talebelerine bir ay müddetle rivayette bulunmayacağına dair yemin ettiğinde Ebû Âsım'ın onun yanına giderek hadis rivayetine devam etmesini talep ettiği, yeminine kefâret olmak üzere maharetli kölelerinden birini âzat edeceğini söylediği, bu asil davranışın Şu'be'yi çok memnun ettiği ve bu sebeple kendisine Nebîl denildiği de nakledilir.

Ebû Âsım, hadis öğrenmek isteyen kimsenin pek değerli bir şeyi elde etmeye teşebbüs ettiğini, bu sebeple insanların en hayırlısı olması gerektiğini söylerdi. Onun bir hadis cüzü bulunduğu kaydedilmektedir (Kettânî, s. 86).

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, VII, 295; Halîfe b. Hayyât, et-Tabakāt (Ömerî), I, 545; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, IV, 336; a.mlf., et-Târîhu's-sagır, II, 324; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 520; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, IV, 463; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 455-456; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XII, 15; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, II, 91; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, XIII, 281-291; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 480-485; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 366-367; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IV, 450-453; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 86; Bedrân, Tehzîbü Târîhi Dımaşk, VII, 27-29; Ch. Pellat, "Abū ʿAsım al-Nabīl", EI² Suppl. (Fr.), s. 18.

M. Yaşar Kandemir

ESED b. MÛSÂ أسد بن موسى Ebû Saîd Esed b. Mûsâ b. İbrâhîm Esedüssünne el-Kureşî el-Ümevî (ö. 212/827) Emevî soyuna mensup muhaddis.

132'de (750) Mısır'da doğdu. Basra'da doğduğunu söyleyenler de vardır. Dedesi İbrâhim Emevî halifelerinden Velîd b. Abdülmelik'in oğlu olup babasının ölümünden sonra iki ay halifelik yapmış, ardından II. Mervân tarafından hal'edilmiştir. Hadis tahsiline başladıktan sonra çeşitli ilim merkezlerini dolaşan Esed, tabiîlerin son nesline mensup olan en yaşlı hocası Yûnus b. Ebû İshak başta olmak üzere İbn Ebû Zi'b, Şu'be b. Haccâc, Abdurrahman b. Abdullah el-Mes'ûdî, Hammâd b. Seleme, Abdullah b. Lehîa, Cerîr b. Abdülhamîd gibi âlimlerden hadis öğrenmiş, kendisinden de her biri fakih olan Abdülmelik b. Habîb, Ahmed b. Sâlih et-Taberî, Rebî' b. Süleyman el-Cîzî, Mikdâm b. Dâvûd er-Ruaynî ile oğlu Saîd b. Esed gibi âlimler rivayette bulunmuştur.

Sünnete dair kaleme aldığı bir kitap sebebiyle kendisine "Esedüssünne" denildiği rivayet edilmektedir. Takiyyüddin İbn Dakīku'l-Îd'in, ilk müsnedi Esed b. Mûsâ'nın meydana getirdiğini söylemesine bakarak Esedüssünne lakabını bu eser sebebiyle aldığı düşünülebilir. Esed'in sika bir râvi olduğunu belirten ve rivayetlerine es-Sünen'inde yer veren Nesâî'nin, "Keşke eser vermeseydi, bu daha hayırlı olurdu" demesinden onun kitaplarını beğenmediği anlaşılmaktadır. İbnü'l-Harrât Abdülhak b. Abdurrahman'ın, Esed'in rivayetlerinin delil olarak kullanılamayacağını söylediği kaydedilmekle beraber (İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 260) Ebû Dâvûd es-Sünen'ine onun bazı rivayetlerini almış, Buhârî de istişhâd* maksadıyla bazı rivayetlerine el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde yer vermiştir (Mizzî, II, 514). İbn Hazm ise Esed'in rivayetlerinin güvenilemeyecek derecede zayıf olduğunu (münker) söylemiştir.

Esed b. Mûsâ 212 yılı Muharrem ayında (Nisan 827) Mısır'da vefat etmiştir.

Eserleri: Esed b. Musa'nın günümüze ulaşan tek eseri Kîtâbü'z-Zühd ve'l-ʿibâde ve'l-veraʿ adını taşımaktadır. Abdullah b. Mübârek'in Kitâbü'z-Zühd'ünden sonra bu sahada kaleme alınmış ikinci kitap olup bu iki eserin muhtevası arasında pek az benzerlik bulunmaktadır. İbn Mübârek'in kitabı kadar hacimli olmayan eser ilk defa Leszynsky tarafından Berlin'deki nüshası esas alınarak yayımlanmış (Kirchhain 1909), daha sonra bu baskıyı yeterli bulmayan Raif Georges Khoury, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki nüshasını da (Mecmua, nr. 100/1, vr. 1a - 19b) göz önünde

bulundurarak eseri yeniden neşretmiştir (Wiesbaden 1976). Onun günümüze gelip gelmediği bilinmeyen Müsned adlı eserinin önemi, bu türün ilk kitabı veya sahasındaki ilk tasniflerden biri olmasından kaynaklanmaktadır (İbn Hayr, s. 141-142). Bunlardan başka Esed b. Mûsâ'nın Feżâˀilü'ṣ-ṣaḥâbe, Feżâˀilü Ebî Bekir ve ˁÖmer diye de bilinen Feżâˀilü'ş-şeyḫayn adlı eseriyle (İbn Hacer, Nüzhetü'l-elbâb, I, 71), Kayrevan Kadısı Esed b. Furât'a gönderdiği Risâletü Esed b. Mûsâ ilâ Esed b. Furât fî lüzûmi's-sünne ve't-taḥẕîr mine'l-bidaˁ adlı risâlesinden (İbn Hayr, s. 299) söz edilmektedir. Esed'in tarihçi anlamında "ahbârî" olarak da anıldığı ve kendisini Mısır tarihçileri arasında zikreden Fuat Sezgin'in dediği gibi Ebü'l-Kāsım İbn Abdülhakem'in Fütûḥu Mıṣr ve aḫbâruhâ adlı eserinde ondan pek çok nakil yaptığı (bk. s. 322) dikkate alınırsa onun Mısır tarihine dair bir eseri olduğu ileri sürülebilir.

Esed b. Mûsâ'nın oğlu Saîd'in, babasından ve o devirdeki âlimlerden faydalanarak yazdığı Feżâˀilü't-ṭâbiˁîn adlı iki ciltlik bir eseri bulunmaktadır (İbn Hayr, s. 270).

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, II, 49; İbn Abdülhakem, Fütûhu Mısr (Torrey), s. 322; İclî, es-Sikât, s. 62; İbn Ebû Hatim, el-Cerh ve't-taˁdîl, II, 338; İbn Hayr, Fehrese, s. 141-142, 270, 299; Mizzî, Tehzîbu'l-Kemâl, II, 512-514; Zehebî, Tezkiretu'l-huffâz, I, 402-403; a.mlf., Aˁlâmü'n-nübelâˀ X, 162-164; a.mlf., Mîzânü'l-iˁtidâl, I, 207; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 260; a.mlf., Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb (nşr. Abdülazîz b. Muhammed b. Sâlih es-Sedîdî), Riyad 1409/1989, I, 71; Süyûtî, Tabakâtü'l-huffâz (Ömer), s. 167; a.mlf., Hüsnü'l-muhâdara, I, 346; Keşfü'z-zunûn, II, 1423; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 27; Brockelmann, GAL Suppl., I, 257; Sezgin, GAS, I, 354-355; a.mlf., Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 44, 46; Ziriklî, el-Aˁlâm (Fethullah), I, 298; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 70, 87, 88, 92; Raif Georges Khoury, "Asad b. Musâ, Kitâb az-Zuhd", WI, XVIII/3-4 (1978), s. 231; a.mlf., "Asad b. Musâ b. Ibrahim", EI² Suppl. (İng.), s. 87-88; G. H. A. Juynboll, "Asad b. Musa, Kitâb az-Zuhd" (ed. Raif Georges Khoury), Bibliotheca Orientalis, XXXVI/3-4 (1979), s. 242-244.

Bilal Saklan

ABDULLAH b. YEZÎD el-ADEVÎ عبد الله بن يزيد العدوي Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Yezîd el-Adevî el-Mukrî (ö. 213/828) Basralı meşhur muhaddis ve kari.

---

120 yılı civarında doğdu. el-Mukrî lakabı ile tanınmıştır. Uzun ömrünü Kur'an ve hadise vakfetti. Nitekim kendisi, otuz altı yılını Basra'da, otuz beş yılını da Mekke'de olmak üzere ömrünün büyük bir kısmını Kur'an okutmakla geçirdiğini bildirmektedir. Mekke'de uzun yıllar ikamet ettiği için Şeyhü'l-Harem diye de bilinmektedir. Abdullah b. Yezîd'in kıraat ilmindeki hocası, bu ilmin ünlü imamı Nâfi'dir. Ayrıca başta Basra'nın ünlü muhaddisi İbn Avn olmak üzere, Ebû Hanîfe, Kehmes b. Hasan, Şu'be b. Haccâc, Saîd b. Ebû Eyyûb gibi hocalardan hadis okudu. Buhârî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Ali b. Medînî ve Ebû Bekir b. Ebû Şeybe ve diğer bazı kimselere de hadis okuttu. Güvenilir bir râvi olan Abdullah'ın rivayetleri, başta Kütüb-i Sitte olmak üzere birçok hadis kitabında yer almıştır. Buhârî onun rivayetlerinden on ikisini Sahîh'ine, on beşini de el-Edebü'l-müfred'ine almıştır. Âlî isnadlı rivayetleri ise, Ebû Bekir Ahmed b. Ca'fer el-Katîî'ye ait beş cüzlük el-Katî'iyyât'ta

bulunmaktadır. Abdullah'ın rivayet ettiği hadislerden meydan agetirilmiş olan Ahâdîsü Ebî ‘Abdirrahmân ‘Abdullâh b. Yezîd el-Mukrî mimmâ vâfeka'l-İmâm Ahmed adlı on beş sayfalık bir cüz günümüze kadar gelmiştir (Zâhiriyye Ktp., Mecmûa, nr. 87/16).

Abdullah b. Mübârek'in kendisinden övgü ile söz ettiği Abdullah b. Yezîd doksan yaşlarında iken Mekke'de vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60, V, 228; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, Haydarâbâd 1375-77/1955-58, I, 367; a.mlf., A‘lâmü'n-nübelâ', X, 166-169; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye (nşr. G. Bergstraesser), Kahire 1351-52/1932-33 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), I, 463-464; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 83-84; Sezgin, GAS, I, 99-100; a.mlf., Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 212, 226, 277.

Ali Yardım

HUREYBÎ (الخريبي) Ebû Abdirrahmân Abdullāh b. Dâvûd b. Âmir el-Hureybî eş-Şa‘bî (ö. 213/828) Hadis âlimi.

126 (744) yılında Kûfe'de doğdu. Basra'nın Hureybe mahallesinde yaşadığı için Hureybî olarak tanınmış, aslen Benî Hemdân'dan olması sebebiyle Hemdânî nisbesiyle de anılmıştır. Kûfe'yi terkedip Basra'ya yerleşmesi konusunda iki ayrı gerekçeden söz edilmektedir. Bunlardan biri, bizzat kendisinin belirttiğine göre Basra'da Abdullah b. Avn ile buluşma arzusudur. Ancak Hureybî yola çıkıp Kûfe yakınlarındaki Kanâtıru Benî Dârâ'ya ulaştığında İbn Avn'in ölüm haberini almıştır. İbn Asâkir'in naklettiği rivayete göre ise Kûfe'de aynı mescidde çalışmalarını sürdürdükleri, Zeydiyye'nin kollarından Sâlihiyye'nin kurucusu Hasan b. Sâlih b. Hay ile bu mescidin yıkılan minaresinin onarımı konusunda aralarında çıkan ihtilâf üzerine Basra'ya gidip Hureybe'de yerleşmiştir. Yine İbn Asâkir'in belirttiğine göre bir ara Dımaşk'ta da bulunan Hureybî Hişâm b. Urve, A‘meş, Evzâî, İbn Cüreyc ve Süfyân es-Sevrî gibi âlimlerden hadis öğrendi; Ebû Amr b. Alâ'dan kıraat rivayet etti. Kendisinden de Süfyân b. Uyeyne, Fellâs, Ali b. Medînî, Müsedded b. Müserhed, Zühlî, Nasr b. Ali hadis, Müslim b. Îsâ el-Ahmer kıraat rivayet ettiler. Zehebî, ölümünden birkaç yıl önce talebelerinde gerekli ihlâsı görmediği için hadis rivayetini bıraktığını kaydeder. Bundan dolayı Buhârî kendisine ulaştığı halde ondan hadis alamamış, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde yer verdiği hadislerini talebeleri olan Müsedded, Fellâs ve Nasr b. Ali'den rivayet etmiştir. Müslim dışında diğer Kütüb-i Sitte müellifleri de eserlerinde onun rivayetlerine yer vermişlerdir. İbn Mâkûlâ'nın belirttiğine göre kendisinden kolaylıkla hadis öğrenilemeyen Hureybî'nin bu konuda başvuranları zaman zaman reddettiğine ve bu yüzden kınandığına dair bazı rivayetler kaynaklarda yer almaktadır.

İbn Sa‘d, Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür‘a er-Râzî, Nesâî ve Dârekutnî Hureybî'nin sika olduğunu belirtmişlerdir; Dârimî de onu Ebû Âsım en-Nebîl ile karşılaştırarak, “Her

ikisi de sikadır, ancak Hureybî daha üstündür" demiştir. Ebû Hâtim ise ondan "sadûk" diye söz ederek re'y anlayışına meyli bulunduğuna dikkat çekmiştir.

Hureybî Kur'an'ın mahlûk olmadığı görüşündedir. Hureybî'ye göre kişinin çocuğuna verebileceği en güzel şey onu hadis öğrenmeye teşvik etmesidir. Kişi dindarlığını sözle değil amelle ve eserleriyle ortaya koymalıdır. Fakihin ilmi arttıkça ictihadını değiştirmesinin tabii olduğunu düşünen Hureybî, tevekkülü "Allah'a karşı güzel düşüncelerle dolu olmak" şeklinde yorumlamış, amelin imandan cüz olduğunu, bu konuda Abdullah b. Mes'ûd, Huzeyfe b. Yemân ve İbrâhim en-Nehaî'nin yolundan gittiğini belirterek imanın artıp eksilebileceğini ileri sürmüştür.

Hureybî 213 Şâbanının ortalarında (Ekim 828 sonları) Hureybe'de vefat etti. İbn Hibbân ise vefat tarihini 211 (826) olarak kaydetmiş, 213'te öldüğünü ileri sürenlerin bulunduğuna da işaret etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 295; Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 303-304; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, V, 82; İbn Kuteybe, el-Maʿârif, s. 520; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, V, 47; İbn Hibbân, eṯ-Ṯiḳāt, VII, 60; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, III, 285-286; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrevî), XXVIII, 19-34; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), X, 256; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XIV, 458-467; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 346-352; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 211-220, s. 205-209; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 337-338; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, I, 418; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, V, 199-200.

Tayyar Altıkulaç

İBN ABDÜLHAKEM, Abdullah (عبد الله بن عبد الحكم) Ebû Muhammed Abdullāh b. Abdilhakem b. A'yen b. Leys el-Mâlikî (ö. 214/829) İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden.

Ailesi aslen Kızıldeniz sahilindeki Eyle'ye (Akabe) 16 mil mesafede bulunan Hakl köyündendir. Bu sebeple Haklî nisbesiyle de anılır. Dedesi A'yen Mısır'a gelince İskenderiye'ye yerleşti ve büyük servet kazandı. Oğlu Abdülhakem burada doğdu, fıkıh tahsil etti ve burada öldü. Abdullah da 150 (767) yılında İskenderiye'de doğdu. Bu tarih bazı kaynaklarda 154 (771) ve 156 (773) olarak da geçmektedir. Babasından ve bölgenin ileri gelen âlimlerinden ders alan İbn Abdülhakem daha sonra öğrenim için Hicaz, Suriye, Irak ve Yemen'e gitti. Bizzat İmam Mâlik ile onun önde gelen öğrencilerinden Eşheb el-Kaysî, İbn Vehb ve İbnü'l-Kāsım'dan hadis ve fıkıh okudu. İmam Mâlik'ten el-Muvaṭṭaʾı dinledi ve rivayet etti. Ayrıca Esed b. Furât, İsmâil b. Ayyâş, İmam Şâfiî, Abdürrezzâk es-San'ânî, Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî, Süfyân b. Uyeyne, İbn Uleyye, Abdullah b. Lehîa, Leys b. Sa'd gibi birçok âlimden hadis okudu. Hadis münekkitlerince sika ve sadûk olarak nitelendirilen İbn Abdülhakem'den de oğulları Muhammed, Abdurrahman, Abdülhakem ve Sa'd'ın yanı sıra Ebû Yezîd el-Karâtisî, İbn Habîb, İbn Nümeyr, İbnü'l-Mevvâz, Rebî' b. Süleyman el-Cîzî,

Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Sahnûn b. Saîd, Hârûn b. İshak el-Hemedânî gibi âlimler hadis rivayet ettiler.

İbn Abdülhakem'in Mısır'da ilmî otoritesi yanında siyaset alanında da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Îsâ b. Münkedir onun tavsiyesi üzerine Vali Abdullah b. Tâhir tarafından Mısır'a kadı tayin edildi (211/826). Kendisi de şahitlerin tezkiyesi konusunda onun danışmanlığı görevini üstlendi. Halife Me'mûn'un, kardeşi Mu'tasım'ı Mısır'a vali tayin etmesinden (214/829) rahatsız olan bazı ileri gelenlerin isteği üzerine Kādî İbnü'l-Münkedir halifeye bu hoşnutsuzluğu bildiren bir mektup yazdı; bunu haber alan Mu'tasım kadıyı azletti ve onunla birlikte yakın dostu İbn Abdülhakem'i de mektubun yazılmasında rolü bulunduğu gerekçesiyle hapsettirdi. Halbuki İbn Abdülhakem kadıya bu mektubu göndermemesini tavsiye etmişti. Hapiste rahatsızlanan İbn Abdülhakem genellikle belirtildiğine göre 21 Ramazan 214'te (22 Kasım 829), İbn Hibbân'a göre ise 213 yılında vefat etti ve İmam Şâfiî'nin kabri yanına defnedildi. Kendisinden sonra fetva makamına oğlu Muhammed geçti. Ebü'l-Arab et-Temîmî, İbn Abdülhakem'in mihne olayı sırasında yakılarak öldürüldüğüne dair bir rivayet naklederse de (Kitâbü'l-Miḥan, s. 258) mihne olayı onun vefatından sonra meydana gelmiştir. Ancak İbn Abdülhakem'in oğulları bu olay sırasında sorgulanmış, büyük oğlu Abdülhakem işkence altında ölmüştür.

İbn Abdülhakem, döneminde İmam Mâlik'in ve öğrencilerinin fıkhını ve metodolojisini en iyi bilenlerden biri olarak kabul edilmiş, hocalarının hüküm çıkarmada takip ettiği usulü çok iyi bilmesi ve yeni meselelere bunu uygulaması ile dikkati çekmiştir. Eşheb'den sonra Mısır'da Mâlikî mezhebinin fetva mercii olan İbn Abdülhakem, fetvaları ve eserleriyle İmam Mâlik'in ve öğrencilerinin fıkhını kendisinden sonraki nesillere aktarmış, Mâlikî mezhebinin oluşmasında emeği geçmiş, el-Muḥtaṣarü'l-kebîr adlı eseri Bağdatlı Mâlikîler tarafından medreselerde temel kaynak olarak kullanılmıştır. Kādî İyâz'ın belirttiğine göre el-Muvaṭṭaʾ ve el-Müdevvene'den sonra Mâlikî mezhebine ait kitaplar arasında İbn Abdülhakem'in muhtasarları kadar ilgi gören başka bir eser olmamıştır (Tertîbü'l-medârik, III, 366). Ancak onun İmam Mâlik'ten yaptığı rivayetler mezhep içinde İbnü'l-Kāsım, Eşheb ve emsallerinin rivayetleri kadar güvenilir sayılmamıştır (Hattâbî, I, 4). İbn Abdülhakem'in dostu olan İmam Şâfiî 199 (815) yılında Bağdat'tan Mısır'a gittiğinde onun evinde misafir kalmış, buradaki ikameti süresince kendisinden büyük destek görmüş ve onun yanında vefat etmiştir. İbn Abdülhakem İmam Şâfiî'nin kitaplarını yazmış ve oğlu Muhammed'i onun derslerine göndermiştir. Eserleri. 1. Sîretü (Menâḳıbü) ʿÖmer b. ʿAbdilʿazîz ʿalâ mâ revâhü'l-İmâm Mâlik b. Enes ve aṣḥâbüh. Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz hakkında yazılan ilk biyografi kitabı olup müellifin ilmî titizliği ve Ömer b. Abdülazîz'in yaşadığı döneme oldukça yakın bulunması sebebiyle bu konuda yazılan en güvenilir kaynaklardan biri kabul edilir. Müellifin oğlu Muhammed'in rivayet ettiği eseri önce Ahmed Ubeyd neşretmiş

(Kahire 1346/1927, 1373/1954; Beyrut 1967, 1404/1984), daha sonra bu neşri esas alan Muhammed Revvâs Kal‘acî ara başlıkları değiştirmek ve anlaşılması güç bazı kelimeleri açıklamak suretiyle kitabı yeniden yayımlamıştır (Halep, ts.). Eserin gözden geçirilip notların eklendiği bir neşri de Ahmed Abdüttevvâb İvaz tarafından gerçekleştirilmiştir (el-Ḫalîfetü’l-ʿâdil ʿÖmer b. ʿAbdilʿazîz ḫâmisü’l-Ḫulefâʾi’r-râşidîn, Kahire 1994). 2. el-Muḫtaṣarü’l-kebîr fi’l-fıḳh. İbn Vehb, Eşheb ve İbnü’l-Kāsım ile kendisinin İmam Mâlik’ten rivayet ettiği yaklaşık 18.000 meseleyi ihtiva eden eserin bazı bölümleri Fas Karaviyyîn Kütüphanesi’nde (nr. 810, vr. 1a-32b) bulunmaktadır. Ebû Bekir el-Ebherî’nin bu esere yazdığı Şerḥu’l-Muḫtaṣari’l-kebîr fi’l-fıḳh adlı şerhin de bazı bölümleri günümüze ulaşmıştır (Mektebetü’l-Ezher, Fıkhu Mâlikî, nr. 1655; Herzoglichen Bibliothek zu Gotha, nr. 1143). 3. el-Muḫtaṣarü’l-evsaṭ. 4000 fıkhî meseleyi ihtiva eden eserin iki rivayeti olup Karâtisî rivayetinde bulunan hadislerle, sahâbe ve tâbiîn sözlerine müellifin oğlu Muhammed ile Saîd b. Hassân’ın rivayetinde yer verilmemiştir (Kādî İyâz, III, 365; İbn Ferhûn, II, 208, 420). 4. el-Muḫtaṣarü’ṣ-ṣaġīr. el-Muḫtaṣarü’l-evsaṭ’ın 1200 meseleyi ihtiva eden bir hulâsası olup el-Muvaṭṭaʾdaki bilgilerle sınırlanmıştır. Bu eseri de Ebû Bekir İbnü’l-Verrâk ve Ebû Bekir el-Ebherî’nin şerhettikleri kaynaklarda belirtilmektedir. Ebü’l-Kāsım Ubeydullah b. Muhammed el-Berkî’nin (ö. 291/904), el-Muḫtaṣarü’ṣ-ṣaġīr’e İmam Ebû Hanîfe, Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Evzâî ve Süfyân es-Sevrî’nin görüşlerini ilâve etmek suretiyle telif ettiği Ziyâdetü iḫtilâfi fuḳahâʾi’l-emṣâr fî Muḫtaṣari İbn ʿAbdilḥakem adlı eser günümüze ulaşmıştır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 966; krş. Kādî İyâz, III, 366; İbn Ferhûn, I, 460; II, 167). Fıkıh tarihi açısından büyük önem taşıyan bu esere İbn Ramazan diye bilinen Ebü’l-Hasan Ali b. Ya‘kūb ez-Zeyyât, Berkî’nin zikretmediği bazı fakihlerin görüşlerini ilâve etmiştir. Ubeydullah b. Ömer el-Bağdâdî eş-Şâfiî ise yine Berkî’nin bu eserine Dâvûd ez-Zâhirî, İbn Uleyye, Leys b. Sa‘d ve İbn Cerîr et-Taberî’nin görüşlerini eklemiştir (Kādî İyâz, III, 367). 5. el-Mesâʾil ve ecvibetühâ. Bir nüshası günümüze ulaşmıştır (Sezgin, I, 464). Müellifin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Ehvâl, el-Menâsik, el-Ḳażâʾ fi’l-bünyân.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Abdülhakem, Sîretü ʿÖmer b. ʿAbdilʿazîz (nşr. M. Revvâs Kal‘acî), Halep, ts. (Mektebetü’r-Rebî‘), neşredenin girişi, s. 3-4; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Flügel), s. 199; Ebü’l-Arab, Kitâbü’l-Miḥan (nşr. Yahyâ el-Cübûrî), Beyrut 1408/1988, s. 258; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, V, 105-106; Kindî, el-Vülât ve’l-ḳuḍât (Guest), s. 431, 433-436, 440-441; Beyhakī, Menâḳıbü’ş-Şâfiʿî (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1970, II, 263, 331; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, VIII, 347; Hattâbî, Meʿâlimü’s-sünen, Beyrut 1411/1991, I, 4; Kādî İyâz, Tertîbü’l-medârik (nşr. Abdülkādir es-Sahrâvî), Rabat 1982, I, 21; III, 363-368; Sem‘ânî, el-Ensâb, IV, 179; Yâkūt, Muʿcemü’l-büldân, II, 278; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, X, 220-223; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XV, 191-194; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 34-35; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü’l-müẕheb, I, 419-421, 460; II, 167, 208, 420; Makrîzî, el-Muḳaffe’l-kebîr (nşr. M. el-Ya‘lâvî), Beyrut 1411/1991, IV, 402-403; V, 393, 411; Brockelmann, GAL, I, 186; Sezgin, GAS, I, 464, 467-468, 477; C. Avvâd, Aḳdemü’l-maḫṭûṭâti’l-ʿArabiyye fî mektebâti’l-ʿâlem, Bağdad 1983, s. 204; M. Âbid el-Fâsî, Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti’l-Ḳaraviyyîn, Dârülbeyzâ 1400/1980, II, 483-484; M. Muranyi, Dirâsât fî meṣâdiri’l-fıḳhi’l-Mâlikî (trc. Saîd Buhayrî v.dğr.), Beyrut 1409/1988, s. 22-35; F. Rosenthal, “Ibn ʿAbd al-Ḥakam”, EI² (İng.), III, 674; Nûrullah Kisâyî, “İbn

ʿAbdilḥakem”, DMBİ, IV, 183-184; Jonathan E. Brockopp, “Early Islamic Jurisprudence in Egypt: Two Scholars and Their Mukhtasars”, IJMES, XXX/2 (1998), s. 167-182.

Saffet Köse

KABÎSA b. UKBE (قبيصة بن عقبة) Ebû Âmir Kabîsa b. Ukbe b. Muhammed es-Süvâî el-Kûfî (ö. 215/830) Hadis hâfızı, müfessir.

---

136 (753) yılı civarında doğdu. Benî Âmir b. Sa‘saa kabilesinin dört ana kolundan biri olan Süvâe’ye mensuptur. Âmiroğulları’ndan bazı gruplar Mercirâhit Savaşı (65/684) sırasında çeşitli bölgelere göç ettiğine göre (DİA, III, 67) Kabîsa’nın ailesi de muhtemelen bu tarihlerde Kûfe’ye yerleşmiştir. Küçük yaşta hadis öğrenmeye başlayan Kabîsa hadis tahsili için seyahatler yaptı. Îsâ b. Tahmân, Mâlik b. Miğvel, Âsım b. Muhammed el-Ömerî, Şu‘be b. Haccâc ve Süfyân es-Sevrî gibi hocalardan faydalandı. Oğlu Ukbe ile Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Osman b. Ebû Şeybe, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî ve Ebû Zür‘a er-Râzî onun talebelerinden bazılarıdır. Kabîsa Muharrem 215’te (Mart 830) Kûfe’de vefat etti. Safer ayında öldüğü de kaydedilmiş, ancak ölüm yılının 213 (828) olarak gösterilmesi doğru bulunmamıştır.

Buhârî, Kabîsa’nın Süfyân es-Sevrî’den rivayet ettiği kırk yedi (elli) hadise el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’inde yer vermiş olup İbn Hacer bu sayıyı kırk dört olarak göstermiştir (Tehẕîbü’t-Tehẕîb, VIII, 349). Diğer Kütüb-i Sitte imamlarının da rivayetlerine itibar ettiği Kabîsa, Süfyân es-Sevrî’den küçükken hadis dinlediği, bu sebeple çok hata ettiği ileri sürülerek eleştirilmiş, Yahyâ b. Maîn kuvvetli bir râvi olmadığını söylemiştir. Buna karşılık aynı dönemin hadis âlimlerinden İbn Nümeyr, Kabîsa’ya güvendiğinden kimden rivayet ederse etsin rivayetlerini kabul edeceğini belirtmiştir. Süfyân es-Sevrî’den çok hadis rivayet eden iki talebesi Kabîsa ile Ebû Huzeyfe en-Nehdî’yi karşılaştıran Ahmed b. Hanbel, Kabîsa’nın daha güvenilir sayıldığı görüşünde olup onların bütün rivayetlerini yazdığını (el-ʿİlel, I, 386) ve Kabîsa’nın -çok yanılsa bile-sika olduğunu (İbn Hacer, Hedyü’s-sârî, s. 436) ifade etmiştir. İlk zamanlar hadis ezberlemeye önem vermemekle birlikte daha sonra rivayetlerini ezberlediği belirtilen Kabîsa’nın hadislerini Nesâî de sakıncasız bulmuştur. Ebû Zür‘a er-Râzî, onun Süfyân es-Sevrî’den rivayet ettiği hadisleri tek bir lafzını değiştirmeden nakledebilen üç kişiden biri olduğunu kaydeder (İbn Ebû Hâtim, VII, 126), Zehebî de Kabîsa’nın reddedilecek bir rivayetinin bulunmadığını söylemiştir (Aʿlâmü’n-nübelâʾ, X, 135).

Kûfeli zâhidlerden olan ve yöneticilerden uzak kalmayı tercih eden Kabîsa’nın günümüze ulaşmayan et-Tefsîr adlı eserinden Taberî’nin Câmiʿu’l-beyân’ında faydalandığı anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 403; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Vasiyyullah), I, 386; Taberî, Câmiʿu’l-beyân (Şâkir), I, 371; III, 435; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, I, 322; VII, 126-127; Hatîb, Târîḫu

Baġdâd, XII, 473-476; Sem‘ânî, el-Ensâb, VII, 182-183; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 130-135; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 383-384; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IV, 111, 116-117; VIII, 347, 349; a.mlf., Hedyü's-sârî (Sa‘d), s. 436; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 456; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 283-284; a.mlf., GAS, I, 40-41; Mustafa Fayda, "Âmir b. Sa‘saa", DİA, III, 67; Ahmed Nedim Serinsu, "Dülefîler", a.g.e., X, 21.

Abdülkadir Şenel

EBÛ MÜSHİR أبو مسهر Ebû Müshir Abdüla‘lâ b. Müshir b. Abdila‘lâ el-Gassânî ed-Dımaşkī (ö. 218/833) Hadis, kıraat ve fıkıh âlimi.

Safer 140'ta (Temmuz 757) doğdu. Kur'ân-ı Kerîm'i ve kıraat ilmini Yahyâ ez-Zimârî'nin talebelerinden yanında on iki yıl kaldığı Saîd b. Abdülazîz'den öğrendi. Ayrıca Eyyûb b. Temîm el-Kārî ile kıraat-i seb‘a imamlarından olan Nâfi‘ b. Abdurrahman'dan bu ilimde arz* yoluyla faydalandı. Başta kıraat hocası Saîd b. Abdülazîz olmak üzere Mâlik b. Enes, İsmâil b. Ayyâş, Süfyân b. Uyeyne gibi âlimlerden hadis tahsil etti. Evzâî ile görüştü. Kendisinden de Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, Buhârî, Ebû Hâtim er-Râzî gibi otoriteler hadis, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm kıraat rivayet ettiler.

Hâfızası son derece kuvvetli olan Ebû Müshir, geniş ve çok yönlü kültürüyle tanınan bir âlim, rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan ve hadis otoriteleri tarafından sika* kabul edilen bir muhaddisti. Kıraat ve fıkıh ilimlerinden başka megāzî*yi de iyi bilirdi. Yahyâ b. Maîn, muhtelif memleketlerde kendilerinden hadis rivayet ettiği hocalar arasında onun bir benzerini görmediğini söylemiş, Ebû Müshir gibi birinin bulunduğu bir şehirde kendisinin hadis rivayet edemeyeceğini ifade etmiştir. Ahmed b. Hanbel de onun güvenilir olduğuna işaret ederken o devirde Dımaşk'ın üç büyük muhaddisinden birinin Ebû Müshir olduğunu belirtmiştir. Bir ara istemediği halde Dımaşk kadılığına tayin edilmiş, fakat ilk fırsatta bu görevi bırakmıştı. Halk kendisini çok sever, bir yerden geçerken saf tutarak elini öpmek isterdi. Bu şöhreti sebebiyle mihne* olayında Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğunu söylemesi için o da sorguya çekildi. Dımaşk'tan alınarak Rakka'da bulunan Me'mûn'un huzuruna götürüldüğünde halife ona Kur'an hakkındaki kanaatini sordu. Ebû Müshir'in, Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunu söylemekle yetinmesi üzerine Me'mûn idam hazırlığına başlanmasını emretti. Bunun üzerine Ebû Müshir Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyledi. Bu kanaati samimi bulmayan Me'mûn ölüm fermanını geri almakla beraber onun Bağdat'a götürülüp ölene kadar hapsedilmesini istedi. Rebîülâhir 218'de (Mayıs 833) hapsedilen Ebû Müshir, aynı yılın Receb (Ağustos) ayında hapishanede vefat etti ve Bâbüttîn Kabristanı'na defnedildi.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, et-Tabakāt, VII, 473; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 73-74; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, VI, 29; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XI, 72-75; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, II, 416-419; İbnü'l-Cevzî, Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Kahire 1399/1979, s. 113,

475, 486-487; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, X, 228-233; a.mlf., Târîhu’l-İslâm: sene 211-220, s. 243-249; a.mlf., Tezkiretü’l-huffâz, I, 381; İbnü’l-Cezerî, Gāyetü’n-nihâye, I, 355; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, VI, 98-101.

M. Yaşar Kandemir

İBN HİŞÂM (ابن هشام) Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî (ö. 218/833) es-Sîretü’n-nebeviyye adlı eseriyle meşhur olan tarihçi, dil ve ensâb âlimi.

Basra’da doğdu. Birçok kaynakta Yemenli Himyer kabilesinin Meâfirî koluna mensup olduğu kaydedilmektedir. Zehebî ise onun Zühl kabilesinin Sedûs kolundan olduğunu, Ebû Saîd b. Yûnus’un zamanımıza intikal etmemiş olan Târîẖu Mışr adlı kitabındaki rivayete dayanarak belirtir (Aʿlâmü’n-nübelâʾ, X, 428-429; Târîẖu’l-İslâm, s. 282; ayrıca bk. Süyûtî, II, 115). İbn Hişâm tahsilini Basra’da tamamladı. Daha sonra Mısır’a gitti ve ölünceye kadar Fustat şehrinde yaşadı. Onun Basra’dan ne zaman ayrıldığı ve Mısır’a gitmeden önce tahsil için diğer ilim merkezlerine seyahat edip etmediği bilinmemektedir. 175 (791) yılında vefat eden Leys b. Sa‘d ile görüşmüş olduğundan hareketle Mısır’a bu tarihten önce geldiği söylenebilir. Ancak İbn İshak’ın es-Sîre’sini kendisine rivayet eden hocası Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî ile görüşmek üzere Kûfe’ye veya Bağdat’a gitmiş olmalıdır. İbn Hişâm 13 Rebîülâhir 218 (8 Mayıs 833) tarihinde Fustat’ta vefat etti. Bazı kaynaklarda 213’te (828) öldüğü nakledilir (Süheylî, I, 43; Ebû Zer el-Huşenî, neşredenin girişi, I, 43; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 179). Zehebî onun 218 (833) yılında vefat ettiğini, diğer tarihin Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî’nin vehmi olduğunu söyler (Aʿlâmü’n-nübelâʾ, X, 429).

Mısır’da İmam Şâfiî ile Arap şiiri üzerinde sohbetlerde bulunan İbn Hişâm’ın önceleri onunla pek görüşmek istemediği, fakat görüştükten sonra dil, şiir ve ensâb ilmi konusunda derin bilgi sahibi olduğunu anlayarak kendisinden övgüyle söz ettiği bilinmektedir (Zehebî, Târîẖu’l-İslâm, s. 282). İmam Şâfiî de İbn Hişâm’ın dilde hüccet (Süyûtî, II, 115) ve Arap dili konusunda iyi yetişmiş bir âlim olduğunu belirtmiştir.

İbn Hişâm kaynaklarda tarih, ahbâr, ensâb, şiir, nahiv ve lugat âlimi olarak tanıtılmakla birlikte hocaları, eserleri ve görüşleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. İbn İshak’ın Sîretü İbn İsḥâḳ diye de bilinen Kitâbü’l-Mübtedeʾ ve’l-mebʿaṡ ve’l-meġāzî’sini yeniden tertip eden İbn Hişâm şöhretini bu esere borçludur. Eseri hazırlarken İbn İshak’ın en meşhur râvilerinden Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî’nin Kûfî-Bağdâdî diye meşhur olan nüshasını esas alarak eseri kısaltmış, bu arada bazı ilâvelerde de bulunmuştur. Kitap zamanla onun adıyla (Sîretü İbn Hişâm, Tehẕîbü İbn Hişâm) anılır olmuştur. Kıftî, Zehebî, İbn Kesîr, İbnü’l-İmâd, İbn Hallikân ve Sehâvî gibi müellifler, bu eseri Hz. Peygamber’in hayatına dair en sağlam ve en iyi siyer kitabı olarak kabul etmişlerdir.

İbn Hişâm, İbn İshak'ın kitabını esas almakla birlikte onun aksine Kur'an'da temas edilmeyen ve Hz. Peygamber'le ilgisi olmayan konulara, pek tanınmayan şairlerin şiirlerine, nezaket dışı bazı ifadelere ve hocası Bekkâî'nin güvenilir bulmadığı rivayetlere itibar etmediğini söyler (es-Sîre2, I, 4). Müellif eserine aldığı bazı şiirlerin dilini ve veznini düzeltmiş, bazılarının nisbet edilen şahıslara ait olmadığını belirtmiş, bir kısmının kaynağını ve râvilerini zikretmiş, bazan da yeni şiirler ilâve etmiştir. İbn Hişâm'ın eserde yer alan âyet, hadis ve şiirlerdeki garîb kelimeleri açıklarken verdiği bilgiler, onun Arap dili ve edebiyatına vâkıf olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kelimeleri şiirlerden deliller getirmek suretiyle açıklayan İbn Hişâm, ayrıca Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ başta olmak üzere Yûnus b. Habîb, Ebû Muhriz Halef el-Ahmer, Ebû Zeyd el-Ensârî ve Hasan-ı Basrî gibi âlimlerden nakillerde bulunmuştur. Bazı tarihî bilgileri esere ilâve etmesi, birtakım kelimelerin okunuşunu belirtmesi ve şahısların nesepleriyle ilgili bilgileri ilâve etmesi, onun İbn İshak'ın eserine yaptığı diğer katkılar arasında sayılabilir. İbn Hişâm, esere yaptığı bu ilâveleri "kāle İbn Hişâm" diye başlayan bir ibareyle göstermiştir.

Eserleri. 1. es-Sîretü'n-nebeviyye (Sîretü İbn Hişâm, Sîretü Resûlillâh). Hz. Peygamber'in hayatına dair tamamı zamanımıza intikal etmiş en eski kitaptır. İbn İshak'ın es-Sîre'sinin farklı râviler tarafından nakledilen birçok nüshasının hiçbiri tam olarak günümüze gelmemiştir (bk. İBN İSHAK). İbn Hişâm'ın eseri ise daha çok Mısırlı râviler yoluyla diğer İslâm ülkelerine ulaştırılmıştır (İbn Hişâm'ın eserini rivayet edenler için bk. Mutâ' et-Tarâbîşî, s. 194-200). Bunlardan bilhassa Muhammed b. Hasan el-Kattân, Abdürrahîm b. Abdullah el-Berkî ve kardeşi Ahmed el-Berkî'nin isimleri zikredilmelidir.

s-Sîretü'n-nebeviyye birçok defa basılmış, şerh ve ihtisar edilmiş, manzum hale getirilmiş ve çeşitli dillere çevrilmiştir. İlk baskısı Mısır'da yapılan kitabı (I-III, Bulak 1259) Ferdinand Wüstenfeld tahkik ederek yayımlamıştır (I-III, Göttingen 1858-1860). Eserin ayrıca birçok tahkikli neşri yapılmış olup Mahmûd Seyyid Tahtâvî (I-III, Kahire 1329), Mustafa es-Sekkā - İbrâhim el-Ebyârî - Abdülhafîz eş-Şelebî (I-IV, Kahire 1355/1936, 1375/1955), Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (I-IV, Kahire 1356/1937), Muhammed Halîl Herrâs (I-IV, Kahire 1971), Tâhâ Abdürraûf Sa'd (I-IV, Kahire 1391/1971); Muhammed Fehmî es-Sercânî (I-IV, Kahire 1978), Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut 1987) ve Mecdî Fethî es-Seyyid'in (I-V, Tanta 1416/1995) neşirleri bunlar arasında zikredilebilir. es-Sîretü'n-nebeviyye'ye dört ayrı şerh yazılmış olup bunların üçü basılmıştır. En geniş şerhi, Endülüslü muhaddis Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî (ö. 581/1185) tarafından er-Ravżü'l-ünüf fî şerḥi's-Sîreti'n-nebeviyye li'bni Hişâm adıyla kaleme alınmıştır. İlk olarak Mısır'da basılan bu eser (I-II, Kahire 1332/1914) daha sonra Abdurrahman el-Vekîl tarafından da neşredilmiştir (I-VII, Kahire 1387-1390/1967-1970). Süheylî'nin şerhinin iki muhtasarı yapılmıştır. Bunların ilki Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî'nin

Muẖtaṣarü’r-Ravżi’l-ünüf’ü (Berlin Staatsbibliothek, nr. 9565), diğeri Ebü’l-Feth Muhammed b. İbrâhim b. Muhammed b. Mukbil el-Bilbîsî’nin el-İlmâm bi’r-Ravż ve Sîreti’bni Hişâm el-Mülaḳḳab bi-Celâʾi’l-efkâr bi-sîreti’l-Muẖtâr’ıdır (Kudüs el-Mektebetü’l-Hâlidiyye, Siyer, nr. 3). Vezîr el-Mağribî diye bilinen Ebü’l-Kāsım Hüseyin b. Ali b. Hüseyin (ö. 418/1027), İbn Hişâm’ın eserinin yeni ve sağlam bir rivayetini kaleme alırken bazı yerlerde kısa fakat değerli açıklamalar yapmıştır. Bu eseri Süheyl Zekkâr es-Sîretü’n-nebeviyye li’bni Hişâm bi-Şerḥi’l-Vezîri’l-Maġribî adıyla yayımlamıştır (I-II, Beyrut 1412/1992). Diğer bir Endülüslü âlim olan Ebû Zer el-Huşenî, es-Sîretü’n-nebeviyye’de geçen garîb kelimeleri açıklayan bir şerh yazmıştır. İbn Hişâm’ın eseri üzerine yazılmış şerhleri inceleyen Paul Brönnle, Die Commentatoren des Ibn Ishaq und ihre Scholien (1895, Halle Üniversitesi) adlı doktora tezinde Huşenî’nin eserini de tahkik etmiş ve bu şerhi daha sonra Âs̱ârü’l-luġati’l-ʿArabiyye Şerḥu’s-Sîreti’n-nebeviyye adıyla yayımlamıştır (Kahire 1329/1911, 1969; İstanbul, ts.). Eseri Hemmâm Saîd ve Muhammed b. Abdullah Ebû Suaylîk (I-IV, Ürdün 1988, İbn Hişâm’ın metniyle), ayrıca Abdülkerîm Halîfe el-İmlâʾü’l-muẖtaṣar fî şerḥi ġarîbi’s-Siyer adıyla (I-III, Amman 1412/1991) yeniden tahkik ederek neşretmişlerdir. Bedreddin Mahmûd b. Ahmed el-Aynî’nin Keşfü’l-lisâm fî şerḥi Sîreti İbn Hişâm adlı şerhi ise zamanımıza intikal etmemiştir. Arthur Schaade, Süheylî ve Ebû Zer el-Huşenî’nin şerhlerinde geçen Uhud Gazvesi’ne dair şiirlerin şerhini Kommentare von as-Suhaili und Abu Darr zu den Uhudgedichten adıyla ayrıca yayımlamıştır (Leipzig 1920).

es-Sîretü’n-nebeviyye’nin çeşitli muhtasarları yazılmış olup birçoğu henüz yazma halindedir (Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1012-1013). Bunlardan, İbrâhim b. Muhammed el-Murahhal eş-Şâfiî’nin 611 (1214) yılında yaptığı ez-Zahîre fî muẖtaṣari’s-Sîre ve İmâdüddin Ebü’l-Abbas Ahmed b. İbrâhim el-Vâsıtî’nin 711’de (1311) kaleme aldığı Muẖtaṣaru Sîreti İbn Hişâm önemlidir. Eserin bazı muhtasarları da basılmıştır. Abdüsselâm Muhammed Hârûn’un Tehẕîbü Sîreti İbn Hişâm’ı (I-II, Kahire 1955, 1964, 1408/1987) Arif Erkan tarafından Hz. Muhammed’in Hayatı adıyla Türkçe’ye çevrilmiştir (İstanbul 1981). Muhammed Afîf ez-Zu‘bî’nin (Cidde 1400/1980) ve Mısır’da bir heyetin (Kahire 1413/1993) yaptığı muhtasarlar yayımlanmıştır.

es-Sîretü’n-nebeviyye muhtelif şairler tarafından manzum hale getirilmiştir. Bunlar arasında Ebû Hasr Feth b. Mûsâ el-Hadravî, Saîd ed-Dîrînî diye meşhur Abdülazîz b. Ahmed ve Ebû İshak et-Tilimsânî İbnü’ş-Şehîd’in (Muhammed b. İbrâhim) adları sayılabilir. İbnü’ş-Şehîd’in Fetḥu’l-ġarîb fî sîreti’l-Ḥabîb adlı eseri 10.000’den fazla beyit ihtiva etmektedir. Sîretü İbn Hişâm, Atabek Sa‘d b. Zengî (1198-1226) adına Sîret-i Resûlullāh (Terceme-i Siyer-i Nebî) adıyla Refîuddin İshak b. Muhammed Hemedânî tarafından Farsça’ya tercüme edilmiş olup eseri Asgar Mehdevî tahkik ederek yayımlamıştır (I-II, Tahran 1361/1982). Farsça’ya yapılan diğer bir tercümesi de Ebü’l-Meâlî Şehâbeddin Ahmed b. İshak-ı Eberkūî tarafından gerçekleştirilmiştir

(Terceme-i Sîretü'n-nebeviyye, Tahran 1348 ş.) es-Sîretü'n-nebeviyye'yi Türkçe'ye ilk defa Sîret-i Resûlullah adıyla Aydınlı Eyyûb b. Halîl çevirmiş ve 12 Rebîülevvel 986 (19 Mayıs 1578) tarihinde şehzadeliği sırasında III. Murad'a takdim etmiştir. Yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (TY, nr. 2414) bulunan eser, Mes'ad Süveylim Ali eş-Şâmân tarafından Türk Edebiyatında Siyerler ve İbn Hişam'ın Siyer'inin Türkçe Tercümesi adıyla doktora tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1982, AÜ İlâhiyat Fakültesi). Sîretü İbn Hişâm'ın dört ciltlik Kahire neşrinin (1936) I. cildini İzzet Hasan ve Neşet Çağatay Hz. Muhammed'in Hayatı (I, Ankara 1971), II. cildini Yusuf Velişah Uralgiray aynı adla (II, Riyad 1405/1985) Türkçe'ye tercüme etmişlerdir. Eserin tamamını İslâm Tarihi Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi adıyla Hasan Ege Türkçe'ye çevirmiştir (I-IV, İstanbul 1985). Kitap ayrıca Gustav Weil tarafından Das Leben Muhammeds nach Muhammed b. Ishaq bearbeitet von Abdalmalik b. Hisam adıyla Almanca'ya (Stuttgart 1864), Abdülcelîl Sıddîkī ve Gulâm Resûl Mihr tarafından Sîretü'n-nebiyy-i Kâmil adıyla Urduca'ya (I-II, Lahor 1971) tercüme edilmiştir. İbn Hişâm'ın, es-Sîretü'n-nebeviyye'de geçen âyetlerdeki garîb kelimelere dair açıklamalarını İsmail Cerrahoğlu yayımlamıştır (AÜ İlâhiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, III [1977], s. 1-28). 2. Kitâbü't-Tîcân fî mülûki Ḥimyer (et-Tîcân li-maʿrifeti mülûki'z-zamân fî aḫbâri Ḳaḥṭân). Eserin Vehb b. Münebbih'e ait olup İbn Hişâm tarafından rivayet edildiği ileri sürülmektedir. Güney Arabistan'la ilgili halk hikâyelerinin Tevrat ve İncil hikâyeleriyle karıştırılıp destanlaştırılmasından meydana gelen ve Himyer melikleri hakkında bilgi veren eserin tarihî bir değeri bulunmamaktadır. Kitap, İbn Hişâm'a nisbet edilerek Freitz Krenkow (Haydarâbâd 1347/1928) ve Abdülazîz el-Mekālih (Kahire 1996) tarafından neşredilmiştir. Süyûtî ve Kâtib Çelebi'nin Ensâbü Ḥimyer ve mülûkühâ adıyla İbn Hişâm'a nisbet ettikleri kitap da muhtemelen bu eserdir (Buġyetü'l-vuʿât, II, 115; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 179).

İbn Hişâm'ın ayrıca İbn İshak'ın es-Sîre'sinde yer alan şiirlerdeki garîb kelimeleri açıklayan Kitâb fî şerḥi mâ vaḳaʿa fî eşʿâri's-Siyer mine'l-ġarîb adlı bir risâlesi olduğu ileri sürülmektedir (Süheylî, I, 43; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1012). Ancak onun böyle bir eserine başka kaynaklarda işaret edilmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hişâm, es-Sîre2, I, 4; ayrıca bk. neşredenlerin girişi, I, 3-23; a.e. (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1399/1979, neşredenin girişi, s. 12-30; a.e. (Zekkâr), neşredenin girişi, I, s. e-£a; İbn İshak, es-Sîre, neşredenin girişi, s. e-b; İbn Hayr, Fehrese, s. 233-236; Süheylî, er-Ravżü'l-ünüf, I, 43; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 5-29; Ebû Zer el-Huşenî, el-İmlâʾü'l-muḫtaṣar fî şerḥi ġarîbi's-Siyer (nşr. Abdülkerîm Halîfe), Amman 1412/1991, neşredenin girişi, I, 11-50; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, II, 211-212; İbn Hallikân, Vefeyât (Abdülhamîd), II, 349-350; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 428-429; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 211-220, s. 281-282; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 281; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, II, 115; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 179; II, 1012-1013; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 45; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 624; Ziriklî, el-Aʿlâm, IV, 314; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 192; Sezgin, GAS, I, 297-299; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 334; Mutâ' et-Tarâbîşî, Ruvâtü Muḥammed b. İsḥâḳ b. Yesâr fi'l-Meġāzî ve's-siyer ve sâʾiri'l-merviyyât, Beyrut 1414/1994, s. 192-200; İsmâil Ahmed el-Âlim, "Menhecü İbn Hişâm fî rivâyeti şiʿri's-Sîre", Dirâsât, XV/3, Amman 1988, s. 9-27; Abdüsselâm eş-Şükrîvî, "İbn Hişâm ve ṣanîʿuhû fi's-Sîreti'n-nebeviyye", el-Baḥs̱ü'l-ʿilmî, XXIV/39, Rabat

1409/1989, s. 45-82; Brockelmann, “İbn Hişâm”, İA, V/2, s. 754; W. Montgomery Watt, “Ibn Hishām”, EI² (Fr.), III, 824.

Mustafa Fayda

BİŞR b. GIYÂS بشر بن غياث Ebû Abdirrahmân Bişr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî el-Bağdâdî (ö. 218/833) Cehmiyye ile Mürcie’nin görüşlerini benimseyen kelâmcı ve Hanefî fakihi.

Doğum tarihi ve yeri kesin olarak bilinmemektedir. Seksen yaşlarında vefat ettiğine ve Ebû Hanîfe’nin (ö. 150 / 767) öğrencisi olduğuna dair rivayetler doğru kabul edilirse 140 (757) yılından önce doğduğunu söylemek mümkündür. Kûfe’de veya Bağdat’ta doğmuş olması muhtemeldir. Soyu Hz. Ömer’in kardeşi Zeyd b. Hattâb’ın âzatlı kölelerinden birine dayanır. Bir rivayete göre ailesi Mısır’daki Asvân ile Nûbe arasında bulunan Meris köyünden, diğer bir rivayete göre ise Bağdat yakınlarındaki Derbü’l-Merîsî adını taşıyan bir bölgeden geldiği için Merîsî nisbesiyle anılmıştır. Hayatının ilk yıllarını Kûfe’de geçirdi ve tahsiline Ebû Hanîfe’nin derslerine devam etmekle başladı. Hocasının vefatından sonra Ebû Yûsuf’un derslerine devam etti. Hammâd b. Seleme ve Süfyân b. Uyeyne’den hadis okuyup rivayet etti (Hatîb, VII, 56). Hocası Ebû Yûsuf’un muhalefetine rağmen kelâm tahsiline başladı. Bu ilmi kimden ve ne zaman okuduğu kaynaklarda açıkça belirtilmemekle birlikte Basralı muhaddis Hammâd b. Zeyd’in (ö. 179 / 795) Bişr’i itikadî görüşlerinden ötürü tekfir etmesinden anlaşıldığına göre genç yaşta bu ilimle uğraşmaya başlamış ve bu dalda kısa zamanda şöhret kazanmıştı. Basra, Mekke ve Medine’ye seyahatler yaptı. Muhtemelen Hârûnürreşîd zamanında Bağdat’a gitti. Bu sırada Bağdat’a gelen İmam Şâfiî ile görüşüp fıkhî konularda onunla bilgi alışverişinde bulundu, itikadî ve fıkhî meselelerde münakaşalar yaparak kendisinden rivayette bulunanlar arasına girdi (Beyhakī, I, 229, 399-400). İlk defa Cehm b. Safvân’ın ortaya attığı halku’l-Kur’ân* görüşünü hararetle savunup yaymaya çalıştığı için Hârûnürreşîd tarafından takibata uğratıldı ve ölümle tehdit edildi. Bundan dolayı halifenin ölüm tarihi olan 193 (809) yılına kadar geçen uzun süre içerisinde saklanmaya mecbur kaldı. Aynı durum Halife Emîn zamanında da devam etti. Ancak Me’mûn’un halife olmasıyla itibarlı bir mevkiye yükselerek ona danışmanlık yapmaya başladı. Me’mûn’un huzurunda birçok âlimle itikadî ve ilmî münazaralar yaptı. Abdülazîz b. Yahyâ el-Kinânî el-Mekkî, Muhammed b. Mukatil er-Râzî, Ca‘fer b. Mübeşşir, Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf, Sümâme b. Eşres, Ali b. Heysem bunlardan bazılarıdır. Halifenin nüfuzundan faydalanarak halku’l-Kur’ân görüşünü devletin resmî mezhebi haline getirmeye çalıştı ve mihne* devrinin ortaya çıkmasında büyük rol oynadı. Me’mûn’un amcası İbrâhim’in Bağdat’ı ele geçirdiği 201-203 yılları arasında hapsedildi. Me’mûn’a bağlı kuvvetlerin kumandanı Herseme, halku’l-Kur’ân konusu öne sürülerek çıkarılan karışıklıklar

sırasında bir müddet Bişr'i hapsettiyse de daha sonra hapisten çıkmayı başardı ve ölümüne kadar halife nezdindeki itibarlı mevkiini korudu. Tarihçilerin çoğunlukla kabul ettiklerine göre 218 (833) yılında Bağdat'ta vefat etti. 216 ve 227'de öldüğünü rivayet edenler de vardır. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Bişr'in halku'l-Kur'ân konusunda Muhammed b. Mukātil er-Râzî ile yaptığı münazarada yenik düştüğü için Me'mûn tarafından idam ettirildiğini kaydederse de (Usûlü'd-dîn, s. 54) bunu halife ile Bişr arasındaki dostlukla bağdaştırmak oldukça güçtür. Zâhid ve âbid bir Hanefî fakihi olmasına rağmen cenaze namazına devrin Ehl-i sünnet âlimlerinin katılmadığı nakledilir (Hatîb, VII, 66).

Sünnî kaynaklar Bişr'in itikadî mezhebi konusunda farklı bilgiler kaydederek onu Cehmiyye, Mu'tezile, Cebriyye veya Mürcie'ye mensup bir âlim olarak gösterirlerse de Mu'tezile âlimlerini tanıtan tabakat kitaplarında onun ismine rastlanmaz. Görüşlerinin çoğu Cehm b. Safvân'ın fikirleriyle benzerlik arzettiği için kaynakların büyük bir kısmı Bişr'i Cehmiyye'den kabul eder.

Sadece muhaliflerinin kitaplarından öğrenilebilen itikadî görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür: Sonsuz ve sınırsız bir varlık olan Allah "şey" olmadığından dünyada da âhirette de duyularla idrak edilemez. O gökte değil her yerdedir. Sıfatları zâtından ayrı olup hâdistir. Allah sadece ilim, kudret, irade ve halk sıfatlarıyla nitelendirilebilir. Sem', basar ve kelâm sıfatları ise O'na nisbet edilemez. Allah'ın bir şeyi işitmesi ve görmesi onu bilmesi demektir. Harflerin oluşturduğu lafızlardan ibaret olan Kur'an mahlûktur. İrade sıfatı zâtî ve fiilî olmak üzere ikiye ayrılır. Fiilî irade itaatı emretmesi anlamında olup ilâhî fiillerde cârîdir. Zâtî irade, ilâhî fiillerle kulların fiilleri dışında kalan her şeye şâmildir. Kulların fiillerini yaratan Allah'tır, bunların meydana gelişinde kulların hiçbir tesiri yoktur. Sorumluluğun kaynağını teşkil eden istitâat* fiille beraberdir. Vech, yed, kadem vb. haberî sıfatlar cüzi anlam taşıdıklarından te'vil edilmelidir. Âhirette Allah'ın görülmesi gözün idrakiyle ilgili bir olay olmayıp O'nun varlığı hakkında kesin bilgi sahibi olma anlamındadır (Buhârî, s. 121, 125; Dârimî, s. 359-363; Eş'arî, s. 515; İbn Hazm, III, 31, 81; Pezdevî, s. 116, 131, 252).

Hz. Peygamber zamanında yazıya geçirilmeyen ve uydurma birçok rivayetlerle karışan hadis literatürüne dayanarak belirlenmiş olan kabir azabı, Münker ve Nekir meleklerinin sorgulaması, mîzan ve sıratın mevcudiyeti gibi konulardaki itikadî inançlara güvenilmez; cennet ve cehennemin de şu anda yaratılmış olduğu söylenemez (Hatîb, VII, 58-66).

İman kalp ile tasdikten ibarettir, dil ile ikrar da bir tür tasdiktir. Amel ise imanın aslî unsurlarından değildir. Bundan dolayı büyük günah işleyen her mümin sonunda cennete girecektir. Zerre miktarı hayır işleyen kimse bunun karşılığını göreceğine göre (bk. ez-Zilzâl 99/7) kelime-i şehâdeti benimseyenin de bunun karşılığını görmesi

gerekir. Küçük günahlar, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi büyüklerinden kaçınmakla affedilmez, ancak iyilik (hasenât) yapmakla bağışlanır. Esasen günahı büyük ve küçük diye kısımlara ayırmak doğru değildir, kulu Allah'a karşı âsi yapan her fiil büyük günahtır (Eş'arî, s. 143, 149). Küfür ise bir hükmün inkârıdır, bundan dolayı puta tapmak küfür değil sadece küfür alâmetidir.

Bişr'in itikadî cephesi değişik akımlarca benimsenen görüşlerden teşekkül etmiştir. Mezhep tarihçilerinin onu farklı gruplara nisbet etmesi de bundan kaynaklanmış olmalıdır. Zira ilâhî sıfatlar ve âhiret halleriyle ilgili konularda Cehmiyye ile Mu'tezile'ye uymuş, kulların fiilleri ve iman-günah meselelerinde hemen hemen Ehl-i sünnet'in görüşlerini paylaşmıştır. Bu sebeple olacaktır ki onun görüşlerini savunan Merîsiyye fırkası İbn Hazm tarafından Mu'tezile'nin Ehl-i sünnet'e en yakın grubu olarak kabul edilmiştir (el-Fasl, II, 266).

Bişr'in bilinen en meşhur talebeleri Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr ile Yahyâ b. Kâmil el-Cahzerî'dir. Onun görüşlerini tenkit edenlerin başında Hanbelî âlimleri yer alır. Bu âlimler tenkitlerinde aşırı giderek kendisini zındık, mülhid ve kâfir olmakla suçlamışlardır. İbn Teymiyye Bişr'i te'vilcilik konusunda kelâmcıların babası olarak görür. Zira ona göre İbn Fûrek, Fahredin er-Râzî gibi meşhur kelâmcıların yaptıkları te'viller, Bişr'in Dârimî tarafından er-Red ʿale'l-Merîsî (en-Nakz ʿalâ Bişr el-Merîsî) adlı eserinde nakledilen te'villerinin aynısıdır (Mecmûʿu fetâvâ, V, 22-23). Bişr'in itikadî görüşlerini tenkit edenler arasında Ebû Yahyâ Mansûr b. Muhammed, Abdülazîz b. Yahyâ el-Kinânî, Osman b. Saîd ed-Dârimî ve Ebû Abdullah b. Abdülhakem yer alır. Bu sebeple Abdülazîz b. Yahyâ'nın Kitâbü'l-Hayde'si (bk. Sezgin, I, 617) ile Dârimî'nin er-Red ʿale'l-Merîsî'si (İskenderiyye 1971) Bişr'in görüşlerini günümüze kadar ulaştıran iki önemli kaynaktır. Şâfiî ile yaptığı münazaraların bir kısmı da İbn Ebû Hâtim er-Râzî'nin Edebü'ş-Şâfiʿî'si ile Beyhakī'nin Menâkıbü'ş-Şâfiʿî'sinde mevcuttur. Bişr b. Gıyâs, fıkhî konuların çoğunda Hanefî mezhebine uymakla beraber eşek eti yemeyi câiz görmek, kur'ayı kumar telakki etmek, kazâ namazlarında tertibin şart olduğunu söylemek gibi bazı hususlarda cumhur*a muhalefet etmiştir.

Kaynaklarda Bişr b. Gıyâs'a atfedilmekle birlikte hiçbiri günümüze kadar ulaşmayan eserler şunlardır: el-Hucec, Kitâbü't-Tevhîd, el-İrcâʾ, er-Red ʿale'l-Havâric, el-İstitâʿa, er-Red ʿale'r-Râfıza, Küfrü'l-Müşebbihe, el-Maʿrife, el-Vaʿîd.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, Halku efʿâli'l-ʿibâd (ʿAkāʾidü's-selef içinde), s. 121, 123, 125, 129; Dârimî, er-Red ʿale'l-Merîsî (a.e. içinde), s. 357-365; Hayyât, el-İntisâr, s. 68; Taberî, Târîẖ (Ebü'l-Fazl), VII, 577; Eş'arî, Makālât (Ritter), s. 140, 143, 149, 515; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 233; Bağdâdî, el-Farḳ (Kevserî), s. 204; a.mlf., Usûlü'd-dîn, s. 25-26, 256, 308; İbn Hazm, el-Fasl (Umeyre), II, 266; III, 31, 33, 81; IV, 80; Beyhakī, Menâkıbü'ş-Şâfiʿî (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1391 / 1971, I, 199-206, 229, 399-400, 463; II, 330; İbn Ebû Hâtim, Edebü'ş-Şâfiʿî ve menâkıbüh (nşr. Abdülġānî Abdülhâlik), Haleb, ts. (Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî), s. 70, 175, 176, 187; Hatîb, Târîhu Baġdâd, VII, 56-67; Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Usûlü'd-dîn

(nşr. Hans Peter Lins), Kahire 1383 / 1963, s. 53, 54, 116, 131, 252; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 277; İbn Teymiyye, Mecmûʿu fetâvâ, V, 22-23; a.mlf., Mecmûʿâtü'r-resâʾil, Beyrut 1392/1972, I, 436; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 199-202; Kureşî, el-Cevâhirü'l-mudiyye, I, 447; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müzheb, II, 165; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, II, 29; Keşfü'z-zunûn, I, 632; Brockelmann, GAL Suppl., I, 339; Sezgin, GAS, I, 616-617; M. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, bk. İndeks; Ebü'l-Hayr Muhammed Eyyüb Ali, ʿAkıdetü'l-İslâm ve'l-İmâm el-Mâtürîdî, Dakka 1403 / 1983, s. 242; Carra de Vaux, "Bişr b. Gayyâs", İA, II, 655-656; a.mlf. v.dğr., "Bishr b. Ghiyath al-Marısı", EI² (İng.), I, 1241.

Ahmet Saim Kılavuz

EBÛ NUAYM, Fazl b. Dükeyn أبو نعيم الفضل بن دكين Ebû Nuaym el-Fazl b. Amr (Dükeyn) b. Hammâd el-Mülâî (ö. 219/834) Hadis hâfızı.

130 yılı sonlarında (748) doğdu. Babası Amr'ın lakabı Dükeyn olduğu için Fazl b. Dükeyn diye meşhur oldu. Kûfe'deki dükkânlarında muhaddis Abdüsselâm b. Harb ile çarşaf, divan örtüsü gibi şeyler sattıkları için Mülâî, aşere-i mübeşşere*den Talha b. Ubeydullah et-Teymî ailesinin himayesinde olması sebebiyle Kureşî, Talhî ve Teymî, Kûfeli olduğu için Kûfî nisbeleriyle ve gözleri şehlâ olduğundan Ahvel lakabıyla anılmıştır.

Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs* unvanıyla anılan Ebû Nuaym, A'meş, Şu'be, Süfyân es-Sevrî, Şerîk, Mâlik b. Enes ve Ebû Hanîfe gibi âlimlere talebelik etmiş olup Süfyân es-Sevrî'nin hocalarından 100 kadar âlimden faydalandığını söylemiştir. Talebeleri arasında, el-Câmiʿu's-sahîḥ'inde kendisinden 175 hadis rivayet eden Buhârî'nin ayrı bir yeri vardır. Yahyâ b. Maîn, İshak b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel, Abd b. Humeyd gibi âlimler de ona talebelik ettiler. Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Ebû Nuaym'in rivayetlerini ihtiva eden eserleri inceledikten sonra bunlardan daha sahih bir hadis kitabı görmediğini söylemiş ve kendisinden hadis rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel onun zeki, titiz ve güvenilir bir muhaddis olduğunu belirtir. Vekî' b. Cerrâh ile onu mukayese etmesini isteyenlere de Vekî'in fıkıhta daha üstün olmasına karşılık Ebû Nuaym'in râviler ve nesepleri konusunda ondan daha bilgili ve güvenilir olduğunu ifade etmiş, rivayet konusundaki ihtilâfların ölümünden sonra kitaplarına başvurularak çözümlendiğini söylemiştir. Yahyâ b. Maîn ise hayatında Ebû Nuaym ile Affân b. Müslim'den daha güvenilir bir kimse görmediğini ifade etmiştir. Onun bu kanaate varmasına sebep olan olay ilgi çekicidir. Ahmed b. Hanbel ile birlikte Ebû Nuaym'i ziyarete giden İbn Maîn, Ahmed b. Hanbel'in karşı çıkmasına rağmen onun hâfıza gücünü ve telkin kabul edip etmediğini denemek istedi; Ebû Nuaym'in hadislerinden otuz tanesini bir kâğıda yazarak her on hadisten sonra ona ait olmayan bir hadis ilâve etti ve bunları huzurunda okumaya başladı. Kendi rivayetlerini dinleyen Ebû Nuaym, ilâve edilen hadislere gelince bunların kendisine ait olmadığını belirtti; bu işin onu denemek maksadıyla yapıldığını anlayınca da çok öfkelendi. Ezberindeki bir hadisi hiç değişiklik yapmadan ve her defasında aynı lafızlarla rivayet etmesi, başkalarının tesir ve telkinine kapalı olması Ebû Hâtim er-Râzî'yi de ona hayran bırakmıştır. Yahyâ b.

Saîd el-Kattân'ın Ebû Nuaym'i kastederek, "Şu şehlâya ters düşmedikten sonra bana muhalefet edilmesinin hiç önemi yoktur" demesi de bu sebeple olmalıdır. Âlimlere Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğunu söyletmek üzere Abbâsî Halifesi Me'mûn tarafından yaptırılan baskıya (bk. MİHNE) Ebû Nuaym de uğradı. Kûfe'de sorguya çekilmeden önce bazı dostları sorgu esnasında kötü muamele yapıldığından bahsedince Ebû Nuaym elbisesinin bir düğmesini koparıp eliyle kırdıktan sonra şöyle dedi: "Baskı dediğiniz şey netice itibariyle kamçıyla dövülmekten ibarettir. Benim boynumun şu düğme kadar bile değeri yoktur". Ebû Nuaym Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olmadığını söylemekle kalmamış, kızı Süleyhâ'nın rivayetine göre, bu iddia sahiplerinin küfre girdiği kanaatini taşımakta olup görüştüğü 870 kadar (bir rivayette 700'den fazla) muhaddisin hiçbirinin Kur'an mahlûktur demediğini, böyle diyenlerin zındık kabul edildiğini ifade etmiştir. Ebû Nuaym 29 Şâban 219'da (8 Eylül 834) Kûfe'de vefat etti.

Çok mütevazi olan Ebû Nuaym, büyük âlim A'meş'ten bir hayli hadis rivayet etmesini hayranlıkla karşılayan muhaddislere, asıl hayranlık duyulması gereken kimsenin A'meş olduğunu, onun yanında kendisinin bir değeri bulunmadığını söylerdi. Hz. Ali'yi fazlaca sevme anlamında Şiî kabul edilmekte, ancak onun, "Melekler Muâviye'ye hakaret ettiğimi yazmamışlardır" şeklindeki sözü yaygın anlamdaki Şiîlik'le ilgisi bulunmadığını göstermektedir. İbnü'l-Esîr, Ebû Nuaym'in Şiî olduğunu söyledikten sonra kendisine bağlı Dükeyniyye denilen bir grubun bulunduğunu kaydetmektedir.
Ebû Nuaym çok fakirdi. Kendilerine hadis rivayet ettiği kişilerden (Zehebî'ye göre halifeden) bir miktar para aldığı için onu kınayanların haksız olduklarını söylemiş, evdeki on üç nüfusun yiyecek bir şeyi bulunmadığını hatırlatmıştır (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 152).

Eserleri. 1. Kitâbü's-Salât. Eserin birinci kısmından on beş sayfa Beyrut'ta Sâmî Haddâd'ın özel kütüphanesinde bulunmaktadır (Sezgin, I, 101). 2. Tesmiyetü me'ntehâ ileynâ mine'r-ruvât ʿan Ebî Nuaym. Ebû Nuʿaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) tarafından hazırlanan bu risâlenin Zâhiriyye Kütüphanesi'nde iki nüshası mevcuttur (Hadis, nr. 387, vr. 50[a]-56[a]; Mecmua, nr. 24/16, vr. 169[a]-177[a]).

Ebû Nuaym'in İbn Sa'd, Buhârî ve İbn Hacer gibi âlimlerin kitaplarında iktibasta bulundukları et-Târîḫ adlı bir eseriyle İbnü'n-Nedîm'in sözünü ettiği Kitâbü'l-Menâsik ve Kitâbü'l-Mesâʾil fi'l-fıkh adlı kitapları da bulunmakta, ayrıca bir de tefsir yazdığı kaydedilmektedir. Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin, Fazl b. Dükeyn'den âlî isnadla kendisine gelen yetmiş sekiz rivayeti bir cüzde topladığı söylenmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakāt, VI, 400-401; Yahyâ b. Maîn, et-Târîh, II, 473-474; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VII, 118; a.mlf., et-Târîhu's-sagīr, II, 340; İclî, es-Sikāt, s. 383; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, VII, 61; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 283; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XII, 346-357; İbnü'l-Cevzî,

Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî – Ali Muhammed Ömer), Kahire 1399/1979, s. 109-110, 479, 481-482; a.mlf., el-Has ʿalâ hıfzı'l-ʿilm, Beyrut 1406/1986, s. 53; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VI, 445; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 372-373; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 142-157; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 350-351; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VIII, 270-276; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, s. 308-309; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, s. 159; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 46; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VIII, 67; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 46; Sezgin, GAS, I, 101; Aʿyânü'ş-Şîʿa, VIII, 398; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), V, 148; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 421; Fr. Rosenthal, "Abū Nuʿaym", EI² (Fr.), I, 147.

M. Yaşar Kandemir

HUMEYDÎ, Abdullah b. Zübeyr (عبد الله بن الزبير الحميدي) Ebû Bekr Abdullāh b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Kureşî el-Humeydî (ö. 219/834) Hadis hâfızı ve fakih.

Soyu Kusay'da Hz. Peygamber'in soyu ile birleşen Humeydî Mekkî nisbesiyle de anılır. Fudayl b. İyâz, Derâverdî, Velîd b. Müslim, Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne gibi âlimlerden hadis, İmam Şâfiî'den fıkıh tahsil etti. Kendisinden Buhârî, Zühlî, Ebû Zür'a er-Râzî, Hanbel b. İshak, Fesevî, Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî gibi âlimler rivayette bulundular. Süfyân b. Uyeyne'den on dokuz yıl boyunca hiç ayrılmayıp kendisinden hadis rivayet ettiği için onun hadislerini en iyi bilenlerden biridir. Bu durumu dikkate alan İbn Hayr el-İşbilî, Humeydî'nin el-Müsned'ini "Müsnedü'l-Humeydî an Süfyân b. Uyeyne" şeklinde kaydetmiştir (Fehrese, s. 144). Mekke ve Mısır'da İmam Şâfiî ile uzun süre birlikte olan Humeydî Şâfiî'nin ölümünden sonra Mısır'dan Mekke'ye döndü ve burada on beş yıl fetva verip hadis okuttu. Humeydî Rebîülevvel 219'da (Mart 834) Mekke'de vefat etti; bu tarih bazı kaynaklarda 220 (835) olarak da zikredilir. İshak b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî'nin "imam" dediği, diğer cerh ve ta'dîl âlimlerinin de hüccet, hâfız ve sika diye andığı Humeydî'nin rivayetleri İbn Mâce'nin es-Sünen'i dışındaki Kütüb-i Sitte'de yer almıştır.

Eserleri. 1. el-Müsned. Sahâbenin faziletine ve müslüman oluş sırasına göre düzenlenerek Ebû Bekir'in müsnediyle başlayan, 1327 hadis ihtiva eden ve Mekke'de kaleme alınmış ilk müsnedler arasında sayılması gereken eserde Hz. Peygamber'in hadisleri yanında az miktarda sahâbe ve tâbiîne ait haberlere de yer verilmiştir. Habîbürrahman el-A'zamî (Haydarâbâd 1381-1382/1962-1963; Beyrut 1382; Karaçi 1383/1963; Kahire 1399/1979) ve Hüseyin Selîm Esed (Dımaşk 1996) tarafından iki cilt halinde yayımlanan el-Müsned'i, Zübeyr Ali Zeî de tahkik etmiş olup bu çalışma henüz müsvedde halindedir (Halid Zaferullah Daudi, s. 336). Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî (ö. 840/1436), Tayâlisî, Müsedded b. Müserhed, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, İshak b. Râhûye, İbn Ebû Ömer, Ahmed b. Menî, Abd b. Humeyd, Hâris b. Ebû Üsâme, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin müsnedleriyle birlikte Humeydî'nin müsnedindeki zevâidi İtḥâfü'l-ḫıyere bi-zevâʾidi'l-mesânîdi'l-ʿaşere adlı eserinde bir araya getirmiş (Brockelmann, GAL, II, 79-80; Suppl., II, 72), ayrıca Beşşâr Avvâd Ma'rûf ile dört arkadaşının hazırladığı el-Müsnedü'l-Câmiʿ (I, 6) içinde yer almıştır. Murâd Mustafa

Kâmil Vâizüddin Hasan, Kütüb-i Sitte'de bulunmadığı halde bu eserde yer alan rivayetleri Zevâʾidü Müsnedi'l-Ḥumeydî ʿale'l-Kütübi's-sitte adlı yüksek lisans tezinde bir araya getirmiştir (Mekke 1407/1987, Câmiatü Ümmi'l-kurâ). Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî Fihrisü eḥâdîs̱i Müsnedi'l-Ḥumeydî (Beyrut 1987), Muhammed Eymen b. Abdullah b. Hasan eş-Şebrâvî Fehârisü Müsnedi'l-Ḥumeydî (Beyrut 1408/1988) ve Muhammed Lühaydân Tertîbü eḥâdîs̱ ve âs̱âri'l-Müsned li'l-İmâm Ebû Bekir el-Ḥumeydî (Riyad 1408/1988) adıyla el-Müsned için fihristler hazırlamışlardır. 2. Uṣûlü's-sünne. el-Müsned'in sonunda (Habîbürrahman el-A'zamî neşri) Abdullah b. Süleyman el-Gufeylî (Medine 1416/1995) ve Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey' (Mecelletü'l-ḥikme, sy. 1 [1414/1993], s. 281-288) tarafından müstakil olarak yayımlanmıştır. Bu küçük risâlede kazâ ve kader, imanın söz ve fiilden ibaret olduğu, artıp eksileceği, Kur'an'ın mahlûk olmadığı, rü'yetullah, müteşâbih âyetlerin te'vil edilemeyeceği, İslâm'ın temel esaslarını reddetmedikçe büyük günah işleyenin kâfir olmayacağı gibi dönemin tartışılan itikadî konularında Ehl-i sünnet'in görüşleri ele alınmıştır. Humeydî'nin bunlardan başka Kitâbü'n-Nevâdir, Kitâbü'd-Delâʾil, er-Red ʿale'n-Nuʿmân ve Kitâbü't-Tefsîr adlı eserlerinin bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

Muhammed Mübârek es-Seyyid 1396 (1976) yılında el-İmâm el-Ḥumeydî ve Müsnedühû adlı bir doktora tezi hazırlamış (Muhyiddin Atıyye v.dğr., II, 508), Ahmed b. Abdurrahman es-Seviyyân da el-İmâm ʿAbdullāh b. Zübeyr el-Ḥumeydî ve kitâbühü'l-Müsned adıyla bir eser kaleme almıştır (Riyad 1416/1996).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 502; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, V, 96-97; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġîr, II, 339; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, II, 179; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, V, 56-57; VIII, 40; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VIII, 341; İbn Hazm, Cemhere, s. 117; Abbâdî, Fuḳahâʾü'ş-Şâfiʿiyye, s. 15-16; Sem'ânî, el-Ensâb, IV, 231, 233; İbn Hayr, Fehrese, s. 144; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XIV, 512-515; İbn Abdülhâdî, Ṭabaḳātü ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ (nşr. Ekrem el-Bûşî), Beyrut 1409/1989, II, 57-58; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 413-414; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 616-621; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), II, 140-141; Safedî, el-Vâfî, XVII, 179; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 19-20; İbn Kesîr, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyyîn (nşr. Ahmed Ömer Hâşim - M. Zeynühüm Muhammed Azeb), Kahire 1413/1993, I, 139; Fâsî, el-ʿİḳdü'ṣ-s̱emîn, V, 160-161; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, V, 215-216; İbn Taġrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, II, 231; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 347; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1418, 1682, 1685; Brockelmann, GAL, II, 79-80; Suppl., II, 72; Sezgin, GAS (Ar.), I, 189-190; M. Hasan Heyto, el-İctihâd ve ṭabaḳātü müctehidi'ş-Şâfiʿiyye, Beyrut 1409/1988, s. 85-86; Beşşâr Avvâd Ma'rûf v.dğr., el-Müsnedü'l-Câmiʿ, Beyrut 1993, I, 6; Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî v.dğr., Mevsûʿatü ricâli'l-kütübi't-tisʿa, Beyrut 1413/1993, II, 278; Muhyiddin Atıyye v.dğr., Delîlü'l-müʾellefâti'l-ḥadîs̱i'ş-şerîf, Beyrut 1416/1995, II, 508; Halid Zaferullah Daudi, Pakistan ve Hindistan'da Şâh Velîyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları, İstanbul 1996, s. 336.

Ahmet Yücel

ÂDEM b. EBÛ İYÂS آدم بن أبي إياس Ebü'l-Hasen Âdem b. Ebî İyâs el-Horasânî (ö. 220/835) Tefsir ve hadis âlimi.

132'de (749-50) Merv'de doğdu. Bağdat, Kûfe, Basra, Hicaz, Mısır ve Şam'daki âlim ve muhaddislerden ders okudu. Daha sonra Filistin bölgesindeki Askalân'a yerleşti; bu

sebeple Askalânî nisbesiyle de anılır. Güvenilir bir râvi olmasının yanında sünnete son derece bağlılığıyla da tanınmaktadır. Hocaları arasında, yanından uzun zaman ayrılmadığı Şu‘be b. Haccâc ile İbn Ebû Zi’b ve Leys b. Sa‘d gibi devrin büyük muhaddisleri vardır. Buhârî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Nesâî, Taberânî ve Dârimî gibi meşhur hadisçiler kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Ayrıca uzun yıllar hadis ve kıraat ilimlerini okutmakla meşgul olmuştur. Cemâziyelâhir 220’de (Haziran 835) Askalân’da vefat etmiştir. Buhârî, Sahîh’ine onun hadislerinden 281 tanesini almıştır.

Âdem b. Ebû İyâs’in bir tefsiri olduğu bilinmekte ise de eser henüz ele geçmemiştir. Tefsîru Mücâhid (Doha 1976) adıyla neşredilmiş olan eserdeki hemen bütün rivayetlerde onun isminin yer alması dikkat çekmekte ve bu tefsirin asıl sahibinin Âdem b. Ebû İyâs olabileceği ihtimali akla gelmektedir. Onun bir hadis cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi’nde (nr. 20/10, vr. 176a-185a) bulunmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî, Kitâbü Sevâbi’l-amâl adlı bir kitabından da söz etmektedir (bk. GAS, I, 102).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, et-Tabakatü’l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, VII, 490; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-taʿdîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53 → Beyrut, ts. (Dârü’l-Kütübi’l-ilmiyye), I, 268; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931 → Beyrut, ts. (Dârü’l-Fikr), VII, 27-30; İbn Ebû Ya‘lâ, Tabakatü’l-Hanâbile (nşr. Muhammed Hâmid el-Fakkı), Kahire 1371/1952, I, 331; Sem‘ânî, el-Ensâb, VIII (nşr. Muhammed Avvâme), Dımaşk 1976 → Beyrut 1396/1976, s. 449-450; Zehebî, Tezkiretü’l-huffâż, Haydarâbâd 1375-77/1955-58, I, 409; a.mlf., ʿAʿlâmü’n-nübelâʾ, X, 335-338; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, I, 196; Keşfü’z-zunûn, I, 442; Sezgin, GAS, I, 102; İsmail Cerrahoğlu, “Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir”, AÜİFD, XXIII (1978), s. 31-50.

DİA

AFFÂN b. MÜSLİM عفّان بن مسلم Ebû Osman Affân b. Müslim b. Abdillâh es-Saffâr el-Basrî el-Ensârî (ö. 220/835) Bağdat muhaddisi diye anılan ve Mihne* Olayı’nda ilk defa sorguya çekilen âlim.

Basra’da doğdu. Tahsil hayatından sonra Bağdat’a yerleşti. “Bakırcı” demek olan es-Saffâr lakabını ne münasebetle aldığı bilinmemektedir. Çocukluk ve gençlik yılları hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Devrinin tanınmış muhaddislerinden Hişâm ed-Destüvâî, “Hammâdeyn” diye anılan Hammâd b. Seleme ile Hammâd b. Zeyd ve Şu‘be b. Haccâc gibi hocalardan hadis okudu. Üçüncü asrın en meşhur muhaddislerinden birçoğu, özellikle et-Tabakatü’l-kübrâ müellifi İbn Sa‘d, ayrıca Ahmed b. Hanbel, İmam Buhârî ve Ebû Hâtim er-Râzî onun talebelerindendir. Buhârî es-Sahîh’inde biri doğrudan, diğerleri başka hocaları vasıtasıyla olmak üzere ondan altı hadis rivayet etmiş, Kütüb-i Sitte’nin diğerlerinde de rivayetleri yer almıştır.

Kaynaklarda rivayetlerinin sağlam ve güvenilir, kendisinin de sünnete son derece bağlı olduğu ve kuvvetli bir hâfızaya sahip bulunduğu zikredilen Affân b. Müslim,

hocalarından dinlediği hadisleri onlara bir kere de kendisi okurdu. Tanınmış hadis münekkidi Yahyâ b. Maîn ile o devrin meşhur hadisçisi Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Affân'ın tasvip etmediği hadisleri rivayet etmezlerdi. Talebeleri, onun bir harfinde bile tereddüt ettiği hadisi kimseye nakletmediğini ve hadis rivayetinde hiç yanılmadığını ifade ederler. Yahyâ b. Maîn, ashâbü'l-hadîs*in beş kişi olduğunu söyler ve İbn Cüreyc, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Affân b. Müslim'in adlarını zikreder. Ahmed b. Hanbel, Affân'ı tanıdıktan sonra ondan yirmi yıl hiç ayrılmadığını, böyle bir muhaddisin rivayetlerini destekleyecek başka hadisler (bk. MÜTÂBİ') aramaya gerek olmadığını söyler. Süleyman b. Harb'in, Affân'ı hâfızası zayıf ve anlayışı kıt olmakla itham etmesini doğru bulmayan Zehebî, aynı devirde yaşayan kimselerin birbiri hakkındaki kanaatlerini ihtiyatla karşılamak gerektiğini, ölümünden kısa bir müddet önce yakalandığı ağır hastalık dolayısıyla hâfızasının zayıflamış olmasının daha önceki rivayetlerine gölge düşürmeyeceğini belirtir.

Affân b. Müslim, hadis rivayetindeki titizliği yanında dürüstlüğü ve takvâsıyla da meşhurdur. Kaynakların ifadesine göre, devrin Bağdat kadısı Muâz b. Muâz el-Anberî, Affân'ı, mahkemede şahitlik yapması gereken birinin durumunu tahkik etmek üzere görevlendirmişti. Bu sırada söz konusu şahidin taraftarları, bu kişi aleyhine herhangi bir şey söylememesi karşılığında kendisine on bin dinar teklif etmişler, fakat Affân bunu reddetmişti.

Mu'tezile mezhebini resmen destekleyen Abbâsî Halifesi Me'mûn, bu mezhebin ortaya attığı Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğu görüşünü (bk. HALKU'L-KUR'ÂN) herkesin, özellikle ileri gelen âlimlerin benimsemesini, kabul etmeyenlerin ise işkenceye tâbi tutulmasını emretmişti. Soruşturmaya Affân b. Müslim ile başlandı. Bağdat Valisi İshak b. İbrâhim, Affân'ı huzuruna çağırarak ona halifenin mektubunu okudu. Me'mûn mektubunda, Affân'ın Kur'ân-ı Kerîm'in yaratılmış olduğu görüşünü benimsemesini istiyor, kabul etmediği takdirde beş yüz dirhem olan aylığının kesilmesini emrediyordu. Bu tehdit üzerine Affân İhlâs sûresini okudu ve bu âyetlerin mahlûk olamayacağını kesin bir dille valiye söyledi. Kanaatinde ısrar ederse aylığının kesileceği tekrar edilince de, "Rızkınız da size vaad edilen şeyler de semâdadır." meâlindeki âyeti (ez-Zâriyât 51/22) okuyarak oradan ayrıldı.

Affân b. Müslim'in rivayetlerini ihtiva eden bazı küçük sahîfeler, Şam Zâhiriyye Kütüphanesi (Mecmua, nr. 31, 40, 124) ile Berlin Kütüphanesi'nde (nr. 1555) bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakatü'l-kübrâ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, VII, 336; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60 → Diyarbakır, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), VII, 72; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931 → Medine, ts.(el-Mektebetü's-Selefiyye), XII, 271, 274; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, Haydarâbâd 1375-77/1955-58 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), I, 379; a.mlf., Mîzânü'l-i'tidâl (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1382/1963 → Beyrut, ts.

(Dârü'l-Ma'rife), III, 82; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 242-255; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 230-235; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâz, (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 1393/1973, s. 163-164; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, Kahire 1350-51 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), II, 47; Sezgin, GAS, I, 102; a.mlf., Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 218, 252, 262, 277, 279.

M. Yaşar Kandemir

ÂSIM b. ALİ عاصم بن علي Ebü'l-Hüseyn (Ebü'l-Hasen) Âsım b. Alî b. Âsım el-Vâsıtî et-Teymî (ö. 221/836) Hadis hâfızı.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. En çok faydalandığı hocası Şu'be b. Haccâc başta olmak üzere babası Ali b. Âsım, İkrime b. Ammâr, İbn Ebû Zi'b ve Leys b. Sa'd gibi muhaddislerden hadis okudu. Kendisine de Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbrâhim el-Harbî gibi şöhretli muhaddisler talebelik etti. Babasından başka amcası Osman b. Âsım, diğer amcasının oğlu Ömer b. Affân b. Âsım ve kendi kardeşi Hasan b. Ali de hadis rivayetiyle meşgul oldukları için hadis tahsiline elverişli bir ortamda yetişti. Babasının rivayetleri bir hayli tenkide uğradığı halde, başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere münekkitler onun rivayetlerini babasınınkilerden daha az hatalı bulmuşlardır. Her ne kadar Yahyâ b. Maîn'in onun hakkında "yalancı oğlu yalancı" dediği nakledilmekte ise de öte yandan, "Âsım insanların efendisidir; zira hadis meclisinde 30.000 talebesi var" diye onu övdüğüne dair de rivayetler mevcuttur. Müsamahasız tenkitçilerden olan İbn Adî bile Âsım aleyhindeki rivayetleri sayıp döktükten sonra, hocası Şu'be'den sadece onun naklettiği üç hadis dışındaki rivayetlerinde herhangi bir mahzur görmediğini söylemiştir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim er-Râzî ve İclî onun hadislerinin sahih, kendisinin de doğru sözlü ve güvenilir bir muhaddis olduğunu ifade etmişlerdir. Nitekim Buhârî yedi hadisini Câmiʿu's-sahîḥ'ine almış, ayrıca Ebû Dâvûd ile İbn Mâce de bazı hadislerine sünenlerinde yer vermişlerdir. Âsım b. Ali Bağdat'ta Rusâfe Camii'nde hadis okutmaya başladığı zaman çevresinde büyük kalabalıklar oluştu. Cami talebelerine ve cemaatine kâfi gelmeyince dersler çevredeki geniş hurma bahçelerinde devam etti. Onu dinleyenlerin sayısı Halife Mu'tasım'ın emri üzerine tesbit edilmeye çalışılmış ve bu topluluğun 120.000 (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 263) veya 160.000 (İbn Hacer, Fethu'l-bârî, II, 166) kişi olduğu tahmin edilmiştir.

O devirde müslümanların büyük sıkıntılar çekmesine sebep olan mihne* olayında âlimlere yapılan işkenceler Âsım b. Ali'yi çok öfkelendirmiş, halifenin bu tutumunun zulüm olduğunu açıkça söylemiştir. Hatta bir ara, "Benimle şu adamın (halifenin) yanına gidip bu meseleyi konuşacak kimse yok mu?" diye etrafındakilere sormuş, fakat hiç kimse onunla saraya gitmeye cesaret edememiştir. Bu sıralarda Âsım'ın Vâsıt'ta bulunan iki kızından gelen bir mektup çocuklarının da kendisi gibi cesur olduğunu göstermektedir. Mektuplarında, Ahmed b. Hanbel'in "Kur'an mahlûktur" demeye zorlandığını ve hatta bu sebeple kamçılandığını haber aldıklarını söyleyen

kızları, babalarının ölüm haberini almayı onun halifeye boyun eğdiğini duymaya tercih edeceklerini yazmaktaydılar.

Âsım b. Ali, 15 Receb 221 (4 Temmuz 836) Pazartesi günü Vâsıt'ta vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakat, VII, 316; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, VI, 491-492; el-Cerh ve't-taʿdîl, VI, 348; İbn Adî, el-Kâmil, V, 1875-1876; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XII, 247-250; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 262-265; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 397-398; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 354-355; İbn Hacer, Fethu'l-bârî, II, 166; a.mlf., Tehzîbü't-Tehzîb, V, 49-51.

M. Yaşar Kandemir

KA'NEBÎ (القعنبي) Ebû Abdirrahmân Abdullāh b. Mesleme b. Ka'neb el-Hârisî el-Ka'nebî (ö. 221/836) Hadis hâfızı.

130 (747) yılından sonra doğdu. Dedesine nisbetle Ka'nebî diye meşhur oldu. Aslen Medineli olmakla birlikte Basra'da, daha sonra Mekke'de yaşadı. Babası Mesleme, dayısı Abdurrahman b. Mukātil el-Kuşeyrî, kardeşleri İbrâhim ve İsmâil de muhaddisti. Ka'nebî'nin önde gelen hocaları arasında, kendisine otuz yıldan fazla talebelik ettiği Mâlik b. Enes başta olmak üzere Şu'be b. Haccâc, İbn Ebû Zi'b, Mahreme b. Bükeyr, Eflah b. Humeyd, Seleme b. Verdân, Hammâd b. Seleme gibi âlimler yer almaktadır. Kardeşi İbrâhim'le birlikte babası Mesleme'den de hadis rivayet etmiştir. Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a er-Râzî, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Abd b. Humeyd, Osman b. Saîd ed-Dârimî ve diğer birçok âlim kendisinden hadis rivayetinde bulunmuştur. Ka'nebî Muharrem veya Safer 221'de (Ocak veya Şubat 836) Mekke'de vefat etti. Bu tarih 220 olarak da zikredilmiştir. Güvenilir bir muhaddis olan Ka'nebî hocası İmam Mâlik tarafından övülmüş, Ebû Hâtim er-Râzî onun için "sika, hüccet", Ebü'l-Hasan el-İclî "sika, sâlih" terimlerini kullanmıştır.

el-Muvaṭṭaʾda yer alan bütün hadisleri Mâlik'ten teker teker semâ yoluyla dinleyebileceği halde bu eserin ilk yarısını Mâlik Ka'nebî'ye, ikinci yarısını Ka'nebî Mâlik'e okumuştur. Çünkü Mâlik, kıraat yoluyla hadis rivayet etmeyi semâ usulüyle rivayetten daha üstün görüyordu (Hatîb el-Bağdâdî, s. 271-272). el-Muvaṭṭaʾın Ka'nebî'den gelen rivayeti Abdülhafîz Mansûr tarafından neşredilmiştir (Tunus 1396). Ka'nebî'nin rivayetleri, İbn Mâce'nin es-Sünen'i hariç Kütüb-i Sitte başta olmak üzere birçok kaynakta yer almış olup yalnız Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'de 123, Ṣaḥîḥ-i Müslim'de ise yetmiş rivayeti bulunmaktadır (İbn Hacer, VI, 32-33).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 138, 323; V, 181; VIII, 269; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 279; Hâkim en-Nîsâbûrî, Tesmiyetü men aḫrecehümü'l-Buḫârî ve Müslim (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1407/1987, s. 151; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VIII, 353; Hatîb el-Bağdâdî, el-Kifâye (nşr. Ebû Abdullah es-Sevrakī - İbrâhim Hamdî el-Medenî), Medine, ts. (Mektebetü'l-ilmiyye), s. 271-272; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XVI, 136-142; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 257-264; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VI, 31-33.

Salahattin Polat

ABDÂN el-EZDÎ عبدان الازدي Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Osmân b. Cebele el-Ezdî (ö. 221/836) Horasanlı hadis hâfızı.

Daha çok Abdân lakabıyla tanınan Abdullah b. Osman 145'te (762) doğdu. Genç yaşta hadis tahsiline başladı. Hocaları arasında babası Osman b. Cebele, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek, Cerîr b. Abdülhamîd gibi muhaddisler bulunmaktadır. Abdullah b. Mübârek'in bütün kitaplarını kendi hattıyla yazmış ve Buhârî bizzat ondan yüz on hadis rivayet etmiştir. Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî ise başkaları vasıtasıyla kendisinden birçok hadis nakletmişlerdir. İbn Hibbân'ın sika* kabul ettiği Abdân'ı Ahmed b. Hanbel, "Horasan'da hadis almak için ayağına gidilecek tek muhaddis" diye övmüştür. Abdân bir ara Cûzcân kadılığına tayin edilmişse de kısa bir müddet sonra affını dileyerek bu görevden ayrılmıştır. Çok cömert olan Abdân'ın hayatı boyunca bir milyon dirhem sadaka dağıttığı rivayet edilir.

BİBLİYOGRAFYA:Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, Haydarâbâd 1375-77/1955-58, I, 401; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ, X, 270-272; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, V, 313-314; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, Kahire 1350-51, II, 49.

Talât Koçyiğit

EBÜ'l-YEMÂN أبو اليمان Ebü'l-Yemân el-Hakem b. Nâfi' el-Behrânî (ö. 222/837) Muhaddis.

138'de (755) Humus'ta doğdu. Behrâ kabilesinden bir kadının âzatlısı olduğu için Behrânî nisbesiyle anıldı. On iki yaşında iken hadis tahsiline başladı. Hemen hepsi Humuslu olan Safvân b. Amr, Harîz b. Osman, Şuayb b. Ebû Hamza, İsmâil b. Ayyâş gibi muhaddislerden hadis okudu. Hadis tahsili için başka yere gitmedi. Belki de hac münasebetiyle ziyaret ettiği Medine'de İmam Mâlik'in evini lüks bir şekilde döşenmiş gördüğünü, âlimlerin evinin böyle olmaması gerektiği düşüncesiyle ondan hadis okumadığını, fakat sonraları bu davranışından dolayı pişmanlık duyduğunu söylerdi. Kendisinden Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Osman b. Saîd ed-Dârimî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zür'a ed-Dımaşkī gibi tanınmış muhaddisler rivayette bulundular.

Ebü'l-Yemân'ın, Zührî'nin en güvenilir talebelerinden olan hocası Şuayb b. Ebû Hamza'dan rivayeti bazı tenkitlere yol açmış, Şuayb'dan hadis dinlemediği veya sadece bir hadis dinlediği, öteki rivayetleri icâzet* yoluyla aldığı ileri sürülmüştür. Şuayb'ın oğlunun söylediğine göre Ebü'l-Yemân, babasından hadis mecmualarını rivayet izni aldığı için kendisine gelerek bu mecmuaları alıp yazmış ve onları Şuayb'dan dinlemiş gibi rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, Şuayb b. Ebû Hamza'dan olan rivayetleri konusunda Ebü'l-Yemân'dan bilgi istediği zaman bu hadislerin bir kısmını ona bizzat okuduğunu, bir kısmını ondan dinlediğini, bazılarını da icâzet ve münâvele* yoluyla rivayet ettiğini, fakat münâvele yoluyla aldığı hadisleri kimseye rivayet etmediğini söylemiştir. Ebü'l-Yemân'ın Şuayb b. Ebû Hamza'dan aldığı bu

rivayetlerden 257’sinin Sahîh-i Buhârî’de, bir kısmının Sahîh-i Müslim’de yer alması, onları hocasından güvenilir bir rivayet şekliyle aldığını göstermektedir. Ahmed b. Hanbel, onun Harîz b. Osman ile Safvân b. Amr’dan olan rivayetlerinin sahih olduğunu belirtmektedir. Muhaddis İsmâil b. Ayyâş’ın kâtibi olarak da tanınan Ebü’l-Yemân’ın rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer almış, Buhârî ondan bizzat rivayet ettiği halde diğer Kütüb-i Sitte müellifleri bir başka râvi vasıtasıyla kendisinden rivayette bulunmuşlardır.

Ebü’l-Yemân Zilhicce 222’de (Kasım 837) Humus’ta vefat etti. Bu tarih 211 (826) ve 221 (836) olarak da zikredilir. Ebü’l-Yemân’ın rivayetlerini ihtiva eden bir hadis mecmuası günümüze kadar gelmiştir (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, nr. 120/5, vr. 70ª-87b).

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, et-Tabakat, VII, 472; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, II, 344; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-ta‘dîl, III, 129; İbn Asâkir, el-Mu‘cemü’l-müştemil, s. 110; Mizzî, Tehzîbü’l-Kemâl, VII, 146-155; Zehebî, A‘lâmü’n-nübelâ’, X, 319-325; a.mlf., Mîzânü’l-i‘tidâl, I, 581-582; a.mlf., Tezkiretü’l-huffâz, I, 412; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, II, 441-443; Bedrân, Tehzîbü Târîhi Dımaşk, IV, 413; V, 33-34; Sezgin, GAS, I, 102-103; a.mlf., Buhârî’nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 241.

Akif Köten

ABDULLAH b. SÂLİH el-MISRÎ عبد الله بن صالح المصري Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih b. Muhammed el-Cühenî el-Mısrî (ö. 223/838) Kâtibü’l-Leys lakabı ile tanınan Mısırlı muhaddis.

Ebû Sâlih el-Mısrî diye de anılan Abdullah 139’da (756) Mısır’da doğdu. Hepsi de Mısırlı olan Muâviye b. Sâlih, Harmele b. İmrân, Mûsâ b. Uley, Abdullah b. Vehb gibi hocalardan hadis, Hamza ez-Zeyyâf’tan da Kur’an okudu Ünlü muhaddis Leys b. Sa‘d’e yirmi yıl talebelik yapıp onun elindeki yazılı hadis malzemesini tamamen istinsah etmeye çalıştığı için Kâtibü’l-Leys lakabı ile şöhret kazandı. Hicrî üçüncü asrın meşhur hadisçilerinden Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm, Yahyâ b. Maîn, Dârimî, Buhârî, Ebû Zür‘a ed-Dımaşkı’ye hadis okuttu. Ebû Dâvud, Tirmizî İbn Mâce gibi muhaddisler onun rivayetlerini, talebesi Ebû Ali Hasan b. Ali el-Hallâl vasıtasıyla ikinci elden almışlardır.

Bir hadis râvisi olarak Abdullah b. Sâlih, zabt* bakımından bazılarınca tenkit edilmişse de diğer bir kısım hadisçiler onun güvenilir (sika*) bir râvi olduğunu söylemişlerdir. Başlangıçta son derece kuvvetli bir hâfızaya sahip titiz bir kimse olan Abdullah’ın, hayatının sonlarına doğru hâfızasının zayıflaması sebebiyle tenkide uğradığı da ileri sürülmüştür. Bu sebeple, onun kanalıyla gelen rivayetler umumiyetle hasen* olarak değerlendirilmiştir. Nitekim ünlü muhaddis Buhârî, onun bu nevi rivayetlerini el-Câmi‘u’s-Sahîh’ine almamış, fakat el-Edebü’l-müfred’inde kırk altı tanesine yer vermiştir.

Eserleri hnakkında bilgi bulunmayan Abdullah b. Sâlih'in, Abdullah b. Vehb tarikiyle rivayet ettiği on altı sayfalık bir hadis mecmuasının günümüze kadar gelebildiğini, bunun da Kahire'de (Fihrisü Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, I, 108, hadis nr. 1558) bulunduğunu Fuad Sezgin kaydetmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Halîfe b. Hayyât, et-Tabakat (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1966-67, II, 765; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60, V, 121; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53, V, 86-87; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931, IX, 478-481; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, Haydarâbâd 1375, I, 388; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', X, 405-416; a.mlf., Mîzânü'l-i'tidâl (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1382/1963, II, 440-445; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, V, 256-261; Sezgin, GAS, I, 104; a.mlf., Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 62, 122.

Ali Yardım

İBN EBÜ'l-ESVED (ابن أبي الأسود) Ebû Bekr Abdullāh b. Muhammed b. Ebi'l-Esved Humeyd el-Basrî (ö. 223/838) Hadis hâfızı ve kadı.

Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Altmış yaşında öldüğü rivayetine bakılırsa 163'te (780), Ali b. Medînî'nin onunla aralarında altı ay bulunduğunu söylediğine göre ise bu tarihten bir yıl önce doğmuş olmalıdır. Dedesine nisbetle İbn Ebü'l-Esved diye tanınır. Hadis ilmiyle uğraşan bir aile içinde yetiştiği anlaşılmaktadır. İlk eğitimini, rivayetleri çeşitli hadis kitaplarında yer alan dedesi Humeyd b. Esved ile dayısı Abdurrahman b. Mehdî'den aldı. Daha sonra aralarında İmam Mâlik, Ca'fer b. Süleyman, Ebû Avâne el-Vâsıtî, Hammâd b. Zeyd ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi muhaddislerin yer aldığı pek çok hocadan hadis dinledi. Buhârî, Ebû Dâvûd, İbrâhim el-Harbî, İbn Ebü'd-Dünyâ, Fesevî gibi muhaddisler de kendisinden hadis öğrendiler.

İbn Ebü'l-Esved, Ebû Avâne'den (ö. 176/792) hadis dinlediğinde yaşının küçük olması sebebiyle ondan yaptığı rivayetler açısından tenkit edilmiş ve özellikle Yahyâ b. Maîn'in onun için "lâ be'se bih" ifadesini kullanmasına rağmen hakkında olumlu bir kanaate sahip olmadığı belirtilmiştir. Buna karşılık Hatîb el-Bağdâdî kendisinden "sağlam bir hadis hâfızı" diye söz etmiştir. Bir süre Hemedan kadılığı da yapmış olan İbn Ebü'l-Esved'in rivayet ettiği hadislerin yirmisi Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde yer almış, ayrıca yine Buhârî el-Edebü'l-müfred'inde, Ebû Dâvûd es-Sünen'inde ve Tirmizî el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde ondan rivayette bulunmuştur. İbn Ebü'l-Esved Cemâziyelâhir 223'te (Mayıs 838) Bağdat'ta vefat etti. Aynı yıl ramazan (ağustos) ayında öldüğü de zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, V, 189; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, V, 159; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, VIII, 348; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, I, 426; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, X, 62-64; İbn Asâkir, el-Muʿcemü'l-müştemil, s. 159-160; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XVI, 46-49; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 648-649; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 493; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 491; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 221-230, s. 240-241; Safedî, el-Vâfî, XVII, 439; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VI, 6; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 52; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 209.

Ali Yardım

ABDULLAH b. SÂLİH el-MISRÎ عبد الله بن صالح المصري Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih b. Muhammed el-Cühenî el-Mısrî (ö. 223/838) Kâtibü'l-Leys lakabı ile tanınan Mısırlı muhaddis.

Ebû Sâlih el-Mısrî diye de anılan Abdullah 139'da (756) Mısır'da doğdu. Hepsi de Mısırlı olan Muâviye b. Sâlih, Harmele b. İmrân, Mûsâ b. Uley, Abdullah b. Vehb gibi hocalardan hadis, Hamza ez-Zeyyâf'tan da Kur'an okudu Ünlü muhaddis Leys b. Sa'd'e yirmi yıl talebelik yapıp onun elindeki yazılı hadis malzemesini tamamen istinsah etmeye çalıştığı için Kâtibü'l-Leys lakabı ile şöhret kazandı. Hicrî üçüncü asrın meşhur hadisçilerinden Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm, Yahyâ b. Maîn, Dârimî, Buhârî, Ebû Zür'a ed-Dımaşkı'ye hadis okuttu. Ebû Dâvud, Tirmizî İbn Mâce gibi muhaddisler onun rivayetlerini, talebesi Ebû Ali Hasan b. Ali el-Hallâl vasıtasıyla ikinci elden almışlardır.

Bir hadis râvisi olarak Abdullah b. Sâlih, zabt* bakımından bazılarınca tenkit edilmişse de diğer bir kısım hadisçiler onun güvenilir (sika*) bir râvi olduğunu söylemişlerdir. Başlangıçta son derece kuvvetli bir hâfızaya sahip titiz bir kimse olan Abdullah'ın, hayatının sonlarına doğru hâfızasının zayıflaması sebebiyle tenkide uğradığı da ileri sürülmüştür. Bu sebeple, onun kanalıyla gelen rivayetler umumiyetle hasen* olarak değerlendirilmiştir. Nitekim ünlü muhaddis Buhârî, onun bu nevi rivayetlerini el-Câmi'u's-Sahîh'ine almamış, fakat el-Edebü'l-müfred'inde kırk altı tanesine yer vermiştir.

Eserleri hnakkında bilgi bulunmayan Abdullah b. Sâlih'in, Abdullah b. Vehb tarikiyle rivayet ettiği on altı sayfalık bir hadis mecmuasının günümüze kadar gelebildiğini, bunun da Kahire'de (Fihrisü Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, I, 108, hadis nr. 1558) bulunduğunu Fuad Sezgin kaydetmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Halîfe b. Hayyât, et-Tabakat (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1966-67, II, 765; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60, V, 121; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53, V, 86-87; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931, IX, 478-481; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, Haydarâbâd 1375, I, 388; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', X, 405-416; a.mlf., Mîzânü'l-i'tidâl (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1382/1963, II, 440-445; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, V, 256-261; Sezgin, GAS, I, 104; a.mlf., Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 62, 122.

Ali Yardım

TEBÛZEKÎ (التبوذكي) Ebû Seleme Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî el-Basrî (ö. 223/838) Hadis hâfızı.

Muhtemelen 136'da (753-54) doğdu. Tebûzekî nisbesiyle anılması konusunda farklı rivayetler vardır. Evinde muhtemelen Râmhürmüz'e bağlı Tebûzek köyünden gelenleri misafir ettiği veya Basra'daki Tebûzek mahallesinden bir ev satın aldığı yahut gübre veya tavuk sakatatı sattığı için bu nisbeyi aldığı söylenmiştir. Ayrıca Benî Minkar'ın mevlâsı olduğundan Minkarî diye de anılmıştır. Onun bu nisbe ile anılmaktan hoşlandığı, fakat Tebûzekî denmesini istemediği bilinmektedir. Basra'da yaşayan Tebûzekî 160 (777) yılından itibaren hadis dinlemeye başladı. En yaşlı hocası tâbiîlerden A'yen el-Hârizmî'dir. Onun hadis dinlemeye başladığı yıl vefat eden Şu'be b. Haccâc ile İsrâil b. Yûnus'tan çok az hadis alabilmiştir. Basra'da hadisleri konularına göre tasnif eden ilk muhaddislerden biri olan Saîd b. Ebû Arûbe'den hadis ve fıkıh okudu. Uzun süre talebelik ettiği Hammâd b. Seleme, Cerîr b. Hâzim, Yezîd b. İbrâhim et-Tüsterî gibi âlimlerden çok sayıda hadis rivayet etti. Ayrıca Ebân b. Yezîd, Abdullah b. Mübârek ve Mübârek b. Fedâle gibi şahıslardan hadis öğrendi. Tebûzekî'nin talebeleri arasında Yahyâ b. Maîn, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Şeybe, İbnü'l-Cüneyd el-Huttelî, İbn Ebû Hayseme ve torunu İbn Ebû Âsım gibi hadis âlimleri yer almış, Buhârî ile Ebû Dâvûd da ondan hadis dinlemiştir. Müslim ile diğer Kütüb-i Sitte müellifleri Tebûzekî'nin rivayetlerini bir başka râvi vasıtasıyla rivayet etmiştir. Tebûzekî kızı Esmâ'yı muhaddis Ebû Âsım en-Nebîl'in oğlu Amr ile evlendirdi ve bu evlilikten Kitâbü's-Sünne müellifi İbn Ebû Âsım dünyaya geldi. Saç ve sakallarını kına ile boyadığı zikredilen Tebûzekî Receb 223'te (Haziran 838) Basra'da vefat etti. Tebûzekî hadis hâfızı, hüccet ve imam gibi sıfatlarla da anılmıştır. Rivayetleri başta Kütüb-i Sitte olmak üzere birçok hadis kitabında yer almış; Yahyâ b. Maîn, İbn Sa'd, Buhârî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Hibbân ve Zehebî gibi âlimler onun hadis rivayeti açısından güvenilir kabul edildiğini söylemiştir. Ebû Hâtim er-Râzî, "Basra'da kendilerinden hadis rivayet ettiğim kişiler içinde hadisi en güvenilir olanı Tebûzekî'dir" diyerek onun hadis ilmindeki yerine işaret etmiştir. Yahyâ b. Maîn'in kendisinden otuz beş bin civarında hadis aldığının söylenmesi onun ne kadar hadis rivayet ettiğine dair bir fikir verir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 306; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VII, 280; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-ta'dîl, VIII, 136; Sem'ânî, el-Ensâb, III, 22-23; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXIX, 21-27; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', X, 360-364; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 394-395; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, X, 333-335.

Abdullah Karahan

SÜLEYMAN b. HARB (سليمان بن حرب) Ebû Eyyûb Süleymân b. Harb b. Becîl el-Vâşihî el-Ezdî el-Basrî (ö. 224/839) Hadis hâfızı.

Safer 140'ta (Temmuz 757) doğdu. Ezd kabilesinin Basra'ya yerleşen Vâşih koluna mensuptur. Bizzat belirttiğine göre 158'de (775) hadis tahsiline başladı. Önce Şu'be b. Haccâc'ın derslerine devam etti; Şu'be vefat edince on dokuz yıl süreyle Hammâd b. Zeyd'den hadis okudu. Onun vefatından sonra Hammâd b. Seleme, Süleyman b. Mugīre, Bişr b. Mansûr gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Kendisinden İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Buhârî, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Fellâs, Zühlî, Ebû Müslim el-Keccî, Ahmed b. Saîd ed-Dârimî, İshak b. Râhûye, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî, Dâvûd ez-Zâhirî, Hanbel b. İshak ve İbnü'l-Cüneyd el-Huttelî gibi şahsiyetler hadis rivayetinde bulundu. Dünya malına değer vermediği kaydedilen Süleyman b. Harb, maddî sıkıntı içinde bulunduğu günlerde bir yakınının vefat ettiğini ve geride 20.000 dirhem bıraktığını öğrenince ölen kişiye kendisinden daha yakın olduğunu söylediği bir başka kişinin adını verdi ve mirasın ona ait olması gerektiğini belirtti. 214 (829) yılında Halife Me'mûn tarafından Mekke kadılığı görevine getirilen Süleyman b. Harb 219'da (834) bu görevinden azledilince Basra'ya döndü. 25 Rebîülâhir 224 (16 Mart 839) tarihinde burada vefat etti. Rebîülâhirin 23 veya 27'sinde öldüğü de ileri sürülmüştür.

Ebû Hâtim er-Râzî, Süleyman'ın tedlîs yapmayan, hadis râvilerini tenkit edebilen, hadislerin fıkhını anlama bakımından tanınmış muhaddis Affân b. Müslim'den ileri bir hadis imamı olduğunu söylemiş, onun Bağdat'ta Me'mûn'un köşkü bitişiğinde yaptığı hadis meclisinde bulunduğunu, bu meclise yaklaşık 40.000 kişinin katıldığını, Abbâsî Halifesi Me'mûn'un da sarayının kapısını açıp perde arkasından onun hadis imlâ meclislerinde bizzat hadis yazdığını, talebelerin sorduğu hadisleri ezbere okuduğunu belirtmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 331-332). Kendisinden imam, hâfız, me'mûn gibi unvanlardan başka şeyhülislâm diye de söz edilen Süleyman b. Harb'i İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Ebü'l-Hasan el-İclî, Ebû Hâtim er-Râzî sika ve sebt gibi lafızlarla tezkiye etmişlerdir. Onun güçlü hâfızasından söz eden âlimler elinde herhangi bir yazılı şey bulunmadan yaklaşık 10.000 hadisi rivayet edebildiğini söylemiş, Hatîb el-Bağdâdî Süleyman b. Harb'in lafzen değil mânen hadis naklettiğini belirtmiştir. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Süleyman b. Harb ricâl tenkidinde ve fıkıh ilminde de önemli bir yere sahiptir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 300; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, IV, 8-9; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IV, 108; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IX, 33-37; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XI, 384-393; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 330-334; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 393; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IV, 178-180.

Hasan Cirit

AMR b. MERZÛK عمرو بن مرزوق Ebû Osmân Amr b. Merzûk el-Bâhilî el-Basrî (ö. 224/839) Basra'nın tanınmış muhaddisi.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. 130'lu (747) yıllarda doğdu. Şu'be b. Haccâc ve Hammâd b. Seleme gibi muhaddislerden hadis öğrendi. Kendisinden de Buhârî, Ebû Dâvûd, Ebû Zür'a, Ebû Hâtim er-Râzî gibi meşhur muhaddisler hadis rivayet ettiler. Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ali b. Medînî gibi münekkitler Amr'ın pek güvenilir olmadığını, Dârekutnî ve Hâkim de onun çok yanıldığını söylemekle beraber diğer hadis otoriteleri Amr'ı övmüşlerdir. İbnü'l-Medînî'nin Amr b. Merzûk'u "gevşek" bulduğu Ahmed b. Hanbel'e söylendiği zaman o hayret etmiş ve Amr'ın makbul (sâlih) bir râvi olduğunu söylemiştir. Hatta İbn Hanbel, Basra'ya hadis tahsili için giden oğlu Sâlih'e Amr'ın hadislerini niçin yazmadığını sormuş, onun, "Yazmamı istemediler" demesi üzerine de Affân b. Müslim'in Amr'ı beğendiğini söylemiş, Affân'ın takdir ettiği bir kişi hakkında kimsenin bir şey diyemeyeceğini belirterek Amr b. Merzûk'a olan güvenini dile getirmiştir. Yahyâ b. Maîn de ehl-i Kur'ân ve faziletli bir insan olarak nitelendirdiği Amr'ın güvenilir bir muhaddis olduğunu söylemiştir. Süleyman b. Harb'e göre onu tenkit edenler, kendilerinde olmayan hadisleri rivayet ettiği için kıskançlıkları sebebiyle böyle davranmışlardır. Buhârî'nin, el-Câmiʿu's-sahîḥ'inde iki yerde ("Diyât", 2, "Fezâilü ashâbi'n-nebî", 30) "haddesenâ Amr" diyerek ondan hadis rivayet etmesi, Ebû Dâvûd'un ise onun birçok rivayetini Sünen'ine alması, Amr'ın hadisteki yerini göstermektedir. Burada şunu belirtmek gerekir ki Buhârî, Amr b. Merzûk hakkındaki tenkitleri dikkate alarak, belirtilen iki yerde de, hadisleri kendilerinden aldığı güvenilir bir başka hocasının daha adını verme ihtiyacını duymuştur. Şu'be b. Haccâc'ın rivayetlerini en iyi Amr'ın bildiği, Basra'da onun meclislerinden daha büyük bir hadis meclisi kurulmadığı, bu meclislerde 10.000 hadis tâlibinin yer aldığı ifade edilmektedir.

Amr b. Merzûk'un çok hayır yapması yanında önemli bir özelliği de bilhassa deniz savaşlarına katılmasıydı. Bu sebeple kitaplarını çok defa Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'ye bırakırdı. Saçını, sakalını kına ile boyar, hadis rivayetinden artakalan zamanını ibadetle geçirirdi. Safer 224'te (Ocak 839) Basra'da vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, "Diyât", 2, "Fezailü ashâbi'n-nebî", 30; a.mlf., et-Târîhu'l-kebîr, VI, 373; İbn Sa'd, et-Tabakat, VII, 305; Ukaylî, ed-Duʿafâʾü'l-kebîr (nşr. Abdülmu'tî Emin Kal'acî), Beyrut 1404/1984, III, 292; el-Cerh ve't-taʿdîl, VI, 263-264; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 417-420; a.mlf., Mîzânü'l-itidâl, III, 287-288; a.mlf., el-Mugnî (nşr. Nûreddin Itr), Haleb 1391/1971, II, 489; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VIII, 99101; a.mlf., Hedyü's-sârî Mukaddimetü Fethi'l-bârî (nşr. Tâhâ Abdurrauf Sa'd v.dğr.), Kahire 1398/1978, II, 186.

M. Yaşar Kandemir

EBÛ UBEYD, Kāsım b. Sellâm أبو عبيد القاسم بن سلاّم Ebû Ubeyd el-Kāsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838) Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve kıraat âlimi.

---

154 (771) yılında Herat'ta doğduğu tahmin edilmektedir. Rum (Bizans) asıllı olan babası Ezd kabilesinden bir kişinin âzatlısıydı. İlk öğrenimine Herat'taki bir sıbyan mektebinde (küttâb) başladı. 179'da (795) Herat'tan ayrılarak Kûfe ve Basra'daki fıkıh, hadis, tefsir ve dil âlimlerinin derslerine devam etti. Uzun bir tahsil hayatından sonra çeşitli ilimlere dair eserler kaleme aldı ve ardından Herat'a döndü. Burada Hârûnürreşîd'in Valilerinden Herseme b. A'yen onu çocuklarının eğitim ve öğretimiyle görevlendirdi. Daha sonra Merv'e giderek orada da bir süre benzeri bir görev yaptı. Vezir Tâhir b. Hüseyin Merv'e geldiğinde onunla tanıştı ve kendisini Sâmerrâ'ya götürdü. Ebû Ubeyd Sâmerrâ'da bir müddet kaldıktan sonra Bağdat'a gitti ve Vali Sâbit b. Nasr b. Mâlik'in çocuklarına hocalık yaptı. Aynı zamanda İmam Şâfiî'den fıkıh okuyarak onunla ilmî tartışmalarda bulundu. Ahmed b. Hanbel'in sohbetlerine katıldı. Kur'an ilimleri ve kıraatle meşgul olurken lugat ve nahiv âlimlerinden de faydalandı. Her biri farklı metot ve görüşleri benimseyen kırktan fazla âlimin derslerine devam etti. Kendilerinden Arap dili ve edebiyatı, ensâb* gibi ilimler okuduğu hocaları arasında Ali b. Hamza el-Kisâî, İbnü'l-Kelbî diye tanınan Hişâm b. Muhammed, Ebû Amr eş-Şeybânî, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ ve Asmaî gibi meşhur âlimler yer almaktadır. Ayrıca Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî'den hadis okudu. Kırka yakın talebesinden ise Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Buhârî, Tirmizî ve Belâzürî gibi tanınmış kişilerin isimleri zikredilmektedir (el-Garîbü'l-musannef [nşr. Ramazan Abdüttevvâb], nâşirin mukaddimesi, s. 25-30).

Sâbit b. Nasr Tarsus valisi olunca Ebû Ubeyd'i beraberinde götürerek Tarsus kadılığına tayin etti. Ebû Ubeyd, on sekiz yıl devam eden bu görevinden telif çalışmalarına engel olduğu için ayrıldı ve 213 (828) yılında Yahyâ b. Maîn'le birlikte Mısır'a gitti. Bu arada onun Şam'a gittiği de rivayet edilmektedir (Dâvûdî, II, 38). Daha sonra tekrar Bağdat'a dönerek garîbü'l-hadîs konusunda dersler vermeye başladı. Çok ilgi gören bu derslerin sonunda Garîbü'l-hadîs adlı eseri meydana geldi.

219 (834) yılında hacca giden ve rüyasında Hz. Peygamber'i gördüğü için geri dönmekten vazgeçip Mekke'de oturmaya karar veren Ebû Ubeyd 224 yılı Muharrem ayında (Aralık 838) burada vefat etti ve Ca'fer b. Ebû Tâlib'in evine defnedildi. 222 (836) veya 223'te (837) öldüğü de kaydedilmektedir.

Dindar, vakarlı ve cömert bir kişi olan Ebû Ubeyd hadis, fıkıh, dil, edebiyat ve tarih gibi ilimlerde devrinin önde gelen simalarındandı. Hadisi savunmada başarılı bir

mücadele vermiş, çağdaşları ile daha sonra gelen âlimlerin ittifakla kabul ettiği gibi meşgul olduğu ilimlerin hemen hepsinde güvenilir bir âlim olduğunu ortaya koymuştur. Rakkalı hadis hâfızı ve edip Hilâl b. Alâ, Allah'ın bu ümmete dört kişi bahşettiğini söyleyerek bunlardan biri olan Ebû Ubeyd'in hadislerdeki garîb kelimeleri izah ettiğini ve insanları bu konuda hatadan kurtardığını ifade etmiştir. İshak b. Râhûye, Ebû Ubeyd'in her hususta kendilerinin en bilgini olduğunu ve ona ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Muhammed b. Hübeyre el-Esedî ile (ö. 280/893 [?]) Gulâm Sa'leb diye tanınan Ebû Ömer Muhammed b. Abdülvâhid'in (ö. 345/957) onun eserleri ve rivayetleriyle ilgili tenkitlerini ihtiva eden birer kitap yazdıkları zikredilmişse de (İbnü'n-Nedîm, s. 332, 344) bu eserlerin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

Eserleri. İbnü'n-Nedîm, Ebû Ubeyd'in çeşitli ilimlere dair yirmi eserinin adını zikrettikten sonra onun fıkıhla ilgili başka eserlerinin de bulunduğunu söylemektedir (el-Fihrist, s. 78). Diğer kaynaklarda kitaplarının sayısı otuz beşe ulaşmakla birlikte bunların bir kısmının bazı eserlerinin bölümlerinden ibaret olduğu bilinmektedir. Başlıca eserleri şunlardır: 1. el-Garîbü'l-musannef. En önemli eseri olup "garîbü'l-luga" diye anılan nâdir kelimeler hususunda konulara göre tertip edilen ilk lugat kitabıdır. Müellif, Garîbü'l-hadîs adlı eserinde olduğu gibi bunun için de otuz kırk yıl çalıştığını söylemektedir. Muhtemelen her iki eser de aynı tarihlerde kaleme alınmıştır. el-Garîbü'l-musannef'in daha önce bir benzeri yazılmadığı bilinmekte, çağdaşı lugat âlimi Şemir b. Hamdeveyh de Araplar'ın bundan daha güzel bir kitaba sahip olmadıklarını ifade etmektedir. Arap lugatçilik tarihinde çeşitli konularda yazılmış küçük hacimli risâlelerden büyük hacimli mu'cemlere geçiş merhalesini temsil eden eser, unutulmaya başlayan birçok kelime ve tabiri yeniden canlandırması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. el-Garîbü'l-musannef üzerinde Münih Üniversitesi'nde bir doktora tezi hazırlayan Ramazan Abdüttevvâb (Das Kitab al-Gharıb al-Musannaf von Abu ᶜUbaid und seine Bedeutung für die nationalarabische Lexikographie, Heppenheim 1962) bu çalışmasını tamamladıktan çok sonra eseri yayımlamıştır (Kahire 1989). Ayrıca Muhammed Muhtâr el-Ubeydî tarafından üç cilt halinde neşredilen eserin (Kartâc [Tunus] 1989-1990) bazı bölümlerinin ayrı neşirleri de yapılmıştır. Meselâ Muhammed Hasan Âli Yâsîn "Kitâbü'ş-Şecer ve'n-nebât ve Kitâbü'n-Nahl" (MMİIr., XXXV/3, s. 89-141), "Kitabü's-Sehâb ve'l-matar ve Kitâbü'l-Ezmine ve'r-riyâh" (a.g.e., XXXVI/4) adıyla eserin dört bölümünü neşretmiştir. Hâtem Sâlih ez-Zâmin de "Kitâbü's-Silâh" adlı bölümü yayımlamıştır (Bağdad 1405/1985). Bazı kaynaklarda çeşitli bölümleri ayrı birer kitap gibi zikredilen (Sezgin, VIII, 83) el-Garîbü'l-musannef hakkında ilâve, şerh ve tenkit şeklinde birçok çalışma yapılmış olup (a.g.e., VIII, 83-84) Ramazan Abdüttevvâb esere yazdığı mukaddimede bu çalışmalar hakkında bilgi vermektedir (s. 50-51). 2. Garîbü'l-hadîs*. Hadislerde geçen nâdir kelime ve tabirlerin izahına dair önemli bir eserdir. Muhammed Abdülmuîd Han'ın idaresinde Muhammed Azîmüddin tarafından dört

(Haydarâbâd 1384-1387/1964-1967), Hüseyin Muhammed Şeref tarafından da iki cilt halinde (Kahire 1984) yayımlanmıştır. 3. Kitâbü'l-Emsâl. Hayatının sonlarına doğru Mekke'de tamamladığı (Sellheim, s. 91-92) bu eserinde Ebû Ubeyd mesel haline gelmiş on yedi hadisin bir kısmını açıkladıktan sonra derlediği 1386 meseli 19 bölüm ve 270 bab halinde ele almıştır. Bu bölümlerde dil ve konuşma, insanın özellikleri, güzel ahlâk, dostluk ve kardeşlik, ilim, çeşitli ihtiyaçlar, zulüm ve kötü huylar gibi konulara dair meselleri bir araya getirmiş, bunları izah ederken kimlerden faydalandığını da belirtmiştir. Eser üzerinde çeşitli şerh ve ilâve çalışmaları yapılmış olup (Sezgin, VIII, 84-85) bu şerhlerin en önemlisi Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin Faslü'l-makal fî şerhi Kitâbi'l-Emsâl'idir (nşr. Abdülmecîd Âbidîn – İhsan Abbas, Hartum 1958; Beyrut 1971). Rudolf Sellheim, el-Emsâlü'l-ʿArabiyyetü'l-kadîme adıyla Arapça'ya çevrilen kitabında (bk. bibl.) mesel hakkında genel bilgiler verdikten sonra çalışmasının büyük bir bölümünü (s. 85-155) Ebû Ubeyd'in hayatı ile bu eserine ve şerhlerine ayırmıştır. Kitâbü'l-Emsâl'in bir kısmı Latince tercümesiyle birlikte Bertheau tarafından neşredilmiş (Göttingen 1836), daha sonra içinde on yedi risâlenin yer aldığı et-Tuhfetü'l-behiyye adlı mecmuada da basılmıştır (İstanbul 1302/1885; bk. Serkîs, II, 1965-1966). Ayrıca İbn Abdürabbih'in el-ʿİkdü'l-ferîd'inde bir özeti bulunan (III, 81-136) eserin tamamını son olarak Abdülmecîd Katâmiş yayımlamıştır (Mekke 1400/1980). 4. en-Neseb (Kitâbü'n-Neseb ve zikru men fi'l-cemâhiri min tesmiyeti's-sahâbe ve't-tâbiʿîn ve'ş-şuʿarâ fi'l-Câhiliyye). Ebû Ubeyd bu eserinde hocası İbnü'l-Kelbî'nin Cemheretü'n-neseb adlı kitabını ihtisar etmiş, onun metot ve üslûbunu kullanarak bazı ilâvelerde bulunmuş, özellikle ashap, tâbiîn ve Câhiliye şairleri hakkında bilgi vermiştir. Esere İbnü'l-Kelbî gibi Adnân'ın nesebiyle değil Hz. Peygamber'in mensup olduğu Hâşimoğulları ile başlayan Ebû Ubeyd, Ümeyyeoğulları ve diğer Kureyş kollarını, ardından da Kinâne, Esedoğulları ve diğer Adnânîler'i zikrederek Kahtânîler'e geçmiştir. Araştırmacılar için değerli bir muhtasar olan en-Neseb, ayrıca İbnü'l-Kelbî'nin eserinin Kahtânîler'e dair olup kaybolan II. cildindeki bilgileri ihtiva etmesi bakımından da önem taşımaktadır. Tarihî, edebî ve İslâmî ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki kitap, aynı zamanda İslâm'ın başlangıcındaki olaylar hakkında bilgi veren ilk ve en önemli kaynaklardan biridir. Bunun yanında çeşitli vesilelerle zikredilen şevâhid ile edebî kaynaklarda adları geçmeyen şairler konusunda değerli bilgiler ihtiva etmektedir. en-Neseb, Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan yegâne nüshası esas alınarak Meryem Muhammed Hayrüddir' tarafından yayımlanmıştır (Beyrut [?] 1410/1989). 5. Kitâbü'l-Emvâl*. İslâm malî hukukuna dair olup Ebû Ubeyd'in önemli eserlerindendir. İlk neşri Muhammed Hâmid el-Fıkı tarafından yapılmış (Kahire 1353/1934-35), daha sonra Muhammed Halîl Herâs (Kahire 1388/1968) ve Muhammed Amâre tarafından (Kahire 1409/1989) yayımlanmıştır. Âtıf Ali Sâlih de eserdeki hadis ve âsârın indeksini hazırlayıp neşretmiştir (Fihrisu ehâdîsi ve âsâri Kitâbi'l-Emvâl, Beyrut 1409/1989). 6. en-Nâsih ve'l-mensûh*. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshası (III. Ahmed, nr.

143) Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasım halinde yayımlanan eseri (Frankfurt 1985) daha sonra Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir neşretmiştir (Riyad 1411/1990). 7. Fezâʾilü'l-Kurʾân. Tam adı Fezâʾilü'l-Kurʾân ve meʿâlimuh ve edebüh olan eser, Kur'an'ın ve bazı sûrelerin faziletiyle çeşitli âyetlerin tefsirine dairdir. Önce kısmen neşredilen eserin (Berlin 1952) tamamı daha sonra Fezâʾilü'l-Kurʾân ve âdâbüh adıyla E. Eisen ve O. Pretzl tarafından yayımlanmıştır (bk. Brockelmann, GAL, I, 106; Suppl., I, 166-167). Muhammed Necâtî Cevherî eser üzerinde bir yüksek lisans çalışması yapmıştır (Ümmülkurâ Üniversitesi, Mekke 1393/1973). Ramazan Abdüttevvâb da ortak bir çalışma olarak eserin tahkikini yapıp neşre hazırladıklarını söylemektedir (el-Garîbü'l-musannef, nâşirin mukaddimesi, s. 52). 8. Kitâbü'l-Îmân. Sünnî doktrini ilk izah eden bir çalışma olarak kabul edilen eser, Nâsıruddin el-Elbânî tarafından önce bir mecmua içinde (Min künûzi's-sünne erbaʿu resâʾil) neşredilmiş (Dımaşk 1385/1965), daha sonra da müstakil olarak basılmıştır (Beyrut 1403/1983). 9. el-Hutab ve'l-mevâʿiz. Ebû Ubeyd bu kitabının adını baş tarafta el-Hutab ve'l-mevâʿiz ve'l-hazzu ʿalâ aʿmâli'l-birri ve talebi'l-hayr şeklinde kaydetmektedir. Eser Hz. Peygamber'in bazı tavsiyeleriyle diğer peygamberlerin öğütlerini, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in nasihatlerini ihtiva etmektedir. Ramazan Abdüttevvâb Leipzig Kütüphanesi'ndeki (nr. 158) tek nüshasını esas alarak eseri yayımlamıştır (Kahire 1406/1986). 10. ʿAdedü âyi'l-Kurʾân. Tunus Zeytûne Kütüphanesi'nde (nr. 413) bu esere ait olduğu sanılan on bir varaklık bir nüsha bulunmaktadır (Sezgin, IX, 70). 11. Kitâbü't-Tahâre. Eserin yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde (Mecâmi', nr. 11, 38 varak) ve Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Hadis, nr. 2308, 46 varak) mevcuttur (a.g.e., IX, 71).

Ebû Ubeyd'in kaynaklarda zikredilen diğer eserleri de şunlardır: Âdâbü'l-İslâm, Edebü'l-kadî, el-Ahdâs, Ensâbü'l-hayl, Fezâʾilü'l-fürs, Garîbü'l-Kurʾân, İstidrâkü'l-galat, el-Eymân ve'n-nüzûr, el-Hacru ve't-teflîs, el-Hayz, el-Kazâʾ ve âdâbü'l-hükkâm, el-Kırâʾât, Kitâb fi'n-nahv, Maʿâni'l-Kurʾân, Maʿâni'ş-şiʿr, el-Maksûr ve'l-memdûd, el-Mecâz fi'l-Kurʾân, Makatilü'l-fürsân, el-Müzekker ve'l-müʾennes, en-Nikâh, Nusûs fi'l-hac, Şevâhidü'l-Kurʾân, eş-Şuʿarâʾ, et-Talâk.

Ebû Ubeyd'e nisbet edilen eserlerle kitaplarının bir bölümü olduğu halde müstakil gibi gösterilen başlıca eserler şunlardır: 1. el-Ezdâd ve'z-zıd fi'l-luga. Ebû Hâtim es-Sicistânî'ye (ö. 248/862 [?]) ait olduğu halde (nşr. A. Haffner, Beyrut 1912) Brockelmann tarafından Ebû Ubeyd'e nisbet edilmiştir (GAL Suppl., I, 167). Ancak Ebû Ubeyd'in el-Garîbü'l-musannef'inde bu adı taşıyan bir bab bulunmakta olup Muhammed Hüseyin Âli Yâsîn tarafından neşredilmiştir (bk. bibl.). 2. el-Îzâh. Brockelmann, Ebû Ubeyd'e nisbet ettiği bu kitabın Fas'ta Câmiu'l-Karaviyyîn'de (nr. 1183) bir nüshasının mevcut olduğunu bildirmekteyse de (GAL Suppl., I, 167) Ramazan Abdüttevvâb verilen numarada başka bir mecmua bulunduğunu söylemektedir (el-Hutab ve'l-mevâʿiz, mukaddime, s. 63-64). Fuat Sezgin ise adı

geçen yazmanın Ebû Ali el-Fârisî'nin el-İzâh, adlı eserinin bir nüshası olabileceğini ileri sürmektedir (GAS, IX, 70). 3. Halku'l-insân ve nuʿûtüh. el-Garîbü'l-musannef'in ilk babı olup ayrı bir eser değildir (Brockelmann'ın Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshasıyla ilgili olarak verdiği numara da [2555] el-Garîbü'l-musannef nüshasına aittir [GAL Suppl., I, 167; Sezgin, VIII, 82]). 4. el-Ganem. Ebû Ubeyd'in böyle bir eserine rastlanmamıştır (Ramazan Abdüttevvâb, Ebû Ubeyd'in el-Hutab ve'l-mevâʿiz ile [s. 64] el-Garîbü'l-musannef'ine [s. 58] yazdığı mukaddimelerde bu hususta bilgi vermektedir). 5. Faʿale ve efʿale. Brockelmann eserin Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bir nüshasının bulunduğunu söylemekteyse de (GAL Suppl., I, 167) kaynaklarda Ebû Ubeyd'in bu adı taşıyan bir eserinden söz edilmemektedir (Sezgin, IX, 70). 6. el-Lugāt elletî nezele bihe'l-Kurʾân. Abdülazîz b. Ahmed ed-Dîrînî'nin (ö. 694/1295) et-Teysîr fî ʿulûmi't-tefsîr adlı eserinin kenarında basılan (Kahire 1310) Fîmâ verede fi'l-Kurʾân min lugati'l-kabâʾil adlı bir risâle için, nâşirin bu risâlenin Ebü'l-Kāsım b. Sellâm'a ait olduğunu zannettiğini söylemesi eserin Ebû Ubeyd'e nisbet edilmesine sebep olmuştur. Ramazan Abdüttevvâb bu nisbetin doğru olmadığı hususunda ayrıntılı bilgi vermektedir (el-Hutab ve'l-mevâʿiz, nâşirin mukaddimesi, s. 64-71). Ancak eser, Abdülhamîd es-Seyyid Tilb tarafından Ebû Ubeyd'e nisbet edilerek Lugati'l-kabâʾili'l-vâride fi'l-Kurʾâni'l-Kerîm adıyla neşredilmiştir (Küveyt 1985). 7. Mâ hâlefe fîhi'l-ʿâmmetü lugate'l-ʿArab. Brockelmann (GAL Suppl., I, 167), İbn Manzûr'dan naklen (Lisânü'l-ʿArab, V, 396) Ebû Ubeyd'e bu adla bir eser isnat etmekteyse de onun böyle bir eseri bulunmamakta, Ezherî el-Garîbü'l-musannef'te aynı adı taşıyan bir babın yer aldığına işaret etmektedir (Tehzîbü'l-luga, VIII, 262). 8. en-Neʿam ve'l-behâʾim ve'l-vahş ve's-sibâʿ ve't-tayr ve'l-hevâm ve haşarâtü'l-arz. Yanlışlıkla İbn Kuteybe'ye nisbet edilen bu eser de el-Garîbü'l-musannef'in bir babı olup M. Bouyges tarafından neşredilmiştir (DİA, VI, 313, 314). Ramazan Abdüttevvâb bu hususta da ayrıntılı bilgi vermektedir (el-Hutab ve'l-mevâʿiz, nâşirin mukaddimesi, s. 71-72; ayrıca bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 167).

BİBLİYOGRAFYA: Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Kitâbü'l-Emsâl (nşr. Abdülmecîd Katâmiş), Mekke 1400/1980, ayrıca nâşirin mukaddimesi, s. 5-25; a.mlf., Garîbü'l-hadîs (nşr. Muhammed Azîmüddin), Haydarâbâd 1384/1964 → Beyrut 1396/1976; a.mlf., Kitâbü'l-Emvâl (nşr. Muhammed Amâre), Kahire 1409/1989, ayrıca nâşirin mukaddimesi, s. 22-59; a.mlf., el-Garîbü'l-musannef (nşr. Muhammed el-Muhtâr el-Ubeydî), I-III, Kartâc 1989-90, ayrıca nâşirin mukaddimesi, I, 13-22; a.e. (nşr. Ramazan Abdüttevvâb), Kahire 1989, ayrıca nâşirin mukaddimesi, s. 9-65; a.mlf., el-Hutab ve'l-mevâʿiz (nşr. Ramazan Abdüttevvâb), Kahire 1406/1986, nâşirin mukaddimesi, s. 7-72; Lisânü'l-ʿArab, V, 396 ("kkz" md.); Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Merâtibü'n-nahviyyîn (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1375/1955, s. 93-94; Tehzîbü'l-luga, VIII, 262; Ebû Bekir ez-Zübeydî, Tabakatü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1392/1973, s. 199-202; İbn Abdürabbih, el-ʿİkdü'l-ferîd, III, 81-136; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Şüveymî), s. 78, 321-324, 332, 344; İbn Abdülber, el-İntikāʾ, Kahire 1350, s. 107; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XII, 403-416; İbn Ebû Ya'lâ, Tabakatü'l-Hanâbile, I, 259; Yâkut, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XVI, 254-261; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, III, 12-23; Nevevî, Tehzîb, II, 257; İbn Hallikân, Vefeyât (Abdülhamîd), III, 225; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 417; Sübkî, Tabakat (Tanâhî), II, 153-160; Dâvûdî, Tabakatü'l-müfessirîn, II, 38-42; Serkîs, Muʿcem, II, 1965-1966; Brockelmann, GAL, I, 105-106; Suppl., I, 166-167; Yağmûrî, Nûrü'l-kabes (nşr. R. Sellheim), Wiesbaden 1964,

s. 314-316; Sezgin, GAS, VIII, 81-87; IX, 70-72; Ömer Ferruh, Târîhu'l-edeb, II, 228-230; R. Sellheim, el-Emsâlü'l-ʿArabiyyetü'l-kadîme (trc. Ramazan Abdüttevvâb), Beyrut 1404/1984, s. 85-155; M. Bouyges, "en-Neʿam ve'l-behâim...", MFOB, III (1908), s. 186 vd.; Hans Gottschalk, "Abu 'Ubaid al-Qasim b. Sallam, Studie zur Geschichte der arabischen Biographie", Isl., XXIII (1936), s. 245-289; a.mlf., "Abu ʿUbayd al-Kāsım b. Sallām", EI² (İng.), I, 157; Gérard Lecomte, "Le Problème D'Abu ʿUbayd réflexions sur les «erreurs» que lui attribue Ibn Qutayba", Arabica, XII, Leiden 1965, s. 140-174; Wilferd Madelung, "Early Sunnı Doctrine Concerning Faith as Reflected in the Kitab alIman of Abu 'Ubayd al-Qasim b. Sallam", St.I, XXXII (1970), s. 233-254; İhsan en-Nas, "Kitâbü'n-Neseb li-Ebî ʿUbeyd el-Kasım b. Sellâm", MMLADm., LXVIII/1 (1993), s. 3-58; Hamed el-Câsir, "Kitâbü'n-Neseb li-Ebî ʿUbeyd fî matbûʿa muharrefe", a.e., s. 95-111; Muhammed Hasan Âli Yâsîn, "Kitâbü'ş-Şecer ve'n-nebât ve Kitâbü'n-Nahl: li-Ebî ʿUbeyd el-Kasım b. Sellâm", MMİIr., XXXV/3 (1404/1984), s. 89-141; a.mlf., "Kitâbü's-Sehâb ve'l-matar ve Kitâbü'l-Ezmine ve'r-riyâh", a.e., XXXVI/4 (1405/1985); Muhammed Hüseyin Âli Yâsîn, "Bâbü'l-ezdâd: li-Ebî ʿUbeyd el-Kāsım b. Sellâm", a.e., XXXVIII/4 (1408/1987), s. 257-296; Jaakko Hämeen-Anttila, "Lexical ibdal (Abu ʿUbayd and his al-Garıb al-Musannaf)", SO, LXXI (1993), s. 48-49.

Zülfikar Tüccar

ÂRİM el-BASRÎ عارم البصري Ebü'n-Nu'mân Muhammed b. el-Fazl es-Sedûsî el-Basrî (ö. 224/839) Meşhur hadis hâfızı.

140'lı (757) yıllarda doğdu. Büyük bir Arap kabilesi olan Sedûs b. Şeybân neslinden geldiği için es-Sedûsî nisbesini alan Ârim, devrinin ünlü muhaddislerinden Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Cerîr b. Hâzim, Abdullah b. Mübârek gibi âlimlerden hadis tahsil etmiştir. Kendisinden de Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Abd b. Humeyd, İbn Vâre Ebû Müslim el-Keccî gibi âlimler hadis rivayet etmiştir.

"Kötü huylu, yaramaz çocuk" gibi mânalara gelen Ârim lakabının çocukken babası tarafından kullanıldığı anlaşılmakta ise de (bk. İbn Hacer, IX, 404) o bu vasıflardan tamamen uzak bir yapı ve ahlâka sahip olarak yaşamış, ancak bu lakapla şöhret bulmuştur. Hadis münekkitlerince sadûk*, me'mûn* ve sika* olarak tanıtılmıştır. Hadis münekkidi Ebû Hâtim er-Râzî, bir hadise sahih diyebilmek için onun Ârim tarafından rivayet edilmiş olmasını yeterli görmüştür.

İleri yaşlarda hâfızası karıştığı için hadislerine ne derece güvenileceği tartışma konusu olmuş, neticede Ârim'den hâfızası zayıflamadan önce alınan bütün hadislerin sahih olduğu kabul edilmiştir. Hatta Dârekutnî, onun hâfızasının zayıfladığı dönemde bile hiçbir münker* hadis rivayet etmediği görüşündedir. İbn Hibbân ise ömrünün sonlarında ne dediğini bilemeyecek derecede aklı karıştığını ileri sürerek bu döneme ait rivayetlerinin öncekilerden ayırt edilmesi gerektiğini, aksi halde Ârim'in bütün hadislerinin terkedilmesi ve hiçbirinin delil olarak kullanılmaması lâzım geldiğini söylemektedir. Ancak Zehebî, İbn Hibbân'ın bu iddiasını ispat edebilecek bir tek münker hadis gösteremediğini belirterek ona karşı çıkmıştır. Nitekim Buhârî de kendisinden doksan iki hadis rivayet etmiş, rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almıştır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakat, VII, 305; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, I, 208; Ukaylî, ed-Duʿafâʾü'l-kebîr (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Beyrut 1404/1984, IV, 121-123; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 265-270;

a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 7-8; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, I, 410; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IX, 402-405; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâz, (Ömer), s. 170; Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 264.

Mehmet Ali Sönmez

ASBAĞ b. FEREC أصبغ بن الفرج Ebû Abdillâh Asbağ b. el-Ferec b. Saîd el-Ümevî (ö. 225/840) Mısırlı muhaddis ve Mâlikî fakihi.

---

150 (767) yılı civarında Mısır'da doğdu ve orada öldü. Memleketinin tanınmış bilginlerinden Abdurrahman b. Kasım, daha sonraları kâtipliğini yaptığı Abdullah b. Vehb ve Eşheb b. Abdülazîz'den fıkıh ve hadis tahsil etti. Ayrıca Üsâme ve Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem, Abdülazîz ed-Derâverdî, Îsâ b. Yûnus gibi büyük hadis üstatlarını dinleyerek hadis ilminde hâfız, fıkıh ilminde müctehid mertebesine ulaştı. İmam Mâlik'ten ders almak üzere Medine'ye vardığı gün onun vefat haberini aldı. Fakih, müctehid ve müftî unvanlarıyla anılan Asbağ, hadis ve fıkıh sahasında birçok âlim yetiştirdi. Hadis münekkitlerinden olan Ebû Hâtim er-Râzî ve Yahyâ b. Maîn başta olmak üzere Ahmed b. Furât, Dârimî, Abdülmelik b. Habîb, Ebû Zeyd el-Kurtubî gibi hadis ve fıkıh bilginleri de onun ilminden istifade edenlerdendir. Şâfiî âlimlerinden İsmâil el-Müzenî ile Rebîʻ b. Süleyman'a İmam Şâfiî Mısır'a gelmeden önce hocalık yapmış, Buhârî Sahih'inde kendisinden yirmi bir hadis rivayet etmiştir. Rivayetleri Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'de de yer almıştır.

Mâlikî mezhebinin usul ve fürûu sahasında ve kıyas metodunu kullanmadaki haklı şöhreti gerek muasırları gerekse sonraki bilginler tarafından takdir edilmiştir. Halku'l-Kur'ân* meselesindeki kanaatini açıklamak için Abbâsî Halifesi Muʻtasım-Billâh tarafından sorguya çekilmek istenmesi üzerine Hilvan'a kaçmış ve bir müddet orada gizlenmiştir.

Asbağ'ın eserlerinin günümüze kadar geldiği bilinmemektedir. Kaynaklardan öğrenildiğine göre onun Mâlikî mezhebi metodolojisine dair on ciltlik Kitâbü'l-Usûl, Tefsîru Garîbi'l-Muvattaʾ, Âdâbü's-sıyâm, Âdâbü'l-kazâʾ, Kitabü'l-Müzâraʿa, Kitâbü'r-Red ʿalâ ehli'l-ehvâʾ ve hocası İbnü'l-Kasım'dan dinlediği rivayetlerden oluşan yirmi iki ciltlik bir külliyatı vardır (bk. İbn Ferhûn, s. 97).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hallikân, Vefeyât, I, 240; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, III, 304-307; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 457; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 656-658; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müzheb, s. 97; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 361-362; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara, I, 308; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 56; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 336; Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 232; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 302.

Mehmet Ali Sönmez

BÎKENDÎ, Muhammed b. Selâm محمد بن سلام البيكندي Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâm b. el-Ferec el-Bîkendî (ö. 225/839) Muhaddis.

Buhara yakınlarında âlimlerinin çokluğuyla meşhur bir yerleşim merkezi olan Bîkend'e nisbetle anılır. 160 (777) yılında doğdu. İlim tahsili için seyahatler yaptı. Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Ebû Bekir b. Ayyâş vb. 400 kadar âlimden hadis yazdı ve rivayet etti. Semâ* yoluyla olmasa da İmam Mâlik'ten de rivayette bulundu. Hadis ilminde hâfız ve sika* olup "Buhara muhaddisi" diye anılırdı. Kendisinden Buhârî, Ebû Muhammed ed-Dârimî ve Ubeydullah b. Vâsıl gibi âlimler rivayette bulundular.

40.000 dinar ilim tahsili için, bir o kadar da neşri uğruna harcayacak derecede zengin olan Bîkendî hep ilimle meşgul olmuştur. Horasan yöresinin ilim hazinesi kabul edilen Bîkendî'nin çeşitli alanlarda birçok eseri bulunduğu kaynaklarda zikredilmiş ise de bunların hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.

Ezberinde 5000 hadis bulunduğu rivayet edilen Bîkendî, 7 Safer 225'te (18 Aralık 839) vefat etmiştir. İbn Hacer Buhârî'ye atfederek bu tarihi Safer 227 (Aralık 841) olarak vermekte ise de Buhârî'nin bizzat kendisi 7 Safer 225 tarihini zikretmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, I, 110; İbn Hibbân, es-Sikāt, IX, 75; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), I, 434; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 533; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 422; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 628; a.mlf., el-ʿİber, I, 310; Safedî, el-Vâfî, III, 115; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IX, 212-213; Ziriklî, el-ʿAlâm, VII, 16; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, X, 42.

İsmail L. Çakan

SAÎD b. UFEYR (سعيد بن عفير) Ebû Osmân Saîd b. Kesîr b. Ufeyr el-Ensârî el-Mısrî (ö. 226/841) Hadis hâfızı, tarihçi ve ensâb âlimi.

146 (763) yılında doğdu. Dedesine nisbetle tanınır. Süleyman b. Bilâl, İbn Lehîa, Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes, İbn Vehb gibi hocalardan hadis dinledi. Kendisinden başta oğulları Ubeydullah ve Esed olmak üzere Buhârî, Yahyâ b. Maîn, Zühlî, Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadefî, Bekkâr b. Kuteybe, İbnü'l-Cüneyd el-Huttelî ve diğerleri rivayette bulundu. Kütüb-i Sitte müelliflerinden Buhârî doğrudan, Müslim, Ebû Dâvûd es-Sicistânî ve Nesâî bir râvi vasıtasıyla eserlerinde Saîd'den hadis nakletmişlerdir. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde Saîd'in kırktan fazla rivayetine yer vermesine, ayrıca el-Edebü'l-müfred'inde ondan hadis nakletmesine rağmen İbn Hacer el-Askalânî'nin Buhârî'nin Saîd'den çok rivayette bulunmadığını söylemesi onun daha fazla hadisine yer vermesini beklediği için olmalıdır. Saîd b. Ufeyr 23 Ramazan 226'da (16 Temmuz 841) vefat etti.

Ebû İshak el-Cûzcânî'nin Saîd hakkında bid'atçı ve hâfızası zayıf, ayrıca sika olmadığı şeklinde yaptığı tenkitlerin isabetli sayılmadığını söyleyen İbn Adî onun güvenilir bir râvi kabul edildiğini belirtir. İbn Hibbân eṡ-Ṡiḳāt'ında Saîd'e yer vermiş, Dârekutnî de onun güvenilir bir hadis hâfızı olduğunu kaydetmiştir. Yahyâ b. Maîn'in, "Mısır'da üç harikaya şahit oldum; bunlar Nil nehri, Piramitler ve Saîd b. Ufeyr'dir" diyerek Saîd'in sika olduğuna dikkat çektiğini söyleyen Zehebî, muhaddislerin imamının bir kişi hakkında böyle sitayişkâr bir söz söylemesinin onu değerlendirmede ölçü sayılacağını belirtir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 584). İbn Adî, Saîd'in rivayetlerinden sadece iki hadisin münker olduğunu ve bunlardaki problemin de aslında oğlu Ubeydullah'tan kaynaklandığını bildirmiş, Zehebî ise onun bir münker hadisini daha örnek göstermiştir. Zehebî'nin verdiği bu örnekteki olumsuzluğun başka bir râviden kaynaklandığı ifade edilmekteyse de bu durum Saîd b. Ufeyr'in problemli rivayetlerinin bulunduğunu göstermektedir. Ensâb, tarih, eyyâmü'l-Arab ve menâkıb gibi konularda bilgi sahibi, aynı zamanda şair olduğu belirtilen Saîd'in Kitâbü Aḫbâri'l-Endelüs ve Târîḫu fetḥi Dımaşḳ adlı iki eserinin mevcut olduğu kaydedilmekte ve bu eserlere bazı kaynaklarda atıf yapılmaktadır (Sezgin, I/2, s. 248).

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, III, 509; Ebû İshak el-Cûzcânî, Aḥvâlü'r-ricâl (nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî), Beyrut 1405/1985, s. 157; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IV, 56; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, VIII, 266; İbn Adî, el-Kâmil, III, 1246-1247; Dârekutnî, el-ʿİlel (nşr. Mahfûzürrahman Zeynullah es-Silefî), Riyad 1405/1985, I, 182; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XI, 36-41; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 583-586; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 155; İbn Hacer el-Askalânî, Tehẕîbü't-Tehẕîb (nşr. Halîl Me'mûn Şîhâ v.dğr.), Beyrut 1417/1996, II, 334; Sezgin, GAS (Ar.), I/2, s. 247-248; Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî - Seyyid Kesrevî Hasan, Mevsûʿatü ricâli'l-kütübi't-tisʿa, Beyrut 1413/1993, II, 51.

Mahmut Kavaklıoğlu

YAHYÂ b. YAHYÂ el-MİNKARÎ (يحيى بن يحيى المنقري) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Yahyâ b. Bekr (Bükeyr) et-Temîmî el-Minkarî en-Nîsâbûrî (ö. 226/840) Horasanlı hadis hâfızı.

---

142 (759) yılında Nîşâbur'da doğdu. Aslen Benî Temîm'e mensuptur. Benî Minkar'ın veya Benî Hanzale'nin mevlâsı olarak da zikredilmektedir. Hicaz, Mısır, Şam, Yemen ve Irak'a seyahatler yaptı. Mu'temir b. Süleyman, Ziyâd b. Meymûn, Yezîd b. Mikdâm b. Şüreyh, Kesîr b. Süleym ed-Dabbî gibi tâbiîlere ulaştı; ancak Mu'temir b. Süleyman dışındakiler zayıf kabul edildiği için onlardan işittiği hadisleri rivayet etmedi. Derslerine düzenli devam ettiği ilk hocası Hafs b. Abdurrahman'ın meclisine 161'de (777) katıldı. Diğer hocaları arasında Mâlik b. Enes, Leys b. Sa'd, İsrâil b. Yûnus es-Sebîî, Nadr b. Şümeyl, Süleyman b. Bilâl, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Süfyân b. Uyeyne gibi şahsiyetler bulunmaktadır. Hâkim en-Nîsâbûrî'nin Târîḫu Nîsâbûr'da beş tabakaya ayırdığı söylenen Yahyâ'nın talebeleri arasında Buhârî, ilk semâını kendisinden yapan Müslim (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 558), İshak b.

Râhûye, Humeyd b. Zencûye, Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Ahmed b. Seyyâr, Osman b. Saîd ed-Dârimî, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî ve oğlu Yahyâ b. Muhammed, Hamdân es-Sülemî, Muhammed b. Eslem, Muhammed b. Amr el-Cereşî, Ca'fer b. Muhammed et-Türk, Muhammed b. Abdüsselâm b. Beşşâr, İbrâhim b. Ali ez-Zühlî, Dâvûd b. Hüseyin el-Beyhakī, Ali b. Hüseyin es-Saffâr yer almaktadır (İbnü'l-Cevzî, XI, 115-116). Hammâd b. Zeyd'in kitaplarını görebilen tek öğrencisi olan (Mizzî, XXXII, 35), Mâlik b. Enes'in ashabının orta tabakasından ve fakihlerinden sayılan Yahyâ el-Muvaṭṭaʾı Mâlik'e bizzat okudu. Ahmed b. Hanbel'e göre onun Mâlik'e kıraati başkalarının aynı hocadan semâ yoluyla aldıkları rivayetlerden üstündür. Yahyâ el-Minkarî, el-Muvaṭṭaʾ dersleri bittikten sonra tavırları itibariyle sahâbe ve tâbiîne benzetilen Mâlik'i kendisine örnek almak ve muhtemelen onun diğer derslerine de katılmak için bir süre daha Medine'de kaldı. 226 yılının Safer ayında (840 Aralık) Nîşâbur'da vefat eden Yahyâ'nın cenazesine 100.000 kişinin katıldığı zikredilmektedir. Yahyâ el-Minkarî'nin damadı "Türk" lakaplı Muhammed b. Eflah olup kızı tarafından soyu en azından VI. (XII.) yüzyıla kadar sürmüştür (Sem'ânî, et-Taḥbîr, I, 193).

Yahyâ b. Yahyâ hakkında Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, Muhammed b. Eslem, İshak b. İbrâhim gibi âlimler övgü ifadeleri kullanmıştır. Onu Horasan'da Abdullah b. Mübârek'ten sonraki en büyük âlim sayan, mihne dönemindeki tavrını takdirle anan, kendisiyle görüşmeyi arzu ettiği halde fırsat bulamayan Ahmed b. Hanbel, Yahyâ'nın farklı rivayet ettiğini duyduğu bir hadisi, "Onun muhalefet ettiği hadiste hayır yoktur" diyerek defterinden çıkarmıştır (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 514-515). Duyduğu her şeyi rivayet etmemesi ve rivayette çok ihtiyatlı davranması onun dikkat çeken vasıflarındandır. Şüpheye düştüğü hadisleri gençliğinde mürsel olarak rivayet ederken olgunluk yıllarında herhangi bir değerlendirme yapmadan onları terketmiş, yaşlılık döneminde ise kitabından tamamen çıkarmıştır. Bu sebeple kendisine "şekkâk" (çok şüphe eden) lakabı verilmiş, "İki yıl daha yaşasaydı rivayet edeceği hiçbir hadis kalmayacaktı" denilmiştir (İbn Ebû Hâtim, IX, 197; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 515). Ancak onun şüpheciliği hadisçiliğine zarar verecek türden değildir ve ihtiyat gereğidir. Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir'in, "Yahyâ'nın şüphesi bizim nazarımızda yakīnî bilgi sayılır" demesi (İbn Hacer el-Askalânî, VI, 184), kendisinden 20.000 civarında hadis rivayet edilmesi (İbn Abdülhâdî, II, 60), VIII. yüzyılda ona ait büyük bir hadis cüzünün varlığının bilinmesi (Zehebî, Târîḫu'l-İslâm, s. 463) gibi hususlar hadislerinin iyi muhafaza edildiğini ve ihtiyatının gereksiz olmadığını göstermektedir. Yahyâ'nın bazı rivayetlerinin "Horasan'ın gülünün (Yahyâ) Irak'ın gülünden (Yezîd b. Zürey') rivayeti" şeklinde özel ilgiyle karşılanması da muhaddisler nazarındaki yerini ortaya koymaktadır (Mizzî, XXXII, 35; İbn Hacer el-Askalânî, VI, 183, 498). Hadis ricâli konusunda da Horasan'da görüşüne başvurulan âlimlerden olan Yahyâ'nın Basra'da Abdurrahman b.

Mehdî'den öğrendiği ricâl bilgisini bir deftere kaydettiği belirtilmektedir (İbn Hibbân, Kitâbü'l-Mecrûḥîn, I, 51).

Hz. Peygamber'in sünnetini yaşatan meşâyihten, aynı zamanda Horasan'ın üç fakihinden biri sayılan Yahyâ'nın Abbâsî Halifesi Me'mûn ile Mâlik'in dersinde yaptıkları söylenen bazı konuşmalara dair rivayetler Me'mûn'un Mâlik'in dersine hiç katılmadığı gerekçesiyle doğru sayılmamıştır (Zehebî, Târîḫu'l-İslâm, s. 461). Me'mûn'un halifeliği döneminde Nîşâbur kadılığını kabul etmeyen ve halku'l-Kur'ân düşüncesini benimseyenlerin kâfir olduğunu söyleyen Yahyâ'nın bu tavrını Ahmed b. Hanbel övmüştür. İnsanı dinden uzaklaştıracağı gerekçesiyle Kelîle ve Dimne gibi bazı tercümelerin, sahâbîleri zemmetmeye yol açacağı gerekçesiyle de aşırı Şiî temayülleriyle tanınan Nasr b. Müzâhim'e ait Kitâbü Vaḳʿati Ṣıffîn gibi eserlerin okunmasına karşı çıkması (a.g.e., s. 463) onun Mu'tezile, Şîa vb. fırkalar hakkındaki tavrını göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VIII, 310; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IX, 197; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, IX, 261-262; a.mlf., Kitâbü'l-Mecrûḥîn (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Riyad 1420/2000, I, 51; İbn Adî, el-Kâmil, III, 1043-1044; VI, 2084-2085; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 397; a.mlf., et-Taḥbîr fi'l-muʿcemi'l-kebîr (nşr. Münîre Nâcî Sâlim), Bağdad 1395/1975, I, 193; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, I, 407-409; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XI, 113-116; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXIV, 499; XXXII, 32, 35; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 59-60; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 165, 199, 399; X, 512-519; XI, 374; XII, 558; XIV, 34-35; XX, 19; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 221-230, s. 460-463; Burhâneddin İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, Kahire 1329-30, s. 349-350; İbn Hacer el-Askalânî, Tehẕîbü't-Tehẕîb (nşr. Halîl Me'mûn Şîhâ v.dğr.), Beyrut 1417/1996, V, 41; VI, 183-184, 498.

Halit Özkan

İSMÂİL b. EBÛ ÜVEYS (إسماعيل بن أبي أويس) Ebû Abdillâh İsmâîl b. Abdillâh b. Abdillâh el-Asbahî el-Medenî (ö. 226/841) Hadis hâfızı.

139'da (756-57) doğdu. Babasının künyesi Ebû Üveys olduğu için İbn Ebû Üveys diye tanındı. Güney Arabistan'da yaşayan Kahtânoğulları'nın Asbah kabilesine mensup olup Medine'de Teym b. Mürre kabilesinin halîfi idi. Babası Abdullah, kardeşi Abdülhamîd, dayısı Mâlik b. Enes, Mâcişûn, Seleme b. Verdân, Abdurrahman b. Ebü'z-Zinâd gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Kurrâ-i seb'adan Nâfi' b. Abdurrahman'dan kıraat öğrendi; onun en son vefat eden talebesidir. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce, Zühlî, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Kuteybe b. Saîd kendisinden hadis rivayet eden pek çok muhaddis arasında yer alır. Medine'nin önde gelen hadisçilerinden sayılan ve Ahmed b. Hanbel'in belirttiğine göre mihne olayındaki tutumu sebebiyle sıkıntı çekenler içinde yer alan İsmâil b. Ebû Üveys 226'da (841) vefat etti. Receb 227'de (Mayıs 842) öldüğü de zikredilmiştir.

Hıfz ve itkān yönünden tenkit edilmesine rağmen hadisleri Nesâî'nin es-Sünen'i dışında Kütüb-i Sitte'de yer alan İsmâil b. Ebû Üveys'ten Buhârî ve Ahmed b. Hanbel övgüyle söz ederken Ahmed b. Hanbel ayrıca onun hakkında "lâ be'se bih" demiş, Ebû Hâtim er-Râzî "sebt" ve "mahallühü's-sıdk" olarak nitelendirip bazan yanılıp hata ettiğini göstermek üzere de "mugaffel" terimini kullanmıştır. Fakat Nesâî ve İbn Adî, İsmâil b. Ebû Üveys'i zayıf bir râvi olarak değerlendirmiş, Yahyâ b. Maîn de hem onun hem babasının zayıf olduğunu söylemiştir. Başka değerlendirmelerinde ise Yahyâ b. Maîn kendisi hakkında "sadûk" ve "lâ be'se bih" lafızlarını kullanmıştır. İsmâil b. Ebû Üveys'i zayıf kabul edenler zabt yönünden onun kusuru bulunduğunu, hadisleri güzel okuyamadığını, kitabı dışındaki hadisleri rivayet ederken başarılı olamadığını, rivayetleri karıştırdığını, ihtilâf edilen bazı konularda hadis uydurduğunu ileri sürmüşlerdir. Rivayetlerine güvenilemeyeceğini gösteren bu değerlendirmelere rağmen Buhârî ve Müslim'in kendisinden rivayette bulunması onun rivayetlerine olan güveni arttırmış, Zehebî, "Bu iki hadis otoritesi ondan hadis almasaydı rivayetleri hasen derecesine inerdi" demiştir. İbn Hacer de İsmâil b. Ebû Üveys hakkındaki tenkitler haklı da olsa Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ve Ṣaḥîḥ-i Müslim'de ondan yapılan rivayetlerin değerini düşürmeyeceğini, zira bunları güvenilir râvilerin de sahih olarak değerlendirdiğini ifade etmiştir (Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 312). İbn Hacer ayrıca İsmâil'e yönelik eleştirilerin onun gençlik yıllarıyla ilgili bulunduğunu, sonradan onun bu kusurlarının düzelmiş olabileceğini söylemiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 438; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 364; Nesâî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, s. 51; Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, I, 87; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 180-181; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, VIII, 99; İbn Adî, el-Kâmil, I, 317-318; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, III, 124-129; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 391-395; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 409-410; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 222-223; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 162; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 310-312.

İsmail Hakkı Ünal

DÛLÂBÎ, Muhammed b. Sabâh (محمد بن الصبّاح الدولابي) Ebû Ca'fer Muhammed b. es-Sabbâh ed-Dûlâbî (ö. 227/841) Muhaddis.

Aslen Heratlı olup 151'de (768) Rey yakınlarındaki Dûlâb (Devlâb) kasabasında doğdu ve buraya nisbetle Dûlâbî diye tanındı. Bazı kaynaklarda Bezzâr diye geçerse de bez imalât ve ticareti yaptığı için Bezzâz lakabıyla, Müzeyneliler'in mevlâ*sı olduğundan Müzenî, Bağdat'a yerleşip orada ikâmet ettiği için Bağdâdî nisbeleriyle de anılır. Dûlâbî, hadislerini çok iyi bildiği Hüşeym b. Beşîr'den başka Abdullah b. Mübârek, Cerîr b. Abdülhamîd, Süfyân b. Uyeyne, Yezîd b. Hârûn gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Zür'a ed-Dımaşkī gibi meşhur âlimler rivayette bulunmuşlardır.

Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî ve İbn Hibbân gibi hadis otoriteleri Dûlâbî'nin sika* bir râvi olduğunu belirtirler. Bablara göre tasnif edildiği söylenen küçük es-Sünen'inin günümüze gelip gelmediği bilinmemekte ve hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Rivayetleri Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i ile Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu's-sahîḥ'lerinde ve Ebû Dâvûd'un es-Sünen'inde yer almaktadır. Kütüb-i Sitte'nin diğer müellifleri de hocaları vasıtasıyla ondan aldıkları hadislere kitaplarında yer vermişlerdir. Dûlâbî, ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği Bağdat'ta (Kerh yakasında) Muharrem 227'de (Kasım 841) vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakāt, VII, 342; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), s. 241, 251, 383; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, I, 118; a.mlf., et-Târîhu's-sagīr, II, 327; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, VII, 289; Hatîb, Târîhu Bagdâd, V, 365-366; Yâkut, Muʿcemü'l-büldân, II, 485; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 441; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 670-672; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 299; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IX, 229-231; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 62; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 35; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 274.

Akif Köten

EBÜ'l-VELÎD et-TAYÂLİSÎ أبو الوليد الطيالسي Ebü'l-Velîd Hişâm b. Abdilmelik et-Tayâlisî el-Basrî (ö. 227/842)Hadis hâfızı.

133'te (750) doğdu. Bâhileoğulları'nın mevlâ*sı olduğu için Bâhilî nisbesiyle de anılır. Ailesi ve yetişmesi hakkında fazla bilgi yoktur. İkrime b. Ammâr, Ebû Avâne, Şu'be b. Haccâc, Zâide b. Kudâme, Abdurrahman b. Ebü'z-Zinâd, Mâlik b. Enes, Hammâd b. Seleme gibi hocalardan hadis almıştır. Hocaları arasında yetmiş kadar da kadın muhaddis bulunduğu söylenmektedir. Kendisinden başta Buhârî ve Ebû Dâvûd olmak üzere İshak b. Râhûye, Abd b. Humeyd, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Vâre gibi meşhur muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. Buhârî ondan 107 hadis almış (İbn Hacer, XI, 47), rivayetlerine Kütüb-i Sitte'nin yanında diğer muteber hadis kitaplarında da yer verilmiştir.

227'de (842) Basra'da vefat eden Ebü'l-Velîd'in ölüm tarihiyle ilgili olarak safer (Aralık 841), rebîülevvel (Ocak 842), rebîülâhir (Şubat 842) ayları ve bunların değişik günleri verilmekte, 226'da (840) vefat ettiği de söylenmektedir.

Devrinin imamı, şeyhülislâmı, hadisin temel taşlarından biri gibi unvanlarla anılan Ebü'l-Velîd'i hemen bütün hadis tenkitçileri sika* bir râvi olarak kabul etmişlerdir. Çok sıkı şartları taşımayı gerektiren emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs* unvanına lâyık görülmesi hâfızasının son derece kuvvetli, kendisinin güvenilir bir hadisçi olduğunu göstermektedir. Ahmed b. Hanbel Ebü'l-Velîd'in sağlam (mütkın) olduğunu, devrinde ondan daha iyi bir muhaddisin bulunmadığını söylemekte, ancak kendisinden çok hadis aldığı Ebû Avâne'den naklettiği rivayetlerinde bazan tashîf* yaptığını,

Şu‘be’den naklettiği rivayetlerinde ise daha güvenilir olduğunu kaydetmektedir (el-ʿİlel, II, 315).

Meşhur muhaddis İbn Vâre, kendilerinden hadis okuduğu kimseler arasında bir benzerini görmediğini söylediği hocası Ebü’l-Velîd’in ne kadar güçlü bir hâfızaya sahip olduğunu gösteren şu olayı nakletmektedir: Ebü’l-Velîd Şu‘be’den hadis okurken ilk zamanlar onun rivayetlerini yazmaktaydı. Şu‘be’nin ona, “Bir de yazıyor musun?” diye sorması üzerine bundan vazgeçti ve dinlediklerini ezberlemeye başladı. Bu sebeple olmalı ki Ahmed b. Hanbel Ebü’l-Velîd’in Şu‘be’den yazarak aldığı rivayetleri daha değerli bulmaktadır. Onun ilmiyle âmil ve fakih bir hadis otoritesi olduğunu söyleyen Ebû Hâtim er-Râzî, rivayetlerini ihtiva eden kitaptan daha sahihini görmediğini, fakat hadis rivayet ederken önünde yazılı bir metin bulundurmadığını, ömrünün sonlarına doğru hâfızası zayıflayan Hammâd b. Seleme’den naklettiği rivayetlerine pek güvenilemeyeceğini ifade etmektedir. Kendisinden usulle ilgili bilgilerin tereddütsüz alınabileceğini, bunun dışındaki konularda aynı şeyin söylenemeyeceğini belirtenlerin endişesi de bu nevi kusurlarından ötürü olmalıdır.

Ebü’l-Velîd et-Tayâlisî, hadisin şeyhe arzedilirken daha dikkatli okunduğundan haraketle hadis tahammülü metotlarından arz*ın daha sağlam olduğunu söyler ve onu semâ*a tercih ederdi (Uğur, s. 27). Onun rivayetlerini ihtiva eden yazılı bir metnin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, et-Tabakāt, VII, 300; Yahyâ b. Maîn, et-Târîh, II, 618; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Vasiyyullah), I, 524; II, 315; III, 460; a.e. (Koçyiğit), I, 186, 351, 383; Buhârî, et-Târîhu’l-kebîr, III, 195; a.mlf., et-Târîhu’s-sağîr, II, 355; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 521; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve’t-taʿdîl, IV, 65-66; Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, Kitâbü’l-Cemʿ beyne ricâli’s-sahîhayn, Beyrut 1323 → Beyrut 1405, II, 458; Sem‘ânî, el-Ensâb, VIII, 283; İbn Asâkir, el-Muʿcemü’l-müştemil, s. 312; Zehebî, Tezkiretü’l-huffâz, I, 382-383; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, IV, 301; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, X, 341-347; a.mlf., el-ʿİber, I, 314; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 299; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, III, 14; XI, 45-47; Süyûtî, Tabakatü’l-huffâz, (Ömer), s. 164; İbnü’l-İmâd, Şezerât, II, 62-63; M. Fuad Sezgin, Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 199; Mücteba Uğur, Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü, Ankara 1992, s. 27.

Abdülkadir Şenel

SAÎD b. MANSÛR (سعيد بن منصور) Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu‘be el-Horasânî (ö. 227/842)Hadis âlimi.

137 (754) yılı civarında Horasan’ın Belh şehrinin Cûzcan kasabasında doğdu. Mekkî, Cûzcânî, Belhî, Mervezî, Tâlekānî ve Nîsâbûrî nisbeleriyle anılır. Türk veya Acem asıllı bir aileden geldiği tahmin edilmektedir. Talebesi Müslim b. Haccâc’ın onun hakkında “Bezzâz” lakabını kullanması kendisinin veya ailesinin kumaş ticaretiyle meşgul olduğunu düşündürmektedir. Küçük yaşta ailesiyle birlikte Belh’e göç etti ve öğrenimine burada başladı. Önce Horasan bölgesinin ilim merkezleri sayılan Nîşâbur,

Merv ve Tâlekān gibi şehirleri dolaştı; buralardaki birçok âlimle görüşerek kendilerinden hadis dinledi. Daha sonra uzun bir ilim yolculuğuna çıktı; Irak, Cezîre, Humus, Şam, Filistin ve Mısır'ı dolaştı; ardından Hicaz'a geldi ve Mekke'ye yerleşti.

184 (800) yılında Medine'de bulunduğu ve burada Vekî' b. Cerrâh'ı yönetime karşı müdafaa ettiği dikkate alınırsa (Fesevî, I, 175-176) onun elli yaşlarına doğru ilmî seyahatlerini tamamladığı söylenebilir. İlmî seyahatleri esnasında Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes, Hammâd b. Zeyd, Abdullah b. Mübârek, Cerîr b. Abdülhamîd, Hüşeym b. Beşîr, İsmâil b. Uleyye, Velîd b. Müslim, Abdullah b. Vehb el-Mısrî ve Süfyân b. Uyeyne gibi âlimlerden hadis dinledi. Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, Müslim, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî, Fesevî ve Ebû Zür'a ed-Dımaşkī gibi âlimlere hocalık yaptı. Sa'd b. Abdullah b. Abdülazîz Âl-i Humeyyid onun hocalarından 110 kişinin adını tesbit etmiş, râvisi ve talebesi olan doksan civarında isme işaret etmiştir (es-Sünen, neşredenin girişi, I, 68-77, 85-91). Gittiği yerlerde kurduğu ders halkalarına hemşehrisi olan Horasanlılar'ın ve Iraklılar'ın daha çok rağbet ettiği nakledilmektedir (Fesevî, II, 179). İbn Sa'd, Ebû Dâvûd ve Buhârî sekiz Abbâsî halifesi dönemini görmüş olan Saîd b. Mansûr'un Ramazan 227'de (Haziran-Temmuz 842) Mekke'de vefat ettiğini zikretmiş, 226 (840), 228 ve 229 (843) yıllarında vefat ettiğine dair görüşlere Mizzî, Zehebî ve İbn Hacer el-Askalânî karşı çıkmıştır. Ahmed ve Muhammed adlarında iki oğlu olup bunlardan Muhammed kendisinden rivayette bulunmuştur.

Kaynaklarda hâfız, imam, hüccet, mütkin, sebt, sika ve şeyhü'l-harem gibi ifadelerle nitelenen ve Kütüb-i Sitte'de rivayetlerine yer verilen Saîd b. Mansûr rivayetlerinde her zaman kendi kitabını esas alır ve kitabında başkalarının rivayetine muhalif bir farklılık görse bile ondan vazgeçmezdi (İbn Hacer el-Askalânî, IV, 79). Ahmed b. Hanbel kendisinden övgüyle bahsettikten sonra hadiste otorite olduğunu söylemiş, Mekke'de kimden hadis alınabileceğini soranlara onun ismini vermiştir (Fesevî, II, 178-179). Talebelerinden Ebû Hâtim er-Râzî hocasının hadis konusunda titiz, dikkatli ve güvenilir olduğunu bildirmiş, Harb el-Kirmânî de onun kendilerine ezberinden 10.000 kadar hadis yazdırdığını belirtmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 587). Müslim, bir hadisin sahih kabul edilmesi için üzerinde icmâ edilmesi gerektiğini ileri sürmüş, rivayete göre bu ifadesiyle Saîd b. Mansûr, Yahyâ b. Maîn, Osman b. Ebû Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'in o hadisin sıhhatinde görüş birliği etmesini kastetmiştir (Tecrid Tercemesi, I, 221).

Eserleri. 1. es-Sünen. 219 (834) yılından sonra telif edilen ve bazı kaynaklarda el-Muṣannef diye anılan eserin kaybolduğu sanılırken III. cildine ait bir nüshasını Muhammed Hamîdullah tesbit etmiş (Köprülü Ktp., nr. 439) ve tanıtmıştır ("Eine Handschrift der Sunan von Saʿīd b. Manṣūr, des Lehrers von Muslim", WI, VIII/1-2

[1962], s. 25-34). Eserin ferâiz ve cihad konularını ihtiva eden bu kısmı Habîbürrahman el-A‘zamî tarafından neşre hazırlanmış ve Muhammed Hamîdullah’ın giriş yazısıyla birlikte yayımlanmıştır (I-II, Malegaon 1387-1388/1967-1968; Bombay 1403; Beyrut 1405/1985). es-Sünen’in Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe’nin el-Muṣannef’leriyle benzerlik gösterdiği düşüncesinden hareketle Ali Akyüz, Saîd b. Mansûr’un Musannef’inin Yeniden İnşâsı adlı doktora tezinde (1992, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) eseri Muṣannef olarak isimlendirmiş ve değişik kaynaklarda Saîd b. Mansûr’dan nakledilen 286 rivayeti derleyerek eseri muhtemel kitap ve bab başlıklarına göre yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Sa‘d b. Abdullah b. Abdülazîz Âl-i Humeyyid, Suudi Arabistan’da Muhammed b. Suûd es-Subeyhî adlı bir kişinin özel kütüphanesinde es-Sünen’in yaklaşık yarıdan sonraki kısmını içine alan 235 varaklık bir nüshasını bulmuş ve Habîbürrahman el-A‘zamî’nin yayımladığı kısımdan sonra gelen “Feżâʾilü’l-Ḳurʾân”ın tamamı ile tefsir kitabının Mâide sûresinin sonuna kadar olan kısmını tahkik ederek çalışmasını Muhammed b. Suûd Üniversitesi’ne doktora tezi olarak sunmuştur. Bu çalışma biri fihrist olmak üzere beş cilt halinde neşredilmiştir (Riyad 1414/1993). Eserin Almanya’da bulunduğu söylenen (es-Sünen, neşredenin girişi, I, 9) tam bir nüshası hakkında güvenilir bilgi yoktur. 2. Tefsîrü’l-Ḳurʾân. Kâtib Çelebi’nin işaret ettiği eserden Sa‘lebî’nin el-Keşf ve’l-beyân, Süyûtî’nin ed-Dürrü’l-mens̱ûr ve İbn Cerîr et-Taberî’nin Câmiʿu’l-beyân ʿan teʾvîli âyi’l-Ḳurʾân adlı tefsirlerinde nakiller bulunmaktadır. Eserin es-Sünen’in “Tefsîrü’l-Ḳurʾân” başlıklı kitabının ayrı bir rivayeti olduğu da zikredilmiştir. 3. es-Siyer (Zehebî, el-ʿİber, I, 314). 4. ez-Zühd (İbn Hayr, s. 271). Fuat Sezgin tarafından Saîd b. Mansûr’a nisbet edilen Eḥâdîs̱ü’l-ʿavâlî adlı eserin (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Mecmû‘, nr. 83/2, vr. 27-38) Ebû Nuaym el-İsfahânî’ye ait olduğunu Zehebî belirtmiş (Mîzânü’l-iʿtidâl, IV, 101), Tesmiyetü me’n-tehâ ileynâ mine’r-ruvâti ʿan Saʿîd b. Manṣûr ʿâliyen isimli cüzün (nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey‘, Riyad 1409) yukarıdaki eser olduğu anlaşılmıştır (Akyüz, s. 54).

BİBLİYOGRAFYA:Saîd b. Mansûr, es-Sünen (nşr. Habîbürrahman el-A‘zamî), Beyrut 1405/1985, neşredenin girişi, I, 3-24; a.e. (nşr. Sa‘d b. Abdullah b. Abdülazîz Âlü Humeyyid), Riyad 1414/1993, neşredenin girişi, I, 1-226; İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, V, 502; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, III, 516; Müslim, el-Künâ ve’l-esmâʾ (nşr. Mutâ‘ et-Tarâbîşî), Dımaşk 1404/1984, s. 73; Fesevî, el-Maʿrife ve’t-târîḫ, I, 175-176; II, 178-179, 186, 320; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, IV, 68; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VIII, 268-269; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XXI, 303-309; İbn Hayr, Fehrese, s. 135-136, 271; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XI, 77-82; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, X, 586-590; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, II, 416-417; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, IV, 101; a.mlf., el-ʿİber, I, 314; İbn Hacer el-Askalânî, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, Beyrut 1404/1984, IV, 78-80; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 449; Tecrid Tercemesi, I, 221; Sezgin, GAS, I, 104; Ali Akyüz, Saîd b. Mansûr’un Musannef’inin Yeniden İnşası, İstanbul 1997, s. 31-97.

Mehmet Efendioğlu

İBN ÂİŞE, Ubeydullah b. Muhammed (ابن عائشة، عبيد الله بن محمد) Ebû Abdirrahmân Ubeydullāh b. Muhammed b. Hafs el-Kureşî el-Basrî (ö. 228/843)Hadis ve nesep âlimi.

140 (757-58) yılından sonra Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. Âişe bint Talha b. Ubeydullah'ın soyundan geldiği için İbn Âişe künyesi, ayrıca Ayşî veya Âişî nisbeleriyle anılır. Teym kabilesinden olup Basra'nın soylu ailelerinden birine mensuptur. Hadis ve nesep âlimi olan ve güzel hitâbetiyle tanınan babası ile oğlu Abdurrahman da dönemin tanınmış iki edip ve şairiydi. Abdurrahman 217 (832) yılında çıktığı bir yolculuktan sonra kayboldu ve bir daha kendisinden haber alınamadı. İbn Âişe'nin tahsil için Bağdat'a gittiği, 219 (834) yılında orada hadis dersleri verdiği kaydedilmektedir.İbn Âişe babasından, Hammâd b. Seleme, Cüveyriye b. Esmâ, Ebû Avâne el-Vâsıtî, Süfyân b. Uyeyne, İbnü'l-Mübârek, Vüheyb b. Hâlid gibi âlimlerden hadis dinlemiş; kendisinden de Ebû Bekir el-Esrem, İbn Menî', Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ya'kūb b. Şeybe, İbrâhim el-Harbî, İbn Ebü'd-Dünyâ ve Ahmed b. Hanbel gibi tanınmış kişiler hadis rivayet etmişlerdir.

Aynı zamanda dil âlimi olan İbn Âişe eyyâmü'l-Arab'ı iyi bilirdi ve nesep ilminde otorite sayılırdı. İbrâhim el-Harbî'ye göre hadis alanında Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye'den üstündü. Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Ebû Hâtim er-Râzî ve İbn Hibbân'ın hadis rivayetinde "sadûk" ve "sika" terimleriyle değerlendirdikleri İbn Âişe'nin rivayetleri Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i ile Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin es-Sünen'lerinde yer almıştır.

İbn Âişe, soylu bir aileye mensup olmasına rağmen bundan söz etmeyecek kadar mütevazi idi. Basra'nın en cömert insanı kabul edilirdi. Hatta cömertliği yüzünden muhtaç duruma düştüğü söylenir. Güzel ve fasih konuşan, hikmetli sözler söyleyen İbn Âişe, üstün ahlâkı ve meziyetleri sebebiyle halktan ve idarecilerden itibar görmüş, Hârûnürreşîd onu huzuruna kabul ederek takdir hislerini bildirmiştir (Hatîb, X, 315).

Bazı âlimler gibi İbn Âişe de Kaderiyye mezhebine mensup olmakla itham edilmiş, ancak muhaddisler bunun doğru olmadığını belirtmişlerdir. Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmediği için Ahmed b. Hanbel'e düşmanlık besleyen ve onun öldürülmesini isteyen Ahmed b. Ebû Duâd'a yakınlığı göz önünde bulundurularak böyle bir ithama mâruz kaldığı düşünülebilir. Nitekim Basra Kadısı Îsâ b. Ebân'ın görevine son vermesi için Bağdat'a, İbn Ebû Duâd'ın yanına gittiği, bunun üzerine İbn Ebû Duâd'ın Îsâ b. Ebân'ın azledilmesini emrettiği, fakat İbn Ebû Duâd'ın oğlu Ebü'l-Velîd'in ricası üzerine daha sonra bu kararından vazgeçtiği bilinmektedir. İbn Âişe 17 Ramazan 228'de (19 Haziran 843) Basra'da vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 301; Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), II, 578; a.mlf., et-Târîḫ (Ömerî), s. 479; Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, V, 400; a.mlf., et-Târîḫu’ṣ-ṣaġīr, II, 357; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 523, 598; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, V, 335; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, VIII, 405; İbn Hazm, Cemhere, s. 140; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, X, 314-318; Sem‘ânî, el-Ensâb, IX, 106-107; İbnü’l-Esîr, el-Lübâb, II, 368-369; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XIX, 147-152; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, X, 564-567; a.mlf., el-ʿİber, I, 316; a.mlf., el-Kâşif, II, 204; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, VII, 45-46; a.mlf., Taḳrîbü’t-Tehẕîb, I, 538; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, II, 64; Ziriklî, el-Aʿlâm, IV, 352-353; Ch. Pellat, “Ibn ʿAʾisha”, EI² (İng.), III, 698.

Hasan Elik

MÜSEDDED b. MÜSERHED (مسدّد بن مسرهد) Ebü’l-Hasen Müsedded b. Müserhed b. Müserbel el-Esedî el-Basrî (ö. 228/843) Hadis hâfızı.

150 (767) yılı civarında doğdu. Zehebî bazı kaynaklarda Müsedded b. Müserhed b. Müserbel b. Mugarbel b. Mura‘bel b. Erendel b. Serendel b. Garandel şeklinde kaydedilen soy kütüğünü güvenilir bulmaz. Talebesi Buhârî de bu isimlerden ilk beşini aynen zikretmektedir. Ebü’l-Hasan Ahmed el-İclî’nin, “Ebû Nuaym bana Müsedded’in ve babasının adını sorup ben de ona bunu söylediğimde, ‘Ahmed! Bu akrep sokmasına karşı efsundur’ derdi” şeklinde naklettiği anekdot Müsedded’in soy kütüğünün dikkat çekici olduğunu gösterir. Yine Zebîdî’nin (Tâcü’l-ʿarûs, II, 376), kendi hocalarından naklen Müsedded’in soy kütüğünün yazılıp hummaya tutulmuş bir hastaya takılması halinde bunun en faydalı rukyelerden biri olacağını ve bu işin tecrübe edildiğini belirtmesi, Zehebî’nin de (Aʿlâmü’n-nübelâʾ, X, 595) Mâzih’ten naklen, “Eğer onun nesebinin önüne bismillâhirrahmânirrahîm yazılsaydı bu akrep sokmasına karşı bir rukye olurdu” sözüne yer vermesi yukarıdaki anekdotun başka versiyonları olmalıdır.

Kendisi Ebû Avâne el-Vâsıtî, Hammâd b. Zeyd, Yezîd b. Zürey‘, Mu‘temir b. Süleyman, Bişr b. Mufaddal, Fudayl b. İyâz, Îsâ b. Yûnus es-Sebîî, İbn Uleyye, Vekî‘ b. Cerrâh, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Süfyân b. Uyeyne gibi muhaddislerden hadis öğrendi. Kendisine de Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, Ebû İshak el-Cûzcânî, İbn Şeybe, Ebû Zür‘a er-Râzî, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî gibi hadis hâfızları talebelik etti. Kaynaklarda Buhârî’nin el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’in 395 yerinde ondan hadis rivayet ettiği belirtilmekte, Sezgin bu sayının 381 olduğunu söylemektedir.

Basra’da ilk müsnedi kaleme almasıyla bilinen Müsedded cerh ve ta‘dîl âlimleri tarafından “sika, sadûk, sebt, hüccet, hâfız” gibi ifadelerle değerlendirilmektedir. Onun Basra’da büyük bir şöhrete sahip olduğu, vefeyât, cerh ve ta‘dîl konularında görüşlerine sıkça başvurulduğu bilinmektedir. Buhârî, Müsedded’in kitaplarını doğrudan kaynak olarak kullanmış, kendisinin adı gibi dosdoğru (müsedded) olduğunu söylemiş, Yahyâ b. Saîd el-Kattân’ın, “Eğer Müsedded’in evine gidip de kendisine hadis rivayet etseydim kesinlikle o buna lâyık olurdu. Kitaplarımın kendi yanımda

veya Müsedded'in yanında olması hiç önemli değil" dediğini rivayet etmiştir (Buhârî, "Ḥac", 41).

Bir diğer öğrencisi Ebû Hâtim, Müsedded → Yahyâ b. Saîd el-Kattân → Ubeydullah b. Ömer → Nâfi' → Abdullah b. Ömer senediyle rivayet edilen hadisleri altına benzetir ve onların bizzat Hz. Peygamber'den duyulmuş gibi sağlam olduğunu söylerdi. Hadis münekkidi olan talebesi Ebü'l-Hasan el-İclî hocasından hadis yazarken bazan usandığını, fakat onun, "Hele şu hadisi de yaz!" diye kendisini teşvik ettiğini ve ondan sonra da elli altmış kadar hadis yazdırdığını anlatır.

Müsedded b. Müserhed fitne meselesini ve halkın görüş ayrılığına düştüğü kader, Râfizîlik, i'tizâl, halku'l-Kur'ân ve ircâ konularını sormak üzere, "Resûlullah'ın sünnetini bana yaz" diyerek Ahmed b. Hanbel'e bir mektup yazar. Mektubu okuyan Ahmed b. Hanbel, "İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn! Bu Basralı kendisinin ilim yolunda büyük miktarda mal harcadığını sanıyor, fakat daha bu konularda Resûlullah'ın sünnetini bilmiyor!" dedikten sonra dört sayfalık bir mektup yazarak ona cevap verir (İbn Ebû Ya'lâ, I, 341-345). Müsedded 228 yılı Ramazan ayı ortalarında (Haziran 843 ortaları) Basra'da vefat etti; 229'da (844) öldüğü de söylenmektedir.

Rivayetleri Ṣaḥîḥ-i Müslim ve Sünen-i Ebû Dâvûd dışında Kütüb-i Sitte'de yer alan Müsedded'in biri küçük, diğeri büyük olmak üzere iki müsnedinin bulunduğu, küçük olan müsnedin sahâbe isimlerine göre tertip edildiği, bunun üç misli olan diğer müsnedde ise birçok mevkuf ve maktû rivayetin yer aldığı ifade edilmektedir. Zehebî onun Müsned'ini kısmen dinlediğini söylemektedir. İbn Hacer el-Askalânî Müsned'in Kütüb-i Sitte'ye olan zevâidini el-Meṭâlibü'l-ʿâliye'ye almış, Müsedded'e ulaşan bir isnad ve icâzet sistemiyle onu Ümmü'l-Fazl Hadîce bint Şeyh Ebû İshak İbrâhim el-Ba'lebekkiyye ed-Dımaşkıyye'ye okuduğunu zikretmiş, bazı eserlerinde (Lisânü'l-Mîzân, VII, 106; el-İṣâbe, III, 132) Müsned'den iktibaslar yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Tâcü'l-ʿarûs, II, 376; Buhârî, "Ḥac", 41; a.mlf., et-Târîḫu'l-kebîr, VIII, 72-73; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, II, 327; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 307; İclî, eṡ-Ṡiḳāt, s. 425; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 526; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 438; Rabaî, Târîḫu mevlidi'l-ʿulemâʾ ve vefeyâtihim (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed), Riyad 1410, II, 506; İbnü'l-Kayserânî, el-Cemʿ beyne ricâli'ṣ-ṣaḥîḥayn, Beyrut 1405/1985, II, 522-523; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, I, 341-345; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 591-595; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 421-422; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, X, 107-109; a.mlf., el-Muʿcemü'l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 13; a.mlf., Lisânü'l-Mîzân, VII, 106; a.mlf., el-İṣâbe, III, 132; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1684-1685; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 57, 66, 102, 281; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XII, 224; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 62; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VII, 215; Emîn el-Kuzâh, Medresetü'l-ḥadîs̱ fi'l-Baṣra ḥatte'l-ḳarni'ṡ-ṡâliṡi'l-hicrî, Beyrut 1419/1998, s. 195-196; Mehmet Eren, Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları, Konya 2003, s. 178-179.

Zekeriya Güler

NUAYM b. HAMMÂD (نعيم بن حمّاد) Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Huzâî el-Mervezî (ö. 228/843) Hadis hâfızı ve fakih.

Kaynaklarda doğum tarihi hakkında bilgi bulunmamakta, ancak Jorge Aguadé konuyla ilgili bir makalesinde 155'te (772) dünyaya geldiğini ileri sürmektedir (bk. bibl.). Merverrûz'da veya oraya yakın Mervüşşâhicân'da doğduğundan Mervezî, ferâiz ilminde otorite kabul edildiği için Farazî (Fârız) nisbeleriyle ve A'ver (tek gözü kör) lakabıyla tanındı. Abdullah b. Mübârek, Îsâ b. Yûnus, Ebû Bekir b. Ayyâş, Nûh b. Ebû Meryem, Velîd b. Müslim, Bakıyye b. Velîd, Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Abdürrezzâk es-San'ânî gibi muhaddislerden rivayette bulundu. Kendisinden Buhârî, Zühlî, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Tirmizî, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a ed-Dımaşkī gibi âlimler hadis rivayet etti. Bir müddet Hicaz ve Irak'ta kaldıktan sonra kırk yıl yaşadığı Mısır'a yerleşti. Abbâsî halifelerinden Mu'tasım-Billâh'ın hilâfeti sırasında (833-842) Mihne olayları sebebiyle İmam Şâfiî'nin önde gelen talebesi Büveytî ile birlikte Bağdat'a götürüldüğü belirtilmektedir. Kur'an'ın mahlûk olduğu konusunda halifenin istediği cevabı vermediği için Sâmerrâ'da hapsedildi, 13 Cemâziyelevvel 228'de (17 Şubat 843) hapishanede öldü, vasiyetine uyularak zincire vurulup defnedildi.

Nuaym b. Hammâd bir süre Cehmiyye ve Mürcie'ye intisap etmiş, ancak hadis ilminde derinleşince bu fırkalardan ayrılmış ve Cehmiyye'ye reddiye mahiyetinde eserler yazmıştır. Onun Irak fıkıh ekolüne karşı olduğu, bu sebeple Ebû Hanîfe ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin aleyhinde bulunduğu kaydedilmektedir. Nuaym b. Hammâd'ın hadis rivayetinde güvenilirliği farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî onun şahsiyetli, âbid ve sâlih bir kişi olduğunu söylemekle beraber hemen bütün hadis münekkitleri zayıf ve münker hadis rivayet etmekle tanındığını, rivayetlerinde çokça yanılıp bunları birbirine karıştırdığını belirtmişler, rivayetleri pek kabul görmeyen Îsâ b. Yûnus, Nûh b. Ebû Meryem, Bakıyye b. Velîd, Velîd b. Müslim gibi muhaddislerden hadis rivayet ettiği için de kendisini eleştirmişlerdir. Rivayetlerinin delil olarak kullanılamayacağı ileri sürülmüş, sünneti koruma gayretiyle hadis uydurduğunu söyleyenler de olmuştur (Zehebî, Mîzânü'l-i'tidâl, IV, 269). Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Nuaym'ın nezdinde Hz. Peygamber'le ilgisi olmayan yirmi kadar hadis bulunduğunu ifade etmiştir.

Eserleri. 1. el-Fiten ve'l-melâḥim*. Bir hadis kitabından çok bir tarih kitabı mahiyetindedir. Eserde çok sayıda rivayet bulunmakla birlikte bunların Resûl-i Ekrem'e nisbet edilenleri pek azdır. Geri kalanı sahâbe, tâbiîn ve daha sonraki dönem âlimlerinin sözleri olup çoğu makbul sayılmayan râvilerden nakledildiği için eser fazla ilgi görmemiştir. Kitap Süheyl Zekkâr (Dımaşk 1991; Beyrut 1414/1993) ve Semîr b. Emîn ez-Züheyrî (I-II, Kahire 1412/1991) tarafından neşredilmiştir. 2. Müsned.

Kaynaklarda Mısır'da ilk müsnedi Nuaym b. Hammâd'ın tasnif ettiği belirtilmekte, ancak eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir (Kettânî, s. 7, 49, 61). 3. Cüz˒ (İbn Hacer, II, 518-519). Nuaym b. Hammâd'ın Cehmiyye'ye reddiye olarak on üç kitap yazdığı zikredilmekteyse de bunlar hakkında da bilgi bulunmamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA: Nuaym b. Hammâd, Kitâbü'l-Fiten (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1414/1993, neşredenin girişi, s. 4-6; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VIII, 519; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-ta˓dîl, VIII, 463-464; İbn Adî, el-Kâmil, VIII, 252-256; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIII, 306-314; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXIX, 466-480; Zehebî, A˓lâmü'n-nübelâ˒, X, 595-612; a.mlf., Mîzânü'l-i˓tidâl, IV, 267-270; İbn Hacer, el-Mecma˓u'l-mü˒esses li'l-mu˓cemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1414/1994, II, 518-519; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 7, 49, 61; J. Aguadé, "La Importancia del "Kitâb al-Fitan" de Nuaym b. Hammâd Para el Estudio del Mesianismo Musulman", Actas de las Jornadas de cultura Arabe e Islamica, Madrid 1981, s. 349-352; Sezgin, GAS (Ar.), I, 196-197; Ziriklî, el-A˓lâm (Fethullah), VIII, 40; F. Krenkow, "The Book of Strife of Nuaim Ibn Hammad al-Marwazi", Encyclopaedic Survey of Islamic Culture (ed. Mohammed Taher), New Delhi 1998, XI, 180-187; Suliman Bashear, "Apocalyptic and Other Materials on Early Muslim-Byzantine Wars: A Review of Arabic sources", JRAS, III/2 (1991), s. 173-202; M. Cook, "An Early Islamic Apocalyptic Chronicle", JNES, LII/1 (1993), s. 25-29; Ch. Pellat, "Nu˓aym b. Ḥammād", EI² (İng.), VIII, 87-88; Y. Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", DİA, XV, 372.

Ali Çelik

MÜSNEDÎ (المسندي) Ebû Ca'fer Abdullāh b. Muhammed b. Abdillâh el-Müsnedî el-Cu'fî (ö. 229/844) Hadis hâfızı.

Doksan yaşlarında vefat ettiğine göre 139 (756) yılı civarında doğduğu söylenebilir. Hadis tahsili için Irak ve Hicaz'a seyahatlerde bulundu. Mürsel ve münkatı' rivayetlere önem vermeyip senedi kesintisiz olarak Hz. Peygamber'e ulaşan (müsned) rivayetlere değer verdiği için Müsnedî lakabı ile anıldı. Dedesi Yemân el-Cu'fî'nin Buhara valisi olduğu yıllarda Buhârî'nin dedelerinden Berdizbeh, Mecûsîliği bırakıp İslâmiyet'i kabul ettiğinden Buhârî ile ailesinin diğer fertleri onun bu iyiliğine minnettarlıklarını belirtmek için Cu'fî nisbesini aldılar. Müsnedî Mekke'de Süfyân b. Uyeyne, Kûfe'de Ebû Üsâme, Vekî' b. Cerrâh ve Abde b. Süleyman'dan; Basra'da Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî gibi muhaddislerden, ayrıca Yahyâ b. Âdem, Amr b. Ebû Seleme, Ebû Âmir el-Akadî, Vehb b. Cerîr, Yûnus b. Muhammed el-Müeddib, Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, Ebû Âsım en-Nebîl, Fudayl b. İyâz ve kendi talebesi Buhârî'den hadis rivayet etti. Başta Buhârî olmak üzere Zühlî, Tirmizî, Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî, Abbas ed-Dûrî, Muhammed b. İshak es-Sâgânî, Muhammed b. Nasr el-Mervezî gibi âlimler de onun talebesi oldu. Müsnedî'nin Bağdat'a giderek hadis rivayet ettiği ve Bağdatlı birçok muhaddisin ondan rivayette bulunduğu belirtilmektedir.

Bizzat Buhârî'nin naklettiğine göre hadis hâfızı ve münekkidi Hasan b. Şücâ' ona, "Sen Müsnedî gibi bir hazineyi ele geçirmişken bilmediğin bir hadis olabilir mi?" diyerek hadisteki yetişmişliği üzerinde Müsnedî'nin etkisine işaret etmiştir. Müsned

olmayan rivayetlere önem vermemesiyle bu âlimin Buhârî'nin sahih hadisleri derlemeye karar vermesinde önemli tesiri olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî, Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ine Müsnedî'nin kırk dört rivayetini aldığını söylemekte, Fuat Sezgin ise Buhârî'nin eserinde 197 adının yerde bu zatın geçtiğini kaydetmektedir (Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, s. 210). Hâkim en-Nîsâbûrî ve Zehebî, Buhara muhaddisi diye anılan Müsnedî'nin yaşadığı devirde Mâverâünnehir'in herkesçe kabul edilen hadis üstadı olduğunu belirtmektedir. İbn Hibbân ise onun sadûk ve mütkın olduğunu söylemektedir. Buhârî'nin hocalarından olan Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî, Vâsıt'ta çok yaşlı iken gördüğü Müsnedî'nin hadis tahsil etmek için pek çok ilim merkezini dolaştığını, adâlet ve sıdkı yanında sünnete bağlılığı ile de tanındığını haber vermektedir. Rivayet ettiği hadisleri ihtiva eden bir müsnedi bulunduğu kaydedilen Müsnedî (Zehebî, XVIII, 202; Kettânî, s. 63) Buhârî'nin bildirdiğine göre 23 Zilkade 229'da (12 Ağustos 844) vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, el-Edebü'l-müfred (nşr. M. Fuâd Abdülbâkī), Beyrut 1409/1989, I, 402; a.mlf., et-Târîḫu'l-kebîr, I, 84, 148, 163; III, 175; V, 189, 222, 313; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, I, 18, 20, 94, 172, 233; II, 358; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, X, 64-65; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 355; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 443, 473; X, 658-660; XIV, 37; XVIII, 202; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VI, 9-10; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 63; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 62, 66, 210.

M. Yaşar Kandemir

İBN SA'D (ابن سعد) Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845)Tabakat kitabıyla tanınan hadis, siyer, tarih ve ensâb âlimi.

---

160 (777) yılında Basra'da doğdu (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 664). Babası veya dedesi Hz. Abbas ailesinin âzatlısı olduğu için Mevlâ Benî Hâşim diye veya Kureşî nisbesiyle tanınıyordu. Bazı kaynaklarda Kureyş'in Benî Zühre koluna mensubiyetinden dolayı Zührî de denilmekte (İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt [nşr. Muhammed b. Sâmil es-Sülemî], neşredenin girişi, I, 23; İbn Hallikân, III, 473; Horovitz, s. 126-132), ancak böyle bir nisbetin özellikle ailesinin Benî Hâşim'in mevlâsı olduğunun belirtilmesinden sonra zikredilmesi doğruluğunu şüpheye düşürmektedir.

İbn Sa'd, ilk yıllarını geçirdiği Basra'da çoğu tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden olan Hüşeym b. Beşîr, Vekî' b. Cerrâh, Ebû Âsım en-Nebîl, Ârim b. Fazl, İsmâil b. Uleyye, Affân b. Müslim ve Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî gibi âlimlerden dinî ilimlerle birlikte Arap dili ve edebiyatı okudu ve onlardan hadis aldı. Daha sonra hadis ve ahbâr öğrenmek üzere Kûfe, Medine ve Mekke'ye gitti. Onun bu seyahatlerine çok erken yaşta başladığı, henüz yirmi yaşında iken Medine'de Hz. Osman ailesinin âzatlısı Ebû Alkame el-Ferevî ile buluştuğunu bizzat haber vermesinden anlaşılmaktadır (eṭ-Ṭabaḳāt, V, 424). Medine ve Mekke'deki ikameti sırasında Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyelerinin

geçtiği yerleri de inceleyen İbn Sa'd Medine'den sonra Rakka'ya ve Dımaşk'a, ardından Bağdat'a giderek ölünceye kadar orada kaldı. Onun eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ'sı incelendiğinde rivayette bulunduğu şahsiyetlerin hadis, ricâl, cerh ve ta'dîl, fıkıh, kıraat ve diğer Kur'an ilimleri, siyer, megāzî, ahbâr, fütûh, şiir ve ensâb sahalarında değerli âlimler olduğu, kendisinin de geniş bir kültüre ve çeşitli ilim dallarında derin bir vukufa sahip bulunduğu göze çarpar. Öğrencilerinden ve eṭ-Ṭabaḳāt'ın râvilerinden Hüseyin b. Fehüm (Fehm) esere ilâve ettiği hal tercümesinde onu ilmi zengin, çok hadis ve haber sahibi, hadisle garîbü'l-hadîs ve fıkıh alanlarında çok kitap yazan bir şahsiyet olarak tanımlamıştır (VII, 364).

İbn Sa'd'ın 200 (815) yılı civarında geldiği Bağdat, o sıralarda ilmî faaliyetlerin çok yoğun olduğu bir dönem yaşıyordu. İbn Sa'd burada hocası Vâkıdî'nin kâtipliğini yaptı ve onunla "kâtibü'l-Vâkıdî, sâhibü'l-Vâkıdî, gulâmü'l-Vâkıdî" gibi lakaplarla anılmasına yol açan yakın bir dostluk kurup ölümüne kadar (207/823) yanından hiç ayrılmadı. Bu arada hem kendisinden hem kütüphanesinden faydalandı ve bu hususu eṭ-Ṭabaḳāt'ın çeşitli yerlerinde zikretti (meselâ bk. II, 5; III, 5). Onun Vâkıdî dışında Ruveym b. Yezîd el-Mukrî, Muhammed b. Sa'dân ed-Darîr el-Kûfî, Ebû Zeyd el-Ensârî, Medâinî, İbnü'l-Kelbî ve Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî'den kıraat, dil, ensâb ve tarih gibi alanlarda faydalandığı bilinmektedir. İbn Sa'd'ın Süfyân b. Uyeyne, Vekî' b. Cerrâh, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Hüşeym b. Beşîr, Velîd b. Müslim, Ma'n b. Îsâ ve Süleyman b. Harb gibi cerh ve ta'dîl üstatlarınca sika kabul edilen âlim ve muhaddislerden hadis alması, çağdaşları kadar kendisinden sonra gelenler tarafından da takdirle anılmasına sebep olmuştur. Belâzürî, İbn Ebü'd-Dünyâ, Hâris b. Ebû Üsâme ve Ebü'l-Kāsım el-Begavî gibi âlimler de kendisinden rivayette bulunmuşlardır.

Abbâsî Halifesi Me'mûn, 218 (833) yılında Bağdat Valisi İshak b. İbrâhim'e bir yazı göndererek Vâkıdî'nin ölümünden sonra şöhreti artan İbn Sa'd başta olmak üzere şehrin ileri gelen yedi fakih ve muhaddisini halku'l-Kur'ân konusunda sorguya çekmesini ve Kur'an'ın mahlûk olduğuna inanmayanların hukukî ehliyetlerini iptal etmesini istedi. Vali onları Rakka'da Halife Me'mûn'un huzuruna çıkardı ve kendilerine bu konuda ne düşündüklerini sordu. İbn Sa'd dahil âlimlerin hepsi Me'mûn'un istediği gibi cevap verdi ve serbest bırakıldı. Bu davranış İbn Sa'd'ın Mu'tezilî olduğuna delil sayılarak haksız yere tenkit edilmesine sebep olmuştur (İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt [nşr. Muhammed b. Sâmil es-Sülemî], neşredenin girişi, I, 27-28; Taberî, III, 1116-1117). Nitekim Me'mûn'un istediği cevabı vermeyen ve bundan dolayı işkenceye mâruz kalan Ahmed b. Hanbel de İbn Sa'd'ın bu şekildeki davranışını mâkul karşıladığı gibi yeğeni Hanbel b. İshak'ı her cuma günü kendisine gönderip Vâkıdî'nin hadis cüzlerinden iki tanesini aldırmak suretiyle onunla ilmî yardımlaşmaya devam edilebileceğini göstermiştir. Ayrıca cerh ve ta'dîl âlimleri,

halku'l-Kur'ân konusundaki davranışından dolayı İbn Sa'd'a herhangi bir eleştiride bulunmamıştır.

İbn Sa'd 4 Cemâziyelâhir 230'da (16 Şubat 845) Bağdat'ta vefat etti ve Bâbüşşâm Kabristanı'na gömüldü. Bazı kaynaklarda ölüm tarihi 222 (837) veya 236 (850) olarak kaydedilirse de doğru değildir. Öte yandan 230 yılından sonra ölen bazı kimselerin biyografilerinin eṭ-Ṭaba-ḳāt'ta yer alması (meselâ bk. VI, 413; VII, 346, 350, 351) kitabın İbn Sa'd'a aidiyeti hususunda tartışmalara yol açmıştır. Ancak bunların esere İbn Sa'd'ınkiyle birlikte öğrencisi Hüseyin b. Fehüm veya bir başkası tarafından eklenmiş olduğu şüphesizdir (İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt: el-Mütemmim, neşredenin girişi, s. 58-61). Cerh ve ta'dîl âlimleri İbn Sa'd'ı şerefli, faziletli, doğru sözlü ve genellikle sika bir şahsiyet olarak kabul ederler. Ebû Hâtim er-Râzî onun hakkında babasının, "İbn Sa'd doğruyu söyler; muhaddis Kavârîrî'ye gelip ondan hadis sormuştur" dediğini nakletmektedir (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 425). Hatîb el-Bağdâdî, Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî'nin sorduğu bir hadis üzerine Yahyâ b. Maîn'in İbn Sa'd hakkında "yalancıdır" dediğine dair Hüseyin b. Fehüm'den gelen bir rivayet üzerine şunları söylemiştir: "İbn Sa'd ilim, fazilet ve adalet ehlidir. Kitabına aldığı hadisleri çoğunlukla inceledikten sonra yazması kendisinin doğruluğunu gösterir. Belki de Mus'ab ez-Zübeyrî, Vâkıdî'nin rivayet ettiği münker bir hadisi Yahyâ b. Maîn'e sormuş, o da yalancı sıfatını Vâkıdî için kullanmıştır" (Târîḫu Baġdâd, V, 321). Yine aynı haberi eserine alan Zehebî ise Yahyâ b. Maîn'in yalancı sıfatıyla İbn Sa'd'ı kastetmiş olabileceğini, ancak İbn Sa'd'ın kendisine göre sadûk olduğunu, dolayısıyla Yahyâ b. Maîn'in görüşüne katılmadığını ifade etmiştir (Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 560). Bazıları onun hakkında, "Hocası zayıf ancak kendisi sikadır" derken (Sehâvî, s. 601) İbnü'n-Nedîm, "Hâli mestûr bir sika, sahâbî ve tâbiîn ahbârında âlimdir" diyerek onun zâhiren adaletine hükmedilmesine karşılık gerçekte ne olduğunun bilinemeyeceğini anlatmak istemiştir (el-Fihrist, s. 151). Bir kısım muhaddisler İbn Sa'd'ın sika olduğunu kabul etmekle birlikte eserine Vâkıdî, İbnü'l-Kelbî ve el-Meġāzî sahibi Ebû Ma'şer es-Sindî gibi kimselerden rivayet aldığı için onu ayıplamışlardır (İbnü's-Salâh, s. 357). Ancak cerh ve ta'dîl âlimleri hadis rivayeti konusunda eleştirdikleri bu şahsiyetleri, özellikle de Vâkıdî ile Ebû Ma'şer'i siyer ve megāzî sahasında güvenilir saymışlardır. Bizzat İbn Sa'd da meselâ Ebû Ma'şer'i, "Çok hadis rivayet eden zayıf bir kimse idi" şeklinde değerlendirmekten çekinmemiştir (eṭ-Ṭabaḳāt, V, 418). Zehebî ve İbn Hacer gibi mûtedil cerh ve ta'dîl âlimleri ise onu doğrudan güvenilir bir şahsiyet olarak kabul etmişlerdir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 664-667; Tehẕîbü't-Tehẕîb, V, 118-119).

Eserleri. İbn Sa'd'ın en meşhur eseri Kitâbü'ṭ-Ṭabaḳāti'l-kebîr'dir (eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ). Kaynaklarda eṭ-Ṭabaḳātü'l-kebîr adıyla da anılan (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 664; Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 425) eserin ilk neşri bu adla (Leiden 1904-1940), Arap ve İslâm dünyasında yaygın bir şekilde kullanılan İhsan Abbas neşri ise eṭ-Ṭabaḳātü'l-

kübrâ adıyla yapılmıştır (Beyrut 1957-1968). İbn Sa'd'ın, tabakat kitaplarının ilki ve zamanımıza intikal edenlerin en eskisi olan bu eseri, esas itibariyle siyer-megāzî ve tabakat ana bölümlerinden meydana gelmektedir. İki cilt halinde basılan siyer-megāzî bölümü (Kahire 1989), İbn İshak'ın İbn Hişâm yoluyla günümüze ulaşan es-Sîretü'n-nebeviyye'siyle Vâkıdî'nin Kitâbü'l-Meġāzî'sinden sonra Hz. Peygamber'in hayatı ve şahsiyeti üzerine kaleme alınmış elde mevcut eserlerin üçüncüsüdür. İbn Sa'd bu kısmı yazarken İbn İshak, Ebû Ma'şer es-Sindî, Mûsâ b. Ukbe ve hocası Vâkıdî'nin eserleri gibi daha önceki siyer ve megāzîlerden faydalanmıştır. Kitap, Resûlullah'ı diğer peygamberlerle irtibatlandıran kısa bir risâlet tarihinden (I, 20-54) sonra onun anne ve babasının soyuna yer vererek bi'set öncesi ve sonrası Mekke dönemi hayatını anlatır (I, 55-238). İbn Sa'd, Hz. Peygamber'in hicretten sonraki faaliyetlerinin ele alındığı Medine döneminin yazılmasında İbn İshak'tan farklı bir metot uygulamış ve onun gelişmeleri kronolojik sırayla yazmasına karşılık aynı konuları bir arada inceleyerek ilk örneğini, Resûl-i Ekrem'in devlet başkanlarına ve kabile reislerine göndermiş olduğu, sayıları doksan beşi bulan İslâm'a davet mektuplarıyla verip (I, 258-291) bunu yetmiş iki kabile heyetinin Medine'ye gelmesiyle sürdürmüştür (I, 291-359). eṭ-Ṭabaḳāt'ın daha önceki eserlerden en önemli farkı, Hz. Peygamber'in Tevrat ve İncil'deki sıfatlarıyla başlayıp arkasından onun ahlâkî ve şahsî özellikleri, konuşma, yürüme, giyinme, yeme içme gibi daha sonraki dönemlerde delâilü'n-nübüvve, alâmâtü'n-nübüvve ve şemâil kitaplarında işlenecek olan konulara yer vermesidir (I, 360-506; İbn Sa'd'ın şemâile katkıları ve özellikle bu konudaki ilk kitabın yazarı olan Tirmizî'yi etkileyen yönleri için bk. Yardım, İndeks).

II. cilt Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyeleriyle başlar (s. 5-192). Eserde Resûl-i Ekrem'in Vedâ haccından sonraki hayatı ile vefatına geniş yer ayrılmıştır. Bu konunun ele alındığı kısmı (s. 319-333) onun vefatı üzerine söylenen mersiyeler takip eder. Bu cildin sonunda, tabakat kısmına hazırlık olmak üzere yazıldığı düşünülebilecek bazı konulara yer verildiği görülmektedir. Bunlar Hz. Peygamber hayatta iken Medine'de fetva verenler, Kur'ân-ı Kerîm'i toplayanlar ve ashaptan sonra onların çocuklarıyla başkalarından Medine'de fetva verenlerdir (s. 334-389). Eserin ikinci bölümü ashap, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn ve müellifin vefat tarihi olan 230 (845) yılına kadarki râvilerin hal tercümelerini içeren tabakattır. III. cilt ashabın hayatıyla başlayıp tâbiîn ve diğerlerininkiyle devam eder. İbn Sa'd, Hz. Ömer'in fey gelirlerini dağıtmak üzere düzenlediği divan defterlerindeki anlayışa uygun olarak ashabı beş tabakada incelemiştir. Tamamının Medine'de yaşadığı anlaşılan ashabın ilk tabakasını Bedir Gazvesi'ne katılan muhacirlerle ensar (III, 5-627), ikinci tabakasını Bedir Gazvesi'nde bulunamamış Habeşistan muhacirleri gibi ilk müslümanlardan olan kişilerle Uhud Gazvesi'ne katılanlar (IV, 5-251), üçüncü tabakasını Hendek ve sonrasındaki gazvelere katılanlarla Mekke'nin fethinden önce ihtidâ edenler (IV, 252-385), dördüncü tabakasını Mekke'nin fethi sırasında ve daha sonra müslüman olanlar (nşr. Abdülazîz Abdullah es-Selûmî, I-II, Tâif 1416/1995), beşinci tabakasını da Hz.

Peygamber’i çocukluğunda görenler (nşr. Muhammed b. Sâmil es-Sülemî, I-II, Tâif 1414/1993) teşkil eder. Bu bölümü planlarken İslâmiyet’e giriş tarihlerini ve katıldıkları gazveleri göz önüne alarak ashabı zaman unsuruna göre beş tabakaya ayıran İbn Sa‘d, Medine’de yaşamış olanlara öncelik tanımak suretiyle mekân unsuruna da yer vermiş ve arkasından sahâbîleri gittikleri yerlere göre yeniden tabakalara ayırmıştır. Bu tabakalar Mekke’den başlamak üzere sırasıyla Tâif, Yemen, Yemâme ve Bahreyn (V, 443, 503, 523, 549, 557), Kûfe (VI, 5-65), Basra (VII, 5-90), Medâin (VII, 317-319), Horasan (VII, 365-367), Şam (VII, 384-439), el-Cezîre (VII, 476-477) ve Mısır’a (VII, 493-509) yerleşmiş olanlardır. İbn Sa‘d’ın yaptığı bu tasnif bazı sahâbîlerin mükerreren zikredilmesi sonucunu doğurmuştur. Meselâ Hz. Ali önce Medine’de fetva verenler (II, 337-340), ardından Bedir Gazvesi’ne katılanlar (III, 19-40), daha sonra da Kûfe’ye gidenler (VI, 12) arasında yer alır; ancak onun hakkında yalnızca Bedir ehline ait olan kısımda geniş bilgi verilmiştir. Medine, Kûfe ve Medâin’de yaşayan sa-hâbî Selmân-ı Fârisî’nin de durumu aynıdır (IV, 75; VI, 216; VII, 318). Diğer taraftan sahâbîler ele alınırken önce muhacirlerden ve onların mevlâlarından başlanmış, daha sonra ensar sıralanmıştır. Muhacirlerin sıralanmasında da Hz. Ömer’in divan defterlerini düzenlerken yaptığı gibi önce Resûl-i Ekrem’in mensup olduğu Kureyş’in Benî Hâşim koluna, arkasından ona olan yakınlıklarına göre Benî Ümeyye’ye ve diğer kollara yer verilmiştir. Ensarda ise Sa‘d b. Muâz’ın kabilesi Evs’in Benî Eşhel kolu başa alınmış ve bu düzen diğer tabakalarda da sürdürülmüştür. İbn Sa‘d, tâbiîn neslini genellikle yirmi ile on yıllık yaş farklarına ve yaşadıkları şehirlere göre tabakalara ayırmış, ardından tebeu’t-tâbiîn ile ondan sonra gelenleri sıralamıştır. Yedi tabaka halinde tasnif edilen ilk tâbiîn zümresi Medine’de yaşayanlardır (1. tabaka: V, 5-177; 2. tabaka: 178-311; 3. tabaka: 312-408 [4 ve 5. tabakalar atlanmıştır; aş. bk.], 6. tabaka: 409-423, 7. tabaka: 424-442). Diğer şehirlerde yaşayanlar ise önce -varsa- buralara yerleşen sahâbîler zikredildikten sonra tâbiîn, tebeu’t-tâbiîn ve daha sonra gelenler olmak üzere sınıflandırılmıştır.

Son cilt kadın sahâbîlere ayrılmıştır. Esere erkeklerden sahâbî, tâbiîn ve diğer nesillerin alınmasına karşılık kadınlardan yalnızca sahâbî ve bazı tâbiînin dahil edildiği görülür. Bu cilde Hz. Peygamber’in kadınlarla nasıl biatlaştığı konusu ile başlayan müellif önce Resûl-i Ekrem’in zevcelerini, ardından sırasıyla onun kızları, amca ve hala kızları, Benî Hâşim mensupları başta olmak üzere Kureyşli ve Medineli kadın sahâbîleri, sonunda da tâbiînden bazı hanımları bir tabaka halinde ele almış, haklarında bilgi verirken de ilimle ilgilenmelerini, sosyal hizmet sahasında rol almış olmalarını ve özellikle savaşlarda yaralılara sağlık hizmeti sunmalarını, silâh taşıyıp fiilen savaşa katılmalarını göz önünde tutmuştur.

İbn Sa‘d’ın, başta hocası Vâkıdî’nin kitapları ve rivayetleri olmak üzere kendinden önceki eserlerden ve çağdaşlarından şifahen topladığı hadislerle ahbâr ve ensâba ait bilgilerden faydalanarak yazdığı eṭ-Ṭabaḳāt, öğrencilerinden Hâris b. Seleme, Hüseyin

b. Fehüm, Ahmed b. Ubeyd, İbn Ebü'd-Dünyâ ve başka râviler yoluyla günümüze ulaşmıştır. İndeksleri hariç bugün on üç cilt halinde elde bulunan eser, öncelikle sünnete hizmet etmek için kaleme alınmıştır. İbn Sa'd, gerek siyer ve gerek tabakat bölümlerinde muhaddislerin usulüne uygun şekilde isnad kullanmıştır. Şahısların nesebini verirken hemen hiç kaynak zikretmemiş, genellikle İbnü'l-Kelbî'nin ensâb bilgisine dayanmış, ensara ait nesep bilgilerini de İbn Umâre el-Ensârî'nin Kitâbü Nesebi'l-enṣâr'ından almıştır. Öte yandan ashabın hepsini sika kabul ettiği için cerh ve ta'dîl hususunda onlarla ilgili görüş belirtmemiş, buna karşılık tâbiîn ve tebeu't-tâbiîne mensup şahsiyetlerin çoğunlukla hadis rivayetlerindeki durumlarını ve sika olup olmadıklarını kısa ifadelerle değerlendirme yoluna gitmiştir. Ele aldığı şahsın önce künye ve lakabını, adını, mensup olduğu kabileyi göstermek üzere babasından başlayarak nesebini, sonra da annesinin adını ve nesebini verir; arkasından erkek ve kız çocuklarını, eğer şahıs kadın ise kocasını tanıtır. Daha sonra mesleğini, ahlâkî ve şahsî özelliklerini, yaşadığı yerleri, seyahatlerini, hocalarını ve öğrencilerini, siyasî ve ilmî kişiliğini, fazileti hakkında söylenenleri anlatır ve vefat tarihini bildirir. Sahâbeden başta Hulefâ-yi Râşidîn olmak üzere aşere-i mübeşşere, Hz. Hasan ve Hüseyin, Ömer b. Abdülazîz gibi bazı şahsiyetlere ise çok geniş yer vermiştir. Özellikle halifelerin dönemlerindeki iktisadî ve içtimaî olayların, çeşitli devlet kurumlarının ve diğer faaliyetlerin üzerinde genişçe durduğu görülür. İbn Sa'd'ın eṭ-Ṭabaḳāt'ının, İslâm'ın yayılış tarihini göstermesi yanında ilmî ve dinî gelişmeleri şehirlere göre aksettirmesi bakımından ayrı bir yeri bulunmakta, çağdaşı Halîfe b. Hayyât'ın eṭ-Ṭabaḳāt'ı ile karşılaştırıldığında kültür seviyesi ve zamanımıza intikal ettirmiş olduğu belgelerin zenginliği hemen göze çarpmaktadır. eṭ-Ṭabaḳāt daha sonra gelen birçok müellifin eserine örnek ve kaynak olmuştur. Belâzürî Fütûḥu'l-büldân ve özellikle Ensâbü'l-eşrâf'ı yazarken ondan çok faydalanmış, Ebû Nuaym ve Beyhakī Delâ᾽ilü'n-nübüvve adlı eserlerinde, Ebû Nuaym Ḥilyetü'l-evliyâ᾽da, İbn Mende eṭ-Ṭabaḳāt'ta, Taberî Târîḫ'te, Vekî' b. Hayyâm Aḫbârü'l-ḳuḍât'ta, Hatîb el-Bağdâdî Târîḫu Bağdâd'da, İbn Asâkir Târîḫu medîneti Dımaşḳ'ta, Zehebî Siyerü Aʿlâmi'n-nübelâ᾽da, İbn Hacer el-İṣâbe'de ve İbnü'l-Cevzî el-Muntaẓam ile Ṣıfatü'ṣ-ṣafve'de kaynak ve metot bakımından onun etkisi altında kalmıştır.

Erken bir dönemde şarkiyatçılar tarafından ilim âlemine tanıtılmış olmasına rağmen eṭ-Ṭabaḳāt'ın günümüze kadar hâlâ tam ve güzel bir neşri yapılmamıştır. Otto Loth'un, Das Classenbuch des Ibn Saʿd adlı doktora teziyle (Leipzig 1869) kitabın ve müellifinin İslâm tarihi için taşıdığı önemi göstermesinden sonra eser Edvard Sachau başkanlığında bir heyet tarafından notlar ilâvesi ve kısmen Almanca tercümesiyle birlikte sonuncusu indeks olmak üzere dokuz cilt halinde Kitâbü'ṭ-Ṭabaḳāti'l-kebîr adıyla yayımlanmış (Leiden 1904-1940), bu yayın, notları çıkarılmak suretiyle Arap dünyasında Hicâzî Muhammed Halîl tarafından dört cilt (Kahire 1358/1939) ve İhsan Abbas tarafından dokuz cilt (sonuncusu indeks) (Beyrut 1376-1377/1957-1958, 1388/1968) olarak eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ adıyla tekrarlanmıştır. Daha sonra Muhammed

Abdülkādir Atâ, Ziyâd Muhammed Mansûr'un neşrettiği Medineli tâbiîne ait dördüncü ve beşinci tabakaları da ekleyip kendisinin bulduğunu söylediği bazı yazmaları göstermek suretiyle eseri sekiz cilt halinde yayımlamıştır (Beyrut 1410/1990). Ayrıca bu neşirlerin hiçbirinde yer almayan Medineli ashabın dördüncü tabakasını Abdülazîz Abdullah es-Selûmî (I-II, Tâif 1416/1995) ve beşinci tabakasını Muhammed b. Sâmil es-Sülemî (I-II, Tâif 1414/1993), Medineli tâbiînin dördüncü ve beşinci tabakalarını ise üçüncü ve altıncı tabakalardaki eksiklikleri de tamamlayan kısımlarla birlikte Ziyâd Muhammed Mansûr (Medine 1403/1983) neşretmiştir. Muhammed Ali İdlikî ve Muhammed Avâme de eserin Leiden ve Beyrut baskıları ile Ziyâd Muhammed Mansûr'un Medineli tâbiîn tabakasına ait tamamlayıcı kısmı için olmak üzere bir indeks yapmışlardır (Fihrisü'l-aʿlâmi'l-mütercemîn fi'ṭ-Ṭabaḳāti'l-kübrâ li'bn Saʿd, Beyrut 1406/1986). Kitabın başında yer alan iki ciltlik siyer bölümü es-Sîretü'n-nebeviyye mine'ṭ-Ṭabaḳāti'l-kübrâ (I-II, Kahire 1409/1989), Hz. Hasan'a ait kısmı Tercemetü'l-İmâm el-Ḥasan (nşr. Seyyid Abdülazîz Tabâtabâî, Kum 1416/1995), Hz. Hüseyin'e ait kısmı Tercemetü'l-İmâm el-Ḥüseyin ve maḳtelühû (nşr. Seyyid Abdülazîz Tabâtabâî, Beyrut 1416/1995), ihtiva ettiği hadisler konularına göre sıralanarak Sünenü'n-nebî ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem ve eyyâmüh (nşr. Abdüsselâm b. Muhammed b. Ömer Alûş, I-II, Beyrut 1416/1995) ve aşere-i mübeşşerenin hayatına ait bölümler birleştirilerek el-ʿAşeretü'l-mübeşşere bi'l-cenne (Kahire, ts.) adları altında ayrıca yayımlanmıştır. Eserin siyer bölümü Muhammed Abdülhamîd (Agra 1891) ve Mahmûd Mehdevî Dâmgānî (Tahran 1369 hş.) tarafından Farsça'ya, S. Moinul Haq - H. K. Ghaazanfar tarafından İngilizce'ye (I-II, New Delhi, ts.) çevrilmiştir.

İbn Sa'd'ın diğer eserleri de şunlardır: 1. Kitâbü'ṭ-Ṭabaḳāti'ṣ-ṣaġīr. eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ'dan önce ve onun planı mahiyetinde kaleme alınmış olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nde (nr. 435) bulunan nüshası 139 varaktır ve eṭ-Ṭabaḳāt'taki şahısların isimleriyle hayatları hakkında çok kısa bilgiler içermektedir. 2. et-Târîḫ. Zehebî, İbn Sa'd'ın bu adla bir kitap yazdığını söylüyorsa da (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 664; Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 425) diğer kaynaklarda böyle bir esere rastlanmamaktadır. 3. Aḫbârü'n-nebî. Yalnız İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist'inde geçer (s. 151). Bununla ve yukarıdaki et-Târîḫ'le, eṭ-Ṭabaḳāt'ın başında yer alan siyer bölümünün kastedildiği sanılmaktadır. 4. el-Ḳaṣîdetü'l-ḥulvâniyye fi'ftiḫâri'l-Ḳaḥṭâniyyîn ʿale'l-ʿAdnâniyyîn. Fuat Sezgin, İbn Sa'd'a nisbet edilen bu kasideye Gāzî b. Yûsuf adlı bir kişinin şerh yazdığını ve Kahire'de bir yazma nüshasının bulunduğunu söylemektedir (GAS, I/2, s. 113). İbn Sa'd'a, Hasan-ı Basrî'nin hayatına dair ez-Zührufü'l-ḳaṣrî fî tercemeti Ebî Saʿîd el-Baṣrî gibi başka eserler de nisbet edilmekte, ancak haklarında herhangi bir bilgi verilmemektedir (Hediyyetü'l-ʿārifîn, II, 11).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, II, 5; III, 5; V, 418, 424; VI, 413; VII, 346, 350, 351, 364; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 5-17; a.mlf., a.e. (nşr. Muhammed b. Sâmil es-Sülemî), Tâif 1414/1993, neşredenin girişi, I, 7-108; a.mlf., a.e. (nşr. Abdülazîz Abdullah es-Sellûmî), Tâif 1416/1995, neşredenin girişi, I, 7-62; a.mlf., a.e.: el-Mütemmim (nşr. Ziyâd M. Mansûr), Medine 1403/1983, neşredenin girişi, s. 17-81; Taberî, Târîḫ (de Goeje), III, 1116-1117; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 262; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 151; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, V, 321-322; İbn Hayr, Fehrese, s. 224-225; İbnü's-Salâh, ʿUlûmü'l-ḥadîs̱, s. 357; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXV, 255-258; İbn Hallikân, Vefeyât (Abdülhamîd), III, 473; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 664-667; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 560; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 425; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 272-273; İbnü'l-Cezerî, Ġâyetü'n-Nihâye, II, 142; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, V, 118-119; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 601; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 11; J. Horovitz, el-Meġāzi'l-ûlâ ve müʾellifûhâ (trc. Hüseyin Nassâr), Kahire 1369/1949, s. 126-132; Abdülazîz ed-Dûrî, ʿİlmü't-târîḫ ʿinde'l-ʿArab, Beyrut 1960, s. 32-33; Sezgin, GAS (Ar.), I/2, s. 111-114; İbrâhim Ali Tarhan, "el-Cezîretü'l-ʿArabiyye fî kütübi's-siyer evi't-terâcim maʿa dirâse taḥlîliyye li-Kitâbi't-Ṭabaḳā-ti'l-kübrâ li'bn Saʿd", Dirâsâtü târîḫi'l-Cezîreti'l-ʿArabiyye-Meṣâdiru Târîḫi'l-Cezîreti'l-ʿArabiyye, Riyad 1379/1979, s. 143-181; Ömer Mûsâ, İbn Saʿd ve Ṭabaḳātüh, Beyrut 1407/1987; Süleyman Genç, İbn Saʿd'in Hayatı ve Eserleri (yüksek lisans tezi, 1987), Dokuz Eylül Üniversitesi; Muhammed Câsim el-Meşhedânî, Mevâridü'l-Belâẕürî ʿani'l-üsreti'l-Ümeviyye fî Ensâbi'l-eşrâf, Mekke 1407/1986, I, 264-270; Ali Yardım, Peygamberimiz'in Şemâili, İstanbul 1997, s. 26, 29, 39, 45, 46, 459, 465, 483; ayrıca bk. İndeks; Sâlih Ahmed el-Alî, "Meṣâdiru dirâseti târîḫi'l-Kûfe fi'l-ḳarni'l-İslâmiyyeti'l-ûlâ", MMİIr., sy. 24 (1974), s. 137-171; E. Mittwoch, "İbn Sa'd", İA, V/2, s. 798; J. W. Fück, "Ibn Saʿd", EI² (Fr.), III, 946-947; Abdülkerîm Gülşenî, "İbn Saʿd", DMBİ, III, 480-482.

Mustafa Fayda

ALİ b. CA‘D علي بن الجعد Ebü'l-Hasen Alî b. el-Ca‘d el-Cevherî (ö. 230/844-45) Bağdatlı muhaddis.

Maden (cevher) ticaretiyle meşgul olduğu için el-Cevherî nisbesiyle tanınır. Bağdat'ta doğdu. İbn Ebû Zi'b, Süfyân es-Sevrî ve Mâlik b. Enes gibi muhaddislerden, özellikle de Şu‘be b. Haccâc'dan hadis okudu. Bağdat muhaddisleri arasında Şu‘be'nin hadislerini en iyi bilen kimse olarak tanınır. Buhârî, Ebû Dâvûd, Ebû Hâtim, İbn Ebü'd-Dünyâ vb. muhaddisler kendisinden hadis rivayet ettiler. Kitaplarında yazılı olan bütün hadislerini ezberden okuturdu.

Kur'an'ın mahlûk olduğunu (bk. HALKU'l-KUR'ÂN) söyleyenlere karşı çıkamayacağını ifade etmesi, sahâbe ve seleften bazılarına dil uzatması sebebiyle Ahmed b. Hanbel gibi âlimler ondan hadis rivayet etmeyi uygun görmemişlerdir. Müslim, Ali b. Ca‘d'ın güvenilir bir muhaddis olduğunu kabul ettiği halde Sahîḥ'ine onun hiçbir hadisini almamıştır. Buhârî onun Şu‘be'den rivayet ettiği hadislerden on üçünü Sahîḥ'ine almış, Ebû Dâvûd da es-Sünen'inde bazı rivayetlerine yer vermiştir.

Ali b. Ca‘d'dan en çok hadis rivayet eden talebesi Ebü'l-Kāsım el-Begāvî, hocasının hadislerini el-Cadiyât adıyla bir araya getirmiştir. Müsned adlı bir eseri Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye (hadis, nr. 2240) ve Zâhiriyye (hadis, nr. 625) kütüphanelerinde on üç cüz halinde bulunmaktadır. el-Hadîs̱ adlı bir diğer eserinin sekiz ve dokuzuncu cüzleri ise Köprülü Kütüphanesi'ndedir (nr. 372/2, 3).

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VI, 266; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XI, 360-366; Zehebî, Teẕkiretü'l-huffâz, I, 399-400; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 459-468; Tehzîbü't-Tehzîb, VIII, 289-293; Sezgin, GAS, I, 105.

Kemal Sandıkçı

AHMED b. NASR el-HUZÂÎ أحمد بن نصر الخزاعي Ebû Abdillâh Ahmed b. Nasr b. Mâlik el-Huzâî (ö. 231/846) Mihne* olayında Halife Vâsik tarafından öldürülen muhaddis.

---

el-Mervezî ve el-Bağdâdî nisbeleriyle de tanınır. Dedesi Mâlik, Abbâsîler'in kuruluş yıllarında devletin yönetim kadrosunda önemli görevler almıştır. Daha sonra da babası Nasr'ın benzeri görevleri üstlendiği ve hatta Bağdat'taki bir çarşının (Süveykatünnasr) onun adıyla anıldığı dikkate alınacak olursa Ahmed b. Nasr'ın tanınmış bir aileye mensup olduğu anlaşılır. Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne ve Hammâd b. Zeyd gibi meşhur muhaddislerden hadis tahsil etti. Kendisinden de Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakī, Devrakī'nin oğlu Abdullah b. Ahmed, Seleme b. Şebîb gibi âlimler hadis rivayet etti. Ahmed b. Nasr'ın elinde Hüşeym b. Beşîr'in 20.000 hadis ihtiva eden bütün eserleri ile Mâlik b. Enes'ten dinlediği önemli rivayetler bulunduğu için birçok hadis talebesi onun etrafında toplanmaktaydı. Halife Me'mûn devrinin sonlarına doğru, Kadı Ahmed b. Ebû Duâd'ın tesir ve teşvikiyle başlatılan halku'l-Kur'ân* meselesinde devrin ileri gelen âlimleri Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabule zorlandıkları, kabul etmeyenlerin ise ağır hakaret gördükleri zaman Ahmed b. Nasr bu harekete karşı çıktı. İlmi, fazileti, doğru bildiğini çekinmeden söyleyen sağlam şahsiyeti, ayrıca ailesinden gelen nüfuzu sebebiyle Bağdat halkı onun etrafında toplandı. Hatta onlarla iyi ve doğru olanı söylemek, yanlış yolda olanları uyarmak ve gerektiğinde yöneticilere karşı ayaklanmak üzere gizlice anlaştı. Halife Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinde şiddetini biraz kaybederek devam eden mihne olayı, Vâsik devrinde (842-847) yeniden alevlenince, Bağdat halkı tekrar Ahmed b. Nasr'ın etrafında toplandı. İhtilâl hazırlıkları kısa zamanda tamamlanıp isyan günü kararlaştırıldı. Durumu haber alan Bağdat Valisi İshak b. İbrâhim, başta Ahmed b. Nasr olmak üzere bu hareketin öncülerini yakalayarak Sâmerrâ'da bulunan halifeye gönderdi. Vâsik, Ahmed b. Nasr'dan, önce Kur'ân-ı Kerîm hakkındaki kanaatini söylemesini istedi. Onun Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunu belirtmesi üzerine âhirette Allah'ın görülüp görülmeyeceğini sordu. Ahmed b. Nasr bu konudaki hadislerin onun görüleceği doğrultusunda olduğunu misaller vererek açıkladı. Halife ise gözle görülebilen ve mekânda yer tutan mücessem bir varlığı ilâh olarak kabul edemeyeceğini belirtti. Sonra da huzurunda bulunan fakihlerin görüşüne uyarak onu ölüme mahkûm etti. Vâsik, Ahmed b. Nasr'ın bunamış bir ihtiyar olduğunu ileri sürerek ölümünün geciktirilmesini arzu eder görünen Ahmed b. Ebû Duâd'ın isteğini kabul etmedi; böyle bir kâfirin vücudunu ortadan kaldırmak suretiyle ilâhî mükâfata

nâil olmayı umduğunu söyledi ve cellâdın yardımıyla onu öldürdü (Şâban 231/Nisan 846). Halife, Ahmed b. Nasr'ın naaşını Sâmerrâ'da, başını da Bağdat'ın doğu ve batı kesimlerinde teşhir ettirdi. Kulağına taktığı idam fermanında, Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmediği, Allah'ı mahlûkata benzettiği, üstelik bu günahlarından tövbe etmeye yanaşmadığı için onun kanını heder ettiğini ilân ediyordu. Kaynaklar, Ahmed b. Nasr'ın kesik başının "lâ ilâhe illallah" diyerek Kur'an okuduğunu ısrarla belirtmektedirler. Günlerce teşhir edilen kesik başı, daha sonra bir hücreye konarak üzerine çadır gerildi ve muhafaza altına alındı. Aradan beş yıl geçtikten ve halku'l-Kur'ân konusundaki münakaşalar tamamen sona erdikten sonra, Halife Mütevekkil'in emriyle, Ahmed b. Nasr'ın başı hücresinden çıkarılarak ailesine teslim edildi (851). Naaşı Sâmerrâ'dan getirtilerek Bağdat'ın doğu tarafındaki Mâlikiyye Kabristanı'na defnedildi. Öldürüldüğü sırada saçı sakalı iyice ağarmış bir ihtiyar olan Ahmed b. Nasr el-Huzâî'yi hayırla yâdeden Ahmed b. Hanbel, onun gibi canını cömertçe feda eden gönlü zengin bir başkasının zor bulunacağını söylemiştir.

Ahmed b. Nasr'ın rivayet ettiği hadislerden biri Ebû Dâvûd'un es-Sünen'inde bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA: Taberî, Târîh, (Ebü'l-Fazl), IX, 135-139, 190; Hatîb, Târîhu Bagdâd, V, 173-180; Tabakatü'l-Hanâbile, I, 80-82; Sem'ânî, el-Ensâb, V, 106-107; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII, 20-23; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', XI, 166-169; Sübkî, Tabakat, II, 37-54; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 303-307; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 87.

M. Yaşar Kandemir

BÜVEYTÎ البويطي Ebû Ya'kūb Yûsuf b. Yahyâ el-Mısrî el-Büveytî (ö. 231/846) İmam Şâfiî'nin önde gelen talebelerinden.

Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Mısır'ın Saîd bölgesindeki Büveyt köyüne nisbetle anılır. İbn Vehb el-Mâlikî ile İmam Şâfiî'den ilim tahsil etmiş ve onlardan rivayette bulunmuştur. Kısa sürede ilmî kudretiyle temayüz ederek Şâfiî'nin Mısır'daki talebeleri arasında ilk sırayı almıştır. Kendisine sorulan fetvaları ona havale eden İmam Şâfiî, "O benim lisanımdır" diyerek hakkındaki takdirini belirtmiştir. Nitekim vefatından önce, kendi yerine ders halkasına onun oturmasını istemiş ve Büveytî'yi Ebû Abdullah İbn Abdülhakem, Rebî' b. Süleyman el-Murâdî ve Müzenî gibi diğer talebelerine tercih etmiştir. Âbid ve zâhid bir kişi olan Büveytî birçok talebe yetiştirerek Şâfiî'nin görüşlerinin yayılmasında önemli rol oynamıştır. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında Rebî' b. Süleyman el-Murâdî, İbrâhim el-Harbî, Ebü'l-Velîd İbn Ebü'l-Cârûd, Muhammed b. İsmâil et-Tirmizî, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi âlimler sayılabilir. Ebû Hâtim er-Râzî onun hakkında "sadûk" ifadesini kullanır. Kur'an'ın mahlûk olmadığı yolundaki görüşünden dolayı Halife Vâsik-Billâh'ın emriyle Mısır'dan Bağdat'a getirilerek hapsedilmiş ve oldukça sıkıntılı geçen hapis hayatı sırasında vefat etmiştir (Receb 231/Mart 846).

Büveytî'nin, günümüze ulaşan el-Muhtasar adlı bir eseri vardır. Müellif bu eserinde bazı fıkıh konularıyla ilgili olarak Şâfiî'nin görüşlerine kısaca yer vermiş ve zaman zaman kendi görüşü ile Rebî' b. Süleyman el-Murâdî'nin görüşlerini de zikretmiştir. Murad Molla Kütüphanesi (nr. 1189, 196 varak, istinsah yılı 625/ 1228) ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (III. Ahmed, nr. 1078, 107 varak, istinsah yılı 868/1464; nr. 1079, 152 varak, istinsah yılı 909/1503) yazmaları bulunan eserdeki bazı bilgiler Tâceddin es-Sübkî tarafından Tabakāt'ta iktibas edilmiştir (II, 166-170).

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Kūtü'l-kulûb adlı eserinde zikrettiği ve Gazzâlî'nin de İhyâü ʿulûmi'd-dîn'de ondan naklen kaydettiği bir rivayete dayanan, ayrıca el-Üm üzerinde yaptığı bazı tahlillerden hareket eden Zeki Mübârek, Islâhu eşnaʿi hatâʾ fî târîhi't-teşrîʿi'l-İslâmî: Kitâbü'l-Üm lem yüʾellifhu'ş-Şâfiʿî ve innemâ ellefehü'l-Büveytî (Kahire 1934) adıyla bir eser kaleme alarak el-Ümm'ün Şâfiî'nin değil Büveytî'nin eseri olduğunu iddia etmiş, ancak Muhammed Ebû Zehre (eş-Şâfiî, s. 152, 163-167) ve Ahmed Muhammed Şâkir (bk. Şâfiî, er-Risâle, nâşirin mukaddimesi, s. 9-10) söz konusu iddianın mesnetsiz olduğunu ortaya koymuşlardır. Gerçekten de el-Üm İmam Şâfiî'nin eseri olup er-Risâle'si gibi talebesi Rebî' b. Süleyman el-Murâdî tarafından rivayet edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Şâfiî, er-Risâle (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire 1979, nâşirin mukaddimesi, s. 9-10; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XIV, 299-303; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 339; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 513; İbn Hallikân, Vefeyât, VII, 61-64; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 58-61; Sübkî, Tabakāt, II, 162-170; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, XI, 427-429; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara, I, 306; Taşköprizâde, Miftâhu's-saʿâde, II, 307-308; M. Ebû Zehre, eş-Şâfiʿî, Kahire 1367/1948, s. 152, 163-167; Ziriklî, el-Aʿlâm, IX, 338; Sezgin, GAS, I, 491; Ahmed Halîl, "Kitâbü'l-Üm", Tİ, IX, 131-152; W. Heffening, "Şâfi'î", İA, XI, 269-270.

Ahmet Özel

YAHYÂ b. MAÎN (يحيى بن معين) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî (ö. 233/848) Tasnif dönemi hadis ve ricâl âlimi.

158'de (775) Bağdat yakınlarındaki Enbâr'ın Nikyâ köyünde doğdu. Ataları Serahs şehrindendir. Dedesi, Horasan Valisi Cüneyd el-Mürrî'nin âzatlısıdır ve bu sebeple Mürrî nisbesiyle anılmıştır. Bağdat'ta ve yakın çevresindeki ilk eğitiminden sonra on sekiz yaşında Kûfe'ye gitti. Ardından Basra, Rusâfe, Mekke, Medine, Horasan, Yemen, Rey, Vâsıt, Nehrevan, Harran, Remle, Misis (Masîsa), Mısır, Şam, Humus ve San'a'ya ilmî seyahatler yaptı. Yirmi yaşından itibaren birçok defa Hicaz'a gidip geldi. Rey'in vergisini (haraç) toplamakla görevlendirilen babasının maddî durumu sayesinde hayatı boyunca ilimle uğraştı ve otuzlu yaşlarına kadar babasının desteğiyle seyahatlerini sürdürdü. Babasından miras kalan yaklaşık 1.000.000 dirhemin tamamını hadis tahsili için harcadı (Hatîb el-Bağdâdî, Târîẖu Bağdâd, XIV, 178). Yahyâ b. Maîn, hadis ve ricâl bilgisini kendisine borçlu olduğunu söylediği (a.g.e., VIII, 125)

Muzaffer b. Müdrik el-Horasânî'nin yanı sıra Ebû Seleme Mansûr b. Seleme ve Ebû Sehl Heysem b. Cemîl'den ders okudu. Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Hişâm b. Yûsuf, Gunder, Süfyân b. Uyeyne, Abdurrahman b. Mehdî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Müshir, Affân b. Müslim ve Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn çok istifade ettiği diğer hocalarıdır. Öğrencileri arasında Buhârî, Müslim b. Haccâc, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, akranlarından Ahmed b. Hanbel, İbn Sa'd, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb gibi isimler yer almaktadır. Abbas b. Muhammed ed-Dûrî, İbnü'l-Cüneyd el-Huttelî, Ahmed b. Muhammed b. Muhriz, Osman b. Saîd ed-Dârimî, Yezîd b. Heysem b. Tahmân, Ahmed b. Hasan es-Sûfî, Ebû Saîd Hâşim b. Mersed et-Taberânî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Mervezî de onun eserlerini günümüze ulaştıran öğrencileridir. Yahyâ b. Maîn 23 Zilkade 233 (29 Haziran 848) tarihinde Medine'de vefat etti. Ölüm döşeğinde iken son arzusu sorulduğunda "Beytün hâlî ve isnâdün âlî" (Boş bir ev ve âlî bir isnad) cevabını vermiştir (DİA, XXIII, 158). Büyük bir kalabalığın katıldığı cenaze namazını Medine valisi kıldırdı ve Bakī' Kabristanı'na defnedildi.

"Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs, imâmü'l-cerh ve't-ta'dîl, hüccetü'l-İslâm, imam rabbânî, seyyidü'l-huffâz" gibi sıfatlarla anılan ve odasının hadis defterleriyle dolu olduğu rivayet edilen Yahyâ b. Maîn'in mükerrerleriyle birlikte -herhalde biraz da abartılmış olarak- 1 milyon civarında rivayet yazdığı zikredilmekte, Ali b. Medînî'nin onun hakkında, "Âdem peygamberden beri İbn Maîn kadar çok hadis yazan birini bilmiyorum" dediği nakledilmektedir (a.g.e., XIV, 182). İbn Maîn mesaisinin çoğunu hadis toplamaya ve yazmaya ayırdığı için yazdıklarına nisbetle az miktarda hadis rivayet etmiştir (İbn Sa'd, VII, 354). "Yazarken ne bulursan yaz, rivayet edeceğin zaman iyice ayıklayıp öyle rivayet et" sözüne göre hareket eden İbn Maîn (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 85), uydurma hadislere karşı tedbir almak maksadıyla pek çok mevzû hadis yazmışsa da zamanla bunları imha etmiş ve, "Yalancılardan çok hadis yazdık, sonra o rivayetlerle fırını yakıp ekmek pişirdik" demiştir (İbn Ebû Hâtim, I, 315). Yahyâ b. Maîn'in rivayetler arasındaki farklılıkları, hataları, illetleri tesbit edebilmek için bir hadisi birden çok hocadan öğrendiği ve yine bir hadisi elli ayrı tarikten yazdığı nakledilir.

Şu'be b. Haccâc ile başlayıp Abdurrahman b. Mehdî ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân ile devam eden tabakat ve ricâl literatürü dalında bunlardan sonraki ilk neslin en önemli isimlerinden olan İbn Maîn, sadece belirli bir bölgenin râvileri hakkında değil bütün râviler hakkında görüş beyan etmiş, onun ricâl bilgisi Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb gibi çağdaşları tarafından takdir edilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 78). Ahmed b. Hanbel hadislerdeki hataları öğrenmek için kendisine gelenleri Yahyâ'ya gönderir, râviler hakkında ondan faydalanır ve aynı hocadan beraber hadis rivayet ettiklerinde İbn Maîn'in nüshasını esas alırdı (İbn Ebû Hâtim, I, 314). Yahyâ b. Maîn, hadis

râvilerini titizlikle değerlendirmesi, hadis öğrenme ve öğretme esaslarından hiç tâviz vermemesi, râviler hakkında ağır cerh ifadeleri kullanması sebebiyle “müteşeddid” tenkitçiler arasında yer almıştır. Özellikle kendisinin yetiştiği Bağdat ve çevresindeki muhaddislerin genelde hadis rivayetinde gevşek davranmasına karşı tepki göstermiştir. Mihne döneminde sorgulanıp ölümle tehdit edildiği için Kur’an’ın mahlûk olduğunu kabul eder görünmüş, daha sonra da bunu baskı altında kabul ettiğini söylemiş (Sübkî, II, 147) ve mihne olayına karşı durmayanlardan hadis rivayet etmeyi hoş karşılamayan Ahmed b. Hanbel ile bu yüzden araları açılmıştır (Zehebî, Mîzânü’l-iʿtidâl, IV, 410). Yahyâ b. Maîn genelde Ebû Hanîfe’nin görüşlerini benimseyen âlimlerin öğrencisiydi. Onun özellikle fürû-i fıkha dair meselelerde Hanefîler’e yakın olduğu zikredilmekle birlikte dönemindeki pek çok muhaddis gibi o da geniş hadis birikimiyle fıkıh konularında görüş beyan eder, fetva verirdi. Bu sebeple Hâkim en-Nîsâbûrî kendisini fıkhü’l-hadîsi bilen muhaddisler arasında saymıştır (Maʿrifetü ʿulûmi’l-ḥadîs̱, s. 72).

Eserleri. Yahyâ b. Maîn, hadis alanındaki bilgilerini kitap şeklinde telif etmeyi hoş karşılamamışsa da (İbn Receb, I, 220) onun bu birikimini talebeleri tedvin ve telif ederek günümüze ulaştırmıştır. Bundan dolayı eserleri genellikle talebelerinin ricâl hususundaki sorularına verdiği cevaplardan (suâlât) yahut müzakere sırasında kendisinden öğrenilenlerden oluşmaktadır. Suâlât türü kitaplarda umumiyetle sika-zayıf râvi ayırımı gözetilmediğinden İbn Maîn’in eserleri de her iki gruptan râviler içerir. 1. et-Târîḫ (et-Târîḫ ve’l-ʿilel). İbn Maîn’in talebesi Abbas b. Muhammed ed-Dûrî tarafından derlenmiştir. 5414 râvinin güvenilirlilik açısından değerlendirildiği eser üzerine Ahmed Muhammed Nûrseyf doktora tezi hazırlamış ve eser Yaḥyâ b. Maʿîn ve kitâbühü’t-Târîḫ adıyla neşredilmiştir (I-IV, Mekke 1399/1979). Nûrseyf birinci ciltte İbn Maîn’in hayatı ve hadis ilmindeki yeri hakkında bilgi vermiş, eserde geçen hadisleri fıkıh bablarına göre tertip etmiş, ikinci ciltte râvileri alfabetik olarak sıralamıştır. Kitabın aslını teşkil eden üçüncü ve dördüncü ciltlerde râviler tabakalara ve bölgelere göre tasnif edilmiştir. Bu kısım bazı sahâbîlere dair bilgilerle başlamakta, daha sonra tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîne mensup râviler bölgelere göre sıralanmakta, Kûfeli râviler eserin yaklaşık üçte birini meydana getirmektedir. Ayrıca Abdullah Ahmed Hasan tarafından Târîḫu Yaḥyâ b. Maʿîn adıyla yayımlanan (Beyrut 1990) eser hakkında Ömer b. Bedr el-Mevsılî bir çalışma yapmıştır (bk. DİA, XXIX, 489). 2. Suʾâlâtü İbni’l-Cüneyd. Yine müellifin talebesi İbnü’l-Cüneyd el-Huttelî’nin râviler hakkında hocasına sorduğu sorulardan oluşturduğu bir eserdir (nşr. Ahmed Muhammed Nûrseyf, Medine 1408/1988; nşr. Mahmûd Muhammed Halîl, Beyrut 1990; nşr. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, Kahire 1428/2007). 3. Maʿrifetü’r-ricâl. İbn Maîn’in talebesi Ahmed b. Muhammed b. Muhriz’in derlediği, günümüze kısmen ulaşan eser zayıf râvilerle başlayıp meçhuller, sikalar ve mürsel rivayette bulunanlar şeklinde devam etmektedir (nşr. Muhammed Kâmil Kassâr - Muhammed Mutîʻ el-Hâfız - Gazve Büder, I-II, Dımaşk 1405/1985). 4. Târîḫu Os̱mân b. Saʿîd ed-Dârimî ʿan Ebî Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Maʿîn fî tecrîḥi’r-ruvât ve taʿdîlihim. Râvilerin

alfabetik sırayla tanıtıldığı eserin baş tarafında Zührî, Katâde, A‘meş, Şa‘bî gibi tâbiîler hakkında bilgi verilmektedir (nşr. Ahmed Muhammed Nûrseyf, Beyrut 1400/1980). 5. Min kelâmi Ebî Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Maʿîn fi’r-ricâl. Yezîd b. Heysem’in derlediği eserde sika râvilere daha çok yer verilmiştir (nşr. Ahmed Muhammed Nûrseyf, Beyrut 1400/1980). Bazı kaynaklarda eserin Kitâbü’l-Mecrûḥîn adıyla zikredilmesi (Sezgin, I, 202) muhtevasıyla çelişmektedir. 6. Cüzʾün fîhi ḥadîs̱ü’ṣ-Ṣûfî ʿan Yaḥyâ b. Maʿîn. Ahmed b. Hasan es-Sûfî’nin İbn Maîn’den aktardığı seksen beş rivayeti içeren bir hadis cüzüdür. Cemal Ağırman eser üzerine yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Yahyâ b. Maîn ve Ebû Abdillâh Ahmed b. el-Hasan es-Sûfî’nin Yahyâ’dan Rivayet Ettiği Hadis Cüz’ü, 1988, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 7. Suʾâlâtü Os̱mân b. Ṭâlût el-Baṣrî li’l-İmâm Ebî Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Maʿîn b. ʿAvn el-Baġdâdî (nşr. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, Kahire 1428/2007). 8. el-Cüzʾü’s̱-s̱ânî min ḥadîs̱i Yaḥyâ b. Maʿîn (el-Fevâʾid). İbn Maîn’in talebesi Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Mervezî’nin hocası Yahyâ’dan aldığı rivayetlerden meydana gelmektedir (nşr. Hâlid b. Abdullah es-Sebît, Riyad 1419/1998). 9. Cüzʾün fîhi eḥâdîs̱ü Yaḥyâ b. Maʿîn bi-rivâyeti Ebî Manṣûr Yaḥyâ b. Aḥmed eş-Şeybânî (nşr. Abdullah Muhammed Hasan Demfû, Mecelletü Câmiʿati’l-İmâm Muḥammed b. Suʿûdi’l-İslâmiyye, sy. 22 [Riyad 1419/1998], s. 43-169). 10. Târîḫu Ebî Saʿîd Hâşim b. Mers̱ed eṭ-Ṭaberânî ʿan Ebî Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Maʿîn fi’t-taʿdîl (nşr. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyad 1410/1990). Eserin sonunda Yahyâ b. Maîn’den gelen bütün rivayetlere dair bir fihrist yer almaktadır. Bunların dışında Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî’ye nisbet edilen Ḥadîs̱ü Yaḥyâ b. Maʿîn adlı bir cüzden söz edilmektedir (İbn Hacer, el-Muʿcemü’l-müfehres, s. 379). Mustafa Işık, Yahyâ b. Maîn’in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri (1991, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erdinç Ahatlı, Yahyâ b. Maîn ve Cerh-Tadildeki Metodu (1992, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) başlıklı yüksek lisans tezleri hazırlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA:Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ (nşr. Ahmed M. Nûrseyf), Mekke 1399/1979, neşredenin girişi, I, 40-41; İbn Sa‘d, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 354; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, I, 314-319; IX, 192; Hâkim en-Nîsâbûrî, Maʿrifetü ʿulûmi’l-ḥadîs̱ (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin), Beyrut 1406/1986, s. 54, 72; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, I, 43; VIII, 125; XIV, 177-187; a.mlf., el-Câmiʿ li-aḫlâḳı’r-râvî ve âdâbi’s-sâmiʿ (nşr. Mahmûd et-Tahhân), Riyad 1403/1983, II, 38, 41, 47, 174, 176, 184, 187, 201; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XXXI, 543-568; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XI, 71-96; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, IV, 410; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), II, 39, 147; İbn Receb, Şerḥu ʿİleli’t-Tirmiẕî (nşr. Nûreddin Itr), Beyrut 1398/1978, I, 218-220; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, XI, 280-288; a.mlf., el-Muʿcemü’l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 379; Kettânî, er-Risâletü’l-müsteṭrafe, s. 129; Sezgin, GAS (Ar.), I, 201-203; Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Ma‘în’in Eserleri ve Kullandığı İhtilaflı ve Garîb Lafızlar”, Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 1, Adapazarı 1996, s. 211-232; Raşit Küçük, “İsnad”, DİA, XXIII, 158; M. Yaşar Kandemir, “Mevsılî, Ömer b. Bedr”, a.e., XXIX, 489.

Erdinç Ahatlı

İBN SEMÂA (ابن سماعة) Ebû Abdillâh Muhammed b. Semâa b. Ubeydillâh et-Temîmî el-Kûfî (ö. 233/848) Hanefî fakihi ve muhaddis.

130 (747-48) yılında doğdu. Temîm ka-bilesinin Dârim koluna mensuptur. Fıkıh tahsilini Hanefî mezhebinin meşhur imamları Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd el-Lü'lüî'den yaptı. Kendisinden Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebû İmrân el-Bağdâdî, Ebû Bekir b. Muhammed el-Kummî, Abdullah b. Ca'fer er-Râzî gibi âlimler fıkıh dersi aldı. Leys b. Sa'd, Müseyyeb b. Şerîk, Ya'lâ b. Hâlid er-Râzî gibi muhaddislerden hadis rivayet eden İbn Semâa'dan Muhammed b. İmrân ed-Dabbî, Hasan b. Muhammed b. Anber el-Veşşâ ve Ebü'l-Hasan Ali b. Mûsâ b. Yezdâd el-Kummî rivayette bulundu. Zehebî, İbn Semâa'nın hadis riva-yetinde zayıf sayıldığını belirtirken (el-Muġnî, II, 589) kaynakların çoğunda güvenilir olduğu kaydedilmektedir. İbn Semâa 192 (808) yılında Me'mûn tarafından Bağdat kadılığına getirildi ve gözlerinin zayıflaması sebebiyle azledildiği 208 (823) yılına kadar bu görevde kaldı. Şâban 233 (Mart 848) tarihinde vefat etti.

Mezhepte müctehid bir âlim olan İbn Semâa Irak'ta Hanefî fıkhının otoritelerindendi. Özellikle Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'den bazı eserleri rivayet etmesiyle tanınmış, çeşitli görüş ve rivayetleri daha sonraki mezhep kaynaklarında yer almıştır. İbn Maîn'in, onun re'ye gösterdiği sadakati muhaddislerin hadise göstermedikleri ve ölümünün ehl-i re'y için büyük bir kayıp olduğu yönündeki ifadeleri de İbn Semâa'nın ehl-i re'y ekolü içindeki önemli yerini gösterir. İbn Semâa ayrıca zühd ve takvâsıyla da meşhurdur.

Kaynaklarda Nevâdirü'l-mesâʾil ʿan Muḥammed b. el-Ḥasan, el-Meḥâḍır ve's-sicillât, Edebü'l-ḳāḍî adlı eserleri kaleme aldığı belirtilen İbn Semâa, Şeybânî'nin Kitâbü'l-Kesb'ini rivayet etmiş olup bu eser Şemsüleimme es-Serahsî tarafından şerhedilmiştir. Şerhin Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunan yazma nüshasının başında eserin Şeybânî'ye ait el-İktisâb fi'r-rızḳi'l-müsteṭâb'ın İbn Semâa tarafından yapılan muhtasarı olduğu kaydedildiğinden Mahmûd Arnûs yazmayı bu adla neşretmiş (Kahire 1357/1938), bu yanlışlık bazı kaynaklarda da tekrar edilmiştir (Sezgin, I, 432, 435; DMBİ, III, 704). Süheyl Zekkâr, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki (Emanet Hazinesi, nr. 972) Şerḥu Kitâbi'l-Kesb ile bunun aynı eser olduğunu tesbit etmiş ve kitabı İbnü'l-Lebbûdî'nin Fażlü'l-iktisâb'ı ile birlikte Risâletân fi'l-kesb adıyla yayımlamıştır (Beyrut 1417/1997). Süheyl Zekkâr, her ne kadar Serahsî'nin Kitâbü'l-Kesb'i müstakil olarak şerhettiğini ve el-Mebsûṭ'a koymadığını söylüyorsa da (Risâletân fi'l-kesb, s. 18) bu eser el-Mebsûṭ'ta da mevcuttur (XXX, 244-287).

BİBLİYOGRAFYA: Vekî', Aḫbârü'l-ḳuḍât, III, 282, 289; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 258-259; Sehmî, Târîḫu Cürcân (nşr. M. Abdülmuîd Han), Beyrut 1407/1987, s. 520; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Aḫbâru Ebî Ḥanîfe ve aṣḥâbih, Haydarâbâd 1394/1974, s. 154-155; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, V, 341-343; Şîrâzî,

Ṭabaḳātü’l-fuḳahâ᾽, s. 138; Serahsî, el-Mebsûṭ, XXX, 244-287; İbnü’l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XI, 197-198; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VII, 40; Zehebî, el-ʿİber, I, 326; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâ᾽, X, 646-647; a.mlf., el-Muġnî, II, 589; Safedî, el-Vâfî, III, 139-140; Kureşî, el-Cevâhirü’l-muḍiyye, III, 168-170; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, IX, 204-205; İbn Kutluboğa, Tâcü’t-terâcim (nşr. İbrâhim Sâlih), Dımaşk 1412/1992, s. 189-191; Süyûtî, Ṭabaḳātü’l-müfessirîn (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1396/1976, s. 87; Taşköprizâde, Miftâḥu’s-saʿâde, II, 261-262; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 46; II, 1981; Risâletân fi’l-kesb (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1417/1997, neşredenin girişi, s. 5-29; Leknevî, el-Fevâ᾽idü’l-behiyye, s. 170-171; Brockelmann, GAL Suppl., I, 291; Sezgin, GAS, I, 432, 435; Karatay, Arapça Yazmalar, III, 187; Halîl el-Meys, Fehârisü’l-Mebsûṭ, Beyrut 1400/1980, s. 570-571; Ahmet Özel, Hanefi Fıkıh Âlimleri, Anka-ra 1990, s. 27; M. Hâdî Müezzin-i Câmî, “İbn Semâʿa”, DMBİ, III, 704.

Cengiz Kallek

İBN ÂİZ (ابن عائذ) Ebû Abdillâh (Ebû Ahmed) Muhammed b. Âiz b. Ahmed el-Kâtib el-Kureşî ed-Dımaşkī (ö. 233/847) Siyer ve megāzî âlimi.

150 (767) yılında muhtemelen Dımaşk’ta doğdu. Dedesinin adı Abdurrahman, Ubeydullah ve Saîd olarak da kaydedilmektedir. Abbâsî Halifesi Me’mûn zamanında (813-817) Gūta (Dımaşk) Dîvânü’l-harâc kâtipliği yapan İbn Âiz güvenilir bir âlim, hadis hâfızı, Mu‘tezile mezhebine mensup (Kaderî) müttaki bir zat olarak bilinmektedir. İsmâil b. Ayyâş, Velîd b. Müslim, Yahyâ b. Hamza el-Hadramî, Attâf b. Hâlid, Heysem b. Humeyd, Velîd b. Muhammed el-Muvakkarî, Süveyd b. Abdülazîz, Abdurrahman b. Mağrâ ve Vâkıdî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş; kendisinden de Ahmed b. İbrâhim el-Büsrî, Ahmed b. Ebü’l-Havârî, Ca‘fer b. Muhammed el-Firyâbî, Abdurrahman b. Abdüssamed es-Sülemî, Ebü’l-Ahves el-Ukberî, Ya‘kūb el-Fesevî, Yezîd b. Abdüssamed ve Ebû Zür‘a Abdurrahman b. Amr ed-Dımaşkī rivayette bulunmuşlardır. İbn Âiz 25 Rebîülâhir 233 (8 Aralık 847) tarihinde Dımaşk’ta vefat etti. Süyûtî ise onun Beyhak’ta öldüğünü kaydeder (Ṭabaḳātü’l-ḥuffâẓ, s. 206). Ayrıca 232 (846) veya 234 yılında öldüğü de rivayet edilmektedir.

Eserleri. 1. el-Meġāzî. İbn Seyyidünnâs ʿUyûnü’l-es̱er’i yazarken günümüze ulaşmayan bu eseri başlıca kaynak olarak kullanmış ve kitabın bir kısmını Ebü’l-Kāsım Hızır b. Ebü’l-Hüseyin el-Ezdî ed-Dımaşkī’ye okuyup tamamını rivayet konusunda kendisinden icâzet almıştır (ʿUyûnü’l-es̱er, II, 344). 2. el-Fütûḥ. Müellifin dönemine kadar yapılmış olan fetihler hakkındadır. 3. eṣ-Ṣavâ᾽if. Yaz aylarında yapılan seferlerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Son iki eseri Zehebî el-Fütûḥ ve’ṣ-ṣavâ᾽if adıyla bir kitap olarak kaydeder (Aʿlâmü’n-nübelâ᾽, XI, 106). 4. Siyer. Hz. Peygamber’in hayatının tamamından bahsetmesi sebebiyle el-Meġāzî’den ayrı bir eser olmalıdır. İbn Âiz’in bunlardan başka bazı eserlerinin bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu’l-kebîr, I, 207; Ebû Zür‘a ed-Dımaşkī, Târîḫ (nşr. Şükrullah b. Ni‘metullah el-Kūcânî), Dımaşk 1980, s. 288-289; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, IX, 75; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ, XV, 486-489; İbn Seyyidünnâs, ʿUyûnü’l-es̱er, II, 344; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XXV, 427-429; Zehebî, Aʿlâmü’n-

nübelâʾ, XI, 104-107; a.mlf., el-ʿİber, I, 326; Safedî, el-Vâfî, III, 181; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, I, 265; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 206; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât (Arnaût), III, 154; Sezgin, GAS (Ar.), I/2, s. 114-115; F. Rosenthal, "Ibn Āʾidh", EI² (İng.), III, 698.

Adil Bebek

YAHYÂ b. YAHYÂ el-LEYSÎ (يحيى بن يحيى الليثي) Ebû Muhammed Yahyâ b. Yahyâ b. Kesîr el-Leysî el-Masmûdî el-Kurtubî (ö. 234/849) Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yayılmasını sağlayan fakih, el-Muvaṭṭaʾ râvisi.

---

150 (767) yılı civarında doğdu. Endülüs'ün fethi sırasında Fas'ın (Mağrib-i Aksâ) kuzeybatısındaki Tanca şehrinden gelip Kurtuba'ya (Cordoba) yerleşen Berberî asıllı Masmûde kabilesinden Ebû Îsâ ailesine (Benî Ebû Îsâ) mensuptur. Dedesi Kesîr b. Vislâs (Vislâsen), Târık b. Ziyâd'ın askerleri arasında İspanya'nın fethine katılmış ve Arap asıllı Kinâne kabilesinden Benî Leys'in mevlâsı olmuştur. Babası Yahyâ, Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye'nin hizmetinde bulunmuş, daha sonra Cezîretülhadrâ (Algeciras) ve Şezûne (Sidonia, Sedona) valiliği yapmıştır. Aileye adını veren Ebû Îsâ künyesinin dedesine ya da babasına aidiyeti hususunda farklı rivayetler vardır.

Yahyâ, Emevî hânedanına yakın bir asker ve bürokrat ailesine mensup olmakla birlikte dinî ilimlere ilgi duydu ve Kurtuba'da İmam Mâlik'in öğrencisi Ziyâd Şebtûn'un derslerine katıldı. Ondan Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾını dinledi, fıkhî görüşlerini öğrendi ve kısa zamanda en gözde talebesi oldu. Ayrıca Mâlik'in ilk nesil Endülüslü talebelerinden Ebû Osman Saîd b. Ebû Hind ve Yahyâ b. Mudar el-Kaysî'ye de öğrencilik yaptı. Daha sonra hocası Şebtûn'un teşvikiyle, varlıklı ailesinden yardım almadan onun sağladığı malî destekle Doğu'ya ilim yolculuğuna çıktı. Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, Leys b. Sa'd, İbnü'l-Kāsım, İbn Vehb, Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ ve Ebû Damre Enes b. İyâz'dan ders aldı. Bazı kaynaklarda hocaları arasında kıraat âlimi Nâfi' de (ö. 169/785) zikredilmekle birlikte (İbnü'l-Faradî, II, 898; İbn Abdülber en-Nemerî, el-İntiḳāʾ, s. 106; ayrıca bk. Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, III, 380) zaman bakımından bu mümkün değildir. Yahyâ'nın hangi tarihte Doğu'ya seyahat ettiği ve Mâlik ile ne zaman görüştüğü konusunda kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. En geç 175 (791) yılında Mâlik ve Leys b. Sa'd'dan ders okumuş, daha sonra Endülüs'e dönüp buradan 179'da (795) ikinci bir yolculuğa çıkmış ve önce Mısır'a gidip İbnü'l-Kāsım ile görüşmüş, ardından Medine'ye gidip Mâlik'in cenazesine katılmış olmalıdır. Bu iki yolculuk arasında Endülüs'e döndüğünde (178/794) Endülüs Emîri I. Hişâm tarafından İspanya'nın kuzeyindeki Franklar üzerine gönderilen ve Erbûne'ye (Narbonne) kadar ilerleyen orduya katıldı. Bu arada babası vefat etti ve Doğu'ya ikinci yolculuğuna onun mirasından aldığı payı ile çıktı.

Doğu seyahatini tamamladıktan sonra Endülüs'e döndü ve Kurtuba'nın önde gelen fakihlerinden teşekkül eden, hem kadılara görüş bildiren hem de yargı kararlarını denetleyen fetva meclisine üye oldu. Aynı zamanda Kurtuba Camii'nde ders vermeye başladı. Emîr I. Hakem'in yönetiminden rahatsızlık duyan muhalifler arasında yer alan Yahyâ, 189'da (805) hükümdarı devirmek amacıyla düzenlenen komplo girişiminde ya da 202 (818) tarihli Rabaz isyanında rol oynadığı için Kurtuba'yı gizlice terketmek zorunda kaldı. Zorlu ve tehlikeli bir yolculuğun ardından Emevî hâkimiyetinin zayıfladığı ve Kurtuba'dan kaçan muhaliflerin sığındığı Tuleytula'ya (Toledo) ulaştı. Muhammed b. Hâris el-Huşenî, onun burada fazla kalmadığını ve Emîr I. Hakem'in oğlu Abdurrahman'ın girişimiyle affedilip Kurtuba'ya döndüğünü kaydeder (Aḫbârü'l-fuḳahâʾ, s. 361). Kādî İyâz'ın verdiği bilgiye göre ise Mâlik b. Enes'in öğrencisi olan Tuleytula müftüsü Saîd b. Abdûs el-Cüdey'in himayesine girmiş ve onun aracılığıyla emîr tarafından affedilmiştir (Tertîbü'l-medârik, III, 113). Kurtuba'ya döndükten sonra Emîr I. Hakem'in ilgisine mazhar oldu; onun ardından tahta geçen ve ulemâ ile çok yakın ilişkiler kuran oğlu II. Abdurrahman'ın emirliği döneminde Kurtuba'da güçlü bir ilmî ve siyasî otorite kazandı. Kurtuba müftüsü Îsâ b. Dînâr'ın vefatının (212/828) ardından onun yerine getirildi ve fetva meclisinde en yetkili isim haline geldi. Kendisine teklif edilen Kurtuba kadılığı görevini kabul etmemekle birlikte emîr üzerindeki etkisi sayesinde kadıların tayin, azil ve denetimlerinde mutlak söz sahibiydi. Kurtuba'da onun görüşleri ve kararları tartışılmazdı. Artık fakihler arasında ve yargı çevrelerinde "Yahyâ'nın ekibi"nden (silsiletü Yahyâ) söz edilmeye başlanmış (Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Aḫbârü'l-fuḳahâʾ, s. 364), hatta onlar için "şer ekibi" (es-silsiletü's-sû') nitelemesi de yapılmıştır (Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Ḳuḍâtü Ḳurṭuba, s. 123). Fakat zamanla Yahyâ'nın bu gücünden rahatsız olan Emîr II. Abdurrahman, Kurtuba Kadısı Yahyâ b. Ma'mer el-Elhânî'nin de etkisiyle, onun fetva ve yargı kurumlarındaki nüfuzunu kırmak amacıyla İşbîliyeli Mâlikî fakihi İbn Habîb es-Sülemî'yi Kurtuba'ya çağırıp fetva meclisine dahil etti. İbn Habîb, Yahyâ'nın fetvalarına genellikle muhalefet etse de onun yargı üzerindeki otoritesini fazla etkileyemedi. 234 yılı Cemâziyelâhir veya Receb ayında (Ocak veya Şubat 849) vefat eden Yahyâ b. Yahyâ'nın cenazesi daha sonra pek çok âlimin defnedildiği Benî Abbas Kabristanı'nda toprağa verildi. Başta oğlu Ubeydullah ve diğer oğlu Yahyâ'nın torunu Ebû Îsâ Yahyâ b. Abdullah el-Leysî olmak üzere, Yahyâ b. Yahyâ'dan sonraki birkaç nesil boyunca Ebû Îsâ ailesi Kurtuba'nın ilim hayatında ve yargı teşkilâtında etkili olmaya devam etmiştir.

Kaynaklarda Mâlik b. Enes'in fıkhını Endülüs'e getiren kişi olarak Yahyâ'nın hocası Şebtûn, İbnü'l-Kāsım'ın rivayet ve görüşlerini Endülüs'te meşhur eden kişi olarak da Îsâ b. Dînâr zikredilmekle birlikte Mâlikî mezhebinin Endülüs'te hızla yayılması ve resmî mezhep haline gelmesi sürecinde Yahyâ b. Yahyâ'nın fetva ve yargı alanındaki otoritesi daha etkin bir rol oynamıştır. İbn Hazm, Yahyâ'nın bu süreçteki rolünü Ebû Yûsuf'un Hanefî mezhebinin yayılması sürecindeki rolüne benzetir (el-İḥkâm, I, 576).

Zehebî'nin naklettiğine göre bu otoritesi sebebiyle Yahyâ'nın öğrencileri hızla artmış, bu da mezhebin yayılmasını doğrudan etkilemiştir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 524). Yahyâ'nın çok sayıdaki öğrencileri arasında oğlu Ubeydullah, Muhammed b. Ahmed el-Utbî, Yahyâ b. İbrâhim (İbn Müzeyn), Asbağ b. Halîl, Megāmî, İbrâhim b. Muhammed b. Bâz, Ebû Vehb Abdülaʻlâ b. Vehb, Abdullah b. Muhammed b. Hâlid b. Mertinîl gibi Mâlikî fakihlerinin yanı sıra İbn Vaddâh ve Bakīʻ b. Mahled gibi muhaddis-fakihler de vardır.

İbn Abdülber, Yahyâ'nın şöhretinde ve mezhebin yayılmasında onun el-Muvaṭṭaʾı rivayet etmesinin tesirine vurgu yapar (Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, III, 381). el-Muvaṭṭaʾ, İmam Mâlik'in sağlığında Yahyâ'nın hocası Şebtûn ve Gāzî b. Kays tarafından Kurtuba'da rivayet edilmekle birlikte Mâlik'ten el-Muvaṭṭaʾı dinleyip rivayet eden son Endülüslü âlim Yahyâ b. Yahyâ'dır. Yahyâ'nın otoritesine paralel olarak el-Muvaṭṭaʾ rivayeti de büyük ilgi görmüş, önce Endülüs ve Kuzey Afrika'da, ardından bütün İslâm dünyasında en meşhur rivayet haline gelmiş, hatta el-Muvaṭṭaʾ denildiğinde genellikle Yahyâ'nın rivayeti anlaşılır olmuştur. Doğu'da Kütüb-i Sitte ve diğer meşhur hadis derlemelerinin tasnif edildiği dönemde başta Kaʻnebî olmak üzere Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî et-Temîmî, Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr el-Kureşî ve Ebû Musʻab ez-Zührî gibi Mâlik'in muhaddis öğrencilerinin el-Muvaṭṭaʾ rivayetleri tercih edilirken Süyûtî'nin döneminde (X./XVI. yüzyıl) en meşhur rivayet Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetidir (Tenvîrü'l-ḥavâlik, s. 9-12). Onun el-Muvaṭṭaʾ rivayetini sonraki nesillere aktaran meşhur râvileri ise oğlu Ubeydullah ile İbn Vaddâh'tır. Hatta Yahyâ'nın el-Muvaṭṭaʾ rivayetindeki pek çok hatanın (vehim ve tashîf) İbn Vaddâh tarafından düzeltilerek nakledildiği söylenmiş, Muhammed b. Hâris el-Huşenî tamamı isnadla ilgili bu hataları eserinde nakletmiştir (Aḫbârü'l-fuḳahâʾ, s. 348-358; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, III, 381). Öte yandan Yahyâ hadis ilminin ve hadisçiliğin Endülüs'te zayıf olduğu bir dönemde yaşamış ve kendisinin de bu alanda yetersizliğinden söz edilmiştir (İbn Abdülber en-Nemerî, el-İntiḳāʾ, s. 109; Zehebî, X, 523). Ancak İbn Abdülber en-Nemerî, içerdiği rivayet hatalarına rağmen Yahyâ b. Yahyâ rivayetinin diğer el-Muvaṭṭaʾ rivayetlerinden daha üstün olduğunu kaydeder (et-Temhîd, VII, 102-103; ayrıca bk. İbn Hacer, XI, 301). Yahyâ'nın rivayetiyle ilgili bir başka husus da "Kitâbü'l-İʿtikâf" bölümünün büyük bir kısmını Mâlik'ten dinleyemediği ya da şüpheye düştüğü için hocası Şebtûn'dan rivayet etmiş olmasıdır. Ayrıca diğer el-Muvaṭṭaʾ nüshalarında olup da Yahyâ'nın nüshasında bulunmayan altmış dört rivayet İbn Abdülber en-Nemerî tarafından derlenmiştir.

Yahyâ b. Yahyâ'nın Endülüs ilim hayatına katkısı el-Muvaṭṭaʾ rivayetiyle sınırlı değildir. Hem İmam Mâlik'in hem onun Medineli ve Mısırlı öğrencilerinin, özellikle de İbnü'l-Kāsım'ın rivayet ve görüşlerinin Endülüs'te fetva ve yargı alanında belirleyici duruma gelmesinde Yahyâ'nın önemli rolü vardır. Kurtuba'da Şebtûn'dan fıkıh eğitimi almakla birlikte Yahyâ'nın asıl fıkıh hocaları İbnü'l-Kāsım yanında İbn

Vehb, Eşheb ve Abdullah b. Nâfi‘ gibi Mâlik’in Mısırlı ve Medineli öğrencileridir. Mâlik’in İbnü’l-Kāsım tarafından derlenen fıkhî görüş ve fetvalarını (Semâʿu İbni’l-Ḳāsım min Mâlik) Kurtuba’ya getirip öğrencilerine okutan Yahyâ, aynı zamanda kendisi de İbnü’l-Kāsım’ın derslerinde tuttuğu notlara dayanarak Mâlik’in ve İbnü’l-Kāsım’ın görüşlerini içeren bir mesâil derlemesi oluşturmuştur. Başta oğlu Ubeydullah olmak üzere öğrencileri tarafından rivayet edilen ve Semâʿu Yaḥyâ b. Yaḥyâ (min İbni’l-Ḳāsım) yahut on kitap ihtiva ettiği için ʿAşratü Yaḥyâ b. Yaḥyâ adıyla anılan bu derlemenin en azından VII. (XIII.) yüzyıla kadar Endülüs’te ve Mağrib’de okutulduğu anlaşılmaktadır (İbn Hayr, s. 312; İbnü’l-Ebbâr, I, 306). Ayrıca Yahyâ’nın öğrencisi Muhammed b. Ahmed el-Utbî’nin Mâlikî mezhebinin ilk yazılı kaynakları durumundaki mesâil derlemelerini bir araya getirdiği eseri el-ʿUtbiyye (el-Müstaḫrece) içerisinde yer alan Semâʿu Yaḥyâ b. Yaḥyâ, İbn Rüşd el-Cedd’in el-ʿUtbiyye’nin şerhi niteliğindeki eseri el-Beyân ve’t-taḥṣîl vasıtasıyla bugüne ulaşmıştır. Yahyâ b. Yahyâ bunların yanı sıra İbn Vehb’in el-Muvaṭṭaʾı ve el-Câmiʿini, Leys b. Sa‘d’ın hadislerini içeren (muhtemelen fıkhî görüşleriyle birlikte) bir derlemeyi ve Mâlik’in Medineli öğrencisi Abdullah b. Nâfi‘ es-Sâiğ’in el-Muvaṭṭaʾdaki bazı meselelere dair açıklamalarını içeren Tefsîrü’l-Muvaṭṭaʾı da öğrencilerine okutmuş ve bu eserler özellikle oğlu Ubeydullah tarafından sonraki nesillere aktarılmıştır. İmam Mâlik’in muhtemelen ölüm döşeğinde iken öğrencilerine yaptığı vasiyet de (Vaṣıyyetü’l-İmâm Mâlik b. Enes [Vaṣıyyetü Yaḥyâ b. Yaḥyâ] li-ṭalebeti’l-ʿilm) Yahyâ b. Yahyâ’dan rivayet edilmiştir (Kādî İyâz, el-Ġunye, s. 120).

Mâlikî mezhebinin gelişmesine yaptığı katkı ve Endülüs’teki otoritesi dikkate alındığında Yahyâ b. Yahyâ ile Kayrevanlı çağdaşı Sahnûn arasında bir benzerlik kurulabilir. Her ikisinin de etkileri kendi dönemleri ve bölgeleriyle sınırlı kalmamış, Yahyâ’nın el-Muvaṭṭaʾ rivayetiyle Sahnûn’un Mâlik ve İbnü’l-Kāsım’ın fıkhî görüşlerini derlediği el-Müdevvenetü’l-kübrâ’sı Mâlikî mezhebinin iki temel kaynağı olma özelliğini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Görüştüklerine dair bir bilgiye rastlanmasa da Yahyâ’nın Endülüs’teki otoritesinin Sahnûn tarafından kabul edildiğine dair bir rivayet bulunmaktadır (Kādî İyâz, Tertîbü’l-medârik, IV, 112). Endülüslü çağdaşı İbn Habîb ise Yahyâ’nın gölgesinde kalmış olmakla birlikte el-Vâżıḥa adlı eseriyle Mâlikî fıkıh literatüründe önemli bir yer edinmiştir.

Fıkıh anlayışı ve fetvaları büyük ölçüde İmam Mâlik’e ve öğrencisi İbnü’l-Kāsım’a dayanmakla birlikte Yahyâ b. Yahyâ bazı fıkhî meselelerde hocası Leys b. Sa‘d’ın görüşlerini tercih etmiştir. Mâlik’in görüşüne muhalif olmasına rağmen Endülüs Mâlikîleri’nin yaygın biçimde benimsediği bu görüşler şunlardır: Sabah namazı dahil hiçbir namazda Kunut duası okunmaz; mahkemede tek şahit ve yeminle yetinilemez (iki erkek şahit ya da bir erkek iki kadın şahit şarttır); toprak kendi ürünü karşılığında kiraya verilebilir. Yahyâ’nın, eşler arasındaki anlaşmazlığın giderilmesini Mâlik’in mezhebine uygun şekilde aile içinden hakemlere değil yörenin herkesçe tanınan

güvenilir şahsiyetlerine (dâr-ı emîn) havale etmesiyle ilgili görüşü diğer üç meselenin aksine kabul görmemiş, yalnızca oğlu Ubeydullah ve kendi soyundan gelen diğer bazı kadılar tarafından sürdürülmüştür. Emîr II. Abdurrahman'ın oruçlu iken bir câriyesiyle cinsel ilişkide bulunması üzerine Yahyâ'nın verdiği kefâret fetvası (iki ay oruç tutma) Mâlik ve öğrencilerinin meşhur görüşlerine muhalif olup Mâlikî mezhebi kaynaklarında şâz bir görüş olarak nakledilmekte ise de Karâfî tarafından muteber maslahata dayalı bir tercih olarak değerlendirilmiştir (Hattâb, II, 435; Muhammed İlîş, I, 404).

BİBLİYOGRAFYA: Mâlik b. Enes, el-Muvaṭṭaʾ (nşr. Beşşâr Avvâd Maʿrûf), Beyrut 1417/1997, neşredenin girişi, s. 8; Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Ḳuḍâtü Ḳurṭuba (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1410/1989, s. 16-17, 84-86, 91-92, 106-107, 112-119, 122-123; a.mlf., Aḫbârü'l-fuḳahâʾ ve'l-muḥaddis̱în (nşr. M. L. Ávila - L. Molina), Madrid 1992, s. 316, 347-370; İbnü'l-Kūtıyye, Târîḫu iftitâḥi'l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1402/1982, s. 68, 75; İbnü'l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1410/1989, I, 62-63, 289; II, 190, 897-900, 910, 920; İbn Hazm, el-İḥkâm, Kahire, ts. (Dârü'l-hadîs), I, 576; İbn Abdülber en-Nemerî, et-Temhîd (nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - M. Abdülkebîr el-Bekrî), Mağrib 1387/1967, I, 10-11; VII, 102-103; a.mlf., el-İntiḳāʾ (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1417/1997, s. 57, 105-109; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 157; Humeydî, Cezvetü'l-muḳtebis (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, II, 609-612, 631; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, el-Mesâlik fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik (nşr. Muhammed b. Hüseyin es-Süleymânî - Âişe bint Hüseyin es-Süleymânî), Beyrut 1428/2007, neşredenlerin girişi, I, 141-174; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. Muhammed b. Tâvît et-Tancî v.dğr.), Rabat 1403/1983, III, 113, 121, 126-127, 130, 168, 379-394; IV, 106, 112, 117, 123, 131, 145-149, 246-247; VI, 96-110; a.mlf., el-Ġunye (nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr), Beyrut 1402/1982, s. 98, 120; İbn Hayr, Fehrese (nşr. Beşşâr Avvâd Maʿrûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd), Tunus 2009, s. 312; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile (nşr. Abdüsselâm el-Herrâs), Beyrut 1415/1995, I, 306; II, 191; IV, 142; İbn Hallikân, Vefeyât, VI, 143-146; İbn İzârî, el-Beyânü'l-muġrib, II, 70-71, 77, 80; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 371, 519-525; XVI, 268; İbnü'l-Hatîb, el-İḥâṭa, III, 386; IV, 373; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 7; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, II, 352-353; İbn Nâsırüddin, Tavżîḥu'l-Müştebih (nşr. M. Naîm el-Araksûsî), Beyrut 1414/1993, VII, 373-376; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, XI, 300-301; Süyûtî, Tenvîrü'l-ḥavâlik, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), s. 9-12; Hattâb, Mevâhibü'l-celîl, Kahire 1331, II, 435; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 9-12, 149; Muhammed İlîş, Şerḥu Mineḥi'l-celîl ʿalâ Muḫtaṣari'l-Ḫalîl, Kahire 1294, I, 404; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 63-64; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 13-14; M. Zekeriyyâ Kandehlevî, Evcezü'l-mesâlik ilâ Muvaṭṭaʾi Mâlik, Beyrut 1410/1989, I, 41-42; M. Fierro, "El Alfaquí Beréber Yaḥyā b. Yaḥyā al-Layfī (m. 234/848), El Inteligente de Al-Andalus", Biografías y Género Biográfico en el-occidente islámico (ed. M. L. Ávila - M. Marin), Madrid 1997, s. 269-344; a.mlf., "Yaḥyā b. Yaḥyā al-Laythī", EI² (İng.), XI, 248-249; Kāsım Ali Saʿd, Cemheretü terâcimi'l-fuḳahâʾi'l-Mâlikiyye, Dübey 1423/2002, I, 530; III, 1370-1372; Necmeddin el-Hintâtî, el-Meẕhebü'l-Mâlikî bi'l-ġarbi'l-İslâmî, Tunus 2004, s. 40-41; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Endülüs'te Re'y-Hadis Mücadelesi", İslâmiyât, VII/3, Ankara 2004, s. 60-61.

Ali Hakan Çavuşoğlu

ALİ b. MEDÎNÎ علي بن المديني Ebü'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Caʿfer b. Necîh es-Saʿdî (ö. 234/848-49) İlelü'l-hadîs alanında meşhur olan muhaddis.

İbnü'l-Medînî diye de meşhurdur. 161'de (777-78) Basra'da doğdu. İslâmî ilimleri Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd, Hammâd b. Zeyd ve Abdürrezzâk gibi zamanın ünlü âlimlerinden tahsil etti. Başta ilelü'l-hadîs olmak üzere hadis ilimlerinin tamamında ihtisas kazanarak muhaddislerin içinde seçkin bir yer aldı. Hatta aralarında Süfyân b.

Uyeyne'nin de bulunduğu bazı hocaları kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Bağdat'a gittiğinde Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Muaytî gibi âlimlerin ihtilâf ettiği meselelerde son sözü hep o söylemiştir. İmam Buhârî Sahîḥ'ini önce onun tedkik ve tenkidine sunmuş, tasvibini aldıktan sonra okutmaya başlamıştır. Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs* unvanına sahip olmuş, Buhârî, Ebû Hâtim, Ebû Dâvûd, Ebû Müslim el-Keccî, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Ebü'l-Kasım el-Begavî gibi birçok meşhur muhaddise hocalık etmiştir.

İbnü'l-Medînî mihne* olayında sekiz ay süreyle ayaklarından zincire vurulmuş olarak hapiste kalmıştır. Önceleri ısrarla aksini savunmasına rağmen daha sonra canını kurtarmak için Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmek zorunda kalmış ve bu husus onun ilim muhitlerinde itibar kaybetmesine sebep olmuştur. Nitekim başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere bazı muhaddisler bu olaydan sonra kendisinden hadis rivayet etmemişlerdir. Zehebî her ne kadar el-Müsned'de onun hadislerinin yer aldığına dikkat çekerek Ahmed b. Hanbel'in kendisinden hadis rivayet etmediğine ihtimal vermek istemiyorsa da (bk. Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 59), el-Müsned'deki hadislerin mihne olayından önceye ait olduğu, Ahmed b. Hanbel'in bu olaydan sonra rivayet zincirinde bir süre kendisine "bir adam" (recülün) diye adını zikretmeden yer verdiği, daha sonra da ondan hadis rivayet etmediği anlaşılmaktadır (bk. Ukaylî, III, 239). Mihne olayında çile ve zulmün en ağırına mâruz kalan Ahmed b. Hanbel'in, hangi sebeple olursa olsun bu konuda verilen taviz karşısında sert tepki göstermesini tabii karşılamak gerekir. Ancak bu olayda İbnü'l-Medînî'yi mâzur görenler ve güvenilirliği konusunda en ufak bir tereddüt göstermeyenler çoğunluktadır. Nesâî, "O âdeta muhaddis olmak için yaratılmıştır" derken Buhârî Sahîḥ'ine 303 hadisini almak suretiyle ona olan güvenini göstermiştir. Mihne olayından sonra kendisinden hadis rivayet etmeyenler arasında yer aldığı anlaşılan (bk. Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 138) Müslim Sahîḥ'inde, Ebû Dâvûd ve Nesâî ise sünenlerinde rivayetlerine yer vermişlerdir. Zehebî, İbnü'l-Medînî'yi "zayıf" kabul eden Ukaylî'yi çok ağır bir dille tenkit etmiştir. Lehinde ve aleyhinde söylenenleri sıralayan Hatîb el-Bağdâdî ise, "Hiç kimsenin şahitliğine lüzum kalmadan güvenilirliği sabit olan büyüklerdendir" diyerek sözü edilen olayda ruhsat*ı tercih etmesinin ilmî şahsiyetine gölge düşüremeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca, ölümüne yakın tarihlere kadar onun Kur'an'ın mahlûk olmadığı şeklindeki görüşünü çeşitli vesilelerle tekrarladığı da kaynaklarda zikredilmektedir (bk. Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 58-59).

Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine ait tabakat müellifleri Ali b. Medînî'yi kendi mezheplerine mensup göstermeye çalışırlarsa da, diğer büyük muhaddisler gibi onu da herhangi bir mezhebe nisbet etmek mümkün görünmemektedir. Sâmerrâ'da vefat etmiştir.

Eserleri. Kaynaklarda, birçoğunun sahasında ilk eser olduğu ifade edilerek 200 civarında kitabının bulunduğu kaydedilmekte ise de bunlardan günümüze kadar

gelebilenleri şunlardır. 1. ʿİlelü'l-hadîs ve maʿrifetü'r-ricâl. M. Mustafa el-A'zamî tarafından el-ʿİlel adıyla Beyrut'ta (1972), Abdülmu'tî Emîn Kal'acî tarafından ʿİlelü'l-hadîs ve maʿrifetü'r-ricâl adıyla Halep'te (1400/1980) yayımlanan bu eserin tek yazma nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (III. Ahmed, nr. 624/24). Eser, İbnü'l-Medînî'ye ait üç ayrı ilel kitabının hulâsası mahiyetindedir. 2. Tesmiyetü evlâdi'l-ʿaşere ve gayrihim min ashâbi Resûlillâh. Yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'ndedir (Mecmua, nr. 27/3). 3. Ârâʾü İbni'l-Medînî fî ʿulemâʾi'l-Basra ellezîne vasafehüm Yahyâ b. Maʿîn bi'l-Kaderiyye. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (III. Ahmed, nr. 624/21) bir yazması bulunan eser, Zâhiriyye Kütüphanesi'nde (Mecmua, nr. 40/9) Mesâʾil adıyla yer almaktadır. Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe'nin İbnü'l-Medînî'ye yönelttiği cerh ve ta'dîl*e dair soruları, Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir Süʾâlâtü Muhammed b. ʿOsmân b. Ebî Şeybe li-ʿAlî b. el-Medînî adıyla Riyad'da yayımlamıştır (1984).

Abdülkahir el-Bağdâdî İbnü'l-Medînî'nin cerh ve ta'dîl imamlarından olduğunu ve bu konuda çok eser kaleme aldığını kaydettikten sonra ona ait on üç kitabın adını sıralar (bk. Usûlü'd-dîn, s. 313). Bağdatlı İsmâil Paşa da ona nisbet ettiği yetmiş dört eserin ismini zikreder (bk. Îzâhu'l-meknûn, I, 38-47). Hepsinin adı "ahbâru" kelimesiyle başlayan bu kitaplar hadis, siyer ve çeşitli şahısların biyografisi ile yer, şehir, ülke, bazı kabile ve aile tarihleri ve Abbâsî Devleti'nin tarihi hakkındadır. Adlarından anlaşıldığına göre kitapların çoğu sahalarında ilk defa kaleme alınmıştır.

İbnü'l-Medînî'nin bugün mevcut olmayan eserlerinin muhtevası, ikinci elden kaynaklar vasıtasıyla kısmen de olsa günümüze intikal etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa'd, et-Tabakāt, VII, 308; Ukaylî, ed-Duʿafâʾü'l-kebîr (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Beyrut 1404/1984, III, 235-240; el-Cerh ve't-taʿdîl, VI, 193-194; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Beyrut 1398/1978, s. 322; Hâkim en-Nîsâbûrî, Maʿrifetü ʿulûmi'l-hadîs̱ (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin), Haydarâbâd 1935 → Medine 1397/1977, s. 52, 107, 108, 110, 254; Bağdâdî, Usûlü'd-dîn, s. 313; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XI, 458-473; Tabakātü'l-Hanâbile, I, 225-228; İbnü's-Salâh, ʿUlûmü'l-hadîs, Haleb 1386/1966, s. 95; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 138-141; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 428-429; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 41-60; Sübkî, Tabakāt, II, 145-148; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, V, 174; VII, 349-357; IX, 54; Keşfü'z-zunûn, I, 76, 87, 382; Îzâhu'l-meknûn, I, 38-47; Sezgin, GAS, I, 108.

M. Ali Sönmez

EBÛ CA'FER en-NÜFEYLÎ أبو جعفر النفيلي Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed b. Alî en-Nüfeylî (ö. 234/848) Hadis hâfızı.

Kudâî ve Harrânî nisbeleriyle de anılır; hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Züheyr b. Muâviye, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek, Hüşeym b. Beşîr ve Süfyân b. Uyeyne gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, Zühlî ve daha başka muhaddisler rivayette bulundular.

Rivayetleri Sahîh-i Müslim dışında Kütüb-i Sitte'de yer alan Ebû Ca'fer en-Nüfeylî'nin değerli bir muhaddis olduğunu birçok hadis otoritesi kabul etmiştir. Ahmed b. Hanbel, onun hâfıza gücünü anlatmak için kendisini elinde kitapla rivayet ederken hiç görmediğini söylemiş, Nüfeylî'den pek çok hadis rivayet etmekle bilinen Ebû Dâvûd ise hâfızası ondan daha güçlü birine rastlamadığını belirtmiştir. Hadis hâfızı unvanını kolay kolay kimseye vermeyen Şâzekûnî'nin bu unvanı sadece ona lâyık gördüğü bilinmektedir. Tanınmış muhaddis İbn Vâre, Nüfeylî'yi dinin direkleri olarak gösterdiği devrinin dört âlimi arasında saymış, Ebû Hâtim er-Râzî ve Dârekutnî de onun sika* ve rivayetleri delil olarak kullanılan bir kimse olduğunu ifade etmişlerdir.

Ebû Ca'fer en-Nüfeylî, doksan yaşının üzerinde iken Rebîülâhir 234'te (Kasım 848) vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, V, 189; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, V, 159; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III, 320; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', X, 634-637; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 440-441; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 16-18; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 80-81.

Ali Osman Koçkuzu

EBÛ HAYSEME, Züheyr b. Harb أبو خيثمة زهير بن حرب Ebû Hayseme Züheyr b. Harb b. Şeddâd (Eştâl) en-Nesâî (ö. 234/849) Hadis hâfızı.

160'ta (776-77) Nesâ'da doğdu. Bağdâdî, Hareşî ve Şeybânî nisbeleriyle de anılır. Dedesinin adı Eştâl iken Arapça söyleyişle Şeddâd olarak değiştirilmiştir. Bu onun Türk asıllı olduğunu göstermektedir. Ebû Hayseme'nin Nesâ'da hangi tarihe kadar kaldığı kesin olarak bilinmemekle beraber çocukluğunu burada geçirdiği anlaşılmaktadır. İlim tahsili için birçok seyahat yaptığından bahsedilirse de bunların nerelere yapıldığı hususunda bilgi yoktur.

Bağdat'ta Hüşeym b. Beşîr'den hadis tahsil eden Ebû Hayseme, Süfyân b. Uyeyne, İsmâil b. Uleyye, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî, Vekî', Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Yezîd b. Hârûn gibi tanınmış muhaddislerden hadis rivayet etti. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn ile görüştü. Tahsilini tamamladıktan sonra Bağdat'a yerleşti. Başta Buhârî ve Müslim olmak üzere Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, Bakī b. Mahled gibi hadis ilminin önde gelen imamları kendisinden hadis öğrendi. Rivayetleri Tirmizî'nin es-Sünen'i dışında Kütüb-i Sitte'de yer almıştır. Ömrünü hadis öğrenmek ve öğretmekle geçiren Ebû Hayseme 7 Şâban 234 (6 Mart 849) tarihinde Bağdat'ta vefat etti.

Bütün kaynakların güvenilir bir muhaddis olduğu hususunda birleştikleri Ebû Hayseme'den Yahyâ b. Maîn, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Kāni' gibi tanınmış muhaddisler

övgü ile söz etmişlerdir. İbn Ebû Hayseme diye tanınan oğlu Ahmed ve torunu Muhammed de hadis ilmiyle meşgul olmuşlardır.

Eserleri. Kaynaklarda birçok kitap yazdığı, özellikle cerh ve ta‘dîl* alanında çalışmalar yaptığı zikredilen Ebû Hayseme'nin sadece Kitâbü'l-ʿİlm adlı eseri günümüze ulaşmıştır. İlmin önemine dair 164 hadis ihtiva eden eser Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî tarafından yayımlanmış (Dımaşk 1385/1965), ayrıca Salih Tuğ tarafından tahkik edilerek Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1984). Kaynaklarda adı geçen Kitâbü'l-Müsned'in ise günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir. Kâtib Çelebi (Keşfü'z-zunûn, I, 295) ve Kehhâle (Muʿcemü'l-müʾellifîn, IV, 186), Ebû Hayseme'nin Târîhu ruvâti'l-hadîs adlı bir eserinden söz ederlerse de bu kitabın Ebû Hayseme'nin oğlu Ahmed'e ait olduğu diğer kaynaklarda belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sa‘d, et-Tabakāt, VII, 354; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, III, 429; a.mlf., et-Târîhu's-sagīr, II, 362; Hatîb, Târîhu Bagdâd, VIII, 482-484; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, IX, 402-406; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 489-492; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, III, 343; Keşfü'z-zunûn, I, 295, 582; II, 1440; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 80; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 375; Ziriklî, el-Aʿlâm, III, 87; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IV, 186; Sezgin, GAS, I, 107.

Salih Tuğ

İBN NÜMEYR (ابن نمير) Ebû Abdirrahmân Muhammed b. Abdillâh b. Nümeyr el-Hemdânî el-Kûfî (ö. 234/849) Hadis hâfızı.

---

160 (777) yılı civarında Kûfe'de doğdu. Aslen Yemenli olup Kûfe'ye yerleşen Hemdân kabilesinin Hârif koluna mensuptur. Babası Abdullah b. Nümeyr, çoğu Ṣaḥîḥ-i Müslim'de olmak üzere 578 rivayeti Kütüb-i Sitte'de yer alan tanınmış bir hadis hâfızıdır. İbn Nümeyr ilim tahsiline babasından hadis öğrenerek başladı; Muhammed b. Bişr, Süfyân b. Uyeyne, İsmâil b. Uleyye, Vekî‘ b. Cerrâh, Muhammed b. Fudayl, Mervân b. Muâviye gibi şahsiyetlerden hadis öğrendi. Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür‘a er-Râzî, Ya‘kūb b. Şeybe, Ya‘kūb el-Fesevî, Bakī‘ b. Mahled, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ve Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî kendisinden hadis konusunda faydalanan belli başlı talebeleridir. Buhârî ve Müslim Ṣa-ḥîḥ'lerinde, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce Sünen'lerinde doğrudan, Tirmizî ve Nesâî ise Buhârî aracılığıyla ondan rivayette bulundular. Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'de yirmi iki, Ṣaḥîḥ-i Müslim'de 573 rivayeti yer alır.

Ebû Hâtim er-Râzî, Ebü'l-Hasan el-İclî, Ebû Dâvûd ve Nesâî gibi hadis münekkitlerinin sika olarak nitelendirdiği ve hadislerinin delil olarak kullanılabileceğini belirttiği İbn Nümeyr'i İbn Ebû Hâtim cerh ve ta‘dîl konusunda otorite kabul etmiş, cerh ve ta‘dîl ile ilelü'l-hadîse dair bazı görüşlerine el-Cerḥ ve't-taʿdîl adlı eserinde yer vermiştir. Ahmed b. Hanbel de İbn Nümeyr'den övgüyle bahsetmiş, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel Kûfeli râvilerle ilgili

değerlendirmelerde onun görüşlerini esas almışlardır. İbn Nümeyr Şâban veya Ramazan 234'te (Mart veya Nisan 849) Kûfe'de vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 413; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 144; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, II, 364; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 406; Fesevî, el-Maʿrife ve't-târîḫ, I, 209; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, I, 320-328; İbn Şâhîn, Târîḫu esmâʾi's̱-s̱iḳāt (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Beyrut 1406/1986, s. 285; Dârekutnî, el-ʿİlel (nşr. Mahfûzürrahman Selefî), Riyad 1985, II, 141; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, II, 658; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim, II, 184; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, III, 235-236; İbnü'l-Kayserânî, el-Cemʿ beyne ricâli'ṣ-Ṣaḥîḥayn, Beyrut 1405/1985, II, 442; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), II, 305; V, 647; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXV, 566-570; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 93-94; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 244-245; XI, 455-457; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 439-440; Safedî, el-Vâfî, III, 304; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 312; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 282-283; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 81; Ziriklî, el-Aʿlâm, VII, 92.

Ali Toksarı

KAVÂRÎRÎ (القواريري) Ebû Saîd Ubeydullāh b. Ömer b. Meysere el-Kavârîrî (ö. 235/850) Hadis hâfızı.

---

151 (768) veya 152'de (769) Basra'da doğdu. "Kavârîrî" nisbesiyle anılması cam ve şişe imalâtı veya ticareti yapmasıyla ilgili olup Benî Cüşem'in âzatlısı olduğu için Cüşemî nisbesiyle de zikredilmiştir. Ebû Avâne el-Vâsıtî, Hammâd b. Zeyd, Yezîd b. Zürey', Hüşeym b. Beşîr, Derâverdî ve Süfyân b. Uyeyne gibi muhaddislerden rivayette bulundu. Buhârî, Müslim, Ebû Zür'a er-Râzî, Bakī b. Mahled, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Hâtim er-Râzî gibi âlimler de onun talebeleri arasında yer aldı. İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel kendisinden hadis yazdı. Bağdat'ta yaşayan Kavârîrî'nin rivayet ettiği hadislerden biri (İbn Hacer'e göre ise beşi) Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'de, kırkı Ṣaḥîḥ-i Müslim'de, kırk yedisi Sünenü Ebî Dâvûd'da, altısı da Sünenü'n-Nesâʾî'de yer almıştır. İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Ebü'l-Hasan el-İclî, Sâlih Cezere, Nesâî ve İbn Kāni' onu "sika" olarak nitelendirmiş, Ebû Hâtim er-Râzî ile bir başka değerlendirmesinde Yahyâ b. Maîn ve Sâlih Cezere "sadûk" olduğunu söylemişlerdir. Kavârîrî'nin Bağdat ve Basra'nın en tanınmış muhaddisi olduğu, bu iki şehirde rivayet edilen hadisleri en iyi onun bildiği ileri sürülmüş, rivayetleri arasında âlî isnadla gelenlerin bulunduğu belirtilmiş, Sa'leb kendisinden yüz bin hadis işittiğini söylemiştir. Kavârîrî 12 veya 13 Zilhicce 235'te (27 veya 28 Haziran 850) Bağdat'ta vefat etti, Askerülmehdî'de (Rusâfe) defnedildi.

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, V, 395-396; İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 350; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, X, 320-323; a.mlf., es-Sâbıḳ ve'l-lâhiḳ (nşr. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî), Riyad 1402/1982, s. 265; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 279-280; III, 62; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XIX, 130-136; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 92-93; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 438-439; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 442-446; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: Sene 231-240, s. 264-265; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VII, 40-41.

Zekeriya Güler

İBN EBÛ ŞEYBE, Ebû Bekir (أبو بكر ابن أبي شيبة) Ebû Bekr Abdullāh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849) el-Muṣannef adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı, müfessir ve tarihçi.

159'da (776) Kûfe'de doğdu (Hatîb, X, 66). Benî Abs'in mevlâsı olup üçüncü dedesinin Havstî diye anılması, ailenin aslen Belhli olduğunu ve muhtemelen Arap soyundan gelmediğini göstermektedir. Erken yaşta hadis tahsiline başladı, on dört yaşında iken Kadı Şerîk b. Abdullah'tan hadis dersi aldı. Kûfe, Basra, Rey ve Bağdat ile Hicaz bölgesindeki ilim merkezlerinde tahsilini sürdürdü. Abdullah b. Mübârek, Halef b. Halîfe, Cerîr b. Abdülhamîd, Muhammed b. Fudayl, Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi muhaddislerden hadis okudu. Talebeleri arasında Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, İbn Sa'd, Bakī' b. Mahled, İbn Vaddâh, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, Ebü'l-Kāsım el-Begavî gibi âlimler yer almaktadır. Babası, dedesi, iki kardeşi Ebü'l-Hasan Osman ve Kāsım ile oğlu İbrâhim ve yeğeni Ebû Ca'fer Muhammed b. Osman da tanınmış birer muhaddis olmakla beraber ailenin en ünlü şahsiyeti kendisidir. İbn Ebû Şeybe'nin hadis bilgisini kardeşi Osman'dan üstün bulan Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn onu sadûk diye nitelendirmiş, Ebü'l-Hasan el-İclî ve Ebû Hâtim er-Râzî de sika olduğunu söylemişlerdir. Ebû Zür'a er-Râzî ve Sâlih Cezere gibi kendisini yakından tanıyan hadis münekkitleri de hâfızasının çok güçlü olduğunu belirtmişlerdir.

İbn Ebû Şeybe'nin olgunluk dönemi, Mu'tezile mezhebinin devlet idaresine hâkim olduğu yıllara (813-847) rastlamakta olup Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah, daha önce Me'mûn'un başlattığı ve Mu'tasım-Billâh ile Vâsiḳ-Billâh'ın devam ettirdiği dinî ve siyasî sahalarda uygulanan devlet politikasını kökten değiştirmeye karar verince Mu'tezile politikasının izlerini silmek üzere yardımlarına başvurduğu hadis ve fıkıh âlimleri arasında İbn Ebû Şeybe ile ağabeyi Osman da vardı. Halifenin bol maaş ve tahsisat bağladığı bu ekipten, Mu'tezile ve Cehmiyye'ye ait görüşleri reddeder mahiyetteki hadislerle rü'yet hakkındaki hadisleri halka anlatmasını istemesi üzerine İbn Ebû Şeybe Bağdat'taki Rusâfe Mescidi'nde 30.000'i aşan kalabalığa ders verdi (a.g.e., X, 67; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 125). Kaynaklar, ayrıca onun Kûfe'de bir sütunun dibinde uzun zaman ders verdiğini kaydeder (Hatîb, X, 69; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 124). Bu sütun Kûfe Valisi Velîd b. Ukbe tarafından yaptırılan caminin sütunu olmalıdır (bu caminin sütunları dibinde ders veren sahâbîler için bk. Hâkim, s. 191-192; ayrıca krş. Yardım, I, 138-139).

İbn Ebû Şeybe, Ebû Hanîfe'nin mezhep ve metoduna karşı olup bu konudaki muhalefetini el-Muṣannef adlı eserinin son tarafında "Kitâbü'r-Red alâ Ebî Hanîfe" adlı bir başlık altında ifade etmiş (XV, 148-282); Kāsım b. Kutluboğa el-Ecvibe ʿan

iʿtirâżâti İbn Ebî Şeybe ʿalâ Ebî Ḥanîfe, Zâhid Kevserî de en-Nüketü't-ṭarîfe fi't-teḥaddüs̱ ʿan rudûdi İbn Ebî Şeybe ʿalâ Ebî Ḥanîfe (Kahire 1365) adlı çalışmalarıyla onun bu konudaki görüşlerini reddetmiştir. İbn Ebû Şeybe 8 Muharrem 235'te (2 Ağustos 849) vefat etti.

Eserleri. 1. el-Muṣannef* fi'l-eḥâdîs̱ ve'l-âs̱âr. İbn Ebû Şeybe'nin, hadislerle sahâbe sözleri ve tâbiîn fetvalarını senedleriyle birlikte topladığı ve konularına göre tertip ettiği en hacimli eseri olup kaynaklarda el-Müsned adıyla kaydedilen kitabının da bu eser olduğu belirtilmektedir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1711). Çeşitli baskıları arasında Abdülhâlik̇ el-Efgānî (I-XV, Karaçi 1406) ve Kemâl Yûsuf el-Hût'un (I-VII, Beyrut 1409/1989) neşirleri anılabilir. 2. Kitâbü'l-Îmân. İman ve İslâm'a dair 139 hadis ve haberi ihtiva eden ve el-Muṣannef'teki "Kitâbü'l-Îmân"ın bazı tertip farklarıyla rivayetinden ibaret olan eser, Nâsırüddin el-Elbânî tarafından Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın Kitâbü'l-Îmân'ı, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb'in Kitâbü'l-ʿİlm'i ve Hatîb el-Bağdâdî'nin İḳtiżâʾü'l-ʿilm el-ʿamel'i ile birlikte (Dımaşk 1385/1966), daha sonra da müstakil olarak (Beyrut 1403/1983; Küveyt 1405/1985) yayımlanmıştır. 3. Kitâbü'l-Edeb. Bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan eserin (Mağrib, nr. 78/7) el-Muṣannef'in "Kitâbü'l-Edeb" bölümünün ayrı bir rivayeti olması muhtemeldir. Eser üzerinde Muhammed Rızâ el-Kahvecî'nin Pencap Üniversitesi İdâre-i Ulûm-i İslâmiyye Bölümü'nde bir doktora tezi hazırladığı (Lahor 1989) kaydedilmektedir (Fihrist-i Maḫṭûṭât-i Pî eyc Dî ve Em ey ʿUlûm-i İslâmiyye: 1952-1989, s. 11).

4. Kitâbü't-Târîḫ. Câhiliye devrinden Hz. Ömer'in vefatına kadar olan dönem hakkında bilgi veren eserin bir nüshası, Berlin'de Stiffung Preussischer Kulturbesitz'in özel kütüphanesinde (nr. 9409) tesbit edilmiş ve bu nüshanın Heinrich Schützinger tarafından genişçe bir tanıtımı yapılmıştır (bk. bibl.). Heinrich Schützinger, Kitâbü't-Târîḫ ile el-Muṣannef içindeki "Kitâbü't-Târîḫ" (XII, 547-580; XIII, 5-94) ve "Kitâbü'l-Meġāzî" (XIV, 283-601) bölümlerini karşılaştıramadığını ifade etmekteyse de yazmanın muhtevasıyla ilgili olarak verilen bilgilerle el-Muṣannef'in içindeki bölümlerin tam bir uyum sağladığı dikkate alındığında Kitâbü't-Târîḫ'in de müstakil bir eser olmadığı anlaşılmaktadır. 5. Tefsîrü İbn Ebî Şeybe. Bir rivayet tefsiri olan eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Yazma Bağışlar, nr. 4028, vr. 1a-205a).

Kitâbü'l-Evâʾil, Kitâbü'l-Fiten, Kitâbü'l-Cemel, Kitâbü'ṣ-Ṣıffîn, Kitâbü'l-Fütûḥ ve Feżâʾilü'l-Ḳurʾân gibi adlarla İbn Ebû Şeybe'ye nisbet edilen eserler de el-Muṣannef'in ilgili bölümlerinin ayrı istinsahı veya rivayeti sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır. el-Muṣannef'in "er-Red ʿalâ Ebî Ḥanîfe" ve "Kitâbü'z-Zekât" bölümleri müstakil olarak yayımlanmıştır (Brockelmann, I, 215). Çeşitli kaynaklarda müellifin Kitâbü's-Sünen fi'l-fıḳh ve el-Aḥkâm adlı kitapları bulunduğu da zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa‘d, et-Ṭabaḳāt, VI, 413; Buhârî, et-Târîḫu’ṣ-ṣaġīr, II, 365; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, V, 160; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Flügel), s. 229; Hâkim, Maʿrifetü ʿulûmi’l-ḥadîs̱, s. 191-192; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, I, 383-384; X, 66-71; Sem‘ânî, el-Ensâb (Bârûdî), IV, 140-141; İbnü’s-Salâh, ʿUlûmü’l-ḥadîs̱, s. 129; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XVI, 34-42; Zehebî, Teẕkîretü’l-ḥuffâẓ, II, 432-433; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XI, 122-127; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 231-240, s. 227-230; Safedî, el-Vâfî, XVII, 442; İbn Nâsırüddin, Tavżîḥu’l-müştebih (nşr. M. Naîm el-Araksûsî), Beyrut 1414/1993, III, 385; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, VI, 2-4; a.mlf., Lisânü’l-Mîzân, VII, 64; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 437; II, 1678, 1711; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe (Özbek), s. 35, 42, 76, 78, 85, 95, 109, 274; Brockelmann, GAL Suppl., I, 215; Sezgin, Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 66, 67, 75, 208; a.mlf., GAS, I, 108; Fihrist-i Maḫṭûṭât-i Pî eyc Dî ve Em ey ʿUlûm-i İslâmiyye: 1952-1989, Lahor 1990, s. 11; Ali Yardım, Hadis, İstanbul 1997, I, 138-139; II, 52, 55, 59, 67, 75, 107, 117, 128; Walter Werkmeister, Quellenuntersuchungen zum Kitab al-Iqd al-Farid des Andalusiers Ibn Abdrabbih, Berlin 1983, s. 160-166; Heinrich Schützinger, “Ibn Abī Šaibe Und Sein Ta’rīx”, Oriens, XXIII-XXIV (1974), s. 134-146; Ch. Pellat, “Ibn Abī S̲h̲ayba”, EI² (Fr.), III, 714; Hasan Yûsufî Eşkûrî, “İbn Ebî Şeybe”, DMBİ, II, 669-670.

Ali Yardım

İBN EBÛ ŞEYBE, Ebü’l-Hasan (أبو الحسن ابن أبي شيبة) Ebü’l-Hasen Osmân b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 239/853) Hadis ve tefsir âlimi.

156 (773) yılında Kûfe’de doğdu. Dedesi İbrâhim’e nisbetle İbn Ebû Şeybe diye anıldı. Üçüncü dedesinin Havstî diye anılması, ailenin aslen Belhli olduğunu ve muhtemelen Arap soyundan gelmediğini göstermektedir. Aynı künye ile şöhret bulan kardeşleri Ebû Bekir b. Ebû Şeybe ile Kāsım’dan daha büyüktür. Hadis alanındaki çalışmalarıyla tanınan oğlu Ebû Ca‘fer Muhammed de İbn Ebû Şeybe künyesiyle meşhur olmuştur. İlk tahsilini Kûfe’de yaptıktan sonra Irak ve Şam bölgesini dolaştı. Tahsilini ilerletmek için Mekke ve Rey’e gitti. 173 (789) yılında Bağdat’a yerleşti. Cerîr b. Abdülhamîd, Süfyân b. Uyeyne, Hüşeym b. Beşîr, Abdullah b. Mübârek, Bişr b. Mufaddal, İsmâil b. Uleyye ve Şerîk b. Abdullah gibi muhaddislerden ders aldı. Oğlu Muhammed ile Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, İbn Sa‘d, Bakī b. Mahled, Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, İbn Ebü’d-Dünyâ, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zür‘a er-Râzî gibi âlimler ise onun talebeleridir.

İbn Ebû Şeybe pek çok hadis otoritesinin güvenini kazanmış, Buhârî elli beş, Müslim 135 hadisini sahihlerine almışlar, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce de ondan işittikleri birçok hadise sünenlerinde yer vermişlerdir. İclî kendisini “sika”, Yahyâ b. Maîn “sikame’mûn” diye nitelendirmiş, Ahmed b. Hanbel ondan övgüyle söz etmiştir. Zehebî de sağlam bir hadis hâfızı olduğuna işaret etmekle birlikte bazıları tarafından tenkit edildiğini dikkate alarak İbn Ebû Şeybe’yi “sadûk” terimiyle değerlendirmiştir (el-Muġnî, II, 425). İbn Hacer, büyük hadis hâfızlarından saydığı İbn Ebû Şeybe’yi İbn Maîn, İbn Nümeyr, İclî ve daha birçoklarının güvenilir bulduğunu belirterek kendisinin de aynı görüşte olduğunu ifade etmiştir. Diğer taraftan İbn Ebû Şeybe’nin

ferd ve garîb olarak rivayet ettiği bazı hadislerin hatalı olduğu ileri sürülmüştür. Ahmed b. Hanbel bunları münker kabul etmiş, Zehebî ise bu tür rivayetlerinin münker sayılamayacağını belirtmiştir.

İbn Ebû Şeybe, Halife Mütevekkil-Alellah tarafından Mu'tezile âlimlerinin görüşlerine cevap vermek üzere görevlendirilenler arasında yer almış, kendisine Bağdat mescidinde bir minber tahsis edilmiş, buradaki derslerine büyük kalabalıkların katıldığı söylenmiştir. Onun tenkit edilen bir yönü de Kur'an'daki bazı lafızları yanlış okumasıdır (tashîf). "Fetallün" (el-Bakara 2/265) kelimesini "fe-zallün", "cebbârîn" (eş-Şuarâ 26/130) kelimesini "habbâzîn", "es-sikāye" (Yûsuf 12/70) kelimesini "es-sefîne" şeklinde okuması onun tashîflerinin en belirgin örnekleridir. İbn Ebû Şeybe'nin tashîfleri muhtelif eserlerde tartışılmış, güvenilir bir muhaddis olması ile Fîl sûresinin başlangıcını (elem tera) "elif, lâm, mîm tera" şeklinde okuyacak kadar bilgisiz olması arasındaki çelişki değişik şekillerde yorumlanmıştır. Bazıları onun Kur'an'ı ezbere bilmediğini, bazıları bu hataların dil sürçmesinden kaynaklandığını, bazıları da İbn Ebû Şeybe'nin şakacı bir kişiliğe sahip olması sebebiyle bu okuyuşların birer şaka ürünü sayılması gerektiğini ileri sürmüştür. Tashîfleri sebebiyle kendisine yapılan itirazları, "Ben ve kardeşim Ebû Bekir, Âsım kıraatine göre okumayız" veya, "Hamza kıraati bid'attır" gibi ifadelerle geçiştirmeye çalışması onun şakacılığına örnek gösterilmiştir. Zehebî de İbn Ebû Şeybe'nin bu tashîfleri üzerinde durmuş ve onun Allah'tan af dilemiş olmasını temenni etmiştir. İbn Ebû Şeybe 3 Muharrem 239'da (14 Haziran 853) vefat etmiştir. Kelâbâzî'nin ölüm tarihini 21 Muharrem 232 (17 Eylül 846) olarak vermesi bir zühûl eseri olmalıdır.

Kaynaklarda İbn Ebû Şeybe'nin el-Müsned fi'l-ḥadîs̱, es-Sünen fi'l-fıḳh, Târîḫ, Tefsîrü'l-Ḳur᾿ân ve bazan muhtemelen yanlış olarak Kitâbü'l-ʿAyn diye yazılan Kitâbü'l-Fiten adlı eserleri kaleme aldığı belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), I, 225-226; II, 239; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VI, 250; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, II, 369-371; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 329; Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâ᾿, III, 222-224; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VI, 166-167; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 320; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, II, 522-523; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim, II, 48-49; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XI, 283-288; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 315; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâ᾿ü'l-ḥadîs̱, II, 99-100; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 35-39; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâ᾿, XI, 151-154; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, II, 444; İbn Nâsırüddin, Tavżîḥu'l-müştebih (nşr. M. Naîm el-Araksûsî), Beyrut 1414/1993, III, 385; İbn Hacer, Hedyü's-sârî (Hatîb), s. 423; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, VII, 149-151; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, I, 379; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 344; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 96, 109; Ch. Pellat, "Ibn Abī S̲h̲ayba", EI² (İng.), III, 692.

Selman Başaran

İBN RÂHÛYE (ابن راهويه) Ebû Ya‘kūb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 238/853) Hadis, fıkıh ve tefsir âlimi.

161 (778) yılında Merv'de dünyaya geldi. 163 (780) ve 166'da (783) doğduğu da söylenir. Temîm kabilesinin Hanzale koluna mensup olan babası Mekke yolunda doğduğu için Râhûye (Râheveyh = yolda bulunan) lakabı ile anılmıştır. İlk öğrenimini Merv'de yapan İbn Râhûye yirmi üç yaşında iken tahsil amacıyla seyahate çıktı. Irak, Şam, Hicaz, Yemen gibi ilim merkezlerinde Abdullah b. Mübârek, Vekî‘ b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî, Süfyân b. Uyeyne, Şâfiî, İbn Uleyye, Gunder, Yezîd b. Hârûn gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de başta hocaları Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Bakıyye b. Velîd, Yahyâ b. Âdem, Abdürrezzâk b. Hemmâm olmak üzere Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Hasan b. Süfyân ve Osman b. Saîd ed-Dârimî rivayette bulundular. Dâvûd ez-Zâhirî ve İbn Kuteybe de ondan ders almışlardır. İbn Râhûye tahsilini tamamladıktan sonra Nîşâbur'a yerleşti ve ömrünün sonuna kadar öğretimle meşgul oldu. Buhârî ve Müslim el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerinde, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî es-Sünen'lerinde ondan hadis rivayet ettiler. Güçlü bir hâfızaya sahip olan İbn Râhûye'nin güvenilirliği hususunda hadis münekkitleri ittifak etmiş olup ölümünden beş ay önce hâfıza kaybına uğradığına dair rivayet zayıf kabul edilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 377-378). Onun 100.000 hadis bildiği ve 70.000 hadisi talebelerine ezbere yazdırdığı rivayet edilmektedir. İbn Râhûye 14 Şâban 238'de (29 Ocak 853) vefat etti; 243 (857) yılında öldüğüne dair rivayet sağlam değildir.

Hâfız, emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs, Horasan'ın fakih ve muhaddisi gibi unvanlarla anılan İbn Râhûye tefsir ve akaid ilimlerinde de söz sahibi olmakla birlikte onun ilmî şahsiyetinde hadis ve fıkıh ön plandadır. III. (IX.) yüzyıla kadar meydana getirilen hadis külliyatı sahih hadislerin yanı sıra hasen ve zayıf hadisleri de ihtiva ettiğinden Buhârî onun teşvikiyle el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ine sadece sahih hadisleri almıştır. Rivayet ettiği hadisleri Müsned adlı eserinde toplayan İbn Râhûye cerh ve ta‘dîl ile ilelü'l-hadîs konularında otorite kabul edilmiş, başlangıçta ehl-i re'yden iken İmam Şâfiî ile ilmî tartışmalarda bulunduktan sonra onun usulünü benimsemiştir. Bazı ictihadları Hanefî mezhebine uygun düştüğü için Hanefî, İmam Şâfiî'nin usulünü benimsediği için Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ile olan yakınlığı sebebiyle Hanbelî sayılmışsa da herhangi bir mezhebe bağlı bulunmayan mutlak müctehid olduğu anlaşılmaktadır. İbn Râhûye'nin bazı fıkhî görüşlerini talebelerinden İshak b. Mansûr el-Kevsec Kitâbü'l-Mesâʾil'de (bk. bibl.), evlenme ve boşanmayla ilgili görüşlerini Susan A. Spectorsky Chapters on Marriage and Divorce Responses of Ibn Ḥanbel and Ibn Rāhwayh adlı çalışmasında (Austin 1993) bir araya getirmiştir. İbn Râhûye Allah'ın sıfatları, rü'yetullah, kader, halku'l-Kur'ân gibi kelâmî meselelerde Mu‘tezile başta olmak üzere Cehmiyye, Muattıla, Mürcie gibi fırkalarla tartışmış ve Horasan bölgesinde Ehl-i sünnet'in temsilcisi olmuştur.

Eserleri. 1. Müsned. Altı cilt olduğu kaydedilen eserin 2648 hadis ihtiva eden IV. cildi günümüze ulaşmıştır (yazma nüshaları için bk. Kitâbü'l-Mesâʾil, neşredenin girişi, s. 53; Sezgin, I, 110; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, s. 373). İlk hadis kitaplarından olduğu için önem taşıyan Müsned'in Kütüb-i Sitte'de bulunmayan rivayetleri büyük ölçüde Bûsîrî'nin İtḥâfü'l-ḫıyere bi-zevâʾidi'l-mesânîdi'l-ʿaşere, İbn Hacer el-Askalânî'nin el-Meṭâlibü'l-ʿâliye fî zevâʾidi'l-mesânîdi'ṣ-ṣemâniye gibi kitapları yoluyla bugüne kadar gelmiştir (Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, s. 236-242). İbn Râhûye, Müsned'ini sahâbî râvilerin mensup olduğu şehirleri esas alarak düzenlemiş, öncelikle sahih hadisleri aldığı eserinde râvilerin güvenilirliği ve hadislerin sıhhati konusunda bilgi vermiş, garîb kelimeleri açıklamış, bazı hadislerin yorumunu yapmıştır (a.g.e., s. 251-253). Eserdeki 1273 hadis ihtiva eden Hz. Âişe'nin müsnedini Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî yayımlamış (Medine 1410), Cemîle Şevket (Jamila Shaukat), bu müsned hakkında Cambridge Üniversitesi'nde (1984) A critical Edition, with Introduction of Tradition Recounted by Âʿishah, Extracted from the Musnad of Ishaq b. Râhawayh adıyla bir doktora çalışması yapmıştır. 2. Kitâbü'l-Mesâʾil. Ahmed b. Hanbel ve İbn Râhûye'nin fıkha dair sorulara verdikleri cevapların İshak b. Mansûr el-Kevsec tarafından bir araya getirilmesiyle oluşan eser Muhammed b. Abdullah ez-Zâhim'in tahkikiyle yayımlanmıştır (Kahire 1412/1992).

İbn Râhûye'nin kaynaklarda ayrıca et-Tefsîr, es-Sünen, el-Câmiʿu'l-kebîr, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaǧīr, el-Muṣannef, Kitâbü'l-ʿİlm adlı eserleri zikredilmektedir. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî el-İmâm İsḥâḳ b. Râheveyh ve Kitâbühü'l-Müsned ismiyle bir araştırma yapmış (Medine 1411/1990), Tallâl Mahmûd Sultan Fıkḥu İsḥâḳ b. Râhûye adlı bir doktora tezi hazırlamış (1405, Câmiatü Ümmi'l-kurâ [Mekke]), Özdemir Yücel de İshak b. Râhûye Hayatı ve Şahsiyeti adıyla bir yüksek lisans çalışması yapmıştır (1982, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Râhûye, Kitâbü'l-Mesâʾil (haz. İshak b. Mansûr el-Kevsec, nşr. Muhammed b. Abdullah ez-Zâhim), Kahire 1412/1992, neşredenin girişi I, 45-56; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 379-380; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaǧīr, II, 368; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 209-210; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, VIII, 115-116; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 286; Lâlikâî, Şerḥu uṣûli iʿtiḳādi Ehli's-sünne (nşr. Ahmed Sa'd Hamdân), Riyad 1402, I, 47; Ebû Nuaym, Ḥilye, IX, 102-103; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VI, 345-355; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, I, 109; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), VIII, 119-142; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, II, 373-388; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 358-383; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 182-183; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 433-435; Safedî, el-Vâfî, VIII, 386-388; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), II, 83-93; İbn Ha-cer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 216-218; a.mlf., el-Muʿcemü'l-müfehres (nşr. Muhammed Şekkûr Mahmûd el-Hâcî Emrîr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 58, 109, 131-132; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 190; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (Lecne), I, 103-105; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 442; Şevkânî, Neylü'l-evṭâr, VIII, 261; Sezgin, GAS, I, 110; Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî, el-İmâm İsḥâḳ b. Râheveyh ve kitâbühü'l-Müsned, Medine 1411/1990, s. 50-90, 104-108, 168-197, 235-256; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, Muʿcemü'l-muṣannefâti'l-vâride fî Fetḥi'l-bârî, Riyad 1412/1991, s. 124, 373; Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî v.dğr., Mevsûʿâtü ricâli'l-kütübi't-tisʿa, Beyrut 1413/1993, I, 92; Ahmed Ömer Hâşim, "el-İmâmü'l-muḥaddiş İsḥâḳ b. Râhûye ve eşeruhû fi's-sünne", Mecelletü Külliyyeti uṣûli'd-dîn bi'l-Ḳāhire, III, Kahire 1405/1985, s. 49-57; J. Schact, "Ibn Rāhwayh", EI² (İng.), III, 902; Ali Reffî, "İbn Râhveyh", DMBİ, III, 540-541; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", DİA, VII, 114.

Abdullah Aydınlı

KİNDÎ, Bişr b. Velîd (بشر بن الوليد الكندي) Ebü'l-Velîd Bişr b. el-Velîd b. Hâlid el-Kindî el-Bağdâdî (ö. 238/853) Hanefî fakihi ve Bağdat kadısı.

Aslen Yemen'in Kinde kabilesine mensuptur. Ebû Yûsuf'tan fıkıh ve hadis öğrenerek en gözde talebesi arasına girmesine karşılık Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'den uzak dururdu. Mâlik b. Enes, Hammâd b. Zeyd, Abdurrahman b. Ebü'z-Zinâd, Ebû Ma'şer es-Sindî ve Şerîk b. Abdullah'tan hadis dinledi. Kendisinden Ebü'l-Kāsım el-Begavî, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, İbn Allûye, İbn Ebü'd-Dünyâ, Ahmed b. Ali el-Ebbâr gibi âlimler hadis rivayet etti ve fıkıh öğrendi. Süfyân b. Uyeyne, meclisinde bizzat çözüme kavuşturamadığı zor soruları Kindî'ye sorar ve tatmin edici cevaplar alınca dinde selâmetin fukahaya teslimiyette olduğunu söylerdi. Ahmed b. Hanbel de çözemediği meseleleri -kendisine mesafeli duran- Kindî'ye sordurup cevaplarını öğrenmek isterdi (meselâ bk. Ali b. Süleyman el-Merdâvî, IX, 136). Dârekutnî onun sika olduğunu kabul ederken Ebû Dâvûd ve Berkānî aksini söylemişlerdir. Kindî'yi sadûk addeden bazı âlimler, yaşlılığı dolayısıyla aklî melekesinin zayıfladığını ve hadisleri tahrife başladığını ileri sürerken bazıları onun hadislerini münker telakki eder. Rivayetleri Dârekutnî ve Beyhakī'nin es-Sünen'lerinde yer almaktadır. Kendisinden pek çok nevâdir rivayet edilmiştir.

Halife Me'mûn zamanında önce Bağdat'ın doğusunda Askerülmehdî (bugünkü Rusâfe) adıyla anılan bölgenin kadılığına tayin edilen Kindî (Rebîülâhir 208 / Ağustos 823) iki yıl sonra Bağdat'ın batı yakası kadılığına getirildi ve bu görevi 213 (828) yılına kadar sürdü. Halife Me'mûn'un emriyle yürütülen, ulemâya Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsetme siyaseti gereği baskılara mâruz kalan Kindî (218/833), aynı sebeple Mu'tasım-Billâh tarafından evinde gözetim altına alınıp fetva vermesi yasaklandıysa da Mütevekkil-Alellah onu serbest bıraktı ve söz konusu kısıtlamaları kaldırdı. Ömrünün sonlarına doğru Kur'an'ın mahlûk olduğu hususunda tereddüt gösterince hadisçiler tarafından dışlandı.

Kindî baktığı davalarda çok titizlik gösterirdi. Saraya yakınlığıyla bilinen Bağdat Başkadısı Yahyâ b. Eksem, kendilerini tezkiye ettiği iki kişiden birinin şahitliğini kabul etmeyen Kindî hakkında Halife Me'mûn'a şikâyette bulunmuştu. Bunun üzerine halife tarafından sorgulandığında yakınlarından bazılarının tezkiye etmediği Yahyâ b Eksem'in şahitliğini dahi geçerli saymayacağını söyleyince azarlanmış, ancak riyakârlık yapmadığı için görevinden uzaklaştırılmamıştı. Bir yandan özellikle şahitlik vasıfları hususundaki katı uygulaması eleştirilirken öte yandan ilim, cömertlik, misafirperverlik, hikmet, şefkat, affedicilik gibi sıfatları şair Rebîa er-Rakkī'nin methiyesine konu olmuştur. Kindî, Zilkade 238 (Nisan 853) tarihinde Bağdat'ta doksan yedi yaşında vefat etti ve Bâbüşşam Kabristanı'na defnedildi. Telif eseri

bulunmayan Kindî'nin, hocası Ebû Yûsuf'a nisbet edilen Edebü'l-Ḳāḍî, Kitâbü'l-Cevâmiʿ ve Kitâbü'l-Emâlî adlı eserlerini rivayet ettiği belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, eṭ-Ṭabaḳāt, VII, 355; Vekî', Aḫbârü'l-ḳuḍât, III, 272-273, 282, 326; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), VIII, 597, 637-638, 640-641, 644-645; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 369; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, VIII, 143; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 257; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VII, 80-84; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 137, 138, 140; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 673-675; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 326-327; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, I, 452-454; Sıbt İbnü'l-Acemî, Nihâyetü'l-iġtibâṭ bi-men rumiye mine'r-ruvât bi'l-iḫtilâṭ, Beyrut 1408/1988, s. 72; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, II, 35; Ali b. Süleyman el-Merdâvî, el-İnṣâf fî maʿrifeti'r-râciḥ mine'l-ḫilâf (nşr. M. Hâmid el-Fıkī), Beyrut 1406/1986, IX, 136; Temîmî, eṭ-Ṭabaḳātü's-seniyye, II, 239-242; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 46, 609; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 54-55.

Cengiz Kallek

İBN HABÎB es-SÜLEMÎ (ابن حبيب السلميّ) Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân es-Sülemî (ö. 238/853) Mâlikî fakihi ve çok yönlü âlim.

Muhtemelen 174 (790) yılında Kurtuba (Cordoba) yakınlarındaki Kūrt'ta veya Hısnıvât'ta (Huetor Vega) doğdu. Sahâbeden Abbas b. Mirdâs es-Sülemî'nin soyundan veya mevâlîsindendir. Bir kısım kaynaklar ailesinin Tuleytula (Toledo) kökenli olduğunu ve dedesinin oradan göç ederek Kurtuba'ya yerleştiğini, 190'da (806) burada çıkan bir iç karışıklığın ardından bir süre İlbîre'de (Elvira) ikamet edip daha sonra Kurtuba'ya döndüğünü nakletmektedir. İbn Habîb ilk eğitimini Kurtuba'da aldı. Evzâî'nin talebesi ve Endülüs müftüsü Sa'saa b. Sellâm, el-Muvaṭṭaʾ râvilerinden Şebtûn lakabıyla tanınan Ziyâd b. Abdurrahman, Gāzî b. Kays, Hüseyin b. Âsım b. Kâ'b, Kurtuba kadısı ve müftüsü Îsâ b. Dînâr ve Kar'avs b. Abbas gibi âlimlerden ders okudu. el-Muvaṭṭaʾı meşhur râvilerinden Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'den dinledi.

Kādî İyâz'ın bildirdiğine göre 208 (823 veya 207/822) yılında ilim tahsili için seyahate çıkan İbn Habîb'in bu seyahati üç dört yıl sürdü. İbn Ferhûn'un dönüş tarihini 216 (831) olarak vermesi yanlış olmalıdır. Bu seyahat sırasında Medine'de Abdurrahman b. Kāsım'ın talebelerinden İbnü'l-Mâcişûn ve Mutarrif b. Abdullah'tan, Mısır'da Asbağ b. Ferec ve Abdullah b. Abdülhakem'den hadis dinledi; bu arada İmam Mâlik'in ve Leys b. Sa'd'ın öğrencisi olan başka âlimlerle de görüştü. İbnü'l-Kāsım'la (ö. 191/806) doğrudan görüşme imkânı bulamadığı bilinmekle beraber İbn Haldûn'un bu yöndeki ifadesine (Muḳaddime, III, 1056), İbn Habîb'in eserlerinde yer yer İbnü'l-Kāsım'dan doğrudan rivayetlerde bulunması yol açmış olmalıdır. İbn Habîb, onun talebelerinden icâzet yoluyla aldığı yazılı metinleri böyle bir üslûpla nakletmiş ve bunu bizzat görüşmediği diğer âlimler hakkında da zaman zaman yapmıştır.

Bu seyahat İbn Habîb'e, henüz yeterli seviyede ilmî geleneğin oluşmadığı o dönem Endülüs'üne ciddi seviyede katkı sağlayacak bir birikim kazandırdı. Dönüşünden sonra İlbîre'ye yerleşti ve burada rivayet ve öğretimle meşgul olmaya başladı. Dinî

ilimlerde ve özellikle Mâlikî fıkhında şöhreti yayılınca Emîr II. Abdurrahman tarafından Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, Saîd b. Hassân es-Sâiğ ve Abdülmelik b. Hasan ez-Zûnân'ın yanında fetva ve müşavere heyetinde görev yapmak üzere Kurtuba'ya davet edildi. 218 (833) yılında Kurtuba'ya gittikten sonra kendisiyle sık sık müşavere ve münazarada bulunduğu Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî ile aralarında husumet derecesine varan bir rekabet başladı. Yahyâ b. Yahyâ'nın vefatı üzerine müşavere ve fetva riyâsetini üstlenen İbn Habîb, bu görevlerinin yanı sıra öğretim ve telif faaliyetini de vefatına kadar sürdürdü. Kurtuba Camii'nde verdiği derslerinin kalabalık bir öğrenci ve dinleyici topluluğu tarafından takip edildiği ve Endülüs ilim hayatında son derece etkili olduğu rivayet edilmekte, kırka yakın râvinin kendisinden hadis naklettiği bilinmektedir. Büyük çoğunluğu İlbîreli ve Kurtubalı olan talebeleri arasında oğulları Muhammed ve Abdullah ile Saîd b. Nümeyr, Ahmed b. Râşid, İbrâhim b. Hâlid, Muhammed b. Futays, Mutarrif b. Kays, Bakī b. Mahled, Muhammed b. Vaddâh, Yûsuf b. Yahyâ el-Megāmî, Ebû İshak İbrâhim b. Şuayb el-Bâhilî, Ebû Hafs Ömer b. Mûsâ el-Kinânî, Ebû Osman Saîd b. Ayşûn, Ebû Abdullah Muhammed b. Hâris b. Ebû Saîd gibi âlimler bulunmaktadır. Damadı Ebû Abdullah Muhammed b. Kamer'den gelen bir rivayete göre İbn Habîb 5 Ramazan 238 (18 Şubat 853) tarihinde Kurtuba'da vefat etti. İbn Habîb'in hayatının en verimli çağı, Endülüs Emevî Devleti'nin iç isyanları bastırıp ülkede istikrarı sağladığı ve refah düzeyinin yükseldiği bir döneme rastlar. I. Hakem devrinden itibaren Mâlikî mezhebi Evzâîliğin yerini alarak Endülüs'ün yaygın mezhebi haline gelmeye başlamıştı. Bu sürecin hızlanmasında, İmam Mâlik'in Ziyâd b. Abdurrahman el-Lahmî ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî gibi talebelerinin önemli payı vardır. II. Abdurrahman döneminde artık Mâlikîlik Endülüs'te en yaygın mezhep haline geldi, Mâlikî fakihleri de yönetimle daha sıkı iş birliği içinde oldular. Bu dönemde fakihlerin yönetici ve kadılar yanında şûra heyetlerinde aktif görev alması bu sürecin sonucudur (Monès, XX [1964], s. 65).

Eserleri ve yetiştirdiği talebelerle Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yerleşmesinde önemli rol oynayan İbn Habîb, İmam Mâlik'in ve talebelerinin görüşlerini sistematik şekilde tedvin ederek mezhep doktrininin gelişim ve oluşumuna büyük katkıda bulunmuş, Kuzey Afrika'da Sahnûn'un yaptığının bir benzerini Endülüs'te gerçekleştirmiştir. Ancak İbn Habîb sadece nakille yetinmemiş, naklettiği fıkhî mirasa bir müctehid olarak kendi yorumunu da katmıştır. Kendisi de önemli bir Mâlikî fakihi olan Utbî'nin onun el-Vâżıḥa'sı hakkında, Medine ehlinin mezhebi üzerine bu eserden daha iyisinin telif edilmemiş olduğunu söylemesi bunu teyit eder (Kādî İyâz, III, 34; Muhammed Yûsuf, s. 22). Gerçekten de el-Muvaṭṭaʾ ile el-Vâżıḥa'nın kısa bir mukayesesi İbn Habîb'in mezhep fıkhına katkılarını açıkça göstermektedir. Mahmûd Ali Mekkî, İbn Habîb'in Mısır ve Kurtuba'da gelişen Mâlikîliğin Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî yorumuna karşı asıl olan Medine Mâlikîliği'ni tercih ettiği iddiasını, Medine'de İbnü'l-Mâcişûn ve Mutarrif b. Abdullah'tan ders alması ve İbnü'l-Mâcişûn'un onu Mısır Mâlikîliği'ni temsil eden İbnü'l-Kāsım'ın talebesi Sahnûn'dan daha âlim göstermesine dayanarak

ileri sürmüşse de Mâlikî literatürü konusundaki çalışmalarıyla tanınan Miklos Muranyi, İbn Habîb üzerindeki etkinin Hicaz muhitiyle sınırlandırılamayacağına, Doğu seyahati sırasında Mısır'daki Mâlikî ulemâsından ders aldığına ve eserinde onlardan da rivayette bulunduğuna dikkat çeker. Ayrıca İbn Habîb'in, fıkhî görüş ve açıklamalarında İmam Mâlik'in görüşlerini esas almakla birlikte Medine'deki halefleri ve çağdaşı başka âlimlerden de istifade ettiğini, bu sebeple zaman zaman İmam Mâlik'ten farklı düşündüğünü belirtir (İbn Habîb, neşredenin girişi, s. 32-34; Muranyi, s. 21-29). Nitekim İmam Mâlik ve daha sonra gelen Mâlikî fakihleri, depolanıp saklanma imkânı bulunmadığı gerekçesiyle meyvelerden zekât verilmesi gerekmediği görüşünde iken İbn Habîb aksi yönde görüş bildirmiş (İbn Rüşd, I, 205), yine diğer Mâlikî fakihlerinin aksine Hanefîler gibi hac ve umrede telbiyeyi ihramın rüknü olarak kabul etmiş (İbn Cüzey, s. 150), bazan da mezhep içi farklı görüşleri ileri dönem literatüründe tartışma konusu olmuştur (İbn Rüşd, I, 85, 93, 203).

İbn Abdülber, İbn Habîb'in bir disiplin olarak hadisi Endülüs'e ilk defa getiren kimse olduğunu söyler (Zehebî, XII, 106). Bu ifade onun Endülüs'te sistematik şekilde hadis derslerini başlattığına işaret etmektedir (Fierro, LXVI [1989], s. 71-72, 75-77). Ancak rivayet usulü açısından tenkit edilmiş, bilhassa doğrudan hadis işitmediği kişilerden rivayette bulunduğu, hadis ilmini bilmediği söylenmiştir (İbnü'l-Faradî, I, 460). Gerçekten de hadis rivayet usulü açısından incelendiğinde eserlerinde naklettiği hadislerin ciddi bir kısmının munfasıl veya münkatı‘ olduğu görülür (İbn Habîb, neşredenin girişi, s. 12-14; Ossendorf-Conrad, s. 137-139). Onun bu tutumu, hadisleri teknik bir yaklaşımla değil müslümanların bir bilgilenme aracı olarak ele almasından, bu sebeple de anlam yönünden doğru bulduğu rivayetleri sened açısından araştırmaya lüzum görmemesinden kaynaklanır. İbn Habîb'in İmam Mâlik'e görüş isnadında da benzeri şekilde davrandığını, bu yüzden rivayetlerine güvenilmeyeceğini söyleyen İbnü'l-Cebbâb ve İbn Vaddâh gibi bazı âlimler bulunmakla birlikte âlimlerin çoğunluğu bu durumu onun rivayet tekniğindeki kusuru olarak görür, ilim ve ahlâkî meziyet bakımından kendisine bir eleştiri yöneltmez.

İbn Habîb, eserlerinde muhaddisler gibi sadece hadisleri nakletmekle yetinmeyip rivayetlerin ne anlama geldiğini açıklıyordu. Eserleri arasında bu şekilde açıklama amacına yönelik olanları bir hayli yekün tutar. Bu durum, rivayetleri tedvinin yaygın telif tarzı olduğu bir dönem için garip gözükse de ilmin sadece rivayet vasıtasıyla kavranamayacağı dikkate alındığında anlaşılır bir yol olarak görünmektedir. Öte yandan özellikle Allah korkusu, zühd ve takvâ konularındaki eserleri de o dönemde anavatanından uzaklaşmış olan müslümanların diğerlerine göre daha fazla ihtiyaç duydukları ahlâkî vurguya tekabül etmektedir. İbn Habîb'in yaşadığı dönemin hususiyetlerinden biri de Arap müslümanlarla yerli hıristiyan hanımlardan doğan müvelledlerin ve yerli halktan müslüman olan mevâlînin sayılarının gittikçe artmasıdır ki bu husus Endülüs'ün İslâmlaşma sürecinin en önemli dönüm noktasıdır (S.

Muhammed İmâdüddin, s. 108, 120). İbn Habîb'in faaliyetleri ve eserleri yeni müslümanlara İslâm'ı öğretmek amacını da gözetiyor olmalıdır. Onun eserlerinin halka Allah'ı tanıtıp O'na ibadeti sevdirdiğinin söylenmesi (Kādî İyâz, III, 36), İbn Habîb'in yaşadığı dönem ve şartları dikkate alarak eserlerini telif ettiğinin bir başka şekilde ifadesidir. Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiînin faziletlerinin anlatıldığı eserlerinin çokluğu, yine Endülüs'te o dönemde özellikle ihtiyaç hissedilen iyi örnekleri ortaya koyma amacına yönelik çabalar olarak görülmelidir.

Kendisinden önce hocaları tarafından bilinen şeyleri kaydedip geliştiren İbn Habîb gerektiğinde bunları yeniden düzenleyerek nakletmiştir. Bunun en güzel örneklerini, fıkıh ve tarih eserlerinin yanında astronomi ve tıpla ilgili eserlerinde görmek mümkündür. Günlük hayatı doğrudan ilgilendiren o dönemin iki bilim alanından biri tıp, diğeri astronomi olduğundan bu alanlarda başından itibaren müslümanlar Kitap ve Sünnet merkezli bir tavır geliştirme zorunluluğu hissetmişlerdir; bu tavrın ilk sonuçlarını kaydederek tedrîs konusu yapan ilk âlimlerden biri de İbn Habîb olmuştur. İlim varlığın anlamını tesbite yönelik bir faaliyetin neticesinde ortaya çıkar ve zorunlu olarak en azından gözleme dayanır. Çeşitli alanlarda yapılacak gözlem ise müslümanın hayatını doğrudan ilgilendirdiği için bu alanın rasyonel değil ampirik olmak zarureti, ampirik olan faaliyetin de bir değer sistemi bünyesi içerisinde yürütülmesinin gereği söz konusudur. Bu sebeple İbn Habîb'in eserlerinde ortaya konan ilim anlayışı, bu alanlarda gözlem sonucu elde edilecek bilgilerin normatif bir çerçeve içine yerleştirilerek yeniden inşa edilmesini öngörmektedir. Onun Kitâb fî maʿrifeti'n-nücûm, Kitâbü Edebi'n-nisâʾ ve eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî adlı eserleri böyle bir ilim anlayışını göstermesi bakımdan dikkat çeker. Nitekim İbn Habîb Kitâb fî maʿrifeti'n-nücûm'da, yıldızlar hakkında kendi dönemine kadar gelen bilgi birikimini ve yaygın inanışları İslâm'ın akîde sistemi açısından tenkit süzgecinden geçirir ve astronomi olaylarına bu bütünlük içinde açıklama getirir.

İbn Habîb hakkında daha önce nakledilen bazı olumsuz değerlendirmelere karşılık Mısırlı fakihlerden İbnü'l-Mevvâz onun fıkıhtaki derinliğini özellikle vurgularken İbn Lübâbe de onu Endülüs'ün âlimi olarak nitelendirmektedir. Aynı şekilde İbnü'l-Mâcişûn'un İbn Habîb'i fıkıhta Kayrevanlı fakih Sahnûn'dan daha üstün gördüğü rivayet edilir. Bu husustaki rivayetlerin çelişkili olması, o dönemdeki âlimler ve talebeleri arasında bazı çekişmelerin yaşanmış olmasıyla ve mezhep içi tartışmalarla yakından ilgilidir. Ayrıca bütün bunlar dolaylı biçimde, bu âlimlerin birbirleriyle mukayese edilip bir anlamda mezhep içi tartışmalarda bazı görüşlerin temellendirilmesi yöntemi olarak da kabul edilebilir. Benzer rivayetler arasında, bizzat Sahnûn'un İbn Habîb'in vefatını duyduğunda onu "dünyanın âlimi" diye nitelendirip övdüğünü de saymak gerekir. Bu rivayetlerde dikkat çeken hususlardan biri, İbn Habîb'in sadece fakih veya muhaddis olarak değil daha geniş bir ilgi ve bilgiyi ifade eden âlim olarak tanıtılmasıdır. İbn Abdülber de onun Endülüs'te hadisi tanıttığına,

ancak senede ve isnada dikkat etmediği için yanlış anlaşılarak yalancılıkla suçlandığına işaret etmektedir. İbnü'l-Faradî, İbn Habîb'in Mâlikî fıkhını iyi bilmekle beraber hadis ilmine yeterince vâkıf olmayıp sağlamını çürüğünden ayıramadığını, rivayet tekniklerine dikkat etmeyerek icâzet yoluyla aldığı rivayetleri semâ yoluyla almış gibi naklettiğini söylemekte (Târîẖu ʿulemâʾi'l-Endelüs, I, 460; Ossendorf-Conrad, s. 35-36), Zehebî de onun fıkıhta iyi bir âlim olmakla birlikte rivayet konusunda yeterince hassas davranmadığını, icâze ve vicâde yoluyla topladığı rivayetleri naklettiğini söylemektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 103; ayrıca bk. Ossendorf-Conrad, s. 36).

İbn Habîb'le ilgili araştırmalar Batı'da iki yüzyılı aşkın bir geçmişe sahiptir. Michael Casiri (ö. 1791), Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'in el-İḥâṭa'sına dayanarak Bibliotheca Arabico-Hispana Escurialensis'de (I-II, Madrid 1760-1770) İbn Habîb'in birçok eserin müellifi olduğunu haber vermiş, ancak onun çeşitli alanlarda eser veren bir âlim olarak tanınması XIX. yüzyılın ortalarında mümkün olmuştur. Daha sonra İbn Habîb'in muhtelif araştırmaların konusu olduğu, bu arada tarihçiliği üzerinde özellikle durulurken dil bilimciliği ve şairliğinin kısa atıflarla geçiştirildiği, son zamanlarda Kayrevan'da bulunan bazı el yazmalarının neşriyle fıkıhçılığının da ilgi uyandırdığı görülür. İbn Habîb'in tıp ve astronomiye dair eserleri, hadis ilminin Endülüs'e getirilmesindeki rolü de özel olarak araştırılan hususlardan olup üzerinde çalışanlar arasında İspanyol şarkiyatçılarının önemli bir yeri vardır (bk. bibl.).

Eserleri. İbn Habîb velûd bir müelliftir. Kitaplarının sayısının çokluğu, hem bizzat kendisinden nakledilen ifadelerde (bir rivayete göre 1050 kitap telif ettiğini söylemiştir) hem de kaydedilen eser isimlerinde görünmektedir. Birçok konuda yazdığı eser ya alanında ilk olma özelliğini taşımakta veya Endülüs'te o konuda yazılan ilk eser olarak nitelendirilmektedir. Bazı rivayetlerde onun eserlerinin kısmen veya tamamen Mısır ve Medineliler'den duyduklarından oluştuğunun ifade edilmesi (Ossendorf-Conrad, s. 53-54; Muranyi, s. 73-74) eserlerinin çok oluşunun sebebini önemli ölçüde açıklar. İbn Habîb'in günümüze ulaşan eserleri şunlardır: 1. el-Vâżıḥa fi's-sünen ve'l-fıḳh. Müellifin fıkıh alanında telif ettiği temel eseri olup Mâlikî mezhebinin ilk ana kaynaklarından biridir (diğerleri Esed b. Furât'ın el-Esediyye'si, Sahnûn'un el-Müdevvene'si, İbn Abdûs'un el-Mecmûʿa'sı, İbnü'l-Mevvâz'ın el-Mevvâziyye'si ve Utbî'nin el-ʿUtbiyye'sidir [el-Müstaẖrece]). Bu eserin en önemli özelliği, Endülüs'te yazılmasından hemen sonra fukahanın el kitabı haline gelmesi ve daha sonraki eserlere kaynak teşkil etmesidir. İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin (ö. 386/996) kendi zamanına kadar yazılan Mâlikî fıkıh kitaplarındaki görüşleri derlediği en-Nevâdir ve'z-ziyâdât adlı eserinin başlıca kaynaklarından biri el-Vâżıḥa olduğu gibi Venşerîsî de Kuzey Afrika ve Endülüs ulemâsının fetvalarını topladığı el-Miʿyârü'l-muʿrib'de İbn Habîb ve eserine sık sık atıfta bulunmuştur. Eser, sadece İmam Mâlik'in görüşlerini değil başka görüşleri ve bu arada İbn Habîb'in kendi

tercihlerini de ihtiva etmektedir (Muranyi, s. 23-24; Ossendorf-Conrad, s. 54-58). Bundan dolayı kitap hakkında fikir beyan edenler, eserin mezhep imamına ve onun ilk talebelerine karşı ortaya koyduğu farklılığı ön plana çıkarmışlardır (Ossendorf-Conrad, s. 55-58). Bütün olarak elde mevcut olmayan eserin başlarından tahâret bölümüyle ilgili bir kısmını Beatrix Ossendorf-Conrad üzerinde yaptığı geniş bir araştırma ile birlikte yayımlamıştır (Beyrut 1994). el-Vâżıḥa, Fazl b. Selâme el-Cühenî ve Halef b. Ebü'l-Kāsım el-Berâziî tarafından ihtisar edilmiştir (a.g.e., s. 89-91). 2. Kitâbü't-Târîḫ. Oxford Bodleian Library'de bulunan tek nüshası Jorge Aguadé tarafından İspanyolca bir giriş ve notlarla birlikte yayımlanmıştır (Madrid 1991). Yayımlanan eser sadece İbn Habîb'in telif ettiği kısımdan ibaret olmayıp onun vefatından sonraki olayları nakleden talebesi Yûsuf b. Yahyâ el-Megāmî'nin katkılarını da ihtiva etmektedir. 3. Kitâbü'l-Verâʾ. Bilinen tek yazma nüshası Madrid Biblioteca Nacional'de (nr. 5146) bulunan eser Jorge Aguadé tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmişse de henüz neşredilmemiştir (Kitâbü Edebi'n-nisâʾ, neşredenin girişi, s. 60-61; Aguadé'nin eser üzerine yazdığı incelemesi için bk. bibl.). 4. Muḫtaṣar fi'ṭ-ṭıb (eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî). Bu konuda yazılmış ilk eser olduğu gibi Endülüs'te telif edilen tıbba dair ilk kitap sayılır. Eseri önce Muhammed el-Arabî el-Hattâbî Ṭıbbü'l-ʿArab başlığı altında eṭ-Ṭıb ve'l-eṭıbbâʾ fi'l-Endelüsi'l-İslâmiyye içerisinde neşretmiştir (Beyrut 1988, I, 90-110). Ardından Camilo Álvarez de Morales ve Fernando Girón Irueste tarafından bir girişle birlikte tenkitli neşri yapılarak notlarla İspanyolca'ya çevrilen eseri (Madrid 1991) Muhammed Ali el-Bâr da uzun açıklama ve notlarla yayımlamıştır (Şam-Beyrut 1993). Müellife nisbet edilen el-Ḥisbe fi'l-emrâż adlı eserin de bu kitap olması muhtemeldir. 5. Kitâbü Edebi'n-nisâʾ (Kitâbü'l-Ġāye ve'n-nihâye). Müellif bu eserinde Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiîn ve bazı âlimlerin kadınerkek ilişkileri konusundaki sözlerini bir araya getirerek değerlendirmiştir. İbn Habîb rivayetleri açıklamış, böylece söyleniş şartları dışında neye tekabül ettiklerini belirtmeye çalışmıştır. Eser üslûbu açısından fıkıh, rivayetleri toplaması yönünden hadis, insanları iyiye yönlendirip kötüden uzak tutma amacını taşıması itibariyle de bir ahlâk kitabı niteliğindedir. Rabat'ta bulunan (el-Hizânetü'l-âmme, nr. 1126) tek nüshasına dayanılarak Abdülmecîd Türkî tarafından neşredilen eserden (Beyrut 1992) Abdullah b. Ahmed et-Tîcânî (ö. 708/1309 [?]) Tuḥfetü'l-ʿarûs'unda geniş iktibaslarda bulunmuştur. 6. Kitâbü Vaṣfi'l-Firdevs. Hangi nüshaya dayandığı belirtilmeden neşredilmiştir (Beyrut 1987). Yüksek lisans tezi olarak eseri neşre hazırlayan Sâlih b. Yûsuf b. Ahmed ez-Zehrânî (1990, Mekke Câmiatü Ümmi'l-kurâ) bunun et-Tuḥaf ve'ẓ-ẓuraf ile aynı kitap olduğu görüşündedir. 7. Kitâb fî kerâheti'l-ġınâ (Kitâbü Kerâhiyyeti'l-ġınâ). İbn Hazm'ın Risâle fi'l-ġınâʾi'l-mülhî e mübâḥ hüve em maḥẓûr (nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1980) başlıklı risâlesinin içinde İbn Habîb'in bu eserinden uzun iktibaslar bulunmaktadır. 8. Kitâbü'l-Ferâʾiż (Berlin Staatsbibliothek, nr. 4687). 9. Kitâb fî maʿrifeti'n-nücûm. Ayt Ayyâş'ta bulunan (ez-Zâviyetü'l-Hamzaviyye, nr. 80/4, vr. 185-195; mikrofilmi, Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 185) isimsiz bir el

yazmasının bu eser olması kuvvetle muhtemeldir. Kitap Paul Kunitzsch tarafından İngilizce tercümesiyle birlikte neşredilmiştir (bk. bibl.). Eserin en önemli özelliği, İbn Habîb'in Mâlik b. Enes'ten gelen rivayetleri toplamasından dolayı bu konu hakkında müslümanların o dönemdeki bilgi birikimlerini yansıtan ilk kaynak olmasıdır (Kunitzsch, IX [1994], s. 161-162).

İbn Habîb'in kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Cevâmiʿ, Kitâbü Feżâʾili'ṣ-ṣaḥâbe, Kitâbü Ġarîbi'l-ḥadîs̱, Kitâbü Tefsîri'l-Muvaṭṭaʾ, Kitâbü Ḥurûbi'l-İslâm, Kitâbü'l-Mescideyn, Kitâbü Sîreti'l-İmâm fi'l-mülḥidîn, Kitâbü Ṭabaḳāti'l-fuḳahâʾ ve't-tâbiʿîn, Kitâbü Meṣâbîḥi'l-hüdâ, Kitâbü İʿrâbi'l-Ḳurʾân, Kitâbü's-Seḫâ ve iṣṭınâʿi'l-maʿrûf, Kütübü'l-Mevâʿiẓ, Kütübü'l-Feżâʾil, Kitâbü Aḫyâri Ḳureyş ve aḫbârihâ ve ensâbihâ, Kitâbü's-Sulṭân ve sîretü'l-İmâm, Kitâbü'l-Bâh ve'n-nisâʾ, Tefsîr fi'l-Ḳurʾân, Kitâbü'l-Meġāzi, Kitâbü'n-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ, Kitâbü'r-Rühûn ve'l-meġārim, Kitâbü Meġāzi Resûllillâh, Kitâbü'l-Câmiʿ, Kitâbü'r-Reġāʾib, Kitâbü'r-Riyâʾ, Kitâbü'l-Verâʾ fi'l-ʿilim, Kitâbü'l-Ḥüküm ve'l-ʿamel bi'l-cevâriḥ.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Habîb es-Sülemî, Kitâbü Edebi'n-nisâʾ (nşr. Abdülmecîd Türkî), Beyrut 1412/1992, neşredenin girişi, s. 5-126; Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Aḫbârü'l-fuḳahâʾ ve'l-muḥaddis̱în (nşr. M. L. Álvila - L. Molina), Madrid 1992, s. 245-254; İbnü'l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1403/1983, I, 459-463; İbn Hayyân, el-Muḳtebes, s. 45-48; Humeydî, Ceẕvetü'l-muḳtebis, Kahire 1386/1966, s. 282-284; İbn Rüşd, el-Muḳaddimât, Kahire, ts., I, 85, 93, 203, 205; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, III, 30-48; İbn Cüzey, Ḳavânînü'l-aḥkâmi'ş-şerʿiyye, Beyrut 1979, s. 150; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 102-107; İbnü'l-Hatîb, el-İḥâṭa, III, 548-553; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, II, 8-15; İbn Haldûn, Muḳaddime, III, 1056-1057; Makkarî, Nefḫu't-ṭîb, II, 5-8; P. J. Lopez Ortiz, "La Recepción de la escuele malequi en España", Annuario de Historia del derecho español, Madrid 1930, VII, 2-167; R. C. Calderón, Los juristas hispano-musulmanes des de la conquista hasta la caida del califato de Cordoba años 711 a 1031 de C., Madrid 1948, s. 61-65; E. Lévi-Provençal, Histoire de l'Espagne musulmane, Paris 1950-67, I, 146-150; III, 117, 127, 130-131; M. Talbi, "Kairouan et le Malikisme Espagnol", Etudes d'orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal, Paris 1962, I, 317-337; Sezgin, GAS, I, 362, 468; III, 230; VII, 346, 374; VIII, 251-252; IX, 220; Muhammed Yûsuf, "ʿAbdülmelîk b. Ḥabîb es-Sülemî râʾidü'l-medreseti'l-Mâlikiyye bi'l-Endelüs", Nedvetü'l-İmâm Mâlik, Fas 1400/1980, s. 11-28; Abdel Magid Turki, Théologiens et juristes de l'Espagne musulmane, Paris 1982, s. 43-67; M. Muranyi, Materialien zur mālikitischen Rechtsliteratur, Wiesbaden 1984; J. Aguadé, "De nuevo sobre 'Abd al-Malik b. Habib", Actas de las II journadas de cultura Arabe e Islamica (1980), Madrid 1985, s. 9-16; a.mlf., "El Libro del escrúpulo riligioso (Kitâb al-wara') de Abdalmalik b. Habib", Actas del XII Congresso de la U.E.A.I. (Málaga 1984), Madrid 1986, s. 17-34; S. Muhammed İmamüddin, Endülüs Siyasi Tarihi (trc. Yusuf Yazar), Ankara 1990, s. 89-132; M. von Bredow, Der heilige Krieg (gihâd) aus der Sicht der malikitischen Rechtsschule (İbn Ebû Zeyd, en-Nevâdir ve'z-Ziyâdât isimli eserin "Kitâbü'l-Cihâd" kısmının tahkikli neşri ile birlikte), Beyrut 1994; Beatrix Ossendorf-Conrad, Das 'K. al wâdiha' des 'Abd al-Malik b. Habib, Edition und Kommentar, Beirut 1994; M. A. Makki, "Egipto y los origenes de la historiografia Arabigo-Española", Revista del Institutio de Estudios Islamicos en Madrid, V, Madrid 1957, s. 157-209; a.mlf., "Ensayo sobre las aportaciones orientales en la España Musulmana y su influencia en la formación de la cultura Hispano-Arabe", a.e., IX (1961), s. 66-231; H. Monès, "Le rôle des hommes de religion dans l'histoire de l'Espagne musulmane jusqu'à la fin du califat", St.I, XX (1964), s. 47-88; F. Girón Irueste - C. Álvarez de Morales, "La Faceta del Granadino ʿAbd al-Malik Ibn Habīb", Andalucia Islámica, II-III, Granada 1983, s. 125-134; I. Fierro, "The Introduction of hadith in al-Andalus", Isl., LXVI (1989), s. 68-93; P. Kunitzsch, "Abd al-Malik ibn Habib's Book on the Stars", Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, IX, Frankfurt 1994, s. 161-194; XI (1997), s. 179-188; A. Huici Miranda, "Ibn Ḥabīb", EI² (İng.), III, 775; Ali Refîî, "İbn Ḥabîb", DMBİ, III, 308-310. Tahsin Görgün

KUTEYBE b. SAÎD (قتيبة بن سعيد) Ebû Recâ' Kuteybe b. Saîd b. Cemîl es-Sekafî (ö. 240/855) Hadis hâfızı.

149 (766) veya 150'de doğdu. Adının Yahyâ veya Ali, Kuteybe'nin onun lakabı olduğu da söylenmiştir. Sakīf kabilesinin mevlâsı olup aslen Belh yakınlarındaki Bağlân köyünden olduğu için Belhî ve Bağlânî nisbeleriyle de anılır.

İlk gençlik yıllarında re'y ve kıyas taraftarı olduğu söylenen Kuteybe'nin, gördüğü bir rüyanın hadis ilimleriyle uğraşması gerektiği şeklinde yorumlanması üzerine bu sahaya yöneldiği ifade edilmiş, bunun üzerine 172'de (788) çıktığı seyahat sırasında Bağdat, Şam, Mısır, Mekke ve Medine gibi yerleri dolaşarak Leys b. Sa'd, İbn Lehîa, Ebû Avâne el-Vâsıtî, Mâlik b. Enes, Hammâd b. Zeyd ve Süfyân b. Uyeyne'den ve daha pek çok âlimden hadis öğrenmiştir. 216'da (831) Bağdat'a gittiğinde kendisinden istifade eden Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'den başka Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Nuaym b. Hammâd, Ali b. Medînî, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb ve Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe gibi âlimler de ondan hadis dinlemişlerdir. Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan Kuteybe'den Buhârî 380, Müslim 668 hadis nakletmiştir.

Zehebî, Kuteybe hakkında içinde seksen kadar âlî isnadla rivayet edilmiş hadislerine de yer verdiği bir biyografi çalışması yaptığını söylemekte, İbn Hacer el-Askalânî de üzerinde hocaları ve talebeleriyle ilgili bazı özel işaret ve remizlerin bulunduğu bir kitabının varlığından söz etmektedir. Hadis münekkitleri tarafından güvenilir bir râvi olarak kabul edilen, şiir yazdığı ve oldukça zengin biri olduğu belirtilen Kuteybe b. Saîd Şâban 240'ta (Ocak 855) Bağlân'da vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VII, 195; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XII, 464-470; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîṣ, II, 102-103; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 446-447; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 13-24; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, VIII, 358-361; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 70-71, 284-285.

Kâmil Çakın

HALÎFE b. HAYYÂT (خليفة بن خياط) Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/854-55) Ṭabaḳātü'r-ruvât ve et-Târîḫ adlı eserleriyle tanınan hadis hâfızı, tarihçi ve ensâb âlimi.

Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Basra'da doğdu. Doğum tarihi bilinmemekle beraber Zehebî'nin seksen yaşlarında vefat ettiğine dair verdiği bilgi dikkate alınırsa 160 (777) yılı civarında dünyaya geldiği kabul edilebilir. Kendisine niçin verildiği bilinmeyen Şebâb lakabıyla meşhurdur. Bâhilî ve Temîmî nisbeleriyle de anılan Halîfe, ailesi ya "aspur" adlı kumaş boyası ticareti yaptığı veya bu adla

bilinen bir kabile koluna mensup olduğu için Usfurî nisbesiyle de tanınır. Kendisiyle aynı adı taşıyan dedesi Ebû Hübeyre Halîfe b. Hayyât hadisle uğraşan sika bir râvi olduğu gibi (İbn Hibbân, s. 157) babası Hayyât da hadis râvisidir.

İlim tahsili için seyahat etmemiş veya çok az seyahat etmiş olan Halîfe, ailesinden ve Basra şehrindeki âlimlerden başta kıraat olmak üzere Kur'an ilimleri, hadis, ahbâr ve ensâb öğrendi ve hadis rivayet etti. Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîḫu Bağdâd'ında adının zikredilmemesinden Bağdat'a hiç gitmediği anlaşılmaktadır. Verkā b. Amr ile Ebû Amr b. Alâ'dan Kur'ân-ı Kerîm kıraatini rivayet etti; kendisinden de Ahmed b. İbrâhim b. Osman el-Verrâk ile Mugīre b. Sadaka kıraat ilmine dair bilgileri rivayet ettiler.

Halîfe'nin hadis öğrendiği şeyhleri arasında başta babası olmak üzere İsmâil b. Uleyye, Abdurrahman b. Mehdî, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Mu'temir b. Süleyman ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî gibi âlimler vardır. Kendisinden hadis rivayet eden muhaddisler içinde Buhârî, Bakī b. Mahled, İbn Ebû Âsım, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, Abdân el-Cevâlikī el-Ahvâzî ve Zekeriyyâ es-Sâcî de bulunmaktadır. Zehebî, bazı hadis âlimlerinin Halîfe'nin hadis rivayetinde gevşek olduğunu söylemelerini doğru bulmamış ve onu sika kabul eden âlimlerin görüşüne katılmıştır. Halîfe'nin günümüze kadar ulaşan iki eserini de neşre hazırlayan Ekrem Ziyâ el-Ömerî onun Buhârî tarafından sika bir râvi olarak kabul edildiğini söylemekte, et-Târîḫu'l-kebîr'de Halîfe'nin lehinde veya aleyhinde bir ifade kullanılmadığını belirtmektedir. Buna karşılık İbn Hacer el-Askalânî, Buhârî'nin Halîfe'den hadis rivayet ettiği zaman bunu bir başka senedle teyit ettiğini veya onun rivayetlerini muallak olarak zikrettiğini ifade etmektedir (Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 161). Bu hususu araştıran Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde Halîfe'nin on sekiz ayrı rivayetinin bulunduğunu, bunlardan on beşinin İbn Hacer'in tesbitlerine uygun olduğunu, üç rivayetten ikisinin Buhârî'nin Halîfe'yi sika kabul ettiğini gösterecek rivayetler olmadığını, ancak geriye kalan bir yerde Buhârî'nin doğrudan doğruya hem de akaid konusuyla ilgili bir hadisi (Buhârî, "Tevḥîd", 55) ondan rivayet ederek eserine aldığını tesbit etmiş ve Buhârî'nin onu ilk sıralardaki şeyhlerinden biri gibi olmasa da sika bir râvi kabul ettiği sonucuna varmıştır (Halîfe b. Hayyât, et-Târîḫ [nşr. Ömerî], nâşirin mukaddimesi, s. 8-9).

Basra'da yetişen âlim ve muhaddisler arasında mühim bir mevkiye sahip olduğundan ilim öğrenmek için Basra'ya gelen birçok kimse ona uğrar ve kendisinden hadis rivayet ederdi. 223 (838) yılında Basralı bazı Mu'tezilîler'in şehrin ileri gelen bir kısım âlimleriyle birlikte onu da kadı Ahmed b. Riyâh'a şikâyet etmeleri (Vekî', II, 175), kendisinin hem i'tizâl hareketine karşı bir muhaddis hem de şehrin ileri gelen şahsiyetlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Halîfe b. Hayyât 240 (854-55) yılında Basra'da vefat etti. 230 (845) veya 246 (860) tarihlerinde öldüğü de ileri sürülmüştür. Ancak et-Târîẖ'inde 232 (846-47) yılı olaylarına kadar gelmesi, Ṭabaḳātü'r-ruvât'ında 236 (850-51) yılında vefat eden şahsiyetleri zikretmesi onun 240'ta (854-55) öldüğünü göstermektedir.

Eserleri. 1. Kitâbü'ṭ-Ṭabaḳāt (Ṭabaḳātü'r-ruvât). Ashap, tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden 3229'u erkek, 129'u kadın sahâbî olmak üzere toplam 3358 râvinin hal tercümesini ihtiva etmekte olup zamanımıza ulaşan en eski tabakat kitaplarından biridir. Eserde hal tercümelerinden bazıları tekerrür etmektedir. Meselâ Ebû Ubeyde b. Cerrâh iki, Zübeyr b. Avvâm üç, Abdullah b. Ebü'l-Ced'â dört, Ammâr b. Yâsir beş ayrı yerde zikredilmiştir. Bilhassa sahâbîlerde görülen bu tekrarlar, onların Medine dışında hangi şehirlere gittiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Eserini nesep, tabaka ve şehir esasına göre tasnif eden müellif önce Medine'den başlamış, ardından sırasıyla Kûfe, Basra, tekrar Medine, Mekke, Tâif, Yemen, Yemâme, Mısır, Mağrib-Endülüs, Şâmât (Suriye), Avâsım, el-Cezîre, Musul, Horasan, Rey, Medâin, Vâsıt, Bağdat şehirlerindeki râvilere geçmiş, kitabın sonunda da hadis ezberleyen kadın sahâbîlere yer vermiştir. Halîfe, çağdaşı olan İbn Sa'd'ın (ö. 230/844) eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ'sındaki usulün aksine ashabı tabakalara ayırmamış, Hz. Ömer'in divan teşkilâtında yaptığı gibi Hz. Peygamber'in kabilesi Hâşimoğulları'ndan başlayarak önce Kureyş'in kollarını ve bu kabilelerin mevâlîsini, ardından ensarı ve diğer Arap kabilelerini ensâb âlimlerinin benimsediği esasa göre sıralamıştır. Çocuk sahâbîlerle tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn nesillerini ise başta aşere-i mübeşşereden ileri gelen sahâbîlerle görüşenler olmak üzere çeşitli tabakalara ayırarak bir tasnife tâbi tutmuştur. Meselâ Medine'yi dokuz, Kûfe'yi on bir, Basra'yı on iki tabakaya ayırmıştır. Müellif, eserinde ele aldığı sahâbîlerin nesebini baba ve anne cihetine göre ayrı ayrı verir; daha sonraki nesillerde, özellikle tebeu't-tâbiînde ise kabile nisbesi azalır ve daha çok mesleklere veya yaşadıkları şehirlere olan nisbeleri kaydeder. Hal tercümesini yazdığı kimselerin yaşadıkları şehirler yanında seyahatlerini, vefat yıllarını, iştirak ettikleri gazve ve seriyyelerle fütuhatlarını, idarî görevlerini ve hadis aldıkları şeyhlerini belirtir. Bunların neseplerini en büyük dedelerine, yani mensup oldukları kabilelerin atasına kadar zikretmesi eseri hem ensâb bakımından, hem de İslâm'dan sonraki kabile göçlerini ve her şahsın annesinin kabilesini vermek suretiyle ilk devir İslâm tarihindeki siyasî ve içtimaî gelişmelerin daha iyi anlaşılması, kabileler arası münasebetlerin ve özellikle Araplar'ın yabancı kadınlarla evlenmesinin sosyal hayattaki tesirlerinin tesbit edilmesi bakımından değerli kılmıştır. Kitâbü'ṭ-Ṭabaḳāt, Mûsâ b. Zekeriyyâ et-Tüsterî ve Bakī b. Mahled yoluyla ayrı ayrı rivayet edilmekle beraber günümüze sadece Mûsâ b. Zekeriyyâ'nın rivayeti ulaşmıştır. Halîfe eserinin başında kendilerinden faydalandığı âlimlerin isimlerini zikretmiş, eserin içinde ise hemen hiç sened zikretmemiştir. Ancak ihtilâflı konularla rivayet mesuliyetini yüklenmek istemediği yerlerde nâdir olarak sened vermiştir. Özellikle nesep konusunda Ebü'l-Yakzân Sühaym b. Hafs el-Hüzelî ile Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'den faydalanmış, ayrıca tarih, ensâb ve ahbârla ilgili

bilgileri İbn İshak, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Vâkıdî, Ali b. Muhammed el-Medâinî'den almıştır. Halîfe b. Hayyât eserine Resûl-i Ekrem'in anne ve babasının nesebiyle başlamış, ardından kısaca Adnânîler ve Kahtânîler'e temas etmiştir. Halîfe İbn Sa'd'ın zikrettiği Hemedan, Kum, Enbâr, Bahreyn, Sugūr, Eyle şehirlerini eserine almamış, buna karşılık onun yer vermediği Musul ile Mağrib'e geniş bir şekilde yer ayırmıştır. Kitâbü'ṭ-Ṭabaḳāt'tan, başta et-Târîḫu'l-kebîr'inde Buhârî olmak üzere birçok müellif nakillerde bulunmuş, eseri rivayet edenlerden Bakī b. Mahled bu kitabı Endülüs'e götürüp tanıtmıştır. Yazma nüshası Dımaşk Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan eser (Genel, nr. 1248; Hadis, nr. 544) Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Bağdat 1387/1967; Riyad 1402/1982) ve Süheyl Zekkâr (I-II, Dımaşk 1966-1967) tarafından yayımlanmıştır. Thomas Koszinowski de doktora çalışması olarak bir mukaddime ile birlikte eseri neşre hazırlamıştır (bk. bibl.). Halîfe'nin hayatına dair yazdığı mukaddimelerde olduğu gibi "Ibn Khayyāt al-'Usfurī" maddesinde de Süheyl Zekkâr, İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist'inde Halîfe'nin beş eserinin bulunduğunu zikretmesine rağmen yanlış olarak dört kitabı olduğunu yazmakta (EI² [Fr.], III, 862-863), Kitâbü'ṭ-Ṭabaḳāt ile Kitâbü Ṭabaḳāti'l-ḳurrâʾnın tek eser olduğunu ileri sürmektedir. Halbuki İbnü'n-Nedîm bu iki eseri ayrı ayrı kaydetmektedir. Ekrem Ziyâ el-Ömerî Halîfe'nin kıraatla uğraştığını, Ebü'l-Hayr İbnü'l-Cezerî'nin kendisine kurrâ arasında yer verdiğini ve onun kurrâ için ayrı bir eser yazdığını kabul eder. Bunun yanında İbn Hacer el-Askalânî'nin Halîfe'nin kurrâ ile ilgili eserinden aldığı bir rivayeti de örnek verir (Halîfe, et-Târîḫ [nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî], nâşirin mukaddimesi, s. 11-13).

2. et-Târîḫ. Bakī b. Mahled yoluyla rivayet edilen eser, İslâm dünyasında kronolojik esasa göre yazılmış tarih kitaplarından günümüze intikal eden ilk örnektir. Eser, tarihlendirmenin önemine ait bazı âyet ve hadislerle insanların kullandıkları takvimler ve Hz. Ömer zamanında hicretin tarih ve takvim başlangıcı olarak kabul edilmesine dair rivayetlerle başlamakta, ardından Hz. Peygamber'in doğum tarihiyle Mekke ve Medine'deki ikamet sürelerine ait haberlere kısaca yer vermektedir. Daha sonra hicretin 1. yılından (m. 622) başlayarak 232 (846-47) yılına kadar vuku bulan hadiseleri, savaşları, ihtilâlleri, ölümleri (vefeyât), hac mevsimlerinde kimlerin emîr-i hac olduğunu, halifelerin çeşitli eyaletlerde, bilhassa Medine, Mekke, Basra ve Kûfe şehirlerindeki vali ve kadılarını, kâtip ve mühürdarları, ayrıca şurta, beytülmâl ve berîd işlerinde kimlerin görevlendirildiğini anlatmaktadır. et-Târîḫ, muhtemelen kronolojik esasa bağlı olması sebebiyle Hz. Peygamber'in hicretten önceki Mekke dönemine hiç yer vermez. Vefeyâtı kaydederken birçok muhaddis ve din âlimi yanında ileri gelen şahsiyetlerle idarecilerden de söz eden Halîfe böylece siyasî, askerî, idarî ve kazaî tarih yanında ilim ve kültür tarihine de ciddi katkılarda bulunmuştur. Savaşlara ve fetihlere devlet içerisinde cereyan eden hadiselere nazaran daha geniş yer veren müellifin Emevîler devrini ayrıntılı biçimde ele aldığı eserinde bizzat şahit olduğu Abbâsîler dönemini muhtasar olarak anlatması dikkat çekicidir. Halîfe b. Hayyât eserde İslâm

fetihlerine ait haberleri iki yoldan rivayet etmiştir. Bunlardan ilki fethedilen memleketlerin yerli râvileri, diğeri ise resmî rivayet gibi telakki edilen Ehl-i Medîne rivayetleridir. Meselâ Mısır'ın fethine dair rivayetleri önce Mısırlı İbn Lehîa'dan ve diğerlerinden, sonra da Medine ehli Urve b. Zübeyr'den nakleder. Ṭabaḳātü'r-ruvât'ında takip ettiği usulün aksine et-Târîḫ'te rivayetler için sened zikreder. Hadis rivayetinde isnadın önemini çok iyi bilen Halîfe b. Hayyât, tarih sahasında bunun daha gevşek kullanılması şeklinde yaygınlaşan anlayışı benimsemiştir. Bundan dolayı münkatı' ve mürsel senedler yanında hadis rivayetinde cerh ve ta'dile tâbi tutulmuş bazı kimselerin rivayetlerini almakta bir sakınca görmemiş, İbnü'l-Kelbî ve Vâkıdî gibi müelliflerin rivayetlerini nakletmekten çekinmemiştir. Başta siyer konuları olmak üzere Hz. Osman zamanındaki fitne, Cemel ve Sıffîn savaşları gibi önemli hususlarda sened zikretmeye özen göstermiş, buna karşılık savaşlarda şehid olanları, halifelerin, çeşitli görevlerde bulunan kimselerin listesini verirken hemen hemen hiç sened zikretmemiştir. Hz. Peygamber'in siyerine kısaca temas eden Halîfe b. Hayyât, bu döneme ait haberleri İbn İshak'ın el-Mübtedeʾ ve'l-mebʿas̱ ve'l-meġāzî adlı eserinin Bekir b. Süleyman ve Vehb b. Cerîr b. Hâzim yoluyla kendisine intikal eden rivayetinden almıştır. Bu rivayetlerle, yine İbn İshak'ın Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî rivayetiyle İbn Hişâm'ın tehzibi olan es-Sîretü'n-nebeviyye adlı eserinde bazı bilgiler arasında farklar bulunması dikkati çekmektedir. İrtidad savaşlarına ait haberleri, İbn İshak'ın günümüze ulaşmayan Aḫbârü'l-ḫulefâʾ adlı kitabından almış olması da önemlidir. Cemel ve Sıffîn savaşlarıyla Basra'daki havâric harekâtına dair haberleri Vehb b. Cerîr'in rivayetlerinden; Yemâme Savaşı'nı, özellikle de Yemâme'de şehid olan müslümanların kabilelere göre listesini Ebû Ma'şer es-Sindî'den; Hz. Peygamber'in megāzîsiyle irtidad hareketleri, Horasan ve doğudaki fetihlerle Emevîler ve Abbâsîler döneminde Mekke, Medine ve Horasan'daki Hâricî hareketleri, Basra'daki gelişmeler, Cemel Vak'ası ile İbnü'l-Eş'as'ın isyanı ve bu şehirde 131 (748-49) yılında ortaya çıkan veba hastalığı gibi konulara ait bilgileri Ali b. Muhammed el-Medâinî ile Ebû Ubeyd Ma'mer b. Müsennâ'dan almıştır (diğer râvi ve kaynakları için bk. Halîfe, et-Târîḫ, nâşirin mukaddimesi, s. 16-30). Yazma nüshası Rabat Evkaf Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 199) et-Târîḫ, Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Bağdat 1386/1967; I-II, Necef 1967; Beyrut 1977; Medine 1403/1983; Riyad 1405/1985) ve Süheyl Zekkâr (I-II, Dımaşk 1967-1968) tarafından yayımlanmıştır. Fârûk Ömer Fevzî, Halîfe b. Hayyât'ın tarihçiliğine dair bir eser yazmıştır (Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ müʾerriḫan, Bağdat 1988).

3. Müsnedü Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ. İbnü'n-Nedîm'in Halîfe'nin kitapları arasında zikretmediği bu eseri Ebû Hâtim er-Râzî ile Bağdatlı İsmâil Paşa el-Müsned fi'l-ḥadîs̱ adıyla kayderler (el-Cerḥ ve't-taʿdîl, I/2, s. 378; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 350; Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, s. 98). Ekrem Ziyâ el-Ömerî, başta Buhârî'nin iki eseri olmak üzere diğer hadis kitaplarında yer alan Halîfe b. Hayyât'ın rivayet ettiği 101 hadisi ilk râvilerini esas alarak alfabetik sıraya göre yayımlamıştır (Beyrut 1405/1985). İbnü'n-

Nedîm'in kaydettiğine göre (el-Fihrist, s. 338) Halîfe b. Hayyât'ın bunlardan başka Kitâbü Ṭabaḳāti'l-ḳurrâ᾽, Kitâbü Târiḫi'z-zemnâ ve'l-ʿurcân ve'l-merḍâ ve'l-ʿumyân ve Kitâbü Eczâ᾽i'l-Ḳur᾽ân ve aʿşârih ve esbâʿih ve âyâtih adlı eserleri de vardır.

BİBLİYOGRAFYA:Halîfe b. Hayyât, eṭ-Ṭabaḳāt (Zekkâr), nâşirin mukaddimesi I, s. elif-mîm; a.e. (Ömerî), nâşirin mukaddimesi, s. 7-79; a.mlf., et-Târîḫ (Zekkâr), nâşirin mukaddimesi, I, s. elif-nûn; a.e. (Ömerî), nâşirin mukaddimesi, s. 5-40; Buhârî, "Tevḥîd", 55; a.mlf., et-Târîḫu'l-kebîr, I/1, s. 359; I/2, s. 58, 121; II/1, s. 176; II/2, s. 225; IV/1, s. 18, 367; Vekîʿ, Aḫbârü'l-ḳuḍât, II, 175; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, I/2, s. 378-379; İbn Hibbân, Meşâhîr, s. 157; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 338; İbn Hayr, Fehrese, s. 225, 230; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 243-244; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 665; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 436-437; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâ᾽, XI, 472-474; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 160-161; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 350; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 130, 139; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 98, 248; a.mlf., GAS, I, 110; T. Koszinowski, Kitāb aṭ-ṭabaqāt von Ḫalīfa b. Ḫaiyāt (doktora tezi, 1967), Universität Göttingen 1967; C. Wurtzel, The Umayyads in the History of Khalīfa b. Khayyât (doktora tezi, 1977), Yale University; Fârûk Ömer Fevzî, Ḫalîfe b. Ḫayyâṭ mü᾽erriḫan 240 h./854 m., Bağdad 1988; Es'ad Sâlim Kayyim, ʿİlmü ṭabaḳāti'l-muḥaddiṡîn, Riyâd 1415/1994, s. 152-155; S. Zakkar, "Ibn Khayyāt al-ʿUṣfurī", EI² (Fr.), III, 862-863.

Mustafa Fayda

EBÛ SEVR أبو ثور Ebû Abdillâh İbrâhîm b. Hâlid b. Ebi'l-Yemân el-Kelbî el-Bağdâdî (ö. 240/854) Mezhep kurucusu büyük fıkıh ve hadis âlimi.

Doğum yeri ve yılı hakkında bilgi yoksa da bütün kaynaklarda Bağdat'ta yetişip orada tahsil gördüğü kaydedilmektedir. Yetmiş yaşında vefat ettiğine dair İbn Kani'den nakledilen rivayet, hemen hemen bütün kaynaklarda ölüm tarihi olarak zikredilen 240 (854) yılı ile birlikte değerlendirildiğinde 170'te (786) Bağdat'ta doğduğu söylenebilir. İbn Hallikân vefat tarihini 246 (860) olarak kaydetmiştir.

Fıkıhta mutlak müctehid olan Ebû Sevr hadiste de hâfızlık derecesine ulaşmıştır. Nesâî, Hatîb el-Bağdâdî gibi hadis tenkitçileri onun hadiste "sika - me'mûn" olduğunu söylemiş, Nevevî de sika olduğunda ittifak bulunduğunu kaydetmiştir. Süfyân b. Uyeyne, Vekîʿ b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî gibi meşhur hadisçilerden hadis dinlemiş; Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce, Ebû Hâtim er-Râzî gibi birçok meşhur muhaddis de kendisinden rivayette bulunmuştur.

Fıkıh ilmini önceleri Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'den, Şâfiî Bağdat'a geldikten sonra da ondan öğrendi. Böylece "ehl-i re'y" olarak bilinen Iraklılar'ın fıkhı ile "ehl-i hadis" olarak bilinen Hicazlılar'ın fıkhını kendisinde birleştirmiş oldu. Fakat onda Şâfiî'nin tesiri daha ağır basar. Ebû Sevr, re'yi tamamen terketmemekle birlikte hadis ekolüne mensup müctehidlerden sayılır. Fıkıh sahasında da çok talebesi olmuştur. Dâvûd ez-Zâhirî, Ahmed b. Yahyâ el-Bağdâdî, Ca'fer b. Muhammed el-Hayyât bunlardandır.

Şâfiî'nin önde gelen talebelerinden ve onun kadîm mezhebinin (eski görüşlerinin) râvilerinden oluşu, İbn Hallikân ve Tâceddin es-Sübkî gibi bazı Şâfiîler'in Ebû Sevr'i

kendi mezheplerinden saymalarına sebep olmuştur. Ancak onunla Şâfiî arasındaki münasebeti bir talebe - hoca münasebeti olarak değerlendirmek daha doğru olur. Nitekim İbnü'n-Nedîm, Kādî İyâz, Burhâneddin İbn Ferhûn, Abdülhay İbnü'l-İmâd gibi pek çok biyografi yazarı, Ebû Sevr'in müstakil müctehidlerden olduğunu ve kendine mahsus bir mezhebi bulunduğunu açıkça ifade etmişlerdir. Râfiî ve Nevevî gibi meşhur Şâfiî âlimleri de bu kanaatte olup onun müstakil görüşlerinin mezhep içerisinde bir farklı görüş şeklinde değerlendirilemeyeceğini belirtmişlerdir. Ebû Sevr mezhebinin esas olarak Şâfiî mezhebine yakın olduğu söylenebilirse de bu husus ikisinin aynı mezhep olduğu anlamına gelmez. Ondan ulemânın çoğunluğuna muhalif ve şâz kabilinden bazı ictihadî görüşler de nakledilmiştir (meselâ bk. Sübkî, II, 77-80; Muhammed el-Hudarî, s. 187).

Diğer birçok mezhep gibi Ebû Sevr mezhebi de fazla taraftar bulamamış ve uzun zaman yaşayamamıştır. Bununla birlikte IV. (X.) yüzyılın sonlarına kadar Azerbaycan ve Ermeniye bölgesinde çok sayıda müntesibinin bulunduğu nakledilir.

Ebû Sevr'in fıkha, sünneti müdafaaya, İmam Mâlik ve Şâfiî'nin ihtilâfları ile Kur'an ahkâmına dair kitaplar yazdığı rivayet edilir. İbnü'n-Nedîm, el-Mebsût fi'l-fıkh adlı bir eserinden bahsetmektedir (el-Fihrist, s. 265). Ancak zamanımıza kadar gelen herhangi bir eseri bilinmemektedir. Mukayeseli fıkıh kitaplarında, tefsirlerde ve hadis şerhlerinde dağınık olarak yer alan fıkhî görüşleri, Sa'dî Hüseyin Ali Cebr tarafından hazırlanan bir yüksek lisans çalışmasına konu edilmiş ve bu çalışma Fıkhü'l-İmâm Ebî Sevr adıyla neşredilmiştir (Beyrut 1403/1983).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 265; Hatîb, Târîhu Bağdâd, VI, 65-69; Nevevî, Tehzîb, II, 200-201; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 26; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 512-513; a.mlf., Mîzânü'l-i'tidâl, I, 29-30; Safedî, el-Vâfî, V, 344-345; Sübkî, Tabakat (Tanâhî), II, 74-80; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 118-119; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâz, (Ömer), s. 223; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 93-94; Sezgin, GAS, I, 491; Muhammed el-Hudarî, Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî, Kahire 1390/1970, s. 186-187; Hayreddin Karaman, İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul 1975, s. 99; Muhammed b. Hasan el-Hacvî, el-Fikrü's-sâmî fî târîhi'l-fıkhi'l-İslâmî, Medine 1397/1977, II, 1718; Sa'dî Hüseyin Ali Cebr, Fıkhü'l-İmâm Ebî Sevr, Beyrut 1403/1983, s. 51-101; F. Kern, "Ebû Sevr", İA, IV, 49; J. Schacht, "Abu Thawr", EI² (İng.), I, 155.

Muhsin Koçak

EBÛ KUDÂME es-SERAHSÎ أبو قدامة السرخسي Ebû Kudâme Ubeydullah b. Saîd b. Yahyâ el-Yeşkürî es-Serahsî (ö. 241/855) Hadis hâfızı.

Serahs'ta doğdu. Benî Yeşkür kabilesinin âzatlı kölesidir. Adından çok künyesiyle meşhur olmuştur. İlk tahsilinden sonra Nîşâbur'a giderek orada yerleşti. Devrin tanınmış hadis âlimlerinden ders alarak tahsilini tamamladı ve diğer ilim merkezlerine bu maksatla pek çok seyahat yaptı. Ders aldığı âlimler arasında Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî, Vekî' b. Cerrâh ve Yezîd b. Hârûn

gibi meşhur muhaddisler yer alır. Kendisinden de Buhârî, Müslim, Nesâî, İbn Huzeyme, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî vb. muhaddisler rivayette bulunmuşlardır.

Sika* bir muhaddis olarak bilinen Ebû Kudâme es-Serahsî, devrinde yapılan kelâmî tartışmalarda sünneti ve hadis ilimlerini savundu. Serahs, Nîşâbur ve çevresinde sünnetin ve hadis ilimlerinin yerleşip yayılmasında önemli rolü oldu. 237 (851) yılında Fârâb'da hadis meclisleri kurarak dersler verdi. Sahîh-i Buhârî'de on üç, Sahîh-i Müslim'de kırk sekiz rivayeti bulunmaktadır. Ebû Kudâme 241 yılının Rebîülevvel ayında (Ağustos 855) Fârâb'da vefat etti ve orada defnedildi.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, V, 383; a.mlf., et-Târîhu's-sagīr, II, 376; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, II/2, s. 317; İbn Ebû Ya'lâ, Tabakātü'l-Hanâbile, I, 198; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 500, 501; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', XI, 405-406; a.mlf., el-'İber, I, 436; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 16-17; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, s. 250; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 99; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/1, s. 166-167.
Mücteba Uğur

AHMED b. HANBEL أحمد بن حنبل Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855) Hanbelî mezhebinin imamı, muhaddis, fakih.

Hayatı. 164 (780) yılı Rebîülevvelinde (veya Rebîülâhir) Bağdat'ta doğdu. Ailesi Merv'den Bağdat'a göç ederken annesi ona hamile olduğu için Merv'de doğduğunu söyleyenler de vardır. Oğlu Sâlih'in rivayet ettiği şecereye göre soyu Hz. Peygamber'in dedelerinden Nizâr'la birleşerek Hz. İsmâil'e kadar uzanır. Dedesi Hanbel b. Hilâl Emevîler devrinde Serahs valiliği yapmış, Abbâsîler'in idareyi ele geçirmesinde önemli görevler üstlenmiş, babası da Abbâsî ordusunda görev almıştı. Ahmed b. Hanbel, babası otuz yaşlarında öldüğünden, Şeybânoğulları'ndan olan annesi Safiyye bint Meymûne'nin himayesinde büyüdü. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten ve Bağdatlı âlimlerden bir müddet gramer ve fıkıh okuduktan sonra hadis öğrenmeye başladı (795). İlk hocalarından biri, kendisinden pek çok hadis yazdığı tanınmış muhaddis Hüşeym b. Beşîr olup diğer hocaları arasında Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî, İmam Şâfiî ve Abdürrezzâk b. Hemmâm gibi âlimler bulunmaktadır. En çok hadis yazdığı hocası Vekî' b. Cerrâh'tır. İmam Şâfiî'den ise fıkıh ve usûl-i fıkıh öğrenmiştir. el-Müsned'deki rivayetlerine göre hocalarının sayısı 280 kadardır. Birini doğrudan, öbürünü başka bir râvi vasıtasıyla ondan iki hadis rivayet eden Buhârî'nin yanı sıra diğer tanınmış talebeleri arasında Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, akranlarından Yahyâ b. Maîn ile Ali b. Medînî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, iki oğlu Sâlih ve Abdullah bulunmaktadır. Hocaları İmam Şâfiî, Abdürrezzâk ve Abdurrahman b. Mehdî de kendisinden hadis dinlemişlerdir. Yalnız İmâm Şafiî onun adını açıkça söylemek yerine, "güvenilir kimse bana rivayet etti (haddesenî es-sika)" demeyi tercih etmiştir

(Zehebî, XI, 182-183). Ahmed b. Hanbel Bağdatlı muhaddislerden faydalandıktan sonra hadis tahsilini tamamlamak üzere önce Kûfe'ye (799), ardından dört defa Basra'ya (802-816 yılları arasında), ayrıca Mekke, Medine, Dımaşk, Halep ve Cezîre'ye seyahatler yaptı. Bunların en uzunu ve en yorucusu, Abdürrezzâk b. Hemmâm'dan istifade etmek üzere ve yeterli parası olmadığı için kervancıların yanında deve bakıcılığı yapmak suretiyle 198 (813-14) yılında gerçekleştirdiği Yemen yolculuğudur. Fakat elli dirhemi bulunmadığı için Cerîr b. Abdülhamîd'den hadis okumak üzere diğer talebe arkadaşlarıyla birlikte Rey'e gidemedi. İkisi (veya üçü) yaya olmak üzere beş defa hacca gitti. Bu seyahatlerinde önemli hedeflerinden biri de Hicaz'daki muhaddislerle görüşüp onlardan faydalanmaktı. Hadis sahasındaki derin bilgisi ve güçlü hâfızası ilim muhitlerinde duyulduğu için onu gıyaben tanıyan muhaddisler, yanlarına gittiği zaman istediği hadisleri memnuniyetle kendisine rivayet ederlerdi. Kırk yaşına kadar devam eden talebelik hayatından sonra hadis okutmaya başladı. Çok zaman 5000 kadar hadis talebesi onu dinlemek üzere çevresinde toplanır, bunlardan 500 kadarı hadis yazarken diğerleri onun tavırlarından, ahlâk ve edebinden faydalanmaya çalışırlardı.

Abbâsî Halifesi Me'mûn (813-833), hilâfetinin son yıllarında Mu'tezile mezhebi ileri gelenlerinin tesiriyle, devrin tanınmış âlimlerini Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmeye çağırıncaya kadar Ahmed b. Hanbel hadis okutmaya devam etti. Bazı âlimler önceleri Kur'an'ın mahlûk olmadığını söylemekle beraber işkence ile tehdit edildikleri zaman halifenin zulmüne uğramamak için onun arzusuna uygun cevap verdiler; fakat o, bu görüşü benimsemediğini açıkça belirttikten sonra da kanaatinde ısrar etti. Bu sebeple hapse atıldı. Zulümden kurtulmak maksadıyla halifenin görüşünü kabul eder görünmesini tavsiye edenlere gücendi. O sıralarda Tarsus'ta bulunan Me'mûn onunla görüşmek isteyince, halku'l-Kur'ân* konusunda kendisi gibi düşünen Muhammed b. Nûh ile birlikte, Bağdat Valisi İshak b. İbrâhim tarafından zincire vurularak yola çıkarıldılar. Ancak Rakka'ya vardıklarında halifenin ölüm haberi geldi. Bu sebeple tekrar Bağdat'a gönderildiler. Fakat Muhammed b. Nûh, Ahmed b. Hanbel'den genç olmasına rağmen sıkıntılara daha fazla dayanamadı ve yolda öldü. Ahmed b. Hanbel Bağdat'a getirilerek hapsedildi. Yeni halife Mu'tasım (833-842) kardeşinin siyasetini takipte kararlı olduğu için İbn Hanbel'in hapiste tutulmasını istedi. Bir yıl sonra da huzuruna getirterek başkadı Ahmed b. Ebû Duâd ve güvendiği diğer kişilerle birlikte konu üzerinde yaptıkları münakaşaları dinledi. Onun âyet ve hadis dışında ileri sürülen delillere iltifat etmediğini ve kanaatinden vazgeçmediğini görünce işkenceye tâbi tutulmasını emretti. Şiddetli kamçı darbeleri altında inlediği halde orucunu dahi bozmadığını görünce, uygun bir ifade kullandığı takdirde serbest bırakılacağını söyledi. İbn Hanbel buna da yanaşmadı. İşkencenin hiçbir tesiri olmadığını gören halife onu serbest bırakmayı düşündü. Ancak İbn Ebû Duâd, Kur'an'ı mahlûk saymamak suretiyle dinden çıkan bir kimseyi serbest bırakmanın doğru olmayacağını, halkın bunu, "Mu'tasım kardeşi Me'mûn'un yolundan ayrıldı,

üstelik İbn Hanbel her iki halifeyi de mağlûp etti” diyerek yanlış değerlendireceğini söyledi. Bunun üzerine halife kızgın güneş altında cellâtların daha çok kamçılamak suretiyle yaptıkları işkencelere bizzat nezaret etti.

Ahmed b. Hanbel iki yıl dört ay süren bu hapis ve işkence hayatından sonra serbest bırakıldı. Yaraları iyileşince yine fetva verip hadis okutmaya başladı. Mu‘tasım’ın ölümünden sonra halife olan oğlu Vâsik döneminde (842-847) halku’l-Kur’ân meselesi mekteplerde resmî program içerisine alınarak okutulma yoluna gidilince, bu hareket karşısında galeyana gelip isyan etmeyi düşünen halk Ahmed b. Hanbel’e başvurdu. Bunun doğru olmadığını ve sabretmek gerektiğini söylemesine rağmen halkla görüşmesi ve hatta halifenin bulunduğu yerde ikamet etmesi yasaklandı. Vâsik’ın ölümüne kadar evinde göz hapsinde tutuldu. Cuma namazlarına bile gidemedi. Beş yıl boyunca oğulları dışında kimseye hadis rivayet edemedi (Zehebî, XI, 264-265). Onun bu dönemde hadis rivayetini bırakması, İbn Cevzî’nin bir rivayetine dayanmaya çalışan H. Laoust’un iddia ettiği gibi (EI² (Fr.), I, 281), Mu‘tezile kadısının başına yeni bir dert açmasından korktuğu için değildir. Mütevekkil devrinde (847-861) halku’l-Kur’ân meselesi sona ermekle beraber, yine de Hz. Ali taraftarlarından birini evinde barındırdığı ve ona biat edeceği iddiasıyla evi arandı ve sorguya çekildi. İleri sürülen iddiaların asılsız olduğu anlaşılınca halife ona ihsanlarda bulunarak gönlünü almak istedi. Fakat o bu hediyeleri halifeye kızdığı için değil, içine haram karışmış bir mal olduğu düşüncesiyle kabule yanaşmadı. Bu tavrının kendisine yine zarar getirebileceğini düşünen dostları halifenin ihsanlarını reddetmemesini söylediler. Bunun üzerine hediyeleri kabul etmekle birlikte tamamını ihtiyaç sahiplerine dağıttı. Daha sonraları halifenin hiçbir ihsanını kabul etmeyeceğini kesin bir dille belirttiği halde ailesine maaş bağlandı. Bu maaşın kabul edilmemesini istemesine rağmen halifenin ihsanını alan oğullarına gücendi ve bundan sonra onların bir lokmasını bile yemedi. Ayrıca oğlu Sâlih’e kadılık görevini kabul ettiğinden dolayı kırıldı. Son günlerinde iyice halsiz düştüğü için halife özel doktorunu göndererek onu tedavi ettirmek istedi. Ancak doktor onun bedenen rahatsız olmadığını, az yemek, çok oruç tutmak ve ibadet etmek sebebiyle halsiz düştüğünü söyledi. Vefat edeceğini hissedince yanında bulundurduğu Hz. Peygamber’in üç tel saçından ikisini gözlerinin, birini de dilinin üstüne koymalarını vasiyet etti. İşkenceye tâbi tutulduğu günlerde yaptığı gibi kelime-i şehâdet getirerek oğullarının ve yakınlarının buna şahit olmalarını istedi.

Ahmed b. Hanbel 12 Rebîülevvel 241 Cuma günü (31 Temmuz 855) Bağdat’ta vefat etti. Halifenin muhtelif kimselere yaptırdığı tahminlere göre, cenazesinde altmış bini kadın olmak üzere 800 bin (veya bir milyon) kişi bulundu. Hayatında iki evlilik yaptı. İlk evliliğinden oğlu Sâlih doğdu. İsfahan kadısı olan Sâlih’in annesi vefat ettikten sonra ikinci defa evlendi. Bu hanımından da el-Müsned’i rivayet edecek olan oğlu

Abdullah dünyaya geldi. İkinci karısının ölümünden sonra bir câriye aldı. Ondan da üç oğlu ile bir kızı oldu.

Şahsiyeti. Orta boylu, koyu esmer tenli ve güzel yüzlü olan Ahmed b. Hanbel'in altmış üç yaşından sonra sakalına kına yakmaya başladığı, ağırbaşlı hali ile çevresindekiler üzerinde derin bir saygı uyandırdığı ve son derece mütevazi olduğu, nüktedan bir kimse olan hocası Yezîd b. Hârûn'un bu çok sevdiği öğrencisi ile birlikte bulunurken yanında nükte ve şaka yapmamaya dikkat ettiği kaynaklarda zikredilmiş; bir imtihan saydığı şöhretten çok rahatsız olduğu, Mekke'nin bir mahallesinde tanınmadan yaşamayı arzu ettiği rivayet edilmiştir. Bir gün muhaddis Ali b. Abdüssamed onun feyzinden faydalanmak düşüncesiyle elini elbisesine sürmüştü. Ahmed b. Hanbel bu harekete kızdı ve eliyle elbisesini silkelerken “Kimden aldınız bu âdeti?” diye çıkıştı. Zühd ve takvâsıyla bilinen İslâm büyüklerinin faziletlerini anar, “Onlar nerede, biz nerede!” diye hayıflanırdı. Babasından kalan dokuma tezgâhının kirasından aldığı para geçimine yetmediği için bazan ücretle kitap istinsah eder, bazan uçkur (kemer) dokur, bazan da karısının eğirip dokuduğu kumaşı satardı. Ekinler biçildikten sonra tarlada kalan döküntüleri -diğer ihtiyaç sahipleriyle birlikte- topladığı olurdu. Yakınlarının söylediğine göre, evinde yiyip içecek birşey bulunmadığı zaman üzülecek yerde sevinir, ekmek kırıntılarını ıslatarak üzerine tuz döküp yerdi. Pahalı yiyeceklere iltifat etmez, bunlar kendisine ikram edilse bile ya biraz tadar veya hiç yemezdi. Tahsil hayatı boyunca da aynı sıkıntılara katlanmış, bununla beraber kimseden yardım istememişti. Kendisinden hadis okumak üzere Yemen'e kadar kervancıların yanında deve bakıcılığı yaparak gittiği hocası Abdürrezzâk b. Hemmâm ona bir miktar yardım teklif edince, “Eğer birinden yardım almayı kabul etseydim senden alırdım” diyerek kabul etmemişti. Kendisini seven bazı tâcirlerin ve ona saygı duyanların ısrarla vermek istediği binlerce dirhem veya dinarı almamış, reddettiği büyük imkânları başkalarının geri çevirmediğini söyleyen oğlu Sâlih'e Tâhâ sûresinin 131. âyetini okuyarak Allah'ın vereceği rızkın daha hayırlı ve daha kalıcı olacağını ifade etmişti. Aynı konuda sitemde bulunan amcasına da, “Biz paranın peşinde olmadığımız için geliyor, eğer onun peşinde olsaydık gelmezdi” demişti. Mütevazi evinde eşya olarak eski bir hasır ile basit birkaç çanak çömlekten başka birşey yoktu. Bununla beraber uzaklardan ziyaretine gelenleri evinde ağırlar ve onlara kuru ekmek ikram ederdi; daha fazlasını yapamadığı için de gönüllerini alırdı. Yardıma muhtaç yakınlarına veya kendisinden yardım isteyenlere elindeki üç beş dirhemin tamamını verirdi.

Oğlu Abdullah, mihne* olayından önce onun günde 300 rekât namaz kıldığını, daha sonra vücudunun zayıflaması sebebiyle ancak bunun yarısı kadar kılabildiğini söyler. Her gün Kur'ân-ı Kerîm'in yedide birini okumayı âdet edinmişti. Cihad sevabına nâil olmak için Tarsus'ta bir müddet sınır bekçiliği yapmış ve savaşa da katılmıştı. Resûl-i Ekrem'in bir tel saçını zaman zaman öpüp gözlerinin üzerine koyması ve suya batırıp bu suyu şifa niyetiyle içmesi, onun minber ve hücresine hayır ve bereket umarak el

sürmekte bir beis görmemesi gibi oğlu Abdullah'tan nakledilen halleri, Ahmed b. Hanbel'in Hz. Peygamber'e duyduğu sevgi ve hasretin birer ifadesidir (Zehebî, XI, 212). Zehebî bu bilgileri verdikten sonra, Ahmed b. Hanbel'in böyle davranışlara taraftar olmadığını ileri sürenlerin ona iftira ettiklerini söyler.

Ahmed b. Hanbel'i yakından tanıyan hocalarının onun hakkında takdirkâr ifadeleri vardır. Meselâ Yahyâ b. Saîd el-Kattân onun bir derya olduğunu, talebeleri arasında bir benzerini görmediğini söylemiş ve bütün kitaplarını (veya hadislerini) istifadesine sunmuştur. İbn Hanbel'in çok sevdiği ve seher vakti kendilerine dua ettiği altı kişiden biri olan İmam Şâfiî, Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel'den daha faziletli, müttaki, âlim ve fakih bir kimse görmediğini söylemiş, diğer hocası Abdürrezzâk b. Hemmâm da aynı kanaati paylaşmıştır. Ali b. Medînî ise, "Allah bu dini ridde* günü Ebû Bekir ile, mihne günü de Ahmed b. Hanbel ile yüceltmiştir" demek suretiyle, o çetin imtihanda yapılan işkencelere onun kendisinden daha fazla dayandığını itiraf etmiştir. Mihne olayında İbn Hanbel'in peygamber sabrı gösterdiğine işaret eden devrin tanınmış sûfîsi Bişr el-Hâfî, kendisinin aynı sabrı gösteremeyeceğini belirttikten sonra onun atıldığı ateşten has altın olarak çıktığını söylemiştir. Talebelerinden Ebû Dâvûd, onun ilim meclislerinde uhrevî âlemin zevki bulunduğunu anlatmış, Ebû Hâtim er-Râzî de, Ehl-i sünnet ile ehl-i bid'at taraftarlarını birbirinden ayırmanın en sağlam ölçüsü onu sevmektir, demiştir.

Ahmed b. Hanbel'in vecize mahiyetinde hakîmane sözleri vardır. Çok sevdiği Ali b. Medînî bir tavsiyede bulunmasını isteyince ona, "Azığın takvâ olsun, âhiret hep gözünün önünde bulunsun" demiştir. Yakınlarına da, "Değerli bulduğunuz hayırları araya bir engel girmeden yapmaya bakın" tavsiyesinde bulunmuştur.

Ahmed b. Hanbel'in hal tercümesine dair yazılan eserlerin ilki oğlu Sâlih'e aittir. Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel adını taşıyan bu risâlenin Tunus'ta (Sezgin, I, 510) ve İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Şehid Ali Paşa, nr. 2763/2) birer nüshası bulunmaktadır. Yine oğlu Sâlih ile Ahmed b. Hanbel'in talebesi ve amcazadesi İshak b. Hanbel'in Mihnetü İbn Hanbel adlı birer risâleleri daha vardır (Sezgin, I, 503). İshak'ın eseri basılmıştır (Kahire, ts.). Mihne olayı hakkında Cemmâîlî'den başka (Sezgin, I, 503-504) W. M. Patton (Ahmad b. Hanbal and the Mihna, Heidelberg 1897) ve Ali Abdülhakk'ın da (Ahmed b. Hanbel ve'l-mihne, Kahire 1958) eserleri vardır. Menâkıbına dair yazılan kitapların en önemlileri ise Ebû Bekir el-Beyhakı (Sezgin, GAS, I, 503) ile İbnü'l-Cevzî'nin (bk. bibl.) eserleridir. Onun hakkında Muhammed Ebû Zehre (İbn Hanbel, hayâtühû ve asruhû, ârâühû ve fıkhuhû, Kahire 1981; Ahmed b. Hanbel, trc. Osman Keskioğlu, Ankara 1404/1984) ile Mustafa eş-Şek'a da (el-İmâm Ahmed b. Hanbel, Kahire-Beyrut 1404/1984) birer monografi kaleme almışlardır.

Eserleri. Ahmed b. Hanbel, en önemli eseri olan el-Müsned dışında kendisine nisbet edilen kitapların hiçbirini bizzat kaleme almamış, hatta kendi söz ve fetvalarının yazılmasına izin vermemiştir. Bundan dolayı eserleri, başta oğlu Abdullah olmak üzere diğer talebeleri tarafından ve ölümünden sonra kaleme alınmıştır. Günümüze ulaşan ve hemen hepsi hadise dair olan eserleri şunlardır: 1. el-Müsned*. Ahmed b. Hanbel'in 700 bin hadis arasından seçerek tertip ettiği otuz bin kadar hadise oğlu Abdullah ile talebesi Ebû Bekir el-Katîî'nin birçok (bazı kaynaklara göre on bin) hadis ilâve etmesiyle meydana gelen bu eser, en hacimli iki hadis külliyatından biridir (diğeri Bâkı b. Mahled'in el-Müsned'idir). Sadece sahih hadisleri ihtiva etmesi hedef alınmadığından eser hasen ve zayıf hadisleri de içine almaktadır. İbnü'l-Cevzî el-Müsned'de otuz sekiz mevzû hadis bulunduğunu söylemiş, fakat İbn Hacer el-Askalânî bu iddianın doğru olmadığını göstermek üzere el-Kavlü'l-müsedded fi'z-zebbi an Müsnedi Ahmed adlı eserini yazmıştır. İbn Hanbel, yalancı olduğu bilinen kimselerden hadis rivayet etmemeyi, doğru sözlülüğü ve dindarlığı herkesçe kabul edilen güvenilir râvilerden hadis almayı prensip edindiği için eserde mevzû hadislerin bulunmaması tabiidir. Ancak uzun hapis hayatı ve bu hayatın getirdiği çeşitli rahatsızlıklar sebebiyle kitabını tertip etmeye fırsat bulamadığından bazı zayıf ve epeyce de mükerrer rivayetin eserde yer almasını önleyememiştir (ayrıca bk. ABDULLAH b. AHMED b. HANBEL). Kitapta İslâm'a giriş tarihleri esas alınmak üzere önce aşere-i mübeşşere*nin, sonra Ehl-i beyt*, Hâşimoğulları, Mekkeli, Medineli, Kûfeli, Basralı, Suriyeli sahâbîlerin ve en son da kadın sahâbîlerin müsned*leri sıralanmıştır. el-Müsned Kahire'de altı cilt olarak basılmıştır (1313). Ahmed Muhammed Şâkir, yer yer şerhetmek suretiyle eserin yeni bir neşrine başlamış, vefatından önce üçte birini on altı cilt halinde yayımlamıştır (Kahire 1369-1378/1949-1958). el-Müsned üzerinde muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Nûreddin el-Heysemî, bu eserde bulunup da Kütüb-i Sitte'de yer almayan sahih hadisleri Gayetü'l-maksad fî zevâidi'l-Müsned adlı kitabında bablara göre tasnif etmiştir. Eserdeki hadislerin güvenilir olup olmadığına, râvilerinin hal tercümesine, Hz. Peygamber'den üç râvi ile rivayet edilen hadislerine (sülâsiyyât*) dair yazılan kitapların yanı sıra eseri sahâbe adlarına göre alfabetik olarak tertip eden, bablara göre yeniden tasnif eden, nâdir (garîb) kelimelerini açıklayan, şerh ve ihtisar eden kitaplar da yazılmıştır (bk. Sezgin, I, 504-507). 2. Kitâbü's-Sünne. İtikadü Ehli's-sünne adıyla da bilinen ve İbn Hanbel'in Cehmiyye, Mürcie, Kaderiyye, Havâric, halku'l-Kur'ân, kader, deccal, melâike, rü'yetullah, kürsî ve âhirete dair görüşlerinin oğlu Abdullah tarafından derlenmesiyle meydana gelen eser Mekke'de (1349) ve Kahire'de (ts.), son olarak da Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî tarafından Beyrut'ta neşredilmiştir (1405/1985). 3. Kitâbü'z-Zühd. Oğlu Abdullah'ın rivayetlerinden meydana gelen eser başlıca iki bölümden ibarettir. Birinci bölümde Hz. Muhammed ile Âdem, Nûh, İbrâhim, Yûsuf, Eyyûb, Yûnus, Mûsâ, Dâvûd, Süleyman, Lokman ve Îsâ peygamberlerin zühdüne dair rivayetler, ikinci bölümde de başta Hulefâ-yi Râşidîn olmak üzere ileri gelen on dokuz

sahâbî ile on altı tâbiî büyüğünün zühdü ve bu konuya dair sözleri bulunmaktadır. Eser Mekke'de (1357) ve Beyrut'ta (1983) basılmıştır. 4. Kitâbü'l-Vera. Talebesi Ebû Bekir el-Merrûzî'nin Ahmed b. Hanbel'e sorduğu bazı fetvalar ile zühd ve takvâya dair 100 meselenin yine onun tarafından kaleme alınmasıyla meydana gelen eser önce Kahire'de (1340), daha sonra biri Zeyneb İbrâhim el-Karût'un tahkikiyle Beyrut'ta (1403/1983), diğeri Muhammed Saîd Besyûnî'nin tahkikiyle yine Beyrut'ta (1986) yayımlanmıştır. Eserin bir bölümü G. H. Bousquet ile Ch. Dominique tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir (bk. Sezgin, GAS, I, 507). 5. Kitâbü'l-İlel ve marifeti'r-ricâl. İlel* konusunda büyük bir otorite olan Ahmed b. Hanbel'in hadis râvileri hakkındaki tenkit ve görüşleri talebelerinden Ebû Bekir el-Merrûzî, Ebû Bekir el-Esrem, Hallâl ve oğlu Abdullah tarafından derlenmiştir. Bu kitap Abdullah'ın bir araya getirdiği tenkitleri ihtiva etmektedir. İbn Ebû Hâtim, Ahmed b. Hanbel'in muhtelif râviler hakkındaki görüşlerini oğlu Abdullah'tan yazılı olarak almış ve bunları el-Cerh ve't-tadîl adlı kitabında çokça zikretmiştir. Talât Koçyiğit ile İsmail Cerrahoğlu eseri iki cilt halinde yayımlamışlardır (I, Ankara 1963; II, İstanbul 1987). 6. Kitâbü Fezâʾili's-sahâbe. Abdullah b. Ahmed'in ashâb-ı kirâmın faziletlerine dair babasından duyduğu hadisleri rivayet etmesiyle meydana gelen eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Yenicami, nr. 878) bulunan tek nüshası, Vasiyyullah b. Muhammed Abbas tarafından hadislerin kaynakları da gösterilerek geniş fihristlerle birlikte Cidde'de neşredilmiştir (1403/1983). Zehebî, Abdullah ile Ebû Bekir el-Katîî'nin esere bazı ilâvelerde bulunduklarını söylemektedir (bk. Aʿlâmü'n-nübelâ, XI, 330). 7. el-Mesâil. İbn Hanbel'in gerek talebeleri gerekse başkaları tarafından fıkha, akaid ve ahlâka dair sorulan sorulara verdiği cevaplar, muhtelif talebelerince bu adla bir araya getirilmiştir. Ebû Dâvûd es-Sicistânî tarafından derlenen el-Mesâil Kahire'de (1353/1934), Abdullah b. Ahmed'in derlediği ise Züheyr eş-Şâvîş'in tahkikiyle Beyrut'ta (3. bs. 1408/1988) yayımlanmıştır. Diğer talebelerinden İshak b. Mansûr el-Kevsec, Ebû Bekir el-Esrem, Hanbel b. İshak, Abdülmelik el-Meymûnî, Ebû Bekir el-Merrûzî, Harb b. İsmâil el-Kirmânî, İbrâhim b. İshak el-Harbî gibi âlimler tarafından toplanan "mesâil"lerin bir kısmı da günümüze kadar gelmiştir (bk. Sezgin, I, 507-508). 8. Kitâbü's-Salât. Risâletü's-Salât adıyla da bilinen eser, İbn Hanbel'in Müsedded b. Müserhed'e yazdığı mektupla birlikte 1311'de Bombay'da (taş baskısı, 42 sayfa), 1322'de Kahire'de, es-Salât ve mâ yelzemü fîhâ adıyla ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Kitâbü's-Salât ve ahkâmi târikihâ adlı eseriyle birlikte yine Kahire'de (1323, 1347) ve son olarak er-Risâletü's-seniyye fi's-salât adıyla Muhammed Abdürrezzâk Hamza tarafından neşredilmiştir (Kahire 1964). Zehebî, Ahmed b. Hanbel'in er-Risâle fi's-salât adlı bir eserinin bulunmadığını, bu kitabın ona sonradan nisbet edildiğini söylemektedir (bk. Aʿlâmü'n-nübelâ, XI, 287, 330). 9. Kitâbü'l-Eşribe. Bazı kaynaklarda Kitâbü'l-Eşribeti's-sagır adıyla kaydedilen eser, haram olan içkilere dair Hz. Peygamber'in hadislerini, ashap ve tâbiînin sözlerini ihtiva etmektedir. Subhî Câsim el-Bedrî tarafından Bağdat'ta (1396/1976), Subhî es-

Sâmerrâî tarafından da Beyrut'ta (2. bs. 1405/1985) neşredilmiştir. 10. er-Red ale'z-zenâdıka ve'l-Cehmiyye*. Eser, sahasında yazılanların ilki olması, ilk asırlardaki inançları ve selef akîdesini aktarması bakımından önemlidir. Kıvâmüddin Burslan kitabı tercüme ederek Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Revan Köşkü, nr. 510/4) nüshasının tıpkıbasımıyla birlikte Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası'nda yayımlamıştır (1927, sy. 5-6, s. 278-327). Muhammed Hâmid el-Fakkı, Şezerâtü'l-belâtîn min tayyibâti kelimâti selefîne's-sâlihîn adlı mecmuada (Kahire 1375, s. 4-40), ayrıca Muhammed Fihr (Hama 1967) ve Ali Sâmî en-Neşşâr ile Ammâr et-Tâlibî Akāʾidü's-selef (İskenderiye 1971) adlı kitaplarında eseri neşretmişlerdir. er-Red, M. S. Seale tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir (Muslim Theology, London 1964, s. 96-125). 11. el-Akıde. On kadar talebesinin naklettiği eser, bazı rivayetlere ait müstakil yazmalar yanında, söz konusu râvilerin çoğunun İbn Ebû Ya'lâ'nın Tabakatü'l-Hanâbile'sindeki biyografilerinde muhtelif hacimlerde zikredilmiş olarak günümüze kadar gelmiştir. el-Akıde, Abdülvâhid b. Abdülazîz et-Temîmî'nin (ö. 410/1019) rivayeti esas alınmak suretiyle M. Hâmid el-Fakkı tarafından Tabakatü'l-Hanâbile'nin sonunda (II, 293-308), Ebû Bekir el-Hallâl'ın (ö. 311/923) rivayeti esas alınarak da Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân tarafından neşredilmiştir (Dımaşk 1408/1988). Bazı nüshaları Kitâbü'l-İtikad adıyla bilinmektedir (bk. Keşfü'z-zunûn, II, 1393). 12. Kitâbü Fezâili Alî. İbn Ebü'l-Hadîd'in Şerhu Nehci'l-belâga'sı içinde bulunmaktadır (Kahire 1386/1967, IX, 167, 169, 171-174). 13. Kitâbü'l-Vukuf ve'l-vesâyâ. Hallâl tarafından derlenen eserin Kahire ve Mekke'de birer nüshası bulunmaktadır (Sezgin, I, 508). 14. Bâbü ahkâmi'n-nisâ. Mekke'de (Mektebetü Muhammed Hamza, 40 varak civarında) yazmaları vardır. 15. Kitâbü't-Tereccül. Saç bakımının önemini fıkhî açıdan ele alan eserin Mekke'de (Mektebetü Muhammed Hamza, 27 varak civarında) bir yazması mevcuttur. 16. Kitâbü Ehli'l-milel ve'r-ridde ve'z-zenâdıka ve târiki's-salât ve'l-ferâiz ve nahvi zâlik. Eserin Mekke'de (Mektebetü Muhammed Hamza, 200 varak civarında) bir nüshası bulunmaktadır. 17. Cevâbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel an suâl fî halki'l-Kurân (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, nr. 510/9, bir varak). 18. Kitâbü'l-İrcâ. Hallâl'ın Kitâbü'l-Câmigi içindedir (Sezgin, I, 508, 512). 19. Kitâbü'l-Îmân (British Museum, Or. nr. 2675, s. 261-290). Rüyasında Hz. Peygamber'den rivayet ettiği söylenen üç hadisin bulunduğu bir varak Zâhiriyye Kütüphanesi'nde (Mecmua, nr. 59), akaid ve sünnete dair bazı fikir ve fetvalarının bulunduğu bir diğer varak da Tahran'da Mektebetü külliyeti'l-hukuk'tadır (251 C.). Ayrıca ona ölüm, âhiret günü, Allah'tan başkasına baş eğmeme konularına dair bir şiir nisbet edilmektedir (Sezgin, I, 506).

Ahmed b. Hanbel'in günümüze kadar gelip gelmediği bilinmeyen et-Tefsîr ve Kitâbü'l-Ferâʾiż adlarında iki eseri daha vardır. et-Tefsîr'in el-Müsned'den birkaç misli daha hacimli olduğu ve 120 bin hadis ihtiva ettiği söylenmektedir (İbn Ebû Ya'lâ, I, 8; Zehebî, XI, 327-328). Zehebî Kitâbü'l-Ferâʾiż'in bir kısmını gördüğünü söylemektedir (Aʿlâmü'n-nübelâ, XI, 328). Ayrıca Kitâbü'n-Nâsih ve'l-mensûh,

Kitâbü'l-Menâsik, Kitâbü Tâati'r-Resûl, et-Târîh, Hadîsü Şube, el-Mukaddem ve'l-muahhar fi'l-Kurân, Cevâbâtü'l-Kurân, Nefyü't-teşbîh ve el-İmâme adlı eserler de kaynaklarda ona nisbet edilmektedir. Talebesi Ebû Bekir el-Hallâl'in yaptığı uzun seyahatler sonunda diğer talebe arkadaşlarından yüz kadarıyla görüşmek suretiyle derlediği, İbn Hanbel'in sözlerini, fetvalarını, ilel, râviler, sünnet ve fıkha dair görüşlerini ihtiva eden ve her biri üçer cilt hacminde olduğu belirtilen Kitâbü'l-İlm, Kitâbü'l-İlel, Kitâbü's-Sünne ve Kitâbü'l-Câmig adlı eserler de (British Museum, Suppl. 168, Or. nr. 2675, I, 212 varak) dolayısıyla onun eserleri arasında sayılabilir.

Hadis İlmindeki Yeri. Ahmed b. Hanbel'in hayatını dolduran yegâne meşgale hadis olmuştur. Hayatını hadise göre tanzim etmiş, yazdığı her hadis ile mutlaka amel ettiğini söylemiş, kendisinden istenen fetvaları da hadise dayanarak vermiştir. Örnek davranışlarıyla İbn Hanbel'in takdirini kazanmış olan muhaddis ve zâhid Abdülvehhâb b. Abdülhakem el-Verrâk ona altmış bin fetva sorulduğunu, hepsini de "haddesenâ" ve "ahberenâ" diyerek hadislerle cevaplandırdığını söylemiştir. Ebû Zür'a er-Râzî'nin birlikte yaptıkları müzakerelerde tesbit ettiğine göre Ahmed b. Hanbel -mükerrerleriyle birlikte- 700 bin (veya bir milyon) rivayeti ezbere bilmekteydi. Oğlu Abdullah da onun bir milyon rivayet derlediğini ve yazdığı her rivayeti ezberlemeyi prensip edindiğini söylemektedir. Kuvvetli hâfızasıyla tanınan Ebû Zür'a, onun hıfzının kendisininkinden çok daha sağlam olduğunu çeşitli örnekler vererek itiraf etmiştir. Ahmed b. Hanbel'e göre, fakih sayılabilmek için iyi bir muhaddis olmak, en az dört yüz bin rivayeti ezbere bilmek ve sıhhatinden emin olunmayan rivayetlerle fetva vermekten kaçınmak gerekir. İshak b. Hânî, "Fetva verme hususunda pek cüretkâr davrananlarınız, ateşe atılmakta en cüretkâr olanlarınızdır" meâlindeki hadis hakkında görüşünü almak istediği zaman, hadisteki tehdide muhatap olan kimselerin, duymadığı rivayetlerle fetva verenler olduğunu söylemiştir. Hadis kitaplarına sahip olmayı onların içindeki rivayetlerle amel etmek için yeterli görmemiş, ayrıca bu rivayetlerin mahiyetini bilmek gerektiğini ifade etmiştir. Oğlu Abdullah kendisine böyle birinin durumunu sorduğu zaman, zayıf bir hadisle değersiz bir rivayeti, kuvvetli bir senedle çürük bir senedi ayıramayanların kitaplardaki hadislerle amel edebilmek için bu sahalarda otorite olan âlimlere danışması gerektiğini belirtmiştir. İmam Şâfiî, Iraklılar'la yaptığı bir münakaşada ele aldıkları konuya dair hiçbir hadis hatırlayamadığını söyleyince, ona aynı konuda üç hadis okuyan talebesi İbn Hanbel'e sahih hadisleri kendisinden daha iyi bildiğini itiraf etmiş ve kendi kanaat ve fetvalarının aksine sahih bir hadise rastlarsa haber vermesini istemiştir (Zehebî, XI, 213).

Ahmed b. Hanbel'in sahih hadisleri iyi bilmesine rağmen el-Müsned'de zayıf hadislerin bulunması, eserine malzeme toplarken kabul ettiği şartlardan kaynaklanmaktadır. Hadis münekkitlerince yalancı olduğu ileri sürülen kimselerden kesinlikle hadis almamış, bunun yanında doğru sözlülüğü ve dindarlığı ile bilinen

râvilerin rivayetlerini kabul etmekte bir mahzur görmemiştir. Yalancı olmamak kaydıyla rivayet şartlarının tamamı kendinde bulunmayan bazı râvilerden hadis almasının sebebi, herkesin aradığını bulabileceği büyük bir hadis külliyatı meydana getirme arzusuyla yakından ilgilidir. Vefatından bir müddet önce oğlu Abdullah'tan el-Müsned'deki zayıf bir hadisi çıkarmasını istemesi, eserini şartlarına uymayan rivayetlerden tamamen ayıklayamadığı kanaatini uyandırmaktadır. Ayrıca ondan, hem kendisinin hem de yakın arkadaşlarının helâl ve harama, sünnet ve ahkâma dair rivayetleri kabul ederken son derece titiz davrandıkları, fakat bir hüküm getirmeyen, sadece faziletli amellere teşvik eden, ayrıca Hz. Peygamber'e isnad edilmeyen haberlerde aynı titizliği göstermedikleri rivayet edilmektedir (Hatîb, el-Kifâye, s. 134). Gerek Ahmed b. Hanbel'in gerekse aynı kanaatte olan bazı muhaddislerin zikredilen konularda müsamahakâr davranmaları, buna benzer rivayetleri başka tarik*lerle takviye edebilecekleri düşüncesinden ileri gelmektedir. Şurası da unutulmamalıdır ki Ahmed b. Hanbel zamanında hadisler "sahih" ve "zayıf" diye iki kısımda ele alınmakta ve zayıf terimi, daha sonra ortaya çıkan hasen* rivayetleri de kapsamaktaydı. Onun faziletli ameller konusunda delil olabileceğini söylediği zayıf hadisler bugünkü anlamda zayıf rivayetler değil, en azından hasen rivayetlerdir. Kıyasa tercih ettiği zayıf hadisler de aynı şekilde hasen rivayetlerdir. Hasta yatağında bile eserini zayıf rivayetlerden arındırmaya çalışması ve pek güvenilmeyen râvilerden alınmaları sebebiyle garîb* sayılan hadislerin yazılmasına karşı çıkması, onun bu kabil rivayetlere karşı müsamahakâr davranmadığının delilidir. Nitekim üçüncü tabakaya mensup hadis münekkitlerinin en titizi olarak Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel kabul edilmektedir. İbn Sa'd, İclî, Ebû Hâtim er-Râzî, Nesâî ve İbn Hibbân gibi hadis münekkitlerinin onun bu sahada otorite ve güvenilir bir râvi, hadisin hem fıkhını hem de tefsirini bilen bir hâfız olduğunu söylemeleri hadisteki yerini belirtmeye kâfidir. Rivayet ettiği hadisten elde edilecek hükümleri bilmek, ancak büyük muhaddislerde görülen bir özelliktir. Hadis hâfızı Sâlih Cezere, kendilerine yetiştiği muhaddisler içinde hadislerin fıkhını en iyi onun bildiğini belirtmektedir. Diğer taraftan, pek az muhaddisin söz sahibi olduğu ilel konusundaki görüşlerini ihtiva eden ve bu sahanın ilk eserlerinden biri olan Kitâbü'l-İlel ve marifeti'r-ricâl'i de bunu ispat etmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in hadis rivayetinde üstün bir yere sahip olmasının çeşitli sebepleri vardır. Rivayet edeceği hadisleri ezberinde olduğu halde mutlaka kitaba bakarak okuması, bazı hadisler arasındaki fark sadece "ve", "ev", "li", "bi", "ileyhi", "aleyhi" gibi şeklî farklardan ibaret bile olsa, bunları büyük bir titizlikle aynen rivayet etmesi, rivayetlerde âlî isnad* aramanın seleften kalma bir sünnet olduğunu söyleyerek âlî rivayetlere büyük önem vermesi, hadislerin mâna olarak rivayetine (bk. RİVAYET) taraftar olmaması, bir hadisi ihtiva ettiği hükümlere göre ilgili bablarda parça parça rivayet etmeyi (bk. TAKTÎ') uygun görmemesi, kendisine bir hadisteki nâdir (garîb) bir kelimenin sorulması üzerine, bunun garîbi bilenlere sorulmasını tavsiye ederek Peygamber buyruğu hakkında zan ile konuşamayacağını söylemesi, onun hadis

rivayetinde ne kadar titiz davrandığını göstermektedir. Ebû Zür‘a ile hadis müzakere ettiği sırada, nâfile ibadete pek düşkün olduğu halde, farzların dışında hiçbir namaz kılmaması, hadis ile uğraşmayı daha büyük ibadet saydığını göstermektedir. Bu sebeple olmalıdır ki ücretle hadis rivayet etmeye cevaz veren bazı muhaddislere karşılık o böyle kimselerin rivayetlerinin kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Yatsı namazını mescidde kıldıktan sonra, derin ilmine ve geniş hadis bilgisine hayran olduğu hocası Vekî‘ b. Cerrâh ile birlikte onun evine kadar yürüyerek bazı hadisleri müzakere* ederlerdi. Bir gece bu müzakere kapının önünde sabah namazına kadar devam etmiş, her ikisi de vaktin nasıl geçtiğini farketmemişlerdi. Çünkü bu sırada Ahmed b. Hanbel Vekî’in bir hocasından onun duymadığı rivayetleri nakletmişti.

Hapishanede veya evinde göz hapsinde bulunduğu zamanların dışında hadis rivayetini bırakmamıştır. Halife Mütevekkil’in oğlu Mu‘tezz’e özel olarak hadis okutmasını istemesi, hadis rivayetinde yöneticilere imtiyaz tanımaya karşı olan Ahmed b. Hanbel’i zor durumda bırakmış, bir hadisi baştan sona rivayet etmemeye daha önce yemin etmiş olduğunu söyleyerek halifenin isteğini geri çevirmiş ve bu sebeple vefatından sekiz yıl kadar önce aile fertlerinin dışındakilere hadis rivayetini terketmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist, s. 285; Ebû Nuaym, Hilye, IX, 161-233; Hatîb, Târîhu Bagdâd, IV, 412-423; a.mlf., el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye, Haydarâbâd 1357, s. 134; Tabakatü’l-Hanâbile, I, 4-20; İbnü’l-Cevzî, Menâkıbü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel, Kahire 1349/1931 → Beyrut 1977; a.e. (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Ali Muhammed Ömer), Kahire 1399/1979; İbn Manzûr, Muhtasaru Târîhi Dımaşk, (nşr. Riyâz Abdülhamîd Murâd), Dımaşk 1404/1984, III, 240-257; Mizzî, Tehzîbü’l-Kemâl (nşr. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf), Beyrut 1403/1983, I, 437-470; İbnü’l-Cezerî, el-Masadü’l-ahmed fî hatmi Müsnedi’l-İmâm Ahmed (Müsned içinde, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire 1377/1958, I, 28-56; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâ, XI, 177-358; İbn Kayyim, İlâmü’l-muvakkıîn, I, 28; IV, 205, 206; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 325-343; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, I, 72-76; Uleymî, el-Menhecü’l-ahmed (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd - Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1403/1983, I, 51-109; Keşfü’z-zunûn, II, 1392-1393, 1401, 1422-1423, 1680, 1844; Abdülazîz ed-Dihlevî, Bustânü’l-muhaddisîn (trc. Ali Osman Koçkuzu), Ankara 1986, s. 68-70; W. M. Patton, Ahmed b. Hanbel ve’l-mihne (trc. Abdülazîz Abdülhak), Kahire 1377/1958; Serkîs, Muʿcem, I, 89-90; Brockelmann, GAL, I, 193-194; Suppl., I, 309-310; Sezgin, GAS, I, 502-510; Müneccid, Muʿcem, I, 15; II, 20; III, 19; M. Ebû Zehre, İbn Hanbel, Kahire 1981; Mustafa eş-Şek‘a, el-İmâm Ahmed b. Hanbel, Kahire 1404/1984; Ziaul Haque, “Ahmad İbn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad”, HI, VIII/3 (1985), s. 69-90; Goldziher, “Ahmed”, İA, I, 170-173; H. Laoust, “Ahmad b. Hanbal”, EI² (Fr.), I, 280-286.

M. Yaşar Kandemir

Fıkıh İlmindeki Yeri. Ahmed b. Hanbel’in hadis ilmindeki yüksek seviyesi herkes tarafından kabul edildiği halde fakih olup olmadığı, en azından kendisini takip eden birkaç asır boyunca tartışma konusu olmuştur. Onu fakihler arasında zikretmeyen fıkıh tarihçileri ve mukayeseli fıkıh (hilâf) âlimleri arasında İbn Kuteybe, İbn Cerîr et-Taberî, Tahâvî, Debûsî, İbn Abdülber, Gazzâlî gibi isimler yer almaktadır. Hanbelîler’in sert tepkilerine rağmen bu âlimleri zikredilen davranışa sevkeden iki sebep vardır: Bizzat Ahmed b. Hanbel’in bir fakih olarak değil muhaddis olarak bilinmesi için sarfettiği gayret, kendisininki de dahil olmak üzere re’y*in ve fıkhın

yazılmaması konusunda gösterdiği aşırı titizlik. Bu sebeplere, onun fıkıh dalında bizzat kaleme aldığı veya talebelerine yazdırdığı önemli bir eserinin bulunmayışı da eklenince, ilk fıkıh tarihi ve hilâf yazarları haklı olarak ona fakihler arasında yer vermemişlerdir. Ancak Ahmed b. Hanbel'i meşhur dört fıkıh mezhebinden birinin imamı yapan, ona bu ölçüde bir fakih pâyesi veren haklı, tarihî sebepler vardır. 1. Sayıları az da olsa kendisine nisbet edilen fıkıh kitapları mevcuttur (Kitâbü's-Salât bunların en meşhurudur). 2. Oğulları ve bizzat kendisinden ders alan öğrencilerinden başlayarak bunları takip eden nesillerin ondan rivayet ettikleri "mesâil" (fıkıh problemlerine ait çözümler) onlarca cilde ulaşmaktadır. 3. İmam Ebû Yûsuf, İbn Uyeyne ve İmam Şâfiî'den fıkıh dersleri almış, Şâfiî onun için, "Bağdat'tan ayrıldığımda arkamda Ahmed b. Hanbel'den daha fakih birini bırakmadım" demiştir. 4. Hayatının sonlarına doğru kendisinden fıkıh mesâilinin nakledilmesine ve bunların yazılmasına izin vermiştir. 5. Nihayet dört büyük fıkıh mezhebinden birisi ona nisbet edilmiş, bu mezhebin fıkıh ve usul kitaplarında onun fıkıh ilmindeki önemli ve müstakil yerini gösteren sayısız rivayete yer verilmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in büyük bir fakih olduğunu kabul edenler de onun re'y ve hadis medreselerinden hangisine mensup olduğu konusunda birleşememişlerdir. Burada re'ye verilen mânanın (re'y kavramının) ayırıcı rol oynadığı anlaşılmaktadır. Re'yi kıyas ve istidlâl mânasında alanlar, Zâhirî olmayanların tamamını -bu arada Ahmed b. Hanbel'i- re'yciler içinde zikretmişlerdir. Haber-i vâhid ve sahâbe kavli karşısında kıyası kullananları re'yci telakki edenler ise Ahmed b. Hanbel'i ehl-i hadîs* kategorisine sokmuşlardır. Bu mânada Ahmed b. Hanbel'in re'yci olmadığı kesinlik kazanmakla beraber, H. Laoust'un da işaret ettiği gibi, gerek hadisleri hadiselere uygularken gerekse ilk bakışta çelişkili görünen hadisleri uzlaştırırken re'yi kullandığında şüphe yoktur.

İbn Hanbel, insanların hadisten yüz çevirip fıkha yönelecekleri, bir fakihin çeşitli zamanlarda aynı konuda değişik ictihadlarda bulunabileceği ve bunları bir arada görenlerin zihinlerinin karışacağı, re'ye dayalı fıkhın Kitap ve Sünnet yerine geçeceği düşünce ve korkusundan hareket ederek hem kendisinden fıkıh ve fetva nakledilmesine, hem de bunların yazılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Kaynaklar bu konuda onun en yakın öğrencileriyle tartıştığını, onları fıkıh ve re'y yerine bunların aslı olan Kitap ve Sünnet'e yönelttiğini kaydetmektedir. Öğrencilerinden ve kendisinin fıkhını nakledenlerden biri olan İshak b. Mansûr el-Kevsec'in Horasan'da onun fıkhını rivayet ettiğini işitince kalabalık bir mecliste, "Şahit olun, ben o ictihadların tamamından rücû ettim" demiştir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in bu tutumu sonuna kadar devam etmemiş, bilhassa Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olmadığı görüşünde işkencelere rağmen direnmesinden sonra şöhreti yayılmış, kendisine sorulan ve hadis ile sahâbe kavlinde açık cevabı bulunmayan binlerce meseleye cevap vermek mecburiyetinde kalmıştır; bunların emin kişiler tarafından yazılmasına da istemeyerek razı olmuştur.

Nitekim Kevsec Horasan'dan gelerek rivayet ettiği Mesâil'i ona yeniden arzetmiş ve tasdikini almıştır (Uleymî, I, 191, 250).

Ahmed b. Hanbel'in fıkhını şifahî veya yazılı olarak nakledenlerin başında şu isimler yer almaktadır: Oğulları Sâlih ve Abdullah, Ebû Bekir el-Esrem, Abdülmelik b. Abdülhamîd, Ebû Bekir el-Merrûzî, Harb b. İsmâil el-Kirmânî, İbrâhim b. İshak el-Harbî. Dağınık malzemeyi el-Câmig adlı eserlerinde önce Ebû Bekir el-Merrûzî, sonra da daha büyük hacimde Ebû Bekir el-Hallâl toplamışlardır. İbn Kayyim el-Cevziyye, Hallâl'in eserinin yirmi cilt olduğunu bildirmektedir (İlâmü'l-muvakkıîn, I, 28). Bu eserin bazı parçaları zamanımıza kadar ulaşmıştır (Sezgin, GAS, I, 507, 512). Hallâl'in eserini kendisinden sonra Ömer b. Hüseyin el-Hırakı ve Gulâmü'l-Hallâl diye meşhur olan Abdülazîz b. Ca'fer işlemiş, çıkarma ve ilâveler yapmışlardır. Daha sonra gelen Hanbelî fakihler de genellikle bu iki müellifin eserlerinden faydalanmış ve Hanbelî fıkhını geliştirmişlerdir. Hanbelî müelliflerin fıkıh kitaplarında uyguladıkları bir usul sayesinde hangi sözün Ahmed b. Hanbel'e, hangilerinin de diğer Hanbelî fakihlere ait olduğunu anlayıp bunları ayırmak mümkün olmaktadır. Şöyle ki: Bu kitaplarda "rivâyât", "tenbîhât" ve "evcüh" ayırımı yapılmaktadır. Rivâyât Ahmed b. Hanbel'e ait sözler ve görüşler, tenbîhât yine Ahmed b. Hanbel'in açıkça söylememekle beraber işaret ettiği görüşler ve hükümler, evcüh ise onun söylediklerine ve usulüne bakarak diğer Hanbelî fakihlerin çıkardıkları hükümlerdir.

Ahmed b. Hanbel'in fıkhının dayandığı kaynaklar ve kullandığı metodoloji, yalnızca kendisinden rivayet edilen çözümlerden çıkarılmamıştır; bunun yanında ondan, doğrudan usule ait rivayetler de intikal etmiştir (icmâ, kıyas, sahâbe fetvası, mürsel hadis konularında bazı örnekler için bk. Abdülkadir Bedrân, s. 42-43). Onun usulünün iyi bir hulâsası İbn Kayyim el-Cevziyye tarafından verilmektedir (İlâmü'l-muvakkıîn, I, 29-33). Buna göre İbn Hanbel'in birinci kaynağı muteber (sahih) naslardır. Burada naslardan maksat, Kitap ve Sünnet'teki ilgili metinlerdir. Ahmed b. Hanbel fıkhî bir konuda böyle bir metin bulunca buna hiçbir re'yi, uygulamayı (ameli), kıyası, sahâbe kavlini ve -muhâlifi bilinmeyen mânasındaki- icmâı tercih etmemekte, değişmemektedir. "Herkesin bildiği dinî hükümler" (zarûrât-ı dîniyye) dışında kalan meselelerde icmâ iddiası, "bu konuda muhalif görüşü olan birisi bilinmemektedir" mânasına gelir ve Ahmed b. Hanbel'e göre muhalifin bilinmemesi, icmâın bilinmesi demek değildir. Bu gibi iddialar karşısında hadis terkedilemez. Birinci çeşit icmâda ise hüccet olan icmâ değil, Kitap ve Sünnet'in nassıdır. İbn Hanbel'in ikinci hüküm kaynağı sahâbe kavlidir. Sahâbeden birisi bir konuda belli bir hükmü açıklamış veya fetva vermiş olur, diğerlerinin de buna karşı bir görüş ileri sürdükleri bilinmezse, bu mânadaki sahâbe kavline hiçbir re'y, kıyas ve uygulama tercih edilemez. Bir konuda birden fazla sahâbenin birbirine aykırı hüküm ve fetvaları varsa bunlar arasında Kitap ve Sünnet'e en yakın, en uygun olanı tercih edilir. Bu ölçüye göre tercih mümkün olmuyorsa hepsi nakledilir. Böyle bir hüküm kaynağı da bulunamadığı takdirde sıra

zayıf ve mürsel hadise gelir. Ahmed b. Hanbel'in zayıf hadisten maksadı, daha sonraları "hasen" ismiyle anılan ve uydurma olması ihtimal dahilinde bulunmayan hadis çeşididir. Ona göre böyle bir hadise de kıyas tercih edilemez. Mürsel veya zayıf (hasen) hadis de bulunamazsa, çözüm bekleyen bir hadisenin hükmü kıyasa başvurularak elde edilir. Hallâl'ın İbn Hanbel'den naklettiği, "Kıyas ancak zaruret halinde kullanılır" sözü, "Daha önce zikredilen delillerin bulunmaması halinde kullanılır" şeklinde anlaşılmıştır. Abdülkadir Bedrân'ın tesbitine göre Ahmed b. Hanbel istishâb, istihsan, mesâlih ve sedd-i zerîa delillerini de kullanmıştır (el-Medhal, s. 133 vd.). İstishâb, nasların genel mânasından anlaşılan hükümlerin, değiştiren özel bir nas bulunmadıkça halde ve gelecekte var sayılması, devam etmesidir. Nasların genel hükümlerine göre her şey insanlar için yaratılmıştır; şu halde yasaklayan bir nas bulunmadıkça eşyada aslolan ibâhadır (mubah olmaktır). Nasların genel hükmüne göre ibadeti koyan Allah'tır, O bir ibadeti buyurmadıkça yükümlülük söz konusu değildir; meselâ altıncı bir vakitte namaz kılınamaz. İstihsan, daha kuvvetli bir delil sebebiyle kıyası terketmek ve bu delile göre hükmetmektir. Kıyasa göre teyemmüm abdest gibidir, bozuluncaya kadar onunla namaz kılınır. Ahmed b. Hanbel istihsana dayanarak, her vakit için yeniden teyemmüm edilir, demiştir. Onun, Mushaf'ı satmak câiz değildir, fakat satın almak câizdir, hükmü de istihsana dayanmaktadır. Mesâlihten maksat, dinin itibar edip etmediği bilinmeyen, bu konuda bir delili (şahidi) bulunmayan faydalı nesne ve davranıştır ki "mesâlihu'l-mürsele" diye bilinmektedir. İbn Hanbel sahâbe uygulamasına bakarak bu kaynağı da kullanmıştır. "Halkı dinin hedeflediği amaca ulaştırmak için alınan tedbirler" mânasındaki siyâsetü'ş-şer'iyye Hanbelîler'de çokça kullanılmış ve mesâlih prensibine dayandırılmıştır. Ahmed b. Hanbel'in, "Fayda mütalâa olunduğu takdirde casus ve bid'atının propagandasını yapan bid'atçı katledilebilir"; "Barınacak yeri bulunmayan kimse, meskeninde boş ve uygun yeri bulunan kimsenin mülk meskenine oturabilir"; "Başka çare yoksa ipek elde edebilmek için ipek böcekleri öldürülür" gibi fetvaları siyaset ve mesâlih kaynağına dayalı örneklerdir (İbn Kayyim el-Cevziyye, et-Turuku'l-hükmiyye, s. 13, 227, 239). Sedd-i zerîa, şekil bakımından meşrû görülen tasarrufların, meşrû olmayan maksatlara ulaştırıcı olması göz önüne alınarak iptal edilmesi, geçersiz sayılmasıdır. Ahmed b. Hanbel'in, damping yapan kişilerden mal satın alınmasını, anarşi dönemlerinde silâh satılmasını câiz görmeyen fetvaları bu esasa dayandığı gibi, genellikle Hanbelîler'in kanuna karşı hile konusundaki yaklaşımları aynı temelden kaynaklanmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in usul, ictihad ve fetvalarının ışığında, çoğu müstakil veya mezhepte müctehid olan talebe ve tâbilerinin geliştirdiği Hanbelî fıkhının ayırıcı vasıflarını şöylece sıralamak mümkündür: Ahmed b. Hanbel'in fıkhı re'y ve kıyastan çok âsâra (âyet, hadis, sahâbe kavli) dayanmaktadır. Kendisine sorulan fıkıh meselelerinin büyük bir kısmına "bana ulaşan filân hadise, filân habere göre" diye cevap vermiştir (Uleymî, I, 193). Ebû Hanîfe ve Şâfiî, henüz ortaya çıkmamış fıkıh problemlerini tasavvur (takdir) ederek bunlara cevap hazırladıkları halde Ahmed b.

Hanbel ancak fiilen ortaya çıkmış problemler üzerine eğilmiş, bunların çözümü için ictihadda bulunmuştur. Yaygın şöhreti sebebiyle Horasan, İran, Irak, Suriye, Hicaz gibi bölgelerden kendisine birçok mesele gelmiş, bu sebeple cevap verdiği fıkhî meselelerin sayısı tasavvura dayalı problemlerden az olmamış, ayrıca bu tutumu onun fıkhına canlılık ve uygulanabilirlik vasıflarını kazandırmıştır. Âsâra dayalı bir fıkhın değişen ve gelişen toplum hayatına ayak uyduramayacağı, geride kalacağı düşünülebilir. Halbuki İbn Hanbel, âsâr ile istishâb metodunu birlikte kullanıp kendine göre yorumlamak suretiyle ibadet ve muâmelâtı (hukuk, ekonomi, politika... sahasını) birbirinden ayırmış, birincisine darlık, ikincisine genişlik ve yumuşaklık getirmiştir. Ona göre Allah müşrikleri iki sebeple kınamıştır: O'nun haram kılmadığı şeyleri haram kılmaları, O'nun koymadığı usullerle O'na kulluk etmeye kalkışmaları. Şu halde, "Allah'ın koyduğu ibadetler dışında ibadet yoktur, yasaktır"; bu noktada darlık vardır ve bu sayede bid'atların kapısı kapanmaktadır. "Allah'ın yasaklamadığı muamele ise serbesttir"; bu sahada da genişlik ve esneklik vardır. Diğer bazı müctehidler kıyas ve kaidelerine bağlı kalarak muamele, şart ve akid sahasını daraltırken İbn Hanbel kaide ve kıyası değil, nasları sınırlayıcı telakki ettiği için bunların yasaklamadığı akid, şart ve muamele şekillerini muteber saymış, en geniş akid ve şart hürriyeti onun mezhebinde ortaya çıkmıştır. Naslarla çelişmediği müddetçe maslahat*ı da değerlendiren, faydalıyı elde etme, zararlıyı ortadan kaldırma sonucunu doğuran tasarruflara meşruiyet tanıyan İbn Hanbel, bu prensibi ile de fıkhına hayatiyet sağlamıştır. İmam Şâfiî ve Hanefîler, gerek irade nazariyesinde gerekse akidlerin tefsirinde objektif nazariyeyi benimsemişler, dışa vuran söz ve davranışlardan hareket etmişler, sebep ve saiklere önem vermemişlerdir. Ahmed b. Hanbel ise sedd-i zerîa prensibini geliştirerek sübjektif nazariyesine temel kılmış, dışa vuran söz ve davranışlar yanında kişilerin maksatlarını, hukukî tasarrufların sonuçlarını göz önüne almış, şekil bakımından meşrû görülen hukukî tasarrufları, meşrû olmayan saik ve sonuçlarını göz önüne alarak iptal etmiştir. Ona göre meşrû yollarla ancak meşrû sonuçlara gidilebilir; meşrû olmayan sonuca ulaştıran yolları meşrû saymak mümkün ve câiz değildir (İbn Kayyim el-Cevziyye, İlâmü'l-muvakkıîn, I, 344 vd.; III, 111 vd.; M. Ebû Zehre, s. 199-204).

BİBLİYOGRAFYA: İbn Ebû Ya'lâ, Tabakatü'l-Hanâbile (nşr. Muhammed Hâmid el-Fakkı), Kahire 1371/1952, I, 4-20; İbnü'l-Cevzî, Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, Kahire 1349/1931 → Beyrut 1977; İbn Kayyim el-Cevziyye, et-Turuku'l-hükmiyye, Kahire 1317, s. 13, 222, 227, 239; a.mlf., İlâmü'l-muvakkıîn (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1374/1955, I, 28-33, 344 vd.; III, 111 vd.; Sübkî, Tabakatü'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed Hulv), Kahire 1383-96/1964-76, II, 27-63, 118-120; Uleymî, el-Menhecü'l-ahmed (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd - Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1403/1983, I, 191, 193, 250; Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, Beyrut 1351-55/1933-36, II, 234 vd.; Abdülkadir Bedrân, el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), s. 42-43, 133 vd.; Sezgin, GAS, I, 507, 512; M. Ebû Zehre, İbn Hanbel, Kahire 1947, s. 199-204; Ali Hasan Abdülkadir, Nazratün âmme fî târîhi'l-fıkhi'l-İslâmî, Kahire 1965, s. 223, 287 vd.; Muhammed b. Hasan el-Hacvî, el-Fikrü's-sâmî fî târîhi'l-fıkhi'l-İslâmî, Medine 1396-97/1976-77, II, 25 vd.; Hayreddin Karaman, İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul 1989, s. 185, 190, 206-208, 211, 215; Goldziher, "Ahmed", İA, I, 170-173; H. Laoust, "Ahmad b. Hanbal", EI² (Fr.), I, 280-286.

Hayreddin Karaman

Akaid Konularına Dair Görüşleri. Ahmed b. Hanbel, akaide dair yazdığı eserlerden ve Mu'tezile'ye karşı yürüttüğü mücadelelerden anlaşıldığına göre, ünlü bir muhaddis ve fakih olmakla birlikte aynı zamanda akaid problemleriyle yakından ilgilenerek selef akîdesini savunan ve Ehl-i sünnet inancının yerleşmesine tesir eden bir akaid âlimidir. Onun akaide dair fikirlerinin yayılmasında oğulları Abdullah ve Sâlih'in yanı sıra Müsedded b. Müserhed, İsmâil b. Yahyâ el-Müzenî, Ebû Bekir el-Hallâl, Ahmed b. Ca'fer el-İstahrî, Abdülvâhid b. Abdülazîz et-Temîmî ve Rızkullah b. Abdülvehhâb et-Temîmî gibi râvilerin önemli rolleri olmuştur. Zehebî, bu râvilerin İbn Hanbel'e atfettikleri bütün görüşlere güvenilemeyeceğini belirterek onun itikadî fikirlerini tesbit etmenin zorluğuna işaret eder (A'lâmü'n-nübelâ, XI, 286). Hanbelîler'in, imamları hakkında kabul edilmesi imkânsız bazı mübalağalı bilgiler nakletmeleri (Hatîb IV, 423), hatta ona muhalefeti Hz. Peygamber'e ve ashaba muhalefet şeklinde yorumlamaları (Tabakatü'l-Hanâbile, I, 13, 17), bunlara ilâve olarak teşbih* ve tecsim* görüşünü benimseyen bazı grupların İbn Hanbel'in gölgesine sığınarak kendi fikirlerini ona aitmiş gibi gösterme çabaları (Pezdevî, s. 253), Zehebî'nin bu tesbitini haklı gösteren sebepler arasında sayılabilir. Diğer taraftan Mu'tezile kelâmcılarının, İbn Hanbel'i Hz. Peygamber'in getirdiği dini değiştirmekle, hatta Maniheizm'i benimsemekle suçlayacak kadar tenkitte aşırı gitmeleri de (Zehebî, XI, 253, 261, 273) onun itikadî cephesini gerçek hüviyetiyle belirlemeyi zorlaştıran hususlardandır. Buna bir de siyasî baskılar ve mihne olayı eklenecek olursa işin daha da karmaşık bir şekil alacağı ortaya çıkacaktır. Zira karşılıklı tenkit ve hücumların, ayrıca devlet eliyle uygulanan işkencenin meydana getirdiği psikolojik gerginlik fert ve toplum üzerinde olumsuz etkilere sebep olmuş, bunun sonucunda aşırılığa sapanlar görülmüştür.

İbn Hanbel'den bahseden kaynakların çoğu, onun naslara sımsıkı bağlı olduğu, bu sebeple kelâm metodunun kullanılmasına karşı çıktığı noktasında birleşirse de bu tür rivayetlerden, onun itikadî konuların aklî istidlâllerle teyit edilmesini reddettiği sonucunu çıkarmak kolaylıkla savunulabilir bir görüş kabul edilmemelidir. Zira İbn Hanbel'in itikadî konuları Mu'tezile mensuplarıyla münakaşa ettiği ve bu münakaşalarda kelâmî sayılabilecek deliller kullandığı bilinmektedir (Zehebî, XI, 313-315; Sübkî, II, 47-48). Meselâ Cehmiyye ve Mu'tezile'nin görüşlerini reddetmek için yazdığı er-Red ale'z-zenâdıka ve'l-Cehmiyye* adlı eserinde kelâm ilminde sık sık başvurulan "ihtimalleri tartışma" usulünü kullanır (s. 72, 91-92). Ayrıca bazı âyetlerde arttığı ifade edilen imanın (bk. el-Enfâl 8/2; et-Tevbe 9/124) eksilebileceğini savunurken, "Artması mümkün olan bir şeyin eksilmesi de mümkündür" (Temîmî, II, 302) şeklinde kıyas yaparak görüşünü ispata çalışır. Bütün bunlar, onun kelâm metoduna yakın bir yol takip ettiğini gösteren işaretlerdir. Ahmed b. Hanbel'in reddettiği şey mutlak mânada kelâm metodu değil, aklı nakilden üstün tutan ve akaid meselelerini, dolayısıyla metafiziği akılla çözmeye çalışan bid'atçıların kullandığı

metotture. Ahmed b. Hanbel her ne kadar Hz. Peygamber'in ve ashabın açıklamaya girişmediği problemleri münakaşa konusu yapmayı bid'at kabul etmişse de karşılaştığı sosyal ve siyasî olayların tesiriyle, teorik olarak benimsediği prensiplerden pratikte vazgeçmek zorunda kalmıştır. Meselâ kendi döneminde önemli tartışma konularından birini teşkil eden halku'l-Kur'ân meselesinde, "Kur'an mahlûk değildir" tezini benimsemiş, Kur'an ve Sünnet'te açık bir şekilde yer almayan bu tezi savunup ispatlamaya kendisini mecbur hissetmiştir. Bu tutumuyla o, prensip olarak benimsemediği ve bid'at olarak nitelendirdiği kelâma girmiş oluyordu.

Kur'an ve Sünnet'in te'vil edilemeyeceği hususunda Ahmed b. Hanbel'e atfedilen görüşler de dikkatli bir tenkit süzgecinden geçirilmelidir. Başta Gazzâlî olmak üzere çoğunluğun kabul ettiği görüşe göre o, nasları zâhirî mânalarında anlamış ve müteşâbih*lerin asla te'vil edilemeyeceğini savunmuştur (İhyâ, I, 103-104; M. Ebû Zehre, s. 138). Beyhakı ve İbn Teymiyye gibi selef âlimleri ise İbn Hanbel'in sadece Cehmiyye ve Mu'tezile'ye ait asılsız te'villeri reddettiği görüşündedirler (Beyhakı, s. 304; İbn Teymiyye, el-İklîl, XIII, 295). Ahmed b. Hanbel'in temel görüşünün de bu olması gerekir; çünkü o Kur'an'daki bazı âyetlerin mecazi mânada kullanıldığını belirtmekte ve bir kısmı "âm", bir kısmı "hâs" olan âyetlerin zâhirî mânalarına göre açıklanamayacağını ısrarla savunmaktadır (Ahmed b. Hanbel, s. 53-54). Nitekim er-Red ale'z-zenâdıka ve'l-Cehmiyye'yi, Hz. Peygamber'in yaptığı açıklamaları terkeden, âyetler arasındaki bağlantıları göz önünde bulundurmadan Kur'an'ı sadece zâhirine göre tefsir etmeye çalışan fırkaları reddetmek için yazmış olması, onun te'vil konusundaki tutumuna açıklık getirmektedir. Ona göre Kur'an'ın akîde ile ilgili âyetleri müteşâbihtir. Müteşâbihâtın te'vili ise ancak Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir açıklama varsa o dikkate alınarak yapılabilir. Meselâ, "Sen beni asla göremezsin" (el-A'râf 7/143) meâlindeki âyeti, "Dünyada asla göremezsin" şeklinde yorumlaması, ayrıca, "Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir" (el-Hadîd 57/4) ve "Biz ona şah damarından daha yakınız" (Kaf 50/16) âyetlerindeki "beraberlik" ve "yakınlık"a -ilim, sem' ve basar sıfatlarını dikkate alarak- "Allah'ın yarattıklarından haberdar olması" mânasını vermesi, onun yaptığı te'villere örnek gösterilebilir (Ahmed b. Hanbel, s. 60, 90, 100).

Ahmed b. Hanbel'in, üzerinde önemle durduğu itikadî meselelerin başında Allah'ın (sübûtî ve haberî) sıfatları, rü'yetullah, halku'l-Kur'ân, cennet ve cehennemin ebedîliği, iman, günah ve tekfir konuları yer alır. Onun akaide dair görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

1. İlâhiyat Konuları.

a) İlâhî Sıfatlar. Zâtı, sıfatları ve fiilleri bakımından bir ve tek olan Allah sadece Kur'an ve Sünnet'te bildirilen sıfatlarla nitelendirilebilir. Aklın kendiliğinden O'na

sıfat nisbet etmesi veya nasları dikkate almadan sıfatlarını açıklaması mümkün değildir. Çünkü akıl, mahiyet ve keyfiyetini bilemediği ilâhî sıfat ve fiiller hakkında hataya düşmekten kurtulamaz (Temîmî, II, 293, 300). Allah Teâlâ'nın ilim, hayat, irade, kudret, kelâm, sem' ve basar sıfatları vardır. Zira Kur'an'da alîm, hay, kadîr diye nitelendirilmesinin yanında O'nun "ilm"inden (el-A'râf 7/7) ve "kuvvet"inden (ez-Zâriyât 51/58) bahsedilmiş ve bu sıfatlar ilimle âlim, kudretle kadir olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Allah'ın bütün sıfatları ezelî ve kadîm olup âlemi yarattıktan sonra bunlara sahip olmuş değildir. Şayet onun sıfatları yaratıkların mevcudiyetine bağlı olsaydı vahdâniyeti de ancak tevhid ehlinin onu birlikle nitelemesine bağlı olurdu. Böyle bir akıl yürütmenin tutarsızlığı ise açıktır. Hâdis olan şey nasıl ki zâtı ve sıfatlarıyla birlikte hâdis ise kadîm olan Allah da zâtı ve sıfatlarıyla kadîmdir (Temîmî, II, 293, 298). Sıfatların kadîm oluşu tevhid inancıyla çelişmez, çünkü sıfatlar zâtın aynı olmadığı gibi gayrı da değildir (Ahmed b. Hanbel, s. 91-92).

Ahmed b. Hanbel, ihtiyarî fiillerde kula tam bir serbestlik tanıyan Mu'tezile'nin irade görüşü ile bu tür fiillerin meydana gelişinde kulun hiçbir rolü olmadığını iddia eden Cebriyye'nin kaderci görüşünü reddederek ikisi arasında mutedil bir yol bulmak istemiştir. Ona göre kulların kötü fiillerini ilâhî iradenin dışında tutmak, bu iradeyi sınırlandırmayı ve dolayısıyla ulûhiyyet hakkında acz ve eksikliği gerektireceğinden mümkün değildir. Fakat söz konusu fiiller kulun iradesinin tamamen dışında da kabul edilemez. Aslında akıl, Allah'ın iradesi ile kulun iradesi ve fiilleri arasındaki ilişkiyi tam anlamıyla çözmeye muktedir değildir (Temîmî, II, 295-300; İbn Teymiyye, Muvâfakatü sahîhi'l-menkul, I, 71). Ahmed b. Hanbel'e göre Allah'ın kelâm sıfatı vardır ve ezelîdir. Allah sesle konuşur. Bu O'nun ağız, dil ve dudaklara sahip olmasını gerektirmez. Çünkü konuşmak için bu vasıtaların mutlaka mevcut olması şart değildir. Nitekim Kur'an'da konuştukları veya kıyamette konuşacakları bildirilen arzın, göklerin, dağların ve bazı insan uzuvlarının (bk. Fussılet 41/11; el-Enbiyâ 21/79; Yâsîn 36/65) söz konusu organları mevcut değildir. İbn Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Hanbel'in Allah'ın ağız vasıtasıyla konuştuğu görüşünde olduğunu naklederse de (Tabakatü'l-Hanâbile, I, 29) teşbih ve tecsim ifade eden bu rivayetin ona ait olması mümkün değildir. Ayrıca bu görüş oğlu Abdullah'ın naklettikleriyle çelişmektedir (Kitâbü's-Sünne, s. 70-71).

Ahmed b. Hanbel'e göre Allah'ı naslarda belirtilen (sübûtî) sıfatlarla nitelendirmek teşbihi gerektirmez. O'nu yaratıklara benzetmek nasıl hatalı ise onlara benzetmemek için naslarda bildirilen sıfatları nefyetmek de aynı şekilde hatalıdır. Çünkü tenzihte aşırı gitmek başka türlü bir teşbihe yol açar ve yaratıcının görmeyen, işitmeyen, konuşmayan cansız varlıklara (putlar) benzetilmesine yol açar (Ahmed b. Hanbel, s. 90). Buna göre, teşbih ve aşırı tenzih görüşünün taşıdığı mahzurlardan kurtulmanın yegâne yolu, naslarda bildirilen sıfatları kabul edip bunların mahiyet ve keyfiyet itibariyle yaratıkların sıfatlarından farklı olduğuna inanmaktır.

Bazı rivayetlerde yer alan iddiaların aksine (Tabakatü'l-Hanâbile, I, 56, 144; İbnü'l-Cevzî, s. 155) İbn Hanbel bir kısım haberî sıfatları te'vil etmiştir. Ona göre "istivâ"nın mânası Allah'ın arşın üstüne yükselmesi, "nüzûl" ise ilâhî rahmetinin inmesi demektir (Ebû Dâvûd, s. 262). Allah arşın üstünde olmakla birlikte üzerinde oturmuş veya ona temas etmiş değildir. Yedinci kat göğün üstünde bulunan arş ile Allah arasındaki münasebet bizim bilgi sınırlarımızı aşan bir durumdur (Ebû Nuaym, IX, 196). İbn Hanbel, Cehmiyye tarafından ileri sürülen Allah'ın her yerde mevcut olduğu fikrini naslara aykırı bulduğu gibi bunu mantık açısından da tutarlı kabul etmez. Çünkü mekân kavramı beraberinde sınırlılık kavramını da getirmektedir. Ayrıca âlemin zât-ı ilâhiyyenin dışında yaratılmış olmasının gerekliliği de bu düşüncenin yanlışlığını gösterir. Zira Allah vardı, O'ndan başka hiçbir varlık yoktu. Âlem hâdis olduğuna göre mevcudatın O'nun zâtı dışında yaratılmış olması zorunludur, aksi görüşler ulûhiyyetle bağdaşmaz (Ahmed b. Hanbel, s. 92-102). İbn Hanbel, Allah'ın gökte ve üst cihette bulunduğuna dair görüşünü birçok âyet ve hadise dayanarak ispat etmeye çalışır. Haberî sıfatlardan sayılan yed, vech, nefs, gazap ve rızânın Allah'ın zâtına mahsus sıfatlar olduğunu ve bunlara mecazi mânalar vermenin yanlış olacağını savunur. Bunların insanlar tarafından anlaşılabilecek mâkul te'villeri mevcut değildir (Temîmî, II, 249).

Ahmed b. Hanbel Allah'ın bütün isimlerinin kadîm olduğunu belirtmekle birlikte kelâmcıların isim-müsemmâ tartışmasına girmemiştir. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ onun, Kur'an ve Sünnet'te yer almamış olsa bile Allah'ı zâtına yaraşır güzel isimlerle anmayı câiz gördüğünü nakleder (el-Mutemed, s. 62). Ancak Ahmed b. Hanbel'in naslara sımsıkı bağlı kalma ilkesiyle bu anlayışı bağdaştırmak oldukça zordur.

b) Halku'l-Kur'ân. Kaynaklar Ahmed b. Hanbel'in Kur'an'ın mahlûk olup olmadığına dair görüşüyle ilgili olarak birbirinden çok farklı bilgiler naklederler. Bunları dört grupta toplamak mümkündür. 1. Kur'an Allah kelâmıdır, onun hakkında "mahlûktur" demek küfür, "mahlûk değildir" demek ise bid'attır. Zira konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber ve ashabından bize intikal etmiş inanılması gereken bir esas mevcut değildir (Sübkî, II, 55). 2. Nasıl düşünülürse düşünülsün, hangi cümlede kullanılırsa kullanılsın Kur'an Allah kelâmı olup mahlûk değildir. Sayfalarda yazılı bulunan harfler ile dillerde okunan sesler Allah'ın kelâmını ifade eden (hikâye eden yani dolaylı olarak aksettiren) metinler ve sözler değildir. Aksine bunlar bizzat ilâhî kelâmın ta kendisidir ve yaratılmış değildir. Çünkü ashap, tâbiîn ve tebeü't-tâbiîn Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylememiş, bilakis onun mahlûk olmadığına inandıkları nakledilmiştir. Bunun aksini iddia etmek bid'at ve küfürdür (Temîmî, II, 296; İbn Ebû Ya'lâ, I, 47, 62, 75, 76). 3. Kur'an Allah kelâmıdır, onun için "mahlûktur" diyen küfre gireceği gibi "Kur'an'ı okuyuşum (telaffuz edişim) mahlûktur" diyen de bid'atçılık yapmış olur. Bu sebeple sadece, "Kur'an Allah kelâmı olup mahlûk değildir" demekle yetinmek ve Kur'an'ı telaffuz edişin mahlûk olup olmadığı tartışmasına girmemek

gerekir (İbn Kuteybe, s. 247; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, s. 36). 4. Ne şekilde ifade edilirse edilsin Kur'an yaratılmış değildir, fakat (Kur'an'ı okuma ve yazma) fiillerimiz yaratılmıştır. Dolayısıyla Kur'an'ı telaffuz edişin yaratılmış olduğunu kabul etmek, Cehmiyye'nin görüşünü paylaşmak mânasına gelmez (İbn Teymiyye, Mecmûatü'r-resâil, III, 396; Zehebî, XI, 291).

Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre Ahmed b. Hanbel'e atfedilen görüşler, Kur'an'ın yaratılmışlıkla vasıflandırılamayacağı noktasında birleşmektedir. "Kur'an mahlûktur" demeyen müslümanları kâfir kabul edip eşlerinin kendilerinden boşanmış sayılacağına hükmeden (Zehebî, XI, 263) ve bu aşırı görüşlerini Halife Mu'tasım ve Vâsik'ın siyasî nüfuzlarından faydalanarak bütün İslâm âlimlerine zorla benimsetmek isteyen Mu'tezile'ye karşı İbn Hanbel'in mücadele verdiği ve "Kur'an mahlûk değildir" tezini savunduğu, her şeyden önce mihne olayı ile sabittir. Buna göre ona atfedilen ve yukarıda birinci sırada yer alan "Kur'an mahlûk değildir demek bid'attır" tarzındaki görüşü, onun nihai fikri olarak kabul etmek imkânsızdır. Nitekim oğlu Abdullah'ın rivayetinden anlaşıldığına göre, Mu'tezile'nin "Kur'an mahlûktur" iddiasıyla ortaya çıkmasından önce diğer bütün Sünnî âlimler gibi o da sadece "Kur'an'ın Allah kelâmı olduğu"na inanmaktaydı ve bunun ötesinde "mahlûk değildir" tarzında bir beyanı yoktu. Ne var ki Mu'tezile konuyu tartışma alanına koyup kendi iddiasını yaymaya başlayınca onlar da muhalefet etmek için "Kur'an'ın Allah kelâmı olduğu" inancını, "Kur'an Allah kelâmı olup mahlûk değildir" şeklinde ifade etmeye başlamışlardır (Kitâbü's-Sünne, s. 70). Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini aynen benimseyen ve onunla aynı dönemde yaşamış olan Ebû Saîd ed-Dârimî de onun bu konudaki tutumunu daha açık bir şekilde dile getiren şu bilgileri kendisinden nakleder: "Mu'tezile Kur'an'ın mahlûk olduğu meselesini gündeme getirmeden önce bu konuda sükût etmeyi tercih ediyorduk; fakat onlar böyle bir tezle ortaya çıkınca biz de iddialarını çürütmeyi gerekli gördük" (er-Red ale'l-Merîsî, s. 467-468). Eğer İbn Hanbel'in, "Kur'an mahlûk değildir demek bid'attır" tarzında bir kanaatı olmuşsa bile, daha büyük bir kötülüğü önlemek maksadıyla bu bid'atı işlemek mecburiyetini hissetmiştir.

Bazı katı tutumlu Hanbelîler tarafından Ahmed b. Hanbel'e atfedilmiş olan ikinci ve üçüncü sıradaki görüşlerin de onunla bir ilgisi olmaması gerekir. Zira İbn Hanbel'in vefatından itibaren aslında ona ait olmayan bazı görüşlerin kendisine nisbet edildiği hususu üzerinde çok durulmuş ve bu ihtimal onunla ortak itikadî görüşleri paylaşan ve aynı asırda yaşayan bir kısım ünlü hadis âlimleri tarafından da vârit görülmüştür. Bunların başında, İbn Hanbel'in takdirini kazanan ve kendisinden hadis rivayet eden Buhârî gelir. O, halku'l-Kur'ân meselesinde her iki fırkanın da İmam Ahmed'in görüşündeki inceliği anlamadan onu kendilerinden göstermeye çalıştıklarını ve kendisinden pek çok nakilde bulunduklarını, halbuki ona isnat ettikleri rivayetlerin çoğunun asılsız olduğunu belirtir. Buhârî'ye göre bu konuda Ahmed b. Hanbel ile diğer Sünnî âlimlere ait olarak bilinen tek şey şudur: "Kur'an Allah kelâmıdır ve

mahlûk değildir, diğer her şey (kulların fiilleri de dahil) mahlûktur”. Zaten Ahmed b. Hanbel gibi âlimler zor ve karmaşık konuları derinliğine araştırmayı tasvip etmemişlerdir (Halku efâli’l-ibâd, s. 154). Rivayet ilminde büyük bir otorite olan ve nakillere son derece değer veren Buhârî gibi meşhur bir muhaddisin İbn Hanbel ile ilgili rivayetleri sabit görmeyip reddetmesi, bu konuda dikkate alınması gereken önemli bir husustur. Buna ilâve olarak, “Kur’an’ı telaffuz edişin -insanın fiili olması itibariyle- mahlûk olduğunu benimseyen Buhârî’nin (a.g.e., s. 199) İbn Hanbel’den hadis rivayet etmesi ve onun da Buhârî’den, “Horasan’da Buhârî gibi bir âlim daha yetişmemiştir” (Sübkî, II, 223) tarzında takdirle bahsetmesi, o devirde din âlimleri arasındaki ilişkilerin kopmasına yol açacak derecede önemli bir rol oynayabilen “lafzu’l-Kur’ân” meselesinde aynı görüşü paylaşmış olmaları ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Diğer bir muhaddis olan İbn Kuteybe de ikinci ve üçüncü sırada ifade edilen görüşlerin Ahmed b. Hanbel’e ait olamayacağı hususunda Buhârî’nin kanaatine katılır ve onu teyit eder (el-İhtilâf fi’l-lafz, s. 247). Akîdede selefî olan Beyhakı ise konuya biraz daha açıklık getirerek İmam Ahmed’in, Kur’an’a mahlûk sıfatını vermenin mümkün olmadığı görüşünü benimsediği için lafız tartışmasına girmek istemediğini ve bu sebeple, “Nasıl ifade edilirse edilsin Kur’an mahlûk değildir” tezini savunduğunu belirtir. Beyhakı’ye göre İbn Hanbel, sadece Kur’an kastedilerek onu telaffuz edişin mahlûk olduğunu söylemeyi câiz görmemiş ve yaratılmışlığın Kur’an’ın sıfatı olarak kullanılmasının yanlışlığına hükmetmiştir; yoksa kulların fiillerinin mahlûk olmadığını savunmamıştır (el-Esmâ ve’s-sıfât, s. 338, 339). Abdullah b. Ahmed’in babasından naklettiği bir rivayet de Beyhakı’nin bu yorumunu doğrulayıcı mahiyettedir: “Kim lafız ile Kur’an’ı kastederek mahlûk olduğunu söylerse o Cehmiyye’dendir” (Kitâbü’s-Sünne, s. 36).

İbnü’l-Cevzî ile Zehebî’nin kaydettiğine göre Ahmed b. Hanbel, “Kur’an’ı telaffuz edişim mahlûk değildir” tarzında bir görüşü kendisinden nakleden birini huzuruna çağırmış ve “Ben sana öyle bir şey söyledim mi, niçin bu sözü benim adıma başkalarına naklediyorsun? Kime anlatmışsan git, benim böyle bir şey söylemediğimi ona bildir!” (Menâkıbü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel, s. 203; Aʿlâmü’n-nübelâ, XI, 288) diyerek kendisini azarlamıştır. Yukarıda birinci sırada ifade edilen görüşün Ahmed b. Hanbel’in son kanaati olmadığını diğer rivayetler nasıl ispat ediyorsa, bu rivayet de ikinci ve üçüncü sırada belirtilen görüşlerin ona ait olmadığını göstermektedir. Şu halde halku’l-Kur’ân meselesinde Ahmed b. Hanbel’e ait kanaat şu olmalıdır: “Kur’an Allah kelâmı olup mahlûk değildir; kulların (Kur’an’ı okuma ve yazma) fiilleri ve bunların sonucu olan ses ve yazılar ise mahlûktur”.

Hiç şüphesiz Ahmed b. Hanbel böyle bir hükme varırken ilhamını Kur’an, Sünnet, ashap ve tâbiînden alıyordu. Nitekim Kur’an’a “Allah kelâmı” denilir, çünkü âyetlerde ona bu ad verilmiştir (bk. et-Tevbe 9/6; el-Feth 48/15). Hz. Peygamber, ashap ve tâbiîn de Kur’an için “kelâmullah” tabirini kullanmışlardır (Ebû Nuaym, IX, 217). Kur’an

Allah kelâmı olduğuna göre yaratılmamış olması gerekir. Ahmed b. Hanbel bu konuda şu delilleri de getirir: Kur'an Allah'ın ilmindendir ve O'nun güzel isimlerini ihtiva etmektedir (bk. Âl-i İmrân 3/61; el-Haşr 59/22). Allah'ın isimleri ve ilmi mahlûk olamayacağına göre Kur'an da mahlûk olamaz. Kur'an'da "emir" ile "halk" (yaratma) atıf edatı olan "vav" ile birbirinden ayrılarak zikredilmiştir (bk. el-A'râf 7/54). Bu onların mahiyet itibariyle farklı olduklarını gösterir. Şu halde Allah Teâlâ'nın "ol!" sözünden ibaret olan "emir" mahlûk değildir. Çünkü Allah emirle yaratır. Eğer emir mahlûk olsaydı yaratıkların onun vasıtasıyla meydana gelmesi imkânsız olurdu (Ahmed b. Hanbel, s. 73-75; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, s. 25). Ahmed b. Hanbel, Cehmiyye ile Mu'tezile'nin Kur'an'ın mahlûk olduğunu ispat etmek için Kur'an'dan getirdikleri delilleri de tenkit ederek bunların halku'l-Kur'ân iddiasını ispat edici nitelikte olmadığını belirtir. Çünkü ona göre Cehmiyye, müteşâbih olan bu âyetlerin zâhirî mânalarından hareket ederek hüküm çıkarmıştır. Halbuki müteşâbihatı zâhirî mânada anlamak yanlıştır (ayrıca bk. HALKU'l-KUR'ÂN).

c) Rü'yetullah. Allah âhirette müminler tarafından görülecektir. Zira âyet ve hadisler bu hususu açıkça belirtmektedir. Âyette, "Rablerine bakan yüzler" (el-Kıyâme 75/23) ifadesinin yer alması konunun açık bir delilidir. Çünkü Allah'a gözlerle bakmak kastedilmemiş olsaydı bakmanın "yüz" ile birlikte zikredilmemesi gerekirdi. Gözlerin Allah'ı idrak edemeyeceğini ifade eden âyetin (el-En'âm 6/103) hükmü ise âhirete değil dünyaya aittir. Yani gözler bu dünyada Allah'ı göremez demektir. Şayet Allah âhirette müminler tarafından görülmeyecekse, o takdirde inkârcıların rablerinden mahrum bırakılacağını belirten âyetin (el-Mutaffifîn 83/15) bir anlamı kalmaz ve bu konuda müminle kâfir eşit tutulmuş olur. Ahmed b. Hanbel'in Allah'ın dünyada görülemeyeceğini kabul etmesine rağmen bazı rivayetlerde onun, Hz. Peygamber'in mi'racda Allah'ı gördüğü şeklindeki telakkiyi benimsediği belirtilir (Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, s. 43, 175; Tabakatü'l-Hanâbile, I, 242). Ebû Ya'lâ el-Ferrâ da bu rivayeti tercih eder, ancak görüşünü doğrulayan herhangi bir delil getirmez (el-Mutemed, s. 84). İbn Hanbel'in rü'yetullah konusunda Cehmiyye ve Mu'tezile'ye karşı ileri sürdüğü deliller dikkate alınırsa onun, Hz. Peygamber dahil olmak üzere, Allah'ın hiç kimse tarafından bu dünyada görülemeyeceği inancını benimsediği söylenebilir.

2. Nübüvvet ve Âhiret.

a) Nübüvvet ve Velâyet. Ahmed b. Hanbel'in akîdesinden bahseden kaynaklarda nübüvvetle ilgili görüşleri hakkında pek az bilgi vardır. Onun bu konulara dair bazı görüşleri şöyledir: Bütün peygamberler hata ve günah işlemekten korunmuştur. Peygamberlerin bir kısmı diğerlerinden üstündür. Hz. Muhammed peygamberlerin en üstünüdür. Mûcize, benzeri meydana getirilemediği için peygamberlerin nübüvvetini ispat eder. Velînin keramet göstermesi mümkün olmakla birlikte hârikulâde olay

göstermek kişinin velî olduğunu ispatlamaz. Çünkü kimin velî olduğunu bilmek mümkün değildir. Ashâb-ı kirâmdan çok sayıda kerametin vuku bulmayışı, onların imanlarını kuvvetlendirecek vasıtalara muhtaç olmayışlarındandır (Temîmî, II, 302; Ebû Ya‘lâ, s. 165).

b) Âhiret Halleri. Ahmed b. Hanbel, bütünüyle naklin bildirmesine bağlı olan âhiret hallerini naslarda haber verildiği şekliyle kabul eder ve bunlardan, daha çok cennet ve cehennemin ebedîliği konusu üzerinde önemle durur. Zira Cehmiyye zümreleri bazı nasları delil göstererek cennet ve cehennemin ebedî olamayacağını öne sürmüşlerdi. Ahmed b. Hanbel bu görüşleri reddederek cennet ve cehennemin şu anda mevcut olduğunu ve ebediyen devam edeceğini savunmuştur. Ona göre âyetler açıkça bu görüşü ifade etmektedir (bk. el-Bakara 2/167; et-Tevbe 9/89, 100; er-Ra‘d 13/35; el-Kehf 18/29). Cehmiyye’nin, Allah’tan başka her şeyin yok olacağını bildiren âyeti (el-Kasas 28/88) kendi görüşüne delil göstermesini ise geçerli saymaz. Çünkü söz konusu âyetteki “her şey” ifadesi cennet ve cehennemi ihtiva etmemektedir. Aksi takdirde âhiret hayatının ebedî olacağını ifade eden âyetlerin bir anlamı kalmaz (Ahmed b. Hanbel, s. 101-102).

c) İman ve Günah Meselesi. Kaynaklar imanın tarifi konusunda Ahmed b. Hanbel’e iki görüş atfeder: 1. İman söz ve amelden ibarettir; 2. İman kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlar ile ameldir (Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, s. 81; Tabakatü’l-Hanâbile, I, 130; Temîmî, II, 301). Bu tariflerden ikincisinin ona ait olması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Çünkü onun, kalbiyle tasdik ve diliyle ikrar edip itaati terkeden kimseye “imanı eksik mümin” nazarıyla bakması (Ebû Ya‘lâ, s. 188), kalp ile tasdiki imanın rükünlerinden biri olarak kabul ettiğini göstermektedir. Buna göre o, imanı, gönülden samimi bir şekilde inanıp bağlanma, bu inancı dil ile ifade etme, inanıp dil ile ifade edilenin gereğini hayata hâkim kılarak bilfiil uygulama şeklinde üç unsurdan ibaret saymıştır. Kur’an’da imanın arttığını bildiren âyeti ise (el-Feth 48/4) imanın iyi amel ile artıp kötü amel ile eksileceği şeklinde yorumlamıştır. Nitekim Kur’an’da iman ile amel-i sâlihin daima birbirini tamamlar mahiyette zikredilmesi (en-Nisâ 4/124; el-İsrâ 17/19), bu görüşün doğruluğunun bir başka delili sayılabilir. Ahmed b. Hanbel’in amelin imana dahil bir unsur olduğunu ısrarla savunmasındaki asıl gaye, kâmil bir iman için kalbin tasdikini yeterli gören Mürcie’yi reddetmek olmalıdır. O, amelin imandan bir cüz olduğunu kabul etmesine rağmen, imanı olduğu halde itaati terkeden kimseyi kâfir saymamıştır. Bu sebeple onun amel-i sâlihi kâmil mümin olmanın şartı olarak gördüğü söylenebilir. Nitekim insan için iman, İslâm ve küfür mertebeleri bulunduğunu kabul etmiş, iman ile İslâm’ın ayrı ayrı şeyler olduğuna hükmetmiş ve ikrar ettiği halde itaati terkeden kişinin İslâm mertebesinde bulunduğunu söylemiştir (M. Ebû Zehre, s. 133).

İmanda istisnayı, yani “inşallah müminim” demeyi câiz gören (Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, s. 82) İbn Hanbel’e göre küçük veya büyük günah işleyen bir müslüman

dinden çıkmış olmaz. Çünkü Kur'an'da günah işleyenler de "mümin" kelimesinin kapsamına dahil edilmiştir (et-Tevbe 9/38). Ancak bunların tövbe etmeleri farz-ı ayındır. Tövbe etmeden ölenin durumu ise ilâhî iradenin tecellîsine bağlıdır. Allah Teâlâ böylelerini dilerse bağışlar, dilerse azap eder. Tekfir* konusunda Ahmed b. Hanbel'e iki farklı görüş nisbet edilir. 1. Allah'a şirk koşmayan ve kıbleye yönelip namaz kılan bir kimse tekfir edilemez. 2. Allah'ın sıfatları ve iman esaslarıyla ilgili konuların açıklanmasında Ehl-i sünnet'ten farklı yorumlar getiren bütün ehl-i bid'at fırkaları tekfir edilir. Bu sebeple Allah'ın sıfatlarını gerçek mânasından saptırıp hâdis kabul etmek, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemek, rü'yetullahı inkâr etmek, kadere iman etmemek, Hz. Peygamber'in ashabına dil uzatmak İslâm'dan çıkmayı gerektirir (Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, s. 10, 71, 104-105, 119; Dârimî, er-Red ale'l-Cehmiyye, s. 101, 102; Tabakatü'l-Hanâbile, I, 26-27, 132, 142, 145). Bu görüşlerden ikincisinin Ahmed b. Hanbel'e ait olması uzak bir ihtimaldir. Zira Ehl-i sünnet akîdesini savunan birinin, savunduğu zümrenin görüşüne uygun olarak ehl-i bid'atı tekfir etmemesi gerekir. Gerçi onun, daha çok bidat fikirlerini müdafaa eden ve bunun öncülüğünü yapanları tekfir ettiği rivayet ediliyorsa da (Tabakatü'l-Hanâbile, I, 95) böyle bir anlayışı dahi Ehl-i sünnet çoğunluğunun görüşü ile bağdaştırmak mümkün değildir. Ahmed b. Hanbel'e ait olması daha kuvvetli bir ihtimal olan birinci görüş de Ehl-i sünnet prensipleri açısından pek tutarlı görünmemektedir. Çünkü burada bir taraftan günah işleyen kimsenin tekfir edilemeyeceği belirtilirken diğer taraftan namazı terkedenin kâfir olacağı ifade edilmektedir. Halbuki Ahmed b. Hanbel büyük günah işleyen kimsenin tekfir edilemeyeceğini söylerken nefsine zulmedenlerin de (cennet için) seçilmiş kullar arasına gireceğini bildiren âyeti (el-Fâtır 35/32) delil göstermiştir (Temîmî, II, 303). Namazı terkeden kişi nefsine zulmetmiş sayılacağına göre, iman sahibi olduğu için onun da seçilmiş kullar arasına girmesi gerekir. Namaz kılmayanı kâfir kabul etmek, İbn Hanbel'in günah konusundaki görüşünü ispat etmek için getirdiği delil ile çelişiyorsa da o, konuyla ilgili hadisleri sahih görerek ve muhtemelen namaz kılmayı mümini kâfirden ayıran bir alâmet telakki ederek bu görüşü benimsemiş olabilir.

3. İmâmet ve Tafdîl.

İbn Hanbel'e göre müslümanların din ve dünya işlerini yürütecek bir imam (halife) seçmeleri gerekir. İmamın, Hulefâ-yi Râşidîn'in seçilme şekillerinden biriyle belirlenmesi mümkün olmakla birlikte ehlü'l-hal ve'l-akd*in tensibiyle seçilmesi daha uygundur. İmâmetin Kureyş'e ait ve yukarıda belirtilen seçim yollarından biriyle belirlenmesi gerekli olmakla birlikte, onu zorla elde eden kişi fitneye sebep olmamak için meşrû halife kabul edilir. Bundan dolayı Muâviye de meşrû halifedir (Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, s. 238; Tabakatü'l-Hanâbile, I, 108). Muhammed Ebû Zehre, Ahmed b. Hanbel'in, hilâfetin herhangi bir Arap soyuna tahsis edilmesini gerekli görmediğini belirtirse de (İbn Hanbel, s. 162) bu ona atfedilen görüşlere uymamaktadır.

Hulefâ-yi Râşidîn'in fazilet dereceleri imâmet sırasına göredir. Fazilet sırasında daha sonra Zübeyr, Talha, Abdurrahman b. Avf, Bedir Savaşı'na iştirak edenler ve hicret sırasına göre diğer ashap yer alır.

Ahmed b. Hanbel itikadî konularda genellikle Ebû Hanîfe, İmam Mâlik ve Şâfiî ile benzer görüşleri paylaşmıştır. Fakat namaz kılmayanı tekfir etmek gerçekten ona ait bir görüş ise bu görüşüyle o diğer üç mezhep imamından ayrılmış olmaktadır. Ameli imandan bir cüz kabul etmek, iman ve İslâm'ın ayrı ayrı dinî mertebeler olduğunu savunmakla Ebû Hanîfe'den, Allah'ın zâtıyla âlemin üstünde ve yaratıklarından uzakta olduğunu benimsemekle de Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye kelâmcılarından ayrılır.

Ahmed b. Hanbel akaidde Selefiyye'ye öncülük etmiş ve bu mezhebin imamı sayılmıştır. Görüşlerini kendisinden sonra her asırda savunan taraftarları var olagelmiştir. Ebû Saîd ed-Dârimî, İbn Huzeyme, Beyhakı, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, İbn Ebû Ya'lâ, İbnü'l-Cevzî, İbn Teymiyye, İbn Kayyim, İbn Ebü'l-İz, İbn Kudâme onun görüşlerini benimseyen meşhur âlimlerden bazılarıdır. O, Selefiyye dışında Sünnî kelâm âlimlerine de etkili olmuştur. Bizzat Eş'arî, kendi üzerindeki tesirini eserlerinde açıkça ifade etmektedir (el-İbâne, s. 20). Sübkî de Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'den etkilendiğini çeşitli nakillerle teyit eder (Tabakat, IV, 236).

BİBLİYOGRAFYA: Ahmed b. Hanbel, er-Red ale'z-Zenâdıka ve'l-Cehmiyye (Akāʾidü's-selef içinde, nşr. Ali Sâmi en-Neşşâr Ammâr Tâlibî), İskenderiye 1971, s. 53-54, 60, 72, 73-75, 90, 91-92, 100, 101, 102; a.mlf., Kitâbü's-Sünne (nşr. Muhammed b. Saîd Besyûnî), Beyrut 1405/1985, s. 10, 25, 36, 43, 70-71, 81, 104-105, 119, 121, 175; Dârimî, er-Red ale'l-Cehmiyye (nşr. Gösta Witestam), Leiden 1960, s. 101, 102, 103; a.mlf., er-Red ale'l-Merîsî (Akāʾidü's-selef içinde), s. 467-468; Buhârî, Halku efâli'l-ibâd (Akāʾidü's-selef içinde), s. 154, 199; Ebû Dâvûd, Mesâilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel (nşr. M. Reşîd Rızâ), Kahire 1353, s. 262; İbn Kuteybe, el-İhtilâf fi'l-lafz, (Akāʾidü's-selef içinde), s. 247-248; Abdülvâhid b. Abdülazîz et-Temîmî, İtikadü'l-îmâmi'l-münbel Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel (Tabakatü'l-Hanâbile içinde), II, 249, 293, 294, 295, 296, 298, 300, 301, 302, 303; Eş'arî, el-İbâne (Fevkıyye), s. 20-21; Ebû Nuaym, Hilye, IX, 196, 200-201, 217; Beyhakı, el-Esmâ ve's-sıfât, Beyrut 1405/1985, s. 304, 338, 339; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, el-Mutemed fî usûli'd-dîn (nşr. Vedî' Zeydân Haddâd), Beyrut 1974, s. 62, 84, 165, 188, 238; Hatîb, Târîhu Bagdâd, IV, 423; Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Usûlü'd-dîn (nşr. Hans Peter Linss), Kahire 1383/1963, s. 253; Gazzâlî, İhyâ, I, 103-104; Tabakatü'l-Hanâbile, I, 13, 17, 26, 27, 29, 47, 56, 62, 75, 76, 95, 108, 130, 132, 142, 144, 145, 242; İbnü'l-Cevzî, Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Ali Muhammed Ömer), Kahire 1399/1979, s. 155, 203; İbn Teymiyye, Mecmûâtü'r-resâil, III, 396; a.mlf., el-İklîl fi'l-müteşâbih ve't-tevîl (Mecmûu fetâvâ içinde), XIII, 295; a.mlf., Muvâfakatü sahîhi'l-menkul, Beyrut 1405/1985, I, 71; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, XI, 253, 261, 263, 273, 286, 288, 291, 313-315; Sübkî, Tabakat, II, 47-48, 55, 223; IV, 236; İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, I, 78, 109; M. Ebû Zehre, İbn Hanbel, Kahire 1981, s. 133, 138, 162. Yusuf Şevki Yavuz

HULVÂNÎ, Hasan b. Ali (الحسن بن علي الحلواني) Ebû Muhammed (Ebû Alî) el-Hasen b. Alî b. Muhammed el-Hulvânî (ö. 242/857) Muhaddis.

Hüzelî nisbesiyle de anılır. "Sirkeci" demek olan Hallâl lakabını ve "reyhan satıcısı" anlamına gelen Reyhânî nisbesini hangi sebeple aldığı bilinmemektedir. Bağdat, Dımaşk, Mekke, Mısır, Tarsus gibi ilim merkezlerini dolaşarak hadis tahsil etti. İlmî

seyahatlerini tamamladıktan sonra Mekke'ye yerleşti. Vekî' b. Cerrâh, Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Âsım en-Nebîl, Affân b. Müslim, Ali b. Medînî gibi muhaddislerden hadis okudu. Kendisinden de Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Tirmizî, Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî ve İbn Mâce gibi tanınmış âlimler rivayette bulundular.

Ricâl hakkında geniş bilgisiyle tanınan Hulvânî'nin sika olduğunda ittifak edilmiştir. Kur'an'ın mahlûk olmadığı görüşünü benimsemesine rağmen, kaynaklarda onun halku'l-Kur'ân konusunda görüş bildirmeyenleri tekfir etmeyeceğini açıklaması sebebiyle ilminden gereği gibi faydalanılmadığı belirtilmektedir. Rivayetleri Nesâî'nin es-Sünen'i dışında Kütüb-i Sitte'de yer alan ve es-Sünen adlı bir eseri bulunduğu kaydedilen Hulvânî Zilhicce 242 (Nisan 857) tarihinde Mekke'de vefat etmiş olup bu tarih 243 olarak da zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, II, 378; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 21; İbn Hibbân, eṯ-Ṯiḳāt, VIII, 176; İbn Adî, Esâmî men revâ ʿanhüm Muḥammed b. İsmâʿîl el-Buḫârî (nşr. Âmir Hasan Sabrî), Beyrut 1414/1994, s. 114; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VII, 365-366; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), II, 247; V, 631; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ, XIII, 327-331; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, VI, 259-263; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 398-400; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 241-250, s. 233-234; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 522-523; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, II, 302-303; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 35.

Mücteba Uğur

MUHAMMED b. ESLEM (محمّد بن أسلم) Ebü'l-Hasen Muhammed b. Elsem b. Sâlim el-Kindî el-Horasânî et-Tûsî (ö. 242/856) Muhaddis ve zâhid.

---

180 (796) yılı civarında Horasan'ın Tûs şehrinde doğdu. İlk eğitimini aile çevresinden aldı. Temel İslâm ilimlerini Tûs'taki âlimlerden öğrendi. Dönemin ilim merkezlerinden olan Horasan'da Yezîd b. Hârûn, Ya'lâ b. Ubeyd ve kardeşi Muhammed, Ca'fer b. Avn el-Amrî, Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Kabîsa b. Ukbe, Muhammed b. Kesîr, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Nadr b. Şümeyl, Yahyâ b. Yahyâ el-Minkārî gibi şahsiyetlerden rivayette bulundu. İsnâaşeriyye'nin sekizinci imamı Ali er-Rızâ ile Nîşâbur'da karşılaştı ve Ebû Zür'a er-Râzî ile birlikte ondan hadis rivayet etti. Kendisinden İbrâhim b. Ebû Tâlib, Ebû Ali el-Kabbânî, İbn Huzeyme, İbn Ebû Dâvûd, Muhammed b. Vekî' et-Tûsî, Muhammed b. Ahmed et-Tûsî gibi muhaddisler rivayette bulundular. Tûslu muhaddis ve zâhid Ebû İshak İbrâhim b. İsmâil el-Anberî de talebesi olup kendisinden sonra onun yerini almıştır. Arkadaşlarından muhaddis ve zâhid Ali b. Hasan ed-Dârebcirdî el-Hilâlî, Ebû Ahmed Muhammed b. Abdülvehhâb el-Ferrâ da ondan hadis rivayet ettiler. Uzun yıllar Nîşâbur'da yaşayan Muhammed b. Eslem bu şehirde vefat etti ve İshak b. Râhûye'nin kabrinin yanına defnedildi. Cenaze namazına 1 milyondan fazla kimsenin katıldığı belirtilmektedir.

Muhammed b. Eslem, devrinin güvenilir râvilerinden ve Ehl-i sünnet'in imamlarından biri kabul edilir. Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zür'a er-Râzî gibi hadis münekkitleri onun sika olduğunu söylemişlerdir. Bununla beraber rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer almamıştır. Hz. Peygamber'in sünnetini ve hadislerini yazmakla övünen Muhammed b. Eslem, kendisine sorulan soruları cevaplandırırken mutlaka Resûl-i Ekrem'in bir hadisine dayanır, hayatını hadislere göre düzenler ve onları zamana göre çok iyi tahlil ederdi. Talebesi İshak b. Râhûye, rivayet ettiği bir hadiste geçen "sevâd-ı a'zam" (hak üzere olan çoğunluk) ifadesini açıklarken bunların Muhammed b. Eslem ve onun gibi yaşayanlar olduğunu söylemiş ve ondan daha ileri seviyede bir âlim tanımadığını belirtmiştir. İbn Huzeyme ve diğer bazı talebeleri de ondan "rabbânî âlim" diye söz etmişlerdir. Hem Ahmed b. Hanbel hem Muhammed b. Eslem ile dost olan İshak b. Râhûye'ye hangisini diğerine tercih ettiği sorulmuş, o da Muhammed b. Eslem'i dindeki ileri görüşlülüğü, sünnete eksiksiz bağlılığı, zühdü ve dilinin fesahati bakımından hiç kimseyle karşılaştıramayacağını ifade etmiştir.

Horasan bölgesinde doğup gelişen Melâmetiyye akımının ilk temsilcilerinden olan Muhammed b. Eslem, ibadetlerin gizli yapılmasını savunmuş, riyânın azının da çoğunun da şirk olduğuna inandığını belirtmiş, bu sebeple de onun farz namazlar ve cuma günü iki rek'at nâfilenin dışında namaz kıldığını gören olmamıştır. Zamanın yöneticilerine uyarılarda bulunduğu bilinen Muhammed b. Eslem'in zâhidâne hayatı onu ilim tahsilinden ve sosyal faaliyetlerden alıkoymamıştır. Son hastalığı sırasında, yanında hesabını vereceği 1 dirhem bile yokken kendisine ölümün gelmesini Allah'ın bir lutfu olarak gördüğünü söylemiştir.

Allah'ın sıfatlarının ezelî olduğunu ileri süren Muhammed b. Eslem, Muhammed b. Kerrâm'ın temsil ettiği Kerrâmiyye ile Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul eden Cehmiyye'ye karşı birer reddiye kaleme almış, Cehmiyye'nin bu konuda şirke düştüğünü söylemiştir (bk. HALKU'l-KUR'ÂN). Öte yandan imanı dil ile tasdikten ibaret gören Mürciîler'in dinde kıyasla hüküm vermelerini eleştirip kıyasa karşı çıkmış ve bunu bid'at olarak değerlendirmiştir.

Eserleri. 1. Kitâbü'l-Îmân ve'l-aʿmâl fi'r-reddi ʿale'l-Kerrâmiyye. Ebû Nuaym günümüze ulaşmayan bu kitaptan bazı alıntılar yapmıştır (Ḥilye, IX, 244-245). 2. Kitâbü'r-Red ʿale'l-Cehmiyye (a.g.e., IX, 245; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 197). Ahmed b. Hanbel bu eseri çok beğendiğini söylemiştir. 3. Kitâbü'l-Erbaʿîne'ṭ-Ṭûsiyye. Kırk hadis sahasında telif edilen ilk eserlerden biri olup Abdülhâdî el-Harse tarafından neşredilmiştir (Dımaşk 1992). 4. Tefsîrü'l-Ḳurʾân (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 13). 5. el-Müsned. Tirmizî'nin es-Sünen'i üzerine telif edildiği belirtilmektedir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1685).

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, II, 377; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 201; Ebû Nuaym, Ḥilye, IX, 238-254; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XI, 302-304; Attâr, Tezkiretü'l-evliya (trc.

Süleyman Uludağ), Bursa 1984, s. 314-316; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 195-207; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 532-534; a.mlf., el-ʿİber, I, 437; Safedî, el-Vâfî, II, 204; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, II, 308; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 233-234; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1685; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 13; W. M. Patton, Aḥmed b. Ḥanbel ve'l-miḥne (trc. Abdülazîz Abdülhak), Kahire 1377/1958, s. 78-84; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 102, 112; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 34; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/1, s. 168-170; Sönmez Kutlu, İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler, Ankara 2000, s. 180; Ali Bolat, Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik, İstanbul 2004, s. 65-68; A. Saim Kılavuz, "Ali er-Rızâ", DİA, II, 436; Abdullah Aydınlı, "Anberî", a.e., III, 194.

Raşit Küçük

İBN EBÎ ÖMER (ابن أبي عمر) Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer el-Adenî d-Derâverdî (ö. 243/858) Hadis hâfızı.

Aslen Yemenli olup dedesine nisbetle İbn Ebû Ömer diye tanınmıştır. Ebû Ömer künyesinin babasına ait olduğu da söylenmektedir. Başta babası olmak üzere Süfyân b. Uyeyne, Abdülazîz b. Muhammed ed-Derâverdî, Abdürrezzâk es-San'ânî, Fudayl b. İyâz, Vekî' b. Cerrâh, Yezîd b. Hârûn gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Müslim, Tirmizî, İbn Mâce, Bakī' b. Mahled, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Zür'a ed-Dımaşkī ve oğlu Abdullah ondan hadis öğrenen pek çok kimse arasında yer alır.

Bir müddet Aden'de kadılık yapan İbn Ebû Ömer daha sonra Mekke'ye yerleşmiş ve Harem-i şerif şeyhliğine getirilmiştir. Ahmed b. Hanbel onu Mekke'de hadisi yazılabilecek önemli bir âlim diye nitelendirirken Ebû Hâtim, dindar kişiliğine rağmen hocası Süfyân b. Uyeyne'ye isnat ederek uydurma bir hadis nakledecek kadar dalgın biri olarak değerlendirmiş, ardından da sadûk bir râvi olduğunu kaydetmiştir (İbn Ebû Hâtim, VIII, 124-125). Müslim gibi bazı münekkitler ise onu hadisi delil olabilecek, doğru sözlü bir râvi diye nitelemiş, Yahyâ b. Maîn de sika değerlendirmesinde bulunmuştur (et-Târîḫ, II, 542). Bir asra yakın yaşadığı ve birçok defa haccettiği söylenen İbn Ebû Ömer 19 Zilhicce 243'te (8 Nisan 858) Mekke'de vefat etmiştir.

Rivayetleri Müslim ve Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'leri ile Nesâî ve İbn Mâce'nin es-Sünen'lerinde yer alan İbn Ebû Ömer'in Kitâbü'l-Îmân adlı eseri (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 104, vr. 223a-250b) Hamed b. Hamdî el-Câbirî el-Harbî'nin tahkikiyle ve el-Îmân adıyla yayımlanmıştır (Küveyt 1407/1986). Kaynaklarda, talebelerinden Ebû Muhammed İshak b. Ahmed el-Huzâî tarafından rivayet edilen el-Müsned adlı bir eserinden söz edilmekteyse de bu eserin günümüze ulaştığına dair bilgi bulunmamaktadır. el-Müsned, Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî'nin zamanımıza intikal etmeyen ve İtḥâfü'l-ḫıyere adıyla da anılan Eṭrâfü'l-mesânîdi'l-ʿaşere'sinin ihtiva ettiği on müsnedden biridir.

BİBLİYOGRAFYA:Yahyâ b. Maîn, et-Târîḫ, II, 542; Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 265; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġîr, II, 379; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 124-125; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, IX, 98; İbn Mencûye, Ricâlü

Ṣaḥîḥi Müslim, II, 217; Sem‘ânî, el-Ensâb, VIII, 408-409; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 328; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXVI, 639-642; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 96-98; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 241-250, s. 482-483; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 501; Fâsî, el-ʿİkdü'ṣ-ṣemîn, II, 387-388; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 518-520; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1678; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 43, 96; Ziriklî, el-Aʿlâm, VIII, 3; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XII, 107; Sezgin, GAS, I, 110-111.

Emin Âşıkkutlu

ALİ b. HUCR علي بن حجر Ebü'l-Hasen Alî b. Hucr b. İyâs es-Sa‘dî el-Mervezî (ö. 244/858-59) Devrinde Horasan'ın üç büyük hadis imamından biri olan âlim.

Aslen Horasanlı olup 154'te (771) doğdu. Hadis öğrenmek gayesiyle çeşitli seyahatler yaparak Dımaşk, Kûfe ve Bağdat gibi ilim merkezleri başta olmak üzere çeşitli ülkeleri gezdi; tanınmış bilginlerden hadis okudu. Tahsilinin önemli bir kısmını Bağdat'ta tamamlayarak otuz üç yaşında Merv'e gidip yerleşti. Başta babası Hucr b. İyâs olmak üzere Süfyân b. Uyeyne, Halef b. Halîfe ve Abdullah b. Mübârek gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Kaynaklar onun talebeleri arasında, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce hariç, diğer Kütüb-i Sitte müelliflerini, Horasanlı muhaddislerin birçoğunu ve daha başka âlimleri sayarlar. Buhârî, onun beş hadisini Sahîḥ'ine almış, Müslim seksen sekiz hadisini Sahîḥ'inde zikretmiştir. Tirmizî ve Nesâî de rivayetlerine sünenlerinde yer vermişlerdir.

Elde ettiği ilmin bir kısmını öğretebilmek için kendi ifadesinde yer alan temennisine uygun olarak doksan yıl kadar yaşamış, hadisleri bilhassa Merv ve çevresinde yayılmıştır.
Nesâî, Muhammed b. Ali el-Mervezî, Hâkim ve Hatîb el-Bağdâdî gibi hadisçilere göre, adâlet* ve zabt* yönünden kusursuz, hadis tahammül* ve rivayetinde mahir ve dikkatlidir. Edebiyat ve şiirle de meşgul olmuştur. Ahkâmü'l-Ḳurʾân ve Fevâʾid fi'l-hadîs̱ adlı iki eserinin bulunduğu kaydedilmektedir. Zâhiriyye Kütüphanesi'nde (Mecmua, nr. 53/3, 29ª-42b ve 89/11, 181ª-190b) kayıtlı olan hadis cüzü ile Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 428, 1-59) onun İsmâil b. Ca‘fer'den rivayet ettiği, üç kısım halinde 500 kadar hadis ihtiva eden Fevâʾid fi'l-hadîs̱ aynı eserin farklı kısımları olabilir. Ali b. Hucr Merv'de vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bağdâd, XI, 416-418; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 450; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 507-513; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 293-294; a.mlf., Lisânü'l-Mîzân, II, 181; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 20; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 150; Sezgin, GAS, I, 95, 111; a.mlf., Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 33, 229. M. Ali Sönmez

AHMED b. MENÎ‘ أحمد بن منيع Ebû Ca‘fer Ahmed b. Menî‘ b. Abdirrahmân el-Begavî (ö. 244/858-59) Horasanlı tanınmış hadis hâfızı.

Meşhur müfessir ve muhaddis Ebü'l-Kasım Abdullah el-Begavî'nin ana tarafından dedesidir. Horasan başta olmak üzere birçok ilim merkezini gezerek Süfyân b.

Uyeyne, Ebû Bekir b. Ayyâş, Abdullah b. Mübârek ve Yezîd b. Hârûn gibi ünlü muhaddislerden ders aldı. Hadis ilminde hâfız* mertebesine ulaştı. Daha sonra Bağdat'a yerleşip ölünceye kadar orada hadis öğretimi ile meşgul oldu. Talebeleri arasında, başta Buhârî olmak üzere, diğer Kütüb-i Sitte müelliflerinin yanı sıra Muhammed b. İshak es-Sâganî, İbn Huzeyme ve kendi torunu Ebü'l-Kasım Abdullah el-Begavî de bulunmaktadır. Buhârî ondan bir râvi aracılığı ile aldığı hadislere Sahîḥ'inde, doğrudan aldıklarına da diğer eserlerinde yer vermiştir. Hadis münekkitleri tarafından sadûk*, sika* ve hüccet* kabul edilmiştir.

İlmî seviyesi bakımından çağdaşı Ahmed b. Hanbel'e yakın olduğu kabul edilen İbn Menî'in Kur'ân-ı Kerîm'i kırk yıl boyunca üç günde bir hatmettiği rivayet edilir. Bütün kazancını ilim uğrunda harcamıştır. Seksen dört yaşlarında vefat ettiği zaman, kitapları dışında, satılan eşyası ancak yirmi dört dirhem tutmuştur. Kaynaklarda sözü edilen Müsned'inin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, V, 160; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, XI, 483-484; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 482; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 84; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 105.

M. Ali Sönmez

HİŞÂM b. AMMÂR (هشام بن عمّار)Ebü'l-Velîd Hişâm b. Ammâr b. Nusayr es-Sülemî ed-Dımaşkī (ö. 245/859 [?]) Kırâat-i seb'adan olan İbn Âmir kırâatinin iki râvisinden biri, muhaddis.

---

153 (770) yılında muhtemelen Dımaşk'ta doğdu. İbn Fazlullah el-Ömerî kaynaklarda onun ayrıca "Zaferî" nisbesiyle anılmasını, büyük dedesi Meysere'nin duası sayesinde üstün başarılara ulaşması ile açıklamaktadır. Hişâm'ın hayatı ve öğrenimi hakkında fazla bilgi yoktur. Erginlik çağından itibaren ilme yönelen Hişâm'a babası büyük destek vermiş, evini satıp onu hacca göndererek İmam Mâlik ve başka âlimlerle görüşmesini sağlamıştır.

Kıraati, İbn Âmir'in meşhur talebesi Yahyâ b. Hâris ez-Zimârî'nin yetiştirdiği Irâk b. Hâlid ve Eyyûb b. Temîm'den öğrenen Hişâm Mâlik b. Enes, Velîd b. Müslim, Müslim b. Hâlid ez-Zencî, İsmâil b. Ayyâş, Süfyân b. Uyeyne gibi âlimlerden hadis tahsil etmiştir. Kendisi de Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Ebü'l-Hasan el-Hulvânî, Ahfeş ed-Dımaşkī ve Ebû Ali İsmâil b. Huveyris'e kıraat öğretmiş; hocalarından Velîd b. Müslim ve Muhammed b. Şuayb ile Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Buhârî, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a er-Râzî gibi âlimler kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenlerinde onun rivayet ettiği hadislere yer verilmiştir.

Bazı kaynaklarda “Dımaşk’ın hatibi, mukrii, muhaddisi, fakihi” gibi ifadelerle tanıtılan Hişâm b. Ammâr (meselâ bk. Zehebî, Mîzânü’l-iʿtidâl, IV, 302) uzun yıllar Dımaşk (Ümeyye) Camii’nde hatiplik yapmıştır. Fakat onun asıl şöhreti kıraat ve hadis alanında olmuştur. Dımaşk’ın kıraat üstadı olan hocası Eyyûb b. Temîm vefat edince kıraat konusunda imâmet, İbn Âmir kıraatinin diğer râvisi İbn Zekvân’la kendisine intikal etmiş, İbn Zekvân daha çok kıraat ve zapt yönüyle tanınırken Hişâm fesahat, rivayet ve ilimdeki üstünlüğü ile meşhur olmuştur. İbn Zekvân’ın ölümünden sonra ise İbn Âmir’in kıraati için herkes Hişâm’ın çevresinde toplanmıştır. Bu alandaki otoritesi sebebiyledir ki İbn Mücâhid’in (ö. 324/936) Kitâbü’s-Sebʿa’sından sonra yedi kıraat konusunda telif edilen ve imamların râvilerini iki kişiyle sınırlayan eserlerin hemen hepsinde İbn Âmir’in kıraati için tercih edilen iki râviden biri Hişâm b. Ammâr olmuştur.

Zehebî, Hişâm’ın çok sayıda hadis rivayet ettiğini belirtmiş, Ebû Zür‘a er-Râzî de Hişâm’dan faydalanmayanların on bin hadisten mahrum kaldığını söylemiştir (Zehebî, Maʿrifetü’l-ḳurrâʾ, I, 398, 399). Ebü’l-Hasan el-İclî Hişâm için “sadûk” demiş (eṣ-Ṣiḳāt, s. 459), bir başka vesileyle onun hakkında “sika” terimini kullandığı kaydedilmiştir (Mizzî, XXX, 247). Yahyâ b. Maîn de Hişâm’ın sika olduğunu belirtmiştir. Nesâî ondan “lâ be’se bih” (zararı yok) diye söz ederken Dârekutnî sadûk olduğuna işaret eder. Ebû Dâvûd ise Hişâm’ın 400’den fazla aslı olmayan hadis rivayet ettiğini ileri sürmüştür. Hişâm ayrıca hadis rivayetinden ücret aldığı için eleştirilmiş, hatta hadis metinlerinin sık veya seyrek yazılışına göre fiyat değiştirdiği iddia edilmiş, bu yüzden hadislerini rivayet etmekten vazgeçenlerin bulunduğu söylenmiştir. Zehebî de muhtaç olmadığı halde onun bu şekilde davranmasını yadırgamıştır (Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XI, 426). Ebû Hâtim, Hişâm’ın önceleri yazılı metinden rivayette bulunduğu halde yaşlandıktan sonra bunu terkettiğini, kendisine verilen her şeyi araştırıp incelemeden kabullendiğini zikretmektedir. Bazı kelâm konularında tartışmaya yol açan görüşler de ileri süren Hişâm b. Ammâr’ın bu görüşlerinden biri halku’l-Kur’ân* meselesiyle ilgilidir. Ona göre Cebrâil’in ve Hz. Peygamber’in okuduğu Kur’an lafızları mahlûktur. Hişâm’ın bu görüşü Ahmed b. Hanbel tarafından Selef akîdesine aykırı bulunarak ağır bir dille eleştirilmiştir. İbn Hanbel’i öfkelendiren diğer bir husus da Hişâm’ın bir hutbesinde yer alan, “el-Ḥamdü lillâhillezî tecellâ li-ḫalḳıhî bi-ḫalḳıhî” (Yaratma fiiliyle mahlûkatına tecelli eden Allah’a hamdolsun) ifadesidir. Ahmed b. Hanbel, Kur’an’da Allah’ın sadece Tûr dağına tecelli ettiği bildirildiğine göre (el-A‘râf 7/143) bunun dışında bir tecelliden söz edilemeyeceğini kaydeder. Zehebî de Hişâm’ın bu ifadesini doğru bulmadığını belirtir. Fakat Zehebî, her iki âlim de aynı dönemde yaşadığından Ahmed b. Hanbel’in Hişâm hakkındaki eleştirilerinin ihtiyatla karşılanması gerektiğini de ifade eder (a.g.e., XI, 432).

İbn Kuteybe, Hişâm b. Ammâr’a Şîa’ya mensup âlimler arasında yer verirken Muhammed b. Feyz el-Gassânî onun Hz. Ali’yi halife olarak kabul ettiğini belirtmiş,

Zehebî de Hişâm'ın çevresindeki re'y taraftarlarına muhalefet ederek hadis ehline tâbi olduğunu bildirmiştir. Hişâm 30 Muharrem 245 (7 Mayıs 859) tarihinde Dımaşk'ta vefat etti. Onun 244 (858) veya 246 yılının Safer ayında (Mayıs 860) öldüğü de kaydedilir.

Eserleri. Hişâm b. Ammâr'ın kaynaklarda zikredilen eserleri şunlardır: 1. el-Mebʿaṣ. Sehâvî bu kitabı siyere dair eserler arasında zikretmiş, Rûdânî de (ö. 1094/1683) eserin kendisine kadar ulaşan rivayet senedini vermiştir. 2. Feżâʾilü'l-Ḳurʾân. Eseri Dâvûdî zikretmektedir. 3. el-Fevâʾid. Fuat Sezgin, İbn Hacer'in bu eserden iktibasta bulunduğuna işaret eder (GAS, I, 112). 4. Eḥâdîs̱. Hişâm'ın bazı mecmualarda yer alan hadislerinin bir kısmı günümüze kadar gelmiştir (a.g.e., I, 112). 5. Cüzʾ fîhi ʿavâlî eḥâdîs̱i Mâlik (a.g.e., I, 464; ayrıca bk. DİA, VIII, 147).

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, VIII, 199; a.mlf., et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, Beyrut 1406/1986, II, 351; İclî, es̱-S̱iḳāt, s. 459; İbn Kuteybe, el-Maʿârif (Ukkâşe), s. 624; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, IX, 66-67; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, IX, 233; İbnü'l-Kayserânî, el-Cemʿ beyne ricâli'ṣ-Ṣaḥîḥayn, Beyrut 1405, II, 548-549; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXX, 242-255; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 420-435; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), I, 396-402; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 302-304; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 241-250, s. 520-528; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 451; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3418, V, 107-108; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, II, 354-356; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, XI, 51-54; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 166; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (Lecne), II, 352-353; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 109-110; Rûdânî, Ṣılatü'l-ḫalef bi-mevṣûli's-selef (nşr. Muhammed Hacî), Beyrut 1408/1988, s. 402; Sezgin, GAS, I, 111-112, 464; M. Câsim Hamâdî, Mevâridü'l-Belâẕürî, Mekke 1407/1986, II, 514-527; M. Yaşar Kandemir, "Cüz", DİA, VIII, 147.

Tayyar Altıkulaç

DUHAYM (دحيم) Ebû Saîd Abdurrahmân b. İbrâhîm b. Amr Duhaym el-Kureşî ed-Dımaşkı (ö. 245/859) Muhaddis, kadı ve fakih.

---

170 yılı Şevval ayında (Nisan 787) doğdu. "Kötü" anlamına gelen Duhaym lakabını hangi sebeple aldığı bilinmemekle beraber bu lakaptan hoşlanmadığı zikredilmektedir. Osman b. Affân'ın âzatlısı Yetîm'e nisbetle kendisine Duhaymü İbnü'l-Yetîm dendiği de söylenmektedir. Mısır, Hicaz, Bağdat, Kûfe ve Basra gibi ilim merkezlerine seyahatler yaparak hadis, fıkıh, kıraat ve nesep ilimlerini tahsil etti. Süfyân b. Uyeyne, Velîd b. Müslim, Ebû Müshir gibi hocalardan faydalandı. Velîd b. Müslim'den hadis yanında kıraat da öğrendi. Abdullah b. Muhammed b. Hâşim ez-Za'ferânî bu kıraati ondan arz* yoluyla alarak rivayet etti. Kendisinden de Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Zühlî, Bakī b. Mahled, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zür'a er-Râzî gibi meşhur muhaddisler rivayette bulundular. Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Ebû Hâtim, Nesâî, İbn Hibbân, Dârekutnî ve diğer cerh ve ta'dîl* âlimleri onun sika bir râvi olduğunu kabul ederler. Kendisi de Şamlı râvilerin cerh ve ta'dîlinde otorite kabul edilmiştir. Kırk iki yaşında Bağdat'a gittiğinde, yaşça ondan büyük olmalarına rağmen

Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gibi âlimler Duhaym'e büyük itibar gösterdiler. Burada kendisiyle hadis müzakere eden bazı kimseler, hadislerde geçen (meselâ bk. Buhârî, "Salât", 63; Müslim, "Fiten", 70) "fie-i bâğiye"nin Dımaşk halkı olduğunu söylediler. Duhaym bir Emevî taraftarı olması sebebiyle onlara, "Bunu söyleyen fâhişe çocuğudur" diye hakaret etti. Bunun üzerine Bağdatlılar kendisinden bir müddet hadis okumadılar; fakat daha sonra yine rivayete devam ettiler. Duhaym'in rivayet ettiği hadisler Sahîh-i Buhârî ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenlerinde yer almıştır.

Fıkıhta Evzâî'nin görüşlerini benimseyen Duhaym, Ürdün ve Filistin'de Taberiye ve Remle şehirlerinde uzun süre kadılık yaptı. Bu görevde iken Halife Mütevekkil-Alellah onu Mısır'a kādılkudât olarak tayin etti. Fakat halifenin mektubu kendisine geldiğinde Mısır'a hareket edemeden 17 Ramazan 245'te (16 Aralık 859) Filistin'in Remle şehrinde vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, V, 256; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta῾dîl, V, 211-212; Hatîb, Târîhu Bagdâd, X, 265-267; İbn Ebû Ya'lâ, Tabakātü'l-Hanâbile, I, 204; Sem'ânî, el-Ensâb, V, 285-286; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 480; a.mlf., A῾lâmü'n-nübelâ᾿, XI, 515-518; a.mlf., Mîzânü'l-i῾tidâl, II, 546; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 346; İbnü'l-Cezerî, Gāyetü'n-nihâye, I, 361, 454-455; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 131-132; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 108; Nüveyhiz, Mu῾cemü'l-müfessirîn, I, 260-261.

Akif Köten

DEVRAKI, Ahmed b. İbrâhim (أحمد بن إبراهيم الدورقي) Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrâhîm b. Kesîr ed-Devrakı (ö. 246/860) Muhaddis.

168'de (784) Bağdat'ta doğdu. Devrakı nisbesini hangi sebeple aldığı kesin olarak bilinmemekle beraber bu konuda üç ihtimal ileri sürülmektedir. Bunlardan birincisi Ahvaz'a bağlı bir kasaba olan Devraklı olması, ikincisi ailesinin uzun bir başlık türü olan devrakıyye imal etmesi, üçüncüsü de babasının yaşadığı devirde dindar gençlere -herhalde giydikleri başlık sebebiyle- devrakı denilmesidir. Bu ihtimallerden en isabetlisinin üçüncüsü olduğu, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in bizzat Ahmed ed-Devrakı'den yaptığı rivayetten anlaşılmaktadır. Ailesi Abdülkays kabilesinden Benî Nükre'nin âzatlısı olduğu için ayrıca Abdî, Kaysî ve Nükrî nisbeleriyle de anılır. Devrakı çocuk denecek yaştan itibaren ilim tahsiline başladı. Büyük hadis hâfızı ve münekkitlerinin yetiştiği bir dönemde yaşaması sebebiyle Bağdat, Basra, Kûfe ve Vâsıt gibi ilim merkezlerini dolaşarak Hüşeym b. Beşîr, Cerîr b. Abdülhamîd, Vekî' b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî, Affân b. Müslim ve Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn gibi hocalardan hadis öğrendi. Eserlerinden günümüze geldiği bilinen Müsnedü Sad b. Ebî Vakkaṣ'taki (aş. bk.) hocalarının sayısı elli altıdır. Kendisinden de Müslim, İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Bakı' b. Mahled, Tirmizî, Ebü'l-Kasım el-Begavî gibi büyük muhaddisler faydalandı.

Ebû Hâtim er-Râzî'nin sadûk* dediği Devrakı'yi Ukaylî ve İbn Hibbân sika* olarak nitelendirmişlerdir. Sâlih Cezere Ahmed ed-Devrakı'yi ağabeyi Ya'kub ed-Devrakı ile mukayese ederek Ahmed'in daha çok hadis rivayet ettiğini, hadis bilgisinin daha iyi olduğunu, Ya'kub'un ise rivayet konusunda daha titiz davrandığını söylemiş, bununla beraber her ikisinin de güvenilir birer muhaddis olduklarını belirtmiştir. Ahmed ed-Devrakı'nin oğlu İbnü'd-Devrakı diye tanınan Ebü'l-Abbas Abdullah da babasının hocalarından Affân b. Müslim ve Ebû Seleme et-Tebûzekî ile Yahyâ b. Maîn gibi otoritelerden hadis öğrenmiş, İbn Sâid el-Hâşimî, Mehâmilî, Muhammed b. Mahled ve İbn Kani' gibi tanınmış âlimlere hocalık yapmış bir muhaddisti. Devrakı 22 Şâban 246'da (11 Kasım 860) Sâmerrâ'da vefat etti. Eserleri. Zehebî'nin güzel eserler verdiğini söylediği Devrakı'nin bilindiği kadarıyla günümüze gelen tek eseri Müsnedü Sad b. Ebî Vakkaṣ'tır. Devrakı bu kitabında Sa'd b. Ebû Vakkas'ın Hz. Peygamber'den rivayet ettiği hadisleri bir araya getirmeyi hedef almakla beraber Hz. Âişe, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Amr b. Âs, Ebû Hüreyre ve Zührî'nin sözü olan altı rivayeti de eserine almıştır. Bu rivayetlerin Sa'd b. Ebî Vakkas'la ilgisi yoktur. Kitabı neşreden (Beyrut 1407/1987) Âmir Hasan Sabrî, içindeki 134 rivayetin yetmiş sekizini sahih, yirmisini hasen, yirmi sekizini zayıf, ikisini çok zayıf olarak değerlendirmiş, altısı hakkında ise karar verememiştir. Sa'd'dan gelen rivayetler Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde 184'ü, Bakı' b. Mahled'in el-Müsned'inde 200'ü bulduğuna göre Devrakı'nin onun bütün rivayetlerini toplamadığı anlaşılmaktadır.

Devrakı'nin bundan başka Sîretü Ömer b. Abdilazîz ve zühdühû (beş cüzden ibaret olup talebesi Bakı' b. Mahled tarafından rivayet edildiği belirtilmektedir), Zühdü İbn Sîrîn ve Eyyûb ve Vüheyb b. el-Verd ve İbrâhîm b. Edhem ve Süleymâne'l-Havvâs (Bunu da Bakı' b. Mahled rivayet etmiştir) ile Müsnedü Alî b. Ebî Tâlib adlı eserlerinin bulunduğu da kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakı, Müsnedü Sad b. Ebî Vakkaṣ (nşr. Âmir Hasan Sabrî), Beyrut 1407/1987; Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, II, 6; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-tadîl, II, 39; İbn Ebû Ya'lâ, Tabakatü'l-Hanâbile, I, 21; Sem'ânî, el-Ensâb, V, 353-355; Hatîb, Târîhu Bagdâd, IV, 6-7; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, I, 249-251; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 505; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ, XII, 130-133; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 10-11; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâẓ (Ömer), s. 220; Sezgin, GAS, I, 112; Muhammed Câsim Hammâdî el-Meşhedânî, Mevâridü'l-Belâzürî âni'l-üsreti'l-Ümeviyye fî Ensâbi'l-eşrâf, Mekke 1407/1986, II, 528-556. M. Yaşar Kandemir

CEVHERÎ, İbrâhim b. Saîd إبراهيم بن سعيد الجوهري Ebû İshâk İbrâhîm b. Saîd el-Cevherî (ö. 247/861) Hadis hâfızı.

170'ten (786) sonra doğdu. Aslen Taberistanlı olduğundan Taberî nisbesiyle de anılır. Babası da hadis ilmiyle meşgul olmuştur. Muhammed b. Fudayl, Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Vâkıdî gibi âlimlerden hadis öğrendi. Buhârî dışındaki Kütüb-i

Sitte imamları da onun talebesi oldular. Öğrendiği hadisleri yazardı. Babasının sağladığı maddî imkânlar sayesinde birçok muhaddisin rivayetlerini elde edip yazdı. Kendisine Hz. Ebû Bekir'in rivayet ettiği bir hadis sorulunca câriyesinden Ebû Bekir'in müsnedinden 23. cüzü getirmesini istemiş, Ebû Bekir'in elli kadar bile rivayeti bulunmadığı, bu sebeple onun rivayetlerinin yirmi üç cüz olamayacağı söylenince de, "Eğer yanımda her hadisin 100 ayrı senedi yoksa ben kendimi o konuda yetim sayarım" demiştir.

Hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirmiş olan Cevherî güvenilir bir râvi olarak bilinmektedir. Ahmed b. Hanbel onun pek çok hadis yazdığını söyleyerek talebelerine Cevherî'den hadis öğrenmelerini tavsiye etmiştir. Cevherî kıraat ilmini, Nâfi'in talebeleri olan İsmâil b. Ebû Üveys ile Ebû Bekir b. Ebû Üveys'ten semâ* yoluyla almıştır.
Cevherî hayatının son yıllarında Ceyhan nehri kıyısındaki Massîsa (Missîsa) hudut muhafaza birliğine katılarak Aynizerbâ Kalesi'ne yerleşti ve orada vefat etti. Ölüm tarihi olarak 244 (858), 249 (863), 253 (867) ve 256 (870) yılları da zikredilmektedir. Hz. Ebû Bekir'in rivayet ettiği hadisleri derlediği ve yirmi üç cüz kadar olduğu söylenen el-Müsned adlı hacimli eserinin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:el-Cerh ve't-ta'dîl, II, 104; Hatîb, Târîhu Bagdâd, VI, 93-96; Tabakatü'l-Hanâbile, I, 94; Yâkūt, Mu'cemü'l-büldân, IV, 177-178; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', XII, 149-151; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 515-516; a.mlf., Mîzânü'l-i'tidâl, I, 35-36; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 15; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 123-125; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 113; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 63.

İsmail L. Çakan

AHMED b. SÂLİH et-TABERÎ أحمد بن صالح الطبري Ebû Ca'fer Ahmed b. Sâlih et-Taberî el-Mısrî (ö. 248/862) Mısırlı hadis hâfızı.

Babası Taberistanlı bir asker olduğu için İbnü't-Taberî diye de tanınır. Mısır'da doğdu. Hicaz, Yemen, Irak ve Suriye bölgelerinde hadis tahsil ettikten, kıraat ilmini de Verş ve Kalûn'dan öğrendikten sonra Mısır'a döndü, ilmini orada yaymaya başladı. Muhaddis ve hâfız* olduğu kadar kari*, fakih ve nahivci olarak da kabul edilir. İlel* ve ihtilâfü'l-hadîs* konularında mütehassıstı. Özellikle Mısır ve Hicazlı hadis âlimleri kanalıyla gelen hadisleri çok iyi biliyordu.

Henüz kırk yaşına gelmeden hadis rivayet etmeye başladı. Mısır merkez olmak üzere Bağdat, Şam, Antakya ve diğer birçok yerde ders verdi. Âdil olduğunu iki şahit ile ispat edenlere ve sakalı çıkmış bulunanlara hadis rivayet ediyordu. Sakalsız olmasına rağmen kendisini imtihana tâbi tuttuğu ve başarılı olduğuna inandığı Ebû Dâvûd'un oğlu Abdullah'a da rivayette bulunmuştur. Zühlî ve Ebû Zür'a ed-Dımaşkı gibi birçok büyük muhaddisin hadis rivayet ettiği Ahmed b. Sâlih'ten Buhârî de yirmi sekiz hadis

rivayet etmiştir. Ayrıca Buhârî onun güvenilir bir muhaddis olduğunu ve kendisine yöneltilen tenkitlerin hiçbir delile dayanmadığını söylemiştir. Bütün kaynaklar İbnü't-Taberî'nin sika* olduğu noktasında müttefiktir. Ancak kibirli oluşu, yegâne kusuru olarak zikredilir. Her ne kadar Nesâî onu cerhetmiş ise de bu cerh*, Nesâî'yi meclisinden kovduğu için aralarındaki kırgınlıktan ileri geldiğine hükmedilerek, itibar görmemiştir. İbn Maîn'in cerhi ise gerçekte ona değil, hadis uydurmakla mâruf olan Mekke şeyhi Ahmed b. Sâlih eş-Şemmûnî'ye (Şemmûmî) yöneliktir. Zira İbnü't-Taberî birçok konuda İbn Maîn seviyesinde görülmüş, hatta Mısır ve Hicazlılar'ın rivayet ettiği hadisleri İbn Maîn'den daha iyi bildiği kabul edilmiştir. Ahmed b. Sâlih'in sağlam ve güvenilir bir muhaddis olduğunu gösteren bir husus da İbn Zebâle'den yüz bin kadar hadis yazdıktan sonra onun hadis uydurduğunu anlayınca bütün hadislerini terketmesidir.

Kaynaklarda Kitâbü's-Sahâbe adlı bir eserinden bahsedilmektedir. İbnü't-Taberî Mısır'da vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr, II, 6; el-Cerh ve't-taʿdîl, II, 56; Hatîb, Târîhu Bagdâd, IV, 195-202; Tabakatü'l-Hanâbile, I, 48; Kadî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. M. Tâvit et-Tancî), Rabat 1383/1963, IV, 38-39; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 496; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 160-177; a.mlf., Mîzânü'l-itidâl, I, 104; a.mlf., Marifetü'l-kurrâʾ (Câdelhak), I, 152; Sübkî, Tabakatü'ş-Şâfiʿiyye, Kahire 1324, I, 186; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 39-42.

Kemal Sandıkçı

FELLÂS الفلاس Ebû Hafs Amr b. Alî b. Bahr el-Fellâs el-Bâhilî es-Sayrafî (ö.249/864) Muhaddis ve müfessir.

160'lı (777) yıllarda Basra'da doğdu. Bazı kaynaklarda Sekkā lakabıyla da anıldığı zikredilmekteyse de bu lakabın dedesi muhaddis Bahr b. Kenîz'e ait olduğu belirtilmektedir. Fellâs küçük yaşta hadis tahsiline başladı. Hammâd b. Zeyd'in derslerine bir süre devam ettikten sonra Süfyân b. Uyeyne, Vekîʻ b. Cerrâh, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Abdurrahman b. Mehdî gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. 216 (831), 224 (838-39) ve 236 (850-51) yıllarında hadis tahsili için İsfahan'a gitti. Kendisinden başta Kütüb-i Sitte müellifleri olmak üzere Züheyr b. Harb, Ebû Zürʻa er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Ebü'd-Dünyâ, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Cerir et-Taberî gibi meşhur âlimler ve hocası Affân b. Müslim rivayette bulundular.

Nesâî, Kādî Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî, İbn Hibbân ve Dârekutnî Fellâs'ın güvenilir bir hadis hâfızı olduğunu belirtmekte, Basralı hadis hâfızı İbn Mükrem de Basra'da Ali b. Medînî dışında Fellâs gibi bir âlimin yetişmediğini söylemektedir. Hatta bir defasında Yahyâ b. Saîd el-Kattân hadis rivayet ederken yanılmış, ertesi gün

bu durum kendisine hatırlatıldığı zaman, İbnü'l-Medînî gibi âlimlerin de bulunduğu toplantıda, hata yapınca kendisini uyarmadığı için Fellâs'a sitem etmiştir.

Fellâs güçlü bir hâfızaya sahip olduğundan rivayet ettiği hadisleri çok defa ezberden naklederdi. Ebû Zür'a er-Râzî Fellâs'ı hâfıza gücü bakımından İbnü'l-Medînî ve Şâzekûnî ile aynı seviyede tutmuş, Basra'da onlar kadar güçlü hâfızaya sahip başka hiç kimseyi görmediğini söylemiştir. Ebû Hâtim er-Râzî ile Halîfe b. Hayyât Fellâs'ı Ali b. Medînî'den daha üstün ve daha güvenilir saymışlardır. Ali b. Medînî ise Fellâs'ı Yezîd b. Zürey'den hadis rivayet ettiği için tenkit etmiş, Buhârî de onun bu tenkidini dikkate almış olmalı ki Fellâs'ın Yezîd b. Zürey'den naklettiği hadislere el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde yer vermemiştir. Ancak âlimlerin çoğu, akranların birbiri hakkındaki tenkitlerine itibar edilmeyeceğini söyleyerek İbnü'l-Medînî'nin Fellâs hakkında yaptığı tenkitleri dikkate almamışlardır.

Gittiği memleketlerde ilim meclisleri kurarak hadis rivayet eden Fellâs'ın bu meclislerine pek çok muhaddis devam etmiştir. Ömrünün sonlarında devrin halifesiyle görüşmek üzere Bağdat'a gittiğinde de kalabalık öğrenci gruplarına hadis rivayet etmiş, ailesinin yanına dönebilmesi için kendisine dua etmelerini istemiş, ancak Basra'ya ulaşamadan 25 Zilkade 249'da (9 Ocak 864) Askerimükrem'de vefat etmiştir.
Fellâs'ın rivayetleri Kütüb-i Sitte'de ve diğer hadis kitaplarında yer almıştır. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde kırk yedi, Müslim'in el-Câmiʿu'-ṣaḥîḥ'inde iki rivayeti bulunan Fellâs ayrıca hadis ve tefsirle ilgili kitaplar yazmakla beraber bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda onun, Ali b. İsmâil b. Hammâd tarafından kendisinden rivayet edilen Tefsîrü'l-Kurʾân ile Müsned, ve el-ʿilel ve et-Târîḫ adlı kitaplarından da söz edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr, II, 388; İbn Ebû Hâtîm, el-Cerh ve'ṭ-taʿdîl, VI, 249; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VIII, 487; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣahîhi'l-Buḫârî, II, 546; İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim, II, 73-74; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XII, 207-212; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 122; Zehebî, el-ʿİber, I, 357-358; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 470-472; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥüffâẓ, II, 487-488; İbn Hacer, Hedyü's-sârî (Hatîb), s. 453; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, VIII, 80-82; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), II, 19-20; İbnü'1-İmâd, Şeẕerât, II, 120; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), V, 82; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 405.

Selman Başaran

ABD b. HUMEYD عبد بن حميد Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî) (ö. 249/863-64) Mâverâünnehir'in tanınmış hadis hâfızı.

Mâverâünnehir'de bir Türk şehri olan Kis'te 170'ten (786-87) sonra doğdu ve aynı şehirde öldü. Gençliğinde o günün önemli ilim merkezlerine giderek Yezîd b. Hârûn,

Yahyâ b. Âdem, Abdürrezzâk, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve Ebû Bekir b. Ebû Şeybe gibi âlimlerden hadis tahsil etti. Kendisinden de Müslim, Tirmizî ve oğlu Muhammed başta olmak üzere Mâverâünnehir âlimlerinin birçoğu hadis rivayet etti. Sahîh-i Buhârî'deki bir senedde ("Menâkıb, 25) geçen Abdülhamîd (veya Abdülhumeyd) isminin Abd b. Humeyd olduğunu söyleyen Mizzî'yi (bk. Fethu'l-Bârî, XIV, 94) Dârimî'deki rivayet desteklemektedir.

Güvenilir bir muhaddis olan Abd b. Humeyd'in iki eseri vardır: 1. el-Müsnedü'l-kebîr. Müellif tarafından yapılmış bir muhtasarına ait bazı cüzler günümüze kadar ulaşmıştır (bk. GAS, I, 113). el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd adıyla bilinen ve Süleymaniye (Ayasofya, nr. 894, 204 vr.), Millet (Feyzullah Efendi, nr. 548, 207 vr.), Nuruosmaniye (nr. 1231, 194 vr.) ve Köprülü (nr. 456, 176 vr.) kütüphanelerinde birer yazması bulunan eser üzerinde, Kemaleddin Özdemir, Hadis İlminde Abd b. Humeyd ve Müntehab Müsned'i adıyla Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde bir doktora tezi hazırlamıştır. Ayrıca es-Sülâsiyyâtü'l-vâkıa fî Müntahabi'l-Müsned adlı seçme bir cüzün yazmaları da bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 882/2, vr. 10-21; Zâhiriyye Ktp., Hadis 248, 6 vr.). 2. et-Tefsîr. Günümüze ulaşmayan bu eserden İbn Hacer'in yaptığı iktibaslara el-İsâbe'de yer yer rastlanmaktadır (bk. GAS, I, 113).

BİBLİYOGRAFYA: Dârimî, "Mukaddime", 6; Buhârî, "Menâkıb", 25; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâf, XII, 235-238; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâż, Haydarâbâd 1375-77/1955-58, II, 534; a.mlf., el-İber (nşr. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd), Beyrut 1405/1985, I, 357; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 454-457; a.mlf., Fethu'l-Bârî (nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd v.dğr.), Kahire 1398/1978, XIV, 94; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, Kahire 1350-51, II, 120; Sezgin, GAS, I, 113.

Talât Koçyiğit

İBN ZENCÛYE (ابن زنجوية) Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî (ö. 251/865) Hadis hâfızı, fakih.

180'de (796) Nesâ'da doğdu. Babası Mahled'in lakabına nisbetle İbn Zencûye (İbn Zenceveyh) diye şöhret buldu ve soyunun Ezd kabilesine dayanması sebebiyle Ezdî nisbesiyle de anıldı. Genç yaşta ilmî seyahatlere çıkarak Irak, Mekke, Medine, Dımaşk, Basra, Kûfe, Humus, Kaysâriye, Mısır ve Horasan'ı dolaştı; bu şehirlerdeki âlimlerden hadis öğrendi (Kitâbü'l-Emvâl, neşredenin girişi, I, 18-19). Ebû Âsım en-Nebîl, Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî, Yezîd b. Hârûn, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî, Ali b. Medînî, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm ve Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn gibi 100'ü aşkın âlimden rivayette bulundu. Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Nesâî, Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. İshak es-Serrâc gibi pek çok âlim de ondan hadis rivayet etti. Buhârî ve Müslim sahihlerinde kendisine yer vermemekle birlikte ondan hadis öğrendiler (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 20).

Fıkıh alanında da derinleşen İbn Zencûye'nin Nesâ'da sünneti ihya ettiği ve bölgenin fıkıh ve hadis konularında önde gelen âlimlerinden olduğu ifade edilmiştir (İbn Hibbân, VIII, 197). Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Horasanlı talebelerinin en değerlisi olarak İbn Zencûye ile Ahmed b. Şebbûye'yi göstermiş, Hatîb el-Bağdâdî onu sika, sebt, hüccet, İbn Hibbân sika, hüccet, Nesâî sika, Ebû Hâtim er-Râzî de sadûk terimleriyle değerlendirmiştir. İbn Zencûye, ikinci Mısır seyahatinden döndükten sonra 251'de (865) vefat etti. Onun Mısır'da öldüğünü söyleyenler olduğu gibi (İbn Ebû Ya'lâ, I, 150) 247 (861) veya Eserleri. İbn Zencûye'nin günümüze ulaşan tek eseri Kitâbü'l-Emvâl olup büyük ölçüde hocası Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın Kitâbü'l-Emvâl'i esas alınarak yazılmış, onun rivayet ettiği hadis ve eserler aynı tarikle rivayet edilerek fıkhî görüşleri, çeşitli meselelere dair yorumları ve naslar hakkındaki açıklamaları aynen nakledilmiştir. Bu arada müellif Ebû Ubeyd'in eserinde bulunmayan bazı konulara da yer vermiş, birkaç hususta onun görüşlerine muhalefet etmiştir. Bununla birlikte Ebû Ubeyd'in Kitâbü'l-Emvâl'inin bir tür müstahreci olduğu söylenen eser (Kettânî, s. 47) İslâm devletinin gelir kaynakları, bunların sarf yerleri, İslâm fetihleri sonucu artan ganimet ve fey gelirleri, madenler ve zekât konularında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eser üzerinde Şâkir Zîb Feyyâz'ın yaptığı doktora tezi (1402/1982, Câmiatü Ümmi'l-kurâ külliyyetü'ş-şerîa el-kitâb ve's-sünne) daha sonra yayımlanmıştır (I-III, Riyad 1406/1986). Alevî es-Sekkāf, Yahyâ b. Âdem el-Kureşî ve Ebû Yûsuf'un el-Ḫa-râc adlı eserlerinde geçen hadislerle birlikte el-Emvâl'de yer alan hadislerin fihristini Fehârisü'l-eḥâdîs̱: el-Emvâl li-Ḥumeyd b. Zencûye el-Ḫarâc li-Yaḥyâ b. Âdem el-Ḳureşî ve'l-Ḫarâc li-Ebî Yûsuf ṣâḥibi Ebî Ḥanîfe adıyla neşretmiştir (Riyad 1410). İbn Zencûye'nin ayrıca et-Terġīb ve't-terhîb (Kitâbü't-Terġīb fî feżâʾili'l-aʿmâl, Feżâʾilü'l-aʿmâl [İbn Hacer el-İṣâbe'de bu eserden iktibaslarda bulunmuştur: Sezgin, I, 113; Feżâʾilü'l-aʿmâl'in müellifin başka bir eseri olduğu da söylenmiştir: Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 339; Kettânî, s. 47]) ve el-Âdâbü'n-nebeviyye (Kitâbü'l-Âdâb, Kitâbü'l-Edeb) adlı eserleri kaynaklarda zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Zencûye, Kitâbü'l-Emvâl (nşr. Şâkir Zîb Feyyâz), Riyad 1406/1986, neşredenin girişi, s. 15-25; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VIII, 197; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VIII, 160-162; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭa-baḳātü'l-Ḥanâbile, I, 150; İbn Asâkir, el-Muʿcemü'l-müştemil, s. 111; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, V, 282; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, VII, 392-395; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 236-237; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 19-22; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 550-551; İbn Ha-cer, Lisânü'l-Mîzân, I, 202; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, III, 48-49; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 401; II, 1274; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât (Arnaût), III, 235; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 339; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 47; Sezgin, GAS, I, 113; Ahmed Ateş, "Haberler", ŞM, III (1959), s. 181; Mustafa Fayda, "İbn Zenceveyh'in Kitâbü'l-Emvâl'i", MÜİFD, IV (1987), s. 429-432. Ahmet Yıldırım

İBNÜ'l-MÜSENNÂ (ابن المثنّى) Ebû Mûsâ Muhammed b. el-Müsennâ b. Ubeyd el-Anezî (ö. 252/866) Hadis hâfızı.

167'de (783-84) Basra'da doğdu. Bir ara felç geçirdiği için "Zemîn" lakabıyla anıldı. Basra ve Bağdat'ta Mu'temir b. Süleyman, Muhammed b. Ca'fer Gunder, Velîd b. Müslim, Hâlid b. Hâris, Muâz b. Muâz, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân,

Abdurrahman b. Mehdî gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Kendisinden Kütüb-i Sitte imamları, Ebû Zür‘a er-Râzî, Bakī b. Mahled, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Ebü’d-Dünyâ, Ca‘fer b. Muhammed el-Firyâbî, Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî, İbn Huzeyme ve diğerleri rivayette bulundular.

İbnü’l-Müsennâ için Yahyâ b. Maîn sika, Zühlî hüccet, Ebû Hâtim er-Râzî ve Sâlih Cezere sadûk, Ebû Arûbe sebt terimlerini kullanmış; Hatîb el-Bağdâdî’nin de onu sika, hâfız ve sebt diye övdüğü, diğer bir rivayete göre ise sadûk dediği belirtilmiştir. İbnü’l-Müsennâ’nın bazı âlimlerce bu kadar güvenilir bulunmayıp ta‘dîlin bir alt mertebesine indirilmesinde, namazda sütre kullanılmasıyla ilgili bir hadiste geçen, “Hz. Peygamber, önünde mızrak (aneze) olduğu halde bize öğle ve ikindi namazını kıldırdı” (Buhârî, “Ṣalât”, 17; Müslim, “Ṣalât”, 250) cümlesindeki “aneze”den hareketle, “Biz şerefli bir kabileyiz, Peygamber bize doğru yönelerek namaz kıldı” şeklinde nükte yapmasının tesiri olduğu söylenmektedir. Nesâî, onu “lâ be’se bih” diye nitelendirmekle beraber hadisleri topladığı kitabında değişiklikler yaptığını söylemiş, İbn Hibbân kitabından okuyarak hadis rivayet ettiğini, bazı güvenilmez râvilerden rivayette bulunduğunu ve adının uydurma hadislerin isnadında yer aldığını belirtmiştir. Ancak bu eleştiriler onun güvenilirliğini zedeleyecek kadar önemli sayılmadığından râvilerin tenkidinde görüşlerine başvurulmasına engel teşkil etmemiştir. İbnü’l-Müsennâ’nın çok sayıda kitap yazdığı kaydedilmekle beraber kaynaklarda bunların adları belirtilmemiş, 114’ü Ṣaḥîḥ-i Buḫârî’de, 837’si Ṣaḥîḥ-i Müslim’de olmak üzere Kütüb-i Sitte’de rivayetleri yer almıştır.

BİBLİYOGRAFYA: Buhârî, “Ṣalât”, 17, “Ḥac”, 41, “Meġāzî”, 44; Müslim, “Ṣalât”, 250, “Ḥac”, 37; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 44; Tirmizî, “Ḥac”, 30; a.mlf., el-ʿİlel (es-Sünen içinde, nşr. Ahmed M. Şâkir v.dğr.), Kahire 1382/1962, V, 752; Ahmed b. Hanbel, el-ʿİlel (Koçyiğit), II, 115, 289, 290, 294-295; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, VIII, 95; İbn Hibbân, el-Mecrûḥîn, I, 119, 306, 309; II, 34, 191, 236, 261; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi’l-Buḫârî, II, 682; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, III, 283-286; Sem‘ânî, el-Ensâb (Bârûdî), II, 250; İbnü’l-Esîr, el-Lübâb, II, 362; Zehebî, Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, II, 512; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XII, 123-126; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, IV, 24; Safedî, el-Vâfî, IV, 384; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 11; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, IX, 425-429; Fuat Sezgin, Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 27, 65, 66, 302; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VII, 18; Wensinck, el-Muʿcem, VIII, 248.

Ali Toksarı

İBNÜ’n-NETTÂH (ابن النطّاح) Ebû Abdillâh (Ebû Ca‘fer) Muhammed b. Sâlih b. Mihrân en-Nettâh el-Kureşî el-Basrî (ö. 252/866) Hadis âlimi ve tarihçi.

Basra’da doğdu. Dedesi Nettâh’a nisbetle İbnü’n-Nettâh diye meşhur oldu. Nettâhî nisbesi (Sem‘ânî, V, 505) ve Ebü’t-Teyyâh lakabıyla da anılır (İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, IX, 227). Kureşî nisbesini Hâşimoğulları’nın âzatlısı olması dolayısıyla almıştır. İbnü’n-Nettâh, ilk eğitimini Basra’da babasından aldıktan sonra Bağdat’a giderek Ebû Seleme Muhammed b. Abdullah el-Ensârî, Ebû Âsım en-Nebîl, Mu‘temir

b. Süleyman, Ertât b. Hâtim, Hasan b. Meymûn gibi şahsiyetlerden hadis öğrendi. Tarih alanında ise Vâkıdî, Ebû Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ ve Ebü’l-Hasan el-Medâinî’den istifade etti. Öğrencileri arasında İbn Ebü’d-Dünyâ, Ahmed b. Ali el-Cezzâr, Bişr b. Mûsâ el-Esedî, Heysem b. Halef ed-Dûrî ve İbn Nâciye’yi saymak mümkündür. Kaynaklarda İbn Şâhin’e dayanılarak İbnü’n-Nettâh’ın 252 (866) yılında vefat ettiği kaydedilmektedir. Çağdaş yazarlardan Abbas el-Azzâvî ise onun vefat tarihini 242 (856) olarak vermiştir.

İbnü’n-Nettâh hadisçiliği yanında tarihçi, nesep âlimi siyer ve megāzî râvisi olarak da meşhur olmuş, ayrıca İbrâhim b. Zâdân b. Sinân el-Basrî’den “hikâye”ler naklettiği belirtilmiştir (İbnü’n-Nedîm, s. 120). İbn Hibbân onu sika kabul etmiş ve eṣ-Ṣiḳāt’ında biyografisine yer vermiştir. İbn Hacer de hakkında sadûk terimini kullanmıştır. İbnü’n-Nettâh’ın muhaddislerce güvenilir sayılması kendisinin tarihçiliğine olan güveni de arttırmıştır. Zehebî, Bahşel ve Rezzâz lakaplarıyla tanınan Eslem b. Sehl’in kendisinden naklettiği uydurma bir rivayet dolayısıyla İbnü’n-Nettâh’a Mîzânü’l-iʿtidâl’inde yer vermiş ve bu rivayetin Eslem’den kaynaklanan bir vehim olduğunu ifade etmiştir (III, 582).

Abbâsî Devleti’ne dair nesir türünde kitap yazan ilk müellifin İbnü’n-Nettâh olduğu ileri sürülmektedir (Abbas el-Azzâvî, s. 239). Ancak günümüze ulaşıp ulaşmadığı kesin biçimde tesbit edilemeyen bu eserin orijinal bir çalışma mı, yoksa aynı konuya dair bir eser yazdığı kaydedilen Heysem b. Adî, İbnü’n-Nasrî (Rosenthal, s. 89) veya Ebü’l-Hasan el-Medâinî’nin eserlerinin ilâvelerle geliştirilmiş bir versiyonu mu olduğu belirlenememiştir. Abdülazîz ed-Dûrî, Bağdat Mektebetü medreseti Ebî Hanîfe’de bulunan müellifi meçhul bir yazmayı Aḫbârü’d-Devleti’l-ʿAbbâsiyye ve fîhi aḫbârü’l-ʿAbbâs ve veledih adıyla neşretmiş, eserin İbnü’n-Nettâh’a aidiyetinin kuvvetle muhtemel olduğunu ileri sürmüştür (Aḫbârü’d-Devleti’l-ʿAbbâsiyye ve fîhi aḫbârü’l-ʿAbbâs ve veledih, neşredenin girişi, s. 16). Hz. Abbas’tan itibaren Abbâsî hânedanına mensup kişilerin hayatını ve yaşadıkları ibretli olayları anlatan eserin başından birkaç sayfasıyla son kısmının eksik olduğu anlaşılmaktadır. İbnü’n-Nettâh’a kaynaklarda er-Red ʿalâ Ebî ʿUbeyde fî Kitâbi’d-Dîbâc, Kitâbü Efḫâẕi’l-ʿArab, Kitâbü Ensâbi Ezdi ʿUmân, Kitâbü’l-Büyûtât, Kitâbü Maḳteli Zeyd b. ʿAlî adlı eserler de nisbet edilmektedir (İbnü’n-Nedîm, s. 120).

BİBLİYOGRAFYA:Mes‘ûdî, Mürûcü’ẕ-ẕeheb, I, 13; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, Haydarâbâd 1403/1983, IX, 125; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 120; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, V, 357-358; Sem‘ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 505; İbnü’l-Esîr, el-Lübâb, III, 315; Zehebî, Mîzânü’l-iʿtidâl, III, 582; a.mlf., el-Müştebih, s. 644; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, IX, 227; a.mlf., Tebsîrü’l-müntebih, s. 1422; a.mlf., Taḳrîbü’t-Tehẕîb (Avvâme), s. 484; Abbas el-Azzâvî, et-Taʿrîf bi’l-müʾerriḫîn fî ʿahdi’l-Moġol ve’t-Türkmân, Bağdad 1376/1957, s. 239; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, IX, 88-89; F. Rosenthal, A History of Muslim Historiography, Leiden 1968, s. 89, 410, 509; Aḫbârü’d-Devleti’l-ʿAbbâsiyye ve fîhi Aḫbârü’l-ʿAbbâs ve veledih (nşr. Abdülazîz ed-Dûrî), Beyrut 1971, neşredenin girişi, s. 7-16; F. Omar, “Ibn al-Naṭṭāḥ”, EI² (İng.), III, 899; Hasan Yûsufî Eşkûrî, “İbn Neṭṭāḥ”, DMBİ, V, 50. Selman Başaran

DEVRAKI, Ya'kub b. İbrâhim (يعقوب بن إبراهيم الدورقي) Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrâhîm b. Kesîr ed-Devrakı (ö. 252/866) Muhaddis.

166'da (782-83) Bağdat'ta doğdu. Kardeşi muhaddis Ahmed b. İbrâhim gibi Abdî ve Kaysî nisbeleriyle de anılır (Devrakı nisbesinin anlamları için bk. DEVRAKI, Ahmed b. İbrâhim). Bağdat'ta tâbiînin büyüklerinden meşhur hadis ve fıkıh âlimi Leys b. Sa'd'ı gördüğü söylenen Devrakı ilim tahsil etmek için çeşitli ülkelere seyahat etmiş, Yahyâ b. Maîn, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ el-Kattân, Vekî' b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî gibi muhaddislerden hadis öğrenmiş, Ahmed b. Hanbel'den de faydalanmıştır. Kendisinden de Kütüb-i Sitte müelliflerinden başka kardeşi Ahmed ed-Devrakı, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Huzeyme, Yahyâ b. Saîd gibi büyük muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. et-Tabakat sahibi İbn Sa'd da onun talebesi olmuştur.

Nesâî ve İbn Hibbân onun güvenilir bir muhaddis olduğunu söylemişlerdir. Hatîb el-Bağdâdî ve Zehebî'nin de güvenilir bir hadis hâfızı olarak nitelendirdikleri Devrakı kendi döneminde Irak bölgesinde çok hadis rivayet etmekle tanınmıştır. Kaynakların çoğunda Devrakı'nin bir müsnedi olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Dâvûdî onun bir de tefsir yazdığını söylemekte ise de hocası Hüşeym b. Beşîr'in et-Tefsîr'ini rivayet etmiş olması sebebiyle (bk. Sezgin, I, 38) böyle bir hükme varılmış olabileceği akla gelmektedir. Devrakı Bağdat'ta ölmüştür.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Sa'd, et-Tabakat, VII, 360; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-tadîl, IX, 202; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XIV, 277-280; İbn Ebû Ya'lâ, Tabakatü'l-Hanâbile, I, 414-415; Sem'ânî, el-Ensâb, V, 353-354; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ, XII, 141-144; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 505-506; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, XI, 381-382; Dâvûdî, Tabakatü'l-müfessirîn, II, 377; İbnü'l-İmad, Şezerâtü'z-zeheb, II, 126; Hediyyetü'l-ârifîn, II, 537; Ziriklî, el-Alâm (Fethullah), VIII, 194; Sezgin, GAS, I, 38.

Selman Başaran

DÂRİMÎ, Abdullah b. Abdurrahman عبد الله بن عبد الرحمن الدارمي) Ebû Muhammed Abdullāh b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî (ö. 255/869) es-Sünen adlı eseriyle tanınan hadis, tefsir ve fıkıh âlimi.

181'de (797-98) doğdu. Semerkantlı olup Temîm kabilesinin Dârim koluna mensuptur. Zâhidlerin çokça bulunduğu bir çevrede yetişti. Hadis öğrenimi için Hicaz, Mısır, Şam, Irak, Kûfe ve Horasan gibi ilim merkezlerini dolaştı. Nadr b. Şümeyl, Yezîd b. Hârûn, Hâlid b. Mahled, Muhammed b. Selâm el-Bîkendî, Affân b. Müslim vb. âlimlerden ilim tahsil etti. Daha sonra Bağdat'a gidip orada hadis rivayet etti. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Ebû Zür'a, Ebû Hâtim, Bakī b. Mahled gibi meşhur âlimler öğrencileri arasında yer aldı. Buhârî el-Câm'iu's-sahîh, dışındaki

eserlerinde, Müslim el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde, Ebû Dâvûd ve Tirmizî sünenlerinde, Nesâî ise es-Sünen dışındaki eserlerinde ondan hadis rivayet etmişlerdir. Sade ve zâhidâne bir hayat yaşayan Dârimî sultanın ısrarı üzerine Semarkant kadılığı görevini kabul etmişse de bir defa hüküm verdikten sonra kadılıktan ayrılmıştır. 8 Zilhicce 255 (17 Kasım 869) tarihinde Merv'de vefat eden Dârimî bir gün sonra cumaya rastlayan arefe günü defnedildi.

Dârimî son derece zeki, yumuşak huylu, güvenilir bir kimse idi. Ahmed b. Hanbel onun kanaatkârlığını anlatırken, "Ona servetler sunuldu, fakat iltifat etmedi" derdi. Tefsir ve fıkıh sahalarında da otorite olmakla beraber daha çok hadis ilmindeki geniş bilgisi ve titizliğiyle tanınmış, hicrî III. yüzyılda hadis ilminin merkezi haline gelen Horasan bölgesinde yetişen âlimlerin önde gelenlerinden biri olmuştur. Mısır ve Şam gibi bölgelerde çağdaşı olan Buhârî'nin henüz bilinmediği sıralarda o tanınmaktaydı. Dârimî cerh ve ta'dîl* ilminde de görüşüne itibar edilen bir âlim olup Ahmed b. Hanbel ile Ebû Hâtim er-Râzî onun hadis tenkidi konusunda otorite olduğunu ifade etmişlerdir. Nitekim Ahmed b. Hanbel Dârimî'nin görüşüne uyarak Yahyâ el-Himmânî'den rivayeti terketmiştir. Tirmizî de es-Sünen'inde yer alan cerh ve ta'dîl ile ilgili bilgilerin bir kısmını Dârimî'den aldığını belirtmiştir. Böylece gerek hadis öğretimi faaliyetleriyle, gerekse kitap telifi çalışmalarıyla hadis ilminin Semerkant'ta yayılmasında ve bu ilimle ilgili bazı yanlış bilgilerin düzeltilmesinde onun büyük hizmeti geçmiştir. Zamanının önemli siyasî ve itikadî meselesi haline gelen halku'l-Kur'ân* konusunda Dârimî de sorguya çekilmiş, fakat herhangi bir cevap vermemişti. Dârimî'nin Hanbelî olduğu ileri sürülmüşse de es-Sünen'inde bazı hadislerden sonra belirttiği görüşlerinden onun herhangi bir mezhebe bağlı olmayan bir müctehid olduğu anlaşılmaktadır. Eserleri. 1. es-Sünen*. Eser el-Müsned diye de anılır. Kaynaklarda el-Müsnedü'l-câmiʿ, el-Câmiʿu's-sahîh, adlarıyla geçen eserler de bu olmalıdır. Bab başlıklarında fıkhî görüşlerini belirtmesi, bir hadisi ihtiva ettiği konulara göre çeşitli bölümlerde tekrarlaması gibi özellikleriyle Sahîh-i Buhârî'yi andıran eser Kanpûr (1293), Haydarâbâd (1309), Delhi (1337), Dımaşk (1349) ve Beyrut'ta (1407/1987) basılmıştır.

2. es-Sülâsiyyât. Dârimî'nin es-Sünen'deki üç râvili (sülâsiyyât) yirmi üç hadisin bir araya getirildiği bu eseri Abdülhamîd Şânûha Tahrîcü Sülâsiyyâti'l-Buhârî, et-Tirmizî, İbn Mâce, ed-Dârimî adlı kitap içinde yayımlamıştır (Beyrut 1985). Ali Rızâ Abdullah ve Ahmed Bezre de adı geçen dört sülâsiyyâta Abd b. Humeyd ile Taberânî'ninkileri de ilâve ederek altı sülâsiyyâtı bir arada yayımlamışlardır (Dımaşk 1406/1986). Bu neşirde Dârimî'nin es-Sülâsiyyât'ında on beş hadis bulunmaktadır. Dârimî'nin bunlardan başka et-Tefsîr ve Kitâbü's-Sünne adlı iki eserinin daha olduğu kaydedilmektedir. Hediyyetü'l-ʿârifîn'de (I, 441) Dârimî'ye nisbet edilen Kitâbü Savmi'l-müstehâzati'l-mütehayyire onun değil Ebü'l-Ferec ed-Dârimî'nindir (bk. Nevevî, II, 344, 459; Keşfü'z-zunûn, II, 1434).

Dârimî hakkında, Ezher Üniversitesi'nde, Muhammed Abdullah Muhammed Adl ed-Dârimî ve cühûdühû fi'l-hadîs adıyla bir doktora tezi (1973), Ümmü'l-kurâ Üniversitesi'nde Seyfürrahman Mustafa Zevâʾidü'd-Dârimî ʿale'l-Kütübi's-sitte mine'l-ehâdîsi'l-merfûʿa (1397/1977), Ahmet Yıldırım da Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde Dârimî ve Sünen'i (1990) adıyla birer yüksek lisans tezi hazırlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA:Tirmizî, ʿİlel (Sünen içinde), Kahire 1352/1968, V, 738; el-Cerh ve't-taʿdîl, V, 99; Hatîb, Târîhu Bagdâd, X, 29; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 534-536; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 224-232; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, V, 294; Nevevî, el-Mecmûʿ, II, 344, 459; İbn Receb el-Hanbelî, Şerhu ʿİleli't-Tirmizî (nşr. Subhî es-Sâmerrâî), Beyrut 1405/1985, s. 45; Dâvûdî, Tabakātü'l-müfessirîn, I, 237; Keşfü'z-zunûn, I, 522, II, 1008, 1426, 1434, 1682; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 441; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, el-İnsâf (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1983, s. 113; Dihlevî, Bustânü'l-muhaddisîn, s. 92; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 71; Sıddîkī, Hadîs Edebiyatı Tarihi, s. 108; Sezgin, GAS, I, 114-115; Abdülhamîd Şânûha, Tahrîcü sülâsiyyât, Beyrut 1985, s. 51-74; İsmail L. Çakan, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1985, s. 80-84; Kâmil Miras, "Abdullah Dârimî", İTA, II, 247-248; Moh. Ben Cheneb, "Dârimî", İA, III, 485-486; J. Robson, "al-Dārimī", EI² (Fr.), II, 164.

Abdullah Aydınlı

SİCİSTÂNÎ, Ebû Hâtim (أبو حاتم السجستاني) Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed b. Osmân b. Kāsım (Yezîd) el-Cüşemî es-Sicistânî (ö. 255/869) Arap dili ve edebiyatı, Kur'an ilimleri, hadis ve ahbâr âlimi, râvi.

---

165 (781) yılı civarında Sicistan'da veya Tüster'de doğdu. Aslen Tüsterli olup Kirman ve Sicistan'da ticaret yaptıktan sonra Sicistan'a yerleşen Fars asıllı zengin ve nüfuzlu bir aileye mensuptur. Cüşemî nisbesi, Benî Cüşem'in (Cüşem b. Muâviye ?) mevlâsı olmasıyla alakalıdır. Doğduğu yerde bir süre eğitim gördükten sonra tahsilini ilerletmek amacıyla genç yaşta Basra'ya gitti ve Bağdat'a yaptığı kısa bir seyahat dışında hayatını burada geçirdi. Başta kendisinden Kitâbü Sîbeveyhi'yi iki defa okuduğu Ahfeş el-Evsat ile kıraat hocası Ya'kūb el-Hadramî, Ma'mer b. Müsennâ, Asmaî, Ebû Zeyd el-Ensârî olmak üzere Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Hârûn et-Tevvezî, Dûrî, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Halef el-Ahmer, Ahmed b. Hâris el-Harrâz, Muhammed b. Ubeydullah el-Utbî, Ali b. Ubeyde er-Reyhânî, İbn Sellâm el-Cumahî, Ravh b. Ubâde, Medâinî, Amr b. Kirkire, Eyyûb b. Mütevekkil, Sellâm et-Tavîl gibi âlimden kıraat, Kur'an ilimleri, Arap dili grameri ve lugatı, garîb ve nevâdir, şiir ve edebiyat, hadis, fıkıh, tefsir gibi alanlarda ders aldı. Siyasetten ve yöneticilerden uzak sakin bir hayat yaşadı. Babasından ve amcasından kalan zengin mirası (100.000 dinar) ilim yolunda harcadı; çok sayıda eser yazmak ve sayısız öğrenci yetiştirmekle temayüz etti. Bunlar arasında başta hayatı hakkındaki bilgilerin çoğunu nakleden Müberred ile İbn Düreyd olmak üzere Sükkerî, İbn Kuteybe, Sünen sahipleri Ebû Dâvûd ile Nesâî, Bezzâr, İbn Huzeyme, Muhammed b. Abdüsselâm el-

Huşenî, Ebû Bişr ed-Dûlâbî, Râmhürmüzî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İbn Sâid el-Hâşimî, Yemût b. Müzerra‘ gibi âlimler sayılabilir. Güzel sesiyle tanınan Ebû Hâtim'in Basra merkez camisinde yaptığı altmış yıllık imam hatiplik görevi esnasında hiçbir gün kıraat hatası (lahn) yapmadığı kaydedilir (İbnü'l-Cezerî, I, 320). Aynı zamanda Hâşimoğulları'na mensup Basra valilerinin emlâkine ilişkin hesap işleriyle (Zübeydî, s. 96) ve kitap ticaretiyle uğraşıyordu. Pek çok değerli kitabı ihtiva eden zengin kütüphanesine öldüğünde 14.000 dinar değer biçilmiş ve Sicistan hâkimi Ya‘kūb b. Leys es-Saffâr tarafından satın alınarak Sicistan'a nakledilmiştir. Öğrencisi İbn Düreyd'in rivayetine göre Sicistânî 255 yılı Muharrem (veya Receb) ayında (Ocak veya Haziran 869) doksan yaşlarında Basra'da vefat etti, cenaze namazı Basra Valisi Süleyman b. Ca‘fer tarafından kıldırılarak Sürretü'l-musallâ'da defnedildi. Dürüst ve cömert olan, şaka ve espriden hoşlanan bir kişiliğe sahip bulunan Ebû Hâtim her gün 1 dinar sadaka verir, gecenin önemli kısmını ilim ve ibadetle geçirirdi.

Ebû Hâtim, Câhiliye devri Arap dili, şiiri, ahbâr ve edebiyatı, lugat, garîb, nevâdir, aruz ve muamma, kıraat ve Kur'an ilimlerinde derin vukufuyla tanınmıştır. Güvenilir bir râvi olarak hocası Ahfeş el-Evsat'ın eserlerini ve kendisinden iki defa okuduğu Kitâbü Sîbeveyhi'yi rivayet etmiş, öğrencisi Müberred de bu eserin en önemli râvilerinden olmuştur. Asmaî, hocası olmasına rağmen Kur'an ilimlerindeki derin vukufu sebebiyle Ebû Hâtim'le karşılaştığında ayağa kalkar, hocası Ebû Zeyd el-Ensârî de kendisinden sonra kimden okuyacaklarını soran Basralılar'a Ebû Hâtim'i tavsiye ederdi. Kendisi Basra gramer okuluna taassup derecesinde bağlı olup Kûfe âlimlerine güvenmez ve onları önemsemezdi. Orta düzeyde bir şair olan Sicistânî'nin ulemâ üslûbunda nazmedilmiş bazı şiirleri çeşitli kaynaklarda yer alır (meselâ bk. İbnü'l-Kıftî, II, 60).

Eserleri. Ebû Hâtim elliden fazla eser kaleme almış olup pek azı günümüze kadar gelebilen başlıca eserleri şunlardır: 1. Kitâbü'l-Eżdâd (nşr. August Haffner, Selâs̱etü kütüb fi'l-eżdâd içinde, Beyrut 1912, s. 71-162; nşr. Muhammed Abdülkādir Ahmed, Kahire 1991; nşr. Muhammed Avde Selâme Ebû Cürey, Kahire 1994). 2. el-Farḳ beyne'l-âdemiyyîn ve beyne külli ẕî rûḥ. İnsanlarla diğer canlılar arasındaki benzer organların isim farklarına dair bir sözlüktür (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, MMİIr., XXXVII/1 [Bağdat 1986], s. 206-260; Kitâbân fi'l-farḳ içinde, Beyrut 1407/1987, Sâbit b. Ebû Sâbit'in Kitâbü'l-Farḳ'ı ile birlikte; Nuṣûṣ muḥaḳḳaḳa fi'l-luġa ve'n-naḥv içinde, Musul 1991, s. 181-245). 3. Feʿaltü ve efʿaltü. Sülâsîsi ile if‘âl kalıbı aynı anlamda olan fiillerle ilgili bir sözlüktür (nşr. Halîl İbrâhim el-Atıyye, Basra 1393/1973; Beyrut 1416/1996). Abdülkerîm el-Azbâvî eseri Feʿale ve efʿale adıyla Asmaî'ye nisbetle yayımlamıştır (Mecelletü'l-Baḥs̱i'l-ʿilmî, IV, Mekke 1401). 4. Fuḥûletü'ş-şuʿarâʾ (Süʾâlâtü Ebî Ḥâtim es-Sicistânî li'l-Aṣmaʿî ve reddühû ʿaleyhi fî fuḥûleti'ş-şuʿarâʾ; nşr. Muhammed Abdülkādir Ahmed, Kahire 1411/1991; nşr. Muhammed Avde Selâme Ebû Cürey, Kahire 1994). 5. el-Kerm. Bağcılık ve üzümle

ilgili kelimeler ve tabirler sözlüğüdür (nşr. August Haffner, el-Bülġa fî şüẕûri'l-luġa içinde Asmaî'nin eseri olarak Sicistânî'nin rivayetiyle neşredilmiştir, Beyrut 1914, s. 73-94). 6. el-Muʿammerûn mine'l-ʿArab ve ṭurafun min aḫbârihim ve mâ ḳālûhu fî müntehâ aʿmârihim (nşr. Ignaz Goldziher, "Abhandlungen zur Arabischen philologie", Leiden 1899, Almanca tercümesiyle; nşr. Ahmed Nâcî, Kahire 1323; tashih M. Emîn el-Hancî, Kahire 1325/1907; Tâif 1400/1980; nşr. Muhammed İbrâhim Selîm, Kahire 1413/1993). 7. el-Veṣâyâ. Mev'iza, nasihat ve ahbâra dairdir (nşr. ve Almanca trc. Ignaz Goldziher, Leiden 1896). Son iki eser birlikte de yayımlanmıştır (el-Muʿammerûn ve'l-Veṣâyâ, nşr. Ignaz Goldziher, Almanca tercümesiyle, Leiden 1899; tashih M. Emîn el-Hancî, Kahire 1323/1905; nşr. Abdülmün'im Âmir, Kahire 1961; nşr. Muhammed İbrâhim Selîm, Kahire 1993). 8. el-Müẕekker ve'l-müʾenneṣ. Arap dilinde eril-dişil kelimeler meselesi ve bunlara dair bir sözlüktür (nşr. İzzet Hasan, Beyrut-Halep, ts. [1997]; nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dımaşk 1481/1997). Eser, Nihad M. Çetin tarafından Abū Ḥātim as-Sicistānī ve Kitâb al-Muḏakkar va'l-muannat'ı adıyla doktora tezi olarak tahkik edilmiştir (İÜ Ed. Fak., 1958). İbrâhim es-Sâmerrâî'nin (Risâletü'l-İslâm, VII-VIII [1969], s. 85-112; Resâʾil ve nuṣûṣ içinde, s. 93-105, bk. bibl.) ve İbtisâm es-Saffâr'ın et-Teẕkîr ve't-teʾnîṣ (Mecelletü'l-Belâġ içinde, yıl 8-10, Bağdat 1971-1972, III/8, s. 48-57; III/9, s. 64-71; III/10, s. 53-59) adıyla Ebû Hâtim'e nisbetle neşrettikleri eser ona ait değildir (Cennâbî, XXXV/3 [1984], s. 188-224). 9. en-Naḫle/en-Naḫl. Hurma ve hurma ziraatıyla ilgili giriş niteliğinde bilgilerden sonra ilgili kelime ve tabirleri açıklayan lugatla alâkalı bir eserdir (nşr. Bartolomeo Lagumina Il Libro della Palma, di Abī Ḥātim as-Sidjistānī, Palermo 1873 ve Atti della Reale, VIII/4, Roma 1891, s. 5-41; nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, el-Mevrid, XIV/3 [Bağdat 1405/1985], s. 107-158; Nuṣûṣ muḥaḳḳaḳa fi'l-luġa ve'n-naḥv içinde, Musul 1991, s. 99-179; nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî, Riyad 1405/1985; Beyrut 1405/ 1985). 10. Şerḥu Dîvâni'ṭ-Ṭufeyl el-Ġanevî (nşr. Fritz Krenkow, London 1927; nşr. M. Abdülkādir Ahmed, Beyrut 1968). 11. Şerḥu Dîvâni'l-Ḥuṭayʾe (İbnü's-Sikkît ve Sükkerî şerhleriyle birlikte, nşr. Nu'mân Emîn Tâhâ, Kahire 1958). 12. Tefsîru ġarîbi mâ fî Kitâbi Sîbeveyhi mine'l-ebniye (nşr. Muhsin b. Sâlim el-Umeyrî, Mekke 1414/1993; nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Dımaşk 1422/2001). 13. Maʿrifetü iştiḳāḳı esmâʾin naṭaḳa bihe'l-Ḳurʾân ve câʾet bihe's-sünnetü ve'l-aḫbâr (yüksek lisans tezi, 1407, Süleyman b. Hamed es-Sakrî, Muhammed b. Suûd Üniversitesi). 14. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın Mecâzü'l-Ḳurʾân'ının tenkidine dair eser (yazması için bk. Sezgin, IX, 66). 15. Ġarîbü'l-Ḳurʾân. Eser üzerinde Josef Feilchenfeld'in Ein einleitender Beitrag zum Garîbü'l-Kur'ân nebst einer Probe aus dem Lexicon des Seğestanı adlı bir çalışması vardır (Wien 1892). 16. Şerḥu Nevâdiri Ebî Zeyd (Mâ ketebehû Ebû Ḥâtîm ʿale'n-Nevâdir li-Ebî Zeyd). Ahfeş el-Asgar ve Ebû Hâtim'in lugat izahlarıyla birlikte intikal eden Ebû Zeyd'in en-Nevâdir'inin neşrine esas olan nüsha bir râvinin müdahale ölçülerini aşan açıklama ve tefsirlerle doludur. Nihad M. Çetin, Ebû Zeyd'in eserinin Köprülü Kütüphanesi'nde

bulunan nüshasının (nr. 1046 mükerrer) aslında Ebû Hâtim'in şerhi, neşre esas olan nüshanın da Ahfeş el-Asgar'ın şerhi sayılabileceğini söyler.

Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin kaynaklarda adı geçen el-Ḳırâʾât'ı Basralılar'ın ilim âlemine karşı övündükleri dört eserden biri kabul edilmiştir (diğerleri Halîl b. Ahmed'in Kitâbü'l-ʿAyn'ı, Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı, Câhiz'in Kitâbü'l-Ḥayevân'ı). İbnü'l-Cezerî, Sicistânî'nin bu eserinde meşhur yedi kıraate bağlı kaldığını söylemiş ve rivayette bulunduğu kimselerin isimlerini belirtmiştir (Ġâyetü'n-nihâye, I, 320). Yine sadece adı bilinen Kitâb fi'n-naḥv'i de (Muḫtaṣar fi'n-naḥv) Horasan ve Sicistan Emîri Ya'kūb b. Leys es-Saffâr'ın muhtasar bir nahiv kitabının yazılmasını istemesi üzerine Sîbeveyhi ve Ahfeş el-Evsat'ın görüşleri esas alınarak kaleme alınmıştır (Zübeydî, s. 95). Sicistânî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Cerâd, ed-Dirʿu ve't-tirs, el-Feṣâḥa, Ḫalḳu'l-insân, el-Ḥarru ve'l-berd, eş-Şemsü ve'l-ḳamer, el-Leylü ve'n-nehâr, el-Ḥaşerât, el-Ḫıṣb ve'l-ḳaḥṭ, el-Hicâʾ, el-İbil, el-İdġām, Iṣlâḥu'l-müzâl ve'l-müfsed, el-İtbâʿ, el-İḫtilâf (İḫtilâfü'l-meṣâḥif), el-Ḳısiyy ve'n-nibâl ve's-sihâm, el-Libeʾ ve'l-leben ve'l-ḥalîb, el-Maḳṣûr ve'l-memdûd, Mâ telḥanü fîhi'l-ʿâmme, el-Muḫtaṣar fi'n-naḥv, Kitâbü'l-Muʿammâ, en-Naḳṭ ve'ş-şekl, es-Sibâʿ, es-Süyûf ve'r-rimâḥ, eş-Şevḳ ile'l-vaṭan, eş-Şitâʾ ve'ṣ-ṣayf, eṭ-Ṭayr, el-ʿUşb ve'l-baḳl, el-Vaḳfü ve'l-ibtidâʾ, el-Vuḥûş, ez-Zerʿ, eş-Şecer ve'n-nebât, el-Maḳāṭıʿ ve'l-mebâdiʾ, en-Nevâdir, el-Ezmine, İʿrâbü'l-Ḳurʾân, Cemâhîrü'l-ʿArab. Bazı kaynaklarda şu eserler Sicistânî'ye ait olmadığı halde ona nisbet edilmiştir: el-ʿAẓame, el-Ġāye fi'l-ḳırâʾâti'l-iḥdâ ʿaşrete, el-Hemze, el-Miyâh, et-Teẕkîr ve't-teʾnîs̱, ez-Zîne (el-Müẕekker ve'l-müʾennes̱, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, neşredenin girişi, s. 21-22). Sicistânî hakkında M. Nihat Çetin'in doktora çalışması dışında (yk.bk.) Saîd Câsim ez-Zebîdî Ebû Ḥâtim es-Sicistânî er-Râviye adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1974, Câmiatü Bağdad).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Hâtim es-Sicistânî, el-Müẕekker ve'l-müʾennes̱ (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Dımaşk 1418/ 1997, neşredenin girişi, s. 12-32; a.e. (nşr. İzzet Hasan), Beyrut-Halep, ts. (Dârü'ş-şarki'l-Arabî), neşredenin girişi, s. 6-28; a.mlf., Tefsîru ġarîbi mâ fî Kitâbi Sîbeveyhi mine'l-ebniye (nşr. M. Ahmed ed-Dâlî), Dımaşk 1422/2001, neşredenin girişi, s. 5-51; a.e. (nşr. Muhsin b. Sâlim el-Umeyrî), Mekke 1414/1993, neşredenin girişi, s. 7-23; a.mlf., Feʿaltü ve efʿaltü (nşr. Halîl İbrâhim el-Atıyye), Beyrut 1416/1996, neşredenin girişi, s. 5-77; a.mlf., Kitâbü'n-Naḫl (nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî), Riyad 1405/1985, neşredenin girişi, s. 9-25; a.mlf., Kitâbü'n-Naḫle (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, el-Mevrid, XIV/3, Bağdad 1985 içinde), s. 107-158; a.mlf., el-Farḳ beyne'l-âdemiyyîn ve beyne külli ẕî rûḥ (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, MMİIr., XXXVII/1 [1986] içinde), s. 206-260; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Merâtibü'n-naḥviyyîn (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1375/1955, s. 80-82; Sîrâfî, Aḫbârü'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn (nşr. M. İbrâhim el-Bennâ), Kahire 1405/1985, s. 102-104; Ebû Bekir ez-Zübeydî, Ṭabaḳātü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1984, s. 94-96; Ali b. Hasan b. Muâviye, el-Muḫtâr mine'l-Muḳtebes (tıpkıbasım: Fuat Sezgin), Frankfurt 1410/1990, s. 2-16; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Flügel), s. 58-59; Kemâleddin el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâʾ (nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî), Zerkā (Ürdün) 1405/1985, s. 145-148; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XI, 263-265; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, II, 58-64; Yağmûrî, Nûrü'l-ḳabes el-muḫtaṣar mine'l-Muḳtebes (nşr. R. Sellheim), Wiesbaden 1384/ 1964, s. 225-228; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 430-433; İbnü'l-Cezerî, Ġâyetü'n-Nihâye, I, 320-321; Brockelmann, GAL, I, 107; Suppl., I, 167; Nihad M. Çetin, Abū Ḥātim as-Sicistānī ve Kitāb al-Mud_akkar va'l-muannat'i (doktora tezi, 1958), İÜ Ed. Fak., s. 40-43; a.mlf., "Arap Dili Sarf ve Nahvine Dair Üç Eser", ŞM, III (1959), s. 162-164;

Sezgin, GAS, IV, 336; VII, 348; IX, 66; İbrâhim es-Sâmerrâî, Resâʾil ve nuṣûṣ fi'l-luġa ve'l-edeb, Beyrut 1991, s. 93-105; İbtisâm es-Saffâr, "et-Teẕkîr ve't-teʾnîş", Mecelletü'l-Belâġ, III/8, Bağdad 1971, s. 48-57; III/9 (1972), s. 49-71; III/10 (1972), s. 53-59; Târık Abdüavn el-Cenâbî, "Kitâbü'l-Müẕekker ve'l-müʾenneş", MMİIr., XXXV/3 (1984), s. 188-224.

Zülfikar Tüccar

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil البخاري محمد بن إسماعيل Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870)Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en güvenilir kitap kabul edilen el-Câmiʿ u'ṣ-ṣaḥîh adlı eseriyle tanınmış büyük muhaddis.

---

13 Şevval 194 (20 Temmuz 810) Cuma günü Buhara'da doğdu. Dedesinin dedesi olan Berdizbeh Mecûsî idi. Onun oğlu Mugıre, Buhara Valisi Cu'feli Yemân vasıtasıyla müslüman oldu. Buhârî bundan dolayı Cu'fî nisbesiyle de anılmıştır. Dedesi İbrâhim hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber babası İsmâil'in Mâlik b. Enes ve Abdullah b. Mübârek gibi âlimlerden hadis öğrenen bir kişi olduğu bilinmekte ve Buhârî henüz çocukken vefat ettiği, hadise dair bazı kitaplarının oğluna intikal ettiği anlaşılmaktadır. Annesinin ise duası makbul dindar bir kadın olduğu zikredilmektedir. Buhârî on yaşına doğru Muhammed b. Selâm el-Bîkendî, Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî gibi Buharalı muhaddislerden hadis öğrenmeye başladı. On bir yaşlarında iken hocası Dâhilî'nin rivayet sırasında yaptığı bazı hataları tashih etmesiyle dikkatleri çekti. On altı yaşına geldiği zaman İbnü'l-Mübârek ve Vekî' b. Cerrâh'ın kitaplarını tamamen ezberlemişti. Bu sırada annesi ve kardeşi Ahmed ile birlikte hacca gitti. Hac sonrası onlar memleketlerine döndükleri halde Buhârî Mekke'de kaldı ve Hallâd b. Yahyâ, Humeydî gibi âlimlerden hadis tahsil etti. Daha sonra bu maksatla ilim merkezlerini dolaşmaya başladı. Bu merkezler alfabetik olarak şöyle sıralanabilir: Bağdat'a sekiz defadan fazla gitti ve her seferinde Ahmed b. Hanbel ile görüşüp ondan faydalandı. Basra'ya dört veya beş defa gitti; orada Ebû Âsım en-Nebîl, Ensârî diye tanınan Basra kadısı Muhammed b. Abdullah ve Haccâc b. Minhâl gibi muhaddislerden istifade etti. Mekkî b. İbrâhim, Kuteybe b. Saîd vb. âlimlerden hadis dinlemek için Belh'e birkaç defa gitti ve Belhliler'in isteği üzerine onlara kendilerinden ilim tahsil ettiği 1000 hocadan birer hadis yazdırdı. Dımaşk'ta Ebû Müshir'den hadis öğrendi. Hicaz'da altı yıl kaldı. Humus'a gitti. Kûfe'ye birçok defa seyahat ederek Âdem b. Ebû İyâs, Ubeydullah b. Mûsâ, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn gibi muhaddislerden hadis dinledi. Medine'de İsmâil b. Ebû Üveys, Merv'de Abdân b. Osman, iki defa gittiği Mısır'da Saîd b. Ebû Meryem, Abdullah b. Yûsuf ve Asbağ b. Ferec gibi hocalardan hadis tahsil etti. İlk defa 209'da (824), son olarak da 250'de (864) gittiği ve beş yıl süreyle hadis okuttuğu Nîşâbur'da Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî gibi hadis hâfızlarından faydalandı. Buhârî kendilerinden hadis yazdığı muhaddislerin sayısının 1080 olduğunu söyler (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, XII, 395). Tek nüshası

İrlanda'da bulunan (Chester Beatty, nr. 5165/1, 11 varak) İbn Mende'ye (ö. 395/1005) ait Tesmiyetü'l-meşâyih ellezîne yervî ʿanhüm el-İmâm Ebû ʿAbdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buʿḫârî adlı eserde, Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'te rivayette bulunduğu hocalarından 309 muhaddisin adı, yaşadıkları şehirler ve ölüm tarihleri verilmektedir (A. J. Arberry bu risâleyi tanıttıktan sonra söz konusu muhaddislere ait listeyi İngilizce olarak yayımlamıştır [bk. bibl.]). Ancak el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'teki rivayetlerin Buhârî'nin derlediği yüz binlerce hadisin pek az bir bölümünü teşkil ettiğini de gözden uzak tutmamalıdır. Meşhur talebesi Firebrî, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i Buhârî'den 90.000 talebenin dinlediğini söylemektedir. En tanınmış diğer talebeleri ise İmam Müslim, Tirmizî, Ebû Hâtim, Ebû Zür'a er-Râzî, Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Sâlih Cezere, İbn Huzeyme gibi muhaddislerdir.

Buhârî'nin uzun seyahatleri sonunda derlediği hadislerle geniş bir kütüphane meydana getirdiği ve seyahatleri esnasında kitaplarını imkân nisbetinde yanında taşıdığı anlaşılmaktadır. Câriyesinin, odasında adım atacak yer bulunmadığından şikâyet etmesi, bir gece uyumayıp o güne kadar yazdığı hadisleri hesapladığını ve senedleri muttasıl 200.000 hadis kaydetmiş olduğunu söylemesi de bunu göstermektedir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, XII, 411, 412, 452). Yazdığı hadislerin kitaplarda kalmayıp onları hâfızasına nakşettiğini gösteren en iyi örneklerden biri Bağdat'ta verdiği imtihandır. İbn Adî'nin rivayetine göre, Buhârî'nin Bağdat'a geldiğini duyan muhaddisler 100 hadisin sened ve metinlerini birbirine karıştırarak bunları on kişiye verdiler ve onlara Buhârî toplantı yerine gelince bu hadisleri sırayla sormalarını söylediler. Bu on kişi tesbit edilen hadisleri çeşitli İslâm ülkelerinden gelmiş olan muhaddislerin huzurunda okuyarak bunların mahiyeti hakkında bilgi istediler. Buhârî onlara bu hadislerin hiçbirini okunduğu şekliyle bilmediğini belirttikten sonra, ilk soruyu yönelten kimseden başlayarak, sordukları hadislerin sened ve metinlerinin doğrusunu her birine ayrı ayrı söyledi. Buhârî hakkında tereddüdü olanlar onun nasıl bir hâfıza gücüne ve ne kadar geniş bir hadis kültürüne sahip olduğunu gördüler.
Buhârî ve Mihne Olayı. Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk oluşuyla ilgili olarak Mu'tezile tarafından ileri sürülen görüş (bk. HALKU'l-KUR'ÂN), devletin de destek vermesiyle İslâm âlemini zor durumda bırakmıştır. Ahmed b. Hanbel, muhafazakâr âlimler için bir imtihan vesilesi (fitne) olan bu olay karşısında büyük bir azim ve sebatla direnmiş, sonunda devletin desteğini çekmesi üzerine Mu'tezile davayı kaybetmiştir. Buna rağmen konu büsbütün kapanmamış, İslâm âleminde sürüp giden bu tartışmalardan Buhârî de zarar görmüştür. İmam Müslim'in belirttiğine göre Buhârî Nîşâbur'a gittiğinde halk kendisine çok itibar etmiş, onu iki üç günlük mesafede karşılamıştır. Nîşâbur'un tanınmış muhaddisi Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî halka Buhârî'yi karşılamasını tavsiye etmiş, ileri gelen âlimlerle birlikte kendisi de bizzat karşılamaya gitmiş ve talebelerine ona hiçbir kelâm meselesini sormamalarını tenbih etmiştir. Buna gerekçe olarak da Buhârî kendi görüşlerinin aksine bir fikir beyan edecek olursa aralarında ihtilâf çıkacağını, o takdirde Horasan'daki bütün Hâricî, Râfizî, Cehmî ve

Mürciî grupların kendilerine düşman olacağını söylemiştir. Yine Müslim'in belirttiğine göre Buhârî'nin kaldığı ev ziyaretçilerle dolup taşmış, şehre gelişinin ikinci veya üçüncü günü bu ziyaretçilerden biri ona Kur'an'ın mahlûk olup olmadığını sormuş, onun da, "Fiillerimiz mahlûktur; bir sözü ifade edişimiz de (Kur'an metnini okuyuşumuz) fiillerimizdendir" demesi üzerine orada bulunanlar arasında büyük bir ihtilâf çıkmıştır. Buhârî'nin Kur'an okumayı mahlûk saydığını iddia edenlerle bu iddiaya katılmayanlar kavgaya tutuşmuş, bunun üzerine ziyaretçiler ev halkı tarafından dışarı çıkarılmıştır. Bu konuda kendisine anlatılanları nakleden İbn Adî'ye göre ise Buhârî'yi kıskanan bir muhaddis onun Kur'an mahlûktur görüşünü benimsediğini iddia ederek hadis talebelerini hocalarının kanaatini öğrenmeye teşvik etmiş, ancak Buhârî bu konuda fikrini soran kişiye cevap vermek istememiş, fakat onun üç defa ısrarla sormasından sonra, "Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk değildir; ancak kulların fiilleri (Kur'an'ı okuyuşları) mahlûktur; bu konuda soru sormak ise bid'attır" diye cevap vermiş, bunun üzerine ortalık karışmıştır. Sübkî'nin kanaatine göre muhaddis Zühlî, Kur'an metnini telaffuz etmenin mahlûk olduğunu söyleyenlerin kendileriyle konuşulmaması gereken birer bid'atçı, bizzat metnin mahlûk olduğunu söyleyenlerin ise kâfir sayılacaklarını belirtirken Buhârî'ye muhalefet etmeyi düşünmemiştir. Eğer Zühlî Buhârî'ye muhalefet etmiş ve mahlûk olan dudaklardan çıkan sözün kadîm olduğunu ileri sürmüşse büyük bir günah işlemiştir. Zira gerek Zühlî ve Ahmed b. Hanbel, gerekse diğer büyük imamlar bu kabil münakaşalara dalmanın doğru olmayacağını ifade etmek istemişlerdir. Anlaşılan odur ki, bu konuda Halku efʿâli'l-ʿibâd adıyla bir de müstakil eser kaleme almış olan Buhârî bu ve benzeri itikadî konuları gerektiğinde konuşulacak meseleler olarak kabul etmektedir. Bu olaylardan sonra muhaddis Ahmed b. Seleme Buhârî'yi ziyaret ederek Zühlî'nin Nîşâbur'da belli bir yeri olduğunu, onun görüşlerine kimsenin karşı çıkamadığını söyledi ve bu durumda ne tavsiye edeceğini sordu. Buhârî de, "Ben işimi Allah'a havale ediyorum; şüphesiz Allah kullarının her halini görür" (el-Mü'min 40/44) meâlindeki âyeti okuyarak Nîşâbur'a bir menfaat elde etmek için gelmediğini, kendisini kıskanan Zühlî'nin dedikodularına son vermek için hemen ertesi gün şehri terkedeceğini bildirdi (Buhârî'nin halku'l-Kur'ân meselesiyle ilgili görüşleri için bu maddenin "Akaide Dair Görüşleri" bölümüne bakınız). Buhârî Nîşâbur'dan sonra Merv'e gitti. Kendisini yolda karşılayan şehrin tanınmış muhaddis ve fakihi Ahmed b. Seyyâr görüşlerinin isabetli olduğunu, fakat halkın anlayamayacağı konulara girmemesi gerektiğini söyledi. Buhârî de kendisine iyi bildiği bir mesele sorulduğu zaman susmasının mümkün olmadığını ifade etti. Daha sonra Merv'den Buhara'ya geçti. Buhârî kendisinden ilim tahsil etmek isteyen herkese bildiğini esirgemeden vermesine rağmen devlet adamlarından uzak durur, onların saraylarına gitmeyi ilmi küçük düşüren bir davranış olarak kabul eder ve bu uğurda her zorluğa katlanmayı göze alırdı. Horasan Valisi Hâlid b. Ahmed ez-Zühlî ona bir adamını göndererek el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ, et-Târîḫu'l-kebîr ve diğer eserlerini kendisinden dinlemeyi arzu ettiğini bildirince bu talebi reddetti. İlmi küçük

düşüremeyeceğini, onu başkalarının ayağına götüremeyeceğini, gerçekten arzu ediyorsa hadis okuttuğu mescide -veya evine- gelmesini, bunu da istemiyorsa hadis okutmasını yasaklayabileceğini söyledi. Hz. Peygamber'in, "Kendisine sorulan şeyi öğretmekten kaçınan kimsenin ağzına ateşten gem vurulacağını" ifade eden hadisi sebebiyle ilmi kimseden esirgemediğini de haber verdi. Buhara valisinin sadece kendi çocuklarına ders vermesi yolundaki isteğini de ilmi belli insanlara tahsis edemeyeceği gerekçesiyle reddetti. Bunun üzerine vali, yakın adamlarından bazılarının Buhârî'nin Ehl-i sünnet görüşüyle bağdaşmayan fikirlere sahip olduğunu iddia etmelerini sağladı. Sonra da bu iddiaya dayanarak onu kendi memleketinden sürdü. Buhârî oradan Semerkant'a gitmek üzere yola çıktı. Semerkant'a 3 mil mesafede bulunan Hartenk kasabasındaki akrabalarını ziyaret etti. Fakat orada hastalandı ve Semerkant'a gidemedi. 256 yılının ramazan bayramı gecesi vefat etti, ertesi gün (1 Eylül 870 Cuma) orada toprağa verildi. Ailesi hakkında bütün bilinenler, Ahmed adında bir oğlu olduğu, evinde birkaç câriyesi bulunduğundan ibarettir.

Şahsiyeti. Buhârî orta boylu olup zayıf ve ince bir yapıya sahipti. Birçok güzel huyu yanında az konuşması, başkalarının sahip olduğu imkânlara özenmemesi gibi özellikleri de vardı. Yiyip içmeye önem vermezdi. Onun cömertliğini, dünya malına değer vermediğini ve yardım severliğini gösteren davranışları pek çoktur. 25.000 dirhem alacaklı olduğu birine karşı gösterdiği müsamaha dikkat çekicidir. Uzun zamandan beri borcunu ödemeyen bu şahıstan bazı idareciler vasıtasıyla alacağını tahsil etmesini tavsiye edenlere, "Ben onlardan yardım istersem onlar da benden işlerine geldiği gibi fetva vermemi isterler; dünya için dinimi satamam" demiştir. Fakat bazı dostları ona rağmen bu konuyu yöneticilere söylediler. Buhârî bunu haber alınca ilgililere mektup yazarak borçluya bir kötülük yapılmamasını istedi ve onunla her yıl kendisine 10 dirhem ödemek üzere anlaşma yaptı. Buhârî'nin dünya işleriyle ilgilenmediği, şahsî işlerini bir adamının yürüttüğü kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Buhârî'nin ahlâkî faziletleri, tenkit ettiği râviler hakkındaki son derece mutedil ve insaflı sözlerinde de görülür. Bir râvi için kullandığı en ağır cerh ifadeleri, o kimsenin güvenilemeyecek kadar zayıf (münkerü'l-hadîs) olduğunu, muhaddislerin onun hakkında fikir beyan etmediğini (seketû anh) söylemekten ibarettir. Hadis uydurmakla tanınan kimseler hakkında bile yalancı (kezzâb) ifadesini pek nâdir kullanmıştır. Gıybetten sakınarak kimseyi çekiştirmediğini söylemesi ve, "Allah Teâlâ'nın beni gıybetten dolayı hesaba çekmeyeceğini umarım" demesi bu konudaki titizliğini göstermektedir. Bir gün hadis okuturken âmâ olan talebesi Ebû Ma'şer bir hadisten pek hoşlanmış olmalı ki başını, elini sallamaya başladı. Onun bu haline tebessüm eden Buhârî, daha sonra bu tebessümü ile Ebû Ma'şer'e haksızlık ettiğini düşünerek ondan helâllik istedi.

Buhârî'nin oğlu gibi sevip ilgilendiği kâtibi Muhammed b. Ebû Hâtim, onun ok atmayı çok sevdiğini, yanında bulunduğu uzun yıllar boyunca attığı oklardan sadece ikisinin hedefe isabet etmediğini ve bu hususta kimsenin onunla boy ölçüşemeyeceğini söylemektedir. Bazı kitaplarda yer alan ahlâkî beyitleri ise onun şiir zevkini yansıtmaktadır.

Buhârî'yi yakından tanıyan âlimlerin takdirkâr ifadeleri, onun ilmî şahsiyeti ve otoritesi hakkında fikir vermektedir. Hocası Nuaym b. Hammâd ile muhaddis Ya'kūb b. İbrâhim ed-Devrakı, "Buhârî bu ümmetin fakihidir" derlerdi. Basralı hocalarından Bündâr diye tanınan Muhammed b. Beşşâr Buhârî gibi bir âlim görmediğini ifade eder ve Buhârî Basra'ya gelince onunla iftihar ettiğini söylerdi. Hadis ve fıkıh ilimlerindeki derin bilgisiyle tanınan hocası İshak b. Râhûye muhaddislere, "Bu gençten hadis yazınız" diye tavsiyede bulunduktan sonra eğer Buhârî Hasan-ı Basrî zamanında gelmiş olsaydı hadis ve fıkhı çok iyi bildiği için herkesin ona başvurmak zorunda kalacağını söylerdi. Yine Basralı hocalarından ve "emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" lakabını almış nâdir muhaddislerden biri olan Ali b. Medînî'ye, "Buhârî sadece senin yanında tevazu gösteriyor" dediler. İbnü'l-Medînî de, "Siz ona bakmayın, onun gözleri kendi gibi birini daha görmemiştir" karşılığını verdi. Diğer bir hocası olan Amr b. Ali el-Fellâs ise onun bilmediği hadise hadis denilemeyeceğini söylerdi. İmam Müslim Buhârî'ye hitaben, "Sana ancak seni çekemeyenler kızabilir. Dünyada senin bir benzerinin bulunmadığına şahadet ederim" diyerek ona duyduğu derin sevgiyi dile getirmiştir. İbn Huzeyme ise, "Şu gök kubbenin altında Resûlullah'ın hadislerini Buhârî'den daha iyi bilen ve daha iyi ezberlemiş olan birini görmedim" derdi. Hocalarından Muhammed b. Selâm el-Bîkendî ile Abdullah b. Yûsuf et-Tinnîsî hadis kitaplarını ona tashih ettirmişlerdi. Humeydî de hadise dair bir meselede muhaddislerden biriyle anlaşmazlığa düşünce henüz on sekiz yaşında bulunan talebesi Buhârî'yi hakem tayin etmişti.

Hadisçiliği. Hicrî ilk üç asırda hadise hizmetleriyle tanınan önemli şahsiyetler arasında Buhârî'nin ön planda gelmesinin sebebi, sahih hadisleri ilk defa bir araya getirmesinin yanında hadis ilmindeki tartışmasız otoritesidir. Yüz binlerce rivayet arasından en sahih olanları seçmedeki metodunu Müslim'in aynı adlı çalışmasındaki farklı metoduyla mukayese ederek onu Buhârî'ye tercih etmek isteyenler fazla taraftar bulamamışlardır. Rivayetlerde her âlimin göremediği ince kusurları (ilel) farketme hususunda Müslim'den de ileride olduğu, senedleri meydana getiren şahısların hem aynı zamanda yaşama, hem de birbiriyle uzun müddet görüşme şartını uygulama hususunda hiçbir muhaddisin onunla boy ölçüşemediği kabul edilmiştir. Bunlardan başka hadislerden elde ettiği fıkhî görüşlerini bab başlıklarında göstermeye çalışması, bir hadisin ihtiva ettiği birkaç hükmü ilgili yerlerde zikretmek için onu tekrardan kaçınmaması gibi ilmî özellikleri sebebiyle el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ, diğer hadis kitaplarına tercih edilmiştir. Bütün muhaddisler gibi Buhârî de eserlerine aldığı hadisleri hangi

prensiplere göre seçtiğini kaydetmemiştir. Onun bu prensipleri (şartlar) daha sonra eserleri incelenmek suretiyle tesbit edilmiştir. Bununla beraber Buhârî bazı râviler hakkında tenkitte bulunurken bir kısım prensiplerinden söz etmiştir. Meselâ İbn Ebû Leylâ'dan söz ederken, sadûk* olmakla beraber hadisin sağlamı ile çürüğünü birbirinden ayıramadığı için ondan ve onun gibilerden hadis rivayet etmediğini belirtmiştir (Tirmizî, "Salât", 152). Birinden hadis yazarken onun ismini, künyesini, nisbesini ve hadisi nasıl öğrendiğini mutlaka sorduğunu, aldığı cevaplar sonunda eğer o kişiyi yeterli bulursa ondan hadis rivayet ettiğini, aksi halde onun şeyhinden yazdığı asl*ı gördükten sonra hadislerini yazdığını ifade etmekte, fakat bazı hadis talebelerinin ne yazdıklarına ne de nasıl yazdıklarına dikkat etmediklerinden yakınmaktadır (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, XII, 406). Buhârî'nin rivayetteki titizliğine rağmen çoğu kendi hocası olan bazı zayıf râvilerden hadis almasının sebebini anlamak kolay değildir. Kendilerinden Müslim'in rivayette bulunmayıp sadece Buhârî'nin hadis aldığı muhaddislerin sayısı 435'tir. Bunlardan zayıf olmaları sebebiyle tenkit edilenler seksen kadardır. Şüphesiz Buhârî bu muhaddislerin her biriyle bizzat görüşmüş, rivayetlerini gözden geçirmiş ve onların hadislerini çok defa bir konuyu desteklemek üzere kullanmıştır (ayrıca bk. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ).

Buhârî'nin yakın talebeleri, kendisinin kitaplarını yazarken malzemeleri önce ayrıntılı olarak tesbit ettiğini, meydana getirdiği hacimli eseri üzerinde uzun süre titizlikle çalışarak son şeklini verdiğini söylemektedirler. İbn Hacer onun "Kitâbü'l-İʿtisâm"ı el-Edebü'l-müfred'de yaptığı gibi önce müstakil bir kitap olarak yazdığını, daha sonra onu ihtisar ettiğini düşünmektedir (Fethu'l-bârî, XIII, 246-247). Bizzat Buhârî'nin bütün kitaplarını üçer defa yazdığını söylemesi (İbn Hacer, Taglîku't-taʿlîk, V, 418), onun eserlerini yazdıktan sonra talebelerine okuttuğunu, bu sırada bazı konuları ilâve edip bazılarını çıkardığını, daha sonra eserini ikinci ve üçüncü defa aynı şekilde okutup tashih ettiğini göstermektedir. Nitekim bazı kitaplarının farklı nüshalarında bunu görmek mümkündür. Henüz yirmi yaşına basmadan ve kendi ifadesiyle "Hz. Peygamber'in kabri başında mehtaplı gecelerde" yazdığı et-Târîḫu'l-kebîr onun ilk eserlerinden biridir. Çok erken bir devirde yazdığı bu kitabın bir rivayetini gören Ebû Zür'a er-Râzî onda bazı hatalar tesbit etmiş, İbn Ebû Hâtim er-Râzî de bunun üzerine Beyânü ḫataʾi Muhammed b. İsmâʿîl el-Buḫârî fî Târîḫih adlı eserini kaleme almıştı. Buhârî'nin talebelerinden Muhammed b. Süleyman b. Fâris ed-Dellâl'ın aynı esere ait nüshasını gören Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Zür'a ile İbn Ebû Hâtim'in sözünü ettikleri hatalardan bazılarının bu nüshada yer almadığını tesbit etmiştir. Aynı şekilde Hatîb el-Bağdâdî'nin Muvazézıhu evhâmi'l-cemʿ ve't-tefrîk, adlı eserinde işaret ettiği bazı hataların Buhârî'nin talebelerinden Muhammed b. Sehl b. Kürdî'nin rivayet ettiği nüshada bulunmadığı görülmektedir. Bu sonuncu nüshanın, et-Târîḫu'l-kebîr'in Buhârî tarafından üçüncü defa tashih edilmiş nüshalarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Târîhu Bagdâd'da nakledildiğine göre (II, 7), 230'da (844-45) vefat eden İshak b. Râhûye'nin, talebesi Buhârî'nin et-Târîḫu'l-kebîr'ini eline alarak Emîr

Abdullah b. Tâhir'e, "Sana bir hârika göstereyim mi?" dediği, eserin bu tarihten, 252'de (866) vefat eden ve Bündâr diye tanınan Muhammed b. Beşşâr'a varıncaya kadar (Buhârî, I, 49) birçok değişik râviyi ihtiva ettiği dikkate alınırsa Buhârî'nin hayatının ileri bir safhasına kadar eserini devamlı surette yenileyip ikmal ettiği anlaşılır.

Eserleri. 1. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. Buhârî, halk arasında Ṣaḥîh-i Buḫârî diye şöhret bulan bu eseri 600.000 kadar hadis arasından seçerek on altı yılda meydana getirdiğini, her bir hadisi (veya babı) yazmadan önce mutlaka boy abdesti alarak iki rek'at namaz kıldığını söylemiştir. Eserini Buhara'da yazmaya başlamış, çalışmasına Mekke, Medine ve Basra'da devam etmiştir. Yeryüzünde hiçbir esere gösterilmeyen bir ihtimama mazhar olan ve İslâm dünyasında üzerine yüzlerce inceleme ve şerh kaleme alınmış bulunan el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ, İstanbul, Mısır, Hindistan ve Avrupa'da birçok defa basılmıştır. 2. et-Târîḫu'l-kebîr*. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ten önce yazdığı bu kitap sahasının ilk eserlerinden biri olup burada ashaptan kendi şeyhlerine gelinceye kadar 13.000'e yakın râvinin güvenilirlik derecesini tesbit etmiştir. et-Târîḫu'l-kebîr Haydarâbâd'da Dârü'l-maârifi'l-Osmâniyye tarafından dört büyük cilt (sekiz cüz) halinde basılmıştır (1361-1364). Ayrıca Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye ve Müessesetü'l-kütübi's-sekāfiyye tarafından eserde geçen şahısların ve hadislerin fihristi hazırlatılarak Beyrut'ta iki cilt halinde yayımlanmıştır (1407/1987). 3. et-Târîḫu'l-evsaṭ. et-Târîḫu'l-kebîr'in bir muhtasarı olduğu anlaşılmakla beraber eserin tam olarak günümüze geldiği bilinmemektedir. Çok eksik bir nüshası Hindistan'da mevcuttur (Bankipûr 12/32, nr. 687, 56 varak). 4. et-Târîḫu'ṣ-ṣagīr. et-Târîḫu'l-kebîr'in bir hulâsası olup râvileri et-Târîḫu'l-kebîr'deki gibi alfabetik olarak değil vefat tarihlerine göre ele almakta ve onlar hakkında diğer eserlerinde rastlanmayan bilgiler vermektedir. Eser Muhammed el-Ca'ferî tarafından Allahâbâd'da (1324, taşbaskı) ve Ahmedâbâd'da (1325), Mahmud İbrâhim Zâyed tarafından da Kahire'de (1396-1397/1976-1977) iki cilt halinde yayımlanmıştır. Bu çalışma, Yûsuf el-Mar'aşlî tarafından içindeki hadislerin fihristi yapılarak Beyrut'ta yeniden basılmıştır (1986). 5. Kitâbü'd-Duʿafâʾi's-sagīr. İbrâhim ismiyle başlamakta ve 418 râviyi ihtiva etmektedir. Buhârî'nin daha önce zikredilen kitaplarına nisbetle oldukça küçük hacimli olup alfabetiktir. Eser Agra'da (1323), Allahâbâd'da (1325), Bûrân ed-Danâvî'nin tahkikiyle Beyrut'ta (1404/ 1984), Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân tarafından el-Mecmûʾ fi'd-duʿafâʾ ve'l-metrûkîn adıyla ve Nesâî ile Dârekutnî'nin ed-Duʿafâʾ ve'l-metrûkîn adlı eserleriyle birlikte Beyrut'ta (1405/1985) ve Mahmûd İbrâhim Zâyed'in tahkikiyle Nesâî'nin Kitâbü'd-Duʿafâʾ ve'l-metrûkîn'i ile birlikte yine Beyrut'ta (1406/ 1986) yayımlanmıştır. 6. Kitâbü'l-Künâ. et-Târîḫu'l-kebîr'i tamamlayıcı mahiyette olan bu eser, isimlerinden çok künyeleriyle tanınan 1000 kadar râvi hakkında kısa bilgiler vermektedir. Kitabın sonunda Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî'nin eseri tanıtan bir yazısı bulunmaktadır. İbn Ebû Hâtim er-Râzî'nin Beyânü ḫaṭaʾi Muhammed b. İsmâʿîl el-Buḫârî fî Târîḫih adlı eseriyle

birlikte Haydarâbâd'da basılmıştır (1360). 7. et-Târîẖ fî maʿrifeti ruvâti'l-hadîs ve nakaleti'l-âsâr ve temyîzi sikātihim min duʿafâʾihim ve târîẖi vefâtihim. Bu eser de Buhârî'nin diğer tarih kitaplarına nisbetle oldukça küçük hacimli olup Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Medine, nr. 524, 18 varak). 8. et-Tevârîẖ ve'l-ensâb. Bazı önemli şahsiyetler hakkında bilgiler ihtiva eden eserin diğer kitaplarda olduğu gibi belli bir metodu yoktur. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (III. Ahmed, nr. 2969, vr. 382[a]-399b). 9. el-Edebü'l-müfred*. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'te bulunmayan güzel ahlâka dair bazı hadisleri de ihtiva eden ve 644 bab içinde 1322 hadisi toplayan eser Hindistan'da (1304), Agra'da (1306), İstanbul'da (1306, 1309), Kahire'de (1346, 1349) ve Muhammed Fuâd Abdülbâkı'nin tahkikiyle yine Kahire'de (1375/1955) yayımlanmıştır. 10. Ḫalku efʿâli'l-ʿibâd*. Kulların diğer fiilleri gibi Kur'an'ı telaffuz edişlerinin de mahlûk olduğunu ortaya koymak maksadıyla yazılan eser Muhammed Şemsülhak el-Azîmâbâdî tarafından Delhi'de (1306), Ali Sâmî en-Neşşâr ile Ammâr et-Tâlibî tarafından ʿAkāʾidü's-selef adlı eser içinde (1970), daha sonra müstakil olarak Beyrut'ta (1404/ 1984) yayımlanmıştır. 11. Refʿu'l-yedeyn fi'ṣ-ṣalât. Namazda rükûa varırken ve rükûdan kalkarken tekbir almanın sünnet olduğuna dair olan eser, Urduca tercümesiyle birlikte Kalküta'da (1256), Tenvîrü'l-ʿayneyn bi-refʿi'l-yedeyn fi'ṣ-ṣalât adıyla Delhi'de (1299), Ḫayrü'l-kelâm fi'l-kırâʾati ẖalfe'l-imâm ile birlikte Kahire'de (1320) ve Ahmed eş-Şerîf tarafından Kurratü'l-ʿayneyn birefʿi'l-yedeyn fi'ṣ-ṣalât adıyla Küveyt'te (1983) basılmıştır. 12. Kitâbü'l-Kırâʾati ẖalfe'l-imâm. Ehl-i re'y*in görüşlerinin aksine farz namazlarda imamla beraber cemaatin de Kur'an okumasının gerekli olduğunu ileri süren eser, Hayrü'l-kelâm fi'l-kırâʾati ẖalfe'l-imâm adıyla ve Urduca tercümesiyle birlikte Delhi'de (1256), Kahire'de (1320) ve Beyrut'ta (1985) yayımlanmıştır.

Buhârî'nin bunlardan başka el-ʿAkīde (et-Tevhîd) (Sezgin, I, 259), Aḫbârü'ṣ-ṣıfât (Sezgin, a.y.), Kazâya'ṣ-ṣaḥâbe ve't-tâbiʿîn, et-Tefsîrü'l-kebîr (et-Târîẖu'l-kebîr, VIII, 232, 265; Brockelmann, III, 179), Kitâbü'l-ʿAtîk (et-Târîẖu'l-kebîr, II, 95, 169), el-Eşribe, el-Hibe, el-Vuhdân (sadece bir hadis rivayet eden sahâbîlere dair), el-Mebsût, el-ʿİlel, el-Fevâʾid, el-İʿtisâm, Kitâbü Ashâbi'n-nebî (et-Târîẖu'l-kebîr, II, 60), Esmâʾü's-sahâbe, Kitâbü'l-Îmân (et-Târîẖu'l-kebîr, II, 158), Birrü'l-vâlideyn, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġîr, el-Câmiʿu'l-kebîr (el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i bu eserden meydana getirdiği düşünülebilir) gibi eserleri bulunduğu, hocalarının adlarını yazdığı bir Meşyeẖa'sı olduğu eserlerindeki ifadelerinden ve kaynaklardan anlaşılmaktadır. Buhârî'nin üç râvi ile Hz. Peygamber'e ulaşan rivayetlerini ihtiva eden es-Sülâsiyyât daha sonraları tertip edilmiştir. Onun el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'teki bazı "kitâb"ları önce müstakil olarak yazdığını, bunları daha sonra yeniden gözden çirerek eserine birer bölüm olarak aldığını tahmin etmek güç değildir. Daha çok et-Târîẖu'l-kebîr'de görülen es-Sahîh, el-Müsned, el-Müsnedü'l-kebîr, el-Muẖtasar gibi kitap isimleriyle de el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i kastetmiş olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, et-Târîḫu'l-kebîr, I, 49; II, 60, 95, 158, 169; III, 1; VIII, 232, 265; Tirmizî, "Salât", 152; Hatîb, Târîḫu Bagdâd, II, 4-34; Nevevî, Mâ Temessü ileyhi hâcetü'l-kārî li-Sahîhi'l-İmâmi'l-Buḫârî (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye); Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, XII, 391-471; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 555; Sübkî, Tabakāt, II, 213-235; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 274-275; IX, 47-55; a.mlf., Taglîku't-taʿlîḳ (nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazakī), Beyrut 1405/1985, V, 384-442; a.mlf., Hedyü's-sârî (Sa'd), II, 242, 250-252; a.mlf., Fethu'l-bârî (Hatîb), XIII, 246-247, 261; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 48-49, 89, 133, 227, 238, 287, 522, 541, 564, 571, 722; II, 1087, 1392, 1402, 1420, 1448, 1449, 1453, 1469, 1471, 1581, 1684; Tokadî, Miftâhu's-Sâhîhayn, İstanbul 1313, s. 5-6; Serkîs, Muʿcem, I, 534-537; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 41, 46, 49, 53, 61, 86, 98, 121, 128, 129, 144, 147; Brockelmann, GAL (Ar.), III, 178-179; Sezgin, GAS (Ar.), I, 256-259; Hüseynî Abdülmecîd Hâşim, el-İmâm el-Buhârî: muhaddisen ve fakıhen, Kahire, ts. (Mısrü'l-Arabiyye); Yûsuf el-Kettânî, Rubâiyyâtü'l-İmâmi'l-Buhârî, Rabat 1404/1984, s. 44-49; Abdülganî Abdülhâlik, el-İmâmü'l-Buhârî ve sahîhuh, Cidde 1405/1985; A. J. Arberry, "The Teachers of al-Bukhārī", IQ (1967), V; XI, nr. 1-2, s. 34-49; Kasım Kufralı, "Buhârî", İA, II, 771-772; J. Robson, "al-Bukhārı", EI² (Fr.), I, 1336-1337; C. Brockelmann – Muhammed Fuâd Abdülbâkı, "el-Buḫârî", DMİ, III, 419-426; Abdülkayyûm, "el-Buḫârî", UDMİ, IV, 120-124.

M. Mustafa el-A'zamî

Akaid'e Dair Görüşleri. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ, ile Ḫalku efâli'l-ʿibâd adlı kitaplarının incelenmesinden, ayrıca el-ʿAkīde (et-Tevhîd), Aḫbârü's-sıfât, Kitâbü'l-Îmân gibi akaide dair bazı eserler telif etmesinden (Sezgin, I, 134) anlaşıldığına göre Buhârî, ünlü bir muhaddis olmasının yanı sıra itikadî konularla da yakından ilgilenerek Selef inancına aykırı görüşler ileri süren Cehmiyye, Mu'tezile, Havâric ve Şîa mezheplerini tenkit eden, böylece Ehl-i sünnet mezhebinin oluşumuna katkıda bulunan ilk Sünnî âlimlerdendir. Ana İslâmî ilimlere ilişkin özlü bilgiler ihtiva eden temel bir kaynak niteliğindeki el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde "Kitâbü't-Tevhîd" ("Kitâbü't-Tevhîd ve'r-red ʿale'l-Cehmiyye ve gayrihim"), "Kitâbü'l-Kader", "Kitâbü'l-Fiten", "Kitâbü'l-Îmân", "Kitâbü Bedʾi'l-ḫalk" bölümlerine yer vererek bab başlıklarında ilgili âyetlerden başka, görüşlerini tercih ettiği ashap ve tâbiînin açıklamalarını sıraladıktan sonra bu hususu hadislerle teyit etmesi; diğer "sünen" ve "câmi'" türü hadis literatüründe yer almayan "Kitâbü't-Tevhîd"de sıfat, zât-sıfat ilişkisi, esmâ-i hüsnâ, tekvin-mükevven, meşîet-irade, rü'yetullah konularına, "Kitâbü'l-Îmân"da imanın tarifi, unsurları, iman-amel ve iman-günah münasebetine ilişkin konulara girmesi, onun akaid problemleriyle yakından ilgilendiğini açıkça göstermektedir.

Mihne* devrinin yaşanmasına sebep olan Mu'tezile'nin ve dolayısıyla kelâm ilminin aleyhinde meydana gelen ortamın tesiriyle olmalıdır ki hemen hemen bütün hadis âlimleri, Kur'an ve Sünnet'te bulunmayan veya bunlarda yer almakla birlikte ayrıntılarına girilmemiş olan bir itikadî meselenin münakaşa konusu haline getirilmesini bid'at telakki etmişlerdir. Buna karşılık Buhârî, naslara aykırı birtakım inançların ortaya çıkması halinde Kur'an ve Sünnet'e uygun olan görüş ve inancın belirlenip savunulması maksadıyla itikadî problemlerin tartışılmasını gerekli görmüştür. Nitekim yaşadığı devirde nazik bir mesele haline gelen ve yaratılmış bir varlık olan insana ait fiillerin bile kadîm kabul edilmesini gerektirecek tarzda yoruma

tâbi tutulan “mes’eletü’l-lafz” (Kur’an’ı telaffuz edişin yani Kur’an okumanın mahlûk olup olmadığı) konusunu hadis âlimlerinin şiddetli muhalefetlerine rağmen münakaşa etmekten çekinmemiştir (aş. bk.). Ona göre bütün dinî konularda olduğu gibi akaid alanında da hadisler Kur’an’dan sonra ikinci kaynaktır ve müteşâbih âyetlerin gerçeğe uygun olarak te’vil edilebilmesi için hadislerden faydalanmak zaruridir. Mu‘tezile’nin itikadî konularda hataya düşmesinin asıl sebebi hadislere itibar etmemesidir. Hadislerin bir kısmını kabul edip bir kısmını reddetmek de neticede Kur’an’ı yanlış anlamaya götürür.

Buhârî, genel çerçeve itibariyle Selef akîdesine bağlı olduğu ve kıyası kabul etmediği halde naslarda sınırları çizilen bir akıl yürütmeyi câiz görür (Buhârî, “İtisâm”, 12; a.mlf., Ḫalku efʿâli’l-ʿibâd, s. 154). Nitekim aklî dengesini kaybetmiş bir sarhoşun sarfettiği sözlerin hukukî bir değer taşımadığına hükmetmesi de (Sübkî, II, 222) onun akla verdiği değeri gösteren bir delil kabul edilmelidir. Özellikle Ḫalku efʿâli’l-ʿibâd adlı eserinde yaptığı nakillerden anlaşıldığına göre akaid konularında Abdullah b. Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, Fudayl b. İyâz, Süfyân b. Uyeyne ve Nuaym b. Hammâd’ın görüşlerini benimseyerek onlardan etkilenmiştir. Buhârî’nin akaide dair görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

1. İlâhî Sıfatlar. Zât-ı ilâhiyyenin isimleri, sıfatları ve fiilleri vardır. Zâtı gibi O’ndan ayrılmayan isimleri, sıfatları ve fiilleri de kadîmdir. Bunların dışında kalan her şey yaratılmış olduğundan zât, isim, sıfat ve fiil açısından O’na benzeyen hiçbir varlık yoktur (Buhârî, “Tevhîd”, 42; a.mlf., Ḫalku efʿâli’l-ʿibâd, s. 206). Zira Kur’ân-ı Kerîm’de Allah, zâtına (nefsine) “şey” kavramını nisbet etmiş (el-En‘âm 6/19), ilim, sem‘, basar, kudret, irade, kelâm gibi sıfatları bulunduğunu bildirmiş (meselâ bk. en-Nisâ 4/166; Fâtır 35/11; ez-Zâriyât 51/58), Hz. Peygamber ile ashabı da zât, isim ve sıfat kelimelerini kullanarak bunları Allah’a nisbet etmişlerdir. Allah’ın zâtından ayrılmayan (bâin olmayan) sıfatlarının bulunması O’nun yaratıklara benzetilmesini gerektirmez; aksine bu sıfatların zâttan nefyedilmesi durumunda teşbih kaçınılmaz bir şekilde gerçekleşir. Zira bu takdirde Allah görme, işitme, konuşma, yaratma gibi üstün nitelikleri bulunmayan putlara ve diğer cansız varlıklara benzetilmiş olur. İlâhî isimler yaratıkların isimleri gibi sonradan ortaya çıkmış değildir. Çünkü Hz. Peygamber bu isimlerle Allah’a dua etmiş ve istiâzede bulunmuştur (Buhârî, “Tevhîd”, 13; İbn Kayyim, s. 91).

Kelâm Allah’a ait sıfatlardandır. Zira Kur’an’da ve hadislerde Allah’ın Hz. Mûsâ ile konuştuğu, Kur’ân-ı Kerîm’in de Allah kelâmı olduğu ve kelâmının nihayeti bulunmadığı bildirilmekte, âhirette de O’nun kullarıyla konuşacağı haber verilmektedir. O kendine has bir kelâmla konuşur, kelâmını yakında olana da uzakta olana da aynı şekilde duyurur, fakat onun konuşması başka hiçbir konuşmaya

benzemez. Yaratıkların sesi ve kelâmı ise harflerden oluşmuştur (Buhârî, "Tevhîd", 33, 36, 37, 38; a.mlf., Ḫalku efʿâli'l-ʿibâd, s. 130-133, 146, 192-194).

Kur'ân-ı Kerîm Allah kelâmı olup mahlûk değildir. Zira kelâm Allah'ın zâtından ayrılmayan bir sıfattır. Kur'an'ın Allah kelâmı olduğu âyet ve hadislerle sâbittir, ashap ve tâbiînin âlimleri de bu hususta farklı bir görüş beyan etmemişlerdir.

Kur'an'ı okuma (lafzü'l-Kur'ân) ve yazmaya gelince bunlar kullara ait fiillerdir. Çünkü muhtelif âyet ve hadislerde kulların Kur'an'ı okumalarından söz edilmekte ve bu fiil kendilerine nisbet edilmektedir. Ayrıca hadislerde Kur'an'ı yazmanın kulların fiillerinden olduğuna işaret edilmektedir (Buhârî, Ḫalku efʿâli'l-ʿibâd, s. 158-160, 200-201). Şüphe yok ki kulların kendileri gibi fiilleri de mahlûktur. Okuma ile yazma fiilleri okunan ve yazılandan ayrı şeyler olduğuna göre Kur'an'ı okuma ve yazma fiili de mahlûktur. Okunan ve yazılan şeyler ise (Allah'ın zâtı ile kaim kelâm) mahlûk değildir. Nitekim "Allah" lafzını söyleyen ve yazan insanın bu fiilleri mahlûktur, fakat Allah (yazılan) mahlûk değildir (a.g.e., s. 204). İmam Buhârî'ye göre, "Kur'an'ı telaffuz edişin de mahlûk olmadığı" şeklinde taraftarlarınca Ahmed b. Hanbel'e atfedilen görüş onun bu husustaki gerçek kanaatini yansıtmaz. Çünkü bu rivayetler asılsızdır. Bu konuda âlimler arasında Ahmed b. Hanbel'e ait olarak bilinen şey şundan ibarettir: Kur'an Allah kelâmıdır ve mahlûk değildir, diğer her şey mahlûktur (a.g.e., s. 154). Buhârî Cehmiyye'nin, her şeyi Allah'ın yarattığını, "Allah'ın kelimesi" diye nitelendirilen Hz. Îsâ'nın yaratılmış olduğunu ve Allah'tan "muhdes" âyetlerin geldiğini (ez-Zümer 39/62; en-Nisâ 4/171; eş-Şuarâ 26/5) söyleyerek "şey" ve aynı zamanda Allah kelâmı olan Kur'an'ın yaratılmış bulunduğunu ileri sürmesini de isabetsiz bulmuştur. Çünkü ona göre Ebû Ubeyde'nin de belirttiği gibi Cehmiyye söz konusu âyetleri yanlış mânalandırmıştır. Allah her şeyi yaratmakla beraber bütün yaratıkları "ol" (kün) kelâmıyla yaratmıştır. Şu halde bu söz yaratılmışlardan öncedir ve kadîmdir; zira Allah'ın sıfatıdır. Hz. Îsâ da "ol" kelimesiyle yaratıldığı için "Allah'ın kelimesi" diye nitelendirilmiştir, yoksa gerçekten Allah'ın kelimesi değildir; dolayısıyla Hz. Îsâ'nın mahlûk olması Allah'ın kelâmının mahlûk olduğu sonucunu doğurmaz. Ayrıca Arap dilinde müennes (dişi) varlıklar için kullanılan "kelime" lafzının erkek olan Hz. Îsâ hakkında gerçek anlamda kullanılması dil kaideleri bakımından da imkânsızdır. Üçüncü delil olarak Cehmiyye tarafından öne sürülen ve Kur'ân-ı Kerîm'de âyetlerin bir sıfatı olarak zikredilen "muhdes" kelimesi de Kur'an'ın yaratılmış olduğu anlamında değil âyetlerin Hz. Peygamber'e ve kavmine sonradan nâzil olduğu mânasındadır (a.g.e., s. 135-136).

Tekvin Allah'ın fiili ve aynı zamanda sıfatı olduğundan kadîmdir. Buhârî bu hususu açıklığa kavuşturmak için fiil, mef'ul, fail ile vasıf ve sıfat tabirlerini tahlil etmektedir. Fiil bir işi veya nesneyi meydana getirmek (ihdas), mef'ul meydana getirilen şey (hades), fail ise işi veya nesneyi meydana getirendir. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın

gökleri, yeri ve aralarındaki her şeyi yarattığı belirtilmektedir. Gökler, yeryüzü ve diğer yaratıklar “mef‘ul”dür. Failin fiili olmadan mef‘ul meydana gelemez. Yaratmak (tekvin) Allah’ın fiili olup onunla nitelenmiştir, mef‘ul (mükevven) fiilden ve failden ayrı bir şey olup yaratılmıştır. Şu halde tekvin mükevvenden ayrıdır. Vasıf (niteleme) “Şu uzun bir adamdır” ifadesinde olduğu gibi konuşan birinin anlatımıdır. Bu sözde geçen “uzun” ise nitelenen adamın sıfatıdır. Bunun gibi “Allah yaratıcıdır” denilince bunu söyleyen Allah’ı yaratıcılıkla nitelemiş olur (vasıf), yaratıcılık ise Allah’ın sıfatı olup vasfetme olayından ayrı bir şeydir. Sonuç olarak kulun sıfatı olan vasıf mahlûktur, buna karşılık Allah’ın sıfatı olan yaratmak mahlûk değildir (Buhârî, Ḫalku efʿâli’l-ʿibâd, s. 210-212).

Buhârî naslarda geçen yed, vech, nefs, ayn, istivâ gibi kavramları Allah’ın sıfatları kabul eder. Bunlardan vech mülk yani ilâhî saltanat, istivâ ise Allah’ın arşa yükselmesi anlamına gelir. Zira bu konuda ashabın açıklamaları mevcuttur. Diğerleri hususunda herhangi bir izah yapılmadığından mânalarını kavramak imkânsızdır (a.g.e., s. 127, 134; İbn Kayyim, s. 90-93).

Allah’ın dünyada görülemeyeceği, âhirette ise sadece müminlerce görüleceği âyet ve hadislerle sabittir (Buhârî, “Tevhîd”, 24; a.mlf., Ḫalku efʿâli’l-ʿibâd, s. 214).

2. Kader. İnsanlar sadece Allah tarafından haklarında önceden takdir edilip yazılan fiilleri yerine getirirler. Hidayet-dalâlet, saadet-şekavet, hatta akıllı ve aptal olmak dahil her şey kadere göre cereyan eder. Birçok âyet ve hadis bunu açıkça ifade etmektedir (Buhârî, “Kader”, 1-16; a.mlf., Ḫalku efʿâli’l-ʿibâd, s. 138). Kulların fiillerini yaratan Allah, bu fiilleri işleyen ve kazanan (iktisap eden) ise kullardır. Kul fiilinin yaratıcısı olamaz, çünkü bütün yaratıkları ve onların yaptıklarını yaratan Allah’tır (bk. er-Ra‘d 13/16; Fâtır 35/3; es-Sâffât 37/96). Nitekim Kur’an’da insanların açıkça söylediklerini veya kalplerinde sakladıklarını Allah’ın bildiğine, çünkü bunları O’nun yarattığına işaret edilmiştir (el-Mülk 67/ 13-14). Kul fiilinin yaratıcısı kabul edildiği takdirde Allah’a eş koşulmuş olur (Fussılet 41/9; Buhârî, “Tevhîd”, 40). Mu‘tezile’nin, ilâhî fiillerin hâdis olduğunu savunurken insanlara ait ihtiyarî fiillerin kendi irade ve kudretlerinin eseri olup Allah tarafından yaratılmamış olduğunu iddia etmesi müslümanların ashap devrinden itibaren öğrendikleri bilgilere aykırı düşmektedir (Buhârî, “Tevhîd”, 56; a.mlf., Ḫalku efʿâli’l-ʿibâd, s. 137-141, 212).

3. Nübüvvet. Gaybdan haber vermek ve insanlara tabiat üstü bazı olaylar (mûcizeler) göstermek peygamberlik alâmetlerindendir. Çünkü gaybı bilmek de yaratmak da sadece Allah’a mahsustur. Hz. Peygamber’in büyük fetihler yapılacağını, müslümanlar arasında iç savaşların çıkacağını, Sâsânî ve Bizans imparatorluklarına son verileceğini, yahudilerin müslümanlar tarafından mağlûp edileceğini önceden haber vermesi ve bunların aynen gerçekleşmesi onun peygamber olduğunu gösteren alâmetlerdendir.

Yine onun, ayı parmağı ile iki parçaya ayırması (inşikāku'l-kamer*), az miktardaki suyu çok sayıda insanın ihtiyacına cevap verecek şekilde arttırması, bir ekmek parçasını yetmiş kişiyi doyuracak ölçüde çoğaltması, yağmur fırtınasını dua ile durdurması, üzerinde hitabette bulunduğu hurma kütüğünün inlemesi gibi tabiat üstü hadiseler göstermesi peygamber olduğunun diğer bazı alâmetleridir (Buhârî, "Menâkıb", 25; Ahmed İsâm el-Kâtib, s. 689, 696-708).

4. Âhiret Halleri. Başta kıyamet alâmetleri olmak üzere kabir azabı veya nimeti, haşir, hesap, mîzan, sırat, cennet ve cehennem haktır ve bunlara iman etmek farzdır. Kur'an'da cennet nimetlerinin hiçbir zaman tükenmeyeceği ve sürekli olarak devam edeceği (Sâd 38/ 54; er-Ra'd 13/35) açıklandığı halde Cehmiyye cennetin eninde sonunda yok olacağını iddia etmiştir ki bu iman kavramıyla bağdaşamayacak bir görüştür (Buhârî, Ḫalku efʿâli'l-ʿibâd, s. 121-122).

5. İman ve Günah. İman kalpteki inancı dil ile ifade edip gereğini yerine getirmekten ibarettir. İlâhî buyrukları yerine getirmekle artar, isyanla azalır. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de imanın kalbî bir fiil olduğuna işaret edilerek cennetin amellerle kazanılacağı belirtilmiştir (meselâ bk. el-Bakara 2/225; el-A'râf 7/43). Hadislerde de iman amel olarak nitelendirilerek her amelin niyetle (kalpte oluşmasıyla) gerçekleştiği ima edilmiş, ayrıca namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek, cihad yapmak gibi fiillerin imandan olduğu açıklanmıştır. Bu sebeple iman Mürcie'nin iddia ettiği gibi sadece kalbin tasdikinden, Cehmiyye'nin öne sürdüğü gibi kalpte meydana gelen bilgiden, Kerrâmiyye'nin zannettiği gibi dil ile ifade etmekten ibaret değildir. Kâmil iman "tasdik", "ikrar" ve "amel" unsurlarını yerine getirmekle gerçekleşir. Bununla birlikte ilâhî buyruklara isyan ederek günah işleyen kimse kâfir olmaz, sadece imanı eksik olan günahkâr bir mümin haline gelir. Çünkü âyetlerde isyan edenlerden mümin diye söz edilerek şirkin dışındaki günahların affedilebileceği bildirilmiştir (en-Nisâ 4/ 48, 116; el-Hucurât 49/9). Hadislerde de iman edenlerin eninde sonunda cennete girecekleri, günah işleyenlerin de nankörlük veya cehalet içinde bulundukları haber verilmiştir (Buhârî, "Îmân", 21-22; Aynî, I, 233, 239, 243); ancak büyük günah işleyen kimse fâsık olur. Ehl-i kitap'tan ve Mecûsîler'den daha sapık inançları benimseyen Cehmiyye'nin ise tekfir edilmesi gerekir. Bu fırkayı tekfir etmemek İslâm akaidini bilmemek demektir.

Görüldüğü gibi Buhârî akaid ve kelâm ilminin temel problemlerinden ilâhiyat, nübüvvet ve âhiret konularını naslardan hareketle belirlemeye çalışmış, Ebû Hanîfe, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'den sonra Ehl-i sünnet akaidine ilişkin esasların çerçevesini çizip savunan âlimler arasına girmiştir. Onun özellikle ilâhiyat ve nübüvvet konularında yaptığı özlü açıklamalar dikkat çekicidir. Zât, isim, sıfat ve fiil ayırımı yaparak sıfatlarla birlikte ilâhî isim ve fiillerin zâttan ayrılmadığına, yani bunların zâtla kaim ve dolayısıyla kadîm olduğuna işaret etmesi, "tekvin" ve "mükevven"in

birbirinden ayrı şeyler olup tekvinin kadîm, mükevvenin mahlûk olduğuna dikkati çekmesi, kulların fiilleri, kader, kelâm sıfatı, halku'l-Kur'ân, rü'yetullah konularını nasları ince tahlillere tâbi tutmak suretiyle delillendirmesi, Ehl-i sünnet ilm-i kelâmının erken dönem ürünlerinden kabul edilmelidir. Nübüvvetin ispatını daha sonra kelâmcılarca "haberî" ve "hissî" mûcizeler diye adlandırılan iki grup delile dayandırması, mûcize kavramına ve nübüvvetin delillerine ilişkin çekirdek bilgiler sayılabilecek mahiyettedir. Âhiret hallerinden kabir azabı veya nimetinin mevcudiyeti, cennet ve cehennemin elan yaratılmış olduğu üzerinde durması da kayda değer hususlardandır. Onun, imanın artıp eksileceğini kabul etmesine karşılık büyük günah işleyeni tekfir etmemesi, ameli imanın aslından değil kemalinden bir cüz saymasına bağlanmalıdır. İman konusunu işlerken amel üzerinde ısrarla durması da Mürcie, Cehmiyye ve Kerrâmiyye akımlarını reddetmeye yönelik olmalıdır.

Buhârî'nin kelâm problemleri içinde en çok meşgul olduğu ve etrafında çeşitli spekülasyonların meydana geldiği asıl konu halku'l-Kur'ân* meselesidir. Onun bu husustaki görüşü eserlerinde açık seçik bir şekilde işlenmesine rağmen (yk. bk.) bazı kaynaklarda iki zıt görüş haksız olarak kendisine nisbet edilmiştir. Bunların birincisinde Buhârî'nin Kur'an'ın mahlûk olduğuna, ikincisinde ise yazılması ve okunması dahil hiçbir şeyi ile mahlûk olmadığına inandığı öne sürülmüştür (Tabakātü'l-Hanâbile, I, 277-279; İbn Hacer, IX, 54). Halbuki bu iddialar Buhârî'nin kendi eserlerinde yer alan görüşlerine uymadığı gibi âlimler arasında ona ait olarak bilinen yaygın görüşlere de aykırıdır. Nitekim Zehebî, Sübkî, İbn Hacer, Aynî gibi meşhur âlimler Buhârî'nin, "Kur'an Allah kelâmı olup mahlûk değildir, kulların fiilleri ise mahlûktur, Kur'an'ı okuma da kulların fiillerindendir" demiş olduğunu kaydederler (Aʿlâmü'n-nübelâ, XII, 454; Tabakat, II, 230; Tehzîbü't-Tehzîb, IX, 55). Öyle görünüyor ki Kur'an'ı okumanın dahi mahlûk olmadığını iddia eden bazı Hanbelîler Buhârî gibi büyük bir otoriteyi kendi saflarında göstermek istemişler ve ona ait olan, "Ben, Kur'an'ı okuyuşum mahlûktur demedim, kulların fiilleri mahlûktur dedim" sözünün ikinci cümlesini atıp sadece birinci cümlesini nakletmek suretiyle gerçek görüşünü tahrif etmişlerdir. Buhârî'nin, "Ben, Kur'an'ı okuyuşum mahlûktur demedim" tarzında bir beyanda bulunması ise mâzur görülmelidir. Çünkü onun, devrin nazik meselesi haline gelen halku'l-Kur'ân konusundaki görüşünden dolayı yaşadığı bölgeden ayrılmaya mecbur bırakıldığı bilinmektedir. Bu sebeple üstü kapalı ifadeler kullanması ve, "Ben sadece kulların fiillerinin mahlûk olduğunu söylüyorum, kim benden bundan başkasını naklederse yalancıdır" demesini normal karşılamak gerekir. Ona atfedilen diğer görüşün durumu da aynı mahiyettedir. Muhtemelen bazı hadisçilerle (Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî'ye uyanlar) bir kısım Hanbelîler, Buhârî'nin "Kur'an'ı okuma ve yazma filleri mahlûktur" şeklindeki görüşünü tahrif etmişler ve onun Allah kelâmı olan Kur'an'ın mahlûk olduğuna inandığını ileri sürmüşlerdir.

Buhârî'nin halku'l-Kur'ân konusundaki görüşü, diğer hususlarda olduğu gibi, daha sonra Ehl-i sünnet'e ait "kelâm-ı lafzî" ve "kelâm-ı nefsî" ayırımına öncülük etmiş, mantıkî temelden yoksun olan Hanbelî görüşünün zayıflamasında etkili olmuştur. Nitekim Buhârî'nin çağdaşı olan Müslim b. Haccâc ve İbn Kuteybe gibi ünlü hadis âlimleri onun görüşünü benimsemişlerdir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, XII, 410; İbn Kuteybe, s. 63-64). Buhârî, tekvin sıfatı, büyük günah işleyenlerin tekfir edilemeyeceği ve imanla İslâm'ın aynı şey olduğu hususunda Ebû Hanîfe'ye, imanın artıp eksilebileceği konusunda Ahmed b. Hanbel'e uymuştur. Ayrıca onun sıfatların ispatı ve Cehmiyye'nin tenkidi noktalarında Ahmed b. Hanbel'den faydalandığını söylemek mümkündür; her ikisinin kullandığı delillerin benzerlik arzetmesi bunu teyit etmektedir. Allah'ın arşın üstünde istivâsı ve imanın artıp eksilmesi meselelerinde ise itikadî konuların çoğunda öncülük yaptığı Mâtürîdiyye ile Eş'ariyye kelâmcılarından farklı düşünmüştür.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "Îmân", 1-15, 18, 19-22, 27, 28, 30, 35, 37, 38, 40, 41, "Bedʾü'l-halk", 7-10, "Kader", 1-16, "Rikāk", 52, 53, "Cenâʾiz", 1, 87, 88, "Enbiyâ", 49, "Menâkıb", 25, "İʿtisâm", 5, 7-9, 12, "Tefsîr", 3/1, 28, "Fezâʾilü'l-ashâb", 2-6, "Tevhîd", 1, 4, 7, 9-10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 40, 42, 47, 55, 56, 58; a.mlf., et-Târîḫu'l-kebîr, II, 158; a.mlf., Ḫalku efʿâli'l-ʿibâd (ʿAkāʾidü's-selef içinde), s. 121-123, 127, 130, 131-141, 145-149, 152-155, 158-161, 163-167, 169, 192-194, 199-201, 204, 205, 206, 210-212, 214; İbn Kuteybe, el-İḫtilâf fi'l-lafẓ (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1349, s. 63-64; Tabakātü'l-Hanâbile, I, 277-279; Zehebî, el-ʿUlüv li'l-ʿaliyyi'l-gaffâr, Kahire 1388/1968, s. 137-138; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâ, XII, 410, 412, 454-460; İbn Kayyim el-Cevziyye, İctimâʿu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye, Amritsar 1896, s. 90-93; Sübkî, Tabakāt, II, 222, 228-231; Kirmânî, el-Kevâkibü'd-derârî, Beyrut 1401/1981, I, 70, 111, 121, 141, 176; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IX, 53, 54, 55; Aynî, ʿUmdetü'l-kārî, Kahire 1392/1972, I, 38, 125, 133, 137-138, 145, 209-212, 217-218, 228, 233, 239, 243, 274-275, 314, 317, 318; XX, 336-337, 364; Kastallânî, İrşâdü's-sârî, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), I, 38; Dihlevî, Şerhu terâcimi ebvâbi Sahîhi'l-Buḫârî, Haydarâbâd 1323, s. 3, 7-8, 11, 124, 126; Sezgin, GAS, I, 134; ʿAkāʾidü's-selef, nâşirin mukaddimesi, s. 32-36; Ahmed İsâm el-Kâtib, ʿAkīdetü't-tevhîd, Beyrut 1403/1983, s. 171, 173, 191, 208-209, 212, 214, 437-500, 689, 693-708; Abdülmecîd Hâşim el-Hüseynî, "el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ", Tİ, V, 92, 93, 95.

Yusuf Şevki Yavuz

Fıkıh İlmindeki Yeri.

Büyük bir hadis imamı olarak şöhret bulan Buhârî aynı zamanda bir fakihtir. Ancak hadis ilmindeki yüksek seviyesi sebebiyle bu yönü ikinci planda kalmıştır. Hayatı ve ilmî şahsiyetinden bahseden tabakat kitaplarında kendisinin "fakihlerin efendisi", "bu ümmetin fakihi" ve "Allah'ın yarattığı kullar içerisinde en fakih olanı" diye nitelendirildiği nakledilir. Bazı müellifler ise mukayese yolu ile bir değerlendirme yaparak Buhârî'yi, hocaları Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye'den daha fakih sayarlar (İbn Hacer, Hedyü's-sârî, II, 237). İbn Kuteybe de kendisine fetva soran bir adamı Buhârî'ye gönderirken ona, "İşte Ahmed b. Hanbel, İbnü'l-Medînî ve İshak b. Râhûye, Allah bu üçünü de sana gönderdi" diyerek Buhârî'ye danışmakla bu üç âlime danışmış sayılacağına işaret etmiş, onun fıkıh ilmindeki bilgi ve kabiliyetinin seviyesini dile getirmiştir (Sübkî, II, 222; İbn Hacer, a.g.e., II, 236).

Buhârî fıkıh ilmindeki bu üstün mevkii sebebiyle dört mezhebin mensupları tarafından sahiplenilmiştir. Hanbelî fakihlerinden İbn Ebû Ya'lâ onu Hanbelî fakihlerin birinci tabakasından, Tâceddin es-Sübkî ise Şâfiî fakihlerin ikinci tabakasından saymaktadır. Abdullah b. Yûsuf, Saîd b. Anber ve İbn Bükeyr'den el-Muvattafı rivayet ettiği için Buhârî Mâlikîler'ce kendi mezheplerine mensup kabul edildiği gibi, Hanefî fakihi İshak b. Râhûye'den ders almış olması sebebiyle de Hanefîler tarafından kendi mezheplerine bağlı olduğu ileri sürülmüştür. Ancak onun birçok meselede İmam Şâfiî'ye muvafakat etmesi, Şâfiî mezhebine mensup olarak şöhret bulmasına sebep olmuştur. Fakat Keşmîrî ile bir grup hadis ve fıkıh âlimine göre Buhârî ne belli bir mezhebe intisap eden mukallid, ne de herhangi bir mezhebin sınırları içinde ictihadda bulunan "mezhepte müctehid"dir. Eğer fıkıh "şer'î-amelî hükümleri tafsilî delillerinden istinbat ederek bilmek" ise Buhârî bu tarife göre tam bir fakih ve bir "mutlak müctehid"dir. Zira Kitap ve Sünnet'e en geniş çerçevede vâkıf olmuş ve hükümleri doğrudan o kaynaklardan elde etmiştir. Sahâbe, tâbiîn ve daha sonra gelen müctehid imamların görüşlerine vâkıf olması da onu bu hususta daha güçlü kılmıştır. el-Câmiᶜu'ṣ-ṣaḥîḥ'indeki bab başlıklarını tesbit ederken herhangi bir mezhebe bağlı kalmamış, yalnızca naklettiği nasları dikkate alarak hüküm çıkarmıştır. Ayrıca Ebû Hanîfe'ye muvafakat ettiği yerler, Şâfiî'ye muvafakat ettiklerinden daha az değildir (Keşmîrî, I, 58). Meselâ Buhârî, abdesti sadece iki çıkış mahallinden çıkan şeylerin bozduğunu kabul ederek tenasül organına veya kadına dokunmak sebebiyle abdest almanın vâcip olmadığını söylemiş (Buhârî, "Vudû", 36), böylece Ebû Hanîfe'ye muvafakat ederken Şâfiî'den ayrılmıştır. Buna karşılık başkasının câriyesini gaspedenle ilgili olarak verdiği hükümle Ebû Hanîfe'nin kanaatine ters düşmüştür (Buhârî, "Hiyel" 9; krş. Kâsânî, VII, 152). Öte yandan İbrâhim en-Nehaî'den hayızlı kadının, İbn Abbas'tan da cünüp kimsenin Kur'an okumasında bir mahzur olmadığını naklederken cünübün kıraatine cevaz vermekte ve bu fetvasıyla da fakihlerin büyük çoğunluğuna muhalefet etmektedir (Buhârî, "Hayız", 7; İbn Hacer, Fethu'l-bârî, II, 220). Şu kadar var ki Şâfiî'de görüldüğü üzere delillerden ahkâm çıkarmak için esas teşkil edecek herhangi bir usul kaidesi Buhârî'den nakledilmemiştir. Bu noktadan hareketle onun mutlak müctehid değil ancak mezhepte müctehid olduğunu söylemek ilk bakışta mümkün gibi görünürse de aslında doğru değildir. Çünkü bu ölçü doğru kabul edilecek olursa, Takıyyüddin Abdülganî'nin de belirttiği gibi, İmam Mâlik ile Ebû Hanîfe'nin de mutlak müctehid sayılmaması gerekir (Hüseynî Abdülmecîd Hâşim, s. 169).

Bütün âlimler, Buhârî'nin telif ettiği eserler ve verdiği fetvalar yoluyla büyük bir fıkhî miras bıraktığı hususunda ittifak etmişlerdir. Söz konusu eserleri içinde en önde gelenin el-Câmiᶜu'ṣ-ṣaḥîḥ, olduğu bilinmektedir. Bu eser başlı başına bir fıkıh ve fetva hazinesi olarak nitelendirilmektedir. Özellikle Buhârî tarafından konulan bab başlıkları fıkhî görüşlerini yansıtması bakımından apayrı bir önem taşır. Bu sebeple, "Buhârî'nin fıkhı bab başlıklarındadır" denilmiştir.

İbn Hacer'in tesbit ve değerlendirmesine göre Buhârî, Sahîḥ'inde fıkhî bilgi ve inceliklerin bulunmasına özen göstermiş, bundan dolayı rivayet ettiği naslardan birçok hüküm çıkarmış ve bu hükümleri ilgili kitâbın (ana bölümün) muhtelif babları arasına uygun bir şekilde serpiştirmiştir. Bunu yaparken gerekli yerlerde ahkâm âyetlerini zikretmeyi de ihmal etmemiştir. Aslında el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i telif ederken Buhârî'nin takip ettiği hedef, koyduğu prensipler çerçevesinde hadis nakletmenin yanında bunlardan ve ilgili âyetlerden hükümler çıkarmak olmuştu. Bu sebepledir ki birçok babda rivayet ettiği hadislerin isnadını başka yerde vermiş olduğundan tekrar kaydetmeyerek yalnızca Hz. Peygamber'den nakilde bulunan kimsenin adını ve hadisin ilgili kısmını zikretmekle yetinmiştir. Bu ve benzeri durumlarda Buhârî'nin esas amacı, bab başlığı olarak ele aldığı mesele için bir delil getirmek olmuş ve zaten mâlum olan bu hadislere yalnızca işarette bulunmakla yetinmiştir. Bazan bir babda sadece bir hadis kaydedilmesinin, bazan da konu ile ilgili olarak hadis bulunmayıp onun yerine bir Kur'an âyeti zikredilmesinin sebebi budur (meselâ bk. Buhârî, "Mezâlim" 6, 7). Böyle durumlarda Buhârî'nin, bab başlığı şeklinde ortaya koyduğu hükmün delilinin hadis değil Kur'an olduğunu belirtmek istediği anlaşılmaktadır. Hatta bazan da bab başlığının altında hiçbir şey kaydedilmemiştir (meselâ bk. Buhârî, "Mükâteb", 1, "Cihâd", 174).

Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ine koyduğu bab başlıklarının hem muhaddisler hem de fakihler için taşıdığı önem dolayısıyla bu eser üzerine yapılan şerhlerde konu itina ile işlendiği gibi aynı mevzuda müstakil eserler de kaleme alınmıştır. İbn Hacer el-Askalânî'ye ait Fetḥu'l-bârî ile onun mukaddimesi mahiyetinde olan Hedyü's-sârî bu hususta ilk hatırlanacak kaynaklardır. Hadis ve fıkıh alanında otorite kabul edilen Hanefî âlimi Bedreddin el-Aynî'ye ait Umdetü'l-kārî'de ise özellikle bab başlıkları ile ilgili fıkhî konular derinlemesine incelenmiş, gerekli yerlerde birçok mesele tartışmaya açılmıştır. Şehâbeddin el-Kastallânî İrşâdü's-sârî adlı şerhinde, Muhammed Enver el-Keşmîrî de Feyzü'l-bârî'de aynı metodu takip etmişlerdir (bu konuda telif edilen müstakil eserler için bk. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ).

İbn Hacer'e göre Buhârî'nin fıkıh alanındaki kudreti sadece bab başlıklarında değil aynı zamanda babların düzenlenmesinde de görülmektedir. Hocası Ebû Hafs Ömer b. Raslân el-Bulkınî'nin bu konudaki görüşlerini nakleden İbn Hacer (Hedyü's-sârî, II, 224-227), bu üslûp ve metottan etkilenmiş olarak Fetḥu'l-bârî'de benzeri değerlendirmeleri ihmal etmemiştir. Meselâ "Kitâbü'ṣ-ṣalât"ın başlangıcında sözü edilen tertip ve tanzimin fıkhî cephesi hakkında ileri sürdüğü mütalaalar dikkate değer (Fetḥu'l-bârî, III, 3-4).

Buhârî, diğer imamların hüküm çıkardığı şer'î kaynaklardan faydalanmakla birlikte onun genelde takip ettiği metot, hadisleri ihtiva ettikleri fıkhî hükümleri esas almak suretiyle bablara ayırmak, bu bablarda yer alan meseleleri Kur'an, hadis ve sahâbe

fetvalarına dayandırmaktır. Bazı araştırmacılara göre bu metodun belli başlı üç özelliği vardır. 1. Fıkhî hükme temel teşkil eden esas kaynağın sıhhatine güven duymak; 2. Sahâbe ve tâbiîn tarafından varılan ya da onlar tarafından teyit edilen hükmün doğruluğuna inanmak; 3. Ehliyetli bir fakihin önüne bir hükmün âyet ve hadisle ilgisi hususunda yeni ufuklar açmak.

Buhârî sadece kendi görüşünü zikretmekle yetinmemiş, bazı durumlarda muhalif görüşleri de kaydetmiş ve onlarla tartışmaya girmekten çekinmemiştir. Bu durumlarda karşı görüşü savunan kişi veya mezhebin adını anmak yerine "bazı insanlar, insanlardan biri" tabirini kullanmıştır. Bu şekilde vârit olan itirazların birçoğu Ebû Hanîfe'ye yönelik olduğu için Hanefî mezhebi mensupları bu tabiri, imamlarının lâyık olduğu makama yakışmayan bir ifade olarak değerlendirmişler, hatta bu konuyu ciddi bir mesele gibi ele alan bir grup Hintli Hanefî âlimi Baʿzu'n-nâs fî defʿi'l-vesvâs (Hind 1892) adıyla bir kitap telif etmiştir. Söz konusu eser, Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye yönelttiği itirazlara verilmiş cevaplar mahiyetindedir. Bu konuda kaleme alınan diğer bir kitap da Keşfü'l-iltibâs ʿammâ evredehü'l-Buḥârî ʿalâ baʿzı'n-nâs'tır. Daha sonra Mevlânâ Muhammed Nezîr Hüseyin ed-Dihlevî bu kitaba cevap vermek ve dolayısıyla Buhârî'yi savunmak maksadıyla Refʿu'l-iltibâs ʿan baʿzı'n-nâs adını verdiği bir eser kaleme almıştır (Hind 1311). Hüseynî Abdülmecid Hâşim de kaynaklarda son derece nâzik ve saygılı bir kişi olduğu kaydedilen Buhârî'nin söz konusu tabirinin Hanefî âlimlerin zannettiği gibi bir anlam taşımayıp tam aksine Ebû Hanîfe'ye saygıyı ifade ettiğini ileri sürmektedir (el-İmâmü'l-Buḥârî: muhaddisen ve fakīhen, s. 192-193).

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "Mezâlim", 6, 7, "Mükâteb", 1, "Hiyel", 9, "Cihâd", 174, "Vudûʾ", 36, "Hayız", 7; Hatîb, Târîẖu Bagdâd, II, 16, 19, 22; Tabakātü'l-Hanâbile, I, 271-279; Kâsânî, Bedâʾi, VII, 152; Nevevî, Tehzîb, I, 68-69; a.mlf., Mâ Temessü ileyhi hâcetü'l-kārî li-Sahîhi'l-İmâmi'l-Buẖârî (nşr. Ali Hüseyin Ali Abdülhamîd), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), s. 51-52; Sübkî, Tabakāt, II, 212-241; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 26; Kirmânî, el-Kevâkibü'd-derârî, Beyrut 1401/1981, Mukaddime, I, 11; İbn Hacer, Hedyü's-sârî (Sa'd), I, 7, 13; II, 224-227, 234, 236, 237; a.mlf., Fethu'l-bârî (Sa'd), II, 220; III, 3-4; Taşköprizâde, Miftâhu's-saʿâde, II, 132; Sıddîk Hasan Han, ʿAvnü'l-bârî li-halli edilleti'l-Buẖârî, Haleb 1404/1984, I, 14; Keşmîrî, Feyzü'l-bârî ʿalâ Sahîhi'l-Buẖârî, Kahire 1357/1938, I, 278, ayrıca bk. Mukaddime, I, 33, 40, 57, 58; Hüseynî Abdülmecîd Hâşim, el-İmâmü'l-Buhârî: muhaddisen ve fakīhen, Kahire, ts. (Mısrü'l-Arabiyye), s. 165-185, 192-193; Rifat Fevzi Abdülmuttalib, Kütübü's-sünne, Kahire 1399/1979, I, 55, 57; Muhammed Abdülkadir Ebû Fâris, Fıkhü'l-İmâmi'l-Buhârî, Amman 1409/1989, I, 49-67, 71-75, 82-83, 96-97.

Salim Öğüt

ZÜBEYR b. BEKKÂR (الزبير بن بكّار) Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekâr b. Abdillâh el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî el-Medenî el-Mekkî (ö. 256/870) Kadı, ensâb âlimi, tarihçi ve hadis râvisi.

172'de (789) Medine'de doğdu. Mensup olduğu kabileye nisbetle Kureşî, Esed b. Abdüluzzâ boyuna nisbetle Esedî, büyük ceddi Zübeyr b. Avvâm'ın ailesine

mensubiyeti dolayısıyla Zübeyrî, doğduğu ve kadılık yaptığı yerlere nisbetle de Medenî ve Mekkî diye anılır. Zübeyr'in mensup bulunduğu ulemâ ailesinin Medine'de özel bir yeri vardı. Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh bu aileye yakın ilgi göstermiş, Bağdat'a davet ettiği bazı aile mensuplarına Bâbülbasra civarındaki araziyi iktâ etmiş ve kendilerini "ensar" olarak adlandırmıştır. Bunların arasında büyük bir şair ve hatip, aynı zamanda Mehdî'nin yakın dostu ve sohbet arkadaşı olan dedesi Abdullah b. Mus'ab Yemâme'ye, daha sonra da Hârûnürreşîd tarafından Medine'ye vali tayin edilmiştir. Onun 184'te (800) vefatı üzerine yerine "Bekkâr" diye meşhur oğlu Ebû Bekir getirilmiş, o da vefatına kadar (195/811) bu görevde kalmış, dirayeti ve iyilikseverliğiyle bölge halkının sevgisini kazanmıştır (Zübeyr b. Bekkâr, Cemheretü nesebi Ḳureyş, I, 132,163-165; Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî, s. 242). İyi bir eğitim aldığı kabul edilen Zübeyr'in çocukluğu ve yetişmesiyle ilgili kaynaklarda hemen hiçbir bilgi yoktur. Ailesinin siyasî ve idarî hayattaki mevkii yanında amcası ile birlikte onun ilimde temayüz ettiğine bilhassa işaret edilmelidir. Kitâbü Nesebi Ḳureyş müellifi amcası Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî (ö. 236/851) ailenin tarih ve bilhassa ensâb alanında ilk mümessilidir. Aynı zamanda Zübeyr'in yetişmesinde önemli rol oynamış ve yeğeninin iyi bir âlim olacağını ifade etmiştir (Hatîb, VIII, 468). Medine gibi önemli bir ilim merkezinde yetişmesi de Zübeyr'in ilmî şahsiyeti üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Zübeyr'in babası ve amcasından başka İbn Zebâle, Muhammed b. Dahhâk b. Osman, İbrâhim b. Münzir el-Hizâmî, Ebû Damre Enes b. İyâz el-Leysî, Süfyân b. Uyeyne, Medâinî, Nadr b. Şümeyl el-Mâzinî gibi sayıları kırka ulaşan ilim adamından faydalandığı bilinmektedir. Zübeyr b. Bekkâr'ın birkaç defa Bağdat'a gittiği, Abbâsî saray çevresine girdiği, oradaki âlimlerle görüşüp kendilerinden rivayet konusunda icâzet aldığı, ayrıca hadislerini rivayet ve eserlerini kıraat ettiği kaydedilmektedir. Zübeyr'in Irak'a gidiş sebebi hakkında bilgi veren tek tarihçi olan İbnü'l-Esîr onun Medine'deki Alevîler'le arasının açıldığını ve kendisini tehdit etmeleri üzerine 227 (841-42) yılında Irak'taki amcasının yanına sığındığını, bu durumunu Halife Mu'tasım-Billâh'a anlatıp bir çare bulmasını istemeyi düşündüğünü, ancak amcasının halifenin esasen kendilerini himaye ettiğini ve ona tekrar başvurmayı uygun görmediğini söylediğini belirtir (el-Kâmil, VI, 526).

Halife Mütevekkil-Alellah, Zübeyr'i oğlu Ebû Ahmed Talha'nın eğitimiyle görevlendirdi; ona çeşitli ihsanlarda bulunduktan sonra Sâmerrâ'ya gitmesini emretti; oğluna da Medine fıkhını öğrenmesi için Zübeyr'in yanından ayrılmamasını tembih etti. Zübeyr, Zenc isyanındaki başarılarından dolayı kendisine "el-Muvaffak-Billâh" lakabı verilen, ancak halife olamadan vefat eden bu öğrencisinin adını el-Aḫbârü'l-muvaffaḳıyyât adlı kitabıyla ebedîleştirmek istedi. Aynı zamanda Sâmerrâ'da ders takrirlerinde büyük ihtimalle Medine'de yazdığı Cemhere'sini okutmaya devam etti. Zübeyr'in bu dönemde kabile şeceresi esasına göre Kureyş'in tarihini yazdığı ve kitabın ilim çevrelerinde ilgi uyandırdığı bilinmektedir. Nitekim onun bu eserini okuyan İshak el-Mevsılî kendisine eserinin aslında bir ensâb değil ahbâr (tarih) kitabı

olduğunu söyledi, Zübeyrî de cevabında onun yazdığının “egānî” değil “meânî” kitabı olduğunu bildirdi (Hatîb, VIII, 469). 242’de (857) hacca gitmek için Feth b. Hâkān el-Fârisî vasıtasıyla Mütevekkil’den izin alan Zübeyr daha sonra Mekke’ye kadı tayin edildi. Bu arada bir sened kaydında, Zübeyr b. Bekkâr’ın Mekke kadısı bulunduğu sırada Sâmerrâ şehrinde 246 (861) yılında İbn Zebâle’den naklen onun Hz. Peygamber’in hanımlarına dair risâlesini tahdis etmesi dikkat çekmekte ve kendisinin Irak seyahatlerine devam ettiğini göstermektedir (el-Münteḫab min Kitâbi Ezvâci’n-nebî, nşr. Sekîne eş-Şihâbî, s. 23). İbnü’n-Nedîm, Zübeyr’in vefatından üç yıl önce Bağdat’ı son defa ziyaret ettiğini kaydeder (el-Fihrist, I/2, s. 341). Zübeyr b. Bekkâr, Mekke’de kadılık yaparken Ahmed b. Süleyman et-Tûsî’nin ifadesine göre ensâb kitabını birlikte okuduktan üç gün sonra Zilkade 256 (Ekim 870) tarihinde seksen dört yaşında vefat etti ve Hacûn Mezarlığı’nda Ali b. Îsâ el-Hâşimî’nin yanına defnedildi.

Zübeyr b. Bekkâr ensâb ve ahbârü’l-Arab sahasında büyük bir âlim, aynı zamanda hadis râvisi, fakih, edip ve şair olarak temayüz etmiştir. Dârekutnî, Hatîb el-Bağdâdî, Ebü’l-Kāsım el-Begavî ve Zehebî gibi âlimler kendisini sika kabul etmiştir. Sadece Ahmed b. Ali el-Bîkendî es-Süleymânî, Zübeyr’i hadis uydurmakla itham edip “münkerü’l-hadîs” diye nitelemiştir. İbn Hacer, Zübeyr’in ensâb konusunda İbn Zebâle, Âmir b. Sâlih ez-Zübeyrî gibi zayıf râvilerden haber almasından dolayı Ahmed b. Ali’nin bu suçlamayı yaptığını, Zehebî ise Süleymânî’nin görüşüne itibar edilemeyeceğini söylemiştir (Cemheretü nesebi Ḳureyş, neşredenin girişi, I, 55-57). Ahmed b. Hanbel, İbn Mâce, İbn Ebü’d-Dünyâ gibi muhaddisler kendisinden hadis rivayet etmiştir. Kureyş tarihine dair haberleriyle şairlerin hayatı ve başka kaynaklarda bulunmayan şiirleri hakkında birçok tarihçi ve tabakat âlimi onun çalışmalarından faydalanmıştır. Sened usulüyle rivayetlerini eserlerine alanlar arasında İbn Kuteybe, Belâzürî, İbn Cerîr et-Taberî, Ahmed b. Süleyman et-Tûsî, talebesi Sa‘leb, İsmâil b. Abbas el-Verrâk, Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî, Vekî‘ Ali b. Hüseyin el-Mes‘ûdî, Ebü’l-Ferec el-İsfahânî, İbn Abdülber en-Nemerî, Yâkūt el-Hamevî, İbn Abdürabbih, İbn Hacer el-Askalânî ve Süyûtî gibi isimler zikredilebilir. Bu müellifler içinde, el-Eğānî adlı eserinde onun kitaplarından şairler ve şiirleriyle ilgili 600’den fazla yerde iktibaslar yapan Ebü’l-Ferec el-İsfahânî’nin ayrı bir yeri vardır. Eserlerinden yapılan nakiller incelendiğinde kendisinin geniş bir ilmî birikime sahip olduğu, dikkati ve edebî ifadeleriyle temayüz ettiği anlaşılır.

Eserleri. İbnü’n-Nedîm, Zübeyr b. Bekkâr’ın çoğu tarih, ensâb, şiir ve edebiyatla ilgili otuz üç kitap ve risâlesinin adını vermekte, bu isimler diğer kaynaklarda da tekrarlanmaktadır. Bu arada onun eserlerinden yapılan iktibaslar sebebiyle beş ayrı kitabının varlığına dikkat çekilmiştir (el-Fihrist, I/2, s. 341-342; ayrıca bk. Sezgin, I/2, s. 147-149; Varol, sy. 15 [2003], s. 193-195). Ancak aşağıdaki üç kitabı dışında bu eserlerden hiçbiri zamanımıza ulaşmamıştır. Zübeyrî kitaplarının isimlerinden anlaşıldığına göre Mekke ve Medine tarihiyle yakından ilgilenmiştir. Bazı şairlerin

hayatını ve şiirlerini "ahbâr" başlığı altında ele almak suretiyle Câhiliye devri ve İslâmî dönemdeki Hicaz Arap edebiyatına çok değerli katkılarda bulunmuştur.

1. Cemheretü nesebi Ḳureyş ve aḫbâruhâ (Kitâbü'n-Neseb). Zübeyr'in bu eseri, amcasının eserinden farklı bir formatta Kureyş kabilesinin ensâbı esasına göre yazılmış çok daha geniş bir ahbâr kitabıdır. Bu anlamda Belâzürî'nin Ensâbü'l-eşrâf'ına öncülük eden eser, onun kaynakları arasında yer aldığı gibi bu telif türünün de öncüsü olmuştur. Müellif amcasının kitabından geniş biçimde faydalanmış, oradan aldığı haberleri açıkça zikretmiştir. Eserinde kabile kurucusundan önce çocuklarının şeceresini kaydedip hayatlarını anlatmış ve kabile tarihini bu şekilde yazmıştır. Amcasının kitabındaki kısa bilgileri genişletmiş, şairlerin günümüzde başka kaynaklarda bulunmayan şiirlerine yer vermiş, bazı yanlış bilgileri düzeltmiş, şiir tenkidini ilgilendiren açıklamalar yapmış, bilhassa kadınların soylarını kaydetmeye itina gösterip onlardan rivayet almıştır. Yirmi üç bölümden meydana gelen Cemhere'nin zamanımıza tam bir nüshası ulaşmamıştır. Oxford Bodleian Kütüphanesi'ndeki yazma kitabın ikinci yarısını, 13-23. bölümleri ihtiva etmektedir. İstanbul Köprülü Kütüphanesi'nde bu bölümlerin beşte birini içine alan bir başka nüsha vardır. Eserin 13-17. bölümleri Zübeyr b. Bekkâr'ın kabilesi Esed b. Abdüluzzâ oğullarına tahsis edilmiş, büyük dedesi Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm'ın çocuklarına, ardından diğer Kureyş kollarına yer verilmiştir. Mahmûd Muhammed Şâkir 13-17. bölümleri tahkik edip I. cilt olarak yayımlamış (Kahire 1381), ancak müsvedde halinde hazırladığı II. cildi neşre muvaffak olamamıştır. Bu baskının sonunda yer alan "el-Müstedrek"te (s. 529-570) Mahmûd Muhammed Şâkir ve Hamed el-Câsir'in metinde yer alan bazı eksik ve yanlışlıkları düzelttikleri notları eklenmiştir. Abdüddâr b. Kusay oğullarının, bunların arasında Hz. Ebû Bekir, Abdurrahman b. Avf, Hâlid b. Velîd ve Hz. Ömer'in çocuklarının ele alındığı kitabın 17-23. bölümlerini el yazısıyla müsvedde halinde neşre hazırlayan Mahmûd M. Şâkir vefat edince Hamed el-Câsir bu metni de ekleyip kitabın mevcut 13-23. bölümlerinin tamamını iki cilt halinde neşretmiştir (Riyad 1419/1999). Bu baskıda, birinci baskının sonunda bulunan düzeltme ve ilâveler metnin içine dipnotu olarak alınmış, Abbas Hânî el-Çerâh da (al-Charaq) eserin on üç ayrı indeksini hazırlamıştır. İndeksleri Hamed el-Câsir'in isteğiyle hazırlayan Çerâh, Mahmûd M. Şâkir'in mevcut yazmaların önce yüzde kırkını neşrettiğini, kendisinin indeksini yaptığı ikinci baskıda ise müsvedde halindeki metnin yayımlanmasından dolayı birçok okuyuş ve baskı hatasının varlığını tesbit etmiş, bu sebeple metni yeniden neşretmeye karar vermiştir. Kitabın sonuna "Tetimme" başlığı altında, çeşitli kaynaklardan derlediği Zübeyr b. Bekkâr'a ait 100 sayfadan fazla rivayet metinlerini de (II, 193-298) eklemiştir (I-II, Beyrut 2010). İbnü'l-Ecdâbî eseri hem özetlemiş hem de ilâvelerde bulunmuştur. 2. el-Aḫbârü'l-muvaffaḳıyyât. Zübeyr b. Bekkâr bu eserini bir plan ve konu bütünlüğü içerisinde kaleme almamıştır. Müellif kendi zamanında veya daha önceki devirlerde yaşayan halife, emîr, vali, kâtip, edip ve şairlerle âlimlerin başından geçen olayları, ayrıca bazı nükteleri, ilmî ve edebî tartışmaları, bazı hutbe ve

mektupları çok kısa diyaloglar halinde şiirlerle süsleyerek bir araya getirmiştir. Eseri tahkik edip yayımlayan Sâmî Mekkî el-Ânî'nin tesbitine göre bu kitapta yer alan haberlerin bir kısmı başka kaynaklarda bulunurken çoğuna herhangi bir kaynakta rastlanmamış, bir kısmı da diğer kaynaklardan daha geniş biçimde ve farklı râviler yoluyla nakledilmiş, haber ve bilgilerin tamamı isnad sistemiyle kaydedilmiştir. Irak bölgesi haberlerine daha fazla yer verilen, Hicaz ve Suriye'den de bahsedilen eserin belli başlı kaynakları arasında amcası Zübeyrî'nin yanı sıra Medâinî, İbn Sellâm el-Cumahî gibi şahsiyetler vardır. Zübeyr b. Bekkâr'ın edip ve şairliğinin izleri bu kitapta da görülmekte, başka kaynaklarda, hatta bazı şairlerin kendi divanlarında bile bulunmayan şiirleri kaydedilmektedir. On dokuz bölüm halinde düzenlenen bu eserin de tam bir nüshası günümüze ulaşmamıştır. Eserin 16-19. bölümleri, ilk defa H. Ferdinand Wüstenfeld'in Ebû Abdullah ed-Dımaşkī'ye nisbet ederek Die Familie el-Zubeir (Üsretü' [ʿAşîretü] Zübeyr) adıyla 1878'de Göttingen'de yayımladığı kitabın "Mus'ab b. ez-Zübeyr" (Muç'ab ben el-Zubeir) başlığını taşıyan ikinci bölümünde (s. 61-112) Almanca tercümesiyle birlikte neşredilmiştir. Sâmî Mekkî el-Ânî 16-19. bölümleri içine alan Göttingen nüshası ile 15-19. bölümleri ihtiva eden Basra'daki Abbâsiyye (Âlü Baş A'yân) kütüphanesinde mevcut nüshaya dayanarak eseri tahkik edip neşretmiş (Bağdat 1392/1972), bu baskının sonuna (s. 573-635) İbn Ebü'l-Hadîd'in Şerḥu Nehci'l-Belâġa'sı başta olmak üzere İbn Hacer'in el-İṣâbe'si gibi kitaplarda Zübeyr b. Bekkâr'dan yapılmış iktibasları da eklemiştir. Bu ilâvelere eserin ikinci baskısında yer verilmemiştir (Beyrut 1416/1996). 3. Aḫbâru Ebî Dehbel el-Cumaḥî. Şairin divanına ve hayatına dair bu risâle F. Krenkow tarafından "The Dīwān of Abū Dahbal al-Gumaḥī" adıyla yayımlanmıştır (JRAS [1910], s. 1017-1075).

Zübeyr b. Bekkâr'ın telifleri arasında yer alan Kitâbü Aḫbâri'l-ʿArab ve eyyâmihâ'nın II. cildinin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunduğu (Cârullah Efendi, nr. 1579) kaydedilmişse de metinde yer alan bazı müellifler ve râvileri Zübeyr'den sonra yaşadığından bu yazmanın ona ait olmadığı açıktır. Diğer taraftan Şam'da Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bir mecmua içindeki (nr. 41, vr. 124b-135a) el-Münteḫab min Ezvâci'n-nebî adlı risâle Ekrem Ziyâ el-Ömerî tarafından tahkik edilerek İbn Zebâle'nin telifi ve Zübeyr b. Bekkâr'ın rivayeti olarak yayımlanmıştır (Medine 1401/1981). Aynı risâlenin İbn Asâkir'in Târîḫu Medîneti Dımaşḳ'ının önemli kaynakları arasında olduğunu tesbit eden Suriyeli araştırmacı Sekîne eş-Şihâbî ise yazmayı aynı adla Zübeyr b. Bekkâr'ın telifi olarak tahkik edip neşretmiştir (Beyrut 1403/1983). Ancak kaynaklarda Zübeyr'in bu isimle bir risâlesi kaydedilmemiştir. Bu hususu göz önüne alan Sekîne eş-Şihâbî risâlenin Kitâbü Nesebi Ḳureyş'in bir bölümü olabileceğini ileri sürmüştür (el-Münteḫab min Ezvâci'n-nebî, neşredenin girişi, s. 10). Risâlenin adı İbn Zebâle'nin eserleri arasında da geçmektedir. Yazma nüshasındaki kayıtta Zübeyr b. Bekkâr'ın yalnızca râvi olduğu görüldüğünden risâlenin onun kitapları içinde zikredilmesi doğru değildir.

BİBLİYOGRAFYA:Zübeyr b. Bekkâr, Cemheretü nesebi Ḳureyş ve aḫbâruhâ (nşr. Mahmûd M. Şâkir), Kahire 1381, I, 132, 163-165, ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 55-57; a.mlf., el-Aḫbârü'l-muvaffaḳıyyât (nşr. Sâmî Mekkî el-Ânî), Bağdad 1392/1972, bk. neşredenin girişi; a.mlf., el-Münteḫab min kitâbi Ezvâci'n-nebî (nşr. Sekîne eş-Şihâbî), Beyrut 1403/1983, bk. neşredenin girişi; İbn Zebâle, Münteḫab min kitâbi Ezvâci'n-nebî (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Medine 1401/1981; Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî, Nesebü Ḳureyş (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire 1953, s. 242; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), London 1430/2009, I/2, s. 340-343; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VIII, 467-471; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XI, 161-165; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VI, 526; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 311-317; Fâsî, el-ʿİḳdü'ṡ-ṡemîn, IV, 427-429; Sezgin, GAS (Ar.), I/2, s. 147-149; W. Werkmeister, Quellenuntersuchungen zum Kitāb al-ʿIqd al-Farīd des Andalusiers Ibn ʿAbdrabbih, Berlin 1983, s. 391-397; Hasan Îsâ Ali el-Hakîm, el-Muntaẓam li'bni'l-Cevzî, Beyrut 1985, s. 339-341; İhsan en-Nas, Kütübü'l-ensâbi'l-ʿArabiyye, Dımaşk 1421/2001, s. 225-241; S. Leder, "Prosa-Dichtung in der Ahbâr-Überlieferung", Isl., LXIV (1987), s. 6-41; a.mlf., "Zubayr b. Bakkār", EI² (Fr.), XI, 595-596; M. Bahaüddin Varol, "Zübeyr b. Bekkâr (172-256/789-870): Hayatı, Eserleri ve İslam Tarihçiliğindeki Yeri", SÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 15, Konya 2003, s. 189-206.

Mustafa Fayda

EŞEC el-KİNDÎ الأشجّ الكندي Ebû Saîd Abdullāh b. Saîd b. Husayn el-Eşecc el-Kindî (ö. 257/871) Hadis hâfızı.

167'de (783) Kûfe'de doğdu. Küçük yaşta hadis tahsiline başlayarak Hüşeym b. Beşîr, Abdullah b. İdrîs, Ebû Bekir b. Ayyaş, Muhammed b. Fudayl gibi muhaddislerden faydalandı. Başta Buhârî olmak üzere Kütüb-i Sitte musannifleri, İbn Huzeyme, Ebû Hatim er-Râzî, Ebû Zür'a er-Râzî, İbn Ebû Hatim gibi pek çok muhaddis kendisinden hadis öğrendi. Hâfızası güçlü, güvenilir bir muhaddisti. Yahyâ b. Maîn onun bazı zayıf râvilerden hadis aldığını söylemektedir. Buhârî biri el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'te, dördü el-Edebü'l-müfred'de (nr. 369, 394, 443, 1211) olmak üzere ondan rivayet ettiği sekiz hadise çeşitli eserlerinde yer vermiştir, Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde ise yetmiş rivayeti bulunmaktadır. Eşecc'in muhtelif eserleri olduğu kaynaklarda zikredilmekte, Zehebî onun bir ciltten ibaret olan Tefsîrü'l-Ḳurʾân adlı eserini gördüğünü söylemektedir. Rivayet ettiği bazı hadisleri ihtiva eden bir risâlesi de Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 18/10, vr. 211a - 224a).

Eşec el-Kindî Rebîülevvel 257'de (Şubat 871) Kûfe'de vefat etmiş olup daha önce öldüğüne dair rivayetler doğru değildir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Ebû Hatim, el-Cerh ve't-taʿdîl, V, 73; İbn Mencûye, Ricâlü Sahîhi Müslim (nşr. Abdullah el-Leysî), Beyrut 1407/1987, I, 365; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, XV, 27-30; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 501-502; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 182-184; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, V, 236-237; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 441; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 211; a.mlf., GAS, I, 134; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 58; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 308; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 90.

Ali Yardım

İBNÜ'l-FURÂT, Ahmed (أحمد بن الفرات) Ebû Mes'ûd Ahmed b. el-Furât b. Hâlid ed-Dabbî er-Râzî (ö. 258/872) Hadis hâfızı.

180 (796) yılı civarında doğdu (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 481). Babası da muhaddisti. Küçük yaşta hadis tahsiline başladı ve çok hadis ezberlediği için on sekiz yaşında iken "Reyli küçük hâfız" diye tanındı. Hadis öğrenimi için Bağdat, Basra, Kûfe, Hicaz, Yemen, Şam, Mısır ve Cezîre'yi dolaşarak Abdullah b. Nümeyr, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Yezîd b. Hârûn, Yahyâ b. Âdem, Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî ve Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn gibi muhaddislerden hadis tahsil etti. Kendisinden Ebû Dâvûd es-Sicistânî, İbn Ebû Âsım, Muhammed b. Yahyâ b. Mende ve Abdurrahman b. Yahyâ b. Mende gibi âlimler rivayette bulundu. İlmî seyahatlerini tamamladıktan sonra İsfahan'a yerleşti ve ömrünün son kırk beş yılında burada hadis rivayet etti.

İbnü'l-Furât, meşhur muhaddislerin rivayetlerini önce talebelerinden dinleyerek ezberler, daha sonra onların yaşadığı bölgelere giderek rivayetlerini bizzat kendilerinden dinlerdi. Bağdat'a gittiğinde Ahmed b. Hanbel'in hadis meclisinde uzun süre bulunmuş, İbn Hanbel, Resûlullah'la ilgili rivayetleri ondan daha iyi ezbere bilenin bulunmadığını söylemiştir. İsfahan'a gittiğinde ezberinden binlerce hadis imlâ ettiği, bu hadisler kitaplarıyla karşılaştırıldığında sadece birkaç yerde hata ettiğinin görüldüğü kaydedilen İbnü'l-Furât 1700 kadar hocadan 1.500.000 hadis yazdığını, ancak bunlardan 310'unun rivayetlerini eserlerine aldığını bildirmiştir.

Hadis münekkitleri onu sika, hâfız ve me'mûn olarak değerlendirmiş, ancak İbn Hırâş yalan söylediğini ileri sürmüştür. Bu suçlamayı nakleden İbn Adî, İbnü'l-Furât'ın münker rivayetini bilmediğini, onun doğru sözlü bir hâfız olduğunu söylemiş, Zehebî de İbnü'l-Furât'la ilgili bu suçlamaya kitabında yer verdiği için İbn Adî'yi eleştirmiş, iddiayı ortaya atan İbn Ukde ile İbn Hırâş'ın râfizî ve bid'atçı olduklarını, sözlerine itibar edilemeyeceğini belirtmiştir. İbnü'l-Furât Şâban 258'de (Haziran 872) İsfahan'da vefat etti.

İbnü'l-Furât'ın günümüze ulaştığı bilinen tek eseri el-Münteḳā min cüzʾih olup Sezgin'in Cüzʾ fîhi aḫbâru Aḥmed b. el-Furât adıyla kaydettiği eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmakta (Mecmua, nr. 51, vr. 40-44), bu risâledeki rivayetleri İbnü'l-Furât'ın cüzünden Zehebî'nin seçtiği belirtilmektedir (Elbânî, s. 89). Müellifin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Müsned, et-Tefsîr, Kerîme bint Abdülvehhâb el-Kureşiyye (ö. 641/1243) tarafından icâzet yoluyla rivayet edilen Eḥâdîs̱ü'l-efrâd.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 67; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VIII, 36; İbn Adî, el-Kâmil, I, 193; Ebü'ş-Şeyh, Ṭabaḳātü'l-muḥaddis̱în bi-İṣbahân (nşr. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî), Beyrut 1988, II, 254-258; Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ẕikru aḫbâri İṣbahân (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1410/1990, I, 113-114; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IV, 343-344; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, I, 53-55; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), V, 150-157; a.mlf., el-Muʿcemü'l-müştemil, s. 57; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, I,

422-425; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 227-228; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 480-488; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 544-545; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 127-128; Safedî, el-Vâfî, VII, 280; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 66-67; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (Lecne), I, 62-64; Bedrân, Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳ, I, 435-436; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 87; Sezgin, GAS, I, 135; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 89; Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân, Muʿcemü ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ ve'l-müfessirîn, Beyrut 1984, s. 56-57; Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Muʿcemü'l-aʿlâm, Limasol 1407/1987, s. 60.

Kâmil Çakın

ZÜHLÎ (الذهلي) Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh ez-Zühlî en-Nîsâbûrî (ö. 258/872)Hadis hâfızı.

172 (788-89) yılı civarında muhtemelen Nîşâbur'da doğdu. Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî'nin meclisinde hadis yazarken yazısının güzelliği ve hadisleri doğru kaydedişi Nîşâburlu muhaddis Ali b. Seleme el-Lebekī'nin dikkatini çekti ve onun tavsiyesi üzerine ilim yolculuklarına başladı. Nîşâbur, Rey, İsfahan, Basra, Kûfe, Vâsıt, Bağdat, Mekke, Medine, Yemen, Mısır, Şam ve Cezîre'de Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Abdürrezzâk es-San'ânî, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî, Hureybî, Nuaym b. Hammâd, İbn Nümeyr ve yaşça kendisinden küçük olan İbn Vâre gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de hocaları Saîd b. Mansûr, Saîd b. Ebû Meryem, Ebû Ca'fer en-Nüfeylî ve Amr b. Hâlid'den başka İbn Mâce, Tirmizî, Ebû Hâtim er-Râzî, Nesâî, İbn Ebû Dâvûd gibi muhaddisler rivayette bulundu. Talebeleri arasında İmam Müslim de bulunmaktadır. Müslim önceleri Zühlî'den çok hadis rivayet etti, fakat onun İmam Buhârî'ye cephe alarak, "Kur'an mahlûk değildir diyenler meclisimize gelmesin" sözleri üzerine Zühlî'nin dersini terketti, ondan yazdığı hadisleri evine gönderdi ve bu hadisleri el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ine de almadı. Zühlî, Rebîülevvel veya Rebîülâhir 258'de (Ocak veya Şubat 872) vefat etti, cenaze namazını Horasan Emîri Muhammed b. Tâhir kıldırdı.

Zühlî, ünlü muhaddis İbn Şihâb ez-Zührî'nin hadislerini toplayıp tasnif etmesiyle tanındığı için Zührî olarak da anılmıştır. Bağdat'a gittiği zaman oradaki hadis âlimlerine bu derlediği hadisleri rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel bundan dolayı Zühlî'yi övmüş ve Zührî'nin hadislerini ondan daha iyi bilen birinin Bağdat'a gelmediğini söylemiştir. Yahyâ b. Maîn, kendisine Zührî'nin hadislerini niçin toplamadığını soranlara bu konuda Zühlî'nin çalışmasını yeterli bulduğunu belirtmiş, Ali b. Medînî de Zühlî'yi, "Sen Zührî'nin vârisisin" diye takdir etmiştir. Devrin âlimleri arasında en üstün seviyeye ulaşan hadis hâfızlarına verilen "emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" unvanı Zühlî'ye de verilmiş ve ilel konusunda önde gelen âlimlerden biri kabul edilmiştir. Nitekim hadis otoriteleri onun ârif, hâfız, mütkın ve sika olduğunu belirtmiş, Dârekutnî de Selef'in ilim konusunda kendisinin bilgi eksikliğini görmek isteyenlerin Zühlî'nin ʿİlelü ḥadîs̱i'z-Zührî'sine bakmalarını tavsiye etmiştir. Zencûye b. Muhammed en-Nîsâbûrî de hocalarının Zühlî'nin bilmediği hadislerin

önemsenmeye değmeyeceğini söylediklerini nakletmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 280). Zühlî'nin talebelerinden İbn Huzeyme ise hocasını "asrının imamı" diye nitelemiş ve Ahmed b. Hanbel'in Bağdat'ta, İmam Mâlik'in Medine'de elde ettiği şöhrete denk bir şöhrete onun da Nîşâbur'da kavuştuğunu kaydetmiştir.

Zühlî'nin adı, Buhârî ile aralarında geçen halku'l-Kur'ân tartışmasından sonra Buhârî'nin Nîşâbur'dan çıkarılması ve ardından hastalanarak vefat etmesiyle sonuçlanan olay sebebiyle ön plana çıkmıştır. Buhârî 250 (864) yılında Nîşâbur'a gelince büyük ilgiyle karşılanmış, hocası Zühlî talebelerine Buhârî'yi karşılamalarını söylemiş, kendisi de onu karşılayanlar arasında yer almıştır. Ayrıca etrafındakileri Buhârî'ye kelâm konularında herhangi bir şey sormamaları yönünde uyarmış, Buhârî'nin kendi görüşlerine aykırı bir fikir beyan etmesi halinde aralarında ihtilâf çıkacağını, bunun da Horasan'daki Hâricî, Râfizî, Cehmî ve Mürciîler'i sevindireceğini belirtmiştir. Buna rağmen kalabalık bir sohbet ortamında Buhârî'ye Kur'an'ın lafzının mahlûk olup olmadığı sorulmuş, o da insanların Kur'an'ı telaffuz etmelerinin onların fiili olduğunu, fiillerin de Allah tarafından yaratıldığını söylemiş, bunun üzerine kalabalık arasında ihtilâf çıkmış, daha sonra da yaşanan olumsuzluklar yüzünden Buhârî Nîşâbur'u terketmek zorunda kalmıştır. Buhârî, Zühlî ile arasındaki Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı meselesine dair görüş ayrılığını açıkladığı Halḳu efʿâli'l-ʿibâd adıyla bir eser kaleme almıştır.

Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunan kimsenin imandan çıkacağını söyleyen Zühlî bu konuda tevakkuf etmenin de küfür sayılacağını ileri sürmüş, Kur'an okuyan kişinin telâffuzunu mahlûk kabul edenlerin bid'atçı olduğunu, onlarla aynı mecliste oturulup konuşulamayacağını, dolayısıyla Buhârî'nin meclisine gidenlerin de Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşüne sahip olmakla itham edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Zühlî bu sözleriyle İmam Müslim ve Ahmed b. Seleme hariç insanların çoğunun Buhârî'nin meclisine katılmasını engellemiştir. Zühlî bununla da kalmayıp Buhara Emîri Hâlid b. Ahmed'e bir mektup yazmış ve Buhârî'nin oradan da sürülmesine yol açmıştır. Rey'e gönderdiği diğer bir mektupla da Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a'nın Buhârî'nin hadislerini terketmelerini sağlamıştır. Buhârî, Zühlî'nin bu yaptıklarına rağmen el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ine onun rivayet ettiği otuz dört hadisi almıştır (İbn Hacer, IX, 516). Ancak "Ṣavm, Cenâʾiz, ʿItḳ ve Ṭıb" gibi bölümlerde yer verdiği bu hadislerin çoğunda tedlîs yapmış, Zühlî'nin adını açıkça anmak yerine ondan bazan Muhammed, bazan Muhammed b. Abdullah, bazan da babasının dedesine nisbetle Muhammed b. Hâlid diye söz etmiştir.

Eserleri. 1. ez-Zühriyyât. İbn Şihâb ez-Zührî'nin hadislerinin derlendiği bir eserdir. Zühlî'yi Nîşâbur'da ve diğer İslâm ülkelerinde şöhrete kavuşturan bu eserin VII. (XIII.) yüzyıla ait olduğu belirtilen ve otuz üç hadisten oluşan küçük bir bölümü Zâhiriyye Kütüphanesi'ndedir (Mecmua, nr. 83/10, vr. 140a-148b). Süleyman b. Saîd

b. Müreyzin el-Useyrî, Ümmülkurâ Üniversitesi'nde el-İmâm Muḥammed b. Yaḥyâ eẕ-Ẕühlî muḥaddiṡen maʿa taḥḳīḳi'l-cüzʾi'l-münteḳā min Zühriyyâtihî adıyla yüksek lisans tezi hazırlamış, ardından bu çalışma iki cilt halinde yayımlanmıştır (Mekke 1419-20/1999). 2. ʿİlelü ḥadîṡi'z-Zührî. Zühlî, ez-Zühriyyât'ı tasnif ettikten sonra Mısır'a gittiğinde Ahmed b. Sâlih et-Taberî el-Mısrî, bu eserinde Zührî'den rivayette bulunan zayıf râvilerin hadislerini derlediğini söyleyerek kendisini uyarmış, Zühlî de hadis ilminde derinleştikten sonra ez-Zühriyyât'taki hadislerin illetlerini bu eserinde (Zâhiriyye Ktp., Hadis, nr. 83/10) açıklamıştır (Ebû Ya'lâ, I, 407). 3. el-Cüzʾ. İbn Hacer el-Askalânî'nin, Silefî'nin torunu Abdurrahman b. Mekkî'den iki tarikle rivayet edip Fetḥu'l-bârî'sinde işaret ettiği eserin bir nüshası Kahire'de bulunmaktadır (Sezgin, I, 135; Kettânî [Özbek], s. 150-151). 4. Kitâbü't-Tevekkül (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 16; Kehhâle, XII, 105). Çok sayıda eseri olduğu belirtilen Zühlî'nin vefatından sonra 2000 cüz kitabının gömüldüğü rivayet edilmektedir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 278; İbn Hacer, IX, 516).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Ya'lâ el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-ḥadîṡ (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs), Riyad 1409/1989, I, 407; Hatîb el-Bağdâdî, Târîḫu Baġdâd (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1422/2001, II, 352-355; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 273-285; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 530-532; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), II, 228; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 511-516; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 16; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XII, 105; Sezgin, GAS, I, 134-135; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 150-151; M. Yaşar Kandemir, "Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs", DİA, XI, 157; Osman Çetin, "Horasan", a.e., XVIII, 239; Ayhan Tekineş, "İlelü'l-hadîs", a.e., XXII, 85; Herrâs Bûallâkī, "eẕ-Ẕühlî, Ebû ʿAbdillâh Muḥammed b. Yaḥyâ", Mv.AU, IX, 506-508. Mehmet Emin Özafşar

YAHYÂ b. İBRÂHİM (يحيى بن إبراهيم) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. İbrâhîm b. Müzeyn el-Kurtubî (ö. 259/873) Endülüslü muhaddis, fıkıh ve dil âlimi.

Tuleytula'da (Toledo) doğdu. Dedesi Müzeyn'e nisbetle İbn Müzeyn diye de anılır. Müzeyn soy bakımından Arap asıllı olup Hz. Osman'ın kızı Remle'nin kölesiydi. Fetihten sonra Endülüs'e gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Babası İbrâhim de Kurtuba'nın ileri gelen şahsiyetlerinden biridir. Yahyâ b. İbrâhim çocukluk ve gençlik yıllarını Tuleytula'da geçirdi. İlk eğitimini burada aldı; birçok âlimin ders halkasına katıldı. Özellikle Arap dili ve edebiyatı alanında ilerlemekle birlikte hadis âlimleriyle tanıştıktan sonra hadis öğrenmeye yöneldi. Bu dönemdeki hocaları arasında Gāzî b. Kays el-Endelüsî, Muhammed b. Îsâ el-A'şâ, Îsâ b. Dînâr ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî gibi âlimler zikredilmektedir. 192 (808) yılından sonra Tuleytula'da Endülüs Emevî yönetimi aleyhinde patlak veren isyanlar sırasında yetişkin konumunda bulunan Yahyâ b. İbrâhim emîr I. Hakem ve oğlu II. Abdurrahman ile birlikte hareket etti. Bir isyan sırasında âsiler tarafından esir alındı ve bir müddet hapiste kaldı. II. Abdurrahman döneminde tahsilini ilerletmek ve hadis dinlemek maksadıyla Kuzey Afrika, Hicaz ve Irak bölgelerini kapsayan bir seyahate çıktı. 218 (833) yılından önce gerçekleştiği anlaşılan bu seyahat sırasında Mısır'da Mâlik b. Enes'in kâtibi olarak ün kazanan

Hubeyb b. Ebû Hubeyb ve Asbağ b. Ferec, Medine'de Mâlik b. Enes'in kız kardeşinin oğlu Mutarrif b. Abdullah el-Yesârî, Basra'da Kaʻnebî ve Kûfe'de Ahmed b. Abdullah b. Yûnus et-Temîmî gibi birçok âlimle görüşüp ders halkalarına katıldı. Mutarrif b. Abdullah ve Hubeyb b. Ebû Hubeyb'den özellikle Mâlik'in el-Muvaṭṭâʾını dinledi ve kendilerinden rivayette bulundu. İlmî seyahatini tamamlayıp Endülüs'e döndükten sonra Tuleytula'da öğretimle meşgul oldu.

238'de (852) vefat eden emîr II. Abdurrahman'ın yerine oğlu Muhammed geçti, ancak Tuleytula halkı ona biat etmeyerek isyan etti. Bu sırada Tuleytula'da bulunan II. Abdurrahman'ın diğer oğlu Saîd şehri terkederken Yahyâ b. İbrâhim de ailesiyle birlikte onun maiyetine katılıp Kurtuba'ya (Cordoba) gitti. Emîr Muhammed, Tuleytula'da mağduriyet yaşadığını ve kardeşi Saîd ile birlikte hareket ettiğini öğrenince Yahyâ b. İbrâhim'le özel olarak ilgilendi. Kendisine ev ve mülk verdi, bazı yerlerin gelirini de ona tahsis etti. Yahyâ, 240'ta (854) Tuleytula'daki isyanı bastırmak üzere ordusuyla yola çıkan Emîr Muhammed'in yanında yer aldı. Bu sefer esnasında Vâdîselît'te yapılan savaşlara bizzat katıldı. Bu yüzden Emîr Muhammed nezdinde itibarı yükseldi. Bir ara Kurtuba kadılığına getirildiyse de kendisi daha çok ilim ve öğretimle meşgul oldu. Talebeleri ve râvileri arasında İbn Lübâbe, Ebân b. Muhammed b. Dînâr, Muhammed b. Futays, Saîd b. Himyer b. Mervân el-Kurtubî, Saîd b. Osman el-Aʻnâkī ve Yahyâ b. Zekeriyyâ b. Şâme el-Ümevî gibi Endülüslü âlimler bulunmaktadır. Yahyâ b. İbrâhim 13 Cemâziyelevvel 259'da (17 Mart 873) Kurtuba'da vefat etti; 260 (874) yılında öldüğüne dair bilgi doğru değildir. Kaynaklarda Yahyâ'nın güler yüzlü, vakur, fazilet sahibi bir kişi olduğundan ve dini yaşama konusundaki titizliğinden söz edilir. Yahyâ b. İbrâhim yaşadığı dönemde Mâlikî mezhebinin önde gelen imamı kabul edilmiştir. Endülüs'te Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾını en iyi onun bildiği söylenir. el-Muvaṭṭaʾı ezbere okutur ve fıkhî meselelerini açıklardı. el-Muvaṭṭaʾ dışındaki hadis kitapları ve hadis ilimleriyle meşgul olmadığı için bu konuda derinliği bulunmadığı söylenmiş, ancak rivayetleri güvenilir kabul edilmiştir.

Eserleri. 1. Tefsîrü (Şerḥu)'l-Muvaṭṭaʾ. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin naklettiği el-Muvaṭṭaʾ rivayeti üzerine yapılmış bir şerh olup Endülüs âlimleri tarafından okutulmuş ve rivayet edilmiştir. Eserin deri parçaları üzerine yazılmış 394 (1004) istinsah tarihli nüshasının bazı kısımları Tunus'taki Mektebetü Câmii'l-Kayrevân'da korunarak günümüze intikal etmiştir (Sicil ḳadîm li-Mektebeti Câmiʿi'l-Ḳayrevân, s. 362). 2. Ricâlü'l-Muvaṭṭaʾ (Tesmiyetü, Esmâʾü ricâli'l-Muvaṭṭaʾ, Tesmiyetü'r-ricâli'l-mez̠kûrîne fi'l-Muvaṭṭaʾ). 3. el-Müstaḳṣıye fî ʿileli'l-Muvaṭṭaʾ. el-Muvaṭṭaʾda bulunduğu söylenen illetlerin ele alındığı ve diğer hadis kaynaklarıyla karşılaştırıldığı bir eserdir. 4. Reġāʾibü'l-ʿilm ve fażlih (Fażlü'l-ʿilm). 5. Feżâʾilü'l-Ḳurʾân (İbn Hayr, s. 62).

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Aḫbâru'l-fuḳahâ᾽ ve'l-muḥaddis̱în (nşr. M. L. Ávila - L. Molina), Madrid 1992, s. 370-372; İbnü'l-Faradî, Târîḫu ʿulemâ᾽i'l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1966, II, 181; Humeydî, Cez̠vetü'l-muḳtebis, Kahire 1966, s. 373; İbn Hayr, Fehrese (nşr. M. Fuâd Mansûr), Beyrut 1419/1998, s. 62, 75, 80, 270; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis (Ebyârî), II, 669-670; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb (nşr. Me'mûn b. Muhyiddin el-Cennân), Beyrut 1417/1996, s. 436; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 516; Sicil ḳadîm li-Mektebeti Câmiʿi'l-Ḳayrevân (nşr. İbrâhim Şebbûh), Kahire 1957, s. 362; Kehhâle, Muʿcemü'l-mü᾽ellifîn, XIII, 182; Sezgin, GAS (Ar.), I/3, s. 132-134, 157; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VIII, 134.
Mehmet Efendioğlu

AHMED b. SİNÂN أحمد بن سنان Ebû Ca'fer Ahmed b. Sinân b. Esed el-Kattân el-Vâsıtî (ö. 259/872-73) Tanınmış hadis hâfızı.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Vekî' b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve İmam Şâfiî gibi devrinin şöhretli muhaddislerinden hadis okudu. Kendisinden de İmam Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, İbn Huzeyme gibi muhaddisler hadis rivayet etti. Oğlu Ca'fer b. Ahmed de talebelerindendir. Yine onun talebelerinden olan Ebû Hâtim er-Râzî, “zamanın imamı” diye övdüğü hocasının sika* ve sadûk* bir muhaddis olduğunu söyler. Diğer talebeleri İmam Nesâî ile Dârekutnî de aynı görüşe katılırlar. Hâkim en-Nîsâbûrî, bir hocasından naklen, “Yaşadığı asırda Abdullah b. Mübârek ne ise kendi devrine göre Ahmed b. Sinân da odur” dendiğini anlatır. Rivayet ettiği hadislerden biri Buhârî'nin Sahîḥ'inde, diğerleri ise Müslim'in Sahîḥ'i ile Ebû Dâvûd ve İbn Mâce'nin sünenlerinde ve Nesâî'nin es-Sünenü'l-kübrâ'sında yer almıştır. Kaynaklarda onun, râvilere göre tertip edilmiş bir müsned*inden söz edilmekle beraber, bu eserin günümüze kadar gelip gelmediği henüz bilinmemektedir.

Ahmed b. Sinân'dan nakledilen sözlerden biri şudur: “Her bid'atçı muhaddislere düşmandır, bid'at illetine yakalanan kimsenin kalbinden hadis zevki çekip alınmıştır”. Kaynaklarda vefat tarihi için 250, 254, 256, 258 ve 259 yılları yer almaktadır. Zehebî (el-ʿİber, I, 370), Safedî (el-Vâfî, VI, 407), İbn Kesîr (el-Bidâye, XI, 31) ve İbnü'l-İmâd (Şezerât, II, 137) 258 yılında vefat ettiğini söylemekte, İbn Hacer ise bu ihtilâfların istinsah hatasından meydana geldiğini, doğrusunun 259 yılı olduğunu belirtmektedir (bk. Tehzîbü't-Tehzîb, I, 34).

BİBLİYOGRAFYA:el-Cerh ve't-taʿdîl, II, 53; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, Beyrut 1403-1405/1983-85, I, 322-323; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 521; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâ᾽, XII, 244-246; a.mlf., el-İber, I, 370; Safedî, el-Vâfî, VI, 407; Sübkî, Tabakat, II, 5-6; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 31; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 34-35; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, s. 6-7; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 137.

M. Yaşar Kandemir

CÛZCÂNÎ, Ebû İshak أبو إسحاق الجوزجاني Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya‘kub b. İshâk es-Sa‘dî el-Cûzcânî (ö. 259/873) Hadis hâfızı, cerh ve ta‘dîl âlimi.

Horasan bölgesindeki Cûzcân'da doğdu. Daha sonra Dımaşk'a giderek oraya yerleşti. İlim tahsili için Mekke, Basra, Remle, Mısır gibi yerleri dolaştı. Yezîd b. Hârûn, Ebû Âsım en-Nebîl, Haccâc b. Minhâl, Affân b. Müslim ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerden hadis rivayet etti. En çok Ahmed b. Hanbel'den faydalandı ve onun bazı fıkhî görüşlerini yazdı. Ahmed b. Hanbel de ona çok değer vermiş ve onunla mektuplaşmıştır. Cûzcânî daha sonra Dımaşk'a döndü, burada Dımaşk hatibi diye ün yaptı ve meşhur bir muhaddis oldu. Kendisinden Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Ebû Zür‘a er-Râzî, İbn Huzeyme, Ebû Hâtim er-Râzî ve İbn Cerîr et-Taberî rivayette bulundular. Nesâî onun sika* olduğunu, Dârekutnî de sika hadis hâfızları arasında yer aldığını söylemişlerdir. Zehebî onu Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi katı tenkitçilerden saymıştır. Diğer taraftan İbn Hibbân, Hz. Ali aleyhtarı olduğu ileri sürülen güvenilir muhaddis ve tâbiî Harîz b. Osman'ın görüşlerini benimsediği için ona nisbetle kendisine Harîzî dendiğini, fakat mezhep propagandası yapmadığını ve dindarlığı ile tanındığını söylemektedir. Cûzcânî'nin Hz. Osman taraftarı olup Hz. Ali'nin aleyhinde bulunan nâsıbe*ye mensubiyetine dair bu ithamın haklı olmadığı anlaşılmaktadır. Onun Ahmed b. Hanbel ile olan yakınlığı, mektuplaşmaları, İbn Hanbel'in mektuplarını hadis rivayet ettiği minberden halka okuması da bunu göstermektedir. Aksi halde Hz. Ali ve Ehl-i beyt'e beslediği sevgiyle tanınan ve el-Müsned'inde Hz. Ali'nin faziletlerine geniş yer veren Ahmed b. Hanbel'in Cûzcânî ile ilgilenmesini açıklamak mümkün değildir. Ebû Hanîfe'yi eleştirmesi sebebiyle (bk. Ahvâlü'r-ricâl, s. 75) Zâhid Kevserî'nin ona ve dolayısıyla İbn Ebû Hâtim'e yönelttiği tenkitlerin de hissî olduğu anlaşılmaktadır (Tenîbü'l-Hatîb, s. 168).

Rivayetleri Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin sünenlerinde yer alan Cûzcânî, 259 yılı Zilkade başlarında (Eylül 873) Dımaşk'ta vefat etti.

Eserleri. Cûzcânî'nin günümüze ulaşabilen eserleri şunlardır: 1. Ahvâlü'r-ricâl. Eser muhtelif kaynaklarda el-Cerh ve't-taʿdîl ve Kitâbü'd-Duʿafâʾ adlarıyla da geçmektedir. Bazı kaynaklarda eş-Şecere fî ahvâli'r-ricâl şeklinde zikredilmekteyse de (bk. Sezgin, I, 135) eserin nâşiri olan Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki (Hadis, nr. 349) yegâne nüshasının ikinci kısmı üzerinde müstensih hattından başka bir yazıyla yazılmış olan "eş-şecere" ibaresinin yanlış olarak kaydedildiği kanaatindedir. Ahvâlü'r-ricâl Beyrut'ta basılmıştır (1405/1985). Kitapta 388 râvi hakkında kısa değerlendirmeler bulunmaktadır. 2. Emârâtü'n-nübüvve. Eserden seçilmiş bir kısım Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mecmua, nr. 104, vr. 162ª-169ª). 3. el-Ebâtîl. Hadis tenkidine dair olan bu eserden seçilen küçük bir bölüm de Zâhiriyye Kütüphanesi'ndedir (Umumi, nr. 548, vr. 97b-100ª).

BİBLİYOGRAFYA:Cûzcânî, Ahvâlü'r-ricâl (nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî), Beyrut 1405/1985; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dîl, II, 148; İbn Hibbân, es-Sikāt, Haydarâbâd 1402/1982, VIII, 81-82; Sem'ânî, el-Ensâb, III, 361-362; Yâkūt, Mu'cemü'l-büldân, III, 167; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, II, 244-248; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, I, 549; Safedî, el-Vâfî, VI, 170; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 31; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 181-183; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 167; Leknevî, er-Ref' ve't-tekmîl, s. 127, not 1; Sezgin, GAS, I, 135; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 147; M. Zâhid el-Kevserî, Te'nîbü'l-Hatîb, Beyrut 1401/1981, s. 167-168.

İsmail L. Çakan

YAHYÂ b. İBRÂHİM (يحيى بن إبراهيم) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. İbrâhîm b. Müzeyn el-Kurtubî (ö. 259/873) Endülüslü muhaddis, fıkıh ve dil âlimi.

Tuleytula'da (Toledo) doğdu. Dedesi Müzeyn'e nisbetle İbn Müzeyn diye de anılır. Müzeyn soy bakımından Arap asıllı olup Hz. Osman'ın kızı Remle'nin kölesiydi. Fetihten sonra Endülüs'e gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Babası İbrâhim de Kurtuba'nın ileri gelen şahsiyetlerinden biridir. Yahyâ b. İbrâhim çocukluk ve gençlik yıllarını Tuleytula'da geçirdi. İlk eğitimini burada aldı; birçok âlimin ders halkasına katıldı. Özellikle Arap dili ve edebiyatı alanında ilerlemekle birlikte hadis âlimleriyle tanıştıktan sonra hadis öğrenmeye yöneldi. Bu dönemdeki hocaları arasında Gāzî b. Kays el-Endelüsî, Muhammed b. Îsâ el-A'şâ, Îsâ b. Dînâr ve Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî gibi âlimler zikredilmektedir. 192 (808) yılından sonra Tuleytula'da Endülüs Emevî yönetimi aleyhinde patlak veren isyanlar sırasında yetişkin konumunda bulunan Yahyâ b. İbrâhim emîr I. Hakem ve oğlu II. Abdurrahman ile birlikte hareket etti. Bir isyan sırasında âsiler tarafından esir alındı ve bir müddet hapiste kaldı. II. Abdurrahman döneminde tahsilini ilerletmek ve hadis dinlemek maksadıyla Kuzey Afrika, Hicaz ve Irak bölgelerini kapsayan bir seyahate çıktı. 218 (833) yılından önce gerçekleştiği anlaşılan bu seyahat sırasında Mısır'da Mâlik b. Enes'in kâtibi olarak ün kazanan Hubeyb b. Ebû Hubeyb ve Asbağ b. Ferec, Medine'de Mâlik b. Enes'in kız kardeşinin oğlu Mutarrif b. Abdullah el-Yesârî, Basra'da Ka'nebî ve Kûfe'de Ahmed b. Abdullah b. Yûnus et-Temîmî gibi birçok âlimle görüşüp ders halkalarına katıldı. Mutarrif b. Abdullah ve Hubeyb b. Ebû Hubeyb'den özellikle Mâlik'in el-Muvaṭṭâ'ını dinledi ve kendilerinden rivayette bulundu. İlmî seyahatini tamamlayıp Endülüs'e döndükten sonra Tuleytula'da öğretimle meşgul oldu.

238'de (852) vefat eden emîr II. Abdurrahman'ın yerine oğlu Muhammed geçti, ancak Tuleytula halkı ona biat etmeyerek isyan etti. Bu sırada Tuleytula'da bulunan II. Abdurrahman'ın diğer oğlu Saîd şehri terkederken Yahyâ b. İbrâhim de ailesiyle birlikte onun maiyetine katılıp Kurtuba'ya (Cordoba) gitti. Emîr Muhammed, Tuleytula'da mağduriyet yaşadığını ve kardeşi Saîd ile birlikte hareket ettiğini öğrenince Yahyâ b. İbrâhim'le özel olarak ilgilendi. Kendisine ev ve mülk verdi, bazı yerlerin gelirini de ona tahsis etti. Yahyâ, 240'ta (854) Tuleytula'daki isyanı bastırmak üzere ordusuyla yola çıkan Emîr Muhammed'in yanında yer aldı. Bu sefer esnasında

Vâdîselît'te yapılan savaşlara bizzat katıldı. Bu yüzden Emîr Muhammed nezdinde itibarı yükseldi. Bir ara Kurtuba kadılığına getirildiyse de kendisi daha çok ilim ve öğretimle meşgul oldu. Talebeleri ve râvileri arasında İbn Lübâbe, Ebân b. Muhammed b. Dînâr, Muhammed b. Futays, Saîd b. Himyer b. Mervân el-Kurtubî, Saîd b. Osman el-A'nâkī ve Yahyâ b. Zekeriyyâ b. Şâme el-Ümevî gibi Endülüslü âlimler bulunmaktadır. Yahyâ b. İbrâhim 13 Cemâziyelevvel 259'da (17 Mart 873) Kurtuba'da vefat etti; 260 (874) yılında öldüğüne dair bilgi doğru değildir. Kaynaklarda Yahyâ'nın güler yüzlü, vakur, fazilet sahibi bir kişi olduğundan ve dini yaşama konusundaki titizliğinden söz edilir. Yahyâ b. İbrâhim yaşadığı dönemde Mâlikî mezhebinin önde gelen imamı kabul edilmiştir. Endülüs'te Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾını en iyi onun bildiği söylenir. el-Muvaṭṭaʾı ezbere okutur ve fıkhî meselelerini açıklardı. el-Muvaṭṭaʾ dışındaki hadis kitapları ve hadis ilimleriyle meşgul olmadığı için bu konuda derinliği bulunmadığı söylenmiş, ancak rivayetleri güvenilir kabul edilmiştir.

Eserleri. 1. Tefsîrü (Şerḥu)'l-Muvaṭṭaʾ. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin naklettiği el-Muvaṭṭaʾ rivayeti üzerine yapılmış bir şerh olup Endülüs âlimleri tarafından okutulmuş ve rivayet edilmiştir. Eserin deri parçaları üzerine yazılmış 394 (1004) istinsah tarihli nüshasının bazı kısımları Tunus'taki Mektebetü Câmii'l-Kayrevân'da korunarak günümüze intikal etmiştir (Sicil ḳadîm li-Mektebeti Câmiʿi'l-Ḳayrevân, s. 362). 2. Ricâlü'l-Muvaṭṭaʾ (Tesmiyetü, Esmâʾü ricâli'l-Muvaṭṭaʾ, Tesmiyetü'r-ricâli'l-mez̠kûrîne fi'l-Muvaṭṭaʾ). 3. el-Müstaḳṣıye fî ʿileli'l-Muvaṭṭaʾ. el-Muvaṭṭaʾda bulunduğu söylenen illetlerin ele alındığı ve diğer hadis kaynaklarıyla karşılaştırıldığı bir eserdir. 4. Reġāʾibü'l-ʿilm ve fażlih (Fażlü'l-ʿilm). 5. Feżâʾilü'l-Ḳurʾân (İbn Hayr, s. 62).

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Aḫbâru'l-fuḳahâʾ ve'l-muḥaddis̠în (nşr. M. L. Ávila - L. Molina), Madrid 1992, s. 370-372; İbnü'l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1966, II, 181; Humeydî, Cez̠vetü'l-muḳtebis, Kahire 1966, s. 373; İbn Hayr, Fehrese (nşr. M. Fuâd Mansûr), Beyrut 1419/1998, s. 62, 75, 80, 270; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis (Ebyârî), II, 669-670; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb (nşr. Me'mûn b. Muhyiddin el-Cennân), Beyrut 1417/1996, s. 436; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 516; Sicil ḳadîm li-Mektebeti Câmiʿi'l-Ḳayrevân (nşr. İbrâhim Şebbûh), Kahire 1957, s. 362; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XIII, 182; Sezgin, GAS (Ar.), I/3, s. 132-134, 157; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VIII, 134.
Mehmet Efendioğlu

ABDURRAHMAN b. BİŞR عبد الرحمن بن بشر Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Bişr b. el-Hakem el-Abdî en-Nîsâbûrî (ö. 260/873-4)Tanınmış hadis hâfızı.

Babası Bişr b. Hakem, (ö. 238/852-53) Mâlik b. Enes ve Fudayl b. İyâz'ın talebesi olmuş, Buhârî ve Müslim gibi muhaddislere ise hocalık yapmıştır. Hâfızası oğlununkinden daha kuvvetli olup rivayet ettiği hadisler onunkinden fazladır. Hadis tahsili için gittiği yerlere, henüz bulûğ çağına ermemiş bir çocuk olan oğlu

Abdurrahman'ı da götürmüş ve onun büyük âlimlerden hadis öğrenmesini sağlamıştır. Babasıyla birlikte gittiği Yemen'de ergenlik çağına giren Abdurrahman, babasının ve dedesinin hocası olan Süfyân b. Uyeyne'den ve ayrıca İsmâil b. Uleyye, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdürrezzâk b. Hemmâm'dan hadis tahsil etmiştir. Yahyâ el-Kattân, oğlu gibi sevdiği Abdurrahman'ı bir dersinde öğrencilerine göstererek onun çok zeki olduğunu söylemiş ve kendisinden rivayet edeceği her şeyi tereddütsüz kabul etmelerini tavsiye etmiştir. Abdurrahman'dan da babasının talebeleri Buhârî ve Müslim başta olmak üzere, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, İbn Huzeyme gibi tanınmış muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. Kur'ân-ı Kerîm okumasıyla da tanınan Abdurrahman'ın sesinin çok güzel olduğu rivayet edilir. Nîsâbur Emîri Abdullah b. Tâhir, onun kıraatini dinlemek üzere akşamları tebdîl-i kıyâfet ederek imamlık yaptığı camiye giderdi. Rivayetleri Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim ile Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenlerinde yer alan ve İbn Hibban, İbn Ebû Hâtim gibi hadis otoriteleri tarafından güvenilir bir râvi olarak tanıtılan Abdurrahman, uzun bir ömür sürdüğü için, sadece onun rivayet ettiği hadisleri dinlemek üzere birçok hadis âliminin başvurduğu bir otorite olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-tadîl, Haydarâbâd 1371-73/1952-53 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), V, 215; Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), X, 271-272; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şu'ayb el-Arnavûd), Beyrut 1405/1985, IV, 114-117; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 340-344; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 144-145.

M. Yaşar Kandemir

İCLÎ, Ebü'l-Hasan (أبو الحسن العجلي) Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî (ö. 261/875)Hadis hâfızı.

182 (798) yılında Kûfe'de doğdu. Sezgin'in bu tarihi 181 olarak kaydetmesi doğru değildir. 197'de (812) hadis öğrenimine başlayan İclî Bağdat'ta yetişti, bir süre Basra ve Kûfe'de kaldı. Tahsil maksadıyla Mekke, Medine, Yemen, Mısır, Bağdat ve Şam gibi yerleri dolaştı. Başta babası olmak üzere Yahyâ b. Âdem, Ebû Âmir el-Akadî, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn ve Affân b. Müslim gibi hocalardan hadis dinledi. Oğlu Sâlih ile Muhammed b. Futays ve Osman b. Hâlid el-İlbîrî onun önde gelen talabeleri olup Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn de kendisinden hadis almıştır (Hatîb, IV, 215). Kur'an'ın mahlûk olduğunu ileri sürenleri tekfir eden İclî, mihne olayından sonra kendini ibadete vermek düşüncesiyle muhtemelen 218'de (833) Trablusgarp'a yerleşti ve 261'de (875) orada vefat etti. Ölüm yılının 260 olduğu da zikredilmiştir.

İlmî birikimi ve dinî hayatına gösterdiği itina sebebiyle övülen İclî hadisçiliği açısından Buhârî ile kıyaslanmış, Yahyâ b. Maîn'in onu güvenilir bir râvi olarak gördüğü ve "çok sağlam" diye nitelendirdiği belirtilmiştir (Maʿrifetü'ṡ-ṡiḳāt, Sübkî'nin mukaddimesi, I, 186). Ancak Elbânî'ye göre İclî değerlendirmelerinde

gevşek davrandığından titizliğiyle bilinen cerh ve ta‘dîl âlimlerine muhalefet ettiği noktalarda görüşlerine itibar edilmemelidir.

İclî'nin bilinen tek eseri Târîḫu'ṣ-ṣiḳāt (Maʿrifetü'ṣ-ṣiḳāt min ricâli ehli'l-ʿilm ve'l-ḥadîṣ ve mine'ḍ-ḍuʿafâʾ ve ẕikru meẕâhibihim ve aḫbârihim) olup kitap aynı zamanda bu sahanın günümüze ulaşan ilk kitabıdır (Ekrem Ziyâ el-Ömerî, s. 100-101). Oğlu Sâlih veya başkaları tarafından müellife çeşitli zamanlarda sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşan eser, Kitâbü Suʾâlâti Ebî Müslim Ṣâliḥ ebâhü ... diye başlayan uzun bir isimle tanıtılmakta ve biyografiler sahâbî, tâbiîn, etbâu't-tâbiîn ile daha sonrakiler olmak üzere dört tabakada ele alınmaktadır. Önce Takıyyüddin es-Sübkî, ardından Zeynüddin el-Irâkī'nin isteği üzerine Heysemî tarafından alfabetik hale getirilen, İbn Hacer el-Askalânî'nin bazı ilâvelerde bulunduğu eserde adı Ahmed olanlara başta yer verilmiş, râviler sika, sadûk, câizü'l-hadîs ve zayıf gibi lafızlarla değerlendirilmiş, bazıları hakkında ise görüş belirtilmemiştir. Hatîb el-Bağdâdî, Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem‘ânî, Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Zehebî, İbn Receb ve İbn Hacer el-Askalânî gibi müelliflerin faydalandığı kitap, Nûreddin el-Heysemî'nin tertibi esas alınarak Abdülmu‘tî Emîn Kal‘acî tarafından Târîḫu'ṣ-ṣiḳāt (Beyrut 1405/1984), Takıyyüddin es-Sübkî ve Heysemî'nin tertiplerinden hareketle Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî tarafından Maʿrifetü'ṣ-ṣiḳāt (I-II, Medine 1405/1985) adıyla yayımlanmıştır. Bestevî, Kal‘acî'nin çalışmasını incelediğini, tek nüsha ile yetinilen bu neşirde hatalar bulunduğunu söylemiş ve bunlardan bazılarına işaret etmiştir (Maʿrifetü'ṣ-ṣiḳāt, neşredenin girişi, I, 13-18). Kal‘acî'nin neşrine göre eserdeki biyografi sayısı 2116 iken Bestevî her iki tertibi birlikte değerlendirdiği, ayrıca İbn Hacer'in Tehẕîbü't-Tehẕîb'inde İclî'ye dayanarak yer verilen biyografileri de çalışmasına eklediği için onun neşrinde sayı 2366'ya ulaşmıştır. İclî'nin ayrıca el-Cerḥ ve't-taʿdîl ve et-Târîḫ adlı iki kitabından söz edilmekteyse de (meselâ bk. Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 582; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 54) Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî bunların eṣ-Ṣiḳāt'a verilen farklı isimlerden ibaret olduğunu söylemektedir (Maʿrifetü'ṣ-ṣiḳāt, neşredenin girişi, I, 67).

BİBLİYOGRAFYA:Ebü'l-Hasan el-İclî, Târîḫu'ṣ-ṣiḳāt (nşr. Abdülmu‘tî Kal‘acî), Beyrut 1405/1984, neşredenin girişi, s. 30-45; a.e.: Maʿrifetü'ṣ-ṣiḳāt (nşr. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Beyrut 1405/1985, Sübkî'nin mukaddimesi, I, 179-188; Heysemî'nin mukaddimesi, I, 189-190; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 6-7, 13-18, 21, 24, 27-28, 35-159; Hatîb, Târîḫu Bağdâd, IV, 214-215; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 560-561; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 505-507; XIV, 566; Safedî, el-Vâfî, VII, 79-80; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 522, 582; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 49, 54; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 130, 147; Sezgin, GAS, I, 143; Abdülvehhâb b. Mansûr, Aʿlâmü'l-Mağribi'l-ʿArabî, Rabat 1399/1979, II, 228-229; Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Buḥûs̱ fî târîḫi's-sünneti'l-müşerrefe, Medine 1405/1984, s. 90, 100-101, 106; Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, Silsiletü'l-eḥâdîs̱i'ṣ-ṣaḥîḥa, Beyrut 1405/1985, II, 219; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, II, 980-981.

Emin Âşıkkutlu

MÜSLİM b. HACCÂC (مسلم بن الحجّاج) Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875) el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ adlı eseriyle tanınan muhaddis.

206'da (821-22) Nîşâbur'da dünyaya geldi. 201 (816-17), 202 (817-18) ve 204 (819-20) yıllarında doğduğu da zikredilmiştir. Bir Arap kabilesi olan Benî Kuşeyr'in mevâlisinden olup doğduğu yere nisbetle Nîsâbûrî diye de anılır. Bir eğitimci olan babasından ve çevredeki diğer âlimlerden faydalandığı anlaşılan Müslim on iki yaşında hadis öğrenmeye başladı. Önce Nîşâbur'da el-Muvaṭṭaʾın râvilerinden Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî ile İshak b. Râhûye gibi muhaddislerden istifade etti. İki yıl sonra haccetmek üzere Hicaz'a gitti. Medine'de İsmâil b. Ebû Üveys, Mekke'de Ka'nebî, Saîd b. Mansûr ve diğer bazı âlimlerden faydalandı. 230 (845) yılından önce hadis tahsili için seyahate çıktı. Arkadaşı ve talebesi Ahmed b. Seleme ile Basra'ya giderek Ali b. Nasr el-Cehdamî'den, oradan Belh'e geçerek Kuteybe b. Saîd'den rivayette bulundu. Ardından Bağdat'a gidip Ahmed b. Hanbel ve Ahmed b. Menî' gibi âlimlerden faydalandı. Daha sonra da defalarca Bağdat'a gitti. Kûfe'de Ahmed b. Yûnus'tan hadis öğrendi; birkaç defa gittiği Rey'de el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini baştan sona kendisine okuyarak tenkitlerini aldığı Ebû Zür'a er-Râzî ve İbn Vâre ile hadis müzâkere edip onlardan rivayette bulundu. 250'den (864) önce Mısır'a geçti ve Harmele b. Yahyâ'dan hadis rivayet etti. Gezdiği yerlerde kendilerinden faydalandığı diğer hocaları arasında İbn Nümeyr, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Şeybe, Ebû Sevr, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Abd b. Humeyd, İbnü'l-Müsennâ, Bündâr lakabıyla tanınan Muhammed b. Beşşâr, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî de vardır. On beş yılda kaleme aldığı el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'te sadece 220 hocasından rivayette bulunmuştur. Müslim'in önde gelen talebeleri arasında Ebû Îsâ et-Tirmizî, İbn Huzeyme, Ebû Avâne el-İsferâyînî, İbn Sâid el-Hâşimî, Degūlî, İbn Ebû Hâtim, İbn Mahled el-Attâr gibi muhaddisler bulunmaktadır. İbn Halfûn, el-Muʿlim bi-esmâʾi şüyûḫi'l-Buḫârî ve Müslim adlı eserinde (bk. bibl.) Buhârî ve Müslim'in hocalarından 506 zatın rivayetleri Hakkında bilgi vermiştir. Müslim b. Haccâc 25 Receb 261'de (5 Mayıs 875) Nîşâbur'da vefat etti ve şehrin dışındaki Nasrâbâd Kabristanı'na defnedildi. Kabrinin ziyaretgâh olduğu belirtilmektedir.

Hocası Bündâr o devirde dört büyük hadis hâfızı bulunduğunu söylemiş, bunların Rey'de Ebû Zür'a er-Râzî, Nîşâbur'da Müslim, Semerkant'ta Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî ve Buhara'da Buhârî olduğunu belirtmiştir. Müslim, râviler Hakkındaki tenkit ve değerlendirmelerine güvenilen cerh ve ta'dîl âlimlerinden biridir. Onun sika bir hadis hâfızı olduğunu söyleyen İbn Ebû Hâtim babasının Müslim Hakkında "sadûk" dediğini belirtmiş, İbnü'l-Ahrem de Nîşâbur'dan üç önemli kişi yetiştiğini, bunların Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, Müslim b. Haccâc ve İbrâhim b. Ebû Tâlib olduğunu ifade etmiştir. Elbise veya kumaş ticareti yaptığı için "bezzâz"

diye anılan ve dükkânında talebelerine hadis rivayet eden Müslim servet sahibiydi. Yardım etmeyi sevdiğinden “Nîşâbur’un cömerdi” diye anılır; onu yakından tanıyanlar hayatında kimseyi çekiştirmediğini ve incitmediğini söylerlerdi. Hocalarına karşı son derece saygılı idi. Buhârî Nîşâbur’a gelince onun derin bilgisine hayran kalmış ve kendisinden hiç ayrılmamıştır. Kur’an’ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen Buhârî’ye karşı bazı devlet adamları ve âlimler cephe alınca Müslim onu savunmuştur. Hocası Zühlî’nin bir derste, “Kim Kur’an mahlûk değildir diyorsa meclisimizde bulunmasın” sözleriyle Buhârî’ye cephe aldığını gören Müslim oradan ayrılmış, Zühlî’den yazdığı bütün hadisleri onun evine göndermiş ve bir daha kendisiyle görüşmemiştir (Hatîb, XIII, 103). Hem Zühlî’den hem Buhârî’den çok faydalanan Müslim, hocaları arasındaki anlaşmazlıkta Buhârî’nin tarafını tutmakla beraber el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’inde her iki hocasından da rivayette bulunmamıştır. Müslim’in Zühlî ile anlaşmazlığa düşmesinin ilim çevrelerinde pek uygun karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim hadis hâfızı Ebû Kureyş, Ebû Zür‘a’ya Müslim’i kastederek, “Bu zat 4000 sahih hadisi bir araya getirdi” dediğinde Ebû Zür‘a, “Geri kalan sahihleri niye toplamamış?” diyerek tepki göstermiş, Müslim’i hocası Zühlî’ye ters düştüğü için eleştirmiştir (Zehebî, XII, 570-571). Müslim’in diğer ehl-i hadîs gibi Selef akîdesini benimsediği, İmam Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel’in görüşlerine meyli bulunmakla beraber fıkıh mezheplerinden hiçbirine mensup olmadığı bilinmektedir. Onun daha çok Şâfiî olarak tanınması, muhtemelen el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’in bab başlıklarını tertip ederken Nevevî’nin kendi mezhebinin bazı görüşlerini yansıtmış olması sebebiyledir.

Eserleri. 1. el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ*. Ṣaḥîḥ-i Müslim diye de bilinen eser sahih hadislerden tekrarlarıyla birlikte 12.000 (farklı sayımlara göre 7275 veya 7582), tekrarsız 4000 (veya 3033) hadisi ihtiva etmektedir. En belirgin özelliği, bir hadisin güvenilir rivayetlerinin tamamını çeşitli senedlerle bir araya getirmesidir. Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ile birlikte Kur’ân-ı Kerîm’den sonra en güvenilir iki kaynak kabul edilmiş ve bu iki kaynak Ṣaḥîḥayn diye anılmıştır. Üzerinde pek çok çalışma yapılmış olan eser birçok defa basılmıştır (Kalküta 1265; Bulak 1290; nşr. Mehmed Zihni Efendi, I-VIII, İstanbul 1329-1332; nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī, I-V, Kahire 1955-1956). 2. Kitâbü’t-Temyîz. Muhaddislerin hadis tenkidindeki metotlarını ele alan eserin bir kısmı kaybolmuş, geri kalan kısmını Muhammed Mustafâ el-A‘zamî geniş bir mukaddimeyle birlikte yayımlamıştır (Riyad 1395/1976, 1402/1982, 1410). 3. eṭ-Ṭabaḳāt (Ṭabaḳātü’t-tâbiʿîn, Ṭabaḳātü’r-ruvât, Esmâʾü’r-ricâl). Sahâbe ve tâbiîn râvilerinden 2246 kişinin Medineliler, Mekkeliler, Kûfeliler, Basralılar, Şamlılar (Suriyeliler) ve Mısırlılar sıralamasına göre dizildiği eser Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Mahmûd b. Selmân tarafından neşredilmiştir (Riyad 1411/1991). 4. Kitâbü’l-Künâ ve’l-esmâʾ (el-Esâmî ve’l-künâ, el-Esmâʾ ve’l-künâ, el-Künâ). Rivayet zincirinde isimleriyle tanınan râvilerin bazı senedlerde künyeleriyle anılması veya künyeleriyle bilindiği halde isimleriyle zikredilmesi yüzünden ortaya çıkan karışıklığı gidermek amacıyla yazılan eserin Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de bulunan nüshasını

Mutâʿ et-Tarâbîşî geniş bir mukaddimeyle birlikte tıpkıbasım olarak yayımlamış (Dımaşk 1404/1984), Abdürrahîm Muhammed el-Kâşgarî bunun üzerinde yüksek lisans çalışması yaptıktan sonra (1400, el-Câmiatü'l-İslâmiyye ed-dirâsâtü'l-ulyâ) eseri neşretmiştir (I-II, Medine 1404/1984). 5. el-Münferidât ve'l-vuḥdân (el-Efrâd). Kendilerinden sadece bir râvinin rivayette bulunduğu bazı sahâbe veya tâbiîn râvileriyle ilgili olan bu küçük çaplı eser Buhârî'nin eḍ-Ḍuʿafâʾü'ṣ-ṣaġīr ve Nesâî'nin eḍ-Ḍuʿafâʾ ve'l-metrûkûn'ü ile birlikte yayımlanmış (Agra 1323; Haydarâbâd 1325), eser üzerinde Hüseyin Ali Hasan Battî yüksek lisans çalışması yapmış (1404, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye külliyyetü usûli'd-dîn), Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî ve Saîd b. Besyûnî Zağlûl tarafından da neşredilmiştir (Beyrut 1988). Müslim'in el-Evḥâd, el-Vuḥdân ve Men leyse lehû illâ râvin vâḥid adlarıyla anılan eserleri de muhtemelen bu kitaptır. 6. Ricâlü ʿUrve b. ez-Zübeyr ve cemâʿatün mine't-tâbiʿîn ve ġayrihim. Eserin Hatîb el-Bağdâdî'nin hattıyla olan Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki nüshasını (Mecmua, nr. 55, vr. 140-147) Sükeyne eş-Şihâbî tıpkıbasım olarak yayımlamıştır (MMİADm., LIV/1-2 [1979], s. 107-145). 7. el-Müsnedü'l-kebîr ʿale'r-ricâl (ʿalâ esmâʾi'r-ricâl, ʿale'ṣ-ṣaḥâbe). Günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen eseri Ebû Avâne el-İsferâyînî'nin ihtisar ettiği belirtilmekte (Kays Âl-i Kays, II/1, s. 235), Muḫtaṣaru Ebî ʿAvâne adlı çalışmanın (DİA, X, 100) bu eser olduğu anlaşılmaktadır. 8. İntiḫâbü Müslim ʿalâ Ebî Aḥmed el-Ferrâʾ. Müslim'in, hocası Ahmed el-Ferrâ'nın rivayetlerinden seçip derlediği bu çalışmayı İbn Hacer el-Askalânî kendi hocalarından okumuş ve eserin rivayeti Hakkında bilgi vermiştir (el-Muʿcemü'l-müfehres, s. 333).

Müslim'in günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen diğer eserleri de şunlardır: el-Aḳrân, el-Câmiʿu'l-kebîr ʿale'l-ebvâb (el-Câmiʿ ʿale'l-ebvâb), Efrâdü'ş-Şâmiyyîne mine'l-ḥadîs̱ ʿan Resûlillâh, el-Evḥâd, Evhâmü'l-muḥaddis̱în, Evlâdü'ṣ-ṣaḥâbe ve men baʿdehüm mine'l-muḥaddis̱în, el-İḫve ve'l-eḫavât, el-ʿİlel (ʿİlelü'l-ḥadîs̱), el-İntifâʿ bi-ühübi (cülûdi)'s-sibâʿ, Kitâbü (Kitâbü ḥadîs̱i) ʿAmr b. Şuʿayb, Ma'mer b. Râşid'in bazı rivayetlerini tenkit ettiği Kitâbü'l-Maʿmer, Maʿrifetü ruvâti'l-aḫbâr (Kitâbü'l-Maʿrife), Meşâyiḫu Mâlik (Müsnedü ḥadîs̱i Mâlik), Meşâyiḫu's̱-S̱evrî, Meşâyiḫu Şuʿbe (son üç eser Maʿrifetü [Tesmiyetü] şüyûḫi Mâlik ve Süfyân ve Şuʿbe adıyla da anılmaktadır.), el-Muḫadramûn, el-Müfred, cerh ve ta'dîl'e dair Ruvâtü'l-iʿtibâr, Süʾâlâtühû Aḥmed b. Ḥanbel (es-Süʾâlât ʿan Aḥmed b. Ḥanbel), et-Târîḫ, Tafżîlü's-sünen (Tafżîlü'l-ḥadîs̱ ʿan Resûlillâh ṣallallāhu ʿaleyhi ve sellem), et-Târîḫ, Ẕikru evlâdi'l-Ḥüseyn.

Müslim b. Haccâc'ın hayatı ve el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'in metodu üzerinde müstakil çalışmalar yapılmıştır. Mahmûd Fâhûrî'nin el-İmâm Müslim b. Ḥaccâc (Beyrut-Halep 1399/1979, 1405), Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân'ın el-İmâm Müslim b. Ḥaccâc ṣâḥibü'l-Müsnedi'ṣ-ṣaḥîḥ ve muḥaddis̱ü'l-İslâmi'l-kebîr (Dımaşk 1414/1994) ve el-İmâm Müslim b. Ḥaccâc ve menhecühû fi'ṣ-Ṣaḥîḥ ve es̱eruhû fî ʿilmi'l-ḥadîs̱ (I-II,

Riyad 1417/1996), Hamza Abdullah el-Milibârî'nin ʿAbḳariyyetü'l-İmâm Müslim fî tertîbi eḥâdîs̱i Müsnedihi'ṣ-ṣaḥîḥ (1418/1997), Muhammed Abdurrahman Tavâlibe'nin el-İmâm Müslim ve Menhecühû fî Ṣaḥîḥihî (Amman 1421/2000) bunlardan bazılarıdır. İbn Hacer el-Askalânî ʿAvâlî Müslim: Erbaʿûne ḥadîs̱ müntekāt min Ṣaḥîḥi Müslim (el-Erbaʿûne'l-ʿâliye li-Müslim ʿale'l-Buḫârî fî Ṣaḥîḥayhimâ) adlı eserinde Ṣaḥîḥayn'de bulunmakla beraber Müslim'in Buhârî'ye göre bir râvi ile âlî olarak rivayet ettiği kırk hadisi derlemiş ve bunları âlî oluş nevilerine göre sıralamıştır (nşr. Muhammed el-Meczûb, Tunus 1393/1973; nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut 1405/1985). Rebîʿ b. Hâdî Umeyr el-Medhalî de Dârekutnî'nin Kitâbü't-Tetebbuʿ adlı eserinde Ṣaḥîḥ-i Müslim'deki doksan beş hadise yönelttiği tenkitleri ve Kādî İyâz, Nevevî ve İbn Hacer el-Askalânî gibi muhaddislerin bu tenkitlere verdikleri cevapları Beyne'l-imâmeyn Müslim ve'd-Dâreḳutnî adlı yüksek lisans tezinde incelemiş (1396/1976, Câmiatü Ümmi'l-kurâ ed-dirâsâtü'l-ulyâ), daha sonra bu çalışmasını yayımlamıştır (Riyad 1420/2000).

BİBLİYOGRAFYA:Müslim b. Haccâc, eṭ-Ṭabaḳāt (nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Mahmûd b. Selmân), Riyad 1411/1991, neşredenin girişi, s. 93-136; a.mlf., Kitâbü't-Temyîz (nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Riyad 1402/1982, neşredenin girişi, s. 151-158; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, II, 29; XIII, 100-104; İbn Halfûn, el-Muʿlim bi-esmâʾi şüyûḫi'l-Buḫârî ve Müslim (nşr. Ebû Abdurrahman Âdil b. Sa'd), Beyrut 1421/2000; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 557-580; a.mlf., Terâcimü'l-eʾimmeti'l-kibâr aṣḥâbi's-sünen ve'l-âs̱âr (nşr. Fehmî Sa'd), Beyrut 1413/1993, s. 137-147; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, X, 126-128; a.mlf., el-Muʿcemü'l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 159-160, 174, 333; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 175, 202, 485, 555; II, 1099, 1159, 1160, 1387, 1399, 1405, 1453, 1464, 1469; Brockelmann, GAL, I, 166-168; Suppl., I, 265-266; Sezgin, GAS (Ar.), I/1, s. 263-277; Mahmûd Fâhûrî, el-İmâm Müslim b. Ḥaccâc, Beyrut-Halep 1399/1979; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/1, s. 218-237; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, I, 104; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, V, 97-100; Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, el-İmâm Müslim b. el-Ḥaccâc, Dımaşk 1414/1994; Muhammed Abdurrahman Tavâlibe, el-İmâm Müslim ve Menhecühû fî Ṣaḥîḥih, Amman 1421/2000, s. 5-99; Abdünnebî Fâzıl, "et-Taʿrîf bi'l-imâm Müslim ve bi'l-ḳaḍâye'l-kelâmiyye fî Ṣaḥîḥih", Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb ve'l-ʿulûmi'l-insâniyye bi-Fâs, sy. 7 (aded hâs bi'd-dirâsâti'l-İslâmiyye), Dârülbeyzâ 1412/1991, s. 257-285; İdrîs Hammâdî, "Mevḳıfü'l-imâm Müslim mine'l-ḫuṣûme beyne'l-muḥaddis̱în ve ehli'r-reʾy", a.e., s. 287-337; A. J. Wensinck, "Müslim", İA, VIII, 821-822; G. H. A. Juynboll, "Muslim b. Ḥad̲j̲d̲j̲ād̲j̲", EI² (Fr.), VII, 691-693; Mücteba Uğur, "Ebû Avâne el-İsferâyînî", DİA, X, 100.

M. Yaşar Kandemir

ESREM الأثرم Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî el-Esrem et-Tâî (ö. 261/874-75 [?]) Hadis hâfızı ve fakih.

Hârünürreşîd zamanında (786-809) doğduğu rivayet edilmektedir. "Gedik" anlamına gelen Esrem lakabını dişlerindeki seyreklik veya eksiklik dolayısıyla aldığı hatıra gelmektedir. Kelbî, İskâfîve Bağdadî nisbeleriyle de anılan Esrem aslen Horasanlı olmakla beraber Bağdat'ta yaşadı. Tayâlisî, Ebû Nuaym FazI b. Dükeyn, Affân b. Müslim, Ka'nebî, Müsedded b. Müserhed, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe ve Ahmed b. Hanbel gibi hadis âlimlerinden ders aldı. Kendisinden de Mûsâ b. Hârûn, Ali b. Ebû

Tâhir el-Kazvînî ve Nesâî gibi hadis hâfızları rivayette bulundular. Ebû Bekir el-Hallâl onun çok değerli bir hadis hâfızı olduğunu belirttikten sonra Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi âlimlere hocalık yapmış olan Âsım b. Ali ile (ö. 221/836) Esrem arasında geçen bir olayı nakletmektedir. Vâsıtlı olan Âsım Bağdat'a geldiğinde Esrem'den başka hadis yazabileceği kimse bulamamış, Esrem'i de kendisinden hayli küçük olması sebebiyle önemsememişti. Fakat Esrem onun daha önce yazdığı rivayetleri inceleyip gördüğü hataları söylemeye başlayınca Âsım b. Ali ona hayran kalmış ve Esrem'in elliden fazla imlâ meclisine katılarak rivayet ettiği hadisleri yazmıştır.

Dikkatli ve hâfızası çok güçlü bir âlim olan Esrem'i bu konuda övenler, birbirine yakın iki mecliste hadis imlâ eden grupların arasına oturup her iki âlimin yazdırdığı hadisleri kaydettiğini anlatırlar. Hatta onu üstün zekâsı, güçlü hâfızası ve dikkatli olması sebebiyle takdir eden Yahyâ b. Maîn ve daha başkaları, anne veya babasından birinin cinnî olması ihtimalinin bulunduğunu söylemişlerdir.

Esrem hadis ilminden başka fıkıhla da uğraşmıştır. Ahmed b. Hanbel'i tanıdıktan sonra daha önce öğrendiği fıkhî meseleleri ezberlemekten vazgeçmiş, ondan hadis, ilelü'l-hadîs ve fıkha dair pek çok meseleyi rivayet etmiştir. Nesâî es-Sünen'inde Esrem'den rivayette bulunmuştur. Esrem'in 261'de (874 - 75) Bağdat'ta vefat ettiği sanılmaktadır. Ancak vefat tarihini 273 (886 - 87) olarak zikredenler de vardır.

Eserleri. 1. Nâsiḫu'l-ḥadîs̱ ve mensûḫuh. Nâsih, mensûh ve bu konuda şâhid olabilen hadisleri senedleriyle birlikte kaydeden ve tamamının yedi cüz olduğu anlaşılan (Ritter, II, 300) eserin ilk iki cüzü Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde (İsmail Saib Sencer, nr. 1323), üçüncü cüzü Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (nr. 1587) bulunmaktadır. 2. Mesâʾilü Aḥmed b. Ḥanbel. Ahmed b. Hanbel'den yazdığı fıkhî meseleleri bablara göre tasnif ettiği bu eserin bazı bölümlerini İbn Ebû Ya'lâ iktibas etmiştir (Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, I, 66-74). 3. es-Sünen. İbnü'n-Nedîm eserin Hanbelî fıkhının kaynağı olan hadisleri ihtiva ettiğini belirtmektedir. 4. ʿİlelü'l-ḥadîs̱. Hadis ricâline dair bilgiler de ihtiva ettiği için bazı kaynaklarda Kitâbü't-Târîḫ adıyla da geçtiği anlaşılmaktadır (son üç eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hatim, el-Cerh ve't-taʿdîl, II, 72; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 285; Hatîb, Târîhu Bağdâd, V, 110-112; İbn Ebû Ya'lâ, Tabakâtü'l-Hanâbile, I, 66-74; İbnü'l-Esîr, el-Bidâye, XI, 108; Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl, I, 476-480; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 570-572; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 623-628; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, I, 78-79; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 141-142; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 167; M. Tayyib Okiç, Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler, Ankara 1959, s. 121-122; Sezgin, GAS, I, 509-510; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 28, 52, 119, 323; H. Ritter, "Philologika XIII: Arabische Handschriften in Anatolien und İstanbul", Oriens, II, Leiden 1949, s. 300-301.

Ali Osman Koçkuzu

İBN ŞEBBE (ابن شبّة) Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876)

Târîẖu'l-Medîneti'l-münevvere adlı eseriyle tanınan şehir tarihçisi, fakih ve muhaddis.

---

1 Receb 173'te (24 Kasım 789) Basra'da doğdu. Asıl adı Zeyd olan babasına Şebbe denilmesinin sebebi, annesinin çocukken ona söylediği ninnide "şebbe" (büyüyüp yiğit olmak) kelimesinin sık sık geçmesidir. Benî Nümeyr kabilesinin mevlâsı olan İbn Şebbe, ilk öğrenimini doğduğu yerde babasının ve Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Asmaî, Muhammed b. Beşşâr b. Bürd gibi âlimlerin yanında yaptı. Daha sonra Abadan (Hatîb, XI, 209) ve Bağdat'a gitti. Burada Abdülvehhâb es-Sekafî, Muhammed b. Ca'fer Gunder, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ali b. Âsım, Yezîd b. Hârûn ve şeyhi Ebû Âsım en-Nebîl gibi birçok âlimden hadis ve ahbâr aldı. Ayrıca başta fıkıh olmak üzere diğer dinî ilimlerle Arap dili ve edebiyatı tahsil etti; kıraatle de ilgilenip Cebele b. Mâlik'ten eğitim gördü. Ardından Sâmerrâ'ya yerleşti ve çeşitli konularda eser telifine başladı. 212 (827) yılında birçok muhaddis ve fakih gibi halku'l-Kur'ân konusunda İbn Şebbe de baskı ve işkenceye mâruz kaldı ve, "Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk değildir" şeklinde görüş bildirdiği için halifenin adamları tarafından kitapları parçalandı. Bunun üzerine evine kapanarak bir ay hiç kimseyle konuşmadı. Bu hadise dolayısıyla söylediği bir şiir kendisinin aynı zamanda iyi bir şair olduğunu göstermektedir (a.g.e., XI, 209-210). 24 veya 26 Cemâziyelâhir 262 (25 veya 27 Mart 876) tarihinde Sâmerrâ'da vefat etti; ölüm yılını 263 (877) ve 264 (878) olarak verenler de vardır (İbn Hallikân, III, 440; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, s. 371).

Başta Yahyâ b. Maîn ve Dârekutnî olmak üzere İbn Şebbe'den bahseden hemen bütün cerh ve ta'dîl âlimleri, onun hadis ve ahbâr rivayetinde sika bir şahsiyet ve rivayetleri birbirine karıştırmayan güvenilir bir muhaddis olduğunda ittifak etmiştir. Kendisinden hadis alanlar arasında İbn Mâce, İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebü'l-Abbas es-Serrâc, Ebû Nuaym el-Cürcânî, Muhammed b. Ahmed el-Esrem, Harâitî, Ebû Avâne el-İsferâyînî, İbn Ebû Dâvûd, Muhammed b. Mahled gibi ünlü râviler bulunmaktadır. Ayrıca birçok müellif onun eserlerinden faydalanmış ve özellikle şehir tarihi ve siyasî tarih konularında verdiği çeşitli bilgileri kitaplarında kullanmışlardır. Bunlardan Belâzürî Ensâbü'l-eşrâf'ına İbn Şebbe'den otuz ayrı rivayet almış (Muhammed Câsim el-Meşhedânî, s. 307), Taberî, daha çok Abbâsî Halifesi Mansûr'un dönemini yazarken onun Aẖbârü'l-Manṣûr adlı eserinden geniş iktibaslarda bulunmuş (Târîẖ, İndeks), Ebü'l-Ferec el-İsfahânî el-Eġānî'sinde, Yâkūt el-Hamevî Muʿcemü'l-büldân'ında, Semhûdî Vefâʾü'l-vefâʾında ve İbn Hacer el-İṣâbe'sinde onun kitapla-rından derledikleri çeşitli bilgileri zikretmişlerdir.

Eserleri. İbn Şebbe'nin günümüze ulaşan tek eseri Târîḫu'l-Medîneti'l-münevvere'dir. Hadis rivayetindeki isnad usulüne bağlı kalarak kaleme alınan ve zamanımıza kadar gelmiş en eski Medine tarihi olan eser üç ana bölümden meydana gelir; ancak her üç bölümün de başı ve sonu eksiktir. Birinci bölüm (I, 3-375; II, 379-651) Hz. Peygamber'in Medine'deki hayatı üzerinedir ve cenaze namazı ile başlamaktadır. Resûl-i Ekrem'in nerelerde ve nasıl cenaze namazı kıldırdığına dair haberlerin yer aldığı bu kısımdan sonra Cebrâil'in makamı, kıssa ve kıssa anlatanlar, Mescid-i Nebevî'nin çevresindeki yolların yapılması ve mescid âdâbıyla ilgili hususlar, Mescid-i Dırâr, Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mescidler ve diğer yerler, Uhud dağı, Cennetü'l-bakī', bazı sahâbîlerin kabirleri, bayram namazı kıldırılan namazgâhlar, Akīk vadisi ve Medine kuyuları, Medine'nin isimleri ve vadileri, Resûlullah'ın sadakaları ve Hayber ile Fedek'in durumu, Medine'deki bazı kabilelerin konak ve mahalleleri, Medine için söylenmiş şiirler, şehirdeki çarşı ve pazarlar, Hz. Peygamber'in siyer sahasına giren çeşitli faaliyetleri, şahsî özellikleri, şiirle methedilmesi, isimleri ve kabilesinin üstünlükleri gibi konulara yer verilmiştir. Bu bölümde aktarılan haberler Medine tarihine dair günümüze ulaşmış en eski yazılı bilgilerdir. Kitabın ikinci bölümü (II, 654-782; III, 785-949) Hz. Ömer, üçüncü bölümü ise (III, 952-1147; IV, 1149-1315) Hz. Osman dönemine aittir. İbn Şebbe'nin, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ali'yi çalışmasına dahil edip etmediği yazma eksik olduğu için anlaşılamamaktadır. Fakat bunlardan Hz. Ali'yi bugüne ulaşmayan Kitâbü'l-Kûfe adlı eserinde ele almış olması muhtemeldir. Hz. Ömer'e ait kısma klasik anlayışa uygun bir şekilde halifenin nesebiyle başlanmakta, ardından hilâfet dönemine geçilerek onun çeşitli konulardaki icraatı anlatılmaktadır. Aynı üslûbun Hz. Osman'a ayrılan üçüncü bölümde de devam ettiği görülür. Bu bölüm geniş biçimde dönemin karışıklıklarını ve fitne olayını incelemektedir. Ancak Hz. Peygamber dönemini işleyen birinci bölümde Medine'ye çok geniş yer verilmesine karşılık bu iki bölüm Medine şehir tarihinden ziyade iki halifenin dönemlerini ele alan birer tarih kitabı niteliğindedir. Eserin günümüze bir tek yazma nüshası ulaşmış (Medine'de Seyyid Muhammed Mazhar el-Farûkī'nin özel kütüphanesi, tarih, nr. 157) ve bunun Fehîm Muhammed Şeltût tarafından tahkikli neşri yapılmıştır (I-IV, Cidde 1399/1979; Beyrut 1410/1990; Kum 1410/1368 hş.). Zehebî'nin, "Ancak yarısını görebildim" (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 371) dediği Târîḫu'l-Medîneti'l-münevvere'nin zamanımıza kadar gelen nüshasını İbn Hacer'in istinsah ettiği anlaşılmaktadır (neşredenin girişi, I, s. mim).

İbnü'n-Nedîm, müellifin günümüze intikal etmeyen diğer eserlerini şu isimlerle kaydetmektedir: Kitâbü'l-Kûfe, Kitâbü'l-Baṣra, Kitâbü Mekke, Kitâbü Ümerâʾi'l-Kûfe, Kitâbü Ümerâʾi'l-Baṣra, Kitâbü Ümerâʾi'l-Medîne, Kitâbü Ümerâʾi Mekke, Kitâbü's-Sulṭân, Kitâbü Maḳteli ʿOs̱mân, Kitâbü'l-Küttâb, Kitâbü'ş-Şiʿr ve'ş-şuʿarâʾ, Kitâbü'l-Eġānî, Kitâbü't-Târîḫ, Aḫbârü'l-Manṣûr, Kitâbü Muḥammed ve İbrâhîm ibney ʿAbdillâh b. Ḥasan, Kitâbü eşʿâri'ş-şurâṭ, Kitâbü'n-Neseb, Kitâbü Aḫbâri Benî Nümeyr, Kitâbü Mâyestaʿcimü'n-nâs fîhi mine'l-Ḳurʾân, Kitâbü'l-istiʿâne bi'ş-şiʿr ve

mâ câʾe fi’l-luġa, Kitâbü’l-istizâm li’n-naḥv ve men kâne yelḥunü mine’n-naḥviyyîn (el-Fihrist, s. 169).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Şebbe, Târîḫu’l-Medîneti’l-münevvere, neşredenin girişi, I, ze-ayn; Taberî, Târîḫ, bk. İndeks; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, VI, 116; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist, s. 169-170; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XI, 208-210; Yâkūt, Muʿcemü’l-üdebâʾ, XVI, 60-62; Nevevî, Tehẕîb, I/2, s. 16-17; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 440; Zehebî, Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, II, 516-517; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XII, 369-372; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XXI, 386-390; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, VII, 460-461; Sehâvî, el-İʿlân bi’t-tevbîḫ, s. 639, 641, 692; Süyûtî, Ṭabaḳātü’l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 225-226; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, II, 146; Ziriklî, el-Aʿlâm, V, 206-207; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 780; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, VII, 286; Fehîm Muhammed Şeltût, “Târîḫu’l-Medîneti’l-münevvere”, Dirâsât fî Târîḫi’l-Cezîreti’l-ʿArabiyye: Meṣâdiru Târîḫi’l-Cezîreti’l-ʿArabiyye, Riyad 1379/1979, I/2, s. 3-7; Sezgin, GAS (Ar.), I/2, s. 205-207; Muhammed Câsim el-Meşhedânî, Mevâridü’l-Belâzürî, Mekke 1407/1986, I, 306-313; Mustafa Fayda, “İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe’nin Medine-i Münevvere Tarihi”, AÜİFD, XXVIII (1986), s. 167-180; İnâyetullah Fâtihî Nejâd, “İbn Şebbe”, DMBİ, IV, 67-68.

Mustafa Fayda

İBN ŞEYBE (ابن شيبة) Ebû Yûsuf Ya‘kūb b. Şeybe b. es-Salt es-Sedûsî eş-Şeybî (ö. 262/875) Hadis hâfızı.

---

180 (796) veya 182’de (798) Basra’da doğdu. 200 (815) yılından sonra hadis öğrenmeye başladı. Ebü’l-Velîd et-Tayâlisî, Affân b. Müslim, Yezîd b. Hârûn, Ravh b. Ubâde, Ezher b. Sa‘d, Ebû Âmir el-Akadî, Ali b. Medînî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddislerden ders aldı. Kendisinden torunu Muhammed b. Ahmed b. Ya‘kūb ile Yûsuf b. Ya‘kūb el-Ezrak ve başkaları hadis rivayet ettiler. Tahsilini tamamladıktan sonra Bağdat’a yerleşip burada ve Sâmerrâ’da hadis okutan İbn Şeybe’nin sika olduğunda ittifak edilmiştir. Mâlikî mezhebine mensup bir fakih olan İbn Şeybe, Mâlikî fıkhını İmam Mâlik’in talebelerinden öğrendi. Bu mezhebe dair eserler yazdığı rivayet edilmekteyse de kaynaklarda bu konuda herhangi bir kitabından söz edilmemiştir. Halife Mütevekkil-Alellah İbn Şeybe’yi Bağdat’a kādılkudât tayin etmek istedi, ancak Ahmed b. Hanbel’in onun bid‘atçı olduğunu ileri sürmesi üzerine bundan vazgeçti. İbn Şeybe’nin, hocası Ahmed b. Muazzel’in telkiniyle halku’l-Kur’ân meselesinde tevakkuf* etmesi yüzünden İbn Hanbel’in onu suçladığı belirtilmektedir. Bu tutumu sebebiyle halkın İbn Şeybe’den yüz çevirdiği ve eseri el-Müsnedü’l-kebîr’e ilgi göstermediği sanılmaktadır. Kitabın fazla ilgi görmemesini çok hacimli olmasına bağlamak da mümkündür. Varlıklı ve cömert bir kimse olduğundan İbn Şeybe’nin eserinin temize çekilip istinsah edilmesi için kırk kâtip tuttuğu, bunları kendi evinde barındırdığı, bu iş için on binlerce dinar harcadığı ve sonunda muhtaç hale geldiği belirtilmektedir. İbn Şeybe 13 Rebîülevvel 262’de (16 Aralık 875) Bağdat’ta oğluna ders verirken vefat etti.

İbn Şeybe'nin bilinen tek eseri el-Müsnedü'l-kebîrü'l-muʿallel'dir. İbnü's-Salâh'ın müsned türü çalışmaların en mükemmeli olarak nitelediği eserde (ʿUlûmü'l-ḥadîs̱, s. 253) her hadisin farklı rivayetleri bir araya getirilmiş ve râvilerin ihtilâfları belirtilmiştir. Müellif her sahâbînin müsnedine onun biyografisini kaydettikten sonra başlamış, rivayet ettiği hadislerin mevcut olan illetlerini göstermiş, âlî ve nâzil olanları zikretmiş, seneddeki ricâli tanıtarak onların cerh ve ta'dîline dair bilgi vermiştir. Zehebî, yaklaşık otuz cildi kaleme alınmış olan eserin yarım kaldığını, tamamının 100 cildi bulacağını, bundan daha güzel bir müsnedin yazılmadığını, eserin Ammâr b. Yâsir'in müsnedini ihtiva eden bir cüzünü elde ettiğini söylemiş (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 476, 479; Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, II, 577), bazı kaynaklarda ise eserin tamamlandığına, sadece muallel olan kısmın ikmal edilemediğine işaret edilmiştir. İsmâil Paşa el-Müsned'in beş cilt olduğunu söylemektedir (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 537). Ayrıca eserin 200 cüzden meydana gelen Ebû Hüreyre müsnedinin Mısır'da bulunduğu ve Hz. Ali'nin müsnedinin beş cilt tuttuğu kaydedilmekte olup (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 478) "Müsnedü Emîri'l-müʾminîn ʿÖmer b. el-Ḫaṭṭâb" adlı bölümünün onuncu cüzü Sâmî Haddâd tarafından tahkik edilmeden (Beyrut 1940), Kemâl Yûsuf el-Hût tarafından tahkikli olarak (Beyrut 1405/1985) yayımlanmıştır. Kitabın diğer kısımlarının günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 281-283; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, I, 416; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. Abdülkādir es-Safrâvî), Rabat 1983, IV, 150-154; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), III, 237; 63, 253; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 272-274; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 476-479; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, II, 577-578; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müz̠heb, Kahire 1329-30, s. 355; Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî, s. 161; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1678-1679; Îżâḥu'l-meknûn, II, 482; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 537; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 69; Sezgin, GAS, I, 144; a.e. (Ar.), I, 278-279.

Kemal Sandıkçı

İBN ŞEYBE (ابن شيبة) Ebû Yûsuf Ya'kūb b. Şeybe b. es-Salt es-Sedûsî eş-Şeybî (ö. 262/875) Hadis hâfızı.

---

180 (796) veya 182'de (798) Basra'da doğdu. 200 (815) yılından sonra hadis öğrenmeye başladı. Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî, Affân b. Müslim, Yezîd b. Hârûn, Ravh b. Ubâde, Ezher b. Sa'd, Ebû Âmir el-Akadî, Ali b. Medînî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddislerden ders aldı. Kendisinden torunu Muhammed b. Ahmed b. Ya'kūb ile Yûsuf b. Ya'kūb el-Ezrak ve başkaları hadis rivayet ettiler. Tahsilini tamamladıktan sonra Bağdat'a yerleşip burada ve Sâmerrâ'da hadis okutan İbn Şeybe'nin sika olduğunda ittifak edilmiştir. Mâlikî mezhebine mensup bir fakih olan İbn Şeybe, Mâlikî fıkhını İmam Mâlik'in talebelerinden öğrendi. Bu mezhebe dair eserler yazdığı rivayet edilmekteyse de kaynaklarda bu konuda herhangi bir kitabından söz edilmemiştir. Halife Mütevekkil-Alellah İbn Şeybe'yi Bağdat'a kādılkudât tayin etmek istedi, ancak Ahmed b. Hanbel'in onun bid'atçı olduğunu ileri sürmesi üzerine

bundan vazgeçti. İbn Şeybe'nin, hocası Ahmed b. Muazzel'in telkiniyle halku'l-Kur'ân meselesinde tevakkuf* etmesi yüzünden İbn Hanbel'in onu suçladığı belirtilmektedir. Bu tutumu sebebiyle halkın İbn Şeybe'den yüz çevirdiği ve eseri el-Müsnedü'l-kebîr'e ilgi göstermediği sanılmaktadır. Kitabın fazla ilgi görmemesini çok hacimli olmasına bağlamak da mümkündür. Varlıklı ve cömert bir kimse olduğundan İbn Şeybe'nin eserinin temize çekilip istinsah edilmesi için kırk kâtip tuttuğu, bunları kendi evinde barındırdığı, bu iş için on binlerce dinar harcadığı ve sonunda muhtaç hale geldiği belirtilmektedir. İbn Şeybe 13 Rebîülevvel 262'de (16 Aralık 875) Bağdat'ta oğluna ders verirken vefat etti.

İbn Şeybe'nin bilinen tek eseri el-Müsnedü'l-kebîrü'l-muʿallel'dir. İbnü's-Salâh'ın müsned türü çalışmaların en mükemmeli olarak nitelediği eserde (ʿUlûmü'l-ḥadîs̱, s. 253) her hadisin farklı rivayetleri bir araya getirilmiş ve râvilerin ihtilâfları belirtilmiştir. Müellif her sahâbînin müsnedine onun biyografisini kaydettikten sonra başlamış, rivayet ettiği hadislerin mevcut olan illetlerini göstermiş, âlî ve nâzil olanları zikretmiş, seneddeki ricâli tanıtarak onların cerh ve ta'dîline dair bilgi vermiştir. Zehebî, yaklaşık otuz cildi kaleme alınmış olan eserin yarım kaldığını, tamamının 100 cildi bulacağını, bundan daha güzel bir müsnedin yazılmadığını, eserin Ammâr b. Yâsir'in müsnedini ihtiva eden bir cüzünü elde ettiğini söylemiş (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 476, 479; Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 577), bazı kaynaklarda ise eserin tamamlandığına, sadece muallel olan kısmın ikmal edilemediğine işaret edilmiştir. İsmâil Paşa el-Müsned'in beş cilt olduğunu söylemektedir (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 537). Ayrıca eserin 200 cüzden meydana gelen Ebû Hüreyre müsnedinin Mısır'da bulunduğu ve Hz. Ali'nin müsnedinin beş cilt tuttuğu kaydedilmekte olup (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 478) "Müsnedü Emîri'l-müʾminîn ʿÖmer b. el-Ḫaṭṭâb" adlı bölümünün onuncu cüzü Sâmî Haddâd tarafından tahkik edilmeden (Beyrut 1940), Kemâl Yûsuf el-Hût tarafından tahkikli olarak (Beyrut 1405/1985) yayımlanmıştır. Kitabın diğer kısımlarının günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 281-283; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, I, 416; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. Abdülkādir es-Safrâvî), Rabat 1983, IV, 150-154; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), III, 237; 63, 253; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 272-274; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 476-479; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 577-578; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, Kahire 1329-30, s. 355; Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî, s. 161; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1678-1679; Îżâḥu'l-meknûn, II, 482; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 537; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 69; Sezgin, GAS, I, 144; a.e. (Ar.), I, 278-279.

Kemal Sandıkçı

EBÛ ZÜR'A er-RÂZÎ أبو زرعة الرازي Ebû Zür'a Ubeydullah b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî (ö. 264/878) Hadis hâfızı ve münekkidi.

194 (809-10) yılında doğdu. 190'da (806), 200'de (816), hatta 200'den sonra doğduğu da söylenmektedir. Ebû Zür'a künyesi ona, Dımaşk'ı ziyaretleri sırasında burada meşhur muhaddis Ebû Zür'a ed-Dımaşkı'yi tanıyıp hayran kalan hemşehrileri tarafından verilmiştir. Daha sonra seksenden fazla kişi aynı künyeyi kullandığı halde Ebû Zür'a denilince sadece Ebû Zür'a er-Râzî hatıra gelir olmuştur.

Ebû Zür'a İslâmî ilimlerle yakından ilgilenen bir aileden gelmektedir. Amcaları İsmâil ile Muhammed ve babası Abdülkerîm hadis okumuş ve okutmuşlardır. Küçük bir çocukken babası tarafından hadis meclislerine götürülen ve ondan hadis ve hadis râvileri konusunda çeşitli bilgiler öğrenen Ebû Zür'a, o devrin önemli bir ilim merkezi olan Rey'deki muhaddislerden ve Rey'e gelen otuz kadar âlimden faydalandı. İlk ezberlediği hadis kitabı İmam Mâlik'in el-Muvatta'ı oldu. On üç yaşında iken diğer İslâm ülkelerindeki âlimlerden hadis öğrenmek maksadıyla seyahatlere başlayarak önce Kûfe'ye gitti ve burada sekiz ay kaldı. Hocası Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn'den bu sırada okumuş olmalıdır. 227-232 (842-847) yılları arasında yaptığı ikinci ve en uzun seyahatinde hac görevini ifa ettikten sonra Mısır'a geçti. Burada iki yıl kalarak Rebî' b. Süleyman el-Cîzî'den İmam Şâfiî'nin bütün eserlerini okudu. Şam ve Cezîre'yi dolaşarak 230 (845) yılında Bağdat'a, daha sonra Basra'ya uğradı. Üçüncü seyahatinde Şam, Irak ve Mısır bölgelerinde dört buçuk yıl dolaştı. Sınır boylarında yaşayan mücahid âlimlerden hadis öğrenmek maksadıyla oralara kadar gitti. Kazvin ve Nîşâbur gibi yakın şehirlere de kısa seyahatleri oldu. Daha Nîşâbur'a gitmeden önce, Buhârî'nin hocası hadis hâfızı ve münekkidi İshak b. Râhûye'ye Reyli genç muhaddis Ebû Zür'a'nın gelmekte olduğu bildirilince, bilgisinden faydalanmak için ona 50.000'i çeşitli kusurlar taşıyan 150.000 hadis okuyacağını söyledi. Defalarca gittiği Bağdat'ta Ebû Zür'a'nın istifade ettiği en önemli muhaddis Ahmed b. Hanbel oldu. Ahmed b. Hanbel de sağlamlığı konusunda tereddüt ettiği muhtelif hadisleri onunla müzakere ederek görüşlerinden faydalandı. Basra'da iken burada gördüğü en mükemmel muhaddis diye kendisinden söz ettiği Ebû Seleme et-Tebûzekî'den 10.000 hadis, yanında sekiz yıl hadis tahsil ettiği hocası İbrâhim b. Mûsâ el-Ferrâ ile Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe'nin her birinden yüzer bin hadis yazdı.

Kıraat ilmini bu sahanın otoriteleri olan Kālûn, Halef b. Hişâm ve Dûrî gibi âlimlerden okuyan Ebû Zür'a, ezberindeki 600.000 sahih rivayetten 14.000'inin tefsir ve kıraate dair olduğunu söylemiş, Sa'dî el-Hâşimî onun hayatını incelediği eserinde 580 hocasının adını zikretmiştir (Ebû Zür'a er-Râzî, I, 85-155).

Otuz iki yaşından itibaren hadis okutmaya başlayan Ebû Zür'a, her gün mescidde iki veya üç grup talebeye hadis dersleri verirdi. Kendisinden Harmele b. Yahyâ, Fellâs, Yûnus b. Abdüla'lâ gibi hocalarından başka Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, İbn Vâre,

Tirmizî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, İbrâhim el-Harbî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Ebû Avâne el-İsferâyînî, İbn Ebû Dâvûd gibi tanınmış âlimler hadis rivayet ettiler. Talebeleri arasında İbn Ebû Hâtim'in önemli bir yeri vardır. İbn Ebû Hâtim, babası Ebû Hâtim'in râviler hakkındaki görüşlerini kaleme alırken babasının arkadaşı olan Ebû Zür'a'nın aynı konudaki görüşlerine dokuz ciltlik el-Cerh ve't-taʿdîl ile Aslü's-sünne ve iʿtikadü'd-dîn adlı kitaplarında geniş yer vermiştir.

Ebû Zür'a, 264 yılı Zilhicce ayının son gününde (2 Eylül 878) Rey'de vefat etti. Biyografisine yer veren hemen bütün kaynaklarda, ölümü esnasında yanında Ebû Hâtim, Ebû Vâre ve başka âlimlerin de hazır bulunduğu kaydedilir. Yanındakiler ona herhangi bir kimse gibi telkinde bulunmak yerine, son sözü "lâ ilâhe illallah" olanın cennete gideceğini müjdeleyen hadisin senedinden birkaç isim okudular. Arkadaşlarının kendisine telkinde bulunmak istediklerini anlayan Ebû Zür'a hadisi senediyle birlikte okumaya başladı. Hadisin, "Kimin son sözü lâ ilâhe illallah olursa..." kısmını okurken ruhunu teslim etti (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 85). Ebû Hâtim er-Râzî, zühdüne hayran kaldığı dört kişi arasında Ebû Zür'a'nın adını da zikretmiş, devrin âlimleri zühdü ve takvâsı sebebiyle onu akranlarından üstün tutmuşlardır.

Hadis İlmindeki Yeri. Buhârî'nin hocalarından tanınmış muhaddis Kuteybe b. Saîd Rey'e geldiği zaman etrafına toplanan hadis talebeleri kendilerine hadis rivayet etmesini istemişlerdi; o da Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Ebû Hayseme ve Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe gelmeden rivayete başlamayacağını söylemişti. Reyliler, ona küçük bir çocuk olan Ebû Zür'a'yı göstererek kendisinin daha önceleri çeşitli meclislerde rivayet ettiği hadisleri onun ezbere okuyabileceğini söylemeleri, Ebû Zür'a'nın da bunu ispat etmesi üzerine Kuteybe b. Saîd hemen hadis okutmaya başlamıştı. Çoğu Ebû Zür'a'dan yaşlı ve tecrübeli olan hadis otoritelerinin hemen hepsi onun hadis bilgisine duydukları hayranlığı farklı şekillerde dile getirmişlerdir. Ebû Bekir b. Ebû Şeybe hâfızası Ebû Zür'a'dan daha kuvvetli birini görmediğini söylemiş, İshak b. Râhûye onun bilmediği hadisin asılsız olduğunu ifade etmiştir. Ebû Zür'a ile uzun bir süre hadis müzakere eden Ahmed b. Hanbel, sahâbe ve tâbiîn sözlerini de dikkate alarak 700.000 kadar sahih rivayet bulunduğunu, onun bunlardan 600.000'ini ezbere bildiğini belirtmiştir. Ebû Zür'a, bizzat kendisi de 200.000 rivayeti İhlâs sûresi gibi ezbere bildiğini, 300.000 rivayeti ise hadisleri müzakere ederken okuyabileceğini söylemiş, ayrıca asılsız haberleri ve mevzû hadisleri tanımak maksadıyla ezberinde 10.000 uydurma rivayet bulunduğunu ifade etmiştir. Müslim, 250 (864) yılında el-Câmiʿu's-sahîḥ'ini tamamladıktan sonra Ebû Zür'a'nın tetkikine sunmuş ve onun uygun görmediği rivayetleri kitabına almamıştır. Son hastalığı sırasında kendisini ziyarete gelen hadis hâfızlarına tereddüt ettikleri bir hadisin senedini hemen okuması, ömrünün sonuna kadar hâfızasının hiç zayıflamadığını göstermektedir.

Yıllarca kendisiyle hadis müzakere ettiği arkadaşı Ebû Hâtim er-Râzî onun bir hadis otoritesi olduğunu belirtmiş, hadisin sağlamıyla sakatını birbirinden ayırma ve rivayetlerdeki ince kusurları (ilel) anlama hususunda Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medînî'den sonra onun geldiğini, fakat geride kendisi gibi birini bırakmadan vefat ettiğini söylemiştir. İmam Mâlik'in hadislerini topladığı için "Mâlikî" diye tanınan Reyli hadis hâfızı Ali b. Hüseyin b. Cüneyd , İmam Mâlik'in el-Muvattaʾda bulunan ve bulunmayan bütün rivayetlerini Ebû Zür'a kadar mükemmel bilen başka bir kimseye rastlamadığını belirtmiş, Medine kadısı Ebû Mus'ab ez-Zühri, Mâlik b. Enes'i ve daha başkalarını da gördüğünü, fakat hayatta Ebû Zür'a gibi birine rastlamadığını ifade etmiştir. Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, güçlü hâfızalarıyla isim yapanların genellikle abartıldığını, ancak Ebû Zür'a'nın şöhretinden daha büyük bir şahsiyet olduğunu söylemiştir.
Nâfile ibadete düşkün olan ve Ebû Zür'a'yı Bağdat'a geldiğinde misafir eden Ahmed b. Hanbel, o günden itibaren onunla hadis müzakere etmeyi nâfile namaz kılmaya tercih etmişti. Zehebî'nin işaret ettiği gibi Ebû Zür'a'nın son derece müttaki olması tenkit üslûbuna da yansımış, arkadaşı Ebû Hâtim'in aksine râvileri insaflı ifadelerle tenkit etmiştir.

Son derece basit giyinip sade bir hayat yaşamayı çok istemesine rağmen dünyayı terk ve ihmal etmediğini göstermek için giyimine de dikkat eden Ebû Zür'a er-Râzî hakkında Sa'dî el-Hâşimî, üç ciltten meydana gelen Ebû Zürʿa er-Râzî ve cühûdühû fi's-sünneti'n-nebeviyye adlı bir eser kaleme almıştır. Eserin I. cildinde Ebû Zür'a'nın hayatı ele alınmış, II. ciltte onun Kitâbü'd-Duʿafâʾ adlı eseri neşredilmiş, III. ciltte ise İbn Ebû Hâtim'in el-Cerh ve't-taʿdîl'i, Zehebî'nin Mîzânü'l-iʿtidâl'i ve İbn Hacer el-Askalânî'nin Tehzîbü't-Tehzîb'i gibi eserlere dayanarak Ebû Zür'a'nın Kitâbü'd-Duʿafâʾda geçmeyen 274 râvi hakkındaki tenkidi, 825 râvi hakkındaki ta'dîl*i bir araya getirilmiştir.

Eserleri. Ebû Zür'a'nın günümüze ulaşan tek eseri Kitâbü'd-Duʿafâʾ ve'l-kezzâbîn ve'l-metrûkîn min ashâbi'l-hadîs'tir. Eser, Berzaî'nin hadis râvileri hakkındaki sorularına Ebû Zür'a er-Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî'nin verdikleri cevaplardan meydana gelmektedir. Bu cevapların büyük kısmının Ebû Zür'a er-Râzî'ye ait olduğunu söyleyen Sa'dî el-Hâşimî, eseri Köprülü Kütüphanesi'ndeki yegâne nüshasına (nr. 40/3) dayanarak Ebû Zür'a hakkında hazırladığı üç ciltlik çalışmanın II. cildi olarak yayımlamıştır (Medine 1409/1989). Sa'dî el-Hâşimî'nin tesbitlerine göre muhtelif kitaplarda, Ebû Zür'a er-Râzî'nin günümüze ulaşmadığı anlaşılan şu eserlerinden dolaylı olarak söz edilmektedir: ez-Zühd, Fevâʾidü'r-râziyyîn, Fezâʾil, Aʿlâmü'n-nübüvve (Delâʾilü'n-nübüvve), es-Siyer, el-Muhtasar, el-Eṭʿime, el-Ferâʾiz, es-Savm, el-Âdâb, el-Vudûʾ, eş-Şüfaʿ, el-Efrâd, el-ʿİlel, el-Cerh ve't-taʿdîl, Beyânü hataʾi Ebî ʿAbdillâh Muhammed b. İsmâʿîl el-Buhârî fî Târîhihî, et-Tefsîr, es-Sahâbe, el-Müsned.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, I, 328-349; Hatîb, Târîhu Bagdâd, X, 326-337; İbn Ebû Ya'lâ, Tabakatü'l-Hanâbile, I, 199-203; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, V, 47-48; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 65-85; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 557-559; İbn Manzûr, Muhtasaru Târîhi Dımaşk, XV, 333-340; İbn Receb el-Hanbelî, Şerhu ʿİleli't-Tirmizî (nşr. Nûreddin Itr) [baskı yeri yok], 1398/1978, I, 221-224; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 30-34; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 148-149; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 64; Sezgin, GAS, I, 145; Sa'dî el-Hâşimî, Ebû Zürʿa er-Râzî ve cühûdühû fi's-sünneti'n-nebeviyye, Medine 1409/1989, I-III; a.mlf., "er-Ruvât ellezîne künnû bi - Ebî Zürʿa", Mecelletü'l-Câmiʿati'l-İslâmiyye, XV/58, Medine 1403, s. 29-70.

M. Yaşar Kandemir

HAMDÂN es-SÜLEMÎ (حمدان السلمي) Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yûsuf b. Hâlid es-Sülemî (ö. 264/878) Hadis hâfızı.

182'de (798) doğdu. Nîşâburlu olup baba tarafından Ezd, anne tarafından Süleym kabilesine mensuptur. İsminin farklı şekilde telaffuz edilmesiyle ortaya çıkan Hamdân lakabı ve Sülemî nisbesiyle tanınır. Âlî isnadlı hadis cüzüyle bilinen meşhur mutasavvıf İbn Nüceyd (ö. 366/977) onun torunudur.

Hamdân öğrenimine Nîşâbur'da başladı. Daha sonra tahsil için Bağdat, Kûfe, Basra, Hicaz, Yemen, Şam, Horasan, el-Cezîre gibi ilim merkezlerini dolaştı. Abdürrezzâk es-San'ânî, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî, Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî, Ebû Müshir, Yahyâ b. Yahyâ en-Nîsâbûrî gibi âlimlerden hadis öğrendi ve Horasan'ın tanınmış muhaddislerinden biri oldu. Kendisinden de Buhârî (el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'in dışındaki eserlerinde), Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce gibi muhaddisler hadis rivayet ettiler.
Müslim ve Dârekutnî tarafından sika kabul edilen ve hocası Abdürrezzâk es-San'ânî'den Ṣaḥîfetü Hemmâm b. Münebbih'i rivayet etmek suretiyle eserin günümüze ulaşmasını sağlayan Hamdân es-Sülemî'nin rivayetleri Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin es-Sünen'lerinde yer almaktadır.

Bazı kaynaklarda Hamdân es-Sülemî'nin bir kısım hadisleri ihtiva eden bir cüzünün bulunduğu belirtilmekteyse de (Kehhâle, II, 210) bu cüzün günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 81; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VIII, 47; Halîl b. Abdullah b. Ahmed el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs), Riyad 1409/1989, II, 812; Sem'ânî, el-Ensâb, VII, 112; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amravî), VI, 106-110; İbnü's-Salâh, ʿUlûmü'l-ḥadîs̱, s. 343-344; İbnü'l-Adîm, Buġyetü'ṭ-ṭaleb, III, 1262-1268; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, I, 522-525; İbn Kudâme el-Makdisî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 255; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 565; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 384-388; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 91-92; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 210; Muhammed Hamîdullah, Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih (trc. Kemal Kuşcu), İstanbul 1967, s. 57-58, 67, 84; Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî v.dğr., Mevsûʿatü ricâli'l-kütübi't-tisʿa, Beyrut 1413/1993, I, 44, 389.

Kemal Sandıkçı

İBNÜ’s-SELCÎ (ابن الثلجي) Ebû Abdillâh Muhammed b. Şücâ‘ es-Selcî el-Bağdâdî (ö. 266/880) Hanefî fakihi, hadis ve kelâm âlimi.

23 Ramazan 181 (18 Kasım 797) tarihinde doğdu. Kudâa kabilesinin kollarından Benî Selc’e mensuptur. Bazı eserlerde İbnü’s-Sellâc şeklinde anılması, Selcî nisbesinin aileden birinin icra ettiği kar veya buz (selc) satıcılığı mesleğiyle irtibatlandırılmasından kaynaklanmış olmalıdır. Fıkıhta en önemli hocası Hasan b. Ziyâd el-Lü’lüî olup adı sık sık bu hocası ile birlikte zikredilmiştir. Ayrıca Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Ebû Yûsuf’un önde gelen talebeleriyle Bişr b. Gıyâs el-Merîsî’den fıkıh tahsil etti. İbn Uleyye, Vâkıdî, Vekî‘ b. Cerrâh ve Yahyâ b. Âdem gibi muhaddislerden hadis dinledi; Yahyâ b. Muhammed el-Yezîdî’den kıraat dersi aldı. Kendisinden İbn Şeybe, Hasan b. Ziyâd’ın müsnedini tedvin eden Muhammed b. İbrâhim b. Hubeyş el-Begavî, Abdullah b. Ahmed b. Sâbit el-Bezzâz, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Herevî, Abdülvehhâb b. Ebû Hayye gibi âlimler hadis ve Ebû Ca‘fer Muhammed b. Ali el-Kureşî kıraat rivayet etti. Tahâvî’nin hocası Ahmed b. Ebû İmrân ile Ahmed b. Mûsâ el-Kummî de ondan fıkıh öğrenmiştir.

Halife Mütevekkil-Alellah, İbnü’s-Selcî’yi Bağdat kadılığına tayin etmek istemişse de bir rivayete göre Bişr b. Gıyâs el-Merîsî’nin fikirlerini desteklediği yönündeki ihbar üzerine, diğer bir rivayete göre ise Ahmed b. Hanbel’in onaylamaması sebebiyle bundan vazgeçmiştir. İbnü’s-Selcî’nin kadılık teklifini kendisinin kabul etmediği de nakledilmiştir. İbnü’s-Selcî 4 Zilhicce 266 (16 Temmuz 880) tarihinde Bağdat’ta vefat etti, vasiyetine uyularak Dârürrakīk mevkiindeki evine defnedildi. Ölüm tarihi hususunda 6 ve 10 Zilhicce (18 ve 22 Temmuz), yıl olarak da 257 (871) ile 267 (881) arasında değişen farklı rivayetler de vardır.

Zamanında Hanefî fıkhının otoriteleri arasında sayılan İbnü’s-Selcî, sahip olduğu re’y ile hadis bilgisi sayesinde Ebû Hanîfe’ye ait görüşlerin illetlerini ve hadisten dayanaklarını tesbit ederek mezhebin temellendirilmesine katkıda bulunmuştur. Taṣḥîḥu’l-âs̱âri’l-kebîr adlı eserini bu amaçla kaleme almış olması kuvvetle muhtemeldir. İbnü’s-Selcî, Îsâ b. Ebân ile birlikte, III. (IX.) yüzyılda Hanefî fıkıh geleneğini kendi usulü çerçevesinde geliştiren ve yeni meseleler karşısında savunan en önemli simaları arasında yer almaktadır. Bu gelişmelerin başında, mihne hareketinin başarısızlığa uğramasının ardından en parlak günlerini yaşayan ehl-i hadîsin Hanefîler’e karşı eleştirilerinin yoğunlaşması gelmektedir. İbnü’s-Selcî, ehl-i hadîse ve özellikle bu hareket içinde yer alan Hanbelî mezhebiyle Haşviyye’ye karşı hem kelâm hem fıkıh sahasında verdiği mücadele ile kendini göstermiştir. Nitekim ehl-i hadîsin önde gelen siması Osman b. Saîd ed-Dârimî’nin er-Red ʿale’l-Merîsî el-ʿanîd adıyla tanınan eseri aslında Merîsî’ye olduğu kadar Selcî’ye karşı yazılmış bir reddiye mahiyetindedir.

İbn Adî, Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî, Ebü'l-Feth el-Ezdî, Kavârîrî, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ve Zehebî gibi muhaddisler İbnü's-Selcî'nin şahsına ve bazı rivayetlerine sert eleştiriler yöneltmişlerdir. Bunlar arasında kâfir ve yalancı olduğu, Müşebbihe'nin görüşlerini desteklemek için hadis uydurduğu, ya da Ebû Hanîfe'nin ictihadlarıyla tezat teşkil eden hadisleri hükümsüz kılacak hileler tasarladığı, bu sebeple de kendisinden rivayette bulunulamayacağı şeklinde ağır tenkitler bulunmaktadır. Ancak İbnü's-Selcî'nin, lehinde mevzû hadisler rivayet ettiği ileri sürülen Müşebbihe'yi tenkit için er-Red ʿale'l-Müşebbihe adlı bir eser kaleme alması, bu eleştirilerin şiddetinde görüş ayrılıklarının belli bir rol oynadığını düşündürmektedir.

İbnü's-Selcî'nin çeşitli görüş ve rivayetleri başta Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin en-Nevâzil fi'l-fürûʿ ve ʿUyûnü'l-mesâʾil'i ile Serahsî'nin el-Mebsûṭ'u olmak üzere Hanefî kaynaklarında iktibas edilmiştir. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi'nde (nr. 197) bir nüshası bulunan Kitâbü'l-Keffâre'den başka kaynaklarda adı geçen bazı eserleri şunlardır: Taṣḥîḥu'l-âs̱âri'l-kebîr, er-Red ʿale'l-Müşebbihe, Kitâbü'l-Muḍârabe, Kitâbü'n-Nevâdir, Kitâbü'l-Menâsik.

BİBLİYOGRAFYA:Osman b. Saîd ed-Dârimî, er-Red ʿale'l-Merîsî (nşr. M. Hâmid el-Fıkī), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), s. 76-77, 193; ayrıca bk. neşredenin girişi (İbnü's-Selcî'nin biyografisi); Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), IX, 338; İbn Adî, el-Kâmil, VI, 2292-2293; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 259-260; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Aḫbâru Ebî Ḥanîfe ve aṣḥâbih, Haydarâbâd 1394/1974, s. 157-158; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, V, 350-352; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, I, 453; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 140; Sem'ânî, el-Ensâb, III, 138-139; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, eḍ-Ḍuʿafâʾ (nşr. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kādî), Beyrut 1406/1986, III, 70-71; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 241; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 379-380; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 629; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 577-579; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, VI, 35-36; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, III, 173-175; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 152-153; Sıbt İbnü'l-Acemî, Keşfü'l-ḥas̱îs̱ ʿammen rumiye bi-vażʿi'l-ḥadîs̱ (nşr. Subhî es-Sâmerrâî), Bağdad 1984, s. 379; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 220-221; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim fî ṭabaḳāti'l-Ḥanefiyye (nşr. İbrâhim Sâlih), Dımaşk 1412/1992, s. 191-193; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 346, 410; II, 1453, 1459, 1981; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 171-172; Sezgin, GAS, I, 436, 447; W. Montgomery Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (trc. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 255-256; TÜYATOK, 05/II, s. 129-130; Ahmet Özel, Hanefi Fıkıh Âlimleri, Ankara 1990, s. 29.

Cengiz Kallek

İBN ABDÜLHAKEM, Ebû Abdullah (أبو عبد الله ابن عبد الحكم) Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Abdilhakem b. A'yen el-Mâlikî (ö. 268/882) Fakih ve muhaddis.

---

15 Zilhicce 182 (27 Ocak 799) tarihinde doğdu. İmam Mâlik'in talebesi olan babasının yanı sıra Mâlik'in önde gelen diğer öğrencileri Eşheb el-Kaysî, İbn Vehb ve İbnü'l-Kāsım'dan fıkıh okudu. On yedi yaşlarında iken, Mısır'a gelen İmam Şâfiî'nin derslerine katıldı. Fıkha karşı olan alâkası ve zekâsının parlaklığı sebebiyle Şâfiî'nin takdirini kazandı ve uzun bir süre onun derslerine devam etti. Hocasının hastalığı esnasında ders halkasının idaresi konusunda Büveytî ile aralarında tartışma çıktığı,

İmam Şâfiî kendi yerine Büveytî'yi tayin edince meclisini terkederek er-Red ʿale'ş-Şâfiʿî fîmâ ḫâlefe fîhi'l-Kitâb ve's-Sünne adında bir eser kaleme aldığı söylenirse de (meselâ bk. Sübkî, II, 69) İbn Abdülhakem'in böyle bir sebeple kitap yazdığı iddiası ihtiyatlı karşılanmalıdır (krş. Kādî İyâz, IV, 160). Şâfiî'nin, yerine İbn Abdülhakem'i tayin etmeyişine o sırada henüz yirmi iki yaşlarında bir genç oluşu sebep gösterilebileceği gibi (Mustafa Şek'a, s. 201) onun esasen Mâlikî fıkhı tahsil etmiş olması ve öncelikle bu mezhebe bağlı bulunmasının bunda etkili olduğu da düşünülebilir.
Adı geçen hocaları yanında İbnü'l-Mâcişûn, Eyyûb b. Süveyd, Şuayb b. Leys, Yahyâ b. Sellâm, Ka'nebî, Abdullah b. Nâfi' es-Sâiğ gibi hocalardan da hadis dinleyen ve hadis münekkitlerince güvenilir kabul edilen İbn Abdülhakem'den Nesâî, İbn Huzeyme, İbnü'l-Mevvâz, Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Ebû Hâtim er-Râzî, Abdurrahman b. Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Bekir İbn Ziyâd en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Ebû Ca'fer et-Taberî gibi âlimler rivayette bulunmuştur. Kıraat konusunda da yetişmiş olan İbn Abdülhakem bu ilmi İmam Şâfiî'den tahsil etmiş, kendisinden de Ahmed b. Mes'ûd ez-Zübeyrî, Muhammed b. Ahmed b. Hamdân, İbn Cerîr et-Taberî ve Muhammed b. Süleyman b. Mahbûb gibi âlimler kıraat dersi almışlardır. İbn Abdülhakem 15 Zilkade 268'de (6 Haziran 882), diğer bir rivayete göre ise 269 (882-83) yılında Kahire'de vefat etti ve babasının yanına defnedildi.

Babasının vefatından sonra Mısır'da Mâlikîler'in fetva mercii olan İbn Abdülhakem, yaşadığı dönemde Müzenî ile birlikte Mısır'ın önde gelen iki büyük âliminden biri olarak kabul edilir. Bazı âlimler kendisini Sahnûn ile mukayese ederek ondan daha bilgili olduğunu belirtirler. İbn Abdülhakem, döneminin ilim muhitlerinde saygın bir yer edinmiş, İslâm dünyasının değişik bölgelerinden gelen birçok âlim kendisinden faydalanmıştır. İbn Huzeyme, "Fukaha içerisinde sahâbî ve tâbiîlerin görüşlerini ondan daha iyi bilen birini görmedim" derken Muhammed b. Futays, "Yolculuğum sırasında 200 kadar âlimle görüştüm, içlerinde Muhammed b. Abdülhakem gibisine rastlamadım" sözüyle takdirini belirtmiştir.

Ehl-i sünnet akîdesine bağlılığı ve doğru sözlülüğüyle de tanınan İbn Abdülhakem Abbâsî Halifesi Vâsiḳ-Billâh zamanında halku'l-Kur'ân meselesi hususunda sorgulanmak üzere Bağdat'a Kādılkudât İbn Ebû Duâd'a götürülmüş, ancak idarecilerin istediği cevabı vermeyince Mısır'a geri gönderilmiştir. Bu olaylar sırasında kardeşleriyle birlikte uğradığı baskılar yüzünden bir müddet gizlenen İbn Abdülhakem, Mu'tezilî olan Mısır Kadısı İbn Ebü'l-Leys el-Esam'dan kötü muamele görmüş, kendisi hapsedilmiş, mallarına el konmuş ve evi yağmalanmıştır. Ancak Mütevekkil-Alellah döneminde serbest bırakılarak bazı malları iade edilmiştir.

İbn Abdülhakem'in İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden ders alması ve ayrıca İmam Şâfiî'nin derslerine devam edip iltifatına nâil olması, her iki mezhep imamının

görüşleri konusunda bilgi sahibi olmasına imkân sağlamıştır. Biyografisinin hem Mâlikî hem Şâfiî tabakat kitaplarında yer alması da bu sebepledir. Her ne kadar delilini güçlü bulduğu konularda İmam Şâfiî'nin görüşlerini tercih etmişse de genellikle İmam Mâlik'in görüşlerine bağlı kalmış, bundan dolayı görüşlerine daha çok Mâlikî literatüründe yer verilmiştir. Nitekim Şâfiî fakihi ve tabakat müellifi Sübkî, İbn Abdülhakem'in Şâfiî'nin mezhebinden ayrılmış bir Mâlikî olduğunu, bununla birlikte biyografisini Ebû Âsım el-Abbâdî ve İbnü's-Salâh'a uyarak eserine aldığını, bunların da Şâfiî fakihlerinin İmam Şâfiî'nin bazı görüşlerini onun aracılığıyla nakletmeleri sebebiyle bunu yaptıklarını belirtir (Ṭabaḳāt, II, 68). Kādî İyâz, İbn Abdülhakem'in Şâfiî'den sonra ders halkasının başına getirilmemesine gücenerek bu mezhepten ayrıldığına dair bazı Şâfiî kaynaklarında yer alan bilginin bir esasa dayanmadığını, İbn Abdülhakem'in aslında Mâlikî fıkhı tahsil ettiğini ve bu mezhebe mensup olduğunu, ayrıca Şâfiî'den de faydalandığını kaydeder (Tertîbü'l-medârik, IV, 160).

İbn Abdülhakem'in kaynaklarda adı geçen eserleri şunlardır: er-Red ʿale'ş-Şâfiʿî fîmâ ḫâlefe fîhi'l-Kitâb ve's-Sünne (Red ʿale'ş-Şâfiʿî fîmâ vaḳaʿa lehû min ḫilâfin li'l-ḥadîs̱i'l-müsned), Aḥkâmü'l-Ḳurʾân, er-Red ʿalâ fuḳahâʾi (ehli)'l-ʿIrâḳ, Edeb (Âdâb)ü'l-ḳuḍât, el-Ves̱âʾiḳ ve'ş-şurûṭ, el-Müvelledât, er-Rücûʿ ʿani'ş-şehâde (şehâdât), ed-Daʿvâ ve'l-beyyinât, es-Sebk ve'r-remy, İḫtiṣâru kütübi Eşheb, er-Red ʿalâ Bişr el-Merîsî, en-Nücûm, Kefâlet, Kitâbü'l-Mücâlese, Ziyâdetü ḫilâfi'ş-Şâfiʿî ve Ebî Ḥanîfe fi'l-Muḫtaṣari'ṣ-ṣaġīr li-ʿAbdillâh b. ʿAbdilḥakem (Kādî İyâz, IV, 159-160; İbn Ferhûn, II, 164-165).

Babasına ait Sîretü ʿÖmer b. ʿAbdilʿazîz adlı eserin bazı kütüphane kataloglarında ve bibliyografik eserlerde (Sezgin, I, 474) İbn Abdülhakem'e nisbet edilmesi eseri onun rivayet etmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Kâtib Çelebi'nin İbn Abdülhakem'e izâfe ettiği Târîḫu Mıṣr ise (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 304) kardeşi Ebü'l-Kāsım Abdurrahman'a aittir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 300-301; Ebü'l-Arab, Kitâbü'l-Miḥan (nşr. Yahyâ el-Cübûrî), Beyrut 1408/1988, s. 258-259, 434; Kindî, el-Vülât ve'l-ḳuḍât (Guest), s. 386, 393, 452, 471-472, 536; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, IX, 132; Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Uṣûlü'l-fütyâ fi'l-fıḳh ʿalâ mez̠hebi'l-İmâm Mâlik (nşr. M. Ebü'l-Ecfân - Osman Batîh), [baskı yeri yok] 1985 (Dârü'l-Arabiyye), s. 53, 55, 66, 194, 241, 332; İbnü'l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut 1984, II, 674; Beyhakī, Menâḳıbü'ş-Şâfiʿî (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1391/1971, II, 222-223, 272, 337-338, 341-344; Abbâdî, el-Fuḳahâʾü'ş-Şâfiʿiyye, s. 7, 20, 21, 42, 49; İbn Abdülber, el-İntiḳāʾ, Kahire 1350, s. 113-114; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kalem), s. 111; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. Abdülkādir es-Sahrâvî), Rabat 1982, III, 366; IV, 157-165; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XII, 220-221; İbnü's-Salâh, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1992, I, 191-193, 280; II, 667, 668; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 193-194; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXV, 497-500; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 497-501; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 546-548; Sübkî, Ṭabaḳāt, II, 67-71; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 36-37; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, II, 163-165, 170-171; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, II, 179; Makrîzî, el-Muḳaffe'l-kebîr (nşr. M. el-Ya'lâvî), Beyrut 1411/1991, II, 94; V, 414; VI, 96-97; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 69; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 260-262; İbn Hidâyetullah el-Hüseynî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1402/1982, s. 30-32; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 304; Brockelmann, GAL Suppl., I, 228; Sezgin, GAS, I, 474; Mustafa Şek'a, el-Eʾimmetü'l-erbaʿa III: Muḥammed b. İdrîs eş-Şâfiʿî, Beyrut 1404/1984,

s. 191, 192, 199-202; F. Rosenthal, “Ibn ʿAbd al-Ḥakam”, EI² (İng.), III, 674-675; Nûrullah Kisâyî, “İbn ʿAbdilḥakem”, DMBİ, IV, 185-187.

Saffet Köse

DÂVÛD ez-ZÂHİRÎ (داوود الظاهري) Ebû Süleymân Dâvûd b. Alî b. Halef el-İsfahânî (ö. 270/884) Zâhirî mezhebinin kurucusu.

Aslen İsfahanlı bir aileden geldiği için İsfahânî nisbesiyle de anılır. Kûfe’de doğdu. Doğum tarihi kaynaklarda 200 (815-16) veya 202 (817-18) olarak verilmektedir. Basra ve Bağdat’ta tahsil gördü. Başta Ebû Sevr el-Kelbî, Süleyman b. Harb, Amr b. Merzûk, Ka‘nebî, Muhammed b. Kesîr el-Abdî, Müsedded b. Müserhed olmak üzere devrin ileri gelen âlim ve fakihlerinden ders gördü. Daha sonra muhaddis ve fakih İshak b. Râhûye’nin derslerine devam etmek için Nîşâbur’a gitti. Tahsilini burada tamamlayıp öğretim ve telif faaliyetlerinde bulunacağı, fikirlerini yayacağı Bağdat’a döndü.

Bazı tabakat müellifleri Şâfiî’yi onun hocaları arasında sayarlarsa da Şâfiî’nin vefatında Dâvûd’un henüz dört yaşlarında bulunduğu göz önüne alınırsa bunun mümkün olmadığı anlaşılır. Dâvûd ez-Zâhirî’nin fıkıhta derin bilgi sahibi olmasında hocası Ebû Sevr el-Kelbî önemli rol oynamıştır. Yine onun tesiriyle babasının mensup olduğu Hanefî mezhebini benimsemeyerek Şâfiî mezhebini seçen Dâvûd, İmam Şâfiî’nin hayatı ve faziletleri hakkında kitap yazan ilk müelliftir. Kaynakların verdiği bilgiye göre bu sahada iki kitap kaleme almıştır. Dâvûd’a en çok tesir eden ikinci kişi de hocası İbn Râhûye’dir. Onun etkisiyle müstakil ictihada yöneldi ve Şâfiî’nin sünnet karşısında re’y ve istihsana hücumlarından dolayı Kitap ve Sünnet’in zâhirine dayanan ve bu sebeple Zâhiriyye diye anılan mezhebini ortaya koydu.

Ramazan 270’te (Mart 884) Bağdat’ta vefat eden Dâvûd ez-Zâhirî Şünûziye Mezarlığı’na defnedildi.

Dâvûd ez-Zâhirî, yaşadığı dönemde gerek ilmi gerekse zühd ve takvâsıyla dikkati çekmiştir. Tabakat kitapları ders meclislerinde 400 civarında talebenin hazır bulunduğunu kaydeder. İslâm dünyasının en uzak köşelerinden gelen kimseler dinî meselelerin halli için kendisine başvururdu. Dâvûd mantık ve cedelde mahir bir kişi olarak tanınmıştır. Hocası İshak b. Râhûye ile serbestçe tartışabilen yegâne talebe olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Çok sayıda hadis bilmesine rağmen kendisinden oğlu Muhammed b. Dâvûd, Zekeriyyâ es-Sâcî, Yûsuf b. Ya‘kūb ed-Dâvûdî ve Abbas b. Ahmed el-Müzekkir vasıtasıyla çok az hadis rivayet edilmiştir.

Dâvûd ez-Zâhirî ictihadlarındaki aşırılıklarla dikkati çekmiş ve görüşleri genelde İslâm hukukçuları tarafından kabul görmemiştir. Yaratılış itibariyle aşırılıklara meyilli olduğu anlaşılan Dâvûd Şâfiî mezhebine mensupken bu mezhebin aşırı bir taraftarı

olmuş, ehl-i hadisin görüşlerini benimsediği zaman da aynı aşırılığı göstermiş, kıyası, re'y ile ictihadı tamamen reddetmiştir. Onun kıyâs-ı celîyi değil kıyâs-ı hafîyi reddettiği ileri sürülmüşse de bu konudaki ifadeleri kıyası toptan reddetmiş olduğunu göstermektedir (Sübkî, II, 290). İcmâı da sadece sahâbe icmâıyla sınırlandırmıştır. Bu metot onu ilmî donukluğa ve garip sonuçlara götürmüştür. Üstelik kıyası reddetmekle birlikte sonunda kendisi de kıyas yapmaya mecbur olmuş ve buna "delil" adını vermiştir. Kaynaklarda genellikle Dâvûd'un Kur'an'ın mahlûk olduğunu ileri sürdüğü belirtilmekle birlikte bazı eserlerde levh-i mahfûzdaki Kur'an'ın mahlûk olmadığı, elde mevcut Kur'an'ın ve onu okumanın mahlûk olduğu görüşünü taşıdığı kaydedilmiştir (Hatîb, XIII, 274). Bu konudaki görüşünü Ahmed b. Hanbel tepkiyle karşılamış ve bu sebeple kendisini ziyaret etmesine izin vermemiştir.

Sağlığında mezhebi Bağdat ve civarında oldukça yayılmış, ölümünden sonra da mezhebi yayma görevini oğlu Muhammed sürdürmüştür. Irak, Mâverâünnehir, Kuzey Afrika ve Endülüs'te belirli ölçüde taraftar bulan ve İbn Hazm gibi büyük bir hukukçunun şahsında ve eserlerinde İslâm hukuk doktrininde bugün sahip olduğu ilmî yeri alan Zâhirî mezhebi, sonraki asırlarda hukukî ihtiyaçlara cevap veremediği için taraftarlarını kaybetmiş ve ortadan kalkmıştır (bk. ZÂHİRİYYE).

Eserleri. Birçok eser telif ettiği anlaşılan Dâvûd'un 150 kadar eserinin adı İbn Nedîm tarafından zikredilmiştir (el-Fihrist, s. 271-272). Bunlardan bir kısmı diğer kitaplarının alt başlıkları, bazıları da risâle şeklinde çalışmalar olsa bile bir hayli eserinin olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hazm bunların yekününün 18.000 varağa ulaştığını söylemektedir. Ancak bu eserlerinin hiçbiri günümüze kadar gelmemiştir. Bunlar arasında el-Îzâh (15 cilt), el-İfsâh, Kitâbü'l-Usûl, ez-Zeb ʿani's-sünneti ve'l-ahbâr (4 cilt), er-Red ʿalâ ehli'l-İfk, Sıfatü ahlâkı'n-nebî, İbtâlü'l-kıyâs, İbtâlü't-taklîd, Haberü'l-vâhid ve baʿzuhû mûcibün li'l-ʿilm, el-Mütʿa, el-ʿUmûm ve'l-husûs, kaynaklarda adları geçen önemli eserleridir. Fıkhî görüşleri öğrencileri tarafından sonraki nesillere intikal ettirilmiş, Muhammed eş-Şattî (ö. 1307/1889-90) talebelerinin rivayetlerinden hareketle Dâvûd'un görüşlerini bir araya getirmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 271-272; Hatîb, Târîhu Bagdâd, VIII, 369-375; XIII, 274; Şîrâzî, Tabakatü'l-fukahâ, s. 92; Sem'ânî, el-Ensâb, VII, 296-298; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, V, 75-77; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 255-257; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 97-108; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 572-573; Sübkî, Tabakat, II, 284-293; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 47-48; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, II, 422-424; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 47-48; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâz (Ömer), s. 253-254; Dâvûdî, Tabakatü'l-müfessirîn, I, 166; Taşköprizâde, Miftâhu's-saʿâde, II, 312; Keşfü'z-zunûn, II, 1839; Muhammed eş-Şattî, Risâle fî mesâʾili'l-İmâm Dâvûd ez-Zâhirî, Şam 1330/1912, tür.yer.; Brockelmann, GAL, I, 194-195; Suppl., I, 312; Sezgin, GAS, I, 521; Abdülkerîm Zeydan, el-Medhal, Bağdad 1402/1982, s. 179-181; I. Goldziher, Zâhirîler (trc. Cihad Tunç), Ankara 1982, s. 24-35 ve tür.yer.; Ömer A. Ferruh, "Zahirîlik" (trc. Ahmet Demirhan), İslâm Düşüncesi Tarihi, İstanbul 1990, I, 311-325; Muhammed Ebû Zehre, İbn Hazm, hayâtühû ve ʿasruh [baskı yeri ve yılı yok] (Dârü'l-fikri'l-Arabî), s. 49-52; Nûreddin Itr, "Dâvûd el-İsbehânî ve hakıkatü'l-mezhebi'z-Zâhirî", Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-ʿArabiyye, IV, Dübey 1992, s. 15-34; R. Strothmann, "Zâhirîye", İA, XIII, 456-459; J. Schacht, "Dāwūd b. ʿAli b. Khalaf", EI² (İng.), II, 182-183.

Nûreddin Itr

BEKKÂR b. KUTEYBE بكّار بن قتيبة Ebû Bekre Bekkâr b. Kuteybe b. Esed es-Sekafî el-Bekrâvî el-Basrî (ö. 270/884) Mısır'da kadılık yapmış Hanefî fakihi, muhaddis.

182'de (798) Basra'da doğdu. Sahâbî Ebû Bekre es-Sekafî'nin torunlarından olduğu için Bekrâvî nisbesiyle anılır. Ebû Yûsuf'un talebelerinden Hilâl b. Yahyâ'dan (Hilâlü'r-re'y) fıkıh okudu. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Yezîd b. Hârûn, Ravh b. Ubâde, Vehb b. Cerîr gibi devrin tanınmış muhaddislerinden hadis rivayet etti. Kendisinden de başta Ebû Ca'fer et-Tahâvî olmak üzere Ebû Avâne el-İsferâyînî, İbn Huzeyme, İbn Ziyâd en-Nîsâbûrî ve İbn Ebû Hâtim gibi birçok âlim ders okudu ve rivayette bulundu.

Halife Mütevekkil-Alellah tarafından 246'da (860) Mısır kadılığına tayin edilen Bekkâr b. Kuteybe, Mısır Valisi Ahmed b. Tolun'un Muvaffak b. Mütevekkil'i veliahtlıktan azletme isteğini kabul etmeyince hapse atıldı. Ancak İbn Tolun'un onu kadılıktan azil yetkisi bulunmadığından resmen bu makamda kalmaya devam etti. Onun yerine Muhammed b. Şâzân el-Cevherî kadılık görevini yürüttü. İlim, takvâ ve adaletiyle tanınan Bekkâr'ın hapse girmesiyle onun hadis derslerinden mahrum kalanlar, önceleri Bekkâr'a son derece saygı gösteren ve ders halkasına katılan İbn Tolun'a başvurarak onun bu derslerini sürdürmesi için izin istediler. Bekkâr verilen müsaade üzerine hapishanede özel bir yerde hadis okuttu, fakat İbn Tolun'un ölümüne kadar hapiste kaldı. Hapisten çıktıktan kırk gün sonra da 6 Zilhicce 270'te (5 Haziran 884) vefat etti. Kahire'de Karâfe Kabristanı'ndaki mezarı ziyaretgâhtır.

Kaynaklarda zikredilen eserleri şunlardır: Kitâbü'l-Meḥâdır ve's-sicillât, Kitâbü'ş-Şürûṭ, Kitâbü'l-Ves̱âʾiḳ ve'l-ʿuhûd ve Ebû Hanîfe'yi tenkit ettiği konularda İmam Şâfiî'ye yazdığı reddiye.

BİBLİYOGRAFYA:Kindî, el-Vulât ve'l-ḳuḍât, s. 360-362; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 273-274; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 279 vd.; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 599-605; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍiyye, I, 458-462; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 18-19; İbn Kutluboğâ, Tâcü't-terâcim, Bağdad 1962, s. 19-20; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 463; II, 144; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 55; Abdülmecîd Mahmûd, Ebû Caʿfer eṭ-Ṭaḥâvî ve es̱eruhû fi'l-ḥadîs̱, Kahire 1395/1975, s. 65-71; Muhammed İbrâhim el-Cüyûşî, "Min Aʿlâmi'l-ḳażâ fi'l-İslâm: Bekkâr b. Ḳuteybe", Mecelletü'l-Ezher, XLVII/2, Kahire 1975, s. 178-183. Orhan Çeker

İBN VÂRE (ابن وارة) Ebû Abdillâh Muhammed b. Müslim b. Osmân b. Vâre er-Râzî (ö. 270/884) Hadis hâfızı.

190 (805-806) yılı civarında Rey'de doğdu; büyük dedesine nisbetle İbn Vâre diye anıldı. Tahsil için yaptığı uzun yolculukları sırasında Ebû Âsım en-Nebîl, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Kabîsa b. Ukbe, Ubeydullah b. Mûsâ

el-Absî, Ebû Müshir, İbn Ziyâd en-Nîsâbûrî, İbn Ebü'l-Cârûd, Ârim el-Basrî gibi hocalardan hadis öğrendi. Kendisinden yaşça büyük olan Zühlî ile Ali b. Medînî, Ebû Avâne el-İsferâyînî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Ebû Hâtim, Nesâî, İbn Ebû Dâvûd, Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî ve el-Câmiʿu'ṣ-ṣa-ḥîḥ'inde yer vermemesine rağmen Buhârî ondan rivayette bulunan talebeleridir. İbn Vâre'nin Süfyân b. Uyeyne ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan hadis dinlediği ileri sürülmüş, ancak bunun doğru olmadığı belirtilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 31). İbn Vâre Ramazan 270'te (Mart 884) Rey'de vefat etti. Bazı kaynaklarda onun 265'te (878-79) öldüğü söylenmekteyse de Zehebî bunun doğru olmadığını kaydetmiştir (a.g.e., XIII, 31).

Hadis otoritelerinin güçlü bir hâfızaya sahip olduğunu bildirdikleri İbn Vâre'yi Nesâî ve İbn Ebû Hâtim güvenilir olarak tanıtmakta, Ebû Ca'fer et-Tahâvî de onun hadis ilmini iyi bildiğini söylemektedir. Ebû Zür'a'nın, yanına geldiğinde kalkıp İbn Vâre'yi kendi yerine oturtması ona verdiği değeri göstermesi bakımından önemlidir (Hatîb, III, 259). Kibirli olduğu zikredilen İbn Vâre kendini "ebü'l-hadîs, ümmü'l-hadîs, zü'r-rıhleteyn" gibi sıfatlarla tanıtırdı. Bu huyu sebebiyle Süleyman b. Dâvûd eş-Şâzekûnî ve Ebû Küreyb el-Hemdânî gibi âlimler ona hadis rivayet etmemişlerdir. Çevresindeki insanlar kendisinden hadis dinlemek istedikleri halde zaman zaman rivayete ara vermesinin de bu kişiliğinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Sâlih b. Ahmed b. Hanbel'in Sîretü İmâm Aḥmed b. Ḥanbel adlı eserini rivayet eden İbn Vâre'nin (Sezgin, I, 503) pek çok eseri bulunduğu belirtilmekteyse de (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 18; Kehhâle, XII, 21) bunlardan hiçbirinin adı zikredilmemekte ve günümüze ulaşıp ulaşmadıkları bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VIII, 79-80; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, IX, 150; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, III, 256-260; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, I, 324; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XXVI, 444-452; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XII, 204-205; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 575-577; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 28-32; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 261-280, s. 176-178; Safedî, el-Vâfî, V, 27; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 451-453; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 261; Hazrecî, Ḫulâṣatü Tehẕîb, s. 359; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 18; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XII, 21; Sezgin, GAS, I, 503.

Ali Akyüz

HANBEL b. İSHAK (حنبل بن إسحاق) Ebû Alî Hanbel b. İshâk b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 273/886) Ahmed b. Hanbel'in amcasının oğlu, muhaddis ve fakih.

---

193 (809) yılında doğdu. Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Affân b. Müslim, Süleyman b. Harb, Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî, Ali b. Ca'd ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddislerden hadis tahsil etti; fıkıh ve tarih ilimlerinde de söz sahibi oldu. Kendisinden Ebû Bekir el-Hallâl, Ebü'l-Kāsım el-Begavî, İbn Sâid el-Hâşimî, Muhammed b. Mahled, Ebû Ca'fer İbnü'l-Bahterî ve Ebû Amr İbnü's-Semmâk gibi muhaddisler rivayette bulundular. Ahmed b. Hanbel'in amcazadesi olması sebebiyle onun evinde ve ilim meclislerinde daha çok bulundu ve fıkhî

görüşlerini tesbit etti. İbn Hanbel'in hayatıyla ilgili hususların önemli bir kısmı kendisinden rivayet edilmiştir. Hanbel b. İshak, Ahmed b. Hanbel'den duyarak kaleme aldığı bazı dinî meseleler (mesâil) için tek kaynaktır. Özellikle mihne* olayı esnasında Ahmed b. Hanbel'in talebelerle görüşmesi ve onlara hadis rivayet etmesi yasaklandığı sıralarda iki oğlu Sâlih ve Abdullah ile Hanbel b. İshak onun yegâne öğrencileri oldular ve beş yıl kadar süren bu dönemde el-Müsned'inin tamamını kendisinden okudular. Hanbel b. İshak'ın belirttiğine göre el-Müsned'in tamamını ondan sadece bu üçü okumuştur (İbnü'l-İmâd, II, 163). Ahmed b. Hanbel gibi son derece mütevazi bir hayat süren İbn İshak, Bağdat'ta yaşamakla beraber zaman zaman Bağdat yakınlarındaki Ukberâ ve Vâsıt'a giderek hocasından derlediği "mesâil"i rivayet etti. Güvenilir bir hadis âlimi olduğu belirtilen Hanbel b. İshak Cemâziyelevvel 273'te (Ekim 886) Vâsıt'ta vefat etti. Kaynaklarda, onun Ubeydullah veya Abdullah adlı bir oğlunun kendisinden rivayette bulunduğu zikredilmektedir.

Eserleri. 1. Kitâbü'l-Fiten. Zehebî'nin dördüncü cüzünü okuduğunu söylediği (Târîḫu'l-İslâm, s. 343) eserin bir bölümü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 38/4, vr. 44a-57b). 2. Miḥnetü İbn Ḥanbel (Ẕikru Miḥneti'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel). Bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlı olan eser (Mecmua, nr. 48/4, ikinci kısım, vr. 90-108) Muhammed Nağş tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1397/1977). 3. Cüzʾ. Hanbel b. İshak'ın rivayet ettiği hadisleri ihtiva eden eserin nüshaları Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (nr. 19142 b. [mecmua içinde]) ve Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 34, vr. 194a-216b). Millet Kütüphanesi'nde bulunan (Feyzullah Efendi, nr. 2169, vr. 126a-134b) ve talebesi Ebû Amr İbnü's-Semmâk tarafından rivayet edilen el-Fevâʾid fi'l-ḥadîs̱ adlı risâle de muhtemelen aynı cüzdür. 4. Târîḫ. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gibi muhaddislerden bahsettiği ve hadis râvilerinin durumunu incelediği kaydedilen eserden (Hatîb, Târîḫu Bağdâd, VIII, 287; a.mlf., el-Câmiʿ li-aḫlâḳı'r-râvî, II, 274) Zehebî faydalanmıştır (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 51; Târîḫu'l-İslâm, s. 343). Hanbel b. İshak'ın, Ahmed b. Hanbel'in fetva ve görüşlerini derlediği "Mesâ'il"inin günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA: Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VIII, 286-287; a.mlf., el-Câmiʿ li-aḫlâḳı'r-râvî ve âdâbi's-sâmiʿ (nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb), Beyrut 1412/1991, II, 274; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, I, 143-145; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, V, 89; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 600-601; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 51-53; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 261-280, s. 343; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 70; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 163-164; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 338; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IV, 86-87; Sezgin, GAS, I, 507, 510; M. Nâsırüddin el-Elbânî, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye, Dımaşk 1390/1970, s. 260; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, I, 395; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 176, dipnot 17.

M. Yaşar Kandemir

İBN MÂCE (ابن ماجه) Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887) Kütüb-i Sitte'nin altıncı kitabı kabul edilen es-Sünen'in müellifi, hadis hâfızı.

209'da (824) doğdu. Mâce'nin dedesinin veya annesinin adı (Sıddîk Hasan Han, s. 255) yahut babasının lakabı (İbn Hacer, IX, 532) olduğu söylenmektedir. Benî Rebîa'nın mevlâsı olduğundan Rabaî nisbesiyle de anılır. Geleneğe uyarak on beş yirmi yaşlarında Kazvin'de hadis öğrenmeye başladığı tahmin edilmektedir (es-Sünen, neşredenin girişi, I, 13). Burada daha çok Kazvinli hadis hâfızlarından Ali b. Muhammed et-Tanâfisî ile Ebû Hucr Amr b. Râfi' el-Becelî'den faydalandı. Daha sonra diğer ilim merkezlerini dolaşarak Kûfe'de Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Osman b. Ebû Şeybe; Basra'da Bündâr diye bilinen Muhammed b. Beşşâr ve Abdullah b. Muâviye el-Cumahî; Vâsıt'ta Ahmed b. Sinân el-Kattân; Bağdat'ta Ebû Hayseme Züheyr b. Harb; Dımaşk'ta Hişâm b. Ammâr ve Duhaym; Humus'ta Muhammed b. Musaffâ el-Hımsî ve Ebü't-Takī Hişâm b. Abdülmelik el-Yezenî; Mısır'da Muhammed b. Rumh, Ebû Tâhir b. Serh ve Yûnus b. Abdüla'lâ; Mekke ve Medine'de Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî ve Ebû Mus'ab ez-Zührî; Rey'de Muhammed b. Humeyd er-Râzî; Nîşâbur'da Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî gibi âlimlerden hadis öğrendi. Kendisinden Ali b. İbrâhim el-Kattân, Süleyman b. Yezîd el-Fâmî, Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin dedesi Ahmed b. İbrâhim el-Halîlî, Muhammed b. Îsâ el-Ebherî rivayette bulundular.

Sika bir râvi, hâfızası güçlü bir muhaddis olan İbn Mâce 21 Ramazan 273'te (19 Şubat 887) vefat etmiş olup 275'te (889) öldüğüne dair rivayet doğru değildir. Yahyâ b. Zekeriyyâ et-Tarâikī ile Muhammed b. Esved el-Kazvînî'nin onun için yazdıkları mersiyeler günümüze gelmiştir (Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî, II, 50-53). Öldüğünde defniyle kardeşleri Ebû Bekir ve Ebû Muhammed Hasan b. Yezîd ile oğlu Abdullah'ın meşgul olduğu kaydedilmekte; Ebû Muhammed Hasan'ın da muhaddis olduğu, 280 (893) yılı civarında hac yolculuğu vesilesiyle Bağdat'a uğradığında burada hadis rivayet ettiği belirtilmektedir (Zehebî, Terâcimü'l-eʾimmeti'l-kibâr, s. 159).

Eserleri. 1. es-Sünen*. 4341 hadis ihtiva etmekte, bunlardan bin kadarı zayıf sayılmaktadır. Eser Delhi'de taş baskısı olarak (1282/1865), ayrıca Muhammed Fuâd Abdülbâkī (I-II, Kahire 1373/1953) ve Mustafa Muhammed el-A'zamî (I-IV, Riyad 1403/1983, iki cildi fihrist) tarafından neşredilmiştir. 2. Târîḫu'l-ḫulefâʾ. İslâm tarihi konusunda yapılan ilk çalışmalardan biri olan ve İbn Mâce'nin et-Târîḫ'inin bir bölümü olduğu sanılan eserde Hz. Ebû Bekir'den Abbâsî Halifesi Abdullah b. Ali Müstekfî-Billâh'a (944-946) kadar geçen halifelerin biyografileri ele alınmıştır. Mütevekkil-Alellah'a kadar olan halifeleri İbn Mâce'nin, Müktefî-Billâh'a kadar olanları İbn Mâce'den bu eseri rivayet eden Ömer b. Hafs es-Sedûsî'nin zeyil

mahiyetinde yazdığı bilinmekte ve daha sonraki beş halifeyi de Ebû Bekir eş-Şâfiî ile Ebû Ali İbn Şâzân el-Bağdâdî'nin ilâve ettiği anlaşılmaktadır. Eserin zeylinde Müstaîn-Billâh'tan itibaren günlük olaylar hakkında verilen bilgilerin diğer tarih kitaplarında pek bulunmadığı kaydedilmektedir. Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir tarafından istinsah edilen ve Târîẖu Medîneti Dımaşḳ'ının kaynaklarından biri olan eser, Muhammed Mutî' el-Hâfız tarafından Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki nüshası (Mecmua, nr. 40) esas alınarak önce Mecelletü Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye bi-Dımaşḳ'ta (LIV/2 [1399/1979], s. 395-454), ardından müstakil olarak (Beyrut 1406/1986) yayımlanmıştır. 3. S̱ülâs̱iyyât. es-Sünen'de Hz. Peygamber'den üç râvi ile rivayet edilen beş hadisi Abdülhamîd Şânûha Buhârî, Tirmizî ve Dârimî'nin S̱ülâs̱iyyât'ı ile birlikte yayımlamıştır (Beyrut 1405/1985). Ali Rızâ Abdullah ve Ahmed Bezre, bu dört muhaddisin sülâsiyyâtına Abd b. Humeyd ve Taberânî'ninkileri de ilâve ederek bunları neşretmişlerdir (Dımaşk-Beyrut 1406/1986). 4. Tefsîr. Mizzî, hacimli bir çalışma olduğu kaydedilen bu eserden yapılan bir seçmenin iki cüzünü gördüğünü söylemektedir. 5. et-Târîẖ. Kâtib Çelebi'nin Tevârîẖu Ḳazvîn başlığı altında diğer Kazvin tarihleriyle birlikte zikrettiği ve İbnü'l-Kayserânî'nin (ö. 507/1113) Kazvin'e gittiğinde gördüğünü belirttiği eserde ashaptan İbn Mâce'nin zamanına kadar olan râviler yaşadıkları şehirlere göre tasnif edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Mâce, es-Sünen (nşr. M. Mustafâ el-A'zamî), Riyad 1403/1983, neşredenin girişi, I, 13-15; a.mlf., es̱-S̱ülâs̱iyyât (nşr. Ali Rızâ Abdullah - Ahmed Bezre), Dımaşk-Beyrut 1406/1986, neşredenlerin girişi; Zebîdî, Tâcü'l-ʿarûs (nşr. Hüseyin Nassâr), Beyrut 1369/1969, IV, 221; Hatîb, Târîẖu Baġdâd, VII, 453; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, V, 90; Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî, et-Tedvîn fî aẖbâri Ḳazvîn (nşr. Azîzullah el-Utâridî), Beyrut 1408/1987, II, 49-53; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 279; Safedî, el-Vâfî, V, 220; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, I, 150; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 636-637; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 277-281; a.mlf., Târîẖu'l-İslâm: sene 271-280, s. 467-469; a.mlf., Terâcimü'l-eʾimmeti'l-kibâr (nşr. Fehmî Sa'd), Beyrut 1413/1993, s. 159; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 52; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 530-532; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 70-71; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (Lecne), II, 273-274; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 300, 349; II, 1004; Dihlevî, Bustânü'l-muhaddisîn, s. 201-202; Sıddîk Hasan Han, el-Ḥiṭṭa fî ẕikri'ṣ-ṣıḥâḥi's-sitte, Beyrut 1405/1985, s. 255; Brockelmann, GAL, I, 171; Suppl., I, 270; Sezgin, GAS, I, 147-148; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, I/1, s. 79-84; Suhaib Hasan Abdul Ghaffar, Criticism of Hadith Among Muslims with Reference to Sunan Ibn Maja, London 1986, s. 137; "İbn Mâce", İA, V/2, s. 766; J. W. Fück, "Ibn Māḏja", EI² (Fr.), III, 880; Ahmed-i Pâketçî, "İbn Mâce", DMBİ, IV, 556-561.

M. Yaşar Kandemir

MERRÛZÎ (المرّوذي) Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Haccâc el-Merrûzî (ö. 275/888) Ahmed b. Hanbel'in talebesi, muhaddis ve fakih.

---

200 (815-16) yılı dolaylarında doğdu. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Babası Hârizmli, annesi Merverrûzludur. Horasan bölgesinde Murgāb nehrinin yukarı kısmında küçük bir şehir olan bu yer Merrûz şeklinde de söylendiğinden Merrûzî nisbesiyle anılmıştır. İlk eğitimini muhtemelen memleketinde ve çevre şehirlerde alan Merrûzî daha sonra Bağdat'a gitti. Burada uzun süre Ahmed b. Hanbel'den ders aldı ve önde gelen talebelerinden biri oldu. Ayrıca Hârûn b. Ma'rûf, Muhammed b. Minhâl

ed-Darîr, Kavârîrî, Süreyc b. Yûnus, Osman b. Ebû Şeybe'den ve başkalarından hadis dinledi. Merrûzî'den ders alanlar arasında Ebû Bekir el-Hallâl, Muhammed b. Mahled el-Attâr, Hasan b. Ali el-Berbehârî, Ebü'l-Kāsım el-Hırakī ve babası Ebû Ali Hüseyin b. Abdullah el-Hırakī, Ahmed b. Abdullah el-Hazzâ gibi âlimler bulunmaktadır. Ebû Ali el-Hırakī hocasına yakınlığı sebebiyle Merrûzî'nin halifesi diye anılmış ve ona sorduğu sorulara aldığı cevapları derleyerek Ḳaṣaṣu men hecerehû Aḥmed adlı bir eser kaleme almıştır. Kaynaklarda ilim ve takvâsından övgüyle söz edilen, güvenirliliğinde şüphe bulunmayan biri olarak anılan Merrûzî 6 Cemâziyelevvel 275 (16 Eylül 888) tarihinde Bağdat'ta vefat etti ve Ahmed b. Hanbel'in mezarı yanında defnedildi.

Ebû Bekir el-Hallâl, Merrûzî'nin Ahmed b. Hanbel'in en önde gelen öğrencisi olduğunu ve kendisinden çok sayıda mesele rivayet ettiğini, öldüğünde hocasının cenazesini yıkadığını belirtir. Hallâl, es-Sünne adlı eserindeki rivayetlerin çoğunu hocası Merrûzî vasıtasıyla naklettiği gibi Hanbelî fıkhının ilk temel kitabı sayılan el-Câmiʿde de hocasından birçok rivayete yer vermiştir. Sünnet bilgisi yanında sünneti yaşamada da son derece titiz olan Merrûzî halkın büyük saygısını kazanmıştı. Yine Hallâl, Bağdat'tan gazâya çıkarken Sâmerrâ'ya kadar yaklaşık 50.000 kişinin ona refakat ettiğini söyler.

Merrûzî, dönemin ilmî ve fikrî tartışmaları çerçevesinde hocası Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini savundu ve bu çerçevede başta halku'l-Kur'ân olmak üzere çeşitli itikadî konulardaki yaklaşımları sebebiyle mutasavvıf Hâris el-Muhâsibî, Şâfiî Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî, Mu'tezilî Bişr b. Gıyâs ve İbnü'l-Allâf gibi âlimlere karşı çıktı. İbn Kayyim el-Cevziyye, Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonra kendi mensuplarından Muhammed b. Dâvûd el-Masîsî ve başkalarının Kur'an'ı telaffuz etmenin mahlûk olmadığını ileri sürerek bu görüşü ona isnat ettiklerini, önde gelen talebesi Merrûzî'nin ise bu iddiaya karşı çıkıp konuyla ilgili bir kitap (mektup ?) kaleme aldığını Hallâl'den naklen belirtir (Muhammed b. el-Mevsılî, s. 531; krş. Ebû Bekir el-Hallâl, s. 231, 265-266).

Merrûzî dinî, ahlâkî ve hukukî çeşitli meseleleri ihtiva eden Kitâbü'l-Veraʿı Ahmed b. Hanbel'e sorduğu sorulara onun verdiği cevaplarla ondan ve başkalarından naklettiği bazı rivayetleri derlemek suretiyle telif etmiştir (Kahire 1340; nşr. Zeyneb İbrâhim el-Kārût, Beyrut 1403/1983; nşr. Muhammed Saîd Besyûnî, Beyrut 1986; nşr. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, Riyad 1418/1997). Ahmed b. Hanbel'den nakledilen rivayetlerin ağırlıkta olması sebebiyle Zeyneb İbrâhim el-Kārût ve Muhammed Saîd Besyûnî neşirlerinde eser ona nisbet edilmiştir. Ebû Bekir el-Hallâl'in, Merrûzî'nin kendilerine Kitâbü'l-Maḳāmi'l-maḥmûd'u bir defa okuduğunu, bu kitaba bakmadığını ve onu almadığını, Kirman'a gidip döndüğünde ise hocasının öldüğünü belirtmesinden (es-Sünne, s. 217) Merrûzî'nin bu adla bir eseri olduğu anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Bekir el-Hallâl, es-Sünne (nşr. Atıyye ez-Zehrânî), Riyad 1410/1989, s. 217, 231, 265-266, ayrıca bk. İndeks; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IV, 423-424; İbn Ebû Ya‘lâ, Ṭabaḳātü’l-Ḥanâbile, I, 56-63; İbnü’l-Cevzî, Menâḳıbü’l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Ali M. Ömer), Kahire 1399/1979, s. 611; Yâkūt, Muʿcemü’l-büldân (Cündî), V, 131, 132; Muhammed b. el-Mevsılî, Muḫtaṣarü’ṣ-Ṣavâʾiḳı’l-mürsele (nşr. Zekeriyyâ Ali Yûsuf), Kahire 1981, s. 531; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIII, 173-176; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, II, 631-633; Safedî, el-Vâfî, VII, 393; Burhâneddin İbn Müflih, el-Maḳṣadü’l-erşed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1410/1990, I, 156-158; Ebü’l-Yümn el-Uleymî, el-Menhecü’l-aḥmed fî terâcimi aṣḥâbi’l-İmâm Aḥmed (nşr. Abdülkādir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût), Beyrut 1997, I, 272-274; M. Ahmed Ali Mahmûd, el-Ḥanâbile fî Baġdâd, Beyrut 1406/1986, s. 150, 159, 173; Ahmed Bekir Mahmûd, İshâm fî târîḫi’l-meẕhebi’l-Ḥanbelî, Dımaşk 1411/1990, s. 21; Ferhat Koca, İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem: Hanbelî Mezhebi, Ankara 2002, s. 54, 58, 138, 139, 164, 166, 220.

Ahmet Özel

GULÂMU HALÎL غلام خليل Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Gālib el-Bâhilî (ö.275/888) Uydurma rivayetleriyle tanınan muhaddis, zâhid ve vâiz.

Aslen Basralı olup Bâhile kabilesindendir. Adını unutturacak kadar meşhur olan Gulâmu Halîl lakabını nereden aldığı bilinmemektedir. Enes b. Mâlik’in hizmetkârı olduğu söylenen ve uydurduğu bazı rivayetleri Enes’e nisbet eden Ebû Mikyes Dînâr b. Abdullah el-Habeşî’den yaptığı rivayetlerle tanınır. Ayrıca Süleyman b. Dâvûd eş-Şâzekûnî’den, hadis hâfızları İsmâil b. Ebû Üveys, Sehl b. Osman ve Şeybân b. Ferruh gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş; kendisinden de hadis hâfızı İbn Mahled, Ebû Amr İbnü’s-Semmâk, Kādî Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil el-Bağdâdî gibi muhaddisler rivayette bulunmuştur.

264 (877) yılı başlarında Vâsıftan Bağdat’a gitti. Zühdü ve tesirli vaazlarıyla hem halk hem de devlet adamları üzerinde büyük nüfuz kazandı. Sûfiyye’nin muhaddisler tarafından beğenilmeyen bazı hallerini, özellikle onlardan bir kısmının Allah’ı çok sevdiği, Allah’ın da kendilerini sevdiği ve gönüllerindeki ilâhî korkuyu giderdiği yolundaki iddialarını şiddetle reddetti; hatta muhabbetullah anlayışının yanlış olduğunu, insanın Allah’tan korkması gerektiğini söyledi. Halife Mu‘temid-Alellah’ın üvey kardeşi ve veliahdı Muvaffak’ın annesi onun hayranlarından olduğu için saraydan aldığı destek ve cesaretle mutasavvıflara karşı zâbıtayı kullandı ve onlardan bir kısmının hapsedilmesini sağladı. Bu arada Nûriyye adlı tasavvufî akımın öncüsü olan Ebü’l-Hüseyin en-Nûrî Rakka’ya kaçtı (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIII, 285).

Gulâmu Halîl hadis rivayetinde oldukça lâubali bir kişi olarak bilinir. Ebû Hâtim er-Râzî onun tanınmayan kimselerden münker rivayetleri bulunduğunu, bununla beraber hadis uyduranlar grubuna girmeyen sâlih bir kişi olduğunu söylemekteyse de ondan söz eden diğer âlimler hadis ilminde güvenilir olmadığı, uydurma rivayetleri naklettiği, hatta hadis uydurduğu konusunda hemen hemen ittifak etmişlerdir. Bazı rivayetlerde senedlerdeki bir kısım râvinin adını daha tanınmış olanlarıyla değiştirdiği de söylenmektedir. Nişâburlu muhaddis Ebû Bekir es-Sıbgī onun yalan söylediğinden

şüphe etmediğini ifade etmektedir. Gulâmu Halîl, Ebû Abdullah en-Nihâvendî kendisine zühd konusunda rivayet ettiği bazı hadisleri kimden naklettiğini sorduğu zaman bunları halkın kalbini yumuşatmak için uydurduğunu itiraf etmiştir (İbn Adî, I, 198-199). Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin onun hakkında "Bağdat deccâli" ifadesini kullandığı ve rivayetlerinden 400 kadarını inceledikten sonra bunların hepsinin hem metin hem sened bakımından uydurma olduğunu söylediği ve öldüğünde cenaze namazını kılmadığı belirtilmektedir (İbnü'l-Cevzî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, I, 88). Ebû Hâtim İbn Hibbân, Gulâmu Halîl'in hadis ilmiyle bir ilgisi bulunmadığını, kendisine sorulan her şeye cevap verdiğini, hatta kendi rivayetlerinden olmayan hadisleri bile çekinmeden rivayet ettiğini, nitekim bir defasında, Buhârî'nin İsmâil b. Ebû Üveys'ten naklettiği seksen hadisi ihtiva eden sayfalar kendisine verildiğinde bu hadisleri kendisinin de hocası olan İbn Ebû Üveys'ten duymuş gibi rivayet ettiğini belirtmektedir. Dârekutnî de onun hadiste çok zayıf olduğunu ve rivayetlerinin hiçbir değeri bulunmadığını söylemiştir.

Gulâmu Halîl, 275 yılının Receb ayında (Kasım 888) Bağdat'ta vefat etti. Bir kayıkla Basra'ya götürülen naaşı burada toprağa verildi ve kabrinin üzerine bir kubbe yapıldı. Gulâmu Halîl'in çok bilgili olduğu, vaazlarında güzel konuşması sebebiyle herkese tesir ettiği, son derece sade giyindiği ve sadece sebze yediği zikredilmektedir. İbn Tağrîberdî, halk üzerinde bıraktığı müsbet tesir sebebiyle onun abdallardan olabileceğini kaydeder.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hatim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 73; İbn Hibbân, Kitâbü'l-Mecrûḥîn, I, 150-151; İbn Adî, el-Kâmil, I, 198-199; Dârekutnî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, s. 54; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, V, 78-80; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam,V, 95-96; a.mlf, eḍ-Ḍuʿafâʾ, I, 88; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 282-285; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 271-280, s. 276-278; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 141-142; II, 30, 438; IV, 256-257; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 54; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 272-274; İbn Tağrîberdî, en-Mücûmü'z-zâhire, III, 72.

M. Yaşar Kandemir

EBÛ DÂVÛD es-SİCİSTÂNÎ أبو داوود السجستاني Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889) Kütüb-i Sitte'den biri olan es-Sünen'in müellifi, muhaddis.

202 (817-18) yılında Sicistan'da doğdu. 203'te (818-19) doğduğunu söyleyenler de vardır. Sicistan, bazılarının ileri sürdüğü gibi Sicistâne diye de anılan Basra'nın bir köyü olmayıp İran ile Afganistan arasındaki sınır bölgesidir. Ailesi aslen Yemen'in Ezd kabilesinden olduğu için Ezdî ve "Sicistanlı" anlamında Siczî nisbeleriyle de anılır. Dedesinin adının Bişr veya Şeddâd olduğu, büyük dedesi İmrân'ın Sıffîn'de Hz. Ali'nin yanında yer aldığı ve bu savaşta öldüğü rivayet edilmektedir.

Kurdukları vakıflar uzun yıllar devam etmiş olan zengin bir aileden gelen Ebû Dâvûd tahsiline Sicistan'da başladı. Hadis bilgisini artırmak maksadıyla on sekiz yaşında seyahate çıkarak önce Bağdat'a, daha sonra Basra'ya gitti ve orada uzun süre kaldı. En

çok faydalandığı hocası kabul edilen Basralı hadis hâfızı Müslim b. İbrâhim el-Ezdî başta olmak üzere Tebûzekî, Ârim el-Basrî ve Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî gibi muhaddislerden hadis okudu. Daha sonra diğer önemli ilim merkezlerini dolaşmaya başladı. Çoğu Buhârî ve Müslim'in de hocası olan birçok âlimden istifade etti. Mekke'de Ka'nebî ve Süleyman b. Harb, 221'de (836) Kûfe'de Hasan b. Rebî' el-Becelî, Ahmed b. Yûnus el-Yerbûî, Halep'te Ebû Tevbe el-Halebî, Harran'da Ebû Ca'fer en-Nüfeylî, 222'de (837) Humus'ta Hayve b. Şüreyh b. Yezîd ve Yezîd b. Abdürabbih, Dımaşk'ta Hişâm b. Ammâr, Horasan'da İshak b. Râhûye, Belh'te Kuteybe b. Saîd, Mısır'da Ahmed b. Sâlih vb. hadis hâfızlarından, ayrıca Ali b. Medînî, Saîd b. Mansûr ve Yahyâ b. Maîn gibi tanınmış muhaddislerden hadis öğrendi. İbn Hacer el-Askalânî onun 300 kadar hocası olduğunu söylemektedir. Ebû Ali el-Gassânî, Ebû Dâvûd'un hocalarını Tesmiyetü şüyûhi Ebî Dâvûd Süleymân es-Sicistânî (Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2089, vr. 74-98) adlı risâlesinde bir araya getirmiştir. Ebû Dâvûd, 230 (844-45) yılında doğan ve sonraları İbn Ebû Dâvûd adıyla tanınmış bir hadis hâfızı olan oğlu Abdullah'ı seyahatlerinin bir kısmında yanına alarak erken bir yaşta hadis öğrenmesini sağladı. Kardeşi Muhammed b. Eş'as da bu seyahatlerinde onlara arkadaşlık etti. Muhtelif zamanlarda gittiği Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel'in ilim meclislerine uzunca bir süre devam ederek bazı önemli fıkıh ve usûl-i fıkıh konularını ondan öğrendi; daha sonra bunları Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel adıyla bir araya getirdi (aş. bk.). Ahmed b. Hanbel'in de ondan bir hadis rivayet ettiği, hatta es-Sünen'i inceleyip beğendiği söylenir. Eğer bu rivayet doğru ise Ebû Dâvûd es-Sünen'i kırk yaşına gelmeden kaleme almış demektir. Hocaları içinde en çok hadis toplayıp ezberleyen muhaddisin Yahyâ b. Maîn, hadislerin fıkhını en iyi anlayanın Ahmed b. Hanbel, hadislerdeki gizli kusurları (illet) en iyi bilenin Ali b. Medînî olduğunu söylerdi.

Ebû Dâvûd tahsil hayatı boyunca muhtelif şehirlerde uzun süre kaldı; bu arada Tarsus'ta yirmi yıl ikamet etti. Memleketi olan Sicistan'a döndükten sonra da Herat'ta ve Bağdat'ta bulundu. Bağdat'ta iken Halife Mu'temid-Alellah'ın kardeşi Emîr Ebû Ahmed Muvaffak b. Mütevekkil, Ebû Dâvûd'un evine giderek zenci hareketi yüzünden Basra'nın yakılıp yıkıldığını, halkının başka yerlere göç ettiğini, eğer Basra'ya gelip yerleşirse İslâm âleminin dört bir yanından ona gelecek talebeler sayesinde Basra'nın yeniden canlanacağını söyledi. Ebû Dâvûd emîrin bu ricası üzerine Basra'ya yerleşti. Zenci hareketi 868-883 yılları arasında devam ettiğine göre (İA, XIII, 521) Ebû Dâvûd'un ölümünden beş altı yıl kadar önce Basra'ya yerleştiği söylenebilir. Burada ve başka yerlerde kendisinden pek çok muhaddis faydalandı. Oğlu Abdullah başta olmak üzere Ebû Îsâ et-Tirmizî, İbn Ebü'd-Dünyâ, bir rivayete göre Nesâî, Abdân el-Ahvâzî, Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî, Ebû Bişr ed-Dûlâbî, Ebû Bekir el-Hallâl ve Ebû Avâne el-İsferâyînî gibi muhaddis ve âlimler ona talebelik ettiler. Basralı talebelerinden Muhammed b. Ahmed el-Lü'lüî ile Ebû Bekir İbn Dâse kendisinden es-Sünen'i rivayet edenlerin en tanınmışlardır. Ebû Dâvûd 16 Şevval

275'te (21 Şubat 889) Basra'da vefat etti ve Süfyân es-Sevrî'nin kabrinin yanına defnedildi.

Hadisçiliği. Birçok hadis âliminin belirttiği gibi Ebû Dâvûd hadislerin zayıfını sağlamından ayırma, rivayetlerdeki ince kusurları tanıma ve hadis râvilerini tenkit etme hususlarında tanınmış bir âlimdir. Râvileri tenkit ederken kesin bilgi sahibi olmadığı kimseler hakkında görüş bildirmekten sakınırdı. Onların güvenilir olmadığına dair ileri sürülen genel ifadelere önem vermez, hangi sebeplerle cerh edildiklerinin açıkça söylenmesini isterdi. Hadis rivayetinde yetersiz ve liyakatsiz bulduğu kimselere karşı hiç müsamaha göstermez, yakını bile olsa tenkit etmekten çekinmezdi. Nitekim oğlu Abdullah hakkında bilinmeyen bir sebeple yalancı dediği ileri sürülmektedir (Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 433). Sahîh-i Buhârî'de iki rivayeti bulunan Ya'kūb b. Humeyd b. Kâsib'in değersiz bir kişi olduğunu göstermek üzere onun rivayetlerinin yazılı olduğu kâğıtlarla kitaplarını kapladığı rivayet edilir (a.g.e., IV, 451). Bir hadisin senedinde kopukluk bulunmadığı ve râvilerinin zayıflığı hakkında fikir birliğine varılmadığı takdirde onu kitabına almakta mahzur görmeyen Ebû Dâvûd, hayatı boyunca yazdığı 500.000 hadis arasından bu özelliklere sahip 4800 rivayeti seçerek es-Sünen'e almıştır.

Devrin hadis hâfızlarından İbrâhim b. Uvreme el-İsfahânî ile hadis hâfızı ve fakih Ebû Bekir b. Sadaka, hiç kimse hakkında kullanmadıkları övgü ifadelerini Ebû Dâvûd için kullanmışlardır. Mûsâ b. Hârûn, onun hadis için yaratıldığını ve ondan daha faziletli birini görmediğini söylemiştir. Talebesi Ebû Bekir el-Hallâl de hocasından, devrinin önde gelen imamlarından biri ve hadislerin sağlamlık derecesini anlayıp kaynağına inme hususunda en yetkili otorite diye söz etmiştir. Hâkim en-Nisâbûrî'ye göre Ebû Dâvûd asrın hadis imamı idi. Muhammed b. Mahled'e göre de 100.000 hadisi rahatlıkla müzakere edebilirdi. Târîhu Herât müellifi İbn Yâsîn ise onu, en ince kusurlara varıncaya kadar rivayetleri çok iyi bilen büyük bir muhaddis ve son derece müttaki bir kimse olarak tanıtmıştır. İbn Hibbân'a göre Ebû Dâvûd fıkıh ve hadisteki bilgisi, hâfıza gücü ve takvâ bakımından en büyük âlimlerden biriydi. Ebû Abdullah İbn Mende, hadislerin sağlamını sakatından, doğrusunu yanlışından dört muhaddisin ayırabildiğini söyleyerek sırasıyla Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin adını verirdi. es-Sünen'i tasnif ettikten sonra İslâm dünyasında şöhreti artan Ebû Dâvûd, hadis ilmindeki otoritesi yanında fıkıh bilgisiyle de dikkati çekmiştir. Herhangi bir mezhebi taklit etmediği halde Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (Tabakātü'l-Hanâbile, I, 159), Ebû İshak eş-Şîrâzî (Tabakātü'l-fukahâʾ, I, 171) ve Ebü'l-Yümn el-Uleymî (el-Menhecü'l-ahmed, I, 256-258) onu Ahmed b. Hanbel'in talebesi olan Hanbelî fukahası, Sübkî de (Tabakāt, II, 293-296) Şâfiî fukahası arasında saymışlardır. Ebû Dâvûd, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra sünneti ön planda tutma konusunda Selefiyye'nin metodunu benimsemiştir. Hayat tarzı bakımından Hz. Peygamber'e benzetilen Ahmed b. Hanbel'i kendisine örnek aldığı ve zâhidâne bir hayat sürdüğü belirtilmektedir. İlmi

her şeyin üstünde tuttuğu için -Buhârî'nin de yaptığı gibi- Emîr Ebû Ahmed el-Muvaffak b. Mütevekkil'in, kendi çocuklarına özel olarak es-Sünen'i okutması teklifini reddetmiş, onlar da diğer hadis talebeleriyle birlikte ayrı bir bölmede Ebû Dâvûd'un derslerine devam etmişlerdir.

Ebû Dâvûd'un güzel sözleri vardır: "Baş olma sevdası gizli şehvettir". "Sözün hayırlısı kulağa izinsiz girendir". "Giyeceğe ve yiyeceğe değer vermeyen kimse vücudunu rahat ettirir". Pratik sonuçlara değer verdiği anlaşılan Ebû Dâvûd, es-Sünen'deki şu dört hadisin iyi bir müslüman olmak isteyen kişiye kâfi geleceğini söylerdi: "Ameller niyetlere göre değerlendirilir". "İnsanın kendini ilgilendirmeyen işleri bırakması, onun iyi bir müslüman olduğunu gösterir". "Kişi kendisi için istediği şeyi kardeşi için de istemedikçe iyi bir mümin olamaz". "Helâl de bellidir haram da. Ancak bunların arasında (sakınılması gerekli), halkın çoğunun helâl mi haram mı olduğunu bilmediği şüpheli konular vardır".

Eserleri. 1. es-Sünen*. Sahihinden zayıfına kadar İslâm hukukuyla ilgili 4800 hadisi topladığı, bunlardan ileri derecede zayıf olanları belirtmeye özen gösterdiği bir eser olup İslâm dünyasında büyük rağbet görmüştür. Muhtelif şerhleri bulunan es-Sünen Kahire'de neşredilmiş (1280), daha sonra da pek çok baskısı yapılmıştır. 2. el-Merâsîl*. 544 mürsel hadisi ihtiva eden ve sahasının ilk ve orijinal eseri olan kitap, bilindiği kadarıyla ilk defa Alî es-Sünnî et-Trablusî tarafından senedleri zikredilmeksizin neşredilmiş (Kahire 1310), daha sonra senedleriyle birlikte muhtelif baskıları yapılmıştır. 3. Mesâʾilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel. el-Mesâʾilü'lletî hâlefe ʿaleyhe'l-İmâm Ahmed b. Hanbel adıyla da bilinen eser, Ahmed b. Hanbel'e sorulan bazı soruların Ebû Dâvûd tarafından kaydedilen cevaplarından ibarettir. Fıkıh bablarına göre tertip edilen kitap Muhammed Behcet Beytâr tarafından neşre hazırlanmış ve Reşîd Rızâ'nın takdim yazısıyla yayımlanmıştır (Kahire 1353). 4. İcâbâtühû ʿalâ suʾâlâti Ebî ʿUbeyd Muhammed b. ʿAlî b. ʿOsmân el-Âcurrî. Râvilerin cerh ve ta'dîl*ine dair talebesi Ebû Ubeyd el-Âcurrî'nin sorularına verdiği cevapları ihtiva eden ve Âcurrî tarafından derlenen eser beş cüzden meydana gelmektedir. İbn Hacer'in Tehzîbü't-Tehzîb'de çok faydalandığı bu eserin Köprülü Kütüphanesi'ndeki üçüncü cüzü (nr. 292, 30 varak) Muhammed Ali Kāsım el-Ömerî tarafından yayımlanmıştır (Medine 1403). Dördüncü ve beşinci cüzleri Bibliothèque Nationale'de bulunan (nr. 2085, 68 varak) eserin birinci ve ikinci cüzlerinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 5. Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vasfi Sünenihî. Risâle fî vasfi teʾlîfihî li-kitâbi's-Sünen adıyla da anılan risâle, bir müellifin kendi eserini tanıtıp benzerleriyle karşılaştırması ve o devirde pek âdet olmayan bir usulü ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Eserin Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki yegâne nüshasını (Hadis, nr. 348, vr. 188^a-191^a) ilk defa Zâhid Kevserî (Kahire 1369), daha sonra da Muhammed Lutfî es-Sabbâğ (Beyrut 1394, 1405) yayımlamışlardır. 6. Kitâbü'z-Zühd. Mağrib hattıyla yazılmış bir nüshası Fas'ta Karaviyyin

Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 80/133). 7. Tesmiyetü ihve ellezîne ruviye ʿanhümü'l-hadîs. Tesmiyetü'l-ihve min ehli'l-emsâr adıyla da bilinen risâle Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 129, vr. 216ª-223b). 8. Kitâbü'l-Baʿs ve'n-nüşûr. Brockelmann bu eserin Dımaşk'ta bulunduğunu söylemektedir (GAL [Ar.], III, 189). 9. Kitâbü'l-Kader. Günümüze gelip gelmediği bilinmeyen eser, er-Red ʿalâ ehli'l-kader ve er-Red ʿale'l-kaderiyye adlarıyla da anılmaktadır.

Ebû Dâvûd'un bunlardan başka Nâsihu'l-Kurʾân ve mensûhuh, Delâʾilü'n-nübüvve, et-Teferrüd fi's-sünen, Fezâʾilü'l-ensâr, Müsnedü Mâlik, ed-Duʿâʾ, İbtidâʾü'l-vahy, Ahbârü'l-havâric, Mâ teferrede bihî ehlü'l-emsâr ve el-Âdâbü'ş-şerʿiyye adlı eserlerinin bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.Ebû Dâvûd hakkında müstakil bazı eserler kaleme alınmış ve ilmî araştırmalar yapılmıştır. Ebû Ahmed el-Cellûdî'nin (ö. 302/914-15) Ahbâru Ebî Dâvûd adlı bir eseri vardır (Âga Büzürg-i Tahrânî, I, 316). Ümmülkurâ Üniversitesi'nde Muhammed Sîrân Efendi el-Endonîsî'nin el-Metrûkûn ve'l-mechûlûn ve merviyyâtühüm fî Süneni Ebî Dâvûd es-Sicistânî adıyla yaptığı yüksek lisans tezi basılmıştır (Mekke 1396/1976). Takıyyüddin el-Mezâhirî en-Nedvî, Ebû Dâvûd el-imâm el-hâfız el-fakīh adlı araştırmasında (Ayn 1978) Ebû Dâvûd'un hayatını ve ilmî şahsiyetini incelemiştir. Muavvad b. Bilâl el-Avfî, yine Ümmülkurâ Üniversitesi'nde Ebû Dâvûd es-Sicistânî ve eseruhû fî ʿilmi'l-hadîs adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Mekke 1400/1980). Muhammed Lutfî es-Sabbâğ'ın da Ebû Dâvûd hayâtühû ve Sünenühû adlı bir çalışması bulunmaktadır (Beyrut 1405/1985).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Dâvûd, Sünen (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1988, nâşirin mukaddimesi, I, 720; Hatîb, Târîhu Bagdâd, IX, 55-59; Şîrâzî, Tabakātü'l-fukahâʾ, I, 171; Tabakātü'l-Hanâbile, I, 159; Nevevî, Tehzîb, II, 224-227; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 203-221; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 433; IV, 451; Sübkî, Tabakāt, II, 293-296; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IV, 169-173; Uleymî, el-Menhecü'l-ahmed (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd – Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1403/1983, I, 256-258; Keşfü'z-zunûn, II, 1387, 1004-1006, 1402, 1458; Brockelmann, GAL (Ar.), III, 185-189; Bedrân, Tehzîbü Târîhi Dımaşk, VI, 246-247; M. Abdurrahman el-Mübârekfûrî, Mukaddimetü Tuhfeti'l-Ahvezî, Kahire 1386/1967, I, 352-353; Sezgin, GAS, I, 149-152, 165; Âgā Büzürg-i Tahrânî, ez-Zerîʿa ilâ tesânifi'ş-Şîʿa, Beyrut 1403/1983, I, 316; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 215; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/1, s. 244-254; Şeşen, Fihrisü mahtûtâti't-tıbbi'l-İslâmî, I, 157; "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", ʿÂlemü'l-kütüb, V/2, Kahire 1984, s. 759; Vahid Çabuk, "Zenc", İA, XIII, 521-522; J. Robson, "Abū Dāʾud al-Sidjistānī", EI² (Fr.), I, 117.

M. Yaşar Kandemir

İBN KUTEYBE (ابن قتيبة) Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889) Dil, edebiyat, Kur'an ilimleri, hadis ve tarih sahalarındaki eserleriyle tanınan âlim.

Doğum yeri ve tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda 213 (828) yılında Kûfe'de (İbnü'n-Nedîm, s. 115), bazılarında ise yine aynı tarihte Bağdat'ta (Hatîb, X, 170) dünyaya geldiği kaydedilmektedir. Bu kaynakların en eskisi

olan İbnü'n-Nedîm'in verdiği bilgi dikkate alınarak Kûfe doğumlu olduğu söylenebilir. İbn Kuteybe, dedesinin adına nisbetle Kutebî, babasının Mervli olması sebebiyle Mervî nisbeleriyle de anılır. Ailesinin Merv'den Irak'a göç edip Kûfe'ye yerleştiği anlaşılmaktadır. Bundan hareketle Fars, hatta Türk asıllı olabileceği ileri sürülmüştür (Ömer Ferruh, II, 329). Kendi ifadesinden, atalarının Müslümanlığı kabul etmesinden sonra dedesi ve babasının II. (VIII.) yüzyılın başlarında Araplaşmış (müsta'reb) olduğu anlaşılmaktadır. ʿUyûnü'l-aḫbâr adlı eserinde babasından zaman zaman nakillerde bulunması onun kültürlü bir aile çevresinde yetiştiğini göstermektedir.

İbn Kuteybe'nin hocaları döneminin en seçkin âlimleridir. İlk derslerini babasından aldıktan sonra Bağdat'ta Câhiz'in öğrencisi oldu ve onun bazı kitaplarını huzurunda okuyarak icâzet aldı (ʿUyûnü'l-aḫbâr, III, 199). Fıkıh, tefsir ve hadis gibi ilimleri İshak b. Râhûye'den; dil, edebiyat ve kıraati Muhammed b. Ziyâd ez-Ziyâdî ve Ebü'l-Hattâb Ziyâd b. Yahyâ el-Hassânî'den; nahiv ve lugat ilimlerini İbrâhim b. Süfyân ez-Ziyâdî, Ebü'l-Fazl Abbas b. Ferec er-Riyâşî'den; Kur'an ilimleriyle şiiri Ebû Hâtim es-Sicistânî'den okudu. Bu ilim dallarında otorite sayılacak seviyeye ulaştı. İbn Sellâm el-Cumahî ve Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm gibi âlimlerden de istifade etti. Ayrıca tahsil gayesiyle Horasan, Mekke ve Basra'ya gitti; bir süre Basra'da Dîvân-ı Mezâlim başkanlığı gibi önemli bir görevde bulundu.

Hayatının büyük bir kısmını Abbâsîler'in en parlak döneminde Bağdat'ta geçiren İbn Kuteybe, gençliğinde katıldığı Mu'tezile âlimlerinin toplantılarında tartışılan fikirlerden oldukça etkilendi. Mu'tezile ve Ehl-i sünnet arasında sürüp giden tartışma ortamında yetişmesi erken yaşta kelâm ilmine ağırlık vermesine sebep oldu. Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra muhaddislerin toplantılarına katılmayı tercih etti. Bu yıllarda Bağdat'ta devrin önemli simaları ile tanışma imkânı buldu. Büyük bir ihtimalle 236'da (850) Edebü'l-kâtib adlı eserini ithaf ettiği Vezir Ebü'l-Hasan İbn Hâkān'ın aracılığıyla Dînever kadısı oldu. Yaklaşık yirmi yıl kadar bu görevde kaldıktan sonra Bağdat'a döndü ve 1 Receb 276'da (30 Ekim 889) vefatına kadar burada yaşadı (İbn Hallikân, III, 43).

Câhiz ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî gibi III. (IX.) yüzyılda yetişen önemli şahsiyetlerden biri olan İbn Kuteybe uzun süre hadis, tefsir, fıkıh, tarih, kelâm ve dille ilgilenmişse de zamanla edebiyata yönelmiştir. Bağdat'ta İshak b. Râhûye'den dinlediği hadisleri rivayet etmesi hususunda talebelerinin ısrarlarını, çağdaşı büyük muhaddislerin yanında kendisini rivayete ehil görmediği için reddetmesi ilimde ihtisasa gösterdiği saygının bir ifadesidir (Zehebî, XIII, 301-302). Hadiste rivayeti az olmakla birlikte güvenilir kabul edilen İbn Kuteybe'yi Hâkim en-Nîsâbûrî'nin yalancılıkla suçlaması isabetsiz bir hükümdür (İbn Hacer, III, 357). Eserlerini Mısır'da okutarak tanınmasını sağlayan oğlu kādılkudât Ahmed b. Abdullah b. Müslim ile torunu Ebû Ahmed Abdülvâhid onun meşhur talebeleri arasında zikredilebilir.

İbn Kuteybe geniş kültür birikimiyle devlet adamlarının dikkatini çekmiş, Halife Mu‘temid-Alellah’ın kardeşi Muvaffak-Billâh tarafından Bağdat’a davet edilmiş ve el-Maʿârif adlı eserini onun huzurunda okumuştur. Horasan Emîri Abdullah b. Tâhir’in oğlu Muhammed ile de yakın ilişkisi olmuştur. ʿUyûnü’l-aḫbâr gibi bazı eserlerinde takip ettiği metotla başta Câhiz olmak üzere döneminin birçok ünlü şahsiyetini aşan İbn Kuteybe, bir yandan tercümeler kanalıyla gelen yabancı kültürlerin etkisini kırmaya çalışırken öte yandan Mu‘tezile’ye karşı büyük bir mücadele vermiştir. Ancak bazı kimseler onun Mu‘tezile’ye karşı olan tavrını aşırı bulmaktadır. Emevîler’in son yıllarında ortaya çıkan ve Abbâsîler döneminde devam eden, Arap ırkçılığına karşı Arap olmayan müslüman unsurların ve özellikle İranlılar’ın başlattığı Şuûbiyye hareketi İbn Kuteybe’yi fazlasıyla rahatsız etmişti. Bu konuda kaleme aldığı Fażlü’l-ʿArab adlı eserinde Arap milliyetçiliğinden yana tavır koyması, dönemin siyasî şartları ve İslâm’a karşı yürütülen fikrî hareketler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Uzun yıllar kadılık gibi önemli bir görevi icra ederken yöneticilerle yönetilenler arasındaki mesafeyi çok iyi ayarlaması sayesinde birtakım tehlikelerden uzak kalmayı başaran İbn Kuteybe Şuûbiyye, Cehmiyye ve Müşebbihe’ye karşı giriştiği mücadeleden galip çıkmış, özellikle Mu‘tezile’nin çökmek üzere olduğunu sezdiği vakit fırsatı değerlendirip tenkitlerini giderek arttırmış, nihayet Mütevekkil-Alellah’ın Ehl-i sünnet’i desteklemesiyle mücadelesinin başarıya ulaştığını görmüştür.

Câhiliye döneminde doğan ve asıl gelişmesini IV. (X.) yüzyılda gösteren edebî tenkidin ilerlemesinde büyük payı olanlardan biri de İbn Kuteybe’dir. Onun eş-Şiʿr ve’ş-şuʿarâʾ adlı eserinin mukaddimesi bu konudaki görüşleri ve ortaya koyduğu ölçüleri içermektedir. İbn Kuteybe, şiir tenkidiyle ilgili olarak kendisinden öncekilerden ve çağdaşlarından tamamen farklı bir tavır benimsemiştir. İbn Sellâm el-Cumahî’nin yaptığı gibi şairleri sınıf ve tabakalara ayırma fikrinden hareket etmemiş ve çok sayıda şiir sahibi olmayı değil kaliteli şiir yazmayı esas almış, sanat ve sanatkârlar hakkında objektif hüküm vermeyi ilke edinmiştir. Onun ortaya koyduğu ölçüler daha sonra Kudâme b. Ca‘fer, Ebû Mansûr es-Seâlibî ve İbn Reşîḳ el-Kayrevânî gibi büyük eleştirmenlerce de benimsenmiştir.

Dinî ve felsefî meseleleri dil alanındaki becerisiyle çözmeye çalışan İbn Kuteybe, uzun süre kadılık yapmasına rağmen fıkıh sahasında edebiyattaki kadar başarılı olamamıştır. Kur’an’ı kendi inançlarına göre yorumlayanların görüşlerini filolojik delillerle çürütmek suretiyle tefsir ilmine önemli katkılarda bulunmuştur. Onun dil alanındaki çalışmalarında daha çok Basra mektebinin etkisi görülmektedir. Bununla birlikte Kûfeliler’den de yararlanmış ve bu iki mektep arasında âdeta bir köprü vazifesi görerek uzlaştırmacı Bağdat dil mektebinin öncülerinden olmuş, bazı konularda kendi görüşlerini cesaretle ortaya koymaktan çekinmemiştir.

Âlim olmak için bir dalda, edip olmak için her dalda bilgi sahibi olmanın gereğine inanan İbn Kuteybe edebiyatın, özellikle şiir ve ahbârın inceliklerini çok iyi biliyordu.

Aynı zamanda şiir ve ahbâr râvisi olup Arap edebiyatında nesir sahasının İbnü'l-Mukaffa' ve Câhiz'den sonra en önemli simasıdır. II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ve Câhiz'le birlikte zirveye ulaşan anlaşılması güç, tumturaklı edebî nesir, halkın anlayabileceği kısa ve yalın anlatıma ağırlık veren İbn Kuteybe sayesinde yerini daha kolay bir üslûba bırakmıştır. Eserlerinde genellikle ciddi bir anlatımı tercih etmekle birlikte okuyucuyu dinlendirmek amacıyla nükte ve fıkralara da yer vermiştir.

İbn Kuteybe'nin devrine damgasını vurmuş büyük bir otorite olduğunu, "İbn Kuteybe hakkında kötü söz söyleyen zındıktır"; "Kitaplarının bulunmadığı evde hayır yoktur" gibi ifadeler göstermektedir. Zamanında Ehl-i sünnet'in sözcüsü sayılan İbn Kuteybe'nin Mu'tezile'nin sözcüsü olan Câhiz ile münasebeti talebe-hoca ilişkisi şeklinde başlamış, bu ilişki sonraları görüş ayrılığı sebebiyle sert tartışmalara dönüşmüştür. Özellikle temel dinî meselelerde kendisinden farklı düşünen hocasına karşı çok acımasız davranmıştır. Teʾvîlü muḫtelifi'l-ḥadîs̱'inde Câhiz için "yalancı, hadis uydurucu ve hakka karşı bâtıla yardım eden" gibi ifadelere yer vermiş, hatta onu kâfir olmakla suçlamıştır. Bununla birlikte Câhiz'in özellikle Kitâbü'l-Buḫalâʾ adlı eserinden alıntılar yapmaktan da geri durmamıştır. Bazı kaynaklar İbn Kuteybe'nin büyük âlimlere, bilhassa felsefeci ve kelâmcılara karşı her zaman ağır bir dil kullandığını kaydeder. Diğer taraftan kendisi de yalancılıkla, Müşebbihe fırkasına meyletmekle ve Kerrâmiyye mezhebine ilgi duymakla itham edilmiştir (Süyûtî, s. 291). Ebü't-Tayyib el-Lugavî onu altından kalkamayacağı işlere girişen, bazı eserleri âlimler tarafından benimsenmemekle birlikte halk tarafından kabul gören bir şahsiyet olarak tanıtır (Merâtibü'n-naḥviyyîn, s. 85). İbn Kuteybe'nin Hanbelî mezhebini kabul ettiğini söyleyenler bulunmakla birlikte icmâ anlayışı onun Hanbelîlik'ten çok Mâlikî mezhebine yakın olduğunu göstermektedir. Bununla beraber üzerinde İshak b. Râhûye ve Ahmed b. Hanbel'in tesirinin olduğunu belirtmek gerekir.

Eserleri. İbn Kuteybe'nin daha çok dil, edebiyat, hadis ve Kur'an ilimlerine dair olan eserleri günümüze ulaşmıştır. Eserlerinin sayısını altmış, altmış iki, altmış beş olarak tesbit edenler olduğu gibi (Varol, sy. 6 [1986], s. 143) 300'e kadar çıkaranlar da vardır (meselâ bk. İshak Mûsâ el-Hüseynî, s. 73). Bu farklılık, bazı kitaplarının çeşitli bölümlerinin müstakil eser sayılmasından veya bir kısım eserlerinin değişik adlarla anılmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Kâtib Çelebi Edebü'l-kâtib'in bir bölümü olan "Taḳvîmü'l-lisân"ı (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 470), Ḳādî İyâz aynı eserin diğer bir bölümü "el-Ebniye"yi (Teʾvîlü müşkili'l-Ḳurʾân, neşredenin girişi, s. 31), İbnü'n-Nedîm de ʿUyûnü'ş-şiʿr'in bir bölümü olan "el-Merâtib ve'l-menâḳıb"ı (el-Fihrist, s. 116) müstakil birer eser olarak göstermişlerdir. Kitâbü'l-ʿArab adlı eseri Ẕemmü'l-ḥased, Kitâbü'l-ʿArab evi'r-red ʿale'ş-Şuʿûbiyye, Tafżîlü'l-ʿArab, et-Tesviye beyne'l-ʿArab ve'l-ʿAcem, Tafżîlü'l-ʿArab ʿale'l-ʿAcem gibi adlarla zamanımıza kadar gelmiştir (İshak Mûsâ el-Hüseynî, s. 71). Aynı şekilde bazı araştırmacılar, Kitâbü'ş-

Şiʿr ve'ş-şuʿarâʾın bir diğer adı olan Ṭabaḳātü'ş-şuʿarâʾı ayrı bir eser olarak göstermişlerdir (Ahmed Abdülbâkī, s. 147-148). Kaynakların bir kısmında da muhtemelen aynı eser olan Kitâbü'l-Fıḳh ile Kitâbü't-Tefḳīh ayrı eserler olarak kaydedilmiştir (İbnü'l-Kıftî, II, 146). Fażlü'l-ʿArab ʿale'l-ʿAcem ile el-ʿArab ve ʿulûmühâ da ayrı birer eser gibi zikredilmiştir (Ziriklî, IV, 137). Bir kısım araştırmacılar, İbn Kuteybe'nin eserlerini herhangi bir tasnife tâbi tutmadan ve bir yorum yapmadan klasik kaynaklardaki yanlışlıkları da tekrar ederek kaydetmişlerdir (meselâ bk. el-İmâme ve's-siyâse, neşredenin girişi, I, 13-14). A) Tefsir ve Hadis. 1. Teʾvîlü müşkili'l-Ḳurʾân*. Kur'ân-ı Kerîm'e yapılan saldırılara cevap mahiyetindedir. Eserde ayrıca Kur'an'ın gramer, kıraat ve lugat yönleri de incelenmiştir. İlk defa Kahire'de yayımlanan (1935) eserin ilmî neşri Seyyid Ahmed Sakr (Kahire 1373/1954, 1393/1973, 1981) ve Ömer Muhammed Saîd Abdülazîz (Kahire 1989) tarafından gerçekleştirilmiştir. 2. Garîbü'l-Ḳurʾân*. Teʾvîlü müşkili'l-Ḳurʾân'ın bir devamı olup Seyyid Ahmed Sakr tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1378/1958; Beyrut 1978). İbn Mutarrif el-Kinânî, Kitâbü Teʾvîli müşkili'l-Ḳurʾân ile bu eseri el-Ḳurṭayn adıyla bir araya getirmiştir (Kahire 1355/1936). 3. Tefsîru sûreti'n-Nûr (Kahire 1343). 4. el-Müştebih mine'l-ḥadîs̱ ve'l-Ḳurʾân. Kaynaklarda Kitâbü'l-Müteşâbih mine'l-ḥadîs̱ ve'l-Ḳurʾân adıyla da geçen eserin (Brockelmann, GAL Suppl., I, 186) yazma nüshası mevcuttur (C. Zeydân, II, 174). 5. Teʾvîlü muḫtelifi'l-ḥadîs̱*. İbn Kuteybe, hadise dair bu en önemli çalışmasında Mu'tezile âlimlerinin muhaddislerle ilgili ithamlarını cevaplandırmıştır. Çeşitli baskıları bulunan eser (meselâ nşr. Mahmûd Şehbenderzâde, Kahire 1326; nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1378/1958; nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Kahire 1386/1966) Fransızca'ya ve Türkçe'ye de çevrilmiştir. 6. Ġarîbü'l-ḥadîs̱. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın Ġarîbü'l-ḥadîs̱'ine almadığı garîb kelimelerin toplanmasıyla meydana gelmiştir. İbn Kuteybe'nin ilk telif ettiği eserlerden sayılan Ġarîbü'l-ḥadîs̱ Rızâ es-Süveysî (Tunus 1399/1978, 1402/1981), Abdullah el-Cebûrî (I-III, Bağdad 1398/1977), Süleyman b. İbrâhim el-Âyid (I-III, Cidde 1985) ve Sâmiye Muhammed Ahmed (I-II, Beyrut 1988) tarafından yayımlanmıştır. 7. Iṣlâḥu ġalaṭi Ebî ʿUbeyd fî Ġarîbi'l-ḥadîs̱. Gerard Lecomte tarafından Le Kitāb Iṣlāḥ al-Ġalaṭ d'Ibn Qutayba adıyla neşredilmiş (Beyrut 1968), ayrıca Abdullah el-Cebûrî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1403/1983). 8. el-Mesâʾil ve'l-ecvibe fi'l-ḥadîs̱ ve'l-luġa. Kitâbü'l-Mesâʾil ve'l-cevâbât (İbnü'l-Kıftî, II, 146), el-Cevâbâtü'l-ḥâżıra (Süyûtî, s. 291) adlarıyla da kaydedilen eseri Hüsâmeddin el-Kudsî (Kahire 1349), Şâkir el-Âşûr (el-Mevrid, sy. 3 [Bağdad 1394/1974], s. 233-252) ve Mervân el-Atıyye - Muhsin Harâbe (Dımaşk-Beyrut 1410/1989) yayımlamıştır.

B) Dil, Edebiyat ve Lugat. 1. Edebü'l-kâtib*. Devlet hizmetinde görev alan kâtipler için yazılmış dil, kompozisyon ve imlâ esaslarıyla ilgili bilgileri ihtiva eden eser Vezir Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Yahyâ'ya ithaf edilmiştir. Çeşitli baskıları bulunan Edebü'l-kâtib'in (Kahire 1300, 1312, 1328, 1347, 1354) ilk ilmî neşrini Max Grünert

gerçekleştirmiştir (Leiden 1900). Daha sonra Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire 1355, 1377/1958, 1383/1963), Muhammed ed-Dâlî (Beyrut 1402/1981, 1405/1985) ve Ali Fâûr tarafından da (Beyrut 1408/1988) yayımlanan eseri Tâhir b. Sâlih el-Cezâirî özetleyerek Telḫîṣu Edebi’l-küttâb adıyla neşretmiştir (Kahire 1339/1920). 2. eş-Şiʿr ve’ş-şuʿarâʾ*. İki bölümden meydana gelen eserin birinci bölümünde şiir türleri hakkında bilgi verilmiş, ikinci bölümde başlangıçtan III. (IX.) yüzyılın ortalarına kadar gelen şairlerin biyografileri ve şiirlerinden örnekler yer almıştır. İlk olarak Rittershausen tarafından basılan eseri (Leiden 1875) daha sonra Michael Jan de Goeje, Nöldeke’nin Almanca’ya çevirdiği mukaddimesiyle birlikte yayımlamıştır (Leiden 1902). Arap dünyasında ise ilk defa ve eksik olarak Muhammed Emîn el-Hâncî tarafından neşredilen eserin (Kahire 1302) daha başka baskıları da vardır. 3. Meʿâni’ş-şiʿri’l-kebîr. Bazı kaynaklarda Meʿâni’ş-şiʿr adıyla da geçer (İbnü’l-Kıftî, II, 145). Konusu bakımından eş-Şiʿr ve’ş-şuʿarâʾın bir zeyli gibi olan eser, şiir temaları hakkında yapılmış geniş bir çalışma olup on iki bölümden meydana gelmektedir. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî tarafından el-Meʿâni’l-kebîr fî ebyâti’l-meʿânî adıyla üç cilt halinde yayımlanan eseri (Haydarâbâd 1368-1369/1949-1950; Beyrut 1405/1984) Ebü’l-Hasan Abdullah el-Hatîb de neşretmiştir (Kahire 1985). 4. Telḳīnü’l-müteʿallim mine’n-naḥv. Nahve dair önemli muhtasarlardan olan eser, Cemâl Abdü’l-Atî Muhaymir (Kahire 1409/1989) ve Abdullah en-Nasîr tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1413/1993). Muhammed Selâmetullah Muhammed Hidâyetullah eser üzerinde yüksek lisans çalışması yapmıştır (1406/1986, Külliyyetü’ş-şerîa ve’d-dirâsâtü’l-İslâmiyye bi-câmiati Melik Abdilazîz [Mekke]). 5. el-İştiḳāḳ. Ali Şelak, kütüphane adı belirtmeden eserin nüshasının mevcut olduğunu söylemektedir (Merâḥilü teṭavvüri’n-neṡri’l-ʿArabî, II, 436).

C) Tarih ve Muhâdarât. 1. ʿUyûnü’l-aḫbâr*. İbn Kuteybe’nin kültür zenginliğini ortaya koyan kitap bir mukaddime ve on bölümden oluşmaktadır. Müellif eserde devlet adamlarında bulunması gereken özelliklerle savaş, seyyidlik, ilim, zühd, dostluk ve kadın gibi çok çeşitli konuları inceleyerek eski Arap kültürünün bir özetini yapar. Brockelmann, eserin ilk dört bölümünü (Kitâbü’s-Sultân [1900], Kitâbü’l-Harb [1903], Kitâbü’s-Sü.düd [1906], Kitâbü’t-Ṭabâʾi. [1908]) Weimar ve Strassburg’da neşretmiştir. Eserin tamamını Ahmed Zekî el-Adevî yayımlamış (Kahire 1343-1348/1925-1930; I-IV, 1963), ilmî neşrini ise Yûsuf Ali Tavîl gerçekleştirmiştir (I-IV, Beyrut 1986). ʿUyûnü’l-aḫbâr’ın “el-Arab ve’l-Furûse” bölümü Min Kitâb ʿUyûni’l-aḫbâr: el-ʿArab ve’l-Furûse adıyla yayımlanmıştır (Dımaşk 1977). Josef Horovitz, ʿUyûnü’l-aḫbâr’ı İngilizce’ye çevirmiştir (IC, IV [1930], s. 171-198, 331-362, 487-530; V [1931], s. 1-27, 194-224). 2. el-Evâʾil. Çeşitli ilim, meslek ve sanat dallarının ilk temsilcilerini ele alan eser Muhammed Bedreddin el-Kahvecî tarafından yayımlanmıştır (Dımaşk 1407/1987). 3. el-Maʿârif*. Eserde, Hz. Âdem’den İslâm’ın doğuşuna kadar olan dönem özetlendikten sonra İslâm’ın başlangıcından Halife Müstaîn-Billâh’ın (ö. 252/866) son zamanlarına kadar geçen devirler hakkında

ansiklopedik bilgi verilmiştir. İlk olarak Ferdinand Wüstenfeld tarafından neşredilen eserin (Göttingen 1850) ilmî neşrini Servet Ukkâşe gerçekleştirmiştir (Kahire 1960, 1969, 1981, 1992). Eser Hasan Ege tarafından el-Maârif, Nebiler ve Sahabilerin Sireti adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul, ts.). D) Fıkıh ve Kelâm. 1. Kitâbü'l-Eşribe ve'ḫtilâfi'n-nâs fîhâ (Kitâbü İḫtilâfi'l-ʿulemâʾ fîmâ yeḥillü mine'l-eşribe ve yaḥrumü ve ḥüccetü külli ferîḳ minhüm, Kitâbü'ş-Şarâb). Kısaca el-Eşribe olarak anılan eser, helâl veya haram olduğu konusunda ihtilâf bulunan içeceklere dairdir. İlk baskısı Arthur Guy tarafından yapılan eseri (el-Muḳtebes, II [Dımaşk 1325], s. 234-248, 387-392, 529-535) daha sonra Muhammed Kürd Ali tahkik ederek yayımlamıştır (Dımaşk 1366). 2. Kitâbü'l-Meysir ve'l-ḳıdâḥ. Talih oyunlarının fıkhî hükümleriyle ilgili olan eseri Muhibbüddin el-Hatîb neşretmiştir (Kahire 1342, 1385/1965). 3. el-İḫtilâf fi'l-lafz* ve'r-red ʿale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe. İbn Kuteybe, kendisini Cehmiyye ve Müşebbihe'ye meyletmekle suçlayanlara karşı cevap olarak kaleme aldığı bu eserde Cehmiyye ve Müşebbihe'nin bazı müteşâbih âyetlerle ilgili görüşlerini de eleştirmiştir. Eser Zâhid Kevserî (Kahire 1349), Kâzım Hutayt (Beyrut 1990) ve Ömer b. Mahmûd Ebû Ömer (Riyad 1991) tarafından yayımlanmıştır.

E) Diğer Eserleri. 1. Fażlü'l-ʿArab ve't-tenbîh ʿalâ ʿulûmihâ. Şuûbiyye hareketine karşı kaleme alınan eserde Araplar ve İranlılar arasındaki asalet farklarının yanında Câhiliye döneminden Araplar'a intikal etmiş bilgilerden de söz edilmektedir. Eserin bir bölümünü Cemâleddin el-Ḳāsımî Ẕemmü'l-ḥased adıyla yayımlamış (el-Muḳtebes, Dımaşk 1325, II, 657-721), bir bölümünü de Muhammed Kürd Ali Resâʾilü'l-büleġā'nın içinde (s. 344-377) Kitâbü'l-ʿArab evi'r-red ʿale'ş-Şuʿûbiyye adıyla neşretmiştir (Kahire 1325, 1954, 4. bs.; Dımaşk 1947). 2. ʿİbâretü'r-rüʾyâ (Taʿbîrü'r-rüʾyâ, Teʾvîlü'r-rüʾyâ) (nşr. M. J. Kister, IOS, IV [Tel Aviv 1974], s. 67-103). 3. Delâʾilü'n-nübüvve (Aʿlâmü'n-nübüvve). Eserin bir bölümü, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin el-Vefâ bi-aḥvâli'l-Muṣṭafâ adlı eserinde yer almakta olup (I, 62-73) bu bölüm ilk olarak Brockelmann tarafından yayımlanmıştır (Islamic Philosophy Theology and Science, XXII [1898], s. 35-36). Delâʾilü'n-nübüvve muhtemelen Muʿcizâtü'n-nebî (Hilâl Nâcî, XIX [1990], s. 158) adlı eserle aynı kitaptır. Enbârî, eserin adını Kitâbü Delâʾili'n-nübüvve mine'l-kütübi'l-münzele ʿale'l-enbiyâʾ olarak kaydetmektedir (Nüzhetü'l-elibbâʾ, s. 144). 4. Kitâbü'l-Envâʾ fî mevâsimi'l-ʿArab. Yıldızların hareketleriyle hava durumu ve iklimler arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çeşit halk meteorolojisi mahiyetindeki eser Charles Pellat ve Muhammed Hamîdullah tarafından yayımlanmış (Haydarâbâd 1375/1956), 1988'de Bağdat'ta bir baskısı daha yapılmıştır. 5. Risâle fi'l-ḫaṭ ve'l-ḳalem. el-Ḳalem adıyla da anılan eser (Süyûtî, s. 291) Hilâl Nâcî tarafından neşredilmiştir (el-Mevrid, XIX/1 [1990], s. 156-170). Müellifin bu sahada en-Nebât adlı bir eseri daha bulunmaktadır.

F) İbn Kuteybe'ye Nisbet Edilen Eserler. 1. el-Cerâs̱îm. Eserin "en-Neʿam ve'l-Behâʾim ve'l-Vaḥş ve's-Sibâʿ ve't-Ṭayr ve'l-Hevâm ve Ḥaşarâtü'l-arż" adlı

bölümlerini neşreden Maurice Bouyges (Leipzig 1908) bunun Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'a ait olduğunu söylemiştir. Esasen adı geçen bölümler, Ebû Ubeyd'in el-Ġarîbü'l-muṣannef adlı eserinin bir babıdır (DİA, VI, 314; X, 246). Eserin "en-Naḥl ve'l-kerm" adlı bölümü August Haffner tarafından Asmaî'ye nisbet edilerek yayımlanmış (Beyrut 1902), daha sonra aynı bölümü Luvîs Şeyho da neşretmiş ve bunun Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm veya Ebû Hâtim es-Sicistânî'ye ait olabileceğini söylemiştir. Aynı araştırmacı eserin "er-Raḥl ve'l-Menzil" bölümlerini de neşretmiş (Dix anciens traités de philologie arabe, Beyrut 1908, s. 121-140) ve bunları Ebû Ubeyd'e nisbet etmiştir. Ancak daha sonra el-Cerâs̱îm'in "Ebvâbü'l-leben ve'ş-Şarâb" bölümlerini yayımlarken bu defa İbn Kuteybe'ye nisbet etmiştir (Teˀvîlü müşkili'l-Ḳurˀân, neşredenin girişi, s. 29-30). 2. el-İmâme ve's-siyâse*. Eserin İbn Kuteybe'ye aidiyeti Dozy, Gayangos ve Goeje tarafından şüpheyle karşılanmıştır. Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayıp Halife Emîn ve Me'mûn dönemlerine kadar gelen eser Muhammed Mahmûd er-Râfiî (Kahire 1322, 1327, 1377/1957), Tâhâ Muhammed Zeynî (I-II, Kahire 1967), Abbas el-Halebî (Kahire 1969) ve Ali Şîrî (I-II, Beyrut 1990) tarafından neşredilmiştir. 3. Vaṣıyyetü İbn Ḳuteybe li-veledihî Muḥammed. İshak Mûsâ el-Hüseynî eseri ilk olarak Ebḥâs̱ dergisinde yayımlamış (sy. 4 [Beyrut 1954], s. 68-82), daha sonra da tahkikli neşrini yapmıştır (MMİADm., XXX [1955], s. 546-559). 4. Kitâbü'l-Elfâẓi'l-muġrebe bi'l-elḳābi'l-muʿrebe (Brockelmann, GAL Suppl., I, 186).

İbn Kuteybe'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Dîvânü'l-küttâb, Câmiʿu'l-fıḳh (yine kaynaklarda zikredilen et-Tefḳīh, Kitâbü't-Tefeḳḳuh, Kitâbü'n-Nafaḳa ve Kitâbü'l-Fıḳh ile aynı eser olmalıdır), Câmiʿu'n-naḥvi'l-kebîr, Câmiʿu'n-naḥvi'ṣ-ṣaġīr, ʿUyûnü'ş-şiʿr, Ḥikemü'l-ems̱âl, Vücûhü'l-ḳırâˀât (muhtemelen İʿrâbü'l-ḳırâˀe, Kitâbü'l-Ḳırâˀe ve Âdâbü'l-ḳırâˀe ile aynı eserdir), Ferâˀidü'd-dür, Kitâbü'l-ʿİlm (ʿUyûnü'l-aḫbâr'ın "el-ʿİlm" adlı bölümü [III, 117-167] olması muhtemel bulunan eser İbnü'n-Nedîm'de geçmektedir, bk. el-Fihrist, s. 115), er-Red ʿale'l-ḳāˀil bi-ḫalḳi'l-Ḳurˀân, Kitâbü Ḫalḳi'l-insân, Kitâbü'l-Ḥikâye ve'l-maḥkî, Kitâbü Âdâbi'l-ʿişre, Kitâbü İʿrâbi'l-Ḳurˀân, Kitâbü'l-Ḫayl (muhtemelen İbn Kuteybe'nin Kitâbü Meʿâni'ş-şiʿri'l-kebîr'inin "el-Ḫayl" bölümüdür, bk. I, 8-180), Kitâbü'l-Vaḥş, Kitâbü'ṣ-Ṣıyâm, Kitâbü'n-Neseb, Kitâbü'l-Vüzerâˀ, Ṣınâʿatü'l-kitâbe, Siyerü'l-ʿAcem, Âletü'l-küttâb, Urcûze ḥavle ḥarfi'ḍ-ḍâd (İbn Kuteybe şiir söylememesine rağmen kendisine bu adla bir eser nisbet edilmektedir; bk. Kâzım Hutayt, s. 19), Meʿâni'l-Ḳurˀân, Münteḫabü'l-luġa ve tevârîḫu'l-ʿArab, İstimâʿu'l-ġınâˀ bi'l-elḥân.

Abdüsselâm Abdülhafîz Abdülâl, Naḳdü'ş-Şiʿr beyne İbn Ḳuteybe ve İbn Ṭabâṭabâ el-ʿAlevî (Kahire 1398/1978) adlı bir eser kaleme almıştır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Kuteybe, Teˀvîlü müşkili'l-Ḳurˀân (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1393/1973, neşredenin girişi, s. 1-87; a.mlf., ʿUyûnü'l-aḫbâr, II, 142; III, 199; a.mlf., Teˀvîlü muḫtelifi'l-ḥadîs̱ (nşr. Abdülkādir Ahmed Atâ), Beyrut 1408/1988, s. 59-60; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 5-28; a.mlf., el-İmâme ve's-siyâse (nşr. Ali Şîrî), Beyrut 1410/1990, neşredenin girişi, I, 7-15; a.mlf., Telḳīnü'l-müteʿallim mine'n-naḥv

(nşr. Abdullah en-Nasîr), Beyrut 1413/1993, neşredenin girişi, s. z-k; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Merâtibü'n-naḥviyyîn (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1375/1955, s. 84-85; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 115-116; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, X, 170; Kemâleddin el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâʾ, Bağdad 1959, s. 143-144; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ, I, 62-73; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, II, 143-147; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 42-44; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 296-302; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, III, 357; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, s. 291; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 470; Brockelmann, GAL, I, 120-123; Suppl., I, 184-187; a.mlf., "İbn Kuteybe", İA, V/2, s. 762-763; Ahmed Emîn, Ḍuḥa'l-İslâm, Kahire 1952, I, 425-429; C. Zeydân, Âdâb (Dayf), II, 173-175; Gerard Lecomte, Ibn Qutayba, Damas 1965; a.mlf., "Les citations de l'ancien et du nouveau testament dans l'œuvre d'Ibn Qutayba", Arabica, V, Leiden 1958, s. 34-46; a.mlf., "Muḥammed b. al-Ġahm al-Barmakī gouverneur philosophe, jugé par Ibn Qutayba", a.e., V (1958), s. 263-271; a.mlf., "Les disciples directs d'Ibn Qutayba", a.e., X/3 (1963), s. 282-300; a.mlf., "Un exemple d'évolution de controverse en Islam: De l'iḫtilāf al-ḥadīṯ d'al-Şafiʻī au Muhtalif al-ḥadīṯ d'Ibn Qutayba", St.I, XXVII (1967), s. 5-40; a.mlf., "A propos de la résurgence des œuvrages d'Ibn Qutayba sur le hadīt aux VIe/XIIe et VIIe siècles les certificats de lecture et du K.Ğarīb al-ḥadīṭet du K. Işlāḥ al-ġalaṭ fī Ğarīb al-ḥadīṯ Abī 'Ubayd al-Qāsim b. Sellām", BEO, XXI (1968), s. 347-409; a.mlf., "Sur une relation de la saqīfa attribuée à Ibn Qutayba", St.I, XXXI (1970), s. 171-183; a.mlf., "La descendance d'Ibn Qutayba en Egypte", Etudes d'orientalisme dédiées à la mémorie de Lévi Provençal, Paris 1962, s. 165-173; a.mlf., "Şafii'nin 'İhtilafu'l-Hadis'inden İbn Kuteybe'nin 'Muhtelifu'l-Hadis'ine" (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), İsl.Med., V/1 (1981), s. 3-37; a.mlf., "Ibn Ḳutayba", EI² (İng.), III, 844-847; Sezgin, GAS, I, 124-127; VII, 350-351; M. Zağlûl Sellâm, İbn Ḳuteybe, Kahire 1980, s. 5-67, 79-80; İshak Mûsâ el-Hüseynî, İbn Ḳuteybe (trc. Hâşim Yâgī), Beyrut 1980, s. 71, 73; Ömer Ferruh, Târîḫu'l-edeb, II, 329-334; Paul Kunitzch, "Ibn Qutayba, Abu Muhammed Abdallah Ibn Muslim al-Dinavarî al-Cabalî", DSB, XI, 246-247; İhsan Abbas, Târîḫu'n-naḳdi'l-edebî ʿinde'l-ʿArab, Beyrut 1404/1983, s. 104-115; Abdullah Şarît, Târîḫu'ṣ-ṣeḳāfe ve'l-edeb fi'l-meşrıḳ ve'l-maġrib, Cezayir 1983, s. 191-202; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 137; A. K. S. Lambton, State and Government in Medieval Islam, London 1985, s. 43-68; Hannâ el-Fâhûrî, el-Câmiʿ fî târîḫi'l-edebi'l-ʿArabî, Beyrut 1986, s. 587-588; Mustafa eş-Şek'a, Menâhicü't-teʾlîf ʿinde'l-ʿulemâʾi'l-ʿArab, Beyrut 1989, s. 185-198; Ahmed Abdülbâkī, Min aʿlâmi'l-ʿulemâʾi'l-ʿArab fi'l-ḳarni'ṣ-ṣâliṣi'l-hicrî, Beyrut 1990, s. 137-164; Kâzım Hutayt, Maʿa İbn Ḳuteybe fi'l-ʿaḳīdeti'l-İslâmiyye, Beyrut 1990, s. 5-22; Ali Şelak, Merâḥilü teṭavvüri'n-neṣri'l-ʿArabî, Beyrut 1991, II, 436; Mustafa Kılıç, Arap Edebiyatında Şuûbiye, İstanbul 1992, s. 254-265; Abdülazîz ed-Dûrî, Baḥṣ fî neşʾeti ʿilmi't-târîḫ ʿinde'l-ʿArab, Beyrut 1993, s. 54; M. J. de Goeje, "Kitāb al-Imāme wa's-siyāsa", RSO, I/1-4 (1907-1908), s. 415-421; Seyyid Ahmed Sakr, "en-Naḳd: eş-Şiʿr ve'ş-şuʿarâʾ li'bn Ḳuteybe", el-Kitâb, II/8, Mısır 1946, s. 295-309; Ch. Pellat, "Le traité d'astronomie pratique et de météorologie populaire d'Ibn Qutayba", Arabica, I, Leiden 1954, s. 84-88; Cebrâil Cebbûr, "Kitâbü'l-İmâme ve's-siyâse el-mensûb li'bn Ḳuteybe men hüve müʾellifüh?", el-Ebḥâṣ, XIII/3, Beyrut 1960, s. 383-395; Muhammed Yûsuf Necm, "Kitâbü'l-İmâme ve's-siyâse el-mensûb li'bn Ḳuteybemen hüve müʾellifüh?", a.e., XIV/1 (1961), s. 122-132; Ali el-Amârî, "İbn Ḳuteybe en-nāḳıd", ME, XXXV/6 (1964), s. 663-668; XXXV/10 (1964), s. 1068-1073; G. C. Anawati, "Ibn Qotayba, eş-Şhi'r wal-şho'arâ", MIDEO, X (1970), s. 121; a.mlf., "Ibn Qotayba, Te'wîl muhtalif al-hadît", a.e., XVII (1986), s. 162-163; M. J. Kister, "The Interpretation of Dreams an Unknown Manuscript of Ibn Qutayba's Ibārat al-Ru'ya", IOS, III (1974), s. 67-103; Rudolf Selheim, "Ibn Qutayba", DOL, III (1974), s. 81; Ömer el-Es'ad, "İbn Ḳuteybe ve'l-Merzûḳī", Mecelletü'l-baḥṣi'l-ʿilmî ve't-türâṣi'l-İslâmî, sy. 1, Mekke 1398/1977, s. 141-152; Hüseyin Varol, "İbn Kuteybe ve Eserleri", EAÜİFD, sy. 6 (1986), s. 142-153; Stetkevych Jaroslav, "İbn Ḳuteybe ve mâ baʿdeh" (trc. Mustafa Riyâd), Fuṣûl, VI/2, Kahire 1986, s. 71-78; Münîr Sultân, "Teẓevvuḳu İbn Ḳuteybe li'n-naẓmi'l-Ḳurʾânî", Dirâsât ʿArabiyye ve İslâmiyye, sy. 8, Kahire 1989, s. 5-21; Claude Gilliot, "Textes arabes anciens édiés en Egypte au cours des années 1987 à 1990", MIDEO, XX (1991), s. 325; Muhammed Mufîzurrahman, "Mîzânü'n-naḳdi'l-edebî ʿinde İbn Ḳuteybe", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XXVIII, İslâmâbâd 1414/1993, s. 91-111; Nizâr et-Tecdîdî, "İbn Ḳuteybe mine'l-münâẓara ile'l-muḥâfaẓa min ḫilâl muḳaddime Edebi'l-kâtib", Âfâḳu'ṣ-ṣeḳāfe ve't-türâṣ, sy. 5, Dübey 1415/1994, s. 66-85; Nihad M. Çetin, "Arap [edebiyat]", DİA, III, 288, 294-295; Franz Rosenthal, "Ebn Qotayba", EIr., VIII, 45-47.

Hüseyin Yazıcı

BEYYÂNÎ البيّاني Ebû Muhammed Kāsım b. Muhammed b. Kāsım el-Ümevî el-Beyyânî el-Kurtubî (ö. 276/890) Endülüs'ün tanınmış âlimlerinden, müctehid ve muhaddis.

Kurtuba yakınlarındaki Beyyâne'ye (Baena) nisbetle anılır. 220 (835) yılından sonra doğdu. Kurtuba'da öğrenim gördü ve ilim tahsili için Doğu'ya seyahatte bulundu. İbn Abdülhakem, Müzenî, Rebî', Sahnûn b. Saîd, Hâris b. Miskîn, Yûnus b. Abdü'l-A'lâ es-Sadefî, İbrâhim b. Münzir el-Hizâmî gibi İmâm Mâlik ve Şâfiî'nin tanınmış talebelerinden fıkıh ve hadis okudu. Kurtuba'da, aralarında Ahmed b. Hâlid (İbnü'l-Cebbâb), İbn Lübâbe, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen ve kendi oğlu Muhammed b. Kāsım el-Beyyânî gibi tanınmış âlimlerin de bulunduğu birçok talebe yetiştirdi. Yönetimi boyunca Emîr Muhammed b. Abdurrahman b. Hakem'in (852-886) resmî belgelerini düzenleme görevini yürüttüğünden "Sâhibü'l-vesâik" diye de anılmış olan Beyyânî 276 (890) yılının sonlarında vefat etmiştir. Bu tarihin 277 veya 278 olduğu da rivayet edilmektedir.

Derin bir fıkıh ve hadis bilgisine sahip olan Beyyânî devrin önde gelen fıkıh ve hadis otoriteleri arasında yer aldı. Hiçbir imamı taklit etmemekle birlikte daha çok Şâfiî mezhebine meyleder, kendisinden fetva isteyenlere ise Endülüs'te yaygın bulunan Mâlikî mezhebine göre fetva verirdi. Genel biyografi eserleri yanında yalnız Mâlikî veya Şâfiî âlimlerin biyografilerini ihtiva eden tabakat kitaplarına alınmış bulunması da bundan dolayı olmalıdır.

Beyyânî'nin kaynaklarda zikredilen en önemli eseri el-Îzâh fi'r-red 'ale'l-mukallidîn olup bu eserini İbn Müzeyn, Muhammed b. Ahmed el-Utbî ve Abdullah b. Hâlid'e reddiye olarak kaleme almıştır. Ayrıca bir tefsiri ve haber-i vâhide dair bir eseri olduğundan da söz edilir.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Faradî, Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs, Kahire 1966, I, 355-357; Humeydî, Cezvetü'l-muktebis, Kahire 1386/1966, s. 329; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, III, 442; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ', XIII, 327-330; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 648; Sübkî, Tabakāt, III, 344-345; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müzheb, II, 143-144; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara, I, 310; Makkarî, Nefhu't-tîb, II, 50-51; III, 171, 177; Ziriklî, el-A'lâm, VI, 15-16; Kehhâle, Muʿcemü'l-mü'ellifîn, VIII, 122.

Hamdi Döndüren

BAKĪ b. MAHLED بقي بن مخلد Ebû Abdirrahmân Bakī b. Mahled b. Yezîd el-Kurtubî (ö. 276/889) Müsned'iyle meşhur Endülüslü muhaddis.

201'de (817) veya daha önce Kurtuba'da doğdu. Her biri fakih olan dedeleri gibi babası da bir fıkıh âlimi ve emîr Abdurrahman b. Hakem (Abdurrahman II, 822-852)

zamanında Reyye kadısı idi. İlim tahsil etmek maksadıyla o da doğu İslâm ülkelerine seyahat etmişti. Bakī, A‘şâ diye bilinen Kurtubalı âlim ve muhaddis Muhammed b. Îsâ el-Meâfîrî'den ve İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾ adlı eserinin râvisi Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'den hadis okudu. Yirmi dört yaşlarında iken ilim tahsili için doğu İslâm ülkelerine doğru yola çıktı. Yirmi yıl süren bu ilk seyahati sırasında İfrîkıyye'de fakih Sahnûn b. Saîd'den hadis ve fıkıh tahsil etti. Mısır'da Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr'den, Kûfe'de Hişâm b. Ammâr ve Yahyâ b. Abdülhamîd el-Himmânî'den, Basra'da Amr b. Ali el-Fellâs ve Bündâr'dan, Medine'de Medine kadısı Ebû Mus‘ab ez-Zührî ve benzeri âlimlerden hadis rivayet etti. Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel'den hadis ve fıkhî meseleler öğrendi. 244 yılı civarında Endülüs'e döndü. Bir müddet sonra da on dört yıl süren ikinci uzun seyahatine çıktı. Her ne kadar Brockelmann ve Fuat Sezgin onun ilk seyahatinin on dört, ikinci seyahatinin yirmi yıl sürdüğünü ifade ediyorlarsa da kaynaklardaki bilgiler bunun aksini göstermektedir. Hac mevsimine kadar çok defa yaya olarak ilim merkezlerini dolaşmak suretiyle devrin tanınmış muhaddislerinden hadis okur, hac mevsiminde Mekke'ye dönüp haccını ifa eder ve oradaki âlimlerden faydalanırdı. Ebû Bekir b. Ebû Şeybe ile görüşerek ondan el-Musannef'ini, meşhur tarihçi ve muhaddis Halîfe b. Hayyât'tan Tabakatü'r-ruvât ve et-Târîḫ adlı eserlerini bizzat rivayet etti. On kadarı istisna edilecek olursa, sayıları 284'ü bulan hocalarının tamamı güvenilir muhaddislerdir. Onun hoca seçiminde son derece titiz davrandığı, birçok muhaddisten hadis öğrenme imkânı bulduğu halde kendi ölçülerine uymadığı için onlardan hadis almadığı bilinmektedir. En tanınmış talebeleri, oğlu Kurtuba Kadısı Ahmed ile kendisinden en fazla rivayette bulunan ve kitaplarının yayılmasını sağlayan Abdullah b. Yûnus el-Murâdî, Hasan b. Sa‘d b. İdrîs el-Kurtubî, Eslem b. Abdülazîz b. Hâşim el-Kurtubî'dir. Uğradığı herhangi bir yerdeki hadisleri derleyip toparladığı için arkadaşlarının "miknese" (süpürge) lakabını taktıkları Bakī b. Mahled, otuz dört yıl süren hadis tahsilini tamamlayıp memleketine dönünce, hayatta olan hocaları başta olmak üzere Endülüslü hadis talebeleri onun geniş hadis kültüründen büyük ölçüde faydalanmaya çalıştılar. Zira uzun seyahatleri sırasında semâ* ve icâzet* yoluyla rivayet hakkını elde ettiği Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin el-Musannef'ini, İmam Şâfiî'nin el-Ümm'ünü, Halîfe b. Hayyât'ın et-Târîḫ ve Tabakatü'r-ruvât'ını, Devrakī'nin Sîretü ʿÖmer b. ʿAbdilʿazîz'ini ve benzeri kitapları Endülüs'e ilk defa getiren ve tanıtan Bakī b. Mahled olmuştur. Buradaki Mâlikîler'in daha önce bilmediği bazı hadisleri ve çeşitli âlimlerin ihtilâflarını ele alan bazı eserleri Endülüs'e getirmesi, Mâlikî fıkhı tahsil etmesine rağmen hadislere göre fetva vermesi ve İbn Ebû Şeybe'nin el-Musannef'ini okutması, bilhassa rey* taraftarlarının onu bid‘atçılıkla ve zındıklıkla suçlamalarına ve hatta boynunun vurulması isteğiyle Endülüs emîrine şikâyet etmelerine yol açtı. Zor durumda kalan Bakī Endülüs'ten kaçarak canını kurtarmayı düşündüğü bir sırada halifenin vezirlerinden Hâşim b. Abdülazîz ile tanıştı ve onun vasıtasıyla meselenin esasını halifeye anlatma imkânı buldu. Bakī ile muhaliflerinin yanında söz konusu eseri

inceleyen ve beğenen Emîr I. Muhammed, bu eserden bir nüsha da kendi kütüphanesi için yazdırılmasını emretti. Şikâyetçileri azarlayarak Bakī'ye bildiklerini serbestçe öğretmesini söyledi. Daha önceleri sadece İmam Mâlik ile Mâlikî ileri gelenlerinin görüşleri okunup öğretilen Endülüs'ü bir hadis merkezi haline getiren Bakī, 28 Cemâziyelâhir 276'da (28 Ekim 889) Kurtuba'da vefat etti ve Benü'l-Abbas Mezarlığı'na gömüldü.

Bâkī b. Mahled güvenilir bir muhaddis, kimseyi taklit etmeyen, orijinal fikirleri bulunan bir fakih ve müctehid idi. Hanbelî tabakat kitaplarında yer alması Ahmed b. Hanbel'den faydalanmış olması sebebiyledir. İmam Şâfiî'yi de dinlediği ve Endülüs'te onun eserlerini tanıttığı için Şâfiî olduğunu söyleyenler de vardır. Endülüs'te Zâhirîlik muhitini hazırlayanlardan biri olması sebebiyle İbn Hazm onu hayranlıkla anar ve hadis ilminde Buhârî ve diğer meşhur muhaddisler ayarında olduğunu kabul eder. et-Târîhu'l-kebîr müellifi İbn Ebû Hayseme, Bakī'nin bulunduğu yerde yaşayan hadis talebesinin tahsil maksadıyla bir başka yere gitmesine ihtiyaç bulunmadığı görüşündedir. Bakī'nin son derece mütevazi olduğu, devlet dairelerindeki işlerini halledebilmek için onun nüfuzundan faydalanmak isteyenlerden yardımını esirgemediği, gerektiğinde onlarla birlikte saatlerce yaya yürüdüğü, yeme içmeye önem vermediği, cuma günleri dışında hep oruç tuttuğu, Kur'ân-ı Kerîm'i çok okuduğu kaynaklarda zikredilmiş, cihada önem vermesi sebebiyle yetmiş kadar gazveye katıldığı rivayet edilmiştir. İlim tahsilinde gayretli bulmadığı talebelerine, kendisinden söz ettiğini ima etmeksizin, sokağa atılan lahana yapraklarıyla karnını doyuran ve kâğıt alabilmek için sırtındaki elbiseyi satan talebeler gördüğünü anlattığı da hakkında verilen bilgiler arasındadır.

Bakī b. Mahled'in Abdurrahman ve Ahmed adında iki oğlu olduğu bilinmekte, fakat kaynaklarda Abdurrahman hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bakı vefat ettiğinde on dört yaşında olan Ahmed ise babasından ilim tahsil etmiş, "kādılcemaat" denilen hatiplik görevinde bulunmuş ve on yıl Kurtuba kadılığı yapmıştır. Soyundan onun ilim mirasını devam ettiren ve Kurtuba'da muhtelif devirlerde kadılık yapan âlimler gelmiştir.
Eserleri. 1. el-Müsnedü'l-kebîr. Rivayetleri sahâbî adlarına göre alfabetik olarak tertip ettiği ve el-Musannef diye de bilinen bu eserinde 1300'den fazla sahâbînin rivayetine yer vermektedir. Her bir sahâbînin hadisini fıkıh konularına ve ahkâm meselelerine göre sıraladığı için bu haliyle eser hem müsned, hem de musannef tarzının bir örneği sayılmakta ve daha önce bir benzerinin meydana getirildiği bilinmemektedir. İbn Hazm bu eseri Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inden daha değerli bulmaktadır. III. asrın bu en önemli iki müsnedi bazı yönleriyle mukayese edildiğinde şu sonuçlar elde edilmektedir: Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde 904 sahâbînin 30.000 hadisi, diğerinde ise 1013 sahâbînin 30.969 hadisi bulunmaktadır. Bununla beraber İbn Hacer elAskalânî, Bakī'nin sahâbî zannettiği bazı râvilerin tâbiî olduğunu söylemektedir (bk.

el-İsâbe, III, 361; VI, 344). Meşhur sahâbîlerin rivayetleri karşılaştırıldığında Bakī'nin daha fazla hadis topladığı görülmektedir. Ebû Hüreyre'nin Ahmed'in el-Müsned'inde 3879 rivayeti, Bakī'nin el-Müsned'inde ise 5374 rivayeti, Muâz b. Cebel'in Ahmed'in el-Müsned'indeki elli üç hadisine karşılık Bakī'nin eserinde 157 hadisi bulunmaktadır. Her sahâbînin rivayetlerini kendi arasında ayrıca fıkıh bablarına göre düzenlemesi, Bakī'nin eserinin bir diğer üstün tarafıdır. Zehebî'nin tesbitine göre, Ahmed b. Hanbel'in talebesi olmasına rağmen Bakī kitabında onun hiçbir rivayetine yer vermemiş ve anlaşıldığına göre eserinden de faydalanmamıştır. Mübârekfûrî (ö. 1935), eserin bir nüshasının Almanya'da (el-Hizânetü'l-Cermeniyye) bulunduğunu söylemekle beraber (Tuhfetü'l-Ahvezî, Mukaddime, I, 331) kütüphane adı ve numarası vermemektedir. el-Müsned'in iki cildine sahip olduğunu söyleyen Zehebî ile tamamını veya en azından bir kısmını gördüğü anlaşılan İbn Hacer'den sonra onun nüshalarından bahseden olmadığı da sanılmaktadır (Ekrem Ziya el-Ömerî, s. 27-28). Bakī b. Mahled ve diğer bazı muhaddislerin rivayetlerinden derlenen küçük bir risâle (el-Müntekā) Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mecmûa, nr. 129, vr. 225[a]-236b). 2. et-Tefsîrü'l-kebîr. İbn Hazm'ın Taberî'ninki de dahil olmak üzere İslâm âleminde bir benzerinin yazılmadığını söylediği, Zehebî'nin de aynı kanaatte olduğunu belirttiği bu eserin kütüphanelerde herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır. Bakī b. Mahled'in hadisteki yeri ve et-Tefsîrü'l-kebîr'inin Taberî'nin tefsiriyle mukayese edilmiş olması dikkate alınınca eserin bir rivayet tefsiri olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. 3. Kitâbü'l-Aʿdâd. Zikru mâ li's-sahâbeti mine'l-hadîsi mine'l-ʿaded adıyla da bilinen risâle, bir tek hadis rivayet edenler de dahil olmak üzere 1013 sahâbînin adını ve rivayet ettiği hadis miktarını vermektedir. Ekrem Ziya el-Ömerî eseri Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki İbn Hazm ez-Zâhirî'nin tertip ettiği nüshaya dayanarak ʿAdedü mâ li-külli vâhid mine's-sahâbe mine'l-hadîs adıyla neşretmiştir (aş.bk.). Ayrıca Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'deki iki yazması (nr. 254, 529) esas alınarak İhsan Abbas ile Nâsırüddin el-Esed tarafından Cevâmiʿu's-sîre ve hams resâʾil uhrâ li'bn Hazm adlı eserle birlikte yayımlanmıştır (Kahire, ts.). 4. el-Musannef fî fetâva's-sahâbeti ve't-tâbiîn ve men dûnehüm. Sahâbe, tâbiîn ve daha sonraki âlimlerin fetvalarını derleyen ve İbn Hazm'a göre Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Saîd b. Mansûr'un eserleriyle diğer musanneflerden daha mükemmel olan eser günümüze gelmemiştir.

Bakī b. Mahled'e dair yazılan eserlerden, torunu Abdurrahman b. Ahmed b. Bakī'nin (ö. 366 / 976-77) Fezâʾilü Bakī b. Mahled adlı eseriyle Endülüslü âlim ve emîr Abdullah b. Abdurrahman en-Nâsır'ın (ö. 339/951) el-Müskite fî fezâʾili Bakī b. Mahled'inin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir. Muammer Nûri, Rabat Dârülhadîsi'l-haseniyye'de, Ebû ʿAbdirrahmân Bakī b. Mahled el-Kurtubî şeyhu'l-hadîs fi'l-Endelüs adlı bir doktora tezi hazırlamıştır (1978). Ekrem Ziyâ el-Ömerî de Bakī b. Mahled el-Kurtubî ve Mukaddimetü Müsnedihî Adedü mâ li-külli vâhid

mine’s-sahâbe mine’l-hadîs adıyla hazırladığı bir çalışmayı yayımlamıştır (Beyrut 1404/1984).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü’l-Faradî, Târîẖu ʿulemâʾi’l-Endelüs, Kahire 1966, I, 91-93; Humeydî, Cez̠vetü’l-muktebis, Kahire 1966, s. 177-179; İbn Beşküvâl, es-Sıla, I, 116-119; Tabakātü’l-Hanâbile, I, 120; Yâkūt, Muʿcemü’l-üdebâʾ, VII, 75-85; İbn İzârî, el-Beyânü’l-muġrib, II, 109-110; İbn Manzûr, Muhtasaru Târîhi Dımaşk, V, 235; İbn Hacer, el-İsâbe (Bicâvî), III, 361; VI, 344; Makkarî, Nefhu’t-tîb, II, 47, 518-520; III, 167, 177; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIII, 285-296; XV, 83-84, 241; a.mlf., Tezkiretü’l-huffâz, II, 629-631; Süyûtî, Tabakatü’l-müfessirîn (Ömer), s. 40-42; Mübârekfûrî, Tuhfetü’l-Ahvezî, Kahire 1383-87 / 1963-67, Mukaddime, I, 331; Uleymî, el-Menhecü’l-ahmed (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd - Âdil Nüveyhid), Beyrut 1403/1983, I, 258-261; Dâvûdî, Tabakātü’l-müfessirîn, s. 118-119; Keşfü’z-zunûn, I, 444, 1679; Brockelmann, GAL (Ar.), III, 201-202; Sezgin, GAS, I, 152-153; Goldziher, Zâhirîler (trc. Cihad Tunç), Ankara 1982, s. 97-98; Abdülhâdî Ahmed el-Hüseysin, Mezâhirü’n-nehdati’l-hadîsiyye fî ʿahdi Yaʿkūbi’l-Mansûri’l-Muvahhidî, Tatvan 1403/1983, I, 233-238; Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Bakı b. Mahled el-Kurtubî ve Mukaddimetü Müsnedihî, Medine 1404/1984; Abdülmecîd Türkî, Kazâyâ sekāfiyye min târîhi’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut 1409/1988, s. 171-191; Manuela Marin, “Baqī b. Majlad y la introduccion del estudio del hadīt en al-Andalus”, al-Qantara, I, Madrid 1980, s. 165-208; Abdülvehhâb Fâyed, “Bakī b. Mahled”, Mecelletü’l-Ezher, LIII / 9, Kahire 1981, s. 1702-1709; Maria Luisa Avila, “Nuevos datos para la biografia de Baqı b. Majlad”, al-Qantara, VI, Madrid 1985, s. 321-367; A. N. M. Raisuddin, “Baqī b. Makhlad al-Qurtubıa (201-276 / 816-889) and his Contribution to the Study of Hadīth Literature in Spain”, IS, XXVII / 2 (1988), s. 161-168; E. Lévi-Provençal, “Mahled”, İA, VII, 151; Ch. Pellat, “Bakī b. Makhlad”, EI² (Fr.), I, 986; a.mlf. - İdâre, “Bakī b. Mahled”, UDMİ, IV, 699-700.

M. Yaşar Kandemir

FESEVÎ الفسوي Ebû Yûsuf Ya‘kūb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân) el-Fesevî (ö.277/890) el-Maʿrife ve’t-târîẖ adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı ve tarihçi.

190 (806) yılında doğdu. Eskiden Fars eyaletinde ve Şîraz’ın güneydoğusunda büyük bir şehir olan Fesâ’ya (Pesâ, Besâ) nisbetle Fesevî (Besevî), doğduğu eyalete nisbetle Fârisî, babasının künyesine izafetle de Ya‘kūb b. Ebû Muâviye diye anılır. Hayatının ilk dönemleri hakkında bilgi bulunmayan Fesevî 216 (831) veya 219 (834) yılında ilim tahsili için seyahate çıktı ve Mekke’ye giderek ilk haccını yaptı. 216-241 (831-856) yılları arasında on altı defa haccettiğini söylediğine göre hac mevsiminde Mekke’ye gelen âlimlerden faydalanmak için belli aylarda Hicaz’da bulunduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra Irak’ta, iki defa gittiği Suriye’de ve üç defa gittiği Mısır’daki (el-Maʿrife ve’t-târîẖ, nâşirin mukaddimesi, I, 9) tanınmış muhaddislerden faydalandı. Kendilerinden hadis öğrendiği hocaların sayısının 1000’i bulduğu söylenmekle beraber Zehebî onun Meşyeẖa’sında 300 kadar hocasının zikredildiğini ve bunların içinde güvenilir olmayanların da bulunduğunu belirtmektedir. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, el-Maʿrife ve’t-târîẖ’in mukaddimesinde (I, 76-112) 405 hocasının adını tesbit etmiştir. Fesevî’nin sika hocaları arasında Ebû Âsım en-Nebîl, Ubeydullah b. Mûsâ, Ebû Müshir el-Gassânî, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Haccâc b. Minhâl, Saîd b. Mansûr ve Ali b. Medînî gibi hadis hâfızlan vardır. Ahmed b. Hanbel’den de bir miktar hadis rivayet ettiği belirtilmektedir (İbn Ebû Yalâ, I, 416). Kendisinden Tirmizî, Nesâî,

Hasan b. Süfyân en-Nesevî, Ebû Avâne el-İsferâyînî, İbn Huzeyme ve İbn Ebû Hâtim gibi tanınmış muhaddisler rivayette bulunmuşlardır.

Hadis tahsiline çok önem veren Fesevî, otuz yıl süren ilmî seyahatleri esnasında büyük sıkıntılara katlandı. Maddî imkânsızlıklar içinde gece mum ışığında istinsah ettiği hadisleri gündüz hocalarına okuyarak yıllarca şehir şehir dolaştı. Hayatını anlatan bazı önemli eserlerde kaydedildiğine göre, bir gece "gözlerine su indiği için" kör olduğunu farkederek artık hadis öğrenemeyeceği endişesiyle ağlamaya başlamış, rüyasında Hz. Peygamber'i görüp ona üzüntüsünü anlatmış, Resûl-i Ekrem de elini gözlerine sürerek görmesi için dua etmiş, uyanınca artık tekrar gördüğünü farkedip yine mum ışığında istinsaha devam etmiştir. Hadis okumak üzere yanında altı ay kalan bir öğrencisinin, annesinden uzun süreden beri ayrı bulunduğunu söyleyerek memleketine dönme arzusundan bahsetmesi üzerine kendisinin otuz yıldır annesini görmediğini belirtmesi onun ilim uğrunda nelere katlandığını göstermektedir. Devrin tanınmış muhaddislerinden Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, kendisinden faydalanmak üzere gelen hadis âlimlerinin içinde özellikle Fese-vî'ye dikkat çekerek Iraklılar'ın onun gibi bir âlimi kolay kolay göremeyeceğini söylemiştir. İbn Hibbân ve İsmâilî onun zühdü ve sünnete bağlılığı ile tanındığını belirtmektedirler. İbn Ebû Hâtim er-Râzî'ye babasının, kendileriyle görüşemediği muhaddislere dair rivayetleri Fesevî'den almasını tavsiye ederek onun gibi bir âlimi bulamayacağını söylediği rivayet edilmektedir. Ebû Zür'a er-Râzî Fesevî'yi çok değerli bir âlim olarak tanıtmakta, Nesâî güvenilirliğini "zararı yok" (lâ be'se bih) şeklinde değerlendirmekte, Hâkim en-Nîsâbûrî de onun Farslı muhaddislerin imamı olduğunu söylemektedir. Fesevî'nin Hz. Osman aleyhinde konuştuğu, dolayısıyla Şîa taraftarı olduğu iddia edilmişse de İbn Kesîr ve Zehebî gibi âlimler bu görüşü reddetmişlerdir. el-Maʿrife ve't-târîẖ'te Hz. Osman lehindeki rivayetlere yer vermesi, ayrıca bazı râviler hakkında, "Sika olmakla beraber Şiî görüşü benimsemiştir" gibi ifadeler kullanması (İbn Hacer, 111, 311) bu iddiayı yalanlamaktadır. Fesevî'nin Mekkeliler'in kıraat tarzına vâkıf olduğu ve bunu rivayet ettiği de bilinmektedir.

Fesevî 13 Receb 277 (31 Ekim 890) tarihinde Basra'da vefat etti. Fesâ'da öldüğünü söyleyen, vefat tarihini 280 (893) ve 281 (894) olarak kaydeden kaynaklar da vardır.

Eserleri. 1. el-Maʿrife ve't-târîẖ. Fesevî'nin talebesi Arap dil âlimi İbn Dürüsteveyh'ten (ö. 347/958) başka râvisi bilinmeyen eser et-Târîẖu'l-kebîr diye de anılmaktadır. Tanınmış âlimlerin övdüğü bu kitabı Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, Hatîb el-Bağdâdî, Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî gibi müellifler hocalarından okumuşlar ve eserlerinde ondan rivayette bulunmuşlardır. Fesevî el-Maʿrife'yi kaleme alırken en çok Urve b. Zübeyr, İbn Şihâb ez-Zührî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, İbn Cüreyc, İbn İshak, Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek, İbn Vehb, Süfyân b. Uyeyne, Abdürrezzâk es-San'ânî, Ali b. Medînî, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Zür'a ed-

Dımaşkī gibi muhaddis ve tarihçilerin eserlerinden faydalanmıştır. İki bölümden meydana gelen eserin el-Maʿrife ve't-târîẖ diye adlandırılmasının sebebi, kronolojik sıraya göre düzenlenen birinci bölümün tarihî bilgileri, şahıslara göre tertip edilen ikinci bölümün ise muhaddislere dair bilgileri (ma'rifetü'r-ricâl) ihtiva etmesidir. Ancak eserin birinci bölümünün önemli bir kısmını ihtiva eden 1. cildi henüz ele geçmemiştir. el-Maʿrife ve't-târîẖ'i neşre hazırlayan Ekrem Ziya el-Ömerî, başta Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir ve İbn Kesîr olmak üzere Hatîb el-Bağdâdî, Zehebî ve İbn Hacer gibi tarihçilerin eserlerini tarayarak I. cildin Asr-ı saadet, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler devri ile Abbâsîler'den Ebü'l-Abbas es-Seffâh dönemini (750-754) kapsadığını tesbit etmiştir. Günümüze ulaşan II. cildin baş tarafı, 136 (754) yılından 242 (856) yılına kadar meydana gelen önemli olayları, özellikle hac emirliği yapmış kişileri ve bu yıllarda vefat eden önemli şahsiyetlerin adlarını ihtiva etmekte, bu cildin devamında eserin ikinci bölümü başlamaktadır. Bu bölümde hadis rivayetiyle tanınan ashap, tâbiîn ve daha sonraki râviler ele alınmakta, ashap dışındaki râvilerin cerh ve ta'dîl durumu belirtilmektedir. Bazı yönleriyle İbn Sa'd'ın et-Ṭabaḳātü'l-kübra'sını andıran bu bölümde râviler Medineliler, Basralılar, Şamlılar ve Kûfeliler gibi başlıklar altında anlatılmakta, Abdullah, Selmân, Kâ'b gibi aynı adı taşıyanlar bir arada verilmekte, eserin son kısmında ise künyesiyle tanınan kimseler zikredilmektedir. Hadis, tarih ve râvilere dair bilgisiyle tanınan bir âlimin kaleminden çıkması, ayrıca hicrî ilk üç asrın tarihini ihtiva eden ve günümüze gelebilen pek az kitaptan biri olması el-Maʿrife ve't-târîḥ'in önemini büyük ölçüde arttırmaktadır. 1700 kadar hadis ve eser*i ihtiva eden kitapta bazı zayıf, hatta mevzû haberler bulunmakla beraber rivayetlerin birçoğu Kütüb-i Sitte'de veya bu kitaplardan birinde yer almaktadır. Yazma nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan eser (Revan Köşkü, nr. 1554) Ekrem Ziya el-Ömerî tarafından üç cilt halinde yayımlanmış (Bağdat 1394-1396/1974-1976) daha sonra yeniden gözden geçirilerek indeksi müstakil bir cilt haline getirilmek suretiyle dört cilt olarak basılmıştır (Medine 1410/1990). 2. Meşyeẖa. Zehebî'nin bir cilt olduğunu ve Fesevî'nin hocalarından 300 kadar âlimin ismini ihtiva ettiğini söylediği bu eser ilk meşyehalardan biridir. Altı cüz halinde beldelere göre düzenlendiği ileri sürülen (Kettânî, s. 298) Meşyeẖa'nın günümüze gelen ikinci ve üçüncü cüzlerinde (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Umumi, nr. 7418, 7419, ikinci cüz 29 varak, üçüncü cüz 22 varak) böyle bir tasnif usulü bulunmamakta, müellifin, biyografilerini bile vermediği hocalarından rivayet ettiği hadislerden bir veya ikisini zikretmekle yetindiği görülmektedir. 3. Kitabü'l-Müsned. Sem'ânî bu eseri hocası Enmâtî'den okuduğunu söylemektedir (bk. Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1283). 4. Kitâbü's-Sünne. Zehebî'nin küçük bir kitap olduğunu belirttiği eserin günümüze gelip gelmediği bilinmemekle beraber, Fesevî gibi selefî olup aynı adla kitap yazan çağdaşlarının eserlerine kıyasla bunun da akaid konusuna ve sünnete sarılmaya dair hadisleri ihtiva ettiğini söylemek mümkündür. 5. Kitâbü'l-Bir ve'ṣ-ṣıla. Eserin rikāk*a dair rivayetleri ihtiva ettiği sanılmakta ve Fesevî'nin bunları Ebû Zür'a

er-Râzî’den olan rivayetlerinden derlediği anlaşılmaktadır (İbn Hacer, XI, 387). 6. Kitâbü’z-Zevâl. Namaz vakitlerine dair olduğu tahmin edilen bu eseri Fesevî’den Ahmed b. İbrâhim b. Şâzân rivayet etmiştir (Hatîb, IX, 393).

İbnü’l-Cevzî’nin Nevâsiḫu’l-Ḳurʾân adlı eserinde Fesevî’nin ulûmü’l-Kur’ân’a dair görüşlerinden birçok nakiller yapması onun nâsih ve mensuha dair bir eser yazdığı kanaatini uyandırmaktadır (el-Maʿrife ve’t-târîḫ, nâşirin mukaddimesi, I, 19).

BİBLİYOGRAFYA:Fesevî, el-Maʿrife ve’t-târîḫ (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Medine 1410, nâşirin mukaddimesi, I, 6-75; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve’t-taʿdîl, IX, 208; İbn Hibbân, eṣ-Ṣiḳāt, IX, 287; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IX, 393; İbn Ebû Yalâ‘, Ṭabaḳātü’l-Ḥanâbile, I, 416; Sem‘ânî, el-Ensâb, IX, 305; Yâkūt, Muʿcemü’l-buldân, Beyrut 1410/1990, IV, 296-297; Mizzî, Tehẕîbü’l-Kemâl, XXXII, 324-335; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIII, 180-184; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, II, 582-583; IV, 1283; Safedî, Nektü’l-himyân (nşr. Ahmed Zeki), Kahire 1329/1911, s. 312; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 59-60; İbnü’l-Cezerî, ġâyetü’n-nihâye, II, 390; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, III, 311; XI, 385-388; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, II, 171; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe (Özbek), s. 298; Brockelmann, GAL (Ar.), III, 43; Karatay, Arapça Yazmalar, III, 373; Sezgin, GAS, I, 319; F. Rosenthall, A History of Muslim Historiography, Leiden 1968, s. 72, 392, 406, 453, 501, 510; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu’l-ʿArabî ve’l-müʾerriḫûn, Beyrut 1983, I, 222-223; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/l, s. 259-261; Fikri Zeki el-Cezzâr, Medâḫilü’l-müʾellifîn ve’l-aʿlâmü’l-ʿArab, Riyâd 1994, III, 1162-1164; Cl. Huart, “Fesâ”, İA, IV, 575.

M. Yaşar Kandemir

EBÛ HÂTİM er-RÂZÎ, Muhammed b. İdrîs أبو حاتم محمد بن إدريس الرازي

Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs b. Münzir er-Râzî (ö. 277/890) Hadis hâfızı ve münekkit.

195’te (810-11) Rey’de doğdu. Rey’in Derbü Hanzale mahallesinde oturduğu için Hanzalî nisbesiyle de anılır. Onun hem bu nisbeyi, hem de Temîmî ve Gatafânî nisbelerini dedelerinin müttefiklerinden dolayı aldığı da rivayet edilmektedir. Ebû Hâtim 209’da (824) Rey’de hadis tahsiline başladı. Daha sonra çeşitli ilim merkezlerini dolaşarak Asmaî, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Affân b. Müslim, Âdem b. Ebû İyâs, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî başta olmak üzere birçok âlimden faydalandı. Kûfe, Basra, Mekke, Medine, Bağdat, Bahreyn, Mısır, Remle, Kudüs, Taberiye, Tarsus, Dımaşk, Humus, Antakya, Askalân ve Rakka’yı çok defa yaya olarak dolaştı. Yedi yıl süren bu ilk seyahatinde maddî imkânsızlıklar sebebiyle çok sıkıntı çekti. 214’te (829) bir yıl kalmak üzere gittiği Basra’da parası tükenince elbiselerini satmaya başladı ve sekiz ay sonra oradan ayrılmak zorunda kaldı. Yirmi yaşına geldiğinde adı geçen şehirlerin çoğunu birkaç defa dolaşmıştı. İkinci seyahatini 242-245 (856-859) yılları arasında yaptı.

Kendisinden oğlu İbn Ebû Hâtim, hocaları Yûnus b. Abdüla‘lâ, Abde b. Süleyman ve Rebî‘ b. Süleyman el-Murâdî, arkadaşları Ebû Zür‘a er-Râzî ile Ebû Zür‘a ed-Dımaşkī, ayrıca Ebû Dâvûd, Nesâî gibi tanınmış muhaddisler rivayette bulundular. İbn Hacer ondan Buhârî’nin de hadis rivayet ettiğini söylemektedir.

Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs* unvanına sahip olan Ebû Hâtim râvileri bütün yönleriyle tanır, rivayetlerdeki ince kusurları (illet) hemen farkederdi. Ashabın ihtilâf ettiği konuları, tâbiînin ve daha sonraki nesillerin fıkhî görüşlerini de iyi bilirdi. Titiz bir münekkit olduğu için onun güvenilir kabul ettiği şahısların rivayetinde tereddüt edilmemiş, fakat zayıf saydığı kişiler hakkındaki kanaatinin diğer münekkitlerin görüşlerine başvurulduktan sonra dikkate alınması tavsiye edilmiştir. Hâfızası çok güçlüydü. Tâbiînin tanınmış muhaddisi İbn Şihâb ez-Zührî'nin rivayetleri üzerinde ihtisas yapmış olan hadis hâfızı Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî Rey'e geldiğinde Ebû Hâtim ona Zührî'nin rivayetlerinden on üçünü okudu. Zühlî bunlardan on tanesini bilmediğini itiraf etti. Kaynakların bildirdiğine göre hadis hâfızı Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî'nin ilim meclisine katıldığı bir gün orada bulunanlara, kendisinin duymadığı hadisleri rivayet edenlere hadis başına 1 dirhem vereceğini vaad etti, ancak kimse onun bilmediği bir hadis rivayet edemedi. Hocası hadis hâfızı Yûnus b. Abdüla'lâ, onunla Ebû Zür'a er-Râzî'nin Horasan'ın iki büyük imamı olduğunu belirtir ve hayatta bulunmalarının müslümanlara rahmet olduğunu söylerdi.

Ebû Hâtim'in en büyük eseri, İbn Ebû Hâtim diye tanınan oğlu Abdurrahman olmuştur. Abdurrahman, kendisinin hadis râvileri hakkındaki kanaatlerini, el-Cerh ve't-taʿdîl başta olmak üzere hemen tamamı günümüze gelmiş olan eserlerinde bir araya getirmiştir.

Ebû Hâtim er-Râzî Şâban 277'de (Kasım 890) Rey'de vefat etti. 275 (888) yılında Bağdat'ta öldüğü de rivayet edilmektedir.

Ebû Hâtim hadis sahasında meşhur olmakla birlikte itikadî konularla da ilgilenmiş ve Ebü'l-Kāsım et-Taberî'den nakledildiğine göre eserlerinde akaid meselelerine de yer vermiştir. Fuat Sezgin, İbn Ebû Ya'lâ'nın ifadesine dayanarak Ebû Hâtim'in el-İʿtikad adlı bir eser yazdığını kaydederse de Tabakātü'l-Hanâbile'de bu hususta açık bir bilgi mevcut değildir. Bazı itikadî görüşlerine yer veren Zehebî de onun böyle bir kitabından söz etmemiştir. Ebû Hâtim'in ilmî şahsiyeti ve görüşleri hakkında bilgi veren oğlu ve talebesi Abdurrahman'ın er-Red ale'l-Cehmiyye adıyla bir eser yazmış olması, onun akaid sahasına da ilgi duyduğunun bir işareti sayılabilir. Ebû Hâtim, akaid konularında sadece nakle bağlı kalınması gerektiğini savunmuş ve bid'at kabul ettiği kelâm ilmine karşı çıkmıştır. İlâhî isimler ve sıfatlar, imanın tarifi ve mahiyeti, âhiret halleri ve ashabın tebcili konularında Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Ebû Ubeyd, Buhârî gibi selef âlimlerinin görüşlerine uymuştur. Bazı kaynaklarda aşırı bir Şiî olduğuna ilişkin rivayetlere rastlanırsa da (İbn Hacer, IX, 34) onun Selefiyye'ye mensup olduğunda şüphe yoktur. Şiîlik'le itham edilmesi, tafdîl* konusunda Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün görmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Ebû Hâtim'e göre ehl-i bid'atın alâmeti ehl-i hadîsin görüşlerine karşı çıkmak, Cehmiyye'nin alâmeti

Ehl-i sünnet'e Müşebbihe veya Nâbite nazarıyla bakmak, Kaderiyye'nin alâmeti ise Ehl-i sünnet'i Mücbire diye adlandırmaktır.

Eserleri. Hiçbiri tam olarak günümüze gelmemiş olan eserleri şunlardır: 1. Kitâbü'z-Zühd. Bu eserden seçilerek meydana getirilen bir nüsha Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 28/10, vr. 138ª-146b). 2. Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-ʿazîm. Eserin III. cildi Medine'de el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye'de bulunmaktadır (Tefsir, nr. 49). Hadis râvileri hakkındaki bazı görüşleri ise Berzaî tarafından bir araya getirilmiştir (bk. BERZAÎ). Bunlardan başka Ebû Hâtim'in günümüze kadar gelip gelmediği bilinmeyen Tabakātü't-tâbiʿîn ve el-Câmiʿ fi'l-fıkh adlı eserleri de bulunmaktadır. Bağdatlı İsmâil Paşa ile (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 19) Ziriklî ve Kehhâle'nin ona nisbet ettikleri Kitâbü'z-Zîne ile yine Ziriklî'nin ona ait olduğunu söylediği Aʿlâmü'n-nübüvve, İsmâiliyye dâisi Ebû Hâtim er-Râzî'ye aittir (bk. EBÛ HÂTİM er-RÂZÎ, Ahmed b. Hamdân).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, I, 349-372; Hatîb, Târîhu Bagdâd, II, 73-77; İbn Ebû Ya'lâ, Tabakātü'l-Hanâbile, I, 284-286; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, II, 311; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 247-263; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 567-569; a.mlf., el-ʿUlüv li'l-ʿâliyyi'l-gaffâr, Medine 1388/1968, s. 139; Safedî, el-Vâfî, II, 183; Sübkî, Tabakāt, II, 207-211; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IX, 31-34; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 171; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IX, 35; Sezgin, GAS, I, 153; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 19; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 27.

İbrahim Canan

İBN EBÛ HAYSEME (ابن أبي خيثمة) Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî (ö. 279/892-93) Hadis hâfızı, fıkıh, tarih ve ensâb âlimi.

185'te (801) Bağdat'ta dünyaya geldi. 205'te (820) doğduğu da söylenmektedir (İbn Hacer, I, 174). Horasan'ın Nesâ beldesinden geldiği bilinen ailesinin Türk asıllı olduğu tahmin edilmektedir (bk. EBÛ HAYSEME, Züheyr b. Harb). Bağdat'ta büyüdü ve ilk derslerini babasından aldı. Babası onu küçük yaştan itibaren Yezîd b. Hârûn gibi dönemin önde gelen âlimlerinin derslerine götürdü. Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'den hadis, Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî'den nesep ilmi, Medâinî'den tarih, İbn Sellâm el-Cumahî'den edebiyat okudu. Ayrıca Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Mansûr b. Seleme el-Huzâî, Mûsâ b. Dâvûd ed-Dabbî, Ebû Seleme et-Tebûzekî, Affân b. Müslim, Halef b. Hişâm, Ali b. Ca'd ve diğerlerinden hadis dinledi. Bunlar arasında en çok Yahyâ b. Maîn'den hadis rivayet etti. Kendisinden de başta oğlu hadis hâfızı Ebû Abdullah Muhammed olmak üzere Kāsım b. Asbağ, İbn Ebû Dâvûd, Muhammed b. Ahmed el-Hakîmî, İsmâil b. Muhammed es-Saffâr, Muhammed b. Mahled ve Ebü'l-Kāsım el-Begavî gibi kişiler rivayette bulundular. Fıkıh, tarih, nesep, şiir ve edebiyat alanlarında önemli bir yere sahip olan İbn Ebû Hayseme'nin hadis rivayetindeki güvenilirliği konusunda muhaddisler ittifak etmiş, Dârekutnî ve Hatîb el-Bağdâdî onu

sika olarak vasıflandırmış, tabakat kitaplarında râviler hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Bazı kaynaklarda İbn Ebû Hayseme'nin müstakil bir fıkhî mezhebi olduğu ve kendisine Kaderiyyecilik isnat edildiği belirtilmişse de (Yâkūt, III, 37; İbn Hacer, I, 174) bu konuda yeterli bilgi bulunmamaktadır. İbn Ebû Hayseme Cemâziyelevvel veya Şevval 279'da (Ağustos 892 veya Ocak 893) Bağdat'ta vefat etti.

Eserleri. 1. et-Târîẖu'l-kebîr. Zengin bir muhtevaya sahip olduğu, sonraki müelliflerin çokça faydalandığı bilinen eser büyük boy on iki cilt olup (Kettânî, s. 262) Hatîb el-Bağdâdî, konusunda bu eserden daha faydalı bir kitap görmediğini söylemektedir. İbn Ebû Hayseme, oğlu Muhammed'den de yardım görerek yazdığı ve râvileri cerh ve ta'dîl ettiği bu eserini bütün halinde rivayet etmeye özen göstermiş, pek çok kimseye onu rivayet etme izni vermiştir. Ebü'l-Kāsım el-Begavî eseri müellifinden semâ yoluyla almış, Endülüslü muhaddis İbn Hubeyş tarafından tamamının veya büyük bir kısmının ezberlendiği ifade edilmiştir (EI² [İng.], III, 803). Eserin çok eski bir nüshasından bazı parçalar Medine'de Mahmûdiye (Usûlü'l-hadîs, nr. 26) ve Fas'taki Karaviyyîn (nr. 244, 8 ve 9. kısımlara ait 10 varak; ayrıca bk. Şâkir Mustafa, I, 223) kütüphanelerinde bulunmaktadır. 2. Târîẖu ruvâti'l-ḥadîs̱. Kâtib Çelebi bu eserin Buhârî'nin et-Târîẖ'ine benzediğini kaydetmektedir. 3. Kitâbü Aẖbâri'ş-şuʿarâʾ. Günümüze gelip gelmediği bilinmeyen eser Merzübânî'nin el-Müveşşaḥ'ının önemli kaynaklarından biridir. İbn Ebû Hayseme'nin Kitâbü'l-İʿrâb (Aʿrâb), Kitâbü'l-Bir, Kitâbü'l-Müntemîn, Veṣâya'l-ʿulemâʾ ʿinde'l-mevt adlarında başka eserleri bulunduğu da zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 48, 123, 256, 286; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, VIII, 55; Hatîb, Târîẖu Baġdâd, IV, 162-164; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, V, 139; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, III, 35-37; İbnü'l-Ebbâr, Tekmile (nşr. F. Codera), Madrid 1789, II, 574; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 596; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XI, 492-494; Safedî, el-Vâfî, VI, 376-377; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 174; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 83; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 276, 295; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 51; Brockelmann, GAL Suppl., I, 272; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, I, 227; Sezgin, GAS, I, 319-320; Şâkir Mustafa, et-Târîẖu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriẖûn, Beyrut 1983, I, 223-224; Salih Tuğ, Züheyr b. Harb ve Kitâbü'l-İlm Adlı Eseri, İstanbul 1984, s. 14-16; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 262, 320, 353; M. Yaşar Kandemir, Mevzû Hadisler, İstanbul 1997, s. 103-104; Ch. Pellat, "Ibn Abī Khaythama", EI² (İng.), III, 687; D. M. Dunlop, "Ibn Ḥubaysh", a.e., III, 803; Ebü'l-Feth Hakîmiyân, "İbn Ebî Ḫayşeme", DMBİ, II, 647.

Abdullah Aydınlı

TİRMİZÎ (الترمذي) Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892) Kütüb-i Sitte'den el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'in müellifi, muhaddis.

Muhtemelen 209 (824) yılında bugün Özbekistan sınırları içinde bulunan Tirmiz'de (veya Tirmiz'e bağlı Buğ köyünde) doğdu. Kendisinin belirttiğine göre Merv'den gelip Tirmiz'e yerleşen bir aileye mensuptur. Benî Kays Aylân kabilelerinden Benî Süleym'e nisbetle Sülemî nisbesiyle de anılır. Tirmizî 235 (849) yılı civarında hadis

tahsiline başladı. Önce Tirmiz'de, daha sonra Horasan, Irak ve Hicaz başta olmak üzere diğer bazı bölgelerdeki âlimlerden hadis öğrendi. Kütüb-i Sitte imamlarının her birinin hocası olan İbnü'l-Müsennâ, Bündâr diye tanınan Muhammed b. Beşşâr, Ziyâd b. Yahyâ el-Hassânî, Abbas b. Abdülazîm el-Anberî, Eşec el-Kindî, Fellâs, Ya'kūb b. İbrâhim ed-Devrakī, Muhammed b. Ma'mer el-Kaysî el-Behrânî ve Nasr b. Ali el-Cehdamî'den faydalandı. Diğer hocaları arasında İshak b. Râhûye, Kuteybe b. Saîd, Hennâd b. Serî, Ali b. Hucr, Ahmed b. Menî', İmam Buhârî, İmam Müslim ve Ebû Dâvûd gibi muhaddisler vardır. Tirmizî'nin Bağdat'a gitmediği, dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'den istifade etmediği anlaşılmaktadır (el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ, nşr. Ahmed M. Şâkir, neşredenin girişi, I, 83). İlim tahsili için muhtemelen Mısır ve Suriye'ye de gitmemiştir. Tirmizî, uzun süre Buhârî'nin talebesi oldu, ondan pek çok hadis rivayet etti ve fıkhü'l-hadîsi öğrendi (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 634). Kendi ifadesine göre hadislerdeki illetler, râviler ve isnadlar konusunda Irak ve Horasan bölgelerinde Buhârî'den daha üstün bir âlim bulunmadığı için hocasından bu konularda da büyük ölçüde yararlandı (el-ʿİlel, V, 738). Ayrıca Buhârî'nin et-Târîẖu'l-kebîr'i Tirmizî'nin ilel konusunda en çok faydalandığı kitaplardan biridir. Buhârî de Tirmizî'nin ilmini ve zekâsını takdir etmiş, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ dışında ondan bir (veya iki) hadis rivayet etmiş, Tirmizî'nin naklettiğine göre kendisine, "Aslında benim senden faydalandıklarım senin benden faydalandıklarından daha çoktur" demiştir (İbn Hacer, IX, 389). Tirmizî'nin Buhârî'den çok faydalanmasına ve kendisinden pek çok hadis öğrenmesine rağmen el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde ondan hiç hadis almaması, İmam Müslim ile ("Ṣavm", 4) Ebû Dâvûd'dan ("Vitir", 11) birer hadis rivayet etmesi bu üçünün genellikle aynı hocalardan hadis nakletmesiyle açıklanmaktadır. İmam Müslim de Buhârî gibi ondan sadece bir hadis almıştır. Tirmizî, ilel konusunda Buhârî'den sonra en çok Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî ile Ebû Zür'a er-Râzî'nin görüşlerinden yararlandı. İbn Halfûn el-Endelüsî, Şüyûẖu Ebî ʿÎsâ et-Tirmiẕî adlı eserinde onun hocalarını tesbit etmiştir (Ziriklî, VI, 36). Tirmizî'nin sika bir muhaddis olduğu hususunda âlimlerin icmâ etmesi onun hadis rivayetinde eriştiği güveni, en önde gelen âlimler için kullanılan "imam" lakabıyla anılması da hadis ilmindeki üstün yerini göstermektedir. Tirmizî el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i tamamladıktan sonra onu Horasan, Irak ve Hicaz bölgelerindeki âlimlere gösterdi, onların takdir ve tasviplerini aldı (İbn Hacer, IX, 389). Doğu İslâm dünyasındaki şöhretine rağmen İbn Hazm'ın Tirmizî hakkında "meçhul" terimini kullanması onun el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i ile el-ʿİlel'ini görmediğini ortaya koymakta, bu eserlerin V. (XI.) yüzyılın ilk yarısında Endülüs'te yeterince tanınmadığını göstermektedir. Bununla birlikte İbn Hazm'ın diğer bazı önemli şahsiyetler için meçhul ifadesini kullanmasına bakarak onun bu konuda kasıtlı davrandığı da ima edilmektedir (a.g.e., IX, 388). Tirmizî'nin pek çok talebesi arasında Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ahmed b. Mahbûb el-Mahbûbî, Ebû Saîd Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (Şâşî eş-Şemâʾilü'n-nebeviyye'nin de râvisidir), Ebû Zer Muhammed b. İbrâhim b. Muhammed et-Tirmizî, Ebû Muhammed Hasan b. İbrâhim el-Kattân,

Ebû Hâmid Ahmed b. Abdullah et-Tâcir, Ebü'l-Hasan el-Fezârî el-Câmiᶜu'ṣ-ṣaḥîḥ'i rivayet etmekle ünlüdür. Diğer talebelerinden muhaddis Hammâd b. Şâkir en-Nesefî ile Mekhûl b. Fazl en-Nesefî de anılabilir. Tirmizî 13 Receb 279'da (9 Ekim 892) Tirmiz'e bağlı Buğ köyünde vefat etti; onun Tirmiz şehrinde öldüğü de ileri sürülmüştür.

Tirmizî, yaşadığı devirde fıkıh mezhepleri yaygınlaştığı için her bir mezhebin belli başlı görüşlerini o mezhebin imamının önde gelen talebelerinden öğrenme fırsatı bulmuş, diğer Kütüb-i Sitte imamları gibi o da hiçbir mezhebe intisap etmemiştir (Mübârekfûrî, I, 352). el-Câmiᶜu'ṣ-ṣaḥîḥ'e aldığı fıkhî hadislerin ardından o hadisle ilgili naklettiği diğer görüşler ve kendisinin bu görüşler arasında yaptığı tercihler fıkıh konusundaki derin bilgisini gösterdiği gibi kuvvetli hâfızâsını ve üstün zekâsını da ortaya koymaktadır. Nitekim Zehebî de Tirmizî'nin kuvvetli hâfızasına işaret etmek üzere, onun Mekke'ye giderken, daha önce rivayetlerini iki cüz halinde yazdığı bir şeyh ile görüşmesi sırasında bu hadisleri ve başkalarını adı zikredilmeyen bir şeyhe ezberden okuduğuna dair bir rivayete yer vermiştir (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 635). Tirmizî'den bir asır sonra vefat eden Hâkim el-Kebîr'in naklettiğine göre hocalarından biri Buhârî'nin vefatının ardından Horasan bölgesinde Tirmizî gibi ilmi, güçlü hâfızası, zühd ve takvâsı ile tanınan bir başka âlimin kalmadığını, onun takvâsı sebebiyle gözlerini kaybedinceye kadar ağladığını söylemiştir. Bu tür rivayetler ve daha başka olaylar Tirmizî'nin doğuştan âmâ olduğu iddiasının aksini göstermektedir. Tirmizî'nin çok duygulu bir insan olduğu, kendisine söz getirebilecek her davranıştan uzak durduğu, dünya malına değer vermediği ve bütün gayretiyle âhiretini imar etmeye çalıştığı bilinmektedir.

Hadisçiliği. Tirmizî hadis ilminde önde gelen âlimlerden biridir. İbn Hibbân bir muhaddiste bulunması gereken öğrendiği hadisleri derleme, tasnif etme, ezberleme ve müzakere etme vasıflarının Tirmizî'de bulunduğunu söylemiştir. Zehebî de el-Câmiᶜu'ṣ-ṣaḥîḥ'in onun hadis ilminde imam ve güçlü bir hâfıza sahibi olduğunu, ayrıca fıkhı çok iyi bildiğini ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Tirmizî, hadislerin sıhhatini zedeleyici mahiyette, tesbit edilmesi son derece zor gizli kusurları mükemmel şekilde bilen çok az sayıdaki hadis âlimlerinden biridir. İlel sahasında meydana getirdiği eserlerle güçlü bir hadis tenkitçisi olduğunu ispat etmiştir. Bu yetkinliği sebebiyle Tirmizî, eserine almak istediği bir konuya dair sahih hadis bulamadığı durumlarda bazı zayıf hadisleri almakta sakınca görmemiş, fakat bunların senedlerini tenkit ederek râvilerinin ne ölçüde güvenilir olduğunu belirtmiştir. Bazı âlimler onun hem ilel hem cerh ve ta'dîl sahasındaki otoritesi sebebiyle eserinin Ṣaḥîḥayn'dan sonra üçüncü sırada yer alması gerektiğini söylemiştir. Hadisleri seçerken bir fakihin o hadisi delil olarak kabul etmesine özellikle dikkat ettiğini söyleyen Tirmizî, iki hadis dışında eserindeki bütün rivayetlerin kendisiyle amel edilen hadis niteliği taşıdığını ileri sürmüştür (el-ᶜİlel, V, 736). Tirmizî'nin hadis ilmine olan hizmetlerinden biri de

hasen terimine kazandırdığı özel anlamdır. Bu terim, II. (VIII.) yüzyılda sözlük anlamında kullanılırken kelimeyi ilk defa Tirmizî terim şeklinde kullanmaya başlamıştır. Bir kısım âlimler hasen kelimesine isnad ve metinle ilgili bir terim şeklinde Tirmizî'den önce de rastlandığını, Tirmizî'nin hasenin tarifini yaparak el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde bu tür hadislere çokça yer verdiğini ifade etmiş, bazıları da önceleri hadisler sıhhat açısından sahih ve zayıf olmak üzere ikiye ayrılırken Tirmizî'nin haseni ilk defa terim halinde kullanmak suretiyle hadisle ilgili üçlü taksimi başlattığını belirtmiştir (DİA, XVI, 374-375).

Eserleri. 1. el-Câmiʿu'ṣ- ṣaḥîḥ*. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inin büyük bir kısmı ile Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerini müsned tertibine koyarak Câmiʿu'l-mesânîd ve'l-elḳāb adlı yedi ciltlik kitabını meydana getirmiştir (Brockelmann, GAL, I, 662; Suppl., I, 917; Abdülhamîd el-Alûcî, s. 89-90). Birçok şerhi ve muhtasarları bulunan eserin pek çok neşri arasından Delhi'de (1269, 1270) ve Bulak'ta (I-II, 1292) yapılan, daha sonra ilk iki cildi Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire 1356), III. cildi Muhammed Fuâd Abdülbâkī (Kahire 1356), IV ve V. ciltleri İbrâhim Utve Avd (Kahire 1382/1962) tarafından hazırlanan neşirleri anılabilir. Eseri Beşşâr Avvâd Ma'rûf da el-Câmiʿu'l-kebîr adıyla yayımlamıştır (I-VI, Beyrut 1996). el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ üzerine hazırlanan yüksek lisans tezlerinden Mûsâ Sekr Boks el-Endonîsî'nin el-Metrûkûn ve merviyyâtühüm fî Kitâbi'l-Câmiʿ li'l-İmâm et-Tirmiẕî (1394, Câmiatü Ümmi'l-kurâ eş-şerîa ed-dirâsâtü'l-ulyâ eş-şer'iyye), Hasan b. Gānim b. Dahîl el-Gānim'in, er-Ricâlü'lleẕîne tekelleme fîhim et-Tirmiẕî fî Câmiʿihî: Tecrîden ve taḥḳīḳan (1400, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye külliyyetü usûli'd-dîn) adlı çalışmaları zikredilebilir. Mahmûd Nassâr, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'in zevâidini Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin Tuḥfetü'l-eşrâf bi-maʿrifeti'l-eṭrâf'ından faydalanarak et-Taṣrîḥ bi-zevâʾidi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ Süneni't-Tirmiẕî adıyla yayımlamış (I-II, Beyrut 1421/2000), Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin H̱atmü'l-Câmiʿi'l-İmâm et-Tirmiẕî adlı risâlesini Arabî Dâiz el-Firyâtî neşretmiştir (Liḳāʾü'l-ʿaşri'l-evâḫir bi'l-Mescidi'l-Ḥarâm, IV/46 [Beyrut 1423/2002], s. 47-88). 2. eş-Şemâʾilü'n-nebeviyye*. Sahasında ilk çalışma olan eser bu konuda yazılanların en mükemmeli kabul edilmiş, içindeki hadislerin büyük çoğunluğu sahih, önemli bir kısmı hasen, pek azı zayıf rivayetlerden meydana gelmiştir. Üzerinde birçok şerh, hâşiye, ihtisar çalışması yapılan, çeşitli dillere tercüme edilen ve çeşitli taş baskıları yapılan eseri İzzet Ubeyd ed-De''âs neşre hazırlamış (Humus 1388/1968; Beyrut 1406/1985), Semîh Abbas da eseri Evṣâfü'n-nebî adıyla yayımlamıştır (Kahire 1985; Beyrut 1985). 3. el-ʿİlelü'l-kebîr. Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ten önce kaleme aldığı eser el-ʿİlelü'l-müfred ve ʿİlelü't-Tirmiẕî el-kebîr adlarıyla da anılır. Âlimler, "Tirmizî bunu el-ʿİlel'de rivayet etmiştir" ifadesiyle bu kitabı kastederler. Nûreddin Itr eser hakkında önemli bilgiler nakletmiştir (el-İmâmü't-Tirmiẕî, s. 426-437; ayrıca bk. KİTÂBÜ'l-İLEL). Aslı bilinmeyen eserin Ebû Tâlib el-Kādî tarafından fıkıh bablarına göre tertip edilen şekli yayımlanmıştır (nşr.

Hamza Dîb Mustafa, I-II, Amman 1406; nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî v.dğr., Beyrut 1409/1989). 4. el-ʿİlelü'ṣ-ṣaġīr. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'in sonunda elli birinci kitap şeklinde yer alan bölüm bu adla anılmaktadır. Müellif çalışmasında el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'te takip ettiği usulü, kaynaklarını, eserde geçen râvileri ve terimleri açıkladığı için eser el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'in mukaddimesi mahiyetindedir. İbn Receb el-Hanbelî el-ʿİlelü'ṣ-ṣaġīr'i, Tirmizî'nin metinlerini zikretmeden bu metinleri ilâvelerle genişletip ve eksiklerini tamamlamak suretiyle Şerḥu ʿİleli't-Tirmiẕî adıyla şerhetmiştir (nşr. Subhî Câsim el-Humeyd, Bağdat 1396/1976; nşr. Nûreddin Itr, I-II, Dımaşk 1398/1978; nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Beyrut 1985; nşr. Hemmâm Abdürrahîm Saîd, Zerkā 1987; nşr. Kemâl Ali Ali el-Cemel, Mansûre 1998). Mübârekfûrî de eseri Şifâʾü'l-ġilel fî şerḥi Kitâbi'l-ʿİlel adlı çalışmasında şerhetmiş ve eser Tuḥfetü'l-aḥveẕî'nin X. cildinin sonunda yayımlanmıştır (Kahire 1384/1964, X, 458-530). Mücteba Uğur, "Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî'nin Kitâbü'l-İlel'i" adıyla bir makale yazmıştır (Diyanet İlmî Dergi, XXXVI/3 [Ankara 2000], s. 45-66). 5. Tesmiyetü aṣḥâbi'n-nebî (Kitâbü Esmâʾi'ṣ-ṣaḥâbe, Tesmiyetü aṣḥâbi Resûlillâh ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem). Sahâbe adlarının sadece ilk harfine göre alfabetik düzenlenen esere aşere-i mübeşşere ile başlanmıştır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcut iki nüshasına göre (Şehid Ali Paşa, nr. 2840/2; Lâleli, nr. 2089/1) kitapta 730 sahâbînin adı zikredilmektedir. Aynı nüshalardan faydalanarak eseri Ali Yardım ("Tesmiyetü aṣḥâbi'n-nebî ʿaleyhisselâm", DÜİFD, sy. 2 [1985], s. 247-342) ve Âmir Ahmed Haydar (Tesmiyetü aṣḥâbi Resûlillâh, Beyrut 1406/1986, 1410/1990) yayımlamıştır. 6. Kitâbü't-Târîḫ. İbnü'n-Nedîm'in bu adla, Sem'ânî'nin ise et-Tevârîḫ adıyla kaydettiği bu eser hakkında bilgi bulunmamaktadır. 7. Kitâbü'l-Esmâʾ ve'l-künâ. İbn Hacer'in bu eseri gördüğü anlaşılmaktadır (Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 389). 8. ez-Zühd. İbn Hacer eserden söz etmekte, fakat onu görmediğini belirtmektedir (a.g.e., a.y.).

Yûsuf b. Muhammed Abdullah ed-Dahîl Suʾâlâtü't-Tirmiẕî li'l-Buḫârî (1400, Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye), Muhammed Ali Muhammed Sâlih Dirâsât ḥavle mâ yeḳūlü't-Tirmiẕî fîhi ḥadîs̱ün ṣaḥîḥ (1401, Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye) ve Abdurrahman Sâlih Muhyiddin, el-Eḥâdîs̱ elletî ḥassenehâ Ebû Îsâ et-Tirmiẕî ve'nferede bi-iḫrâcihâ ʿan baḳıyyeti's-sünne (1401, Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye ed-dirâsâtü'l-ulyâ es-sünne) adıyla yüksek lisans tezi hazırlamışlardır. Ayrıca Kemâleddin Abdülganî el-Mürsî'nin, Menhecü't-Tirmiẕî fî naḳdi'l-ḫaber (1404, Câmiatü'l-İskenderiyye külliyyetü'l-âdâb kısmü'l-lugati'l-Arabiyye), Muhammed Habîbullah Muhtâr'ın Keşfü'n-niḳāb ʿammâ yeḳūlühü(bi-ḳavlihi)'t-Tirmiẕî: ve fi'l-bâb (I-V, Karaçi 1409) ve Ekrem Ziyâ el-Ömerî'nin Türâs̱ü't-Tirmiẕî el-ʿilmî (Medine 1412) adlı eserleri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA: Tirmizî, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1356/1937, neşredenin girişi, I, 75-91; a.mlf., el-ʿİlel (es-Sünen içinde, nşr. İbrâhim Atve İvaz), Kahire 1382/1962, V, 736, 738; İbn Hibbân, es̱-S̱iḳāt, IX, 153; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 325; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), I, 459-460; Mecdüddin İbnü'l-Esîr,

Câmiʿu'l-uṣûl (nşr. (Abdülkādir el-Arnaût), Beyrut 1403/1983, I, 193; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 213, [630]; Zehebî, Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, II, 633-635; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 270-277; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 387-389; Mübârekfûrî, Muḳaddimetü Tuḥfeti'l-aḥveẕî (nşr. Abdurrahman M. Osman), Kahire 1386/1967, I, 335-355; Brockelmann, GAL, I, 662; Suppl., I, 917; Sezgin, GAS, I, 154-156; Abdülhamîd el-Alûcî, Müʾellefâtü İbni'l-Cevzî, Bağdad 1385/1965, s. 89-90; Nûreddin Itr, el-İmâmü't-Tirmiẕî ve'l-muvâzene beyne Câmiʿihî ve beyne'ṣ-Ṣaḥîḥayn, Kahire 1390/1970; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 36; Addâb Mahmûd el-Hameş, el-İmâmü't-Tirmiẕî ve menhecühû fî kitâbihi'l-Câmiʿ, Amman 1423/2003, I, 65-144; Selman Başaran, “Tirmizi ve İbn Mace'yi İbn Hazm'ın Mechul Olarak Vasıflandırması”, UÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi, II/2, Bursa 1987, s. 19-24; A. J. Wensinck, “Tirmizî”, İA, XII/1, s. 388-389; G. H. A. Juynboll, “al-Tirmid̲h̲ī”, EI² (Fr.), X, 587; Mücteba Uğur, “Hasen”, DİA, XVI, 374-375; Ayhan Tekineş, “İlelü'l-hadîs”, a.e., XXII, 86; Ahmed Pâketçî, “Tirmiẕî”, DMBİ, XV, 233-246.

M. Yaşar Kandemir

DÂRİMÎ, Osman b. Saîd عثمان بن سعيد الدارمي)) Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid ed-Dârimî (ö. 280/894) Selefiyye'nin önde gelen temsilcilerinden, hadis ve fıkıh âlimi.

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 200 (815) yılı civarında doğduğu zikredilmiştir. Sicistanlı olup Temîm kabilesinin Dârim koluna mensuptur. İlk öğrenimini Sicistan'da yaptı. Hadis tahsili için Hicaz, Şam, Humus, Irak, Kûfe, Mısır, Cezîre, Horasan gibi merkezleri dolaştı. Mekke ile Medine'de beş yıl kaldıktan sonra Nîşâbur'a döndü ve Herat'a yerleşti. Bir yıl Cürcân'da kaldı. Fıkıh ilmini İmam Şâfiî'nin öğrencisi Ebû Ya'kūb el-Büveytî'den, Arap dili ve edebiyatını Ebû Abdullah İbnü'l-A'râbî'den, hadis ve usulünü Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel gibi otoritelerden öğrendi. Kaynaklar Nuaym b. Hammâd, İshak b. Râhûye, Süleyman b. Harb, İbn Ebû Meryem ve Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe'yi de hocaları arasında zikrederler. Heratlı ve Nîşâburlu birçok kişi kendisinden hadis rivayet etmiştir. Ahmed b. Muhammed b. Abdûs, Ahmed b. Muhammed el-Hîrî ve Ahmed b. Muhammed el-Ezher bunlardan bazılarıdır. İbn Huzeyme de kendisinden istifade edenlerdendir. Hayatı boyunca Cehmiyye ve Kerrâmiyye'nin ileri gelenleriyle fikrî mücadeleler yaptı. Muhammed b. Kerrâm'ın Herat'tan sürgün edilmesinde rol oynadığı dikkate alınırsa onlarla fikrî mücadelenin yanı sıra siyasî çekişmeye girdiği de söylenebilir.

Dârimî Zilhicce 280 (Şubat 894) tarihinde Herat'ta vefat etti. 282 yılında öldüğü nakledilirse de bu rivayet zayıf kabul edilir. Sübkî Dârimî'den bahsederken kaynaklarda İbn Kerrâm hakkında kaydedilen bilgileri ona ait zannederek hayatına ve görüşlerine ilişkin yanlış bilgiler vermektedir (Tabakāt, II, 304). Aynı yanlışlığı yapan Taşköprizâde de herhalde bu konuda Sübkî'ye dayanmıştır (Miftâhu's-saʿâde, II, 312).

İmam, allâme, hâfız, müctehid, Herat'ın muhaddisi gibi unvanlarla anılan Ebû Saîd ed-Dârimî hadis, fıkıh, tefsir ve akaid ilimlerinde yaptığı çalışmalarla tanınmaktaysa da onun ilmî şahsiyetinde hadisçilik ve kelâmcılık ağır basar. Her ne kadar Kütüb-i

Sitte'de ona ait rivayetlere rastlanmıyorsa da Ebû Dâvûd es-Sicistânî onun hadis ilmini öğretenlerden biri olduğunu belirtmektedir. Rivayet ettiği hadisleri, hacimli bir eser olduğu söylenen, fakat günümüze ulaştığı bilinmeyen el-Müsned adlı eserinde toplamıştır. Dârimî'nin hadislere bakışını ve hadisler hakkında yapılan tartışmalara ilişkin görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür: Hadisler Kur'ân-ı Kerîm'den sonra dinin ana kaynağıdır. Hicrî III. yüzyılda tedvin edilişini sebep göstererek hadislere güvenilemeyeceğini iddia etmek doğru değildir. Zira Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde yazılmış olan bazı hadis sahifelerinin varlığı bilindiği gibi özellikle Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, İbn Uyeyne, Züheyr b. Muâviye, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, İbnü'l-Mübârek gibi dinî ilimlere vâkıf olan âlimlerin rivayet ettiği hadislerin sıhhatinden de şüphe edilemez. Bir hadisin sahih olmadığı mânasının tutarsızlığından da anlaşılabilir. Hadislerin reddedilmesinin temelinde, Hz. Peygamber zamanında tedvin edilmeyişlerinin yanı sıra ortada asılsız bazı rivayetlerin var oluşu, sıfat, rü'yet ve nüzûle dair hadislerin Cehmiyye ile Muattıla'nın ulûhiyyet anlayışına aykırı oluşu gibi sebepler yatmaktadır ki bunların hiçbiri sahih hadislerin mevcudiyetini ve önemini ortadan kaldırmaz. Hadislerin Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında kurulan Beytülhikme vasıtasıyla uydurularak veya Abdullah b. Amr b. Âs'ın Yermük Savaşı'nda Ehl-i kitaba ait iki deve yükü kitabı ele geçirip hadis diye rivayet etmesiyle, yahut çoğunun Ebû Hüreyre tarafından uydurulmasıyla meydana geldiği iddiaları ilmî dayanaklardan yoksundur. Çünkü Muâviye döneminde sözü edilen kurumun mevcudiyeti tarihî bilgilerle sabit olmadığı gibi Yermük Savaşı'nda Ehl-i kitap'tan Abdullah b. Amr'a iki deve yükü kitabın intikal ettiğine dair tarihî bir delil de yoktur; olsa bile âlim bir sahâbî olan Abdullah b. Amr'ın bunları hadis olarak Hz. Peygamber'e atfetmesi, ayrıca güvenilirliği vali tayin edilmek suretiyle Hz. Ömer tarafından tescil edilen Ebû Hüreyre'nin de hadis uydurması düşünülemez (Reddü'l-İmâm ed-Dârimî ʿOsmân b. Saʿîd, s. 127-143).

Dârimî hadislere yapılan itirazlar üzerinde durarak hadislerin müdafaasına önem vermiş, diğer taraftan fıkıhta Şâfiî mezhebine bağlı âlimler arasında zikredilmesine rağmen nebîz içmeyi ve tilki eti yemeyi câiz görmemesi gibi bazı konularda farklı görüşler benimsemiştir (Sübkî, II, 306).

Eserleri. Ebû Zür'a er-Râzî tarafından başarılı bir müellif kabul edilen Dârimî'nin akaid, hadis, fıkıh ve tefsire dair çeşitli eserler yazdığı nakledilmekteyse de bunlardan sadece üç tanesi günümüze ulaşmıştır. 1. er-Red ʿale'l-Cehmiyye*. Dârimî'nin Allah'ın sıfatları, halku'l-Kur'ân, arşın mahiyeti, âhirette Allah'ın görülmesi gibi konularda Cehmiyye ve Mu'tezile'nin görüşlerini tenkit eden bu eseri, Gösta Vitestam tarafından Köprülü Kütüphanesi'ndeki tek yazma nüshası (nr. 850, vr. 76ª-109b) esas alınarak neşredilmiştir (Lund-Leiden 1960). Eser ayrıca Ali Sâmî en-Neşşâr ve Ammâr et-Tâlibî tarafından ʿAkāʾidü's-selef içinde de (s. 253-356) yayımlanmıştır (İskenderiye 1971). 2. Nakzü'l-İmâm Ebî Saʿîd ʿOsmân b. Saʿîd ʿale'l-Merîsiyyi'l-

Cehmiyyi'l-ʿanîd fîme'fterâ ʿalellāhi mine't-tevhîd. Kısaca en-Nakz ʿale'l-Merîsî veya er-Red ʿale'l-Merîsî diye de anılan eser bazı kaynaklarda ve ayrıca nâşirleri tarafından Dârimî'nin Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'ye yazdığı bir reddiye olarak kabul edilirse de eserde müellifin kullandığı, "Sen ve imamın Bişr el-Merîsî..." gibi ifadelerden (Reddü'l-İmâm ed-Dârimî ʿOsmân b. Saʿîd, s. 4, 14, 77, 137, 146, 149, 151, 156, 193-194), reddiyenin Bişr b. Gıyâs el-Merîsî ile İbnü's-Selcî'nin görüşlerini savunan Hanefî âlimlerinden birinin müteşâbih nasların te'viline dair kitabına karşı yazıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüsha ile (nr. 850) diğer bazı yazma nüshalarında eserin adında "Bişr b. Gıyâs" geçmediği, sadece "Merîsiyye fırkasına mensup olan kişi" mânasına "el-Merîsî" kelimesi yer aldığı halde (bk. ʿAkāʾidü's-selef, s. 459, 465) kitabı yayımlayanlar bu kelimeyi Bişr b. Gıyâs el-Merîsî diye yorumlayarak adına ilâvede bulunmuşlardır. İlk defa 1358'de (1939) Kahire'de yayımlanan eser, Muhammed Hâmid el-Fıkī tarafından Reddü'l-İmâm ed-Dârimî ʿOsmân b. Saʿîd ʿalâ Bişr el-Merîsî el-ʿanîd (Beyrut, ts.) adıyla, Ali Sâmî en-Neşşâr ve Ammâr et-Tâlibî tarafından da ʿAkāʾidü's-selef içinde (s. 357-565) aynı adla yayımlanmıştır (İskenderiye 1971). 3. Târîhu ʿOsmân b. Saʿîd ed-Dârimî ʿan Ebî Zekeriyyâ Yahyâ b. Maʿîn fî tecrîhi'r-ruvât ve taʿdîlihim. Zehebî'nin Süʾâlât ʿani'r-ricâl li-Yahyâ b. Maʿîn diye bahsettiği bu kitap, Dârimî'nin cerh ve ta'dîl* yönünden hadis râvilerinin durumları hakkında sorduğu sorulara Yahyâ b. Maîn'in verdiği cevaplardan ibaret olup Ahmed Muhammed Nurseyf tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1400).

Kaynaklarda Dârimî'ye atfedilen diğer eserler de şunlardır: el-Müsned, Ahkâmü'l-Kurʾân, el-Eṭʿime, er-Red ʿale'l-Kerrâmiyye.

BİBLİYOGRAFYA:Dârimî, er-Red ʿale'l-Cehmiyye (nşr. Gösta Vitestam), Leiden 1960, nâşirin önsözü, s. 45-57; a.mlf., Reddü'l-İmâm ed-Dârimî ʿOsmân b. Saʿîd ʿale'l-Merîsî el-ʿanîd (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye) nâşirin önsözü, ayrıca bk. tür.yer.; ʿAkāʾidü's-selef, s. 253-356, 357-565; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, VI, 153; Hâkim, Maʿrifetü ʿulûmi'l-hadîs, s. 80-81, 130; İbn Manzûr, Muhtasaru Târîhi Dımaşk, XVI, 92-93; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 621-622; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 319-326; Sübkî, Tabakāt, II, 302-306; Taşköprizâde, Miftâhu's-saʿâde, II, 312; Sezgin, GAS, I, 600-601.

Abdullah Aydınlı

Akaide Dair Görüşleri. Dârimî hadis ve fıkıh ilimlerinin yanı sıra akaidle de yakından ilgilenmiş ve bu konuda döneminin itikadî tartışmalarını yansıtan eserler yazmıştır. Onun belirttiğine göre Hz. Peygamber başta olmak üzere ashap ve tâbiînin âlimleri, bâtıl inançlara sürüklenebilecekleri düşüncesiyle müslümanların Allah'ın sıfatları konusunda tartışmaya girmelerini yasaklamışlar, bu sebeple de ilk asırda müslümanlar arasında itikadî ihtilâflar ortaya çıkmamıştır. İslâmiyet'in hızla yayılmasından sonra hükümranlıklarını kaybeden çeşitli dinlere mensup İslâm düşmanları, ashap neslinin tükenmesinin ardından tâbiînin ileri gelen âlimlerinin de azalmasından faydalanarak

müslümanları bâtıl inançlara sürüklemek gayesiyle itikadî konularda yeni görüşler ileri sürmeye başlamışlar, bu çevrelerden etkilenen Ca‘d b. Dirhem ve Cehm b. Safvân gibi bid‘atçılar özellikle ilâhî sıfatların ve Kur’ân-ı Kerîm’in te’vil edilmesine dair yeni görüşler ortaya atmışlardır. Ancak bu görüşler Kur’an’a, sünnete ve ashabın benimsediği akaid esaslarına tamamen aykırı düşmektedir (er-Red ʿale’l-Cehmiyye, s. 4-5).

Dârimî, itikadî esasları aklî delillerle teyit etmeye önem vermekle birlikte itikadî konularda nasları dikkate almaksızın sadece akla başvurulmasını veya aklî bazı mülâhazalarla nasların te’vil edilmesini zaruri gören kelâmcıları şiddetle eleştirmiştir. Zira ona göre akıl yoluyla idrak olunacağı kabul edilen konular (ma‘kūlât) insanların üzerinde ittifak edebildikleri hususlar değildir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de de işaret edildiği üzere (er-Rûm 30/32) her fırka kendi felsefesinin doğru olduğunu öne sürmekte ve karşı görüşü tenkit etmektedir. Bu sebeple hangi aklî ilkenin doğru olduğunu belirlemek için dahi naslara başvurulması gerekir (Reddü’l-İmâm ed-Dârimî, s. 86, 121; er-Red ʿale’l-Cehmiyye, s. 57). Te’vil ise bir konuda çeşitli ihtimallerden biri tercih edilerek yapıldığından zan ifade eder. Ancak zannî bilgiye dayanmak suretiyle itikadî bir ilke vazedilemeyeceği gibi te’vile konu teşkil eden kelimelere her zaman aynı mânayı vererek anlamlı hükümler çıkarmak da mümkün değildir. Bu sakıncalarından ötürü te’vil itikadî konularda mutlak geçerliliği olan bir metot değildir (Reddü’l-İmâm ed-Dârimî, s. 175-181).

Dârimî’nin Cehm b. Safvân, Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, İbnü’s-Selcî ve diğer bazı âlimleri tenkit etmek maksadıyla reddiye tarzında yazdığı eserlerinden öğrenilen itikadî görüşleri daha ziyade, Cehmiyye ve Muattıla grupları tarafından inkâr edilen ilâhî sıfatlar ve ulûhiyyet konuları etrafında toplanır. Onun bu konularla ilgili görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

1. Ulûhiyyet. Cehmiyye’nin iddia ettiği gibi Allah duyularla idrak edilemeyen sonsuz ve sınırsız bir varlık değil aksine duyularla idrak edilebilen sınırlı bir varlıktır. Zira Kur’an’da Allah’ın Hz. Mûsâ ile vasıtasız olarak konuştuğu bildirildiği gibi âhirette de onun müminlerle konuşacağı ve onlar tarafından görüleceği haber verilmiştir (en-Nisâ 4/164; Âl-i İmrân 3/77; el-Kıyâme 75/22). Keyfiyeti ne olursa olsun “görmek” ve “konuşmak” bir varlığı duyularla idrak etmenin en belirgin şeklidir. Duyularla idrak edilemeyen varlık hariçte mevcut bir “şey” değil sadece zihinde mevcut bir “lâ şey”dir ki bunun fiilen mevcut bir varlığı ifade etmediği açıktır. Allah Teâlâ ise zâtını “asla helâk olmayan şey” diye vasıflandırmıştır (el-Kasas 28/88). Bu husus O’nun zihnin dışında fiilen mevcut olan gerçek bir varlık olduğunu gösterir. Hariçte mevcut olan her şeyin bir sınırının ve bazı sıfatlarının bulunması aklen zorunludur. Rahmânın arşa istivâ ettiğini, gökte olanın (Allah) insanları yerin dibine geçirebileceğini veya başlarına taş yağdırabileceğini ve güzel sözlerin Allah’a yükseldiğini bildiren âyetlerle

(Tâhâ 20/5; el-Mülk 67/16-17; Fâtır 35/10) Allah'ın gökte olduğunu açıkça ifade eden hadisler O'nun sınırlı bir varlık olduğunu gösteren naklî delillerdir. Bununla birlikte O'nun sınırını (had) zâtından başka kimse bilemez (Reddü'l-İmâm ed-Dârimî, s. 5-6, 23-24).

İlâhî isim ve sıfatların hepsi ezelîdir. İlâhî isimler sıfatları açıklayan kavramlardır. Naslarda Allah'a nisbet edilen "nefs" O'nun bütün sıfatlarının bağlı bulunduğu zâtıdır; dolayısıyla nefs Allah'tan nefyedildiği takdirde bütün sıfatları da nefyedilmiş olur. Allah âlemi yaratmadan önce âlim, kādir, mütekellim ve hâliktır. Sıfatlar zâtın aynı olmadığı gibi gayrı da değildir. Zâtî sıfatlar gibi fiilî sıfatlar da ezelîdir. İstivâ, nüzûl, mecî', rızâ, gazap Allah'ın zâtına mahsus kadîm fiillerdir. İlâhî sıfatların mahiyetini bilmek mümkün olmadığından onları ispat etmek Allah'ı yaratıklarına benzetmeyi gerektirmez. Zira bunlar aklın ve duyuların ötesinde bulunan bir varlığı nitelemektedir. Teşbihe kapı açacağı endişesiyle naslarda Allah'a nisbet edilen sıfatları reddetmek tutarlı bir yol değildir. Çünkü her biri bir üstünlük ifade eden sıfatları nefyetmek de O'nu hiçbir üstünlüğe sahip olmayan putlara benzetmeyi gerektirir (Reddü'l-İmâm ed-Dârimî, s. 7-13, 22, 42, 113, 153, 190, 196; er-Red ʿale'l-Cehmiyye, s. 59-62, 82, 90). Cehmiyye'nin iddia ettiği gibi Allah'ın zâtı sıfatlarından ibaret değildir. O zâtında mevcut ilimle âlim, kudretle kādir, kelâmla mütekellimdir. Fiilî olanları da dahil hiçbir sıfatı hâdis değildir. Eğer ilim sıfatı hâdis olsaydı Allah'ın Kur'an'da gelecekten haber vermesi ve kıyamette vuku bulacak olayları bildirmesi mümkün olmazdı (er-Red ʿale'l-Cehmiyye, s. 59-62). Semʿ ve basar sıfatları ilimden ayrı iki sıfattır. Kur'an'da bu sıfatları ifade eden isimlerin ilim sıfatından ayrı olarak Allah'a nisbet edilmesi, ayrıca hadislerde bu sıfatların zıddı olan sağırlık ve körlüğün O'ndan nefyedilmesi bu hususu teyit etmektedir (Reddü'l-İmâm ed-Dârimî, s. 41-42, 47-48). Bir üstünlük sıfatı olan kelâm da ilâhî sıfatlardandır. Kur'an'da konuşamayan putların ilâh olamayacaklarının bildirilmesi bunun delillerindendir. Eğer kelâm ilâhî sıfatlardan olmasaydı Hz. Mûsâ'nın, "Muhakkak ki ben Allah'ım" diye işittiği sözün Allah'tan başkasına ait olması gerekirdi, bu ise imkânsızdır. Kur'an da Allah kelâmı olup mahlûk değildir, mahlûk olsaydı insan sözü ile Kur'an arasında fark kalmazdı (er-Red ʿale'l-Cehmiyye, s. 72-73, 83, 85).

Naslarda Allah'a nisbet edilen nüzûl, vech, yed, ityân, hücüb gibi kavramları te'vile gitmeden ve teşbihe düşmeden O'na izâfe etmek zaruridir. Teşbihten kaçınmak için söz konusu nasları te'vil etmek isabetli olmadığı gibi bunları te'vil etmeyi zaruri gören kelâmcılarca yapılan te'viller de tutarlı değildir. Zira "yed"e kudret veya nimet, "vech"e kıble, "ityân"a ilâhî azabın gelişi gibi mânalar verip ilgili kelimelerin geçtiği her nastan öncesi ve sonrasıyla irtibat kurduktan sonra anlamlı hükümler çıkarmak imkânsızdır. Meselâ "vech"e amel-i sâlih ve Kâbe mânaları verilmektedir. Cennette müminlerin Allah'ın vechine bakacağını bildiren hadisteki vechi yukarıdaki mânaları vererek anlamak kabil değildir. Diğer haberî sıfatlar için de benzer sakıncalar söz

konusudur (er-Red ʿale'l-Cehmiyye, s. 31, 39-40, 95; Reddü'l-İmâm ed-Dârimî, s. 28, 50-51, 155-159, 169-170, 178).

Gözlerin Allah'ı idrak edemediğini belirten âyetle (el-En'âm 6/103) Hz. Peygamber'in Allah'ı görmediğini bildiren hadisler dikkate alınarak Allah'ın dünyada görülemeyeceğine inanmak gerekir. Nitekim Ehl-i sünnet âlimlerinin hepsi bu görüşü benimsemiştir. Allah'ın dünyada görülmesi ancak rüyada mümkündür. Âhirette görülmesine gelince buna iman etmek farzdır. Zira Kur'an'da müminlerin rablerine bakarak mutlu olacakları, buna karşılık kâfirlerin rablerinden mahrum bırakılacakları bildirilmiş (el-Kıyâme 75/23; el-Mutaffifîn 83/15), birçok hadiste de bu husus açıkça ifade edilmiştir. Kur'an ve Sünnet'e bağlı âlimler de ilâhî buyruklara itaat edenlere verilecek en büyük mükâfatın âhirette cemâl-i ilâhîyi müşahede etmek olduğuna inanıp daima bu mutluluğa erişme arzusu taşımışlardır. Rü'yet bazı naslarda "bilmek" mânasında kullanılmakla birlikte rü'yetullahı konu edinen âyet ve hadislerde "görmek" anlamında kullanılmıştır. Söz konusu naslara bilmek mânası vermek imkânsızdır, çünkü âhirette ister mümin ister kâfir olsun yaratıkların hiçbiri Allah'ın varlığından ve birliğinden şüphe etmeyecektir (er-Red ʿale'l-Cehmiyye, s. 45, 53-55; Reddü'l-İmâm ed-Dârimî, s. 56-57, 166, 185, 188).

2. Nübüvvet. Münkirlerin Kur'an'ın bir benzerini meydana getirememeleri, Hz. Peygamber'in nübüvvetine ait en büyük delili oluşturur. Zira onlar Kur'an'ın benzerini meydana getirmeye güç yetirebilselerdi bunu mutlaka gerçekleştirir ve Hz. Muhammed'in iddiasını boşa çıkarırlar, böylece savaşmak zorunda da kalmazlardı (er-Red ʿale'l-Cehmiyye, s. 3-4).

3. Tekfir. Dârimî, ehl-i kıblenin tekfir edilemeyeceği yönündeki Ehl-i sünnet prensibini kabul eder. Bununla birlikte ona göre ilâhî sıfatları kabul etmeyerek Kur'an'a muhalefet eden, Allah kelâmı olan Kur'an'la insan sözü arasında yaratılmışlık açısından fark görmeyen, ashabın görüşlerine ve icmâa aykırı inançlar benimseyen zümreler ehl-i kıbleye dahil değildir. Durumları buna uyan Cehmiyye ve benzeri fırkalara mensup kimselere görüşlerinden dönmeleri teklif edilir, kabul etmedikleri takdirde mürted sayılırlar (er-Red ʿale'l-Cehmiyye, s. 93-104; Reddü'l-İmâm ed-Dârimî, s. 112, 143).

Öyle görünüyor ki Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm gibi âlimlerin etkisinde kalan Ebû Saîd ed-Dârimî, Selef âlimlerinin itikadî görüşlerini yer yer aklî izahlarla teyit ederek Selefiyye'nin bir mezhep haline gelişine katkıda bulunmuştur. Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin, eserlerinde Dârimî'den sık sık iktibaslar yapması ve ona atıflarda bulunması bunu belgeleyen delillerden biridir. İbn Kayyim el-Cevziyye de bu hususa işaret etmektedir. Dârimî'nin duyularla idrak edilebilen bir ulûhiyyet anlayışını ortaya koyması dikkat çekicidir. Zât-sıfat ayırımı

yaparak isim ve sıfat ilişkisine temas etmiş, te'vil yolunu tenkit etmesine rağmen az da olsa bazı nasları te'vil etmekten kaçınmamıştır. Onun eserleri, Mâverâünnehir'de yaşayan erken devir Hanefî âlimlerinin itikadî görüşlerini nakletmesi açısından da önemli kaynaktır. Muhammed Zâhid Kevserî ve Yûsuf ed-Dicvî gibi son devir âlimleri, Allah'a had ve cihet nisbet ederek O'nun sınırlı bir varlık olduğu fikrini savunduğu için Dârimî'yi şiddetle tenkit etmişler, hatta bundan dolayı onun Allah'ı bir cisim kabul ettiğini öne sürmüşlerdir. Her ne kadar Dârimî, Allah'a had ve cihet nisbet ederken O'nun yaratıklara benzemekten münezzeh olduğunu ısrarla belirterek Selef'in "bilākeyf" ilkesini tekrarlamışsa da bu görüşün, naslarda lafız olarak bulunmayan bir sıfatın Allah'a nisbet edilemeyeceğine ilişkin olan kendi tutumuyla çeliştiğini söylemek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA:Dârimî, er-Red ʿale'l-Cehmiyye (nşr. Gösta Witestam), Leiden 1960, s. 2-5, 31, 39-43, 45, 53-62, 72-73, 82-83, 85, 89-104; a.mlf., Reddü'l-İmâm ed-Dârimî ʿOsmân b. Saʿîd ʿalâ Bişr el-Merîsî (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), s. 5-6, 7-13, 21-24, 28, 39-42, 47-51, 55-57, 75-76, 86, 112-113, 143, 151-153, 155-170, 175-182, 185, 188, 190, 195-196; İbn Teymiyye, Minhâcü's-sünne (nşr. M. Reşâd Sâlim) [baskı yeri yok], 1406/1986, I, 215, 423; II, 386, 640; a.mlf., Derʾü teʿâruzi'l-ʿakl ve'n-nakl (nşr. M. Reşâd Sâlim), Riyad 1399/1979, I, 245, 314; II, 49-51, 53, 54; V, 302-303, 305-309; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 324; İbn Kayyim el-Cevziyye, İctimâʿu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye, Beyrut 1404/1984, s. 143; M. Zâhid Kevserî, Makālât, Humus 1388, s. 354-371; Yûsuf ed-Dicvî, Makālât ve fetâvâ, Kahire 1401/1981, I, 45, 192-493.

Yusuf Şevki Yavuz

EBÛ ZÜR'A ed-DIMAŞKI أبو زرعة الدمشقي Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkī (ö. 281/894) Hadis hâfızı.

---

200 (815) yılından önce doğdu. Adnânoğulları'na mensup olan Nasr b. Muâviye'nin soyundan geldiği için Nasrî nisbesiyle de anılır. Velîd b. Müslim ve Süfyân b. Uyeyne gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiş olan babası, onu küçük yaştan itibaren Şam bölgesindeki âlimlerin hadis meclislerine götürdü. Bu sebeple Ebû Zür'a, o devirde Dımaşk ve çevresinde yaşayan veya herhangi bir vesile ile oraya gelen birçok muhaddisten hadis rivayet ederek erken yaşta ulemâ arasındaki seçkin yerini aldı. Hocası Ebû Müshir onun hadis bilgisine hayran kalmış, bir diğer hocası Ahmed b. Ebü'l-Havârî ona "şeyhü'ş-şebâb" (gençlerin hocası) diye iltifat etmiştir. Ebû Zür'a daha sonra Şam, Irak ve Hicaz bölgelerini dolaşarak Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn, Affân b. Müslim, Saîd b. Mansûr, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel gibi hocalardan hadis tahsil etti ve hadis hâfızlarıyla müzakerelerde bulundu. Hadis konusundaki bilgisi ve âlî rivayetleriyle tanındı. Kendisinden de Ebû Dâvûd, Ya'kub el-Fesevî, İbn Ebû Dâvûd, Tahâvî ve Taberânî gibi âlimler rivayette bulundular. İbn Ebû Hâtim, onun güvenilir bir âlim olduğuna işaret ederek babasıyla arkadaşlıkları bulunduğunu, kendisinden babasıyla birlikte hadis yazdıklarını söylemiştir. Bizzat Ebû Zür'a er-Râzî'nin Ebû Zür'a ed-Dımaşkī'ye anlattığına göre, bazı Reyliler Dımaşk'a geldikleri

zaman Ebû Zür'a ed-Dımaşkī'nin ilmine hayran kaldılar ve kendisiyle iftihar ettikleri hemşehrileri Ubeydullah b. Abdülkerîm'e "Rey'in Ebû Zür'a'sı" anlamına gelmek üzere onun künyesini verdiler. Çeşitli hadis âlimleri ondan güvenilir bir muhaddis diye söz etmekte, arkadaşı Ebû Hâtim er-Râzî ise sadûk* olduğunu söylemektedir.

Ebû Zür'a ed-Dımaşkī Cemâziyelâhir 281'de (Ağustos 894) Dımaşk'ta vefat etti. Onun 280 (893) ve 282 (895) yıllarında öldüğü de rivayet edilmektedir. Her biri muhaddis olan Muhammed, Amr ve Mahmûd adlarında üç oğlu ile bir kızı vardır. Kardeşinin torunu muhaddis Muhammed b. Abdullah b. Amr da Ebû Zür'a ed-Dımaşkī diye anılmaktadır.

Eserleri. 1. et-Târîh. Eserde Hz. Peygamber ile Hulefâ-yi Râşidîn'in hayatına, Hz. Fâtıma ile Resûl-i Ekrem'in hanımlarının vefat tarihlerine, Şam bölgesinde vefat eden sahâbîler, tâbiîler, âlimlerle Dımaşk, Filistin ve Merv kadılarına dair 2330 rivayet senedleriyle birlikte zikredilmektedir. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kucânî, eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Fâtih, nr. 4210) yegâne nüshası üzerinde yüksek lisans çalışması yapmış, bu çalışma geniş bir fihristle birlikte iki cilt halinde yayımlanmıştır (Dımaşk 1980). 2. el-Ehâdîs ve'l-hikâyât ve'l-ʿilel ve's-suʾâlât. Bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde (Mecmua, nr. 15/3, vr. 42ª-155ª), sadece birinci cildin nüshası ise Millet Kütüphanesi'nde (Feyzullah, nr. 2169/4, vr. 48ª-60b) bulunmaktadır.
Ebû Zür'a ed-Dımaşkı'nin bunlardan başka muhtelif kaynaklarda zikredilen et-Tabakat, el-İhve ve'l-ehavât, Tesmiyetü şüyûhi ehli Dımaşk, Tesmiyetü ehli Filistîn, Tesmiyetü ehli Hımıs, Tesmiyetü nefer zevî esnân ve'l-ʿilm, Tesmiyetü ashâbi'l-Evzâʿî, Men haddese bi'ş-Şâm mine'n-nisâʾ adlı eserleri bulunmaktadır. Onun eserlerini titiz bir şekilde araştıran Şükrullah b. Ni'metullah, çeşitli kaynaklarda adları geçen yirmi beş kitabını zikretmekte ve bunların çoğunun et-Târîḫ ve et-Tabakat'ın muhtelif bölümleri olabileceğini söylemektedir. Brockelmann'ın, Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Fâtih, nr. 4210) onun Sîretü'r-Resûl ve târîhu'l-hulefâʾi'r-râşidîn adlı bir kitabının bulunduğunu söylemesi bir zühul eseridir, zira bu kitap Ebû Zür'a'nın et-Târîḫ'inden ibarettir.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, Târîḫ (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kucânî), Dımaşk 1980, nâşirin mukaddimesi, I, 10-94; İbn Ebû Hâtim, el-Cerh ve't-taʿdîl, V, 267; İbn Ebû Ya'lâ, Tabakatü'l-Hanâbile, I, 205-206; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 496; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 67-68, 311-316; XVII, 50; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 624-625; Safedî, el-Vâfî, VIII, 209-210; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VI, 236-237; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 87; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâz, (Lecne), s. 270; Keşfü'z-zunûn, I, 584; II, 1440; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 177; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 130; Brockelmann, GAL (Ar.), III, 21; Sezgin, GAS, I, 302; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, V, 163; Şâkir Mustafa, et-Târîhu'l-ʿArabî ve'l-müʾerrihûn, Beyrut 1980-83, I, 132; II, 225-226.

M. Yaşar Kandemir

İBN EBÜ’d-DÜNYÂ (ابن أبي الدنيا) Ebû Bekr Abdullāh b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî (ö. 281/894) Çok sayıdaki eseriyle tanınan muhaddis, mutasavvıf, eğitimci ve Hanbelî fakihi.

208’de (823) Bağdat’ta doğdu. Dedelerinden biri Ümeyyeoğulları’nın âzatlısı olduğu için Kureşî nisbesiyle de anılır. Kaynaklarda ailesi hakkında ve İbn Ebü’d-Dünyâ olarak tanınmasının sebebine dair bilgi yoktur. Erken yaşta Kur’an öğrendi. Muhaddis olan babasından başka Ali b. Ca‘d, İbn Sa‘d, Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakī, Ahmed b. Menî‘, İbrâhim b. Saîd el-Cevherî, Bişr b. Velîd el-Kindî, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, İbn Sellâm el-Cümahî, Ebû Kılâbe er-Rekāşî gibi âlimlerden hadis dinledi; Kütüb-i Sitte müelliflerinin faydalandığı hocaların birçoğundan rivayette bulundu. Ahmed b. Hanbel’in talebesi oldu. Zühde dair eserleriyle tanınan Muhammed b. Hüseyin el-Bercülânî’den (Bürcülânî) on yıldan fazla bir süre istifade etti. Halef b. Hişâm’dan kıraat, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm’dan edebiyat, Mahmûd b. Hasan el-Verrâk’tan şiir, İbn Sa‘d’dan tarih ve siyer konusunda faydalandı. Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî onun hocalarının isimlerini ihtiva eden bir eser yazmıştır (Zehebî, A‘lâmü’n-nübelâ’, XIII, 397). Kendisinden hocası Hâris b. Ebû Üsâme ile İbn Ebû Hâtim, Hüseyin b. Safvân el-Berzeî, Kāsım b. Asbağ, Ebû Bişr ed-Dûlâbî, İbn Mâce ve İbn Huzeyme’nin de aralarında bulunduğu bir çok kişi hadis rivayet etti. Âlî isnadla hadislerini en son rivayet eden talebesinin Fahreddin b. el-Buhârî olduğu söylenmektedir. Hac yolculuğu dışında ilmî seyahatleri son derece sınırlı olan İbn Ebü’d-Dünyâ (a.g.e., XIII, 399) 14 Cemâziyelevvel 281 (22 Temmuz 894) tarihinde vefat etti; Bağdat’ın güneyinde bulunan Şünîziyye Mezarlığı’na defnedildi. Kütübî vefat tarihini 282 (895) olarak zikretmiştir.

Aynı zamanda Hanbelî fakihi ve eğitimci olan İbn Ebü’d-Dünyâ, idarecilerle yakın ilgisi dolayısıyla Bağdat’ın önde gelen şahsiyetleri arasında yer aldı. İnsanları çok iyi tanıyan ve duruma göre konuşmasını bilen etkili bir hatipti. Halifelerin çocuklarının eğitimiyle meşgul oldu ve Abbâsî halifelerinden el-Mu‘tazıd-Billâh ile oğlu Müktefî-Billâh onun tarafından eğitildi. Özellikle ahlâka dair eserlerinden Gazzâlî, tarihe dair eserlerinden Hatîb el-Bağdâdî, Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr, Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî gibi pek çok âlim istifade etti.

İbnü’n-Nedîm’in zâhid ve mutasavvıf müellifler arasında zikrettiği İbn Ebü’d-Dünyâ, daha çok mânevî eğitim ve karakter terbiyesine yönelik eserler yazmış, zühd ve takvâ ile ilgili hadisleri derlemeye öncelik vermiştir. Bu temayülü sebebiyle olmalı ki tasavvufa dair eserleriyle meşhur Muhammed b. Hüseyin el-Bercülânî’den rivayette bulunmayı sika bir hadis hâfızı olan Affân b. Müslim’den rivayette bulunmaya tercih ettiği belirtilmiştir. Çok sayıda kitap yazmasında da onun bu yaklaşımının etkisi

olmuş, eserlerinde dönemin rivayet geleneğini sürdürmekle birlikte sosyal eğitim yönünü öne çıkarmıştır.

Batılı araştırmacıların İbn Ebü'd-Dünyâ'nın bazı eserlerini neşretmelerinin en önemli sebebi, eserlerinde diğer peygamberlere ve geçmiş ümmetlere dair rivayetlere sıkça yer vermesidir. Ayrıca şarkiyatçılara göre İbn Ebü'd-Dünyâ'nın eserlerinin muhtevasında Hinduizm'in, Budizm'in ve Yunan filozoflarının eserlerinden iktibaslar görmek de mümkündür (Bellamy, MW, LIII/1 [1963], s. 109). Bu bakış açısı dolayısıyla şarkiyatçılar onu, İslâm'ın zühd anlayışı ile felsefî yönü ağır basan eski gelenekler arasında bir aracı kabul etme eğilimindedir.

İbn Ebü'd-Dünyâ için Sâlih Cezere ve Ebû Hâtim er-Râzî "sadûk", İbnü'l-Cevzî "sika sadûk" terimlerini kullanırken Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, İbn Hacer el-Askalânî, Sehâvî ve Zebîdî onu hadis hâfızı olarak nitelendirmişler, bazı râvilerin tenkidinde zaman zaman görüşüne başvurmuşlardır (İbn Hacer, II, 277; IX, 398). Münker hadisler rivayet etmesiyle tanınan Muhammed b. İshak el-Lü'lüî el-Belhî'den (Hatîb, X, 90) ve İbn Ebû Hâtim'in yalancılar arasında saydığı Muhammed b. İshak b. Yezîd ed-Dabbî'den rivayette bulunması sebebiyle tenkit edilmişse de (İbnü'l-Cevzî, V, 148-149) hadiste hâfızlık derecesine çıkmış bir kimse olduğu için uydurma rivayetleri ayırt edebileceği ve bu tür kişilerden yaptığı rivayetlerin son derece sınırlı olduğu belirtilmiştir. Onun sadece nâzil isnadlarla meşgul olduğu iddiası doğru olmayıp kendisinin nisbî olarak âlî rivayetleri vardır. İbn Ebü'd-Dünyâ ayrıca, tanınmayan kimselerden ve akranı şahsiyetlerden rivayette bulunduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 399). Ancak hocalarının büyük çoğunluğunun Kütüb-i Sitte'de rivayetleri yer alan muhaddisler olduğu, geri kalan az sayıda kişinin tanınmayan râviler arasında bulunduğu, Ebû Kılâbe er-Rekāşî, Tirmizî, Abbas ed-Dûrî gibi akranından ve İbn Ebû Hâtim gibi talebelerinden rivayette bulunmasının ise tenkit sebebi sayılmayacağı belirtilmiştir (İbn Ebü'd-Dünyâ, Kitâbü'ṣ-Ṣamt, neşredenin girişi, s. 66).

Eserleri. İbn Ebü'd-Dünyâ İslâmî ilimlerin her alanında eser veren bir müelliftir. Sayılarının 300'e kadar çıkarılması ve bir kısmının günümüze ulaşıp ulaşmadığının bilinmemesi dolayısıyla bazı eserlerinin gerek muhtevası gerekse ismi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. A) Hadis. 1. Ḳamʿu'l-eşrâr ʿan cerîmeti'l-intiḥâr. İbn Ebü'd-Dünyâ'nın hadis cüzlerinden derlenmiş kırk altı hadisi ihtiva eden ve intiharın şiddetle yasaklandığını ortaya koyan eser, Abdullah b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî el-Hüseynî'ye ait el-Erbaʿûne'l-Ġumâriyye fî şükri'n-niʿam içinde neşredilmiştir (Kahire 1359/1940). 2. Cüzʾ fîhi ḥâlü İbn Ebi'd-Dünyâ ve mâ vaḳaʿa ʿâliyen min ḥadîṡih. Ebû Mûsâ el-Medînî tarafından hazırlanan ve müellifin âlî isnadlarını konu alan eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, nr. 111) kayıtlıdır (İbn Ebü'd-Dünyâ, Kitâbü'ş-Şükr, neşredenin girişi, s. 10, 20). 3. el-

Eḥâdîs̱ü'l-erbaʿûn (Selâhaddin el-Müneccid, XLIX [1974], s. 583). Bir nüshası Akkâ'da Medresetü Nûr Ahmediyye Kütüphanesi'ndeki bir mecmuada (vr. 11-18) bulunmaktadır (Abdullah Muhlis, X [1930], s. 577). 4. Fevâʾid min ḥadîs̱i Ebi'l-Ḫayr Muḥammed b. Aḥmed (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3664, vr. 239a-241b). Kaynaklarda el-Fevâʾid adıyla zikredilen eser de (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 403) muhtemelen bu kitaptır. 5. Taḫrîcâtü ehli'l-ḥadîs̱. Taḫrîcâtü İbn Ebi'd-Dünyâ adıyla da anılan eserin (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 380) bir nüshası Akkâ'da Medresetü Nûr Ahmediyye Kütüphanesi'ndeki bir mecmua içerisinde (vr. 1-10) yer almaktadır (Abdullah Muhlis, X [1930], s. 577; Brockelmann, GAL Suppl., I, 248). Müellifin hadis konusunda ayrıca eṣ-Ṣalât ʿale'n-nebî ve es-Sünne adlı eserlerinin bulunduğu zikredilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 402). Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, İbn Ebü'd-Dünyâ'nın otuz dokuz kitabında geçen hadisleri Fihrisü'l-eḥâdîs̱ elletî revâhâ İbn Ebi'd-Dünyâ adlı çalışmasında bir araya getirmiştir (Beyrut 1415/1994).

B) Zühd ve Tasavvuf. 1. el-ʿAẓame. Gökyüzü, yeryüzü, denizler, cennet ve cehennemdeki acayip yaratıklara dair olan eserin Süleymaniye (Cârullah Efendi, nr. 400) ve Millet (Feyzullah Efendi, nr. 2149) kütüphanelerinde nüshaları mevcuttur. 2. el-Cûʿ. Bağdat Mektebetü'd-dirâsâti'l-ulyâ'da (nr. 1142/8) ve Dımaşk el-Mektebetü'l-umûmiyye'de (nr. 89) birer nüshası bulunan eser (İbn Ebü'd-Dünyâ, Kitâbü'ṣ-Ṣamt, neşredenin girişi, s. 92). Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1417/1997). el-Câʾiʿîn adıyla müellife nisbet edilen eser de muhtemelen bu kitaptır. 3. el-Ehvâl (Ehvâlü'l-ḳıyâme). (nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, Kahire 1413/1993). el-Ḳıyâme adıyla ona nisbet edilen eser de (Selâhaddin el-Müneccid, XLIX [1974], s. 591) bu kitap olmalıdır. 4. el-Emr bi'l-maʿrûf (ve'n-nehy ʿani'l-münker). Bir nüshası Hindistan'da Râmpûr Kütüphanesi'nde, bir bölümü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecâmî', nr. 578, vr. 53-61) bulunmaktadır (İbn Ebü'd-Dünyâ, Kitâbü'ş-Şükr, neşredenin girişi, s. 27). 5. el-Evliyâʾ. Ahmed Neş'et Rebî' (Kahire 1354/1935), Mecdî Seyyid İbrâhim (Mecmûʿatü'r-resâʾil içinde, Kahire-Beyrut 1987-1988) ve Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde, Beyrut 1414/1993) tarafından neşredilmiştir. Kerâmâtü'l-evliyâʾ adıyla İbn Ebü'd-Dünyâ'ya nisbet edilen eser de (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 403) muhtemelen bu kitaptır. 6. el-Ferec baʿde'ş-şidde. Hindistan'da (Allahâbâd 1313/1895, 1323/1905) ve Kahire'de (1320) yayımlanan eser daha sonra İmâd Kurre ve Hasan Abdül'âl (Tanta 1405/1985), Ebû Huzeyfe Abdullah b. Âliye (Kahire 1407/1987) ve Yâsîn Muhammed Sivâsî (Dımaşk 1412/1992) tarafından, ayrıca Mustafa Abdülkādir Atâ'nın tahkikiyle Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde (Beyrut 1414/1993) yayımlanmıştır. Ebû Ali et-Tenûhî (ö. 384/994) bu eseri aynı adı taşıyan kitabının mukaddimesinde (nşr. Muhammed ez-Zührî el-Gumrâvî, Kahire 1322; Beyrut 1398/1978) tenkit etmiştir. el-Ferec baʿde'ş-şidde Süyûtî tarafından ihtisar edilmiş ve bu çalışma el-Erec fî edʿiyeti'l-Ferec (Kahire 1317), el-Erec fi'l-

Ferec (nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 1408/1988) adlarıyla neşredilmiştir. 7. Feżâʾilü (Fażlü) ʿaşri ẕi'l-ḥicce (Fażlü'l-ʿaşr). Berlin ve Leiden'de nüshaları bulunmaktadır (İbn Ebü'd-Dünyâ, Kitâbü'ṣ-Ṣamt, neşredenin girişi, s. 98). 8. Feżâʾilü (şehri) Ramażân (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3664/12, vr. 148a-154b). 9. el-Ḫayr(ü'l-ḫâtim). el-Ḫâtim adıyla da anılan eserin (Selâhaddin el-Müneccid, XLIX [1974], s. 586) el-Ḫubzü'l-ḫâtim şeklindeki yazılışı (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 402) baskı hatası olmalıdır. 10. el-Hem ve'l-ḥuzn (ve'l-kemed) (nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, Kahire 1412/1991). 11. el-Ḥilm. Mecdî Seyyid İbrâhim (Kahire 1406/1986) ve Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde Muhammed Abdülkādir Ahmed Atâ (Beyrut 1413/1993) tarafından yayımlanmış, ayrıca Mecmûʿatü'r-resâʾil içinde (Kahire-Beyrut 1987-1988) neşredilmiştir. 12. Ḥüsnü'ẓ-ẓan billâhi ʿazze ve celle (teʿâlâ). Ahmed Neş'et Rebî' (Kahire 1354/1935) ve Muhlis Muhammed'in (Riyad 1406/1986) tahkikiyle yayımlanan eser Mecmûʿatü'r-resâʾil içinde (Kahire-Beyrut 1987-1988), ayrıca Mecdî Seyyid İbrâhim (Kahire 1409/1988) ve Abdüssamed Şânûha'nın (Mekke 1411/1990) tahkikleriyle, daha sonra da Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde (Beyrut 1414/1993) neşredilmiştir. 13. Işlâḥu'l-mâl. Eser üzerinde doktora çalışması yapan Mustafa Müflih el-Kudât (1987, Külliyyetü'z-Zeytûniyye li'ş-şerîa ve usûli'd-dîn, Tunus) daha sonra onu yayımlamış (Mansûre 1410/1990), Muhammed Abdülkādir Atâ da Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde eseri neşretmiştir (Beyrut 1414/1993). 14. el-İḫvân: el-Müteḥâbbûn fillâh beşâşetü'l-aḫ li-eḫîh. Muhammed Abdurrahman Tavâlibe (Kahire 1408/1988) ve el-İḫvân adıyla Mustafa Abdülkādir Atâ (Beyrut 1409/1988) tarafından yayımlanmıştır. 15. el-İḫlâṣ ve'n-niyye (nşr. İyâd Hâlid et-Tabbâ', Dımaşk 1413/1992). 16. el-İʿtibâr ve aʿḳābü's-sürûr ve'l-aḥzân (Aʿḳābü's-sürûr ve'l-aḥzân). Eseri Necm Abdurrahman Halef yayımlamıştır (Amman 1413/1993). Kaynaklarda el-Aḥzân adıyla kaydedilen eser de (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 401) bu kitap olmalıdır. 17. İṣṭınâʿu'l-maʿrûf (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3664/12, vr. 213a-228b). 18. el-Ḳanâʿa ve't-taʿaffüf (ʿani'l-mesʾele ve'r-rıżâ bi'l-ḳısm fi'r-rızḳ). Mecdî Seyyid İbrâhim (Kahire 1410/1989) ve Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde Mustafa Abdülkādir Atâ (Beyrut 1414/1993) tarafından neşredilmiştir. Kitap üzerine Stefan Weninger Qanaa (Genügsamkeit) in der Arabischen Literatur anhand des Kitab al-Qana'a wa-t-ta'affuf von Ibn Abi d-Dunya adıyla bir çalışma yapmıştır (Berlin 1992). 19. Ḳażâʾü'l-ḥavâʾic. el-Ḥavâʾic adıyla da anılan (a.g.e., XIII, 402) ve önce Ahmed Neş'et Rebî' tarafından (Kahire 1354/1935), daha sonra Mecmûʿatü'r-resâʾil'de yayımlanan (Kahire-Beyrut 1413/1992) eseri Mecdî Seyyid İbrâhim (Kahire 1406/1986), Saîd el-Lahhâm (Beyrut 1413/1992) ve Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde Muhammed Abdülkādir Atâ (Beyrut 1414/1993), ayrıca Amr Abdülmün'im (Kahire 1414/1994) neşretmiştir. 20. Ḳıṣarü'l-emel (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Beyrut 1415/1995). 21. Kitâbü'l-Mevt. Müellifin (Aḫbârü'l-)Ḳubûr'u ile birlikte Leah Kinberg tarafından Ibn Abī al-Dunyā (d. 280/892): Kitāb al-Maut (The Book of Death) and Kitāb al-Kubūr

(The Book of Graves): Reconstructed with an Introduction adıyla yayımlanmıştır (Haifa 1983). 22. Muḥâsebetü'n-nefs ve'l-izrâ'ü ʿaleyhâ. el-Mustaʿsım-Billâh Ebû Hüreyre ile Mustafa b. Ali b. İvaz (Beyrut 1406/1986), Mecdî Seyyid İbrâhim (Bulak 1407/1987) ve Ebû Hâtim Abdullah Şerkāvî'nin (Beyrut 1408/1988) tahkikleriyle neşredilmiştir. el-Muḥâsebe adıyla müellife nisbet edilen eser de (İbn Hayr, s. 282) bu kitap olmalıdır. 23. Mücâbü'd-daʿve. Mektebetü't-tahkīk fî müesseseti'r-risâle tarafından yayımlanan eser (Beyrut 1404/1984) Muhammed Abdülkādir Atâ (Beyrut 1406/1986) ve Mecdî Seyyid İbrâhim'in (Bulak 1407/1987) tahkikleriyle de neşredilmiştir. 24. er-Ruhbân. Selâhaddin el-Müneccid eserin bazı kısımlarını el-Münteḳā min Kitâbi'r-Ruhbân adıyla yayımlamıştır (Mecelletü'd-Dirâsâti'ş-Şarḳıyye li'l-âbâ'i'd-Domînîkân, III [Kahire 1956], s. 349-358). 25. er-Riḳḳa ve'l-bükâ'. Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan (Mecmua, nr. 132, vr. 118-136) ve 375 (985) yılından önce yazılmış olan nüshasına dayanılarak Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1415/1995). 26. er-Rıżâ ʿanillâh ve'ṣ-ṣabr ʿalâ ġazâ'ih (er-Rıżâ, er-Rıżâ ʿanillâh, er-Rıżâ ʿanillâh bi-ḳażâ'ih). Mecmûʿatü resâ'ili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde Mustafa Abdülkādir Atâ'nın tahkikiyle neşredilmiştir (Beyrut 1414/1993). 27. eṣ-Ṣabr ve'ṣ-ṣevâb ʿaleyh (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Beyrut 1418/1997). 28. eṣ-Ṣamt ve âdâbü'l-lisân. Necm Abdurrahman Halef'in Tunus Külliyetü'z-Zeytûniyye li'ş-şerîa ve usûli'd-dîn'de üzerinde doktora çalışması yaptığı (1983) ve daha sonra yayımladığı eser (Beyrut 1406/1986) ayrıca Muhammed Abdülkādir Atâ (Beyrut 1408/1988) ve eṣ-Ṣamt ve ḥıfẓü'l-lisân adıyla Muhammed Ahmed Âşûr (Kahire 1406/1986) tarafından neşredilmiştir. Süyûtî kitabı Ḥüsnü's-semt fi'ṣ-Ṣamt adıyla ihtisar etmiştir (nşr. M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1407/1987). 29. eş-Şükrü lillâhi teʿâlâ. Muhammed Ahmed Ramazan el-Medenî (Kahire 1349/1930), Ahmed b. Muhammed Tâhûn (Cidde 1377/1958), Bedr el-Bedr (Küveyt 1400/1980), Yâsîn Muhammed es-Sevvâs ile Abdülkādir el-Arnaût (Dımaşk-Beyrut 1405/1985), Târık et-Tantâvî (Bulak 1413/1992) ve Mecmûʿatü resâ'ili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut 1414/1993) tarafından neşredilmiştir. 30. et-Teheccüd ve ḳıyâmü'l-leyl (nşr. Musʿad Abdülhamîd es-Saʿdenî, Kahire 1414/1994). 31. et-Tevâżuʿ ve'l-ḫumûl (el-Ḫumûl ve't-tevâżuʿ, el-Ḫumûl). Eseri Lutfî Muhammed es-Sagīr (Kahire 1408/1988) ve Muhammed Abdülkādir Atâ (Beyrut 1409/1989) yayımlamıştır. 32. et-Tevbe. Mecdî es-Seyyid İbrâhim tarafından neşredilmiş (Kahire 1411/1991), Arthur John Arberry eserin tahlilini ve bazı bölümlerini ihtiva eden "Ibn Abi'd-Dunyā on Penitence" adlı bir makale yazmıştır (JRAS [1951], s. 48-63). 33. et-Tevekkül ʿalallāh. Ahmed Neş'et Rebîʿ (Kahire 1354/1935), Câsim Süleyman el-Füheyd ed-Devserî (Küveyt 1984; Beyrut 1407/1987), Mecdî Seyyid İbrâhim (Kahire 1406/1986), Sâlim b. Ahmed b. Abdülhâdî (Kahire 1407/1988) ve Mecmûʿatü resâ'ili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde Mustafa Abdülkādir Atâ (Beyrut 1414/1993) tarafından yayımlanmıştır. 34. el-ʿUḳūbât (ü'l-ilâhiyye li'l-efrâd ve'l-cemâʿât ve'l-ümem) (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf,

Beyrut 1416/1996). 35. el-ʿÖmr ve'ş-şeyb (ve'ş-şebâb). Bazı kaynaklarda eş-Şeyb, eş-Şeyb ve't-taʿmîr ve Sevâdü'ş-şeyb adlarıyla zikredilen eseri Necm Abdurrahman Halef yayımlamıştır (Riyad 1412/1992). 36. el-ʿUzle ve'l-infirâd (el-İnfirâd). Muhammed el-Hâdî eş-Şevâşî, Tunus el-Ma'hedü'l-alâ li'l-hadârati'l-İslâmiyye'de eseri tahkik etmiştir (1412/1991). 37. el-Veraʿ. Hâdimülulemâ el-Hâfız Azîz Bey (Haydarâbâd 1408/1988), Muhammed b. Hamed el-Hamûd (Küveyt 1408/1988) ve Mus'ad Abdülmecîd es-Sa'denî (Bulak 1993) tarafından neşredilmiştir. 38. el-Yaḳīn. Kahire'de (1358/1939), daha sonra Zâhid Kevserî (Kahire 1365/1946), M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut 1407/1987), el-ʿAḳl ve fażlüh ile birlikte Mecdî Fethî es-Seyyid Ramazan (1407/1988) ve Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde Mustafa Abdülkādir Atâ (Beyrut 1414/1993) tarafından yayımlanmıştır. 39. Ẕemmü'l-bağy. Eseri Necm Abdurrahman Halef (Riyad 1409/1988) ve Ẕemmü'l-müskir ile birlikte Mus'ad Abdülhamîd es-Sa'denî (Kahire 1413/1992) yayımlamıştır. 40. Ẕemmü'd-dünyâ. Ella Appelrot Almagor, eser üzerinde Kitab Dhamm al-Dunya by Ibn Abi al-Dunya adlı bir doktora tezi hazırlamış (Los Angeles, University of California, 1973), daha sonra bu çalışmasını Kitāb Dham al-Dunyā adıyla yayımlamıştır (Jerusalem 1984, bk. Norris, s. 100-101). Kitabı ayrıca Mecdî Seyyid İbrâhim (Kahire 1408/1988) ve Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde Muhammed Abdülkādir Atâ (Beyrut 1414/1993) neşretmiştir. 41. Ẕemmü'l-ġıybe ve'n-nemîme. Necm Abdurrahman Halef (Kahire 1986, 1989) ve Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde Mustafa Abdülkādir Atâ (Beyrut 1414/1993), ayrıca Mektebetü't-türâsi'l-İslâmî (Kahire 1989) tarafından yayımlanmıştır. 42. Ẕemmü'l-ḥased (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 46, vr. 1-55). 43. Ẕemmü'l-melâhî (el-Melâhî). Şarkı söylemeyi, müzik dinlemeyi ve müzik aletlerini çalmayı kötüleyen rivayetleri ihtiva eden eseri Muhammed Abdülkādir Atâ (Kahire 1405/1985, 1407/1987) ve Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde Yüsrî Abdülganî Abdullah (Beyrut 1414/1993) neşretmiştir. Eseri ayrıca James Robson, Mecdüddin et-Tûsî el-Gazzâlî'nin Bevâriḳu'l-ilmâʿ adlı eseriyle birlikte Tracs on Listening to Music adıyla tahkik etmiş, önsöz ve notlar ekleyerek İngilizce'ye çevirmiştir (London 1938). 44. Kitâbü'l-Ḫâʾifîn. İki cüz olduğu belirtilen eserin (İbn Hayr, s. 282) el-Ḫâfiḳīn şeklinde kaydedilmesi (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 402) bir istinsah hatası olmalıdır. Zühd ve tasavvuf konusunda çeşitli kaynaklarda müellife nisbet edilen diğer eserler de şunlardır: ʿAṭâʾü's-sâʾil, el-ʿAvẓ, el-Âyât ve men tekelleme baʿde'l-mevt, ed-Duʿâʾ, Fażlü (Feżâʾilü) lâ ilâhe illallāh, Fiʿlü'l-münker, el-Fütûn, el-Ḥaẕer ve'ş-şefeḳa, İnḳılâbü'z-zamân, İnzâlü'l-ḥâceti billâh, İʿṭâʾü's-sâʾil, en-Niyye, er-Reġāʾib, er-Reḳāʾiḳ, es-Seḫâ, Şerefü'l-faḳr, eṭ-Ṭavâʿîn, et-Tefekkür ve'l-iʿtibâr, el-ʿUbbâd, el-Veṣâyâ, Ẕemmü'l-buḫl, Ẕemmü'ḍ-ḍıḥk, Ẕemmü'l-faḳr, Ẕemmü'l-fuḥş (ve'l-beẕâʾe), Ẕemmü'l-ġażab, Ẕemmü'r-riyâʾ, Ẕemmü'ş-şehevât, ez-Zühd.

C) Ahlâk ve Edep. 1. el-Cîrân (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 89, vr. 1-16). 2. el-İḫvân (ve'l-maʿâṭıf). Kitâbü'l-İḫvân adıyla M. Abdurrahman Tavâlibe tarafından

yayımlanmıştır (Kahire 1408/1988). 3. Ḳıra'ḍ-ḍayf (İbn Hayr, s. 283). Müellifin Mekârimü'l-aḫlâḳ adlı eserinin bir bölümü olup olmadığı tartışılmakla birlikte (İbn Ebü'd-Dünyâ, Mekârimü'l-aḫlâḳ, neşredenin girişi, s. 33-34) genellikle ayrı bir çalışma olduğu kabul edilmektedir. 4. Mekârimü'l-aḫlâḳ. James A. Bellamy tarafından The Noble Qualities of Character (Kitāb Makārim al-Akhlāq) adıyla neşredilmiş (Wiesbaden-Beyrut 1973; Kahire 1988), Bellamy eserin muhtevasını tanıtan bir de makale yazmıştır ("The Makārim al-Akhlāq by Ibn Abī Dunyā", MW, LIII/2 [1963], s. 106-119). Eseri ayrıca Mecdî Seyyid İbrâhim (Kahire 1990) ve Taberânî'nin Mekârimü'l-aḫlâḳ'ı ile birlikte Muhammed Abdülkādir Atâ (Beyrut 1409/1989) yayımlamıştır. 5. Müdârâtü'n-nâs (el-Müdârât) (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, Hadis, nr. 388, vr. 8-48; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3664, vr. 110a-121b). Brockelmann bu eserin Mekârimü'l-aḫlâḳ'ın bir parçası olduğunu söylemekteyse de (GAL Suppl., I, 247) her iki eserin muhtevasını karşılaştıran Bellamy bu iddianın doğru olmadığını ortaya koymuştur (The Noble Qualities of Character, s. 35-36). 6. et-Taḳvâ (İbn Hayr, s. 283). Münteḳā Kitâbi't-Taḳvâ adlı muhtasarının Hindistan'da Râmpûr Kütüphanesi'nde bulunduğu belirtilmektedir (Brockelmann, GAL Suppl. [Ar.], II, 140). 7. el-Vecel (ve't-teves̱s̱uḳ bi'l-ʿamel). Geçmiş ümmetlere ait darbımeselleri ihtiva eden eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Lâleli, nr. 3664, vr. 134a-141a). İbn Ebü'd-Dünyâ'nın el-ʿAfv ve ẕemmü'l-ġażab, el-ʿAzâʾ, el-Hedâyâ, el-Mürûʾe, et-Teʿâzî ve Teġayyürü'l-iḫvân gibi eserleri de kaynaklarda zikredilmektedir.

D) Tarih ve Tabakat. 1. el-İşrâf fî menâzili'l-eşrâf. Âlim, kadı, idareci ve edebiyatçılar hakkındaki haber ve şiirlere yer veren ve Ebû Huzeyfe Abdullah b. Âliye (Kahire 1407/1987), Necm Abdurrahman Halef (Riyad 1411/1990), Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Kahire 1411/1990) tarafından yayımlanan eseri ayrıca Mustafa Abdülkādir Atâ el-İşrâf ʿalâ menâḳıbi'l-eşrâf (Beyrut 1992), Velîd Kassâb da Kitâbü'l-Eşrâf (Katar 1413/1993) adıyla neşretmiştir. 2. Maḳtelü'l-imâm emîri'l-müʾminîn. Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan Maḳtelü ʿAlî (Mecmua, nr. 95, vr. 232-250) adlı eski bir nüshasına dayanılarak Mustafa Murtazâ el-Kazvînî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1411/1991). 3. Men ʿâşe baʿde'l-mevt. Kahire'de basılan eseri (1325/1907) daha sonra Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Beyrut 1406/1986), Ali Ahmed Ali Câbullah (Beyrut 1407/1987), Mustafa Âşûr (Bulak 1407/1987), Muâz Eymen b. Ârif ed-Dımaşkī (Kahire 1412/1992) ve Mecmûʿatü'r-resâʾil içinde Muhammed Hüsâm Beyzûn (Beyrut 1414/1993) yayımlamıştır. 4. Ḥilmü Muʿâviye. Bir nüshasının Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunduğu (nr. 3249, vr. 186-189) belirtilmiştir (İbn Ebü'd-Dünyâ, Kitâbü'ş-Şükr, neşredenin girişi, s. 31). 5. Taġyîrü(Teġayyürü)'z-zamân. Âḫirü'z-zamân ve İnḳılâbü'z-zamân adlarıyla da zikredilen eseri Kâşgarlı Mahmud'un okuduğu anlaşılmaktadır (Dîvânü lugāti't-Türk, s. 293; Brockelmann, GAL Suppl., I, 248). 6. Aḫbârü'l-cüfâti('ṣ-ṣiḳāti'ṣ-ṣebât) ʿinde'l-mevt (el-Cüfât ʿinde'l-mevt). Sâlih âlimlerin ölüm döşeğindeki hallerine dairdir (Selâhaddin el-Müneccid, XLIX [1974],

s. 583). 7. Aḫbârü'l-ḫulefâʾ. Hatîb el-Bâğdâdî ve İbn Kesîr gibi tarihçilerin iktibasta bulunduğu eser el-Ḫulefâʾ, et-Târîḫ, Târîḫu'l-ḫulefâʾ adlarıyla da anılmıştır. Zehebî'nin Aʿlâmü'n-nübelâʾ adlı eseri (XIII, 401-403) başta olmak üzere çeşitli kaynaklarda müellifin tarih ve tabakata dair şu eserlerinden de söz edilmiştir: Aḫbârü'l-Aʿrâb (el-Aʿrâb), Aḫbârü Ḍayġam, Aḫbârü Ḳureyş, Aḫbârü Muʿâviye, Aḫbârü'l-mülûk, Aḫbârü's-(Süfyân es̱-)S̱evrî, Aḫbârü Üveys, el-ʿAvâbid (el-ʿAvâʾid), Feżâʾilü ʿAlî, Fażlü ʿAbbâs, Ḥilmü Aḥnef b. Ḳays, Ḥükmü(Ḥilmü)'l-ḥükemâʾ (ḥulemâʾ), Maḳtelü'l-Ḥüseyin, Maḳtelü ʿOs̱mân, Maḳtelü ʿÖmer, Maḳtelü (Saʿîd) İbn Cübeyr, Maḳtelü Ṭalḥa, Maḳtelü İbnü'z-Zübeyr, el-Mecûs, el-Meġāzî, el-Memlûkîn, Menâḳıbü Beni'l-ʿAbbâs, Mevâʿiẓü'l-ḫulefâʾ, eṭ-Ṭabaḳāt, Tezvîcü Fâṭıma ʿaleyhe's-selâm, Zühdü Mâlik b. Dînâr.

E) Akaid. 1. el-Hevâtif (Hevâtifü'l-cin [cinnân]). İnsanlara ve diğer varlıklara gaybdan gelen seslerin konu edildiği eseri Mecdî Seyyid İbrâhim (Kahire 1408/1988), Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde Mustafa Abdülkādir Atâ (Beyrut 1414/1993) ve Hevâtifü'l-cinnân adıyla Muhammed ez-Zağlî (Beyrut 1416/1995) yayımlamıştır. 2. Ṣıfatü'l-cenne ve mâ eʿaddallāhü li-ehlihâ mine'n-niʿam (nşr. Târık et-Tantâvî, Kahire 1994). 3. Ṣıfatü'n-nâr. Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan tek nüshası (Mecmua, nr. 132, vr. 140-154) esas alınarak Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1417/1997). 4. Aḫbârü'l-ḳubûr (Kitâbü'l-Ḳubûr). Müellifin el-Mevt adlı eseriyle birlikte Leah Kinberg tarafından Ibn Abī al-Dunyā (d. 280/892): Kitāb al-Maut (The Book of Death) and Kitāb al-Kubūr (The Book of Graves): Reconstructed with an Introduction adıyla yayımlanmıştır (Haifa 1983). Müellifin akaid konusunda ayrıca el-Baʿs̱ ve'n-nüşûr, Delâʾilü'n-nübüvve, el-Mevḳıf, Ṣıfatü'l-mîzân, Ṣıfatü'n-nebî, Ṣıfatü'ṣ-ṣırâṭ, Sidretü'l-müntehâ, Şeceretü'ṭ-ṭûbâ ve ʿUḳūbetü'l-enbiyâʾ adlı eserlerinin bulunduğu zikredilmiştir.

F) Fıkıh. 1. Ẕemmü'l-müskir. Necm Abdurrahman Halef (Riyad 1409/1989) ve müellifin Ẕemmü'l-baġy adlı eseriyle birlikte Mus'ad Abdülhamîd es-Sa'denî (Kahire 1413/1992) tarafından neşredilmiştir. 2. el-ʿÎdeyn. Bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Mecâmî', nr. 781) ve bunun bir kopyası Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye'de (Tasavvuf, nr. 315) bulunmaktadır. Müellife bu alanda ayrıca ed-Deyn (ed-Deyn ve'l-vefâʾ), el-Eḍâḥî (el-Uḍḥiye) (Fażlü) Âşûrâʾ, el-Fetvâ, Fıḳhü'n-nebî ʿaleyhi's-selâm, el-Ḳıṣâṣ, el-Menâsik, er-Rehâʾin, er-Ruḫṣa fi's-semâʾ, Ṣadaḳatü'l-fıṭr (eṣ-Ṣadaḳa) ve Ẕemmü'r-ribâ adlı eserler nisbet edilmektedir.

G) Kıraat. 1. Ḥurûfu Ḫalef. Kırâat-i aşere imamlarından Halef b. Hişâm'ın kıraatiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. 2. el-Vaḳf ve'l-ibtidâʾ. Brockelmann'a dayanılarak müellife el-Vaṣl ve'l-faṣl adlı bir eser daha nisbet edilmekteyse de (İbn Ebü'd-Dünyâ, Kitâbü'ṣ-Ṣamt, neşredenin girişi, s. 87) kaynaklarda ve Brockelmann'da böyle bir

eserden söz edilmemektedir. Müellifin el-Elḥân, Feżâʾilü'l-Ḳurʾân ve el-Ḳırâʾa adlı eserlerinin bulunduğu da belirtilmiştir.

H) Edebiyat. Kelâmü'l-leyâlî ve'l-eyyâm (el-Eyyâm ve'l-leyâlî) (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3664, vr. 233a-239a). İbn Ebü'd-Dünyâ'nın edebiyatla ilgili olarak ayrıca el-Edeb, Sevâdü'ş-şiyb, Meʿârîżü(Meʿârižü, Teʿâružü)'l-kelâm, en-Nevâdir, et-Teşemmüs adlı eserleri kaleme aldığı kaynaklarda zikredilmektedir.

I) Diğer Eserleri. 1. el-ʿAḳl ve fażlüh ve'l-yaḳīn. Müellifin el-Yaḳīn adlı eseriyle birlikte Zâhid Kevserî (Kahire 1365/1946), yine el-Yaḳīn ile birlikte Mecdî Fethî Seyyid Ramazan (1407/1987), ayrıca Mecdî Seyyid İbrâhim (Bulak 1407/1988), Kitâbü'l-ʿAḳl ve fażlüh adıyla Lutfî Muhammed es-Sagīr (Riyad 1408/1989), Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut 1414/1993) ve Ebû Meryem Mecdî Fethî İbrâhim (Kahire, ts.) tarafından neşredilmiştir. 2. el-ʿİyâl. Eseri Necm Abdurrahman Halef (I-II, Demmâm 1409/1990) ve Mus'ad Abdülhamîd es-Sa'denî (Kahire 1412/1991) yayımlamıştır. 3. el-Maraż ve'l-keffârât. İki cüzden oluşan eserin nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi ile (Lâleli, nr. 3664/5, vr. 87a-108b) Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, nr. 76, vr. 156-192; nr. 98, vr. 65-89) bulunmaktadır. 4. el-Maṭar (es-Seḥâb) ve'r-raʿd ve'l-berḳ ve' s̱-s̱elc (ve'r-rîḥ). (Köprülü Ktp., Hadis, nr. 388, vr. 49a-73b). Bazı kaynaklarda es-Seḥâb (İbn Hayr, s. 282) şeklinde kaydedilen eser de muhtemelen bu kitaptır. 5. Mekâʾidü'ş-şeyṭân (li-ehli'l-îmân). Mecdî Seyyid İbrâhim tarafından yayımlanmış olup (Kahire 1411/1991) İbnü'n-Nedîm'in Mekâbirü'ş-şeyṭân (el-Fihrist, s. 236), Kâtib Çelebi'nin Meṣâʾidü'ş-şeyṭân (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1704) adlarıyla zikrettikleri eserler de bu kitap olmalıdır. 6. el-Menâmât. Mecdî Seyyid İbrâhim (Kahire 1409/1989) ve Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ içinde Abdülkādir Ahmed Atâ (Beyrut 1414/1993) tarafından neşredilmiştir. Leah Kinberg de eseri Ibn Abi al-Dunya: Morality in the Guise of Dreams: A Critical Edition of Kitab al-Manam adıyla yayımlamıştır (Leiden 1994). 7. el-Mennân. Bir nüshası Akkâ'da Medresetü Nûr Ahmediyye Kütüphanesi'ndeki bir mecmua içinde bulunmaktadır (Abdullah Muhlis, X [1930], s. 577). 8. Kitâbü'l-Muḥtażarîn. Ölüm döşeğinde olanlar hakkında yapılacak işleri ve çeşitli kimselerin ölüm döşeğindeki hallerini konu alan eser, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki nüshası (Hadis, nr. 343, vr. 1-73) esas alınarak Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1417/1997). Aynı kütüphane numarası ile müellife el-Muẖtaṣar adlı başka bir kitabın nisbet edilmesi (İbn Ebü'd-Dünyâ, Kitâbü'ş-Şükr, neşredenin girişi, s. 42) bir zühul eseri olmalıdır. 9. Kitâbü'l-Mütemennîn. Bazı sahâbîlerin ve çeşitli kişilerin pişmanlıklarını ve tekrar imkân verilmiş olsa ne yapmak isteyecekleri sorusuna verdikleri cevapları ihtiva eden ve bazı kaynaklarda yanlış olarak el-Müteyemmîn şeklinde kaydedilen eseri (Sehâvî, s. 358; Rosenthal, s. 582) Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf neşretmiştir (Beyrut 1418/1997). Müellifin diğer bazı eserleri de şunlardır: el-ʿAzâʾ, el-Cihâd, el-Elviye, el-Eṣvât, el-Emvâl, el-Envâʾ, el-ʿİlm, el-

Maʿîşe, el-Muntaẓam, en-Nevâziʿ ve'r-reʿâyâ, et-Tevâbiʿ, er-Remy, er-Rüʾyâ (Taʿbîrü'r-rüʾyâ) ve ez-Zefîr.

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın bazı eserleri "Mecmûʿatü'r-resâʾil"ler içinde yayımlanmış olup birer cilt halinde neşredilen iki ayrı Mecmûʿatü'r-resâʾil'de (nşr. Ahmed Neş'et Rebî', Kahire 1354/1935; Kahire-Beyrut 1987-1988) beşer, M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl'ün tahkik ettiği Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ'da (Beyrut 1414/1993) üç, kapağında Mevsûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ yazılan ve çeşitli araştırmacılar tarafından yayımlanan beş ciltlik Mecmûʿatü resâʾili İbn Ebi'd-Dünyâ'da (Beyrut 1414/1993) yirmi risâle yer almaktadır.

İbn Ebü'd-Dünyâ hakkında büyük çoğunluğu müellifin bir eserinin tahkiki vesilesiyle yapılmış çalışmalardan bazıları şunlardır: 1. Alfred Wiener, "Die Farağ ba'd assidda-Literatur" (Isl., IV [1913], s. 270-298, 387-420). 2. Esmâʾü muṣannefâti Ebî Bekr ʿAbdillâh b. Muḥammed b. ʿUbeyd b. Ebi'd-Dünyâ ʿalâ ḥurûfi'l-muʿcem adıyla Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlı olan (Mecmua, nr. 42, vr. 57b-60a) ve müellifi bilinmeyen bir eser, Muʿcemü muṣannefâti İbn Ebi'd-Dünyâ adıyla Selâhaddin el-Müneccid tarafından yayımlanmıştır (MMLADm., XLIX [1974], s. 579-594). 3. Necm Abdurrahman Halef, İbn Ebi'd-Dünyâ ve taḥḳīḳu kitâbihî eṣ-Ṣamt ve âdâbi'l-lisân (doktora tezi, I-II, 1983, Külliyetü'z-Zeytûniyye li'ş-şerîa ve usûli'd-dîn [Tunus]). Müellifin hayatına dair geniş bilgi ihtiva eden bu çalışma Kitâbü'ṣ-Ṣamt ve âdâbü'l-lisân adıyla neşredilmiştir (Beyrut 1406/1986). Von Reinhard Weipert ve Stefan Weninger tarafından yazılan "Die erhaltenen Werke des Ibn Abī d-Dunyā: Eine vorläufige Bestandsaufnahme" adlı makale de İbn Ebü'd-Dünyâ'nın mevcut eserlerinin yazma nüshalarının yerleri ve bunlardan neşredilenler hakkında bilgiler ihtiva etmektedir (ZDMG, CXLVI [1996], s. 415-455).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebü'd-Dünyâ, Kitâbü'ṣ-Ṣamt ve âdâbü'l-lisân (nşr. Necm Abdurrahman Halef), Beyrut 1406/1986, neşredenin girişi, s. 19-110; a.mlf., Iṣlâḥü'l-mâl (nşr. Mustafa Müflih el-Kuzât), Mansûre 1410/1990, neşredenin girişi, s. 19-57; a.mlf., Kitâbü'ş-Şükr li'llâhi ʿazze ve celle (nşr. Yâsîn Muhammed es-Sevvâs - Abdülkādir el-Arnaût), Dımaşk 1405/1985, neşredenin girişi, s. 9-46; a.mlf., Mekârimü'l-aḫlâḳ: The Noble Qualities of Character (nşr. J. A. Bellamy), Wiesbaden-Beyrut 1973, neşredenin girişi, s. 33-34; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, V, 163; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 236-237; Hatîb, Târîḫu Bağdâd, X, 89-91; Dîvânü lugāti't-Türk, s. 293; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, I, 192-195; İbn Hayr, Fehrese, s. 282-284, 465, 477, 482, 484, 488, 489, 491, 495, 501, 505, 508, 514, 515, 517, 521, 523, 531, 533, 536-538; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, V, 148-149; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XVI, s. 72-78; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, II, 228-229; İbn Rüşeyd, Milʾü'l-ʿaybe bi-mâ cümiʿa bi-ṭûli'l-ġaybe (nşr. M. Habîb İbnü'l-Hoca), Tunus 1402/1981, II, 403-406; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 397-404; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 677-679; Safedî, el-Vâfî bi'l-vefeyât, I, 51; İbn Kesîr, el-Bidâye, II, 71; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, II, 277; VI, 12-16; IX, 398; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 358; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 380; II, 1704; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 45; ayrıca bk. İndeks; Brockelmann, GAL, I, 160; Suppl., I, 247-248; a.e. (Ar.), II, 140; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriḫûn, Beyrut 1400/1980, I, 225-226; F. Rosenthal, ʿİl-mü't-târîḫ ʿinde'l-müslimîn (trc. Sâlih Ahmed el-Alâ), Beyrut 1403/1983, s. 476, 533, 535, 545, 582, 690; Alfred Wiener, "Die Farağ ba'd assidda Literatur", Isl., IV (1913), s. 270-298, 387-420; Abdullah Muhlis, "Mecmûʿu'n-nâdir", MMLADm., X (1930), s. 577-583; Muhammed Kürd Ali, "el-İşrâf fî menâzili'l-eşrâf li'bn Ebi'd-Dünyâ", a.e., X/3-4 (1933), s. 193-204; A. J.

Arberry, “Ibn Abi’d-Dunyā on Penitence”, JRAS (1951), s. 48-63; J. Bellamy, “The Makārim al-Akhlāq by Ibn Abī Dunyā: A Preliminary Study”, MW, LIII/2 (1963), s. 106-119; a.mlf., “Sources of Ibn Abī’l-Dunyā’s Kitāb Maqhal Amīr al-Mü’minīn ‘Ali”, JAOS, sy. 104 (1984), s. 3-19; Selâhaddin el-Müneccid, “Muʿcemü muṣannefâti İbn Ebi’d-Dünyâ”, MMLADm., XLIX (1974), s. 579-594; Tryggve Kronholm, “Ibn Abī d-Dunyā: Kitāb Makārim al-Ahlāk-The Noble Qualities of Character”, AO, XLIX (1981), s. 115-121; Albert Dietrich, “Zur Überlieferung einiger Schriften des Ibn Abī’d-Dunyā”, SO, XVII/2-3 (1984), s. 35-44; a.mlf., “Ibn Abi’l-Dunyā”, EI² (İng.), III, 684; H. T. Norris, “Kitāb Dhamm al-Dunyā by Ibn Abī al-Dunya”, JRAS (1986), s. 100-101; M. Ahmed ed-Dâlî, “Naẓarât fî kitâbi’l-İşrâf fî menâzili’l-eşrâf”, MMLADm., LXVIII/2 (1993), s. 317-345; Von Reinhard Weipert - Stefan Weninger, “Die erhalteren Werke des Ibn Abī d-Dunyā: Eine vorläufige Bestandsaufnahme”, ZDMG, CXLVI (1996), s. 415-455.

İbrahim Hatiboğlu

CEHDAMÎ الجهضمي Ebû İshâk İsmâîl b. İshâk b. İsmâîl el-Ezdî el-Cehdamî (ö. 282/896) Mâlikî fakihi ve muhaddis.

199 (815) veya 200 (816) yılında Basra’da doğdu. Daha sonra Bağdat’a yerleşti. Basra’da Ezd kabilesinden Cehâdıme kolunun yerleştiği mahalleye nisbetle anılır. Büyük dedesi Hammâd b. Zeyd’den (ö. 179/795) Ebü’l-Hüseyin İbn Ebû Ya‘lâ’ya (ö. 526/1131) kadar yaklaşık üç asır boyunca birçok değerli âlim yetiştiren bir aileye mensuptur. Cehdamî küçük yaşta ilme alâka duydu; İbnü’l-Muazzel’den fıkıh, Ali b. Medînî’den hadis öğrendi. Bunlardan başka aralarında Müsedded b. Müserhed, Ka‘nebî, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Süleyman b. Harb ve kendi babası İshak b. İsmâil gibi muhaddislerin bulunduğu birçok hocadan hadis rivayet etti. Mûsâ b. Hârûn, Nesâî, İbn Mücâhid, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebü’l-Kāsım el-Begavî, Ebû Amr İbnü’s-Semmâk, Niftaveyh, Ebû Bekir İbnü’l-Enbârî gibi tanınmış âlimler de kendisinden rivayette bulundular.

Mütevekkil-Alellah zamanında 860 yılında Bağdat’ın doğu tarafına kadı tayin edilen Cehdamî, Mühtedî-Billâh tarafından 869’da bu görevden alındı. Ancak Mu‘temid-Alellah ertesi yıl onu görevine iade etti. Daha sonra kendi isteğiyle Bağdat’ın batı tarafı kadılığına nakledildi (872). Dört yıl sonra da Bağdat’ın tamamına kadı oldu ve ölünceye kadar bu görevini sürdürdü (Hatîb, VI, 287-288).

Cehdamî ayrıca halife tarafından Saffârîler’den Ya‘kūb b. Leys’e gönderilen heyetlerin içinde yer almış (870, 875), Fars bölgesini ele geçiren Abdurrahman b. Vâsıl’a, esir aldığı Ahvaz nâibi İbn Müflih’i serbest bırakması için elçi olarak gönderilmiştir (875).

Kaynakların çoğunda 22 Zilhicce 282 (11 Şubat 896) tarihinde vefat ettiği kaydedilirken bazı eserlerde 284’te (897) öldüğüne dair bir rivayete de yer verilir. Mâlikî fıkhında büyük otorite olan Cehdamî bu mezhebin delillerini ortaya koymuş ve Irak’ta yayılmasını sağlamıştır. Yahyâ b. Eksem’in (ö. 242/857), Medineliler’in fıkhî

görüşlerinin tartışıldığı bir meclise Cehdamî'nin gelmesi üzerine, "İşte Medine geldi" demesi, onun Medine fıkhını (Mâlikî fıkhını) çok iyi bildiğini göstermektedir. Ebü'l-Velîd el-Bâcî ictihad derecesini anlatırken İmam Mâlik'ten sonra Cehdamî'den başkasının bu dereceye ulaşmadığını söyler. Cehdamî hadis âlimlerince sika* kabul edilmiş, uzun ömürlü olması sebebiyle de yaşadığı devirde "âlî isnâd"lı hadis rivayet etmek isteyen hadis talebeleri kendisine başvurmuştur.

Bid'at ehline şiddetle karşı çıktığı söylenen Cehdamî, resmî görevinden artakalan zamanının büyük kısmını hadise ve diğer ilmî çalışmalara ayırmıştır. Sarf, nahiv ve lugat ilminde ileri bir seviyeye ulaşmış, aynı zamanda şiirle de meşgul olmuştur. Müberred'in (ö. 286/899) kendisine çok saygı duyduğu ve, "Cehdamî sarf ilmi konusunda benden daha bilgilidir" dediği rivayet edilir. Kıraat ilminde de belli bir yeri olan Cehdamî, meşhur yedi imamdan Ebû Amr b. Alâ'nın kıraatini Nasr b. Ali el-Cehdamî'den, İbn Kesîr'in kıraatini babasından ve Nâfi'in kıraatini Kālûn'dan öğrendi. Kādî İyâz, onun bir sonraki nesilden olan İbn Mücâhid ve İbnü'l-Enbârî'den de kıraat rivayet ettiğini söylemekteyse de Zehebî onu bu ilimde İbnü'l-Enbârî'nin hocaları arasında zikretmiş, İbnü'l-Cezerî de bu iki âlimin kıraat ilminde Cehdamî'den faydalandığını belirtmiştir. Diğer taraftan İbn Mücâhid, Nâfi'in Kālûn tarafından rivayet edilen kıraatini İsmâil b. İshak'tan öğrendiğini söylediğine göre Kādî İyâz'ın sözü edilen tesbitinin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Eserleri. Kur'an ilimleri, hadis ve fıkha dair kaleme aldığı eserlerden ancak birkaçı zamanımıza ulaşabilmiştir. 1. Ahkâmü'l-Kurʾân. İki ciltten ibaret olan eserin bir bölümü Kayrevan Camii Kütüphanesi'nde mevcuttur. 2. Müsnedü hadîsi Mâlik b. Enes. Bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir. 3. Müsnedü (Tenkīhu) hadîsi Eyyûb es-Sahtiyânî. Bu eser de Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (bu üç eserin yazma nüshaları için bk. Sezgin, I, 88, 476). 4. Kitâbü Fazli's-salât ʿale'n-nebî. 104 hadisten meydana gelen bir cüzdür. Dört yazma nüshası mevcut olan eser Nâsırüddin el-Elbânî tarafından neşredilmiştir (Dımaşk 1383/1963; Beyrut 1389/1969, 1397/1977). Alican Tatlı, Köprülü ve Ezher nüshalarını esas alarak eseri Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamıştır (1989). 5. Kitâbü'l-Kırâʾât. Cehdamî'nin önemli eserlerinden biri olup yirmi imamın kıraatini ihtiva etmekte, ancak günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

Cehdamî'nin kaynaklarda adı geçen diğer başlıca eserleri de şunlardır: Meʿâni'l-Kurʾân ve iʿrâbüh, el-İhticâc bi'l-Kurʾân, el-Muvattaʾʾ, Ziyâdâtü'l-Câmiʿ mine'l-Muvattaʾ, Şevâhidü'l-Muvattaʾ, Müsnedü hadîsi Sâbit el-Bünânî, Müsnedü hadîsi Ebî Hüreyre, es-Sünen, el-Mebsût, Muhtasarü'l-Mebsût, Kitâbü'l-Ferâʾiz, Kitâbü'r-Red ʿale'ş-Şâfiʿî fî mesʾeleti'l-humus, Kitâbü'r-Red ʿalâ Ebî Hanîfe, Kitâbü'r-Red ʿalâ Muhammed b. el-Hasan, Kitâbü'l-Emvâl, Kitâbü'ş-Şüfʿa.

BİBLİYOGRAFYA:Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), IX, 476, 513, 516, 526; İbn Mücâhid, Kitâbü's-Sebʿa (nşr. Şevkı Dayf), Kahire 1972, s. 88; el-Cerh ve't-taʿdîl, II, 158; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 252; Hatîb, Târîhu Bagdâd, VI, 284-290; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, II, 166-181; Yâkut, Muʿcemü'l-ʾüdebâ, VI, 129-140; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 339-341; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 625-626; a.mlf., Maʿrifetü'l-kurrâʾ, I, 280; Safedî, el-Vâfî, IX, 91-93; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müzheb, s. 92-93; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 162; Süyûtî, Bugyetü'l-vuʿât, I, 443; Dâvûdî, Tabakatü'l-müfessirîn, I, 105-107; Keşfü'z-zunûn, I, 20, 585; II, 1279, 1449, 1730; Brockelmann, GAL Suppl., I, 273; Sezgin, GAS, I, 88, 475-476; Ch. Pellat, "al-Azdî", EI² Suppl. (İng.), s. 113.

Alican Tatlı

HÂRİS b. EBÛ ÜSÂME (الحارث بن أبي أسامة) Ebû Muhammed el-Hâris b. Muhammed b. Dâhir (Ebî Üsâme) et-Temîmî (ö. 282/895) Hadis hâfızı ve tarihçi.

Şevval 186'da (Ekim 802) muhtemelen Bağdat'ta doğdu. Küçük yaşta ilim tahsiline başladı. Bağdat'ta yetişmekle beraber tahsil amacıyla Mekke, Medine ve Basra gibi ilim merkezlerini dolaştı. Yezîd b. Hârûn, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Ali b. Ca'd, Ali b. Medînî ve Ebû Hayseme Züheyr b. Harb gibi âlimlerden hadis öğrendi. Kendisinden de İbn Ebü'd-Dünyâ, İbrâhim el-Harbî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Ebû Amr İbnü's-Semmâk ve Ebû Bekir el-Mukrî gibi isimler hadis rivayet ettiler.

Hadis otoriteleri tarafından sika kabul edilen Hâris, aşırı fakirliği sebebiyle rivayet karşılığında ücret alması yüzünden bazı muhaddisler tarafından tenkit edildi. En küçüğü altmış yaşında altı kızı bulunduğunu, onlara kendisi gibi fakirler tâlip olduğu için hiçbirini evlendirmediğini, öldüğü zaman kefensiz kalacağı korkusuyla otuz yıldan beri kefenini hazır beklettiğini söylerdi. Uzun bir ömür sürdükten sonra 282 (895) yılında ölmüş olup bu tarih 279 (892) olarak da zikredilmiştir.

Eserleri. 1. et-Târîḫ. Kaynaklarda Kitâbü'l-Ḫulefâʾ (Cehşiyârî, s. 136; İbn Abdülber, I, 358;) ve Aḫbârü'l-ḫulefâʾ (Cehşiyârî, s. 241) adlarıyla da anılan peygamberler tarihine ait eserde ayrıca sahâbe, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinin siyasî ve kültürel açıdan incelendiği anlaşılmaktadır. 2. el-Müsned. Eserin çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 55/2, 101/16). İlk hadis kitaplarından biri olduğu için önem taşıyan eserdeki 1500 zevâid, büyük ölçüde Heysemî'nin Buġyetü'l-bâḥis̱ ʿan zevâʾidi Müsnedi'l-Ḥâris̱ (nşr. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkırî, I-II, Medine 1413/1992) adlı eseri, ayrıca Bûsîrî'nin İtḥâfü'l-ḫıyere bizevâʾidi'l-mesânîdi'l-ʿaşere ve İbn Hacer el-Askalânî'nin el-Meṭâlibü'l-ʿâliye fî zevâʾidi'l-mesânîdi's̱-s̱emâniye gibi zevâid kitapları yoluyla zamanımıza intikal etmiştir. Bunların dışında diğer bazı kaynaklar da Müsned'den nakilde bulunmuştur (Heysemî, nâşirin mukaddimesi, I, 117-132). Eserdeki âlî isnadlı hadisler ise çeşitli muhaddisler tarafından ayrı cüzler halinde bir araya getirilmiş (a.g.e., I, 102-103), bunlardan el-Müsned'in de râvisi olan Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin rivayeti, Ebû

Abdullah Abdülazîz b. Abdullah el-Hüleyyil tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (ʿAvâli'l-Ḥâriṡ b. Ebî Üsâme, Riyad 1411). Müellifin muhtemelen tarihçi olması sebebiyle el-Müsned'de bir kısmı mürsel hadislerden meydana gelen zayıf ve pek az miktarda uydurma rivayet bulunmaktaysa da eser çoğunluğu itibariyle sahih ve hasen hadislerden meydana gelmiştir (a.g.e., I, 104). Hadislerin şeyhler esas alınarak rivayet edilmesi (a.g.e., nâşirin mukaddimesi, I, 105), merfû hadisler yanında mevkuf rivayetleri de ihtiva etmesi, ayrıca Müsnedü'l-meşâyiḫ adıyla anılması (Sezgin, I, 311) onun mu'cem eserler tertibinde olduğunu göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Cehşiyârî, el-Vüzerâʾ ve'l-küttâb, s. 136, 241; İbn Hibbân, eṡ-Ṡiḳāt, VIII, 183; İbn Abdülber, Behcetü'l-mecâlis, I, 358; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VIII, 218-219; Sem'ânî, el-Ensâb, III, 79; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, V, 155; İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 260-261; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 388-390; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 442-443; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 619-620; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, II, 194; Heysemî, Buġyetü'l-bâḥiṡ ʿan zevâʾidi Müsnedi'l-Ḥâriṡ (nşr. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkırî), nâşirin mukaddimesi, Medine 1413/1992, I, 11-132; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, II, 157-159; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1678, 1682; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât (Arnaûd), III, 335; Brockelmann, GAL Suppl., I, 258; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, III, 176; Sezgin, GAS (Ar.), I, 311; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 95, 153.

Ahmet Yücel

ANBERÎ العنبري Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâîl el-Anberî (ö. 285/898 [?]) Devrinin Tûs muhaddisi ve zâhidi.

Hadis tahsili için çeşitli ilim merkezlerine seyahatler yaptı. İshak b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel ve Ali b. Hucr gibi hocalardan hadis okudu. Muhitinin sayılır muhaddisi oldu. Tûs'un meşhur âlim ve zâhidi Muhammed b. Eslem'den sonra, sohbetlerinden en çok faydalanan talebesi olması sebebiyle onun yerini aldı. Birçok hadis talebesine rivayette bulundu. Talebelerinden biri olan Ebü'n-Nadr el-Fakīh, onun günümüze intikal etmediği anlaşılan Müsned'i için, "Onu kendi el yazımla 290 (veya 210 küsur) cüz halinde yazdım" der (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 377).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Nuaym, Hilye, IX, 238-254; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 679; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 377; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, (Ömer), s. 295; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 205; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 69-70.

Abdullah Aydınlı

HARBÎ (الحربي) Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm el-Harbî (ö. 285/899) øarîbü'l-ḥadîṡ adlı eseriyle tanınan lugatçı, hadis hâfızı, fakih ve zâhid.

Aslen Mervli olup 198 (813-14) yılında muhtemelen Bağdat'ta doğdu. Annesinin Benî Tağlib'den olduğunu, anne tarafından akrabalarının çoğunun Hıristiyanlığa mensup bulunduğunu söyler; Bağdat'ın batı yakasındaki Harbiye mahallesinde oturan birlikte hadis okudukları arkadaşları, onu kendilerinden sayarak Harbî nisbesiyle andıkları için bu nisbe ile tanındığını belirtir. Bağdatlı muhaddis Hevze b. Halîfe'den başka Affân b.

Müslim, Amr b. Merzûk, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî, Müsedded b. Müserhed, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe ve Ahmed b. Hanbel gibi tanınmış muhaddislerden hadis öğrendi. Tâbiîn neslinin en hayırlısı diye andığı (İbn Ebû Ya'lâ, I, 92) Ahmed b. Hanbel'in ileri gelen talebelerinden biri oldu ve onun bazı fetvalarını rivayet etti. Ahmed b. Hanbel'den faydalanmak üzere Bağdat'a gelen çeşitli âlimlerle tanışması onun birçok muhaddisten faydalanmasına imkân sağladı.

Harbî, edebiyat ve özellikle lugat sahasında da devrinin önde gelen âlimlerinden biri oldu. Tanınmış dil âlimi Sa'leb, onun elli yıl boyunca kendi derslerine devam ettiğini söyler. İbn Hanbel'in, oğlu Abdullah'ı Harbî'den ferâiz öğrenmeye teşvik etmesi aynı zamanda fıkıh ilmindeki seviyesini göstermektedir. Harbî, Bağdat'ın batı yakasındaki bir camide cuma günleri halkın sorularını cevaplandırırdı. Hocalarının vefatından sonra uzun süre yaşayan Harbî, âlî isnadlı rivayetlerini kendisinden duymak için uzak beldelerden gelen pek çok talebeye hadis okuttu. Ebû Bekir el-Hallâl, İbn Sâid el-Hâşimî, Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Ebû Bekir en-Neccâd, Ebû Bekir eş-Şâfiî, Ebû Bekir el-Katîî gibi muhaddisler, ayrıca Ebû Bekir el-Enbârî ve Gulâmu Sa'leb diye tanınan Ebû Ömer ez-Zâhid gibi dil âlimleri onun en tanınmış talebeleridir.

20 Zilhicce 285 (7 Ocak 899) tarihinde Bağdat'ta vefat eden Harbî'nin cenaze namazını Kādî Yûsuf b. Ya'kūb kıldırdı ve Bâbülenbâr caddesindeki evine defnedildi. Zehebî kabrinin ziyaretgâh olduğunu söyler.

Dârekutnî, Harbî'nin güvenilir bir muhaddis ve hadis ilimlerinde otorite olduğunu belirtmiş, zühd, ilim ve vera' itibariyle Ahmed b. Hanbel ile mukayese edilebilecek seviyede bulunduğunu söylemiştir. Başta Hatîb el-Bağdâdî olmak üzere birçok âlim, daha önce Bağdat'ta edebiyat, fıkıh ve hadis ilimlerinin her üçünde otorite, ayrıca zühd sahasında önder olan Harbî gibi bir şahsiyetin yetişmediğini belirtmiştir. Şâfiî tabakat kitaplarında onun hayatına yer verilmekle beraber Ahmed b. Hanbel'e olan yakınlığı sebebiyle Hanbelî olduğu veya birçok muhaddis gibi herhangi bir mezhebe bağlı kalmadığı söylenebilir.

Zengin bir aileden gelen Harbî, kendisine miras kalan emlâkin tamamını satıp hadis tahsili için harcamıştır. Dünya malına değer vermediği için son derece sade yaşardı. Halife Mu'tazıd-Billâh bir defasında ona 10.000 dirhem göndermiş, fakat hocası Ahmed b. Hanbel gibi devlet adamlarının parasını temiz bulmadığı için kabul etmemiş, hastalandığı günlerde halifenin gönderdiği 100.000 dirhemlik (bazı kaynaklara göre 100.000 dinar) hediyeyi de geri çevirmiştir. Bedenî rahatsızlıklarından şikâyet etmediği, kırk beş yıl devam eden baş ağrısını kimseye söylemediği, yirmi yıl boyunca gözünün biri görmediği halde bunu da kimseye açmadığı rivayet edilir. Son derece mütevazi olan Harbî, derslerine katılan bazı kimselerin kendisini Ahmed b. Hanbel'e tercih ettiklerini duyunca çok üzülmüş ve bu kişileri dersine kabul etmeyeceğini belirtmiştir.

Harbî, hadis rivayetini kendilerine meslek edinen kimseleri takdir eder, onların, Resûlullah'ın yapıp ettiklerini tesbite çalışan en hayırlı kimseler olduklarını söylerdi. Bid'atçılık yapanların iflâh olmayacağını belirtir ve bid'atçılardan uzak durmayı tavsiye ederdi. Onun meşhur sözlerinden biri şudur: "Her ümmetin akıllıları şu hususta ittifak etmiştir: Kadere teslim olmayan kişi hayatta mutlu olamaz".

Eserleri. 1. Ġarîbü'l-ḥadîs̱. İbnü'l-Kıftî'nin, garîbü'l-hadîs türü kitapların en değerlilerinden biri olarak kabul ettiği eser, Hulefâ-yi Râşidîn başta olmak üzere yirmi bir sahâbînin rivayetlerinde (müsnedlerinde) geçen garîb ve nâdir kelimelerin o hadisleri rivayet eden sahâbîlerin adına göre sıralanmasıyla meydana gelmiştir. İçinde garîb lugatların bulunduğu rivayetlerle onların şâhidleri senedleriyle birlikte zikredildiğinden eserin hacmi büyümüş, bu yüzden aranan kelimenin bulunması güçleşmiştir. Eserin sadece, son cildi olduğu anlaşılan V. cildi günümüze ulaşmıştır. Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed el-Âyid bu cildi tahkik ederek üç cilt halinde yayımlamış (Cidde 1405/1985), Nebîl b. Mansûr el-Besâre de eserde geçen hadislerin alfabetik fihristini yapmıştır (Fehârisü kütübi Ġarîbi'l-ḥadîs̱, Beyrut 1408/1987, s. 21-42). 2. İkrâmü'ḍ-ḍayf. Misafire ikramda bulunmaya dair çoğu merfû 132 rivayetin râvi sahâbîlerin adlarına göre sıralandığı küçük hacimli bir eserdir (Kahire 1349). Risâle Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî (Kahire 1406/1986; Beyrut 1406/1986) ve Abdullah Âiz el-Garrâzî (Tanta 1407/1987) tarafından neşredilmiştir. 3. el-Menâsik ve emâkinü ṭuruḳi'l-ḥac ve meʿâlimü'l-Cezîre. Menâsikü'l-ḥac olarak da anılan eserde Arap yarımadasının tarihî ve coğrafî durumu ele alınmakta, Mekke ve Medine'deki önemli mekânlar tanıtılmakta, çeşitli yerleşim bölgelerinden Mekke ve Medine'ye giden yollar ve bu yollar üzerinde bulunan yerler ve sular hakkında bilgi verilmektedir. Kitap Hamed el-Câsir tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1389/1969, 1401/1981). 4. Risâle fî enne'l-Ḳurʾân ġayru maḫlûḳ. Eserin bir nüshası Haydarâbâd Mektebetü'l-câmiati'l-Osmâniyye'de bulunmaktadır (nr. A 499). 5. Mesâʾilü'l-İmâm Aḥmed. Günümüze kadar gelmeyen eser hakkında İbn Ebû Ya'lâ'nın ondan yaptığı bazı iktibaslar sayesinde fikir edinmek mümkün olmaktadır (Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, I, 91-92).

Harbî'nin bunlardan başka Delâʾilü'n-nübüvve, el-Hedâyâ (el-Hidâye) ve's-sünnetü fîhâ, İttibâʿu'l-emvât, Kitâbü'l-Edeb, Kitâbü'l-Ḥamâm ve âdâbüh, Kitâbü'l-ʿİlel, Kitâbü'l-Ḳuḍât ve'ş-şühûd, Kitâbü'l-Meġāzî, Kitâbü Sücûdi'l-Ḳurʾân, Kitâbü't-Teyemmüm, Nâsiḫu'l-Ḳurʾân ve mensûḫuh, en-Nehy ʿani'l-kiẕb, en-Nehy ʿani'l-ġıybe (Ẕemmü'l-ġıybe) adlı eserleriyle bir Kur'an tefsirinin bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Harbî, Ġarîbü'l-ḥadîs̱ (nşr. Süleyman b. İbrâhim el-Âyid), I-III, Cidde 1405/1985, nâşirin mukaddimesi, I, 17-157; a. mlf., Kitâbü'l-Menâsik ve emâkini ṭuruḳi'l-ḥac ve meʿâlimi'l-Cezîre (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1389/1969, nâşirin mukaddimesi, s. 9-256; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VI, 27-40; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, I, 86-93; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 3-7; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, I, 112-129; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, I, 155-158; Safedî, el-Vâfî, V, 320-324; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, I, 14-17; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 584-586; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 356-372; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 281-290, s. 101-105; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), II, 256-257; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 79; İbn Hacer, el-Mecmaʿu'l-müʾesses

li'l-Muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1415/1994, I, 288, 516; II, 355, 375, 399; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 408; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, s. 7; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 760; II, 1204-1206, 1383, 1413, 1419, 1424, 1450, 1471, 1830; Brockelmann, GAL Suppl., I, 188; Sezgin, GAS, VIII, 171-172; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 32; Nâme-i Dânişverân-i Nâṣırî, Kum, ts. (Dârü'l-Fikr), II, 328-339; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/1, s. 279-287; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, I, 352; Muhammed ez-Zühaylî, "İbrâhîm el-Ḥarbî", Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-ʿArabiyye, IV, Dubai 1992, s. 35-58; a. mlf., "İbrâhîm el-Ḥarbî", Mevsûʿatü'l-ḥaḍârati'l-İslâmiyye, Amman 1993, I, 70-71; J.-C. Vadet, "Ibrāhīm al-Harbī", EI² (Fr.), III, 1019; Hasan Yûsufî Eşkûrî, "İbrâhîm Ḥarbî", DMBİ, II, 485-486.

M. Yaşar Kandemir

HUŞENÎ, Muhammed b. Abdüsselâm (محمد بن عبد السلام الخشني) Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdisselâm b. Sa'lebe el-Huşenî el-Kurtubî (ö. 286/899) Hadis ve dil âlimi.

221'de (836) Endülüs şehirlerinden Ceyyân'da (Jaén) doğdu. Bazı kaynaklarda künyesi Ebü'l-Hasan olarak da kaydedilmektedir. Büyük dedelerinden sahâbî Ebû Sa'lebe el-Huşenî'ye nisbetle Huşenî diye anılır. 240 (854) yılından önce hacca gitti. Daha sonra tahsil amacıyla Mekke, Basra, Bağdat, Mısır gibi ilim merkezlerini dolaştı. Arap dilini Ebû Hâtim es-Sicistânî ve Ebü'l-Fazl er-Riyâşî'den öğrendi. Harmele b. Yahyâ, Muhammed b. Müsennâ, Bündâr lakabıyla tanınan Muhammed b. Beşşâr, Abdullah b. Saîd el-Eşec el-Kindî ve Müzenî gibi âlimlerden fıkıh ve hadis okudu. 247'de (861) Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın eserlerini onun talebesi Muhammed b. Vehb el-Mis'arî yoluyla elde etti (rivayette bulunduğu kimselerin bir listesi için bk. Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Aḫbârü'l-fuḳahâʾ ve'l-muḥaddis̱în, s. 134-137). Kendisinden oğlu Muhammed, hadis hâfızı Muhammed b. Kāsım b. Muhammed el-Beyyânî, Kādılkudât Eslem b. Abdülazîz ve Kāsım b. Asbağ gibi kişiler hadis rivayet ettiler.

Huşenî, yirmi beş yıl süren ilmî seyahatlerinin ardından Kurtuba'ya (Cordoba) yerleşti. Endülüs'te o tarihlerde henüz bilinmeyen pek çok hadisi, lugatı ve Câhiliye devri şiirini buraya taşıdı. Bir müddet Arap dili okuttuktan sonra hadis öğretimine yöneldi. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ adlı eserini Endülüs'e getirmesi burada nesih konusunda bazı tartışmaların çıkmasına sebep oldu. Huşenî'nin Kur'an ve Sünnet'te nesih bulunduğunu savunması üzerine neshi kabul etmeyenler onu Sâhibü'ş-şurta Muhammed b. Hâris'e şikâyet ettiler. Muhammed b. Hâris de nesih konusunda Huşenî ile tartıştıktan sonra onu hapsetti. Bu durumu öğrenen Endülüs Emevî Hükümdarı I. Muhammed Huşenî'nin serbest bırakılmasını ve kendisinden özür dilenmesini emretti. Daha sonra hükümdar tarafından kendisine Ceyyân kadılığı teklif edilmişse de Huşenî bu görevi kabul etmedi.

Neseb, dil ve edebiyatla hadis rivayetinde devrinde tanınmış bir âlim olan, fıkıh sahasındaki bilgisiyle kendini kabul ettiren, dindarlığı ve iyilik severliğiyle halkın

sevgisini kazanan Huşenî 27 Ramazan 286 (6 Ekim 899) tarihinde Kurtuba'da vefat etti. Huşenî'nin, hadislerin ve onlardaki garîb kelimelerin şerhine dair Ġarîbü'l-ḥadîs̱ adlı 400 varak hacminde bir eserinin bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Aḫbârü'l-fuḳahâʾ ve'l-muḥaddis̱în (nşr. M. L. Ávila - L. Molina), Madrid 1992, s. 132-137; a.mlf., Ḳuḍâtü Ḳurṭuba (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut 1410/1989, s. 33-34; Ebû Bekir ez-Zübeydî, Ṭabaḳātü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire, ts. (Dârü'l-Maârif), s. 268; İbnü'l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, II, 648-650; İbn Hayyân, el-Muḳtebes, s. 250-261; Humeydî, Cez̠vetü'l-muḳtebis (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, I, 117-119; Sem'ânî, el-Ensâb, V, 127-128, 130; İbn Abdülhâdî, Ṭabaḳātü ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ (nşr. Ekrem el-Bûşî), Beyrut 1409/1989, II, 358-359; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 459-460; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, II, 649; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 127, 160; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 21; Ziriklî, el-Aʿlâm, VII, 76-77; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, X, 168; W. Werkmeister, Quellenuntersuchungen zum Kitāb al-ʿIqd al-Farīd des Andalusiers Ibn ʿAbdrabbih, Berlin 1983, s. 254-262; Şâkir el-Fehhâm, "Kitâbü'd-Delâʾil fî ġarîbi'l-ḥadîs̱ li-Ebî Muḥammed Ḳāsım b. S̱âbit el-ʿAvfî es-Saraḳusṭî", MMLADm., L/2 (1975), s. 317-321.

Nuri Topaloğlu

AHMED b. SELEME أحمد بن سلمة Ebü'l-Fazl Ahmed b. Seleme b. Abdillâh el-Bezzâz (Bezzâr) en-Nîsâbûrî (ö. 286/899) Tanınmış hadis hâfızı.

İmam Müslim'in Belh ve Basra'ya yaptığı yolculuklarda ona arkadaşlık etti. Kuteybe b. Saîd, İshak b. Râhûye, Osman b. Ebû Şeybe, Ebû Küreyb, Ahmed b. Menî' gibi birçok meşhur âlimden hadis aldı. Devrin ünlü muhaddisi Kuteybe b. Saîd'in yanına gidip ondan hadis okumak istediği zaman, çok sevdiği oğlundan ayrılmak istemeyen babası, bu seyahatin gerekli olup olmadığı hususunu da İshak b. Râhûye ile istişare etti. İshak b. Râhûye'nin, Ahmed'in kendisinden çok şey öğrendiğini, ancak Kuteybe'nin de farklı kişilerden elde ettiği bilgileri bizzat ondan öğrenmesinin isabetli olacağını söylemesi üzerine, memleketi dışında hadis tahsil etmesi için babası ona izin verdi. Kendisinden de Ebû Zür'a er-Râzî, İbn Vâre, Ebû Hâtim er-Râzî gibi hocaları ve Ebû Hâmid b. Şarkı, Yahyâ b. Mansûr ve diğer öğrencileri hadis rivayet etmişlerdir. Âdil ve emin olmasının yanı sıra hadiste hüccet* unvanına da sahip bulunan Ahmed b. Seleme'nin Müslim'in Sahîḥ'ine benzer bir müstahrec*i olduğu bilinmektedir. Sahîh, adı da verilen bu eser günümüze ulaşmamıştır. 232 (846-47) yılında Bağdat'ta hadis imlâ* ettiğini Hatîb el-Bağdâdî kaydetmektedir. Sık sık gidip hadis okuttuğu Bağdat'ta vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:el-Cerh ve't-taʿdîl, II, 54; Hatîb, Târîhu Bagdâd, IV, 186-187; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 373; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 637-638; a.mlf., el-İber, I, 412; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâz, (Ömer), s. 279; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 192; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 28.

İsmail L. Çakan

BEGAVÎ, Ali b. Abdülazîz علي بن عبد العزيز البغوي Ebü'l-Hasen Alî b. Abdilazîz b. el-Merzübân el-Begavî (ö. 286/899) Muhaddis.

Horasan'da Merverrûz ile Herat arasında bulunan Bağşûr (Bağ) kasabasında doğduğu ve buraya nisbet edildiği anlaşılan Begavî, daha sonra Mekke'ye yerleşti ve ölümüne kadar burada yaşadı. Affân b. Müslim, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Ka'nebî ve Ali b. Ca'd gibi şeyhlerden hadis dersi aldı. Ayrıca Ebû Ubeyd'den kıraat ilmini öğrendi. Kendisinden yeğeni Ebü'l-Kāsım el-Begavî, Da'lec b. Ahmed, Taberânî ve tahsil için Mekke'ye gelen birçok hadisçi rivayette bulundu. Begavî doksan yaşını geçmiş olduğu halde Mekke'de vefat etti.

İbn Ebû Hâtim ondan sadûk*, Dârekutnî ise sika* diye söz ederken başta es-Sünen sahibi Nesâî olmak üzere diğer bazı âlimler, ücret almadan hadis okutmadığı için onu kınamış ve kendisinden rivayette bulunmamışlardır. Begavî ise mücâvir olması (aslen Mekkeli olmaması) ve sadece ilimle meşgul bulunması sebebiyle herhangi bir kazancı olmadığı için ücret aldığını söyleyerek kendisini savunmuştur. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın Ġarîbü'l-ḥadîs̠, Kitâbü'l-Ḥayż ve Kitâbü'ṭ-Ṭahûr adlı eserlerini rivayet eden Begavî, nüshası bize kadar ulaşmamış olan büyük bir müsned* de meydana getirmiştir. Bu eseri kendisinden Ebû Ali Hâmid b. Muhammed en-Nerevî rivayet etmiştir. Begavî'nin, hocası Ebû Ubeyd'den naklettiği hadisleri ihtiva eden bir de hadis cüzü bulunmaktadır (Zâhiriyye Ktp., nr. 98/7, vr. 92[a]-97[a]).

BİBLİYOGRAFYA:el-Cerḥ ve't-ta'dîl, VI, 196; Yâkūt, Mu'cemü'l-üdebâ', XIV, 11-14; Zehebî, Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, II, 622-623; a.mlf., Mîzânü'l-i'tidâl, III, 143; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', XIII, 348-349; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, IV, 241; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, II, 193; Sezgin, GAS, I, 161; H. Schützinger, "Bagavı", EIr., III, 407.

İ. Lütfü Çakan

İBN EBÛ ÂSIM (ابن أبي عاصم) Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî (ö. 287/900) Muhaddis ve fakih.

Şevval 206'da (Mart 822) doğdu. Dedesi Ebû Âsım en-Nebîl'e nisbetle İbn Ebû Âsım diye şöhret buldu. Nebîl lakabıyla, ayrıca dedesi Benî Şeybân kabilesinin âzatlısı veya bu kabileden olduğu için Şeybânî nisbesiyle de anılır. Annesi Esmâ hadis hâfızı Ebû Seleme et-Tebûzekî'nin kızıdır. İbn Ebû Âsım aslen Basralı olup İsfahan'a yerleşen, Humus kadısı iken vefat eden ve İbn Mâce'nin es-Sünen'inde rivayetleri bulunan babası, dedesi ve dedesinin babası da muhaddis olduğu için hadis kültürüne sahip bir aile çevresinde yetişti. Sâmerrâ kadısı olan kardeşi Osman b. Amr da zamanının büyük âlimlerindendi. İbn Ebû Âsım, dedesi Ebû Âsım'dan öğrenilmesi kolay bazı hadisleri ezberlediği gibi annesinin babası Ebû Seleme et-Tebûzekî'den de semâ yoluyla hadis öğrendi ve Hammâd b. Seleme'nin kitaplarını dinledi. Önce çevresindeki âlimlerden tahsilini sürdüren İbn Ebû Âsım on yedi yaşında iken ilk ilmî seyahatine çıktı. Kûfe,

Basra, Bağdat, Dımaşk, Mısır, Hicaz gibi ilim merkezlerini dolaştı ve buralarda önde gelen muhaddislerden hadis öğrendi. Kaynaklarda zikredilen 300 kadar hocası arasında Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Halîfe b. Hayyât, Ahmed b. Hanbel, Bündâr diye bilinen Muhammed b. Beşşâr, Buhârî ve aynı zamanda kendisinden hadis rivayet eden Ebû Hâtim er-Râzî anılabilir. Kendisinden kızı Ümmü'd-Dahhâk Âtike, Assâl, İbn Ebû Hâtim, Ahmed b. Bündâr eş-Şa"âr, Ebü'ş-Şeyh, Muhammed b. Ahmed el-Kisâî, en son vefat eden talebesi ve önemli eserlerinin râvisi olan kıraat âlimi Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Fûrek el-Kabbâb (ö. 370/980) hadis öğrendi.

Ebû Hâtim er-Râzî İsfahan'da hadis dinlediği İbn Ebû Âsım'ı sadûk bir kişi, Ebû Mûsâ el-Medînî zâhid ve üstün bir anlayışa sahip hadis hâfızı ve fakih diye nitelendirmekte, Zehebî ilim tahsili için İslâm dünyasını dolaştığını, Safedî ve İbn Hacer el-Askalânî gibi müellifler de fıkıh ve hadis ilimlerindeki üstünlüğü yanında takvâ sahibi olduğunu belirtmektedir. İsfahan'da on üç yıl kadılık yapan İbn Ebû Âsım 5 Rebîülevvel 287'de (10 Mart 900) burada vefat etti.

İbn Ebû Âsım, Selefî anlayışa sahip olup sahâbe ve tâbiînden intikal eden geleneğe uyulmasını, dinde her türlü aşırılıktan uzak durularak orta yolun takip edilmesini istemiştir. Allah'ın birliği ve sıfatlarıyla âhiret konusunda Kur'an ve Sünnet'te yer alan ifadeleri olduğu gibi benimsemiştir. İman esasları içinde kader konusuna özel yer vermiş ve bu hususta cebri çağrıştıran bir görüş ortaya koymuştur. Onun bu hassasiyeti Kaderiyye ve Mu'tezile'ye duyduğu tepkiden kaynaklanmış olmalıdır. Yine Selefiyye'nin görüşlerine paralel olarak iman-amel bütünlüğünü savunan İbn Ebû Âsım, imâmet konusunda da mevcut durumu kabullenerek buna karşı olan faaliyetleri onaylamamıştır. İbn Ebû Âsım'ın fıkıhta Zâhirî mezhebine mensup olduğu ve bu mezhepte imam seviyesinde bulunduğu kaynaklarda belirtilirse de onun er-Red ʿalâ Dâvûd eẓ-Ẓâhirî erbaʿîne ḫaber s̱âbiteten mimmâ nefâ Dâvûd sıḥḥatehâ adlı eseri, kendisinin Dâvûd ez-Zâhirî'ye en azından kayıtsız şartsız tâbi olmadığını ortaya koymakta, başta Kitâbü's-Sünne ve el-Âḥâd ve'l-mes̱ânî olmak üzere bütün kitaplarında hadislerin zâhirine göre fetva verdiği görülmektedir. Bu sebeple bazı kaynaklarda Selef'ten birçok âlim gibi onun da ehl-i hadis mezhebinden olduğu kaydedilir. Fıkıh anlayışının Ahmed b. Hanbel'e yakın bulunduğu da söylenmekle beraber devrinde Basra'nın en güçlü fakihi sayılan İbn Ebû Âsım'ın, herhangi bir mezhebe bağlı kalmadan nasların zâhirini esas alarak araştırmalarının sonucuna göre hüküm verdiği anlaşılmaktadır.

Eserleri. İbn Ebû Âsım'ın 300 kadar eseri olduğu, bu eserlerde toplam 400.000 rivayet bulunduğu kaydedilmekte olup (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 436) bunlardan günümüze geldiği bilinenler şunlardır: 1. Kitâbü's-Sünne. İtikadî konularla ilgili rivayetlerden meydana gelen eserde dinde her türlü aşırılık, bid'at ve hurafeden uzak durulması, Resûlullah'ın sünnetine ve Hulefâ-yi Râşidîn'in yoluna uyulması tavsiye

edilmekte, sırât-ı müstakîmin ancak bu şekilde korunabileceği vurgulanmaktadır. Daha sonra akaidin ilâhiyyât ve âhiret halleriyle ilgili konuları ele alınmakta, son kısımda ise cemaatten ayrılmanın zararları belirtilmekte ve hilâfet konusuna temas edilmektedir. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî'nin Ẓılâlü'l-cenne'de tesbit ettiği üzere (tür.yer.) İbn Ebû Âsım bu eserinde birçok zayıf rivayete yer vermiştir. Elbânî eseri Ẓılâlü'l-cenne adını verdiği tahrîciyle birlikte yayımlamış (I-II, Beyrut 1400/1980), ayrıca Fehârisü Kitâbi's-Sünne adıyla geniş bir fihristini neşretmiştir (Beyrut 1409). Abdurrahman b. Muhammed Saîd Dımaşkıyye, Fehârisü eḥâdîs̱i ve âs̱âri Kitâbi's-Sünne adlı eserinde (Riyad 1409/1989) kitapta geçen hadislerin ve sahâbe sözlerinin alfabetik fihristinin yanında hadislerin sahâbe isimlerine göre fihristini de yapmıştır. Muhammed Eymen eş-Şebrâvî de er-Ravżü'l-bâsim fî tertîbi's-Sünneti li'bni Ebî ʿÂṣım adlı eserinde (Beyrut 1411/1991) Kitâbü's-Sünne'nin hadislerinin alfabetik fihristiyle biyografileri verilen şahısların isim fihristini hazırlamıştır. Eser son olarak Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire tarafından yayımlanmıştır (I-II, Riyad 1419/1998). 2. el-Âḥâd ve'l-mes̱ânî. Müellif, sahâbî neslinden genellikle bir veya iki hadis aldığı için kitabına bu adı vermiştir. Sahâbîleri kabilelerine göre sıralayarak önce Kureyş'in Benî Hâşim kolundan olanları kaydetmiş, ancak eserine aşere-i mübeşşere ile başlamıştır. Eserin sonunda kadın sahâbîlere yer vermiş, burada önce Resûl-i Ekrem'in kızlarını, ardından eşlerini zikretmiştir. Eserde meşhur sahâbîlerin hayat hikâyeleri daha geniş bir şekilde verilmekte, kendisinden hadis nakledilmeyen bazı sahâbîlerden de söz edilmektedir. Hadislerin büyük bir kısmı meşhur sahâbîlerin rivayetleri olmakla birlikte bazan bunların arasında garîb rivayetler, hatta bazı râvilerin teferrüd ettiği hadisler yer almaktadır. Bu açıdan el-Âḥâd ve'l-mes̱ânî sahâbe müfredleriyle ilgili ilk kitaplardan biri olup sahâbenin hayatına dair eser yazanların en önemli kaynağıdır. Eserdeki hadislerin pek çoğunun bulunabildiği yegâne kaynak ise Taberânî'nin el-Muʿcemü'l-kebîr'idir. el-Âḥâd ve'l-mes̱ânî'nin dikkat çeken yanlarından biri de İbn Ebû Âsım'ın burada bazı hadisleri Zâhirî fıkıh anlayışına delil olarak göstermesi ve bu yönde kendi düşüncelerini ortaya koymasıdır. Müellif aralarında teâruz bulunan hadislere özellikle işaret etmekte, bu arada hadisler arasındaki nâsih-mensuh ilişkisine dikkat çekmektedir. İbn Ebû Âsım, râvileri cerh ve ta'dîl açısından değerlendirdiği gibi bazan diğer münekkitlerin görüşlerine de yer vermektedir. Senedlerde geçen mübhem isim ve künyeleri açıkladığı kitabında mütâbaat ve şevâhide temas eden müellif, tedlîs yapanların rivayetleri konusunda uyarılarda bulunmuş ve senedlerde görülen inkıtâlara dikkat çekmiştir. Eser, Köprülü Kütüphanesi'ndeki (nr. 235) tek yazma nüshası esas alınarak Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire tarafından yayımlanmıştır (I-VI, Riyad 1411/1991). 3. el-Müẕekkir ve't-teẕkîr ve'ẕ-ẕikr. Kıssacılara dair olan kitabın mukaddimesinde Allah'ı zikretmenin sevabı, zikir halkalarının fazileti, buralarda bulunmanın mükâfatı kısaca belirtildikten sonra vaaz ve nasihate kimlerin ehil olduğu, bu kişilerde hangi niteliklerin bulunması gerektiği, kıssa ve hikâyelerle hadisleri birleştirmenin dindeki yeri gibi konular ele alınmaktadır. Eser bazı müelliflere göre bu

türün ilk örneğidir. İşlediği konuları sünnet ve hadislerden delil getirerek açıklayan İbn Ebû Âsım'a göre vaaz ve nasihatlerde sadece sahih sünnete başvurulmalıdır. Eser Amr b. Abdülmün'im (Tanta 1412/1992) ve Ebû Yâsir Hâlid b. Kāsım er-Redâdî (Riyad 1413/1993) tarafından neşredilmiştir. 4. Kitâbü'ṣ-Ṣalât ʿale'n-nebî. Resûl-i Ekrem'e salât ve selâm getirmenin fazileti ve hükmü gibi konuların ele alındığı eseri Hamdî Abdülmecîd es-Selefî Bursa Hüseyin Çelebi Kütüphanesi'ndeki (nr. 1981) bilinen tek nüshasına dayanarak yayımlamıştır (Dımaşk 1415/1995). 5. el-Evâʾil. Müellifin 50.000 hadis ihtiva ettiği belirtilen Müsned'inin bir parçası olup Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki yazma nüshası (Hadis, nr. 297/I) esas alınarak Abdullah el-Cübûrî (Beyrut 1405/1985), Muhammed b. Nâsır el-Acemî (Küveyt 1405), bu iki neşre dayanılarak Muhammed Saîd Besyûnî (Beyrut 1407/1987) ve Mahmûd Muhammed Mahmûd Hasan Nassâr (Beyrut 1411/1991) tarafından neşredilmiştir. 6. ed-Diyât. Bilinen tek nüshası el-Hizânetü't-Teymûriyye'de (Hadis, nr. 206) bulunan eseri önce Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na'sânî (Kahire 1323/1905), daha sonra el-Vemdât fî taḫrîci eḥâdîs̱i'd-Diyât adıyla Hâlid Reşîd el-Cemîlî (Bağdad 1403/1983), Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî (Küveyt 1406/1986) ve Muhammed Saîd Besyûnî (Beyrut 1409/1988) yayımlamıştır. 7. Ẕemmü'd-dünyâ ve'z-zühd. Asıl adı Ẕikrü'd-dünyâ ve'z-zühdü fîhâ ve'ṣ-ṣamtü ve ḥıfẓü'l-lisân ve'l-ʿuzle olan eserin bir bölümü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki nüshası (nr. 4707) esas alınarak Abdülalî Abdülhamîd el-A'zamî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1405/1985; 1408/1988 [Hindistan]). 8. Kitâbü'l-Cihâd. Bilinen tek nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan eseri (Mecmua, nr. 15/6, I, 74a-103a) Ebû Abdurrahman el-Hamîd yayımlamıştır (I-II, Medine 1409/1989). 9. ʿAvâli'l-eḥâdîs̱ ve'l-eʿâlî ve fevâʾidü'l-ḫarâʾid ve'l-leʿâlî (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1447, vr. 133a-148b).

İbn Ebû Âsım'ın kaynaklarda zikredilen diğer eserleri de şunlardır: Aḫbâru ehli'ş-Şâm, el-Büyûʿ, Kitâbü'd-Duʿâʾ, el-Edeb, Edebü'l-ḥükemâʾ, el-Eşribe, el-Eṭʿime, Evhâmü'l-ḥadîs̱, el-Eymân ve'n-nüẕûr, el-Eẕân, el-Ferâʾiż ve'l-veṣâyâ, Feżâʾilü'l-enṣâr, Feżâʾilü'l-Ḳurʾân, Feżâʾilü Muʿâviye, Feżâʾilü'ṣ-ṣaḥâbe, el-Ġurebâʾ, el-Ḫıḍâb, Ḥıfẓü'l-lisân, el-Ḥiyel, Ḫilâf fi's-sünen, el-ʿİlm, el-İḫtiyâr, ʿİlelü ḥadîs̱i'z-Zührî, İs̱bâtü'l-ḫaber ve'l-muḫbir, el-Ḳaḍâʾ ve'l-aḳḍıye ve mâ ḳaḍâ bihi'n-nebî, el-Libâs, Kitâbü'l-Yemen, Meʿâni'l-aḫbâr, el-Menâsik, el-Meşâyiḫ, Mevlidü'n-nebî, el-Muḫtaṣar mine'l-Müsned, el-Müsnedü'l-kebîr, er-Raḥm, er-Red ʿalâ Dâvûd eẓ-Ẓâhirî erbaʿîne ḫaber s̱âbiteten mimmâ nefâ Dâvûd sıḥḥatehâ, er-Rühûn, eṣ-Ṣabâḥ ve'l-mesâʾ, eṣ-Ṣavm, et-Tefsîr, et-Tevbe, eṭ-Ṭıb ve'l-emrâż, el-Vuḥdân.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Âsım, el-Âḥâd ve'l-mes̱ânî (nşr. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire), Riyad 1411/1991, neşredenin girişi, s. 8-65; a.mlf., Kitâbü'l-Cihâd (nşr. Ebû Abdurrahman el-Hamîd), Medine 1409/1989, neşredenin girişi, s. 23-66; a.mlf., el-Müẕekkir ve't-teẕkîr ve'ẕ-ẕikr (nşr. Ebû Yâsir Hâlid b. Kāsım er-Redâdî), Riyad 1413/1993, neşredenin girişi, s. 11-23; a.mlf., Kitâbü'ṣ-Ṣalât ʿale'n-nebî (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Dımaşk 1415/1995, neşredenin girişi, s. 1-9; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, II, 67; Ebü'ş-Şeyh, Ṭabaḳātü'l-muḥaddis̱în bi-İṣbahân (nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî - Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1409/1989, II, 146-148; Ebû Nuaym, Ẕikru aḫbâri İṣbahân (nşr. S. Dedering), Leiden 1931, I, 100-101;

Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs), Riyad 1409/1989, II, 520; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amravî), V, 104-107; Sem‘ânî, et-Taḥbîr, I, 162, 164, 187, 190, 352; II, 12, 13, 82, 83, 84, 186, 276, 381; Zehebî, Tez̲kiretü'l-ḥuffâẓ, II, 640-641; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 430-439; Safedî, el-Vâfî, VII, 269-270; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 84; Irâkī, Ẕeylü Mîzâni'l-iʿtidâl (Abdülkayyûm Abdürabbinnebî), Riyad 1406, s. 465; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, VII, 18-19; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 285; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 53; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 32, 49, 50, 52, 53, 59, 63, 73, 76, 78, 79, 80, 86, 88, 95, 257, 411; Sezgin, GAS, I, 522; a.mlf., Beiträge zur Erschliessung der Arabischen Handschriften in Istanbul und Anatolien, Frankfurt 1986, III, 123-124; Nâsırüddin el-Elbânî, Ẓılâlü'l-cenne fî taḫrîci's-Sünne (İbn Ebû Âsım, Kitâbü's-Sünne içinde), Beyrut 1400/1980, tür.yer.; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcem mâ üllife ʿan Resûlillâh, Beyrut 1402/1982, s. 309; Abdurrahman b. Muhammed Saîd Dımaşkıyye, Fehârisü eḥâdîs̱i ve âs̱âri Kitâbi's-Sünne, Riyad 1409/1989; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, II, 919; Muhammed Eymen eş-Şebrâvî, er-Ravżü'l-bâsim fî tertîbi's-Sünne li'bn Ebî ʿÂṣım, Beyrut 1411/1991; Muhyiddin Atıyye v.dğr., Delîlü müʾellefâti'l-ḥadîs̱, Beyrut 1416/1995, I, 155, 342, 437-438, 442; II, 562, 565; Hasan Cirit, Hadiste Vaaz, Kıssacılık ve Kussâs (doktora tezi, 1997), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 174-175.

Raşit Küçük

İBN VADDÂH (ابن وضّاح) Ebû Abdillâh Muhammed b. Vaddâh b. Bezî‘ el-Kurtubî (ö. 287/900) Endülüs'te hadis öğretimini başlatan iki hadis hâfızından biri.

199'da (814-15) Kurtuba'da (Cordoba) dünyaya geldi. 191 (807), 200 (815-16) veya 202'de (817-18) doğduğu da zikredilmiştir. Dedesi Bezî‘, Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu I. Abdurrahman'ın âzatlısı idi. Öğrenimine Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemekle başladığı anlaşılan İbn Vaddâh Endülüs'te Muhammed b. Îsâ el-A‘şâ, Muhammed b. Hâlid el-Eşec, Müemmel b. Süleyman el-Endelüsî, İbn Habîb es-Sülemî, Yahyâ b. Yezîd el-Ezdî el-Kurtubî gibi hocalardan faydalandı. 218'de (833) Doğu İslâm ülkelerine seyahat etti. Kısa süren bu ilk seyahatinin asıl amacı âbid ve zâhidlerle görüşmek olduğu için aralarında Âdem b. Ebû İyâs, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Asbağ b. Ferec, Saîd b. Mansûr, Nuaym b. Hammâd, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb ve Ahmed b. Hanbel'in de bulunduğu on dört âlimden daha çok zühdle ilgili rivayetleri derledi. 231 (845-46) yılı civarında yaptığı ikinci seyahatinde Mekke, Medine, Kudüs, Trablus, Dımaşk, Halep, Humus, Kûfe, Bağdat, Basra, Mısır, Horasan, Askalân, Antakya, Tarsus ve Kayrevan gibi ilim merkezlerinde çeşitli hocalardan hadis rivayet etti. Çoğu Kütüb-i Sitte imamları olan ve aynı zamanda Bakī b. Mahled'in de hocaları bulunan Âsım b. Ali, Abdullah b. Sâlih el-Mısrî, İsmâil b. Ebû Üveys, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Ebû Mus‘ab, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Harmele b. Yahyâ, Duhaym, Hişâm b. Ammâr, Hâris b. Miskîn bunların en tanınmışlarıdır. İfrîkıye'de Mâlikî fıkhının en önemli kitabı olan el-Müdevvene'yi müellifi Sahnûn'dan okuyup rivayet ettiği için bu mezhebin ileri gelen âlimlerinden biri kabul edilmiş, Mâlikî mezhebini diğerlerine tercih ettiği ve Şâfiî mezhebine karşı olumsuz tavrını saklamadığı belirtilmiştir (İbn Abdülber, II, 1114-1115). İbn Vaddâh, kıraat âlimi Verş'in talebesi Abdüssamed b. Abdurrahman'dan onun kıraatini

öğrenmiş ve meşhur yedi imamdan biri olan Nâfi‘ b. Abdurrahman kıraatine ait Verş rivayetinin Endülüs’te yayılmasına vesile olmuştur.

İbn Vaddâh hemşehrisi Bakī b. Mahled’le birlikte, hadisin rivayet ve dirayet bölümleriyle müstakil bir ilim olarak bilinmediği Endülüs’e Doğu İslâm dünyasının hadis kültürünü getirmiş, burada hadis öğretimini başlatarak Endülüs’ü bir hadis merkezi yapmış ve hayatı boyunca bu çalışmasını sürdürmüştür. İbn Vaddâh’ın tanınmış öğrencileri arasında başta Kāsım b. Asbağ olmak üzere İbn Lübâbe diye bilinen Muhammed b. Yahyâ b. Ömer, İbnü’l-Cebbâb, Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen gibi muhaddislerle İbn Abdürabbih ve filozof İbn Meserre de yer almaktadır. Talebelik yıllarından itibaren zâhidâne bir hayat yaşayan ve maddî sıkıntılar çektiğine işaret edilen İbn Vaddâh 26 Muharrem 287’de (1 Şubat 900) Kurtuba’da vefat etti ve Ümmü Seleme Kabristanı’na defnedildi. Onun Zilhicce 286’da (Aralık 899), 289’da (902) veya 280 (893) yılı civarında öldüğü de kaydedilmektedir. Oğlu Muhammed’in de hadisle meşgul olduğu, kendisinden ve Bakī b. Mahled’in derslerinden faydalandığı belirtilmektedir.

İbn Vaddâh zeki ve anlayışı kuvvetli bir âlim olup İbnü’l-Faradî onun hadisi, hadis râvilerini ve illetlerini iyi bildiğini söylemiş, râvilerle ilgili değerlendirmeleri İbn Hacer’in Tehẕîbü’t-Tehẕîb’i başta olmak üzere çeşitli tabakat kitaplarında yer almıştır (Nûrî Muammer, s. 138-150). Tarihle de meşgul olan İbn Vaddâh’ın tanınmış kadıların, Doğu’dan gelerek Endülüs’e yerleşen âlimlerin, Mâlikî mezhebine mensup fakih ve muhaddislerin, özellikle âbid ve zâhidlerin biyografilerini derlediği belirtilmiş, ancak onun tenkitlerinde oldukça sert davrandığı, bazı hadisleri reddettiği, fıkhı ve nahvi iyi bilmediği ileri sürülmüştür (a.g.e., s. 151-152).

Eserleri. 1. Kitâbü’l-Bidaʿ ve’n-nehyü ʿanhâ (Kitâb fîhi mâ câʾe fi’l-bidaʿ). Sünnete sarılıp bid‘attan sakınmanın gereği, ilk bid‘atların nasıl ortaya çıktığı, bid‘atların zamanla nasıl yayılacağı gibi hususları hadis, sahâbe ve tâbiînin sözleriyle inceleyen eser, konusundaki ilk çalışma-lardan biri olup İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, Ebû Şâme el-Makdisî ve Şâtıbî’nin aynı türdeki kitaplarına kaynaklık etmiştir. Muhammed Ahmed Dehmân (Dımaşk 1400/1980; Kahire 1411/1990) ve Bedr b. Abdullah el-Bedr (Riyad 1416/1996) tarafından yayımlanan kitap üzerinde doktora çalışması yapan M.a Isabel Fierro eseri İspanyolca’ya tercüme ederek Arapça metniyle birlikte Kitāb al-Bidaʿ (Tratado Contra Las Innovaciones) adıyla neşretmiştir (Madrid 1988). 2. Kitâbü’n-Naẓar ilallāhi teʿâlâ ve mâ câʾe fîhi mine’l-ḥadîs̱ (Kitâb fîhi mâ câʾe mine’l-ḥadîs̱ fi’n-naẓar ilallāh). Tunus’ta Hasan Hüsnî Abdülvehhâb es-Sumâdıhî’nin özel kütüphanesinde bir nüshasının bulunduğu belirtilmiştir (Ziriklî, VII, 133; Sezgin, I, 474-475).

İbn Vaddâh’ın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-ʿUbbâd ve’l-ʿavâbid (zühde dairdir), Meknûnü’s-sır ve müstaḫrecü’l-ʿilm (Mâlikî fıkhıyla ilgilidir), eṣ-Ṣalât fi’n-naʿleyn, Risâletü’s-sünne, Kitâbü’l-Ḳuṭʿân fi’l-ḥadîs̱, Cüzʾ fî mesʾeleti

ücreti'l-imâm ʿale'ṣ-ṣalât ve mesʾeleti imâmeyn fî mescid. Nûrî Muammer, Muḥammed b. Vaḍḍâḥ müʾessisü medreseti'l-ḥa-dîs̱ bi'l-Endelüs maʿa Baḳī b. Maḫled adlı çalışmasında İbn Vaddâh'ın biyografisini incelemiş, rivayet ettiği hadisleri derlemiş, hocalarının ve talebelerinin geniş bir listesini vermiştir (Rabat 1403/1983).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Vaddâh, Kitāb al-Bidaʿ (Tratado Contra Las Innovaciones) (nşr. M.a Isabel Fierro), Madrid 1988, neşredenin girişi, s. 11-57; Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Aḫbârü'l-fuḳahâʾ ve'l-muḥaddis̱în (nşr. M. L. Ávila - L. Molina), Madrid 1992, s. 122-132; İbnü'l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1404/1984, II, 650-653; İbn Abdülber, Câmiʿu beyâni'l-ʿilm (Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî), Demmâm 1414/1994, II, 1114-1115; İbn Hayyân, el-Muḳtebes, s. 18, 46, 51, 57, 59, 72, 75, 99, 223, 264, 265; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. Abdülkādir es-Sahrâvî), Rabat 1403/1983, IV, 435-440; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis, Kahire 1967, s. 133-134; İbn Manzûr, Muḫtaṣaru Târîḫi Dımaşḳ, XXIII, 296-297; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 445-446; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 646-648; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 281-290, s. 294-296; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 59; Safedî, el-Vâfî, V, 174; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, II, 179-181; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 275; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 416-417; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 76; Ziriklî, el-Aʿlâm, VII, 133; Sezgin, GAS, I, 474-475; Abdülhâdî Ahmed el-Hüseysin, Meẓâhirü'n-nehḍati'l-ḥadîs̱iyye fî ʿahdi Yaʿḳūbi'l-Manṣûri'l-Muvaḥḥidî, Tıtvân 1403/1983, I, 231-233; W. Werkmeister, Quellenuntersuchungen zum Kitāb al-ʿIqd al-farīd des Andalusiers Ibn ʿAbdrabbih, Berlin 1983, s. 263-266; Nûrî Muammer, Muḥammed b. Vaḍḍâḥ el-Ḳurṭubî: müʾessisü medreseti'l-ḥadîs̱ bi'l-Endelüs maʿa Baḳī b. Maḫled, Rabat 1403/1983; Saîd b. Nâsır el-Gāmidî, Ḥaḳīḳatü'l-bidʿa ve aḥkâmühâ, Riyad 1414/1994, I, 206-209.

M. Yaşar Kandemir

KABBÂNÎ, Ebû Ali (أبو علي القبّاني) Ebû Alî el-Hüseyn b. Muhammed b. Ziyâd el-Kabbânî en-Nîsâbûrî (ö. 289/902) Hadis hâfızı.

---

210 (825) yılı civarında doğdu. "Kantarcı" anlamına gelen Kabbânî lakabıyla anılması dedesinin ödünç olarak verdiği kantarı sebebiyledir (Sem'ânî, X, 43). Tahsil için İshak b. Râhûye, Amr b. Zürâre gibi hemşehrileriyle birlikte uzun süre Horasan, Haremeyn ve Irak bölgelerine seyahat ederek Sehl b. Osman el-Askerî, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Süreyc b. Yûnus, Ahmed b. Menî', Buhârî gibi âlimlerden faydalandı. Buhârî başta olmak üzere Yahyâ b. Muhammed el-Anberî, İbnü'ş-Şarkī, İbnü'l-Ahrem, Nîşâbur Kadısı Yahyâ b. Mansûr ve Da'lec b. Ahmed kendisinden istifade edenlerden bazılarıdır. Rivayet ettiği hadisleri ve râvilerin adlarını iyi ezberlemesiyle tanınan Kabbânî, devrinin önde gelen hadis hâfızlarından biri ve Müslim'den sonra etrafında en çok âlimin toplandığı bir şahsiyet olarak kabul edilmiştir. Buhârî Nîşâbur'a geldiğinde ve mihne olayının yaşandığı bir sırada onun derslerini aksatmadan takip etmiş, Buhârî de kendisinden rivayette bulunmuştur ("Ṭıb", 3). Buhârî'nin "haddesenî el-Hüseyn" diye zikrettiği hocasının Hüseyin b. Ca'fer el-Bîkendî olabileceği ileri sürülmüşse de onun Kabbânî olduğu görüşü daha ağır basmaktadır (Kelâbâzî, I, 175; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 681; İbn Hacer, Fetḥu'l-bârî, X, 137).

Kızından olma torunu Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Hasîrî, Kabbânî'nin 289'da (902) vefat ettiğini, namazını Muhammed b. İbrâhim el-Bûşencî'nin

kıldırdığını ve Makberetü Hüseyin b. Muâz'da defnedildiğini söylemektedir (İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 540). Kaynaklarda Kabbânî'nin el-Müsned, el-Künâ, Etbâʿu'l-etbâʿ, et-Târîḫ gibi eserleri zikredilmekteyse de bunların günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "Ṭıb", 3; Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, I, 175; Hatîb el-Bağdâdî, es-Sâbıḳ ve'l-lâhiḳ (nşr. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî), Riyad 1402/1982, s. 187; Sem'ânî, el-Ensâb, X, 43-44; İbn Asâkir, el-Muʿcemü'l-müştemil, s. 106; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, VI, 476-478; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 680-682; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 499-502; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 540-545; a.mlf., Fetḥu'l-bârî (Hatîb), X, 137; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 99; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 246.

Abdülkadir Şenel

ABDULLAH b. AHMED b. HANBEL عبد الله بن أحمد بن حنبل

Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 290/903) Ahmed b. Hanbel'in küçük oğlu ve önde gelen talebesi.

---

213 (828) yılında Bağdat'ta doğdu. Daha çocukken hadis öğrenmeye karşı büyük bir istek duyarak başta babası olmak üzere pek çok muhaddisten ders aldı. Hocaları arasında, bir kısmı babasının yakın arkadaşı olan devrinin şöhretli muhaddislerinden Yahyâ b. Maîn, Ebû Bekir ve Osman b. Ebû Şeybe kardeşler, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Süfyân b. Vekî' b. Cerrâh da vardır. Ahmed b. Hanbel, meşhur eseri Müsned'i önce özel olarak Abdullah'a okumuştur. Abdullah, Müsned'de, "Babam dedi ki" (قال أبي) diye naklettiği her hadisi babasından en az iki üç defa dinlemiş olduğunu belirtmiştir. Ayrıca başkalarının soramadığı hususları babasına sorup öğrenmiş ve ondan ez-Zühd adlı eserini, en-Nâsih ve'l-mensûh, et-Târîh, Hadîsü Şube, Cevâbâtü'l-Kurân ve el-Menâsik gibi kitapları okumuştur. Abdullah'tan hadis rivayet edenler arasında Nesâî, Ebü'l-Kasım el-Begavî, Mehâmilî, Ebû Ali es-Savvâf ve Ebû Bekir el-Katîî gibi muhaddisler bulunmaktadır. "Üstat oğlu üstat" diye övülen Abdullah'ın geniş hadis bilgisini babası da takdir eder, hatta bilmediği hadisleri kendisiyle müzakere edecek kadar hadis ilminde yetişmiş olduğunu söylerdi. Nitekim Nesâî ve Dârekutnî gibi oldukça titiz iki hadis münekkidi, Abdullah'ın sika* olduğuna şahitlik etmektedirler.

Babasının bazı fıkhî görüşlerini de nakletmekle birlikte Abdullah daha çok hadisle meşgul olmuş, hadis tenkidi ve ilel* bilgisindeki üstünlüğünü herkese kabul ettirmiştir. Otuz bin hadis ihtiva eden Müsned, Ahmed b. Hanbel'in sağlığında bizzat kendisi tarafından tam olarak tertip ve tasnif edilemediği için bu önemli görevi Abdullah üstlenmiş ve dağınık vaziyetteki Müsned hadislerini sıraya koymuştur. Fakat bu arada bazı tertip hataları sebebiyle Medineliler'in rivayetleri Şamlılar'ınkine, Şamlılar'ınki de Medineliler'in rivayetlerine karışmış ise de eserin bu tür yanlışları daha sonra kudretli hadis hâfızları tarafından düzeltilmiştir. Müsned'i tertip ettiği sırada Abdullah

bu esere bazı rivayetler eklemiştir. “Zevâidü Abdillâh” diye anılan bu ilâveler, onun babası dışındaki hocalarından duyduğu hadislerle babasından duymadığı halde ona okuduğu hadislerdir. Müsned’de “حدثنا عبد الله حدثني أبي” ibaresiyle rivayet edilen hadisler Ahmed b. Hanbel’in derlediği rivayetlerdir. “أبي” kelimesi olmaksızın “ حدثنا عبد الله” şeklinde rivayet edilenler ise Abdullah’ın “zevâid”indendir.

Ahmed b. Hanbel’in fıkıh, akaid ve ahlâkla ilgili görüşlerini talebeleri içinde en iyi toplayan yine Abdullah’tır (el-Mesâil adıyla anılan bu mecmuanın yazma nüshaları için bk. GAS, I, 507). Müsned’den seçerek meydana getirdiği Sülâsiyyât*, babasından rivayet ettiği Fezâilü Osman b. Affân (Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 878, 202 vr.), Kitâbü’s-Sünne (Kahire 1349) ve Müsnedü’l-Ensâr (Zâhiriyye Ktp., Hadis, nr. 336) günümüze kadar ulaşan eserleridir.

Abdullah, babası gibi yetmiş yedi yaşında iken Bağdat’ta vefat etti; vasiyeti üzerine Bâbüttîn Kabristanı’na defnedildi.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931 → Beyrut, ts. (Dârü’l-Kütübi’l-ilmiyye), IX, 375-376; İbn Ebû Ya‘lâ, Tabakatü’l-Hanâbile (nşr. Muhammed Hâmid el-Fakkı), Kahire 1371/1952, I, 180-188; Zehebî, Tezkiretü’l-huffâż, Haydarâbâd 1375-77/1955-58 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî), II, 665-666; a.mlf., A‘lâmü’n-nübelâ’, XIII, 516-526; İbn Hacer, Tehzîbü’t-Tehzîb, V, 142-143; Abdülaziz ed-Dihlevî, Büstânu’l-Muhaddisîn (trc. Ali Osman Koçkuzu), Ankara 1986, s. 69; Brockelmann, GAL Suppl., I, 310; Sezgin, GAS, I, 506-508; Muhammad Zubayr Sıddîqî, Hadith Literature, Calcutta 1961, s. 82-85; Sââtî, el-Fethu’r-Rabbânî, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî), s. 6-24; M. Ebû Zehre, “el-Müsned”, Tİ, I, 191 vd.; H. A. Juynboll, “Ahmad Muhammad Shakir and his edition of İbn Hanbal’s Musnad”, Der Islam, XLIX (1972), s. 221-247.

Salahattin Polat

KUMMÎ, Muhammed b. Hasan (محمد بن الحسن القمّي) Ebû Ca‘fer Muhammed b. el-Hasen b. Ferrûh es-Saffâr el-Kummî (ö. 290/903) İlk dönem Şiî hadis ve fıkıh âlimlerinden.

Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Onuncu imam Ali el-Hâdî ve on birinci imam Hasan el-Askerî zamanında yaşadı. Ebû Ca‘fer et-Tûsî ve onu takip eden bazı kaynaklarda Hasan el-Askerî’nin talebesi olduğu kaydedilirse de gerek kendi eseri Beşâ’irü’d-derecât’ta gerekse daha sonraki kaynaklarda ondan doğrudan hiçbir rivayete yer verilmemesi Askerî ile ilişkisinin ancak mektup yoluyla olduğunu düşündürmekte ve imamlardan diğer râviler vasıtasıyla nakilde bulunduğunu göstermektedir (Mohammad Ali Amir-Moezzi, CCLXXX [1992], s. 232-233). Güvenilir ve saygın bir kişi olarak tanındığı ve rivayetlerinde pek az kesiklik bulunduğu belirtilen Kummî’nin hadis naklettiği 150 kadar hocası arasında Ahmed b. Muhammed el-Berkī, Ahmed b. Mûsâ el-Haşşâb, Hüseyin b. Muhammed el-Kâşânî, Muhammed b. Hâlid et-Tayâlisî, Muâviye b. Hakem, İsmâil el-Cu‘fî ve Ebü’l-Cevzâ Münebbih b. Abdullah bulunmaktadır. Kendisinden Küleynî, Ebü’l-Hasan İbn

Bâbeveyh, Sa‘d b. Abdullah el-Eş‘arî, Muhammed b. Ca‘fer el-Müeddib, Muhammed b. Hasan b. Velîd ve Muhammed b. Yahyâ el-Attâr gibi âlimler hadis rivayet etmişlerdir. Ebû Ca‘fer et-Tûsî ve Ahmed b. Ali en-Necâşî ise ona ulaşan senedlerinde iki veya üç râvi zikretmişlerdir. Kummî, on birinci imamın vefatıyla (260/874) başlayan küçük gaybet döneminde uzun süre yaşadıktan sonra 290 (903) yılında Kum’da vefat etti.

Eserleri. Necâşî’nin verdiği listede Kummî’nin otuz beş eserinin adı zikredilmekte, çağdaş kaynakların bir kısmında bu sayının otuz yedi olarak kaydedilmesinin söz konusu listedeki bazı isimlerin bölünmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Dönemin geleneğine uygun olarak belli bir konudaki hadislerin derlendiği tahmin edilen bu kitapların çoğu daha sonraki genel fıkıh kitaplarının bölüm başlıklarını taşımaktadır (salât, sıyâm, hac, nikâh, hudûd gibi). Bunların bir kısmı âdâb ve ahlâk (kitâbü’l-mürüvve, kitâbü’z-zühd, kitâbü’d-duâ), önemli bir kısmı da Şîa doktriniyle ilgili çeşitli konulara dair hadisleri ihtiva etmektedir (kitâbü’r-red ale’l-gulât, kitâbü’t-takıyye, kitâbü’l-mü’min, kitâbü’l-melâhim, kitâbü’l-menâkıb, kitâbü’l-mesâlib, kitâbü mâ ruviye fî evlâdi’l-eimme gibi).

Kummî, asıl şöhretini bugüne ulaşan tek kitabı Beṣâʾirü’d-derecât ile yapmıştır. Tam adı Beṣâʾirü’d-derecât fî ʿulûmi Âli Muḥammed ve mâ ḫaṣṣahümu’llāhu bih (... fi’l-maḳāmât ve feżâʾili Ehli’l-beyt veya ... fî feżâʾili Âli Muḥammed) olan eser on bölümden oluşmakta ve bazı tekrarlarla birlikte 1881 hadis ihtiva etmektedir. Kaynaklarda eserin küçük ve büyük olmak üzere iki versiyonunun olduğu belirtilmekte, bugüne ulaşan farklı nüshalar da ilk metnin daha sonra yapılan ilâvelerle geliştirildiğini göstermektedir. İmâmiyye Şîası’nın imam anlayışıyla ilgili, ilk dönem İmâmîliğinin metafizik ve mistik temelini oluşturan hadislerin derlendiği en eski sistematik kaynak olan Beṣâʾirü’d-derecât’ın bu önemine rağmen İmâmiyye çevrelerinde gerekli ilgiyi görmemesi dikkat çekmektedir. Kummî ile aynı geleneğe mensup olmakla birlikte Küleynî ve Şeyh Sadûk İbn Bâbaveyh’in eserleri üzerine birçok çalışma yapılmasına, Farsça’ya tercüme edilmelerine ve defalarca basılmalarına rağmen Beṣâʾirü’d-derecât üzerine henüz bir şerh yazılmadığı gibi 1285 (1868) yılında Tahran’da yapılan taş baskısından sonra (Mirza Hüseyin Nûrî’nin Nefesü’r-raḥmân fî feżâʾili’s-Selmân adlı eseriyle birlikte) 1960’lardaki yetersiz ve hatalı baskısından başka (nşr. Mirza Muhsin Kûçebâğî, Tebriz 1380-1381; Kum 1374, 1404) neşri de gerçekleştirilmemiştir.

Tûsî ve Necâşî’nin, Kummî’nin asıl râvisi olarak gösterdikleri hadis âlimi, fakih ve müfessir Muhammed b. Hasan b. Velîd’in Beṣâʾirü’d-derecât dışındaki bütün eserlerini rivayet ettiğini belirtmeleri ve bu eseri başkasının rivayetiyle nakletmeleri yanında İbn Dâvûd el-Hillî ve Erdebîlî gibi müelliflerin onu bir yerde güvenilir bir râvi, bir diğer yerde bu hususa işaret etmeden Beṣâʾirü’d-derecât müellifi olarak iki

farklı şahsiyet gibi kaydetmeleri ilginçtir. Küleynî'den Muhammed Bâkır el-Meclisî'ye kadar hadis tedvin eden âlimlerin sıkça atıfta bulundukları bu eser ve müellifi konusunda Şîa kaynaklarındaki bu tereddütlü ve kararsız tavır, Meclisî'nin Kummî'ye ait bütün eserlerin râvisi olan talebesi İbnü'l-Velîd'in, ihtiva ettiği aşırı görüşler sebebiyle Beṣâ᾿irü'd-derecât'ı rivayet etmediğine dair sözüyle (Mohammad Ali Amîr-Moezzi, CCLXXX [1992], s. 230) bir ölçüde açıklık kazanmaktadır. Saffâr el-Kummî ve eseri üzerine bir çalışma yapan M. Ali Emîr-Muizzî Beṣâ᾿irü'd-derecât'a yönelik bu şüpheci tavrı, Şeyh Müfîd (ö. 413/1022) ve izleyicileri eliyle Şiî dünyasında hâkim duruma gelen diyalektik ve rasyonel kelâm akımının etkisine bağlamaktadır (a.g.e., CCLXXX [1992], s. 227-230). Kummî'nin eserinde yer alan bâtınî ve mistik mahiyette birçok hadis, daha talebesi Küleynî'den itibaren ihmal edilmeye ve hadis mecmualarına alınmamaya başlanmış, Tûsî, Allâme el-Hillî ve Hür el-Âmilî gibi rasyonel kelâm ve fıkıh geleneğine mensup müellifler de ondan sadece fıkha dair hadisler nakletmişlerdir. Bununla birlikte Kummî'nin eseri, İmâmiyye doktrinine dair hadisleri toplayan ilk büyük mecmualardan biri ve bâtınî yaklaşım üzerine en eski kaynak olarak önemini korumaktadır.

BİBLİYOGRAFYA: Muhammed b. Hasan el-Kummî, Beṣâ᾿irü'd-derecât (nşr. Mirza Muhsin Kûçebâğî), Kum 1374, neşredenin girişi, s. 3-19; Ahmed b. Ali en-Necâşî, er-Ricâl (nşr. M. Cevâd en-Nâînî), Beyrut 1408/1988, II, 252-253; Ebû Ca'fer et-Tûsî, el-Fihrist, Beyrut 1403/1983, s. 174; Hasan b. Ali b. Dâvûd el-Hillî, er-Ricâl (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Necef 1392/1972, s. 170; Muhammed b. Ali el-Erdebîlî, Câmiʿu'r-ruvât, Beyrut 1403/1983, II, 93-94, 95-96; Tebrîzî, Reyḥânetü'l-edeb, III, 453; Sezgin, GAS, I, 538; Âġā Büzürg-i Tahrânî, eẕ-Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa, Beyrut 1403/1983, III, 124-125; Ebü'l-Kāsım el-Hûî, Muʿcemü ricâli'l-ḥadîṡ, Beyrut 1409/1989, XV, 247-250; Mohammad Ali Amir-Moezzi, "al-Saffâr al-Qummî (M. 290/902-3) et son Kitâb Basâ'ir al-Darajât", JA, CCLXXX (1992), s. 221-250; DMT, IV, 493; Mâlik Hüseynî, "Beṣâ᾿irü'd-derecât", Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm, Tahran 1376, III, 471-472.

Ahmet Özel

BÛŞENCÎ, Muhammed b. İbrâhim محمّد بن إبراهيم البوشنجي Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Saîd el-Bûşencî (ö. 291/904) Muhaddis, fıkıh ve lugat âlimi.

---

204 (819) yılında doğdu. İlk tahsiline Herat yakınlarındaki Bûşenc kasabasında Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek başladı. Daha sonra hadis öğrenmek için Kûfe, Bağdat, Basra, Dımaşk, Hicaz ve Mısır'da yıllarca kalarak zamanının ileri gelen âlimlerinden hadis ve fıkıh okudu. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Bükeyr, Müsedded b. Müserhed, İsmâil b. Ebû Üveys, Saîd b. Mansûr gibi âlimlerden rivayette bulundu. Dâvûd ez-Zâhirî Bûşencî'yi tanıdığı zaman son derece takdir etmiş ve yanındaki öğrencilerine onu kendisinden istifade edilen, fakat kendisi kimseden faydalanma ihtiyacında olmayan bir âlim diye takdim etmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra yurduna dönen Bûşencî, Horasan'ın en önemli ilim merkezleri olan Nîşâbur, Merv ve Semerkant'ta,

bir süre de Buhara'da hadis okuttu. Kendisinden hadis rivayet edenlerden Muhammed b. İshak es-Sâgānî, İbn Huzeyme, Büştî, Da'lec b. Ahmed, Ebü'l-Abbas ed-Degūlî, İsmâil b. Nüceyd zikredilebilir. Yaşça büyük, hadis ilminde de ondan daha üstün olan Buhârî el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde Bûşencî'den bir hadis rivayet etmiştir ("Tefsîr", 5/165).

Rivayet ettiği hadisleri ezbere bilmesiyle de tanınan Bûşencî'nin hadislerdeki nâdir (garîb) kelimeleri ve anlaşılması güç yerleri açıklamakta büyük mahareti vardı. Geniş bir fıkıh kültürüne sahipti. Maddî bakımdan hayli cömert olmakla beraber ilmini esirger, her müracaat edeni talebeliğe kabul etmezdi.

Devrindeki âlimlerin takdirini kazanmış sika* bir muhaddis olan Bûşencî'nin rivayetleri güvenilir hadis kaynaklarında mevcuttur. Her ne kadar onun bazı eserleri telif ettiği söylenirse de fıkha dair olduğu anlaşılan Kitâbü'l-Metâʿim (bk. Abbâdî, s. 47) adlı eserinden başka hiçbir kitabına kaynaklarda rastlanmaz. Tabakātü'l-Hanâbile'de Bûşencî'nin Hanbelî olduğu kaydedilmekle beraber Zehebî ve Safedî onun Mâlikî olduğunu söylemekte, İbn Hacer ise Şâfiîliğinin şüphe götürmediğini ifade etmektedir.

Bûşencî Nîşâbur'da vefat etmiş, cenaze namazını talebesi meşhur muhaddis İbn Huzeyme kıldırmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "Tefsîr", 5/165; el-Cerh ve't-taʿdîl, VII, 187; İbn Hibbân, es-Sikat, IX, 152; Abbâdî, Fukahâʾü'ş-Şâfiʿiyye, s. 47-49; Tabakātü'l-Hanâbile, I, 264; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI, 48; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 657; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 581-589; Safedî, el-Vâfî, I, 342; Sübkî, Tabakāt, II, 189-207; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, IX, 8-10; Hazrecî, Hulâsatü Tezhîb, s. 324; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 205; Muhammed Hasan Heyto, el-İctihâd ve tabakātü müctehidi'ş-Şâfiʿiyye, Beyrut 1409/ 1988, s. 122-123.

Mücteba Uğur

BAHŞEL بحشل Ebü'l-Hasen Eslem b. Sehl b. Selm er-Rezzâz el-Vâsıtî (ö. 292/905) Muhaddis ve tarihçi.

Hayatı hakkında bilgi yoktur. Pirinç sattığı, başka bir rivayete göre ise Rezzâzîn (pirinççiler) mahallesinde oturduğu için Rezzâz lakabıyla anılır. "Zenci" mânasına gelen Bahşel lakabını ne sebeple aldığı bilinmemektedir. Anne tarafından dedesi olan muhaddis Vehb b. Bakıyye, ayrıca Muhammed b. Ebân el-Vâsıtî, Muhammed b. Sabbâh el-Cercerâî gibi muhaddislerden hadis okudu. Kaynaklar kendisinden hâfızası kuvvetli, güvenilir ve muteber bir hadisçi olarak bahsederler.

Bahşel'in Vâsıt şehri tarihine dair olan Târîhu Vâsıt, adlı eseri G. Avad tarafından neşredilmiştir (Bağdad 1967, Beyrut 1986). Müellif bu eserinde Vâsıt ve çevresinin ilk devir tarihi hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Vâsıt'la ilgili din bilginleriyle hadis

râvilerini tabakalara ayırmakta, kronolojik sıra ile her biri hakkında bilgi vermekte ve rivayet ettikleri hadisleri sıralamaktadır. Eserde ilk tabakayı Vâsıt'a gelen ashâb-ı kirâm teşkil etmektedir. Târîhu Vâsıt, râvilerin güvenilirliklerini tesbit etmek açısından hadis âlimleri için çok önemli bir kaynaktır.

BİBLİYOGRAFYA:Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, VI, 127-128; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 553; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 664; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 211; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 388; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-huffâz, (Ömer), s. 289; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 309; Îzâḥu'l-meknûn, I, 218; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 210; Brockelmann, GAL Suppl., I, 210; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 298; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 253; F. Rosenthal, A History of Muslim Historiography, Leiden 1968, s. 94, 166, 484; a.mlf., "Baḥshal", EI² (İng.), I, 949.

Abdülkerim Özaydın

BEZZÂR البزار Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî (ö. 292/905) Müsned sahibi muhaddis.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. "Tohum satıcısı" anlamına gelen Bezzâr lakabını hangi sebeple aldığı bilinmemektedir. Hüdbe b. Hâlid, Abdüla'lâ b. Hammâd ve Bündâr gibi hocalardan hadis öğrendi. Kendisinden de İbn Kāni', Ebü'l-Kāsım et-Taberânî ve Ebü'ş-Şeyh gibi birçok muhaddis hadis rivayet etti. Muhaddisler genellikle hadis tahsil etmek için ilim muhitlerine seyahatler yaparken Bezzâr, bildiği hadisleri daha geniş muhitlere yaymak maksadıyla İsfahan, Bağdat, Mısır, Mekke ve Şam bölgesindeki Remle'ye bizzat kendisi gitti. Rivayet ettiği hadislerde bulunan illet*leri de talebelerine söylerdi. Tamamı hadis öğrenim ve öğretimi için harcanan seksen yıllık bir ömürden sonra Remle'de vefat etti.

Hadis tenkitçileri onu sika* bir muhaddis olarak kabul etmekle beraber hadis okuturken eline kitap almayıp güçlü hâfızasına güvenip ezbere rivayette bulunduğu için çok yanıldığını söylerler.

Eserleri. 1. el-Müsned. el-Müsnedü'l-kebîr ve el-Bahrü'z-zehhâr adlarıyla da anılan eser, aşere-i mübeşşerenin müsned*leriyle başlayıp devam etmektedir. Kitabın I. cildi Murad Molla (nr. 572), II ve III. ciltleri Ezher (nr. 604, hadis 924), VI. cildi de Köprülü (nr. 426) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Nûreddin el-Heysemî, el-Müsned'in Kütüb-i Sitte'de bulunmayan hadislerini toplamış ve bunları bablara göre tertip ettiği eserine Keşfü'l-estâr ʿan zevâʾidi'l-Bezzâr adını vermiştir. "Kitâbü'l-Îmân" ile başlayıp "Kitâbü'l-ʿİlm", "Kitâbü't-Tahâre" ile devam eden bu eser "Kitâbü'z-Zühd" ile son bulmaktadır. Keşfü'l-estâr Habîbürrahman el-A'zamî tarafından dört cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut 1399-1405/ 1979-85). Her ne kadar Heysemî'nin bu eseri muhtelif kaynaklarda (meselâ bk. Kettânî, s. 171; Tecrid Tercemesi, I, 223) el-Bahrü'z-zehhâr fî zevâʾidi Müsnedi'l-Bezzâr adıyla verilmekte ise de Keşfü'l-estâr mukaddimesinde (s. 5) bizzat Heysemî'nin belirttiği üzere el-

Bahrü'z-zehhâr, Bezzâr'ın eserinin adıdır. Kettânî'nin el-Müsned'e el-Bahrü'z-zâhir denildiğine dair ifadesi de bir zühul eseri olmalıdır (er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 68). Ayrıca İbn Hacer el-Askalânî, el-Müsned'in Kütüb-i Sitte ile Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde bulunmayan hadislerini bir araya getirmiş ve eserine Zevâʾidü Müsnedi'l-Bezzâr adını vermiştir (Âsafiye Ktp., nr. 1/632, hadis 549). 2. Kitâbü's-Salât ʿale'n-nebî. Yegâne nüshası Bursa Hüseyin Çelebi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 1181/1).

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, IV, 334-335; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 554-557; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 653-654; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 124-125; Heysemî, Keşfü'l-estâr (nşr. Habîburrahman el-A'zamî), Beyrut 1399-1405/ 1979-85, I, 5; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 237-239; Tecrid Tercemesi, I, 223-224; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 209; Dihlevî, Bustânü'l-muhaddisîn, s. 75-76; Max Weisweiler, Istanbuler Handschriftenstudien zur Arabischen, İstanbul 1937, nr. 41, s. 61-62; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 68, 171; Sezgin, GAS, I, 162; Ramazan Şeşen v.dğr., Fihrisü mahtûtâti mektebeti Köprülü, İstanbul 1406/1986, I, 219.

M. Yaşar Kandemir

KECCÎ (الكجّي) Ebû Müslim İbrâhîm b. Abdillâh b. Müslim el-Keccî el-Basrî (ö. 292/904) Hadis hâfızı.

---

192 (808) veya 200 (816) yılında doğdu. Babası, bilinmeyen bir yerden göç ederek Basra'ya yerleşti (İbnü'n-Nedîm, s. 338). Keccî (Keşşî) nisbesiyle anılması konusunda farklı açıklamalar vardır. Kelimenin bir yere nisbetle kullanıldığını düşünenlere göre Kec, İran'ın Hûzistan bölgesinde bulunan Zeyr Kec (Yâkūt, IV, 438) veya Cürcân'a 3 fersah uzaklıktaki Keş köyüdür (Kettânî, s. 34). Basra'da ev inşaatında kireç kullanımı sırasında çabuk donan bir malzemenin adını (kecc: Farsça kireç) sıkça söylediği için kendisine Keccî denildiği kaydedilmiş (Hatîb, VI, 121), üçüncü ceddinin adının Kec olduğu ve ona nisbetle böyle anıldığı da ileri sürülmüştür.

Keccî Ebû Âsım en-Nebîl, Ali b. Medînî, Muhammed b. Abdullah el-Ensârî, Haccâc b. Minhâl el-Enmâtî ve Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî gibi âlimlerden hadis dinledi. Ahmed b. Selmân el-Bağdâdî, Ebü'l-Kāsım el-Begavî, Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, Ebû Bekir Ahmed b. Ca'fer el-Katîî kendisinden hadis rivayet edenler arasında yer aldı. Bir müddet Dımaşk'ta idarî görev yaptığı anlaşılan (a.g.e., VI, 122), Bağdat'ta kalabalık grupların hazır bulunduğu büyük imlâ meclislerinden söz edilen ve cömert kişiliğiyle tanınan Keccî 7 Muharrem 292 (19 Kasım 904) tarihinde Bağdat'ta vefat etti; cenazesi Basra'ya götürülerek orada defnedildi. Dârekutnî, Mûsâ b. Hârûn, Abdülganî b. Saîd gibi münekkitler Keccî'yi sadûk ve sika olarak değerlendirmiş, Zehebî kendisinden asrın şeyhi diye söz etmiş ve senedinde üç râvi bulunan (sülâsiyyetü's-sened) hadisleri olduğunu belirtmiştir.

Eserleri. 1. Kitâbü's-Sünen. Mübârekfûrî eserin yazma bir nüshasının mevcudiyetinden söz etmektedir (Muḳaddimetü Tuḥfeti'l-aḥveẕî, I, 335). 2. Cüzʾ fîhi ḥadîs̱ü Ebî Müslim İbrâhîm b. ʿAbdillâh el-Baṣrî. Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (nr. 4566, 16 varak) ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde (İsmail Saib Sencer, nr. 2716/2, 17 varak) birer nüshası bulunan eser, çeşitli konularla ilgili 135 (İsmail Saib Sencer nüshasında 111) hadis ihtiva etmekte olup bu nüshalar esas alınarak Abdullah Kılıç tarafından Ebû Müslim el-Keccî ve Hadis Cüz'ü adıyla tahkik edilmiştir (bk. bibl.). Keccî'nin ayrıca Kitâbü'l-Müsned ve Nâsiḫu'l-Ḳurʾân ve mensûḫuh adlı eserlerinin bulunduğu kaynaklarda zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Kahire, ts. (Matbaatü'l-istikāme), s. 338; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VI, 120-124; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, XIII, 34-36; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 36; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, IV, 438; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 423-425; İbn Hacer, el-Muʿcemü'l-müfehres (nşr. Muhammed Şekkûr), Beyrut 1418/1998, s. 48, 342; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 585; Mübârekfûrî, Muḳaddimetü Tuḥfeti'l-aḥveẕî (nşr. M. Abdülmuhsin el-Kütübî), Kahire, ts., I, 335; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 4; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 34-35; Sezgin, GAS, I, 162; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 15; Abdullah Kılıç, Ebû Müslim el-Keccî ve Hadis Cüz'ü (yüksek lisans tezi, 1987), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 11-49.

Salahattin Polat

MERVEZÎ, Ahmed b. Ali (أحمد بن علي المروزي) Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Saîd el-Mervezî el-Kureşî (ö. 292/905) Hadis hâfızı.

Muhtemelen 202 (816-17) yılında doğdu. Aslen Mervli olup Ebû Bekir el-Mervezî diye tanınır. Ümeyyeoğulları'nın mevlâsı olduğu için Ümevî veya Kureşî nisbeleriyle de anılır. Kendisiyle aynı dönemde yaşayan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Mervezî ile zaman zaman karıştırılmıştır (Sezgin, I, 317). Merv'den Bağdat'a göç ettiği ileri sürülmüş, Bağdat, Humus ve Dımaşk'ta muhaddislerden hadis almıştır. Hocaları arasında Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Ali b. Ca'd, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Ahmed b. İbrâhim el-Mevsılî, Bündâr diye meşhur olan Muhammed b. Beşşâr gibi muhaddisler yer almış; kendisinden Taberânî, Nesâî, Ebû Avâne, İbn Cevsâ, aynı zamanda eserlerinin râvisi İbnü'n-Nâsıh ve diğerleri hadis rivayet etmiştir. Humus'ta kadılık, Dımaşk'ta Ebû Zür'a Muhammed b. Osman el-Kādî'nin yerine kadı nâibliği (veya kadılık) görevlerinde bulunan Mervezî (Mizzî, I, 408; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 528) hayatının son yıllarını geçirdiği Dımaşk'ta 15 Zilhicce 292'de (18 Ekim 905) vefat etti ve Kadı Ebû Hafs Ömer b. Hasan'ın kıldırdığı cenaze namazının ardından defnedildi (Mizzî, I, 410). Nesâî onu "sika" olarak değerlendirmiş, ayrıca "muhaddislerin güvenilir, ilim dağarcığı" gibi sözlerle anılmıştır (Hatîb, IV, 304; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 528). İbn Hacer el-Askalânî de onu pek çok şeyhi ve rivayeti bulunan faziletli bir kişi diye niteler (Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 62).

Eserleri. 1. Müsnedü Ebî Bekr eṣ-Ṣıddîḳ. Muhtelif sahâbîlerin Hz. Ebû Bekir'den rivayet ettiği 140 hadisi ihtiva eden ve râvisi İbnü'n-Nâsıh tarafından birkaç hadis daha ilâve edilen eseri Şuayb el-Arnaût neşretmiştir (Beyrut 1390/1970, 1391/1971, 1393/1973, 1399/1979, 1406/1986). Kitap, Ahmet Davudoğlu tarafından Müsnedü Ebî Bekr es-Sıddîk (Hadîs-i Şerîfler) adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1981). 2. Kitâbü'l-Cumʿa ve fażlihâ. Yine İbnü'n-Nâsıh tarafından rivayet edilen eser Ebû Bekir el-Mervezî'nin kırk dört hocasından aldığı, cuma günü ve cuma namazı hakkında altmış beş hadis ihtiva etmekte olup bunlar başta Ṣaḥîḥayn olmak üzere Kütüb-i Sitte'de yer almış, sahih veya hasen olarak nitelendirilmiştir. Nejdet Arman, Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshasını (nr. 1584, vr. 76a-83b) esas alarak eseri tahrîc etmiştir (bk. bibl.). 3. Ḥadîs̱ü Ebî Bekr el-Mervezî. Bilinen tek nüshası Zâhiriye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Mecmû', nr. 110, vr. 82a-89a).

Ebû Bekir el-Mervezî'nin ayrıca Kitâbü'l-ʿİlm (İbn Hacer, Fetḥu'l-bârî, I, 21), Müsnedü ʿOs̱mân (Süyûtî, I, 85), Müsnedü ʿÖmer (İbn Hacer, Fetḥu'l-bârî, I, 337) ve Müsnedü ʿÂʾişe adlı eserlerinin olduğu zikredilmiştir. Bazı kaynaklarda müellife Kitâbü'l-Veraʿ adıyla bir eser nisbet edilmişse de (Sezgin, I, 317) bu kitap, onun dönemindeki bir başka muhaddis olan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Mervezî'nin, hocası Ahmed b. Hanbel'e sorduğu zühd ve takvâya dair soru ve cevapları ihtiva etmektedir (nşr. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, Riyad 1418/1997). Aynı adla Ahmed b. Hanbel'e de izâfe edilen eserin daha önce de muhtelif neşirleri yapılmıştır (DİA, II, 78).

BİBLİYOGRAFYA: Ahmed b. Ali el-Mervezî, Müsnedü Ebî Bekr eṣ-Ṣıddîḳ (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1406/1986, neşredenin girişi, s. 9-12; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IV, 304; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, I, 407-411; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 527-528; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 663; İbn Hacer, Fetḥu'l-bârî (Hatîb), I, 21, 337; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 62; a.mlf., Muʿcemü'l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 62, 91-92; Süyûtî, Tenvîrü'l-ḥavâlik, Mısır 1389/1969, I, 85; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 141; Sezgin, GAS (Ar.), I, 317; Nejdet Arman, Ebû Bekr el-Mervezî ve Kitâbü'l-Cum'a ve fadlihâ İsimli Hadis Cüzü (yüksek lisans tezi, 1988), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 4-9, 28-31, 34-35; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, Muʿcemü'l-muṣannefâti'l-vâride fî Fetḥi'l-bârî, Riyad 1412/1991, s. 370; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, III, 1509-1510; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 165; M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", DİA, II, 78.

İbrahim Hatiboğlu

SÂLİH CEZERE (صالح جزرة) Ebû Alî Sâlih b. Muhammed b. Amr el-Bağdâdî el-Buhârî (ö. 293/906) Hadis hâfızı.

---

205 (820) yılında Bağdat'ta, oğlu Ebû Hasan Ali'den nakledilen rivayete göre ise 210'da (825) Kûfe'de doğdu. Büyük dedesi Ammâr, Esed b. Huzeyme oğullarının mevlâsı olduğundan Esedî nisbesiyle tanınır. Hocası Zühlî'nin veya başkalarının huzurunda, bir hadiste geçen "hareze" kelimesini "cezere" diye okuması üzerine bu

lakapla anıldığını söyleyenler olduğu gibi bu lakabın ona çok daha önce verildiğini ileri sürenler de vardır. Sâlih Cezere kendi memleketindeki âlimlerden faydalandıktan sonra Mekke, Medine, Suriye, Mısır, Nîşâbur, Rey ve Herat gibi ilim merkezlerinde öğrenimini sürdürdü. Hadis, tefsir ve tarih alanındaki bilgileriyle tanınan Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Osman b. Ebû Şeybe, Kāsım b. Ebû Şeybe, Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, Ebû Zür'a er-Râzî ve Ali b. Ca'd gibi âlimlerden faydalandı. Kendisinden Ebû Ahmed Ali b. Muhammed el-Mervezî el-Habîbî, Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, Muhammed b. Yûsuf b. Bişr el-Herevî ve Ebû Sâlih Halef b. Muhammed b. İsmâil el-Hayyâm gibi muhaddisler rivayette bulundu. Müslim b. Haccâc ondan rivayet ettiği hadislere el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ dışındaki eserlerinde yer verdi. 253'te (867) Nîşâbur'a giderek bir müddet orada kaldı. Ardından Merv'e ve Horasan bölgesinin diğer şehirlerine gitti. 266 (879-80) yılında davet edildiği Buhara'da şehrin emîrinden büyük ilgi gördü. Orada yerleşerek hayatının sonuna kadar hadis okutmaya devam etti. Sâlih Cezere, oğlu Ebü'l-Hasan'ın verdiği bilgiye göre 21 veya 22 Zilhicce 293'te (13 veya 14 Ekim 906) vefat etti.

Hadis hâfızı olan, hüccet lakabı ve doğunun muhaddisi unvanıyla anılan Sâlih Cezere güçlü bir hâfızaya sahip olup çok uzun metinleri dahi bir defa dinleyince ezberlerdi. Rivayete göre hiçbir kitaba bakmadan veya yanında taşıdığı bir metne göz atmadan hatasız olarak hadis naklederdi. Bu şekilde uzun yıllar Buhara'da hadis meclisleri düzenledi. Ezberindeki hadis bilgisi açısından Irak ve Horasan'da onun dengi başka bir kişinin bulunmadığı belirtilir. Akranı olan Keccî, hakkında sadûk ve sebt gibi değerlendirmeler yapılan Sâlih'ten "seyyidü'l-müslimîn" diye söz ederdi. Sâlih Cezere, dirâyetü'l-hadîs ilimleri açısından da önemli bir şahsiyet olup râvi ve rivayet konusunda görüşlerine itibar edilirdi. Râviler hakkında yaptığı değerlendirmeler bu alanın önemli isimlerinin görüşleriyle genellikle uyuşmaktadır. Zehebî ve İbn Hacer el-Askalânî gibi bu konuda önemli çalışmalar yapmış olan âlimler, eserlerinde pek çok kişi hakkında tek başına onun görüşlerine dayanarak kanaat belirtmiştir. Çok zeki ve nüktedan bir kişiliğe sahip olan Sâlih Cezere sohbetlerinde mizahî ifadeler kullanmaktan hoşlanırdı. Bununla birlikte çok saygı uyandıran bir kişiliğe sahipti. Kaynaklarda onun Tefsîrü'l-Ḳurʾân, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, Kitâbü'n-Nevâdir adlı eserlerinden söz edilmekle birlikte bunların günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Hâkim, el-Müstedrek (Atâ), III, 396; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IX, 322-328; a.mlf., el-Câmiʿ li-aḫlâḳı'r-râvî ve âdâbi's-sâmiʿ (nşr. Mahmûd et-Tahhân), Riyad 1403/1983, I, 294-295; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, Beyrut 1411/1990, II, 461-462; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XXIII, 385-401; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 23-33; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 617, 621, 641-642; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/1, s. 354-357; Hasan Mezyû, "Cezere, Ebû ʿAli Ṣâliḥ b. Muḥammed", Mv.AU, V, 248-252.

Salih Karacabey

ABDÂN el-MERVEZÎ عبدان المروزي Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Îsâ el-Mervezî (ö. 293/906) Muhaddis, Şâfiî fakihi.

Abdân diye şöhret bulduğu için birçok kaynakta Abdân b. Muhammed olarak zikredilen Abdullah, 220'de (835) Merv'de doğdu. Horasan bölgesi muhaddislerinden hadis tahsil ettikten sonra Irak ve Hicaz'a gitti; orada da Kuteybe b. Saîd, Ali b. Hucr, Ebû Küreyb gibi âlimlerden hadis okudu. Hicaz'dan Mısır'a geçerek İmam Şâfiî'nin talebelerinden Şâfiî fıkhını öğrendi ve daha sonra memleketine döndü. Muhaddis ve fakih Ahmed b. Seyyâr'dan (ö. 268/881) sonra Horasan bölgesinde Şâfiî mezhebini yayan ikinci kişi oldu. İbn Seyyâr'ın ölümünü takip eden yıllarda Şâfiîler'in çeşitli konularda karşılaştıkları meseleler için baş vurdukları yegâne âlim o idi. Yahyâ b. Muhammed el-Anberî, Ebû Ahmed el-Assâl ve Ebü'l-Kasım et-Taberî gibi devrin tanınmış âlimleri onun talebesi olmuştur. Merv'de vefat etti.

Yüz cüzden meydana gelen Kitâbü'l-Marife adlı eseri, ashabın hayatını ve rivayetlerini tanıtan temel kaynaklardandır. İbn Hacer'in el-İsâbe'de sık sık atıfta bulunduğu bu eser günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda Abdân'ın Kitâbü'l-Muvattaf adlı başka bir eseri de zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931, XI, 135; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, Haydarâbâd 1375-77/1955-58, II, 687-688; a.mlf., Aʿlâmü'nnübelâ, XIV, 13-14; Sübkî, Tabakatü'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî#Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire 1383-96/1964-76, II, 297-298; Kettânî, er-Risâletü'l-müstatrafe (nşr. Muhammed el-Muntasır), Dımaşk 1383/1964, s. 126-127; Hediyyetü'l-ârifîn, I, 442; Îzâhu'l-meknûn, II, 334.

Ali Yardım

BELHÎ, Ebû Ali أبو علي البلخي Ebû Alî Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Belhî (ö. 295/908) Muhaddis.

Ebû Ali el-Belhî diye meşhurdur. İbrâhim b. Yûsuf, Kuteybe b. Saîd, Hediyye b. Abdülvehhâb, Ali b. Hucr gibi Belh ve Merv bölgesi muhaddislerinden hadis tahsil etti. Kendi bölgesinde ilmini yaydıktan sonra ileri yaşlarında Nîşâbur'a geçti, oradan da Bağdat'a gitti. İbn Kani', Ebû Bekir eş-Şâfiî ve Ciâbî gibi muhaddisler ondan hadis rivayet ettiler.

Zehebî'nin belirttiğine göre (Tezkiretü'l-huffâz, II, 690), senedinde Ebû Ali el-Belhî'nin de bulunduğu hadisler İbn Kani'in Muʿcem'inde ve Temmâm b. Muhammed er-Râzî'nin Fevâid'inde yer almıştır (bk. Sezgin, I, 188, 220).

Hatîb el-Bağdâdî tarafından övülen Ebû Ali el-Belhî, İslâm dünyasını ve özellikle Bağdat hilâfet merkezini tehdit altında tutan Şiî İsmâiliyye mezhebinin siyasî

temsilcileri durumundaki Karmatîler tarafından 295 (908) yılı sonlarında Belh'te şehid edildi. Bu tarih 294 olarak da zikredilmektedir.

Telif ettiği Kitâbü'l-İlel ve Kitâbü't-Târîḫ adlı iki eseri hakkında bilgi bulunmamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, X, 93-94; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI, 79; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 690; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâ, XIII, 529-530; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 219; Sezgin, GAS, I, 188, 220; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn ve'l-edebü'l-Arabî, Tahran 1984, II/1, s. 308-309; H. Schützinger, "Balkı, Abu Alı Abd-Allah", EIr., III, 598.

Ali Yardım

YÛSUF el-KĀDÎ (يوسف القاضي)Ebû Muhammed Yûsuf b. Ya'kūb b. İsmâîl el-Kādî el-Ezdî (ö. 297/910) Mâlikî kadısı, muhaddis.

208'de (823) doğdu. Aslen Basralı olup ataları Bağdat'a yerleşmişti. Hammâd b. Zeyd'in soyundan gelen ve II. (VIII.) yüzyılın ortalarından VI. (XII.) yüzyılın ortalarına kadar Mâlikî mezhebine mensup birçok fakih, muhaddis ve kadı yetiştiren Benî Hammâd (İbn Dirhem) sülâlesine mensuptur. Medine kadısı olan babası Ya'kūb aynı zamanda Cehdamî diye bilinen Kadı İsmâil'in amcasıdır. Yûsuf küçük yaşta ilim meclislerine katıldı. Hocaları arasında Süleyman b. Harb, Amr b. Merzûk, Müsedded b. Müserhed, Muhammed b. Ebû Bekir el-Mukaddemî, Ali b. Medînî, Osman b. Ebû Şeybe, Şeybân b. Ferruh, kendisi vasıtasıyla Ebû Hanîfe'den hadis rivayet ettiği Abdullah b. Yezîd el-Adevî el-Mukrî, Ebü'l-Bahr Abdülvâhid b. Gıyâs el-Basrî gibi isimler yer alır. Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Taberânî, İbn Adî, Ebû Sehl İbn Ziyâd el-Kattân, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Keysân en-Nahvî, Âcurrî ve Râmhürmüzî onun talebelerindendir.

"Sika, sâlih, afîf, emîn, sedîdü'l-ahkâm" gibi sıfatlarla anılan Yûsuf el-Kādî hisbe göreviyle vazifeye başladı. Abbâsî Halifesi Mu'temid-Alellah'ın kardeşi Muvaffak'ın idareyi fiilen üstlendiği dönemde zekât âmili idi. 276'da (889) Muhammed b. Hammâd'ın vefatından sonra Basra kadısı oldu. Bu görevi sırasında Vâsıt kadılığı da onun uhdesine verildi. 277'de (890) Bağdat mezâlim mahkemelerinin başına getirildi. Cehdamî'nin vefatı üzerine (282/896) Doğu Bağdat kadılığına getirildi. Bu görevi sırasında diğer görevleri için yerine vekiller tayin etti. Vefatından bir yıl öncesine kadar Doğu Bağdat kadılığı devam etti. Muktedir-Billâh 296'da (908-909) yönetimi ele geçirince daha önce hilâfet mücadeleleri sırasında oğluyla birlikte İbnü'l-Mu'tezz'i destekleyen Yûsuf'u kadılıktan azletti; o da son yıllarını evinde geçirdi. Hayır ehli, heybetli ve yakışıklı bir kimse olduğu kaydedilen Yûsuf el-Kādî 9 Ramazan 297'de (22 Mayıs 910) vefat etti ve Bağdat'taki evine defnedildi. Oğulları Fazl, İbrâhim, Muhammed ve Ahmed de hadis rivayet etmiş ve ilimle meşgul olmuşlardır.

Yûsuf el-Kādî 283 (896) yılından itibaren Bağdat'ın en büyük camisinde hadis rivayetinde bulunmuş, Mâlikî mezhebini çok iyi temsil etmiş ve yaşayışı ile herkesin takdirini kazanmıştır. Görevi sırasında idarecilere karşı tâviz vermez, kararlarında adaletten şaşmazdı. Minberlerden Muâviye b. Ebû Süfyân'a ve Ümeyyeoğulları'na lânet okunmasını emreden Mu'tazıd-Billâh'ı bu kararından vazgeçirmiş, görevden alındıktan sonra kendisini tamamen eser yazmaya ve hadis rivayetine vermiştir. Döneminde Bağdat'ın en kıymetli isnadlarına sahip olduğu bildirilen Yûsuf el-Kādî, Taberânî, Ebû Avâne el-İsferâyînî, Ferrâ el-Begavî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Kudâî gibi muhaddislerin eserlerindeki isnadlarda yer almakta olup es-Sünen'i ve diğer eserlerinin muhtevası da bu müelliflerin kitaplarında muhafaza edilmiştir. "Sâhibü't-tesânîf" olarak nitelenen Yûsuf el-Kādî'ye nisbet edilen eserler şunlardır: es-Sünen (Beyhakī ve Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin önemli kaynaklarından olan eseri pek çok muhaddis kendisinden rivayet etmiştir), Kitâbü'l-ʿİlm (Zehebî bu kitabı semâ yoluyla dinlediğini belirtmektedir, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 86), Feżâʾilü ezvâci'n-nebî, Müsnedü Şuʿbe b. el-Ḥaccâc, Kitâbü'z-Zekât, Kitâbü'ṣ-Ṣıyâm, Kitâbü'd-Duʿâʾ.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 310-312; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. Abdülkādir es-Sahrâvî), Rabat 1403/1983, IV, 296-300; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 96-97; İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 490-491; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 85-87; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 660; İbn Hacer el-Askalânî, el-Muʿcemü'l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1988, s. 68; Hüseyin b. Kāsım b. M. en-Nuaymî-Hamza b. Hüseyin b. Kāsım en-Nuaymî, İstidrâkât ʿalâ Târîḫi't-türâs̱i'l-ʿArabî, Cidde 1422, VI, 263; M. Ebû Bekir b. Ali v.dğr., İstidrâkât ʿalâ Târîḫi't-türâs̱i'l-ʿArabî, Cidde 1422, V, 137; Ch. Pellat, "Ibn Dirham", EI² Suppl. (İng.), s. 384-385.

İbrahim Hatiboğlu

İBN EBÛ ŞEYBE, Ebû Ca'fer (أبو جعفر ابن أبي شيبة) Ebû Ca'fer Muhammed b. Osmân b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî ö. 297/910) Hadis hâfızı.

---

210 (825) yılından sonra doğdu. Dördüncü dedesinin Havstî diye anılması, ailenin aslen Belhli olduğunu ve muhtemelen Arap soyundan gelmediğini göstermektedir. İlk hadis derslerini babasından ve amcası Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe'den aldı. Diğer amcası Kāsım, Ahmed b. Yûnus, Ebû Küreyb el-Hemdânî, Hennâd b. Serî, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medînî gibi muhaddisler de hocaları arasında yer alır. İbn Sâid el-Hâşimî, Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Ahmed b. Selmân, Ca'fer el-Huldî, Ebû Bekir eş-Şâfiî, Ebû Ali es-Savvâf, Taberânî, İsmâilî, İbnü'l-Bâgandî, Muhammed b. Mahled ve Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî gibi âlimler ise onun talebeleridir.

İbn Ebû Şeybe bilgi, zekâ ve geniş hadis birikimiyle çağının önde gelen hadis hâfızları arasında yer almış, Kûfe muhaddisi diye anılmıştır. Sâlih Cezere, Abdân el-Ahvâzî, İbn Adî ve Mesleme b. Kāsım gibi münekkitlerce güvenilir bir hadisçi kabul

edilmesine ve İbn Hibbân'ın onun biyografisine eṣ-Ṣiḳāt'ında yer vermesine karşılık Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, İbn Hırâş, Mutayyen, Ebû İshak el-Harbî, Dâvûd b. Yahyâ, Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî ve Muhammed b. Ahmed el-Adevî gibi âlimler kendisini yalancılıkla ve hadis uydurmakla itham etmiş; Dârekutnî, görüşmediği bir kimsenin kitabından hadis yazıp rivayet etmekle suçlamış; Ebû Bekir el-Berkānî de hadisçilerin onu güvenilmeyen bir râvi kabul ettiklerini söylemiş; ayrıca küçüklüğünden beri yalan söylediğini, maktû isnadları mevsul hale getirdiğini ileri sürenler olmuştur. Ebû Ca'fer, bütün bu tenkitlere rağmen kendilerinden sonra Kûfe'de hadisçiliğin öldüğü kabul edilen dört kişiden biri sayılmıştır. Diğer taraftan bazı rivayetleri sebebiyle Mutayyen'in onu sert bir dille eleştirmesi, aynı asırda yaşamış iki kişinin birbirini değerlendirmesi türünden kabul edilerek ricâl âlimleri tarafından ihtiyatla karşılanmıştır. Nitekim İbn Adî de 270 (883) yılında Kûfe'de bu iki âlim arasında geçen tartışmayı dinledikten sonra İbn Ebû Şeybe hakkındaki eleştiriler konusunda bu görüşü tercih etmiş, onun münker bir hadisine rastlamadığını, Abdân'dan edindiği bilgiye göre de kötü bir râvi olmadığını ifade etmiştir. İbn Hacer de bu görüşe katılmış, onun sağlam olmayan bir rivayetine rastlamadığını söylemiştir. Hayatının son döneminde Bağdat'a yerleşen İbn Ebû Şeybe Cemâziyelevvel 297'de (Ocak 910) burada vefat etti. İbn Hacer ölüm tarihini 287 (900) olarak zikretmiştir.

Eserleri. 1. Süʾâlâtü Muḥammed b. ʿOs̱mân b. Ebî Şeybe li-ʿAlî b. el-Medînî. İbn Ebû Şeybe'nin hadis rivayeti yanında cerh ve ta'dîl ile de meşgul olduğunu gösteren ve onun Ali b. Medînî'ye bu konuda bizzat sorduğu veya başkaları tarafından sorulup kendisinin tesbit ettiği 260 meselenin cevabını ihtiva eden eser Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1404/1984). 2. Kitâbü'l-ʿArş ve mâ ruviye fîh. Arş konusunda Cehmiyye'ye karşı reddiye olarak yazılan ve doksan rivayeti bir araya getiren eseri Ebû Abdullah Muhammed b. Hamed el-Humûd neşretmiştir (Küveyt 1406/1986). 3. Kitâb fîhi ẕikru ḫalḳi Âdem ve ḫaṭîʾetüh ve tevbetüh ve ebvâb fî vilâdeti'n-nebî ve ġayri ẕâlik. Bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlıdır (Mecmua, nr. 19, vr. 46-57). İbn Ebû Şeybe'nin bunlardan başka hadis râvilerine dair hacimli bir kitap olduğu belirtilen et-Târîḫ'i ile es-Sünen fi'l-fıḳh (İbnü'n-Nedîm, s. 285) adlı bir eserinin bulunduğu zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Şeybe, Süʾâlâtü ʿOs̱mân b. Ebî Şeybe li-ʿAli b. el-Medînî (nşr. Muvaffak b. Abdullah), Riyad 1404/1984, neşredenin girişi, s. 13-25; a.mlf., Kitâbü'l-ʿArş ve mâ ruviye fîh (nşr. Muhammed b. Hamed el-Humûd), Küveyt 1406/1986, neşredenin girişi, s. 21-40; İbn Adî, el-Kâmil, VI, 2297; İbnü'n Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 285; Hâkim en-Nîsâbûrî, Süʾâlât (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir), Riyad 1404/1984, s. 136; Sehmî, Süʾâlât (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir), Riyad 1404/1984, s. 99; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, III, 42-47; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 417; IV, 140-141; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XIII, 102; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 315; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 21-23; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 661-662; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 642-643; Safedî, el-Vâfî, IV, 82; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 111; İbn Nâsırüddîn, Tavżîḥu'l-müştebih (nşr. M. Naîm el-Araksûsî), Beyrut 1414/1993, III, 385; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 280-281; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ, s. 291-292; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 194-195; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 226; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 276; II, 1438; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 23; Sezgin, GAS (Ar.), I, 320; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 17-18.

Emin Âşıkkutlu

MUTAYYEN (مطيّن) Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh b. Süleymân el-Hadramî (ö. 297/909-10) Muhaddis ve tarihçi.

Kaynaklarda doğum tarihi zikredilmemekle beraber 297'de (909-10) doksan beş yaşında öldüğüne göre (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 42) Kûfe'de 202 (817-18) yılında doğmuş olmalıdır. "Mutayyen" (çamura bulanmış) ve "Mutayyen el-kebîr" lakaplarıyla anılmaktadır. Çocukluk günlerinde havuzda yüzerken arkadaşlarının onu çamura buladıklarını gören muhaddis Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn'in, "Ey Mutayyen! Niçin ilim meclisine gelmiyorsun?" demesi üzerine bu lakapla şöhret bulduğu rivayet edilir. Hadis öğrenmeye karar verdiği zaman Ebû Nuaym'ın ölmüş olduğunu söyleyen Mutayyen, o döneme göre oldukça ileri bir yaşta (on yedi yaşında) tahsile başlamasına rağmen Ahmed b. Yûnus, Yahyâ b. Bişr el-Harîrî, Saîd b. Amr el-Eş'asî, Yahyâ b. Abdülhamîd el-Himmânî, Ebû Bekir ve Osman b. Ebû Şeybe ile Ali b. Hakîm gibi çok sayıda hocadan hadis yazdığını belirtir. Hadis konusunda otoritesini kabul ettirmiş ve hâfız unvanını almıştır. Hadis hâfızı Ebû Bekir İbn Ebû Dârim ondan çok sayıda hadis yazdığını kaydetmektedir. Kendisinden İbn Ukde, Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, Neccâd İbnü'l-Kās, İbn Kāni', Taberânî, Ebû Bekir el-İsmâilî, Ali b. Abdurrahman el-Bekkâî, Ali b. Hassân el-Cedîlî gibi âlimler hadis rivayet etmiştir. Mutayyen hakkında Dârekutnî "sika", Halîlî "sika-hâfız", Zehebî "mütkın" ifadelerini kullanmak suretiyle onun güvenilir olduğunu belirtmişlerdir. Kendisiyle aynı yıl vefat eden Ebû Ca'fer İbn Ebû Şeybe'nin onu eleştiren sözlerini Zehebî akranlar arasında sıkça görülen kıskançlığa bağlamış ve bu cerhin kabul görmeyeceğini söylemiştir (a.g.e., a.y.). Mutayyen Rebîülâhir 297'de (Aralık 909 - Ocak 910) vefat etti.

Eserleri. 1. Ḥadîs̱. Millet Kütüphanesi'nde bulunan (Feyzullah Efendi, nr. 507/4, vr. 29a-32b) eser üzerinde Mehmet Âkif Özkiraz el-Mutayyen ve Cüz'ü adıyla yüksek lisans tezi yapmıştır (1988, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 2. Aḫbâr ve ḥikâyât. Bir nüshası The Chester Beatty Library'de bulunmaktadır (nr. 3849). 3. Kitâbü'ṣ-Ṣahâbe. Sahâbe hakkındaki eserlere kaynaklık ettiği belirtilmektedir (İbn Hacer, el-İṣâbe, I, 2; Sezgin, I, 319-320). Kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Kitâbü's-Sünen fi'l-fıḳh, Kitâbü't-Tefsîr, Tefsîrü'l-Ḳurʾân, Kitâbü Tefsîri'l-müsned, el-Müsned, et-Târîḫ (Târîḫu Ṣıffîn), Kitâbü'l-Edeb (Âdâb) (İbnü'n-Nedîm, s. 283; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 23; Kehhâle, III, 441).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (nşr. İbrâhim Ramazan), Beyrut 1994, s. 283, 323-324; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 41-42; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 607; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 233-234; a.mlf., el-İṣâbe, I, 2; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 288; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (Lecne), II, 164-165; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 23; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, III, 441; Sezgin, GAS (Ar.), I, 319-320; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 93, 144, 259.

Mustafa Ertürk

EBÛ AMR el-HAFFÂF أبو عمرو الخفّاف Ebû Amr Ahmed b. Nasr b. İbrâhîm el-Haffâf en-Nîsâbûrî (ö. 299/912) Muhaddis.

219'da (834) doğdu. "Ayakkabıcı" anlamına gelen Haffâf lakabını hangi sebeple aldığı bilinmemektedir. Hadis tahsiline başlamadan evvel tasavvufla ilgilendi. Hadis öğrenmeye önce Nîşâbur'daki âlimlerden ders alarak başladı. Daha sonra Bağdat, Kûfe, Medine, Mekke vb. ilim merkezlerine seyahatler yaptı; buralarda İshak b. Râhûye, Amr b. Zürâre, Hüseyin b. Dahhâk, Ebû Hemmâm es-Sekûnî, Ahmed b. Menî' ve Ebû Küreyb el-Hemdânî gibi âlimlerden faydalandı. Kendisinden de İbnü'ş-Şarkı, Ebû Abdullah İbnü'l-Ahrem, Muhammed b. Ahmed ez-Zühlî, Ebû Saîd el-Hîrî vb. muhaddisler hadis okudu. Akranı olan ünlü muhaddis Muhammed b. İshak es-Serrâc, hâfızası onunki kadar kuvvetli birini görmediğini, ancak cerh ve ta'dîl* açısından râvileri hakkında herhangi bir kanaat belirtmeden hadisleri arka arkaya okuyup geçtiğini söylemektedir. İbn Huzeyme de onun hâfıza gücünden söz ederken Horasan'da bir benzerinin bulunmadığını belirtmiştir. Talebesi Ebû Bekir es-Sıbgī ise hocasının 100.000 hadisi müzakere edecek kapasiteye sahip olduğundan bahsedildiğini haber vermektedir.

Ebû Amr el-Haffâf ülkesinde büyük bir şöhrete sahipti. Halk ve idareciler ona çok değer verir, bu sebeple "zeynü'l-eşrâf" diye anılırdı. Ebû Amr'a karşı büyük bir saygı duyan Saffârî emîri ve Horasan hâkimi Amr b. Leys, yanlış bir uygulamasını gördüğü takdirde kendisini uyarmasını ondan rica etmişti. Ebû Amr el-Haffâf ibadete çok düşkündü. Hiç ara vermeden otuz yıldan fazla oruç tuttuğu nakledilmektedir. Varlıklı bir kimse olan ve mirasçısı bulunmadığı için servetini Allah rızâsı için dağıtan Ebû Amr 299 yılı Şâban ayında (Nisan 912) vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI, 110; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 654-656; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', XIII, 560-563; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 117; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, (Lecne), s. 285-286; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 231-232.

Ali Osman Ateş

HİCRİ 300'DEN 400'E KADAR

BERDÎCÎ (البرديجي) Ebû Bekr Ahmed b. Hârûn b. Ravh el-Berdîcî (ö. 301/914)Hadis hâfızı.

Berzeî (البرذعي) ve Berdeî (البردعي) diye de bilinir. Azerbaycan'daki küçük yerleşim merkezlerinden biri olan Berdîc'den Bağdat'a gitti ve oraya yerleşti. Ebû Saîd el-Eşec,

Hârûn b. İshak, Rebîʿ b. Süleyman, ayrıca Şam, Haremeyn, Acem, Mısır, Irak ve Cezîre'deki âlimlerden ilim tahsil etti ve rivayette bulundu. Kendisinden de Ebû Ali b. Savvâf, Ebû Bekir eş-Şâfiî, Ebü'l-Kāsım et-Taberânî, Ali b. Lü'lü' el-Verrâk ve daha birçokları hadis rivayet etti. Yaklaşık yetmiş yaşlarında iken Bağdat'ta vefat etti. Hadis ilminde sika, me'mûn ve hâfız olarak değerlendirilen Berdîcî'nin şu iki eseri günümüze ulaşmıştır. 1. Tabakātü'l-esmâʾi'l-müfrede (Dımaşk 1987). 2. Cüzʾ fî men revâʿani'n-nebiyyi... mine'ssahâbe fi'l-kebâʾir (Zâhiriyye Ktp., Mecmua, nr. 81/1, vr. 1ª-5ª).

BİBLİYOGRAFYA:Berdîcî, Tabakātü'l-esmâʾi'l-müfrede (nşr. Sekîne eş-Şihâbî), Dımaşk 1987, s. 7-20; Hatîb, Târîhu Bagdâd, V, 194-195; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 379; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 135-136; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 746-747; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 122-124; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 234; Sezgin, GAS, I, 166-167.

İsmail L. Çakan

İBN HÜRREM (ابن خرّم) Ebû Alî el-Hüseyn b. İdrîs b. el-Mübârek el-Ensârî el-Herevî (ö. 301/913) Muhaddis.

Horasan'ın Herat şehrinde doğdu. Hürrem lakabıyla anılan babasına veya dedesine (İbnü'l-Esîr, I, 437) nisbetle İbn Hürrem diye tanındı. İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra Irak, Şam ve Hicaz'a ilmî seyahatlerde bulundu; uzun süren bu seyahatleri dolayısıyla kendisine "rahhâl" (gezginci) lakabı verildi. Dımaşk'ta Hişâm b. Ammâr, Bağdat'ta Osman b. Ebû Şeybe, Saîd b. Mansûr gibi muhaddisleri dinledi; İbn Ebû Şeybe ile Muhammed b. Abdullah b. Ammâr el-Mevsılî'nin tarihlerini bizzat müelliflerinden rivayet etti. Kendisinden Ebû Bekir Muhammed b. Hasan en-Nakkāş yanında İbn Hibbân, Muhammed b. İbrâhim el-Bûşencî gibi muhaddisler rivayette bulundular.
Hadis hâfızı ve ricâl âlimi olan İbn Hürrem'in hadis alanındaki çalışmaları, gayreti ve anlayışı övgüye değer bulunmuş, sika bir âlim olduğu belirtilmiştir. İbn Ebû Hâtim'in, onun Hâlid b. Heyyâc'dan rivayet ettiği hadislerden derlediği bir cüzde bazı asılsız rivayetler tesbit etmesi, bu kusurun İbn Hürrem'den mi yoksa Hâlid b. Heyyâc'dan mı kaynaklandığını bilemediğini kaydetmesine rağmen (el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 47), bazılarınca İbn Hürrem'in güvenilirliği hakkında şüphe uyandıracak bir husus kabul edilmişse de İbn Asâkir ve Zehebî, bu kusurun babasından münker rivayetlerde bulunan Hâlid b. Heyyâc'a ait olduğunu belirtmişlerdir. Dârekutnî, İbn Mâkûlâ ve İbn Nâsırüddin de İbn Hürrem'in güvenilir olduğu görüşündedir. İbn Hibbân eṣ-Ṣaḥîḥ'inde kendisinden bir hadis rivayet etmiş, Ebü'l-Velîd el-Bâcî ise hakkında bir tâdil lafzı olan "lâ be'se bih" terimini kullanmıştır. İbn Hürrem, doksan yaşının üstünde olduğu halde 301 (913) yılının başında Herat'ta vefat etti. İbn Hacer'in 351'de (962) öldüğünü söylemesi (Lisânü'l-Mîzân, II, 273) bir zühul eseri olmalıdır.

Kaynaklarda İbn Hürrem'in et-Târîẖu'l-kebîr adıyla bir eser kaleme aldığı belirtilmişse de Buhârî'nin et-Târîẖu'l-kebîr'i tarzında alfabetik olarak tertip edildiği, pek çok hadis ve haberi ihtiva ettiği kaydedilen bu eser günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda onun başka eserlerinin bulunduğu da zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 47; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, II, 453; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), II, 352; V, 637; Bedrân, Tehẕîbü Târîẖi Dımaşḳ, IV, 291; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, V, 396-397; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 437; III, 386; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 415-416; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 695-696; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 113-114; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 530-531; a.mlf., el-Müştebih, I, 233; Safedî, el-Vâfî, XII, 340; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, II, 272-273; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 304; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/1, s. 331-332; Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Muʿcemü'l-aʿlâm, Limasol 1407/1987, s. 209.

Kemal Sandıkçı

İBN NÂCİYE (ابن ناجية) Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. Nâciye el-Berberî el-Bağdâdî (ö. 301/914) Hadis hâfızı.

210'da (825) doğdu (Kehhâle, VI, 142). Aslen Mağrib'de Berber (Bilâdülberber) bölgesinden olup daha sonra Bağdat'a yerleştiği anlaşılmaktadır. Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Süveyd b. Saîd, İsmâil b. Mûsâ el-Fezârî, Abdüla'lâ b. Hammâd en-Nersî, Abdullah b. Muâviye el-Cumahî ve Bündâr diye tanınan Muhammed b. Beşşâr'dan hadis rivayet etti. Kendisinden kıraat âlimi Ebü'l-Kāsım İbnü'n-Nehhâs, Taberânî, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir eş-Şâfiî, İbnü'l-Ciâbî ve Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât gibi âlimler rivayette bulundular. Hatîb el-Bağdâdî, İbn Nâciye'yi "sika" ve "sebt" terimleriyle değerlendirmiş, Zehebî de onun için "hüccet" terimini kullanmıştır. Çok hadis rivayet eden âlimlerden olduğu belirtilen İbn Nâciye 1 Ramazan 301'de (31 Mart 914) Bağdat'ta vefat etti.

İbn Abdülber en-Nemerî, İbn Nâciye'nin 132 cüzden meydana gelen el-Müsned adlı eserini İbn Nemerî'nin gördüğünü belirtmekte, ancak eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair bilgi bulunmamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîẖu Baġdâd, X, 104-105; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, I, 501; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 124-125; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 125; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 417; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 696-697; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 164-166; a.mlf., el-Muʿîn fî ṭaba-ḳāti'l-muḥaddis̱în, Kahire 1987, s. 159; Safedî, el-Vâfî, XVII, 474-475; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 235; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 142.

Bilal Saklan

HASAN b. SÜFYÂN (حسن بن سفيان) Ebü'l-Abbâs el-Hasen b. Süfyân b. Âmir eş-Şeybânî (ö. 303/916) Hadis hâfızı.

213'te (828) Horasan yakınlarındaki Nesâ'da doğdu. Zehebî'nin eserinde bu tarihin 280 (893) civarında diye gösterilmesi (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 157) müstensih veya matbaa hatasından kaynaklanmış olmalıdır. Şeybân kabilesine mensup olup doğum

yerine nisbetle Nesevî (bazı kaynaklarda Fesevî veya Nesâî) olarak anılır. Horasan, Bağdat, Basra, Kûfe, Hicaz, Mısır ve Şam gibi ilim merkezlerine yaptığı seyahatlerde İshak b. Râhûye, Kuteybe b. Saîd, Ali b. Hucr, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Bekir b. Ebû Şeybe gibi şahsiyetlerden hadis tahsil eden Hasan b. Süfyân, hocası Hibbân b. Mûsâ'nın huzurunda Abdullah b. Mübârek'in rivayetleriyle çok fazla meşgul olmasının, Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî ile Süleyman b. Harb'in rivayetleri üzerinde çalışmasına engel teşkil ettiğini söylemektedir. Fıkıh bilgisini mezhep kurucusu, fakih ve muhaddis Ebû Sevr'den Kitâbü's-Sünen'i (muhtemelen İmam Şâfiî'nin es-Sünenü'l-meʾs̱ûre'sini) okuyarak geliştirdi ve onun mezhebine göre fetva verdi. Ayrıca Harmele b. Yahyâ'dan fıkıh dersi aldı. Kaynaklarda onun Şâfiî fukahasının ilk tabakasından olduğu da kaydedilmektedir. İbn Ebû Şeybe'nin derslerini bizzat kendisinden dinledi; İshak b. Râhûye'den el-Müsned'inin çoğunu, Muhammed b. Ebû Bekir el-Mukaddemî'den et-Tefsîr adlı eserini okudu. Nadr b. Şümeyl'in talebelerinden edebiyat dersi aldı. Kendisinden İbn Huzeyme, İbnü'l-Ahrem, İbn Hibbân, Ebü'l-Velîd el-Ümevî, Ebû Bekir el-İsmâilî, Gıtrîfî ve torunu İshak b. Sa'd hadis tahsil etti. Hasan b. Süfyân, Nesâ'ya yaklaşık 17 km. mesafedeki Bâlûz köyünde 303 yılının Ramazan ayında (Mart 916) vefat etti ve burada defnedildi. Kabri halen ziyaretgâhtır.

Anlayışı, zekâsı, derin bilgisi ve ilmî cesaretiyle meslektaşlarının ve hocalarının takdirini kazanan Hasan b. Süfyân'ı hocası Ali b. Hucr bu yönleriyle beğenmiş ve kendisine "Ebü'l-Abbas" (arslan babası) künyesini vermiştir. Cerh ve ta'dîl imamları arasında sayılan Hasan b. Süfyân'a doksan yaşlarında iken sened ve metinleri birbirine karıştırılmış hadislerin gösterildiği ve onun hangi metnin hangi senede ait olduğunu belirlediği rivayet edilir. Hâkim en-Nîsâbûrî, Hasan b. Süfyân'ın kendi devrinde Horasan bölgesinin muhaddisi, sika bir râvi, hadis rivayetinde çok ihtiyatlı davranan ferâset sahibi bir kişi, edebiyat ve fıkıh ilimlerinin de önde gelen üstatlarından olduğunu söylemekte, İbn Ebû Hâtim de ondan "sadûk" diye söz etmektedir.

Hasan b. Süfyân'ın, yirmi dört başlık altında ahlâk ve ibadete dair kırk beş hadis ihtiva eden Kitâbü'l-Erbaʿîn adlı eseri Muhammed b. Nâsır el-Acemî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1414/1993). Ayrıca kaynaklarda el-Müsnedü'l-kebîr (İbn Hacer el-İṣâbe'sinde bu eserden pek çok iktibas yapmıştır [Sezgin, I, 169-170]), Kitâbü'l-Vühdân, el-Câmiʿ ve el-Muʿcem adlı eserleri olduğu zikredilmektedir. Kettânî isimlerini belirtmeden Hasan b. Süfyân'ın üç müsnedi bulunduğundan söz etmektedir (er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 227). el-Müsnedü'l-kebîr'in dışındakiler, muhtemelen Müsnedü ʿAbdillâh b. Mübârek gibi onun başka râvilerin rivayetlerini bir araya getirdiği eserlerdir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, III, 16; Abbâdî, el-Fuḳahâʾü'ş-Şâfiʿiyye, s. 57-58; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 132-133; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII, 96; a.mlf., el-Lübâb, III, 308; İbn Manzûr, Muḫtaṣaru Târîḫi Dımaşḳ, VI, 337; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 157-162; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 704; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 492-493; Safedî, el-Vâfî, XII, 32; Sübkî, Ṭabaḳāt, III, 264-265; İbn Kesîr, el-Bidâye,

XI, 124-125; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, II, 211; Tecrid Tercemesi, I, 308, 320, 355; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 308; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 241; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, III, 228; Sezgin, GAS, I, 169-170; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 192; Talât Koçyiğit, Hadis Istılahları, Ankara 1985, s. 465; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 100, 132, 193, 227.

Mustafa Ertürk

ABDÂN el-AHVÂZÎ عبدان الاهوازي Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Mûsâ el-Ahvâzî el-Cevâlîkı (ö. 306/918) Hadis hâfızı.

"Çuval dokuyan" veya "çuval satan" anlamındaki Cevâlîkı nisbesini ve bazı kaynaklarda görülen el-Kadî unvanını hangi sebeplerle aldığı bilinmemektedir. Daha çok Abdân lakabıyla tanınan Abdullah b. Ahmed'in hayatı ve yetişme tarzı hakkında fazla bilgi yoktur. Ahvaz yakınlarında bir ordugâh şehri olarak kurulan, bugün ise sadece kalıntıları bulunan Asker Mükrem'de oturduğu için Ahvâzî, bazan da Askerî nisbeleriyle anılmıştır. Hicaz, Şam, Mısır ve Irak gibi ilim muhitlerini dolaşarak Ebû Şeybe, Osman b. Ebû Şeybe, Halîfe b. Hayyât ve Bündâr gibi devrinin meşhur muhaddislerinden hadis tahsil etti. İbn Asâkir'in kaydettiğine göre bu maksatla Dımaşk'a gitti (854) ve Ebû Zür'a ed-Dımaşkı'den hadis okudu. Kendisinden de İbn Kani', Taberânî, Ebû Bekir el-İsmâilî, Hamza el-Kinânî hadis rivayet etmişlerdir. Abdân'dan hadis tahsil eden Ebû Ali en-Nîsâbûrî, Abdân'ın yüz bin hadisi ezbere bildiğini ve hocaları içinde onun kadar çok hadis ezberleyen bir başkasını görmediğini söyler. Bilmediği hadisleri öğrenmek ve bilhassa "âlî isnad" elde etmek için gayret sarfeden Abdân el-Ahvâzî, tâbiî Eyyûb es-Sahtiyânî'nin hadislerini âlî isnad ile rivayet etmek maksadıyla on sekiz defa Basra'ya gitmiştir. Asker Mükrem'de Abdân'dan hadis dinlediğini söyleyen Ebû Hâtim el-Büstî de onun hadis rivayeti konusunda çok titiz davrandığını ifade eder.

Abdân'ın hadis rivayetinde zaman zaman yanıldığı (bk. VEHİM) ileri sürülmüştür. Ancak Zehebî, onun sadûk* bir hadis hâfızı olduğunu ve pek az yanıldığını belirtir; "hüccet" ve "allâme" diye övdüğü Abdân'ın çeşitli eserleri bulunduğunu, bunlardan üç cüzün kendisine âlî bir isnad ile ulaştığını kaydeder. Kettânî ise onun hadislerini toplayan bir Fevâid*inin bulunduğunu söyler.

Abdân el-Ahvâzî, doksan yaşlarında Asker Mükrem'de vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, Kahire 1349/1931 1 Medine, ts. (el-Mektebetü's-Selefiyye), IX, 378-379; İbn Asâkir, Târîhu Dımaşk, (nşr. Şükrî Faysal), Dımaşk 1402/1982, III, 345-353; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, Haydarâbâd 1375-77/1955-58 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), II, 688; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâ, XIV, 168-173; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâz, (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 1393/1973, s. 299; Kettânî, er-Risâletü'l-müstatrafe (nşr. Muhammed el-Muntasır), Dımaşk 1383/1964, s. 96-97.

M. Yaşar Kandemir

SÂCÎ, Zekeriyyâ b. Yahyâ (زكريّا بن يحيى الساجي) Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Yahyâ b. Abdirrahmân ed-Dabbî es-Sâcî (ö. 307/920) Basralı muhaddis ve fakih.

---

220 (835) yılı civarında Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. Dabbe adlı atasına nisbeten Dabbî, ailece kereste ticaretiyle meşgul olmaları dolayısıyla Sâcî nisbeleriyle anılır. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra ilmî seyahatlere başladı; Kûfe, Hicaz ve Mısır'ı dolaştı. Buralarda Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Dâvûd ez-Zehrânî, Abdüla'lâ b. Hammâd en-Nersî, Ubeydullah b. Muâz el-Anberî, Hüdbe b. Hâlid el-Kaysî, Halîfe b. Hayyât, Muhammed b. Abdülmelik b. Ebü'ş-Şevârib el-Ümevî, Bündâr diye anılan Muhammed b. Beşşâr, Dâvûd ez-Zâhirî, Ebû Dâvûd es-Sicistânî gibi âlimlerden hadis dinledi. Bu arada fıkıhla ilgilendi ve Şâfiî âlimlerinden Müzenî ile Rebî' b. Süleyman el-Murâdî'nin etkisiyle bir Şâfiî âlimi olarak yetişti.

Hadis münekkitlerinin imam, hâfız, sika ve sebt gibi lafızlarla övdüğü Sâcî, Basra muhaddisi ve müftüsü diye tanındı. İbnü'l-Kattân el-Mağribî bazı kimselerin onu zayıf kabul ettiğini ileri sürmüşse de bu değerlendirme doğru bulunmamıştır (Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 79). Sâcî seyahatlerini tamamladıktan sonra Basra'ya yerleşti ve hadis rivayet etmeye başladı. Kendisinden İbn Hibbân, Râmhürmüzî, Taberânî, İbnü's-Sünnî, İbn Adî, Ebü'ş-Şeyh, Ebû Bekir el-İsmâilî ve Gıtrîfî gibi muhaddisler hadis nakletti. Önceleri bir Mu'tezile âlimi iken Selef akîdesini benimseyen ve bu konuda derinleşen Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Selef âlimlerinin hadis anlayışı ile Allah'ın sıfatları ve diğer itikadî konulardaki görüşlerini Zekeriyyâ es-Sâcî'den almış, eserlerinde bu konuları işlerken ona dayanmıştır (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 709).

Sâcî, hadis rivayeti konusunda titiz davranan ve gördüğü yanlışları hemen düzeltmeye çalışan bir kişiliğe sahipti. Basra'da talebelerine ders verdiği sırada orada bulunan İbrâhim b. Muhammed b. Yahyâ b. Mende elindeki notlardan iki hadisi senediyle birlikte okudu, ancak hadis talebeleri senedin doğru olmadığını söyleyerek ona itiraz etti. Sâcî de sözü edilen hadislerin yanlış olduğunu gördü ve onları kimden aldığını sordu. İbrâhim b. Muhammed'in "Basralı biri" diye kapalı bir ifade kullanması üzerine Sâcî onu emniyet güçlerine teslim etmek istedi, ancak araya girenler yanlış bilgi ihtiva eden notların imha edilmesi şartıyla onu kurtardı (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 199). Basra'da vefat eden Sâcî'nin Yahyâ ve Ahmed adında iki oğlu olduğu bilinmektedir.

Eserleri. 1. Kitâbü'ḍ-Ḍuʿafâʾ ve'l-mensûbîn ile'l-bidʿati mine'l-muḥaddiṡîn ve'l-ʿilel (eḍ-Ḍuʿafâʾ, el-ʿİlel, ʿİlelü'l-ḥadîṣ). Zayıf râvileri konu alan eserler arasında önemli bir yere sahip olan kitabın günümüze ulaştığına dair bilgi bulunmamaktadır. İbn Hazm el-Muḥallâ'da, Beyhakī es-Sünenü'l-kübrâ'da, Hatîb el-Bağdâdî Târîḫu Baġdâd'da ve İbn Adî el-Kâmil'de ondan alıntılar yapmıştır. Bu alıntılardan anlaşıldığına göre Sâcî

eserini Basralılar, Kûfeliler, Şamlılar şeklinde bölgelere ayırıp nisbeleri esas alarak telif etmiş, eserde cerh ve ta‘dîl âlimlerinin görüşlerine, zayıf râvilerin rivayetlerine yer vermiş, kendileriyle görüştüğü râviler hakkında şahsî değerlendirmelerde bulunmuştur. İbn Hibbân el-Büstî'nin Kitâbü'l-Mecrûḥîn'i üzerine Dârekutnî tarafından yazılan Taˁlîḳāt'ı yayıma hazırlayan Halîl b. Muhammed el-Arabî (Kahire 1414/1994), Târîḫu Baġdâd ve el-Kâmil'de yer alan nakilleri "Nüḳūlât min Kitâbi'd-Ḍuˁafâˀ li's-Sâcî" adıyla dipnota koymuştur. 2. Uṣûlü'l-fıḳh. Fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilâfları konu alan bu eserin bir nüshasına sahip olduğunu söyleyen Tâceddin es-Sübkî müellifin bu konuda önce hacimli bir kitap kaleme aldığını ve daha sonra bunu ihtisar ettiğini belirtmiştir (Ṭabaḳāt, III, 300). Sâcî'ye nisbet edilen İḫtilâfü'l-ˁulemâˀ, İḫtilâfü'l-fuḳahâˀ, İḫtilâfü'l-ḥadîs̱'in de bu eser olduğu tahmin edilmekte, Sâcî'nin Aḥkâmü'l-Ḳurˀân adlı bir eserinin daha olduğu bildirilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taˁdîl, III, 601; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 266; Dârekutnî, Taˁlîḳāt ˁale'l-Mecrûḥîn li'bn Ḥibbân el-Büstî (nşr. Halîl b. Muhammed el-Arabî), Kahire 1414/1994, neşredenin girişi, s. 27-33; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâˀ, s. 104; İbn Hayr, Fehrese, s. 210; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 90, 261; Zehebî, Aˁlâmü'n-nübelâˀ, XIV, 197-200; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, II, 709-710; a.mlf., Mîzânü'l-iˁtidâl, II, 79; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), III, 299-301; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiˁiyye, I, 94-95; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, II, 488-489; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 32; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât (Arnaût), IV, 36; Kehhâle, Muˁcemü'l-müˀellifîn, IV, 184; Necm Abdurrahman Halef, İstidrâkât ˁalâ Târîḫi't-türâs̱i'l-ˁArabî, Cidde 1422, IV, 482; M. Ebû Bekir b. Ali v.dğr., İstidrâkât ˁalâ Târîḫi't-türâs̱i'l-ˁArabî, Cidde 1422, V, 214.

Mehmet Efendioğlu

EBÛ YA‘LÂ el-MEVSILÎ أبو يعلى الموصلي Ebû Ya‘lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsılî (ö. 307/919)

Hadis âlimi.

3 Şevval 210'da (17 Ocak 826) Musul'da doğdu. Babası Ali b. Müsennâ muhaddis, dayısı Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l-Müsennâ hadis hâfızıydı. Kur'an öğreniminden sonra babasının ve dayısının yakın ilgisi sebebiyle tanınmış âlimlerle görüştü. Çok erken sayılabilecek bir yaşta hadis tahsili için ilim muhitlerini dolaşmaya başladı. Henüz on beş yaşında iken önce Bağdat'a, daha sonra Basra, Abadan, Ahvaz gibi şehirlere gitti. Bu sırada Ebû Zür‘a er-Râzî ile arkadaş oldu. Ahmed b. Hanbel'le birlikte Ali b. Ca‘d'dan hadis rivayet etti. Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, Osman b. Ebû Şeybe, Halîfe b. Hayyât, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb gibi muhaddislere talebe oldu. Buhârî ve Müslim gibi âlimlere yetiştiği halde onlardan rivayette bulunmamasını eksiklik sayanlara, bir önceki tabakaya mensup muhaddislere talebelik ettiği belirtilerek bunun bir kusur sayılamayacağı ifade edilmiştir. Kendisine de Nesâî, İbn Hibbân, Ebü'l-Feth el-Ezdî, Taberânî, Ebû Bekir Ahmed el-İsmâilî, İbn Adî, İbnü's-Sünnî ve Ebü'ş-Şeyh gibi muhaddisler talebe oldular.

İbn Hibbân, Dârekutnî, Hâkim, Zehebî onun güvenilir bir âlim olduğunu söylemektedirler. Fıkıh ilmini İmam Ebû Yûsuf'un talebelerinden öğrendi ve Ebû Hanîfe'nin görüşlerini benimsedi. Hanefî fıkhıyla bir hayli meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Ali en-Nîsâbûrî, eğer Bişr b. Velîd el-Kindî'den Ebû Yûsuf'un kitaplarını okumakla zaman kaybetmeseydi onun Basra'da Süleyman b. Harb ve Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî gibi büyük muhaddislerin seviyesine çıkabileceğini söylemektedir. Nesâî'den beş yaş büyük olan Ebû Ya'lâ'nın ona nisbetle daha kıdemli hocalara talebelik ettiği bilinmektedir.

Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, 14 Cemâziyelevvel 307 (12 Ekim 919) Salı günü Musul'da vefat etti ve orada gömüldü. Şehir halkı dükkânlarını kapatarak onun cenazesine katıldı. Yumuşak huylu, sabırlı ve edep sahibi bir kimse olarak anılan Ebû Ya'lâ'nın hadis rivayetinde hiçbir maddî menfaat gözetmediği özellikle belirtilmektedir. İbn Adî, hiçbir müsnedi üstad huzurunda dinlemediği halde Ebû Ya'lâ'nın el-Müsned'ini sadece Allah rızâsı için hadis okutması sebebiyle dinlediğini söylemektedir. İbn Adî'nin onu tedlîs* yapmakla suçlaması doğru bulunmamış, fakat yalancı bir râvi sayılan Ali b. Muhammed ez-Zührî'nin kendisinden asılsız haberler rivayet etmesi sebebiyle eleştirilmiştir. Buna karşılık Ebû Ya'lâ'nın eserlerinde hadis diye uydurulmuş rivayetler bulunmadığı, başkasının ona asılsız rivayetler isnat etmesinden de sorumlu olmadığı ifade edilmiştir. Ebû Abdullah İbn Mende'nin babası İshak b. Muhammed'in, devrin âlimlerinin Ebû Ya'lâ'nın güvenilir ve sağlam bir muhaddis olduğunda fikir birliğine varması sebebiyle kendisinden hadis okumak üzere yanına geldiğini söylemesi onun çağdaşları arasındaki itibarını göstermektedir. Yaşadığı dönemde mezhepler arasındaki görüş ayrılıkları zaman zaman çekişmelere kadar varmış, fakat Ebû Ya'lâ bu tür olaylara karışmamıştır. Bazı mezheplerin aleyhinde ondan nakledilen görüşler ise doğru değildir.

Eserleri. 1. el-Müsned. Horasan yöresinde büyük rağbet gören eser İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî'nin (ö. 381/991) rivayetiyle gelmiştir. Ebû Amr b. Hamdân vasıtasıyla rivayet edilen nüsha ise muhtasardır. Eser Hz. Osman ve Saîd b. Zeyd dışındaki aşere-i mübeşşere*nin müsnedleriyle başlamaktadır. el-Müsned'de Hz. Peygamber'in hadisleri yanında sahâbeye ait bol miktarda haberler ve bazı hadis âlimlerince zayıf sayılan mürsel rivayetler de vardır. Eser Hüseyin Selîm Esed tarafından Müsnedü Ebî Yaʿlâ el-Mevsılî adıyla on üç cilt halinde yayımlanmıştır (Dımaşk - Beyrut 1404-1410/1984-1990). 7555 hadis ihtiva eden eserdeki hadislerin yedide biri, nâşirin tesbitlerine göre talebesi İbn Hibbân'ın Sahîḥ'inde mevcuttur. Nûreddin el-Heysemî, Kütüb-i Sitte'de bulunmadığı halde bu eserde yer alan rivayetleri (eserin zevâidini), el-Maksadü'l-ʿalî fî zevâʾidi Ebî Yaʿlâ el-Mevsılî adındaki eserinde bir araya getirmiştir. Bilinen tek nüshası Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde (nr. 233) bulunan eser, Nâyif b. Hâşim ed-Daîs (Cidde 1402/1982) ve Seyyid Kisrevî Hasan (I-II, Beyrut 1413/1993) tarafından yayımlanmıştır. Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî (ö. 840/1436)

Tayâlisî, Müsedded b. Müserhed, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, İbn Ebû Ömer, İshak b. Râhûye, Ahmed b. Menî, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Abd b. Humeyd, Hâris b. Ebû Üsâme'nin müsnedleriyle birlikte Ebû Ya'lâ'nın müsnedindeki zevâidi İthâfü'l-hıyere bi-zevâ˒idi'l-mesânîdi'l-ʿaşere (Brockelmann, GAL, II, 79-80; Suppl., II, 72) adlı eserinde bir araya getirmiştir. 2. el-Muʿcem. Muhammed adını taşıyanları en başa almak suretiyle alfabetik olarak sıraladığı 330 kadar hocasından birer hadis rivayet ettiği eserde hocaları hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Kitap Hüseyin Selîm Esed tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1410/1989). 3. el-Mefârîd. el-Mefârîd ʿan Resûlillâh sallellahu ʿaleyhi ve sellem diye de anılan eser, kırk beş sahâbî ile on bir tâbiînin Hz. Peygamber'den tek başlarına (ferd*) rivayet ettikleri muhtelif konulara dair 114 hadisi ihtiva etmekte olup Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey' tarafından yayımlanmıştır (Dâhiye 1405/1985).

Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin zühd ve rikāk* konusunda eserleri olduğu da söylenmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Müsnedü Ebî Yaʿlâ el-Mevsılî (nşr. Hüseyin Selîm Esed), Dımaşk 1404-10/1984-90, I, nâşirin mukaddimesi; İbn Abdülhâdî, Tabakatü ʿulemâ˒i'l-hadîs (nşr. Ekrem el-Bûşî), Beyrut 1409/1989; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ˒, XIV, 174-182; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 707-708; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehzîb, VII, 377; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâz, (Ömer), s. 306; Keşfü'z-zunûn, I, 6, 557; II, 1679; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 71; Dihlevî, Bustânü'l-muhaddisîn, s. 77-78; Brockelmann, GAL, II, 79-80; Suppl., II, 72; Sezgin, GAS, I, 170-171.

Mücteba Uğur

İBNÜ'l-CÂRÛD (ابن الجارود) Ebû Muhammed Abdullāh b. Alî b. el-Cârûd en-Nîsâbûrî (ö. 307/919-20)Hadis hâfızı ve fakih.

230 (845) yılı civarında Nîşâbur'da doğdu. Hayatını Mekke'de mücâvir olarak geçirdi. Ya'kūb b. İbrâhim ed-Devrakī, Eşec el-Kindî, Zühlî ve Za'ferânî'den hadis dinledi, bu arada İbn Huzeyme'den de faydalandı. Zehebî, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin İbn Râhûye, Ali b. Hucr ve Ahmed b. Menî' gibi âlimleri de onun hocaları arasında saydığını, ancak el-Münteḳā'sında bunu doğrulayacak bir rivayete rastlayamadığını belirtmektedir (Aʿlâmü'n-nübelâ˒, XIV, 240). Kız kardeşinin oğlu Yahyâ b. Mansûr el-Kādî başta olmak üzere İbnü'ş-Şarkī, Da'lec b. Ahmed ve Taberânî onun talebelerinden bazılarıdır. Hadis münekkitlerinin kendisinden övgüyle söz ettikleri İbnü'l-Cârûd Mekke'de vefat etti.

İbnü'l-Cârûd'un günümüze ulaşan tek kitabı el-Münteḳā mine's-süneni'l-müsnede ʿan Resûlillâh ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem adını taşımaktadır. 1114 ahkâm hadisinin fıkıh konularına göre tasnif edildiği eser hakkında Zehebî, "Hadis münekkitlerinin ictihad farklılıkları sebebiyle tenkit ettikleri pek azı müstesna içindeki hadislerin tamamı sahihtir ve hasen derecesinin altına kesinlikle düşmez" demektedir (a.g.e., XIV, 239).

Önce Hindistan'da basılan eser (Haydarâbâd 1309/1891, 1315/1897), Abdullah Hâşim el-Yemânî el-Medenî'nin Teysîrü'l-fettâḥi'l-vedûd fî taḫrîci'l-Münteḳā li'bni'l-Cârûd adlı çalışmasıyla birlikte neşredilmiştir (Kahire 1382/1962). Daha sonra bir heyet tarafından hadislerin önemli kaynaklardaki yerlerini gösteren dipnot ilâvesiyle yayımlanan eseri (Beyrut 1407/1987) Abdullah Ömer el-Bârûdî sonuna alfabetik hadis fihristi koya-rak yeniden neşretmiştir (Beyrut 1408/1988). Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî, Kitâbü Ġavs̱i'l-mekdûd bi-taḫrîci Münteḳā İbni'l-Cârûd adıyla üç ciltlik (iki mücelled) bir tahrîc çalışması yapmıştır (Beyrut 1408/1988).

Kaynaklarda İbnü'l-Cârûd'un Kitâbü'l-Cerḥ ve't-taʿdîl adlı bir kitabı ile yedi cüz tutarında el-Âḥâd fî esmâʾi'ṣ-ṣaḥâbe (İbn Hayr, s. 215) ve Hatîb el-Bağdâdî'nin kaynak olarak kullandığı (Târîḫu Baġdâd, XIV, 298) el-Esmâʾ ve'l-künâ adlı iki biyografi çalışmasından söz edilmektedir. Ayrıca Zehebî, Kādî İyâz'ın İbnü'l-Cârûd'u İmam Mâlik'in hayatına dair eser verenler arasında saydığını söylemişse de (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 82), Tertîbü'l-medârik'te böyle bir kayda rastlanmamakta, ancak anılan eserde onun İmam Mâlik'in hadislerinde görülen garîb kelimeleri açıklamak üzere bir çalışmasının bulunduğundan söz edilmektedir (I, 199).

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 298; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, I, 199; İbn Hayr, Fehrese, s. 215; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 468-469; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 794; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, VIII, 82; XIV, 239-240; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 301-320, s. 212-213; Safedî, el-Vâfî, XVII, 323; Îżâḥu'l-meknûn, II, 270; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 444; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 17-18, 259; Serkîs, Muʿcem, I, 61; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 356-357; Ali Refîî, "İbn Cârûd", DMBİ, III, 200.

Ali Osman Koçkuzu

İBNÜ'l-CEBBÂB (ابن الجبّاب) Ebû Ömer (Amr) Ahmed b. Hâlid b. Yezîd b. el-Cebbâb el-Kurtubî (ö. 322/934) Hadis hâfızı ve Mâlikî fakihi.

246'da (860) Ceyyân'da (Jaen) doğdu. Bu şehre nisbetle Ceyyânî diye anılmış, Mağrib Arapçası'nda "hazır elbise veya cübbe satan kimse" anlamında Cebbâb lakabını taşıyan babasına izâfetle İbnü'l-Cebbâb diye meşhur olmuştur. Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr Cebbâb kelimesini yanlış olarak Cibâb şeklinde okumuşlardır. Daha sonra Kurtuba'ya yerleşen İbnü'l-Cebbâb küçük yaşta tahsile başladı; İmam Şâfiî'nin fıkhî görüşlerini ilk defa Endülüs'te tanıtan Kāsım b. Muhammed el-Beyyânî vasıtasıyla bilhassa Mâlikî fıkhına ve hadis ilmine vâkıf oldu. Bakī b. Mahled, İbn Vaddâh Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî onun Endülüs'teki hocalarından bazılarıdır. Endülüs'te tahsilini tamamladıktan sonra haccetmek ve hadis öğrenmek için Mekke'ye gitti; burada Ali b. Abdülazîz el-Begavî, Muhammed b. Ali es-Sâiğ ve Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Mekkî'den hadis dinledi. Ardından Yemen'e geçerek Abdürrezzâk'ın eserlerinin râvisi İshak b. İbrâhim ed-Deberî ve Ubeydullah b. Muhammed el-Kişverî gibi âlimlerden hadis öğrenimini sürdürdü. Tahsil amacıyla Girit, Kuzey Afrika ve Mısır'a da gittiği, Mısır'da Allâf diye anılan Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Eyyûb'dan hadis dinlediği nakledilmektedir (İbn Ferhûn, s. 34).

Endülüs’e döndükten sonra burada öğretimle meşgul olduğu anlaşılan İbnü’l-Cebbâb’ın talebeleri arasında başta oğlu Muhammed olmak üzere hadis hâfızı Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Bâcî, Muhammed b. Muhammed b. Ebû Düleym ve İbnü’l-Medînî diye tanınan Muhammed b. Hazm et-Tenûhî gibi şahsiyetler bulunmaktadır. İbnü’l-Cebbâb 15 Cemâziyelâhir 322’de (2 Haziran 934) Kurtuba’da vefat etti. İbn Hazm, İbnü’l-Cebbâb’ın gafletinin fazla olduğunu söylerken (İbn Hacer, I, 147) İbn Abdülber ve Kādî İyâz onun hadis yanında Mâlikî fıkhında da önde gelen bir âlim olduğunu belirtirler. Kaynaklarda İbnü’l-Cebbâb’ın Müsnedü Mâlik b. Enes, Kitâbü’l-Îmân, Kitâbü’ṣ-Ṣalât, Kitâbü Ḳıṣaṣi’l-enbiyâʾ, Kitâbü Feżâʾili’l-vuḍûʾ, Kitâbü Ḥamdillâh ve ḫavfih adlı eserleri zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü’l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi’l-Endelüs (nşr. Seyyid İzzeddin el-Attâr el-Hüseynî), Kahire 1373/1954, I, 30, 42; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, II, 138; Humeydî, Cez̠vetü’l-muḳtebis (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, I, 192-193; Sem‘ânî, el-Ensâb, I, 170-171; İbnü’l-Esîr, el-Lübâb, I, 253; Zehebî, Tez̠kiretü’l-ḥuffâẓ, III, 815-816; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XV, 240-241; Safedî, el-Vâfî, VI, 371; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü’l-müẕheb, s. 34-35; İbn Hacer, Lisânü’l-Mîzân, I, 147; Süyûtî, Ṭabaḳātü’l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 341; Makkarî, Nefḥu’ṭ-ṭîb, II, 150; Muhammed Hâdî Müezzin-i Câmî, “İbn Cebbâb”, DMBİ, III, 203-204.

Ali Osman Koçkuzu

CENEDÎ, Mufaddal b. Muhammed المفضل بن محمّد الجندي Ebû Saîd el-Mufaddal b. Muhammed b. İbrâhîm eş-Şa‘bî el-Cenedî (ö. 308/920) Yemenli muhaddis ve tarihçi.

Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Aslen Yemen’in Cened şehrine mensup olduğu için Cenedî nisbesiyle anılır. Muhtemelen Mekke’de doğdu ve orada öldü. Mekke’de pek çok kişiye hadis okuttu. Seleme b. Şebîb gibi muhaddislerden hadis rivayet etti ve Bezzî’den kıraat ilmi tahsil etti. Kendisinden de İbn Mücâhid, Abdülvâhid b. Ebû Hâşim gibi kıraat âlimleri, Ukaylî, İbn Hibbân, Taberânî, İbnü’l-Mukrî el-İsfehânî vb. meşhur muhaddisler rivayette bulunmuşlardır. Cenedî’nin bilinen eserleri şunlardır: 1. Fezâʾilü’l-Medîne (Zâhiriyye Ktp., Mecmûa, nr. 71/6, vr. 62ᵃ-69b). 2. Fezâʾilü Mekke. Takıyyüddin el-Fâsî (ö. 832/1429), Şifâʾü’l-garâm bi-ahbâri’l-beledi’l-harâm adlı eserinde (I, 201, 293) Cenedî’nin zamanımıza intikal etmeyen bu kitabından nakillerde bulunur.

BİBLİYOGRAFYA:Sem‘ânî, el-Ensâb, II, 320-321; İbn Semure el-Ca‘dî, Tabakātü fukahâʾi’l-Yemen (nşr. Fuâd Seyyid), Kahire 1377/1957 → Beyrut, ts. (Dârü’l-Kalem), s. 69-71; Yâkūt, Muʿcemü’l-büldân, II, 169-170; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIV, 257-258; Takıyyüddin el-Fâsî, Şifâʾü’l-garâm bi-ahbâri’l-beledi’l-harâm (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1405/1985, I, 201, 293; İbn Hacer, Lisânü’l-Mîzân, VI, 81-82; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe, s. 60; F. Rosenthal, A History of Muslim Historiography, Leiden 1968, s. 475, 480; Sezgin, GAS, I, 346.

Abdülkerim Özaydın

RÛYÂNÎ, Muhammed b. Hârûn (محمّد بن هارون الروياني) Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî (ö. 307/919-20) Hadis hâfızı ve fakih.

210 (825) yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Taberistan bölgesindeki Rûyân'a nisbet edilir. Hadis öğrenmek için Bağdat, Mısır, Suriye, Vâsıt, Mekke, Medine gibi merkezleri dolaştı ve Ebû Küreyb Muhammed b. Alâ, Ebû Abdullah Muhammed b. Humeyd er-Râzî, Fellâs, Bündâr lakabıyla tanınan Muhammed b. Beşşâr, Ebû Zür'a er-Râzî, Müzenî ve İbn Vâre gibi muhaddislerden faydalandı. Onun İbn Cerîr et-Taberî, İbn Huzeyme, Muhammed b. Nasr el-Mervezî ile yaptığı ilmî seyahatler sırasında Mısır'da yiyeceklerinin tükenmesi üzerine Mısır emîrinin yardımının kendilerine yetişmesiyle ilgili bir olaya kaynaklarda yer verilir. İsmâîlî, Ca'fer b. Abdullah el-Fennâkî, İbrâhim b. Ahmed el-Kırmîsînî gibi âlim ve râviler Rûyânî'nin talebeleri arasında zikredilir.

Eserleri. Rûyânî'nin en meşhur eseri el-Müsned olup İbn Hacer el-Askalânî bu çalışmayı meşhur es-Sünen'ler seviyesinde görmüş, hatta bazı âlimler onu İbn Mâce'nin es-Sünen'inden daha değerli bularak Kütüb-i Sitte'nin altıncısı olmaya lâyık görmüştür (Münâvî, II, 41-42). Eser günümüze kısmen intikal etmiş olup İbn Hacer el-Askalânî de onu kendisine tam olarak ulaşmayan müsnedler arasında saymıştır (el-Meṭâlibü'l-ʿâliye, I, 4). Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza, eserin on altıncı-otuz üçüncü cüzlerinin ihtiva ettiği 1545 rivayeti Müsnedü'ṣ-ṣaḥâbe (Müsnedü'r-Rûyânî) adıyla neşretmiştir (I-II, Beyrut 1417/1996). Eymen Ali Ebû Yemânî, tesbit ettiği 328 rivayeti ekleyerek kitabı Müsnedü'r-Rûyânî ve bi-ẕeylihi'l-müstedrek mine'n-nuṣûṣi's-sâḳıṭa adıyla yayımlamıştır (I-III, Kahire-Riyad 1416/1995). Hadislerin sahâbî râvilerine göre sıralandığı eserde müellif râvilerin isim ve nesepleri hakkında açıklamalar yapmış, hadisleri sahâbeden rivayet eden tâbiî râvilerine göre yeni bir tertip uygulamış ve o râvinin aynı sahâbîden olan rivayetlerini bir arada zikretmiştir. Meselâ Ahmed b. Hanbel, Berâ b. Âzib'in otuz beş tâbiî râvisinden gelen yaklaşık 240 hadisi herhangi bir tasnife tâbi tutmadan rivayet ederken Rûyânî, onun kırk iki tâbiî râvisinden gelen 160 hadisi eserine yirmi dokuz grup halinde almıştır. Bu iki eser ortak tâbiî râvilerinin rivayet adetleri açısından karşılaştırıldığında da ilginç sonuçlar elde edilmektedir. Ahmed b. Hanbel, el-Müsned'inde Şa'bî'nin altı rivayetine yer verirken Rûyânî ondan on dokuz hadis nakletmiş, böylece hadislerin farklı tariklerini ortaya çıkarmıştır. Bazı kaynaklarda Rûyânî'nin fıkha dair el-Ġurer ve'd-dürer'i ile el-Münteḫab min ḥadîs̱i Ebî Küreyb adlı çalışmalarından söz edilmektedir. Ayrıca Cüzʾ fîhi tezvîcü Fâṭıma bint Resûlillâh bi-ʿAlî b. Ebî Ṭâlib ʿaleyhime's-selâm adlı eser de (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut, ts.) Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî'ye nisbet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî, el-Müsned (nşr. Eymen Ali Ebû Yemânî), Kahire-Riyad 1416/1995, neşredenin girişi, I, 6-16, 22-24; III, 5-8; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 470-471; Zehebî,

Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 752-754; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 507; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 301-310, s. 221- 222; İbn Hacer el-Askalânî, el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1415/1994, II, 414; a.mlf., el-Meṭâlibü'l-ʿâliye (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Küveyt 1393/1973, I, 4; Münâvî, Feyżü'l-ḳadîr, II, 41-42; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1683; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 72; Sezgin, GAS, I, 171.

Yavuz Ünal

İBN ATÂ (ابن عطاء) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ' el-Edemî (ö. 309/922) İlk devir sûfîlerinden, muhaddis ve müfessir.

Nisbesinden Edemli olduğu anlaşılmaktaysa da Irak, Yemen, Bahreyn ve Uman'da Edem adını taşıyan çeşitli yerleşim yerleri bulunduğundan (Yâkūt, I, 169) onun bu bölgelerden hangisinde doğduğunu tesbit etmek mümkün değildir. Ancak hayatını Bağdat'ta geçirmiş olmasından hareketle burada doğduğu söylenebilir.

Louis Massignon ve Amir Moezzi gibi araştırmacılar, yaşadığı önemli olaylar ve bazı görüşlerinden yola çıkarak İbn Atâ'nın hayatını üç döneme ayırmışlardır. On çocuğundan dokuzunun eşkıya (muhtemelen Karmatîler) tarafından katledilmesi onun hayatında dönüm noktası olmuş, kurduğu hadis meclisleri bu olaydan sonra yerini tasavvuf meclislerine bırakmıştır. Moezzi'ye göre hayatının birinci dönemindeki görüşleri Hanbelî bakış açısını da dile getiren zühd anlayışına, ikinci dönemindeki görüşleri daha çok Sünnî tasavvuf anlayışına uygun düşmektedir; üçüncü safha ise kendisinden birtakım şathiyyelerin zuhur ettiği son dönemdir.

İbn Atâ, Hallâc-ı Mansûr'un en sadık dostlarından biri olup onun idamına karşı çıkmış ve Hallâc gibi kendisi de zındıklıkla suçlanmıştır. Hallâc'ın idamından kısa bir süre önce onun görüşlerini savunduğu için Vezir Hâmid b. Abbas'ın huzuruna çıkarılan İbn Atâ, ağır hakaretlere uğramasına rağmen yine de doğru bildiğinden vazgeçmeyip vezire bu gibi işlerle uğraşmamasını, halka yaptığı zulümlerin ve haksız yere gasbettiği malların hesabını düşünerek tövbe etmesini söylemiş, bunun üzerine işkence edilerek öldürülmüştür (309/922). Hallâc'ın hapiste iken kaleme aldığı, düşünce dünyasını ortaya koyması açısından önemli bir eser olan Kitâbü'ṭ-Ṭavâsîn'i gizlice dışarı çıkarıp günümüze ulaşmasını sağlayan İbn Atâ olmuştur. Hallâc'ın ona hapiste iken yazdığı iki mektup da günümüze ulaşmıştır (Aḫbârü'l-Ḥallâc, s. 118-120).

Hanbelî mezhebine mensup, hadis, tefsir ve beyân ilmine vâkıf, fasih konuşan bir zat olduğu kaydedilen İbn Atâ, Yûsuf b. Mûsâ el-Kattân ve Fazl b. Ziyâd'dan hadis almış, kendisinden de Muhammed b. Ali b. Hubeyş en-Nâkıd rivayette bulunmuştur. İbrâhim Mâristânî ve Cüneyd-i Bağdâdî gibi meşhur sûfîlerin sohbetine katılan İbn Atâ, fenâ ve bekā nazariyesinin kurucusu Ebû Saîd el-Harrâz'ın hayranlık duyduğu sûfîlerdendir. Onun tasavvuf anlayışında uzletten çok celvet hâkimdir. İnzivâya çekilmek isteyen bir kimseye, daha sonra Nakşibendiyye tarikatında önemli bir ilke

olarak benimsenen “zâhirde halk ile, bâtında Hak ile” olmayı tavsiye etmiştir. Ona göre sûfîler tasavvufî bilgileri açıkça söylememeli, rumuzlarla ifade etmelidir. Zira bu bilgilerin ehil olmayanlara verilmesi yanlış anlaşılmasına veya yanlış anlatılmasına sebep olmaktadır. İbn Atâ ilmi dört kısma ayırarak bunları mârifet, ibadet, kulluk ve hizmet ilimleri şeklinde sıralar. En büyük gaflet Allah’tan, O’nun emirlerinden ve tecellîlerinden habersiz olmak, en üstün itaat ise devamlı Allah’ı düşünmektir. Kalbin mârifet nuruyla nurlanması Resûlullah’a her yönüyle uymakla olur. Mümin olmanın yolu da ona uymaktan geçer. Onun yolunu takip etmekten daha şerefli bir makam yoktur. Allah’ı tanımak için akıl yeterli değildir; akıl sadece kulluğun nasıl yapılacağını gösteren bir alettir. İnsanın mânevî hayatı için tehlikeli sayılan dünya onu âhiret kurtuluşu için yararlı amellerden alıkoyar. Buna göre her insanın dünyası farklı olabilir; kiminin dünyası saray ve mesken, kimininki ticaret, kimininki güç, şöhret ve hükümranlık, kimininki ilim ve onunla iftihar etme, kimininki sohbet meclisi, kimininki de nefis ve nefsânî arzulardır.

İbn Atâ, ibadete düşkünlüğüyle tanındığı halde kişiye gurur verip kendine güvenmesine yol açan ibadetin onun için bir şer, pişmanlık ve tövbe yoluna sevkeden günahın da bir hayır olabileceği uyarısında bulunur. Ona göre takvânın zâhiri hak ve hukuku gözetmek, bâtını da ihlâs ve niyettir. Çokça namaz kılıp oruç tutmak, mücâhede ve muhasebede bulunmak, bol bol mal harcayarak hayır yapmak insanın derecesini yükseltmeyebilir; yüksek derecelere ulaşanlar her şeyden önce güzel huylarıyla temayüz edenlerdir. Nitekim Hz. Peygamber Kur’an’da bu özelliğiyle övülerek hakkında, “Şüphe yok ki sen yüksek bir ahlâk üzeresin” (el-Kalem 68/4) buyurulmuştur. İbn Atâ hakkındaki bazı rivayetler onun vaktinin çoğunu Kur’an hatmetmekle geçirdiğini göstermektedir. Daha sonraki dönemlerinde Kur’an’ı mânasına nüfuz ederek okumaya çalıştığı, senelerce devam ettiği halde bu çalışmasını bitiremediği nakledilir. İbn Atâ’nın âyetlerin tefsirine dair görüşleri, işârî tefsirlerle tasavvufî eserlerin temel kaynaklarından olan Sülemî’nin Ḥaḳāʾiḳu’t-tefsîr’inde geniş biçimde yer almıştır. Sülemî’nin tefsirinde dağınık halde bulunan bu görüşler Paul Nwyia tarafından derlenmiş ve Nuṣûṣ ṣûfiyye ġayru menşûre adlı eser içinde yayımlanmıştır (Beyrut 1986, s. 35-182). Burada İbn Atâ’nın Felak ve Nâs sûreleri dışındaki sûrelerin bazı âyetleri hakkında açıklamaları bulunmaktadır. Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî, İbn Atâ’nın fenâ derecesine ulaşan kimselerin bekā vasıflarına tekrar dönüp dönmeyeceğine dair Kitâbü ʿAvdeti’ṣ-ṣıfât ve bedʾihâ adlı bir eser kaleme aldığını söyler. Kaynaklarda İbn Atâ’ya bazı şiirler de nisbet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Atâ, Tefsîr (Nuṣûṣ ṣûfiyye ġayru menşûre içinde, nşr. P. Nwyia), Beyrut 1986, s. 35-182; Serrâc, el-Lümaʿ, s. 281, 500; Kelâbâzî, et-Taʿarruf (Nevâvî), s. 79, 107, 126, 152, 164; Sülemî, Ṭabaḳāt, s. 265-272; Ebû Nuaym, Ḥilye, X, 302-305; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, V, 26-30; Kuşeyrî, er-Risâle, I, 135; Hücvîrî, Keşfü’l-maḥcûb, s. 156-157; Herevî, Ṭabaḳāt, s. 294-300; İbnü’l-Cevzî, Ṣıfatü’ṣ-ṣafve, II, 444-446; a.mlf., el-Muntaẓam, VI, 160; a.mlf., Telbîsü İblîs, s. 171; Attâr, Teẕkiretü’l-evliyâʾ (nşr. R. A. Nicholson), Leiden 1907, II, 67-75; Baklî, Şerḥ-i Şaṭḥiyyât, s. 32, 38-39, 218-223; Yâkūt, Muʿcemü’l-büldân, I, 169; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIV, 255-256; a.mlf., el-ʿİber, I, 458; Safedî, el-Vâfî, VIII, 24-25; Yâfiî, Mirʾâtü’l-cenân, II, 261; İbn

Kesîr, el-Bidâye, XI, 138-139, 144; İbnü'l-Mülakkın, Ṭabaḳātü'l-evliyâʾ, s. 59-61; Câmî, Nefeḥât, s. 141-142; Şa'rânî, eṭ-Ṭabaḳāt, I, 81-83; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 46-48; Aḫbârü'l-Ḥallâc (ed. L. Massignon - P. Kraus), Paris 1957, s. 118-120; P. Nwyia, Exegésé coranique et langage mystique, Beyrut 1970, tür.yer.; Yaşar Nuri Öztürk, Hak ve Aşk Şehidi Hallâc-ı Mansûr ve Eseri, İstanbul 1996, s. 287, 406-407; Amir Moezzi, "İbn 'Aṭâ el-Adamî, esquisse d'une biographie historique", St.I, LXIII (1986), s. 63-127; Mînâ Hâfîzî, "İbn ʿAṭâʾ", DMBİ, IV, 302-307; Süleyman Ateş, "Hakāiku't-tefsîr", DİA, XV, 163-165; Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", a.e., XV, 380.

Reşat Öngören

DÛLÂBÎ, Ebû Bişr (أبو بشر الدولابي) Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk ed-Dûlâbî (ö. 310/923) Muhaddis ve tarihçi.

224'te (839) Horasan'da Rey yakınlarındaki Dûlâb köyünde doğdu. Sem'ânî, doğrusu "Devlâbî" olan bu kelimeyi halkın "Dûlâbî" şeklinde söylediğini kaydetmektedir. Atalarının mesleği olan dolapçılığa veya köyüne nisbetle Dûlâbî diye anıldığı sanılmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî ise babasının Bağdat yakınlarındaki Dûlâb köyünde oturduğunu ifade etmektedir. Nisbeleri arasında Ensârî ve Râzî de vardır. Dûlâbî memleketi olan Rey'den başka Kûfe, Basra, Bağdat, Dımaşk, Mekke ve Medine'de Bündâr diye tanınan Muhammed b. Beşşâr, İbnü'l-Müsennâ, Ziyâd b. Eyyûb gibi hocalardan hadis okudu. Kendisinden de İbn Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Adî, Taberânî, Ebû Hâtim İbn Hibbân gibi meşhur âlimler rivayette bulundular. Dûlâbî 260 (873-74) yılında Mısır'a gitti ve büyük bir ihtimalle hayatının sonuna kadar orada oturdu. Mısır'da devrin âlimlerine kâtiplik yaptığı, onların eserlerini istinsah ettiği için "el-Verrâk" ve "en-Nâsih" lakaplarıyla anıldığı belirtilmektedir. Seksen yaşını geçmişken Mısır'dan hac yolculuğuna çıkan Dûlâbî, 310 yılı Zilkade ayında (Mart 923) Mekke ile Medine arasındaki Arc mevkiinde vefat etti. Bazı müellifler Sem'ânî'ye dayanarak onun 320'de (932) vefat ettiğini kaydetmişlerse de kaynakların büyük çoğunluğu önceki tarihi zikretmektedir.

Memleketinde ve gittiği şehirlerde pekçok âlimden ilim tahsil eden Dûlâbî hadis, fıkıh ve özellikle biyografide kendisini kabul ettirmiştir.

İbn Adî'ye göre Dûlâbî, ehl-i hadisin ileri gelenlerinden Nuaym b. Hammâd'ı ehl-i re'ye karşı oldukça sert davranması yüzünden yalancılıkla itham etmiş, bu sebeple de tenkide uğramıştır. Ancak Nuaym b. Hammâd'ın sika* olmadığını ve münker hadisler rivayet ettiğini başkaları da ileri sürmüştür. Dârekutnî'nin Dûlâbî hakkındaki değerlendirmesi ise bu değerlendirme ile ilgili cümlenin farklı şekillerde okunması sebebiyle anlaşılamamaktadır. Bir okuyuşa göre Dârekutnî, "Onu tenkit ediyorlar, fakat hakkında hayırdan başka (إلا خير) bir şey bilinmiyor" demiş; bir başka okuyuşa göre de, "Son durumuna (الأخير) bakarak onu tenkit ettiler" ifadesini kullanmıştır. Bununla beraber Dûlâbî'yi bazı âlimler tenkit, bazıları da takdir etmişlerdir.

Eserleri. 1. el-Künâ ve'l-esmâʾ (I-II, Haydarâbâd 1322). Hz. Peygamber'in isim ve künyeleri ve bunlara dair rivayetlerle başlayan eser aşere-i mübeşşerenin künyeleri hakkında bilgi vermekte, daha sonra sahâbe, tâbiîn ve diğer muhaddislerin künyelerini alfabetik sıraya göre kaydetmektedir. Adnan Ali Şellâk eserdeki hadislerin, diğer rivâyet ve râvilerin fihristini hazırlayarak Fihrisü'l-ehâdîs ve'l-âsâr li-Kitâbi'l-Künâ ve'l-esmâʾ adıyla neşretmiştir (Beyrut 1407/1987). 2. ez-Zürriyyetü't-tâhire ve'l-mutahhara. Eserin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde (nr. 428/2, vr. 60[a]-117[a]), başka bir nüshası da Tunus'ta bir özel kütüphanede bulunmaktadır (Sezgin, I, 172).

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb, V, 369-372; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI, 169; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 352-353; Safedî, el-Vâfî, II, 36; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, II, 759-760; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 309-311; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 459; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 41-42; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, (Lecne), s. 321-322; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 260; Hediyyetü'l-ârifîn, II, 31; Brockelmann, GAL Suppl., I, 278; Sezgin, GAS, I, 172; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 120; Ziriklî, el-Aʿlâm, Beyrut 1929, VI, 198; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VIII, 255.

Nuri Topaloğlu

İBN HUZEYME (ابن خزيمة) Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî (ö. 311/924) Hadis, kelâm ve fıkıh âlimi.

Safer 223'te (Ocak 838) Nîşâbur'da doğdu ve ilk tahsiline burada başladı. İshak b. Râhûye'den hadis dinlediyse de bu sırada yaşı küçük olduğu için sonraları kendisinden rivayette bulunmadı. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra tahsilini ilerletmek ve özellikle Kuteybe b. Saîd'den hadis dinlemek için yola çıktı, ancak Merv'e ulaştığında Kuteybe'nin ölüm haberini aldı (240/854). Bağdat, Rey, Cürcân, Şam, Basra, Kûfe, Kahire ve Vâsıt gibi ilim merkezlerini dolaşarak pek çok hocadan istifade etti. 291'de (904) Nîşâbur'da ölen hocası Muhammed b. İbrâhim el-Bûşencî'nin cenaze namazını kıldırdığına (DİA, VI, 476) ve Receb 300'de (Şubat 913) Cürcân'da bulunup hadis rivayet ettiğine (Sehmî, s. 456) bakılacak olursa İbn Huzeyme'nin ilim yolculuğunu zaman zaman keserek bir süre memleketine döndüğü, ardından tekrar seyahate devam ettiği anlaşılır. Ali b. Hucr, Bekkâr b. Kuteybe, Osman b. Saîd ed-Dârimî, Ebû Abdullah İbn Abdülhakem, İbn Ebü'd-Dünyâ, Ahmed b. Menî', Bündâr lakabıyla tanınan Muhammed b. Beşşâr, Eşec el-Kindî, Zühlî ve Za'ferânî ile Şâfiî fıkhını öğrendiği Müzenî gibi âlimler İbn Huzeyme'nin hocalarından bazılarıdır.

Ṣaḥîḥayn'da kendisinden rivayette bulunmayan Buhârî ve Müslim ile İbn Hibbân el-Büstî, Kitâbü'l-Cihâd'ını rivayet etmesi için mektupla icâzet verdiği İbn Sâid el-Hâşimî (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 370-371), Degūlî, Ebû Ali en-Nîsâbûrî, Da'lec b. Ahmed, Hâkim el-Kebîr, İbn Adî ve İbn Mihrân en-Nîsâbûrî İbn Huzeyme'nin tanınmış talebeleridir. Aynı zamanda hocası olan Rebî' b. Süleyman el-Murâdî ile Nîşâbur'da kendisinden en son rivayette bulunan torunu Ebû Tâhir Muhammed b. Fazl da (Ebû Ya'lâ el-Halîlî, III, 832) İbn Huzeyme'den faydalananlar

arasındadır. “İmâmü’l-eimme” diye anılan İbn Huzeyme 2 Zilkade 311’de (11 Şubat 924) Nîşâbur’da vefat etti ve evinin bir odasında defnedildi (Muhammed İbrâhim eş-Şeybânî, II, 880).

İbn Huzeyme’nin ilminin genişliğiyle darbımesel haline geldiği, sünnetle ilgili bütün bilgileri ve ayrıca 70.000 hadisi ez-berlemiş olduğu kaydedilmektedir (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIV, 365, 372). Torunu Muhammed b. Fazl’dan nakledildiğine göre dünya malına değer vermeyen ve zâhidâne bir hayat yaşayan İbn Huzeyme eline geçen her şeyi ilim ehline dağıtır, davet ettiği herkese ziyafet verirdi (Zehebî, Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, II, 725; Sübkî, III, 119). İbn Huzeyme’nin yöneticilerle ilişkilerinde tavizsiz olduğu belirtilmiş, kendisini ziyaret eden Emîr İsmâil b. Ahmed es-Sâmânî’nin babasından duyduğunu söylediği bir hadisi okurken senedinde yaptığı hatayı düzeltmesi onun cesaretiyle yorumlanmıştır (Sübkî, III, 111).

İbn Ebû Hâtim’e, cerh ve ta‘dîl ilminde önemli bir yere sahip olan İbn Huzeyme hakkında ne düşündüğü sorulduğunda İbn Ebû Hâtim, onun bu konularda kendisine uyulması gereken bir imam olduğunu söylemiş, asıl kendisi hakkında onun fikrinin sorulması gerektiğini belirtmiştir. Şâfiî mezhebini ve Selef akîdesini benimseyen İbn Huzeyme, önceleri kelâmî konulardan hoşlanmadığını ve bu sahaya girmek istemediğini, ancak hadis öğrencilerini Cehmî ve Mu‘tezilî görüşlere karşı korumak amacıyla Kitâbü’t-Tevḥîd’i kaleme aldığını söylemiş ([nşr. M. Halîl Herrâs], s. 4-5), Allah Teâlâ’nın isim ve sıfatlarını te’vil ve teşbihe gerek duymaksızın kendisinin bildirdiği şekilde kabul etmek gerektiğini ifade etmiştir. İsrâ ve mi‘racla ilgili haberleri sıraladıktan sonra bunun aynıyla gerçekleştiğini, Allah’ın yedinci kat semanın üzerinde bulunduğunu, Kur’an’ın mahlûk olmadığını, mahlûk olduğunu söyleyenin kâfir sayılacağını belirtmiştir (a.g.e., neşredenin girişi, s. c). Esmâ ve sıfatlar konusundaki tâvizsiz Selefî yaklaşımı sebebiyle tenkit edilmiş olan İbn Huzeyme’yi Fahreddin er-Râzî “ifadesi bozuk, anlayışı kıt bir kimse” olarak nitelendirmiş, Kitâbü’t-Tevḥîd’ini de “Kitâbü’ş-Şirk” olarak adlandırmıştır (Mefâtîḥu’l-ġayb, XXVII, 130-131).

Eserleri. Hâkim en-Nîsâbûrî İbn Huzeyme’nin kitaplarının sayısının 140’ı bulduğunu, çeşitli meselelere dair 100 civarında da cüzünün mevcut olduğunu söylemektedir (Maʿrifetü ʿulûmi’l-ḥadîs̱, s. 83). Başlıca eserleri şunlardır: 1. eṣ-Ṣaḥîḥ. Tam adı Muḫtaṣarü’l-muḫtaṣar mine’l-müsned ʿani’n-nebî ṣallallāhu ʿaleyhi ve sellem bi-naḳli’l-ʿadl ʿani’l-ʿadl mevṣûlen ileyhi ṣallallāhu ʿaleyhi ve sellem min ġayri ḳaṭʿ fi’l-isnâd ve lâ cerḥ fî nâḳıli’l-aḫbâri’lletî neẕküruhâ bi-meşîʾeti’llâhi Teʿâlâ’dır. Tesbit edilebildiği kadarıyla İbn Huzeyme’nin eserinden eṣ-Ṣaḥîḥ diye bahseden ilk müellif Münzirî’dir (et-Terġīb ve’t-terhîb, I, 43). eṣ-Ṣaḥîḥ’in daha geniş bir eserin muhtasarı olduğu adından anlaşılmaktadır. Eserde yer yer Kitâbü’l-Kebîr’e (I, 249, 290, 312, 342), ayrıca Kitâbü’t-Tevḥîd’de el-Muḫtaṣar’a ([nşr. M. Halîl Herrâs], s. 351) ve el-Kebîr’e (a.e., s. 185) yapılan atıflar da bunu göstermektedir. Eserini kitap ve bablara

ayıran İbn Huzeyme kaydettiği hadislerin elde edebildiği bütün senedlerini sıralamış, gerek gördükçe ricâl hakkında bilgi vermiş, lafız farklılıklarına işaret ederek çelişkili olduğu kanaatini uyandıran hadisleri uzlaştırmaya çalışmıştır. Resûlullah'tan sahih senedle rivayet edildiği halde birbiriyle çelişen iki hadis bile bulunmadığını söyleyen İbn Huzeyme (İbnü's-Salâh, ʿUlûmü'l-ḥadîs̱, s. 285), başta ihtilâfü'l-hadîs olmak üzere hemen bütün hadis ilimleri hakkında bilgi vermekte, özellikle fıkıh bablarına göre düzenlediği eserinin bab başlıklarında fıkhî görüşlerine ve hadislerde görülen ihtilâflarla ilgili çözümlere yer vermektedir. Ayrıca bab başlıklarında hadislerin vürûd sebebine işaret etmek suretiyle esere bir fıkhü'l-hadîs çalışması görünümü kazandırmıştır. Ancak dörtte bir kadarı günümüze ulaşan eṣ-Ṣaḥîḥ'i Muhammed Mustafa el-A'zamî Ṣaḥîḥu İbn Ḫuzeyme adıyla yayımlamıştır (I-IV, Beyrut 1395/1975). Abdülazîz b. Abdurrahman el-Uşeym, en-Naḳṭ limâ vaḳaʿa fî esânîdi Ṣaḥîḥi İbn Ḫuzeyme mine't-taṣḥîf ve's-saḳṭ adıyla bir çalışma yapmıştır. Muhammed Ali İbrâhim Bend Ebû Bekir b. Ḫuzeyme ve menhecühû fî Kitâbi'ṣ-Ṣaḥîḥ (1408/1988, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetü usûli'd-dîn) ve Enbiya Yıldırım İbn Huzeyme ve Sahihi (1989, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlarını taşıyan birer yüksek lisans tezi hazırlamış, Mustafa Işık da İbn Huzeyme Sahîh'i ve İbn Hibbân'ın Sahîh'i ile Mukayesesi adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (1998, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). İbn Huzeyme'nin eṣ-Ṣaḥîḥ'i için Muhammed Eymen eş-Şebrâvî (Beyrut 1408/1988) ve Ahmed el-Küveytî (Riyad 1410/1990) tarafından geniş fihristler hazırlanmıştır. 2. Şeʾnü'd-duʿâʾ. Duanın mahiyeti ve tavsiye edilen dualar hakkındaki sorulara cevap vermek için kaleme alınmış olup asıl adının Kitâbü'd-Duʿâʾ veya Kitâbü'd-Daʿavât olduğu söylenmiş, Hattâbî tarafından Şeʾnü'd-duʿâʾ diye şerhedilmesi sebebiyle bu adla anıldığı belirtilmiştir. Eserin Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (nr. 61) bir nüshasının bulunduğu söylenmekteyse de (eṣ-Ṣaḥîḥ, neşredenin girişi, I, 13; Sezgin [Ar.], I/4, s. 33) müellif adı yazılırken "Muhammed b. İshak b. Huzeyme rivâyetü'l-Hattâbî" ibaresine yer verilmesi, eldeki diğer nüshalardan eseri şerhettiği açıkça görülen Hattâbî'nin Kitâbü'd-Duʿâʾnın bir râvisi gibi düşünülmesine sebep olmuş (Şeʾnü'd-duʿâʾ, neşredenin girişi, s. 13-14), İbn Huzeyme'nin günümüze müstakil olarak intikal etmediği anlaşılan bu çalışması Hattâbî'nin şerhiyle birlikte yayımlanmıştır (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkāk, Dımaşk 1404/1984). 3. Kitâbü't-Tevḥîd* ve is̱bâtü ṣıfâti'r-rab. Müellifin torunu Muhammed b. Fazl'ın kendisinden en son rivayet ettiği, itikadî konuların Kitap ve Sünnet ışığında ele alınıp incelendiği eser birçok defa basılmıştır (bk. bibl.). 4. Ceyşü't-tevşîḥ. Kaynaklarda zikredilmeyen eserin Hilâl Nâcî ve Muhammed Mâsûs tarafından (Tunus 1967) neşredildiği belirtilmektedir (Sâlihiyye, s. 274).

İbn Huzeyme'nin, eṣ-Ṣaḥîḥ ve Kitâbü't-Tevḥîd'de adlarını verdiği ve bazı müelliflerin kendisine nisbet ettikleri diğer eserleri de şunlardır: Kitâbü'l-Eşribe, Kitâbü'l-İmâme, Kitâbü'l-Ehvâl, Kitâbü'l-Îmân, Kitâbü'l-Eymân ve'n-nüẕûr, Kitâbü'l-Bir ve'ṣ-ṣıla,

Kitâbü'l-Büyûʿ, Kitâbü't-Tefsîr, Kitâbü't-Tevbe, Kitâbü't-Tevekkül, Kitâbü'l-Cenâʾiz, Kitâbü'l-Cihâd, Kitâbü Ẕikri naʿîmi'l-cenne, Kitâbü Ẕikri naʿîmi'l-âḫire, Kitâbü'ṣ-Ṣadaḳāt, Kitâbü Ṣıfati nüzûli'l-Ḳurʾân, Kitâbü'l-Muḫtaṣar min Kitâbi'ṣ-Ṣalât, Kitâbü'ṣ-Ṣalâti'l-kebîr, Kitâbü'ṣ-Ṣalât, Kitâbü'ṣ-Ṣıyâm, Kitâbü'ṭ-Ṭıb ve'r-ruḳıy, Kitâbü'ẓ-Ẓıhâr, Kitâbü'l-Fiten, Fażlü ʿAlî b. Ebî Ṭâlib, Kitâbü'l-Ḳader, Kitâbü'l-Kebîr, Kitâbü'l-Libâs, Kitâbü Meʿâni'l-Ḳurʾân, Kitâbü'l-Menâsik, Kitâbü'l-Veraʿ, Kitâbü'l-Veṣâya, Kitâbü'l-Ḳırâʾe ḫalfe'l-imâm.

Muhammed Mustafa el-A'zamî, bu eserleri sıralayıp (eṣ-Ṣaḥîḥ, neşredenin girişi, I, 12-14) bunların müstakil birer kitap mı, yoksa eṣ-Ṣaḥîḥ'in veya bir özetini oluşturduğu diğer bir eserin bölümleri mi olduğu hususunda tereddütler bulunduğunu belirttikten sonra bu başlıkların câmi' türü kitapların muhtevasına uygun düşmesi bakımından bir kısmını bir eserin bölümleri, bazılarını da müstakil eserler olarak kabul etmek gerektiğini söylemektedir (a.g.e., I, 14-15). Selâhaddin el-İdlibî, el-Münteḫab min kelâmi'l-ḥâfıẓ İbn Ḫuzeyme fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl adıyla bir çalışma yapmıştır (Beyrut 1412).

BİBLİYOGRAFYA:Müsned, III, 357; İbn Mâce, "Menâsik", 78; İbn Huzeyme, eṣ-Ṣaḥîḥ (nşr. M. Mustafa el-A'zamî), Beyrut 1395/1975, I, 69, 249, 290, 312, 342; IV, 92-93; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 8-33; a.mlf., Kitâbü't-Tevḥîd, Kahire 1403, M. Mustafa el-A'zamî'nin girişi, s. 8-15; a.e. (nşr. M. Halîl Herrâs), Beyrut 1403/1983, s. 4-5, 62, 185, 351; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. e-g; a.e. (nşr. Abdülazîz b. İbrâhim eş-Şehvân), Riyad 1408/1988, neşredenin girişi, I, 25-94; İbn Hibbân, es-Siḳāt, IX, 156; Hattâbî, Şeʾnü'd-duʿâʾ (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkāk), Dımaşk 1404/1984, neşredenin girişi, s. 8-10, 12, 13-14, 45; Hâkim, Maʿrifetü ʿulûmi'l-ḥadîs̱, s. 83-84, 147; Ebû Ya'lâ el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs), Riyad 1409/1989, III, 825, 831-833; ayrıca bk. İndeks; Beyhakī, Maʿrifetü's-sünen ve'l-âs̱âr (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Karaçi 1412/1991, I, 181; Fahreddin er-Râzî, Mefâtîḥu'l-ġayb: et-Tefsîrü'l-kebîr, Beyrut 1411/1990, XXVII, 130-131; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, V, 82; İbnü's-Salâh, ʿUlûmü'l-ḥadîs̱, s. 285, 299; a.mlf., Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, I, 116; Münzirî, et-Terġīb ve't-terhîb (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1399/1979, I, 43; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 720-731; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 365-382; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, IV, 184; V, 182-184; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), III, 109-119; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 462; Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî (nşr. Ömer Hâşim), Beyrut 1979, I, 90; II, 137, 176, 352; Sezgin, GAS (Ar.), I/4, s. 33; Abdülhay el-Kettânî, et-Terâtîbü'l-idâriyye (Özel), II, 275; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 13, 15, 23, 43, 44, 61, 73-74, 175; Muhammed İbrâhim eş-Şeybânî, Ḥayâtü'l-Elbânî ve âs̱âruhû ve s̱enâʾü'l-ʿulemâʾ ʿaleyh, Küveyt 1407/1987, II, 880-882; Muhammed Hasan Heyto, el-İctihâd ve ṭabaḳātü müctehidi'ş-Şâfiʿiyye, Beyrut 1409/1988, s. 77-79; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, s. 274-275; "İbn Ḫuzeyme", DMBİ, III, 416-419.

Mustafa Işık

HALLÂL, Ebû Bekir (أبو بكر الخلال) Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl (ö. 311/923) Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini derleyen Hanbelî fakihi.

234 (848) veya 235 (849) yılında Bağdat'ta doğdu. Fıkhı Ahmed b. Hanbel'in talebelerinden öğrendi. Ebû Bekir el-Merrûzî, İmam Ahmed'in iki oğlu Sâlih ve Abdullah ile amcasının oğlu Hanbel b. İshak, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, İbrâhim el-Harbî, Hasan b. Arefe, Ya'kūb b. Süfyân el-Fesevî, Abbas b. Muhammed ed-Dûrî, Ebû Bekir Muhammed b. İshak es-Sâgānî gibi pek çok hocadan ders aldı.

Ahmed b. Hanbel'in fıkhî görüşlerini ve fetvalarını toplamak için Suriye, Cezîre, Mısır ve İran'da pek çok bölgeyi dolaştı; buralarda İmam Ahmed'den veya onun öğrencilerinden ders alan pek çok âlimle görüştü; İmam Ahmed'in görüşlerini derleyip el-Câmiʿ adlı eseri meydana getirdi. Bu eseriyle Hanbelî mezhebini yok olmaktan kurtardı ve mezhep içinde bir otorite haline geldi. Kendisinden önce Hanbelîlik henüz müstakil bir mezhep hüviyetini kazanmamıştı. Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Şehriyâr, "Hepimiz Ebû Bekir el-Hallâl'e tâbiyiz. İmam Ahmed'in ilmine vâkıf olma ve onu derleme konusunda hiç kimse kendisini geçememiştir" der (Hatîb, V, 113; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 298).

Bağdat'taki Mehdî Camii'nde ders veren Hallâl mezhebin yayılmasına hizmet eden çok sayıda ilim adamı yetiştirdi. Öğrencileri arasında Gulâmü'l-Hallâl lakabıyla tanınan Abdülazîz b. Caʻfer, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muzaffer el-Bezzâz ve Hasan b. Yûsuf es-Sayrafî gibi âlimler vardır.

Ebû Bekir el-Hallâl, 2 Rebîülevvel 311 (20 Haziran 923) Cuma günü Bağdat'ta vefat etti ve hocası Ebû Bekir el-Merrûzî'nin kabrinin yanına İmam Ahmed'in ayak ucuna defnedildi. Bazı kaynaklar vefat gününü 2 Rebîülâhir (20 Temmuz) Cumartesi olarak verirlerse de cuma günü öldüğü konusunda ittifak bulunduğuna göre birinci tarih doğru olmalıdır. Hallâl, eserleri ve dersleriyle Ahmed b. Hanbel'in fıkhî görüşlerinin yayılmasına öncülük etmiştir. Daha sonra gelen Hanbelî fakihleri, onun eserlerinde yer almayan rivayetleri derleyerek eksikleri tamamlamışlar ve bu şekilde oluşan mezhep literatürünü önce özetleme, sonra şerhetme ve diğer mezhep imamlarının görüşleriyle karşılaştırma yoluyla geliştirip sistemli hale getirmişlerdir.

Eserleri. 1. Kitâbü's-Sünne*. Kaynaklarda adı kısaca es-Sünne olarak da geçer. Selef âlimleri, sahih akîdeyi ihtiva eden ve bidʻatçı fırkalara karşı bu akîdeyi savunan kitaplara genel olarak "es-Sünne" adını verdiklerinden Hallâl de eseri için bu adı seçmiştir. Esere Kitâbü'l-Müsned veya kısaca Müsned adının verilmesi ise içinde yer alan bilginin umumiyetle İmam Ahmed'e isnat edilmesinden dolayı olup kitap üzerinde bir doktora çalışması yapan Ziyâeddin Ahmed tarafından gerçekleştirilen neşri de el-Müsned min mesâʾili Ebî ʿAbdillâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbel adını taşımaktadır (Dakka 1980). Dönemin hemen hemen bütün kelâm problemlerini ele alan eserin günümüze ulaşan ve yedi bölümden (cüz) meydana gelen yazma nüshasının sonunda müstensihin düştüğü, "Aslın ilk cildi sona erdi" kaydıyla (es-Sünne, nâşirin mukaddimesi, s. 45), klasik kaynaklarda bu eserin üç cilt olduğu şeklindeki açıklama göz önüne alınarak mevcut nüshanın bütün eserin ancak üçte birini teşkil ettiği söylenebilir. Bu yedi bölümden üçü Atıyye ez-Zehrânî tarafından es-Sünne adıyla neşredilmiştir (Riyad 1410/1989). 2. el-Câmiʿ. Hanbelî mezhebinin ilk temel fıkıh kitabıdır. İbnü'l-Cevzî, pek çok kaynakta yirmi cilt kadar olduğu belirtilen bu eserin 200 cüz olduğunu söyler. İbn Teymiyye, Hallâl'in çeşitli şehirleri dolaşarak

İmam Ahmed'in fıkıh meseleleri hakkında söylediklerini yaklaşık kırk ciltte derlemiş olmasına rağmen ondan gelen pek çok hususun kitaplarında yer almadığını belirtir (Mecmûʿu fetâvâ, XXXIV, 111). Hallâl el-Câmiʿde zaman zaman kendi görüşlerini belirtirse de eserin büyük bir kısmı İmam Ahmed'in sorulan sorulara verdiği cevaplardan meydana gelmiş olup onun görüşleri hadislerle, sahâbe ve tâbiînden gelen rivayetlerle desteklenmekte, yer yer fakihlerin farklı görüşleri aktarılmakta ve İmam Ahmed'den gelen rivayetler arasında tercihte bulunulmaktadır. İmam Ahmed'in görüşlerinin bir kısmı daha önce oğulları Abdullah (Mesâʾilü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel, nşr. Züheyr eş-Şâvîş, Beyrut 1400/1980, 1. bs.; Beyrut 1988, 3. bs.) ve Sâlih (Mesâʾilü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel, nşr. Fazlurrahman b. Dîn Muhammed, I-III, Delhi 1408/1988) tarafından derlenmişse de onların eserleri geniş hacimli değildir. Ayrıca Sâlih'in eserinde fıkhî tertibe riayet edilmediği gibi fıkıh dışı konulara da yer verilmiştir. Hallâl ise fıkıh kitaplarının bilinen tertibini takip ederek bütün rivayetleri toplamaya çalışmıştır. el-Câmiʿin günümüze ulaşan bölümlerinden üçünü Seyyid Kisrevî Hasan tahkik ederek Aḥkâmü ehli'l-milel mine'l-Câmiʿ li-mesâʾili'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (Beyrut 1414/1994) ve el-Vuḳūf ve't-tereccül mine'l-Câmiʿ li-mesâʾili'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (Beyrut 1415/1994) adlarıyla yayımlamıştır. İbn Teymiyye Aḥkâmü ehli'l-milel'den alıntılar yapmıştır (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, VIII, 390-398; krş. Aḥkâmü ehli'l-milel, s. 14-16, 23-24). Eserin vakıflarla ilgili bölümü ayrıca Abdullah b. Ahmed b. Ali ez-Zeyd tarafından vakıf kavramı ve tarihi, Hallâl'in biyografisi ve eserlerinin yer aldığı geniş bir girişle birlikte (I, 18-181) ve dipnotlarda diğer Hanbelî fakihlerinin görüşlerinin yanı sıra Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinin görüşleri de verilerek Kitâbü'l-Vuḳūf min mesâʾili'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel eş-Şeybânî adıyla neşredilmiştir (I-II, Riyad 1410/1989). el-Câmiʿin bir başka bölümü olan "Kitâbü Aḥkâmi'n-nisâʾ" Abdülkādir Ahmed Atâ tarafından aynı adla yayımlanmıştır (1400 [Dârü't-türâsi'l-Arabî]). Bu neşirde konuyla ilgili olarak İmam Ahmed'den gelen, ancak kitabın aslında bulunmayan rivayetler müellifin tertibini bozacak şekilde verilmiştir. el-Câmiʿi şerheden Gulâmü'l-Hallâl eseri tamamlayıcı mahiyette Zâdü'l-müsâfir'i kaleme almıştır. 3. el-Emr bi'l-maʿrûf ve'n-nehy ʿani'l-münker. Bazı çağdaş araştırmacılar, klasik kaynaklarda Hallâl'in eserleri arasında adı geçmeyen bu kitabı el-Câmiʿin bir bölümü sayarlar. Kitap İsmâil el-Ensârî (Riyad 1389/1969), Abdülkādir Ahmed Atâ (Kahire 1975; Beyrut 1406/1986) ve Meşhûr Hasan Süleyman - Hişâm es-Sekkā (1410/1990 [el-Mektebü'l-İslâmî]) tarafından neşredilmiştir. 4. el-Ḥaṡ ʿale't-ticâre ve'ṣ-ṣınâʿa ve'l-ʿamel ve'l-inkâr ʿalâ men yeddeʿi't-tevekkül fî terki'l-ʿamel ve'l-ḥucce ʿaleyhim fî ẕâlike. Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd, daha önce Dımaşk'ta basılan eseri (1348/1929) rivayetlerinin tahrîclerini yaparak tekrar yayımlamıştır (Riyad 1407/1987). 5. Ṭabaḳātü aṣḥâbi Aḥmed. Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bir mecmua içinde (nr. 106, vr. 28-52) bir bölümü yer alan eser, sonraki biyografi yazarlarının ilk dönem Hanbelî âlimleri hakkında temel kaynağı olmuştur.

Ebû Bekir el-Hallâl'in rivayet ettiği Ahmed b. Hanbel'in er-Red ʿale'z-zenâdıḳa ve'l-Cehmiyye adlı eseri Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân tarafından neşredilmiştir (Dımaşk 1408/1988). İbn Teymiyye, İmam Ahmed'in er-Red ʿale'z-zenâdıḳa ve'l-Cehmiyye fîmâ şeket fîhi min müteşâbihi'l-Ḳurʾân ve teʾevvelethü ʿalâ ġayri ehlih adlı eserini Hallâl'in es-Sünne'de zikrettiğini belirtir (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 221).

Kaynaklarda Hallâl'in el-ʿİlm (İbn Teymiyye'ye göre İmam Ahmed'in fıkıh usulüne dair görüşlerini toplayan en geniş eserdir, bk. el-Îmân, s. 342), el-ʿİlel (üç cilt olduğu rivayet edilmektedir), Tefsîrü'l-ġarîb, el-Edeb, Aḫlâḳu Aḥmed b. Ḥanbel adlı eserlerinin de bulunduğu zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hallâl, es-Sünne (nşr. Atıyye ez-Zehrânî), Riyad 1410/1989, nâşirin mukaddimesi, s. 31-61; a.mlf., Kitâbü'l-Vuḳūf (nşr. Abdullah b. Ahmed ez-Zeyd), Riyad 1410/1989, nâşirin mukaddimesi, I, 74-181; a.mlf., Aḥkâmü ehli'l-milel mine'l-Câmiʿ li mesâʾili'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1414/1994, s. 14-16, 23-24; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, V, 112-113; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 145; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, II, 12; İbnü'l-Cevzî, Menâḳıbü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel, Kahire 1349/1931 → Beyrut 1977, s. 512; İbn Teymiyye, Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl (nşr. M. Reşâd Sâlim), [Riyad], ts. (Dârü'l-Künûzi'l-edebiyye), I, 221; II, 23-25, 29-32, 66-71; VI, 260; VIII, 390-398; a.mlf., Mecmûʿu fetâvâ, XXXIV, 111-112; a.mlf., el-Îmân, Beyrut 1993, s. 342, 384-388; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 297-298; a.mlf., el-ʿUlüv fi'l-ʿaliyyi'l-ġaffâr, Medine 1388/1968, s. 171, 178; İbn Kayyim el-Cevziyye, İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, I, 28; Safedî, el-Vâfî, XIII, 99; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 148; İbn Müflih el-Makdisî, el-Maḳṣadü'l-erşed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin), Riyad 1410/1990, I, 166-167; Uleymî, el-Menhecü'l-aḥmed (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1403/1983, II, 8-10; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 576; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 261; Brockelmann, GAL Suppl., I, 311; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 57; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 196; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, I, 166; M. Ebû Zehre, İbn Ḥanbel, Kahire 1981, s. 192-196; Sezgin, GAS (Ar.), I/3, s. 233-235; C. Avvâd, Aḳdemü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyye fî mektebâti'l-ʿâlem, Bağdad 1982, s. 166-167; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, II, 292-293; Ziāuddin Ahmad, "Abū Bakr al-Khallāl-The Compiler of the Teachings of Imām Ahmad b. Hanbal", IS, IX (1970), s. 245-254; H. Laoust, "al-Khallāl", EI² (İng.), IV, 989-990.

Şükrü Özen

BÜCEYRÎ البجيري Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Büceyr el-Hemedânî es-Semerkandî (ö. 311/923) Muhaddis.

Dedesine nisbetle Büceyrî veya İbn Büceyr diye anılır. 222'de (837) Mâverâünnehir'deki Re'sülkantara (Huşûfegan) köyünde doğdu. Bir muhaddis olan babası Muhammed b. Büceyr ile birlikte devrin birçok ilim merkezini defalarca dolaştılar. Mısır'a vardıklarında bu ülkenin en tanınmış hadis hâfızı olan Ahmed b. Sâlih vefat etmiş olduğu için ondan hadis rivayet edemediler. Bu arada Büceyrî, Îsâ b. Hammâd Zuğbe, Bişr b. Muâz el-Akadî, Amr b. Ali el-Fellâs ve Bündâr gibi hocalardan hadis öğrendi. Kendisinden de Muhammed b. Muhammed b. Sâbir, Muhammed b. Bekir ed-Dihkān, Îsâ b. Mûsâ el-Kisâî gibi muhaddisler hadis rivayet ettiler. Hadis tahsili için yaptığı uzun seyahatleriyle tanınan ve güvenilir bir muhaddis olan Büceyrî'nin tefsir ilmiyle de meşgul olduğu anlaşılmaktadır.

Büceyrî'nin bilinen tek eseri el-Câmiʿu'l-müsned'dir. Kaynaklarda el-Câmiʿu's-sahîh, adıyla da anılan eserin yegâne nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Hadis, nr. 276, kısım 30). Ayrıca et-Tefsîr adlı bir eseri olduğu nakledilmekte ise de hakkında hiçbir kaynakta bilgi verilmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb, II, 89-90; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, II, 374; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 122; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 402-404; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 719-720; Dâvûdî, Tabakātü'l-müfessirîn, II, 7-8; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 262; Îzâhu'l-meknûn, I, 361; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 780-781; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VII, 307-308; Sezgin, GAS, I, 172.

M. Yaşar Kandemir

İBNÜ'l-BÂGANDÎ (ابن الباغندي) Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. Süleymân el-Vâsıtî (ö. 312/925) Hadis hâfızı.

Muhtemelen 212'de (827) Vâsıt'a bağlı Bâgand köyünde doğdu. Bâgandî nisbesiyle anılan babası Ebû Bekir Muhammed b. Süleyman ile kardeşi Ebû Abdullah Muhammed de muhaddisti. Temel dinî bilgileri ve ilk hadis derslerini babasından aldı. Fıkıh ve hadis tahsili amacıyla 227'de (842) Vâsıt'a gitti; Bağdat, Basra, Kûfe, Şam ve Mısır gibi ilim ve kültür merkezlerinde hadis tahsilini sürdürdü. Ahmed b. Ebü'l-Havârî, İbn Nümeyr, Ali b. Medînî, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Ebü'l-Hasan b. Ebû Şeybe, Duhaym ve Hişâm b. Ammâr'dan ders aldı. Daha sonra ailesiyle birlikte Bağdat'a yerleşti ve hayatı boyunca hadis ilmiyle meşgul oldu. Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî, İbn Ukde, Taberânî, Ebû Bekir el-İsmâilî, Hâkim el-Kebîr ve İbn Şâhin gibi muhaddisler kendisinden hadis rivayet ettiler. Hadis öğreniminde yazmak yerine ezberlemeyi tercih eden ve çok miktarda hadis ezberleyen, aynı zamanda kıraat ilmine de vâkıf olduğu belirtilen İbnü'l-Bâgandî 20 Zilhicce 312'de (19 Mart 925) Bağdat'ta vefat etti.

Pek çok âlimin Irak bölgesinin hâfızı kabul ettiği ve bazı hadis münekkitlerinin sika olarak değerlendirdiği İbnü'l-Bâgandî, isnadda bilerek tedlîs ve hadis metinlerinde bazan tashîf yapmakla suçlanmış, hadisleri birbirine karıştırdığı ileri sürülmüştür. İbn Adî, İbrâhim el-İsfahânî'nin onu yalancı saydığını söylemiş, talebesi Ebû Bekir el-İsmâilî de İbnü'l-Bâgandî'yi kasten yalan söylemekle itham etmediğini, fakat onun tedlîs ve tashîf yaptığını belirtmiştir. İbnü'l-Bâgandî'nin oğlu Ebû Zer Ahmed de Dârekutnî ve İbn Şâhin gibi muhaddislere hocalık yapan ve hadis konusunda babasından ileride olduğu söylenen bir hadis hâfızı idi.

Eserleri. 1. Müsnedü Emîri'l-müʾminîn ʿÖmer b. ʿAbdilʿazîz. Ömer b. Abdülazîz tarafından rivayet edilen hadislerin bir araya getirildiği, bir hadisin âlî isnadını göstermek için senedinde Ömer b. Abdülazîz'in bulunmadığı bazı rivayetlerin de yer aldığı eser (İbnü'l-Bâgandî, s. 93-94, 95, 96 vd.) altmış yedi rivayeti ihtiva etmekte

olup ilk defa Hindistan'da neşredilmiş (Mültan 1340), daha sonra Muhammed Avvâme (Halep 1397; Dımaşk-Beyrut 1404/1984; Beyrut 1407) ve Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Kahire 1406/1986) tarafından yayımlanmıştır. 2. Mâ ravâhü'l-ekâbir ʿani'l-eṣâġir mine'l-muḥaddis̱în mine'l-efrâd. Birinci cüzü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 109, vr. 220a-227a). 3. Emâlî fi'l-ḥadîs̱ (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Teymûr, Hadis, nr. 150, 34 varak). 4. Ḥadîs̱ü Şeybân b. Ferrûḫ ve ġayruhû. Altıncı cüzü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 115, vr. 182a-195a).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Bâgandî, Müsnedü Emîri'l-müʾminîn ʿÖmer b. ʿAbdi'l-ʿazîz (nşr. Muhammed Avvâme), Dımaşk-Beyrut 1404/1984, s. 93-94, 95, 96 vd.; ayrıca bk. tür.yer.; İbn Adî, el-Kâmil, VI, 2302; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, III, 209-213; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), I, 262; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 193-194; a.mlf., eḍ-Ḍuʿafâʾ, III, 97; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 326; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 111; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 26-27; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 383-388; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, II, 736-737; Safedî, el-Vâfî, I, 99; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 152; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 240; İbn Ha-cer, Lisânü'l-Mîzân, V, 360-362; a.mlf., Taʿrîfü ehli't-taḳdîs bi-merâtibi'l-mevṣûfîn bi't-tedlîs (nşr. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî), Riyad 1413/1993, s. 150-151; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, II, 265; Brockelmann, GAL Suppl., I, 259; Sezgin, GAS, I, 172-173; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 27.

Salih Karacabey

SÂBİT b. HAZM (ثابت بن حزم) Ebü'l-Kāsım Sâbit b. Hazm b. Abdirrahmân es-Sarakustî el-Endelüsî (ö. 313/925) Hadis hâfızı ve lugat âlimi.

217 (832) veya 219'da (834) Endülüs'ün Sarakusta (Saragossa) şehrinde doğdu. Arap asıllı olup Gatafân kabilesine mensuptur. Avf b. Gatafân'a nisbetle Avfî nisbesiyle de anılır. 247'de (861) dünyaya gelen oğlu Ebû Muhammed Kāsım'ın yetişmesine özen gösterdi ve onunla birlikte Sarakusta'daki âlimlerin derslerini takip etti. İkisi de Kurtuba'da (Cordoba) İbn Vaddâh, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî ve Abdullah b. Meserre gibi âlimlerden ders aldı. 288 (901) yılında diğer İslâm ülkelerine ilmî seyahatlere çıktılar. Mekke'de İbnü'l-Cârûd, Mısır'da Nesâî ve Bezzâr gibi muhaddislerden faydalandılar; daha çok hadis ve lugat ilimlerinde derinleşerek 294'te (907) Endülüs'e döndüler; burada bilinmeyen birçok bilgiyi ülkelerine taşıdılar. Halîl b. Ahmed'in el-ʿAyn adlı lugat kitabını da ilk defa Endülüs'e onların getirdiği belirtilmektedir. Sika bir muhaddis olan Sâbit b. Hazm hadis, nahiv, lugat, garîbü'l-hadîs ve şiirde derinleşti. Endülüs'ün önemli âlimlerinden olan oğlu Kāsım b. Sâbit'in kendisinden daha bilgili olduğu, teklif edilen Sarakusta kadılığını kabul etmediği, bu görevi kabul etmesi yönünde babası ısrar edince kendisine üç gün izin verilmesini istediği, daha sonra da vefat ettiği (ö. 302/914-15) kaydedilmektedir. Oğlunun kabul etmediği görevi Sâbit b. Hazm kabul etti ve bu görevde iken Ramazan 313'te (Kasım-Aralık 925) Endülüs'te vefat etti. Bu tarih 314 (926) olarak da zikredilmiştir.

ed-Delâʾil fî ġarîbi'l-ḥadîs̱'i (ed-Delâʾil fî tefsîri müşkili'l-eḥâdîs̱i'n-nebeviyye, ed-Delâʾil ʿalâ meʿâni'l-ḥadîs̱ bi'ş-şâhidi ve'l-mes̱el) önce Kāsım b. Sâbit kaleme almaya başlamış, ancak çalışmasını bitiremeden vefat edince eseri babası tamamlamıştır. ed-Delâʾil'in mukaddimesi ve baş tarafı kayıptır. Esere önce garîb kelimeler ihtiva eden merfû hadisler, ardından sahâbe ve tâbiîn sözleri senedleriyle birlikte alınmış, garîb kelimelerin açıklanmasında Kur'an, hadis ve Arap şiiriyle istişhadda bulunulmuştur. ed-Delâʾil, daha önce telif edilen Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm ve İbn Kuteybe'nin Ġarîbü'l-ḥadîs̱'lerinde zikredilmeyen bilgileri ihtiva ettiği, onların bir tür zeyli kabul edildiği için ed-Delâʾil fî şerḥi mâ aġfelehû Ebû ʿUbeyd ve'bni Ḳuteybe fî Ġarîbi'l-ḥadîs̱ adıyla da anılmıştır (Sezgin, VIII/2, s. 485). Ebû Ali el-Kālî, Endülüs'te ed-Delâʾil'e benzer bir eser ortaya konulmadığını söylemiş, İbnü'l-Faradî de sadece Endülüs'te değil Doğu'da da bu eserin bir benzerinin meydana getirilemediğini kaydetmiştir. ed-Delâʾil ve nüshaları hakkında Şâkir el-Fehhâm geniş bir araştırma yapmış (bk. bibl.), daha sonra eseri Muhammed b. Abdullah el-Kannâs yayımlamıştır (I-III, Riyad 1422/2001).

BİBLİYOGRAFYA:Kāsım b. Sâbit - Sâbit b. Hazm, ed-Delâʾil fî ġarîbi'l-ḥadîs̱ (nşr. Muhammed b. Abdullah el-Kannâs), Riyad 1422/2001, neşredenin girişi, I, 20-59; İbnü'l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1403/1983, I, 184-185; Humeydî, Ceẕvetü'l-muḳtebis, Kahire 1966, I, 185; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 203; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, III, 213; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 562-563; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 301-320, s. 450-451; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 319-320; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, I, 155; Sezgin, GAS, VIII/2, s. 484-485; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 96; V, 174; Şâkir el-Fehhâm, "Kitâbü'd-Delâʾil fî ġarîbi'l-ḥadîs̱ li-Ebî Muḥammed Ḳāsım b. S̱âbit el-ʿAvfî es-Saraḳusṭî", MMLADm., L/1 (1975), s. 75-110; L/2, s. 303-321; L/3, s. 512-527; LI/2 (1976), s. 232-294; LI/3, s. 481-517; Maribel Fierro, "al-Saraḳusṭī", EI² (İng.), IX, 38.

Ayşe Esra Şahyar

SERRÂC, Muhammed b. İshak (محمّد بن إسحاق السرّاج) Ebü'l-Abbâs Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm es-Serrâc es-Sekafî (ö. 313/925) Hadis, ricâl ve kıraat âlimi.

216'da (831) Nîşâbur'da doğdu. Bu tarih 218 (833) olarak da zikredilmiştir. Sakīf kabilesinin âzatlısı olan büyük dedesine izâfetle Sekafî nisbesiyle, dedelerinden birinin eyerci olması sebebiyle Serrâc lakabıyla meşhur oldu. Küçük yaşta ilim meclislerine katılmaya başladı. Kendisinin belirttiğine göre Nîşâbur'da Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî'nin ders halkasına girmekle birlikte yaşı küçük olduğu için duyduklarından bir şey zaptedemedi (Ebû Ya'lâ el-Halîlî, III, 828). Gençliği yokluk içinde geçti. Bununla birlikte Horasan, Rey, Kûfe, Basra, Bağdat ve Hicaz'a giderek İshak b. Râhûye, Bişr b. Velîd el-Kindî, Kuteybe b. Saîd, Muhammed b. Ebân el-Belhî, Ahmed b. Menî', Hennâd b. Serî et-Temîmî, Sevvâr b. Abdullah el-Kādī, Ya'kūb b. İbrâhim ed-Devrakī ve Ahmed b. Saîd ed-Dârimî başta olmak üzere devrinin tanınmış

âlimlerinden hadis dinledi. Ebû Ya'lâ el-Halîlî onun 1500'den fazla hocadan hadis öğrendiğini söyler (a.g.e., III, 828). 234 (848) yılında gittiği Bağdat'ta kırk yıla yakın kalarak ilim yanında ticaretle de uğraştı ve büyük bir servet kazandı (Sem'ânî, VII, 65). Servetini genellikle hayır işlerinde kullandı, bilhassa hadis ilmiyle meşgul olan âlim ve talebelere yardımcı oldu. Onun her hafta veya iki haftada bir hadis ehline ziyafet verdiği belirtilmektedir (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 732-733). Ayrıca Hz. Peygamber adına 12.000 kurban kestiği nakledilmiştir. Bağdat'ta kaldığı dönemde çok az rivayette bulunan Serrâc 274 (887) yılı civarında Nîşâbur'a döndü ve burada bir ders halkası oluşturarak hadis nakletmeye başladı. Ünü kısa zamanda yayıldı ve pek çok talebe ondan hadis öğrenmek üzere Nîşâbur'a geldi. Rivayetleri daha çok Horasan bölgesinde yayıldığı için "Horasan'ın muhaddisi" unvanıyla anıldı (Sübkî, III, 108). Talebeleri arasında İbn Ebü'd-Dünyâ, Hasan b. Süfyân, Ebû Ali en-Nîsâbûrî, İbn Hibbân, İbn Adî, Ebû Ali el-Mâsercisî, Hâkim el-Kebîr gibi âlimler yer alır. Buhârî ve Müslim de kendisinden hadis dinlemekle birlikte el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerinde rivayetlerine yer vermemişlerdir. Serrâc, Rebîülâhir 313'te (Temmuz 925) Nîşâbur'da vefat etti ve Makberetülhüseyin'de defnedildi. Hatîb el-Bağdâdî kabrinin ziyaret edildiğini ve mezar taşında ölüm tarihinin 313 olarak yazıldığını nakletmektedir (Târîḫu Baġdâd, I, 252).

Hadis âlimleri tarafından imam ve hâfız gibi lafızlarla anılan Serrâc'ı İbn Ebû Hâtim sadûk ve sika ifadeleriyle değerlendirmiştir (el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 196). Talebesi Su'lûkî onun hadis ilmindeki mevkiine işaret ederken, "Serrâc sirâc (kandil) gibidir" ifadesini kullanır. Rivayet ettiği hadislerin âlî isnadlarına ulaşmak ve bunları bir araya getirmek için özel çalışmalar yapmış, bu sebeple yaşlılık döneminde de hadis toplamış ve daha önce yazdığı birçok hadisin âlî isnadıyla karşılaştıkça onları tekrar tekrar yazmıştır. Serrâc hadis ilmindeki derinliği yanında kıraat ilmiyle de meşgul olmuş, Ali b. Hamza el-Kisâî'nin kıraatini talebesi Ebü'l-Kāsım Humeyd b. Rebî' tarikiyle almış, kendisinden de Muhammed b. Hasan en-Nakkāş rivayet etmiştir (İbnü'l-Cezerî, II, 97). Mezhebi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte İmam Mâlik'in 70.000 meseleyle ilgili görüşünü bir eserde toplaması (Hatîb, I, 251) bu mezhebi benimsediğini düşündürmektedir. İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma konusundaki hassasiyetiyle de bilinen Serrâc, Rey ekolünün görüşlerine itibar etmez, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen fırka mensuplarına şiddetle karşı çıkardı. Özellikle Kur'an ve Sünnet çizgisinden ayrıldığını düşündüğü gruplara karşı tavır almış ve bu eğilimde olan öğrencilere hadis rivayet etmemiştir.

Eserleri. 1. el-Müsned. Ziyâeddin el-Makdisî tarafından Serrâc'ın talebesi Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Haffâf'ın rivayetine dayanarak kaleme alınan bir eserdir. Konulara göre tasnif edilmekle birlikte rivayetler senedleriyle zikredildiği için bu adla anılmıştır. Tahâret ve abdest bahislerine dair altı bölümden sonra tamamı namaz konusuyla ilgili olan eser 1574 hadisi ihtiva etmektedir (nşr. İrşâdülhak el-

Eserî, Faysalâbâd, ts.; nşr. Ahmed Fethî Abdurrahman, Beyrut 1426/2005). 2. Ḥadîs̱ü's-Serrâc. Serrâc'ın rivayetlerinden meydana gelen eseri Horasanlı muhaddis Zâhir b. Tâhir kaleme almıştır. Çoğu namaza dair 2746 rivayeti içeren eserde herhangi bir tertip gözetilmemiştir. Eseri neşreden (I-IV, Kahire 1425/2005) Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe b. Ramazan, IV. ciltte ilk üç ciltte geçen hadisleri sahâbî müsnedi tertibine göre yeniden tasnif etmiş ve bu cilde el-İbtihâc bi-eṭrâfi eḥâdîs̱i's-Serrâc adını vermiştir. Nâşir, Ekrem es-Sindî (Ekrem Hüseyin Ali) tarafından el-Fevâʾid mine'l-Müstaḫrec ʿalâ Ṣaḥîḥi Müslim li's-Serrâc adıyla tahkik edilip el-Câmiatü'l-İslâmiyye'ye doktora tezi olarak takdim edilen ve ardından yayımlanan esere (Medine 1406) bu ismin niçin verildiğini anlayamadığını, Serrâc'ın el-Müstaḫrec ʿalâ Ṣaḥîḥi Müslim'inin bundan farklı bir çalışma olduğunu söylemiştir (Ḥadîs̱ü's-Serrâc, neşredenin girişi, I, 212). 3. Cüzʾü'l-Beytûte. Serrâc'ın, evinin önünde bir gece bekleyen talebelerine rivayet ettiği eser âlî isnadlı kırk bir hadis ihtiva eden cüz olup hadisler arasında konu bütünlüğü yoktur. Sabahattin Yıldırım tarafından Ebü'l-Abbâs es-Serrâc ve 'Beytûte' Diye Meşhur Hadis Cüz'ü adıyla yüksek lisans tezi olarak hazırlanan eser (1987, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) birkaç defa yayımlanmıştır (nşr. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Kahire 1408; nşr. Hasan el-Mendûh, Kahire, ts.). Serrâc'ın bunların dışında et-Tefsîr, et-Târîḫ, el-Emâlî, el-Müstaḫrec ʿalâ Ṣaḥîḥi Müslim, el-İḫve ve'l-eḫavât ve Ḥadîs̱ü Ḳuteybe b. Saʿîd adlı eserlerinin olduğu belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Serrâc, Müsned (nşr. Ahmed Fethî Abdurrahman), Beyrut 1426/2005, neşredenin girişi, s. 3-9; İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 196; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 172; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, I, 248-252; Ebû Ya'lâ el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs), Riyad 1409/1989, III, 828-830; Zâhir b. Tâhir, Ḥadîs̱ü's-Serrâc (nşr. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe b. Ramazan), Kahire 1425/ 2005, neşredenin girişi, I, 21-41, 207-215, 299-301, 311-318, 321-322; Sem'ânî, el-Ensâb, VII, 65-66; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XIII, 252-253; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 388-398; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 731-735; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), III, 108-109; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 97; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 364-367.

Erdinç Ahatlı

EBÛ KUREYŞ أبو قريش Ebû Kureyş Muhammed b. Cum'a b. Halef el-Esam el-Kuhistânî (ö. 313/925) Hadis hâfızı.

---

220 (835) yılı civarında Kuhistan'da doğdu. Tahsilini Rey, Kûfe, Basra, Hicaz ve Vâsıt'ta devrin ünlü hadis âlimlerinden olan Muhammed b. Humeyd er-Râzî, Ahmed b. Menî', Ebû Küreyb Muhammed b. Alâ ve Muhammed b. Müsennâ'nın yanında yaptı.

Bir süre Bağdat'ta ders verdi. Daha sonra Kuhistan'a yerleşerek burada hadis okutmaya devam etti, rivayetleri Horasan bölgesinde yaygınlaştı. İbn Mahled el-Attâr,

Ebû Hâmid İbnü'ş-Şarkī, Ebû Bekir eş-Şâfiî ve Ebû Ali en-Nîsâbûrî gibi tanınmış muhaddisler ondan hadis rivayet ettiler.

Hâfızası güçlü, güvenilir bir hadis hâfızı olduğu kabul edilen Ebû Kureyş, biri müsned* diğeri musannef* türünden olmak üzere iki eser yazmış, ayrıca Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc ve Yahyâ b. Saîd gibi imamların hadislerini de bir kitapta toplamışsa da bu eserlerin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, II, 169-170; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), IV, 564-565; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 304-305; a.mlf., el-ʿİber, I, 468; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 766-767; Safedî, el-Vâfî, II, 309-310; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 215; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, (Lecne), s. 324; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 73; Kays Âli Kays, el-Îrâniyyûn, II, 348-349.

Mehmet Ali Sönmez

EBÛ AVÂNE el-İSFERÂYÎNÎأبو عوانة الإسفراييني Ebû Avâne Ya'kub b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî (ö. 316/929)Tanınmış hadis hâfızı.

230 (844-45) yılından sonra doğduğu rivayet edilmektedir. Aslen Nîşâburludur. İsferâyin'de oturan bir aileden geldiği için burada doğduğu düşünülebilir. İlk tahsiline Kur'an okumayı öğrenmekle başladı. Ardından hadis ve fıkıh ilimlerine yöneldi. Memleketindeki âlimlerden faydalandıktan sonra Horasan, Irak, İran, Şam, Mısır, Mekke, Medine ve Yemen'i dolaştı. Buralarda yıllarca kalarak tanınmış âlimlerin derslerine devam etti; hadis ve fıkıh bilgisini geliştirdi. Kendilerinden hadis yazıp fıkıh öğrendiği hocaları arasında Müslim b. Haccâc, Ahmed b. Ezher, Ömer b. Şebbe, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi âlimler vardır.
Ebû Avâne İsferâyin'e döndükten sonra burada hadis okutmaya başladı. 292 (904-905) yılında Cürcân'da hadis rivayet ettiği bilinmektedir. İmam Şâfiî'nin görüşlerini ve eserlerini İsferâyin'e ilk getiren odur ve bu eserleri Şâfiî'nin en meşhur iki râvisi Rebî' b. Süleyman el-Murâdî ve İsmâil b. Yahyâ el-Müzenî'den doğrudan rivayet etmesiyle meşhurdur. Ebû Avâne'nin talebeleri arasında tanınmış muhaddislerden Ebû Ali en-Nîsâbûrî, İbn Adî, Taberânî, Ebû Bekir el-İsmâilî, Gıtrîfî ve kendi oğlu Ebû Mus'ab Muhammed bulunmaktadır.

Beş defa haccettiği söylenen Ebû Avâne el-İsferâyînî Zilhicce 316'da (Ocak 929) İsferâyin'de vefat etti. Sonraları mezarı üzerine bir türbe yapıldı ve burası halkın ziyaretgâhı haline geldi.

Eserleri. 1. el-Müsnedü'l-muhrec ʿalâ kitâbi Müslim b. el-Haccâc. es-Sahîhu'l-müsned, Sahîhu Ebî ʿAvâne, Müsnedü Ebî ʿAvâne, Müstahrecü Ebî ʿAvâne adlarıyla da anılan eser, Sahîh-i Müslim üzerine düzenlenmiş bir müstahrec*dir. Kâtib Çelebi

bu eseri Muhtasarü'l-müsnedi's-sahîh ʿalâ Müslim adıyla da zikretmektedir (Keşfü'z-zunûn, I, 556). Ebû Avâne, kendi isnadlarıyla Sahîh-i Müslim'deki rivayetleri desteklediği bu eserin bölümlerine kısa başlıklar koymuş, yer yer açıklamalar yapmış, rivayetlerde yapılan yanlışlıkları göstermeye çalışmıştır. Eserin bir bölümü Müsnedü Ebî ʿAvâne adıyla yayımlanmıştır (Haydarâbâd 1362/1943). Bazı bölümlerinin üzerindeki Muhtasaru Ebî ʿAvâne ibaresi (bk. Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 508, 509), Ebû Avâne'nin bu adı taşıyan başka bir eseri bulunduğu kanaatini uyandırmıştır. Nitekim Hidîviyye Kütüphanesi'nde Muhtasaru Ebî ʿAvâne fi'l-hadîs adlı diğer bir eserinin daha mevcut olduğu kaydedilmektedir (Kays Âl-i Kays, II/2, s. 374).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Avâne, Müsned, Haydarâbâd 1362/1943 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife); Sehmî, Târîhu Cürcân, Beyrut 1401/1981, s. 490; İbn Hallikân, Vefeyât, VI, 393-394; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 417-422; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, III, 779-780; Sübkî, Tabakāt, III, 487-488; Keşfü'z-zunûn, I, 556; II, 1075, 1671, 1679, 1685; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 274; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, (Ömer), s. 327; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 544; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 27; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VIII, 196; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XIII, 242; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 374; Sezgin, GAS, I, 174; Ramazan Şeşen, Fihrisü mahtûtâti Mektebeti Köprülü, İstanbul 1406/1986, I, 209-211; J. A. Wakin, "Abū ʿAwāna", EIr., I, 260.

Mücteba Uğur

İBN EBÛ DÂVÛD (ابن أبي داوود) Ebû Bekr Abdullāh b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 316/929) es-Sünen sahibi Ebû Dâvûd'un oğlu, hadis hâfızı.

230'da (844) Sicistan'da doğdu, Nîşâbur'da büyüdü. Ailesi Yemen'in Ezd kabilesine mensup olduğundan Ezdî nisbesiyle de anılır. İlk hadis dersini, 241 (855) yılında Tûs şehrinin velî muhaddisi Muhammed b. Eslem'den aldığını söyler; babası da oğlunun ilk dersine böyle bir zat ile başlamasından dolayı memnuniyetini belirtir.

İbn Ebû Dâvûd babasıyla birlikte Sicistan dışındaki ilim merkezlerine seyahatler yaptı. Horasan, Cibâl, İsfahan, Fâris, Basra, Bağdat, Kûfe, Medine, Mekke, Mısır, Şam, Cezîre gibi bölgeleri dolaşarak Fellâs, Bündâr lakabıyla bilinen Muhammed b. Beşşâr, Ali b. Haşrem, Hârûn b. İshak, İbn Ebû Hayseme, Ebû Zür'a er-Râzî ve Zühlî gibi âlimlerden hadis tahsil etti. Bağdat'a yerleşerek ilmî faaliyetlerini burada yürüttü. Başta babası olmak üzere yüzlerce şeyhten hadis yazdığı gibi İbn Hibbân, Hâkim el-Kebîr, İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî, Dârekutnî, İbn Şâhin ve Ebû Bekir el-Ebherî gibi âlimlere hadis dersleri verdi. Tefsir, kıraat ve fıkıh sahalarında da yetişmiş olan İbn Ebû Dâvûd'a devrin sultanı tarafından hadis okutmak üzere mescidde özel kürsü tahsis edildi. 280 (893) yılında Hemedan'da bölgenin bütün âlimleri kendisinden hadis yazdı. Sicistan'a (veya İsfahan) gittiğinde yanında hadis kitapları olmadığı halde ezberinden 30.000 hadis yazdırdığı, daha sonra yapılan karşılaştırmalarda sadece üç hadiste yanıldığı (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 223-224), gözlerini kaybettikten sonra da

talebelerine hadisleri ezberinden yazdırdığı, ancak oğlu Ebû Ma‘mer'in, elindeki nüshadan ona hangi hadisi okuyacağını hatırlattığı belirtilmektedir. Dârekutnî, onun sika bir râvi olmakla beraber hadisler hakkında değerlendirme yaptığı zaman yanıldığını söylemektedir. İbn Adî, eğer eserine başkalarınca tenkit edilen râvileri alma prensibi olmasaydı İbn Ebû Dâvûd gibi güvenilir birine kitabında yer vermeyeceğini söylemiş, Zehebî de onu aklamak için kitabına aldığını belirtmiştir (Mîzânü'l-i῾tidâl, II, 436). Babasının onun hakkında, "Oğlum Abdullah yalancıdır" dediği kaydedilmekte ise de (a.g.e., II, 443), Zehebî, sika ve büyük hadis hâfızlarından biri olarak kabul ettiği İbn Ebû Dâvûd hakkında babasının böyle bir şey söylemesine ihtimal vermediğini, söylemiş olsa bile bu ithamın hadis rivayetiyle ilgili olamayacağını, bu sözün gençlik yıllarında günlük olaylarla ilgili olarak sarfedilmiş olabileceğini ifade etmekte, İbn Cerîr et-Taberî ve İbn Sâid el-Hâşimî gibi bazı akranları ve muhaliflerinin onu haksız yere suçladığını belirtmektedir (A῾lâmü'n-nübelâ˒, XIII, 229-231; Mîzânü'l-i῾tidâl, II, 434). Hadis hâfızı Ebû Muhammed el-Hallâl, İbn Ebû Dâvûd'un babasından daha güçlü bir hâfızaya sahip olduğunu söylemektedir. İbn Ebû Dâvûd'un şöhretini çekemeyenler onu yıpratmaya ve küçük düşürmeye çalıştılar. Yaşadığı ve yetiştiği çevrede önemli şahsiyetlerin Hz. Ali düşmanlığıyla damgalanması iftirasından o da kurtulamadı. Özellikle bu iftirayı bir türlü içine sindiremeyen İbn Ebû Dâvûd, aralarında kırgınlık olan herkese hakkını helâl ettiğini ancak kendisini Hz. Ali düşmanı olarak gösterenleri asla affetmeyeceğini söylemiştir. Selef akîdesine bağlı zâhid bir âlim olan İbn Ebû Dâvûd 18 Zilhicce 316'da (1 Şubat 929) Bağdat'ın Rusâfe semtinde vefat etti ve Bâbülbustân Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. 1. Kitâbü'l-Mesâhif*. Mushaf hakkındaki ihtilâflarla Kur'an'ın vahiy sırasında yazılması, cemedilmesi, noktalanması, okunması, alınıp satılması gibi konularla ilgili görüş ve rivayetlerin yer aldığı eser Arthur Jeffery tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1355; Leiden 1937). 2. Kitâbü'l-Ba῾s̱. Âhiret hayatına dair seksen hadis ihtiva eden (Keyfiyyetü'l-ba῾s̱ ve'n-nüşûr) eseri Ebü'l-Vefâ Mustafa el-Merâgī Lübâbü'l-baḥs̱ fî şerḥi Kitâbi'l-Ba῾s̱ adıyla şerhederek yayımlamış (Kahire 1374), eser daha sonra Muhammed Saîd b. Besyûnî (Beyrut 1407/1987), Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî (Beyrut 1408/1988) ve hemen hiçbir emek sarfedilmeden, hatta hadislerin kaynakları bile gösterilmeden el-Ba῾s̱ ve'n-nüşûr adıyla Abdurrahman Hasan Mahmûd (Kahire 1410/1989) tarafından neşredilmiştir. 3. Müsnedü ῾Â˒işe. Urve b. Zübeyr'in, teyzesi Hz. Âişe'den rivayet ettiği 102 hadisi ihtiva eden eseri Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin yayımlamıştır (Küveyt 1405/1985). 4. Ḳaṣîdetü'l-imâm el-ḥâfıẓ Ebî Bekr ῾Abdillâh b. Süleymân b. Eş῾as̱ b. Ebî Dâvûd. Otuz üç beyitten oluşan akaide dair bir manzumedir (İbn Ebû Ya‘lâ, II, 53-54). Müellif bu manzumesinde kendisinin, babasının ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin görüşlerini ortaya koyduğunu söylemektedir. Eser, aynı konudaki bazı risâlelerle birlikte Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd tarafından (Riyad 1408/1987), ayrıca

Manẓûme fi’l-ʿaḳīde adıyla Mecmûʿatü’r-resâʾil içinde yayımlanmıştır (Kahire 1340). Seffârînî bu manzumeyi Levâʾiḥu’l-envâri’s-seniyye ve levâḳıḥu’l-efkâri’s-sünniyye şerḥu Ḳaṣîdeti İbn Ebî Dâvûd el-Ḥâʾiyye fî ʿaḳīdeti ehli’l-âs̱âri’s-selefiyye adıyla şerhetmiştir (nşr. Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Busayrî, I-II, Riyad 1415/1994).

İbn Ebû Dâvûd’un bunlardan başka Feżâʾilü’l-Ḳurʾân (Kettânî, s. 84), el-Ḳırâʾât, Kitâbü’ṭ-Ṭuhûr (a.e., s. 45), Maʿrifetü’ṣ-ṣaḥâbe, eṣ-Ṣaḥâbe, el-Müsned fi’l-ḥadîs̱ diye de anılan Müsned, Müsnedü’l-enṣâr, el-Meṣâbîḥ fi’l-ḥadîs̱, en-Nâsiḫ ve’l-mensûḫ, Naẓmü’l-Ḳurʾân, es-Sünen (es-Sünen fi’l-ḥadîs̱; bk. Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 444), Şerîʿatü (Şerʿiyyetü)’t-tefsîr (eş-Şerîʿa), Şerîʿatü’l-meḳārî (ḳārî) ve 120.000 hadis ihtiva ettiği söylenen et-Tefsîr adlı eserlerinin bulunduğu zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Dâvûd, Müsnedü ʿÂʾişe (nşr. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin), Küveyt 1405/1985, neşredenin girişi, s. 6-41; a.mlf., Kitâbü’l-Baʿs̱ (nşr. Ebû İshak el-Huveynî), Beyrut 1408/1988, neşredenin girişi, s. 5-15; İbn Adî, el-Kâmil, IV, 1577-1578; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Flügel), s. 232-233; Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi’l-ḥadîs̱ (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs), Riyad 1409/1989, II, 610-611; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IX, 464-468; İbn Ebû Ya‘lâ, Ṭabaḳātü’l-Ḥanâbile, II, 51-55; İbn Hallikân, Vefeyât (Abdülhamîd), II, 139; Zehebî, Tez̠kiretü’l-ḥuffâẓ, II, 767-773; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIII, 221-237; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, II, 433-443; İbnü’l-Cezerî, Ġāyetü’n-nihâye, I, 420-421; İbn Hacer, Lisânü’l-Mîzân, III, 293-297; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 444; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe (Özbek), s. 34, 45, 84, 116; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, VI, 60; Sezgin, GAS, I, 174-175; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, I/1, s. 120-125; Ali Yardım, Hadis I, İzmir 1984, s. 78; Abdülvehhâb es-Sâbûnî, ʿUyûnü’l-müʾellefât (nşr. Mahmûd Fâhûrî), Halep 1413/1992, I, 313-314; A. Rippin, “al-Sidjistānī”, EI² (Fr.), IX, 568; Hasan Yûsufî Eşkûrî, “İbn Ebî Dâvûd”, DMBİ, II, 647-649.

Ali Yardım

BEGAVÎ, Ebü’l-Kāsım أبو القاسم البغويEbü’l-Kāsım Abdullāh b. Muhammed b. Abdilazîz b. el-Merzübân el-Begavî (ö. 7/929)el-Begaviyyü’l-kebîr diye tanınan hadis âlimi.

214’te (829) Bağdat’ta doğmasına rağmen ailesinin memleketi olan Horasan’ın Bağşûr (Bağ) kasabasına nisbetle Begavî diye şöhret buldu. İbn bint Ahmed b. Menî‘ diye de tanınan Begavî, amcası Ali b. Abdülazîz ve ana tarafından dedesi Ahmed b. Menî‘in özel ilgileri sayesinde oldukça küçük yaşta hadis meclislerine devam etti ve bu ilmin tahsiline on bir yaşında başladı. Aralarında Ali b. Ca‘d, Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Nasr et-Temmâr gibi ünlü muhaddislerin de bulunduğu 300’ü aşkın şeyhten hadis tahsil etti. İbn Sâid, Katîî, İsmâilî, İbn Şâhîn, Dârekutnî, İbn Kāni‘, Taberânî, İbn Hibbân gibi yüzlerce muhaddise de hadis okuttu.

Güvenilir bir muhaddis olan Begavî, yetiştirdiği talebeler yanında tasnif ve telif ettiği eserleriyle de İslâm kültür tarihinde meşhur olmuştur. Yazısı güzel olduğu için dedesi, amcası ve kendisi için birçok kitap istinsah etmiştir. Hayatta iken şöhretini kıskananlar

olmuşsa da bunlardan herhangi bir zarar görmemiştir. Begavî nisbesiyle anılan diğer âlimlerden ayırt edilmesi için kendisine “el-Begaviyyü’l-kebîr” denilmiş olmasına rağmen bazı kaynaklar onu Muhyissünne Ebû Muhammed el-Begavî (ö. 516/1122) ile karıştırmışlar ve bu yüzden Muhyissünne’nin Meʿâlimü’t-tenzîl adlı tefsirini onun eserleri arasında göstermişlerdir.

Begavî bir ramazan bayramı gecesi 100 yaşını aşmış olduğu halde Bağdat’ta vefat etti ve Bâbüttîn Kabristanı’nda toprağa verildi.

Eserleri. Tarih ve Hanbelî fıkhı alanlarında da temayüz etmiş olan Begavî’nin eserleri şunlardır: 1. Muʿcemü’ṣ-ṣaḥâbe. Alfabetik olarak hazırlanan eser ashâbın hayatını ve rivayetlerini konu edinmektedir (Zâhiriyye Ktp., Mecmûa, nr. 94/11). 2. Târîḫu vefâti’ş-şüyûḫ (Zâhiriyye Ktp., Mecmûa, nr. 106, 8 varak). 3. Mesâʾilü Aḥmed b. Ḥanbel (Zâhiriyye Ktp., Mecmûa, nr. 83/7, 8 varak). 4. Ḥikâyetü Şuʿbe ve ʿAmr b. Mürre. Şu‘be b. Haccâc’ın, hocası tâbiîn âlimlerinden Amr b. Mürre hakkındaki rivayetlerini toplayan risâle Zâhiriyye Kütüphanesi’ndedir (Mecmûa, nr. 21, 5 varak). Begavî ayrıca Ahmed b. Hanbel’in Kitâbü’l-Eşribe’sini rivayet etmiş, Ḥadîs̱ü Ebî Seleme ve S̱elâs̱etün ve s̱elâs̱ûne ḥadîs̱en min ḥadîs̱i Ebi’l-Ḳāsım adlı eserleri kaleme almıştır (Sezgin, I, 175). Onun bunlardan başka hocası Ali b. Ca‘d’ın hadislerinden derlediği on iki cüzlük el-Caʿdiyyât’ı, es-Sünen ʿalâ meẕâhibi’l-fuḳahâʾ adlı eseri ve dedesiyle amcasının müsnedlerinden faydalanarak meydana getirdiği el-Müsned adlı bir diğer eseri kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîḫu Bagdâd, X, 111-117; Ṭabaḳātü’l-Ḥanâbile, I, 190-192; Sem‘ânî, el-Ensâb (Bârûdî), I, 375-376; Yâkūt, Muʿcemü’l-büldân, I, 467-468; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, VIII, 161; Zehebî, Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, II, 737-740; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIV, 440-457; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, II, 492-493; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, II, 275-276; Kettânî, er-Risâletü’l-müsteṭrafe, s. 78, 127, 136; Sezgin, GAS, I, 175; C. Avvâd, Aḳdemü’l-maḫṭûṭâti’l-ʿArabiyye fî mektebâti’l-ʿâlem, Bağdad 1982, s. 101; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn ve’l-edebü’l-ʿArabî, Tahran 1984, I/1, s. 126-135.

Ali Yardım

İBN SÂİD el-HÂŞİMÎ (ابن صاعد الهاشمي) Ebû Muhammed Yahyâ b. Muhammed b. Sâid el-Hâşimî (ö. 318/930) Muhaddis.

Muharrem 228’de (Ekim 842) Bağdat’ta doğdu. Hâşimî nisbesiyle anılması Ha-life Ebû Ca‘fer el-Mansûr’un mevlâsı olmasıyla ilgilidir. Ağabeyleri Yûsuf ve Ahmed ile amcası Abdullah b. Sâid de muhaddis oldukları için ilmî bir muhitte yetişti. On bir yaşında hadis öğrenimine başladı ve ilk olarak Müslim ile Ebû Dâvûd es-Sicistânî’nin de hocası olan Hasan b. Îsâ b. Mâsercis’ten hadis rivayet etti. Hadis öğrenmek ve âlî isnad elde etmek için Dımaşk, Beyrut, Trablus, Mısır ve Hicaz’a seyahat etti. Müsned’indeki rivayetler onun Kûfe, Rakka ve Askalân’a da gittiğini göstermektedir.

Lüveyn diye anılan Muhammed b. Süleyman, Ahmed b. Menî', Ya'kūb b. İbrâhim ed-Devrakī, Bündâr diye tanınan Muhammed b. Beşşâr, Buhârî, Zübeyr b. Bekkâr, Ebû İshak el-Harbî, Hanbel b. İshak, Ebû Ca'fer İbn Ebû Şeybe, Ömer b. Şebbe, Rebî' b. Süleyman el-Murâdî gibi muhaddislerden hadis öğrendi. Kendisinden Ebû Bekir Ahmed b. Abdân eş-Şîrâzî, yaşça daha büyük olan Ebü'l-Kāsım el-Begavî, İbnü'l-Ciâbî, Taberânî, İbn Adî, İsmâilî, İbn Şâhin ve Dârekutnî hadis rivayet ettiler. Aynı zamanda kendisinden hadis aldığı Ebü'l-Kāsım el-Begavî onu sika, Dârekutnî de sika, sebt, hâfız olarak nitelendirmiştir. Hadiste anlayışın ezberlemeden daha üstün bir yeri bulunduğuna işaret eden Ebû Alî en-Nîsâbûrî ile İbnü'l-Ciâbî, akranı arasında İbn Sâid el-Hâşimî'nin üstün anlayışıyla bilindiğini belirtmiş, talebesi Ebû Bekir Ahmed b. Abdân eş-Şîrâzî de onun dirâyet hususunda herkesten ileri olduğunu söylemiştir. Ebû Ya'lâ el-Halîlî, İbn Sâid'i devrin tanınmış muhaddisleri İbn Ebû Dâvûd, İbn Huzeyme ve İbn Ebû Hâtim ile birlikte anmış, Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü'l-Cevzî ise onun sika hadis hâfızlarından ve hadisleri iyi anlayan âlimlerden biri olduğunu söylemiştir. Zehebî'ye göre de hadis râvilerini tanıma ve hadislerdeki gizli kusurları bilme konularında yetkili bir âlimdir. İbn Sâid el-Hâşimî 20 veya 18 Zilkade 318'de (14 veya 12 Aralık 930) Kûfe'de vefat etti ve Bâbülkûfe'de defnedildi.

Eserleri. 1. Müsnedü ʿAbdillâh b. Ebî Evfâ. Abdullah b. Ebû Evfâ'nın merfû, mevkuf ve maktû kırk altı rivayetinin kendisinden rivayette bulunan şahısların adlarına göre toplandığı bir çalışmadır. İbn Sâid'in belirttiğine göre bu hadisler Yûsuf b. Mûsâ el-Kattân'ın Müsnedü İbn Ebî Evfâ, Vekî' b. Cerrâh'ın es-Siyer ve Saîd b. Yahyâ el-Ümevî'nin el-Meġāzî gibi eserlerinden alınmıştır. Müsned Sa'd b. Abdullah Âl-i Humeyyid tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1408/1988). 2. Müsnedü Ebî Bekir eṣ-Ṣıddîḳ. Eserin ikinci kısmı Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 104, vr. 58-65). 3. el-Emâlî. İki meclisten ibaret iki nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de olan (Mecmua, nr. 87, vr. 82-88, nr. 90, vr. 48-57) eseri Sezgin Meclis adıyla kaydetmektedir (GAS, I, 176). 4. Ḥadîs̱. Bazı bölümleri Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de iki ayrı mecmua içinde yer almakta olup (Mecmua, nr. 33, vr. 115-122; dördüncü cüzü: Mecmua, nr. 40, vr. 283-295) Min ḥadîs̱ihî adıyla kayıtlı bazı rivayetleri de aynı kütüphanededir (Mecmua, nr. 118). 5. Ḥa-dîs̱ü ʿAbdillâh b. Mesʿûd (Müsnedü ʿAbdillâh b. Mesʿûd). İkinci kısmı Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Hadis, nr. 387, vr. 67-102). Kaynaklarda İbn Sâid'e es-Sünen fi'l-fıḳh, el-Müsned fi'l-ḥadîs̱, el-Ḳırâʾât, eş-Şehâdât ve Cüzʾ adıyla diğer bazı eserler de nisbet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 288; Hâkim en-Nîsâbûrî, Süʾâlâtü Ḥâkim en-Nîsâbûrî li'd-Dâreḳuṭnî (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir), Riyad 1404/1984, s. 95; Hamza b. Yûsuf es-Sehmî, Süʾâlâtü Ḥamza b. es-Sehmî li'd-Dâreḳuṭnî ve ġayrih, Riyad 1404/1984, s. 258-260; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 231-234; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 235-236; İbn Manzûr, Muḫtaṣaru Târîḫi Dımaşḳ, XXVII, 290; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 501-507; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, II, 776-778; İbn Kesîr, el-

Bidâye, XI, 166; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XIII, 225; Sezgin, GAS, I, 176; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 64; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VIII, 164.

Abdullah Aydınlı

EBÛ ARÛBE أبو عروبة Ebû Arûbe Hüseyn b. Muhammed b. Mevdûd el-Harrânî (ö. 318/931) Muhaddis.

---

222 (837) yılı civarında Harran'da doğdu. Sülemî ve Cezerî nisbeleriyle de anılır. 236'da (850-51) hadis tahsiline başladı. Cezîre, Dımaşk ve Irak gibi yerleri dolaşarak devrinin muhaddislerinden faydalandı. Kendisinden İbn Hibbân, İbn Adî, İbnü's-Sünnî, Ebü'ş-Şeyh, Hâkim el-Kebîr vb. tanınmış muhaddisler rivayette bulundular. İbn Adî, Ebû Arûbe'nin hadisleri ve muhaddisleri iyi bildiğini, Harranlılar'ın müftüsü olduğunu söylemekte, Hâkim el-Kebîr de onu gördüğü muhaddislerin en güveniliri, hâfızası en iyi olanlarından biri, hadisten başka fıkıh ve kelâmı da iyi bilen bir âlim olarak tanıtmaktadır. İbn Asâkir onun ileri derecede bir Şiî olduğunu ve Emevîler'in aleyhinde bulunduğunu söylüyorsa da Zehebî bu iddianın haksız ve isabetsiz olduğunu belirtmektedir. Ancak Zehebî'ye dayanarak Ebû Arûbe'yi Emevî taraftarı olarak gösteren F. Rosenthal'in de Zehebî'ye ait metni yanlış anladığı görülmektedir. Ebû Arûbe el-Harrânî Zilhicce 318 (Ocak 931) tarihinde doksan altı yaşında vefat etti. Eserleri. 1. et-Tabakāt. Ashâb-ı kirâma dair olan bu eserden Müntekā Tabakāti Ebî ʿArûbe adıyla yapılan muhtasarın ikinci cüzünden on iki varaklık bir kısım Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Umumi, nr. 4553). Bazı kaynaklarda et-Târîḫ adıyla geçen kitabının bu eser olduğu sanılmaktadır. 2. el-Emsâlü's-sâʾire ʿan Resûlillâh. Yazma bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde mevcuttur (Koğuşlar, nr. 1096/21, vr. 212b-214[a]). 3. Hadîsü'l-Cezeriyyîn. Baş tarafından iki varağı eksik olan bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlıdır (Mecmua, nr. 110, vr. 35[a]-52b). 4. Hadîs. Bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmûa, nr. 94, vr. 96[a]-105[a]).

Ebû Arûbe'nin el-Evâʾil, el-Emâlî ve Cezîreli âlimlerin biyografilerine dair Târîhu'l-Cezîre (Târîhu'l-Cezîreteyn) adlı eserleri de kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Adî, el-Kâmil, I, 147; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 286; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, II, 236; İbn Kudâme el-Makdisî, ʿUlemâʾü'l-hadîs, II, 482-483; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 510-512; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, II, 774-775; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, II, 277; Keşfü'z-zunûn, I, 163, 280; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 279; Îzâhu'l-meknûn, I, 124, 214; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 253; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IV, 60; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 55; Sezgin, GAS, I, 176; F. Rosenthal, "Abū ʿArūba", EI² (Fr.), I, 109.

M. Yaşar Kandemir

İBNÜ'l-ALLÂF (ابن العلاّف) Ebû Bekr el-Hasen b. Alî b. Ahmed b. Beşşâr en-Nehrevânî ö. 318/930 [?]) Şair ve hadis âlimi.

Muhtemelen 218 (833) yılında Bağdat yakınındaki Nehrevan kasabasında doğdu. Babası hayvan yemi (alef) satıcısı olduğundan İbnü'l-Allâf künyesiyle tanındı. Bir gözünün sakat olduğu (İbnü'l-Mu'tez, s. 358) veya gözlerinin görmediği kaydedilmektedir (İbn Hallikân, II, 107). Ebû Ömer ed-Dûrî'den kıraat okudu. Humeyd b. Mes'ade el-Basrî, Nasr b. Ali el-Cehdamî ve Muhammed b. İsmâil el-Hassânî'den hadis rivayet etti. Ebû Bekir Ahmed b. Nasr es-Sezâî ile Ebü'l-Ferec eş-Şenebûzî kendisinden kıraat dersi aldı. Abdullah b. Hasan en-Nehhâs, Ebû Hafs İbn Şâhin ve diğer bazı âlimler ondan hadis naklettiler. Hayatının büyük bir bölümünü Bağdat'ta geçiren İbnü'l-Allâf, Abbâsî hânedanı ile iyi ilişkiler içinde bulundu, Halife Mu'tazıd-Billâh'ın nedimleri arasına girdi. İbnü'l-Mu'tez'le ve Muktedir-Billâh'ın veziri Ebü'l-Hasan İbnü'l-Furât ile dostluk kurdu. 318 (930) veya 319 (931) yılında Bağdat'ta vefat etti.

İbnü'l-Mu'tez, İbnü'l-Allâf'ı usta şairler arasında sayar. Ancak şiirinin tekellüflü, sunî, kuru ve donuk olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Kendisinden nakledildiğine göre, Halife Mu'tazıd-Billâh'ın nedimi iken bir gece halifenin uykusu kaçınca hâdimi gelip kendisine irticâlen bir beyit okumuş, fakat devamını getirememişti. Halifenin hepsi de şair olan diğer nedimleri de orada bulunuyordu. İbnü'l-Allâf, halifenin beytin devamını maksadına uygun olarak tamamlayana ödül vereceğini söylediğini, nedimlerin içinde sadece kendisinin o anda şiiri tamamlayarak ödülü aldığını anlatır. Medih, mersiye, gazel gibi geleneksel temalarda şiirleri bulunmakla birlikte İbnü'l-Allâf, asıl şöhretini çok sevdiği kedisi için mersiye olarak yazdığı ve sembolik ifadelere yer verdiği "el-Kasîdetü'd-dâliyye"sine borçludur. Kasidenin söyleniş amacı hakkında çeşitli rivayetler vardır. Kedisinin komşularının damında bulunan güvercinlere dadanması üzerine komşuları tarafından öldürülmesinden dolayı altmış beş beyitlik bu şiiri nazmettiği kaydedilir. Şairin, dostu İbnü'l-Mu'tezz'in Muktedir-Billâh tarafından öldürülmesinden sonra ona açıkça mersiye söylemekten korktuğu için kedi sembolünü kullanarak bu mersiyeyi onun için söylediği de rivayet edilmektedir. İbnü'l-Allâf'ın oğlu Ebü'l-Hasan Vezir Sâhib b. Abbâd'a babasının bu kasidesini okuyunca vezir bu şiirde İbnü'l-Mu'tezz'in sembolize edilmiş olduğunu söylemiştir (Demîrî, II, 402). Ayrıca kasidede kedi sembolü ile Vezir İbnü'l-Furât'ın oğlu Muhassin'in kastedildiği de söylenir. Diğer bir rivayete göre, Halife Muktedir-Billâh'ın veziri İbnü'l-Cerrâh Ali b. Îsâ'nın bir câriyesi İbnü'l-Allâf'ın kölesine âşık olmuş, bu durum ortaya çıkınca her ikisi de öldürülmüş, şair halifeden çekindiği için acısını açıkça ifade edemeyip onları sembolize etmek amacıyla bu kasidesini kaleme almıştır. Selâhaddin es-Safedî, bu kasidede sözü edilen kedinin gerçek anlamda bir kedi olduğunu, şiirin başka bir amaçla söylenmiş olduğunu iddia edenleri hayretle

karşıladığını ifade eder. İbn Hallikân'a göre bu kaside şairin en güzel şiirlerindendir. Kasideyi Joseph D. Carlyle İngilizce'ye tercüme etmiştir. Sabîh Redîf, şairin kaynaklarda yer alan şiirlerini derleyip tahkik ederek Şiʿru İbni'l-ʿAllâf adıyla yayımlamıştır (Bağdat 1974).

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'l-Mu'tez, Ṭabaḳātü'ş-şuʿarâʾ (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Kahire 1976, s. 358-359; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VII, 379-380; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 107-111; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 514-518; Safedî, Nektü'l-himyân (nşr. Ahmed Zekî Bek), Kahire 1329/1911, s. 139-142; Demîrî, Ḥayâtü'l-ḥayevân, II, 402-404; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 277-279; Mehmed Zihni, Kitâbü't-Terâcim, İstanbul 1304, s. 101-103; C. Zeydân, Âdâb (Dayf), II, 167-168; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 201; Ömer Ferruh, Târîḫu'l-edeb, II, 394-397; Ch. Pellat, "Ibn al-ʿAllāf", EI² (İng.), III, 702; Abbas Hüccet-i Celâlî, "İbn ʿAllâf", DMBİ, IV, 324.

Nevzat H. Yanık

FİREBRÎ الفربري Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Matar el-Firebrî (ö.320/932) Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ adlı eserinin en önemli râvisi.

231'de (845) Ceyhun ile Buhara arasındaki Firebr (Ferebr) köyünde doğdu. Müslim ve Tirmizî gibi muhaddislerin hocası olan Ali b. Haşrem el-Mervezî'den hadis tahsil ettiği bilinmekte, diğer hocaları ve tahsil hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Kendisinden İbnü's-Seken, Ebû Zeyd el-Mervezî, Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed el-Müstemlî, Ebü'l-Heysem Muhammed b. Mekkî el-Küşmîhenî ve Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Hameviyye (Hammûye) es-Serahsî gibi Ṣaḥîḥ-i Buḫârî râvileri hadis rivayet etmişlerdir (diğer talebeleri için bk. DİA, VII, 117'deki şema). Talebesi Küşmîhenî el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i ondan 320 (932) yılında dinlediğine göre hayatının sonuna kadar öğretim faaliyetini sürdürmüş demektir.

Firebrî'yi ilim dünyasına tanıtan en önemli faaliyeti, Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin aslına sahip olması (Sezgin, s. 178) ve onu rivayet etmesidir. Buhârî'den bu eseri 248'de (862) Firebr'de, 252'de (866) veya 253-255 (867-869) yılları arasında Buhara'da dinlediği belirtilmektedir. Her ne kadar Firebrî'nin, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i Buhârî'den birçok kişinin dinlediğini, fakat bu râvilerin hepsinin kendisinden önce vefat ettiğini söylediği ileri sürülmekteyse de Zehebî bu rivayetin doğru olmadığını belirterek eseri Firebrî'den sonra Buhârî'nin talebelerinden Pezdevî'nin (ö. 329/940-41) rivayete devam ettiğini bildirmektedir. Firebrî ayrıca, Buhârî'nin halku'l-Kur'ân konusunda yazdığı Ḫalḳu efʿâli'l-ʿibâd adlı eserini de rivayet etmiştir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 722; ayrıca bk. HALKU EF'ÂLİ'l-İBÂD).

Güvenilir bir muhaddis olan Firebrî 20 Şevval 320'de (24 Ekim 932) vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb, IX, 260-261; İbn Hayr, Fehrese, s. 95; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, IV, 245-246; Nevevî, Mâ temessü ileyhi ḥâcetü'l-ḳārî li-Ṣaḥîḥi'l-İmâmi'l-Buḫârî (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), s. 60; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 290; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 10-13; Safedî, el-Vâfî, V, 245; İbn Hacer, Fetḥu'l-bârî (Sa'd), I, 19-20; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul

1956, s. 178; M. Tâhir İbn Âşûr, “el-Firebrî ve rivâyetü’s-Ṣaḥîḥayn”, el-Hidâye, X/2, Tunus 1982, s. 34-36; M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-sahîh”, DİA, VII, 116-117.

Ali Osman Koçkuzu

İBN KEYSÂN (ابن كيسان) Ebü’l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (Muhammed) b. Keysân en-Nahvî el-Bağdâdî (ö. 320/932 [?]) Dil, edebiyat, tefsir ve hadis âlimi.

Bağdat’ta doğdu ve orada yaşadı. Bazı lehçelerde “hile, ihanet” anlamına gelen Keysân kelimesi kendisinin, babasının veya dedesinin adı ya da lakabıdır. İbnü’n-Nedîm bu kişinin nahiv âlimi olduğunu, ancak dalgınlığından dolayı rivayetlerine pek güvenilmediğini söyler. Aynı vasıf Halîl b. Ahmed, Ebû Ubeyde et-Teymî ve Halef el-Ahmer’in öğrencisi olan ve Keysân en-Nahvî diye bilinen Horasan asıllı Ebû Süleyman Muarref b. Dehsem (Dehşem / Dirhem) el-Hüceymî için de geçmektedir. İbn Keysân’ın soyunun bu şahsa dayanması, dolayısıyla aslen Horasanlı olması kuvvetle muhtemeldir.

Keskin bir zekâya, güçlü bir muhakeme ve hâfızaya sahip olan İbn Keysân, değişik kültürlere olan merakı sebebiyle önce Kûfe dil mektebinin öncüsü Sa‘leb’in derslerine devam etti. Ondan Kûfe nahvini öğrendikten sonra Basra dil mektebi lideri Müberred’in derslerini takip ederek iki mektebin görüşlerini ve aralarındaki ihtilâflı meseleleri öğrenme imkânı buldu. Bu mekteplerin görüşlerini uzlaştıran şiir râvisi, dil, lugat ve ahbâr âlimi Ebû Amr Bendâr b. Abdülhamîd el-Kerhî el-İsfahânî’den istifade etti (Süyûtî, I, 476).

Hatîb el-Bağdâdî gibi bazı müellifler İbn Keysân’ın vefat tarihini 10 Zilkade 299 (28 Haziran 912) olarak kaydetmişlerdir. Ebû Gālib el-Mağribî ise Ebû Hayyân et-Tevhîdî ile (ö. 414/1023) Ebû İshak es-Sâbî’nin (ö. 384/994) onun derslerine devam etmelerini ve ondan nakillerde bulunmalarını dikkate alarak 320 (932) yılında öldüğünü söyler. Yâkūt er-Rûmî de bu görüşü desteklemektedir (Muʿcemü’l-üdebâʾ, XVII, 141).

Eserlerinde nahiv kavramlarının tanımı üzerinde duran, ayrıca hem nahivcilerin hem mantıkçıların tanımlarına yer veren İbn Keysân’ın iyi bir mantık bilgisine sahip olduğu ve kelâm âlimlerinin yöntemlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. İbn Keysân, Sa‘leb’in Kûfe ve Basra dil mektepleri arasındaki ihtilâflı meselelere dair İḫtilâfü’n-naḥviyyîn’inden sonra yazılan ilk eser olan Kitâbü’l-Mesâʾil ʿalâ meẕhebi’n-naḥviyyîn mimma’ḫtelefe fîhi’l-Başriyyûn ve’l-Kûfiyyûn adlı eserini kaleme almış, bir mektep anlamında Kûfiyyûn tabiri ilk defa onun tarafından kullanılmıştır. Kıraat âlimi Ebû Bekir İbn Mücâhid, İbn Keysân’ın nahiv ilmini Basra ve Kûfe mektebinin önderleri olan Müberred ve Sa‘leb’den daha iyi bildiğini söyler (Kemâleddin el-Enbârî, Nüzhetü’l-elibbâʾ, s. 235). İbn Keysân, Basra mektebinin en büyük ürünü olan

Kitâbü Sîbeveyhi'yi takdir etmekle birlikte kendi zamanına göre dil ve terminoloji bakımından onu yetersiz bulur. Derslerinde her iki mektebin görüşlerine de yer veriyor ve büyük bir dinleyici kitlesi tarafından takip ediliyordu. Ebû Hayyân et-Tevhidî'nin belirttiğine göre mühim ve müşkil meselelerin ele alındığı bu derslerden daha faydalı bir ders olamazdı. Başta Ebü'l-Kāsım ez-Zeccâcî olmak üzere Ebû Bekir el-Askerî, Ebû Bekir eş-Şeybânî gibi birçok talebe yetiştiren İbn Keysân'ın nahiv üzerine çağdaşlarıyla tartışmalar yaptığı bilinmektedir. Müberred ve Sa'leb ile yapmış olduğu tartışmalar öğrencisi Zeccâcî'nin Mecâlisü'l-ʿulemâʾı ile Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Teẕkiretü'n-nüḥât'ı gibi eserlerde yer almaktadır.

İbn Keysân'ın görüşleri, Basra ve Kûfe mektepleri arasında orta bir yol tuttuğu için Bağdat uzlaştırmacı ve seçmeci dil mektebinin ilk temsilcisi sayılan Ahfeş el-Evsat'ın görüşleriyle benzerlik arzeder. Çoğunlukla Kûfe dil mektebinin, bazan da Basralılar'ın görüşlerini takip etmekle birlikte şâz kıraat ve rivayetlere dayanan şâz kıyasa da yer vererek kendine has bir kıyas yöntemi kullanmıştır.

Biyografi yazarları, Ebû Bekir Muhammed İbn Şukayr ve Ebû Bekir İbnü'l-Hayyât (ö. 320/932) gibi İbn Keysân'ın da nahivde hangi mektebe mensup olduğu konusunda ihtilâf etmişlerdir. Zeccâcî, bu dil âlimlerinden "iki dil mektebini birleştirenler" diye söz ederken (el-Îżâḥ, s. 79) Sîrâfî onları "iki mektebi birbirine katanlar" olarak nitelemiş, ancak İbn Keysân'ı Basrî saymıştır (Aḫbârü'n-naḥviyyîne'l-Baṣriyyîn, s. 113-114). Brockelmann da bu kanaattedir. Ebû Bekir ez-Zübeydî, İbn Keysân'ı hem Basrî hem Kûfî nisbeleriyle anmakla birlikte ona Kûfe nahivcilerinin altıncı tabakasında yer vermiştir. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî de Zübeydî'ye uyarak İbn Keysân'dan yaptığı rivayetlere, "Kûfiyyûn'dan İbn Keysân der ki" ifadesiyle başlamıştır.

İbn Keysân'ın lugata dair görüşleri başta Ebû Ali el-Kālî'nin el-Bâriʿı, Ezherî'nin Tehẕîbü'l-luġa'sı, Cevherî'nin eṣ-Ṣıḥâḥ'ı, İbnü'l-Haddâd el-Vâdîâşî'nin el-Efʿâl'i, Radıyyüddin es-Sâġānî'nin et-Tekmile'si ile İbn Manzûr'un Lisânü'l-ʿArab'ı olmak üzere başlıca lugat kitaplarında yer alır. Bunlar arasında i'rab, nahiv, ta'lîl ve sarfla ilgili açıklamaların belli bir ağırlıkta olduğu görülmektedir.

Eserleri. İbn Keysân'ın nahiv, lugat, şiir ve edebiyat, kıraat, tefsir, Kur'an ve hadis ilimlerine dair çok sayıda eser kaleme aldığı belirtilmektedir; ancak bunların pek azı zamanımıza ulaşabilmiştir. 1. el-Muvaffaḳī fi'n-naḥv. Abbâsî Emîri Muvaffak-Billâh için kaleme alınan eser nahiv ve sarfa dair olup Abdülhüseyin el-Fetlî ile Hâşim Tâhâ Şilâş tarafından neşredilmiştir (el-Mevrid, IV/2 [Bağdad 1975], s. 103-124). 2. el-Mesâʾil ʿalâ meẕhebi'n-naḥviyyîn mimma'ḫtelefe fîhi'l-Baṣriyyûn ve'l-Kûfiyyûn (İbnü'n-Nedîm, s. 370; Yâkūt, XVII, 139). Kitâbü İḫtilâfi'l-Baṣriyyîn ve'l-Kûfiyyîn (İbnü'l-Kıftî, III, 59), Kitâbü Ma'ḫtelefe'l-Baṣriyyûn ve'l-Kûfiyyûn fîh (Keşfü'ẓ-

ẓunûn, II, 1455) adlarıyla da kaydedilen eserin bazı bölümleri zamanımıza ulaşmıştır (“Mesʾele fi’l-ʿaṭf ʿalâ ʿâmileyn, Mesʾeletü ‘cevârin’ ve ‘ġavâşin’”, [Köprülü Ktp., nr. 1393/7, vr. 58b-63b]; “Mesʾele mine’l-fıḳh taḥtâcü ile’n-naḥv” [Köprülü Ktp., nr. 1393/8, vr. 67b-68b]). 3. Şerḥu(s-Sebʿı)’ṭ-ṭıvâl(i’l-câhiliyyât). Berlin Staatsbibliothek’te bulunan nüshada İmruülkays, Tarafe, Amr b. Külsûm, Antere ve Züheyr’e ait beş muallakanın şerhi mevcuttur. Bunlar kısmen eksik olduğu gibi Lebîd ile Hâris b. Hillize’nin muallakaları bu nüshada mevcut değildir. Ayrıca Antere ve Züheyr’in muallakalarının İbn Keysân tarafından değil Müberred’in öğrencisi ve Sa‘leb’in hocası Ebû Ahmed el-Cerîrî tarafından 280’de (893) şerhedilmiş olduğu yazılıdır. Ebû Ca‘fer Muhammed b. Nasr b. Gālib el-Gālibî’nin bizzat İbn Keysân’dan dinlediği şerh tarihî konuları da ele almakla birlikte dil ağırlıklıdır (Ahlwardt, VI, 513, nr. 7440). Amr b. Külsûm muallakasının şerhi Ibn Kaisān’s Kommentar zur Moʿallaqa des ʿAmr Ibn Kulṭūm adıyla Max Schlössinger (München 1902, ayrıca bk. ZA, sy. 16 [1902], s. 15-64) ve Şerḥu Muʿallaḳat ʿAmr b. Küls̱ûm adıyla Muhammed İbrâhim el-Bennâ (Kahire 1980), Muʿallaḳātü İmruʾülḳays şerhi de “Des Ibn Kaisān Kommentar zur Muʿallaḳa des Imruʾulḳais” adıyla Fritz Leon Bernstein tarafından (Strasburg 1913, ayrıca ZA, sy. 29 [1914-1915], s. 1-77) yayımlanmıştır. 4. Telḳībü’l-ḳavâfî ve telḳībü ḥarekâtihâ. Cürẕetü’l-ḥâṭib ve tuḥfetü’ṭ-ṭâlib’de (nşr. W. Wright, Leiden 1852), Opuscula Arabica (Leiden 1859) ve Mecelletü’l-Câmiʿati’l-Müstanṣıriyye (nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî, sy. 2, Bağdad 1971) dergilerinde neşredilmiştir. 5. (Kitâbü)’l-Meṣâbîḥ fî tefsîri’l-Ḳurʾâni’l-ʿaẓîm (Kitâbü Meṣâbîḥi’l-Kitâb). Dublin (İrlanda) Chester Beatty Library’de bir nüshası bulunan eserin (GAS, I, 48; EI² [Fr.] Suppl., s. 390) dil ağırlıklı olmayıp âyetlerin fıkhî yönden tefsiri mahiyetinde olması İbn Keysân’a nisbeti konusunda şüphe uyandırmıştır (Arberry, III, 19, nr. 3538). Pellat, bu eserin Şiî Vezir Ebü’l-Kāsım Hüseyin b. Ali el-Mağribî’ye (ö. 418/1027) ait olabileceğini ileri sürmektedir (EI² (Fr.) Suppl., s. 390). Eser üzerinde U. Y. İsmâil tarafından A Critical Edition of al-Maṣābīḥ fī Tafsīr al-Qurʾān al-ʿAẓīm Attributed to Ibn Kaysān en-Naḥvī adıyla doktora tezi hazırlanmıştır (1979, Manchester). 6. (Kitâbü) Meṣâbîḥu’l-küttâb (İbnü’n-Nedîm, s. 370). İbn Kuteybe’nin Edebü’l-kâtib’i gibi kompozisyon kurallarına dairdir. Eseri Meṣâbîḥu’l-Kitâb olarak kaydetmek suretiyle Kitâbü Sîbeveyhi ile veya Kur’an’la (kıraat ve tefsir) ilgili görenler de vardır. 7. el-Farḳ beyne’s-sîn ve’ṣ-ṣâd Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde bulunan (Koğuşlar, nr. 1096/41, vr. 256b-257b) Fevâʾid ġarîbe mülaḫḫaṣa min Kitâbi’l-Farḳ beyne’s-sîn ve’ṣ-ṣâd başlıklı risâle bu eserden bir parça olmalıdır. 8. Ġalaṭu Edebi’l-kâtib. İbn Kuteybe’nin Edebü’l-kâtib’inin eleştirisine dairdir. 9. el-Müheẕẕeb fi’n-naḥv. Bir nüshası Kahire’de Muhammed Atıyye el-Kehrebâî özel kütüphanesinde bulunmaktadır (bu eserlerin yazma nüshaları için bk. GAS, IX, 159-160).

İbn Keysân’ın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Emâlî (Zeccâcî’nin İştiḳāḳu esmâʾillâh adlı eserinin kaynaklarındandır); el-Burhân; Ḥaddü (Kitâbü)’l-Fâʿil ve’l-mefʿûli bih; el-Ḥaḳāʾiḳ; (Kitâbü)’ş-Şâẕânî fi’n-naḥv; el-Kâfî fi’n-naḥv;

(Kitâbü)’l-Muḫtâr (fî ʿileli’n-naḥv) [(Kitâbü)ʿİleli’n-naḥv] (üç cilt olduğu kaydedilen eser, müellifin Kûfe dil mektebinin görüşlerinin hüccet ve illetlerini beyan ettiği kitabı olmalıdır); Muḫtaṣarü’n-naḥv (el-Muḫtaṣar fi’n-naḥv); Kitâbü’l-Hicâ (ve’l-ḫaṭ); (Kitâbü)’l-Lâmât; (Kitâbü)’l-Maḳṣûr ve’l-memdûd; (Kitâbü)’l-Müẕekker ve’l-müʾenneṡ; (Kitâbü)’t-Taṣârîf; Meʿâni’l-Ḳurʾân (el-ʿAşerât); (Kitâbü)’l-Ḳırâʾât; (Kitâbü)’l-Vaḳf ve’l-ibtidâʾ; Ġarîbü’l-ḥadîṡ. İbrâhim el-Bennâ İbn Keysân en-Naḥvî: ḥayâtühû, âs̱âruhû, ârâʾüh (Kahire 1395/1975), Ali Mezher el-Yâsirî, Ebü’l-Ḥasan b. Keysân: ârâʾühü’n-naḥviyye (Bağdad 1399) adıyla birer eser yazmış, Muhammed b. Hammûd ed-Daʻcânî de İbn Keysân en-Naḥvî adıyla yüksek lisans çalışması hazırlamıştır (1398/1978, Câmiatü Ümmi’l-kurâ külliyyetü’ş-şerîa [Mekke]).

BİBLİYOGRAFYA:Zeccâcî, el-Îżâḥ fî ʿileli’n-naḥv (nşr. Mâzin el-Mübârek), Beyrut 1406/1986, s. 50, 79, 132; a.mlf., Mecâlisü’l-ʿulemâʾ (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Küveyt 1962, tür.yer.; Ebü’t-Tayyib el-Lugavî, Merâtibü’n-naḥviyyîn (nşr. M. Ebü’l-Fazl), Kahire 1375/1955, s. 87-88; Sîrâfî, Aḫbârü’n-naḥviyyîne’l-Başriyyîn (nşr. M. İbrâhim el-Bennâ), Kahire 1405/1985, s. 113-114; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Şüveymî), s. 173, 227, 369-370, 374; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, el-İmtâʿ ve’l-müʾânese (nşr. Ahmed Emîn - Ahmed ez-Zeyn), Kahire 1373/1953, III, 6; İbn Misʻar et-Tenûhî, Târîḫu’l-ʿulemâʾi’n-naḥviyyîn (nşr. Abdülfettâh M. el-Hulv), Cîze 1412/1992, s. 51-52; Kemâleddin el-Enbârî, el-İnṣâf fî mesâʾili’l-ḫilâf beyne’n-naḥviyyîne’l-Baṣriyyîn ve’l-Kûfiyyîn (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1389, tür.yer.; a.mlf., Nüzhetü’l-elibbâʾ (nşr. M. Ebü’l-Fazl), Kahire 1386/1967, s. 64, 69, 235; Yâkūt, Muʿcemü’l-üdebâʾ, XVII, 137-141; İbnü’l-Kıftî, İnbâhü’r-ruvât, III, 57-59; Radî el-Esterâbâdî, Şerḥu’l-Kâfiye, İstanbul 1305, tür.yer.; Ebû Hayyân el-Endelüsî, Teẕkiretü’n-nüḥât (nşr. Afîf Abdurrahman), Beyrut 1406/1986, tür.yer.; a.mlf., İrtişâfü’ḍ-ḍarab min lisâni’l-ʿArab (nşr. Mustafa Ahmed en-Nemmâs), Kahire 1417/1997, tür.yer.; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVI, 136, 329-330; Safedî, el-Vâfî, II, 31-32; Süyûtî, Hemʿu’l-hevâmiʿ şerḥu Cemʿi’l-cevâmiʿ, Kahire 1949, tür.yer.; a.mlf., Buġyetü’l-vuʿât, I, 18-19; Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1455; Abdülkādir el-Bağdâdî, Ḫizânetü’l-edeb, tür.yer.; Ahlwardt, Verzeichnis, VI, 513, nr. 7440; Brockelmann, GAL, I, 110; Suppl., I, 171; Hâlid el-Ezherî, et-Taṣrîḥ ʿale’t-Tavżîḥ, Kahire1954, tür.yer.; A. J. Arberry, The Chester Beatty Library A Hand List of the Arabic Manuscripts, Dublin 1958, III, 19, nr. 3538; Sezgin, GAS, I, 48; IX, 158-160; Şevkī Dayf, el-Medârisü’n-naḥviyye, Kahire 1968, s. 246-251; Ebû Bekir ez-Zübeydî, Ṭabaḳātü’n-naḥviyyîn ve’l-luġaviyyîn (nşr. M. Ebü’l-Fazl), Kahire 1392/1973, s. 153; Saîd el-Efgānî, Min Târîḫi’n-naḥv, Beyrut 1398/1978, s. 91, 94; Ali Mezher el-Yâsirî, Ebü’l-Ḥasan b. Keysân: ârâʾühü’n-naḥviyye, Bağdad 1399, tür.yer.; Abdülkerîm Cevâd Kâzım ez-Zebîdî, Dirâse naḥviyye, Cidde 1403/1983, s. 176; Mahmûd Hüseynî, el-Medresetü’l-Baġdâdiyye, Beyrut 1407/1986, tür.yer.; Muhtâr Ahmed Deyre, Dirâse fi’n-naḥvi’l-Kûfî, Beyrut 1411/1991, tür.yer.; H. Fleisch, “Ibn Kaysān”, EI² (Fr.), III, 844; Ch. Pellat, “Ibn Kaysān”, a.e. Suppl., s. 389-390.

İsmail Durmuş

EBÛ ÖMER el-KĀDÎ أبو عمر القاضي Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Yaʻkūb el-Ezdî el-Bağdâdî (ö. 320/932) Mâlikî fakihi ve hadis âlimi.

9 Receb 243’te (1 Kasım 857) Basra’da doğdu. Tanınmış muhaddis ve fakih Hammâd b. Zeyd’in torunlarındandır. Kaynaklarda yalnız Ebû Ömer künyesiyle zikredilir. Muhammed b. Velîd el-Büsrî, Muhammed b. İshak es-Sâgânî, Hasan b. Ebü’r-Rebîʻ el-Cürcânî, Zeyd b. Ahzem ve es-Sünen müellifi olan babası Yûsuf b. Yaʻkūb el-Kādî’den hadis okudu. Dârekutnî, Kādî Ebû Bekir el-Ebherî, Ebû Bekir İbnü’l-Mukrî el-İsfahânî, Ebü’l-Kāsım b. Habâbe, Îsâ b. Vezîr gibi tanınmış birçok âlim kendisinden

hadis dinledi. Halîfe Mu'tazıd-Billâh zamanında 284'te (897) Medînetülmansûr, Muktedir-Billâh zamanında da Ebû Hâzim el-Kādî'nin ölümü üzerine 292'de (905) Kerh kadılığına tayin edildi. 296 (908-909) yılında bu görevinden alındı. 301'de (913-14) vezir olan Ebü'l-Hasan Ali b. Îsâ'nın halifeyi ikna etmesi üzerine eski görevine iade edildi. Şam bölgesi, Haremeyn, Yemen ve Sevâd bölgesinin bazı kısımlarında da kadılık yaptıktan sonra 317'de (929) kādılkudât oldu. 23 (veya 25) Ramazan 320'de (27 veya 29 Eylül 932) Bağdat'ta vefat etti.

Kaynaklarda bir müsnedi olduğu kaydedilen Ebû Ömer, daha çok talebelerine verdiği dersler ve fetvaları ile şöhret bulmuştur. Hadis rivayetinde ve hükümlerinde hataya düşmediği nakledilmektedir. Bazı kaynaklarda Hallâc-ı Mansûr'un öldürülmesine dair fetvanın Ebû Ömer el-Kādî tarafından verildiği belirtilmekte (İbn Kesîr, XI, 172; EI² [İng.], III, 101; Suppl., s. 385), ancak Ebü'l-Hasan en-Nübâhî bu fetvanın Ebû Ömer'in amcasının oğluna ait olduğunu kaydetmektedir (Târîhu kudâti'l-Endelüs, s. 36).

Ebû Ömer bilgi, cömertlik ve sabır konusunda darbımesel olmuştur. Araplar arasında, güzel hasletlere sahip birinden bahsedilirken söylenen, "Sanki o Ebû Ömer el-Kādî'dir" sözü onun zekâ ve bilgisine, şiddetli öfkeye kapılan bir kişinin, "Ebû Ömer el-Kādî olsam yine sabredemezdim" demesi de onun sabrına delâlet etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Taberî, Târîẖ (Ebü'l-Fazl), X, 86, 90, 91, 98, 141; Ebû Ali et-Tenûhî, Câmiʿu't-tevârîẖ (nşr. D. S. Margoliouth), London 1921, I, 22, 29-30, 35-36, 46, 117, 118, 127, 128, 192; Hatîb, Târîhu Bagdâd, III, 401-405; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII, 213, 247; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 555-557; Safedî, el-Vâfî, V, 245-246; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 171-172; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 235; L. Massignon, Opera Minora, Paris 1969, II, 178, 181; a.mlf. – L. Gardet, "al-Halladj", EI² (İng.), III, 101; Ebü'l-Hasan en-Nübâhî, Târîhu kudâti'l-Endelüs, Beyrut 1400/1980, s. 36; İsâm Muhammed Şebârû, el-Kadâʾ ve'l-kudât fi'l-İslâm, Beyrut 1983, s. 267-283; Ch. Pellat, "Ibn Dirham", EI² Suppl. (İng.), s. 385-386.

Saffet Köse

İBN CEVSÂ (ابن جوصا) Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Umeyr b. Yûsuf ed-Dımaşkī (ö. 320/932) Hadis hâfızı.

---

230 (844-45) yılı civarında doğdu. Aslen Dımaşklı olup Benî Hâşim'in veya Muhammed b. Sâlih b. Beyhes el-Kilâbî'nin mevlâsıdır. Ebü't-Takī Hişâm b. Abdülmelik, Muhammed b. Abdullah b. Meymûn, Yûnus b. Abdüla'lâ ve İmrân b. Bekkâr el-Kilâî gibi muhaddislerle Mısır ve Şam âlimlerinden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden Ebû Ali en-Nîsâbûrî, Hamza el-Kinânî, Taberânî, İbnü's-Sünnî, İbn Adî, Hâkim el-Kebîr ve İbn Hibbân gibi hadis hâfızları rivayette bulunmuşlardır. Ebû Ali en-Nîsâbûrî, hocası İbn Cevsâ'nın hadisin temellerinden biri sayıldığını belirtmekte, Taberânî sika olduğunu, İbn Hacer garîb rivayetleri bulunan sadûk bir râvi kabul

edildiğini söylemekte, kendisini yakından tanıyan diğer bazı âlimler de onun hadis bilgisine duydukları hayranlığı dile getirmektedirler.

Döneminin büyük hadis hâfızlarından ve cerh ve ta‘dîl âlimlerinden sayılmasına rağmen İbn Cevsâ’yı tenkit edenler de olmuştur. Dârekutnî fazla güvenilir olmadığını, bazı hadislerin sadece onun tarafından rivayet edildiğini belirtmiş, talebesi Hamza el-Kinânî de İbn Cevsâ’dan duyup yazdığı rivayetlerin 200 cüz kadar tuttuğunu, bununla beraber kendisinden hadis yazmamış olmayı temenni ettiğini söyleyerek hocasını tenkit etmiş ve ondan yazdığı hadisleri rivayet etmemiştir. Ancak Zehebî, Hamza el-Kinânî’nin bu görüşüne karşı çıkarak diğer muhaddisler gibi onun da hadis metninde değil isnadda hata yapabileceğini ileri sürmüş, İbn Cevsâ’nın Hamza el-Kinânî’nin yaşça küçük hocalarından olması ve kendisinden yazdığı rivayetlerin nâzil rivayetler durumunda kalması sebebiyle onun olumsuz bir tavır takındığını, esasen İbn Cevsâ’nın hâfızasında çok rivayet bulunduğundan bunlardan bazılarında yanılsa bile sadûk bir hadis hâfızı olduğunu belirtmiştir (Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, III, 797; Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XV, 18). İbn Cevsâ’nın evinde köpek beslediğini gören Da‘lec b. Ahmed, bunun evde köpek bulundurmayı yasaklayan hadise ters düştüğünü ileri sürerek ondan hadis rivayetini terketmiştir (İbn Asâkir, V, 116). İbn Cevsâ, 28 Cemâziyelevvel 320’de (6 Haziran 932) vefat etmiştir.

İbn Cevsâ’nın rivayet ettiği bazı hadisleri ihtiva eden cüzün bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’dedir (Mecmû‘, nr. 60). Onun ayrıca el-Müsned adlı bir eserinin olduğu (Tâcü’l-ʿarûs, “cvṣ” md.), İmam Mâlik’in el-Muvaṭṭaʾının İbn Vehb ve İbnü’l-Ḳāsım rivayetlerini bir araya getirdiği (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VIII, 87) belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Tâcü’l-ʿarûs, “cvṣ” md.; İbn Adî, el-Kâmil, II, 858; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, III, 200; Sem‘ânî, el-Ensâb, III, 372-373; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amravî), V, 109-117; Bedrân, Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳ, I, 421-422; İbnü’l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 242; Zehebî, Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, III, 795-798; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, VIII, 87; XV, 15-21; İbn Hacer, Lisânü’l-Mîzân, I, 239-240; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, II, 285; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe (Özbek), s. 154; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, II, 37; Sezgin, GAS, I, 177; Yâsîn Sevvâs, Fihristü mecâmiʿu’l-medreseti’l-ʿÖmeriyye, Küveyt 1408/1987, s. 298; Saîdullah Karabeglû, “İbn Cevṣâ”, DMBİ, III, 281-282.

Hasan Elik

HAKÎM et-TİRMİZÎ (حكيم الترمذي) Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî (ö. 320/932) Velîlik konusundaki görüşleriyle tanınan sûfî.

Tirmiz’de muhtemelen III. (IX.) yüzyılın başlarında doğdu. Hayatını ve geçirdiği ruhî gelişmenin önemli bir kısmını anlattığı Büdüvvü şeʾn adlı risâlesinde, “kaderinin mutlu bir tecellisi ve iyi bir hoca” diye tanımladığı bir zatın kendisini ilme teşvik

ettiğini söyler. Küçük yaşlardan itibaren kendisinden naklî ve aklî ilimleri öğrendiği bu hocanın bir hadis âlimi olan babası olması çok muhtemeldir. Attâr, arkadaşları tahsil amacıyla seyahate çıktıkları zaman başka kimsesi bulunmayan annesini yalnız bırakıp onlara katılamadığı için çok üzülen Hakîm et-Tirmizî'nin Hızır'la karşılaştığını ve ondan tahsil gördüğünü yazar (Teẕkiretü'l-evliyâʾ, II, 91-92). Hakîm, Tirmiz ve Belh'te birçok muhaddisten hadis dersleri aldı (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 439; Sübkî, II, 245) ve seçkin bir Hanefî fakihinden fıkıh öğrendi (Hücvîrî, s. 178). Yirmi yedi yaşında iken hacca gitme arzusuyla yola çıktı. Bir süre Irak'ta kalıp hadis dinledikten sonra Basra yoluyla Mekke'ye ulaştı. Büdüvvü şeʾn'de, her gece seher vakti Kâbe civarında dua edip büyük günahlarından tövbe ettiğini, halini düzeltmeye, dünyaya ilgi duymamaya ve Kur'an'ı ezberlemeye muvaffak kılması için Allah'a yakardığını söyler. Hac dönüşü başladığı hâfızlığı memleketinde tamamlayan Hakîm et-Tirmizî, Allah'ı tanımak ve âhirete yönelmek için kitap okumaya ve araştırmalar yapmaya, belde belde dolaşıp bir mürşid aramaya başladı. Bu arada sürekli olarak oruç tutmaya ve nâfile namaz kılmaya devam etti. Âriflerin sözlerinden etkilendi. Ahmed b. Âsım el-Antâkî'nin bir eserinin tesiriyle riyâzet hayatı yaşaması ve çile çekmesi gerektiğine kanaat getirerek bu yolu tuttu. Yalnızlıktan hoşlandığı, tek başına kırlarda gezdiği ve sık sık harabe ve mezarlıkları ziyaret ettiği bu dönemde kendisine yardım edecek samimi dostlar bulamadığını, ıssız yerlerde dolaşmaya devam ettiği sırada rüyasında Hz. Peygamber'i gördüğünü, nihayet Hak ile arasındaki perdenin kalktığını ve ilhama mazhar olduğunu, meclisine gelenlerle sabahlara kadar sohbet etmeye ve Allah'a yalvarıp yakarmaya başladığını söyler (Büdüvvü şeʾn, s. 14-17).

Ahmed b. Hadraveyh, Yahyâ b. Muâz er-Râzî ve Ebû Türâb en-Nahşebî gibi büyük sûfîlerin sohbetine katılma imkânını bulan Hakîm et-Tirmizî tasavvuf, ahlâk, kelâm, hadis, tefsir, mezhepler tarihi ve dil ilimleri gibi çok değişik konularda eserler yazmış ve bu eserler ilgiyle karşılanmış; ancak bu durum bazılarının onu kıskanmasına, bazı sözlerini yanlış yorumlayarak kendisini suçlamasına, hatta iftirada bulunmasına yol açmıştır. Nitekim aşktan bahsettiği, halkın ahlâkını bozduğu, bid'at çıkardığı ve peygamber olduğunu iddia ettiği ileri sürülerek Belh valisine şikâyet edilmiş, vali bu konularda konuşmayacağına dair kendisinden yazılı bir belge almıştır (a.g.e., s. 17, 18). Hakîm et-Tirmizî çektiği sıkıntıların kendisini daha da olgunlaştırdığını, karşılaştığı belâlardan zevk alır hale geldiğini, kalp gözünün açıldığını ve ruhen yükseldiğini hissettiğini, çıkan bir kargaşa sonunda kendisine eziyet edenlerin beldelerinden kaçmak zorunda kaldıklarını, ona hürmet eden insanların sohbetine devam etmeye başladıklarını söyler (a.g.e., s. 19). Mânevî yükselişini genişçe anlattığı Büdüvvü şeʾn'de hayatının son dönemi hakkında bilgi yoktur. Ömrünün sonuna kadar eser yazmayı, çevresinde toplanan müridlerin terbiye ve irşadıyla meşgul olmayı sürdüren Hakîm Tirmiz'de vefat etti. Türbesi Tirmiz halkı tarafından bugün de ziyaret edilmektedir.

Hakîm et-Tirmizî kendine mahsus bir üslûpla nakille aklı bağdaştırmaya, naklî ilimleri aklî bir temele dayandırmaya çalışmıştır. Özellikle Helenistik felsefeden ve gnostisizmden gelen hikmet anlayışını tasavvufa aktararak bu hareketin yeni bir döneme girmesine katkıda bulunmuş ve bu sebeple "Hakîm" diye anılmıştır (Hakîm et-Tirmizî, Ḫatmü'l-evliyâ˒, nâşirin mukaddimesi, s. 8).

Tasavvufu geniş ölçüde hikmet olarak anlayan Hakîm et-Tirmizî bilgiyi ilim, zâhir hikmet, bâtın hikmet şeklinde üçe ayırmış, daima bilginin son iki çeşidi üzerinde durmuştur. Ona göre tasavvuf sadece mânevî haller değil aynı zamanda hikmetler yani objektif gerçeklerdir. Peygamberlerin ve velîlerin sahip oldukları bilgiler yüce ve gizli hikmetler olup bunlar kendilerine doğrudan Allah tarafından verilir. Hak, adl ve sıdk terimleri Hakîm'in üzerinde önemle durduğu kavramlardır. Hak organlar, adl kalpler, sıdk akıllar için söz konusudur. Hak, adl ve sıdk hem mârifet hem din olduğundan belli bir noktada din mârifetten ibaret olur. Hak şeriat ulemâsının, adl hakîmlerin konusudur; sıdk ise hikmet sahiplerine Allah'ın bir lutfudur.

Hakîm'e göre ruhî faaliyetler ya beşerî çaba veya ilâhî inâyetle (himmet) gerçekleşir. Birinci durumda genel, ikinci durumda özel velâyet bahis konusu olur. Allah'ın hukukuna riayet eden velîler, dinin emir ve yasaklarına uymalarının yanı sıra niyeti düzeltme ve nefis murakabesi gibi mânevî hallere de dikkat ederler. Gerçekten Allah'ın dostları iseler O'nun lutfuyla velîliğin en yüksek seviyesine ulaşırlar. Onlar her zaman iyi iş yapmayı âdet edindiklerinden hatadan korunurlar. Çünkü iyilik yapma kendilerinde tabii bir meleke haline gelmiştir (a.g.e., s. 117-127). Allah'tan ilham alan velî (muhaddes, mükellem) gerçek anlamda bu dereceye sahip olunca aldığı bilgilerin doğruluğundan emin olur. Şeytan vahye yanlış bilgiler karıştıramadığı gibi nefis de velînin ilhamını bozamaz. Velîlik de peygamberlik gibi kesbî olmayıp ilâhî bir lutuftur. Ancak peygamberlerin Allah'tan aldıklarını tebliğ etme görevleri bulunduğu halde velîlik tamamıyla özel bir mahiyet taşır. Bundan dolayı peygamberin mûcize gibi bir delile ihtiyacı olmasına karşılık velînin böyle bir delile ihtiyacı yoktur. "Peygamberlik delil iledir, velîlik delildir" diyen Hakîm'e göre velî ile Allah arasındaki ilişki sevgi, gözetim ve inâyet esasına dayanır. Velîler hayrın ve faziletin canlı timsalleridir. Hak için yaşarlar, kendilerini Allah'a hizmete adarlar. Velîlik tabiatı icabı zamanla sınırlı değildir, her zaman velî bulunur. Velî semadaki ilâhî kemalin yeryüzüne yansımasıdır.

Daha çok "hatmü'l-evliyâ" konusundaki fikirleriyle dikkati çeken Hakîm et-Tirmizî'ye göre nasıl bir hâtemü'l-enbiyâ (peygamberlerin sonuncusu) varsa bir de hâtemü'l-evliyâ (son velî) vardır. Hâtemü'l-evliyâ sadece velîlerin en sonuncusu değil aynı zamanda makamı en yüce, mertebesi en yüksek olanıdır; ondan daha mükemmel bir velî yoktur (a.g.e., s. 336-354). Hakîm et-Tirmizî'nin velîlik konusunda ortaya koyduğu bu görüşler kendisinden sonra mutasavvıfları geniş ölçüde etkilemiştir.

Özellikle Muhyiddin İbnü’l-Arabî onun bu nazariyesine büyük önem vermiştir. Hakîm, Ḫatmü’l-evliyâʾ ve ʿİlelü’ş-şerîʿa adlı eserlerinde ileri sürdüğü fikirleri yüzünden suçlanmış, hatta bazılarına göre Tirmiz’den çıkarılmasına bu fikirler yol açmıştır. Velîleri nebîlerden üstün görmek, hiç kimsenin bilmediği ve duymadığı tarzda Allah sevgisinden bahsetmek, eserlerine mevzû hadisler almak ve bid‘atçılık yapmakla suçlanan Hakîm (Sübkî, II, 245; İbn Hacer, V, 308) bu tür konuları hayalinden bile geçirmediğini söyler (Büdüvvü şeʾn, s. 18).

Çok erken başladığı yazı hayatını ömrünün sonuna kadar devam ettiren Hakîm’in eserlerinin önemli bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Kendi ifadesine göre kitaplarını tasarlayarak ve önceden karar vererek değil mânevî hallerin baskısı altında kaldığı zaman teselli bulmak için yazdığından, kolay anlaşılır bir üslûpla telif etmekle beraber bir konuyu anlatırken başka bir konuya yer vermekten ve düzensizlikten kurtulamamıştır. Yaşadığı dönemde tasavvuf ve felsefe terimlerinin henüz belirginleşmemiş olması da bir ölçüde müphemliğe yol açmıştır.

Kendisinden sonraki sûfîler üzerinde etkili olan Hakîm et-Tirmizî’nin görüşlerini benimseyenlerin oluşturduğu gruba Hakîmiyye adı verilmiştir. Ebû Bekir b. Verrâk ile Hasan b. Ali el-Cevzecânî bu hareketin önde gelen simalarıdır (Sülemî, s. 221, 246).

Gazzâlî, özellikle İḥyâʾü ʿulûmi’d-dîn’in “gurur” bahsinde (III, 367-402) geniş ölçüde Hakîm et-Tirmizî’nin Kitâbü’l-Ekyâs ve’l-muġterrîn’inden, İbn Kayyim el-Cevziyye Kitâbü’r-Rûḥ’ta onun el-Furûḳ ve menʿu’t-terâdüf’ünden faydalanmıştır (Muhammed İbrâhim el-Ceyûşî, IQ, XX- XXII/3, s. 106-114). İbn Atâullah el-İskenderî, şeyhi Mürsî ile Ebü’l-Hasan eş-Şâzelî’nin Hakîm’e büyük değer verdiklerini, sözlerinden geniş ölçüde faydalandıklarını ve kendisini en büyük velîlerden saydıklarını bildirir. Bizzat İbn Atâullah’ta da bu tesir mevcuttur. Bahâeddin Nakşibend’in Hakîm’i büyük bir velî olarak tanıdığı ve zaman zaman onun ruhaniyetine teveccüh ettiği nakledilir (Câmî, s. 118, 119; Münâvî, II, 45). Hücvîrî’nin gönlünü fetheden Hakîm et-Tirmizî, İbnü’l-Arabî’nin hayran olduğu ve tesirinde kaldığı bir mutasavvıftır.

Eserleri. 1. Ḫatmü’l-evliyâʾ. Nübüvvet ve velâyet meselesinin ilk defa düzenli ve etraflı bir şekilde ele alındığı eser yirmi dokuz bölümden meydana gelmektedir. Müellif eserin dördüncü bölümünde tasavvufî mahiyette 157 soru sormuş, son derece önemli ve derin olan bu sorular hakkında herkesin konuşamayacağını, konuşmasının doğru olmayacağını anlatmak için de bunları cevapsız bırakmıştır. Daha sonra İbnü’l-Arabî bu soruları cevaplandırmak için el-Cevâbü’l-müstaḳīm ʿammâ seʾele ʿanhü et-Tirmiẕî el-Ḥakîm adlı bir eser yazdığı gibi el-Fütûḥâtü’l-Mekkiyye’de de (II, 40-139) bu soruları daha ayrıntılı bir şekilde cevaplandırmıştır (ayrıca bk. Ḫatmü’l-evliyâʾ, s. 142-326). Velîliği nebîlikten üstün görmekle suçlanan ve bu yüzden Tirmiz’den ayrılmaya zorlanan Hakîm’in ne Ḫatmü’l-evliyâʾda ne diğer eserlerinde velîliği

nebîlikten üstün gördüğüne dair bir ifade vardır. Takıyyüddin İbn Teymiyye, Hakîm et-Tirmizî'nin bu görüşünün bazı kimselerin hâtemü'l-evliyâ oldukları iddiasıyla ortaya çıkmalarına yol açtığını söyler (Mecmûʿu fetâvâ, XI, 223, 227, 263, 372, 444). Ḫatmü'l-evliyâʾ Osman İsmâil Yahyâ tarafından yayımlanmıştır (Mecelletü'l-Meşrıḳ, LIV, 387-470; LV, 245-276; Beyrut 1965). 2. Büdüvvü şeʾn. Hakîm et-Tirmizî'nin otobiyografisi olan bu risâleyi Osman Yahyâ (Ḫatmü'l-evliyâʾya yazdığı mukaddime içinde, s. 14-32) ve Muhammed Hâlid Mes'ûd (IS, IV, 332-343) neşretmiştir. 3. ʿİlelü'ş-şerîʿa (ʿİlelü'l-ʿibâdât, ʿİlelü'l-ʿubûdiyye, Kitâbü'l-ʿİlel, Keyfiyetü'ṣ-ṣalât ve's-sivâk). Hakîm et-Tirmizî bu eserinde Allah'ın nuru ile bakan bir kimsenin şer'î hükümlerin illet ve hikmetini kavrayabileceğini söyler. Bu görüşünü İs̱bâtü'l-ʿilel adlı eserinde nazarî olarak söz konusu eden Hakîm ʿİlelü'ş-şerîʿa'da bunun nasıl uygulanacağını örneklerle göstermiştir. İlâhî emir ve yasakların bağlı olduğu bir sebebin bulunmadığını, bunlardan amacın insanların denenmesi olduğunu ileri sürenlere karşı bu tezi savunması, onun bütün dinî hükümleri akılcı bir yaklaşımla yorumladığı suçlaması ile karşılaşmasına sebep olmuştur. Eserin bir nüshası Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'ndedir (Haraççıoğlu, nr. 806, vr. 78a-104b). 4. Ḥaḳīḳatü'l-âdemiyyîn (Kitâbü'r-Riyâże fî taʿalluḳi'l-emr bi'l-ḫalḳ). Hakîm et-Tirmizî, hadis ve tasavvuf gibi ilimlerle aklî ve felsefî ilimleri bağdaştırmaya çalıştığı bu eserinde naklî ilimlerin doğruluğunu felsefî usulle ispatlamaktadır. Eser Abdülmuhsin el-Hüseynî tarafından yayımlanmıştır (Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb, II, 50-108). 5. el-Menhiyyât. Eser, özellikle dinin yasakladığı her şeyin ardında yasaklamayı gerektiren bir sebebin bulunduğunu göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Müellife göre her yasağın bir gerekçesi vardır; ancak bu gerekçeler farklı olduğundan yasaklar da farklıdır. Bazı hususlar haram olduğu, bazıları da edebe aykırı bulunduğu için yasaklanmıştır. Bu tür yasaklar hidayet yolunda olan kulun bu yoldan sapmaması için getirilmiştir. Hakîm et-Tirmizî, bu eserinde fıkhî hükümleri ruhî gayelere bağlayarak zâhirle bâtın arasındaki sıkı münasebeti göstermeye çalışmış, ancak çağdaşları bu yolda onu takip edememişlerdir. Eser Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd (Beyrut 1985) ve Muhammed Osman el-Huşt (Kahire 1986) tarafından neşredilmiştir. 6. Nevâdirü'l-uṣûl fî maʿrifeti aḫbâri'r-Resûl (Selvetü'l-ʿârifîn ve bustânü'l-muvaḥḥidîn). 291 hadisin şerhini ihtiva eder. Hakîm et-Tirmizî, diğer hadis kitaplarından farklı bir mahiyet taşıyan bu eserinde her birine "asıl" adını verdiği 291 konu başlığı tesbit etmiş, her başlığın altına bir hadisin şerhini yapmış ve konu başlığına uygun sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Bu eserde müellifin asıl maksadı hadis rivayet etmek değil sözü edilen esasları açıklamak ve temellendirmektir. Mustafa b. İsmâil ed-Dımâşḳī'nin Mirḳâtü'l-vuṣûl li-Nevâdiri'l-uṣûl adlı hâşiyesiyle birlikte yayımlanan eserin (İstanbul 1293) tahkikli basımını Mustafa Abdülkādir Atâ gerçekleştirmiştir (I-II, Beyrut 1992). Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşî eserde geçen hadisler üzerine müstakil bir çalışma yapmıştır (Fihristü eḥâdîs̱i Nevâdiri'l-uṣûl, Beyrut 1987). 7. el-Furûḳ ve menʿu't-terâdüf. Müellif bu eserinde, eş anlamlı gibi

görünen bazı kelimelerin eş anlamlı olmadığını, aralarında az veya çok bir anlam farkı bulunduğunu ispatlamaya çalışır. Eser dil ilimlerini ilgilendiriyor gibi görünürse de müellife göre konu itikadî ve fıkhî birçok mesele ile de yakından ilgilidir. Bu hususun açıklığa kavuşturulmasıyla bu meselelerin çözümleneceğini söyleyen Hakîm, eş anlamlı kelimeler arasındaki nüansları tesbit etmek için çeşitli örnekler vermiştir. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 1975, 1b-102b).

Hakîm et-Tirmizî'nin yayımlanmış diğer başlıca eserleri şunlardır: Ṣıfâtü'l-ḳulûb ve aḥvâlühâ ve heyʾetü terkîbihâ (nşr. A. J. Arberry - Ali Hasan Abdülkādir, Kahire 1947); Kitâbü'r-Riyâże ve âdâbü'n-nefs (nşr. A. J. Arberry - Ali Hasan Abdülkādir, Kahire 1366); Edebü'l-ʿâlim ve'l-muʿallim (nşr. Zâhid Kevserî, Kahire 1358); Beyânü'l-farḳ beyne'ṣ-ṣadr ve'l-ḳalb ve'l-fuʾâd ve'l-lüb (nşr. Nicholas Heer, Kahire 1958; A Sûfî Pyschological Treatise. A Translation of the Beyan al-Farq bayn al-Sadr wa al-qalb wa al-Fuad wa al-Lubb, trc. Nicholas Heer, MW, LI [1961], s. 25-36, 83-91, 163-172, 244-258); eṣ-Ṣalât ve maḳāṣıdühâ (nşr. Hüsnî Nasr Zeydân, Kahire 1965; nşr. Behîc Gazzâvî, Beyrut 1986); el-Ḥac ve esrâruh (nşr. Hüsnî Nasr Zeydân, Kahire 1969); Taḥṣîlü Neẓâʾiri'l-Ḳurʾân (nşr. Hüsnî Nasr Zeydân, Kahire 1970); Menâzilü'l-ʿubbâd mine'l-ʿibâde (Menâzilü'l-ḳāṣıdîn ile'llāh) (Kahire 1977; nşr. M. İbrâhim el-Ceyûşî, Beyrut 1990); Ṭabâʾiʿu'n-nüfûs (nşr. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih - Seyyid el-Cemyây, Kahire 1989); el-Mesâʾilü'l-meknûne (nşr. M. İbrâhim el-Ceyûşî, Kahire 1977); el-Ems̱âl mine'l-Kitâb ve's-Sünne (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Kahire 1395/1975; nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 1989); ʿİlmü'l-evliyâʾ (nşr. Sâmî Nasr Lutf, Kahire 1983); el-ʿAḳl ve'l-hevâ (nşr. Ahmed Subhi Furat, ŞM, V [1963], s. 119-133); er-Red ʿale'r-Râfıża (nşr. Ahmed Subhi Furat, ŞM, VI [1966], s. 37-46).

BİBLİYOGRAFYA:Hakîm et-Tirmizî, Ḫatmü'l-evliyâʾ (nşr. Osman İsmâil Yahyâ), Beyrut 1965, nâşirin mukaddimesi, s. 8, 14-32; a.mlf., Büdüvvü şeʾn Ebî ʿAbdillâh Muḥammed el-Ḥakîm et-Tirmiẕî (nşr. Muhammed Khalid Masud, IS, IV [1965], içinde), tür.yer.; Sülemî, Ṭabaḳāt, s. 217-221, 246; Ebû Nuaym, Ḥilye, X, 233-234; Kuşeyrî, er-Risâle (Uludağ), s. 149; Hücvîrî, Keşfü'l-mahcûb (Uludağ), s. 178-179, 265; Herevî, Ṭabaḳāt, s. 306; Gazzâlî, İhyâʾ (Beyrut), III, 367-402; Attâr, Teẕkiretü'l-evliyâʾ (nşr. Reynold A. Nicholson), London 1905, II, 91-99; İbnü'l-Cevzî, Ṣıfatü'ṣ-ṣafve, IV, 141-142; İbnü'l-Arabî, el-Fütûḥât, II, 40-139; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min ẕeyli Târîḫi Baġdâd (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 109, 110; İbn Teymiyye, Mecmûʿu fetâvâ, XI, 223, 227, 263, 372, 444; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 439-442; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, I, 218; Sübkî, Ṭabaḳāt, II, 245-246; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 308-310; Câmî, Nefeḥât, s. 118, 119; Şa'rânî, eṭ-Ṭabaḳāt, I, 106; Münâvî, el-Kevâkib, II, 45, 46; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 154; Arûsî, Netâʾicü'l-efkâr, Bulak 1290, I, 164-166; Brockelmann, GAL, I, 199; Suppl., I, 356; Sezgin, GAS, I, 653-659; Abdülfettâh Abdullah Bereke, el-Ḥakîmü't-Tirmiẕî ve naẓariyyetüh fi'l-velâye, I-II, Kahire 1971; Abdülmuhsin el-Hüseynî, el-Maʿrife ʿinde'l-Ḥakîm et-Tirmiẕî, Kahire, ts. (Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî); Muhammed İbrâhim el-Ceyûşî, el-Ḥakîmü't-Tirmiẕî: Dirâse li-âs̱ârih ve efkârih, Kahire 1401/1981; a.mlf., "al-Hakim al-Tirmidhi: His Works and Thoughts", IQ, XIV/4 (1970), s. 59-201; a.mlf., "al-Tirmidhi's Theory of Saints and Sainthood", a.e., XV/1 (1970), s. 17-61; a.mlf., "al-Tirmidhi's Conception of the Areas of Interiority", a.e., XVI/3-4 (1970), s. 168-188; a.mlf., "al-Tirmidhi's Conception of the Struggle Between Qalb and Nafs", a.e., XVII/3-4 (1974), s. 4-13; a.mlf., "The Influence al-Tirmidhi on Sufi Thought", a.e., XX-XXII/3 (1978), s. 104-115; a.mlf., "Menhecü'l-Ḥakîm et-Tirmiẕî fi't-tefsîr", ME, LIII/5 (1981), s. 898-

912; a.mlf., “Menhecü’l-Ḥakîm et-Tirmiẕî fi’l-ḥadîs̱ ve’l-fıḳh”, a.e., LIII/6 (1981), s. 1069-1075; a.mlf., “Menhecü’l-Ḥakîm et-Tirmiẕî fî ʿilmi’l-kelâm”, a.e., LIII/8 (1981), s. 1473-1484; O. Grabar, “The Earliest Islamic Commemorative Structures Notes and Documents”, Ars Orientalis, VI, Michigan 1966, s. 16; Ahmed Subhi Furat, “al-Ḥakīm at-Tirmidī ve Kitāb al-ʿAql wa’l-hawā Risâlesi”, ŞM, VI (1966), s. 95-116; a.mlf., “Tirmizî”, İA, XII/1, s. 388; B. Radtke, “el-Ḥakîm et-Tirmiẕî”, MMLA, LIII/3 (1978), s. 561-571; a.mlf., “Der Mystiker al-Ḥakīm at-Tirmidī”, Isl., LVII/2 (1980), s. 237-245; Hasan Qasım Murad, “The Life and Works of al-Ḥakīm at-Tirmidhī”, HI, II/1 (1979), s. 65-77; Emel Esin, “Tirmiz”, İA, XII/1, s. 385.

Abdülfettâh Abdullah Bereke

TAHÂVÎ (الطحاوي) Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-Tahâvî (ö. 321/933) Hanefî fakihi ve muhaddis.

10 Rebîülevvel 239 (19 Ağustos 853) tarihinde Mısır’ın güneyinde Aşağı Saîd bölgesinde Nil nehrinin batı yakasındaki Eş-mûnîn’e bağlı Tahâ köyünde dünyaya geldi (İbn Asâkir, V, 368). İbn Hallikân, İbn Kesîr, Bedreddin el-Aynî gibi birçok müellif Sem‘ânî’ye dayanarak doğum tarihini 229, Saymerî ve Şîrâzî 238, Makrîzî Rebîülevvel 236 (Eylül 850) olarak verirse de biyografi yazarlarının çoğunluğu, talebesi İbn Yûnus aracılığıyla bizzat kendisinden gelen rivayete göre 239 (853) yılında doğduğunu kaydeder. Sem‘ânî’nin eserinde (el-Ensâb, IV, 67; VIII, 218) 239 yılının zikredilmesi de 229 rivayetinin yanlış istinsahtan kaynaklandığını göstermektedir. Hamevî’ye göre Tahâ’ya nisbet edilmekle birlikte esasen buralı değildir. Nil’in doğu yakasında Tahtût adlı bir köyden olduğu halde bu ad hoş olmayan bir anlamı çağrıştırdığından kendisi bu köye nisbet edilmeyi istememiştir (Muʿcemü’l-büldân, IV, 22). Mısır’ın fethinden sonra Yemen’den buraya gelip yerleşen dedelerinin soyu Ezd kabilesinin bir kolu olan Hacr’e dayanır. Dedesi ordu kumandanlığı yapmış, babası şiir ve edebiyatla uğraşmıştır. Nitekim Tahâvî eserlerinde zikrettiği bazı beyitlerin tashihi konusunda babasının bilgisine başvurmaktadır (Şerḥu müşkili’l-âs̱âr, I, 259). Annesi İmam Şâfiî’nin ilim meclisinde bulunmuş ve Râfiî zekât konusunda ondan nakilde bulunmuştur. İmam Şâfiî’nin önde gelen Mısırlı talebelerinden Müzenî Tahâvî’nin dayısıdır.

Bir ilim muhitinde dünyaya gelen Tahâvî ilk eğitimini Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Muhammed b. Amrûs’tan aldı. Ardından Halef b. Hişâm’ın kıraatini Mûsâ b. Îsâ’dan okudu; kendisinden bu kıraati Hişâm b. Muhammed b. Kurre el-Mısrî rivayet etti. Tahâvî’nin yetişmesinde ilk hadis ve fıkıh derslerini aldığı dayısı Müzenî önemli rol oynadı. Müzenî’den İmam Şâfiî’nin Kitâbü’s-Sünen’ini rivayet eden Tahâvî başlangıçta Şâfiî iken yirmi yaşlarında Hanefî mezhebine geçti. Mezhep değiştirmesinde, ders esnasında geçen ince bir meseleyi birkaç tekrara rağmen anlamaması üzerine Müzenî’nin öfkelenip, “Senden bir şey olmaz” demesinin veya onun sürekli biçimde Ebû Hanîfe’nin kitaplarını incelediğini görmesinin etkili olduğu söylenir. Müzenî’nin derslerini bırakan Tahâvî, 260 (874) yılında Mısır’a kadı olarak

tayin edilen Ebû Ca‘fer Ahmed b. Ebû İmrân el-Bağdâdî’nin derslerine yirmi yıl kadar devam edip Hanefî mezhebini öğrendi. Mısır Valisi Ahmed b. Tolun Tahâvî’yi, Dımaşk Kadısı Ebû Hâzim’in gönderdiği belgelerle ilgili bir meseleyi bizzat kendisiyle görüşerek incelemesi için 268’de (881) Dımaşk’a gönderdi. Burada kaldığı süre içerisinde Ebû Hâzim’den fıkıh ve hadis tahsil etti; ayrıca Gazze, Askalân, Taberiye ve Kudüs’ü dolaşıp buralarda karşılaştığı âlimlerden faydalandı ve 269 (882-83) yılında Mısır’a döndü. Mısır Kadısı Bekkâr b. Kuteybe’den fıkıh ve hadis dersleri aldı. Tahâvî’nin fıkıh öğrendiği hocalarından İbn Ebû İmrân, İbn Semâa ve Bişr b. Velîd el-Kindî’nin; Bekkâr b. Kuteybe, Îsâ b. Ebân ve Hilâl b. Yahyâ’nın (Hilâlürre’y); Ebû Hâzim, Kādî Îsâ b. Ebân’ın; bunlar da Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’den birinin veya her ikisinin öğrencisidir. Tahâvî’nin dönemin büyük Hanefî fakihi Kerhî ile hac sırasında bir araya geldiği bilinmektedir (İbnü’l-Murtazâ, s. 130). Tahâvî’nin 300’ü aşkın hadisçiden rivayette bulunduğu kaydedilmektedir. Hadis hocaları arasında Müzenî, Nesâî, Muhammed b. Huzeyme b. Râşid el-Basrî, Rebî‘ b. Süleyman el-Cîzî, Îsâ b. İbrâhim el-Gāfikī, Yûnus b. Abdüla‘lâ, Ebû Abdullah İbn Abdülhakem, Rebî‘ b. Süleyman el-Murâdî, Ebû Zür‘a ed-Dımaşkī ve Süleyman b. Şuayb el-Keysânî gibi âlimler yer almaktadır. Onun hadis hocaları hakkında Abdülazîz b. Ebû Tâhir et-Temîmî (İbn Asâkir, VIII, 374) ve Bedreddin el-Aynî (Meġāni’l-aḫyâr fî şerḥi esâmî ricâli Meʿâni’l-âs̱âr, Beyrut 2006) birer eser kaleme almışlardır. Tahâvî’nin talebelerinden Ebû Bekir ed-Dâmegānî gibi kendisinden fıkıh tahsil etmiş meşhur âlimler bulunmakla birlikte öğrencilerinin büyük çoğunluğunu ondan hadis rivayet eden kişiler oluşturmaktadır. Bunların arasında oğlu Ebü’l-Hasan Ali, Ebû Muhammed Abdülazîz b. Muhammed et-Temîmî el-Cevherî, Muhammed b. Bedr el-Kinânî, İbnü’l-Haşşâb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Mekkî b. Ahmed b. Sa‘dûye el-Berdaî, Ebü’l-Kāsım Mesleme b. Kāsım el-Kurtubî, zamanının Zâhirîler’inin lideri olan Kādî Ebü’l-Kāsım Ubeydullah b. Ali ed-Dâvûdî, Ebû Muhammed Hasan b. Kāsım b. Abdurrahman el-Mısrî, İbnü’l-Mukrî el-İsfahânî, Taberânî, Ebû Saîd İbn Yûnus, İbn Adî, Meymûn b. Hamza el-Ubeydilî ve Ebû Ca‘fer en-Nehhâs zikredilebilir.

Hanefî mezhebinin teşekkül döneminde Tahâvî fıkhın çeşitli alanlarında kaleme aldığı eserlerle mezhebin oluşumuna ve yayılmasına, farklı türlerde literatürün ortaya çıkışına öncülük etmiştir. Hocaları arasında Ebû Yûsuf ile Muhammed’in önde gelen öğrencilerinin yer alması kendisine imamların görüşlerini, mezhebin inceliklerini ve bu görüşlere ilişkin rivayet farklılıklarını sağlam kaynaklardan öğrenme imkânı vermiştir. Hanefî imamlarının fikirlerine dair ilk özet eser olan el-Muḫtaṣar’ı, İmam Muhammed’in el-Câmiʿu’ṣ-ṣaġīr ve el-Câmiʿu’l-kebîr’ine yazdığı şerhleri, mezhep görüşlerinin hadisle temellendirilmesine yönelik hacimli kitapları ve mahkeme sicili düzenleme usulünü konu edinen şürût ilmine dair eserleriyle Hanefî fıkıh literatürüne önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle İḫtilâfü’l-ʿulemâʾ adlı hilâfiyat eseriyle Hanefî imamları yanında diğer mezhep imamlarının ve erken dönem müctehidlerinin

görüşlerini sonraki nesillere aktarmıştır. Mâlikî âlimlerinden İbn Abdülber en-Nemerî, Tahâvî'nin fukahanın görüşlerinin tamamını bildiğini, ayrıca Hanefî imamların sîret ve haberlerine en çok vâkıf olan kişilerden sayıldığını ifade ederek (Câmiʿu beyâni'l-ʿilm, II, 897) eserlerinde görüş ve değerlendirmelerine yer verir; Kâsânî de Tahâvî'yi Selef'in görüşlerini en iyi bilen kimse olarak niteler (Bedâʾiʿ, II, 213).

Ancak Tahâvî'nin Hanefî fıkhındaki yeri ve mezhebin oluşum sürecine katkısı hususunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Saymerî ve Ebû İshak eş-Şîrâzî gibi âlimler Tahâvî'nin Mısır'daki Hanefîler'in reisi olduğunu kaydeder. İbn Hazm Kur'an, hadis ve hilâfiyat alanlarındaki bilgisini takdir ettiği Tahâvî'nin bir taraftan Ebû Hanîfe ve öğrencilerine muhalefet ettiğini ve âdeta Hanefîler'in usul ilkesi haline gelen istihsanı benimsemediğini söylerken diğer taraftan onu koyu mezhep taassubuyla suçlar (el-İḥkâm, IV, 83; VI, 16, 122, 143). Kemalpaşazâde'nin fakihlerle ilgili tasnifinde Tahâvî'ye usul ve fürûda mezhep imamına muhalefet edemeyen, fakat onlardan bir rivayet bulunmayan meselelerde ictihad edebilen meselede müctehid tabakasında yer verilmiştir (Kınalızâde Ali Efendi, s. 94-95). Usul ve fürûa ait birçok meselede mezhep imamına muhalefet etmesinden dolayı Tahâvî'nin ictihad mertebesine ilişkin bu değerlendirmenin tartışmaya açık olduğunu söyleyen Abdülazîz ed-Dihlevî, Leknevî ve Kevserî gibi âlimler ise onun mutlak müctehid mertebesinde veya en azından Ebû Yûsuf ve Muhammed ile aynı tabakada bulunduğu görüşündedir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin her fikrini kabul etmediğini, taassup sahibinden başkasının mukallit olamayacağını belirten Tahâvî (İbn Hacer, I, 280), Şerḥu Meʿâni'l-âs̱âr'ın mukaddimesinde birçok konuda âlimlerin te'vilini ve delillerini zikrederken kendisine göre bunlardan sahih olanı kitap, sünnet, icmâ, sahâbe ve tâbiînin mütevâtir olan sözleriyle delillendirdiğini ifade edip kendisini mezhep imamlarının görüşleriyle bağımlı kabul etmez, onlara muhalif görüşler ileri sürmekten çekinmez ve adı geçen eserinde zaman zaman benimsediği görüşün Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed'in görüşlerine aykırı olduğunu açıkça söyler (meselâ bk. Şerḥu Meʿâni'l-âs̱âr, II, 188, 214, 259, 262, 266; III, 131, 132; IV, 202, 233, 236). Diğer taraftan Hanefîler'in dayandığı bazı hadislerin sabit olmadığını söylemiş (a.g.e., I, 94-96) ve onun bu tür değerlendirmeleri zaman zaman Şâfiîler tarafından Hanefîler'e karşı kullanılmıştır (meselâ bk. Mâverdî, I, 50; Nevevî, I, 143, 170). Bunun yanında Tahâvî, Hanefî imamlarının ihtilâf ettikleri meselelerdeki tercihleri ve Hanefî imamlarından bir rivayetin bulunmadığı konulardaki tahrîcleriyle dikkati çekmektedir. Bu tercih ve tahrîclerine Serahsî'nin el-Mebsûṭ, Kâsânî'nin Bedâʾiʿu'ṣ-ṣanâʾiʿ ve Burhâneddin el-Mergīnânî'nin el-Hidâye gibi mezhebin temel eserlerinde yer verilmiştir.

Tahâvî'nin önde geldiği alanlardan biri de hadis ilmidir. Hadislerin ve hadis ilimlerinin tedvin edildiği bir dönemde yaşayan Tahâvî'nin eserleri incelendiğinde nâsih-mensuh, ilelü'l-hadîs, garîbü'l-hadîs, te'vîlü muhtelifi'l-hadîs, cerh ve ta'dîl gibi konularda söz sahibi olduğu görülür. Talebesi hadis hâfızı Ebû Saîd İbn Yûnus'un hocası hakkındaki

“sika ve sebt” nitelemesi sonraki hadisçilerin çoğunluğu tarafından kabul görmüştür. Hadis ricâli ve ilelü’l-hadîste geniş bilgiye sahip olan hadis hâfızlarından Ebû Ya‘lâ el-Halîlî Tahâvî’nin hadis bilgisine dikkat çekmiş (el-İrşâd, I, 432), Nevevî onu “Hanefîler’in hadisteki imamı” (el-Mecmûʿ, I, 143, 170), Zehebî “Mısır diyarının muhaddisi, fakihi ve büyük hâfız” olarak anmış (Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XV, 27) ve sadece hadislerin ve râvilerin değerlendirilmesinde kaynak olan Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ’ında (III, 808-810) ona da yer vermiştir. Bununla birlikte Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, İbn Teymiyye ve İbn Haldûn gibi âlimler Tahâvî’nin hadisçiliğine yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Tahâvî’nin özellikle Şerḥu Meʿâni’l-âs̱âr’ına yönelik eleştiriler getiren Beyhakī, onu hadis ilmini bilmemekle itham edip yaptığı işin sadece hadis ehlinden duyduğu şeyleri incelemeksizin bir araya getirmekten ibaret olduğunu söylemiş ve mezhebine uygun düşen zayıf hadisleri sahih, uygun düşmeyen sahih hadisleri de zayıf göstermekle suçlamıştır (Maʿrifetü’s-sünen ve’l-âs̱âr, I, 219-220, 406). İbn Teymiyye de Tahâvî’nin çokça hadis rivayet ettiğini, fakih ve âlim olduğunu kabul etmesine rağmen hadis tenkidi hususunda bir hadisçi gibi davranmadığını, hadisleri tercih konusunda çoğunlukla kıyasa başvurduğunu, bu yüzden eserine aldığı hadislerin çoğunu isnad bakımından cerhedilmiş hadislerin teşkil ettiğini söyler (Minhâcü’s-sünne, VIII, 195-196). İbn Haldûn, Tahâvî’nin el-Müsned’inin değerli olduğunu ifade etmekle birlikte mestûrü’l-hâl vb. kimselerden rivayette bulunması sebebiyle kabul şartları bakımından Buhârî ve Müslim’in sahihlerinin ve hatta sünenlerin dengi olmadığını ileri sürer (Muḳaddime, s. 445). Tahâvî’nin hadisçiliğiyle ilgili bu tür değerlendirmeler kendisini eleştirenler için de söylenebilecek tarafgir bir tutum şeklinde görülebilir. Zira onun büyük bir hadisçi olduğu çoğunluk tarafından kabul edilmiş, sonraki pek çok eserde rivayetlerine ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Ancak Tahâvî, Ṣaḥîḥayn müelliflerinin yaptığı gibi sahih hadislerden oluşan bir mecmua derleme yoluna gitmemiştir. Onun amacı delil olarak kullanılan rivayetleri toplayıp değerlendirmekten ibarettir. Bu sebeple eserlerindeki bazı rivayetlerin sened açısından problem taşıması bir kusur sayılmaz. Nitekim el-Ḥâvî fî beyâni âs̱âri’ṭ-Ṭaḥâvî adlı eserinde Tahâvî’nin Şerḥu Meʿâni’l-âs̱âr’ındaki hadislerin isnadlarını inceleyen ve buradaki rivayetlerin Kütüb-i Sitte başta olmak üzere mevcut hadis mecmualarındaki yerlerini gösteren Abdülkādir el-Kureşî, Beyhakī’nin Tahâvî’ye yönelik eleştirilerini haklı kılacak bir şeye rastlamadığını belirtir (el-Cevâhirü’l-muḍıyye, IV, 570-572). Tahâvî eser verme, talebe okutma gibi faaliyetler yanında fıkhî birikimini pratik alana yansıtma imkânı elde etmiş, Mısır kadılarına kâtiplik, nâiblik ve sâhibü’l-mesâil (şahitlerin tezkiyesinden sorumlu memuriyet) görevlerinde bulunmuştur. İbnü’n-Nedîm’in, zamanında ilim ve zühd bakımından eşsiz olduğunu kaydettiği Tahâvî (el-Fihrist, s. 260) hükümdarların ve kadıların saygı duyduğu bir âlimdi. Ölümünü 322 yılı olarak veren İbnü’n-Nedîm istisna edilirse Tahâvî kaynakların hemen hepsine göre 321’de Zilkade ayının başında (Ekim 933) vefat etmiş ve Kahire’nin Karâfe semtinde Sefhulmukattam’a defnedilmiştir.

Eserleri. 1. el-ʿAḳīdetü’ṭ-Ṭaḥâviyye*. Ebû Hanîfe ile öğrencileri Ebû Yûsuf ve Muhammed’in itikadî görüşleri çerçevesinde Sünnî itikad esaslarını ihtiva eden bir risâledir. İslâm dünyasında Sünnî çevrelerde büyük kabul görmüş ve üzerine birçok şerh yazılmış, müstakil şekilde ve şerhleriyle birlikte birçok neşri yapılmıştır (Kazan 1893; Halep 1340; nşr. Abdullah b. Muhammed b. Humeyd, Resâʾilü’s-selef içinde, Mekke 1394/1974; Beyrut 1398). Eser E. E. Elder tarafından İngilizce’ye tercüme edilmiştir (“al-Ṭaḥāwi’s Bayān al-Sunna wa’l-Jamāʿa”, The Macdonald Presentation Volume, Princeton 1933, s. 133-144). Arif Aytekin, Türkiye’deki nüshalarıyla da karşılaştırarak eseri Ehl-i Sünnet İnanç Esasları: Tahâvî ve Akāid Risâlesi adıyla tahkik ve tercüme etmiş (İstanbul 1985), ayrıca Tahâvî Akidesi ve Selef Akîdesindeki Yeri adıyla bir çalışma yapmıştır (İstanbul 1996). 2. Aḥkâmü’l-Ḳurʾân*. Sûre ve âyet tertibi esas alınarak yazılmış, diğer ahkâm tefsirlerinden farklı şekilde fıkıh bablarına göre tertip edilmiş, konuyla ilgili âyetler bir yere toplanmıştır. Eserde mezhep imamları başta olmak üzere meşhur fakihlerin görüşlerine yer verilmiş ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Eserin bilinen tek yazması, Samsun Vezirköprü Fâzıl Ahmed Paşa Kütüphanesi’nde bulunan (nr. 814) yarısı eksik nüshadır. Bu nüsha Sadettin Ünal tarafından neşredilmiştir (I-II, İstanbul 1416-1418/1995-1998). Emrullah İşler Tahâvî (ö. 321/933) ve Ahkâmü’l-Kur’an’ı adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (1993, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 3. Meʿâni’l-âs̱âr*. Kureşî’nin tahâvî’nin ilk kitabı olduğunu belirttiği ve fıkıh sistematiğine göre mezhepler arasında tartışılan hadislerin incelendiği eser üzerine (I-II, Leknev 1300-1302; Kalküta 1375; nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr ve Muhammed Seyyid Câdelhak, I-IV, Kahire 1386-1388/1966-1968; Beyrut 1399-1414/1979-1994; nşr. İbrâhim Şemseddin, Beyrut 2001) çeşitli şerh ve ihtisar çalışmalarının yanı sıra ricâliyle ilgili çalışmalar yapılmıştır. M. Beşir Eryarsoy eseri Şerhu Meâni’l-âsâr: Hadislerle İslâm Fıkhı adıyla Türkçe’ye çevirmiştir (I-VI, İstanbul 2007-2008). 4. Müşkilü’l-âs̱âr*. Kureşî’ye göre Tahâvî’nin son eseri olan kitap ihtilâfü’l-hadîse dair çalışmaların en kapsamlısıdır. Haydarâbâd’da eksik olarak gerçekleştirilen baskısı yanında (I-IV, 1333/1914) Şuayb el-Arnaût tarafından son cildi fihrist olmak üzere Şerḥu Müşkili’l-âs̱âr ismiyle ve titiz bir çalışma ile neşredilmiştir (I-XVI, Beyrut 1408/1987, 1415/1994). 5. es-Sünenü’l-meʾs̱ûre (Sünenü’ş-Şâfiʿî). Tahâvî’nin Müzenî kanalıyla Şâfiî’den rivayet ettiği hadisleri içermektedir. Muhtemelen Ebû Ya‘lâ el-Halîlî’nin el-Müsned ve Kureşî’nin Müsnedü’ş-Şâfiʿî adıyla zikrettiği eserle aynı olan kitabın değişik neşirleri yapılmıştır (Kahire 1315/1897; nşr. Abdülmu‘tî Emîn Kal‘acî, Beyrut 1407/1986; nşr. Halîl İbrâhim Molla Hâtır, Cidde 1409/1988). 6. Kitâbü’t-Tesviye beyne ḥaddes̱enâ ve aḫberenâ (nşr. Muhammed Azîz [Uzeyr] Şems, Mecelletü Ṣavti’l-ümme, Benâres [Varanasi] 1410/1990; nşr. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî, Riyad 1410; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Ḫams resâʾil fî ʿulûmi’l-ḥadîs̱ içinde, Beyrut 2002). Risâleyi İbn Abdülber en-Nemerî Câmiʿu beyâni’l-ʿilm adlı eserinde özetlemiştir (s. 1146-1150). Latîfürrahman el-Behrâicî el-Kāsımî, Tahâvî’nin sekiz eserinde zikrettiği hadisleri

alfabetik olarak sahâbe isimleri ve konu başlıklarına göre derleyip Müsnedü'l-İmâm eṭ-Ṭaḥâvî adıyla yayımlamıştır (I-X, Dübey 1426/2005). 7. el-Muḫ-taṣar (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî, Kahire 1370/1951). Hanefî fıkhının ilk muhtasarı sayılan eserin (el-Muḫtaṣar, neşredenin girişi, s. 3) eserin bazı kaynaklarda el-Muḫtaṣarü'l-kebîr ve el-Muḫtaṣarü'ṣ-ṣaġīr şeklinde iki versiyonu bulunduğu kaydedilmektedir (İbnü'n-Nedîm, s. 260; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, I, 277). Fihristlerin incelenmesinden de anlaşılacağı gibi büyük ölçüde Müzenî'nin el-Muḫtaṣar'ındaki tertibin esas alındığı eserin (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1627) mukaddimesinde müellif Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed'in görüşlerine yer verdiğini belirtirse de eserde bu üç imamın yanı sıra Züfer b. Hüzeyl'in fikirlerine de yer vermiştir. el-Muḫtaṣar'da dikkati çeken bir özellik, imamlar arasında ihtilâf bulunması halinde "ve bihî ne'huz" (bunu esas alırız) sözüyle bu görüşlerden birinin tercih edilmiş olmasıdır. el-Muḫtaṣar üzerine pek çok şerh yazılmış olup Kâtib Çelebi bazı özelliklerine yer verdiği dokuz şerh zikretmiştir. Cessâs, Şemsüleimme es-Serahsî, Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr et-Taberî es-Semerkandî (Kâtib Çelebi kendisinin bu şerh üzerine bir tehzip çalışması yaptığını ifade eder), Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Akta‘ el-Bağdâdî, Ali b. Muhammed el-İsbîcâbî, Ebü'l-Meâlî Bahâeddin Muhammed b. Ahmed el-İsbîcâbî el-Mergīnânî (el-Ḥâvî fî Muḫtaṣari'ṭ-Ṭaḥâvî) ve İbn Kutluboğa'nın şerhleri bunlar arasında sayılabilir (a.g.e., a.y.). Kitap hakkında yapılan çalışmalar ve kaynaklardaki referanslar dikkate alındığında, Tahâvî'nin birçok konuda Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmesi sebebiyle el-Muḫtaṣar'ın mukallit Hanefîler arasında yaygınlık kazanmadığı şeklindeki değerlendirme (Abdülazîz ed-Dihlevî, s. 161) pek isabetli görünmemektedir. Cessâs'ın şerhinin birinci cüzü Muhammed İsmetullah b. İnâyetullah, ikinci cüzü 1412'de (1991) Saîd Muhammed Yahyâ Bekdaş, üçüncü cüzü 1415'te (1994) Muhammed Ubeydullah Han ve dördüncü cüzü 1418'de (1997) Zeyneb Fülâte tarafından Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi'nde doktora tezi olarak tahkik edilmiştir. 8. İḫtilâfü'l-ʿulemâʾ (el-İḫtilâf beyne'l-ʿulemâʾ). Saymerî bu eserin bir benzerinin yazılmadığını (Aḫbâru Ebî Ḥanîfe, s. 162), İbnü'n-Nedîm seksen kadar bölüm içeren hacimli bir eser olmasına rağmen tamamlanmadığını ve Kâtib Çelebi 130 küsur cüz teşkil ettiğini belirtir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 32). Aslının varlığı bilinmeyen eserin Cessâs tarafından yapılan ihtisarı önce eksik olarak İḫtilâfü'l-fuḳahâʾ adıyla (nşr. Muhammed Sagīr Hasan el-Ma‘sûmî, İslâmâbâd 1971), ardından tamamı Muḫtaṣaru İḫtilâfi'l-ʿulemâʾ ismiyle (nşr. Abdullah Nezîr Ahmed, I-V, Beyrut 1416/1995) yayımlanmıştır. Cessâs'ın muhtasarından anlaşılacağı üzere fıkhî ihtilâfları konu alan eser Hanefî mezhebi imamları ile Mâlik, Şâfiî, Evzâî, İbn Ebû Leylâ, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa‘d, Hasan b. Hay gibi fakihlerin görüşlerinin yanı sıra sahâbe ve tâbiînin görüşleri ve Tahâvî'nin kendi değerlendirmelerini ihtiva etmektedir. 9. eş-Şürûṭü'l-kebîr. Tahâvî'nin şürût ilmine (ilmü'l-vesâik) dair yazdığı üç eserden biri olup "Kitâbü Eẕkâri'l-ḥuḳūḳ ve'r-rühûn" ve "Kitâbü'ş-Şüfʿa" bölümlerini Joseph Schacht neşretmiş (Heidelberg 1927-1930), "Kitâbü'l-Büyûʿ" kısmı Jeanette Ann

Wakin tarafından müellifin biyografisi ve bir girişle birlikte The Function of Documents in Islamic Law: The Chapters on Sales From Tahāwī's Kitāb al-Shurūṭ al-kabīr adıyla yayımlanmıştır (Albany 1972). 10. eş-Şürûṭü'ṣ-ṣaġīr. eş-Şürûṭü'l-kebîr'in mevcut bölümleriyle birlikte Ruhi Özcan tarafından tahkik edilip bir araştırma kısmı ilâve edilerek el-Ḥâvî fî şürûṭi'ṭ-Ṭaḥâvî adıyla yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış (1972, Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), daha sonra eş-Şürûṭü'ṣ-ṣaġīr müẕeylen bimâ ʿusira ʿaleyhi mine'ş-Şürûṭi'l-kebîr ismiyle neşredilmiştir (I-II, Bağdat 1974).

Tahâvî'ye ayrıca Şerḥu'l-Câmiʿi'l-kebîr, Şerḥu'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr, Şerḥu Kitâbi'l-Âs̱âr (İmam Muhammed'e ait eserlerin şerhleridir), Ṣaḥîḥü'l-âs̱âr (Patna Ktp., nr. 548), Aḥkâmü'l-ḳırân (Hz. Peygamber'in yaptığı haccın mahiyetine dair 1000 varaktan fazla bir eserdir, bk. Kādî İyâz, IV, 233), Tefsîrü'l-Ḳurʾân (Fuâd Seyyid, eserin Enfâl sûresinden başlayan bir bölümünün İskenderiye Kütüphanesi'nde [Câmiu'ş-Şeyh, nr. 74] bulunduğunu kaydeder, bk. Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-muṣavvere, I, 29-30), eş-Şürûṭü'l-evsaṭ, Ḥükmü arâżî Mekke, Ḳısmetü'l-feyʾ ve'l-ġanâʾim, el-Veṣâyâ, el-Ferâʾiż, Ems̱iletü kütübi'l-ʿadl, en-Nevâdirü'l-fıḳhiyye (on cüz), en-Nevâdir ve'l-ḥikâyât (yirmi cüzü aşkın), İḫtilâfü'r-rivâyât (ʿalâ meẕhebi'l-Kûfiyyîn), er-Red ʿalâ ʿÎsâ b. Ebân (Îsâ b. Ebân'ın Ḫaṭaʾü'l-kütüb adlı eserine reddiyedir), Naḳżu Kitâbi'l-Müdellisîn ʿale'l-Kerâbîsî (Kerâbîsî'nin Hicazlı olmayan hadisçileri tenkit amacıyla yazdığı esere reddiye olup Alâeddin İbnü't-Türkmânî el-Cevherü'n-naḳī adlı eserinde bundan iktibaslar yapar), er-Red ʿalâ Ebî ʿUbeyd (Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın Kitâbü'n-Neseb'ine reddiyedir), Kitâbü'l-Ḫiṭâbât, el-Meḥâḍır ve's-sicillât, el-Muḥâḍarât, Nevâdirü'l-Ḳurʾân, Kitâbü'l-Eşribe, en-Niḥal ve aḥkâmühâ ve ṣıfâtühâ ve ecnâsühâ, el-Mişkât, el-Fevâʾid, Menâḳıbü Ebî Ḥanîfe ve aṣḥâbih (Saymerî bu eserden birçok iktibas yapar) ve et-Târîḫu'l-kebîr adlı eserler de nisbet edilmektedir. Temîmî bu eserlerin bir kısmının aynı olma ihtimalinden söz etmektedir (eṭ-Ṭabaḳātü's-seniyye, II, 52). Kâtib Çelebi İḫtilâfü'r-rivâyât ʿalâ meẕhebi'l-Kûfiyyîn adlı eserin İḫtilâfü'l-ʿulemâʾ ile aynı kitap olduğunu kaydeder (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 32). Muʿînü'l-ümme ʿalâ maʿrifeti'l-vifâḳ ve'l-ḫilâf beyne'l-eʾimme adıyla Tahâvî'ye nisbet edilerek yayımlanan eser ise (nşr. Hamdî eş-Şeyh, Mansûre 2007) Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî es-Semerkandî'ye aittir.

Tahâvî hakkında pek çok çalışma yapılmıştır: Zâhid Kevserî, el-Ḥâvî fî sîreti'l-İmâm Ebî Caʿfer eṭ-Ṭaḥâvî (Kahire 1368; Karaçi 1983; Beyrut 1425/2004); Abdülmecîd Mahmûd, Ebû Caʿfer eṭ-Ṭaḥâvî ve es̱eruhû fi'l-ḥadîs̱ (Kahire 1395/1975); el-İmâm eṭ-Ṭaḥâvî muḥaddis̱en (Kahire 1429/2008); Harun Reşit Demirel, Ebu Ca'fer et-Tahâvî Hayatı-Eserleri ve Meâni'l-Âsâr ile Müşkilü'l-Âsârındaki Hadisçiliği (1990, yüksek lisans tezi, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Abdullah Nezîr Ahmed, Ebû Caʿfer eṭ-Ṭaḥâvî el-İmâmü'l-muḥaddis̱ el-faḳīh (Dımaşk 1411/1991); Sa'd Beşîr Es'ad Şeref, el-İmâm Ebû Caʿfer eṭ-Ṭaḥâvî ve menhecühû fi'l-fıḳhi'l-İslâmî (Amman 1418/1998);

Hâlid b. Muhammed Mahmûd eş-Şermân, eṣ-Ṣınâʿatü'l-ḥadîs̱iyye fî kitâbi Şerḥi'l-âs̱âr (Riyad 1424/2003).

BİBLİYOGRAFYA:Tahâvî, Şerḥu Meʿâni'l-âs̱âr (nşr. M. Zührî en-Neccâr - M. Seyyid Câdelhak), Beyrut 1415/1994, I, 94-96; II, 188, 214, 259, 262, 266; III, 131, 132; IV, 200, 202, 233, 236; a.mlf., Şerḥu Müşkili'l-âs̱âr (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1415/1994, I, 259; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 41-54; a.mlf., el-Muḫtaṣar (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), Kahire 1370/1950, s. 15-16, 18, 63, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 3; Kindî, el-Vülât ve'l-ḳuḍât (Guest), s. 168-171, ayrıca bk. tür.yer.; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 260; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Aḫbâru Ebî Ḥanîfe ve aṣḥâbih, Beyrut 1976, s. 25, 56, 158, 162-164, ayrıca bk. tür.yer.; Ebû Ya'lâ el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs), Riyad 1409/1989, I, 431-432; Mâverdî, el-Ḥâvi'l-kebîr (nşr. Ali M. Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1414/1994, I, 50; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, Maʿrifetü's-sünen ve'l-âs̱âr (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Kahire 1411/1991, I, 54-60, 219-220, 398-406; İbn Hazm, el-İḥkâm (nşr. Ahmed M. Şâkir), Beyrut 1403/1983, IV, 83; VI, 16, 122, 143; VII, 137; VIII, 36; İbn Abdülber en-Nemerî, Câmiʿu beyâni'l-ʿilm (nşr. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî), Riyad 1414/1994, II, 897, 1146-1150; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, III, 85; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 142; Serahsî, el-Mebsûṭ, II, 29; IV, 14; IX, 197; XXIII, 176; Kādî İyâz, İkmâlü'l-muʿlim (nşr. Yahyâ İsmâil), Mansûre 1419/1998, IV, 233; Sem'ânî, el-Ensâb, I, 198; IV, 67; V, 259; VIII, 217-218; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), V, 367-370; VIII, 374; Kâsânî, Bedâʾiʿ, I, 38; II, 213; V, 255; VII, 27; Burhâneddin el-Mergīnânî, el-Hidâye, İstanbul 1991, I, 228-229; II, 106, 133; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, IV, 22; Nevevî, el-Mecmûʿ, I, 143, 170; II, 328; Takıyyüddin İbn Teymiyye, Minhâcü's-sünne (nşr. M. Reşâd Sâlim), Riyad 1406/1986, VIII, 195-196; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 27-32; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, III, 808-810; İbnü't-Türkmânî, el-Cevherü'n-naḳī (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, es-Sünenü'l-kübrâ içinde), Haydarâbâd 1344, I, 11, 128; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, I, 195, 271-277, 337; IV, 570-572; a.mlf., el-Ḥâvî fî beyâni âs̱âri'ṭ-Ṭaḥâvî (nşr. Seyyid Yûsuf Ahmed), Beyrut 1419/1999; İbn Haldûn, Muḳaddime, Beyrut 1402/1982, s. 445; İbnü'l-Cezerî, Ġâyetü'n-Nihâye, I, 116; II, 322, 356; İbnü'l-Murtazâ, Ṭabaḳātü'l-Muʿtezile, s. 130; Makrîzî, el-Muḳaffa'l-kebîr (nşr. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1411/1991, I, 720-724; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 274-282; Kınalızâde Ali Efendi, Ṭabaḳātü'l-Ḥanefiyye (nşr. Süfyân b. Âiş b. Muhammed - Firâs b. Halîl Meş'al), Amman 1425/2003, s. 94-95, 171-173; Temîmî, eṭ-Ṭabaḳātü's-seniyye, II, 49-52; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 32, 562, 674; II, 1046, 1143, 1384, 1627-1628, 1694, 1836; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 31-34; Abdülazîz ed-Dihlevî, Bustânü'l-muhaddisîn (trc. Ali Osman Koçkuzu), Ankara 1986, s. 161; M. Zâhid el-Kevserî, Maḳālât, Kahire 1372, s. 467-474; Fuâd Seyyid, Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-muṣavvere, Kahire 1954, I, 29-30; Sezgin, GAS, I, 439-442; Abdullah Nezîr Ahmed, Ebû Caʿfer eṭ-Ṭaḥâvî: el-İmâmü'l-muḥaddis̱ el-faḳīh, Dımaşk 1411/1991; Muharrem Önder, "Ebû Ca'fer et-Tahâvî ve Şurût İlmi", İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 11, Konya 2008, s. 365-397; N. Calder, "al-Ṭaḥāwī", EI² (İng.), X, 101-102.

Davut İltaş

Akaide Dair Görüşleri.

Mu'tezile, Kaderiyye, Cehmiyye, Müşebbihe ve Şîa gibi itikadî ve siyasî mezheplerin teşekkül ettiği bir dönemde yaşayan Tahâvî, Ehl-i sünnet inancının yerleşmesi ve gelişmesine katkıda bulunmuştur. Beyânü ʿaḳīdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâʿa adlı eserinin mukaddimesinde Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin akaide dair görüşlerini açıklamıştır. Mâtürîdî ile Tahâvî'nin genel bir değerlendirmesi yapıldığında Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'ye ait itikadî görüşleri aklî bir temel üzerinde sistemleştirmeye çalıştığı, Tahâvî'nin ise sadece bir itikadî liste verdiği görülür. Tahâvî, Allah'ın sıfatları konusunda tartışmaya girmez. Bu sıfatların kadîm olduğunu vurgulayarak insan aklının naslarda yer almayan isim ve sıfatları zât-ı

ilâhiyyeye nisbet edemeyeceğine işaret eder. Yaratılmışlardan hareketle isim ve sıfatların mahiyetinin kavranması mümkün olmadığına göre tartışmaya girmeye ve sıfatları tasnif etmeye gerek yoktur. İlâhî sıfatlar hiçbir şekilde mahlûkatın sıfatlarına benzemez. Kâinatta meydana gelen ve gelecek olan her şey ilâhî ilim, irade ve takdire göre vuku bulur (Beyânü ʿaḳīdeti Ehli's-sünne, s. 9-11). Tahâvî, âyet ve hadislerde geçen ve zâhirî mânaları bakımından teşbihi andıran sıfatların yorumlanmasına da girişmez. Ona göre bunları te'vile kalkışmak teslimiyete aykırıdır (a.g.e., s. 14-15). Allah'ın arşı vardır, fakat O'nun arşa ve daha aşağıdakilerine ihtiyacı yoktur. Cenâb-ı Hak, niteliğini insan aklının bilemeyeceği şekilde müminler tarafından cennette görülecektir (a.g.e., s. 13, 19). Halku'l-Kur'ân konusunda Ebû Hanîfe gibi düşünen Tahâvî (Beyhakī, I, 388; II, 321-322) bu meseleye yönelik tartışmalara karşı çıkar. Kur'an Allah kelâmıdır ve O'ndan söz halinde nâzil olmuştur. Allah'ın hakiki kelâmı olan Kur'an'ı insana ait kelâma benzetmek kişiyi küfre götürür. Zira Kur'an'da, "Bu Kur'an sadece bir insan sözüdür" diyenlerin cehenneme atılacağı (el-Müddessir 74/25-26) bildirilmiştir (Tahâvî, s. 12-13, 20).

Tahâvî kaderi ilâhî bir sır olarak kabul ettiğinden insanın fiilleriyle ilgili tartışmalara da yer vermez. Kader melekler ve peygamberler tarafından da bilinemez. İnsana ait ihtiyarî fiillere Allah'la ilişkileri açısından bakıldığında yaratılmış, kul açısından bakıldığında ise kazanılmış olduğu görülür. Aslında kâinatta meydana gelen her şey Allah'ın dilemesiyle gerçekleşir, ancak insana yüklendiği sorumluluğun üstesinden gelebilecek yetenekler de verilmiştir. Fiillerin meydana gelmesi için gerekli olan güç fiilden önce değil eylemin oluşması anında Allah tarafından yaratılır. Bununla birlikte fiilin vuku bulması için gerekli ortamın yanı sıra organların sağlam olması anlamındaki istitâat fiilden önce insanda mevcuttur, ilâhî hitap da bunlara bağlıdır (a.g.e., s. 26-27). Tahâvî'ye göre Cenâb-ı Hak kıyamete kadar meydana gelecek her şeyi ezelde levh-i mahfûza yazmıştır. İnsanın başına gelmesi mukadder olmayan bir şey ona asla isabet etmez, isabet etmesi mukadder olan şey de mutlaka kendisine ulaşır (a.g.e., s. 16, 18-19).

Nübüvvetin mahiyeti ve gerekliliği gibi hususlarda fikir beyan etmeyen Tahâvî bunu bir inanç ilkesi diye niteler. Hem insanlara hem cinlere gönderilmiş olan Hz. Muhammed peygamberlerin sonuncusudur. Allah'a inandığı halde son peygambere inanmayan kimse İslâm itikadının gereklerini yerine getirmiş sayılmaz (a.g.e., s. 12). Tahâvî, Resûl-i Ekrem'in sadece mi'rac mûcizesine yer verir. Resûlullah geceleyin uyanık halde iken bedeniyle semaya ve oradan Allah'ın dilediği yere kadar çıkarılmıştır (a.g.e., s. 17). Velînin nebîden üstün olamayacağını belirten Tahâvî aksi görüşler beyan edenleri şiddetle eleştirir (a.g.e., s. 30-31). Günahkârlar ve kâfirler için kabir azabı haktır. Ölen bir kimse kabrinde Münker ve Nekir'ce rabbi, peygamberi ve dini hakkında sorgulanacaktır. Hadislerde de bildirildiği gibi kabir kişi için ya bir cennet bahçesi veya cehennem çukurudur (a.g.e., s. 25). Âhirete dair sırat, mîzan, amel

defteri, mükâfat ve ceza gibi hususlara iman etmek gereklidir. Cennet ve cehennem yaratılmıştır, her ikisi de ebedîdir. Deccâlin çıkışı ve Hz. Îsâ'nın nüzûlü kıyamet alâmetlerindendir. Hayatta olanların ölmüş kimseler için verdiği sadakalar ve yaptığı dualar ölüye fayda sağlar (a.g.e., s. 26, 31).

Tahâvî imanı "dil ile ikrar, kalp ile tasdik" şeklinde tanımlar. İmanın derecesi bakımından müminler arasında ayırım yapılamaz, sadece takvâ ve sâlih ameller açısından aralarında fark bulunabilir. Ehl-i kıbleden olan kimse müslüman ve mümin olarak nitelenir, böylesi tekfir edilemez. Ancak Tahâvî, imanın bulunması halinde günahın kişiye zarar vermeyeceği şeklindeki ircâ görüşüne katılmaz (a.g.e., s. 21-22). Şefaat haktır, zira bazı hadisler buna delil teşkil eder. Ebû Hanîfe şefaatçileri genelde peygamberlerle sınırladığı halde (el-Fıḳhü'l-ekber, s. 11) Tahâvî bunlara müttaki müminleri de ilâve eder. İtikadî alanda kendine özgü bir anlayış geliştirmeyen Tahâvî yeni bir sistem inşa etmemiştir. Onun itikadla ilgili görüşleri, Ebû Hanîfe'nin yaklaşımını ortaya koyması ve yanlış anlaşılmasını engellemesi bakımından önem taşır. Tahâvî'nin el-ʿAḳīdetü'ṭ-Ṭaḥâviyye'de naklettiği görüşleri İbn Ebü'l-İz, Necmeddin Baybars b. Yalınkılınç et-Türkî, Ömer b. İshak el-Gaznevî, Ekmeleddin el-Bâbertî, Abdülganî b. Tâlib el-Meydânî ve Abdullah el-Herevî el-Habeşî gibi âlimler şerhederek delillendirmeye çalışmıştır. Ahmet Karadut'un Kelâm Tarihinde Tahâvî ve Akîde Risâlesi adlı yüksek lisans teziyle (Ankara 1990), Arif Aytekin'in Tahâvî Akidesi ve Selef Akîdesindeki Yeri adlı doktora çalışması yayımlanmıştır (İstanbul 1996).

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "Edeb", 69; Tahâvî, Beyânü ʿaḳīdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâʿa, Beyrut 1995, tür.yer.; Ebû Hanîfe, el-Fıḳhü'l-ekber (nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Haydarâbâd 1321, s. 11; Beyhakī, el-Esmâʾ ve'ṣ-ṣıfât (İmâdüddin), I, 388; II, 321-322; E. E. Elder, "al-Ṭaḥāwī's Bayān al-Sunna wa'l-Jamāʿa", The Macdonald Presentation Volume, Princeton 1933, s. 131-144; Eyyub Ali, "Tahaviyye" (trc. Ahmet Demirhan), İslâm Düşüncesi Tarihi (ed. M. M. Şerif), İstanbul 1990, I, 281, 282, 292; Arif Aytekin, Ehl-i Sünnet İnanç Esasları: Tahâvî ve Akaid Risalesi, İstanbul, ts. (Seha Neşriyat), s. 29-31.

Salih Sabri Yavuz

UKAYLÎ (العقيلي) Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî (ö. 322/934)

Cerh ve ta'dîl âlimi, muhaddis.

Mekke ve Medine'de yaşadığı bilinen Ukaylî'nin dedesi dışındaki aile fertlerine dair bilgi yoktur. Hayatı boyunca bir iki defa Mısır ve Rey'e ilmî seyahat (rihle) yaptığı anlaşılmaktadır. Hocaları arasında anne tarafından dedesi Yezîd b. Muhammed el-Ukaylî, Muhammed b. İsmâil es-Sâiğ, İshak b. İbrâhim ed-Deberî, Ali b. Abdülazîz el-Begavî, Muhammed b. Mûsâ el-Belhî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ve Nesâî gibi âlimler vardır. Mesleme b. Kāsım el-Endelüsî, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Nâfi' el-

Huzâî, İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî ve Yûsuf b. Ahmed b. Dahîl el-Mısrî öğrencilerinden bazılarıdır. Çok eser verdiği kaydedilen Ukaylî, Rebîülevvel 322'de (Şubat-Mart 934) Mekke'de vefat etti. Ukaylî güvenilir bir muhaddis olarak tanınmış, hadisleri çoğunlukla ezberinden rivayet etmiş, hâfızasının sağlamlığını denemek isteyenler onun yanılmadığını görmüştür. Günümüze ulaşan veya sadece isimleri bilinen eserleri Ukaylî'nin yoğun biçimde ricâl ve cerhta'dîl alanlarında faaliyet gösterdiğine işaret etmekte; cerh ve ta'dîl ilminin büyük otoriteleri Buhârî, Müslim, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Nesâî gibi müelliflerden sonra yetişmiş metodolojik tasnif dönemine mensup ricâl âlimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ukaylî Ebû İshak es-Sebîî, Ebû Hanîfe, Ebü'z-Zinâd, İbn Ebû Leylâ, Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Züfer b. Hüzeyl, Hasan b. Ziyâd el-Lü'lüî ve Abdürrezzâk es-San'ânî hakkındaki tenkitlerinde aşırıya kaçtığı için eleştirilmiştir. Ukaylî'nin özellikle Ali b. Medînî gibi hadis ilminin meşhur isimlerinden birini mihne olayı sırasındaki tavırları yüzünden, ayrıca Cehmiyye'ye meylettiği gerekçesiyle eleştirmesi (eḍ-Ḍuʿafâʾ, III, 235-240) Zehebî, Leknevî ve Kevserî gibi âlimler tarafından sert biçimde tenkit edilmesine yol açmıştır. Onun eḍ-Ḍuʿafâʾü'l-kebîr'e aldığı birçok râvi hakkında kullandığı, "Rivayetinin mütâbii yoktur" sözünün doğrudan bir cerh gerekçesi sayılmadığı belirtilmiş, ayrıca bazı râviler hakkındaki tenkitlerini zayıf râvilerden gelen bilgilere dayanarak yaptığı için eleştirilmiştir.

Eserleri. 1. eḍ-Ḍuʿafâʾü'l-kebîr. Çeşitli gerekçelerle hadiste zayıf sayılan, kendisine yalancılık veya uydurmacılık isnat edilen râvilere dair önemli eserlerden biri olup Yahyâ b. Maîn, Buhârî ve Ahmed b. Hanbel müellifin bu çalışmasında en çok faydalandığı hadis münekkitleridir. Selefî neşrine göre sayıları 2105 olan bu râviler eserde sadece ilk isimlerine göre alfabetik sıralanmıştır (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, Beyrut 1404/1984; nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî, Riyad 1420/2000). M. Zâhid Kevserî'nin bu eseri tenkit için kaleme aldığı Naḳdü Kitâbi'ḍ-Ḍuʿafâʾ li'l-ʿUḳaylî adlı basılmamış bir çalışması vardır. eḍ-Ḍuʿafâʾ üzerine Abdullah Ali Ahmed Hâfız doktora tezi (1399, Câmiatü Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye külliyyetü usûli'd-dîn), Şûle Coşkun yüksek lisans tezi (2002, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) hazırlamıştır. 2. Kitâbü'ṣ-Ṣaḥâbe. İbn Abdülber en-Nemerî'nin el-İstîʿâb, İbn Hacer el-Askalânî'nin el-İṣâbe adlı eserlerinin kaynaklarından olan kitabın günümüze ulaşıp ulaşmadığı tesbit edilememiştir. 3. el-Cerḥ ve't-taʿdîl. Bu eserin de zamanımıza kadar gelip gelmediği bilinmemektedir. 4. Kitâbü'l-ʿİlel. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî'nin eḍ-Ḍuʿafâʾü'l-kebîr'deki bir ifadeye (IV, 351) dayanarak Ukaylî'ye nisbet ettiği bir eser olup hakkında bilgi yoktur.

BİBLİYOGRAFYA:Ukaylî, eḍ-Ḍuʿafâʾ, III, 235-240; IV, 351; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 47-49; 59-66; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 236-239; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 138-141; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 833-834; Leknevî, er-Refʿ ve't-tekmîl, s. 405-409; M. Zâhid Kevserî, el-İmtâʿ bi-sîreti'l-imâmeyn el-Ḥasan b. Ziyâd ve ṣâḥibihî Muḥammed b. Şücâʿ, Kahire 1368, s. 36-52; a.mlf., Lemeḥâtü'n-naẓar fî sîreti'l-imâm Züfer,

Kahire 1368, s. 22-26; a.mlf., Fıḳhu ehli'l-ʿIrâḳ ve ḥadîs̱ühüm (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1390/1970, s. 53, 83; Sezgin, GAS, I, 177.

Mehmet Emin Özafşar

EBÛ NUAYM el-CÜRCÂNÎ أبو نعيم الجرجاني Ebû Nuaym Abdülmelik b. Muhammed b. Adî el-Cürcânî el-Esterâbâdî (ö. 323/935) Muhaddis ve Şâfiî fakihi.

---

242 (856-57) yılında Horasan bölgesinde Cürcân yakınlarındaki Esterâbâd'da doğdu. Bu sebeple Esterâbâdî diye de anılır. İlk tahsiline burada başladı. Horasan bölgesindeki âlimlerden faydalandıktan sonra ilim yolculuğuna çıktı. Irak, Hicaz, Mısır ve Cezîre'de tanınmış âlimlerden dersler aldı. Şâfiî fıkhını İmam Şâfiî'nin önde gelen talebesi Rebîʻ b. Süleyman el-Murâdî'den öğrendi. Fakih ve muhaddis Hasan b. Muhammed ez-Zaʻferânî, tarihçi ve muhaddis Ömer b. Şebbe, Ali b. Harb et-Tâî, fakih Ebû Abdullah b. Abdülhakem el-Mısrî, kıraat âlimi ve muhaddis Abbas b. Velîd el-Beyrûtî gibi âlimlerden faydalandı. Tahsilini tamamladıktan sonra Cürcân'a yerleşerek hadis ve fıkıh okutmaya başladı. Kendisine Ebû Ali en-Nîsâbûrî, Taberânî, Cevzakī, kıraat âlimi İbn Mihrân en-Nîsâbûrî ve hadis münekkidi İbn Saîd el-Hâşimî gibi şahsiyetler talebelik ettiler.

Ebû Nuaym Horasan bölgesinde Şâfiî fıkıh sistemini, sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin çeşitli meselelere dair görüşlerini, Hz. Peygamber'e ulaşan rivayetlerin yanı sıra bazı âlimlerce zayıf kabul edilen mürsel ve mevkuf rivayetleri ve özellikle zayıf râvileri iyi bilmesiyle ün yapmıştır. Talebesi Ebû Ali en-Nîsâbûrî, Horasan'da İbn Huzeyme'den başka Ebû Nuaym gibi büyük bir otorite görmediğini belirtir, onun mevkuf ve mürsel rivayetleri kendilerinin Hz. Peygamber'e ulaşan merfû rivayetleri bildikleri gibi ezbere bildiğini söylerdi.

Cürcânî Zilhicce 323'te (Kasım 935) vefat etti. Bu tarih 322 olarak da zikredilmiştir. Kaynaklarda onun fıkha dair birçok eseri bulunduğu söylenmekteyse de zayıf râvilere dair Kitâbü'd-Duʿafâʾ adlı on cüzden ibaret kitabının dışında herhangi bir eserinin adı zikredilmemekte, bu eserinin ise günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. Bağdatlı İsmâil Paşa Ebû Nuaym'ın el-Cerh ve't-taʿdîl adlı bir eseri daha bulunduğunu kaydeder.

BİBLİYOGRAFYA:Sehmî, Târîhu Cürcân (nşr. Muhammed Abdülmuîd Han), Beyrut 1407/1987, s. 276-277; Hatîb, Târîhu Bagdâd, X, 428-429; Şîrâzî, Tabakātü'l-fukahâʾ, s. 115; Semʻânî, el-Ensâb, I, 214-215; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI, 245; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 541-547; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, III, 816-818; Sübkî, Tabakāt, II, 242; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 183; İsnevî, Tabakātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 70-71; İbn Kādî Şühbe, Tabakātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 112; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 251; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 299; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 624.

Mücteba Uğur

İBN ZİYÂD en-NÎSÂBÛRÎ (ابن زياد النيسابوري) Ebû Bekr Abdullāh b. Muhammed b. Ziyâd en-Nîsâbûrî (ö. 324/936)Şâfiî fakihi ve muhaddis.

238 (852) yılının ilk aylarında Nîşâbur'da doğdu. Tahsil için Horasan, Irak, Dımaşk, Mısır ve Hicaz'a gitti. Öğrenimini tamamlayınca Bağdat'a yerleşti. Hadis hocaları arasında Zühlî, Abdullah b. Hâşim et-Tûsî, Ebû Zür'a er-Râzî, İbn Vâre, Za'ferânî, Rebî' b. Süleyman el-Murâdî, Müzenî, Bekkâr b. Kuteybe, Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadefî gibi âlimler bulunmaktadır. Ayrıca Müzenî, Rebî', Za'ferânî ve Ebû Abdullah İbn Abdülhakem'den fıkıh öğrenimi gördü.

Güvenilir bir râvi olması yanında fıkıh meselelerini ve sahâbe ihtilâflarını da iyi bilen İbn Ziyâd kendi devrinde Irak Şâfiîleri'nin lideri durumundaydı. Nevevî onu, mezhep imamının usul ve kaidelerine bağlı olarak ictihad yapan "ashâbü'l-vücûh"tan sayar. Dârekutnî, hocaları arasında hadisin sened ve metinlerini ondan daha iyi bilen, fıkıh sahasında da ondan üstün olan birini görmediğini belirtmektedir. Dârekutnî'den başka İbn Şâhin, Da'lec b. Ahmed, İbnü'l-Muzaffer, Muhallis, İbn Ukde, Hamza el-Kinânî ve Ebû Ali en-Nîsâbûrî gibi birçok âlim kendisinden hadis rivayet etmiştir. 4 Rebîülâhir 324'te (1 Mart 936) vefat eden İbn Ziyâd, Hatîb el-Bağdâdî ile İbnü'l-Cevzî'nin belirttiğine göre Bağdat'taki Bâbülkûfe mevkiinde defnedilmiştir. İsnevî Nîşâbur'da öldüğünü söylüyorsa da ona zaman ve mekân bakımından daha yakın olan Hatîb el-Bağdâdî'nin tesbiti doğru olmalıdır.

Kaynaklarda İbn Ziyâd'ın çeşitli eserler yazdığı belirtilmekle birlikte Müzenî'nin el-Muḫtaṣar'ıyla ilgili Ziyâdât ʿalâ Muḫtaṣari'l-Müzenî adlı kitabından başka herhangi bir eserinin adı zikredilmemektedir. İbnü'l-İmâd, İsnevî'ye atıfta buluna-rak Kitâbü'z-Ziyâdât yerine Kitâbü'r-Ribâ adlı bir eserini kaydediyorsa da İsnevî yalnızca birinci eserin adını vermektedir. İbnü'l-İmâd'ın muhtemelen bir ha-tadan kaynaklanan bu kaydı sebebiyle Ömer Rızâ Kehhâle de bunları iki ayrı eser olarak zikretmiştir (Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 119). İbn Ziyâd'ın ayrıca Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bir mecmua içinde (nr. 18, vr. 134-151) hadise dair el-Fevâʾid adlı bir eserinin kayıtlı olduğu belirtilmektedir (Elbânî, s. 143).

BİBLİYOGRAFYA:Abbâdî, el-Fuḳahâʾü'ş-Şâfiʿiyye, s. 42; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, X, 120-122; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 113-114; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 550-551; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 286-287; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III, 341; a.mlf., el-Kâmil, VIII, 328; Nevevî, Tehẕîb, I/2, s. 197-198; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 65-68; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 819-820; Safedî, el-Vâfî, XVII, 480-481; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, II, 288-289; Sübkî, Ṭabaḳāt, III, 310-314; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 481; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 186; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 110-111; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 341-342; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1636; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 302; Ziriklî, el-Aʿlâm, IV, 263; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 119; a.mlf., el-Müstedrek ʿalâ Muʿcemi'l-müʾellifîn, Beyrut 1406/1985, s. 432; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 143; M. Hasan Heyto, el-İctihâd ve ṭabaḳātü müctehidi'ş-Şâfiʿiyye, Beyrut 1409/1988, s. 223.

Şükrü Özen

İBNÜ’ş-ŞARKĪ (ابن الشرقي) Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen en-Nîsâbûrî (ö. 325/937) Hadis âlimi, Şâfiî fakihi.

Receb 240’ta (Aralık 854) Nîşâbur’da doğdu. Nîşâbur’un doğusunda ikamet ettiği için İbnü’ş-Şarkī lakabıyla anıldı (Sem‘ânî, VII, 317). Müslim b. Haccâc, Zühlî, Abdurrahman b. Bişr b. Hakem ve Hamdân es-Sülemî önde gelen hocalarıdır. Ayrıca Rey’de Ebû Hâtim er-Râzî, birçok defa hac için gittiği Mekke’de Ebû Yahyâ Abdullah b. Ebû Meserre, Bağdat’ta Abdüssamed b. Ali et-Tastî, Kûfe’de Ebû Hâzim Ahmed b. Ebû Garze gibi muhaddislerden hadis öğrendi. Kendisinden İbn Ukde, Assâl, İbn Adî, Cevzakī, Ebû Ali en-Nîsâbûrî ve İbnü’l-Bâgandî gibi muhaddisler rivayette bulundu. Dindarlığı ile bilinen ve Horasan hâfızı diye anılan İbnü’ş-Şarkī Ramazan 325’te (Temmuz 937) vefat etti; Ebû Ya‘lâ el-Halîlî onun 318’de (930) öldüğünü ileri sürmüştür.
İbnü’ş-Şarkī’yi büyük bir hadis münekkidi kabul eden İbn Huzeyme onun sahih ve mevzû rivayetleri iyi tanıdığını ve Resûlullah’a isnad edilen yalanlardan insanları korumada önemli bir görev ifa ettiğini söylemiş; İbn Adî de hadisleri ezberleme ve okuma konusunda benzersiz olduğunu belirtmiştir (Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, III, 837). Hatîb el-Bağdâdî, İbnü’ş-Şarkī hakkında “sika, sebt, mütkın, hâfız”, Zehebî, “sika, hâfız, hüccet” terimlerini kullanırken Dârekutnî de “sika, me’mûn” diye takdir ettiği İbnü’ş-Şarkī’yi eleştiren ve onun râviler hakkındaki cerh ve ta‘dîline itibar edilemeyeceğini ileri süren talebesi İbn Ukde’nin görüşlerine katılmadığını ifade etmiştir (Ebû Abdurrahman es-Sülemî, s. 53; Sübkî, III, 42).

İbnü’ş-Şarkī’nin eṣ-Ṣaḥîḥ ve Ḥadîs̱ü’l-müks̱irîn ve’l-muḳıllîn mine’ş-şüyûẖ (Sem‘ânî, VII, 320) adlı eserlerinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. eṣ-Ṣaḥîḥ’in Eḥâdîs̱ adı altında kayıtlı bazı kısımlarının Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de bulunduğu belirtilmişse de (Sezgin, I, 174; DMBİ, IV, 84) adı geçen nüshanın Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ en-Nîsâbûrî’ye (ö. 330/941-42) ait olduğu kaydedilmektedir (Elbânî, s. 148). İbn Adî, İbnü’ş-Şarkī’nin Ḥadîs̱ü Eyyûb es-Saẖtiyânî adıyla bir eser daha kaleme aldığını söylemektedir. el-Bidâye’de (XI, 188), İbnü’ş-Şarkī’den sonra yer verilen Ebü’l-Hasan Abdullah b. Muhammed en-Nahvî ile İbnü’ş-Şarkī’nin biyografilerini birbirine karıştıran Kays Âl-i Kays’ın onun ulûmü’l-Kur’ân’a ve tarihe dair eserleri bulunduğunu söylemesi (el-Îrâniyyûn, II/2, s. 382) doğru değildir.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Suʾâlâtü Ebî ʿAbdirraḥmân es-Sülemî li’d-Dâreḳuṭnî (nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid), Tanta 1413/1992, s. 53; Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi’l-ḥadîs̱ (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs), Riyad 1409/1989, III, 837-838; Hatîb, Târîẖu Baġdâd, IV, 426-427; Sem‘ânî, el-Ensâb, VII, 317-320; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü’l-ḥadîs̱, III, 8-9; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XV, 37-39; a.mlf., Tez̠kiretü’l-ḥuffâẓ, III, 821-823; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, I, 156; a.mlf., el-ʿİber, II, 24; Safedî, el-Vâfî, VIII, 379; Sübkî, Ṭabaḳāt, III, 41-42; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 188; İbn Hacer, Lisânü’l-Mîzân, I, 306; Kays Âl-i Kays, el-

Îrâniyyûn, II/2, s. 381-383; Sezgin, GAS, I, 174; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 148; Hasan Saferî Nâdirî, “İbn Şarḳī”, DMBİ, IV, 84.

Ali Toksarı

DEGULÎ (الدغولي) Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Abdirrahmân b. Sâbûr ed-Degulî (ö. 325/937) Muhaddis, fakih ve dil âlimi.

Horasan’ın Serahs şehrinden olan Degulî birçok muhaddis yetiştiren tanınmış bir aileye mensuptur. Bu ailenin, ya Degul adlı bir şahsın veya Serahs’ta yapılan “degul” adlı ekmeği imal eden bir fırıncının soyundan geldiği için Degulî nisbesiyle anıldığı sanılmaktadır. Degulî Horasan, Irak ve Hicaz’da birçok âlimden hadis, fıkıh ve dil ilimleri tahsil ederek Horasan âlimlerinin şeyhi unvanını almıştır. Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, Abdurrahman b. Bişr, Ebû Zür‘a er-Râzî, Sa‘dân b. Nasr, Müslim b. Haccâc onun hocalarından bazılarıdır. Kendisinden ilim tahsil edenler arasında Ebû Ali en-Nîsâbûrî, Ebû Hâtim b. Hibbân, İbn Adî, Cevzakı gibi âlimler bulunmaktadır. İbn Adî Buhara’ya giderken Serahs’a uğrayıp Degulî ile tanışmış ve o çevrede Degulî gibi bir âlim görmediklerini belirtenlere, kendisinin de seyahatleri boyunca böyle birini tanımadığını söylemiştir. İbn Huzeyme de buna benzer bir ifade ile onu takdir etmiştir. Kendisinden rivayet edildiğine göre Degulî dört kitabı yanından hiç ayırmazdı. Bunlar Kitâbü’l-Müzenî, Kitâbü’l-Ayn, Târîhu’l-Buhârî ve Kelîle ve Dimne’dir. Torunu Muhammed b. Abdurrahman’ın (ö. 365/976) dedesinin adıyla anılan bir muhaddis olduğu ve Serahs’ta hadis okuttuğu bilinmektedir.

Muhtelif kaynaklarda Degulî’nin çeşitli eserler yazdığı söylenmekte ve bunlardan el-Müsned, el-Âdâb, Muᶜcemü’s-sahâbe ve Fezâilü’s-sahâbe’nin adı zikredilmekte ise de bu kitapların günümüze kadar gelip gelmediği bilinmemektedir. Bir Şâfiî fakihi olan Degulî’nin fıkıh ve çok iyi bildiği lugat sahalarında kitap yazıp yazmadığı hakkında da bilgi yoktur.

BİBLİYOGRAFYA:Sem‘ânî, el-Ensâb, II, 483; Safedî, el-Vâfî, III, 226; Zehebî, Tezkiretü’l-huffâz, III, 823-824; a.mlf., Aᶜlâmü’n-nübelâ, XIV, 557-562; Süyûtî, Tabakatü’l-huffâz, (Lecne), s. 344; İbnü’l-İmâd, Şezerât, II, 307; Îzâhu’l-meknûn, II, 482; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe, s. 136; Ziriklî, el-Alâm, Beyrut 1929, VII, 62; Kehhâle, Muᶜcemü’l-müellifîn, X, 153.

Nuri Topaloğlu

HARÂİTÎ (الخرائطي) Ebû Bekr Muhammed b. Ca‘fer b. Muhammed es-Sâmerrî el-Harâitî (ö. 327/939) Hadis hâfızı.

Doksan yıl kadar yaşadığı kaydedildiğine göre Sâmerrâ’da 237 (851) yılı civarında doğduğu söylenebilir. “Çantacı” anlamına gelen Harâitî nisbesini hangi sebeple aldığı

bilinmemektedir. Öğrenimine Sâmerrâ'da başladığı anlaşılan Harâitî, aralarında Hasan b. Arefe, Ömer b. Şebbe, Ali b. Harb, Sa'dân b. Nasr, Ahmed b. Mansûr er-Remâdî, Ahmed b. Büdeyl ve Sâlih b. Ahmed b. Hanbel'in bulunduğu 100'den fazla muhaddis ve âlimden Sâmerrâ, Bağdat ve Dımaşk'ta rivayette bulundu. Müberred gibi dil ve edebiyat âlimlerinden de faydalandı. İlim tahsili için iki defa gittiği Dımaşk'ta bir yıl kadar kaldı. Dımaşk ve Askalân'da hadis okutan Harâitî'den İbnü's-Simsâr diye tanınan Muhammed b. Mûsâ ve Ahmed b. Mûsâ kardeşler, Yûsuf b. Kāsım el-Miyânecî, Abdülvehhâb b. Hasan el-Kilâbî ve İbn Ebü'l-Hadîd diye bilinen Muhammed b. Ahmed b. Osman gibi muhaddisler hadis rivayet ettiler. İbn Mâkûlâ, onun pek çok eser vermiş güvenilir şahsiyetlerden biri olduğunu, Hatîb el-Bağdâdî de tarihe ve edebiyata dair rivayetleri topladığı eserlerinin üslûbunu güzel bulduğunu söylemektedir. Kaynaklarda Harâitî'nin çeşitli münasebetlerle söylediği bazı beyitlere de rastlanmaktadır (Safedî, II, 296-297).Harâitî, 327 yılı Rebîülevvelinde (Ocak 939) Suriye'deki Askalân'da vefat etmiş olup ölüm yeri Yafa ve Filistin olarak da kaydedilmektedir.

Eserleri. 1. Mekârimü'l-aḫlâḳ ve meʿâlîhâ. Güzel ahlâkla ilgili hadisleri, edebî sözleri, şiirleri ve tarihî kıssaları bir araya getiren eserin önce 350 rivayeti ihtiva eden eksik bir nüshası basılmış (Kahire 1350), ardından aynı nüsha Ebû Muhammed Abdullah b. Haccâc tarafından tekrar neşredilmiş (Kahire 1401/1980), daha sonra 1129 rivayeti içine alan tam nüshası Suâd Süleyman İdrîs el-Handekâvî tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1411/1991). Kitabın Ebû Tâhir es-Silefî tarafından el-Münteḳā min Mekârimi'l-aḫlâḳ ve meʿâlîhâ ve maḥmûdi ṭarâʾiḳihâ adıyla yapılan muhtasarı ise 613 rivayeti ihtiva etmekte olup (Dımaşk 1406/1986) bu muhtasarın rivayetlerini Muhammed Mutî' el-Hâfız ve Gazve Büdeyr tahrîc etmişlerdir. 2. Mesâvi'l-aḫlâḳ ve mez̠mûmühâ. Kötü ahlâka dair çoğu Hz. Peygamber'e ait, bir kısmı da ashap, tâbiîn ve diğer İslâm büyükleri tarafından söylenen 850 kadar sözü senedleriyle kaydeden eser Mustafa b. Ebü'n-Nasr eş-Şelebî (Cidde 1412/1992), Mustafa Abdülkādir Atâ (Beyrut 1413/1993) ve Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Kahire 1409/1989) tarafından yayımlanmıştır. 3. Fażîletü'ş-şükri lillâh ʿalâ niʿmetih ve mâ yecibü mine'ş-şükri li'l-münʿami ʿaleyh. Çoğu hadis, bir kısmı tanınmış kişilerin söz ve davranışları olmak üzere 106 rivayetin senedleriyle birlikte bir araya getirildiği eser Muhammed Mutî' el-Hâfız tarafından neşredilmiştir (Dımaşk 1402/1982). 4. Kitâbü Hevâtifi'l-cennân (cinnân, cân) ve ʿacîbi mâ yuḥkâ ʿani'l-kühhân. Cinlere ve kâhinlere dair daha çok tarih ve edebiyat kitaplarında yer alan yirmi iki garip rivayeti ihtiva eden eserin Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki yegâne nüshası İbrâhim Sâlih tarafından Nevâdirü'r-resâʾil içinde (s. 123-210, Beyrut 1407/1986), daha sonra Muhammed Ahmed Abdülazîz tarafından müstakil olarak (Beyrut 1409/1989) yayımlanmıştır. 5. Teʿâlîḳ (Taʿlîḳ) li'bni ʿÎsâ el-Maḳdisî. 6. İʿtilâlü'l-ḳulûb fî aḫbâri'l-ʿuşşâḳ (fî eḥâdîs̱i'l-maḥabbe ve'l-muḥibbîn) (son iki eser için bk. Brockelmann, I, 250).

Kaynaklarda Harâitî'nin ayrıca Kitâbü Ḳamʿi'l-ḥırṣ bi'l-ḳanâʿa, Kitâbü'l-Ḳubûr ve Kitâbü'l-Ecvâd adlı eserleri bulunduğu zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîḫu Baġdâd, II, 139-140; Sem'ânî, el-Ensâb, V, 71-72; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XVIII, 98; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 267-268; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 321-330, s. 214-215; a.mlf., el-ʿIber, II, 28; Safedî, el-Vâfî, II, 296-297; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, II, 289; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 190; İbn Taġrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 265; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 309; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 34; Brockelmann, GAL Suppl., I, 250; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, II, 267; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 68-69; Claude Gilliot, "Textes arabes anciens édités en Egypte au cours des années 1987 à 1990", MIDEO, XX (1991), s. 363; "Kharāʾiṭī", EI² (Fr.), IV, 1088.

M. Yaşar Kandemir

İBN EBÛ HÂTİM (ابن أبي حاتم) Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938) el-Cerḥ ve't-taʿdîl adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı, müfessir ve fakih.

240'ta (854) Rey'de doğdu. Babası Rey'deki Derbühanzale'de oturduğu için Hanzalî diye anıldı. Dedeleri Hanzale b. Temîm oğullarının mevlâsı olduğundan Temîmî ve Hanzalî nisbeleriyle anıldığı da söylenir. "Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" unvanına sahip muhaddislerden biri olan babası Ebû Hâtim'in teşvikiyle Rey'in seçkin kıraat âlimi Fazl b. Şâzân'dan Kur'an öğrendi. Rey'de hıfzını tamamladıktan sonra babasından ve Ebû Zür'a er-Râzî'den hadis tahsil etmeye başladı. Bir muhaddis olan amcası İbrâhim b. İdrîs'in ve babasının dayısı İsmâil b. Yezîd'in ilmî şahsiyetinin teşekkülünde önemli katkısı oldu. 254'te (868) Muhammed b. Ebü's-Selc'den hadis yazdığını söylemesi (el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 214) onun erken yaşta hadis tahsiline başladığını göstermektedir. 255'te (869) babası ile, 260 (874) yılında da hocası Muhammed b. Hammâd er-Râzî et-Tahrânî ile hacca gitti. 262'de (876) Şam ve Mısır'a, 264'te (878) İsfahan'a ilmî seyahatler yaptı. Kûfe, Basra ve Hicaz gibi ilim merkezlerini dolaştı. Eşec el-Kindî, Hasan b. Arafe, Muhammed b. Abdülmelik b. Zencûye, Haccâc b. Şâir, Müslim b. Haccâc, Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, İbn Ebû Âsım, İbn Vâre ve Ali b. Hüseyin b. Cüneyd onun hocalarından bazılarıdır. Talebeleri arasında İbrâhim b. Muhammed en-Nasrâbâdî, Ebü'ş-Şeyh, Hüseynek diye anılan Hüseyin b. Ali et-Temîmî, Yûsuf b. Kāsım el-Miyânecî, Hâkim el-Kebîr, Ebü'l-Fazl el-Hemedânî, Ali b. Muhammed el-Kassâr ve Ebû Hâtim İbn Hibbân gibi önemli kişiler vardır.

Râvilerin ve rivayetlerin tenkidi anlamında "nakd" kelimesini eserlerinde ilk kullanan âlim olan İbn Ebû Hâtim tefsir, hadis, fıkıh, usul, kelâm, menâkıb, zühd, özellikle de cerh ve ta'dîl ile ricâl alanlarında eserler vermiş, aynı zamanda Hz. Peygamber'in sünnetinin Rey'de yayılıp yerleşmesini sağlamıştır. Zehebî İbn Ebû Hatim'in İslâmî ilimlerde otorite olduğunu, hadis ilimlerinde en üstün mertebe sayılan şeyhülislâmlık

mevkiinde bulunduğunu, mütehassıs bir tenkitçi kabul edildiğini söylemekte, ayrıca Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Bîkendî es-Süleymânî'nin onun Hz. Ali'yi Osman'a üstün tuttuğunu ileri sürmekle haksızlık ettiğini belirtmektedir (Tezkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 830; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 588).

Babası ve babasının arkadaşı muhaddis Ebû Zür'a er-Râzî gibi İbn Ebû Hâtim de itikadda ehl-i hadîs yolunu ve Ehl-i sünnet görüşünü benimsemiştir. Fıkıhta Ahmed b. Hanbel'in mezhebine tâbi olmuş, nasların zâhirî mânasını te'vilden kaçınmıştır. Ehl-i hadîse mensup olmasına rağmen babası gibi Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün görmesi sebebiyle Şîa yanlısı diye itham edilmiştir (İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 33-34; Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, s. 104-105; DİA, X, 150). Ancak bu iddiayı ortaya atan Mesleme b. Kāsım el-Endelüsî zayıf bir râvi kabul edildiği, öte yandan Ebû Hâtim ile İbn Ebû Hâtim'in ehl-i hadîs düşüncesini benimsedikleri bilindiği için bu iddia fazla rağbet görmemiştir.

İbn Ebû Hâtim, sadece muhaddis değil aynı zamanda fakih olduğu için zaman zaman hadislerden hüküm çıkarmış veya fıkhî ictihadlarda bulunmuştur (Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, s. 123-126). Ayrıca şiir ve edebiyat alanındaki derin bilgisi sebebiyle eserlerinde yeri geldikçe şiirlere de yer vermiştir. İbn Ebû Hâtim tahsil etmediği tek ilmin kelâm olduğunu söylemektedir (a.g.e., s. 128). Zâhid kişiliğiyle tanınan ve bu yönüyle babası tarafından da takdir edildiği belirtilen İbn Ebû Hâtim Muharrem 327'de (Kasım 938) Rey'de vefat etti.

Eserleri. 1. el-Cerh ve't-taʿdîl*. Hadis râvilerinin tenkidine dair olup konusunda yazılan ilk kitaplardan biridir. 16.040 râvi hakkında bilgi veren eseri Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî yayımlamıştır (I-IX, Haydarâbâd 1360-1373/1941-1953). Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl Fihrisü'l-Cerḥ ve't-taʿdîl (Beyrut 1988) adlı çalışmasıyla kitabın kullanımını kolaylaştırmış, Ebû Muhammed Fâlih eş-Şiblî de eser üzerinde el-Müstaḫrec min Kitâbi'l-Cerḥ ve't-taʿdîl min aḥvâli'r-ricâl mimmâ verede fî ġayri meẓânnih (Kahire 1413) adlı bir çalışma yapmıştır. 2. Taḳdimetü'l-maʿrife li-Kitâbi'l-Cerḥ ve't-taʿdîl. Hadis tenkidinin savunulduğu önemli bir çalışma olan eserde (Haydarâbâd 1371/1952) İbn Ebû Hâtim öncelikle sünnet ve eseri bilen fakih âlimler, ilelü'l-hadîs ve ricâl tenkidinde otorite olan hadis hâfızları, insanların kendilerinden hadis öğrenmeye çalıştıkları dürüst ve mütevâzi âlimlerin bu alandaki önemi üzerinde durmuştur. Eerik Nael Dickinson, The Development of Early Muslim Hadīth Criticism: The Taqdima of Ibn Abī Hātim al-Rāzī adlı doktora çalışmasında eseri hadis tenkidi yönünden tahlil etmiştir ("Tez Özetleri" [trc. F. Mehveş Kayani], İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi, II/2 (1415/1994), s. 149-150). 3. ʿİlelü'l-ḥadîs̱ (el-ʿİlel fi'l-ḥadîs̱, Kitâbü'l-ʿİlel ve beyânü mâ vaḳaʿa mine'l-ḫaṭaʾi ve'l-ḫalel fî baʿżi ṭuruḳi'l-eḥâdîs̱i'l-merviyye fi's-sünneti'n-nebeviyye). Fıkıh konularına göre tasnif edilen eser, iki ciltte 2840 hadisi ve Ebû Zür'a er-Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî'nin bu hadisler hakkındaki

görüş ve düşüncelerini kaydetmekte olup Muhibbüddin el-Hatîb (I-II, Bağdad 1971; I-II, Kahire 1343-1344/1924-1925; I-II, Beyrut 1405/1985) ve üzerinde bir doktora çalışması yapan (1414/1993, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Külliyetü usûli'd-dîn) Abdullah b. Abdülmuhsin et-Tüveycirî (Riyad 1414/1993) tarafından yayımlanmıştır. Yûsuf el-Mar'aşlî'nin Fehârisü ʿİleli'l-ḥadîs̱ (Beyrut 1406/1986), Ebû Muhammed Fâlih eş-Şiblî'nin el-Müstaḫrec min Kitâbi'l-ʿİlel li'bni Ebî Ḥâtim fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl (Kahire 1413) adlı çalışmaları da önemlidir. 4. Beyânü ḫaṭaʾi Muḥammed b. İsmâʿîl el-Buḫârî fî Târîḫih. Müellif, et-Târîḫu'l-kebîr'in Ebû Zür'a er-Râzî ve babası tarafından tashih edilen nüshasını görmüş, bu nüshada müstensihlerden kaynaklanan hataların bulunduğu tesbit edilmiştir. Buhârî'nin et-Târîḫu'l-kebîr'i üç defa gözden geçirdiği bilinmekte, İbn Ebû Hâtim'in işaret ettiği bazı hatalar, mevcut et-Târîḫu'l-kebîr nüshalarında görülmemektedir. Hata olarak ileri sürülen bazı hususların ictihad farkından ileri geldiğine, bazılarının da Buhârî tarafından tashih edilmemiş hatalı nüshalardan kaynaklandığına göre (Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, s. 255-258) esere yöneltilen tenkitlerin büyük kısmı önemini yitirmektedir. Eseri, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan (III. Ahmed, nr. 624) tek yazma nüshasını esas alarak Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî yayımlamıştır (Haydarâbâd 1380). 5. el-Merâsîl. İbn Ebû Hâtim'in en önemli kitaplarından biri sayılan eserde 492 (bazı baskılarda 476) râvi ve 1000'e yakın mürsel rivayet ele alınmaktadır. Bu eserde mürsel terimi, tâbiînin sahâbeyi atlayarak Hz. Peygamber'den rivayette bulunması anlamında kullanılmamış, ona, bir râvinin çağdaşı olmadığı bir kimseden rivayette bulunması şeklinde daha geniş bir anlam verilmiş ve el-Merâsîl'de bu şartları taşıyan kimselerin mürselleri incelenmiştir. Eser Zeynelâbidîn el-Bihârî (Haydarâbâd 1321/1903 [taşbaskı]), 1341'de (1923) Haydarâbâd'da yapılan neşri esas alınarak Subhî es-Sâmerrâî (Bağdad 1387/1967), Şükrullah b. Ni'metullah el-Kūcânî (Beyrut-Dımaşk 1397/1977, 1402/1982) ve Ahmed İsâm el-Kâtib (Beyrut 1403/1983) tarafından neşredilmiştir. 6. Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm. Tam adı Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm müsneden ʿani'r-Resûl ve'ṣ-ṣaḥâbe ve't-tâbiʿîn olan eserde 19.540 güvenilir rivayet bir araya getirilmektedir. Müellif, Hz. Peygamber'in tefsire dair bir açıklamasının bulunduğu yerde sadece onu almış, diğer âyetlerde ise varsa sahâbeden birinin, yoksa bir tâbiîn müfessirinin tefsirine yer vermiştir. Birçok tefsire kaynaklık eden eser üzerinde Câmiatü Ümmi'l-kurâ'da cüzler veya sûreler halinde doktora ve yüksek lisans çalışmaları yapılmış ve bu çalışmaların bir kısmı neşredilmiştir. Eseri tam olarak Es'ad Muhammed et-Tayyib on cilt halinde yayımlamıştır (Mekke 1417/1997). İyâde b. Eyyûb el-Kübeysî bir makalesinde (bk. bibl.) eseri tanıtmıştır. 7. Âdâbü'ş-Şâfiʿî ve menâḳıbüh. İmam Şâfiî'nin hayatı ve faziletine dair kitapların ilki ve en güvenilir olanıdır. Eserde Şâfiî'nin istinbat ettiği bazı nâdir hükümlere de yer verilmiştir. Menâḳıbü'ş-Şâfiʿî adıyla da anılan eser Zâhid Kevserî'nin tashihi ve Abdülganî Abdülhâlik'ın tahkikiyle yayımlanmıştır (Kahire 1372/1953, 1413/1993; Beyrut 1979, 1981 [ofset]). 8. Zühdü's̱-s̱emâniye mine't-tâbiʿîn. Alkame b. Mersed'in

(ö. 120/738) yazdığı ve İbn Ebû Hâtim'in rivayet edip günümüze gelmesini sağladığı eser, zâhidliğiyle tanınan sekiz tâbiînin (Âmir b. Abdullah, Rebî' b. Huseym, Ebû Müslim el-Havlânî, Esved b. Yezîd, Mesrûk b. Ecda', Hasan-ı Basrî, Üveys el-Karanî, Herim b. Hayyân) hayatı hakkında bilgi vermekte olup Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki tek nüshası (Mecmua, nr. 11, vr. 160a-166a) esas alınarak Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî tarafından yayımlanmıştır (Medine 1404/1984, 1408). 9. Aṣlü's-sünne ve iʿtiḳādü'd-dîn. Babasına ve Ebû Zür'a er-Râzî'ye sorduğu soruları ve bunların cevaplarını ihtiva etmektedir. Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan eserin (Mecmua, nr. 11, vr. 166a-169a) aynı kütüphanede kayıtlı (nr. 63) mecmua içindeki bir nüshasından da söz edilmektedir (Muhammed Azîz, XV [1402], s. 7) es-Sünne adıyla müellife nisbet edilen eser de (İbn Ebû Ya'lâ, II, 55) muhtemelen bu kitaptır. 10. Ḥadîs̱. İbn Ebû Hâtim'in rivayet ettiği hadislerden oluşan eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlıdır (Mecmua, nr. 41/8, vr. 103a-109b). 11. er-Red ʿale'l-Cehmiyye. Zehebî bunun hacimli bir eser olduğunu, ondan iktibasta bulunduğunu belirtmektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 264). 12. Feżâʾilü'l-İmâm (imâmünâ) Aḥmed (Menâḳıbü[Fażlü]'l-İmâm Aḥmed). Zehebî el-ʿUlüv li'l-ʿaliyyi'l-ġaffâr'ında bu eserden de iktibaslarda bulunmuştur (s. 130).

İbn Ebû Hâtim'in kaynaklarda zikredilen diğer eserleri de şunlardır: el-Fevâʾidü'l-kebîr (kübrâ), Feżâʾilü ehli'l-beyt, Feżâʾilü Ḳazvîn, Fevâʾidü'r-Râżiyyîn (Fevâʾidü ehli'r-Rey), Fevâʾidü'z-zâʾirîn, Kitâbü Mekke, el-Künâ, el-Müsned (çok hacimli olduğu belirtilmektedir), S̱evâbü'l-aʿmâl. Bunların dışında bazı kaynaklarda İbn Ebû Hâtim'e nisbet edilen kitaplar bulunduğu gibi İbn Ebû Hâtim'in talebelerinden Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim er-Râzî'nin hocasının biyografisine dair bir eser yazdığı belirtilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 263; a.mlf., Târîẖu'l-İslâm, s. 207-208). Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, İbn Ebî Ḥâtim er-Râzî ve es̱eruhû fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱ adıyla bir eser kaleme almıştır (Kahire 1415/1994).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Hâtim, el-Cerḥ ve't-taʿdîl, VII, 214; a.mlf., Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm (nşr. Es'ad Muhammed et-Tayyib), Mekke 1417/1997, neşredenin girişi, s. 7-13; a.mlf., el-Merâsîl (nşr. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kūcânî), Dımaşk 1402/1982, neşredenin girişi, s. 8-16; a.e. (nşr. Ahmed İsâm el-Kâtib), Beyrut 1402/1983, neşredenin girişi, s. 5-9; Dârekutnî, el-ʿİlel (nşr. Mahfûzürrahman Zeynullah es-Selefî), Riyad 1405/1985, I, 123-131; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, II, 55; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 829-832; a.mlf., el-ʿUlüv li'l-ʿaliyyi'l-ġaffâr, Kahire 1388/1968, s. 130; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 263-269; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 587-588; a.mlf., Târîẖu'l-İslâm: sene 321-330, s. 206-209; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, II, 287-288; Sübkî, Ṭabaḳāt, III, 324-328; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, III, 432-433; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, IX, 33-34; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 191; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, I, 279-281; Îżâḥu'l-meknûn, II, 206, 209, 310, 325; Brockelmann, GAL Suppl., I, 278-279; Sezgin, GAS, I, 178-179; Hemmâm Abdürrahîm Saîd, el-ʿİlel fi'l-ḥadîs̱, Amman 1400/1980, s. 80-81; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, I/1, s. 150-155; Hasan Îsâ Ali el-Hakîm, Kitâbü'l-Muntaẓam li'bni'l-Cevzî, Beyrut 1985, s. 376-378; Cezzâr, Medâẖilü'l-müʾellifîn, I, 321; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, II, 116-118; Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, İbn Ebî Ḥâtim er-Râzî ve es̱eruhû fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱, Kahire 1415/1994; İyâde b. Eyyûb el-Kübeysî, "İbn Ebî Ḥâtim er-Râzî ve tefsîruhü'l-müsned", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XXIV/3, İslâmâbâd 1968, s. 37-68; "Kitâbü'l-Merâsîl", Mecelletü Külliyeti'l-ʿulûmi'l-ictimâʿiyye, IV, Riyad 1980, s. 725-728; Muhammed Azîz, el-Mecelletü's-selefiyye, XV (1402), s. 7; "Tez Özetleri" (trc. F.

Mehveş Kayani), İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi, II/2, İstanbul 1415/1994, s. 149-150; Hasan Yûsufî Eşkûrî, "İbn Ebî Ḥâtim", DMBİ, II, 637-638.

Raşit Küçük

İBNÜ'l-ENBÂRÎ, Ebû Bekir (أبو بكر ابن الأنباري) Ebû Bekr Muhammed b. el-Kāsım b. Muhammed el-Enbârî (ö. 328/940)Arap dili ve edebiyatı, Kur'an ilimleri ve hadis âlimi.

---

18 Receb 271'de (9 Ocak 885) Bağdat yakınlarındaki Enbâr'da doğdu. İlmî çalışmalarına Bağdat'ta devam ettiği için Bağdâdî nisbesiyle de anılır. İbnü'l-Enbârî, küçük yaşta babası Kāsım b. Muhammed el-Enbârî ile birlikte Bağdat'a gitti. Başta dönemin Kûfe dil mektebi üstadı Sa'leb olmak üzere İsmâil b. İshak el-Cehdamî ve Ahmed b. Heysem el-Bezzâz gibi âlimlerden dil, edebiyat, lugat, nahiv, şiir, kıraat, tefsir ve hadis dersleri aldı. Kıraat ilminde hem babasının hem kendisinin hocası babasının amcası olan Ahmed b. Beşşâr el-Enbârî'dir. Bir ara Abbâsî Halifesi Râzî-Billâh'ın çocuklarının eğitim görevini de üstlendi. Hayatı boyunca hiç evlenmeyen ve münzevi bir hayat yaşayan İbnü'l-Enbârî 10 Zilhicce 328'de (16 Eylül 940) Bağdat'ta vefat etti. Hanbelî mezhebine mensup dindar bir âlim olup çok güçlü bir hâfızaya sahipti. Bizzat kendisi tefsir, hadis ve şiire dair ezberinde on üç sandık dolusu kitap tutacak kadar mâlumatın bulunduğunu söylemiştir. İbnü'l-Enbârî hadis rivayetinde sika ve sadûk olarak nitelenir. Bağdat'taki Mansûr Camii'nin bir köşesinde babasının, diğer bir köşesinde kendisinin hadis okuttuğu, başta Dârekutnî olmak üzere birçok öğrencinin onun derslerine katıldığı bilinmektedir. İbnü'l-Enbârî'nin bütün ilimlerde üstat olduğu (İbnü'l-Esîr, VIII, 118), Arap dili ve edebiyatını çok iyi bildiği, özellikle Kûfe dil mektebini onun kadar özümseyen bir başka âlimin bulunmadığı kaydedilmektedir (Yâkūt, VI, 73).

Eserleri. A) Kıraat. 1. Kitâbü Îżâḥi'l-vaḳf ve'l-ibtidâ᾿ (fî Kitâbillâh). Müellifin imam lakabıyla anılmasını sağlayan eseri olup Muhyiddin Abdurrahman Ramazan tarafından neşredilmiştir (I-II, Dımaşk 1390/1971). 2. Kitâbü'l-Hâ᾿ât (fî Kitâbillâh) (nşr. Nevâr Muhammed Hasan Âli Yâsîn, Mecelletü'l-Belâġ, VI/4 [Bağdad 1976], s. 68-73; VI/5, s. 62-72). 3. Kitâbü'l-Elifât (Kitâbü Şerḥi'l-elifât, Kitâb Muḫtaṣar fî ẕikri'l-elifât, Kitâbü'l-Elifâti'l-mübtede᾿ât fi'l-esmâ᾿ ve'l-ef῾âl, Kitâbü'l-Hemze). Kur'an kıraatinde vasıl halinde okunan ve okunmayan eliflere (hemze) dair olup Ebû Mahfûz Kerîm Ma'sûmî (RAAD, XXXIV/2 [1959], s. 273-290; XXXIV/3, s. 447-461), Hasan Şâzelî Ferhûd (Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb, sy. 6 [Riyad 1979], s. 69-94; Kahire 1401/1980) ve Ali Tevfîk Hamed (Ebḥâs̱ü'l-Yermûk, III/1 [Yermük 1405/1985], s. 7-43) tarafından yayımlanmıştır. 4. Kitâbü Mersûmi'l-ḫaṭ (nşr. İ. Ali Arşî, Yeni Delhi 1977).

B) Dil ve Edebiyat. 1. ez-Zâhir fî meʿânî kelimâti'n-nâs (ez-Zâhir fi'l-luġa, ez-Zâhir fî meʿânî [maʿne]'l-kelâm [kelimât] elleẕî [elletî] yestaʿmilühü'n-nâs). Müellif bu eserinde halkın namaz, dua, tesbih ve günlük konuşmalarında anlamlarını bilmeden kullandığı tâbir, ifade, deyim ve atasözlerinin mânalarını açıklamıştır (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, I-II, Bağdad 1399/1979; Bağdad 1408/1987). Büyük ölçüde Mufaddal ed-Dabbî'nin el-Fâḫir fi'l-ems̱âl'ine dayanan eser Lisânü'l-ʿArab, el-Muḫaṣṣaṣ, el-ʿUbâbü'z-zâḫir ve et-Tekmile gibi sözlüklerin temel kaynaklarından olup Abdurrahman ez-Zeccâcî (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Lugat, nr. 557) ve Ebû Bekir Hattâb b. Yûsuf el-Mâridî el-Kurtubî tarafından ihtisar edilmiştir. 2. Kitâbü'l-Eżdâd. Arap dilindeki zıt anlamlı kelimelere dair en geniş lugattır. Martinus Theodorus Houtsma (Leiden 1881; Kahire 1325/1907), Muhammed Abdülkādir Saîd er-Râfiî - Ahmed eş-Şinkītî (Kahire 1325/1907) ve Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Küveyt 1380/1960; Beyrut 1407/1987) tarafından yayımlanan eseri Takıyyüddin Abdülkādir et-Temîmî Muḫtaṣaru Kitâbi'l-Eżdâd adıyla ihtisar etmiş (Chester Beatty Library, nr. 5060), Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-İskenderânî de Tertîbü Kitâbi'l-Eżdâd ʿalâ ḥurûfi'l-muʿcem adıyla alfabetik olarak düzenlemiştir (Kahire, el-Hizânetü't-Teymûriyye, Lugat, nr. 246-247). 3. Kitâbü'l-Müẕekker ve'l-müʾennes̱ (Kitâbü't-Teẕkîr ve't-teʾnîs̱). Kendi konusunda yazılan en mükemmel kitaplardan olup Târık Abdü Avn el-Cenâbî (Bağdad 1978; I-II, Beyrut 1986) ve Muhammed Abdülhâlik Udayme (Kahire 1401/1981) tarafından neşredilmiştir. 4. Ḳaṣîde fî müşkili'l-luġa ve şerḥuhâ (Risâle fi'l-luġati'l-ġarîbeti'l-ʿArabiyye, Ġarîbü'l-luġa, Manẓûme fi'l-luġa). Arap dilindeki nâdir ve garîb kelimelere dair 103 beyitlik kasîde-i lâmiyye ve şerhinden ibaret olan eseri İzzeddin el-Bedevî en-Neccâr (MMLADm., LXIV/4 [1989], s. 617-693) ve Abdülcelîl et-Temîmî (Beyrut 1989) yayımlamıştır. 5. el-Emâlî (el-Mecâlis, el-Mücâlesât). Dil, edebiyat, lugat, nahiv, şiir, tefsir, hadis ve ahbâra dair notlardan meydana gelen eserden sadece bir meclis zamanımıza ulaşmıştır (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 88/10, vr. 139a-145a). Kitâbü Mesʾele mine't-teʿaccüb (nşr. Muhyiddin Tevfîk İbrâhim, Mecelletü Âdâbi'r-râfidîn, V [Musul 1974], s. 3-13), Sebebü vażʿı ʿilmi'l-ʿArabiyye (et-Tuḥfetü'l-behiyye içinde [İstanbul 1302], s. 49-51) ve Mesʾele mine'l-ilḳāʾ (Süyûtî, el-Eşbâh, IV, 122-123) bu eserden alınmış bazı kısımlar olmalıdır. 6. Şerḥu Ġāyeti'l-maḳṣûd fi'l-Maḳṣûr ve'l-memdûd. İbn Düreyd'in maksûr ve memdûd isimleri topladığı meşhur manzumesinin şerhidir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Mecâmî', nr. 755). 7. Şerḥu'l-Ḳaṣâʾidi's-sebʿi'ṭ-ṭıvâli'l-Câhiliyyât. İmruülkays, Tarafe b. Abd, Züheyr b. Ebû Sülmâ, Antere, Amr b. Külsûm, Hâris b. Hillize ve Lebîd b. Rebîa'ya ait Muʿallaḳātü sebʿ olarak tanınan yedi kasidenin şerhi olup Abdüsselâm Muhammed Hârûn tarafından neşredilmiştir (Kahire 1382/1963). Eserin bazı bölümlerini Osman Reşer (Oskar Rescher) ayrı olarak yayımlamıştır. "Şerḥu Muʿallaḳati ʿAntere" (RSO, IV/4 [1911-1912], s. 301-331; V/5 [1914], s. 317-352; VI/6 [1915], s. 931-959), "Şerḥu Muʿallaḳati Ṭarafe" (İstanbul 1329/1911), "Şerḥu Muʿallaḳati Züheyr" (MO, VII [Paris 1913], s. 137-195). Ali Muhammed

(Nûr) el-Medenî eser üzerinde el-İʿrâb fî Şerḥi'l-Ḳaṣâʾidi's-sebʿi't-ṭıvâli'l-Câhiliyyât adıyla bir çalışma yapmıştır (Riyad 1414). 8. Dîvânü ʿÂmir b. Ṭufeyl bi-şerḥi'l-Enbârî. Âmir b. Tufeyl'in şiirleri ve bunların şerhlerine dair hocası Sa'leb'den yaptığı nakillerle kendi ilâvelerinden oluşan eseri Charles James Lyall (Leiden-London 1913) ve Enver Ebû Süveylim (Beyrut 1416/1996) neşretmiştir. 9. Şerḥu'l-Mufaḍḍaliyyât. Mufaddal ed-Dabbî'ye ait eski Arap şiirine dair antolojinin şerhidir. İbnü'l-Enbârî, babası Kāsım el-Enbârî tarafından yapılan şerhi düzenlemiş ve bazı ilâvelerde bulunmuştur. İlk defa İstanbul'da (1308) kısmen basılan eseri Charles James Lyall İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlamıştır (Beyrut 1920). Muhammed Saîd eş-Şevvây, el-Mesâʾilü'n-naḥviyye ve'ṣ-ṣarfiyye fî şerḥi'l-Ḳāsım el-Enbârî li'l-Mufaḍḍaliyyât adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1409, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye). 10. Şerḥu (ġarîbi) Ḫuṭbeti ʿÂʾişe Ümmi'l-müʾminîn fî ebîhâ Ebî Bekir eṣ-Ṣıddîḳ (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, MMİADm., XXXVII [1962], s. 414-427; Dımaşk 1962).

İbnü'l-Enbârî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Naḳżu mesâʾili İbn Şenebûẕ (İbn Şenebûz'un şâz kıraatlerine reddiye), er-Red ʿalâ men ḫâlefe Muṣḥafa ʿOs̱mân, er-Red ʿale'l-mülḥidîn fi'l-Ḳurʾân, Risâle fi'l-müşkil (Teʾvîlü müşkili'l-Ḳurʾân sahibi İbn Kuteybe'ye ve Ebû Hâtim es-Sicistânî'ye reddiye), Kitâbü'l-Müşkil fî maʿâni'l-Ḳurʾân (Tâhâ sûresine kadar), Żâmâʾirü'l-Ḳurʾân, Tefsîrü'ṣ-ṣaḥâbe, en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ, Ġarîbü'l-ḥadîs̱, el-Vâżıḥ fi'n-naḥv, el-Muvażżaḥ (el-Mûżıḥ) fi'n-naḥv, el-Kâfî fi'n-naḥv, Şerḥu'l-Kâfî, el-Maḳṣûr ve'l-memdûd, Edebü'l-kâtib, Şerḥu Edebi'l-kâtib (li'bn Ḳuteybe), el-Hicâʾ, el-Lâmât, el-Vasîṭ, Şerḥu (Ḳaṣîdeti) Bânet Süʿâd (li-Kaʿb b. Züheyr), Şerḥu (ġarîbi) Ḥadîs̱i Üm Zerʿ, Şerḥu (ġarîbi) Kelâmi Hind b. Ebî Hâle fî-ṣıfati Rasûlillâh, Risâle fî şerḥi Maʿâni'l-kez̲ib, en-Nevâdir, Aḫbâru İbni'l-Enbârî. Müellifin ayrıca eski Arap şiirinden seçerek meydana getirdiği Kitâbü'l-Câhiliyyât adlı bir antoloji ve şerhinin bulunduğu ve A'şâ Meymûn b. Kays, Züheyr b. Ebû Sülmâ, Nâbiga ez-Zübyânî, Nâbiga el-Ca'dî, Râilibil'in divanlarını derleyip şerhettiği kaydedilmektedir. Kaynaklarda İbnü'l-Enbârî'ye nisbet edilen Ḫalḳu'l-insân, Ḫalḳu'l-feres ve el-Ems̱âl adlı eserler muhtemelen babası Kāsım el-Enbârî'ye aittir. Yine ona izâfe edilen ʿAcâʾibü ʿulûmi'l-Ḳurʾân ise (İskenderiye, Mektebetü'l-belediyye, nr. 3599) eserde geçen bazı isimlerden anlaşıldığına göre daha sonraki bir döneme aittir.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Îżâḥu'l-vaḳf ve'l-ibtidâʾ (nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan), Dımaşk 1390/1971, I, 9-19; a.mlf., Şerḥu Ḫuṭbeti ʿÂʾişe ümmi'l-müʾminîn fî ebîhâ (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Beyrut 1980, neşredenin girişi, s. 5-15; a.mlf., ez-Zâhir fî meʿânî kelimâti'n-nâs (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Bağdad 1399/1979, neşredenin girişi, I, 5-78; a.mlf., Kitâbü'l-Eżdâd (nşr. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut 1407/1987, neşredenin girişi, s. e-h; a.mlf., Şerḥu'l-Ḳaṣâʾidi's-sebʿi't-ṭıvâli'l-Câhiliyyât (nşr. Abdüsselâm M. Hârun), Kahire 1382/1963, neşredenin girişi, s. 5-15; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, III, 181; Kemâleddin el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâʾ (nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî), Zerkā [Ürdün] 1405/1985, s. 197-204; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, VI, 73; İbnü'l-Esîr,

el-Kâmil, VIII, 118; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, III, 201-208; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 463; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 57; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, VII, 82-83; İbnü'l-Cezerî, Ġâyetü'n-Nihâye, II, 230; Burhâneddin İbn Müflih, el-Maḳṣadü'l-erşed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1410/1990, II, 488-489; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, II, 212-213; a.mlf., el-Eşbâh ve'n-neẓâʾir, Beyrut 1984, IV, 122-123; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 48, 116, 210, 722; II, 947, 1042, 1087, 1205, 1453, 1457, 1462, 1471, 1905; Ebü'l-Ferec Muâfâ b. Zekeriyyâ el-Cerîrî, el-Celîsü'ṣ-ṣâliḥ (nşr. Muhammed Mürsî el-Hûlî), Beyrut 1981, I, 82-84; Brockelmann, GAL, I, 119; Suppl., I, 182; Sezgin, GAS, VIII, 151-154; IX, 144-147; Ahmet İhsan Türek, Abû Bakr Muhammed İbn al-Anbârî, Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Kitab az-Zahir (doktora tezi, 1966), Atatürk Üniversitesi; Emin Işık, Ebû Bekr Muhammed İbnü'l-Enbârî ve Kitâbu Îdâhi'l-Vakfi ve'l-İbtidâ Adlı Eserinin Edisyon Kritiği (öğretim üyeliği tezi, 1973), İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü; Cemîl İbrâhim Alveş, İbnü'l-Enbârî ve cühûdühû fi'n-naḥv, Beyrut 1977; Ali Muhammed Nûr el-Medenî, Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî: ḥayâtühû ve cühûdühü'l-luġaviyye, Riyad 1400; C. Zeydân, Âdâb, II, 211; Rudolf Zilheim, el-Ems̱âlü'l-ʿArabiyyetü'l-ḳadîme (trc. Ramazan Abdüttevvâb), Beyrut 1984, s. 176-181; Âzertâş Âzernûş, "İbnü'l-Enbârî", DMBİ, III, 46-49.

Emin Işık

KÜLEYNÎ (الكليني) Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kūb b. İshâk el-Küleynî er-Râzî (ö. 329/941) İmâmiyye Şîası'nın dört temel hadis kitabının birincisi olan el-Kâfî'nin müellifi.

Büyük bir ihtimalle 265 (879) yılında Rey ile Kum şehirleri arasındaki Küleyn köyünde ilimle uğraşan bir ailenin ferdi olarak doğdu. Küleyn'de ikamet eden babası Ya'kūb b. İshak, Rey'in önde gelen âlimlerindendi. İlk öğrenimine memleketinde başlayan Küleynî'nin, İmâmiyye rivayetlerini kendisine nakleden kişilerin Kum'un ileri gelen âlimleri olduğu dikkate alındığında uzunca bir süre Kum'da okumuş olduğu söylenebilir. Bunun yanında Allân diye tanınan dayısı dahil olmak üzere Rey'in önde gelen âlimlerinden faydalandı ve onlardan rivayette bulundu. Kendisinin çok itibar ettiği Nîşâbur'un büyük âlimi Fazl b. Şâzân'ın görüş ve rivayetlerini Muhammed b. İsmâil en-Nîsâbûrî'den dinledi. Başta dayısı Allân ve Nîsâbûrî olmak üzere sayıları otuz altıya ulaşan hocaları arasında Ebû Ali Ahmed b. İdrîs b. Ahmed el-Eş'arî el-Kummî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Îsâ el-Eş'arî el-Kummî, Sa'd b. Abdullah b. Ebû Halef el-Eş'arî el-Kummî ve Ali b. Hüseyin es-Sa'dâbâdî gibi devrinde temayüz etmiş hadisçiler bulunmaktadır. Muhtemelen IV. (X.) yüzyılın başlarında bilgisini arttırmak amacıyla Bağdat'a giden Küleynî, burada Dicle'nin batı yakasında Kûfe Kapısı bölgesindeki Derbüssilsile'ye yerleşti. Bundan dolayı Silsilî nisbesiyle de anılan Küleynî'nin ilim meclisleri birçok kişinin uğrak yeri oldu. Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh devrinde İmâmiyye fırkasının ilmî başkanlığı kendisine intikal etti. Çok sayıda öğrenci yetiştiren Küleynî'den İbn Ebû Râfi' es-Saymerî diye meşhur olan Ebû Abdullah Ahmed b. İbrâhim, Ahmed b. Ahmed el-Kâtib el-Kûfî, Ahmed b. Ali b. Saîd el-Kûfî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Kûfî, Ebû Gālib Ahmed b. Muhammed er-Râzî, Ebü'l-Kāsım Ca'fer b. Muhammed, Ali b. Ahmed b. Mûsâ ed-

Dekkāk, Ebû Îsâ Muhammed b. Ahmed es-Sinânî gibi talebeleri rivayette bulunmuştır (hocaları ve öğrencileriyle ilgili geniş bilgi için bk. el-Uṣûl mine'l-Kâfî, Hüseyin Ali Mahfûz'un girişi, I, 14-20; Kays Âl-i Kays, III, 78-81).

İlmî faaliyetlerinden dolayı gerek kendi zamanında gerekse kendisinden sonraki Şiî İmâmî âlimlerinin Şîa'nın şeyhi ve yüz akı, insanların en güveniliri olarak nitelendirdikleri Küleynî'nin (Aʿyânü'ş-Şîʿa, IX, 99) ölüm tarihi kaynaklarda 328 (940) veya 329 (941) olarak zikredilmektedir. Ancak onun yaşadığı çağa daha yakın olan Ahmed b. Ali en-Necâşî'nin kaydettiği Şâban 329 (Mayıs 941) tarihi (er-Ricâl, s. 292) daha isabetli olmalıdır. Cenazesi Bâbülkûfe makberesinin batı tarafına defnedildi. Günümüzde Dicle'nin doğusunda Cisrime'mûn adıyla anılan eski köprünün yakınında bulunan mezarı asırlardan beri imamların kabrine muadil bir ziyaretgâh olma özelliğini sürdürmektedir.
Küçük gaybet (gaybet-i suğrâ) döneminde yaşayan Küleynî'nin zamanında imamlardan gelen haberlerin Şîa doktrin ve uygulamasında yegâne kaynak olarak kabul edilmesi İmâmiyye bünyesinde kelâm, fıkıh ve akla dayanan diğer ilimlere karşı bir muhalefet düşüncesi geliştirmiştir. İmâmiyye ulemâsının bu tavrı diğer bazı sebepler yanında on ikinci imamın gaybetinin uzun sürmeyeceği, onun yakında döneceği, toplumun karşı karşıya geldiği çeşitli problemleri çözeceği düşüncesine dayanmaktadır. Bu çerçevede Ahbârî-Selefî bir metot takip eden Küleynî, başta Ca'fer es-Sâdık olmak üzere imamlardan nakledilip el-Uṣûlü'l-erbaʿa miʾe adı verilen hadis derlemeleri yanında diğer imamlardan gelen rivayetleri toplamış ve büyük bir hadis mecmuası meydana getirmiştir. Buhârî'nin Ehl-i sünnet hadisine katkısı ne ise Küleynî'nin de İmâmiyye Şîası'nın hadis rivayetine katkısı o ölçüdedir. Küleynî her nevi ictihad, istidlâl ve akla dayalı düşünceye karşı çıkan Kum Medresesi mensuplarının, Şiî kelâmındaki aklî gelişmelere ve Mu'tezile'nin metotlarını kabule yönelen Nevbahtîler'e karşı şiddetli muhalefetlerine katılmış, İmâmiyye'yi diğer mezhepler yanında savunmak için bile olsa aklî tartışma ve açıklamalara taraftar olmamıştır. Bu sebeple bütün çalışmaları imamlardan nakledilen haberleri toplama, kaydetme ve koruma çerçevesinde kalmıştır. Onun teolojik görüşlerini eserine kaydettiği haberlerden anlamak mümkün görünse de birbirine zıt olan nakilleri dikkate alındığında bunun son derece zor olduğu ortaya çıkar. Eserinin fürû bölümünü fıkıh bablarına göre düzenlemiş olmakla birlikte Küleynî aklî esaslara dayanan usûl-i fıkha karşı muhalefetini sürdürmüştür.

Eserleri. Küleynî'nin günümüze ulaşan en meşhur eseri el-Kâfî* fi'l-ʿilmi'd-dîn'dir (Kitâbü'l-Kâfî). Yirmi (veya otuz) yılda tamamlanan, usul ve fürûa ait otuz beş kitaptan meydana gelen ve 16.199 hadis ihtiva eden bu mecmua Küleynî'ye asıl şöhretini sağlayan en önemli çalışmasıdır. Çeşitli kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası, şerh, ihtisar ve hâşiyeleri bulunan el-Kâfî'nin (Kays Âl-i Kays, III, 85-93) usul bölümü Şîraz (1278), Tebriz (1281), Tahran (1311, 1374) ve Leknev'de

(1302/1885), fürû kısmı Tahran (1315) ve Leknev'de (1302/1885) yayımlanmıştır. Eserin son bölümü olan "er-Ravza" ise Tahran (1303) ve Leknev'de (1302/1885) neşredilmiştir. Kitabın bütün kısımlarını ihtiva eden ilmî neşri Ali Ekber el-Gaffârî tarafından sekiz cilt halinde gerçekleştirilmiştir (Tahran 1375-1378, 1381/1961, 1398/1978; Beyrut 1401/1980, ofset). Küleynî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Kitâbü Tefsîri'r-rüʾyâ (Kitâbü Taʿbîri'r-rüʾyâ), Kitâbü'r-Ricâl (Şîa ricâliyle ilgili bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır), Kitâbü'r-Red ʿale'l-Ḳarâmiṭa, Kitâbü'r-Resâʾil (Resâʾilü'l-eʾimme, imamların mektuplarını ihtiva eden bir eserdir), Kitâbü Mâ ḳīle fi'l-eʾimme mine'ş-şiʿr (bu eserler için bk. Ebû Ca'fer et-Tûsî, el-Fihrist, s. 165; İbn Şehrâşûb, s. 99).

BİBLİYOGRAFYA:Küleynî, el-Uṣûl mine'l-Kâfî (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Beyrut 1401, Hüseyin Ali Mahfûz'un girişi, I, 8-42; Ahmed b. Ali en-Necâşî, er-Ricâl, Tahran, ts., s. 292; Ebû Ca'fer et-Tûsî, el-Fihrist (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Beyrut 1403/1983, s. 165-166; a.mlf., er-Ricâl (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Kum 1411, s. 495-496; Sem'ânî, el-Ensâb, X, 463; İbn Şehrâşûb, Meʿâlimü'l-ʿulemâʾ (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Beyrut, ts. (Dârü'l-edvâ), s. 99; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 433; Şüsterî, Mecâlisü'l-müʾminîn, Tahran 1365 hş., I, 452-453; İbn Usfûr el-Bahrânî, Lüʾlüʾetü'l-Baḥreyn (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Beyrut 1406/1986, s. 384-394; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Kum, ts., VI, 108-120; Brockelmann, GAL, I, 199-200; Suppl., I, 320; Tebrîzî, Reyḥânetü'l-edeb, Tebriz, ts. (Çaphâne-i Şafak), III, 379; Abdulaziz A. Sachedina, Islamic Messianism, New York 1981, s. 32-33; Âgā Büzürg-i Tahrânî, eẕ-Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa, Beyrut 1403/1983, III, 184; IV, 208; VI, 179-184; VIII, 79; X, 103, 218, 239; XIII, 96-100; Aʿyânü'ş-Şîʿa, IX, 99; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, III, 74-95; Abdürresûl el-Gaffâr, Beyne'l-Küleynî ve ḫuṣûmih, Beyrut 1415/1995; W. Madelung, "al-Kuleynī", EI² (İng.), V, 362-363.

Mustafa Öz

MEHÂMİLÎ, Hüseyin b. İsmâil (حسين بن إسماعبل المحاملي) Ebû Abdillâh Hüseyn b. İsmâîl b. Muhammed el-Mehâmilî ed-Dabbî el-Bağdâdî (ö. 330/942) Saḥîḥ-i Buḫârî'nin râvisi, Kûfe kadısı.

---

235 (849) yılında Bağdat'ta doğdu. Aslen Basralı Benî Dabbe kabilesinden olup Bağdat'a yerleşen Mehâmilî ailesinin önde gelen âlimlerindendir. Atalarından biri mahmil (çoğulu mehâmil) ticaretiyle uğraştığı için onun soyundan gelenler Mehâmilî nisbesiyle anılmıştır. Hadis öğrenimine 244 (858) yılında Bağdat'ta Muhammed b. Yezîd er-Rifâî'nin yanında başlayan Mehâmilî ayrıca Hammâd b. İshak, Ya'kūb b. İbrâhim ed-Devrakī, Buhârî, Ebû Ca'fer İbn Ebû Şeybe, Zübeyr b. Bekkâr, İbnü'l-Bâgandî, İbn Vâre gibi muhaddislerden hadis dinledi. Kendisinden hadis alanlar arasında Taberânî, Dârekutnî, Da'lec b. Ahmed, Muhammed b. Ömer el-Bağdâdî ve İbn Cümey' el-Gassânî yer almaktadır. Mehâmilî yirmî beş yaşında Kûfe kadısı oldu ve altmış yıl bu görevde kaldı. Kûfe kadılığı yanında Fars bölgesinin kadılığı da kendisine verildi. Ömrünün sonlarına doğru görevinden ayrılarak hadis rivayetiyle

meşgul oldu. Kûfe'deki evi fıkıh konularının müzakere edildiği bir ilim meclisi haline gelmişti. Mehâmilî 22 Rebîülâhir 330 (14 Ocak 942) tarihinde Bağdat'ta vefat etti.

Döneminin önde gelen muhaddis ve fakihlerinden kabul edilen Mehâmilî alçak gönüllüğü ve takvâsıyla tanınmıştır. Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr ve İzzeddin İbnü'l-Esîr, Mehâmilî'nin Şâfiî mezhebine mensup olduğunu ifade etmekle birlikte diğer kaynaklarda bu konuda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin birçok râvisi arasında eseri sonraki nesillere aktaran beş râviden biri olan Mehâmilî, Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi semâ yoluyla değil Buhârî'nin Bağdat'taki imlâ meclislerinde aldığı ve hatalı bir nüsha meydana getirdiği için rivayeti fazla rağbet görmemiştir.

Eserleri. 1. el-Emâlî (nşr. İbrâhim İbrâhim el-Kaysî, Amman 1412/1991). el-Eczâʾü'l-Meḥâmiliyyât, Eczâʾü'l-Meḥâmilî, el-Meḥâmiliyyât diye de anılan ve emâlî türünün en tanınmış örnekleri arasında yer alan eser farklı konulara dair 533 hadis ihtiva etmektedir. 2. Kitâbü'd-Duʿâʾ (nşr. Mes'ûd Abdülhamîd Muhammed es-Sa'dûnî, Beyrut 1995; nşr. Amr Abdülmü'min, Kahire 1993). Hz. Peygamber'in yolculuk sırasında yaptığı ya da yapılmasını tavsiye ettiği duaları ihtiva eden bir hadis cüzü olup Nevzat Sabri Akın bununla ilgili bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (bk. bibl.). Mehâmilî'nin ayrıca Ṣalâtü'l-ʿîdeyn (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmû', nr. 90/10) ve Hadîs (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmû', nr. 66/7, 78/9, 94, 115) adlı çalışmaları vardır. İbnü'n-Nedîm, onun Kitâbü's-Sünen fi'l-fıḳh adlı bir eserinin bulunduğunu söylemekle birlikte (el-Fihrist, s. 288) eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Mehâmilî, el-Emâlî (nşr. İbrâhim İbrâhim el-Kaysî), Amman 1412/1991, neşredenin girişi, s. 15-49; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 288; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VIII, 19-20; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 327-328; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VIII, 392; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 258-264; Safedî, el-Vâfî, XII, 341-342; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 203-204; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 345; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 588; Abdülazîz ed-Dihlevî, Bustânü'l-Muhaddisîn (trc. Ali Osman Koçkuzu), Ankara 1986, s. 138; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 168,174; a.mlf., GAS (Ar.), I, 357-358; Nevzat Sabri Akın, Mehâmilî ve "Kitâbü'd-dua" İsimli Hadis Cüz'ü (yüksek lisans tezi, 1990), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan İbn Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, Muʿcemü'l-muṣannefâti'l-vâride fî Fetḥi'l-bârî, Riyad 1412/1991, s. 80; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", DİA, VII, 116.

Kâmil Yaşaroğlu

İBN MAHLED el-ATTÂR (ابن مخلد العطّار) Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahled b. Hafs ed-Dûrî (ö. 331/943) Hadis âlimi.

Ramazan 233'te (Nisan 848) muhtemelen Bağdat'ın doğusundaki Dûr mahallesinde doğdu. Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile'de (II, 74) bu tarihin 283 (896) olarak gösterilmesi bir baskı hatası olmalıdır. İbn Kesîr künyesini Ebû Ömer, dedesinin adını Ca'fer olarak zikretmiştir. Attâr (güzel koku satıcısı) lakabıyla anılmasının sebebine dair bilgi

yoktur. Hadis hocaları arasında Müslim, Hanbel b. İshak, Ya‘kūb b. İbrâhim ed-Devrakī, Zübeyr b. Bekkâr ve Za‘ferânî gibi âlimler bulunmakta; İbnü’l-Ciâbî, Âcurrî, İbn Şâhin, Dârekutnî, İbn Batta, İbn Cümey‘ el-Gassânî, Ebû Ca‘fer İbn Ebû Şeybe, İbn Ebû Hayseme, İbn Hâleveyh ve Ebü’l-Hasan İbnü’l-Furât kendisinden rivayette bulunanlar içinde yer almaktadır. Geniş ilmî birikimi ve rivayetinin çokluğu ile tanınan, Dârekutnî’nin “sika me’mun”, İbn Hacer el-Askalânî’nin “sika sika, sika meşhur” lafızlarıyla nitelendirdiği İbn Mahled 6 Cemâziyelâhir 331’de (15 Şubat 943) Bağdat’ta vefat etti. el-Bidâye’de onun yetmiş yedi yıl yaşadığının kaydedilmesi bir istinsah veya baskı hatası olmalıdır.

Eserleri. 1. Aẖbârü’ṣ-ṣıbyân. Çocukların yetiştirilmesi ve eğitimi, anne babanın çocuklara karşı sorumluluklarıyla ilgili hadis ve rivayetlerin bir araya getirildiği eser Abdullah Kennûn tarafından yayımlanmıştır (bk. bibl.). 2. Eḥâdîs̱ühû mimmâ inteḳāhü’l-Ḥabbâl ʿaleyh (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 105, vr. 75-92). 3. el-Emâlî. Bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’dedir (Mecmua, nr. 51, vr. 97-102). Müellifin bir hadis meclisinde imlâ ettiği rivayetleri de aynı kütüphanede yer almaktadır (Mecmû‘, nr. 70, vr. 28-31). 4. Fevâʾid maʿa fevâʾidi’n-Neccâd ve Ḳaṣîdeti İbn Ebî Dâvûd fi’s-sünne (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 248, vr. 1-8). 5. el-Cüzʾ fîhi min ḥadîs̱i Ebî ʿAbdillâh Muḥammed b. Maẖled b. Ḥafṣ el-ʿAṭṭâr ed-Dûrî ʿan şüyûẖih. Farklı konularda seksen yedi hadisten meydana gelen, Süleymaniye (Şehid Ali Paşa, nr. 546/14, vr. 103a-107a) ve Köprülü (nr. 1584, vr. 95a-102b) kütüphaneleriyle Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de (Mecmua, nr. 91/4, vr. 36a-44a) nüshaları bulunan bu cüz üzerinde İhsan Özkes yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1990, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 6. Mâ ravâhü’l-ekâbir ʿani’l-İmâm Mâlik (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 98/17, vr. 202a-209b). 7. Ḥadîs̱ü İbni’s-Semmân ve Caʿfer b. Muḥammed b. Naṣr (Nuṣayr) el-Ḫuldî (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 348, vr. 174-185). Kaynaklarda İbn Mahled’in ayrıca Eczâʾ fi’l-ḥadîs̱, Müsned fi’l-ḥadîs̱ (Kitâbü’l-Müsned, el-Müsnedü’l-kebîr), Kitâbü’l-Âdâb ve Kitâbü’s-Sünen fi’l-fıḳh adlı eserlerinin bulunduğu zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Mahled el-Attâr, Aẖbârü’ṣ-ṣıġār (nşr. Abdullah Kennûn, el-Aḳademiyye, III, Rabat 1986 içinde), s. 113-146; İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 233; Dârekutnî, es-Sünen, Beyrut 1966, I, 181; Hatîb, Târîẖu Baġdâd, III, 310-311; İbn Ebû Ya‘lâ, Ṭabaḳātü’l-Ḥanâbile, II, 73-74; Sem‘ânî, el-Ensâb, V, 142-143, 356-358; VIII, 474; İbnü’l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 334; İbnü’l-Müstevfî, Târîẖu Erbil (nşr. Sâmî es-Sakkār), Bağdad 1980, I, 130; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XV, 256-257; a.mlf., Tez̠kiretü’l-ḥuffâẓ, III, 828; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 207; Yâfiî, Mirʾâtü’l-cenân, Beyrut 1970, II, 310; İbn Hacer, Lisânü’l-Mîzân, V, 374; Süyûtî, Ṭabaḳātü’l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 344-345; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 27; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, II, 331; Hediyyetü’l-ʿârifîn, VI, 36; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, XII, 9-10; a.mlf., el-Müstedrek, Beyrut 1406/1985, s. 746; Sezgin, GAS, I, 181; Kettânî, er-Risâletü’l-müsteṭrafe, s. 90; Elbânî, Maẖṭûṭât, s. 109; Ramazan Şeşen v.dğr., Fihrisü Maẖṭûṭâti mektebeti Köprülü, İstanbul 1406/1987, II, 242; İhsan Özkes, Muhammed b. Mahled ve Hadis Cüzü (yüksek lisans tezi, 1990, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ali Refîî, “İbn Maẖled”, DMBİ, IV, 592.

İhsan Özkes

İBN UKDE (ابن عقدة) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Saîd el-Hemdânî el-Cârûdî (ö. 332/944) Şiî hadis hâfızı.

15 Muharrem 249'da (10 Mart 863) Kûfe'de doğdu. Dördüncü ve beşinci nesilden dedeleri Benî Hâşim'in mevlâsıdır. Babası kitap istinsah etmek, edebiyat ve sarf-nahiv öğretmekle hayatını kazanan ve Şîa'nın Cârûdiyye koluna mensup olan Zeydî bir âlimdi. Sarf ve nahivde derin bilgisinden dolayı Ukde lakabıyla anıldığı için oğlu da İbn Ukde diye tanındı (Sem'ânî, IV, 214; İbnü'l-Esîr, II, 348). İbn Ukde 260 (874) yılı civarında hadis tahsiline başladı, öğrenimini tamamlamak için Hicaz ve Bağdat'a gitti. İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Müslim el-Keccî, Hasan b. Ali b. Affân, Ali b. Dâvûd el-Kantarî, İbn Ebû Hayseme gibi muhaddislerden ders aldı. Kendisinden İbnü'l-Ciâbî, İbn Adî, İbn Şâhin, Taberânî, Dârekutnî, Hâkim el-Kebîr, İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî, İbn Cümey' el-Gassânî, İbn Ziyâd en-Nîsâbûrî gibi Sünnî muhaddislerle Hârûn b. Mûsâ et-Telukberî, Ahmed b. Muhammed b. Salt gibi Şiî âlimler rivayette bulundu. İbn Ukde 272'de (886) hadis öğrenmek için Bağdat'a gitti. Otuz yıl sonra yaptığı ikinci seyahatinde Bağdatlı muhaddis Yahyâ b. Sâid'in bir rivayetine karşı çıkması üzerine Yahyâ b. Sâid ve arkadaşları tarafından dönemin vezirine şikâyet edildi. İbn Ukde'yi hapsettiren vezir kimin haklı olduğunu öğrenmek üzere İbn Ebû Hâtim'e mektup yazdı; İbn Ebû Hâtim'in İbn Ukde'yi haklı bulması üzerine de onu serbest bıraktı. Bu olay İbn Ukde'nin daha çok tanınmasına vesile oldu. Bağdat'a üçüncü defa Safer 330'da (Kasım 941) gitti; Rusâfe ve Şiîler'e ait Berâsa camilerinde hadis meclisleri akdetti.

Yaşadığı dönemde Kûfe'nin en büyük muhaddis ve hâfızı, tefsir ve ricâl âlimi olan İbn Ukde âlî ve nâzil rivayetler toplamış, talebelerinden de hadis yazmıştır. Kûfe'de İbn Mes'ûd'dan sonra ondan daha güçlü bir hadis hâfızının görülmediği, özellikle Kûfeliler arasında Ehl-i beyt'in rivayet ettiği hadisleri ondan iyi bilen bir kimsenin bulunmadığı belirtilmiş, çok sayıda hadisi toplayıp ezberlediği, kütüphanesinde de pek çok kitabın yer aldığı rivayet edilmiştir. İbn Ukde 7 Zilkade 332'de (1 Temmuz 944) Kûfe'de vefat etti.

İbn Ukde sika bir muhaddis olmakla birlikte onun güvenilir sayılmadığını ileri sürenler de vardır. Zeydiyye'nin Cârûdiyye koluna mensup olan İbn Ukde'yi Kûfeliler'in rivayetlerini tahrif etmek, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer aleyhinde sözler nakletmek, bazı Kûfeliler'e hadis yazıp onlardan bu hadisleri rivayet etmelerini istemek, daha sonra bu hadisleri onlardan bizzat rivayet etmekle suçlanmıştır (Hatîb, V, 20-22). Ayrıca garîb ve münker hadis rivayet ettiği, meçhul râvilerden hadis naklettiği, rivayet ettiği hadislerle amel etmediği ve rivayetlerinde bazı ölçüsüzlükler bulunduğu belirtilmiştir. Bilhassa vicâde yoluyla elde ettiği hadisleri rivayet etmesi yüzünden tenkide uğramıştır. Buna rağmen İbn Adî onun hadiste otorite olduğunu, tenkide

uğrayan herkesi eserine alma prensibi sebebiyle el-Kâmil'de onun biyografisine de yer verdiğini söylemektedir (I, 208). Zehebî, İbn Ukde'nin hadis uydurmakla itham edilemeyeceğini, Ebû Ali en-Nîsâbûrî de aleyhinde söylenenlere itibar edilmemesi gerektiğini, Dârekutnî ise onun herkesin bildiği şeyleri bildiğini, ancak başkalarının ondaki ilme tam olarak sahip olmadığını belirtmektedir. Sika bir muhaddis olan Da'lec b. Ahmed'in el-Müsned'inin kontrolünü İbn Ukde'ye yaptırması da onun güvenilirliğini ve ilmî seviyesini ortaya koymaktadır.

İmâmiyye mezhebine mensup muhaddislerden çok sayıda hadis rivayet eden İbn Ukde'den Sünnî ve Şiî hadisçiler rivayette bulunmuşlardır. Bunda onun aşırılığa kaçmaması, Hz. Ebû Bekir'le Ömer'i öven rivayetleri nakletmesi etkili olmuştur. Resûl-i Ekrem'in, Hz. Ali'ye Ebû Bekir'le Ömer'i göstererek onların ehl-i cennetin efendisi olduklarını bildirmesiyle ilgili hadisi ölümünden iki yıl önce talebelerine yazdırdığını söyleyen Zehebî, İbn Ukde'nin aşırı Şiîler'den olmadığını kaydetmektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 343).

Eserleri. 1. Kitâbü Ẕikri'n-nebî ve'ṣ-ṣaḫratü ve'r-râhib ve ṭuruḳu ẕâlik. Nabia Abbott tarafından İngilizce tercümesiyle birlikte Studies in Arabic Literary Papyri adlı eser içinde neşredilmiştir (Chicago 1957, I, 100-108). 2. Cüzʾ min ḥadîs̱ih (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Umumi, nr. 4581, vr. 9-15). 3. Kitâbü'r-Ricâl. Ca'fer es-Sâdık'tan rivayette bulunanlar hakkında olup yaklaşık 4000 râviyi ve her birinin rivayet ettiği hadisleri ihtiva etmektedir. 4. Tefsîrü'l-Ḳurʾân. Şiî âlimi Ahmed b. Ali en-Necâşî (ö. 450/1058) bu tefsiri gördüğünü bildirmiş, VIII. (XIV.) yüzyılda da eserden faydalanıldığı belirtilmiştir (DMT, IV, 498). 5. Kitâbü's-Sünen. Çok hacimli bir eser olduğu kaydedilmiştir.

İbn Ukde'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Kitâbü't-Târîḫ ve ẕikru men reva'l-ḥadîs̱ (tamamlanmamıştır), Kitâbü Ṣulḥi'l-Ḥasan ve Muʿâviye, Kitâbü'l-Ḥasaneyn, Kitâbü'r-Râye, Kitâbü men revâ ʿan emîri'l-müʾminîn ʿAlî ve Müsnedüh, Kitâbü men revâ ʿani'l-Ḥasan ve'l-Ḥüseyin, Kitâbü men revâ ʿan ʿAlî b. el-Ḥüseyin ve aḫbâruh, Kitâbü men revâ ʿan Ebî Caʿfer Muḥammed b. ʿAlî ve aḫbâruh, Kitâbü men revâ ʿan Zeyd b. ʿAlî ve Müsnedüh, Kitâbü men revâ ʿan Fâṭıma min evlâdihâ, Kitâbü men revâ ʿan ʿAlî ennehû ḳasîmü'l-cenneti ve'n-nâr, Kitâbü'ş-Şîʿa min aṣḥâbi'l-ḥadîs̱, Kitâbü Tesmiyeti men şehide maʿa emîri'l-müʾminîn ḥurûbehû mine'ṣ-ṣaḥâbe ve't-tâbiʿîn, Kitâbü'l-Cehr bi'l-besmele, Kitâbü Aḫbâri Ebî Ḥanîfe ve Müsnedüh, Kitâbü'l-Vilâye ve men revâ yevme Ġadîr Ḫum, Kitâbü Fażli'l-Kûfe, Kitâbü't-Tesmiye fî fıḳhi Ehli beyt bi'l-aḫbâr, Kitâbü'ş-Şûrâ, Kitâbü Ṭuruḳı ḥadîs̱i'n-nebî li-ʿAlî "Ente minnî bi-menzileti Hârûne min Mûsâ", Kitâbü Yaḥyâ b. el-Ḥüseyin b. Zeyd ve aḫbâruh, Kitâbü'l-Âdâb, Kitâbü Ṭuruḳı ḥadîs̱i "men küntü mevlâhü fe-ʿAliyyün mevlâhü", Kitâbü'ṭ-Ṭâʾir, Müsnedü ʿAbdillâh b. Bükeyr b.

Aʿyün, Ṭarîḳu tefsîri ḳavlihî teʿâlâ “innemâ ente münẕir”, Kitâbü’l-Meḥâsin, Kitâbü’l-Müvâlât (İbn Hacer el-İṣâbe’de bu eserden faydalanmıştır, Sezgin, I, 182).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Adî, el-Kâmil, I, 208-209; Ahmed b. Ali en-Necâşî, Ricâlü’n-Necâşî (nşr. M. Cevâd en-Nâînî), Beyrut 1408/1988, I, 240-242; Ebû Ca‘fer et-Tûsî, el-Fihrist, Beyrut 1403/1983, s. 56-57; a.mlf., Ricâlü’ṭ-Ṭûsî (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Necef 1381/1961, s. 441-442; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, V, 14-23; Sem‘ânî, el-Ensâb (Bârûdî), IV, 214-215; İbn Şehrâşûb, Meʿâlimü’l-ʿulemâʾ (nşr. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Beyrut, ts., s. 16-17; İbnü’l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 336-337; İbnü’l-Esîr, el-Lübâb, II, 348; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü’l-ḥadîs̱, III, 28-32; Zehebî, Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, III, 839-842; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XV, 340-355; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, I, 136-138; Safedî, el-Vâfî, VII, 395-396; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 209; İbn Hacer, Lisânü’l-Mîzân, I, 263-266; Hânsârî, Ravżâtü’l-cennât, I, 208-209; Îżâḥu’l-meknûn, I, 303; II, 260, 287, 290, 297, 306, 311, 350; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 60; Kettânî, er-Risâletü’l-müsteṭrafe, s. 112; Sezgin, GAS, I, 182; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 87; Abbas el-Kummî, el-Künâ ve’l-elḳāb, Beyrut 1983, I, 358-359; Nüveyhiz, Muʿcemü’l-müfessirîn, I, 59-60; C. Avvâd, Ḫazâʾinü’l-kütübi’l-ḳadîme fi’l-ʿIrâḳ, Beyrut 1406/1986, s. 216-218; W. Madelung, “Ibn ʿUḳda”, EI² Suppl. (İng.), s. 400-401; DMT, IV, 498; Ahmed Pâketçî, “İbn ʿUḳde”, DMBİ, IV, 318-319.

Kemal Sandıkçı

EBÜ’l-ARAB أبو العرب Ebü’l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî (ö. 333/945) Mâlikî fakihi, muhaddis ve tarihçi.

250-260 (864-874) yılları arasında Kayrevan’da doğdu. Bu sebeple Mağribî ve Kayrevânî nisbeleriyle de anılır. Köklü bir aileye mensup olan Ebü’l-Arab’ın büyük dedesi Temmâm, Halife Hârûnürreşîd devrinde (786-809) Kuzey Afrika’da idarî ve askerî görevlerde bulunmuş, bazı olaylara karışmış ve gönderildiği Bağdat’ta hapiste ölmüştür. Babası ise daha ziyade ilimle meşgul olmuştur. Kendisi de gençlik yıllarından itibaren ilmi tercih etmiş, Kuzey Afrika’nın önde gelen âlimlerinden Sahnûn’un talebeleri olan Yahyâ b. Ömer el-Endelüsî, Îsâ b. Miskîn, Himâs b. Mervân ve İbnü’l-Haddâd el-Mağribî gibi fakihlerden ders almıştır. Ebü’l-Abbas Temmâm ve Ebû Ca‘fer Temîm adlı iki oğlu ile birlikte İbn Ebû Zeyd, Ebü’l-Hasan b. Ziyâd, Hasan b. Saîd el-Harrât, Hasan b. Mes‘ûd, Muhammed b. Hâris el-Huşenî kendisine talebelik etmişlerdir.
Ebü’l-Arab, Fâtımîler’in Tunus’a gelmesi (296/909) ve Ağlebîler’in onlarla mücadelesi sırasında cereyan eden olaylara şahit oldu ve oğluyla birlikte bu esnada bir müddet hapsedildi. Daha sonra Hâricî reisi Ebû Yezîd en-Nükkârî’nin Fâtımîler’e karşı ayaklanması (332/943) ve Kayrevan’ı ele geçirip Fâtımî Halifesi Kāim-Biemrillâh’ın sığındığı Mehdiye’yi muhasarası sırasında ulemânın Ebû Yezîd’in tarafında yer almasında önemli rol oynadı.

Mürebbilik ve müstensihlik yaptığı bilinen ve 3500’den fazla kitap istinsah ettiği söylenen Ebü’l-Arab, 23 Receb veya 22 Zilkade 333’te (11 Mart veya 6 Temmuz 945) Kayrevan’da vefat etti. Bâbü Selem’deki kabri halk tarafından yıllarca ziyaret edildi.

Onun dürüst, cömert ve güvenilir bir kimse olduğu rivayet edilir. İlme aşırı derecede düşkün olduğu ve ayrıca şiir yazdığı söylenir.

Eserleri. Kaynaklarda çok eser yazdığı belirtilen Ebü'l-Arab'ın başlıca eserleri şunlardır: 1. Tabakātü ʿulemâʾi İfrîkıyye. Mâlikî fakihleri ve hadis âlimlerinin hal tercümelerine dair olan eseri bitiremeden öldüğü ve eserin talebesi Muhammed b. Hâris el-Huşenî tarafından tamamlandığı rivayet edilir. Tabakāt ilk defa Muhammed Ben Şeneb tarafından yayımlanmış (Cezayir 1332/1914) ve Classes des savants de l'Ifrīqīya adıyla Fransızca'ya tercüme edilmiştir (Paris 1920). Eseri daha sonra Ali eş-Şâbbî ve Naîm Hasan el-Yâfî neşretmişlerdir (Tunus 1968). 2. Kitâbü'l-Mihan. Ashap ve tâbiîn ile diğer İslâm büyüklerinin hayatlarından bahseden eser Yahyâ el-Cübûrî (Beyrut 1403/1983) ve Ömer Süleyman el-Ukaylî (Riyad 1404/1984) tarafından yayımlanmıştır. Ebü'l-Arab'ın bunlardan başka Kuzey Afrikalı zâhidlerin hal tercümesine dair ʿUbbâdü İfrîkıyye ile Kitâbü'd-Duʿafâʾ, Senedü hadîsi Mâlik, Târîh (Târîhu İfrîkıyye), Menâkıbü Temîm, Mevtü'l-ʿulemâʾ, Fezâʾilü Mâlik, Fezâʾilü Sahnûn, Kitâbü't,-Tahâre ve'l-vuzûʾ, Kitâbü'l-Cenâʾiz ve zikri'l-mevt ve ʿazâbi'l-kabr, Kitâb fi's-salât ve Tabakātü ehli'l-Kayrevân (Sezgin, I, 357) adlı eserleri olduğu zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Ebü'l-Arab, Tabakātü ʿulemâʾi İfrîkıyye (nşr. Muhammed Ben Şeneb), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî); Ebû Bekir el-Mâlikî, Riyâzü'n-nüfûs (nşr. Beşîr el-Bekkûş – Muhammed el-Arûsî el-Matvî), Beyrut 1401-1403/1981-83, I, 14; II, 306-312; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, II, 334-336; İbn İzârî, el-Beyânü'l-mugrib, I, 89-92; Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ – İbn Nâcî, Meʿâlimü'l-îmân (nşr. Muhammed Mâdûr), Tunus 1978, III, 42-47; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, III, 889-890; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 394-395; Safedî, el-Vâfî, II, 39; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müzheb, II, 198-199; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, (Lecne), s. 364; Keşfü'z-zunûn, I, 282; II, 1122; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 83; Brockelmann, GAL Suppl., I, 228; Îzâhu'l-meknûn, I, 213; II, 329; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 37; Ziriklî, el-Aʿlâm, VI, 200; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VIII, 243; Sezgin, GAS, I, 356-357; Hasan Ali Dübbâ, "Felsefetü'l-ibtilâ fî Kitâbi'l-Mihen li-Ebî'l-ʿArab et-Temîmî", et-Terbiyye, Katar 1993, XXII/104, s. 187-192; R. Basset, "Ebû Yezîd", İA, IV, 5859; G. Yver, "Kayravan", a.e., VI, 469; G. Levi Della Vida, "Temîm b. Murr", a.e., XII/1, s. 152-155; R. Brunschvig, "Tunus", a.e., XII/2, s. 61; Ch. Pellat, "Abu'l-ʿArab", EI² (İng.), I, 106.

Ali Öngül

REBÎʿ b. SÜLEYMAN el-KATTÂN (ربيع بن سليمان القطّان) Ebû Süleymân el-Kattân Rebîʿ b. Süleymân b. Atâillâh el-Kureşî en-Nevfelî (ö. 334/945) Muhaddis, Mâlikî fakihi.

288'de (901) doğdu. İlk eğitimini âlim bir zat olan babasından aldı. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra garîbü'l-Kur'ân, kıraat ve tefsir gibi ilimlere yöneldi; garîbü'l-hadîs, ricâl ve ilel alanında öğrenim gördü; fıkıh ve şiirle de uğraştı. Hadis hâfızı Ahmed b. Nasr'dan fıkıh, Ebû Ziyâd'dan hüsn-i hat, Ebû Ali el-Mekfûf'tan lugat ve nahiv tahsil etti. Kayrevan'da İbnü'l-Lebbâd el-Kayrevânî ve Ebü'l-Arab'dan,

Mısır'da Ebû Abdullah el-Humrî, Me'mûn, Ebû Muhammed b. Rüşeyd'den, Mekke'de Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, İbn Şâzân el-Cellâb, Ebû Muhammed b. Yezîd el-Mukrî'den faydalandı. Ebû Abdullah Muhammed b. Galyûn ile fıkhî münazaralar yaptıkları ifade edilmektedir. el-Mescidü'l-câmi'de (Câmiu'l-Kayrevân) ders veren Rebî'in en meşhur talebelerinden biri Mâlikî fakihi İbn Ebû Zeyd'dir.

Rebî'in iki defa hacca gittiği, ilkinde hadis öğrenmeye ağırlık verdiği, 324'te (936) yaptığı ikinci haccı sırasında daha çok tasavvuf ehliyle beraber olmaya çalışarak ibadet ve zühd hayatına yöneldiği, re'y ile karar verilebilecek konuları terkederek bâtınî ilimlere rağbet ettiği, bu sebeple hakkında bazı dedikoduların çıktığı ifade edilmektedir. Kerametlerinden de söz edilen ve ilk dönem sûfîlerinden Ebü'l-Hasan es-Sâiğ'in sohbet halkasına katıldığı bilinen Rebî'in tasavvuf konusunda Ebû Ali el-Kâtib, Ebû Ali er-Rûzbârî ve daha başkalarından istifade ettiği belirtilmektedir. Zühd ve rekāik konusunda zamanında "İfrîkıyye'nin dili" olarak tanımlanmıştır.

Mehdiye muhasara edildiğinde Fâtımîler'in Hz. Ebû Bekir ve Ömer gibi sahâbîlere ta'n etmelerinden dolayı diğer bazı Mâlikî âlimleri gibi Rebî' de Râfizîler'e karşı Hâricîler'in yanında yer aldı ve İbâzî lideri Ebû Yezîd en-Nükkârî'yi desteklemek için onunla bir anlaşma yaptı. Savaş hazırlıkları sürerken bir cuma namazının ardından Kayrevan halkından bir grupla birlikte silâhlanarak atına binen Rebî' boynuna bir mushaf astı, eline de iki adet kırmızı (veya sarı) alem aldı. Bunlardan birinde besmeleyle birlikte "lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah" ibaresi, diğerinde, "Yardım Allah'tan ve fetih Şeyh Ebû Yezîd'in eliyle yakındır. Allahım! Peygamberine ve onun ashabına sövene karşı velîne yardım et" cümleleri yer almaktaydı (Kādî İyâz, II, 320). Rebî', yolculuk boyunca cihad âyetlerini okuyarak ve hitabelerini sürdürerek yanındakileri cihada hazırladı. Kuşatmanın bir sonuç vermemesi üzerine Câmiu'l-Kayrevân'daki fıkıh dersi halkasını yeniden oluşturdu. Bu dönemdeki derslerini takip edenler arasında Ebü'l-Ezher b. Muattib, Muhammed b. Ahmed es-Süyûrî, Ömer b. Muhammed el-Gassâl ve Abdullah b. Ecdâbî gibi şahıslar bulunmaktaydı. Mehdiye muhasarası sırasındaki tutumu sebebiyle Rebî'den intikam almak isteyen Fâtımîler, kendisini yakalayıp bir yere hapsettikten sonra 5 Safer 334'te (16 Eylül 945) Vâdilmâlih'te öldürdüler ve kesik başını halifeye götürdüler. Kardeşi Ahmed'in Rebî' için mersiyeler yazdığı belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Bekir el-Mâlikî, Riyâżü'n-nüfûs (nşr. Beşîr el-Bekkûş - M. Arûsî el-Matvî), Beyrut 1401/1981, II, 323-346; Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Ṭabaḳātü ʿulemâʾi İfrîḳıyye (nşr. Muhammed b. Şeneb), Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Lübnânî), s. 179; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, II, 319, 320, 323-332, 346, 357, 388, 622; Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ - İbn Nâcî, Meʿâlimü'l-îmân (nşr. Muhammed Mâdûr), Tunus 1978, III, 30-36; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 189-190.

Abdülkadir Şenel

KUŞEYRÎ, Muhammed b. Saîd (محمد بن سعيد القشيري) Ebû Alî Muhammed b. Saîd b. Abdirrahmân el-Kuşeyrî el-Harrânî er-Rakkī (ö. 334/945'ten sonra) Târîḫu'r-Raḳḳa adlı eseriyle tanınan hadisçi.

---

334 (945-46) yılında seksen yaşını aşkın olduğuna göre (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 335) 254 (868) yılı dolaylarında doğmuş olmalıdır. İbnü'l-Harrânî olarak da tanınır. Kuşeyr kabilesinin mevlâlarından olan Muhammed b. Saîd daha sonra Rakka'ya yerleşti. Sem'ânî, hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Kuşeyrî'nin tarih kitabını 334 (945-46) yılında rivayet etmesinden hareketle bu tarihten sonra vefat ettiğini söyler (el-Ensâb, VI, 158). Zehebî Aʿlâmü'n-nübelâʾda onun ölüm tarihini bilmediğini, ancak 334 (945-46) yılında hadis rivayet ettiğinde seksenini aşkın olduğunu söylerken el-ʿİber'de (II, 49) 334'te veya ondan sonra vefat ettiğini kaydetmiştir.

Kuşeyrî güvenilir bir muhaddis olmakla birlikte daha çok Rakka tarihine dair eseriyle tanınır. Tam adı Târîḫu'r-Raḳḳa ve men nezelehâ min aṣḥâbi resûlillâh ṣallallāhu ʿaleyhi ve sellem ve't-tâbiʿin ve'l-fuḳahâʾ ve'l-muḥaddiṣîn olan eser Rakka'ya yerleşenler ya da orada bir müddet ikamet edenler hakkındadır. Hadis ve bibliyografya âlimleri tarafından kaynak olarak kullanılan kitap tabakalara ve vefat tarihlerine göre düzenlenmiştir. Müellif, kaynaklarının çoğunu şeyhi Ebû Ömer Hilâl b. Ömer b. Hilâl b. Atıyye'den nakletmiştir. Onun bu hocasından yaptığı nakillerin çoğu, "Ebû Ömer'e sordum, o da şöyle cevap verdi" şeklindedir.

Eserin bilinen tek nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecâmi', nr. 34/1). Otuz altı varaktan ibaret bu nüsha, Muhammed b. Dâvûd b. Eyyûb es-Sârimî tarafından 630 (1232-33) yılından önce Kahire'de Hâfız Ebû Tâhir es-Silefî'ye ait 573 (1177-78) tarihli semâ kaydı bulunan bir nüshadan istinsah edilmiştir. Mevcut nüshada ise Bedreddin Abdurrahman b. Yûsuf b. Tufeyl ed-Dımaşkī'ye ait 631 (1233-34), Abdülvâsi' b. Abdülkâfî b. Abdülvâsi'e ait 690 (1291), Yahyâ b. Muhammed b. Sa'deddin Abdullah el-Makdisî'ye ait 719 (1319) tarihli semâ kayıtları vardır. Dımaşk'ta Ömeriye Medresesi için vakfedilen eser daha sonra Zâhiriyye Kütüphanesi'ne intikal etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Cümey' el-Gassânî, Muʿcemü'ş-şüyûḫ (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1405/1985, s. 107; Sem'ânî, el-Ensâb, VI, 158; X, 429; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 335-336; a.mlf., el-ʿİber, II, 49; Safedî, el-Vâfî, III, 95-96; Brockelmann, GAL Suppl., I, 210; Sezgin, GAS, I, 347-348; Yûsuf el-Iş, "Târîḫu'r-Raḳḳa ve men nezelehâ li'l-Ḳuşeyrî", MMİADm., XVII/5-6 (1942), s. 270-275.

Cevat İzgi

EZDÎ, Yezid b. Muhammed (يزيد بن محمّد الأزدي) Ebû Zekeriyyâ (Ebû Zevke) Yezîd b. Muhammed b. İyâs el-Mevsılî el-Ezdî (ö. 334/946-46) Musullu Tarihçi ve muhaddis

---

Kaynaklarda hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Kadılık yaptığı bilinmekle beraber hangi şehirde ve hangi tarihlerde bu görevde bulunduğu tesbit edilememiştir. Ezdî, Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l-Müsennâ el-Mevsılî, İshak b. Hasan el-Harbî, Ubeydullah b. Gannâm, Ali b. Hasan el-Kattân, Hasan b. Saîd b. Mihrân, Mutayyen el-Hadra-mî ve diğer bazı muhaddislerden hadis rivayet etmiş, kendisinden de Muzaffer b. Muhammed et-Tûsî, İbn Cümey" el-Gassânî ile Nasr b. Ebû Nasr et-Tûsî ve Ebü'l-Hasan b. Cami' rivayette bulunmuşlardır. Hadiste hafız olan Ezdî'nin rivayet ettiği hadisleri öğrencisi İbn Cümey1 el-Gassânî Muccem'inde toplamıştır.

Ezdî cesur bir âlim olup Abbasîler devrinde yaşadığı halde eserinde onları açıkça tenkit etmiş, halife ve valilerin yaptıkları zulüm ve haksızlıklara yer vermiş, hatta Emevîler'in Abbasilerden daha hayırlı bir hanedan olduğunu söylemekten çekinmemiştir.

Eserleri: 1- Târîhu'l-Mevşil. Musul'un tarihi hakkında yazılmış ilk eser olup mahallî tarih yazıcılığının güzel Örneklerinden birini teşkil eder. Tamamı üç cilt olan eserin sadece II. cildi günümüze intikal etmiştir. Ezdî, 101-224 (719-838) yılları arasındaki olayları ihtiva eden bu ciltte Musul'da hüküm süren hanedanlar, burada meydana gelen önemli siyasî olaylar hakkında bilgi vermekte, Musul'da valilik ve kadılık yapanlarla diğer bazı önemli simaların biyografilerini anlatmaktadır. Ayrıca bazı valilerin faaliyetlerinden, bunların Dımaşk ve Bağdat'taki merkezî hükümetle olan ilişkilerinden, halifelerin Musul'un yönetimiyle ilgili düşüncelerinden, şehrin mâruz kaldığı felâketlerden, Musul ve civarına yerleşen Yemenli kabilelerin ensâbından, siyasî sahadaki etkinlikleri ve savaşlardaki kahramanlıklarından, bu kabilelere mensup ünlü simalardan bahseder. Müellif eserini esas itibariyle Musul'un tarihine tahsis etmekle beraber Abbasî ihtilâli, zındıkların Halife Mehdî-Billâh ve Hâdî-İlelhak zamanındaki faaliyetleri, doğuda ve kuzeyde meydana gelen çeşitli savaşlar, Mu'tasım-Billâh devrindeki Türk nüfuzu ve Muhammed b. Hâmid et-Tûsî'nin Bâbek el-Hürremî ile savaşması gibi hususlardan da bahseder. Ezdî birçok konuda Taberînin Tarih "ini esas almış ve onun tesirinde kalmıştır. Bununla beraber Taberî'nin ve diğer tarihçilerin kaydettiği birçok Önemli olaya eserinde yer vermemiştir. Abbasî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansür'un amcası Abdullah b. Ali'ye yazdığı eman mektubunun tam metni ve bazı muhaddis ve âlimlerin hayatlarına dair malumat sadece Târîhu'l-Mevşü'de bulunmaktadır. 700 beyit kadar şiirin yer aldığı eserde zaman zaman çeşitli ilmî meselelere ve tartışmalara da temas edilmektedir. Kitapta 124 (741-42) ve 152 (769) yıllarına ait olayların atlanmış olması ya müstensih hatası veya müellifin bu yıllarda

cereyan eden olayları kayda değer görmemesiyle izah edilebilir. Ezdî kitabını çeşitli kaynaklardan ve şifahî rivayetlerden istifade ederek hazırlamıştır. İbn Ebû Tâhir Tayfur, Taberî ve Ya”-kübî'nin Târih'en, Mes'ûdî'nin Mürû-cü'z-zeheb'L İbn Kuteybe'nin eJ-Macd-rif i, Ebû Hanîfe ed-Dînevernin el-Ahbâru't-tıvâl'ı, Ebû Ömer el-Kindî'nİn el-Vülât ve’l-kudât'ı Belâzürî'nin Fütû-hu'l-büidân'ı eserin başlıca kaynaklarını teşkil eder. Sahasındaki en başarılı çalışmalardan kabul edilen Târihu’l-Mevşıî siyasî tarih açısından olduğu kadar ilim, kültür ve medeniyet tarihi bakımından da değerli ve orijinal bir kaynaktır. İzzeddin İbnü'l-Esîr ve İbn Haldun gibi pek çok tarihçi Musul tarihiyle ilgili olaylarda Târîhu'l-MevşıH kaynak olarak kullanmış, hatta bazı kısımları iktibas etmiştir. Bilinen tek nüshası Chester Beatty koleksiyonu (Dublin-İr-landa) arasında bulunan (nr. 3030) Târîhu'l-Mevşıl'in Kahire Dârü’l-kütübi'l-Mısriyye (Tarih, nr. 2475) ve el-Hizânetü't-Teymûriyye'de fotokopileri (Tarih, nr. 2303) mevcuttur. Eser Ali Habîbe tarafından neşredilmiştir (Kahire 1387/1967). 2- Kitâbü Tabakâti’l-muhaddisîn. Kaynaklarda adı Kitâbü Tabakâ-ti'l-'ulemâ3 min ehli'l-Mevşıî, Kitâbü Tabaköti 1 -culemâ3 ve'l-muhad-dişîn min ehli'l-Mevşıl, Tabakâtü'l-'ulemâ3 bi’l-Mevşü, Tabakâtii ehli'l-Mevşıl, Tabakâtii muhaddişî ehli'l-Mevşıl, Târîhu muhaddişi’l-Mevşıl gibi değişik şekillerde kaydedilen (Ezdî, s. 301; Yâküt, V, 225; İbn Hacer, Tehzîbü't-Tehztb, 111, 297; îbn Mâkûlâ, I, 176-177) ve başta muhaddisler olmak üzere Musul'da yetişmiş âlimlerin biyografilerini ihtiva eden eser zamanımıza intikal etmemiştir. Hakkındaki bilgiler çeşitli rical ve tabakat kitaplarında mevcut nakil ve iktibaslara dayanmaktadır. 3- el-Kabâ'il ve’l-hıtat. Musul'a gelip yerleşen çeşitli kabilelerin kollarından, neseplerinden, onlarla ilgili haber ve rivayetlerden ve İslâmî devirde yetişen âlim ve fakihlerden bahseden bir eser olup (Ezdî, s. 96) günümüze ulaşmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Ezdî. Târîhu'l-Meuştt (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1387/1967, naşirin mukaddimesi, s. 6-31; İbn Cümey' el-Gassânî. Mu'cemü'ş-şüyûh (nşr. Ömer Abdüsseiâm Tedmürî), Beyrut 1407/1987, II, 379; İbn Mâkûlâ. el-lkmâl, I, 176-177; Yâküt. Mu'cemü'l-büldân, V. 225; İbnü'l-Esîr. üsdul-ğabe, I, 11; Zehebî, Aclâmü'n-nübetâ', XV. 386-387; a.mlf., Tezkiretul-huffâz, III. 894-895; İbn Hacer, Lisânü'l-MÎzân, 111, 257, 261-262; a.mlf.. Tehztbü't-Tehzîb, III, 297; Sehâvî. el-İ'tân bi't-tevbîh, s. 283; Süyûtî. Tabakâtul-huffâz (Ömer), s. 366; Keşfü'z-zunûn, I, 307; Brockelmann. GAL SuppL, I, 210; A. J. Arberry, The Chester Beatty Libraıy A Hand List of the Arabic Manuscripts, Oxford 1955, 1, 11; Kehhâ-le. Mucemü'l-muellifln, XIII, 238; Sezgin. GAS, 1, 348, 350; Müneccid. Mu'cem, ili, 49-50; F. Rosenthal. A Histoıy of Müslim Historiography, Leiden 1968. s. 121, 153-154, 482, 545; a.mlf., “al-Azdi”, '/?(İng.), I, 813; Paul G. Forand, “The Governors of Mosui According to al-Azdı's Tarikh al-Mawsil”, JAOS, LXXX!X (1969), s. 88-105.

Abdülkerim Özaydın

ŞÂŞÎ, Heysem b. Küleyb (هيثم بن كليب الشاشي) Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb b. Süreyc eş-Şâşî el-Binkesî (ö. 335/946) Hadis hâfizı.

Aslen Tirmizli veya Mervli olup Şâş’ta (Taşkent) bir yerleşim yeri olan Binkes’te (Bünkes) yaşadığı belirtildiğine göre (Yâkūt, I, 500) burada doğmuş ve çocukluk

yıllarını burada geçirmiş olmalıdır. Türkî nisbesiyle de anılır. Hadis tahsili için seyahatlere çıkan Şâşî, Askalân'da Îsâ b. Ahmed el-Askalânî ve Zekeriyyâ b. Yahyâ el-Mervezî'den, Bağdat'ta Abbas b. Muhammed ed-Dûrî ve Abdullah b. Ahmed b. Ziyâd'dan, ayrıca Sâlih Cezere, Ebû Îsâ et-Tirmizî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ubeydullah el-Münâdî, Muhammed b. Îsâ el-Medâinî, Muhammed b. İshak es-Sâgānî ve Ebû Müslim el-Keccî gibi âlimlerden rivayette bulundu; İbn Kuteybe'den edebî ilimleri öğrendi. Kendisinden Ebû Abdullah İbn Mende, Ebü'l-Kāsım Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Huzâî, Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî, Mansûr b. Nasr es-Semerkandî gibi şahsiyetler hadis rivayet etti. Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin tanınmış altı râvisi arasında onun da adı geçmektedir. Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Huzâî'nin Şâşî'den Tirmizî'nin eş-Şemâʾil ve el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i ile İbn Kuteybe'nin Ġarîbü'l-ḥadîs̱'ini rivayet ettiği belirtilir.

Yâkūt el-Hamevî, Şâşî'yi hâfız ve edip şeklinde nitelendirmiş, ilim yolunda çok seyahat ettiğini belirtmek için onun hakkında "rahhâl" kelimesini kullanmış; Zehebî de Şâşî'yi Mâverâünnehir muhaddisi, sika ve hâfız olarak değerlendirmiştir. Sem'ânî, Şâşî'nin 234 (848-49) yılında Buhara'ya geldiğini ve burada hadis rivayet ettiğini, ardından Şâş'a döndüğünü ve 235'te (849-50) orada öldüğünü kaydediyorsa da hocalarının hemen tamamının 270'li (883-84) yıllarda vefat ettiği dikkate alındığında onun Buhara'ya 234'te değil 334'te (945) gittiği söylenebilir. Kaynaklar vefat yerinin Şâş olduğu hususunda genellikle birleşiyorsa da Zehebî onun Buhara'da öldüğünü kaydetmektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 360). Şâşî'nin günümüze ulaşan tek eseri 1533 hadis içeren el-Müsned'i olup eserde önce aşere-i mübeşşerenin, daha sonra diğer sahâbîlerin müsnedlerine herhangi bir sıra gözetilmeksizin yer verilmiştir. el-Müsned, Mahfûzurrahman Zeynullah'ın tahkikiyle neşredilmiştir (I-III, Medine 1990).

BİBLİYOGRAFYA:Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, el-Müsned (nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah), Medine 1410/1990, neşredenin girişi, I, 11-19; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, IV, 276; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), III, 376; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 500; Zehebî, Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, III, 848-849; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 359-360; Cl. Gilliot, "Textes arabes anciens édités en Egypte au cours des années 1990 à 1992", MIDEO, XXI (1993), s. 456; a.mlf., "Textes arabes anciens édités en Egypte au cours des années 1992 à 1994", a.e., XXII (1994), s. 310.

Yavuz Köktaş

İBNÜ'l-MÜNÂDÎ (ابن المنادي) Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ca'fer b. Muhammed b. Ubeydillāh el-Münâdî el-Bağdâdî (ö. 336/947) Kıraat ve hadis âlimi.

18 Rebîülevvel 256'da (23 Şubat 870) Bağdat'ta dünyaya geldi. 257'de doğduğu da rivayet edilmiştir. Dedesine nisbetle İbnü'l-Münâdî diye meşhur oldu. İdrîs b. Abdülkerîm, Süleyman b. Yahyâ ed-Dabbî ve Fazl b. Mahled'den kıraat öğrendi. Zehebî, onun kıraatte dedesi Ebû Ca'fer Muhammed'den okuduğu âlî isnadı

bulunduğunu, bu isnadın İshak b. Yûsuf el-Ezrak vasıtasıyla kurrâ-i seb‘adan Âsım’ın râvisi Ebû Bekir b. Ayyâş’a bağlandığını kaydetmiştir (Maʿrifetü’l-ḳurrâʾ, II, 564). Dedesinden ve Muhammed b. Abdülmelik ed-Dakīkī, Ebû Bekir Muhammed b. İshak es-Sâgānî, Ebû Dâvûd es-Sicistânî gibi âlimlerden hadis dinledi. Kendisinden Ahmed b. Nasr eş-Şezâî, Abdülvâhid b. Ebû Hâşim, Ebü’l-Hasan b. Bilâl ve Ahmed b. Abdullah b. Hüseyin el-Cübbî ve diğerleri kıraat tahsil ederken Ebû Ömer İbn Hayyûye ve Muhammed b. Fâris el-Gūrî gibi şahsiyetler hadis rivayet ettiler. Hanbelî mezhebine mensup olan ve 273 (887) yılında hacca giden İbnü’l-Münâdî 19 Muharrem 336’da (10 Ağustos 947) Bağdat’ta vefat etti ve Hayzürân Mezarlığı’na defnedildi. İbnü’n-Nedîm ölüm yılını 334 (945) olarak verirken Süyûtî 320 (932) tarihini kaydetmiş, Dâvûdî de hocası Süyûtî’ye uymuştur. İbnü’l-Münâdî için İbnü’n-Nedîm “kıraat üstadı” derken Ebû Amr ed-Dânî onun seçkin bir mukrî olduğunu, bu hususta eskilerden intikal edenleri iyi bildiğini, Arap dili konusunda da zirvede bulunduğunu söylemiş, hakkında sika ve me’mûn terimlerini kullanmıştır (Zehebî, Maʿrifetü’l-ḳurrâʾ, II, 563). Hatîb el-Bağdâdî de İbnü’l-Münâdî’yi sika, emîn ve sadûk diye tanıtmış ve rivayet ettiği hususlarda hüccet sayıldığını belirtmiştir (Târîḫu Baġdâd, IV, 69). İbnü’l-Cevzî, eserlerinden kendi hattıyla yazılmış bir parçanın eline geçtiğini kaydettikten sonra onda hiçbir kitapta bulunamayacak bilgiler mevcut olduğunu söylemiştir. İbnü’l-Cevzî’nin naklettiğine göre İbnü’l-Münâdî’yi öven âlimlerden biri de Ebû Yûsuf el-Kazvînî olup bu zat onun sözlerinde faydasız hiçbir şeyin bulunmadığını ve rivayetle dirayeti birleştirebildiğini belirtmiş, Zehebî de, “Kurrânın ileri gelenlerindendi” demiştir (Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, III, 850). İbnü’l-Münâdî’nin ahlâkı hakkında Hatîb el-Bağdâdî’nin Ebü’l-Fazl Ubeydullah b. Ahmed b. Ali es-Sayrafî’den naklettiği bir rivayet daha sonraki bazı kaynaklarda yer almıştır. Buna göre Ebü’l-Fazl es-Sayrafî onun sert mizaçlı ve kötü huylu bir insan olduğunu söylemiş, bu sebeple kendisinden yapılan rivayetlerin yaygınlık kazanmadığını ileri sürmüştür.

Eserleri. İbnü’n-Nedîm, İbnü’l-Münâdî’nin çoğu Kur’an ilimlerine dair olmak üzere çeşitli alanlarda 120’den fazla eseri bulunduğunu söylemiş, Ebû Yûsuf el-Kazvînî ise Kur’an ilimleri konusunda 440’tan fazla çalışması olduğunu, bunlardan yirmi birini kendisinin bildiğini belirtmiştir (İbnü’l-Cevzî, XIV, 66). Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Ebû Ya‘lâ’nın kaydettiklerine göre onun eserlerinin çoğundan haberdar olunmamıştır. İbnü’l-Münâdî’nin günümüze ulaştığı bilinen tek kitabı Müteşâbihü’l-Ḳurʾâni’l-ʿaẓîm olup bir nüshası İskenderiye’de el-Mektebetü’l-belediyye’de (nr. 1993 d.) bulunmaktadır (Sezgin, I, 44). Eser Abdullah b. Muhammed el-Guneymân’ın tahkikiyle yayımlanmıştır (Medine 1408; Demenhûr 1414/1993). Kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: İḫtilâfü’l-ʿaded, Kitâbü Duʿâʾi envâʿi’l-istiʿâẕât min sâʾiri’l-âfât ve’l-ʿâhât, Efvâcü’l-ḳurrâʾ, Nâsiḫu’l-Ḳurʾân ve mensûḫuh, Kitâbü’l-Melâḥim, et-Târîḫ, Kitâbü’l-Menâsik, Müsnedü’l-ʿaşere, Kitâbü Kellâ, Feżâʾilü’l-Ḳurʾân, Kitâbü’l-Müderrisîn, Cüzʾ fîhi’l-Ḫaḍır.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Münâdî, Müteşâbihü'l-Ḳurʾân (nşr. Abdullah b. Muhammed el-Guneymân), Demenhûr 1414/1993, neşredenin girişi, s. 5-16; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Şüveymî), s. 184-185; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IV, 69-70; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, II, 3-6; Sem'ânî, el-Ensâb, V, 385-386; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, XIV, 65-66; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 849-850; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), II, 563-564; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 331-350, s. 134-135; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 361-362; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 219; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 44; II, 194; Burhâneddin İbn Müflih, el-Maḳṣadü'l-erşed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1410/1990, I, 85-86; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 300-301; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, I, 33-34; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1921; Sezgin, GAS, I, 44; Muhammed Hâdî Müezzin-i Câmî, "İbn Münâdî", DMBİ, IV, 693-694.

Tayyar Altıkulaç

KĀSIM b. ASBAĞ (قاسم بن أصبغ) Ebû Muhammed Kāsım b. Asbağ b. Muhammed el-Kurtubî el-Beyyânî (ö. 340/951) Hadis, fıkıh, dil ve neseb âlimi, tarihçi.

20 Zilhicce 244'te (29 Mart 859) Kurtuba'nın (Cordoba) Beyyâne köyünde dünyaya geldi. 246 veya 247'de (861) doğduğu da ileri sürülmüştür. Emevî Hükümdarı I. Velîd'in âzatlısı olan dördüncü dedesi Atâ fetihler sırasında bu bölgeye yerleşmiştir. Tahsiline Kurtuba'da başlayan Kāsım b. Asbağ Kurtuba müftüsü Asbağ b. Halîl, Bakī b. Mahled, Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî, İbn Vaddâh gibi âlimlerden faydalandı. 274'te (887) öğrenimini ilerletmek için seyahate çıkıp Mekke'de Muhammed b. İsmâil es-Sâiğ; Bağdat'ta Ebû Kılâbe er-Rekāşî, birçok eserini bizzat kendisinden dinleyip istinsah ettiği İbn Kuteybe, et-Târîḫu'l-kebîr (Târîḫu ruvâti'l-ḥadîs̱) adlı eserini bizzat kendisinden yazdığı İbn Ebû Hayseme; Kûfe'de İbrâhim b. Abdullah el-Kassâr, İbn Ebü'd-Dünyâ; Kahire'de Mikdâm b. Dâvûd; Kayrevan'da Ahmed b. Yezîd el-Muallim gibi âlimlerden faydalandı. Doğu'da tahsilini tamamladıktan sonra memleketine dönen Kāsım b. Asbağ, bazı hadis kitapları ile birlikte İbn Ebû Hayseme'nin et-Târîḫu'l-kebîr'ini, İbn Kuteybe'nin el-Maʿârif, Edebü'l-kâtib, Ġarîbü'l-Ḳurʾân, Teʾvîlü Müşkili'l-Ḳurʾân gibi eserlerini ilk defa ülkesine götürdüğü için Endülüs fikir ve kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. Doksan küsur yıllık ömründe birkaç nesil kendisinden istifade etmiş olup Halife III. Abdurrahman, oğlu II. Hakem ve torunu Kāsım b. Muhammed ile İbnü'l-Bâcî Abdullah b. Muhammed, Abdullah b. Herseme b. Zehvân, İbn Müferric, İbnü'l-Kūtıyye, Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Abdülvâris b. Süleyman ve Saîd b. Nasr onun talebelerinden bazılarıdır. Kāsım b. Asbağ 14 Cemâziyelevvel 340'ta (18 Ekim 951) Kurtuba'da vefat etti. Aynı yıl 27 Zilkade'de (25 Nisan 952) Mekke'de öldüğü de ileri sürülmüştür.

Kāsım b. Asbağ'ın rivayet ettiği hadisler İbn Hazm, İbn Abdülber en-Nemerî ve Ebü'l-Velîd el-Bâcî gibi âlimlerin eserlerinde yer almıştır. İbn Hazm onun hadisle ilgili eserlerinin değerli olduğunu söylemiş, İbn Abdülber de kendisini "sadûk" terimiyle anmış ve eserlerini övmüştür. Vefatından iki yıl önce hâfıza kaybına uğradığı ve bu

dönemde kendisinden rivayette bulunulmadığı belirtilir. Kāsım b. Asbağ, Doğu'ya yaptığı seyahatinde Müberred ve Sa'leb gibi dilcilerden faydalandığı için şiir ve Arap dili ve edebiyatında da önemli bir yere sahiptir.

Eserleri. 1. el-Muṣannef (el-Müstaḫrec). Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i tarzında fıkıh bablarına göre tasnif edilip sahih ve garîb rivayetlerin derlendiği eserdeki daha güvenilir rivayetleri müellif, 324 (936) yılından itibaren el-Müctenâ (el-Münteḳā) adıyla ihtisar etmeye başlamış, eseri tamamladığında onu Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'e ithaf etmiştir. Yedi cüzden meydana geldiği, 2490 muttasıl hadis ihtiva ettiği kaydedilen el-Müctenâ'nın bazı kısımları Miknâs'ta Mektebetü'l-evkāf'ta (nr. A 1067) bulunmaktadır (Abdülhâdî Ahmed el-Hüseysin, I, 239). 2. Aḥkâmü'l-Ḳur᾿ân. Cehdamî'nin aynı adı taşıyan eseri örnek alınarak hazırlanmakla beraber İbn Hazm, Kāsım b. Asbağ'ın çalışmasının hadislerin seçimi ve senedlerinin sağlamlığı bakımından daha üstün olduğunu söylemiştir. Onun bunlardan başka, İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭa᾿ının Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetiyle gelen hadislerini ihtiva eden Müsnedü Mâlik, yine İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭa᾿da yer almayan garîb rivayetlerini ihtiva eden Ġarâ᾿ibü Mâlik, Ṣaḥîḥ-i Müslim'i esas alarak hazırladığı eṣ-Ṣaḥîḥ ile en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ, Birrü'l-vâlideyn, Feżâ᾿ilü Ḳureyş ve Kinâne, el-Ensâb, Feżâ᾿ilü Benî Ümeyye adlı eserleri bulunduğu kaydedilmektedir.

Kāsım b. Asbağ'ın en önemli çalışmalarından biri de hıristiyan ilâhiyatçısı Pavlus Orosius'un (ö. m. 416) putperestlere karşı kaleme aldığı Historiarum libri septem adversus paganos adlı ilk dünya tarihinin Endülüslü müslüman bir yerlinin yardımıyla Arapça'ya yaptığı tercümesidir.

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Aḫbârü'l-fuḳaha᾿ ve'l-muḥaddiṣîn (nşr. M. L. Ávila - L. Molina), Madrid 1992, s. 307-309; İbnü'l-Faradî, Târîḫu ᶜulemâ᾿i'l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1966, II, 611-614; Humeydî, Cezvetü'l-muḳtebis (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, II, 526-528; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. Abdülkādir es-Sahrâvî - Saîd Ahmed A'râb), Rabat 1403/1982, V, 180-182; İbn Hayr, Fehrese (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, I, 148; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis (Ebyârî), II, 589-590; Yâkūt, Muᶜcemü'l-üdebâ᾿, XVI, 236-237; Zehebî, Aᶜlâmü'n-nübelâ᾿, XV, 472-474; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 853-855; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, II, 145-146; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, IV, 458; Süyûtî, Buġyetü'l-vuᶜât, II, 251; Abdülhâdî Ahmed el-Hüseysin, Meẓâhirü'n-nehḍati'l-ḥadîṣiyye fî ᶜahdi Yaᶜḳūbe'l-Manṣûri'l-Muvaḥḥidî, Tıtvân 1403/1983, I, 238-240; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 18, 20, 22, 30, 36, 53, 106, 160, 233, 253; Mustafa İbrâhim el-Meşînî, Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs, Beyrut 1406/1986, s. 48-49; Homenaje al-Prof. Jacinto Bosch Vilá, Granada 1991, s. 293-309; J. Bosch Vilá, "Ḳāsim b. Aṣbag͟h", EI² (İng.), IV, 717-718.

Mehmet Görmez

KERHÎ (الكرخي) Ebü'l-Hasen Ubeydullāh b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî (ö. 340/952) Hanefî mezhebinin sistemleştirilmesinde önemli katkıları bulunan, Irak Hanefîliği çizgisinin önde gelen temsilcisi, usulcü, fakih.

---

260 (874) yılında Kerh'te doğdu. Bu yer Sem'ânî'ye göre Irak'taki Kerh-i Bâceddâ, Yâkūt el-Hamevî ve Kureşî'ye göre ise Kerh-i Cüddân'dır (Muᶜcemü'l-büldân, IV,

449; el-Cevâhirü'l-muḍıyye, II, 493). İbnü'n-Nedîm, Yâkūt el-Hamevî, İbnü'l-Esîr gibi müellifler adını -yanlış olarak- Abdullah, babasının adını da Hasan olarak vermektedir.
Ebû Saîd el-Berdaî'nin derslerine devam eden Kerhî, onun Ebû Ali ed-Dekkāk'tan ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencilerinden Mûsâ b. Nasr'dan alarak sürdürdüğü çizgiden bir hayli etkilenmiştir. Kendisiyle birlikte Berdaî'den ders alan arkadaşlarının en meşhuru Ebû Amr et-Taberî ile Ebû Tâhir ed-Debbâs'tır. Kerhî'nin, Ebû Ca'fer et-Tahâvî ve Ebû Tâhir ed-Debbâs gibi iki büyük fakihi yetiştiren, Dımaşk, Kûfe ve Kerh kadılıklarında bulunan Hanefî mezhebinin önemli isimlerinden Kadı Ebû Hâzim'le görüştüğü ve onun meclisine de katıldığı bilinmekle birlikte bu sırada Ebû Hâzim'in öğrencisi Tahâvî ile görüştüğüne dair bir bilgiye kaynaklarda rastlanmamaktadır. Ancak Kerhî'nin o çağda ictihad ehli olarak sadece Tahavî'den söz ettiği, fakat bir hac mevsiminde karşılaşmalarının ardından bu kanaatinin değiştiği yönündeki rivayet (İbnü'l-Murtazâ, s. 130) Tahâvî ile karşılaşmalarının daha sonra gerçekleştiğini göstermektedir.

Kerhî Bağdat'ta, Ebû Hâzim ve Berdaî'den sonra üstlendiği öğretim görevini ölümüne yakın bir zamana kadar sürdürdü. Bu görevin başlangıcının Berdaî'nin Karmatîler saldırısında öldürüldüğü 317 (929) yılı olduğu tahmin edilebilir. Kerhî, ömrünün sonlarına doğru hastalanması üzerine öğretim görevini Ebû Ali eş-Şâşî'ye, fetva görevini de mezhep görüşlerini en iyi bilen kişi olarak tavsif ettiği Ebû Bekir ed-Dâmegānî'ye devretti (Hüseyin b. Ali es-Saymerî, s. 169).

Yargı işlerine hiç iltifat etmeyen Kerhî yargı görevine getirilen arkadaşlarına kızmış ve onları yanından uzaklaştırmıştır. Öğrencisi ve arkadaşı Ebü'l-Kāsım et-Tenûhî'yi sırf yargı görevini üstlendiği için terketmiş, mektuplarına cevap vermemiş ve görüşme isteklerini geri çevirmiştir. Tenûhî ile görüşmeyi kabul etmeyişini açıklarken kullandığı ifadelere dayanarak kadılık görevi üstlenilmesine karşı bu çekingenliğin siyasî olmaktan çok ahlâkî olduğu, yani bu görevin haksız kazanç elde etmeye elverişli bulunması olduğu söylenebilir. Defalarca kadılık görevine çağrılan Ebû Bekir el-Cessâs'ın her defasında bunu reddetmesi (a.g.e., s. 167, 172), hocası Kerhî'nin bu konudaki kanaatini paylaştığı şeklinde anlaşılabileceği gibi, bu hususta titiz olan hocasının hatırasına duyduğu saygıyla da açıklanabilir.

Kerhî birçok öğrenci yetiştirmiş, bunlar değişik bölgelere dağılarak kadılık ve öğretim görevlerini üstlenmişlerdir. Saymerî bunlar arasında Ebû Ali eş-Şâşî, Ebû Abdullah ed-Dâmegānî, Ebû Abdullah el-Basrî, Ali b. Muhammed et-Tenûhî, Cessâs, Ebû Sehl ez-Zücâcî'den söz eder (a.g.e., s. 166, 171, 172). Kureşî, Ebü'l-Ferec el-Umânî'yi Kerhî'nin önde gelen arkadaşlarından biri olarak gösterirken (el-Cevâhirü'l-muḍıyye, IV, 74) Şîrâzî de Ebü'l-Hüseyin Kādı'l-Haremeyn'i Kerhî'nin öğrencileri arasında zikreder. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin belirttiğine göre Nîşâbur fakihleri fıkhı Ebû Sehl ez-Zücâcî ile Ebü'l-Hüseyin Kādı'l-Haremeyn'den öğrenmişlerdir (Ṭabaḳātü'l-fuḳahâ', s.

144). Şîrâzî, Ebû Bekir b. Şâhûyeh ile Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Muhammed ed-Darîr el-Basrî'yi Kerhî'nin arkadaşları arasında sayar (a.g.e., s. 144). Kureşî ise ilkinin Kerhî'den ders aldığından hiç söz etmezken (el-Cevâhirü'l-muḍıyye, III, 49-50), ikincinin Kerhî'den değil onun öğrencilerinden ilim aldığını belirtir (a.g.e., III, 599-600). Leknevî'nin Ebû Hâmid Ahmed et-Taberî ile Ebü-l-Hasan el-Kudûrî'yi Kerhî'nin öğrencileri arasında zikretmesini (el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 108-109) başka kaynaklarca teyit edilmediği için kuşkuyla karşılamak gerekir.

Kaynaklar Kerhî'nin ibadete, özellikle namaz ve oruca son derece düşkün, verâ sahibi, mushaf bulunan odaya abdestsiz girmeyecek kadar titiz, fakirliğe karşı sabırlı, insanların sahip olduklarına imrenmeyen bir kimse olduğunu özellikle vurgulamışlardır. Onun bu tutumunu gösteren olaylardan biri, felç olduğunda arkadaşlarının Seyfüddevle el-Hemdânî'den yardım istediklerini öğrenmesi üzerine "Allahım! Rızkımı beni alıştırdığın şeklin dışında verme!" diye dua etmesidir. Rivayete göre Seyfüddevle'nin 10.000 dirhemlik yardımı geldiğinde Kerhî ölmüştü. 340 yılı Şâban ortasında (Ocak 952 ortaları) vefat eden Kerhî, mescidinin hizasında Vâsıtıyyîn nehri kenarındaki Derbü'l-Hasan b. Zeyd'e defnedildi.

İlmî Kişiliği ve Görüşleri. Saymerî, Kureşî ve Şîrâzî bu yönde açıklamada bulunmamakla birlikte Hatîb el-Bağdâdî başta olmak üzere İbnü'l-Cevzî, İbn Kesîr gibi müellifler Kerhî'nin önde gelen bir Mu'tezilî olduğunu belirtirler. İbn Hacer'e göre ona Mu'tezilîlik suçlamasını ilk yönelten kişi Hasan b. Furât'tır (Lisânü'l-Mîzân, IV, 98-99). Kerhî'nin bu hususta, Mu'tezilî olarak tanınan Berdaî'den ve fıkıhta hocası olmakla birlikte kendisinden kelâm dersleri aldığı Mu'tezilî âlim Ebû Abdullah el-Basrî'den etkilenmiş olması mümkündür. Kendisiyle bazı fıkıh meselelerini tartıştığı Ebû Hâşim el-Cübbâî'ye büyük bir hayranlık duyması, öğrencileri arasında Ebü'l-Hasan el-Ezrak, Ebû Bekir el-Buhârî, Ebû Abdullah ed-Dâî gibi Mu'tezilî âlimlerin bulunması, cenaze işleriyle daha çok Mu'tezilî âlimlerin ilgilenmesi, hatta cenaze namazını bir Mu'tezilî âlimin kıldırmak istemesi ve Mu'tezilî usulcü Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin Kerhî'ye atıf yaparken kendi üstatları için kullandığı "eş-Şeyh" unvanını kullanması (örnek olarak bk. el-Muʿtemed, I, 135, 140, 146, 153, 156) Kerhî'nin Mu'tezilîliğinin zâhirî göstergeleri arasında sayılabilir. Yine daha sonra Kādı'l-Haremeyn Ebü'l-Hüseyin'in başlangıçta Kerhî'nin yanındayken ondan ayrılıp Ebû Tâhir ed-Debbâs'ın yanına gitmesinin sebebi de muhtemelen Kerhî'nin Mu'tezilî eğilimidir. Sonraki Hanefîler'in bazı imalarının Kerhî'nin Mu'tezilî oluşuyla irtibatlandırılması da mümkündür. Meselâ Kureşî'nin Ebû Tâhir ed-Debbâs'a ilişkin olarak, "Ehl-i sünnet'ten sahih itikadlı biriydi" değerlendirmesinde bulunurken Kerhî hakkında bu açıdan suskun kalması, Semerkandî'nin Irak meşâyihinin görüşlerine Kerhî ve Cessâs'ın isimlerini zikrederek atıfta bulunduktan sonra çok defa bu görüşün aynı zamanda Mu'tezile'nin çoğunluğuna ait olduğunu belirtmesi (Mîzânü'l-uṣûl, I,

410, 521) bu yönde birer ima sayılabilir. Esasında Mu‘tezilî eğilim, İbnü’s-Selcî dahil olmak üzere Irak bölgesindeki birçok Hanefî fakih için söz konusu edilmiştir.

Hanefî mezhebi içinde oluşan, kesin ve keskin bir ayırıma yol açmamakla birlikte bazı usulî ve fıkhî konularda farklı anlayışlara sahip iki çizgiden biri olan Irak Hanefîliğinin (meşâyih-i Irak) önemli, hatta en büyük temsilcisi sayılan Kerhî, Hanefî mezhebinin oluşumunda bir yol ayırımını teşkil eder. Bu iki çizgi arasında kesin bir ayırım olmadığı için Semerkant bölgesine dahil olduğu halde Irak çizgisini izleyen Debûsî gibi fakihler olduğu gibi aksi de söz konusudur (a.g.e., I, 410). Taşköprizâde’nin Kerhî’nin el-Hidâye’de sıkça (yaklaşık otuz defa) tekrarlandığına ilişkin vurgusu, Mergīnânî’nin Kerhî’nin görüşleri paralelinde Irak ekolünün çizgisini izlediğini ima amacına yönelik olabilir. Ancak Mergīnânî, Kerhî’ye atıfta bulunduğu her yerde onun görüşlerini benimsemiş değildir.

Kerhî, Hanefî ekolü içinde Hassâf gibi ihtiyar ve tahrîc ehli fakihlerden olup mezhep görüşlerine ilişkin nakilleri ve bunlara dair yorum ve tercihleri genelde dikkate alınmakta ve muteber kabul edilmektedir. Sadece el-Hidâye’deki atıflar takip edilerek bile Kerhî’nin tahrîc ve ihtiyarları dikkate alınan bir fakih olduğunu söylemek mümkündür. Leknevî, Kerhî’nin Kemalpaşazâde gibi âlimler tarafından tıpkı Hassâf ve Tahâvî gibi meselede müctehid sayıldığını zikrettikten sonra bunların Ebû Hanîfe’ye birçok meselede muhalefet ettiklerini, mezhep sahibinin tercihlerine aykırı tercihleri (ihtiyârât) bulunduğunu, dolayısıyla ashâbü’l-vücûh sayılmalarının daha doğru olacağını öne sürer (el-Fevâʾidü’l-behiyye, s. 108). Ta‘dîl-i erkânın vâcipliği gibi Hanefî mezhebinde benimsenen görüşlerin birçoğu Kerhî’nin tahrîcidir (tercih edilen bazı tahrîcleri için bk. Burhâneddin el-Mergīnânî, I, 50; II, 133, 148). Kerhî’nin, hasta ve yolcunun ramazan dışında bir günde oruç tutmasının vâcip olduğu, zekâtın hemen ödenmesinin gerektiği, sarhoşun boşamasının vâki olmayacağı, nikâh akdinin icâre ve iâre lafızlarıyla da yapılabileceği gibi yaygın tasvip görmeyen görüşleri alternatif görüşler olarak Hanefî literatüründe yerlerini almıştır. Kerhî’nin usule ilişkin olarak açıkladığı prensiplerin önceki imamların söz ve çözümlerinden hareketle oluştuğu muhakkaktır. Sonraki usulcülerin Kerhî’nin usule dair görüşlerine isim vererek sıkça atıfta bulunmaları, Hanefî fıkıh usulünün büyük ölçüde ilk defa Kerhî tarafından sistemleştirildiğini söylemeyi mümkün kılar. Kerhî bu sistemleştirme sürecinde yalnız olmayıp kendisinden önceki dönemde Îsâ b. Ebân’ın ve kendinden sonraki dönemde ikmal kabilinden olmak üzere Cessâs ve Debûsî ile Şemsüleimme es-Serahsî ve Ebü’l-Usr el-Pezdevî’nin bu yöndeki katkıları da anılmalıdır. Kerhî’nin Hanefî usul anlayışının sistemleştirilmesindeki önemli yeri, diğer ekollere mensup usulcülerin en çok ona atıf yapmalarından da anlaşılabilir. Mu‘tezilî Ebü’l-Hüseyin el-Basrî’nin el-Muʿtemed’i, Şâfiî Gazzâlî’nin el-Müstaṣfâ’sı, Mâlikî Ebü’l-Velîd el-Bâcî’nin el-İḥkâm’ı ve Bâkıllânî’nin et-Taḳrîb’i gibi kelâmcı metoda göre yazılan usul eserlerinde, mezhep kurucuları dışında en fazla atıf yapılan ve görüşleri zikredilen

Hanefî fakihi ve usulcüsü Kerhî'dir. Bu durum, Kerhî'nin usul açısından Hanefî mezhebinde önde gelen kişilerden olduğunu ve yine buradan hareketle usulün sistemleşmesinde önemli rol oynadığını göstermektedir. Teknik anlamda fıkıh usulü alanında bir eser yazdığı bilinmemekle birlikte bu alana ilişkin birçok görüşü özellikle öğrencisi Cessâs'ın el-Fuṣûl'ünde ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin el-Muʿtemed'inde bulunmaktadır. Hanefî mezhebinin sistemleşmesindeki önemli rolüne rağmen onun yaygın tasvip görmeyen usule ilişkin bazı görüşleri de bulunmaktadır. Meselâ Kerhî'nin, ilâve bir delil bulunmadıkça Hz. Peygamber'in fiilinin mubahlık ifade edeceği, sahâbî sözünün sadece kıyas yoluyla bilinemeyen konularda hüccet olacağı, mutlak emrin derhal yerine getirilmesinin gerektiği, mendubun emredilmiş olmadığı, gayri müslimlerin şeriatın fürûu ile mükellef oldukları gibi görüşleri genel Hanefî çizgisinden farklıdır (usul görüşlerinin genel bir listesi ve izahı için bk. Hüseyin Halef el-Cebûrî, tür.yer.).

Özellikle, Hanefî imamları tarafından öne sürülmüş görüş ve çözümlerin dayandığı genel ilke ve kuralları (kavâid) tesbite yönelik küçük çalışması (er-Risâle) ve burada tesbit edilen kurallar, Hanefî fıkıh mantalitesinin anlaşılmasında oldukça önemli köşe taşını oluşturur. Bu eserin gerek bizâtihî değeri gerekse sonraki dönemler üzerindeki etkileri dikkate alındığında Kerhî'nin Hanefî mezhebi içinde bir fıkıh teorisyeni olarak adlandırılmayı hak ettiği söylenebilir. Hanefî mezhebinin meseleci olarak gelişmesi ve problemlerin kavâid-i külliye denilen genel hukukî ilkeler ve kurallar çerçevesinde çözümlenmesi, bir yönüyle Hanefî mezhebinde fıkıh usulünün diğer ekollere nazaran daha geç yazılmasının ve sistemleşmesinin sebebini de açıklar.

Kerhî'nin bu risâlede belirlediği ve bazı eleştirilere konu olan bir ilke, "Ashabımızın görüşlerine aykırı olan bir âyet ya mensuh kabul edilir ya tercihe hamledilir. En uygunu onun müevvel kabul edilmesidir" şeklindedir. Bu ilke ilk bakışta mezhep imamlarının görüşlerinin âyet ve hadislerin önüne geçirildiği izlenimini vermektedir. Ancak Hanefî imamlarının anlam ve yorum hususunda ortaya koydukları ilkeler ve geliştirdikleri yöntem çerçevesinde düşünüldüğünde bu izlenimin ve bu izlenimden kaynaklanan eleştirilerin haklı olmadığı ortaya çıkacaktır. Kerhî'nin bu sözünün Ebû Hanîfe'nin sahâbe görüşlerinin dışına çıkmama ilkesiyle birlikte düşünülmesi tekabül ettiği anlamın doğru anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Öte yandan sözü edilen anlayış, görüşlerin sistemleşerek ekol haline gelmesi durumu ve istikrarın sağlanması kaygısı içinde düşünülmelidir. Ayrıca serdedilen görüşlerde sistemli ve tutarlı bir bütünlük ihtiyacından kaynaklanan bu yaklaşım, sadece Kerhî'ye özgü olmayıp diğer ekollere mensup fakih ve usulcüler tarafından da dile getirilmiştir. Eserleri. 1. er-Risâle. Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî gibi ilk Hanefî imamlarının görüşlerinin dayandığı genel ilke ve kuralları tesbite yönelik hacmi küçük, kıymeti büyük bir risâledir. Fuat Sezgin'in el-Uṣûl adıyla kaydettiği bu eser, müstakil olarak ve Debûsî'nin Teʾsîsü'n-naẓar'ının sonunda Ebû Hafs en-Nesefî'nin her bir kural için

zikrettiği örneklerle birlikte (Beyrut, ts., s. 161-175) ve Cebûrî'nin Kerhî'nin usul görüşlerini incelediği el-Aḳvâlü'l-uṣûliyye li'l-İmâm Ebi'l-Ḥasan el-Kerḫî adlı eserinin sonunda (Mekke 1989) yayımlanmıştır. 2. el-Muḫtaṣar. Sonraki âlimler tarafından gerek mezhep imamlarının görüşlerinin yorumu gerekse Kerhî'nin şahsî görüşleri konusunda kaynak olarak kullanılan eser (yazmaları için bk. Sezgin, I, 444) Cessâs, Kudûrî, İsbîcâbî, Rükneddin el-Kirmânî ve Ebû Abdullah el-Basrî tarafından şerhedilmiştir (İbnü'n-Nedîm, s. 261; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1634-1635). 3. Şerḥu'l-Câmiʿi'l-kebîr. 4. Şerḥu'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr. 5. el-Câmiʿ. Kâtib Çelebi'nin el-Câmiʿu'l-kebîr fî fürûʿi'l-Ḥanefiyye adıyla Kerhî'ye nisbet ettiği bu eser (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 570) ayrı bir eser olabileceği gibi el-Câmiʿu'l-kebîr veya el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr'e yazdığı şerhlerden biri de olabilir.

Bunların dışında kaynaklarda Kerhî'ye, içecekler ve hurma nebîzinin helâlliğiyle (İbnü'n-Nedîm, s. 261) Farsça kıraatle namazın câizliği konusunda (Teftâzânî, I, 31) iki eser daha nisbet edilmektedir. Ancak bu konularda yazılmış iki eserin Kerhî'nin öğrencileri arasında yer alan Mu'tezilî Ebû Abdullah el-Basrî'ye de izâfe edilmesi (İbnü'n-Nedîm, s. 261), her ikisinin de aynı konularda eser yazmış olduğunu gösterebileceği gibi burada bir nisbet hatasından bahsedilmesi de mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, [baskı yeri yok] 1988 (Dârü'l-mesîre), s. 261; Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, el-Muʿtemed fî uṣûli'l-fıḳh (nşr. Muhammed Hamîdullah), Dımaşk 1384/1964, I, 135, 140, 146, 153, 156; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Aḫbâru Ebî Ḥanîfe ve aṣḥâbih, Beyrut 1985, s. 165, 166-172; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, X, 353-355; Şîrâzî, Ṭabaḳātüfuḳahâʾ, s. 142, 144; Alâeddin es-Semerkandî, Mîzânü'l-uṣûl (nşr. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'dî), Bağdad 1407/1987, I, 410, 521; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 52; Burhâneddin el-Mergīnânî, el-Hidâye, İstanbul 1986, I, 50; II, 133, 148; İbnü'l-Cevzî, el-Munteẓam, VI, 369-370; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, IV, 449; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III, 91; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 426-427; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 224, 225; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, I, 164; II, 367, 493-494; III, 49-50, 599-600; IV, 74, 297; Teftâzânî, et-Telvîḥ, Kahire 1377/1957, I, 31; İbnü'l-Murtazâ, Ṭabaḳātü'l-Muʿtezile, s. 94, 100, 101, 105, 108, 109, 113, 130; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, Beyrut 1971, IV, 98-99; Taşköprizâde, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ (nşr. Ahmed Neyle), Musul 1954, s. 60; Temîmî, eṭ-Ṭabaḳātü's-seniyye, IV, 420-422; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 108-109; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 563-564, 570; II, 1634-1635; Sezgin, GAS, I, 444; Hüseyin Halef el-Cebûrî, el-Aḳvâlü'l-uṣûliyye li'l-İmâm Ebi'l-Ḥasan el-Kerḫî, Mekke 1989.

H. Yunus Apaydın

İBNÜ'l-A'RÂBÎ, Ebû Saîd (أبو سعيد ابن الأعرابي) Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî (ö. 341/952) İlk sûfî müelliflerden, muhaddis.

Basra'da doğdu. Bağdat'a giderek fıkıh ve hadis ilmiyle meşgul oldu. Burada Cüneyd-i Bağdâdî, Amr b. Osman el-Mekkî, Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî ile tanışması onu tasavvufî konulara yöneltti. Hadis âlimlerine göre sika bir râvi kabul edilen İbnü'l-A'râbî'nin rivayet ettiği hadislerin bir kısmı Sülemî'nin Ṭabaḳāt'ı ile Ebû Nuaym'ın Ḥilyetül-evliyâʾ adlı eserinde yer almaktadır. Hayatının son yıllarını Mekke'de geçiren ve "şeyhü'l-Harem" unvanıyla tanınan İbnü'l-A'râbî burada vefat etti.

Tasavvufu, “Fuzûlî işleri terketmektir” şeklinde tarif eden İbnü’l-A‘râbî (Sülemî, s. 428), tasavvufa uzak bir âlim kadar hadisle ilgili yeterli bilgileri elde edememiş olan sûfînin de doğru yolu bulamayacağı kanaatindedir. Ona göre sahâbe döneminde kullanılmayıp daha sonra sûfîler arasında yaygınlık kazanan sekr, sahv, fenâ, seyrü sülûk gibi terimler yerine Kitap ve Sünnet’te bulunan takvâ, cihad, huşû, tevazu gibi terimler kullanılmalıdır. Münâvî’nin, “Müridleri terbiye etme konusunda kendine has bir metodu vardı” şeklindeki ifadesi (el-Kevâkib, I, 11) bu konuyla ilgili olmalıdır. Tevhid anlayışını, “Yakınlık bahis konusu olduğu sürece mesafe vardır, halbuki tasavvuf ikilik değil birliktir” sözüyle ifade eden İbnü’l-A‘râbî (Herevî, s. 492) zühdü “zaruri olanı almak”, rızâyı “itirazı terketmek”, mârifeti ise “cehli itiraf etmek” şeklinde tarif eder. Ona göre ilim çeşitli vasıtalarla, hakikat ise yalnız mükâşefe ile elde edilebilir.

İbnü’l-A‘râbî’nin sonraki tasavvuf klasiklerine kaynak olan eserlerinin çoğu günümüze ulaşmıştır. Ebû Nasr es-Serrâc, el-Lümaʿ adlı eserinde vecd konusunu anlatırken İbnü’l-A‘râbî’ye dayanmış ve onun Kitâbü’l-Vecd’ini özetlemiştir. İbnü’l-A‘râbî’yi tanıtırken, “Meşhur eserleri vardır” ifadesini kullanan Ebû Nuaym (Ḥilye, X, 375), onun zâhidlerin hayatı ve menkıbeleri hakkında yazılmış ilk kitap olan Ṭabaḳātü’n-nüssâk adlı eserinden (Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1108) geniş ölçüde istifade etmiştir. İbnü’l-A‘râbî’nin Kitâbü’z-Zühd, Risâle fi’l-mevâʿiẓ ve’l-fevâʾid (Brockelmann, I, 358), Kitâbü Rüʾyetillâhi tebâreke ve teʿâlâ, Kitâbü’l-Muʿcem fi’l-ḥadîs̱’i (Sezgin, I, 661) günümüze ulaşan başlıca eserleridir. Kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Târîḫu’l-Baṣra, el-Cemʿ ve’t-tefrîḳ, Kitâbü’l-Veṣâyâ. Onun ayrıca, Mekke’de görüştüğü Endülüslü filozof İbn Meserre’nin fikirlerini reddetmek için bir eser kaleme aldığı belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Serrâc, el-Lümaʿ, s. 376-389; İbnü’l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi’l-Endelüs, Kahire 1966, II, 40; Sülemî, Ṭabaḳāt, s. 427-430; Ebû Nuaym, Ḥilye, X, 375-376; Herevî, Ṭabaḳāt, s. 492; İbnü’l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 371; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XV, 407-412; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, II, 852-853; a.mlf., el-ʿİber, II, 252; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü’z-zâhire, III, 45, 306; İbnü’l-Mülakkın, Ṭabaḳātü’l-evliyâʾ, s. 77-78; Câmî, Nefeḥât, s. 221; Münâvî, el-Kevâkib, I, 11; Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1108; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, II, 354-355; Brockelmann, GAL Suppl., I, 358; Îżâḥu’l-meknûn, I, 367; II, 320, 349; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 62; Sezgin, GAS, I, 660-661; Elûzâd Muhammed, “el-Melâhimü’l-ʿâmme li-şaḫṣiyyeti İbn Meserre ve ârâʾih”, Mecelletü Külliyyeti’l-âdâb ve’l-ʿulûmi’l-insâniyye bi-Fâs, sy. 6, Dârülbeyzâ 1982-83, s. 43-44.

Ethem Cebecioğlu

HAYSEME b. SÜLEYMAN (خيثمة بن سليمان) Ebü’l-Hasen Hayseme b. Süleymân b. Haydere el-Kureşî eş-Şâmî et-Trablusî (el-Etrâblusî) (ö. 343/955) Hadis hâfızı.

---

250 (864) yılında Trablusşam’da doğdu. Aslen Kureyş kabilesinden olup dedesinin adının Cendere olduğu söylenmekteyse de Haydere olması daha isabetlidir. Şam

bölgesinin meşhur muhaddisleri arasında yer alması sebebiyle Şâmî nisbesi ve “muhaddisü’ş-Şâm” unvanıyla da tanınmaktadır.

Hayseme İslâmî ilimlerle ilgilenen bir aileye mensuptur. Kardeşi Muhammed, oğulları Abdullah ve Süleyman, kız kardeşinin oğlu Abdullah b. Ebû Kâmil hadis okumuş ve okutmuşlardır. Öğrenime küçük yaşta başlayan Hayseme, Trablus’taki muhaddislerden faydalandıktan sonra tahsilini ilerletmek amacıyla Beyrut, Cebele, Hicaz, Irak, Yemen, Askalân, Dımaşk, Humus, Halep, Bağdat, Antakya, Vâsıt, Kûfe, Basra, Medâin, Nîşâbur gibi ilim merkezlerini dolaştı. Yûsuf b. Bahr el-Cebelî’den hadis almak için Cebele’ye giderken esir düştü. Dört ay süren esaretten sonra serbest bırakıldı. Ebû Kilâbe er-Rekāşî, İbn Ebû Hayseme, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerden hadis öğrendi. Kendisinden de Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, Ebü’l-Hüseyin el-Malatî, Ebû Abdullah İbn Mende, İbn Cümey‘ el-Gassânî, Temmâm er-Râzî, Ebû Nuaym el-İsfahânî gibi âlimler hadis rivayet ettiler.

İlmî seyahatlerini tamamladıktan sonra Hayseme bir müddet Dımaşk’ta, daha sonra Trablus büyük camisinde hadis dersi vermeye başladı. Ebû Abdullah İbn Mende’nin ondan bin cüz yazdığını söylemesi (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XV, 415) Hayseme’nin rivayetlerinin çokluğu hakkında fikir vermektedir. Güvenilir bir muhaddis olarak tanınan Hayseme’yi bazıları Şiîlik’le itham etmişlerse de sahâbenin faziletleriyle ilgili eserleri bunun doğru olmadığını göstermektedir. Hayseme Zilkade 343’te (Mart 955) Trablusşam’da vefat etti. Bu tarih 333 (944) ve 350 (961) olarak da zikredilmiştir.

Eserleri. 1. el-Münteḫab min Fevâʾidi Ebi’l-Ḥasan. Fevâʾid’den seçilmiş kırk hadisi ihtiva eden bir kısım olup bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 107/7, vr. 187a-193b). 2. Feżâʾilü’ṣ-ṣaḥâbe. el-Âḥâd ve’l-mes̱ânî adıyla da zikredilen eserin (Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1385) günümüze ulaşan kısmı Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’dedir (Mecmua, nr. 92/8, vr. 103b-110b; nr. 110, vr. 244b-251a). 3. Feżâʾilü Ebî Bekr eṣ-Ṣıddîḳ (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 62/1, vr. 2-7). 4. er-Reḳāʾiḳ ve’l-ḥikâyât. Eserin sadece onuncu cüzü günümüze gelmiş olup iki ayrı nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de (Mecmua, nr. 82/3, vr. 175b-181a) ve Chester Beatty Kütüphanesi’nde (Mecmua, nr. 3495/2, vr. 10-14) bulunmaktadır. 5. Cüzʾ min ḥadîs̱i Ḫays̱eme (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 41, vr. 179-189; nr. 82, vr. 25a-34b).

Hayseme’nin eserlerini Min Ḥadîs̱i Ḫays̱eme el-Ḳureşî el-Eṭrâblusî adıyla yayımlayan (Beyrut 1400/1980; Riyad 1405) Ömer Abdüsselâm Tedmürî’nin tesbitine göre bu cüzler onun eserlerinin eksik olan bazı kısımlarından ibarettir.

BİBLİYOGRAFYA: Hayseme b. Süleyman, Min Ḥadîs̱i Ḫays̱eme el-Ḳureşî el-Eṭrâblusî (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1400/1980, neşredenin önsözü, s. 9-54; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ, XVII, 68-72; Zehebî,

Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 412-416; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 856-860; Safedî, el-Vâfî, XIII, 442-443; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, II, 411-412; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 312; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 334, 365; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1385; Ziriklî, el-Aʿlâm, II, 374; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IV, 131; Sezgin, GAS (Ar.), I, 368-369.

Ali Toksarı

EBÜ'n-NADR et-TÛSÎ أبو النضر الطوسي Ebü'n-Nadr Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf et-Tûsî (ö. 344/955) Hadis hâfızı, fakih.

250 (864) yılı civarında doğdu. Aslen Taberânlıdır; Tûs'ta yaşayıp orada öldüğü için Tûsî nisbesiyle anılmıştır. Irak, Suriye, Mısır ve Hicaz gibi pek çok ilim ve kültür beldesini dolaşarak devrin tanınmış muhaddislerinden Osman b. Saîd ed-Dârimî, Hâris b. Ebû Üsâme el-Bağdâdî, Cehdamî, Ahmed b. Seleme en-Nîsâbûrî, Ebû Ali el-Kabbânî ve bilhassa Muhammed b. Nasr el-Mervezî'den faydalandı.

Güvenilir bir muhaddis olarak kabul edilen Ebü'n-Nadr, sahip olduğu geniş hadis kültürüyle çalışmalarını Sahîh-i Müslim üzerinde yoğunlaştırmıştır. Müstahrec* türünden olan ve günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen kitabını talebelerinden Hâkim en-Nîsâbûrî rivayet etmiştir. Hadis alanındaki hizmetlerinin ve Tûs kadılığının yanı sıra öncelikle Şâfiî mezhebini Horasan bölgesinde canlı tutmaya çalışmış ve orada ilmine başvurulan bir kişi olmuştur. Doksan yılı aşan ömrünün yaklaşık üçte ikisini fetva vererek ve hadis çalışmaları ile değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Fetvalarından hiçbirinin tenkit edilmemiş olması, geniş ve sağlam bir fıkıh kültürüne sahip olduğunu göstermektedir. Bu kadar fetvanın yanı sıra hadis ilmine dair eserlerini kaleme almak için yeterli zamanı nasıl bulduğu sorulduğunda gecenin üçte birini kitap yazmakla, üçte birini Kur'an okumakla, üçte birini de uyumakla geçirdiğini söylemiştir. Onun en belirgin özelliği zühd ve takvâ sahibi olmasıdır. Yıllarca nâfile oruç tutmuş, kendi yiyeceğinden fazlasını yoksullara dağıtmış ve insanları iyiliğe yöneltip kötülüklerden sakındırmaya gayret etmiştir.

Ebü'n-Nadr et-Tûsî 13 Şâban 344 (2 Aralık 955) tarihinde Tûs'ta vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI, 379; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 288-289; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 490-492; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, III, 893-894; Safedî, el-Vâfî, I, 210; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 229; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâz, (Lecne), s. 366; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 368.

M. Ali Sönmez

İBNÜ'l-AHREM (ابن الأخرم)Ebû Abdillâh Muhammed b. Ya'kūb b. Yûsuf eş-Şeybânî en-Nîsâbûrî (ö. 344/955) Hadis hâfızı.

250'de (864) doğdu. Babası ve ilk dönemlerde kendisi İbnü'l-Kirmânî diye tanınmıştır. Tahsil için Nîşâbur dışına hiç çıkmadığı belirtilmiş olup Yahyâ b. Muhammed ez-Zühlî, Ebû Ali el-Kabbânî ve Muhammed b. Nasr el-Mervezî gibi

hoca-lardan istifade etti. Başta Hâkim en-Nîsâbûrî olmak üzere Ebû Abdullah İbn Mende ve daha pek çok kişi kendisinden hadis rivayetinde bulundu.

Hadis ilimlerinde, özellikle de ilel ve ricâl konularında iyi yetişmiş bir âlim olan İbnü'l-Ahrem'in dönemin ilim adamlarıyla zaman zaman ilmî tartışmalara katıldığı belirtilmekte ve Arapça'yı iyi kullandığı söylenmektedir. Hadis alanındaki başarısı sebebiyle İbnü'l-Ahrem'i akranlarına tercih eden İbn Huzeyme, tartışmalı meselelerde onun görüşlerini benimsemiştir (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 865). İbnü'l-Ahrem 14 Cemâziyelâhir 344'te (5 Ekim 955) vefat etti.

Onun kaynaklarda zikredilen ve genellikle Ṣaḥîḥayn üzerine yapılmış müstahrec türü çalışmalar olduğu anlaşılan eserleri şunlardır: el-Müstaḫrec ʿale'ṣ-Ṣaḥîḥayn, el-Müsnedü'l-kebîr, Ebü'l-Abbas Muhammed b. İshak es-Serrâc'ın isteği üzerine hazırladığı el-Müstaḫrec ʿalâ Ṣaḥîḥi Müslim, el-Muḫtaṣarü'ṣ-ṣaḥîḥ el-müttefeḳu ʿaleyh, el-ʿAvâlî, Kitâbü'r-Risâle (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 41).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 125; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 864-866; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 466-469; a.mlf., el-İʿlâm bi-vefeyâti'l-aʿlâm (nşr. Riyâd Abdülhamîd Murâd - Abdülcebbâr Zekkâr), Beyrut 1412/1991, s. 146; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 331-350, s. 312-313; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, II, 336-337; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 313; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 355-356; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, II, 368; İbnü'l-Gazzî, Dîvânü'l-İslâm (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1411/1990, I, 163; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 41; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 21; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 390-391.

Bilal Saklan

İBNÜ's-SEMMÂK, Ebû Amr (أبو عمرو ابن السمّاك) Ebû Amr Osmân b. Ahmed b. Abdillâh ed-Dekkāk el-Bağdâdî (ö. 344/955) Muhaddis.

---

260 (873) yılı civarında doğduğu tahmin edilmekte, el-Bâzü'l-eşheb lakabıyla anılmaktadır. Hanbel b. İshak, Ebû İshak el-Harbî, Ebû Kılâbe er-Rekāşî, İbnü'l-Münâdî gibi hocalardan hadis dinledi; Cehdamî ve Muhammed b. Ahmed el-Berrâ'dan kıraat öğrendi. Dârekutnî, İbn Şâhin, Hattâbî, Ebû Abdullah İbn Mende, Hâkim en-Nîsâbûrî, Şeyh Müfîd ve İbn Şâzân el-Bağdâdî gibi âlimler de onun talebesi oldular. Bağdat'ta yaşadığı anlaşılan İbnü's-Semmâk, kendi eserlerini ve kütüphanesindeki kitapların çoğunu bizzat istinsah etti. Âlî, nâzil, sağlam ve zayıf ayırımı yapmadan elde ettiği rivayetleri toplamak suretiyle hacimli eserler meydana getiren İbnü's-Semmâk seçici davranmadığı için eleştirilmiştir. Dârekutnî ve Hatîb el-Bağdâdî gibi âlimler onu "sika" ve "sadûk" terimleriyle değerlendirirken (Hatîb, XI, 303) Zehebî kendisini güvenilir bulmakla beraber bazı rivayetlerinin tenkit edildiğini söylemektedir (Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 31). İbn Hacer ise Buhârî'den yaklaşık bir asır sonra vefat etmesine rağmen onun bazı şeyhlerine ulaşıp âlî isnadlar elde ettiğini belirtmektedir (Lisânü'l-Mîzân, IV, 131). İbnü's-Semmâk 26 Rebîülevvel 344'te (20 Temmuz 955) Bağdat'ta vefat etti ve Bâbüddeyr Kabristanı'nda defnedildi.

Eserleri. 1. Ḥadîs̱. Talebelerinden İbn Şâzân el-Bağdâdî'nin rivayet ettiği ve birkaç cüzden oluştuğu ifade edilen risâlenin (Kettânî, s. 146) bazı kısımları Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Elbânî, s. 58). 2. Cüzʾ fîhi ḥadîs̱ü münker ve nekîr ve hadîs̱ü Züreyb vaṣiyyi ʿÎsâ ʿaleyhi's-selâm ve ġayru ẕâlik (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 86, vr. 202-207). 3. el-Fevâʾidü'l-münteḳāt. Bazı kısımları Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan eserde müellifin, hocası Hanbel b. İshak'ın cüzünden seçtiği hadisler de yer almaktadır (a.g.e., s. 59). 4. Vefeyâtü şüyûẖih (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 106). 5. el-Emâlî (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 89/7, vr. 99-190). 6. Feżâʾilü Ehli'l-beyt. Eserden Hz. Ali ile ilgili olan bazı rivayetler İbn Şehrâşûb'un Menâḳıbü âli Ebî Ṭâlib adlı kitabında nakledilmiştir (II, 88, 136, 186, 282, 337).

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîẖu Baġdâd, XI, 302-303; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), III, 290; İbn Şehrâşûb, Menâḳıbü âli Ebî Ṭâlib, Beyrut 1405/1985, II, 88, 136, 186, 282, 337; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 378; Zehebî, el-Muġnî, II, 424; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 444-445; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 865; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 31; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 922; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 501; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, IV, 131-132; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 58-59; Sezgin, GAS (Ar.), I, 369-370; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 61, 146, 151, 178, 429; "İbn Semmâk", DMBİ, III, 705-706.

Nuri Topaloğlu

ESAM, Ebü'l-Abbas أبو العبّاس الأصم Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kūb b. Yûsuf el-Esam en-Nîsâbûrî (ö. 346/957) Horasanlı muhaddis.

247'de (861) Nîşâbur'da doğdu. Benî Ümeyye ile olan münasebetinden dolayı Ümevî nisbesiyle de anılır. Babası muhaddis ve verrâk* Ebü'l-Fazl Ya'kūb b. Yûsuf, İshak b. Râhûye ve Ali b. Hucr gibi âlimlerden ders almış, İbn Mahled el-Attâr, İbn Ebû Hatim gibi tanınmış simalara hocalık yapmış bir âlimdir. 265 (878) yılında oğlu Muhammed'i yanına alarak İsfahan, Mekke, Askalân, Bağdat, Mısır, Dımaşk, Beyrut, Kûfe gibi ilim merkezlerini dolaştı ve meşhur âlimlerin kitaplarını bizzat kendilerinden dinlemesini sağladı. Esam, bu seyahatlere başlamadan önce memleketinin iki muhaddisi Ahmed b. Yûsuf İle Ahmed b. Ezher'den hadis okumasına ve onların Nîşâbur'daki en son talebesi olmasına rağmen kendilerinden yazdığı hadisleri kaybetti. Bağdat'ta hocaları arasında bir benzerini görmediğini söylediği Abbas b. Muhammed ed-Dûrî ile Muhammed b. İshak es-Sâgānî, Mısır'da fakih ve muhaddis Rebî' b. Süleyman el-Murâdî, Dımaşk'ta Ebû Zür'a ed-Dımaşkī, Beyrut'ta Beyrûtî diye tanınan mukrî ve muhaddis Abbas b. Velîd ve Kûfe'de Utâridî diye bilinen Ahmed b. Abdülcebbâr gibi ünlü hocalardan hadis rivayet etti. On sekiz yaşında başladığı hadis tahsili on iki yıl sürdü. Otuz yaşından itibaren işitme duyusu zayıflamaya başladı ve zamanla büsbütün işitmez oldu; bu sebeple "Esam" (sağır) lakabıyla tanındı.

Uzun bir ömür süren Esam ileri gelen muhaddislerden âlî rivayetlere sahip oldu ve bu sebeple talebeleri çoğaldı. Bunlardan Hâkim en-Nîsâbûrî, İslâm dünyasının dört bir

yanından gelen muhaddisleri onun kapısında beklerken gördüğünü, baba, oğul ve torun olmak üzere üç neslin ona talebelik ettiğini söylemektedir. Binlerce talebesi arasında muhaddis ve müellif Ebû Ali el-Kabbânî ile (ö. 289/902) Ebû Ali en-Nîsâbûrî, Ebû Bekir Ahmed el-İsmâilî, Ebû Abdullah İbn Mende, meşhur sûfî Ebû Abdurrahman es-Sülemî, İbn Adî, Şâfiî fakihi Ebü't-Tayyib Sehl b. Muhammed es-Su'lûkî gibi eser vermiş âlimler de vardır. Ebû Nuaym el-İsfahânî de ondan icâzet yoluyla rivayette bulunmuştur.

Esam herkesle iyi geçinen, güzel huylu bir insandı. Mecbur kaldıkça kitap istinsah ederek geçimini sağlardı. Mahallesindeki mescidde yetmiş yıl müezzinlik yapmıştır. Bütün dikkatini hadis rivayetine sarfettiği için bir gün ezan okumaya başlarken "Allahü ekber" diyecek yerde, "Ahberenâ Rebî' b. Süleyman, ahberenâ eş-Şafiî" diye bağırdığı rivayet edilir. Ölümünden bir müddet önce gözlerini de kaybetti. 346 yılı Rebîülâhir ayında (Temmuz 957) Nîşâbur'da vefat etti.

Hadislerini ihtiva eden bazı cüzler Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 31, 64/8, 89/15, 28).

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb, I (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî), Haydarâbâd 1961-66 → Beyrut 1400/1980, s. 294-297; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, Haydarâbâd 1375-77/1955-58, III, 860-864; a.mlf, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 452-460; XII, 497, 523, 588, 593; Safedî, el-Vâfî, V, 223; a.mlf., Nektü'l-himyân fî nüketi'l-ʿumyân (nşr. Ahmed Zeki), Kahire 1329/1911, s. 279; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, Kahire 1956 → Kahire 1383/1963, III, 317; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, Kahire 1350-51 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), II, 373-374; Sezgin, GAS, I, 186; R. Blachère, "al-Asamm", EI² (Fr.), I, 707.

M. Yaşar Kandemir

İBN YÛNUS, Ebû Saîd (أبو سعيد ابن يونس) Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. Abdila'lâ es-Sadefî el-Mısrî (ö. 347/958) Hadis hâfızı ve tarihçi.

281'de (894) Fustat'ta doğdu. Dedesine nisbetle İbn Yûnus diye tanındı. Kendisi ve ailesinin diğer fertleri Sadefî nisbesiyle anılmış olmalarına rağmen bu kabile ile hiçbir bağları yoktur. Kültürlü bir aile ortamında yetiştiği anlaşılan İbn Yûnus'un büyük dedesi Abdüla'lâ, İmam Şâfiî'den fıkıh öğrenen ve ayrıca ilm-i nücûm konusunda uzman olduğu kaydedilen dedesi Yûnus, Müslim, Nesâî, İbn Mâce gibi muhaddislere hocalık yapmış bir hadis hâfızı ve kıraat âlimi olan babası (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 348-351), amcaları, kardeşleri ve astronomi âlimi, ez-Zîcü'l-Ḥâkimî adlı eserin müellifi olan oğlu Ebü'l-Hasan İbn Yûnus da dönemlerinin meşhur âlimleridir. Mısır dışına hiç çıkmadığı söylenen İbn Yûnus babasından ve Nesâî'den hadis dinlemiştir. Hadis rivayetinde bulunduğu İbn Müferric, Nehhâs ve Ebû Abdullah İbn Mende onun önemli talebeleridir. Hadisleri ve hadis ricâlini iyi bilen, dikkatli bir âlim olduğu belirtilen İbn Yûnus 26 Cemâziyelâhir 347'de (14 Eylül 958) Kahire'de vefat etti.

Eserleri. İbn Yûnus'un biri Mısırlı âlimlerle ilgili olan Târîḫu Mıṣr, diğeri Mısır'a dışarıdan gelenleri konu edinen Kitâbü'l-Ġurebâʾ adını taşıyan iki eserinin bulunduğu

kaydedilmektedir. İbnü'l-Faradî'nin Târîẖu ʿulemâʾi'l-Endelüs'ü (I, 24; ayrıca bk. İndeks), İbn Mâkûlâ'nın el-İkmâl'i ve İbn Hacer'in el-İṣâbe'si başta olmak üzere (Sezgin, I, 358) pek çok kitaba kaynaklık etmiş olan bu eserlerin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. Ebü'l-Kāsım Yahyâ b. Ali b. Tahhân el-Hadramî'nin (ö. 416/1025) Târîẖu ʿulemâʾi ehli Mıṣr adını taşıyan ve bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan (Mecmua, nr. 116, vr. 220-259) zeylinin adından hareketle bunun Târîẖu Mıṣr için yapılmış bir çalışma olduğu düşünülebilirse de İbn Hallikân ve diğer bazı müellifler kitabın İbn Yûnus'un her iki eseri dikkate alınarak yazıldığını söylemektedir. Brockelmann (GAL Suppl., I, 571) ve Sezgin (GAS, I, 357), İbnü't-Tahhân'ın zeylinin Kitâbü'l-Ġurebâʾ esas alınarak yapılmış bir çalışma olduğunu ifade etmekte, Yûsuf b. Reşîd el-Iş da eser üzerinde yaptığı incelemede İbn Abdürabbih gibi yabancılara da yer verildiğine dikkat çekerek bu kanaati doğrulamaktadır (MMİADm., XII [1941], s. 326). Ayrıca İbn Yûnus'un eserine İbn Zûlâk'ın da bir zeyil yazdığı bilinmekte (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 304), Zehebî ise bu kitabı ihtisar ettiğini ve anlaşılması güç yerlerini açıklamak üzere notlar eklediğini söylemektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 579).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Faradî, Târîẖu ʿulemâʾi'l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1410/1989, I, 24; ayrıca bk. İndeks; Semʿânî, el-Ensâb, VIII, 44-45; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 137-138; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XII, 348-351; XV, 578-579; XVII, 109-110; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 898-899; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, II, 340-341; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 233; Taşköprîzâde, Miftâḥu's-saʿâde, I, 267; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 304; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 514; Brockelmann, GAL Suppl., I, 229, 571; F. Rosenthal, ʿİlmü't-târîẖ ʿinde'l-müslimîn (trc. Sâlih Ahmed Ali), Bağdad 1963, s. 365; ayrıca bk. İndeks; a.mlf., "Ibn Yūnus", EI² (İng.), III, 969; Sezgin, GAS, I, 357-358; Ali Abdullah ed-Deffâʿ, Eṣeru ʿulemâʾi'l-ʿArab ve'l-müslimîn fî taṭvîri ʿilmi'l-felek, Beyrut 1401/1981, s. 69; Kadrî Hâfız Tûkān, Türâṣü'l-ʿArabi'l-ʿilmî fi'r-riyâżiyyât ve'l-felek, Beyrut, ts. (Dârü'ş-şürûk); Yûsuf el-Iş, "Târîẖu ʿulemâʾi ehli Mıṣr li'bni't-Ṭaḥḥân", MMİADm., XII, Dımaşk 1941, s. 326-329.

Ali Akyüz

NECCÂD (النجّاد) Ebû Bekr en-Neccâd Ahmed b. Selmân (Süleymân) b. Hasen el-Bağdâdî (ö. 348/960) Hadis hâfızı ve Hanbelî fakihi.

253'te (867) doğdu. Ebû Dâvûd es-Sicistânî, İbn Ebü'd-Dünyâ, Hâris b. Ebû Üsâme, Harbî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ve Keccî gibi âlimlerden faydalandı. Ebû Dâvûd'un Nâsiẖu'l-Ḳurʾân ve mensûẖ'u ile İbn Ebü'd-Dünyâ'nın İṣṭınâʿu'l-maʿrûf, eş-Şükr ve Ṣıfatü'l-cenne adlı eserleri Neccâd'ın kendilerinden rivayeti olarak günümüze ulaştı. Katîî, Dârekutnî, İbn Şâhin, Hattâbî, İbn Batta, Hâkim en-Nîsâbûrî, İbn Merdûye, İbn Hâmid, İbn Ebü'l-Fevâris ve İbn Şâzân el-Bağdâdî ondan hadis alan bazı talebeleridir. Neccâd'ın, cuma günleri Câmiu'l-Mansûr'da biri namazdan önce fetva sormak için toplananların meselelerini Hanbelî mezhebine göre çözmek, diğeri namazdan sonra talebelere hadis yazdırmak üzere iki ders halkası tertip ettiği belirtilmekte, hadis dinlemek için gelenlerin çok kalabalık olmasından dolayı camide izdiham yaşandığı kaydedilmektedir. Neccâdin, zengin hadis bilgisi yanında hadis

dinlemek üzere derse giderken yalınayak yürüdüğü, gündüzleri oruç tutup akşamları kuru ekmekle iftar ettiği zikredilmektedir. Sadûk ve ârif olarak tanıtılan Neccâd'ı talebesi Dârekutnî kendisine ait olmayan hadisleri rivayet etmekle itham etmiş, ancak Hatîb el-Bağdâdî bu durumun, onun ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybetmesinin ardından bazı öğrencilerinin bu tür hadisleri kıraat yoluyla ondan rivayet etmeleri sebebiyle gerçekleşmiş olabileceğini söylemiştir (Târîẖu Baġdâd, IV, 191). Neccâd 20 Zilhicce 348 (21 Şubat 960) tarihinde Bağdat'ta vefat etti ve Bâbüharb Kabristanı'nda Bişr el-Hâfî'nin yanına defnedildi.

Eserleri. 1. Müsnedü ʿÖmeri'bni'l-H̱aṭṭâb. Neccâd'ın telif ettiği belirtilen geniş Müsned'inin bir bölümünden ibaret olması muhtemel eserin ancak yedinci cüzünün bir kısmı günümüze ulaşmış olup eldeki nüshanın tamamı Nâfi'-İbn Ömer-Hz. Ömer tarikiyle gelen hadislerden oluşmaktadır. Sened ve metin Hakkında bazı yerlerdeki kısa notlar dışında herhangi bir değerlendirme yapılmadan derlenen hadislerden meydana gelen ve seksen beş rivayet içeren bu cüz Mahfûzurrahman Zeynullah tarafından yayımlanmıştır (Medine 1415/1994). 2. er-Red ʿalâ men yeḳūlü'l-Ḳurʾân maẖlûḳ (nşr. Rızâullah Muhammed İdrîs, Küveyt 1400/1980). 3. el-Ḥadîs̱. Muhtelif cüzleri günümüze kadar gelmiştir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 31, 115; Hadis, nr. 248). 4. el-Emâlî. Eserin müellif tarafından talebelerine beş oturumda (mecliste) okunan bir bölümü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de olup (Mecmua, nr. 61) aynı kütüphanede birer meclislik iki nüsha daha mevcuttur (Mecmua, nr. 94, 106). 5. Fevâʾidü'l-ḥâc. Bazı bölümleri zamanımıza ulaşmıştır (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 111; Hadis, nr. 234). 6. Ẕikru men kânet lehü'l-âyât min hâẕihi'l-ümme ve men tekelleme baʿde mevtihî min ehli'l-yaḳīn (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 76). 7. el-Fevâʾidü'l-ḥisân el-münteḳātü ʿan şüyûẖi's̱-s̱iḳāt (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 234). Neccâd'ın bunların dışında es-Sünen, Müsnedü'l-muḳıllîn mine'ṣ-ṣaḥâbe mimmen ravâ ʿani'n-nebiyyi ṣalla'llāhu ʿaleyhi ve sellem, Kitâbü'l-H̱ilâf, Cüzʾü't-terâcim adlı eserlerinin bulunduğu belirtilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Neccâd, Müsnedü ʿÖmeri'bni'l-H̱aṭṭâb (nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah), Medine 1415/1994, neşredenin girişi, s. 5-7, 9-18, 34-37; Hatîb, Târîẖu Baġdâd, IV, 189-192; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, II, 7-12; İbnü'l-Cevzî, Menâḳıbü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1977, s. 512; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 868-869; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 502-505; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 180-181; a.mlf., el-Muʿcemü'l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meydânî), Beyrut 1418/1998, s. 65, 100, 109, 125, 142, 149, 250-251, 371-372; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, el-Menhecü'l-aḥmed (nşr. Abdülkādir el-Arnaût - Riyâd Abdülhamîd Murâd), Beyrut 1997, II, 252-256; Sezgin, GAS, I, 513-514; Elbânî, Maẖṭûṭât, s. 140-141; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 29, 175; G. Makdisi, "Autograph Diary of an Eleventh Century Historian of Bag͟hdād", BSOAS, XVIII/1 (1956), s. 22; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", DİA, XV, 375.

Abdülkadir Şenel

ASSÂL العسّالEbû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-İsfahânî (ö. 349/960) Muhaddis, müfessir, tarihçi, fakih ve kıraat âlimi.

Zengin bir tüccarın oğludur. İsfahan'daki âlimlerden başka Şam, Hemedan, Bağdat, Kûfe, Basra, Hicaz, Vâsıt, Rey ve Hûzistan'daki âlimlerden de ilim tahsil etti. Hocaları arasında Ebû Müslim el-Keccî, Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe, Muhammed b. Esed el-Medînî, Ebû Şuayb el-Harrânî gibi birçok âlim bulunmaktadır. Hocalarına dair kaleme aldığı Muʿcem'inde 400 şeyhinin adını vermiştir. Bir ara İsfahan kadılığı yapan Assâl'ın talebeleri arasında, her biri birer muhaddis olan dört oğlundan başka Ebû Ahmed Abdullah b. Adî, Ebû Abdullah b. Mende, İbn Merdûye, Ebû Nuaym ve Ebü'ş-Şeyh el-İsfahânî gibi muhaddisler yer almaktadır.

Güvenilir bir muhaddis olan Assâl kuvvetli bir hâfızaya sahipti. Büyük bir tefsir kitabını ezbere yazdırdığı, yine Erdistan'da ezberden kırk bin hadis imlâ* ettiği, İsfahan'a döndüğünde bu hadisleri yazılı metinleriyle karşılaştırdığı zaman hepsini imlâ ettiği gibi bulduğuna dair rivayetler vardır. Bu rivayetler mübalağalı bile olsa, İbn Mende'nin bin kadar hocadan hadis yazdığına ve bunlar içinde Assâl'dan daha güvenilir ve hâfızası daha sağlam birini görmediğine dair beyanı onun hakkında bir fikir vermektedir.

Hadis, tefsir, tarih ve fıkıh yanında, kıraat ilminde de üstat olan ve meşhur yedi imamdan Nâfi' b. Abdurrahman'ın kıraatini Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Amr el-İsfahânî'den öğrendiğine işaret edilen Assâl'ın Tefsîrü'l-Kurʾân, Hurûfü'l-kırâʾât, el-Maʿrife fi's-sünne, Târîhu İsfahân, Târîhu'n-nisâʾ, el-Müsned ʿale'l-ebvâb, Garîbü'l-hadîs, Kitâbü'r-Rekāʾik, Kitâbü'r-Rüʾye gibi birçok eserinin bulunduğu kaydedilmekte ise de bunların günümüze gelmediği anlaşılmaktadır.

Bağdat'a giderek orada hadis rivayet etmiş olan Assâl, 9 Ramazan 349 (2 Kasım 960) günü seksen yaşlarında İsfahan'da vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Nuaym, Ahbâru İsfahân, Leiden 1934, II, 283; Hatîb, Târîhu Bagdâd, I, 270; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 146; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, III, 886-888; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 615; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 237; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 380-381; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 43.

Selman Başaran

EBÛ ALİ en-NÎSÂBÛRÎ أبو علي النيسابوريEbû Alî el-Hüseyn b. Alî b. Yezîd en-Nîsâbûrî (ö. 349/960) Hadis hâfızı.

277'de (890) doğdu. İlk gençlik yıllarında kuyumculuk öğrenmeye başladı. Üstün zekâsını farkeden bir âlimin ilim yoluna girmesini tavsiye etmesi üzerine on yedi yaşından itibaren hadis tahsiline başladı. İlk hocası, o dönemde hayatının son yıllarını yaşayan Nîşâbur'un tanınmış muhaddisi İbrâhim b. Ebû Tâlib oldu. Memleketindeki muhaddislerden faydalandıktan sonra devrinin önemli ilim merkezlerini dolaşmaya

başladı. Herat, İsfahan, Basra, Kûfe, Vâsıt, Ahvaz, Nesâ, Gazze, Cürcân, Mısır, Musul, Bağdat, Dımaşk, Mekke ve Medine'de İbn Huzeyme, Zekeriyyâ es-Sâcî, Abdân el-Ahvâzî ve Nesâî gibi muhaddislerden istifade etti. Kendisine de Ebû Abdullah İbn Mende, Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî gibi âlimler talebelik ettiler.

Ebû Ali, 303 (915) yılında başka hocalardan da faydalanmak üzere Bağdat'a gitmek istediği zaman onu çok takdir eden hocası İbn Huzeyme tahsilinin yeterli olduğunu, Nîşâbur'da kendisine daha çok ihtiyaç bulunduğunu söyleyerek gitmesine rıza göstermedi. O da hocası izin verene kadar Nîşâbur'dan ayrılmadı. Talebesi Hâkim en-Nîsâbûrî, hocasının hadis rivayetinde güvenilir olduğunu, ender bir hâfıza gücüne sahip bulunduğunu, özellikle hadis müzakere ederken geniş kültürünün ortaya çıktığını söylemekte ve onun bir benzerini görmediğini ifade etmektedir. Kûfeli tanınmış hadis hâfızı İbn Ukde de önceleri Ebû Ali'yi pek beğenmezken daha sonra hadisteki otoritesini görünce, "Sen gerçekten hâfızsın ve beni geçmiş bulunuyorsun" diyerek takdirini ifade etmiştir. Hadis ve sahâbe üzerine yazdığı eserleriyle ünlü diğer talebesi Ebû Abdullah İbn Mende, ihtilâfü'l-hadîs* bilgisi ve ilmî ciddiyet bakımından hocasının bir benzeri bulunmadığını söylemektedir. Dârekutnî'ye göre de Ebû Ali bir hadis otoritesidir.

Sahîh-i Müslim'den bahseden hemen her eserde Ebû Ali en-Nîsâbûrî'nin bu eseri Sahîh-i Buhârî'ye tercih ettiği ve yeryüzünde ondan daha sahih bir kitap görmediğini söylediği nakledilmektedir. Ancak Ebû Ali'nin bu görüşü İbnü's-Salâh ve diğer âlimler tarafından aynen kabul edilmemiş ve bazı yorumlara tâbi tutulmuştur (bk. el-CÂMİU's-SAHÎH).
Kaynaklarda Ebû Ali en-Nîsâbûrî'nin hadis sahasında eserler verdiği kaydedilmekteyse de büyük bir ihtimalle bu kitaplar günümüze kadar gelmemiştir.

Ebû Ali 15 Cemâziyelâhir 349'da (12 Ağustos 960) Nîşâbur'da vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, VIII, 71-72; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI, 396; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, V, 332-333; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, III, 902-905; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 51-59; Sübkî, Tabakāt, III, 276-280; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 236; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 324; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 380.

Salahattin Polat

EBÜ'l-VELÎD el-ÜMEVÎ أبو الوليد الأموي Ebü'l-Velîd Hassân b. Muhammed b. Ahmed el-Ümevî (ö. 349/960) Hadis hâfızı ve fakih.

267 (880-81) yılı civarında doğdu. 270'ten (883) sonra doğduğuna dair Zehebî (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 494) ve Sübkî (Tabakat, III, 226) tarafından verilen bilgi ile yetmiş iki yaşında öldüğüne dair hemen her kaynakta bulunan rivayeti telif etmek

mümkün değildir. Kumandan sahâbî Saîd b. Âs b. Ümeyye'nin soyundan geldiği için Ümevî ve Kureşî nisbeleriyle anıldığı gibi doğup yaşadığı yerlere nisbetle Kazvînî ve Nîsâbûrî nisbeleriyle de zikredilir. Kendisinden Hassân el-Kureşî diye bahsedenler de vardır. Nîşâbur'da Muhammed b. İbrâhim el-Bûşencî ve İbn Huzeyme gibi muhaddislerden hadis okudu. Nesâ'da Hasan b. Süfyân'dan, Bağdat'ta sûfî muhaddis Ahmed b. Hasan b. Abdülcebbâr gibi muhaddislerden hadis, Şâfiî fıkhının ileri gelen âlimlerinden İbn Süreyc diye tanınan Ahmed b. Ömer'den fıkıh okudu. Kendisinden de Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah b. Mende, fakih muhaddis Ebû Tâhir b. Mahmiş, kadılkudât Ahmed b. Hasan el-Hîrî gibi âlimler rivayette bulundular.

Rivayetlerdeki gizli kusurları (ilel) bilecek kadar hadis ilminde otorite olan Ebü'l-Velîd hadis ve fıkıhla ilgili eserler de kaleme aldı. Sahîh-i Buhârî üzerine bir müstahrec* yazmayı tasarladığı günlerde babasının ona Buhârî'nin halku'l-Kur'ân* konusunda itham edildiğini, Sahîh-i Müslim'in ise daha bereketli olduğunu söylemesi üzerine el-Müstahrec ʿalâ Sahîhi Müslim adlı eserini telif etti. Horasan'ın en tanınmış muhaddisi oldu. Nitekim onun fıkıh hocası, Horasan'ın ileri gelen Şâfiî fakihi ve muhaddis Muhammed b. Abdülvehhâb Sekafî'ye, kendisinden sonra fıkhî konulardaki müşkülleri için kimi tavsiye edeceği sorulduğu zaman Ebü'l-Velîd el-Ümevî'nin adını vermiştir.

Devrinin en zâhid ve ibadete düşkün âlimlerinden olan Ebü'l-Velîd 5 Rebîülevvel 349'da (5 Mayıs 960) vefat etti. Aynı yılın 5 Ramazanında (29 Ekim) öldüğü de söylenmektedir. Talebesi fakih Ebû Tâhir b. Mahmiş onun için altmış beyitlik bir mersiye yazmıştır.

Şâfiî mezhebinin tanınmış simalarından olan Ebü'l-Velîd'den İmam Şâfiî'nin kanaatinin aksine bazı görüşler nakledilmiştir. Onun namazda Fâtiha'yı iki defa okuyanın namazının câiz olmayacağı, hacamat yapanın da yaptıranın da oruçlarının bozulacağı kanaatinde olduğu söylenmektedir. Ebü'l-Velîd, hacamatla ilgili hadislerin sahih olduğundan hareketle Şâfiîler'in bu görüşte olduğunu söylemiş, İmam Şâfiî ise bu konudaki hadisleri tenkit etmemekle beraber onların mensuh olduğunu ileri sürmüştür.

Ebü'l-Velîd'in günümüze gelip gelmediği bilinmeyen üç kitabından söz edilmektedir. Bunlar el-Müstahrec ʿalâ Sahîhi Müslim, İmam Şâfiî'nin er-Risâle'sine yazdığı şerh ve Şâfiî mezhebine göre kaleme aldığı el-Ahkâm'dır.

BİBLİYOGRAFYA:Abbâdî, el-Fukahâʾü'ş-Şâfiʿiyye, s. 74-75; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VI, 396; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, XV, 281-282, 492-497; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, III, 895-897; a.mlf., el-ʿİber, II, 80-81; a.mlf., Düvelü'l-İslâm, Beyrut 1405/1985, s. 193; Sübkî, Tabakat, III, 226-229; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 236; Musannif, Tabakatü'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1402/1982, s. 73-73; İbnü'l-İmâd, Şezerât, II, 380; Keşfü'z-zunûn, I, 557, 873; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, III, 192.

Talat Sakallı

İBN KĀNİ‘ (ابن قانع) Ebü'l-Hüseyn Abdülbâkī b. Kāni‘ b. Merzûk el-Ümevî el-Bağdâdî (ö. 351/962) Hadis âlimi.

25 Zilkade 265'te (19 Temmuz 879) Bağdat'ta doğdu. Arap asıllı olmayan İbn Kāni‘, Ümeyyeoğulları'ndan İbn Ebü'ş-Şevârib diye tanınan bir kadı ailesinin âzatlısı olması sebebiyle Ümevî nisbesiyle de anılır. On bir yaşından itibaren hadis meclislerinde bulundu. Bağdat'ta yetişmekle beraber tahsil amacıyla Kûfe, Basra, Vâsıt ve Tüster'e seyahatlar yaptı. Hâris b. Ebû Üsâme, İbrâhim b. İshak el-Harbî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Mutayyen, İbn Cerîr et-Taberî ve Ebü'l-Kāsım el-Begavî gibi âlimlerden hadis öğrendi. Ebû Bekir el-Cessâs, Ebü'l-Hasan İbnü'l-Furât, Dârekutnî, Hâkim en-Nîsâbûrî, İbn Şâzân el-Bağdâdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Hammâmî ve Ebü'l-Kāsım Abdülmelik b. Muhammed b. Bişrân onun talebelerinden bazılarıdır.

Berkānî ve İbn Hazm İbn Kāni‘in zayıf olduğunu, Dârekutnî de hıfzı kuvvetli sayılmakla birlikte hatasında ısrar ettiğini söylerken başta Hatîb el-Bağdâdî olmak üzere İbnü'l-Cevzî, Zehebî, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr ve İbn Hacer el-Askalânî gibi hadis otoriteleri onu güvenilir kabul etmişlerdir. Hanefî mezhebine mensup olan İbn Kāni‘ bir ara kadılık yaptı ve ömrünün son iki yılında unutkanlığı sebebiyle bildiklerini karıştırır oldu. 7 Şevval 351 (8 Kasım 962) tarihinde Bağdat'ta vefat etti. 354 (965) yılında öldüğü de söylenmiştir. Kendisinden sekiz yaş küçük olan kardeşi Ahmed b. Kāni‘ de kadılık yapmış bir fıkıh âlimidir.

Eserleri. 1. Muʿcemü'ṣ-ṣaḥâbe. Sahâbî olan veya sahâbî olduğu şüpheli görülen 1185 (1226) kişiye alfabetik sıraya göre yer verilen eser 2233 rivayet ihtiva etmekte olup bunların yaklaşık yarısı Kütüb-i Sitte'de bulunmayan sahih, hasen, zayıf ve çok zayıf hadis ve haberlerdir. İbn Fethûn el-Endelüsî (ö. 519/1125), eser üzerinde el-İʿlâm ve't-taʿrîf bimâ li'bn Ḳāniʿ fî Muʿcemihî mine'l-evhâm ve't-taṣḥîf adıyla bir çalışma yapmıştır. Muʿcemü'ṣ-ṣaḥâbe, Ebû Abdurrahman Salâh b. Sâlim el-Musarrâtî (I-III, Medine 1418/1997) ve Halil İbrahim Kutlay ile (ilk dokuz cilt) Hamdî ed-Demürdaş Muhammed tarafından yayımlanmıştır (I-XV, Mekke 1418/1998). 2. el-Fevâʾid. Öğrencisi İbn Şâzân el-Bağdâdî'nin rivayet ettiği eserin eksik bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Hadis, nr. 297, vr. 151a-168b). 3. Cüzʾ min ḥadîs̱i Ebî ʿUbeyde Müccâʿa b. Zübeyr. Tebeu't-tâbiîn muhaddislerinden Müccâa b. Zübeyr tarafından rivayet edilen elli bir hadisi ihtiva eden eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlıdır (Mecmua, nr. 35, vr. 68a-74a). 4. Cüzʾ fîhi ḥadîs̱ü İbn Ḳāniʿ ʿan şüyûḫihî. On altı hadisi ihtiva eden cüzün bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 118, vr. 73a-74b). İbn Kāni‘in kaynaklarda zikredilen diğer eserleri de şunlardır: es-Sünen ʿan Ehli'l-beyt, Feżâʾilü'l-Ḳurʾân, Kitâbü'l-Vefeyât, Kitâbü't-Târîḫ, Kitâbü Yevm ve leyle.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Kāni‘, Muʿcemü'ṣ-ṣaḥâbe (nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Sâlim el-Musarrâtî), Medine 1418/1997, neşredenin girişi, I, 18-24; a.e. (nşr. Halil İbrahim Kutlay), Mekke 1418/1998, neşredenin girişi, I, 9-55; İbn Hazm, el-Muḥallâ, VI, 168; VII, 38; X, 379; Ebû Ca‘fer et-Tûsî, el-Fihrist, Beyrut 1403/1983,

s. 152; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XI, 88-89; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, VII, 91; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XIV, 147-148; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 526-527; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 532-533; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 883-884; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, III, 383-384; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim, s. 17; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 279; II, 1735, 1737; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât (Arnaût), IV, 270-271; Rûdânî, Ṣılatü'l-ḫalef bi-mevṣûli's-selef (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1408/1988, s. 159; Brockelmann, GAL Suppl., I, 279; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 92, 345; Sezgin, GAS (Ar.), I, 377-378; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 85, 150, 183, 229, 254, 282.

Halil İbrahim Kutlay

NAKKĀŞ, Muhammed b. Hasan (محمد بن حسن النقّاش) Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed en-Nakkāş el-Mevsılî el-Bağdâdî (ö. 351/962) Tefsir, kıraat ve hadis âlimi.

---

266 (880) yılında Bağdat'ta dünyaya geldi ve burada yetişti. İbnü'n-Nedîm, Musul'da doğduğunu söyler. Mevâlîden olup aslen Musulludur. Mesleği bina süslemeciliği olduğundan "Nakkâş" lakabı ile şöhret bulmuştur. Çok fazla seyahat eden Nakkāş gittiği yerlerde kıraat dinlemiş, hadis almıştır. Arabistan, Mısır, İran ve Mâverâünnehir bölgelerini kapsayan seyahatinde gördüğü yerler arasında Mekke, Medine, Kûfe, Basra, Musul, Kahire, Dımaşk, Humus, Antakya, Remle, Hulvân, Cizre, Horasan, Taberistan, Rey, Herat ve Nesâ gibi şehir ve bölgeler bulunmaktadır (Sem'ânî, V, 517). Kıraat ilmini İdrîs b. Abdülkerîm, Hasan b. Hüseyin es-Savvâf, Ahfeş ed-Dımaşkī, İsmâil b. Abdullah en-Nehhâs gibi âlimlerden okumuş; kendisinden İbn Mihrân en-Nîsâbûrî, İbn Eşte, Şenebûzî, Ali b. Ca'fer es-Saîdî ve İbrâhim b. Ahmed et-Taberî kıraat öğrenmiştir (Zehebî, Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ, II, 578-579; İbnü'l-Cezerî, II, 119-120). Hadis alanında Keccî, Muhammed b. Ali es-Sâiğ el-Mekkî, Hüseyin b. İdrîs el-Herevî, İbrâhim b. Züheyr el-Hulvânî gibi âlimlerden faydalanırken İbn Mücâhid, Ebû Ali İbn Şâzân el-Bağdâdî, Dârekutnî, İbn Şâhin, Ebü'l-Kāsım el-Hurfî ve Ebû Ahmed el-Fereday ondan hadis dinlemiştir.

Nakkāş, 3 Şevval 351'de (4 Kasım 962) Bağdat'ta "li-misli hâzâ fe'l-ya'meli'l-âmilûn" (Çalışanlar işte böyle bir kurtuluş için çalışsınlar) âyetini (es-Sâffât 37/61) üç defa yüksek sesle okuduktan sonra vefat etti ve Dârülkutn denilen yerde kendi evine defnedildi. İbnü'l-Cezerî, Nakkāş'ın evinin kitapla dolu olduğunu söyler. Fıkıhta Şâfiî mezhebini benimseyen Nakkāş'ın aynı zamanda Mu'tezilî olduğu ileri sürülmüşse de (Bilgin, s. 124-128) kaynaklarda bu görüşü doğrulayacak bilgi bulunmamaktadır. Tefsirle ilgili görüşlerine daha sonraki tefsirlerin büyük bir kısmında yer verilmiş, dil yönünün güçlü olması sebebiyle kelime tahlilleri için kendisine atıfta bulunulmuş, Yâkūt el-Hamevî bir şiirini nakletmiştir. Ali b. İbrâhim en-Nâcim, Ebû Bekr en-Naḳḳāş ve menhecühû fî tefsîri'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (1405/1985, Câmiatü Ümmi'l-Kurâ külliyyetü'ş-şerîa [Mekke]).

Nakkāş'ın kıraat ve tefsir ilimlerindeki yeri hadisçiliğinden üstündür. Ancak İbnü'n-Nedîm, onun biyografisine şâz kıraat âlimleri arasında yer verir. Tefsirinde kullandığı rivayetler ve üslûbu sebebiyle çeşitli eleştiriler almış, tefsiri Hakkında Hibetullah el-Lâlekâî "Şifâü's-sudûr" yerine "İşfâü's-sudûr" (gönül törpüsü) tabirini kullanmıştır (Hatîb, II, 205). Ebû Amr ed-Dânî ise et-Teysîr'inde onun kıraatlerinden yararlanmış ve Hakkında "makbûlü'ş-şehâde" değerlendirmesini yapmıştır. Zehebî de onun için "allâme, müfessir, şeyhü'l-kurrâ" ifadelerini kullanmakla birlikte Dânî'nin kanaatini naklettikten sonra, "Benim kalbim ona ısınmıyor, bana göre o itham altındadır" diyerek özellikle rivayet açısından güvensizliğini ortaya koymuştur (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 576). Hadis alanında da sika kabul edilmediği gibi tedlîs yaptığı, yalan söylediği ve münker rivayetler naklettiği yönünde ciddi eleştiriler almıştır. Nitekim Berkānî, Nakkāş'ın rivayet ettiği hadislerin tamamının münker olduğunu ileri sürmüştür. Talha b. Muhammed b. Caʻfer eş-Şâhid onun hadis rivayetinde yalan söylediğini ve kıssacılığın onda galip geldiğini anlatır (Hatîb, II, 205).

Eserleri. Nakkāş'ın günümüze ulaşan tek eseri Şifâʾü'ṣ-ṣudûr (fî tefsîri'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm) adlı tefsiri olup Şifâʾü'ṣ-ṣudûr el-mühez̠z̠eb fî tefsîri'l-Ḳurʾân ve Kitâbü't-Tefsîri'l-kebîr adlarıyla da zikredilmiştir. Yaklaşık 12.000 varak olduğu belirtilen kitabın Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Hasan Hüsnü Paşa, nr. 40) ve Kur'an'ın başından Kehf sûresinin 65. âyetine kadarki kısmını ihtiva eden bir nüshasının (tanıtımı için bk. Mollaibrahimoğlu, s. 27-29) dışında dört nüshasına daha işaret edilmiştir (Zerkeşî, II, 300-301, dipnot 8; Brockelmann, I, 334; Sezgin, I, 45). Rivayet metodunun takip edildiği tefsirde yer yer İsrâiliyat'a yer verilmiş, kıssalar anlatılmış, bazan lugavî tahliller de yapılmıştır. Hatîb el-Bağdâdî bu tefsirde hiç sahih rivayet olmadığı yolunda abartılı bir bilgiye atıfta bulunur (Târîḫu Baġdâd, II, 205). Müellifin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri şunlardır: el-Mûżıḥ (el-Muvażżaḥ) fi'l-Ḳurʾân ve meʿânîh, el-Mûżıḥ fi'l-ḳırâʾât, el-İşâre fî ġarîbi'l-Ḳurʾân, el-Vücûh ve'n-neẓâʾir, el-Ebvâb fi'l-Ḳurʾân, el-Ḳırâʾât biʿilelihâ, el-Muʿcemü'l-aṣġar (es-Sebʿatü'l-aṣġar), el-Muʿcemü'l-evsaṭ, Kitâbü's-Sebʿati'l-evsaṭ, el-Muʿcemü'l-kebîr fî esmâʾi'l-ḳurrâʾ ve ḳırâʾâtihim (el-Muʿcemü'l-ekber fî maʿrifeti'l-muḳriʾîn, es-Sebʿatü biʿilelihâ el-kebîr), Kitâbü Aḫbâri'l-ḳuṣṣâṣ, Delâʾilü'n-nübüvve, Kitâbü'l-Menâsik, Kitâbü Fehmi'l-menâsik, Kitâbü'l-ʿAḳl, Kitâbü Żıddi'l-ʿaḳl, Kitâbü Ẕemmi'l-ḥased, Kitâbü İreme ẕâti'l-ʿimâd.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 36; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, II, 201-205; Ebû Caʻfer İbnü'l-Bâziş, el-İḳnâʿ fi'l-ḳırâʾâti's-sebʿ (nşr. Abdülmecîd Katâmiş), Mekke 1422/2001, II, 792; Semʻânî, el-Ensâb, V, 517-518; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XVIII, 146-149; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 298; Zehebî, Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), II, 578-579; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 574-576; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 351-380, s. 9, 61-63; Zerkeşî, el-Burhân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Marʻaşlî v.dğr.), Beyrut 1415/1994, II, 300-301; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 119-121; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 132; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), s. 81, 94; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 131-133; Abdüllatîf b. Muhammed Riyâzîzâde, Esmâʾü'l-kütübi'l-mütemmim li-Keşfi'ẓ-ẓunûn (nşr. Muhammed Altuncî), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Hancî), s. 47, 319; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 28, 98, 760, 827; II, 1050,

1737, 1830, 1905, 2001; Brockelmann, GAL Suppl., I, 334; Sezgin, GAS, I, 45; Mustafa Bilgin, Tefsirde Mu'tezile Ekolü (doktora tezi, 1991), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 124-128; Süleyman Mollaibrahimoğlu, Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler, İstanbul 2002, s. 27-29.

Abdülhamit Birışık

DA'LEC b. AHMED دعلج بن أحمد Ebû Muhammed Da'lec b. Ahmed b. Da'lec es-Sicistânî (ö. 351/962) Muhaddis ve fakih.

259'da (872-73) Sicistan'da doğdu. Ticaret için gittiği Mekke, Medine, Irak, Horasan ve çevresinde Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Müslim el-Keccî, Osman b. Saîd ed-Dârimî, Muhammed b. İbrâhim el-Bûşencî, Ali b. Abdülazîz el-Begavî ve İbn Huzeyme gibi âlimlerden hadis tahsil etti. Kendisinden de Dârekutnî, İbn Şâzân el-Bağdâdî, Ebû İshak el-İsferâyînî ve Hâkim en-Nîsâbûrî gibi âlimler rivayette bulundular.
Da'lec bir süre Mekke'de kaldı. Fakat üç bedevînin onu, "Horasanlı bir hemşehrin bizim kardeşimizi öldürdü, biz de seni öldüreceğiz" diye tehdit etmesi üzerine Mekke'yi terkederek Bağdat'a yerleşti. Çok zengin ve hayır sever bir kimse olan Da'lec Mekke, Bağdat ve Sicistan'da hadisçilerin istifadesine tahsis edilmiş vakıflar kurdu. Hatîb el-Bağdâdî onun cömertliğiyle ilgili birçok menkıbe nakletmektedir (Târîḫu Baġdâd, VIII, 389-392).

Da'lec Nîşâbur'a gittiği zaman İbn Huzeyme'nin bütün eserlerini elde etti. Dârekutnî de onun rivayetlerini ihtiva eden kitapları müsned* tertibine koydu ve Şu'be ile Mâlik b. Enes'in rivayetlerini bir araya getirdi. Da'lec şüphe ettiği hadislerin üzerine işaret koyardı. Dârekutnî hocaları arasında ondan daha sika* ve titiz birini görmediğini söylemektedir. Da'lec adı geçen Müsned'i, her iki varak arasına bir dinar koyarak incelemesi için İbn Ukde'ye gönderdi. Bu sebeple onun en sağlam rivayetlere sahip olduğu kabul edilmektedir. Aynı zamanda fakih olduğu ve çeşitli fetvalar verdiği de bilinen Da'lec 20 Cemâziyelâhir 351'de (26 Temmuz 962) Bağdat'ta vefat etti. Müsned'inin günümüze kadar geldiği bilinmemekle beraber Müsnedü'l-muḳıllîn adlı eserinden seçilen hadisleri ihtiva eden bir nüsha Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mecmua, nr. 34, vr. 105ª-127b).

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VIII, 387-393; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 30-35; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 881-882; a.mlf., el-ʿİber, II, 87; Sübkî, Ṭabaḳāt, III, 291-293; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 241-242; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 8; Kettânî, er-Risâletü'l-müsṭetrafe, s. 73; Sezgin, GAS, I, 188; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 402-408.

İsmail L. Çakan

İBNÜ’s-SEKEN (ابن السكن) Ebû Alî Saîd b. Osmân b. Saîd b. es-Seken el-Bağdâdî (ö. 353/964) Hadis hâfızı.

294’te (907) Bağdat’ta doğdu. Ticaretle uğraştığından Bezzâz veya Bezzâr lakabıyla anılır. Mâverâünnehir, Basra, Kûfe, Dımaşk, Harran, Horasan, Nîşâbur, Vâsıt gibi merkezleri dolaşarak tahsil gördü ve Mısır’a yerleşti. Ebû Arûbe, Ebü’l-Kāsım el-Begavî, İbn Ebû Dâvûd, İbn Cevsâ, Tahâvî gibi muhaddislerden hadis dinledi. Horasan’da Buhârî’nin el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’ini eserin râvilerinden olan Firebrî’den okuma imkânı buldu. Bu eserin Mısır’da ilk defa İbnü’s-Seken tarafından tanınıp yayıldığı ifade edilmektedir. 343’te (954) Mısır’daki evinde kendisinden el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’in tamamını kıraat metoduyla alan Abdullah b. Muhammed el-Cühenî ile Ebû Abdullah İbn Mende, Rabaî, İbn Müferric, Ebü’l-Kāsım İbnü’d-Debbâğ, Abdülganî el-Ezdî başta olmak üzere pek çok talebe ondan istifade etti. Ticaretle uğraştığından seyahatlerinde maddî sıkıntı çekmediği anlaşılan, hadis rivayeti yanında hadislerde görülebilecek gizli kusurlar ve râvilerle ilgili cerh ve ta‘dîl sahasında yetişkin bir âlim olduğu söylenen İbnü’s-Seken, Buhârî ve Müslim’in el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’leri ile Ebû Dâvûd ve Nesâî’nin es-Sünen’lerini güvenilir bulduğu için tavsiye etmiş, bunların temel kitaplar olduğunu belirtmiştir. İbnü’s-Seken 15 Muharrem 353’te (2 Şubat 964) Mısır’da vefat etti.

Eserleri. 1. eṣ-Ṣaḥîḥü’l-münteḳā (es-Sünenü’ṣ-ṣıḥâḥu’l-meʾs̱ûre ʿan Resûlillâh). Ahkâm hadislerinin senedleri hazfedilerek fıkıh bablarına göre düzenlendiği hacimli bir eser olup Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde bulunan (nr. 624, vr. 28b-29a) ve VIII. (XIV.) yüzyılda istinsah edildiği anlaşılan risâle de muhtemelen bu eserden bir parçadır. Hediyyetü’l-ʿârifîn’de (I, 389) İbnü’s-Seken’in es-Sünen fi’l-ḥâdîs̱, eṣ-Ṣıḥâḥu’l-meʾs̱ûre ʿani’n-nebî, eṣ-Ṣaḥîḥu’l-münteḳā fi’l-ḥâdîs̱ adlarını taşıyan üç ayrı eserinden bahsedilmekteyse de Kettânî’nin tesbitine göre bunlar aynı kitap için kullanılmış değişik isimlerden ibarettir. 2. el-Ḥurûf fi’ṣ-ṣaḥâbe. İbn Abdülber, Ebü’l-Kāsım İbnü’d-Debbâğ’ın İbnü’s-Seken’den dinlediği bu eserini ondan kıraat metoduyla aldığını söylemektedir. İbn Hacer el-Askalânî, el-İṣâbe’nin mukaddimesinde İbnü’s-Seken’i sahâbe hakkında eser yazanlar arasında saymakta, ancak onun bu eserinden istifade edip etmediğine dair bilgi vermemektedir. Zehebî ise İbnü’s-Seken’in bu kitabının kendisine ulaşmamış olmasını, Mağrib ülkelerinin dışında yaygınlık kazanamaması ile açıklamaktadır (Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVI, 117). 3. eḍ-Ḍuʿafâʾ ve’l-metrûkîn (İbn Hayr, s. 211).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Abdülber, el-İstîʿâb, I, 12; İbn Atıyye el-Endelüsî, Fihris (nşr. Muhammed Ebü’l-Ecfân - Muhammed ez-Zâhî), Beyrut 1983, s. 66-67; İbn Hayr, Fehrese, s. 95-211; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVI, 117-118; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, III, 937-938; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 351-380, s. 88-89; İbn Hacer, el-İṣâbe, I, 3; Ebû Ca‘fer Ahmed b. Ali el-Belevî, S̱ebet (nşr. Abdullah el-Amrânî), Beyrut 1403/1983, s. 241; Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1006, 1074, 1075; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 389; Kettânî, er-Risâletü’l-müsteṭrafe, s. 25-26;

Sezgin, GAS (Ar.), I, 378-379; Bedrân, Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳ, VI, 156; "İbn Seken", DMBİ, III, 694-695; Ali Osman Koçkuzu, "Firebrî", DİA, XIII, 132.

Salahattin Polat

EBÛ BEKİR eş-ŞÂFİÎ أبو بكر الشافعي Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. İbrâhîm el-Bezzâz eş-Şâfiî el-Bağdâdî (ö. 354/965) Muhaddis ve fakih.

260 (873-74) yılında Dicle yakınlarındaki Cebbül kasabasında doğdu. "Bezzâz" lakabını elbise ticareti yaptığı için aldığı rivayet edilir. On altı yaşında iken hadis öğrenmeye başladı. Mısır, Dımaşk, Cezîre gibi ilim merkezlerini dolaşarak Ebû Kılâbe er-Rakāşî, Muhammed b. Mesleme, Hâris b. Ebû Üsâme, İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Müslim el-Keccî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel vb. meşhur hocalardan ders aldı. Daha sonra Bağdat'a yerleşerek hadis rivayet etmeye başladı. Büveyhîler burada ashabın faziletinden bahsetmeyi yasaklayarak cami kapılarına onları kötüleyici ifadeler astırdıkları zaman Ebû Bekir eş-Şâfiî bu yasağa aldırmayıp şehir camiinde talebelerine sahâbenin faziletine dair dersler vermiş, hadisler yazdırmıştır. Bu derslerinde kendisinden Dârekutnî başta olmak üzere İbn Şâhîn, Ebû Abdullah İbn Mende, İbn Şâzân el-Bağdâdî ve Ebû İshak el-İsferâyînî gibi âlimler faydalanmıştır. Uzun yıllar yaşaması sebebiyle birçok muhaddisten âlî senedlerle sadece kendisi rivayette bulunduğu için kalabalık talebe grupları etrafında toplanmış, Ebû Bekir de kurduğu imlâ* meclislerinde onlara hadis rivayet etmiştir. Dârekutnî, devrinin muhaddisleri arasında ondan daha güvenilir bir kimse bulunmadığını ifade etmiş, Zehebî ise hadiste hüccet* olduğunu belirtmiştir.

İlmî çalışmalarının yanı sıra ticaretle de meşgul olduğu için muhtelif şehirlere gidip gelen Ebû Bekir eş-Şâfiî Zilhicce 354'te (Aralık 965) Bağdat'ta vefat etti ve Ahmed b. Hanbel'in mezarının yanına defnedildi.

Eserleri. Ebû Bekir eş-Şâfiî'nin günümüze kadar gelen eserleri şunlardır: 1. el-Fevâ᾿id. Hocalarından âlî isnadla rivayet ettiği hadisleri ihtiva eden ve Zehebî tarafından on bir cüzden meydana geldiği belirtilen eserin yazma bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mecmua, nr. 49/1, vr. 1ª-143b). Talebesi Ebû Tâlib Muhammed b. Gaylân tarafından rivayet edildiği için el-Gaylâniyyât diye de meşhur olan eserin el-Fevâ᾿idü'l-müntehabeti'l-ʿavâlî ʿani'ş-şüyûhi'l-meşhûre bi'l-Gaylâniyyât adlı başka bir nüshası British Museum'dadır (Suppl., 135, Or. 3059; diğer nüshaları için bk. Sezgin, I, 191). Zehebî'nin 10.000 hadis ihtiva ettiğini söylediği eserin dört râvili hadislerini Dârekutnî el-Ehâdîsü'r-rubâʿiyyât adıyla bir araya getirmiştir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 85/2). 2. Müsnedü Mûsâ el-Kâzım b. Caʿfer b. Muhammed. Eserin yazma bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 34/3).

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, V, 456-458; İbnü's-Salâh, Tabakātü'l-fukahâˀi'ş-Şâfiᶜiyye, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 537, vr. 25b-26ª; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, III, 880-881; a.mlf., Aᶜlâmü'n-nübelâˀ, XVI, 39-44; a.mlf., Düvelü'l-İslâm, Beyrut 1405/1985, s. 196-197; Safedî, el-Vâfî, III, 347; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 260; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, III, 343; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, (Lecne), s. 361; Keşfü'z-zunûn, II, 1214; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 16; Brockelmann, GAL Suppl., I, 274; Kehhâle, Muᶜcemü'l-müˀellifîn, X, 194; Hediyyetü'l-ᶜârifîn, II, 44; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 92; Sezgin, GAS, I, 191; Dihlevî, Bustânü'l-muhaddisîn, s. 139-140.

Selman Başaran

İBN HİBBÂNM (ابن حبّان) Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965) Hadis ve fıkıh âlimi.

277'de (890) bugünkü Afganistan'ın Sicistan bölgesinde harabeleri bulunan Büst'te doğdu. Arap kabilelerinden Temîm'e mensup olduğu için Temîmî nisbesiyle de anılır. İlk öğrenimini Büst ve çevresinde yaptı. Yirmi üç yaşlarında iken tahsil maksadıyla Taşkent'teki İsbîcâb'dan başlayarak Horasan, Mâverâünnehir, Irak, Hicaz, Şam, Mısır ve İskenderiye'ye kadar uzanan bir seyahat gerçekleştirdi; başta hadis olmak üzere fıkıh, Arap dili, kelâm, felsefe, tıp ve ilm-i nücûm alanlarında birçok hocadan faydalandı ve âlî isnadla rivayet imkânı buldu. Basra'da en yaşlı hocası muhaddis, edip ve tarihçi Ebû Halîfe Fazl b. Hubâb el-Cumahî ile Zekeriyyâ es-Sâcî, Mısır'da Nesâî, Musul'da Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Nesâ'da Hasan b. Süfyân, Harran'da Ebû Arûbe, Buhara'da Büceyrî, Nîşâbur'da Muhammed b. İshak es-Serrâc gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Nîşâbur'da kendisinden hadis ve fıkıh dersleri aldığı İbn Huzeyme'nin metodunu benimsedi. Ayrıca Mufaddal b. Muhammed el-Cenedî, Ebü'l-Abbas ed-Degūlî, İbn Ebû Dâvûd, İbn Cevsâ ve İbn Ebû Hâtim'den faydalandı. Dârekutnî, Ebû Abdullah İbn Mende, Hâkim en-Nîsâbûrî, İbn Habîb en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Ahmed en-Nûkātî, Abdurrahman b. Muhammed el-İdrîsî, Târîẖu Buẖârâ müellifi olup Guncâr diye anılan Muhammed b. Ahmed el-Buhârî gibi âlimler onun talebeleri arasında yer aldı.

Eserleriyle olduğu kadar takvâsıyla da tanınan İbn Hibbân'ı Sâmânoğulları emîrleri Semerkant, Nesâ ve daha başka yerlere kadı tayin etmişlerdir. Sâmânî Emîri Ebü'l-Muzaffer, Semerkant'ta hadis talebeleri için İbn Hibbân'ın adına bir suffe yaptırmış, İbn Hibbân da burada 330 (941-42) yılına kadar hadis ve fıkıh okutmuştur. 334 (945-46) ve 337'de (948-49) Nîşâbur'da imlâ meclisleri kurarak hadis dersleri vermiş, kendi adına yaptırılan hankahta bazı eserlerini yazdırmıştır. Nîşâbur'daki ilk imlâ meclisinde henüz on üç yaşındaki Hâkim en-Nîsâbûrî'yi müstemlî olarak çalıştırdığı bilinmektedir.

İbn Hibbân'ı kıskanan bazı kimseler onun nübüvveti ilim ve amelden ibaret saydığını ileri sürmüşlerse de Zehebî, büyük bir imam kabul ettiği İbn Hibbân'ın peygamberlikle

ilgili görüşünün yanlış anlaşıldığını belirtmiştir. Ona göre İbn Hibbân ilim ve amel sahibi olmayan kimsenin peygamber olamayacağını söylemiş, bu iki özelliğin peygamberde en mükemmel şekilde bulunduğunu ifade etmiştir (Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 507-508). İbn Hacer de bu konuda İbn Hibbân'ı savunmuş, onun gibi sağlam inançlı bir âlimin nübüvvetin müktesep olduğu yönündeki felsefî mânayı kastetmediğini belirtmiştir (Lisânü'l-Mîzân, V, 114). İbn Hibbân, Sîstan'da bulunduğu sırada Müşebbihe taraftarlarınca da kelâm ve felsefeyle meşgul olduğu ileri sürülerek zındıklıkla itham edilmiş, katli için halifeden emir istendiği söylenmiştir. Bunun üzerine Sîstan'ı terkeden İbn Hibbân Semerkant'a sığınmış, aynı çevreler tarafından orada da rahatsız edilince Semerkant'tan ayrılmak zorunda kalmıştır. Sübkî'ye göre ise Sîstan'dan sürüldüğü belirtilen İbn Hibbân değil Mücessime'den olduğu söylenen Hâce Abdullah-ı Herevî'dir. İbn Hibbân 21 Şevval 354'te (20 Ekim 965) Büst'te vefat etti ve evinin yakınındaki hadis medresesinde defnedildi.

Kaynaklarda "hadis hâfızı, Horasan'ın hadis şeyhi" gibi ifadelerle anılan ve hadislerin sıhhatini belirleme, hadis râvilerini cerh ve ta'dîl etme konularındaki çalışmalarıyla tanınan İbn Hibbân, râvilerin sıdk ve adaletinin tamamlanmasında onların ilim sahibi olmalarını şart koşmuş, fakih olmayan sika râvinin ezberinden rivayet ettiği hadisleri hadisin metninde hata yapabileceği için, sika bir fakihin ezberinden yaptığı rivayetleri de senedde yanılabileceği ihtimaliyle sakıncalı görmüş, cerhedildiği bilinmeyen her şahsı, râvisi âdil olmak şartıyla âdil sayıp rivayetlerini el-Müsnedü'ṣ-ṣaḥîḥ'ine almış, mezhebinin propagandasını yapan bid'atçıların rivayetleriyle ihticâc edilemeyeceğini ileri sürmüştür. İbn Hibbân'ın râvilerin ta'dîlinde müsamahakâr olduğu, cerhe yönelik tenkitlerde ise sert davrandığı belirtilmektedir. Kendisi râvileri cerhederken çok ihtiyatlı davrandığını, bir kimseyi sika veya zayıf olarak nitelediği takdirde onun böyle olduğuna dair elinde sağlam deliller bulunduğunu söylese de İbn Hibbân'ın bu nitelendirmeleri bazı hadis imamlarınca dikkate alınmamıştır. Zehebî, İbn Hibbân'ı cerh konusunda aşırı davrandığı ve âni karar verdiği için eleştirmiş, İbn Hacer de kendisine bazı râvilerin cerhi hususunda benzer tenkitler yöneltmiştir. Talebesi Hâkim en-Nîsâbûrî hocasının hadis, fıkıh, lugat ve vaaz alanlarındaki üstün bilgisine işaret etmiş, Hatîb el-Bağdâdî onun hâfız, sika ve derin anlayış sahibi olduğunu belirtmiş, Yâkūt ise kendisini asrın imamı ve allâme diye övmüştür.

Eserleri. 1. el-Müsnedü's-ṣaḥîḥ* ʿale't-teḳāsîm ve'l-envâʿ (Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân, es-Sünen, et-Teḳāsîm ve'l-envâʿ). Klasik tasnif metotlarından farklı olarak emirler, nehiyler, haberler, mubahlar ve Peygamber'in fiilleri şeklinde beş bölüm halinde düzenlenen ve sahih hadisler yanında hasen hadisleri de ihtiva eden eserin tamamı günümüze ulaşmamıştır. Abdülmuhsin el-Yemânî tarafından yayımlanan eseri (I-III, Medine, ts.), İbn Balabân (ö. 739/1339) el-İḥsân fî taḳrîbi Ṣaḥîḥi İbn Ḥibbân adıyla bablara göre yeniden düzenlemiştir (I-IX, Beyrut 1407/1987). 2. eb-Biḳāt* (Târîḫu's-s̱iḳāt, es̱-S̱iḳāt mine'ṣ-ṣaḥâbe ve't-tâbiʿîn ve etbâʿi't-tâbiʿîn). Râvileri tanıtan alfabetik

bir eserdir. Giriş bölümünde Hz. Peygamber'in hayatı ve gazveleri kısaca anlatılmış, 335 (946-47) yılına kadar gelen halife ve meliklerin iktidar dönemlerinin özet halinde tarihçesi verilmiştir. Eser Muhammed Abdülmuîd Han'ın yönetiminde Muhammed Abdürreşîd tarafından yayımlanmıştır (I-IX, Haydarâbâd 1393-1403/1973-1983). 3. Târîḫu'ṣ-ṣaḥâbe elleẕîne ruviye ʿanhüm el-aḫbâr (Esâmî aṣḥâbi'l-kirâm, Esmâʾü'ṣ-ṣaḥâbe, Maʿrifetü'ṣ-ṣaḥâbe). eṯ-Ṯiḳāt'ın sahâbe tabakası bölümünden ibaret olan ve 1608 sahâbînin biyografisini ihtiva eden eseri Bûrân ed-Dannâvî neşretmiştir (Beyrut 1408/1988). 4. Kitâbü (Maʿrifeti)'l-mecrûḥîn mine'l-muḥaddiṯîn ve'ḍ-ḍuʿafâʾ ve'l-metrûkîn (Kitâbü'l-Mecrûḥîn, Kitâbü'ḍ-Ḍuʿafâʾ, Kitâbü'l-Cerḥ ve't-taʿdîl). Rivayetleri tenkit edilen râvilere dair alfabetik bir eser olup giriş bölümünde cerh ve ta'dîl faaliyetlerinin tarihçesi özetlenmiş, yirmi çeşit cerh sebebi hakkında geniş bilgi verilmiştir. Râvilerin hangi sebeplerle cerhedildiğini belirten eser zayıf ve mevzû hadisleri tanımada önemli bir kaynaktır. İbnü'l-Cevzî'nin el-Mevżûʿât'ında geniş ölçüde faydalandığı eseri Hâfız Azîz Bey el-Kādirî en-Nakşibendî (I-II, Haydarâbâd-Dekken 1390/1970) ve Mahmûd İbrâhim Zâyed (I-III, Halep 1395-1396/1975-1976) yayımlamış, Rebî' Ebû Bekir Abdülbâkī eser için Fihrisü Kitâbi'l-Mecrûḥîn ve'ḍ-ḍuʿafâʾ adıyla bir fihrist hazırlamıştır (Beyrut 1992). İbn Hibbân'ın kitaptaki 423 râviyle ilgili bazı görüşlerini tenkit ve tashih eden Dârekutnî'nin çalışmasını da Halîl b. Muhammed el-Arabî Taʿlîḳātü'd-Dâreḳutnî adıyla neşretmiştir (Kahire 1414/1994). İbnü'l-Kayserânî, Kitâbü'l-Mecrûḥîn'deki 1139 hadisi başlangıçlarına göre alfabetik olarak sıralamış, eseri İmâdüddin Ahmed Haydar Kitâbü Maʿrifeti't-teẕkire fi'l-eḥâdîs̱i'l-mevżûʿa (Beyrut 1406/1985) ve Hamdî b. Abdülmecîd b. İsmâil es-Selefî daha güzel bir tahkikle Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ eṭrâfü eḥâdîs̱i Kitâbi'l-Mecrûḥîn li'bn Ḥibbân (Riyad 1415/1994) adıyla yayımlamıştır. 5. Ravżatü'l-ʿuḳalâʾ ve nüzhetü'l-fużalâʾ. Ahlâkî ve edebî konuların âyet, hadis, şiir, hikmetli sözler ve hikâyelerle edebî bir üslûpta işlendiği bir çeşit vaaz ve nasihat kitabıdır. Eser Mustafa es-Sekkā'nın tashih ve notlarıyla Kahire'de (1328/1911, 1347/1928, 1374/1955), ayrıca Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Muhammed Abdürrezzâk Hamza ve Muhammed Hâmid el-Fıkī'nin tahkikiyle Beyrut'ta (1395/1975, 1397/1977) neşredilmiştir. 6. Meşâhîru ʿulemâʾi'l-emṣâr (ve aʿlâmü ʿulemâʾi'l-aḳṭâr). eṯ-Ṯiḳāt'taki sahâbe, tâbiîn, tebeu't-tâbiînden daha çok fıkıh, tefsir, hadis ve kıraat ilimlerinde meşhur olan, ibadet ve zühd yönüyle de ün kazanan 1602 şahıs yaşadıkları şehir ve bölgelere göre kısa biyografileriyle, yer yer rivayet ehliyetlerine de işaret edilerek tanıtılmıştır. Eser Manfred Fleischhammer'in tashihleriyle basılmış (Wiesbaden 1379/1959), ayrıca Merzûk Ali İbrâhim tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1987; Mansûre 1411/1991). 7. es-Sîretü'n-nebeviyye ve aḫbârü'l-ḫulefâʾ. İbn Hibbân'ın eṯ-Ṯiḳāt'ından derlenerek meydana getirilen eseri Hâfız Azîz Bey el-Kādirî en-Nakşibendî ile diğer bazı âlimler yayımlamışlardır (Beyrut 1407/1987). Hâlid Abdurrahman el-Akk'in Ḳıṣṣatü's-sîreti'n-nebeviyye adıyla neşrettiği eser de (Dımaşk 1990) bu kitap olmalıdır. 8.

Muẖtaṣar fi'l-ḥudûd (Sezgin, I, 191). 9. Ḥadîs̱ü'l-aḳrân (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 53/1).

İbn Hibbân'ın kendi kitaplarında ve çeşitli kaynaklarda adı geçen diğer bazı eserleri de şunlardır: Vaṣfü'l-îmân ve şuʿabihî (İman ve imanın kısımları konusunda kaleme alınmış ilk eser olmalıdır), Delâʾilü'n-nübüvve, el-Faṣl beyne'n-naḳale, ʿİlelü'l-aẖbâr, ʿİlelü ḥadîs̱i'z-Zührî (yirmi cüz), ʿİlelü ḥadîs̱i Mâlik b. Enes (on cüz), ʿİlelü Menâḳıbi Ebî Ḥanîfe (on cüz), Kitâbü mâ inferede bihî ehlü'l-Medîne mine's-sünen (on cüz), Mekkeli ve Horasanlılar'ın infirâd ettikleri hadislere dair beşer cüzlük, Iraklılar'ın infirâd ettikleri hadislere dair on cüzlük üç eseri, Envâʿu'l-ʿulûm ve evṣâfühâ (otuz cüz), Fuṣûlü's-sünen, Menâḳıbü'ş-Şâfiʿî, Şerâʾiṭu'l-aẖbâr, et-Tenbîh ʿale't-temvîh (hadis imamlarının Ebû Hanîfe'ye yönelik tenkitleri). İbn Hibbân, ölümünden önce bütün kitaplarını hadis medresesine ve dışarıdan gelecek hadis talebelerinin kalabilecekleri misafirhane haline getirdiği "dârülilim" adıyla anılan Büst'teki evine vakfetmiş, bunların masraflarını karşılayacak vakıf gelirleri de bırakmıştır. Burada istinsah çalışmaları yapıldığı, kitapların korunması için bir vasî tayin ettiği ve eserlerin kütüphanenin dışına çıkarılmamasını şart koştuğu bilinmekte, fakat bir asır sonra onun kitaplarından geriye çok azının kaldığı anlaşılmaktadır. Muhalifleri İbn Hibbân'ın Karmatîler'e dair bir kitap yazarak Sâmânoğulları emîrlerinden Ebü't-Tayyib el-Musabî'ye takdim ettiğini ve bu sayede Semerkant kadılığına getirildiğini iddia etmişlerse de onun eserlerinin zikredildiği listelerde böyle bir kitap yer almamaktadır. İbn Hibbân'a nisbet edilen diğer bir eser de İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunduğu (nr. 1910) ileri sürülen bir tefsir olup (a.g.e., I, 191) bu eserin, Ebü'l-Leys es-Semerkandî tefsirinin Zümer sûresinden Nâs sûresine kadar olan kısmının bir nüshasından ibaret olduğu tesbit edilmiştir (Yaka, sy. 1 [1996], s. 151-152).

Muhammed Abdullah Ebû Suaylîk, el-İmâmü'l-Ḥâfıẓ Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Ḥibbân el-Büstî feylesûfi'l-cerḥ ve't-taʿdîl adlı çalışmasında (Dımaşk 1415/1995) onun el-Müsnedü'ṣ-ṣaḥîḥ'ini incelemiş, Mustafa Işık da İbn Huzeyme Sahîh'i ve İbn Hibbân'ın Sahîh'i ile Mukayesesi adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (1998, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Kayseri]). Adâb b. Mahmûd el-Hameş Muḥammed b. Ḥibbân el-Büstî ve menhecühû fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl (1406, Câmiatü Ümmi'l-kurâ külliyyetü'ş-şerîa ed-dirâsâtü'l-ulyâ eş-şer'iyye) ve Yüksel Çelik İbn Hibbân ve Hadis İlmindeki Yeri (1993, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlı birer yüksek lisans tezi hazırlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hibbân, Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân (nşr. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin Esed), Beyrut 1404/1984, İbn Balabân'ın girişi, s. 106; ayrıca bk. neşredenlerin girişi, I, 10-46; a.mlf., el-Mecrûḥîn (nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Halep 1395-96/1975-76, neşredenin girişi, I, e-£a;, ayrıca bk. I, 40, 58, 59, 192, 193, 197, 288, 306; II, 73, 209, 249; III, 64; a.mlf., es̱-S̱iḳāt, I, 1-2,13; III, 63; a.mlf., Meşâhîr, s. 159; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 204, 209, 210; İbnü'l-Cevzî, el-Mevżûʿât (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), Medine 1386/1966, I, 182, 245; II, 237;

Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 415-419; İbnü's-Salâh, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, I, 115-118; a.mlf., ʿUlûmü'l-ḥadîs̱, Kahire 1326, s. 137; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, III, 122; Zehebî, Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, III, 920-924; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 92-104; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 228, 274; III, 506-508; IV, 7, 8; Safedî, el-Vâfî, II, 317-318; Sübkî, Ṭabaḳāt, III, 131-135; a.mlf., Ḳāʿide fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Kahire 1398/1978, s. 31-32; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 259; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, III, 159; V, 112-115; VI, 74; a.mlf., el-Ḳavlü'l-müsedded, Haydarâbâd-Dekken 1319, s. 32-33, 38-39; Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî, Kahire 1307, s. 31, 32; İbn Arrâk, Tenzîhü'ş-şerîʿa, I, 207; II, 131, 224; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 277, 437, 463, 521-522; II, 1003, 1075, 1087, 1096, 1162, 1400, 1407, 1888, 2013; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 44-45; Brockelmann, GAL Suppl., I, 273-274; a.mlf., "İbn Hibbân", İA, V/2, s. 753; Sezgin, GAS, I, 189-191; Muhammed Zâhid el-Kevserî, Maḳālât, Kahire 1388/1968, s. 86; Muhammed Kürd Ali, Künûzü'l-ecdâd, Dımaşk 1404/1984, s. 148-151; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, I/1, s. 164-169; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, II, 133-135; Es'ad Sâlim Kayyim, ʿİlmü ṭabaḳāti'l-muḥaddis̱în, Riyad 1415/1994, s. 160-164; Muhammed Abdullah Ebû Suaylîk, el-İmâmü'l-Ḥâfıẓ Ebû Ḥâtim Muḥammed b. Ḥibbân el-Büstî, Dımaşk 1415/1995, tür.yer.; Mehmet Ali Sönmez, İbn Hibbân ve Cerh-Tadil Metodu, İstanbul, ts. (Umran yayınları), s. 3, 19, 29, 117-133; a.mlf., "İbn Hibbân ve Ona Nisbet Edilen Tefsir", Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 3, Konya 1990, s. 93-104; İsmail Cerrahoğlu, "İbn Hibbân ve Tefsiri", AÜİFD, XIX (1973), s. 49-58; Nûrullah Kisâî, "İbn-i Ḥibbân-ı Büstî: Taḥṣîlât, Seferhâ, Âşâr-ı ʿİlmî ve Ḫidemât-ı Âmûzeşî", Taḥḳīḳāt-ı İslâmî, X/1-2, Tahran 1374 hş., s. 69-81; Muhammed Accâc el-Hatîb, "el-Ḥâfıẓ el-İmâm Ebû Ḥâtim el-Büstî: Faḳīhen uṣûliyyen", Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-ʿArabiyye, sy. 10, Dubâi 1415/1995, s. 11-55; Eyüp Yaka, "İbn Hibbân ve Ona İzafe Edilen Tefsir", Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 1, Adapazarı 1996, s. 151-156; J. W. Fück, "Ibn Ḥibbān", EI² (İng.), III, 799; Ali Refîî, "İbn Ḥibbân", DMBİ, III, 303-305; Beşşâr Avvâd Ma'rûf, "İbn Ḥibbân", Mevsûʿatü'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye, Amman 1993, s. 219-222.

Mehmet Ali Sönmez

İBNÜ'l-CİÂBÎ (ابن الجعابي) Ebû Bekr İbnü'l-Ciâbî Muhammed b. Ömer b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 355/966) Hadis hâfızı.

Safer 284'te (Mart 897) muhtemelen Bağdat'ta doğdu. Mısır, Halep, Şam gibi yerleri dolaşarak Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, İbn Nâciye ve İbnü'l-Bâgandî'den ilim öğrendi. Hocaları arasında kendisini Şiîlik konusunda etkilediği söylenen İbn Ukde'nin önemli bir yeri vardır. 349'da (960) İsfahan'a giderek hadis okuttu ve 350 (961) yılı başlarında Bağdat'ın ileri gelen âlimleri arasında yerini aldı. Dârekutnî, İbn Şâhin, Ebû Abdullah İbn Mende, Hâkim en-Nîsâbûrî ve Ebû Nuaym el-İsfahânî onun talebelerinden bazılarıdır.

Hadislerin senedleriyle ve lafzan rivayet edilmesine önem veren İbnü'l-Ciâbî'nin Rakka'ya giderken 200.000 hadisin kayıtlı olduğunu söylediği kitaplarını bir kişiye emanet bıraktığı anlaşılmakta, dönüşte kitapları alması için gönderdiği hizmetçisinin onların kaybolduğu haberini getirmesi üzerine bu hadislerin tamamının ez-berinde bulunduğunu söyleyerek (Hatîb, III, 28) bu kaybı fazla önemsemediği görülmektedir. Onun 400.000 hadisi kusursuz şekilde, 600.000 hadisi de başkalarıyla müzakere yapabilecek seviyede bildiğini belirtmesi (a.g.e., a.y.) ve öğrencilerine hadis yazdırırken önünde kitap bulundurmaması hâfızasının son derece güçlü olduğunu göstermektedir. İbnü'l-Ciâbî müsned hadisler yanında maktû ve mürsel olanları da bilen, rivayetlerdeki gizli kusurlar konusunda söz sahibi sayılan, ricâl bilgisine

başvurulan bir âlim olup kısa bir süre Musul kadılığı görevinde bulunmuşsa da başarılı olamamıştır. Ömrünün sonlarına doğru rivayetlerini karıştırdığı, kendine has bir Şiîlik anlayışını benimsediği, içki içtiği ve ibadetlerini ihmal ettiği ileri sürülen İbnü’l-Ciâbî Receb 355’te (Temmuz 966) Bağdat’ta vefat etti.

Değişik konularda pek çok eser telif ettiği söylenen İbnü’l-Ciâbî bunların ölümünden sonra yakılmasını vasiyet etmiş, başkalarından ödünç aldığı çok sayıdaki kitapla birlikte de eserleri vefatı anında yakılmıştır. Onun kaynaklarda zikredilen eserleri şunlardır: Müsnedü ʿÖmer b. ʿAlî b. Ebî Ṭâlib, et-Tefsîrü’l-mervî ʿan Mâlik b. Enes, Tesmiyetü men rava’l-ḥadîs̱ ve ġayrahû mine’l-ʿulûm ve men kânet lehû ṣınâʿatün ve mez̠hebün ve niḥle, Kitâbü men ḥaddes̱e (ravâ) ʿani’n-nebî ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem hüve ve ebûh (bu kitabı İbn Hacer el-İṣâbe’de kaynak olarak kullanmıştır [bk. I, 237; II, 320]), Men ravâ ḥadîs̱e Ġadîr Ḫum, Ẕikru men ravâ muʾâḫâte’n-nebiyyi li-emîri’l-müʾminîn ʿaleyhime’s-selâm, İḫtilâfü Übey ve İbn Mesʿûd fî leyleti’l-Ḳadr ve ṭuruḳu ẕâlik, eş-Şîʿa min aṣḥâbi’l-ḥadîs̱ ve ṭabaḳātihim, Men rava’l-ḥadîs̱ min Benî Hâşim ve mevâlîhim, Aḫbâru Âli Ebî Ṭâlib, Aḫbâru ʿAliyyi’bn Ḥüseyin ʿaleyhime’s-selâm, Kitâbü Mevâli’l-eşrâf ve ṭabaḳâtihim, Aḫbâru Baġdâd ve ṭabaḳātü aṣḥâbi’l-ḥadîs̱ bihâ.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü’n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 247; Ahmed b. Ali en-Necâşî, Ricâlü’n-Necâşî (nşr. M. Cevâd en-Nâînî), Beyrut 1408/1988, II, 319-320; Ebû Ca‘fer et-Tûsî, el-Fihrist, Beyrut 1403/1983, s. 182; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, III, 26-31; Sem‘ânî, el-Ensâb, III, 263-264; İbnü’l-Cevzî, el-Muntaẓam, VII, 36-38; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVI, 88-92; a.mlf., Tez̠kiretü’l-ḥuffâẓ, III, 925-929; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, III, 670-671; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 351-380, s. 126-131; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 261-262; İbn Hacer, Lisânü’l-Mîzân, V, 322-324; a.mlf., el-İṣâbe, I, 237; II, 320; İbnü’l-İmâd, Şez̠erât, III, 17; Hediyyetü’l-ʿârifîn, II, 45-46; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe (Özbek), s. 114, 167, 258, 423; Ahmed Pâketçî, “İbn Ciʿâbî”, DMBİ, III, 238-240.

Abdullah Aydınlı

DERRÂS el-FÂSÎ (درّاس الفاسي) Ebû Meymûne Derrâs b. İsmâîl el-Fâsî (ö. 357/968) Mâlikî fakihi ve muhaddis.

Memleketi ve muhtemelen doğum yeri olan Fas şehrinde ilk tahsilini yaptıktan sonra ilim yolculuğuna çıktı. İfrîkıye’de İbnü’l-Lebbâd el-Kayrevânî’den İmam Mâlik’in el-Muvaḳḳaʾını okudu ve ondan hadis dinledi. Hac yolculuğu sırasında uğradığı İskenderiye’de Ali b. Abdullah b. Ebû Matar’dan İbnü’l-Mevvâz’ın el-Mevvâziyye’sini dinleyerek Kayrevan’da rivayet etti. Büyük itibar gördüğü Kayrevan’da devrinin en büyük hadis hâfızı kabul edilerek Ebû Meymûne el-Muhaddis diye şöhret buldu. Burada kendisinden İbn Ebû Zeyd ve Kābisî gibi meşhur âlimler hadis dinlediler. İlim ve cihad için Endülüs’e giderek bir müddet sınırda ikamet etti. Bu sırada kendisinden Hasan b. Ali el-Kelbî ve Ebü’l-Ferec İbn Abdûs hadis dinlediler. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Büstî, Ömer b. Meymûn el-Kaysî ve Hammûd b. Gālib el-Hemedânî gibi âlimler de talebeleri arasında yer alır.

Derrâs el-Fâsî, kendi döneminde İmam Mâlik ve mezhep ileri gelenlerinin görüşlerini en iyi bilen âlimdi. Daha önce Hanefî olan Mağrib halkı arasında Mâlikî mezhebinin yayılmasına öncülük etti. H. Roger Idris, akaid yönünden Eş‘arîliği benimsediğini belirttiği Derrâs’ın Mağrib’de bu görüşleri yaymaya çalıştığını söyler. Kaynaklarda eserleriyle ilgili herhangi bir kayda rastlanmayan Derrâs el-Fâsî, Zilhicce 357 (Kasım 968) tarihinde Fas şehrinde vefat etmiş, daha sonra burada adına bir cami yaptırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü’l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi’l-Endelüs, Kahire 1966, I, 146; Kadî İyâz, Tertîbü’l-medârik, II, 395-397; Dabbî, Buġyetü’l-mültemis, I, 278, 327; Zehebî, Târîḫu’l-İslâm: sene 351-380, s. 162; Safedî, el-Vâfî, XIV, 7-8; İbnü’l-Kādî, Cez̠vetü’l-iḳtibâs, Rabat 1973, I, 194-196; Mahlûf, Şeceretü’n-nûr, I, 103; Brockelmann, GAL Suppl., I, 300; Ahmed Emîn, Ḍuḥa’l-İslâm, Kahire 1966, I, 299; Miklos Muranyi, Dirâsât fî meṣâdiri’l-fıḳhi’l-Mâlikî (trc. S. Buhayrî – Ö. S. Abdülcelîl – M. R. Hanefî), Beyrut 1409/1988, s. 149-150; H. R. Idris, “Essai sur la diffusion de l’as’arisme en Ifrîqiya”, Les Cahiers de Tunusie, I/1, Tunusie 1953, s. 132; a.mlf., “Deux juristes kairouanais de l’époque zîrîde: Ibn Abî Zaid et Al-Qâbisî (Xe-XIe siècle)”, Annales de l’Institut d’Etudes Orientales, XII, Alger 1954, s. 134, 175.

Cengiz Kallek

HAMZA el-KİNÂNÎ (حمزة الكناني) Ebü’l-Kāsım Hazma b. Muhammed b. Alî el-Kinânî (ö. 357/968) Muhaddis.

Şâban 275’te (Aralık 888) Mısır’da doğdu. 295 (908) yılında hadis tahsiline başladı ve ilk ilmî seyahatini 305’te (917) Irak’a yaptı. Bu esnada Halep’e uğrayarak Halep Kadısı Ebû Abdullah b. Abde’den hadis yazdı. Ebû Abdullah’ın, hadis tahsiline yardımcı olmak üzere kendisine 200 dinar verdiği kaydedilmektedir. Hicaz ve Dımaşk gibi ilim merkezlerine de seyahat eden ve yolculuğu süresince birçok âlimden faydalanan Hamza el-Kinânî Nesâî, Muhammed b. Saîd es-Serrâc, Ebû Ya‘kūb İshak b. İbrâhim el-Mencenîkī, muhaddis, edip ve tarihçi Ebû Halîfe Fadl b. Hubâb el-Cumahî, Abdân el-Ahvâzî ve Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî’den hadis dinledi. Kendisinden de Dârekutnî, Ebû Abdullah İbn Mende, İbnü’r-Ressân diye bilinen Ebü’l-Kāsım Ahmed b. Feth el-Kurtubî, Abdülganî el-Ezdî ve Temmâm er-Râzî gibi âlimler hadis rivayet ettiler.

Hadislerin farklı rivayet yollarını toplamaya büyük önem veren Hamza el-Kinânî, bir defasında Hz. Peygamber’den gelen bir hadisin 200 tarikini bir araya getirdiğini söyleyerek sevincini belirtmiş, ancak birçok kişi bunun ilme katkı sağlayacak önemli bir şey olmadığını ifade etmiş, hatta rüyasında gördüğü Yahyâ b. Maîn kendisine, “Çokluk kuruntusu sizi o derece de oyaladı ki...” (et-Tekâsür 102/1) âyetinin hükmüne dahil olmasından endişe ettiğini söylemiştir (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVI, 180). Kinânî’nin Nesâî’nin es-Sünen’ini tam olarak ve iyi şekilde rivayet ettiği belirtilir (Tücîbî, s. 114-115).

Hamza el-Kinânî hâfız, sika, sebt gibi sıfatlarla anılır. Hadis ilmindeki otoritesi yanında zühd ve takvâdaki üstünlüğü ile bilinen, 300 (912-13) yılından sonra Kâbe'yi sık sık ziyaret ettiği belirtilen, Fâtımî ordusunun Mısır'a doğru gelmekte olduğunu duyunca onların yüzünü görmeden ölmeyi temenni ettiği söylenen Kinânî, 357 yılı Zilkade (veya Zilhicce) ayında (Ekim veya Kasım 968) Fâtımîler'in şehre girmesinden üç gün önce Mısır'da vefat etti.

Kinânî'nin günümüze ulaşan tek eseri Meclisü'l-bitâḳa ve'l-ḥadîs̱i'l-müs̱elles̱ (müselsel) bi'l-evveliyye'dir. Cüzʾü'l-bitâḳa, Meclisü'l-bitâḳa, Meclisü's-sicillât (bk. Vâdîâşî, s. 244) adlarıyla da anılan bu risâle Kinânî'nin öğrencilerinden Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Muhammed el-Harrânî tarafından rivayet edilmiştir. Harrânî, 357 (968) yılında semâ yoluyla kaydettiğini söylediği bu cüzü, muhtemelen hocasının vefatından bir müddet önce Amr b. Âs Camii'nde imlâ ettiği hadis derslerinde yazmıştır (İbn Cemâa, I, 154). Eserin muhtelif nüshaları mevcuttur (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 546/25; Köprülü Ktp., nr. 1584/16; ayrıca bk. Sezgin, I, 193).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrevî), XV, 239-242; Tücîbî, Bernâmec (nşr. Abdülhafîz Mansûr), Tunus 1981, s. 114-115, 157, 192; İbn Cemâa, Meşyeḫatü ḳāḍı'l-ḳuḍât (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir), Beyrut 1408/1988, I, 154-156; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 179-181; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, III, 932-934; Vâdîâşî, Bernâmec (nşr. Muhammed Mahfûz), Beyrut 1400/1980, s. 244-245; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IV, 20; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 351, 373-374; a.mlf., Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 378; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1596; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, III, 23-24; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 336; Sezgin, GAS, I, 192-193; Bedrân, Teh̠zîbü Târîḫi Dımaşḳ, IV, 454-455; Ramazan Şeşen v.dğr., Fihrisü maḫṭûṭâti mektebeti Köprülü, İstanbul 1406/1986, II, 244-245; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 90; a.e. (Özbek), s. 136 (21 nolu dipnot).

Mustafa Ertürk

ÂCURRÎ الآجرّي Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyn b. Abdillâh el-Âcurrî el-Bağdâdî (ö. 360/970) Tanınmış muhaddis ve fıkıh âlimi.

Bağdat köylerinden Âcur'da doğdu. Tahsilini Bağdat'ta yaptı ve 330 (941) yılına kadar orada kaldıktan sonra Mekke'ye gidip yerleşti. 1 Muharrem 360 (4 Kasım 970) tarihinde seksen (bir rivayete göre doksan altı) yaşında iken Mekke'de vefat etti.

Hadis münekkitlerinin, hadisteki güvenilirliğini sadûk*, sika* gibi terimlerle ifade ettikleri hâfız* hadis imamı Âcurrî, Ebû Müslim el-Keccî, Ebû Şuayb el-Harrânî, İbn Ebû Dâvûd, Ebü'l-Kasım el-Begavî ve İbn Nâciye başta olmak üzere birçok hocadan ders aldı. En önemli talebeleri arasında Hilyetü'l-evliyâʿ müellifi Ebû Nuaym el-İsfahânî ve tanınmış Mâlikî muhaddis ve fakihi Ebû Muhammed el-Asîlî'yi zikretmek gerekir. Özellikle ilk kaynakların Şâfiî olduğunu kaydettikleri Âcurrî'nin fıkhî görüşleri bazı Hanbelî fıkıh kitaplarında geçmekte ve bundan dolayı Hanbelî tabakat âlimlerinin bir kısmı eserlerinde biyografisine yer vererek onu kendi mezhep

âlimlerinin önde gelenlerinden saymaktadırlar. Gerçekte ise, meselâ Kitâbü'ş-Şerîa ve Ahlâku'l-ulemâc gibi eserleri incelendiğinde Âcurrî'nin mukallit değil, müctehid bir âlim olduğu ve mezhep taassubuna karşı çıktığı görülür.

Eserleri. Âcurrî'nin kırka yakın eserin- den en önemlileri şunlardır: 1. Ahlâku'l-ulemâ (Kahire 1931). 2. Ahbâru Ömer b. Abdilazîz. Dr. Abdullah Abdürrahim Useylan tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1980). 3. Tahrîmü'n-nerd ve'ş-şatranc ve'l-melâhî. Ömer Garâme el-Amravî eseri notlarla neşretmiştir (Riyad 1400). 4. en-Nasîha. İbn Müflih el-Hanbelî, üç cilt halinde basılan Kitâbü'l-Fürû (1339/1921) adlı önemli eserinde, Âcurrî'nin bu kitabından nakiller ve alıntılar yaparak bazı fıkhî görüşlerine yer vermiştir. 5. Kitâbü'ş-Şerîa. Muhammed Hâmid el-Fakkı tarafından neşredilen (Kahire 1369; Beyrut 1403/1983) bu eserde İslâm inancının esasları Kur'an ve Sünnet'in ışığında ele alınarak sapık fırkaların görüşleri tenkit ve reddedilmiştir. 6. et-Tasdîk bi'n-nazar ilallahi Teâlâ fi'l-âhire. Eseri Semîr b. Emîn ez-Züheyrî neşretmiştir (Beyrut 1408/1988). 7. Ahlâku hameleti'l-Kurân. Muhammed Amr b. Abdüllatîf'in tahkikiyle Beyrut'ta (1406) ve ayrıca Abdülazîz b. Abdülfettâh el-Karî'nin tahkikiyle Medine'de (1408/1987) yayımlanmıştır. 8. Kitâbü'r-Rüye. Muhammed Gıyâs el-Cambâz tarafından neşredilmiştir (Riyad 1405). 9. Kitâbü'l-Gurebâ. Bedr el-Bedr tarafından Kuveyt'te neşredilmiştir.

Diğer başlıca eserleri de şunlardır: el-Erbacûn (Erbacûne hadîsen); es-Semânûn; Farzu talebi'l-ilm; Vusûlü'l-müştâkın ve nüzhetü'l-müstemiîn; Edebü'n-nüfûs; el-Fevâidü'l-müntehabe; et-Teheccüd; et-Teferrüd ve'l-uzle; Hüsnü'l-hulk; eş-Şübühât; Ahkâmü'n-nisâ; Muhtasarü'l-fıkh; Fazlü'l-ilm; Ahlâku ehli'l-bir ve't-takvâ; et-Tevbe; er-Risâle ilâ ehli Bagdâd; Şerhu Hadîsi'l-erbaîn; Şerhu Kasîdeti's-Sicistânî; Sıfatü kabri'n-Nebî; Evsâfü's-seba; Cüzün fîhi hikâyâtü'ş-Şâfiî ve gayruh; Tagyîrü'lezmine; Firdevsü'l-ilm.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (nşr. Rızâ#Teceddüd), Tahran 1391/1971, s. 268; İbn Hayr, Fehrese (nşr. F. Codera#J. R. Tarrago), Sarakosta 1893 → Kahire 1382/1963, s. 72, 154-156, 285-286; Sem'ânî, el-Ensâb (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî), Haydarâbâd 1961-66 → Beyrut 1400, 1980, I, 94; Yâkut, Mucemü'l-büldân, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî), I, 5; İbn Hallikân, Vefeyât (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968-72, IV, 292-293; Zehebî, Aclâmü'n-nübelâ, XVI, 133-136; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, Haydarâbâd 1375-77/1955-58, III, 936; Safedî, el-Vâfî, II, 373-374; Sübkî, Tabakatü'ş-Şâficiyye (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî v.dğr.), Kahire 1383-96/1964-76, III, 149; Fâsî, el-İkdü's-semîn (nşr. Fuâd Seyyid), Kahire 1378-88/1958-69, II, 3-5; Uleymî, el-Menhecü'l-ahmed (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1403/1983, II, 65-66; Hediyyetü'l-ârifîn, II, 46-47; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (nşr. Muhammed el-Muntasır), Dımaşk 1383/1964, s. 42, 43, 44, 53, 102, 104, 112, 166; Sezgin, GAS, I, 194-195; Müneccid, Mucem, V, 7-8.

Orhan Çeker

RÂMHÜRMÜZÎ (الرامهرمزي) Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî el-Fârisî (ö. 360/971)Hadis usulüne dair ilk eseri yazdığı bilinen muhaddis.

---

265 (879) yılı civarında İran'ın güneybatısında Ahvaz'a bağlı Râmhürmüz'de doğdu. Dedesine nisbetle İbn Hallâd veya Hallâdî diye anıldı. Hocaları arasında babasının da yer alması onun bir ilim muhitinde yetiştiğini göstermektedir. Öğrenimine 290 (903) yılında başladı, hadis öğrenmek için Şîraz'a ve Mekke'ye gitti. Kendilerinden hadis öğrendiği 200'e yakın hocası arasında İbn Ebû Hayseme, Ahmed b. Muhammed el-Birtî, Muhammed b. Gālib ed-Dabbî, Mûsâ b. Hârûn el-Bağdâdî, Mutayyen, Yûsuf el-Kādî, Ebû Ca'fer İbn Ebû Şeybe, Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, Abdân el-Ahvâzî, Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî gibi âlimler yer almaktadır. Sika, me'mûn, sebt, hâfız gibi ta'dîl lafızlarıyla nitelendirilen, müttaki ve güzel ahlâklı olduğu belirtilen, kendi beldesinin merkez camisinde dersler verdiği bilinen Râmhürmüzî'nin talebeleri arasında İbn Cümey' el-Gassânî, Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Muhammed el-Keşşî eş-Şîrâzî, İbn Merdûye gibi muhaddisler vardır. Râmhürmüzî tarih, şiir ve edebiyatla da meşgul olmakla birlikte hadis ilminde şöhret bulmuştur. Hadis usulüne dair kaleme alınan ilk eser kabul edilen el-Muḥaddiṡü'l-fâṣıl beyne'r-râvî ve'l-vâʿî'si, hem dirâyetü'l-hadîs hem rivayet âdâbı konusunda daha sonraki çalışmalara kaynak olmuştur.

Râmhürmüzî'nin yaşadığı dönem siyasî bölünmelerin ve tefrikaların baş gösterdiği, Abbâsî yönetimine bağlılıkları sembolik kalan bölgesel yönetimlerin hüküm sürdüğü, bu sebeple Abbâsî hilâfetinin Bağdat ve civarıyla sınırlı kaldığı bir dönemdi. Büveyhîler 326'da (938) bölgenin kontrolünü ele geçirmeden önce Râmhürmüzî Hûzistan'da kadılık yapmaktaydı. Daha sonra dönemin idarecilerine yazdığı şiirler sayesinde onlarla iyi ilişkiler kurdu. Aynı zamanda şair olan Büveyhî Veziri Mühellebî'nin 345'te (956) vezirlik görevine tayini vesilesiyle şiirler yazdı; Mühellebî tarafından kendisine yeniden Hûzistan kadılığı teklif edildiyse de kabul etmedi. Ayrıca Büveyhî Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd ile yazışmalar yaptı ve onun Rey'e gitmesi hususundaki davetini de geri çevirdi. Râmhürmüzî, Büveyhî Hükümdarı Adudüddevle ile de yazıştı; idareci ve vezirlerle olan iyi ilişkileri sayesinde fikirlerini çekinmeden onlara anlatabildi. Yâkūt el-Hamevî onun bu yazışmalarından ve şiirlerinden örnekler vermiştir (Muʿcemü'l-üdebâʾ, IX, 6-16). 345 (956) veya 346 (957) yılında kendisine teklif edilen görevleri büyük ihtimalle yaşlılığı sebebiyle kabul etmeyip doğum yeri olan Râmhürmüz'e döndü ve hayatının son yıllarını burada geçirdi. Çoğunluğun kanaatine göre 360 (971) yılında burada vefat etti.

Râmhürmüzî'nin yaşadığı dönemde fıkhî ve itikadî görüş ayırılıkları artmış, Râmhürmüz'de Mu'tezilî görüş güçlenmiş ve önde gelen Mu'tezile âlimlerinden Ebû

Muhammed Abdullah b. Abbas er-Râmhürmüzî vasıtasıyla burada Basra'dan sonra Mu'tezile'nin ikinci kütüphanesi kurulmuştu. Râmhürmüzî'nin sünnete karşı lâkayt davrandıklarından ve hadis ehlini küçük gördüklerinden bahsettiği, dolayısıyla kitabının yazılmasına sebep olduklarını söylediği kimseler (el-Muḥaddis̱ü'l-fâṣıl, s. 159) muhtemelen Mu'tezile mezhebi mensuplarıydı. Onun, Câhiz'in yolundan gittiği şeklindeki bir değerlendirmeye bakarak (İbnü'n-Nedîm, s. 172) Mu'tezilî olduğu iddiasını (Librande, LVII [1980], s. 4-5) mevcut eserleriyle bağdaştırmak mümkün değildir. İbnü'n-Nedîm, Râmhürmüzî'nin Câhiz'in yolunu takip ettiğini söylerken muhtemelen dirayetini, üslûbunu, erken bir dönemde çeşitli alanlarda eser vermesini ve asrının ilmî hayatına yaptığı katkıyı kastetmiştir. Öte yandan Büveyhîler ile yakın ilişkisine ve er-Reyḥâneteyn el-Ḥasen ve'l-Ḥüseyn adlı bir kitap yazmasına bakarak onun Şiî olduğu ileri sürülmüşse de (a.g.e., LVII [1980], s. 6-7) mevcut eserlerindeki Sünnî yaklaşımı destekleyen ifadeleri bu iddiayı geçersiz kılmaktadır.

Eserleri. 1. el-Muḥaddibü'l-fâṣıl* beyne'r-râvî ve'l-vâʿî. Hadis usulüne dair yirmi iki meseleye yer veren eser hadis ilminin bütün konularını içermemekte, daha önceki âlimlerin belirli konulara dair uygulamalarına yer vermektedir. Kitabı Muhammed Accâc el-Hatîb yayımlamıştır (Beyrut 1391/1971, 1404/1984). 2. Ems̱âlü'l-ḥadîs̱. Râmhürmüzî'nin hadislerde geçen va'd-vaîd, helâl-haram, iman-küfür gibi konularda emsale benzer 140 meseli yedi cüz halinde toplayıp âyet, hadis ve şiirlerle şerhettiği bir çalışmadır. Eser Abdülalî Abdülhamîd el-A'zamî (Haydarâbâd 1388; Bombay 1404/1983), Ahmed Abdülfettâh Temmâm (Beyrut 1409/1988; Ems̱âlü'l-ḥadîs̱i'l-merviyye ʿani'n-Nebiyyi ṣallallāhü ʿaleyhi vesellem) ve Emetülkerîm el-Kureşiyye (Bonn 1959; Haydarâbâd 1388/ 1968; İstanbul, ts.) tarafından neşredilmiştir. Rıdvân el-Hasan eseri yüksek lisans tezi olarak tahkik etmiştir (Câmiatü Dımaşk). İbn Hacer el-Askalânî, müellifin Ḥadîs̱ü (Fevâʾidü) Ebî Bekr İbn Ḫallâd adlı eserinin birinci ve ikinci cüzlerini çeşitli hocalarından okuduğunu belirtmektedir (el-Mecmaʿu'l-müʾesses, II, 401). Müellifin ayrıca muhtemelen rivayet ettiği hadisleri ihtiva eden bir müsnedi bulunduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Kitâbü Edebi'l-mevâʿid, Kitâbü Edebi'n-nâṭıḳ, Kitâbü'l-Felek fî muḫtâri'l-aḫbâr ve'l-eşʿâr, Kitâbü'l-ʿİlel fî muḫtâri'l-aḫbâr, Kitâbü İmâmi't-tenzîl fî (ʿilmi)'l-Ḳurʾân, Kitâbü'l-Menâhil ve'l-aʿṭân ve'l-ḥanîn ile'l-evṭân, Kitâbü Mübâsaṭati'l-vüzerâʾ, Kitâbü'n-Nevâdir ve'ş-şevârid, Kitâbü Rabîʿi'l-müteyyem fî aḫbâri'l-ʿuşşâḳ, Kitâbü'r-Ris̱â (Merâs̱î) ve't-teʿâzî, Kitâbü'r-Reyḥâneteyn el-Ḥasen ve'l-Ḥüseyn raḍıya'llāhu ʿanhümâ, Kitâbü Risâleti's-sefer, Kitâbü'ş-Şeyb ve'ş-şebâb.

BİBLİYOGRAFYA:Râmhürmüzî, el-Muḥaddis̱ü'l-fâṣıl (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1391/1971, neşredenin girişi, s. 9-25; a.mlf., Ems̱âlü'l-ḥadîs̱ (nşr. Abdülalî Abdülhamîd el-A'zamî), Bombay 1404/1983, Muktedâ Hasan Yâsîn'in girişi, s. s-r; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 172; Sem'ânî, el-Ensâb, VI, 52-53; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, IX, 5-17; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 73-75; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 905-907; İbn Hacer, el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1415/ 1994, II, 397-398, 401; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1121, 1612, 1683; G. H. A. Juynboll, Muslim Tradition,

Cambridge 1983, s. 29, 47, 66, 135, 141; a.mlf., “al-Rāmahurmuzī”, EI² (İng.), VIII, 420-421; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 416-421; İzzet Tosun, Dirâyetü’l-hadîs İlminin Doğuşu ve el-Muhaddisü’l-fâsıl (yüksek lisans tezi, 1986), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 81-91; Ali Halîl Mustafa Ebü’l-Ayneyn, “el-İhtimâmâtü’t-terbeviyye ʿinde İbn Ḫallâd er-Râmhürmüzî”, Min aʿlâmi’t-terbiyyeti’l-ʿArabiyyeti’l-İslâmiyye, Riyad 1409/1988, II, 27-62; Cezzâr, Medâḫilü’l-müʾellifîn, I, 530-531; İsmail L. Çakan, Hadis Edebiyatı, İstanbul 2003, s. 216; L. Librande, “A Reconsideration of Ibn Khallad’s Place in the Buwayhid Lands”, Isl., LVII (1980), s. 3-8; A. Âsaf Fikret, “İbn Ḫallâd Râmhürmüzî”, DMBİ, III, 440-441; M. Yaşar Kandemir, “Mesel”, DİA, XXIX, 298.

İbrahim Hatiboğlu

TABERÂNÎ (الطبراني) Ebü’l-Kāsım Müsnidü’d-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971) Mu‘cemleriyle tanınan hadis hâfızı.

Safer 260’ta (Aralık 873) Akkâ’da doğdu. Erken yaşta öğrenim amacıyla Şam’daki Taberiye’ye gittiğinden Taberânî diye şöhret buldu. Yemen’den Şam’a göç eden Lahm kabilesine mensup olduğu için Lahmî nisbesiyle de anıldı. Hadisle uğraşan babasının teşvikiyle on üç yaşında iken Taberiye’de hadis dinlemeye başladı. Hadis tahsili maksadıyla 274 (887) yılından itibaren yaklaşık yirmi beş yıl boyunca pek çok ilim merkezine seyahat etti. Kudüs, Remle, Akdeniz kıyısındaki Kaysâriye, Humus, Halep, Tarsus, Dımaşk, Mısır, Yemen, Mekke, Medine, Bağdat, Basra, Kûfe ve İsfahan onun dolaştığı belli başlı yerlerdir. On yıl sonra tekrar İsfahan’a gitti ve hayatının son altmış yılını burada geçirdi. Taberânî ilim yolculuğu yaptığı elli kadar yeri el-Muʿcemü’ṣ-ṣaġīr’de zikreder (I, 23, 29, 77). Bu özelliğinden dolayı tabakat müelliflerince “rahhâl-cevvâl” sıfatlarıyla anılan Taberânî seyahatleri sırasında birçok kişiden hadis rivayet etti. el-Muʿcemü’l-evsaṭ’ta adlarını sıraladığı hocalarının sayısı 2000’e ulaşmaktadır (Kettânî, s. 135). Hâşim b. Mersed et-Taberânî, Ebû Zür‘a ed-Dımaşkī, Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî, Mutayyen, Ebü’l-Abbas İbn Süreyc, Nesâî, İbnü’l-Cârûd ve Ebû Avâne el-İsferâyînî hocalarından bazılarıdır. Ebû Abdullah İbn Mende, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebü’ş-Şeyh, İbn Merdûye, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Cârûdî, İbn Fâris onun talebeleri arasında yer alır. Taberânî, İsfahan’a ikinci defa gidişinde şehrin valisi Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Rüstem kendisine büyük ilgi gösterdi ve devlet hazinesinden maaş bağladı. Ölünceye kadar bu maaşla geçindi ve 29 Zilkade 360’ta (23 Eylül 971) vefat etti, Hz. Ömer zamanında burada şehid düşen sahâbî Hamâme ed-Devsî’nin yanına defnedildi. Taberânî’nin hadisle meşgul olan Muhammed adında bir oğlu, Fâtıma adında bir kızı vardı. Güzel ahlâkı, ölçülü konuşması ve talebelerine karşı güzel muamelesiyle bilinen Taberânî, Selef akîdesini benimseyerek hayatı boyunca ehl-i hadîsin düşünce çizgisinden uzak çevrelerle mücadele etmiştir (İbn Mende, XXV, 356). Ehl-i beyt’e ve Hulefâ-yi Râşidîn’e büyük saygı duyardı. Bir sohbet sırasında İsfahan Valisi İbn Rüstem’in Hz. Ebû Bekir ile Ömer aleyhinde bazı sözler sarfetmesi üzerine oradan ayrılmış ve bir daha yanına uğramamıştır (Zehebî, Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, III, 916).

Taberânî zamanının hadis hâfızı diye nitelenmiş (İbn Hallikân, II, 407), hadis, ensâb ve tarih bilgisiyle döneminin en önde gelen âlimlerinden olmuştur. Şiî hadis hâfızı Ebü'l-Abbas İbn Ukde, Taberânî'nin bir benzerini daha görmediğini söylemiş, Büveyhî Veziri Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd de huzurunda gerçekleşen bir müzakerede Taberânî'nin Ebû Bekir İbnü'l-Ciâbî'ye üstün gelmesi üzerine, "Şu an keşke vezir değil Taberânî olsaydım" demiştir (İbn Mende, s. 344, 347). Son derece zengin bir rivayet malzemesine sahip olan Taberânî'den talebesi Ebü'l-Abbas eş-Şîrâzî 300.000 hadis yazdığını ifade etmiştir. Kendisine bu kadar çok hadis rivayet etmesinin sebebi sorulduğunda Taberânî bu kadar hadisi toplama uğrunda otuz yıl hasır üzerinde yatmaya katlanarak ilmî seyahatler yaptığını söylemiştir (a.g.e., XXV, 336). Bu birikimi sayesinde İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden gelen talebelerin en önemli başvuru kaynağı olmuştur (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 120). Çok uzun yaşadığı için dedelerle torunların aynı kaynaktan hadis almalarına ve isnadın Resûlullah'a daha kısa yoldan ulaşmasına vesile teşkil etmiştir. Taberânî kaynaklarda sika, sebt ve âdil olarak nitelenmiş, onun kuvvetli hâfızasına ve dindarlığına vurgu yapılmış (İbnü'l-Cevzî, VII, 54), hadisin "sıdk ve emânet sıfatlarına sahip süvarileri"nden biri kabul edilmiştir (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 916). Hanbelî mezhebine mensup olan (İbn Ebû Ya'lâ, II, 49-51) ve müfessir olarak da tanınan Taberânî'nin büyük bir tefsir yazdığından söz edilmektedir (Dâvûdî, I, 205). Kıraat ilmini Ali b. Abdülazîz el-Begavî ve Ahfeş ed-Dımaşkī'den öğrenmiş, Ali b. Yahyâ b. Abdkûye ve Ebû Nuaym el-İsfahânî gibi âlimlere kıraat hocalığı yapmıştır (İbnü'l-Cezerî, I, 311). Öte yandan bazı âlimlerin eleştirilerine muhatap olmuş, özellikle kendisinden megāzîye dair haberler naklettiği Mısırlı râvi Abdürrahîm b. Abdullah el-Berkī'nin ismini onun kardeşi olan ve kendisine ulaşamadığı Ahmed ile karıştırdığı için talebesi Ebû Bekir İbn Merdûye tarafından tenkit edilmiştir. Ancak Zehebî ve İbn Hacer'e göre Taberânî, Müsnedü'ş-Şâmiyyîn adlı eserinde bu karışıklığın farkında olduğunu dile getirmiş ve Ahmed derken Abdürrahîm'i kastettiğini söylemiştir. Ayrıca bu iki müellif, söz konusu eleştirilerin iyi niyetle yapılmadığı kanaatindedir (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 916; Lisânü'l-Mîzân, III, 73-74). İsfahanlı hadis hâfızı Kıvâmüssünne et-Teymî de Taberânî'yi eserlerinde ileri derecede münker ve mevzû rivayetlere ve sahâbîlerle ilk nesilleri kötüleyen ferd hadislere yer vermekle suçlamıştır. Ancak Zehebî'ye göre bu durum Taberânî'ye özgü değildir. Nitekim III. (IX.) yüzyılın başlarından itibaren hadis âlimlerinin çoğu, bir hadisi isnadıyla naklettikleri zaman artık o hadisin sorumluluğunun kendilerinden çıktığını düşünmüşlerdir (İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, III, 75).

Eserleri. 107 eserinin bulunduğundan söz edilen Taberânî'nin (İbn Mende, XXV, 359-365) en meşhur kitapları şunlardır: 1. el-Muʿcemü'l-kebîr. Türünün en geniş hacimli örneği olan eserde aşere-i mübeşşereden başlayarak sahâbe adları yarı alfabetik biçimde sıralanmıştır. Az hadis rivayet eden sahâbîlerin bütün rivayetlerini, çok hadis rivayet edenlerin bir veya birkaç rivayetini eserine almayı düşünen Taberânî (el-

Muʿcemü'l-kebîr, I, 51), Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer'in rivayetlerine eserinde yer verirken Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah, Ebû Saîd el-Hudrî ve Hz. Âişe'nin rivayetlerini zikretmemiş, Ebû Hüreyre'nin rivayetlerini ise Müsnedü Ebî Hüreyre adıyla ayrı bir kitapta toplamıştır. XIII-XVI ve XXI. ciltlere ait nüshalar bulunamadığı için bu ciltlerin yerine birer fihrist cildi konularak yayımlanan eserdeki rivayet sayısının 60.000 olduğu şeklindeki kayıt (Kettânî, s. 135) doğru olmayıp Selefî neşrinde 21.700 rivayet yer almaktadır (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, I-XXV, Bağdat 1397-1403/1978-1983, 1404-1410/1984-1990; Musul-Kahire 1405/1984; Beyrut 1414/1993; Riyad 1415/1994; nşr. Muhammed Habîb el-Hîle, Tâif 1988; eksik kısımları Taberânî'nin diğer kitaplarından ve başkalarına ait eserlerden tamamlamak suretiyle nşr. Ebû Muhammed el-Asyûtî, Beyrut 2007). Eserin eksik ciltlerinden bazıları daha sonra neşredilmiştir (XIII. cilt, kısmen nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Riyad 1415/1994; nşr. Târık b. İvazullah, Riyad 1993; XIII-XIV. ciltler, nşr. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî, Riyad 1429/2008; XXI. cilt, kısmen nşr. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî, Riyad 1427/2006). el-Muʿcemü'l-kebîr'in Kütüb-i Sitte'ye olan zevâidleri Heysemî'nin Mecmaʿu'z-zevâʾid'inde yer almaktadır. Yine Heysemî, eseri el-Bedrü'l-münîr fî zevâʾidi'l-Muʿcemi'l-kebîr adıyla bablara göre tertip etmiş (DİA, XVII, 293), İbn Balaban da el-Muʿcemü'l-kebîr'deki hadisleri konularına göre düzenlemiştir. Eser üzerine Şaban Soylu tarafından yüksek lisans çalışması yapılmış (İstanbul 1999), Adnân Ar'ûr (Riyad 1990) ve Sa'd b. Hâlid el-Fevzân (Riyad 1990) tarafından eser için ayrıntılı dizinler hazırlanmıştır. 2. el-Muʿcemü'l-evsaṭ. Taberânî'nin, "Bu kitap benim ruhumdur" dediği eserde 2000 kadar hocasına ait 30.000 rivayete yer verildiği söylense de (Kettânî, s. 135), kitaptaki hadis sayısı bundan daha az ve bazı nüshalarda farklıdır (Mahmûd et-Tahhân neşrinde 9485, Târık b. İvazullah neşrinde 9489). Çoğunlukla hocalarının garîb ve ferd rivayetlerini aldığı için Dârekutnî'nin el-Efrâd'ına benzetilen bu eserde aziz ve münker rivayetlerin bulunduğu ifade edilmiştir. Rivayetlerin bir kısmı el-Muʿcemü'l-kebîr'de de mevcuttur (nşr. Muhammed Ahmed İbrâhim, Mısır 1398; nşr. Mahmûd b. Ahmed et-Tahhân, I-XI, Riyad 1405-1416/1985-1995; nşr. Târık b. İvazullah - Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî, Kahire 1416/1995; nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil, Amman-Beyrut 1999). Heysemî, Mecmaʿu'l-baḥreyn fî zevâʾidi'l-Muʿcemeyn'inde el-Muʿcemü'l-evsaṭ ile el-Muʿcemü'ṣ-ṣaġīr'de yer aldığı halde Kütüb-i Sitte'de bulunmayan rivayetleri tesbit etmiştir. Mahmûd et-Tahhân eser hakkında hazırladığı fihristi ayrıca neşretmiştir (Riyad 1416/1995). 3. el-Muʿcemü'ṣ-ṣaġīr. Taberânî, bu eserinde alfabetik olarak sıraladığı 1161 hocasının rivayetlerinden birer veya ikişer örnek kaydetmiştir. Eserde ayrıca müellifin hocalarından nerede ve ne zaman hadis dinlediğine, bazı hadislerin sıhhatine dair açıklamalara, râviler hakkında bilgilere, rivayet şekline ve yolculuk yaptığı yerlere dair ayrıntılara yer verilmiştir (Palabıyık, XIV [2001], s. 199-203). el-Muʿcemü'ṣ-ṣaġīr'in birçok baskısı yapılmıştır (Delhi 1311; nşr. Abdurrahman

Muhammed Osman, Medine 1388/1968; Kahire 1968, 1983; Beyrut 1403/1983, 1406/1986, 1995; Mekke 1992). Zehebî bu eserden seçtiği hadislerle el-Erbaʿûnü'l-büldâniyye'sini oluşturmuştur (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, el-Muʿtemed, Beyrut 1988, I, 40-121). Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emîr eseri, çeşitli nüshalarını karşılaştırıp rivayetlerin sıhhat derecesini belirterek er-Ravżü'd-dânî ile'l-Muʿcemi'ṣ-ṣaġīr li'ṭ-Ṭaberânî adıyla yeniden neşretmiştir (Beyrut 1405/1985). Seyyid Tâlib Hüseyin (Bahâvelpûr İslâm Üniversitesi, ts.) ve Abdülcebbâr Zeydî (1410/1990, Pencap Üniversitesi) el-Muʿcemü'ṣ-ṣaġīr'in tahkik ve tahrîcini doktora tezi, Sâlih Saîd Muhammed Zehrânî de bir kısmının tahkik ve tahrîcini yüksek lisans tezi olarak (1407/1987, Câmiatü Ümmi'l-kurâ külliyyetü'ş-şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye) hazırlamış, Mahmut Taşkın da bir yüksek lisans tezi yapmıştır (Meşyeha Türü Eserlerin Ortaya Çıkışı ve Taberani'nin el-Mu'cemü's-Sağîr'i, 2003, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). Abdülazîz Muhammed es-Sedhân kitabın bir fihristini yayımlamış (Riyad 1403/1983), Selâhaddin b. Ahmed el-İdlîbî, Taberânî'nin eserdeki değerlendirmelerini esas alarak küçük bir cerh-ta'dîl kitabı yazmıştır (Muʿcemü'l-cerḥ ve't-taʿdîl min kelâmi'l-ḥâfıẓ eṭ-Ṭaberânî fi'l-Muʿcemi'ṣ-ṣaġīr, Mekke 1413/1992). İsmail Mutlu kitabı Türkçe'ye çevirmiştir (Mu'cemü's-sagîr Tercüme ve Şerh, I-II, İstanbul 1996). 4. Kitâbü'l-Evâʾil. Tarih boyunca ilk defa yapılan şeylere dair seksen altı rivayeti ihtiva etmektedir (nşr. Muhammed Şekûr b. Mahmûd, Beyrut 1403, 1407; Süyûtî'nin el-Vesâʾil'i ile birlikte, nşr. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl, Beyrut 1406/1986; nşr. Mervân Atıyye, Beyrut 1992). 5. el-Eḥâdîs̱ü'ṭ-ṭıvâl. Uzun metinli doksan dokuz hadisi içermektedir (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, el-Muʿcemü'l-kebîr içinde, Kahire, ts. [Mektebetü İbn Teymiyye], XXV, 189-324; nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 1992). 6. Mekârimü'l-aḫlâḳ. Çoğunluğu merfû 239 rivayetten oluşmaktadır (nşr. Fârûk Hammâde, Rabat 1399/1979; nşr. Ahmed Şemseddin, Beyrut 1409/1989; İbn Ebü'd-Dünyâ'nın Mekârimü'l-aḫlâḳ'ı ile birlikte, nşr. Muhammed Abdülkādir Atâ, Beyrut 1409/1989). Son kısmı eksik olan eser üzerine Suat Koca, Erken Dönem Mekârim-i Ahlak Literatürünün Ahlak-Değer İlişkisi Bakımından İncelenmesi adıyla bir yüksek lisans tezi yapmıştır (2002, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 7. Fażlü'r-remy ve taʿlîmih. Altmış rivayeti kapsamaktadır (nşr. Muhammed b. Hasan b. Ahmedel-Gumârî, Mekke 1419). Müjdat Uluçam, Süleyman b. Ahmed et-Taberânî ve Fadlu'r-Remy ve Ta'lîmih Adlı Cüz'ü ismiyle yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1990, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 8. Kitâbü'd-Duʿâʾ. Eserde Hz. Peygamber'den nakledilen dualara dair 2255 rivayet yer almaktadır (nşr. Muhammed Saîd b. Muhammed Hasan el-Buhârî, Beyrut 1407/1987; Riyad 1429). Ebü'l-Eşbâl Sagīr Ahmed Şâgif, el-Müstedrek adlı çalışmasında (s. 105-120) Kitâbü'd-Duʿâʾyı neşredenin, biyografilerini bulamadığını söylediği seksen kişinin biyografilerinin geçtiği kaynakları göstermiştir (Riyad 1414/1993). 9. Müsnedü'ş-Şâmiyyîn. Sahâbe adlarına göre alfabetik düzenlenmiştir (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, I-IV, Beyrut 1409-1416/1989-

1996). 10. eṯ-Ṯülâṯiyyât. Eserde üç râvi ile Hz. Peygamber'e ulaşan âlî isnadlı rivayetler yer almaktadır (diğer beş sülâsiyyât ile birlikte nşr. Ali Rızâ Abdullah - Ahmed Bezre, Dımaşk-Beyrut 1406/1986). 11. Cüzʾ fîhi ṭuruḳu ḥadîṯi "men keẕebe ʿaleyye" (nşr. Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Gumârî, Beyrut 1417/1997; nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd - Hişâm b. İsmâil es-Sekkā, Amman 1410/1990; nşr. Abdülhamîd Râif, Beyrut, ts.). 12. Men ismühû Aṭâʾ min ruvâti'l-ḥadîṯ (nşr. Hişâm b. İsmâil es-Sekkā, Riyad 1405/1985). 13. Kitâbü's-Sünne (kısmen nşr. Abdullah b. Sâlih el-Berrâk, Mecelletü Câmiʿati'l-İmâm Muḥammed b. Suʿûd el-İslâmiyye, XLVII [Riyad 1425/2004], s. 13-94). 14. ez-Ziyâdât fî Kitâbi'l-Cûd ve's-seḫâ (nşr. Âmir Hasan Sabrî, Beyrut 1423/2003). 15. Ḥadîṯ li-ehli'l-Basra (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 85/8, vr. 110-126). İbn Merdûye, bu kitaptan yaptığı seçmelerle Cüzʾ fîhi intiḳāʾ min ḥadîṯi ehli'l-Baṣra'yı oluşturmuştur (nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil - Müs'ad Abdülhamîd Sa'denî, Beyrut 1426/2005).

Taberânî'nin bugün sadece adları bilinen eserleri dışında yazma halinde bulunan kitapları şunlardır: Cüzʾ fîhi mâ inteḫabehû Süleymân li'bnihî Ebî Zer (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 105, vr. 228-236); Cüzʾ min ḥadîṯihî ʿani'n-Nesâʾî (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 107, vr. 310-320); Eḥâdîṯ (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 107/12, vr. 274-279); Erbaʿatü mecâlis min mecâlisi'ṭ-Ṭaberânî (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 252, vr. 113-120). Ebû Zekeriyyâ İbn Mende, Cüzʾ fîhi ẕikrü Ebi'l-Ḳāsım Süleymân b. Aḥmed eṭ-Ṭaberânî (Menâḳıbü'ṭ-Ṭaberânî) adıyla bir risâle kaleme almış (bk. bibl.), burada Taberânî'nin biyografisine, menkıbelerine, rüyalarına, ilmî ve ahlâkî şahsiyetine ve eserlerinin listesine yer vermiştir. Onun il-mî kişiliği üzerinde Mustafa Gündoğdu bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA:Taberânî, el-Muʿcemü'l-kebîr (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Kahire, ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî), I, 51; a.mlf., el-Muʿcemü'ṣ-ṣaġīr, Beyrut 1403/1983, I, 23, 25, 27, 29, 58, 77; a.mlf., ed-Duʿâʾ (nşr. Muhammed Saîd b. Muhammed Hasan el-Buhârî), Beyrut 1407/1987, neşredenin girişi, s. 13-49; Ebû Zekeriyyâ İbn Mende, Cüzʾ fîhi ẕikrü Ebi'l-Ḳāsım Süleymân b. Aḥmed eṭ-Ṭaberânî: Menâḳıbü'ṭ-Ṭaberânî (Taberânî, el-Muʿcemü'l-kebîr [nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî] içinde), Kahire, ts. (Mektebetü İbn Teymiyye), XXV, 329-368; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, II, 49-51; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VII, 54; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 407; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 119-130; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 912-917; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 311; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, III, 73-75; a.mlf., el-Muʿcemü'l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 332; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (Lecne), I, 204-206; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 30; Brockelmann, GAL Suppl., I, 279; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 135; Sezgin, GAS (Ar.), I, 393-396; Mustafa Gündoğdu, Taberânî'nin Hadis İlmindeki Yeri (yüksek lisans tezi, 1999), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 116-119; Abdülkadir Palabıyık, "Taberânî ve el-Mu'cemü's-sağîr Adlı Eseri", DÜİFD, XIV (2001), s. 191-203; M. Yaşar Kandemir, "Heysemî", DİA, XVII, 292-293; Abdülkadir Şenel, "İbn Merdûye", a.e., XX, 184.

Mehmet Görmez

İBNÜ'n-NABLUSÎ (ابن النابلسي) Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl eş-Şehîd er-Remlî (ö. 363/974) Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh'ın emriyle öldürülen fakih ve muhaddis.

Nablus'ta doğdu. Saîd b. Hâşim et-Taberânî, Muhammed b. Hasan b. Kuteybe ve Muhammed b. Ahmed er-Remlî gibi âlimlerden hadis tahsil etti. Kendisinden Temmâm er-Râzî, Abdülvehhâb b. Ca'fer el-Meydânî, Ali b. Ca'fer en-Nablusî ve Dârekutnî rivayette bulundular. Nablus hatibi olarak da tanınan ve Nablus'tan göç edip Remle'ye yerleşen İbnü'n-Nablusî'nin burada verdiği hadis derslerini kalabalık bir topluluk takip etmiş, Kādî Abdülcebbâr onun için "Şam fukahasının reisi" ifadesini kullanmıştır.

Suriye'de teravih namazını yasaklayan ve Sünnî halifeleri övenleri şiddetle cezalandıran Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh'ı zemmettikten sonra İbnü'n-Nablusî'nin şöhreti yayıldı. Mısır'dan sonra Remle ve Dımaşk'ı da ele geçiren ve siyasetlerinin temel amacı Şiîliği yaymak olan Fâtımîler hakkında, elinde on ok bulunsa, onlardan birini Rumlar'a, dokuzunu Fâtımîler'e karşı kullanacağını, bunlarla savaşmanın her müslümana farz olduğunu ilân eden İbnü'n-Nablusî bu konudaki tavrını açıkça ortaya koydu. Fâtımî kumandanı Cevher es-Sıkıllî'nin tehdidi üzerine Remle'yi terketmek zorunda kalan İbnü'n-Nablusî, önce Remle-Dımaşk yolu üzerinde Ekvâhu Bâniyâs'ta bir süre inzivayâ çekildikten sonra Dımaşk'a kaçtı. Orada Fâtımîler'e karşı sonuçsuz kalan birkaç direniş hareketinde önemli rol oynadı. Fâtımîler'e yardım eden Zâlim b. Mevhûb'un ihbarı üzerine yakalanıp Fâtımî ordu kumandanı Ebû Mahmûd b. Ca'fer b. Felâh el-Kütâmî tarafından bir ağaç kafes içerisine konularak Mısır'a gönderildi (Şevval 363 / Temmuz 974). Sarayda Cevher veya bizzat Halife Muiz tarafından sorgulandı. Meşhur ok meselesiyle ilgili sözlerin kendisine ait olduğunu kabul eden İbnü'n-Nablusî'nin, onları eleştirmesine gerekçe olarak ümmetin dinini değiştirdiklerini, sâlih kişileri öldürdüklerini ve ilâhî nuru söndürdüklerini söylemesi üzerine Halife Muizz'in emriyle zincire vurularak deve üzerinde Kahire sokaklarında dolaştırıldı, daha sonra görevlendirilen bir yahudi tarafından diri diri derisi yüzülerek öldürüldü. Bazı kayıtlara göre derisine saman doldurularak cesediyle birlikte darağacına çivilendi. Dârekutnî, İbnü'n-Nablusî'nin öldürülmesi olayını anlatırken derisi yüzüldüğü sırada bile metanetini kaybetmediğini ve, "Bu kitapta yazılıdır" (el-İsrâ 17/58) dediğini belirtmiştir (bk. Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', XVI, 148). Doğruyu söylemedeki cesareti ve müstağni tavrıyla tarihe geçen İbnü'n-Nablusî, İhşîdî Emîri Kâfûr'un gönderdiği parayı, "Biz yalnız Allah'a kulluk eder ve yalnız O'ndan yardım dileriz" (el-Fâtiha 1/5) diyerek reddetmiştir (İbnü'l-Cevzî, VII, 82). Ahfadının VIII. (XIV.) yüzyılda Nablus'ta "Şehidoğulları" diye anıldığı bilinmektedir (İbn Kesîr, XI, 284).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Kıftî, el-Muḥammedûn mine'ş-şuʿarâʾ (nşr. Riyâd Abdülhamîd Murâd), Dımaşk 1395/1975, s. 164-165; Kādî Abdülcebbâr, Teṣbîtü delâʾili'n-nübüvve (nşr. Abdülkerîm Osman), Beyrut 1966, II, 608; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VII, 82; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III, 286; Zehebî, Târîḫu'l-İslâm: sene 351-380, s. 310-312; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 148-150; Safedî, el-Vâfî, II, 44-45; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 284; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 515; Thierry Bianquis, "Ibn al-Nabulusī, un martyr sunnite au IVe siècle de l'Hégire", AIsl., XII (1974), s. 45-65.

Mehmet Ali Sönmez

İBNÜ'S-SÜNNÎ (ابن السنّي) Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshâk ed-Dîneverî (ö. 364/975) Hadis âlimi.

280'den (893) sonra Dînever'de doğdu. Ailesi Ca'fer b. Ebû Tâlib'in mevâlîsinden olduğu için Hâşimî ve Ca'ferî nisbeleriyle de anılır. Tahsil için gittiği Bağdat, Basra, Kûfe, Harran, Dımaşk, Mısır, Cizre gibi ilim merkezlerinde Nesâî, Ebû Halîfe el-Cumahî, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî, İbnü'l-Bâgandî, Ebü'l-Kāsım el-Begavî, İbn Ebû Dâvûd, Ebû Arûbe ve İbn Cevzâ gibi muhaddislerden faydalandı. En çok istifade ettiği hocası Nesâî'den dolayı kendisinden "sâhibü'n-Nesâî" diye bahsedilen İbnü's-Sünnî (Sübkî, III, 39) öğrenimini tamamladıktan sonra Dînever'e yerleşti. Talebeleri arasında Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ali el-Alevî, eserlerinin râvisi Kadı Ebû Nasr Ahmed b. Hüseyin el-Kessâr, Ebû Ali Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, Ali b. Ömer el-Esedâbâdî gibi âlimler yer almaktadır. Zehebî, Nesâî'nin es-Sünenü'l-kübrâ'sını İbnü's-Sünnî'nin el-Müctebâ adıyla ihtisar ettiğini ve eldeki Sünenü'n-Nesâʾî'yi onun meydana getirdiğini söylemekte (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 256; Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 940), Sehâvî ise kitabı bizzat Nesâî'nin ihtisar ettiğini belirtmektedir (Buġyetü'r-râġıb, s. 40). Ebû Ya'lâ el-Halîlî ve Zehebî, İbnü's-Sünnî için hâfız ve sika terimlerini kullanmış, Hamza el-Kinânî'nin ona çok değer verdiği belirtilmiştir. Müttaki bir Şâfiî âlimi olan İbnü's-Sünnî 10 Şevval 364'te (23 Haziran 975) vefat etti. Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin 359'da (970) öldüğünü söylemesi doğru değildir.

Eserleri. 1. ʿAmelü'l-yevm ve'l-leyle. Hz. Peygamber'in günlük dua ve zikirleriyle bu konudaki tavsiyelerini ihtiva eden ve 773 (778) rivayeti 459 bab halinde bir araya getiren eser (DİA, III, 28) Haydarâbâd'da (1315, 1358) ve Kahire'de (1397/1976) basılmış, daha sonra Abdülkādir Ahmed Atâ tarafından kısmen (Kahire 1389/1969; Beyrut 1399), Beşîr Muhammed Uyûn (Dımaşk 1407/1987), Ebû Muhammed Sâlim b. Ahmed es-Selefî (Beyrut 1408/1988) ve Ebû Muhammed Abdurrahman Kevser el-Ber'î (Beyrut 1410/1989) tarafından geniş bir şekilde tahkik edilerek yayımlanmıştır. 2. Kitâbü'l-Ḳanâʿa. Yetmiş bir hadisi ihtiva eden eseri Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey' neşretmiştir (Riyad 1409/1989). 3. eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3585). 4. Feżâʾilü'l-aʿmâl (el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Hadis, nr. 4146).

İbnü's-Sünnî'nin bunlardan başka el-Îcâz fi'l-ḥadîs̱, Riyâżetü'l-müteʿallimîn (yedi cüz), Fażlü'l-benîn ve'l-benât gibi eserlerinin bulunduğu kaydedilmektedir. Fuat Sezgin, onun eṣ-Ṣırâṭü'l-müstaḳīm adlı eserinin yazma nüshasının Chester Beatty Library'de (nr. 3303) bulunduğunu ileri sürmüşse de (GAS, I, 198) eserin fotokopisini gördüğünü belirten Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', bunun ʿAmelü'l-yevm ve'l-leyle'nin bir nüshası olduğunu söylemektedir (Kitâbü'l-Ḳanâʿa, neşredenin girişi, s. 14).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü's-Sünnî, Kitâbü'l-Ḳanâʿa (nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey'), Riyad 1409/1989, neşredenin girişi, s. 7-37; Sem'ânî, el-Ensâb, VII, 176; İbn Hayr, Fehrese, s. 116-117; İbn Manzûr, Muḫtaṣaru Târîḫi Dımaşḳ, III, 230; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 255-257; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 939, 940; Safedî, el-Vâfî, VII, 362; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), III, 39; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 37; Şemseddin es-Sehâvî, Fetḥu'l-muġīs̱, Beyrut 1403/1983, III, 178; a.mlf., el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 297; a.mlf., Buġyetü'r-râġıbi'l-mütemennî fî ḫatmi'n-Nesâʾî (nşr. Ebü'l-Fazl İbrâhim b. Zekeriyyâ), Kahire-Beyrut 1411/1991, s. 38, 40, 94; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1006, 1451; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 66; Sezgin, GAS, I, 198; "İbn Sünnî", DMBİ, III, 719-720; İsmail L. Çakan, "Amelü'l-yevm ve'l-leyle", DİA, III, 27-28.

Abdullah Aydınlı

MÂSERCİSÎ, Ebû Ali (أبو علي الماسرجسي) Ebû Alî el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Mâsercisî en-Nîsâbûrî (ö. 365/976) Hadis hâfızı.

297 (910) veya 298'de (911) Nîşâbur'da doğdu. Abdullah b. Mübârek'in âzatlısı olan büyük dedesi muhaddis Ebû Ali Hasan b. Îsâ b. Mâsercis en-Nîsâbûrî'den dolayı bu nisbeyle anılmaktadır. İlmî geleneğe sahip bir aileden gelen Mâsercisî, tahsiline bir hadis âlimi olan dedesiyle Zühlî'nin talebelerinden olan babasından temel İslâmî ilimleri öğrenerek başladı. İbn Huzeyme, Muhammed b. İshak es-Serrâc ve İbnü'ş-Şarkī gibi âlimlerden hadis dinledi. 321'de (933) başladığı ilmî seyahatleri sırasında İbn Ziyâd en-Nîsâbûrî ve İbnü'l-Mehâmilî'den, ayrıca Şam ve Irak'ta birçok âlimden hadis rivayet etti. Daha sonra Mısır'a giderek orada uzun süre ikamet eden Mâsercisî pek çok rivayet derledi, fıkıh ve hadis konusunda eserler yazmaya başladı. İbn Şihâb ez-Zührî'nin rivayet ettiği hadisleri bir araya getirdi ve onları çok iyi derecede ezberledi. Bundan dolayı kendisinin "ez-Zühriyyü's-sagīr" diye anıldığı belirtilmektedir.

9 Receb 365 (13 Mart 976) tarihinde vefat eden Mâsercisî'nin cenaze namazını Şâfiî âlimlerinden olan yeğeni Muhammed b. Ali el-Mâsercisî kıldırdı. Güvenilir bir muhaddis olarak kabul edilen Mâsercisî'yi, birlikte hadis müzakere ettikleri Hâkim en-Nîsâbûrî kaydettiği rivayetlerin çokluğunu ifade etmek üzere "asrının gemisi" diye nitelendirmektedir. Mâsercisî'nin naklettiği herhangi bir hadisin kendisine ulaşmadığını söyleyen Zehebî ona ait haberlerin Beyhakī'nin kitapları arasında bulunabileceğini söylemektedir.
Hâkim en-Nîsâbûrî, Mâsercisî'nin kendi hattıyla 1300, müstensih kalemiyle 3000 cüzü

aşabilecek hacimde el-Müsnedü'l-kebîr adıyla bir eser telif ettiğini ve bu genişlikte başka bir müsnedin yazılmadığını belirtir. Zehebî bu eserin 150 cilt kadar olduğunu tahmin etmektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 289; Bedrân, IV, 355). Mâsercisî'nin bundan başka, Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'leri üzerine müstahrec türünde kaleme aldığı ve tamamlayamadan öldüğü belirtilen eserleri yanında el-Meġāzî ve'l-ḳabâʾil, el-Meşâyiḫ ve el-Ebvâb adlı çalışmalarından da bahsedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XIV, 244; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 287-289; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, II, 381; Bedrân, Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳ, IV, 354, 355; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 253-254; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 22, 102, 223, 224.

Mustafa Ertürk

İBN ADÎ (ابن عديّ) Ebû Ahmed Abdullāh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî (ö. 365/976) el-Kâmil adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı ve münekkit.

277 yılı Zilkadesinde (Şubat 891) Cürcân'da doğdu. Kendi bölgesinde İbnü'l-Kattân, hadis âlimleri arasında İbn Adî diye tanındı. Arapça'yı iyi bilmediğine dair rivayetlerden onun Arap asıllı olmayıp Türk soyundan geldiği tahmin edilmektedir. İlim geleneğine sahip bir ailede yetişti. Babası, Ebû Zür'a er-Râzî'nin talebeleri arasında yer aldığı gibi anne tarafından dedesi Halîl b. Ahmed el-Hemedânî ve kardeşi Ebû Abdullah Muhammed b. Adî meşhur birer âlimdi. İbn Adî'nin oğulları Adî, Mansûr ve Ebû Zür'a da başkalarından hadis okumuşlardı. On üç yaşında kendi memleketinde başladığı hadis öğrenimini tamamladıktan sonra ilim tahsili için ilk seyahatini 297 (910) yılında Mısır'a yapan İbn Adî, 305'te (917) İskenderiye'den Semerkant'a kadar pek çok yeri, özellikle Suriye, Irak, Horasan, Cibâl, Mekke ve Medine'yi dolaştı. Bu amaçla gittiği şehirler arasında Adana, Antakya, Harran ve Nusaybin de bulunmaktadır. Tâceddin es-Sübkî ondan tahsil için diyar diyar dolaşan seçkin bir âlim diye söz eder. Seyahat ettiği yerlerde Mâlik, Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc, İsmâil b. Ebû Hâlid ve daha birçok kişinin hadislerini topladı. Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Nesâî, Hasan b. Süfyân en-Nesevî, Abdân el-Ahvâzî, Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, İbn Huzeyme, Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî ve Ebü'l-Kāsım el-Begavî İbn Sa'îd el-Hâşimî Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe, Ebû Arûbe Hüseyin b. Muhammed el-Cezerî gibi birçok ünlü kişi onun hocaları arasında yer alır. Yine hocalarından İbn Ukde başta olmak üzere Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Sa'd el-Mâlînî, Hamza es-Sehmî, Ebû Abdullah eş-Şîrâzî, Ebû Hâmid el-İsferâyînî Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Horasânî, kendisinden faydalanmış meşhur isimlerden bazılarıdır. İbn Adî'nin, el-Kâmil'de bazı kimselerin bid'at ehli fırkalara mensubiyeti sebebiyle zayıf sayıldıklarını söylemesinden (Züheyr Osman Ali Nûr, I, 87-90) Ehl-i sünnet'e bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Amelde ise Şâfiî mezhebindendir.

Güçlü bir hâfızaya sahip olan İbn Adî rivayetlerdeki gizli kusurlar (illetler) ve hadis ricâli konularında otorite idi. Birçok hadisi tek başına rivayet etmiş (bk. FERD), oğulları Adî, Ebû Zür‘a ve Mansûr da bu hadisleri ondan nakletmişlerdir. Cerh ve ta‘dîl sahasındaki maharetiyle dikkat çekmiş, bu konuda 224 civarında farklı terim kullanmıştır (a.g.e., II, 158). Çok defa cumhurla aynı cerh ve ta‘dîl lafızlarına yer vermekle birlikte ilk defa kendisinin kullandığı bazı terimler yanında aynı terimleri farklı anlamda kullandığı da olmuştur. Hemen bütün cerh ve ta‘dîl âlimleri onun hadis râvileri hakkındaki görüşlerini delil kabul etmiş, Zehebî kendisini Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Dârekutnî gibi mutedil ve insaflı hadis münekkitleri arasında saymıştır. Talebesi Hamza es-Sehmî ile Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, İbn Adî'nin son derece sağlam ve güçlü bir hâfızaya sahip olduğunu söylemiş, hadis hâfızı Ahmed b. Ebû Müslim el-Fârisî de onun gibi hâfızası güçlü birini görmediğini belirtmiştir. İbn Nâsırüddin, İbn Adî'yi büyük bir hâfız, güvenilir bir imam olarak kabul etmişse de Ebü'l-Velîd el-Bâcî onu, "Hadisinde bir sakınca yok" diye nitelendirerek ikinci derecede güvenilir bir âlim saymış, bu arada kendisini tenkit edenler de olmuştur. Ancak bu tenkitler daha çok onun râvi kusurlarını tesbitteki aşırılığına yöneliktir. Sadece zayıf râvileri ele aldığı el-Kâmil'de bazı sahâbîlere ve tanınmış mezhep imamlarına da yer vermesi ona yöneltilen tenkitlerin asıl sebebini oluşturmaktadır (Leknevî, s. 340-341, 351). İbn Adî'ye yöneltilen diğer tenkitler arasında, yine bu eserinde bir râvinin biyografisini kaydederken o râvi vasıtasıyla nakledilen zayıf bir hadisi zikretmesi ve bu zayıflığın başka bir râviden kaynaklansa bile biyografisini yazdığı kimseden kaynaklandığı intibaını vermesi zikredilebilir. Ayrıca mezhep taassubuyla hareket edip meselâ güvenilir birçok Hanefî âlimini itham ederken zayıflığı sabit olan bazı Şâfiî âlimlerini temize çıkarmaya gayret göstermiştir (Zeylaî, Naṣbü'r-râye, M. Zâhid Kevserî'nin girişi, s. 57).

İbn Adî 365 Cemâziyelâhirinde (Şubat 976) Cürcân'da vefat etti ve Kürz b. Vebre Mescidi yakınına gömüldü. Abdülkerîm es-Sem‘ânî (ö. 562/1167) onun kabrini ziyaret ettiğini söylemektedir.

Eserleri. 1. el-Kâmil fî ḍuʿafâʾi'r-ricâl (el-Kâmil fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl, el-Kâmil fî maʿrifeti'ḍ-ḍuʿafâʾ ve'l-metrûkîn mine'r-ruvât, el-Kâmil fî maʿrifeti ḍuʿafâʾi'l-muḥaddiṡîn). 2200'den fazla zayıf râvinin biyografisini ihtiva etmektedir. Bazı kaynaklarda (Ziriklî, IV, 103) ona ait eserler arasında sayılan ʿİlelü'l-ḥadîṡ'in de el-Kâmil olduğu belirtilmiştir (Züheyr Osman Ali Nûr, I, 105). İbn Adî eserin başında, yalancılık ve hadis uydurma aleyhindeki hadis ve haberleri geniş bir şekilde naklettikten sonra haklarında az da olsa tenkit ifadeleri bulunan hemen bütün râvileri adlarına göre yarı alfabetik biçimde sıralamış, her râvi hakkında hadis imamlarının görüşlerini ve kendilerinin cerhedilme sebebini zikrederek o râvi vasıtasıyla nakledilen hadislerden bazı örnekler vermiştir. Sadece sahih hadisleri toplayan müelliflerin râvileri bile olsa herhangi bir şekilde tenkit edilen muhaddisleri eserine aldığı için

kitabında sika râviler de yer almıştır. İbn Adî'nin cerh ve ta'dîlle ilgili olarak görüşlerine sıkça başvurduğu âlimler arasında İbn Maîn, Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Nesâî, İbrâhim b. Ya'kūb el-Cûzekānî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Amr b. Ali el-Fellâs; zaman zaman başvurduğu kimseler arasında ise Şu'be b. Haccâc, İbn Uyeyne, İbnü'l-Medînî, İbnü'l-Mübârek, Ebû Arûbe, Abdurrahman b. Mehdî gibi meşhur münekkitler; Şâfiî, Vekî' b. Cerrâh, Osman b. Saîd ed-Dârimî ve Ebû Dâvûd es-Sicistânî gibi muhaddisler bulunmaktadır. İbn Adî'den önce de zayıf râvileri ele alan eserler yazılmakla beraber bunlar el-Kâmil kadar geniş muhtevalı olmadıkları için Tâceddin es-Sübkî, el-Kâmil gibi bir eserin daha önce yazılmadığını söylerken adına uygun mükemmellikte bir kitap olduğunu da belirtmiştir. İbn Adî'den sonraki cerh ve ta'dîl imamları bu eserden nakillerde bulunmuşlardır. Hamza es-Sehmî, Dârekutnî'den zayıf muhaddislere dair bir kitap yazmasını istediği zaman Dârekutnî bu konuda İbn Adî'nin el-Kâmil'inin yeterli olduğunu, ondan daha mükemmelinin yazılamayacağını söylemiştir. Âlimlerin övgüsüne mazhar olan el-Kâmil'in ismine uygun bir şekilde mükemmel olduğu ifade edilmekle birlikte Sehâvî gibi bazı kimseler, zayıf râvileri ele alan bir eserin el-Kâmil şeklinde adlandırılmasının doğru olmadığını ileri sürmüşlerdir. İbn Adî el-Kâmil'e Hz. Peygamber'e yalan isnadı, ilk üç neslin hadis rivayetine verdiği önem, kitâbetü'l-hadîs, kendi dönemine kadar yaşayan cerh ve ta'dîl imamları, hadisi red veya kabul edilecek râvilerin nitelikleri gibi pek çok konuya temas eden ayrıntılı bir mukaddime yazmıştır. Subhî Bedrî es-Sâmerrâî tarafından önce eserin mukaddimesi yayımlanmış (Bağdat 1397/1977), daha sonra tamamı bir komisyon tarafından yedi cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut 1404/1984, 1405/1985). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (III. Ahmed, nr. 2943), Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye (Hadis, nr. 364) ve Millet Kütüphanesi'nde (Feyzullah Efendi, nr. 1505) bulunan nüshalar esas alınarak yapılan bu neşirde yazmalarda yer alan dokuz râvi zikredilmediği gibi çok sayıda okuma hatası da yapılmıştır (Züheyr Osman Ali Nûr, II, 207-223). Ayrıca eserde geçen 8231 hadisin ilk harflerine göre yarı alfabetik, râvi adlarının da tam alfabetik fihristi yapılarak ek cilt şeklinde yayımlanmıştır. İhtiva ettiği çok sayıdaki hadis sebebiyle eser mevzûat kitapları ve meşhur sözlere dair kitaplar için de önemli bir kaynak teşkil etmiştir. el-Kâmil'in Şebîb b. Selîm'e kadar olan kısmı, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de tahkik edilmek üzere on öğrenciye yüksek lisans tezi olarak verilmiş, 1406-1408 (1986-1988) yılları arasında Hüseyin b. Ali el-Esved'e kadar olan ilk altı kısım tamamlanmıştır. Zayıf râvileri incelediği Mîzânü'l-iʿtidâl adlı eserinde el-Kâmil'i esas alan ve bir kısım güvenilir râvileri basit bir cerh yüzünden zayıf gösterdiği için İbn Adî'yi yer yer tenkit eden Zehebî, el-Kâmil'de bulunup da hâfızalarının zayıf olduğu ileri sürülen bazı sahâbî ve mezhep imamlarına eserinde yer vermemiştir. İbnü'l-Kayserânî, el-Kâmil'de yer alan zayıf ve uydurma hadisleri eḏ-Ḏeḫîra fi'l-eḥâdîs̱i'l-mevżuʿa (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 290) adlı eserinde toplayıp alfabetik sıraya koyduğu gibi (el-Kâmil, neşredenin girişi, s. t) bu esere Tekmiletü'l-Kâmil adıyla bir de zeyil yazmıştır. Eserde mevcut zayıf ve

uydurma hadisleri çağdaş müelliflerden Yûsuf el-Bikāî de derleyerek alfabetik bir eser hazırlamıştır. İbnü'r-Rûmiyye el-Kâmil'i hem ihtisar etmiş hem de esere el-Ḥâfil fî tekmileti'l-Kâmil adıyla büyük bir zeyil yazmıştır. Ziyâeddin el-Makdisî el-Cemmâîlî de râvilere ait bazı hadisleri terkederek el-Münteḫab min kitâbi'l-Kâmil adını verdiği bir çalışmada eseri özetlemiştir. Bu eserin bazı kısımları Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (nr. 364) bulunmaktadır. el-Kâmil'i Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî ʿUmdetü'l-fâżıl fi'ḫtiṣâri'l-Kâmil adıyla ihtisar etmiş olup müellif hattı nüshası Berlin Königlichen Bibliothek'te (nr. 9944) mevcuttur. Makrîzî tarafından yapılan muhtasar ise Eymen b. Ârif ed-Dımaşkī tarafından Millet Kütüphanesi'ndeki (Murad Molla, nr. 575) müellif hattıyla yazılmış yegâne nüshasına dayanılarak yayımlanmıştır (Kahire 1415/1994). Ebû Gudde, M. Zâhid Kevserî'nin el-Kâmil'i tenkit için İbdâʾü vücûhi't-teʿaddî fî Kâmili İbn ʿAdî adıyla bir eser yazdığını belirtmektedir (Leknevî, s. 341). Züheyr Osman Ali Nûr, İbn Adî ve bu eseri üzerine Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi'nde bir doktora tezi hazırlamış ve bu çalışma neşredilmiştir (İbn ʿAdî ve menhecühû fî kitâbi'l-Kâmil fî ḍuʿafâʾi'r-ricâl adlı iki cilt hacminde, I-II, Riyad 1418/1997). 2. Esâmî men revâ ʿanhüm Muḥammed b. İsmâʿîl el-Buḫârî min meşâyiḫihî elleẕîne ẕekerahüm fî Câmiʿihi'ṣ-ṣaḥîḥ. Bazı kaynaklarda Esmâʾü (Tesmiyetü) şüyûḫi'l-Buḫârî diye zikredilmektedir. Müellifin, Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'te kendilerinden rivayette bulunduğu 296 hocasının adlarını alfabetik olarak sıralayıp bazıları hakkında kısaca bilgi verdiği, bazılarının ise adını zikretmekle yetindiği bu küçük hacimli eseri Âmir Hasan Sabrî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1414/1994). Âmir Hasan, eserin Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'teki hocalarından otuz beşini kapsamadığını tesbit etmiştir (bk. s. 22-26). 3. Müsnedü Ebî Ḥanîfe. Ebü'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd el-Hârizmî, Ebû Hanîfe'ye ait on beş müsnedden altıncısını İbn Adî'nin derlediğini söylemektedir (Câmiʿu'l-mesânîd, I, 5, 72-73). 4. Esmâʾü'ṣ-ṣaḥâbe. Bir nüshası günümüze ulaşan eser İbn Hacer tarafından el-İṣâbe'nin muhtelif yerlerinde nakledilmiştir (Sezgin, I, 399).

İbn Adî'nin ayrıca el-İntiṣâr ʿalâ muḫtaṣari'l-Müzenî fî furûʿi'l-fıḳhi'ş-Şâfiʿî (Îżâḥu'l-meknûn, II, 274), kendilerinden faydalandığı çok sayıdaki âlim hakkında bilgi verdiği Muʿcem (fî esmâʾi şüyûḫihî), Cemʿu eḥâdîs̱i'l-Evzâʿî ve Süfyâni's̱-S̱evrî ve Şuʿbe ve İsmâʿîl b. Ebî Ḫâlid ve cemâʿat mine'l-muḳıllîn ve Müsnedü hadîsi Mâlik b. Enes adlı eserleri bulunduğu belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Adî, el-Kâmil (nşr. Yahyâ Muhtâr Gazzâvî), Beyrut 1409/1988, neşredenin girişi, s. y-k; Sehmî, Târîḫu Cürcân (nşr. M. Abdülmuîd Han), Beyrut 1407/1987, s. 225-227; Sem'ânî, el-Ensâb, III, 221-222; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ, IX, 771-772; İbn Hayr, Fehrese, s. 208-209, 221; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XIV, 244-245; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 356; Muhammed b. Mahmûd el-Hârizmî, Câmiʿu'l-mesânîd, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-Arabiyye), I, 5, 72-73; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 270; Zehebî, el-ʿİber, Beyrut, ts., II, 121; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 2; II, 629; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 154-156; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 940-942; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cinân, II, 381; Sübkî, Ṭabaḳāt, II, 233; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 283; Irâkī, Fetḥu'l-muġîs̱, s. 463; Makrîzî, Muḫtaṣarü'l-Kâmil fi'ḍ-ḍuʿafâʾ ve ʿileli'l-ḥadîs̱ (nşr. Eymen b. Ârif ed-Dımaşkī), Kahire 1415/1994, s. 5-35; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 6; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IV,

111; Makkarî, Nefḥu’ṭ-ṭîb, II, 597; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 624; II, 1382, 1681; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, III, 51; Leknevî, er-Refʿ ve’t-tekmîl, s. 339-351; Ahlwardt, Verzeichnis, IX, 395; Kettânî, er-Risâletü’l-müsteṭrafe, Kahire 1332, s. 108-109; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 447; Îżâḥu’l-meknûn, II, 274; Brockelmann, GAL Suppl., I, 280; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, VI, 82; Sezgin, GAS (Ar.), I, 399-400; Zeylaî, Naṣbü’r-râye, [baskı yeri yok] 1393/1973, M. Zâhid Kevserî’nin girişi, s. 57; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II, 424-427; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 103; Sükeyne eş-Şihâbî, Muḫtaṣaru Târîḫi Dımaşḳ, Dımaşk 1989, XIII, 131-132; Cezzâr, Medâḫilü’l-müʾellifîn, II, 984-985.

Selman Başaran

NASRÂBÂDÎ, İbrâhim b. Muhammed (إبراهيم بن محمّد نصر آبادي) Ebü’l-Kāsım İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed b. Mahmeveyh en-Nasrâbâdî (ö. 367/978) İlk devir sûfîlerinden, muhaddis.

Nîşâbur’un Nasrâbâd mahallesinde doğdu. Şeyhülcibâl diye tanınan Kirmanşahlı sûfî İbrâhim b. Şeybân’dan hadis, fıkıh, tarih ve tasavvuf ilimlerini tahsil etti. Genç yaştan itibaren hadis ilmine özel bir ilgi duydu. Hadis toplamak için Horasan şehirlerinin yanı sıra İran, Irak, Suriye ve Mısır’ı dolaştı. Fakih ve muhaddis Ebû Bekir el-Ebherî ile muhtemelen, on beş yıl kaldığı Bağdat’ta göRüştü. Rivayetlerinin çoğu, kendisinden bütün musanneflerini dinlemek için uzun müddet beraber bulunduğu hocalarından İbn Ebû Hâtim’e dayanır. Sülemî ve Hatîb el-Bağdâdî tarafından sika olarak nitelenen Nasrâbâdî’den Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, Ebû Hâzim el-Abdûyî, Ebü’l-Alâ Muhammed b. Ali el-Vâsıtî, Ebû Ali ed-Dekkāk ile birlikte bir topluluk hadis rivayet etmiştir.

Nasrâbâdî Ebû Bekir eş-Şiblî’ye mürid olduktan sonra muhtemelen şeyhiyle birlikte Nîşâbur’dan ayrıldı. Memleketine yirmi yılı aşkın bir süre sonra 340’ta (952) döndüğüne göre Şiblî’ye 320 (932) yılından önce intisap etmiş olmalıdır. Ebû Ali er-Rûzbârî, Ebû Muhammed el-Mürtaiş gibi sûfîlerle sohbet eden Nasrâbâdî, Mekke’de Ebû Osman el-Mağribî ile göRüştü. Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî ve Ebû Ali ed-Dekkāk onun ileri gelen müridlerindendir.

Hallâc-ı Mansûr’un takipçilerinden olan Nasrâbâdî uzun bir ayrılıktan sonra döndüğü Nîşâbur’da görüşlerini herkese açık olmayan sohbet meclislerinde yaymaya başladı. Nebî ve sıddîkların ardından en büyük muvahhid olarak nitelediği Hallâc’ın ruh konusundaki görüşlerini savunması sebebiyle hakarete uğradı, dövüldü ve hapsedildi. Ruhun yaratılmadığını iddia ettiği şeklindeki suçlamaya, “Hayır! Ben sadece ‘ruh yaratılmıştır’ ifadesini kullanmıyorum, ‘ruh rabbimin emrindendir’ (el-İsrâ 17/85) diyerek Allah’ın dediğini söylüyorum” şeklinde cevap verdiyse de eleştirilmekten kurtulamadı. Onun, kelâmcı ve fakih Ebû İshak el-İsferâyînî’nin Nîşâbur Camii’nde ruhun yaratıldığına dair yaptığı vaazdan etkilenerek bu görüşünden döndüğü kaydedilmektedir (Bedrân, II, 251). Nasrâbâdî’nin hıristiyan mezarlarını ziyaret ederek

etrafında tavaf yapması da eleştiri konusu olmuştur. Bu davranışının Kâbe'yi küçümsediği anlamına geldiğini söyleyenlere böyle bir niyeti olmadığını, ikisini de Allah'ın yarattığını, ancak Kâbe'deki faziletin diğerinde bulunmadığını belirtmiş, böyle bir davranışın Allah'ın yaratığı olduğu için köpeğe ikramda bulunan kimsenin davranışına benzediğini söylemiştir. Ferîdüddin Attâr, onun aşk ve muhabbet galebesiyle beline zünnar bağlayıp Mecûsîler'in ateşkedelerini tavaf ettiğini kaydeder (Tezkiretü'l-evliya, s. 785).

Kırk defa hac yaptığı belirtilen Nasrâbâdî hayatının sonlarına doğru Mekke'ye yerleşip kendisini tamamen ibadete verdi. Bu yolculuğu sırasında ona refakat eden müridi Sülemî, seyahatin şeyhin hayatının sonuna doğru gerçekleştiğini belirttiği halde tarihini yanlışlıkla 336 (948) olarak kaydetmiştir. Diğer müellifler ise bu seyahatin 365 (976) ya da 366 (977) yılında gerçekleştiğini belirtir. Nasrâbâdî 367 yılı Zilhiccesinde (Temmuz 978) Mekke'de vefat etti ve Fudayl b. İyâz'ın yanına gömüldü. Ferîdüddin Attâr ve Abdurrahman-ı Câmî, diğer müelliflerin aksine şeyhin ölüm tarihini 372 (982-83) olarak zikretmektedir. Oğlu Ebû İbrâhim İsmâil kendisi gibi sûfî ve muhaddistir.

Vâizlik, zâhidlik ve sûfîliğinin yanı sıra tarih bilgisine özellikle vurgu yapılan Nasrâbâdî'ye göre Hak'tan gelen bir cezbe insan ve cin topluluğunun ibadetinden daha üstündür. "Sana Hak'tan bir şey göründüğünde ne cennete ne de cehenneme aldır, fakat o hal geçince Hakk'ın yüce kıldığını sen de yüce kıl" diyen Nasrâbâdî'nin galebe ve vecd halindeyken bu tür davranışlarda bulunmuş olmakla birlikte genellikle şeriat çizgisinden sapmamaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim tasavvufun aslını Kitap ve Sünnet'e sarılmak, hevâ ve bid'attan el çekmek, pîrlere saygılı olmak, halkın hatalarını hoş görmek, dost ve arkadaşlarla iyi geçinmek, güzel ahlâklı olmak, evrâda devam etmek, ruhsatlara yanaşmamak ve te'vil yapmamak şeklinde tanımlamış, bu çerçevede şeriata uymayan ya da şüpheli olan şeylerden kaçınmanın gerekliliği üzerinde durmuştur. Ona göre Hakk'a yakın olmak farzları eda etmekle, mârifet sünnete uymakla, muhabbet nâfilelere devam etmekle kazanılabilir. Nasrâbâdî velâyetin son merhalesini nübüvvetin başlangıcı olarak nitelemiş, Hz. Peygamber'in mârifete dair konulardan söz etmemesinin onun kemalinden kaynaklandığını söylemiş, bir şeyde kemale erenin o şeyden az söz ettiğini belirtmiştir. Sülemî ve Attâr, onun topladığı hadisleri kaydettiği bir kitabından bahsetmekteyse de eser günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda sadece birkaç beyit şiiri kaydedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Sülemî, Ṭabaḳāt, s. 484-488; Halîfe en-Nîsâbûrî, Telḫîṣ-i Târîḫ-i Nîşâbûr (nşr. Behmen Kerîmî), Tahran, ts. (Kitâbhâne-i İbn-i Sînâ), s. 161; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VI, 169-170; Kuşeyrî, er-Risâle, I, 193-194; Hücvîrî, Keşfü'l-mahcûb (Uludağ), s. 263-264; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 492-493; Bedrân, Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳ, II, 249-253; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VIII, 412; Ferîdüddin Attâr, Tezkiretü'l-evliya (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 785-792; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III, 310-311; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mirʾâtü'z-zamân (nşr. Cenân Celîl Muhammed), Bağdad 1990, s. 197-198; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 263-267; a.mlf., el-ʿİber, II, 125; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 351-380, s. 367-371; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, VIII, 81-83; Safedî, el-Vâfî, VI, 117-118; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, II, 387-388; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, el-

Bidâye ve'n-nihâye (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cîze 1419/1998, XIV, 819-820; Fâsî, el-ʿİḳdü'ṣ-s̱emîn, III, 237-239; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IV, 129; Zekeriyyâ el-Ensârî, Netâʾicü'l-efkâri'l-ḳudsiyye, Beyrut 1420/2000, I, 22-25; Şa'rânî, eṭ-Ṭabaḳāt, I, 105; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 356-358; Sezgin, GAS, I, 663; Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Mevsûʿatü ʿulemâʾi'l-müslimîn fî târîḫi Lübnân el-İslâmî: Ricâlü'l-ḥadîs̱ ve'l-ʿulûmi'l-insâniyye, Beyrut 1984, I, 252-255; Meryem Sâdıkī, "Ebü'l-Ḳāsım Naṣrâbâdî", DMBİ, VI, 181-182.

Reşat Öngören

EBÜ'ş-ŞEYH أبو الشيخ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî (ö. 369/979) Hadis hâfızı ve tarihçi.

274'te (887) İsfahan'da doğdu. "Yaşlı kimse" anlamındaki Ebü'ş-Şeyh lakabı ona muhtemelen doksan yılı aşan ömrü sebebiyle verilmiştir. İslâmî kaynaklarda daha çok Ebü'ş-Şeyh b. Hayyân diye zikredilir ve dedesine nisbetle Hayyânî nisbesiyle de anılır.

Babası, dayısı ve anne tarafından dedesi muhaddis olan Ebü'ş-Şeyh bir ilim muhitinde yetişti. Babası onu küçük yaşta ilim meclislerine götürdü ve on yaşlarında hadis dinlemeye başladı. İlk hocası, İsfahan'ın âlim ve zâhidlerinden olan dedesi Mahmûd b. Ferec'dir. Ayrıca İbn Ebû Âsım, Ebû Bekir el-Bezzâr, Taberânî gibi âlimlerden ve o devrin en önemli ilim merkezlerinden biri olan İsfahan'a gelen âlim ve muhaddislerden dersler aldıktan sonra yirmi beş yaşlarında iken ilim yolculuğuna çıktı. Bağdat, Basra, Kûfe, Musul, Cezîre ve Hicaz bölgelerinde Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, Ebû Halîfe el-Cumahî, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Ebû Arûbe el-Harrânî ve Ebü'l-Kasım el-Begavî gibi ünlü âlimlerden hadis dinledi ve yazdı. Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed el-Huzâî'den öğrendiği kıraat ilmini muhaddis Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-İsfahânî'ye öğretti. Bu arada Ebû Abdullah İbn Mende, Ahmed b. Abdurrahman eş-Şîrâzî, İbn Merdûye, Ebû Sa'd el-Mâlînî ve Ebû Nuaym el-İsfahânî gibi pek çok âlime de hocalık etti.

İbn Merdûye, Ebü'ş-Şeyh'ten çok eser vermiş güvenilir bir âlim, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Hatîb el-Bağdâdî ve Abdülkerîm es-Sem'ânî sağlam ve güvenilir bir hadis hâfızı diye söz etmektedirler. Rivayetlerin senedlerine ve râvilerin durumlarına dair verdiği bazı bilgiler onun hadis konusundaki geniş kültürünü ortaya koymaktadır. Erken yaşta hadis rivayetine başlayıp uzun yıllar yaşaması ona âlî* isnad sahibi olma özelliğini kazandırmış, bu sebeple hadis talebeleri rivayetlerini duyabilmek için uzak yerlerden gelip kendisinden faydalanmışlardır. ʿAvâlî hadîsi Ebi'ş-Şeyḫ adlı eseri Ebü'ş-Şeyh'in bu yönünü ortaya koymaktadır. Nitekim Tabakātü'l-muhaddisîn adlı eserinde onun dört râvi ile Hz. Peygamber'e ulaşan rivayetleri bulunmaktadır.

İcâzet yoluyla rivayete taraftar olmayan ve uzun ömrünü devamlı olarak okumak, okutmak ve yazmakla geçiren Ebü'ş-Şeyh, 369 yılı Muharrem ayı sonlarında (Ağustos 979) İsfahan'da vefat etti.

Ebü'ş-Şeyh tefsir, hadis, ahkâm ve tarih ilimlerinde irili ufaklı elli kadar eser kaleme almıştır. Bir kısmı günümüze kadar ulaşan eserlerinden daha sonraki müellifler istifade etmişler ve bunlara atıflarda bulunmuşlardır. Zehebî, onun ilmiyle âmil ve sünnete son derece bağlı bir âlim olduğunu, eserlerinin çoğunu gördüğünü, fakat bu eserlerde birçok zayıf hadisin bulunduğunu söylemektedir. Geniş hadis kültürüne rağmen kitaplarına aldığı rivayetleri titizlikle seçmemesi eserlerine olan güveni azaltmıştır.

Eserleri. 1. Tabakātü'l-muhaddisîn bi-İsbahân ve'l-vâridîne ʿaleyhâ. Târîhu İsbahân diye de bilinen eser, İsfahan'a gelen on beş sahâbî ve tâbiî ile İsfahan'ın fethinden müellifin yaşadığı zamana kadar burada yetişen, bu şehre uğrayan ve burada vefat eden muhaddis, âlim, kadı ve valileri on bir tabaka halinde tanıtmakta, ayrıca İsfahan'ın özellikleri, tarihi ve fethi hakkında bilgi vermektedir. Daha önce yazılmış bazı İsfahan tarihlerinin günümüze kadar gelmemesi ve Ebü'ş-Şeyh'in talebesi Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Zikrü ahbâri İsbahân'ı yazarken ondan büyük ölçüde faydalanması eserin önemini arttırmaktadır. Bilgilerin senedleriyle birlikte verildiği eser, Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî'nin tahkikiyle dört cilt halinde neşredilmiş (Beyrut 1407-1412/1987-1992), ayrıca Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî ve Seyyid Kisrevî Hasan tarafından da yayımlanmıştır (Beyrut 1409/1989). Bu sonuncu neşrin dayandığı nüshanın, Belûşî'nin esas aldığı nüshalarda bulunmayan bazı isimleri de ihtiva ettiği görülmektedir. 2. Kitâbü'l-Emsâl fi'l-hadîsi'n-nebevî. 373 rivayeti ihtiva eden eseri Abdülalî Abdülhamîd Hâmid rivayetlerini değerlendirmek suretiyle yayımlamıştır (Bombay 1408/1987, 2. bs.). 3. Ahlâku'n-nebî* ve âdâbüh. Ebü'l-Fazl Abdullah Muhammed Sıddîk el-Gumârî (Kahire 1378/1958), Ahmed Muhammed Mürsî (Kahire 1392/1972) ve Seyyid el-Cümeylî (Beyrut 1406/1986) tarafından neşredilmiştir. 4. Kitâbü'l-ʿAzame. Allah'ın azameti ve melekût âleminin akılları durduran hallerine dair hadis ve haberleri ihtiva eden eseri Rızâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî yayımlamıştır (Riyad 1408/1988). 5. et-Tevbîh ve't-tenbîh. Ahlâkî konularla ilgili hadislerin bulunduğu eseri Ebü'l-Eşbâl Hasan b. Emîn b. Mendûh (Kahire 1408) ve Mecdî Seyyid İbrâhim neşretmişlerdir (Bulak 1409/1988). 6. Kitâbü'n-Nevâdir ve'n-nütef. Ashap ve tâbiînin sözlerini ihtiva eden eserin Almanya'da bir nüshası bulunmaktadır (Sezgin, I, 201). 7. Zikrü'l-akrân ve rivâyâtühüm ʿan baʿzıhim baʿzan. Birbirinin yaşıtı râvilerle yaşça büyüklerin küçüklerden yaptıkları rivayetlere dair olan eserin nüshaları Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Mustalah, nr. 221, 27 varak) ve Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, nr. 53, 6 varak) bulunmaktadır. 8. ʿAvâlî hadîsi Ebi'ş-Şeyh. Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bir nüshası kayıtlı olan eserin (Hadis, nr. 1559, vr. 10-14) birinci ve ikinci cüzleri Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 93, vr. 21-37). 9. Cüzʾ fîhi ehâdîsi Ebî Muhammed ʿAbdillâh b. Muhammed b. Caʿfer b. Hayyân. İbn Merdûye'nin Ebü'ş-Şeyh'ten derlediği rivayetlerden 140'ını ihtiva eden eser Bedr b. Abdullah el-Bedr tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1414/1993). Ebü'ş-Şeyh'e ait diğer hadis mecmualarının bazı bölümleri Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır

(Mecmua, nr. 8, vr. 61-68, nr. 33, vr. 65-72, nr. 53/3, vr. 9-26, nr. 93, vr. 21-37). 10. el-Fevâʾid. Fevâʾidü'l-İsbahâniyyîn diye de anılan eserin bir bölümü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de mevcuttur (nr. 547, Mecmua, nr. 38, Hadis, nr. 357, vr. 57-65). 11. Tefsîr (Tefsîru Ebi'ş-Şeyẖ). Müellifin büyük dedesinin adı olan Hayyân, imlâ benzerliğinden dolayı bazan Hibbân şeklinde kaydedildiğinden, hem kendisi hem de bu eseri kaynakların bir kısmında çağdaşı İbn Hibbân (ö. 354/965) ve Tefsîr adlı eseriyle karıştırılmıştır (bk. Keşfü'z-zunûn, I, 437, 441 ve ondan naklen Bilmen, II, 211-212). 12. Sevâbü'l-aʿmâl. Zehebî, es-Sevâb li-aʿmâli'z-zekiyye adıyla da anılan bu eserin beş cilt olduğunu söylemektedir. Son iki eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

Ebü'ş-Şeyh'in kaynaklarda adları zikredilen diğer eserleri de şunlardır: es-Sünne, es-Sünen (Zehebî'nin belirttiğine göre bu eser birkaç ciltten ibarettir; aşağıda zikredilen kitaplardan bazılarının bu hacimli eserin bölümleri olduğu hatıra gelmektedir), Kitâbü't-Tahâre, Kitâbü'l-Ezân, Kitâbü'd-Dahâyâ ve'l-ʿakīka, en-Nikâh, Kitâbü'l-Emvâl, Kitâbü'l-Katʿ ve's-sirka, Şürûtü'z-zimme, el-ʿItk ve'l-müdebber ve'l-mükâteb, Kitâbü'l-ʿÎdeyn, el-Ferâʾiz ve'l-vesâyâ, el-Mevâkıt, el-Müsnedü'l-müntehab ʿale'l-ebvâb el-müstahrec min kitâbi Müslim b. Haccâc, Hutabü'n-nebî, el-Edeb, el-İcâze, el-Emsâr (Kitâbü'l-Büldân), el-Birr ve's-sıla, Birrü'l-vâlideyn, et-Târîh ʿale's-sinîn, Delâʾilü'n-nübüvve, el-Müskir, es-Sivâk, Kitâbü's-Sîre, el-Fiten, Fezâʾilü'l-Kurân, Fevâʾidü'l-ʿIrâkıyyîn, el-Muʿcem (hocalarına dair), en-Nâsih ve'l-mensûh mine'l-hadîs.

BİBLİYOGRAFYA:Ebü'ş-Şeyh, Tabakātü'l-muhaddisîn bi-İsbahân (nşr. Abdülgafûr el-Belûşî), Beyrut 1408/1988, I-II, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, I, 63-124; Ebû Nuaym el-İsfahânî, Zikru ahbâri İsbahân (nşr. Dedering), Leiden 1934, II, 90; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, III, 945-947; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 276-280; İbnü'l-Cezerî, Gāyetü'n-nihâye, I, 447; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîh, Beyrut 1399/1979, s. 122; Dâvûdî, Tabakātü'l-müfessirîn, I, 321; Keşfü'z-zunûn, I, 437, 441; II, 1406, 1407, 1439; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 69; Brockelmann, GAL, I, 209-210; Suppl., I, 347; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 447; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 114; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 38, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 57, 76, 80, 140; Sezgin, GAS, I, 200-201; Bilmen, Tefsir Tarihi, II, 211-212; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 120; Nasrullah Pürcevâdî, "Kadîmterîn-i Târîh-i İsfahân", Neşr-i Dâniş, IX/6, Tahran 1989, s. 36-39; a.mlf., "Çâp-i Dîger-i Kitâb-ı Ebi'ş-Şeyh", a.e., X/1 (1990), s. 48-49.

Ali Yardım

İSMÂİLÎ (الإسماعيلي) Ebû Bekr Ahmed b. İbrâhîm b. İsmâîl el-Cürcânî el-İsmâîlî (ö. 371/982) Hadis, fıkıh ve kelâm âlimi.

---

277 (890) yılında Cürcân'da doğdu. Dedesine nisbetle İsmâilî diye anıldı. Küçük yaşta Ahmed b. Hâlid ed-Dâmegānî ve Hüseyin b. Hafs el-Cürcânî'den hadis yazmaya başladı. İbrâhim b. Hânî el-Mühellebî'den fıkıh öğrendi. Dedesinden ve babasından rivayette bulundu. İsmâilî, ilk ilmî seyahatini Hasan b. Süfyân'dan hadis okumak üzere dayısı ile birlikte Nesâ'ya yaptı (294/907). Daha sonra Rey, Hemedan, Bağdat, Kûfe, Basra, Enbâr, Ahvaz, Musul, Mekke, Vâsıt ve Nîşâbur'a giderek Ahmed b.

Muhammed b. Mesrûk, Ca‘fer b. Muhammed el-Firyâbî, Ebû Ca‘fer İbn Ebû Şeybe, İbn Nâciye, Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî, İbn Huzeyme, Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî, Ebü'l-Kāsım el-Begavî'den hadis dinledi. Kendisinden Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Mâlînî, Berkānî, İbn Mencûye, Sehmî, Abdülkāhir el-Bağdâdî gibi âlimler rivayette bulundu. Ailesinde ilim geleneği kendisinden sonra oğulları Ebû Sa‘d İsmâil, Ebû Nasr Muhammed ve torunları ile devam etti (Sem‘ânî, I, 251-255). İlmî şöhreti yanında toplumdaki yüksek mevkii ve cömertliğiyle de tanınan İsmâilî Receb 371'de (Ocak 982) vefat etti.

Aralarında Berkānî'nin de bulunduğu kalabalık bir öğrenci grubu İsmâilî'nin ilme dair sözlerini yazmaya özen göstermiş olup onun fıkıhta Şâfiî mezhebini tercih ettiği ve fıkıhla ilgili eser yazdığı belirtilmiş, muhtelif eserlerde fıkhî görüşleri kaydedilmiştir. Tefsir, garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-hadîs konularında da otorite sayılan İsmâilî'nin itikadda ehl-i hadîsin görüşünü benimsediği; meselâ Allah'ın Hz. Âdem'i kendi elleriyle yarattığı, Allah'ın elinin insanın bilemeyeceği şekilde açık bulunduğu ve onun arşı kapladığı (istivâ) düşüncesinde olduğu ifade edilmiştir.

İsmâilî'nin kendi adına bir sünen tasnif edebilecek geniş ilmine rağmen bütün mesaisini Buhârî'nin eṣ-Ṣaḥîḥ'ine vermesi İbn Gulâm Hasan b. Ali ez-Zührî tarafından eleştirilmişse de (Sehmî, s. 110) Müsnedü ʿÖmer adlı eserini inceleyen ve kendisinden “şeyhülislâm” diye söz ederek güçlü hâfızasına dikkat çeken Zehebî, İsmâilî'yi savunmuş ve onun bu tutumunun bir eksiklik değil bir üstünlük sayılması gerektiğini belirtmiştir.
Eserleri. 1. el-Müstaḫrec (Kitâbü'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥi'l-muḫrec ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-ḥâfıẓi'l-Buḫârî, eṣ-Ṣaḥîḥ, eṣ-Ṣaḥîḥ ʿalâ şarṭi'l-Buḫârî). Berkānî tarafından rivayet edilen, ancak günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen dört cilt hacmindeki eserin bir cüzü âlî isnadla Buhârî'nin ta‘liklerine ayrılmış ve Buhârî'nin muallak rivayetlerinin muttasıl senedleri tesbit edilmiştir. Eserde Buhârî'nin eṣ-Ṣaḥîḥ'ine almadığı herhangi bir hadise yer verilmemekle birlikte bazı metinlere ilâveler yapılmış, bazı rivayetler mânen ya da takdim ve tehirle nakledilmiştir. el-Müstaḫrec'in tertibi de farklı olup İsmâilî bu çalışmasıyla Buhârî'nin 100'ü aşkın muallak rivayetinin muttasıl senedlerini belirlemiş, mevkuf rivayetlerin merfûlarını kaydetmiş ve hadislerde mâna bakımından kapalı görünen bazı hususları açıklamıştır (el-Muʿcem, neşredenin girişi, I, 170-178). İbn Hacer'in yaptığı nakillerden anlaşıldığına göre el-Müstaḫrec'in girişinde eser ve eserin telif metodu hakkında bilgi verilmiştir (Şemseddin es-Sehâvî, II, 57; el-Muʿcem, neşredenin girişi, I, 178-180). 2. Kitâbü'l-Muʿcem fî esâmî şüyûḫi Ebî Bekr el-İsmâʿîlî. Üçü mükerrer olmak üzere müellifin 410 hocasının alfabetik olarak sıralanıp kendilerinden birer hadis nakledilen eserin üç cüz halinde Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunan tek nüshası (Veliyyüddin Efendi, nr. 845) önce Heinrich Shützinger tarafından tahkik edilerek Das Kitāb al-muʿğam des Abū Bakr al-Ismāʿīlī adıyla neşredilmiştir (Wiesbaden 1978). Daha sonra aynı nüsha üzerinde Ziyâd

Muhammed Mansûr doktora çalışması yapmış (1405, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]) ve bu çalışma kapsamlı bir indeksle yayımlanmıştır (I-II, Medine 1410/1990). 3. el-Müsnedü'l-kebîr. Aralarında Hz. Ömer'in de bulunduğu bazı sahâbîlerin müsnedlerini ihtiva eden eserin 100 cilt dolayında olduğu ve sadece Müsnedü ʿÖmer'in iki cilt tuttuğu ifade edilmiştir (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 948). İsmâilî'ye nisbet edilen diğer bazı müsnedler de muhtemelen el-Müsnedü'l-kebîr'in kısımlarıdır. 4. Risâle fi'l-ʿaḳīde. İbn Teymiyye bu risâleyi Ebû Osman en-Nîsâbûrî es-Sâbûnî vasıtasıyla nakletmiş, İbn Hacer de gerek bu risâleden gerekse diğer bazı eserlerinden hareketle İsmâilî'nin itikadî konulardaki görüşlerini geniş biçimde iktibas etmiştir (diğer eserleri için bk. el-Muʿcem, neşredenin girişi, I, 166-167).

BİBLİYOGRAFYA:İsmâilî, el-Muʿcem (nşr. Ziyâd Muhammed Mansûr), Medine 1410/1990, neşredenin girişi, I, 83-240; Sehmî, Târîḫu Cürcân (nşr. M. Abdülmuîd Han), Beyrut 1407/1987, s. 108-116; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 116; Sem'ânî, el-Ensâb, I, 249-255; İbn Asâkir, Tebyînü keẕibi'l-müfterî, s. 192-195; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla, I, 84-88, 383; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, XIV, 281-282; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, III, 140-142; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 292-296; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 947-950; Sübkî, Ṭabaḳāt, III, 7-8; Şemseddin es-Sehâvî, Fetḥu'l-muġīs̱, Beyrut 1403/1983, II, 57; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1735; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 66-67; Sezgin, GAS, I, 202; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 19, 33, 95, 283; Hasan Ensârî, "İsmâʿîlî", DMBİ, VIII, 676-678.

Emin Âşıkkutlu

EBÜ'l-FETH el-EZDÎ أبو الفتح الأزدي Ebü'l-Feth Muhammed b. Hüseyn b. Ahmed el-Ezdî el-Mevsılî (ö. 374/985) Hadis hâfızı.

Musul'da doğup Bağdat'ta yaşadı. Yetişme çağında Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, İbn Cerîr et-Taberî, Ebû Arûbe el-Harrânî, İbnü'l-Bâgandî, Ebü'l-Kāsım el-Begavî ve daha birçok hocadan hadis aldı. Kendisinden de Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû İshak İbrâhim b. Ömer el-Bermekî gibi hadisçiler rivayette bulundular.

Ebû Bekir el-Berkanî'nin zayıf bir râvi kabul ettiği Ebü'l-Feth, Büveyhî emîrlerinden Rüknüddevle (947-976) için, "Cebrâil Hz. Peygamber'e bu emîrin sûretine girerek vahiy getirirdi" anlamında bir hadis uydurmakla ve bunun karşılığında emîrin iltifat ve ikramına nâil olmakla itham edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin naklettiği bu hadis uydurma olayını Sem'ânî ve İbnü'l-Cevzî ondan aynen aktarmakta, İbn Hacer el-Askalânî ise bu hadiseyi bir başka Muhammed b. Hüseyin el-Ezdî'nin biyografisinde (Lisânü'l-Mîzân, V, 140) zikretmektedir. Ancak Zehebî'nin hiçbir eserinde bunu nakletmemesi iddiayı doğru bulmadığı kanaatini uyandırmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, Ebü'l-Feth'in rivayetleri arasında garîb ve münker hadisler bulunduğunu söylemekte, münker rivayetlerine bir misal veren Zehebî ise onu ileri derecede zayıf bulanların haklı olmadığını ifade etmektedir.

Musul âlimlerinin önemsemedikleri ve hatta hafife aldıkları Ebü'l-Feth, zayıf râviler hakkında yazdığı eserinde müsamahasız davrandığı ve birçok muhaddisin güvenilir kabul ettiği pek çok kişiyi hiçbir delile dayanmaksızın zayıf saydığı için tenkit edilmiştir.
Ebü'l-Feth el-Ezdî Şevval 374'te (Mart 985) Musul'da vefat etti. Bu tarih 367 (977-78) ve 369 (979-80) olarak da zikredilmektedir.

Eserleri. 1. Tesmiyetü men vâfeka ismühû isme ebîhi mine's-sahâbe ve't-tâbiʿîn ve men baʿdehüm mine'l-muhaddisîn. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire, risâlenin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshasına (III. Ahmed, nr. 624/17, vr. 226ª-228ª) dayanarak eseri Men vâfeka ismühû isme ebîh adıyla ve müellifin Men vâfeka ismühû künyete ebîh adlı risâlesiyle birlikte yayımlamıştır (Küveyt 1408/1988). 2. Men vâfeka ismühû künyete ebîh. Müellifin birinci eseriyle birlikte neşredilmiştir (Küveyt 1408/1988). 3. Kitâbü'l-Mahzûn fî ʿilmi'l-hadîs. Kendilerinden sadece bir kişinin hadis rivayet ettiği 269 sahâbîyi alfabetik olarak sıraladığı ve bunlardan seksen ikisinin rivayetlerini de zikrettiği eserin bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (III. Ahmed, nr. 624/20, vr. 206b-219b). Ali Vasfi Kurt eser üzerinde yüksek lisans tezi çalışması yapmıştır (MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987). 4. İsmü külli sahâbiyyîn revâ ʿan Resûlillâh emren ve nehyen ve men baʿdehû mine't-tâbiʿîn ve gayrihim mimmen lâ eha lehû yüvâfiku ismühû min nekaleti'l-hadîs min cemîʿi'l-emsâr. Eserin birer nüshası Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 2969/5, vr. 525ª-532b) ve Süleymaniye (Lâleli, nr. 3729/8, vr. 73b-92ª) kütüphanelerinde mevcuttur. 5. Ehâdîs müntekāt. Garîbü'l-hadîse dair olan bu çalışmanın bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'ndedir (Mecmua, nr. 79, vr. 112ª-115b). 6. Kitâb fîhi mevâʿiz ve hikem. Bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mecmua, nr. 18, vr. 176ª-193ª).

Ayrıca Fevâʾid fi'l-hadîs, Zehebî'nin büyük bir cilt olduğunu söylediği el-Cerh ve't-taʿdîl fi'd-duʿafâʾ min ricâli'l-hadîs ve Şerhu'ş-Şihâb adlı eserlerinin bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, II, 243-244; Sem'ânî, el-Ensâb, I, 198-199; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam (Atâ), XIV, 308-309; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 303; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 347-350; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, III, 967-968; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 523; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 40; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 139-140; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 50; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 84; Brockelmann, GAL Suppl., I, 280; Sezgin, GAS, I, 199-200; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IX, 232; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 98.

İsmail L. Çakan

EBHERÎ, Ebû Bekir أبو بكر الأبهري Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed et-Temîmî el-Ebherî (ö. 375/986) Mâlikî fakihi ve hadis âlimi.

290 (903) yılından önce (muhtemelen 289/902) doğdu. Ebherî nisbesiyle tanınmış olmasından, ailesinin İran'da Kazvin ile Zencan arasında bulunan Ebher'de yaşadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca aslen Temîm kabilesinden geldiği için de Temîmî nisbesini almıştır. Tahsilini Bağdat'ta yaptı. Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kādî, Ebü'l-Ferec el-Kādî, Ebû Bekir b. Cehm, Tayâlisî ve İbn Bükeyr'den fıkıh okudu. İbn Ebû Arûbe el-Harrânî, İbn Ebû Dâvûd, İbnü'l-Bâgandî, Ebû Bekir b. Dâse el-Basrî, Ebü'l-Kasım el-Begavî ve İbn Zeyd el-Mervezî'den hadis dinledi. Hadiste sika* olarak tanınan ve âlî isnadları toplayan Ebherî'den de İbrâhim b. Mahled, Ebû Bekir el-Berkānî, Ali b. Muhammed b. Hasan el-Harbî, Ebü'l-Kāsım et-Tenûhî, Hasan b. Ali el-Cevherî, Dârekutnî, Bâkıllânî, Asîlî ve Ebû Muhammed el-Kalaî hadis rivayet ettiler.

Tahsilini tamamladıktan sonra altmış yıl gibi uzun bir müddet Bağdat'ta Mansûr Camii'nde fıkıh ve hadis dersleri okuttu ve fetva verdi. Bu süre içinde Irak, Horasan, Mısır ve Kuzey Afrika'dan gelen çok sayıda talebe kendisinden ders aldı. Cehdamî'den sonra Irak'ta ondan daha çok talebe yetiştiren bir Mâlikî fakihin gelmediği söylenir. Yukarıda anılanlardan başka Ebû Ca'fer el-Ebherî (el-Ebheriyyü's-sagır), Ebû Saîd el-Kazvînî, Ebü'l-Kāsım İbnü'l-Cellâb, Ebü'l-Hasan İbnü'l-Kassâr, İbn Huveyzmendâd, İbn Abbas el-Bağdâdî gibi âlimler de ondan ders almışlardır. Ebherî, Mâlikî mezhebinin Irak'ta yayılmasında önemli rol oynamış ve döneminde bu mezhebin imamı kabul edilmiştir. Ancak kendisine teklif edilen Bağdat kadılığını kabul etmemesi bu makamın diğer mezheplere geçmesine sebep olmuş ve kendisinden sonra da Mâlikî fıkhını temsil eden güçlü kişiler yetişmediğinden bu mezhep Irak'ta zayıflamıştır. Ebherî sadece kendi mezhebinin taraftarları arasında değil diğer mezhep mensuplarınca da itibar görmüş ve bu mezheplerle ilgili fıkhî meselelerde bilgisine başvurulmuştur. Kādılkudât İbn Ümmü Şeybân el-Hâşimî hüküm verirken onu sağ yanına oturtur, kendisine diğer âlimlerden ayrı bir değer verirdi. Hadis ve fıkıh ilimlerinin yanı sıra kıraat ilminde de derin bilgi sahibi olan Ebherî ayrıca ahlâkı, vakarı ve cömertliğiyle de meşhur olmuştur. 7 Şevval 375 (20 Şubat 986) tarihinde vefat eden Ebherî'nin cenaze namazını yıllarca ders okuttuğu Mansûr Camii'nde Ebû Hafs İbnü'l-Âcurrî kıldırdı. Burhâneddin İbn Ferhûn'un 7 Şevval 395 (17 Temmuz 1005) olarak verdiği ölüm tarihi (ed-Dîbâcü'l-müzheb, II, 210) yanlış olmalıdır. Zira İbn Ferhûn dahil hemen bütün kaynaklarda seksen küsur yıl yaşadığı açıkça belirtilmiştir.

Eserleri. 1. Şerhu'l-Muhtasari'l-kebîr fi'l-fıkh. Ebû Muhammed İbn Abdülhakem'in Muhtasar'ı üzerine yapılan bu şerhin şimdiye kadar III, VIII ve XII. ciltleri

bulunabilmiştir. 2. el-Fevâ᾽idü'l-müntekātü'l-garâ᾽ibü'l-hisân (bu iki eserin yazma nüshaları için bk. Sezgin, I, 467-468, 477). Kaynaklarda Ebherî'nin, İbn Abdülhakem'in el-Muhtasarü's-Sagır adlı eserine de bir şerh yazdığı ve ayrıca Kitâbü'r-Red ʿale'l-Müzenî, Kitâbü'l-Usûl, Kitâbü İcmâʿi ehli'l-Medîne, Kitâbü Fazli'l-Medîne ʿale'l-Mekke, Kitâbü'l-ʿAvâlî, Kitâbü'l-Emâlî adıyla başka eserler de telif ettiği kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 283; Hatîb, Târîhu Bagdâd, V, 462-463; İbn Abdülber, el-İntikā᾽, Kahire 1350, s. 53; Şîrâzî, Tabakātü'l-fukahâ, s. 167; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, II, 466-473; Abdülvâhid el-Merrâküşî, el-Muʿcib fî telhîsi ahbâri'l-Magrib (nşr. M. Saîd el-Uryân), Kahire 1383/1963, s. 62; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ᾽, XVI, 332-334; a.mlf., el-ʿİber, II, 146; Safedî, el-Vâfî, III, 308; Yâfiî, Mir᾽âtü'l-cenân, II, 405; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 304-305; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müzheb, II, 206-210; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IV, 147; Makkarî, Ezhârü'r-riyâz (nşr. Saîd Ahmed A'râbî v.dğr.), Rabat 1398/1978, III, 27, 86; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 85-86; Hediyyetü'l-ʿarifîn, II, 50; Ziriklî, el-Aʿlâm, VIII, 98; Sezgin, GAS, I, 467-468, 477; Kehhâle, Muʿcemü'l-mü᾽ellifîn, X, 241.

Muhammed Süveysî

GITRÎFÎ الغطريفي Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. Hüseyn el-Gıtrîfî el-Cürcânî (ö. 377/987) Muhaddis.

---

280 (893) yılından sonra Hazar denizinin güneydoğusundaki Dihistan'da doğdu. Dedesinin büyük dedesi olan Gıtrîf b. Cehm'e nisbetle Gıtrîfî, Cürcân'da yaşaması sebebiyle Cürcânî, Nîşâburlu olan babası ve daha sonra kendisi Dihistan ribâtında kale kumandanlığı yaptığı için Ribâtî ve Gāzî nisbeleriyle anılır. Benî Abdülkays'a nisbetle Abdî ve Abkasî nisbeleriyle de bilinir. Gıtrîfî babasının kale kumandanı olduğu sırada dünyaya geldi ve ailesi bir müddet sonra Cürcân'a giderek oraya yerleşti. Tahsil hayatının başlangıç dönemi hakkında bilgi bulunmamakla birlikte 301'de (913) vefat eden İbrâhim b. Yûsuf el-Hisencânî'den hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Gıtrîfî Cürcân'da Hasan b. Süfyân en-Nesevî, Ebû Halîfe el-A'mâ. Ebü'l-Abbas İbn Süreyc, Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî, İbn Huzeyme ve Ebû Avâne el-İsferâyînî gibi muhaddislerden hadis tahsil etti. Fakih ve muhaddis olan hocası Ebü'l-Abbas İbn Süreyc'den naklettiği hadislerin yegâne râvisi odur. Zehebî onun Hemedan, Rey, Bağdat ve Nîşâbur gibi ilim merkezlerinde hadis öğrendiğini belirtmektedir (Târîẖu'l-İslâm, s. 615). Arkadaşı ve yaşça kendisinden büyük olan Ebû Bekir el-İsmâilî eş-Ṣaḥîḥ'inde Gıtrîfî'den 100'den fazla hadis rivayet etmiştir (a.g.e., s. 615). Sehmî ise bu hadislerin yirmi civarında olduğunu söylemektedir (Târîẖu Cürcân, s. 430). Bir hocadan öğrenilen hadislerin kendisi hayatta iken rivayet edilmesi geleneğe aykırı olduğundan Ebû Bekir el-İsmâilî, Gıtrîfî'nin adını değişik şekillerde tedlîs* ederek ondan rivayette bulunmuştur. Gıtrîfî'den ayrıca Ebü'l-Kāsım ez-Zeccâcî, Hamza b. Yûsuf es-Sehmî, Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Ebü't-Tayyib et-Taberî gibi önemli kişiler hadis nakletmişlerdir.

Hâfız, sika ve sebt sıfatlarıyla anılan ve çok hadis rivayet etmesiyle tanınan Gıtrîfî hadis tahammül ve edâsında ciddi davranan muhaddislerden biriydi. Ebû Bekir el-İsmâilî'nin ibadete düşkün olduğunu söylediği Gıtrîfî'nin ömrünün sonlarına doğru hâfıza kaybına uğradığı ileri sürülmüşse de onu daha iyi tanıyan talebesi Hamza es-Sehmî'nin bu iddiaya Târîẖu Cürcân'da yer vermediğini kaydeden İbn Hacer el-Askalânî bunun doğru olmadığını belirtmektedir.

Gıtrîfî 377 yılı Receb ayında (Kasım 987) Cürcân'da vefat etti.

Eserleri. 1. Cüzʾü'l-ḥadîs̱. Âlî rivayetleri ihtiva etmesi sebebiyle kaynaklarda övgüyle sözü edilen ve çeşitli konulara dair doksan bir hadis ihtiva eden bu cüzün üç nüshası günümüze ulaşmıştır (Köprülü Ktp., nr. 1584/9, vr. 85a-94b; Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 13, vr. 51a-64b, Mecmua, nr. 40, vr. 36a-52a). Eser ve müellifi üzerinde Yusuf Ziya Keskin Ebû Ahmed el-Gıtrîfî ve Hadis Cüz'ü adıyla yüksek lisans çalışması yapmıştır (MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990). 2. Eḥâdîs̱ü ḥisân. Eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir. (Mecmua, nr. 54/2, vr. 42a-46b). Gıtrîfî'nin el-Müsnedü'ṣ-ṣaḥîḥ diye de anılan hacimli eseri el-Müstaḫrec ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî'nin ise günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Sehmî, Târîẖu Cürcân (nşr. Muhammed Abdülmu'îd Han), Beyrut 1407/1987, s. 430-432; Sem'ânî, el-Ensâb, IX, 159-160; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 385; İbnü's-Salâh, ʿUlûmü'l-ḥadîs̱, s. 397; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 354-356; a.mlf., el-ʿİber, II, 150; a.mlf., Târîẖu'l-İslâm: sene 351-380, s. 614-615; a.mlf., Teẕkiretül-ḥuffâẓ, III, 971-973; Safedî, el-Vâfî, II, 84; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, Beyrut 1986, V, 35-36; Tecrid Tercemesi, I, 335-336; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 387-388; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 90; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 50; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VIII, 254; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 26, 88; Sezgin, GAS, I,203.

Yusuf Ziya Keskin

HÂKİM el-KEBÎR (الحاكم الكبير) Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbûrî (ö. 378/988) Horasanlı muhaddis, Tûs ve Şâş kadısı.

285 (898) yılında Nîşâbur'da doğdu. "Kirbâs" (çoğulu kerâbîs) denilen bir çeşit pamuk bezin alım satımıyla uğraştığı için Kerâbîsî nisbesiyle de anılır. Muhaddisler arasında en üst dereceye ulaştığı için "Hâkim" unvanını almıştır. Kendisini talebesi ve el-Müstedrek müellifi Hâkim en-Nîsâbûrî'den ayırmak için unvanının sonuna "kebîr" (büyük) sıfatı eklenmiştir. Hadis tahsiline yirmi yaşından sonra başlayan Hâkim el-Kebîr on yedi yıl içerisinde Horasan, Taberistan, Rey, Şam, Irak, el-Cezîre, Hicaz, Taberiye, Humus, Harran, Halep gibi ilim merkezlerine giderek birçok âlimin hadis derslerine katıldı. Hocaları arasında Ahmed b. Muhammed el-Mâsercisî, Muhammed b. Şâdel, İbn Huzeyme, İbnü'l-Bâgandî, Ebü'l-Kāsım el-Begavî, Ebû Arûbe el-Harrânî yer alır. Kendisinden Hâkim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî,

Muhammed b. Ahmed el-Cârûdî ve İbn Mencûye gibi âlimler rivayette bulunmuşlardır.

Hadislerin sıhhatini gerektiren şartlar, râvi adları ve hadislerin illeti başta olmak üzere hadis ilimleri alanındaki geniş bilgisiyle Horasan bölgesinin imamı ve hadis hâfızı olarak tanınan Hâkim el-Kebîr'in hadis rivayetindeki güvenilirliği "sika", "sebt" ve "me'mûn" gibi terimlerle ifade edilmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre ölümünden iki yıl önce gözlerini kaybetmiş, hâfızasında zayıflama meydana gelmiş, fakat rivayetlerinde herhangi bir yanlışlık yaptığı görülmemiştir.

333 (944) yılında Nîşâbur'dan ayrılan Hâkim Horasan'ın birçok şehrinde kadılık yaptı. Hadise dayalı fıkıh bilgisini takdir eden Horasan Emîri Nûh b. Nasr kendisini Şâş kadılığına tayin etti, dört yıl kadar sonra da Tûs kadılığına getirildi. Hâkim daha sonra bu görevinden ayrılarak 345'te (956) Nîşâbur'a döndü ve burada zamanını eserlerini tamamlamak ve mescidinde ibadet etmekle geçirdi. Bu dönemde kendisine kadılık ve tezkiye görevleri teklif edilmişse de kabul etmemiştir. 378 yılının Rebîülevvel ayında (Temmuz 988) Nîşâbur'da vefat eden Hâkim el-Kebîr evinde defnedildi.

Hâkim en-Nîsâbûrî hocasının Selef yolunu takip eden, Ehl-i beyt ve ashap hakkında insaflı bir tutum içerisinde bulunan sâlih bir kişiliğe sahip olduğunu söylemektedir. Mezhebi konusunda açık bilgi bulunmamakla beraber biyografisine tabakātü'ş-Şâfiiyye kitaplarında yer verilmesi, onun Şâfiî mezhebinin görüşlerini benimsediği kanaatini uyandırmaktadır.

Eserleri. 1. el-Esâmî ve'l-künâ (el-Esmâʾ ve'l-künâ, el-Esmâʾ ve'l-künâʾü'l-mücerrede). Adı bilinip künyesiyle veya künyesi bilinip adıyla meşhur olan râvileri tanıtan bir eser olup Müslim'in ve Nesâî'nin aynı konudaki kitaplarından daha faydalı kabul edilmiştir. Zira bu iki müellif sadece adı bilinen râvilerin künyelerini vermişlerdir. Eserin baş tarafı kaybolduğu için bir mukaddimesinin bulunup bulunmadığı bilinmemekte, dolayısıyla müellifin bu eserde takip ettiği metodu tesbit etmek mümkün olmamaktadır. Hâkim, her künyeyi yarı alfabetik olarak ayrı bir bab başlığı altında toplamış, ardından künyeleri ilk isme göre yine yarı alfabetik bir sistemle sıralamıştır. Daha sonra her künyenin bitiminde ismi bilinmeyip sadece künyesiyle tanınan kişileri kaydetmiştir. Künye sahipleri hakkında bilgi verirken genellikle isim ve nisbelerini, memleketlerini, görevlerini, meşhur bazı hocalarını ve öğrencilerini zikretmekte, zaman zaman bunları cerh ve ta'dîle tâbi tutarak rivayet ettikleri hadislerden örnekler vermektedir. Bu arada bazı hadislerin sahih veya zayıf olduğunu belirtmekte ve incelediği kişinin bir sözünü senediyle birlikte nakletmektedir. 2096 şahsın yer aldığı eser el-Esâmî ve'l-künâ adıyla Yûsuf b. Muhammed ed-Duhayl tarafından neşredilmiştir (I-IV, Medine 1994). Cemmâîlî diye tanınan Abdülganî el-Makdisî eseri Telḫîṣü'l-Künâ adıyla ihtisar etmiş, Zehebî de kitaptaki isim ve künyeleri alfabetik şekilde tertip ederek çalışmasına el-Muḳtenâ fî

serdi'l-künâ adını vermiştir (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1531; Halep, el-Mektebetü'l-Ahmediyye, nr. 328). Zehebî'nin bu eserinin Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd'da tahrîcinin yapıldığı ve Medine'de Câmiatü'l-İslâmiyye'ye bağlı Meclisü'l-bahsi'l-ilmî tarafından yayımlanacağı belirtilmektedir (Hâkim el-Kebîr, el-Esâmî ve'l-künâ, nâşirin mukaddimesi, I, 82). 2. Şiʿâru aṣḥâbi'l-ḥadîs̱. Ehl-i hadîsin namaz konusundaki tutumunu, özellikle amelin imandan cüz olduğu ve imanın artıp eksilebileceği görüşünü ortaya koymak amacıyla kaleme alınan ve seksen altı rivayete yer verilen bu eser küçük çaplı bir çalışma olup Subhî es-Sâmerrâî (Küveyt, ts.) ve Abdülazîz b. Muhammed es-Sedhân (Beyrut 1405) tarafından yayımlanmıştır. 3. ʿAvâli'l-İmâm Mâlik. İmam Mâlik'in mükerrerleriyle birlikte 215 âlî isnadlı rivayetini ihtiva etmektedir (nşr. Muhammed Şâzelî, Tunus 1406). 4. el-Fevâʾid. Eserin sadece on ve on birinci cüzleri günümüze ulaşmıştır (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 55, vr. 58-73).

Hâkim el-Kebîr'in kaynaklarda zikredilen diğer eserleri de şunlardır: el-ʿİlel, el-Muḫarrec ʿalâ Muḫtaṣari'l-Müzenî, eş-Şürûṭ, Tesmiyetü ḍuʿafâʾi'l-muḥaddis̱în, eş-Şüyûḫ ve'l-ebvâb, el-Emâlî, el-Eşʿârü'l-muḫtâretü'ṣ-ṣaḥîḥa minhâ ve'l-muʿâre. Hâkim'in Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'leri üzerindeki çalışmalarının (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 50-51; Kehhâle, XI, 180; Sandıkçı, s. 23, 158) müstahrec türü birer çalışma olduğu anlaşılmaktadır (Zehebî, Tez̲kiretü'l-ḥuffâẓ, III, 977; a.mlf., el-ʿİber, II, 153; Kettânî [Özbek], s. 22-23).

BİBLİYOGRAFYA:Hâkim el-Kebîr, el-Esâmî ve'l-künâ (nşr. Yûsuf b. Muhammed ed-Duhayl), I-IV, Medine 1994, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, I, 1-152; a.mlf., Şiʿâru aṣḥâbi'l-ḥadîs̱ (nşr. Subhî es-Sâmerrâî), Küveyt, ts. (Dârü'l-Hulefâ); Ebû Ya'lâ el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs), Riyad 1409/1989, I, 459; III, 847, 962; Sem'ânî, et-Taḥbîr, II, 358, 431; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ, XV, 893-896; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VII, 146; İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 103-104; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 60; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 370-376; a.mlf., Tez̲kiretü'l-ḥuffâẓ, III, 976-979; a.mlf., el-ʿİber, II, 153; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 351-380, s. 637-638; Safedî, el-Vâfî, I, 115; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, II, 408; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 420-421; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, VII, 5-6; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IV, 154; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 388-389; İbnü'l-İmâd, Şez̲erât, III, 93; Flügel, Keşfü'ẓ-ẓunûn İndeks, V, 42, 141; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 50-51; Ziriklî, el-Aʿlâm,VII, 244; M. Muhammed Ebû Zehv, el-Ḥadîs̱ ve'l-muḥaddis̱ûn, Kahire 1378/1958, s. 468; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XI, 180; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 121; a.e. (Özbek), s. 22-23; Sezgin, GAS, I, 203-204; M. Nâsırüddin el-Elbânî, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye, Dımaşk 1390/1973, s. 252; Bedrân, Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳ, II, 436; Ekrem Ziya el-Ömerî, Buḥûs̱ fî târîḫi's-sünneti'l-müşerrefe, Medine 1984; Kemal Sandıkçı, Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar, Ankara 1991, s. 23, 158.

Mehmet Ali Sönmez

İBNÜ'l-MUZAFFER (ابن المظفّر) Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. el-Muzaffer b. Mûsâ el-Bezzâz el-Bağdâdî (ö. 379/989) Hadis hâfızı.

Muharrem 286'da (Ocak 899) Bağdat'ta doğdu. Aslen Sâmerrâlı olup babası Sâmerrâ'dan Bağdat'a gidip yerleşmiştir. Sahâbî Seleme b. Ekva'ın soyundan geldiği

söylenmekle beraber kendisi hem bu konuda hem de Arap olup olmadığı hususunda kesin bilgiye sahip bulunmadığını belirtmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Muzaffer'in soyunun Seleme'ye dayandığına dair bilgiyi sadece Abdülvâhid b. Ali b. Berhân'ın verdiğini söyleyerek bunu şüpheyle karşılamıştır (Târîḫu Baġdâd, III, 262). İbnü'l-Muzaffer 300 (912) yılı başından itibaren hadis öğrenimine başladı. Harran, Dımaşk, Mısır, el-Cezîre, Halep, Humus, Vâsıt, Kûfe ve Rakka'ya giderek Kāsım b. Zekeriyyâ el-Mutarriz, İbn Cerîr et-Taberî, İbnü'l-Bâgandî, Ebü'l-Kāsım el-Begavî, İbn Ebû Dâvûd, Tahâvî ve Ebû Arûbe gibi âlimlerden hadis öğrendi. Kendisinden Dârekutnî, İbn Şâhîn, Berkānî, İbn Ebü'l-Fevâris, Mâlînî, Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî hadis rivayet etti. İbnü'l-Muzaffer sika, me'mûn gibi vasıflarla anılmış olup ondan binlerce hadis yazan Dârekutnî'nin kendisine büyük saygı gösterdiği, Şîa'ya meyilli olup olmadığı yolundaki bir soruya onlara sempatisi bulunduğunu, ancak bunun güvenilirliğine zarar verecek nitelikte sayılmadığını belirttiği kaydedilmektedir. İbnü'l-Muzaffer Cemâziyelevvel 379'da (Ağustos 989) Bağdat'ta vefat etti.

Eserleri. 1. el-Fevâʾid (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 357, vr. 96-100; Mecmua, nr. 80, vr. 83-87). 2. el-Fevâʾidü'l-münteḳāti'l-ġarâʾibi'l-ḥisân (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 117, vr. 214-223). 3. el-Cüzʾ fîhi mine'l-fevâʾidi'l-münteḳāt ʿani'ş-şüyûḫi'l-ʿavâlî (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 10-11). 4. Ḥadîs̱ (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 56, vr. 244a-262a). 5. Ġarâʾibü ḥadîs̱i'l-İmâm Ebî ʿAbdillâh Mâlik b. Enes (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 279, vr. 63-77). 6. Ġarâʾibü ḥadîs̱i Şuʿbe b. el-Ḥaccâc. Abdullah b. Abdülazîz el-Gusn tarafından yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1404, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye külliyyetü usûli'd-dîn). 7. Münteḳā min ḥadîs̱i Hişâm b. ʿAmmâr (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 63, vr. 153-164). Onun ayrıca Feżâʾilü İbn ʿAbbâs adlı bir eseri bulunduğu kaydedilmektedir (İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 383).

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîḫu Baġdâd, III, 262-264; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VII, 152-153; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, III, 172-174; Zehebî, Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, III, 980-982; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 418-421; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 43; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 308; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 383-384; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 389-390; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, III, 96; Ziriklî, el-Aʿlâm, VII, 325; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XII, 38; Sezgin, GAS, I, 204-205; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 393-394; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 88, 153, 154, 183, 233-234.

Kâmil Çakın

RABAÎ (الربعي) Ebû Süleymân Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed er-Rabaî (ö. 379/989) Muhaddis.

İbn Zebr olarak da bilinir. Babası Dımaşk’ta ve Mısır’da kadılık yapan, pek güvenilir bulunmamakla birlikte hadise dair kitaplar yazan ve el-Münteḳā min aḫbâri’l-Aṣmaʿî adlı eseri (nşr. Muhammed Mutî‘ el-Hâfız, Dımaşk 1987) günümüze ulaşan bir âlimdi (bu eser Fuat Sezgin’in kaydettiği gibi Rabaî’ye değil babasına aittir). Rabaî babasından, İbn Ebû Dâvûd ile Ebü’l-Kāsım el-Begavî’den, Cümâhir b. Muhammed ez-Zemlekânî, Muhammed b. Feyz el-Gassânî, Muhammed b. Hureym el-Ukaylî, Saîd b. Abdülazîz el-Halebî ve İbnü’s-Seken gibi muhaddislerden hadis okudu; ayrıca hadis öğrenmek için yolculuk yaptı. Kendisinden Abdülganî el-Ezdî, Temmâm er-Râzî, Mâlînî gibi âlimlerle Muhammed b. Avf el-Müzenî, Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Nasr ve kardeşi Ahmed b. Abdurrahman b. Ebû Nasr gibi muhaddisler hadis öğrendi. Rabaî’nin belirttiğine göre evinde misafir olan Tahâvî onun kitaplarını inceledikten sonra, “Siz eczacı, biz tabibiz” diyerek kendisine olan hayranlığını dile getirmiştir. Muhaddis ve kıraat âlimi Ebû Hafs el-Kettânî, Rabaî’nin kendilerine Dımaşk Camii’nde hadis imlâ ettiğini, onun güvenilir bir muhaddis olduğunu belirtmiştir. Rabaî 12 Cemâziyelevvel 379’da (18 Ağustos 989) vefat etti.

Eserleri. 1. Veṣâya’l-ʿulemâʾ ʿinde ḥużûri’l-mevt. Eserde vasiyetin önemine dair hadislerle Resûl-i Ekrem’in vefatından önce söylediği sözler, Hz. Âdem ve Nûh ile sahâbî, tâbiî, âlim ve şairlerden altmış üç kişinin ölüm öncesinde yaptıkları vasiyetleri senedleriyle birlikte bir araya getirilmiştir (nşr. Salâh Muhammed el-Hıyemî - Abdülkādir Arnaût, Dımaşk-Beyrut 1406/ 1986). 2. Târîḫu mevlidi’l-ʿulemâʾ ve vefeyâtihim. Vefeyâtü’n-naḳale ʿale’s-sinîn diye de anılan eser (Hediyyetü’l-ʿârifîn, II, 51), hicretin başlangıcından itibaren 338 (949) yılına kadar âlimlerin doğum ve ölüm tarihleriyle bazı önemli hadiselerin vuku bulduğu tarihler yıllara göre sıralanmıştır (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed, I-II, Riyad 1410). Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Kettânî (ö. 466/1074) esere 338-462 (949-1070) yılları arasında yaşayan âlimlerle ilgili Ẕeylü Târîḫi mevlidi’l-ʿulemâʾ ve vefeyâtihim adıyla bir zeyil yazmış (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed, Riyad 1409), onun talebesi Ebû Muhammed Hibetullah b. Ahmed el-Ekfânî de 463-483 (1071-1090) yıllarına ait Ẕeylü Ẕeyli Târîḫi mevlidi’l-ʿulemâʾ ve vefeyâtihim adlı eserini kaleme almıştır (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed, Riyad 1409/1989). 3. Aḫbâru İbn Ebî Ẕiʾb. Zâhidliği ve halifeleri çekinmeden eleştirmesiyle tanınan tebeu’t-tâbiîn neslinden Ebü’l-Hâris Muhammed b. Abdurrahman el-Kureşî’ye dair bilgiler ihtiva etmektedir (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 94, vr. 313-316). 4. Eḥâdîs̱ü’r-Rabaʿî. Bir hadis cüzü olup bir nüshası Halep’te el-Mektebetü’l-Ahmediyye’de bulunmaktadır (el-Evkaf, nr. 314).

BİBLİYOGRAFYA:Rabaî, Veṣâya’l-ʿulemâʾ ʿinde ḥużûri’l-mevt (nşr. Salâh Muhammed el-Hıyemî - Abdülkādir Arnaût), Dımaşk-Beyrut 1406/1986, neşredenin girişi, s. 9-11; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XV, 315-316; XVI, 440-441; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, III, 996-997; İbn Hacer el-Askalânî, Refʽu’l-iṣr ʿan Ḳuḍâti Mıṣr (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 1418/ 1998, s. 175-180; Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed el-Kettânî, Ẕeylü Târîḫi mevlidi’l-ʿulemâʾ ve vefeyâtihim (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed), Riyad 1409, neşredenin girişi, s. 37-44; Hediyyetü’l-ʿârifîn, II, 51; Kettânî, er-Risâletü’l-müsteṭrafe, s. 212; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 286; Sezgin, GAS (Ar.), I, 413-414; M. Âsaf Fikret, “İbn Zebr”, DMBİ, III, 613-614.

M. Yaşar Kandemir

KELÂBÂZÎ, Muhammed b. İbrâhim (محمد بن إبراهيم الكلاباذي) Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya‘kūb el-Buhârî el-Kelâbâzî (ö. 380/990) Tasavvufun temel kaynaklarından olan et-Taʿarruf adlı eseriyle tanınan mutasavvıf, fıkıh ve hadis âlimi.

Nisbesini Buhara’nın bir mahallesi olan Kelâbâz’dan almaktadır. Gulâbâdî nisbesiyle de anılan Kelâbâzî’nin ailesi, yetişme tarzı ve ziyaret ettiği yerler hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Tasavvufla ilgili iki önemli eseri olduğu halde sûfîlere dair bilgi veren tabakat kitaplarında kendisine yer verilmemiş, sadece Abdurrahman-ı Câmî tasavvufta üstadı olan Fâris b. Îsâ’dan bahsederken onun ismine temas etmiştir (Nefeḥâtü’l-üns, s. 205). İbn Kutluboğa ve Leknevî gibi daha ziyade Hanefî fıkıh âlimleri hakkında bilgi veren yazarlar bir Hanefî fakihi olması dolayısıyla ondan kısaca söz etmişlerdir (Tâcü’t-terâcim, s. 87; el-Fevâʾidü’l-behiyye, s. 161).

Muhammed b. Fazl’dan fıkıh okuduğu bilinen Kelâbâzî, Meʿâni’l-aḫbâr olarak da bilinen Baḥrü’l-fevâʾid adlı eserinde hadis öğrendiği hocalarının isimlerini kaydetmiştir. Tasavvuftaki üstadı ise Hallâc-ı Mansûr’un takipçilerinden Fâris b. Îsâ’dır. Kelâbâzî, Meʿâni’l-aḫbâr ve et-Taʿarruf’ta sohbetinde bulunduğu üstatlarının adını zikreder. Bunların bir kısmının Semerkantlı, Reyli, Hemedanlı, Kûfeli ve Bağdatlı olduğu dikkate alınırsa bu şehirleri ziyaret ettiği söylenebilir. Kızı Ümmü’l-Kāsım’ın Meʿâni’l-aḫbâr’ı rivayet edenler arasında bulunması onun çocuklarının eğitimleriyle de ilgilendiğini göstermektedir. Buhara’da vefat eden Kelabâzî’nin kabrinin Muhammed Pârsâ ve Ali b. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî zamanında bir ziyaret yeri olduğu anlaşılmaktadır (Tevhide Giriş, s. 99; Reşehât Tercümesi, s. 18).

Eserleri. 1. et-Taʿarruf li-meẕhebi ehli’t-taṣavvuf. Tasavvuf konusunda erken dönemde yazılmış eserlerden biridir. Müellif giriş kısmında sûfî olmadıkları halde sûfî görünen istismarcılardan şikâyet eder, yaşadığı çağda gerçek sûfîliğin yok denecek kadar azaldığını söyler. Eserin ilk dört bölümünde sûfîlik ve sûfîler hakkında özet bilgiler verilmiş, ikinci kısımda sûfîlerin inanç konularındaki kanaatleri anlatılmıştır. Burada verilen bilgiler el-Fıḳhü’l-ekber ve Nesefî akaidindeki bilgilere benzer. Kelâbâzî bu bilgileri vererek sûfîlerin akaid konularında Ehl-i sünnet mezhebini takip ettiklerini

gösterir ve onları savunur. Üçüncü kısımda bazı tasavvufî haller ve makamlar kısaca anlatılır. Dördüncü kısım vecd, fenâ, sekr, mârifet, tecellî ve tevhid gibi tasavvufun özünü oluşturan hususlar ve terimlere dairdir. Beşinci kısım riyâzet, halkla ilişkiler, ilham, rüya, keramet ve semâ gibi konuları içerir. Bu konularda verdiği özlü bilgilerle bir Sünnî tasavvufunun varlığını ortaya koyduğu için, "Taʿarruf olmasaydı tasavvuf bilinmezdi" denilmiştir. Eser İzzeddin el-Kâşî'nin de kaynakları arasında yer alır (DİA, XXIII, 555). et-Taʿarruf tasavvuf tarihinde etkili olmuş, üzerine şerhler yazılmış ve erken bir dönemde Farsça'ya tercüme edilmiştir. İsmâil b. Muhammed el-Müstemlî eseri Nûrü'l-mürîdîn ve fażîḥatü'l-müddeʿîn ve ḳamʿu'l-mübtediʾîn ve ḥüccetü Ehli's-sünne ve'l-müʾminîn adıyla Farsça şerhetmiştir (I-II, Leknev 1328/1912; nşr. Muhammed Revşen, I-II, Tahran 1984-87). Bu şerh, tasavvufla ilgili ilk önemli Farsça eser olması bakımından da değerlidir. Ahmed Ali Recâî tarafından Ḫulâṣa-yı Şerḥ-i Taʿarruf adıyla yayımlanan (Tahran 1349) ve yazarı belli olmayan kitap Müstemlî'nin şerhinin bir özetidir. Alâeddin Konevî'nin şerhi Ḥüsnü't-taṣarruf fî şerḥi't-Taʿarruf adını taşımaktadır (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1232). Müellifi bilinmeyen başka bir şerhin çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır (Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Haraccıoğlu, nr. 1539; Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1028). Bu şerh Konevî şerhinin özetlenmiş bir şekli gibidir. Kaynaklarda Hâce Abdullah Herevî'nin de bir şerhi olduğu kaydedilmekteyse de bu şerh elde mevcut değildir. Ayrıca Gîsûdırâz'ın eseri Farsça şerhettiği kaydedilmektedir (DİA, XIV, 94). et-Taʿarruf'u yayımlayan A. John Arberry (Kahire 1935) eseri The Doctrine of The Sufis adıyla İngilizce'ye çevirmiştir (Cambridge 1935, 1977). Abdülhalim Mahmûd ve Tâhâ Abdülbâkī Sürûr'un da neşrettiği eseri (Kahire 1380/1960) Süleyman Uludağ Doğuş Devrinde Tasavvuf (İstanbul 1979, 1992), Tacettin Okuyucu Ehl-i Tasavvuf Yolu (Konya 1981) adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. Eserin Fransızca tercümesi R. Deladrière tarafından yapılmıştır (Kalābādhī Muhammed b. İbrāhīm, Traité de soufisme: Les maîtres et les étapes. Kitāb al-Taʿarruf li-madhab ahl al-tasavvuf, Paris-Sindbad 1996). Birçok yazma nüshasının bulunması, erken bir dönemde Farsça'ya tercüme edilmesi, üzerine şerhler yazılması et-Taʿarruf'un tasavvuf tarihinde etkili olduğunu göstermektedir. 2. Meʿâni'l-aḫbâr (Baḫrü'l-fevâʾid). Eserde ibadet, tasavvuf, ahlâk ve edeple ilgili 222 hadis şerhedilmiştir. Bunlar şerhedilirken ayrıca 805 hadis kullanılmıştır. 222 hadisin 168'i Kütüb-i Sitte, el-Muvaṭṭaʾ, Dârimî ve Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde, geri kalan elli beş hadisin kırk dokuzu da ikinci derecedeki hadis kitaplarında yer alır. Eser Bilal Saklan tarafından geniş bir şekilde tahlil edilmiştir (Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî ve Meâni'l-ahbâr, Konya 1991). Meʿâni'l-âḫbâr'dan ilk 100 hadisi Fikret Karapınar tahkik, tahrîc ve neşretmiştir (Konya 1999). Eser, Hakîm et-Tirmizî'nin Nevâdirü'l-uṣûl'ü gibi hadisleri tasavvuf açısından yorumlayan ilk çalışmalardan biri olması bakımından önem taşır. Kelâbâzî, et-Taʿarruf'ta yorum için başvurduğu âyet ve şiirlerin önemli bir bölümünü Meʿâni'l-

aẖbâr'da da kullanmıştır. Meʿâni'l-aẖbâr'daki hadislerin tamamına yakın kısmı daha sonra Ḳūtü'l-ḳulûb, İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn ve diğer tasavvufî eserlerde yer almıştır.

Kelâbâzî'nin kaynaklarda adı geçen el-Erbaʿûn fi'l-ḥadîs̱, Emâlî fi'l-ḥadîs̱, Faṣlü'l-ẖiṭâb, el-Eşfâʿ ve'l-evtâr, Muʿaddilü'ṣ-ṣalât gibi eserleri günümüze ulaşmamıştır (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 53, 105, 163; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 54; Brockelmann, I, 200; Sezgin, I, 668).

BİBLİYOGRAFYA:Kelâbâzî, Taarruf (Uludağ), tercüme edenin girişi, s. 11-43; a.mlf., The Doctrine of the Sufis (trc. J. A. Arberry), Cambridge 1935, tercüme edenin girişi, s. IX-XVIII; Hatîb, Târîẖu Baġdâd, XII, 39; İbn Teymiyye, Mecmûʿu fetâvâ, X, 367; VI, 298, 522; Muhammed Pârsâ, Tevhide Giriş; Faslü'l-hitâb Tercümesi (trc. Ali Hüsrevoğlu), İstanbul 1988, s. 99, 216, 496; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim fî ṭabaḳāti'l-Ḥanefiyye, Bağdad 1962, s. 87; Câmî, Nefeḥât, Tahran 1370, s. 157, 205; Reşehât Tercümesi, s. 18; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 53, 105, 163; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 161; H. Ritter, Orientalia, İstanbul 1933, s. 78-83; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 54; Brockelmann, GAL, I, 200; Sezgin, GAS, I, 668; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, III, 1372-1374; Nusrettin Yılmaz, Kelabâzî'nin Tasavvuf ve Akaid Alanındaki Görüşleriyle Matüridî'nin Mukayesesi (yüksek lisans tezi, 1990), EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Abdülhüseyin Zerrînkûb, Dünbâle-i Cüstücû der Taṣavvuf-ı Îrân, Tahran 1369 hş., s. 68-69; Bilal Saklan, Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî ve Meâni'l-ahbâr (Konya 1991), İSAM Ktp., nr. 58778; a.mlf., Hadis İlimleri Açısından Muhaddis, Sufî ve Sufî-Muhaddisler (h. IV/m. X. asır), Konya, ts.; Fikret Karapınar, Ebû Bekr Muhammed b. İshak el-Kelâbâzî'nin Meani'l-ahbar Adlı Eserinin İlk Seksen Varağının Tahkik ve Tahrici (yüksek lisans tezi, 1999), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; A. Schimmel, İslâm'ın Mistik Boyutları (trc. Ergun Kocabıyık), İstanbul 2001; J. Chabbi, "Réflexions sur le soufisme iranien primitif", JA, CCXXVI (1978), s. 37-55; A. J. Arberry, "Kelâbâzî", İA, VI, 537-538; Paul Nwyia, "al-Kalābād̲h̲ī", EI² (İng.), IV, 467; W. Madelung, "Abū Bakr Kalābāḏī", EIr., I, 262-263; K. A. Nizami, "Gîsûdırâz", DİA, XIV, 94; Erhan Yetik, "İzzeddin el-Kâşî", a.e., XXIII, 555.

Süleyman Uludağ

İBN MÜFERRİC (ابن مفرّج) Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 380/990) Mâlikî fakihi ve muhaddis.

---

315 (927) yılında Kurtuba'da (Cordoba) doğdu. Babasının büyük dedesi Müferric, Abdurrahman b. Hakem veya Abdurrahman b. Muâviye'nin mevlâsı idi (Kādî İyâz, II, 435). İbn Müferric Kurtuba'da Kāsım b. Asbağ, Muhammed b. Abdullah b. Ebû Düleym, Muhammed b. Muhammed b. Abdüsselâm el-Huşenî, Ahmed b. Ubâde er-Ruaynî ve akranlarından hadis dinledi. 337'de (949) çıktığı hac ve ilim yolculuğu sırasında Hicaz, Yemen, Şam ve Mısır'a uğradı; aralarında Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, Hayseme b. Süleyman, Ebü'l-Hasan İbn Nâfi' el-Huzâî, Ebü'l-Abbas es-Sükkerî, Ebû Muhammed İbnü'l-Verd, İbnü's-Seken, Ebû Ali Hasan b. Mervân el-Bezzâz, Ebû Ya'kūb İbn Hamdân ve Ebü'l-Meymûn Abdurrahman b. Râşid'in de bulunduğu birçok âlimden hadis öğrendi. Endülüs'te ve ziyaret ettiği bölgelerde pek çok kimse kendisinden hadis rivayet etti. Bunlar arasında hocası Ebû Saîd İbn Yûnus, Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî, İbrâhim b. Şâkir, Ebü'l-Mutarrif Abdurrahman b. Mervân el-Kanaziî ve Ebû Ömer et-Talemenkî gibi âlimler yer almaktadır. 345 (956) yılında Endülüs'e dönen ve II. Hakem'in yanında saygın bir yeri bulunan İbn Müferric İsticce

(Ecija) ve Reyye (Rayyo, Raiyo) şehirlerinde kadılık görevinde bulundu. 11 Receb 380 (4 Ekim 990) tarihinde vefat etti.

Hadis ilminde ve özellikle hadis ricâli konusunda derin bilgi sahibi olan İbn Müferric'in fıkhü'l-hadîse ve Hasan-ı Basrî ile Zührî'nin görüşlerini derlediği kitapları başta olmak üzere tâbiîn fıkhına dair eserler telif ettiği, Kāsım b. Asbağ'ın rivayetlerini müsned şeklinde topladığı, ayrıca şiirinin bulunduğu kaydedilmektedir. Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik'te Endülüs ulemâsıyla ilgili olarak kendisinden birçok nakilde bulunmuştur (III, 575).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs (nşr. Rûhiyye Abdurrahman es-Süveyfî), Beyrut 1417/1997, s. 367-368; Humeydî, Cez̠vetü'l-muḳtebis (nşr. Muhammed Tâvît et-Tancî), Kahire 1953, s. 38; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, I, 200, 206; II, 435, 547, 727, 749, 787; III, 575; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis, Kahire 1967, s. 49-50; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 390-391; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1007-1009; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, II, 409; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, II, 314; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 400; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 218-219; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, III, 97.

Kâmil Yaşaroğlu

İBN BÂBEVEYH, Şeyh Sadûk (شيخ صدوق ابن بابويه) Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî (ö. 381/991) İmâmiyye Şîası'nca benimsenen dört hadis kitabından ikincisinin yazarı, hadis ve fıkıh âlimi.

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte ikinci sefir Muhammed b. Osman'ın ölümünden sonra ve Hüseyin b. Rûh'un sefâretinin ilk devresinde 305 (917-18) yılı civarında Kum'da dünyaya gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir (Kemâlü'd-dîn ve tamâmü'n-niʿme, II, 502). Daha çok Şeyh Sadûk ve İmâdüddin unvanları ile tanınır. Babası, "es-Sadûku'l-evvel" diye anılan ve devrinin önemli âlimlerinden biri sayılan Ebü'l-Hasan İbn Bâbeveyh'tir. Hakkındaki bir menkıbede belirtildiğine göre kendisi gāib imamın duasının bereketiyle doğmuştur (bk. İBN BÂBEVEYH, Ebü'l-Hasan). Bu telakki İmâmiyye arasında yaygın bir inanç haline gelmiştir.

İbn Bâbeveyh'in yetişmesinde babası ve çok sayıda ilim adamı yetiştiren aile çevresi etkili oldu. Ayrıca Kum'da Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Velîd, Hamza b. Muhammed b. Ahmed gibi önemli âlimlerden ders aldı ve onlardan hadis yanında diğer İslâmî ilimleri öğrendi. Devrin geleneğine uyarak ilmî seyahatlere çıktı (339/950-51). Rey'de Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed el-Esedî, Ya'kūb b. Yûsuf, Ahmed b. Muhammed b. Sakr ve Ebû Ali b. Abdürabbih er-Râzî'den hadis dinledi ve onlara hadis nakletti. 352 (963) yılında Horasan'a gitti, Meşhed ve Nîşâbur'u ziyaret

ettikten sonra aynı yıl Bağdat'a geçti. Burada Ebû Muhammed Hasan b. Yahyâ el-Hasenî, Ebü'l-Hasan Ali b. Sâbit ed-Devâlibî, Muhammed b. Ömer el-Hâfız ve İbrâhim b. Hârûn gibi Şiî âlimleriyle karşılıklı olarak hadis rivayetinde bulundu. 354'te (965) hacca gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı, Kûfe'ye uğrayarak Hicaz'a ulaştı. Haccını eda ettikten sonra dönüş yolu üzerindeki Feyd'de bir süre kalarak Ebû Ali Ahmed b. Ebû Ca'fer el-Beyhakī'den hadis dinledi.

Başta Nîşâbur olmak üzere Horasan beldelerini sık sık ziyaret etmesi sebebiyle Necâşî ve Ebû Ca'fer et-Tûsî gibi meşhur Şiî âlimleri tarafından İsnâaşeriyye'nin Horasan'daki yıldızı olarak kabul edilen İbn Bâbeveyh, bununla yetinmeyerek Mâverâünnehir'e kadar uzanan bir seyahate çıktı. Rey âlimleriyle kurduğu temaslar sonucunda Büveyhî Hükümdarı Rüknüddevle'nin sarayına davet edilerek Rey'de yerleşti. Bir taraftan Şîa'nın görüşleri konusunda Büveyhî hükümdarının sorularını cevaplandırırken diğer taraftan öğrenci yetiştirme ve eser yazma faaliyetlerini sürdürdü. Böylece ulemâ ve halk nezdinde büyük bir itibar kazandı. Kardeşi Hüseyin b. Ali, yeğeni Hasan b. Hüseyin, Necâşî'nin babası Ali b. Ali b. Ahmed, Ebü'l-Kāsım Ali b. Muhammed, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ubeydullah el-Gadâirî, Muhammed b. Süleyman el-Hamrânî, Ali b. Hasan el-Hûzî ve Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Şâzân el-Kummî onun yetiştirdiği çok sayıdaki öğrenciden bazılarıdır. İbn Bâbeveyh Rey'de vefat etti ve Abdülazîm el-Hasenî'nin kabrinin yakınında defnedildi. Daha sonra üzerine kubbeli bir türbe yapılan kabri günümüzde bir ziyaret mahallidir.

Küleynî'den sonra İmâmiyye'nin en önemli âlimlerinden biri olarak kabul edilen İbn Bâbeveyh daha önceki Ahbârîler'den ve özellikle Küleynî'den farklı bir yol takip etmiştir. Gaybet döneminin uzamasıyla birlikte gerek Şîa bünyesinden gerekse dışarıdan gelen itiraz ve tenkitlere cevap vermiş, aklı müstakil bir delil kabul etmemişse de bazı aklî izahlarda bulunmaktan uzak durmamıştır. Muhalif fırkalardan İsmâiliyye ve Zeydiyye'den gelen tenkitleri cevaplandırırken imâmetin gerekliliği, peygamberlerle imamların mâsumiyeti ve gaybet konusundaki aklî yorumları oldukça dikkat çekicidir (meselâ bk. a.g.e., I, 28-40). Onun bütün bu özellikleri yanında akıldan çok nassa ağırlık verdiği bilinmektedir. Şiî kelâmında Nevbahtîler'le başlayan Mu'tezilî tesirlere karşı çıkış hareketinin başında yer alan İbn Bâbeveyh, Mu'tezile'yi tenkit ederken bu ilimle uğraşanlar aleyhinde nakledilen haberlere dayanmıştır. Bununla birlikte kelâm konularında akla dayalı çözümlere kısmen yer vermiş olması sebebiyle kendisinden sonra Şeyh Müfîd'le sistemleşecek olan aklî kelâmın oluşmasını hızlandırdığı söylenebilir. Onun bu özelliğinin biraz da tarihî zaruretlerden ortaya çıktığı düşünülmelidir. Zira Şiî âlimleri artık sadece imamlardan gelen haberlere dayanmakla meselelerin çözülemeyeceğini görmeye başlamışlardı.

İbn Bâbeveyh'in genellikle Ca'fer es-Sâdık'a nisbet edilen rivayetlere dayandırdığı kelâmî görüşleri şöyle özetlenebilir: Zâtî ve fiilî kısımlara ayrılan ilâhî sıfatlardan

ikinci kısma girenler hâdistir. Naslarda Allah'a nisbet edilen "vech" din, "cenb" itaat, "yed" kudret anlamına gelir. Levh ve kalem ise iki melek demektir. Kullara ait fiiller Allah tarafından yaratılmakla birlikte bu insanların fiillerinde mecbur olmasını gerektirmez. Bu sebeple cebr de tefvîz de yoktur. Kur'an Allah tarafından yaratılıp Hz. Peygamber'e indirilmiştir ve âyetleri insanların ellerinde bulunan mushafta olduğu kadardır, fazla veya eksik değildir. Kur'an'da, "Ey iman edenler!" diye geçen bütün âyetlerle sadece Hz. Ali kastedilir. Cennete işaret eden her âyet nebîye, imamlara ve taraftarlarına ait müjdeleri ifade eder. Nebîlerin sayısı 124.000 olup her birinin bir vasîsi vardır. Resûl-i Ekrem'in vasîsi ve müslümanların imamı Hz. Ali ve Hz. Hüseyin neslinden gelen torunlarıdır. Meleklerden üstün olan imamlar her türlü günahtan korunmuştur. Onların mâsum olduklarını inkâr eden kendilerini tanımamış ve dolayısıyla küfre girmiştir. Nasla tayin edilen imamların sözü Allah'ın sözü gibidir, onlara itaat veya isyan etmek Allah'a itaat veya isyan statüsüne girer. Zira onlar Allah adına ve O'ndan gelen vahiyle konuşurlar. On ikinci imam Mehdî el-Muntazar zuhur edinceye kadar muhaliflere karşı takıyye yapmak vâciptir. Takıyyeyi terkeden İmâmiyye mezhebinden ve dinden çıkmış sayılır. Rec'at hak olmakla birlikte tenâsüh bâtıldır. Kabirde sorulacak sorulardan biri de imamın kim olduğudur. Âhirette peygamberlerle imamların hesabı Allah, ümmetlerin hesabı imamlar tarafından görülecektir. İmâmiyye'ye mensup olanlara ise günahları sorulmayacaktır. İbn Bâbeveyh'e göre İmâmiyye'ye muhalefet eden bütün gruplar âhirette ebedî felâket ve hüsran içinde bulunacak, kâfirlerle aynı âkıbeti paylaşacaklardır (Risâletü'l-iʿtiḳādâti'l-İmâmiyye, tür.yer.).

İbn Bâbeveyh Allah'ın görülmesi, va'd ve vaîd, peygamberlerle imamların şefaati, rec'at ve bedâ gibi konularda İmâmî rasyonalistlerle aynı görüşleri paylaşmasına rağmen Hz. Peygamber'in namazda yanılabileceği konusu yanında insanlara has ihtiyarî fiillerin yaratılmış olmasını, Allah'a karşı işlenen isyan fiillerinin O'nun kader ve kazâsı ile olduğunu belirtmekle akılcı ekolden ayrılmıştır. Ayrıca IV. (X.) yüzyılın sonlarına kadar Kur'ân-ı Kerîm'in tahrif edildiğine inanan birçok İmâmî âlime karşı müslümanların elinde bulunan nüshanın tahriften uzak ve tam olduğunu savunması (a.g.e., s. 98-103) onu diğer Ahbârîler'den ayıran önemli bir özelliktir. İmâmiyye'nin itikadî görüşlerinin kökleşmesinde önemli bir rol üstlenen İbn Bâbeveyh'in bilhassa imâmet anlayışına, buna bağlı olarak âhirette imamların ve onların taraftarlarının durumuna ilişkin fikirleri, tamamen Şiî rivayetlerine dayanmakta olup bunları kesin naklî delillerle temellendirememiştir. İmâmiyye'ye muhalif olan müslümanlara tekfire varan bir nazarla bakması da İslâmî ölçülere uymayan bir mezhep taassubu olarak değerlendirilmelidir.
Eserleri. Kaynaklarda İbn Bâbeveyh'e nisbet edilen eserlerin sayısı 300'ü aşmaktadır. Bunlardan zamanımıza ulaşanların bir kısmı şunlardır: 1. Men lâ yaḥḍuruhü'l-faḳīh. Fıkıh bablarına göre düzenlenen sünen tarzında bir eser olup İmâmiyye Şîası'nca "el-kütübü'l-erbaa" (el-usûlü'l-erbaa) adı verilen muteber hadis kitaplarının ikincisidir.

İbn Bâbeveyh'e asıl şöhretini kazandıran eser, müellifin Belh yöresinde Ni'me adıyla bilinen dostu Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan Ni'metullah'ın isteği üzerine telif edilmiş ve Ebû Bekir Zekeriyyâ er-Râzî'nin Men lâ yaḥḍuruhü'ṭ-ṭabîb adlı eserinden esinlenerek adlandırılmıştır. Hz. Peygamber ve Ehl-i beyt'e mensup imamlara atfedilen 6000 civarında rivayeti ihtiva eden ve çok sayıda yazması bulunan eser (Kays Âl-i Kays, III, 153) birkaç defa yayımlanmıştır (Leknev 1307; [baskı yeri yok], 1324; Tahran-Bombay 1325). Eser ayrıca Hasan el-Harsân tarafından açıklayıcı dipnotları eklenerek neşredilmiştir (Beyrut 1401/1981; daha geniş bilgi için bk. KÜTÜB-i ERBAA). 2. Meʿâni'l-aḫbâr. Hz. Peygamber'in, imamların ve Ehl-i beyt'in isimleri, lakapları ve bunların anlamları, tevhid, adl, kürsî, levh, kalem, sırat vb. terimleri rivayet yoluyla açıklayan bir eser olup Muhammed el-Kummî (Tahran 1310), Hasan el-Harsân (Necef 1972) ve Ali Ekber el-Gaffârî (Tahran 1379/1959; Beyrut 1399/1979, 1410/1990) tarafından yayımlanmıştır. 3. Risâletü'l-iʿtiḳādât (Kitâbü'l-İʿtiḳādât). İbn Bâbeveyh'in en çok tanınan, çeşitli dillere çevrilen ve şerhedilen eseridir. İmâmiyye'nin itikadî düşüncelerini ilk defa derli toplu bir şekilde ele alıp işleyen kitap tevhid, teklif, kulların fiilleri, irade, kazâ, kader, vahiy, Kur'an, imâmet, takıyye, rec'at gibi Şîa'nın itikadî esaslarını ihtiva etmektedir. Şeyh Müfîd bu esere Taṣḥîḥu'l-iʿtiḳād (Şerḥu ʿaḳāʾidi'ṣ-Ṣadûḳ) adıyla bir şerh yazmıştır. Müfîd eserinde Ahbârî olan hocasının görüşlerini bazan tashih, bazan da şerhetmiştir. İbn Velî el-Kazvînî, Seyyid Muhammed Mehdî el-Mûsevî ve Seyyid Ni'metullah b. Abdullah el-Mûsevî de bu esere birer şerh yazmışlardır (geniş bilgi için bk. Kays Âl-i Kays, III, 154-156). Eseri Abdullah b. Hüseyin Rüstem Dârî, Ali b. Hüseyin ez-Zevârî, Mirza Ali Müderris, Ebü'l-Feth Hüseynî ve Şemseddin Muhammed Esterâbâdî Farsça'ya, İ'câz Hüseyin Hediyye-i Caʿferiyye adıyla Urduca'ya (Delhi 1347), A. A. A. Fyzee A Shiite Creed (Oxford 1942) ve The Creed of Ibn Babawayh (Journal of Bombay University, XII [1943], s. 70-86) adıyla İngilizce'ye ve Ethem Ruhi Fığlalı açıklayıcı notlar ilâvesiyle Risâletü'l-iʿtikādâti'l-İmâmiyye adıyla Türkçe'ye (Ankara 1978) çevirmiştir. 4. et-Tevḥîd. Şiî itikadıyla ilgili olarak Risâletü'l-iʿtiḳādât'ta ileri sürdüğü fikirler dolayısıyla Mu'tezile kelâmcılarının şiddetli hücumlarına mâruz kalan İbn Bâbeveyh önceki eserini tamamlayıcı mahiyette olmak üzere, ayrıca İmâmiyye'nin teşbih ve tecsîme inandığı şeklindeki iddiaların tutarsızlığını ortaya koymak amacıyla bu kitabı kaleme almıştır. Eser, özellikle Şiî âlimlerinin tevhide dair yorumlarını ortaya koyan bir çalışmadır. Bombay baskısından (1321) sonra eserin biri Muhammed el-Halîlî (Necef 1386/1966), diğeri Hâşim el-Hüseynî et-Tahrânî (Beyrut 1387/1967) tarafından yapılan iki ilmî neşri bulunmaktadır. et-Tevḥîd Muhammed Saîd b. Muhammed Müfîd el-Kummî, Muhammed Ali Nâibüssadâre ve Seyyid Ni'metullah b. Abdullah el-Mûsevî el-Cezâirî tarafından Arapça, Molla Muhammed Bâkır Sebzevârî tarafından da Farsça olarak şerhedilmiştir. Eser ayrıca Esrâr-ı Tevḥîd yâ Şerḥ ve Terceme-i Tevḥîd adıyla Farsça'ya çevrilmiştir. 5. Kemâlü'd-dîn ve tamâmü'n-niʿme (İkmâlü'd-dîn ve itmâmü'n-niʿme). İmâmiyye'nin gāib on ikinci imamı Mehdî el-

Muntazar'ın mutlaka ortaya çıkıp dünyayı ıslah edeceğine dair inancı ispat etmek için başta Hz. Peygamber'e ve imamlara atfedilen rivayetlere dayanılarak yazılmış olan eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (nr. 3298). Tahran'da (1301) litografik baskısı yapılan eser David Heinrich Müller tarafından Heidelberg'de (1901) neşredilmiştir. Necef baskısından (1970) sonra ilmî bir neşrini Ali Ekber el-Gaffârî gerçekleştirmiştir (Kum 1405). 6. el-Hidâye. Akaid ve fıkha dair bir çalışmadır. Müessesetü'l-matbûâti'd-dîniyye tarafından Kitâbü'l-Muḳniʿ ile birleştirilerek yayımlanan eseri (Tahran 1377/1958) daha sonra Âyetullah el-Mar'aşî neşretmiştir (Beyrut 1993). 7. Kitâbü'l-Muḳniʿ. Klasik tarzda yazılmış bir fıkıh kitabıdır. Âyetullah el-Mar'aşî tarafından el-Cevâmiʿu'l-fıḳhiyye içinde el-Hidâye ile birlikte yayımlanmıştır (Beyrut 1993). 8. ʿİlelü'ş-şerâʾiʿ ve'l-aḥkâm. Dinî kaynaklarda geçen isim ve terimlerin mânalarını, ilâhî buyrukların illet ve hikmetlerini rivayetlere dayanarak açıklayan bir eserdir. Kitabın Meʿâni'l-aḫbâr'la bir arada yapılan taşbaskılarının yanında (Tahran 1289, 1301) ilmî neşri müellifi tanıtan bir mukaddimeyle birlikte Seyyid Muhammed Sâdık Bahrülulûm tarafından gerçekleştirilmiştir (Necef 1382/1963, 1385/1966). 9. Meʿûnü'l-menḳūlât fî şerḥi şürûṭi'ṣ-ṣalât. Eserin iki nüshası Antalya İl Halk Kütüphanesi'nde mevcuttur (nr. 2642, 2782). 10. S̱evâbü'l-aʿmâl ve ʿiḳābü'l-aʿmâl. Emredilen amellerin sevabını, yasaklanan davranışların cezasını çeşitli rivayetlere dayanarak açıklayan eseri Hasan el-Harsân (Necef 1972) ve Hüseyin el-A'lemî (Beyrut 1410/1989) neşretmiştir. 11. Kitâbü'l-Ḫiṣâl. İyi ve kötü olan ahlâkî davranışlara ilişkin bir çalışmadır. Çeşitli baskılarından sonra (meselâ Tahran 1302, 1304, 1311/1893) ilmî neşirleri Hasan el-Harsân (Necef 1391/1971) ve Ali Ekber el-Gaffârî (Tahran 1389/1969; Kum 1403/1983; Beyrut 1990) tarafından gerçekleştirilmiştir. 12. Muṣâdeḳatü'l-iḫvân. Arkadaşlar arasında uyulması gereken ahlâkî görevlerle ilgili rivayetlerden oluşmaktadır. Eser dipnotlar eklenerek Hüseyin Ali Mahfûz tarafından yayımlanmış (Bağdat 1976, 1977), ayrıca Ali Nefîsî tarafından Farsça'ya çevrilmiştir (Tahran 1325 hş.).13. Feżâʾilü'l-eşhüri'ṯ-ṯelâṯe. Receb, şâban ve ramazan aylarının faziletine dair rivayetleri ihtiva eden eseri Gulâm Rızâ İrfâniyyât yayımlamıştır (Necef 1976). 14. Emâli'ṣ-ṣadûḳ (Mecâlis, Arżu'l-mecâlis). Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn'in hitabete dair sözleriyle başlayan, her biri "meclis" adıyla anılan doksan yedi bölümden ibaret bir eserdir. Bir nüshası Millet Kütüphanesi'nde bulunan eser (Ali Emîrî Efendi, nr. 1908) Hasan el-Harsân'ın bir mukaddimesiyle yayımlanmıştır (Necef 1389/1970). 15. ʿUyûnü aḫbâri'r-Rıżâ. Sekizinci imam Ali er-Rızâ'nın hayatını anlatan ve sözlerini ihtiva eden eser, çeşitli baskıları yanında (Tahran 1275, 1287, 1317) Seyyid Mehdî el-Hüseynî el-Lâhûrî (Kum 1377/1956) ve Hasan el-Harsân (Necef 1390/1970) tarafından yayımlanmıştır (İbn Bâbeveyh'in yayımlanmamış çok sayıdaki çalışmaları ile yukarıda zikredilen eserlerinin listesi, yazmalarının bulunduğu kütüphaneler, şerh ve tercümeleri hakkında geniş bilgi için bk. Kays Âl-i Kays, III, 129-184).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Bâbeveyh el-Kummî, Risâletü'l-i'tiḳādâti'l-İmâmiyye (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1978, tür.yer.; a.mlf., Kemâlü'd-dîn ve tamâmü'n-niʿme (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Kum 1405, I, 1-2, 28-40, 259; II, 502; a.mlf., Men lâ yaḥḍuruhü'l-faḳīh (nşr. Hasan el-Harsân), Beyrut 1981, neşredenin girişi, s. bâ-elif-hâ; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 246; Ebû Ca'fer et-Tûsî, el-Fihrist, Beyrut 1403/1983, s. 188-190; a.mlf., Kitâbü'l-Ġaybe (nşr. İbâdullah Tahrânî - Ali Ahmed Nâsih), Kum 1411, s. 320-324, 363-365, 393-395; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, III, 89; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 303-304; Hür el-Âmilî, Emelü'l-ʿâmil (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Bağdad 1385/1965, II, 383-384; Abdullah Efendi el-İsfahânî, Riyâżü'l-ʿulemâʾ, Kum 1401, V, 119-122; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Kum 1390/1970, VI, 132; Nûrullah et-Tüsterî, Mecâlisü'l-müʾminîn, Tahran 1325 hş., I, 454-463; Bahrülulûm-i Tabatabâî, Ricâlü's-Seyyid Baḥri'l-ʿulûm: el-Fevâʾidü'r-ricâliyye (nşr. M. Sâdık Bahrülulûm - Hüseyin Bahrülulûm), Tahran 1363 hş., III, 292-301; Tebrîzî, Reyḥânetü'l-edeb, III, 434-440; Brockelmann, GAL, I, 200-201; Suppl., I, 321-322; Hasan es-Sadr, Teʾsîsü'ş-Şîʿa, Beyrut 1981, s. 262; Abbas el-Kummî, el-Künâ ve'l-elḳāb, Beyrut 1983, I, 221-222; Muhammed Rıza el-Hakîmî, Târîḫu'l-ʿulemâʾ, Beyrut 1983, s. 479-484; Ali el-Fâzıl en-Necefî, Muʿcemü müʾellifi'ş-Şîʿa, Kum 1405, s. 325; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, III, 129-184; S. Waheed Akhtar, Early Shi'ite Imamiyyah Thinkers, New Delhi 1988, s. 39-75; Aʿyânü'ş-Şîʿa, X, 24-25; A. A. A. Fyzee, "Ibn Bābawayh (ı)", EI² (İng.), III, 726-727; Etan Kohlberg, "Ibn Babavayhi", ER, VI, 558-559; Ahmed Pâketçî, "İbn Bâbeveyh", DMBİ, III, 63-66.

Mustafa Öz

İBNÜ'l-MUKRÎ el-İSFAHÂNÎ (ابن المقري الإصفهاني) Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-İsfahânî (ö. 381/991) Hadis hâfızı.

285'te (898) İsfahan'da doğdu. Mukrî olan babasından dolayı İbnü'l-Mukrî lakabıyla tanındı. Ayrıca Zâzânî ve Âsımî nisbeleriyle anılır. 302'de (914-15) hadis öğrenimine başladı. Tahsil amacıyla İslâm dünyasında elliden fazla ilim merkezini gezdiği için "Rahhâl" diye de anılır. Devrinin İsfahan, Bağdat, Musul, Mekke, Kudüs, Dımaşk, Kahire ve Kûfe gibi ilim merkezlerinde Muhammed b. Nasîr el-Medînî, Ebü'l-Kāsım el-Begavî, Ebû Bekir el-Bâgandî, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Muhammed b. Hasan b. Kuteybe, İshak b. Ahmed el-Huzâî, Mufaddal b. Muhammed el-Cenedî, İbnü'l-Münzir en-Nîsâbûrî, Abdullah b. Muhammed el-Firyâbî ve Ebû Ca'fer et-Tahâvî gibi âlimlerden hadis tahsil etti. Kendisinden de yaşça daha büyük olan hadis hâfızları Ebû İshak İbn Hamza ve Ebü'ş-Şeyh ile İbn Merdûye, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed ez-Zekvânî, Ebû Saîd Muhammed b. Ali en-Nakkāş, Muhammed b. Abdülvâhid b. Ubeydullah b. Şehriyâr ve Muhammed b. Ömer el-Bakkāl faydalandı. Ebû Nuaym el-İsfahânî, Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî ve İbn Nukta gibi muhaddisler tarafından "sika, me'mûn" olarak nitelendirilen İbnü'l-Mukrî, Kur'an öğretimine önem veren bir aileden gelmekte olup Tahâvî, Ebû Ya'lâ ve Mufaddal b. Muhammed el-Cenedî'nin eserlerinin günümüze ulaşmasında rolü olmuştur. Mufaddal b. Fedâle'nin bir eserinin orijinal nüshasını bulmak için yetmiş merhalelik yol katettiği, çeşitli âlimlerden faydalanmak üzere Kudüs'e on defa, hacca dört defa gittiği ve Mekke'de yirmi beş ay kaldığı belirtilmektedir. Fıkıh usulünde Ahmed b. Hanbel'in ve Ebû Zür'a er-Râzî'nin usulünü benimseyen İbnü'l-Mukrî tasavvufa meyletmiş, Sâhib b. Abbâd'ın

kütüphanesinde bir müddet hâfız-ı kütüb olarak çalışmıştır. İbnü'l-Mukrî Şevval 381'de (Aralık 991) İsfahan'da vefat etti.

Eserleri. 1. Muʿcemü'ş-şüyûẖ. Kaynaklarda el-Muʿcemü'l-kebîr adıyla zikredilen eser muhtemelen bu kitaptır. İbnü'l-Mukrî'nin hocalarından 700'ü aşkın kimsenin alfabetik olarak sıralandığı, Sem'ânî, İbn Nukta ve Ebû Nuaym gibi âlimlerin istifade ettiği eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlıdır (nr. 27). 2. Cüzʾ fîhi eḥâdîs̱ü Nâfiʿ b. Ebî Nuʿaym (Müsnedü Nâfiʿ b. Ebî Nuʿaym el-Ḳārî). Yirmi sekiz rivayetin yer aldığı risâle Ebü'l-Fazl el-Huveynî el-Eserî tarafından yayımlanmıştır (Tanta 1411/1991). 3. er-Ruẖṣa fî taḳbîli'l-yed (Taḳbîlü'l-yed) (nşr. Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd, Riyad 1408/1988). 4. el-Erbaʿûn (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 81, vr. 136-154). 5. Müsnedü Ebî Ḥanîfe (Tehẕîbü Müsnedi'l-imâm Ebî Ḥanîfe) (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 507/15). 6. Ferâʾid (Fevâʾid). Eserin birinci cüzü ile (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 78, vr. 98-117) on üçüncü cüzü (aynı kütüphane, Mecmua, nr. 105, vr. 174-193) günümüze ulaşmıştır. 7. el-Münteḫab min ġarâʾibi eḥâdîs̱i Mâlik b. Enes (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 87, vr. 130-136). 8. el-Cüzʾ fîhi min ḥadîs̱ih. Müellifin hadislerinden seçmeler olup bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 87, vr. 16-21). Kaynaklarda İbnü'l-Mukrî'nin eş-Şemâʾil adlı bir eserinin bulunduğu da kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî, Cüzʿ fîhi eḥâdîs̱ü Nâfiʿ b. Ebî Nuʿaym (nşr. Ebü'l-Fazl el-Huveynî el-Eserî), Tanta 1411/1991, neşredenin girişi, s. 8-10; Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ẕikru aḫbâri İṣbahân (nşr. S. Dedering), Leiden 1934, II, 297; Hatîb el-Bağdâdî, Şerefü aṣḥâbi'l-ḥadîs̱ (nşr. M. Said Hatiboğlu), Ankara 1971, s. 105; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ, XIV, 766; İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 27-28; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, III, 165-167; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 398-402; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 973-975; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 387-388; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1737; Brockelmann, GAL Suppl., I, 272, 280; Sezgin, GAS (Ar.), I, 415-416; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 114-115; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 9, 57, 143, 173, 193, 216, 233; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II, 453-456; Hasan Ensârî, "İbn Muḳrî", DMBİ, IV, 658-660.

Ali Osman Koçkuzu

MÂSERCİSÎ, Ebü'l-Hasan (أبو الحسن الماسرجسي) Ebü'l-Hasen Muhammed b. Alî b. Sehl el-Mâsercisî en-Nîsâbûrî (ö. 384/994) Şâfiî fakihi.

Anne tarafından dedesi olan Ebû Ali Hasan b. Îsâ b. Mâsercis en-Nîsâbûrî'den dolayı Mâsercisî nisbesiyle anılmıştır. Önceden hıristiyan olan Hasan b. Îsâ, Abdullah b. Mübârek vasıtasıyla müslüman olduktan sonra İbnü'l-Mübârek başta olmak üzere İbn Uyeyne, Vekî', Ebû Muâviye ed-Darîr gibi muhaddislerden hadis dinledi ve ilmiyle tanındı. Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi muhaddisler de ondan hadis dinlediler (Nevevî, I/2, s. 213). Çocukları ve torunları Mâsercisî nisbesiyle anılmıştır.

Ebü'l-Hasan el-Mâsercisî 340'lı (951) yıllara kadar Nîşâbur ve Rey'den başka Bağdat, Kûfe, Basra, Hicaz, Kahire, Halep ve Dımaşk'a ilim yolculukları yaparak zamanının önde gelen âlimlerinden ders aldı. Ebû İshak el-Mervezî'nin ilim meclisine katıldı ve onunla birlikte Kahire'ye gitti. Mervezî'nin vefatı üzerine Bağdat'a geçerek İbn Ebû Hüreyre'nin yardımcısı oldu ve onun meclisten ayrılmasından sonra derslerini idare etti. Hocaları arasında bunlardan başka dayısı Müemmil b. Hasan b. Îsâ b. Mâsercis el-Mâsercisî, Mekkî b. Abdân, Ebü'l-Hasan İbn Hazlem, Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, Ebû Tâlib Ömer b. Rebî' b. Süleyman el-Haşşâb, İbn Dâse gibi âlimler vardır. Ayrıca Müzenî ile Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadefî'nin öğrencilerinden ders aldığı zikredilir.

344 (955) yılında Horasan'a dönen Mâsercisî ölümüne kadar öğretimle meşgul oldu. Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebü't-Tayyib et-Taberî, Ebû Nuaym el-İsfahânî, İsmâil b. Ahmed el-Hîrî ve İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî onun en meşhur talebeleridir. Horasan bölgesinde Şâfiîler'in önde gelen imamlarından ve mezhebi en iyi bilenlerden kabul edilen Mâsercisî bazı kaynaklara göre yetmiş altı, kaynakların çoğuna ve talebesi Hâkim en-Nîsâbûrî'ye göre ise seksen altı yaşında 5 Cemâziyelâhir 384 (17 Temmuz 994) tarihinde Horasan'da vefat etti.

Mâsercisî, Şâfiî mezhebinde İmam Şâfiî'nin ictihadının bulunmadığı sahalarda onun usulüne uygun olarak ictihad edebilecek ilmî seviyeye sahip olan ashâbü'l-vücûh arasında sayılmıştır. Mâsercisî'yi, Hz. Peygamber'e ulaşan icâzet zincirindeki hocaları içinde sayan Nevevî (I/1, s. 18), bazı konularda ona nisbet edilen ictihadların Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin el-Mühez̠z̠eb'i ile kendisinin Ravżatü'ṭ-ṭâlibîn'inde zikredildiğini belirtir (a.g.e., I/2, s. 212).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Âsım el-Abbâdî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye (nşr. G. Vitestam), Leiden 1964, s. 100-101; Şîrâzî, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾ, s. 116; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ, XV, 720-721; İbnü's-Salâh, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, II, 863; Nevevî, Tehẕîb, I/1, s. 18; I/2, s. 212-214; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 202; Zehebî, Târîḫu'l-İslâm: sene 381-400, s. 85-86; Safedî, el-Vâfî, Wiesbaden 1394/1974, IV, 115-116; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), IV, 121; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, Beyrut 1996, s. 365; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyyîn (nşr. Ahmed Ömer Hâşim - M. Zeynühüm M. Azeb), Kahire 1413/1993, I, 334-335; İbnü'l-Mülakkın, el-ʿİḳdü'l-müẕheb fî ṭabaḳāti ḥameleti'l-meẕheb (nşr. Eymen Nasr el-Ezherî - Seyyid Mühennâ), Beyrut 1417/1997, s. 63; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 166; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 313, 400; M. Hasan Heyto, el-İctihâd ve ṭabaḳātü müctehidî eş-Şâfiʿiyye, Beyrut 1409/1988, s. 169-170.

Kemal Yıldız

EBÜ'l-FAZL el-HEMEDÂNÎ أبو الفضل الهمداني Ebü'l-Fazl Sâlih b. Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî (ö. 384/994) Hadis hâfızı.

303'te (915) Hemedan köylerinden Kûmülâbâd'da (Kûmelâz) doğdu. Bu sebeple Kûmülâbâdî (Kûmelâzî), ayrıca Temîm kabilesinden meşhur tâbiî Ahnef b. Kays'ın soyuna mensup olduğu için Temîmî ve Ahnefî nisbeleriyle de anılır. Öğrenimine bir

hadis âlimi olan babasından ders alarak başladı. Daha sonra Bağdat'a giderek mukrî Ahmed b. Muhammed b. Evs ile İbn Ebû Hâtim er-Râzî, Kāsım b. İbrâhim el-Kantarî, Ali b. Muhammed b. Mihrûye el-Kazvînî gibi muhaddislerden hadis okudu.

Tahsilini tamamladıktan sonra Hemedan'a yerleşti ve orada hadis dersleri vermeye başladı. Un değirmenini satarak elde ettiği parayı muhaddislerin hokka ve mürekkep ihtiyaçlarına sarfetti. Bir ara Cürcân'a, ardından da Bağdat'a giderek hadis okuttu. Kendisinden Hemedanlı hadis hâfızı Hamd b. Ömer ez-Zeccâc, Bağdatlı hadis hâfızı İbn Ebü'l-Fevâris ve Nihâvendli muhaddis Ahmed b. Hüseyin b. Zenbîl gibi şahsiyetler hadis rivayet ettiler.

21 Şâban 384'te (30 Eylül 994) Hemedan'da vefat eden Ebü'l-Fazl'ın kabri zamanla ziyaretgâh haline geldi. Ebü'l-Fazl, hadislerin tarik*lerini iyi bilmesiyle ünlü güvenilir bir muhaddis, aynı zamanda doğru bildiğini söylemekten çekinmeyen, takvâ sahibi ve Yâkūt'un belirttiğine göre kerâmetleriyle tanınan bir âlimdi.

Kaynaklarda Ebü'l-Fazl'ın pek çok eser yazdığı kaydedilmekteyse de bunlardan sadece Hemedanlı âlimlerin biyografisine dair Tabakātü Hemedân (Tabakātü ʿulemâʾi ehli Hemedân) ile Sünnetü'l-hadîs adlı eserleri zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Sehmî, Târîhu Cürcân, Beyrut 1404/1981, s. 234; Hatîb, Târîhu Bagdâd, IX, 331; Sem'ânî, el-Ensâb, X, 503; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, IV, 495; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III, 120; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, III, 985; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 518-519; a.mlf., el-ʿİber, II, 164; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 109, 110; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 422; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, I, 139.

Mücteba Uğur

İBN ŞÂHİN (ابن شاهين) Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî (ö. 385/996) Nâsiḫu'l-ḥadîs̱ ve mensûḫuh adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı.

Babasının kaydına göre Safer 297'de (Kasım 909) Bağdat'ta doğdu. Bazı kaynaklarda bu tarihin 277 (890) olarak gösterilmesi (İbnü'l-Cezerî, I, 588; Dâvûdî, II, 2), sözü edilen kayıttaki "tis'în" kelimesinin "seb'în" şeklinde okunmasından kaynaklanmış olmalıdır. Aslen Merverrûzlu olup yetişmesinde büyük emeği geçen anne tarafından dedesi Ahmed b. Muhammed b. Yûsuf b. Şâhin'e nisbetle İbn Şâhin diye tanındı. Kendisine hadisi sevdiren dedesiyle bir muhaddis olan babası sayesinde küçük yaşta hadis meclislerine katıldı. Kendi ifadesine göre 308'de (920) hadis yazmaya başladı. Bu sıralarda Ebü'l-Kāsım el-Begavî, İbn Ebû Dâvûd ve İbn Sâid el-Hâşimî'den hadis dinledi. Otuz yaşında iken hadis öğrenimi için Basra, Mısır, Dımaşk, Remle, Asker, Humus, Rakka, Vâsıt, Ahvaz, Übülle ve Trablus'a seyahatler yaptı. İbnü'l-Bâgandî, İbn Ziyâd en-Nîsâbûrî, İbn Mücâhid, İbn Mahled el-Attâr, İbn Şenebûz, İbn Dürüsteveyh, İbn Ukde, İbnü'l-Bühlûl, Ahmed b. Süleyman b. Zebbân, İbn Ebû Sâbit diye bilinen Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed ve Ebü'l-Leys Nasr b. Kāsım el-Ferâidî gibi hocalardan ders aldı. Kendisinden oğlu Ubeydullah ile Ebû Bekir Muhammed b.

İsmâil el-Verrâk, Mâlînî, Berkānî, Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Cevherî, hadis hâfızı Hasan b. Muhammed el-Hallâl, İbnü'l-Mühtedî-Billâh, Ebü'l-Kāsım Ali b. Muhassin et-Tenûhî, Ebû Ya'lâ el-Halîlî hadis ve kıraat konularında istifade ettiler. Vâiz lakabıyla da anılan İbn Şâhin 12 Zilhicce 385'te (7 Ocak 996) Bağdat'ta vefat etti ve Bâbülharb'de Ahmed b. Hanbel'in kabri civarında defnedildi. İbnü'l-Cevzî vefat gününü 21 Zilhicce (16 Ocak) olarak zikretmiştir. Ailesinden gelen büyük bir kütüphaneye sahip olduğu belirtilen İbn Şâhin'in ilmî kişiliği konusunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Ebû Bekir Muhammed b. İsmâil el-Verrâk, Hatîb el-Bağdâdî, Berkānî, Mâlînî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, Ahmed b. Muhammed el-Atîkī gibi âlimlerle İbnü'l-Cezerî hadis rivayetinde onu güvenilir olarak değerlendirirken bazan hatasında ısrar ettiği, fıkıh bilgisi yeterli olmadığı halde Şâfiî gibi tanınmış fakihlerin bir konudaki görüşleri zikredildiğinde kendisinin Muhammed'in mezhebinden olduğunu söylediği kaydedilmiştir. Dârekutnî, İbn Şâhin'in tefsire dair eserini tashih etmesi için kendisine getirdiğini, ancak Ebü'l-Cârûd'un tefsirini esas alıp yaptığı nakillerde hatalarını tesbit ettiğini zikretmiştir. Dâvûdî ve Berkānî de onun kendisine olan aşırı güveni yüzünden kitaplarındaki rivayetleri kaynakları ile karşılaştırmadığını belirtmiş, Berkānî ayrıca mümkün olduğu kadar onun eserlerinden uzak durduğunu belirtmiştir. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî de İbn Şâhin'in kitaplarını pek önemli bulmayan âlimlerden biridir. Bütün bu değerlendirmeler, Zehebî'nin de dediği gibi onun hadisin inceliklerini bilen bir muhaddis sayılma-makla birlikte birçok rivayeti bulunan dürüst bir âlim olduğunu göstermektedir. İbn Şâhin'in en önemli hizmeti, Selef âlimlerinin eserlerinin daha sonraki nesillere intikaline vesile olmasıdır. Sadece Ebü'l-Kāsım el-Begavî'den 700 veya 800 cüz tutarında malzeme toplaması onun bu gayretini ortaya koymaktadır. Eserleri. 1. Nâsiḫu'l-ḥadîs̱ ve mensûḫuh (en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ mine'l-ḥadîs̱). Konusunda birkaç kaynak eserden biri olup günümüze ulaşan dört nüshasından sadece biri dikkate alınarak Semîr b. Emîn ez-Züheyrî (Amman 1408/1988), Ali Muhammed Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut 1412/1992) tarafından neşredilmiş, Ali Osman Koçkuzu'nun eserin dört nüshasından faydalanıp hazırladığı tenkitli çalışma ise henüz yayımlanmamıştır. İbn Abdülhak el-Vâsıtî esere bir muhtasar yazmıştır. 2. Târîḫu esmâʾi's-s̱iḳāt mimmen nuḳıle ʿanhümü'l-ʿilm. 1569 râvinin güvenilirlik derecesi hakkında, daha çok Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in görüşleri esas alınarak kısaca bilgi verilen bu alfabetik eseri Subhî es-Sâmerrâî (Küveyt 1402/1982) ve Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Beyrut 1406/1986) neşretmiş, eserin seksen sayfalık bir kısmını Sa'dî el-Hâşimî Nuṣûṣ sâḳıṭa min Ṭabaḳāti esmâʾi's-s̱iḳāt li'bn Şâhîn adıyla yayımlamıştır (Medine 1407/1987). 3. et-Terġīb fî feżâʾili'l-aʿmâl ve s̱evâbi ẕâlik. Kısaca et-Terġīb diye de anılan ve türünde günümüze ulaşan ilk kitap olma özelliğini taşıyan eser 581 merfû, mevkūf ve maktû' rivayeti ihtiva etmekte, senedleriyle birlikte nakledilen haberler arasında sahih, hasen, zayıf hatta mevzû olanlar da bulunmaktadır. Eser Sâlih Ahmed Muslih el-Vaîl tarafından

neşredilmiştir (Demmâm 1415/1995). 4. Şerḥu meẕâhibi Ehli's-sünne ve maʿrifeti şerâʾiʿi'd-dîn ve't-temessüki bi's-sünen. Sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn büyüklerinin Ehl-i sünnet inancına dair görüşlerinin nakledildiği eserin günümüze ulaşan son üç cüzünde (18-20. cüzler) aşere-i mübeşşerenin ve Ehl-i beyt'in faziletine ve görüşlerine yer verilmektedir. Abdullah b. Muhammed el-Busayrî'nin el-Kitâbü'l-Laṭîf li-şerḥi meẕhebi Ehli's-sünne ve maʿrifeti şerâʾiʿi'd-dîn ve't-temessüki bi'd-dîn adıyla üzerinde yüksek lisans tezi hazırlayarak tahkik ettiği eseri (1405/1985, el-Câmiatü'l-İslâmiyye şu'betü'l-akīde) ayrıca Âdil b. Muhammed yayımlamıştır (Kahire 1415/1995). 5. Feżâʾilü Fâṭımati'z-Zehrâʾ (Feżâʾilü seyyideti'n-nisâʾ baʿde Meryem Fâṭıma bint Resûlillâh ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem). Hz. Fâtıma ile ilgili otuz yedi hadisi ihtiva etmekte olup Muhammed Saîd et-Turayhî (Beyrut 1405/1985), Ebû İshak el-Huveynî (Kahire 1411/1990) ve Bedr b. Abdullah el-Bedr (Mecmûʿ fîhi min muṣannefâti'l-ḥâfıẓ Ebî Ḥafṣ ʿÖmer b. Aḥmed b. Şâhîn içinde, Küveyt 1994, s. 9-65) tarafından neşredilmiştir. 6. Feżâʾilü şehri ramażân. Otuz altı rivayetten meyda-na gelen eseri Semîr b. Emîn ez-Züheyrî (Zerkā [Ürdün] 1408/1988) ve Bedr b. Abdullah el-Bedr (Küveyt 1994) Mecmûʿ (yk. bk.) içerisinde (s. 119-183) yayımlamıştır. 7. el-Eḥâdîs̱ü'l-efrâd. Eserin doksan beş hadis ihtiva eden beşinci cüzü günümüze ulaşmış olup Bedr b. Abdullah el-Bedr tarafından Mecmûʿ içerisinde (s. 185-325) neşredilmiştir. 8. el-Fevâʾid. Yirmi dokuz rivayetin yer aldığı eseri Bedr b. Abdullah el-Bedr Mecmûʿ içerisinde (s. 67-117) yayımlamıştır. 9. Târîḫu es-mâʿiḍ-ḍuʿafâʾ ve'l-keẕẕâbîn. 722 râvi hakkında kısa değerlendirmelerin bulunduğu bu alfabetik eser Abdürrahîm Muhammed Ahmed el-Kâşgarî tarafından neşredilmiştir (Medine 1409/1989). 10. Ẕikru men iḫtelefe'l-ʿulemâʾ ve nuḳḳādü'l-ḥadîs̱ fîhi feminhüm men ves̱s̱eḳahû ve minhüm men daʿʿafehû ve men ḳīle fîhi ḳavlân (nşr. Ebû Muâz Târık b. Avdallah Muhammed, Kahire 1412/1992). 11. Kitâb fi'l-ferec baʿde'ş-şidde. Julian Joel Obermann tarafından İbrânîce tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (New Haven 1933). 12. Cüzʾ min ḥadîs̱ih. Talebesi İbnü'l-Mühtedî-Billâh'ın İbn Şâhin'den yazdığı kırk beş hadisi ihtiva eden eseri Bedr b. Abdullah el-Bedr Mecmûʿ içerisinde (s. 327-393) neşretmiştir. 13. el-Emâlî. Eserin bazı cüzleri Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Elbânî, s. 62). 14. Rubâʿiyyât. Bu eserin bazı kısımları da Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlıdır (Mecmû', nr. 107, vr. 170-182). 15. Fażlü ẕikri lâ ilâhe illallāh (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmû', nr. 136-8). 16. et-Tefsîrü'l-kebîr. Süyûtî'nin Müntehe't-tefâsîr adıyla kaydettiği eserin 1000 cüz hacminde ve yaklaşık 15.000 sayfa olduğu rivayet edilmektedir. Zehebî eserin kendi döneminde Vâsıt'ta bulunduğunu belirtmektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 434). 17. el-Müsnedü'l-kebîr (es-Sünne) (Ziriklî, V, 40). 1300 veya 1500 cüz hacminde olduğu söylenmiştir. 18. et-Târîḫu'l-kebîr. Hadis râvilerinin biyografilerine dair kısa bilgiler ihtiva eden 150 cüz hacmindeki eserden Hatîb el-Bağdâdî geniş iktibaslarda bulunmuştur. 19. ez-Zühd ve'r-reḳāʾiḳ. 100 cüz olduğu belirtilmektedir.

İbn Şâhin'in kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Müsnedü Ebî Ḥanîfe, Kitâbü'ṣ-Ṣalât, ed-Delâʾil, el-Cenâʾiz fîhi s̱evâbü'l-marîż ve ṣabruhû ʿale'l-belvâ, el-Erbaʿûn, en-Naṣîḥa, et-Terġīb fi'ẕ-ẕikr, Kitâbü'd-Duʿâʾ, Fežâʾilü'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm, Kitâbü'l-Bükâʾ ve fažlü men bekâ min ḫaşyeti'llâh, Kitâbü Fažli't-tevâžuʿ ve ẕemmi'l-kibr, Kitâbü'l-Ḥilm ve fažlihî ve mâ fîhi, el-ʿAḳl ve fažlühû, es-Seḫâʾ ve'l-cûd ve fažlü ẕâlike, Kitâbü'ṣ-Ṣabr ve mâ fîhi mine's̱-s̱evâb, Kitabü Birri'l-vâlideyn, Kitâbü Ẕemmi şehveti'd-dünyâ, Kitâbü Ḥıfẓi'l-lisân, Maʿrifetü'ṣ-ṣaḥâbe, Muʿcemü'ş-şüyûḫ, Men revâ ʿan ebîhi mine'ṣ-ṣaḥâbeti ve't-tâbiʿîn, Ẕikrü'l-mevt, Keşfü'l-memâlik

BİBLİYOGRAFYA:İbn Şâhin, Târîḫu esmâʾi'ḍ-ḍuʿafâʾ ve'l-keẕẕâbîn (nşr. Abdürrahîm Muhammed Ahmed el-Kâşgarî), Medine 1409/1989, neşredenin girişi, s. 23-32; a.mlf., Fežâʾilü Fâṭımati'z-Zehrâʾ (nşr. Muhammed Saîd et-Turayhî), Beyrut 1405/1985, s. 5-15; a.mlf., et-Terġīb fî fežâʾili'l-aʿmâl ve s̱evâbi ẕâlik (nşr. Sâlih Ahmed Muslih el-Vaîl), Demmâm 1415/1995, neşredenin girişi, s. 11-49; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IV, 298; XI, 265-268; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, IV, 291; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XLIII, 531-538; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XIV, 378; a.mlf., Telbîsü İblîs, s. 123; Zehebî, el-ʿİber, II, 166-167; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 431-435; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 987-990; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 588; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, IV, 283-285; a.mlf., el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-Muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1414/1994, I, 337, 533; II, 9, 101, 139, 172, 194, 195, 225, 255, 258, 465; a.mlf., el-İṣâbe, I, 3, 351; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 2; Muttakī el-Hindî, Kenzü'l-ʿummâl, I, 22, 36; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1394, 1426, 1735, 1920; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 781; Îżâḥu'l-meknûn, I, 302; Brockelmann, GAL, I, 165; Suppl., I, 276; Yûsuf el-Îş, el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî, Dımaşk 1364/1945, s. 95, 103, 109; a.mlf., Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye, Dımaşk 1366/1947, s. 71-72; Mübârekfûrî, Muḳaddimetü Tuḥfeti'l-aḥveẕî (nşr. Abdurrahman M. Osman), Kahire 1383/1963, I, 292; Sezgin, GAS, I, 209-210; a.e. (Ar.), I, 425-426; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 62-63; Subhî es-Sâlih, ʿUlûmü'l-ḥadîs̱ ve muṣṭalaḥuh, Beyrut 1977, s. 117; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 391, 392; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), V, 40; Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Buḥûs̱ fî târîḫi's-sünneti'l-müşerrefe, Medine 1405/1984, s. 67, 93, 100; Ali Ekber Ziyâî, "İbn Şâhîn", DMBİ, IV, 62.

Ali Osman Koçkuzu

DÂREKUTNÎ (الدارقطني)) Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995) Hadis hâfızı ve kıraat âlimi.

306'da (918) Bağdat'ın bir semti olan Dârülkutn'da doğdu. Babası da bir muhaddis olduğu için daha çocukken ilim meclislerinde bulunmaya başladı ve hıfzını tamamladı. Bağdat, Basra, Kûfe ve Vâsıt gibi ilim merkezlerini dolaşarak bu yerlerdeki âlimlerden ders aldı. Hocaları arasında Ebü'l-Kāsım el-Begavî, İbn Ebû Dâvûd, Mehâmilî gibi devrin meşhur muhaddisleri bulunmaktadır. Ebû Saîd el-İstahrî'den Şâfiî fıkhını, Ebû Bekir en-Nakkāş ve İbn Mücâhid'den kıraat ilmini okudu. Çok küçük yaşta başladığı tahsil hayatını bir ömür boyu sürdürdü. 357'de (968) Şam ve Mısır'a giderek oralarda hem hadis okuttu, hem de buralardaki âlimlerden faydalandı. Dârekutnî'nin tanınmış talebeleri arasında Bâkıllânî, Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Ebû Zer el-Herevî, Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Bekir el-Berkānî, Abdülganî el-Ezdî, Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Ebü't-Tayyib et-Taberî gibi meşhur âlimler yer almaktadır. Edebiyat ve şiire olan merakı

dolayısıyla çeşitli divanları ezberledi. Seyyid Himyerî'nin divanını ezbere bildiği için kendisini Şiîlik'le itham edenler oldu. Halbuki Bağdatlılar'ın Hz. Osman ile Hz. Ali'den hangisinin daha faziletli olduğuna dair kendisine yönelttikleri soruya Hz. Osman'ın daha faziletli olduğunu söyleyerek cevap vermesi bile (Zehebî, XVI, 457) onun Sünnî bir âlim olduğunu göstermeye yeterlidir. Nitekim İbn Hacer el-Askalânî de Şiî olduğu iddiasını reddetmiştir (Lisânü'l-Mîzân, VI, 249). Ömrünün sonlarında hacca giden Dârekutnî 8 Zilkade 385'te (4 Aralık 995) Bağdat'ta vefat etti. Bâbüddeyr Kabristanı'nda Ma'rûf-i Kerhî'nin yanına defnedildi.

Güçlü hâfızası ve zekâsı, derin anlayışı ve takvâsıyla devrinin en önde gelen simalarından biri olan Dârekutnî'ye pek az kişiye nasip olan "emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" pâyesi verilmiştir. Ancak Dârekutnî, yaşadığı yüzyılda kendisi gibi başka bir muhaddisin bulunup bulunmadığını soran birine, "Kendinizi beğenip temize çıkarmayın" (en-Necm 53/32) meâlindeki âyeti okuyarak cevap vermiştir. Abdülganî el-Ezdî ondan hocam diye söz eder; Ali b. Medînî ve Mûsâ b. Hârûn kendi devirlerinde nasıl birer hadis otoritesi iseler Dârekutnî de kendi zamanında öyledir, derdi. Dârekutnî kıraat ve nahiv ilimlerinde de üstat kabul edilmiş, fıkıhta Şâfiî mezhebini benimsemiş görünmekle beraber fıkhın inceliklerini bütünüyle kavrayan bir âlim olarak taklit yoluna gitmemiştir. Onun muhaddisler hakkındaki değerlendirmeleri daha sonraki âlimler tarafından kesin hüküm olarak benimsenmiş, Hatîb el-Bağdâdî'ye göre ilelü'l-hadîs, esmâü'r-ricâl gibi ilimler Dârekutnî ile sona ermiştir. Dârekutnî, devrine göre en kısa sened kabul edilen ve dört râvisi olan (rubâî) rivayetlere de sahipti. Aynî onun zayıf sayılması gerektiğini ileri sürmüşse de ne Dârekutnî'nin çağdaşı olan âlimler ne de daha sonrakiler böyle bir görüş belirtmemiş, herkes onu güvenilir bir muhaddis olarak kabul etmiştir. Dârekutnî Selef akîdesini benimsediği için kelâm konuları üzerinde durmamış ve bu hususta münakaşa etmekten kaçınmıştır.

Eserleri. Dârekutnî'nin, büyük kısmı hadis ilimlerine ait olmak üzere otuzdan fazla eser ve risâlesi günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Bunların başlıcaları şunlardır: 1. es-Sünen*. Fıkıh konularına dair hadislerin muhtelif rivayetlerini bir araya toplayan eser Kütüb-i Sitte'den farklı bir yapıya sahiptir. Meselâ es-Sünen'in ilk bahsi olup "Kulleteyn" hadisi diye bilinen rivayetin beş değişik şekline dair elli dört farklı senedi zikretmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, bunun müellifin fıkhî ihtilâflara olan derin vukufunu gösterdiğini söylemektedir. Dârekutnî es-Sünen'de ayrıca ricâlle ilgili değerlendirmelere fazlaca yer vermiş, onun bu tenkitleri İbn Züreyk el-Hanbelî (ö. 803/1401) tarafından Men tekelleme fîhi'd-Dârekutnî fî Kitâbi's-Sünen mine'd-duʿafâʾi ve'l-metrûkîn ve'l-mecrûhîn (Zâhiriyye, Mecmûa, nr. 33, 22 varak) adıyla bir araya getirilmiştir (Sezgin, I, 207). Ancak râvileri çok iyi tanımasına rağmen eser sünenlere nisbetle daha fazla zayıf, münker hatta mevzû hadis ihtiva etmektedir. es-Sünen Delhi'de (1306), Ebü't-Tayyib Şemsü'l-Hak el-Azîmâbâdî'nin et-Taʿlîku'l-mugnî ʿalâ Süneni'd-Dârekutnî adlı kitabıyla birlikte dört cilt olarak basılmıştır. Ebû

Muhammed Abdullah b. Yahyâ el-Cezâirî'nin (ö. 682/1283) Tahrîcü'l-ehâdîsi'd-dıʿâf min Süneni'd-Dârekutnî adlı elli altı varaklık eseri Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 464). 2. Kitâbü'd-Duʿafâʾ ve'l-metrûkîn. 632 zayıf ve metrûk râviyi alfabetik olarak kısa notlarla tanıtan eser Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1406/1986). 3. Suʾâlât. Bu adla başlayan ve cerh ve ta'dîl*e dair Hâkim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, Hamza b. Yûsuf es-Sehmî, Ebû Bekir el-Berkānî, Ebû Zer el-Herevî, Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Abdülganî el-Ezdî tarafından Dârekutnî'ye sorulan soruları ve cevaplarını ihtiva eden eserler vardır. Bunlardan Hâkim ile Hamza b. Yûsuf es-Sehmî'nin sorularına dair olanı Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir tarafından Riyad'da, Berkānî'nin sorularını ihtiva edeni ise Abdürrahim Muhammed el-Kâşgarî tarafından İslâmâbâd'da 1404'te (1984) yayımlanmış, Sülemî'ye dair olanı üzerinde de Halîl Hasan Hammâde yüksek lisans tezi hazırlamıştır (el-Müʾtelif ve'l-muhtelif, nâşirin girişi, I, 47-48). 4. ʿİlelü'l-hadîs. Dârekutnî'nin talebesi Ebû Bekir el-Berkānî'ye ezberinden yazdırdığı, onun da müsned tertibine koyduğu eser beş cilt hacminde olup yazmaları çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır (Sezgin, I, 207). Eser el-ʿİlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye adıyla Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefî tarafından yayımlanmaya başlamıştır (I, Riyad 1405). 5. Garîbü'l-hadîs. Hindistan'da (Râmpûr 511/1 lugat, 316) bir nüshası bulunan eseri Kâtib Çelebi Garîbü'l-luga adıyla vermekte (Keşfü'z-zunûn, II, 1208) ve İbnü'l-Kayserânî'nin (ö. 507/1113) burada mevcut hadisleri bir araya getirerek kitap üzerinde bir etrâf* çalışması yaptığını söylemektedir. Ancak bu eser, Dârekutnî'nin el-Fevâʾidü'l-efrâd'ı üzerine yazılmış olan el-Etrâf li'l-efrâd li'd-Dârekutnî olmalıdır. 6. el-İlzâmât ʿale's-Sahîhayn (ʿalâ sahîhayi'l-Buhârî ve Müslim). Hâkim en-Nîsâbûrî'nin el-Müstedrek'i gibi, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde Sahîhayn'da yer almayan yetmiş hadisi toplayan müsned tertibinde bir eserdir. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1405/1985, 2. bs.). Dârekutnî'nin çağdaşı Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkī bu eserde Sahîh-i Müslim'e yöneltilen iddiaları cevaplandırmak üzere bir reddiye yazmıştır (Sezgin, I, 208). 7. Kitâbü't-Tetebbuʿ. Buhârî ve Müslim'in sahîhlerinde yer alıp da Dârekutnî'nin illet*li olduğunu söylediği 218 hadisi ihtiva eden bir cüzdür. İbn Hacer el-Askalânî Hedyü's-sârî'de (I, 100-137), bunlardan Buhârî ile ilgili olan 110 hadisi tek tek ele alarak Dârekutnî'nin iddialarına cevap vermiştir. Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî de Dârekutnî'nin Müslim'e yönelttiği tenkitleri Beyne'l-imâmeyn Müslim ve'd-Dârekutnî adlı yüksek lisans tezinde incelemiştir (Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi, 1396/1976). Kitâbü't-Tetebbuʿ, el-İlzâmât ile birlikte Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî tarafından yayımlanmıştır (el-İlzâmât ve't-Tetebbuʿ, Beyrut 1405/1985, 2. bs.). 8. Zikru esmâʾi't-tâbiʿîn ve men baʿdehüm mimmen sahhat rivâyetühû ʿinde'l-Buhârî ve Müslim. Râvilerin sadece ismen zikredildiği bu eser Bûrân ed-Denâvî ve Kemal Yûsuf el-Hût tarafından yayımlanmıştır (I-II, Beyrut 1406/1985). 9. Ricâlü'l-Buhârî ve Müslim. Haydarâbâd'da (Âsafiye, Ricâl, nr. 172, 40 varak) bulunan bu eserin Zikru

esmâʾi't-tâbiʿîn ile Esmâʾü's-sahâbeti'lletî ittefeka fîhe'l-Buhârî ve Müslim ve mâ inferede bihî küllün minhümâ adlı risâleyi de ihtiva ettiği söylenmektedir (el-Müʾtelif ve'l-muhtelif, nâşirin girişi, I, 43, dipnot 2). Sezgin Esmâʾü's-sahâbe'nin 103 varak olduğunu kaydetmektedir (GAS, I, 208). 10. el-Müʾtelif ve'l-muhtelif. İsim, künye, lakap ve nisbeleri yazılışta aynı veya birbirine yakın olup okunuşta farklılık gösteren kimselere dair bu eser Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir tarafından biri fihrist olmak üzere beş cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut 1406/1986). 11. Ehâdîsü'l-Muvattaʾ ve't-tifâku'r-ruvât ʿan Mâlik ve'htilâfühüm ziyâdeten ve naksan. Risâle Zâhid Kevserî'nin yazdığı bir mukaddimeyle birlikte İzzet Attâr el-Hüseynî tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1365/1946). 12. el-Fevâʾid. Dârekutnî'nin el-Fevâʾidü'l-efrâd, el-Fevâʾidü'l-müntekāti'l-garâʾibi'l-hisân, el-Fevâʾidü'l-müntekāti'l-hisân li'bni Maʿrûf, el-Fevâʾidü'l-müntehabeti'l-(el-müntekāti'l) garâʾibi'l-ʿavâlî gibi her biri beş on varak hacminde on altı kadar fevâid*i bulunmaktadır (bk. Sezgin, I, 208; el-Müʾtelif ve'l-muhtelif, nâşirin girişi, I, 50-53). 13. Kitâbü's-Sıfât. Ehâdîsü's-sıfât olarak da bilinen eser, Dârekutnî'nin Kitâbü'n-Nüzûl'ü (Ehâdîsü'n-nüzûl) ile birlikte Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî tarafından "Silsiletü akāidi's-Selef" serisinde yayımlanmıştır (Beyrut 1983). 14. Kitâb fîhi mâ verede mine'n-nusûsi'l-vâride fî kitâbi'llâh ve'l-ehâdîsi'l-müteʿallika bi-rüʾyeti'l-bârî. Bir nüshası İspanya'da Escurial Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 1445, 154 varak). 15. Fezâʾilü's-sahâbe ve menâkıbühüm. Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in faziletlerine dair olan bu risâlenin yazma bir nüshası Zâhiriye Kütüphanesi'ndedir (Mecmû, nr. 47/2, vr. 14ª-24b). 16. Kitâb fîhi erbeʿûne hadîsen min Müsnedi Büreyd b. ʿAbdillâh b. Ebî Bürde. Eserin yazma bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Şehid Ali Paşa, nr. 541, vr. 136ª-174b). 17. Kitâbü'l-Kırâʾât. Ömrünün sonlarına doğru kıraat okutan müellif, sahasında ilk defa kıraat esaslarını belli bablara ayırarak açıklayan bu eseri yazmış, kendisinden sonraki kıraat âlimleri kitap telifinde Dârekutnî'nin bu eserindeki metodunu benimsemişlerdir (Keşfü'z-zunûn, II, 1449). 18. Kitâbü'l-Eshiyâʾ ve'l-ecvâd. Kaybolduğu sanılan eserin Bankipûr nüshası S. Vecâhet Hüseyin tarafından Kalküta'da yayımlanmıştır (JASB, New serie 30 [1934], s. 39-149). 19. Ahbâru ʿAmr b. ʿUbeyd. Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden biri olan ve zâhidliğiyle tanınan Amr b. Ubeyd ve görüşlerine dair bu risâle basılmıştır (Beyrut 1967).

Dârekutnî'nin bunlardan başka Kitâb fî beyâni nüzûli'l-cebbâr külle leyletin min ramazân, Kitâbü'l-İhve ve'l-uhuvve (el-ehavât), el-Ehâdîsü'r-rubâʿiyyât gibi eserleri vardır (bk. Sezgin, I, 209). Bu sonuncu kitap, Humâsiyyâtü'd-Dârekutnî diye anılan ve onun es-Sünen'indeki kırk kadar hümâsî rivayeti ihtiva eden eser olmalıdır (Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, I, 333). Muhtelif kaynaklarda belirtildiğine göre Dârekutnî'nin seksen kadar eseri olup (bk. el-Müʾtelif ve'l-muhtelif, nâşirin girişi, I, 41-56) bunlar arasında Esmâʾü'l-müdellisîn, Tashîfü'l-muhaddisîn, Şüyûhu'l-Buhârî, Kitâbü'l-ʿİlel, Garâʾibü Mâlik (Ehâdîsü Mâlik elletî leyse fi'l-Muvattaʾ), el-Müdebbec, Müsnedü Ebî Hanîfe de yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Dârekutnî, es-Sünen, Kahire, ts. (Dârü'l-Mehâsin); a.mlf., el-Müʾtelif ve'l-muhtelif (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir), Beyrut 1406/1986, nâşirin girişi, I, 9-56, ayrıca bk. s. 43, dipnot 2; Hatîb, Târîhu Bagdâd, XII, 34-40; Semʻânî, el-Ensâb, V, 245-247; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 331; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 449-461; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, III, 991-995; Sübkî, Tabakāt, III, 462-466; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 317-318; İbnü'l-Cezerî, Gāyetü'n-nihâye, I, 558; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, VI, 249; a.mlf., Hedyü's-sârî (Hatîb), I, 100-137; Keşfü'z-zunûn, I, 55, 87, 149, 832; II, 1208, 1394, 1403-1404, 1421, 1440, 1449, 1458, 1637, 1739; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 683; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 23; Sezgin, GAS, I, 206-209; Ziriklî, el-Aʿlâm, V, 130; Şâkir Mahmûd Abdülmünʻim, İbn Hacer el-ʿAskalânî, Bağdad 1978, I, 333; Heffening, "Dârekutnî", İA, III, 481-482; J. Robson, "al-Dārakutnī", EI² (İng.), II, 136.

İsmail L. Çakan

CEVZAKI الجوزقي Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed eş-Şeybânî el-Horasânî (ö. 388/998) Muhaddis.

306'da (918) Nîşâbur'a bağlı Cevzak köyünde doğdu. Dayısı muhaddis Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Müzekkî ile birlikte Mekke, Bağdat, Hemedan, Serahs ve Rey gibi şehirlere ilim tahsili için yolculuklar yaptı. Degūlî, İbn Adî, İbnü'ş-Şarkı gibi muhaddislerden ders aldı. Bu seyahatleri sırasında ayrıca muhaddis ve mutasavvıf Ebû Saîd İbnü'l-Arâbî ile dil âlimi İsmâil es-Saffâr'dan faydalandı. Hâkim en-Nîsâbûrî ve Ebü't-Tayyib et-Taberî gibi âlimler de kendisinden rivayette bulundular. Değerli eserler yazmış olmasına rağmen Cevzakī hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda onun, "Hadis öğrenmek için 100.000 dirhem harcadım, fakat onunla bir dirhem kazanmadım" dediği nakledilmektedir. Cevzakī 20 Şevval 388'de (15 Ekim 998) Nîşâbur'da vefat etmiştir.

Eserleri. 1. Kitâbü'l-Cemʿ beyne's-Sahîhayn. Kitâbü's-Sahîh mine'l-ahbâr adıyla da anılan eser, Buhârî ile Müslim'in el-Câmiʿu's-sahîh'lerindeki hadisleri bir araya toplamak maksadıyla yapılan çalışmaların ilki olarak bilinmektedir. Bir nüshası Rabat'ta Evkaf Kütüphanesi'nde (nr. 118) bulunmaktadır. Diğer bir nüshası da Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'dedir (nr. 20.075 b). 2. el-Müsnedü's-sahîh ʿalâ Kitâbi Müslim. Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i üzerinde yapılan müstahrec* çalışmalarından biri olan eserin günümüze kadar gelip gelmediği bilinmemektedir. Kâtib Çelebi, bu eserin Ebû Avâne el-İsferâyînî tarafından ihtisar edildiğini söylemektedir (Keşfü'z-zunûn, II, 1685). 3. el-Müttefik ve'l-müfterik. Hem kendilerinin hem de babalarının veya aynı zamanda dedelerinin ismi, lakabı ve nisbesi yazılış ve okunuş bakımından aynı olan şahıslara dair oldukça hacimli meşhur bir eserdir. Müellifin aynı konuda daha az hacimli bir başka eseri de bulunduğu kaydedilmektedir. Her iki çalışmanın da günümüze geldiği bilinmemekle beraber bu eserin Hatîb el-Bağdâdî'nin aynı adlı eserine kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır. Kâtib Çelebi'nin bu eseri el-Müttefik fî fürûʿi'l-Hanefiyye adıyla zikretmesi (Keşfü'z-zunûn, II, 1585) bir hata eseri olmalıdır.

Cevzakī'nin bunlardan başka Şâfiî'nin er-Risâle'sini şerhettiği, ayrıca el-Erbaʿûn adlı bir eser yazdığı kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 309; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 493-495; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, III, 1013-1014; Sübkî, Tabakat, III, 184; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 365-366; Yâkut, Muʿcemü'l-büldân, II, 169; Safedî, el-Vâfî, III, 316; İsnevî, Tabakatü'ş-Şâfiʿiyye, I, 353-354; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire (Popper), IV, 199; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâẓ (Ömer), s. 401; Keşfü'z-zunûn, I, 53, 557, 599, 873; II, 1585, 1685; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 56; Tecrid Tercemesi, I, 262; Sezgin, GAS, I, 211; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, 27, 102, 115; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, X, 240; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 226.

İsmail L. Çakan

HATTÂBÎ (الخطّابي) Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el- Hattâbî el-Büstî (ö. 388/998) Muhaddis ve lugatçı.

Receb 319'da (Ağustos 931) Kâbil'e komşu Büst şehrinde doğdu. Asıl adı Hamd olmakla beraber yakın çevresi ona Ahmed diye hitap ettiği için her iki isimle de tanınmış, Hattâbî nisbesini büyük dedesi Hattâb'dan almıştır. Hz. Ömer'in kardeşi Zeyd b. Hattâb'ın soyundan geldiği için bu nisbeyi aldığı ileri sürülmüşse de bu görüş nesep âlimlerince kabul görmemiştir. Hattâbî'nin ailesinin yaşadığı ve kendisinin doğup büyüdüğü Büst şehrinin bir Türk şehri olması, bölge halkının İslâmiyet'le tanışmasından sonra da şehrin müslüman Türkler'in hâkimiyetinde kalması Hattâbî'nin Türk asıllı olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

İlk öğrenimine Büst'te başlayan Hattâbî daha sonra Nîşâbur, Bağdat, Basra ve Mekke gibi ilim merkezlerini dolaştı. Nîşâbur'da Şâfiî mezhebinin Horasan bölgesindeki temsilcisi Muhammed b. Ali Kaffâl eş-Şâşî'den fıkıh dersi aldı. Arap dili ve edebiyatındaki öğrenimini Bağdat'ta Gulâmu Sa'leb'in derslerine devam ederek tamamladı. Hadis ilmini Mekke'de Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî; Bağdat'ta Ebû Ali İsmâil b. Muhammed b. İsmâil es-Saffâr, Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Ebû Bekir en-Neccâd; Basra'da Ebû Dâvûd'dan es-Sünen'i rivayet eden ve İbn Dâse diye tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Bekir el-Basrî gibi muhaddislerden tahsil etti. Öğrenimini Mâverâünnehir ve Hicaz'da tamamladıktan sonra 350 (961) yılı civarında Horasan bölgesine döndü. 359 (970) yılına kadar Nîşâbur'da kalarak talebe yetiştirdi; bu arada Ġarîbü'l-ḥadîs̱ adlı eserini yazdı. Nîşâbur'dan Buhara'ya, oradan Belh'e geçti. Daha sonra Gazne, Fâris, Sicistan gibi şehirlerde ders verdi. Tekrar Büst'e dönerek hayatının sonuna kadar ilmî faaliyetlerine burada devam etti. Lugat âlimi Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî, Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Hâmid el-İsferâyînî ve Ebû Zer el-Herevî gibi şahsiyetler onun talebeleri arasında yer aldı. 16 Rebîülâhir 388 (17 Nisan 998) tarihinde Büst'te vefat etti.

Hattâbî'yi yakından tanıyan Ebû Mansûr es-Seâlibî, onun Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve kıraat âlimi Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'a denk olduğunu söyler. Hattâbî, hadisin hem rivayet hem dirayet alanlarında seçkin bir âlim ve aynı zamanda hadis hâfızı olup bu ilimdeki yeri "sika, müsebbit, sadûk" gibi tabirlerle belirtilmiştir. IV. (X.) yüzyıla kadar tasnif edilen hadis rivayet kitaplarının çoğuna vâkıf olan Hattâbî, dirâyetü'l-hadîs ilminin kapsamına giren konulardaki bilgisi itibariyle de devrinin önde gelen âlimlerindendir. Hadisleri "sahih", "hasen" ve "zayıf" olmak üzere üçlü bir taksime tâbi tutmuş olup sahih hadisin ilk kapsamlı tarifi de ona aittir. Hasen hadisi Tirmizî'den farklı olarak tarif etmiş ve bu tarif İbnü's-Salâh tarafından "hasen li-zâtihî" için esas alınmıştır.

Hadislerin vahiy mahsulü olup olmaması yönünden kaynağını ve hüküm ifade etmesi bakımından durumunu, Hz. Peygamber'in peygamberlik görevi ve insanî yönü açılarından değerlendirmek suretiyle ortaya koyan Hattâbî hadis tenkidini daha çok metin üzerinde yoğunlaştırdı; bunu da kelime ve muhteva tenkidi olmak üzere iki kategoride ele aldı. Sahih olduğu bilinen hadislere, fiilî sünnete, tarihî olaylara ve ümmetin icmâına muhtevası bakımından uymayan hadisleri zayıf kabul etti. Öte yandan Arap diline vukufu sayesinde, bazı râvilerin dil melekesinin gelişmemesinden kaynaklanan, bu sebeple hadislerin asıl maksadına uygun şekilde anlaşılmasını güçleştiren kelime hatalarını ortaya koymak suretiyle de hadis tenkidinde bulundu. Hadisleri ve hadis âlimlerini bid'at mezheplerinin hücumuna karşı büyük bir gayretle savunan Hattâbî, hadis ilmiyle meşgul olanların sadece nakille yetinmeyip hadislerdeki mâna ve hükümleri tam ve doğru anlamaları gerektiği kanaatindeydi. Hadisleri anlayabilecek seviyede dil bilgisine ve İslâm kültürüne sahip olmayanlara yol göstermek amacıyla hadisleri şerhe yöneldi ve Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i ile Ebû Dâvûd'un es-Sünen'ini ilk defa o şerhetti.

Hattâbî itikadî konularda da söz sahibi bir âlimdir. Ehl-i sünnet itikadını Müşebbihe ve Mücessime'nin yanlış fikirlerinden korumak, Mu'tezile mensuplarının hadisler hakkında yaymak istedikleri şüpheyi önlemek ve onların muhaddislere karşı ithamlarını tesirsiz hale getirmek için Selef âlimlerinin te'vil etmeden kabul ettikleri itikadî meselelere dair bazı hadislerin te'vil ve yorumunu yapmıştır. Onun bu husustaki temel görüşü, Kur'an'da ya da mütevâtir hadislerde lafız veya mâna olarak zikredilmeyip sadece haber-i vâhid türü sahih hadislerde geçen ve zâhirî mânası tecsîm ya da teşbih ifade eden lafızların Arap dili kurallarına uygun olarak te'vil edilmesi gerektiği şeklindedir. Hattâbî bu çerçevede kadem, ricl, esâbî', şahs, sûret ve ferah gibi sadece âhâd hadislerde geçen haberî sıfatları te'vil etmiş ve böylece Selef'in temel ilkelerine bağlı kalarak kendisinden sonra gelenlere bir ufuk açmıştır.

Fıkhın usul ve fürûunda da yetkin bir âlim ve müctehid olan Hattâbî, ictihad kapısının kapandığını öne sürüp fıkıh ilmini ve öğrenimini sadece mezhep imamlarının

görüşleriyle sınırlandırmaya çalışan anlayışa karşı çıkarak hadisin eskiden olduğu gibi fıkıh öğrenimine temel alınmasını istedi. Dinin ikinci temel kaynağı olan Peygamber'in hadislerini bir tarafa bırakıp fıkıh ilmini mezhep imamlarının görüşleriyle sınırlamanın İslâm dinine fayda getirmeyeceğini savundu. Bu konuya hem hadis ilmine, hem de zamanında kabul gören bütün mezheplerin ve pek çok müctehidin görüşlerine vâkıf bir müctehid olmanın kendisine kazandırdığı dirayet ve cesaretle yaklaşan Hattâbî, o dönemdeki mezhep taassubunun dışında kalarak mezhepleri değerlendirmede sahih sünnete uygunluğu esas almış ve Şâfiî'nin vücuttan kan çıkmasıyla abdestin bozulmayacağı, kadınların yanında mahremi bulunmadan hacca gidebileceği, ziynet eşyalarından zekât alınmayacağı gibi bazı ictihadlarını tenkit etmiştir.

Hattâbî, derin ilmi yanında üstün şahsiyetiyle de kendisini tanıyanların takdirini kazanmıştır. Yumuşak huylu, dünya malına ve şöhrete önem vermeyen bir insandı. Devlet adamlarıyla yakınlık kurmaya ve resmî görev üstlenmeye karşı olmamakla beraber şartların uygun olmadığı düşüncesiyle idarecilerden uzak durmayı tercih etmiş, ilmini bir kazanç aracı olarak kullanmamış, ticaret yaparak geçimini sağlamıştır. İhtiyaç fazlası gelirini yoksullara dağıtırdı. Çevresine faydalı olabilmeyi hayat görüşü kabul ettiği için uzleti toplumdan kendini soyutlamak değil, insanlarla beraber yaşayıp kötülüklerden ve faydasız konuşmalardan uzak durmak şeklinde anlardı. Onun bazı sözleri ve şiirleri bu uyumlu, hoş görülü ve zâhid karakterini yansıtır. "Zenginlik, seni yoran şey değil başkalarına muhtaç etmeyen şeydir" sözüyle, "Hoş görülü ol, hakkın olan şeyin tamamını isteme, bir kısmını bırak, çünkü kerîm insan hakkını sonuna kadar almaz. Herhangi bir şeyde haddi aşma, orta yolu tut, zira orta yolun her iki ucu da kötüdür" anlamındaki mısraları onun hayat felsefesinin bir özeti gibidir.

Eserleri. 1. Beyânü iʿcâzi'l-Ḳurʾân. Eserde Kur'an'ın lafız ve mânasının i'câzı ele alınmış, sarfe* meselesiyle Kur'ân-ı Kerîm'in geleceğe dair haberler ihtiva eden yönü üzerinde durulmuştur. Kitap Abdülalîm et-Tehâvî (Aligarh 1372/1953) ve Abdullah Sıddîk el-Gumârî (Kahire 1372/1953) tarafından neşredilmiştir. Muhammed Halefullah Ahmed ve Muhammed Zağlûl Sellâm da eseri tahkik ederek Rummânî ve Abdülkāhir el-Cürcânî'nin aynı konudaki eserleriyle birlikte S̱elâs̱ü resâʾil fî iʿcâzi'l-Ḳurʾân içinde yayımlamışlardır (Kahire 1955, s. 17-66). Ömer Muhammed Ömer Bâhâzık'ın şerhettiği kitabı (Şerḥu risâleti Beyâni iʿcâzi'l-Ḳurʾân, Dımaşk-Beyrut 1416/1995) Claude-France Audebert uzun bir mukaddimeyle birlikte al-H̱aṭṭābī et l'inimitabilité du Coran adıyla Fransızca'ya tercüme etmiştir (Damas 1982). Sabbâh Ubeyd Dirâz'ın bu eser üzerinde el-Belâġatü'l-Ḳurʾâniyye ʿinde'l-İmâmi'l-H̱aṭṭâbî adlı bir çalışması bulunmaktadır (Kahire 1406/1986). 2. Ġarîbü'l-ḥadîs̱. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın ve İbn Kuteybe'nin Ġarîbü'l-ḥadîs̱'lerine almadıkları ya da Hattâbî'nin bu iki âlimin yaptığı izahlara katılmadığı garîb kelimeleri açıklamak amacıyla telif edilmiştir. Eserde uzun bir mukaddimenin ardından sırasıyla merfû

hadislerde, sahâbe kavillerinde (mevkuf) ve tâbiîn sözlerinde (maktû) bulunan garîb kelimeler açıklanmaktadır. İçinde garîb kelimelerin yer aldığı hadisler ve haberler senedleriyle birlikte yazılmış, önemli kişilere ait olup senedleri bulunmayan rivayetlerdeki bazı garîb kelimeler eserin sonunda izah edilmiştir. Ġarîbü'l-ḥadîs̱, Abdülkerîm İbrâhim el-Azbâvî'nin tahkiki ve Abdülkayyûm Abdürabbinnebî'nin hadisleri tahrîci ile neşredilmiştir (I-III, Dımaşk 1402-1403/1982-1983). 3. Iṣlâḥu ġalaṭi(ḫaṭaʾi)'l-muḥaddis̱în. Taṣḥîḥu'l-muḥaddis̱în li-elfâẓ mine'l-ḥadîs̱ adıyla da bilinen eserde Hattâbî, bazı muhaddisler tarafından yanlış rivayet edildiğini söylediği 140 kadar kelimenin doğrusunu göstermiş, bunların bir kısmını da açıklamıştır. Müellif, kaynaklarda müstakil bir eser olarak anılan ve ayrı baskıları da yapılan bu çalışmayı esasen Ġarîbü'l-ḥadîs̱'in son bölümü olarak yazmıştır (Ġarîbü'l-ḥadîs̱, I, 49). İlk defa Burhâneddin ed-Dağıstânî tarafından yayımlanan eseri (Kahire 1355/1936; Delhi 1406) daha sonra Hâtim Sâlih Zâmin (MMİIr., XXXV/4 [1405/1984], s. 289-360; Beyrut 1405/1985; Mekke 1408), Muhammed Ali Abdülkerîm er-Rudeynî (Dımaşk 1407/1987), Hüseyin İsmâil Hüseyin el-Cemel (Beyrut 1409/1988) ve Mecdî Seyyid İbrâhim (Bulak 1409/1988) neşretmiştir. Ayrıca Iṣlâḥu'l-aḫṭâʾi'l-ḥadîs̱iyye elletî yervîha'n-nâsü muḥarrefeten ev melḥûneten adıyla da basılmıştır (Beyrut 1409/1988). 4. Meʿâlimü's-Sünen. Ebû Dâvûd'un es-Sünen'inin şerhi olup ilk hadis şerhi olarak bilinen eser Ġarîbü'l-ḥadîs̱'ten sonra yazılmıştır. Nüshalarının önemli bir kısmı İstanbul'daki kütüphanelerde bulunan eserin (Sezgin, I, 150) çeşitli baskıları vardır (nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh, I-IV, Halep 1339-1343/1920-1924, 1351-1353/1932-1934; nşr. İzzet Ubeyd ed-De"âs - Âdil es-Seyyid, I-V, Humus 1389-1394/1969-1974; nşr. Ahmed Muhammed Şâkir - Muhammed Hâmid el-Fıkī, I-VIII, Beyrut 1367-1369/1948-1950 [Münzirî ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Tehẕîb'leriyle beraber]; nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed, I-IV, 1411/1991 [sadece Hattâbî'nin şerhini ihtiva eden kısımlar]). 5. Aʿlâmü(İʿlâmü)'l-ḥadîs̱ fî şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin ilk şerhi olan eser kaynaklarda değişik adlarla anılmaktadır (Kitâbü'l-Aʿlâm fî şerḥi meʿânî Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ, Aʿlâmü's-sünen şerḥu'l-Buḫârî, Aʿlâmü's-sünen fî şerḥi'l-müşkil min eḥâdîs̱i'l-Buḫârî, Kitâbü Şerḥi'l-Buḫârî, Aʿlâmü's-sünen fî şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, Aʿlâmü'l-muḥaddis̱; bazı kaynaklarda "a'lâm" kelimesinin "i'lâm" olarak harekelendiği görülmektedir). Hattâbî bu eserini Meʿâlimü's-sünen'den sonra yazmakla beraber bu iki şerhini âdeta birbiriyle bütünleştirmiştir. Zira her iki kitapta bulunan hadisleri ikinci defa şerhetmemiş, bunları kısaca açıklasa bile önceki şerhine atıfta bulunmuştur. Bu sebeple Aʿlâmü'l-ḥadîs̱'te el-Câmiʿu'ṣ-ṣâḥîḥ'teki hadislerin ancak 1238'inin şerhi bulunmaktadır. Esasen Hattâbî'nin Ebû Dâvûd'un eserini fıkıh açısından, Buhârî'nin eserini de itikad açısından şerhettiği söylenebilir. Aʿlâmü'l-ḥadîs̱ üzerinde Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman Âl-i Suûd doktora çalışması yapmış (1984, Câmiatü Ümmi'l-kurâ), daha sonra bu çalışma Aʿlâmü'l-hadîs̱ fî şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî adıyla yayımlanmıştır (I-IV, Mekke 1409/1988). Salih Karacabey de Hattâbî'nin bu iki

şerhini dikkate alarak bir doktora tezi hazırlamıştır (bk. bibl.). Müellifin bazı kaynaklarda ʿİlmü'l-ḥadîs̱ adıyla kaydedilen eseri Aʿlâmü'l-ḥadîs̱'ten ibarettir. 6. Kitâbü Şeʾni'd-duʿâʾ. Tefsîru esâmiʾi'r-rab ʿazze ve celle, Tefsîrü'l-esmâʾ ve'd-daʿavât, Şerḥu'l-esmâʾi'l-ḥüsnâ, Şerḥu'd-Daʿavât li-Ebî Ḫuzeyme, Şerḥu edʿiyeti'l-meʾs̱ûre, Şeʾnü'd-duʿâʾ, Şeʾnü edʿiyeti'l-meʾs̱ûre ve Kitâbü'd-Duʿâʾ adlarıyla da anılan eser, duanın mahiyeti ve itikadî yönü hakkında âyet ve hadislere dayalı açıklamalarla başlamakta, İbn Huzeyme'nin el-Esmâʾü'l-ḥüsnâ'sının şerhi ile devam etmekte, ardından müellifin esmâ-i hüsnâ ile ilgili olarak İbn Huzeyme'nin dışında bir senedle tesbit ettiği hadislere ve şerhlerine yer verilmektedir. Ahmed Yûsuf ed-Dekkāk dört nüshasını esas alarak eseri Şeʾnü'd-duʿâʾ adıyla yayımlamıştır (Dımaşk 1404/1984). 7. Kitâbü'l-ʿUzle (Kitâbü'l-İʿtiṣâm bi'l-ʿuzle). Müellif bu eserinde uzlet konusunu hadislere dayanarak ele almıştır. Önce Kahire'de neşredilen eser (1352), daha sonra Burhâneddin ed-Dağıstânî'nin tashih ve notlarıyla birlikte İzzet Attâr (Kahire 1356/1937), Kusay Muhibbüddin el-Hatîb (Kahire 1385), Abdülgafûr Süleyman el-Bündârî (Beyrut 1405/1985), Âdil Abdülmevcûd (Kahire 1987) ve Yâsîn Muhammed es-Sevvâs (Dımaşk-Beyrut 1407/1987) tarafından yayımlanmıştır.

Kaynaklarda Hattâbî'nin şu eserleri de zikredilmektedir: Maʿrifetü's-sünen ve'l-âs̱âr, eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî (Mesʾele fi'ṭ-ṭıb), Delâʾilü'n-nübüvve, Mesʾele fî İbni'ṣ-Ṣayyâd. Ayrıca onun fıkha dair Tefsîrü'l-luġa elletî fî Muḫtaṣari'l-Müzenî adlı bir çalışmasından, kelâm ve kelâmcıların aleyhinde kaleme aldığı Kitâbü'l-Ġunye ʿani'l-kelâm ve ehlih ile Kitâbü Şiʿârü'd-dîn fî uṣûli'd-dîn (Şiʿârü'd-dîn ve berâhînü'l-müslimîn), Kitâbü's-Sirâc, Kitâbü'ş-Şicâc (Kitâbü'ṣ-Ṣıḥâḥ, Kitâbü'n-Necâḥ) adlı kitaplarından söz edilmektedir. Kitâbü'l-ʿArûs ve Kitâbü'l-Cihâd adlı eserler de Hattâbî'ye nisbet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Seâlibî, Yetîmetü'd-dehr, IV, 383-385; Sem'ânî, el-Ensâb, I, 348-349; II, 380; İbn Hayr, Fehrese, s. 190, 201; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VI, 397; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 414-415; a.mlf., Muʿcemü'l-üdebâʾ, IV, 247-260; X, 268-272; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, I, 125; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 214-216; İbn Teymiyye, Mecmûʿu fetâvâ, V, 58-59; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 23-28; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1018-1020; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), III, 282-290; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 236; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 404; a.mlf., Buġyetü'l-vuʿât, I, 546-547; Taşköprizâde, Miftâḥu's-saʿâde, II, 146; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 108, 120, 545; II, 1032, 1410, 1739; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 127-128; Abdülkādir el-Bağdâdî, Ḫizânetü'l-edeb (Bulak), I, 282-283; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 44; Ziriklî, el-Aʿlâm, II, 304; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 61; IV, 74; Sezgin, GAS, I, 118, 150, 211; Brockelmann, GAL (Ar.), III, 213; M. Ebû Zehv, el-Ḥadîs̱ ve'l-muḥaddis̱ûn, Beyrut 1984, s. 252; Ahmed Cemâl el-Ömerî, Mefhûmü'l-iʿcâzi'l-Ḳurʾânî ḥatta'l-ḳarni's-sâdisi'l-hicrî, Kahire 1984, s. 55-68; Salih Karacabey, Hattâbî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu (doktora tezi, 1990, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 46-52, 67, 69, 72-81, 143-148, 245; Ahmed Abdullah el-Bâtılî, el-İmâmü'l-Ḫaṭṭâbî: el-muḥaddis̱ü'l-faḳīh ve'l-edîbü'ş-şâʿir, Dımaşk 1417/1996; F. Krenkow, "Commentaries On Hadith", IC, XI (1937), s. 156; A. S. Tritton, "al-Bayān fī Iʿcāzıl-Qurʾān by Ḥamd b. Muḥammad al-Khaṭṭābī", JRAS, sy. 1 (1956), s. 119; Yûsuf el-Kettânî, "et-Taʿrîf bi-Kitâbi Aʿlâmi's-sünen li'l-İmâm el-Ḫaṭṭâbî", MMMA (Küveyt), XXVI/2 (1982), s. 725-734; Fazl Hasan Abbas, "Beyânü iʿcâzi'l-Ḳurʾân li'l-Ḫaṭṭâbî, taḥlîl ve muḳārene ve naḳd", Dirâsât, XIV/10, Amman 1987, s. 237-281; Ed., "al-Khāṭṭābī", EI² (Fr.), IV, 1163. Salih Karacabey

İBN BATTA (ابن بطّة) Ebû Abdillâh Ubeydullāh b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî 387/997)Hanbelî fakihi ve muhaddis.

---

4 Şevval 304 (31 Mart 917) tarihinde Bağdat yakınlarındaki Ukberâ'da doğdu. Ashaptan Utbe b. Ferkad'ın soyundan olup büyük dedelerinden birine nisbetle İbn Batta diye anılır. Öğrenimine doğduğu yerde başladı ve küçük yaşta gittiği Bağdat'ta devam ettirdi. Daha sonra Basra, Dımaşk, Humus ve Mekke gibi ilim merkezlerinde Ebü'l-Kāsım el-Begavî, Ebû Bekir en-Neccâd, Hırakī, Âcurrî, Saffâr el-Basrî, Gulâmü'l-Hallâl ve Ebû Zer İbnü'l-Bâgandî gibi âlimlerden ders aldı. On beş yaşında iken Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'ini ezbere bildiği söylenir. İlim tahsilini tamamladıktan sonra Ukberâ'ya döndü ve uzlete çekilerek kırk yıl evinde öğretimle meşgul oldu. Aralarında İbn Hâmid el-Verrâk, Ebû Hafs el-Ukberî, İbn Ebü'l-Fevâris ve Ebû Nuaym el-İsfahânî gibi âlimlerin de bulunduğu birçok talebe yetiştirdi. İbn Batta 10 Muharrem 387 (23 Ocak 997) tarihinde Ukberâ'da vefat etti.

Kaynaklar İbn Batta'yı zâhid ve müttaki, duası makbul, kerâmet sahibi bir âlim olarak tanıtıp kurban ve ramazan bayramları dışındaki günleri oruçlu geçirdiğini, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker konusunda titiz davrandığını ve bid'atlara şiddetle karşı çıktığını kaydeder.

Irak'ta Hanbelî mezhebinin tanınmış şahsiyetlerinden biri olan İbn Batta diğer Hanbelî âlimleri gibi Selefî bir çizgiyi benimsemiş ve öğrencileriyle birlikte başta Şîa olmak üzere Ehl-i sünnet dışı cereyan ve fırkalara karşı mücadele vermiştir. Bu konuda devrin büyük Hanbelî âlimleri arasında yer alan Berbehârî'den etkilenmiş ve eserlerinde onun görüşlerine yer vermiştir. Hanbelî mezhebinin re'y ve ictihaddaki taklit karşıtı tutumunun tabii sonucu olarak İbn Batta mezhep içinde farklı görüşler arasında uzlaşmacı bir yol takip etmiş, zaman zaman mezhepte benimsenen görüşlere aykırı tercih ve ictihadlarda bulunmuştur. Onun bu tavrı kendisinden sonra gelen Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Ebû Ca'fer et-Tûsî, Kelvezânî, Muvaffakuddin İbn Kudâme, Takıyyüddin İbn Teymiyye, Zehebî, İbn Kayyim el-Cevziyye ve Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr gibi Selefî âlimler üzerinde etkili olmuştur.

Hatîb el-Bağdâdî İbn Batta'nın hâfıza yönünden zayıf olduğunu, şahsen karşılaşmadığı kişilerden bizzat görüşüp hadis dinlemiş gibi nakillerde bulunduğunu ve şeyhlerinden yazdığı hadislerin senedlerinde değişiklik yaptığını ileri sürerek hadis rivayeti açısından onu eleştirmiştir (Târîḫu Baġdâd, X, 373-375). İbnü'l-Cevzî ise Hatîb el-Bağdâdî'nin mezhep taassubuyla davrandığını, icmâa muhalif görüşlere sahip olduğunu, Mu'tezile ve Mürcie'den bazı kişilerin sözlerine itibar ettiğini ve keyfine göre hüküm verdiğini söyleyerek onun İbn Batta hakkındaki iddialarını reddetmiştir (el-Muntaẓam, VII, 194-197). Zehebî, İbn Hacer ve İbnü'l-Esîr gibi âlimler de hâfıza

bakımından zaafına işaret etmekle birlikte onun hadis konusunda âlim bir kişi olduğunu belirtmişlerdir.

Eserleri. 1. el-İbâne ʿan şerîʿati'l-fıraḳı'n-nâciye ve mücânebeti'l-fıraḳı'l-mez̠mûme. el-İbânetü'l-kübrâ diye de anılan eser Selef akîdesini konu almakta, Mürcie, Kaderiyye, Cehmiyye ve Şîa gibi fırkaların görüşlerini tenkit etmektedir. Selef akaidi konusunda önemli bir kaynak olan ve kaynakların verdiği bilgilerden hacimli olduğu anlaşılan eserin Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki I. cildi (nr. 99) Rızâ b. Na'sân Mu'tî tarafından, Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 231) ve aslındaki mükerrer rivayetler çıkarılmakla birlilkte müellifin görüş ve açıklamaları korunarak hazırlanan muhtasardan da faydalanmak suretiyle neşredilmiştir (I-II, Riyad 1409/1988, eserin diğer yazma nüshaları için bk. Sezgin, I/3, s. 239-240). 2. eş-Şerḥ ve'l-ibâne ʿalâ uṣûli's-sünne ve'd-diyâne (el-İbânetü'ṣ-ṣuġrâ). Eserde akaid, ibâdât, muâmelât ve ahlâk konuları işlenmiş, ayrıca İslâmî fırkalarla bunların liderlerine de yer verilmiştir. Müellif her konuda ilgili âyetlerle hadisler yanında sahâbe, tâbiîn ve sonraki dönem imamlarının sözlerine yer vermiş, eserin fazla hacimli olmaması için hadislerin senedlerini kaydetmemiştir. M. Henri Laoust tarafından metin, Fransızca tercüme ve geniş bir önsözle birlikte neşredilen eseri (La profession de foi d'Ibn Batta, traditionniste et juriconsulte musulman d'école hanbalite mort en Irak à Ukbara, en 387/997, Damas 1958; Paris 1959) Rızâ b. Na'sân Mu'tî üç yazma nüshasını esas alarak yeniden yayımlamıştır (Mekke 1404/1984). 3. İbṭâlü'l-ḥiyel. Müellif, döneminde üç talâka yemin ve bundan çıkış yolu üzerinde cereyan eden bir tartışma üzerine kaleme aldığı bu eserinde hem konuyla ilgili görüşlerini belirtmekte hem de fakihlerin hîle-i şer'iyye konusundaki müsamahakâr tutumunu eleştirmekte, bu arada fakihlerin özelliklerinden ve taklit edilebilecek fakihlerde bulunması gereken vasıflardan da bahsetmektedir. Önce Muhammed Hâmid el-Fıkī tarafından Min Defâʾini'l-künûz adlı tek ciltlik risâleler külliyatı içinde "Cüzʾ fi'l-kelâm ʿalâ mesʾeleti'l-ḫulʿ ve mâ yeḥıllü ve mâ lâ yeḥıllü ve ibṭâlü'l-ḥîle li'l-ḫurûc mine'l-aḥkâmi'l-meşrûʿa" (Kahire 1349/1931, s. 20-53), daha sonra el-Mektebü'l-İslâmî (Beyrut 1403) ve Süleyman b. Abdullah Umeyr tarafından İbṭâlü'l-ḥiyel (Beyrut 1417/1996) adıyla yayımlanmıştır. 4. Kitâbü'l-Cihâd ev sebʿûne ḥadîs̠en fi'l-cihâd (nşr. Yüsrî Abdülganî el-Bişrî, Kahire 1409/1989). Müellifin cihad ve fazileti hakkında yazdığı bir kitaptan seçmeler şeklinde kaleme alınan eserin bu adla müellife nisbeti tartışmalıdır (İbṭâlü'l-ḥiyel, neşredenin girişi, s. 25).

İbn Batta'nın kaynaklarda zikredilen ve adlarından, çoğu fıkhın herhangi bir konusunda telif edilmiş risâleler mahiyetinde olduğu anlaşılan kırk civarındaki eserinden bazıları şunlardır: es-Sünen, el-Menâsik, el-İmâmü ḍâmin, el-İnkâr ʿalâ men ḳaṣṣa bi-kütübi'ṣ-ṣuḥufi'l-ûlâ, el-İnkâr ʿalâ men eḫaẕe'l-Ḳurʾân mine'l-muṣḥaf, en-Nehy ʿan ṣalâti'n-nâfile baʿde'l-ʿaṣr ve baʿde'l-fecr, Ṣalâtü'l-cemâʿa, Menʿu'l-ḫurûc baʿde'l-eẕân ve'l-iḳāme li-ġayri ḥâce, Îcâbü'ṣ-ṣadâḳ bi'l-ḫalve, er-Red ʿalâ men ḳāle

eṭ-ṭalâḳu'ṣ-ṡelâṡ lâ yaḳaʿ, Ṣalâtü'n-nâfile fî şehri ramażân baʿde'l-mektûbe, Taḥrîmü'n-nebîẕ, Taḥrîmü nikâḥi'l-muṭʿa, Taḥrîmü'n-nemîme, Ẕemmü'l-buḫl, Ẕemmü'l-ġınâ ̓ ve'l-istimâʿ ileyh, et-Teferrüd ve'l-ʿuzle.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Batta, el-Ḫulʿ (nşr. M. Hâmid el-Fıkī, Min Defâ ̓ini'l-künûz içinde), Kahire 1349/1931, neşredenin girişi, s. 5-11; a.mlf., İbṭâlü'l-ḥiyel (nşr. Süleyman b. Abdullah el-Umeyr), Beyrut 1417/1996, neşredenin girişi, s. 7-38; a.mlf., eş-Şerḥ ve'l-ibâne ʿalâ uṣûli's-sünne ve'd-diyâne (nşr. Rızâ b. Na'sân Mu'tî), Mekke 1404/1984, neşredenin girişi, s. 3-87; a.mlf., el-İbâne ʿan şerîʿati'l-fıraḳı'n-nâciye (nşr. Rızâ b. Na'sân Mu'tî), Riyad 1409/1988, neşredenin girişi, I, 5-157; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, X, 371-375; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, I, 330-331; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, II, 144-153; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ, X, 735-739; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VII, 193-197; a.mlf., Ṣıfatü'ṣ-ṣafve, IV, 179; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ ̓, XI, 316, 319; XIII, 68; XV, 91; XVI, 529-533; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 15; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 381-400, s. 144-149; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 321-322; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952-53, I, 365; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, IV, 112-115; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, el-Menhecü'l-aḥmed (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1403/1983, II, 81-86; Tebrîzî, Reyḥânetü'l-edeb, VII, 417; Brockelmann, GAL, I, 194; Suppl., I, 311; Sezgin, GAS, I, 514-515; Müneccid, Muʿcem, I, 8; Sezgin, GAS (Ar.), I/3, s. 239-240; W. M. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (trc. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 168, 173, 176, 265, 337, 338; Ramazan Şeşen v.dğr., Fihrisü maḫṭûṭâti Mektebeti Köprülü, İstanbul 1406/1986, I, 125; Abdullah b. Ali es-Sübey'î, ed-Dürrü'l-münaḍḍad fî es-mâ ̓i kütübi meẕhebi'l-İmâm Aḥmed (nşr. Câsim ed-Devserî), Beyrut 1410/1990, s. 77; Muhammed Behcet el-Baytar, "Kitâbü'ş-Şerḥ ve'l-ibâne ʿalâ uṣûli's-sünne ve'd-diyâne li'bn Baṭṭa el-ʿUkberî", MMİADm., XXXIV/2 (1959), s. 349-351; M. W. Mirza, "New Books in Review: la Profession de foi d'Ibn Batta", IC, XXXV/2 (1961), s. 136-137; Susanna Diwald, "Henri Laoust, La profession de foi d'Ibn Batta", Bibliotheca Orientalis, XXI, Leiden 1964, s. 369-370; H. Laoust, "Ibn Baṭṭa al-ʿUkbarī", EI² (İng.), III, 734-735; Mv.Fi., XII, 396; Ahmed Pâketçî, "İbn Baṭṭa", DMBİ, II, 126-128; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", DİA, XV, 527.

Saffet Köse

MUÂFÂ en-NEHREVÂNÎ المعافى النهرواني)Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyyâ b. Yahyâ en-Nehrevânî el-Cerîrî (ö. 390/1000) Edip, kıraat, tefsir ve hadis âlimi, fakih.

---

7 Receb 305 (24 Aralık 917) tarihinde dünyaya geldi. Genellikle tercih edilen bu tarih yanında 303 (915-16) yılında doğduğu kendisinden nakledilmiştir. Irak'ta Dicle'nin doğusunda Bağdat ile Vâsıt arasındaki Nehrevan'dan olmakla birlikte doğum yeri bilinmemektedir. Ulemâdan olan babası gibi İbn Tarârâ lakabıyla anılır. Bu lakap bazı kaynaklarda İbn Tarâre ve İbn Tarâr şeklinde de geçer ki Zebîdî Tarâr'ın onun dedesi olduğunu belirtir. el-Celîsü'ṣ-ṣâliḥ adlı eserinde verdiği bilgiden (I, 233), 314'te (926) hadis öğrenimi gördüğü, 316 (928) yılında İbn Ebû Dâvûd ve Ebû Muhammed İbn Sâid el-Hâşimî, bir yıl sonra da Ebü'l-Kāsım el-Begavî ve başka hocalardan, ayrıca Yahyâ b. Muhammed el-Mehâmilî, İbn Ukde, Muhammed b. Hemmâm el-İskâfî gibi Bağdatlı diğer âlimlerden ders okuduğu göz önüne alınınca on yaşlarında bu şehirde yaşadığı, tahsil için 316 (928) ve 319 (931) yıllarında Nehrevan'da (el-Celîsü'ṣ-ṣâliḥ, II, 454; IV, 41), 323'te (935) Sâmerrâ'da (a.g.e., I, 137; II, 453; IV, 39), ayrıca Basra'da (a.g.e., II, 96, 129) bulunduğu ve 335'te (946) Hulvân'a gittiği (a.g.e., II,

222) anlaşılmaktadır. Hac için Hicaz’a seyahati (a.g.e., III, 196), Vezir Sâhib b. Abbâd ile görüşmek amacıyla Rey’e gitmesi hariç Irak dışına çıktığı hususunda bilgi yoktur. Bağdat’ta bir süre kadı nâibliği yaptığı kaydedilir. Muâfâ 18 Zilhicce 390 (19 Kasım 1000) tarihinde Nehrevan’da vefat etti. Ölüm tarihini birçok kaynağa aykırı olarak Yâkūt el-Hamevî ve İbnü’l-Enbârî’nin 12 Zilhicce (13 Kasım) şeklinde göstermesi yanlış olmalıdır.

Dostu İbnü’n-Nedîm, Muâfâ’nın Muhammed b. Cerîr et-Taberî’nin mezhebini bilme konusunda zamanında tek olduğunu, çeşitli ilimlerde mahir ve güçlü bir hâfızaya sahip bulunduğunu belirtir. Kendisiyle tanışan Ebû Hayyân et-Tevhîdî muhtelif ilimler yanında özellikle eser, ahbâr ve Arap tarihi konusunda geniş bilgisine dikkat çeker. Sonraki kaynaklar da fıkıh, nahiv, lugat, şiir ve edebiyat alanlarında devrinin önde gelen simaları arasında yer aldığını kaydeder.

Edebiyat alanında Niftâveyh gibi bir üstattan yararlanan Muâfâ bu konudaki eserinde İbn Düreyd, Ebû Bekir es-Sûlî, İbn Ziyâd el-Mukrî, Ebû Bekir İbnü’l-Enbârî ve çağdaşı diğer birçok edipten doğrudan haber ve kıssalar rivayet etmiştir. İbnü’l-Enbârî’nin verdiği bilgiye göre (Nüzhetü’l-elibbâʾ, s. 248) edebiyattaki hocalarından biri olan Ahfeş el-Asgar’ın (ö. 316/928 [?]) yine ona atıfla bu alandaki öğrencileri arasında zikredilmesi (DMBİ, IV, 133) yanlıştır. Dilbilimci olarak eklektik bir karakter taşıdığı ve belli bir ekole mensubiyetinin gözlenmediği belirtilirse de (Dietrich, CV [1955], s. 285) Basra’da tahsil görmesi ve eserindeki bazı ifadeleri Basriyyûn’a meylettiğini düşündürmektedir (bk. el-Celîsü’ṣ-ṣâliḥ, II, 281). Şiirlerinden örnekler yanında fesahatine örnek olarak nesrinden de bazı parçalar kaynaklarda yer almıştır.

Tefsir ve kıraat alanındaki bilgisiyle de tanınan Muâfâ bu hususta İbn Şenebûz, Ebû Îsâ el-Bekkâr, Ebû Müzâhim Mûsâ b. Ubeydullah el-Hâkānî ve Hıdır b. Hüseyin el-Hulvânî gibi hocalardan ders aldı. İbn Şenebûz ile İbn Mücâhid arasında şâz kıraatler konusundaki ihtilâf ve Muâfâ’nın İbn Şenebûz’un derslerine devam edip diğerinden rivayette bulunmaması, şâz kıraatleri benimseme hususunda hocasının görüşlerine katıldığı şeklinde yorumlanabilir. Önceki ulemâdan bu konuda Muâfâ üzerinde etkili olanlardan biri de fıkıh alanında olduğu gibi Muhammed b. Cerîr et-Taberî’dir. Taberî yedi kıraate bağlılığı vâcip görmez ve bu hususta yazdığı eserde yirminin üstünde kıraate yer verir (İbnü’l-Cezerî, en-Neşr, I, 31, 34). Aralarında Ahmed b. Mesrûr el-Habbâz, Ebû Ali Hasan b. Ali el-Ahvâzî, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Ca‘fer el-Huzâî’nin de bulunduğu çok sayıda râvisi olmasına ve kıraate dair bir kitap yazmasına rağmen Ebü’l-Kāsım el-Hüzelî’nin bütün kıraatlere yer verdiği el-Kâmil adlı eseriyle Ebû Ma‘şer et-Taberî, Sıbtu’l-Hayyât ve İbn Fethân’ın kitaplarındaki sınırlı atıflar dışında Muâfâ’nın rivayetlerine kıraat kitaplarında yer verilmemiştir.

Muâfâ, Taberî'nin mezhebinin ateşli bir savunucusu, Taberî'den sonra onun mezhebinin en önemli müelliflerinden biri olmuştur. Taberî'nin vefat tarihi (310/923) göz önüne alınınca onun fıkhını doğrudan kendisinden değil talebeleri vasıtasıyla öğrendiği anlaşılır. Muâfâ Bağdat'ta o dönemde yaygın olan Hanefî, Şâfiî ve Zâhirî mezheplerine karşı kendi mezhebini savunmuş, Hanefîler'den Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin el-Câmiʿu'l-kebîr'ine, Ebü'l-Hasan el-Kerhî'ye, Şâfiîler'den Müzenî ile Ebû Yahyâ el-Belhî'ye ve Zâhirî mezhebinin imamı Dâvûd ez-Zâhirî'ye reddiyeler kaleme almıştır (İbnü'n-Nedîm, s. 292-293). Taberî mezhebinin zamanla ortadan kalkmasıyla diğer tâbileri gibi Muâfâ'nın bu alandaki eserleri de gözden düşmüş, fıkhî görüşleri unutulmuştur. Bu mezhebe mensubiyetinin onun Sünnîliği konusunda bir delil olması yanında biyografisine dair kaynaklarda da bu hususta tereddüde yer verilmez. Şiî ve Sünnî kaynaklarında Şîa imamlarının menkıbelerine dair ondan birçok rivayetin nakledilmesi, İmâmiyye kaynaklarında onun rivayetiyle gelen bazı hadislerin bu mezhebin haklılığını teyit edici mahiyette olmasına rağmen (DMBİ, IV, 132) Ebû Ca'fer et-Tûsî ve Necâşî gibi Muâfâ'ya yakın Şîa tabakat müellifleri ve bunları takip edenler onu Şiî müellifleri arasında zikretmez. Ancak Taberî'nin önce Şâfiî mezhebine mensup olması ve fıkhî görüşlerinin yakınlığı sebebiyle Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, Muâfâ'yı Şâfiî tabakatına dair eserine alırken M. Ali Müderris gibi bazı biyografi yazarları da onun Şâfiî olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Rivayet konusunda güvenilir kabul edilen Muâfâ'dan ve öğrencilerinden hadis nakledenler arasında Ebü't-Tayyib et-Taberî, Ebü'l-Kāsım el-Ezherî, Ebü'l-Alâ el-Vâsıtî, Ebû Sa'leb, Ahmed b. Ömer en-Nehrevânî'nin adları anılabilir. Şîa ulemâsından Ali b. Muhammed el-Hazzâz, İbn Şâzân el-Kummî (Muhammed b. Ahmed), İbn Râzî (Ca'fer b. Ahmed el-Kummî) ve başkaları ondan rivayette bulunmuştur.

Eserleri. İbnü'n-Nedîm, Muâfâ'nın yirmi kadar eserini zikreder ve onun kendisine fıkıh, kelâm, nahiv ve diğer konularda elliyi aşkın risâle yazdığını söylediğini belirtir. 1. el-Celîsü'ṣ-ṣâliḥu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâṣıḥu'ş-şâfî. Kısaca el-Celîs ve'l-enîs diye anılır. Müellifin edebiyat alanındaki en önemli eseri olup çeşitli konulardaki bilgisini yansıtır. Eserin ihtiva ettiği 100 meclis birer hadisle başlar, daha sonra tarihî ve edebî ahbâr, kıssa ve şiirlerle açıklamalara yer verilir. Üslûp bakımından Müberred'in el-Kâmil'inden etkilenmiş görünmekle birlikte ondan daha güzel bir plana sahiptir; ancak el-Kâmil kadar rağbet görmemiştir. Kıssaların çoğunun seçildiği Emevîler devri tarihiyle ilgili önemli bir kaynak özelliği taşıyan eser, ayrıca nakledilen ahbârın tam isnad ve tarihlerinin verilmesi bakımından dikkat çeker. Albert Dietrich'in geniş bir makalesinde incelediği eserin (ZDMG, CV [1955], s. 271-286; Ar. trc. için ayrıca bk. MMİAr.Dm., XXX/3 [1374/1955], s. 380-394) otuz beş meclisi üzerine Muhammed Mustafa Arslan yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1971, Bağdat Üniversitesi). Muhammed Mürsî el-Hûlî de Ezher Üniversitesi'nde 1975'te doktora tezi olarak

yayıma hazırladığı eserin ancak elli beş meclisi kapsayan iki cildini yayımlayabilmiş (Beyrut 1981-1983), onun vefatı üzerine kalan kırk beş meclisi İhsan Abbas neşretmiştir (III. cilt, Beyrut 1407/1987; IV. ciltle birlikte tam olarak Beyrut 1413/1993). 2. Cüzʾ. Dört varaklık bir hadis cüzü olup Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bir nüshası bulunmaktadır (Mecâmi‘, nr. 348).

Muâfâ'nın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri arasında fıkıh ve fıkıh usulüne dair Kitâbü'l-Mürşid, Kitâbü'ş-Şürûṭ, Kitâbü'l-Meḥâḍır ve's-sicillât, Edebü'l-ḳāḍî, Kitâbü't-Taḥrîr, Kitâbü'l-Ḥudûd; Arap dili hakkında Şerḥu Muḫtaṣari Ebî ʿÖmer el-Cermî, el-Muḥâvere; tefsir ve kıraate dair Tefsîrü'l-Ḳurʾân (et-Tefsîrü'l-kebîr), Kitâbü'l-Ḳırâʾât, Teʾvîlü'l-Ḳurʾân, el-Beyânü'l-mûcez ʿan ʿulûmi'l-Ḳurʾâni'l-muʿciz, Kitâb fî ʿileli'l-ḳırâʾât ve beyâni vücûhihâ anılabilir. Altı cilt olduğu belirtilen büyük tefsirinin el-Celîsü'ṣ-ṣâliḥ'te andığı el-Beyânü'l-mûcez olması muhtemeldir.

BİBLİYOGRAFYA:Tâcü'l-ʿarûs, "ṭrr" md.; Muâfâ en-Nehrevânî, el-Celîsü'ṣ-ṣâliḥu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâṣıḥu'ş-şâfî (nşr. M. Mürsî el-Hûlî), Beyrut 1413/1993, I, 137, 170, 189, 206, 217, 233, 308; II, 96, 129, 222, 281, 453, 454; III, 34, 67, 81, 196, 380; IV, 39, 41, 135, 143; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 19-156; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Teceddüd), s. 292-293; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIII, 230-231; Kemâleddin el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâʾ (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1386/1967, s. 248, 329-330; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VII, 213-214; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XIX, 151-154; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, III, 296-297; İbn Hallikân, Vefeyât, V, 221-224; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 544-546; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), II, 652-653; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyyîn (nşr. Ahmed Ömer Hâşim - M. Zeynühüm M. Azeb), Kahire 1413/1993, I, 338-339; İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, I, 31, 34; a.mlf., Ġāyetü'n-Nihâye, II, 302; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (Lecne), II, 323-326; Tebrîzî, Reyḥânetü'l-edeb, VI, 270-272; Sezgin, GAS, I, 522-523; Âgā Büzürg-i Tahrânî, eẕ-Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa, Beyrut 1403/1983, V, 128; A. Dietrich, "Das Kitāb al-Ǧalīs wa'l-anīs des Mu'āfā, ein wertvolles altes Adab-Werk", ZDMG, CV (1955), s. 271-286; Riyâzürrahman eş-Şirvânî, "el-Ḳāḍî Ebü'l-Ferec el-Muʿâfâ b. Zekeriyyâ ve kitâbühû el-Celîs ve'l-enîs", Mecelletü'l-Mecmaʿi'l-ʿilmiyyi'l-Hindî, I/1, Aligarh 1976, s. 91-106; Ahmed Pâketçî, "İbn Ṭarârâ", DMBİ, IV, 132-134.

Ahmet Özel

İBN HİNZÂBE (ابن خنزابة) Ebü'l-Fazl Ca‘fer b. Fazl b. Ca‘fer b. Muhammed b. Mûsâ b. Hasen b. Furât el-Bağdâdî (ö. 391/1001) İhşîdî veziri ve hadis âlimi.

Zilhicce 308'de (Nisan 921) Bağdat'ta doğdu. Abbâsî Devleti'ne uzun yıllar hizmet etmiş olan İbnü'l-Furât ailesine mensuptur. Babaannesi Hinzâbe'ye (Cinzâbe) nisbetle İbn Hinzâbe diye meşhur olmuştur. Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh tarafından 320'de (932) vezir tayin edilen babası Fazl halifenin ölümünden sonra bu görevden azledildi. Halife Râzî-Billâh döneminde (934-940) Mısır ve Suriye Dîvânü'l-harâc reisi oldu. Emîrü'l-ümerâ İbn Râik, Râzî-Billâh'ı ikna ederek Fazl'ı yeniden vezirliğe tayin ettirdi. Böyle bir vazifeyi yürütecek kabiliyete sahip olmadığını düşündüğü için eski görevine dönmek isteyen Fazl'ın bu isteği uygun görüldü. İbn Hinzâbe'nin dedesi Ca‘fer b. Muhammed ile babasının amcası Ali b. Muhammed de Abbâsîler döneminde vezirlik yapmıştır.

İbn Hinzâbe çocukluk ve gençlik dönemini Mısır ve Irak'ta geçirdi. Bağdat'ta Muhammed b. Hârûn el-Hadramî, İsfahan'da Abdullah b. Muhammed, Muhammed b. Hamza, Hasan b. Muhammed ed-Dârekî ve Ebü'l-Kāsım el-Begavî gibi âlimlerden hadis tahsil etti. Öğrenimini tamamladıktan sonra Mısır'a yerleşti. Burada çeşitli hadis meclislerine katıldı. İhşîdî Emîri Ebü'l-Kāsım Ûnûcûr b. İhşîd tarafından 7 Zilkade 335'te (30 Mayıs 947) vezir tayin edildi. İhşîdîler'den Ali (961-966) ve Ebü'l-Misk Kâfûr (966-968) dönemlerinde vezirliğini sürdürdü. 10 Cemâziyelevvel 357'de (12 Nisan 968) Kâfûr'un ölümüyle İhşîdî Devleti'nde idarî işler dört kısma ayrılınca İbn Hinzâbe malî işleri yürütmekle görevlendirildi. Bu dönemde başta yahudi asıllı Vezir İbn Killis olmak üzere bir grup kâtibi hapsederek işe başlayan İbn Hinzâbe, oğlu Ahmed'in annesinin İhşîdîler'in kurucusu Emîr Muhammed b. Tuğç el-İhşîd'in kızı olduğunu ileri sürerek Mısır, Suriye ve Haremeyn'de hüküm süren İhşîdî Emirliği için askerlerden oğlu adına biat aldı. Yüksek oranda vergi toplayıp bunun önemli kısmını maaşlı Türk askerlerine dağıtmasına rağmen onların arzularını tatmin edemedi. Sarayı ve bazı taraftarlarının evleri âsiler tarafından yağma edildi. Kendisine bir zarar gelmemesi için gizlenmek mecburiyetinde kalan İbn Hinzâbe bu olaydan sonra otoritesini kaybetti. Makrîzî, onun bu sıralarda Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh'a mektup yazarak Mısır'ı hiçbir mukavemetle karşılaşmadan alacağına dair ona güvence verdiğini kaydeder (Makrîzî, el-Muḳaffe'l-kebîr, s. 382).

Karmatîler Remle'ye girdikleri zaman Remle Emîri Hasan b. Ubeydullah, İbn Hinzâbe'den yardım alarak tehlikeyi bertaraf etti. Yardıma gönderdiği askerler döndüklerinde ayaklanıp ondan istihkaklarını istediler. İbn Hinzâbe onların isteklerini karşılayamayınca çareyi yine saklanmakta buldu. Bu defa da kâtiplerinin ve yakınlarının evleri yağmalandı. Ortaya çıktığında (Zilhicce 357/Ekim-Kasım 968) Remle Emîri Hasan b. Ubeydullah Mısır'ın idaresini de eline almıştı. Emîr Hasan, halkın İbn Hinzâbe'yi sevmediğini ve ona karşı düşmanlık beslediğini görünce onu hapsetti ve bütün mallarına el koydu. Şerîf Ebû Ca'fer el-Hüseynî araya girerek onu Emîr Hasan'ın zulmünden kurtardı. İbn Hinzâbe daha sonra görevine iade edildi (Rebîülâhir 358/Şubat-Mart 969).

358'de (969) Fâtımî askerleri Cevher es-Sıkıllî kumandasında Mısır'a dayandılar. Şehrin ileri gelenleri, İbn Hinzâbe'den Fâtımî kumandanı Cevher ile görüşmesini ve ondan eman dilemesini istediler. Şerîf Müslim b. Abdullah başkanlığındaki heyeti kabul eden Cevher istenilen emanı verdi. Ancak İbn Hinzâbe Cevher ile görüşmeden önce Mısır'daki İhşîdîler ve Kâfûr'un adamları eman dilemekten vazgeçip düşmanla savaşmaya karar vermişlerdi. Fâtımî ordusuyla meydana gelen çarpışmada İhşîdîler mağlûp oldu. Bunun üzerine Mısır ileri gelenleri, İbn Hinzâbe'nin başkanlığında 17 Şâban 358'de (6 Temmuz 969) Cevher'in Cîze'deki karargâhına giderek bağlılıklarını bildirdiler. Cevher aynı gün Fustat'a girdi. Burada yerleşmeye ve hükümet dairelerini kurmaya karar verdi. İbn Hinzâbe'yi vezirlikte bıraktı. Mısır'da Abbâsîler adına

okunmakta olan hutbeye son verip Fâtımîler adına hutbe okutmaya ve para bastırmaya başladı (DİA, VII, 456). İbn Hinzâbe de oğlu Ahmed'i çeşitli hediyelerle Mağrib'deki Fâtımî Halifesi Muizz'e göndererek bağlılıklarını bildirdi (Rebîülâhir 359/Şubat-Mart 970). 361'de (971) Cevher'in emriyle ikametini yeni kurulan Kahire'ye nakleden İbn Hinzâbe, birkaç ay sonra vezirlik görevinden alınarak malî işler sorumluluğuna getirildi. 7 Ramazan 362'de (11 Haziran 973) Kahire'ye gelen Halife Muiz tarafından görevinden azledildi.

Uzun süre resmî görevden uzak kalan İbn Hinzâbe bu sırada ilim meclislerine devam etti. Muiz'den sonraki Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh, onu Mısır'da Dîvânü'r-resâil reisliğine tayin ederek bütün kâtipleri emrine verdi. Kâtipler, İbn Hinzâbe'den meslekleriyle ilgili konularda ve dinî hususlarda ders aldılar ve hadis dinlediler. 383 yılı Şâban ayının ortalarına (Ekim 993) kadar bu görevini sürdüren İbn Hinzâbe bu tarihten sonra kendisini tamamen ilme verdi. Yâkūt, 387 (997) yılında Mısır'da ilim meclislerinde hadis imlâ ettirdiğini, Dârekutnî ve Abdülganî el-Ezdî'nin onun kâtipliğini yaptığını nakletmektedir (Muʿcemü'l-üdebâʾ, VII, 170 vd.). İbn Hinzâbe hayatının bundan sonraki safhasında büyük sıkıntılarla karşılaştı. Fâtımî yönetimine bağlı idareciler onu malî yönden çok sıkıştırdılar ve bütün mallarına el koydular. İbn Hinzâbe 13 Rebîülevvel 391'de (10 Şubat 1001) Mısır'da vefat etti (Hatîb, VII, 235). 13 Safer 392'de (1 Ocak 1002) öldüğü de rivayet edilir. Cenazesi vasiyeti üzerine Medine'ye götürüldü. Tabutu Haremeyn eşrafı tarafından karşılanarak Mekke'de Kâbe tavaf ettirildi, Arafat'ta vakfe yaptırıldı. Medine'de satın aldığı hem annesinin hem de Resûlullah'ın kabri civarındaki eve defnedildi (Yâkūt, VII, 176; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1024).

İbn Hinzâbe'nin Seydûk lakabı ile tanınan oğlu Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Ca'fer, Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh'ın emriyle 399'da (1008-1009) öldürülmüştür. Yahudi asıllı Vezir İbn Killis'in kızı ile evlenen diğer oğlu Ebü'l-Abbas Fazl, adı geçen halife tarafından 405 (1014-15) yılında vezir tayin edilmiş, ancak beş gün sonra o da öldürülmüştür (Yâkūt, VII, 164-165).

İbn Hinzâbe, vezirliği sırasında Dârekutnî başta olmak üzere ilim erbabına, Haremeyn halkına büyük maddî yardımlarda bulunmuş ve hayır yolunda çok para sarfetmiştir. Makrîzî, onun Hz. Peygamber'e ve Ehl-i beyt'e son derece bağlı olduğunu, Haremeyen'de yaşayan Ali evlâdına her yıl çeşitli hediyeler ve ihtiyaç maddeleri gönderdiğini söyler (Ḫıṭaṭ, s. 381 vd.). İbn Hinzâbe'nin Mısır'da, özel görevlileri bulunan bir bahçe düzenleterek burada yılan ve benzeri haşeratı toplattığı kaydedilmektedir (Yâkūt, VII, 170-172).

Başta hadis âlimi Dârekutnî ve Mısır'ın meşhur hadis hâfızı Abdülganî el-Ezdî olmak üzere pek çok kişi İbn Hinzâbe'den hadis almıştır. Dârekutnî ve Ezdî ona hadis

konusunda kâtiplik yapmışlardır. Müsnedini tasnif ederken Dârekutnî'nin yardım için onun yanına gittiği kaydedilir. Zehebî, İbn Hinzâbe'nin hadisle ilgili meselelerde otorite kabul edildiğini söyler (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1023). Hamza b. Muhammed el-Kinânî ve Dârekutnî Kitâbü'l-Müdebbec'inde ve diğer kitaplarında ondan hadis rivayet etmişlerdir. Pek çok hadis toplayan İbn Hinzâbe, devrine göre en kısa sened kabul edilen ve dört râvisi olan (rubâî) rivayetlere de sahipti (krş. Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1023-1024). Silefî onun hadis hâfızı ve sika olduğunu, yüksek makam ve mevkiine rağmen hadisçilerle sohbet ettiğini ve bununla övündüğünü belirtir. Ayrıca bazı şiirleri de bulunduğu bilinmektedir (Hatîb, VII, 235). İbn Hinzâbe, hadis ricâlinin isimleri ve ensâb konusunda eserler telif etmiştir. Ömer Rızâ Kehhâle, onun Müsnedü es-mâʾi'r-ricâl ve'l-ensâb adlı kitabının Şam'da Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Genel, nr. 4616) bulunduğunu bildirmektedir (Muʿcemü'l-müʾellifîn, III, 142). Bağdatlı İsmâil Paşa ise aynı eseri Müsnedü İbni'l-Furât adıyla kaydetmektedir (Îżâḥu'l-meknûn, II, 481).

BİBLİYOGRAFYA:Kindî, el-Vülât ve'l-ḳuḍât (Guest), s. 560, 577, 583-584; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VII, 234-235; İbnü'l-Kalânisî, Târîḫu Dımaşḳ (Zekkâr), s. 55-56; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, VII, 163-177; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 168; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 346-350; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1022-1024; a.mlf., el-ʿİber, II, 181; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 484-488; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, I, 292-294; Safedî, el-Vâfî, XI, 118-122; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, II, 239; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 329; Makrîzî, el-Ḫıṭaṭ, s. 381 vd.; a.mlf., el-Muḳaffe'l-kebîr (nşr. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1407/1987, s. 379-389; a.mlf., İttiʿâẓü'l-ḥunefâʾ (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1967, I, 110; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IV, 203; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 405; a.mlf., Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 352-353; II, 201; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 135-136; Îżâḥu'l-meknûn, II, 481; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, III, 142; Bosworth, İslâm Devletleri Tarihi, s. 57-58, 60; K. V. Zetterstéen, "İbnü'l-Furât", İA, V/2, s. 855; D. Sourdel, "Ibn al-Furāt", EI² (İng.), III, 768; Sâdık Seccâdî, "İbn Furât", DMBİ, IV, 391-392; Ramazan Şeşen, "Cevher es-Sıkıllî", DİA, VII, 456.

Mehmet Aykaç

ASÎLÎ الأصيلي Ebû Muhammed Abdullah b. İbrâhîm b. Muhammed el-Ümevî el-Endelüsî el-Asîlî (ö. 392/1002) Mâlikî fakihi, muhaddis ve kelâm âlimi.

Endülüs şehirlerinden olan Şezûne veya Cezîretülhadrâ asıllıdır. Ailesiyle birlikte Asîle'ye (Fas'ta Tanca yakınlarında bir şehir) yerleşti. Burada büyüyen ve ilk tahsilini yapan Asîlî 342'de (953) Kurtuba'ya gitti. Devrin önde gelen âlimlerinden hadis ve fıkıh okudu. Bu arada Vâdilhicâre'ye gidip Vehb b. Meserre'den yedi ay kadar hadis dersi aldı. 962'de tahsil için Endülüs'ten ayrıldı. Kuzey Afrika'da Mâlikî mezhebinin en büyük temsilcisi olan İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî ve diğer bazı âlimlerle görüştü. İbn Ebû Zeyd onun Endülüslü hocalarından rivayet ettiği hadisleri yazarak kendisinden istifade etti. Asîlî daha sonra Mısır'da Hamza el-Kinânî, İbn Hayyeveyh ve daha başka âlimlerden, aslen Bağdatlı olup Mekke'de ikamet etmekte olan Ebû Bekir el-Âcürrî'den ve Bağdat'ta Mâlikî fıkhının önde gelen temsilcisi Ebû Bekir el-Ebherî başta olmak üzere birçok ilim adamından fıkıh ve hadis tahsil etti. Daha sonra

kendisinden hadis rivayet edecek olan Dârekutnî ile buluştu ve her ikisi de birbirlerinden hadis dinlediler. Ayrıca Asîlî, Ebû Ahmed el-Cürcânî'den ve Ebû Zeyd el-Mervezî'den Sahîh-i Buhârî'yi dinledi. Kûfe, Basra ve Vâsıt'a gitti. On üç yıl kadar süren bu doğu seyahati sonunda Endülüs'e döndü. Sarakusta'da (Saragossa) bir süre kadılık yaptıktan sonra bu görevinden ayrılarak Kurtuba'da şûra üyesi oldu. 19 Zilhicce 392'de (29 Ekim 1002) altmış sekiz yaşlarında iken burada vefat etti.

Zamanında Endülüs'te Mâlikî mezhebinin önde gelen temsilcisi ve aynı zamanda Buhârî'nin râvilerinden biri olan Asîlî, Endülüs'e döndükten sonra Sahîh-i Buhârî'yi, doğu seyahati sırasında Mekke ve Bağdat'ta kendisinden iki defa dinlediği Ebû Zeyd el-Mervezî'nin rivayetiyle okuttu. Özellikle hadis ve hadis tenkidinde kuvvetli bilgi sahibiydi. İmam Mâlik'in görüşlerini çok iyi bilen ve taklide karşı olan Asîlî'nin bazı konularda kendine has görüş ve ictihadları vardır. Endülüs'te Eş'arîlik, aynı zamanda güçlü bir kelâm âlimi olan Asîlî vasıtasıyla yayılmıştır. Talebeleri arasında en çok tanınanı Mâlikî fakihi Ebû İmrân el-Fâsî'dir. Kaynaklarda adları geçen ve haklarında fazla bilgi bulunmayan eserleri içinde en önemlisinin ed-Delâʾil (el-Âsâr ve'd-delâʾil) alâ ümmehâti'l-mesâʾil adlı kitabı olduğu anlaşılmaktadır. Asîlî'nin İmam Mâlik, Şâfiî ve Ebû Hanîfe arasındaki görüş ayrılıklarına temas ettiği, el-Muvattaʾın bablarına göre tertip edilen bu mukayeseli fıkıh kitabı, talebesi Ebû Saîd İmrân b. Abdü Rabbih el-Meâfirî tarafından ihtisar edilmiştir. İbnü't-Tallâ el-Kurtubî, Akdiyetü Resûlillâh (Halep 1982) adlı kitabında bu eserden nakiller yapmıştır. Asîlî'nin kaynaklarda adları geçen diğer eserleri ise el-İntisâr ve Nevâdirü hadîs'tir.

BİBLİYOGRAFYA:Tâcü'l-ʿarûs, "asl" md.; İbnül-Faradî, Târîhu ʿulemâʾi'l-Endelüs, Kahire 1966, s. 249; Humeydî, Cezvetü'l-muktebis, Kahire 1966, s. 257-258; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. Ahmed Bükeyr Mahmûd), Beyrut 1387/1967, I, 16, 201; II, 642-648, 729; İbn Beşküvâl, es-Sıla, s. 450; Yâkūt, Muʿcem, I, 213; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, III, 1020; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 560-561; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müzheb, I, 433-435; Safedî, el-Vâfî, XVII, 7; Îzâhu'l-meknûn, I, 477; H. R. İdris, "Deux juristes kairouanais de l'époque zîride: İbn Abî Zaid et Al-Qâbisî (Xe-XIe siècle)", Anneles de l'Institut d'études orientales, XII, Algier 1954, s. 135-136.

Vecdi Akyüz

DARRÂB الضرّاب Ebû Muhammed Hasen b. İsmâîl b. Muhammed ed-Darrâb el-Gassânî el-Mısrî (ö. 392/1002) Muhaddis.

313'te (925) doğdu. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakta, "Darrâb" lakabını darphânede görev yapması sebebiyle aldığı bildirilmektedir. Bağdatlı İsmâil Paşa diğer kaynakların aksine onu "Savvâf" lakabıyla anmaktadır (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 272). Mısır'da yaşamakla birlikte hadis tahsili için çeşitli yerlere seyahat etmiş ve oralarda devrin ünlü üstatlarıyla görüşmüştür. Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî, Da'lec b. Ahmed, Ali b. Abdullah b. Ebû Matar gibi hocalardan hadis almıştır. Talebeleri

arasında ise başta oğlu Ebü'l-Kāsım Abdülazîz olmak üzere kendisinden yaşça büyük olmasına rağmen meşhur muhaddis Dârekutnî ve Mâlînî bulunmaktadır.

Pek çok hadis rivayet ettiği bildirilen Darrâb'ı Dârekutnî ve başkaları zayıf saymış, Zehebî ise onun orta seviyede fakat güvenilir bir muhaddis olduğunu söylemiştir. Kadı Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî'nin Kitâbü'l-Mücâlese ve cevâhirü'l-ʿilm adlı eserini rivayet edenlerden biri de odur. Darrâb Rebîülevvel (veya Rebîülâhir) 392'de (Ocak veya Şubat 1002) Mısır'da vefat etmiştir.

Eserleri. 1. Zemmü'r-riyâʾ fi'l-aʿmâli ve'ş-şöhreti fi'n-nâs ve'l-ahvâl... Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mecmûa, nr. 101, vr. 275[a]-300[a]). 2. Kitâbü'l-Mürûʾet. Muhtelif kaynaklarda Darrâb'ın bu kitabıyla tanındığı ifade edilmekle birlikte eserin günümüze kadar gelip gelmediği bilinmemektedir. İbn Hacer el-Askalânî onun Mâlik b. Enes'ten rivayete dair bir eserinden başka Ahbâru Mısr, Ahbârü'l-muʿallimîn ve el-Mizâh, adlı eserleri bulunduğunu da söylemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, V, 207; Sem'ânî, el-Ensâb, VIII, 150; Zehebî, el-ʿİber, II, 183; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 541-542; Safedî, el-Vâfî, XI, 405; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, II, 197; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara, I, 371; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 140; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 272; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, III, 207; Sezgin, GAS, I, 213.

Selman Başaran

İBNÜ'd-DEBBÂĞ, Ebü'l-Kāsım (أبو القاسم ابن الدبّاغ) Ebü'l-Kāsım Halef b. el-Kāsım b. Sehl (Sehlûn) el-Ezdî el-Endelüsî (ö. 393/1003) Hadis hâfızı.

325'te (937) Kurtuba'da doğdu. Babasının tabaklıkla uğraşması sebebiyle İbnü'd-Debbâğ diye anıldı. İlk öğrenimini memleketinde yaptıktan sonra 345'te (956) tahsil için seyahate çıktı. On beş yıl kadar süren bu yolculuğu sırasında Mısır, Şam ve Hicaz bölgelerini dolaşarak pek çok âlimden istifade etti. Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, İbnü's-Seken, Hamza el-Kinânî, İbn Eşte ve Âcurrî, İbnü'd-Debbâğ'ın sayıları 300'ü bulduğu söylenen hocalarından bazılarıdır. Hadis ilimleri yanında kıraatle de meşgul olan İbnü'd-Debbâğ, Kitâbü's-Sebʿa'nın müellifi İbn Mücâhid'in talebesi Ebû Bekir Ahmed b. Sâlih el-Bağdâdî'den kıraat okudu. Memleketine döndükten sonra Kurtuba'da hadis okutmaya başlayan İbnü'd-Debbâğ'ın talebeleri arasında kendisinden çok miktarda hadis yazan İbn Abdülber en-Nemerî ile Ebû Amr ed-Dânî ve İbnü'l-Faradî zikredilebilir. Güvenilir bir hadis hâfızı olan, ricâl ve hadislerde görülebilecek illetler konusunda uzman kabul edilen İbnü'd-Debbâğ 17 Rebîülâhir 393'te (23 Şubat 1003) vefat etti; İbn Tağrîberdî ise onu 395 (1005) yılı vefeyâtı içinde zikretmiştir.

İbnü'd-Debbâğ'ın kaynaklarda adı geçen eserleri şunlardır: Müsnedü ḥadîs̱i (eḥâdîs̱i) Mâlik b. Enes; Müsnedü ḥadîs̱i Şuʿbe b. el-Ḥaccâc, Esmâʾü'l-maʿrûfîn bi'l-künâ

mine’ṣ-ṣaḥâbe ve’t-tâbiʿîn ve sâʾiri’l-muḥaddiṣîn, Kitâbü’l-Ḫâʾifîn; Aḳżıyetü (Ḳażâyâ) Şüreyḥ, Zühdü Bişr b. el-Ḥâriṣ, Kitâbü’z-Zühd.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü’l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi’l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1989, I, 250-251; Humeydî, Cezvetü’l-muḳtebis (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1989, I, 326-329; Dabbî, Buġyetü’l-mültemis (Ebyârî), I, 357-359; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü’l-ḥadîṣ, III, 224-225; Zehebî, Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, III, 1025-1026; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVII, 113-114, 241; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 381-400, s. 285; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü’l-müẕheb, I, 114-115; İbnü’l-Cezerî, Ġāyetü’n-Nihâye, I, 272; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü’z-zâhire, IV, 211; Süyûtî, Ṭabaḳātü’l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 406; Makkarî, Nefḥu’ṭ-ṭîb, II, 105; Bedrân, Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳ, V, 173.

Nuri Topaloğlu

İBN MENDE, Ebû Abdullah (أبو عبد الله ابن مندة) Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî (ö. 395/1005)Hadis hâfızı.

310 (922) veya 311’de (923) İsfahan’da doğdu. Ailesinden yetişen diğer âlimler gibi o da dedesinin dedesi Mende’ye nisbetle İbn Mende diye tanınmış, annesinin Abdüyâlîloğulları’ndan olması sebebiyle Abdî nisbesiyle de anılmıştır. Mecûsî olan Mende’nin ilk fetihler sırasında İslâmiyet’i kabul ederek İbrâhim adını aldığı ve İsfahan’ın bazı vilâyetlerinde yöneticilik yaptığı bilinmektedir. İbn Mende, 318 (930) yılında İsfahan’da önce babasından ve babasının amcası Abdurrahman b. Yahyâ b. Mende ile İbn Ebû Hüreyre gibi âlimlerden hadis tahsiline başladı. 329’da (940-41) veya bir yıl sonra ilmî seyahate çıkarak Nîşâbur’a gitti (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVII, 30). Bazı kaynaklarda bu tarihin 339 (950-51) olarak kaydedilmesi (EI² [Fr.], III, 887) doğru değildir. Nîşâbur’da Ali b. İbrâhim el-Kattân, Ebü’l-Abbas el-Esam, İbnü’l-Ahrem gibi muhaddislerden faydalandı. Daha sonra kırk yıl boyunca yaptığı seyahatlerde Buhara’da (veya Semerkant) Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, Mekke’de Ebû Saîd İbnü’l-A‘râbî, Medine’de Ca‘fer b. Muhammed b. Mûsâ el-Alevî, Bağdat’ta Ebû Ali İsmâil b. Muhammed es-Saffâr ve İbnü’l-Bahterî diye bilinen Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr, yıllarca kaldığı Mısır’da Hasan b. Yûsuf b. Müleyh et-Tarâifî, Ahmed b. Bühzâd b. Mihrân, Hamza el-Kinânî, Serahs’ta Abdullah b. Muhammed b. Hanbel, Dımaşk’ta İbrâhim b. Muhammed b. Sâlih el-Kantarî, Trablusşam’da Hayseme b. Süleyman, Humus’ta Hasan b. Mansûr, Tinnîs’te Osman b. Muhammed es-Semerkandî gibi âlimlerden hadis tahsilini sürdürdü. Ayrıca Kudüs, Gazze ve Merv’de çeşitli âlimlerden faydalandı. Oğlu Abdurrahman’ın söylediğine göre Ebû Saîd İbnü’l-A‘râbî, Hayseme b. Süleyman, Esam ve Heysem b. Küleyb’den 1000’er cüz hadis yazdı (Safedî, II, 190). 334’te (945-46) Ali b. İshak el-Mâderâî’den (el-Mâzerâî) hadis öğrenmek için Basra’ya hareket ettiği, fakat yolda Mâderâî’nin öldüğünü duyunca geri döndüğü ve Basra’daki kaybının büyüklüğünü her zaman dile getirdiği kaydedilmektedir (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XV, 335; XVII, 33). İslâm dünyasının doğusunu ve batısını dolaştığını söyleyen İbn Mende gittiği yerlerde kıraat

ilmi de okudu. Yetmiş küsur yaşında tahsilini tamamlayıp memleketine döndü. Güçlü hâfızası sebebiyle dönemin en çok hadis bilen âlimi diye tanındı. Babasının ve birçok âlim yetiştiren ailesinin şöhretinden dolayı İbn Ebû Hâtim, İbn Ukde ve Fazl b. Hasîb gibi âlimler ona icâzet verdi. İbn Mende'nin her biri hadis hâfızı olan hocaları arasında Ebü'l-Velîd el-Ümevî, Ebû İshak b. Hamza el-İsfahânî, en sağlam hocam dediği Assâl, Ebû Ali en-Nîsâbûrî, İbn Hibbân ve Taberânî gibi âlimler de vardır. Kendisinden oğulları Ebü'l-Kāsım Abdurrahman, Ebû Amr Abdülvehhâb ve Ebü'l-Hasan Ubeydullah ile hocası Ebü'ş-Şeyh'ten başka Hâkim en-Nîsâbûrî, Temmâm er-Râzî, İbn Mencûye, Ebû Nuaym el-İsfahânî, kıraat âlimi ve muhaddis Bâtırkānî gibi şahsiyetler faydalanmıştır. İbn Mende 30 Zilkade 395'te (7 Eylül 1005) İsfahan'da vefat etti. İbn Kesîr onun aynı yıl safer ayında öldüğünü söylemektedir. İbn Mende'nin mütevazi ve sünnete bağlı bir âlim olduğu belirtilmekte, kendisi de sünnete uygun yaşamayan kimselerle görüşmediğini, bid'atçılardan tek bir hadis bile almadığını söylemektedir. Hadis tahsili için seyahat edenlerin sonuncusu diye anılan İbn Mende (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1032) seyahatlerini tamamlayıp 375'te (985) İsfahan'a döndükten sonra evlenmiş, Abdurrahman, Ubeydullah, Abdürrahim ve Abdülvehhâb adlarında dört oğlu olmuştur. Bunlardan Ebü'l-Kāsım Abdurrahman ile Ebû Amr Abdülvehhâb da hadisle meşgul olmuş, Abdülvehhâb'ın oğlu Ebû Zekeriyyâ Yahyâ hadis ve tarih sahasında çeşitli eserler kaleme almıştır. Zehebî, Ebû Abdullah İbn Mende'ye ve ailenin diğer tanınmış şahsiyetlerine dair bir kitap yazdığını, bu aileye ismini veren ve Halife Mu'tasım-Billâh zamanında (833-842) ölen Mende'den başlayıp dört yüzyıl boyunca hadis rivayetini sürdüren başka bir aile daha bilmediğini söylemektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 38-39). Ailenin bilinen en son temsilcisi, Ebû Abdullah İbn Mende'nin beşinci nesilden torunu olan muhaddis (müsnidü İsfahân: a.g.e., XXII, 382-383) Ebü'l-Vefâ Mahmûd b. İbrâhim el-İsfahânî'dir (ö. 632/1234-35). Ebû Mûsâ el-Medînî (ö. 581/1185), İbn Mende'nin hayatını ve kendisine ulaşan rivayetlerini eẕ-Ẕaḫîre ve'l-ʿudde fî menâḳıbi Ebî ʿAbdillâh b. ende adlı eserinde ele almıştır.

1700 hocadan hadis yazdığını söyleyen İbn Mende'nin hadislerinin elli büyük cilt demek olan 50.000 cüzü bazı çağdaşlarının ifadesiyle "kırk yük kitabı" bulduğu belirtilmektedir. Hocası Ebû İshak b. Hamza hayatında İbn Mende gibi güçlü bir hadis hâfızı görmediğini, diğer hocası Ebû Ali en-Nîsâbûrî de onun üstün bir kabiliyete sahip bulunduğunu belirtmiş, Hâce Abdullah-ı Herevî ise kendisini devrindeki muhaddislerin efendisi diye övmüştür. Kur'an tilâvetinin mahlûk olduğu görüşünü savunan Ebû Nuaym el-İsfahânî, er-Red ʿale'l-Lafẓıyye ve'l-Ḫulûliyye adlı eserinde bu fikre karşı olan İbn Mende'yi eleştirmesine rağmen (DİA, X, 202) onu "ilim dağı" diye nitelemiş, ancak Ẕikru aḫbâri İṣbahân'da (II, 278) hayatının sonlarına doğru hâfızasının karıştığını, kendisinden icâzet aldığı âlimlerden hadis dinlemiş gibi rivayet ettiğini, hatta bazı kimselerin söylemediği sözleri onlara nisbet ettiğini ileri sürmüştür. Fakat Zehebî, aralarında itikadî konular bakımından görüş farklılığı bulunan bu iki

âlimin birbiri hakkındaki suçlamalarını dikkate almamak gerektiğini kaydetmiştir. İbn Mende'yi Dârekutnî, Hâkim en-Nîsâbûrî ve Abdülganî el-Ezdî ile karşılaştıran bazı âlimler onun daha çok hadis rivayet ettiğini ve hadisi daha iyi bildiğini söylemişlerdir. Zehebî, "Şark'ın hâfızı" dediği İbn Mende'nin (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 382) hadisi rivayet etmekle yetindiği vakit hata etmediğini, ancak hadis hakkında kanaatini belirttiğinde yanıldığını söylemiş, esasen Ebû Nuaym el-İsfahânî ile onun en önemli kusurunun hadis diye ileri sürülen uydurma haberleri rivayet etmek olduğunu zikretmiştir (a.g.e., XVII, 41). İbn Mende'nin belli bir mezhebe bağlı olduğu bilinmemekle beraber Ebû Ya'lâ onun biyografisine Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile'de yer vermiştir (II, 167). İtikadî meselelerde ise Selefiyye'ye bağlı olup bu konuda Kitâbü't-Tevḥîd ve Kitâbü'l-Îmân adlı iki eser kaleme almıştır.

İbn Mende'nin dikkat çeken bazı görüşleri şöyledir: Allah'ın varlığı ve birliği kâinattaki bütün varlıklarda gözlenen ince sanat ve sağlam düzenden açıkça anlaşılır. Bu sebeple peygamber davetine muhatap olmayan kimseler de bu düzeni görerek fıtrî bir kabiliyetle Allah'ın varlığına istidlâl etmekle yükümlüdür. İlâhî zâtı bu dünyada görmek ve mahiyetini kavramak mümkün değildir. Allah'ın sıfatları teşbih, temsil ve kıyas yoluyla bilinemez. Sıfatlara ilişkin âyetlerin mânası sadece Hz. Peygamber'in açıklaması veya sahâbîlerin rivayet etmesiyle bilinebilir. Sıfatlarla ilgili hadisler Kur'an'a uygun olup hepsi mütevâtirdir. Hz. Peygamber'in varlığından ve getirdiği vahiyden haberdar olan her insan ona iman etmekle mükelleftir, buna Ehl-i kitap da dahildir. İman bilgi ve ikrardan ibarettir. Bildiğini kalbiyle tasdik edip diliyle ifade ettiği halde uygulamayan kimse müslüman olarak nitelendirilse de mümin adını almaya hak kazanamaz. Bundan dolayı ilâhî emirlere uyanlar mümin, kelime-i tevhidi kalben tasdik edip diliyle ifade edenler müslüman diye vasıflandırılır. Mümin imanı kemale eren kişidir, ilâhî emirlere uymayanların imanı ise eksiktir.

Eserleri. A) Hadis. 1. Müsnedü İbrâhîm b. Edhem ez-Zâhid (Müsnedü eḥâdîs̱i İbrâhîm b. Edhem). İbrâhim b. Edhem'in (ö. 161/777-78) Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Ebû İshak es-Sebîî, Mansûr b. Mu'temir, A'meş, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Dînâr, Şu'be b. Haccâc, Evzâî ve Ebû Hanîfe gibi şahsiyetlerden rivayet ettiği, genellikle tergīb ve terhîbe dair merfû ve mevkuf rivayetlerinden elli birini ihtiva eden eser Mecdî es-Seyyid İbrâhim tarafından yayımlanmıştır (Bulak 1408/1988). 2. Risâle fî beyâni fażli (naḳli)'l-aḫbâr ve şerḥi meẕâhibi ehli'l-âs̱âr ve ḥaḳīḳati's-sünen ve taṣḥîḥi'r-rivâyât (Şürûṭü'l-eʾimme fi'l-ḳırâʾati ve's-semâʿ ve'l-münâvele ve'l-icâze). Sahasında ilk çalışma olduğu belirtilen eseri Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî Şürûṭü'l-eʾimme başlığı ile neşretmiştir (Riyad 1416/1995). 3. Ḥadîs̱ (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 17, vr. 157a-162b; nr. 94, vr. 76a-183a; nr. 104, vr. 219a-228a). 4. Emâlî (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 35/3, üçüncü kısım: vr. 24a-52b (24-72 [?]); nr. 41/4, vr. 49a-53a; nr. 56/8, vr. 177a-180a). Ayrıca Ebû Hanîfe'nin el-Müsned'inin İbn Mende tarafından nakledilen bir rivayeti günümüze kadar gelmiş

olup baş tarafında İbn Mende'nin Ebû Hanîfe hakkında bazı tenkitleri yer almıştır (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 62, vr. 144-145). İbn Mende'nin en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ (İbn Kesîr, XI, 336), Ġarâʾibü Şuʿbe (İbn Hacer, el-Mecmaʿu'l-müʾesses, II, 426; İbn Hacer eseri Tertîbü Ġarâʾibi Şuʿbe li'bn Mende adıyla bablara göre düzenlemiştir), ʿAvâlî İbn ʿUyeyne (a.g.e., II, 153) ve Fevâʾid adlı eserleri de bulunmaktadır.

B) Hadis Ricâli. 1. Maʿrifetü'ṣ-ṣaḥâbe. Bu konudaki ilk çalışmalardan olan eser İbnü'l-Esîr'in Üsdü'l-ġâbe'deki (I, 10,11) dört kaynağından biridir. Ebû Mûsâ el-Medînî, günümüze gelip gelmediği bilinmeyen Tetimmetü (Ẕeylü) Maʿrifeti'ṣ-ṣaḥâbe adlı çalışmasında bu esere üçte bir nisbetinde ilâvede bulunmuş (a.g.e., I, 10), Zehebî de İbn Mende'nin eserinden iki cüz hacminde bir müntekā yapmıştır (İbn Hacer, el-Mecmaʿu'l-müʾesses, III, 66). Tamamının kırk cüzden fazla olduğu belirtilen ve alfabetik olarak düzenlenen Maʿrifetü'ṣ-ṣaḥâbe'nin sadece otuz yedinci cüzü ile (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 344) kırk ikinci cüzü (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Umumi, nr. 4443) zamanımıza intikal etmiş olup sahâbeden Ebû Hâzır ile başlayan otuz yedinci cüzden anlaşıldığına göre İbn Mende sahâbîlerin nereye yerleştiği, onlardan kimlerin rivayette bulunduğu konusuna önem vermiş, her sahâbînin bir rivayetini zikretmeye çalışmıştır. Kadın sahâbîlerle başlayan diğer cüzde ise alfabetik sıra gözetilmeksizin Hz. Peygamber'in kızları, halaları, süt anneleri ve hanımları anlatılmaktadır. Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir'e göre Maʿrifetü'ṣ-ṣaḥâbe'de pek çok yanlış bulunmaktadır (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 33). 2. Fetḥü'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elḳāb. Sahâbe ve tâbiîn muhaddislerinden 4748 şahsın künye ve lakabının tanıtıldığı eserde her şahsın adı, nisbesi, kimden hadis aldığı ve kime rivayet ettiği belirtilmektedir. Resûl-i Ekrem'in künyesi Ebü'l-Kāsım ile başlayan alfabetik çalışmada Ebû İbrâhim'den Ebû Abdullah'a kadar olan künyeler sıralanmakta, adı bilinmeyip sadece künyesiyle tanınanlarla haklarında yeterli bilgi bulunmayanlar da zikredilmektedir. Eseri neşreden Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad 1417/1996), daha önce kitap üzerinde Mekke Câmiatü Ümmi'l-kurâ'da Abdülazîz b. Abdullah b. Ubeydullah er-Rahmânî tarafından doktora çalışması yapıldığını, ancak bu çalışmada 100 kadar biyografiye yer verilmediğini, ayrıca esere Müslim'in Kitâbü'l-Künâ'sından 700 biyografinin yanlışlıkla eklendiğini ve daha başka hataların da bulunduğunu belirtmiştir. Eserin bir kısmı Seven Dedering tarafından da yayımlanmıştır (Uppsala 1927). 3. Tesmiyetü'l-meşâyiḫ elleẕîne yervî ʿanhüm el-İmâm Ebû ʿAbdillâh Muḥammed b. İsmâʿîl el-Buḫârî (Esâmî meşâyiḫi'l-Buḫârî). Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'teki 309 hocasının adını ihtiva eden eserin Dublin'de Chester Beatty Library'de bulunan tek nüshası (nr. 5165/1, vr. 1-11) Arthur John Arberry tarafından tanıtılmış (IQ, XI/1-2 [1967]) ve Nazar Muhammed el-Fâryâbî tarafından neşredilmiştir (Riyad 1412/1991). 4. el-Esâmî ve'l-künâ (Chester Beatty Library, nr. 5165/2, vr. 12-28). Bu eserin Zehebî'nin el-Künâ adıyla kaydettiği kitap

(Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 33) veya Fetḥu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elḳāb olması muhtemeldir.

C) Akaid. 1. Kitâbü'l-Îmân. Eserde 109 konu başlığı altında senedleriyle birlikte zikredilen 1089 rivayette imanın mahiyeti, kısımları, imanla İslâm arasındaki ilgi, imanın altı esası, kelime-i tevhidin önemi, oruç, zekât, hac, cihad, Allah ve peygamber sevgisinin imanla ilgisi, vesvese ve iman, Ehl-i kitabın imanı, büyük günahları işleyenlerin imanı, Hz. Peygamber'in bildirdiği bazı hususlarla kıyametten önce ve sonra meydana geleceğini haber verdiği olaylara inanmak gibi konular yer almaktadır. İbn Mende'nin oğlu Ebû Amr Abdülvehhâb ile talebesi Bâtırkānî tarafından rivayet edilen nüshayı, eser üzerinde Câmiatü Ümmi'l-kurâ'da (Külliyyetü'ş-şerîa, 1398/1978) İbn Mende ve Kitâbü'l-Îmân adıyla bir doktora çalışması yapan Ali Muhammed b. Nâsır el-Fükayhî yayımlamıştır (I-III, Medine 1401/1981; I-II, Beyrut 1406/1985, 1407/1987). İbn Mende'nin Kitâbü'l-Îmân ʿale'l-ittifâḳ ve't-teferrüd (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 338, vr. 1-102) adıyla anılan eseri de muhtemelen bu kitaptır (Sezgin, I, 215). 2. Kitâbü't-Tevḥîd ve maʿrifeti esmâʾillâhi ʿazze ve celle ve ṣıfâtihî ʿale'l-ittifâḳ ve't-teferrüd. 132 konu başlığı altında senedleriyle birlikte zikredilen 914 rivayette genel hatlarıyla Allah Teâlâ'nın vahdâniyyeti, ulûhiyyeti, isimleri ve sıfatları incelenmekte, her konu âyet, hadis ve Selef âlimlerinin sözleriyle açıklanmaktadır. Ali Muhammed b. Nâsır el-Fükayhî, diğer neşirlerde görülmeyen bir usulle her konunun bitiminde hadislerin muhtevasını bazan oldukça geniş şekilde açıklayarak ve rivayetlerin sıhhat derecesini belirterek eseri neşretmiştir (Medine 1988-1989; I-III, Medine 1414/1994). 3. er-Red ʿale'l-Cehmiyye. Allah Teâlâ'nın yed, vech gibi sıfatları konusunda Cehmiyye'nin düştüğü hataların ele alındığı eseri Ali Muhammed b. Nâsır el-Fükayhî yayımlamıştır (Medine 1401/1981, 1414/1994). İbn Mende'nin ayrıca Kitâbü'ṣ-Ṣıfât, Kitâbü'r-Red ʿale'l-Lafẓıyye, Kitâb fi'n-nefs ve'r-rûḥ, Delâʾilü'n-nübüvve (İbn Hacer, el-İṣâbe, I, 481; Sehâvî, s. 166) adlı eserlerinin bulunduğu kaydedilmektedir. Zehebî'nin İbn Mende'nin kitapları arasında sayıp çok hacimli olduğunu söylediği et-Târîḫ ile (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 33) Hediyyetü'l-ʿârifîn'de (II, 57) Târîḫu İṣbahân adıyla zikredilen eser muhtemelen aynı kitaptır. Brockelmann'ın Ebû Abdullah İbn Mende'ye nisbet ettiği et-Târîḫu'l-müstaḫrec min kütübi'n-nâs li't-teẕkire ve'l-müsteṭraf min aḥvâli'n-nâs li'l-maʿrife adlı eser oğlu Ebü'l-Kāsım Abdurrahman'ın, Sezgin'in Cüzʾ fîmen ʿâşe mine'ṣ-ṣaḥâbe miʾe ve ʿişrîn adıyla müellifin kitapları arasında saydığı (GAS, I, 215) ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Lâleli, nr. 3767, vr. 135a-136a) bulunduğunu söylediği eser ise Süyûtî'nindir ve Rîḥu'n-nisrîn fîmen ʿâşe mine'ṣ-ṣaḥâbe miʾe ve ʿişrîn adını taşımaktadır. Bu konuda İbn Mende'nin torunu Ebû Zekeriyyâ İbn Mende'nin Cüzʾ fîhi men ʿâşe miʾeten ve ʿişrîne seneten mine'ṣ-ṣaḥâbe adlı bir çalışması bulunmaktadır (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim, Bulak 1409/1989; nşr. Meşhûr Hasan es-Selmân, Beyrut 1412/1992). Yine Sezgin'in Ẕikru ʿadedi mâ li-külli vâḥid mine'ṣ-ṣaḥâbe mine'l-ḥadîs̱ adıyla Ebû Abdullah İbn Mende'ye nisbet ettiği,

ancak müellifi konusunda bazı tereddütler bulunduğunu belirttiği eser (GAS, I, 215) Bakī b. Mahled'e ait olup İbn Hazm tarafından düzenlenmiştir (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Baḳī b. Maḫled el-Ḳurṭubî ve Muḳaddimetü Müsnedihî: ʿAdedü mâ li-külli vâḥid mine'ṣ-ṣaḥâbe mine'l-ḥadîs̱, Beyrut 1404/1984, s. 77-168; ayrıca bk. DİA, IV, 542).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Abdullah İbn Mende, Kitâbü'l-Îmân (nşr. Ali Muhammed b. Nâsır el-Fükayhî), Beyrut 1406/1985, neşredenin girişi, I, 22-78; a.mlf., Kitâbü't-Tevḥîd (nşr. Ali Muhammed b. Nâsır el-Fükayhî), Medine 1414/1994, neşredenin girişi, I, 9-42; Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ẕikru aḫbâri İṣbahân (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1410/1990, II, 278; İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, II, 167; Hâzimî, Şürûṭü'l-eʾimmeti'l-ḫamse (nşr. Zâhid el-Kevserî), Kahire 1991, s. 31; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-ġābe, I, 10,11; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1031-1036; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 335; XVII, 28-43; XXII, 382-383; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 381-400, s. 320-324; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 479-480; Safedî, el-Vâfî, II, 190-191; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 336; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 98-99; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 70-72; a.mlf., el-İṣâbe, I, 481; a.mlf., el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-Muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1415/1994, II, 153, 426-427; III, 66; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 166; Brockelmann, GAL Suppl., I, 281; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 57; Sezgin, GAS, I, 214-215, 415; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 119-120; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 464-469; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, III, 1628-1629; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, V, 170; F. Rosenthal, "Ibn Manda", EI² (Fr.), III, 887-888; Muhammed Mehdî Müezzin-i Câmî, "İbn Mende", DMBİ, IV, 697-699; M. Yaşar Kandemir, "Bakī b. Mahled", DİA, IV, 542; Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", a.e., X, 202.

M. Yaşar Kandemir

KELÂBÂZÎ, Ahmed b. Muhammed (أحمد بن محمد الكلاباذي) Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Buhârî el-Kelâbâzî (ö. 398/1008) Buhârî'nin râvilerine dair eseriyle tanınan hadis âlimi.

323'te (935) Buhâra'nın bir semti olan Kelâbâz'da doğdu. Mâverâünnehir, Horasan ve Bağdat gibi ilim merkezlerini dolaşarak âlimlerden ders aldı. Hocaları arasında Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed el-Cemmâl, Ebû Ya'lâ Abdülmü'min b. Halef gibi muhaddisler bulunmaktadır. Dârekutnî, Hâkim en-Nîsâbûrî ve Ca'fer b. Muhammed el-Müstağfirî gibi âlimler de onun talebeleri arasında yer almıştır. Kelâbâzî Cemâziyelâhir 398'de (Şubat 1008) vefat etti. Bu tarih 378 (988) olarak da zikredilmiştir.

Buhârî rivayetleri hakkındaki geniş bilgisiyle tanınan ve güvenilir bir muhaddis olduğunda ihtilâf bulunmayan Kelâbâzî için Hatîb el-Bağdâdî sika ve hâfız, Hâkim en-Nîsâbûrî sebt ve mütkın terimlerini kullanmışlardır. Ayrıca öğrencisi Ca'fer b. Muhammed el-Müstağfirî onun devrinde Mâverâünnehir'de en çok hadis bilen kimse olduğunu, Hâkim en-Nîsâbûrî de Mâverâünnehir'de benzeri bulunmadığını söylemiştir.

Kelâbâzî'nin el-Hidâye ve'l-irşâd fî maʿrifeti ehli's̱-s̱iḳa ve's-sedâd elleẕîne aḫrece lehüm el-Buḫârî fî Câmiʿih adlı eseri, Buhârî'nin 1525 râvisini alfabetik olarak ve kısa

notlarla tanıtmakta olup Abdullah el-Leysî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1407/1987). Kitabı Abdullah b. Abdurrahman el-Cüzey 562'de (1167) tehzip etmiştir. İbnü'l-Kayserânî, Ṣaḥîḥayn râvileri hakkında telif ettiği çalışmasında Buhârî'nin râvileriyle ilgili olarak Kelâbâzî'nin eserini esas almıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Kelâbâzî, Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, I, 15-24; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, IV, 434-435; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1027-1028; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 94-96; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 88, 555; Brockelmann, GAL Suppl., I, 280; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 69; Sezgin, GAS, I, 216-217; a.mlf., GAS (Ar.), I, 443.

Salahattin Polat

İBN EBÛ ZEMENÎN (ابن أبي زمنين) Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Îsâ el-Mürrî el-Kurtubî (ö. 399/1008) Mâlikî fakihi ve muhaddis.

Muharrem 324'te (Aralık 935) İlbîre'de (Elvira) dünyaya geldi. Bazı kaynaklarda zilhicce ayında doğduğu kaydedilirse de talebesi İbnü'l-Hazzâ'nın kendisinden naklettiği ilk rivayet daha doğru olmalıdır. Endülüs'e yerleşen Gatafân kabilesinin kollarından Benî Mürre'ye mensuptur. İbn Beşküvâl (eṣ-Ṣıla, II, 458) aslen Tenesli (Cezayir), Kādî İyâz ise Adveli (Mağrib) ve Nefze kabilesinden olduğunu kaydeder (Tertîbü'l-medârik, IV, 672). İbn Ebû Zemenîn diye tanınmasının sebebini kendisinin de bilmediği rivayet edilmektedir. Klasik kaynakların birçoğunda bu şekilde tesbit edilen lakabı bazı yeni çalışmalarda İbn Ebû Zemeneyn şeklinde kaydedilmiştir (EI^2 [İng.], III, 694; DMBİ, II, 657). İlk öğrenimini babasından ve İlbîre ulemâsından gören İbn Ebû Zemenîn daha sonra Beccâne (Pechina) ve Kurtuba'da (Cordoba) tahsiline devam etti. Saîd b. Fahlûn'dan İbn Abdülhakem'in el-Muḫtaṣar'ını okudu. Ayrıca Vehb b. Meserre, İshak b. İbrâhim b. Meserre, İbnü'l-Cezzâr, Ahmed b. Saîd b. Hazm, İshak b. İbrâhim et-Tuleytılî, İbnü'ş-Şâme, Ebân b. Îsâ el-Gāfikī, Ahmed b. Mutarrif el-Ezdî gibi âlimlerden başta fıkıh ve hadis olmak üzere çeşitli konularda ders aldı. Tahsilini tamamlayıp İlbîre'ye dönen İbn Ebû Zemenîn'in bir süre sonra tekrar Kurtuba'ya gittiği ve burada ders verdiği anlaşılmaktadır.

İbn Ebû Zemenîn, Mâlikî fıkhı ve hadis yanında âlimler arasındaki fıkhî ihtilâflara da vâkıftı. Ayrıca tefsir, tarih, Arap dili ve edebiyatı gibi çeşitli ilim dallarında bilgi sahibiydi. Aralarında Ebû Amr ed-Dânî, Ebû İshak el-İlbîrî, Ebû Ömer İbnü'l-Hazzâ, Ebû Ömer İbn Sümayk, Hişâm b. Ömer b. Sivâr el-Fezârî, Ebü'l-Velîd İbnü's-Saffâr, Ebû Amr İbnü's-Sayrafî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Muhammed el-Kuley'î gibi âlimlerin de bulunduğu birçok talebe yetiştirdi. Zühd ve takvâ sahibi bir âlim olup yöneticilerden uzak bir hayat yaşayan İbn Ebû Zemenîn Rebîülâhir 399 (Aralık 1008) tarihinde İlbîre'de vefat etti.

Eserleri. 1. Münteḫabü’l-aḥkâm (el-Münteḫab fi’l-aḥkâm). Mâlikî mezhebinde yargılama hukukuna dair kaleme alınan ilk eserlerden biri olup daha sonra yazılan birçok esere kaynaklık etmesi, günümüze ulaşmamış birçok kitaptan nakillerde bulunması, döneminin iktisadî ve içtimaî hayatı hakkında bilgi vermesi açısından büyük öneme sahiptir. Fuat Sezgin, çeşitli yazma nüshaları bulunan (Rabat, el-Hizânetü’l-âmme, nr. 1730/D; Cezayir, el-Mektebetü’l-vataniyye, nr. 1368; ayrıca bk. Sezgin, I, 46) eserin basıldığını (Cezayir 1308) haber veriyorsa da (a.e., a.y.) yapılan araştırmada böyle bir baskının mevcudiyetine rastlanmamıştır (Ḳudvetü’l-ġāzî, neşredenin girişi, s. 82-83). 2. Ḳudvetü’l-ġāzî. Cihadın fazilet ve ahkâmına dair olup Madrid’de Bibliotheca National’de kayıtlı nüshası (nr. 5349) esas alınarak Âişe es-Süleymânî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1989). 3. Muḫtaṣaru Tefsîri İbn Sellâm (Tefsîrü’l-Ḳurʾân). Fas Hizânetü’l-Karaviyyîn’de (nr. 34) ve British Museum’da (nr. 820, Add. 19490) kayıtlı iki nüshası vardır. 4. Uṣûlü’s-sünne. Ehl-i sünnet akaidiyle ilgili bir risâle olup bilinen tek nüshası (TSMK, Revan Köşkü, nr. 510/2, vr. 26a-46a) Abdullah b. Muhammed Abdürrahîm b. Hüseyin el-Buhârî tarafından Riyâżü’l-cenne bi-taḫrîci Uṣûli’s-sünne adıyla yayımlanmıştır (Medine 1415). 5. el-Muġrib fi’ḫtiṣâri’l-Müdevvene. Bazı kaynaklarda el-Muḳarrib olarak geçen eser el-Müdevvenetü’l-kübrâ’nın en önemli muhtasarı ve aynı zamanda zor anlaşılan yerlerinin şerhi olup Fas Hizânetü’l-Karaviyyîn’de bir nüshası bulunduğu kaydedilmektedir (a.g.e., neşredenin girişi, s. 85).

İbn Ebû Zemenîn’in kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Müheẕẕeb (İbn Müzeyn’in el-Muvaṭṭaʾ şerhinin muhtasarıdır), el-Müştemil fî ʿilmi’l-ves̱âʾiḳ, Ḥayâtü’l-ḳulûb, Ünsü’l-mürîdîn, el-Mevâʿiẓü’l-manẓûme (en-Neṣâʾiḥu’l-manẓûme), Âdâbü’l-İslâm, Münteḫabü’d-duʿâʾ. İbn Ebû Zemenîn’in daha çok zühd ve hikmet konusunda yazdığı bazı şiirleri biyografik kaynaklarda yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebû Zemenîn, Riyâżü’l-cenne bi-taḫrîci Uṣûli’s-sünne (nşr. Abdullah b. M. Abdürrahîm b. Hüseyin el-Buhârî), Medine 1415, neşredenin girişi, s.13-26; a.mlf., Ḳudvetü’l-ġāzî (nşr. Âişe es-Süleymânî), Beyrut 1989, neşredenin girişi, s. 9-130; Humeydî, Cezvetü’l-muḳtebis (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, I, 100-101; Feth b. Hâkān el-Kaysî, Maṭmaḥu’l-enfüs ve mesraḥu’t-teʾennüs fî mülaḥi ehli’l-Endelüs (nşr. M. Ali Şevâbike), Beyrut 1403/1983, s. 266-267; Kādî İyâz, Tertîbü’l-medârik, IV, 672-674; İbn Hayr, Fehrese, s. 251, 288; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla, II, 458-459; Dabbî, Buġyetü’l-mültemis, s. 87-88; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVII, 188-189; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, III, 1029; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 381-400, s. 379-381; Safedî, el-Vâfî, III, 321; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü’l-müẕheb, II, 232-234; Süyûtî, Ṭabaḳātü’l-müfessirîn (Ömer), s. 104; Dâvûdî, Ṭabaḳātü’l-müfessirîn, II, 161-162; Makkarî, Nefḥu’ṭ-ṭîb, III, 554; Mahlûf, Şeceretü’n-nûr, I, 101; Brockelmann, GAL, I, 205; Suppl., I, 335; Sezgin, GAS, I, 46-47; Abdüsselâm Ahmed el-Kenûnî, el-Medresetü’l-Ḳurʾâniyye fi’l-Maġrib, Rabat 1401/1981, I, 165-170; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 227; Miklos Muranyi, Dirâsât fî meṣâdiri’l-fıḳhi’l-Mâlikî (trc. Ömer Sâbir Abdülcelîl v.dğr.), Beyrut 1409/1988, s. 27; Abdülvehhâb Hallâf, “el-Faḳīh İbn Ebî Zemenîn ve maḫṭûṭâtü Münteḫabi’l-aḥkâm”, MMMA (Küveyt), XXX/1 (1406/1985), s. 211-265; “Ibn Abī Zamanayn”, EI² (İng.), III, 694; Ahmed Bâdkûbe-i Hezâve, “İbn Ebî Zemeneyn”, DMBİ, II, 657-658.

Saffet Köse

HİCRİ 400'DEN 500'E KADAR

CEVHERÎ, İsmâil b. Hammâd إسماعيل بن حماد الجوهري Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) Tâcü'l-luġa adlı sözlüğüyle tanınan Arap dili âlimi.

Aslen Türk olup Fârâb'da doğdu. İnci, yakut, elmas gibi değerli taş yapımı veya ticaretiyle uğraşan kimse mânasına gelen Cevherî nisbesiyle anılmasının sebebi bilinmemektedir. İlk tahsiline Fârâb'da Dîvânü'l-edeb adlı sözlüğün yazarı olan dayısı İshak b. İbrâhim el-Fârâbî'den (ö. 350 / 961) ders alarak başladı. Daha sonra değerli hocalardan faydalanmak üzere Bağdat'a gitti. Orada Ebû Saîd es-Sîrâfî ile Ebû Ali el-Fârisî'nin derslerine devam etti. Muhtemelen bu sıralarda, kendisinden öncekilere göre değişik bir sözlük yazmayı düşündüğü için, hem dilin kullanım inceliklerine vâkıf olmak hem de planladığı esere malzeme toplamak maksadıyla Kuzey Irak, el-Cezîre ve Suriye'deki Rebîa kabileleriyle Hicaz ve Necid'deki Mudar kabileleri arasında uzun müddet kaldı. Cevherî aslen Türk olduğu için daha önce gramer yoluyla nazarî olarak öğrendiği Arapça'yı uzun süre gezip dolaştığı bu yerlerde uygulamalı olarak da öğrendi. Bu seyahatlerden sonra tekrar Bağdat'a döndü, fakat burada fazla kalmadan memleketine gitmek üzere yola çıktı. Uğradığı Damgan'da oranın eşrafından olan Ebû Ali Hüseyin b. Ali, kendisinden ilim tahsil etmek ve hat öğrenmek üzere Damgan'da kalmasını rica ettiği için bir süre orada kaldı. Daha sonra Horasan bölgesinin en büyük ilim merkezlerinden biri olan Nîşâbur'a gitti ve ömrünün sonuna kadar bu şehirde bir yandan eğitim ve öğretimle, bir yandan da eser telifi ve Kur'ân-ı Kerîm istinsahıyla meşgul oldu. Tâcü'l-luġa'yı Ebû Mansûr Abdürrahim b. Muhammed el-Bîşekî adına burada yazdı. Sözlükçülüğü yanında iyi bir hattat olan Cevherî'nin hattı, daha önceki hattatlardan İbn Mukle'nin (ö. 272 / 886) hattıyla mukayese edilecek kadar güzel olduğu için yazdığı Kur'an nüshaları yüksek fiyatla müşteri buluyordu. Ebû Sehl Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Herevî, İsmâil b. Muhammed b. Abdûs ed-Dehhân ve Ebû İshak İbrâhim b. Sâlih el-Verrâk, Cevherî tarafından yetiştirilen ve onun sözlüğünün istinsah edilip yayılmasına hizmet eden talebeleridir.

Kaynakların belirttiğine göre son zamanlarında vesveseye kapılıp aklî dengesini kaybeden Cevherî, uçmak için kanat takarak Nîşâbur'daki evinin veya caminin damına çıkmış, yazdığı sözlüğü kastederek toplanan halka, "Bu dünyada benden başka kimsenin yapmadığı bir şey yaptım. Âhiret için de kimsenin yapmadığı bir iş yapacağım" diyerek uçmaya kalkışmış, fakat düşerek ölmüştür.

Eserleri. 1. Tâcü'l-luġa*. Sıhâhu'l-luġa, es-Sıhâh fi'l-luga veya kısaca es-Sıhâh, diye de bilinen bu eser, Arap sözlükçülüğü tarihinde tertip itibariyle yeni bir çığır açtığı gibi sadece sahih kelimeleri (Bedevî Araplar'dan gelen fasih kelimeler) ihtiva etmesi

açısından da ayrı bir özellik arzetmektedir. Yazıldığı günden bugüne kadar tekmile, zeyil, şerh, ihtisar, tenkit ve tercüme gibi birçok çalışmaya konu olan Tâcü'l-luga ilk defa 1270'te (1853) Tebriz'de basılmış, daha sonra 1282 (1865) ve 1292 (1875) yıllarında Bulak'ta yayımlanmıştır. Ayrıca Ahmed Abdülgafûr Attâr tarafından da neşredilmiştir (I-VI, Kahire 1376/1956). 2. Kitâbü ʿArûzi'l-varaka. Bu eserinde Cevherî, Halîl b. Ahmed'in (ö. 175 / 791) aruz sisteminde bazı değişiklikler yapmak suretiyle on beş bahri yedisi müfredât, beşi mürekkebât olmak üzere on iki bahre indirmiştir (bk. DİA, III, 428). Bir nüshası Âtıf Efendi Kütüphanesi'nde (nr. 1991, vr. 1b-33b) bulunan eser Muhammed el-Alemî tarafından neşredilmiştir (Dârülbeyzâ 1984). 3. Kitâbü'l-Kavâfî. Eser Kitâbü Arûzi'l-varaka ile beraber günümüze kadar gelmiş olup Âtıf Efendi Kütüphanesi'ndeki nüsha içindedir (vr. 34b-60[a]). Cevherî'nin el-Mukaddime fi'n-nahv adlı eserinin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Seâlibî, Yetîmetü'd-dehr, IV, 468-469; İbnü'l-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâʾ (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1386/1967, s. 344-346; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, VI, 151-165; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, I, 229-233; Ebü'l-Fidâ, Târîh, II, 145; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 80-82; Abdülbâkī b. Abdülmecîd el-Yemânî, İşâretü't-taʿyîn fî terâcimi'n-nuhât ve'l-lugaviyyîn (nşr. Abdülmecîd Diyâb), Riyad 1406/1986, s. 55-56; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, VII, 29-32; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 400-402; Fîrûzâbâdî, el-Bulga fî terâcimi eʾimmeti'n-nahv ve'l-luga (nşr. Muhammed el-Mısrî), Küveyt 1407/1987, s. 66-68; Süyûtî, Bugyetü'l-vuʿât, I, 446-448; Diyarbekrî, Târîhu'l-hamîs, II, 356; İbnü'l-İmâd, Şezerât (nşr. Mahmûd el-Arnaût), Beyrut 1410/1989, IV, 497-498; Serkîs, Muʿcem, I, 723-724; Brockelmann, GAL, I, 133-134; Suppl., I, 196-197; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 267-268; Sezgin, GAS, VIII, 215-224; Ahmet Subhi Furat, al-Fıruzabadı'nin as-Sıhah'ı Tenkidi (profesörlük takdim tezi, 1978), DİA Ktp., nr. 586, s. 17-38; Ömer Ferrûh, Târîhu'l-edeb, II, 615-617; C. Zeydan, Âdâb, I, 620-621; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 313; Ahmed Abdülgafûr Attâr, Mukaddimetü's-Sıhâh, Beyrut 1404/1984, s. 101-212; Moh. ben Cheneb, "Cevherî", İA, III, 126; L. Kopf, "al-Djawharı", EI² (İng.), II, 495-497; Nihad M. Çetin, "Arûz", DİA, III, 427-430.

Hulûsi Kılıç

EBÛ MES'ÛD ed-DIMAŞKĪ أبو مسعود الدمشقي Ebû Mes'ûd İbrâhîm b. Muhammed b. Ubeyd ed-Dımaşkī (ö. 401/1010-11) Hadis hâfızı.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Hadis ve ilim tahsili için Bağdat, Basra, Kûfe, Ahvaz, Vâsıt ve İsfahan'a seyahatler yaptı. İsfahanlı kıraat ve hadis âlimi Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Fûrek el-Kabbâb, Kûfeli muhaddis Ebü'l-Hasan Ali b. Abdurrahman el-Bekkâî, Ahvazlı hadis hâfızı Ebû Bekir Ahmed b. Abdân eş-Şîrâzî gibi âlimlerden faydalanmış, kendisinden de Hibetullah b. Hasan el-Lâlikâî, Ebü'l-Kāsım Hamza b. Yûsuf es-Sehmî, Ebû Zer el-Herevî ve Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Atîkī gibi muhaddisler rivayette bulunmuşlardır.

Geniş bir hadis kültürüne sahip olan Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkī, çalışmalarını Buhârî ile Müslim'in el-Câmiʿu's-sahîḥ'leri üzerinde yoğunlaştırmış, Zehebî'nin belirttiğine göre Kur'an kıraatinde de dikkati çekmiştir. Hayatının son devrelerinde Bağdat'a yerleşti. Talebelerine daha çok müzakere* yoluyla rivayette bulundu. Derlediği hadisleri ve

geniş ilmini öğretmeye yeterli zaman bulamadan Bağdat'ta 401 (1010-11) yılında genç yaşta vefat etti. Receb 400'de (Mart 1010) öldüğü de söylenmektedir. Vasiyeti üzerine cenaze namazı Ebû Hâmid el-İsferâyînî tarafından kıldırıldı ve Mansûr Camii Kabristanı'na defnedildi. Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkī'nin Etrâfü's-Sahîhayn adlı kitabı, kendisiyle aynı yıl vefat eden Halef el-Vasıtî'nin aynı adı taşıyan eseriyle birlikte etrâf* sahasında yapılan ilk çalışmadır. Ayrıca Zehebî bizzat gördüğünü söylediği bir hadis cüzünden söz etmekte ve bu eseri onun hadis tenkitçiliğinin ve hâfıza gücünün delili saymaktadır. Eserlerinin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, VI, 172-173; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VII, 252; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 226; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, III, 1068-1070; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 227-230; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 344; Keşfü'z-zunûn, I, 116, 557, 599, 639; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 167; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 7; Bedrân, Tehzîbü Târîhi Dımaşk, II, 290.

Ali Osman Koçkuzu

HALEF el-VÂSITÎ (خلف الواسطي) Ebû Muhammed Halef b. Muhammed b. Alî el-Vâsıtî (ö. 401/1010) Eṭrâfü'ṣ-Ṣaḥîḥayn adlı eseriyle tanınan muhaddis.

Vâsıt'ta doğdu. Bağdat'ta Ebû Bekir el-Katîî'den, Cürcân'da Ebû Bekir el-İsmâîlî'den, Vâsıt'ta Abdullah b. Muhammed es-Sekkâ'dan hadis dinledi. Daha sonra Bağdat'a dönerek bir süre burada kaldı. Hadis tahsilini ilerletmek amacıyla hadis hâfızı Ebü'l-Feth b. Ebü'l-Fevâris ile birlikte Şam, Mısır, İran, İsfahan, Nîşâbur ve Herat'a seyahatler yaptı. Ebû Nuaym, Nîşâbur ve İsfahan'da onunla sohbet ettiğini söylemektedir. Hâkim en-Nîsâbûrî, Halef'ten daha üstün bir âlim olmasına ve hocaları arasında yer almasına rağmen kendisinden hadis nakletmiştir. Kıraat âlimleri Ebû Ali el-Ahvâzî ve Ebü'l-Kāsım Ubeydullah el-Ezherî de Halef'in talebeleri arasında yer alır.

Halef tahsilini tamamladıktan sonra Remle'ye yerleşti ve ticaretle meşgul oldu. Kaynaklarda çok seyahat ettiği belirtilen Halef'in bu seyahatlerinin önemli bir kısmını ticaret maksadıyla yaptığı anlaşılmaktadır. Hatta onun hayatının belli bir döneminden sonra kendini tamamen ticarete verdiği, ticarî hayatının Remle'ye yerleştikten sonra yoğunluk kazandığı söylenmekte ve bu tarihten sonraki seyahatlerinin ticarî amaçla yapıldığı ihtimali artmaktadır. Halef'in hadis âlimi ve hâfızı olduğu kaydedilmiş, çok hadis yazdığı, mükemmel ve güçlü bir hâfızaya sahip bulunduğu belirtilmiştir. Seyahatler neticesinde elde ettiği ilmî birikimi kitap haline getirmiş seçkin âlimlerden biri olan Halef el-Vâsıtî Remle'de vefat etti.

Eserleri. 1. Eṭrâfü'ṣ-Ṣaḥîḥayn (Eṭrâfü Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî ve Müslim). Üç veya dört cilt olduğu belirtilen eserde Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ile Ṣaḥîḥ-i Müslim'deki hadislerin baş tarafından bir kısmı alınıp bunların geçtiği yerlere işaret edilmiştir. Müellifin dönemine kadar bu konuda yazılmış kitapları gölgede bıraktığı kabul edilen eserin,

Ebû Mesʿûd ed-Dımaşkī'nin aynı adı taşıyan kitabından daha iyi olduğu kaydedilmektedir. Eserin bazı bölümleri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Hadis, nr. 371, 12-21. cüzler; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunan kısımları için bk. Sezgin, I, 220). 2. el-Efrâdü'l-ġarâʾibü'l-muḫarrece min uṣûli'ş-şeyḫ Ebi'l-Ḥasen Aḥmed b. ʿAbdillâh b. Ruzeyḳ el-Baġdâdî. Eserin altıncı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'ndedir (Mecmua, nr. 95, vr. 252-261). 3. el-Cüzʾü'l-evvel mine'l-fevâʾidi'l-münteḳāti'l-efrâd ʿani'ş-şüyûḫi's̱-s̱iḳāt. Fuat Sezgin, bu eserin bir nüshasının Zâhiriyye Kütüphanesi'nde (Mecmua, nr. 60, vr. 154a-172a) bulunduğunu söylemektedir (a.g.e., I, 220).

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VIII, 334-335; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, V, 350; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 226; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 260-262; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1067-1068; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 344; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 416-417; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 116; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 348; Ziriklî, el-Aʿlâm, II, 360; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IV, 107; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 125; Sezgin, GAS, I, 220; M. Nâsırüddin el-Elbânî, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-Kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye, Dımaşk 1390/1970, s. 272.

Selman Başaran

HEREVÎ, Ahmed b. Muhammed (أحمد بن محمد الهروي) Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî el-Bâşânî (ö. 401/1011) Tefsir, hadis ve dil âlimi.

Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Abdülkays b. Rebîa soyundan geldiği için Abdî, Herat'ın bir köyü olan Bâşân'a (Fâşân) nisbetle Bâşânî (Fâşânî) nisbeleriyle de anılmaktadır. Herevî'nin, Fâşânî nisbesini Merv'e bağlı Fâşân köyünden aldığını zannederek onu Mervezî nisbesiyle ananlar da olmuştur. İbn Hallikân, Herevî'nin dedesinin adını Muhammed olarak kaydettikten sonra Kitâbü'l-Ġarîbeyn adlı eserinin kapağında Abdurrahman olarak gördüğünü ifade etmiştir (Vefeyât, I, 96).

Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed el-Hattâbî, Ahmed b. Muhammed el-Herevî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed el-Bezzâz'dan hadis, Tehẕîbü'l-luġa adlı eserin sahibi Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'den lugat tahsil eden Herevî'nin talebeleri arasında Ebû Osman İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî, Ebû Ömer Abdülvâhid b. Ahmed el-Melîhî, Ebû Sehl Muhammed b. Ali el-Herevî, Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim el-Erdistânî gibi kişiler yer almaktadır. Hânsârî'nin, Süyûtî'den naklen Herevî'nin İbnü's-Serrâc (ö. 316/929) ve Niftaveyh (ö. 323/935) gibi âlimlerden ders aldığına dair verdiği bilgiler (Ravżâtü'l-cennât, I, 241-242) doğru değildir. Gizlice içki içmek gibi bazı kötü alışkanlıklarının bulunduğu da rivayet edilen Herevî 6 Receb 401 (13 Şubat 1011) tarihinde vefat etmiştir.

Eserleri. Herevî'nin günümüze ulaşan eseri Kitâbü'l-Ġarîbeyn fi'l-Ḳurʾân ve'l-ḥadîs̱ adını taşımakta olup Kitâbü'l-Ġarîbeyn: ġarîbeyi'l-Ḳurʾân ve'l-ḥadîs̱, Ġarîbeyi'l-

Ḳurʾân ve's-sünne, Kitâbü'l-Ġarîbeyn fî luġati kelâmillâh ve eḥâdîs̱i resûlih gibi isimlerle de anılmaktadır. Eserde yer alan kelimeler alfabetik olarak sıralanmış, madde başlıkları bablarla gösterilmiştir. Âyet ve hadislerde geçtiği kalıpla ele alınan kelimeler lugat, i'rab ve anlam açısından izah edilmeye çalışılmıştır. Garîb lafızların yer aldığı âyet ve hadis metinlerinin sadece ilgili kısmı zikredilmiş, bazan şiirlerden de örnekler verilmiştir.
Garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-hadîs konularında daha önce yazılan eserler içinde özellikle Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm ve İbn Kuteybe'nin kitaplarından büyük ölçüde faydalanılarak kaleme alınan, Zerkeşî'nin garîbü'l-Kur'ân konusunda telif edilmiş en önemli eserlerden olduğunu belirttiği Kitâbü'l-Ġarîbeyn ilim çevrelerinde haklı bir şöhrete kavuşmuş; gerek Kur'an ve hadislerdeki garîb kelimeleri bir araya getirmesi, gerekse bunları alfabetik biçimde sıralaması açısından kendi alanında yazılan ilk eser olarak kabul edilmiştir. Herevî'nin bu kitabında uyguladığı metot daha sonra gelen birçok âlim tarafından benimsenmiştir. Nitekim Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in garîbü'l-hadîse dair en-Nihâye adlı eserini telif ederken esas aldığı iki kitaptan biri Kitâbü'l-Ġarîbeyn olmuştur. Harîrî Dürretü'l-ġavvâṣ'ında, İbn Ebü'l-Hadîd Şerḥu Nehci'l-belâġa'sında, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân'ında, Nevevî el-Minhâc fî şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim'inde ve Şehâbeddin el-Hafâcî Şifâʾü'l-ġalîl'inde bu eserden faydalanmıştır.

Mecdüddin Ebü'l-Mekârim Ali b. Muhammed en-Nahvî Kitâbü'l-Ġarîbeyn'i Muḫtaṣarü'l-Ġarîbeyn adıyla ihtisar etmiş, Ebû Mûsâ el-Medînî esere el-Mecmûʿu'l-muġîs̱ fî ġarîbi (ġarîbeyi)'l-Ḳurʾân ve'l-ḥadîs̱ adıyla bir tekmile yazmış (nşr. Abdülkerîm el-Azbâvî, I-III, Cidde 1406-1408/1986-1988), İbn Asker el-Gassânî de buna bazı ilâvelerde bulunarak el-Meşreʿu'r-revî fi'z-ziyâdeti ʿalâ Ġarîbeyi'l-Herevî adlı eserini meydana getirmiştir. Bunlardan başka İbn Nâsır es-Selâmî, Kitâbü'l-Ġarîbeyn'deki nakil ve zabt hatalarını, özellikle de Herevî'nin talebelerinden İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî ve Ebû Ömer el-Melîhî'nin rivayetleriyle gelen yanlışları göstermek için et-Tenbîh ʿalâ ḫaṭaʾi'l-Ġarîbeyn (et-Tenbîh ʿale'l-elfâẓi'lletî vaḳaʿa ḫaṭaʾ fî naḳlihâ ev żabṭıhâ ev tefsîrihâ fî Kitâbi'l-Ġarîbeyn) adıyla bir eser kaleme almıştır (bu eserlerin yazma nüshaları için bk. Sezgin, VIII, 226). Çeşitli kütüphanelerde çok sayıda nüshası bulunan (a.g.e., VIII, 225-226) Kitâbü'l-Ġarîbeyn'in I. cildi Mahmûd Muhammed et-Tanâhî tarafından neşredilmiş (Kahire 1390/1970), eser daha sonra Haydarâbâd'da da basılmıştır (I-IV, 1406-1410/1985-1989).

Herevî'nin kaynaklarda zikredilen Kitâbü Vülâti Herât adlı eserinin günümüze kadar gelip gelmediği bilinmemektedir. İsmâil Paşa'nın Herevî'ye nisbet ettiği Erbaʿûne fi'l-ḥadîs̱ (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 70) Ahmed b. Muhammed el-Mâlînî el-Herevî'ye (ö. 412/1022) ait olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Esîr, en-Nihâye, I, 8-9; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 322; XVIII, 263; a.mlf., Muʿcemü'l-üdebâʾ, IV, 246-247, 254, 260-261; a.mlf., el-Müşterik, s. 328; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 95-96; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 146-147; Safedî, el-Vâfî, VIII, 114-115; XXII, 145; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), IV, 84-85; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 518-519; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 344-345; Zerkeşî, el-Burhân, I, 291; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 175-176; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IV, 228; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 180, 371; II, 201; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (Lecne), I, 80-81; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1206, 1209; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 161; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât, I, 241-242; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 70; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 203-204; Brockelmann, GAL, I, 137-138; Suppl., I, 200; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, I, 61-62; Sezgin, GAS, VIII, 224-226, 275; Abdülhamîd Seyyid Taleb, Ġarîbü'l-Ḳurʾân: ricâlüh ve menâhicühüm, Küveyt 1986, s. 293-308; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II, 471-473; Mahmûd M. et-Tanâhî, "et-Tenbîh ʿalâ ḫaṭaʾi'l-Ġarîbeyn li'l-Herevî", Mecelletü'l-Baḥs̱i'l-ʿilmî ve't-türâs̱i'l-İslâmî, sy. 3, Mekke 1400/1980, s. 419-426; Gulâm Murtazâ Âzâd, "Ġarîbü'l-Ḳurʾân ve'l-ḥadîs̱ ve Kitâbü'l-Ġarîbeyn li'l-Herevî", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XXIII/1, İslâmâbâd 1408/1988, s. 72-76; Abdürrahîm Eşref Bülûc, "Ġarîbü'l-Ḳurʾân ve'l-ḥadîs̱ ve Kitâbü'l-Ġarîbeyn li-Ebî ʿUbeyd el-Herevî", a.e., XXIX/1 (1414/1994), s. 105-116.

Muhsin Demirci

İBN CÜMEY' el-GASSÂNÎ (ابن جميع الغسّاني) Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Gassānî es-Saydâvî (ö. 402/1012) Hadis hâfızı.

---

305 (917) yılında Sayda'da doğdu. 306'da doğduğu da söylenmektedir. Yetiştirdiği hadis âlimleriyle tanınan bir aileye mensup olup beşinci dedesi Cümey'e nisbetle anılır. Babasından ve Sayda'nın önde gelen âlimlerinden ders aldı. Zehebî, onun hadis semâına 323'te (935) Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Safve'den başladığını söylerse de (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 155; Târîḫu'l-İslâm, s. 66) İbn Cümey'in kendisinden Halep'te hadis rivayet ettiğini belirterek hocaları arasında saydığı (Kitâbü Muʿcemi'ş-şüyûḫ, s. 353), Zehebî'nin de biyografisini yazarken talebeleri arasında İbn Cümey'e de yer verdiği (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 295) Ebü'l-Fazl ed-Debbâc 309'da (921-22) vefat ettiğine göre (Hatîb, XII, 153) İbn Cümey'in önceleri babasının refakatinde olmak üzere beş yaşından itibaren seyahate çıkarak tahsil hayatına başladığı anlaşılmaktadır. Şam, Mısır, Irak, Hicaz ve İran bölgelerinde elliden fazla yer dolaştı. Kendilerinden faydalandığı hocaların sayısı, adlarını Muʿcem'inde zikrettiklerine rivayette bulunduğu halde eserine almadıkları da ilâve edilecek olursa 400'ü aşmaktadır (dolaştığı yerlerin ve hocalarının listesi için bk. Kitâbü Muʿcemi'ş-şüyûḫ, neşredenin girişi, s. 13). Başta babası olmak üzere Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî, İbn Mahled el-Attâr, İbn Ukde, Râmhürmüzî, Yezîd b. Muhammed el-Ezdî ve Yezîd b. İsmâil el-Hallâl onun hocalarından bazılarıdır.

Seyahatlerini tamamladıktan sonra Sayda'ya dönen İbn Cümey' burada hadis dersi vermeye başladı ve Sayda'nın yetiştirdiği meşhur âlimlerden biri olarak tanındı. Kendisinden hadis rivayet edenler arasında, başta Seken diye bilinen oğlu Hüseyin olmak üzere torunu Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Hasan es-Saydâvî, Temmâm er-Râzî, Muhammed b. Ali es-Sûrî, İbn Tallâb diye bilinen Ebû Nasr Hüseyin b. Muhammed el-Kureşî ve akranlarından Abdülganî el-Ezdî'yi saymak mümkündür.

Güvenilir bir râvi olduğu belirtilen ve zühd hayatına önem veren İbn Cümey‘ Receb 402’de (Şubat 1012) Sayda’da vefat etti. Sem‘ânî’nin 400’den önce öldüğü yolundaki kaydı (el-Ensâb, VIII, 119) doğru değildir.

Eserleri. 1. Muʿcemü İbn Cümeyʿ (Müsnedü İbn Cümeyʿ, Muʿcemü’ş-şüyûẖ). Müellif bu eserinde hocalarının adlarını zikretmekte ve çok defa onlardan rivayet ettiği birer hadis veya şiire, kıssa ve özlü bilgilere yer vermektedir. İbn Cümey‘, birkaçı dışında hocalarının biyografilerine ve onlardan ne zaman hadis dinlediğine dair bilgi vermemekte, ancak kendileriyle nerede görüştüğünü çoğunlukla belirtmektedir. Adları Muhammed olanlarla başlayan eserde isimler alfabetik sıraya göre dizilmekle birlikte buna her zaman dikkat edilmediği görülmektedir. Eser, müellifin kendilerinden rivayette bulunduğu halde eserine almadığı hocalarından oluşan iki ayrı ek, Muhammed b. Sened’in bu eserden yaptığı seçmelerden oluşan el-Münteḳā min Muʿcemi’ş-şüyûẖ (Muẖtârât, Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 52, vr. 98b-101a) adlı kitabı ve İbn Cümey‘in oğlu Seken’in dedesinden ve babasından dinlediği hadislerden derlediği ve nâşirin Ḥadîs̱ü’s-Seken b. Cümeyʿ adını verdiği iki risâle ile birlikte Ömer Abdüsselâm Tedmürî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1405/1985, 1987). Zehebî, eserdeki bazı hadisleri seçerek Erbaʿûne ḥadîs̱en büldâniyye adında bir cüz oluşturmuştur (Aʿlâmü’n-nübelâʾ, neşredenin girişi, I, 89). 2. Muʿcemü (Semâʿâtü) telâmîẕi İbn Cümeyʿ. Müellifin kendisinden hadis alan talebelerinin isimlerini kaydettiği anlaşılan bu eserin birkaç cüzden meydana geldiği belirtilmektedir (Kitâbü Muʿcemi’ş-şüyûẖ, neşredenin girişi, s. 34).

Sezgin, İbn Cümey‘e Ḥadîs̱ adıyla bir eser daha nisbet ediyorsa da (GAS [Ar.], I, 454) aslında bu eser, Ḥadîs̱ü’s-Seken başlığıyla neşredilen (nşr. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî, Kitâbü Muʿcemi’ş-şüyûẖ içinde, s. 414-422) ve ferağ kaydından müellifin oğlu Seken’e ait olduğu açıkça anlaşılan iki varaklık bir risâleden ibarettir. Bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de bulunan eserin (Hadis, Mecmua, nr. 17, vr. 83-84) asıl adı el-Muẖtâr min ḥadîs̱i İbn Cümeyʿdir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Cümey‘, Kitâbü Muʿcemi’ş-şüyûẖ (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1405/1985, s. 353, 421, 423-425; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 13, 23, 34; Hatîb, Târîẖu Baġdâd, XII, 153; Sem‘ânî, el-Ensâb, VIII, 116-117, 119; Yâkūt, Muʿcemü’l-büldân, III, 437-438; İbn Manzûr, Muẖtaṣaru Târîẖi Dımaşḳ, XXI, 305; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, neşredenin girişi, I, 89; XV, 295; XVII, 152-156; a.mlf., Târîẖu’l-İslâm: sene 401-420, s. 65-66; a.mlf., el-ʿİber, II, 202-203; Safedî, el-Vâfî, II, 60; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü’z-zâhire, IV, 231; Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1678, 1737; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, III, 164; Hediyyetü’l-ʿârifîn, II, 59; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe (Özbek), s. 102, 169, 286; Brockelmann, GAL Suppl., I, 259; Ziriklî, el-Aʿlâm, V, 313; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, VIII, 315; Sezgin, GAS (Ar.), I, 453-454.

Ebubekir Sifil

İBN FUTAYS (ابن فطيس) Ebü'l-Mutarrif Abdurrahmân b. Muhammed b. Îsâ b. Futays el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 402/1012) Hadis hâfızı ve tefsir âlimi.

348'de (960) Kurtuba'da (Cordoba) doğdu. Futays lakabıyla tanınan büyük dedesi Süleyman'a nisbetle İbn Futays diye anıldı. Bir süre Kurtuba'da öğrenim gördükten sonra bölgesinde kısa yolculuklar yaparak İbn Müferric, Ali b. Muhammed el-Antâkî ve Asîlî gibi âlimlerden istifade etti. Daha sonra Bağdat'a giderek Dârekutnî ve Ebû Bekir el-Ebherî'den hadis dinledi. Kayrevan'a dönüp İbn Ebû Zeyd ve Ahmed b. Nasr ed-Dâvûdî'nin derslerine katılarak öğrenimini sürdürdü ve icâzet aldı. Talebeleri arasında İbn Abdülber en-Nemerî başta olmak üzere kendisinden bütün duyduklarını nakletmesi için icâzet verdiği İbnü'l-Hazzâ, Zehrâvî, Ebû Bekir el-Havlânî, Ahmed b. Muhammed el-Meâfirî ve Hâtim b. Muhammed el-Kurtubî sayılabilir.

İbn Futays cuma imam-hatipliği yanında 394'te (1004) Kurtuba kadılığına da tayin edilmiş, ancak bu görevi dokuz ay sürmüştür. Ayrıca Endülüs'te iktidarı elinde bulunduran Âmirîler ailesinden Abdülmelik el-Muzaffer zamanında (1002-1008) bir süre vezirlik yapmıştır. İbn Futays, Berberî ayaklanması sırasında Zilkade 402'de (Mayıs-Haziran 1012) vefat etti.

İyi bir hadis tenkitçisi olan İbn Futays'ın cerh ve ta'dîl yanında tefsir ve fıkıh sahasında da başarılı çalışmalar yaptığı belirtilmiş, rivayetlerini ezberinden okuduğu ve bunları kâtipleriyle birlikte camide hazır bulunanlara da yazdırdığı zikredilmiştir. Ayrıca devrinde Endülüs'ün en zengin kütüphanesine sahip olduğu, kitaplarını çok iyi koruyup ödünç dahi vermediği, görüp beğendiği her kitabı hemen satın aldığı veya kâtiplerine yazdırarak kütüphanesine kazandırdığı bilinen İbn Futays'ın kütüphanesi ölümünden sonra Kurtuba Camii'nde satışa çıkarılmış, bir yıl süren bu satıştan 40.000 dinar elde edilmiştir (İbn Beşküvâl, I, 310).

İbn Futays, çeşitli konularda her birinin hacimli olduğu belirtilen (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 211-212) pek çok eser kaleme almış olup bunlardan bazıları şunlardır: Müsnedü ḥadîs̱i Muḥammed b. Fuṭays, Müsnedü Ḳāsım b. Aṣbaġ, el-ʿAvâlî, el-Kelâm ʿale'l-icâze ve'l-münâvele, el-Ḳıṣaṣ ve'l-esbâb elletî nezele min eclihe'l-Ḳurʾân, en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ, Aʿlâmü'n-nübüvve ve delâlâtü'r-risâle, Kerâmâtü'ṣ-ṣâliḥîn ve muʿcizâtühüm, el-Meṣâbîḥ fî feżâʾili'ṣ-ṣaḥâbe, Feżâʾilü't-tâbiʿîn lehüm bi-iḥsân, Kitâbü'l-İḫve mine'l-muḥaddis̱în mine'ṣ-ṣaḥâbe ve'ṭ-ṭâbiʿîn ve men baʿdehüm mine'l-ḫâlifîn.

BİBLİYOGRAFYA:Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. Abdülkādir es-Sahrâvî - Saîd Ahmed A'rab), Tunus 1402/1982, VII, 181-183; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla, I, 309-312; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis, s. 343; İbn Saîd el-Mağribî, el-Muġrib, I, 216; Zehebî, Tez̲kiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1061; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 210-212; a.mlf., el-ʿİber, II, 201; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 401-420, s. 60-61; Safedî, el-Vâfî, XVIII, 256-257; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, III, 4-5; Nübâhî, Târîḫu ḳuḍâti'l-Endelüs (nşr. Meryem Kāsım Tavîl), Beyrut 1415/1995, s. 116; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IV, 231; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 415; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (Lecne), I, 291-292; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 76; II, 1276; İbnü'l-İmâd, Şez̲erât, III, 163;

Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 515; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 102; Ziriklî, el-Aʿlâm, IV, 101; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, V, 186; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 272; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 86, 218.

Talat Sakallı

İBNÜ'l-FARADÎ (ابن الفرضي) Ebü'l-Velîd Abdullāh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî (ö. 403/1013) Tarihçi, edip, fakih ve hadis hâfızı.

---

351 (962) yılında Kurtuba'da (Cordoba) doğdu. Babasının ferâiz ilminde meşhur olması sebebiyle İbnü'l-Faradî diye anılır. Çocukluk ve gençlik yıllarını doğduğu şehirde geçirdi ve Yahyâ b. Mâlik b. Âiz, Muhammed b. Yahyâ el-Harrâz, Muhammed b. Muhammed b. Ebû Düleym, Ebû Abdullah İbn Fahhâr, İbn Ebû Zeyd, İbn Müferric, Ebû Ca'fer İbn Avnullah ve Abbas b. Asbağ gibi hocalardan hadis, fıkıh, edebiyat ve tarih okudu. 382'de (993) hacca gitti. Mekke'de bulunduğu sürede Ebû Ya'kūb İbnü'd-Dâhilî ve Ebü'l-Hasan İbn Cehdam ile diğer bazı âlimlerin derslerine katıldı ve onlardan rivayet için icâzet aldı. Hacdan dönerken bir müddet Mısır'da ve Kayrevan'da kalıp ilim adamlarının yanında bilgilerini genişletti. Endülüs'e dönüşünden sonra ders okutmaya başladı; aralarında kendisi gibi edip, şair ve âlim olan oğlu Ebû Bekir Mus'ab ile İbn Abdülber en-Nemerî, İbn Hayyân, Ebü'l-Asbağ el-Ahfeş, İbn Battâl el-Kurtubî ve İbn Hazm'ın da yer aldığı birçok öğrenci yetiştirdi. Mervânîler'den Mehdî-Billâh el-Ümevî döneminde (1009-1010) Belensiye (Valencia), onun öldürülmesinden sonra da İstice (Ecija) kadılığına tayin edildi. Ancak Kurtuba'da bulunduğu bir sırada 6 Şevval 403 (20 Nisan 1013) günü Berberî isyancıları tarafından evinde öldürüldü. Harabe haline getirilen evinde çok zengin bir kütüphanesi vardı. Yaşadığı dönemde rivayet bilgisinin genişliği, hadis ezberlemedeki şöhreti ve ricâl tenkidi konusundaki birikimiyle büyük ün yapan İbnü'l-Faradî, Endülüs'ün âlimleri ve devlet adamları hakkında biyografi yazan ilk kişidir. Eserleri aynı zamanda ülkenin siyasî tarihi hakkında önemli bilgiler içerir. İlmî kişiliğinin yanında edebî yönüyle de tanınır; şiir yazdığı ve bir divanının olduğu rivayet edilmektedir.

Eserleri. 1. Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs (Târîḫu'l-ʿulemâʾ ve'r-ruvât li'l-ʿilm bi'l-Endelüs, Riyâżü'l-üns [Kitâbü'l-Mevṣûl] fî târîḫi ʿulemâʾi'l-Endelüs, Kitâbü Târîḫi'l-Endelüs ve ricâlihâ). İbnü'l-Faradî, başlangıçta bütün İslâm şehirlerindeki ulemâ hakkında geniş bir eser meydana getirmeyi arzulamışsa da bu amacına ulaşamamış ve yalnız Endülüs âlimleriyle yetinmiştir. On bölümden oluşan kitabın başında, ilk Endülüs Emevî emîri I. Abdurrahman'dan Halife II. Hişâm'ın tahta çıkışına kadar (756-976) süren Endülüs'ün siyasî tarihi kısa bir şekilde anlatıldıktan sonra âlimlerin biyografilerine geçilmektedir. Ebû Ali el-Gassânî, eserdeki edebiyatla ilgilenen hadis hâfızlarının biyografilerini seçerek bir cüz oluşturmuş, müellifin öğrencilerinden Muhammed b. Ahmed de esere bir zeyil yazmıştır. Humeydî'nin (ö. 488/1095)

Cez̲vetü'l-muḳtebis'i de eserin ilk zeyillerindendir. Ancak asıl meşhur olan zeyli daha sonra İbn Beşkümvâl'in kaleme aldığı Kitâbü'ṣ-Ṣıla'dır ve buna İbnü'l-Ebbâr et-Tekmile li-Kitâbi'ṣ-Ṣıla, İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî de Ṣılatü'ṣ-Ṣıla adıyla birer zeyil yazmışlardır. İbn Abdülmelik ise hem İbnü'l-Faradî'ye hem İbn Beşküvâl'e, ikisine birden bir zeyil ve tekmile kaleme almıştır. Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs Francisco Codera y Zaidin (I-II, Madrid 1891-1892), İzzet el-Attâr Hüseynî (Kahire 1373/1954), İbrâhim el-Ebyârî (Kahire-Beyrut 1983-1984) ve Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfî (Beyrut 1417/1997) tarafından neşredilmiştir. 2. Kitâbü'l-Elḳāb. Muhaddislerin isimleriyle lakaplarının karıştırılması sonucunda ortaya çıkan yanlışlıkları düzeltmek amacıyla yazılan ilk eserlerden biridir. Kitabın Münteḫabü Kitâbi'l-Elḳāb adlı muhtasarı Muhammed Zeynühüm Muhammed Azb (Beyrut 1412/1992) ve Ahmed el-Yezîdî tarafından yayımlanmıştır (Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faraḍî el-Ḳurṭubî içinde, II, 185-326). Bu kitabın, müellifin el-Müʾtelif ve'l-muḫtelif li'l-ḥadîs̲ adlı eserinin bir bölümünü teşkil ettiği veya el-Müştebeh (el-Müteşâbih) fî esmâʾi ruvâti'l-ḥadîs̲ ve künâhim ve ensâbihim adlı eseriyle aynı olduğu da ileri sürülmektedir (a.g.e., II, 185-186).

İbnü'l-Faradî'nin kaynaklarda adı geçen Aḫbâru (Ṭabaḳātü) şuʿarâʾi'l-Endelüs, el-Müʾtelif ve'l-muḫtelif fi'l-ḥadîs̲, el-Müştebeh (el-Müteşâbih) fî esmâʾi ruvâti'l-ḥadîs̲ ve künâhim ve ensâbihim, Risâle fi'l-fıḳh, Kitâbü'l-Müʾellef fi'n-naḥviyyîn, Riyâżü'n-nüfûsi'n-naḳıyye fî ʿulemâʾ ve meşâyiḫi İfrîḳıyye adlı eserleriyle bir divanı ve birkaç risâlesi daha vardır (a.g.e., I, 377-397; DMBİ, IV, 398).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, neşredenin girişi, I, 5-21; a.mlf., Kitâbü'l-Elḳāb (nşr. Ahmed el-Yezîdî, Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faraḍî el-Ḳurṭubî içinde), Muhammediye 1415/1995, I, 377-397; II, 185-326; İbn Hazm, Cemhere, s. 220; Humeydî, Cez̲vetü'l-muḳtebis, Kahire 1960, s. 254-256; Feth b. Hâkān el-Kaysî, Maṭmaḥu'l-enfüs ve mesraḥu't-teʾennüs fî mülaḥi ehli'l-Endelüs (nşr. M. Ali Şevâbike), Beyrut 1403/1983, s. 284-286; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, I, 391-395; İbn Hayr, Fehrese, s. 218; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis, s. 334-336; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 105-106; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 177-180; a.mlf., Tez̲kiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1076-1079; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 143; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 418-419; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 129-131; İbnü'l-İmâd, Şez̲erât, III, 168; Serkîs, Muʿcem, I, 204; Brockelmann, GAL, I, 412; Suppl., I, 577-578; Hediyyetü'l-ʿârifîn, V, 449; Îżâḥu'l-meknûn, I, 603; Ziriklî, el-Aʿlâm, IV, 265; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 90; Chejne, Muslim Spain, s. 280-281; M. Ben Cheneb - [A. Huici Miranda], "Ibn al-Faraḍī", EI² (İng.), III, 762; Sâdık Seccadî, "İbn Faraḍî", DMBİ, IV, 397-398. Thomas B. Irvıng

BÎKENDÎ, Ahmed b. Ali أحمد بن علي البيكندي Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Amr el-Bîkendî (ö. 404/1014) Muhaddis.

Buhara yakınlarında âlimlerinin çokluğuyla meşhur bir yerleşim merkezi olan Bîkend'e nisbetle anılan ve anne tarafından dedesi Ahmed b. Süleyman'a nisbetle Süleymânî diye de tanınan Bîkendî 311'de (923) doğdu. İlim tahsili için Irak, Şam ve Mısır'a seyahatler yaptı. Muhammed b. Hamdûye el-Mervezî, Ali b. İshak el-Mâderâî,

Muhammed b. Ya‘kūb el-Esam, Abdullah b. Ca‘fer b. Fâris el-İsbehânî gibi âlimlerin derslerini dinledi. Kendisinden de Ca‘fer b. Muhammed el-Müstağfirî, oğlu Ebû Zer Muhammed b. Ca‘fer, Muhammed b. Ahmed el-Bîkendî ve bu yöre âlimlerinden birçoğu rivayette bulundu.

Çok yazan bir âlim olan Bîkendî her hafta bir risâle telif eder, Bîkend'den Buhara'ya giderek yazdıklarını rivayet ederdi. Güçlü bir hâfızaya sahip titiz bir muhaddis olarak tanınır. İrili ufaklı 400'e yakın eser telif etmişse de Zehebî'nin bazı notlar aldığını ve içinde büyük âlimlere yönelik tenkitler bulunduğunu söylediği "esmâü'r-ricâl" ile ilgili bir tanesi dışında eserleri hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Bîkendî, Zilkade 404'te (Mayıs 1014) Bîkend'de vefat etmiştir. Vefat tarihini 412 (1021) olarak zikreden kaynaklar da vardır.

BİBLİYOGRAFYA:Sem‘ânî, el-Ensâb (Bârûdî), I, 434; Yâkut, Mu‘cemü'l-büldân, I, 533; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 199; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, III, 1036-1037; a.mlf., A‘lâmü'n-nübelâ', XVII, 200; Sübkî, Tabakāt, IV, 41-42; İsnevî, Tabakātü'ş-Şâfi‘iyye, II, 40; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 172; Hediyyetü'l-‘ârifîn, I, 71; Ziriklî, el-A‘lâm, I, 165. İsmail L. Çakan

HÂKİM en-NÎSÂBÛRÎ (الحاكم النيسابوري) Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) el-Müstedrek adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı.

---

3 Rebîülevvel 321 (3 Mart 933) tarihinde Nîşâbur'da doğdu. Babası veya atalarından biri alım satımda aracılık yaptığı yahut iyi pazarlık ettiği için "İbnü'l-Beyyi‘" künyesiyle (Kāmus Tercümesi, III, 196), Nîşâbur kadılığı yapması sebebiyle de "Hâkim" lakabıyla tanınır. Anne tarafından soyu muhaddis, fakih ve zâhid İbrâhim b. Tahmân'a (ö. 163/780) dayanan Îsâ b. Abdurrahman b. Süleyman ed-Dabbî'nin neslinden geldiği için Dabbî ve Tahmânî nisbeleriyle de anılır. Dokuz yaşında iken hadis öğrenmeye başladı ve on üç yaşında İbn Hibbân'dan hadis imlâ etti. Âlimlerle görüşmek üzere 341'de (952-53) Irak, 343'te (954-55) Horasan taraflarına seyahatler yaptı. Bu ilim merkezlerinde ve Mâverâünnehir'de tanınmış muhaddislerle görüşerek âlî isnadlar elde etti. Sadece Nîşâbur'da 1000 hocadan hadis dinlediği rivayet edilen Hâkim'in hocalarının sayısı 2000'i bulmaktadır. İlk hocası, Müslim'i görmüş olan babasıdır. Hadis ve hadis ilimleri öğrendiği diğer hocaları arasında el-Müsned ve Tefsîrü'l-Ḳur'ân adlı eserleri bulunduğunu söylediği hâfız Ali b. Hamşâz, zâhid Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah es-Saffâr, hadis hâfızı İbnü'l-Ahrem, Ebü'l-Abbas el-Esam, Ebû Alî en-Nîsâbûrî ve Ebû Ahmed Hâkim el-Kebîr bulunmaktadır. Kıraat ilmini Ebû Ali Hasan b. Dâvûd en-Nakkār el-Kûfî ve İbnü'l-İmâm diye tanınan Ebû Bekir Ahmed b. Abbas el-Bağdâdî gibi âlimlerden, fıkhı Ebû Ali b. Ebû Hüreyre el-Bağdâdî, Ebü'l-Velîd el-Ümevî ve Su‘lûkî gibi fakihlerden öğrendi. Hadis hâfızları İbnü'l-Ciâbî ve Hüseyin b. Muhammed el-Mâsercisî ile hadis müzakere etti. Devrin

tanınmış mutasavvıflarından Ca‘fer el-Huldî, İbn Nüceyd ve Ebû Osman el-Mağribî’nin sohbetlerinde bulundu. 355’te (966) Mâverâünnehir’de, 367’de (977-78) Irak’ta, ayrıca Bağdat ve Rey’de imlâ meclislerinde hadis okuttuğu bilinen Hâkim’in tanınmış talebeleri arasında Ebû Zer el-Herevî, Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî ve Ebû Sâlih el-Müezzin gibi âlimler vardır. Hocalarından Ahmed b. Ebû Osman el-Hîrî, Ebû İshak el-Müzekkî ve Dârekutnî başta olmak üzere pek çok âlim kendisinden hadis rivayet etmiştir. Hâkim en-Nîsâbûrî 337 (948) yılından itibaren eser telifine başlamış, eserleri Ebû Ya‘lâ el-Halîlî’nin söylediğine göre 500, bazı kaynaklara göre 1000, hatta 1500 (İbn Asâkir, s. 228) cüz tutacak hacme ulaşmıştır. Hâkim’i devrin dört tanınmış hâfızı ile mukayese eden Ebü’l-Kāsım Sa‘d b. Ali ez-Zencânî onun güzel eserleriyle diğerlerine üstün olduğunu söylemiştir.

Kaynaklarda Hâkim’in güçlü bir hadis hâfızı olduğu belirtilmektedir. Hocalarından hadis hâfızı ve münekkidi Ebü’l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed el-Haccâcî onun kendisinden daha kuvvetli bir hâfız olduğunu söylemekte, devrin tanınmış muhaddisi Hâkim el-Kebîr de yerini ancak talebesi Hâkim’in doldurabileceğini ifade etmektedir. Çağdaşı ve hemşehrisi hadis hâfızı Ebû Hâzim el-Abdûyî, hadisleri ezberleme ve kusurlarını bilme hususunda Nîşâbur’da İmam Müslim’den sonra yetişen sayılı hâfızlar arasında Hâkim’in adını da zikretmekte, İslâm dünyasında her dönemde birbirinin dengi âlimler bulunduğu halde onun zamanında bir denginin bulunmadığını söylemektedir (İbn Asâkir, s. 230; Sübkî, IV, 159). Dârekutnî de Hâkim’in hıfzının Ebû Abdullah İbn Mende’ninkinden daha sağlam olduğunu belirtmiştir. Devrin hadis âlimlerinin müşküllerini ona sorup hallettikleri, geniş hadis bilgisinden ve rivayetlerinden faydalanmak isteyen talebelerin İslâm dünyasının dört bir yanından kendisine geldikleri bilinmektedir. Talebesi Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, hocasına sorulan her soruya onun doyurucu cevaplar verdiğini söylemektedir. Hâkim’in hadis ilimleri sahasında kendini iyi yetiştirdiği, hadislerin sağlamını ve zayıfını bilme, râvileri cerh ve ta‘dîl etme konularında devrinin en tanınmış âlimleri arasında yer aldığı ifade edilmektedir. İbn Hacer, onun büyük bir âlim olduğunu söyledikten sonra hayatının son dönemlerinde hâfızasının zayıflamaya başladığına dair rivayetler bulunduğunu, eḍ-Ḍuʿafâʾ adlı eserinde kendilerinden kesinlikle hadis alınmaması gerektiğini kaydettiği bazı kimselerin rivayetlerine el-Müstedrek’te yer vermesinin de bunu gösterdiğini belirtmektedir. el-Müstedrek’i hayatının son döneminde yazdığı için onu yeniden gözden geçirmeye fırsat bulamaması, hadisleri ve râvileri iyi tanımasına rağmen tenkit edilmesine sebep olmuştur. Hâkim, Sâmânîler devrinde 359 (969-70) yılında Nesâ kadılığına getirilmiş, daha sonra kendisine teklif edilen Cürcân kadılığını ise kabul etmemiştir. Onun Sâmânîler’in temsilcisi olarak Büveyhîler’e elçi sıfatıyla gittiği ve görevini başarıyla yaptığı belirtilmektedir.

Hâkim en-Nîsâbûrî 3 Safer 405 (3 Ağustos 1014) tarihinde vefat etti. Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin onun 403'te (1012) vefat ettiğini söylemesi bir zühul olarak kabul edilmiştir. Şiî Olduğu İddiası. Hâkim'in hayatına yer veren bütün eserlerde onun Şiîliği tartışılmıştır. Bazı araştırmacılar Hâkim'in Şiî olduğunu, bazıları Şiîliği'ni gizleyip Sünnî göründüğünü, bazıları da Hz. Ebû Bekir ile Ömer'e dil uzatmamakla beraber Hz. Ali'yi diğer üç halifeden üstün tuttuğunu ileri sürmüşlerdir. Hâce Abdullah el-Herevî'nin, onu hadis rivayetinde sika bulmakla beraber Râfızî diye suçlaması Zehebî ve Tâceddin es-Sübkî gibi âlimler tarafından şiddetle reddedilmiş, bununla beraber Şîa'ya meyli olduğu belirtilmiştir. Hâce Abdullah'ın koyu bir Hanbelî, Hâkim'in ise Şâfiî olması, ayrıca itikad bakımından o devirde Hanbelîler'in şiddetle muhalefet ettiği Eş'arî mezhebine mensup bulunması da bu iddiayı zayıflatmaktadır. Konuyu ayrıntılı biçimde inceleyen Tâceddin es-Sübkî'ye göre Hâkim'in öncelikle bir muhaddis olması, muhaddisler arasında birkaç istisna dışında Şiî âlimlerin bulunmaması, kendilerinden ilim tahsil ettiği hocalarının hepsinin Ehl-i sünnet'e mensup olması, Târîḫu Nîsâbûr'da biyografilerine yer verdiği Sünnî âlimleri övmesi ve Şîa taraftarlarını bid'atçı sayan Eş'arî mezhebini benimsemesi böyle bir iddiaya ters düşmektedir (Ṭabaḳāt, IV, 161-163). Sübkî, bu ilk tesbitten sonra Hâkim'e Şiîlik nisbet edenleri de araştırdığını, onların bir kısmının -anlaşıldığı kadarıyla Hâce Abdullah'ın- Mücessime'ye mensup olmakla suçlandığını, bir kısmının Hâkim aleyhinde bir şey söylemedikleri halde bu tür sözlerin kendilerine nisbet edildiğini, ayrıca onu Sünnî görünmekle beraber Şiî olmakla itham edenlerin sözlerindeki tutarsızlığın ortada olduğunu ifade etmekte, bu arada aynı zaman diliminde yaşayanların birbiri aleyhindeki sözlerine önem vermemek gerektiğini belirtmektedir. Hâkim'i Şiîliği'ni gizlemekle suçlayan İbnü'l-Kayserânî'nin buna gerekçe olarak Muâviye ve ailesi aleyhindeki aşırı tutumunu göstermesi güçlü bir delil sayılmamaktadır. Ebû Bekir b. Hidâyetullah el-Hüseynî'nin Ṭabaḳātü'ş-Şâfiᶜiyye'sinde Hâkim'in Hz. Ali'yi Osman'dan üstün tuttuğuna dair ifadesi (s. 222) bir zühul eseri olmalıdır.

Hâkim'in Şiîlik'le itham edilmesinin başlıca sebebi, el-Müstedrek'te Hz. Ali'nin faziletine dair yer alan rivayetlerdir. Bunların içinde en çok tenkide uğrayan rivayet ise "hadîsü't-tayr" diye meşhur olanıdır. Buna göre Hz. Peygamber'in sofrasına kızartılmış bir kuşun getirildiği bir gün Resûl-i Ekrem, "Yâ Rabbi! En sevdiğin kulunu gönder de bu kuşu onunla beraber yiyelim" diye dua etmiş, bunun üzerine Hz. Ali çıkagelmiştir (el-Müstedrek, III, 142). Bazı âlimlerin uydurma kabul ettiği bu hadis Zehebî, Alâî ve Tâceddin es-Sübkî gibi muhaddisler tarafından zayıf olmakla birlikte bir dayanağının bulunduğu gerekçesiyle savunulmuş, ayrıca Tirmizî'nin Sünen'i ile ("Menâkıb", 20) Nesâî'nin Ḫaṣâʾiṣu Emîri'l-müʾminîn ᶜAlî b. Ebî Ṭâlib (s. 29) adlı eserinde de yer almıştır. Hâkim ve diğer bazı âlimler hakkında ileri sürülen Şiîlik iddiası Ehl-i beyt'i biraz daha fazla sevmekten ibaret olup Şîa mezhebini benimsemekle ilgisi yoktur. Hâkim'in de Hz. Ali'yi diğer halifelerden fazla sevdiği

anlaşılmaktadır. Fakat onu diğer üç halifeden üstün tutmadığı el-Müstedrek'te onları Hz. Ali'den önce zikretmesinden (III, 61-147), Tâceddin es-Sübkî'nin bizzat görüp okuduğunu söylediği Kitâbü'l-Erbaʿîn adlı eserinde ilk üç halifenin Hz. Ali'den üstün olduğuna dair bir bölümün varlığından anlaşılmaktadır (Ṭabaḳāt, IV, 167). Allah'ı cisme benzeten Kerrâmiyye mezhebi taraftarlarının Hâkim'e cephe alarak onu evinden dışarı çıktığı takdirde öldüreceklerini söylemeleri üzerine Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî Hâkim'e bu mezhebin kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ın faziletlerine, İbn Kesîr'e göre ise (el-Bidâye, XI, 355) Muâviye'nin faziletine dair birkaç hadis yazdırmayı ve böylece sıkıntıdan kurtulmayı tavsiye ettiği zaman Hâkim buna yanaşmamıştır. Onun bu tutumu, bazılarının söylediği gibi Şîîliği'ni değil hayatı pahasına da olsa hadis konusunda tâviz vermediğini göstermektedir.

Eserleri. 1. el-Müstedrek* ʿale'ṣ-Ṣaḥîḥayn (el-Müstedrek ʿale'ş-Şeyḫayn). Müellif bu eserinde, Buhârî ile Müslim'in veya onlardan birinin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerini tasnif ederken gözettikleri şartlara uyduğu halde kitaplarına almadıkları rivayetleri derlemek istemiş, fakat eserde bazı zayıf, hatta mevzû rivayetler yer almıştır. 8803 rivayeti ihtiva eden eser Haydarâbâd'da (I-IV, 1334-1342) ve Mustafa Abdülkādir Atâ tarafından Beyrut'ta (I-IV, 1411/1990) yayımlanmıştır. Zehebî kitabı Telḫîṣü'l-Müstedrek adıyla ihtisar etmiş, bu çalışmadaki 1181 rivayet İbnü'l-Mülakkın tarafından Muḫtaṣaru İstidrâki'l-Ḥâfıẓ ez-Zehebî ʿalâ Müstedreki Ebî ʿAbdillâh el-Ḥâkim adıyla ve yeni bilgiler eklenerek ihtisar edilmiştir (bk. bibl.). 2. Maʿrifetü ʿulûmi'l-(uṣûli'l-) ḥadîs̱*. Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) el-Muḥaddis̱ü'l-fâṣıl'ından sonra bu sahada kaleme alınmış ikinci eser olduğu tahmin edilen kitapta usûl-i hadîs meseleleri elli iki bölüm halinde ele alınmış, verilen her bilgi senedleriyle birlikte zikredilmiştir. Kitap Seyyid Muazzam Hüseyin tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1937; Medine 1397 /1977 ofset baskı). 3. Kitâbü'l-İklîl. Sâmânîler'in Horasan valisi Ebû Ali İbn Sîmcûr'un isteği üzerine kaleme aldığı ve Hz. Peygamber ile aile fertlerinin hayatıyla ilgili bilgileri ve hadisleri toplayarak daha önce benzeri görülmeyen bir şekilde tertip ettiği eserin (Hâkim, el-Medḫal ilâ Kitâbi'l-İklîl, s. 30; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 167-168) günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir. 4. el-Medḫal ilâ (maʿrifeti) Kitâbi'l-İklîl (el-Medḫal ilâ maʿrifeti'ṣ-ṣaḥîḥ ve's-saḳīm mine'l-aḫbâri'l-merviyye). Kitâbü'l-İklîl'in telifinden sonra Ebû Ali İbn Sîmcûr'un, bu eserdeki sahih olan ve olmayan hadislerin tesbit edilmesi ihtiyacına işaret etmesi üzerine adı geçen esere giriş mahiyetinde yazılmıştır. Hadis usulüne dair önemli bilgileri topladığı bu eserinde güvenilir rivayetleri on gruba ayıran Hâkim bunların ilk beşinin ittifakla kabul edilenler, ikinci beşinin de hakkında farklı görüş ileri sürülenler olduğunu, sahih hadislerin ilk derecesi olan, Buhârî ile Müslim'in üzerinde ittifak edebilecekleri hadislerin 10.000'i bulmayacağını belirtmekte, daha sonra cerh türlerini ve mecrûh râvileri on tabakaya ayırarak tanıtmaktadır. Müellifin iki talebesi Ebû Bekir el-Beyhakī ve Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Mansûr el-Kâyinî tarafından rivayet edilerek günümüze ulaşan eserin Kâyinî rivayetine dayanan

ve 573 (1177) yılı civarında istinsah edilen bir nüshası Murad Molla Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 307/8, vr. 245a- 260b). Kitabı el-Medḫal fî ʿilmi'l-ḥadîs̱ adıyla önce Muhammed Râgıb et-Tabbâh (Halep 1352/1932), ardından bu neşri dikkate alarak bir başka nüshanın da yardımıyla J. Robson (London 1953), daha sonra da el-Medḫal ilâ Kitâbi'l-İklîl adıyla Fuâd Abdülmün'im Ahmed (İskenderiye 1983) yayımlamıştır. 5. el-Medḫal ilâ maʿrifeti'ṣ-Ṣaḥîḥayn. İbn Hayr, üç cüz olduğunu söylediği bu eseri Kitâbü'l-Medḫal ilâ maʿrifeti'ṣ-ṣaḥîḥ mine's-saḳīm ve tebyîni mâ eşkele min esmâʾi'r-ricâl fi'ṣ-Ṣaḥîḥayn (Fehrese, s. 223-224), Zehebî ise el-Medḫal ilâ ʿilmi'ṣ-ṣaḥîḥ (Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1043; Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 170) adıyla zikretmektedir. Bu adlandırma daha çok el-Medḫal ilâ Kitâbi'l-İklîl'in muhtevasını hatırlattığı için iki eserin isimlerinin karıştırıldığı söylenebilir. Eserin günümüze ulaşan bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Şehid Ali Paşa, nr. 346/2). Hâkim, Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ve Ṣaḥîḥ-i Müslim'i tanıtmak amacıyla yazdığı bu eserinde önce Resûlullah'ın söylemediği sözleri ona nisbet etmeyi yasaklayan rivayetleri bir araya getirmekte, kendilerinden ancak durumları açıklanarak rivayet edilebilecek 234 kadar mecrûh râviyi kaydetmektedir. Müellifin eḍ-Ḍuʿafâʾ adıyla anılan eserinin, bu bölümün müstakil olarak istinsah edilmesinden meydana gelmiş bir cüz olması muhtemeldir. Ashap, tâbiîn ve sonraki râvilerin adlarını üç kısımda alfabetik olarak önce her iki eserde bulunanları, daha sonra da birinde olup diğerinde bulunmayan râvileri yine üç kısımda ele aldığı bölüm, Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki nüshasına dayanılarak Kemâl Yûsuf el-Hût tarafından Tesmiyetü men aḫrecehümü'l-Buḫârî ve Müslim adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 1407/1987). Ardından Buhârî'nin güvenmediği râviler, Ṣaḥiḥayn'da künyeleriyle meşhur râviler, Müslim'in kendilerinden rivayet etmesi sebebiyle tenkide uğradığı râviler, Buhârî'nin nisbelerini zikretmediği şeyhleri, Buhârî'nin görüştüğü ve kendilerinden hadis duyduğu halde rivayetlerini el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ine almayıp sadece istişhâd ettiği hocalarının adları ve Buhârî ile Müslim'in Ṣaḥîḥayn'daki hocalarının adları zikredilmektedir. Eseri Rebî' b. Hâdî Ömer el-Medhalî el-Medḫal ile'ṣ-ṣaḥîḥ adıyla neşretmiştir (Beyrut 1984). Abdülganî el-Ezdî, el-Medḫal'de gördüğü bazı yanlışları düzeltmek maksadıyla Taṣḥîḥu'l-(Keşfü'l-) evhâm elletî fî Medḫali Ebî ʿAbdillâh el-Ḥâkim adıyla bir eser kaleme almış, eserini tamamladıktan sonra Hâkim'e göndermiş, Hâkim de tenkitleri sebebiyle kendisine teşekkür etmiştir. Bu eser Kitâbü'l-Evhâm elletî fi'l-Medḫal adıyla Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân tarafından yayımlanmıştır (Zerkā [Ürdün] 1987). 6. Târîḫu Nîsâbûr. Hâkim eserinde önce İslâmiyet'in başlangıcından kendi zamanına kadar olan Nîşâbur tarihini ele almış, bu şehre gelen sahâbe, tâbiîn ve diğer İslâm büyükleriyle Nîşâbur'da yetişen âlim ve önemli şahsiyetlerin, burada ilmî faaliyette bulunan ve bu şehirde ölen kimselerin, ayrıca kendi hocalarının biyografisini altı tabaka halinde kronolojik olarak yazmıştır. Müellif, 2500'den fazla kişi hakkında bilgi ihtiva ettiği söylenen eserde (EIr., I, 250) Nîşâbur'un mescidlerini, kalelerini, mahallelerini, kabristanlarını da tanıtmıştır. Ali b. Zeyd el-Beyhakī'nin on iki cilt olduğunu kaydettiği kitabın (Târîḫ, s.

33; Sezgin, I, 222’de 12 cüz) günümüze gelip gelmediği bilinmemekte, Hatîb el-Bağdâdî’nin Târîḫu Baġdâd’da, Sem‘ânî’nin el-Ensâb’da ve İbn Hallikân’ın Vefeyât’ta eserden iktibaslarda bulunduğu görülmektedir. Kitabın Arapça bir müntehabından, adının Ahmed b. Muhammed b. Hasan olduğu sanılan Halîfe en-Nîsâbûrî’nin Terceme-i Târîḫ-i Nîşâbûrî adıyla yaptığı Farsça tercümesi günümüze ulaşmış, Bursa Hüseyin Çelebi Kütüphanesi’nde bulunan nüshası (nr. 778) Behmen Kerîmî tarafından Târîḫ-i Nîşâbûr adıyla yayımlanmıştır (Tahran, ts.). Richard N. Frye’nin Târîḫu ʿulemâʾi ehli Nîsâbûr adıyla neşrettiği eser (The Hague 1965) (EIr., I, 250) muhtemelen Târîḫu Nîsâbûr’un muhtasarıdır. Abdülgāfir el-Fârisî, Târîḫu Nîsâbûr’a Kitâbü’s-Siyâḳ li-Târîḫi Nîsâbûr adıyla 510 (1116) yılına kadar gelen bir zeyil yazmış, İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî bu eseri el-Münteḫab min Kitâbi’s-Siyâḳ li-Târîḫi Nîsâbûr adıyla hulâsa etmiştir. Kâtib Çelebi Zehebî’nin Târîḫu Nîsâbûr’u ihtisar ettiğini söylemektedir (Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 308). 7. Suʾâlâtü’l-Ḥâkim en-Nîsâbûrî li’d-Dâreḳuṭnî fi’l-cerḥ ve’t-taʿdîl. Mükerrerleriyle birlikte 531 râvinin ne ölçüde güvenilir olduğu hususunda kısa bilgiler ihtiva eden eserden Hatîb el-Bağdâdî, Zehebî ve İbn Hacer el-Askalânî başta olmak üzere birçok müellif faydalanmıştır. Bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde bulunan eser (III. Ahmed, nr. 624/23) Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1404/1984). 8. Suʾâlâtü Mesʿûd b. ʿAlî es-Siczî maʿa esʾileti’l-Baġdâdiyyîn ʿan aḥvâli’r-ruvât. Râvilerin cerh ve ta‘dîline, ayrıca hadisle ilgili bazı konulara dair sorulan 342 meselenin cevaplarını ihtiva eden eseri Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir neşretmiştir (Beyrut 1408/1988). 9. el-Fevâʾid (Fevâʾidü’ş-şüyûḫ). Eserin bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 55/6, vr. 58a-72b). 10. Cüzʾ (Chester Beatty Library, nr. 3904, vr. 1-11).

Fuat Sezgin, müellifin Şiʿru aṣḥâbi’l-ḥadîs̱ adlı bir eserinden söz etmekteyse de (GAS, I, 222) Hâkim el-Kebîr’e ait Şiʿâru aṣḥâbi’l-ḥadîs̱’in (M. Nâsırüddin el-Elbânî, s. 252, nr. 892) adı değiştirilmek suretiyle ona nisbet edildiği kütüphane kayıtlarının aynı olmasından da anlaşılmaktadır. Kaynakların belirttiğine ve kendisinin el-Müstedrek’te verdiği bilgilere göre Hâkim’in ayrıca şu eserleri bulunmaktadır: eḍ-Ḍuʿafâʾ, el-Emâlî (el-Emâli’l-ʿaşiyyât), Feżâʾilü Fâṭıma, Feżâʾilü’ş-Şâfiʿî, Ḫaṣâʾiṣü’l-ʿaşere, el-ʿİlel (ʿİlelü’l-ḥadîs̱), Kitâbü’d-Duʿâʾ, Kitâbü’l-Erbaʿîn (Tâceddin es-Sübkî bu eserde, ilk üç halifeyi Hz. Ali’den üstün tuttuğuna dair bir bab bulunduğunu bizzat gördüğünü söylemektedir), Kitâbü’l-Künâ (ve’l-elḳāb), Maḳtelü’l-Ḥüseyin (bu eserinden kendisi söz etmektedir: el-Müstedrek, III, 177), el-Maʿrife fî ẕikri’l-muḫadramîn (el-Müstedrek, I, 24), Muʿcemü şüyûḫi’l-Ḥâkim (Terâcimü’ş-şüyûḫ), Müzekki’l-aḫbâr, Ṣalâtü’ḍ-ḍuḫâ, Terâcimü’l-müsned ʿalâ şarṭi’ş-Şaḥîḥayn, eṭ-Ṭabaḳāt. Kettânî’nin ona nisbet ettiği ʿAvâlî Mâlik ise (er-Risâletü’l-müstetrafe, s. 356) Ebû Ahmed Hâkim el-Kebîr’e aittir (İbn Hacer, el-Mecmaʿu’l-müʾesses, I, 329-330).

BİBLİYOGRAFYA:Kāmus Tercümesi, III, 196; Hâkim, el-Müstedrek (Atâ), I, 24; III, 61-147, 177, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, I, 7-17; a.mlf., Suʾâlâtü Mesʿûd b. ʿAlî es-Siczî maʿa esʾileti’l-Baġdâdiyyîn ʿan aḥvâli’r-

ruvât (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir), Beyrut 1408/1988, nâşirin mukaddimesi, s. 9-26; a.mlf., el-Medḫal ilâ maʿrifeti'ṣ-Ṣaḥîḥayn, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 346/2; a.mlf., el-Medḫal ilâ Kitâbi'l-İklîl (nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed), İskenderiye 1983, nâşirin mukaddimesi, s. 5-16; Tirmizî, "Menâḳıb", 20; Nesâî, Ḫaṣâʾiṣu emîri'l-müʾminîn ʿAlî b. Ebî Ṭâlib (nşr. Ahmed Mîrîn el-Belûşî), Küveyt 1406/1986, s. 29-36; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, V, 473-474; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 370-372; Beyhakī, Târîḫ (Hüseynî), s. 33, 41, 45, 79, 98, 186, 262, 317, 440; İbn Asâkir, Tebyînü keẕibi'l-müfterî, s. 227-231; İbn Hayr, Fehrese, s. 223-224; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VII, 274-275; İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî, el-Münteḫâb mine's-Siyâḳ (nşr. M. Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1403/1362 hş., s. 5-6, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, s. yâkâf; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 280-281; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1039-1045; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 162-177; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 608; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), II, 600-601; Safedî, el-Vâfî, III, 320-321; Sübkî, Ṭabaḳāt, IV, 155-171; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 355; İbnü'l-Mülakkın, Muḫtaṣaru İstidrâki'l-Ḥâfıẓ ez-Zehebî ʿalâ Müstedreki Ebî ʿAbdillâh el-Ḥâkim (nşr. Abdullah b. Hamed el-Lahaydân - Sa'd b. Abdullah b. Abdülazîz Âl-i Humeyyid), Riyad 1411; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 232-233; a.mlf., el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1413/1992, I, 329-330; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IV, 238; Musannif, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1402/1982, s. 123-125, 222; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 55, 87, 144, 165, 308, 394, 430, 582; II, 1011, 1160, 1277, 1298, 1642, 1839, 1840; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 176-177; Brockelmann, GAL, I, 175; Suppl., I, 276-277; Richard N. Frye, "City Chronicles of Central Asia and Khurasan", Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul 1950-55, s. 405-420; Sezgin, GAS, I, 221-222; M. Nâsırüddin el-Elbânî, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-Kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye, Dımaşk 1390/1970, s. 252, nr. 892; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriḫûn, Beyrut 1980, s. 118-119; Hasan es-Sadr, Teʾsîsü'ş-Şîʿa, Beyrut 1401/1981, s. 294-295; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 227; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 474-481; Zeki Velidî Togan, Tarihte Usûl, İstanbul 1985, s. 192; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, II, 130-132; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 14, 47, 194, 244, 283, 314, 319, 323, 340, 356, 419, 425; H. Ritter, "Philologika XIII", Oriens, III (1950), s. 72-73; E. Honigmann, "Nîşâpûr", İA, IX, 304; J. Robson, "al-Ḥākim al-Naysābūrī", EI² (Fr.), III, 84; R. W. Bulliet, "Abū ʿAbdallāh b. al-Bayyeʿ", EIr., I, 250.

M. Yaşar Kandemir

ABKASÎ العبقسي Ebü'l-Hasen Ahmed b. İbrâhîm b. Firâs el-Attâr el-Abkasî (ö. 405/1014-15) Muhaddis.

Abdülkaysoğulları sülâlesinden geldiği için Abkasî diye anılır. Daha on yaşındayken hadis tahsiline başladı. Devrinin muhaddislerinden Ebû Ca'fer Muhammed b. İbrâhim ed-Deybülî, Ebü't-Türeyk Muhammed b. Hüseyin es-Sa'dî el-Hımsî, Muhammed b. Rebî' b. Süleyman el-Cîzî gibi âlimlerden hadis öğrendi. Daha sonraları hocası Deybülî'nin rivayetlerini sadece Abkasî devam ettirmiştir. Kendisinden de es-Semmân diye meşhur olan İsmâil b. Ali, Ebû Nasr es-Siczî, Sahîh-i Buhârî'nin meşhur râvisi Ebû Zer el-Herevî, tanınmış kıraat âlimleri Ebû Amr ed-Dânî ile Mekkî b. Ebû Tâlib gibi âlimler hadis rivayet etmişlerdir. Talebelerinden Ebû Zer el-Herevî ile Ebû Nasr es-Siczî, onun güvenilir bir muhaddis olduğunu söylemektedir. Ayrıca İbn Beşküvâl de Abkasî'nin talebesi Hâtim b. Muhammed et-Tarablûsî'nin hal tercümesini yazarken Abkasî'den güvenilir bir muhaddis olarak söz etmektedir. Yaşadığı devrin meşhur bir muhaddisi olması ve özellikle Mekke'de oturması sebebiyle pek çok muhaddis uzak yerlerden gelerek kendisinden istifade etmiştir. Abkasî'yi bizzat göremeyen İbn Abdülber, ondan icâzet* yoluyla hadis rivayet etmiştir.

Cidde kadılığı yaptığı da rivayet edilen Abkasî, doksan üç yaşlarında Mekke'de vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb, VIII (nşr. Muhammed Avvâme), Dımaşk 1976 → Beyrut 1396/1976, s. 370; İbn Beşküvâl, es-Sıla (nşr. İzzet el-Attâr), Kahire 1966, I, 157; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʿ, XVII, 181-183; a.mlf., el-İber (nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd), Beyrut 1405/1985, II, 209; Fâsî, el-İkdü's-semîn (nşr. Fuâd Seyyid), Kahire 1378-88/1958-69, III, 3-5; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, Kahire 1350-51 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), III, 173.

M. Yaşar Kandemir

İDRÎSÎ, Abdurrahman b. Muhammed (عبد الرحمن بن محمد الإدريسي) Ebû Sa'd Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed el-İdrîsî el-Esterâbâdî (ö. 405/1015) Hadis hâfızı, tarihçi.

325'ten (937) sonra muhtemelen Semerkant'ta doğdu. Büyük dedesi İdrîs b. Hasan'a nisbetle İdrîsî diye tanındı. Esterâbâdlı olan babası, Ebû Nuaym Muhammed b. Hasan b. Hammûye, Ebû Abdurrahman Abdullah b. es-Sirrî, Ebû Ali Muhammed b. Ahmed es-Savvâf ve Ebû Bekir eş-Şâfiî gibi âlimlere talebelik eden bir muhaddisti (Sehmî, s. 450). Esterâbâd'da Ebû Nuaym Muhammed b. Hasan b. Hammûye gibi muhaddislerden faydalanan İdrîsî hadis tahsili için Horasan ve Irak bölgelerini dolaştı. Nîşâbur'da Ebü'l-Abbas Esam, Cürcân'da İbn Adî ile İsmâilî, Bağdat'ta Dârekutnî'den çok sayıda hadis yazdı. Hicaz'a gittiğinde bu bölgenin âlimlerinden hadis rivayet etti. Döneminde Semerkant'ın en meşhur hadis hâfızı olan ve Bağdat'ta hadis rivayet eden İdrîsî'den Ebû Ali eş-Şâşî, Mâlînî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Habbâzî, Ebû Mes'ûd Ahmed b. Muhammed el-Becelî, Ebü'l-Kāsım Ali b. Muhassin et-Tenûhî gibi âlimler rivayette bulundu. Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Kesîr onun sika bir hadis hâfızı olduğunu belirtmektedir. Şehir tarihleri geleneğinin bir takipçisi olan İdrîsî, bu konudaki çalışmaları yanında hadisleri konularına göre bir araya getiren eserler de yazmıştır. İdrîsî'nin adı, künyesi ve vefat tarihi hakkında kaynaklarda bazı yanlışlıklar bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr, onu 405 (1015) yılında vefat edenler arasında zikrederken adını yanlış olarak Ebû Saîd Abdullah b. Muhammed el-Esterâbî diye kaydetmiş, Ziriklî ile Kehhâle de verdikleri bilgiler aynı olmakla birlikte onu iki ayrı kişi olarak göstermiştir (bk. bibl.). 30 Zilhicce 405'te (21 Haziran 1015) Semerkant'ta vefat eden İdrîsî Çâkerdîze Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. 1. Târîḫu Semerḳand (el-Kemâl fî maʿrifeti'r-ricâl bi-Semerḳand). Semerkant'ta yetişen şahsiyetlerin, özellikle Semerkantlı muhaddislerin ele alındığı bir eserdir. İdrîsî'nin bu çalışmasını Dârekutnî'ye sunduğu ve onun takdirini kazandığı belirtilmektedir. Semerkant tarihi yazan Müstağfirî ile el-Ḳand fî ẕikri ʿulemâʾi Semerḳand adlı eserinde Necmeddin en-Nesefî'nin bu çalışmadan çokça faydalandığı

anlaşılmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîẖu Baġdâd'da seksen yerde nakilde bulunduğu (Necmeddin en-Nesefî, s. 13), Sem'ânî (Sehâvî, s. 247), Yâkūt (Muʿcemü'l-büldân, I, 289; II, 415) ve İbn Hacer el-Askalânî (Tehẕîbü't-Tehẕîb, II, 68, 136) gibi âlimlerin iktibaslar yaptığı eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 2. Târîẖu Esterâbâd. Esterâbâd'da yetişen âlimlere ve tanınmış şahsiyetlere dair bu çalışma sahasında ilk kaynak olup (Necmeddin en-Nesefî, s. 12) İbn Hacer el-Askalânî ondan faydalanmış (Tehẕîbü't-Tehẕîb, XII, 411), Sehmî de (ö. 427/1036) esere bir tekmile yazmıştır (İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 346).

BİBLİYOGRAFYA : Sehmî, Târîẖu Cürcân (nşr. Muhammed Abdülmuîd Han), Beyrut 1407/1987, s. 260, 450; Hatîb, Târîẖu Baġdâd, X, 302-303; Necmeddin en-Nesefî, el-Ḳand fî ẕikri ʿulemâʾi Semerḳand, Riyad 1412/1991, s. 12-14, 240; Sem'ânî, el-Ensâb, I, 160, 214, 265; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 289; II, 415; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 252; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 226-227; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1062-1064; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 354; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, II, 68, 136; XII, 411; a.mlf., Lisânü'l-Mîzân, I, 346; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîẖ, s. 247, 265; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 281, 296; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 175; Brockelmann, GAL Suppl., I, 210; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, V, 188; VI, 140; Sezgin, GAS, I, 352; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), III, 225; IV, 121.

Ali Yardım

İDRÎSÎ, Abdurrahman b. Muhammed (عبد الرحمن بن محمد الإدريسي) Ebû Sa'd Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed el-İdrîsî el-Esterâbâdî (ö. 405/1015) Hadis hâfızı, tarihçi.

325'ten (937) sonra muhtemelen Semerkant'ta doğdu. Büyük dedesi İdrîs b. Hasan'a nisbetle İdrîsî diye tanındı. Esterâbâdlı olan babası, Ebû Nuaym Muhammed b. Hasan b. Hammûye, Ebû Abdurrahman Abdullah b. es-Sirrî, Ebû Ali Muhammed b. Ahmed es-Savvâf ve Ebû Bekir eş-Şâfiî gibi âlimlere talebelik eden bir muhaddisti (Sehmî, s. 450). Esterâbâd'da Ebû Nuaym Muhammed b. Hasan b. Hammûye gibi muhaddislerden faydalanan İdrîsî hadis tahsili için Horasan ve Irak bölgelerini dolaştı. Nîşâbur'da Ebü'l-Abbas Esam, Cürcân'da İbn Adî ile İsmâilî, Bağdat'ta Dârekutnî'den çok sayıda hadis yazdı. Hicaz'a gittiğinde bu bölgenin âlimlerinden hadis rivayet etti. Döneminde Semerkant'ın en meşhur hadis hâfızı olan ve Bağdat'ta hadis rivayet eden İdrîsî'den Ebû Ali eş-Şâşî, Mâlînî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Habbâzî, Ebû Mes'ûd Ahmed b. Muhammed el-Becelî, Ebü'l-Kāsım Ali b. Muhassin et-Tenûhî gibi âlimler rivayette bulundu. Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Kesîr onun sika bir hadis hâfızı olduğunu belirtmektedir. Şehir tarihleri geleneğinin bir takipçisi olan İdrîsî, bu konudaki çalışmaları yanında hadisleri konularına göre bir araya getiren eserler de yazmıştır. İdrîsî'nin adı, künyesi ve vefat tarihi hakkında kaynaklarda bazı yanlışlıklar bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr, onu 405 (1015) yılında vefat edenler arasında zikrederken adını yanlış olarak Ebû Saîd Abdullah b. Muhammed el-Esterâbî diye kaydetmiş, Ziriklî ile Kehhâle de verdikleri bilgiler aynı olmakla birlikte

onu iki ayrı kişi olarak göstermiştir (bk. bibl.). 30 Zilhicce 405'te (21 Haziran 1015) Semerkant'ta vefat eden İdrîsî Çâkerdîze Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. 1. Târîḫu Semerḳand (el-Kemâl fî maʿrifeti'r-ricâl bi-Semerḳand). Semerkant'ta yetişen şahsiyetlerin, özellikle Semerkantlı muhaddislerin ele alındığı bir eserdir. İdrîsî'nin bu çalışmasını Dârekutnî'ye sunduğu ve onun takdirini kazandığı belirtilmektedir. Semerkant tarihi yazan Müstağfirî ile el-Ḳand fî ẕikri ʿulemâʾi Semerḳand adlı eserinde Necmeddin en-Nesefî'nin bu çalışmadan çokça faydalandığı anlaşılmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîḫu Bağdâd'da seksen yerde nakilde bulunduğu (Necmeddin en-Nesefî, s. 13), Sem'ânî (Sehâvî, s. 247), Yâkūt (Muʿcemü'l-büldân, I, 289; II, 415) ve İbn Hacer el-Askalânî (Tehẕîbü't-Tehẕîb, II, 68, 136) gibi âlimlerin iktibaslar yaptığı eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 2. Târîḫu Esterâbâd. Esterâbâd'da yetişen âlimlere ve tanınmış şahsiyetlere dair bu çalışma sahasında ilk kaynak olup (Necmeddin en-Nesefî, s. 12) İbn Hacer el-Askalânî ondan faydalanmış (Tehẕîbü't-Tehẕîb, XII, 411), Sehmî de (ö. 427/1036) esere bir tekmile yazmıştır (İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 346).

BİBLİYOGRAFYA:Sehmî, Târîḫu Cürcân (nşr. Muhammed Abdülmuîd Han), Beyrut 1407/1987, s. 260, 450; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, X, 302-303; Necmeddin en-Nesefî, el-Ḳand fî ẕikri ʿulemâʾi Semerḳand, Riyad 1412/1991, s. 12-14, 240; Sem'ânî, el-Ensâb, I, 160, 214, 265; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 289; II, 415; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 252; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 226-227; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1062-1064; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 354; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, II, 68, 136; XII, 411; a.mlf., Lisânü'l-Mîzân, I, 346; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 247, 265; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 281, 296; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 175; Brockelmann, GAL Suppl., I, 210; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, V, 188; VI, 140; Sezgin, GAS, I, 352; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), III, 225; IV, 121.

Ali Yardım

İBN FÛREK (ابن فورك) Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbûrî (ö. 406/1015) Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini sistemleştiren Eş'arî âlimi.

---

330 (941) yılı civarında İsfahan'da doğduğu tahmin edilmektedir. Ailesi hakkında bilgi bulunmamakta, sadece dedesi Fûrek'in bir din âlimi olduğu bilinmektedir (Fûrekî, vr. 37a). Adı bazı kaynaklarda İbn Fevrek olarak kaydedilmişse de isabetli görünen İbn Fûrek şeklindeki okunuşudur. Tahsiline İsfahan'da başladı. Şâfiî fıkhını okuduğu hocasına itikadî konulara dair sorduğu bazı sorulara tatminkâr cevaplar alamayınca (Sübkî, IV, 129) kelâm ilmini öğrenmeye yöneldi. Bunun için önce Bağdat'a, daha sonra Basra'ya gitti. Burada Eş'arî'nin öğrencilerinden Ebü'l-Hasan el-Bâhilî'den kelâm dersleri aldı; Bâkıllânî ve Ebû İshak el-İsferâyînî ile de kelâmî konularda müzakerelerde bulundu. Eş'arî'nin diğer öğrencisi İbn Mücâhid et-Tâî'den ders aldı (Bağdâdî, s. 310; İbn Hazm, IV, 6). Basra'dan tekrar Bağdat'a giden İbn

Fûrek, tahsiline bir süre burada devam ettikten sonra muhtemelen 360 (970) yılı civarında İsfahan'a döndü. İsfahan'da Sâhib b. Abbâd ile yaptığı münazaralarda Ehl-i sünnet'in görüşlerini başarıyla savundu. Rey şehrinde katıldığı ilmî meclislerde Mu'tezile'yi eleştirdiğinden dolayı bölgenin emîrine şikâyet edildi ve işkenceye tâbi tutulduktan sonra Şîraz'a sürgüne gönderildi. Burada sûfîlerden İbn Hafîf eş-Şîrâzî ile tanışıp uzlete çekilmeyi düşündüyse de bundan vazgeçerek talebe yetiştirmeye niyet etti. Devrin hükümdarına başvurularak Nîşâbur'a gelmesi sağlandı (368/978). Nîşâbur'da bir taraftan Abdullah b. Ca'fer'den Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin el-Müsned'ini okudu, ayrıca İbn Harrâz el-Ahvâzî'den hadis dinledi, Ebû Osman el-Mağribî ile Ebû Sehl es-Su'lûkî'nin sohbetlerine katıldı. Diğer taraftan yörenin tanınmış sûfîlerinden Ebü'l-Hasan el-Bûşencî'nin hankahı yanında kendisi için yaptırılan medresede uzun yıllar İslâmî ilimleri okutup yüzlerce talebe yetiştirdi. Damadı Ebû Mansûr el-Eyyûbî, ünlü sûfî Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī onun yetiştirdiği âlimlerdendir. Halim Sabit Şibay, Bâkıllânî'yi de İbn Fûrek'in öğrencileri arasında gösterirse de (İA, II, 253) bu uzak bir ihtimaldir; zira Bâkıllânî'nin İbn Fûrek'in ders arkadaşı olduğu bilinmektedir. İbn Fûrek, muhtemelen 404 (1013) yılında Gazneli Mahmud'un daveti üzerine Gazne'ye gitti. Onun sarayında bölgede yaygın olan Kerrâmiyye'nin ileri gelenleriyle yaptığı münazaralarda üstün başarı gösterdi. Ancak yenilgiyi hazmedemeyen Kerrâmîler tarafından sultana şikâyet edildi ve onun ruhu araz olarak kabul ettiği, ölümüyle birlikte Hz. Peygamber'in ruhunun da yok olması dolayısıyla nübüvvetinin sona erdiğine inandığı ileri sürüldü. Sultanın huzuruna getirtilen İbn Fûrek bunun bir iftira olduğunu söyleyince serbest bırakılarak ödüllendirildi ve ülkesine dönmesi sağlandı. Bir rivayete göre İbn Fûrek, Nîşâbur'a dönerken Kerrâmîler tarafından zehirletilmesi üzerine yolda öldü. Naaşı Nîşâbur'a nakledildi ve Hîre'de defnedildi. Diğer bir rivayete göre ise yolda hastalandı ve Nîşâbur'da vefat etti. İbn Hazm, İbn Fûrek'in Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ölümünün ardından sona erdiğine inandığı için Gazneli Mahmud tarafından öldürüldüğünü naklederse de (el-Faṣl, V, 84) bu uzak bir ihtimaldir; zira Ehl-i sünnet'e mensup olan Gazneli Mahmud'un İbn Fûrek gibi Sünnî bir âlimi öldürtmesi mâkul görünmemektedir.

İbn Fûrek kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh, tasavvuf, tefsir, tabakat ve nahiv ilimlerinde eser vermiş çok yönlü bir âlimdir. Ancak daha çok tefsir, tasavvuf ve özellikle kelâma dair görüşleriyle dikkat çekmiştir. Usûl-i fıkıh konusunda hacimli eserler yazdığı nakledilmişse de bunlar günümüze ulaşmamıştır. Bu sebeple İbn Fûrek'in usulcülüğü hakkında fazla bir şey söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte İbn Hallikân onun usûl-i fıkıhta kendisine has bir metodunun bulunduğunu ve talebesi Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin bunu Ebû İshak el-İsferâyînî'nin metoduyla birleştirdiğini kaydeder (Vefeyât, III, 206). Müfessirliğine dair sadece bir cildi zamanımıza ulaşan Tefsîrü'l-Ḳur'ân adlı eserinden fikir edinmek mümkündür. Tefsirde dirayet metodunu

kullanmakla birlikte rivayetlere de önem vermiştir. Diğer müfessirlerden farklı olarak önce âyetlerden çıkarılabilecek soruları sıralamış, daha sonra bunların cevaplarını zikretmiştir. İbn Fûrek bu eserini hazırlarken Eş‘arî’nin tefsirinden de faydalanmıştır.

İbn Fûrek itikadî konularda Hz. Peygamber’e atfedilen bazı rivayetleri reddeden Cehmiyye ve Mu‘tezile karşısında hadisi müdafaa etmiştir. Ona göre isnad açısından sahih olan hadisleri kabul etmek gereklidir. Resûlullah’a nisbet edilen bir rivayet Kur’an’a aykırı bilgiler ihtiva ediyorsa Kur’an’ın hükmünü benimseyip hadisi te’vil etmek icap eder (Şerḥu’l-ʿÂlim ve’l-müteʿallim, vr. 9a). İbn Fûrek’in hadisle ilgilenmesi daha çok itikadî meseleleri çözmeye yöneliktir.

Kaynaklar, İbn Fûrek’in zühd ve takvâ derecesine ulaşmış bir sûfî olduğunda birleşir. Onun tasavvufa yönelmesinde Bündâr b. Hüseyin, İbn Hafîf eş-Şîrâzî, Ebû Osman el-Mağribî gibi sûfîlerle yaptığı sohbetler etkili olmuştur. Öğrencilerinden Abdülkerîm el-Kuşeyrî, İbn Fûrek’i sûfîler arasında zikrederek tasavvufî bazı görüşlerini nakletmiştir (er-Risâle, I, 33, 34, 179; II, 440, 442, 448). Bu rivayetlerin yanı sıra kabri bir ziyaretgâh haline getirilen, onunla tevessülde bulunulan bir âlim olması ve tasavvufa dair el-İbâne adlı bir eser telif etmesi İbn Fûrek’in sûfîler arasında yer aldığını gösteren işaretlerdir. Ona göre sûfî ve zâhid olmak için ihtiyaç fazlası dünya malını terketmek gerekir. Zâhidlikte örnek Hz. Peygamber’dir; o sanıldığı gibi dünyayı bütünüyle terketmemiş, evlilik hayatını sürdürmüş, bir taraftan ibadetle meşgul olurken, diğer taraftan dünya işlerini yürütmüştür.

İbn Fûrek’in ilmî şahsiyetindeki ağırlığını onun kelâmcılığı teşkil eder. Kelâma dair eserlerinin çoğu zamanımıza ulaşmadığından bu alandaki görüşlerini bütünüyle belirlemek mümkün değilse de Şerḥu’l-ʿÂlim ve’l-müteʿallim, Tefsîrü’l-Ḳurʾân, Müşkilü’l-ḥadîs̱ ve Risâle fi’t-tevḥîd adlı eserlerinin yanı sıra bazı kaynaklardan hareketle İbn Fûrek’in kelâmî konulardaki görüşleri şöylece özetlenebilir: Akıl hakkı bâtıldan ayıran önemli bir kriterdir, Kur’an’ın aklî deliller getirmesi bunu kanıtlamaktadır (Tefsîrü’l-Ḳurʾân, III, vr. 166a, 197a; Şerḥu’l-ʿÂlim ve’l-müteʿallim, vr. 10a). Akıl insan için vazgeçilmez bir bilgi kaynağı olmakla birlikte dinî konularda nasların bildirdiği hükümler esastır, zira akıl nasların bildirdiğinden farklı hükümler verebilmektedir. Halbuki doğruluğu kesin delillerle sabit olan Hz. Peygamber’in haberi daha isabetlidir. Meselâ akıl, Allah’ın âsi bir mümini ebedî bir azapla cezalandırmasını hikmete aykırı görmeyebilir; Kur’an ve Sünnet ise âsi müminlerin ebedî azaba uğratılmayacağını bildirmektedir (Şerḥu’l-ʿÂlim ve’l-müteʿallim, vr. 59a). Şu halde akıl dinî konularda sınırsız bir bilgi kaynağı değildir. Hz. Peygamber’in verdiği haberin kesin bilgi kaynağı olabilmesi için sübûtu açısından kati ve mânasının açık olması gerekir. Eğer haber müteşâbih ise te’vil edilmelidir (Teʾvîlü müşkili’l-âs̱âr, vr. 6b). Bir sûfî olmasına rağmen İbn Fûrek ilhamı bilgi kaynağı olarak kabul etmemiştir; çünkü ilham sahipleri aynı konuda farklı bilgiler aldıklarını ileri

sürmektedirler. Bu sebeple ilham yoluyla elde edilen çelişkili bilgilerden hangisinin daha doğru olduğunu belirlemek için akıl yürütmeye ihtiyaç vardır (Şerḥu'l-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, vr. 10b, 61a). İbn Fûrek, icmâın da itikadî konuların çözümünde başvurulacak bir bilgi kaynağı olduğu kanaatindedir. İbn Fûrek'e göre Allah'ın varlığına ulaşmanın en doğru yolu kâinatı inceleyerek onda meydana gelen olaylar üzerinde düşünmektir. Ayrıca "cevâhir ve a'râzın hudûsu" esasına dayanan delil de ulûhiyyeti kanıtlar. Bu delilin esaslarına Kur'an'da işaret edilmiştir (a.e., vr. 12b, 15a-b, 61a-b; Tefsîrü'l-Ḳurʾân, III, vr. 58b).

İlâhî sıfatlar Kur'an ve Sünnet'e dayanılarak tesbit edilmeli ve tenzih ilkesine uygun olarak anlaşılmalıdır. Bu sebeple haberî sıfatların lafızlarını reddetmeden Allah'ın zâtına uygun mânalar taşıdıklarına inanmak ve bunları Arap dili kurallarına göre te'vil etmek gerekir. Haberî sıfatların Kur'an'da veya sünnette vârit olması durumu değiştirmez. İbn Fûrek'e göre Selef âlimlerinin müteşâbih nasların te'vil edilmesini yasaklaması, buna güçleri yetmeyenler veya yanlış te'villere gidenler için söz konusudur. Esasen insan, müteşâbihâtın te'vil edilmemesi gerektiğini söylese de zihninin bunların mânasını araştırmaya girişmemesi oldukça zordur. Nihayet insan zihni ya teşbihe götüren bir anlama ulaşacak veya mecazi mânadan hareketle tenzihe varacaktır. Allah hakkında teşbih inancını benimsemek mümkün olmadığına göre fiilen te'vilden kaçamayan zihnin ortaya koyacağı yorumlar kişiyi Selef'in de benimsediği tenzih akîdesine götürecektir (Müşkilü'l-ḥadîs̱, s. 65-66; Şerḥu'l-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, vr. 17b). Şu halde "Allah'ın gökte olması" kudret ve saltanatının göklerde hüküm sürmesi, "Allah'ın üstte olması" da yaratıklarını idaresi altına alması ve hem zâtı hem sıfatları itibariyle onlardan üstün olması şeklinde anlaşılmalıdır.

Eş'ariyye'nin genel telakkisinin aksine İbn Fûrek'e göre peygamberin erkek olması şarttır, çünkü Kur'an'da sadece erkeklerin peygamber olarak gönderildiği bildirilmiştir. Peygamberler küfre düşmek ve günah işlemekten korunmuş olmakla birlikte onların önemsiz bazı hatalar yapması mümkündür. Nübüvvetten önce küfre düşmeleri aklen câizse de bu hiçbir zaman vuku bulmamıştır (Şerḥu'l-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, vr. 9a, 29a-b, 30b). Risâlet nübüvvetten daha umumi bir kavramdır; her resul nebîdir, fakat her nebî resul değildir (a.e., vr. 9a). İbn Fûrek, Hz. Muhammed'in son peygamber olduğunu eserlerinde açıkça belirttiği halde İbn Hazm, onun ruhu araz olarak kabul ettiğini ileri sürerek Resûl-i Ekrem'in ölümüyle birlikte nübüvvetinin sona erdiğine inandığını kaydeder (el-Faṣl, V, 85). İbn Fûrek'e atfedilen bu görüş kendi beyanlarına, ayrıca eserlerinde yer alan açıklamalara aykırı düştüğü gibi Sübkî ile diğer Eş'arî âlimleri tarafından da reddedilmiştir (Ṭabaḳāt, IV, 131-132). İbn Fûrek'in kabir azabı ve kabir nimetini kabul etmesi de (Tefsîrü'l-Kur'ân, III, vr. 7a, 131b) kendisine atfedilen görüşle bağdaşmamaktadır. İbn Fûrek'e göre günahlar büyük ve küçük diye tasnif edilemez. Her ne kadar bazı günahlar diğerlerine nisbetle küçük ise de bu izâfî bir durum olup aslında bütün günahlar büyüktür. Çünkü netice itibariyle

bütün günahlar ilâhî buyruklara aykırı davranmak ve Allah'a âsi olmaktan ibarettir (Şerḥu'l-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, vr. 20b-21a, 34a, 35a; Tefsîrü'l-Ḳurʾân, III, vr. 117b).

İbn Fûrek, Bâkıllânî ile birlikte Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini nakledip işleyen ve Eş'ariyye'nin köklü bir kelâm ekolü haline gelmesini sağlayan önemli bir simadır. Ders arkadaşı olan Bâkıllânî, Eş'ariyye'ye önemli hizmetlerde bulunmasına rağmen haberî sıfatlar konusunda Selefî çizgide yer aldığı halde İbn Fûrek söz konusu sıfatların te'vil edilmesi gerektiğini savunarak bu hususta yazdığı eserle Eş'ariyye içinde bir çığır açmıştır. İbn Fûrek sadece Eş'arî'nin görüşlerini nakletmekle kalmamış, mezhep içinde ondan ayrılarak farklı görüşler de benimsemiştir. Müstakil bir bekā sıfatı ispat etmesi, peygamber olmayan kimselerin mûcizeye benzer hârikalar gösteremeyeceğini savunması, sadece erkeklerin peygamber olabileceğini söylemesi, günahları büyük-küçük diye ayırmadan hepsini aynı statüde kabul etmesi, bir sûfî olmasına rağmen ilhamı bilgi kaynağı olarak görmemesi, onun mütefekkir ve müctehid bir âlim olduğunu kanıtlayıcı mahiyettedir. İbn Fûrek kendisinden sonra gelen âlimler üzerinde etkili olmuştur. Meselâ bekā sıfatı konusunda Abdülkāhir el-Bağdâdî onun görüşünü benimsemiş (Uṣûlü'd-dîn, s. 114-115), İbn Asâkîr de Tebyînü kez̠ibi'l-müfterî'sini yazarken İbn Fûrek'in Ṭabaḳātü'l-mütekellimîn adlı eserinden faydalanmıştır.

Eserleri. Kaynakların belirttiğine göre 120 civarında eser telif eden İbn Fûrek'in zamanımıza ulaştığı bilinen eserleri şunlardır: 1. Risâle fi't-tevḥîd (Ârif Hikmet Ktp., nr. 47). 2. Şerḥu'l-ʿÂlim ve'l-müteʿallim. Ebû Hanîfe'nin eseri üzerine yapılmış bir şerh olup el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim'in Ebû Hanîfe'ye aidiyeti konusunda şarkiyatçılar tarafından ileri sürülen iddiaları geçersiz kılacak bazı bilgiler içermesi bakımından önemlidir. Bu şerhin İbn Fûrek'e ait olduğu konusunda kaynaklarda herhangi bir kayıt yoksa da Fuat Sezgin, Millet Kütüphanesi'nde bulunan (Murad Molla, nr. 1827) yazma nüshadaki bilgilere dayanarak eseri İbn Fûrek'e nisbet etmiştir. Kitabın muhtevası da bu tesbiti doğrulayıcı mahiyettedir. Zira İbn Fûrek'e ait olduğu hususunda ihtilâf bulunmayan Müşkilü'l-ḥadîs̠ ve beyânüh adlı eserde yer alan itikadî görüşlerle eserdeki fikirler birbirine benzemektedir. Ayrıca eserde Kerrâmiyye'nin imana dair görüşlerinin eleştirilmesi de onun, bu mezhep mensuplarıyla münazaralar yaptığı bilinen İbn Fûrek'e aidiyetini gösteren ayrı bir delil olarak kabul edilebilir (ayrıca bk. DİA, II, 462-463). Eser Yusuf Şevki Yavuz tarafından tahkik edilerek neşre hazırlanmıştır. 3. Mücerredü maḳālât*i'ş-Şeyḫ Ebi'l-Ḥasan el-Eşʿarî. Eş'arî'nin yaklaşık otuz eserinden derlenen görüşlerini nakleden bu eseri Daniel Gimaret yayımlamıştır (Beyrut 1986). 4. Müşkilü'l-ḥadîs̠* ve beyânüh. Çeşitli nüshalarında Teʾvîlü'l-aḫbâri'l-müşkile (TSMK, III. Ahmed, nr. 1755), Ḥallü'l-müşkilât mine'l-eḥâdîs̠ ve'l-âyât (Âtıf Efendi Ktp., nr. 433), Müşkilü'l-eḥâdîs̠ (Edirne Selimiye Ktp., nr. 1014), Müşkilü'l-âs̠âr (Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 404), Teʾvîlü müşkili'l-âs̠âr (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 227), Ḥallü müteşâbihâti'l-ḥadîs̠ (Râgıb Paşa

Ktp., nr. 183) gibi adlarla kaydedilen eser haberî sıfatların te'villerini ihtiva eder. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (Halep 1402/1982) ve Mûsâ Muhammed Ali (Beyrut 1983) tarafından neşredilen eser ayrıca Raimond Köbert'in Almanca'ya yaptığı kısmî tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Roma 1941). 5. Tefsîrü'l-Ḳurʾân. Meʿâni'l-Ḳurʾân adıyla da bilinir (İbn Hallikân, IV, 272; Aynî, s. 428). Kitabın, Mü'minûn sûresinden Nâs sûresine kadar olan sûrelerin tefsirini ihtiva eden bir nüshası Millet Kütüphanesi'nde mevcuttur (Feyzullah Efendi, nr. 50). 6. el-Ḥudûd fi'l-uṣûl. Yaklaşık 130 kelâm ve fıkıh terimini açıklayan risâle Muḳaddime fî nüket min uṣûli'l-fıḳh adıyla (Beyrut 1342), ayrıca M. A. S. Abdülhalim tarafından yukarıdaki isimle (BSOAS, LIV/1 [1991], s. 5-41) yayımlanmıştır. Fihrisü maḫṭûṭâti Mektebeti Köprülü'de kayıtlı bulunan (I, 416) el-Ḥudûd mine'l-uṣûli'l-kelâmiyye ve'l-fıḳhiyye adlı risâle İbn Fûrek'e nisbet edilmişse de bu doğru değildir, çünkü müellifi bilinmeyen risâle İbn Fûrek'in ilim hakkında yaptığı tarifin eleştirisiyle ilgilidir. 7. el-İbâne ʿan ṭuruḳı'l-ḳāṣıdîn ve'l-keşf ʿan menâhici's-sâlikîn ve't-teveffür ilâ ʿibâdeti rabbi'l-ʿâlemîn. Tövbe, zühd, vera', şükür, tevhid, muhabbet gibi tasavvufî terimlerin ilk sûfîlere göre tarifini ihtiva eden eserin bilinen tek yazma nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir (Hazine, nr. 308). 8. el-İntiḳāʾ min eḥâdîs̱i Ebî Müslim Muḥammed b. Aḥmed el-Baġdâdî (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 41/7). 9. Esmâʾü'r-ricâl. Brockelmann'ın Kitâbü'l-Esmâʾ ve'r-ricâl adıyla kaydettiği eserin (Berlin Königlichen Bibliothek, nr. 9918) Fuat Sezgin'e göre İbn Fûrek'e aidiyeti şüphelidir.

İbn Fûrek'in kaynaklarda adı geçen diğer eserleri şunlardır: el-Esmâʾ ve'ṣ-ṣıfât (Ammâr Tâlibî, s. 65); Ṭabaḳātü'l-mütekellimîn (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1106); el-Medḫalü'l-evsaṭ ilâ ʿilmi'l-kelâm (Zebîdî, II, 141); Kitâbü'l-Muvâfât (Şerḥu'l-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, vr. 42b); İḫtilâfü'ş-şeyḫayn el-Ḳalânisî ve'l-Eşʿarî (Zebîdî, II, 5); Şerḥu Evâʾili'l-edille (İbn Teymiyye, II, 262); Maḳālâtü İbn Küllâb ve'l-Eşʿarî (a.g.e., V, 379); Uṣûlü'l-fıḳh (Şerḥu'l-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, vr. 20a, 48b); Deḳāʾiḳu'l-esrâr (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 60).

Müellife izâfe edilen eserler de şunlardır: 1. en-Niẓâmî fî uṣûli'd-dîn. Kâtib Çelebi'den itibaren (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1960) İbn Fûrek'e nisbet edilen eser, İbn Fûrek adıyla da anılan torunu Ebû Bekir el-Fûrekî'ye aittir (bk. FÛREKÎ). 2. Maʿârifü'l-aḫyâr fî teʾvîli'l-aḫbâr. Fuat Sezgin'in İbn Fûrek'e ait olabileceğini söylediği (GAS, I, 609) bu kitabın ona aidiyeti imkânsızdır; zira eserde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye (ö. 478/1085) ait olduğu bilinen Medârikü'l-ʿuḳūl'ün müellifinden söz edilmektedir. 3. Muḫtaṣaru Müşkili'l-âs̱âr. Yine Fuat Sezgin tarafından İbn Fûrek'e nisbet edilen bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 265) bulunduğu bildirilmektedir (GAS, I, 611). Ancak bu numarada kayıtlı olan eser el-Muʿtaṣar mine'l-muḫtaṣar min Müşkilâti'l-âs̱âr adını taşımakta olup Cemâl el-Malatî'ye aittir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Fûrek, Şerḥu'l-ʿÂlim ve'l-müteʿallim, Millet Ktp., Murad Molla, nr. 1827, tür.yer.; a.mlf., Tefsîrü'l-Ḳurʾân, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 50, III, vr. 7a, 31a, 46a, 58b, 100a, 117b, 131b, 132b, 136b, 142a, 144a, 155a, 166a, 167b, 170a, 175a, 180b, 181a, 197a, 214a, 218b; a.mlf., Risâle fi't-tevḥîd, Ârif Hikmet Ktp., nr. 47, vr. 1a-6b; a.mlf., Müşkilü'l-ḥadîs̱ ve beyânüh (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Halep 1402/1982, tür.yer.; a.mlf., Teʾvîlü müşkili'l-âs̱âr, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 227, vr. 6b, 8a; a.mlf., el-İbâne ʿan ṭuruḳı'l-ḳāṣıdîn ve'l-keşf ʿan menâhici's-sâlikîn ve't-teveffür ilâ ʿibâdeti rabbi'l-ʿâlemîn, TSMK, Hazine, nr. 308, vr. 1b, 21a, 28a, 35a; a.mlf., Muḳaddime fî nüket mine'l-uṣûl, Beyrut 1342, s. 9; Kādî Abdülcebbâr, Şerḥu'l-uṣûli'l-ḫamse, Kahire 1965, s. 533; Bağdâdî, Uṣûlü'd-dîn, s. 114-115, 253, 310; a.mlf., el-Farḳ (Abdülhamîd), s. 364; İbn Hazm, el-Faṣl (Umeyre), II, 303-304, 324, 351; IV, 5-6; V, 75, 79, 84, 85, 94, 141, 142; Beyhakī, el-Esmâʾ ve'ṣ-ṣıfât, s. 518; Fûrekî, en-Niẓâmî fî uṣûli'd-dîn, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2378, vr. 22a, 37a, 43b, 54b, 86b, 89a, 108b; Kuşeyrî, er-Risâle, I, 33, 34, 179, 253, 310, 325, 367, 390, 392, 393; II, 440, 442, 448, 467, 581, 624, 640, 661, 662, 666, 749; İsferâyînî, et-Tebṣîr (Kevserî), s. 119-120; Nesefî, Tebṣıratü'l-edille (Salamé), I, 132; II, 969; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, el-ʿAvâṣım (Hatîb), s. 98; a.mlf., el-Emedü'l-aḳṣâ, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 499, vr. 13b, 65b, 73a, 74b, 81a, 84a, 92b; İbn Asâkir, Tebyînü keẕibi'l-müfterî, s. 232-233; Fahreddin er-Râzî, Esâsü't-taḳdîs (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkā), Kahire 1406/1986, s. 81, 87; İbn Ebü'l-Hadîd, Şerḥu Nehci'l-belâğa, Kahire, ts., VII, 9; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 206; IV, 272; İbn Teymiyye, Mecmûʿu fetâvâ, II, 262; V, 23, 379; VI, 189; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 214-216; Sübkî, Ṭabaḳāt, IV, 127-136; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 646-647; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IV, 240; Safedî, el-Vâfî, II, 344; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim, s. 62; Süyûtî, Ṣavnü'l-mantıḳ ve'l-kelâm ʿan fenni'l-mantıḳ ve'l-kelâm, Kahire 1970, s. 206, 245; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 439; II, 1106, 1641, 1960; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 182; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 60; Îżâḥu'l-meknûn, I, 475, 489; Zebîdî, İtḥâfü's-sâde, II, 5, 97, 118, 141, 143, 145; M. Zihni Efendi, Kitâbü't-Terâcim, İstanbul, ts., s. 110-111; Brockelmann, GAL, I, 176; Sezgin, GAS, I, 418, 609, 610-611; M. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (trc. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 388; a.mlf., "Ibn Fūrak", EI² (İng.), III, 766-767; A. S. Tritton, İslâm Kelâmı (trc. Mehmed Dağ), Ankara 1983, s. 182; Ammar et-Tâlibî, Ârâʾü Ebî Bekr İbni'l-ʿArabî, Cezayir, ts. (eş-Şirketü'l-Vataniyye), s. 65; Ramazan Şeşen v.dğr., Fihrisü maḫṭûṭâti Mektebeti Köprülü, İstanbul 1406/1986, I, 416; Yusuf Şevki Yavuz, İslâm Akaidinin Üç Şahsiyeti, İstanbul 1989, s. 73-120; a.mlf., "el-Âlim ve'l-müteallim", DİA, II, 462-463; M. Şerefeddin, "Kelâm Savaşları", DİFM, sy. 24 (1932), s. 28-31; Halim Sâbit Şibay, "Bâkıllânî", İA, II, 253.

Yusuf Şevki Yavuz

HARGÛŞÎ (الخرگوشي) Ebû Sa'd (Saîd) Abdülmelik b. Muhammed (ö. 406/1015-16) Mutasavvıf, vâiz, fıkıh ve hadis âlimi.

Nîşâbur'un bir mahallesi olan Hargûş'ta (Arapça telaffuzu ile Harkūş) doğdu. İlk tahsiline Nîşâbur'da başladı. Muhammed b. Ali el-Mâsercisî başta olmak üzere tanınmış âlimlerden Şâfiî fıkhı okudu ve hadis dersleri aldı. Bu alanlardaki bilgisini arttırmak için Bağdat'a, oradan da hac farîzasını ifa etmek üzere Hicaz'a gitti. Bir süre Mekke'de ikamet etti. Kudüs ve Şam yanında Mısır'daki ilim merkezlerini de dolaşarak buralardaki âlimlerden faydalandıktan sonra Nîşâbur'a döndü. İbn Nüceyd ve Ebû Sehl es-Sü'lûkî gibi zâhid ve sûfîlerin meclislerine devam etti. Bir müddet sonra evinde inzivaya çekildi. Bu arada hadis okutmaya başladı ve zaman zaman vaaz verdi. Güvenilir bir râvi olarak kabul edildiğinden Hâkim en-Nîsâbûrî gibi tanınmış âlimler kendisinden hadis rivayet ettiler. Bir cami, bir medrese, bir de hastahane inşa ettirip bütün servetini ve kütüphanesini buralara vakfetti. Serpuş imal ederek kazandığı para ile geçimini sağladı. Hayır sever ve takvâ sahibi bir kişi olan Hargûşî, itibarlı ve

ünlü olduğu halde sohbetlerine katılan fakir ve dervişlere devlet adamlarına davrandığı gibi davranır ve saygı gösterirdi. Doğduğu yer olan Hargûş'ta vefat etti.

Eserleri. Hargûşî'nin günümüze ulaşan eserleri şunlardır: 1. Şerefü'n-nebî (Şerefü'n-nübüvve, Şerefü'l-Muṣṭafâ ve Delâʾilü'n-nübüvve). Arthur John Arberry, şemâil ve siyere dair olan bu eserin sekiz cilt olduğunu söylüyorsa da (İA, V/1, s. 231) mevcut nüshaları bir cilttir (Sezgin, I, 670; Gündüz, s. 66). Eser, Mahmûd b. Muhammed er-Râvendî tarafından Kitâb-ı Siyer-i Muṣṭafâ adıyla Farsça'ya tercüme edilmiştir. Bu tercümenin Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 2222) ve Beyazıt Devlet (Veliyyüddin Efendi, nr. 888) kütüphanelerinde nüshaları vardır (Gündüz, s. 66). 2. Kitâbü'l-Beşâre ve'n-neẕâre. Rüya ile ilgili olan eserde özellikle sülûk esnasında görülen rüyalar ve rüya ile kişilik arasındaki münasebetler üzerinde durulmaktadır. Kitabın Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, nr. 1688) bir nüshası bulunmaktadır (diğer nüshaları için bk. Sezgin, I, 670; Gündüz, s. 67). 3. Tehẕîbü'l-esrâr fî ṭabaḳāti'l-aḫyâr. Zühd, tasavvuf ve ahlâka dair olup yetmiş bölümden meydana gelmektedir. Hargûşî bu eserinde geniş ölçüde Serrâc'ın el-Lümaʿından faydalanmıştır. Ancak eser başka kaynaklarda bulunmayan orijinal bilgiler de ihtiva etmektedir. Müellifin ele aldığı konular, genellikle el-Lümaʿ ve Ḳūtü'l-ḳulûb'da görülen şekliyle tasavvufun bilinen meseleleridir (yazma nüshaları için bk. Sezgin, I, 671; Gündüz, s. 68-70, 87). Arberry, Tehẕîbü'l-esrâr'ın mutasavvıflar ve tarikat ehli arasında fazla rağbet görmemesini, eseri müelliften rivayet eden öğrencisi Ebû Abdullah Şîrâzî ile ikinci râvisi Ebû Ali Kirmânî'nin zayıf ve güvenilmez râviler olarak tanınmalarına bağlar (İA, V/1, s. 231). Tehẕîbü'l-esrâr, Hargûşî'nin sohbet meclisindeki konuşmalarının bir öğrencisi tarafından kaydedilmesi suretiyle meydana gelmiştir. Fakat Hargûşî bu eserini bir dostunun arzusu üzerine kaleme aldığını söyler. Bir sûfî olmaktan çok zâhid ve vâiz olarak tanınan Hargûşî'ye sûfî tabakat kitaplarında yer verilmediği gibi şathiyelerin bulunmadığı ve zâhirî hükümlere bağlılığın esas alındığı Tehẕîbü'l-esrâr da mutasavvıflar arasında pek tanınmamıştır. Kitap, İrfan Gündüz tarafından Berlin (nr. 2820) ve Süleymaniye (Şehid Ali Paşa, nr. 1157) kütüphanelerindeki nüshalarına dayanılarak tahkik edilmiş ve Hargûşî'nin hayatı ve eserleri üzerine bir incelemeyle birlikte yayıma hazırlanmıştır (bk. bibl.). Kaynaklarda Hargûşî'nin Siyerü'l-ʿubbâd ve'z-zühhâd (Semʻânî, IX, 94), Kitâbü'z-Zühd (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 256), Şeʿâirü'ṣ-ṣâliḥîn (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1045, 1047), el-Levâmiʿ (a.g.e., II, 1559), Kitâbü'l-Ḫalâṣ ve'n-necâḥ (Hargûşî, s. 26) et-Tefsîr (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 256) gibi eserlerinin bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hargûşî, Tehẕîbü'l-esrâr (haz. İrfan Gündüz, doçentlik çalışması, 1990), İSAM Ktp., nr. 16.971, s. 26; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 432; İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî, Târîḫu Nîsâbûr: el-Münteḫab mine's-Siyâḳ (nşr. M. Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1362 hş., s. 501-502; Semʻânî, el-Ensâb, II, 360; IX, 94; İbn Asâkir, Tebyînü keẕibi'l-müfterî, s. 233-236; Attâr, Teẕkiretü'l-evliyâʾ (nşr. R. A. Nicholson), Leiden 1905-1907, II, 192; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, II, 360; Kazvînî, Âs̱ârü'l-bilâd, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 477; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 256; a.mlf., el-ʿİber, II, 214; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1066; Sübkî, Ṭabaḳāt

(Tanâhî), X, 137; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, II, 254; Keşfü'z-ẕunûn, I, 214, 514; II, 1045, 1047, 1559; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 184-185; Sezgin, GAS, I, 670-671; İrfan Gündüz, Ebû Sa'd el-Hargûşî ve Tehzîbü'l-esrâr'ı (doçentlik çalışması, 1990), İSAM Ktp., nr. 17.717, s. 65-70, 87-88; A. J. Arberry, "Hargûşî", İA, V/1, s. 231; a.mlf., "al-Khargūshī", EI² (İng.), IV, 1074.

Süleyman Uludağ

ATIYYE b. SAÎD عطيّة بن سعيد Ebû Muhammed Atıyye b. Saîd b. Abdillâh el-Endelüsî (ö. 407/1016) Endülüslü sûfî, hadis hâfızı ve kıraat âlimi.

Tunus şehirlerinden Kafsa'ya nisbetle Kafsî diye de anılır. İlim tahsili için uzun seyahatler yaparak Şam, Irak, Mısır, Horasan ve Buhara gibi belli başlı ilim merkezlerini dolaştı. Endülüs muhaddisi İbnü'l-Bâcî, Horasan fakihi ve muhaddisi Zâhir b. Ahmed'den hadis okudu. Endülüs'te Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali el-Antâkî'den, Mısır'da da Ebû Ahmed Abdullah b. Hüseyin es-Sâmirî'den ilm-i kırâati öğrendi. Bu seyahatler sırasında istinsah ederek veya satın alarak biriktirdiği kitapların ancak develerle taşınabilecek kadar çok olduğu rivayet edilir. Gittiği yerlerde halkın takdir ve hayranlığını kazanan Atıyye'ye meşhur sûfî Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin bazı müridlerinin intisap ettiği ve bu yüzden Sülemî'nin onu kıskandığı söylenir. Firebrî'nin talebesi İsmâil b. Muhammed b. Hâcib'den bizzat dinlediği Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi Mekke'de rivayet ederken râviler hakkında verdiği geniş bilgiler, talebelerini derin ilmine hayran bırakmıştır.

Sika* bir hadis hâfızı olan Atıyye b. Saîd'in muhtelif eserleri olduğu kaydedilmekte ve semâ* hakkındaki kitabında semâı câiz gördüğü için Kuzey Afrikalılar'ca tasvip edilmediği belirtilmektedir. Hz. Peygamber'in miğfer giydiğine dair hadisin tarik*lerini bir araya getirdiği birkaç cüzlük bir eserinden de söz edilmektedir. 407'de (1016) Mekke'de vefat eden Atıyye'nin 403, 408 ve 409'da öldüğüne dair de rivayetler vardır.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, XII, 322-323; Humeydî, Cezvetü'l-muktebis, Kahire 1966, s. 319-322; İbn Beşküvâl, es-Sılâ, II, 447-449; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, III, 1088-1089; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 412-414; a.mlf., Marifetü'l-kurrâ, Millet Ktp., nr. 2500, vr. 132b.

M. Yaşar Kandemir

ABDÜLGANÎ el-EZDÎ عبد الغني الأزدي Ebû Muhammed Abdülganî b. Saîd el-Ezdî (ö. 409/1018) Mısır'ın meşhur hadis hâfızı ve ensâb* âlimi.

332'de (943-44) Kahire'de doğdu. Küçük yaştan itibaren ilim tahsiline başladı. Osman b. Muhammed es-Semerkandî, Ebû Bekir el-Meyânecî ve Dârekutnî gibi âlimlerden hadis okudu. Hadis tahsili için çıktığı uzun yolculuklardan sonra Mısır'a döndü ve kısa zamanda devrinin ileri gelen hadis hâfızlarından biri olarak kabul edildi.

Güvenilir (sika*) oluşu hakkında hiçbir tereddüt bulunmayan Abdülganî, aynı zamanda mükemmel bir ensâb bilgisine sahipti. Kendisinden Ebû Abdullah el-Kuzâî, Abdürrahîm b. Ahmed el-Buhârî ve Ebû Ali el-Ahvâzî gibi birçok âlim hadis rivayet etmiştir. İbn Abdülber de ondan icâzet usulüyle hadis almıştır. 7 Safer 409 (25 Haziran 1018) tarihinde Kahire'de vefat etti.

Eserleri. 1. el-Mutelif ve'l-muhtelif fî esmâi'r-ricâl (fî esmâi nakaleti'l-hadîş). İsim, lakap ve nisbelerinin yazılışı aynı fakat okunuşu farklı olan râvilerle ilgili bu eserin muhtelif yazmaları vardır (bk. Sezgin, GAS, I, 224). Müellif, Dârekutnî'nin eserinden sonra konusunda ikinci eser olan el-Mutelif'i aslında hocası Dârekutnî'den edindiği bilgilerle yazmış, tamamlayınca ona arzetmiş, o da Abdülganî'den kitabın rivayet hakkını alabilmek için onu kendisine okumasını istemiştir. Esere Ca'fer b. Muhammed el-Müstağfirî (ö. 432/1040-41) tarafından bir zeyil yazılmış, kitabı Muhammed Ca'fer ez-Zeynî yayımlamıştır (Allahâbâd 1327). 2. Müştebihü'n-nisbe. İştibâhü'n-niseb ve el-Müştebih fi'n-nisbe adlarıyla da anılan, yazılışta aynı fakat okunuş ve mâna itibariyle farklı nisbelere dair olan bu eserin Türkiye kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Ayrıca eser el-Mutelif ve'l-muhtelif ile birlikte basılmıştır. 3. Kitâbü'l-Gavâmiz ve'l-mübhemât. Hadislerin sened ve metinlerinde kendilerinden "racül, ibnü fülân veya bintü fülân" şeklinde kapalı bir ifadeyle bahsedilen râvilerin kimler olduğunu araştırıp belirtmeye çalışan bu eserin yazmaları Beyazıt Devlet (Feyzullah Efendi, nr. 261/1) ve Bağdat Evkaf (nr. 2886/1) kütüphanelerinde bulunmaktadır (Feyzullah Efendi nüshası için bk. Weisweiler, s. 94, nr. 62). 4. Îzâhu'l-işkâl fi'r-ruvât. İlk üç kitap gibi hadis râvilerinin isimleriyle ilgili olduğu anlaşılan eserin iki nüshası Haydarâbâd-Âsafiyye (nr. 3/324) ve Haydarâbâd-Saîdiyye (Ricâl, nr. 53) kütüphanelerinde bulunmaktadır. 5. Keşfü'l-evhâm. Yazmaları Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 624/14) ve Bağdat Evkaf (nr. 2886/6) kütüphanelerinde bulunan bu eseri, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin el-Medhal adlı kitabında gördüğü bazı yanlışları tashih etmek için kaleme alan müellif, eseri tamamladıktan sonra Hâkim'e göndermiş, o da tenkitlerinden dolayı kendisine teşekkür ve dua etmiştir. 6. Kitâbü'l-Mütevârîn. Haccâc b. Yûsuf'un zulmünden kaçıp saklanan âlimleri konu edinen bu eserin tek yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mecmûa, nr. 71/2). Bir risâleden ibaret olan bu eser Muhammed Âl Yâsîn tarafından neşredilmiştir (MMLADm., L (1979), s. 552 vd.). 7. er-Rubâiyyât fi'l-hadîs. Yazmaları Beyazıt Devlet (Feyzullah Efendi, nr. 261/3) ve Bağdat Evkaf (nr. 2886/3) kütüphanelerindedir. 8. el-Fevâidü'l-müntekat ani'ş-şüyûhi's-sikat. Yazma nüshaları Ezher (I, 576, Mecmûa, nr. 305) ve Bağdat Evkaf (nr. 2286/4) kütüphanelerinde bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Hallikân, Vefeyât (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968-72, III, 223-224; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâż, Haydarâbâd 1375-77/1955-57, III, 1047-1049; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', XVII, 268-273; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), Kahire 1387/1967, I, 353; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, III, 188-189; Max Weisweiler, Istanbuler Handschriftenstudien zur Arabischen, İstanbul 1937, s. 94, nr.

62; Sezgin, GAS, I, 223-225; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, Dımaşk 1376-80/1957-61 - Beyrut, ts. (Dârü İhyâi't-türâsi'l-Arabî), V, 273-274; Serkis, Muʿcem, I, 428.

Talât Koçyiğit

HİBETULLAH b. SELÂME (هبة الله بن سلامة) Ebü'l-Kāsım Hibetullāh b. Selâme b. Nasr b. Alî el-Bağdâdî (ö. 410/1019) Tefsir, hadis ve nahiv âlimi.

Bağdat'ta doğdu. İbn Selâme künyesiyle de anılan Hibetullah'ın tahsilini Bağdat'ta tamamladığı anlaşılmaktadır. Kıraat ilmini Zeyd b. Ebû Bilâl'den öğrendi. Başta Ebû Bekir el-Katîî olmak üzere birçok hocanın dersine devam ederek hadis dinledi. İyi bir öğrenim gördükten sonra kıraat, tefsir ve hadis alanlarında belli bir seviye kazandı. Bağdat'ta Mansûr Camii'nde çeşitli dersler okuttu ve öğrenci yetiştirdi. Öğrencileri arasında Ebü'l-Hasan Ali b. Kābis et-Tâbisî, kızından torunu olan muhaddis Ebû Muhammed Rızkullah et-Temîmî ve Ebû Nasr el-Haddâdî gibi âlimler bulunmaktadır. Muhtemelen küçük yaştan itibaren gözleri görmeyen ve güçlü bir hâfızaya sahip olan İbn Selâme muhtelif tefsir rivayetlerini ezbere bilen bir müfessirdi. Onun tefsirle ilgili doksan beş rivayeti bulunduğu, âmâ olması sebebiyle eserlerini öğrencilerine ezberden yazdırdığı, ancak bazı tefsir rivayetlerini birbirine karıştırdığı zikredilmektedir (Mustafa Zeyd, I, 368). 9 Receb 410'da (10 Kasım 1019) vefat eden Hibetullah b. Selâme Mansûr Camii mezarlığına defnedildi.

Eserleri. 1. en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ (en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ mine'l[fi'l]-Ḳurʾân, en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ min kitâbillâh). İbn Selâme'yi şöhrete kavuşturan bu eserde pek çok âyetin mensuh olduğu, bazı âyetlerin ise bir kısmının neshedildiği ileri sürülmektedir. Müellifin faydalandığı, aralarında Muhammed b. Sâib el-Kelbî ile Mukātil b. Süleyman gibi rivayetine güvenilmeyen kimselere ait eserlerin de bulunduğu kaynakları senedleriyle birlikte kitabın sonunda topluca verip metin kısmında haberleri senedsiz kaydetmesi, bunların sahih olanları ile olmayanlarını ayırt etmeyi imkânsız hale getirmiş, bu karışıklık kitabın değerini düşürdüğü gibi müellifin ciddi şekilde eleştirilmesine de sebep olmuştur (Subhî es-Sâlih, s. 266-267, 271; Mustafa Zeyd, I, 368). Çeşitli baskıları bulunan eser (meselâ bk. Kahire 1310, 1379/1960, 1967) ayrıca Züheyr eş-Şâvîş ile Muhammed Ken'ân (Beyrut 1404/1984, 1406/1986) ve Mûsâ Bennây Avân el-Alîlî'nin (Beyrut 1989) tahkikleriyle neşredilmiştir. en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ, Yemen Zeydî imamlarından Mehdî-Lidînillâh Muhammed b. Mutahhar b. Yahyâ (ö. 728/1328) tarafından ʿUḳūdü'l-ʿiḳyân fi'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ mine'l-Ḳurʾân adıyla manzum hale getirilmiştir (Îżâḥu'l-meknûn, II, 114; Sezgin, I, 48). Nüveyhiz'in bu manzum eserle İbn Selâme'nin asıl eserini aynı kitap olarak kaydetmesi (Muʿcemü'l-müfessirîn, II, 710) doğru değildir. 2. en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ mine'l-ḥadîs̱ (yazma nüshaları için bk. Ziriklî, VIII, 72). 3. el-Mesâʾilü'l-mens̱ûre. Nahivle ilgili olan bu eserin herhangi bir nüshasına henüz rastlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA: Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 70; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XIX, 275-276; Zehebî, Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), II, 721-722; Safedî, Nektü'l-himyân (nşr. Ahmed Zekî Bek), Kahire 1329/1911, s. 302; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, II, 351; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, II, 323; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 347-348; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1920-1921; Serkîs, Muʿcem, I, 120; Brockelmann, GAL, I, 205; Suppl., I, 335-336; Îżâḥu'l-meknûn, II, 114; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 504; Ziriklî, el-Aʿlâm, VIII, 72; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, V, 110; XIII, 138; Sezgin, GAS, I, 47-48; C. Avvâd, Aḳdemü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyye, Bağdad 1982, s. 233; Mustafa Zeyd, en-Nesḫ fi'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm, Mansûre 1408/1987, I, 328, 356-368; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, II, 710; Subhî es-Sâlih, Mebâḥiṯ fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân, Beyrut 1968, s. 266-267, 271, 273; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, II, 697-698; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, III, 195.

Murat Sülün

İBN MERDÛYE (ابن مردوية) Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek el-İsfahânî (ö. 410/1020) Hadis hâfızı, tefsir, tarih ve coğrafya âlimi.

323'te (935) İsfahan'da doğdu. Aynı adla bilinen torunuyla karıştırılmaması için kendisine İbn Merdûye (Merdeveyh) el-Kebîr denir. Babası, kardeşi Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ ile torunu Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed de (İbn Merdûye es-Sagīr) tanınmış âlim ve muhaddislerden olup İbn Merdûye es-Sagīr Cüzʾ fîhi eḥâdîṡü Ebî Muḥammed ʿAbdillâh b. Muḥammed b. Caʿfer b. Ḥayyân adlı eserin müellifidir (nşr. Bedr b. Abdullah b. Bedr, Riyad 1414/1993). İbn Merdûye tahsiline İsfahan'da babasının yanında başladı. Daha sonra Basra, Kûfe ve Horasan gibi merkezleri dolaştı; 349'da (960) Bağdat'a gitti ve iki yıl kadar orada kaldı. Hocaları arasında Ebû Sehl b. Zîyâd el-Kattân, Meymûn b. İshak el-Horasânî, Abdullah b. İshak el-Horasânî, Ebû Ahmed el-Assâl, Muhammed b. Ali b. Duhaym eş-Şeybânî, Ebü'ş-Şeyh el-İsfahânî gibi âlimler vardır. Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Amr İbn Mende ile kardeşi Ebü'l-Kāsım İbn Mende, Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed el-İsfahânî ve eṡ-Ṡeḳafiyyât adlı hadis cüzüyle tanınan Ebû Abdullah es-Sekafî onun talebelerinden bazılarıdır. İbn Merdûye 24 Ramazan 410'da (23 Ocak 1020) vefat etti. Kettânî ölüm tarihini yanlışlıkla 416 (1025) olarak verir. Sika bir râvi olduğu ve râviler hakkında isabetli tenkitler yaptığı belirtilen İbn Merdûye, ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybettiğinde kuvvetli hâfızası sayesinde talebelerine ezberden hadis imlâ edebilmiştir.

Eserleri. 1. Emâlî. Ebû Sehl b. Ziyâd el-Kattân'ın 300 kadar meclisinde tutulan notların derlenmesiyle meydana gelen bir eser olup üç bölümünü içine alan kısmı Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 108/8, vr. 182a-192a). 2. Muḫtârât mine'l-Emâlî. Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim b. Ca'fer el-Cürcânî'nin Emâlî'sinden (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 74, vr. 105a-198b) seçilerek meydana getirilen eserin eksik bir nüshası British Museum'dadır (Or., nr. 7724). 3. Muʿcemü'l-büldân. Bir nüshası Âsafiye (Coğrafya, nr. 1), diğer bir nüshası da Tahran Üniversitesi (nr. 3965) kütüphanelerinde bulunmaktadır. 4. Cüzʾ fîhi intiḳāʾ min ḥadîṡi ehli'l-Baṣra. Taberânî'nin Ḥadîṡ li-ehli'l-Baṣra (Sezgin, I, 196) adlı eserinde derlediği

hadislerden seçmeler yapılarak meydana getirilen risâlenin bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 85, vr. 110a-126b). 5. el-Müstaḫrec ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî. Rivayetlerinin çoğu âlî isnadlı bir eser olduğu belirtilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 310). 6. Kitâbü't-Tefsîr (et-Tefsîrü'l-müsned). Yedi cilt olduğu kaydedilen eser daha sonraki birçok müfessire kaynak teşkil etmiştir. 7. Târîḫu İṣfahân. Zehebî ve İbn Hacer gibi müelliflerin çokça faydalandıkları bir eserdir (meselâ bk. Zehebî, Aʿlamü'n-nübelâʾ, XIV, 463; XV, 553, 554; XVI, 13, 14, 15, 277, 278; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 886, 887, 974; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 117, 266).

İbn Merdûye ayrıca Ebü'ş-Şeyh'in Eḥâdîs̱'i ile (nüshaları için bk. Sezgin, I, 201) Taberânî'nin Eḥâdîs̱'inden (nüshaları için bk. a.g.e., I, 197) seçtiği hadisleri aynı adla ayrı cüzler halinde derlemiş, İbnü'l-Cezerî'nin el-Aṣl'ı ve Şevkânî'nin Tuḥfetü'ẕ-ẕâkirîn'ine kaynak oluşturduğu söylenen el-Edʿiye adlı bir dua mecmuası kaleme almıştır (DİA, IX, 538). Kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Müsned, el-Ebvâb, eş-Şüyûḫ, el-Câmiʿu'l-muḫtaṣar fi'ṭ-ṭıb, el-Müstaḫrec ʿalâ Müslim, el-Ems̱âl, Evlâdü'l-muḥaddis̱în, el-ʿİlm, et-Teşehhüd ve ṭuruḳuh ve elfâẓuh, Menâḳıbü ʿAlî.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ẕikru aḫbâri İṣbahân (nşr. S. Dedering), Leiden 1931, I, 168; İbn Şehrâşûb, Meʿâlimü'l-ʿulemâʾ, Beyrut, ts. (Dârü'l-advâ), s. 138; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VII, 294; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 886, 887, 974, 1050-1051; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIV, 143, 463; XV, 553, 554; XVI, 13, 14, 15, 277, 278; XVII, 308-311; XIX, 207; Safedî, el-Vâfî, VIII, 201; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 8; İbn Hâcer, Lisânü'l-Mîzân, I, 117, 266; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), III, 412; a.mlf., el-İtḳān (Ebü'l-Fazl), IV, 213; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, I, 94-95; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 282, 439; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 190; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 71-72; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 190; Bilmen, Tefsir Tarihi, I, 405; Sezgin, GAS, I, 196, 223, 225; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 26-27; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 261; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, I, 211-213; Kemal Sandıkçı, Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar, Ankara 1991, s. 119; Kāmûsü'l-a'lâm, I, 660; Hasan Ensârî, "İbn Merdûye", DMBİ, IV, 603-605; Mustafa Çağrıcı, "Dua", DİA, IX, 538; C. Edmund Bosworth, "Ebn Mardawayh", EIr., VIII, 38.

Abdülkadir Şenel

MÂLÎNÎ (المالينى) Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Mâlînî el-Herevî (ö. 412/1022) Hadis hâfızı, sûfî.

Herat yakınlarındaki Mâlîn köyüne nisbet edildiğine göre aslen oralı olduğu söylenebilir. Tâvûsü'l-fukarâ lakabıyla tanınmış olup Cürcân, Nîşâbur, İsfahan, Hûzistan, Basra, Bağdat, Kûfe, Şam, Mısır, Mekke ve Medine gibi yerleri dolaşarak pek çok kimseden hadis dinledi. Cürcân'a ilk gidişinin 364'te (975) olduğu kaydedilmekte (Sehmî, s. 124) ve bundan seyahate oldukça erken dönemlerde başladığı anlaşılmaktadır. Sadece Kitâbü'l-Erbaʿîn'indeki şeyhlerinin sayısı doksanı bulan Mâlînî İbn Adî, İbn Nüceyd, Katîî, Ebü'ş-Şeyh ve Rabaî gibi hocalardan istifade etti. Aynı zamanda kendilerinden hadis dinlediği Abdülganî el-Ezdî ve Temmâm er-Râzî başta olmak üzere Ebû Nasr es-Siczî, es-Sünenü'l-kübrâ'sında 348 rivayetine yer

veren Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, Târîẖu Baġdâd'ında doğrudan ve dolaylı olarak nakillerde bulunan Hatîb el-Bağdâdî ve kendisinden en son rivayette bulunduğu belirtilen Hilaî (Zehebî, Aʿlâmü'n- nübelâʾ, XIX, 75) onun talebelerinden bazılarıdır.

Rivayetlerinde şeyhlerini şöhret kazandıkları isimlerinden başka adlarla kaydederek tedlîs yaptığı ifade edilen Mâlînî'nin, çağdaşı Hâkim'in el-Müstedrek'inde "alâ şartıhimâ" ölçüsünde hadis bulunmadığını söylediği rivayet edilmiş, ancak Zehebî onun böyle bir değerlendirme için yeterli ilmî birikime sahip olmadığını, bu iddianın aynı dönemde yaşamış âlimler arasında zaman zaman görülen kıskançlıktan kaynaklandığını belirterek Hâkim'i savunmuştur (a.g.e., XVII, 175).

Mâlînî'nin Horasan dönüşü son defa Cürcân'a uğradığını, telifiyle meşgul olduğu Târîẖu Cürcân adlı çalışmasını beğendiğini ve bu kitaba kendi adını da yazmasını istemesi üzerine kendisini eserine aldığını belirten Sehmî onun Cürcân'dan ayrıldıktan (407/1016) sonra İsfahan, Bağdat ve Şam'a uğrayarak Mısır'a geçtiğini ve 409'da (1018) orada vefat ettiğini söyler. Ancak Hatîb el-Bağdâdî, Mâlînî'nin bu tarihte Bağdat'ta bulunduğunu, Câmiu'l-Mansûr'un yanındaki ribâtta kendisinden hadis dinlediklerini ve buradan Mekke'ye, ardından Mısır'a gittiğini, Zehebî de Sehmî'nin yanıldığını belirttikten sonra her iki müellif onun 17 Şevval 412'de (24 Ocak 1022) öldüğünü kaydetmektedir (Târîẖu Baġdâd, IV, 372; Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 302).

Eserleri. 1. Kitâbü'l-Erbaʿîn fî şüyûẖi'ṣ-ṣûfiyye. Bazı mutasavvıflar vasıtasıyla zühd, dünyadan yüz çevirme, Allah'a yönelme, ilim tahsilinin önemi, tevekkül gibi konularda rivayet edilen kırk hadisi ihtiva etmektedir. Müellif, rivayetlerini eserine almak üzere seçtiği mutasavvıfların adlarını herhangi bir sıralama gözetmeksizin başlık olarak kullanmış, bunun altında senedde bu şahsın yer aldığı rivayeti kaydettikten sonra onun konuyla ilgili haberlerini zikretmiştir. Zehebî'nin münker rivayetlerin bulunduğunu söylediği eser (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 303) Âmir Hasan Sabrî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1417 / 1997). 2. Ḥadîs̱. Bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlıdır (Mecmua, nr. 388/26). 3. el-Müʾtelif ve'l-muẖtelif. İbn Hacer'in Tebṣîrü'l-müntebih'te Ruşâtî vasıtasıyla nakilde bulunduğunu söylediği (IV, 1513) ve Müttakī el-Hindî'nin Kenzü'l-ʿummâl'ine aldığı hadislerden ikisini ondan aktardığını ifade ettiği (XIII, 436; XV, 733) eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. Mâlînî'nin bunların dışında Eḥâdîs̱ü'l-İmâm Mâlik b. Enes, el-Fütüvve, Müsnedü şüyûẖi'ṣ-ṣûfiyye, el-Esbâb ve'l-ensâb adlı eserleri kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Mâlînî, Kitâbü'l-Erbaʿîn fî şüyûẖi'ṣ-ṣûfiyye (nşr. Âmir Hasan Sabrî), Beyrut 1417/1997, neşredenin girişi, s. 29-59; Sehmî, Târîẖu Cürcân (nşr. M. Abdülmuîd Han), Beyrut 1407/1987, s. 124; Hatîb, Târîẖu Baġdâd, IV, 371-372; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, V, 44; İbnü's-Salâh, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, I, 360; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, III, 267; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 175, 301-303; XIX, 75; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1070-1072; İbn Hacer,

Tebṣîrü'l-müntebih, IV, 1512, 1513; Müttakī el-Hindî, Kenzü'l-ʿummâl, XIII, 436; XV, 733; Keşfü'ẕ-ẕunûn, I, 53; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 72; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 102-103, 116; Sezgin, GAS, I, 674; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, III, 1443-1444.

Abdülkadir Şenel

İBN EBÜ'l-FEVÂRİS (ابن أبي الفوارس) Ebü'l-Feth Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 412/1022) Hadis hâfızı.

21 Şevval 338'de (13 Nisan 950) doğdu. Büyük dedesi Ebü'l-Fevâris Sehl'e nisbetle İbn Ebü'l-Fevâris diye tanındı. Sekiz yaşında hadis öğrenmeye başlayan İbn Ebü'l-Fevâris ilk derslerini Ebû Bekir en-Neccâd'dan aldı. Daha sonra Basra'ya, oradan İran'a ve Horasan'a gitti. Muhammed b. Hasan en-Nakkāş, Ebû Bekir eş-Şâfiî, Ebû Ali İbnü's-Savvâf, Ahmed b. Fazl b. Huzeyme, Ca'fer el-Huldî ve Da'lec b. Ahmed başta olmak üzere birçok âlimden hadis rivayet etti. Kendisinden de Mâlînî, Berkānî, Lâlekâî, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Ebü'l-Hüseyin İbnü'l-Mühtedî-Billâh ve İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî hadis tahsil etti. Bağdat'ta Rusâfe Camii'nde hadis imlâ ederken Hatîb el-Bağdâdî de kendisinden faydalandı ve onun bazı rivayetlerini huzurunda okudu. Hocalarından derlediği seçme hadisleri rivayet etmesiyle tanınan İbn Ebü'l-Fevâris 16 Zilkade 412 (21 Şubat 1022) tarihinde vefat etti ve Bâbü Harb Mezarlığı'nda Ahmed b. Hanbel'in mezarının yakınına defnedildi. Hatîb el-Bağdâdî İbn Ebü'l-Fevâris'i kültürlü, hâfızası kuvvetli, dürüst ve sika bir muhaddis olarak nitelendirmiş, dindar ve faziletli bir kimse olduğunu belirtmiştir.

İbn Ebü'l-Fevâris'in çok miktarda hadis yazdığı ve bunları muhtelif kitaplarda topladığı belirtilmekteyse de Ebû Tâhir Muhallis Muhammed b. Abdurrahman'ın (ö. 393/1003) rivayetlerinden seçmeler yaptığı el-Fevâʾidü'l-müntekạ̄tü'l-ʿavâlî adlı eseriyle (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 2, vr. 84a-89b, nr. 21/4, vr. 137a-258b, nr. 46, 243a-262a, nr. 72/5 [kısım 6], nr. 97, vr. 140a-251a) çeşitli hadisleri ihtiva eden bir cüzü (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 110/2) dışında bunlar hakkında bilgi yoktur (Sezgin, I, 226). Müellifin yine İbn Ebü'l-Fevâris diye anılan ve sâlih bir kişi olduğu belirtilen kardeşi Ali'nin de hadis tahsil ettiği, ancak herhangi bir rivayette bulunmadan vefat ettiği zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîḫu Bağdâd, I, 352-353; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XV, 149-150; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1053-1054; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 223-224; a.mlf., Düvelü'l-İslâm, Beyrut 1405/1985, s. 216; Safedî, el-Vâfî, II, 60-61; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 196; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 96; Sezgin, GAS, I, 226.

Nuri Topaloğlu

TEMMÂM er-RÂZÎ (تمّام الرازي) Ebü'l-Kāsım Temmâm b. Muhammed b. Abdillâh el-Becelî er-Râzî ed-Dımaşkī (ö. 414/1023) Muhaddis.

330'da (941-42) Dımaşk'ta doğdu. Aslen Reyli olan ve birçok ilmî seyahatte bulunan babası Muhammed, İbn Asâkir'in Târîḫu Dımaşḳ'ta kendisine sıkça atıfta bulunduğu bir muhaddis ve tarihçi olup Dımaşk'a yerleşmişti (Devserî, I, 10). Babası sayesinde eğitimine erken yaşta başlayan Temmâm, Kur'ân-ı Kerîm'i Gulâm es-Sebbâk diye bilinen Ebû Bekir Ahmed b. Osman er-Rabaî'den öğrendi (İbn Asâkir, XI, 43). İlk hadis derslerini daha sekiz yaşında iken Hasan b. Habîb el-Hasâirî ve Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Fedâle'den aldı. Kısa süre sonra vefat eden bu hocalar aynı zamanda babasının da hocası olduğundan Temmâm bazı rivayetlerinde babasıyla aynı tabakada yer alarak âlî isnad sahibi oldu. Sayıları 170'i bulan hadis hocalarının neredeyse tamamı Dımaşklı'dır yahut bir süre Dımaşk'ta bulunan kişilerdir (Temmâm er-Râzî, II, 401-421; Devserî, I, 12). Temmâm, özellikle gençlik yıllarında Dımaşk'ta yönetimin sürekli el değiştirmesiyle ortaya çıkan siyasî istikrarsızlık ve yol güvenliğinin bulunmaması yüzünden uzak bölgelere ilmî seyahat yapma fırsatı bulamadı, sadece Filistin bölgesindeki Remle'ye gidebildi. Babası ve adı geçen iki hocasından başka Hayseme b. Süleyman, Ebü'l-Kāsım Hâlid b. Muhammed el-Hadramî, İbn Zebr er-Rabaî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Süleyman b. Hazlem, İbnü'n-Nablusî, Hamza el-Kinânî, Ebû Abdullah İbn Mende, Mâlînî gibi şahıslardan hadis tahsil etti. Kendisinden hadis nakledenler arasında hocası Abdülvehhâb el-Kilâbî yanında Ebü'l-Hüseyin el-Meydânî, Hasan b. Ali el-Ahvâzî, Hasan b. Ali el-Lebbâd, Abdülazîz b. Ahmed el-Kettânî, Benî Sasrâ'dan Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin sayılabilir. Temmâm 3 Muharrem 414'te (28 Mart 1023) Dımaşk'ta vefat etti. Onun hadis ve ricâl alanında, ayrıca Şam bölgesine ait hadisleri ezberleme konusunda mahir olduğu bildirilmiş ve Zehebî tarafından "hâfız, muhaddisü'ş-Şâm" gibi sıfatlarla anılmıştır.

Eserleri. 1. el-Fevâʾid (Fevâʾidü'l-ḥadîs̱). Âlimlerin garîb ve nâdir rivayetlerinden derlenerek meydana getirilen fevâid türünün örneklerinden ve İbn Hacer el-Askalânî'nin Fetḥu'l-bârî'deki kaynaklarından olan eserde 1800 civarında rivayet yer almaktadır (nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî, I-II, Riyad 1992, 1994, 1997). Heysemî eseri Tertîbü eḥâdîs̱i Fevâʾidi Temmâm adıyla düzenlemiştir. Abdülganî Ahmed Cebr Müzhir Temîmî, el-Fevâʾid'i 1983'te Ümmülkurâ Üniversitesi'nde doktora tezi olarak neşre hazırlamış, Ebû Süleyman Câsim b. Süleyman el-Füheyd ed-Devserî, eserdeki hadisleri fıkıh konularına göre sıralanıp kaynaklarını göstermek suretiyle er-Ravżü'l-bessâm bi-tertîbi ve taḫrîci Fevâʾidi Temmâm adıyla yayımlamıştır (I-V, Beyrut 1987-1994). Devserî neşre esas aldığı nüshaya Münzirî tarafından kaydedilen kısa notları da göstermiştir. 2. Müsnedü'l-muḳıllîn mine'l-ümerâʾ ve's-selâṭîn. Yûsuf b. Hakem es-Sekafî, Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, Ebû Müslim-i Horasânî, Emevîler'in son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr, I. Yezîd ve Abbâsî

Veziri Fazl b. Rebîʿ gibi idarecilerin rivayetlerinden oluşan müsned tertibinde bir risâledir (Mecmûʿatü resâʾil fi'l-ḥadîs̱ içinde, nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî, Küveyt 1980; nşr. Mecdî Fethî Seyyid, Tanta 1989). 3. Ḥadîs̱ü Ebi'l-ʿuşerâʾ ed-Dârimî. İbn Hacer'e göre eserin adı Müsnedü Ebi'l-ʿUşr ed-Dârimî veya Ḥadîs̱ü Ebi'l-Maʿşer ed-Dârimî'dir (el-Muʿcemü'l-müfehres, s. 147, 325; nşr. Bessâm Abdülvehhâb Câbî, Dımaşk 1984). 4. Aḫbârü'r-ruhbân ve mevâʿiẓuhum (a.g.e., s. 91; Sehâvî, s. 213; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 27). Selâhaddin el-Müneccid, İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894) bu eserden el-Münteḳā min Kitâbi Aḫbâri'r-ruhbân adıyla bir özet yaptığını ve kendisinin bunu neşrettiğini söylüyorsa da (Muʿcem, s. 23) bu tarihen mümkün olmadığı gibi Selâhaddin el-Müneccid'in yayımladığı metin (MIDEO, III [Kahire 1956], s. 349-358) kendisinin de belirttiği gibi kimliği bilinmeyen bir kişiye dairdir (a.g.e., s. 350). Diğer bir kaynağa göre ise bu özet yine İbn Ebü'd-Dünyâ'ya nisbet edilen er-Ruhbân adlı kitaba aittir (DİA, XIX, 459). 5. Cüzʾ fîhi İslâmü Zeyd b. Ḥâris̱e ve ġayruhû min eḥâdîs̱i'ş-şüyûḫ. Zeyd b. Hârise'nin hayat hikâyesinin ve diğer sahâbîlere ait bazı rivayetlerin yer aldığı risâle, İbnü'l-Mibred'in Cevâbü baʿżi'l-ḫadem li-ehli'n-niʿam ʿan taṣḥîfi ḥadîs̱i iḥtecem ve el-ʿAşeretü min merviyyâti Ṣâliḥ ibni'l-İmâm Aḥmed ve ziyâdâtihâ adlı eserleriyle birlikte neşredilmiştir (nşr. Muhammed Sabâh Mansûr, Beyrut 2003). 6. Kitâbü men revâ ʿani'ş-Şâfiʿî (Sezgin, I, 227). 7. Cüzʾ fîhi aḫbâr ve ḥikâyât ʿan Ebî Bekr Muḥammed b. Süleymân er-Rabaʿî (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 71, vr. 125-144; el-Fihrisü'ş-şâmil, I, 62). 8. Kitâbü'n-Nevâdir. Eserde müellifin talebesi Abdülazîz b. Ahmed el-Kettânî'ye ait bazı ilâvelerin bulunduğu zikredilmiştir (İbn Hacer, s. 119). 9. Risâle fî beyâni'l-fıraḳi'ḍ-ḍâlle. Belli başlı kelâm fırkaları ile görüşlerinin kısaca tanıtıldığı bir eserdir (Köprülü Ktp., Hâfız Ahmed Paşa, nr. 76, vr. 199-201).

BİBLİYOGRAFYA:Temmâm er-Râzî, el-Fevâʾid (nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî), Riyad 1418/1997, II, 401-421 (fihrist); İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XI, 43; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 18; XVII, 289; İbn Hacer el-Askalânî, el-Muʿcemü'l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 91, 119, 147, 251, 325; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 213; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 27; Sezgin, GAS, I, 226-227; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 23; Câsim b. Süleyman el-Füheyd ed-Devserî, er-Ravżü'l-bessâm bi-tertîbi ve taḫrîci Fevâʾidi Temmâm, Beyrut 1408/1987, I, 10, 12-48; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, Muʿcemü'l-muṣannefâti'l-vâride fî Fetḥi'l-bârî, Riyad 1412/1991, s. 318; el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Ḥadîs̱ (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1991, I, 62; Necm Abdurrahman Halef, İstidrâkât ʿalâ Târîḫi't-türâs̱i'l-ʿArabî, Cidde 1422, IV, 594-595; İbrahim Hatiboğlu, "İbn Ebü'd-Dünyâ", DİA, XIX, 459.

Halit Özkan

EBÛ HÂZİM el-ABDÛYÎ أبو حازم العبدويي Ebû Hâzim Ömer b. Ahmed b. İbrâhîm el-Abdûyî (ö. 417/1026) Hadis hâfızı.

340 (951) yılından sonra doğdu. Tâbiînin yedi meşhur fakihinden Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd'un torunlarındandır. Hüzelî, Mes'ûdî ve Nîsâbûrî

nisbeleriyle, topal olduğu için de A‘rec lakabıyla anılır. Babası Ebü’l-Hasan Ahmed b. İbrâhim, Hâkim en-Nîsâbûrî gibi hadis âlimlerinin kendisinden rivayette bulunduğu bir muhaddisti. Ebû Hâzim hadis tahsiline babasından ve Nîşâburlu âlimlerden başladı. İsmâil b. Nüceyd, Ebû Bekir Ahmed el-İsmâîlî, Hâkim el-Kebîr ve Gıtrîfî gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Hadis tahsili için Herat ve Bağdat’a gitti. İbn Ebü’l-Fevâris, Hatîb el-Bağdâdî ve Ebû Sâlih el-Müezzin gibi muhaddisler talebeleri arasında yer almıştır.

Devrinin muhaddislerinden pek çok hadis derleyen Ebû Hâzim el-Abdûyî bu sahadaki geniş bilgisiyle tanınan bir hadis hâfızı oldu. Her birinden 1000 cüz* olmak üzere on hocasından toplam 10.000 cüz yazdığını söylerdi. Kendisi henüz küçük bir çocukken babasının yanında hadis meclislerine devam ettiği Ebü’l-Abbas es-Sıbgī (ö. 354/965) ile Hâmid er-Reffâ (ö. 356/967) onun en yaşlı hocalarıydı. Fakat Abdûyî kendilerini çok küçük yaşta dinlediği için onlardan hadis rivayet etmeyi uygun görmedi. Hatîb el-Bağdâdî, güvenilir ve hadis ilmini iyi bilir bir kişi olduğunu söylediği hocası Ebû Hâzim el-Abdûyî ile Ebû Nuaym el-İsfahânî’den başka hadis hâfızı görmediğini kaydeder.
Ebû Hâzim el-Abdûyî 417 yılının Ramazan bayramında (15-17 Kasım 1026) Nîşâbur’da vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, XI, 272-273; Sem‘ânî, el-Ensâb, VIII, 354; İbn Asâkir, Tebyînü kezibi’l-müfterî, s. 241-243; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 27; Zehebî, Tezkiretü’l-huffâz, III, 1072; a.mlf., A‘lâmü’n-nübelâ’, XVII, 333-336; Sübkî, Tabakāt, V, 300-301; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 21; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü’z-zâhire, IV, 265; Süyûtî, Tabakātü’l-huffâz, (Ömer), s. 417-418; İbnü’l-İmâd, Şezerât, III, 208.

Ali Osman Ateş

LÂLEKÂÎ (اللالكائي) Ebü’l-Kāsım (Ebü’l-Hüseyn) Hibetullāh b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî et-Taberî er-Râzî (ö. 418/1027) Hadis hâfızı, kelâm âlimi ve Şâfiî fakihi.

Takunya yapıp sattığı için Arapça’da bu anlama gelen “levâlik” kelimesine nisbetle Lâlekâî diye tanındı (Sem‘ânî, V, 669). Taberistanlı olup bir müddet orada yaşadıktan sonra önce Rey’e gitti, ardından Bağdat’a yerleşti. Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Ca‘fer b. Abdullah el-Fennâkî, Îsâ b. Ali b. Îsâ el-Vezîr, Ebû Tâhir el-Muhallis, Ebü’l-Hasan İbnü’l-Cündî, Ebû Ahmed el-Faradî, İbn Ebü’l-Fevâris ve Ebû Mes‘ûd ed-Dımaşkī’nin de aralarında bulunduğu yüzü aşkın hocadan hadis dinledi. Kendisinden Hatîb el-Bağdâdî, Ebü’l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Ukberî, oğlu Ebû Bekir Muhammed b. Hibetullah ve İbn Zehrâ Ahmed b. Ali et-Tureysîsî hadis rivayet etti. Bağdat’a göç edinceye kadar sadece hadis ilimleriyle meşgul olan Lâlekâî’nin Ebû Hâmid el-İsferâyînî’den Şâfiî fıkhı öğrendiğine dair bilgilerden hareketle (Hatîb, XIV, 70;

İbnü'l-Cevzî, VIII, 34) onu Şâfiî fakihleri arasında sayanlar olmuşsa da (Brockelmann, GAL, I, 192; Sezgin, I, 501) Sübkî'nin Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyyeti'l-kübrâ'sında yer almaması, kendisinin amelî mezhebi konusunda kesin bir bilgi bulunmadığını göstermektedir.
İyi bir hadis münekkidi kabul edilen ve görüşlerine başvurulan Lâlekâî amelde ehl-i hadîs, itikadda Selef yolunu benimsemiştir (İbn Kesîr, XII, 25). Silefî, Lâlekâî'nin tedlîs yaptığını söylemiş, râviler hakkında verdiği bazı bilgiler dolayısıyla yanılmakla suçlandığı olmuştur. Lâlekâî 6 Ramazan 418'de (10 Ekim 1027) Dînever'de vefat etti. Erken yaşta öldüğü için hadis bilgisinden ve eserlerinden yeterince istifade edilemediği belirtilmektedir.

Eserleri. 1. Şerḥu uṣûli iʿtiḳādi Ehli's-sünne ve'l-cemâʿa. Çeşitli kaynaklarda es-Sünne, Şerḥu's-sünne, Şerḥu iʿtiḳādi Ehli's-sünne, Ḥucecü uṣûli iʿtiḳādi Ehli's-sünne ve'l-cemâʿa, Şerḥu ḥuceci uṣûli iʿtiḳādi Ehli's-sünne ve'l-cemâʿa, Meẕâhibü Ehli's-sünne gibi adlarla da anılır. Lâlekâî'nin hayatının sonlarında kaleme aldığı anlaşılan eserin mukaddimesinde Selef'in sünnete bağlılığı, aklı esas alan Mu'tezile'nin hadisi bilmediği, bid'at karşısında âlimlerin tavrı ve ehl-i hadîsin üstünlüğü ele alınmış, daha sonra Allah'ın birliği, isimleri ve sıfatları, Ehl-i sünnet'in Kur'an'a bakışı, Allah'ın zâtını düşünmekten nehiy, kader, mûcize, iman, günah, tövbe, kabir, kıyametin alâmetleri gibi konular işlenmiştir. Eser, Ebû Muâz Mahmûd b. İmâm b. Mansûr tarafından el-Münteḳā min Şerḥi uṣûli iʿtiḳādi Ehli's-sünne ve'l-cemâʿa adıyla ihtisar edilmiş ve müellifin Kerâmâtü evliyâʾillâh adlı kitabının yine Ebû Muâz Mahmûd tarafından yapılan muhtasarı ile birlikte yayımlanmıştır (Cidde 1415/1994). Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Hadis, nr. 325) es-Sünen adıyla kayıtlı bulunan nüsha da bu eser olmalıdır. Ayrıca kimliği tesbit edilemeyen bir kişi rivayetlerin senedlerini çıkararak kitabı Kâşifü'l-ġumme fî iʿtiḳādi Ehli's-sünne adıyla ihtisar etmiş, bu muhtasar üzerinde Abdullah Sâlih el-Müşeykıh, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de (Külliyyetü usûli'd-dîn) yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1405/1985). Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gāmidî de eser üzerinde doktora çalışması yapmış (1402, Câmiatü Ümmi'l-kurâ külliyyetü'ş-şerîa) ve bunu dokuz cilt halinde yayımlamıştır (Riyad 1405-1415/1985-1994). 2. Kerâmâtü evliyâʾillâh. Müellifin akaide dair eserini ikmal eder mahiyetteki bu çalışmanın bir nüshası Almanya'da Leipzig Kütüphanesi'nde (Leipzig, nr. 318/2), bir bölümü de Chester Beatty Kütüphanesi'nde (nr. 4644/1) bulunmaktadır (Sezgin, I, 501). Kitap, Muḫtaṣaru Kerâmâti evliyâʾillâhi ʿazze ve celle adıyla Ebû Muâz Mahmûd b. İmâm b. Mansûr tarafından ihtisar edilerek neşredilmiştir (yk. bk.). 3. Esmâʾü ricâli'ṣ-Ṣaḥîḥayn (Maʿrifetü esmâʾi men fi'ṣ-Ṣaḥîḥayn). Günümüze ulaşmamakla birlikte Zehebî ve İbn Hacer el-Askalânî gibi müellifler özellikle Ṣaḥîḥayn'da rivayeti bulunan çeşitli râviler hakkında bu eserden yararlanmışlardır (Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 445-446; İbn Hacer, I, 239-240, 311; II, 201, 241; III, 156, 237; VII, 215). Kehhâle'nin Kitâbü Ricâli'ṣ-ṣaḥâbe adıyla müellife nisbet ettiği çalışma da muhtemelen aynı eserdir. 4. el-

Emâlî. Mecâlis adıyla kayıtlı, VII. (XIII.) yüzyılda istinsah edilen birkaç meclise ait bir cüzü ile kırkıncı meclise ait diğer bir cüzü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 63, 68). 5. Şerḥu Kitâbi ʿÖmer b. el-Ḫaṭṭâb. Hz. Ömer'in Şam melikiyle yaptığı bir anlaşma üzerine ona gönderdiği mektubun şerhi olduğu anlaşılan eserden İbn Kayyim el-Cevziyye iktibaslarda bulunmuştur (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA:Lâlekâî, Şerḥu uṣûli iʿtiḳādi Ehli's-sünne ve'l-cemâʿa (nşr. Ahmed Sa'd Hamdân), Riyad, ts. (Dâru Tayyibe), neşredenin girişi, I, 69-101, 128-130; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XIV, 70-71; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 669; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VIII, 34; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1083-1084; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 419-420; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 445-446; İbn Kayyim el-Cevziyye, Aḥkâmü ehli'ẕ-ẕimme (nşr. Subhî es-Sâlih), Beyrut 1403/1983, I, 744, 749, 752, 761-764; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 366; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 25; İbn Hacer, Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 239-240, 311; II, 201, 241; III, 156, 237; VII, 215; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 504; Brockelmann, GAL, I, 192; Suppl., I, 308; Sezgin, GAS, I, 501, 513; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 29, 31, 352, 365.

İbrahim Hatiboğlu

BERKANÎ البرقاني Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî el-Berkanî (ö. 425/1034) Hadis ve fıkıh âlimi.

336'da (948) Hârizm'e bağlı Berkan kasabasında doğdu. Küçük yaşta yörenin âlimlerinden ders alarak tahsil hayatına başladı. Önceleri daha çok fıkıh ilmine ilgi duydu. Daha sonra büyük bir hevesle hadis ilmine yöneldi. Bağdat, Cürcân, Herat, İsferâyin, Nîsâbur, Merv, Dımaşk ve Mısır gibi ilim ve kültür merkezlerine giderek Dârekutnî, Ebû Alî es-Savvâf, Ebû Bekir el-Katîî, Ebû Bekir el-İsmâilî vb. muhaddislerden hadis okuduktan sonra Bağdat'a yerleşti ve burada hadis dersleri vermeye başladı. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Abdullah es-Sûrî, Ebû Bekir el-Beyhakī, Ebû İshak eş-Şîrâzî gibi tanınmış muhaddisler talebeleri arasında yer aldılar.

Berkanî'nin, gönlündeki Allah sevgisine gölge düşürmesinden endişe ederek, hadis ilmine karşı beslediği aşırı sevgiden kurtulmak maksadıyla kendisi için Allah'a dua edilmesini istediği rivayet edilir. Aynı zamanda iyi bir fıkıh ve dil bilgini olan Berkanî'nin güvenilir kişiliği, kuvvetli hâfızası, kıvrak zekâsı, hadis tahammül*ü ve edâ*sında gösterdiği titizlik ve ciddiyetten övgü ile bahsedilmektedir. İleri gelen talebelerinden Hatîb el-Bağdâdî ondan daha güvenilir bir hadis âlimi görmediğini, Ebü'l-Velîd el-Bâcî de sika ve hâfız olduğunu söylemektedir.

Berkanî, takvâsı ve ibadete düşkünlüğü ile de meşhurdur. Vefatından birkaç gün önce yaklaşmakta olan haram aylar*dan recebde ölmesi için Allah'a dua etti. Duası kabul edilmiş olmalı ki 425 Recebinin ilk günü (22 Mayıs 1034) Bağdat'ta vefat etti ve kalabalık bir cemaatin iştirakiyle Mansûr Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra cami civarındaki mezarlığa defnedildi.

Eserleri. 1. el-Müsned. Müsnedü'l-Hârizmî diye de anılan eser Sahîh-i Buhârî ile Sahîh-i Müslim'deki hadisleri ihtiva etmesi sebebiyle el-Cem' beyne'ssahîhayn* nevine girmektedir. Bilinen yegâne nüshası Haydarâbâd'da Âsafiye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Hadis, nr. 595). 2. et-Tahrîc li-sahîhi'l-hadîs. Eserin 10 varak hacmindeki bir nüshası İrlanda'nın Dublin şehrindeki Ch. Beatty Kütüphanesi'ndedir (nr. 3890). 3. Suâlâtü Ebî Bekir el-Berkanî ve cevâbâtü'd-Dârekutnî. Cüzʾ fîhi suʾâlâtü Ebî Bekir el-Berkanî diye de anılan bu risâlenin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (III. Ahmed, nr. 624/12, vr. 104[a]-106[a]). Bu eser üzerine yazılan Taʿlîk ʿalâ suʾâlâti'l-Berkanî li'd-Dârekutnî adlı bir risâle de aynı mecmuanın içinde yer almaktadır (nr. 624/10, vr. 1116-1119).

Berkanî bu eserleri yanında meşhur muhaddislerin rivayet ettikleri hadisleri de ayrı ayrı derlemiştir. Hadislerini derlediği belli başlı muhaddisler şunlardır: Süfyân es-Sevrî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Şu'be b. Haccâc, Ubeydullah b. Ömer, Abdülmelik b. Umeyr, Beyân b. Bişr, Matar el-Verrâk. Mis'ar b. Kidâm'ın hadislerini derlemeye çalıştığı sırada vefat etmiştir. Fıkıh ilmi sahasında eser verdiği de söylenmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, IV, 373-376; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 156-157; Yâkut, Muʿcemü'l-büldân, I, 387; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 140; Zehebî, el-İber, III, 156; a.mlf., el-Müştebeh, I, 66; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, III, 1074-1075; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâ, XVII, 464-468; Safedî, el-Vâfî, VII, 331; Sübkî, Tabakāt, IV, 4748; İsnevî, Tabakātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 231-232; Keşfü'z-zunûn, I, 600; II, 1682; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 228; Sezgin, GAS, I, 229; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 495-498.

Emin Âşıkkutlu

İBN ŞÂZÂN el-BAĞDÂDÎ (ابن شاذان البغدادي) Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. İbrâhîm b. el-Hasen el-Bezzâz el-Bağdâdî (ö. 425/1034) Hadis âlimi.

---

12 Rebîülevvel 339'da (29 Ağustos 950) Bağdat'ta doğdu. Dördüncü nesilden dedesi Şâzân'a nisbetle İbn Şâzân diye tanındı. Babası gibi muhtemelen kendisinin de bez ticaretiyle meşgul olmasından dolayı Bezzâz lakabıyla anıldı. Kendisi gibi İbn Şâzân diye bilinen ve güvenilir bir muhaddis olan babası (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 429-430) onu beş yaşında hadis tahsiline başlattı. Ebû Bekir eş-Şâfiî, Da'lec b. Ahmed, İbn Kāni', Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman el-Abbâdânî, Ca'fer el-Huldî, Neccâd, Meymûn b. İshak, Ebû Süleyman el-Harrânî, Gulâmu Sa'leb başta olmak üzere çok sayıda muhaddisten rivayette bulundu. Aynı zamanda muhaddis olan Kadı İbn Kāni'den fıkıh ve hadis, müfessir Ahmed b. Kâmil'den kıraat, tefsir ve fıkıh, İbn Miksem el-Attâr'dan kıraat öğrendi. Kendisinden Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Berkānî, İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî, Sâbit b. Bündâr gibi muhaddisler hadis rivayet etti. Erken yaşta hadis tahsiline başlaması ve uzun yıllar hadis öğretmesi sebebiyle "müsnidü'l-Irâk" diye tanınmış olup hadis münekkidleri onu sika ve sadûk terimleriyle

değerlendirmişlerdir. İtikadda Eş‘arî, fıkıhta Hanefî mezhebini tercih ettiği, Kûfeliler’in görüşünü benimseyerek nebîz içtiği, ancak ömrünün sonuna doğru bu alışkanlığından vazgeçtiği rivayet edilir. İbn Şâzân 30 Zilhicce 425’te (15 Kasım 1034) Selh’te vefat etti ve Bâbüddeyr Kabristanı’na defnedildi. Cenazesinde Hatîb el-Bağdâdî de hazır bulunmuştur.

Eserleri. 1. el-Meşyeḫatü’l-kübrâ. Hocalarından âlî isnadla aldığı hadisleri ihtiva eden eserin bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de bulunmakta olup el-Münteḳā min ḥadîs̱i İbn Şâẕân adıyla kaydedilen bu nüshanın el-Meşyeḫatü’l-kübrâ’nın bazı bölümleri olduğu söylenmektedir (birinci kısım, Mecmua, nr. 88, vr. 86-95; ikinci kısım, Mecmua, nr. 78, vr. 123-136; beşinci ve son kısım, Hadis, nr. 297, vr. 235-246). 2. el-Meşyeḫatü’ṣ-ṣuġrâ (el-Meşyeḫatü’ṣ-ṣaġīre). İbn Şâzân’ın kendilerinden hadis dinlediği hocalarının birer hadisini kaydettiği eserin bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de (Hadis, nr. 347, vr. 46-61), diğer bir nüshası da Yale Üniversitesi Kütüphanesi’nde (AY, nr. 674) bulunmaktadır. 3. el-Ḥadîs̱. Eserdeki hadislerden Ebü’l-Kāsım Abdülazîz b. Ali el-Ezcî (ö. 444/1052) tarafından yapılmış seçmeleri ihtiva eden bazı kısımlar Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’dedir (Hadis, nr. 248, vr. 10-28; Mecmua, nr. 31/3, vr. 101-114, 115-128; nr. 78/6, vr. 125-135; nr. 79, vr. 104-109; nr. 88, vr. 86-96). 4. el-Efrâd. Üç imlâ meclisindeki rivayetlerini ihtiva eden eserin Hasan b. Ali b. Müzhib b. Ebû Ali İbn Şâzân’ın semâ kaydının da bulunduğu bir nüshası ile (Mecmua, nr. 90, vr. 21-38) baş tarafı eksik diğer bir nüshası (Mecmua, nr. 37, vr. 79-84) Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de bulunmaktadır. 5. Cüzʾ min ḥadîs̱i İbn Şâẕân. Ebû Gālib Muhammed b. Hasan el-Bâkıllânî’nin kendisinden yaptığı rivayetlerle (Mecmua, nr. 1139, vr. 1-26) hadis cüzlerinin sekizinci kısmını ihtiva eden bazı bölümleri Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’dedir (Umumi, nr. 9411, vr. 1-26). Müellifin Ebû İmrân Ahmed b. Abdülcebbâr el-Utâridî, Gulâmu Halîl Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Bâhilî, Ebü’l-Hasan b. Fazl b. Semh el-Bûsirâî ve Ebü’l-Hasan Muhammed b. Ömer b. Muâviye’nin hadislerini ihtiva eden cüzünün bir nüshası da aynı kütüphanede kayıtlıdır (Mecmua, nr. 75, vr. 135-146). 6. Ḥadîs̱ü Ebî Sehl Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAbdillâh b. Ziyâd el-Ḳattân ʿan şüyûḫih. Ebû Sehl el-Kattân’ın rivayetlerini ihtiva eden eserin dördüncü kısmının bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 85, vr. 227-258). 7. Ḥadîs̱ü Şuʿbe (b. el-Ḥaccâc) (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 90, vr. 1-13). Bunların yanında Fevâʾidü İbn Ḳāniʿ ve ġayrih adıyla hocası İbn Kāni‘ ve diğer bazı kimselerin nâdir rivayetlerini bir araya getirmiş olup 496’da (1103) istinsah edilen eksik bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de kayıtlıdır (Hadis, nr. 297, vr. 151-168). İbn Şâzân, ayrıca İbn Mâce’nin Târîḫu’l-ḫulefâʾ adlı eserine Müktefî-Billâh’tan sonraki beş halifeyi Ebû Bekir eş-Şâfiî ile birlikte ilâve etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Hatîb, Târîḫu Baġdâd, VII, 279-280; Sem‘ânî, el-Ensâb, VIII, 335; İbn Asâkir, Tebyînü keẕibi’l-müfterî, s. 245-246; İbnü’l-Cevzî, el-Muntaẓam

(Atâ), XV, 250; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 445; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVI, 429-430; XVII, 415-418; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1075; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, II, 38-39; L. Nemoy, Arabic Manuscripts in the Yale University Library, New Haven 1956, s. 78; Sezgin, GAS, I, 187-188, 229-230; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 60-62; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 626; Yâsîn Muhammed es-Sevvâs, Fihrisü Maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: Mecâmiʿ, Dımaşk 1403/1983, I, 278; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 86; II, 180; Ali Bettekon, "İbn Şâẕân", DMBİ, IV, 49-50.

Ali Toksarı

İBNÜ'l-FELEKÎ (ابن الفلكي) Ebü'l-Fazl Alî b. el-Hüseyn b. Ahmed el-Hemedânî el-Felekî (ö. 427/1036) Hadis hâfızı.

Muhtemelen Hemedan'da doğdu. Astronomi ve matematik âlimi olan dedesi Ebû Bekir Ahmed b. Hasan el-Felekî'ye nisbetle İbnü'l-Felekî diye anıldı. Tahsiline Hemedan'da başladı. Burada ve öğrenim için gittiği Irak ve Horasan bölgelerinde Ebû Saîd es-Sîrâfî, İbn Rezkûye, Ebü'l-Hüseyin Ali b. Muhammed b. Bişrân ve Kādılkudât Ebû Bekir el-Hîrî gibi âlimlerden ders aldı. Kendisinden de Ahmed b. Muhammed el-Meydânî ile diğer bazı şahsiyetler rivayette bulundu. Hâce Abdullah-ı Herevî, İbnü'l-Felekî'nin gayretli bir sûfî olduğunu ve hâfızası ondan daha güçlü bir kimse görmediğini söylemiştir. Bazı kimseler ilminden faydalanılmadığı gerekçesiyle onu eleştirmişse de Zehebî hadis rivayet etmeye fırsat bulamadan genç yaşta vefat ettiğini kaydeder. Titiz bir muhaddis olduğu bildirilen İbnü'l-Felekî Şâban 427'de (Haziran 1036) Nîşâbur'da vefat etti.

Çeşitli eserler yazdığı belirtilen İbnü'l-Felekî'nin (İbnü's-Salâh, II, 611) bu çalışmalarından ikisinin adı zikredilmiş olup bunlardan Müntehe'l-kemâl fî maʿrifeti'r-ricâl'in 1000 cüz hacminde olduğu söylenmiş, Zehebî bu eseri el-Müntehâ fî maʿrifeti'r-ricâl (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 503) ve el-Müntehâ fi'l-kemâl fî maʿrifeti'r-ricâl (el-ʿİber, II, 256) adlarıyla kaydetmiştir. Onun diğer eseri ise Maʿrifetü elḳābi'l-muḥaddis̱în adını taşımaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb, IX, 329-330; İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî, el-Münteḫab mine's-Siyâḳ (M. Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1403/1362, s. 573; İbnü's-Salâh, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, II, 611-613; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 502-503; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1125; a.mlf., el-ʿİber, II, 256; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 421-430, s. 195-196; Safedî, el-Vâfî, XXI, 33-34; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 268; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 213-214; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 430-431; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1858; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 687; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 121.

Emin Âşıkkutlu

İBN MENCÛYE (ابن منجويه)Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahânî (ö. 428/1036)Hadis hâfızı.

347'de (958) İsfahan'da doğdu. Büyük dedesi Mencûye'ye nisbetle İbn Mencûye diye tanındı. Bazı kaynaklarda İbn Fencûye diye de anılmaktadır (Abdülgāfir el-Fârisî, s. 105). Gençliğinde ticaret maksadıyla Nîşâbur'a gitti. Hemşehrilerinin istifadesine sunmak üzere orada bazı muhaddislerden emâlîler yazdı. İsfahan'a döndükten sonra hadise ilgi duydu ve hadis tahsiline başladı. Daha sonra Buhara, Semerkant, Herat, Rey, Nîşâbur ve Cürcân'a seyahatler yaptı; İbn Nüceyd, Ebû Bekir el-İsmâilî, Hâkim el-Kebîr, İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî ve Ebû Abdullah İbn Mende gibi muhaddislerden hadis öğrendi. Tahsilini tamamladıktan sonra Nîşâbur'a yerleşti ve hadis dersleri vermeye başladı. Hâce Abdullah-ı Herevî, Ebü'l-Kāsım İbn Mende, Târîḫu Merv müellifi Ebû Sâlih el-Müezzin, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, Ebû Nasr el-Haddâdî ve Hatîb el-Bağdâdî kendisinden hadis rivayet ettiler. Nîşâburlu hadis hâfızı Ebû Hâzim el-Abdûyî'nin ölümünden sonra Ebû Sa'd ez-Zâhid Medresesi'nde yıllarca hadis imlâ etti ve muhtelif eserleri okuttu. Güçlü bir hâfızaya sahip, sika ve sadûk bir râvi olduğu ve zâhidâne bir hayat yaşadığı belirtilen İbn Mencûye 5 Muharrem 428'de (29 Ekim 1036) Nîşâbur'da vefat etti.

Eserleri. Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim (Esmâʾü ricâli'l-Müslim, Esmâʾü ricâli Ṣaḥîḥi Müslim). Ṣaḥîḥ-i Müslim'de yer alan râvilerin alfabetik olarak sıralanıp kısaca tanıtıldığı ve rivayetlerinin Ṣaḥîḥ-i Müslim'in hangi kitabında yer aldığının belirtildiği eser Abdullah el-Leysî'nin tahkikiyle yayımlanmıştır (I-II, Beyrut 1407/1987). İbnü'l-Kayserânî, İbn Mencûye'nin bu kitabı ile Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî'nin Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî diye meşhur olan el-Hidâye ve'l-irşâd fî maʿrifeti ehli'ṣ-ṣika ve's-sedâd adlı eserinde yer alan râviler hakkındaki bilgileri bir araya getirdiği çalışmasına el-Cemʿ beyne kitâbey Ebî Naṣr el-Kelâbâẕî ve Ebî Bekr el-İṣfahânî fî ricâli'l-Buḫârî ve Müslim adını vermiştir (I-II, Haydarâbâd 1323; I-II, Beyrut 1405/1985).

İbn Mencûye'nin ayrıca Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'leriyle Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i üzerine müstahrec türü eserler telif ettiği kaynaklarda zikredilmiş olup Ebû Dâvûd'un eseri üzerine yaptığı çalışmanın Kitâbü's-Sünne veya es-Sünen adını taşıdığı belirtilmekte, Ebü'l-Kāsım İbn Mende bu eseri İbn Mencûye'den okuduğunu söylemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Mencûye, Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim (nşr. Abdullah el-Leysî), Beyrut 1407/1987, neşredenin girişi, s. 19-22; Abdülgāfir el-Fârisî, Târîḫu Nîsâbûr: el-Münteḫab mine's-Siyâḳ (nşr. M. Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1362 hş., s. 105-106; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 392; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, III, 281-282; Safedî, el-Vâfî, VII, 217; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 438-440; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1087; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 252, s. 208-210; İbn Hacer, Tebṣîrü'l-müntebih, III, 1085; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 88; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 233; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 74; Sezgin, GAS, I, 230; Cezzâr, Medâḫilü'l-müellifîn, III, 1627-1628; Sî-mîn Muhakkık, "İbn Mencûye", DMBİ, IV, 696-697. Müjdat Uluçam

İBNÜ’s-SAFFÂR, Ebü’l-Velîd (أبو الوليد ابن الصفّار)Ebü’l-Velîd İbnü’s-Saffâr Yûnus b. Abdillâh b. Muhammed b. Mugīs el-Kurtubî (ö. 429/1038)Hadis ve fıkıh âlimi, kadı.

---

2 Zilkade 338’de (23 Nisan 950) Kurtuba’da (Cordoba) doğdu. Öğrenimini memleketinde tamamladı. Ebû Bekir İbnü’l-Ahmer’den Nesâî’nin es-Sünen’ini, Ebû Îsâ el-Leysî’den İmam Mâlik’in el-Muvaṭṭaʾını rivayet etti. Ayrıca İbn Zerb’den fıkıh, Hasan b. Reşîḳ el-Askerî gibi hocalardan fıkıh ve hadis tahsil etti; Dârekutnî’den de icâzet aldı. Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Amr ed-Dânî, İbn Hazm, İbn Abdülber en-Nemerî, Bâcî, İbnü’l-Hazzâ ve İbnü’t-Tallâʿ ondan istifade eden âlimlerden bazılarıdır.

Değişik görevlerde bulunan İbnü’s-Saffâr, Batalyevs’e (Badajoz) kadı olarak gönderildi, bir müddet sonra bu görevi bırakınca buradaki Zehrâ Camii’ne hatip olarak tayin edildi, bu arada şûra üyeliği görevini de yürüttü. Daha sonra Kurtuba Camii imamlığı, bir süre de vezirlik yaptı. Bu görevden azledilince evine çekildiyse de ilerlemiş yaşına rağmen III. Hişâm tarafından 419’da (1028) Kurtuba kadılığına tayin edildi ve ölünceye kadar bu görevini sürdürdü. Hadis ilimleri ve fıkıh alanında iyi yetişmiş bir âlim, güzel konuşan bir vâiz olduğu, sûfiyâne şiirler yazdığı, zühd hayatına önem verdiği belirtilen İbnü’s-Saffâr 28 Receb 429’da (6 Mayıs 1038) vefat etti ve İbn Abbas Kabristanı’na defnedildi.

İbnü’s-Saffâr’ın kaynaklarda adı geçen eserleri şunlardır: el-Muvaʿʿab fî şerḥi (tefsîri)’l-Muvaṭṭaʾ, Feżâʾilü’l-munḳaṭıʿîne ilallāhi ʿazze ve celle, et-Tesellî ʿani’d-dünyâ bi-teʾmîli ḫayri’l-âḫirah, Kitâbü Ṭıbbi’l-ḳulûb eş-şâfî min elemi’ẕ-ẕünûb, el-İbtihâc bi-maḥabbeti’l-lâhi teʿâlâ, et-Teysîr ve’t-tesbîb ve’l-iḫtiṣâṣ ve’t-taḳrîb, Ünsü’l-vaḥîd, Feżâʾilü’l-enṣâr, Kitâbü’l-Muʿammerîn, Feżâʾilü’l-müteheccidîn, Duʿâʾü’ṣ-ṣâliḥîn, Kitâbü Maḥabbeti’llâh, Kitâbü’l-Mevâḳıf, Mesâʾilü İbn Zerb, el-Mûcizü’l-kâfî, Kitâbü’l-ʿİbâd, Kitâbü’l-Müstaṣriḫîne bi’llâhi sübḥânehû ve teʿâlâ ʿinde nüzûli’l-belâ, Kitâbü’l-Ḥikâyât.

BİBLİYOGRAFYA:Humeydî, Cezvetü’l-muḳtebis (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, II, 613; Feth b. Hâkān el-Kaysî, Maṭmaḥu’l-enfüs ve mesraḥu’t-teʾennüs fî müleḥi ehli’l-Endelüs (nşr. M. Ali Şevâbike), Beyrut 1403/1983, s. 59-60; Kādî İyâz, Tertîbü’l-medârik, IV, 739; İbn Hayr, Fehrese, s. 287; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut 1410/1989, III, 981-982; Dabbî, Buġyetü’l-mültemis (Ebyârî), II, 688; İbn Saîd el-Mağribî, el-Muġrib, II, 159; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVII, 569-570; Nübâhî, Târîḫu ḳuḍâti’l-Endelüs (nşr. Meryem Kāsım Tavîl), Beyrut 1415/1995, s. 126-127; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü’l-müẕheb, II, 374-375; İbn Kunfüz, Vefeyât (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1971, s. 238; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 495; II, 1707; Hediyyetü’l-ʿârifîn, II, 572; Îżâḥu’l-meknûn, I, 285-287; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, XIII, 348-349; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VIII, 262; Hasan Yûsufî Eşkûrî, “İbn Ṣaffâr”, DMBİ, IV, 112-113.

Ali Osman Koçkuzu

KARRÂB (القرّاب) Ebû Ya'kūb İshâk b. İbrâhîm b. Muhammed el-Karrâb es-Serahsî el-Herevî (ö. 429/1038) Hadis hâfızı, tarihçi.

352'de (963) Herat'ta doğdu. Muhtemelen ailesinde cam eşya yapımı ile uğraşan biri sebebiyle Karrâb veya İbnü'l-Karrâb lakabıyla meşhur oldu. Babası ile, Şâfiî fakihi olarak tanınan ve pek çok eserin müellifi olan (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 380) ağabeyi Ebû Muhammed İsmâil de ilimle meşgul olmuşlardır. Karrâb kısa bir süre için Nîşâbur'a gidip geldi ve bir daha Herat'tan ayrılmadı. Hadis öğrenimine büyük önem verdi, birçok hocadan istifade etti ve Herat muhaddisi unvanıyla anıldı. Başta anne tarafından dedesi Muhammed b. Ömer b. Hafsûye olmak üzere Serahs hatibi Abdullah b. Ahmed b. Hammûye es-Serahsî, Ahmed b. Abdullah en-Nuaymî, Semerkant kadısı Halîl b. Ahmed es-Siczî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Abdullah İbn Hamîrûye gibi âlimlerden faydalandı. Ahmed b. Ebû Âsım es-Saydalânî, Hüseyin b. Muhammed b. Mette ve Hâce Abdullah el-Herevî onun talebelerinden bazılarıdır. Aynı zamanda bir zâhid olarak da tanıtılan Karrâb, Şâban 429'da (Mayıs 1038) Herat'ta vefat etti.

Eserleri. 1. Feżâʾilü (Fażlü)'r-remy fî sebîlillâhi teʿâlâ. Ok atmanın fazileti, yarış düzenlemenin önemi, silâh kullanmayı öğrenmenin teşvik edilmesi gibi konulara dair otuz beş hadisi ihtiva eden bir risâle olup bibliyografik kaynaklarda yer almayan bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Fâtih, nr. 3520; diğer nüshalar için bk. Kettânî, s. 50; Üsâme Nâsır en-Nakşibendî, XII [1983], s. 305-306). Avvâd'ın bu eseri hem Karrâb'a hem ağabeyi İsmâil'e ait iki ayrı risâleymiş gibi göstermesi ve her ikisi için de Köprülü Kütüphanesi'ndeki kayıt numarasını (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 384) vermesi (Meṣâdirü't-türâs̱i'l-ʿaskerî ʿinde'l-ʿArab, II, 219) doğru değildir. Risâle, önce Fazlurrahman Bâkī'nin genişçe bir inceleme yazısıyla birlikte Islamic Culture'de (XXXIV [1960], s. 195-218), ardından Üsâme Nâsır en-Nakşibendî tarafından tahkik edilerek el-Mevrid'de (bk. bibl.) neşredilmiş, daha sonra Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân'ın tahkikiyle yayımlanmıştır (Zerkā 1409/1989). 2. Târîḫu's-sinîn (sünen). Hz. Peygamber döneminden itibaren müellifin vefatına kadar yaşamış âlimlerin ölüm tarihlerini tesbit etmek üzere kaleme alınmış iki ciltlik bir eser olup İbn Hacer'in Tehẕîbü't-Tehẕîb'inin kaynakları arasındadır (II, 147; IV, 142; V, 288; IX, 243). 3. Şemâʾilü'l-ʿulemâʾ (ʿubbâd). Eserin adının Keşfü'ẓ-ẓunûn'da Şemâʾilü'l-etḳıyâʾ ve vefeyâtü'l-ʿulemâʾ şeklinde verilmesi ikinci sıradaki kitapla aynı eser olabileceği ihtimalini akla getirmekte, Ziriklî'nin el-Aʿlâm'da (I, 293) müellifin en meşhur eserinin adını Târîḫu vefeyâti'l-ʿulemâʾ diye zikredip muhteva olarak Târîḫu's-sinîn için verilen bilgileri kaydetmesi de bu ihtimali güçlendirmektedir. 4. Nesîmü'l-mühec. Fazlurrahman Bâkī, Zehebî'nin Aʿlâmü'n-nübelâʾ (XVII, 571) ve Sübkî'nin Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye (IV, 264) adlı eserleri başta olmak üzere birçok kaynakta bu şekilde harekelenen kitabın adındaki ikinci kelimenin "menhec" olması gerektiğini

söylemektedir (IC, XXXIV/3 [1960], s. 197). Müellifin ayrıca el-Üns ve’s-selve (sülvân) adlı bir eserinin bulunduğu zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Abdülgāfir el-Fârisî, Târîḫu Nîsâbûr: el-Münteḫab mine’s-Siyâḳ (nşr. M. Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1362 hş., s. 215; Sem‘ânî, el-Ensâb, X, 80-81; İbnü’s-Salâh, Ṭabaḳātü’l-fuḳahâʾi’ş-Şâfiʿiyye (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, s. 411, 414; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVII, 379-381, 570-572; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, III, 1100-1102; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), IV, 264-265; İbn Hacer, Tehẕîbü’t-Tehẕîb, II, 147; IV, 142; V, 288; IX, 243; Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1059; Brockelmann, GAL Suppl., I, 619; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 200; Îżâḥu’l-meknûn, II, 53; Sezgin, GAS, I, 389; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 293; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe (Özbek), s. 50, 429; K. Avvâd, Meṣâdirü’t-türâṣi’l-ʿaskerî ʿinde’l-ʿArab, Bağdad 1401/1981, II, 219; Fazlur Rahman Baqī, “Kitābu Faḍāʾil irramyi fī sabīlillāh”, IC, XXXIV/3 (1960), s. 195-218; Üsâme Nâsır en-Nakşibendî, “Feżâʾilü’r-remy fî sebîlillâhi teʿâlâ”, el-Mevrid, XII, Bağdad 1983, s. 305-318.

Abdülkadir Şenel

EBÛ NUAYM el-İSFAHÂNÎ أبو نعيم الإصفهاني Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038)Hilyetü’l-evliyâʾ müellifi, hadis, kelâm, tasavvuf âlimi ve tarihçi.

Receb 336’da (Ocak-Şubat 948) İsfahan’da doğdu. Bazı kaynaklarda 330 (941-42) veya 334’te (945-46) doğduğu ileri sürülmüştür. Fars asıllı bir aileye mensuptur. Dedelerinden Mihrân, Ca‘fer b. Ebû Tâlib’in torunu Abdullah b. Muâviye’nin (ö. 129/746-47) teşvikiyle İslâmiyet’i kabul etmiştir. Babasının anne tarafından dedesi olup Arûsü’z-zühhâd diye meşhur olan Muhammed b. Yûsuf b. Ma‘dân (ö. 184/800) İsfahan’ın meşhur sûfîlerindendir. Ebû Nuaym zamanında onun zühd mektebi hâlâ faaliyetini sürdürmekteydi. Babası Ebû Muhammed Abdullah (ö. 365/976), hadis toplamak üzere Suriye ve Irak’a seyahatler yapan bir hadis hâfızıdır.

Devrin önemli ilim merkezlerinden İsfahan’da yaşayan Ebû Nuaym, sekiz yaşından itibaren Ebü’ş-Şeyh ve İbnü’l-Mukrî el-İsfahânî gibi hadis âlimlerinden ders almaya başladı. Diğer taraftan babası İsfahan dışındaki birçok âlimden onun adına icâzet aldı. Bunlar arasında Suriyeli muhaddis Hayseme b. Süleyman, Nîşâburlu Ebü’l-Abbas el-Esam, Basralı İbn Dâse zikredilebilir. Ebû Nuaym 356 (967) yılında çıktığı ilmî seyahati sırasında Askerimükrem, Tüster, Ahvaz, Basra, Vâsıt, Kûfe, Bağdat, Mekke ve Eyle gibi ilim merkezlerine giderek buralardaki hadis âlimlerinden rivayette bulundu. Assâl, Ebû Bekir el-Ciâbî, Taberânî ve Ebû Bekir el-Katîî gibi muhaddislerden faydalandı. Suriye’ye gitme arzusuna rağmen Fâtımîler’in sebep olduğu karışıklıklar yüzünden buna mavaffak olamadı. Muhtemelen ikinci bir seyahatinde Cürcân ve Horasan bölgelerine giderek Esterâbâd, Cürcân ve Nîşâbur’daki âlimlerden hadis öğrendi. Ebû Nuaym, yegâne râvisi olduğu pek çok âlimden hadis nakletti ve hocalarına dair Muʿcemü’ş-şüyûḫ adlı bir eser kaleme aldı. Kendisinden rivayette bulunan birçok muhaddis arasında Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Sâlih el-Müezzin,

Ebû Ali el-Vahşî ve Ebû Nuaym'ın hemen bütün eserlerini rivayet eden muhaddis ve kıraat âlimi Ebû Ali el-Haddâd gibi tanınmış âlimler vardır. Uzun ömrü boyunca topladığı birçok hadisin âlî* isnadına sahip olması sebebiyle muhaddisler ondan hadis öğrenmek için İsfahan'a akın etmişlerdir.

Ebû Nuaym 20 Muharrem 430 (22 Ekim 1038) tarihinde İsfahan'da vefat etti. Kaynaklar onun büyük bir sûfî, meşhur bir muhaddis ve tarihçi olduğu hususunda birleşirler. Ancak Ebû Nuaym, bir sûfî olmaktan çok zühd ve takvâsıyla tanınan bir tasavvuf tarihçisi kabul edilmelidir. Nitekim sûfî tabakat kitaplarında kendisine yer verilmemesi de bunu gösterir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin, Ebû Nuaym'ı bazı hadis terimlerini yerli yerinde kullanmamakla itham etmesini doğru bulmayan Zehebî (Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 111) onun hadis ilimlerini iyi bildiğini, ancak mevzû hadisleri mevzû olduğunu belirtmeksizin eserlerine almakla hata ettiğini söylemiştir. Çağdaşı ve hemşehrisi Hanbelî Ebû Abdullah İbn Mende, o devirde Hanbelîler'le Eş'arîler (Şâfiîler) arasında ileri seviyede olan mezhep taassubu sebebiyle Ebû Nuaym'ı ağır ifadelerle suçlamış, Ebû Nuaym da ona karşılık vermiştir. Bu iki âlimin birbiri hakkında kullandığı ifadeler, Zehebî gibi kendilerini takdir edenlerce de hoş karşılanmamıştır. Hanbelî âlimlerinin Ebû Nuaym'ı suçlamasında, onun kelâm ilmiyle uğraşmasının ve özellikle Eş'ariyye taraftarı olmasının rolü büyüktür. Hanbelîler'in Ebû Nuaym hakkındaki ithamları İbnü'n-Neccâr, Bağdâdî, Zehebî ve Sübkî gibi Şâfiî âlimleri tarafından cevaplandırılmıştır. Sübkî onun fıkıhla tasavvufu uzlaştırdığını, hıfz ve zabtta, rivayet ve dirayette en yüksek mertebeye çıktığını söyleyerek kendisini mübalağalı şekilde över (Tabakāt, IV, 18).

Ebû Nuaym ile İbn Mende arasındaki tartışma, İsfahan'daki Şâfiî ve Hanbelî hadisçilerini karşı karşıya getirmiştir. Ebû Nuaym'ın Hanbelîler'i, Kur'an ve hadislerdeki teşbihe dair ifadeleri lugat mânalarıyla anlamalarından dolayı tenkit etmesine karşılık İbn Mende Ebû Nuaym'ı dinî geleneklere bağlı olmayan bir akîdeye sahip olmakla suçlamıştır. Bu tartışma yüzünden Hanbelî mezhebine mensup talebeleri onunla ilişkilerini kesmişler ve kendisini İsfahan'daki büyük camiye sokmamışlardır. Abdülvehhâb eş-Şa'rânî onun İsfahan'dan da çıkarıldığını ve muhaliflerince öldürüldüğünü söyler. 420'de (1029) Gazneli Mahmud'un oğlu Mesud'un İsfahan'da adı geçen camide yaptığı katliam sırasında Ebû Nuaym'ın camide bulunmaması taraftarlarınca onun bir kerâmeti olarak değerlendirilmiştir.

Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin el-Muʿtekad (el-İʿtikād), es-Sıfât, Tesbîtü'l-imâme, Delâʾilü'n-nübüvve, Sıfatü'l-cenne, el-Fiten, Zikrü'l-Mehdî ve nüʿûtüh, er-Red ʿale'l-Lafzıyye ve'l-Hulûliyye gibi eserlerinin bir kısmı doğrudan veya dolaylı olarak kelâmla ilgilidir. Bunlardan bazıları günümüze ulaşmıştır. İncelenebilen eserlerinden, onun kelâmla ilgili özgün görüşlere sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Eserlerine aldığı

rivayetler konusunda titizlik göstermemesi sebebiyle çeşitli itikadî mezhep mensupları bu eserlerde Ebû Nuaym'ın kendi görüşlerine meylettiğini gösteren örnekler bulabilmişlerdir. Nitekim Zehebî, Sübkî ve İbnü'n-Neccâr gibi Eş'arî âlimleri onu kendi mezheplerinden saydıkları için Şiî ve Hanbelî müelliflerin ithamlarına karşı savunmuşlardır. Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir Ebû Nuaym'ı Eş'arî tabakatı içinde sayarken (Tebyînü kezibi'l-müfterî, s. 246) Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî de Eş'arîliğe meyli olduğunu kaydeder (el-Muntazam, XV, 268; XVI, 134). Takıyyüddin İbn Teymiyye ise Ebû Nuaym'ın İbn Mende ile yaptığı Kur'an'ın lafzı konusundaki tartışmada tilâvetin mahlûk olduğu görüşünü savunduğunu ve bu hususta er-Red ʿale'l-Lafzıyye ve'l-Hulûliyye adlı eseri yazarak Selef'e ve selefî görüşleri savunan İbn Mende'ye karşı çıktığını belirtir (Muvâfakatü sahîhi'l-menkūl, I, 160).

Öte yandan bazı Selefî müellifler Ebû Nuaym'ın Selef yanlısı olduğunu savunmuşlardır. Meselâ İbn Teymiyye, Muvâfakat'taki görüşünün aksine Mecmûʿu fetâvâ'sında onun Ahmed b. Hanbel taraftarı olduğunu, "Bizim yolumuz kitap, sünnet ve icmâ-ı ümmete tâbi olan Selef yoludur" dediğini, sıfatlar konusunda Selef'in görüşlerine benzer düşünceler taşıdığını nakleder. Ebû Nuaym'ın lafız konusunda söylediklerinin İmam Ahmed'in görüşlerine ters düşmediğini belirten İbn Teymiyye onun kitabının er-Red ʿale'l-Hurûfiyyeti'l-Hulûliyye, İbn Mende'nin eserinin ise er-Red ʿale'l-Lafzıyye adını taşıdığını, her ikisinin de sıfatları inkâr edenleri hedef aldıklarını belirtir (Mecmûʿu fetâvâ, V, 190; XII, 209). İbn Mende'nin Kitâbü'l-Îmân'ını neşreden Ali b. Muhammed el-Fakīhî, Ebû Nuaym ile İbn Mende arasındaki ihtilâfı benzer bir yaklaşımla açıklar. Ona göre İbn Mende tilâvet ile metlûvvü (Kur'an) kasteder ve onu yaratılmamış kabul eder. Ebû Nuaym'ın ise tilâvetten, okuyan kişiden çıkan sesi kastettiğini ve bu sesi mahlûk saydığını, böylece aslında her ikisinin de aynı görüşü savunduklarını ve Selef'e bağlı kaldıklarını söyler (Kitâbü'l-Îmân, I, 47-48).

Sıfatü'l-cenne gibi eserlerinde konulara yaklaşım biçimiyle Zehebî ve Süyûtî'nin onun el-İʿtikad ve es-Sıfât adlı eserlerinden yaptıkları iktibaslar dikkate alınarak Ebû Nuaym'ın Selefî bir eğilim taşıdığını söylemek mümkündür. Onun Şiî olduğunu söyleyen Mirza Muhammed Bâkır el-İsfahânî ve İbn Şehrâşûb gibi Şiî müellifleri ise iddialarına delil olarak bazı eserlerinde, özellikle Hilyetü'l-evliyâʾda Hz. Ali hakkında yer alan rivayetlerle Mâ nezele mine'l-Kurʾân fî Emîri'l-müʾminîn ʿAlî b. Ebî Tâlib, Kitâbü Menkıbeti'l-mutahharîn, Zikrü'l-Mehdî ve nüʿûtüh gibi eserlerini göstermektedirler. Ancak bunlar onun Şîa'ya nisbeti için yeterli sebepler değildir. Zira Ebû Nuaym'ın Hilyetü'l-evliyâʾda, duyduğu bütün rivayetleri naklettiğini ve bunlar arasında pek çok zayıf, hatta uydurma rivayetlerin bulunduğunu Sünnî âlimlerin yanı sıra Şiî âlimler de kabul ederler (İbn Teymiyye, Minhâcü's-sünne, VII, 52). Ebû Nuaym Tesbîtü'l-imâme, Maʿrifetü's-sahâbe gibi eserlerinde Hilye'dekinin aksine haberleri ayıklamaya çalışmıştır. Ayrıca Tesbîtü'l-imâme adlı kitabında (s. 45-53)

ashaba ta‘neden Şîa’yı tenkit etmiştir. Ebû Nuaym’a ait olduğu söylenen Mâ nezele mine’l-Kur᾽ân fî Emîri’l-mü᾽minîn ᶜAlî b. Ebî Tâlib adlı eser ise sadece Şiî yazarlarca ona nisbet edilmekte olup Şîa dışındaki kaynaklarda onun böyle bir eser yazdığından söz edilmemektedir. Bu sebeple söz konusu eserin Ebû Nuaym’a ait olması ve dolayısıyla onun Şîa’ya nisbeti mümkün görünmemektedir (Zerrinkûb, s. 186).

Eserleri. 1. Hilyetü’l-evliyâ᾽* ve tabakātü’l-asfiyâ᾽. 800 kadar sûfî ve zâhidin biyografisini büyük ölçüde kronolojik sırayla, zaman zaman da faziletlerine göre ele almaktadır. Aşere-i mübeşşere ile başlayan eser diğer zâhid sahâbîler, ehl-i Suffe, tâbiîn ve tebeü’t-tâbiîn nesilleriyle müellifin zamanına kadar yaşayan zâhidleri ihtiva etmektedir (I-X, Kahire 1351-1357/1932-1938). 2. Delâ᾽ilü’n-nübüvve*. Hz. Peygamber’in nübüvvetini ispat etmek maksadıyla yazılan ve bu konuda delil sayılabilecek hârikulâde olaylarla ilgili rivayetleri bir araya getiren eser ilk olarak Haydarâbâd’da (1320), daha sonra da Halep’te (1397/1977) yayımlanmıştır. 3. Zikru ahbâri İsbahân. Târîhu İsbahân adıyla da tanınan eser, İsfahan’a dair daha sonra yazılan kitaplara kaynak teşkil etmiştir. Eserin giriş kısmında, Arap olmayan milletlerin ve bilhassa İranlılar’ın faziletleri hakkında hadis diye rivayet edilen çeşitli sözlerle İsfahan’ın kuruluşuna, fethine ve özelliklerine dair bilgiler verilmekte, ardından başta muhaddisler olmak üzere bu şehre mensup din âlimleri alfabetik sırayla ele alınmaktadır. Bir âlimin hangi tarihte İsfahan’a geldiği, oradan ne zaman ayrıldığı, ne zaman vefat ettiği gibi bilgiler özellikle kaydedilmektedir. Eser iki cilt halinde önce Sven Dedering (Leiden 1931-1934), daha sonra da Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrut 1990) tarafından neşredilmiştir. 4. Maᶜrifetü’s-sahâbe. Giriş mahiyetinde olmak üzere bazı sahâbe grupları ve sahâbenin değeri hakkında bilgi verildikten sonra aşere-i mübeşşere ve adı Muhammed olan ashapla esere başlanmakta, ardından diğer sahâbîlerin biyografileri alfabetik sırayla verilmektedir. Eserin tamamı Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde iki cilt halinde mevcuttur (III. Ahmed, nr. 497, I. cilt 353 varak, II. cilt 367 varak). Son kısmının Millet Kütüphanesi’nde (Feyzullah Efendi, nr. 1527) bulunduğuna dair bilgi ise yanlış olup bu numarada müellifin Hilyetü’l-evliyâ᾽sı kayıtlıdır. Cemmâîlî diye tanınan Abdülganî el-Makdisî, bu eseri tenkit etmek için Tebyînü’l-isâbe li-evhâmin hasalet li-Ebî Nuᶜaym fî Maᶜrifeti’s-sahâbe adlı bir eser kaleme almıştır. Maᶜrifetü’s-sahâbe, Topkapı nüshası ile diğer bazı eksik nüshaları esas alınarak Muhammed Râdî b. Hâc Osman tarafından yayımlanmıştır (I-III, Medine-Riyad 1408/1988). 5. Kitâbü’d-Duᶜafâ᾽. İbn Hacer el-Askalânî’nin dediği gibi müellif bu kitabı el-Müsnedü’l-müstahrec ᶜalâ Sahîhi Müslim adlı eserine mukaddime olarak yazmış, orada geçen ve muhtelif âlimler tarafından tenkit edilen 289 zayıf râvinin durumunu belirtmiştir. Eser Fâruk Hamâde tarafından yayımlanmıştır (Dârülbeyzâ 1405/1984). 6. Sıfatü’l-cenne. Cennet ve cennet hayatıyla ilgili 454 hadisin bir araya getirildiği eseri Ali Rızâ Abdullah tahkik ederek iki cilt halinde neşretmiştir (Dımaşk 1407-1408/1987-1988; Beyrut 1988). 7. Fazîletü’l-ᶜâdilîn. Adaletle ve âdil kimselerle ilgili sahih, zayıf ve mevzû otuz yedi hadisi ihtiva eden bu

risâledeki rivayetler Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî tarafından Tahrîcü ehâdîsi'l-ʿâdilîn adıyla değerlendirilmiş, eseri Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân tahkik ederek yayımlamıştır (Amman 1408/1988). Neşre esas alınan nüshanın sonunda bulunan ve Ebû Nuaym'ın rivayeti olmayan aynı konudaki sekiz hadis de risâle ile birlikte basılmıştır. 8. el-Müsnedü'l-müstahrec ʿalâ Sahîhi Müslim. Türkiye (Bursa), Mısır, Suriye ve İngiltere'de nüshaları bulunmaktadır (Brockelmann, GAL, I, 446; Suppl., I, 617). Ebû Nuaym'ın ayrıca Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu's-sahîḥ'leri ve İbn Huzeyme'nin et-Tevhîd'i üzerine de müstahrecleri bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. 9. Kitâbü Tıbbi'n-nebî. Hz. Peygamber'in tıpla ilgili tavsiye ve uygulamalarına dair rivayetleri ihtiva eden eserin Antalya (Akseki Yeğen Mehmet Paşa, nr. 200, 198 varak) ve Adana (İl Halk, nr. 1156, 35 varak) kütüphanelerinde birer nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi'nde de (Kadızâde Mehmed, nr. 349, 107 varak) bir Türkçe tercümesi bulunmaktadır (eserin diğer nüshaları ve muhtasarları için bk. Brockelmann, GAL, I, 445-446; Suppl., I, 617). 10. Tesbîtü'l-imâme ve tertîbü'l-hilâfe. el-İmâme ve el-İmâme ve'r-red ʿale'r-Râfiza adlarıyla da anılmaktadır. Ebû Nuaym, çeşitli fırkaların imâmet konusundaki siyasî tercihlerine delil olmak üzere en faziletli sahâbîyi tesbite çalışırken ihtilâfa düştüklerini, kendisinin bu ihtilâfı gidermek maksadıyla bu eseri kaleme aldığını söyler. Ashabın faziletine dair âyetleri zikrettikten sonra başta dört halife olmak üzere çeşitli sahâbîlerin faziletlerine dair hadisleri nakleder. 225 rivayetin yer aldığı eseri İbrâhim Ali et-Tihâmî, Köprülü Kütüphanesi'ndeki (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1617, 48 varak) yegâne nüshasına dayanarak neşretmiştir (Beyrut 1497/1986). 11. Kitâbü'l-Erbaʿîn ʿalâ mezhebi'l-mütehakkıkīn mine's-Sûfiyye. Tasavvuf ehlinin ahlâk ve davranışlarına esas teşkil eden kırk hadisi içeren eser Bedr Abdullah el-Bedr tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1414/1993). 12. Fezâʾilü'l-hulefâʾi'l-erbaʿa ve gayrihim. Köprülü Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 40, vr. 233-251). 13. Câmiʿu edʿiyyeti'n-nebî. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Çorlulu Ali Paşa, nr. 284/2, vr. 62-133). 14. el-Emâlî. İki mecliste imlâ ettiği bazı rivâyetlerini ihtiva eden eser Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 252, vr. 9-10, 83-86). 15. el-Müntehab min Kitâbi'ş-Şuʿarâʾ. Abdülazîz b. Nâsır el-Mâni' tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1982). 16. Cüzʾ min kitâbi Riyâzeti'l-ebdân. Günümüze ulaşmayan Riyâzetü'l-ebdân adlı kendi eserinin bir bölümü olup basılmıştır (Riyad 1408/1988). 17. en-Nûrü'l-müşteʿal min kitâbi Mâ nezele mine'l-Kurʾân fî ʿAlî ʿaleyhi's-selâm. Ebû Nuaym'a nisbet edilen Mâ nezele mine'l-Kurʾân adlı eserden Muhammed Bâkır el-Mahmûdî tarafından toplanıp tertip edilmiştir (Tahran 1406/1986).

Kaynaklarda Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin şu kitaplarından da söz edilmektedir: Muʿcemü'ş-şüyûh, Kitâb fî ʿulûmi'l-hadîs, Tesmiyetü ashâbi ʿAlî ve'bni Mesʿûd, Riyâzetü'l-müteʿallimîn, el-Muʿtekad, el-Mesâcid, Zikrü'l-Mehdî ve nüʿûtüh, es-Sıfât, Kurbânü'l-müttakīn fî enne's-salâte kurretü ʿayni'l-ʿâbidîn, Erbaʿûne hadîsen ʿalâ

mezhebi Ehli’s-sünne ve’l-cemâʿa, el-Evâʾil, ʿAmelü’l-yevm ve’l-leyle, es-Süʾâl, Menâkıbü’ş-Şâfiʿî, Tesbîtü’r-rüʾyâ, el-Müselselât, Müsnedü ʿAbdillâh b. Dînâr el-ʿAdevî, Cüzʾ fî men yüknâ bi-Ebî Rebîʿa, el-Muhibbîn maʿa’l-mahbûbîn. Brockelmann, Ebû Nuaym’a nisbet edilen Kitâbü’l-Emvâl’in (Kahire 1337) ona aidiyetinin şüpheli olduğunu söylemektedir (GAL Suppl., I, 617).

Ebû Nuaym’ın biyografisini Ebû Tâhir es-Silefî Ahbâru Ebî Nuʿaym (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVII, 458), Abdülhafîz Ali el-Karenî de el-Hâfız Ebû Nuʿaym el-İsfahânî el-fakīh el-muhaddis es-sûfî el-müverrih (Kahire 1987) adlı eserlerinde kaleme almışlardır.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Nuaym, Zikru ahbâri İsbahân (nşr. S. Dedering), Leiden 1931-34, I-II; a.mlf., Tesbîtü’l-imâme, Beyrut 1986, s. 45-53; İbn Mende, Kitâbü’l-Îmân (nşr. Ali b. Muhammed el-Fakīhî), Beyrut 1406/1985, nâşirin mukaddimesi, I, 47-48; İbn Asâkir, Tebyînü kezibi’l-müfterî, s. 246-247; İbn Şehrâşûb, Meʿâlimü’l-ʿulemâʾ (nşr. Abbas İkbal), Tahran 1355/1936, s. 21; İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam (Atâ), XV, 268; XVI, 134; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 91-92; İbn Teymiyye, Mecmûʿu fetâvâ, V, 190; XII, 209; a.mlf., Minhâcü’s-sünne (nşr. M. Reşâd Sâlim), Riyad 1406/1986; VII, 52; a.mlf., Muvâfakatü sahîhi’l-menkul (Minhâcü’s-sünne kenarında), Kahire 1321, I, 160; Zehebî, Mîzânü’l-iʿtidâl, I, 111; a.mlf., Tezkiretü’l-huffâz, III, 175-179; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, IX, 125-126; XVI, 281-282; XVII, 32, 453-464; Safedî, el-Vâfî, VII, 81-84; Sübkî, Tabakāt, IV, 18-25; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 45; İbnü’l-Cezerî, Gāyetü’n-nihâye, I, 71; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü’z-zâhire, IV, 59; Şa‘rânî, et-Tabakāt, Kahire 1315, I, 51; Keşfü’z-zunûn, I, 53, 938; II, 1276, 1279, 1411, 1422, 1433, 1465; İbnü’l-İmâd, Şezerât, III, 245; Hânsârî, Ravzâtü’l-cennât, Tahran 1390, I, 272-275; Erbilî, Keşfü’l-gumme (nşr. S. E. Miyânecî), Tebriz 1381/1961-62, III, 368-378; Ma‘sûm Ali Şah, Tarâʾik, II, 562; Abdülhüseyin Zerrinkûb, Cüstücû der Tasavvuf-i Îrân, Tahran 1369 hş., s. 186; Brockelmann, GAL, I, 445-446; Suppl., I, 616-617; a.mlf., “Ebû Nuaym”, İA, IV, 41; Abdülemîr Selîm, “Berresî-yi İcmâlî-yi Kitâb-ı Zikru ahbâri İsfahân”, Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyyât u ʿUlûm-i İnsânî, XXVI/110, Tebriz 1353 hş., s. 197-212; Muhammed es-Sabbâğ, “Ebû Nuʿaym, hayâtühû ve kitâbühü’l-Hilye”, Edvâʾü’ş-şerîʿa, VII, Riyad 1396, s. 263-306; J. Pedersen, “Abū Nuʿaym al-Isfahānī”, EI² (İng.), I, 142-143; W. Madelung, “Abū Noʿaym al-Esfahānī”, EIr., I, 354-355.

Osman Türer

EBÛ İMRÂN el-FÂSÎ أبو عمران الفاسي Ebû İmrân Mûsâ b. Îsâ b. Ebî Haccâc el-Gafecûmî (el-Fâsî) (ö. 430/1039) Fıkıh, hadis, kelâm ve kıraat âlimi.

---

365 (976) veya 368 (979) yılında muhtemelen Fas’ta doğdu. Berberî kabilelerinden Gafecûm’a mensup Benî Ebû Hâc diye tanınan bir ailedendir. Tahsilini daha sonra taşındıkları Kayrevan’da yaptı. Burada Kabisî’den fıkıh, Ebû Bekir ez-Zevîlî ve Ali b. Ahmed el-Levâtî es-Sûsî’den hadis okudu. Ardından arkadaşı Ebû Ömer İbn Abdülber’le birlikte Kurtuba’ya geçip Asîlî, Ebû Osman Saîd b. Nasr, Ahmed b. Kāsım el-Ebzârî, Abdülvâris b. Süfyân’dan ders aldı. Daha sonra doğuya seyahat ederek Mısır’da Ebü’l-Hasan Abdülkerîm b. Ahmed, Mekke’de Ebû İshak Ubeydullah b. Muhammed’den kıraat, Ebû Zer el-Herevî’den de hadis okudu. Bağdat’a gidip (399/1008) İbn Ebü’l-Fevâris, Ebü’l-Hasan Ali b. İbrâhim el-Müstemlî, Ebü’l-Fazl Ubeydullah b. Abdurrahman ez-Zührî gibi hocalardan ders aldı. Buradaki hocaları

içinde en meşhuru ve üzerinde en fazla tesir icra edeni Bâkıllânî'dir. Ebû İmrân Bâkıllanî'den fıkıh, usûl-i fıkıh ve kelâm okudu. Bâkıllânî ona, "Benim medresemde sen ve Abdülvehhâb (Kādî) bir araya gelseydiniz Mâlik'in ilmi burada toplanmış olurdu. Sen onu ezberler, o da nazariyesini hallederdi. İmam Mâlik sizi görse memnun olurdu" diye iltifat etmiştir.

Doğuda ne kadar kaldığı kesin olarak bilinmiyorsa da 402 (1011) yılında memleketine döndüğü anlaşılmaktadır. Daha sonra Kayrevan'a yerleşen Ebû İmrân burada kıraat, fıkıh, hadis ve kelâm okutmaya başladı. Kısa zamanda şöhreti bütün Mağrib'e yayıldı ve evinde verdiği derslere sadece Kayrevan'dan değil Endülüs ve Mağrib'in çeşitli bölgelerinden birçok talebe gelmeye başladı. Mağrib ilim muhitinde yayılan şöhreti sebebiyle çağdaşı meşhur hukukçu Ebû Bekir b. Abdurrahman ile arasına soğukluk girdiği nakledilmektedir. Talebeleri arasında Ebû Bekir Atîk es-Sûsî, Ebü'l-Kāsım es-Süyûrî, İbn Şeref el-Kayrevânî, Abdullah b. Reşîk, Ebü't-Tayyib Abdülmün'im el-Kindî, Ebû Hafs Ömer b. Sâlih, Ebû Saîd el-Kassâr, İbnü'l-Hazzâ', Ebû Hârûn Mûsâ b. Halef ve Veccâc (Vâcâc) b. Zellû el-Lamtî bulunmaktadır.

Ölümünden birkaç yıl önce tekrar Mekke'ye giden Ebû İmrân el-Fâsî burada Abdullah b. Ahmed el-Herevî ile karşılaştı ve onunla ilim alışverişinde bulundu. Kayrevan'a döndükten sonra 13 Ramazan 430 (8 Haziran 1039) tarihinde burada vefat etti. Cenaze namazına, Zîrî Emîri Muiz b. Bâdîs'in de içinde bulunduğu büyük bir kalabalık iştirak etti. Evine defnedilen Ebû İmrân'ın kabri kısa sürede bir ziyaretgâh haline geldi.

Mâlikî fıkhının ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî kelâmının Mağrib'de yayılıp yerleşmesinde önemli rol oynayan Ebû İmrân el-Fâsî, fıkıh ve kelâm ilimlerinin yanı sıra hadis ilminde de önemli bir mevkiye sahiptir. Hadisçiler onu hâfız* olarak kabul eder ve müksirûn*dan sayarlar. Rivayet ettiği âlî hadislerin toplamı 100 varak hacmindeki bir eseri dolduracak bir yeküne ulaşmaktadır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'i kırâat-i seb'aya göre tilâvet edebilen bir kıraat üstadı olarak da tanınmaktadır.

Öte yandan Ebû İmrân'ın Murâbıtlar'ın kuruluşunda da belirli bir rolü olmuştur. Lemtûne kabilesinin reisi Yahyâ b. İbrâhim, hac dönüşünde bir müddet Kayrevan'da kalarak Ebû İmrân'ın ders ve sohbetlerine devam etti. Daha sonra ondan, kabilesinde ders vermek ve irşadda bulunmak üzere bir hoca istedi. Ebû İmrân da uygun bir kimseyi görevlendirme işini talebesi Veccâc'a havale etti. Ebû İmrân'dan icâzet aldıktan sonra Sûs'ta Dârülmurâbıtîn adlı bir ilim merkezi kuran Veccâc, bu iş için talebeleri arasından Abdullah b. Yâsîn'i seçti. Abdullah'ın Lemtûne kabilesindeki öğretim ve irşad faaliyetleri Murâbıtlar'ın kuruluşunda en önemli âmili oluşturmuştur.

Eserleri. Yaşadığı dönemde Endülüs ve Mağrib ilim hayatında önemli bir yer işgal eden ve birçok talebe yetiştiren Ebû İmrân el-Fâsî'nin eserleri hakkında kaynakların

verdiği bilgiler yeterli ve açık değildir. Bir kısım fetvaları, Venşerîsî'nin el-Miʿyârü'l-Muʿrib adlı eseriyle günümüze kadar gelmiştir (XIII, 370). Yine Miʿyâr'da Ebû İmrân'ın Kitâbü'd-Delâʾil ve'l-ezdâd adlı bir eserinden daha söz edilmektedir (X, 144). Öte yandan, el-İhkâm li-mesâʾili'l-ahkâm el-müstahrece min Kitâbi'd-Delâʾil ve'l-ezdâd adlı bir eserin Madrid Escurial Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüshasının Ebû İmrân el-Fâsî adına kayıtlı olduğu belirtilmektedir ki (Brockelmann, II, 961) bu iki kitabın birbiriyle ilgisi araştırılmaya muhtaçtır. el-İhkâm'ın bir başka nüshası da Rabat'ta el-Hizânetü'l-melekiyye'de (nr. 1342-d. 1444) kayıtlıdır (EI² Suppl. [İng.], s. 27). Kaynaklarda Ebû İmrân'ın bir Fehrese'sinden ve tamamlanmamış Kitâbü't-Teʿâlîk ʿale'l-Müdevvene adlı bir eserinden de söz edilmektedir. Kādî İyâz Tertîbü'l-medârik'te (I, 56), Ebû İmrân'ın et-Teʿâliḳ'inden de faydalandığını söylemekteyse de biyografik bilgiler ihtiva ettiği anlaşılan söz konusu eserin Kitâbü't-Teʿâlîk ʿale'l-Müdevvene mi, yoksa başka bir eser mi olduğu bilinmemektedir (İdrîs, Annales de l'Institut d'etudes orientales, s. 47-48). Burzülî tarafından zikredilen (a.g.e., s. 48) en-Nezâʾir adlı eserinin de bir nüshası mevcuttur (bk. Brockelmann, I, 661).

BİBLİYOGRAFYA:Humeydî, Cezvetü'l-muktebis, Kahire 1386/1966, s. 338; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, I, 56; II, 586-587, 702-706; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 618-619; Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ, Meʿâlimü'l-îmân (nşr. Muhammed Mâdûr), Tunus 1978, III, 159-164; Nüveyrî, Nihâyetü'l-ereb, XXIV, 253-255; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, III, 284-286; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müzheb, s. 344-345; İbn Haldûn, Mefâhirü'l-Berber (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat 1352/1934, s. 69, 70; Venşerîsî, el-Miʿyârü'l-Muʿrib (nşr. Muhammed Haccî v.dğr.), Beyrut 1401-1403/1981-1983, X, 144; XIII, 370; el-Hulelü's-sündüsiyye, I, 258-259; Ahmed b. Hâlid en-Nâsırî, el-İstiksâ (nşr. Ca'fer en-Nâsırî – Muhammed en-Nâsırî), Dârülbeyzâ 1954, II, 5, 6; Brockelmann, GAL Suppl., I, 660-661; II, 961; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 106; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 159; Chadli Bouyahia, La Vie littéraire en Ifriqya sous les Zirides, Tunis 1972, s. 67, 116; Abdülvehhâb b. Mansûr, Aʿlâmü'l-Magribi'l-ʿArabî, Rabat 1979, II, 96-97; İsmet Abdüllatîf Dendeş, Devrü'l-Murâbıtîn fî neşri'l-İslâm fî garbi İfrîkıyyâ, Beyrut 1408/1988, s. 60; H. R. Idrîs, "Essai sur la diffusion de l'ach'arisme en Ifriqya", Cahiers de Tunisie, sy. 2, Tunis 1953, s. 134-135; a.mlf., "Deux maitres de l'ecole juridique kairouanaise sous les Zirides (XIe siècle): Abû Bakr b. ʿAbd al-Rahman et Abû ʿImrān al-Fāsī", Annales de l'Institut d'etudes orientales de l'Universite d'Alger, XIII, Alger 1955, s. 42-60; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, "es-Safhatü'l-ûlâ min târîhi'l-Murâbıtîn", Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, XXI, İskenderiye 1967, s. 50-51; Ch. Pellat, "Abū ʿImrān al-Fāsī", EI² Suppl. (İng.), s. 26-27.

Muhammed Süveysî

MÜSTAĞFİRÎ (المستغفري) Ebü'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez el-Müstağfirî en-Nesefî (ö. 432/1041) Hadis hâfızı.

---

350 (961) yılından sonra muhtemelen Nesef'te (Nahşeb) dünyaya geldi. Dedesi, babası ve oğlunun Nesef'te doğup öldüğü bilinmektedir. Dedesinin dedesi Müstağfir'den dolayı Müstağfirî, Nesef'in diğer adı Nahşeb'e nisbetle Nahşebî nisbesiyle de anılır. Dedesi, babası ve oğlu da hadisle meşgul olmuştu. Dedesi ve babasından başka Buhara'da hadis hâfızı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Guncâr, Serahs'ta Zâhir b. Ahmed es-Serahsî, Merv'de Ebü'l-Heysem Muhammed b. Mekkî el-Küşmîhenî gibi

âlimlerden ders aldı. Ayrıca Ahmed b. Ali el-Bîkendî, Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî ve diğer birçok hocadan ilim tahsil etti. Kendisinden hadis dinleyenler arasında oğlu Ebû Zer'den başka en uzun süre talebesi olan Abdülazîz b. Muhammed en-Nahşebî, el-Ensâb müellifi Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî'nin büyük dedesi kadı Ebû Mansûr Muhammed b. Abdülcebbâr es-Sem'ânî, Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesefî, Hasan b. Ahmed es-Semerkandî ve İsmâil b. Muhammed en-Nûhî yer alır. Müstağfirî, Nesef'te devrinin Hanefî âlimlerinin önde gelenlerinden biri ve aynı zamanda şehrin hatibi idi. Oğlu Ebû Zer el-Müstağfirî ondan sonra Nesef hatipliğini üstlendi. Amelde Hanefî, itikadda Eş'arî mezhebine mensup olan Müstağfirî'nin Keşfü'ẓ-ẓunûn'da (II, 1417) Şâfiî mezhebine nisbet edilmesi bir zühul eseri olmalıdır. Müstağfirî, Buhârî'nin Firebrî nüshasını en son rivayet eden Ebû Ali el-Küşânî'den bu nüshayı rivayet etmiştir (İbnü'l-Esîr, III, 99). Güvenilir bir hadis hâfızı olarak tanınan Müstağfirî'nin rivayetlerine ve eserlerine pek çok kaynakta atıf yapılmış ve iktibaslarda bulunulmuştur. Zehebî'nin sadûk, İbn Nâsırüddin'in sika ve devrinin önde gelen âlimlerinden biri diye nitelediği Müstağfirî'yi her iki âlim de mevzû olduğunu açıklamadan mevzû rivayetler naklettiği için eleştirmiştir. Abdülhay el-Leknevî'nin, yaşadığı devirde Mâverâünnehir'de cem', tasnif ve hadisleri anlama konusunda bir benzerinin bulunmadığını söylediği Müstağfirî 30 Cemâziyelevvel 432'de (5 Şubat 1041) Nesef'te vefat etti. Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî onun kabrini ziyaret ettiğini söylemektedir.

Eserleri. 1. Ṭıbbü'n-nebî (eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî) ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem (Tahran 1281, 1294, 1304, 1318, 1327; Kum 1362; Necef 1385/1965; Meclisî'nin Biḥârü'l-envâr adlı eserinin içinde, XIV, 551-553). 2. Delâʾilü'n-nübüvve. Paris Bibliothèque Nationale'de bulunan bir nüshası üzerine (AY, nr. 6325) Georges Vajda tarafından bir değerlendirme yayımlanmıştır ("Un manuscrit du Kitāb Dalāʾil an-Nubuwwa de Ğaʿfar al-Mustaġfirī", Studi Orientalistici in Onore di Giorgio Levi Della Vida, Roma 1956, II, 567-572). Abdurrahman-ı Câmî, Şevâhidü'n-nübüvve'sinde bu eserden iktibaslarda bulunmuştur. 3. et-Temhîd fi't-tecvîd (Dublin Chester Beatty Library, nr. 3954). 4. Kitâbü'z-Ziyâdât. Abdülganî el-Ezdî'nin el-Müʾtelif ve'l-muḫtelif adlı eserine yaptığı bir zeyildir (Zâhiriye Ktp., Hadis, nr. 525, vr. 45-67). 5. Feżâʾilü'l-Ḳurʾân. İmam Şâfiî'den sonra konusunda yazılan ilk eser olduğu kaydedilen kitabın bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Esad Efendi, nr. 181).

Müstağfirî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Maʿrifetü'ṣ-ṣaḥâbe, Kitâbü'd-Daʿavât, Kitâbü'l-Menâmât (Münâsebât), Ḫuṭabü'n-nebî ʿaleyhi's-selâm (el-Ḫuṭabü'n-nebeviyye), Kitâbü'l-Evâʾil, Şemâʾilü'n-nebî, Kitâbü'ş-Şiʿr ve'ş-şuʿarâʾ, el-Müselselât fi'l-ḥadîs̱, Kitâbü'l-Vefâʾ, Kitâb fi'l-ḥikme, Kitâbü'l-Eyyâm ve'l-leyâlî, Târîḫu Nesef ve Keş, Târîḫu Semerḳand.

BİBLİYOGRAFYA:Müstağfirî, Ṭıbbü'n-nebî, Necef 1385/1965, Muhammed Mehdî Hasan el-Horasân'ın girişi, s. 9-18; İbnü'l-Kayserânî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Riyad 1415, III, 1102-1103; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III, 99, 208-209; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XV, 33; XVII, 564-565; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, II, 19-20; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 424-425; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 296, 308, 715, 760; II, 1059, 1277, 1417, 1463; Meclisî, Biḥârü'l-envâr, Tahran, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), I, 42; XIV, 551-553; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 57; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 253; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, III, 150; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 407-408; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 71-72, 79, 84, 122, 239, 254, 277, 359; Hikmet Beşîr Yâsîn, İstidrâkât ʿalâ Târîḫi't-türâs̱i'l-ʿArabî, Cidde 1422, I, 156-157; Hüseyin b. Kāsım b. M. en-Nuaymî - Hamza b. Hüseyin b. Kāsım en-Nuaymî, İstidrâkât ʿalâ Târîḫi't-türâs̱i'l-ʿArabî, Cidde 1422, VI, 419-420.

İbrahim Hatiboğlu

EBÛ ZER el-HEREVÎ أبو ذر الهروي Ebû Zer Abd b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 434/1043) Sahîh-i Buhârî râvilerinden Horasanlı hadis hâfızı.

Kendisinden nakledildiğine göre 355 (966) veya 356 (967) yılında Herat'ta doğdu. Memleketinde, dedelerinden Semmâk'e nisbet edilerek İbnü's-Semmâk diye tanındı. Ensârî, Mekkî nisbeleriyle ve oğlu Îsâ'dan dolayı Ebû Îsâ künyesiyle de anılır. Ebû Zer Herat'ta İbn Hamîrûye gibi muhaddislerden hadis okudu. Daha sonra tahsil için İslâm ülkelerini dolaşmaya başladı. Basra'da Hilâl b. Muhammed, Bağdat'ta Dârekutnî ve Bâkıllânî, Dımaşk'ta Abdülvehhâb b. Hasan el-Kilâbî, Mısır'da Ebû Müslim el-Kâtib, Mekke'de İbrâhim b. Muhammed ed-Dîneverî'den faydalandı. Sahîh-i Buhârî'nin üç meşhur râvisi Abdullah b. Ahmed b. Hammûye el-Hamevî'den 373'te (983-84) Serahs'ta, İbrâhim b. Ahmed el-Müstemlî'den 374'te (984-85) Belh'te, Muhammed b. Mekkî el-Küşmîhenî'den 387'de (997) Merv'de Sahîh-i Buhârî'yi okudu ve bu eseri daha sonra Horasan, Bağdat ve Mekke'de okuttu. Hatîb el-Bağdâdî Ebû Zerr'in Bağdat'ta hadis okuttuğunu, fakat o sırada kendisinin Bağdat'ta bulunmadığını söylemektedir. Mekke'de bir süre ikamet ettikten sonra civardaki havadar köylerden bir kadınla evlenerek oraya yerleşti. Kitapları Mekke'deki evinde dururdu. Hac mevsiminde hacceder ve talebelere hadis okuturdu.

Sahîh-i Buhârî'yi Buhârî'nin talebesi ve en önemli râvisi Firebrî'nin üç tanınmış öğrencisinden okumuş olması ve onlara ait üç nüshadan bir nevi tenkitli nüsha meydana getirerek onu Mekke'de hac mevsiminde yıllarca okutması kendisine ve nüshasına büyük şöhret kazandırdı. Bu hizmeti sebebiyle Sahîh-i Buhârî'nin üçüncü nesil râvileri içinde en önemlisi sayıldı. Sahîh-i Buhârî'nin güvenilir tenkitli bir metnini elde etmek isteyen Ali b. Muhammed el-Yûnînî (ö. 701/1302), kendisine kadar gelen pek çok nüshayı göz önüne alarak bunları dört gruba ayırdı. "He" rumuzuyla zikrettiği Ebû Zer nüshasını bu dörtlü gruptan biri kabul etti. İbn Hacer el-Askalânî, daha eski nüshalara sahip olduğu halde Ebû Zer nüshasını Fethu'l-bârî adlı şerhine esas aldı. Pek çok hadis talebesi bu önemli hadis kitabını Ebû Zer'den dinlemek için Mekke'ye gelirdi. Ölümünden sonra Sahîh-i Buhârî nüshasını Mekke'de okutan oğlu Ebû Mektûm Îsâ b. Ebû Zer, eseri kendisinden iki defa okuyup

Endülüslüler'e rivayet eden Ebû Abdullah İbn Manzûr, Ebü'l-Velîd el-Bâcî, İbn Dilhâs, şeyhülkurrâ İbn Şüreyh ve Ebû Sâlih el-Müezzin ona talebelik ettiler. İbn Abdülber en-Nemerî ile Hatîb el-Bağdâdî de kendisinden icâzet yoluyla rivayette bulundular.

Bağdat'ta bulunduğu sırada devrinin en büyük hadis âlimi sayılan hocası Dârekutnî'nin, yolda rastladığı genç âlim Bâkıllânî'yi kucaklayıp öpmesi Ebû Zerr'in Bâkıllânî'yi tanımasına vesile oldu. Bağdat'ta Ehl-i sünnet muhaliflerine karşı sünneti savunan Bâkıllânî'den kelâm ilmini ve Eş'arî'nin görüşlerini öğrendi; sonra da onun gibi fıkıhta Mâlikî, itikadda Eş'arî mezhebini benimsedi. Mekke'de kelâm ilmini Ebû Zer el-Herevî'den öğrenen Mağribli ve Endülüslü öğrencileri, daha önce aklî ilimlerin okutulmadığı memleketlerine bu ilimlerin girmesini sağladılar.

Ebû Zer 5 Zilkade 434'te (16 Temmuz 1043) Mekke'de vefat etti. 433 (1042) ve 435'te (1044) öldüğünü söyleyenler de vardır.

Eser yazmak ve talebe okutmak dışında bir şeyle meşgul olmayan Ebû Zer el-Herevî zâhidâne yaşar ve eline geçeni etrafındakilere dağıtırdı. Onun, talebesi Kayrevanlı fakih Ebû İmrân el-Fâsî ile arasında geçen şu olay dikkat çekicidir: Fâsî, Ebû Zerr'in köyde bulunduğu bir sırada Mekke'deki evine giderek kütüphanesine bakan memurdan, Herevî'den okuyacağı bazı kitapları istinsahına yardımcı olmasını istedi. Buna yetkisi bulunmadığını ifade eden kütüphane memuru istediği kitabı kendisinin alabileceğini söyledi; Fâsî de bazı kitapları istinsah etmeye başladı. Bunu duyan Ebû Zer hemen Mekke'ye geldi ve kitaplarını Fâsî'den geri alarak bunları ona rivayet etmeyeceğine yemin etti. Olayı nakleden Zehebî, hem Fâsî'nin hem de Herevî'nin davranışını aşırı bulur.

Eserleri. Ebû Zer el-Herevî'nin pek çok eser kaleme aldığı söylenir. Bunlardan bazıları şunlardır: 1. Fevâ᾿id. Bir nüshası, Bağdat'ta Evkaf Kütüphanesi'nde bir mecmua içinde bulunmaktadır (nr. 2886/9, Talas 3240). 2. Ehâdîs. Kahire'de Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de nüshası mevcuttur (Sezgin, I, 231). 3. el-Müstedrek ʿalâ Sahîhi'l-Buhârî ve Müslim. Zehebî, el-Müsnedü's-sahîhi'l-mücerred ʿale'l-Buhârî ve Müslim diye de anılan eseri görüp ondan faydalandığını söyler. 4. Muʿcemü'ş-şüyûh. Bazı kaynaklar eserde 1100 âlim hakkında bilgi verildiğini kaydetmekte, ancak kitabı iyi tanıdığı anlaşılan Abdülhay el-Kettânî eserde 329 âlim ile 620 hadisin yer aldığını söylemektedir (Fihrisü'l-fehâris, II, 611). Bunun dışında, Ebû Zerr'in kendileriyle görüştüğü halde rivayette bulunmadığı âlimlere dair bir eseri olduğu kaydedilmektedir. Muhtemelen bu iki eserdeki âlimlerin sayısı 1100'ü bulmaktadır.

Ebû Zerr'in bunlardan başka, kendisine gelen rivayetlerden faydalanarak kaleme aldığı Allah'ın sıfatlarına dair es-Sünne ve's-sıfât ile ed-Duʿâ᾿ (ed-Deʿavât), Fezâ᾿ilü'l-Kur᾿ân, Delâ᾿ilü'n-nübüvve, Fezâ᾿ilü Mâlik b. Enes, Mesânîdü'l-Muvatta᾿ (el-Muvatta᾿ât), Kerâmâtü'l-evliyâ᾿, el-Menâsik, Beyʿatü'l-ʿAkabe, Mâ ruviye fî

bismillâhirrahmânirrahîm, Fezâˀilü'l-ˁîdeyn, Fazlü yevmi ˁâşûrâˀ, er-Rüˀyâ ve'l-menâmât, er-Ribâ, el-Yemînü'l-fâcire ve şehâdetü'z-zûr ve et-Tefsîr adlı eserlerinin bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, XI, 141; İbn Asâkir, Tebyînü kezibi'l-müfterî, s. 255-256; Abdülgāfir el-Fârisî, Târîhu Nîsâbûr (nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1403, s. 1360; İbn Hayr, Fehrese, s. 286-287; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 115-116; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 514; Zehebî, Tezkîretü'l-huffâz, III, 1103-1108; a.mlf., Aˁlâmü'n-nübelâˀ, XVII, 554-563; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, V, 201-202; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müzheb, II, 132-133; Fâsî, el-ˁİkdü's-semîn, V, 539-541; Dâvûdî, Tabakatü'l-müfessirîn, I, 372-374; Keşfü'z-zunûn, I, 441; II, 1672-1673, 1735, 1830; Hediyyetü'l-ˁârifîn, I, 437-438; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 104-105; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 157-158, 159; II, 610-611; Kehhâle, Muˁcemü'l-müˀellifîn, V, 65-66; Ziriklî, el-Aˁlâm (Fethullah), IV, 66; Nüveyhiz, Muˁcemü'l-müfessirîn, I, 253; Sezgin, GAS, I, 231; a.mlf., Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 177-191; J. Fück - Halle, "Beitrage zur Überlieferungsgeschichte von Buhârî's Traditionssammlung", ZDMG, sy. 92 (1938), s. 72-75; J. A. Wakin, "Abū Darr Heravī", EIr., I, 269.

M. Yaşar Kandemir

İBN GAYLÂN (ابن غيلان) Ebû Tâlib Muhammed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Gaylân el-Bezzâz el-Hemdânî (ö. 440/1049) el-Gaylâniyyât olarak tanınan hadis cüzlerinin râvisi.

Bizzat kendisi, dedesi İbrâhim b. Gaylân'ın kayıtlarına göre Muharrem 347'de (Mart-Nisan 958) doğduğunu belirtmiştir. Ağabeyi Ebü'l-Kāsım Gaylân, Hatîb el-Bağdâdî'nin hocalarından güvenilir bir muhaddisti. İbn Gaylân, başta Ebû Bekir eş-Şâfiî olmak üzere Nîşâburlu muhaddis İbrâhim b. Muhammed el-Müzekkî, Basralı hadis râvisi Ebü'l-Hasan Ali b. Kāsım en-Neccâd gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de Hatîb el-Bağdâdî, Ebü'l-Fazl İbn Hayrûn, kıraat âlimi İbn Sivâr el-Bağdâdî, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed el-Beredânî, Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc hadis öğrendi. Hatîb el-Bağdâdî'nin belirttiğine göre sadûk bir râvi olan İbn Gaylân 6 Şevval 440 (14 Mart 1049) tarihinde Bağdat'ta vefat etti ve Derbüabde'deki evine defnedildi.

Zehebî, İbn Gaylân'ın hocası Ebû Bekir eş-Şâfiî'den 352-354 (963-965) yılları arasında rivayet ettiği 10.000 hadisin on bir cüz tuttuğunu yazmıştır. Ebû Bekir eş-Şâfiî'nin rivayetleri el-Fevâˀid adıyla bilinmekle beraber İbn Gaylân onun en genç öğrencisi olduğu ve uzun bir hayat sürmesi sebebiyle bu hadisleri Ebû Bekir eş-Şâfiî'den en son kendisi rivayet ettiği için eser el-Ġaylâniyyât diye tanınmıştır. Fevâˀidü'l-Bezzâz (Ziriklî, VII, 21) ve el-Fevâˀidü'l-münteḫabetü'l-ˁavâlî ˁani'ş-şüyûḫi'l-meşhûre bi'l-Ġaylâniyyât diye anılan eseri Dârekutnî (ö. 385/995) tahrîc etmiş (bu çalışmanın beş cüzü Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır, bk. Fuâd Seyyid, II, 197), ayrıca eserde bulunan ve Ebû Bekir eş-Şâfiî'den itibaren dört râvi ile Hz. Peygamber'e ulaşılan (rubâî) rivayetleri de el-Eḥâdîs̱ü'r-rubâˁiyyât adıyla bir araya getirmiştir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 85/2). Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), eserin Dârekutnî tarafından yapılan tahrîcinin on bir cüzden

meydana gelen bir cilt içinde özel kütüphanesinde bulunduğunu ve kendisinin onu âlî senedlerle rivayet ettiğini söylemektedir (Tâcü'l-ʿarûs, VIII, 54). el-Ġaylâniyyât'ın muhtelif kısımları British Museum'da (Suppl., 135, Or. 3059, 136), Tübingen Üniversitesi Kütüphanesi'nde (nr. 96), Mekke'de Mektebetü'l-Harem'de (Hadis, nr. 579) ve Kahire'de (Sezgin, I, 191) bulunmaktadır. Heysemî'nin eser üzerinde Tertîbü eḥâdîs̱i'l-Ġaylâniyyât adıyla bir çalışma yaptığı kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Tâcü'l-ʿarûs, VIII, 54; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, III, 234-235; XII, 333-334; Sem'ânî, el-Ensâb, IX, 204-205; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VIII, 139-140; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 552; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 598-600; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 421-440, s. 492-494; a.mlf., el-ʿİber, II, 277; a.mlf., Düvelü'l-İslâm, Beyrut 1405/1985, s. 227; İbnü'l-Verdî, Tetimmetü'l-Muḫtaṣar fî aḫbâri'l-beşer (nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî), Beyrut 1389/1970, I, 530; Safedî, el-Vâfî, I, 119; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 58-59; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 265; İbnü'l-Gazzî, Dîvânü'l-İslâm (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1411/1990, III, 399; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VII, 21-22; Fuâd Seyyid, Fihristü'l-maḫṭûṭât, Kahire 1382/1962, II, 197; Sezgin, GAS, I, 191, 232.

M. Yaşar Kandemir

SÛRÎ, Muhammed b. Ali(محمّد بن علي الصوري)Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Abdillâh es-Sûrî (ö. 441/1049) Hadis âlimi ve şair.

376 (986) veya 377 (987) yılında Lübnan'ın güneyindeki sahil şehri Sûr'da doğdu, Sâhilî ve Şâmî nisbeleriyle de anılır. İlk eğitimini Sûr'da aldı. Sekiz yaşlarında iken şair ve edip Ebû Muhammed Hasan b. Hâmid'den şiir dinledi. 389'da (999) Sayda'da İbn Cümey' el-Gassânî ve Muhammed b. Leys el-Mevsılî'den hadis öğrendi. Daha sonra Trablus'ta muhaddislerin ve edebiyatçıların meclislerine devam etti. Humus'ta şiir öğrenimini sürdürdü. Askalân'da Ebü'l-Feth Ahmed b. Mutarrif el-Askalânî'den edebiyat okudu, şiirlerini ve diğer eserlerini rivayet etmek üzere ondan icâzet aldı. Tahsilini ilerletmek maksadıyla Mısır'a gitti; orada birkaç yıl kalarak hadis hâfızı Abdülganî b. Saîd el-Ezdî başta olmak üzere birçok âlimden hadis yazdı. Önceleri şiir ve edebiyatla meşgul olan Sûrî yaşı ilerledikten sonra hadis tahsiline ağırlık vererek hadis meclislerine devam etti. Enbâr, Kûfe, Basra ve Ukberâ'yı bu amaçla dolaştı. Onun sadece Basra'da 400 hocadan faydalandığı belirtilmiştir (İbnü'l-Cevzî, XV, 322). Sûrî 418'de (1027) hayatının sonuna kadar kalacağı Bağdat'a yerleşti. Orada hadis hâfızları Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el-Hallâl, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nuaymî gibi âlimlerden faydalandı ve hadis ilminde önemli şahsiyetler arasında yer aldı. Bu sebeple hocası Abdülganî el-Ezdî de kendisinden rivayette bulunmuş, bazan adını açıkça zikretmiş, bazan da kinayeli bir ifadeyle ondan Verd b. Ali diye söz etmiştir.

Sûrî'nin önde gelen talebesi Hatîb el-Bağdâdî onunla uzun müddet beraber oldu ve kendisinden çok miktarda hadis yazdı. Ebü'l-Hüseyin b. Tuyûrî, Sûrî öldüğünde onun

kız kardeşinin yanında on iki çuval kitabı bulunduğunu, Hatîb el-Bağdâdî'nin bu bölgeye gittiğinde Târîḫu Baġdâd dışında kalan eserlerinin çoğunu Sûrî'nin bu kitaplarından istifade ederek yazdığını ileri sürmüşse de (Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, IV, 21-22) Zehebî çeşitli kimseler tarafından nakledilen bu iddianın doğru olmadığını belirtmekte, Hatîb'in hâfıza gücü, hadis seyahati, hadis öğrenme ve onu anlama bakımından Sûrî'den daha üstün olduğunu söylemektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 283). Sûrî'nin diğer talebeleri arasında Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc, Ebü'l-Velîd el-Bâcî ve Kādılkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegānî de bulunmaktadır. Elinden kan aldırdıktan sonra bir daha iyileşemeyen Sûrî 29 Cemâziyelâhir 441'de (28 Kasım 1049) Bağdat'ta vefat etti ve Bağdat Camii Kabristanı'na defnedildi.

Hadis ilmine olan vukufu ve derinliğiyle bilinen Sûrî'nin bu yönüne işaret eden Hatîb el-Bağdâdî "Bağdat'a hadis ilmini ondan daha iyi bilen bir kimse gelmedi" demiştir. Sûrî çok kuvvetli olan hâfızasına dil uzatanlara, "Resûlullah'ın hadislerinden hangisini istiyorsanız senedini söyleyin, size metnini okuyayım, yahut metnini okuyun, size senedini bildireyim" diye karşılık vermiştir (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1115-1116). Onun hadis öğrenme ve öğretmedeki titizliği dile getirilmekte, bazan bir hadisi şeyhine defalarca okuduğu, hatasını gördüğü zaman şeyhini bile tenkit etmekten çekinmediği, bir râvinin ve rivayetinin doğruluğundan emin olmadıkça ondan kesinlikle hadis rivayet etmediği belirtilmektedir. Bir gözü görmemesine rağmen bir ciltlik yazıyı bir risâleye sığdıracak kadar ince yazı yazma yeteneğine sahipti. Sûrî aynı zamanda güzel ahlâklı, geçimli, nüktedan ve şakacı bir kişiliğe sahipti. Hadis rivayet ederken şaka yapması dolayısıyla eleştirilmiş, o da bu konuda kendisini kınayanlara şiirle cevap vermiştir. Hadisçileri ve hadis ilmini eleştirenlere reddiye mahiyetinde şiirler yazmıştır. Sûrî, Hanbelî mezhebine bağlıydı. Ömrünün sonlarında zühde meyletti. Onun bayram ve teşrik günleri dışında bütün yılı oruçlu geçirdiği kaydedilmiştir.

Eserleri. 1. el-Fevâʾidü'l-ʿavâli'l-müʾerreḫa mine'ṣ-ṣıḥâḥi ve'l-ġarâʾib. Sûrî, akranı olan Ali b. Muhassin et-Tenûhî'nin rivayet ettiği, on dokuzu hadis olmak üzere âlî isnadlı yirmi beş rivayeti bu çalışmasında tahrîc etmiştir (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 1406/1985, 5. cüz). 2. el-Fevâʾidü'l-müntekāt ve'l-ġarâʾibü'l-ḥisân ʿani'ş-şüyûḫi'l-Kûfiyyîn. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Alevî'den seçtiği rivayetleri bu çalışmasında bir cüzde toplamıştır (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 1407/1987). 3. Baḳıyye min mecmûʿati eḥâdîs̱ maʿa mülâḥazâtin fî naḳdi'l-esânîd. Fuat Sezgin'in British Museum'da (Mahtûtât Şarkıyye, nr. 3057/2, vr. 45-46) nüshasının bulunduğunu belirttiği risâle, el-Fevâʾidü'l-ʿavâli'l-müʾerreḫa mine'ṣ-ṣıḥâḥ ve'l-ġarâʾib'in sonunda Fevâʾid fî naḳdi'l-esânîd adıyla yayımlanmıştır (s. 109-114). Sûrî'nin bazı eserler üzerine yazdığı notları ve tenkitleri de bulunmaktadır. Dârekutnî'nin Ẕikru esmâʾi't-tâbiʿîn'e dair yazdığı hâşiyenin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'ndedir (nr. 40/4). Ayrıca Dârekutnî'nin Ricâlü'l-Buḫârî ve Müslim adlı

eseri hakkında hâşiyeleri, Berdîcî'nin Ṭabaḳātü'l-esmâʾi'l-müfrede mine'ṣ-ṣaḥâbe ve't-tâbiʿîn ve aṣḥâbi'l-ḥadîs̱'i ile İbn Sa'd'ın eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ'sı üzerine notları ve eleştirileri bulunduğu belirtilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Ali b. Muhassin et-Tenûhî, el-Fevâʾidü'l-ʿavâli'l-müʾerreḫa mine'ṣ-ṣıḥâḥ ve'l-ġarâʾib (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1406/1985, neşredenin girişi, s. 11-42; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, III, 103; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), III, 565; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XV, 322-324; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, III, 433-434; a.mlf., Muʿcemü'l-üdebâʾ, IV, 21-22; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, III, 308-311; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1114-1117; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 627-631; XVIII, 283; Sezgin, GAS (Ar.), I, 483.

Nuri Topaloğlu

EBÛ NASR es-SİCZÎ أبو نصر السجزي Ebû Nasr Ubeydullāh b. Saîd b. Hâtim es-Siczî (ö. 444/1052) Hadis hâfızı.

Sicistan'ın Vâil köyünden olduğu için es-Siczî ve el-Vâilî, Bekir b. Vâil kabilesine nisbetle de el-Bekrî nisbeleriyle anılmaktadır. es-Siczî nisbesinin yanlışlıkla eş-Şecerî diye yazıldığı da görülmektedir. Fıkıh ilmini Hanefî fakihi olan babasından öğrendi. 400 (1009) yılı civarında hadis tahsiline başladı. Bu maksatla Hicaz, Şam, Irak ve Horasan'a seyahatler yaptı. Hâkim en-Nîsâbûrî, Abkasî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî gibi âlimlerden faydalandı. Kendisine de kıraat âlimi Ebû Ma'şer et-Taberî, Ebû İshak el-Habbâl, Sehl b. Bişr el-İsferâyînî ve Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc gibi âlimler talebelik ettiler.

Önceleri Mısır'a, daha sonra Mekke'ye yerleşti. Talebesi muhaddis Habbâl'den, güçlü hâfızasıyla ünlü hadis hâfızı Muhammed b. Abdullah es-Sûrî ile (ö. 441/1049) onu mukayese etmesini istediler. Habbâl, hocasının ezberinin Sûrî gibi elli muhaddisten daha güçlü olduğunu söyledi. Hadislerin rivayet şekilleri ve râvilerin halleri konusunda derin bilgiye sahip olan es-Siczî, yaptığı önemli tartışmalarda Selef görüşünü savunurdu.

Ebû Nasr, geçim sıkıntısı çekmesine rağmen ilim tahsilinden elde edeceği sevabı kaybetmemek için dünyevî menfaatlerden uzak durdu. Habbâl'in, bizzat yanında bulunduğunu belirterek naklettiğine göre bir gün bir kadın Ebû Nasr'ın evine gelerek kendisine bin dinar vermek istedi. Sonra da evlilikte gözü olmamakla beraber sadece ona hizmet edebilmek için kendisini zevceliğe kabul etmesini teklif etti. Dünyalık için evlenmenin ilimden beklediği sevabı azaltacağını düşünen Ebû Nasr, parayı kabul etmediği gibi kadının evlenme teklifini de reddetti.

Ebû Nasr es-Siczî Muharrem 444'te (Mayıs 1052) Mekke'de vefat etti.

Kaynaklarda onun muhtelif eserleri bulunduğu söylenmekteyse de bunlardan sadece el-İbânetü'l-kübrâ'nın adı zikredilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olmadığını

ispat etmek için kaleme aldığı bu hacimli eserin onun hadis ilmindeki otoritesini gösterdiği kabul edilmekte, fakat eserin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir. Bağdatlı İsmâil Paşa, Ali el-Kārî'den naklen onun tarihe dair bir eseri olduğunu kaydeder.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 570; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, V, 356; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, III, 1118-1120; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 654-657; Kureşî, el-Cevâhirü'l-mudıyye, II, 294, 495; Fâsî, el-ʿİkdü's-semîn, V, 307-308; İbn Hacer, Tebsîrü'l-müntebih (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî – Muhammed Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), II, 727; IV, 1477; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, (Lecne), s. 428; Keşfü'z-zunûn, I, 2; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 648; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 39.

Ali Osman Koçkuzu

SEMMÂN, İsmâil b. Ali (إسماعيل بن علي السمّان Ebû Sa'd İsmâîl b. Alî b. el-Hüseyn es-Semmân er-Râzî (ö. 445/1053) Mu'tezilî hadis hâfızı.

370 (980) yılı civarında Rey'de doğdu. Ailesi yağ ticareti yaptığı için "Semmân" lakabıyla anıldı. 380'den (990) sonra hadis tahsiline başladı. Muhallis, İbn Ebû Nasr et-Temîmî ve Abkasî gibi muhaddislerden hadis öğrendi. Tahsil için Irak, Suriye, Hicaz, Mağrib ülkeleri başta olmak üzere pek çok yere seyahat etti. 3000'den çok (bir rivayete göre 3600) âlimden faydalandığı zikredilmişse de Zehebî bunun mümkün olamayacağını ifade etmektedir (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 121-123). Hayatının sonlarına doğru hadis öğrenmek amacıyla İsfahan'a gitti. Hadis ricâli, ensâb, kıraat, ferâiz konularında kendini yetiştirdi. Hanefî fıkhı, Hanefî âlimleri, Ebû Hanîfe ile Şâfiî arasındaki ihtilâf konuları ve Zeydiyye fıkhı sahalarında söz sahibiydi. Kelâma dair görüşlerinde Mu'tezile kelâmcılarından Ebü'l-Hüseyin el-Basrî ile Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin etkisinde kaldığı belirtilmektedir. Kendisinden sûfî muhaddis Abdülazîz b. Ahmed el-Kettânî, Kavvâs diye bilinen yeğeni Tâhir b. Hüseyin el-Bağdâdî, Hatîb el-Bağdâdî ve Ebû Ali el-Haddâd gibi âlimler rivayette bulundu.

24 Şâban 445'te (9 Aralık 1053) Rey'de vefat eden Semmân, Taberek dağında Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin kabrinin yakınına defnedildi. Onun bu tarihten iki yıl önce veya iki yıl sonra öldüğü de zikredilmiştir.

Zehebî Semmân'ın sadûk, mütkın, fakat koyu bir Mu'tezilî olduğunu söylemekte, geniş ilmine rağmen bu ekolü benimsemesine hayret etmekte, hadis yazmayan birinin İslâm'ın tadını alamayacağına dair sözüne temas ederek, "Eğer kendisi İslâm'ın tadını alsaydı hadisten faydalanırdı" demektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 59). Kaynaklarda belirtildiğine göre Semmân zâhidâne yaşar, kimseden bir şey istemez, bir şey kabul etmez, kimseye haksızlık yapmazdı. Onun bütün meşgalesi Kur'an okumak, ibadet etmek, talebe yetiştirmek, hadis rivayet etmek ve irşadda bulunmaktı. Hiç evlenmeyen Semmân hayatı boyunca biriktirdiği kitaplarını müslümanlara vakfetmiştir.

Eserleri. 1. el-Muvâfaḳa beyne Ehli'l-beyt ve'ṣ-ṣaḥâbe ve mâ revâhu küllü ferîḳın fî ḥaḳḳi'l-âḫar. Kitapta Ehl-i beyt ile sahabenin fazileti ve onların birbirleri hakkında söyledikleri güzel sözler ele alnmış olup, Muhammed Kürd Ali eserin bir nüshasının Dârü'l-kütübi'l-Mısrıyye'de bulunduğunu belirtmektedir (bk. bibl.). Zemahşerî tarafından senedleri ve mükerrerleri çıkarılarak el-Muḫtaṣar min Kitâbi'l-Muvâfaḳa beyne Ehli'l-beyt ve'ṣ-ṣaḥâbe adıyla kısaltılan eserde (nşr. Seyyid İbrâhim Sâdık, Kahire 1422/2001) Hz. Ali'nin Ebû Bekir ile Ömer'i öven sözleri yer almakta, Hz. Ebû Bekir hakkında, "O dört konuda benden ileridir" (s. 30); "O insanların en cesurudur" dediği (s. 43), kendisi varken Ebû Bekir'e biat etmeyi doğru bulmayan Ebû Süfyân'a yanlış düşündüğünü söylediği (s. 45-46), Ebû Bekir'in vefatında onun üstün vasıflarını dile getiren bir konuşma yaptığı (s. 52-58), Hz. Ebû Bekir ile Ömer aleyhinde konuşanları azarladığı, onların Resûlullah'ın kardeşleri ve vezirleri olduğunu ifade ettiği, onları sevenlerin mümin, buğzedenlerin ise fâcir olduğunu söylediği (s. 113-122) dikkati çekmektedir. 2. el-Bustân fî tefsîri'l-Ḳurʾân. On ciltten meydana geldiği kaydedilen eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 3. er-Riyâż fi'l-eḥâdîs̱ (Îżâḥu'l-meknûn, I, 602). 4. el-Mecâlisü'l-miʾeteyn (Sem'ânî, III, 292). 5. Sefînetü'n-necât. İmâmiyye fırkasına dairdir. 6. ed-Dâʿî ilâ vedâʿi'd-dünyâ (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 210). Semmân'ın ayrıca Muʿcemü'ş-şüyûḫ (el-Meşyeḫa, el-Muʿcem), Muʿcemü'l-büldân (İbnü'l-Adîm, IV, 1706) ve el-Müselselât adlı eserlerinin olduğu zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), III, 292-293; İbnü'l-Adîm, Buġyetü'ṭ-ṭaleb (Zekkâr), IV, 1706-1716; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, I, 424-427; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 55-60; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 121-123; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, I, 239; İbn Hacer el-Askalânî, Lisânü'l-Mîzân (nşr. M. Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1416/ 1996, I, 649-651; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 210; Îżâḥu'l-meknûn, I, 181, 602; II, 18; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 59, 142; Bedrân, Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳ, III, 38-39; Mustafa Bilgin, Tefsirde Mutezile Ekolü (doktora tezi, 1991), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 191-196; M. Kürd Ali, "el-Muvâfaḳa beyne Ehli'l-beyt ve's-ṣaḥâbe", MMLADm., XVI/1-2 (1941), s. 278-279.

M. Yaşar Kandemir

HALÎLÎ, Ebû Ya'lâ (أبو يعلى الخليلي) Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî el-Kazvînî (ö. 446/1055) el-İrşâd adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı.

İran'ın Kazvin şehrinde 366 (976) yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir (Halîlî, el-İrşâd, nâşirin mukaddimesi, I, 17-18). İlme düşkün bir aile içinde yetişen Halîlî ilk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra Bağdat, Nîşâbûr, Kûfe, Cürcân ve İsfahan gibi önemli ilim merkezlerinde öğrenimini sürdürdü. Ebü'l-Kāsım Abdülazîz b. Ahmed el-Müzekkî, kıraat âlimi Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Kazvînî, Dârekutnî, kıraat âlimi ve muhaddis Ebû Hafs el-Kettânî, Ebü'l-Hüseyin Ali b. Muhammed el-Mervezî, Ebû Tâhir el-Muhallis ve Hâkim en-Nîsâbûrî'nin ders halkalarına katıldı; hadis hâfızı İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî, İbn Şâhin ve Gıtrîfî gibi âlimlerden icâzet aldı. Tahsilini

tamamladıktan sonra Kazvin'e dönen ve ilmî faaliyetini orada devam ettiren Halîlî'den hocası Ebû Bekir b. Lâl, İsmâil b. Mâkî el-Kazvînî ve hadis âlimi olan oğlu Ebû Zeyd Vâkıd b. Halîl rivayette bulundular. Kazvin kadılığı yapan ve özellikle hadis ricâliyle ilelü'l-hadîs konusunda geniş bilgiye sahip sika bir hadis hâfızı olan Halîlî 446 (1055) yılının sonlarına doğru vefat etti.

Eserleri. 1. el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱. Çeşitli kaynaklarda el-İrşâd fî maʿrifeti'r-ricâl (muḥaddis̱în, aḥvâli'r-ruvât, ʿulemâʾi'l-bilâd) gibi farklı adlarla da zikredilir. Halîlî'den sonra yazılan ricâle dair kitaplara kaynaklık eden eser şehir adlarına göre düzenlenmiş olup Yemen, Bahreyn, Yemâme, Kuzey Afrika ve Endülüs bölgelerinde bulunan şehirler zikredilmemiştir. Eserde, tâbiîn neslinden itibaren 446 (1055) yılına kadar olan dönemde önceki ricâl kitaplarında bulunmayan bazı âlimlere de yer verilmiş, durumları cerh ve ta'dîl yönünden incelenmiş, âlimler şehirlere göre ve kronolojik sıra ile ele alınırken bazan bu sıra bozulmuştur. el-İrşâd'ın bir özelliği de aynı aileden birkaç nesil boyunca yetişen muhaddisleri tanıtması ve bunların birbirleriyle olan yakınlık derecesini göstermesidir. Zehebî, müellifinden gelen bir senedle dinlediğini söylediği eseri beğenmekle beraber hakkında, "Sanki ezbere yazılmış, çeşitli kusurlarla dolu" ifadesini kullanmıştır (Tezkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1124). Kitapta yer alan 257'si merfû pek çok rivayetin ve hadis terimleri hakkındaki bilgilerin ancak güvenilir kaynaklarla teyit edildikten sonra kullanılabileceği kanaati yaygındır. Bununla birlikte özellikle muhaddislerin cerh ve ta'dîline dair verilen mâlumatın değerli olduğu kabul edilmiştir. Ebû Tâhir es-Silefî'nin (ö. 576/1180) aynı adla ihtisar ettiği eserde, Endülüs'ten Mâverâünnehir'e kadar otuz bir şehirden mükerrerleriyle birlikte 933 (veya 914) muhaddis tanıtılmaktadır. Kāsım b. Kutluboğa tarafından alfabetik olarak yeniden düzenlendiği belirtilmekle birlikte bunun günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir. el-İrşâd'ın Mısır ve Suriye muhaddisleriyle ilgili bölümü Asiyâ Gülibân Ali'nin tahkikiyle yayımlanmıştır (Bağdat 1404/1984). Eser ayrıca, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd'da el-Muḥaddis̱ el-H̱alîlî ve Kitâbühû fî ʿulemâʾi'l-bilâd adıyla bir doktora tezi hazırlamış olan Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs tarafından, Silefî'nin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (Ayasofya, nr. 2951) İntiḫâbu Kitâbi'l-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ adlı müntehabı esas alınarak el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ adıyla üç cilt halinde neşredilmiştir (Riyad 1409/1989). 2. el-Fevâʾidü'ş-şettâ. Bir nüshası Râmpûr'da bulunmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., I, 618).

Halîlî'nin bunlardan başka Târîḫu Ḳazvîn, Feżâʾilü Ḳazvîn, Meşyeḫa, Meşâyiḫu İbn Seleme el-Kettân ve Cüzʾ (fî ṭuruḳi ḥadîs̱i'l-aʿmâ ellez̠î seḳaṭa fi'l-biʾr) adlı eserlerinin bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Ya'lâ el-Halîlî, el-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ (nşr. M. Saîd b. Ömer İdrîs), I-III, Riyad 1409/1989, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, I, t -149;

İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, III, 174; Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî, et-Tedvîn fî aḫbâri Ḳazvîn (nşr. Azîzullah el-Utâridî), Beyrut 1408/1987, I, 3-5; II, 501-504; İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1988, s. 262; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 458; İbn Hallikân, Vefeyât, VI, 142; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1123-1125; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 190; XVII, 666-668; a.mlf., Düvelü'l-İslâm, Beyrut 1405/1985, s. 229; a.mlf., el-ʿİber, II, 289; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, III, 63; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 261; a.mlf., Taġlîḳu't-taʿlîḳ (nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekī), Amman 1405/1985, V, 385; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 221, 270, 384; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 431; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 70; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 274; Rûdânî, Ṣılatü'l-ḫalef bi-mevṣûli's-selef (nşr. Muhammed Hacî), Beyrut 1408/1988, s. 105; Dihlevî, Bustânü'l-muhaddisîn, s. 130; Brockelmann, GAL, I, 446; Suppl., I, 618; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 350-351; Ziriklî, el-Aʿlâm, II, 368; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 130-131; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 507-509; ʿÂlemü'l-kütüb, VI/1, Riyad 1985, s. 141.

Kemal Sandıkçı

TENÛHÎ, Ali b. Muhassin (علي بن المحسّن التنوخي) Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Muhassin b. Alî et-Tenûhî es-Sagīr (ö. 447/1055) Kadı, edip ve hadisçi.

15 Şâban 355 (6 Ağustos 966) tarihinde Basra'da doğdu. Tenûhî es-Sagīr diye de bilinir. Kadı olan babası Ebû Ali Muhassin, İmâmiyye'nin önde gelen fakih ve şairlerinden, Tenûhî el-Kebîr olarak da anılan ve çeşitli yerlerde kadılık yapan dedesi Ali b. Muhammed devrin önde gelen âlimlerindendir. Ali b. Muhassin başta babası olmak üzere Abdullah b. İbrâhim ez-Zeynebî, Ali b. Muhammed b. Saîd er-Rezzâz, Ali b. Muhammed Keysân ve Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Askerî gibi hocalardan ders aldı. Daha sonra Bağdat'a giderek dönemin en seçkin âlimlerinden Alemülhüdâ Şerîf el-Murtazâ'dan faydalandı, onun yakınları ve dostları arasına girdi. Büyük şair ve edip Ebü'l-Alâ el-Maarrî ile dostluk kurup kendisinden yararlandı ve ondan rivayetlerde bulundu. Tenûhî ailede gelenek halini alan kadılık mesleğine intisap ederek Medâin, Azerbaycan, Beredân ve Karmîsîn gibi yerlerde bu görevi yürüttü. Zehebî, Mu'tezilî ve Şiî temayüllü olmasından dolayı Tenûhî'yi eleştiren Ebü'l-Fazl İbn Hayrûn ve Şücâ' ez-Zühelî'nin rivayetlerini naklettikten sonra Büveyhîler döneminde yaşayıp devlet hizmetinde bulunan bir kimsenin bunlardan kolay kolay kurtulamayacağını belirterek Tenûhî'yi savunur (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 650). Hatîb el-Bağdâdî de onu şehâdeti makbul ve hadis konusunda güvenilir bir kimse diye nitelendirir (Târîḫu Baġdâd, XII, 77-79). Tenûhî 2 Muharrem 447 gecesi (3 Nisan 1055) Bağdat'ta vefat etti. Cenazesinde bulunduğunu belirten Hatîb el-Bağdâdî, Derbüttel semtindeki evinde defnedildiğini söyler. Resmî görevleri yanında eser telifiyle ve öğretimle meşgul olan Tenûhî'nin özellikle Bağdat'ta olduğu dönemde çok

sayıda öğrenci yetiştirdiği ve bunların kendisinden hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Öğrencileri arasında oğlu Ebü'l-Hasan Muhammed et-Tenûhî, Hatîb el-Bağdâdî, Şeyhüttâife Ebû Ca'fer et-Tûsî, Übey en-Nersî, Hasan b. Muhammed el-Bâkarhî, Hüseyin b. Muhammed ez-Zeynebî, Ebû Şücâ' Behrâm b. Behrâm ve Ebü'l-Kāsım b. Husayn sayılabilir.

Eserleri. Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'l-Eşribe'sinin râvisi olan Tenûhî'nin iki eseri bilinmektedir. 1. el-Fevâʾidü'l-ʿavâli'l-müʾerreḫa mine'ṣ-ṣıḥâḥ ve'l-ġarâʾib. Kütüb-i Sitte'de yer alan sahih hadislerle tek bir râvisi bulunduğu için garîb olarak değerlendirilmesine rağmen sahih kabul edilen on dokuzu hadis olmak üzere âlî isnadlı yirmi beş rivayetin ele alınıp incelendiği bir eserdir. Kitabın Muhammed b. Ali es-Sûrî tarafından tahrîc edilen beşinci cüzünü Ömer Abdüsselâm Tedmürî yayımlamıştır (Trablusşam 1406/1985). 2. Leṭâʾifü'l-aḫbâr ve teẕkiretü üli'l-ebṣâr. İlki Hz. Peygamber'e, diğerleri Arap edip, şair ve ileri gelenlerine ait zarif ve ibret verici yüz haberi içeren bir eserdir (nşr. Ali Hüseyin Bevvâb, Riyad 1413/1993). Tenûhî'nin Hz. Ali ile Hasan ve Hüseyin'i öven şiirlerinin, ayrıca hocası Şerîf el-Murtazâ'nın hayatı ve özellikleriyle ilgili bir telifinin bulunduğu belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XII, 77-79, 115; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XIV, 110-124; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 162; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVII, 650-651; a.mlf., el-ʿİber, III, 214; Abdullah Efendi el-İsfahânî, Riyâżü'l-ʿulemâʾ ve ḥiyâżü'l-fużalâʾ (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Kum 1401, IV,184; Hasan es-Sadr, Teʾsîsü'ş-Şîʿa fî ʿulûmi'l-İslâm, Beyrut 1401/1981, s. 107-108; Aʿyânü'ş-Şîʿa, VIII, 333; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 323; Şehîdî Sâlihî, "Tenûḫî Ṣaġīr", DMT, V, 121-122.
Mustafa Öz

İBN BATTÂL el-KURTUBÎ (ابن بطّال القرطبي) Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (ö. 449/1057) Buhârî şârihi.

Aslen Kurtubalı (Cordoba) olup İbnü'l-Leccâm (bazı kaynaklarda Lahhâm) diye de anılır. Ailesinin iç karışıklıklar yüzünden taşındığı Belensiye'de (Valencia) tahsilini tamamladıktan sonra Lûrka (Lorca) Kalesi'ne kadı tayin edildi ve bir müddet burada görev yaptı. Ebû Ömer et-Talemenkî, Ebû Ömer İbn Afîf, Ebü'l-Mutarrif el-Kanâziî el-Kurtubî, Yûnus b. Abdullah b. Mugīs el-Kurtubî, Kadı Mühelleb b. Ebû Sufre, Ebû Muhammed İbn Bennûş, Kādılkudât Ebü'l-Velîd İbnü's-Saffâr ve İbnü'l-Faradî gibi âlimlerden ders aldı. Talebeleri arasında Ebû Dâvûd el-Mukrî ve Abdurrahman b. Beşerî gibi şahsiyetler bulunmaktadır. Muhaddis olması yanında Mâlikî fıkhını da bilen İbn Battâl itikadda Eş'arî mezhebini benimsemişti; zekâsı, güçlü hâfızası ve güzel yazısıyla tanınırdı. 29 Safer 449'da (7 Mayıs 1057) Belensiye'de vefat etti. Vefat tarihi bazı kaynaklarda 444 (1052) olarak da zikredilmektedir.

İbn Battâl'in Şerḥu'l-Câmiʿi'ṣ-ṣahîḥ'i (Şerḥu İbn Baṭṭâl ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî) Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin ilk şerhlerinden olup aynı eser için daha sonra yazılan şerhlerin

vazgeçilmez kaynağı olmuştur. İbn Hacer Fetḥu'l-bârî'de, Aynî ʿUmdetü'l-ḳārî'de bu eserden faydalanmış, Aynî onun metodunu kendi şerhine esas almıştır. Eserde önce şerhedilecek hadisin râvileri hakkında bilgi verilmiş, hadisin izahı yapıldıktan sonra Mâlikî fıkhı esas olmak üzere hadisten elde edilen fıkhî hükümler kaydedilmiştir. Eserin I, III ve IV. ciltleri Mektebetü'l-Ezher'de (Şeyh Muhammed el-Emîr, nr. 3837 [53105]), II. cildinin 776'da (1374) istinsah edilen bir nüshası Fas Karaviyyîn (eski nr. 423, 245 varak [bk. M. Âbid el-Fâsî, I, 141]) ve Princeton Üniversitesi (nr. 1349), V. cildi Dublin'de Chester Beatty (nr. 4785) kütüphanelerindedir (Ziriklî, IV, 285; M. Âbid el-Fâsî, I, 141-142). Ayrıca Mağrib neshiyle tahminen VIII. (XIV.) yüzyılda yazılmış baş tarafı noksan I. cildi Medine'de el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye'de (nr. 38) ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Medine, nr. 230, 261 varak), ilk iki cildi Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde (nr. 211/1, 293 varak, 211/2, 292 varak), dört ciltten oluşan bir nüshası Kahire'de Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Tal'at, Hadis, nr. 856) bulunmaktadır.

Fuat Sezgin'in Merakeş İbn Yûsuf Kütüphanesi'nde (nr. 485) olduğunu haber verdiği yazma ise (GAS, I, 118) bu kütüphanenin yeni katalogunda görülmemektedir. İbn Battâl'in bunun dışında ez-Zühd ve'r-reḳāʾiḳ ve el-İʿtiṣâm fi'l-ḥadîs̱ adlı iki eserinden söz edilmekteyse de bunların günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. Saîd Ahmed A'râb), Rabat 1403/1983, VIII, 160; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla, II, 414; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 47-48; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 441-460, s. 233-234; a.mlf., el-ʿİber, III, 219; Safedî, el-Vâfî, XXI, 79-80; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, II, 105-106; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 119, 546; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 283; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 115; Brockelmann, GAL Suppl., I, 261; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VII, 87; Karatay, Arapça Yazmalar, II, 42; Sezgin, GAS, I, 118; M. Âbid el-Fâsî, Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti'l-Ḳaraviyyîn, Dârülbeyzâ 1399/1979, I, 141-142; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 285; Sıddîk b. Arabî, Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti İbn Yûsuf bi-Merrâküş, Beyrut 1414/1994; Fuâd Seyyid, "Nevâdirü'l-maḫṭûṭât fî Mektebeti Ṭalʿat", MMMA (Kahire), III/2 (1377/1957), s. 231; "Min nevâdiri'l-maḫṭûṭât: Kitâbü Şerḥi İbn Baṭṭâl", ME, LV/1 (1982), s. 104-106; el-Kāmûsü'l-İslâmî, I, 324.

Talat Sakallı

EBÜ'l-FAZL er-RÂZÎ أبو الفضل الرازي Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ahmed b. el-Hasen b. Bündâr er-Râzî el-İclî (ö. 454/1062) Kıraat ve hadis âlimi.

Aslen Reyli olup 371'de (981) Mekke'de doğdu. Büyük dedesine nisbetle İbn Bündâr diye de anılmaktadır. Öğrenimine Mekke'de başlayarak babasından ve Ahmed b. Firâs el-Abbâsî, Ali b. Ca'fer es-Sîrevânî gibi âlimlerden hadis dinledi. On üç yaşında iken tahsilini ilerletmek üzere hayatı boyunca sürdüreceği ilmî seyahatlerine başladı. Rey'de Ca'fer b. Fennâkî, Nîşâbur'da Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Bağdat'ta Ebü'l-Hasan er-Rifâ', Dımaşk'ta Abdülvehhâb el-Kilâbî, İsfahan'da Ebû Abdullah İbn Mende'den hadis dersleri aldı. Mısır'da tanıdığı Ebû Müslim el-Kâtib'den hadis rivayet etti. Basra, Kûfe, Harran, Tüster, Ruha, Fesâ, Humus, Remle, Tûs, Nesâ ve Cürcân'ı dolaştı. Meşhur yedi imamdan İbn Âmir'in kıraatini Dımaşk'ta Ali b. Dâvûd

ed-Dârânî'den, Ebû Amr b. Alâ'nın kıraatini İbn Mücâhid'in talebesi Ebû Abdullah el-Mücâhidî'den öğrendi (Zehebî, Maʿrifetü'l-kurrâʾ, vr. 146[a]). Ebü'l-Hasan el-Hammâmî, Ebü'l-Ferec en-Nehrevânî, Ebû Ahmed el-Farazî ve Tâhir b. Galbûn gibi âlimlerden de bu ilimde faydalandı. Kendisinden Muhammed b. Abdülvehhâb ed-Dekkāk, Hüseyin b. Abdülmelik el-Hallâl ve Ebû Sehl b. Sa'dûye gibi şahsiyetler hadis rivayet ettiler; Ebü'l-Kāsım el-Hüzelî, Ebû Ali el-Haddâd, Ebû Ma'şer et-Taberî ve başkaları çeşitli rivayetleriyle kıraat okudular. Ebû Saîd Nasr b. Muhammed eş-Şîrâzî de Kalûn'un rivayeti için ondan bir hatim indirdi (a.g.e., vr. 146[a]).

Hadis ilminde ve diğer bütün rivayetlerinde sika* kabul edilen, nahiv ilminde de kendini iyi yetiştiren Ebü'l-Fazl er-Râzî zühd ve takvâ sahibi, kanaat ehli, mütevazi bir âlimdi. Seyahatlerini tek başına yapar, zamanının çoğunu Kur'an okutmak ve hadis rivayet etmekle geçirirdi. Gittiği yerlerde mâmur semtler yerine sıradan bir mescidde barınmayı tercih eder, bilinip tanınmak istemezdi; bulunduğu yer öğrenilince de merasimden hiç hoşlanmadığı için oradan uzaklaşırdı. Kimseden hediye kabul etmeyen, gönderilenleri de dağıtan Ebü'l-Fazl, Kirman'a gittiğinde casusluk suçlamasıyla melikin huzuruna çıkarıldıysa da sorulanlara verdiği cevaplar melikin hoşuna gittiği için ona ikramda bulundu ve bazı hediyelerle onu taltif etmek istedi, fakat Ebü'l-Fazl kabul etmedi.

Ebü'l-Fazl Cemâziyelevvel 454'te (Mayıs 1062) Nîşâbur'un Evşir beldesinde vefat etti.

Eserleri. Pek çok eseri olduğu kaydedilen Ebü'l-Fazl er-Râzî'nin Hurûfü ʿAbdillâh b. ʿÂmir el-Yahsubî eş-Şâmî ve'l-ihtilâfü beyne ashâbih adlı kitabının yazma nüshaları Berlin Devlet (nr. 631, vr. 65-82) ve Vatikan (nr. 582/3, vr. 116-119) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Kaynaklarda adları zikredilen diğer eserleri ise şunlardır: Câmiʿu'l-vukūf, el-Levâmih, Fezâʾilü'l-Kurʾân, Kitâb fi't-tecvîd.

BİBLİYOGRAFYA:Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 135-138; a.mlf., Maʿrifetü'l-kurrâʾ, I, 417-419; a.e., Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 2500, vr. 146[a]-b; İbnü'l-Cezerî, Gāyetü'n-nihâye, I, 361-363; a.mlf., en-Neşr, I, 212; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, V, 71; Süyûtî, Bugyetü'l-vuʿât, II, 75; Keşfü'z-zunûn, II, 1277, 1567; Brockelmann, GAL Suppl., I, 721; el-Fihrisü'ş-şâmil (mahtûtâtü'l-kırâʾât), Amman 1987, I, 80-81.

Ali Turgut

KUDÂÎ (القضاعي) Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca‘fer el-Kudâî (ö. 454/1062) Hadis âlimi, kadı, tarihçi ve diplomat.

380 (990) yılı dolaylarında Kahire'de doğduğu anlaşılmaktadır. Benî Kudâa'ya nisbetle Kudâî diye tanındı. Bağdat, Musul, Dımaşk, İskenderiye, Horasan, İsfahan, Şîraz gibi bölgelerden Mısır'a gelen âlimlerle görüştü ve kıraat âlimi Ebû Abdullah Ahmed b. Ömer el-Cîzî, hadis âlimi Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdülazîz b. Sersâl, İbnü'n-Nehhâs diye bilinen fakih ve muhaddis Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ömer et-Tücîbî, mutasavvıf Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Cehdam el-Hemedânî gibi âlimlerden faydalandı. Mekke, İstanbul, Remle ve Trablusşam'a giderek 130 kadar âlimden hadis rivayet izni aldı; fıkıhta Şâfiî mezhebini benimsedi. Kendisinden de Hatîb el-Bağdâdî, Ebü'l-Ferec Sehl b. Bişr el-İsferâyînî, İbn Mâkûlâ, Muhammed b. Fütûh el-Humeydî ve Hz. Ali'nin torunlarından "Nesîb" diye anılan Ebü'l-Kāsım Ali b. İbrâhim el-Alevî el-Hüseynî hadis rivayet etti. Kudâî'nin en verimli devresi Fâtımî Halifesi Müntasır-Billâh döneminde geçti. Daha çok kadı unvanıyla tanınmakla birlikte Fâtımîler devrinde vezir kâtipliği, devlet kütüphanesi müdürlüğü, elçilik ve kadılık (Kindî, s. 613) görevlerinde bulundu. Müntasır-Billâh 447'de (1055) onu Kostantiniye'ye elçi olarak gönderdi. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in aynı tarihte oraya giden elçisiyle karşılaşan ve Tuğrul Bey'in Bizans imparatoriçesine gönderdiği mektuptaki talebi üzerine elçisinin Kostantiniye Camii'nde namaz kılıp Abbâsî Halifesi Kāim-Biemrillâh adına hutbe okumasına muttali olan Kudâî bu durumu Müntasır'a bildirdi. Bunun üzerine Müntasır, hıristiyanlara ait pek çok kıymetli eşyanın bulunduğu Kudüs Kamâme Kilisesi'ndeki hazinelere el koydu; Bizans orduları da bütün sahil ülkelerini istilâ ederek Kahire'yi muhasara altına aldı; 454 (1062) yılına kadar devam eden kıtlık dolayısıyla Mısır ülkesinde veba salgını baş gösterdi (Makrîzî, I, 335). Çok iyi yetişmiş bir şahsiyet olan ve evinin Fustat'ın Sûkulberber denilen semtinde olduğu belirtilen Kudâî (İbn Hayr, s. 183) 16 Zilhicce 454'te (21 Aralık 1062) Kahire'de vefat etti ve Karâfe'deki Neccâr Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. 1. Şihâbü'l-aḫbâr*. İlk kelimeleri ortak özellik taşıyan kısa lafızlı hadislerden yapılan seçmelerle düzenlenen eser eş-Şihâb fi'l-ḥikemi ve'l-âdâb adıyla yayımlanmıştır (Bağdad 1327). 2. Müsnedü'ş-Şihâb. Şihâbü'l-aḫbâr'daki hadislerin senedleriyle birlikte derlendiği eserin 489'da (1096) istinsah edilen en eski ve sıhhatli yazması Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (III. Ahmed, nr. 370/1). Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, eseri Şam Zâhiriyye (nr. 538, 539) ve Bağdat Evkaf kütüphanelerindeki üç nüshasına dayanarak yayımlamıştır (I-II, Beyrut 1405/1985). 3. Düstûru meʿâlimi'l-ḥikem ve meʾs̱ûru mekârimi'ş-şiyem. Hz. Ali'nin tebliğleri, öğütleri, edebî sözleri, sorulara verdiği cevaplar, duaları, ayrıca şiir ve temsillerinden bir kısmının dokuz bab ve çeşitli başlıklar altında toplandığı eser

Nehcü'l-belâġa, Dîvânü ʿAlî ve Ṣad Kelime gibi eserlerle Hz. Ali'ye ait söz ve bilgilere kaynak olmuş, Muhammed Saîd er-Râfiî'nin şerhiyle birlikte Kahire'de (1332) ve harekeli olarak Beyrut'ta (1401/1981) basılmıştır. 4. el-Muḫtâr fî ẕikri'l-ḫıṭaṭ ve'l-âs̱âr. Eserde Mısır'ın topografyası anlatılmaktadır. Ünlü Ḫıṭaṭ müellifi Makrîzî, Muhammed b. Yûsuf el-Kindî ile Kudâî'nin hıtat türünün öncülüğünü yaptıklarını söylemekte, yazma nüshası tesbit edilemeyen esere birçok âlim atıfta bulunmaktadır (meselâ bk. Yâkūt, İbn Hallikân, Makrîzî, bibl.). 5. el-İnbâʾ bi-enbâʾi'l-enbiyâʾ ve tevârîḫi'l-ḫulefâʾ ve vilâyâti'l-ümerâʾ (el-İnbâʾ ʿani'l-enbiyâʾ, Enbâʾü'l-enbiyâʾ, Târîḫu'l-Ḳuḍâʿî, ʿUyûnü'l-maʿârif ve fünûnü aḫbâri'l-ḫalâʾif). Peygamberler, halifeler ve beylikler tarihi olmak üzere üç ana bölümden meydana gelen eser, yaratılıştan itibaren 427 (1036) yılına kadarki zamanın muhtasar bir tarihi olup özellikle Abbâsîler ve Fâtımîler dönemi için önemli bir kaynak durumundadır. Kitabın çeşitli yazmalarından Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshasını (Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 687) esas alan Ömer Abdüsselâm Tedmürî eseri, adı bilinmeyen bir tarihçinin Bağdat'ın düşüşüne kadar Abbâsî halifeleri ve Mısır'da hâkimiyetlerinin son bulmasına kadar Fâtımî halifeleri tarihine yaptığı küçük bir zeyille birlikte yayımlamıştır (Sayda-Beyrut 1418/1998). Ayrıca Cemîl Abdullah Muhammed el-Mısrî eseri beş nüshasına dayanarak Târîḫu'l-Ḳuḍâʿî: Kitâbü ʿUyûni'l-maʿârif ve fünûni aḫbâri'l-ḫalâʾif adıyla neşretmiştir (Mekke 1415/1995). 6. Deḳāʾiḳu'l-aḫbâr ve ḥaḳāʾiḳu (ḥadâʾiḳu)'l-iʿtibâr. Vaaz, nasihat ve zikir kitabı olan eser Türkçe'ye tercüme edilerek yayımlanmıştır (İstanbul 1309, 1320).

Kudâî'ye nisbet edilen diğer eserler de şunlardır: Tefsîrü'l-Ḳurʾân (yirmi cilt olduğu söylenmektedir), Menâḳıbü'ş-Şâfiʿî, Muʿcemü'ş-şüyûḫ, Emâlî fi'l-ḥadîs̱, el-İnbâh fi'l-ḥadîs̱, el-Aʿdâd (el-ʿAded). Fâtih Sultan Mehmed devri âlimlerinden birinin eseri olan Dürretü'l-([doğrusu: Dürrü'l-])vâʿiẓîn ve zuḫrü'l-ʿâbidîn (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 745; Îżâḥu'l-meknûn, I, 462; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 71) Kâtib Çelebi tarafından Kudâî'ye nisbet edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Kudâî, Müsnedü'ş-Şihâb (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Beyrut 1405/1985, neşredenin girişi, I, 5-23; a.mlf., el-İnbâʾ bi-enbâʾi'l-enbiyâʾ ve tevârîḫi'l-ḫulefâʾ ve vilâyâti'l-ümerâʾ (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Sayda-Beyrut 1418/1998, neşredenin girişi, s. 5-29; a.mlf., Târîḫu'l-Ḳuḍâʿî: Kitâbü ʿUyûni'l-maʿârif ve fünûni aḫbâri'l-ḫalâʾif (nşr. Cemîl Abdullah Muhammed el-Mısrî), Mekke 1415/1995, neşredenin girişi, s. 7-44; Kindî, el-Vülât ve'l-ḳuḍât (Guest), s. 613; Kādî İyâz, el-Ġunye (nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr), Beyrut 1402/1982, s. 101; İbn Hayr, Fehrese, s. 183; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, VII, 393; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III, 43; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 71, 173, 238; II, 293; III, 35, 36, 112, 129, 407, 408; IV, 105, 194, 197, 212-213; V, 291; VII, 253, 254, 256; Ebü'l-Fidâ, el-Muḫtaṣar, II, 181; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 92-93; Safedî, el-Vâfî, III, 116-117; Sübkî, Ṭabaḳāt, IV, 150-151; Makrîzî, el-Ḫıṭaṭ, I, 5, 16, 31, 57, 59, 116, 122, 125, 165, 207, 208, 287, 297, 319, 330, 331, 335, 343, 344, 346; II, 250, 251, 253, 254, 255, 266, 282, 296, 318, 370, 436, 443, 445, 455, 457, 462; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 165, 172, 745; II, 1067-1068, 1684, 1689, 1839; Îżâḥu'l-meknûn, I, 462; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 71; Serkîs, Muʿcem, II, 1515-1516; Brockelmann, GAL, I, 418-419; Suppl., I, 584-585; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 146; M. Halil Yınanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s. 48; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 84-85; Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976, s. 47, 56, 90; Ali

Yardım, Şihâbü'l-Ahbâr Tercümesi, İstanbul 1999, s. 1-27; a.mlf., Hadis II, İstanbul 2000, s. 76, 108, 112; a.mlf., "Kuzâî ve Müsnedü'ş-Şihâb'ı", DÜİFD, IV (1987), s. 285-348.

Ali Yardım

İBN HAZM (ابن حزم) Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064) Zâhirî mezhebinin en büyük temsilcisi, usulcü, fakih, muhaddis, tarihçi, edip ve şair.

Sâid el-Endelüsî'ye yazdığı bir mektuba göre Kurtuba'nın (Cordoba) doğu kesimindeki Rabaz-ı Minyetü'l-Mugīre'de 384 yılı Ramazanının son gününde (7 Kasım 994) doğdu (İbn Beşküvâl, II, 417). Kaynakların önemli bir kısmı onun Fars asıllı olduğunu kaydeder (Humeydî, s. 308; İbn Beşküvâl, II, 415; Dabbî, s. 415). İbn Hayyân ve Sâid el-Endelüsî gibi çağdaşı bazı tabakat yazarlarının bunu şüphe ile karşılamalarından ve İbn Hazm'ın İslâm'daki sapık mezheplerin ve bid'atların Farslar'dan kaynaklandığı yolundaki sözlerinden (el-Faṣl, II, 115) hareketle bazı yazarlar onun Fars asıllı olmadığını söylerken birçok İspanya tarihçisi (Dozy, Peres), İbn Hayyân ve Sâid el-Endelüsî'den de destek alarak İbn Hazm'ın aslen İspanyol, bazıları da annesinin İspanyol kökenli olduğunu ileri sürmüştür. Cemheretü ensâbi'l-ʿArab adlı eserinde dönemindeki Arap asıllı ulemânın isimlerini ve şecerelerini kaydettiği halde kendi soy kütüğüne yer vermemesinden onun Arap olmadığı sonucu çıkarılabilir.

İbn Hazm'ın ailesinin ne zaman müslüman olduğu konusu da tartışılmıştır. Tabakat müellifleri, atalarından İslâmiyet'i ilk kabul eden kişinin Yezîd b. Ebû Süfyân'ın âzatlı kölesi Yezîd olduğunu belirtirler. İbn Hazm'ın beşinci göbekten dedesi Halef b. Ma'dân, bir rivayete göre Mûsâ b. Nusayr'ın ordusuyla birlikte 93 (712) yılında, bir rivayete göre de Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Muâviye b. Hişâm'la birlikte 138'de (755) Endülüs'e girmiştir. Bu bilgileri esas alan kaynaklar İbn Hazm'ın ailesinin Müslümanlığını çok eskilere götürürken özellikle şarkiyatçılar onun ailesinin İspanya hıristiyanlarından olduğunu ve dedesinin geç dönemde ihtidâ ettiğini ileri sürmüşlerdir (İbn Hazm'ın ailesi ve nesebine ilişkin görüşler için bk. Hassân Muhammed Hassân, s. 32-39; Muhammed Ebû Zehre, s. 23-26).

Endülüs'ün sayılı zengin ve ileri gelenlerinden olan İbn Hazm'ın babası Ahmed b. Saîd, II. Hakem el-Müstansır'ın ölümü üzerine küçük yaşta tahta geçen II. Hişâm'ın (Müeyyed) hâcibi ve halifelik yetkilerini kullanan Mansûr lakaplı İbn Ebû Âmir'e ve onun oğlu Abdülmelik el-Muzaffer'e vezirlik yapmıştır. Babasının devlet ricâlinden olması sayesinde İbn Hazm, ilk zamanlarda aristokrat ve kültürlü bir çevrede müreffeh bir hayat yaşadıysa da Muzaffer'in ölümünden sonra baş gösteren ve giderek şiddetlenen taht kavgalarının doğurduğu kargaşa ortamı onun ailesinin de sıkıntılı bir

dönem yaşamasına yol açtı. Emevî hilâfetinin ardından mülûkü't-tavâifin ortaya çıkmasıyla neticelenen süreç (1009-1031) başladığında İbn Hazm henüz on beş yaşındaydı. Bu sıralarda Kurtuba, Emevî hilâfetinin daha güçlü bir şekilde geri getirilmesini hedefleyen siyasî faaliyetlerin merkezi durumundaydı. Koyu bir Emevî taraftarı olduğu ileri sürülen İbn Hazm'ın da bir ölçüde bu faaliyetlerin içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Nesebinin dolaylı da olsa Emevîler'e bağlanması ve babasının Emevî hilâfeti döneminde vezirlik yapması gibi sebeplerin bu desteklemede rolü olabilir.

Veba salgınında ağabeyi Ebû Bekir Ömer'i (401/1010), bir yıl sonra da babasını kaybeden İbn Hazm yaşadığı bu acılara ve kargaşa ortamına rağmen Kurtuba'da kalmayı tercih etti; ancak Berberîler'in hâkimiyeti ele geçirip evlerini yağmalaması üzerine Meriye'ye (Almaria) göç etmek zorunda kaldı (1 Muharrem 404/13 Temmuz 1013). Emevî hânedanını diriltmeye çalıştığı iddiasıyla Meriye valisi tarafından tutuklanarak (407/1016) birkaç ay gözaltında bulundurulduktan sonra Hısnülkasr'a (Aznalcazar) sürüldü. Burada kaldığı birkaç aylık süre içinde yörenin hâkimi Ebü'l-Kāsım Abdullah et-Tücîbî'den (İbnü'l-Mukaffal) ilgi gördü. Daha sonra Belensiye'ye (Valencia) gidip orada iktidarı ele geçiren Abdurrahman el-Murtazâ'yı (IV. Abdurrahman) desteklediği için (Ṭavḳu'l-ḥamâme, s. 154-156), vezirlik göreviyle ödüllendirildi. Ancak Murtazâ'nın öldürülmesi üzerine yine baskılara mâruz kaldı ve hapse atıldı. Kāsım b. Hammûd'un hilâfeti sırasında Kurtuba'ya döndü (409/1018) ve 412 (1021) yılına kadar burada kaldı. Hükümdarlığı birkaç ay süren V. Abdurrahman el-Müstazhir b. Hişâm'a da vezirlik yapan İbn Hazm, Müstazhir-Billâh'ın öldürülmesinden (414/1024) sonra tahta geçen III. Muhammed el-Müstekfî-Billâh (1024-1025) tarafından yine tevkif ettirildi. İbn Hazm, zalim ve zorba olarak nitelediği Müstekfî'nin kendisini tutuklatmasına sebep olarak Müstazhir-Billâh ile olan arkadaşlığını göstermektedir (et-Taḳrîb, s. 199-200). Bu tutukluluğun, Endülüs'ün son Emevî halifesi olan III. Hişâm el-Mu'ted-Billâh'ın (1027-1031) halifeliği almasına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. İbn Hazm'ın, III. Hişâm devrinde de kısa bir müddet vezirlik yaptığı belirtilmektedir (Yâkūt, XII, 237).

Berberîler'in Kāsım b. Hammûd'a karşı ayaklanması üzerine Kurtuba'dan kaçarak Şâtıbe'ye (Javita) geçen İbn Hazm, sevgi ve aşka dair olmakla birlikte otobiyografik nitelik de taşıyan Ṭavḳu'l-ḥamâme'yi burada yazdı (417/1026). Bu tarihten sonra siyasetten büyük ölçüde el çekerek telif çalışmalarına ağırlık verdiği görülmektedir. Ṭavḳu'l-ḥamâme'den hemen sonra el-Aḫlâḳ ve's-siyer adlı kitabını kaleme aldı, bu arada âlimleri himaye eden emîrin daveti üzerine Şâtıbe yakınlarındaki Bünt (Alpuente) Kalesi'ne giderek Endülüs'ün faziletine dair risâlesini yazdı. Daha sonra Vali Ahmed b. Reşîḳ'ın davetiyle Mayurka (Majorka) adasına geçti (430/1038-39) ve muhtemelen Mâlikî mezhebinin Endülüs'teki hâkimiyeti sebebiyle dile getiremediği düşüncelerini burada serbestçe açıklama fırsatı buldu; Mâlikî âlimi Ebü'l-Velîd el-

Bâcî ile 439 (1047) yılında yine burada tartıştı. Bazılarına göre bu tartışmada yenik düşmesi sebebiyle, bazılarına göre ise daha başka sebepler yüzünden ertesi yıl Mayurka'dan ayrılarak İşbîliye'ye (Sevilla) geçen İbn Hazm, Abbâdî Hükümdarı Mu'tazıd-Billâh Abbâd b. Muhammed tarafından kitaplarının yakılması üzerine bu hükümdar aleyhine Naḳtü'l-ʿarûs adlı eserini kaleme aldı. İşbîliye'de de huzur bulamayan İbn Hazm, atalarının memleketi olan Leble'ye (Niebla) dönerek vefatına kadar orada zâhidâne bir hayat sürdürdü. Sâid el-Endelüsî, İbn Hazm'ın oğlu tarafından yazılmış bir nottan hareketle onun 456 yılı Şâban ayının sonunda (Ağustos 1064) vefat ettiğini belirtmektedir (Ṭabaḳātü'l-ümem, s. 77).

Tahsili. Babasının sarayındaki mürebbiyelerden okuma yazma öğrenen ve Kur'an'ı ezberleyen İbn Hazm (Ṭavḳu'l-ḥamâme, s. 79), Ebû Saîd el-Fetâ el-Ca'ferî'nin Kurtuba Camii'ndeki şiir meclislerine katılmış (a.e., s. 100), Kurtuba'dan ayrılmadan önce fıkıh, hadis ve kelâm dersleri almıştır. İlk hocası Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Ebû Yezîd el-Ezdî'den hadis, kelâm, cedel ve dil öğrenmiş, onun yanında tanıştığı ve dostluk kurduğu Ebû Ali Hüseyin (Ebü'l-Hüseyin) b. Ali el-Fâsî'den istifade etmiştir (a.e., s. 102-103, 155, 166). Dil hocalarından biri olarak andığı (el-İḥkâm, IV, 13; VIII, 95) Ebû Ubeyde Hassân b. Mâlik'ten de bu sıralarda okumuş olmalıdır (yaklaşık on dört yaşına gelinceye kadar haremde mürebbiyeler elinde yetişmesinin İbn Hazm'ın karakterine etkisi konusunda bk. EI² [İng.], III, 791). İbn Hazm başlangıçta edebiyat, tarih, mantık ve kısmen felsefede oldukça iyi bir tahsil görmüştür. Mantık hocası, İbnü'l-Kettânî diye de bilinen Muhammed b. Hasan el-Mezhicî el-Kurtubî el-Kettânî'dir (İbn Kesîr, XII, 91-92). İbn Hazm'a gelinceye kadar Endülüs'te felsefede İbn Meserre'den, tabii veya riyâzî ilimlerde Mesleme b. Ahmed el-Mecrîtî'den başka isim yapmış kimsenin bilinmediğini belirten İbn Kesîr, İbn Hazm'ın tabip olduğunu ve tıp konusunda kitabı bulunduğunu söylemektedir (a.e., a.y.).

Humeydî'nin belirttiğine göre (Cez̠vetü'l-muḳtebis, s. 308) İbn Hazm, 400 (1010) yılından önce öğrencisi olduğu Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Cesûr'un yanında Yahyâ b. (Abdurrahman b.) Mes'ûd b. Vechi'l-cenne, Ebû Bekir Hümâm b. Ahmed el-Kādî, Abdullah b. Rebî', Muhammed b. Saîd b. Nebât, Abdurrahman b. Abdullah b. Hâlid, Abdullah b. Yûsuf, Kadı Yûnus b. Abdullah b. Mugīs, Ahmed b. Ömer b. Enes el-Uzrî ve daha birçok âlimden istifade etmiştir (örnek olarak bk. el-Muḥallâ, I, 73, 76, 86, 95, 108, 212). İhtilâfta sözü dikkate alınan âlimlerden diye nitelediği Mes'ûd b. Süleyman b. Müflit ve İbn Abdülber en-Nemerî ile görüştüğünü kendisi belirtmektedir (el-İḥkâm, V, 102). Belensiye (Valencia) Kadısı (Ebû) Abdurrahman b. Abdullah b. Abdurrahman el-Cehhâf el-Meârifî'nin hayatta gördüğü en iyi kadı olduğunu söylemekte ve ondan duyduğu bazı bilgileri aktarmaktadır (Ṭavḳu'l-ḥamâme, s. 165, 179).
Meriye'deki ikameti sırasında İbn Hazm dinler tarihine ilgi duyarak yahudi çevrelerine girmiş (a.g.e., s. 35) ve daha sonra kendisine bir reddiye yazacağı İbn Nagrile ile

burada tanışmış, arkadaşı Yahyâ b. Abdülkesîr b. Vâfid ile birlikte, Allah hakkında tecsîmi andıran görüşlere sahip olduğunu söylediği Muhammed b. Îsâ es-Sûfî el-Elbîrî'yi ziyaret ederek kendisinden istifade etmiştir (el-Faṣl, IV, 205). İbn Meserre'ye nisbetle Meserrecilik diye bilinen felsefî akımla tanışması da bu sıralardadır. Nitekim İbn Meserre'nin görüşlerini İsmâiliyye mezhebinde yerleşik görüşlere benzer siyasî ve içtimaî görüşlerle mezceden İsmâil b. Abdullah er-Ruaynî de o tarihte Meriye'de bulunuyordu.
İbn Hazm'ın fıkıh tahsiline nisbeten erken yaşta başladığı belirtilirse de Ebû Bekir İbnü'l-Arabî -muhtemelen Ya'kūt'un, "İbn Hazm yirmi altı yaşında iken fıkha yöneldi" ifadesinden hareketle-, onun yirmi altı yaşına kadar en basit ibadetlerden bile habersiz olduğunu ileri sürmüştür. Mevcut rivayetlerin çoğuna göre İbn Hazm önce Şâfiî fıkhıyla ilgilenmiş, daha sonra Dâvûd b. Ali'nin Zâhirîlik mezhebine intisap etmiş ve nihayet bu bağlardan kurtularak bağımsız bir müctehid olmuştur. Fakat Zehebî'nin Ebû Bekir Muhammed b. Turhan et-Türkî'den naklettiği bir rivayete göre İbn Hazm fıkıh öğrenimine (Ebû) Abdullah b. Yahyâ b. Dehhûn'dan Mâlik'in el-Muvaṭṭa'ını, diğer bir rivayete göre de İbnü'l-Cesûr'dan el-Muvaṭṭa' ve el-Müdevvene'yi okuyarak başlamıştır. Endülüs'te Mâlikî mezhebinin yaygınlığı, hatta bölgenin tek mezhebi olduğu dikkate alınırsa Zehebî'nin naklettiği rivayet daha mâkul görünmektedir. Zehebî'ye göre İbn Hazm işe Mâlikî fıkhıyla başlamış, daha sonra Şâfiî fıkhına ilgi duymuş ve nihayet Zâhirîlik düşüncesini yeniden hayata geçirip bu düşüncenin en önemli temsilcisi, Muhammed Ebû Zehre'nin nitelemesine göre (İbn Ḥazm, s. 147) mutlak müctehid olmuştur. İbn Hazm'ın ilmi üstatlardan almadığı ve onların edep ve terbiyesiyle yetişmediği şeklindeki eleştiri (Şâtıbî, I, 68) diğer ilim dalları için haklı görülmese bile fıkıh için bir ölçüde isabetli sayılabilir. Nitekim bu alanda istifade ettiği hoca sayısının çok az olması, belli belirsiz bir iki isim üzerinde durulması ve özellikle kendisinin fıkıh hocası olarak sadece Ebü'l-Hıyâr el-Lugavî'nin adından söz etmesi (Ṭavḳu'l-ḥamâme, s. 140) bu görüşü desteklemektedir.

Kaynaklarda hâfız, hadis ilimleri ve fıkhü'l-hadîs âlimi gibi vasıflarla anılan İbn Hazm, gerek zihnî kabiliyetleri gerekse dindarlığı bakımından çok seçkin bir âlim olarak tanıtılmakta; bütün İslâm ilimlerinde derinleşmiş olduğu, hükümlerini doğrudan Kitap ve Sünnet'ten çıkardığı, edebiyat ve şiirde mâhir, dil, siyer ve tarih konularında geniş birikime sahip olduğu belirtilmektedir. İbn Hazm bu alanların hepsinde eser vermiştir. Latince de dahil olmak üzere birçok dil bildiği ileri sürülmüştür (Latince bildiği iddiasını destekleyen bazı ifadeleri için bk. et-Taḳrîb, s. 6, 8, 54, 134). İbn Hazm, Endülüs halkı arasında amelî ve ahlâkî bakımdan da seçkin bir kişi olarak tanınmıştır (Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', XVIII, 186). Bazı Şiî yazarlar tarafından sosyal karışıklıklara yol açan bir fitneci diye nitelendirilmesinin, Muâviye'yi hatalı ve Hz. Ali'yi hilâfete hak sahibi görmekle birlikte (el-Fasl, IV, 89) Hz. Osman'ın Ali'den efdal olduğunu söylemesi (a.g.e., IV, 147), Ali'nin katili İbn Mülcem'i "müteevvil müctehid" olduğu gerekçesiyle mâzur göstermeye çalışması (Nâsır el-Kettânî, sy. 4

[1966], s. 80) ve ateşli bir Emevî taraftarı olması gibi siyasî sebeplere dayandığı söylenebilir. Genel Sünnî ve Şiî görüşten farklı olarak İbn Hazm'ın Hz. Ebû Bekir'e hilâfetinin nas yoluyla verildiğini savunmasının da Şîa'nın aleyhteki tavrını etkilediği muhakkaktır.

İbn Hazm'dan rivayette bulunanlar arasında oğlu Ebû Râfi' el-Fazl, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh el-Humeydî ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin babası sayılabilir. Zehebî'nin Aʿlâmü'n-nübelâʾında Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin İbn Hazm ile yedi yıl birlikte bulunduğu ve onun bütün eserlerini dinlediği ifade edilir. Yine Zehebî, İbn Hazm'dan icâzetle rivayet nakleden son kişinin Ebü'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed er-Ruaynî olduğunu belirtmektedir (XVIII, 186). Sem'ânî, Humeydî'nin de İbn Hazm'dan rivayette bulunduğunu, İbn Hazm'ın görüş ve kitaplarının Irak ve Horasan'a onun vasıtasıyla geçtiğini söylemektedir (Ensâb, V, 694).

Çağdaşlarıyla birçok konuda ilmî tartışmaları bulunan İbn Hazm, el-İḥkâm'da çoğunlukla isim vermekden bu tartışmalara işaret etmektedir. Nitekim Mâlikî usulcüsü Ebü'l-Velîd el-Bâcî ile fıkıh usulü, Mekkî b. Ebû Tâlib ile kıraat konusunda tartışmış (el-İḥkâm, IV, 167), kendisinin de belirttiği gibi müslümanlarla olan tartışmalarında naslara, gayri müslimlerle yaptığı tartışmalarında ise aklî burhana dayanmıştır. İbn Hazm kendinden önceki âlimleri de eleştirmekten geri durmamış, "Selefimizi severiz, ama bizim için gerçek onlardan daha değerli ve daha üstündür" (et-Taḳrîb, s. 160) diyerek bunu ilmin gereği saymıştır. Ancak çok defa başta mezhep imamları olmak üzere tenkit ettiği kimselere karşı nezaket sınırlarını aştığı, bazan hakarete varacak ağır ve sert ifadeler kullandığı da görülür; birçok âlimin kendisinden ve eserlerinden yüz çevirmesi, yöneticilerden baskı görmesi ve bazı kitaplarının yakılması gibi olumsuz gelişmeler bu kavgacı kişiliğine bağlanır. İbn Hazm kendisi ve kitapları hakkındaki olumsuz kanaatleri, "Bizim kitaplarımızı bu eserler hakkında hiçbir bilgisi olmayan, onları mütalaa etmeyen, tek bir kelimesini dahi görmemiş kişiler tenkit etmiştir" (el-Faṣl, II, 95) diyerek reddeder. İbn Hazm hakkında ılımlı bir tavır sergileyen Zehebî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin İbn Hazm'a yönelttiği tenkitleri zikrettikten sonra onun babasının hocası olan bu âlime insafsız davrandığını, hakkında âdil olmadığını ve onu çok hafife aldığını belirtmiş, ilimdeki büyüklüğüne rağmen İbnü'l-Arabî'nin İbn Hazm'ın mertebesine erişemeyeceğini ileri sürmüştür (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 190).

Zâhirîlik Düşüncesi. Endülüs'te İbn Hazm'dan önce Zâhirîlik düşüncesini benimsemiş, en azından Zâhirîliğe meyletmiş olan âlimler bulunmaktaydı. Mevcut mezheplerden hiçbirine bağlanmayan Bakī b. Mahled, resmî olarak Mâlikî fıkhını uyguladığı halde şahsî işlerinde Dâvûd b. Ali'nin mezhebine tâbi olan, el-İnbâh ʿalâ istinbâṭi'l-aḥkâm min Kitâbillâh ile el-İbâne ʿan ḥaḳāʾiḳi uṣûli'd-diyâne adlı eserlerin müellifi Münzir b. Saîd el-Bellûtî ve Kāsım b. Asbağ bunlardandır. Doğudan Endülüs'e 337 (948) yılında

tâcir olarak gelen Bağdatlı Ali b. Bündâr b. İsmâil el-Bermekî'nin Zâhirîlik düşüncesinin Endülüs'e taşınmasında rolü olmuştu. Ali b. Bündâr, Ebü'l-Hasan Abdullah b. Ahmed ed-Dâvûdî'nin öğrencisi olmuş, ondan el-Muvażżaḥ'ı ve el-Müneccaḥ'ı dinlemişti (Makkarî, III, 66). Ayrıca İbn Hazm'ın yakın arkadaşı olan İbn Abdülberr'in, İbn Hazm zamanında Zâhirîliğin temsilcilerinden biri olduğu (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1129-1130), hatta özellikle usul konularında İbn Hazm'la tartışmaları bulunan Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin de başlangıçta Zâhirîliğe meylettiği yönünde rivayetler bulunmaktadır (İbn Ferhûn, I, 380-381). Bu bilgilerin doğruluğu araştırmaya muhtaç olmakla birlikte Endülüs'teki Zâhirîlik temayülünü göstermesi açısından önemlidir. İbn Hazm, Endülüs'te Mâlikî fıkhının yaygın olmasına rağmen birçok âlimin hadis doğrultusunda görüş açıklayarak veya Zâhirîliği yahut Şâfiî mezhebini benimseyerek Mâlikî mezhebine muhalif kaldığını belirtmektedir (el-İḥkâm, IV, 183).

İbn Hazm Zâhirîlik düşüncesini benimsemekle kalmamış, aynı zamanda onu sistemleştirmiştir. Özellikle Ebû Hanîfe ve Mâlik'in başını çektiği geniş anlamıyla re'y ictihadının Şâfiî tarafından daraltılarak bütün ictihad faaliyetleri kıyasa indirgenirken İbn Hazm bir adım daha atarak kıyası da reddetmek suretiyle re'yin alanını tamamen kapatmıştır. Kendisi de mezhep imamları içerisinde Şâfiî'nin usulündeki doğruların yanlışlardan fazla olduğunu belirtmektedir (a.g.e., II, 120). İbn Hazm ile Şâfiî arasında anlayış benzerliklerine örnek olarak ikisinin de Kitap ile birlikte Sünnet'i de bütünüyle vahiy mahsulü sayması Kitap ve Sünnet'in birbirini neshetmesini ilke olarak câiz görmekle birlikte neshi gösteren bir şahit araması, hikmet kavramını sünnet olarak yorumlaması (Nübẕetü'l-kâfiye, s. 41), nas ve icmâ olmaksızın re'y ve istihsan yoluyla dinde bir görüş ileri süren kişiyi yeni bir şeriat icat etmiş kabul etmesi (a.g.e., s. 50) zikredilebilir.

İbn Hazm, Dâvûd b. Ali'nin öncüsü olduğu Zâhirîlik mezhebini benimsemekle birlikte birçok hususta hem mezhep önderinin hem de kendi zamanına kadar Zâhirîlik düşüncesinde yer almış diğer kişilerin görüşlerine muhalefet etmiştir (meselâ bk. el-İḥkâm, III, 129, 130, 147; IV, 2, 231; V, 87; el-Muḥallâ, I, 224, 229; II, 24; İbn Rüşd, I, 69). Bir yandan kendisinin Zâhirîler'den olduğunu söylerken öte yandan Zâhirî olanları da dahil olmak üzere şahısları ve mezhepleri taklit konusunda olumsuz ve sert tutum takınmasından, Zâhirîliği teknik anlamda bir mezhep olarak değil bir yöntem ve yaklaşım tarzı olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Esasen diğer İslâm hukuk ekollerinin hemen hepsi bir şahıs ismine nisbet edilirken Zâhirîlik bir tavır alışın adı olmuştur. Bununla beraber İbnü'l-Esîr'in, Mağrib'de İbn Hazm taraftarlarından oluşan Hazmiyye adında bir cemaatin ortaya çıktığını kaydetmesi (el-Kâmil, XII, 145), sonraları onun fikirlerinin de öteki mezhep imamlarınınki gibi taraftar kazandığını göstermektedir. Muvahhidler hânedanının üçüncü emîri zamanında Zâhirîliğin yarı resmî bir anlayış haline gelmesi de bu arada zikredilebilir (Goldziher, s. 138).

Usul Görüşleri. İbn Hazm'ın çeşitli eserlerinde sık sık tekrar ettiği şu ana fikirler onun usulünün teorik çerçevesini, zeminini ve Zâhirîlik karakterini göstermesi bakımından önem taşır: Allah'ın dini zâhirdir, onda bâtın yoktur; cehrdir, onda sır yoktur; burhandır, onda gevşeklik yoktur (el-Faṣl, II, 116). Hükmü Kur'an'da veya Hz. Peygamber'in beyanında genel veya özel ismiyle açıkça belirtilmeyen bir olayın meydana gelmesi mümkün değildir (el-İḥkâm, IV, 184). Dolayısıyla din sadece Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'den sahih olarak sabit olan sünnetten alınır ve bağlayıcılık açısından her ikisi de eşittir. Bir konuda Allah'tan ve Hz. Peygamber'den bir açıklama gelmedikçe hiç kimsenin onlar adına bir beyanda bulunma yetkisi yoktur (Nübẕetü'l-kâfiye, s. 38); Allah ne bildirdiyse insanlar sadece onu bilebilir (el-İḥkâm, II, 206; III, 4, 21; VIII, 14). Şeriat yalnızca kulların denenmesi için gelmiştir. Kulların maslahatları kendi bakışlarına göre değil Allah'ın emirleri ve nehiyleri doğrultusunda cereyan eder. Bir kimse kendi şahsî görüşünü Allah'a izâfe ederse O'na iftira etmiş olur; eğer Allah'a izâfe etmiyorsa bu da o görüşün dinden olmadığı anlamına gelir. Dinî bir konuda hiç kimse rabbimizin dediğinin ve bize vâcip kıldığının dışında bir şey söyleme yetkisine sahip değildir (a.g.e., V, 125). Bu sebeple doğruyu isabet ettirmek ancak nassın zâhirine tâbi olmak suretiyle mümkündür; mânaların dikkate alınması ise re'ydir. Bu suretle İbn Hazm, dili de din gibi tevkīf (yalnız Allah'ın bildirmesi halinde bilinebilecek konular) kapsamına dahil ederek isim verme ve hüküm koymanın insanlara bırakılmadığı görüşündedir (el-Faṣl, V, 110). Resûl-i Ekrem'in Kur'an'ı açıklaması vahiy kaynaklı olup bu yetki sadece ona verilmiştir; sonrakilerin vahiy irtibatı olmadığı için onlara düşen açıklamak değil anlamaya çalışmaktır. Hz. Peygamber dışında hiç kimseye verilmiş bir hüccet yoktur (el-Muḥallâ, XI, 243, 249, 258). İbn Hazm, el-İḥkâm'ın yazılış amacını ve konusunu açıkladığı birinci bölümde diğer usul eserlerinde rastlanmayan bir biçimde görüşlerini oturttuğu bu teorik çerçeveye temas eder. Burada da özetle bütün dinî ahkâmın Kur'an'la ve resulün diliyle açıklandığını ve bu iki kelâm içinde aranması gerektiğini, artık tamamlanmış olan dinin Allah'tan, resulünün dilinden ve ülü'l-emrin Hz. Peygamber'den alıp bize tebliğ ettiklerinden alınması gerektiğini, bunun dışında kalanların dinden olmadığını, aksine bir görüşün bâtıl sayıldığını belirtir.

A) Deliller. İbn Hazm'a göre şer'î ahkâmın kaynakları dörttür: a) Kur'an nassı, b) Hz. Peygamber'in kelâmının nassı, c) Ulemânın hepsinin icmâı, d) Bir mânaya (vecih) ihtimali bulunan delil (el-İḥkâm, I, 68-71; II, 120; el-Muḥallâ, I, 5). Dinî meseleler hakkındaki hükümler sadece bu dört vecihten biriyle bilinir ve bu vecihlerin hepsi de nassa râcidir. 1. Kur'an ve Sünnet. el-İḥkâm'ın onuncu bölümünü (I, 95-96) Kur'an'ın gerektirdiğine göre hüküm verme konusuna ayıran İbn Hazm, ayrıntıları ilgili bölümlere havale ederek Kur'an'ın başvurulacak yegâne asıl olduğunu, onda eksik bir şey bırakılmadığını söyler. Kur'an'ın gerektirdiği şekilde amel etme konusunda Ehl-i sünnet, Mu'tezile, Havâric, Mürcie ve Zeydiyye arasında görüş ayrılığı bulunmadığını, sadece bazı Râfizîler'in buna karşı çıktıklarını ve bu yüzden kâfir olduklarını belirtir.

İbn Hazm, “O hevâsından konuşmaz, o ancak vahiydir” (en-Necm 53/4) meâlindeki âyeti de dikkate alarak vahiy kavramını ikiye ayıran geleneksel anlayışı benimser. Bunların ilki mu‘ciz bir nazımla düzenlenmiş metlüv vahiy (Kur’an), diğeri i‘caz özelliği taşımayan, metlüv olmayan mervî vahiydir (sünnet). Bu ikisi arasında farklılık ve çatışma bulunmaz. Kur’an ve Sünnet nasları, tilâvet bakımından farklı olsalar bile hüküm koyma ve bağlayıcılık açısından aralarında fark yoktur; çünkü Kur’an ve Sünnet Allah katından olmaları bakımından eşittir. Kur’an gibi Hz. Peygamber’in kelâmı da vahiy olup, “Zikri biz indirdik, onun koruyucusu da biziz” âyetine göre (el-Hicr 15/9) vahiy zikirdir, zikir de korunmuştur. İbn Hazm bu âyetten hareketle, bazı Zâhirîler’in, aksi üzerinde icmâ yapılmış sahih bir hadisin bulunabileceğini ileri sürerek böyle bir durumun o hadisin neshine delil olduğunu söylemelerini fâhiş bir hata olarak değerlendirir (Zerkeşî, IV, 129-130). İbn Hazm, dinin sadece Kur’an’dan ve Resûl-i Ekrem’den sahih şekilde sabit olan sünnetten alınacağını savunduğu için Peygamber’den bu şekilde sabit olma yolları üzerinde önemle durmuştur. Buna göre Resûlullah’tan sabit olma üç yolla gerçekleşir: a) Ümmetin bütün âlimlerinin ondan rivayeti yoluyla (icmâ), b) Bir cemaatin ondan nakliyle (naklü’l-kâffe), c) Güvenilir tek kişilerin muttasıl rivayeti yoluyla (el-Muḥallâ, I, 50). Bu yaklaşımıyla tutarlı olarak İbn Hazm, sünnetin kısımlarını ele aldığı bölüme “Allah’tan ihbârın kısımları” başlığını koymuş (el-İḥkâm, I, 104) ve bu başlık altında rivayet açısından haberin kısımları üzerinde durmuştur. Haberi mütevâtir ve âhâd olmak üzere iki kısma ayırıp “iki ve daha fazla sayıdaki kişinin birbirlerinden ayrı olarak aynı lafızlarla naklettikleri haber” şeklinde tanımladığı mütevâtir haberin zaruri bilgi ifade ettiğini özellikle belirtir (a.g.e., I, 107); böyle bir haberi inkâr etmenin duyularla idrak edilen şeyleri inkârla eşdeğer olduğunu söyler. İbn Hazm, “âdilin âdilden Peygamber’e kadar muttasıl olarak naklettiği haber” diye tanımladığı haber-i vâhidin hem güvenilir bilgi kaynağı hem de bağlayıcı olduğu görüşündedir. Hadisin muttasıl olmasına önem veren İbn Hazm, icmâın desteklemesi durumunda mürsel haberin de alınabileceğini düşünür (Zerkeşî, IV, 411). Rivayet ettiği haberin makbul olabilmesi için râvinin âdil olması yanında fakih olması gerektiğini de öne sürer. Fakih olmanın bir şartı da hıfza (ezberleme yeteneği) sahip olmaktır (el-İḥkâm, I, 138, 143, 144, 148; IV, 162). Hz. Peygamber’in söylemiş olduğunda iki müslümanın ihtilâf etmediği sahih her nassa uymak farzdır, bu nas Allah’ın Kur’an’daki muradının tefsiri ve mücmelinin beyanıdır (a.e., I, 104). İbn Hazm haber-i vâhidin kabulünde icmâ bulunduğunu, fakat I. (VII.) yüzyıldan sonra ortaya çıkan Mu‘tezile kelâmcılarının bu icmâa muhalefet ettiklerini söyler. Zâhirîler’in bazı haber-i vâhidleri terkettikleri iddiasına karşılık olarak hiçbir Zâhirî’nin re’y yahut kıyas sebebiyle veya birinin görüşü yüzünden hadisi terketmediğini, onların bazı hadisleri terketmesinin şu sebeplerle olabileceğini belirtir: a) Hadisin başka bir nas ile nesh veya tahsis edilmiş olması, b) Hadisin kendilerine ulaşmamış bulunması, c) Rivayette tedlîs bulunması, d) İki hadisin birbiriyle çatışması. Ancak İbn Hazm, bunlardan sadece ilk ikisini hadisin terki için yeter sebep

olarak görmektedir (a.e., VIII, 75). Mâna ile nakil konusunda İbn Hazm, ihticâc ve fetva kastıyla tebliğ kastı arasında ayırım yapmış ve birinci durumda eğer râvi hadisin anlamını biliyorsa meâlen nakletmesinin câiz olduğunu, ikinci durumda ise lafzıyla nakletmesi gerektiğini söylemiştir (İbn Hazm'ın sünnet anlayışı için bk. a.g.e., I, 96-150; II, 2-149).

İbn Hazm'ın Hz. Peygamber'in fiil ve ikrarının değerine ilişkin yaklaşımı da (a.g.e., IV, 39-58; el-Muḥallâ, I, 65) onun lafızcılığı ve zâhirciliği ile uyumludur. Buna göre Resûl-i Ekrem'in, bir hükmün yerine getirilmesi veya bir emrin beyanı kabilinden olmayan fiilleri yükümlülük doğurmayıp sadece örnek özelliği taşır; aynı şekilde onun ikrarı da yalnızca mubah kılma işlevine sahiptir. Bir emrin beyanı veya bir hükmün uygulaması türünden fiilleri ise vücûb ifade eder. Hz. Peygamber'in fiilleri konusunda İbn Hazm'ın bu yaklaşımı sonraki muhakkik usulcüler tarafından büyük ölçüde benimsenmiştir. Şâfiî usulcülerinden Ebû Şâme el-Makdisî, bu konuya hasrettiği kitabında geniş yer verdiği İbn Hazm'ın görüşlerine katılmıştır (el-Muḥaḳḳaḳ, s. 76-100, 196-198, 207; ayrıca sünnet konusunda ayrıntılar için bk. el-İḥkâm, I, 96-150; II, 2-149).

Beyan, "bir şeyin hakikati konusunda bilgi edinmenin özü itibariyle mümkün olması" (el-İḥkâm, I, 40), tebyin ise "anlamı kapalı durumdan kurtarmak" mânasına gelir. Kur'an'ı Kur'an'la, hadisi hadisle ve hadisi menkul icmâ ile beyan etmenin tefsir, tahsis ve istisna gibi yolları vardır. Kur'an sünnetin, sünnet de Kur'an'ın mücmelini açıklar. Hz. Peygamber'in kendi lafzıyla Kur'an'daki bir kapalılığı sahabîlere açıklamasına "müredded beyan" ve "müekked tefsir" denir. Mücmel müfesserden önce olabileceği gibi sonra da olabilir. Beyanın amelin vâcip kılış vaktine kadar tehiri câiz ise de bu vakitten sonraya kalması mümkün değildir (Gazzâlî bu görüşü Zâhirîler yanında Mu'tezile'ye ve bazı Hanefîler'e de nisbet eder, el-Müstaṣfâ, I, 368).

İbn Hazm, "hükmün tamamının veya bir kısmının kaldırılması", "tekrar etmeyen konulardaki ilk emrin süresinin sona erdiğini beyan", "vârit olan hükmü belli bir zaman dilimine tahsis etmek" gibi değişik ifadelerle tanımladığı neshi bir beyan türü, daha doğrusu beyanın tehir edilme türlerinden biri sayar ve gerek nesih olayında gerekse neshin gerçekleşme biçimlerinde bir illet ve hikmet aramanın anlamsız olduğunu savunur (nesih-bedâ farkı için bk. el-İḥkâm, IV, 68-69). Nesih, tahsis ve istisnanın aynı kapsamda değerlendirilmesine karşı çıkan ve sonuç itibariyle tahsisi de istisna kapsamında değerlendiren İbn Hazm nesihle istisnanın farkını şöyle açıklar: Bir kısmı istisna edilmiş cümlenin umumuyla Allah bizi asla sorumlu tutmamış, sadece istisna edilmemiş kısmı bizden istemiştir; nesihte ise istisnanın aksine dün yapmakla emrolunduğumuz şeyin bugün yasaklanması söz konusudur (a.g.e., IV, 66-67).

Kelâmın emir, dilek, haber ve soru şeklindeki dört kısmından sadece ilkinde nesih söz konusu olabilir (a.g.e., IV, 71-72). Nesih emrolunan şeye (fiile) değil emre yöneliktir (a.g.e., IV, 65). İbn Hazm, neshin kapsamı konusunda Zâhirîler arasında görüş ayrılığı bulunduğunu, bazılarının tevhid gibi akılla bilinen şeylerin neshinin câiz olmadığını savunduklarını belirtmiş, fakat kendisi nesihte illet ve maslahat aranmayacağı görüşünde olduğu için bu konuda tevhidle diğer şer'î hükümler arasında fark bulunmadığını söylemiştir. Tâvizsiz zâhirciliğin tipik örneği olan bu anlayışa göre teorik olarak meselâ Allah teslîsi veya puta tapmayı emredecek olsaydı bu emrin hikmet, adalet ve hak sayılması, tevhidin ise küfür kabul edilmesi gerekirdi (a.g.e., IV, 73). İbn Hazm bazı Zâhirîler'in, aklen imkânsız olduğu gerekçesiyle nimet verene şükretme vecîbesinin neshedilemeyeceği yönündeki görüşlerini hatırlatarak bu yaklaşımı da doğru bulmaz. Çünkü Allah'ın emrettiğinin dışında güzel, yasakladığının dışında da çirkin yoktur (a.g.e., IV, 75). Ancak İbn Hazm, Allah'ın kendi vaadine muhalefet etmesinin mümkün olduğu anlamına geleceği için vaad ve vaîdin neshedilemeyeceğini söyler.

Neshi bilmenin yolları üzerinde titizlikle duran İbn Hazm'a göre nesih veya tahsisten bahsedebilmek yahut nassın zâhirinden anlaşılanın bir te'vili bulunduğunu veya bir hükmün üzerimize vâcip olmadığını söyleyebilmek için başka bir nas veya yakīnî icmâ bulunması ya da duyularımızla edindiğimiz bilgilerin bunu zorunlu kılması gerekir (el-Muḥallâ, I, 52-53). Açık bir nas, icmâ veya burhan olmadıkça kimse herhangi bir beyanı neshedici olarak değerlendiremez. Neshin varlığını bilmenin dört yolu vardır. a) Yakīnî icmâ, b) Her iki nasla da amel etmenin imkânsızlığı durumunda birinin tarihinin sonra olduğunu bilme, c) Bir emrin ötekini neshettiğine dair üçüncü bir nassın bulunması, d) Ortada birinin uygulamadan kalktığını, ötekinin ise vâcip olduğunu bildiğimiz iki durumun bulunması (el-İḥkâm, IV, 83-88). İbn Hazm'a göre her ikisi de vahiy olduğu için Kur'an sünnetle, sünnet de Kur'an'la neshedilebilir. Bu vahyin vahiy ile neshi anlamına gelir; sünnetin âhâd veya tevâtür yoluyla nakledilmiş olması önemli değildir (a.g.e., VIII, 107-114; İbn Hazm'ın nesih anlayışı için ayrıca bk. IV, 59-121).

Prensip olarak Kur'an ve Sünnet arasında teâruz ve ihtilâf bulunamayacağını düşünen İbn Hazm, bu sebeple söz konusu kaynaklar arasında kişinin kanaatine göre bir çatışma görülürse yine de ikisini birden uygulamak gerektiğini; vücûb açısından her ikisine de itaat eşit olduğundan birini öteki lehine terketmenin câiz olmadığını savunmuştur (el-Muḥallâ, I, 50-51; Nübẕetü'l-kâfiye, s. 38-39). İnsanların icmâı nassı takviye etmeyeceği gibi ihtilâfı da onu zayıflatmaz; bu bakımdan tercih için üçüncü bir nassa başvurmaya gerek yoktur; mümkün mertebe her iki nasla da amel edilmeli, mümkün değilse daha fazla yükümlülük ve ayrıntı içeren nas alınmalıdır (el-İḥkâm, VIII, 43).

2. İcmâ. İbn Hazm el-İḥkâm'da icmâ konusunu ele aldığı bölümde (IV, 128-238), ehl-i İslâm'ın bütün zamanlarda sahih ve kuşku götürmez icmâ ile görüş birliğine vardıkları konular bulunduğunu ifade ettikten sonra bu cümleden olarak şu hususlar üzerinde durur: Kur'an nassına ve güvenilir râviler kanalından Hz. Peygamber'e isnad edilen sünnete uyan kimse icmâa uymuş olur. Sünnete uymanın vücûbu konusundaki icmâ da böyledir. Ehl-i İslâm cemaatle birlikte hareket etmenin vâcipliğinde ittifak etmiştir. İbn Hazm "cemaat" kavramıyla sahâbe, tâbiîn ve onlardan sonra gelen imamları kastettiğini belirttikten sonra kendileriyle muhalifleri arasında, İslâm bilginlerince ulaşılan icmâın Allah'ın dininde bir hüccet ve kesin bir gerçek olduğu hususunda görüş birliği bulunduğunu, ihtilâfın ise icmâın mahiyeti konusunda ortaya çıktığını söyler (a.g.e., IV, 128).

İslâm âlimlerinin icmâ ile ilgili tanım ve anlayışlarına yer verip uzun uzadıya tartışarak (a.g.e., IV, 143-238) sonuçta Dâvûd b. Ali'nin anlayışının doğru olduğu kanaatine varan İbn Hazm'a göre icmâ, Hz. Peygamber'in ashabının istisnasız bilip kabul ettikleri yakînen bilinen şeydir. Meselâ onların Resûl-i Ekrem'le beş vakit namaz kıldıklarına, namazın rükû ve secde sayılarına, Hz. Peygamber'in insanlarla birlikte ramazan orucu tuttuğuna ve ikrar etmeyenin mümin olamayacağına ilişkin bilgilerimiz yakīnî bilgidir ve bunun icmâ olduğunda kimsenin ihtilâfı yoktur. O dönemde sahâbe müminlerin tamamını teşkil ediyordu. Eğer sahâbeden sonraki bir asırda, sahâbe icmâıyla hakkında kesin hüküm verilmemiş bir nassın hükmü konusunda icmâ mümkün olsa bu hükmün doğruluğu ve hüccet sayılması gerektiği kesin olmakla birlikte bu yine de icmâ sayılmaz. Sahâbeden sonraki bir dönemde meydana gelen görüş birliğinin hak ve hüccet kabul edilmesi, "Ümmetimden bir grup hakkı destekleyip ayakta tutmaya devam edecektir" (Buhârî, "İʿtiṣâm", 10) meâlindaki hadise dayanır. Bu tür görüş birliğinin icmâ sayılmayışı ise sahâbeden sonraki asırlarda müminlerin, genel olarak İslâm ümmetinin sadece bir kısmını teşkil etmesi sebebiyledir (el-Muḥallâ, I, 54-55; el-İḥkâm, IV, 149). Buna göre diğer mezheplerin "herhangi bir asırdaki ümmetin âlimlerinin görüş birliği" şeklinde tanımladıkları icmâ anlayışı, hüccet olmak bakımından İbn Hazm tarafından devam ettirilirken dinin aslî kaynağı olarak değerlendirilen icmâ sadece sahâbenin görüş birliğine tahsis edilmiş ve bile bile bu icmâa muhalefet edilmesi küfür olarak değerlendirilmiştir. İbn Hazm icmâı, mütevâtir nakille güvenilir tek kişilerin âhâd yolla yaptıkları muttasıl nakil yanında Peygamber'den naklin üçüncü ve en kuvvetli yolu olarak görmekte ve ümmetin bütün âlimlerinin ondan rivayetini icmâ olarak adlandırmaktadır (el-Muḥallâ, I, 50; el-İḥkâm, IV, 141-142). İbn Hazm, sahâbeden gelen bir rivayete Kur'an ve Sünnet'te bulunmak şartıyla ittibâ edileceğini, esasen sahâbe icmâının bu olduğunu ve sahih icmâın naslara ittibâ etmenin vâcipliğinden ibaret bulunduğunu söylemektedir (a.g.e., IV, 151).

İbn Hazm icmâın, “hakkında nas bulunmayan bir hüküm üzerinde müslüman âlimlerin re’y ve kıyas yoluyla görüş birliğine varmış olması” şeklinde anlaşılmasına şiddetle karşı çıkmakta, ümmet âlimlerinin ancak Kur’an veya Sünnet’ten bir nas üzerine icmâ edebileceklerini savunmaktadır. İcmâın sadece nas kaynaklı olacağı anlayışı, İbn Hazm’ın dinde eksiklik olduğu kanaatine götüreceği kaygısıyla re’y ve kıyasa yer vermeyen sistemine uygundur. İbn Hazm icmâı, “naslara uyma” anlamına hasrettiği için onu Kur’an ve Sünnet’ten delillendirmeye ihtiyaç duymamış; sadece herhangi bir asırda gerçekleşen görüş birliğinin icmâ sayılmasa da hak ve hüccet olacağını göstermesi bakımından yukarıda zikredilen hadise yer vermiş; diğer usulcülerin icmâın temel gerekçesi olarak gösterdikleri, “Ümmetim sapıklık üzerinde birleşmez” (İbn Mâce, “Fiten”, 8) hadisinin, lafız ve sened bakımından sahih olmamakla birlikte diğer hadisin desteğiyle anlamının sahih olduğunu söylemiştir (el-İḥkâm, IV, 131).

İbn Hazm’ın, Ebû Hanîfe’yi ve İmam Mâlik’i taklit edenlerin Allah’ın emrine, Peygamber’in sünnetine, müslümanların icmâına, kurûn-ı sâlihanın üzerinde bulunduğu şeye ve delâil-i aklın gerektirdiklerine muhalefet ettiklerini söylerken (a.g.e., II, 120; sahâbe ve tâbiîn icmâı ifadesi için bk. el-Faṣl, II, 177) hem “müslümanların icmâı” hem de “kurûn-ı sâlihanın üzerinde bulunduğu şey” tabirlerine birlikte yer vermesi dikkat çekicidir. Bu durumda kurûn-ı sâliha ifadesinin icmâdan farklı bir anlam kazandığı, müslümanların icmâı veya ümmet âlimlerinin hepsinin icmâı (el-İḥkâm, I, 68, 71) şeklindeki ifadesiyle özellikle sahâbe icmâının kastedildiği, kurûn-ı sâliha tabiriyle sahâbeden sonra gelenlerin görüş birliğinin kastedildiği söylenebilir. Ayrıca kurûn-ı sâliha ifadesini icmâın nakli meselesiyle de irtibatlandırmak mümkündür. Çünkü İbn Hazm’a göre icmâ, ancak yine bir icmâ ile veya mütevâtir bir nakille sahih kabul edilebilir (a.g.e., IV, 210). Hz. Ömer’in Şüreyh’e yazdığı mektuptaki “sâlihlerin hükmettiği” ifadesini “sâlihlerin icmâı” olarak açıklayan (a.g.e., VI, 78) İbn Hazm’ın Selef-i sâlih’i sahâbe, tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn olarak göstermesi de (a.g.e., VI, 146) bu konuda önemli bir ipucu vermektedir.

İstishâbü’l-hâl. İbn Hazm’ın, icmâ bahsinden sonra istishâbü’l-hâl konusunu ele almakla (a.g.e., V, 2-49) bir anlamda onunla bağlantı kurduğu ve orada söylediklerini teyit amacı güttüğü düşünülebilir. Esasen bölüm başlığı olarak “İstishâbü’l-hâl, Kur’an ve Sünnet’in vâcip kıldıklarının dışındaki bütün akid, ahid ve şartların butlanı” ifadesini seçmesi de bunu hissettirmektedir. İbn Hazm’ın bu başlık altında özellikle üzerinde durduğu husus salt zaman, mekân ve durum değişmesinin hükmün değişmesini gerektirmeyeceğidir. Ona göre sabit olan bir şey ebediyen ve her hâlükârda sabittir. Bu bakımdan Kur’an’ın ve sabit sünnetin nassı herhangi bir konuda bir hüküm getirmişse hükme konu olan şeyin bazı durumlarının değişmesi veya zaman yahut mekân değişikliği sebebiyle bu hükmün de değişeceğini veya ortadan kalkacağını iddia eden kimsenin Kur’an ve Sünnet’ten delil getirmesi gerekir. Bu yaklaşım diğer usulcüler tarafından, “Neshin vârit olmaması mevcut nassın hükmünün

devam ettiğine delildir" şeklinde tanımlanan "nas istishabı"na benzemektedir. İbn Hazm sisteminin temeline oturttuğu, "Din tamamlanmıştır ve değişmez" anlayışının bir sonucu olarak zaman ve mekânın değişmesi gibi mülâhazalarla hükmün değişmesini, Peygamber'in getirdiği dinin değiştirilmesi olarak algılamakta, aynı gerekçeyle dinde Allah'ın izin vermediği ziyade veya noksanlığa yahut değiştirmeye yol açan ihtiyatın gerçekten ihtiyat değil sapma olduğunu, gerçek ihtiyatın Kur'an ve Sünnet'e uymaktan ibaret bulunduğunu söylemektedir.

Koyu zâhirciliğini akid, ahid şart ve vaadlerin geçerliliği hususunda da sürdüren İbn Hazm, nassın iptal ettikleri dışında bu işlemlerin hepsinin bağlayıcı olduğu şeklindeki görüşü tenkit ederek nassın vâcip veya mubah kıldıklarının geçerli, diğerlerinin ise bâtıl olduğunu savunmuştur. Öte yandan istishâbü'l-hâlin temellendirilmesi konusunda İbn Hazm ile istishâbı kabul eden diğer usulcüler arasındaki görüş ayrılığı teorik olup İbn Hazm bu ilkeyi dine dayandırırken diğerleri bunun akıl ile sabit olduğunu söylemişlerdir.

"Ekallü mâ kīle" ile Hüküm Verme. Ekallü mâ kīle (söylenenin en azı) tabiri nafaka, diyet, erş ve zekât gibi miktarın söz konusu olduğu malî veya cezaî hususlarda dikkate alınması gereken en az rakamı ifade eder. Bazı âlimler, farklı miktarların önerildiği ihtilâflı bir konuda önerilen en az miktar (ekallü mâ kīle) üzerinde hükmen ittifak meydana gelmiş sayılacağını ve bu miktarın icmâ hükmünde olacağını, öteki görüşlerin alınabilmesi için delile gerek bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. İbn Hazm, bu görüş sahiplerinin gerekçelerini de zikrettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Eğer ehl-i İslâm'ın hepsinin görüşünü tesbit etme imkânı bulunsaydı bu görüş doğru kabul edilebilirdi. Bu mümkün olmadığına göre söz konusu görüş faydasız bir külfet yüklenmektir." İbn Hazm'ın anılan ilkeye itibar etmediği intibaını veren bu ifadesi ve yeterince açık olmayan üslûbu yüzünden olmalı ki Zerkeşî onun ekallü mâ kīleyi inkâr ettiğini söylemiştir (el-Baḥrü'l-muḥîṭ, VI, 31). Halbuki İbn Hazm bu ilkeyi sadece vücûbunu nassın tayin ettiği, miktarının ise ülü'l-emre itaate havale edildiği salt icmâ konusu meselelerde (emek-sermaye ortaklığı, zimmî tarafından öldürülen zimmînin diyeti gibi) kullanmakta ve onu icmâdan alınan delil olarak adlandırarak bir yönüyle icmâ kapsamına dahil etmektedir. Esasen dinin her hükmü için nas bulunması gerektiğini savunan, buna bağlı olarak icmâı da nassa dayandıran temel anlayışı bunu gerektirir. Aynı anlayışın bir gereği olarak İbn Hazm, farklı rivayetler söz konusu olduğunda her zaman en fazla hüküm içeren rivayeti aldığı halde bu meselede "ekserü mâ kīle" ile (söylenenin en çoğu) amel etmeyi haram görmektedir. Bu noktada İbn Hazm'ın prensip olarak, herhangi bir işin vâcipliğine dair bir nas vârit olunca "emrolunan şeyi yaptı" denilebilecek en az miktarı yapan kişiden farzın düşeceğini kabul ettiği de hatırlanmalıdır. İbn Hazm istishâbü'l-hâl ve ekallü mâ kīleyi müstakil hüccet olarak değerlendirmemiş, bunları bir yandan birbirleriyle benzer ve birbirlerini tamamlar muhtevada ele alırken öte yandan diğer usulcülerin yaklaşımlarından farklı

olarak her ikisini de icmâ anlayışı içerisinde eritmeye çalışmış ve "icmâdan alınan delil" olarak nitelemiştir (ayrıntılar için bk. el-İḥkâm, V, 50-63).

3. Delil. İbn Hazm delil kavramını bazan "aklî burhan" (el-Muḥallâ, I, 5), bazan "aklın delillerinin gerektirdikleri" (el-İḥkâm, II, 120) olarak açıklasa da kastedilen şey aynıdır. İbn Hazm'ın genellikle hükmün kaynakları olarak gördüğü nas, icmâ ve zaruret üçlüsünden zaruret büyük ölçüde, burada incelenecek olan delil yanında, duyularla ve akılla zorunlu olarak algılanan şeyleri de içine alacak bir anlam genişliğine sahiptir.

İbn Hazm, kendisinin bir delile dayanarak görüş açıklamış olmasını bazılarının nas ve icmâın dışına çıkma olarak değerlendirdiğini, bazılarının da delil ile kıyası aynı şey zannederek çok büyük bir hata işlediklerini söyler. Ona göre delil nastan ve icmâdan alınmıştır. İcmâdan alınan delil dört kısma ayrılır. a) İstishâbü'l-hâl, b) Ekallü mâ kīle, c) Herhangi bir görüşün terki üzerinde icmâ, d) Her birinde farklı görüşlere sahip olsalar bile müslümanların hükmünün eşitliği. Nastan alınan delil ise yedi kısımdır. a) Herhangi birinde açıkça belirtilmeyen (mansûs olmayan) bir sonuca birlikte götüren iki mukaddime. Örnek: "Her sarhoş edici şaraptır", "Her şarap haramdır" şeklindeki iki öncülün zorunlu sonucu, "Her sarhoş edici haramdır" şeklindedir. Bu iki öncül her sarhoş edicinin haram olduğuna burhanî delildir. b) Bir hükmün kendisine tâlik edildiği şart. Şart gerçekleştiğinde ona tâlik edilmiş hüküm de vâcip olur. Örnek: "Eğer vazgeçerlerse önceki yaptıkları bağışlanır" (el-Enfâl 8/38). Bu hükmün vazgeçen herkes için söz konusu olduğu açıktır. c) Kendisinden herhangi bir dolaylı anlam çıkarılan lafız. Mantıkçılar bunu "mütelâimât" diye adlandırırlar. Meselâ Hz. İbrâhim'in yumuşak huylu ve sabırlı olduğunu bildiren âyetten (et-Tevbe 9/114) onun sefih olmadığı zorunlu olarak anlaşılmaktadır. d) Biri hariç tamamı bâtıl olan kısımlar. Bu durumda o tek şey sahih olur. Literatürde "aklî taksim" veya "sebr ve taksim" olarak adlandırılan bu hususu İbn Hazm bazan "zarûretü'l-akl" olarak da isimlendirir. Meselâ haram, farz ve mubah şeklinde üçlü ayırım sonrasında bu şey ne farz ne de haramdır denildiğinde o şeyin mubah olduğu zorunlu olarak anlaşılır. e) Yukarıdan aşağıya dereceli olarak vârit olmuş kaziyyeler. Bu durumda -konu hakkında nas olmasa bile- en üst dereceye ait hükmün altta bulunanların tamamını kapsaması gerekir. Meselâ Ebû Bekir Ömer'den efdaldir, Ömer Osman'dan efdaldir denildiğinde Ebû Bekir'in Osman'dan da efdal olduğu anlaşılır. f) Mantıkçıların "aksü'l-kazâyâ" dedikleri türden hükümler. Meselâ, "Her müskir haramdır" sözünden haram olan şeylerin bir kısmının müskir olduğu sonucu çıkar. Bu işlemde tümel olumlu her zaman tikele döndürülür. g) Birkaç anlamı dolaylı olarak içinde barındıran lafız. Meselâ, "Zeyd yazıyor" denildiğinde bundan Zeyd'in hayatta olduğu, yazmaya yarayan organlarının sağlam olduğu ve yazma gereçlerini kullandığı anlaşılır.

Delil kavramını genel olarak el-İḥkâm'ın yedinci bölümünde (I, 65-79) anlamı açıkça belirtilmiş olan "mansûs alâ ma'nâhü" tabiriyle açıklayan İbn Hazm, burada bilgiye ulaşmanın iki yolu bulunduğunu belirterek bunlardan birincisinin aklın apaçık yargılarıyla (bedîhetü'l-akl) duyuların açık seçik verilerinin (evâilü'l-his) gerektirdikleri, diğerinin ise bedîhetü'l-akl ve evâilü'l-hisse râci olan mukaddimeler olduğunu söylemiştir. "Mansûs alâ ma'nâhü" Kitap, Sünnet ve icmâ dışında dördüncü bir vecih gibi görünmekle birlikte bu üç aslın dışında değildir; aksine bunlarda geçen hükümlerle doğrudan ilgili başka hükümlerin çıkarılmasını sağlayan, bir bakıma dil ve mantık kurallarıdır. Hz. Peygamber'in, "Her müskir hamrdir ve her hamr haramdır" sözünden zorunlu olarak, "Her müskir haramdır" sonucu çıkar ki işte bu, mansûs alâ ma'nâhüdür. Âyette, "Kişiye annesi ve babası vâris oluyorsa annesinin payı üçte birdir" (en-Nisâ 4/11) denilmektedir. Buna göre sadece anne ve baba vâris olduğu ve annenin payı da üçte bir olduğu için geri kalan üçte iki babanın payı olacaktır. Aklın zaruri olarak ulaştığı bu bilgi her ne kadar lafzan mansûs (ifade edilmiş) değilse de anlam olarak mansûstur. İbn Hazm'ın delil kavramı içerisinde yer verdiği bu hususu Hanefîler "beyânü'z-zarûre" kapsamında değerlendirmişlerdir.

İbn Hazm'a göre ilke olarak delil hiçbir zaman nas veya icmâın dışında olmayıp lafzın mefhumundan ibarettir, bu sebeple de istidlâlden ayrıdır. Bunun yanında illet delil olarak adlandırılamayacağı gibi delil de illet olarak adlandırılamaz. İllet, kendisinden asla ayrı bulunamayacak bir hükmü gerektiren şeydir, ateşin buharlaşma yapması gibi. Bu ateşin yapısından kaynaklanır. İbn Hazm'a göre kıyas ehli illeti delil, delili de illet diye adlandırarak bu hususta fâhiş bir hataya düşmüşlerdir; çünkü onlar bir konudaki hükme dayanarak hakkında nas bulunmayan başka bir konuda verdikleri hükmü delil olarak adlandırmışlardır (delil konusunda ayrıca bk. a.g.e., V, 105-108; VII, 199).

B) Dinde Tefakkuh ve İctihad. İbn Hazm, el-İḥkâm'ın dinde tefakkuh (yeterli bilgi birikimine ulaşma), fetva verme yetkisine sahip müftü ve ehl-i İslâm'a vâcip olan ictihad konularını incelediği bölümünde (V, 121-141), "Müminler hep birden savaşa gitmesin" âyetinden (et-Tevbe 9/122) hareketle dinde tefakkuhu iki kısımda değerlendirir. a) Kişinin kendine has tefakkuhu. b) Halkını ve çevresini uyarmak suretiyle Allah'ın rızâsını amaçlayan kişinin tefakkuhu. İbn Hazm'a göre her toplulukta din hükümlerini öğretme işini üstlenen kişilerin hakkı bâtıldan ayıran kesin delillerin keyfiyetini ve zâhiren çelişik görünen naslar karşısında nasıl davranacağını, nâsih ve mensuhu, Allah'ın ve elçisinin sözünü anlamaya yardımcı olacak vasıtaları (meselâ fakihin, Allah'tan ve Hz. Peygamber'den gelenleri anlayabilmesi için Arap dilini, nahvi ve Peygamber'in siyerini) bilmesi gerekir. Bu özellikleri taşıyan, fetvasında takvâya uygun davranan, din konusunda titiz ve hak hususunda tâvizsiz olan kimselerin fetva vermesi helâldir. Bu özellikleri taşımayan kimselerin fetva vermesi haram olduğu gibi resmî makamların bunları görevlendirmesi veya fetva vermelerine imkân tanıması, hatta insanların bunlardan fetva sorması da haramdır. İbn

Hazm fıkhı da "Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'in sözlerinden hareketle şeriat hükümlerini bilme" şeklinde tanımlayarak yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda açıklar. Bir kimsenin bazı konularda yeterli bilgi birikimine sahip olmaması bildiği meselede fetva vermesine engel değildir. İbn Hazm bu suretle ictihadın tecezzî edeceği fikrini benimsemektedir.

Resûl-i Ekrem'in huzurunda sahâbenin ictihad etmesi, emrolundukları veya yasaklandıkları bir konuda değil sadece mubah olan konularda vuku bulmuştur. Bir şeyin farz veya haram kılınması gibi hususlarda hiçbir kimse kendi re'yi ile ictihad edemez; aksi halde Allah'ın izin vermediği bir şeriatı ortaya koymuş olur. İbn Hazm, öteki usulcülerin sahâbenin re'y ictihadına gerekçe yaptıkları Muâz b. Cebel hadisiyle Abdullah b. Amr'a isnad edilen, "Senin huzurunda ictihad mı edeceğim, yâ Resûlellah!" şeklindeki rivayetin sahih olmadığını ileri sürer (a.g.e., V, 132).

Peygamberlerin ictihadına gelince İbn Hazm, kendilerine vahiy gelmeyen konularda şer'î ahkâm koymak için peygamberlerin ictihad etmelerinin câiz olduğunu söylemeyi küfür sayar (a.g.e., V, 132). Resûl-i Ekrem'in vahiy gelmemiş konularda şer'î ahkâm koymasını dinin değiştirilmesi olarak gören İbn Hazm, onun bu konularda re'yi ile hükmettiği yolundaki hadislerin uydurma olduğunu söyler. Önceden bir yasaklama bulunmaması ve istediği gibi tasarruf etmesine Allah tarafından izin verilmesi şartıyla Hz. Peygamber'in dünya işleri, harp taktikleri gibi konularda uygun gördüğü şekilde davranmasının câiz olduğunu belirtir.

İbn Hazm, el-İḥkâm'ın ictihad konusuna tahsis ettiği kırkıncı bölümüne (VIII, 133-151), ictihadın tanımı ve hükmü hakkında konuşanların bu terimin anlamını bilmediklerini ileri sürerek, ictihad lafzının anlam ve içeriğini bilmenin gerektiğine vurgu yaparak başlar. Buna göre ictihad, "dinin bir hükmünün araştırılması yolunda olanca çabayı sarfetmek" demektir (el-Muḥallâ, I, 67). Allah şeriatın bütün hükümlerini açıklamış olup bazı hükümlerin açığa çıkarılması bir kısım âlimler için mümkün olmasa bile bu imkânsızlık bütün âlimler için düşünülemez; çünkü din hususunda gerçeğin bütün müslümanlara kapalı kalması mümkün değildir. Nitekim ilgili âyetler gereğince (en-Nahl 16/44, 89) dinin beyanı güvence altına alınmış ve kapalılık kaldırılmıştır. Âlimler, meydana gelen bir olayın şer'î hükmünün Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinde bulunacağı hususunda müttefiktirler. Hüküm bu iki kaynakta ya doğrudan belirtme (nas) veya bunlardan çıkarılan ve bir tek anlama ihtimali bulunan delil şeklinde bulunur. Mürsel haberi, aksi bilinmeyen sahâbî sözünü, hitap delilini, kıyası, mücerred re'yi, istihsanı, çoğunluğun görüşünü, Medine ehlinin amelini ve bir âlimin sözüne tutunmayı hükümlerin kaynağı olarak değerlendiren âlimler olmuşsa da bunların hepsi bâtıldır. Bazı hükümler konusunda bir sahâbînin veya tâbiînin ya da önceki fakihlerden birinin görüşüne uymak taklittir.

İbn Hazm müctehidlerin Allah katında iki, insanlar katında ise üç kısım olduğunu belirtir. Allah katında müctehid ya isabet etmiş ya da hata etmiştir. Bu bakımdan aynı konudaki farklı ictihadlardan biri hak, ötekiler hatadır. İnsanlar açısından bakıldığında bu ikisinin yanında bir de hata veya isabet ettiği bilinemeyecek olan müctehid vardır. Herhangi bir görüşün sıhhatine dair kesin delil bulununca onun Allah katında hak olduğunu kabul ederek kendisiyle fetva vermek ve amel etmek gerekir. İctihadın ilmî, ahlâkî ve metodik şartlarına uymasına rağmen hata etmiş olan müctehid günahkâr sayılmaz. Hata eden müctehid Allah katında isabet eden mukallitten efdaldir (el-İḥkâm, IV, 118; el-Muḥallâ, I, 69).

Kıyas, delîlü'l-hitâb, sahâbî sözü veya Medine ehlinin ameline tutunanların hatalı olduğuna kesin gözüyle bakmakla birlikte İbn Hazm bunları belli şartlarla mâzur kabul etmektedir. Fakat bir konuda biri diğerinin içeriğini tahsis eden iki genel âyetin veya hadisin bulunması, teâruz eden iki âyet veya hadis arasında tercih yapmak, zayıf ve mürsel haberle amel gibi bazı konularda kendilerinin hak üzere olduklarını söylemekle birlikte bu tür meselelerde kimin isabet ettiğinin, kimin yanıldığının açıkça belli olmadığını ifade etmiştir (el-İḥkâm, VIII, 147-150).

C) Delil Olmayan Şeyler. 1. İstihsan, Re'y ve İstinbat. İbn Hazm bu kavramları birbirinin eş anlamlısı olarak gördüğü için el-İḥkâm'da hepsini bir başlık altında ele almakta (VI, 16-59) ve hepsi için "hâkimin o anda ve sonuç itibariyle uygun gördüğü ile hüküm vermesi" şeklinde ortak bir tanım vermektedir. Bir başka eserinde re'yi, "müftünün herhangi bir nassa dayalı olmaksızın haram veya helâl kılma açısından daha ihtiyatlı ve daha âdil olanla hüküm vermesi" şeklinde tanımlamakta ve re'yin sahâbe döneminde uygulandığını, "hakkında nas bulunmayan konuda, aralarındaki illet birliğine veya bir nevi benzerliğe dayanarak nas veya icmâ ile belirlenmiş hükmün benzeriyle hükmetmek" şeklinde tanımladığı kıyasın ikinci dönemde, "müftünün güzel bulduğu bir şeyle hükmetmesi" olarak tanımladığı istihsanın üçüncü dönemde, nihayet ta'lîl ve taklidin dördüncü dönemde ortaya çıktığını belirtmektedir. İbn Hazm, Ebû Hanîfe'den önce istihsanla görüş açıklayan kimseyi bilmediğini ve istihsanı özellikle Hanefîler ve Mâlikîler'in çok kullandığını, Şâfiîler'in buna muhalefet ettiğini, ta'lîl ve taklidin ise Şâfiî'nin arkadaşları arasında ortaya çıktığını ileri sürer (Mülaḫḫaṣ, s. 4-10; el-İḥkâm, VIII, 38). İbn Hazm, re'y kapısını ilk açanların ve kıyasla peygamberin hadisine itiraz edenlerin Ebû Hanîfe, Rebîa b. Ebû Abdurrahman ve Osman el-Bettî olduğunu söyleyerek bunu "âlimin zellesi, fâzılın vehlesi" şeklinde değerlendirir (a.g.e., VI, 56).

İstihsan, istinbat ve re'yin câizliği konusunda ileri sürülen gerekçeleri ayrı ayrı ele alarak tenkit eden İbn Hazm, kıyasçıların kimi zaman kıyası istinbat olarak adlandırdığını söyler ve kelimenin kök anlamından hareketle istinbatın temelsizliğini göstermeye çalışır (a.g.e., VI, 21). Peygamber'in kelâmından ve icmâdan, kulakla

duyulduğunda anlaşılanın ve dil ile ifade edildiğinde bunun gerektirdiğinin dışında bir anlam çıkarılmasını kabul etmez. İstihsan, istinbat ve re'ye yönelttiği tenkitlerinin sonucunda dinin sadece vahiyden alınacağını ve re'y yolunu kabul etmekle Allah ve Resulü'nün belirtmediği yeni bir şeriat koymak veya mevcut bir şeriatı iptal etmek arasında fark bulunmadığını söyler (ihtiyat, sedd-i zerâi' ve müştebeh konusunda bk. a.g.e., VI, 2-16). 2. Kıyas. İbn Hazm'ın ilmî kişiliğinin en dikkate değer özelliklerinin başında re'y ve kıyas karşısında gösterdiği sert muhalefet gelir. Kıyas konusuna geniş yer ayırdığı el-İḥkâm'da (VII, 53-204; VIII, 2-76; ayrıca bk. el-Muḥallâ, I, 56; Zerkeşî, III, 13) Bâkıllânî, Cüveynî, Gazzâlî gibi mütekellimîn usulcülerin kıyasla ilgili tanım ve tasnifleriyle bu husustaki görüşleri hakkında bilgi verip bunları eleştirdikten sonra zâhir ehline göre bütün çeşitleriyle kıyasın bâtıl olduğunu, dinî hükümlerin kaynağı olarak ancak Allah kelâmının nassı, Peygamber kelâmının nassı, Hz. Peygamber'den sahih olarak gelen fiil veya ikrar, bütün ümmet âlimlerinin hiçbir muhalif olmaksızın her birinin katılmış olduğu yakînen bilinen icmâ, nas veya icmâdan bir tek vecihe ihtimali bulunan delilin kabul edilebileceğini söylemiş ve kendisinin de bu görüşleri benimsediğini belirtmiştir.

İbn Hazm'a göre kıyasın temelini oluşturan ve esasen ilk olarak Şâfiî ashabı tarafından ortaya atılıp diğer ekollerce de benimsenen illet ve ta'lîl kavramı hiçbir suretle sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn tarafından dile getirilmemiştir; aynı nesiller arasında kıyas kelimesini telaffuz eden, anlamına dikkat çeken, hatta kıyası bilen hiç kimse yoktur. Usulcülerin çoğunluğunun iddia ettiğinin aksine (Gazzâlî, II, 212; Zerkeşî, IV, 529) bu tesbit, onların kıyasın câizliği değil bâtıllığı üzerinde icmâ ettiklerini gösterir (el-Muḥallâ, I, 58-65). Nitekim bu durum, bazı kıyasçıları illet ve ta'lîl kavramlarını açıkça anmaktan ve kıyas lafzını kullanmaktan kaçınmaya mecbur etmiş, bunlar teşbih, temsil ve tanzîr gibi başka kavramlara sığınmışlardır. Halbuki yaptıkları iş kıyas metoduyla yapılandan başka bir şey değildir. Eğer kıyas hak olsaydı Hz. Peygamber onu açıklamaktan ve onunla amel etmekten geri durmazdı, böylece bize de mutlaka öğretmiş olurdu. İbn Hazm, sahâbenin kıyasa başvurduğunu göstermek amacıyla ileri sürülen rivayetleri tenkit ettikten sonra onların kıyası ve kıyasın temelini oluşturan illeti tanımadıklarını, bu tür teşebbüslerin ikinci nesilde (tâbiîn döneminde, re'y ve ihtiyatla amel kabilinden) ortaya çıkmaya başlayıp üçüncü nesilde yaygınlık kazanmış bir bid'at olduğunu ileri sürmüştür (el-İḥkâm, VII, 177; VIII, 25-26; krş. a.g.e., VIII, 38). İbn Hazm, Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'ya yazdığı söylenen mektubun uydurma olduğunu (a.g.e., VI, 41; el-Muḥallâ, I, 59; Mülaḫḫaṣ, s. 6), Şüreyh'e yazdığı mektubun ise sahih olmakla birlikte bunun kıyasın lehine değil aleyhine gerekçe sayılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu suretle İbn Hazm, kıyasçıların kıyası ispat sadedinde dayandıkları temel gerekçelerinden biri olan "kıyasın câizliğinde sahâbenin icmâ ettiği" şeklindeki anlayışın asılsız olduğunu gösterdiği kanaatindedir (bu hususta tarafların ayrıntılı gerekçeleri için bk. KIYAS).

Sahâbenin re'y, istihsan ve ihtiyar ile görüş açıklamasının yaygınlığını kabul etmekle birlikte İbn Hazm bunların hiçbir zaman kendi görüşlerinin hak olduğunu, dolayısıyla onlara uymanın dinî bir zaruret teşkil ettiğini söylemediklerini, böyle bir iddianın ileri sürülemeyeceğini ifade eder. Onlar, kendi beyanlarının sadece içlerine doğan görüşleri haber vermekten ibaret olduğunu söylemişlerdir (el-İḥkâm, VII, 118; VI, 40, 49, 54; Mülaḫḫaṣ, s. 22). İbn Hazm, tâbiînin kıyas karşıtı görüşlerine de yer verdikten sonra Ebû Hanîfe ve Mâlik'in kıyası tanımlamadıklarını ve onlardan aktarılan kıyasların kesinlik iddiası taşımayan şahsî görüşlerden (re'y) ibaret bulunduğunu belirtir (el-İḥkâm, VIII, 36).

İbn Hazm genellikle, "hakkında nas bulunmayan bir şeyin hükmünü hakkında nas bulunan şeyin hükmüne göre belirlemek" şeklinde tarif ettiği kıyası dinî ahkâmda Allah'ın emirlerine insanlarca yapılan bir ilâve olarak görür ve onu re'yden titizlikle ayırır. Çünkü re'y, "daha uygun, daha ihtiyatlı ve sonuç bakımından daha emniyetli olanla hükmetmek" demek olup bu tanımıyla kıyastan ayrılır. İctihad ise hem re'yden hem de kıyastan farklıdır (a.g.e., VII, 113-114). İctihad, meydana gelen bir olayın hükmünü Kur'an ve Sünnet'te bulmak hususunda olanca gücü harcamaktır. İbn Hazm'ın sisteminin doğru ve açık biçimde anlaşılabilmesi için bu ayırımın göz önünde tutulması gerekir. İbn Hazm'ın kıyası re'y ve istihsandan ayırarak onu tenkide daha fazla önem vermesinin altında, Sünnî usulcülerin kıyası "Allah'tan haber verme ve Allah katındaki gerçeği keşfetme" olarak değerlendirmeleri yatmaktadır.

Kıyasın terki hususunda birkaç yönden icmâ bulunduğunu ileri süren İbn Hazm'a göre kıyasa başvuranlar hata etmişlerdir (a.g.e., VIII, 37-38). Kıyasın ismi gibi hükmünün de hiçbir âyet ve hadiste yer almadığını iddia eden İbn Hazm, buna rağmen kıyasçıların kıyasa meşrûluk kazandırmak için hiç ilgisi olmadığı halde Kur'an'dan ve Sünnet'ten gerekçelere tutunduklarını, gerçekte ise bunları anlamları dışında kullandıklarını öne sürerek bu gerekçeleri tek tek ele almış ve bu delillerin, kıyası meşrûlaştırmak bir yana onun geçersizliğini ispatladığını göstermeye çalışmıştır. İbn Hazm kıyasçıların aklî gerekçelerini de inceleyerek bunların geçersizliğini, daha sonraki bir başlık altında da kıyasçıların kıyas hususundaki çelişkilerini ortaya koyar (a.g.e., VIII, 48).

İbn Hazm, kendilerinin de kıyasa başvurduğu yolundaki iddialara cevap vermeye çalışır (a.g.e., VII, 93). Meselâ başta Şâfiî olmak üzere birçok usulcünün kıyasa gerekçe olmak üzere zikrettiği kıbleye yönelme meselesinde kıyasla değil delille hareket ettiğini belirterek kıyasla delilin farklı şeyler olduğunu özellikle vurgular (a.g.e., VII, 140-141). İbn Hazm, görüşlerinin birçok noktada kıyas ehlinin görüşleriyle uyuşabileceğini, fakat kendisinin hareket noktalarının ve dayanaklarının onlarınkinden farklı olduğunu ifade etmektedir (et-Taḳrîb, s. 144). Zâhirîler'in, sıkışınca kıyasa başvurdukları iddiası araştırmaya muhtaç bir konu olup özellikle İbn

Hazm hakkında doğru sayılmaması gerekir. İbn Hazm'ın, aklî konularda kıyası kabul ettiği halde şer'î konularda kabul etmemesi çelişkili görünse de bu husustaki temel iddiasını dinin tamamlandığı ve şeriatın beyanının hiç kimseye havale edilmeyip bu yetkinin sadece Allah'a ve elçisine ait olduğu anlayışına dayandırdığı düşünülünce bu çelişkinin bir yönüyle kalkacağı söylenebilir.

Kıyasın dinde yeri olmadığını göstermeye çalışmasının ardından Allah'ın hüküm koymasının bir illete dayandığı iddiasını ele aldığı bölümde İbn Hazm (el-İḥkâm, VIII, 76-132; ayrıca bk. et-Taḳrîb, s. 169) ilke olarak Allah'ın hüküm koyarken illet, hikmet ve maslahat gözettiği şeklindeki anlayışlara karşı çıkar. İllet, sebep, alâmet ve maksat kavramları arasındaki farklılık üzerinde durarak bunların hiçbirinin şer'î hükümlerin illetini tesbit edip hükümleri bu illetlere bağlamayı yahut kıyasla hüküm vermeyi gerektirmeyeceğini savunur. İllet herhangi bir işi zorunlu olarak gerektiren özelliktir ve hiçbir zaman ma'lûlünden ayrılmaz. Buna göre İbn Hazm, Allah'ın fiilleri ve hükümleri için illet göstermenin O'nun iradesini sınırlama veya reddetme sonucunu doğuracağından kaygı duymuştur. Allah ve Resulü'nün belirttikleri dışında Allah'ın fiilleri ve hükümleri için sebepten de söz edilmez. Allah'ın fiil ve hükümleri hususundaki maksat ise ortaya çıkan ve gerçekleşen reel durumdan başkası değildir. Allah'a ve Resulü'ne belirtmedikleri bir ta'lîli veya izin vermedikleri bir hükmü nisbet etmekten kaçınmak vâciptir (el-İḥkâm, VIII, 99-109). Allah'ın fiil ve hükümleri için mutlaka bir illet, hikmet ve maslahat arayanlar, "İnsanlar arasında hikmet sahibi olan kişiler ancak doğru ve yerinde bir sebep ve illet gereğince davranırlar" diyerek rablerini kendilerine kıyas etmişler, Allah'ın her şeyi kulların maslahatı için yapacağını söylemişlerdir. Halbuki Allah dilediği şeyi dilediği şeye faydalı kılar (a.g.e., VIII, 110, 120-125). Allah veya elçisi bir işin falan sebepten olduğunu doğrudan belirtmişse bundan Allah'ın bu şeyleri sadece nasta belirtilen hususlarda sebep kıldığı, başka yerlerde bu sebeplerin kesinlikle hiçbir etkisi olmadığı anlaşılır (a.g.e., VIII, 97, 99). Her hükmü bir illete bağlamayı gerekli görenlerden bazıları, İbn Hazm'a göre Hz. Peygamber'in, esasen câiz olmayan bir şeyi gözettiği bir illet ve maslahattan ötürü emredebileceğini söyleyecek kadar ileri gitmişlerdir (İbn Hazm kıyas, re'y, ta'lîl ve taklit konularındaki görüşlerini Mülaḫḫaṣu ibṭâli'l-ḳıyâs ve'r-reʾy ve'l-istiḥsân ve't-taḳlîd ve't-taʿlîl adlı eserinde özetlemiştir).

Kıyas ve ta'lîl konusundaki temel yaklaşımları üç usulcü örneğinde göstermek gerekirse bir uçta Kitap ve Sünnet naslarını yeterli görüp kıyasa asla gerek bulunmadığını savunan İbn Hazm, karşı kutupta çoğu olaylar hakkında nas bulunmadığını söyleyen İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî (Zerkeşî, V, 546), bir diğer uçta da illetlerin değil maslahatların dikkate alınarak gerektiğinde nasların bile aşılabileceğini savunan Necmeddin et-Tûfî bulunmaktadır.

3. Delîlü'l-hitâb (zıt anlamdan sonuç çıkarma). Bazı usulcüler şer'î bir hükmün sıfat, sayı, zaman gibi kayıtlara bağlanması durumunda bunlar gerçekleşmeyince karşıt hükmün geçerli olduğunu ileri sürmüşlerse de İbn Hazm bu yaklaşımı yanlış bulmuştur. Ebü'l-Abbas İbn Süreyc ve bazı Mâlikîler de aynı görüştedir. İbn Hazm, genel olarak diğer usulcülerin kıyas ve delîlü'l-hitâb hakkındaki görüşlerinin birbirini iptal ettiğini söyler. Delîlü'l-hitâb konusunu dile dahil etmeyi bir saptırma ve aldatmaca olarak gören İbn Hazm, bunu savunanları bütün hükümleri bir âyetten çıkarmaya kalkışmakla itham ederek ortaya koydukları gerekçeleri çürütmeye çalışmakta ve çelişkilerine örnekler vermektedir. Bu konuda Zâhirîler'in büyüklerinden Ebü'l-Hasan Abdullah b. Ahmed el-Mugallis'i de tenkit etmektedir (el-İḥkâm, VII, 19).

4. Sahâbî Sözü. İbn Hazm, Peygamber'in eşlerinin ve ashabının hepsinin cennetlik olduğunu (el-Muḥallâ, I, 44), sahâbeye sevgi ve saygı göstermenin farz kılındığını söylemekle birlikte (el-İḥkâm, V, 89) onlardan birini taklit etmeyi câiz görmez (a.g.e., V, 56, 57, 58). İbn Hazm'ın fakih sahâbîlerin sayısını 100 civarında göstermesi (a.g.e., V, 92) sonraki bazı usulcüler tarafından az bulunarak eleştirilmiştir (Zerkeşî, VI, 212-213). Ayrıca onun, eserlerinin başında Allah'a hamd ve resulüne selâmdan sonra -geleneğin aksine- Peygamber'in ailesini ve ashabını umumiyetle anmaması ilgi çekicidir.

5. Şer'u men kablenâ (İslâm öncesi ilâhî dinlerin hükümleri). Önceki şeriatlarla hüküm vermeyi ilke olarak câiz görmeyen, her peygambere ayrı ve bağımsız bir şeriat verildiğini söyleyen İbn Hazm, bununla birlikte önceki şeriatlarda bulunan bir hükümle müslümanların muhatap tutulmasını mümkün görmekte, fakat Zâhirîlik mantığı uyarınca bu durumu öncekilerin şeriatına uyma olarak değil Kur'an'a veya Peygamber'in emrine uyma olarak nitelendirmektedir.

6. Taklit. İbn Hazm el-İḥkâm'ın otuz altıncı bölümüne (VI, 59-182) "Taklidin iptali" başlığını vermiş ve burada taklidin haramlığı üzerinde durarak sahâbe de dahil olmak üzere hiç kimsenin, özellikle de mezhep imamlarının taklit edilemeyeceği fikrini savunmuştur. Ona göre taklit, Hz. Peygamber dışında birinin söylediği sözü burhan olmaksızın kabul etmek ve onun delili konusunda ikna olmadan sözüne inanmak demektir. Allah'ın emrettiği şey ise kesin burhan olup ona uymak taklit sayılmaz; taklit Allah'ın uymayı emretmediği birine uymak, Resûl-i Ekrem dışındaki birinin sözünü -doğrulayan bir delil olmadığı halde- falan kişi dedi diye benimsemektir.

İbn Hazm, Kur'an'da ve Sünnet'te sahâbenin övüldüğünü ve onlara saygı duymanın gerektiğini kabul etmekle birlikte sahâbenin vahye şahit olması sebebiyle vahyi daha iyi bildiği ve taklit edilmeye lâyık olduğu iddiasını kabul etmez (a.g.e., VI, 90). Hatta sahâbenin farklı görüşlerinden birinin alınmasını dinî konuların kişisel tercihlere bırakıldığı şeklinde yorumlar ve bunu İslâm'dan çıkma olarak değerlendirir. Yine

Hulefâ-yi Râşidîn'in, Hz. Peygamber'in sünnetinin dışında sünnet koyabileceklerini mümkün görmeyi de küfür ve irtidad sayar. Dinî hükümlerin tamamı vâcipler, haramlar ve mubahlardan oluşur. Hulefâ-yi Râşidîn'e, Resûl-i Ekrem'in sünnetinin dışında sünnet koyma yetkisi tanımak, Hz. Peygamber zamanında helâl ve mubah olan bir şeyin daha sonra haram kılınabileceği anlamına gelir. Müslümanın sahâbeye ittibâ konusundaki görevi onların ittifak ve icmâ ettiği şeylere uymaktan ibarettir. Nitekim sahâbîler de taklidin terki üzerinde görüş birliğine varmışlar ve Hz. Peygamber'in sünnetine ittibâ hususunda icmâ etmişlerdir. Öte yandan sahâbîler re'y ile fetva vermişlerse de kendi re'ylerinin hatalı olabileceğini söyleyerek başkalarını kendi görüşlerini kabul ile yükümlü görmemişlerdir.

İbn Hazm, taklidin butlânını ve dinde yerinin olmadığını gösterme sadedinde birçok âyet zikretmiş (a.g.e., VI, 120), aksini ispatlamak üzere ileri sürülen hadislerden çoğunun uydurma olduğunu, sahih olanların ise saptırıldığını kanıtlamaya çalışmıştır. Ona göre Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olan ilk üç nesilden hiç kimse bir diğerini taklit etmemiş (a.g.e., IV, 198), taklitçilik dördüncü nesilden itibaren başlamıştır. Bilhassa mezhep imamlarının ilmî yönden zayıf olan arkadaşları onları taklit etmişler, buna mukabil daha güçlü olanlar imamlarına ve üstatlarına muhalefet etmekten çekinmemişlerdir (a.g.e., VI, 142, 146). Taklidin cevazını göstermek için öne sürülen, "Herkes fıkhı Kur'an ve Sünnet'ten alabilecek derecede anlayış kapasitesine sahip değildir" şeklindeki yaygın delili çürütmeye çalışan (a.g.e., VI, 131-132) İbn Hazm'ın avamdan bir kimsenin bile dinî bir mesele ile karşılaştığında gücü oranında ictihad etmesi veya fetva istediği konuda Allah ve Resulü'nün sözünü bildirecek ölçüde ilmî yetkiye sahip âlim bulması gerektiğini söylemesi çekicidir (el-Muḥallâ, I, 66). Hata eden müctehid isabet eden mukallitten üstündür; hata eden mukallit ise taklit günahı yanında bir de hataya kanaat getirme günahını işlemiş olur.

Müslümanların şeriatla ilgilenme tarzları üzerinde duran ve bunları tenkit eden İbn Hazm (el-Faṣl, II, 92-93) Endülüs âlimlerinin taklit eğiliminden ve mezhep taassubundan şöyle yakınır: "Endülüs âlimleri ele aldıkları konularda delil aramakla uğraşmazlar. Delil arayanlar ise Kur'an ve Sünnet'i kendi imamlarının görüşlerine arzederler; eğer bu naslar imamlarının görüşlerine uygun ise onunla amel ederler, aksi takdirde âyet ve hadisi bırakır, imamlarının görüşlerine uyarlar" (el-İḥkâm, VI, 117-118). Endülüs'te el-Müdevvene veya el-Müstaḫrece'deki meseleleri ezberleyenlerin fakih kabul edildiğini, hatta İbnü'l-Münzir'in Kitâbü'l-İḫtilâfi'l-evsaṭ'ına sahip olmayanların fetva vermesinin helâl sayılmadığını belirten İbn Hazm bu anlayışı yanlış bulmakta, birçok beldede fıkıhta öncülüğün artık hayırsız ve bilgisiz kişilere kaldığını, kendisinin de hiçbir dinî konuda fetva vermesi câiz olmayan nice fâsık kişiler gördüğünü belirtmektedir (a.g.e., VI, 167).

D) Şer‘î Hükümlerin Dereceleri. Diğer usulcülerin “mükellefiyete ilişkin hükümler” başlığı altında incelediği hususları İbn Hazm “şer‘î hükümlerin dereceleri” (merâtibü’ş-şerîa) olarak adlandırmakta ve bu hükümleri kısmen farklı bir şekilde tasnif etmektedir. İbn Hazm, her ne kadar bazı ifadelerinde söz konusu hükümleri Eş‘arî usulcüleri gibi farz, mendup, mubah, mekruh ve haram şeklinde beş kısma ayırmışsa da farz, mubah ve haram tasnifini daha isabetli görmektedir. Çünkü Eş‘arîler’in beşli taksimi esas itibariyle bu üçlü taksimin açılımı mahiyetindedir. Buna göre şeriat farz, haram ve mubah olmak üzere üç ana gruba ayrılan hükümlerden oluşur; mubah da mendup, mekruh ve mutlak olarak üç kısımdır. İbn Hazm’ın teklifî hükümlerle ilgili üçlü tasnifi felsefe ve mantıkta kullanılan vâcip, mümkün (câiz) ve mümteni şeklindeki üçlü ontolojik ve epistemolojik tasnifi hatırlatmaktadır. Nitekim kendisi de et-Taḳrîb’de, “Vâcibin şeriattaki karşılığı farz / lâzım, mümkünün karşılığı helâl / mubah ve mümteniin karşılığı haram / mahzurdur” diyerek bu paralelliğe işaret etmiştir. Mubah ve onun iki ucu olarak kabul ettiği mendup ve mekruh ise mümkünün yakın mümkün, uzak mümkün ve eşit mümkün şeklinde ayrımlanmasına tekabül etmektedir (s. 86, 115).

Fıkhî Görüşleri. İbn Hazm, diğer fıkıh mezheplerinden bir hayli farklı bir metoda ve bakış açısına sahip olması sebebiyle fıkhın hemen hemen her konusunda onlardan farklı görüş ve çözüm önerilerine sahiptir. Bu tür görüşlerinin belli başlıları şöyledir: Bir lafızda ifade edilen üç talâk hiçbir sonuç doğurmaz. Kasten terkedilen namazın kazâsı olmaz. Cünübün Kur’an okumasında ve mushafa dokunmasında bir sakınca yoktur, çünkü aksini destekleyecek âyet, hadis veya başka bir delil bulunmadığı gibi makbul bir görüş de mevcut değildir (el-Muḥallâ, I, 78-82); zina eden evli kişiye önce celde, ardından recim cezası birlikte uygulanır. Temlik (boşama yetkisinin kadına verilmesi) câiz değildir (Ṭavḳu’l-ḥamâme, s. 177-178; farklı diğer bazı görüşleri için bk. Venşerîsî, I, 73, 148; İbn Rüşd, II, 52, 67, 102, 360).

İbn Hazm’ın fıkhî meseleleri çok iyi bildiği, nakil konusunda Beyhakī ile karşılaştırılacak kadar güvenilir olduğu hemen herkesçe kabul edilmekte, hadis tashihleri ve tenkitleri büyük ölçüde dikkate alınmakta, özellikle Endülüs tarihi konusunda eserleri ve rivayetleri temel başvuru kaynağı olma özelliği taşımaktadır. Bunun yanında siyer, sahâbe âsârı ve nesep konularında da nakillerine değer verilmektedir. Fakat fıkhî görüşleri için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, İbn Hazm’ın nakildeki güvenilirliğini ve meselelere vukufunu kabul etmekle birlikte onu üzerinde çalıştığı konuları yeterince düşünce süzgecinden geçirmeyen kimseler kategorisine koyarak bunlardan görüşlerinin delili sorulduğunda şaşırıp kaldıklarını ve cevap veremediklerini söylemektedir (el-ʿAvâṣım, II, 67-68). İbn Hazm’ın fıkhî görüşleri mukayeseli hukuk kitaplarında yer almış, şâz diye nitelenen görüşleri bazan tasvip, bazan da tenkit edilmiştir (İbn Rüşd, I, 69). Tenkitler daha çok metodolojik farklılıklara dayanmaktadır. Meselâ İbn Hazm’ın, “Ruhsatları

araştıran fâsıktır, bunda icmâ var" sözü diğer âlimlerin görüşleriyle çürütülmeye çalışılmıştır (Venşerîsî, VI, 382; XII, 29-31; bk. Şâtıbî, IV, 104). Kādî İyâz, İbn Hazm'ın bir lafızda söylenen üç talâkla boşamanın gerçekleşmeyeceğine ilişkin görüşünü ağır bir dille eleştirmiştir (Meẕâhibü'l-ḥükkâm s. 281, 286).

Eserleri. İbn Hazm, İslâm dünyasında çok sayıda eser veren âlimler arasında önemli bir yer işgal etmekte, oğlu Ebû Râfi' Fazl b. Ali babasının yazdığı, yaklaşık 80.000 varak tutan 400 cilt kitabın kendisine kaldığını haber vermektedir (İbn Beşküvâl, II, 416). Bu eserlerden 150 kadarının adı kaynaklarda geçmektedir (eserlerinin bir listesi için bk. Abdülhalîm Uveys, s. 111-121; et-Taḳrîb, neşredenin girişi, s. 6-15). Yetişkinlik dönemi Endülüs Emevîleri'nin iç çalkantılarına ve mülûkü't-tavâif dönemine rastlayan İbn Hazm, birçok kitabını vatanından ve ailesinden uzakta her an saldırıya uğrayıp öldürülme korkusu içerisinde yazdığını ifade etmektedir (et-Taḳrîb, s. 200-201). Başlıca eserleri şunlardır: A) Fıkıh ve Usulü. 1. el-Muḥallâ*. Zâhirî fıkhına dair en önemli eser olup müellifin el-Mücellâ adlı kitabının şerhidir. İbn Hazm bu eseri tamamlamadan vefat ettiği için kalan kısmı (X, 401'den XI. cildin sonuna kadar) oğlu Ebû Râfi' tarafından babasının el-Îṣâl adlı kitabından özetlenerek tamamlanmıştır. el-Ḫiṣâl ve bunun şerhi olan el-Îṣâl'in günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. el-Muḥallâ, ilk altı cildi Ahmed Muhammed Şâkir tarafından olmak üzere tahkik edilerek yayımlanmış (I-XI, Kahire 1347-1352), daha sonra bu neşrin ofset yanında başka baskıları da yapılmıştır. Muhammed Muntasır el-Kettânî eserin alfabetik terimler indeksini hazırlamıştır (Muʿcemü fıḳhi İbn Ḥazm eẓ-Ẓâhirî [Muʿcemü fıḳhi'l-Muḥallâ], I-II, Dımaşk 1966; Beyrut 1416/1996). Bu çalışma, Eşref b. Abdülmaksûd tarafından el-Muḥallâ'da geçen hadisler ve İbn Hazm'ın cerh ve ta'dîlde bulunduğu râvilerle ilgili olarak yapılan indekslerle birlikte Mevsûʿatü taḳrîbi fıḳhi İbn Ḥazm eẓ-Ẓâhirî adıyla yayımlanmıştır (I-III, Kahire 1412/1992). Ali Rızâ b. Abdullah b. Ali Rızâ da İbn Hazm'ın hadislerle ilgili değerlendirmelerini tenkit ve tashih ettiği el-Mücellâ fî taḥḳīḳi eḥâdîs̱i'l-Muḥallâ adıyla bir çalışma yapmıştır (Dımaşk 1415/1995). 2. el-İḥkâm* fî uṣûli'l-aḥkâm. Zâhirî düşüncesi ve fıkıh usulüne dair olup önce Ahmed Muhammed Şâkir tarafından sekiz cüz halinde neşredilmiş (Kahire 1345-1348/1926-1929; İhsan Abbas'ın önsözüyle ve iki ciltte sekiz cüz olarak, Beyrut 1980, 1983), daha sonra Zekeriyyâ Ali Yûsuf bu neşre dayanarak eseri yeniden yayımlamıştır (I-II, Kahire 1970). 3. en-Nübẕetü'l-kâfiye fî uṣûli aḥkâmi'd-dîn. İbn Hazm'ın el-İḥkâm'dan sonra kaleme aldığı muhtasar bir fıkıh usulü kitabıdır. Zâhid Kevserî'nin en-Nübeẕ fî uṣûli'l-fıḳhi'ẓ-Ẓâhirî (Kahire 1940), Ahmed Hicâzî es-Sekkā'nın en-Nübeẕ fî uṣûli'l-fıḳh (Kahire 1981) adıyla neşrettiği eser Ebû Mus'ab Muhammed Saîd el-Bedrî tarafından yukarıda kaydedilen adla yeniden yayımlanmıştır (Kahire 1412/1991). 4. Merâtibü'l-icmâʿ. Üzerinde icmâ gerçekleşen konuları fıkıh bablarına göre derleyen bu kitabın çeşitli baskıları yapılmıştır (İbn Teymiyye'nin Naḳdü Merâtibi'l-icmâʿı ile birlikte, Kahire 1357/1938; Beyrut 1978, 1402/1982). 5. es-Siyâse. Bazı bölümleri M. İbrâhim el-Kettânî tarafından Mecelletü Maʿhedi Mevlây

el-Ḥasan li’l-ebḥâs̱i’l-Maġribiyye’de (sy. 5 [Tıtvân 1960], s. 94-107) yayımlanan eseri Ali Sâmî en-Neşşâr, İbnü’l-Ezrak el-Gırnâtî’nin Bedâʾiʿu’s-silk fî ṭabâʾiʿi’l-mülk’ü ile birlikte neşretmiştir (Bağdad 1978). 6. Mülaẖẖaṣu (telẖîṣu) ibṭâli’l-ḳıyâs ve’r-reʾy ve’l-istiḥsân ve’t-taḳlîd ve’t-taʿlîl (nşr. Saîd el-Efgānî, Dımaşk 1379/1960; Beyrut 1969). 7. Manẓûmetü İbn Ḥazm fî ḳavâʿidi uṣûli’l-fıḳhi’ẓ-Ẓâhirî. M. İbrâhim el-Kettânî tarafından neşredilmiştir (MMMA, XXI [Kahire 1975], s. 145-151). 8. Uṣûlü’l-fıḳh (Dımaşk 1331).

B) Tarih ve Biyografi. 1. Cemheretü ensâbi’l-ʿArab. En kapsamlı ensâb kitaplarından biri olup bu konuda daha sonra yazılan eserlere kaynaklık etmiştir. Araplar’ın Adnân, Kahtân ve Huzâa kollarının kendi zamanına kadar gelen nesep silsilesine yer veren müellif, kişilerin ilmî seviyeleri konusunda ilginç değerlendirmeler yaparak birçoğunun ilmî ve idarî görevlerine de işaret etmiştir. Ayrıca tarihî, siyasî ve edebî bilgilerin de yer aldığı eser Lévi-Provençal (Kahire 1948) ve Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire 1962, 1977) tarafından neşredilmiştir. 2. Cevâmiʿu’s-sîre. İbn İshak’tan nakillerde bulunduğu muhtasar bir siyer kitabı olup İhsan Abbas ve Nâsırüddin el-Esed tarafından müellifin beş risâlesiyle birlikte (aş. bk.) Cevâmiʿu’s-sîre ve ẖamsü resâʾile uẖrâ adıyla yayımlanmış (Kahire 1955, 1956, 1959), daha sonra müstakil baskısı da yapılmıştır (Kahire 1982; Beyrut 1403/1983). 3. Ḥaccetü’l-vedâʿ. Vedâ hutbesinin açıklaması mahiyetinde olan bu eseri Memdûh Hakkī neşretmiştir (Dımaşk 1956). 4. Ḫulâṣa fî uṣûli’l-İslâm ve târîẖihî. Ebû Abdurrahman b. Akīl ve Abdülhalim Üveys tarafından müellifin Cümel mine’t-târîẖ ve Risâletü’l-câmiʿi ile birlikte yayımlanmıştır.

C) Kelâm ve Felsefe. 1. el-Faṣl* fi’l-milel ve’l-ehvâʾ ve’n-niḥal. Dinler ve mezheplere dair olan eser önce Kahire’de basılmış (I-V, 1317-1321, kenarında Şehristânî’nin el-Milel ve’n-niḥal’i olarak), daha sonra M. İbrâhim Nasr ve Abdurrahman Umeyre tarafından yayımlanmıştır (I-V, Cidde 1402/1982; Beyrut 1985). 2. et-Taḳrîb li-ḥaddi’l-manṭıḳ ve’l-medẖal ileyhi bi’l-elfâẓi’l-ʿâmmiyye ve’l-ems̱ileti’l-fıḳhiyye. Aristo’nun mantığa dair eserlerinin açıklaması mahiyetinde olup mantık ilminin önemini göstermek, mantık ve felsefe hakkındaki yanlış değerlendirmeleri gidermek amacıyla kaleme alınmıştır. İhsan Abbas’ın neşrettiği eser (Beyrut 1959, 1983, Resâʾilü İbn Ḥazm içinde) Ali Müderris Mûsevî-i Bihbehânî tarafından Farsça’ya tercüme edilmiştir (Manṭıḳ-ı İbn-i Ḥazm-ı Endelüsî, Tahran 1373 hş.). 3. Müdâvâtü’n-nüfûs* ve tehẕîbü’l-aẖlâḳ ve’z-zühd fi’r-rezâʾil. el-Aẖlâḳ ve’s-siyer adıyla da bilinen eserin birçok neşri yapılmıştır (nşr. Mustafa el-Kabbânî, Dımaşk 1323/1905; Kahire 1333/1914; nşr. Ömer el-Mahmesânî, Kahire 1325; nşr. Muhammed Edhem, Kahire 1329/1911; nşr. Ali el-Hattâb, İskenderiye 1330; nşr. İhsan Abbas, Resâʾilü İbn Ḥazm el-Endelüsî içinde, Kahire 1954; Beyrut 1401/1980; nşr. Nada Tomiche, Beyrut 1961 [Fr. tercümesiyle]; nşr. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine 1390/1970; nşr. Tâhir Ahmed Mekkî, Kahire 1401/1981, 1412/1992; nşr. Eva Riad, Uppsala 1980; nşr.

Âdil Ebü'l-Muâtî, Kahire 1408/1988). 4. el-Uṣûl ve'l-fürûʿ. Çeşitli kelâm konularına yer verilen eseri M. Âtıf el-Irâkī, Süheyr Fazlullah ve İbrâhim Hilâl uzun bir mukaddime ile birlikte neşretmiş (Kahire 1978), daha sonra Beyrut'ta yeni bir baskısı yapılmıştır (1404/1984).

D) Edebiyat. 1. Ṭavḳu'l-ḥamâme fi'l-ülfeti ve'l-üllâf. Aşk ve âşıklar konusunda nazım ve nesir karışımı bir eser olup birçok defa basılmıştır (nşr. D. K. Petrof, Leiden 1914; nşr. L. Bercher, Cezayir 1949; nşr. Hasan Kâmil es-Sayrafî, Kahire 1950; nşr. Tâhir Ahmed Mekkî, Kahire 1395/1975, 1405/1985; nşr. Nasr Ferîd Muhammed v.dğr., Kahire 1976; nşr. Selâhaddin el-Kāsımî, Tunus 1401/1980, 1988; nşr. İhsan Abbas, Resâʾilü İbn Ḥazm içinde, Beyrut 1401/1980; nşr. Fâruk Sa'd, Beyrut 1992; birçok dile tercüme edilen eseri Mahmut Kanık Türkçe'ye çevirmiştir: Güvercin Gerdanlığı, İstanbul 1985, 1995, 1996, 1997). 2. Dîvânü şiʿri İbn Ḥazm (nşr. Muhammed el-Hâdî et-Trablusî, Mecelletü Ḥavliyyâti'l-Câmiʿati't-Tûnisiyye, sy. 9 [Tunus 1972], s. 151-176).

E) Risâleler. İbn Hazm'ın çeşitli konularla ilgili otuza yakın risâlesinden birkaçı müstakil olarak, diğerleri de çeşitli mecmualar halinde basılmıştır. 1. Cevâmiʿu's-sîre ile (yk. bk.) birlikte basılan risâleler: Risâle fi'l-ḳırâʾât, Esmâʾü'ṣ-ṣaḥâbeti'r-rüvât ve mâ li-külli vâḥidin mine'l-ʿaded (ayrıca nşr. Mes'ad Abdülhamîd es-Sa'dânî, Bulak 1990; nşr. Seyyid Kisrevî Hasan, Beyrut 1412/1992), Tesmiyetü men ruviye ʿanhümü'l-fütyâ mine'ṣ-ṣaḥâbe ve men baʿdehüm, Cümelü fütûḥi'l-İslâm baʿde Resûlillâh, Esmâʾü'l-ḫulefâʾ ve'l-vülât ve ẕikri müdedihim. 2. Resâʾilü İbn Ḥazm el-Endelüsî (nşr. İhsan Abbas, Kahire 1954, 1956): er-Red ʿale'l-hâtif min buʿd, el-Beyân ʿan ḥaḳīḳati'l-İslâm, et-Tevḳīf ʿalâ şâriʿi'n-necât bi-iḫtiṣâri'ṭ-ṭarîḳ, Merâtibü'l-ʿulûm, el-Ġınâʾü'l-mülhî, Elemü'l-mevt ve ibṭâlühû, Maʿrifetü'n-nefs bi-ġayrihâ ve cehlühâ bi-ẕâtihâ, Müdâvâtü'n-nüfûs. 3. er-Red ʿalâ İbni'n-Naġrîle el-Yehûdî ve resâʾilü uḫrâ li'bn Ḥazm (nşr. İhsan Abbas, Kahire 1380/1960): er-Red ʿalâ İbni'n-Naġrîle el-Yehûdî, Risâletân ecâbe fîhimâ ʿan risâleteyn süʾile fîhimâ süʾâlü taʿnîfin, et-Telḫîṣ li-vücûhi't-taḫlîṣ, er-Red ʿale'l-Kindî. 4. Resâʾilü İbn Ḥazm el-Endelüsî (I-IV, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1980-1983, 1987): I: Ṭavḳu'l-ḥamâme, Müdâvâtü'n-nüfûs, el-Ġınânü'l-mülhî, Maʿrifetü'n-nefs bi-ġayrihâ ve cehlühâ bi-ẕâtihâ; II: Naḳtü'l-ʿarûs fî tevârîḫi'l-ḫulefâʾ (ayrıca nşr. C. F. Seybold, Revista del Centro de Estudios Historicos de Granada'da, Granada 1911; nşr. Şevkī Dayf, Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb, XIII/2 [Kahire 1951], s. 41-90), Ümmehâtü'l-ḫulefâʾ (ayrıca nşr. Selâhaddin el-Müneccid, MMİADm., XXXIV/2 [1378/1959], s. 291-299; Beyrut 1980), Cümelü fütûḥi'l-İslâm, Esmâʾü'l-ḫulefâʾ ve'l-vülât ve ẕikrü müdedihim, Fażlü'l-Endelüs ve ẕikru ricâlihâ; III: er-Red ʿalâ İbni'n-Naġrîle el-Yehûdî, Risâletân ecâbe fîhimâ, er-Red ʿale'l-hâtif min buʿd, et-Tevḳīf ʿalâ şâriʿi'n-necât, et-Telḫîṣ li-vücûhi't-taḫliṣ, el-Beyân ʿan ḥaḳīḳati'l-îmân, el-İmâme, Risâle fî ḥükmi men ḳāle inne ervâhe ehli'ş-şeḳāʾ muʿaẕẕebetün ilâ yevmi'd-dîn; IV: Merâtibü'l-ʿulûm, Elemü'l-

mevt ve ibṭâlühû, er-Red ʿale'l-Kindî el-Feylesûf, Tefsîru elfâẓin tecrî beyne'l-mütekellimîn fi'l-uṣûl.

İbn Hazm'ın ayrı basılan diğer bazı risâleleri de şunlardır: Risâle fi'l-mufâḍale beyne'ṣ-ṣaḥâbe (nşr. Saîd el-Efgānî, Dımaşk 1940; Beyrut 1389/1969); Risâle fi'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ (Kahire 1301, 1303; Fîrûzâbâdî'ye nisbet edilen Tenvîrü'l-miḳbâs min tefsîri İbn ʿAbbâs'ın kenarında, Kahire 1316, 1380/1960; Tefsîrü'l-Celâleyn'in kenarında, Bulak 1280; Kahire 1374/1954; nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1981; nşr. Abdülgaffâr Süleyman Bündârî, Beyrut 1406/1986); er-Risâletü'l-bâhire fi'r-red ʿale'l-aḥvâli'l-fâside (Bodleian Library'de [Marsh, nr. 342] bulunan yazma nüshası M. Sagīr Hasan el-Maʻsûmî tarafından önce tanıtılarak bir özeti verilmiş [Sind University Arts Research Journal, II, Hyderebad 1962, s. 1-13], daha sonra yayımlanmıştır [MMİADm., LXIV/1, 1409/1989, s. 3 vd.]); Risâletü'l-elvân (nşr. Ebû Abdurrahman b. Akīl v.dğr., Riyad 1399/1979); Cüzʾ fî ẕikri'l-ḥadîs̱eyni'l-mevżûʿayn fi'ṣ-Ṣaḥîḥayn (Ebû Abdurrahman b. Akīl ez-Zâhirî tarafından Naḳżu ḥadîs̱eyn veredâ fi'ṣ-Ṣaḥîḥayn adıyla yayımlanmıştır. Âlemü'l-kütüb, IV/4 [Riyad 1981], s. 592-595).

Literatür. İslâm dünyasının fikir ve ilim alanında yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden biri olan İbn Hazm üzerine Doğu'da ve Batı'da birçok ilmî araştırma ve tez çalışması yapılmış, birçok eser ve makale kaleme alınmış olup bunların başlıcaları şunlardır: Asin Palacios, Aben hazem de Cordoba y su histoire critica de las ideas religiosas (I-V, Madrid 1927-1932); Muhammed Uceyme, İbn Ḥazm el-Endelüsî (Tunus 1956); Abdel Magid Turkî, Polemiques entre İbn Hazm et Bāğī sur les principes de la loi musulmane (Alger 1963); Saîd el-Efgānî, Naẓariyyetü'l-luġa ʿinde İbn Ḥazm (Dımaşk 1963), İbn Ḥazm el-Endelüsî ve risâletühû fi'l-müfâḍale beyne'ṣ-ṣaḥâbe (Beyrut 1969); R. Brunschvig, Pour ou contre la logique grecque chez les théologiensjuristes de l'Islam: Ibn Ḥazm, Al-Gazālī, Ibn Taimiyya (Roma 1971); Abdullah Zâyed, İbn Ḥazm uṣûliyyen (doktora tezi, 1974, Câmiatü'l-Ezher külliyyetü'ş-şerîa ve'l-kānûn); İsmâil Mustafa İsmâil el-Yûsuf, İbn Ḥazm el-Endelüsî ḥayâtühû-felsefetühû (yüksek lisans tezi, 1397/1977, Câmiatü'l-Kiddîs Yûsuf [Beyrut]), Abdülhalîm Uveys, İbn Ḥazm el-Endelüsî ve cühûdühû fi'l-baḥs̱i't-târîḫî ve'l-ḥaḍarî (Kahire 1399/1979); Tâhir Ahmed Mekkî, Dirâsât ʿan İbn Ḥazm ve kitâbihî Ṭavḳı'l-ḥamâme (Kahire 1396/1976, 1397/1977, 1401/1981); İbrâhim Muhammed İbrâhim Harîbe, İbn Ḥazm ve'l-ḳıymetü'l-ʿilmiyye li-naḳdihî el-Yehûdiyye ve'n-Naṣrâniyye (1982, Câmiatü'l-Ezher Külliyyetü usûli'd-dîn); M. Tâhâ el-Hâcirî, İbn Ḥazm sûretün Endelüsiyye (Kahire 1948; Beyrut 1982); Ebû Abdurrahman b. Akīl ez-Zâhirî, İbn Ḥazm ḫilâle elfi ʿâm (I-II, Beyrut 1983); Mahmud Ali Himâye, Taḥḳīḳu Kitâbi'l-Milel ve'l-ehvâʾi ve'n-niḥal (doktora tezi, Câmiatü'l-Ezher Külliyyetü usûlü'd-dîn); ve İbn Ḥazm ve menhecühû fî dirâseti'l-edyân (Kahire 1983); Sâlim Yefût, İbn Ḥazm ve'l-fikrü'l-felsefî bi'l-Maġrib ve'l-Endelüs (Dârülbeyzâ 1986); İbrâhim b. Muhammed es-Subeyhî, Naḳdü İbn Ḥazm li'r-ruvât fi'l-Muḥallâ (doktora tezi, 1406, Câmiatü'l İmâm

Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye [Riyad]); Ahmed b. Nâsır el-Hamed, İbn Ḥazm ve mevḳıfühû mine'l-ilâhiyyât (Riyad 1406); Nurshif Abd al-Rahim Mustafa Rifat, Ibn Ḥazm on Jews and Judaism (doktora tezi, 1988, University of Exeter); Ömer b. Mahmûd Ebû Ömer - Hasan Mahmûd Ebû Heniyye, Tecrîdü esmâʾi'r-ruvât elleẕîne tekelleme fîhim İbn Ḥazm cerḥan ve taʿdîlen (Zerkā 1988); Hasan Zikrî Hasan, Ḥadîs̱ü'l-ḥub beyne'l-Ḥuṣrî ve İbn Ḥazm (Kahire 1409/1988); Ali Hasan Abdülhamîd el-Eserî, el-Kâşif fî taṣḥîḥi rivâyeti'l-Buḫârî li-ḥadîs̱i taḥrîmi'l-meʿâzif ve'r-red ʿalâ İbn Ḥazmi'l-muḫâlif ve muḳallidihi'l-mücâzif (Demmâm 1410); İbrahim Gürbüzer, İbn Hazm'a Göre Dinler ve İnanç Sistemleri (doktora tezi, 1990, AÜ İlâhiyat Fakültesi); Fâruk Abdülmu'tî, İbn Ḥazm eẓ-Ẓâhirî (Beyrut 1992); Hâmid Ahmed ed-Debbâs, Felsefetü'l-ḥub ʿinde İbn Ḥazm el-Endelüsî (Amman 1993); Ahmet Demirci, İbn Hazm ve Zâhirîlik (Kayseri 1996); Nasr Muhammed Nasr, İbn Ḥazm el-Endelüsî müfekkiren ve nâḳiden (doktora tezi, Câmiatü'l-Kāhire, Külliyyetü usûli'd-dîn); Theodore Pulcini, Exegesis as Polemical Discourse: Ibn Hazm on Jewish and Christian Scriptures (Atlanta 1998); M. Abdullah eş-Şerkāî, Menhecü naḳdi'n-naṣ beyne İbn Ḥazm el-Endelüsî ve İsbînûzâ (Kahire, ts.; İbn Hazm'ın kıyas anlayışına dair değerlendirme için bk. Muhammed Süleyman Dâvûd, Naẓariyyetü'l-ḳıyâsi'l-uṣûlî: menhecün tecribiyyün İslâmî, İskenderiye 1984, s. 233-253; Abdülmecîd Türkî, Kaḍâyâ s̱eḳāfiyye min târîḫi'l-ġarbi'l-İslâmî, Beyrut 1409/1988, s. 195-211).

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "İʿtiṣâm", 10; İbn Mâce, "Fiten", 8; İbn Hazm, el-İḥkâm (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Beyrut 1983, I-VIII, tür.yer.; a.mlf., Mülaḫḫaṣu ibṭâli'l-ḳıyâs (nşr. Saîd el-Efgānî), Dımaşk 1379/1960; a.mlf., en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ (nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî), Beyrut 1406/1986; a.mlf., et-Taḳrîb li-ḥaddi'l-manṭıḳ (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1959, tür.yer.; a.mlf., el-Faṣl, I-V; a.mlf., Ṭavḳu'l-ḥamâme (nşr. Tâhir Ahmed Mekkî), Kahire 1405/1985, tür.yer.; a.mlf., el-Muḥallâ, I-XI; a.mlf., Merâtibü'l-icmâʿ, Beyrut 1402/1982, tür.yer.; a.mlf., el-Uṣûl ve'l-fürûʿ, Beyrut 1404/1984, tür.yer.; a.mlf., en-Nübẕetü'l-kâfiye (nşr. Ebû Mus'ab Muhammed Saîd el-Bedrî), Kahire 1412/1991, s. 38, 39, 41, 50; Kādî Abdülcebbâr, el-Muġnî, XVII, 280; Sâid el-Endelüsî, Ṭabaḳātü'l-ümem, Beyrut 1912, s. 75-77; Humeydî, Ceẕvetü'l-muḳtebis (nşr. Muhammed Tâvît et-Tancî), Kahire 1386/1966, s. 49, 177-179, 308-310, 348-349; Gazzâlî, el-Müstaṣfâ, I, 145-146, 368; II, 212; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, el-ʿAvâṣım (Tâlibî), II, 67-68, 107, 336, 339, 341, 349-351, 363-364; Kādî İyâz, Meẕâhibü'l-ḥükkâm fi nevâzili'l-aḥkâm (nşr. Muhammed b. Şerîfe), Beyrut 1990, s. 281, 286; Sem'anî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 694; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla, Kahire 1966, II, 415-417; İbn Rüşd, Bidâyetü'l-müctehid, I-II, tür.yer.; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis, s. 415-418; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XII, 237; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, 145; Ebû Şâme el-Makdisî, el-Muḥaḳḳaḳ min ʿilmi'l-uṣûl (nşr. Ahmed el-Küveytî), Amman 1409/1989, s. 76-100, 196-198, 207; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 184-213; a.mlf., el-ʿİber, II, 306; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1129-1130; Muhammed b. Ahmed et-Tilimsânî, Miftâḥu'l-vüṣûl (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Beyrut 1403/1983, s. 117; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 91-92; Şâtıbî, el-Muvâfaḳāt, I, 68; IV, 104; Zerkeşî, el-Baḥrü'l-muḥîṭ (nşr. Ömer Süleyman el-Eşkâr - Abdüssettâr Ebû Gudde), Küveyt 1988, III, 13; IV, 31, 129-130, 411, 529; V, 546; VI, 42, 212-213, 280, 292, 297; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 380-381; Venşerîsî, el-Miʿyârü'l-muʿrib, Beyrut 1401-1403/1981-83, I, 73, 148; II, 251; VI, 382; XII, 29-31; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 67-68, 77-85, 88, 519, 648; III, 66; R. Arnaldez, Grammaire et théologie chez Ibn Hazm de Cordoue, Paris 1956; a.mlf., "Ibn Ḥazm", EI² (İng.), III, 790-799; Hassân Muhammed Hassân, İbn Ḥazm el-Endelüsî, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî); Muhammed Ebû Zehre, İbn Ḥazm, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî); Abdülhalîm Uveys, İbn Ḥazm el-Endelüsî, Kahire 1399/1979; Tâhir Ahmed Mekkî, Dirâsât ʿan İbn Ḥazm ve kitâbihî Ṭavḳı'l-ḥamâme, Kahire 1401/1981; I. Goldziher, Zâhirîler (trc. Cihad Tunç), Ankara 1982, tür.yer.; Muhammed Süleyman Dâvûd, Naẓariyyetü'l-ḳıyâsi'l-uṣûlî, İskenderiye 1984, s. 233-254; Sâlim Yefût, İbn Ḥazm ve'l-fikrü'l-felsefî bi'l-Maġrib ve'l-Endelüs, Dârülbeyzâ 1986; a.mlf., "İbn Ḥazm el-Endelüsî", Mevsûʿatü'l-

haḍâreti'l-İslâmiyye, Amman 1993, s. 223-241; Abdülmecîd Türkî, Münâẓarât fî uṣûli'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye beyne İbn Ḥazm ve'l-Bâcî (trc. Abdüssabûr Şâhin), Beyrut 1406/1986; a.mlf., Ḳaḍâyâ s̱eḳāfiyye min târîḫi'l-ġarbi'l-İslâmî, Beyrut 1409/1988, s. 195-211; Ömer Ferruh, İbn Ḥazm el-Kebîr, Beyrut 1987; Aidit Ghazali, "Economic Thought of Ibn Hazm", Readings in Islamic Economic Thought (ed. Abulhasan M. Sadeq - Aidit Ghazali), Kuala Lumpur 1992, s. 66-73; M. Saghir Hasan al-Masumi, "Ibn Hazm's Risalah al-Bâhirah", Sind University Research Journal, II, Hyderebad 1962, s. 1-13; Nâsır el-Kettânî, "İbn Ḥazm el-İsbânî evi'l-Fârisî ve teşeyyuʿuhû li-Benî Ümeyye", el-Lisânü'l-ʿArabî, sy. 4, Rabat 1966, s. 76-81; Qasım al-Samarrai, "New Remarks on the Text of Ibn Hazm's Tawq al-Hamama", Arabica, XXX/1, Leiden 1983, s. 57-58; Fadel I. Abdullah, "Notes on Ibn Hazm's Rejection of Analogy Qıyās in Matters of Religious Law", American Journal of Islamic Social Sciences, II/2, New York 1985, s. 207-224; Muhammad Abu Laila, "An Introduction to the Life and Work of Ibn Ḥazm", IQ, XXIX/2-3 (1985), s. 75-100, 165-171; Edîb Nâyif Ziyâb, "el-Menhec ʿinde İbn Ḥazm ve mevḳıfühû mine'l-ḳıyâs", Dirâsât, XIV/7, Amman 1987, s. 99-116; C. Van Arendonk, "İbn Hazm", İA, V/2, s. 748-753; Şerefe ddin Horasânî, "İbn Ḥazm", DMBİ, III, 345-356.

H. Yunus Apaydın

Hadis İlmindeki Yeri.

Hadis hâfızı ve fıkıh ilminde ehl-i hadîsin temsilcisi kabul edilen İbn Hazm'a göre sünnet vahiy kaynaklı olup Kur'an'ın tefsiridir. Allah her ikisine de itaati emretmiştir. Kur'an'da Allah tarafından korunduğu bildirilen "zikr"e (el-Hicr 15/9) sünnet de dahildir. Sika bir kişinin muttasıl isnadla Hz. Peygamber'den naklettiği haberin kabul edileceğinde Mu'tezile kelâmcıları dışında ümmetin icmâı vardır. Resûl-i Ekrem'e ulaşan âhâd haberleri kabul etmek dinin gereğidir. Zira Kur'an'da âhâd derecesindeki haberler yeterli bulunmuş (et-Tevbe 9/122), ashabın bir kısmı İslâmiyet'i âhâd haberler vasıtasıyla diğer sahâbîlerden öğrenmiş, bu tür haberlere değer veren Resûl-i Ekrem'in dini tebliğ amacıyla gönderdiği elçiler de sayı bakımından bir kişiyi geçmemiştir. Bütün bunlar, sahih olan âhâd haberlerin kesin deliller arasında yer aldığını göstermektedir. İbn Hazm haber-i vâhidde yalan, yanlışlık ve vehmin söz konusu olabileceği, bu sebeple onun delil kabul edilmeyeceği şeklindeki gerekçenin esasen doğru olduğunu, ancak dinî konularda sika kişilerden yapılan rivayetlerle bize ulaşan sünnet vahye dayandığı için Allah'ın onu koruduğunu söylemektedir.

İsnadın muttasıl olmasını hadislerin sıhhatinin vazgeçilmez şartı kabul eden İbn Hazm, mürsel hadisi delil kabul etmeleri sebebiyle Hanefîler'le Mâlikîler'i ve aynı gerekçeyle Buhârî'deki muallak hadisleri eleştirmiş, iki ve daha fazla râvinin rivayet ettiği hadisi de her tabakada çok sayıda râvi tarafından rivayet edilen hadisler gibi mütevâtir olarak kabul etmiştir.

Ona göre haber-i vâhid Kur'an üzerine ziyade hüküm getirebilir, mütevâtir haberi veya âyeti neshedebilir. Kaynakları aynı olduğu için Kur'an'la hadis arasında teâruz bulunmayacağı gibi bir hadisin diğeriyle teâruzu da mümkün değildir. Eğer teâruz söz konusu ise bu iki delil arasında tahsis, takyîd veya istisnanın bulunduğu anlamına gelir. Görünüşte birbirine zıt olan haberlerin herhangi biri terkedilmemeli, hepsiyle amel edilmelidir.

Sünnet Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden ibaret olup tebliğ görevi sözle yapıldığı için Resûl-i Ekrem'in sadece kavlî sünneti delil sayılabilir. Fiil ve takrirleri ise ayrı bir delil bulunduğunda bağlayıcı olabilir. Bu bakımdan Hz. Peygamber'in bir emri açıklamak veya bir hükmü yerine getirmek amacıyla yapmadığı fiillerine uymak mubahtır; bunları terketmek günah değildir.

Hadis öğrenimini farz-ı kifâye kabul eden İbn Hazm'a göre hadisler semâ, kıraat, mükâtebe ve münâvele yollarından biriyle öğrenilebilir; icâzet, i'lâm, vasıyyet ve vicâde usulleriyle hadis nakli uygun değildir. Güvenilir râvinin hocasından hadis rivayet ederken kullandığı çeşitli edâ sigaları arasında herhangi bir fark bulunmayıp bunların hepsi onun hadisi semâ yoluyla rivayet ettiğini gösterir. Sahâbenin, "Şöyle yapmak bize emredildi"; "Şunu yapmak bize yasaklandı" şeklindeki ifadelerine bakarak o emir ve yasağın kesin biçimde Hz. Peygamber'e nisbet edilmesi doğru değildir.

Zehebî ve Sehâvî gibi âlimlerin hadis münekkitleri arasında zikrettiği İbn Hazm'ın yaklaşık 880 râvi hakkında cerh veya ta'dîl hükmü verdiği tesbit edilmiştir (Muhammed Abdullah Ebû Suaylîk, s. 52). Ancak onun bazı sahâbîlerle güvenilir bazı râvileri "meçhul" olarak nitelemesi tenkitlerinde aceleci davrandığını ortaya koymuş, râvi ve hadislerle ilgili eleştirilerinin ihtiyatla karşılanması gerektiğine dikkat çekilmiştir. el-Muḥallâ adlı eserinde mükerrerleriyle birlikte Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'den 470, Ṣaḥîḥ-i Müslim'den 780, Ebû Dâvûd'un es-Sünen'inden 383 ve Nesâî'nin es-Sünen'inden 504 hadise yer veren İbn Hazm, Buhârî ve Müslim'in eserlerini en güvenilir hadis kitapları olarak kabul etmiştir. İbn Mâce'nin es-Sünen'i ile Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣa-ḥîḥ'inden nakilde bulunmaması, bu iki eserin onun zamanında Endülüs'e ulaşmamış olmasıyla açıklanmıştır.

İbn Hazm'ın hadisçiliği üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştır. İbnü'l-Kattân el-Mağribî'nin Kitâb fi'r-reddi ʿalâ Ebî Mu-ḥammed b. Ḥazm fî kitâbi'l-Muḥallâ adlı eseri (İbnü'l-Kattân el-Mağribî, I, 150); Selman Başaran'ın İbn Hazm ve Hadis-teki Metodu (1977, AÜ İlâhiyat Fakültesi), Ahmed Eşref Ömer'in el-Ḳavâʿidü'l-ḥadîs̱iyye fî Kitâbi'l-İḥkâm fî uṣûli'l-aḥkâm (Câmiatü'l-Ezher külliyyetü usûlü'd-dîn), Şemsülkamer Muhammed Mûsâ Hasyâ ed-Demîr'in İbn Ḥazm ve men-hecühû fi'l-ḥadîs̱ (Câmiatü'l-Ezher külliyyetü usûlü'd-dîn), Ahmet Demirci'nin La critique du hadith chez Ibn Hazm de Cordoue (1982), İbrâhim b. Muhammed es-Subeyhî'nin Naḳdü İbn Ḥazm li'r-ruvât fi'l-Muḥallâ (1406, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye) adlı doktora tezleri; Ali Rızâ b. Abdullah b. Ali Rızâ'nın el-Mücellâ fî taḥḳīḳi eḥâdî-s̱i'l-Muḥallâ (Dımaşk 1415/1995), Ali Hasan Abdülhamîd el-Eserî'nin el-Kâşif fî taṣḥîḥi rivâyeti'l-Buḫârî li-ḥadîs̱i taḥrîmi'l-meʿâzif ve'r-red ʿalâ İbn Ḥazm el-muḫâlif ve muḳallidihi'l-mücâzif (Demmâm 1410) ve Ömer b. Mahmûd Ebû Ömer

Hasan Mahmûd Ebû Heniyye'nin Tecrîdü esmâʾi'r-ruvât elleẕîne tekelleme fîhim İbn Ḥazm cerḥen ve taʿdîlen (Amman 1408/1988) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hazm, el-Muḥallâ, I, 50-54, 65; a.mlf., el-İḥkâm (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire 1345, I, 67-68, 87, 89, 93, 96-98, 105-189, 255-257, 422-438, 477-484; a.mlf., Risâletân ecâbe fîhimâ ʿan risâleteyn süʾile fîhimâ süʾâlü taʿnîf (Resâʾilü İbn Ḥazm el-Endelüsî [nşr. İhsan Abbas] içinde), Beyrut 1981, III, 77-79, 81-84, 87-88, 99-100; a.mlf., Cüzʾ fî ẕikri'l-ḥadîs̱eyni'l-mevżuʿayn fi'ṣ-Ṣaḥîḥayn (nşr. Ebû Abdurrahman b. Akīl ez-Zâhirî, ʿÂlemü'l-kütüb, I/4, Riyad 1401/1981 içinde), s. 592-595; İbnü'l-Kattân el-Mağribî, Beyânü'l-vehm ve'l-îhâmi'l-vâḳıʿîne fî kitâbi'l-Aḥkâm (nşr. Hüseyin Âyet Saîd), Riyad 1418/1997, I, 150; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, III, 341-352; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1146-1155; a.mlf., Ẕikru men yuʿtemedü ḳavlühû fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1410/1990, s. 214; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, I, 231, 432; IV, 198-202; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 348, 354-355; a.mlf., el-Mütekellimûn fi'r-ricâl (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1410/1990, s. 118; Muhammed Ebû Zehre, İbn Ḥazm, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), s. 297-327; Abdülmecîd Türkî, Münâẓarât fî uṣûli'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye beyne İbn Ḥazm ve'l-Bâcî (trc. Abdüssabûr Şâhin), Beyrut 1406/1986, s. 120-156; Ömer b. Mahmûd Ebû Heniyye - Hasan Mahmûd, Tecrîdü esmâʾi'r-ruvât elleẕîne tekelleme fîhim İbn Ḥazm cerḥen ve taʿdîlen, Amman 1408/1988, s. 16-27; Muhammed Abdullah Ebû Suaylîk, el-İmâm İbn Ḥazm eẓ-Ẓâhirî, Dımaşk 1415/1995, s. 50-69; Ali Rızâ b. Abdullah b. Ali Rızâ, el-Mücellâ fî taḥḳīḳi eḥâdîs̱i'l-Muḥallâ, Dımaşk 1415/1995, s. 26, 31, 32, 36, 38, 41, 47, 55, 72, 77, 88, 92, 94, 101, 134, 135; Zekeriya Güler, Zahirî Muhaddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri, Ankara 1997, s. 140, 146, 148-149, 158-159, 172; M. S. H. Maʿsūmī, "Ibn Ḥazm's Allegations Against the Leading Imāms", IS, VII/2 (1968), s. 113-128; Selman Başaran, "İbn Hazm'a Göre Hadis Rivayetinde Mechûl", Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, II/2, Bursa 1987, s. 9-18; a.mlf., "Tirmizî ve İbn Mâce'yi İbn Hazm'ın Mechul Olarak Vasıflandırması", a.e., II/2 (1987), s. 19-25; a.mlf., "İbn Hazm'ın Kütüb-i Sitteye Bakışı", İslâmî Araştırmalar, II/6, Ankara 1988, s. 7-21.

İ. Hakkı Ünal

BEYHAKĪ, Ahmed b. Hüseyin أحمد بن حسين البيهقي Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî el-Beyhakī (ö. 458/1066)Muhaddis ve Şâfiî fakihi.

Şâban 384'te (Eylül 994) Nîşâbur'a bağlı Beyhak bölgesinin Hüsrevcird köyünde doğdu; bu sebeple Hüsrevcirdî nisbesiyle de anılır. Beyhak'ta büyüdü ve ilk tahsilini burada yaptı. On beş yaşında iken hadis okudu, daha sonra da fıkıh öğrenmeye başladı. Fıkıh ilminde hocası Ebü'l-Feth Nâsır b. Muhammed el-Mervezî'dir. Muhtelif hocalardan faydalanmak maksadıyla İsferâyin, Tûs, Hemedan, İsfahan, Rey, Nîşâbur, Bağdat, Kûfe, Mekke gibi yerleri dolaştı. Hadisi diğer ilimlere tercih ederek sadece onunla meşgul olmaya başladı. Hadis ilminin en önemli meselelerini Hâkim en-Nîsâbûrî'den öğrendi ve hocaları içinde en çok ondan faydalandı. Diğer hocaları arasında muhaddis, kelâm ve fıkıh âlimi İbn Fûrek, zâhid ve vâiz Harguşî, fakih ve muhaddis İbn Mahmiş, mutasavvıf Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Ebû Hâzim el-Abdûyî, muhaddis, fakih ve kelâm âlimi Ebû İshak Rükneddin İsferâyînî, muhaddis Ebû Zer el-Herevî, muhaddis ve fakih Berkanî, İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî gibi meşhur âlimler bulunmaktadır. Tanınmış talebeleri arasında, şeyhü'l-kudât İbnü'l-Beyhakī diye bilinen oğlu İsmâil b. Ahmed, Hafîdü'l-Beyhakī diye anılan torunu Ubeydullah b. Muhammed, Mekke ve Medine fakihi muhaddis Furâvî, Horasanlı

muhaddis Zâhir b. Tâhir, muhaddis Ebü'l-Meâlî Muhammed b. İsmâil el-Fârisî sayılabilir. Beyhakī 406 (1015-16) yılından itibaren eserlerini telif etmeye başladı. Hadis ilmindeki sağlam bilgisi ve güçlü hâfızasıyla kendini kabul ettirdi. Hadislerde mevcut gizli kusurların tesbiti ile birbirine zıtmış gibi görünen rivayetlerin uzlaştırılmasında ve hadislerin fıkhını kavramada devrinin otoritesi oldu. Nîşâburlu âlimler kitaplarını, özellikle Marifetü's-sünen ve'l-âsâr'ını kendilerine okutmasını rica ettikleri için 441 (104-950) yılında bu maksatla Beyhak'tan Nîşâbur'a gitti. Bu şehre sonraları iki defa daha geldi. Beyhakī fıkıh ve usûl-i fıkıh sahalarında da devrinin otoritelerinden biriydi. Mensubu bulunduğu Şâfiî fıkhının üstünlüğünü savundu ve bu alanda değerli eserler verdi. Bu sebepledir ki İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, her Şâfiî fakihinin İmam Şâfiî'ye minnet borcu olduğunu, ancak mezhebini ve görüşlerini müdafaa etmek için Beyhakī'nin kaleme aldığı eserler sebebiyle İmam Şâfiî'nin ona minnettar olması gerektiğini söyler (İbn Asâkir, s. 266). Gerçekten de Beyhakī'nin eserleri sayesinde Şâfiî fıkhı daha geniş bir muhite yayılma ve tutunma imkânı bulmuştur. Zehebî'ye göre, geniş ilmi ve âlimler arasındaki ihtilâflara olan derin vukufu sebebiyle kendi adına bir mezhep kurup ictihad etmeyi arzu etseydi bunu mükemmel bir şekilde başarabilirdi. Onun ilimdeki yerini tesbite çalışan otoriteler, hem hadis hem de fıkıhtaki üstün mevkiine ve Eş'arî kelâmındaki geniş bilgisine özellikle işaret ettikten sonra çeşitli ilimlere vâkıf olduğunu, daha önce benzeri görülmeyen eserler verdiğini ve 1000 cüzü bulan eserlerinin hacmi itibariyle de seleflerini geçtiğini belirtirler. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında (1040-1063) vezir Amîdülmülk'ün teşvikiyle Eş'arîler aleyhinde şiddetli bir takip başladığı zaman Eş'arî olması sebebiyle Beyhakī de İmam Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî gibi yurdundan ayrılarak Mekke'ye sığındı.

Beyhakī 10 Cemâziyelevvel 458'de (9 Nisan 1066) Nîşâbur'da vefat etti. Cenazesi Beyhak'a nakledilerek doğduğu yer olan Hüsrevcird'de toprağa verildi. Beyhakī dünya malına değer vermeyen zâhid bir âlimdi. İlim tahsili uğrunda ve hayatının daha sonraki devirlerinde çeşitli sıkıntılar çektiği halde bunlardan kimseye şikâyet etmezdi. Maddî imkânsızlık sebebiyle Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenlerine sahip olamadığı rivayet edilir. Hz. Peygamber'in ve ashabın örnek hayatını yaşamaya çalışırdı. Otuz yıl aralıksız oruç tuttuğu nakledilmektedir. İlmî tartışmalarda rakiplerine karşı son derece anlayışlı ve insaflı davranırdı.

Eserleri. Beyhakī bütün eserlerini muhaddislere has metotla her rivayetin senedini zikrederek yazmıştır. Mevzû* olduğunu bildiği bir haberi kitaplarına almamayı prensip edinmiştir. Eserlerini şöyle sıralamak mümkündür:

A) Hadisle İlgili Olanlar. 1. es-Sünenü'l-kübrâ*. es-Sünenü'l-kebîr diye de anılan eser diğer hadis kitaplarında bulunmayan pek çok hadisi, sahâbe ve tâbiîn kavlini muhtelif rivayetleriyle birlikte ihtiva etmekte olup fıkıh bablarına göre yapılan tertibinde Şâfiî

fıkhı ön planda tutulmuştur. İbnü't-Türkmânî'nin Beyhakī tarafından yapılan hadis değerlendirmelerini yer yer tenkit ettiği ve bazı konularda açıklayıcı bilgiler verdiği el-Cevherü'n-nakī fi'r-reddi 'ale'l-Beyhakī adlı kitabıyla birlikte on cilt halinde basılmıştır (Haydarâbâd 1344-1355). 2. el-Medhal ilâ Kitâbi's-Sünen. es-Sünenü'l-kübrâ'ya giriş mahiyetindeki bu eser Muhammed Ziyâürrahmân el-A'zamî tarafından yayımlanmıştır (Küveyt 1985). A'zamî eserin usûl-i hadîse dair olan birinci cüzünün kaybolduğunu belirtmektedir. 3. Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr. es-Sünen ve'l-âsâr veya Ma'rifetü'ş-Şâfiî li's-sünen ve'l-âsâr adlarıyla da bilinen kitap Şâfiî fıkhının dayandığı hadisleri, sahâbe ve tâbiîn sözlerini ihtiva etmekte ve onların güvenilir olduğunu ispata çalışmaktadır. Tâceddin es-Sübkî, bir Şâfiî fakihinin yanında bu kitabın mutlaka bulunması gerektiğini söyler. Hanefî fakihi Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Şerhu Me'âni'l-âsâr'ında bu esere çeşitli tenkitler yöneltmektedir. Brockelmann bu eserle es-Sünenü'l-kübrâ'nın aynı kitap olduğunu zannetmiştir (İA, II, 582). Dört ciltlik eserin I. cildi Ahmed Sakr tarafından neşredilmiştir (Kahire, ts.). 4. es-Sünenü's-sugrâ. İki cilt hacmindeki eserin 392 varaktan ibaret olan 18. cüzü Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (III. Ahmed, nr. 269). Brockelmann Ma'rifetü's-sünen ile bu eserin aynı kitap olduğunu ileri sürmüştür (GAL, I, 447; Suppl., II, 619). 5. el-Kırâ'atü halfe'l-imâm. Namazda kıraatin zaruretine ve imama uyan kimselerin Kur'an okuması icap ettiğine dair hadislerle sahâbe ve tâbiîn sözlerinden 450'sini topladığı bu eser ilk olarak Hindistan'da basılmış (tarihsiz), daha sonra Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1405/1984). 6. Kitâbü Tahrîci ehâdîsi'l-Üm. Eserin İrlanda'da (The Chester Beatty Library) bir nüshası, Kahire'de ise bu nüshanın mikro filmi bulunmaktadır (Brockelmann, GAL, I, 447; Suppl., II, 619; Şerif Nâyif, s. 50, dipnot 1). 7. Fezâ'ilü'l-evkāt. Receb, şâban, ramazan, şevvâl, zilhicce ve muharrem ayları ile cuma, pazartesi ve perşembe günlerinin fazileti ve her ay üç gün oruç tutmanın sevabına dair 307 rivayetin toplandığı eser Adnan Abdurrahman Mecid el-Kaysî tarafından Mekke'de yayımlanmıştır (1410/1990).

B) Akaidle İlgili Olanlar. 1. el-Esmâ' ve's-sıfât*. Eserde Allah Teâlâ'nın isimleri Kitap, Sünnet ve icmâa dayanılarak açıklanmış, bilinen doksan dokuz isminin dışında başka isimleri olduğu da gösterilmiştir. Çeşitli baskıları olan eser son defa İmâdüddin Ahmed Haydar tarafından iki cilt olarak neşredilmiştir (Beyrut 1405/1985). 2. Delâ'ilü'n-nübüvve*. Sahih rivayetlere dayanarak Hz. Muhammed'in herhangi bir insandan farklı taraflarını, peygamberliğini belirten yanlarını, mûcizelerini derlediği meşhur eseridir. Abdülmu'tî Kal'acî tarafından yedi cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut 1405/1985). 3. Şu'abü'l-îmân*. el-Câmi'u'l-musannef fî beyâni şu'abi'l-îmân adıyla da anılan eserde, imanın altmış veya yetmiş küsur şubesi bulunduğunu belirten hadisten hareketle bunların nelerden ibaret olduğu âyet ve hadislerin yardımıyla tesbite çalışılmaktadır. Eser Ebû Hâcir Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl tarafından iki cildi fihrist olmak üzere dokuz cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut 1410/1990). 4. el-İ'tikad

ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd. Müellif bu eserde âlemin sonradan yaratıldığına, onu yaratanın benzeri bulunmayan bir ilâh olduğuna, Allah'ın sıfatlarına, kader ve onunla ilgili olarak hidâyet, dalâlet, ecel, rızık gibi meselelere, kabir azabı, şefaat, ba'sʻ, hisâb, mîzan, cennet ve cehennem gibi âhiret hallerine, sünnete sarılıp bid'attan kaçınmaya, ülü'l-emre itaate, Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu ispata, evliyânın kerâmetleri, ashap, Ehl-i beyt, aşere-i mübeşşere ve dört halifeye dair selef akîdesini âyet ve hadislerle ortaya koymaktadır. Eseri önce Ahmed Muhammed Mürsî tahkik etmeden (Kahire 1380/1961), daha sonra da Ahmed İsâm el-Kâtib bazı notlarla (Kahire 1401/1981) yayımlamışlardır. Beyrut'taki Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye eseri bir komisyona hazırlatarak neşretmiş (1404/ 1984), son olarak da Kemal Yûsuf el-Hût güvenilir bir yazmasıyla matbu nüshaları karşılaştırıp elde ettiği metni yayımlamıştır (Beyrut 1405/1985). 5. Kitâbü'l-Kazâ ve'l-kader. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Şehid Ali Paşa, nr. 1498) 108 varak hacminde bir nüshası bulunmaktadır (ayrıca bk. Brockelmann, GAL [Ar.], VI, 231). Ebü'l-Fidâ el-Eserî tarafından yayımlanan el-Kazâ' ve'l-kader ise Şu'abü'l-îmân'ın konuyla ilgili bölümünün aynen neşrinden ibarettir. 6. Kitâbü'l-Ba's ve'n-nüşûr. Âmir Ahmed Haydar tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1986). 7. İsbâtü 'azâbi'l-kabr (ve su'âli'l-melekeyn). Âyet, hadis ve selef âlimlerinin sözlerine dayanarak kabir azabının varlığını aklen ve dinen ispat ettiği bu eser Mustafa Saîd Hâlid tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1986). 8. Kitâb fî hayâti'l-enbiyâ' fî kubûrihim. Kâtib Çelebi'nin Mâ verede fî hayâti'l-enbiyâ' (ve) ba'de vefâtihim adıyla zikrettiği ve 1000 meseleyi ihtiva ettiğini söylediği (Keşfü'z-zunûn, II, 1355) eserin Medine'de bir nüshası bulunmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., I, 619).

C) Ahlâkla İlgili Olanlar. 1. el-Âdâb. Ana babaya, akrabaya ve diğer insanlara yapılması gereken iyilikler, karşılıklı vazifeler, belli başlı kötü huylar ile nefsi bu huylardan kurtarıp terbiye etmenin yolları ve diğer İslâmî edepler hakkında 1194 hadisin derlendiği eser Abdülkādir Ahmed Atâ tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1406/1986). 2. ez-Zühdü'l-kebîr. Uzlet, dünyaya önem vermeme, ölüm gelip çatmadan önce hayatı değerlendirme gibi zühd ve takvâ ile ilgili konulardaki hadisleri, muhtelif zâhid ve âlimlerin bu konudaki görüşlerini ihtiva etmektedir. 989 rivayetin senedleriyle birlikte zikredildiği eseri Âmir Ahmed Haydar yayımlamıştır (Beyrut 1408/1987). 3. el-Erbaʿûne's-sugrâ. Allah'ın birliği, tevbe, nefsi murakabe, doğruluk, tevekkül, ihlâs, helâl kazanç, iyilik, merhamet, tevazu vb. kırk konuya dair 161 rivayetten meydana gelmektedir. Her konuda mükerrer senedlerle birlikte en az iki, en çok beş altı rivayet bulunmaktadır. Eser Ebû Hâcir Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1407/1987). Keşfü'z-zunûn'da (I, 53) el-Erbaʿûn fi'l-ahlâk adıyla zikredilen ve 100 hadis ihtiva ettiği belirtilen kitap da budur. Aynı konuda el-Erbaʿûne'l-kübrâ adlı başka bir eserinin daha bulunduğu kaydedilmektedir. 4. ed-Da'avâtü'l-kebîr. Eserde Hz. Peygamber'in bizzat yaptığı veya sahâbîlerden birine öğrettiği dualar bir araya getirilmiştir. Tâceddin es-Sübkî bu eserin bir

benzerinin daha bulunmadığını yeminle söyler. Eserin yarısı olduğu belirtilen ve 260 hadisi ihtiva eden bir bölümü Bedr b. Abdullah el-Bedr tarafından rivayetler değerlendirilmek suretiyle yayımlanmıştır (Küveyt 1409/1989). Kaynaklarda Beyhakī'nin bir de ed-Da'avâtü's-sagīr adlı eserinden söz edilmektedir.

D) Şâfiî Mezhebiyle İlgili Olanlar. 1. Menâkıbü'ş-Şâfi'î. Kendisinden önce bu konuda on kadar eser yazılmış olmakla beraber Beyhakī'nin kitabı hepsinden daha mükemmeldir. Eserde Kureyş kabilesine mensup olan İmam Şâfiî'nin asâletine işaret ettikten sonra onun ikinci asrın müceddidi olduğunu, fıkıh, usûl-i fıkıh, hadis ve kelâm gibi dinî ilimlerdeki üstünlüğü yanında diğer ilimleri de bildiğini ifade etmekte, zühd ve takvâsını ve diğer faziletlerini dile getirmekte, ailesini ve önemli talebelerini zikretmektedir. Bu arada bazı hadislerde geçen "Kureyşli âlim" ifadesiyle İmam Şâfiî'nin kastedildiğini söyler (I, 26, 54). Bu yorumun doğruluğu bir yana esasen söz konusu hadisler de zayıftır. Eser Ahmed Sakr tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1390-1391/1970-1971). 2. Beyânü hata'i men ahta'e 'ale'ş-Şâfi'î. Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr'da İmam Şâfiî'nin kitaplarını rivayet edenlerin yaptığı yanlışları yeri geldikçe belirten müellif daha sonra bunları müstakil bir kitapta toplamıştır. Ayrıca İmam Şâfiî'nin bazı meselelerde isabetli hüküm vermediğine dair muhtelif kimseler tarafından ileri sürülen iddiaları da cevaplandırmıştır. Eser Halil Molla Hâtır (Riyad 1980) ve Şerif Nâyif Duays tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1402/1983). 3. el-Mebsût. Nusûsu'ş-Şâfi'î diye de bilinen eserde müellif İmam Şâfiî'ye ait fıkhî metinlerin tamamını toplamış ve bunları talebelerine okutmuştur. Bazı kaynaklarda bu kitabın üç cilt olduğu kaydedilirken Keşfü'z-zunûn'da (II, 1581-1582) el-Mebsût fî fürû'i'ş-Şâfi'iyye başlığı altında bu kitabın Beyhakī'nin en büyük ve en önemli eserlerinden biri olduğu, yirmi cilt hacminde bulunduğu söylenmekte, Nusûsu'ş-Şâfi'î başlığı altında ise (II, 1957) on ciltlik bir eser olduğu kaydedilmektedir. Eserin Bodleiana Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Brockelmann, GAL, I, 447). 4. el-Hilâfiyyât beyne'ş-Şâfi'î ve Ebî Hanîfe. Kaynaklarda bu adla zikredilen, fıkıh bablarına göre tertip edilmiş eserin Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde (nr. 277-278) Kitâb fî beyâni ihtilâfi'l-İmâmi'l-Hanefî ve'l-İmâmi'ş-Şâfi'î, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde de (III. Ahmed, nr. 1154) Kitâbü'n-Nüket fi'l-mesâili'l-muhtelef fîhâ beyne'ş-Şâfi'î ve beyne Ebî Hanîfe adlarını taşıyan birer nüshası bulunmaktadır. Sübkî bu eserin de kendi türünün ilki olduğunu, böyle bir kitabı ancak hem fıkhı hem de hadisi iyi bilen birinin yazabileceğini söylemektedir. 5. Ahkâmü'l-Kur'ân. Mecmû'âtü kelâmi'ş-Şâfi'î fî ahkâmi'l-Kur'ân adıyla da anılmaktadır. Abdülganî Abdülhâlik tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1395).

Beyhakī'nin bunların dışında çeşitli kaynaklarda şu eserleri de zikredilmektedir: et-Tergīb ve't-terhîb, el-Ma'ârif (Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs), Fezâ'ilü's-sahâbe, Menâkıbü'l-İmâm Ahmed, Şerhu'l-esmâ'i'l-hüsnâ, Kitâbü'r-Rü'ye, Câmi'u ebvâbi

kırâ'ati'l-Kur'ân, Kitâbü'l-Esrâ, Yenâbî'u'l-usûl (el-Yenâbî' fi'l-usûl), el-Muhît (el-Muhît yete'alleku bi-'ilmi'l-hadîs).

BİBLİYOGRAFYA:Beyhakī, Beyânü hata'i men ahta'e 'ale'ş-Şâfi'î (nşr. Şerif Nâyif), Beyrut 1402/1983, nâşirin mukaddimesi, s. 15-52; a.mlf., Delâ'ilü'n-nübüvve (nşr. Abdülmu'tî Kal'acî), Beyrut 1405/ 1985, nâşirin mukaddimesi, s. 92-119; a.mlf., el-İ'tikād ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1405/1985, nâşirin girişi; el-Hâfız el-Beyhakī fî sütûr, s. 7-13; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 381; İbn Asâkir, Tebyînü kezibi'l-müfterî, s. 265-267; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 242; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 75-76; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ, XVIII, 163-170; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, III, 1132-1135; Sübkî, Tabakāt, IV, 8-16; İsnevî, Tabakātü'ş-Şâfi'iyye, I, 198-200; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, V, 77-78; Keşfü'z-zunûn, I, 9, 53, 261, 400, 574, 721, 760; II, 1007, 1047, 1391, 1393, 1455, 1581-1582, 1621, 1726, 1739, 1836, 1957, 2051; Abdülazîz ed-Dihlevî, Bustânü'l-muhaddisîn, s. 101-104; Serkîs, Mu'cem, I, 620-621; Brockelmann, GAL, I, 446-447; Suppl., I, 618-619; a.mlf., GAL (Ar.), VI, 231; a.mlf., "Beyhakî", İA, II, 582; a.mlf., "el-Beyhakī", DMİ, IV, 429-430; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 33-34; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 513-523; M. Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", TM, I (1925), s. 104-105; J. Robson, "al-Bayhakī", EI² (Fr.), I, 1164; a.mlf. – İdâre, "el-Beyhakī", UDMİ, V, 317-318.

M. Yaşar Kandemir

BEYHAKĪ, Ahmed b. Hüseyin أحمد بن حسين البيهقي Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî el-Beyhakī (ö. 458/1066) Muhaddis ve Şâfiî fakihi.

Akaide Dair Görüşleri. Beyhakī itikadî konularla yakından ilgilenmiş, özellikle akaide dair hadisleri ihtiva eden ve bunlara yorumlar getiren kitaplar yazmış Sünnî bir âlimdir. el-İ'tikād ve Şu'abü'l-îmân gibi akaidin bütün meselelerini konu edinen eserlerinin yanında el-Esmâ' ve's-sıfât, Kitâbü'l-Kazâ' ve'l-kader, el-Ba's ve'n-nüşûr, Delâ'ilü'n-nübüvve gibi bir veya birkaç konuyu incelediği eserleri de vardır. Devrinin ünlü kelâmcılarından biri olan İbn Fûrek'in derslerine devam ederek diğer ilimlerin yanı sıra akaid alanında da kendisini yetiştirmiştir. Beyhakī itikadî meseleleri bir taraftan nakillerle delillendirirken diğer taraftan aklî istidlâllere de başvurmuş ve böylece Selefî-Eş'arî bir çizgi takip etmiştir. O bu metodun Şîa, Mu'tezile ve Müşebbihe gruplarının etkilerini asgariye indireceğini düşünmüştür. Beyhakī'nin başlıca akaid konularına dair görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

1. İlâhiyyât. Peygamberlerin ortaya koyduğu naklî deliller yanında âlemin hâdis ve mükemmel bir düzene sahip olması, varlıklarda birbirine zıt unsurların uyum içinde bir arada bulunması, ayrıca peygamberlerin gösterdikleri mûcizeler Allah'ın varlığına ilişkin delillerdir (el-İ'tikād, s. 12-13, 15).

Allah Teâlâ'ya muhtelif naslarda hay, alîm, kadîr, mürîd, mütekellim, semî', basîr, hâlik, râzık gibi isimlerin nisbet edilmesi zâtıyla birlikte sıfatlarının da bulunduğunu gösterir. Eğer sıfatları bulunmasaydı sadece zâtının mevcudiyetini ifade eden kadîm, evvel, âhir, hak gibi isimlerinin bulunması gerekirdi. Halbuki bunlardan başka kudret sıfatını anlatan kādir, kāhir, muktedir; ilim sıfatına işaret eden alîm, habîr, hakîm,

hâfız, muhsî; fiilî sıfatlarını haber veren hâlik, râzık, bedi‘, bâri’, muhyî, mümît ve yaratıklara benzemediğini bildiren ahad, müteâlî, azîz, mecîd, karîb, muhît gibi isimleri de vardır. Ayrıca naslarda ilim, kudret ve irade müstakil birer sıfat olarak da zâtına nisbet edilmektedir. Zâtî ve fiilî kısımlarına ayrılan ilâhî sıfatların ilk grubuna girenler kadîm, ikinci grubunda yer alanlar ise hâdistir. İlâhî sıfatlardan hayat, ilim, irade, kudret, kelâm gibi zâtî sıfatlarla yaratma, rızık verme, öldürme, diriltme gibi fiilî sıfatları aklen ispat etmek mümkün olmakla birlikte bir kısım zâtî ve fiilî sıfatlar vardır ki bunlar sadece nakil yoluyla bilinir. Meselâ yed, vech, ayn zâtî-haberî sıfatlardan olup keyfiyetlerinin bilinmesi imkânsızdır. Fakat akıl onların yaratıklar hakkında kullanıldıkları anlamlarda Allah'a atfedilemeyeceğine de hükmeder. Tevâtür derecesindeki naslarla sabit olmayıp sadece âhad haberlerle rivayet edilen kef, yemîn, sûret, esâbî‘ gibi zâtî-haberî sıfatlarla ityân, mecî’ gibi sübûtu kesin bulunan fiilî-haberî sıfatların te’vil edilmesi gerekir. Allah zâtıyla yaratıkların içinde mevcut olmamakla ve bir mekânda bulunmamakla birlikte belli niteliklere sahip maddî bir nesne olan arşa istivâ (ulüv) etmiştir. Fakat bu istivânın gerçek mânasını Allah'a havale etmelidir. Allah'a nisbet edilen isimler (esmâ-i hüsnâ) nasların belirlemesiyle sabittir, ancak âlimlerin ittifakla lâyık gördüğü isimlerin de O'na atfedilmesi mümkündür. Beyhakī, Kur'an'da bazı sûrelerin baş taraflarında yer alan "hurûf-ı mukattaa"nın ilâhî isimlerin remizleri olduğunu öne sürmüştür.

Kadere inanmak esasen Allah'ın ilim, kudret ve irade sıfatlarına iman etmenin bir gereğidir. Zira naslarda Allah'ın her şeyi önceden bildiği, mülkünde mutlak tasarruf sahibi olduğu ve kulların fiilleri dahil olmak üzere her şeyi kendi hür iradesiyle yarattığı belirtilmektedir. Allah kullarından dilediğini dalâlete, dilediğini hidayete sevkeder. Ne var ki dalâlete sevkederken adaletten ayrılmaz, küfrü de çok defa farkedilemeyen çeşitli hikmetlere bağlı olarak yaratır (Kitâbü'l-Kazâ’ ve'l-kader, vr. 62[a], 65[a]).

2. Nübüvvet. Geçmiş peygamberlerin nübüvvetleri mûcize ile bilindiği gibi Hz. Muhammed'in nübüvveti de gösterdiği mûcizelerle ispat edilir. Bunların en önemlisi Kur'ân-ı Kerîm'dir. Kur'an'ın taşıdığı en önemli beşer üstü özellik (i‘câz) din, felsefe, ahlâk, astronomi, fen ilimleri gibi ihtisas gerektiren birçok konuya dair bilgiler ihtiva etmesine rağmen ümmî bir insanın elinde ortaya çıkması ve bu veciz kitaptan ilham alınarak ciltler dolusu eserlerin yazılması noktalarında toplanır (Delâ’ilü'n-nübüvve, I, 1718; el-İ‘tikād, s. 146-148). Peygamberler ölümlerinden sonra bile Allah katında diridirler. Son peygamber Hz. Muhammed'le birlikte bütün peygamberlere inanmak farzdır; zira Kur'ân-ı Kerîm'de onların bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr edenler kâfir olarak nitelendirilmiştir (en-Nisâ 4/150-151).

3. Âhiret Halleri. Kabir azabı veya nimeti, ruhun cesede ait bir parçaya iade edilmesiyle gerçekleşmiş olabilir. Bu aklen imkânsız değildir. Ölen kişinin ruhunu

teslim ediş tarzı ile öldüğü yer kabir azabı görüp görmeyeceğine işaret eder. Âhirette yaratıkların hesaba çekilmesi tek tek değil toplu olarak gerçekleşecektir; amellerin tartılması bu hesaba çekilme işleminden ayrı bir safhadır. Amellerin tartılması naslarda belirtildiği üzere (vezin) zâhirî anlamıyla vuku bulacaktır. İyilikleri ağır gelenler azap görmeden cennete gireceklerdir. Cennette müminlerin amellerine göre girecekleri dört ayrı bölüm vardır. Cennet göklerin üstünde ve arşın altındadır.

4. İman-Günah ve Mükellefiyet. İmanın kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan oluşan iki unsuru vardır. Bir engel bulunmadıkça kalbindeki tasdiki diliyle ifade etmeyen kimse mümin sayılmaz. İman ilâhî buyruklara itaat etmekle çoğalıp isyan etmekle azalmasına rağmen hiç bir günah sahibini imandan mahrum bırakmaz. Zira Allah'a eş koşmayan bütün müminler kurtuluşa eren zümreden sayılmışlardır (el-En'âm 6/82). Günahkâr müminler hakkında verilecek en isabetli hüküm onların imanlarının kemal derecesinde bulunmadığıdır. İman ile İslâm aynı anlama gelir. Naslarda birinin diğerinin yerinde kullanılmış olması (ez-Zâriyât 51/35) bunu gösterir. Kâfirler de iman mükellefiyetinden başka İslâmî emir ve yasaklara da muhatap olup bunlara uymadıklarından dolayı ayrıca sorumlu tutulacaklardır. Çocuklara dünyada babalarının inançlarına göre muamele edilir, âhiretteki durumlarına gelince bu husustaki hükmü Allah'a havale etmek gerekir.

Bu akaid telakkilerinin incelenmesinden anlaşılacağı üzere Beyhakī bütün ilâhî sıfatları zâtî ve fiilî kısımlarına ayırmış, bunlardan bazı haberî sıfatların te'vil edilmemesi gerektiğini kabul ederek Selefiyye'ye uymuş, bazılarının te'vilini ise zaruri görmek ve bir kısım zâtî sıfatların akılla bilinebileceğini belirtmek suretiyle de kelâmcıların görüşüne katılmıştır. Arşa istivâ konusunda Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi âlimlerle aynı görüşü paylaşmış, fiilî sıfatların hâdis olduğunu söyleyerek Eş'ariyye'nin yanında yer almış, Kur'an'ın ihtiva ettiği ilimlere işaret edip bunu kendine göre en önemli i'câz noktası olarak görmüştür. İmanın iki unsuru bulunduğunu benimseyerek bazı Mâtürîdî âlimlerin görüşlerine katılmış; iman ile İslâm'ın aynı anlama geldiğini savunarak yine Mâtürîdiyye'ye iştirak etmiştir. İlâhî sıfatları ispat ederken esmâ-i hüsnâdan hareket etmiş ve kendine has bir açıklama yaparak bir taraftan ilâhî isimlerin tevkîfî olduğunu kabul ederken diğer taraftan naslarda bulunmamakla birlikte yetkinlik ifade eden bazı isimleri Allah'a nisbet etmekte sakınca görmemiştir.

Beyhakī'nin itikadî görüşleri üzerinde İbn Fûrek ve Halîmî gibi kelâmcıların yanında Ebû Süleyman el-Hattâbî gibi hadisçilerin de önemli tesiri olduğu söylenebilir. Eserlerinde sözü edilen âlimlerden yaptığı bol iktibaslar da bunu teyit edici mahiyettedir. Ulûhiyyetle ilgili görüşlerini el-Beyhakī ve mevkıfühû mine'l-ilâhiyyât adlı araştırmasında inceleyen Ahmed b. Atıyye el-Gamidî, bazı haberî sıfatları te'vil etmesini gerekçe göstererek Beyhakī'nin haberî sıfatlar noktasında Selefî

sayılamayacağını ileri sürmüşse de bu görüş pek isabetli görünmemektedir. Çünkü Selefiyye'nin önde gelen temsilcilerinden Ahmed b. Hanbel'in bile bazı haberî sıfatları te'vil ettiği bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Beyhakī, el-Esmâ' ve's-sıfât, s. 11, 137-138, 151-152, 161, 234, 364, 376-377, 384, 387, 394-397, 446, 497, 502, 506, 534, 540, 552; a.mlf., el-İ'tikād 'alâ mezhebi's-Selef, Beyrut 1404/1984, s. 12-15, 31-32, 38, 40, 55-57, 67, 73-74, 88, 89, 95, 127, 143, 146-148, 173; a.mlf., Şu'abü'l-îmân, Beyrut 1410/1989, I, 38, 43, 44, 50, 60, 121-122, 145, 205, 245-246, 253, 256-258, 263, 330, 348-349, 354; a.mlf., Kitâbü'l-Kazâ' ve'l-kader, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1498, vr. 2ª, 12ª, 13ª, 40b, 62ª, 65ª; a.mlf., Delâ'ilü'n-nübüvve (nşr. Abdurrahman Osman), Kahire 1389/1969, I, 17-18, 23, 31; a.mlf., el-Ba's ve'n-nüşûr, Beyrut 1408/1988, s. 64, 86, 87; Ahmed b. Atıyye el-Gāmidî, el-Beyhakī ve mevkıfühû mine'l-ilâhiyyât, Medine 1402/1983, s. 58, 85-86, 87-89, 95-107, 118, 124, 127, 131, 134-135, 139, 273.

Yusuf Şevki Yavuz

EBÛ YA'LÂ el-FERRÂ أبو يعلى الفرّاء Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ' (ö. 458/1066) Tanınmış Hanbelî hukukçusu, kelâm âlimi, muhaddis ve müfessir.

---

27 (veya 28) Muharrem 380 (26 veya 27 Nisan 990) tarihinde Bağdat'ta doğdu. Babası Hanefî mezhebine mensup fakih ve muhaddis, anne tarafından dedesi Ebü'l-Kāsım İbn Hanîfâ muhaddis, ağabeyi Ebû Hâzim de Mu'tezile mezhebine meyyal bir muhaddisti. Küçük yaşta hadis okumaya başladı. Başta dedesi İbn Hanîfâ, Hâkim en-Nîsâbûrî ve İbn Ebü'l-Fevâris olmak üzere Ebü'l-Kāsım es-Saydelânî, Ümmü'l-Feth Emetü's-Selâm el-Bağdâdiyye, Ebü'l-Kāsım İbn Habbâbe, Ebû Abdullah İbnü'l-Bağdâdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ma'rûf el-Bezzâz, Ebü'l-Hasan es-Sükkerî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Hammâmî gibi birçok muhaddisten hadis dinledi. Ayrıca ilim tahsili için gittiği Mekke, Dımaşk ve Halep'te Ebû Nasr es-Siczî ve Abdurrahman b. Ebû Nasr gibi hadisçilerden dersler aldı.

Hanbelî fıkhına temayülü, on yaşında iken babasını kaybetmesiyle başladı. İbn Müfriha adlı bir âlimden Hırakī'nin el-Muhtasar'ından bazı bölümler okuyan Ebû Ya'lâ, hocasının yönlendirmesiyle meşhur Hanbelî hukukçusu İbn Hâmid'den fıkıh dersleri alarak bu mezhebi benimsedi. 402'de (1012) çıktığı hac yolculuğu sırasında kendisini vekil bırakan hocası İbn Hâmid'in ölümünden sonra (ö. 403/1012) onun meclisinde öğretime ve fetva vermeye başladı. 414 (1024) yılında hacca gitti. Dönüşünde yine ders vermeyi sürdürdü; aynı zamanda fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm, ilm-i hilâf, tefsir gibi çeşitli ilim dallarında eserler telif etti.

Zamanla hadis alanında da uzmanlaşan Ebû Ya'lâ, cuma namazından sonra Mansûr Camii'nde Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın minberinde hadis dersleri verir, devlet adamları ve meşhur âlimlerin de katıldığı ders halkasında büyük bir izdiham

olurdu. Birçok rivayeti bulunan Ebû Ya‘lâ, Hatîb el-Bağdâdî’ye göre sika* bir râviydi. Safedî ise hadis metin ve senedlerindeki illetler hususunda mahareti bulunmadığını, usul ve fürû meselelerinde delil olarak birçok vâhî* hadis kullandığını belirtmektedir (el-Vâfî, III, 8). Zehebî’nin kanaati de bu yöndedir (Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVIII, 90). Hadis alanındaki görüşleri Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin Saydü’l-hâtır’ı, Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr’in el-Bâʿisü’l-hasîs’i, Süyûtî’nin Tedrîbü’r-râvî’si gibi çeşitli eserlerde iktibas edilmiştir.

Yetiştirdiği talebeler arasında, hadis sahasında oğulları Ebü’l-Kasım Ubeydullah ve Tabakatü’l-Hanâbile müellifi Ebü’l-Hüseyin Muhammed ile Hatîb el-Bağdâdî, Hibetullah b. Abdülvâris eş-Şîrâzî, Ebü’l-Fazl İbn Hayrûn, Ebü’l-Hasan İbn Rıdvân, Ali b. Muhammed ed-Dâmeganî, Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî; fıkıh sahasında ise Ebü’l-Vefâ İbn Akīl, Kelvezânî, İbnü’l-Bennâ el-Bağdâdî, Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdülvehhâb et-Temîmî gibi birçok âlim vardır.

Ebû Ya‘lâ, 421 (1030) veya 422 (1031) yılında Kadılkudât Ebû Abdullah İbn Mâkûlâ’nın yanında şahitlik (noterlik) yapması yönündeki ilk teklifi reddetti. Ancak 428’den (1037) sonra ısrarla tekrarlanan ikinci teklifi geri çeviremedi. Kāim-Biemrillâh, İbn Mâkûlâ’nın ölümü üzerine (447/1055) boşalan Dârülhilâfe ve Harim kadılığı görevini son derece güven ve saygı duyduğu Ebû Ya‘lâ’ya teklif etti. Önce olumsuz cevap veren Ebû Ya‘lâ, ısrarlar üzerine tören alaylarına, sultanı karşılama merasimlerine katılmamak, saraya çıkmamak, sorumlusu olduğu Nehrülmuallâ ve Bâbülezc’deki kaza merkezlerine de ayda birer gün gitmek şartıyla bu görevi kabul etti. Aslında Harim kadılığına Ebü’t-Tayyib et-Taberî gibi değerli bir âlimin adaylığı söz konusu iken Kāim-Biemrillâh Ebû Ya‘lâ’yı tercih etti. Ardından Harim kadılığına Harran ve Hulvân kadılığı da eklendi. Daha sonra Bâbülezc’e Cîlî’yi tayin eden Ebû Ya‘lâ, onun bazı hatalarını görünce kendisini azlederek nikâh ve borç akidleriyle ilgili davalara bakmak üzere talebesi Ebû Ali Ya‘kub’u görevlendirdi. Buradaki akarla ilgili davalar için Ebû Abdullah İbnü’l-Bakkal’ı, Dârülhilâfe ve Nehrulmuallâ’ya ise Ebü’l-Hasan es-Sîbî’yi nâib tayin etti. Bütün bu görevleri ömrünün sonuna kadar sürdüren Ebû Ya‘lâ ilmî ehliyeti, sağlam şahsiyeti ve titiz hizmet anlayışıyla halifenin sürekli artan güven ve iltifatına mazhar oldu.

19 Ramazan 458 (14 Ağustos 1066) tarihinde vefat eden Ebû Ya‘lâ’nın cenaze namazını Mansûr Camii’nde oğlu Ebü’l-Kāsım Ubeydullah kıldırdı ve cenazesi Bâbü Harb Mezarlığı’nda Ahmed b. Hanbel’in kabrinin yakınına defnedildi.

Hanbelî fıkhında otorite olan Ebû Ya‘lâ, mezhep taassubuna kapılmayarak gerektiğinde mezhep imamının görüşlerine aykırı bazı ictihadlarda bulunan bir âlimdir. Ahmed b. Hanbel’in ictihad metodunu (usul) benimsemiş olması, fürû ile ilgili meselelerde bulduğu farklı delilleri değerlendirerek müstakil ictihadlar yapmaktan onu

alıkoymamıştır. Özellikle Şâfiîler başta olmak üzere zaman zaman diğer mezhep mensuplarının görüşlerine itibar ettiği de olmuştur. Ebû Ya‘lâ, İbn Akīl, İbn Kayyim ve Takıyyüddin İbn Teymiyye gibi mezhep âlimleri tarafından mutlak müctehid olarak vasıflandırılmıştır. Onun yolunda giden İbn Akīl, Kelvezânî ve Şerîf Ebû Ca‘fer gibi talebeleri o dönemde kapanmaya başladığına inanılan ictihad kapısının mutlak olarak açılması gerektiğini savunma cesaretini göstermişlerdir.

Ebû Ya‘lâ ayrıca tefsir ve kırâat-i aşereyi de iyi bilirdi. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l-mesîr fî ʿilmi't-tefsîr'i gibi bazı eserlerde özellikle ahkâm âyetleriyle ilgili olmak üzere Ebû Ya‘lâ'nın tefsirlerinden birçok alıntı bulunmaktadır. Tefsir sahasındaki eserlerinin en önemli özelliği, iyi bir hukukçu ve kelâm âlimi olmasının da etkisiyle akaid ve ahkâm âyetlerinin tefsirine büyük önem vermesidir. Ayrıca İsrâiliyat'tan uzak durmaya ve zâhiren çelişkili gibi görünen âyetleri telif etmeye çalışması da diğer özellikleri arasındadır (tefsir sahasındaki bazı görüşleri için bk. M. A. Ebû Fâris , s. 109-129).

Kāim-Biemrillâh'ın kadılık teklifini kabul etmeden önce ileri sürdüğü şartlardan da anlaşılacağı gibi şahsiyetli bir âlim olan Ebû Ya‘lâ ilmi yanında zühd ve takvâsıyla da şöhret bulmuştur (bu husustaki menkıbeleriyle ilgili olarak bk. İbn Ebû Ya‘lâ, II, 222-230). Zalim devlet adamlarının meclislerinde bulunmaz, idarecilerin hediyelerini kabul etmez, dünyalığa fazla önem vermezdi. Emir bi'l-ma‘rûf ve nehiy ani'l-münkerden geri kalmayan Ebû Ya‘lâ ilmiyle amel etmeye büyük gayret gösterir, bid‘atlarla mücadele ederdi. Emevî hânedanını devirerek iktidara gelen ve Endülüs Emevîleri'yle ilişkileri hiç de iyi olmayan Abbâsîler'in idaresi altında yaşamasına rağmen Tebrîʾetü Muʿâviye adlı bir eser yazacak kadar ilmî cesaret gösterebilmiş olması da ayrıca zikre değer bir vasfıdır. Talebelerine sadece ilmiyle değil zühd ve takvâsıyla da örnek olmuştur. Biri Şâfiî, diğeri Hanefî mezhebine mensup İbn Mâkûlâ ve Dâmeganî gibi kadılar, doğru sözlülüğünden emin oldukları Ebû Ya‘lâ'nın kendi yanlarında şahitlik yapması için ısrar etmiş, hatta tekliflerini geri çevirmemesi için itibar sahibi aracılardan yardım talebinde bulunmuşlardır.

Eserleri. Fıkıh, usûl-i fıkıh, ilm-i hilâf, tevhid, tefsir gibi çeşitli ilim dallarında altmış civarında eser kaleme aldığı belirtilen Ebû Ya‘lâ'nın günümüze ulaşan eserleri şunlardır: 1. el-Ahkâmü's-sultâniyye*. Devletin esas teşkilât ve idaresiyle ilgili fıkhî ahkâmı bir araya toplayan bu kitap en meşhur eseri olup Muhammed Hâmid el-Fıkı tarafından neşredilmiş (Kahire 1357/1938), daha sonra da bu neşrin çeşitli ofset baskıları yapılmıştır (meselâ Beyrut 1983). 2. et-Taʿlîku'l-kebîr fi'l-mesâʾili'l-hilâfiyye beyne'l-eʾimme. İlm-i hilâfla ilgili bir eserdir. Ele aldığı meselelerde önce Ahmed b. Hanbel ve talebelerinin ictihadlarıyla diğer mezheplerden paralel görüşleri ortaya koyduktan sonra muhalif fikirlere geçmektedir. Daha sonra ayrıntılı bir şekilde sunduğu Hanbelîler'in delilleriyle kısmen aktardığı muhaliflerinin delilleri arasında

karşılaştırma yaparak genellikle kendi mezhebine ait olanları savunmaktadır. On bir cilt olduğu kaydedilen eserin İstanbul'da Millet Kütüphanesi'nde (Feyzullah Efendi, nr. 695) ve Kahire'de Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Fıkhü'l-Hanbelî, nr. 140) hac ve alışveriş konularını ihtiva eden IV. cildinin birer nüshası ile Câmiatü'd-düveli'l-Arabiyye Ma'hedü'l-mahtûtât'ta (İhtilâfü'l-fukahâ, nr. 18) bunun bir kopyası mevcuttur. 3. Kitâbü'r-Rivâyeteyn ve'l-vecheyn. Fürû-i fıkıh, usûl-i fıkıh ve akaid olmak üzere üç cüzden oluşmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (III. Ahmed, nr. 1121) bir nüshası bulunan eserin fürû-i fıkıhla ilgili kısmı, Abdülkerîm b. Muhammed el-Lâhim tarafından el-Mesâilü'l-fıkhiyye min Kitâbi'r-Rivâyeteyn ve'l-vecheyn adıyla üç cilt halinde neşredilmiştir (Riyad 1985). Yirmi altı bölümden oluşan bu cüzde çeşitli fıkhî meselelere dair Ahmed b. Hanbel'den gelen farklı rivayetler değerlendirilmektedir. Müellif, derlediği bu rivayetlerin sıhhat derecesini ve ilgili görüşlerin İbn Hanbel'e ait olup olmadıklarını tartışmakta, bunlar arasında Kur'an ve Sünnet'ten tesbit ettiği çeşitli delillere uyan görüşleri tercih etmektedir. Eserin usûl-i fıkıhla ilgili bölümü de aynı kişi tarafından el-Mesâʾilü'l-usûliyye min Kitâbi'r-Rivâyeteyn ve'l-vecheyn adıyla yayımlanmıştır (Riyad 1985). 4. el-Câmiʿu's-sagīr. Hanbelî fıkhıyla ilgili bir eser olup Küveyt'te Vizâretü'l-evkāf'ta bir nüshası vardır. 5. Şerhu Muhtasari'l-Hırakī. Hırakī'nin el-Muhtasar adlı fıkha dair eserinin şerhi olup tamamı altmış dört bölümden meydana gelmektedir. el-Muhtasar'ın önemli şerhlerinden biri olan eserin Dımaşk Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de iki ciltlik bir nüshasının II. (nr. 57) ve üç ciltlik bir başka nüshasının III. cildinin (nr. 58) yazmaları mevcuttur. 6. el-ʿUdde* fî usûli'l-fıkh. Hanbelî usûl-i fıkhına dair temel kaynaklardan biri olup aynı zamanda bugüne ulaşan ilk Hanbelî fıkıh usulü kitabı sayılmaktadır. Eser Ahmed Ali el-Mübârekî tarafından neşredilmiştir (I-III, Beyrut 1980; I-V, Riyad 1414/1993, 3. bs.). Müellif eserini Muhtasarü'l-ʿUdde adıyla ihtisar etmiş, ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır. 7. el-Kifâye fî usûli'l-fıkh. Beş ciltlik bir eserdir. Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Usûlü'l-fıkh, nr. 365) IV. cildinin yazma bir nüshası ile Câmiatü'd-düveli'l-Arabiyye Ma'hedü'l-mahtûtât'ta (Usûlü'l-fıkh, nr. 90) bunun bir kopyası bulunmaktadır. Bu cilt, "Kitâbü'r-Rehn" ile başlayıp "Kitâbü'l-Müsâkat" ile sona eren on bir bölümden oluşmaktadır. Müellif bu eserini Muhtasarü'l-Kifâye adıyla ihtisar etmişse de bu muhtasar günümüze ulaşmamıştır. 8. el-Emr bi'l-maʿrûf ve'n-nehy ʿani'l-münker. Yirmi dokuz fasıldan ibaret olup Dımaşk Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlı mecmuanın (nr. 42) 96-125 varakları arasında bir nüshası mevcuttur. 9. Mesâʾilü'l-îmân. İman meseleleriyle ilgili dokuz soruya verilen cevaplardan oluşmaktadır. Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlı mecmuanın (nr. 42) 63-95 varakları arasında bir nüshası bulunan eser Mes'ûd b. Abdülazîz el-Halef tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Riyad 1410/1990). 10. Muhtasarü'l-Muʿtemed fî usûli'd-dîn. Kelâm ilmine dair olup kendisine nisbet edilen el-Muʿtemed adlı eserin muhtasarıdır. Eserde, "Babam İmam Ebû Ya'lâ son olarak bu görüşü tercih etti" tarzında bazı ifadelerin yer alması, onun Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya aidiyetini şüpheli

hale getirmekte ve Ebû Ya'lâ es-Sagīr olarak da tanınan (Abdülkādir Bedrân, s. 210) oğlu Ebû Hâzim el-Ferrâ'ya ait olması ihtimalini akla getirmektedir. Ancak eserin Ebû Ya'lâ el-Ferrâ tarafından telif edildiği hususunda ittifak vardır. Ayrıca bu tür ifadeleri, eserin Ebû Hâzim tarafından istinsah edilmiş olması ile açıklamak da mümkündür. Uzunca bir mukaddime ile on babdan oluşan ve Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Tevhîd, nr. 45) yazma bir nüshası bulunan eseri Vedî' Zeydân Haddâd el-Muʿtemed fî usûli'd-dîn adıyla neşretmiştir (Beyrut 1972, 1974). 11. Kitâbü'l-Müfredât. Diğer kaynaklarda adı geçmeyen eserin bir nüshası Brockelmann tarafından zikredilmektedir (GAL Suppl., I, 686).

Ebû Ya'lâ'nın kaynaklarda adı geçen diğer bazı eserleri de şunlardır: Ahkâmü'l-Kurʾân, Îzâhu'l-beyân, el-Kelâm fî hurûfi'l-muʿcem ve'l-katʿ ʿalâ hulûdi'l-küffâr fi'n-nâr, el-Mücerred fi'l-mezheb, ʿUyûnü'l-mesâʾil, İbtâlü'l-hiyel, Şerhu'l-Mühezzeb, Şürûtu ehli'z-zimme, el-Kelâm fi'l-istivâʾ, Erbaʿa mukaddimât fî usûli'd-diyânât, er-Red ʿale'l-Eşʿariyye, er-Red ʿale'l-Kerrâmiyye, er-Red ʿale'l-Bâtıniyye, er-Red ʿalâ İbni'l-Lebbân, İbtâlü't-teʾvîlât li-ahbâri's-sıfât, Muhtasaru İbtâli't-teʿvîlât, İsbâtü imâmeti'l-hulefâʾi'l-erbaʿa, er-Risâle ilâ imâmi'l-vakt, Fezâʾilü Ahmed, Mukaddime fi'l-edeb, Kitâbü't-Tıb, Kitâbü'l-Libâs, et-Tevekkül, Zemmü'l-gınâʾ, Tafzîlü'l-fakr ʿale'l-gınâʾ (eserlerinin bir listesi için bk. Ebû Fâris, s. 245-248).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, el-Ahkâmü's-sultâniyye (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkı), Beyrut 1403/1983, nâşirin mukaddimesi, s. 11-18; a.mlf., el-Mesâʾilü'l-fıkhiyye min Kitâbi'r-Rivâyeteyn ve'l-vecheyn (nşr. Abdülkerîm b. Muhammed el-Lâhim), Riyad 1405/1985, nâşirin mukaddimesi, I, 5-30; a.mlf., el-Muʿtemed fî usûli'd-dîn (nşr. Vedî' Zeydân Haddâd), Beyrut 1974, nâşirin İngilizce girişi, s. 13-28; Hatîb, Târîhu Bagdâd, II, 256; İbn Ebû Ya'lâ, Tabakatü'l-Hanâbile, II, 193-230; Sem'ânî, el-Ensâb, IX, 246; İbn Asâkir, Târîhu Dımaşk, XV, 259-260; İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr, tür.yer.; a.mlf., el-Muntazam, VIII, 343-344; IX, 4; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 413-414; a.mlf., el-Kâmil, X, 52; İbn Teymiyye, Mecmûʿatü'r-resâʾil, Kahire 1323, I, 445; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 8992; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, VI, 267-270; İbn Kayyim el-Cevziyye, İʿlâmü'l-muvakkıʿîn, IV, 212; Safedî, el-Vâfî, III, 7-8; Sübkî, Tabakat, VI, 123, 163; İbn Kesîr, el-Bidâye, IX, 460; XII, 94-95; Ali b. Süleyman el-Merdâvî, el-İnsâf fî maʿrifeti'r-râcih mine'l-hilâf (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī), Beyrut 1378/1958, XII, 46, 48, 259-260; Uleymî, el-Menhecü'l-ahmed (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1403/1983, II, 128-142; Keşfü'z-zunûn, I, 19, 564, 571; II, 1416, 1421, 1433, 1498, 1593, 1668, 1732; Abdülkadir Bedrân, el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel, Dımaşk 1919, s. 40-41, 210, 216, 231, 241; Brockelmann, GAL, I, 502; Suppl., I, 311, 686; Sezgin, GAS, I, 513; Müneccid, Muʿcem, IV, 38; V, 38; a.mlf., Fihrisü'l-mahtûtâti'l-ʿArabiyye fî mektebeti Ferrûc Selâtyân, Beyrut 1965, s. 81; Âyide İbrâhim Nasîr, el-Kütübü'l-ʿArabiyye'lletî nüşiret fî Mısr beyne ʿâmey 1926-1940, Kahire 1980, s. 57; M. Abdülkādir Ebû Fâris, el-Kadî Ebû Yaʿlâ el-Ferrâʾ ve kitâbühû el-Ahkâmü's-sultâniyye, Beyrut 1403/1983; Abdullah es-Sübey'î, ed-Dürrü'l-münaddad fî esmâʾi kütübi mezhebi'l-İmâm Ahmed (nşr. Câsim ed-Devserî), Beyrut 1410/1990, s. 19-20; G. Lecomte, "Abû Yaʿlâ Ibn al-Farrâʾ, Kitâb al-Muʿtamad fî usûl al-dîn", Arabica, XXII/1, Leiden 1976, s. 93; H. Laoust, "Ibn al-Farrâʾ", EI² (İng.), III, 765-766.

Cengiz Kallek

BÂTIRKANÎ الباطرقاني Ebû Bekr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed b. Ahmed el-Bâtırkanî (ö. 460/1068) Kıraat âlimi ve muhaddis.

372'de (982) İsfahan'ın Bâtırkan köyünde doğdu. Kıraat ilmini muhtelif rivayetleriyle Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ca'fer el-Huzâî ve Muhammed b. Abdülazîz el-Kisâî'den öğrendi. Ebû Abdullah ibn Mende, Dârekutnî'nin talebesi Muhammed b. İbrâhim b. Ahmed, Abdülazîz b. Ebû Bekir Muhammed et-Temîmî, Muhammed b. İbrâhim el-Yezdî, Ebû Müslim ibn Şehdel el-İsfahânî ve Ahmed b. Yûsuf es-Sakafî de onun diğer hocaları arasında zikredilir. Ebü'l-Kasım el-Hüzelî ile Ebû Ali el-Haddâd ise arz* yolu ile kendisinden kıraat okumuşlardır. Ondan hadis rivayet edenler arasında Ebû Muhammed Abdülazîz b. Muhammed en-Nahşebî, Ebû Ali Hasan b. Ali el-Vahşî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvâhid ed-Dekkak gibi o devrin hadis hâfızları da vardır.
Ebû Zekeriyyâ ibn Mende onun pek çok hocadan hadis öğrenip birçok talebeye hadis rivayet ettiğini belirtmekte ve başka konularla uğraşmayıp yalnız hadis ve kıraat tedrisiyle yetinseydi daha faydalı olacaktı demektedir. Öğrencisi Dekkak da İsfahan'da Kur'an ve kıraat ilimleriyle hadis sahasında ondan daha muhtevalı bir âlim görmediğini beyan etmektedir. Bâtırkanî İsfahan'da Câmi-i Kebîr'de uzun yıllar imamlık yaptı ve 22 Safer 460 (1 Ocak 1068) tarihinde orada vefat etti.

Eserleri. Kendi güzel hattı ile muhtelif eserler yazdığı anlaşılan Ebû Bekir el-Bâtırkanî'nin kıraate dair Kitâbü'ş-Şevâz ve Tabakatü'l-kurrâ˒ diye de bilinen el-Medhal ilâ ma˓rifeti esânîdi'l-kırâ˒ât ve mecmû˓i'r-rivâyât adlı eserleri ile Sahîh-i Buhârî'deki hadisleri müsned* tertibine koyduğu bir kitabı vardır. Hadislerin metinlerini Sahîh-i Buhârî'den alıp ona kendi senedlerini ilâve ettiği benzerine pek rastlanmayan bu çalışması yadırganmıştır.

BİBLİYOGRAFYA: Sem'ânî, el-Ensâb, II, 41; Yâkut, Mu˓cemü'l-üdebâ˒, IV, 100-102; Zehebî, Marifetü'l-kurrâ˒ (Beşşâr), I, 424-426; a.mlf., A˓lâmü'n-nübelâ˒, XVIII, 182-183; Safedî, el-Vâfî, VII, 288; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 96-97; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 308; Îzâhu'l-meknûn, II, 79.

Emin Işık

TÛSÎ, Ebû Ca'fer (أبو جعفر الطوسي) Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî (ö. 460/1067) İmâmiyye Şîası'na mensup çok yönlü âlim.

385 Ramazanında (Ekim 995) Horasan'ın Tûs şehrinde doğdu. Horasan'da yirmi üç yaşına kadar geçen yılları ile ailesi ve eğitimi hakkında fazla bilgi yoktur; kendisi de otobiyografisinde (el-Fihrist, s. 192-194) bu konuda yeterli bilgi vermemiştir. İlk

bilgileri Tûs'ta İmâmiyye'ye mensup hocalardan aldı. Çevrede Sünnîliğin hâkim olması dolayısıyla bazı Sünnî hocaların derslerine devam etti. Öğrenimini büyük ihtimalle Tûs yakınlarında yeni kurulan Meşhed'de sürdürdü. 408 (1017) yılında halkının çoğunluğu Şâfiî mezhebine mensup bulunan Horasan'dan ayrılarak ömrünün büyük kısmını geçireceği, Şiî Büveyhîler'in hüküm sürdüğü Bağdat'a gitti. Hüseyin b. Ubeydullah el-Gadâirî, Ebü'l-Hasan b. Ebû Cûd, Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ el-Ahvâzî ve Ebû Abdullah İbn Abdûn gibi dönemin ileri gelen âlimlerinden ders aldı (hocaları için ayrıca bk. Akhtar, s. 207-211). Burada İmâmiyye fıkhının yanı sıra Şâfiî fıkhını da öğrendi, özellikle Mu'tezile düşüncesine yakın olan Şeyh Müfîd'den ders gördü. Kısa sürede hocasının önde gelen talebeleri arasına girmeyi başardı. Müfîd'in 413 (1022) yılında ölümü üzerine onun talebelerinden Şerîf el-Murtazâ'nın derslerine devam etti. Kendisini takdir eden hocası yetişmesi için gerekli ilgiyi gösterdi ve ihtiyaçlarını karşılamasında yardımcı oldu. Tûsî, zaman içinde Şerîf el-Murtazâ'nın düşünce ve metoduna vâkıf olup bir anlamda onu geleceğe taşıyacak halefi seviyesine ulaştı. Yirmi üç yıl boyunca çalışmalarını beraber sürdürdüğü hocası henüz hayatta iken önemli eserlerini yazmaya ve çeşitli beldelerden gelen mektupları cevaplandırmaya yöneldi. Şerîf el-Murtazâ'nın 436 (1044) yılında ölümünün ardından, Şeyh Müfîd'in eski öğrencilerinden Ahmed b. Ali en-Necâşî ve Muhammed el-Kerâcekî gibi önemli âlimler henüz hayatta iken Şeyh Müfîd ile Şerîf el-Murtazâ'nın ilmî silsilesi ve temelini attıkları Usûlî düşüncesi Tûsî ile temsil edilmeye ve kendisi "Şeyhü't-tâife" unvanıyla anılmaya başlandı. Bu unvan daha sonra Nasîrüddîn-i Tûsî ile karıştırılmaması için Şîa tarafından özellikle kullanılacaktır. Tûsî'nin Bağdat'ın Kerh semtindeki evi ilim öğrenmek, istişarelerde bulunmak ve dinî meselelerini çözmek amacıyla gelen kişi ve heyetlerle dolup taşıyordu. Kendisinden faydalanan öğrenci sayısının 300'e ulaştığı belirtilmektedir. Bağdat'ta öğrencilik ve hocalık devresinde Şiî Büveyhîler'in güvenini kazandı. Ayrıca Abbâsî Halifesi Kāim-Biemrillâh kendisini takdir ederek ona kelâm ve irşad dersleri için bir kürsü hediye etti. Takdir gördüğü bu çevrede faaliyetlerine devam eden ve eser telifine ağırlık veren Tûsî, Bağdat'ta mevcut kütüphanelerle birlikte Büveyhî Hükümdarı Bahâüddevle'nin veziri Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr tarafından kurulan, 100.000 kadar kitabın bulunduğu belirtilen Dârülilim'den, ayrıca hocası Şerîf el-Murtazâ'nın 80.000 kitap ihtiva ettiği rivayet edilen kütüphanesinden büyük ölçüde faydalanarak on yılı aşan süre içinde eserlerinin büyük bölümünü telif etmeye muvaffak oldu.

Tûsî kırk yıl süreyle kaldığı Bağdat'ta ortaya çıkan isyanlar, kıtlık ve hastalıklar yüzünden pek çok kişinin ölmesi, bilhassa mezhep kavgalarında Kerh ve Bâbüttâk semtlerinin yağmalanması, nihayet Tuğrul Bey'in Büveyhîler'i bertaraf edip Bağdat'a hâkim olması dönemlerinde kendisini gizlemeyi tercih etti. Daha sonra devam eden karışıklıklar ve fitneler neticesinde evi, kütüphanesi ve halifenin verdiği ders kürsüsü yağmalanıp yakıldı; kendisi de Necef'e sığınmak zorunda kaldı (448/1056). Ondan ilim öğrenmek isteyen pek çok kişi de Necef'e gelip yerleşti. Böylece Necef önemli bir

ilim merkezi haline geldi. Hayatının sonuna kadar kaldığı Necef'te kendisinden sonra ilmî halefi sayılan oğlu Ebû Ali Hasan başta olmak üzere Süleyman eş-Şehreştî, Şeyh Sadûk'un yeğeni Hasan b. Hüseyin b. Bâbeveyh ve torunu İshak b. Muhammed el-Kummî, İbn Şehrâşûb'un dedesi Şehrâşûb el-Mâzenderânî ve İbn Fettâl en-Nîsâbûrî gibi sınırlı sayıdaki öğrenci grubuna ders verdi, bu arada eser yazmayı sürdürdü. 22 Muharrem 460 (2 Aralık 1067) tarihinde vefat etti ve Necef'te defnedildi.

Eserleri. Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin sayısı elliyi aşan teliflerinden kırk üçünün ismi onun el-Fihrist adlı eserinde kendisi tarafından kaydedilmiştir (s. 192-194), En çok bilinen ve yayımlanan eserleri şunlardır. A) Tefsir. et-Tibyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân. Klasik dönem İmâmiyye Şîası'nın en önemli tefsirlerinden biri kabul edilir. Eserde bazı durumlarda rivayetlere yer verilmekle birlikte dirâyet yöntemi kullanılarak istidlâllerde bulunulmuş, kıraat, meânî ve i'rab meselelerine temas edilmiş, müteşâbih âyetler üzerinde durulmuş, Cebriyye, Müşebbihe ve Mücessime gibi grupların görüşleri eleştirilmiş, dinî hükümlerin usul ve fürûu hakkında açıklamalar yapılmıştır. et-Tibyân, Ali b. Şîrâzî'nin tashihiyle iki cilt olarak (Tahran 1364/1945), Âgā Büzürg-i Tahrânî'nin takdimi ve Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî'nin tahkikiyle on cilt halinde (Necef 1957-1965; Beyrut, ts., [Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî]) yayımlanmış, müellifin çağdaşlarından İbn İdrîs Muhammed b. Ahmed el-İclî ve Ebû Abdullah Hârûn tarafından Muḫtaṣarü't-Tibyân adıyla ihtisar edilmiştir. Şiî müfessiri Tabersî Mecmaʿu'l-beyân'ını kaleme alırken Tibyân'ın kendisi için örnek teşkil ettiğini belirtmekle beraber eserin dilini ve tertibini eleştirmiştir (bk. MECMAU'l-BEYÂN).

B) Hadis. 1. Tehẕîbü'l-aḥkâm (fî şerḥi'l-Muḳniʿa). İmâmiyye'nin "kütüb-i erbaa" diye adlandırılan dört temel hadis kitabının üçüncüsüdür. Müellifin hocası Şeyh Müfîd'in er-Risâletü'l-muḳniʿa adlı fıkıh kitabı esas alınarak ilgili konulara ait 13.590 hadisin derlenip şerhedilmesiyle meydana gelen eser Tahran (I-II, 1316-1318), Necef (I-IX, 1377-1382) ve Beyrut'ta (I-X, 1401/1981) basılmış, üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır (bk. KÜTÜB-i ERBAA). 2. el-İstibṣâr (fî me'ḫtülife mine'l-aḫbâr). Bir önceki eserin muhtasarı olup yaklaşık 5500 hadis ihtiva eden eser kütüb-i erbaanın dördüncüsünü teşkil etmektedir (Leknev 1307/1889; Tahran 1317, 1363; I-IV, Necef 1375-1376; Beyrut 1390; nşr. Hasan el-Harsân, Tahran 1390, 1395). 3. Emâli'ş-Şeyḫ eṭ-Ṭûsî. Daha çok müellifin sünnetle ilgili imlâlarını ihtiva eden iki ciltlik bir eserdir ve Muhammed Sâdık Bahrülulûm'un bir mukaddimesiyle yayımlanmıştır (Necef 1964; Beyrut 1401; Meşhed 1410/1990; Kum 1414/1994).

C) Kelâm. 1. Temhîdü'l-uṣûl fî ʿilmi'l-kelâm. Hocası Şerîf el-Murtazâ'nın Cümelü'l-ʿilm ve'l-ʿamel adlı Şîa akaidine dair esaslarla birlikte bazı fıkhî konuların da ele alındığı eserinin hacimli şerhidir (nşr. Abdülmuhsin Dînî, Tahran 1358 hş./1980, 1983). 2. el-İḳtiṣâd* fîmâ yeteʿallaḳu bi'l-iʿtiḳād. Müellifin Temhîdü'l-uṣûl'ünün muhtasarıdır. Eserde ilim, amel, tevhid, adl, va'd, vaîd, nübüvvet, imâmet ve şer'î

ibadetler gibi konular ele alınmaktadır. İmâmet bahsi hariç Mu‘tezilî anlayışın Şîa akaidine yansıdığını ortaya koyan eser el-İḳtiṣâd fîmâ yeteʿallaḳu bi’l-iʿtiḳād adıyla yayımlanmıştır (Necef 1399/1979; Beyrut 1406). 3. Telḫîṣü’ş-Şâfî. Şerîf el-Murtazâ’nın, hocası Kādî Abdülcebbâr’ın el-Muġnî adlı eserinin imâmetle ilgili kısımlarına reddiye mahiyetinde yazdığı eş-Şâfî fi’l-imâme’sinin muhtasarıdır (Tahran 1302/1884; I-IV, nşr. Bahrülulûm Hüseyin b. Muhammed Takī, Necef 1963-1965). 4. Kitâbü’l-Ġaybe. On ikinci imamın 260 (874) yılından itibaren başlayan küçük ve büyük gaybet dönemlerini, ilk dönemde görevlendirilen sefirleri ve imamdan onlara gelen tevkī‘leri ele alan bir eserdir (nşr. Muhammed b. Hasan et-Tebrîzî, Tebriz 1324/1906; nşr. Âgā Büzürg-i Tahrânî, Necef 1385/1966; nşr. Ali Ahmed en-Nâsıh, Kum 1990; nşr. İbâdullah et-Tahrânî-Ali Ahmed en-Nâsıh, Kum 1411; Beyrut 2008).

D) Fıkıh. 1. el-ʿUdde fî uṣûli’l-fıḳh (ʿUddetü’l-uṣûl). Kitapta yazıldığı döneme kadar tartışılan hemen bütün usul meseleleri ele alınmış ve farklı mezhep görüşlerine yer verilmiştir (Bombay 1312/1894; Tahran 1314/1896; nşr. Necef Mehdî, Necef 1403/1983 [Müessesetü Âli’l-beyt]; el-ʿUdde fî uṣûli’l-fıḳh, nşr. Muhammed Rızâ el-Ensârî el-Kummî, Kum 1417). 2. el-Mebsûṭ fi’l-fıḳh. İmâmiyye fıkhının fer‘î hükümleriyle ilgili olan kitap Tûsî’nin son eserlerindendir. Müellifin en-Nihâye’sinde özet şeklinde verilen pek çok mesele burada genişçe işlenir. Eser tahkik edilerek sekiz cilt halinde yayımlanmıştır (Tahran 1270/1853; nşr. Muhammed Takī el-Keşfî, Tahran 1387/1967; nşr. Muhammed Bâkır el-Behbûdî, Tahran, ts. [el-Mektebetü’l-Mustafaviyye]; el-Mebsûṭ fî fıḳhi’l-İmâmiyye, Kum 2007), 3. en-Nihâye fî mücerredi’l-fıḳh ve’l-fetâvâ. Müellifin İmâmiyye fıkhına dair diğer önemli bir eseri olup Şiî medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş (Tahran 1276, 1333 hş.; Beyrut 1390/1970), daha sonra Muhakkık el-Hillî’nin Şerâʾiʿu’l-İslâm adlı eseri bunun yerini almıştır. Muhakkık el-Hillî tarafından Nüketü’n-Nihâye (en-Nihâye ve nüketühâ) adıyla şerhedilen eser (Tahran 1276; I-III, Kum 1412) Farsça’ya (trc. Muhammed Bâkır Sebzevârî, Tahran 1360/1981) ve İngilizce’ye (A Concise Description of Islamic Law and Legal Opinions, trc. A. Ezzati, London 2008) çevrilmiştir. 4. el-Îcâz fi’l-ferâʾiż ve’l-mevârîs̱. en-Nihâye’nin ilgili kısımlarının özetidir (nşr. Muhammed Hâdî el-Emînî, Necef 1963). 5. Kitâbü’l-Ḫilâf (el-Ḫilâf fi’l-aḥkâm, Mesâʾilü’l-ḫilâf). Fıkıh mezhepleri arasındaki ihtilâfları konu edinmektedir (nşr. Hâcî Âgā Hüseyin Tabâtabâî el-Burûcirdî, Tahran 1370/1950, 1376, 1377; Necef 1376; Kum 1950, 1963, 1993). 6. Resâʾilü’ş-Şeyḫ eṭ-Ṭûsî (er-Resâʾilü’l-ʿaşr). Müellifin daha çok fıkıh konularında yazdığı çeşitli risâlelerinden oluşmuştur (Kum, ts. [Müessesetü’n-neşri’l-İslâmî]). 7. Miṣbâḥu’l-müctehid. İbadet ve dua hakkında olan eseri (Meşhed 1338/1919; Beyrut 1991), İbnü’l-Mutahhar el-Hillî ihtisar etmiştir. 8. el-Cümel ve’l-ʿuḳūd (fi’l-ʿibâdât). İbadetleri ve bazı şer‘î akidleri sade bir dille ve özet halinde anlatmak amacıyla yazılmıştır (nşr. M. Vâizzâde Horasânî, Kum, ts. [Müessesetü’n-neşri’l-İslâmî]; Meşhed 1348 hş./1969). Muhakkık el-Hillî bu eseri el-Maḳṣûd mine’l-Cümel ve’l-ʿuḳūd adıyla ihtisar etmiştir.

E) Tabakat/Ricâl. 1. el-Fihrist (Fihristü'ṭ-Ṭûsî). Şîa ricâl ve ulemâsının alfabetik sıraya göre ele alınıp eserlerinin incelendiği bir kitaptır (nşr. A. Sprenger-Mevlâ Abdülhak, Kalküta 1271/1855; nşr. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrülulûm, Necef 1937, 1961; Beyrut 1403/1983; nşr. Cevâd el-Kayyûmî, [baskı yeri yok], 1417 [Müessesetü neşri'l-fukahâ]). 2. İḫtiyârü maʿrifeti'r-ricâl. Keşşî'nin er-Ricâl'inden oluşturulan, çok sayıda Şiî âlimi ve ileri gelenlerini içeren bir eserdir (nşr. Hasan el-Mustafavî, Meşhed 1348 hş./1969; nşr. Mehdî er-Recâî, Kum 1404/1984; Tahran 1424/2004). 3. Ricâlü'ṭ-Ṭûsî (er-Ricâl). Hz. Peygamber'den ve Ehl-i beyt'ten rivayette bulunan râvilerin on ikinci imam dönemine kadar alfabetik sıraya göre kaydedildiği güvenilir Şîa hadis ricâli kitaplarındandır (nşr. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrülulûm, Necef 1381/1961; nşr. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahânî, Kum 1415; kaynaklarda müellife nisbet edilen diğer eserlerin bir listesi ve değerlendirilmeleri için bk. Kays Âl-i Kays, III, 247-271; Akhtar, s. 217- 244).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Caʻfer et-Tûsî, et-Tibyân fî tefsîri'l-Ḳurʾân (nşr. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî), Beyrut, ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî), Âgā Büzürg-i Tahrânî'nin takdimi, I, s. e-ebk; a.mlf., el-Fihrist, Beyrut 1403/1983, s. 192-194; Ahmed b. Ali en-Necâşî, er-Ricâl (nşr. M. Cevâd en-Nâînî), Beyrut 1408/1988, II, 332; İbn Şehrâşûb, Meʿâlimü'l-ʿulemâʾ (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Beyrut, ts. (Dârü'l-edvâ), s. 114-115; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XVI, 110; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 58; Hasan b. Ali b. Dâvûd el-Hillî, er-Ricâl (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Necef 1392/1972, s. 169-170; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 334-335; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 441-460, s. 490-491; Safedî, el-Vâfî, II, 349; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), IV, 126-127; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 35; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, Kahire 1353/1935, V, 82; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 126-127; Muhammed b. Ali el-Hâirî el-Erdebîlî, Câmiʿu'r-ruvât, Beyrut 1403/1983, II, 95; Bahrülulûm-i Tabâtabâî, Ricâlü's-seyyid Baḥri'l-ʿulûm: el-Fevâʾidü'r-ricâliyye (nşr. M. Sâdık Bahrülulûm-Hüseyin Bahrülulûm), Tahran 1363 hş., III, 227-239; M. İkbâl el-Ensârî, "Şeyḫu't-Ṭaʾife Ebû Caʿfer ḥayâtühû ve müʾellefâtüh", eẕ-Ẕikra'l-elfiyye li'ş-Şeyḫ eṭ-Ṭûsî, Meşhed 1972, s. 491-572; Seyyid Rızâ Sadr, "Negâhî be Âs̱âr-i Fıḳhî Şeyḫ Ṭûsî", Yâdnâme-i Şeyḫ Ṭûsî (nşr. M. Vâizzâde Horasânî), Meşhed 1976, s. 264-317; Hasan es-Sadr, Teʾsîsü'ş-Şîʿa li-ʿulûmi'l-İslâm, Beyrut 1401/1981, s. 266-267; Aʿyânü'ş-Şîʿa, IX, 159-167; Abbas el-Kummî, el-Künâ ve'l-elḳāb, Beyrut 1403/1983, II, 394; Âgā Büzürg-i Tahrânî, eẕ-Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa, Beyrut 1403/1983, I, 365; II, 14, 36, 269, 486; III, 328; IV, 423; V, 9, 145; XX, 363; XXII, 91; a.mlf., Zindegînâme ve Âs̱âr-ı Şeyḫ Ṭûsî, Tahran 1376, s. 1-137; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, III, 226-271; S. Waheed Akhtar, Early Shīʻite Imāmiyyah Thinkers, New Delhi 1988, s. 205-244; Muʿcemü ṭabaḳāti'l-mütekellimîn, Kum 1424/1382, II, 233-236; M. Vâizzâde Horasânî, Şerḥ-i Ḥâl ve Âs̱âr-ı Şeyḫ Ṭûsî, Meşhed, ts. (Dânişgede-i İlâhiyyât ve Maârif-i İslâmî), s. 2-33; Seyyid Sâmir Hâşim el-Amîdî, "Devrü'ş-şeyḫ eṭ-Ṭûsî fî ʿulûmi'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye", Türâs̱ünâ, XIII/52, Kum 1418, s. 36-65; Mohammad Ali Amir-Moezzi, "al-Ṭūsī", EI² (İng.), X, 745-746.

Mustafa Öz

İBN ABDÜLBER en-NEMERÎ (ابن عبد البر النمريّ) Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071) Endülüslü muhaddis, münekkit, edip, tarihçi ve Mâlikî fakihi.

---

5 Rebîülâhir 368'de (10 Kasım 978) Kurtuba'da (Cordaba) doğdu. Dedelerinden Nemir b. Kāsıt'a nisbetle Nemerî diye anılmıştır. Ataları diğer Arap kabileleri ve

Berberî müslümanlarla birlikte Endülüs'e gelip Reyye'ye (Raiyo) yerleşmişti (İbn Hazm, Cemhere, s. 302). İbn Abdülberr'in ilmî ve ahlâkî kişiliğinin gelişmesinde büyük payları olan dedesi Muhammed devrinin tanınmış sûfîlerinden, babası Abdullah da Kurtuba'nın önde gelen kıraat, tefsir, fıkıh ve hadis âlimlerindendi. İbn Abdülber, ilk öğrenimi sırasında Abbas b. Asbağ el-Hemedânî ve Abdurrahman b. Ebân gibi hocalardan faydalandı. Daha sonra tefsir, fıkıh, hadis, cedel ve sîret tahsil etti. Tahsil amacıyla Endülüs dışına çıkmadı. 100 kadarı Endülüslü olmak üzere 107 âlimden icâzet aldı. Ebü'l-Kāsım İbnü'd-Debbâğ, İbn Battâl el-Batalyevsî, Abdülvâris b. Süfyân, Ahmed b. Kāsım el-Bezzâr, Ebû Ömer Ahmed b. Abdullah el-Bâcî, İbnü'l-Mekvî diye bilinen Ebû Ömer Ahmed b. Abdülmelik el-İşbîlî ve İbnü'l-Faradî önde gelen hocalarıdır. Öğrencileri arasında, başta Ebû Ali el-Gassânî ile İbn Hazm olmak üzere Muhammed b. Fütûh el-Humeydî ve Abdurrahman b. Attâb gibi tanınmış isimler vardır. İbn Hazm, İbn Abdülberr'in akranı olmasına ve aynı hocalardan ders almalarına rağmen hadis ilmini ondan öğrenmiş ve bazan semâ, bazan icâzet yoluyla kendisinden rivayette bulunmuştur. İbn Abdülber, çeşitli ülkelerden yanına gelen çok sayıda talebe ve âlim vasıtasıyla gidemediği merkezlerdeki ilmî birikimden istifade etme imkânı bulmuş ve Mısır'dan Abdülganî el-Ezdî ile Ebû Muhammed İbnü'n-Nehhâs, Mekke'den Ebû Zer el-Herevî, Kayrevan'dan Ebû Nasr ed-Dâvûdî gibi hocalardan icâzet almıştır. Ebû Dâvûd'un es-Sünen'ine sadece iki râvi ile ulaşan âlî isnada sahip olan İbn Abdülber, İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾına "es-senedü'l-Endelüsî" adı verilen Abdülvâris b. Süfyân - Kāsım b. Asbağ - Muhammed b. Vaddâh - Yahyâ b. Yahyâ senediyle ulaşmıştır. İslâmî ilimler yanında coğrafya, tıp, matematik, astroloji gibi alanlarda da çalışmalar yapmış, icâzet yoluyla rivayet hakkını elde ettiği birçok eseri talebelerine okutmuştur. İbn Hayr el-İşbîlî'nin Fehrese'si, onun rivayet ettiği eserlerin bir kütüphane meydana getirecek kadar çok olduğunu göstermektedir.

Tanınmış bir aileden gelmesi ve değerli eserler yazması sebebiyle İbn Abdülber Endülüs'te büyük şöhrete ulaşmış, onun bu şöhretinden faydalanmak isteyen devrin yöneticileri kendisini saraylarına davet etmişlerdir. Âmirîler'den Mücâhid el-Âmirî ile Eftasî Emîri Muhammed el-Muzaffer, İbn Abdülberr'in ilim meclislerine katılan idareci âlimler arasında yer almıştır. İbn Abdülber, bu ilgi sebebiyle önce Mücâhid el-Âmirî'nin idaresinde bulunan Dâniye'ye (Denia) giderek kıraat ilmine dair eserlerini burada yazdı. Âmirî'nin vefatından sonra Muhammed el-Muzaffer'in idaresinde bulunan Batalyevs'e (Badajoz) gitti ve emîr tarafından Üşbûne (Lizbon) ve Şenterîn (Santarem) kadılıklarına getirildi. el-Kâfî adlı eseriyle Behcetü'l-mecâlis'i burada kaleme aldı. Endülüs'te idareciler arasındaki çatışmaların şiddetlenip Muhammed el-Muzaffer'in tasarrufları tasvip edemeyeceği boyutlara ulaşınca İbn Abdülber Belensiye'ye (Valencia) dönerek Âmirîler'den Abdülazîz b. Abdurrahman el-Mansûr'un himayesinde öğretim faaliyetlerine devam etti. Abdülazîz'in ölümü üzerine Şâtıbe'ye (Jativa) gidip ömrünün son on yılını "bustânü İbn Abdilber" diye anılan

bahçe içindeki evinde yine öğretim ve telif faaliyetleriyle geçirdi. 463 yılı Rebîülâhir ayının sonlarına doğru (1071 Şubat başları) Şâtıbe'de vefat etti.

İbn Abdülberr'in daha çok edebiyat ve belâgat alanında tanınan oğlu Abdullah, Abbâdî Hükümdarı Mu'tazıd-Billâh döneminde vezirliğe kadar yükseldi. Bir ara hapse atıldıysa da babasının aracılığı ile hapisten çıktı. Kızı Zeyneb ise babasının yanında yetişerek onunla birlikte seyahat etti ve rivayetlerinin icâzetini aldı. İbn Abdülber, vefatından bir yıl önce doğan ilk torunu Abdullah'a bütün rivayetlerinin ve eserlerinin rivayet icâzetini verdi. İbn Beşküvâl'in hocalarından olan Abdullah Endülüs ve Mağrib'in önde gelen âlimlerinden biridir.

Tanınmış âlimlere ve özellikle akranlarına karşı aşırı tenkitleriyle tanınan İbn Hazm'ın İbn Abdülberr'i hadis ilminin imamı diye övmesi bu âlim hakkında önemli bir değerlendirmedir. İbn Ayyâd'ın Ṭabaḳātü'l-fuḳahâ ͗ fî ͑ aṣri İbn ͑ Abdilber adlı eserinde V. (XI.) yüzyılı "İbn Abdülber asrı" olarak anması da dikkat çekicidir. Zehebî onun bir ilim denizi, Süyûtî de hıfz ve itkān açısından zamanının önde gelen muhaddisi olduğunu söylemektedir. Hadis ve sünnete bağlılığı sebebiyle "eserî" diye nitelendirilen İbn Abdülberr'in, Hz. Ali'nin diğer sahâbîlerden daha üstün olduğunu savunduğu iddiasıyla İbn Teymiyye tarafından Şîa yanlısı olarak gösterilmesi kabul görmemiştir. el-İstî͑âb'ın mukaddimesinde, sahâbîlerden herhangi birinin diğerlerine üstünlüğüne dair Hz. Peygamber'den bir rivayet gelmediğini belirtmesi (I, 18), onun Hz. Ali'yi diğer üç halifeye ve sahâbeye tercih etmediğini göstermektedir. Öte yandan bazı konularda İmam Mâlik'in görüşünü bırakıp Şâfiî'nin görüşünü benimsemesi, bazı eserlerinde, "Bana göre doğru olan budur"; "Bu, rivayetlerin en doğrusudur"; "Bu doğruya daha yakındır"; "Bu bana daha uygun gelmektedir" gibi ifadeleri sıkça kullanması onun fıkıhta müctehid mertebesine ulaştığını ortaya koymaktadır.

Eserleri. A) Hadis ve Fıkıh. 1. et-Temhîd limâ fi'l-Muvaṭṭa ͗ mine'l-me͑ ânî ve'l-esânîd. Müellifin, el-Muvaṭṭa ͗ın Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetinde doğrudan Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadisleri esas alarak esere yazmış olduğu şerhtir. Ancak Yahyâ b. Yahyâ nüshasında bulunmadığı halde diğer hadis mecmualarında geçen mütâbi' ve şâhid olabilecek rivayetleri de başka senedlerle eserine almıştır. Hadisleri sırasıyla muttasıl, münkatı' ve mürsel diye düzenlemiş, başka tariklerden muttasıl senedle gelen maktû' ve mürsel rivayetleri de zikretmiştir. Hadisleri şerhederken senedde geçen râvilerin hal tercümelerini vermiş, hadisler hakkında âlim ve şairlerin sözlerinden nakiller yapmış ve bunlardan çıkardığı fıkhî hükümleri yazmıştır. İbn Abdülberr'in, Mâlik'in hocalarını Mağrib alfabesi tertibinde sıraladığı ve her alandaki ilmî birikimini ortaya koyduğu ansiklopedi niteliğindeki eser Saîd Ahmed A'râb ve diğerleri tarafından sonuna iki ciltlik bir fihrist eklenerek yayımlanmıştır (I-XXVI, Muhammediye-Tıtvân 1387-1412/1967-1992). Özellikle Endülüs'te büyük kabul gören eser, V. (XI.) yüzyılda Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-Ensârî

tarafından et-Taḳrîb li-Kitâbi't-Temhîd adıyla şerhedilmiştir. Bu şerh ile Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin yaptığı ihtisarın birer nüshası Fas Karaviyyîn Kütüphanesi'nde (nr. 519, 523) bulunmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., I, 298). Eser ayrıca Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî tarafından 500 beyit halinde nazma çekilmiştir (İbn Ferhûn, II, 149). Muhammed b. Abdurrahman el-Mağrâvî, Feṭhu'l-ber fi't-tertîbi'l-fıḳhî li-Temhîdi İbn ʿAbdilber adlı çalışmasında et-Temhîd'i fıkıh konularına göre yeniden düzenlemiş, hadislerini tahrîc ederek bir mukaddime ve on iki cilt halinde yayımlamıştır (Riyad 1416/1996). Mustafa Sumeyde, Fetḥu'l-mâlik bi-tebvîbi't-Temhîd li'bni ʿAbdilber ʿalâ Muvaṭṭaʾi Mâlik adlı eserinde (I-X, Beyrut 1418/1998) et-Temhîd'i farklı bir şekilde düzenlemiş, hadislerini de tahrîc etmiştir. Nevzat Tartı, İbn Abdülber ve et-Temhîd'indeki Şerh Metodu adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1994, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). 2. et-Teḳaṣṣî li-ḥadîs̱i'l-Muvaṭṭaʾ ve şüyûḫi'l-İmâm Mâlik. et-Temhîd'e kısa bir giriş niteliğindedir. Müellifin sadece Hz. Peygamber'in hadislerini alıp âlimlerin görüşlerine, mezheplerin anlayışlarına ve ihtilâflarına temas etmemesi sebebiyle eser Tecrîdü't-Temhîd limâ fi'l-Muvaṭṭaʾ mine'l-meʿânî ve'l-esânîd adıyla da anılmaktadır. et-Temhîd'in bir sözlüğü niteliğinde olduğu için âlimlerin, muhtasar oluşundan dolayı da hadis talebelerinin büyük ilgisini kazanan eserdeki biyografiler müellif tarafından Mağrib alfabesine göre sıralanmış, fakat yayımlanırken yaygın alfabetik sıra esas alınmıştır. Eser Kahire'de (1350/1931) ve Beyrut'ta (ts. [Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye]) neşredilmiş olup sonunda müellifin ez-Ziyâdât adlı risâlesi yer almaktadır. 3. el-İstiẕkârü'l-Câmiʿ li-meẕâhibi fuḳahâʾi'l-emṣâr ve ʿulemâʾi'l-aḳṭâr fîmâ teżammenehü'l-Muvaṭṭaʾ min meʿâni'r-reʾy ve'l-âs̱âr. Son baskıda adı bu şekilde tesbit edilen eser bazı kaynaklarda el-İstiẕkâr li-meẕâhibi ... veya el-İstiẕkâr fî şerḥi meẕâhibi ... şeklinde de anılmaktadır. Müellif, et-Temhîd'den sonra yaptığı bu çalışmada el-Muvaṭṭaʾda yer alan mevkūf ve maktûʻ rivayetleri, ayrıca farklı mezheplere mensup olup değişik bölgelerde yaşayan kimselerin sözlerini şerhetmiştir. İki cildi Ali en-Necdî Nâsıf tarafından yayımlanan (Kahire 1391-1393/1971-1973) eserin tamamını Abdülmuʻtî Emîn Kalʻacî üç cildi fihrist olmak üzere otuz cilt halinde neşretmiştir (Beyrut 1414/1993). 4. ez-Ziyâdât elletî lem teḳaʿ fi'l-Muvaṭṭaʾ ʿinde Yaḥyâ b. Yaḥyâ ve ravâhâ ġayruhû fi'l-Muvaṭṭaʾ. İbn Abdülber bu küçük risâlesinde, İmam Mâlik tarafından on yedi hocasından nakledildiği halde el-Muvaṭṭaʾın Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî nüshasında yer almayan altmış dört rivayeti derlemiştir. Leys Suûd Câsim eseri "Ẕâhiretü'z-ziyâdât fi't-türâs̱i'l-İslâmî" adlı makalesinde incelemiştir (bk. bibl.). Eser bazı müstensihler tarafından et-Teḳaṣṣî'nin sonuna ilâve edildiği için bu eserle birlikte yayımlanmıştır. 5. el-Ecvibetü'l-müstevʿibe fi'l-mesâʾili'l-müstaġribe fî kitâbi'l-Buḫârî. İbn Abdülberr'in el-Ecvibe ʿani'l-mesâʾili'l-müstaġribe min kitâbi'l-Buḫârî diye andığı bu eserin (el-İstiẕkâr, I, 265) Koyunoğlu Müze ve Kütüphanesi'nde (nr. 12213) elli üç varaklık bir nüshası bulunmaktadır. 6. Câmiʿu beyâni'l-ʿilm* ve fażlihî ve mâ yenbaġī fî rivâyetihî ve ḥamlihî. İlmin ve ilim öğrenme ve öğretmenin

fazileti konularına dair olup aynı zamanda bir hadis usulü kitabı niteliğindedir. Eserin Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî tarafından yapılan neşri (I-II, Riyad 1414/1994) rivayetlerin değerlendirilmesi açısından önemlidir. 7. el-Câmiʿ. Küçük bir risâle hacmindeki eserde müslümanların ve özellikle talebelerin sahip olması gereken güzel huylarla görgü kuralları ele alınmıştır. el-Kâfî fi'l-fıḳh'ın sonunda neşredilen eser (Beyrut 1407/1987) Muhammed el-Morîtânî tarafından ayrı bir kitap halinde de yayımlanmıştır (Kahire 1398/1978). 8. el-Kâfî fî fürûʿi'l-Mâlikiyye. Müellifin, talebelerinin isteği üzerine yazdığı bu muhtasar fıkıh kitabı fetva verirken dikkat edilmesi gereken hususları da ihtiva etmektedir. Muhammed el-Morîtânî doktora tezi olarak tahkik ettiği eseri Kitâbü'l-Kâfî fî fıḳhi ehli'l-Medîne el-Mâlikî adıyla yayımlamıştır (I-II, Riyad 1398/1978, 1400/1980; Beyrut 1407/1987). 9. İḫtilâfâtü aṣḥâbi Mâlik b. Enes ve iḫtilâfü rivâyetihim ʿanh. İmam Mâlik'in talebeleri ve mezhebine mensup kimselerin fıkhî ihtilâflarını fıkıh kitapları tertibine göre ele alan muhtasar bir çalışmadır. Eserde mezhebin önde gelenlerinin bu kabil görüşlerine işaret edilmekle yetinilmiş, ihtilâfların delilleri zikredilmemiştir. Eserin "Kitâbü'ṭ-Ṭahâre" ve "Kitâbü'ş-Ṣalât" adlı bölümlerinin bazı kısımları Fas Hizânetü'l-Melikiyye'de bulunmaktadır (Mahtûtâti'l-Mağribi'l-ûlâ, nr. 4). 10. el-İnṣâf fîmâ beyne'l-muḫtelifîne (ʿulemâʾi'l-müslimîne) fî (ḳırâʾati) bismillâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm fî Fâtiḥati'l-kitâb mine'l-iḫtilâf. Fâtiha'nın baş tarafındaki besmelenin namazda okunup okunmaması konusunda âlimlerin farklı görüşlerine yer verdiği bu risâlede müellif Mâlikî olmasına rağmen Şâfiî'nin görüşünü tercih etmiştir. Eser İbn Abdülberr'e ait risâleler arasında yayımlanmıştır (Kahire 1343/1924).

B) Tarih ve Tabakat. 1. ed-Dürer fi'ḫtiṣâri'l-meġāzî ve's-siyer. Siyer alanında Endülüs'teki ilk çalışmalardan biri olan eser altı bab halinde düzenlenmiştir. İbn Abdülberr'e nisbet edilen el-Meġāzî muhtemelen ed-Dürer'den ibarettir. İbn İshak'ın el-Meġāzî'sini esas alan müellif Mûsâ b. Ukbe ve Vâkıdî'den de faydalandığını söylemektedir. İbn Abdülber, eserde yer alan bilgileri senedleriyle birlikte naklederek bu senedlerin sağlamlık derecesini belirtmiş, zaman zaman siyerle ilgili olaylardan hareketle fıkhî hükümlere de işaret etmiş, tartışmalı konularda ihtilâfları gidermeye çalışmış ve kendi tercihini ortaya koymuştur. Ayrıca olayları anlatırken Kur'an âyetlerini ve es-bâb-ı nüzûlü dikkate almıştır. Endülüs'te ve Doğu'da kazandığı şöhret sebebiyle eserden İbn Hazm Cevâmiʿu's-sîre'de, Süheylî er-Ravżu'l-ünüf'te, Kelâî el-İḳtifâʾ bi-sîreti'l-Muṣṭafâ'da, Doğulu âlimlerden İbn Seyyidünnâs ʿUyûnü'l-eṡer'de, Ali b. Muhammed el-Hâzin er-Ravż ve'l-ḥadâʾiḳ'ta, Şemseddin eş-Şâmî Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd'da önemli iktibaslarda bulunmuşlardır. ed-Dürer Şevkī Dayf (Kahire 1386/1966, 1403/1983), Mustafa Dîb Buğa (Dımaşk 1405/1984) ve Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye (Beyrut 1405/1984) tarafından yayımlanmıştır. 2. el-İstî'âb* fî maʿrifeti'l-aṣḥâb. Sahâbe biyografisine dair günümüze ulaşan ilk eserlerden biri olup tarih ve tabakat alanındaki yirmi kadar kitaptan faydalanılarak kaleme alınmıştır. Eser ilk defa Haydarâbâd'da (I-II, 1318-1319/1900-1901) ve Mağrib alfabesi tertibine göre el-

İṣâbe’nin kenarında (I-IV, Kahire 1328/1910) yayımlanmış, daha sonra tahkikli neşirleri yapılmıştır. Eserin çeşitli muhtasarları bulunmaktadır. 3. el-İstiġnâʾ fî esmâʾi’l-meşhûrîn min ḥameleti’l-ʿilmi bi’l-künâ (Kitâbü’l-İstiġnâ fî maʿrifeti’l-künâ). Şahısların Mağrib alfabesi tertibine göre sıralandığı eser isimleri bilinmeyip künyeleriyle tanınan ashap, tâbiîn ve diğer meşhur kimselere dair olup Abdullah Merhûl es-Sevâlime tarafından Câmiatü Ümmi’l-kurâ’da (Külliyyetü’ş-şerîa) doktora tezi olarak hazırlandıktan sonra (1403-1404/1983-1984) neşredilmiştir (Riyad 1405/1985). 4. el-İntiḳāʾ fî feżâʾili’s̱-s̱elâs̱eti’l-eʾimmeti’l-fuḳahâʾ Mâlik, Ebî Ḥanîfe ve’ş-Şâfiʿî. Müellifin üç büyük mezhep imamının hal tercümelerini, yetişme şartlarını, fıkhî yöntemlerini ve müslümanların onlara olan itimatlarının sebeplerini ortaya koymaya çalıştığı bir eserdir. Birinci bölümde İmam Mâlik’e, talebelerine ve mezhebin önde gelenlerine, ikinci bölümde Şâfiî’ye mezhebinin önde gelenlerine, üçüncü bölümde Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Züfer’le ilgili haberlere yer verilmiştir. el-İntiḳāʾ Kahire’de (1350/1931) ve Beyrut’ta (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, 1417/1997) yayımlanmıştır. 5. el-İnbâh ʿalâ ḳabâʾili’r-ruvât. el-İstîʿâb’ın mukaddimesi mahiyetinde olup el-İstîʿâb’da geçen râvilerin nesebi ve kabilelerine dair geniş bilgilerin yer aldığı eserde Arap kabilelerinin Câhiliye ve İslâm dönemindeki durumu, fetihlerdeki rolleri ve coğrafî dağılımları gibi konulara temas edilmiştir. Eser önce müellifin el-Ḳaṣd ve’l-ümem’inin sonunda (Kahire 1350), daha sonra İbrâhim el-Ebyârî tarafından muhtelif fihristleri yapılmak suretiyle müstakil olarak neşredilmiştir (Beyrut 1405/1985). 6. el-Ḳaṣd ve’l-ümem fi’t-taʿrîf bi-uṣûli en-sâbi’l-ʿArab (fî maʿrifeti ensâbi’l-ʿArab) ve’l-ʿAcem min evveli (ve evvelü) men tekelleme bi’l-ʿArabiyyeti mine’l-ümem (Kahire 1350/1931). Arap kabilelerine ve coğrafyaya dair küçük bir risâle olan eserde insan türünün ortaya çıkışı, farklı kabilelere ayrılışı, yeryüzüne dağılışı gibi konular ele alınmaktadır. Şarkiyatçıların özel bir ilgi gösterdiği eser, Rus şarkiyatçısı Kratchkovsky tarafından hadislerin coğrafya yardımıyla açıklanması çabalarının tamamlanması bakımından önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir (Târîḫu’l-edebi’l-coġrâfiyyi’l-ʿArabî, I, 273). 7. Tercümetü’l-İmâm Mâlik b. Enes. Eserin Rabat’ta el-Mektebetü’l-âmme’de bir nüshası, Kahire’de Ma‘hedü’l-mahtûtâti’l-Arabiyye’de bir mikrofilmi bulunmaktadır. 8. et-Taʿrîf bi-cemâʿa min fuḳahâʾi’l-Mâlikiyye. İbn Abdülber, önde gelen yirmi Mâlikî fakihinin biyografisine dair olan bu küçük risâleyi bazı talebelerinin isteği üzerine kaleme almıştır. Eserde yer alan fakihlerin herhangi bir tertip gözetilmeksizin sıralanması, risâlenin bizzat müellif tarafından yazılmayıp bir talebesi tarafından kitap haline getirildiği kanaatini uyandırmaktadır. Risâlenin Kahire Ma‘hedü’l-mahtûtâti’l-Arabiyye’de bir fotokopisi bulunmaktadır (Tarih, nr. 629).

C) Edebiyat ve Ahlâk. 1. Behcetü’l-mecâlis* ve ünsü’l-mücâlis ve şaḥẕü’ẕ-ẕâhini ve’l-hâcis. İbn Abdülberr’in edebî kişiliğini ortaya koyan eser büyük ilgi görmüş, rivayetine ve ihtisarına önem verilmiştir. Muhammed Mürsî el-Hûlî’nin tahkikiyle yayımlanan eseri (I-II, Kahire 1382/1962; I-III, Beyrut 1402/1982) Ebû Abdurrahman

Sahr el-Mâdî el-Münteḳā᾽ min Behceti'l-mecâlis adıyla ihtisar etmiştir (Riyad 1415/1995). Brockelmann'ın müellife nisbet ettiği (GAL Suppl., I, 629) el-Ems̱âlü's-sâ᾽ire ve'l-ebyâtü'n-nâdire ile (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Edeb, nr. 1963) (Risâle fî) Edebi'l-mücâlese (nşr. Semîr Halebî, Kahire 1409/1989) ayrı eserler olmayıp Behcetü'l-mecâlis'in bazı bölümlerinden ("Bâbü edebi'l-mücâlese ve ḥaḳḳi'l-celîs"ten "Bâbü'l-ḥaḳ ve'l-bâṭıl"a kadar) ibarettir. Brockelmann'ın kayıtlarından hareketle Risâle fi'l-edebi'l-mücâlese'nin yegâne nüshasını tesbit ettiğini ileri sürerek eseri tahkik eden Fâyez Abdünnebî el-Kaysî ve onu ikinci defa tahkik eden Semîr Halebî (Tanta 1409/1989) aynı hatayı tekrarlamışlardır. 2. el-İhtibâl bimâ fî şiʿri Ebi'l-ʿAtâhiye mine'l-ḥikemi ve'l-ems̱âl. Ebü'l-Atâhiye'nin (ö. 210/825 [?]) şiirlerinin toplandığı eserde şiirler Mağrib alfabesi esas alınarak kafiye harflerine göre sıralanmıştır. Eserin Medine Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde bir nüshası (Edeb, nr. 18), Kahire Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye'de ise (nr. 1036) bunun bir fotokopisi bulunmaktadır. el-İhtibâl, Ebü'l-Atâhiye'nin şiirlerini yayımlayan Luvîs Şeyho ve Şükrü Faysal'ın çalışmaları içerisinde de yer almaktadır (DİA, X, 295). 3. Muḫtârât mine'ş-şiʿr ve'n-nes̱r (Brockelmann, GAL Suppl., I, 629). 4. Nüzhetü'l-müstemtiʿîn ve ravżü'l-ḫâ᾽ifîn (a.g.e., a.y.).

Kaynaklarda İbn Abdülberr'e nisbet edilen daha başka eserler de vardır. Bunlar arasında hadisle ilgili olarak İstiẓhâr fî ṭuruḳi ḥadîs̱i ʿAmmâr (el-İstîʿâb, II, 448), İḫtiṣâru Kitâbi't-Taḥrîr (Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, III, 810), İḫtiṣâru Kitâbi't-Temyîz (a.g.e., a.y.), et-Teġaṭṭâ bi-ḥadîs̱i'l-Muvaṭṭa᾽ (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 55), Ḥadîs̱ü Mâlik ḫârice'l-Muvaṭṭa᾽ (Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, I, 200), eş-Şevâhid fî is̱bâti ḫaberi'l-vâḥid (et-Temhîd, I, 2), ʿAvâlî İbn ʿAbdilber fi'l-ḥadîs̱ (Kādî İyâz, el-Ġunye, vr. 94), Vaṣlü mâ fi'l-Muvaṭṭa᾽ mine'l-mürsel ve'l-münḳaṭıʿ ve'l-muʿḍal (Kettânî, s. 15), Manẓûme fi's-sünne (İbnü'l-Ebbâr, el-Muʿcem, s. 32), Müsnedü İbn ʿAbdilber (Huzâî, s. 741) gibi eserleri saymak mümkündür. Fıkıh ilmine dair el-İşrâf ʿalâ mâ fî uṣûli'l-ferâ᾽iż mine'l-icmâʿ ve'l-iḫtilâf (Kādî İyâz, el-Ġunye [nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr], s. 123) ve Cevâ᾽izü's-sulṭân da (İbn Hacer, Hedyü's-sârî, s. 425) halen mevcudiyeti tesbit edilememiş eserleridir. Tarih ve tabakat alanında Aḫbâru e᾽immeti'l-emṣâr (Humeydî, s. 368), Feżâ᾽ilü Münẕir b. Saʿîd adıyla da anılan Aḫbârü'l-Ḳāḍî Münẕir b. Saʿîd el-Bellûṭî (İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile, III, vr. 149), Aḫbârü'l-ḳuḍât (Nübâhî, s. 44, 54, 55), İḫtiṣâru Târîḫi Aḥmed b. Saʿîd b. Ḥazm eṣ-Ṣadefî (İbnü'l-Faradî, I, 43-44), Aʿlâmü'n-nübüvve (ed-Dürer fi'l-meġāzî ve's-siyer, s. 31), Târîḫu şüyûḫi İbn ʿAbdilber (Makkarî, III, 69) ve Fehresetü'ş-Şeyḫ Ebî ʿÖmer b. ʿAbdilber (İbn Hayr, s. 249), Tevâlîfü'l-faḳīh Ebî ʿÖmer b. ʿAbdilber (a.e., s. 444), Miḥanü'l-ʿulemâ᾽ (ed-Dürer fi'l-meġāzî ve's-siyer, s. 49); kıraat ilmine dair olanlar arasında el-Medḫal fi'l-ḳırâ᾽ât (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1644; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 55), el-İktifâ᾽ fî ḳırâ᾽ati Nâfiʿ ve Ebî ʿAmr b. el-ʿAlâ᾽ bi-tevcîhi mâ'ḫtelefâ fîh (Humeydî, s. 368), et-Tecvîd ve'l-medḫal ilâ ʿilmi'l-Ḳur᾽ân bi't-taḥdîd (a.e., s. 368), el-Beyân ʿan tilâveti'l-Ḳur᾽ân (İbn Hayr, s. 72); edep ve ahlâka dair olanlar arasında ise el-İnṣâf fî

esmâʾillâh (Zehebî, Tezkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1129), el-Büstân fi'l-iḫvân (Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, III, 810), er-Reḳāʾiḳ, el-ʿAḳlü ve'l-ʿuḳalâʾ ve mâ câʾe fî evṣâfihim ʿani'l-ʿulemâʾi ve'l-ḥükemâʾ (Behcetü'l-mecâlis, I, 532) bulunmaktadır.

İbn Abdülberr'in hayatı ve ilmî kişiliği çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Abdurrahman en-Nahlâvî'nin Yûsuf b. ʿAbdilber el-Ḳurṭubî (Dımaşk 1406/1986), Muhammed b. Yaîş'in el-İmâm Ebû ʿÖmer Yûsuf b. ʿAbdilber (Rabat 1410/1990) ve Medresetü'l-imâm el-ḥâfıẓ Ebî ʿÖmer İbn ʿAbdilber fi'l-ḥadîs̱ ve'l-fıḳh ve es̱eruhû fî tedʿîmi'l-mez̠hebi'l-Mâlikî bi'l-Maġrib (Rabat 1414/1994) adlı eserleri, İsmâil en-Nedvî'nin İbn ʿAbdilber ve cühûdühû fi'l-ḥadîs̱ ve'l-fıḳh adlı yüksek lisans tezi (1384/1964, Câmiatü'l-Kahire Külliyyetü dâri'l-ulûm Kısmü'ş-şerîa), Abdullah b. Mübârek el-Bûsî'nin İcmâʿâtü İbn ʿAbdilber fi'l-ʿibâdât cemʿan ve dirâseten (Riyad 1416/1995) ve Sâlih Ahmed Rızâ'nın Medresetü'l-ḥadîs̱ fi'l-Endelüs ve imâmühâ İbn ʿAbdilber (1390/1989, Câmiatü'l-Ezher Külliyyetü usûli'd-dîn Kısmü'l-hadîs) adlı doktora tezleri, Tâhir b. Sâdık el-Ensârî'nin el-Ḥâfıẓ İbn ʿAbdilber en-Nemerî muḥaddis̱en (1397/1977, Câmiatü Ümmi'l-kurâ Külliyetü'ş-şerîa Fer'u'l-Kitâb ve's-Sünne), Abdülazîz el-Hûlî'nin el-Fikrü't-terbevî fi'l-Endelüs beyne İbn Ḥazm ve İbn ʿAbdilber (Kahire 1398/1978) ve Ali Süleyman er-Rabî'in İbn ʿAbdilber ve ârâʾühû et-terbeviyye (1409/1988, Câmiatü Ümmi'l-kurâ Kısmü't-terbiye) adlı yüksek lisans tezleri, Leys Suûd Câsim'in İbn ʿAbdilber el-Ḳurṭubî müʾerriḫen adlı yüksek lisans tezi (Kahire 1405/1984) ve İbn ʿAbdilber el-Endelüsî ve cühûdühû fi't-târîḫ adlı eseri (Kahire 1408/1988), Süleyman b. Sâlih el-Gusn'un yüksek lisans tezi olarak hazırladıktan sonra yayımladığı ʿAḳīdetü'l-imâm İbn ʿAbdilber fi't-tevḥîd ve'l-îmân (Riyad 1416/1996) onun hadisçi, fıkıhçı, kelâmcı, tarihçi ve eğitimci yönlerini ortaya koymaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Lisânü'l-ʿArab, "nmr" md.; İbn Abdülber, Behcetü'l-mecâlis, I, 35, 243, 361, 532; a.mlf., el-İstîʿâb (Bicâvî), I, 18; II, 448, 714-715; III, 1387-1390, 1416; IV, 1552, 1559; a.mlf., el-Kâfî, I, 43-83, 130-132; a.mlf., el-Ḳaṣd ve'l-ümem fi't-taʿrîf bi-uṣûli ensâbi'l-ʿArab ve'l-ʿAcem, Kahire 1350/1931, s. 11, 19, 36-37; a.mlf., el-İnbâh ʿalâ ḳabâʾili'r-ruvât, Kahire 1350/1931, s. 42-43; a.mlf., ed-Dürer fi'l-meġāzî ve's-siyer (nşr. Şevkī Dayf), Kahire 1386/1966, s. 31, 49, 63, 147, 153, 163, 220, 256; a.mlf., et-Temhîd li-mâ fi'l-Muvaṭṭaʾ mine'l-meʿânî ve'l-esânîd (nşr. Saîd Ahmed E'râb), Tıtvân 1387-1407/1967-87, I, 2; a.mlf., Tecrîdü't-Temhîd, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), s. 59; a.mlf., Fetḥu'l-ber fî tertîbi'l-fıḳh li-Temhîdi İbn ʿAbdilber, Riyad 1416/1996, Mukaddime, s. 8-13; a.mlf., el-İstiẕkâr (nşr. Ali Nâsıf), Kahire 1391/1971, I, 265; İbnü'l-Faradî, Târîḫu ʿulemâʾi Endelüs, Kahire 1386/1966, I, 43-44; II, 190-191; İbn Hazm, el-İḥkâm (nşr. Zekeriyyâ Ali Yûsuf), Kahire, ts. (Matbaatü'l-Âsıme), VIII, 1067, 1070; a.mlf., Cemhere, s. 302; a.mlf., Cevâmiʿu's-sîre, s. 58, 73, 146, 152, 203, 219; a.mlf., el-Faṣl, Kahire, ts. (Mektebetü Hâncî), IV, 74, 112, 134; a.mlf., el-Mufâḍale beyne'ṣ-ṣaḥâbe (nşr. Saîd el-Efgānî), Beyrut, ts., s. 171; Sâid el-Endelüsî, Ṭabaḳātü'l-ümem, s. 96; Humeydî, Cez̠vetü'l-muḳtebis, Kahire 1381/1961, s. 128, 209, 254, 295, 356, 367-369, 568; Feth b. Hâkān el-Kaysî, Ḳalâʾidü'l-ʿiḳyân, Kahire 1283/1866, s. 71, 181, 182; a.mlf., Maṭmaḥu'l-enfüs ve mesraḥu't-teʾennüs fî mülehi ehli'l-Endelüs (nşr. M. Ali Şevâbike), Beyrut 1983, s. 294-297; İbn Bessâm eş-Şenterînî, eẕ-Ẕaḫîre, III, 172-179, 189, 190; Kādî İyâz, el-Ġunye: Fihristü şüyûḫi'l-Ḳāḍî ʿİyâż, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 1284, vr. 94; a.e. (nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr), Beyrut 1402/1982, s. 94, 123; a.mlf., Tertîbü'l-medârik, I, 200; III, 810; IV, 808-810; İbn Hayr, Fehrese, s. 51-52, 72, 249, 444; Ebû Tâhir es-Silefî, Muḳaddimetü'l-İstiẕkâr, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmû', nr. 71, vr. 12, 120; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla, I, 11, 142, 165, 168, 200-203, 240-241, 251, 316, 348, 382;

II, 415; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis, Kahire 1387/1967, s. 457, 460; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-ġābe, I, 11; Ebü'l-Bekā er-Rundî, Ravżatü'l-üns, Mahtûtâtü'l-Mağribi'l-musavvere bi-Ma'hedi'l-mahtûtâti'l-Arabiyye, Mektebetü'l-hâssa, nr. 12, vr. 7; İbnü'l-Ebbâr, el-Muᶜcem fî aṣḥâbi'l-imâm Ebî ᶜAlî eṣ-Ṣadefî, Madrid 1302/1885, s. 32; a.mlf., et-Tekmile, Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye, II, vr. 149; a.e. (nşr. İzzet Attâr el-Hüseynî - Abdülganî Abdülhâliḳ), Kahire 1376/1956, I, 371; a.mlf., İᶜtâbü'l-küttâb (nşr. Sâlih el-Eşter), Dımaşk 1380/1961, s. 220, 221; a.mlf., el-Ḥulletü's-siyerâʾ (nşr. Hüseyin Mûnis), Kahire 1383/1963, II, 37; İbn Hallikân, Vefeyât, VII, 66-72; İbn Saîd el-Endelüsî, el-Muġrib, II, 402; İbn İzârî, el-Beyânü'l-muġrib, Beyrut, ts. (Dârü's-Sekāfe), III, 194, 225, 227; Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ, Meᶜâlimü'l-îmân, Kahire, ts. (Mektebetü Hâncî), III, 159-163; İbn Rüşeyd, İfâdetü'n-naṣîḥ (nşr. Muhammed b. Habîb el-Hoca), Tunus, ts., s. 96-102; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1128-1132; a.mlf., Aᶜlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 153-163; a.mlf., el-Müştebih, I, 117; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 461-470, s. 142; a.mlf., Düvelü'l-İslâm, Beyrut 1985, s. 237; a.mlf., el-ᶜUlüv li'l-ᶜaliyyi'l-ġaffâr (nşr. Ebû Muhammed Abdülmaksûd), Riyad 1416/1995, s. 249-250; İbn Kayyim el-Cevziyye, Medâricü's-sâlikîn, Kahire, ts. (Matbaatü's-sünneti'l-Muhammediyye), II, 323; Huzâî, Taḫrîcü'd-Delâlâti's-semᶜiyye, s. 741; Nübâhî, Târîḫu ḳuḍâti'l-Endelüs, Beyrut 1401/1980, s. 43-44, 54, 55; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 48, 149; II, 367, 370; İbn Haldûn, Muḳaddime, III, 250; İbn Hacer, el-İṣâbe, I, 3; a.mlf., Fetḥu'l-bârî, Kahire 1380/1960, VII, 16, 17, 58; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, VII, 273; a.mlf., Hedyü's-sârî, Kahire 1380/1960, s. 425; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 432-433; Taşköprizâde, Miftâḥu's-saᶜâde, II, 143; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 69-79, 113, 114; III, 69; IV, 30; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 263; II, 1545, 1644; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 314-316; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Kum, ts. (Matbaatü'l-Hayderiyye), VIII, 333; Hediyyetü'l-ᶜârifîn, II, 55, 550-551; Y. S. Alus, Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-ᶜArabiyye fi'l-ḫizâneti'l-ᶜâmme, Rabat 1342/1923, s. 22, 60; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 15; a.e. (Özbek), s. 7, 46, 79, 233, 252, 256, 258, 401, 407, 413; Emîr Şekîb Arslan, el-Ḥulelü's-sündüsiyye, Kahire 1358/1939, III, 218; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 119; Brockelmann, GAL, I, 453-454; Suppl., I, 298, 628-629; A. G. Palencia, Târîḫu'l-fikri'l-Endelüsî (trc. Hüseyin Mûnis), Kahire 1375/1955, s. 37; Kratchkovsky, Târîḫu'l-edebi'l-coġrâfiyyi'l-ᶜArabî (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1377/1957, I, 273; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, Fas 1347/1928, I, 51, 81, 83, 418, 510, 523; II, 604, 611, 776, 842-843, 995, 1098, 1123; Sezgin, GAS, I, 287, 459, 461; Ahmed Şelebî, Târîḫu't-terbiyeti'l-İslâmiyye, Kahire 1973, s. 58-71; Ramazan Şeşen, Nevâdirü'l-maḫṭûṭâti'l-ᶜArabiyye, Beyrut 1975, I, 127; Abdurrahman Ali el-Haccî, Târîḫu'l-Endelüs mine'l-fetḥ ḥattâ suḳûṭi Ġırnaṭâ, Dımaşk 1396/1976, s. 414; Muhammed el-Morîtânî, İbn ᶜAbdilber en-Nemerî ve risâletühû fi'l-aḫlâḳi'l-İslâmiyye, Riyad 1397/1977; Nâtık Sâlih el-Matlûb, Fehârisü şüyûḫi'l-ᶜulemâʾ fi'l-Maġrib ve'l-Endelüs (doktora tezi, 1398/1978, Câmiatü Ayni'ş-şems Kısmü't-târîhi'l-İslâmî), II, 55; Manuela Marin Nino, "La Obra Genealogica de Ibd Abd al-Barr", Actas de las Jornadas de Cultura Arabe e Islamica (1978), Madrid 1981, s. 204-229; Abdülhâdî Ahmed el-Hüseysin, Meẓâhirü'n-nehḍati'l-ḥadîs̱iyye fî ᶜahdi Yaᶜḳūb el-Manṣûri'l-Muvaḥḥidî, Tıtvân 1402/1982, I, 242; Leys Suûd Câsim, İbn ᶜAbdilber el-Endelüsî ve cühûdühû fi't-târîḫ, Mansûre 1407/1986; a.mlf., "Ẓâhiretü'z-ziyâdât fi't-türâs̱i'l-İslâmî: dirâse taḥlîliyye taṭbîḳıyye min ḫılâli kitâbi'l- İstîᶜâb li'bn ᶜAbdilber el-Ḳurṭubî", Mecelletü'l-Câmiᶜati'l-İslâmiyyeti'l-âlemiyye, sy. 4, İslâmâbâd 1416-17/1996-97; Abdurrahman en-Nahlâvî, Yûsuf b. ᶜAbdilber el-Ḳurṭubî, Dımaşk 1406/1986, s. 9-13; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, II, 942-943; Süleyman b. Sâlih el-Gusn, ᶜAḳīdetü'l-imâm İbn ᶜAbdilber fi't-tevḥîd ve'l-îmân, Riyad 1416/1996, s. 19-63; Abderrahman Mahdjoub, "Ibn 'Abd al-Barr al-Qurt'ubî, al-Qaçd wa'l-amam fi't-ta'rîf bi'uçûl ansâb al-'Arab wa'l-'Ajam": "Le dessein et le projet de faire connaître les origines des races arabes et étrangères", RAfr., sy. 101, Tunus 1957, s. 45-84; Muhammed Zuhûrülhak, "Âs̱âru İbn ᶜAbdilber el-Ḳurṭubî", Baᶜs̱ü'l-İslâmî, XXII/1-2, Leknev 1397/1977; Muhammed Benîîş, "İbn ᶜAbdilber ḥâfıẓü'l-Maġrib", Mecelletü Dâri'l-ḥadîs̱i'l-Ḥaseniyye, Rabat 1401/1981, s. 195-230; Rafael Pinilla, "Una Obra Andalusí de Adab: La Bahyat al-Mayâlis de Ibn ᶜAbd al-Barr", Sharq al-Andalus, sy. 6, Alicante 1989, s. 83-101; A. N. M. Raisuddin, "Ibn 'Abd al-Barr and his Contribution to the Study of Ḥadīth Literature in Spain", Muslim Education Quarterly, VII/3, Cambridge 1990, s. 28-34; Muhammed Abdünnebî, "Mülâhaẓât ᶜalâ taḥḳīḳi't-Temhîd li'bn ᶜAbdilber", el-Muvâfaḳāt, IV/4, Cezayir 1416/1995, s. 306-313; Abdüllatîf Abâde, "el-İmâm İbn Bâdis ve baᶜżu eʾimmeti'l-Mâlikiyye: İbn ᶜAbdilber ve'l-Ḳāḍî ᶜİyâż ve'ş-Şâṭıbî", Mecelletü'l-Vaᶜyi'l-İslâmî, sy. 361, Küveyt 1416/1996; Nâsır Güzeşte, "İbn ᶜAbdilber", DMBİ, IV, 181-183; Ch. Pellat, "Ibn ᶜAbd al-Barr", EI² (İng.), III, 674; Erol Ayyıldız, "Ebü'l-Atâhiye", DİA, X, 295; Mehmet Özdemir, "Endülüs", a.e., XI, 214-216.

Leys Suûd Câsim

HATÎB el-BAĞDÂDÎ (الخطيب البغدادي) Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071) Târîẖu Ba³dâd adlı eseriyle tanınan hadis hâfızı ve tarihçi.

---

23 Cemâziyelâhir 392'de (9 Mayıs 1002) (Târîẖu Bağdâd, XI, 266) Mekke-Medine yolu üzerindeki Vâdilmelel'in Guzeyye kasabasında dünyaya geldi. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin, aynı ayı ve günü zikretmekle beraber 391'de (1001) doğduğunu söylemesi bir zühul eseri veya istinsah hatası olmalıdır. Daha sonraki bazı kaynaklar da bu yanlış bilgiyi tekrarlamıştır (meselâ bk. İbn Kesîr, XII, 101). Hatîb el-Bağdâdî'nin soyu Kûfe civarında oturan bir Arap aşiretine dayanmaktadır. Hatîb lakabının kendisine, kıraat âlimi Ebû Hafs el-Kettânî'den Kur'an öğrenen ve Bağdat'ın güneybatısında Dicle nehri üzerindeki Derzîcân köyünde yirmi yıl hatiplik yapan babası Ebü'l-Hasan Ali'den intikal ettiği söylenmişse de muhtemelen kendisi de bu köyde aynı vazifeyi devam ettirmesi sebebiyle Hatîb diye tanınmıştır. Babası onu tahsil için hadis ilmiyle de ilgilenen Hilâl b. Abdullah et-Tîbî'ye gönderdi. Babasının ve mürebbisi olduğunu söylediği Tîbî'nin (Târîẖu Bağdâd, XIV, 75) kendisini hadis ve fıkıh öğrenmeye yönlendirmeleri sebebiyle on bir yaşında iken İbn Rezkūye diye bilinen muhaddis ve fakih Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'den hadis dersi almaya başladı; bu hocasının derslerine üç yıl aradan sonra tekrar döndü. Üç yıl boyunca Ebü't-Tayyib et-Taberî'den ve devrinin Bağdat'taki en büyük Şâfiî âlimi olduğu belirtilen Ebû Hâmid el-İsferâyînî'den fıkıh öğrendi. O dönemde yeteri kadar hadis öğrenmeden fıkıh tahsiline başlanmadığından hareketle Hatîb'in bu süre içinde başka hocalardan hadis okumuş olabileceğini ileri sürenler vardır (Münîrüddin Ahmed, s. 28). İbn Rezkūye'den tekrar hadis öğrenmeye başlayan Hatîb, ayrıca Bağdat'taki diğer muhaddis ve fakihlerin derslerine devam ettikten sonra başka ilim merkezlerindeki âlimlerden faydalanmaya karar verdi. Yirmi yaşında iken bir yıl süreyle Basra'ya ve Kûfe'ye gitti. Aynı yıl babasını kaybetti. Hadisi kendisine sevdiren hocası Berkānî, onun tek bir âlimden rivayette bulunmak için Mısır'a gitmeyi düşündüğünü öğrenince muhaddis Ebü'l-Abbas el-Esamm'ın talebelerinden hadis rivayet etmek üzere Horasan'a gitmesinin daha uygun olacağını söyledi. Hatîb de henüz yirmi üç yaşında iken muhtemelen önce İsfahan'a, oradan da Hemedan, Rey ve Nîşâbur'a gitti; dönüşte Dînever'e uğradı. Hatîb'in, Bağdat'a gelen âlimler arasında hadis ilmini en iyi anlayan kimse olarak nitelendirdiği Muhammed b. Ali es-Sûrî, en fazla rivayette bulunduğu hocalarından İbnü'l-Müteyyem diye bilinen Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî, sika olduğunu belirttiği Ebû Ömer Abdülvâhid b. Muhammed el-Kâzerûnî, İbn Bişrân diye tanınan Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, Kādılkudât Ebû Bekir Ahmed b. Hasan el-Hîrî ve İbn Şâzân el-Bağdâdî gibi âlimler onun hocaları arasında yer alır. Ayrıca Bağdat'ta bulunan âlimlerle, hadis tahsili için seyahat ettiği yerlerde karşılaştığı 1000'den fazla hocadan (Mahmûd et-Tahhân, el-Ḥâfıẓ el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, s. 68) faydalanan ve onlardan önemli kişilerin 470 kadar eserini okuyan Hatîb, kendi talebeleri İbn Mâkûlâ

ile Ebü'l-Fazl İbn Hayrûn'dan da rivayette bulunmuştur. Özellikle Dımaşk'ta bulunduğu yıllarda okuttuğu bu kitaplardan elli yedisinin Kur'an ilimlerine, kırk sekizinin fıkha, altmış dokuzunun akaid ve zühde, on sekizinin Arap diline, kırk dördünün edebiyata, 158'inin tarihe ve hadis tarihine, altmış beşinin de sadece hadis metinlerine dair eserler olması (Yûsuf el-Uş, s. 144-145), onun hadis başta olmak üzere diğer İslâmî ilimler ve tarih yanında dil ve edebiyata da büyük ilgi duyduğunu, tanınmış şahsiyetlerin rivayet ettiği dinî ve edebî kitapların rivayet hakkını elde etme hususunda büyük gayret sarfettiğini göstermektedir.

Hatîb el-Bağdâdî, tahsilini tamamladıktan sonra yirmi yıldan fazla bir süre bütün vaktini Târîḫu Baġdâd'ı yazmaya ayırdı. 444 (1052-53) yılında bu en önemli çalışmasını tamamlayınca (a.g.e., s. 172) hac görevini ifa etmeye karar verdi. Aynı yıl Dımaşk'a ve Sûr'a uğradıktan sonra Hicaz'a gitti. 445'te (1053-54) hac maksadıyla Mekke'ye gelen tanınmış muhaddis Kudâî'den hadis rivayet etti. Bu sırada seksen yaşında olan ve Mekke'de mücâvir olarak bulunan Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin ünlü râvisi Kerîme bint Ahmed'den bu eseri beş günde okudu. Hatîb aynı eseri daha önce, ünlü râvilerinden Küşmîhenî'den bizzat dinleyen müfessir ve kıraat âlimi Hîrî'den 423 (1032) yılında Mekke'ye giderken Bağdat'a uğradığı sırada üç gün içinde ve üç mecliste dinlemişti (Târîḫu Baġdâd, VI, 314). Zehebî bundan daha süratli bir kıraatin duyulmadığını söylemektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 280). Hac esnasında kendisinden hadis öğrenmek isteyenlere hadis rivayet ettiği belirtilen Hatîb, Medine'deki âlimlerden de faydalandıktan sonra hac dönüşü 446 (1054-55) yılında Şam'a uğradı, oradan Beytülmakdis'e geçerek Dımaşklı hadis hâfızı Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed el-Kettânî'den hadis rivayet etti. Bir müddet Sûr'da kaldı, ardından Bağdat'a döndü. Hadis ilmindeki otoritesi yanında yazdığı eserler sayesinde büyük bir şöhrete sahip olduğu için ondan hadis öğrenmek ve eserlerini bizzat kendisinden okuyup rivayet etmek üzere Bağdat'a gelenlerden başka dolaştığı birçok ilim merkezinde pek çok talebe kendisinden faydalandı. Zaman zaman onunla hadis müzakere eden hocası Ebû Bekir el-Berkānî başta olmak üzere Ebü'l-Kāsım Ubeydullah b. Ahmed el-Ezherî gibi tanınmış hocaları ondan hadis rivayet etti. En tanınmış talebeleri arasında, kendisinden yıllarca ayrılmayan Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî ile Endülüslü hadis hâfızı ve İbn Hazm'ın talebesi Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, hadis hâfızı İbnü'l-Hâdıbe, Ebü'l-Hüseyin İbnü't-Tuyûrî, Mübârek b. Abdülcebbâr el-Bağdâdî, Hatîb et-Tebrîzî, Mâristan kadısı diye tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbâkī el-Ensârî en-Nasrî gibi isimler zikredilebilir.

Abbâsî Halifesi Kāim-Biemrillâh'ın veziri Reîsürrüesâ İbnü'l-Müslime Hatîb'in tahsil arkadaşıydı. Vezir hadis ilmindeki yerini takdir ettiği Hatîb'i himayesine aldı (447/1055). O sıralarda birtakım yahudiler, Hz. Peygamber'in Hayber yahudilerini cizyeden muaf tuttuğuna dair Hz. Ali'nin el yazısını ihtiva eden bir belgeye sahip

olduklarını ileri sürdüler. İbnü'l-Müslime Hatîb'den bu belge hakkındaki kanaatini sordu. O da belgeyi inceledikten sonra Hayber'in 7. yılda (628) fethedildiğini, bu belgede şahit olarak zikredilen Muâviye'nin Mekke fethinde (630) müslüman olduğunu, diğer şahit Sa'd b. Muâz'ın ise Benî Kurayza seferinde (627) şehid düştüğünü belirterek belgenin sahte olduğunu ispatladı. Bunun üzerine vezir, Hatîb'i hadis konusunda tek otorite kabul ederek bütün hatip ve vâizlere onun onaylamadığı hadisleri halka bildirmemelerini emretti. En büyük arzusu el-Câmiu'l-Mansûrî'de hadis okutmak olan Hatîb el-Bağdâdî, Halife Kāim-Biemrillâh'tan ders izni alabilmek için fırsat kollamaya başladı. Râvileri arasında halifenin de bulunduğu bir hadis cüzünü yanına alarak hilâfet makamına gitti ve kendisiyle görüşerek bu cüzü ona okumak ve rivayet izni almak istediğini söyledi. Halife ise onun kendisinden hadis dinlemeye ihtiyacı bulunmadığını bildiği için istediği iznin verilmesini emretti. Hatîb talebelerine burada hadis ve Nizâmiye Medresesi'nin yakınındaki evinde Târîḫu Bağdâd'ı rivayet etmeye, öte yandan pek çok hocadan okuyarak rivayet iznini aldığı kitapları okutmaya, ayrıca kaleme almayı tasarladığı kitapları yazmaya başladı. Eserlerinin birçoğunu bu dönemde meydana getirmiştir.

Vezir İbnü'l-Müslime, genişleyen Fâtımî hâkimiyetine engel olmak için halifeyi ikna ederek Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in hilâfet merkezine gelmesini ve halifeye destek olmasını sağlamıştı. Ancak Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılması üzerine Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ın taraftarı olan Türk kumandanı Besâsîrî, Fâtımî halifesinin teşvikiyle Bağdat'a girerek halifeyi makamından indirdi ve İbnü'l-Müslime'yi öldürdü (450/1059). Târîḫu Bağdâd'da bazı Hanbelîler aleyhinde yazdıkları dolayısıyla Hatîb'e kin duyan bu mezhebin bir kısım mensupları vezirin öldürülmesini fırsat bilerek onu rahatsız etmeye başladılar. Hayatını tehlikede gören Hatîb Safer 451'de (Nisan 1059) Dımaşk'a gitti. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî el-Endelüsî, Hatîb'in Dımaşk'a giderken 476 kitabı yanında götürdüğünü söylemekte ve Tesmiyetü mâ verede bihi'l-Ḫaṭîbü Dımaşḳa adlı risâlesinde (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 18/6) bunların adını vermektedir (bu kitapların bir listesi için bk. Mahmûd et-Tahhân, el-Ḥâfıẓ el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî, s. 282-301). Hatîb Dımaşk'ta, Emeviyye Camii'nin doğu cephesindeki minarenin altında bulunan odada ikamet ederek eser yazmaya ve bu camide ders okutmaya başladı. Onun Dımaşk'ta Ahmed b. Hanbel'in Feżâʾilü'ṣ-ṣaḥâbe'si ile İbn Rezkūye'nin Feżâʾilü'l-ʿAbbâs'ını okutması, Şiî Fâtımîler'in idaresinde bulunan şehirdeki Râfizîler'i öfkelendirdi. Bunun üzerine Dımaşk valisi Hatîb'in öldürülmesini emretti. Sünnî olan ve bu sebeple Hatîb'e bir zarar gelmesini istemeyen emniyet müdürü (sâhibü'ş-şurta), onu yakalayıp götürürken valinin büyük değer verdiği şerif Ebü'l-Kāsım Ali b. İbrâhim b. Ebü'l-Cin el-Alevî'nin evinin önünden geçtikleri sırada ona bu eve sığınmasını tavsiye etti ve böylece Hatîb ölümden kurtuldu. Şerif Ebü'l-Kāsım, Hatîb'i kendisine teslim etmesini isteyen valiye bu âlimin öldürülmesinin bazı mahzurlarından bahsederek onu kararından vazgeçirdi ve Hatîb'in Sûr şehrine gitmesini sağladı (Safer 459/Ocak 1067).

Hatîb'in aleyhtarları, yanına güzel bir çocuğun gelip gitmesi üzerine halkın dedikoduya başladığını, mutaassıp bir Râfizî olan Dımaşk valisinin bu durumu öğrenince onun öldürülmesini emrettiğini, Hatîb'in bu sebeple Dımaşk'ı terketmek zorunda kaldığını iddia etmişler, hatta onu içki içmekle bile suçlamışlardır (Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, IV, 29). Sûr'da İzzüddevle lakabıyla anılan bir zenginin Hatîb'in çalışmalarını desteklediği, onun da 462 (1070) yılına kadar bu şehirde kalarak elli kadar eser kaleme aldığı bilinmektedir. Bağdat'ta ölmeyi arzu eden Hatîb Şâban 462'de (Mayıs 1070) bu şehre dönmeye karar verdi; ticaretle meşgul olan arkadaşı ve talebesi muhaddis Abdülmuhsin eş-Şîhî onu Bağdat'a götürme görevini üstlendi. Hatîb, yolu üzerindeki Trablus ve Halep'te rivayette bulunarak dört ay sonra Bağdat'a ulaştı ve el-Câmiu'l-Mansûrî'de tekrar ders okutmaya başladı. 15 Ramazan 463'te (16 Haziran 1071) hastalandı. Dımaşk'tan büyük bir servetle dönen Hatîb, hiç evlenmediği ve bir mirasçısı da bulunmadığından halifeden izin alarak bütün servetini başta muhaddisler olmak üzere çeşitli kimselere ve yerlere dağıttı, kitaplarını da vakfetti. 7 Zilhicce 463 (5 Eylül 1071) tarihinde Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi'nin yanındaki evinde vefat etti. Hadis okuttuğu el-Câmiu'l-Mansûrî'de cenaze namazını hocası muhaddis İbnü'l-Mühtedî-Billâh kıldırdı ve arzu ettiği üzere Bâbülharb'de Bişr el-Hâfî'nin kabrinin yanına defnedildi.

Hatîb el-Bağdâdî vakur bir insandı. Giyimine önem vermesine ve heybetli görünmesine rağmen son derece mütevazi olduğu kaydedilir. Hatîb'in el yazısı da çok güzeldi. Düzgün konuşur, hadisleri gür sesiyle, süratli fakat noksansız şekilde okurdu. Vaktini boşa geçirmez, yolda yürürken bile elindeki bir cüzü okuyarak giderdi. Takvâ sahibi olduğu, hayatının hiçbir döneminde resmî göreve tâlip olmadığı ve bütün zamanını ilme verdiği bilinmektedir. Sûr Camii'nde bulunduğu sırada şehrin ileri gelen Alevî zenginlerinden birinin kendisine önemli miktarda bir meblağ göndermesinden dolayı rahatsız olması, onun tok gözlülüğünü ve ilme olan saygısını göstermektedir. Zaman zaman talebelerine para yardımında bulunur ve elindeki imkânları onlarla paylaşmaktan zevk alırdı. Hatîb el-Bağdâdî, insanın bildikleri ve öğrendikleriyle amel etmesine büyük önem vermiş, el-Câmiʿ li-aḫlâḳı'r-râvî'de bu husus üzerinde durmuş, İḳtiżâʾü'l-ʿilm el-ʿamel adlı eserinde de özellikle bu konuyu işlemiştir.

İlmî Şahsiyeti. Hadis tahsil etmek üzere İsfahan'a gittiği sırada hocası Berkānî, Ebû Nuaym el-İsfahânî'ye yazdığı tavsiye mektubunda Hatîb'in hadis ilminde üstün bir yeri bulunduğunu belirtmiş, samimiyetinden ve dindarlığından söz ederek ona anlayışlı davranmasını ve çok rivayette bulunmasını rica etmişti (Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, IV, 42-43). Hadisleri anlama ve hıfzetme hususunda Hatîb'in Dârekutnî'ye benzetildiğini söyleyen Şâfiî fakihi Ebû İshak eş-Şîrâzî, bir gün talebelerine ders verirken onun yanlarına gelmesini fırsat bilerek bir râvi hakkında fikrini sormuş, Hatîb'in geniş bir açıklama yaptığı sırada önünde diz çöküp oturmuştu. Târîḫu Şîrâz

müellifi Hibetullah b. Abdülvâris eş-Şîrâzî, Hatîb el-Bağdâdî'nin kendisine sorulan sorulara ancak birkaç gün sonra cevap verdiğini söyleyerek hıfzını eserleri kadar güçlü bulmamaktaysa da (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 283) bu tutumu onun rivayet konusundaki titizliğinin bir belgesi sayılmalıdır. Talebelerinden İbn Mâkûlâ hocasının hadisleri anlama, ezberleme, muhafaza etme, rivayetlerin gizli kusurlarını, senedlerini, sahihlerini, garîblerini, ferd ve münkerlerini bilme konusunda devrinin nâdir şahsiyeti olduğunu, Dârekutnî'den sonra Bağdat'ta onun gibi birinin yetişmediğini belirtmiş, hadis âlimi Mü'temen b. Ahmed es-Sâcî de İbn Mâkûlâ'nın bu görüşüne katılmıştır. Hanbelî âlimi İbn Nukta, el-Mülteḳaṭ fîmâ fî kütübi'l-H̱aṭîb ve ġayrihî mine'l-vehm ve'l-ġalaṭ adlı bir kitap yazmasına rağmen Hatîb'in hadis ilimleri sahasında önemli eserler kaleme aldığını, bu sebeple kendisinden sonraki bütün hadis âlimlerinin onun kitaplarına çok şey borçlu olduğunu söylemekte (et-Taḳyîd, s. 154), İbn Hacer el-Askalânî de bu görüşü doğrulamaktadır (Nüzhetü'n-naẓar, s. 35). İbnü's-Salâh'ın Muḳaddimesi'nde altmıştan fazla yerde Hatîb'in adının zikredilmesi (bk. İndeks; ayrıca bu yerleri ayrıntılı şekilde görmek için bk. Mahmûd et-Tahhân, el-Ḥâfıẓ el-H̱aṭîb el-Baġdâdî, s. 481-485) onun hadis ilimleri sahasındaki yerini göstermeye yeterlidir. Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, İbn Hallikân, Zehebî ve Tâceddin es-Sübkî gibi birçok tabakat âlimi, Hatîb'in yaşadığı devrin en büyük hadis otoritesi olduğunu belirtmişlerdir.

Hatîb el-Bağdâdî, usûl-i hadîsin ilk müelliflerinden sayılan Râmhürmüzî ile Hâkim en-Nîsâbûrî'den sonra el-Kifâye fî ʿilmi'r-rivâye'si ile bu alanın en geniş eserini kaleme almıştır. Ricâlü'l-hadîsin bazı konularında kendisinden önce Müslim, Dûlâbî, Abdülganî el-Ezdî ve Dârekutnî gibi âlimler çeşitli eserler vermekle beraber Hatîb Târîḫu Baġdâd'ı yazarken ihtiyaç duyduğu bazı meselelerde, özellikle hadislerin senedlerinin uzaması sebebiyle râvi adlarındaki müphem hususların giderilmesi için kapsamlı eserler meydana getirmiştir. İbn Hacer el-Askalânî'nin belirttiği gibi onun müstakil bir eser yazmadığı pek az usûl-i hadîs konusu bulunmaktadır (Nüzhetü'n-naẓar, s. 35). Daha sonra telif edilen hadis usulü kitaplarının en önemli kaynağını onun eserleri oluşturmaktadır.

Fıkıh sahasında çalışmalar yapmasına ve ileri gelen Şâfiî fakihlerinden biri olmasına rağmen Hatîb'in muhaddisliği fakihliğinden üstündür. Her iki ilmi de iyi bildiğinden fıkıhla hadisin yanyana gitmesi gerektiğini savunmuş, el-Faḳīh ve'l-mütefaḳḳih, Naṣîḥatü ehli'l-ḥadîs̱ ve Şerefü aṣḥâbi'l-ḥadîs̱ adlı eserlerinde hadis talebelerini rivayetle daha az meşgul olmaya, hadisler üzerinde düşünmeye ve onların fıkhını anlamaya teşvik etmiştir. Fıkıhla meşgul olanlara da hadise önem vermeyi ve hükümlerinde ona dayanmayı öğütlemiştir. Hatîb'in diğer bir yönü tarihçilik olmakla beraber hadisçiliği bu alanda da kendini göstermekte ve Târîḫu Baġdâd'ın ihtiva ettiği 7831 biyografinin 500 kadarını muhaddisler teşkil etmektedir.

Talebesi Ebü'l-Hüseyin İbnü't-Tuyûrî başta olmak üzere bazı âlimler, Hatîb el-Bağdâdî'nin Dımaşk'a gittiği zaman hocası Muhammed b. Ali es-Sûrî'nin yazdığı birtakım kitapları onun bir yakınından ödünç aldığını ve Târîẖu Baġdâd dışındaki eserlerinin birçoğunu Sûrî'nin kitaplarından faydalanarak yazdığını ileri sürmüşlerdir. Ancak Zehebî, başta İbnü'l-Cevzî olmak üzere çeşitli kimseler tarafından ileri sürülen bu iddianın doğru olmadığını belirtmekte, Hatîb'in Sûrî'den daha üstün olduğunu söylemektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 283). Ayrıca Hatîb'in önemli birçok eserini Sûr'a gitmeden önce yazdığı ve Muhammed b. Ahmed el-Mâlikî'nin bu eserlerin bir listesini hazırladığı bilinmektedir (yk. bk.). Öte yandan hayatının önemli bir kısmını Bağdat'ta geçiren ve orada vefat eden Sûrî'nin eserlerini yanına almayıp Sûr'da bırakmış olması da pek tutarlı görünmemektedir (Târîẖu Baġdâd, III, 103; Yûsuf el-Uş, s. 159). Hatîb'i en çok tenkit edenlerin başında gelen İbnü'l-Cevzî'nin onun eserlerini takdir etmesi, hatta Dârekutnî gibi ondan daha güçlü hâfızlara nasip olmayacak sayıda kitap yazdığını ifade etmesi de (el-Muntaẓam, VIII, 266; el-Ḥaṡ ʿalâ ḥıfẓi'l-ʿilm, s. 30) bu eserlerin önemini ortaya koymaktadır.

Târîẖu Baġdâd'da Hatîb'in bazı mezheplerin tanınmış şahsiyetleri aleyhindeki rivayetlere yer vermesi o mezhep taraftarlarının ağır tenkidine uğramıştır. Bu sebeple Zehebî, Hatîb'in bu rivayetleri eserine almamış olmasını temenni etmiştir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 289). Hatîb ile Hanbelîler arasındaki ihtilâfın nereden kaynaklandığı ise kesin olarak bilinmemektir. Hanbelîler'den İbnü'l-Cevzî onun önceleri Hanbelî olduğunu, bid'atçılara ilgi duyması üzerine Hanbelîler'in kendisine eziyet ettiğini, bunun üzerine Şâfiî mezhebine geçerek eserlerinde Hanbelîler aleyhinde kasıtlı beyanlarda bulunduğunu söylemektedir (el-Muntaẓam, VIII, 267). Bu bilgileri İbnü'l-Cevzî'den nakleden İbn Kesîr ile (el-Bidâye, XII, 102), Hatîb'in başına gelen kötü olayları Târîẖu Baġdâd'da zayıf rivayetlere dayanarak birçok âlimi ağır şekilde itham etmesinin bir cezası olarak kabul eden İbn Tağrîberdî (en-Nücûmü'z-zâhire, V, 87) dışında tabakat müellifleri eserlerinde bu konuya yer vermemişlerdir. Kaynakların çoğunda onun çocukluğundan itibaren Şâfiî âlimlerinden fıkıh dersi aldığının belirtilmesi ve herhangi bir Hanbelî hocadan fıkıh okuduğunun kaydedilmemesi Hatîb'in mezhep değiştirdiği iddiasını zayıflatmaktadır. İtikadda Eş'arî olan Hatîb'in fıkıhla ilgili bütün eserleri de Şâfiî fıkhına dairdir. Günümüz araştırmacılarından Münîrüddin Ahmed, Hatîb'in 428'de (1036) Hanbelî fakihi Ebû Ali el-Hâşimî'nin (Târîẖu Baġdâd, I, 354), 434'te de (1042-43) Şâfiî fakihi İbn Hammâme'nin (a.g.e., XI, 274) cenaze namazını kıldırdığını söylemekte ve bir Şâfiî'nin tanınmış bir Hanbelî'nin cenaze namazını kıldırmasını mâkul bulmadığından onun 428 (1036) yılından sonra Şâfiî mezhebine geçmiş olabileceğini ileri sürmektedir (Târîẖu't-taʿlîm ʿinde'l-müslimîn, s. 31). Hatîb el-Bağdâdî ile Hanbelîler arasındaki çekişmenin asıl sebebini, aynı dönemde Eş'arîler'le (Şâfiîler) Hanbelîler arasında düşmanlık derecesine varan ve Hatîb'in hocalarından Ebû Nuaym el-İsfahânî'ye de büyük sıkıntılar yaşatan mezhep taassubunda aramak gerekir.

Öte yandan Târîḫu Baġdâd'da Ebû Hanîfe'nin biyografisine en geniş yeri ayıran (XIII, 323-454) Hatîb el-Bağdâdî, onun hayatı ve menâkıbına dair çeşitli bilgiler verdikten sonra hadis rivayetindeki durumu, iman, halku'l-Kur'ân, devlet reisine karşı ayaklanma konusundaki görüşleri, bazı dinî konularla İslâm büyükleri hakkında uygun olmayan sözleri gibi hususlarda Ebû Hanîfe'nin aleyhindeki nakilleri sıralamıştır. Ancak Hatîb'in güvenilir olduğunu söylediği bu nakillerin bir kısmının, Târîḫu Baġdâd'da biyografilerini verirken ağır şekilde tenkit ettiği kimseler tarafından rivayet edilmesi söz konusu haberlerin esere sonradan eklendiği şüphesini uyandırmaktadır. Şüphe uyandıran diğer bir husus da Ebû Hanîfe aleyhindeki rivayetlerin Târîḫu Baġdâd'ın bazı nüshalarında altıda bir oranında daha az veya daha çok sayıda bulunmasıdır. Ayrıca Hanefîler'in ağırlıkta olduğu Bağdat'ta Târîḫu Baġdâd'ın yazılışından, Hatîb aleyhindeki ilk eseri kaleme alan Eyyûbîler'in Dımaşk kolu hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam Şerefeddin Îsâ b. el-Melikü'l-Âdil'e (1218-1227) kadar geçen iki yüzyıl boyunca hiç kimsenin Hatîb'e reddiye yazmamış olması da bu açıdan düşündürücüdür (Mahmûd et-Tahhân, el-Ḥâfıẓ el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî, s. 105-106, 307-309).

Ebû Hanîfe aleyhindeki rivayetlere eserinde yer vermesi sebebiyle Hatîb'e çeşitli devirlerde reddiyeler yazılmıştır. Bunların ilki, onu Hanbelî iken Şâfiîliğe geçmekle suçlayan, hatta bilgisizlik, tarafgirlik ve dindar olmamakla itham eden İbnü'l-Cevzî'nin iki cüzden ibaret es-Sehmü'l-muṣîb fi'r-red ʿale'l-Ḫaṭîb'idir (Abdülhamîd el-Allûcî, s. 111). Daha sonra, bütün ailesi Şâfiî olduğu halde Hanefîliği seçen, bunun sebebini soran babası Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Âdil'e, "İçinizde bir tek müslüman bulunmasını istemez misiniz?" diyecek kadar mutaassıp bir Hanefî olduğu belirtilen (Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 152) el-Melikü'l-Muazzam, Kitâbü'r-Red ʿalâ Ebî Bekr el-Ḫaṭîb fîmâ ẕekere fî Târîḫihî fî tercemeti'l-imâm sirâci'l-ümme Ebî Ḥanîfe en-Nuʿmân b. S̱âbit adlı eserini yazmıştır (Delhi 1350; Kahire 1351/1932; Beyrut 1985). Kitap es-Sehmü'l-muṣîb fî kebidi'l-Ḫaṭîb adıyla da anılmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'nin eserlerini öven İbn Nukta'nın el-Mülteḳaṭ fîmâ fî kütübi'l-Ḫaṭîb ve ġayrihî mine'l-vehm ve'l-ġalaṭ adlı eserinin (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 349) bir kısmı onunla ilgilidir. Mirʾâtü'z-zamân'da dedesini Hatîb'den daha aşırı bir üslûp kullanmakla suçlayan Sıbt İbnü'l-Cevzî de bu hususta el-İntiṣâr li-imâmi eʾimmeti'l-emṣâr'ını kaleme almıştır (Leknevî, er-Refʿ ve't-tekmîl, s. 77, 78). Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen müsnedlerden on beşini Câmiʿu'l-mesânîd adıyla bir araya getiren Hanefî fakihi Ebü'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd el-Hatîb el-Hârizmî, eserinin mukaddimesinde hasetçi diye andığı Hatîb'in iddialarını reddetmiştir. Kâtib Çelebi, Süyûtî'nin eserleri arasında es-Sehmü'l-muṣîb fî naḥri'l-Ḫaṭîb adlı bir kitap bulunduğunu söylemekte (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1010), daha sonraki müelliflerin de bu bilgiyi ondan naklettikleri anlaşılmaktadır (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 539; Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, s. 224). Ancak Süyûtî'nin de Şâfiî olması, onun mezhep konusunda Hatîb aleyhinde kitap yazma ihtimalini zayıflatmaktadır. Konu üzerinde hassasiyetle

duran Zâhid Kevserî de Süyûtî'nin böyle bir eserinden söz etmemektedir. Kevserî, Târîẖu Baġdâd'da yer alan Ebû Hanîfe aleyhindeki iddiaları çürütmek üzere Teʾnîbü'l-Ḫaṭîb ʿalâ mâ sâḳahû fî tercemeti Ebî Ḥanîfe mine'l-ekâẕîb adıyla bir eser kaleme almış (Kahire 1361/1942; Beyrut 1401/1981; nşr. Ahmed Hayrî, baskı yeri yok, 1410/1990), tenkitlerini Târîẖu Baġdâd'dan iktibas ettiği 150 noktada toplamış ve Hatîb'i, İbnü'l-Cevzî gibi aleyhtarlarının görüşlerine dayanarak ağır bir dille tenkit etmiştir. Bu tenkitleri insaflı bulmayan Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî el-Muallimî, Kevserî'nin Hatîb'i eleştirmekle kalmayıp ileri gelen muhaddislere, bazı sahâbî ve tâbiîlere, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel gibi tanınmış imamlara ve selefin itikadına dil uzattığını, bu arada birtakım sahih hadisleri de kabul etmediğini söyleyerek Teʾnîbü'l-Ḫaṭîb'e geniş bir reddiye yazmaya başlamış, fakat okuyucuların ısrarı üzerine bir kısım notlarını Ṭalîʿatü't-Tenkîl bimâ fî Teʾnîbi'l-Kevs̱erî mine'l-ebâṭîl adıyla yayımlamış (Kahire 1368, 111 sayfa; ayrıca et-Tenkîl'in girişinde, s. 9-78), Kevserî de buna et-Terḥîb bi-naḳdi't-Teʾnîb adlı küçük hacimli bir reddiye ile cevap vermiştir (Teʾnîbü'l-Ḫaṭîb, s. 291-336; Ahmed Hayrî'nin notlarıyla yayımlanan Teʾnîbü'l-Ḫaṭîb, s. 371-418). Abdurrahman el-Yemânî daha sonra et-Tenkîl limâ verede fî Teʾnîbi'l-Kevs̱erî mine'l-ebâṭîl adlı asıl reddiyesini tamamlayarak neşretmiştir (I-II, nşr. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî - Muhammed Abdürrezzâk Hamza, Kahire, ts.).

Eserleri. Kaynaklarda Hatîb el-Bağdâdî'ye nisbet edilen eserlerin sayısı elli dört ile 100 arasında değişmektedir. Onun 453 (1061) yılına kadar elli dört kitap yazdığı, ayrıca hayatının son on yılında da birçok eser kaleme aldığı dikkate alınırsa 100 rakamının gerçeğe daha yakın olduğu söylenebilir (Sem'ânî, V, 151). Yûsuf el-Uş müellifin büyüklü küçüklü seksen bir kitabının adını zikretmekte ve bunların 436 cüzden ibaret olduğunu söylemektedir (el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî, s. 120-134; ayrıca bk. Mahmûd et-Tahhân, el-Ḥâfıẓ el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî, s.122-125). Ancak bu eserlerin bir kısmı ölümünden sonra yanmıştır (Sübkî, IV, 33). A) Hadis. 1. el-Câmiʿ li-aplâḳı'r-râvî* ve âdâbi's-sâmiʿ. Hadis öğrenim ve öğretimiyle ilgili 237 meseleye dair 1924 rivayeti senedleriyle birlikte ihtiva eden ve on bölümden meydana gelen eser Muhammed Re'fet Saîd (I-II, Küveyt 1401/1981), Mahmûd et-Tahhân (I-II, Riyad 1403/1983) ve Muhammed Accâc el-Hatîb (Beyrut 1412/1991) tarafından yayımlanmıştır. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, eserin talebenin uyması gereken kurallarla ilgili bölümlerini Âdâbü ṭâlibi'l-ḥadîs̱ adıyla ayrıca neşretmiştir (Riyad 1411/1990). 2. Şerefü ashâbi'l-hadîb*. Sünneti delil olarak kullanmayıp her şeyi akılla çözmek isteyen ve bundan dolayı muhaddislere saldırıp onlarla alay eden ehl-i hadîs muhaliflerine karşı yazılmıştır. Eserin çeşitli baskıları yapılmış (Delhi 1345; Lahor 1384/1964; nşr. Mehmed Said Hatiboğlu, Ankara 1971), Ebû Abdurrahman Mahmûd tarafından "et-Taḳrîb li-muşannefâti'l-Ḫaṭîb" dizisinin ilk kitabı olarak Tehẕîbü Şerefi aṣḥâbi'l-ḥadîs̱ adıyla ihtisar edilmiştir (Beyrut-Riyad 1414/1993). 3. Naṣîḥatü ehli'l-ḥadîs̱. Eser genç yaşta ilim tahsil etmeye, hadis talebelerini sadece rivayetle kalmayıp

hadisin fıkhını öğrenmeye, hadisler üzerinde düşünmeye ve ilmi yazılı kaynaklardan değil bizzat hocadan okumaya teşvik etmektedir. Risâleyi Abdülkerîm b. Ahmed el-Vüreykât (Ürdün / Zerkā 1408/1988), Muḫtaṣaru Naṣîḥati ehli'l-ḥadîs̱ adıyla Yûsuf Muhammed Sıddîk (Hartum 1408), Mecmûʿatü'r-resâʾil fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱ içinde aynı adla Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (Medine 1389/1969, s. 25-36), yine aynı adla aynı mecmua içinde Nasr Ebû Atâ (Riyad 1415/1994, s. 109-126) yayımlamıştır. İsmail Lütfi Çakan eseri Türkçe'ye çevirmiştir (MÜİFD, III, 1985, s. 205-214; İstanbul 1991). 4. İḳtiżâʾü'l-ʿilm el-ʿamel. Müellifin, ilim yolcusunun her şeyden önce samimi bir niyete sahip olması, öğrendiğini bizzat yaşaması, ilmin sadece dünyevî menfaatler için öğrenilmemesi gibi konulardaki öğütlerini hadislerle ve İslâm büyüklerinin sözleriyle desteklediği eser Nâsırüddin el-Elbânî tarafından yayımlanmış (Dımaşk 1385; Beyrut 1386/1966, 1389/1969, 1397/1976, Erbaʿu resâʾil min künûzi's-sünne içinde, s. 150-226; 1387/1967; Küveyt 1405), Ebû Abdurrahman Mahmûd kitabı Tehẕîbü İḳtiżâʾi'l-ʿilm el-ʿamel adıyla ihtisar etmiştir (Beyrut-Riyad 1414/1993).

B) Hadis Usulü. 1. el-Kifâye* fî ʿilmi'r-rivâye. Usûl-i hadîsin ilk ve en önemli kaynaklarından biri olup hadis ilimlerini, hadis terimlerini ve usul meselelerini bilmeden hadis rivayetine kalkışan kimseler için kaleme alınmış, daha önceki usul kitaplarında temas edilmeyen pek çok hadis meselesi, sünnetin dindeki yeri, nasların teâruz ve tercihi gibi konular senedleriyle birlikte işlenmiştir. Eser Haydarâbâd'da (1357/1938), Muhammed Hâfız et-Ticânî tarafından Kahire'de (1972, 1976), Ahmed Ömer Hâşim tarafından Beyrut'ta (1405/1984) yayımlanmıştır. 2. Taḳyîdü'l-ʿilm*. On babdan meydana gelen eserde önce hadislerin yazılmaması gerektiğine, ardından hadislerin yazılmasında bir sakınca bulunmadığına dair rivayetler sıralanmış, Kur'an ile hadislerin birbirine karışması endişesinin ortadan kalkmasından sonra hadisleri yazıyla tesbit etmenin bir mahzuru bulunmadığı belirtilmiştir. Eseri Yûsuf el-Uş tahkik ederek yayımlamıştır (Dımaşk 1949, 1974; Beyrut 1394). 3. er-Riḥle fî ṭalebi'l-ḥadîs̱. Senedleriyle birlikte kaydedilen seksen bir rivayetin beş bölüm halinde incelendiği eserde hadis tahsili için yapılan seyahatin önemi, sahâbenin, daha sonra da birçok İslâm büyüğünün bir hadis öğrenmek için bile olsa seyahatler yaptığı, âlî isnad elde etmek için uzun yolculukları göze alan birçok kimsenin emeline ulaşamadığı gibi hususlar incelenmektedir. Eseri önce Subhî es-Sâmerrâî Mecmûʿatü'r-resâʾil fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱ içinde (Medine 1389/1969, s. 37-72) hatalı şekilde yayımlamış, daha sonra Nûreddin Itr tarafından iyi bir neşri yapılmıştır (Beyrut 1395/1975). Nûreddin Itr, aynı konuda olup Hatîb'in zikretmediği yirmi iki rivayeti esere ilâve etmiş, ayrıca muhaddislerin seyahatleri sırasında başlarından geçen ilginç olaylardan on beşini nakletmiştir. Eseri daha sonra Nasr Ebû Atâ yine Mecmûʿatü'r-resâʾil fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱ içinde tekrar yayımlamıştır (Riyad 1415/1994, s. 127-242). 4. el-Faṣl li'l-vaṣl el-müdrec fi'n-naḳl (Kitâb fi'l-faṣl ve'l-vaṣl). Dokuz cüz olduğu belirtilen eseri İbn Hacer el-Askalânî ihtisar etmiş ve çalışmasına Taḳrîbü'l-menhec bi-tertîbi'l-Müdrec adını vermiştir. Muhammed b. Matar ez-Zehrânî de el-Faṣl üzerinde bir doktora

çalışması yapmıştır (1407/1987 Medine, el-Câmiatü'l-İslâmiyye). 5. el-İcâze li'l-maʿdûm ve'l-mechûl. Henüz doğmayan çocuklar için icâzet istediği var sayılan kimselere icâzet vermenin câiz olup olmadığına dair kendisine sorulan bir soru üzerine kaleme aldığı bir risâle olup Subhî es-Sâmerrâî tarafından yayımlanan Mecmûʿatü resâʾil fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱ (Medine 1389/1969, s. 73-77) ve Nasr Ebû Atâ tarafından aynı adla neşredilen eser içinde (Riyad 1415/1994, s. 85-107) basılmıştır. Hatîb'in el-İcâze li'l-mechûl adlı bir eserinden de söz edilmektedir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 292). C) Hadis Ricâli. 1. Muvażżıḥu evhâmi'l-cemʿ ve't-tefrîḳ. İsimleri baba ve dedelerinin isimleriyle aynı olan râvilerin, ayrıca farklı adlarla anılan kişilerin, dolayısıyla sikalarla zayıf râvilerin birbirine karıştırılmasını önlemek için yazılan eserlerin en önemlilerinden biridir. Kitapta Buhârî'nin et-Târîḫu'l-kebîr'inde yetmiş dört, çeşitli eserlerde Yahyâ b. Maîn'in on bir, Ahmed b. Hanbel'in dört, Müslim'in altı, Ali b. Medînî, Seyf b. Ömer et-Temîmî, Zühlî, Fesevî, İbrâhim el-Harbî, Ebû Dâvûd, İbn Ukde, Dârekutnî ve Ahmed b. Abdân eş-Şîrâzî'nin birer ikişer vehim*i tesbit edilmiştir. Eserde daha sonra iki veya daha çok isimle zikredilen râviler, en çok bilinen adlarıyla başlamak üzere alfabetik sırayla ele alınmıştır. Eser Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (I-II, Haydarâbâd 1378-1379/1959-1960; Beyrut 1405) ve Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (I-II, Beyrut 1987, 1990) tarafından yayımlanmıştır. 2. el-Müʾtenif fî tekmileti'l-Muḫtelif ve'l-müʾtelif (el-Müʾtelif ve'l-muḫtelif). Yirmi dört cüzden meydana gelen büyük bir cilt halindeki eser, müellifin Dârekutnî'nin isim, künye, lakap ve nisbeleri yazılışta aynı, okunuşta farklı kimselere dair el-Müʾtelif ve'l-muḫtelif adlı kitabını, Abdülganî el-Ezdî'nin aynı adlı eserini de dikkate alarak bazı ilâvelerle genişlettiği bir çalışmadır. Eserin Zâhiriyye (Hadis, nr. 285/140) ve Berlin (nr. 10157) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Şâkir Mustafa, bu eserle el-Müttefiḳ ve'l-müfteriḳ'in aynı kitap olabileceğini söylemektedir (et-Târîḫu'l-ʿArabî, II, 103). 3. el-Müttefiḳ ve'l-müfteriḳ mine'l-esmâʾ ve'l-ensâb. Adları, lakapları, künyeleri ve nisbeleri aynı olan kimselerin birbirine karıştırılmasını önlemek için kaleme alınan ve isimlerin ilk harfine göre alfabetik olarak sıralanan bir eserdir. Kitabın, on sekiz cüzden meydana gelen ve talebesi Ebü'l-Feth İbnü'n-Nehhâs tarafından Safer 457'de (Ocak 1065) Dımaşk Câmi-i Kebîri'nde kendisine okunmak suretiyle rivayet edilen tam bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde olup (nr. 1208) II. cildinin birer nüshası da Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 2097, 10-18. cüz) ve Millet (Feyzullah Efendi, nr. 1515, 10-19. cüzler) kütüphanelerinde bulunmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî'nin eseri ihtisar etmeye başladığı, fakat tamamlayamadığı belirtilmektedir. Muhammed Sâdık Aydın, el-Müttefiḳ ve'l-müfteriḳ'in ilk yarısını Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de (Külliyyetü Usûli'd-dîn, es-Sünne ve ulûmühâ, Riyad 1408) doktora çalışması olarak neşre hazırlamış, daha sonra eserin tamamını yayımlamıştır (I-III, Dımaşk 1417/1997). 4. Telḫîṣü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü ʿan bevâdiri't-taṣḥîf ve'l-vehm. Eser, usûl-i hadîsin iki önemli türü olan "el-mü'telif ve'l-muhtelif" ile "el-müttefik ve'l-müfterik"

bahislerinden meydana gelen müteşâbih konusuna dairdir. Müellif bu iki türü iki ayrı kitapta ele almış olup bunlardan el-Müttefiḳ ve'l-müfteriḳ günümüze ulaşmış, yirmi dört cüzden meydana gelen hacimli bir eser olduğu söylenen el-Müʾtelif ve'l-muḫtelif'in nüshasına ise henüz rastlanmamıştır. Hatîb türleri Telḫîṣü'l-müteşâbih'inde birlikte ele almış, muhaddislerin, yazılışları birbirine benzemekle beraber okunuşları farklı olan veya birbirlerine karıştırılması muhtemel bulunan isim, künye ve nisbelerini incelemiştir. İbnü's-Salâh, bu eserin Hatîb el-Bağdâdî'nin en değerli kitaplarından biri olduğunu, fakat adının muhtevasını ifade etmediğini söylemektedir (Muḳaddime, s. 622). Hatîb'in talebesi İbn Mâkûlâ, hocasının bu üç daldaki kitapları ile el-Müʾtenif'ine dayanarak el-İkmâl'ini meydana getirmiştir. Telḫîṣü'l-müteşâbih Sükeyne eş-Şihâbî tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır (Dımaşk 1405/1985). Hatîb'in bu esere Tâli't-Telḫîṣ adıyla bir zeyil yazdığı belirtilmektedir. Bu zeylin altmış yedi varaktan ibaret son kısmı eksik bir nüshasının Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunduğu (Telḫîṣü'l-müteşâbih'in sonunda: Fihristü'l-maḫṭûṭât [mustalahu'l-hadîs], I, 183) ve Me'ttefeḳa min esmâʾi'l-muḥaddiṣîn ve ensâbihim ġayra enne fî baʿżihî ziyâdetü ḥarfin vâḥid adıyla da anıldığı anlaşılmaktadır (a.g.e., I, 283). 5. el-Esmâʾü'l-mübheme fi'l-enbâʾi'l-muḥkeme. Eser, bazı rivayetlerde "bir erkek, bir kadın, falanın amcası veya yeğeni" gibi müphem ifadelerle anılan veya sadece künyeleriyle zikredilen şahısların kim olduğunu ortaya çıkarmak, bunların adlarının açıkça belirtildiği bir veya birden fazla rivayeti bir araya getirerek bu müphemliği gidermek amacıyla kaleme alınmıştır. Müphem isimler ihtiva eden 238 hadisin, kitaplarda geçtiği şekliyle müphem isme göre tertip edilmeyip onların kimliklerini belirten rivayetlere göre alfabetik olarak sıralanması yüzünden eser fazla kullanışlı değildir. Nevevî bu eseri, müphem ismin bulunduğu hadisin sahâbî râvisinin adına göre alfabetik tarzda ve Kitâbü'l-İşârât ilâ beyâni'l-esmâʾi'l-mübhemât adıyla yeniden düzenleyerek ihtisar etmiş, ayrıca birçok ismin okunuşundaki farklı kanaatini belirtmiştir. el-Esmâʾü'l-mübheme, İzzeddin Ali es-Seyyid tarafından yayımlanmış olup (Kahire 1405/1984) Nevevî'nin Kitâbü'l-İşârât'ı da bu neşrin sonunda yer almıştır (s. 531-622). 6. et-Tafṣîl li-mübhemi'l-merâsîl. Yûsuf el-Uş, bu adla kaydettiği eserin (el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî, s. 129) içindeki rivayetlerin müphem râvi adlarına göre sıralanması sebebiyle ondan faydalanma imkânının az olduğunu belirtmekte, Nevevî'nin kitaptaki senedleri çıkarıp esere daha başka rivayetler ilâve ettiğini ve bu çalışmasına el-İşârât ile'l-mübhemât adını verdiğini belirtmektedir. Brockelmann da el-Mübhem ʿalâ ḥurûfi'l-muʿcem adıyla zikrettiği eserin Nevevî tarafından yapılan muhtasarına ait bir nüshanın Madrid Escurial Library'de (nr. 1597) bulunduğunu kaydetmektedir (GAL Suppl., I, 564). Ancak bu muhtasar, hem adı hem de konusu bakımından Hatîb'in el-Esmâʾü'l-mübheme fi'l-enbâʾi'l-muḥkeme'siyle ilgili olarak Nevevî'nin düzenlediği Kitâbü'l-İşârât ilâ beyâni'l-esmâʾi'l-mübhemât'ını çağrıştırmakta, dolayısıyla adı geçen iki muhtasarın birbirine karıştırıldığı ihtimalini akla getirmektedir. 7. Men vâfeḳat künyetühû isme ebîh. Hatîb'in Men vâfeḳat

künyetühû isme ebîh mimmâ lâ yüʾmenü vuḳūʿu'l-ḫaṭaʾi fîh adlı eserinden Moğultay b. Kılıç tarafından yapılmış bir seçmedir. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire, 238 isim etrafında yapılan bu alfabetik seçmeyi Ebü'l-Feth el-Ezdî'nin Men vâfeḳa ismuhû isme ebîh ve Men vâfeḳa ismuhû künyete ebîh adlı eserleriyle birlikte yayımlamış, ayrıca esere künyesi babasının ismine benzeyen 160 kişiyi ilâve etmiştir (Küveyt 1408/1988, s. 77-137). 8. es-Sâbıḳ ve'l-lâḥiḳ fî tebâʿudi mâ beyne vefâti râviyeyn ʿan şeyḫin vâḥid. Biri yaşlı, diğeri genç iki râvinin bir âlimden rivayette bulunması halinde bu râvilerin vefat tarihleri arasındaki uzun sürenin isnadda kopukluk bulunduğu vehmini uyandırabileceği şüphesizdir (bk. SÂBIK ve LÂHİK). Talebesi Ahmed b. Hanbel'den hadis rivayet eden Şâfiî ile İbn Hanbel'in genç talebesi Ebül-Kāsım el-Begavî'nin vefat tarihleri arasındaki 113 yıllık süre sâbık ve lâhiḳ konusunun önemini göstermektedir. Âlî ve nâzil isnadla yakın ilgisi bulunan bu mesele üzerinde ilk defa Hatîb el-Bağdâdî durmuş, vefatları arasında altmış yıldan fazla bir müddet bulunan 230 râviyi ilk isimlerine göre alfabetik olarak ele almıştır. Eser Muhammed b. Matar ez-Zehrânî tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1402/1982). 9. Ġunyetü'l-mültemis (fî) îżâḥi'l-mültebis (Ġunyetü'l-muḳtebis fî temyîzi'l-mültebis). Babalarının adları, isimlerinin başında "ebû" kelimesinin bulunup bulunmamasına göre (Süleyman b. Mugīre, Süleyman b. Ebû Mugīre gibi) birbiriyle karıştırılan râvilere dairdir. Abdurrahman b. Muhammed eş-Şerîf tarafından üzerinde yüksek lisans çalışması yapılan eseri (Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Külliyyetü Usûli'd-dîn, es-Sünne ve ulûmühâ, Riyad 1403) Nazar Muhammed el-Fâryâbî tahkik ederek yayımlamıştır (Küveyt 1413).

D) Hadis Metinleriyle İlgili Çalışmaları. 1. el-Fevâʾidü'l-münteḫabe eṣ-ṣıḥâḥ ve'l-ġarâʾib. Hatîb bu çalışmasında, akranı olan Ebü'l-Kāsım Yûsuf b. Muhammed el-Mehrevânî'nin rivayetlerinden beş cüzünü sahih olup olmaması açısından değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Mehrevâniyyât adıyla da bilinen eserin beş cüzden oluşan bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, nr. 47, 1144 [2, 3, 4 ve 5. cüzler], Hadis, nr. 353), diğer nüshaları Millet (Feyzullah Efendi, nr. 555) ve Bursa Hüseyin Çelebi (nr. 6/4) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Hatîb'in, talebesi Ebü'l-Kāsım Ali b. İbrâhim b. Abbas el-Hasenî ed-Dımaşkī'nin rivayetlerinden seçip derlediği, aynı mahiyetteki başka bir çalışmasının sekiz (Mecmua, nr. 4/46), on üç (Mecmua, nr. 140/139) ve on dördüncü (Mecmua, nr. 40/178) cüzleri Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir. Bir diğer talebesi Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed b. Hasan es-Serrâc el-Bağdâdî'nin beş cüzden meydana gelen rivayetlerini de el-Fevâʾidü'l-münteḫabe eṣ-ṣıḥâḥu'l-ʿavâlî adıyla tahrîc etmiştir. es-Sirâciyyât olarak da anılan eserin tamamı Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 14, 27/8, 31/12, 98/3). 2. Ḥadîs̱ü's-sitte mine't-tâbiʿîn ve ẕikru ṭuruḳıh ve'ḫtilâfü vücûhih (Mâ fîhi sittetün tâbiʿiyyûn, Rivâyetü [Rivâyâtü]'s-sitte mine't-tâbiʿîn). Müellif bu eserinde, Hz. Peygamber'in İhlâs sûresini kastederek söylediği, "Sizden biriniz her gece Kur'an'ın üçte birini okumaktan âciz midir?" meâlindeki hadisin çeşitli

rivayetlerini, senedinde bulunan birbirinin akranı altı tâbiî dolayısıyla incelemektedir. Eser Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî tarafından yayımlanmıştır (Ahsâ 1412). Onun Rivâyâtü'ṣ-ṣaḥâbe ʿani't-tâbiʿîn ve Rivâyâtü's-sünne mine't-tâbiʿîn adlarıyla anılan ve birer cüzden ibaret olduğu söylenen kitapları da muhtemelen aynı eserin farklı şekillerde kaydedilmesi ve okunması neticesinde ortaya çıkmıştır. 3. Emâlîhi fî mescidi Dımaşḳ. Eserin beşinci cüzü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 27/5). 4. Emâli'l-Cevherî taḫrîcü Ebî Bekr el-Ḫaṭîb. İki imlâ meclisinde yazdırılan hadisleri ihtiva etmektedir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 105/6). 5. Meclis min imlâʾi Ebî Caʿfer Muḥammed b. Aḥmed b. Müslime (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 117/21). 6. ʿAvâlî eḥâdîs̱i Mâlik b. Enes (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 101, vr. 70-80). 7. er-Ruvât ʿan Mâlik b. Enes ve ẕikru ḥadîs̱in li-külli vâḥid minhum (Esmâʾü men ravâ ʿan Mâlik b. Enes mübevveben ʿalâ ḥurûfi'l-muʿcem). Mâlik b. Enes'ten rivayette bulunmuş 993 râvi hakkında bilgi veren eseri Ebü'l-Hüseyin Yahyâ b. Abdullah b. Ali b. Attâr Reşîdüddin el-Kureşî (ö. 662/1264), sonuna bazı ekler ilâve ederek Mücerredü esmâʾi'r-ruvât ʿani'l-İmâm Ebî ʿAbdillâh b. Mâlik b. Enes el-Esbaḥî adıyla ihtisar etmiştir. Alfabetik olan bu muhtasarın bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (III. Ahmed, nr. 624/9, vr. 87b-103b). 8. Münteḫab min ḥadîs̱i Ebî Bekr eş-Şîrâzî ve ġayrihî (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 330). 9. Münteḫab mine'z-zühd ve'r-reḳāʾiḳ (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 120). 10. Ḥadîs̱ü Caʿfer b. Ḥayyân (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 390).

E) Diğer Eserleri. 1. Târîpu Bagdâd* ev Medîneti's-selâm. 450 (1058) yılından önce Bağdat'ta yaşayan veya buraya gelen şahsiyetlerin, halife, vezir, kumandan gibi devlet adamlarının, şair, kadı ve diğer mesleklere mensup 7831 kişinin hayatına dair bilgi verilen alfabetik bir eser olup Muhammed adıyla olanlarla başlamaktadır. Eserin I. cildi Bağdat'ın kuruluşu, müslümanlar tarafından fethi ve tarihi gibi konular hakkındadır. On dört cilt halinde yayımlanan esere (Kahire 1349/1931) Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 562/1167), İbnü'd-Dübeysî (ö. 637/1239) ve İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1245) gibi âlimler tarafından zeyiller yazılmıştır. Saîd b. Besyûnî Zağlûl, eserdeki hadislerin ve şahısların fihristini Fehârisü Târîḫi Baġdâd (Beyrut 1407/1986), zeyillerin fihristini de Fehârisü ẕüyûli Târîḫi Baġdâd (Beyrut 1407/1987) adıyla neşretmiştir. 2. el-Faḳīh ve'l-mütefaḳḳih*. Şâfiî mezhebinin en eski fıkıh usulü kaynaklarından biri olan eserin amacı, birbirini suçlayan fıkıhçılarla hadisçileri yaklaştırmak ve bunların birbirinin bilgisine ve metoduna muhtaç olduğunu göstermek, özellikle muhaddisler için hadisin fıkhını bilmenin vazgeçilmezliğini ortaya koymaktır. Fıkıh usulü konuları ile eğitim öğretim meselelerinin bir hadisçi metoduyla ele alındığı eser İsmâil el-Ensârî tarafından iki cilt halinde yayımlanmış (Riyad 1389/1969; Beyrut 1395/1975, 1400/1980; Kahire 1395; el-Faḳīh ve'l-mütefaḳḳih ve uṣûlü'l-fıḳh adıyla Kahire 1397/1977), daha sonra Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî iki nüshasına dayanarak eseri neşretmiştir (I-II, Riyad

1417/1996). 3. Mesʾeletü'l-iḥticâc bi'ş-Şâfiʿî fîmâ üsnide ileyh ve'r-reddü ʿale'ṭ-ṭâʿinîne bi- ʿiẓami cehlihim ʿaleyh (el-İḥticâc li'ş-Şâfiʿî fîmâ üsnide ileyh ve'r-reddü ʿale'l-câhilîn bi-ṭaʿnihim ʿaleyh). Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'in kısa hal tercümelerine de yer verilen eser Halîl Molla Hâtır tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1400). 4. el-Cehr bi'l-besmele (el-Cehr bi-bismillâhirraḥmânirraḥîm fi'ṣ-ṣalât). İki cüzden ibaret olduğu belirtilen eseri Zehebî Muḫtaṣarü'l-Cehr bi'l-besmele adıyla ihtisar etmiştir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 55). Hatîb'in, yine besmele hakkında bir veya iki cüz olduğu belirtilen Nehcü (Menhecü veya Lehcü)'ṣ-ṣavâb fî enne't-tesmiyete âyetün min Fâtiḥati'l-kitâb (Kitâbü'l-Besmele ve ennehâ mine'l-Fâtiḥa) adlı bir eseri bulunmaktadır. 5. Ṣalâtü't-tesâbîḥ (tesbîḥ). Eserde, tesbih namazına dair Hz. Peygamber'den gelen hadisler herhangi bir tenkide tâbi tutulmadan nakledilmektedir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 279; Mecmua, nr. 1070/10). 6. Mesʾeletü'l-kelâm fi'ṣ-ṣıfât. Hatîb'in Allah Teâlâ'nın kelâm sıfatı hakkındaki görüşünü kısaca ifade eden ve onun Selef itikadına sahip olduğunu gösteren bu risâlenin Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki yegâne nüshası (Mecmua, nr. 16) Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey' tarafından Mecelletü'l-Ḥikme'de yayımlanmıştır (bk. bibl.). 7. et-Taṭfîl ve ḥikâyâtü'ṭ-ṭufeyliyyîn ve aḫbâruhum ve nevâdiru kelâmihim ve eşʿâruhum. Müellif, tufeylîlere dair olan bu eserini, belki de hâmisi vezir İbnü'l-Müslime'nin ricası üzerine âlimlerin yorulan zihinlerini dinlendirmek için kaleme aldığını söylemektedir. Asr-ı saâdet'te meydana gelen davetsiz misafirlerle ilgili bazı olayları, davet edilmeyen yere gitmemeye dair rivayetleri, tufeylîlerle ilgili şiirleri, tanınmış tufeylîleri ve onlara dair çeşitli konuları ihtiva eden eser Hüsâmeddin el-Kudsî (Dımaşk 1336/1917, 1346/1928; Kahire 1983), Kâzım el-Muzaffer (Necef 1966; Kahire 1986) ve Abdullah Abdürrahîm Useylân (Cidde 1406/1986) tarafından yayımlanmıştır. Fedwa Malti-Douglas eserdeki hikâyelerin psikolojik tahlilini yapmıştır ("Structure and Organization in a Monographic Adab Work: al-Taṭfīl of al-Khaṭīb al-Baghdādī", JNES, XL [1981], s. 227-245). 8. el-Buḫalâʾ. Cimrilere dair 220 hikâyenin senedleriyle birlikte kaydedildiği eser altı bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde cimrilikle ilgili birçok hadis rivayet edilmekte, daha sonraki bölümlerde ise âlimlerin cimrileri tenkit etmesi ve cimrilerin vaadleri gibi konularla meşhur cimrilere yer verilmektedir. Eseri, Ahmed Matlûb, Hadîce el-Hadîsî ve Ahmed Nâcî el-Kaysî ile (Bağdad 1384/1964) Muhammed İbrâhim Sâlim (Kahire 1990) neşretmiştir. Fedwa Malti-Douglas bu kitabı tanıtmış ve onu Câhiz'in Kitâbü'l-Buḫalâʾ adlı eseriyle karşılaştırmıştır (Structures of Avarice, Leiden 1985, s. 55-66, 90-107). 9. Risâle fî ʿilmi'n-nücûm (el-Ḳavl fî ʿilmi'n-nücûm ve beyâni'l-maḥmûd minhü ve'l-meẕmûm). Hatîb el-Bağdâdî, kendisine ilm-i nücûmla ilgili soru soran birine cevap olarak kaleme aldığı bu risâlede yıldızların adlarını ve hareketlerini öğrenmenin makbul olduğunu, ancak bunları müneccimlik için bir vasıta yapmanın sakıncalı görüldüğünü belirtmektedir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Âşir Efendi, nr. 190) bir cüzden ibaret nüshasındaki bazı ifadelerle ilk iki sayfası

dışında hadis ve haberlerde senedlerin hazfedilmesi, bu nüshanın asıl eserin bir muhtasarı olabileceği kanaatini uyandırmaktadır.

Bunların dışında kaynaklarda zikredilmemekle beraber Kitâbü'l-Vefeyât (GAL Suppl., I, 564), Muḫtaṣarü's-sünen min aṣli'l-Ḥaseni'l-Baṣrî (a.g.e., I, 564), Keşfü'l-esrâr (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1486) ve Riyâżü'l-üns ilâ ḥaḍâʾiri'l-ḳuds adlı eserler de Hatîb'e isnat edilmektedir. Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlı olan son eserin (Tefsir, nr. 122/144) Hatîb'e ait olabileceğini (Yâsîn M. es-Sevvâs, s. 193) Muhammed Accâc el-Hatîb pek muhtemel görmemektedir (el-Câmiʿ li-aḫlâḳı'r-râvî, nâşirin mukaddimesi, I, 67).

Hatîb el-Bağdâdî'nin hacimleri hakkında kaynaklarda bilgi verilen, ancak günümüze kadar gelip gelmediği bilinmeyen eserleri de şunlardır: el-Ġusl li'l-cumʿa (Ġuslü'l-cumʿa; iki veya üç cüz), el-Ḥiyel (bir cüz), Ḥadîs̱ü ʿAbdirraḥmân b. Semüre ve ṭuruḳuhû (iki cüz), İbṭâlü'n-nikâḥ bi-ġayri velî (bir cüz), el-Ḳażâʾ bi'l-yemîn maʿa'ş-şâhid (iki cüz, bu eser Ṣıḥḥatü'l-ʿamel bi'l-yemîn ve'ş-şâhid adıyla da anılmaktadır), İbnü'l-Cevzî'nin, bazı hadislerini zayıf diye tenkit ettiği el-Ḳunût ve'l-âs̱ârü'l-merviyye fîhi ʿale'ḫtilâfihâ ve tertîbihâ ʿalâ mez̠hebi'ş-Şâfiʿî (üç cüz veya bir cüz olup bazı kaynaklarda el-Fünûn yahut el-Meftûn diye geçmesi, el-Ḳunût kelimesinin yanlış okunmasından kaynaklanmış olmalıdır), Mecmûʿu ḥadîs̱i Ebî İsḥâḳ eş-Şeybânî (üç cüz), Mecmûʿu ḥadîs̱i Muḥammed b. Sûḳa (dört cüz), Men ḥaddes̱e ve nesiye (Aḫbâru men ḥaddes̱e ve nesiye; bir cüz), Menâḳıbü Aḥmed b. Ḥanbel, Menâḳıbü'ş-Şâfiʿî (Târîḫu Bağdâd'da her iki imamın biyografisini verdikten sonra onların hayatına dair birer kitap yazdığını söylemektedir: II, 73; IV, 423), Muʿcemü'r-ruvât (Muʿcemü'r-rivâye) ʿan Şuʿbe (er-ruvât ʿan Şuʿbe, sekiz cüz), Müselselât (üç cüz), hadislerdeki illetlere dair önemli bir eser olduğu belirtilen el-Mükmel fî (beyâni)'l-mühmel (sekiz cüz), Müsnedü Ebî Bekri'ṣ-Ṣıddîḳ, Müsnedü Nuʿaym b. Hemmâz el-ʿUsfânî (bir cüz), en-Nehy ʿan ṣavmi yevmi'ş-şek (Mesʾele fî ṣıyâmi yevmi'ş-şek fi'r-red ʿalâ men raʾâ vücûbehû, Mesʾeletü yevmi'l-ġaym), Râfiʿu'l-irtiyâb fi'l-maḳlûb mine'l-esmâʾ ve'l-ensâb (ve'l-elḳāb, Maḳlûbü'l-esmâʾ ve'l-ensâb), Rivâyetü'l-âbâʾ ʿani'l-ebnâʾ (bir cüz), er-Rubâʿiyyât (üç cüz), et-Tebyîn li-esmâʾi'l-müdellisîn (Esmâʾü'l-müdellisîn, iki veya dört cüz), Temyîzü'l-(Beyânü ḥükmi'l-)mezîd fî muṭṭaṣıli'l-esânîd (sekiz cüz), Ṭuruḳu ḥadîs̱i ḳabżi'l-ʿilm (üç cüz).

Haklarında bilgi bulunmamakla birlikte bazı kaynaklarda şu eserler de Hatîb'e nisbet edilmektedir: Beyânü ehli'd-derecâti'l-ʿulâ, ed-Delâʾil ve'ş-şevâhid ʿalâ ṣıḥḥati'l-ʿamel bi-ḫaberi'l-vâḥid, el-Esmâʾü'l-mütevâtiʾe ve'l-ensâbü'l-mütekâfiʾe, Ḥadîs̱ü'n-nüzûl, el-İnbâʾ ʿani'l-enbâʾ, İẕâ üḳīmetü'ṣ-ṣalât felâ ṣalâte ille'l-mektûbe, Kitâb fîhi ḥadîs̱ü "el-İmâmü żâmin ve'l-müʾez̠z̠inü müʾtemen", Kitâb fîhi ḥadîs̱ü "nażżarallāhü imreʾen semiʿa minnâ ḥadîs̱en", Kitâb fîhi ḫuṭbetü ʿÂʾişe fi's-senâʾ ʿalâ ebîhâ min taḫrîci'l-Ḫaṭîb min rivâyâtihî ʿan şüyûḫihî, Ṭalebü'l-ʿilm farîżatün ʿalâ külli müslim,

et-Tenbîh ve’t-tevḳīf ʿalâ feżâʾili’l-ḥarîf, Müsnedü Ṣafvân b. ʿAssâl, el-Vuḍûʾ min messi’ẕ-ẕeker.

Hatîb el-Bağdâdî’nin hayatı ve bazı yönleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Yûsuf el-Uş’un el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî müʾerriḫu Baġdâd ve muḥaddis̱ühâ (Dımaşk 1364/1945) adlı eseriyle Mahmûd Ahmed et-Tahhân’ın el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî ve es̱eruhû fî ʿulûmi’l-ḥadîs̱ adıyla hazırladığı doktora çalışması (bu eser, el-Ḥâfıẓ el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî ve es̱eruhû fî ʿulûmi’l-ḥadîs̱ adıyla yayımlanmıştır, Beyrut 1401/1981), Bâbekir Hamed et-Türâbî’nin Ḫaṭîb el-Baġdâdî ve cühûdühû fî ʿilmi’l-ḥadîs̱ (1403, Mekke Câmiatü Ümmi’l-kurâ Külliyyetü’ş-şerîa ve’d-dirâsâti’l-İslâmiyye) ve Sâlik Ahmed Ma‘lûm’un el-Fikrü’t-terbevî ʿinde’l-Ḫaṭîb el-Baġdâdî (1409, Câmiatü’l-Melik Abdilazîz Külliyyetü’t-Terbiye, Mekke 1409) adlı yüksek lisans tezleri bunlardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîḫu Baġdâd, I, 354; III, 103; VI, 313-314; XI, 266, 274, 359; XIV, 75; a.mlf., el-Câmiʿ li-aḫlâḳı’r-râvî (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1412/1991, neşredenin mukaddimesi, I, 21-74; a.mlf., Muvażżıḥu evhâmi’l-cemʿ ve’t-tefrîḳ (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî), Haydarâbâd 1378-79/1959-60, neşredenin mukaddimesi, I, 1-14; a.mlf., et-Taṭfîl ve ḥikâyâtü’ṭ-ṭufeyliyyîn ve aḫbâruhum ve nevâdiru kelâmihim ve eşʿâruhum (nşr. Abdullah Abdürrahim Useylân), Cidde 1406/1986, neşredenin mukaddimesi, s. 13-23; İbn Abdülber, el-İntiḳāʾ, Kahire 1350, s. 122-175; Sem‘ânî, el-Ensâb, V, 151; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrevî), V, 31-41; İbnü’l-Cevzî, el-Muntaẓam, VIII, 265-270; a.mlf., el-Ḥas̱ ʿalâ ḥıfẓi’l-ʿilm, Beyrut 1406/1986, s. 30; İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti’s-sünen ve’l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 153-155; İbnü’s-Salâh, Muḳaddime (nşr. Âişe Abdurrahman), Kahire 1411/1990, s. 622, 779, ayrıca bk. İndeks; Ebü’l-Müeyyed, Câmiʿu’l-mesânîd, Beyrut, ts. (Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye), I, 38-69; Yâkūt, Muʿcemü’l-üdebâʾ, IV, 13-45; a.mlf., Muʿcemü’l-büldân, II, 450; Zehebî, Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, III, 1135-1146; a.mlf., Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVII, 259; XVIII, 93, 233, 270-296; XXII, 349; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 461-470, s. 85-112; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Baġdâd (Hatîb, Târîḫu Baġdâd içinde, nşr. Kayser Ebû Ferah), Haydarâbâd 1399/1978, XIX, 54-61; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 101-103; Sübkî, Ṭabaḳāt, IV, 29-39; İbn Hacer, Nüzhetü’n-naẓar fî tavżîhi Nuḫbeti’l-fiker (nşr. Nûreddin Itr), Dımaşk 1413/1992, s. 35; İbn Taġrîberdî, en-Nücûmü’z-zâhire, V, 87-88; Sehâvî, el-İʿlân bi’t-tevbîḫ, s. 25; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 10, 87, 97, 209, 288, 473, 575, 830, 914; II, 973, 1010, 1044, 1163, 1384, 1419, 1423, 1447, 1486, 1499, 1583, 1637, 1691, 1812; Leknevî, el-Fevâʾidü’l-behiyye, s. 152; a.mlf., er-Refʿ ve’t-tekmîl, s. 77-78; Brockelmann, GAL, I, 400-402; Suppl., I, 562-564; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 539; Kevserî, Teʾnîbü’l-Ḫaṭîb ʿalâ mâ sâḳahû fî tercemeti Ebî Ḥanîfe mine’l-ekâẕîb, Beyrut 1401/1981, s. 291-336; a.e. (nşr. Ahmed Hayrî), [baskı yeri yok] 1410/1990, s. 371-418; Yûsuf el-Uş, el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî, Dımaşk 1364/1945; Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, et-Tenkîl limâ verede fî Teʾnîbi’l-Kevserî mine’l-ebâṭîl (nşr. M. Nâsırüddin el-Elbânî - M. Abdürrezzâk Hamza), Kahire, ts. (Dârü’l-kütübi’s-selefiyye); Fuâd Seyyid, Dârü’l-kütübi’l-Mıṣriyye, Fihristü’l-maḫṭûṭât I: muṣṭalaḥu’l-ḥadîs̱, Kahire 1375/1956, s. 183, 283, ayrıca bk. İndeks, s. 328; Abdülhamîd el-Allûcî, Müʾellefâtü İbni’l-Cevzî, Bağdad 1385/1965, s. 111; M. Nâsırüddin el-Elbânî, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri’l-Kütübi’ẓ-Ẓâhiriyye, Dımaşk 1390/1970, s. 266-269; Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, Mektebetü’l-Celâl es-Süyûṭî, Rabat 1397/1977, s. 223-224; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu’l-ʿArabî, Beyrut 1979, II, 102-104; Mahmûd et-Tahhân, el-Ḥâfıẓ el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî ve es̱eruh fî ʿulûmi’l-ḥadîs̱, Beyrut 1401/1981; a.mlf., “el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî beyne’l-muḥaddis̱în ve’l-fuḳahâʾ”, Edvâʾü’ş-şerîʿa, X, Riyad 1399, s. 325-347; Münîrüddin Ahmed, Târîḫu’t-taʿlîm ʿinde’l-müslimîn (trc. Sâmî es-Sakkār), Riyad 1401/1981, s. 17-48; C. Avvâd, Aḳdemü’l- maḫṭûṭâti’l-ʿArabiyye fî mektebeti’l-ʿâlem, Bağdad 1982, s. 231; Yâsîn M. es-Sevvâs, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri’l-Kütübi’ẓ-Ẓâhiriyye, Dımaşk 1403/1983, s.193; Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Mevsûʿatü ʿulemâʾi’l-müslimîn fî târîḫi Lübnâni’l-İslâmî, Beyrut 1404/1984, I, 333-349; Hasan Îsâ Ali el-Hakîm, Kitâbü’l-Muntaẓam li’bni’l-Cevzî ve dirâse fî menhecih ve mevâridih ve ehemmiyyetih, Beyrut 1405/1985, s. 382-430; Fedwa Malti-Douglas, Structure of Avarice The Bukhalā’ in Medieval Arabic Literature, Leiden 1985, s. 55-56, 90-107; a.mlf., “Controversy and Its Effects in the Biographical Tradition of al-Khatīb al-Baghdādī”, St.I, XLVI (1977), s. 115-

131; a.mlf., "Structure and Organization in a Monographic Adab Work: al-Taṭfīl of al-Khaṭīb al-Baghdâdî", JNES, XL (1981), s. 227-245; Ekrem Ziyâ el-Ömerî, "el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî: sîretühü'z̠-z̠âtiyye, bîʾetühü'l-ḥaḍâriyye, intâcühü'l-fikrî ve ihtimâmâtühü't-terbeviyye", Min aʿlâmi't-terbiyyeti'l-ʿArabiyyeti'l-İslâmiyye, Riyad 1409/1988, s. 325-345; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, II, 282-287; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 464, ayrıca bk. İndeks; Ahmed Ateş, "el-Hatîb el-Bağdâdî ve Takyîd al-'ilm Adlı Eseri", AÜİFD, sy. 1 (1952), s. 91-103; Muhammed Behcet Baytâr, "Kitâbü't-Tenkîl bimâ fî Teʾnîbi'l-Kevşerî mine'l-ebâṭîl", MMLADm., XLII/3 (1968), s. 574-580; Abdülhamîd Hamûde, "Ḫaṭîbü Baġdâd ve muḥaddişühâ el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî", ed-Dâre, IV/5, Riyad 1980, s. 256-269; Hasan İbrâhim Abdül'âl, "et-Teʿallüm ʿinde'l-Ḫaṭîb el-Baġdâdî", Risâletü'l-Ḫalîci'l-ʿArabiyye, III/10, Riyad 1983, s. 23-56; Abdülhâdî et-Tâzî, "Ṣadâʾü'l-Ḫaṭîb el-Baġdâdî fi'l-Maġrib", el-Baḥṣü'l-ʿilmî, XXXV, Rabat 1985, s. 15-30; Me'mûn es-Sâgircî, "Telḫîṣü'l-müteşâbih fi'r-resm", MMLADm., LXI/3 (1406/1986), s. 594-627; Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', "Mesʾele fi'ṣ-ṣıfât", Mecelletü'l-Ḥikme, I, Leeds 1414/1993, s. 289-297; W. Marçais, "Hatîb Bağdâdî", İA, V/1, s. 365-366; R. Sellheim, "al-Khaṭīb al-Baghdādī", EI² (Fr.), IV, 1142-1144.

M.Yaşar Kandemir

KUŞEYRÎ, Abdülkerîm b. Hevâzin (عبد الكريم بن هوازن القشيري) Ebü'l-Kāsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) Mutasavvıf, kelâm, tefsir ve hadis âlimi.

Rebîülevvel 376'da (Temmuz 986) bugün İran'ın Türkmenistan sınırı yakınındaki Kûçan kasabasının bulunduğu Üstüvâ yöresinde doğdu. Baba tarafından Araplar'ın İran'ı istilâları sırasında Horasan'a gelip yerleşen Kuşeyr, anne tarafından Benî Süleym kabilesine mensuptur. Küçük yaşta babasını kaybedince akrabalarından Ebü'l-Kāsım el-Yemânî'nin himayesinde büyüdü, Arapça ve edebiyat bilgilerini ondan öğrendi. Biniciliğe ve silâh kullanmaya heves etti; iyi bir binici ve silâhşör oldu. Kuşeyrî, babasından miras kalan köyüne konulan ağır verginin hafifletilmesini sağlamak ve hesap öğrenip maliye memuru (müstevfî) olmak amacıyla genç yaşta Nîşâbur'a gitti. Burada bir rastlantı sonucu dönemin tanınmış sûfîlerinden Ebû Ali ed-Dekkāk'ın sohbet meclisine katıldı ve kendisinden etkilenerek müridi olmak istedi. Dekkāk ona önce ilim tahsil etmesini söyledi. Bunun üzerine Kuşeyrî Ebû Bekir Muhammed et-Tûsî'den Şâfiî fıkhını öğrendi. Ayrıca kelâm âlimi İbn Fûrek'in, onun vefatından sonra Ebû İshak el-İsferâyînî'nin derslerine devam etti. İsferâyînî'nin kendisine derslerine devam etmesi gerekmediğini, kitaplarını okumasının yeterli olduğunu söylemesi, onun bu sıralarda kelâm ilminde oldukça ileri bir seviyeye ulaşmış olduğunu göstermektedir. Kuşeyrî bu dönemde Bâkıllânî'nin eserlerini inceleyerek Eş'ârî kelâmını benimsedi. İlimle meşgul olduğu bu yıllarda bir yandan da mürşidi Dekkāk'ın sohbetlerine devam ederek tasavvufî alanda kendini geliştirdi. Dekkāk onu kızı Fâtıma ile evlendirdi ve medresesinde ders vermesine izin verdi. Hadis ilmiyle de uğraşan Kuşeyrî el-Müstedrek müellifi Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebü'l-Hüseyin el-Haffâf, Ebû Nuaym el-İsferâyînî, Ebû Bekir Abdûs el-Müzekkî, Ebü'l-Hasan el-Ahvâzî gibi muhaddislerin derslerine devam etti. Hatîb el-Bağdâdî başta olmak üzere birçok tanınmış muhaddis kendisinden hadis rivayet etti.

Mürşidi Dekkāk'ın vefatından (405/1015) sonra Ebû Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'ye intisap ederek tasavvufî bilgisini ve tecrübelerini arttıran Kuşeyrî'nin etrafında çok sayıda öğrenci toplandı, ayrıca halkın saygı ve güvenini kazandı. Ali b. Hasan el-Bâharzî, Kuşeyrî'nin güzel hitabeti ve etkili vaazlarından söz ederken taşa hitap etse onu bile eriteceğini, meclisine şeytan getirilip bağlansa tövbe edeceğini söyler.

İbn Hallikân'ın tefsirlerin en iyisi ve en açık olanı diye nitelendirdiği et-Tefsîrü'l-kebîr adlı eserini Sülemî'nin sağlığında 410 (1019) yılından önce yazmaya başlayan Kuşeyrî, bu dönemde Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī ve İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî'nin babası Rüknülislâm el-Cüveynî'nin de aralarında bulunduğu bir grupla hacca gitti. Yolculuk esnasında Bağdat ve Hicaz'daki âlimlerden hadis dinledi. Kuşeyrî, Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve Tuğrul Bey'in İran'ı zaptetmesi sırasında Horasan bölgesinin ilim ve kültür merkezi olan Nîşâbur'da idi ve bölgede büyük bir üne sahipti. Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî, Mu'tezile taraftarı olduğundan Mu'tezile ile mücadele eden Eş'arî kelâmcılarına karşı bir tavır aldı. Kündürî'nin Eş'ariyye'nin kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'yi ve mensuplarını ehl-i bid'at arasında sayması, bölgede hâkim durumda bulunan Eş'arî ve Şâfiî ulemâsını rahatsız etti. Eş'arîliğe gönülden bağlı olan Kuşeyrî, 436 (1044-45) yılında Eş'arî'nin hadis ehlinden olduğuna ve Ehl-i sünnet akîdesine bağlı bulunduğuna dair bir fetva verdi. Ertesi yıl hadis dersleri vermeye ve hadis rivayet etmeye başladı. 437-438 (1045-1046) yıllarında tasavvuf literatürünün temel kitapları arasında yer alacak olan er-Risâle adlı eserini telif etti. 446'da (1054) ulemâya hitaben Şikâyetü Ehli's-sünne adını verdiği uzunca bir mektup kaleme aldı. Muhtemelen bu mektup sebebiyle Vezir Kündürî, Tuğrul Bey'i tahrik ederek Kuşeyrî, Reîs el-Furâtî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Ebû Sehl b. Muvaffak'ın yakalanıp hapsedilmeleri için izin aldı. Bunun üzerine Cüveynî saklandı. Reîs el-Furâtî ile Kuşeyrî yakalanıp Nîşâbur'un eski kalesine hapsedildi. Bâharz'da bulunduğu için tutuklanamayan Ebû Sehl, topladığı silâhlı bir grupla Nîşâbur'a gelip validen Kuşeyrî ve Ebû Sehl'i serbest bırakmasını istedi. Olumlu cevap alamayınca adamlarıyla kaleyi basarak onları kurtardı. Bu olayın ardından çıkan çatışmalar yüzünden Kuşeyrî ve bazı âlimlerin Horasan'ı terketmeleri kararlaştırıldı. Bir grup âlimle Bağdat'a giden Kuşeyrî'yi (448/1056) Halife Kāim-Biemrillâh iyi karşıladı. Kuşeyrî daha sonra Nîşâbur'a döndü. Sübkî onun Bağdat'tan ayrılınca hacca gittiğini, Kündürî'nin baskısı sebebiyle memleketlerini terketmek zorunda kalan 400 kadar Hanefî ve Şâfiî kadısı ile orada buluştuğunu, kadılar adına veziri kınayan bir konuşma yaptığını kaydeder. Bedîüzzaman Fîrûzanfer, Kuşeyrî'nin halifenin desteğini aldıktan sonra Nîşâbur'a döndüğü şeklindeki rivayetin daha doğru olduğu görüşündedir. On yıl Amîdülmülk Kündürî'nin baskısı altında sıkıntılı bir ömür süren Kuşeyrî, 456'da (1064) vezirin Alparslan tarafından idam edilmesi ve yerine Nizâmülmülk'ün getirilmesiyle rahata kavuştu. Nîşâbur'daki medresesinde ders vermeye ve vaaz etmeye devam etti. 437'de (1045) başladığı hadis derslerini ölümüne

kadar yirmi yedi yıl boyunca sürdürdü. Bu arada Tûs, Ebîverd ve Merv gibi Horasan şehirlerini ziyaret etti. Son yıllarını refah içinde geçirdikten sonra 16 Rebîülâhir 465'te (30 Aralık 1072) Nîşâbur'da vefat etti. Mürşidi ve kayınpederi Ebû Ali ed-Dekkāk'ın medresesinin hazîresine gömüldü. Kabri günümüze kadar ziyaret edilegelmiştir.

Kuşeyrî'nin hanımı Fâtıma'dan her biri ilmi, zühdü ve takvâsı ile tanınmış önemli birer şahsiyet olan Ebû Sa'd Abdullah, Ebû Saîd Abdülvâhid, Ebû Mansûr Abdurrahman, Ebû Nasr Abdürrahîm, Ebü'l-Feth Ubeydullah, Ebû Muzaffer Abdülmün'im adlı altı oğlu, Emetürrahîm adlı bir kızı olmuştur. Emetürrahîm, es-Siyâḳ li-Târîḫi Nîsâbûr adlı eserin müellifi Abdülgāfir el-Fârisî'nin annesidir. Fîrûzanfer, Kuşeyrî'nin ayrıca Ahmed b. Muhammed-i Çerhî Beledî'nin kızı ile evlendiğini, iki hanımından altı oğlu, beş kızı dünyaya geldiğini söyler.

Tasavvuf, kelâm, hadis, fıkıh, tefsir, gramer, lugat ve edebiyat gibi ilim dallarında geniş bilgisi olan Kuşeyrî daha çok mutasavvıf olarak tanınır. Tarikat silsilesi Ebû Ali ed-Dekkāk, Nasrâbâdî, Ebû Bekir eş-Şiblî, Cüneyd-i Bağdâdî, Serî es-Sakatî, Ma'rûf-i Kerhî vasıtasıyla Dâvûd et-Tâî'ye bağlanır. Tasavvuf tarihi kaynaklarında kendisine Kuşeyriyye adıyla bir tarikat nisbet edilir. Fîrûzanfer, bu tarikatın XVIII. yüzyıla kadar Hindistan'da varlığını sürdürdüğünü kaydeder. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve en seçkin öğrencilerinden Ebû Ali el-Fârmedî vasıtasıyla Gazzâlî'yi etkileyen Kuşeyrî tasavvufu Sünnî bir çerçeve içine almak istemiştir. Melâmet akımının doğduğu bölgede yetişmesine rağmen er-Risâle'sinde melâmet bahsine yer vermemesi, sûfîlerin Eş'ariyye akîdelerine aykırı gördüğü sözlerini zikretmemeye gayret etmesi, uzun süre Nîşâbur'da kalan ve burada semâ meclisleri kuran Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr'dan hiç bahsetmemesi onun bu tavrıyla ilgilidir. Ebû Saîd'in menâkıbını yazan Muhammed b. Münevver, Kuşeyrî'nin başlangıçta Ebû Saîd'in aleyhinde bulunduğunu, fakat daha sonra onun kerametlerini görünce fikrini değiştirdiğini Esrârü't-tevḥîd adlı eserinde anlatır. Diğer taraftan şathiyeleriyle ünlü Bâyezîd-i Bistâmî'yi takdir etmiş, Hallâc-ı Mansûr'dan yararlanmış, semâı savunmuş ve zâviyesinde mürid ve tâliplerle tasavvufî sohbetler düzenlemiştir.

Eserleri. 1. er-Risâle*. Tasavvuf tarihinin en önemli kaynaklarından sayılan eserde Kuşeyrî, tasavvufun temeli olan konuların Sünnî akîdeye tam anlamıyla uyduğunu ortaya koyarak sûfîlerin Sünnî çevrelerde uğradıkları eleştirilere cevap vermek, ayrıca onların bu çerçeve dışına çıkmalarını önlemek istemiştir (Bulak 1284; Kahire 1385; Beyrut 1419/1998). 2. et-Taḥbîr fi't-teẕkîr. Esmâ-i hüsnâyı şerhettiği bu eserinde Kuşeyrî tasavvufî görüşlere geniş yer vermiştir. Kitap bu alanda yazılan ilk tasavvufî şerh olup bu tür şerhlere örnek olması bakımından önemlidir (nşr. İbrâhim Besyûnî, Kahire 1968; nşr. Abdülvâris Muhammed Ali, Beyrut 1999). 3. Tertîbü's-sülûk fî ṭarîḳi'llâh. Zikir âdâbına dair dokuz bölümden meydana gelen risâlenin metni Fritz Meier tarafından Almanca tercümesi ve bir inceleme ile birlikte yayımlanmıştır

(Oriens, XVI [1963], s. 1-39). Risâle, Pîr Muhammed Hasan'ın neşrettiği er-Resâʾilü'l-Ḳuşeyriyye içinde (Karaçi 1964) Urduca tercümesiyle beraber yer almaktadır (s. 66-80). 4. et-Tefsîrü'l-kebîr (et-Teysîr fî ʿilmi't-tefsîr). Kuşeyrî'nin torunu Abdülgāfir ile İbn Hallikân'ın kaydettiği bu eserin Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr Abdürrahîm'e ait olduğu da rivayet edilmektedir. Hellmut Ritter de bu görüştedir (Oriens, III [1950], s. 46). 5. Leṭâʾifü'l-işârât. Kuşeyrî, 434'te (1042-43) yazmaya başladığını söylediği bu eserinde Sülemî'nin Ḥaḳāʾiḳu't-tefsîr'ini örnek almıştır. Ancak kitap Sülemî'nin tefsirinden daha düzenli ve kapsamlıdır. İşârî tefsir yazan müellifler Leṭâʾif'ten yararlanmıştır (nşr. İbrâhim Besyûnî, I-IV, Kahire 1967-1970). 6. Naḥvü'l-ḳulûb. Gramer terimleri ve kurallarının tasavvufî tarzda yorumlandığı ilginç bir eserdir (nşr. İbrâhim Besyûnî, Kahire 1964; Alemüddin el-Cündî, Tunus 1977). 7. Şikâyetü Ehli's-sünne bi-ḥikâyeti mâ lehüm mine'l-mine. Kuşeyrî, Tuğrul Bey döneminde Eş'arîler'e karşı Vezir Kündürî'nin başlattığı hareket üzerine kaleme aldığı bu uzunca mektupta Eş'arî'nin düşüncelerini savunmaktadır. Tek nüshası Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde (nr. 2713/9) bulunan mektubu Sübkî, Eş'arî aleyhtarları tarafından yok edileceğinden korktuğunu söyleyerek Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyyeti'l-kübrâ'sına almıştır. 8. el-Lümaʿ fi'l-iʿtiḳād. Eş'arî akaidinin güzel bir özetini ihtiva eden risâle İngilizce tercümesiyle birlikte Richard M. Frank tarafından yayımlanmıştır (MIDEO, XV [1982], s. 53-74). 9. el-Fuṣûl fi'l-uṣûl. Her biri bir iki satırlık seksen beş fasıldan meydana gelen risâle önceki eser gibi Eş'arî itikadına dair olup o risâleyi neşreden araştırmacı tarafından yayımlanmıştır (MIDEO, XVI [1983], s. 59-94). 10. Kitâbü'l-Miʿrâc. Mi'rac hakkında genel bilgiler ihtiva eden eserin yedinci bölümünde sûfîlerin bu konudaki görüşlerine yer verilmiştir (nşr. Ali Hasan Abdülkādir, Kahire 1964).

Kuşeyrî'nin bazı risâleleri çeşitli araştırmacılar tarafından bir araya getirilerek neşredilmiştir: er-Resâʾilü'l-Ḳuşeyriyye (Şikâyetü Ehli's-sünne, Kitâbü's-Semâʿ, et-Tertîbü's-semâʿ, nşr. Pîr Muhammed Hasan, Karaçi 1964); Erbaʿa resâʾil fi't-taṣavvuf (Muḫtaṣar fi't-tevbe, İbârâtü'ṣ-ṣûfiyye ve meʿânîhâ, Mens̱ûrü'l-ḫiṭâb fî meşhûdi'l-ebvâb, el-Ḳaṣîdetü'ṣ-ṣûfiyye, nşr. Kāsım es-Sâmerrâî, Bağdad 1969); S̱elâs̱e resâʾil li'l-Ḳuşeyrî (el-Lümaʿ fi'l-iʿtiḳād, el-Fuṣûl fi'l-uṣûl, Bulġati'l-maḳāṣıd; nşr. Mahmûd Sa'd et-Tablavî, Kahire 1988).

BİBLİYOGRAFYA: Kuşeyrî, Leṭâʾifü'l-işârât (nşr. İbrâhim Besyûnî), Kahire 1390/1970, neşredenin girişi, I, 3-37; Tercüme-i Risâle-i Ḳuşeyriyye (trc. Ali Hasan b. Ahmed el-Osmânî, nşr. Bedîüzzamân Firûzanfer), Tahran 1345 hş., neşredenin girişi, s. 1-48; Hatîb, Târîḫu Baġdâd, XI, 83; Hücvîrî, Keşfü'l-mahcûb (Uludağ), s. 272; Ali b. Hasan el-Bâharzî, Dümyetü'l-ḳaṣr (nşr. Sâmî Mekkî el-Ânî), Küveyt 1405/1985, II, 246-248; Abdülgāfir el-Fârisî, es-Siyâḳ li-Târîḫi Nîsâbûr (nşr. R. N. Frye), London 1965, vr. 49a-51a; Sem'ânî, el-Ensâb, X, 156; Muhammed b. Münevver, Esrârü't-tevḥîd (nşr. Zebîhullah Safâ), Tahran 1332 hş., s. 106-200; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-

ruvât, II, 193; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 205; Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvînî, Âs̱ârü'l-bilâd, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 474; Zehebî, el-ʿİber, Küveyt 1960, III, 259; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, VIII, 89-92; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, II, 91; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), III, 374-423; VII, 153-162; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 107; Câmî, Nefaḥâtü'l-üns, Tahran 1370, s. 318; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), s. 61-63; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, III, 319; Zebîdî, İtḥâfü'l-aṣfiyâʾ, s. 251; Harîrîzâde, Tibyân, III, vr. 71b-74a; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât, Haydarâbâd 1344, s. 444; Brockelmann, GAL, I, 432-433, 556; Suppl., I, 770-772; A. J. Arberry, "Al-Qushairī as Traditionist", Studia Orientalia Ioannı Pedersen, Kopenhagen 1953, s. 12-20; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 607; İbrâhim Besyûnî, el-İmâm el-Ḳuşeyrî sîretühû, âs̱ârühû, mez̠hebühû fi't-taṣavvuf, Kahire 1972; Kasım Kufralı, "Kuşeyrî", TDED, I (1946), s. 18-25; H. Ritter, "Arabische Handschriften in Anatolien un Istanbul", Oriens, III (1950), s. 36-41, 43-51; Ahmed Ateş, "Kastamonu Genel Kitaplığında Bulunan Bazı Mühim Arapça ve Farsça Yazmalar", a.e., V (1952), s. 31-32; a.mlf., "Kuşeyrî", İA, VI, 1035-1038; Fritz Meier, "Qusayrī's Tartīb as-Sulūk", Oriens, XVI (1963), s. 1-39; Rashid Ahmad, "Abu Al-Qāsim Al-Qushairi as a Theologian and Commentator", IQ, XIII/1 (1969), s. 16-69; Abdülkerîm Zehûr Adî, "Ebü'l-Ḳāsım el-Ḳuşeyrî", RAA, LVI (1981), s. 753-793; R. M. Frank, "Two Short Dogmatic Works of Abūl-Kāsim al-Qushayrī", MIDEO, XV (1982), s. 53-74; XVI (1983), s. 61-94; Abdülbaki Turan, "Kuşeyrî ve Letaifu'l-işârât İsimli Tefsiri", SÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 4, Konya 1991, s. 35-54; R. Arnaldez, "Quelques remarques sur le commentaire mystique de Qushayri: Latāif al-İshārat", Ḥavliyyât: Ferʾü'l-âdâbi'l-ʿArabiyye, VI/B, Beyrut 1991-92, s. 99-106; T. Ivanyı, "Towards a Grammar of the Heart: Al-Qušayrī's Naḥw al-qulūb", The Arabist Budapest Studies in Arabic, XVII, Budapest 1996, s. 41-54; H. Halm, "al-Ḳus̲h̲ayrī", EI² (İng.), V, 526.

Süleyman Uludağ

LEYSÎ (الليثي) Ebû Müslim Ömer b. Alî b. Ahmed el-Leysî el-Buhârî (ö. 466/1074) Hadis hâfızı.

Tahsil hayatına Buhara'da başladı. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini dinlediği Ebû Sehl Abdülkerîm b. Abdurrahman el-Kelâbâzî, Ali b. Ahmed b. Hanbâc, Yûsuf b. Mansûr es-Seyyârî gibi âlimlerden ders aldı. "Rahhâl" diye anılmasından da anlaşılacağı üzere Semerkant, Keş, Belh, Gazne, Herat, Merv, Bûşenc, Nîşâbur, Hemedan, İsfahan ve Irak gibi ilim merkezlerini dolaşarak Muhammed b. Mutahhar el-Hâkānî, Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed el-Müstemlî, Ali b. Muhammed ed-Dîneverî, Mansûr b. Abbas et-Temîmî, Ebü'l- Kāsım İbn Mende gibi âlimlerden hadis dinledi. Kendisinden dolaylı olarak hadis rivayet eden Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî onun 465'te (1073) Hemedan'da bulunduğunu söylediğine göre (İbn Hacer, Lisânü'l-

Mîzân, IV, 320) ilmî seyahatlerini hayatının son yıllarına kadar sürdürmüş olmalıdır. Ebü'l-Hüseyin et-Tuyûrî, Ebû Gālib İbnü'l-Bennâ, Ebû Abdullah el-Hallâl ve Ebû Nasr el-Müezzin ondan hadis öğrenen talebelerinden olup Ebü'l-Fazl İbn Hayrûn ile de karşılıklı hadis rivayetinde bulunmuşlardır. Leysî 466'da (1074) Hûzistan'da vefat etti; bu tarih 468 (1076) olarak da zikredilmiş, Ahvaz'da öldüğü de söylenmiştir.

Hadis rivayetinde ihtiyatlı davranması sebebiyle çok az talebesi olan ve çok sayıda hadis yazdığı, bu ilmi iyi bildiği söylenen Leysî hadis hâfızı olmasına rağmen rivayetlerinde tedlîs yapmakla suçlanmış, bid'at ehline karşı aşırı sevgi beslediği ve kendini çok beğendiği gibi gerekçelerle tenkit edilmiştir. Ancak Zehebî, özellikle Ebû Zekeriyyâ İbn Mende tarafından ortaya atılan bu ithamların sebebini aynı dönemde yaşayan âlimler arasında görülen kıskançlık duygusuyla açıklamakta ve Leysî'nin sika bir âlim olduğunu belirtmektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 408). Bununla birlikte İbn Hacer de Leysî'yi rivayetlerinde tedlîs yapanlar arasında saymaktadır (Taʿrîfü ehli't-taḳdîs, s. 100).

Ṣaḥîḥayn'ı en iyi bilen âlimlerden biri olduğu ifade edilen Leysî'nin İsfahan'da bulunduğu yıllarda bu iki eseri birleştirmek amacıyla el-Cemʿ beyne'ṣ-Ṣaḥîḥayn adlı bir eser telif ettiği, ayrıca iki eser üzerinde bir müstahrec çalışması yaparak Müsnedü'ṣ-Ṣaḥîḥayn adıyla hacimli bir kitap meydana getirdiği belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III, 138; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 407-409; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1235-1236; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, IV, 319-320; a.mlf., Taʿrîfü ehli't-taḳdîs bi-merâtibi'l-mevṣûfîn bi't-tedlîs (nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî - M. Ahmed Abdülazîz), Beyrut 1407/1987, s. 100; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 451; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 782; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 18.

Mustafa Ertürk

DÂVÛDÎ, Abdurrahman b. Muhammed (عبد الرحمن بن محمد الداوودي) Ebü'l-Hasen Abdurrahmân b. Muhammed b. Muzaffer b. Dâvûd el-Bûşencî (ö. 467/1075) Buhârî'nin el-Câmiʿu's-sahîh'inin râvisi, muhaddis ve fakih.

---

374 yılı Rebîülâhirinde (Eylül 984) Herat yakınlarındaki Bûşenc (Fûşenc, Bûsenc) kasabasında doğdu; büyük dedesi Dâvûd b. Ahmed'e nisbetle Dâvûdî diye şöhret buldu. Herat, Nîsâbur, Bağdat, Gazne gibi ilim merkezlerine tahsil gayesiyle defalarca seyahat etmiş, Bûşenc'de Ebû Saîd Yahyâ b. Mansûr'dan, Bağdat'ta Ebû Hâmid el-İsferâyînî'den, Nîsâbur'da Ebü't-Tayyib Sehl es-Su'lûkî'den, Merv'de Abdullah b. Ahmed el-Kaffâl'den fıkıh dersleri almıştır. Altı yaşında iken Buhârî'nin el-Câmiʿu's-saḥîḥ'ini, daha sonra Abd b. Humeyd'in el-Müsned'ini ve Dârimî'nin es-Sünen'ini

hocası ve Firebrî'nin talebesi İbn Hammûye es-Serahsî'den Bûşenc'de iken dinlediği ve bu eserlerin intikalinde yegâne âlî* isnad sahibi olduğu bildirilmiştir. Bu sebeple Abdülgāfir el-Fârisî'nin, "Buhârî'nin es-Saḥîḥ'ini Dâvûdî'den icâzet yoluyla almak, Ebû Sehl el-Hafsî'den semâ yoluyla almaktan daha makbuldür" dediği rivayet edilmiştir. Dâvûdî Bağdat'ta yıllarca kalmış ve oranın tanınmış muhaddislerinden hadis tahsil etmiş, Nîsâbur'da da Hâkim en-Nîsâbûrî ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den hadis almıştır. Burada ayrıca hem Sülemî'nin hem de Ebû Ali ed-Dekkāk'ın tasavvufî sohbetlerinde bulunmuştur.

Dâvûdî Bûşenc'e dönünce tahsil ettiği ilimleri okutmaya başlamış, hadis ve fıkıh dersleri yanında zikir ve sohbet halkaları da kurmuştur. Kadı ve muhaddis Abdullah b. Yûsuf el-Cürcânî onun asrının bilgini, fakih, edebiyat ve tefsirde önder, Horasan hadisçileri içerisinde yegâne âlî isnad sahibi bir muhaddis olduğunu söylemiştir. Şiirleri de bulunan Dâvûdî, Şâfiî fıkhı ve âlimler arasındaki ihtilâflar konusunda otorite ve güvenilir bir muhaddis, iyi bir araştırmacı idi. Öğrendiklerini çeşitli yollarla halka aktarmış, fetva vermiş, vaaz etmiş ve talebe yetiştirmiştir. Kaynaklarda kitap yazdığı söylenmekte, fakat herhangi bir eserinin adı verilmemektedir. Sahîh-i Buhârî'nin meşhur râvisi Ebü'l-Vakt es-Siczî onun talebesi olup adı geçen eseri Dâvûdî'den okuyarak rivayet etmiştir. Dâvûdî Şevval 467'de (Haziran 1075) Bûşenc'de vefat etti.

Sünnete uygun zâhidâne bir hayat süren Dâvûdî Allah'ın zikrini dilinden düşürmezdi. Kaynaklarda Nizâmülmülk'ün de kendisini ziyaret edip saygı gösterdiğinden söz edilen Dâvûdî'nin ünlü Selçuklu vezirine şunları söylediği rivayet edilir: "Allah seni kulları üzerine hâkim kıldı. Kıyamet günü sana onlar hakkında sorulacak şeylere nasıl cevap vereceğini her an düşünmelisin".

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 296; Sem'ânî, el-Ensâb, V, 263-264; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 487; İbnü's-Salâh, Tabakatü'l-fukahâ'i'ş-Şâfi'iyye, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 537, vr. 107a-108b; Zehebî, el-'İber, II, 322; a.mlf., A'lâmü'n-nübelâ', XVIII, 222-226; a.mlf., el-Müştebeh, I, 100; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, II, 295-296; Sübkî, Tabakat, V, 117-120; İsnevî, Tabakatü'ş-Şâfi'iyye, I, 525-526; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 112; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, V, 99; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 327.

Selman Başaran

EBÛ SÂLİH el-MÜEZZİN أبو صالح المؤذّن Ebû Sâlih Ahmed b. Abdilmelik b. Alî el-Müezzin en-Nîsâbûrî (ö. 470/1078) Hadis hâfızı.

388'de (998) doğdu. Dokuz yaşında iken Kur'an'ı ezberledi. On bir yaşında hadis öğrenmeye başladı. İlk hocası Ebû Nuaym el-İsferâyînî'dir. Memleketindeki muhaddislerden faydalandıktan sonra hadis tahsili için İsfahan, Bağdat, Dımaşk, Mekke, Rey ve Cürcân gibi ilim merkezlerini dolaştı. Buralarda Hâkim en-Nîsâbûrî,

Ebû Ali ed-Dekkāk, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Ebû Zer el-Herevî gibi âlimlerden faydalandı. Ebû Ali ed-Dekkāk'ı tanıdıktan sonra zühd hayatına ilgisi arttı. Ardından Abdülkerîm el-Kuşeyrî ve ileri gelen bazı sûfî âlimlerle görüştü. Tahsilini tamamladıktan sonra Beyhakīyye Medresesi'nde hocalık yapmaya başladı. Bu medresenin minaresinde ücret almadan yıllarca ezan okuduğu için "el-Müezzin" diye şöhret buldu. Medresenin kütüphanesinde özellikle muhaddislere vakfedilmiş olan eserleri muhafaza eder, vakıf adına muhaddislerin kâğıt ve mürekkep masraflarını karşılama hizmetlerini yönetirdi. Ayrıca geceleri halka vaaz eder, zenginlerden aldığı zekâtları fakirlere dağıtırdı.

Bir fıkıh âlimi olan ve İbnü'l-Müezzin diye tanınan oğlu İsmâil başta olmak üzere Ebû Abdullah el-Furâvî, Abdülmün'im b. Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî gibi âlimler kendisine talebelik ettiler.

Ebû Sâlih 434 (1042-43) yılında Bağdat'a ikinci defa gittiğinde kendisiyle görüşen Hatîb el-Bağdâdî, onun güvenilir bir muhaddis olduğunu ve birbirlerinden hadis yazdıklarını belirtmiştir. Ebû Sâlih'i yakından tanıyan talebesi Abdülgafir el-Fârisî, hocasının her konuda kendine has üslûbu bulunduğunu, hadis derlemede, okutmada emsalinden farklı olduğunu, kendisini hadis öğrenmeye onun teşvik ettiğini, Kitâbü's-Siyâk li-Târîhi Nîsâbûr adlı eserini onun tarihle ilgili çalışmalarının müsveddelerinden faydalanarak yazmaya başladığını ve her müşkülünü halletmek için kendisine başvurduğunu söylemektedir. Ayrıca hocasından Hilyetü'l-evliyâʾ, Müsnedü't-Tayâlisî, Muʿcemü't-Taberânî ve kendi eserleri başta olmak üzere birçok kitap okuduğunu belirtmektedir. Abdülkerîm es-Sem'ânî, Ebû Sâlih'in devrin yıldızı olduğunu söyler ve huzuruna saygıyla varılmasını tavsiye ederdi. İbnü'l-Müzekkî diye tanınan akranı ve hemşehrisi muhaddis Muhammed b. Yahyâ, Ebû Sâlih yaşadığı sürece Nîşâbur'da kimsenin hadis uydurmaya cesaret edemeyeceğini söylerdi.

Tarih, fıkıh ve tefsir ilimlerinde de kendini yetiştirmiş olan Ebû Sâlih el-Müezzin 7 Ramazan 470'te (24 Mart 1078) vefat etti.

Eserleri. 1. Târîhu Merv. En önemli çalışmalarından biri olup Sem'ânî bu eserin müsveddelerinin kendisinde bulunduğunu söylemiştir. 2. Elf hadîs ʿan elf şeyh. Her hocasından bir hadis almak suretiyle meydana getirdiği 1000 hadis ihtiva eden eserin orijinal bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca el-Erbaʿînât adlı bir kitabıyla hocaları hakkında yazdığı bir eseri daha bulunduğu belirtilmekte, fakat bu çalışmalarının günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hatîb, Târîhu Bagdâd, IV, 267-268; Abdülgāfir el-Fârisî, Târîhu Nîsâbûr, el-müntehab mine's-Siyâk, (nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1403, s. 132-134; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 314; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, III, 224-226; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, XVIII, 419-422; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, III, 1162-1164; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, III, 99; İsnevî, Tabakatü'ş-Şâfiʿiyye, II, 408-409; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, V, 106; İbnü'l-İmâd, Şezerât, III, 335; Îzâhu'l-meknûn, I, 119.

İsmail L. Çakan

İBN MENDE, Ebü'l-Kāsım (أبو القاسم ابن مندة) Ebü'l-Kāsım Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk el-Abdî el-İsfahânî (ö. 470/1078) Hadis hâfızı ve biyografi âlimi.

383'te (993) İsfahan'da dünyaya geldi. 381 (991) veya 388'de (998) doğduğu da söylenmiştir. Aynı aileden yetişen diğer âlimler gibi Ebü'l-Kāsım da büyük dedesi İbrâhim'in lakabıyla tanındı. Tahsiline İsfahan'da başladı. Babası Ebû Abdullah b. Mende en çok faydalandığı hocası olup Ebû Ca'fer İbnü'l-Merzübân el-Ebherî, İbn Merdûye, İbn Mencûye, Ebü'l-Feth Hilâl b. Muhammed el-Haffâr, Muhammed b. İbrâhim el-Cürcânî, Ebû Zer İbnü't-Taberânî diğer hocalarından bazılarıdır. İbn Mende 406 (1015) yılında hadis tahsili için Bağdat'a gitti. Burada bazı hocaları henüz hayatta iken 407'de (1016) hadis rivayet etmeye başladı (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 354). Vâsıt, Mekke, Nîşâbur, Hemedan, Şîraz ve Dînever'de tahsilini devam ettirdi. Zâhir b. Ahmed es-Serahsî, Abdurrahman b. Ebû Şüreyh, Hâkim en-Nîsâbûrî ve daha birçok muhaddisten icâzet aldı. Kendisi de hadisleri bu metotla rivayet ettiğini söyler (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1165). Ebû Nasr Ahmed b. Ömer el-Gāzî, Ebû Sa'd el-Bağdâdî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Abdülmelik el-Hallâl, Ebû Bekir el-Bâğbân, İbnü'l-Hâdıbe gibi muhaddisler onun talebeleri arasında yer alır. İbn Mende 6 (veya 16) Şevval 470'te (22 Nisan veya 2 Mayıs 1078) İsfahan'da vefat etti. Ölüm tarihi 469 ve 487 (1094) olarak da zikredilmiştir.

Zehebî, İbn Mende'nin hadisleri titizlikle seçmediğini, bazı değersiz rivayetleri derlemekten çekinmediğini söylemektedir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 354). Hadis öğrenmeye ve öğretmeye önem veren İbn Mende'ye Şu'be b. Haccâc'ın, "Kimden bir hadis yazdımsa onun kölesi olurum" dediği nakledilince, kendisi, "Kim benden bir hadis yazarsa ben onun kölesi olurum" demiş, Eş'arîler'e muhalif olduğu için onlardan dinlediği hadisleri rivayet etmemiştir.

Yeğeni Ebû Amr İbn Mende'nin belirttiğine göre Ebü'l-Kāsım İbn Mende bid'atçılara karşı acımasız davranan, iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya çalışan sabırlı ve ağır başlı bir âlimdi. Bulunduğu yerlerde pervasız tavrıyla sünneti savunduğu için onu Mücessime veya Müşebbihe'den, hatta Hâricîler'den olduğu iddiasıyla suçlayanlar olmuşsa da İbn Mende Ehl-i sünnet dışı cereyanlardan uzak durmuştur. İbnü'l-Esîr, İsfahan'da İbn Mende'nin itikadî ve amelî görüşlerini benimseyen ve kendilerine Abdurrahmaniyye denen bir grubun mevcut olduğunu belirtmiştir. İbn Mende'ye su bulunduğu halde teyemmümü câiz gördüğü, teravih namazını bid'at kabul ettiği gibi bazı görüşler isnat edilmişse de bunların doğru olmadığı belirtilmiştir (İbn Receb, I, 30).

Eserleri. 1. (et-Târîḫu'l-)Müstaḫrec min kütübi'n-nâs li't-teẕkire ve'l-müsteṭraf min aḥvâli'n-nâs li'l-maʿrife. Eserin günümüze gelip gelmediği bilinmeyen I. cildinde Hz. Peygamber'in hayatı ile aşere-i mübeşşerenin biyografilerinin yer aldığı tahmin

edilmektedir (Hamed el-Câsir, VIII/1-3 [1974], s. 56). Kronolojik bir tarih mahiyetindeki II. ciltte 198 (813-14) yılına kadar meydana gelen olaylarla birlikte tanınmış şahsiyetlerin biyografileri bulunmaktadır. Eserin bu cildinin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 242). 2. er-Red ʿalâ men yeḳūl "elif lâm mîm" ḥarfün li-yenfiye'l-elif ve'l-lâm ve'l-mîm ʿan Kelâmillâh ʿazze ve celle (nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', Riyad 1409/1989). 3. Taḥrîmü ekli'ṭ-ṭîn ve ḥâlü âkilih fi'd-dünyâ ve'l-âḫire (Cüzʾ fî ekli'ṭ-ṭîn). Kitapta çamur yemenin haram olduğuna dair rivayetler bir araya getirilmiş olup Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī eserdeki hadislerin hiçbirinin sahih olmadığını söylemiştir (Sehâvî, s. 146). Yazma nüshası Kudüs'teki Jewish National and University Library'de (Yahuda Ar. 409) bulunan eser üzerinde Georges Vajda tarafından bir çalışma yapılmıştır (bk. bibl.). 4. Kitâbü'l-Kifâye. Son tarafından önemli bir kısmı eksik nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 42, vr. 33-35).

İbn Mende'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Ḥurmetü'd-dîn, Ṣıyâmü yevmi'ş-şek, Târîḫu İṣbehân, Târîḫu Mekke, el-Müsned, Kitâbü'l-Vefeyât, Ṭabaḳātü't-tâbiʿîn, Künâ men yuʿrafü bi'l-esâmiʾ, el-Vaṣıyye, el-Ḳunût. İbn Mende ayrıca Ebû Amr İbn Mende'ye ait el-Fevâʾid'in (nşr. Musad Abdülhamîd es-Sa'dânî, Tanta 1991) tahrîcini yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Ebû Ya'lâ, Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile, II, 242; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 108; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, VIII, 315; a.mlf., Menâḳıbü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Kahire 1399/1979, s. 630; Ebü'l-Fidâ, el-Muḫtaṣar, İstanbul 1286, II, 203; İbnü'l-Verdî, Tetimmetü Muḫtaṣar fî aḫbâri'l-beşer (nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî), Beyrut 1970, I, 571; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1165-1170; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 349-354; Safedî, el-Vâfî (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Stuttgart 1988, XVIII, 233-234; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, II, 288-289; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, III, 361-363; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 118; İbn Receb, eẕ-Ẕeylü ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952 → Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), I, 26-31; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, V, 105; Sehâvî, el-Maḳāṣıdü'l-ḥasene (nşr. M. Osman el-Hût), Beyrut 1985, s. 146; Süyûtî, el-Leʾâli'l-maṣnûʿa fi'l-eḥâdîs̱i'l-mevżûʿa, Kahire, ts. (el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ), II, 248-253; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1671-1672; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 337; Nâme-i Dânişverân-ı Nâṣırî (nşr. Dârü'l-fikr), Kum 1959, V, 291-292; F. Rosenthal, A History of Muslim Historiography, Leiden 1968, s. 475, 481, 513; a.mlf., "Ibn Manda", EI² (İng.), III, 863-864; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 120-121; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 31, 32, 47, 121, 131, 139, 211; Nuri Topaloğlu, Selçuklu Devri Muhaddisleri, Ankara 1988, s. 75-76; Hamed el-Câsir, "el-Kitâbü'l-Müstaḫrec min kütübi'n-nâs li't-teẕkire ve'l-müsteṭraf min aḥvâli'r-ricâl li'l-maʿrife", el-ʿArab, VIII/1-3, Riyad 1974, s. 55-72, 115-127; Georges Vajda, "De la condamnation de la géophagie dans la tradition musulmane: 'Abd al-Rahmān b. Muhammad Ibn Manda, Taḥrīm 'akl al-ṭīn wa ḥāl 'ākilih fi'l-dünyā wa'l-āḫira", RSO, LV (1981), s. 5-38; M. Mehdî Müezzin-i Câmî, "İbn Mende", DMBİ, IV, 699-700.

Nuri Topaloğlu

BÂCÎ الباجي Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî (ö. 474/1081) Endülüs Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerinden, muhaddis ve edip.

Aslen Batalyevsli (Badajoz) olup Zilkade 403'te (Mayıs 1013) doğdu. Ailesi, İşbîliye (Sevilla) yakınlarındaki Bâce'ye (Portekiz'in güneyinde bugünkü Beja) göçtü, sonra

da Kurtuba'ya yerleşti. Doğum yeri ile ilgili farklı rivayetler nakledilen Bâcî Kurtuba'da tahsil gördü; Mekkî b. Ebû Tâlib, Yûnus b. Muğıs, İbn Ebû Dirhem ve daha birçok hocadan ders aldı, özellikle edebiyatta meşhur oldu.

1035'te Doğu İslâm ülkelerine seyahate çıktı, bu arada hac farîzasını yerine getirdi. Üç yıl süre ile kaldığı Hicaz'da Hâfız Ebû Zer el-Herevî'den hadis ve fıkıh okudu. Daha sonra Bağdat'a giderek üç yıl da orada kaldı. Geçimini sağlamak için gece bekçiliği yaptığı nakledilir. Ebü't-Tayyib et-Taberî, Ebû Abdullah Hüseyin es-Saymerî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Ebû Abdullah Muhammed ed-Dâmeganî gibi meşhur Şâfiî ve Hanefî âlimlerinden fıkıh, hâfız Ebû Abdullah es-Sûrî ve başkalarından da hadis okudu. Hatîb el-Bağdâdî ile birbirlerinden hadis dinlediler. Musul'a giderek bir yıl kadar Ebû Ca'fer es-Simnânî'den kelâm ve aklî ilimler okudu. Dımaşk, Halep ve Mısır'a da giden Bâcî, on iki yıl kaldığı Doğu'da hadis, fıkıh, kelâm, cedel, usul ve edebiyatta derin bir mâlumata sahip olarak 1047'de Endülüs'e döndü.

Bâcî, Endülüs'te geçimini sağlamak maksadıyla bir süre altın varak dövme işinde çalıştı, noterlik (akdü'l-vesâik) yaptı. Mayurka adasına yerleşip orada taraftar edinen ve kimsenin kendisiyle münazaraya yanaşamadığı İbn Hazm ile tartışmalarda bulunarak ona üstünlük sağladı. Bunun üzerine halkın gözünden düşen İbn Hazm Mayurka'dan ayrılıp inzivaya çekilmek zorunda kaldı. Kısa zamanda yayılan şöhretiyle birlikte Bâcî'nin maddî durumu da düzeldi. Endülüs hükümdarlarıyla (mülûkü't-tavâif) iyi münasebetler kurdu; aralarındaki anlaşmazlıkları hallederek birleşmelerini sağlamak için gayret gösterdi ve bu maksatla elçilikte bulundu. Bu arada bazı taşra şehirlerinde kadılık görevi de yapan Bâcî, 19 Receb 474'te (23 Aralık 1081) Meriyye'de (Almeria) vefat etti.

Endülüs'te Mâlikî mezhebinin önemli simalarından biri olan Bâcî, aralarında İbn Abdülber en-Nemerî, İbn Mâkûlâ, Ebû Abdullah Muhammed b. Fettûh el-Humeydî, Ebû Ali es-Sadefî (İbn Sükkere), Ebû Ali el-Gassânî el-Ceyyânî, Ebû Bekir et-Turtûşî (İbn Ebû Rendeka) ve kendi oğlu Ebü'l-Kasım Ahmed el-Bâcî gibi ünlü âlimlerin de bulunduğu birçok talebe yetiştirdi. Bâcî Sahîh-i Buhârî'yi rivayet edenler arasında yer aldığı gibi bu eserin Batı İslâm dünyasındaki sahih nüshalarının çoğu Bâcî'nin veya talebesi Ebû Ali es-Sadefî'nin Ebû Zer el-Herevî'den rivayetlerine dayanıyordu. Nite kim o, Sahîḥ'in hadis senedlerindeki râvilerin cerh ve ta'dîl*iyle ilgili bir eser de kaleme almıştır (aş. bk.).

Eserleri. 1. el-Münteka*. el-Muvattaf şerhidir. Bâcî en önemli eseri olan bu kitabını, daha önce kaleme aldığı el-İstîfâf adlı şerhten, fıkhî meseleleri azaltmak, muhaliflerin delillerine yer vermemek ve el-Muvattafdaki senedlerle yetinmek suretiyle özetleyerek meydana getirmiştir. Hadisler ve onlardan çıkarılan fıkhî hükümlerin açıklandığı eserde öncelikle İmâm Mâlik ve talebeleriyle diğer önde gelen Mâlikî âlimlerin

görüşlerine yer verilmiştir. Bu görüşleri açıklayan ve yer yer kendi tercihlerini belirten Bâcî diğer mezheplerin görüşlerine de temas etmektedir. el-Müntekaa yedi cilt halinde Kahire'de basılmıştır (1331-1332). 2. İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl. Fıkıh usulüne dair yazdığı en muhtevalı eseridir. Daha çok cedel metodunun hâkim olduğu eserde Mâlikî mezhebinin görüşleri yanında Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin görüşleri de mukayeseli olarak ele alınmıştır. Eser önce Abdülmecîd Türkî (Beyrut 1407/1987), daha sonra da Abdullah Muhammed el-Cebbûrî tarafından (Beyrut 1409/1989) neşredilmiştir. 3. el-Minhâc fî tertîbi'l-hicâc. Sık sık atıfta bulunduğu bir önceki eserin özeti mahiyetindedir. Önceki eserde asıl konu fıkıh usulü olduğu halde bunda cedel konusu ön plana çıkarılmıştır. Bu eser de Abdülmecid Türkî tarafından neşredilmiştir (Paris 1978; Beyrut 1407/1987). 4. el-İşârât. Fıkıh usulüne dair olan bu özlü eser, Cüveynî'nin el-Varakat'ına Şeyh Hattâb tarafından yapılan şerhe Şeyh Hidde es-Sûsî'nin yazdığı hâşiyenin kenarında basılmıştır (Tunus 1351, 3. baskı). 5. Tahkıku'l-mezheb fî enne'n-nebiyye kad keteb. Hz. Peygamber'in ümmîliğiyle ilgili olup Ebû Abdurrahman b. Akıl ez-Zâhirî tarafından neşredilmiştir (Riyad 1403/1983). Bâcî bu risâlede Hz. Peygamber'in Hudeybiye Antlaşması sırasında, karşı tarafın itirazı üzerine antlaşma metninden "resûlullah" (Allah'ın elçisi) ifadesini silip kendi adını bizzat yazdığını, bunun da nübüvvetten sonra gerçekleşmesi bakımından "daha önce" hiç yazı yazmamış olduğuna dair âyete (el-Ankebût 29/48) aykırı olmadığını ve bir mûcize sayılacağını söyler. Risâlenin başına konuyla ilgili uzun bir giriş yazan nâşir, Bâcî'nin çağdaşı bazı âlimlerin leh ve aleyhteki görüşlerini kapsayan bazı risâleleri de eserin sonuna eklemiştir. 6. Risâletü'r-râhib min İfrense ile'l-Muktedir-Billâh Sâhibi Sarakusta ve cevâbü Ebi'l-Velîd el-Bâcî aleyhâ. Bir Fransız rahibin Sarakusta Hükümdarı Muktedir-Billâh'ı Hıristiyanlığa davet eden mektubu ve Bâcî'nin buna verdiği cevaptır. Bu mektupları ilk defa Dunlop İngilizce tercümeleriyle birlikte neşretmiştir ("A Christion Mission to Muslim Spain in 11th Century", al-Andalus, XVII, Madrid 1952, s. 259-310). Bâcî'nin büyük bir diyalektik ustalık sergilediği bu risâle daha sonra Abdülmecid Türkî (al-Andalus, XXXI, Madrid 1966, s. 73-153) ve M. Abdullah eş-Şerkavî tarafından (Risâletü râhibi Fransa ile'l-müslimîn ve cevâbü'l-Kadî Ebi'l-Velîd el-Bâcî aleyhâ, Kahire 1406/1986) neşredilmiştir. Abdülmecid Türkî bu risâle ile ilgili olarak yapılan çalışmaları değerlendirmiş ve Escurial Kütüphanesi'ndeki tek nüshası ile Dunlop'un neşrini karşılaştırarak eseri yeniden yayımlamıştır (Kazâyâ sekafiyye, s. 11-60; risâle ile ilgili olarak ayrıca bk. a.mlf., Théologiens et juristes de l'Espagne musulmane, s. 233-243). 7. Risâle fi'l-hudûd. Fıkıh usulü kitaplarında geçen terimlere dair olup önce Cevdet Abdurrahman Hilâl tarafından (Revista del Instituto Egipcio de Estudois Islamicos en Madrid: Mecelletü'l-Mahedi'l-Mısrî li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, II, Mad rid 1954, s. 1-37), daha sonra da Nezih Hamâde tarafından Kitâbü'l-Usûl fi'l-hudûd (Beyrut 1392/1973) adıyla yayımlanmıştır. 8. el-Vasıyye li-veledeyh. İki çocuğuna yaptığı bu vasiyeti de Cevdet Abdurrahman Hilâl yayımlamıştır (Revista del Instituto..., III, Madrid 1374/1955, s.

17-46). 9. Füsûlü'l-ahkâm ve beyânü mâ medâ aleyhi'l-amel inde'l-fukahâ ve'l-hükkâm (nşr. M. Ebü'l-Ecfân, Tunus 1985). 10. et-Tadîl ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhârî fi'l-Câmii's-sahîh (nşr. Ebû Lübâbe Hüseyin, I-III, Riyad 1406/1986; bk. el-CÂMİU's-SAHÎH).

Bâcî'nin yazma nüshaları bulunan Sünenü's-sâlihîn (GAL, I, 534), Şerhu's-Sevâdi'l-azam (GAL, I, 183) ve Muhtasaru Müşkili'l-âsâr adlı eserleri de vardır. Sonuncu kitap Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Mûsâ el-Hanefî (ö. 803/1400) tarafından el-Mutasar mine'l-Muhtasar (Haydarâbâd 1317-1318) adıyla ihtisar edilmiştir (bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 293; Serkîs, I, 344).

Müellifin kaynaklarda adları geçen diğer başlıca eserleri de şunlardır : el-Îmâ (el-Müntekaa'nın muhtasarı), el-İntisâr liarâzi'l-eimmeti'l-ahyâr, et-Tebyîn an sebîli'l-mühtedîn, et-Tesdîd ilâ marifeti turuki't-tevhîd, Şerhu'l-Müdevvene, el-Mühezzeb (el-Müdevvene'nin muhtasarı), Firaku'l-fukahâ, en-Nâsih ve'l-mensûh, Tefsîrü'l-Kurân, Tehzîbü'z-Zâhir li'bni'l-Enbârî.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, I, 468; İbn Bessâm eş-Şenterînî, ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1399/1979, III, 94-97; Kadî İyâz, Tertîbü'l-medârik (nşr. Ahmed Bekir Mahmûd), Beyrut 1387/1967, II, 802-808; İbn Beşküvâl, es-Sıla, I, 200-202; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 408-409; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ', XVIII, 535-545; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, III, 1178-1183; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1973-74, II, 64-65; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müzheb, I, 377-385; Dâvûdî, Tabakatü'l-müfessirîn, I, 202-207; Makkarî, Nefhu't-tîb, II, 67-77; Serkîs, Muʿcem, I, 344; Muhammed Mahlûf, Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye, Kahire 1349, I, 120-121; Brockelmann, GAL, I, 183, 534; Suppl., I, 293, 298, 743-747; Sezgin, GAS, I, 130, 461; Müneccid, Muʿcem, I, 40; IV, 58; Abdülmecîd Türkî, Théologiens et juristes de l'Espagne musulmane, Paris 1982, s. 233-243; a.mlf., Münâzarât fî usûli'ş-Şerîati'l-İslâmiyye beyne İbn Hazm ve'l-Bâcî (trc. ve nşr. Abdüssabûr Şâhin), Beyrut 1406/1986, s. 53-83; a.mlf., Kadâyâ sekafiyye min târîhi'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1409/1988, s. 11-60; D. M. Dunlop, "al-Badjı", EI² (İng.), I, 864-865.

Ahmet Özel

İBN MÂKÛLÂ (ابن ماكولا) Ebû Nasr Alî b. Hibetillâh b. Alî el-İclî (ö. 475/1082'den sonra) Muhaddis ve biyografi yazarı.

Aslen Cerbâzkānîli olup 5 Şâban 421'de (8 Ağustos 1030) Bağdat yakınlarındaki Ukberâ'da dünyaya geldi. Doğum tarihi 402 (1011), 420, 422 ve 429 (1038) olarak da zikredilmiştir. Cerbâzkānî ve Bağdâdî nisbeleriyle de anılır. Mâkûlâ vezirler, kadılar yetiştiren Bağdatlı seçkin bir ailenin ismidir. Babası Büveyhîler'den Celâlüddevle'nin vezirliğini yapmış, daha sonra hapsedilmiş ve hapiste ölmüştür. Amcası Hasan b. Ali ile babasının yeğeni Ebû Saîd İbn Mâkûlâ da aynı görevi yapmış, diğer bir amcası Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali Bağdat'ta Şâfiî kādılkudâtı olmuştur. Kendisinin "Sa'dülmelik" ve "Emîr" lakaplarıyla anılmasının sebebi, Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından muhtemelen Horasan ve Semerkant'a elçi olarak gönderilirken bu unvanlarla taltif edilmesidir.

On yaşından itibaren tanınmış hocalardan özel eğitim gören İbn Mâkûlâ yirmi yaşına kadar Kur'an, Arapça, edebiyat, hesap ve hadis dersleri aldı (el-İkmâl, neşredenin girişi, I, 24). Daha sonra tahsilini ilerletmek için Horasan, Mâverâünnehir, el-Cezîre, Dımaşk ve Mısır'a gitti. Akranları arasında hadis bilgisiyle tanındı. Hadis râvilerini ve nahiv ilmini iyi bilmesiyle, ayrıca yazdığı şiirlerle şöhret kazandı. 462'de (1070) Bağdat'a döndü. İbn Mâkûlâ'nın hocaları arasında Hatîb el-Bağdâdî, Büşrâ b. Mesîs el-Fâtinî er-Rûmî, Ahmed b. Muhammed el-Atîkī ve Kādî Ebü't-Tayyib et-Taberî gibi isimler bulunmakta, şeyhi Hatîb el-Bağdâdî, fakih Nasr b. İbrâhim el-Makdisî, Şücâ' b. Fâris ez-Zühlî ve Muhammed b. Tarhân et-Türkî ondan faydalananlar arasında yer almaktadır. Devrin Abbâsî halifesi Muktedî-Biemrillâh onu, Semerkant ve Buhara Meliki Tamgan Han'a kendisine biat etmesini sağlamak üzere elçi gönderdi. Bu görevle Horasan'a birkaç defa gittiği kaydedilmektedir.

İbn Mâkûlâ, doğuya yaptığı son seyahatte Cürcân'da veya Ahvaz'da yahut Kirman'da yanındaki Türk asıllı köleleri tarafından öldürülmüş ve malları gasbedilmiştir. Ölüm tarihi ve yeri hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Güvenilir kabul edilen rivayete göre 475 (1082) yılı başlarında Bağdat'tan ayrılmış ve daha sonra öldürülmüştür. Ölüm tarihi çeşitli kaynaklarda 479 (1086), 486 ve 487 olarak da zikredilmiştir.

İbn Mâkûlâ hadis hâfızı ve ricâl âlimi, rivayetlerine güvenilir bir kişi, gramer bilgisi kuvvetli bir şairdi. Hatîb el-Bağdâdî'den sonra "ikinci Hatîb" diye meşhur oldu. Hâfız Ebû Nasr el-Humeydî, Hatîb el-Bağdâdî'ye bir şey sorduğu zaman titizliği sebebiyle kitaba bakarak cevap verdiğini, İbn Mâkûlâ'ya bir şey sorduğunda ise onun kitaptan okur gibi ezberinden açıklamalar yaptığını söylemektedir. Hatîb el-Bağdâdî, el-Müʾtenif fî tekmileti'l-Muḫtelif ve'l-müʾtelif adlı eserini tenkit etmek üzere İbn Mâkûlâ'nın bir kitap yazdığını öğrenince ona bunun doğru olup olmadığını sormuş, İbn Mâkûlâ da muhtemelen hocasını üzmemek için böyle bir çalışma yapmadığını söylemiş, Tehẕîbü müstemirri'l-evhâm adlı bu çalışmasını hocasının vefatından sonra ortaya çıkarmıştır.

Eserleri. 1. el-İkmâl* fî refʿi'l-irtiyâb ʿani'l-müʾtelif ve'l-muḫtelif mine'l-esmâʾ ve'l-künâ ve'l-ensâb. Güvenilir kaynaklardan sayılan eser Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (I-VI, Haydarâbâd 1962-1967) ve Nâyif Abbas (VII. cilt, Beyrut 1976) tarafından yayımlanmıştır. 2. Tehẕîbü müstemirri'l-evhâm ʿalâ ẕevi'l-maʿrife ve üli'l-efhâm (Tehẕîbü müstemirri'l-evhâm ʿalâ ẕevi't-temennî ve'l-aḥlâm [aʿlâm]). el-İkmâl'in ve Hatîb el-Bağdâdî'nin aynı konudaki eserinin müphem yönlerinin açıklanması ve eksik taraflarının tamamlanması amacıyla kaleme alınan eseri Seyyid Kisrevî Hasan neşretmiştir (Beyrut 1410/1990). Tekmiletü'l-İkmâl adıyla zikredilen eser de (Ziriklî, V, 30) muhtemelen bu kitaptır. İbn Mâkûlâ'nın ayrıca Müfâḫaratü'l-ḳalem ve's-seyf ve'd-dînâr (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1758), Kitâbü'l-Vüzerâʾ (el-İkmâl, I, 549; Safedî, XXII, 280) ve Kitâb fî ʿilmi'l-ḥadîs̱ (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 693) adlı eserleri bulunduğu belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Mâkûlâ, el-İkmâl (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî), Haydarâbâd 1381/1962, I, 549, ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 18-48; a.mlf., Tehẕîbü müstemirri'l-evhâm ʿalâ ẕevi'l-maʿrife ve üli'l-efhâm (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1410/1990, neşredenin girişi, s. 25-35; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), XLIII, 263-265; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XV, 102-111; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 128, 227; İbnü'n-Neccâr, el-Müstefâd (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut 1986, s. 354-357; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, IX, 79; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 305-306; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, III, 393-397; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1201-1207; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 569-578; a.mlf., Düvelü'l-İslâm, Beyrut 1405/1985, s. 250; a.mlf., el-ʿİber, II, 355; Safedî, el-Vâfî, XXII, 280-282; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, III, 110-112; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 123-124, 145-146; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, V, 115-116; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1637, 1758; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 381; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 693; Brockelmann, GAL, I, 435; Suppl., I, 602; GAL (Ar.), VI, 176-178; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VII, 257; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 116, 211-212; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 201, 246; V, 30; Manuela Marin, "Biografias de Andalusies en la obra de Ibn Mākūlā", Actas de las II Jornadas de Cultura Arabe e Islamica (1980), Madrid 1985, s. 353-364; Nuri Topaloğlu, Selçuklu Devri Muhaddisleri, Ankara 1988, s. 99; K. V. Zetterstéen, "İbn Mâkûlâ", İA, V/2, s. 767; J. C. Vadet, "Ibn Mākūlā", EI² (İng.), III, 860-861.

Nuri Topaloğlu

İBNÜ'd-DELÂÎ (ابن الدلائي) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. Enes b. Dilhâs el-Uzrî ed-Delâî (ö. 478/1085) Hadis hâfızı ve coğrafyacı.

4 Zilkade 393'te (4 Eylül 1003) Endülüs'te Meriye (Almeria) yakınlarındaki Delâye (Dalias) köyünde doğdu. Fetihten sonra İber yarımadasına göç eden Yemenli Arap kabilelerinden Uzre'ye mensuptur. Babasının dedesine nisbetle İbn Dilhâs olarak da anılmaktadır. 407'de (1016-17) anne ve babasıyla birlikte Mekke'ye gitmek üzere yola çıktı ve ertesi yılın ramazan ayında oraya ulaştı. Mekke'de sekiz yıl kalarak Ebû Zer el-Herevî'den Buhârî'nin ve Ebü'l-Abbas Ahmed b. Hasan b. Bündâr er-Râzî'den Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerini dinledi. Ebü'l-Kāsım Mühelleb b. Ebû Sufre'den, ayrıca bir kısmı Mekkeli, diğerleri hac için gelen pek çok âlimden hadis ve fıkıh dersleri aldı. 416'da (1025) Endülüs'e dönen İbnü'd-Delâî, Meriye Camii'nde ders vermeye başladı. Aralarında aynı zamanda kendilerinden hadis dinlediği İbn Rüşd, İbn Hazm ve İbn Abdülber en-Nemerî ile Ebû Ubeyd el-Bekrî, Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, Ebû Ali es-Sadefî, Ebû Ali el-Gassânî'nin bulunduğu çok sayıda tanınmış kişi onun talebeleri arasında yer aldı.

Mâlikî mezhebine mensup olan İbnü'd-Delâî güvenilir bir muhaddis, önemli bir coğrafya âlimidir. İber yarımadasının çeşitli bölgelerine seyahatlerde bulunarak bu yerler hakkında bilgi toplamış, kendisine bu yolculuğunda coğrafyacı Ebû Ubeyd el-Bekrî kılavuzluk yapmıştır. Yâkūt el-Hamevî ve Muhammed b. Muhammed el-İdrîsî gibi coğrafyacılar ondan faydalanmış, Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvînî de Âs̱ârü'l-bilâd ve aḫbârü'l-ʿibâd adlı eserinde (meselâ bk. s. 216, 240 vd.) İspanya ve Batı Avrupa ile ilgili coğrafî bilgi verirken onu esas almıştır (Krachkovsky, I, 274). Eserlerinde, çalkantılı mülûkü't-tavâif dönemi (1031-1090) İspanya'sının coğrafî yapısı ile tarihî ve kültürel hareketliliğine ışık tuttuğu kabul edilen İbnü'd-Delâî 19 Şâban 478'de (10 Aralık 1085) Meriye'de vefat etti ve Havz Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. 1. İftiżâżu (İḳtiżâżu) ebkâr evâʾilü'l-aḫbâr. Hadis kitaplarından derlenmiş olup Hz. Peygamber henüz hayatta iken fıkhî hükümlere esas teşkil eden hadislerden meydana gelmiş bir çalışmadır (İbn Hayr, s. 473; Abdülvâhid Zennûn Tâhâ, s. 150). 2. Terṣîʿu'l-aḫbâr ve tenvîʿu'l-âs̱âr ve'l-büstân fî ġarâʾibi'l-büldân ve'l-mesâlik ilâ cemîʿi'l-memâlik. Ahmed b. Muhammed er-Râzî'nin başlattığı, Endülüslü âlimlerin sürdürdüğü tarihî ve coğrafî bilgilerin iç içe verilmesi geleneğine (a.g.e., s. 159) uygun olarak kaleme alınan bu tarihî coğrafya eserinde önce kısaca coğrafî bilgiler verilmiş, ardından genişçe tarihî mâlumat kaydedilmiş, olaylar kronolojik sıraya göre sıralanmıştır. Eserin o dönem için önemli sayılabilecek bir özelliği de esas alınan hicrî tarihlerin gerekli görülen yerlerde milâdî karşılıklarının verilmesidir (a.g.e., s. 161). İbnü'd-Delâî bu çalışmasında daha çok müşâhedelerine dayanmış olmakla birlikte önceki müelliflerin eserlerine de başvurmuş, özellikle İslâm öncesi İspanya tarihine dair konularda Ahmed b. Muhammed er-Râzî'den istifade etmiştir. Endülüs'le ilgili araştırmalar için önemli kaynaklar arasında sayılan eserin bir bölümü Abdülazîz el-Ehvânî'nin tahkikiyle yayımlanmıştır (Madrid 1965). 3. Niẓâmü'l-mercân fi'l-mesâlik ve'l-memâlik. Genel coğrafyaya dair bir risâledir. İbnü'd-Delâî'nin bunlardan başka Delâʾilü'n-nübüvve (Aʿlâmü'n-nübüvve) ile Fehrese adlı eserlerinden de söz edilmiştir (İbn Hayr, s. 430).

BİBLİYOGRAFYA: Humeydî, Cez̠vetü'l-muḳtebis (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, I, 213-217; Sem'ânî, el-Ensâb, V, 389; İbn Hayr, Fehrese, s. 222, 430, 473; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1410/1989, I, 115-117; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis (Ebyârî), I, 242-244; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 522; Kazvînî, Âs̱ârü'l-bilâd, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), bk. İndeks; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 567-568; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 471-480, s. 216-217; Safedî, el-Vâfî, VII, 259-260; el-Ḥulelü's-sündüsiyye, I, 380-382, 404; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 121; I. Krachkovsky, Târîḫu'l-edebi'l-coġrâfiyyi'l-ʿArabî (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1963, I, 273-274; Hüseyin Mûnis, Târîḫu'l-coġrâfiyye ve'l-coġrâfiyyîn fi'l-Endelüs, Madrid 1967, s. 81-96; Abdülvehhâb b. Mansûr, Aʿlâmü'l-Maġribi'l-ʿArabî, Rabat 1403/1983, III, 163-164; Abdülvâhid Zennûn Tâhâ, Dirâsât fi't-târîḫi'l-Endelüsî, Bağdad 1987, s. 147-166; Manuel Sánchez Martinez, "Razī, fuente de al-ʿUḏrī para la España preislamica", Cuadernos de la Historia del Islam, III, Granada 1971, s. 7-23; a.mlf., "La cora de Ilbīra (Granada y Almeria) en los Siglos X y XI, segun al-ʿUḏrī (1003-85)", a.e., VII (1975-76), s. 5-78; Ali Refîî, "İbn Delâyî", DMBİ, III, 511-513.

Thomas B. Irvıng

HEREVÎ, Hâce Abdullah (هواجه عبد الله الهروي) Ebû İsmâîl Abdullāh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî (ö. 481/1089) Mutasavvıf şair ve âlim.

---

2 Şâban 396'da (4 Mayıs 1006) Herat'ın eski kalesi Kûhendiz'de doğdu ve burada yaşadı. "Pîr-i Herât, pîr-i tarîkat, şeyhülislâm, şeyhü'l-Horasân, şeyhüşşüyûh, nâsırü's-sünne, zeynü'l-ulemâ" gibi unvanlarla anılır. Soyu, sahâbeden Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin oğlu Mett'e ulaşır. Met 31 (652) yılında Ahnef b. Kays kumandasında Horasan'a yapılan bir sefere katılmış ve Herat'a yerleşmişti. Herevî'nin babası Ebû Mansûr Muhammed b. Ali Herat'ta doğmuş ve dindar bir çevrede yetişmişti. Esnaflık yapmakla birlikte âlimlerin sohbet meclislerine katılır, vaazlarını dinlerdi. Daha sonra

gittiği Belh'te Ebü'l-Muzaffer Habbâl et-Tirmizî'nin, onun vefatından sonra da Cüneyd-i Bağdâdî'nin tasavvuf anlayışına bağlı bir sûfî olan Şerîf Hamza Akīlî'nin sohbetlerine katılmıştı. Ebû Mansûr'un pîrleri canlılara eziyet etmemeye özen gösterirlerdi. Onların, başka birine gider de onu rahatsız eder diye üzerlerine konan sinekleri bile kovmadıkları, hatta akrebe bile dokunmadıkları rivayet edilir. Herevî'nin kaydettiğine göre aynı anlayışı sürdüren babası bunun abdalların mezhebi olduğunu söylerdi. Ebû Mansûr bir süre sonra dükkânını kapatıp inzivaya çekildi, ardından her şeyini terkederek mürşidi Şerîf Hamza'nın bulunduğu Belh'e gitti ve 430'da (1039) vefat edinceye kadar burada yaşadı.

Herevî ilk öğrenimine Mâlînî Medresesi'nde başladı. Dokuz yaşına girdiğinde Kadı Ebû Mansûr el-Ezdî, Ebü'l-Fazl el-Cârûdî gibi âlimlerin derslerini takip ederek hadis yazmaya başlamıştı. Herevî 300 âlimden hadis tahsil ettiğini, ancak hadis ilminde üstadının Ebü'l-Fazl el-Cârûdî olduğunu belirtir (Arberry, s. 63). On dört yaşına geldiğinde vaaz verecek kadar bilgi sahibi olan Herevî okumaya düşkünlüğünü anlatırken gece gündüz ders çalıştığını, yemek yemeye bile vakti olmadığı için kendisini annesinin yedirip içirdiğini söyler. Medreseye devam ederken 70.000 beyit Arapça şiir ezberlediği yolundaki rivayetler güçlü bir hâfızası olduğuna işaret eder. 300.000 hadisi senetleriyle birlikte ezberlediği bizzat kendisinden rivayet edilirse de Zehebî'nin kaydettiği ve 12.000 hadis ezberlediğine dair yine kendisinden nakledilen rivayet (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 509) daha inandırıcı görünmektedir.

417 (1026) yılında fıkıh ve hadis dersleri almak, şeyhlerle görüşüp sohbetlerine katılmak için Nîşâbur'a giden Herevî (İbn Receb, I, 61) burada tefsir âlimi Ebû Nasr Mansûr Ahmed, Ebû Saîd es-Sayrafî, Ebü'l-Hasan Ahmed es-Sâlifî gibi âlimlerin derslerine devam etti; ayrıca Nâsır el-Mervezî ve Ebû Abdullah İbn Bâkûye eş-Şîrâzî'nin derslerinde bulundu. Ancak Ebû İshak el-İsferâyînî, Rüknülislâm el-Cüveynî, İsmâil es-Sâbûnî gibi âlimlerle Eşʻarî oldukları gerekçesiyle görüşmedi; hatta yine Eşʻarî olduğu için Abdülkerîm el-Kuşeyrî gibi ünlü bir mutasavvıfın meclisine de gitmedi. Aynı yıl Herat'a dönen Herevî Şeyh Amû'nun tekkesine devam etmeye başladı.

Şeyh Amû, çeşitli merkezleri dolaşarak başta Cüneyd-i Bağdâdî'nin halifeleri olmak üzere pek çok kişiyle görüşmüş ünlü bir sûfî idi. Herat'ta yolcular ve yoksullar için inşa ettirdiği bir imarethânesi vardı. Herevî'ye bir baba gibi davranmış, ona gezdiği yerlerde görüştüğü şeyhlere ve menkıbelerine dair geniş açıklamalarda bulunmuş, maddî bakımdan da kendisine destek olmuştu. Herevî Ṭabaḳāt'ında sık sık Amû'dan söz eder. Câmî'nin bildirdiğine göre tasavvufun âdâb ve erkânını da ondan öğrenmiştir (Arberry, s. 71).

Herevî, aslen Sicistanlı olup Herat'ta oturan meşhur vâiz ve âlim Yahyâ b. Ammâr eş-Şeybânî'den hadis ve tefsir dersleri aldı. Yahyâ b. Ammâr Herevî'yi takdir etmiş, onun ileride büyük bir âlim olacağını söylemiş ve ölüm döşeğinde iken yerine onun vaaz vermesini vasiyet etmişti. Herevî de, "Yahyâ b. Ammâr'ı görmemiş olsaydım vaaz etme ve tefsir dersi verme cesaretini kendimde bulamazdım" demiştir (a.g.e., s. 63, 64). Yahyâ b. Ammâr vefat edince Herevî vasiyeti uyarınca onun yerine geçip ders verdi. Abdülcebbâr b. Muhammed el-Cerrâhî'den Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini okuyan Herevî, hadislerle ilgili açıklamalar sebebiyle bu eseri ancak ihtisas sahiplerinin faydalanabileceği Buhârî ve Müslim'in aynı adı taşıyan eserlerine tercih etmişti (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelaʾ, XVIII, 513). İbn Mencûye ve Karrâb gibi hadis hâfızlarından da faydalanan Herevî'nin Ahmed b. Hanbel'in itikadî görüşlerinin ateşli bir savunucusu olmasında hocalarından Ebû Abdullah et-Tâkī es-Sicistânî'nin büyük etkisi vardır. Ayrıca babası ve bazı hocaları da Hanbelî idi; ancak Sicistânî ile görüştükten sonra bu mezhebin katı ve tâvizsiz bir mensubu olmuştur.

423 (1032) yılında hac yolculuğuna çıkan Herevî Nîşâbur'dan sonra Bağdat'a gitti. Bağdat ulemâsıyla, bu arada Ebû Muhammed el-Hallâl ile görüştükten sonra yoluna devam etti. Ancak yol güvenliği bulunmadığından Horasanlı hacılarla geri döndü. Bu sırada Bistâm, Nîşâbur ve Tûs gibi şehirlere de uğradı. Ertesi yıl tekrar hac için yola çıktı. Nîşâbur'da İbn Bâkûye Tekkesi'nde ünlü sûfî Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr ile görüştü, Ebü'l-Abbas el-Kassâb el-Âmülî'yi ziyaret etti. Bu yolculuk esnasındaki en önemli hadise, "tasavvuf yolunda mürşidim" dediği Ebü'l-Hasan el-Harakānî ile karşılaşması oldu. Herevî, yine yol güvenliğinin bulunmaması sebebiyle Rey'den geri dönmek zorunda kaldı. Rey'de hadis hâfızı ve Ehl-i sünnet'in önde gelen âlimi Ebû Hâtim b. Hâmûş ile görüştü. Sultan Mahmûd-ı Gaznevî Rey'i ele geçirince burasını Bâtınîler'den temizlemiş, Ebû Hâtim'den izin almayan hocaların vaaz ve ders vermelerini yasaklamıştı (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 507). İbrâhim el-Havvâs'ın Rey'deki türbesini ziyaret ettikten sonra Herat'a dönen Herevî, daha önce Şeyh Amû'nun tekkesinde defalarca gördüğü Muhammed el-Kassâb ed-Dâmegānî'yi ziyaret etti ve ondan Ebü'l-Abbas el-Kassâb el-Âmülî hakkında bilgi aldı. Herevî, 425 (1033) yılında İsmâil Çiştî ile Nübâzân'a (Nübâdân) gitti. Burada kaldığı kırk gün içinde birçok âlimin katıldığı toplantılarda Harakānî'den öğrendiği tasavvuf anlayışını açıklayarak bu âlimleri derinden etkiledi. Semâ meclislerinde semâ yaptı. Bu sırada kendisine verilen pek çok hediyeden sadece eski bir seccadeyi Herat'a götürdü. Herevî Herat'taki derslerinde şer'î ilimlere ağırlık vermeye ve özellikle hadis okutmaya başladı. 430'da (1039) babası Ebû Mansûr Belh'te vefat etti. Herevî aynı yıl, Mu'tezile ve Eş'arî âlimleri tarafından Mücessime'den olmak ve şeriatın sınırlarını aşmakla suçlanarak Gazneli Sultan Mesud'a şikâyet edildi. Fakat Herevî tutumunun doğruluğu konusunda hükümdarı ikna ederek onun döneminde rahat bir hayat yaşadı. Herat'ta Gazneliler'in hâkimiyeti sona erip Selçuklu döneminin başlaması üzerine bazı kelâm ve fıkıh âlimleri sohbet meclislerini engelleyince Şekîvân'a gitmek zorunda kalan

Herevî, bir süre sonra geri dönerek daha önce başladığı Kur'an tefsiri çalışmasına devam etti. Kur'an'ı tefsir ederken bid'atçı saydığı mezhepleri, özellikle Mu'tezile'yi ve Eş'arîler'i eleştirdi; müteşâbih âyetleri te'vil edenlere şiddetle çattı. Eleştirdiği ulemânın şikâyeti üzerine 438 (1046) yılında tutuklanarak Herat yakınında bulunan Bûşenc'de hapsedildi. Ertesi yıl hapisten çıktıktan sonra Herat'a döndü ve Kur'an'ı yeni baştan tefsir etmeye girişti. Bu sırada her türlü maddî ihtiyacını karşılayan Şeyh Amû ölünce geçim sıkıntısı çekmeye başladı. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in veziri Ebû Nasr'ın Mu'tezilî olması ve Eş'arî âlimlerini baskı altında tutması Herevî'yi de psikolojik olarak rahatlattı. Bu durumdan faydalanarak Kur'an tefsiri ve vaaz etme faaliyetlerine hız verdi. Herat Kadısı Saîd b. Yesâr da kendisine büyük bir saygı gösteriyor, ihtiyaçlarını karşılıyordu. Gazneliler'le mücadele eden Alparslan Herat'a gelince muhalifleri Herevî'yi ona şikâyet ettilerse de bir sonuç alamadılar. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Ebû Nasr'ın yerine Nizâmülmülk'ün vezir olması (456/1064) ve Eş'arî âlimlerine uygulanan baskılara son verilmesi üzerine Herevî tekrar sıkıntılı günler yaşamaya başladı. Şâfiîler ve Hanefîler onu yeni vezire şikâyet ettiler. Muhalifleriyle yaptığı bir tartışmadan galip çıkmasına rağmen aleyhindeki suçlamaların arkası kesilmedi. Ulemâ onu tekrar Nizâmülmülk'e şikâyet etti ve tedbir alınmaması halinde kamu düzeninin bozulabileceği uyarısında bulundu. Bunun üzerine Herevî Nizâmülmülk'ün emriyle Herat'tan Belh'e sürüldü (458/1066). Aynı yılın sonunda sürgün hayatı bitince Herat'a döndü. Alparslan, 459'da (1067) kendisine isyan eden Kara Aslan'ı cezalandırmak için veziri Nizâmülmülk'le birlikte Herat'a uğradığında muhalifleri yine Herevî'yi vezire şikâyet ettiler. Ancak Herevî, Nizâmülmülk'ün huzurunda yapılan tartışmada haklılığını ispatladı. Çeşitli kaynakların kaydettiği bir rivayete göre muhalifleri, seccadesinin altına bakırdan küçük bir put koyup onun Mücessime'den olduğunu ispatlamaya bile kalkıştılar. Fakat yapılan soruşturmada bunun bir komplo olduğu anlaşılınca Herevî'nin sultan nezdindeki itibarı arttı (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 512; İbn Receb, s. 55). 462'de (1070) Halife Kāim-Biemrillâh, Nizâmülmülk'ün aracılığıyla kıymetli hediyeler göndererek Herevî'yi ödüllendirdi. Bundan sonra şöhreti daha da artan Herevî refah içinde yaşadı; Herat'ta vaaz etmeye, tefsir dersleri vermeye ve eser yazmaya devam etti.

Herevî, 473 (1080) yılında görme duyusunu kısmen kaybetmesine rağmen Ebü'l-Vakt Abdülevvel es-Siczî, Ebü'l-Feth Abdülmelik el-Kerruhî ve Muhammed es-Saydalânî gibi talebelerinin yardımıyla ilmî faaliyetlerini aksatmadan sürdürdü. Hatta bundan sonraki yılları daha verimli oldu. Öğrencilerinin isteği üzerine Ṣad Meydân adlı eserini genişleterek 475'te (1082) Menâzilü's-sâʾirîn'i, ardından da Ẕemmü'l-kelâm adlı eserini telif etti. 476'da (1083) Halife Kāim-Biemrillâh Herevî'ye "şeyhülislâm" ve "şeyhüşşüyûh" unvanlarını tevcih etti. Herevî, Ṭabaḳātü'ṣ-ṣûfiyye adlı eserinde gerekli gördüğü düzeltme ve ilâveleri yaptıktan sonra 478'de (1085) esmâ-i hüsnâyı şerhetmeye başladı. Aynı yıl bir kelâm âlimiyle yaptığı tartışmada onu şiddetli bir

şekilde eleştirmesi, ardından da müridlerinin bu âlimi dövüp evini yakmaları üzerine olaydan sorumlu tutularak Herat'tan çıkarıldı. Daha sonra gittiği Bûşenc kasabasından da sürüldü. Nîşâbur ve Merv yoluyla Âmül'e gittiği zaman Belh'e gönderilmesi için Nizâmülmülk'ten tâlimat geldi. Bir süre Belh'te ikamet eden Herevî'nin daha sonra Herat yakınlarındaki Merverrûz'a gitmesine izin verildi. Burada hadis âlimi İmam Ferrâ el-Begavî tarafından karşılandı. 480 (1087) yılında Herat'a dönmesine müsaade edilince yarım bıraktığı tefsirini hızla tamamlamaya çalıştı. Ancak Sâd sûresinin 67. âyetine kadar gelebildi. 22 Zilhicce 481'de (8 Mart 1089) vefat etti. Herat'a 5 km. uzaklıkta bulunan Gazürgâh'ta defnedilen Herevî'nin türbesi Selçuklular zamanında inşa edilmiş, daha sonra Gurlular döneminde Sultan Gıyâseddin Muhammed devrinde Emîr İzzeddin tarafından türbenin yanında bir medrese yaptırılmıştır. Bugünkü muhteşem türbeyi 829 (1426) yılında Şâhruh inşa ettirmiştir (Fikrî Selçûkī, s. 10-12). Herevî'nin Abdülhâdî ve Câbir adlı iki oğlunun kabri de aynı yerdedir. Daha çok tasavvufî hüviyetiyle tanınan Herevî sûfîliğe ilgi duyan bir ailede yetişmişti. Babası Ebû Mansûr sûfîlerle ilişkisi bulunan dindar ve zâhid bir kişiydi, hayatının son yıllarını inzivada geçirmişti. Herevî de küçük yaşta sûfîlerle tanıştı ve onların yaşama tarzını benimsedi. Gezdiği yerlerde zamanın ünlü şeyhleriyle görüştü. Özellikle Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr ile Ebü'l-Hasan el-Harakānî gibi cezbeli ve coşkulu sûfîlerin etkisinde kaldı. Kendisi de onlar gibi şiir söyledi, semâ yaptı. Çağdaş müelliflerden Abdülkādir Mahmûd, Selef tarzı tasavvufun Herevî ile zirveye ulaştığını söyler (el-Felsefetü'ṣ-ṣûfiyye fi'l-İslâm, s. 107). Herevî'nin Selefî ve Hanbelî olduğu doğru olmakla beraber onu Selef tarzı bir tasavvufun temsilcisi saymak yanlıştır. Herevî'nin Hanbelî ve Selefî olması kelâm ilmine, kelâmcılara ve te'vile karşı çıkmasıyla ilgilidir. Bâyezîd-i Bistâmî, Hakîm et-Tirmizî, Zünnûn el-Mısrî, Ebü'l-Hasan el-Harakānî gibi fenâya büyük önem veren cezbeli sûfîlerin görüşünü benimseyen Herevî Ṭabaḳātü'ṣ-ṣûfiyye'de, Hallâc da dahil olmak üzere bütün sûfîlerden saygılı ifadelerle söz eder. Zehebî, onun Menâzilü's-sâʾirîn'de "Allah'tan başkasını görmeme" anlamında mahv ve fenâ haline işaret ettiğini söyler ve, "Bu eseri yazmasaydı daha iyi olurdu" dedikten sonra sahâbe ve tâbiînin bu tür tehlikeli görüşlere, vesveselere dalmadıklarını hatırlatır (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 510). Herevî'ye tasavvuf tarihi kaynaklarında Hereviyye veya Ensâriyye adıyla bir tarikat nisbet edilmekteyse de böyle bir tarikat hiçbir zaman teşekkül etmemiştir.

Ẕemmü'l-kelâm adlı eserinde kelâm ilmini eleştiren Herevî'ye göre vahye teslim olup ona uymak doğruyu bulabilmek için şarttır. İtikadî konularda tartışmaya girmek insanı haktan sapmaya ve neticede helâk olmaya götürür. Bundan dolayı Hz. Peygamber, geçmiş ümmetlerin yaşadığı tecrübeye dikkat çekerek kendi ümmetini bu konuda uyarmış ve bazı kişilerin dinî konuları tartışmak suretiyle müslümanlara zarar vermesinden büyük endişe duyduğunu söylemiştir. Şu halde itikadî konularda derin tartışmalara girişmekten kaçınmak gerekir. Başta bazı sahâbîlerle tabiîn olmak üzere müctehid âlimler kelâm ilmini eleştirip reddetmiş ve yaptıkları te'villerle ümmeti

sapıklığa düşüren kelâmcılardan ilim öğrenmeyi bile câiz görmemişlerdir. Çünkü onların kaynağı zındıkların ve filozofların düşünceleridir.

Herevî'nin benimsediği itikadî görüşler ise şöyledir: Tevhid, naslarda Allah'a isnat edilen sıfatların ispat edilmesiyle gerçekleşir. Dolayısıyla sıfatların iptal edilmesi tevhide ulaşmayı engeller. Nitekim tâbiînden Sâbit el-Bennânî, Humeyd et-Tavîl'in sıfatlara dair nasları yorumlamak gerektiğini ima eden sözlerine şiddetle karşı çıkmıştır. Naslarda Allah'a atfedilen sıfatlara göre O haydır, asla uyumaz, şahıstır ve nefsi vardır; zâtı gökte arşın üzerindedir; sınırlı bir varlıktır, bir yönde bulunur; sûret, nur, yed, vech, ayn, ısba', kadem, kelâm, sem', basar, hervele, nüzûl gibi sıfatları vardır. Kelâm sıfatı ve levh-i mahfûzda bulunan Kur'an mahlûk değildir. Allah mi'rac gecesinde Hz. Peygamber tarafından uyanıklık halinde "baş gözüyle" görülmüştür. Allah'ın sıfatlarını tartışma konusu yapmak yanlıştır, çünkü Resûl-i Ekrem Allah'ın zâtı hakkında düşünmeyi yasaklamıştır (Kitâbü'l-Erbaʿîn fî delâʾili't-tevḥîd, s. 45-91). Herevî, bu görüşleriyle Selef âlimlerine uymakla birlikte onların teşbih ve tecsîmi reddeden fikirlerini zikretmeyi ihmal ettiği gibi teşbih ve tecsîmi andıran tabirler kullanmaktan da sakınmamıştır. Onun bazı rivayetlere dayanarak bütünüyle kelâm ilmine ve kelâmcılara yönelttiği eleştiriler aklî delillerle desteklenmiş değildir.

Herevî, Hanbelî mezhebine sıkı bağlılığı sebebiyle Mu'tezile ve Eş'ariyye kelâmcılarının yanı sıra kelâm usulünü kabul eden Hanefî ve Şâfiî fıkıh âlimlerini de şiddetle eleştirmiş, bu da onun Herat'tan birkaç defa sürülmesine sebep olmuştur. Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr ve Ebü'l-Hasan el-Harakānî gibi şathiyeleriyle ünlü sûfîlere hayran olmasına rağmen hadis ehli ve Selefîler tarafından saygı görmesinin sebebi, Ahmed b. Hanbel'in itikadî görüşlerini benimseyerek kelâmcılara şiddetle karşı çıkmasıdır. Muhaliflerinin aleyhinde konuşmaması için kılıçla tehdit edildiğini, fakat bu tehditlere boyun eğmediğini belirtir (İbn Receb, II, 54). Hanbelî mezhebinden başka diğer bütün mezhepleri eleştirmesi muhaliflerinin sayısını arttırmış, cesareti ve kararlı tutumu, inandıklarını kimseden çekinmeden söylemesi sebebiyle zaman zaman baskı altında tutulmuş, özellikle müteşâbih âyet ve hadislerin te'vil edilmesine karşı çıkmasından dolayı Mücessime ve Müşebbihe'den olmakla suçlanmıştır. Hadis sahasında geniş bilgiye sahip olan Herevî 300 âlimden hadis öğrendiğini, 12.000 hadisi senedleriyle ezbere bildiğini söyler. Zehebî bu hocalardan otuz birinin adını kaydeder ve onun hadis hâfızı olduğunu belirtir. Herevî on yıl boyunca hadis okutmuş, Mü'temen b. Ahmed es-Sâcî, Muhammed b. Tâhir el-Makdisî ve yirmi yıl boyunca kendisinden ayrılmayan müridi Ebü'l-Vakt gibi bazı âlimler ondan hadis rivayet etmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 504).

Arap dili ve edebiyatı alanında da bilgi sahibi olan Herevî'nin en önemli yönlerinden biri müfessirliğidir. Hayatının büyük bir kısmını tefsirle meşgul olarak geçirmiş, seçkin öğrencilerin katıldığı derslerde Kur'ân-ı Kerîm'i birkaç defa tefsir etmiş, bu

konuda bilgisi ve tecrübesi arttıkça tefsir metodunda zaman zaman değişiklikler yapmıştır. Başlangıçta Kur'an'ı tefsir ederken daha önce yazılmış 100'den fazla tefsirden de faydalanmakla birlikte geniş ölçüde hadislere ve İslâm öncesi Arap şiirine dayanıyordu. Kendisine bir âyetin tefsirinin sorulması üzerine o âyetle ilgili olarak Câhiliye dönemi şairlerinden 400 beyit okuduğu rivayet edilir. Fakat daha sonra tefsirde takip ettiği usulü değiştirerek tasavvufî tefsire yönelmiştir. Allah sevgisinden bahseden bir âyeti (el-Bakara 2/165) yorumlamak için uzun bir zaman harcamış, Enbiyâ sûresinin 101. âyetinin tefsiri için 360 toplantı düzenlemişti. Ancak bu alandaki derslerinin öğrencileri tarafından derlenmesinden meydana gelen tefsiri günümüze ulaşmamıştır. Reşîdüddîn-i Meybüdî (ö. 520/1126) Herevî'nin bu tefsirini okuduğunu, fakat özet halinde yazılan eserin anlaşılması zor olduğundan onu şerhettiğini söyler. Meybüdî'nin eseri Keşfü'l-esrâr ve ʿUddetü'l-ebrâr Maʿrûf be Tefsîr-i H̱âce ʿAbdullāh Enṣârî adıyla Ali Asgar Hikmet tarafından neşredilmiş (I-X, Tahran 1331-1339 hş./1952-1960, 1371 hş. 5. bs.), Habîbullah Âmüzgâr da bu eseri Tefsîr-i H̱âce ʿAbdullāh Enṣârî adıyla özetleyerek yayımlamıştır (I-II, yer yok 1970). Keşfü'l-esrâr Meybüdî'nin telifi olmakla birlikte ihtiva ettiği temel fikirlerin Herevî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu hususu genellikle, "Pîr-i tarîkat dedi ki" ifadesiyle eserin müellifi de belirtmektedir. Herevî hâfızasına çok güvendiği ve her şeyden önce inançlarını yaymayı amaç edindiği için bildiklerini ve düşündüklerini kaydetmeye fazla önem vermemiş, olağan üstü hitabet kabiliyetiyle onları şifahî olarak anlatmayı tercih etmiştir. Bu sebeple eserlerinin büyük bir kısmı, anlattıklarının başkaları tarafından tesbit edilmesiyle meydana gelmiştir. Dolayısıyla muhtelif kimseler tarafından ayrı ayrı tesbit edilen bu eserler arasında büyük ölçüde nüsha farkları bulunmaktadır. Arapça ve Farsça'yı aynı derecede bilen Herevî'nin eserlerinde konuları ne olursa olsun edebî bir zevkin mevcut olduğu görülmektedir. Herevî, Arap edebiyatında daha önce başlayan kafiyeli (müsecca') nesri Fars edebiyatına uygulayanların başında yer almaktadır.

Eserleri. A) Tasavvuf. 1. Tabaḳātü's-sûfiyye*. Herevî, Sülemî'nin aynı adı taşıyan Arapça eserini sohbet meclislerinde bazı ilâve ve kısaltmalarla Farsça'ya tercüme etmiş, eser, bu tercümelerin müridleri tarafından not edilmesiyle meydana getirilmiştir. Sülemî'den sonra yaşayan ünlü sûfîleri, özellikle kendi şeyhlerini ve görüştüğü sûfîleri de eserine alan Herevî ayrıca çeşitli konularla ilgili görüşlerini de zikretmiştir. Ṭabaḳātü'ṣ-ṣûfiyye Abdülhay Habîbî (Kâbil 1341 hş.; Tahran 1362 hş.) ve Muhammed Server Mevlâî (Tahran 1362 hş.) tarafından yayımlanmıştır. 2. Ṣad Meydân. 100 tasavvufî makamdan (meydan, menzil) oluşan eserin her makamı ayrıca üç dereceye ayrılmış, bunlara işaret eden âyet ve hadislere kısaca temas edilmiştir. Herevî Bâyezîd-i Bistâmî, Zünnûn el-Mısrî, Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Kettânî gibi sûfîlerin Allah ile sâlik arasında bir makamın bulunduğunu ifade ettiklerini, bütün bu makamları kapsayan muhabbetin de dürüstlük, mertlik ve fenâ olmak üzere üç derecesi olduğunu söyler. Herevî'nin Menâzilü's-sâʾirîn'in telifine temel oluşturan

Ṣad Meydân’ın metnini ilk olarak Serge Laugier de Beaurecueil bir incelemeyle birlikte yayımlamış “Une ébauche persane des ‘Manāzil as-sāʾirīn’: Le Kitābè Ṣad Maydān de ʿAbdallāh Anṣārī” (AIsl., II, Cairo 1954, s. 1-90), daha sonra Abdülhay Habîbî tarafından Ṣad Meydân ez Âmâlî Şeyẖülislâm Ḫâce ʿAbdullāh Enṣârî Herevî adıyla neşredilmiştir (Kâbil 1962). Eseri Münîr Ahmed Hundred Fields Between Man and God adıyla İngilizce’ye tercüme etmiştir (Lahor 1983). Ṣad Meydân’ın Serge Laugier de Beaurecueil tarafından yapılan Fransızca tercümesi, Herevî’nin Menâzilü’s-sâʾirîn ve ʿİlelü’l-maḳāmât’ının Fransızca tercümelerini ihtiva eden Chemin de Dieu (Paris 1988) adlı kitabın içinde de yer almaktadır. 3. Menâzilü’s-sâʾirîn*. Müellifin Ṣad Meydân’dan yirmi yedi yıl sonra müridlerine dikte ettiği eserde sâlikin seyrü sülûk sırasında katetmesi gereken makamlar anlatılmaktadır. Eserin Arapça metni, Beaurecueil tarafından inceleme ve Fransızca tercümesiyle birlikte Les étapes des itinérants vers Dieu (Manāzil al-Sāʾirīn) adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1962). A. G. Revân Ferhâdî kitabın orijinal metnini ve Farsça tercümesini, Herevî’nin ʿİlelü’l-maḳāmât ve Ṣad Meydân adlı eserleriyle karşılaştırıp diğer eserlerinden yaptığı ilâvelerle şerhederek Menâzilü’s-sâʾirîn: Metn-i ʿArabî bâ Muḳāyese bâ Metn-i ʿİlelü’l-maḳāmât ve Ṣad Meydân Tercüme-i Derî-yi Menâzilü’s-sâʾirîn ve ʿİlelü’l-maḳāmât ve Şerḥ-i Kitâb ez-Rûy-i Âs̱âr-ı Pîr-i Herât adıyla neşretmiştir (Kâbil 1961; Tahran 1982). Eserin Arapça, Farsça ve Türkçe birçok tercüme ve şerhi vardır. 4. ʿİlelü’l-maḳāmât. Menâzilü’s-sâʾirîn’de geçen bir meseleyi açıklamak üzere kaleme alınan eserde Herevî tevekkül, sabır, hüzün, havf, recâ, şükür, muhabbet gibi bazı tasavvufî makamları halk ve havas seviyesinde iki aşamalı olarak ele almış, bu ikisi arasındaki farkları belirtmiştir. Eser Beaurecueil tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Mélanges Louis Massignon I, Damascus 1956, s. 153-171). Bu tercüme, Herevî’nin üç eserinin tercümelerini ihtiva eden Chemin de Dieu (Paris 1988) adlı kitapta da yer almaktadır. 5. Münâcât. Herevî’nin dua ve münâcâtları, Keşfü’l-esrâr ve Ṭabaḳātü’ṣ-ṣûfiyye gibi eserlerden derlenerek çeşitli adlar altında yayımlanmıştır. Son derece samimi bir coşkunun ve dinî heyecanın tezahürleri olan bu metinler daha sonra gelişen tasavvuf edebiyatı için örnek teşkil etmiş, Senâî, Attâr, Mevlânâ ve Câmî gibi sûfîler bu münâcâtlardan etkilenmiştir. Münâcâtların ihtiva ettiği fikirlerle Harakānî ve Ebû Saîd-i Ebü’l-Hayr’ın tasavvuf anlayışları arasında büyük benzerlik vardır. Herevî’nin münâcâtları Türk şairleri üzerinde de etkili olmuştur (Ali Milânî, “Teʾşîr-i Ḫâce ʿAbdullāh-ı Enṣârî ber Edebiyyât-ı Ṣûfiyâne-i Türkî”, Âşinâ, I [1995], s. 15-20). İlk olarak 1924 yılında Berlin’de yayımlanan münâcâtların (nşr. Şirket-i Mahdûdeh-i Kāviyânî) İran’da çeşitli tarihlerde birçok baskısı yapılmıştır. En son ve en geniş neşirleri ise Muhammed Âsaf Fikret (Kâbil 1335/1976), Hâmid Rabbânî (Tahran 1361 hş.) ve Sebzali Alîpenâh (Tahran 1989) tarafından gerçekleştirilmiştir. Münâcâtları Sir Jogendra Sing The Invocations of Shaikh Abdullāh Ansārī (London 1939), L. Morris ve R. Sarfeh Munājāt: the Intimate Prayers of Khwājah ‘Abd Allāh Ansārī (New York 1975), Wheeler M. Thackston

Kwāja Abdullāh Ansārī: Intimate Conversations (New York 1978) adlarıyla İngilizce'ye çevirmişlerdir. 6. Muḫtaṣar fî âdâbi'ṣ-ṣûfiyye. Sûfîlerin hırka giyme, yeme içme, semâ gibi konularda uymaları gereken kuralları anlatan eser Beaurecueil tarafından "Un opuscule de Khawāja ʻAbdallāh Ansārī concernant les bienséances de soufis" adıyla yayımlanmıştır (BIFAO, LIX [1960], s. 203-228). 7. Kenzü's-sâlikîn. Akılaşk, gece-gündüz gibi karşıt kavramların birbirine üstünlükleri konusunda münazara tarzında yazılan eserin adı bazı yazma nüshalarında Zâdü'l-ʿârifîn olarak kaydedilmiştir. Eserin mukaddimesiyle "ʿAḳl u ʿIşḳ", "Münâẓara-i Şeb u Rûz", "Każâ vü Ḳader", "Fażîlet-i Şeb" adlı bölümlerini Tahsin Yazıcı bir inceleme yazısıyla birlikte yayımlamıştır (ŞM, I [1956], s. 59-70; III [1959], s. 25-49; IV [1961], s. 87-96; V [1963], s. 131-144). Kenzü's-sâlikîn'in "Şeb u Rûz" başlıklı bölümü bazı kısaltma ve ilâvelerle birlikte Fasîh Ahmed Dede tarafından (nşr. Muhammed Lebîb, İstanbul 1278), eserden alınan bazı parçalar ise Mebâliğu'l-hikem adıyla şair Nevres tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (nşr. Ebüzziyâ Tevfik, İstanbul 1302). Nevres, eseri Herevî'nin Ey Dervîş adlı kitabından tercüme ettiğini söylüyorsa da çeviri, başta Kenzü's-sâlikîn olmak üzere Herevî'nin diğer eserlerinden derlenerek meydana getirilmiştir. Nevres'in Herevî'yi eski Nakşibendiyye meşâyihinden göstermesi de (s. 15) doğru değildir. Kenzü's-sâlikîn, Resâʾil içinde (aş. bk.) ve ayrıca Zâdü'l-ʿârifîn adıyla yayımlanmıştır (Tahran 1974). 8. Maḳālât fi'l-mevʿiẓa li-Niẓâmilmülk. E. Berthels tarafından yayımlanan risâle (Bulletin de l'Académie des Sciences des l'URSS, 1926, XX, 1139-1150), Berthels'in Taṣavvuf ve Edebiyyât-ı Taṣavvuf (trc. Sîrûş İzdî, Tahran 1354 hş.) adlı eserinde de yer almaktadır (s. 399-411). 9. Risâle-i Mufâṣṣala ber Fuṣûl-i Çihl ü Dû der Taṣavvuf. Kırk iki bölümden meydana gelen eserde çeşitli tasavvufî meseleler açıklandıktan sonra her bir mesele için bir velînin hayatı örnek olarak anlatılmıştır. Risâlenin bilinen yegâne nüshası Murad Molla Kütüphanesi'ndedir (nr. 1760, vr. 1b-160b). 10. Rubâʿiyyât. Câmî, Herevî'nin 6000'den fazla Arapça şiiri olduğunu söyler (Nefeḥât, s. 371); ancak bu şiirlerin pek azı günümüze kadar gelebilmiştir. Kâtib Çelebi, onun üç adet Farsça divanı olduğunu kaydetmekteyse de bunların hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Herevî'nin çeşitli eserlerde yer alan rubâîleri Mahmûd Müdebbirî tarafından derlenerek yayımlanmıştır (Tahran 1361 hş.).

Herevî'nin Dil ü Cân (Suʾâl-i Dil ez Cân), Kenzü's-sâlikîn, Vâridât, Ḳalendernâme, Heft Ḥisâr, Meḳūlât, Maḥabbetnâme ve İlâhînâme adlı risâleleri Sultan Hüseyin Tâbende Gunâbâdî tarafından Resâʾil-i H̱âce ʿAbdullāh Enṣârî adıyla yayımlanmıştır (Tahran 1319 hş./1940). Risâleleri daha sonra Vahîd-i Destgirdî Resâʾil-i Câmiʿ-i ʿÂrif-i Ḳarn-ı Çehârum-i Hicrî H̱âce ʿAbdullāh Enṣârî (Tahran 1347 hş./1968), Muhammed Şirvânî de Resʾâil-i H̱âce ʿAbdullāh Enṣârî (Tahran 1352 hş.) adlarıyla neşretmişlerdir. M. Cevâd Şerîat'ın Süḫanân-ı Pîr-i Herât adlı derlemesinde (Tahran 2536/1977, 1365 hş.) Dil ü Cân, Vâridât, İlâhînâme, Ḳalendernâme ve Perde-yi Ḥicâb (Meḳūlât) adlı risâlelerin yanı sıra Herevî'nin Keşfü'l-esrâr'daki sözlerinin

derlenmesinden meydana gelen “Menḳūlât-ı Meybüdî” adlı bir metin de yer almaktadır.

B) Kelâm. 1. ¬emmü’l-kelâm* ve ehlih. Herevî’nin Selef yolunu ve sünneti yüceltmek, re’y ve kıyas yöntemleriyle kelâm ilmini ve bid‘atçılığı kötülemek için kaleme aldığı eser Semîh Dugaym tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1994). 2. Kitâbü’l-Erbaʿîn fî delâʾili’t-tevḥîd. Herevî, Allah’a nisbet edilen isim, fiil ve sıfatlarla ilgili kırk hadisi senedleriyle birlikte kaydettiği bu eserinde daha önce aynı konularda görüş bildiren âlimlerin fikirlerini aktarmakla yetinmiş, kendisi bir yorum yapmamıştır. Eser Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî tarafından yayımlanmıştır (yer yok, 1404/1984).

Herevî’nin Ẕemmü’l-kelâm’da zikrettiği Menâḳıbü Aḥmed b. Ḥanbel, Tekfîrü’l-Cehmiyye, Kitâbü’l-Ḳaderiyye, Kitâbü’l-Fârûḳ fi’ṣ-ṣıfât, Kitâbü’l-Ḳavâʿid ve Menâḳıbü ehli’l-es̱er adlı eserleriyle kaynaklarda yer alan el-Erbaʿûn fi’ṣ-ṣıfât ve el-Erbaʿûn fi’s-sünne adlı kitapları günümüze ulaşmamıştır. Hellmut Ritter’in Herevî’ye isnat ettiği (“Philologika VIII”, Isl., XXII [1935], s. 100), Yûsuf ve Zelîhâ kıssasını anlatan Enîsü’l-mürîdîn ve şemsü’l-mecâlis adlı eserin ona aidiyeti tartışmalıdır (R. Levy, JRAS, 1929, s. 103-106; Herevî’nin eserlerinin yazma nüshaları için bk. Ritter, aynı makale).

BİBLİYOGRAFYA:Hâce Abdullah Herevî, Kitâbü’l-Erbaʿîn fî delâʾili’t-tevḥîd (nşr. Ali el-Fukayhî), [baskı yeri yok] 1404/1984, s. 45-91; Ali b. Hasan el-Bâharzî, Dümyetü’l-ḳaṣr (nşr. Abdülfettâh M. Hulv), Kahire 1971, II, 888; İbn Ebû Ya‘lâ, Ṭabaḳātü’l-Ḥanâbile, II, 247, 400; İbnü’l-Cevzî, el-Muntaẓam, IX, 44-45; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, X, 168; Nizâmülmülk, Siyâsetnâme (Bayburtlugil), s. 188-189; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XVIII, 503-518; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, III, 1183-1191; a.mlf., Düvelü’l-İslâm (nşr. Fehîm M. Şeltût - M. M. İbrâhim), Kahire 1974, II, 10; Sübkî, Ṭabaḳāt, IV, 272-273; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 135; İbn Receb, ez-Zeyl ‘alâ Ṭabaḳāti’l-Ḥanâbile, Dımaşk 1951, I, 64-81; Süyûtî, Ṭabaḳātü’l-müfessirîn, Leiden 1835, s. 25; Câmî, Nefeḥat, s. 318, 372; Lâmiî, Nefehât Tercümesi, s. 369-372; Dâvûdî, Ṭabaḳātü’l-müfessirîn (nşr. A. Moursinge), I, 249; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, III, 365; Harîrîzâde, Tibyân, I, vr.104a; III, vr. 247b-252a; Fikrî Selçûkî, Gâzurgâh, Kabil 1341, s. 10-12; Nühṣadümîn-i Sâl-i Vefât-ı Ḫâce ʿAbdullāh Enṣârî-yi Herevî, Kâbil 1962; S. de Laugier Beaurecueil, Khwādja ‘Abdullāh Ansārī: 396-481h./1006-1089, Mystique hanbalite, Beyrut 1965; a.e.: Sergüzeşt-i Pîr-i Herât (trc. A. G. Revân Ferhâdî), Tahran 1360hş./1981; a.mlf., “Les références bibliques de l’itinéraire spirituel chez Abdullah Ansari”, MIDEO, I (1954), s. 9-38; a.mlf., “La place prochain dans la vie spirituelle d’après Abdallah Ansari”, a.e., II (1955), s. 5-70; a.mlf., “Ansariyyat”, a.e., II (1955), s. 313-320; a.mlf., “Esquisse d’un biographie de Khawaja Abdullah Ansari”, a.e., IV (1957), s. 95-140; V (1958), s. 47-119; a.mlf., “La neuvième centenaire de la mort d’Ansari”, a.e., VII (1963), s. 218-229; a.mlf., “Le millenaire lunaire de la naissance de Khawaja ‘Abdullah Ansari Harawi”, a.e., XIII (1977), s. 305-314; a.mlf., “Anṣārī”, EI² (İng.), I, 515-516; a.mlf., “ʿAbdallāh al-Anṣārī”, EIr., I, 187-190; Abdülkâdir Mahmûd, el-Felsefetü’ṣ-ṣûfiyye fi’l-İslâm, Kahire 1966; M. Saîd Abdülmecîd el-Efgānî, ʿAbdullāh el-Enṣârî el-Herevî: Mebâdiʾühû ve ârâʾühü’l-kelâmiyye ve’r-rûḥiyye, Kahire 1968; Storey, Persian Literature, I/2, s. 924-927; Schimmel, Mystical Dimensions of Islam, s. 89-90; Beşir Herevî - Ali Asgar, Maḳāmât-ı Ḫâce ʿAbdullāh Enṣârî, Kâbil 1976; Safâ, Edebiyyât, II, 882-889, 911-915; Abdülhüseyn-i Zerrinkûb, Dünbâle-i Cüstücû der Taṣavvuf-i Îrân, Tahran 1369 hş., s. 73-80; A. G. Ravan Farhadi, “The Hundred Grounds of ‘Abdullāh Anṣārī (d. 448/1056) of Herāt”, Classical Persian Sufism: From Its Origins to Rumi (ed. L. Lewisohn), London 1993, s. 381-399; a.mlf., Abdullāh Ansārī of Herat, London 1996; W. Ivanow, “Tabaqat of Ansari in old Language of Herat”, JRAS (1923), s. 1-34, 337-382; R. Levy, “A Prose Version of Yusuf and Zulaikha Legend, Ascribed to Pīr-i Ansār of

Harat", a.e. (1929), s.103-106; H. Ritter, "Philologika, VIII", Isl., XXII (1935), s. 89-101; A. J. Arberry, "Jami's Biography of Ansari", IQ, VII/3-4 (1963), s. 57-82; Ahmed Ateş, "'Abdallāh al-Ansārī'nin Kitāb oamm al-Kalām wa Ahlih Adlı Eseri", ŞM, V (1965), s. 45-50; a.mlf., "Abdallah al-Ansari'nin Ölümünün 900. Yıldönümü Dolayısıyla Kabul ve Herat'ta Yapılan Anma Töreni", a.e., V (1965), s.191-194; A. S. Bazmee Ansari, "Khwaja Abd Allah al-Ansari al-Harawi", HI, V/3 (1982), s. 31-52; Mürsel Öztürk, "Hâce Abdullah Ensarî'nin Tasavvufî Görüşleri", 2DTCF Ortadoğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümü Dergisi, V, Ankara 1992, s. 21-32.

Tahsin Yazıcı - Süleyman Uludağ

HABBÂL (الحبّال) Ebû İshâk İbrâhîm b. Saîd b. Abdillâh el-Habbâl (ö.482/1090) Mısırlı hadis hafızı.

391'de (1000-1001) doğdu. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. İbn Hayyûn diye tanınan Mısır kadısı Muhammed b. Nu'man el-Kayrevânî'nin mevlâ*sı olduğu için Nu'mânî, kitap ticareti yaptığı için Kütübî nisbeleriyle anılmıştır. Kendisine "kürkçü" anlamına gelen Ferrâ' ve "iplikçi" anlamındaki Habbâl lakaplarının niçin verildiği bilinmemektedir.
Zehebî onun hocalarını zikrettikten sonra ilim tahsili için seyahat etmediğini, ancak herhalde hac maksadıyla Mekke'ye gittiğini, burada bazı âlimlerle görüştüğünü belirtmiştir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 496, 498). İbn Tağriberdî ise birçok ilmi tahsil ettiğini ve bu sebeple bazı ülkeleri dolaştığını kaydetmiştir (en-Nücûmü'z-zâhire, V, 129). 300'den fazla hocadan faydalandığı (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 498) göz önünde bulundurulduğunda tahsilini ilerletmek için seyahate çıkmış olması ihtimali kuvvet kazanmakta, bu görüşü benimseyen Selâhaddin el-Müneccid de o dönemde hadis ilminin yurdu sayılan Irak'a gitmiş olabileceğini ileri sürmektedir.

Habbâl başta Abdülganî el-Ezdî olmak üzere Ahmed b. Abdülazîz b. Sersâl ile Ebû Sa'd el-Mâlinî, Ebû Nasr es-Siczî, Münîr b. Ahmed el-Haşşâb ve Muhammed b. Fazl b. Nazîf gibi âlimlerden hadis öğrendi. Kendisinden de İbn Mâkûlâ, Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, Atâ b. Hibetullah el-İhmîmî ve Mâristan kadısı diye tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbâki el-Bağdâdî rivayette bulundu. Hatîb el-Bağdâdî ve Ebû Ali es-Sadefî gibi âlimler ise ondan icâzet yoluyla hadis rivayet ettiler. Ancak Habbâl, icâzet yoluyla rivayet ederken söze "ahberenâ" (bize haber verdi) veya "haddesenâ" (bize rivayet etti) ifadeleriyle başlamayı uygun görmez, rivayete "ecâze lenâ fülânün" (bize filan kişi icazet verdi) diye başlanmasını tavsiye ederdi.

İbn Mâkûlâ'nın sika kabul ettiği, İbnü'l-Kayserânî'nin de sika bir hadis hafızı olduğunu belirttiği Habbâl, hayatının son yıllarında Bâtınîler (Benû Ubeyd) tarafından hadis rivayetinden ve icâzet vermekten menedildi; sürekli tehdit ve baskı altında tutuldu. Nitekim Ebû Ali es-Sadefî onu ziyaret etmek istediğinde kendisinden hiçbir şey okuyup dinlememek ve icâzet almamak şartıyla buna izin verildiğini, konuşmaya başladıklarında ise kötü niyetle gönderilmiş bir kişi olabileceği endişesiyle sorduğu

soruları ilgisi olmayan cevaplarla geçiştirdiğini, kendisinin Endülüslü bir hacı adayı olduğunu açıklaması üzerine sözle icâzet verdiğini, fakat daha fazla konuşmak istemediğini belirtmiştir (bk. Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 497). Mâristan kadısı Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbâki 476'da (1083-84) kendisinden hadis dinlediğine göre yasaklamanın bu tarihten sonra olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda bu yasağın sebebi zikredilmemekle birlikte Ebû Ali es-Sadefî'ye ait rivayeti kaydeden Zehebî'nin, bu rivayetin hemen ardından devrin idarecilerine beddua ettiğine, onların sünneti öldürüp Râfızîliği ve sapıklığı ihya ettiklerini söylediğine, Habbâl'in devrinin de Râfızîliğin ve ashaba sövmenin yaygınlaştığı (İbn Tağrîberdî, V, 3) Müstansır-Billâh el-Fâtımî dönemi (1036-1094) olduğuna bakılırsa bunun temelinde siyasî sebeplerin ve mezhep taassubunun bulunduğu ortaya çıkar.

Geçimini kitapçılık yaparak sağladığı için pek çok değerli esere sahip olduğu belirtilen Habbâl, 6 Zilkade 482'de (10 Ocak 1090) Mısır'da vefat etti. Bu tarihin Şevval 482 (Aralık 1089) olduğu da ileri sürülmüştür.

Eserleri. Habbâl'in günümüze ulaşan tek eseri Cüzʾ fîhi veleyâtü ḳavm mine'l-Mıṣriyyîn ve nefer sivâhüm min sene ḫams ve sebʿîn ve s̱elâs̱e miʾe adlı kitabıdır. Yıl esasına göre tertip edilen eserde 375-456 (985-1064) yılları arasında vefat eden 409 hadis âliminin -çok defa sadece vefat tarihleri belirtilerek- kısa biyografilerine yer verilmiştir. Eserin Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan (Mecmua, nr. 78; Umumi, nr. 3814, vr. 213a-224a) tek yazma nüshası Selâhaddin el-Müneccid tarafından neşredilmiş (MMMA, II/2 [Kahire 1376/1956], s. 292-338), ayrıca Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd eseri Vefeyâtü'l-Mıṣriyyîn adıyla yayımlamıştır (Riyad 1408/1988). Bazı müteahhir kaynaklarda (meselâ bk. Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 9) Habbâl'e nisbet edilen Vefeyûtü'ş-Şüyûḫ adlı kitabın da aynı eser olması muhtemeldir. Kaynaklarda Habbâl'in Süfyân b. Uyeyne'ye ait âlî hadisleri topladığı zikrediliyorsa da bu eserin günümüze ulaştığına dair bir bilgi yoktur.

BİBLİYOGRAFYA:Habbâl, Cüzʾ fîhi vefeyâtü ḳavm mine'l-Mıṣriyyîn ve nefer sivâhüm min sene ḫams ve sebʿîn ve s̱elâs̱e miʾe (nşr. Salahaddin el-Müneccid, MMMA, II/2 içinde), Kahire 1376/1956, nâşirin mukaddimesi, s. 286-295; İbn Mâkûlâ, el-İkmâl, II, 379; Zehebî, Teẕkiretü'l-huffâẓ, III, 1191-1196; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 495-503; Safedî, el-Vâfî, V, 355; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, V, 3, 129; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 353-354; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 2019; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 366; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 9; Brockelmann, GALSuppl., I, 572.

Tayyar Altıkulaç

SERAHSÎ, Şemsüleimme (شمس الأئمة السرخسي) Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090 [?]) el-Mebsûṭ adlı eseriyle tanınan Hanefî fakihi.

Adı kitaplarının dîbâcelerinde yukarıda yazılan şekilde geçmektedir; genç bir çağdaşı olan Necmeddin en-Nesefî, Zehebî ve onu izleyen kaynaklar da ismini böyle kaydeder.

Bundan dolayı Kureşî dahil birçok klasik tabakat müellifinin ve bunlardan alarak Heffening ile (EI, IV, 159) Calder'ın (EI² [İng.], IX, 35-36) zikrettiği Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl şeklindeki şecere yanlıştır. İbn Fazlullah el-Ömerî'nin Serahsî'nin adını Hasan b. Ahmed diye vermesi de müstensih hatası olmalıdır. Serahsî ikinci Şemsüleimme unvanıyla tanınırdı; bu unvanı taşıyan ilk kişi hocası Halvânî idi. Eserlerinin sayısı bakımından şüphesiz en büyük müslüman fakihlerinden biridir. Keyfiyet yönünden İbn Kemal (Risâle, vr. 308b) onu Ebû Hanîfe ve Şeybânî'den hemen sonra Hassâf, Tahâvî, Kerhî ve Halvânî ile birlikte üçüncü sıradaki müctehidler tabakasına koymaktadır. Nisbesinin de gösterdiği gibi Serahsî bugün Türkmenistan-İran sınırında bir kasaba olan Serahs'ta veya civarında doğmuştur. Onun Türk soyundan geldiğine dair açık bir delil yoksa da Buhara'da tahsil görmüş, sonra ders vermiş olduğuna, eserlerini Özkent (Uzcend) Hapishanesi'nde yazdığına ve hayatının son yıllarını Mergīnân'da (Fergana) geçirdiğine bakılırsa kendisi Karahanlılar Devleti âlimleri arasında yer almalıdır. Yazılarında yalnız Arapça'yı kullanırdı; bazı fıkıh meselelerini izah etmek için çağdaşı diğer Orta Asya fakihleri gibi arada bir Arapça terimlerin Farsça karşılıklarını vermesi İranlı olduğunu göstermez, çünkü o dönemde Farsça, şehirlerde aydınların kullandığı iki dilden biriydi. Birçok defa bulûğ çağı vb. meseleler münasebetiyle Türkler'den bahsetmiştir ki bu da onun İranlı olmaktan ziyade Türk olarak kabul edilmesinin daha uygun olacağını gösterir. En eski biyografi müellifleri doğum yılını zikretmez. Nisbeten yeni olan müellifler Abdülhay el-Leknevî (Şerḥu'l-Hidâye, Leknevî'nin mukaddimesi, I, 37) ve Fakīr Muhammed Cehlemî (Ḥadâʾiḳu'l-Ḥanefiyye, s. 205) kaynak vermeden Serahsî'nin 400 (1009-10) yılında doğduğunu ve on yaşında ticaret maksadıyla Bağdat'a gitmiş olan babasına refakat ettiğini söyler. Leknevî, daha meşhur bir biyografi ansiklopedisi olan el-Fevâʾidü'l-behiyye'sinde onun hayatı hakkında ayrıntılı bilgiye yer vermesine rağmen doğum tarihini açıkça bildirmemektedir. Bununla beraber Serahsî'nin biyografisiyle ilgili başka veriler için okuyucuyu eski yazılarına havale eder ki bu da vermiş olduğu doğum tarihini teyit ettiğini gösterir; aksi takdirde daha önce yapmış olduğu yanlışı düzeltebilirdi. Serahsî'nin ölüm tarihi için biyografik eserler umumiyetle 483 (1090-91) yılını zikreder. Bazıları "[4]90 yılına doğru" ve "500 yılına doğru" gibi daha müphem ifadeler kullanırsa da bunlar kesin olan tarihi nakzetmez. Yalnız Abdülhay el-Leknevî (Şerḥu'l-Hidâye, Leknevî'nin mukaddimesi, I, 37-38) kaynağını belirtmeden, "Cemâziyelevvel 494'te (Mart-Nisan 1101) öldü, fakat 483 yılında öldüğü de söylenir" ifadesini kullanır. Bu ihtilâf İstanbul kütüphanelerindeki yazma eserlerine de yansımıştır ki bunların bazıları bir tarihi, diğer bazıları öteki tarihi teyit eder. Ancak biyografisini yazanlardan İbn Kutluboğa ve Kefevî'nin, "Kendisi hapishaneden çıkarıldığı zaman hayatının sonuna doğru Fergana'ya gitmiştir" demeleri 483 yılını desteklemektedir. Serahsî Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr'inde bu mesut hadisenin 480'de (1087) vukua geldiğini ve hemen Mergīnân'a giderek hapishanede başlamış olduğu eserinin geri kalan kısmını burada tamamladığını söyler.

Hocası Halvânî derslerini Buhara'da veriyordu. Kaynaklara göre sonraları bu meşhur fakihin parlak bir halefi olan Serahsî uzun yıllar bu derslerde bulunmuştur. Kefevî, İtkānî'den naklen fıkıh silsilesini şu şekilde vermektedir: Abdülazîz el-Halvânî - Ebû Ali en-Nesefî - İmam Muhammed b. Fazl el-Buhârî - Abdullah b. Muhammed b. Ya'kūb es-Sebezmûnî - Ebû Abdullah b. Ebû Hafs el-Kebîr - Ebû Hafs el-Kebîr - Muhammed b. Hasan - Ebû Hanîfe. Serahsî, Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr'inin önsözünde Şeyhülislâm Ebü'l-Hasan es-Suğdî ile Ebû Hafs Ömer b. Mansûr el-Bezzâz'dan ders gördüğünü açıkça söylemektedir. Bu iki fakih devletler hukukunda otorite ve bu mevzuda Şeybânî tarafından yazılmış olan eser konusunda uzmandı. Suğdî'nin daha Serahsî'nin aklına gelmeden çok önce Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr adlı bir eser kaleme almış olduğu bilinmektedir. Serahsî'nin derslerinde ne kadar talebe bulunduğu belli değildir; kaynaklar en meşhur birkaç ismi kaydetmiştir: Buhara'da uzun yıllar hem dinî hem siyasî olarak önemli görevler üstlenen bir aile olan Âl-i Burhân'ın kurucusu Burhânü'l-eimme Abdülazîz b. Ömer b. Mâze, Kādîhan'ın dedesi Mahmûd b. Abdülazîz el-Özcendî, el-Hidâye yazarı Mergīnânî'nin anne tarafından dedesi Ebû Hafs Ömer b. Habîb, Rükneddin Mes'ûd b. Hüseyin el-Küşânî, Osman b. Ali el-Bîkendî ve Şerḥu's-Siyeri'l-kebir'i nakletmiş olan Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî.

Hapis Hayatı. Serahsî'nin biyografisini yazan en eski müellif olan İbn Fazlullah el-Ömerî Mesâlikü'l-ebṣâr'ında (VI, 65-66) Serahsî'nin büyük bir kelâm âlimi, fakih, fıkıh usulü uzmanı ve münazara üstadı olduğunu belirtmektedir. Çağdaşları ile tartışmaları bir iz bırakmamış ve günümüze kadar gelmemişse de onun uzun yıllar hapiste kalmasının hükümetin zıddına giden hukukî-siyasî meselelerde sarsılmaz düşüncelerinden başka bir sebebi bulunmadığını söylemek yerinde olacaktır. Hapishanede iken kaleme aldığı, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin bir eseri üzerine yazdığı notlardan oluşan Nüket'in hâtimesinde bizzat kendisi hapsedilme sebebini üstü kapalı biçimde şu şekilde kaydetmektedir: "Bunlar Muhammed'in Ziyâdâtü'z-ziyâdât'ının ibareleri üzerine düşününce aklıma gelenler ve onun fıkhından anladıklarımdır; nasihat amacıyla söylediğim bir söz sebebiyle hapisteyken kurtuluş ümidim kalmayınca imlâ ettim ..." (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1385, vr. 429b; Cârullah Efendi, nr. 679, vr. 137b). Serahsî Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr'de kendisini sultanın hapse attığını ve buna bazı zındıkların sebep olduğunu belirtmektedir. Hapishane yaşantısına ait bir biyografi kaydında (el-Mebsûṭ, XII, 108) şöyle der: "Ailesinden, çocuklarından ve hatta kitaplarından uzaklaştırılmış olan kimsenin dikte ettirdiği ..." Biyografisini yazanlar bundan hapisten kurtulmasından sonra da bahsetmez. Sonraları yalnız Özkent Kalesi'nde hapsedilmesinden sebepleri hakkında hiçbir tafsilât verilmeden söz edilir. Serahsî eserlerinin hemen hepsini bu devirde kaleme almıştır. Çeşitli eserlerinin önsözleri veya hâtimelerinde, hatta bazılarının içinde Özkent Kalesi'nde hapiste iken dikte ettirdiği ve nihayet buradan çıkarılınca

Mergīnân'da yerleştiği açıkça ifade edilir (Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr, neşredenin girişi, lv. 3, 7, 9).

Heffening, Serahsî hakkındaki bir hikâyeden bahsederek şunları söylemektedir (EI, IV, 159): "Sonra Özkent'te Karahanlı sarayına gitti. Galiba, iddete riayet etmeden âzatlı ümmüveledlerini başkaları ile evlendirmiş olan emîrin bu hareketini ulemâ arasında yalnız kendisi gayri meşrû gösterdi." Bu hikâye tarihî bir gerçek olarak kabul edilip kaynaklara başvurulmadan tekrar edilmektedir. Gerçekte Heffening'in bildikleriyle onun elde edemediği kaynaklar bu olayın Serahsî'nin hapisten çıkarılmasından sonra meydana geldiğini, söz konusu emîrin (veya valinin) Serahsî'ye kızmak şöyle dursun onun geniş bilgisine hayran kaldığını ittifakla bildirmektedir. Ayrıca emîr başkasının bir câriyesiyle bizzat evlenmek istememişti ki Serahsî'nin aksi kanaatine gücenmiş olsun. Aksine emîr câriyelerini âzat etmeyi ve bunları zevce olarak isteyen kimselere vermeyi arzu ediyordu. Bazı yeni âlimler, onun hapse atılmasının sebebi olarak kötü ruhlu bir devlet adamı olan Ebû Nasr Ahmed b. Süleyman el-Kâsânî'yi düşünmüşlerdir. Bu zat önceleri başkadı idi, ardından vezir oldu, daha sonra hükümdar tarafından idam edildi. Kâsânî Batı Karahanlılar'ın veziriydi; 467 (1074-75) yılında veya kısa bir zaman önce Serahsî'nin hapsedildiği yer olan Doğu Karahanlılar'ın başşehri Özkent'in bu hükümdarların batı kollarının işgali altında bulunduğunu gösteren yeni veriler bulunmuştur (Federov, sy. 165 [2000], s. 2). Şehâbeddin el-Mercânî, Ġurfetü'l-ḫavâḳīn'inde (s. 27 vd.) Şemsülmülk Nasr'ın 461'de (1069) fakih İsmâil b. Ahmed es-Saffâr'ı öldürdüğünü ve Serahsî'yi hapse atanın da o olduğunu söyler ki bu rivayet doğru görünmektedir. Serahsî ancak 480 (1087) yılında hapisten çıkmıştır. Bu zamana kadar Hızır Han (1079-1080) ve Ahmed Han (1081-1089) adlı iki hükümdar tahta geçmişti. Üç hükümdar döneminde devam eden bir hapis için bir câriye ile yeniden evlenmekten daha ciddi bir sebep olmalıdır. Ancak Mercânî de bu haberin kaynağını zikretmemektedir. Heffening, Serahsî'yi hapse atan hakanın Hasan olduğunu kaydeder; aynı makalenin devamında nihayet serbest bırakılınca eserini Mergīnân'da Emîr Hasan'ın sarayında tamamladığını söyler. Hakan Hasan ile Emîr Hasan aynı kişi midir? Hakanın iki başşehri olduğuna göre Mergīnân gibi bir eyalet şehrinde değil Kâşgar veya Özkent'te bulunması gerekir. Fakat bütün bu faraziyeler bizzat Serahsî'nin Özkent Hapishanesi'n-den çıkınca fakih, imam Seyfeddin İbrâhim b. İshak'ın -bazı yazmalara göre Seyfeddin Ebû İbrâhim İshak b. İsmâil- misafirperverliğinden istifade etmek için Mergīnân'a gittiğini ve Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr'in imlâsının geri kalan kısmını bu kişinin evinde tamamladığını belirten sözleri karşısında geçersiz kalmaktadır. Emîr Hasan'ın Mergīnân valisinin adı olması ve meşhur câriyeler hadisesinin bununla ilgili bulunması mümkündür. Ömerî (Mesâlik, VI, 65-66) bu hususta şunları söylemektedir: "Serahsî hakkında rivayet olunur ki hapishaneden çıktığı zaman şehrin valisi çocuk sahibi câriyelerini (ümmüveled) hizmetindeki erkeklerden hür olanlarla evlendirmişti. Emîr orada bulunan ulemâdan bu husustaki fikirlerini sormuş ve hepsi bunu tasvip etmiş, fakat

Serahsî şöyle demişti: Bir hata işledin, zira bunların (câriyelerin kocalarının) her biri daha önce hür bir kadınla evlenmişti ve bu, hür bir zevcenin yanına bir câriyeyi kuma vermektir” (hatta Serahsî, “Bir ümmüveledin evlenmesi muteber değildir” demeliydi). Buna mukabil emîr, “O halde onları boşarım” diyerek nikâhları yeniledi, sonra da âlimlerin fikrini sordu. Hepsi, “Doğru hareket ettin” dedi; fakat Serahsî, “Hayır, bir hata işledin, zira bir ümmüveled boşanınca evlenmeden önce iddet beklenmesi gerekir; bu durumda iddeti henüz tamamlanmamış olan kadınların nikâhı bahis mevzuudur ve böyle bir nikah muteber değildir” diye itiraz etti. Bu hadisede bir hakanın söz konusu olması çok zayıf bir ihtimaldir. Burada geçen “emîrü'l-beled” tabiri daha ziyade bir vali için kullanılır.

Gerçekte Batı Karahanlı Devleti’nde dindar fakihlerden bazılarını idam ettirmiş olan hükümetle ulemâ arasında bir gerginlik gözlenmektedir; bu gerilimin sebeplerinden biri hükümetin haksız vergileri iken bir diğeri Sünnî çizginin dışına çıkılması şeklindeki suçlamalardır (Barthold, s. 332-338). Serahsî’nin çeşitli kitaplarına düştüğü notlar hapsedilme sebebinin bu türden bir suçlama olabileceğini akla getirmektedir (Schacht, 900. Ölüm Yıldönümü, s. 3-4). Ulemâ ile Karahanlı hakanı arasındaki gerilimin had safhaya ulaştığı bir dönemde ulemâ, Hükümdar Ahmed Han b. Hızır’a (1081-1089) karşı Selçuklu Hükümdarı Melikşah’tan yardım istemiş, o da 482 (1089) yılında Özkent içlerine kadar uzanan bir sefere çıkmıştır (EI² [Fr.], III, 1144). Bu hadiseden kısa bir zaman önce Serahsî’nin hapisten çıkarılması acaba bu gerilimi yumuşatmak için atılmış bir adım mıydı? Kaynaklar bu konularda suskun görünmektedir; ancak her gün Serahsî’nin şikâyet ettiği (el-Mebsûṭ, X, 21) yeni vergiler konmaktaydı ve Serahsî, bu haksız vergilerin ödenmesine karşı gelebilenlerin bu hareketlerini doğru bulmakta ve bunun o kimseler için daha erdemli bir davranış olduğunu belirtmektedir. Onun biyografisini yazmış olan Kefevî de (Ketâʾib, vr. 143b) bu hususa işaret etmektedir. Vergilere karşı gelişen halk hareketinin öncüsü olarak Serahsî’nin devrin istibdadının başlıca kurbanlarından biri olması kolayca anlaşılabilir. Cehlemî “hükümdar onu tevkif edip Özkent’e ulaştırınca” diye hikâye etmektedir; bu ihtimal onun merkezî bir yerde Buhara’da tevkif edildiğini ve Özkent’e gönderildiğini gösterir.

el-Mebsûṭ’un muhtelif kısımlarının hapishanede olmak üzere 466 (1073) ve 477 (1084) tarihlerini taşıdığını belirten Heffening bundan Serahsî’nin hapishanede on yıldan fazla kaldığı sonucunu çıkarır. Fakat bu doğru değildir; zira 466 yılı kaydı XXVII. ciltte, 477 tarihi XXX. cilttedir; yani yalnız üç cildin on bir yıl aldığı kabul edilmek durumundadır. el-Mebsûṭ’un otuz cildi 110 yıl mı alacaktır? Bundan başka bir tek yazması hariç (Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, Fıkhü’l-Hanefî, nr. 490, muhtemelen el-Mebsûṭ basmasının esası) diğer bütün yazmalar (Türkiye’deki on beş yazma, bir de Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, Fıkhü’l-Hanefî, nr. 493; Şam, Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, nr. 8295) 479 (1086) tarihini taşır. el-Mebsûṭ’un üç cildi on üç yıl almışsa tamamı 130 yıl

ister. Serahsî el-Mebsûṭ'un imlâsından sonra daha bir yıl hapiste kalmıştır. Buna göre 466 (1073) tarihi asıl eserin başında bulunacakken herhangi bir sebeple XXVII. cildin başına konulmuştur. Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr'in hâtimesinde açıkça belirtildiği üzere Serahsî 20 Rebîülevvel 480'de (25 Haziran 1087) hapishaneden çıkarılmıştır. Buna göre ilimle meşguliyet açısından faydalı olan hapis hayatı on beş yıl kadar devam etmiştir. Bu başka olaylarla da teyit edilmektedir. Serahsî el-Mebsûṭ'taki bir kaydında (VIII, 80) iki yıldan beri hapiste olduğunu söyler. Bu ifadede eserin dörtte birinin bahis konusu olduğunu söylemek gerekir. el-Mebsûṭ'ta (XXVII, 124) 14 Rebîülevvel 466 (17 Kasım 1073), bir başka yerde (el-Mebsûṭ, XXX, 287) Cemâziyelâhir 477 (Ekim 1084 veya daha önce işaret edildiği üzere başka yazmalarda 479/1086) tarihini zikreder. Serahsî Uṣûlü'l-fıḳh'ının önsözünde imlâya 479 Şevvalinin sonunda (1087 Şubat başları) başladığını söyler. Burada basma nüshasında 800 sayfa tutan bir eser söz konusudur. Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr'in hâtimesi ise daha ayrıntılıdır; bazı yazmalara göre bu esere 1 Zilkade 479'da (7 Şubat 1087) başlanmıştır (fakat bu biraz gariptir; çünkü Uṣûl'e başlanmasından yalnız bir gün sonradır; bunun tartışması için bk. Ayıntâbî Mehmed Münîb, Teysîrü'l-mesîr, Hüsrev Paşa Ktp., nr. 382). Buna göre hapisten çıkışı 20 Rebîülevvel 480 (25 Haziran 1087) Cuma, hapishanenin bulunduğu yer olan Özkent'ten hareketi rebîülevvelin sonu, Mergīnân'a varışı 10 Rebîülâhir (11 Temmuz), imlâyı tamamlamak için yeniden başlaması 24 Rebîülâhir (29 Temmuz) ve Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr'in imlâsının sonu 3 Cemâziyelevvel (6 Ağustos) Cuma'dır.

Serahsî'nin biyografisini yazanlar onun bir kuyu içine atıldığını, derslerini bu kuyu içinden verdiğini ve talebelerinin kuyunun ağzında notlarını aldıklarını söyler. Serahsî kendi hayatına dair bir ifadesinde (el-Mebsûṭ, "İkāle" bahsinin sonunda, basma nüshasında yoktur, fakat yazmaların çoğunda mevcuttur) şöyle der: "Çok yorucu bir yer olan hapishaneden çıkarak hürriyet ve huzurun tamamlanmasını bekleyerek ..." Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr'in birtakım yazmalarında şu hâtime bulunmaktadır: "İmlâsı Özkent'te 1 Zilkade 479'da Emîr Gûn lakaplı, sabırlı ve zeki şeyhin, yani Ebû Ali Hüseyin b. Ebü'l-Kāsım'ın evinde başladı. Bu imlâ 'Emân' bahsine kadar devam etti. Sonra bize Özkent Kalesi'nde yazmamız emri verildi; bu da 'Şürût' bahsine kadardır. Hapisten çıkarılma 20 Rebîülevvel 480'de vukua geldi." Bütün bunlara göre Serahsî'nin ilk önce kalenin bir kuyusuna atılmış olması, ardından kendisine ders verme imkânının tanınması, daha sonra da Uṣûl'ünün önsözünde zikredilen kalenin bir zâviyesine nakledilmesi, arkasından bir üst düzey yetkilisi olan Emîr Gûn'ün evinde nezâret altında tutulması, sonra kaleye nakledilmesi ve nihayet serbest bırakılması mümkündür. Biyografisini yazanlar kendisinin Şeybânî'nin eserlerinden şerhettiklerini ezbere bildiği hususunda ısrar ederler. Serahsî muhakkak ki kütüphanesinden mahrumdu; fakat dinleyicilerin kendi hususi nüshalarını getirmeleri yasak değildi. Her iki istikamette de mesafeler aynı olduğundan dinleyiciler hocalarını duydukları gibi o da onların okuduklarını işitebilirdi. Buna göre talebelerin önce metni okumaları, sonra

hocanın bunu şerhetmesi mümkündür. Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr'de bazan "bir başka el yazması", "eski bir el yazması" ve "bazı yazmalar" söz konusu olmaktadır.

Serahsî'nin Gösterdiği İlmî Faaliyetin Hususiyetleri. Serahsî siyasî sebeplerle hapsedilmişti. Şu halde kendisi tarihî hadiselerin arka planındaki siyasî maksatlar hakkında derin müşahedeler serdedince buna şaşmamak gerekir. Meselâ Hz. Peygamber'in Mekke müşrikleriyle 6 (627) yılında yapmış olduğu Hudeybiye Antlaşması müslümanların aleyhine görünüyordu. Bununla beraber müslümanlar düşmanlarının sebep olduğu hiçbir felâkete mâruz kalmamışlardı. Hiçbir tarihçi veya siyer müellifi, Hz. Ömer gibi ileri gelen bir sahâbînin muhalefetine rağmen Resûl-i Ekrem'in bu tarz hareketinin ikna edici bir izahını vermemiştir. Serahsî Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr'inde (I, 201) bunu şöyle açıklar: "Peygamber bu (aleyhte) durumu kabul etmişti, çünkü bunlar o sırada müslümanların lehinde olan şartlardı. Gerçekte Mekkeli müşriklerle Hayberli yahudiler arasında eğer Resûlullah bu iki taraftan biri üzerine sefer edecek olursa diğer tarafın hemen harekete geçip -Mekke ile Hayber arasındaki yolun ortasında bulunan- Medine'yi işgal edeceğine dair bir tertip mevcut bulunmaktaydı." Hukuk eserleri bir halkın hayatını aksettirir. Serahsî'nin devrinin iktisadî, içtimaî vb. meseleleri hakkındaki atıfları pek çoktur ve bunlar muntazam bir şekilde devşirilip incelenmeye değer. Büyük bir otorite olan Şeybânî'nin yazılarını şerhettiğinden Şeybânî'nin ileri sürdüğü kaideleri ve bunları dayandırdığı temelleri, bunların sebeplerini meydana çıkarmaya mecburdu. Serahsî her adımda bunları aramaya çalışırdı, nitekim kendisinin bu vazifeyi hayrete şayan derecede üstün bir başarıyla gerçekleştirdiği söylenebilir.

Eserleri. Serahsî'nin çalışmalarının büyük bir kısmı hapiste iken yazılmış veya çıktıktan sonra tamamlanmıştır. 1. Ṣıfatü eşrâṭi's-sâʿa ve maḳāmâti'l-ḳıyâme. Hocası Halvânî'nin imlâ ettirdiği bu eser Serahsî tarafından tertip ve tanzim edilmiştir. Bilinen iki nüshasından (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1446/3, vr. 43a-73b) Paris Bibliothèque Nationale'deki (nr. Arabe 2800, Yazma, vr. 442b-465b) esas alınarak yayımlanmıştır (haz. Zeki Sarıtoprak, Kahire 1414/1993). 2. el-Mebsûṭ*. Serahsî, Özkent Hapishanesi'ndeki ilk sarsıntı geçtikten sonra yakın bir gelecekte hapisten kurtuluş imkânı göremeyince bir çalışma konusu bulma ihtiyacı duymuştur. Bizzat kendisinin söylediği gibi (el-Mebsûṭ, I, 4) Şeybânî'nin şaheseri olan el-Aṣl'ı ve diğer kitaplarını özetleyen bir eser olan Hâkim eş-Şehîd'in el-Muḫtaṣarü'l-kâfî'sini şerhetmeyi uzun zamandan beri arzu ediyordu. Şartların müsaade etmesi ve kendisini "teselli etmeye çalışan bazı dostların telkinleri" Serahsî'yi bu isteğini gerçekleştirmeye yöneltmiş, eseri Hanefî mezhebindeki fıkhî görüşlerin ve delillerinin en geniş şekilde ele alındığı ve sistemli bir tahlilinin yapıldığı ilk ve en hacimli çalışma olmuştur. el-Mebsûṭ, mezhebin temel görüşlerinin tesisi ve doğruluklarının ispatıyla ilgilenmeyerek diğer bütün görüşler hakkında tarafsız şekilde sistemli bir tahlil yapan büyük eserlerin ilki durumundadır. Diğer bir ifadeyle bu eserlerin meseleyi ele alışları felsefî

mahiyette olup Serahsî de mezhebinde meseleleri bu yönden inceleyenlerin ilk mümessili durumundadır (Schacht, 900. Ölüm Yıldönümü, s. 2). el-Mebsûṭ Kahire'de (1324-1331) toplamı 6335 sayfa tutan büyük boyda otuz cilt halinde basılmıştır. Halîl Muhyiddin el-Meys eserin bir indeksini hazırlamıştır (Fehârisü'l-Mebsûṭ, Beyrut 1400/1980). 3. Şerḥu (Nüketü) Ziyâdâti'z-ziyâdât (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî, Haydarâbâd / Dekken 1378). Hepsi Şeybânî'nin eseri olan ez-Ziyâdât, Ziyâdâtü'z-ziyâdât, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr ve el-Câmiʿu'l-kebîr'in şerhleri de Serahsî'nin mahpusluk devrinde yazılmıştır. 4. Şerḥu'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr. Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 565). 5. Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr. Müellif, mahpusluğun son aylarında ve memleketin iç savaşlarla çalkalandığı bir sırada Şeybânî'nin devletler umumi hukukuna dair kitabının şerhini dikte etmeye başlamış, bunun matbu versiyonundaki 1408 sayfanın son 328 sayfasını hapisten çıkışından sonra Mergīnân'da ve yalnız on gün içinde tamamlamıştır. Eser, Debbâğzâde Mehmed Münîb Ayıntâbî tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup İstanbul'da basılmıştır (1241/1826). Arapça aslının neşri ise bu tarihten yaklaşık bir asır sonra mümkün olmuştur (Haydarâbâd 1335-1336). Selâhaddin el-Müneccid'in tahkikli neşrine başladığı eser (I-III, Kahire 1957-1960), Abdülazîz Ahmed tarafından IV ve V. ciltleri tahkik edilerek tamamı yeniden yayımlanmıştır (Kahire 1971). Ayıntâbî çevirisini, Bursalı Mehmed Tâhir ve Bağdatlı İsmâil Paşa yanlış olarak es-Siyerü'l-kebîr'in tercümesi diye gösterirler. Bu yanlış bilgiyi Fatin, Mehmed Süreyyâ, Muallim Nâci ve Şemseddin Sâmi gibi müellifler de tekrarlamıştır (Okiç, s. 31-32). Ayıntâbî yazdığı mukaddimede eserin muhteva ve değeri, ayrıca Şeybânî ve Serahsî hakkında bilgi vermiştir. Bursalı Mehmed Tâhir'in kaydettiğine göre bu tercüme II. Mahmud'un emriyle alay müftüleri ve tabur imamları tarafından zâbit ve askere okutulup izah edilmekteydi (Osmanlı Müellifleri, II, 35). Ayıntâbî, Teysîrü'l-mesîr fî Şerḥi's-Siyeri'l-kebîr adlı Arapça kitabında Serahsî'nin eserindeki anlaşılması zor yerleri açıklamıştır. Esasen es-Siyerü'l-kebîr'in hâşiyesi mahiyetinde olan bu eserin çeşitli yazma nüshaları mevcuttur (Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 382 [müellif hattı]; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 535). Eser UNESCO'nun isteğiyle Muhammed Hamîdullah tarafından Fransızca'ya çevrilmiş ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayımlanmıştır (K. es-Siyerü'l-kebîr: Le grand livre de la conduite de l'état: commenté par as-Sarakhsî, I-IV, Ankara 1989-1991). Günümüz Türkçe'sine yapılmış bir çevirisi de mevcuttur (İslam Devletler Hukuku, trc. M. S. Şimşek - İ. Sarmış, Konya 2001). 6. Uṣûlü'l-fıḳh (Uṣûlü's-Seraḫsî*). Müellif, yine hapishanede imlâya başlayıp muhtemelen daha sonra tamamladığı bu önemli eseri Şeybânî'nin eserleri üzerindeki şerhlerin esaslarını açıklamak için kaleme almıştır. Eser Ebü'l-Vefâ el-Efgānî tarafından neşredilmiştir (I-II, Kahire 1372). Ayrıca Haydarâbâd (1372-1373) ve bundan ofset olmak üzere Beyrut (1393/1973) baskıları vardır. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda el-Muḥarrer fî uṣûli'l-fıḳh adıyla eserin yeni bir neşrini gerçekleştirmiştir (Beyrut 1417/1996). Serahsî'nin bu eseri çağdaşı ve ders

arkadaşı Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin el-Uṣûl'ü ile birlikte Hanefî fıkıh usulünün iki klasiği olarak tarihte yerini almıştır. Daha sonra bu ilim dalında kaleme alınan hemen bütün eserler bu iki eserin genel çerçevesini ve nazariyelerini hep göz önünde bulundurmuştur.

Serahsî'nin biyografisini yazan İbn Kutluboğa onun Şerḥu Muḫtaṣari'ṭ-Ṭaḥâvî'sinin bir parçasını gördüğünü söylemektedir. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî, Sadrüşşehîd'in Hassâf'ın eserleri üzerindeki şerhi içinde yine Hassâf'ın Edebü'l-ḳāḍî ve en-Nafaḳāt adlı kitaplarının Serahsî tarafından yapılmış şerhlerinden bahisler bulmuştur. Kâtib Çelebi, "Serahsî ile Halvânî'nin eseri olan" bir el-Fevâʾid'den bahseder (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1295). Bu Halvânî'nin Serahsî tarafından tertip ve tanzim edilmiş olan bir imlâsı olabilir. Serahsî el-Mebsûṭ'unda (XX, 7 vd.) eserlerinin birinden müphem bir şekilde bahseder ve "müşterek kefillerin mütenasip mesuliyetleri münasebetiyle hukukî riyâziye meselelerinin en karışığını" zikrederek şöyle der: "Bu üstatların bu hususta zikrettikleri her şeyi ben de bir eserde toplamış bulunmaktayım, fakat kitaplarımdan hiçbiri burada yanımda yoktur ..." Serahsî'nin Şerḥu Kitâbi'l-Kesb, Şerḥu Kitâbi'l-Ḥayż, Şerḥu Kitâbi'l-Ḥiyel gibi çalışmalarından da söz edilmektedir; ancak bunlar onun el-Mebsûṭ'unun muhtelif bablarından başka bir şey değildir. el-Câmiʿu'l-kebîr şerhi de henüz bulunamamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Serahsî, el-Mebsûṭ, I, 4; VIII, 80; X, 21; XII, 108; XX, 7 vd.; XXVII, 124; XXX, 287; a.mlf., el-Uṣûl (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), Beyrut 1393/1973, neşredenin girişi, I, 3-8; a.mlf., Nüketü Ziyâdâti'z-ziyâdât (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), Haydarâbâd 1378, neşredenin girişi; a.mlf., Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Kahire 1958, I, 201; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 13-23, lv. 3, 7, 9; Necmeddin en-Nesefî, el-Ḳand fî ẕikri ʿulemâʾi Semerḳand (nşr. Yûsuf el-Hâdî), Tahran 1378 hş., s. 206; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XVIII, 177; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, VI, 65-66; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, II, 467; III, 8, 78-82; İbn Hacer el-Askalânî, Lisânü'l-Mîzân (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1423/ 2002, V, 192; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim fî men ṣannefe mine'l-Ḥanefiyye (nşr. İbrâhim Sâlih), Dımaşk 1412/1992; İbn Kemal, Risâle fî Vaḳfi'l-evlâd ve ṭabaḳāti'l-müctehidîn, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 276, vr. 308b; Taşköprizâde, Miftâḥu's-saʿâde, II, 55 vd.; Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, Ketâʾibü aʿlâmi'l-aḫyâr min fuḳahâʾi meẕhebi'n-Nuʿmâni'l-muḫtâr, Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb, nr. 690, vr. 143-144; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 112, 561, 568; II, 963,1014, 1079, 1295, 1580; Ayıntâbî Mehmed Münîb, Teysîrü'l-mesîr fî Şerḥi's-Siyeri'l-kebîr, Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 382; Fakīr Muhammed Cehlemî, Ḥadâʾiḳu'l-Ḥanefiyye, Leknev, ts., s. 205-207; G. Flügel, Die Classen der Hanefitischen Rechtsgelehren, Leipzig 1862, s. 275, 301 vd., 303 vd., 305 vd., 320, 322; Leknevî, el-Fevaʾidü'l-behiyye, s. 158 vd.; a.mlf., Şerḥu'l-Hidâye (Burhâneddin el-Mergīnânî, el-Hidâye içinde, nşr. Naîm Eşref Nûr Ahmed), Karaçi 1417, Leknevî'nin mukaddimesi, I, 37-38; Mercânî, Ġurfetü'l-ḫavâḳīn li-maʿrifeti'l-ḫavâḳīn, Kazan 1281, s. 27 vd.; Osmanlı Müellifleri, II, 35; W. Heffening, Das Islamische Fremdenrecht, Hannover 1925, zeyil; a.mlf., "al-Sarakhsī", EI, IV, 159; M. Zâhid el-Kevserî, Bulûġu'l-emânî, Kahire 1388/1969, s. 81, 83; M. Tayyib Okiç, "Şemsu'l-E'imme es-Sarahsî'nin 'Şarḥu's-Siyari'l-Kabîr'inin Türkçe Tercemesi ve Mütercim Mehmed Münib Ayintabi'nin Diğer Eserleri", 900. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslâm Hukukcusu Şemsu'l-E'imme es-Serahsi Armağanı, Ankara 1965, s. 27-42; Salih Tuğ, "Eserlerinde Raslanan İfadelerine Göre İmam Serahsî'nin Hapis Hayatı", a.e., s. 43-60; Muhammed Hamîdullah, "Serahsî'nin Devletler Umumi Hukukundaki Hissesi" (trc. Salih Tuğ), a.e., s. 15-25; a.mlf., "Contribution de l'Iran a la botanique et a la science juridique", Pensée Chi'ite, sy. 1, Paris 1960, s. 13-18; a.mlf., "Serahsî", İA, X, 502-507; J. Schacht, "Notes on Sarakhsî's Life and Works", 900. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslâm Hukukcusu Şemsu'l-E'imme es-Serahsi Armağanı, s. 1-6; a.mlf., "Sur la transmission de la doctrine dans les écoles juridique de l'Islam", Annales de l'institut des études orientales, X, Algier 1952, s. 399-419; V. V. Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 332-338; Murteza Bedir, Early Development of Hanafi Usul al-Fiqh (Legal Theory) (doktora tezi,

1999), Manchester University, s. 25-28; Abdullah Yıldız, "Serahsî'nin Hadis Anlayışı ve Hadislerle Ameli", Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 4, Şanlıurfa 1998, s. 139-159; sy. 5 (1999), s. 255-298; M. Federov, "Notes on Qarakhanids and Their Coinage", Orieantal Numismatic Society Newsletter, Supplement, sy. 165, London 2000, s. 1-52; C. E. Bosworth, "Ilek-Khāns", EI² (Fr.), III, 1144; N. Calder, "al-Sarakhsī", EI² (İng.), IX, 35-36.

Muhammed Hamîdullah

HUMEYDÎ, Muhammed b. Fütûh (محمد بن فتوح الحميدي) Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh (Fettûh) b. Abdillâh el-Humeydî (ö. 488/1095) Hadis, tarih ve fıkıh âlimi.

Endülüs'ün doğusunda yer alan Mayurka (Majorka) adasında doğdu. Büyük dedesi Humeyd'e nisbetle Humeydî, aslen Yemen'in Ezd kabilesinden olması sebebiyle Ezdî, doğduğu yere nisbetle Mayurkī nisbeleriyle anılır. Küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi ve babası tarafından hadis meclislerine götürüldü. Ebü'l-Kāsım Asbağ b. Râşid ve İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'den fıkıh öğrendi. 430-440 (1038-1048) yılları arasında İbn Hazm'dan eserlerini kıraat ve arz yoluyla okuyarak rivayet eden Humeydî, İbn Abdülber en-Nemerî'den de muhtemelen bu dönemde faydalandı ve ardından ilim seyahatlerine başladı. 448'de (1057) hacca gitti; ardından Dımaşk, Mekke, Medine, Kahire, Dimyat, Kayrevan, Vâsıt gibi ilim merkezlerini dolaştı ve Bağdat'a yerleşti. Burada Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Mâkûlâ gibi âlimlerden faydalandı. Kendisinden de başta hocaları Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Mâkûlâ olmak üzere Muhammed b. Tarhân, Ebû Bekir İbn Meymûn gibi tanınmış kişiler rivayette bulundular.

Zâhirî mezhebinin Endülüs temsilcilerinden olan Humeydî râvileri iyi tanıyan, hadis illetlerine vâkıf, güvenilir bir muhaddis, takvâ sahibi bir âlimdi. 17 Zilhicce 488'de (18 Aralık 1095) Bağdat'ta vefat etti. Cenaze namazını ünlü fakih Şâşî kıldırdı ve Bâbü Ebrâz Kabristanı'nda Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin yanına defnedildi; ancak vasiyetine uyularak naaşı 491'de (1098) Bâbü Harb Kabristanı'na Bişr el-Hâfî'nin yanına nakledildi. Bu sebeple onun 491'de öldüğünü zannedenler de olmuştur.

Eserleri. 1. el-Cemʿ beyne'ṣ-Øaḥîḥayn* Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî ve Ṣaḥîḥi Müslim. Eser, Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ile Ṣaḥîḥ-i Müslim'deki hadisleri sahâbe râvilerini esas alarak bir araya getiren çalışmaların en güzel örneği kabul edilir. Humeydî, Buhârî ve Müslim'de bulunmayan bazı rivayetleri de eserine almış, ayrıca hadislerdeki garîb kelimeleri açıklamıştır. Üzerinde bazı şerh ve ihtisar çalışmaları yapılmış olan eseri Rifʿat Fevzî Abdülmuttalib yayımlamış (Aḫbârü't-türâs̱i'l-İslâmî, XXVI [1411/1990], s. 6), Ali Hüseyin Bevvâb da Riyad'da beş ciltlik başka bir neşrini gerçekleştirmiştir (Muhyiddin Atıyye v.dğr., I, 255). 2. Ceçvetü'l-muḳtebis* fî ẕikri vülâti (fî târîḫi ʿulemâʾi)'l-Endelüs. İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs adlı eserine yazılan zeyillerin ilki olan eserde Endülüs'ün fethinden (92/711) 450 (1058) yılına kadar gelen siyasî ve kültürel tarihi incelenmektedir. Muhammed Tâvît et-Tancî

(Kahire 1372/1952), bir komisyon (Kahire 1966) ve İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut 1403/1983, 1404/1984, 1410/1989) tarafından üç ayrı neşri yapılmıştır. 3. Teshîlü's-sebîl ilâ teʿallümi't-tersîl. Güzel konuşma ve yazmada, dualarda, tebrik, teselli ve tâziyelerde uyulması gereken kuralları örnekleriyle anlatan eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshasının (III. Ahmed, nr. 2351) tıpkıbasımı Fuat Sezgin tarafından gerçekleştirilmiştir (Frankfurt 1405/1985). 4. Tefsîru ġarîbi mâ fi'ṣ-Ṣaḥîḥayn. Râvilerin adları esas alınarak telif edilen eser Zübeyde Muhammed Saîd Abdülazîz tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1415/1995). 5. eẕ-Ẕehebü'l-mesbûk fî vaʿẓi'l-mülûk. Melik ve emîrlere nasihat amacıyla yazılan eseri Ebû Abdurrahman b. Akīl ez-Zâhirî ve Abdülhalîm Üveys neşretmiştir (Riyad 1402/1982). 6. Teẕkiretü'l-Ḥumeydî. Müellifin arkadaşları ve talebeleri için seçtiği ahlâkî ve edebî metinleri ihtiva eden eser, Ebû Abdurrahman b. Akīl ez-Zâhirî tarafından eẕ-Ẕaḫîre mine'l-muṣannefâti'ṣ-ṣaġīre adlı kitap içinde yayımlanmıştır (Riyad 1401/1981, 1403/1983). 7. Merâtibü'l-cezâʾ yevme'l-ḳıyâme ʿalâ mâ câʾet bihî nuṣûṣü'l-Ḳurʾân ve's-süneni' s̱-s̱âbite ʿan Resûlillâh (nşr. Ebû Abdurrahman b. Akīl ez-Zâhirî, Riyad 1401/1981). 8. Manẓûme dâliyye fi'n-naḳż ʿalâ men ʿâbe'l-ḥadîs̱ ve ehlehû. Gotha Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., I, 579). 9. Bülġatü'l-müstaʿcel fî maʿrifeti cümel mine't-târîḫ. İslâm'ın başlangıcından 487 (1094) yılına kadarki tarihini ele alan eserin (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 252) günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

Humeydî'ye nisbet edilen diğer eserler de şunlardır: el-Müteşâbih fî esmâʾi'l-fevâkih, Kitâbü Nevâdiri'l-eṭıbbâʾ, Cüzʾü'l-aḫbâr ve'l-eşʿâr, el-Emâni'ṣ-ṣâdıḳa, Ẕemmü'n-nemîme, Tuḥfetü'l-müştâḳ fî ẕikri ṣûfiyyeti'l-ʿIrâḳ, Dîvânü şiʿr, Men iddeʿa'l-emân min ehli'l-îmân, Edebü'l-eṣdiḳāʾ, Mâ câʾe mine'n-nuṣûṣ ve'l-aḫbâr fî ḥıfẓi'l-câr, Muḫâṭabâtü'l-eṣdiḳāʾ fi'l-mükâtebât ve'l-liḳāʾ.

BİBLİYOGRAFYA: Humeydî, Cez̠vetü'l-muḳtebis (nşr. Muhammed Tâvît et-Tancî), Kahire 1372/1952, neşredenin mukaddimesi, s. 6-10; a.e. (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, neşredenin mukaddimesi, I, 5-22, ayrıca bk. I, 269; İbn Beşkü̇vâl, eṣ-Ṣıla (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1989, III, 818-819; İbn Hayr, Fehrese, s. 122, 385, 400; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis (Ebyârî), I, 161; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XVIII, 282-286; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 282-284; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIX, 120-127; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1218-1222; Safedî, el-Vâfî, IV, 317-318; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, V, 156; Taşköprizâde, Miftâḥu's-saʿâde, I, 269; II, 140; İbnü'n-Neccâr, el-Müstefâd min ẕeyli Târîḫi Baġdâd (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 122-124; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 112-115; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 252, 385, 581, 599-600, 601; II, 1792; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, III, 392; Brockelmann, GAL, I, 413; Suppl., I, 578-579; a.mf., "Mayurkî", İA, VII, 417; Îżâḥu'l-meknûn, I, 124, 287, 543, 544; Ziriklî, el-Aʿlâm, VII, 218-219; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XI, 121-122; Muhsin Cemâleddin, "el-Ḥumeydî", Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb, sy. 10, Bağdad 1967, s. 179-206; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 376; Muhyiddin Atıyye v.dğr., Delîlü'l-müʾel-lefâti'l-ḥadîs̱i'ş-şerîf, Beyrut 1416/1995, I, 255, 376; A. C. Lopez, "Un nuevo manuscrito de la yaẕwat al-muqtabis de al-Ḥumaydî", Estudios Onomástico-Biográficos de al-Andalus, II, Granada 1989, s. 299-306; Aḫbârü't-türâs̱i'l-İslâmî, XXVI, Küveyt 1411/1990, s. 6; Zeytûn Beygam, "Ḥayâtü Ebî ʿAbdillâh Muḥammed b. Ebî Naṣr el-Ḥumeydî ve müʾellefâtüh", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XXVI/1-2, İslâmâbâd 1412/1991, s. 447-470; Moh. Ben Cheneb, "Humeydî", İA, V/1, s. 587; A. Huici Miranda, "al-Ḥumaydī", EI² (Fr.), III, 593-594.

Ahmet Yücel

İBNÜ'l-HÂDIBE (ابن الخاضبة) Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdilbâkī ed-Dekkāk el-Bağdâdî (ö. 489/1096) Hadis âlimi.

430'lu (1038) yıllarda Bağdat'ta doğdu. Bağdatlı İsmâil Paşa onu Mâristânî nisbesiyle de zikretmektedir (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 77). Kızı Kerîme bint Ebû Bekir de muhaddisti. İlk hadis dersini 446'da (1054) Ebû Tâlib Ömer b. Muhammed b. Delv'den aldı. Tahsil için gittiği Bağdat, Kudüs ve Mekke başta Hatîb el-Bağdâdî ile Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed İbnü'n-Nakkūr olmak üzere Ebû Ca'fer Muhammed b. Müslime, Ebû Zekeriyyâ Abdürrahîm b. Ahmed el-Buhârî gibi âlimlerden ders aldı. Kur'an, hadis, fıkıh, siyer ve edebiyat tahsil etti; özellikle hadisle meşgul oldu. İmam ve hâfız diye anılmakla beraber orta derecede bir muhaddis olduğu, hadis öğrenme ve öğretmede daha çok yazıya güvendiği belirtilmektedir. İbn Nâsır es-Selâmî onun zabt bakımından kuvvetli olmadığını, hadis rivayetinde gereken ciddiyeti göstermediğini ileri sürmekte, İbn Hacer ise İbnü'l-Hâdıbe gibi bir hadis hâfızı hakkındaki böyle bir iddiayı Zehebî'nin nakletmesini doğru bulmamaktadır (Lisânü'l-Mîzân, V, 57). Genç sayılabilecek yaşta ölmesi sebebiyle fazla hadis rivayet edemediği, kendisinden Ebû Ali es-Sadefî, İbnü'l-Kayserânî ve İbnü'l-Battî diye anılan Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülbâkī gibi âlimlerin faydalandığı bilinmekte, kaynaklarda el-Emâlî adlı bir eseriyle bazı hadis cüzlerinden bahsedilmektedir. Hadis metinlerini hatasız okuyan, mütevazi, takvâ sahibi ve yardım sever bir kimse olarak tanınan İbnü'l-Hâdıbe 2 Rebîülevvel 489'da (29 Şubat 1096) Bağdat'ta vefat etti. 466'da (1074) Bağdat'ta meydana gelen sel baskınında onun evinin yıkıldığı, eşyalarının ve kitaplarının kaybolduğu, ailesini geçindirebilmek için kitap istinsah etmek zorunda kaldığı ve o yıl Ṣaḥîḥ-i Müslim'i yedi defa yazdığı zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Silefî, Muʿcemü's-sefer (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), Beyrut 1414/1993, s. 289, 345; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, IX, 101; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XVII, 226-230; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 260-261; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, II, 415-417; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Baġdâd (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 79-80; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1224-1227; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIX, 109-114; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 465; a.mlf., el-Muġnî, II, 548; Safedî, el-Vâfî, II, 89-90; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 57; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 448-449; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 77; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 160.

Nuri Topaloğlu

SEKAFÎ, Kāsım b. Fazl (قاسم بن الفضل الثقفي) Ebû Abdillâh er-Reîs Kāsım b. Fazl b. Ahmed es-Sekafî (ö. 489/1096) eb-Beḳafiyyât adlı hadis cüzüyle tanınan hadis âlimi.

397'de (1006) İsfahan'ın Cûbâre mahallesinde doğdu. Şehrin yönetiminde etkinliği olan bir aileye mensup olup hayatının ileriki safhasında kendisi de İsfahan'da idarecilik yaptığı için yönetici anlamında "Reîs" lakabıyla anıldı. İlk eğitimine İsfahan'da başladı. Altı yaşında iken babası onu ders halkalarına götürdü ve hadis

dinlemesini sağladı. Bu sebeple âlî isnadlara sahip oldu. Yahyâ b. Maîn’in et-Târîḫ’ini Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî’den, Fesevî’nin el-Maʿrife ve’t-târîḫ’ini Ebü’l-Hüseyin Muhammed b. Hüseyin b. Fazl el-Kattân’dan dinledi. Daha sonra babasıyla ilmî seyahatlere çıktı. Horasan, Irak ve Hicaz gibi ilim merkezlerindeki âlimlerden faydalandı. Hocaları arasında Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim el-Cürcânî, İbn Merdûye, İbn Mahmiş diye bilinen Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Mahmiş ez-Ziyâdî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. İbrâhim el-Müzekkî, Ebü’l-Feth Hilâl b. Muhammed el-Haffâr, Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan el-Gadâirî, Ebû Saîd Muhammed b. Mûsâ es-Sayrafî, Ebû Amr Muhammed b. Abdullah er-Rüzcâhî gibi âlimler yer almaktadır. İlmî seyahatlerini tamamladıktan sonra İsfahan’a dönen Sekafî burada ders okutmaya ve hadis imlâ etmeye başladı. Hadis imlâ meclislerine İslâm âleminin uzak yerlerinden gelen pek çok talebe katıldı. Hadis hâfızı Ebû Nasr Ahmed b. Ömer el-Gāzî, Teymî, Ebû Abdullah Hasan b. Abbas er-Rüstemî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Hasan es-Saydelânî, Ebû Reşîd Abdullah b. Ömer el-İsfahânî, Ebû Tâhir es-Silefî, Bağbân diye anılan Ebü’l-Hayr Muhammed b. Ahmed el-İsfahânî ve kendi torunu olup Müsnidü’l-asr diye anılan Ebü’l-Ferec Mes‘ûd b. Hasan b. Kāsım es-Sekafî gibi âlimler ondan faydalananlardan bazılarıdır. Sekafî Receb 489’da (Temmuz 1096) İsfahan’da vefat etti.

Hadis âlimleri Sekafî’yi “müsnidü’l-vakt”, “müsnidü İsfahan” gibi unvanlarla anmış, adl, sika ve emîn gibi terimlerle onun güvenilir olduğunu belirtmiştir. Ticaretle de uğraşan Sekafî büyük bir servete sahip olmuş, hadis ehli başta olmak üzere ilim yolcularına ve ihtiyaç sahiplerine önemli harcamalar yapmıştır. İsfahan ve çevresindeki Hz. Ali taraftarlarına da yardım ettiğine bakarak Sekafî’nin Şîa yanlısı olduğunu ileri sürenler olmuşsa da onun bu tutumu, halk arasında adaleti sağlamaya çalışmasıyla ve şefkatli bir idareci kimliğiyle açıklanmalıdır. Sultan Melikşah, İsfahan halkından yüksek bir vergi talep ettiğinde Sekafî bu verginin yarısını Vezir Nizâmülmük ile Ebû Sa‘d Muhammed b. Hüseyin el-Müstevfî’nin ödemesini teklif etmiş, geri kalan yarısını da kendi servetinden karşılamayı taahhüt etmiş ve payına düşen 100.000 kırmızı dinarı vererek halkı bu vergi yükünden kurtarmıştır (Zehebî, Târîḫu’l-İslâm, s. 310). Hayatının sonlarına doğru kaynaklarda belirtilmeyen bir sebepten dolayı görevden alınarak malına el konulmuş, fakat o bunu önemsemeyip ilimle ve talebe ile meşgul olmaya devam etmiştir.
Eserleri. 1. el-Eczâʾü’s̱-S̱eḳafiyyât (es̱-S̱eḳafiyyât, el-Fevâʾidü’l-ʿaşere, el-Fevâʾidü’l-ʿavâlî, el-Fevâʾidü’l-münteḳāt). Sekafî’nin âlî isnadla duyduğu hadisleri içeren ve Ebû Tâhir es-Silefî tarafından rivayet edilen eser on cüz olup bir nüshası Kahire’de bulunmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., I, 602). İbn Hacer el-Askalânî, el-Ebdâlü’ṣ-ṣafiyyât mine’s̱-S̱eḳafiyyât adlı çalışmasını bu eserden seçmeler yaparak meydana getirmiştir. 2. el-Erbaʿûn. Kırk hadis derlemesi olup yine Ebû Tâhir es-Silefî tarafından rivayet edilen bu eserin de bir nüshası günümüze ulaşmıştır (Brockelmann, GAL, I, 435).

BİBLİYOGRAFYA:Sem‘ânî, el-Ensâb (Bârûdî), II, 107; İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti’s-sünen ve’l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 430-431; İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî, el-Münteḫab mine’s-Siyâḳ (nşr. M. Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1403/1362 hş., s. 642-643; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIX, 8-11; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 481-490, s. 308-310; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 55, 522; Brockelmann, GAL, I, 435; Suppl., I, 602; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe (Özbek), s. 137, 177, 200, 344; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), V, 180. Yavuz Ünal

SEM‘ÂNÎ, Ebü’l-Muzaffer (أبو المظفّر السمعاني) Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem‘ânî (ö. 489/1096) Şâfiî fakihi, kelâm ve tefsir âlimi.

---

426 Zilhiccesinde (Ekim 1035) Merv’de (Merveşşâhicân) doğdu. Burada bulunan Benî Temîm kabilesinin Sem‘ân koluna ve bir ulemâ ailesine mensuptur. el-Ensâb müellifi Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem‘ânî onun torunu olup her ikisi de İbnü’s-Sem‘ânî diye anılır. İlk eğitimini Hanefî fakihlerinden olan babasından, Ebû Gānim Ahmed b. Ali b. Hüseyin el-Kürâî ve İbn Ebû Heysem diye tanınan Muhammed b. Abdüssamed et-Türâbî’den aldı. 461’de (1068) gittiği Bağdat’ta fıkıh ve hadis dersleri aldı. Ebû İshak eş-Şîrâzî ve Ebû Nasr İbnü’s-Sabbâğ gibi Şâfiî âlimleriyle müzakerelerde bulundu. Ertesi yıl Bağdat’tan Hicaz’a giderken yolunu kesen bir grup bedevî tarafından esir alındı. Bir süre onların develerine çobanlık yaptı. Bedevîlerin ileri gelenlerinden birinin nikâhını kıyacak bir âlim aranınca Sem‘ânî’yi tanıyan bir esir onun Horasan’ın fakihi olduğunu söyledi. Bunun üzerine Mekke’ye götürüldü. Mekke’de altı yıl kalan Sem‘ânî, Ebü’l-Kāsım Sa‘d b. Ali ez-Zencânî ve başka âlimlerden ders aldı. Burada Hanefî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçti. Bunda Bağdat ve Mekke’de ders aldığı Şâfiî hocalarının etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kardeşine yazdığı bir mektupta Merv halkının itikadda kaderciliği benimsediğini, kendisinin mezhep değiştirerek Kaderiyye’yi terkettiğini söylemiştir. Merv’e döndüğünde (468/1075-76) Şâfiîliği benimsediğini açıklayan Sem‘ânî’ye kardeşi Ebü’l-Kāsım Ali ve ailesi şiddetle tepki gösterdi, halk tarafından kınandı. Merv’de oluşan huzursuzluk sebebiyle Tûs’a gitmek zorunda kaldı. Oradan Nîşâbur’a geçip medreselerde ders vermeye başladı, kısa zamanda bölgede şöhreti yayıldı. 479’da (1086) Merv’e dönüp Şâfiîler’e ait bir medresede talebe yetiştirmekle meşgul oldu. 23 Rebîülevvel 489 (21 Mart 1096) tarihinde burada vefat etti.

Fıkıh, hadis, tefsir, kelâm ve Arap edebiyatı alanlarında iyi bir eğitim alan Sem‘ânî otuz yaşına gelmeden önce Hanefî fakihi olarak temayüz etmiştir. Bundan dolayı Horasan müftüsü diye anılır. Meclisinde ilmî tartışmalara katıldığı İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî onu övmüş ve, “Fıkıh elbise olsaydı Ebü’l-Muzaffer onun nakışı olurdu” demiştir. Sem‘ânî hayatı boyunca Mürcie, Kaderiyye, Mu‘tezile, Şîa gibi Ehl-i sünnet dışı mezheplerin görüşlerini eleştirmiş ve Selef akîdesini ortaya koymaya çalışmıştır. Bağdat ve Mekke’den başka Cürcân, İsfahan, Hemedan, Kazvin ve Nîşâbur’da önde

gelen muhaddislerinden hadis almış, medrese hocalığı sırasında seksenden fazla mecliste hadis imlâ edip pek çok talebe yetiştirmiştir. Bunların arasında başta oğlu Ebû Bekir Muhammed ve Kıvâmüssünne olmak üzere Ebü'l-Kāsım İsmâil b. Muhammed et-Teymî el-İsfahânî, Sultan Sencer'in veziri Ebü'l-Meâlî Abdürrezzâk b. Abdullah et-Tûsî, Vezir Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Muzaffer el-Mervezî, Ebü'l-Feth Es'ad b. Muhammed el-Mîhenî, sûfî Ebü'l-Kāsım Cüneyd b. Muhammed el-Kâyenî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed el-Beyhakī, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed es-Serahsî, Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed b. Muhammed el-Mervezî ve Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Bûşencî anılabilir. Selef akîdesinin önemli temsilcilerinden olan Sem'ânî istivâ, vech, yed gibi müteşâbihler konusunda kişiye düşen görevin bunlara iman etmek olduğunu, üzerlerinde düşünmenin gerekmediğini, bunlar hakkında soru sormanın bid'at olduğunu söyler. Fakat tefsirinde bu âyetlerle ilgili farklı yorumlara yer verir. Namazla ilgili olan, "Allah imanınızı boşa çıkaracak değildir" âyetini (el-Bakara 2/143) delil göstererek amelin imandan ayrı olmadığını belirtir. "Gerçek müminler ancak o kimselerdir ki yanlarında Allah anılınca kalpleri ürperir, kendilerine O'nun âyetleri okununca bu onların imanlarını arttırır ve yalnız rablerine güvenip dayanırlar" âyetinden hareketle (el-Enfâl 8/2) imanın artıp eksileceğini ileri sürer.

Eserleri. 1. Tefsîrü'l-Ḳurʾân (Kitâbü't-Tefsîr). Daha çok rivayet metoduna dayanan eserde kelâmî izahlara, Arap dili ve edebiyatı ile şiire geniş ölçüde yer verilmiştir. Sadece Bakara sûresinin tefsirinde 100 kadar şiirden istifade edilmiştir. Kaffâl eş-Şâşî, Ebû Bekir en-Nakkāş, Ebû Mansûr el-Ezherî, Ebû Ubeyd el-Herevî, İbn Kuteybe, Müberred, Taberî belli başlı kaynaklarıdır. Eserin en önemli özelliği âyetlerin açıklanmasında akaid ve kelâmla ilgili konulara genişçe değinilmesi, Mu'tezile, Mürcie, Hâriciye, Şîa gibi mezheplerin görüşlerini dayandırdıkları âyetlerin aslında onların görüşlerine delil olamayacağının ortaya konmaya çalışılması ve kendilerine Ehl-i sünnet akîdesi doğrultusunda cevaplar verilmesidir. Bu bölümlerde Eş'arî veya Mâtürîdî'den hiç bahsedilmemektedir. Bu arada toplumu ilgilendirmeyen nazarî konulara girilmemiş ve eserde sade bir dil kullanılmıştır. İsrâiliyat'a ve mevzû haberlere yer verilmesi eserin en önemli zaaf noktalarıdır. Sem'ânî ile aynı bölgede ve ona yakın zamanda yaşamış olan Ferrâ el-Begavî Meʿâlimü't-tenzîl adlı tefsirinde bu eserden önemli ölçüde faydalanmıştır. Çeşitli bölümleri Medine'de el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de farklı araştırmacılarca doktora ve yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanan eser (1407) Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim ve Ebû Bilâl Ganîm b. Abbas tarafından yayımlanmıştır (I-VI, Riyad 1997). 2. Ḳavâṭıʿu'l-edille fi'l-uṣûl. Eserde müellif, usul ve usûl-i fıkıh kavramlarını izah ettikten sonra edille-i şer'iyye hakkında geniş bilgi verir. Sübkî usulde buna benzer bir eser görmediğini söyler. Muhammed Hasan Heyto tarafından önce Mecelletü Maʿhedi'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyye'de (XXVI/1 [Küveyt 1402/1982], s. 209-288), ardından müstakil kitap olarak neşredilmiştir (Beyrut 1417/1996). Eser üzerinde Muhammed b. Hâfız el-Hakemî Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nde doktora tezi hazırlamıştır (Riyad 1408/1988). 3. el-Iṣṭılâm fi'l-

ḫilâf beyne'l-imâmeyn eş-Şâfiʿî ve Ebî Ḥanîfe. el-Muḫtaṣar adıyla da bilinen eser, Hanefî fakihi Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin el-Esrâr adlı kitabına cevap olarak yazılmış olup ibadetlere dair bölümünü Nâyif b. Nâfi' el-Ömerî yayımlamıştır (Kahire 1412-1413/1992-1993). Sem'ânî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Eḥâdîs̱ü'l-elfi'l-ḥisân (her birinden on tane olmak üzere toplam 100 şeyhten alınmış 1000 hasen hadisten oluşmaktadır), el-Emâlî fi'l-ḥadîs̱, Minhâcü Ehli's-sünne, er-Red ʿale'l-Ḳaderiyye (hadisle ilgili olup yirmi ciltten fazla olduğu belirtilir), el-Burhân (hilâfiyata dair 1000 kadar meseleyi ele alır), el-İntiṣâr li-aṣḥâbi'l-ḥadîs̱, el-Evsâṭ (hilâfiyatla ilgilidir), Mesnedü'l-ḳader, eṭ-Ṭabaḳāt, Muʿcemü'ş-şüyûḫ.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), III, 298-300; a.mlf., et-Taḥbîr fi'l-muʿcemi'l-kebîr (nşr. Münîre Nâcî Sâlim), Bağdad 1395/1975, I, 167, 222, 442, 537; II, 288, 449; ayrıca bk. İndeks; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (nşr. İbrâhim Şemseddin), Beyrut 1993, XVII, 37 vd.; Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî, et-Tedvîn fî aḫbâri Ḳazvîn (nşr. Azîzullah el-Utâridî), Beyrut 1408/1987, IV, 118 vd.; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, II, 138; İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî, el-Münteḫab mine's-Siyâḳ (nşr. M. Kâzım Mahmûdî), Kum 1403/1362 hş., s. 676-677; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 211; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIX, 114-115; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1227; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), V, 335-344; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, Beyrut 1996, s. 215; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyyîn (nşr. Ahmed Ömer Hâşim - M. Zeynühüm M. Azeb), Kahire 1413/1993, II, 489 vd.; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, II, 557; III, 206; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire (nşr. M. Hasan Şemseddin), Beyrut 1413/1992, V, 158; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 340; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 449; Brockelmann, GAL Suppl., I, 731; Senâullah Bûtû, "el-İmâm Ebü'l-Muẓaffer es-Semʿânî: Ḥayâtühû ve ḫıdemâtühü'l-ʿilmiyye", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XXVII/2, İslâmâbâd 1992, s. 63-93; a.mlf., "Menhecü Ebi'l-Muẓaffer es-Semʿânî fî tefsîrih", a.e., XXIX/2 (1994), s. 57-108.

Abdullah Aygün

TIRÂD ez-ZEYNEBÎ (طراد الزينبي) Ebü'l-Fevâris el-Kâmil Tırâd b. Muhammed b. Alî ez-Zeynebî el-Hâşimî (ö. 491/1098) Iraklı muhaddis ve nakībü'n-nükabâ.

Şevval 398'de (Haziran 1008) doğdu. Abdullah b. Abbas'ın oğlu Ali'nin torunu Zeyneb bint Süleyman'ın (ö. 218/833 [?]) soyundan gelen ailesi Zeynebî nisbesiyle anılmıştır. Abbasoğulları'nın nakibliğini yapan aile ilim ve faziletiyle tanınır. Dedesi Ali ve muhaddis olan babası Muhammed de nakiblik yapmışlardı. Hepsi de âlim olan beş erkek kardeşinden dördü doksan yıldan fazla yaşadığı için âlî isnad sahibiydi. En büyükleri Ebû Temmâm Muhammed'dir. Ebû Mansûr Muhammed, Vezir Îsâ b. Ali'nin öğrencisiydi. Ebû Nasr Muhammed "zâhid, müsnidü Bağdâd ve müsnidü'l-vakt" olarak anılıyordu. Kardeşlerinden EbûYa'lâ Hamza, Abbasoğulları'nın reisiydi. En küçük kardeşi Ebû Tâlib Nûrülhüdâ ise Irak Hanefîleri'nin önde gelen fakihlerinden olup aynı zamanda Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin Kerîme bint Ahmed nüshasının o devirdeki en son râvisiydi.

Tırâd ez-Zeynebî birçok âlimden hadis dinledi. Uzun yaşadığı için ömrünün son yıllarında aralarında Ebû Nasr b. Hasnûn en-Nersî ve Hüseyin b. Ömer el-Gazzâl gibi

muhaddislerin bulunduğu birçok hocasının hayatta kalan tek râvisi olup âlî isnadlara sahipti. Hocaları arasında Ebü'l-Hasan İbn Rizkaveyh, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Müslime, Hilâl el-Haffâr, Hüseyin b. Berhân, Ebü'l-Hasan İbnü'l-Hammâmî ve Ebü'l-Hüseyin İbn Bişrân gibi muhaddisler sayılabilir. Tırâd'ın talebeleri içinde oğulları Şerefeddin Ali ve Muhammed'in yanı sıra Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, İbn Nâsır es-Selâmî, Ömer b. Abdullah el-Harbî, Ahmed b. Mukarreb, Yahyâ b. Sâbit, Teymî, Şühde el-Kâtibe, Sıbtu'l-Hayyât ve Hibetullah b. Tâvûs gibi âlimler vardır. En son vefat eden talebesi Musul hatibi Ebü'l-Fazl Abdullah b. Ali et-Tûsî'dir. Hanefî mezhebine mensup olan Tırâd hadis ilminde "sika-sebt" ve "sadûk" diye nitelenmiştir. İlmî faaliyetleri yanında yöneticiler katında da tanınan bir kişiydi ve halifenin en çok değer verdiği âlimlerdendi. Kardeşi Nûrülhüdâ'dan sonra 452'de (1060) Abbasoğulları'nın nakibliğini üstlendi; önce Basra'da, ardından Bağdat'ta nakiblik yaptı ve Nakībü'n-nükabâ unvanını aldı. Bir dönem Bağdat'ta divan kâtipliği görevinde bulundu. Halifeyi temsilen İsfahan'a gönderildi. 481'de (1089) hac farîzasını ifa etmek üzere Bağdat'tan ayrılan Abbâsî Veziri Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî'ye onun oğlu Rebîbüddevle ile birlikte vekâlet etti (DİA, XXXIV, 501). Nakiblik görevi kendisinden oğulları Ali'ye ve Muhammed'e geçti. Müsterşid-Billâh ve Muktefî-Liemrillâh dönemlerinde önde gelen devlet adamlarından olan oğlu Şerefeddin Ali 523'te (1129) vezirlik görevine getirildi.

Yaşlılığında da zihnî melekeleri yerinde olan Tırâd âlî isnad arayan talebelere vefatına kadar rivayete devam etti. Onun Bağdat'taki ilim meclisleri, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inin meşhur râvisi Katîî'nin derslerinden sonra en kalabalık meclislerdi. Yıllarca Bağdat'ta Mansûr Camii'nde imlâ meclisleri kurdu; bunlardan yirmi beşi özellikle meşhur oldu (İbn Hacer, s. 315). Tırâd'ın bu meclislerinde müstemlî sıfatıyla hadis hâfızı ve Hanbelî fakihi Ebû Ali Ahmed b. Muhammed el-Beredânî görev yapıyordu. Derslerine her kesimden, farklı şehirlerden birçok talebe, âlim ve devlet adamı katılır, âlî isnadlı hadisler rivayet edebilmek ve kendisinden icâzet almak için çalışırlardı. Bağdat Kādılkudâtı Dâmegānî bunlardan biridir. İsfahan'da, Mekke ve Medine'de de imlâ meclisleri kuran Tırâd ez-Zeynebî Şevval 491'de (Eylül 1098) vefat etti. Bağdat'ta Basra Kapısı mevkiindeki evine defnedilen naaşı Zilhicce 492'de (Ekim 1099) şehidler kabristanına nakledildi. Tırâd'a el-ʿAvâlî (İbn Hacer, s. 315; Keşfü'z̩-z̩unûn, II, 1178), el-Fevâʾid (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1584), Fez̤âʾilü'ṣ-ṣaḥâbe (İbn Hacer, s. 121) ve el-Emâlî (İbn Hacer, s. 315) gibi eserler nisbet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb, VI, 345-347; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, Kahire 1386, I, 518; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, X, 238; XIX, 37-39, 352-355; XX, 149-151; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1228; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Z̠eyli Târîḫi Baġdâd (nşr. Kayser Ebû Ferah, Târîḫu Baġdâd içinde), Beyrut 1978, XIX, 132-133; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cîze 1419/1998, XVI, 165; İbn Hacer el-Askalânî, el-Muʿcemü'l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 121, 315; Keşfü'z̩-z̩unûn, II, 1178; Abdülkerim Özaydın, "Rebîbüddevle", DİA, XXXIV, 501

Ayhan Tekineş

İBN VED‘ÂN (ابن ودعان) Ebû Nasr Muhammed b. Alî b. Ubeydillâh b. Ved‘ân el-Mevsılî (ö. 494/1100) Muhaddis ve kadı.

---

15 Şâban 402'de (12 Mart 1012) Musul'da doğdu. Küçük yaştan itibaren hadis dinlemeye başladı. Tahsilini ilerletmek için seyahate çıktı ve defalarca Bağdat'a gidip geldi. Son yolculuğunu ölümünden çok kısa bir süre önce gerçekleştirdi. Başta amcası Ebü'l-Feth Ahmed b. Ubeydullah olmak üzere Muhammed b. Ali b. Bahşel, Hüseyin b. Muhammed b. Ca‘fer es-Sayrafî gibi hocalardan istifade etti. Kendisinden Ebû Tâhir es-Silefî, Irak'ta Ebû Abdullah el-Belhî, Mısır'da Muhammed el-Hâdî, Hicaz'da İsmâil b. Muhammed en-Nîsâbûrî, Vecîh b. Tâhir eş-Şehhâmî, Diyarbekir'de Mervân b. Ali et-Tanzî ve diğerleri hadis dinleyip rivayette bulundular. Kadı, hâkim gibi unvanlarla da anılan İbn Ved‘ân Muharrem 494'te (Kasım 1100) Musul'da vefat etti. Ölüm tarihinin Keşfü'ẓ-ẓunûn'da (I, 715) ve Îżâḥu'l-meknûn'da (I, 431) 594 (1198) olarak verilmesi yanlıştır.

Öğrencisi Silefî ve kendisiyle görüştüğü halde ondan rivayeti uygun bulmayan İbn Nâsır es-Selâmî tarafından yalancılık ve hadis uydurmakla suçlanan İbn Ved‘ân'ı Zehebî, mevzû olduğunu belirttiği el-Erbaʿûn'u ile meşhur olması sebebiyle Aʿlâmü'n-nübelâʾ adlı eserine aldığını söylemekte (XIX, 165), Mîzânü'l-iʿtidâl'de ise onun sika olmadığını ve kendisine güvenilmeyeceğini ifade etmektedir (III, 657). Her ne kadar, "İbn Ved‘ân'ın sika râvilerden yaptığı rivayetler doğrudur" denilmişse de (Sem‘ânî, V, 580; İbnü'l-Esîr, III, 356) uydurma rivayetlerle dolu olan eseri kendisini cerhedenlerin haklılığını göstermektedir.

İbn Ved‘ân'ın 473'te (1080-81) Bağdat'a getirdiği belirtilen el-Erbaʿûne'l-Vedʿâniyye adlı eser, Hz. Peygamber'in zühd ve ahlâka dair konuşmalarından derlendiği iddia edildiği için Ḫuṭabü'l-erbaʿîn (Erbaʿûne ḥadîs̱ fi'l-ḫuṭab ve'l-mevʿiẓa) adıyla da anılmakta olup aslında hadisten hiç anlamayan ve kendisi gibi bir yalancı olduğu ifade edilen Zeyd b. Rifâa el-Hâşimî'ye aittir. Zeyd b. Rifâa'nın, Resûl-i Ekrem'in hadislerine bazı filozofların hikmetli sözlerini karıştırmak ve senedlerine genellikle meçhul râviler ilâve etmek suretiyle meydana getirdiği bu risâleyi İbn Ved‘ân'ın amcası Ebü'l-Feth Ahmed b. Ubeydullah ondan çalarak üzerinde bazı değişiklikler yapmış, İbn Ved‘ân da eseri amcasından dinleyerek rivayet etmiştir (İbnü'l-Cevzî, XVII, 71). el-Erbaʿûne'l-Vedʿâniyye'nin ve Abdülazîz b. Ahmed el-Bârcîlgī (ö. 750/1349) tarafından yapılan şerhinin çeşitli kütüphanelerde pek çok nüshası vardır (Kettânî, s. 204; Brockelmann, GAL, I, 435; Suppl., I, 602). Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî tarafından neşredilen eseri (Mecmûʿu'l-erbaʿîn içinde, Kahire 1952, s. 325-340) Sultan Ahmed Camii başimamı Mehmed Şefik Arvâsî tahkik ederek önce Arapça metnini neşretmiş (İstanbul 1965), ardından kitabı Türkçe tercümesi ve şerhiyle

birlikte yeniden yayımlamıştır (İstanbul 1965). Ali Hasan Ali Abdülhamîd de önemli dipnotları ilâve ederek risâlenin yeni bir neşrini gerçekleştirmiştir (Beyrut 1407/1987).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ved‘ân, el-Erbaʿûne’l-Vedʿâniyyetü’l-mevżûʿa (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd), Beyrut 1407/1987, neşredenin girişi, s. 13-22; Sem‘ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 580; İbnü’l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XVII, 71; İbnü’l-Esîr, el-Lübâb, III, 356; a.mlf., el-Kâmil, X, 327; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIX, 164-167; a.mlf., Mîzânü’l-iʿtidâl, III, 657-659; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 491-500, s. 199-201; a.mlf., el-Muġnî, II, 618; Safedî, el-Vâfî, IV, 141-142; İbn Hacer, Lisânü’l-Mîzân, V, 305-306; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 60, 175; Îżâḥu’l-meknûn, I, 431; Hediyyetü’l-ʿârifîn, II, 78; Brockelmann, GAL, I, 435; Suppl., I, 602; Yûsuf en-Nebhânî, Mecmûʿu’l-erbaʿîne erbaʿîn min eḥâdîs̱i seyyidi’l-mürselîn, Kahire 1372/1952, s. 325-340; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe (Özbek), s. 204; “İbn Vedʿân”, DMBİ, V, 76-77.

Emin Âşıkkutlu

İBNÜ’t-TALLÂ‘(ابن الطلاع) Ebû Abdillâh Muhammed b. Ferec el-Kurtubî et-Tallâî (ö. 497/1104) Mâlikî fakihi ve muhaddis.

404 yılı Zilkade ayı sonunda (Haziran 1014) doğdu. Babası Ferec, Muhammed b. Yahyâ el-Bekrî et-Tallâ‘ın (veya İbnü’t-Tallâ‘) âzatlısı olduğu için ona nisbetle anılmıştır. Tücîbî’nin kaydettiğine göre Sirâc b. Abdülmelik, Ferec’in efendisiyle birlikte Kurtuba’da (Cordoba) at gemlerini cilâlamasından dolayı hemze ile İbnü’t-Tallâ’(ابن الطلاء) denmesi gerektiğini, ayn ile İbnü’t-Tallâ‘ (ابن الطلاع)şeklinin yanlış olduğunu belirtirken İbn Hişâm en-Nahvî, Ferec’in Kurtuba’da hurma ağaçlarını aşılaması sebebiyle ikinci şekli doğru kabul eder. Nitekim bütün klasik kaynaklarda bu yazılış tercih edilmiştir. Bazıları ise kelimenin “yağlama” ve “cilâlama” mânası da bulunmasından hareketle ilkiyle eş anlamlı olduğunu söylerler (Bernâmec, s. 56).

İbnü’t-Tallâ‘ Yûnus b. Abdullah b. Mugīs, Ebû Ömer İbnü’l-Kattân, Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Abdullah İbn Âbid, İbn Cehver, Ebû Ali el-Haddâd, Hâtim b. Muhammed (İbnü’t-Tarâblusî) ve Muâviye b. Muhammed el-Ukaylî gibi âlimlerden fıkıh ve hadis okudu. Mâlikî fıkhı ve şürût (vesâik) üzerine ihtisası yanında bölge ulemâsı ve bunların fetvaları konusunda geniş bilgi sahibiydi. Kurtuba Ulucamii’nde imamlık yaptı, İbnü’l-Kattâ‘ın vefatından sonra şûra görevine getirildi. Murâbıtlar’ın Kurtuba’yı ele geçirmesi üzerine onlara karşı menfî tavrı sebebiyle fetva vermekten menedildi.

Bid‘atlara şiddetle karşı çıkması, ayrıca takvâsı ile de dikkat çeken İbnü’t-Tallâ‘a halk ve yöneticiler, özellikle Mu‘temid b. Abbâd büyük saygı duyardı. Âlî isnadı sebebiyle çeşitli yörelerden birçok âlim el-Muvaṭṭaʾ, el-Müdevvenetü’l-kübrâ ve Nesâî’nin es-Sünen’ini kendisinden dinleyip rivayet etmek için onun yanına gelirdi. Talebeleri ve icâzet verdiği kişiler arasında Ebû Ca‘fer el-Bitrûcî, Muhammed b. Abdülhâliḳ el-Hazrecî, Ebû Ali es-Sadefî, İbn Rüşd el-Ced, Ebü’r-Rebî‘ el-Kelâî, Ebû Bekir İbn Haydere, Ebû Mervân İbn Kuzmân, Ebü’l-Velîd Hişâm b. Ahmed, Ebû Abdullah İbn

Îsâ et-Temîmî, Muhammed b. Abdullah el-Kaysî gibi âlimler bulunmaktadır. İbnü't-Tallâ' 13 Receb 497 (11 Nisan 1104) tarihinde vefat etti.

Eserleri. Kaynaklarda yazdığı birkaç eserden söz edilmekle birlikte İbnü't-Tallâ'ın yalnız Aḳżıyetü Resûlillâh adlı eseri günümüze ulaşmıştır. Aḥkâmü'n-nebî veya Nevâzilü'l-aḥkâmi'n-nebeviyye adlarıyla da anılan eserde Hz. Peygamber'in verdiği kazâî hükümler bir araya getirilmiştir. Müellif, türünün ilk ve en meşhur örneklerinden biri olan (diğer bazıları için bk. Abdülhay el-Kettânî, II, 13-14) kitabının sonunda telif sebebini zikrederken Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe'nin aynı adla yazdığı eserde ancak 100 kadar hadis topladığını, kendisinin ise konuyla ilgili ulaşabileceği hadisleri derlemeyi amaçladığını belirtir. Eserin sonunda ayrıca faydalandığı otuz dört kitap ve bunların rivayet zincirlerini kaydeder. Aḳżıyetü Resûlillâh Kahire'de (1346) basıldıktan sonra Abdülmu'tî Kal'acî (Halep 1396/1976, 1402/1982), Muhammed Ziyâürrahman el-A'zamî (Beyrut 1398/1978, 1402/1982), Muhammed Abdüşşekûr (Büreyde [Medine] 1403/1983), Kāsım eş-Şemmâî er-Rifâî (Beyrut 1987) ve Muhammed Nizâr Temîm ile Heysem Nizâr Temîm (Beyrut 1418/1997) tarafından neşredilmiştir. Abdülmün'im Halefullah da eseri yer yer kısaltarak Aḥkâmü Resûlillâh adıyla yayımlamıştır (Kahire 1413/1993).

İbnü't-Tallâ'ın kaynaklarda adı geçen Fehrese'si bugün mevcut olmamakla birlikte M. Isabel Fierro, Aḳżıyetü Resûlillâh'ın sonundaki isnadlarla diğer bazı eserlerde anılan isnadlarını bir araya getirerek yayımlamıştır (bk. bibl.). Müellifin Kitâbü'ş-Şürûṭ (el-Ves̱âʾiḳu'l-muḫtaṣara) ve İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin Muḫtaṣarü'l-Müdevvene'sindeki zevâidi tahrîc ettiği Zevâʾidü İbn Ebî Zeyd (Zevâʾidü Ebî Muḥammed fi'l-Muḫtaṣar) adlı eserleri de kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbnü't-Tallâ', Aḳżıyetü Resûlillâh (nşr. M. Ziyâurrahmân el-A'zamî), Beyrut 1402/1982, neşredenin girişi, s. 52-69; a.e. (nşr. M. Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm), Beyrut 1418/1997, neşredenlerin girişi, s. 3-7; İbn Hayr, Fehrese, s. 241, 246, 466, 495, 537; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla, II, 534-535; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis, Kahire 1967, s. 123; Tücîbî, Bernâmec (nşr. Abdülhafîz Mansûr), Libya 1981, s. 53, 55, 56, 58, 269; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIX, 199-202; İbn Ebû Zer', el-Enîsü'l-muṭrib, Rabat 1973, s. 169; Nübâhî, Târîḫu ḳuḍâti'l-Endelüs (nşr. Meryem Kāsım Tavîl), Beyrut 1415/1995, s. 133, 151, 176; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, II, 242-243; İbn Kunfüz, Şerefü'ṭ-ṭâlib fî esne'l-meṭâlib (Elfü sene mine'l-vefeyât içinde, nşr. Muhammed Haccî), Rabat 1396/1976, s. 59; Makrîzî, el-Muḳaffe'l-kebîr (nşr. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1411/1991, VI, 515; Abdülkebîr b. Meczûb el-Fâsî, Teẕkiretü'l-muḥsinîn bi-vefeyâti'l-aʿyân ve ḥavâdîs̱i's-sinîn (Mevsûʿatü aʿlâmi'l-Maġrib içinde, nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1996, I, 332; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 123; M. Isabel Fierro, "La Fahrasa de Ibn Ṭallāʿ", Estudios Onomástico-Biográficos de Al-Andalus (ed. María Luisa Ávila), Granada 1989, II, 277-297; Abdülhay el-Kettânî, et-Terâtîbü'l-idâriyye (Özel), II, 12-14; Muhammed İzzet et-Tahtâvî, "el-İmâm İbnü'ṭ-Ṭallâʿ el-Ḳurṭubî", ME, LIII/2 (1981), s. 319-328.

Ahmet Özel

GASSÂNÎ, Ebû Ali أبو علي الغسّاني Ebû Alî Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Gassânî (ö.498/1105)Endülüslü hadis hafızı.

Muharrem 427'de (Kasım 1035) Kurtuba (Cordoba) yakınlarındaki Ceyyân'da (Jean) doğdu. Ailesi Kurtuba'daki Zehrâ şehrine mensup olmakla beraber babası, Berberîler'in çıkardığı karışıklıkta buradan kaçarak 400 (1009) yılında Ceyyân'a gidip yerleşmiştir. Yemen'deki Gassân kabilesine nisbetle Gassânî diye anılan Ebû Ali on yedi yaşında hadis tahsiline başladı. Aralarında devrin tanınmış muhaddislerinden İbn Abdülber en-Nemerî, Ebü'l-Velîd el-Bâcî ve İbnü'd-Delâî'nin de (İbn Dilhâs) bulunduğu Endülüslü hocalardan okudu. Hakem b. Muhammed b. Hakem el-Cüzâmî'den 100 civarında, İbn Abdülber en-Nemerî'den yirmi beş, İbnü'l-Hazza' diye tanınan Ahmed b. Muhammed b. Yahya'dan on üç, muhaddis ve fakih Ebü'l-Kâsım Hâtem b. Muhammed et-Trablusî et-Temîmî'den on, Kurtuba müftüsü Ebû Abdullah Muhammed b. Attâb el-Endelüsî'den sekizden fazla kitap okuyup bunları rivayet etme yetkisi aldı. Kendisinden de İbn Sükkere diye tanınan hadis, fıkıh ve kıraat âlimi Ebû Ali es-Sadefî, tabip ve şair Ebü'l-Alâ Zühr b. Abdülmelik el-İyâdî el-İşbîlî, müfessir ve fakih Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Muhâribî gibi meşhur âlimler hadis öğrendi. İcazet verdiği talebeleri arasında Kâdî İyâz da yer alır (el-Ġunye, s. 139). Devrinin en tanınmış hadis hafızlarından biri olan Gassânî kuvvetli Arapça'sıyla, üstün lügat, edebiyat, şiir, ensâb ve ricâlü'l-hadîs bilgisiyle şöhret buldu. Kurtuba'nın büyük camiinde hadis dersi verir, şehrin âlim ve fakihleri bu dersleri takip ederdi. Bu sebeple Kurtubalı muhaddislerin reisi diye anıldı. Hocası İbn Abdülber el-İstîʿâb adlı eseriyle ilgili olarak ona vasiyette bulunmuş, bu eserde adı geçmeyen bir sahâbîye rastladığı takdirde onu derhal kitabına kaydetmesini istemiştir. Gassânî'nin pek çok kitabı tashih ettiği de bilinmektedir. Ebû Ali el-Gassânî 12 Şaban 498'de (29 Nisan 1105) vefat etti ve Rabat Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. 1. Taķyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil. Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ile Ṣahîh-i Müslim'deki yazılışları aynı, okunuşları farklı (mü'telif ve muhtelif) râvi isimleri, nisbe, lakap ve künyelerle yanlış anlaşılabilecek kelimelere dair olan eser, tasnif tarzı ve muhtevası itibariyle aynı konuda daha önce yazılanlardan farklıdır. Eserin değerini takdir ederek ensâba ve Ṣaḥîḥayn'a dair çalışmalarında ondan büyük ölçüde faydalanan âlimler arasında Mâzerî, Kâdî İyâz, Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, İbn Kurkûl, Ebû Mûsâ el-Medînî, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Nevevî ve İbn Hacer el-Askalânî zikredilebilir. Kitap dört bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde isim, künye ve nisbelerdeki mü'telif ve muhtelif kelimelerle benzer olanlar (müştebih) ele alınmaktadır. İkinci bölüm, Ṣaḥîḥayn râvilerinin Buhârî ile Müslim'den rivayetleri sırasında senedlerde yaptıkları bazı hataları ihtiva etmektedir. Üçüncü bölümde Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'deki rivayet yanlışları zikredilmektedir. Bu yanlışlarla Ṣaḥîḥayn müelliflerinin ve hocalarının ilgisi bulunmadığını, bunların daha sonraki

râvilere ait olduğunu belirten müellif, ikinci ve üçüncü bölüme et-Tenbîh ʿale'l-evhâmi'l-vâkıʿa fi'ş-Ṣaḥîḥayn min ḳıbeli'r-ruvât adını vermiştir. Eserin Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'ye dair üçüncü bölümünde (Taḳyîdü'l-mühmel'in beşinci ve altıncı cüzü) senedlerin muhtelif rivayet şekilleri tesbit edilmekte ve bunların 135'inde râvilerin yaptığı hatalar gösterilmektedir. Bu bölüm Beyazıt Devlet, Dımaşk Mektebetü'l-Esed ve Bağdat Mektebetü'l-evkâf'taki nüshalarından (aş. bk.) faydalanılmak suretiyle Mehmed Sâdık Aydın tarafından et-Tenbîh ʿale'l-evhâmi'l-vâḳıʿa fî'ṣ-Ṣaḥîḥayn min ḳıbeli'r-ruvât "ḳısmü'l-Buḫârî" adıyla Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd'da yüksek lisans tezi olarak hazırlanıp yayımlanmıştır (Riyad 1407/ 1987). Dördüncü bölüm Ṣaḥîḥayn'daki lakaplarla ilgilidir. Gassânî, daha önce aynı konuda eser veren Dârekutnî ve Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî gibi müelliflerin görüşlerinden faydalanmış, senedlerde onların farketmediği bazı hatalara işaret etmiştir. Taḳyîdü'l-mühmel bu adla Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Hamidiye, nr. 239, vr. 183-234), Kitâbü meʾtelefe ḫaṭṭuhû va'ḫtelefe lafẓuhû min esmâʾi ruvâti'ṣ-Ṣaḥîḥayn ismiyle Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde (nr. 1211, vr. lb-101a) kayıtlı bulunmakta, devamı Kitâbü't-Tenbîh ʿale'l-evhâmi'l-vâḳıʿa fi'l-Müsnedeyni'ṣ-Ṣaḥîḥayn (vr. 101b-143a), lakaplara dair kısmı ise Kitâbü'l-Elḳâb fi'l-Müsnedeyn (vr. 165a-179a) adıyla aynı mecmuada yer almaktadır. Eserin San'a el-Mektebetü'l-âmme (Mustalah, nr. 10) ve el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye (nr. 274), Dımaşk Mektebetü'l-Esed (el-Mektebetü'l-Osmâniyye er-Rızâiyye, nr. 242), Bağdat Mektebetü'l-evkaf (nr. 1060) ve Patna Mektebetü Hüdâbahş'ta da (nr. 89) nüshaları mevcut olup ilk dört cüzü Muhammed İdrîs Zübeyr ve Ferhat Nesîm Hâşimî tarafından neşre hazırlanmaktadır. 2. Kitâbü't-Taʿrif bi'ş-şüyûḫ. Eser bu adla Beyazıt Devlet (nr. 1211, vr. 143a-164b) ve Tesmiyetü şüyûḫi Ebî Dâvûd Süleyman es-Sicistânî adıyla Süleymaniye (Lâleli, nr. 2089, vr. 74-98; ayrıca bk. Max Weisweiler, Istanbuler Handschriftenstudien Zur Arabischen, İstanbul 1937, nr. 95) kütüphanelerinde kayıtlı bulunmakta, adının Şüyûḫu Ebî Dâvûd fî muṣannefih olduğu da ileri sürülmektedir (Muhammed İdrîs Zübeyr - Ferhat Nesîm Hâşimî, s. 384). 3. el-Künâ ve'l-elḳâb (Brockelmann, GAL, I, 454; Suppl., I, 629).

Ebû Ali el-Gassânî'nin bunlardan başka hocası İbn Abdülber en-Nemerî'nin el-İstîʿâb'ı üzerine bir zeyli, İbnü'l-Faradî'nin Târîḫu ʿulemâʾi Endelüs adlı eserinden edebiyatla ilgilenen hadis hafızlarına dair bir seçme cüzü, "lâ tezâlü tâ'ifetün min ümmetî 'ale'l-hak" hadisine dair bir cüzü, ayrıca kendi kitaplarına dair el-Fihrist adlı bir eseri bulunduğu belirtilmektedir (Muhammed İdrîs Zübeyr - Ferhat Nesîm Hâşimî, XXV1/ 1-2, s. 384).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Alî el-Gassânî, et-Tenbth ʿale'l-evhâm (nşr. M. Sâdık Aydın), Riyad 1407/1987, naşirin önsözü, s. 11-61; Kâdî İyâz, el-Gunye (nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr), Beyrut 1402/1982, s. 138-140, 229; İbn Hayr, Fehrese, s. 198, 220, 222, 235, 425; İbn Beşküvâl, es-Sıla, I, 142-144; Dabbî, Bugyetü'l-mültemis [baskı yeri yok], 1967 (Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî), s. 265-266; Yâkût, Muʿcemü'l-büldân, II, 195; İbnü'l-Ebbâr, el-Muʿcem fî ashâbi'l-Kâdî es-Sadefî (nşr. İbrahim el-Ebyârî), Beyrut 1410/1989, s. 86-88; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 180; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 148-151; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müzheb, I, 332-333; Makkarî,

Ezhârü'r-riyâz (nşr. Saîd Ahmed A'râbî v.dğr.), Rabat 1398-1400/1978-80; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 887-888, ayrıca bk. İndeks; III, 31; Brockelmann, GAL, I, 454; Suppl., I, 629; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 255; Muhammed İdrîs Zübeyr - Ferhat Nesîm Hâşimî, "el-Gassânî; ahadü aʿlâmi Kurtubâ", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XXVI/l-2, İslâmâbâd 1412/1991, s. 371-409.

M. Yaşar Kandemir

HİCRİ 500'DEN 600'E KADAR

KİYÂ el-HERRÂSÎ (الكيا الهرّاسي) Ebü'l-Hasen Şemsülislâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Herrâsî et-Taberî (ö. 504/1110)Fıkıh, tefsir ve hadis âlimi.

5 Zilkade 450 (24 Aralık 1058) tarihinde Taberistan'da doğdu. Lakabı olan Kiyâ Farsça'da "büyük padişah, yönetici, bir kavmin önderi" anlamındadır. Kelime özellikle Gîlân ve Taberistan'da yönetici, vali, ayrıca toplumun önde gelenleriyle saygın âlimler için kullanılırdı (Dihhudâ, XI, 16585-16586). Bazı biyografi eserlerinde ise Farsça aslının İlkiyâ olduğu belirtilmektedir. Klasik kaynaklarda anlamı verilmeyen Herrâsî nisbesinin çağdaş biyografi yazarlarınca Arapça'da "Herrâslı" veya "keşkekçi" ya da Farsça'da "haşmetli, kıymetli" gibi anlamlara geldiği ileri sürülmektedir. On sekizyirmi yaşlarında Nîşâbur'a giden Herrâsî, Nizâmiye Medresesi'nde derslerine katıldığı ve yardımcılığını yaptığı İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin Ebû Hâmid el-Gazzâlî'den sonra en seçkin öğrencisi oldu. Kavrayış ve izah yeteneğiyle hocasının takdirini kazandı. Ebû Ali Hasan b. Muhammed es-Saffâr ve Ebü'l-Fazl Zeyd b. Sâlih et-Taberî'den hadis dinledi. Fıkıh ve usulü ile tefsir, hadis, hilâf gibi ilimlerde uzmanlaştı. Hadise çok önem verirdi; münazaralarında hadislerden sıkça delil getirir, onları kıyasa tercih ederdi.

Muhtemelen hocasının ölümünden (478/1085) sonra Beyhak'a giderek bir süre müderrislik yaptı. Şâban 492'de (Temmuz 1099) Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un elçisi sıfatıyla bir mektup götürdüğü Abbâsî Halifesi Müstazhir-Billâh'ın yanında saygı gördü. Zilhicce 493'te (Ekim 1100) Bağdat'a göç eden Herrâsî ölümüne kadar Nizâmiye Medresesi müderrisliği görevini yürüttü. Şâfiî mezhebinin Bağdat'taki otoriteleri arasında yer aldı. Başta Ebû Tâhir es-Silefî, İbn Tûmert ve İbn Berhân olmak üzere birçok talebe yetiştirdi. Berkyaruk tarafından kadılığa tayin edildi, zamanla servet ve şöhrete kavuştu. Sağlam kişiliği, ciddiyeti, akıcı üslûbu, üstün münazara yeteneği ve gür sesiyle dikkati çeken Herrâsî ulemâ arasında "şemsülislâm" lakabıyla anıldı. Özellikle münazara ve izah kabiliyeti bakımından Gazzâlî'den üstün olduğu ileri sürülmektedir.

İmam Şâfiî'nin görüşlerine taassup derecesinde bağlı olan ve Eş'ariyye akîdesini savunan Herrâsî Râfızıyye, İmâmiyye, Mu'tezile gibi mezheplerin görüşlerini şiddetle eleştirdi. Hasan Sabbâh'ın İlkiyâ lakaplı oğlu ile karıştırılmasından kaynaklanan bir

iftira sonucunda Bâtınîlik'le suçlanıp hapsedildiyse de Müstazhir-Billâh'ın tavassutu ve aralarında Ebü'l-Vefâ İbn Akīl'in de bulunduğu ulemânın hüsnü şehâdetiyle ölümden kurtuldu. Bu iftiranın bir sebebi de Herrâsî'nin Ehl-i beyt'e duyduğu aşırı sevgi sebebiyle Yezîd b. Muâviye'ye lânet etmenin cevazına fetva vermesi olabilir. 1 Muharrem 504 (20 Temmuz 1110) tarihinde Bağdat'ta vefat eden Herrâsî, Bâbüebrez Kabristanı'nda Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin türbesinin yanına defnedildi. Eserleri. 1. Aḥkâmü'l-Ḳurʾân*. Birçok defa basılmıştır (nşr. Mûsâ Muhammed Ali - İzzet Ali Îd Atıyye, I-II, Kahire 1974; I-II, Beyrut 1405/1985). 2. Kitâbü Uṣûli'd-dîn. 3. Taʿlîḳ fî uṣûli'l-fıḳh (bu eserlerin yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, I, 489; Suppl., I, 674). George Makdisi, son eserin bir nüshasını Ankara Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulduğunu ve kapak sayfasındaki ifadelerden büyük, orta ve küçük olmak üzere üç ayrı versiyonunun varlığının anlaşıldığını, mevcut nüshanın ise ikinciye ait olduğunu söylemektedir (EI² [İng.], V, 234).

Herrâsî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Şifâʾü'l-müsterşidîn fî mesâʾili'l-müctehidîn (hilâf ilmine dair en güzel eserlerden biri olduğu söylenir), Levâmiʿu'd-delâʾil fî zevâya'l-mesâʾil, Naḳżu müfredâti'l-İmâm Aḥmed. Son eser, Ahmed b. Hanbel'in diğer üç mezhep imamından farklı olan görüşlerini eleştirdiği bir kitaptır. Hanbelî âlimleri Şemseddin İbn Abdülhâdî ve İbn Kādı'l-Cebel muhtemelen buna reddiye olarak er-Red ʿale'l-Kiyâ el-Herrâsî adıyla birer eser yazmışlardır. Ayrıca Aḥkâmü'l-Ḳurʾân'ında el-Muṣannef fi'r-rivâyât, Mesâʾilü'l-fıḳh ve el-Mez̠heb adlı kitaplarına atıfta bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Asâkir, Tebyînü kez̠ibi'l-müfterî, s. 288-291; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XVII, 122; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 291, 484; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 286-290; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIX, 350-352; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 501-520, s. 92-95; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Baġdâd (nşr. Kayser Ebû Ferâh, Târîḫu Baġdâd içinde), Haydarâbâd 1399/1978, XIX, 197; Safedî, el-Vâfî, XXII, 82-84; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân (Cübûrî), III, 173-177; Sübkî, Ṭabaḳāt, VII, 231-234; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 520-522; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 288; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 20, 423; II, 1056, 1569; Brockelmann, GAL, I, 489; Suppl., I, 674; Abdullah Mustafa el-Merâġī, el-Fetḥu'l-mübîn (nşr. Abdülhamîd Ahmed Hanefî), Kahire, ts., II, 6-7; Abdülkerim Ünalan, İlkiya'l-Herrâsî ve Ahkâmu'l-Kur'andaki Metodu (yüksek lisans tezi, 1990), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 50 vd.; Zeki Yıldırım, Müfessir İl Kiyâ el-Harrâsî'nin "Ahkâmu'l-Kur'an" Adlı Eserine Göre Kıraat Farklarının Hukûkî Ayetlerin Tefsîrindeki Rolü (yüksek lisans tezi, 1990), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 19-35; Dihhudâ, Luġatnâme, XI, 16585-16586; G. Makdisi, "al-Kiyā al-Harrāsī", EI² (İng.), V, 234.

Abdülkerim Ünalan

İBNÜ'l-KAYSERÂNÎ (ابن القيسراني) Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî (ö. 507/1113) Hadis hâfızı ve sûfî.

---

6 Şevval 448'de (17 Aralık 1056) Kudüs'te doğdu. Filistin'in (Şam) sahil şehri Kaysâriye'ye nisbetle İbnü'l-Kayserânî diye tanındı. On iki yaşında hadis öğrenmeye

başladı. Bu amaçla 467'de (1074-75) Bağdat'a gidip Kudüs'e döndü. Daha sonra kırktan fazla ilim merkezini dolaştı. Bağdat'ta Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sarîfînî, İbnü'n-Nekūr Ahmed b. Muhammed el-Bezzâz, Mekke'de Ebû Ali Hasan b. Abdurrahman ile Ebü'l-Kāsım Sa'd b. Ali ez-Zencânî'den faydalandı. Zencânî'nin tavsiyesi üzerine Mısır'a gitti ve orada Habbâl ve Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan el-Hilaî, Dımaşk'ta İbn Ebü'l-Alâ diye bilinen Ali b. Muhammed el-Missîsî, Halep'te Hasan b. Mekkî, Cezîre'de Abdülvehhâb b. Muhammed el-Yemenî, İsfahan'da Ebû Amr İbn Mende, Nîşâbur'da Fazl b. Abdullah, Herat'ta Hâce Abdullah-ı Herevî, Muhammed b. Abdülazîz el-Fârisî, Bîbâ bint Abdüssamed, Cürcan'da Nâfiletü'l-İsmâilî İsmâil b. Mes'ade, Bûşenc'de Külâr Abdurrahman b. Muhammed, Serahs'ta Kādılkudât Muhammed b. Abdülmelik el-Muzafferî, Musul'da kıraat âlimi Hibetullah b. Ahmed gibi âlimlerden ders aldı. Ayrıca Âmid, Esterâbâd, Basra, Dînever, Rey, Şîraz, Kazvin, Kûfe, Merv, Enbâr, Ahvaz, Hemedan, Vâsıt, Esedâbâd, İsferâyin, Âmül ve Tûs gibi ilim merkezlerine seyahat etti. Kendisinden oğlu Ebû Zür'a Tâhir, Cûzekānî, Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan el-Hemedânî, Enmâtî, İbn Nâsır es-Selâmî, Ebû Mûsâ el-Medînî, Silefî ve Ebû Ca'fer Muhammed b. İsmâil et-Tarsûsî gibi şahsiyetler rivayette bulundu.

Resûl-i Ekrem'in nesebini, hayatını ve hadislerini kendisinden daha iyi bilen bir kimsenin bulunmadığını söyleyen İbnü'l-Kayserânî (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIX, 366) güçlü bir hadis hâfızı, ilmi ve hadisi önde tutan bir sûfî idi. Seyahat hâtıralarına dair olduğu anlaşılan el-Menṣûr adlı eserinde hadis tahsili için günde en az 20 fersah yol alarak pek çok ilim merkezini dolaştığını söylemekte, Ṣaḥîḥayn ile Ebû Dâvûd'un es-Sünen'ini yedi defa, İbn Mâce'nin es-Sünen'ini Rey'de on defa ücretle yazdığını ifade etmektedir. Bazı şiirleri kaynaklarda yer alan İbnü'l-Kayserânî, son hac görevinden dönüşünün ardından 15 Rebîülevvel 507'de (30 Ağustos 1113) Bağdat'ta vefat etti ve şehrin batısındaki Makberetülatîka'da defnedildi. 20 veya 28 Rebîülevvel'de (4 veya 12 Eylül) öldüğü de kaydedilmektedir. İbnü'l-Kayserânî erken yaşta vefat ettiği için derlediği hadislerin tamamını rivayet etme imkânı bulamamış, sünnete bağlılığı takdir edilmekle beraber bazı tasavvufî görüşleri sebebiyle eleştirilmiştir. Ebû Zekeriyyâ İbn Mende onun itikadı ve yaşayışı düzgün, hadislerin sahih olanı ile olmayanını birbirinden ayırmasını bilen sadûk bir hadis hâfızı olduğunu belirtmiştir. İbnü'l-Kayserânî'nin Hemedan'da ev yaptırıp oraya yerleştiğini söyleyen talebesi Şîrûye, hocasının hadislerin sıhhat ve râvilerin güvenilirlik derecesini çok iyi bildiğini, sünnete bağlılığı, taassuptan uzaklığı ve tarikata mensubiyetiyle tanındığını ifade etmektedir. Mü'temen b. Ahmed es-Sâcî ile Silefî de onun faziletli bir âlim olduğunu, ancak okurken çok lahin yaptığını söylerler. İbnü'l-Kayserânî'yi aşırı derecede eleştirenler arasında İbn Nâsır es-Selâmî ile Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ön planda yer alır. İbn Nâsır onun pek çok tashîf ve lahin yaptığını ve rivayetlerinin delil olarak kullanılamayacağını belirtmektedir. İbnü'l-Kayserânî'nin Ṣafvetü't-

taṣavvuf'unu tenkit eden İbnü'l-Cevzî onu övmekten çok yermenin daha uygun olacağını söyler. Zehebî de kendisini doğru sözlü bir hadis hâfızı, kuvvetli sayılamayacak bir râvi, sünnete bağlı olmakla beraber sünnete uygun düşmeyen bir tasavvuf görüşüne sahip ve eserlerinde pek çok hata (vehim) bulunan bir âlim diye tanıtmakta, bazılarının onu haksız şekilde eleştirdiğini, ibâhiyye taraftarı olduğuna dair iddiaların gerçekle ilgisi bulunmadığını belirtmektedir. Ayrıca İbnü'l-Kayserânî'yi yeterli hadis bilgisi olmayan Melâmî bir sûfî diye yeren hadis hâfızı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvâhid ed-Dekkāk el-İsfahânî'nin bu görüşlerine katılmadığını ve İbnü'l-Kayserânî'nin ondan daha üstün bir muhaddis olduğunu söylemektedir. İbn Abdülhâdî de onun sünneti her şeyin üstünde tutan bir muhaddis olduğunu, ibâhiyye ile bir ilgisi bulunmadığını, ancak mûsiki dinlemeyi mubah görme konusunda hata ettiğini belirtmektedir (ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, IV, 16). İbnü'l-Kayserânî'nin Zâhiriyye mezhebine mensup olduğu anlaşılmakta, Hanbelî olduğu iddiası doğru bulunmamaktadır (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1244; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, VI, 203). İbnü'l-Kayserânî, 480'de (1087) Rey'de doğan oğlu Ebû Zür'a Tâhir'i küçüklüğünde muhaddislerin dersine götürerek pek çok âlî isnad elde etmesini sağladıysa da onun hadis konusunda fazla bilgisi bulunmayan bir râvi olduğu belirtilmiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 503-504; Sıddîk Hasan Han, s.117-118).

Eserleri. A) Hadis. 1. Teẕkiretü'l-mevżûʿât (el-Eḥâdîs̱ü'l-maʿlûle ve bi-men üʿillet, Teẕkiretü'l-mevżûʿât ve hiye'l-eḥâdîs̱ elletî ravethâ el-keẕebe ve'l-müdellisûn). Eserde İbn Hibbân'ın Kitâbü'l-Mecrûḥîn'inde tenkit edilen 1139 (veya 1113) rivayet senedleri çıkarılarak alfabetik sıraya konulmuş, kısa olanların tam metni, uzun olanların baş tarafından bir kısmı verilerek senedlerdeki zayıf ve yalancı râviler eleştirilmiş, Hz. Peygamber'e nisbet edilen birtakım haberlerin asıl sahipleri gösterilmiştir. Eser Muhammed Emîn el-Hancî (Teẕkiretü'l-mevżûʿât, Kahire 1323, 1327, 1354), Muhammed Mustafa el-Hadrî (Maʿrifetü teẕkireti'l-ḥuffâẓ, Mekke 1401/1981), İmâdüddin Ahmed Haydar (Kitâbü Maʿrifeti't-teẕkire fi'l-eḥâdîs̱i'l-mevżûʿa, Beyrut 1406/1985) ve Hamdî b. Abdülmecîd b. İsmâil es-Selefî (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ eṭrâfü eḥâdîs̱i Kitâbi'l-Mecrûḥîn li'bn Ḥibbân, Riyad 1415/1994) tarafından yayımlanmıştır. 2. Ẕaḫîretü'l-ḥuffâẓ el-muḫrec ʿale'l-ḥurûf ve'l-elfâẓ (eẕ-Ẕaḫîre fi'l-eḥâdîs̱i'ż-żaʿîfe ve'l-mevżûʿa). İbn Adî'nin el-Kâmil'inde tenkit edilen rivayetlerin bir araya getirilip değerlendirildiği eseri Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî neşretmiştir (I-V, Riyad 1416/1996). 3. el-Cemʿ beyne kitâbey Ebî Naṣr el-Kelâbâẕî ve Ebî Bekir el-İsfaḫânî fî ricâli'l-Buḫârî ve Müslim. Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî'nin Ricâlü Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî adlı eseriyle İbn Mencûye'nin Ricâlü Ṣaḥîḥi Müslim'inden daha kolay faydalanılmasını sağlamak amacıyla bu eserlerde râviler hakkında verilen bilgiler bir araya getirilmiş, ayrıca esere yeni bilgiler ilâve edilerek çeşitli tashihler yapılmıştır (I-II, Haydarâbâd-Dekken 1323; I-II, Beyrut 1405/1985). 4. el-Ensâbü'l-müttefiḳa fi'l-ḫaṭṭi'l-mütemâs̱ile fi'n-naḳṭ ve'ż-żabṭ (el-Müştebeh mine'l-esmâʾ ve'l-ensâb, Ensâbü'l-muḥaddis̱în). Nisbeleri yazılış ve okunuş bakımından aynı

olduğu halde farklı yerlere mensup olan şahıslara dairdir. Nisbelerin alfabetik olarak sıralandığı esere Ebû Mûsâ el-Medînî Ziyâdât ʿalâ Kitâbi’l-Ensâb adıyla bir zeyil yazmıştır. Bu iki çalışma P. de Jong tarafından yayımlanmış (Leiden 1865), ayrıca Haydarâbâd’da da neşredilmiştir (1323). İbn Nukta’nın bu iki eser üzerinde Ẕeylü Ẕeyli Ensâbi’l-muḥaddiṡîn adlı bir çalışması bulunduğu kaydedilmektedir. 5. Îżâḥu’l-işkâl fî men übhime ismühû mine’n-nisâʾ ve’r-ricâl. Hadislerin senedlerinde “falanın dedesinden, ninesinden, babasından, annesinden, amcasından rivayetine göre” veya “falan erkekten, kadından rivayet edildiğine göre” şeklinde zikredilen şahısların kim olduğunu belirtmek amacıyla kaleme alınan eser üzerinde Bâsim Faysal el-Cevâbire yüksek lisans çalışması yapmış (1406, Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye külliyyetü usûli’d-dîn) ve daha sonra eseri yayımlamıştır (Küveyt 1408/1988). 6. Şürûṭü’l-eʾimmeti’s-sitte. Kütüb-i Sitte müelliflerinin hadis kabul şartlarının incelendiği eseri Zâhid el-Kevserî, Hâzimî’nin Şürûṭü’l-eʾimmeti’l-ḫamse’siyle birlikte neşretmiş (Kahire 1357/1938; Beyrut 1405/1985), Abdülfettâh Ebû Gudde de bu iki eseri Ebû Dâvûd’un Risâle ilâ ehli Mekke fî vaṣfi sünenih adlı risâlesiyle beraber yayımlamıştır (S̱elâs̱ü resâʾil fî ʿilmi muṣṭalaḥi’l-ḥadîs̱ içinde, Beyrut 1417/1997, s. 55-105). 7. Mesʾeletü’l-ʿulüv ve’n-nüzûl fi’l-ḥadîs̱ (el-Fevâʾidü’ṣ-ṣıḥâḥ ʿalâ şürûṭi’l-İmâmeyn fî maʿrifeti’l-ʿulüv ve’n-nüzûl) (nşr. Selâhaddin Makbûl Ahmed, Küveyt 1403/1983). 8. el-Eṭrâf li’l-efrâd li’d-Dâreḳuṭnî (Eṭrâfü’l-ġarâʾib ve’l-efrâd, Eṭrâfü’l-efrâd). Dârekutnî’nin el-Fevâʾidü’l-efrâd (eṭrâf) adlı eserinin alfabetik sıraya konmasından ibaret bir çalışma olup Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye’de (Hadis, nr. 697, 361 varak) ve Fas Karaviyyîn Kütüphanesi’nde (nr. 1065) birer nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi’nde bir mikrofilmi bulunmaktadır. Ebü’l-Mehâsin el-Hüseynî eseri yeniden düzenleyip ihtisar etmiştir. Kitabın Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye’deki nüshasının muhtelif kısımları üzerinde (Brockelmann, GAL, I, 436; Suppl., I, 603) Halîl b. Hasan Hamâde, Abdullah b. Nâsır ve başkaları doktora çalışması yapmıştır (Riyad, Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye). 9. Münteḫab min Kitâbi Maʿrifeti’l-elḳāb. Ahmed b. Abdurrahman eş-Şîrâzî’nin Elḳābü’r-ruvât adlı eserinin muhtasarı olup Köprülü Kütüphanesi’nde tam (nr. 40/5, vr. 201-217), Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de ise (Hadis, nr. 543) eksik bir nüshası kayıtlıdır. 10. Eṭrâfü’l-Kütübi’s-sitte. Ebü’l-Kāsım İbn Asâkir kitabın müellif hattıyla yazılmış nüshasını gördüğünü, fakat eserde fâhiş hatalar bulunduğunu söylemektedir (Zehebî, Mîzânü’l-iʿtidâl, III, 587; nüshaları için bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 603). 11. Mesʾeletü’t-tesmiye. Namazda besmeleyi sessiz okumaya dair olan risâlenin bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de kayıtlıdır (Hadis, nr. 515).

B) Tasavvuf. 1. Ṣafvetü’t-taṣavvuf. 480 (1087) yılı civarında yazıldığı anlaşılan eserde tasavvuf ehlinin sülûk âdâbı ele alınmakta, tasavvuf esaslarının Kitap, Sünnet ve icmâa dayandığı, Resûlullah’tan öğrenilen bu kaidelerin ashap tarafından uygulandığı ileri sürülmekte, sûfîliğin sünnete göre yaşamak, Hz. Peygamber’i ve ashabını örnek almaktan ibaret olduğu belirtilmektedir. Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin, sûfiyyenin

görüşlerinin iyi seçilmemiş hadislerle güçlendirilmeye çalışıldığını ileri sürerek tenkit ettiği (el-Muntaẓam, XVII, 136), İbn Kesîr'in ileri derecede münker rivayetlerin ve yerinde kullanılmayan sahih hadislerin bulunduğunu söylediği (el-Bidâye, XII, 177) eseri Ahmed eş-Şerebâsî Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye nüshasına dayanarak neşretmiş (Kahire, ts. [Matbaatü dâri't-te'lîf]; 1370/1950), Gāde el-Mukaddem Adre, diğer iki nüshasını da dikkate alarak kitabı titiz bir çalışmayla yeniden yayımlamıştır (Beyrut 1416/1995). 2. Kitâbü's-Semâʿ. Konusunda ilk çalışmalardan biri olan eserde, kadın veya erkek sesiyle yahut bir enstrümanla icra edilen mûsikiyi dinlemenin câiz olup olmadığı hususu ele alınmaktadır. Mûsiki dinlemenin haram olmadığını, aksini savunanların uydurma rivayetlere dayandıklarını söyleyen müellif, önce Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ve Ṣaḥîḥ-i Müslim gibi kaynaklardan hareketle görüşünü destekleyen rivayetleri, mûsiki dinleyen sahâbî ve tâbiîleri, ardından İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve Sâlih b. Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin sözlerini nakletmiş, mûsiki dinlemeyi haram sayanların dayandığı delillere güvenilemeyeceğini ileri sürmüştür. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Telbîsü İblîs'te İbnü'l-Kayserânî'nin görüşlerini çürütmeye çalışmıştır (meselâ bk. s. 237-243). Müellifin ibâhiyye taraftarı olmakla suçlanmasına yol açan eser, el-Mektebetü'l-Ezheriyye'de bulunan tek nüshası esas alınarak Ebü'l-Vefâ el-Merâgī tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1390/1970, 1415/1994).

İbnü'l-Kayserânî'nin kaynaklarda adı geçen diğer bazı eserleri de şunlardır: el-Elfâẓ ruviyet fi'l-eḥâdîs̠ feṣaḥḥafehâ baʿżü'n-neḳale, Esmâʾü ricâl mine'ḍ-ḍuʿafâʾ şez̠z̠et ʿan İbn ʿAdî z̠ekerahüm Ebû Ḥâtim b. Ḥibbân fî kitâbih (iki cüz), Ferâʾiżü'ṭ-ṭaʿâm ve sünenüh, el-Fevâʾidü'l-münteḳāt mine'ṣ-ṣıḥâḥ ve'l-ġarâʾib ve'l-efrâd ve ġayri z̠âlik min ḥadîs̠i'l-ḳāḍî el-Ḫilaʿî, el-Fevâʾidü'ṣ-ṣıḥâḥ ʿalâ şarṭi'l-İmâmeyn, Ḫumâsiyyâtü Ebi'l-Ḥasan (Aḥmed b. Muḥammed) b. en-Neḳūr, el-İcâzât ve mez̠âhibühâ, el-Keşf ʿan eḥâdîs̠i'ş-Şihâb ve maʿrifetü'l-ḫaṭaʾ fîhâ ve'ṣ-ṣavâb, el-Lübâbü'l-müretteb ʿale'l-ḥurûfi ve'l-ebvâb, Maʿrifetü men lem yuḫrec lehû fi'ṣ-Ṣaḥîḥayn illâ ḥadîs̠ vâḥid mine'ṣ-ṣaḥâbe, Esâmî mâ iştemele ʿaleyhi'ṣ-Ṣaḥîḥân, Muvâfaḳātü'l-Buḫârî ve Müslim (iki cüz), Maʿrifetü meşâyiḫi'l-İmâmeyni'llez̠eyn uḫricâ ʿanhüm fi'ṣ-Ṣaḥîḥayn (iki cüz), el-Mens̠ûr (Zehebî, müellifin seyahat hâtıralarını kaleme aldığı anlaşılan bu eserden uzunca bir nakil yapmıştır [Târîḫu'l-İslâm, s. 175-179]), Mesʾeletü'l-ibâḥa ve'l-istibâḥa, el-Miṣbâḥ fî eṭrâfi eḥâdîs̠i'l-mesânîdi's-sitte, Muʿcemü'l-bilâd (iki cüz), Müsnedü Ebî Leylâ el-Caʿdî, en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ, Refʿu'l-ḳırṭâs ṣıyâneten limâ fîhi mine'l-ednâs, er-Rubâʿiyyât min rivâyeti'ṣ-ṣaḥâbe baʿżihim ʿan baʿż, Taṣḥîḥu'l-ʿilel, Târîḫu ehli'ş-Şâm ve maʿrifetü'l-eʾimme minhüm ve'l-aʿlâm (iki cilt), Tekmiletü'l-Kâmil li'bn ʿAdî, Telḫîṣü'l-Kâmil li'bn ʿAdî, Terâcimü'l-cerḥ ve't-taʿdîl li'd-Dâreḳuṭnî, el-Yevâḳīt el-muḫrec ʿale'l-ittifâḳ ve't-teferrüd (on cüz), Z̠ikrü'ṭ-ṭuruḳi'l-ʿâliye ile'l-Buḫârî ve Müslim (sekiz cüz).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Kayserânî, Ṣafvetü't-taṣavvuf (nşr. Gāde el-Mukaddem Adre), Beyrut 1416/1995, neşredenin girişi, s. 13-40; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XVII, 136-138; a.mlf., Telbîsü İblîs (nşr. M. Münîr

ed-Dımaşkī), Kahire 1368, s. 237-243; İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 68-69; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mirʾâtü'z-zamân, VIII/1, s. 49-50; İbn Manzûr, Muḫtaṣaru Târîḫi Dımaşḳ, XXII, 247; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, IV, 13-17; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIX, 361-371; XX, 503-504; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1242-1245; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 501-520, s. 168-181; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 587; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Bağdâd (nşr. Muhammed Mevlûd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 112-115; Safedî, el-Vâfî, III, 166-168; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, III, 195-196; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 176-177; İbnü'l-Mülakkın, Ṭabaḳātü'l-evliyâʾ (nşr. Nûreddin Şerîbe), Kahire 1393/1973, s. 316-318; Makrîzî, el-Muḳaffe'l-kebîr (nşr. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1411/1991, s. 734-742; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1416/1995, VI, 198-205; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 452-453; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 88, 116, 180, 393, 608; II, 1047, 1079, 1208, 1584, 1637; Sıddîk Hasan Han, et-Tâcü'l-mükellel (nşr. Abdülhakîm Şerefeddin), Beyrut 1404/1983, s. 117-118; Serkîs, Muʿcem, I, 221-222; Brockelmann, GAL, I, 436; Suppl., I, 603; Yûsuf el-Iş, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: Târîḫ ve mülḥaḳātüh, Dımaşk 1366/1947, s. 194, 209-210; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 82-83; Sezgin, GAS, I, 131, 141, 208, 217, 225, 230; Muhammed İsâm Arrâr el-Hüseynî, İtḥâfü'l-ḳārî bi-maʿrifeti cühûd ve aʿmâli'l-ʿulemâʾ ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, Dımaşk 1407/1987, s. 265-266; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, III, 1322-1323; Ebü'l-Vefâ Mustafa el-Merâgī, "Kitâbü's-Semâʿ li'bni'l-Ḳayserânî", ME, XL/3 (1969), s. 228-232; Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî, "el-Ḥâfıẓ Muḥammed b. Ṭâhir el-Maḳdisî: Ḥayâtühû ve âs̱âruh", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XXXV/2, İslâmâbâd 1999, s. 5-48; J. Schacht, "Ibn al-Ḳaysarānī", EI² (Fr.), III, 844-845; Necîb Mâyil-ı Herevî, "İbn Ḳayserânî", DMBİ, IV, 494-496; M. Yaşar Kandemir, "Etrâf", DİA, XI, 499.

M. Yaşar Kandemir

SÂCÎ, Mü'temen b. Ahmed (المؤتمن بن أحمد الساجي) Ebû Nasr el-Mü'temen b. Ahmed b. Alî es-Sâcî (ö. 507/1113) Hadis âlimi.

Safer 445'te (Haziran 1053) doğdu. Bağdat köylerinden birine nisbetle Deyr'âkûlî, ayrıca Rabaî, Bağdâdî ve Makdisî nisbeleriyle de anılır. Henüz çocukken Ebû İshak eş-Şîrâzî'den fıkıh öğrenmeye başladı. Bağdat'ta Ebü'l-Kāsım Abdülazîz b. Ali el-Enmatî, İbnü'n-Nakūr Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-Hallâl Ebü'l-Kāsım Abdullah b. Hasan, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed ez-Zeynebî, İbnü'l-Büsrî Ebü'l-Kāsım Ali b. Ahmed gibi âlimlerden ilim tahsil etti. Ardından hadis öğrenimi için seyahate çıktı ve Sûr şehrinde Hatîb el-Bağdâdî, İsfahan'da Ebû Amr İbn Mende ve İbn Şekrûye Muhammed b. Ahmed, Basra'da Ebû Ali b. Ahmed et-Tüsterî, on yıl kaldığı Herat'ta Hâce Abdullah el-Herevî'den faydalandı. Bağdat'a döndükten sonra bir daha oradan ayrılmadı. Kendisinden İbn Nâsır es-Selâmî, Sa'dü'l-Hayr b. Muhammed el-Endelüsî, Ebû Tâhir Muhammed b. Ebû Bekir es-Sencî, Ebû Sa'd el-Bağdâdî, Ebû Tâhir es-Silefî, Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî gibi âlimler hadis rivayet etti. Ömrünün sonlarına doğru zühd hayatı yaşadığından ilim meclislerinden uzaklaştı.

Yazdığı ve naklettiği bilgileri sağlam şekilde kaydettiği belirtilen Sâcî hadis öğrenimi için yaptığı seyahat sırasında Bağdat'ta Şâfiî fakihi İbnü's-Sabbâğ'ın Şâfiî fıkhına dair eş-Şâmil'ini ve İbn Adî'nin el-Kâmil fi'ḍ-ḍuʿafâ'sını, Basra'da Ebû Dâvûd'un es-Sünen'ini istinsah etti. Herat'ta Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini altı defa yazdı.

İsfahan'da Ebû Abdullah İbn Mende'nin Maʿrifetü'ṣ-ṣaḥâbe, Kitâbü't-Tevḥîd, el-Emâlî, ʿAvâlî İbn ʿUyeyne ve Ġarâʾibü Şuʿbe adlı eserlerini onun oğlu Ebü'l-Kāsım İbn Mende'den dinledi. Ancak sonuncu eserin semâını tamamlayamadan hocası Ebü'l-Kāsım İbn Mende vefat etti. Talebesi Ebû Tâhir es-Silefî, Sâcî'nin hadis hâfızı ve mütkın olduğunu belirtmiş, uzun süre hadis okusa bile dinleyenleri bıktırmadığını, Râmhürmüzî'nin el-Muḥaddiṣü'l-fâṣıl'ını kendilerine bir mecliste okuduğunu söylemiştir. Bir diğer talebesi Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî onun Irak'ta hadis ilmini en iyi anlayan iki kişiden biri olduğunu ifade etmiş, İbn Nâsır da Sâcî'nin güvenilir bir ilim adamı olduğunu belirtmiştir. Hâce Abdullah-ı Herevî'nin Sâcî yaşadığı sürece hiç kimsenin Hz. Peygamber adına hadis uyduramayacağını söylemesi, onun hadis ilmindeki titizliğini göstermesi bakımından önemlidir. Kanaatkâr, alçak gönüllü ve takvâ sahibi olduğu nakledilen Mü'temen b. Ahmed es-Sâcî 17 Safer 507'de (3 Ağustos 1113) Bağdat'ta vefat etti ve Ahmed b. Hanbel Kabristanı'na defnedildi.

BİBLİYOGRAFYA:Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIX, 308-311; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 501-520, s. 191-194; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1246-1248; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Baġdâd (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 399-401; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), VII, 308-309; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 178; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, VI, 109-110; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VII, 318.
Ayşe Esra Şahyar

DEYLEMÎ, Şîrûye b. Şehredâr (شيروية بن شهردار الديلمي) Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye (ö. 509/1115) Muhaddis ve tarihçi.

445'te (1053) Hemedan'da doğdu. Muhaddis Şehredâr b. Şîrûye'nin babası olup yalancı peygamber Esved el-Ansî'yi öldüren sahâbî Fîrûz ed-Deylemî'nin soyundandır. İlkiyâ lakabıyla ün yapmıştır. Kur'an'ı ezberledikten sonra hadis tahsili için başta Hemedan olmak üzere Horasan bölgesinin belli başlı ilim merkezlerini dolaştı. Bağdat'a ve Kazvin'e giderek devrin tanınmış âlimlerinden hadis okudu. Belli başlı hocaları arasında, İbn Zîrek diye anılan Muhammed b. Osman el-Kumesânî, İbnü'l-Büsrî diye bilinen Ali b. Ahmed, Ebû Amr İbn Mende, Ebü'l-Feth Abdûs b. Abdullah, Ebû Muhammed ed-Dûnî ve Ebü'l-Ferec Ali b. Muhammed el-Cerîrî sayılabilir. Tahsilini tamamladıktan sonra Hemedan'a döndü ve buradaki medresede hadis müderrisliği görevini üstlendi. Medresenin idarî işlerini de yürüten Deylemî'nin bir hizmetli gibi çalıştığı rivayet edilir. Kendisinden hadis öğrenenler arasında oğlu Şehredâr, Ebû Mûsâ el-Medînî ve İbnü'l-Mu'temid diye anılan devrin tanınmış vâizi Muhammed b. Fazl el-İsferâyînî anılmaya değer isimlerdir.

Zehebî, Şîrûye'nin hadis ezberleme yeteneğinin orta derecede olduğunu söylemiştir. Fıkıhta Şâfiî mezhebine bağlı olup devrinde Hemedan ve çevresinde yaygın olan Şîa, Hâricîlik, Mu'tezile gibi fırkalara kapılmamış ve sünneti savunmuştur. Yüzünün ve

ahlâkının güzelliği ve az konuşmasıyla ün yapmış olan Deylemî 9 Receb 509 (28 Kasım 1115) Pazar günü Hemedan'da vefat etti.

Eserleri. 1. Firdevsü'l-ahbâr*. Metinleri kısa, fakat çoğu zayıf, hatta mevzû olan 10.000 hadisi senedlerini almayarak bir araya getirdiği bu kitap oğlu Şehredâr tarafından yeniden düzenlenmiş, Saîd b. Besyûnî Zağlûl tarafından son cildi fihrist olmak üzere altı cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut 1406/1986). 2. Riyâzü'l-üns li-ukalâi'l-ins. Hz. Peygamber ile ondan sonra gelen halifelere dair bir eserdir (Brockelmann, GAL, I, 419). 3. Târîhu Hemedân. Hemedan'da yetişen âlimlerin hayatını ihtiva etmektedir (a.g.e., I, 420).

BİBLİYOGRAFYA:Zehebî, el-İber, II, 393; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1259-1260; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâ, XIX, 294-295; Sübkî, Tabakat, IV, 111-112; İsnevî, Tabakatü'ş-Şâfiʿiyye, II, 104-105; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâẓ (Ömer), s. 457; Brockelmann, GAL, I, 419-420, Suppl., I, 586; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 75; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, IV, 313; Ziriklî, el-Alâm (Fethullah), III, 183.

Mücteba Uğur

SEM'ÂNÎ, Muhammed b. Mansûr (محمّد بن منصور السمعاني) Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Abdilcebbâr es-Sem'ânî el-Mervezî (ö. 510/1116) Hadis ve fıkıh âlimi.

---

466 (1073) yılında Merv'de doğdu. Sem'ânî ailesinin en meşhur âlimi kabul edilen, el-Ensâb adlı eserin müellifi Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî'nin babasıdır. Soyu Arap asıllı Temîm kabilesinden geldiği için Temîmî, Merv'de doğup burada vefat ettiği için Mervezî nisbeleriyle de anılmıştır. Sem'ânî küçük yaştan itibaren ilim meclislerine katılmaya başladı. Merv'de babası başta olmak üzere Ebü'l-Hayr Muhammed b. Ebû İmrân es-Saffâr ve Abdullah b. Ahmed et-Tâhirî gibi âlimlerden hadis dinledi. Daha sonra uzun süre devam edecek olan ilmî yolculuklarına başladı. Nîşâbur'da Ebû Ali Nasrullah b. Ahmed el-Huşnâmî ve Abdülvâhid b. Abdülkerîm el-Kuşeyrî; Bağdat'ta Sâbit b. Bündâr, Ebü'l-Hüseyin Mübârek b. Abdülcebbâr İbnü't-Tuyûrî ve Ebû Sa'd Muhammed b. Abdülkerîm b. Huşeyş el-Bağdâdî; Kûfe'de Ebü'l-Bekā Muammer b. Muhammed el-Kûfî el-Habbâl ve Ebü'l-Ganâim Muhammed b. Ali en-Nersî; Mekke'de Ebû Şâkir Ahmed b. Muhammed el-Osmânî'den dinî ve edebî ilimler tahsil etti. Hanbelî âlimi Ebü'l-Vefâ İbn Akīl'den istifade etti. 497'de (1103) gittiği Bağdat'ta Ebû Muhammed Abdullah b. Ali İbnü'l-Abenûsî'den Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîḫu Bağdâd'ını okudu. Burada kaldığı bir yıl içinde Nizâmiye Medresesi'nde hadis dersleri verdi, ayrıca vaaz ve irşad faaliyetlerinde bulundu. 498'de (1104) Hemedan'a geçti; İsfahan, Rey ve Herat'a uğradı. Buralarda Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed İbn Merdûye, Ebü'l-Feth Ahmed b. Muhammed el-Haddâd ve Ebû Sa'd Muhammed b. Muhammed el-Mutarriz gibi âlimlerle görüşerek

kendilerinden yararlandı. Uğradığı yerlerde zaman zaman ders halkaları oluşturarak hadis rivayet etti. Seyahatleri sırasında satın alma ve istinsah yoluyla pek çok hadis eserine sahip oldu. Merv'e dönünce şehrin merkez camisinde ders halkası oluşturdu; bir yandan hadis okuttu, bir yandan halkı irşad etti. Talebeleri arasında Mü'temen b. Ahmed es-Sâcî, Ebü'l-Vefâ İbn Akīl ve Silefî gibi isimler bulunmaktadır. 509'da (1115) henüz dört yaşında olan oğlu Abdülkerîm'i yanına alarak Nîşâbur'a gitti. Merv'e döndükten kısa bir süre sonra 3 Safer 510'da (17 Haziran 1116) vefat etti ve Sencezân Kabristanı'nda babasının yanına defnedildi.

Şâfiî fıkhı, hadis, ilm-i ricâl, ensâb ve tarih konularında temayüz eden Sem'ânî özellikle hadis ilmindeki derinliği sebebiyle münekkitler tarafından imam, muhaddis ve hâfız gibi vasıflarla anılmıştır. Arkadaşı ve aynı zamanda talebesi olan Silefî ondan asrının âlimi (Zehebî, Târîḫu'l-İslâm, s. 261), Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî de allâme (el-Muntaẓam, XVII, 150) diye söz eder. Merv Camii'ndeki vaazları sırasında okuduğu hadisleri senedleriyle birlikte ve ezbere naklederdi. Bir vaazında mecliste bulunanlardan birinin, senedleri o anda uydurması ihtimaliyle ilgili tereddüdünün kendisine ulaştırılması üzerine, "Kim bana yalan isnad ederse ..." (men kezebe aleyye) hadisini doksan küsur tarikiyle ezberinden naklettiği, ardından hadis konularını bilen birinin on hadisin sened ve metinlerini birbirine karıştırmasını söylediği, yapılan değişikliklerin hepsini düzelttiği, böylece bilgisi konusunda ortaya çıkan tereddütleri giderdiği zikredilmiştir (Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1267-1268). Halk arasında itibarlı bir kişi olduğu belirtilen Sem'ânî'nin bir sohbetinde talebelerine yardım edilmesi yolunda söylediği bir söz üzerine hemen 1000 dinar para tedarik edilip kendisine verildiği nakledilmektedir. Yazmaya başladığı birkaç eser ömrü yetmediği için yarım kalmış, ancak ders halkalarında şerhedip yazdırmak suretiyle rivayet ettiği hadislerden oluşan el-Emâlî adlı eseri tamamlanmıştır. Üç ciltten oluşan ve 142 imlâ meclisini ihtiva eden el-Emâlî'yi İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî türü arasında daha önce benzeri yazılmamış bir eser diye nitelemektedir (İbn Kādî Şühbe, I, 295). Edebî değeri yüksek olduğu belirtilen şiirler de yazan Sem'ânî hayatının sonlarına doğru şiirlerini imha etmiş, bunlardan sadece talebeleri tarafından muhafaza edilmiş olanlar günümüze ulaşmıştır (bk. İbnü'l-İmâd, IV, 30).

BİBLİYOGRAFYA: Sem'ânî, el-Ensâb, VII, 140-141; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam (Atâ), XVII, 149-150; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 13; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', XIX, 371-373; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1266-1269; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 501-510, s. 259-263; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye (nşr. Ahmed Ebû Mülhim v.dğr.), Beyrut 1405/1985, XII, 192; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfi'iyye, I, 295-296; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 29-30.

Mehmet Efendioğlu

İBN MENDE, Ebû Zekeriyyâ (أبو زكريّا ابن مندة) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Abdî el-İsfahânî (ö. 512/1119) Muhaddis, fakih ve tarihçi.

19 Şevval 434'te (1 Haziran 1043) İsfahan'da doğdu. Ailesi hadis ve tarih alanlarında yetiştirdiği âlimlerle meşhurdur. Dedelerinden İbrâhim b. Velîd'in lakabı Mende olduğu için İbn Mende künyesiyle tanınmıştır (İbn Hallikân, VI, 168). Küçük yaşlarda ilim öğrenmeye başladı ve önce babasıyla amcalarından, sonra da diğer meşhur âlimlerden ders aldı. Horasan, Nîşâbur, Hemedan, Cibâl, Basra ve Bağdat gibi ilim merkezlerini dolaştı. 498 (1105) yılında hacca giderken uğradığı Bağdat'ta bir süre kaldı ve Mansûr Camii'nde hadis yazdırdı. Daha sonra tekrar İsfahan'a döndü ve ömrünün geri kalan yıllarını burada geçirdi. Babası ve amcaları Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Muhammed ile Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Muhammed dışında Ebû Bekir b. Rîze, Ahmed b. Mahmûd es-Sekafî, Muhammed b. Ali b. Cessâs, Ahmed b. Mansûr b. Halef, Ahmed b. Muhammed el-Feddâd, Ebû Tâhir b. Abdürrahîm, Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ahmed er-Râzî ve ünlü muhaddis Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī hocalarından, Hâfız Ebü'l-Kāsım İsmâil b. Muhammed el-Kureşî, Hâfız Ebû Saîd Muhammed b. Abdülvâhid el-İsfahânî, Ebü'l-Hüseyin Mübârek b. Abdülcebbâr el-Bağdâdî, Ebü'l-Berekât Abdülvehhâb b. Mübârek el-Enmâtî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hibetullah b. Alâ el-Burûcirdî, Muhammed b. İsmâil et-Tarsûsî, Ebû Mûsâ el-Medînî ve meşhur mutasavvıf Abdülkādir-i Geylânî ise talebelerinden bazılarıdır; Sem'ânî de icâzet yoluyla onun öğrencisi olmuştur.

Muhaddis, hâfız, imam, vâiz, fakih, tarihçi ve çok hadis rivayet eden, kuvvetli hâfızaya sahip bir âlim olarak nitelendirilen İbn Mende güvenilir kişiliğiyle tanınmıştır. O yıllarda senediyle hadis rivayetinden vazgeçilmeye başlandığı halde İbn Mende bu geleneği sürdürmüş, hatta Ahmed b. Hanbel'in menkıbelerine dair yazdığı eserde onun kendi sözlerini dahi senedli nakletmiştir (İbn Receb, I, 130 vd.). Aynı zamanda Hanbelî âlimlerinin önde gelenlerinden olan İbn Mende kıraat âlimleri arasında zikredilmektedir (İbnü'l-Cezerî, II, 374). Kıraat bilgisini Muhammed b. İbrâhim el-Bekā ve Hüseyin b. Muhammed b. Zencûye'den öğrendi. Ebü'l-Alâ el-Hemedânî de kendisinden rivayette bulundu. Taberânî'nin el-Muʿcemü'l kebîr'i ve el-Muʿcemü'ṣ-ṣaġīr'i, Ebû Ya'lâ'nın Müsned'i, Ahmed b. Abdullah el-Berkî'nin Kitâbü't-Târîḫ'i, Ahmed b. Mûsâ el-Merdûye'nin Kitâbü'l-Ems̱âl'i ve Kitâbü'l-ʿİlm'i, Ebû Bekir b. Âsım'ın Kitâbü'r-Rühûn'ü, Yahyâ b. Osman'ın Kitâbü'l-Menâhî'si, Sâlih b. Ahmed el-Hemedânî'nin Kitâbü'ṭ-Ṭabaḳāt li-ehli'l-ʿilm ve't-taḥdîs̱ bi-Hemedân'ı, Yahyâ b. Abdullah b. Bükeyr'in et-Târîḫ'i, Dârekutnî'nin el-Müctebâ fi's-sünen'i, Ebü'l-Abbas el-Müstağfirî'nin Kitâbü'l-Muḫtelif ve'l-müʾtelif'i ve Ebû Ahmed el-Assâl'ın Kitâbü'l-ʿAẓame'si gibi kitapları semâ yoluyla elde ettiği söylenir. Bazı kaynaklarda onun şairliğine temas edilerek şiirlerinden örnekler verilmiştir. İbn Mende 10 Zilhicce 512'de (24 Mart 1119) İsfahan'da vefat etti (İbn Hallikân, VI, 170); 12 Zilhicce

511'de (6 Nisan 1118) öldüğü de rivayet edilir (a.g.e., a.y.). Kâtib Çelebi'nin, ölümü için kaydettiği 445 (1053) yılı yanlıştır (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 282).

Eserleri. 1. Kitâb fîhi maʿrifetü esâmî erdâfi'n-nebî. İbn Mende bu eserinde, çeşitli yolculuklar sırasında Hz. Peygamber'in terkisine aldığı otuz yedi sahâbîyi sayarak her biriyle ilgili haberleri kendi isnadıyla nakletmiştir. Kitap Yahyâ Muhtâr Gazzâvî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1410/1990). 2. Cüzʾ fîhi ẕikrü Ebi'l-Ḳāsım Süleymân b. Aḥmed eṭ-Ṭaberânî (Menâḳıbü'ṭ-Ṭaberânî). Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed es-Saydalânî'nin rivayetine istinaden Taberânî'nin biyografisini ve eserlerinin bir listesini içermektedir; Hamdi Abdülmecîd es-Selefî tarafından Taberânî'nin el-Muʿcemü'l-kebîr'inin (Kahire, ts.) XXV. cildinin sonunda (s. 329-368) yayımlanmıştır. 3. Cüzʾ fîhi men ʿâşe miʾeten ve ʿişrîne seneten mine'ṣ-ṣaḥâbe. Ashaptan 120 yıl yaşamış olanların hayatlarını konu alır. Hz. Peygamber zamanında yaşadığı halde onu göremeyenlerden (muhadramûn) on dört kişinin de isimleri doğum, ölüm ve ihtidâ tarihleriyle birlikte verilmiş, bazılarının rivayet ettiği hadisler de kaydedilmiştir. Ayrıca eserin sonunda tâbiînden Kādî Şüreyh ile müşriklerden Utbe b. Rebîa'nın isimleri de kayıtlı bulunmaktadır. Müellif kitabını hazırlarken Taberânî'nin el-Muʿcemü'l-kebîr, Ebû Ya'lâ'nın Müsned, Ebû Îsâ et-Tirmizî'nin Tesmiyetü aṣḥâbi Resûlillâh ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem, Buhârî'nin et-Târîḫu'l-kebîr ve Hadramî'nin el-Mefârîd adlı çalışmalarından faydalanmıştır. Eser Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Bulak 1989) ve Meşhûr Hasan Selmân (Beyrut 1992) tarafından yayımlanmıştır. 4. Erbaʿatü mecâlis min emâlî İbn Mende. Kitabın iki nüshası Köprülü Kütüphanesi (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 252/4) ve Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Hadis, nr. 118) bulunmaktadır. 5. Târîḫu İṣbahân. Sem'ânî, Yâkūt el-Hamevî, İbn Hallikân ve Zehebî tarafından kaynak olarak kullanılan eserin günümüze sadece küçük bir bölümü ulaşabilmiştir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 119).

İbn Mende'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Menâḳıbü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel; Kitâb (Musannef) ʿale'ṣ-Ṣaḥîḥayn (bazı kaynaklarda eserin adı Kitâbü'ṣ-Ṣaḥîḥ ʿalâ Kitâbi Müslim b. el-Ḥaccâc şeklinde kaydedilerek sadece Müslim'in eseri hakkında olduğu söylenmektedir; bk. İbn Receb, I, 129); Menâḳıbü'l-ʿAbbâs; et-Tenbîh ʿalâ aḥvâli'l-cühhâl ve'l-münâfiḳīn; Taʿlîḳāt ve iżâfât (DMBİ, IV, 700); Cüzʾ men revâ hüve ebûhü ve ceddühû (Cüzʾ fîhi men ʿâşe, neşredenin girişi, s. 26-29; Kettânî, s . 90).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Mende, Cüzʾ fîhi men ʿâşe miʾeten ve ʿişrîne s̱eneten mine'ṣ-ṣaḥâbe (nşr. Meşhûr Hasan Selmân), Beyrut 1412/1992, neşredenin girişi, s. 26-29, 38; Sem'ânî, et-Taḥbîr, II, 378-382; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, IX, 204; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 192, 546; İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî, Târîḫu Nîsâbûr: el-Münteḫab mine's-Siyâḳ (nşr. M. Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1362 hş., s. 747; İbn Hallikân, Vefeyât, VI, 168-171; Zehebî, el-ʿİber, II, 398; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIX, 395-396; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1250-1252; a.mlf., Düvelü'l-İslâm, Beyrut 1405/1985, s. 265; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Baġdâd (nşr. Kayser Ebû Ferah, Târîḫu Baġdâd, XIX içinde), Haydarâbâd 1391/1971, s. 256-257; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, III, 202-203; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952 → Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), I, 127-137; Zeynüddin el-Irâkī, el-Elfiyye (nşr. Muhammed b. Hüseyin el-Irâkī el-Hüseynî),

Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), III, 39-40; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 374; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, V, 214; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 454; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, el-Menhecü'l-aḥmed (nşr. Abdülkādir el-Arnaût v.dğr.), Beyrut 1997, III, 68-73; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 282; II, 1464; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 32; Brockelmann, GAL Suppl., I, 289, 949; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 520; Ziriklî, el-Aʿlâm, IX, 194; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XIII, 210-211; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 90-91, 131, 159; F. Rosenthal, A History of Muslim Historiography, Leiden 1986, s. 283, 406, 459; a.mlf., "Ibn Manda", EI² (İng.), III, 864; Nuri Topaloğlu, Selçuklu Devri Muhaddisleri, Ankara 1988, s. 79-80; Muhammed Mehdî Müezzin-i Câmî, "İbn Mende", DMBİ, IV, 700-701.

Selman Başaran

EBÛ ALİ es-SADEFÎ أبو علي الصدفي Ebû Alî el-Hüseyn b. Muhammed b. Fîrrûh b. Hayyûn b. Sükkere es-Sadefî (ö. 514/1120) Endülüslü hadis, fıkıh ve kıraat âlimi.

İbn Sükkere lakabıyla tanınır. Aslen Sarakusta'ya (Zaragoza) 4 mil uzaklıktaki Menzilü Mahmûd adıyla bilinen köyden olup 454 (1062) yılı dolaylarında burada doğdu. Doğum tarihini 450 (1058) ve 452 (1060) olarak zikreden kaynaklar da vardır. Sadefî nisbesini hangi sebeple aldığı kesin olarak bilinmemektedir.

Ebû Ali es-Sadefî tahsil hayatına doğduğu çevrede Kur'an dersleri alarak başladı. Daha sonra başta Sarakusta'da Ebü'l-Velîd el-Bâcî, Belensiye'de (Valencia) İbn Dilhâs Ahmed b. Ömer el-Uzrî, Meriye'de (Almaria) Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'dûn el-Karavî olmak üzere Endülüs'ün tanınmış âlimlerinden hadis öğrendi. Rızkullah et-Temîmî İbn Hayrûn, Ebû Amr ed-Dânî'nin talebesi Hasan b. Muhammed b. Mübeşşir gibi kurrâdan çeşitli rivayetleriyle ilm-i kırâat okudu. Hadis ilmine olan ilgisi sebebiyle bu alanda daha da ilerlemek için 1 Muharrem 481'de (27 Mart 1088) Endülüs'ten ayrılarak Afrika'ya geçti ve Kayrevan yakınlarındaki Mehdiye şehrinde bu çevrenin ileri gelen âlimleriyle tanıştı. Daha sonra Mekke'ye gitti ve hac vazifesini yerine getirdi. Burada başta İmâmü'l-Haremeyn lakabıyla anılan Hüseyin b. Ali et-Taberî ve İbn Ebû Rendeka diye tanınan Ebû Bekir et-Turtûşî olmak üzere çeşitli âlimlerden faydalandı. Ayrıca İslâm dünyasından hac için Mekke'ye gelen pek çok âlimle tanışma fırsatı buldu. Mekke'den Basra'ya geçen Ebû Ali burada Ebü'l-Kasım Abdülmelik b. Şegabe, Ebû Ya'lâ el-Mâlikî ve Ebü'l-Abbas el-Cürcânî ile buluştu. Daha sonra da Vâsıt üzerinden Bağdat'a gitti (16 Cemâziyelâhir 482/26 Ağustos 1089). Beş yıl kaldığı bu ilim merkezinde Ebü'l-Hüseyin et-Tuyûrî ve Bağdat'ın önde gelen muhaddisi İbn Hayrûn'dan istifade etti. Ayrıca beş yıl süre ile Şâfiî fakihi Ebû Bekir el-Kaffâl eş-Şâşî'nin fıkıh derslerine devam etti; hocasından Şâfiî fıkhına dair et-Taʿlîkatü'l-kübrâ fî mesâʾili'l-hilâf adlı eserini dinledi ve yazdı. Cemâziyelâhir 487'de (Temmuz 1094) Bağdat'tan Şam'a geçen Ebû Ali es-Sadefî burada Ebü'l-Feth Nasr b. İbrâhim el-Makdisî ve Ebü'l-Ferec Sehl b. Bişr el-İsferâyînî gibi âlimlerden hadis öğrendi. Hocası Ebü'l-Feth de ondan üç hadis yazdı. Şam'dan Mısır'a gittiği

anlaşılan Ebû Ali orada zamanın önde gelen muhaddisi Ebû İshak el-Habbâl'den hadis okudu ve icâzet aldı. İlmî seyahatinin son durağı olan İskenderiye'de ise Ebü'l-Kasım Mehdî b. Yûnus el-Verrâk ve Ebü'l-Kasım Şuayb b. Sa'd'dan faydalandı.

Safer 490'da (Şubat 1097) Endülüs'e dönerek Mürsiye'ye yerleşen Ebû Ali es-Sadefî şehrin camiinde ders okutmaya başlayınca kısa zamanda şöhreti yayıldı, çeşitli yerlerden gelen pek çok talebe bilhassa kıraat ve hadis ilimlerinde kendisinden istifade etti. Talebeleri arasında daha önce kendilerinden ders okuduğu bazı hocaları da vardır (Kādî İyâz, s. 130-131). Ebû Tâhir es-Silefî, İbn Beşküvâl ve Kādî İyâz gibi tanınmış kişiler onun önde gelen talebelerinden olup bunlardan İbn Beşküvâl kendisinden "bana icâzet veren hocaların en değerlisi" diye söz etmekte, Kādî İyâz ise başta Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim olmak üzere bazı eserleri baştan sona kadar kendisinden dinlediğini söylemekte ve -kısmen dinlediği kitaplarla birlikte- yirmi altı eserin adını zikretmektedir. Kādî İyâz, Ebû Ali es-Sadefî'den faydalanan 200 kadar kişinin hal tercümelerini el-Muʿcem fî şüyûhi İbn Sükkere adlı eserinde toplamış, İbnü'l-Ebbâr da aynı maksatla el-Muʿcem fî ashâbi'l-Kādî Ebî ʿAlî es-Sadefî (Madrid 1886) adıyla bir eser yazmıştır. İbnü'd-Debbâğ diye tanınan Yûsuf b. Abdülazîz el-Lahmî'nin de bu konuda bir mu'cem* telif ettiği zikredilmektedir (İbnü'z-Zübeyr, VII, 208).

Hadis ilmine olan vukufu, cerh ve ta'dîl* konusundaki engin bilgisi, hattatlığı ve üstün ahlâkı ile tanınan Ebû Ali es-Sadefî, özellikle Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin el-Câmiʿu's-sahîḥ'ini okutmakla meşgul oldu. Bizzat yazdığı pek çok eser arasında Buhârî ve Müslim'in sahihleri de bulunmaktadır (Ebû Ali es-Sadefî tarafından ūyazılan Sahîhu'l-Buhârî nüshası ile ilgili bir inceleme yazısı için bk. Abdülhâdî et-Tâzî, XIX/1, s. 21-52).

Ebû Ali es-Sadefî 505 yılında (1111) Mürsiye kadılığına tayin edildi. Ancak bir süre sonra bu görevden ayrılmak istedi; isteğinin kabul edilmemesi üzerine de birkaç ay gizlendi ve Mürsiye'yi terkedip Meriye'ye gitti. Bir müddet burada kaldıktan sonra kadılık görevini kabul etmek zorunda kaldı. 507 (1113) yılının sonunda istifası kabul edilinceye kadar bu görevini sürdürdü. 508'de (1114) bu defa İşbîliye kadılığına getirilmek istendiyse de bu teklifi reddetti ve mazereti kabul edilinceye kadar evinden dışarı çıkmadı. Hayatının bundan sonraki döneminde ders okuttu ve ilimle meşgul oldu. Geçimini bazı arkadaşlarıyla birlikte yaptığı ticaretle sağladığı ve bu arada muhtelif eserler de telif ettiği anlaşılan Ebû Ali'nin eserleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Ebû Ali es-Sadefî, Emîr İbrâhim b. Yûsuf b. Tâşfîn'le birlikte, Sarakusta'ya bağlı Kutünde (Kutende) mevkiinde müslümanlarla Fransızlar arasında meydana gelen bir çarpışmaya katıldı ve 25 Rebîülevvel 514'te (24 Haziran 1120) şehid oldu. Bu tarih bazı kaynaklarda 17 Rebîülâhir 514 (16 Temmuz 1120) olarak da zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Kādî İyâz, el-Gunye (nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr), Beyrut 1402/1982, s. 129-138; İbn Beşküvâl, es-Sıla, Kahire 1966, I, 144-146; Dabbî, Bugyetü'l-mültemis, s. 269; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, Beyrut 1399/1979, IV, 310; İbnü'z-Zübeyr, Sılatü's-sıla (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat 1937, VII, 208; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIX, 376-378; a.mlf., el-ʿİber, II, 403; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1253-1255; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müzheb, I, 330-332; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 250-251; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, (Lecne), s. 455; Makkarî, Nefhu't-tîb, II, 90-93; a.mlf., Ezhârü'r-riyâz (nşr. Saîd Ahmed A'râbî v.dğr.), Rabat 1398-1400/1978-80, I, 21-22; III, 151-154; Keşfü'z-zunûn, II, 1736; Anwar G. Chejne, Muslim Spain, Minneapolis 1974, s. 279; Abdülhâdî et-Tâzî, "Mahtûta vahîde fi'l-ʿâlem: Sahîhu'l-İmâm el-Buhârî bi-hatti'l-Hâfız es-Sadefî", MMMA (Kahire), XIX/1 (1973), s. 21-52; Moh. Ben Cheneb, "İbnül'abbâr", İA, V/2, s. 842.

Tayyar Altıkulaç

BEGAVÎ, Ferrâ البغوي الفرّاء Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122) Muhaddis, müfessir ve Şâfiî fakihi.

Çocukluk ve gençlik yılları hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Kendisine Horasan'da Merverrûz ile Herat arasında bulunan Bağşûr (Bağ) kasabasına nisbetle Begavî denmiştir. Ferrâ lakabı kürkçülük yapan babasına aittir. Bu sebeple İbnü'l-Ferrâ diye de anılır.
1067 yılı civarında ilim tahsili için Merverrûz'a giderek Şâfiî fakihi Kadı Hüseyin b. Muhammed el-Merverrûzî'den fıkıh ve hadis okudu. Horasan illerini dolaşıp Ebû Ömer Abdülvâhid el-Melîhî, Ebü'l-Hasan Ali el-Cüveynî, Ebû Bekir Ya'kūb es-Sayrafî gibi hocalardan çeşitli dersler aldı. Daha sonra ikinci vatanı sayılan Merverrûz'a yerleşti ve hocası Kadı Hüseyin b. Muhammed'in vefatından sonra onun yerini alarak birçok talebe yetiştirdi ve eser yazdı. Seçkin talebeleri arasında, Şerḥu's-sünne'nin râvisi Hafede diye tanınan Ebû Mansûr Muhammed el-Attârî, Ebü'l-Feth Muhammed el-Hemedânî, Ebü'l-Mekârim Fazlullah en-Nûganî de yer almaktadır. Zühd ve takvâsı, sade giyimi, önceleri sadece ekmekle, fakat zayıf düşmesi üzerine zeytin ekmekle yetinmesi, abdestsiz ders vermemesi gibi özellikleriyle tanınan Begavî bulunduğu çevrenin dışına çıkmadı.

Begavî yaşayışında olduğu gibi ilmî anlayışında da selefin yolunu takip etti. Şâfiî mezhebine bağlı bir çevrede yetiştiği ve hatta Şâfiî fıkhına dair et-Tehẕîb adlı önemli bir eser yazdığı halde mezhep taassubuna düşmedi. Bütün mezheplerin görüşlerini inceleyip naslara en uygun ve delil yönünden en kuvvetli bulduklarını benimsemekte tereddüt etmedi. Kur'an ve Sünnet kültürünün yaygınlaşmasına gayret ederek müslümanları bu iki kaynağa sarılmaya çağırdı. Bu sebeple de kendisine "Muhyissünne" ve "Rüknüddin" lakapları verildi. Bütün çalışmalarını sünnet üzerinde yoğunlaştırdığını belirten Begavî, hadis metinleri üzerinde daha fazla durulmasını sağlamak için senedsiz hadis nakli geleneğini başlatmıştır. Nitekim kendisinden sonra

bilhassa halk için tertip ve tasnif edilen hadis kitaplarında hadis senedleri alınmamış, sahâbeden olan râvi zikredilmekle yetinilmiştir.

Begavî seksen yaşlarında Merverrûz'da vefat etmiş ve çok sevdiği hocası Kadı Hüseyin el-Merverrûzî'nin yanına Tâlekan Kabristanı'na defnedilmiştir. Kaynaklarda vefat tarihi 510 (1116) olarak da geçmektedir.

Begavî'nin fıkıh yönü Salâh Abdülganî Ali eş-Şera' tarafından el-İmâmü'l-Beġavî ve eṡeruhû fi'l-fıḳh adlı çalışmayla (Riyad 1404/1984), tefsirdeki yeri de Afâf Abdülgafûr Hamîd tarafından el-Beġavî ve menhecühû fi't-tefsîr (Bağdad 1983) adlı eserle ortaya konmuştur.
Eserleri. Arap ve Fars dilleriyle eser vermiş olan Begavî'nin çalışmaları hadis, tefsir ve fıkıh ilimlerine dairdir.

A) Hadis. 1. Şerḥu's-sünne*. Tanınmış muhaddislerin eserlerinden seçtiği hadisleri konularına göre sıraladıktan sonra az kullanılan kelimeleri açıklayarak ve âlimlerin ihtilâf ettiği fıkhî problemleri, hadisten elde edilen hükümleri belirterek şerhetmiştir. Müellife Muhyissünne lakabını kazandıran bu eser, Züheyr eş-Şâvîş ve Şuayb el-Arnaût tarafından son cildi fihrist olmak üzere on altı cilt halinde Dımaşk (1390-1400/1970-1980) ve Beyrut'ta (1403/1983) yayımlanmıştır. 2. Meṣâbîḥu's-sünne*. Güvenilir hadis kaynaklarından senedlerini çıkararak seçtiği hadisleri önce konularına göre sıralamış, sonra da her babı kendi arasında sahih ve hasen hadisler olmak üzere ikiye ayırmıştır. 4719 hadisi ihtiva eden eser İslâm âleminde büyük bir şöhret kazanmış ve üzerinde otuzdan fazla âlim tarafından şerh ve ta'lik yazılmıştır. Eser 1294 ve 1318 yıllarında Kahire'de yayımlanmış, son olarak Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Muhammed Selim İbrâhim ve Cemal Hamdi ez-Zehebî tarafından hadislerin kaynağı tahkik edilerek dört cilt halinde Beyrut'ta basılmıştır (1407/1987). 3. el-Câmiᶜ (el-Cemᶜ) beyne'ṣ-Ṣaḥîḥayn. Hem Ṣaḥîḥ-i Buḫârî hem de Ṣaḥîḥ-i Müslim'de bulunan hadisleri senedsiz olarak bir araya getirdiği bu eserin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir. 4. el-Envâr fî şemâʾili'n-nebiyyi'l-muḫtâr. İrşâdü'l-envâr diye de anılan eser 101 bab olup hadisler senedleriyle birlikte zikredilmiştir (Brockelmann, GAL Suppl., I, 622). 5. Şerḥu Câmiᶜi't-Tirmiẕî (GAL Suppl., I, 268, 622). Begavî'nin ayrıca el-Erbaᶜûne ḥadîṡen adlı bir kitabıyla hocaları hakkında bilgi verdiği Muᶜcemü'ş-şüyûḫ adlı bir eseri kaynaklarda zikredilmektedir.
B) Fıkıh. 1. et-Tehẕîb. Müellif, Şâfiî fıkhının önemli bir kaynağı kabul edilen bu eserinde hocası Kadı Hüseyin el-Merverrûzî'nin et-Taᶜlîḳa adlı meşhur kitabını esas almıştır. Eserin her babı ilgili âyet ve hadislerle başlamakta, sonra Begavî o konuda hem kendinin hem de diğer âlimlerin görüşlerini zikretmektedir. Dört cilt olan eserin I. cildi Ezher Kütüphanesi'nde (Fıkhu'ş-Şâfiî, nr. 43) ve Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (nr. 488), II ve III. ciltleri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (III. Ahmed, nr. 870), IV. cildi de Zâhiriyye Kütüphanesi'nde (Fıkhu'ş-Şâfiî, nr. 992) bulunmaktadır.

2. Fetâvâ. Begavî'ye sorulan fıkhî meselelerin cevaplarını ihtiva eden eserin Süleymaniye (nr. 675/3) ve Zâhiriyye kütüphanelerinde (Fıkhu'ş-Şâfiî, nr. 375) birer nüshası bulunmaktadır. 3. el-Kifâye fi'l-fıḳh. Şâfiî fıkhına dair Farsça olarak yazdığı bu eserin bir nüshası Tahran Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Safâ, II, 928-929). 4. Tercemetü'l-aḥkâm. Farsça yazılmış olan bu eserin bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndedir (nr. 2282/2).

C) Tefsir. 1. Meʿâlimü't-tenzîl*. Begavî'nin en tanınmış eseri olup âyetleri hadislerle, sahâbe ve tâbiîn müfessirlerinin ve daha sonraki âlimlerin görüşleriyle açıklamaktadır. Muhaddis olması sebebiyle daha önce yazılan tefsirlerdeki zayıf ve uydurma rivayetleri tenkit etmiştir. Eserin çeşitli baskıları yapılmıştır. İran'da taş baskısı olarak dört cilt halindetarih belirtilmeden, Bombay'da (1269, 1296, 1309) ve Kahire'de Lübâbü't-teʾvîl ile birlikte (1305, 1331) ve son olarak Beyrut'ta (1407/1987) basılmıştır. 2. el-Kifâye fi'l-ḳırâʾa. Musul Umumi Evkaf Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Hazâinü Medreseti'l-Hayyât, Mecmûa, nr. 16/37).

BİBLİYOGRAFYA:Begavî, Şerḥu's-sünne (nşr. Şuayb el-Arnaût - M. Züheyr eş-Şâvîş), Dımaşk 1390-1400, nâşirlerin mukaddimesi, I, 19-31; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 136-137; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1257-1259; Sübkî, Ṭabaḳāt, IV, 214-217; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, s. 206; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, Kahire 1976, s. 12-13; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 48-49; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 195, 397; II, 1040, 1499, 1698; Serkîs, Muʿcem, I, 573; Brockelmann, GAL, I, 447-449; GAL Suppl., I, 268, 622; a.mlf., "Begavî", İA, II, 449; Safâ, Edebiyyât, II, 928-929; M. Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsîr ve'l-müfessirûn, Kahire 1381/1961-62, I, 234-238; Mirzâ Muhammed - Bâkır Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât, Beyrut 1391, III, 187; Ali Şevâh İshak, Muʿcemü muṣannefâti'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm, Riyad 1403-1404/1983-84, III, 154; Afâf Abdülgafûr Hamîd, el-Beġavî ve menhecühû fi't-tefsîr, Bağdad 1983; Salâh Abdülganî Ali eş-Şer', el-İmâm el-Beġavî ve eṡeruhû fi'l-fıḳhi'l-İslâmî, Riyad 1404/1984; Muhammed İbrâhim Şerîf, el-Beġavî el-Ferrâʾ ve tefsîruhû li'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm, Kahire 1406/1986; Ali Eroğlu, el-Beğavî ve Tefsirindeki Metodu (doktora tezi, 1987), Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi; J. Robson, "al-Baghavı", EI² (İng.), I, 893.

Mevlüt Güngör

BATALYEVSÎ البطليوسي Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127) Endülüslü dil ve edebiyat âlimi.

444'te (1052) Batalyevs'te (Badajoz) doğdu. İbnü's-Sîd el-Batalyevsî diye anılır. İlk öğrenimini babasından, sonra da ona ilmî araştırmalarda yol gösteren ağabeyi Ebü'l-Hasan Ali'den yaptı. Kıraat ilmini Abdullah b. Muhammed ed-Dânî ve İbnü'l-Latîniyye diye tanınan Ali b. Ahmed b. Hamdûn el-Mukrî el-Batalyevsî'den, lugat ilmini ise Âsım b. Eyyûb el-Batalyevsî'den tahsil etti. Ardından Meriyye'ye (Almeria) giderek (464/1071-72) Abdüddâim b. Hayr el-Kayrevânî'nin derslerine devam etti. Bir yıl sonra Kurtuba'ya geçti ve orada muhaddis Ebû Ali el-Gassânî'den hadis öğrendi. Ayrıca başka yerlerden Kurtuba'ya gelen âlimlerden de faydalandı.

Batalyevsî, Endülüs Emevî Devleti'nin küçük emirliklere bölündüğü tavâif-i mülûk devrinde yaşadı. Zaman zaman bu küçük emirlikleri dolaştı. Tuleytula'da (Toledo) Kadir-Billâh Yahyâ (1074-1085) ile irtibat kurdu. Buradan Sarakusta'ya (Zaragoza) geçerek Ahmed el-Müstaîn-Billâh et-Tücîbî (1085-1109) ile, sonra da Sehle ve Şentemeriye'deki (Santaver) Benî Rezîn hükümdarlarının sonuncusu olan Ebû Mervân Hüsâmüddevle Abdülmelik b. Hüzeyl (1044-1103) ile görüştü ve emîrden büyük itibar gördü. Ancak prenslerle yakından ilişki kurmanın faydasız, hatta tehlikeli olduğunu kısa sürede anlayınca devlet büyüklerinden uzaklaştı. Hayatının en verimli çağı da bundan sonra başladı. Kurtuba mescidinde dil, edebiyat, lugat ve dinî ilimler okuttu. Kısa bir süre sonra Belensiye'ye (Valencia) yerleşti ve ölümüne kadar orada yaşadı. Her ne kadar genç yaşta telif hayatına başladıysa da kitaplarının çoğunu burada yazdı ve pek çok talebe yetiştirdi. Uklîşî diye tanınan Ebü'l-Abbas Ahmed b. Maad, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Abderî el-Belensî, Belensiye kadısı Mervân b. Abdullah b. Mervân el-Belensî, es-Sıla müellifi İbn Beşküvâl ve Kadî İyâz bunlardan bazılarıdır.

Çeşitli ilim dallarında geniş bilgi sahibi olan Batalyevsî lugat âlimi, dilci, şair, münekkit bir edip, tarihçi, muhaddis, düşünür ve aynı zamanda çok eser veren bir yazardır. Lugat, dil ve edebiyat sahasındaki çalışmaları ön planda gelmektedir.

Şiirlerinden pek azı günümüze ulaşmıştır. Medih, mersiye, tasvir, gazel türündeki şiirlerinin yanı sıra dinî konulu şiirleri de vardır; bunların içinde en güzelleri zühd ve hikmete dair olanlardır. Ezhârü'r-riyâz'da şiirlerinden çeşitli örnekler bulunmaktadır (III, 107-149). Felsefî eserlerinde din ile felsefe arasında çelişki bulunmadığını göstermeye ve özellikle Sokrat, Eflâtun ve Aristo gibi ünlü filozofların tek tanrı inancına sahip olduklarını ispata çalışarak felsefeyi müslümanlara sevdirme amacını gütmektedir. Kâinatın sonradan yaratıldığını, varlığını koruyabilmek için Allah'a muhtaç olduğunu belirttikten sonra Allah'ın sadece küllîleri bildiğini ileri süren Fârâbî ile İbn Sînâ'nın yanıldıklarını ifade etmekte, İslâm dinine ters düşen fikirleri eski Yunan filozoflarına nisbet edenlerin onları hiç anlamadıklarını söylemektedir.

Eserleri. A) Arap Dili ve Edebiyatıyla İlgili Eserleri. 1. el-Müselles. Batalyevsî'nin sözlükçülük alanında dehasını gösteren iki cilt halindeki bu eseri, ilk harfi üç hareke ile okunabilen kelimeleri toplamıştır. Kitap Salâh Mehdî el-Fertûsî tarafından yayımlanmıştır (Bağdad 1981-1982). 2. el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb. İbn Kuteybe'nin Edebü'l-kâtib'inin şerhi olup Batalyevsî'nin en önemli eserlerinden biridir. Kitap önce Abdullah b. Mîhâîl el-Bustânî (Beyrut 1901), daha sonra da Mustafa es-Sekka ve Hâmid Abdülmecîd tarafından yayımlanmıştır (IIII, Kahire 1981). 3. Zikrü'l-fark beyne'l-ahrufi'l-hamse ve hiye'z-zâ ve'd-dâd ve'z-zâl ve's-sâd ve's-sîn. Beş bölümden ibaret olan eserde önce ilk üç harfin (meselâ العذب , العضب , العظب), sonra ilk iki harfin, daha sonra da "zâ" ile "zâl", "dâd" ile "zâl" ve "sâd" ile

“sîn”in muhtelif kelimelerde aynı kalıpta kullanıldığı zaman aldığı mânalar belirtilmiş ve lugat tertibinde alfabetik olarak hazırlanmıştır. Eser, Râgıb Paşa Kütüphanesi’ndeki nüshası (nr. 1431) esas alınarak Hamza Abdullah en-Neşretî tarafından yayımlanmış (Kahire 1402/1982), daha sonra Abdullah en-Nâsır (Dımaşk-Beyrut 1984) ve Ali Zevîn (Bağdad 1985) tarafından da neşredilmiştir. 4. Şerhu Saktı’z-zend. Maarrî divanının ve onun diğer bazı şiirlerinin şerhi olan eseri İbn Hallikân, Maarrî’nin divanını şerhetmek maksadıyla yazdığı Davü’s-Sakṭ’tan daha mükemmel bulmaktadır. Saktu’z-zend’in diğer şârihleri arasında divanı alfabetik sıraya koyan da odur. Bu şerh, Ebü’l-Alâ el-Maarrî’nin eserlerini neşretmek için kurulan komisyonun (Lecnetü ihyâi âsâri Ebi’l-Alâ el-Maarrî) yayımladığı Şürûhu Saktı’z-zend adlı eser içinde yer almaktadır (Kahire 1945-1948, 1949-1954, 1964). 5. Şerhu’l-muhtâr min Lüzûmiyyâti Ebi’l-Alâ. Maarrî’nin Lüzûmü mâ lâ yelzem diye de bilinen Lüzûmiyyât adlı divanından seçmeler yaparak bunları şerhetmek suretiyle meydana getirdiği eser Hâmid Abdülmecîd tarafından neşredilmiştir (Kahire 1970-1984). 6. Kitâbü’l-Mesâil ve’l-ecvibe. Dil, edebiyat ve tefsir hakkında kendisine sorulan yetmiş yedi soruya verdiği cevapları topladığı bu risâlesini İbrâhim es-Sâmerrâî yayımlamıştır (Bağdad 1964). 7. el-İntisâr mimmen adele ani’l-istibsâr. Batalyevsî’nin Saktu’z-zend’i şerhi sırasında felsefe, gramer, lugat, şiir vb. konulardaki görüşlerine Ebû Bekir b. Arabî tarafından yöneltilen tenkitlere verdiği cevapları ihtiva eden bir risâle olup Hâmid Abdülmecîd tarafından neşredilmiştir (Kahire 1955). 8. Islâhu’l-halel el-vâkı fi’l-Cümel. el-Hulel fî egalîtı’l-Cümel adıyla da anılan eser, Ebü’l-Kasım ez-Zeccâcî’nin el-Cümelü’l-kübrâ’sındaki beyitlerin açıklamasına ve yanlış bulduğu hususların tashihine dairdir. Eseri Hamza Abdullah en-Neşretî yayımlamıştır (Riyad 1980). Aynı kitap üzerine kaleme aldığı el-Hulel fî şerhi ebyâti’l-Cümel adlı bir diğer şerhinin Bağdat Evkaf Kütüphanesi (nr. 2381), Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye (nr. 1110) ve Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Muhammed Mişkât bölümünde birer yazma nüshası bulunmaktadır. 9. el-Kurt ale’l-Kâmil. Müberred’in el-Kâmil adlı kitabının şerhi olan eser Zuhûr Ahmed Zuhûr tarafından Pencap Üniversitesi yayınları arasında neşredilmiştir (Lahor 1980). 10. el-İsm ve’l-müsemmâ. Ahmed Fârûk küçük bir risâleden ibaret olan eseri, Millet Kütüphanesi’ndeki (Feyzullah Efendi, nr. 2161, vr. 93-95) nüshasıyla birlikte iki nüshasını daha karşılaştırarak yayımlamıştır (MMLADm., XLVII/2, s. 325-343).

B) Dinî ve Felsefî Eserleri. 1. el-İnsâf*. Âlimlerin dinî konularda farklı düşünmelerinin sebeplerini sekiz bölüm halinde incelediği bu eser birkaç defa yayımlanmıştır (Kahire 1319, 1399/1978). 2. Kitâbü’l-Hadâik fi’l-metâlibi’l (âliyeti’l)-felsefiyyeti’l-avîsa. Yeni Eflâtuncu filozofların görüşleriyle ilgili olarak kendisine sorulan çeşitli sorulara verdiği cevaplardan oluşan yedi bölümlük bir eserdir. M. Zâhid Kevserî’nin mukaddimesiyle birlikte İzzet Attâr el-Hüseynî tarafından Kahire’de (1365/1946), Muhammed Rıdvân Dâye tarafından da Dımaşk’ta (1408/1988) yayımlanmıştır. XVII. yüzyıla kadar yahudi din felsefecilerinin başvuru kaynağı olan

Kitâbü'l-Hadâiḳ'in Moses b. Tibbon (XIII. yüzyıl) ve Samuel b. Motat'a ait (yalnız ilk dört bölümü, Guadalajara 1370) İbrânîce tercümeleri David Kaufmann tarafından Die Spuren al-Bataljusis in der jüdischen Religionsphilosophie (Budapest 1880) adıyla yayımlanmıştır. Ayrıca İspanyol müsteşrik Asin Palacios eseri al-Andalus (V, 45-154) dergisinde İspanyolca tercümesiyle birlikte neşretmiştir (1940).

Kaynaklarda adları geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Muktebes fî şerhi Muvattai Mâlik b. Enes, Şerhu Dîvâni'l-Mütenebbî, et-Tezkiretü'l-edebiyye, Şerhu hamsi makalât min kelâmi'l-felâsife, Ebyâtü'l-meânî, Cüzün fî ileli'l-hadîs (Cüzün fîhi ilelü'l-hadis_), el-Mesâilü'l-mensûre fi'n-nahv, Şerhu'l-Fasîh li-Saleb, Risâle ilâ kabri'n-nebî.

BİBLİYOGRAFYA:Batalyevsî, el-İnsâf (nşr. Ahmed Ömer el-Mahmesânî), Kahire 1319, nâşirin girişi, s. 3 vd.; a.mlf., el-İktidâb fî şerhi Edebi'l-küttâb (nşr. Mustafa es-Sekkâ - Hâmid Abdülmecîd), Kahire 1981, nâşirlerin girişi, I, 5-21; a.mlf., "el-İsm ve'l-müsemmâ" (nşr. Ahmed Fârûk), MMLADm., XLVII/2 (1972), s. 325-343; Kadî İyâz, el-Gunye (nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr), Beyrut 1402/1982, s. 158-159; Yâkut, Muᶜcemü'l-büldân, I, 664; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, II, 141-142; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 96-98; Zehebî, Aᶜlâmü'n-nübelâ, XIX, 532-533; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 198; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 448, 449; Süyûtî, Bugyetü'l-vuât, II, 56; a.mlf., el-Müzhir (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye), I, 201, 469; Makkarî, Ezhârü'r-riyâz (nşr. Mustafa es-Sekka v.dğr.), Kahire 1358/1939, III, 101-149; İbnü'l-İmâd, Şezerât, IV, 64 vd.; Abdülkadir el-Bağdâdî, Hizânetü'l-edeb, I, 10, 100, 165; II, 189, 300; Serkîs, Muᶜcem, I, 569; Brockelmann, GAL, I, 547; Suppl., I, 758; Kehhâle, Muᶜcemü'l-müellifîn, VI, 121; Ahmed Emîn, Zuhrü'l-İslâm, Beyrut 1388/1969, III, 90; Ömer Ferrûh, Târîhu'l-edeb, V, 152; Muhammed Yûsuf Mûsâ, "el-Batalyevsî", el-Muktetaf, sy. 3, Kahire 1951, s. 275-277; sy. 4, s. 345-347; Hamza en-Neşretî, "Min alâmi'n-nühât fi'l-Endelüs: Abdullah b. es-Sîd el-Batalyevsî", Advâü'ş-şerîa, VII, Riyad 1396, s. 488-506; Sâhib Ebû Cenâh, "İbnü's-Sîd el-Batalyevsî", el-Mevrid, VII/1, Bağdad 1977, s. 79-96; Zuhûr Ahmed Azhar, "İbnü's-Sîd el-Batalyevsî el-Endelüsî", el-Arab, XII/11-12, Riyad 1978, s. 890-938; E. Lévi-Provençal, "Batalyûsî", İA, II, 334; a.mlf., "al-Batalyawsı", EI² (Fr.), I, 1125.

M. Reşit Özbalıkçı

İBN YERBÛ' eş-ŞENTERÎNÎ (ابن يربوع الشنتريني) Ebû Muhammed Abdullāh b. Ahmed b. Saîd b. Süleymân b. Yerbû' eş-Şenterînî el-İşbîlî (ö. 522/1128) Hadis hâfızı.

444'te (1052) doğdu. Aslen Şenterînli (Santerem) olup Şentemeriyeli (Santaver) olduğu da söylenen (İbnü'l-Ebbâr, s. 212) İbn Yerbû' daha sonra Kurtuba'ya yerleşti ve "Kurtuba muhaddisi" diye tanındı. İbn Dilhâs, Ebû Ali el-Gassânî ve Buhârî'nin el-Câmiᶜu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin Ebû Zer el-Herevî nüshasını kendisinden dinlediği Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Îsâ b. Muhammed b. Manzûr el-Kaysî el-İşbîlî kendilerinden hadis dinleyip icâzet aldığı hocalarından bazılarıdır. Ebû Ca'fer İbnü'l-Bâziş ile İbn Beşkûvâl de onun meşhur iki talebesidir.

Uzun süre yanından ayrılmadığı hocası Ebû Ali el-Gassânî onun bilgi ve zekâsını övmüş, İbn Beşkûvâl de kendisini zabtı sağlam, güvenilir bir muhaddis, cerh ve ta'dîl

açısından hadis ricâlini iyi bilen bir âlim olarak tanıtmıştır (eṣ-Ṣıla, I, 294). Zâhirî mezhebini benimseyen İbn Yerbû‘ 9 Safer 522’de (13 Şubat 1128) vefat etti ve Rabaz Kabristanı’na defnedildi.

Pek çok kitap yazdığı belirtilen İbn Yerbû‘un kaynaklarda adı geçen bazı eserleri şunlardır: el-İḳlîd fî beyâni’l-esânîd, Tâcü’l-ḥilye ve sirâcü’l-buġye fî maʿrifeti esânîdi’l-Muvaṭṭaʾ, Lisânü’l-beyân ʿammâ fî kitâbi Ebî Naṣr el-Kelâbâẕî mine(‘l-iġfâl ve)’n-nuḳṣân, el-Minhâc fî ricâli Müslim b. Ḥaccâc.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla, I, 293-294; İbnü’l-Ebbâr, el-Muʿcem fî aṣḥâbi’l-Ḳāḍî eṣ-Ṣadefî (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut 1410/1989, s. 212-213; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XIX, 578-579; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, II, 416; IV, 1271-1272; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 521-540, s. 76-77; Süyûtî, Ṭabaḳâtü’l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 461; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, IV, 66; İżâḥu’l-meknûn, I, 113, 210; II, 402, 588; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 454; Ziriklî, el-Aʿlâm, IV, 191.

Emin Âşıkkutlu

ABDÜLGAFİR el-FÂRİSÎ عبد الغافر الفارسي Ebü’l-Hasen Abdülgafir b. İsmâil b. Abdilgafir el-Fârisî (ö. 529/1134-35) Muhaddis, Şâfiî fakihi ve tarihçi.

451’de (1059) Nîsâbur’da doğdu. Çocukluk yılları hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Muhaddis bir aileye mensup olup ilk hadis hocaları babası İsmâil, Kuşeyrî’nin kızı olan annesi Emetürrahîm, dedesi İmam Kuşeyrî, anneannesi Fâtıma bint Ebû Ali ed-Dekkak’tır. Tefsir ve usûl-i fıkıh derslerini de dayıları Ebû Sa‘d Abdullah ve Ebû Saîd Abdülvâhid’den okumuştur. Baba tarafından dedesi Abdülgafir b. Muhammed de devrin ileri gelen muhaddislerindendi. Daha sonra Nîsâbur’un tanınmış muhaddislerinden hadis tahsil etti. İlmini ve hadis kültürünü geliştirmek maksadıyla Gazne, Hindistan ve Hârizm’e seyahatler yaptı. İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî’den dört yıl fıkıh ve hilâf* ilmi okudu. Nihayet Şâfiî fıkhında meşhur bir âlim oldu. Daha sonra kendisine Nîsâbur hatipliği verildi. Mescid-i Akıl’de pazartesi günleri ikindi namazından sonra talebelerine yıllarca hadis yazdırdı (imlâ* etti). 529 (1134-35) yılında Nîsâbur’da vefat etti; İbn Kesîr’in onu 551 yılında vefat edenler arasında zikretmesi bir yanlışlık sonucu olmalıdır.

Eserleri. 1. Kitâbü’l-Erbaîn. Kırk hadis ihtiva eden bu risâle Berlin Kütüphanesi’nde (nr. 1463) bulunmaktadır. 2. Mecmau’l-garâib ve menbau’r-reġāʾib. 527 (1133) yılında tamamlandığı bilinen bu alfabetik eser, hadislerdeki “garîb” kelimeleri açıklamaktadır. Süleymaniye (Ayasofya, nr. 4758, 304 varak) ve Murad Molla (Dâmadzâde, nr. 574) kütüphanelerinde birer nüshası bulunmaktadır. Eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’ndeki (AY, nr. 1805) Mecmau’l-garâib fî garîbi’l-hadîs̱ adlı yetmiş yedi varaktan ibaret nüshasının eksik olduğu anlaşılmaktadır. 3. Kitâbü’s-Siyâk li-Târîhi Nîsâbûr. Hâkim en-Nîsâbûrî’nin Târîhu Nîsâbûr adlı eserinin 510 (1116) yılına kadar uzanan bir zeylidir. Hal tercümelerini alfabetik sıraya göre veren eserin bir nüshası Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi’nde (İsmâil Sâib Sencer, nr.

1544), Zeylü Târîhi Nîsâbûr adıyla kayıtlı bulunmaktadır. İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî (ö. 641/1243) tarafından el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li-Târîhi Nîsâbûr adıyla yapılan hülâsasının tek nüshası Köprülü Kütüphanesi'ndedir (nr. 1152, 145 varak). Weisweiler'in ve Ritter'in tavsif ettiği bu nüsha, Richard N. Frye tarafından (1965) ve ayrıca Muhammed Kâzım el-Mahmûdî tarafından neşredilmiştir (Kum 1403/1362 hş.). 4. el-Müfhim li-şerhi garîbi Müslim. Sahîh-i Müslim'de bulunan nâdir kelimeleri açıklayan bu eserin herhangi bir nüshası tesbit edilememiştir. Hediyyetü'l-ârifîn'de onun Tenkıhu'l-menâzır li-üli'l-ebsâr ve'l-besâir ve Şerhu Ravzati'l-fâikın adlı iki eserinin daha bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hallikân, Vefeyât (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968-72, III, 225; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâż, Haydarâbâd 1375-77/1955-58 - Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), IV, 1275-1276; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâ, XX, 16-17; a.mlf., el-İber (nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd), Beyrut 1405/1985, II, 435-436; Sübkî, Tabakatü'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî#Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Kahire 1383-96/1964-76, VII, 171-173; Esnevî, Tabakatü'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Abdullah el-Cübûrî), Riyad 1401/1981, II, 275-276; İbn Kesîr, el-Bidâye, Kahire 1351-58 - Beyrut 1401/1981, XII, 235; Sehâvî, el-İlân bi't-tevbîh li-men zemme't-târîẖ (nşr. F. Rosenthal), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), s. 284; Keşfü'z-zunûn, I, 308, 550; II, 1011, 1602; Max Weisweiler, Istanbuler Handschriftenstudien zur Arabischen, İstanbul 1937, s. 115 (nr. 81); Brockelmann, GAL, I, 449; GAL (Ar.), VI, 245-246; Suppl., I, 629; Sezgin, GAS, I, 222; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, Dımaşk 1376-80/1957-61 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), V, 267; Ramazan Şeşen v.dğr., Fihrisü mahtûtâti mektebeti Köprülü, İstanbul 1406/1987, I, 589-590; H. Ritter, "Philologica XIII. Arabische Handschriften in Anatolien und Istanbul", Oriens (1950), III, 75-76.

M. Yaşar Kandemir

FURÂVÎ الفراوي Ebû Abdillâh Muhammed b. Fazl b. Ahmed el-Furâvî (ö.530/1136)

Fakih ve muhaddis.

---

441 (1049) yılında Nîşâbur'da doğdu. Daha önce babası Furâve'de (Ferâve: Yâkūt, IV, 245, muhtemelen bugün Türkmenistan sınırları içinde bulunan Kızılarvat) yaşadığı için Furâvî, ayrıca Sâidî ve Nîsâbûrî nisbeleriyle anılır. Altı yaşında iken hadis dinlemeye başladı. Saîd b. Ebû Saîd el-Ayyâr ile Ebû Sehl el-Hafsî'den Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi, Abdülgāfir el-Fârisî'den Ṣaḥîḥ-i Müslim'i, İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî ile zâhid Ömer b. Mesrûr'dan İbn Nüceyd'in Cüz'ünü okudu. Ayrıca Muhammed b. Ali el-Habbâzî, Ebû Ya'lâ es-Sâbûnî, Ebû Saîd Muhammed b. Ali el-Haşşâb, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi âlimlere talebe oldu. Uzun süre yaşaması sebebiyle Ṣaḥîḥ-i Müslim'i, hocası Beyhakî'nin el-Esmâʾ ve'ṣ-ṣıfât, Delâʾilü'n-nübüvve, ed-Daʿavâtü'l-kebîr, Kitâbü'l-Baʿs̱ ve'n-nüşûr adlı eserlerini yıllarca yalnız Furâvî rivayet etmiştir. Kendisinden Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Murâdî, Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Yâsir el-Ceyyânî, Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir gibi âlimler rivayette bulunmuşlardır.

Furâvî, Şâfiî fıkhı ve usûl-i fıkıh alanında devrinin önde gelen âlimlerinden biriydi. Bu konuda yıllarca derslerine devam ettiği İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den çok faydalandı. Abdülkerîm el-Kuşeyrî'den usul ve tefsir ilimlerinden başka tasavvuf terbiyesi de aldı; bu sayede zâhidâne bir hayat sürdü.

Uzun süre kaldığı Haremeyn'de ders verdiği için "fakîhü'l-Haremeyn" diye tanınan Furâvî bir süre Bağdat'ta da talebe okuttu. Nîşâbur'daki Nâsıhiyye Medresesi'nde ders verir, imamlık yaptığı Mutarriz Mescidi'nde pazar günleri imlâ* meclisleri tertip ederdi. Onun 1000'den fazla imlâ meclisinde hadis rivayet ettiği söylenmektedir. Ayrıca Ṣaḥîḥayn ile Hattâbî'nin Garibü'l-ḥadîs̱'ini okuturdu. Furâvî'nin yanında bir yıl kalarak okuttuğu kitapları kendisinden rivayet eden Sem'ânî'nin belirttiğine göre o devirde bazı kitapların tek râvisi olduğu, ayrıca ilmi, üstün ahlâkı ve sağlam inancıyla şöhret bulduğu için muhtelif memleketlerden pek çok talebe kendisine gelir, Furâvî de ileri yaşına rağmen talebelerinin ihtiyaçlarıyla meşgul olurdu. Onlara çok iyi davranır, misafirlerine bizzat hizmet ederdi. Pek çok kitabı rivayet etmesi sebebiyle onun 1000 râviye bedel olduğunu anlatan "el-Furâvî elf râvî" sözü meşhur olmuştur. Furâvî tesirli vaazlarıyla ve dinî konuları tartışmaktan hoşlanmasıyla da ün kazanmıştır.

Sem'ânî'nin belirttiğine göre 530 yılının Ramazan ayında (Haziran 1136) Ṣaḥîḥ-i Müslim'in rivayetini tamamlayacakları gün talebeleri onu bir tahtırevana koyarak İmam Müslim'in kabrine götürdüler. Muhtemelen, daha önce kendisine bu eseri on yedi defa okumuş olan talebesi Abdürrezzâk b. Ebû Nasr et-Tabesî'nin kıraatinden sonra hatim duası yapan Furâvî bu eseri bir daha okutamayacağını tahmin ettiğini söyledi; nitekim bir ay kadar sonra 21 Şevval 530'da (23 Temmuz 1136) Nîşâbur'da vefat etti ve İbn Huzeyme'nin yanına defnedildi.

Furâvî'nin Mutarriz Mescidi'ndeki imlâ meclislerinde yazdırdığı tahmin edilen el-Mecâlis'inin bazı bölümleri Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 252, vr. la-9a, 18a-25b, 67a-68a, 85b-86a). Vefatından iki yıl önce telif ettiği belirtilen el-Erbaʿûn min mesmûʿâtihî adlı eserinin iki nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmua, nr. 87, vr. 214-217; nr. 22, vr. 26-27). Kaynaklarda onun daha başka kitaplarından da söz edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), IV, 356-357; İbn Asâkir, Tebyînü kez̠ibi'l-müfterî, s. 322-325; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, X, 65-66; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, IV, 245; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 46; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 290-291; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIX, 615-619; Safedî, el-Vâfî, IV, 323; Sübkî, eṭ-Ṭabaḳāt, VI, 166-170; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 276-277; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 211; İbn Kunfüz, el-Vefeyât (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1971, s. 276; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 312-313; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, IV, 96; Brockelmann, GAL, I, 436; Suppl., I, 604; Îżâḥu'l-meknûn, II, 429; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 87; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 330; M. Nâsırüddin el-Elbânî, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye, Dımaşk 1390/1970, s. 175, 321; Ramazan Şeşen v.dğr., Fihrisü maḫṭûṭâti mektebeti Köprülü, İstanbul 1406/1986, I, 135, nr. 252.

M. Yaşar Kandemir

TEYMÎ (التيمي) Ebü'l-Kāsım Kıvâmü's-sünne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî et-Talhî el-İsfahânî (ö. 535/1141) Hadis, tefsir, Arap dili ve edebiyatı âlimi.

9 Şevval 457'de (13 Eylül 1065) İsfahan'da doğdu. Annesi Talha b. Ubeydullah et-Teymî el-Kureşî'nin soyundan geldiği için Talhî, Teymî ve Kureşî nisbeleriyle anıldı. Daha çok Kıvâmüssünne lakabıyla meşhur oldu (aş.bk.). Bazı âlimler, kendisini İsfahan'da "cûvzî" denilen küçük bir kuşa nisbetle Cûvzî lakabıyla kaydetmişse de Teymî'nin bu lakaptan hoşlanmadığı belirtilmektedir (Sem'ânî, II, 120). Babası Ebû Ca'fer Muhammed devrin âlimlerinden hadis tahsil etmiş bir zat olduğu için Teymî, İsfahan'da erken yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek öğrenime başladı. Hadiste ve diğer İslâmî ilimlerde İsfahan'daki âlimlerden yararlandı. Bağdat ve Nîşâbur'a birçok defa ilmî seyahatler yaptı; Rey, Kazvin ve bir yıl mücâvir kaldığı Mekke'deki âlimlerden hadis rivayet etti. Hocaları arasında babasının dışında Ebû Amr İbn Mende, İbnü's-Sabbâğ, Kāsım b. Fazl es-Sekafî, Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, Tırâd ez-Zeynebî gibi şahsiyetler sayılabilir. Kendisinden Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, Ebû Tâhir es-Silefî, Ebû Mûsâ el-Medînî gibi âlimler faydalandı. Hayatı talebe yetiştirmek ve eser telif etmek, halkı irşat etmekle geçen Teymî ömrünün son yıllarında hastalandı. Talebelerinin belirttiğine göre 10 Zilhicce 535'te (17 Temmuz 1141) İsfahan'da vefat etti. Onun 536'da (1142) ve 538'de (1144) öldüğünü söyleyenler de vardır. Teymî'nin Muhammed adlı bir oğlunun bulunduğu, hadis ve Arap dili sahasındaki bilgisiyle tanınan Muhammed'in birçok eser kaleme aldığı, fakat daha yirmi altı yaşında iken İsfahan'da vefat ettiği (526/1132) belirtilmektedir.

Talebesi Ebû Mûsâ el-Medînî Teymî'nin, devrindeki âlimlerin üstadı ve en meşhuru olduğunu söylemiş, özellikle hadis, tefsir, Arap dili ve edebiyatında mümtaz bir yeri bulunduğunu, hadislerin metin ve senedleriyle ilgili konuları çok iyi bildiğini belirtmiştir. Onun söz veya davranışlarını eleştirip kendisine itiraz eden birine rastlamadığını, devrin sultanlarıyla ilişki kurmadığını ve kimseden bir şey beklemediğini, vaktini hadis okutmakla geçirdiğini ve 3500 imlâ meclisi akdettiğini (diğer talebesi Sem'ânî bu meclislerin 3000 kadar olduğunu söylemektedir), bu meclislerde hadisleri bir metne bakmadan ezberinden yazdırdığını ifade etmiştir (Sem'ânî, II, 120; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', XX, 82). Bir diğer talebesi Abdülkerîm es-Sem'ânî, Teymî'nin imlâ ettiği hadisleri birçok insanın yazdığını, onun imlâ meclislerini kendisinin de hiç kaçırmadığını, hocasının haftada bir gün evinde özel olarak hadis imlâ ettiğini, ayrıca haftada iki gün kıraat usulüyle ondan hadis okuduğunu belirtmiştir (el-Ensâb, II, 120-121). Bağdatlı âlimlerin Ahmed b. Hanbel'den sonra Bağdat'a Teymî gibi birinin gelmediğini söylemesi (Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', XX, 82) dönemindeki ilim çevrelerinin onu ne kadar benimsediğini göstermektedir. Hadis hâfızı Ebû Zekeriyyâ İbn Mende, Teymî'nin sağlam bir itikada,

düzgün bir yaşayışa sahip bulunduğunu, pek az konuştuğunu söylemiş, İsfahanlı hadis hâfızı Muhammed b. Abdülvâhid ed-Dekkāk da onun dinî yaşayışı bakımından benzersiz kabul edildiğine işaret etmiştir. Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî, Irak'ta hadisi bilen ve anlayan iki kişi gördüğünü, bunların İsfahan'da Teymî, Bağdat'ta Mü'temen es-Sâcî olduğunu zikretmiştir. Hadis hâfızı Muhammed b. Sa'dûn el-Abderî ise Teymî'nin güçlü hâfızasına ve tefsir, hadis, fıkıh, dil, edebiyat gibi ilimlerde söz sahibi oluşuna dikkat çekmiştir. Şâfiî mezhebini benimsediği belirtilen Teymî hakkında Zehebî büyük hadis hâfızı, şeyhülislâm ve kıvâmüssünne gibi sıfatlar kullanmıştır. Teymî'nin menâkıbına dair Ebû Mûsâ el-Medînî'nin bir eser kaleme aldığı zikredilmiştir (el-Ḥicce, neşredenin girişi, I, 37).

Teymî'nin yaşadığı V. (XI.) yüzyılın ikinci yarısı ile VI. (XII.) yüzyılın ilk dönemleri Havâric, Şîa, Kaderiyye ve Mu'tezile gibi fırkaların yaygınlaştığı, Ahmed b. Hanbel'in temsil ettiği Selef inancına mensup kişilerin son derece azaldığı bir devirdi. Selef metodu diye de bilinen ehl-i hadîs yolunu benimseyen Teymî, Selef akîdesini muhaliflerine karşı savunmaya çalışmış, el-Ḥicce fî beyâni'l-maḥacce ve şerḥi ʿaḳīdeti Ehli's-sünne adlı eserini bu maksatla kaleme almıştır. Bu eserin mukaddimesinde (I, 83-84), "İslâm'ın ayakta durması (kıvâmü'l-İslâm) sünnete sarılmakla mümkündür" dediği için Kıvâmüssünne lakabıyla anılmıştır. Eğer bir istinsah hatası değilse İbn Kādî Şühbe (Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 301) bütün kaynakların aksine Teymî'nin lakabını Kıvâmüddin olarak kaydetmiş, Brockelmann da muhtemelen ona dayanıp aynı lakabı kullanmıştır (GAL, I, 324; Suppl., I, 557). Kıvâmüssünne terkibinin bazı yeni çalışmalarda "kavvâmüssünne" diye harekelendiği görülmektedir.

Eserleri. 1. Kitâbü't-Terġīb ve't-terhîb. Müellif eserin mukaddimesinde talebelerinin kendisinden sâlih amellere, güzel sözlere ve hâlis niyetlere teşvik eden, kötü ameller ve sözlerden, bozuk niyetlerden sakındıran bir kitap yazmasını istemesi üzerine bu eseri kaleme aldığını söyler. Konuya dair daha önce yazılan kitapların fazlaca sened ihtiva etmesi, tekrarlar içermesi veya çok muhtasar olması gibi sebeplerle yeterince faydalı sayılmadığını, bunlardan arındırdığı eserinde konuları iman, İslâm, birrü'l-vâlideyn, tevazu, cihad şeklinde alfabetik olarak sıraladığını belirtir. Eserde senedleri verilen, fakat kaynakları belirtilmeyen rivayetlerin büyük çoğunluğu hadislerden, geri kalanı ise İslâm büyüklerinin sözlerinden ve bazı davranışlarından seçilmiştir. Münzirî, adlarını zikrettiği hadis kaynaklarında bulunmayıp Teymî'nin bu eserinde yer alan az sayıdaki hadislerin hepsini kitabına aldığını, fakat ondaki mevzû rivayetleri terkettiğini söylemiş (et-Terġīb ve't-terhîb, I, 4), Kettânî de eserde mevzû rivayetlerin olduğunu belirtmiştir (er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 57). Kitabı Eymen b. Sâlih b. Şa'bân yayımlamıştır (I-III, Kahire 1414/1993). 2. el-Ḥicce fî beyâni'l-maḥacce ve şerḥi ʿaḳīdeti Ehli's-sünne. Teymî, bu eserinde yaşadığı devirde bid'atın ve bid'atçıların yaygınlaştığını, insanların Selef akîdesinden uzaklaştığını, eserini sünnete uymak ve bid'atçılardan uzak durmak isteyenler için kaleme aldığını ve bu sebeple çalışmasına

el-Ḥicce fî beyâni'l-maḥacce ve şerḥi't-tevḥîd ve meẕhebi Ehli's-sünne adını verdiğini söylemiştir. İbn Kayyim el-Cevziyye'nin eserde yer alan istivâya dair bilgileri delilleriyle birlikte aynen nakletmesi (İctimâʿu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye, s. 165-166), İbn Hacer el-Askalânî'nin de tevhidin tarifinde Teymî'nin görüşünü zikretmesi (Fetḥu'l-bârî, XIII, 357) ona verilen değeri göstermektedir. Bazı kaynaklarda Kitâbü's-Sünne adıyla müellife nisbet edilen eserin el-Ḥicce olduğu tahmin edilmektedir (Siyerü's-selefi'ṣ-ṣâliḥîn, neşredenin girişi, I, 114-115). Eseri Muhammed b. Rebîʻ b. Hâdî Umeyr el-Medhalî neşretmiştir (I-II, Riyad 1411/1990). 3. Siyerü's-selefi'ṣ-ṣâliḥîn. Teymî, İsfahan Camii'nde talebelerine imlâ ettiği bu eserine aşere-i mübeşşere ile başlamış, ardından tâbiîn, tebeu't-tâbiîni ve daha sonraki nesillerden zühd ve takvâsıyla meşhur olanları, babası gibi bazı İsfahanlılar yanında faziletleriyle tanınan her devrin önemli şahsiyetlerini alfabetik sırayla zikretmiştir. Kerem b. Hilmî beş nüshasına dayanarak eser üzerinde yüksek lisans çalışması yapmış (1991, Câmiatü'l-Ezher külliyyetü dâri'l-ulûm), daha sonra bu çalışmasını rivayetlerin senedlerini çıkarıp yayımlamıştır (I-IV, Riyad 1420/1999). 4. Kitâbü'l-Mebʿaṡ ve'l-meġāzî. Eserde Resûl-i Ekrem'in hayatı ve fiilî sünneti incelenmekte, son dörtte birlik kısımda Hulefâ-yi Râşidîn'in hayatına ve menâkıbına geniş yer verilmektedir. Bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan eserin (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1138) Hulefâ-yi Râşidîn'e dair bölümünü Kerem b. Hilmî el-Ḫulefâʾü'l-erbaʿa eyyâmühüm ve siyerühüm adıyla neşretmiştir (Kahire 1999). 5. İʿrâbü'l-Ḳurʾân. Bir nüshasının The Chester Beatty Library'de bulunduğu kaydedilmektedir (Ziriklî, I, 323). 6. Delâʾilü'n-nübüvve. Eseri Ebû Abdurrahman Müsâid b. Süleyman Râşid yayımlamış (I-IV, Riyad 1412), Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd da kitabın fihristini neşretmiştir (Riyad 1409/1988). 7. el-Emâlî fi'l-ḥadîs̱ (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmû, nr. 41, vr. 24-37; Âm 4531, 1-8). 8. Eḥâdîs̱ müselselât. Abdülhay el-Kettânî'nin sekiz cüz olduğunu söylediği eserin (Fihrisü'l-fehâris, II, 657) bazı bölümleri Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecmû, nr. 34, vr. 146-150) kayıtlıdır. 9. el-ʿAvâli'l-mürâfeḳāt. Eserin son kısmı eksik bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecmû, nr. 105, vr. 116-133). 10. Tefsîrü'l-İṣfahânî. Zehebî ve Kâtib Çelebî gibi müellifler Teymî'nin birkaç tefsir yazdığını, bunlardan el-Câmiʿ (u'l-kebîr fî meʿâlimi't-tefsîr) diye anılanın otuz cilt, el-Muʿtemed'in on cilt, el-Muvażżaḥ adlı Farsça tefsirinin ise üç cilt olduğunu zikretmekte (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 84; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 442; II, 1904), ayrıca onun el-Îżâḥ adlı dört ciltlik bir tefsirinden söz edilmektedir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 211). Ancak bunların günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. Teymî'nin Tefsîru sûreti'l-ʿAṣr adlı bir başka çalışmasının bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mecmua, nr. 7/378; Muʿcemü'l-maḫṭûṭâti'l-mevcûde, s. 316]). 11. Şerḥu'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaḥîḥ li'l-Buḫârî ve Şerḥu'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaḥîḥ li-Müslim. Oğlu Ebû Abdullah Muhammed bu iki eseri yazmaya başlamış, vefatı üzerine bunları Teymî tamamlamıştır. Zehebî'nin kaydettiğine göre Teymî, Müslim şerhini oğlunun mezarı başında imlâ etmiş ve eseri tamamladığında bir ziyafet vermiştir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ,

XX, 83). Bu iki eserin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir. 12. Fuṣûl müstaḫrece min Kitâbi't-Teẕkire. Kaynaklarda vaaz ve irşada dair olup otuz cüzden meydana geldiği belirtilen eserin bazı bölümleri Süleymaniye Kütüphanesi'nde bu adla kayıtlıdır (Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 847/2).

BİBLİYOGRAFYA:Teymî, el-Ḥicce fî beyâni'l-maḥacce ve şerḥi ʿaḳīdeti Ehli's-sünne (nşr. Muhammed b. Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî), Riyad 1411/1990, neşredenin girişi, I, 31-84; a.mlf., Siyerü's-selefi'ṣ-ṣâliḥîn (nşr. Kerem b. Hilmî b. Ferhât b. Ahmed), Riyad 1420/1999, neşredenin girişi, I, 26-119; Sem'ânî, el-Ensâb, II, 120-121; Münzirî, et-Terġīb ve't-terhîb (nşr. Mustafa M. Amâre), Kahire 1352, I, 4; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 80-88; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1424/2003, XI, 623-628; İbn Kayyim el-Cevziyye, İctimâʿu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye (nşr. Fevvâz Ahmed ez-Zemerlî), Beyrut 1408/1988, s. 165-166; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 359-361; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 301-302; İbn Hacer, Fetḥu'l-bârî (Hatîb), XIII, 357; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 123, 211, 400, 442, 554; II, 1904; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 57; Brockelmann, GAL, I, 324; Suppl., I, 557; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 192; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 657; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 323; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, I/1, s. 281-286; Muʿcemü'l-maḫṭûṭâti'l-mevcûde fî mektebâti İstânbûl ve Ânâṭûlî (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], s. 316-317; Hasan Ensârî, "Ebü'l-Ḳāsım Teymî", DMBİ, VI, 156-158.

M. Yaşar Kandemir

MÂZERÎ (المازري) Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkıllî el-Mâzerî (ö. 536/1141) Mâlikî fakihi, hadis ve kelâm âlimi.

Seksen üç yaşında vefat ettiğine dair kayıtlara göre 453 (1061) yılında doğmuş olmalıdır. Sicilya adasının güneydoğu sahilinde bulunan Mâzer (Mazara) şehrinde dünyaya geldiği kabul edilen Mâzerî'nin, Normanlar'ın 1072'de bu adayı ele geçirmesinden önce Kuzey Afrika'daki Mehdiye (Tunus'ta) şehrine göç ettiği düşünülmektedir. Sicilya çevresinin en meşhur Mâlikî âlimlerinden olan Mâzerî hayatının büyük bir kısmını Mehdiye'de geçirdi. Kaynakların öncelikle zikrettiği hocaları Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Lahmî ve Ebû Muhammed Abdülhamîd b. Muhammed İbnü's-Sâiğ'dir. Mezhep içi tercihleri ve Mâlikî fıkhını, daha sistematik ve kapsamlı kaidelere irca edilmiş hale getiren belirli sorularla yeniden ifade etme hususunda Lahmî'den, Mâlikî fıkhını fıkıh usulü diliyle açıklama hususunda İbnü's-Sâiğ'den etkilenmiştir. Felsefe, matematik ve tabii ilimler tahsil eden Mâzerî'nin bu dallardaki hocaları hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fıkhın yanı sıra tıp sahasında da yaşadığı coğrafyada tanınan Mâzerî'ye insanların hem fetva sormak hem deva aramak için başvurduğu kaydedilmektedir. Yirmi yaşından önce Mehdiye'de ders vermeye başlayan Mâzerî'nin en tanınmış öğrencileri Ebû Hafs el-Meyyânişî, İbnü'l-Haddâd el-Mehdevî ve Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Haddâd'dır. Meyyânişî, Mâzerî'nin görüş ve eserlerinin Doğu topraklarında yayılmasına öncülük ederken İbnü'l-Haddâd hocasının Mehdiye'de miras bıraktığı ilim halkasını sürdürmüştür. Ebü'l-Hasan İbn Azîme, Ebû Bekir İbn Hayr, Ebû Bekir İbn Ebû Cemre, İbnü'n-Nahvî ve ihtilâflı olmakla beraber İbn Tûmert ile Ebû Bekir İbnü'l-Arabî de öğrencileri arasında

zikredilmektedir. Kādî İyâz ile filozof İbn Rüşd ise kendisiyle buluşmadan ondan icâzet almışlardır. Mâzerî Rebîülevvel 536'da (Ekim 1141) vefat etti ve Tunus'un Manastır şehrinde defnedildi. Hayatı hakkındaki modern çalışmalar arasında Hasan Hüsnî Abdülvehhâb ve Muhammed eş-Şâzelî Neyfer'in monografileriyle Tâhir b. Muhammed el-Ma'mûrî'nin Zeytûne Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezi kaydedilebilir. Ayrıca doğum yeri olan Sicilya'nın Mazara del Vallo şehrinde adını taşıyan bir araştırma merkezi kurulmuş ve Quaderni del Corso al-Imam al-Mazari adıyla bir araştırma dizisinin yayımına başlanmıştır.

Birçok istilâ, siyasal ve toplumsal kriz ortamında yaşayan Mâzerî, Zîrî sultanlarıyla ilişkisi bulunduğu halde hayatı boyunca müftülük dahil herhangi bir resmî görev kabul etmemiştir. Bazı araştırmacılar tarafından Mâlikî tarihindeki Karavî ve Irâkī anlayışlarını şahsında mezceden bir kişi olarak kabul edilse de çağdaşları ve eserleri göz önüne alındığında Irâkī metoduna daha yakın görünmektedir. Nitekim bölgesindeki en önemli kelâm âlimlerinden biri olması ve Kādî Abdülvehhâb'ın et-Telķīn adlı eserini şerhetmesi onun Irâkī anlayışıyla yakın ilişkisine işaret etmektedir. Sistematik ve dirayet ağırlıklı hadis çalışmalarının da fıkıh sahasındaki bu tavrı ile paralel olduğu söylenebilir. İbn Arafe'nin kanaatinin aksine Kādî İyâz, Burhâneddin İbn Ferhûn, İbn Dakīkul'îd gibi birçok Mâlikî fıkıh ve tabakat müellifi Mâzerî'yi müctehid olarak kabul etmektedir. Farz namazlarda besmele okumak gibi Mâlikî mezhebinin bazı ayırıcı alâmetlerine muhalefet ettiği zikredilse de müctehid olmasına rağmen fetvalarının çoğunu Mâlikî fıkhının meşhur kavillerine göre verdiği belirtilmektedir. Bir kitapta toplamadığı fetvaları birçok Mâlikî eserinde ve özellikle Burzülî ve Venşerîsî'nin kitaplarında yer almaktadır.

Mâzerî, gelişme dönemi Mâlikî fıkhının en önde gelen fakihlerinden biri olduğu gibi İbnü'l-Hâcib sonrası devrin eserlerinde ve özellikle muhtasar literatüründe görüşlerine en çok başvurulan âlimler arasındadır. Mâlikî fıkhının klasik dönemini belirleyen Halîl b. İshak'ın el-Muẖtaṣar'ında "kavl" kelimesinin yalnız Mâzerî'nin görüşlerine atıfta bulunmak için kullanılması onun Mâlikî mezhebindeki yerini gösteren en önemli delillerdendir. el-Muẖtaṣar'da bu kelime, Mâzerî'nin diğer fakihlerin ortaya koyduğu görüşler hakkındaki yorum ve tercihlerini, söz konusu kelimeden türetilen fiiller ise Mâzerî'nin şahsına ait tercih ve görüşlerini ifade etmektedir. Mâlikî fıkıh birikimini doğru yansıtma bakımından Lahmî ve İbn Rüşd el-Ced ile birlikte en güvenilir üç müelliften biri kabul edilen Mâzerî, "eş-şeyh el-fakīh" olarak adlandırıldığı birkaç eser dışında müteahhirîn Mâlikî literatüründe "imam" lakabıyla anılmaktadır. Eş'arî düşüncesine bağlılığını kelâm eserlerinin yanı sıra fıkıh eserlerine de yansıtan Mâzerî, bu çalışmalarında çağdaşı olan Mâlikîler'e nisbetle Mu'tezile'ye çok daha anlayışlı yaklaşması ve önde gelen Eş'arî âlimlerinin bazı görüşlerini tenkit etmesiyle dikkat çekmektedir.

Fâtımî iktidarına ve bununla bağlantılı olarak felsefe ve tasavvuf düşüncesine karşı

Kuzey Afrika'daki Sünnî devletlerin ve Mâlikî fakihlerinin birlikte sürdürdüğü mücadelede önemli bir rol oynayan, Zîrî Hükümdarı Temîm b. Bâdîs'in ricası üzerine İhvân-ı Safâ'ya bir reddiye yazan Mâzerî bir eserinde İslâm filozoflarına karşı da bir eser kaleme aldığını ima etmektedir (Îżâḥu'l-maḥṣûl, s. 268).

Eserleri. Mâzerî'nin, çoğu verdiği dersler esnasındaki imlâlarından oluşan eserleri onun şahsî tecrübe ve hâtıralarına da yer veren açık ve akıcı bir üslûba sahiptir. 1. Şerḥu't-Telḳīn. Kādî Abdülvehhâb'ın et-Telḳīn'i üzerine kaleme aldığı bu eser, ihtiva ettiği hilâfiyyât bilgisi ve üslûbu ile başta İbn Rüşd olmak üzere birçok Mâlikî fakihini etkilemiştir. Mâzerî, et-Telḳīn'i paragraflara bölerek her paragrafta işlenen konuları kapsayan sorular ve farazî fıkhın neticesi olan meseleler üretmekte, bu meseleler arasında furûk, eşbâh ve nezâir ilişkilerini tesbite çalışmaktadır. Kitabın diğer mezheplerin görüş ve delillerini değerlendirmesi ve yer yer Mâlikî mezhebi dışındaki mezheplerin yaklaşımlarını onaylaması Kuzey Afrika literatüründe ilk defa görülen bir husustur. Esas alınan metnin yaklaşık son üçte birlik bölümü müellifi tarafından şerhedilmeyerek eksik bırakılan eserin başından namaz bahislerinin sonuna kadar olan kısmı tahkik edilerek yayımlanmıştır (bk. bibl.). Eserin baştan sehiv ve namazı bozan hususlarla ilgili bölüme kadar olan kısmı ayrıca Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de Zekî b. Muhammed Abdurrahman Buhârî tarafından doktora tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1414/1993). 2. Îżâḥu'l-maḥṣûl min Burhâni'l-uṣûl (Şerḥu'l-Burhân, el-İmlâʾ ʿale'l-Burhân). Mâzerî'nin ders halkalarında okuttuğu bir metin olan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin el-Burhân fî uṣûli'l-fıḳh adlı kitabının icmâ bahsine kadar gelen bölümünün şerhidir. Eş'arî kelâmını Mâlikî fıkıh usulüyle mezceden ilk eserlerden biri olan Îżâḥu'l-maḥṣûl bir yandan daha sonraki el-Burhân şerhlerini etkilemiş, öte yandan Mâlikî mezhebi tarihinde yeni bir dönemin öncülerinden biri olmuştur. Mâzerî eserde Cüveynî'yi Meşşâî felsefesinden ve Mu'tezile'den etkilendiği, Eş'arî düşüncesine muhalefet ettiği gerekçesiyle eleştirmekte, Mâlik b. Enes ve Ebû Hanîfe'ye dair bazı ifadelerini haksız bulmaktadır. Eserin yayımında (bk. bibl.) esas alınan tek nüshasının baştan bir kısmı ile aradan bazı varakları eksiktir. 3. el-Muʿlim bi-fevâʾidi Müslim. Mâzerî'nin, Müslim'in el-Câmʿiu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini okuttuğu dersler es-nasında talebelerin aldığı notlardan oluşan ve onun ilk çalışmalarından biri olduğu kabul edilen eser fıkhü'l-hadîs literatürünün en güzel örneklerindendir. Müslim'in bilinen ilk şerhi olan ve onun eksik bıraktığı hususların tamamlanmasına yönelik bir dizi eserin kaleme alınmasına yol açan el-Muʿlim müellifin Eş'arî yönünü de yansıtmaktadır (bk. el-CÂMİU's-SAHÎH, Müslim). 4. el-Keşf (en-Nüket) ve'l-inbâʾ ʿani'l-mütercem bi'l-İḥyâʾ. Yaşadığı coğrafyada Eş'arî düşüncesinin önderlerinden biri olmasına rağmen Gazzâlî'ye ve özellikle İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn adlı eserine karşı Kuzey Afrika ve Endülüs Mâlikî çevrelerinde oluşan tepkiye katılan Mâzerî, Gazzâlî'nin talebeleriyle görüşerek İḥyâʾda tenkit ettiği bazı hususların istisnaî hata değil Gazzâlî'nin karakterinin ve düşüncesinin birer yansıması olduğunu anladıktan sonra bu hususta bir eser kaleme almaya karar vermiştir. Günümüze

ulaşmadığı zannedilen eserin başka kaynaklar tarafından iktibas edilen pasajlarından anlaşıldığı kadarıyla Mâzerî'nin İḥyâ᾿ü ᶜulûmi'd-dîn'e yöneltti̇ği eleştiriler Gazzâlî'nin Meşşâî, Bâtınî ve tasavvuf düşüncesinden etkilenmesi, bu etkinin naslara, dinî hakikatlere ve fıkha yaklaşımına yansıması, zayıf hadislerle amel etmesi ve özellikle ilham gibi kişisel dinî tecrübeleri neticesinde elde ettiği kanaatleri fıkıh sahasına taşıması noktalarında toplanabilir (Sübkî, VI, 240-242; Zebîdî, I, 28). 5. Ḳaṭᶜu lisâni'n-nâbiḥ fi'l-mütercem bi'l-vâżıḥ. Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi, tevâtüren nakli gibi meselelere dair olan eser, önce müslümanken daha sonra hıristiyan olan bir âlimin iddialarına karşı cevap olarak telif edilmiştir (Şerḥu't-Telḳīn, II, 680; el-Muᶜlim, III, 264, 378). 6. el-İmlâ᾿ ᶜalâ şey᾿ min resâ᾿ili İḫvâni'ṣ-Ṣafâ᾿. Bu kitabın, İsmâilî mezhebi ve Fâtımî siyasetine karşı mücadelenin bir parçası olarak Sultan Temîm b. Muizz'in Mâzerî'den yazmasını rica ettiği eser olduğu düşünülmektedir (Makkarî, III, 166). 7. en-Nüketü'l-ḳaṭᶜiyye fi'r-red ᶜale'l-Ḥaşeviyye ve'l-leẕîne yeḳūlûne bi-ḳıdemi'l-aṣvâti ve'l-ḥurûf. Halku'l-Kur'ân hakkındaki Eş'arî görüşünü savunmak için kaleme alındığı kaydedilmektedir (Îżâḥu'l-maḥṣûl, neşredenin girişi, s. 21). 8. Taᶜlîḳ ᶜalâ eḥâdîṣi'l-Ḥâfıẓ Ebî Bekr Muḥammed b. ᶜAbdillâh b. Zekeriyyâ en-Nîsâbûrî. Mâzerî'nin, Buhârî ve Müslim üzerinde çalışmaları olan Cevzakī'nin hangi eserine ta'lik yazdığı hususunda ihtilâf vardır (Makkarî, III, 166; bk. el-Muᶜlim, neşredenin girişi, I, 89-90). Onun kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Naẓmü'l-ferâ᾿id fî ᶜilmi'l-ᶜaḳā᾿id, Kitâbü't-Taᶜlîḳa ᶜale'l-Müdevvene, Keşfü'l-ġıṭâ᾿ ᶜan lemsi'l-ḫaṭâ᾿, el-İmlâ᾿ ᶜale'l-Buḫârî. Biyografik kaynakların yer vermediği bu son eser Şerḥu't-Telḳīn'de zikredilmektedir (II, 577-578).

BİBLİYOGRAFYA:Mâzerî, el-Muᶜlim bi-fevâ᾿idi Müslim (nşr. Muhammed eş-Şâzelî Neyfer), Tunus 1988, tür.yer., ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 1-266; a.mlf., Şerḥu't-Telḳīn: Kitâbü'ṣ-Ṣalât ve muḳaddimâtihâ (nşr. M. Muhtâr es-Selâmî), Beyrut 1997, tür.yer., ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 1-112; a.mlf., Îżâḥu'l-maḥṣûl min Burhâni'l-uṣûl (nşr. Ammâr et-Tâlibî), Beyrut 2001, tür.yer., ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 1-52; Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, II, 795; a.mlf., el-Ġunye (nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr), Beyrut 1402/1982, s. 65; İbn Hallikan, Vefeyât, IV, 285; Abdurrahman b. Muhammed Debbâğ - İbn Nâcî, Meᶜâlimü'l-îmân (nşr. Muhammed Mâdûr), Tunus 1978, III, 183; Zehebî, Aᶜlâmü'n-nübelâ᾿, XX, 104-107; Safedî, el-Vâfî, IV, 151; Yâfiî, Mir᾿âtü'l-cenân, III, 267; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), VI, 240-242; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, Kahire 1911, s. 279-281; a.mlf., Tebṣıratü'l-ḥükkâm (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire 1406/1986, I, 72; Venşerîsî, Îżâḥu'l-mesâlik ilâ ḳavâᶜidi'l-İmâm Mâlik (nşr. Ahmed Ebû Tâhir Hattâbî), Rabat 1980, s. 158; a.mlf., el-Miᶜyârü'l-muᶜrib (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1401/1981, II, 133; Makkarî, Ezhârü'r-riyâż (nşr. Abdüsselâm Herrâs), Rabat 1978, III, 165-166; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 557; II, 1741; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 114; Zebîdî, İtḥâfü's-sâde, I, 28; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 152; H. R. Idris, "L'école mālikite de Mahdia: l'Imām al-Māzarī (m. 536/h. 1141)", Etudes d'orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal, Paris 1962, I, 153-163; Muhammed eş-Şâzelî Neyfer, el-Mâzerî: el-Faḳīh ve'l-mütekellim ve kitâbühü'l-Muᶜlim, Tunus 1982, tür.yer.; Tâhir b. Muhammed el-Ma'mûrî, el-İmâm el-Mâzerî: Ḥayâtühû ve âṣâruh (doktora tezi, 1985), Tunus, el-Külliyyetü'z-Zeytûniyye li'ş-şerîa ve usûli'd-dîn; a.mlf., "Ebû ᶜAbdillâh Muḥammed el-Mâzerî", Dâ᾿iretü'l-maᶜârifi't-Tûnusiyye, Tunus 1991, II, 71-87; Ali b. Muhammed Zehrânî, el-Ḥayâtü'l-ᶜilmiyye fî Ṣıḳılliyeti'l-İslâmiyye, Mekke 1417/1996, s. 146-147; Cemâl Azzûn, "Meṣâdirü'l-Mâzerî fî kitâbihi Şerḥu't-Telḳīn", ᶜÂlemü'l-kütüb, XXIII, Riyad 2002, s. 53-74; Ch. Pellat, "al-Māzarī", EI² (İng.), VI, 942-943.

Eyyüp Said Kaya

NESEFÎ, Necmeddin (نجم الدين النسفي) Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî (ö. 537/1142) Hanefî fakihi, muhaddis, müfessir, kelâmcı.

461 (1068-69) yılında Buhara yakınlarındaki Nesef (Nahşeb) şehrinde doğdu. İlk tahsilini burada yaptı. Çok sayıda hocadan ders aldığı, 550 üstattan hadis naklettiği ve haklarında Taʿdâdü şüyûḫi ʿÖmer adıyla bir eser yazdığı kaydedilmektedir. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Cemâleddin Hâmid b. Muhammed er-Rîğadmûnî, Muhammed b. Mâhân el-Kebindevî, Ömer b. Muhammed el-Buhârî el-Hoşnâmî, Ahmed b. Abdullah es-Sıbgī, İsmâil b. Muhammed et-Tenûhî, Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Ebû Ali Hasan b. Abdülmelik en-Nesefî hocalarından bazılarıdır. Karahanlılar döneminin önde gelen âlimlerinden biri olan Nesefî çeşitli ilim dallarında eserler kaleme aldı. Kuvvetli hâfızası, keskin zekâsı ve çok sayıda hadis ezberlemesi sebebiyle "Müfti's-sekaleyn" ve "Necmüddîn" lakapları yanında "hâfız" unvanıyla da anıldı. Ancak hadis rivayeti konusunda zayıf olduğu kaydedilmiş, kendisiyle görüşmemekle birlikte dinledikleri konusunda ondan yazılı icâzet alan Sem'ânî rivayetlerinde hatalar bulunduğunu, senedlerdeki isimleri değiştirdiğini veya düşürdüğünü belirtmiştir. Nesefî'nin Bağdat'ta Taṭvîlü'l-esfâr li-taḥṣîli'l-aḫbâr adlı eserini okuttuğu, birçok kişinin kendisinden hadis naklettiği ve hac için gittiği Mekke'de Cârullah ez-Zemahşerî ile göRüştüğü belirtilmektedir. Talebeleri arasında el-Hidâye müellifi Burhâneddin el-Mergīnânî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Akīlî, Muvaffakuddin Ahmed b. Muhammed el-Hârizmî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Belhî ez-Zahîr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî, Ahmed b. Mûsâ el-Keşşenî, Burhâneddin Muhammed b. Hasan el-Kâsânî ve oğlu Ebü'l-Leys Ahmed b. Ömer en-Nesefî anılmaktadır. Nesefî 12 Cemâziyelevvel 537 (3 Aralık 1142) tarihinde Semerkant'ta vefat etti.

Eserleri. 1. ʿAḳāʾidü'n-Nesefî*. Nesefî'yi üne kavuşturan eserlerinin başında gelen bu risâle İslâm akaidini öğretici bir tarzda özetlemesiyle meşhur olmuştur. İlk defa William Cureton'un yayımladığı eser (London 1843) çeşitli Batı ve Doğu dillerine tercüme edilmiştir. Hakkında yazılan pek çok şerh arasında en meşhuru Sa'deddin et-Teftâzânî'nin olup bunun üzerine de birçok hâşiye kaleme alınmıştır. 2. el-Manẓûmetü'n-Nesefiyye*. Hanefîler arasında meşhur olan muhtasar bir fıkıh metni olup Ebû Hanîfe ve talebeleri Muhammed b. Hasan, Ebû Yûsuf, Züfer b. Hüzeyl ile İmam Şâfiî ve Mâlik'in görüşlerini içermektedir. Fıkha dair ilk manzum eser olduğu söylenen bu çalışma muhtevasının özlü oluşu, tertibi ve dilinin sadeliği dolayısıyla medreselerde ders kitabı olarak uzun süre okutulmuş, aralarında Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Alâeddin el-Üsmendî ve Ebü'l-Velîd İbnü'ş-Şıhne gibi fakihlerin bulunduğu pek çok âlim tarafından şerh veya ihtisar edilmiştir. Hama hâkimi İbrâhim b. Mustafa el-Melîfdevî eseri Türkçe'ye çevirmiş, bu çeviri transkripsiyonlu metin ve tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (Milan Adamovic, Die Rechtslehre des Imâm an-Nasafī in

Türkischer Bearbeitung vom Jahre 1332, Stuttgart 1990; A. Azmi Bilgin, Nazmü'l-hilâfiyyât Tercümesi [Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks], Ankara 1996). 3. et-Teysîr fî (ʿilmi)'t-tefsîr. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân'ı ile Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin Leṭâʾifü'l-işârât'ının ana kaynak olarak kullanıldığı eserin yüzlerce nüshası günümüze ulaşmıştır. Ayşe Hümeyra Aslantürk, eserin dört nüshasını karşılaştırarak tahlilini yapmış ve Bakara sûresinin tenkitli neşrini doktora tezi olarak hazırlamıştır (bk. bibl.). Esmâ Muhammed Ahmed b. Yâsîn, Vâkıa sûresinin başından Mürselât sûresinin sonuna kadar olan kısmı üzerinde Mekke Külliyyetü't-terbiyye li'l-benât'ta yüksek lisans tezi yapmıştır (1409/1989). 4. el-Ekmelü'l-aṭvel. Hacimli bir tefsir olup (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 117) Kahire Hidîviyye Kütüphanesi'nde bazı nüshaları mevcuttur (Fihristü Kütübḫâneti'l-Ḫidîviyye, I, 126; Brockelmann, GAL, I, 550). Sabrî İbrâhim Sâlim tarafından Ezher Üniversitesi Külliyyetü usûli'd-dîn'de doktora tezi olarak neşre hazırlandığı belirtilen eseri (http://tafsir.org/vb/showthread.php?t=3937) Ezher Üniversitesi'nin kütüphane kayıtlarından anlaşıldığına göre Sabâh Tantâvî Abdülhamîd Abdülmün'im, Muhammed Abdülmün'im Harîbe, Azze Ahmed Abdurrahman ve Muhammed İbrâhim eş-Şâfiî 1992 yılında Ezher Üniversitesi Külliyyetü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye'de tez olarak neşre hazırlamıştır

(http://www.library.idsc.gov.eg/search/arabic/titledetails.asp?id=75472). 5. el-Ḳand fî ẕikri ʿulemâʾi Semerḳand (el-Ḳand fî maʿrifeti [târîḫi] ʿulemâʾi Semerḳand). Mâverâünnehir ulemâsının biyografilerine dair olup yirmi ciltten meydana geldiği söylenmektedir. Abdurrahman b. Muhammed el-İdrîsî ile Ca'fer b. Muhammed el-Müstağfirî'nin Semerkant tarihleri yanında diğer eserlerden de faydalanılarak kaleme alınan kitapta biyografileri verilen bazı kişiler Hakkında başka kaynaklarda bilgi bulunamaması eserin değerini daha da arttırmaktadır. Günümüze ulaşan bir ciltlik kısmını Nazar Muhammed el-Fâryâbî yayımlamıştır (Riyad 1412/1991). Bu neşirdeki biyografiler "hı" harfinden başlamakta olup Yûsuf el-Hâdî, "elif-cîm" arası biyografileri içeren diğer bir nüshayı esas alarak eseri yeniden neşretmiştir (Tahran 1378 hş./1999). Müellifin öğrencisi Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî, Münteḫabü'l-Ḳand fî maʿrifeti (târîḫi) ʿulemâʾi Semerḳand adıyla bir seçme yapmıştır (Bibliothèque Nationale, Arab, nr. 6284). W. W. Barthold kısmen yayımladığı (Turkestan, Saint Petersburg 1898, s. 48-51), daha sonra müstakil neşirleri ve W. Vyatkins tarafından Rusça tercümesi yapılan Ḳandiye adlı eserin bu müntehaptan Farsça'ya çevrildiğini ileri sürmüş, Zeki Velidi Togan da bu görüşü tekrarlamış, fakat J. Weinberger yaptığı inceleme sonucunda bunların ayrı kitaplar olduğunu tesbit etmiştir (bk. bibl.). 6. Ṭılbetü'ṭ-ṭalebe (Ṭalibetü'ṭ-ṭalebe) fi'l-ıṣṭılâḥâti'l-fıḳhiyye. Öğrencilere yardımcı olmak üzere kaleme alınmış bir fıkıh terimleri sözlüğüdür. Çok sayıda yazma nüshası bulunan eserin birçok baskısı yapılmıştır (İstanbul 1311; nşr. Halîl el-Meys, Beyrut 1986; nşr. Hâlid Abdurrahman el-Ak, Beyrut 1416/1995, 1997, 1999; nşr. Muhammed eş-Şâfiî, Beyrut 1997). 7. Fetâvâ Necmiddîn. Ebü'l-Hasan

Necmeddin Atâ b. Hamza es-Suğdî'nin Nesefî tarafından derlenen fetvalarını içeren bu eserin (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II,1230) bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur (Fâtih, nr. 2345). Kaynaklarda Fetâva'n-Nesefî (el-Fetâva'n-Nesefiyye) adıyla kayıtlı kitabın aynı kitap olup olmadığı bilinmemekte, Kâtib Çelebi bu ikisini ayrı eser olarak kaydetmektedir (a.g.e., a.y.). 8. Tuḥfetü'l-mülûk. Hanefî fıkhına göre yazılmış muhtasar bir ilmihal kitabıdır (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 969, Yazma Bağışlar, nr. 1963; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 2165). 9. Şerḥu Medâri'l-uṣûl. Ebü'l-Hasan el-Kerhî'nin el-Uṣûl elletî ʿaleyhâ medâru mesâʾili'l-Ḥanefiyye adlı risâlesi üzerine kaleme alınmış şerh mahiyetinde birkaç varaklık çalışmadır. Birçok yazması mevcut olup (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2003; Esad Efendi, nr. 669, vr. 61-67, nr. 3808, vr. 135-136, nr. 3583, vr. 19-22) Mustafa Muhammed el-Kabbânî tarafından Debûsî'nin Teʾsîsü'n-naẓar adlı eserinin sonunda yayımlanmıştır (Beyrut, ts.). 10. Zelletü'l-ḳārî. Kur'an tilâveti sırasında yapılan hatalar ve bunun fıkhî hükmünün açıklandığı birkaç varaktan oluşan bir risâledir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1532, 1598; Esad Efendi, nr. 692, 3541; Fâtih, nr. 5427). Eserin Muhammed Bahadır Han'a sunulan Tuḥfe-i H̱âḳāniyye adlı anonim bir Farsça tercümesi Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Kütüphanesi'ndedir (nr. 44). 11. Taṭvîlü'l-esfâr li-taḥṣîli'l-aẖbâr. Nesefî'nin bu eserde 550 hocasından rivayette bulunduğunu belirten Abdülhay el-Kettânî, kendisinin bu kitabı rivayet konusunda Abdülkerîm es-Sem'ânî vasıtasıyla Nesefî'ye ulaşan senedini kaydeder (Fihrisü'l-fehâris, I, 295). Bunun bazı kaynaklarda Taʿdâdü şüyûẖi ʿÖmer adıyla anılan eser olduğu anlaşılmaktadır. 12. Tefsîr-i Nesefî. Tefsirden çok Farsça bir meâl mahiyetinde olan eser Azîzullah Cüveynî tarafından neşredilmiştir (I-II, Tahran 1353-1354, 1376 hş.). 13. Risâle fî beyâni meẕâhibi't-taṣavvuf. Yazma nüshalarında farklı isimlerle kaydedilen risâleyi Ali Ekber Ziyâî neşretmiş (et-Türâs̱ü'l-ʿArabî, XII/46 [Dımaşk 1412/1992], s. 133-141), Süleyman Uludağ da Türkçe'ye tercüme etmiştir (Diyanet Dergisi, XVIII/3 [Ankara 1979], s. 167-173; Kelabazi, Doğuş Devrinde Tasavvuf, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1992, s. 257-263). 14. Maṭlaʿu'n-nücûm ve mecmaʿu'l-ʿulûm. Ansiklopedik bir eser olup dinî ilimler yanında tabiî ve riyâzî ilimler, dil ve edebiyat, tarih gibi konuları kapsayan elli yedi bölümden oluşmaktadır. Bir nüshası Taşkent Doğu Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 1462; bk. Rosenfeld - İhsanoğlu, s. 174). 15. el-Yevâḳīt fi'l-mevâḳīt. Belli gün ve ayların faziletleriyle bu günlerde yapılacak ibadet ve dualar Hakkında olup Râmpûr Rızâ Kütüphanesi'ndeki tek nüshasını İmtiyâz Ali Arşî yayımlamıştır (Mecelletü'l-Mecmaʿi'l-ʿilmiyyi'l-Hindî, VIII/1-2 [Aligarh 1403/1983], s. 292-301). 16. Ḳalâʾidü'l-ferâʾid fî şerḥi Ḳaydi'l-evâbid (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 980). Fıkha dair manzum bir eser olan Ḳaydü'l-evâbid de müellife aittir (Brockelmann, Suppl., I, 762). 17. Ḥaṣrü'l-mesâʾil ve ḳaṣrü'd-delâʾil (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1036, Şehid Ali Paşa, nr. 764; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 720, 721, 835). 18. Minhâcü'd-dirâye fi'l-fürûʿ (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1871; Manisa İl Halk

Ktp., nr. 754'te Ömer en-Nesefî adına kayıtlı Minhâc mine'l-fıḳh adlı eserin bu kitap olması muhtemeldir). 19. Naẓmü'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin eseri üzerine yapılan bir çalışmadır (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 564; Sezgin, I, 430).

Bunların dışında müellifin, Brockelmann'ın kaydettiği Risâle fi'l-fıraḳi'l-İslâmiyye (GAL, I, 550; bazı kaynaklarda Beyânü'l-meẕâhib diye anılan eserle aynı çalışma olması muhtemeldir, bk. DİA, XXIX, 535), ed-Dâʾir fi'l-fıḳh, el-Münebbihât (Brockelmann, Suppl., I, 762) yanında kaynaklarda şu eserleri de zikredilmektedir: el-Ḫaṣâʾil fi'l-mesâʾil, Târîḫu Buḫârâ, el-İşʿâr bi'l-muḫtâr mine'l-eşʿâr, ʿUcâletü'l-ḥasbî bi-ṣıfati'l-Maġribî, Meşâriʿu'ş-şârî, el-İcâẕâtü'l-müterceme bi'l-ḥurûfi'l-muʿceme, en-Necâḥ fî şerḥi aḫbâri Kitâbi'ṣ-Ṣıḥâḥ (Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'leri üzerine yazılan bir şerhtir), Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, Baʿs̱ü'r-reġāʾib li-baḥs̱i'l-ġarâʾib, el-Cümelü'l-meʾs̱ûre.

BİBLİYOGRAFYA:Abdülkerîm b. Muhammed es-Semʻânî, et-Taḥbîr fi'l-muʿcemi'l-kebîr (nşr. Münîre Nâcî Sâlim), Bağdad 1395/1975, I, 527-529; a.mlf., el-Münteḫab min muʿcemi şüyûḫ (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir), Riyad 1417/1996, II, 1179-1181; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XVI, 70; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 126-127; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, I, 185; II, 657-660; III, 311; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, Beyrut 1968, IV, 327; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim fî ṭabaḳāti'l-Ḥanefiyye, Bağdad 1962, s. 47; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, Beyrut, ts., s. 88; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (Lecne), II, 7-9; Taşköprizâde, Miftâḥu's-saʿâde, I, 123-124; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 117, 519-520, 564; II, 1230, 1871; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 115; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 27, 41, 149-150; Fihristü'l-Kütübḫâneti'l-Ḫidîviyye, I, 126; Storey, Persian Literature, I/1, s. 371; Serkîs, Muʿcem, II, 1856; Brockelmann, GAL, I, 548-550; Suppl., I, 758-762; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 783; Sezgin, GAS, I, 430, 444; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 295; Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, İstanbul 1974, II, 463-464; Yusuf Ziya Kavakçı, XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Māvarā' al-Nahr İslâm Hukukçuları, Ankara 1976, s. 89-93; Ahmet Özel, Hanefi Fıkıh Âlimleri, Ankara 1990, s. 47; Ayşe Hümeyra Aslantürk, Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin 'et-Teysîr fi't-tefsîr' Adlı Eserinin Tahlili ve Bakara Sûresi'nin Tenkitli Neşri (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Hüdaverdi Adam, Necmü'd-din Ömer en-Nesefi ve Akidesi, Adapazarı 1998; Reşnevzâde, "Tuḥfe-i Ḫāḳāniyye", Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1380, I, 280-281; B. Âteşîn, "Ḳandiye", a.e., I, 726-727; Resûlî, "Nesefî", a.e., I, 924-925; B. A. Rosenfeld - Ekmeleddin İhsanoğlu, Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works (7th-19th c.), Istanbul 2003, s. 174; J. Weinberger, "The Authorship of two Twelfth Century Transoxanian Biographical Dictionaries", Arabica, XXXIII/1-3, Leiden 1986, s. 369-382; İlyas Üzüm, "Mezhep", DİA, XXIX, 535.

Ayşe Hümeyra Aslantürk

ENMÂTÎ الأنماطي Ebü'l-Berekât Abdülvehhâb b. el-Mübârek b. Ahmed el-Enmâtî (ö. 538/1143) Muhaddis.

462'de (1069-70) Bağdat'ta doğdu ve orada yaşadı. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sarîfînî'den Ali b. Caʻd'ın el-Caʿdiyyât diye anılan rivayetlerini okudu. Ayrıca Abdülazîz b. Ali el-Enmâtî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed ez-Zeynî, Ali b. Ahmed el-Büsrî ve Rızkullah b. Abdülvehhâb et-Temîmî gibi Bağdat'ın tanınmış hadis âlimlerinden ders aldı. İbnü't-Tuyûrî Mübârek b. Abdülcebbâr es-Sayrafî'nin bütün hadislerini kıraat yoluyla elde etti. O devirde bilinen hadis kitaplarının tamamını, çoğunu bizzat istinsah etmek suretiyle okudu ve pek çok hadisi

bir araya topladı. İstinsah ettiği eserler arasında İbn Sa‘d’ın eṭ-Ṭabaḳātü’l-kübrâ’sı, Hatîb el-Bağdâdî’nin Târîḫu Baġdâd’ı gibi hacimli eserler de vardır. Talebesi Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî onun kadar çok hadis yazan bir âlim görmediğini söylemektedir. Güvenilir bir muhaddis olan Enmâtî’ye bu gayretleri sebebiyle “Bağdat muhaddisi” ve “hadis hâfızı” unvanları verildi. Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem‘ânî ve diğer bazı âlimler râvilerin cerh ve ta‘dîli hususunda onun görüşlerine başvururlardı.

Devrinin tanınmış birçok âlimi Enmâtî’nin geniş hadis bilgisinden faydalandı. Bağdatlı hadis hâfızı İbn Nâsır es-Selâmî, Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem‘ânî, Ebü’l-Kasım İbn Asâkir, Silefî, Ebû Mûsâ el-Medînî, İbnü’l-Cevzî ve İbn Sükeyne gibi tanınmış âlimlerle, kendisinden yaşça büyük olmasına rağmen İbnü’l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir ondan hadis almışlardır. Sem‘ânî el-Caʿdiyyât’ı Ya‘kūb b. Şeybe ile Ya‘kūb el-Fesevî’nin müsnedlerini, Ebû Tâhir Muhallis’in el-Fevâʾidü’l-münteḳāt’ını ondan okuduğunu söylemiştir.

Enmâtî yaşadığı sürece hadis okuyup okutmaya ve talebe yetiştirmeye devam etmiştir. 11 Muharrem 538’de (26 Temmuz 1143) Bağdat’ta vefat etti ve şehrin batı tarafındaki Şünûziye Mezarlığı’na defnedildi. Cenaze namazını devrin tanınmış vaizi Ebü’l-Hasan el-Gaznevî kıldırdı.

Selef akîdesini benimseyen, ilmi ve üstün ahlâkı sebebiyle çevresinde örnek insan kabul edilen Enmâtî talebelerinden hiçbir maddî karşılık beklemediği gibi bu maksatla para alanları ayıplar, “Sana nasıl parasız öğrettilerse sen de başkalarına parasız öğret” sözünü sık sık tekrarlardı. Enmâtî’nin bıkıp usanmadan talebe okuttuğundan bahseden İbnü’l-Cevzî hocaları arasında en çok ondan faydalandığını, hadis rivayeti sırasında duygulanıp ağlamasından çok etkilendiğini kaydeder. Güler yüzlü bir insan olan Enmâtî kimsenin dedikodusunu yapmaz, yanında gıybet edilmesinden hoşlanmazdı. Başkasının hakkına saygı duyar, insanlara yapılan haksızlığı bağışlamazdı. Bir defasında Mansûr Camii’ne giderken gasbedilen arazi üzerine kurulduğunu söyleyerek Kalâîn ırmağındaki köprüden geçmemiş, eski köprüden dolaşmıştı.

Enmâtî’nin Kitâb fi’l-icâzât, Teḫâric fi’l-ḥadîs̱ ve Fevâʾid fi’l-ḥadîs̱ adlı eserlerinin bulunduğu kaynaklarda haber verilmekte, Kitâb fi’l-icâzât’ta, yaygın kanaatin aksine, icâzet yoluyla alınan bir hadisin yine icâzet yoluyla nakledilmesini câiz görmediği belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam, X, 108-109; a.mlf., Sıfatü’s-safve, II, 498-499; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, XI, 96; İbnü’n-Neccâr, el-Müstefâd min Zeyli Târîhi Bagdâd, Haydarâbâd 1978, I, 380-384; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XX, 134-137; a.mlf., Tezkiretü’l-huffaz, IV, 1282-1284; a.mlf., el-ʿİber, II, 454; İbn Kesîr, el-Bidâye ve’n-nihâye, XII, 219; İbn Receb, Zeylü Tabakâti’l-Hanâbile, Beyrut, ts., I, 201-203; Süyûtî, Tabakâtü’l-huffâz (Ömer), s. 464-465; İbnü’l-İmâd, Şezerât, IV, 116-117; Hediyyetü’l-ʿâriftn, I, 638; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, VI, 227; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 185.

Selman Başaran

ZEMAHŞERÎ (الزمخشري) Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî(ö. 538/1144) el-Keşşâf adlı tefsiri yanında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile tanınan çok yönlü Mu'tezile âlimi.

---

27 Receb 467 (18 Mart 1075) tarihinde Hârizm bölgesinde Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz, Taşauz) ili Köroğlu ilçesindeki (İlmamedov, XX/2 [2011], s. 192) Zemahşer'de doğdu. Mekke'de Kâbe'ye mücâvir olarak bulunduğundan "Cârullah", mensup bulunduğu bölgenin övünç kaynağı sayıldığı için "Fahr-i Hârizm" lakaplarıyla anılır. Zemahşerî'yi genelde Fars kökenli kabul edenlerin yanında, özellikle yaşadığı dönemde Hârizm'deki nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler'in oluşturmasından dolayı Türk asıllı kabul edenler de vardır. Bununla birlikte Zemahşerî eserlerinin hemen tamamını Arapça kaleme almış, hatta eserleriyle bu dile hizmet etmeyi şeref saymıştır (el-Mufaṣṣal, I, 17-19). Şiirlerindeki bazı ifadelerden onun dindar bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Selçuklu Veziri Müeyyidülmülk tarafından herhalde siyasî bir sebeple hapse atılan babası ilim ve takvâ sahibi bir mahalle imamı idi ve muhtemelen hapiste iken vefat etmişti; dedesi de dindar bir kişiydi (Zemahşerî, Dîvân, s. 270-275). Kaynaklarda Zemahşerî'nin bir bacağının takma olduğu, bu yüzden uzun elbise giydiği belirtilir. Onun topal kalmasının sebebiyle ilgili olarak bir seyahat sırasında şiddetli soğuktan ayağının donması, damdan veya binek hayvanından düşmesi, çocukluk yıllarında bir kuşun ayağını kopardığı için annesinin bedduasını alması gibi olaylardan söz edilir. İbn Hallikân'ın naklettiği bir rivayete göre Zemahşerî, insanların kesik bacağı sebebiyle kendisi hakkında yanlış bir düşünceye kapılmasından endişe ettiğinden ayağının şiddetli soğuktan donması yüzünden kesildiğine dair birçok kişinin şahitliğini içeren bir belge düzenlemiştir (Vefeyât, V, 169).

Yaşadığı dönemde Hârizm canlı bir ilim ve kültür merkeziydi. Buna rağmen Zemahşerî gerek sakatlığı gerekse ailesinin geçim sıkıntısı çekmesi yüzünden babası tarafından terzilik mesleğine verildi; fakat onun ilim tahsili hususundaki ısrarı üzerine medreseye gönderildi. Vefatından birkaç yıl öncesine kadar ilim tahsili ve icâzet almak için çaba sarfetti. Gençlik yıllarından itibaren Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katıldı. İlmî şahsiyetinin oluşmasında en büyük pay, lugat, nahiv, tıp gibi alanlarda döneminin en büyük âlimlerinden kabul edilen Mu'tezile âlimi Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'ye aittir. Hârizm'de Mu'tezile mezhebinin görüşlerini yaydığı söylenen Dabbî, Zemahşerî'yi yetiştirmesinin yanında ona her türlü maddî ve mânevî yardımda bulunup bazı devlet adamlarıyla tanışmasına vesile oldu. Zemahşerî'nin Mu'tezile düşüncesiyle irtibatını sağlayan iki hocasından daha söz edilmektedir. Bunlar Zeydî-Mu'tezilî müfessir, fıkıh ve kelâm âlimi Hâkim el-Cüşemî ile (İbrâhim b. Kāsım, II, 892) kendisine kelâmda (usul) hocalık, tefsirde öğrencilik yapan, son dönemin en önemli Mu'tezile kelâmcısı kabul edilen Rükneddin İbnü'l-Melâhimî'dir (Abdüsselâm b. Muhammed el-

Enderesbânî, s. 368; Taşköprizâde, II, 100; ayrıca bk. Koloğlu, s. 49). Zemahşerî, Bağdat'ta Ebü'l-Hasan Ali b. Muzaffer en-Nîsâbûrî ve Ebû Nasr el-İsfahânî'den edebî ilimler, Ebü'l-Hattâb Nasr b. Ahmed İbnü'l-Batir, Ebû Sa'd eş-Şekkānî ve Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî'den hadis, Ebû Abdullah ed-Dâmegānî'den hadis ve fıkıh dersleri aldı. Mekke'de Ebû Bekir Abdullah b. Talha el-Ya'bürî'den Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ını okudu; Ebü's-Saâdât İbnü'ş-Şecerî'den nahiv ve edebiyat tahsil etti.

Talebe seçiminde ve icâzet verme hususunda çok titiz davranan Zemahşerî Hârizm, Bağdat, Mekke gibi şehirlerde birçok öğrenci yetiştirdi. Bakkālî, Ali b. Muhammed el-İmrânî el-Hârizmî, Âmir b. Hasan es-Simsâr, Ebü'l-Mehâsin İsmâil b. Abdullah et-Tavîlî, Ebû Sa'd Ahmed b. Mahmûd eş-Şâşî ve Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî onun talebeleri arasında zikredilebilir. Yakın dostu ve hâmisi olan Mekke Emîri Ebü'l-Hasan Ali (Uley) b. Îsâ b. Vehhâs da Zemahşerî'ye hem hocalık hem öğrencilik yaptı (İbnü'l-Kıftî, III, 268; Lane, s. 251). Zemahşerî Ebû Tâhir es-Silefî, Reşîdüddin el-Vatvât, Ebû Tâhir el-Husûî ve Zeyneb bint Şi'râ gibi âlimlere de icâzet verdi. Hadis rivayet ettiği bilinen Zemahşerî'den İbn Şehrâşûb gibi bazı Şiî âlimleri rivayette bulundu. Çağdaşı Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbânî, Zemahşerî'nin Hârizm'de hadis ilmini ihya eden ilk kişi olduğunu ve Irak'tan hadis kitapları getirtip insanları bunları okumaya teşvik ettiğini, bu sayede hadis ilminin bölgede yayıldığını söylemektedir (Fî Sîreti'z-Zemaḫşerî, s. 379). Zehebî ve İbn Hacer hadis rivayeti konusunda Zemahşerî'yi "sâlih" olarak nitelendirmiş, ancak insanları i'tizâlî fikirlere davet ettiği için onun özellikle el-Keşşâf adlı tefsirine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğine dikkat çekmişlerdir (Mîzânü'l-i'tidâl, IV, 78; Lisânü'l-Mîzân, VI, 4). Hiç evlenmemiş olduğu anlaşılan Zemahşerî, Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'e yazdığı bir şiirde değersiz kişilerin yüksek makamlara geçtiğinden şikâyette bulunup kendisinin üstün meziyetlerinden dolayı lâyık olduğu makama getirilmesini istedi. Fakat muhtemelen kendini çok övmesi ve Mu'tezilî olmakla iftihar etmesi gibi sebeplerle beklediği ilgiyi göremedi. Bunun üzerine Hârizm'den ayrılıp Horasan'a gitti; bazı devlet adamlarıyla görüştü ve bir kasidesinde Mücîrüddevle el-Erdistânî'yi methetti. Ardından İsfahan'a geçti; burada da Melikşah'ın oğlu Muhammed'le yakın ilişki kurup onu öven şiirler yazdı.

Zemahşerî 512 (1118) yılında şiddetli bir hastalığa yakalandı. Bu sırada gördüğü bir rüya üzerine devlet adamlarına bir daha methiye yazmamaya, onlardan ihsan ve makam talep etmemeye karar verdi. Sağlığına kavuştuktan sonra Mekke'ye gitmek üzere yola çıktı; Bağdat'a uğrayıp buradaki âlimlerle görüştü, onların derslerine katıldı. Mekke'ye ulaştığında Emîr Îsâ b. Vehhâs tarafından karşılandı. Bu arada Arap yarımadasının birçok bölgesini dolaştı. Seyahatleri esnasında Arap kabileleriyle ilgilendi; Arapça'nın incelikleri ve farklı lehçeleri hakkında geniş bilgi edindi. Mekke'de iki yıllık ikametinin ardından Hârizm'e döndü. Burada Hârizmşahlar Hükümdarı Kutbüddin Hârizmşah ile oğlu Atsız ona büyük itibar gösterdi. Hârizm'e

dönüşünden on yıl kadar sonra tekrar Mekke’ye hareket etti. Dımaşk’a uğrayıp Tâcülmülûk Böri b. Tuğtegin ve oğlu Şemsülmülûk’le görüştü; onları Bâtınîler’e ve Haçlılar’a karşı mücadelelerinden dolayı övdü. Dımaşk'ta muhtemelen birkaç yıl kaldı. Ardından gittiği Mekke’de Emîr Îsâ b. Vehhâs’tan yine sıcak ilgi gördü. Bu arada bazı Mu‘tezile âlimlerinin talepleri ve İbn Vehhâs’ın teşvikiyle meşhur tefsiri el-Keşşâf’ı yazmaya başladı. İki yıl dört ay gibi bir zamanda eserini tamamladı ve bir süre sonra memleketine dönmeye karar verdi. 533 (1138) yılına rastlayan bu seyahati sırasında bir defa daha Bağdat’a uğradı. Burada hem ders verdi hem de Nizâmiye Medresesi müderrisi Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkī’nin derslerine katılıp altmış altı yaşında iken ondan icâzet aldı. Ardından Hârizm’e giderek Özbekistan sınırları içindeki Cürcâniye’ye (Ürgenç/Gürgenç) yerleşti. 9 Zilhicce 538 (13 Haziran 1144) tarihinde arefe gecesi burada vefat etti.

Zemahşerî hayatının ilk kırk beş yılında makam ve mevki peşinde koşan, şöhret düşkünü, hırçın ve kibirli bir şahsiyet olarak bilinmektedir. Bu nitelikleri birçok şiirine de yansımıştır. Rahat bir yaşam sürmek arzusuyla devlet adamlarına methiyeler yazmasını fakirlik içinde büyümüş olmasıyla açıklamak, ayrıca sakatlığının kendisi için hem mahcubiyet hem de büyük bir hırs ve azim kaynağı olduğunu, birçok şiirinde kendisinden ve eserlerinden övgüyle söz etmesinin bunlardan kaynaklandığını düşünmek mümkündür. Kırk beş yaşında iken yakalandığı hastalıktan sonra âdeta bir durulma ve olgunlaşma sürecine girmiş, ömrünün sonuna kadar kanaatkâr ve mütevazi bir âlim olarak yaşamıştır. İbn Kutluboğa, Ebû Hanîfe’nin menâkıbına dair Şeḳāʾiḳu’n-Nuʿmân adlı bir eser kaleme alan Zemahşerî’yi “asrının imamı” olarak nitelemiş ve onun Hanefî fakihleri arasında sayıldığını kaydetmiştir (Tâcü’t-terâcim, s. 71). Zemahşerî itikadda Mu‘tezile mezhebine mensuptur. Gerek kendisinin Ebü’l-Kāsım el-Mu‘tezilî şeklinde takdim edilmesini istemesi ve Mu‘tezilî olmaktan şeref duyması gerekse “hâtemü’l-Mu‘tezile” diye anılması bu mezhebe bağlılığının çok güçlü olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte dil âlimi ve müfessir olarak tanınmış, muhtasar bir eser olan el-Minhâc dışında kelâma dair bir eser yazmamıştır. Mu‘tezile kelâmı açısından etkili bir isim değildir. Diğer taraftan onun Mu‘tezile içinde hangi fırkaya mensup bulunduğu da tartışmalıdır. Kendisi bu mezhebin Hârizm’de yayılan her iki fırkasının mensuplarıyla temasa geçmiş, hem Hâkim el-Cüşemî gibi Behşemiyye’den hem de Ebû Mudar ed-Dabbî ve İbnü’l-Melâhimî gibi Hüseyniyye’den olan kimselere öğrencilik yapmıştır. Madelung’un, Zemahşerî’nin Ebü’l-Hüseyin el-Basrî’den etkilendiği yolundaki kanaatini aktaran Schmidtke el-Minhâc’ın muhtevasının da bu görüşü teyit ettiğini söyler (neşredenin girişi, s. 9). el-Minhâc’da Behşemiyye’nin kurucusu Ebû Hâşim el-Cübbâî ve babası Ebû Ali el-Cübbâî’ye birçok yerde atıfta bulunurken Ebü’l-Hüseyin el-Basrî’den hiç söz etmediğinden Zemahşerî’yi Behşemiyye’ye daha yakın görenler de vardır (Koloğlu, s. 49-50). Ancak bu iki fırka arasındaki ihtilâflarda çoğu zaman açık bir tavır takınmadığından (EI² Suppl. [İng.], s. 841) onun Mu‘tezile içinde mensup bulunduğu

ekolü kesin olarak belirlemek mümkün görünmemektedir. Bazı Şiî müellifleri ise özellikle Ehl-i beyt'in faziletlerini anlatan şiirleriyle Rebîʿu'l-ebrâr adlı eserindeki bazı ifadeleri delil gösterip Zemahşerî'nin Şiî olduğunu iddia etmişlerdir (Hânsârî, VIII, 120-123). Fakat el-Keşşâf'ta birçok yerde Hz. Ebû Bekir ile Ömer'den övgüyle söz etmesi, yer yer Hz. Osman'ın zühd ve takvâsından örnekler vermesi, Şîa'nın bazı âyetlerle ilgili yorumlarını eleştirip bunların bir kısmını -İnşirâh sûresinin 7. âyetinin tefsirinde olduğu gibi- bid'at diye nitelendirmesi söz konusu iddiayı çürütmektedir.

Zemahşerî daha ziyade el-Keşşâf adlı tefsiriyle tanınmıştır. Dirâyet tefsiri alanında eşsiz kabul edilen bu eserin mukaddimesinde (I, 16-17) Kur'an'ı yorumlamanın zor bir iş olduğunu söyleyen Zemahşerî'ye göre bu işi yapacak kişinin öncelikle Arap dili ve belâgatındaki meânî ve beyân ilimlerini çok iyi bilmesi, bunun yanında diğer ilimlerde de geniş birikiminin bulunması ve zihnî melekelerinin güçlü olması gerekir. Zemahşerî, Kur'an nazmını i'câzın temel unsuru kabul etmiş ve bu mu'ciz nazımdaki güzellikleri ince tahlillerle ortaya koymaya çalışmıştır. Tefsirinde dilin bütün imkânlarını kullanmasının yanında aklın ilkelerine de büyük önem vermiş, özellikle Kur'an'daki tasvir, temsil ve mecazlarla ilgili anlam takdirlerinde son derece başarılı kabul edilmiştir. Bununla birlikte i'tizâlî görüşleri Kur'an'a dayandırmak amacıyla kimi zaman zorlama te'viller yapmış, bu yüzden başta İbnü'l-Müneyyir olmak üzere Kādî İyâz, İbn Teymiyye ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi birçokları tarafından tenkit edilmiştir. Ayrıca tefsirinde özellikle sûrelerin faziletleri hakkında zayıf ve uydurma rivayetlere yer verdiği, kıraatleri tercihte Kur'an'ın üslûbuna ve dil kurallarına uygunluk ilkesine riayet ettiği, Mu'tezile'nin temel prensiplerine uygun içerikteki âyetleri muhkem, diğerlerini müteşâbih olarak değerlendirdiği, Mâide âyetinin (5/54) tefsirinde mutasavvıflar hakkında yer yer edep dışı ifadeler kullandığı ve özellikle Eş'arîler'i Mücbire, Haşviyye gibi sıfatlarla anıp üstü kapalı biçimde Ehl-i sünnet'e ağır isnatlarda bulunduğu için eleştirilmiştir.

Hadis, fıkıh, kelâm gibi ilimlerde de geniş bilgiye sahip bulunan Zemahşerî özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda otorite kabul edilmiş bir şahsiyettir ve Arap asıllı olmamasına rağmen "şeyhü'l-Arabiyye" diye nitelendirilmiştir. Hatta onun bir gün Ebûkubeys dağına çıkıp Araplar'a, "Atalarınızın dilini gelin benden öğrenin" dediği rivayet edilmektedir. Arap dilindeki tartışılmaz otoritesinden dolayı edebiyatta birçok darbımesele konu olmuştur. Basra dil mektebine mensup olmakla birlikte seçmeci ve uzlaştırmacı bir yol izleyen Zemahşerî, el-Mufaṣṣal adlı eserinde daha çok Basralı gramer âlimlerinin, zaman zaman Kûfeliler'in, bazan da Ebû Ali el-Fârisî ile öğrencisi İbn Cinnî'nin görüşlerini benimsemiş, yer yer kendi fikirlerini de ortaya koymuştur. el-Mufaṣṣal'ının, gerek plan ve tertibindeki düzgünlük gerekse anlatımındaki kolaylık ve muhtevasındaki zenginlik dolayısıyla kendi zamanına kadar Arap gramerine dair yazılmış eserlerin en mükemmeli kabul edilmesi onun bu alandaki otoritesini göstermesi bakımından önemlidir.

Eserleri. Zemahşerî'nin eserlerinin sayısını otuz olarak tesbit edenler bulunduğu gibi altmış beşe kadar çıkaranlar da vardır. Bu farklılık, bazı kitapların çeşitli bölümlerinin müstakil eser sayılmasından veya bir kısım eserlerinin değişik isimlerle anılmasından kaynaklanmış olmalıdır. A) Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm. 1. el-Keşşâf* ʿan haḳāʾiḳı ġavâmiżi't-tenzîl ve ʿuyûni'l-eḳāvîl fî vücûhi't-teʾvîl (I-II, Bulak 1281; I-II, Kahire 1307, 1308; nşr. M. Mürsî Âmir, I-VI, Kahire 1397/1977; nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhin, Beyrut 2003). Eser Fahreddin er-Râzî, Kādî Beyzâvî, Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Ebüssuûd Efendi gibi Sünnî müfessirler için temel kaynak olmuş ve üzerine birçok çalışma yapılmıştır. 2. Nüketü'l-iʿrâb fî ġarîbi'l-iʿrâb. Kur'an'daki garîb lafızların i'rabına dairdir (Leknev 1872; nşr. Ebü'l-Fütûh Şerîf, Kahire 1985). 3. el-Keşf fi'l-ḳırâʾât. Bazı kaynaklarda el-Keşf fi'l-ḳırâʾâti'l-ʿaşr diye de anılmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., I, 511). 4. el-Fâʾiḳ fî ġarîbi'l-ḥadîb* (Haydarâbâd 1324; nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1364/1945, 1391). 5. el-Muḫtaṣar min Kitâbi'l-Muvâfaḳa beyne Ehli'l-beyt ve'ṣ-ṣaḥâbe. İsmâil b. Ali es-Semmân'ın Ehl-i beyt'in ve sahâbenin faziletine dair eseri için yapılan bir ihtisar çalışmasıdır (nşr. Yûsuf Ahmed, Beyrut 1999; nşr. Seyyid İbrâhim Sâdık, Kahire 2001). 6. Ruʾûsü'l-mesâʾil. Hanefîler'le Şâfiîler arasındaki ihtilâflar hakkında olup (nşr. Abdullah Nezîr Ahmed, Beyrut 1987, 2007) Abdülhalîm Muhammed eser üzerine bir doktora çalışması yapmıştır (1977, Saint Andrews Üniversitesi [İskoçya]). 7. el-Minhâc fî uṣûli'd-dîn. Schmidtke tarafından önce A Muʿtazilite Creed of az-Zamaḫ{arī adıyla İngilizce'ye çevrilmiş ve bu çeviriyle birlikte neşredilmiş (bk. bibl.), daha sonra tashihli yeni bir neşri yapılmıştır (Maʿârif, XX/3 [Tahran 2004], s. 116-148).

B) Dil, Lugat ve Edebiyat. 1. el-Mufaṣṣal* fî ṣınâʿati'l-iʿrâb. Arap gramerine dairdir (nşr. J. B. Broch, Oslo 1859, 1879; İskenderiye 1291; Delhi 1309; Kahire 1323; nşr. Hâlid İsmâil Hassân, Kahire 2006). 2. el-Ünmûẕec. Nahivle ilgili olan eser el-Mufaṣṣal'dan ihtisar edilmiş olup üzerine çeşitli şerhler yazılmış (Abdullah Muhammed el-Habeşî, I, 305-307) ve birçok baskısı yapılmıştır (Bulak 1269; Tebriz 1275; Oslo 1859; Kahire 1289; İstanbul 1289, 1298/1880 [Meydânî'nin Nüzhetü'ṭ-ṭarf'ının sonunda], 1308, 1323; Kazan 1897; Beyrut 1981). 3. el-Müfred ve'l-müʾellef (el-Müfred ve'l-mürekkeb). Yine nahivle ilgili küçük bir risâle olan eseri (İstanbul 1300; Kahire 1324, 1328; Dımaşk 1385/1966) A. Abdülbâsıt el-Marsafî (Kahire 1990) ve Behîce Bâkır el-Hasenî (MMİIr., XV [Bağdat 1387/1967], s. 87-121) yayımlamıştır. 4. Mesʾele (Risâle) fî kelimeti'ş-şehâde. Gramer tahliline dair bu risâleyi Behîce Bâkır el-Hasenî (MMİIr., XV [Bağdat 1387/1967], s. 121-128) ve Muhammed Ahmed ed-Dâlî (MMLA, LXVIII [Dımaşk 1993], s. 77-94) neşretmiştir. 5. el-Muḥâcât (el-Muḥâccât) bi'l-mesâʾili'n-naḥviyye (el-Ehâci'n-naḥviyye). Kur'an, hadis ve eski Arap şiirindeki bazı ifadeler çerçevesinde nahivle ilgili elli meselenin soru-cevap şeklinde ele alındığı manzum bir eser olup Mustafa el-Hadrî ile (Hama 1969) Behîce Bâkır el-Hasenî (Bağdat 1973) tarafından yayımlanmıştır. 6. Şerḥu

ebyâti Kitâbi Sîbeveyhi. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed bölümünde bir nüshasının bulunduğu ve Abdullah Derviş tarafından neşre hazırlandığı belirtilmektedir (Lutpi İbrahim, s. 103). 7. Muḳaddimetü'l-edeb*. Arapça öğrenmek isteyen Hârizmşahlar Hükümdarı Atsız b. Muhammed için telif edilen bir sözlüktür (nşr. J. G. Wetzstein, I-II, Leipzig 1844-1850; nşr. Muhammed Fevzî Ali, Kahire 1998). 8. Esâsü'l-belâġa*. Arapça mecazlar sözlüğüdür (meselâ Kahire 1299; Leknev 1311; nşr. Abdürrahim Mahmûd, Kahire 1372/1953; Beyrut 1965; nşr. Şevkī el-Maarrî-M. Naîm, Beyrut 1998). 9. Kitâbü'l-Cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh. Coğrafya ve tarih sözlüğü niteliğindeki eseri M. Salverda de Grave-T. W. J. Juynboll (Leiden 1856; Frankfurt 1994), Muhammed Sâdık Bahrülulûm (Necef 1962), İbrâhim es-Sâmerrâî (Bağdat 1968) ve Ahmed Abdüttevvâb Avad (Kahire 1999) neşretmiştir. 10. Dîvânü'ş-şiʿr (Dîvânü'l-edeb). Zemahşerî'nin 5000 beyitten fazla şiirini içeren eserini Ali Abdullah Amr (Kahire 1979) ve Abdüssettâr Dayf (Kahire 2004) yayımlamış, Fâtıma Yûsuf el-Hıyemî ise şerhetmiştir (Beyrut 2008). 11. Aʿcebü'l-ʿaceb fî şerḥi Lâmiyyeti'l-ʿArab. Şenferâ'ya ait Lâmiyyetü'l-ʿArab adlı kasidenin şerhidir (İstanbul 1300, s. 10-70; diğer bazı eserlerle birlikte, Kahire 1906, 1910; Dımaşk 1961; Beyrut 1973; diğer bazı şerhlerle birlikte Bulûġu'l-ereb adıyla, nşr. Muhammed Abdülhâkim el-Kādî-Muhammed Abdürrâzık İrfân, Kahire 1989). 12. el-Müstaḳṣâ fi'l-ems̱âl (el-Müstaḳṣâ fî ems̱âli'l-ʿArab). 3461 Arap meseline dairdir (nşr. Muhammed Abdülmuîd Han, Haydarâbâd 1381/1962; Beyrut 1977, 1982). Âlî Mustafa Efendi, bu eserden seçtiği bazı meselleri Farsça ve Türkçe açıklamalarla birlikte Zübdetü'l-emsâl adlı eserinde toplamıştır. 13. Nevâbiġu'l-kelim (el-Kelimü'n-nevâbiġ). Kısa vecîzeler tarzındaki edebî metinlerden ibaret olup ilk defa H. A. Schultens tarafından Muhammed b. Dihkān Ali en-Nesefî'nin şerhi ve Latince tercümesiyle birlikte yayımlanmış (Leiden 1772), ayrıca birçok baskısı yapılmış (İstanbul 1866, 1885; Paris 1870; Kahire 1870, 1887, 1907, 1961 [Yûsuf el-Bustânî ve Selahaddin el-Bustânî'nin tahkikiyle Ems̱âlü'ş-şarḳ ve'l-ġarb adlı mecmuanın içinde]; Riyad 1971 [Behîce Bâkır el-Hasenî'nin tahkikiyle]), Barbier de Meynard'ın Fransızca tercümesi Paris'te neşredilmiş (Les pensées de Zamakhschari, 1876), eserle ilgili çeşitli şerhler yazılmış (Abdullah Muhammed el-Habeşî, III, 2051-2053), bu şerhlerin bazıları Türkçe'ye çevrilmiştir (İA, XIII, 513). 14. ed-Dürrü'd-dâʾir el-münteḫab fî kinâyâti ve'stiʿârâti ve teşbîhâti'l-ʿArab (nşr. Behîce Bâkır el-Hasenî, MMİIr., XVI [Bağdat 1968], s. 224-267). 15. el-Ḳusṭâsü'l-müstaḳīm fi'l-ʿarûż (nşr. Behîce Bâkır el-Hasenî, Bağdat 1970). Eser ayrıca Fahreddin Kabâve tarafından el-Ḳısṭâs fî ʿilmi'l-ʿarûż adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 1989). 16. Ḳaṣîde fî süʾâli'l-Ġazzâlî. Bazı kaynaklarda Mesâʾilü'l-Ġazzâlî diye de anılmaktadır (Brockelmann, GAL, I, 350). C) Diğer Eserleri. 1. Aṭvâḳu'ẕ-ẕeheb fi'l-mevâʿiẓ ve'l-ḫuṭab (en-Naṣâʾiḥu'ṣ-ṣıġār). Edebî nesirle yazılmış 100 kısa makaleden oluşmaktadır. İlk olarak V. Hammer-Purgstall tarafından Almanca tercümesiyle birlikte (Viyana 1835), ardından Abdülbâsıt el-Ünsî (Beyrut 1314), Muhammed Said Râfiî (Kahire 1328), Yâsîn Muhammed Sevvâs

(Beyrut 1992) ve Ahmed Abdüttevvâb Avad (Kahire 1994) tarafından neşredilmiştir. Eseri H. L. Fleischer (Leipzig 1835) ve G. Weil (Stuttgart 1836) Almanca'ya, Barbier de Meynard Fransızca'ya (Paris 1876), Said ve Mehmed Zihni efendilerle (İstanbul 1290) Rahmi Serin (İstanbul, ts. [Bedir Yayınevi]) Türkçe'ye çevirmiştir. 2. Maḳāmât (en-Naṣâʾiḥu'l-kibâr). Elli makāmeden ibaret olup müellifin edebî nesirle kendine hitaben kaleme aldığı dinî ve ahlâkî nasihatleri içerir. İlk defa Kahire'de yayımlanan eser (1322) Oskar Rescher tarafından Almanca'ya çevrilmiştir (Greifswald 1913). Kahire'de birkaç baskısı daha yapılmış (1907, 1917, 1975), Yûsuf el-Bikāî tarafından da neşredilmiştir (Beyrut 1981). 3. Rebîʿu'l-ebrâr ve nuṣûṣü'l-aḫbâr (fuṣûṣü'l-aḫbâr). Muhâdarât sahasındaki en önemli eserlerden biridir. Halifelerin, büyük sahâbîlerin ve fakihlerin hikmetli sözleriyle ibret alınacak hikâyeler ve meşhur şairlerden iktibaslar içerir (I-IV; Kahire 1292; Bağdat 1976-1982). Eser üzerine çeşitli şerh ve ihtisar çalışmaları yapılmış (Abdullah Muhammed el-Habeşî, II, 840-841), Amasyalı Hatibzâde Muhyiddin Mehmed'in Ravżü'l-aḫyâr adlı ihtisar çalışmasını Âşık Çelebi II. Selim adına Türkçe'ye çevirmiştir. Ayrıca Nûreddin Muhammed el-Mûsevî tarafından Zehrü'r-rebîʿ adıyla Farsça'ya tercüme edilmiş, Kahire'de basılan (1292) eserin ilmî neşrini Selîm en-Naîmî (Bağdat 1976) ve Abdülmecîd Diyâb (Kahire 1992) gerçekleştirmiştir. Behîce Bâkır el-Hasenî eserin bir bölümünün edisyon kritiğini içeren bir doktora çalışması yapmıştır (A Biography of al-Zamakhsharī with a Critical Edition of Part of Rabiʿ al-Abrār, 1965, Cambridge Üniversitesi). 4. Nüzhetü'l-müteʾennis ve nühzetü'l-muḳtebis. Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshasıyla (Ayasofya, nr. 4331) ilgili kayıttan eserin Rebîʿu'l-ebrâr'dan seçme metinlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. 5. Ḫaṣâʾiṣü'l-ʿaşereti'l-kirâmi'l-berere. Aşere-i mübeşşereden on sahâbînin biyografisine dair olup Behîce Bâkır el-Hasenî tarafından neşredilmiştir (Bağdat 1968). 6. el-Ḳaṣîdetü'l-baʿûḍiyye ve taḫmîsühâ (nşr. Behîce Bâkır el-Hasenî, el-Üstâẕ, Bağdat 1967, XIV/1-2). 7. Taʿlîmü'l-mübtedî ve irşâdü'l-muḳtedî (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Mecmûa, nr. 4254). Zemahşerî'nin kaynaklarda başka eserleri de zikredilmektedir.

Zemahşerî'ye dair pek çok kitap ve makale yayımlanmış, tez çalışmaları yapılmıştır. Bunlardan bazıları şöylece sıralanabilir: Mustafa Nâsıf, el-Belâġa ʿinde'z-Zemaḫşerî (doktora tezi, 1952, Aynüşşems Üniversitesi [Kahire]); Mustafa Sâvî el-Cüveynî, Menhecü'z-Zemaḫşerî fî tefsîri'l-Ḳurʾân ve beyânü iʿcâzih (Kahire 1959); a.mlf., Ḳırâʾe fî türâs̱i'z-Zemaḫşerî (İskenderiye 1997); Ahmed Muhammed el-Hûfî, ez-Zemaḫşerî (Kahire 1966); Muhammed Şâhin, Cârullāh ez-Zemaḫşerî ve es̱eruhû fi'd-dirâsâti'n-naḥviyye (Kahire 1969); Ali Özek, Zemahşerî ve Arap Lügatçılığındaki Yeri (doktora tezi, 1973, İÜ Ed.Fak.); Cihat Tunç, Zemahşerî ve Kelâmın Ana Meseleleri (doçentlik tezi, 1976, AÜ İlâhiyat Fakültesi); Murtazâ Âyetullahzâde Şîrâzî, ez-Zemaḫşerî luġaviyyen ve müfessiran (Kahire 1977); Muhammed b. Abdülhalîm, A Critical Edition of Ru'ûs al-Masāil by al-Zamakshari (doktora tezi, 1977, Saint Andrews Üniversitesi); Michael Schub, Linguistic Topics in al-Zamakhshari's

Commentary of the Qurʾān (doktora tezi, 1977, California Üniversitesi); Kâmil Muhammed Uveyda, ez-Zemaẖşerî: el-Müfessirü'l-belîġ (Beyrut 1994); Abdüssettâr Dayf, Cârullāh Maḥmûd b. ʿÖmer ez-Zemaẖşerî: Ḥayâtühû ve şiʿrüh (Kahire 1994); Musa Alp, Zemahşerî'nin Keşşâf'ında Mutezilî Görüşlere Filolojik Yaklaşımlar (yüksek lisans tezi, 1998, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); B. N. Zubir, Balagha as an Instrument of Qurʾān Interpretation: A Study of al-Kashshāf (doktora tezi, 1999, Londra Üniversitesi); Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî, ez-Zemaẖşerî el-luġavî ve kitâbühü'l-Fâʾiḳ (Bağdat 2001); Murat Kaya, Zemahşerî'de Tasavvufî Kavramlar (Makāmât Örneği) (yüksek lisans tezi, 2006, Yüzüncü Yıl Üniversitesi); Abdülcelîl Bilgin, Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşâf'ı (doktora tezi, 2007, AÜ) (ayrıca bk. Lane, s. 237-243).

BİBLİYOGRAFYA:Zemahşerî, el-Keşşâf (nşr. M. Mürsî Âmir), Beyrut 1397/1977, I, 16-19, 621-622; IV, 267; a.mlf., Dîvân (nşr. Abdüssettâr Dayf), Kahire 1425/2004, s. 79-80, 239, 270-275, 406; a.mlf., el-Mufaṣṣal, Beyrut 1993, I, 17-19; a.mlf., Rebîʿu'l-ebrâr ve nuṣûṣü'l-aẖbâr (nşr. Selîm en-Nuaymî), Bağdad 1976, neşredenin girişi, I, 5-34; a.mlf., A Muʿtazilite Creed of az-Zamaẖšarî: el-Minhâc fî uṣûli'd-dîn (nşr. ve trc. S. Schmidtke), Stuttgart 1997, neşredenin girişi, s. 7-11; Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbânî, Fî Sîreti'z-Zemaẖşerî Cârillâh (nşr. Abdülkerîm el-Yâfî, MMLADm., LVII/3 [1982] içinde), s. 365-382; Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), III, 163-164; Kemâleddin el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâʾ (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1386/1967, s. 391-393; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XIX, 126-135; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 506-507; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, III, 265-272; İbn Hallikân, Vefeyât, V, 168-174; Zehebî, Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 78; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, VI, 4; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim fî ṭabaḳāti'l-Ḥanefiyye, Bağdad 1962, s. 71; Taşköprizâde, Miftâḥu's-saʿâde, II, 97-100; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1475-1484; İbrâhim b. Kāsım, Ṭabaḳātü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ (nşr. Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh), Amman 1421/2001, II, 892; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Kum, ts. (Mektebetü İsmâiliyyân), VIII, 120-123; Brockelmann, GAL, I, 344-350; Suppl., I, 511; III, 507-513; Serkîs, Muʿcem, I, 973-976; II, 1967; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 402-403; J. A. Haywood, Arabic Lexicography, Leiden 1960, s. 104-107; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, I/2, s. 299-346; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, I, 305-307; II, 840-841; III, 1454-1468, 2051-2053; A. J. Lane, A Traditional Muʿtazilite Qurʾān Commentary: The Kashshāf of Jār Allāh al-Zamakhsharī (d. 538/1144), Leiden 2006, tür.yer.; Fethi Ahmet Polat, İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler, İstanbul 2007, s. 59-110; Orhan Şener Koloğlu, Mutezile'nin Felsefe Eleştirisi: Harezmli Mutezili İbnü'l-Melahimi'nin Felsefeye Reddiyesi, Bursa 2010, s. 39-57; Lutpi İbrahim, "az-Zamakhshari: His Life and Works", IS, XIX (1980), s. 95-110; Rahman İlmamedov, "Zemahşerî'nin Mukaddimetü'l-Edeb'inde Kur'ân'la İlgili Terimler", UÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi, XX/2, Bursa 2011, s. 191-207; Nuri Yüce, "Zemahşerî", İA, XIII, 509-514; W. Madelung, "al-Zamakhsharī", EI² Suppl. (İng.), s. 840-841.

Mustafa Öztürk - Mehmet Suat Mertoğlu

İBN EBÜ'l-HISÂL (ابن أبي الخصال) Ebû Abdillâh İbn Ebi'l-Hısâl Muhammed b. Mes'ûd b. Halsa el-Gāfikī el-Endelüsî (ö. 540/1146) Muhaddis, kâtip ve şair.

465'te (1072) Endülüs'ün Ceyyân (Jáen) bölgesinde Şekūre'ye (Segura) bağlı Fergalît'te (Gorgolitas) dünyaya geldi. 463'te (1070) doğduğu da söylenmiştir. Yetiştirdiği ilim adamlarıyla meşhur bir aileye mensup olup kardeşi Ebû Mervân Abdülmelik de dönemin tanınmış kâtiplerindendir. Tahsiline Fergalît'te başlayan İbn Ebü'l-Hısâl öğrenimini yakın şehirlere seyahat ederek sürdürdü. Ardından Kurtuba'ya

(Cordoba) yerleşti ve bundan sonra Kurtubî nisbesiyle de anıldı. Ebû Bahr el-Esedî, Ebû Bekir Gālib b. Atıyye, Ebû Bekir b. Sâbık es-Sıkıllî, kendisine Müslim ile Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerini okuduğu ve kendisinden Buhârî'nin eṣ-Ṣaḥîḥ'inin çoğu ile Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i ve Abdülganî el-Ezdî'nin Müştebihü'n-nisbe adlı eserini dinlediği Ebû Ali es-Sadefî, birbirlerinden rivayetleri müdebbec* sayılan Ebü'l-Hasan İbnü'l-Bâziş gibi âlimler faydalandığı hocalardan bazılarıdır. İbnü'l-Kasîr diye tanınan Ebû Ca'fer Ahmed b. Ahmed, Ebü'l-Kāsım İbn Hubeyş, İbn Beşküvâl, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman ve daha pek çok kimse de ona talebe olmuştur.

Hadis ve hadis ilimleri yanında tarih, edebiyat, şiir gibi alanlarda da iyi yetişmiş bir âlim ve örnek gösterilen bir kâtip olan İbn Ebü'l-Hısâl, Murâbıtlar Devleti yöneticileriyle yakın ilişki içinde bulundu ve önemli mevkilere getirildi. Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn döneminde (1106-1143) Dîvânü'r-resâil'in başına kâtip tayin edildi ve bu göreviyle birlikte diğer bir vezirliği de yürütmüş olmalıdır ki "zü'l-vizâreteyn" lakabını aldı. Uzunca bir süre devam eden bu görevi dolayısıyla Fas, Gırnata (Granada), Sebte (Ceuta), Saragusta (Saragossa), Belensiye (Valencia) gibi pek çok şehri dolaştı, gittiği bazı yerlerde uzun müddet kaldı.

İbn Ebü'l-Hısâl, Kurtuba'ya giren Berberî Masmûde kabilesinin askerleri tarafından 12 Zilhicce 540'ta (26 Mayıs 1146) kız kardeşinin oğlu ve damadı Abdullah b. Abdülazîz b. Mes'ûd ile birlikte evinde şehid edildi ve ertesi günü İbn Abbas Kabristanı'na defnedildi. Edebiyat, tarih ve kitâbet sanatındaki başarıları sebebiyle Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin sona ermesine kadar İbn Ebü'l-Hısâl'i gölgede bırakacak derecede güçlü bir başka isme rastlanmadığının söylenmesi (Makkarî, III, 193) onun ilmî seviyesini göstermesi bakımından önemlidir.

Eserleri. 1. Ẓıllü(s-seḥâbi)'l-ġamâme ve ṭavḳu'l-ḥamâme fî menâḳıbi men ḫaṣṣahû Resûlullāh ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem min ṣaḥâbetihî bi'l-kerâme ve eḥallehüm bi-şehâdetihi'ṣ-ṣâdıḳa dâre'l-muḳāme. Adı çeşitli kaynaklarda bu şekilde veya birbirinden farklı kısaltmalarla geçen ve Hz. Peygamber ile zevcelerinin ve bazı yakınlarının biyografilerine dair olan eseri İbn Hayr el-İşbîlî müellife Kurtuba'daki evinde birkaç kere okumuş (Fehrese, s. 386), Abbas b. İbrâhim de bu nüshaya dayanarak Abdülkādir es-Sûfî'nin (ö. 1091/1680) istinsah ettiği bir yazmayı gördüğünü kaydetmiştir (el-İʿlâm, IV, 90; eserin yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, I, 454). 2. Menâḳıbü'l-ʿaşere ve ʿammey Resûlillâh. Eserde cennetle müjdelenen on sahâbî ile Hz. Peygamber'in amcaları Abbas ve Hamza'nın biyografilerine yer verilmiştir (yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, I, 454-455; Suppl., I, 629-630). 3. Resâʾil. İbn Ebü'l-Hısâl'in edebî bakımdan önemli sayılan pek çok risâle kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Resmî görevi dolayısıyla yöneticiler adına yazdıklarının yanında Ebû Bekir İbnü'l-Arabî gibi devrin önde gelen âlimlerine, akrabalarına, hoca ve talebelerine yazdığı bu risâlelerden birkaçını talebelerinden İbn

Hayr el-İşbîlî bizzat İbn Ebü'l-Hısâl'e okuyarak istinsah etmiştir. İbn Hayr tarafından bir araya getirilmediği anlaşılan ve daha sonra da kimin tarafından derlendiği bilinmeyen bu risâleleri Muhammed Rıdvân ed-Dâye tahkik ederek Resâʾilü İbn Ebi'l-Ḫıṣâl adıyla yayımlamıştır (Dımaşk 1408/1987). İbn Ebü'l-Hısâl'in risâlelerinden birini daha önce Abdullah Kennûn inceleyerek neşretmiştir ("Risâletü İbn Ebi'l-Ḫıṣâl el-letî nâle fîhâ min kerâmeti'l-Murâbıṭîn", MMİADm., XXXV [1960], sy. 4, s. 11). 4. Sirâcü'l-edeb. Ebû Ali el-Kālî'nin en-Nevâdir'i ile Ebû İshak İbrâhim b. Ali el-Husrî'nin Zehrü'l-âdâb adlı eserleri tarzında kaleme alındığı söylenen bu çalışma (Makkarî, III, 184) kitâbet sanatıyla ilgili mensur bir kitaptır. 5. Lemḥatü (Ḫaṭfü)'l-bâriḳ ve ḳaẕfü'l-mâriḳ. Ebû Âmir İbn Garsiyye'nin Acemler'in Araplar'dan üstün olduğu yolundaki iddiasını reddetmek amacıyla kaleme alınmış uzunca bir risâledir.

Döneminde yaygın olan nazım ve nesir türlerinde örnekler veren İbn Ebü'l-Hısâl'in, Harîrî'nin el-Maḳāmât'ı tarzında ve onu eleştirmek amacıyla yazdığı makāmeleriyle Ebü'l-Alâ el-Maarrî ve İbn Nübâte el-Hatîb'in risâleleri tarzında onları tenkit için kaleme aldığı hitâbe ve şiirleri önemli görülmektedir. Hz. Peygamber'in soyunu ve sahâbeyi öven Miʿrâcü'l-menâḳıb ve minhâcü'l-ḥasebi'ṡ-ṡâḳıb'ı uzunca bir kasidedir. Hacminden ötürü müstakil nüshalar halinde de yazılan kaside (nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, I, 455) Resâʾil'in Rıdvân ed-Dâye neşrinde eserin sonuna eklenmiştir (s. 627-637). Yine Resâʾil arasında yer alan (s. 370-390) Muʿâraża li-Mulḳa's-sebîl de İbn Ebü'l-Hısâl'in, Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin Mulḳa's-sebîl fi'l-vaʿẓ ve'z-zühd'ü tarzında ve ona nazîre olarak kaleme alınmış olup (DMBİ, II, 646) müstakil nüshaları da vardır (Brockelmann, GAL, I, 455). Onun bunlardan başka el-Menhec fî muʿârażati'l-mübhec adlı bir eserinden de söz edilmiştir (İbn Hayr, s. 386).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ebü'l-Hısâl, Resâʾilü İbn Ebi'l-Ḫıṣâl (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Dımaşk 1408/1987, neşredenin girişi; Feth b. Hâkān el-Kaysî, Ḳalâʾidü'l-ʿiḳyân (nşr. Hüseyin Yûsuf Haryûş), Zerkā 1409/1989, s. 518-537; İbn Hayr, Fehrese, s. 386, 418-419, 420-421; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis, s. 170-171; İbn Dihye el-Kelbî, el-Muṭrib (nşr. İbrâhim el-Ebyârî v.dğr.), Kahire 1954, s. 187-189; İbnü'l-Ebbâr, el-Muʿcem fî aṣḥâbi'l-Ḳāḍî eṣ-Ṣadefî, Madrid 1885, s. 144-149; İbn Saîd el-Mağribî, el-Muġrib, II, 66-67; İbnü'l-Kādî, Ceẕvetü'l-iḳtibâs, Rabat 1973, s. 257-258; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, III, 184, 193; a.mlf., Ezhârü'r-riyâż (nşr. Saîd Ahmed A'râb v.dğr.), Rabat 1978, V, 156-160; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 716; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 89; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 217; Brockelmann, GAL, I, 454-455; Suppl., I, 629-630; GAL (Ar.), VI, 265-266; Abbas b. İbrâhim, el-İʿlâm, IV, 86-90; Haydar Büzürc, "İbn Ebi'l-Ḫıṣâl", DMBİ, II, 645-646; Sahbân Halîfât, "Ebü'l-Alâ el-Maarrî", DİA, X, 289; Mehmet Özdemir, "Endülüs", a.e., XI, 218, 220.

Ebubekir Sifil

EBÛ SA'D el-BAĞDÂDÎ أبو سعد البغدادي Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 540/1145) Hadis hâfızı.

Safer 463'te (Kasım 1070) İsfahan'da doğdu. Vaazları ile meşhur olan ve İbnü'l-Bağdâdî diye tanınan babası Muhammed Bağdat'tan gelip buraya yerleşmiş bir âlimdi. İlk tahsilini İsfahan'da yaptı. Babasından başka şehrin ileri gelen muhaddislerinden

Ebü'l-Kāsım İbn Mende, kardeşi Ebû Amr İbn Mende, İbn Mâce el-Ebherî, Süleyman b. İbrâhim ve daha başka âlimlerden faydalandı. On altı yaşına gelince tahsilini ilerletmek üzere Bağdat'a gittiğinde (479/1086), talebesi olmayı çok istediği hadis âlimi ve zâhid Ebû Nasr ez-Zeynebî'nin cenazesiyle karşılaştı. Burada Âsım b. Hasan el-Âsımî, Ebû Abdullah Mâlik el-Bâniyâsî gibi âlimlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de İbn Nâsır es-Selâmî, Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, Ebû Mûsâ el-Medînî ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî gibi tanınmış âlimler rivayette bulundular.

Talebesi Horasanlı meşhur âlim Abdülkerîm es-Sem'ânî, kendisinden güvenilir hadis hâfızı diye söz ettiği hocası hakkında bilgi verirken onun Sahîh-i Müslim'i ezbere bildiğini ve talebelerine imlâ* ettiği hadisleri ezbere yazdırdığını belirtmekte, hac maksadıyla gittiği Mekke'de ve Medine'de kalabalık talebe gruplarına hadis yazdırırken kendisinin de orada bulunduğunu ve bu sırada ona müstemlî*lik ettiğini söylemektedir. Sem'ânî, hocasının kendisinden hadis yazdığını da zikretmektedir. Ebû Sa'd, on birinci hac yolculuğundan dönerken 540 yılı Rebîülevvel ayında (Eylül 1145) Nihâvend'de vefat etti. Cenazesi İsfahan'a götürülerek orada defnedildi.

Ebû Sa'd el-Bağdâdî, Selef âlimlerinin yolunda ve sünnete uygun tarzda yaşamaya gayret eden, insanlara iyilik etmeyi seven, resmiyetten hoşlanmayan, mütevazi, güzel ahlâklı ve müttaki bir âlimdi. Bağdat'ta bulunduğu sırada bir tanıdığından 10 dinar borç almıştı. Bu zat, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın torunu Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ı ziyarete gittiğinde Ebû Sa'd'ın maddî sıkıntı içinde olduğunu haber verdi. Sultan Mes'ûd onun vasıtasıyla Ebû Sa'd'a 500 dinar gönderdiyse de o bu parayı kabul etmedi. Ebû Sa'd'ın bir özelliği de Abdülkerîm es-Sem'ânî, İbn Asâkir ve Ebû Mûsâ el-Medînî gibi âlimlere hocalık yapmış olan ablası Fâtıma bint el-Bağdâdî gibi vaazlarıyla ünlü olmasıydı.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, X, 116-117; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 107; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', XX, 119-123; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1284-1286; a.mlf., Düvelü'l-İslâm (nşr. Fehîm M. Şeltût – Muhammed İbrâhim), Kahire 1974, II, 57; Safedî, el-Vâfî, VII, 325; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 220; İbnü'l-İmâd, Şezerât, IV, 125.

Kemal Sandıkçı

RUŞÂTÎ (الرشاطي) Ebû Muhammed Abdullāh b. Alî b. Abdillâh er-Ruşâtî el-Lahmî (ö. 542/1147)Endülüslü hadis, tarih ve nesep âlimi.

---

8 Cemâziyelâhir 466'da (8 Şubat 1074) Endülüs'ün güneydoğusundaki Tüdmîr eyaletinin (Kûre) merkezi olan Mürsiye (Murcia) yakınında Oriyûele'de (Orihuela) doğdu. Ailesi aslen Yemenli olup Endülüs'ün fethinden sonra buraya yerleşen Benî Lahm kabilesine mensuptur. Ruşâtî nisbesini Mağrib'deki Ruşâta şehrinden aldığı ileri

sürülmüşse de (Yâkūt, III, 45; Süyûtî, I, 353) atalarından naklettiğine göre, dedelerinden birinin güle benzeyen irice bir beni (rose, rûşe) dolayısıyla küçüklüğünde bakımını üstlenen Avrupalı bir dadının onu "güllü oğlan" (rushatelo) diye anması daha sonraları ailenin bu nisbeyle tanınmasına sebep olmuştur (İbn Hallikân, III, 107; EI² [İng.], VIII, 635). İlim ve fazilet sahibi bir kişi olarak bilinen babası muhaddis ve kadı Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin arkadaşıydı.

Ruşâtî 472'de (1079) ailesiyle birlikte Meriye (Almeria) şehrine göç etti. İlk eğitimini Meriye'de aldıktan sonra Endülüs'ün diğer şehirlerine ilmî seyahatlere çıktı ve uğradığı yerlerde birçok âlimden faydalandı. Gençlik yıllarında daha çok edebî ilimlerle meşgul oldu. Ebû Ali es-Sadefî, Ebû Ali el-Gassânî gibi hadis âlimlerinden yararlanmasının ardından hadise yöneldi. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve başka âlimlerden icâzet aldı. Hadis rivayetiyle tanınmasına rağmen fıkıh, tarih, dil, ricâl ve nesep ilimlerinde de otorite kabul edildi. Özellikle râvilerin hayatı, nesepleri, isim ve lakaplarıyla vatanları konusunda derinleşti. Hadis münekkitleri tarafından zâbıt, muhaddis, mütkın ve imam gibi vasıflarla anıldı. İbn Kurkūl, İbn Hayr, İbn Beşküvâl, İbnü't-Tahhân, İbn Hubeyş, Ebü'l-Velîd İbnü'd-Debbâğ, Ebû Bekir İbn Ebû Cemre gibi Endülüs âlimleri onun talebeleri arasında sayılır.

Yaşadığı dönemde meydana gelen olaylar ve gördüğü yerler hakkında İḳtibâsü'l-envâr adlı eserinde önemli bilgiler veren Ruşâtî 527'de (1133) Meriye'nin dünyanın en mâmur şehirlerinden biri, silâh ve savunma bakımından son derece ileri olduğunu söylemiş, bu tarihten kısa bir süre sonra Endülüs'ten çekilen Murâbıtlar'ın bıraktığı şehirde yönetim boşluğu doğduğunu, bunu fırsat bilen kuzeydeki hıristiyan devletlerin 539'da (1144) şehri kuşattığını, yaklaşık üç yıl süren kuşatmanın ardından 542'de (1147) Meriye'nin işgal edilip müslümanların kılıçtan geçirildiğini bildirmiş, kendisi de bu işgal sırasında 20 Cemâziyelâhir 542'de (16 Kasım 1147) şehid edilmiştir.

Eserleri. 1. İḳtibâsü'l-envâr ve iltimâsü'l-ezhâr fî ensâbi'ṣ-ṣaḥâbeti ve ruvâti'l-âs̱âr. Kısaca Kitâbü'l-Ensâb olarak bilinen ve altı cilt halinde telif edilen eserde sahâbe döneminden müellifin zamanına kadar yaşamış hadis râvileriyle muhaddislerin nesepleri ve hayatları hakkında bilgi verilmektedir. VII. (XIII.) yüzyıldan sonra hem Endülüs'te hem İslâm dünyasının diğer bölgelerinde şöhrete ulaşan İḳtibâsü'l-envâr birçok âlime kaynaklık etmekle birlikte günümüze tam bir nüshası ulaşmamıştır. Kitabın I ve V. ciltleri Fas'ta (Karaviyyîn, nr. 301/92, 303/40), III. cildi Tunus'ta (Dârü'l-kütübi'l-vataniyye, nr. 1665) bulunmaktadır. Birçok âlim tarafından ihtisar edilen eserin İbnü'l-Harrât, Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Mürsî, İbnü'l-Haydırî, İsmâil b. İbrâhim el-Bilbîsî'ye ait muhtasarları günümüze kadar gelmiştir (Hamed el-Câsir, sy. 65-66 [1992], s. 138 vd.). Emilio Molina López ve Jacinto Bosch Vilá, Ruşâtî'nin İḳtibâsü'l-envâr'ı ile İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin muhtasarında yer alan Endülüs'le ilgili kısımları derlemiş, bu derleme, müellifler ve eserleri hakkında bilgi

veren bir giriş yazısıyla birlikte el-Endelüs fî İḳtibâsi'l-envâr ve fi'ḫtiṣâri İḳtibâsi'l-envâr adıyla yayımlanmıştır (Madrid 1990). Muhammed Sâlim Hâşim de bu çalışmanın sadece metin kısmını İḳtibâsü'l-envâr ve iltimâsü'l-ezhâr fî ensâbi'ṣ-ṣaḥâbe ve ruvâti'l-âs̱âr ismiyle neşretmiştir (Beyrut 1420/1999). 2. İẓhârü fesâdi'l-iʿtiḳād bi-beyâni sûʾi'l-intiḳād. Devrin Meriye kadısı müfessir İbn Atıyye el-Endelüsî'nin İḳtibâsü'l-envâr'a yaptığı eleştirilere cevap olarak kaleme alınmıştır. 3. el-İʿlâm bi-mâ fî kitâbi'l-Müʾtelif ve'l-muḫtelif li'd-Dâreḳuṭnî mine'l-evhâm (Kettânî, s. 116).

Ruşâtî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri üzerine bazı makaleler yazılmıştır. Bunlar arasında Emilio Molina López'in "Almeria Islamica: Puerta de Oriente, Objetivo Militar" ("Nuevos datos para su estudio en el 'Kitāb Iqtibās al-anwār' de al-Ruşāṭī", Actas del XII Congreso de la U E A I, Malaga 1984, Madrid 1986, s. 559-608), Jacinto Bosch Vilá'nın "Una Nueva Fuente Para la Historia de al-Andalus: el Kitāb Iqtibās al-anwār de Abū Muḥammad al-Ruşāṭī" ile (Actas del XII Congreso de la U E A I, Malaga 1984, Madrid 1986, s. 83-94) "el Kitāb Iqtibās al-anwār de Abū Muḥammad al-Ruşāṭī. Analisis de la Obra y de las Noticias Sobre al-Andalus" (Mecelletü'l-Maʿhedi'l-Mıṣrî li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye fî Madrid, XXIII [1985-1986], Madrid 1986, s. 7-13) ve Juan Castilla Brazales'in "El Iqtibās al-anwār: Fuente para la reconstrucción de la obra geográfica de al-Rāzī" (Qurtuba, V [Cordoba 2000], s. 41-67) adlı çalışmaları önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla, Kahire 1966, I, 297; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, III, 45; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 106-107; İbnü'l-Ebbâr, el-Muʿcem (nşr. F. Codera), Madrid 1885, s. 217-222; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 258-260; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1307-1308; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye (nşr. Ahmed Ebû Mülhim v.dğr.), Beyrut 1405/1985, XII, 239; Süyûtî, Lübbü'l-Lübâb fî taḥrîri'l-ensâb (nşr. M. Ahmed Abdülazîz - Eşref Ahmed Abdülazîz), Beyrut 1411/1991, I, 353; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, IV, 462; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 134; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 456; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 90; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 115-116, 126; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 105; Abdülkādir Zimâme, "er-Ruşâṭî el-Endelüsî", MMLADm., LXVII/3 (1992), s. 400-410; Hamed el-Câsir, "Ensâbü'r-Ruşâṭî el-Endelüsî ve muḫtaṣarâtüh", RHM, sy. 65-66 (1992), s. 131-150; Maribel Fierro, "al-Rus̲h̲āṭī", EI² (İng.), VIII, 635-636; Muhammed Hişâm en-Na'sân, "er-Ruşâṭî", Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ʿulemâʾ ve'l-üdebâʾi'l-ʿArab ve'l-müslimîn, Beyrut 1427/2006, X, 300-303.

Hayati Yılmaz

İBNÜ'l-ARABÎ, Ebû Bekir (أبو بكر ابن العربي) Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148) Endülüslü Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerinden, muhaddis.

---

22 Şâban 468'de (31 Mart 1076) İşbîliye'de (Sevilla) doğdu. Arap kabilelerinden Kahtân'ın Meâfir kolundan olup ataları fetihten sonra Endülüs'e yerleşmişti. Babası, İşbîliye ve çevresinde hüküm süren Abbâdîler'in vezirlerinden ve bölgenin önde gelen

ilim adamlarından Ebû Muhammed İbnü'l-Arabî, annesi ise Abbâdî hânedanının siyasî rakibi Ebû Hafs Ömer el-Hevzenî'nin kızıdır. İlk öğrenimine babası, dayısı Ebü'l-Kāsım Hasan el-Hevzenî ve Ebû Abdullah b. Ahmed es-Sarakustî'den ders alarak başladı. Erken yaşta hıfzını, kırâat-i aşereyi tamamladı; temel dinî bilgileri, dil ve edebiyat, matematik ve fen bilimlerini okudu. Bir süre sonra Kurtuba'ya (Cordoba) giderek Ebû Abdullah İbn Attâb, Ebû Mervân İbn Serrâc gibi hocalardan ders aldı. Abbâdî hânedanının yıkılıp bölgenin Murâbıtlar'ın hâkimiyetine girmesiyle (484/1091) başlayan gelişmeler hem ilim yolculuğu arzusu içinde olan İbnü'l-Arabî, hem de oğlunun en iyi şekilde yetişmesini arzulayan ve hac ibadetini ifa etmek isteyen babası için uygun bir fırsat oldu. Ailece 485 (1092) yılında Mâleka'dan (Malaga) hareketle Kuzey Afrika üzerinden Doğu İslâm dünyasının önemli ilim merkezlerini kapsayan uzun bir yolculuğa çıktılar. İbnü'l-Arabî, Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin de Doğu seyahatinden önemli bir ilmî birikimle dönmesinin ve Endülüs'te büyük itibar kazanmasının bu yolculuğa çıkmasında etkili olduğunu belirtir (Ḳānûnü't-teʾvîl, s. 76-77).

İbn Haldûn baba ve oğlun, Murâbıtlar Hükümdarı Yûsuf b. Tâşfîn tarafından Bağdat Abbâsî halifesine kendisi adına biat vermek ve hükümdarlığı için onay almak üzere gönderildiğini belirtirken (Muḳaddime, II, 642) Abdülhay el-Kettânî, bölgenin yeni hâkimi Yûsuf b. Tâşfîn'den kaçarak Doğu'ya gittiklerini ve mülklerine de el konulduğunu ileri sürer (et-Terâtîbü'l-idâriyye, I, 91). Bazı yeni araştırmalar ve belgeler, başlangıçta böyle bir görev üstlenmeseler bile memleketlerine dönüşleri sırasında, müsbet icraatlarını duydukları Yûsuf b. Tâşfîn'in hem siyasî rakiplerine karşı hem sürdürdüğü cihad hareketi hususunda desteklenmesi ve hükümdarlığının onaylanması için Gazzâlî'den bir fetva ve halifeden de ferman aldıklarını göstermektedir (Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, s. 101-104, 471-484; İhsan Abbas, XVI/2 [1963], s. 217-236). On yıla yakın bir süreyi kapsayan bu ilim yolculuğu İbnü'l-Arabî açısından çok verimli geçti. O, Tertîbü'r-riḥle li't-terġīb fi'l-mille adlı kitabıyla el-ʿAvâṣım da dahil diğer eserlerinde bu seyahati sırasında uğradığı ilim merkezleri ve görüştüğü âlimler hakkında geniş bilgi verir. İbnü'l-Arabî, Endülüs'ten ayrıldıktan sonra bir süre Cezayir'in Bicâye (Bougie), Tunus'un Mehdiye ve Kayrevan şehirlerinde kalarak Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Mâzerî gibi bazı âlimlerden ders okudu. Daha sonra maceralarla dolu bir deniz yolculuğu ile Mısır'a geçti; buradaki âlimlerden fıkıh, kelâm ve hadis okudu, Şîa ve Kaderiyye mensuplarıyla tartışmalarda bulundu. O sırada Mısır'da hâkim olan Fâtımîler'in Sünnî düşünceyi baskı altında tutmaları sebebiyle burada sadece sekiz ay kalıp Kudüs'e geçti (486/1093). Selçuklu nüfuzu altında olan Kudüs'te tam bir hürriyet havası hâkimdi. İbnü'l-Arabî'nin kaydettiğine göre yüksek düzeyde dinî eğitim veren birçok ders halkasının yanında Hanefî ve Şâfiî mezheplerine göre eğitim veren iki Nizâmiye medresesi vardı (el-ʿAvâṣım, II, 61). Burada çeşitli ders halkalarına katıldı ve yapılan münazaraları takip etti. Kelâm, usûl-i fıkıh ve hilâfiyat okudu; özellikle Ebû Bekir İbn

Ebû Rendeka et-Turtûşî'den çok faydalandı. Ebû Ali Hüseyin es-Sâgānî, Ebû Saîd ez-Zencânî, Ebû Sa'd ez-Zevzenî gibi Doğu İslâm dünyasından gelmiş Hanefî fakihlerinin bakış açıları onu etkiledi (Ḳānûnü't-teʾvîl, s. 92-98). Eserlerinde sık sık burada geçen ilmî tartışmalara ve âlimlerin görüşlerine atıfta bulunmasından, Kudüs'teki ilmî atmosferin İbnü'l-Arabî'yi çok etkilediği ve burada geçirdiği üç yılı tahsil hayatının verimli dönemlerinden biri olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu arada Filistin ve Şam bölgesinin Akkâ, Ta-beriye, Askalân, Dımaşk gibi diğer ilim merkezlerini dolaştı. İmâmiyye ve Bâtıniyye âlimleriyle tartıştı. Ebü'l-Fazl İbnü'l-Furât Ahmed b. Ali, Nasr b. İbrâhim el-Makdisî, Hibetullah b. Ahmed el-Ekfânî, Atâ el-Makdisî gibi birçok âlimle görüştü. 489 (1096) yılında Bağdat'a gitti.

Irak bölgesindeki ilmî birikim ve öğretim usulü de İbnü'l-Arabî'yi bir hayli etkiledi. Nizâmiye medreselerindeki eğitim öğretim faaliyeti ve devlet ricâlinin ilme ve ilim adamlarına itibarı sebebiyle o dönemde Bağdat'ın ilim ve kültür merkezi olma özelliği daha da artmıştı. Burada Nizâmiye medreselerine devam etti; Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine mensup birçok ilim adamı ile görüştü, çoğundan ders veya icâzet aldı. Kendisi eserlerinde Bağdat'ta görüştüğü ve faydalandığı âlimlere ve okuduğu kitaplara sıkça atıfta bulunur (a.g.e., s. 107-120). Bunlar arasında Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Bezzâz, Ebü'l-Meâlî Sâbit b. Bündâr, Ebü'l-Hasan İbnü't-Tuyûrî, Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc, Ebü'l-Vefâ İbn Akīl, Ebû Bekir İbn Tarhân, Ebü'l-Muzaffer el-Ebîverdî, Hatîb et-Tebrîzî sayılabilir. Özellikle bölgenin önde gelen Şâfiî fakihi Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî'den çok faydalandı. Aynı yıl (489/1096) babasıyla birlikte hacca gitti. Mekke'de Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali et-Taberî'den hadis okudu. Hac farîzasını eda edip Bağdat'a geri döndükten sonra İmam Gazzâlî'den İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn'i ve diğer kitaplarını okudu, onun görüşlerinden ve ders ortamından çok yararlandı (a.g.e., s. 111-114, 120, 340, 369-370; el-ʿAvâṣım, s. 30-31). İki yıla yakın Gazzâlî ile beraber olduktan sonra 491'de (1098) dönüş hazırlıklarına başladı. Bu esnada babası ile birlikte Abbâsî Halifesi Müstazhir-Billâh ile görüşme fırsatını elde etti (Ḳānûnü't-teʾvîl, s. 116; krş. ʿÂriżatü'l-aḥveẕî, IX, 68-69). Bir süre Dımaşk ve Kudüs'te kaldıktan sonra Mısır'a gitti. ʿÂriżatü'l-aḥveẕî adlı Sünenü't-Tirmiẕî şerhini bu sırada telif etti. 493 (1099) yılının başlarında babası Abdullah İbnü'l-Arabî İskenderiye'de veya Kudüs'te vefat etti. Bazı kaynaklarda, babasının ölümünün ardından İbnü'l-Arabî'nin Endülüs'e geri dönüp İşbîliye'ye yerleştiği kaydedilmekle birlikte ilim yolculuğunun on yıl sürdüğü şeklindeki kendi ifadesi ve çağdaşı Kādî İyâz'ın beyanı dikkate alınınca dönüş tarihinin 495 (1001) olması daha muhtemel görünmektedir (ʿÂriżatü'l-aḥveẕî, IX, 68-69; Kitâbü'l-Ḳabes, I, 41; el-Ġunye, s. 68; Dabbî, s. 83). İbnü'l-Arabî'nin bu seyahatinde çeşitli şehirlere uğrayarak birçok ilim adamıyla görüşmüş, tartışmış veya onlardan ders okumuş olması sebebiyle kaynaklarda değişik ilim dallarında 100'e yakın hocasının adı zikredilir (en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ, neşredenin girişi, I, 39-85; Saîd A'râb, s. 17-50; Ammâr Tâlibî, I, 25-56).

İbnü'l-Arabî İşbîliye'ye döndüğünde bölgenin âlim ve devlet adamları tarafından çok iyi karşılandı; kırk yılı aşkın bir süre çeşitli bölgelerden gelen öğrencilere ders okuttu, hadis rivayet etti, icâzet aldığı ve yanında getirdiği kitapları naklederek icâzet verdi. Bu müddet zarfında çeşitli dalda elli civarında eser telif etti. Israr üzerine iki yıl kadar İşbîliye kadılığı görevini üstlendiyse de muhaliflerinin tepkileri sebebiyle bu görevi fazla sürdürmeyip tekrar ilmî faaliyetlerine döndü ve Kurtuba'ya yerleşti. İşbîliye ve Kurtuba'daki bu eğitim faaliyeti sonunda çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Saîd A'râb, İbnü'l-Arabî'nin kaynaklarda zikredilen 121 (Maʿal Ḳāḍî Ebî Bekir b. el-ʿArabî, s. 91-111), en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ adlı kitabını neşre hazırlayan Abdülkebîr el-Alevî el-Medgarî ise 254 (I, 133-190) öğrencisinin ismini zikreder. Bunlar arasında oğlu Ebû Muhammed Abdullah İbnü'l-Arabî, Kādî İyâz, İbn Beşküvâl, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî, Ebû Bekir İbn Hayr el-İşbîlî, Ebû Ca'fer İbn Galbûn et-Tücîbî, İbn Sâhibüssalât, İbn Kurkūl, İbn Madâ, Ebü'l-Kāsım İbn Semecûn, Ebü'l-Kāsım İbn Hubeyş ve Ebû Bekir İbn Ebû Cemre sayılabilir.

İbnü'l-Arabî'nin son günlerinde Endülüs'te siyasî istikrar tekrar bozuldu. Murâbıtlar'ın hâkimiyeti sona erip Muvahhidler dönemi başladı. Siyasî iktidar değişiminin ve otorite boşluğunun halk üzerinde yapacağı olumsuz etkileri önlemek ve ülkenin geleceği bakımından yeni kurulan Muvahhidler Devleti'yle iyi ilişkileri başlatmak amacıyla bir heyetle birlikte Mağrib'e gitti. Heyet üyelerinden bir kısmı geri döndüyse de İbnü'l-Arabî bir yıl kadar orada kaldı. Bazı kaynaklar bu süre zarfında hapsedildiğini kaydeder. Endülüs'e dönerken 543 yılının Rebîülevvel ayında (Ağustos 1148) yolda vefat etti ve Fas'ta Bâbülmahrûk mevkiinde defnedildi.

Öğrencilerinin ve tabakat müelliflerinin ortak ifadelerine göre İbnü'l-Arabî parlak bir zekâya, kuvvetli bir hâfızaya, sağlam bir muhâkeme gücüne, güçlü bir iradeye sahipti. Endülüs ve Doğu İslâm dünyasının önemli ilim merkezlerindeki zengin ilmî birikimi yakından tanıma imkânı elde etmiş, birçok ilim dalında derinleşmiş, İslâm âlimleri arasındaki farklı görüşleri değerlendirerek ve yeri geldiğinde mezcederek döneminde Mâlikî fıkhının güçlü bir temsilcisi ve Endülüs'ün birçok ilim dalında kıymetli eserler veren bir müellifi olmuştur.

İlmî mesaisini tefsir ve hadis dallarında yoğunlaştıran İbnü'l-Arabî'nin her iki alanda da otorite sayıldığı, fıkıh alanındaki derin tahlil gücünü ve mezhepler arası mukayeseli fıkıh bilgisini tefsir ve hadis sahasında kaleme aldığı eserlerine taşıdığı görülür. Tefsirde nakle dayanan metodu esas almış, dirâyet tefsirinin de nakille uygunluğuna özen göstermiştir. İtikadî konularda genelde Eş'arî çizgisinde olup Bâtınîler'i ve filozofları ağır bir dille eleştirmesi Gazzâlî'nin tutumunu andırır. Döneminde Endülüs'te uygulanan ve taklide dayanan eğitim sistemini tenkit etmesi ve Bağdat-Şam-Mısır üçgeninde uygulanan usulü beğenmesi, dolaylı da olsa Endülüs'te Mâlikî mezhebinin yegâne hâkim ve belirleyici mezhep olması yerine mezhepler arası mukayeseli fıkıh eğitimini tercih ettiği şeklinde anlaşılabilir. Bununla birlikte

eserlerinde bu tavrını pek belli etmez. Yeri geldiğinde Mâlikî mezhebi içindeki aykırı görüşleri belirtmekten veya onlardan birine temayül etmekten geri durmasa da her vesileyle diğer fıkıh mezheplerine karşı Mâlikî mezhebinin üstünlüğünü vurgulamaya çalışır, bu mezheplerin fakihlerine ağır eleştiriler yöneltir. Babasının Zâhirî mezhebine temayülü ve hatta döneminde Zâhirîler'in önde gelenlerinden olduğu bilinmekle birlikte (Zehebî, XX, 198) İbnü'l-Arabî'nin Zâhirî düşüncesine sıcak bakmadığı açıktır. Fıkıhta dil unsuruna ve hadise önemli bir yer vermesi bakımından İbn Hazm'a benzerlik gösterirse de hikmet-i teşrî' ve makāsıd konusunda onun âdeta tam karşısında yer alır.

İbnü'l-Arabî siyasetle olan ilgisi yönünden eleştirilmiştir. Ancak bu durum onun kişisel tercihinden çok içinde bulunduğu şartların sürüklediği bir sonuç idi ve bu yüzden zaman zaman siyasetle ilgilenmek zorunda kalmıştı. Çocukluğu sırasında Endülüs'te mülûkü't-tavâif adı verilen beylikler birbirleri ile yıkıcı mücadele halinde bulunuyordu. Doğuda haçlı seferleri devam ederken kilisenin teşvikiyle oluşan hıristiyan gönüllülerle ordusunu takviye eden Kastilya Kralı I. Fernando 1062 yılında Tuleytula (Toledo) ve İşbîliye'yi haraca bağlamış, İbnü'l-Arabî henüz on yaşında iken Endülüs'ün ikinci büyük şehri olan Tuleytula'yı Kral VI. Alfonso ele geçirmişti. Bu sırada Murâbıtlar Endülüs'e hâkim olmuşlar ve Alfonso'yu Zellâka'da büyük bir bozguna uğratmışlardı (1086). Murâbıtlar'ın emîri Yûsuf b. Tâşfîn'in bu başarısı hıristiyan akınlarını bir süre durdurmuştu. Kuvvetli bir devlet kurmasına rağmen Yûsuf b. Tâşfîn'e Kureyş'ten bir halifeye bağlı olmadığı ve bu yüzden de meşruiyetinin bulunmadığı yönünde itirazlar yapılmakta, bu durum birliği sağlanmasına ve devletin gücünü toparlamasına engel olmaktaydı. İbnü'l-Arabî'nin ilim yolculuğu dönüşünde Bağdat Abbâsî halifesinden Yûsuf b. Tâşfîn adına onay alması, İmam Gazzâlî'den ve Ebû Bekir İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî'den müstevlî de olsa âdil hükümdara itaat edilmesi, fakat onun da halka merhametle muamele etmesi gerektiği yönünde mektuplar getirmesi (mektupların metni için bk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, s. 471-484), bu fitne ve zaaf ortamını izaleye yönelik hasbî bir çaba olarak da, İbn Haldûn'un ifade ettiği gibi (Muḳaddime, II, 642) Yûsuf b. Tâşfîn'in bilgi ve talebi doğrultusunda yapılmış bir girişim olarak da görülebilir.

Eserleri. İbnü'l-Arabî, dinî ilimlerin hemen hemen her dalında eser yazmakla birlikte bunlardan çok azı günümüze ulaşmıştır. Mevcut eserlerindeki atıfları veya diğer kaynaklarda zikredilmesi sebebiyle sadece isimleri bilinen eserlerinin, onun kadılıktan ayrılmasıyla sonuçlanan olaylarda veya daha sonraki hıristiyan istilâsı sırasında tahrip edildiği ya da kaybolduğu söylenebilir. Nitekim İbn Ferhûn on beş eserinin, Makkarî otuz üç eserinin adını verirken çağdaş araştırmacılardan bu rakamı seksen sekize kadar çıkaranlar da vardır (Kitâbü'l-Ḳabes, neşredenin girişi, I, 63-64; en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ, neşredenin girişi, I, 115-129). 1. Aḥkâmü'l-Ḳur'ân.* Rivayet ağırlıklı olan eser, Mâlikî fıkhı içindeki farklı görüşlere yer vermesi ve diğer fıkıh mezheplerinin

görüşlerini de objektif olarak değerlendirmesi yönüyle dikkat çeker. İbnü'l-Arabî'nin en meşhur ve önemli eserlerinden biri olup çeşitli baskıları yapılmıştır (I-II, Kahire 1331; nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-IV, Kahire 1377-1378; Kahire 1387/1967, I-IV, 1392/1972). 2. ʿÂriżatü'l-aḥveẕî* fî şerḥi't-Tirmiẕî. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'in tamamını kapsayan ilk şerh olup diğer şerhlerle birlikte veya müstakil olarak basılmıştır (Kanpûr 1299; I-XIII, Kahire 1350-1352). 3. el-ʿAvâṣım mine'l-ḳavâṣım.* Kelâm ve itikadî mezhepler tarihiyle ilgilidir (nşr. Abdülhamîd b. Bâdîs, Konstantine 1347-1348; nşr. Ammâr Tâlibî, Beyrut 1985, Ârâʾü Ebî Bekir İbni'l-ʿArabî el-Kelâmiyye'nin II. cildi olarak). Muhibbüddin el-Hatîb, eserin ilk baskısına dayanarak ashapla ilgili bölümü notlar ilâvesiyle neşretmiş (Kahire 1371, 1399 [5. bs.]), daha sonra Mahmûd Mehdî el-İstanbûlî'nin bu neşri gözden geçirerek yeni notlar eklemesi ve ayrıca el-Mektebü's-Selefî uzmanlarının metni üç ayrı yazma nüshayla karşılaştırmaları suretiyle yayımlanmıştır (Kahire 1405). 4. el-Emedü'l-Aḳṣâ* fî maʿrifeti esmâʾi'l-ḥüsnâ ve efʿâlihî teʿalâ. Kısmen farklı isimlerle de kaydedilen eser Allah'ın isim ve sıfatlarını konu edinir. Eserin çeşitli yazma nüshaları mevcuttur (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa nr. 371; Hacı Salim Ağa Ktp., nr. 499). 5. Ḳānûnü't-teʾvîl. İbnü'l-Arabî eserin mukaddimesinde (s. 68) ve Kitâbü'l-Ḳabes'te (III, 1048) bu eserinden Ḳānûn fi't-teʾvîl li-ʿulûmi't-tenzîl adıyla söz ederse de müellifin diğer birçok atfı yanında kitabın çeşitli kütüphanelerdeki yazma nüshalarında ve klasik kaynaklarda eser Ḳānûnü't-teʾvîl adıyla zikredilir (Aḥkâmü'l-Ḳurʾân, III, 1164, 1389; el-ʿAvâṣım, II, 22, 262, 272; Ḳānûnü't-teʾvîl, neşredenin girişi, s. 23-24; Makkarî, II, 35). Ammâr Tâlibî'nin Vâḍıḥu's-sebîl ilâ maʿrifeti Ḳānûni't-teʾvîl adıyla zikrettiği yazma nüshanın (Ârâʾü Ebî Bekir b. el-ʿArabî el-kelâmiyye, I, 68, bk. Mustafa İbrâhim el-Meşînî, s. 28), muhteva hakkında verilen bilgilerden hareketle ayrı bir eser olması ihtimali de bulunmakla birlikte Aḥkâmü'l-Ḳurʾân veya Envârü'l-fecr'den biri olması kuvvetle muhtemeldir. 533 (1139) yılında telif edilen ve edebî bir üslûpla kaleme alınan eserde İbnü'l-Arabî'nin ilmin önemi, kaynağı, çeşitleri, ruh ve beden, te'vil kuralları ve örnekleri konuları etrafında çeşitli görüşleri yer alır. Eser, Muhammed es-Süleymânî tarafından önce geniş bir mukaddime ile birlikte (Beyrut 1980), daha sonra sadece metin olarak (Cidde 1986; Beyrut 1990) neşredilmiştir. 6. en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ. İbnü'l-Arabî'nin diğer eserlerinde de kısmî adlandırma farklılıklarıyla sıkça atıfta bulunduğu bu eser Abdülkebîr el-Alevî el-Medgarî tarafından yayımlanmıştır (baskı yeri yok, 1413/1992). 7. el-Ḳabes fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes. 532'de (1138) Kurtuba'da telif edilen eserde İbnü'l-Arabî, Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin el-Münteḳā adlı el-Muvaṭṭaʾ şerhinin fıkhî meselelerde yoğunlaştığı, fakat hadis ilimleri açısından yetersiz olduğu görüşünü ileri sürerek hem bu boşluğu doldurmak hem de ele aldığı fıkhî meselelerde kendi görüş ve tercihini açıklayıp İmam Mâlik'in ve diğer müctehidlerin görüşlerini tahlil veya tenkit etmiştir. Değişik kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunan eseri Muhammed Abdullah Vülid Kerîm neşretmiştir (Beyrut 1992, I-III). 8. Tertîbü'r-riḥle li't-terġîb fi'l-mille. İbnü'l-Arabî'nin Doğu'ya yaptığı

ilim yolculuğunu ve izlenimlerini edebî bir üslûpla anlatan ve türünün ilk örneklerinden sayılan eser Saîd A‘râb tarafından yayımlanmıştır (Maʿal Ḳādî Ebî Bekir b. el-ʿArabî, s. 181-245). Aynı metin, Muhammed es-Süleymânî'nin neşrettiği Ḳānûnü't-teʾvîl'in baş tarafında mevcut olup (s. 69-120) muhtevanın tetkiki, eserin bu yolculuğun belli bir dönemini kapsadığı veya eksik olduğu izlenimi vermektedir.

İbnü'l-Arabî'nin, eserlerinde sıkça isimlerini zikrettiği ve çoğu Rabat'ta el-Hizânetü'l-âmme'de olmak üzere çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları veya mikrofilmleri bulunan eserleri de şunlardır: Aḥkâmü'l-Ḳurʾân eṣ-ṣuġrâ, Risâletü'l-müstebṣır, Sirâcü'l-mühtedîn, Sirâcü'l-mürîdîn, Kitâbü'l-Efʿâl, Kitâbü'l-mesâlik fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik, Kitâbü'l-Mutavassıṭ fi'l-iʿtiḳād, el-Maḥṣûl fî uṣûli'l-fıḳh, el-Vuṣûl ilâ Maʿrifeti'l-uṣûl (bu eserlerin yazma nüshaları için bk. en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ, neşredenin girişi, I, 115-128; Mustafa İbrâhim el-Meşînî, s. 27-34; Ammâr Talîbî, I, 65-82).

İbnü'l-Arabî, başta Aḥkâmü'l-Ḳurʾân ve ʿÂriżatü'l-aḥveẕî olmak üzere günümüze ulaşmış eserlerinde diğer birçok eserinin adını zikrederek onlara atıfta bulunur. Aynı şekilde tabakat müellifleri de onun zamanımıza intikal etmeyen birçok eserinden söz ederler. Bu gruba giren ve ellinin üzerinde bir sayıya ulaşan eserlerden Envârü'l-fecr, İbnü'l-Arabî'nin en hacimli kitabı olması bakımından ayrı bir önem taşır. İbnü'l-Arabî, diğer eserlerinde bu isimle veya Envârü'l-fecr fî mecâlisi'ẕ-ẕikr adıyla sıkça atıfta bulunduğu ve kapsamlı bir tefsir olduğunu belirterek övgüyle söz ettiği kitabının imlâ usulüyle yirmi yılda yazıldığını, toplam 80.000 varakı bulduğunu, fakat -istinsah amacıyla olmalı- eserin şahıs ve grupların ellerinde dağıldığını, ancak 20.000 varaklık kısmını toplama gayreti içine girdiğini veya toplatabildiğini anlatır (Ḳitâbü'l-Ḳabes, III, 1037-1038; Ḳānûnü't-teʾvîl, s. 65, 149, 206, 219, 301, 304, 361; Aḥkâmü'l-Ḳurʾân, II, 802; III, 1429, 1451). Muahhar kaynaklarda ise eserin tamamının seksen cilt halinde Merînî Hükümdarı Ebû İnân el-Merînî'nin (1348-1358) özel kütüphanesinde bulunduğu belirtilir (İbn Ferhûn, s. 283).

İbnü'l-Arabî, günümüze ulaşmayan ve Makkarî'nin ifadesine göre yirmi cilt olan el-İnsâf fî mesâʾili'l-ḫilâf adlı eserine de yer yer atıflarda bulunur (Aḥkâmü'l-Ḳurʾân, II, 534, 982; Makkarî, II, 36). Yine Müellifin kendi açıklamalarından hareketle Aḥkâmü'l-ʿibâd fi'l-meʿâd, Aʿyânü'l-aʿyân, el-İmlâʾ ʿale't-Tehâfüt, Tebyînü'ṣ-ṣaḥîḥ fî taʿyîni'z-zebîḥ, Tertîbü âyi'l-Ḳurʾân, Telḫîṣu Mesâʾili'l-ḫilâf, Telḫîṣu't-tarîḳateyn el-ʿIrâḳıyye ve'l-Horâsâniyye, ed-Devâḥî ve'n-nevâḥî fi'r-red ʿalâ İbn Ḥazm eẓ-Ẓâhirî, Nüzhetü'l-menâẓır ve tuḥfetü'l-ḫavâṭır, Kitâbü't-Temḥîs, en-Nevâzilü'l-fıḳhiyye, en-Neyyireyn fî şerḥi'ṣ-ṣaḥîḥayn, el-Müşkileyn, Kitâbü'n-Nübüvvât, İlcâʾü'l-fuḳahâʾ ilâ maʿrifeti ġavâmıżı'l-üdebâʾ gibi çoğu belirli bir konuya tahsis edilmiş küçük hacimde risâleleriyle tabakat müellifleri tarafından kendisine nisbet edilen diğer eserler de anılabilir (İbnü'l-Arabî'nin eserleri hakkında bk. Kitâbü'l-Ḳabes, neşredenin girişi, I, 63-64; en-Nâsiḫ ve'l-mensuḫ, neşredenin girişi, I, 115-129;

el-ʿAvâṣım, neşredenin girişi, s. 27-29; Mustafa İbrâhim el-Meşînî, s. 27-34; Ammâr Tâlibî, I, 65-83).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Aḥkâmü'l-Ḳurʾân, I-IV, tür.yer.; a.mlf., ʿÂriżatü'l-aḥveẕî, Kahire 1350-52, IX, 68-69; a.mlf., Kitâbü'l-Ḳabes fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes (nşr. Muhammed Abdullah Vülid Kerîm), Beyrut 1992, neşredenin girişi, I, 7-72; a.mlf., Ḳānûnü't-teʾvîl (nşr. Muhammed es-Süleymânî), Beyrut 1990, neşredenin girişi, s. 23-29; a.mlf., en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ fi'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm (nşr. Abdülkebîr el-Alevî el-Medgarî), [baskı yeri yok] 1413/1992 (Mektebetü's-sekāfeti'd-dîniyye), neşredenin girişi, I, 13-190; a.mlf., el-ʿAvâṣım (Hatîb), neşredenin girişi, s. 9-31; Kādî İyâz, el-Ġunye (nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr), Beyrut 1402/1982, s. 66-72; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla, II, 563, 590-591; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis, s. 82-88; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 296-297; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 197-204; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, Kahire 1329-30 → Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), s. 281-284; İbn Haldûn, Muḳaddime, II, 642; III, 1252-1253; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 167-171; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 25-43; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 553; II, 1921; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 122-123, 136-138; Brockelmann, GAL, I, 525; Suppl., I, 732-733; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 90; Hüseyin Mûnis, Târîḫu'l-coġrâfiyye ve'l-coġrâfiyyîn, Kahire 1406/1986, s. 394-416; Saîd A'râb, Maʿa'l-Ḳāḍî Ebî Bekir b. el-ʿArabî, Beyrut 1407/1987; Abdülhay el-Kettânî, et-Terâtîbü'l-idâriyye (Özel), I, 91; Mustafa İbrâhim el-Meşînî, İbnü'l-ʿArabî el-Mâlikî el-İşbîlî ve tefsîruhû Aḥkâmü'l-Ḳurʾân, Beyrut 1411/1991, s. 15-40; Ammâr Tâlibî, Ârâʾü Ebî Bekir b. el-ʿArabî el-kelâmiyye, Cezayir, ts. (eş-Şirketü'l-vataniyye), I-II; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, Dirâsât fî târîḫi'l-Maġrib ve'l-Endelüs, İskenderiye, ts., s. 101-104, 471-484; İhsan Abbas, "el-Cânibü's-siyâsî min riḥleti İbni'l-ʿArabî", Ebḥâs̱, XVI/2, Beyrut 1963, s. 217-236; J. Robson, "Ibn al-ʿArabī", EI² (İng.), III, 707.

Ahmet Baltacı

Hadis İlmindeki Yeri. Hadisle de ilgilenen ve bu konuda önemli eserler veren İbnü'l-Arabî'ye göre sünnetin kaynağı vahiydir (vahy-i gayr-i metlüv). Ona göre Hz. Peygamber'in, evli bir kadınla zina eden bir şahsı cezalandırırken Allah'ın kitabı ile hükmedeceğini söyleyerek ona yüz değnek vurdurması yanında Kur'ân-ı Kerîm'de bulunmadığı halde sürgün cezası vermesi (Buhârî, "İʿtiṣâm", 2; Müslim, "Ḥudûd", 25) sünnetin vahiy kaynaklı olduğunun delilidir. Ancak Hz. Resûl-i Ekrem'e yalan isnadını önlemek için her konuda senedi sahih hadisler esas alınmalıdır. İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾı, Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'leri, İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin Sünen'leri esas alınması gereken hadis kitaplarıdır. İbnü'l-Arabî diğer hadis kitaplarını da zaman zaman kullanmış, zayıf hadisi illetini açıklamak amacıyla eserlerine almış, bir hadisin senedinde veya metninde bulunan kusurlar dolayısıyla zayıf olduğunu belirtmiştir. Kur'an tefsirinde de öncelikle hadislere başvurulması gerektiğini belirten İbnü'l-Arabî Aḥkâmü'l-Ḳurʾân adlı tefsirinde İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾı, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i, Kütüb-i Sitte, Dârekutnî ve Beyhakī'nin Sünen'leri gibi temel hadis kaynaklarından faydalanmış, âyetler tefsir edilirken İsrâiliyat'tan sakınılması gerektiğini söylemiştir. Haber-i vâhidle ilgili müstakil bir eser yazdığı kaydedilen İbnü'l-Arabî (Saîd A'râb, s. 142), sahih olmak şartıyla haber-i vâhidin dinî ve dünyevî bütün konularda delil olabileceği, bu hususta sahâbenin icmâı bulunduğu ve haber-i vâhidle amel etmeyi bid'at fırka-larının reddettiği görüşündedir.

İbnü'l-Arabî, İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾını Kitâbü'l-Ḳabes fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes, Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerini Kitâbü'n-Neyyireyn fî şerḥi'ṣ-

Ṣaḥîḥayn (Şerḥu'ṣ-Ṣaḥîḥayn diye de anılan bu eseri daha sonra ihtisar etmiştir), Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini ʿÂriżatü'l-aḥvez̠î fî şerḥi't-Tirmiz̠î adlı eserleriyle şerhetmiş, bu çalışmaları sırasında "keşf ve îzâh", "tafsîl", "istilhâk", "fer'", "tahkīk", "tekmile", "terkîb", "nükte", "tefrî'", "tenbîh" gibi daha sonraki şerhlerde pek rastlanmayan başlıklar kullanmıştır. Râviler hakkında bilgi vermiş, bazı garîb kelimeleri açıklamış, fıkhî hükümleri belirtmiş ve birbirine zıt gibi görünen bazı hadislerde çelişki bulunmadığını göstermiştir. Müellif tercihlerinde Mâlikî mezhebinin görüşlerini esas almış, diğer mezheplerin görüşlerini tartışmış, zaman zaman kendi tercihini de belirtmiştir. İbnü'l-Arabî, Zâhirî mezhebine mensup bazı kimselerin el-Muvaṭṭaʾa yönelik tenkitlerini cevaplandırmak amacıyla Kitâbü'l-Mesâlik ilâ Muvaṭṭaʾi Mâlik'i yazmış, sahih olduğu halde sahih hadisleri derleyen kitaplarda yer almayan rivayetleri bir araya getirmek amacıyla da Ṣarîḥu'ṣ-ṣaḥîḥ adlı eserini kaleme almıştır.

İbnü'l-Arabî'nin bazı garîb rivayetleri sebebiyle tenkit edildiği söylenmektedir (Kādî İyâz, s. 68). Zehebî ise onun hâfız seviyesinde bir hadis otoritesi olduğunu belirtmiştir, İbn Hacer el-Askalânî'nin İbnü'l-Arabî'yi zayıf olarak nitelediği şeklinde James Robson'un verdiği bilgi (EI² [İng.], III, 707) yanlış anlamaktan kaynaklanmıştır. Zira İbn Hacer'in zayıf olarak nitelediği Muhammed b. Abdullah el-Meâfirî, Dârekutnî'nin kendisinden rivayette bulunduğu başka bir kişidir (İbn Hacer, V, 234). İbnü'l-Arabî'nin hadislerin sıhhati ve râvilerin güvenilirliği hususunda verdiği bilgiler onun hadis ilimlerini iyi bilen bir muhaddis olduğunu göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "İʿtiṣâm", 2; Müslim, "Ḥudûd", 25; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Aḥkâmü'l-Ḳurʾân, II, 579, 586, 816; III, 1584; IV, 1714-1715; a.mlf., el-ʿAvâṣım, Beyrut 1985, s. 190; a.mlf., ʿÂriża-tü'l-aḥvez̠î, Kahire 1350-52, I, 6, 28, 261; III, 245; VI, 4, 51, 78; VIII, 265; XII, 265; a.mlf., Ḳānûnü't-teʾvîl (nşr. Muhammed es-Süleymânî), Beyrut 1990, s. 366; a.mlf., Kitâbü'l-Ḳabes fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes (nşr. Muhammed Abdullah Vülid Kerîm), Beyrut 1992, I, 75-85; Kādî İyâz, el-Ġunye (nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr), Beyrut 1402/1982, s. 68; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 197-203; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1294-1298; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 234; Saîd A'râb, Maʿa'l-Ḳāḍî Ebî Bekir b. el-ʿArabî, Beyrut 1407/1987, s. 135-143; Mustafa İbrâhim el-Meşînî, İbnü'l-ʿArabî el-Mâlikî el-İşbîlî ve tefsîruhû Aḥkâmü'l-Ḳurʾân, Beyrut 1411/1991, s. 67, 109-123, 270-273; Ammâr Tâlibî, Ârâʾü Ebî Bekir b. el-ʿArabî el-kelâmiyye, Cezayir, ts. (eş-Şirketü'l-vataniyye), I, 71, 262; II, 190; J. Robson, "Ibn al-ʿArabī", EI² (İng.), III, 707; İsmail L. Çakan, "el-Câmiu's-sahîh", DİA, VII, 131.

Ahmet Yücel

CÛZEKĀNÎ الجوزقاني Ebû Abdillâh Hüseyn b. İbrâhîm b. Hüseyn el-Hemedânî el-Cûzekānî (ö. 543/1148) Hadis âlimi.

Hemedân'da bir yerleşim merkezi veya bir kabilenin adı olan Cûzkān'a nisbetle Cûzekānî, Cevrekānî, Cûrekānî, Cûrkānî ve Cûzekı gibi farklı nisbelerle anıl-maktadır. İbnü'l-Kayserânî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Mende, Abdülhâlik b. Ahmed el-Yûsufî ve A'meş diye tanınan Hamd b. Nasr el-Hemedânî gibi hocalardan hadis almıştır. Abdürrezzâk el-Cîlî ve kendisinden kitâbet* usulüyle hadis yazmış olan kız kardeşinin

oğlu Necîb b. Gānim et-Tayyân başlıca talebelerindendir. Bağdat'a gidip orada hadis rivayet etmiştir. 16 Receb 543'te (30 Kasım 1148) seferde bulunduğu sırada vefat eden Cûzekānî'nin nerede öldüğü bilinmemektedir.

Cûzekānî'nin hadise dair birçok eser yazdığı kaydedilmektedir; bunların en meşhuru uydurma hadisleri senedleriyle birlikte ihtiva eden el-Ebâtîl adlı kitabıdır. Eser el-Mevzûʿât mine'l-ehâdîsi'l-merfûʿât adıyla da anılmaktadır. Kitabın ismini Brockelmann el-Ehâdîsü'l-ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sıhâh ve'l-meşâhîr olarak tesbit etmiştir. Eseri inceleyen Zehebî, müellifin birçok rivayeti sahih sünnete aykırı olması sebebiyle uydurma olarak nitelendirdiğini söylemekte ve çeşitli hatalarını tesbit ettiğini belirtmektedir (Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1308). Bazı muhaddisler de onun sahih sünnete aykırı oldukları gerekçesiyle birçok rivayeti uydurma diye nitelendirmesini doğru bulmamakta, cem' ve te'lîf* metoduyla hadisleri bağdaştırma imkânı varken bu yola gitmeyi uygun görmemektedirler. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî el-Mevzûʿâtü'l-kübrâ'nın telifinde Cûzekānî'nin bu eserini esas almıştır. el-Ebâtîl Abdurrahman Abdülcebbâr el-Firyuvâî'nin tahkikiyle Hindistan'da basılmıştır (1983).

BİBLİYOGRAFYA: Yâkut, Muʿcemü'l-büldân, II, 184; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, I, 307; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 177-178; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1308-1309; Safedî, el-Vâfî, XII, 315-316; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, II, 269-271; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâẓ (Lecne), s. 471; İbnü'l-İmâd, Şezerât, IV, 136; Brockelmann, GAL, I, 623; Îzâhu'l-meknûn, II, 261; Ziriklî, el-Aʿlâm, II, 247; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, III, 306; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 149; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, III, 542-543.

Selman Başaran

KĀDÎ İYÂZ (القاضي عياض) Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (ö. 544/1149) Mâlikî kadısı, hadis, fıkıh ve dil âlimi.

476 yılı Şâban ayı ortalarında (Aralık 1083 sonları) Sebte'de (Ceuta) dünyaya geldi. Doğduğu yere nisbetle Sebtî, muhtemelen vefat ettiği yere nisbetle Merrâküşî diye de anılır. Ceddi Yahsub b. Mâlik, İmam Mâlik'in atalarından Zû Asbah el-Hâris'in kardeşidir. İyâz çeşitli âlimlerden temel dinî eserleri okudu. 507'de (1113-14) hadis bilgisini ilerletmek için Endülüs'e, bir yıl sonra da Mürsiye'ye (Murcia) ve Kurtuba'ya (Cordoba) gitti. Ebû Ali es-Sadefî'den Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ve Ṣaḥîḥ-i Müslim gibi hadis kitaplarını okudu; İbn Rüşd'ün büyük babası İbn Rüşd, Vezir İbn Abdûn el-Fihrî ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den faydalandı. el-Ġunye'de, 100 civarında âlimden ya bizzat istifade ettiğini veya mektuplaşarak icâzet aldığını belirtir. Kādî İyâz 508'de (1114-15) Sebte'ye döndü. Safer 515'te (Mayıs 1121) Sebte kadılığına getirildi. On altı yıl kaldığı bu görevi sırasında Sebte'ye çeşitli alanlarda hizmet ederek şehrin gelişmesini sağladı. Başta oğlu Dâniye (Denia) Kadısı Ebû Abdullah Muhammed olmak üzere Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Aşîrî, İbnü'l-Kusayr Abdurrahman b. Ahmed

el-Gırnâtî, İbn Hayr, İbn Beşküvâl, İbn Zerkūn Muhammed b. Saîd el-Ensârî, İbn Madâ ve İbn Melcûm Abdurrahman b. Îsâ el-Ezdî onun talebeleri arasında yer almıştır.

Kādî İyâz, 531'de (1137) Sebte kadılığından alınarak Gırnata kadılığına tayin edildi. Murâbıt hânedanından Tâşfîn onun tarafsız hükümlerini hazmedemediği için görevine son verdi. O da Gırnata'dan ayrılarak Kurtuba'ya gitti. Murâbıtlar'la Muvahhidler arasında cereyan eden savaşlarda Sebte'nin tehlikeye düştüğünü görünce İbn Tûmert'in mehdîliğini kabul eden Muvahhidler'e karşı Sebte'nin müdafaasını üzerine aldı ve 535'te (1140) Sebte'ye yürüyen Muvahhidler Devleti'nin kurucusu Abdülmü'min el-Kûmî'yi geri çekilmek zorunda bıraktı. 539'da (1144) Murâbıt Meliki İbrâhim b. Tâşfîn tarafından tekrar Sebte kadılığına getirildi. Bu sırada Muvahhidler'in güçlendiğini gören Sebteliler onlara itaat edince Kādî İyâz da Abdülmü'min'e bağlılığını bildirdi, ancak bir müddet sonra hemşehrilerinin Muvahhidler'e karşı isyan etmesine öncülük etti. Abdülmü'min'in duruma yeniden hâkim olması ve Sebteliler'in ondan af dilemesi üzerine Kādî İyâz'ın Merakeş'te ikamete mecbur edildiği veya Tâdlâ bölgesine kadı olarak görevlendirildiği belirtilmektedir. Ancak Merakeş'e vardığı zaman hastalanarak 9 Cemâziyelâhir 544'te (14 Ekim 1149) vefat etti ve Bâbüîlân'a defnedildi (Kādî İyâz'ın ölüm sebebi hakkında çelişkili rivayetler için bk. Zehebî, XX, 217; İbn Ferhûn, II, 51; Şa'rânî, I, 15; Beşîr Ali Hamed et-Türâbî, s. 108-113). Kādî İyâz'ın oğlu Muhammed'den torunu İyâz b. Muhammed ve onun oğlu Muhammed b. İyâz da kadılık yapmıştır. Bid'at ve hurafeden uzak inancı, zâhidâne yaşayışı, İslâmî konulardaki tâvizsiz tutumu ve talebelerine karşı mütevazi kişiliğiyle tanınan Kādî İyâz zekâsı, etkileyici konuşması, hazırcevaplığı yanında Mağrib hattını güzel yazması gibi özellikleriyle de anılmaktadır. Hocası Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tağlibî, onun ölümüyle Mağrib'de yerini tutacak birini bırakmadan gittiğini belirtmiş, Zehebî de döneminde Sebte'de Kādî İyâz'dan daha çok eser veren bir âlimin bulunmadığını ifade etmiş, kaynaklarda çoğu hadis, usûl-i hadîs ve tarih sahasında olmak üzere kırk civarında eser kaleme aldığı belirtilmiştir. Ayrıca ricâlü'l-hadis, kıraat ve Kur'an ilimleri, fıkıh ve usûl-i fıkıh, kelâm, ensâb, Arap dili ve edebiyatı alanlarında da söz sahibi olduğu belirtilen Kādî İyâz devrinin hadis imamı diye anılmış, Ebû Ali es-Sadefî'nin Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin yegâne nüshasından mukabele ettiği nüsha Mağrib'de büyük ölçüde onun vasıtasıyla yayılmıştır. İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾ adlı eserinin âlî senedle gelen bir rivayetine ve Ṣaḥîḥ-i Müslim'in tanınmış hocalardan elde ettiği nüshalarına sahip olarak bunları okutmuş, Kur'ân-ı Kerîm sûreleri ve Hz. Peygamber'in methi hakkında kasideler yazmış, kendisinden icâzet isteyenlere manzum olarak icâzet vermiştir. Ebû Abdullah Muhammed b. İyâz, babasının özellikle gençlik yıllarında söylediği bir hayli şiiri bulunduğunu, ancak bunları toplamaya özen göstermediğini belirtmiş, babası hakkında İbn Sâre eş-Şenterînî, İbn Bakī, İbn Cûdî Ali b. Abdurrahman gibi şairlerin söylediği şiirlerden 5000 kadar beyti bir araya getirmiştir (et-Taʿrîf, s. 101-104). Eserleri. 1. eş-Şifâʾ* bi-taʿrîfi ḥuḳūḳi (fî şerefi)'l-Muṣṭafâ. Dört bölümden meydana

gelen eserde Hz. Peygamber'in yüce kişiliği ve sahip bulunduğu özelliklerle ona karşı saygısız davrananlara uygulanacak ceza konuları ele alınmıştır. Üzerinde pek çok şerh, hâşiye, ihtisar ve ta'lik çalışması yapılan eserin baskıları arasında Muhammed Emîn Karaali (v.dğr., I-II, Dımaşk 1392/1972-1973) ve Ali Muhammed el-Bicâvî (I-II, Kahire 1977; Beyrut 1984) neşirleri, Şehâbeddin el-Hafâcî'nin Nesîmü'r-riyâż adlı şerhi (Bulak 1257; İstanbul 1267, I-IV; Beyrut 1326/1908, ofset), Hanîf İbrâhim Efendi'nin Ḫulâṣatü'l-vefâ fî şerḥi'ş-Şifâ˒ adıyla yapılan tercüme ve şerhi (I-II, İstanbul 1314-1317) zikredilebilir. 2. Tertîbü'l-medârik* ve taḳrîbü'l-mesâlik li-maʿrifeti aʿlâmi mez̠hebi Mâlik. Mâlikî mezhebine mensup 1600 kadar âlimin biyografisine dair olan eserin birinci cüzü Muhammed b. Tâvît et-Tancî (Rabat 1383/1965), tamamı ise bir fihrist cildiyle birlikte Ahmed Bekîr Mahmûd (I-V [üç cilt], Beyrut 1387-1388/1967-1968) ve Abdülkādir es-Sahrâvî ile Saîd Ahmed A'râb (I-VIII, Rabat 1403/1982) tarafından yayımlanmıştır. 3. Meşâriḳu'l-envâr ʿalâ ṣıḥâḥi'l-âs̠âr. Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'leri ile Mâlik'in el-Muvaṭṭa˒ında geçen garîb kelimeleri açıklamak ve hatalı yazılan kelimeleri düzeltmek maksadıyla alfabetik olarak düzenlenen eser Kādî İyâz'ın hadis ilmindeki otoritesinin bir göstergesi sayılabilir. Her harfin sonunda ayrıca, o harfle ilgili olarak bu üç eserde bulunup okunuşunda güçlük çekilen yer ve şahıs isimleriyle, lakaplar, künyeler ve nisbeler hakkında açıklamalar yapılmış, eserin sonunda anılan üç kitaptaki hadislerin sened ve metinlerinde meydana gelen tashîf ve tahrifler, i'rab hataları üzerinde durulmuştur. Meşâriḳu'l-envâr'ın İbn Kurkūl tarafından Meṭâliʿu'l-envâr adıyla ihtisar edildiği (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1715) veya Meṭâliʿu'l-envâr'ın Meşâriḳu'l-envâr tarzında ve ondan faydalanılarak telif edildiği kaydedilmektedir. Çeşitli baskıları yapılan eseri (I-II, Fas 1328; I-II, Kahire 1332; I-II, Tunus 1333) son olarak Ahmed Yeken el-Bel'amşî Rabat'ta neşretmiştir (I-II, 1403/1982). 4. el-İlmâʿ ilâ maʿrifeti uṣûli'r-rivâye ve taḳyîdi's-semâʿ. İbnü's-Salâh'ın kaynakları arasında yer alan eser Seyyid Ahmed Sakr tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1389/1970, 1398/1978). 5. İkmâlü'l-Muʿlim bi-fevâ˒id (fî şerḥi Ṣaḥîḥ)i Müslim. Mâzerî'nin, Ṣaḥîḥ-i Müslim'in ilk şerhi olan el-Muʿlim adlı eserindeki bazı eksikliklerin tamamlanması ve bazı hataların düzeltilmesi amacıyla ona zeyil mahiyetinde yazılan eseri Yahyâ İsmâil neşretmiştir (I-IX, Mansûre 1419/1998). Kādî İyâz'ın eksik bıraktığı kısımları Übbî tamamlayarak çalışmasına İkmâlü İkmâli'l-Muʿlim bi-fevâ˒idi Müslim adını vermiş (nşr. Muhammed Sâlih Hâşim, I-IX, Beyrut 1415/1994), Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî bu eserde gördüğü eksikleri Mükemmilü İkmâli'l-İkmâl adlı eseriyle tamamlamış, Senûsî'nin çalışması İkmâlü İkmâli'l-Muʿlim'in hâmişinde yayımlanmıştır. Kādî İyâz'ın bu eserinin mukaddimesini, Hüseyin b. Muhammed Şevvât Muḳaddimetü İkmâli'l-Muʿlim bi-fevâ˒idi Müslim adıyla neşretmiştir (Huber 1414/1994). 6. Buġyetü'r-râ˒id fîmâ fî (limâ tażammenehû) ḥadîs̠i Ümmi Zerʿ mine'l-fevâ˒id. Ümmü Zer hadisinde geçen garîb kelimeleri açıklamak amacıyla kaleme alınan eser, İbn Hacer el-Askalânî'ye göre bu konuda yazılanların en genişi ve en derli toplu olanıdır. Selâhaddin b. Ahmed

el-İdlîbî, Muhammed Hasan Ecânif ve Muhammed Abdüsselâm eş-Şerkāvî eseri, Rabat'ta bulunan dört nüshasına dayanarak Süyûtî'nin Tefsîru ḥadîs̱i Ümmi Zerʿi ile birlikte (s. 219-233) yayımlamıştır (Rabat 1395/1975; Kahire 1983; M. Yaşar Kandemir ve Tihâmî Râcî el-Hâşimî'nin eserle ilgili çalışmaları için aş. bk.). 7. el-Ġunye: Fihristü şüyûḫi'l-Ḳāḍî ʿİyâż. Kādî İyâz'ın hocalarından 100 kadarının biyografisinin yer aldığı eser, Muhammed b. Abdülkerîm (Tunus 1979) ve Mâhir Züheyr Cerrâr (Beyrut 1402/1982) tarafından neşredilmiştir. 8. el-Ecvibe fîmâ (ʿammâ) nezele fî eyyâmi ḳażâʾih min nevâzili'l-aḥkâm. Müellifin kadılık yaptığı yıllarda sorulan bazı meselelere verdiği cevapları ihtiva etmektedir. Oğlu Muhammed, kendisine yöneltilen soruların cevaplarıyla birlikte eseri Meẕâhibü'l-ḥükkâm fî nevâdiri'l-aḥkâm adıyla derlemiştir (nşr. Muhammed b. Şerîfe, Beyrut 1410/1990). 9. el-İʿlâm bi-ḥudûdi ḳavâʿidi'l-İslâm (el-Ḳavâʿid). Çocuklar için yazılan ve İslâm'ın beş esasını ihtiva eden eseri Muhammed b. Tâvît et-Tancî (Rabat 1384/1964) ve M. Sâdık el-Minşâvî ile Mahmûd Abdurrahman Abdülmün'im (Kahire 1995) yayımlamıştır. Eserin el-ʿAḳīde adıyla da anıldığını söyleyen Brockelmann, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Kāsım el-Kabbâb el-Cüzâmî ve Ebü'l-Fazl el-Ukbânî tarafından yapılan şerhlerinin nüshalarını zikretmiştir (GAL Suppl., I, 632). 10. el-Ḳaṣîdetü'l-müştemile (el-Ḳaṣîdetü'l-ferîdetü'l-ġarrâʾ) ʿalâ esmâʾi süveri'l-Ḳurʾân. Kur'an sûrelerinin adlarının zikredildiği elli beş beyitlik bir kaside olup Ahmed Ömer el-Mahmesânî tarafından neşredilmiştir (Kahire 1318). Muhammed b. Şeneb'in, Brockelmann'a istinaden bu kasidenin Talâk sûresinin 7. âyetinin son beş kelimesi hakkında olduğunu söylemesi (İA, V/2, s. 1236) bir zühul eseri olmalıdır.

Kādî İyâz'ın günümüze geldiği bilinen diğer eserleri de şunlardır: Müşkil hadislerin şerhine dair Minhâcü'l-ʿavârif ilâ rûḥi'l-maʿârif, Risâle ketebehâ ʿinde'l-ḳabri'l-muḳaddes, Mâlikî fıkhının ana kaynaklarıyla ilgili olup el-Müdevvenetü'l-kübrâ'nın lafızlarının, müşkil taraflarının ve rivayetlerinin açıklandığı et-Tenbîhâtü'l-müstenbiṭa ʿale'l-kütüb (fî şerḥi müşkilât) el-müdevvene ve'l-muḫteliṭa (Brockelmann, GAL Suppl., I, 632; Sezgin, I, 469). Zamanımıza ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen eserlerinden el-Câmiʿ fi't-târîḫ (Câmiʿu't-târîḫ) adlı kitabında, İslâmiyet'in İspanya'ya girdiği tarihi başlangıç alarak Endülüs ve Mağrib hükümdarlarının hayatından, Sebte şehrinden, özellikle Sebte kadı ve fakihlerinden, ayrıca Hüseyniye Devleti tarihinden bahsettiği kaydedilmekte; el-Muʿcem fî şüyûḫi İbn Sükkere'de Ebû Ali es-Sadefî'nin 200 kadar hocasının biyografisini topladığı belirtilmekte; Ġarîbü'ş-Şihâb'da Kudâî'nin Şihâbü'l-aḫbâr'ındaki garîb ve nâdir kelimeleri açıkladığı, Abdülmelik b. Muhammed el-Harkûşî'nin Şerefü'l-Muṣṭafâ'sını ihtisar ederek eş-Şifâʾa bir tür hazırlık yaptığı anlaşılmaktadır (diğer eserleri için bk. Kādî İyâz, Tertîbü'l-medârik, neşredenin girişi, s. kâkez; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 805).

Kādî İyâz çeşitli yönleriyle bazı çalışmalara da konu olmuştur. Oğlu Muhammed et-Taʿrîf bi'l-Ḳāḍî ʿİyâż (bk. bibl.), Ahmed b. Muhammed Makkarî Ezhârü'r-riyâż fî

aḫbâri ʿİyâż (I-III, Kahire 1939-1942), Abdullah Kenûn el-Ḳāḍî ʿİyâż beyne’l-ʿilm ve’l-edeb (Riyad 1983), Abdüsselâm Şakkūr el-Ḳāḍî ʿİyâż el-Edîb (Tanca 1984), Hasan el-Verâkilî el-Ḳāḍî ʿİyâż müfessiren (Rabat 1404-1405/1984-1985), Tihâmî Râcî el-Hâşimî el-Ḳāḍî ʿİyâż el-luġavî min ḫilâli ḥadîs̱i Ümmi Zerʿ et-Taʿrîf bi-Kitâbi’ş-Şifâʾ (Dârülbeyzâ 1985), Ahmed Cemâl el-Ömerî es-Sîretü’n-nebeviyye fî mefhûmi’l-Ḳāḍî ʿİyâż (Kahire 1988) ve Beşîr Ali Hamed et-Türâbî el-Ḳāḍî ʿİyâż ve cühûdühû fî ʿilmi’l-ḥadîs̱ (Beyrut 1418/1998) adlı eserleri kaleme almışlardır. Ayrıca M. Yaşar Kandemir al-Kâdî ‘İyâd ve Bugyat arrâ’id fîmâ fî hadîs Umm Zar‘ min al-favâ’id (bk. bibl.), Âkif Köten Kâdî İyâz, Hayatı, Eserleri ve Şerh Metodu (1980, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi), Gassân Ahmed Abdurrahman el-Ḳāḍî ʿİyâż el-Yaḥṣubî ve menhecühû fi’l-ʿaḳīde (1414/1994, I-II, el-Câmiatü’l-İslâmiyye külliyyetü’d-da‘ve ve usûli’d-dîn) adıyla doktora çalışmaları yapmışlardır. “Devretü’l-Kādî İyâz” adlı ilmî toplantıda (Merakeş 1401/1981) sunulan tebliğlerin bir araya getirildiği Nedvetü’l-İmâm Mâlik: Devretü’l-Ḳāḍî ʿİyâż’da (I-III, Rabat 1404/1983) onun muhtelif yönleri ele alınmıştır. İmam Şâfiî’nin, namazlarda son ka‘dede Hz. Peygamber’e salâtü selâm okunması gerektiğine dair görüşüne Kādî İyâz tarafından yöneltilen eleştiriye Şâfiî âlimlerinden İbnü’l-Haydırî Zehrü’r-riyâż fî reddi mâ şeneʿahü’l-Ḳāḍî ʿİyâż adlı eseriyle cevap vermiştir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1520).

BİBLİYOGRAFYA:Kādî İyâz, Tertîbü’l-medârik (nşr. Muhammed b. Tâvît et-Tancî), Rabat 1383/1965, neşredenin girişi, I, e-lv; a.mlf., el-İlmâʿ (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1389/1970, neşredenin girişi, s. 3-31; a.mlf., İkmâlü’l-muʿlim (nşr. Yahyâ İsmâil), Mansûre 1419/1998, neşredenin girişi, I, 13-55; Ebû Abdullah Muhammed, et-Taʿrîf bi’l-Ḳāḍî ʿİyâż (nşr. Muhammed b. Şerîfe), Muhammediye 1402/1982; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XX, 212-218; İbnü’l-Hatîb, el-İḥâṭa, IV, 222-230; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü’l-müẕheb, II, 46-51; İbn Hacer, Fetḥu’l-bârî (Hatîb), IX, 164; Şa‘rânî, eṭ-Ṭabaḳāt, I, 15; Makkarî, Ezhârü’r-riyâż fî aḫbâri ʿİyâż (nşr. Mustafa es-Sekkā v.dğr.), Kahire 1358-61/1939-42, I-V; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 11, 28, 127, 158, 248, 295, 395, 493, 538; II, 1018, 1039, 1052-1055, 1106, 1186, 1194, 1207, 1211, 1213, 1292, 1644, 1687, 1715, 1718, 1736, 1961, 1980; Selâvî, el-İstiḳṣâ, Kahire 1894, I, 145-146; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 805; Brockelmann, GAL, I, 455-456; Suppl., I, 630-632; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü’l-fehâris, II, 797-804; ayrıca bk. İndeks; Sezgin, GAS, I, 136, 467, 469; M. Yaşar Kandemir, al-Kâdî ‘İyâd ve Bugyat arrâ’id fîmâ fî hadîs Umm Zar‘ min al-favâ’id (doktora tezi, 1977), İÜ Ed. Fak., Arap Filolojisi bl., s. 1-45, 59-62; Hannâ el-Fâhûrî, Târîḫu’l-edebi’l-ʿArabî fi’l- Maġrib, Beyrut 1982, s. 259-271; Abdülhâdî Ahmed el-Hüseysin, Meẓâhirü’n-nehḍati’l-ḥadîs̱iyye fî ʿaḥdi Yaʿḳūbe’l-Manṣûri’l-Muvaḥḥidî, Tıtvân 1403/1983, I, 253-259; Muhammed b. Tâvît, el-Vâfî bi’l-edebi’l-ʿArabî, Dârülbeyzâ 1404/1984, I, 51-85; Cezzâr, Medâḫilü’l-müʾellifîn, III, 1224-1225; Beşîr Ali Hamed et-Türâbî, el-Ḳāḍî ʿİyâż ve cühûdühû fî ʿilmi’l-ḥadîs̱, Beyrut 1418/1998; M.a J. H. Llisterri, “En Torno al-Qaḍī ‘Iyaḍ. I: Datos Biograficos”, Miscelanea de estudios arabes y Hebraicos, XXVII-XXVIII/1, Granada 1978-79, s. 149-164; H. E. Kassis, “Qāḍī ‘Iyāḍ’s Rebellion Against the Almohads in Sabtah (A.H. 542-543/A.D. 1147-1148) New Numistatic Evidence”, JAOS, CIII (1983), s. 505-514; Abdülazîz er-Rifâî, “el-Ḳāḍî ʿİyâż el-edîb li-ʿAbdisselâm Şaḳḳūr”, ʿÂlemü’l-kütüb, XII/4, Riyad 1412/1991, s. 585-588; Halima Ferhat, “Famille et société à Sabta d’apres l’ouvrage du Cadi ‘Iyyāḍ Madhāhib al-Ḥukkām (XIIeme siècle)”, Hespéris Tamuda, XXX/2, Rabat 1992, s. 5-15; Abbas Erhîle, “el-Ḳāḍî ʿİyâż ve naẓarâtühû fî menheci taḥḳīḳi’l-maḫṭûṭ”, ʿÂlemü’l-kütüb, XVI/1 (1415/1995), s. 19-26; Âkif Köten, “Kadı İyaz, Hayatı, Eserleri ve eş-Şifâ’sının Özellikleri”, UÜ İlâhiyât Fakültesi Dergisi, VII, Bursa 1998, s. 269-278; Moh. Ben. Cheneb, “İyâd”, İA, V/2, s. 1235-1236; M. Talbī, “ʿIyāḍ b. Mūsā”, EI² (Fr.), IV, 302-303.

M. Yaşar Kandemir

İBNÜ'd-DEBBÂĞ, Ebü'l-Velîd (أبو الوليد ابن الدبّاغ) Ebü'l-Velîd Yûsuf b. Abdilazîz b. Yûsuf el-Lahmî el-Ündî el-Endelüsî (ö. 546/1151) Hadis hâfızı ve tarihçi.

Endülüs'te Belensiye'nin (Valencia) köylerinden Ünde'de (Onda) doğdu ve daha sonra Mürsiye'ye (Murcia) yerleşti. İbn Abdülhâdî ve Zehebî, doğum yılını İbn Beşküvâl'den naklen 481 (1088) olarak gösterirken bizzat İbn Beşküvâl bu tarihin 482 (1089) olduğunu belirtmektedir. Ebû Ali es-Sadefî onun en çok istifade ettiği hocasıdır. Kendisinden İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾ adlı eserini, Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ve Ṣaḥîḥ-i Müslim'i, Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin büyük bir kısmını, Ebû Dâvûd'un es-Sünen'ini, İbn Şeybe ile Bezzâr'ın el-Müsned'lerini, Dârekutnî'nin es-Sünen ve el-ʿİlel'ini, İbn Ḳāni'in el-Muʿcemü'ṣ-ṣaḥâbe'sini okudu. Ayrıca Ebü'l-Velîd İbn Rüşd ile Ebû Bekir İbnü'l-Arabî de onun faydalandığı hocaları arasında yer alır. İbnü'd-Debbâğ'ın en tanınmış talebesi ise İbn Beşküvâl'dir.

Mürsiye'de hatiplik, Dâniye'de (Denia) kadılık görevlerinde bulunan İbnü'd-Debbâğ hadis yazmaya önem veren, hadislerin senedlerini ve râvileri iyi bilen bir âlim olup İbn Beşküvâl onu çeşitli hadis ilimlerinde döneminin önde gelen otoritesi olarak tanıtmış, Endülüslü hadis imamlarının sonuncusu kabul edilmiştir. Mâlikî mezhebine mensup olan İbnü'd-Debbâğ'ın isabetli hükümler vermesi sebebiyle çevresinde daima aranan bir kişi olduğu belirtilmiştir. İbnü'd-Debbâğ Dâniye'de vefat etti ve Mürsiye'ye götürülerek orada defnedildi.

Eserleri. İbnü'd-Debbâğ'ın kaynaklarda adı geçen eserleri şunlardır: Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ min ehli'l-ḥadîs̱ (bazı sıralama hataları sebebiyle eleştirildiği söylenen eserin İbn Şihâb ez-Zührî'den [ö. 124/742] Silefî'ye [ö. 576/1180] kadar gelen hadisçilerin isimlerini ihtiva ettiği belirtilmektedir [İbn Abdülhâdî, IV, 87]; Ṭabaḳātü'l-muḥaddis̱în ve'l-fuḳahâʾ adıyla kaydedilen eser de muhtemelen bu kitaptır [el-Ḳāmûsü'l-İslâmî, II, 345]); Kitâbü'l-Ġavâmiż ve'l-mübhemât (İbn Hayr, s. 219); Muʿcemü şüyûḫi'l-Ḳāḍî eṣ-Ṣadefî (Ebû Ali es-Sadefî'nin kendilerinden faydalandığı şeyhlerine dair bir mu'cemdir [İbnü'z-Zübeyr, VII, 208]); Fehrese; İḫtiṣâru Îżâḥi'l-işkâl (Abdülganî el-Ezdî'nin, hadis râvilerinin isimlerinde görülen problemlerle ilgili olarak kaleme aldığı Îżâḥu'l-işkâl'in özetidir [a.g.e., VII, 208]). Hediyyetü'l-ʿârifîn'de (II, 552) müellifin Reşḥatü'n-naṣîḥ mine'l-ḥadîs̱i'ṣ-ṣaḥîḥ adlı bir eserinden bahsedilmekteyse de bu kitap Debbâğzâde Mehmed Efendi'nindir (DİA, IX, 63).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hayr, Fehrese, s. 219, 436; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1410/1989, III, 978-979; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1410/1989, II, 662; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 264; İbnü'z-Zübeyr, Ṣılatü'ṣ-Ṣıla (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat 1937, VII, 207-209; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, IV, 86-88; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1310-1312; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 220-221; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 541-550, s. 263; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 470-471; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 552; el-Ḳāmûsü'l-İslâmî, II, 345; Mehmet İpşirli, "Debbâğzâde Mehmed Efendi", DİA, IX, 63. Nuri Topaloğlu

UKLÎŞÎ (الأقليشي) Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Mead b. Îsâ el-Uklîşî (ö. 550/1155) Endülüslü hadis âlimi, mutasavvıf.

485'te (1092) Dâniye'de (Denia) dünyaya geldi; Tuleytula'ya (Toledo) bağlı Uklîş'te (Ucles) doğduğu da söylenmektedir (Kehhâle, I, 310). Dâniye'ye yerleşen babası Mead aslen Uklîş'ten olduğu için Uklîşî nisbesiyle anılmıştır. Bazı kaynaklarda İbnü'l-Uklîşî diye geçer (Makkarî, II, 599). Uklîşî, Murâbıtlar döneminde yaşamış olup bu hânedan zamanında VI. (XII.) yüzyılın ilk yarısında çeşitli alanlarda pek çok âlim yetişmiştir. Endülüs ve Mağrib'de yöneticilerin ilim adamlarına yakın ilgi göstermesi, saraylarda ve devlet görevlerinde âlimlere öncelik tanınması bölgedeki ilmî ve edebî faaliyetlerin gelişmesini teşvik etmiştir. Böyle bir ortamda yetişen Uklîşî ilk eğitimini babasından aldıktan sonra uzun süre Ebü'l-Abbas Ahmed b. Tâhir ed-Dânî'nin öğrencisi oldu. Ebû Ali el-Gassânî, Ebû Ali es-Sadefî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Abbâd b. Serhân el-Meâfirî, Ebü'l-Velîd İbnü'd-Debbâğ gibi âlimlerden hadis dersleri aldı. Kıraat ilmini Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan'dan okudu. Belensiye'de (Valencia) Batalyevsî'den Arap dili ve edebiyatı tahsil etti. Meriye'de (Almeria) İbn Verd diye bilinen Ebü'l-Kāsım Ahmed b. Muhammed'den fıkıh, usûl-i fıkıh ve tefsir, İbn Atıyye el-Endelüsî'den tefsir dersleri gördü; İbnü'l-Arîf'in tasavvuf eğitiminden geçti. Tahsilini tamamladıktan sonra öğretim faaliyetlerine başlayan Uklîşî, Dâniye'de ve Endülüs'ün birçok şehrinde ders verdi. Derslerini çoğu zaman evinde yapardı. Hz. Peygamber'e olan sevgisiyle, zühd ve takvâsıyla şöhret buldu. Hadislerin, zühd ve rikākla ilgili kitapların okunduğu meclislerde çok defa ağladığı görülürdü. Öğrencileri arasında oğlu Ebû Ahmed el-Uklîşî, Vezir Ebû Bekir b. Süfyân, Âbid unvanıyla bilinen Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer el-Uklîşî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Kevser, kadı ve müfessir Beybeş b. Muhammed el-Abderî sayılabilir. Uklîşî ilmî seyahatlerine ileri yaşlarına kadar devam etti. 542'de (1147) Ebü'l-Hasan Târık b. Yaîş'le birlikte Doğu İslâm ülkelerine gitti. Hac farîzasını yerine getirdikten sonra birkaç yıl Mekke'de kaldı. 546'da (1151) Mısır'a geçti ve İskenderiye'de Silefî ile bilgi alışverişinde bulundu. Ertesi yıl Mekke'ye döndü ve Ebü'l-Feth Abdülmelik b. Abdullah el-Kerûhî'den Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini dinledi. Kaynaklar Uklîşî'nin vefat tarihi ve yeri konusunda farklı bilgiler verir. Onun Mekke'de öldüğü zikredilmekle birlikte tercih edilen görüşe göre son seyahatinden dönerken 550'de (1155) Mısır'daki Kûs şehrinde vefat etti. Daha çok hadis alanındaki eserleriyle tanınan Uklîşî aynı zamanda Arap dili, nahiv ve tasavvufta döneminin önde gelen şahsiyetlerindendir. Fasih konuşmaları ve edipliğiyle bilinirdi. Kendini tamamen ilme ve ibadete vermiş, özellikle zühdle ilgili şiirleri rivayet edilmiştir.

Eserleri. 1. el-İnbâʾ fî ḥaḳāʾiḳi(şerḥi)'ṣ-ṣıfât ve'l-esmâʾ. Esmâ-i hüsnâ şerhidir (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 64; el-Mektebetü'l-Ezheriyye, nr. 28924 [tasavvuf]). 2. Envârü'l-âs̱âr el-muḫteṣṣa bi-fażli'ṣ-ṣalâti ʿale'n-nebiyyi'l-muḫtâr. Hz.

Peygamber'e salâtü selâm getirmenin fazileti hakkında kırk hadisten ibaret olup Muhammed b. Azzûz tarafından müellifin Şerḥu'l-Bâḳıyâti'ṣ-ṣâliḥât adlı eseri ile birlikte yayımlanmıştır (Beyrut 2003). 3. ed-Dürrü'l-manẓûm fîmâ yüzîlü'l-ġumûm ve'l-hümûm (ed-Dürrü'l-munaẓ-ẓam fî mevlidi'n-nebiyyi'l-aʿẓam). Resûl-i Ekrem'den ve ashaptan seçme rivayetlerin yer aldığı eser on fasıl halinde tertip edilmiştir (nşr. Ebû Huzeyfe İbrâhim b. Muhammed, Tanta 1410/1990).

4. el-Ḥaḳāʾiḳu'l-vâżıḥât fî şerḥi'l-Bâḳıyâti'ṣ-ṣâliḥât fî bürûzi'l-ümmehât (Îżâḥu'l-meʿâni'z-zâhirât ve'l-ifṣâḥ bi-ḥaḳāʾiḳi'l-ʿibârât fî şerḥi'l-kelimâti'l-Bâḳıyâti'ṣ-ṣâliḥât). Eser daha çok Şerḥu'l-Bâḳıyâti'ṣ-ṣâliḥât adıyla bilinir (nşr. Muhammed b. Azzûz, Beyrut 2003). 5. el-Ġurer min kelâmi seyyidi'l-beşer (Ezher Ktp., nr. 1/238). Muḫtaṣar min Kitâbi'l-Ġurer min kelâmi seyyidi'l-beşer adıyla ihtisar edilmiştir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Hadis, Arabî, nr. 1581). 6. en-Nücem min kelâmi seyyidi'l-ʿArab ve'l-ʿAcem. Kudâî'nin Şihâbü'l-aḫbâr'ına bazı hadisler ve hikmetli sözlerin ilâvesiyle oluşturulan ve on bölümden meydana gelen eserin sonuncu bölümü müstakil bir cilt olarak Hz. Peygamber'den nakledilen dualara ayrılmıştır (Kahire 1302). Ebû Saîd Muhammed b. Mes'ûd el-Kâzerûnî eseri şerhetmiş (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1930), Radıyyüddin es-Sâgānî ed-Dürrü'l-mülteḳaṭ fî tebyîni'l-ġalaṭ adlı kitabında (nşr. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kādî, Beyrut 1405/1985) en-Nücem'de mevcut, uydurma olduğunu ileri sürdüğü on dört rivayete yer vermiştir (s. 39-41). 7. el-Kevkebü'd-dürrî fi'l-ḥadîs̱i'n-nebevî (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 23183-B, nr. 386- Hadis, Arabî). 8. el-Kevkebü'd-dürrî el-müstaḫrec min kelâmi'n-nebiyyi'l-ʿArabî (Muḥammed el-Muṣṭafâ). en-Nücem'den sonra yazılan eserde (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1523) on hadis kitabından derlenen rivayetler alfabetik sırayla kaydedilmiştir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1512; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1051, 1055; Burdur İl Halk Ktp., nr. 825; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Hadis, nr. 386). 9. Mecâlisü'l-mecâlis. Tasavvufun esaslarına dairdir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 342). 10. Naẓm fi'd-difâʿ ʿan fikri'l-imâm Ebî Ḥâmid el-Ġazzâlî. Müellif yetmiş beyitlik bu kasidesinde Gazzâlî'yi savunmuştur. Kasideyi özel bir kütüphanedeki nüshasına dayanarak Hayât Kâre'nin yayımladığı söylenmektedir (Uklîşî, neşredenin girişi, s. 29). 11. Tefsîrü'l-Fâtiḥa (Tefsîrü'l-ʿulûm ve'l-meʿânî el-müstevdeʿa fî sebʿi'l-mes̱ânî; nşr. Ahmed Muhammed el-Cündî, Beyrut 2010). 12. İġās̱etü'l-lehfân fî tefsîri'l-emlâk ve'l-cân (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 73-Tal'at). Uklîşî'ye ayrıca el-Baḥrü'l-mezîd fi'l-mevżûʿât, Şifâʾü'ẓ-ẓamʾân fî fażli'l-Ḳurʾân ve birkaç ciltten meydana geldiği belirtilen hadise dair Żiyâʾü'l-evliyâʾ, Muʿaşşerâtühû fi'z-zühd gibi eserler nisbet edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Uklîşî, Tefsîrü'l-Fâtiḥa (nşr. Ahmed Muhammed el-Cündî), Beyrut 2010, neşredenin girişi, s. 9-30; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile (nşr. Alfred Bel - M. Ben Şeneb), Cezayir 1920, s. 74-76; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 358; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 246-247; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, V, 321; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 392; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 513, 598-600; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 171, 186, 218; II, 988, 1032, 1050, 1523, 1930; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 85; Îżâḥu'l-meknûn, II, 316; Brockelmann, GAL, I, 456-457;

Suppl., I, 633; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, I, 310; İhsan Abbas, Aḫbâr ve terâcim Endelüsiyye: Müstaḫrece min Muʿcemi's-sefer, Beyrut 1405/1985, s. 24-25; Nâtık Sâlih Matlûb, "el-Uḳlîşî, Ebü'l-ʿAbbâs et-Tücîbî Aḥmed b. Meʿad", Mv.AU, II, 260-265.

Cemal Ağırman

İBN NÂSIR es-SELÂMÎ (ابن ناصر السلامي) Ebü'l-Fazl Muhammed b. Nâsır (Tekin) b. Muhammed el-Fârisî es-Selâmî el-Bağdâdî (ö. 550/1155) Hadis hâfızı.

---

15 Şâban 467'de (5 Nisan 1075) Bağdat'ta dünyaya geldi. 490'da (1097) doğduğuna dair kayıt (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 92) yanlıştır. Farslı olduğu için Fârisî, Medînetüsselâm da denilen Bağdat'a nisbetle Selâmî nisbesiyle anıldı. Bir Türk muhaddisi olan babası genç yaşta vefat edince anne tarafından dedesi fakih Ebû Hâkim el-Habrî'nin himayesinde yetişti. İlk hadis dersini 473'te (1080) Ebü'l-Kāsım Ali b. Ahmed İbnü'l-Büsrî'den ve Ebû Tâhir İbn Ebü's-Sakr el-Enbârî'den aldı. Önce Şâfiî fıkhını öğrendi. Hatîb et-Tebrîzî'den lugat ve edebiyat dersleri aldı. Çeşitli ilim merkezlerinde Muhammed b. Abdüsselâm b. Şândüh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed en-Niâlî, Ebü'l-Ganâim b. Ebû Osman, Ebü'l-Vefâ İbn Akīl, Rızkullah b. Abdülvehhâb et-Temîmî, Ebû Abdullah Mâlik b. Ahmed el-Bâniyâsî ve Âsım b. Hasan el-Âsımî gibi hocalardan hadis ve diğer ilimleri tahsil etti. Ricâl ve ilelü'l-hadîs alanlarında üstün bir seviyeye ulaştı. Âlî isnadlarıyla tanınan âlimlerden rivayetlerinin icâzetini aldı. Kendisinden Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, Ebû Tâhir es-Silefî, Ebû Mûsâ el-Medînî, İbn Sükeyne, Ebü'l-Yümn el-Kindî ve İbnü'l-Ahdar gibi âlimler hadis okudu. İlmî seyahatlerinden sonra Bağdat'a yerleşen İbn Nâsır güzel Kur'an okuyan, fasih konuşan, Arapça'yı iyi bilen, fıkıh, hadis, nahiv ve lugat ilimlerinde otorite kabul edilen bir âlimdi. Onun önceleri Şâfiî mezhebine mensup olduğu, 493'te (1100) gördüğü bir rüya üzerine Hanbelî mezhebini seçtiği kaydedilmektedir. İbn Nâsır 12 veya 18 Şâban 550'de (11 veya 17 Ekim 1155) Bağdat'ta vefat etti. Üç camide ayrı ayrı kılınan cenaze namazından sonra Bâbü Harb Kabristanı'nda Ebû Mansûr İbnü'l-Enbârî'nin (veya Ahmed b. Hanbel'in) yanına defnedildi. Sem'ânî'nin güvenilir bir muhaddis, güçlü bir âlim ve dindar bir kimse olarak nitelediği İbn Nâsır'ı insanların aleyhine konuşmakla itham ettiği belirtilmekteyse de İbnü'l-Cevzî bu iddiayı reddetmekte ve hocasının sika, hâfızası sağlam ve Ehl-i sünnet mezhebine bağlı bir âlim olduğunu, birini cerhetmekle gıybet etmek arasında fark bulunduğunu, hadisçinin hem cerh hem ta'dîl yapabileceğini söyleyerek Sem'ânî'nin bu sözlerini Hanbelî mezhebi mensuplarına karşı duyduğu taassuba bağlamaktadır (el-Muntaẓam, X, 163). İbnü'l-Cevzî'nin Sem'ânî hakkındaki sözlerini aşırı bulan Zehebî ise İbn Nâsır'ın bazı kimselere karşı katı davrandığını söylemiş, ayrıca Sem'ânî'nin

tarihi ve diğer bazı ilimleri İbnü'l-Cevzî'den ve İbn Nâsır'dan daha iyi bildiğini kaydederek onu savunmuştur (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1289).

Eserleri. et-Tenbîh ʿale'l-elfâẓi'lletî vaḳaʿa ḫaṭaʾ fî naḳlihâ ev żabtıhâ ev tefsîrihâ fî Kitâbi'l-Ġarîbeyn (Sezgin, VIII, 226). Kaynaklarda el-Meʾḫaẕ (Meʾâḫiẕ) ʿalâ Ebî ʿUbeyd el-Herevî fî Kitâbi'l-Ġarîbeyn (Safedî, V, 105), Meʾḫaẕ ʿale'l-Ġarîbeyn (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 92), et-Tenbîh ʿalâ elfâẓi'l-Ġarîbeyn ve et-Tenbîh ʿalâ ḫaṭaʾi'l-Ġarîbeyn gibi adlarla da zikredilen eser, Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin Kitâbü'l-Ġarîbeyn fi'l-Ḳurʾân ve'l-ḥadîs̱ adlı kitabındaki hatalara dairdir. Bir cilt hacmindeki eserin yazma nüshaları Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Teymûriyye, Lugat, nr. 76) ve Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (nr. 1589) bulunmaktadır. İbn Nâsır'ın ayrıca Menâḳıbü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (İbn Receb, I, 228; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 92), el-Emâlî fi'l-ḥadîs̱ (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 163; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 92) ve Cüzʾ fi'r-red ʿalâ men yeḳūlü inne ṣavte'l-ʿabd bi'l-Ḳurʾân ġayru maḫlûḳ (İbn Receb, I, 228) adlı eserlerinin bulunduğu zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb, VII, 209; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, X, 162-163; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 202; a.mlf., el-Lübâb, II, 161; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 293-294; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 265-271; a.mlf., el-ʿİber, Küveyt 1960, IV, 140; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1289-1293; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Baġdâd (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 129-131; Safedî, el-Vâfî, V, 104-106; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 233; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952-53 → Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), I, 225-229; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, V, 320; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 163; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 155-156; Îżâḥu'l-meknûn, II, 560; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 92; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 160; Brockelmann, GAL Suppl., I, 200; Sezgin, GAS, VIII, 226; Nuri Topaloğlu, Selçuklu Devri Muhaddisleri, Ankara 1988, s. 108; Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, "et-Tenbîh ʿalâ ḫaṭaʾi'l-Ġarîbeyn", Mecelletü'l-Baḥs̱i'l-ʿilmî ve't-türâs̱i'l-İslâmî, III, Mekke 1400/1980, s. 419-427; Velîd Muhammed es-Serâkıbî, "el-Ḥâfıẓ Muḥammed b. Nâṣır es-Selâmî", Âfâḳu's̱-s̱eḳāfe ve't-türâs̱, III/11, Dubâi 1416/1995, s. 93-100.

Ali Osman Ateş

EBÜ'l-VAKTأبو الوقت Ebü'l-Vakt Sedîdüddîn Abdülevvel b. Îsâ b. Şu'ayb es-Siczî (ö. 553/1158)Sahîh-i Buhârî râvilerinden.

Zilkade 458'de (Ekim 1066) Herat'a iki mil uzaklıktaki Mâlîn köyünde doğdu. Bu sebeple Herevî ve Mâlînî, aslen Sicistanlı olmasından dolayı da Siczî nisbeleriyle anılır. Babası muhaddis ve zâhid Ebû Abdullah Îsâ b. Şuayb ona Muhammed adını koymuş, fakat Şeyhülislâm Abdullah el-Ensârî bu adı Abdülevvel diye değiştirdiği gibi, "Sûfî zamanı değerlendiren ve gelecek kaygısı taşımayan kişidir (ibnü'l-vakt)" diyerek kendisine Ebü'l-Vakt künyesini vermiştir. Daha sonra yirmi yıl boyunca Abdullah el-Ensârî'nin sohbetinde bulunan Ebü'l-Vakt onun en kıymetli müridi olmuştur. Babası hadis meclislerine giderken oğlunu da sırtına alıp götürürdü. Henüz yedi yaşında iken Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî'den Sahîh-i Buhârî ile Dârimî'nin es-Sünen'ini ve Abd b. Humeyd'in el-Müntehab'ını dinlemek için

Herat'tan bir günlük mesafedeki Bûşenc'e babasıyla birlikte yaya olarak gidip geldiler. Başta Abdullah el-Ensârî olmak üzere Bîbâ bint Abdüssamed, Külâr diye tanınan Abdurrahman b. Muhammed b. Afîf, Ebû Âmir Mahmûd b. Kasım el-Ezdî gibi Heratlı hocalardan hadis okudu. Yedi yaşında hadis tahsiline başladığı ve hayatı boyunca hadis rivayet ettiği için bazı hadislerin âlî* isnadına sahip oldu. Bu sebeple şöhreti yayıldı ve rivayet ettiği hadisleri ondan dinlemek üzere çeşitli ülkelerden pek çok talebe gelerek kendisinden faydalandı. Tanınmış talebeleri arasında Ebü'l-Kasım İbn Asâkir, Abdürrahim b. Abdülkerîm es-Sem'ânî, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Yûsuf b. Ahmed eş-Şîrâzî, Hüseyin b. Mübârek ez-Zebîdî gibi âlimler yer alır. Irak ve Hûzistan'ı dolaşarak Herat, Bûşenc, Mâlîn, Kirman, İsfahan, Hemedan, Fars ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde verdiği hadis derslerini binlerce talebe yanında tanınmış âlimler ve devlet adamları da dinlemiştir. Bu derslerde Sahîh-i Buhârî başta olmak üzere Abd b. Humeyd'in el-Müsnedü'l-kebîr'ini (veya el-Müntehab min Müsnedi ʿAbd b. Humeyd'i), Dârimî'nin es-Sünen'ini ve daha başka kitapları ve cüzleri rivayet etti. Nizâmiye Medresesi'nde verdiği derslerde meşhur Arap dil âlimi İbnü'l-Haşşâb da bulunmuştur.

552 (1157) yılında hacca gitmeye karar verdi. Hazırlığını yaparak şevval ayında Bağdat'a gitti. Ancak Vezir Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin sarayında, kalabalık halkla birlikte vezirin de takip ettiği Sahîh-i Buhârî rivayetini tamamlayamadığı için o yıl hacca gidemedi (İbnü'l-Esîr, XI, 239). Bir yıl boyunca Bağdat'ta kaldı ve rivayet ettiği bütün eserleri talebelerine okuttu. Ertesi yıl tekrar hacca gitmeye niyetlendiyse de 6 Zilkade 553'te (29 Kasım 1158) Bağdat'ta vefat etti. Ölümü sırasında talebelerinden birinin ısrarla, "Son sözü kelime-i tevhid olan kimse cennete girer" meâlindeki hadisini okuması üzerine Ebü'l-Vakt, "Keşke kavmim rabbimin beni bağışladığını ve ikram edilen kulları arasına aldığını bilseydi" (Yâsîn 36/26-27) meâlindeki âyetleri okuyarak ruhunu teslim etti. Cenaze namazını Abdülkadir-i Geylânî kıldırdı.

Ebü'l-Vakt'ın asıl şöhreti, Sahîh-i Buhârî'nin güvenilir râvilerinden biri olmasından kaynaklanmaktadır. Rivayet ettiği Sahîh-i Buhârî nüshasını Zilkade 465'te (Temmuz 1073) hocası Dâvûdî'den (ö. 467/1075), Dâvûdî Hamevî'den (Serahsî, ö. 381/991-92), Hamevî de Buhârî'nin talebesi Firebrî'den (ö. 320/932) almıştır. Ali b. Muhammed el-Yûnînî'nin (ö. 701/1301), bugün elde bulunan matbu Sahîh-i Buhârî nüshasını düzenlerken dayandığı dört önemli nüshadan biri, (ظ) rumuzuyla gösterdiği Ebü'l-Vakt'in nüshasıdır (bk. el-CÂMİU's-SAHÎH).

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, et-Tahbîr, I, 611-612; İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, X, 182-183; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, 239; a.mlf., el-Lübâb, II, 105; Nevevî, Mâ Temessü ileyhi hâcetü'l-karî li-Sahîhi'l-İmâmi'l-Buhârî (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd), Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), s. 62-63; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 226-227; İbn Rüşeyd, İfâdetü'n-nasîh, (nşr. Muhammed Habîb b. Hoca), Tunus, ts., s. 119-124; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, IX, 389-390; XX, 303-311; a.mlf., Düvelü'l-İslâm (nşr. Fehîm M. Şeltût – M. M. İbrâhim), Kahire 1974, II, 70; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Zeyli Târîhi Bagdâd (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut

1406/1986, s. 277-279; Yâfiî, Mirʿâtü'l-cenân, III, 304; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 238; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, V, 328; Kastallânî, İrşâdü's-sârî, Kahire, ts., I, 39-40; İbnü'l-İmâd, Şezerât, IV, 166.

Kemal Sandıkçı

DEYLEMÎ, Şehredâr b. Şîrûye (شهردار بن شيروية الديلمي) Ebû Mansûr Şehredâr b. Şîrûye b. Şehredâr (ö. 558/1163) Muhaddis.

483'te (1090) muhtemelen Hemedan'da doğdu. Doğduğu yıl babası ona edib ve muhaddis Ebû Bekir b. Halef eş-Şîrâzî ve başkalarından icâzet aldı. İlk öğrenimini babası muhaddis Şîrûye b. Şehredâr'dan yaptı. Daha sonra hadis tahsili için Horasan'ın bazı ilim merkezlerini dolaştı. 505'te (1111) babasıyla birlikte yine hadis öğrenmek için İsfahan'a gitti. Burada çoğu Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin talebesi olan âlimlerin ders halkalarına katılarak hadis yazdı. Bağdat'a ve Zencân'a seyahat etti ve oradaki âlimlerden faydalandı. Hocaları arasında babasından başka, babasının da hocaları olan Ebü'l-Feth Abdûs b. Abdullah ve Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hamd ed-Dûnî ile A'meş diye bilinen Hamd b. Nasr el-Hemedânî ve kendisinden Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'ini dinlediği Ahmed b. Muhammed b. Zencûye bulunmaktadır. Şehredâr tahsilini tamamladıktan sonra önce Hemedan'a, daha sonra da Deylem'e dönerek hadis rivayetiyle meşgul oldu. Kendisinden hadis rivayet edenler arasında oğlu Ahmed, el-Ensâb müellifi Abdülkerîm es-Sem'ânî gibi âlimler bulunmaktadır.

Deylemî'nin hadisteki yerini belirtmek üzere onun bu ilimde babasını geçtiği, hadiste hâfızlık derecesine yükseldiği ifade edilmiştir. Deylemî eser vermemekle beraber babasının Kitâbü'l-Firdevs'indeki hadislerin isnadlarını bir araya toplamış ve kitabı daha kullanışlı hale getirmiştir. Müsnedü Firdevsi'l-ahbâr (Firdevsü'l-ahbâr bi-mesûri'l-hitâb) adını verdiği bu çalışma babasının kitabından daha fazla rağbet görmüştür (bk. FİRDEVSÜ'l-AHBÂR).Şehredâr b. Şîrûye Receb 558'de (Haziran 1163) Hemedan'da vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, et-Tahbîr, I, 327 vd.; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ, XX, 375-377; Sübkî, Tabakat, VII, 110-111; İsnevî, Tabakatü'ş-Şâfiʿiyye, II, 105; İbnü'l-İmâd, Şezerât, IV, 2; Keşfü'z-zunûn, II, 1684; Hediyyetü'l-ârifîn, I, 419; Dihlevî, Bustânü'l-muhaddisîn, s. 118-119; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 75; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, IV, 309; Ziriklî, el-Alâm (Fethullah), III, 179.

Mücteba Uğur

İBN SA'DÛN el-KURTUBÎ (ابن سعدون القرطبي) Ebû Bekr Sâinüddîn (Sâbikuddîn, Ziyâüddîn) Yahyâ b. Sa'dûn b. Temmâm el-Ezdî el-Kurtubî (ö. 567/1172) Kıraat, hadis ve Arap dili âlimi.

486'da (1093) Kurtuba'da (Cordoba) doğdu; çocukluğu ve gençliğinin ilk yılları burada geçti. Kurtuba, Mekke ve Mısır'ın ünlü âlimlerinin ders halkalarında yetişen Ebü'l-Kāsım Halef b. İbrâhim en-Nehhâs'tan kıraat dersleri aldı. Endülüs'ün hadis âlimlerinden Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Attâb'dan ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdülhak'tan hadis dinledi. Daha sonra Doğu'daki ilim merkezlerine yöneldi. Önce Mehdiye'ye gitti ve Ebû Bekir Muhammed b. Saîd ed-Darîr'in kıraat derslerine katıldı (İbnü'l-Cezerî, II, 372). Oradan İskenderiye'ye geçerek İbnü'l-Cezerî'nin en-Neşr adlı eserinin kaynaklarından olan et-Tecrîd'in müellifi İbnü'l-Fahhâm'dan kırâat-i seb'ayı okudu. es-Südâsiyyât sahibi Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed er-Râzî ve Ebû Bekir et-Turtûşî'den hadis aldı (İbn Hallikân, VI, 171; Zehebî, Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ, III, 1024). 515 (1121) yılında Mısır'da Ebû Sâdık Mürşid b. Yahyâ el-Medînî'den Ṣaḥîḥu'l-Buḫârî'yi dinledi. Ayrıca Kahire'de Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefî, Muhammed b. Berekât es-Saîdî, Ali b. Ömer el-Ferrâ, Ali b. Savle, Rezîn b. Muâviye el-Abderî gibi âlimlerin derslerine devam etti (a.g.e., III, 1024).

517 (1123) yılında Bağdat'a geçen İbn Sa'dûn, burada Sıbtu'l-Hayyât diye meşhur Ebû Muhammed Abdullah b. Ali'den kıraat dersleri aldı ve aralarında Kitâbü Sîbeveyhi'nin de bulunduğu birçok kaynak eser okudu. Mâristan kadısı diye bilinen Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbâkī el-Bezzâz, Ebü'l-Kāsım Hibetullah b. Husayn ve Ebü'l-İz b. Kâdiş gibi hadisçilerin derslerini dinledi. Hârizm'de Zemahşerî'den Arap dili ve edebiyatı, Dımaşk'ta Cemâlülislâm es-Sülemî'den hadis konularında faydalandı. Sem'ânî onunla Dımaşk'ta karşılaştığını, kendisinden Ebû Abdullah er-Râzî'nin Meşyeḫa'sını dinlediğini ve bazı cüzler yazdığını, ayrıca Dımaşk'tan Azerbaycan'a gittiğini işittiğini ve orada bir müddet kaldığını kaydetmiştir. Bir ara Halep'te de bulunan ve burada kıraat okutan İbn Sa'dûn muhtemelen hayatının son döneminde Musul'a yerleşti (İbn Saîd el-Mağribî, I, 135). Musul'daki ikameti sırasında İsfahan'a seyahat etti.

İbn Sa'dûn'dan Muhammed b. Ebü'l-Ferec el-Mevsılî, Muhammed b. Muhammed el-Hillî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Kurtubî el-Fenekî, Muhammed b. Abdülkerîm el-Bevâzîcî ve İsfendiyâr b. Muvaffak b. Muhammed gibi isimler kıraat ilminde faydalanırken Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, el-Ensâb müellifi Ebû Sa'd es-Sem'ânî, Ebü'l-Hasan el-Katîî, Abdullah b. Husayn el-Mevsılî hadis talebeleri arasında yer almıştır. İbn Sa'dûn Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin de hocası olmuş, kendisine İbnü'l-Fahhâm'ın

kıraatlerle ilgili et-Tecrîd adlı eserini okutmuş ve icâzet vermiştir (İbnü'l-Cezerî, II, 208, 372). Muhakkik ve sika bir âlim olarak tanınan İbn Sa'dûn 1 Şevval 567'de (27 Mayıs 1172) Musul'da vefat etti.

Eserleri. 1. el-Ḳurṭubiyye fi'l-ḳırâʾat (Ziriklî, IX, 181). 2. Urcûzetü'l-vildân (el-Muḳaddimetü'l-Ḳurṭubiyye). Çocuklar için hazırlanmış on sekiz babdan meydana gelen manzum bir Mâlikî ilmihali olup R. Y. Ebied ve M. J. L. Young tarafından İngilizce'ye tercüme edilerek metniyle birlikte The Islamic Quarterly'de (XVIII/3-4 [London 1974], s. 15-32) yayımlanmıştır. Esere Zerrûk Ahmed b. Ahmed el-Fâsî ve Muhammed b. İbrâhim b. Halîl et-Tetâî birer şerh yazmışlardır (Brockelmann, GAL, I, 551; EI² [İng.], V, 513). 3. ʿAḳīdetü'l-İmâm ʿAlî. Bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır (Fuâd Seyyid, II, 134). Bunların dışında kaynaklarda Erbaʿûne fi'l-ḥadîs̱, Urcûze fî esmâʾi'n-nebî, Delâʾilü'l-aḥkâm adlı eserleri zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb, XX, 99; İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla, II, 348; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XX, 14-15; a.mlf., Muʿcemü'l-büldân, IV, 324; İbnü'l-Esîr, el-Lübâb, III, 26; a.mlf., el-Kâmil, II, 376; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, VI, 37-38; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile, Madrid 1887, II, 724; İbn Hallikân, Vefeyât, VI, 171-172; İbn Saîd el-Mağribî, el-Muġrib, I, 135; İbnü'z-Zübeyr, Ṣılatü'ṣ-Ṣıla, Rabat 1937, s. 177; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 546-548; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1024-1025; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân (Cübûrî), III, 380; Fîrûzâbâdî, el-Bulġa fî terâcümi eʾimmeti'n-naḥv ve'l-luġa (nşr. Muhammed el-Mısrî), Küveyt 1987, s. 238; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 208, 372; İbn Kādî Şühbe, Ṭa-baḳātü'ş-Şâfiʿiyye, s. 526; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VI, 66; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, s. 412; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 368-370; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 116-118; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 521; Îżâḥu'l-meknûn, I, 476; Brockelmann, GAL, I, 551; Suppl., I, 763; Ziriklî, el-Aʿlâm, IX, 181; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XIII, 216; Fuâd Seyyid, Fihristü'l-maḫṭûṭât, Kahire 1382/1962, II, 134; R. Y. Ebied - M. J. L. Young, "el-Ḳurṭubī", EI² (İng.), V, 513-514.

Mustafa Çetin

İBN KURKŪL (ابن قرقول) Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Vehrânî el-Hamzî (ö. 569/1174) Hadis, fıkıh ve edebiyat âlimi.

Safer 505'te (Ağustos 1111) İspanya'nın güneydoğusundaki Meriye'de (Almeria) doğdu. İbn Kurkūl lakabıyla (İbn Kesîr, İbn Küsrûl olarak zikreder) anılmasının sebebi bilinmemekte, Cezayir'in kıyı şeridindeki Vehrân (Oran) şehrine nisbetle Vehrânî, yine oradaki Hamza köyüne nisbetle Hamzî olarak da zikredilmektedir. Anne tarafından dedesi Ebü'l-Kāsım İbn Verd, devamlı hizmetinde bulunduğu Ebü'l-Hasan İbn Nâfi', İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebü'l-Hasan İbnü'l-Mugīs, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, İbn Hubeyş, Ruşâtî ve Ebû Abdullah İbnü'l-Hâc gibi âlimlerden hadis öğrendi. Kādî İyâz'dan rivayette bulundu. Şair İbn Hafâce'den divanının rivayet iznini aldı. Çok seyahat etmesi sebebiyle "rahhâl" diye nitelendirilen İbn Kurkūl genç yaşta Fas'a giderek Tilimsân'da İbn Gazlûn'dan, Miknâs'ta Ebü'l-Kāsım İbnü'l-Ebreş'ten ders

aldı. Endülüs'e döndükten sonra Mâleka'ya (Malaga), ardından 564'te (1169) Sebte'ye (Ceuta), oradan Selâ'ya ve son olarak da Fas'a göç etti. Ebü'l-Haccâc İbnü'ş-Şeyh el-Belevî ve Abdülazîz b. Ali es-Sümâtî kendisinden hadis rivayet edenler arasındadır. Hadis ilmini ve hadis ricâlini iyi bilen, edebiyatla ilgilenen, aynı zamanda iyi bir fıkıh ve kelâm âlimi olan İbn Kurkūl 6 Şâban veya 6 Şevval 569'da (12 Mart veya 10 Mayıs 1174) Fas'ta vefat etti, Seyyidî Ali el-Mezâlî (Burcü'l-Kevkeb) yakınına defnedildi.

İbn Kurkūl'ün günümüze ulaşan tek eseri Meṭâliʿu'l-envâr ʿalâ ṣıḥâḥi (ṣaḥîḥi)'l-âs̱âr'dır. Meṭâliʿu'l-esrâr şerḥu Meşâriḳi'l-envâr adıyla da zikredilen (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 9) garîbü'l-hadîs konusundaki eser, Kādî İyâz'ın Meşâriḳu'l-envâr'ı tarzında telif edilmiş olup Kâtib Çelebi kitabın Kādî İyâz'ın eserinin ihtisar ve tashih edilerek, ayrıca bazı ilâveler yapılarak kaleme alındığını kaydetmektedir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1715). Müellifin bu eseri, Kādî İyâz'ın kendisine emanet olarak bıraktığı Meşâriḳu'l-envâr'dan iktibaslar yaparak hazırladığı da ileri sürülmektedir (Ziriklî, I, 82). Meṭâliʿu'l-envâr'ın nüshaları Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 579, 2731), Köprülü (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 450, 451), Süleymaniye (Murad Buhârî, nr. 90; Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 1119) ve Âtıf Efendi (nr. 631) kütüphanelerinde mevcuttur (diğer bazı yazmaları ve muhtasarları için bk. Brockelmann, GAL, I, 457; Suppl., I, 633). İbn Hatîbüddehşe, bazı tenkitlerle birlikte ilâvelerde bulunduğu eseri Tehẕîbü'l-meṭâliʿ ve terġībü'l-muṭâliʿ adıyla düzenlemiştir. Altı cilt halindeki bu çalışmanın ilk beş cildi Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlıdır (nr. 31536 B).

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb, IV, 220; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, II, 302; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile (nşr. Alfred Bel - M. Ben Cheneb), Cezayir 1920, I, 185-186; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 62-63; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 520-521; a.mlf., el-ʿİber, III, 56; Safedî, el-Vâfî, VI, 171; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, IV, 170-171; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 277; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1687, 1715; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 231; Tûnekî, Muʿcemü'l-muṣannifîn (nşr. Sıddîk Kemâl el-Mekkî), Beyrut 1344/1925, IV, 486-487; Brockelmann, GAL, I, 457; Suppl., I, 633; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 9; Abdülvehhâb b. Mansûr, Aʿlâmü'l-Maġribi'l-ʿArabî, Rabat 1978, I, 66-68; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 81-82.

Emin Âşıkkutlu

EBÜ'l-ALÂ el-HEMEDÂNÎ أبو العلاء الهمداني Ebü'l-Alâ' Hasen b. Ahmed b. Hasen el-Attâr el-Hemedânî (ö. 569/1173) Kıraat ve hadis âlimi.

---

14 Zilhicce 488 (15 Aralık 1095) tarihinde Hemedan'da doğdu. Attâr lakabının kendisine hangi sebeple verildiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak babasının ticaretle uğraştığı dikkate alınarak bunun aileden gelme bir lakap olduğu söylenebilir.

Ebü'l-Alâ yedi yaşlarında Kur'an'ı ezberledikten sonra başta Abdurrahman b. Hamd ed-Dûnî olmak üzere Hemedan'da bazı âlimlerden hadis okumaya başladı. Daha sonra tahsilini ilerletmek için Bağdat, İsfahan, Nîşâbur ve Vâsıt gibi ilim merkezlerine çeşitli

seyahatler yaptı; bu arada hac maksadıyla Mekke'ye gitti. Bağdat'ta Ebü'l-Kāsım b. Beyân, Ebû Ali b. Nebhân ve Ebû Ali b. Mehdî'den, İsfahan'da Ebû Ali el-Haddâd ve Mahmûd el-Eşkar'dan hadis okudu. Horasan'da Muhammed b. Fazl el-Furâvî'den Sahîh-i Müslim'i dinledi. Hadis ilmi yanında kıraat tahsiline de ağırlık vererek İsfahan'da kendisinden hadis okuduğu Ebû Ali el-Haddâd'dan birçok rivayetleriyle kıraat öğrendi. Bağdat'ta meşhur kıraat âlimleri Ebû Abdullah el-Bâri' ve Ebû Bekir el-Mizrafî, Vâsıt'ta Ebü'l-İz el-Kalânisî'den faydalandı. Onu bir hadis otoritesi kabul eden Zehebî, bununla birlikte kıraat ilmindeki yerinin daha üstün olduğuna işaret eder. İbnü'l-Cezerî ise kendisini Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) ile mukayese etmiş, Ebû Amr'ın eserleri daha yaygın olmakla beraber Ebü'l-Alâ'nın kıraat ilmine dair daha çok şey bildiğini söylemiştir.

Ebü'l-Alâ kıraat ve hadis yanında Arap dili, ensâb* ilmi ve tarih gibi konularda da kendisini çok iyi yetiştirdi. Zübeyr b. Bekkâr'ın (ö. 256/870) Kitâbü'n-Neseb'i (Nesebü Kureyş), İbn Düreyd'in (ö. 321/933) el-Cemhere'si, İbn Fâris'in (ö. 395/1004) Mücmelü'l-luga'sı ve Ebû Ubeyd el-Herevî'nin (ö. 401/1011) Kitâbü'l-Garîbeyn'i ezberlediği temel metinlerden bazılarıdır.

540 (1145) yılından sonra Bağdat'a yaptığı son seyahatiyle daha çok çocuklarının tahsilini amaçladığı anlaşılan Ebü'l-Alâ, onların burada Ebü'l-Fazl el-Urmevî, İbn Nâsır ve İbnü'z-Zâgūnî gibi âlimlerden kıraat okumalarını sağlarken kendisi de hadis ve kıraat dersleri verdi. İbn Receb'in kaydettiğine göre ise Bağdat'a dört defa seyahat etmiş, çocuklarının tahsiliyle ikinci seyahatinde meşgul olmuş, 535'ten (1140-41) sonra üçüncü seyahatini gerçekleştirmiş, 540'tan (1145) sonra yaptığı son seyahatinde de burada kıraat ve hadis dersleri vermiştir.

Hemedan'a döndükten sonra bir kütüphane kurarak kitaplarını buraya vakfeden Ebü'l-Alâ talebelerini kendi evinde okutmayı tercih etti ve mescidinde ikametlerini sağladı; hayatının sonuna kadar kıraat ve hadis okutmakla meşgul oldu. İbn Sükeyne ondan hem hadis hem aşere* okudu. Muhammed b. Muhammed el-Kâl de kendisinden kıraat okuyan talebeler arasında yer aldı. Ebü'l-Mevâhib b. Sasrâ, Abdülkādir er-Ruhâvî, Yûsuf b. Ahmed eş-Şîrâzî, kendi çocukları Ahmed, Abdülber ve Fâtıma, torunları Ali, Muhammed ve Abdülhamîd ondan hadis okudular.

Ebü'l-Alâ, maddî durumu çok iyi olmakla beraber eline geçen parayı biriktirmeyip talebelerinin ihtiyaçlarına harcar, bu sebeple de zaman zaman borçlanırdı. Vefat ettiği zaman evi satılarak borçları ödendi. Derin ilmi yanında güzel ahlâkı ve cömertliğiyle etrafının sevgi ve saygısını kazanan Hemedânî'nin koyu bir Hanbelî oluşu, Mu'tezilî çevreler tarafından bile kendisine saygı duyulmasına engel teşkil etmedi.

Bütün eski kaynakların Ebü'l-Alâ'yı sünnete bağlı bir âlim olarak tanıtmasına ve bunlardan bazılarının onun Hanbelî olduğuna işaret etmesine karşılık müteahhir bazı Şiî kaynaklarında biyografisine yer verilerek Şîa'ya mal edilmek istenmiş, hatta bunlardan birinde Şîa'nın İmâmiyye kolundan olduğu ve Ehl-i sünnet'le de iyi ilişkiler içinde bulunduğu ileri sürülmüştür (bk. Seyyid Hasan es-Sadr, s. 115); ancak bunu ispat edecek hiçbir delilden söz edilmemiştir.

Kaynaklarda kerâmetlerine, menkıbelerine ve kendisini övmek için kaleme alınmış şiirlere de geniş şekilde yer verilen (meselâ bk. Yâkūt, VIII, 5-52) Ebü'l-Alâ, 19 Cemâziyelevvel 569 (26 Aralık 1173) tarihinde öldü ve kendi mescidine defnedildi. Yâkūt'un Muʿcemü'l-üdebâʾ adlı eserinde (VIII, 52) zikrettiği 599 tarihi ise müstensih veya baskı hatası olarak değerlendirilmelidir.

Eserleri. 1. Gāyetü'l-ihtisâr fi'l-kırâʾâti'l-ʿaşr li-eʾimmeti'l-emsâr. Meşhur on imamın kıraatine dair olan eserde, kırâat-i seb'a* imamlarından sayılmayan Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'ka' el-Kārî'ye bütün imamlardan önce yer verilmiş, yine yedi imamdan sayılmayan Ya'kūb b. İshak el-Hadramî de yedi imamdan Âsım b. Behdele, Hamza b. Habîb ez-Zeyyât ve Ali b. Hamza el-Kisâî'den önce zikredilmiştir. Giriş kısmında kıraat imamlarıyla onların senedleri, rivayet ve tarikleri hakkında önemli bilgilerin yer aldığı eserin bilinen yazma nüshaları Nuruosmaniye (nr. 86, 117 varak), Kütahya Vâhid Paşa (nr. 2819, vr. 85ª-142ª), Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi (nr. 72, 149 varak) ve Riyad Melik Suûd Üniversitesi (nr. 688, 125 varak) kütüphanelerindedir. 2. Kitâbü't-Temhîd fî maʿrifeti't-tecvîd. Kapağında müellifin kendi el yazısıyla icâzet kaydı bulunan ve ilk kāriler hakkında önemli bilgiler veren (Ateş, V/1, 36) eserin bir nüshası Kastamonu İl Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 1525, 88 varak). 3. el-Hâdî ilâ maʿrifeti'l-mekātıʿ ve'l-mebâdiʾ. el-Hâdî fî ʿilmi'l-mekātıʿ ve'l-mebâdiʾ adıyla da bilinen eserin nüshaları Süleymaniye (Lâleli, nr. 69), Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 150, 230 varak) ve Dublin Chester Beatty (nr. 3595, 188 varak) kütüphanelerindedir. 4. Şerhu ma'htelefe fîhi ashâbü Ebî Muhammed Yaʿkūb b. İshâk el-Hadramî. Meşhur on imamdan Ya'kūb el-Hadramî'nin talebelerinin kıraat konusunda ihtilâf ettikleri meseleleri tesbit ve izah eden, bu vesile ile çeşitli kişilerin hal tercümeleri hakkında bilgi veren (Ateş, V/1, 37) eserin bir nüshası Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 4820/2, s. 241-404). 5. Kitâbü'l-İntisâr fî maʿrifeti kurrâʾi'l-müdüni ve'l-emsâr. İbnü'l-Cezerî, bazı kaynaklarda adı Tabakātü'l-kurrâʾ olarak geçen ve yirmi cilt olduğu kaydedilen bu eserden söz ederken onun bir yaprağını dahi ele geçiremediğini, eserin muhtemelen Cengiz Han istilâsı sırasında kaybolmuş olabileceğini ifade etmektedir (Gāyetü'n-nihâye, I, 204). 6. Kırâʾatü Ebî Hanîfe en-Nuʿmân. Yazma bir nüshası Antalya Elmalı Halk Kütüphanesi'ndedir (nr. 2548, vr. 40ª-45ª). 7. el-İktifâʾ kırâʾatü imâmi'l-kurrâʾ Ebî ʿAmr b. el-ʿAlâʾ. Yazma bir nüshası Madras'tadır (nr. 55, 219 varak [bk. el-Fihrisü'ş-şâmil: mahtûtâtü'l-kırâʾât, I, 115]).

Bunlardan başka şu eserlerin de Hemedânî'ye ait olduğu belirtilmektedir: Mübhicü'l-esrâr fî maʿrifeti ihtilâfi'l-ʿaded fi'l-ahmâs ve'l-aʿşâr ʿalâ nihâyeti'l-îcâz ve'l-ihtisâr, Dürretü't-tâc fî fevâʾidi'l-hâc, el-Edeb fî hisâni'l-hadîs (Brockelmann, I, 724). Ebü'l-Alâ'nın, kıraat imamlarının her birinin kıraatiyle ilgili olarak telif ettiği birer ciltlik müstakil kitapları ile Mâʾâtü'l-Kurʾân ve elli ciltlik Zâdü'l-müsâfir adlı eserlerinden de kaynaklarda söz edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, X, 248; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, VIII, 5-52; İbnü'd-Dübeysî, Zeylü Târîhi Bagdâd (Hatîb, Târîhu Bagdâd içinde), XV, 157; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Zeyli Târîhi Bagdâd (Hatîb, Târîhu Bagdâd içinde), XIX, 96-97; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 40-47; a.mlf., Maʿrifetü'l-kurrâʾ, II, 542; Yâfiʿî, Mirʾâtü'l-cenân, III, 389-390; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 286; İbn Receb, Kitâbü'z-Zeyl ʿalâ Tabakāti'l-Hanâbile, Kahire 1372/1952 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), I, 324-329; İbnü'l-Cezerî, Gāyetü'n-nihâye, I, 204-206; Süyûtî, Bugyetü'l-vuʿât, I, 494-495; Dâvûdî, Tabakātü'l-müfessirîn, I, 128-131; Keşfü'z-zunûn, I, 114; II, 946, 1106, 1189, 1387, 1773, 2026; Îzâhu'l-meknûn, I, 606; II, 715; Brockelmann, GAL Suppl., I, 724; II, 975, 981; Karatay, Arapça Yazmalar, I, 417; Sezgin, GAS, I, 12; Seyyid Hasan es-Sadr, Teʾsîsü'ş-Şîʿa, Beyrut 1401/1981, s. 114-115; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 135; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, I/2, s. 365-367; el-Fihrisü'ş-şâmil: mahtûtâtü'l-kırâʾât, Amman 1407/1987, I, 115-117; Ahmet Ateş, "Kastamonu Genel Kitaplığında Bulunan Bazı Mühim Arapça ve Farsça Yazmalar", Oriens, V/1 (1952), s. 36-37; L. A. Giffen, "Abu'l-ʿAlāʾ Hamadānī", EIr., I, 253.

Tayyar Altıkulaç

VERCELÂNÎ, Ebû Ya'kūb (أبو يعقوب الورجلاني) Ebû Ya'kūb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî (ö. 570/1175) İbâzî âlimi.

---

500 (1106) yılında Cezayir'in güneyinde İbâzıyye'nin önemli merkezlerinden Vercelân (Vârcelân/Verclân; Wargla, Ouargla) şehrinin Sedrâte köyünde doğdu. İlk eğitimini memleketinde Ebû Süleyman Eyyûb b. İsmâil ve Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebû Zekeriyyâ gibi âlimlerden aldı. İkinci hocasıyla birlikte arkadaşlarından Ebû Ammâr et-Tenâvütî el-Vercelânî ve Ebû Amr Osman b. Halîfe es-Sevfî el-Mîrgannî o dönemde İbâzî düşüncesinin önde gelen temsilcilerindendi. Vercelânî Endülüs'e giderek uzun süre kaldığı Kurtuba'da (Cordoba) tahsilini ilerletti; Cezayir'e döndükten sonra Sudan'a ilim ve ticaret amaçlı seyahatte bulundu. Hac ibadetini yerine getirmek için gittiği Hicaz'da ulemâdan faydalandı. Hadis, tefsir, fıkıh, tarih ve siyer, kelâm, Arap dili ve edebiyatı konularında bilgisini arttırdı. İlmî kişiliği yanında düşüncelerini çekinmeden söylemesi, ahlâkı ve tevazuu ile de tanınan Vercelânî'nin öğrencileri arasında oğlu Ebû İshak İbrâhim ile Ebû Süleyman b. Eyyûb b. Nûh anılmaktadır. Vercelânî Vercelân'da vefat etti ve Sedrâte'de defnedildi.

Eserleri. 1. el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâf (I-III, Maskat 1984, 2004). İbâzî fıkıh usulünün en önemli kaynaklarındandır. Ebü'l-Abbas eş-Şemmâhî eseri önce Muḫtaṣarü'l-ʿAdl ve'l-inṣâf adıyla özetlemiş (Maskat 1404/1984), daha sonra Şerḥu Muḫtaṣari'l-ʿAdl ve'l-inṣâf adıyla şerhetmiştir (her iki eser Gardâye'de el-

Hâc Sâlih La‘lî Kütüphanesi’nde kayıtlıdır). el-ʿAdl ve’l-inṣâf Ebü’l-Kāsım b. İbrâhim el-Berrâdî tarafından el-Baḥs̱ü’ṣ-ṣâdıḳ ve’l-istikşâf ʿan ḥaḳāʾiḳi meʿânî Kitâbi’l-ʿAdl ve’l-inṣâf ismiyle tekrar şerhedilmiştir. Şemmâhî’nin muhtasarı üzerine Ömer b. Ramazan Refʿu’t-terâhî fî Muḫtaṣari’ş-Şemmâḫî adıyla bir şerh, Yûsuf b. Muhammed el-Masîsî bir hâşiye, Şemmâhî’nin şerhi üzerine de Muhammed b. Yûsuf Ettafeyyiş bir şerh, Muhammed b. Ömer b. Ebû Sitte el-Cerbî ve Muhammed b. Yûsuf el-Mus‘abî birer hâşiye yazmıştır. Ebû Mâlik Âmir b. Hamîs el-Mâlikî el-Umânî, Şemmâhî’nin muhtasarını Mevâridü’l-elṭâf Naẓmu Muḫtaṣari’l-ʿAdl ve’l-inṣâf adıyla 1250 beyitte manzum hale getirmiştir (Maskat 1405/1985). Mühennî et-Tivâcînî, Şemmâhî’nin şerhini Tunus’ta Külliyyetü’z-Zeytûne’de doktora tezi olarak neşre hazırlamış (Cezayir, Karâre Cem‘iyyetü’t-Türâs Ktp.), Mustafa Sâlih Bâcû, Ebû Yaʿḳūb el-Vârcelânî ve fikrühü’l-uṣûlî muḳāreneten bi-Ebî Ḥâmid el-Ġazzâlî adlı yüksek lisans tezinde el-ʿAdl ve’l-inṣâf ile Gazzâlî’nin el-Müstaṣfâ’sını karşılaştırmıştır (Maskat 1995, 2006). el-ʿAdl ve’l-inṣâf’ı Amr Halîfe en-Nâmî tahkik etmeye başlamışsa da tamamlayamamıştır (Cezayir, Gardâye, Cem‘iyyetü’t-Türâs Ktp.). 2. ed-Delîl ve’l-burhân li-ehli’l-ʿuḳūl. Kelâma dair bu eserde felsefe, mantık, tarih, riyâziyyât vb. ilimlerin çeşitli konularına da yer verilmiştir. Vercelânî’nin ilmî birikimini geniş biçimde yansıtan eserde ayrıca diğer İslâm kelâm akımları ve özellikle bölgede yaygın olan Eş‘arîliğe karşı İbâzî düşüncesi savunulmaktadır (I-III, Kahire 1306, 1316, taşbaskı). Eser Uman’da da birçok defa yayımlanmış (nşr. Sâlim b. Hamed el-Hârisî, I-II, Maskat 1403/1983, 1427/2006), Sâlih Bûsaîd, Tunus’ta Külliyyetü’z-Zeytûne’de eseri doktora tezi olarak neşre hazırlamıştır. 3. Tertîbu Müsnedi’r-Rebîʿ b. Ḥabîb. İbâzîler’in hadis konusunda temel kaynağı sayılan Rebî‘ b. Habîb el-Ferâhîdî’nin el-Müsned’inin (el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ) yeniden düzenlenmiş şeklidir. Defalarca basılan eser (Kahire 1328; I-VIII, Maskat 1402/1982, Muhammed b. Ömer b. Ebû Sitte el-Cerbî’nin hâşiyesiyle) birçok araştırmaya konu teşkil etmiştir. Muhammed b. Yûsuf Ettafeyyiş eseri Tertîbü’t-Tertîb adıyla tekrar düzenlemiştir (Cezayir 1326). 4. Merecü’l-baḥreyn. Mantığa dair olup ed-Delîl ve’l-burhân adlı eserin sonunda mevcuttur. Abdülazîz es-Semînî buna Taʿâẓumü’l-mevceyn ʿalâ (fî şerḥi) Mereci’l-baḥreyn adıyla bir şerh yazmıştır (Benî Yescen/Gardâye, İstikāmet Ktp., müellif hattı). Ömer Âlü Hakîm, Cezayir Üniversitesi Külliyyetü’l-ulûmi’l-İslâmiyye’de eseri doktora tezi olarak neşre hazırlamış olup çalışma henüz savunma aşamasındadır. 5. Tefsîrü’l-Ḳurʾâni’l-kerîm. Bugüne ulaşmayan eserin yetmiş cüz olduğu söylenir. Berrâdî, eserin Bakara ve Âl-i İmrân sûreleriyle ilgili 700 varaklık kısmını gördüğünü kaydeder. 6. el-Ḳaṣîdetü’l-Ḥicâziyye. Hicaz’a yaptığı yolculuğu anlattığı 360 beyitlik bir manzumedir (nşr. el-Hâc Muhammed Yahyâ, Gardâye 2008). 7. Dîvânü şiʿr. Eserden sadece, hocası Eyyûb b. İsmâil için yazdığı bir mersiye Dercînî’nin Ṭabaḳātü’l-meşâyiḫ bi’l-Maġrib’inde (II, 462-469) günümüze ulaşmıştır. 8. Risâle fî terâcimi ricâli’l-Müsned (Benî Yescen/Gardâye, Âlü Yedder Ktp.). Rebî b. Habîb’in el-Müsned’inde geçen ricâle dairdir. 9. Kitâbü’l-Esmâʾ (Benî Yescen/Gardâye, Âlü

Yedder Ktp.). 10. Resâʾil mütenevviʿa. ed-Delîl ve’l-burhân adlı eserin III. cildinde mevcuttur. 11. Şerḥu Siyeri Maḥbûb b. er-Raḥîl fî târîẖi’l-İbâżıyye bi’l-Meşrıḳ. Müellifin çağdaşı Ebû Ammâr et-Tenâvütî, Sîretü Ebî ʿAmmâr ʿAbdilkâfî’sinde bu eseri zikreder. 12. Fütûḥu’l-Maġrib. Almanya’da bir kütüphanede yazma nüshasının bulunduğuna dair bazı kayıtlar vardır (Bâcû, Ebû Yaʿḳūb el-Vârcelânî, s. 124-125).

BİBLİYOGRAFYA: Ebû Ya‘kūb el-Vercelânî, ed-Delîl ve’l-burhân (nşr. Sâlim b. Hamed el-Hârisî), Maskat 1427/2006, neşredenin girişi, I, 9-11; Dercînî, Ṭabaḳātü’l-meşâʾiẖ bi’l-Maġrib (nşr. İbrâhim Tallây), Kosantîne 1974, II, 460-469, 489-495; Ebü’l-Kāsım b. İbrâhim el-Berrâdî, el-Cevâhirü’l-münteḳāt, [baskı yeri yok] 1306, s. 220-221; Şemmâhî, Kitâbü’s-Siyer (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî), Maskat 1407/1987, II, 105-106; A‘zâm Sâlih, Ġuṣnü’l-bân fî târîẖi Vercelân, Karâre Mektebetü cem‘iyyeti’t-türâs, vr. 185, 221-224; Serkîs, Muʿcem, II, 1916; Ali Yahyâ Muammer, el-İbâżıyye fi’l-Cezâʾir, Kahire 1399/1979, s. 237-241; Âdil Nüveyhiz, Muʿcemü aʿlâmi’l-Cezâʾir, Beyrut 1400/1980, s. 341-342; Mustafa Sâlih Bâcû, Ebû Yaʿḳūb el-Vârcelânî ve fikrühü’l-uṣûlî muḳāreneten bi-Ebî Ḥâmid el-Ġazzâlî, Maskat 1415/1995; a.mlf., Menhecü’l-ictihâd ʿinde’l-İbâżıyye, Maskat 1426/2005, s. 54-60, 87, 109-110, ayrıca bk. İndeks; Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî v.dğr., Muʿcemü aʿlâmi’l-İbâżıyye, Beyrut 1420/1999, II, 481-483; T. Lewicki, el-Müʾerriẖûne’l-İbâżıyyûn fî târîẖi İfrîḳıyye’ş-şimâliyye (trc. Mâhir Cerrâr - Rîmâ Cerrâr), Beyrut 2000, s. 129-131; J. C. Wilkinson, “Ibāḍi Ḥadīth: an Essay on Normalization”, Isl., LXII/2 (1985), s. 231-259.

Mustafa Sâlih Bâcû

İBN ASÂKİR, Ebü’l-Kāsım (أبو القاسم ابن عساكر) Ebü’l-Kāsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkī eş-Şâfiî (ö. 571/1176) Hadis hâfızı ve Târîpu medîneti Dımaşḳ adlı eseriyle tanınan tarihçi.

---

499 Muharreminde (Eylül 1105) Dımaşk’ta doğdu. Babası Hasan b. Hibetullah gibi Kureyş soyundan gelen anne tarafı da ilim ve mârifetiyle tanınıyordu; annesinin babası Ebü’l-Fazl Yahyâ b. Ali el-Kureşî Dımaşk kadılığı yapmıştı. Ebü’l-Kāsım Ali b. Hasan’dan önce sülâlesinde İbn Asâkir lakabıyla anılan kimse bulunmamakta, ona da ölümünden sonraki yıllarda ilk defa Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî tarafından tesbit edilen bu lakabın (el-Muntaẓam, X, 261) neden verildiği bilinmemektedir (Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XX, 555); Sıbt İbnü’l-Cevzî ise lakabın İbn Asâkir’in anne tarafından geldiğini kaydeder (Mirʾâtü’z-zamân, VIII, 336). Daha sonra onun Kur’an ilimleri, nahiv ve fıkıh alanlarında yetiştirdiği âlimlerle temayüz eden, Dımaşk’ın idarî ve kültürel tarihinde, özellikle Dımaşk Şâfiî ekolünün ortaya çıkmasında önemli roller üstlenen ahfadına da Benî Asâkir denilmiştir.

İbn Asâkir ilk bilgilerini ailesinden aldı. Dedesi Ebü'l-Fazl Yahyâ'dan Arap dili ve belâgatı, Ebü'l-Hasan Ali es-Sülemî'den fıkıh okudu. İbn Asâkir'in fıkha ilgi duymasında Dımaşk kadısı olan Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Yahyâ ile Ebü'l-Mekârim Sultan b. Yahyâ adlı dayılarının da rolü vardır. Kur'an, hadis, fıkıh ve usul dersleri aldığı hocaları arasında Ebû Tâhir Muhammed b. Hüseyin el-Hınnâî, İbn Sa'dûn el-Kurtubî, İbn Ebû Ya'lâ, Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan el-Muvâzînî, Ebû Ali İbn Nebhân, Ebü'l-Kāsım Ali b. İbrâhim en-Nesîb, İbn Kīrât diye bilinen Sübey' b. Müsellem ile Ebû Muhammed Hibetullah İbnü'l-Ekfânî de bulunmaktadır. İbn Asâkir'in yetiştiği dönemde yeteri kadar hadis öğrenmeyen kimsenin fıkıh tahsiline başlamasına izin verilmediği için onun erken yaşlardan itibaren hadis ilmiyle uğraşmış olması gerekir. Hadis rivayet ettiği kişilerden bazıları şöyle sıralanabilir: Abdülazîz b. Ahmed el-Kettânî, Haydere b. Ali, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Kubeys, Ebû Muhammed Hibetullah İbnü'l-Ekfânî, Zâhir b. Tâhir ve Tâhir b. Sehl el-İsferâyînî. İbn Asâkir'in eğitim ve öğretim hayatında Emeviyye Camii'nin önemli bir yeri vardır. Hocalarının evlerine ve Şâfiî fıkhının okutulduğu Gazzâliyye Zâviyesi ile Emîniyye Medresesi dahil şehirdeki diğer eğitim müesseselerine de giden İbn Asâkir Emeviyye Camii'nde kurulan her ders halkasına devam etmeye özen gösteriyor ve burada dışarıdan gelen âlimlerle tanışarak onlardan da faydalanıyordu.

520 (1126) yılı, yirmi bir yaşına gelen ve artık şöhreti çevresinde yavaş yavaş yayılan İbn Asâkir'in hayatında yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bir yıl önce babasını kaybeden müellif, Dımaşk'taki Bâtınî hareketlerinin artmasından da rahatsızlık duyarak hadis âlimlerinden hadis öğrenmek, ezberlediği hadisleri kendilerine okumak ve icâzet almak amacıyla diğer ilim merkezlerini dolaşmaya karar verdi ve ilk önce ağabeyi Sâinüddin ile birlikte, VI. (XII.) yüzyılda hâlâ İslâm dünyasının önemli kültür merkezlerinden biri olan, Selçuklular'ın Büveyhî hâkimiyetine son vermelerinden (Ramazan 447/Aralık 1055) sonra Sünnî tedrîsatın tekrar yaygınlaştığı Bağdat'a gitti. Ertesi yıl da buradan ayrılarak Hicaz'a geçti ve İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden hacca gelen âlimlerle Mekke ve Medine'de temas kurarak bilgi alışverişinde bulundu; özellikle Gazâl diye bilinen Abdullah b. Muhammed el-Mısrî ve Abdülhallâk b. Abdülvâsi' el-Herevî'den hadis dinledi. Hac dönüşü Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi başta olmak üzere eğitim ve öğretim faaliyeti yapılan yerlerde fıkıh, hadis, usul ve nahiv derslerine katıldı. Ebü'l-Hasan Ali b. Abdülvâhid ed-Dîneverî, Hibetullah b. Abdullah eş-Şürûtî, Karategin b. Es'ad, Ebû Gālib İbnü'l-Bennâ ve Ebû Sa'd el-Bağdâdî'den hadis, Ebû Sa'd İsmâil b. Ahmed el-Kirmânî'den ilm-i hilâf dersleri aldı (Yâkūt, XIII, 76). Derslerde gösterdiği basiret ve konulara yaptığı katkılar Bağdat'ta kısa sürede şöhretinin yayılmasına sebep oldu. Bu sırada Irak'ın kuzeyindeki Musul, Rahbe, Cizre (Cezîretü İbn Ömer), Diyarbekir ve Mardin şehirlerine ilmî seyahatler yaptı. 525'te (1131) Dımaşk'a dönerek evlendi ve iki yıl sonra oğlu Kāsım dünyaya geldi (Târîḫu Dımaşḳ: Terâcimü'n-nisâ', s. 321).

İbn Asâkir, 529'da (1135) son büyük ilmî seyahatini hadisçilik açısından önemli bir merkez olan Horasan bölgesine yaptı ve İsfahan, Merv, Nîşâbur, Herat gibi ilim merkezlerini dolaştı. Bu sırada Kitâbü'l-Ensâb müellifi Abdülkerîm es-Sem'ânî ile tanıştı ve seyahatinin bir bölümünü onunla beraber gerçekleştirdi. Sem'ânî birlikte hadis dinlediklerini, onun vasıtasıyla icâzet aldığını ve el-Muʿcemü'l-müştemil'inden faydalandığını yazar (et-Taḥbîr, I, 291, 321, 383). İbn Asâkir, bu seyahatinde Horasan ve çevresindeki otuz dört şehri ziyaret ederek (Yâkūt, XIII, 75) İslâm dünyasının doğusundaki âlimlerle tanışmış ve bilgi alışverişinde bulunmuştu. Bu yolculuklar sırasında erkek kadın ayırımı yapmaksızın pek çok âlimden hadis aldığı ve 1300 erkek, seksen kadından hadis dinlediği rivayet edilmektedir (a.g.e., XIII, 76). Onun, Kitâbü'l-Erbaʿîne'l-büldâniyye ve el-İşrâf ʿalâ maʿrifeti'l-eṭrâf gibi bazı kitaplarını da bu günlerde tasnif veya telif ettiği görülür (el-İşrâf, vr. 2a-6b; İbn Hallikân, III, 309).

533'te (1139) Horasan seyahatini tamamlayan İbn Asâkir Bağdat'ta iki yıl daha kaldıktan sonra Dımaşk'a döndü ve ömrünün geri kalan kısmını burada eserlerini yazıp öğrencilerini yetiştirmekle geçirdi. Derslerini 566'dan (1171) itibaren, 549'da (1154) Dımaşk'ı ele geçiren Nûreddin Mahmud Zengî'nin kendisi için yaptırdığı Dârü'l-hadîsi'n-Nûriyye'de verdi (Ebû Şâme, I, 23; Makrîzî, II, 375; Nuaymî, I, 98-100). Taḳviyetü'l-münne ʿalâ inşâʾi Dâri's-sünne adlı eseri, muhtemelen bu medresede okutmuş olduğu ders notlarının bir araya gelmiş şeklidir. Dârü'l-hadîs'in kurulması ve İbn Asâkir'in ders vermesiyle birlikte şehirde kültür hayatı yeniden canlandı ve İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden buraya ilim yolculukları başladı. VI (XII) ve VII. (XIII.) yüzyıllarda onun soyundan gelenler bu müessesede ders vermeyi sürdürdüler. İbn Asâkir, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Dımaşk'a girişinden bir müddet sonra 11 Receb 571'de (25 Ocak 1176) vefat etti ve sultanın da katıldığı cenaze namazının ardından Bâbüssagīr Mezarlığı'nda babasının yanına defnedildi (İbn Hallikân, III, 311).

Ağır başlı ve mütevazi kişiliğiyle tanınan İbn Asâkir boşa vakit geçirmez ve namazlarında da cemaatten hiç geri kalmazdı. Ailesinin zenginliği sebebiyle maddî sıkıntı çekmemiş ve ömrü boyunca ilim dışında hiçbir işle meşgul olmamıştır. Nûreddin Zengî âlimlere yakınlık gösterirken özellikle onu her meclisinde hazır bulundurmuş, o da bundan duyduğu memnuniyeti eserlerinde yer yer dile getirmiştir. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin de Dımaşk'a girmesinden itibaren tutumu aynı olmuş ve İbn Asâkir onun meclislerinde yine başköşeye oturtulmuştu. Her iki hükümdarın da onunla ilmî sohbetlere girdiği ve İbn Asâkir'in gerektiğinde kendilerini tenkit ettiği bilinmektedir.

İbn Asâkir keskin zekâsı, geniş hadis bilgisi, zühd ve takvâsı ile tanınır. Kültürlü ve yüksek seviyeli bir aileden gelmesinin sağladığı geniş imkânlar sebebiyle dönemin en seçkin hocalarının yanında çok iyi bir tahsil görmüş, dinî ilimlerin hemen hemen tamamına ilgi duymakla birlikte hadis ve tarih sahasında yazdıklarıyla meşhur

olmuştur. Hadisleri anlama, ez-berleme, rivayetlerdeki gizli kusurları (ilel) tanıma, sahih, garîb, ferd ve münker rivayetleri bilme konusunda dönemin önde gelen hadis hâfızlarından biriydi. Diğer meslektaşlarından ayrıldığı en önemli nokta ezberlediği hadisleri tasnif etmiş olmasıdır. Hadislerin hem metinlerini hem de senedlerini iyi bilen İbn Asâkir bu sahada çeşitli eserleri bir araya getirmiştir; bundan dolayı ilimde hadisçilik tarafı daima öne çıkmıştır. İbn Asâkir, eserlerinde verdiği her bilgiyi muhaddislerin metoduna uyarak senediyle birlikte nakletmiştir. Onun başlıca özelliği, faydalandığı eserleri birbirleriyle karşılaştırması ve lafızlarını tashih etmesidir. Yaptığı ilim yolculukları yetişmesinde ve ilmini geliştirmesinde etkili olmuş, bilhassa Horasan seyahati sırasında pek çok hadis âliminden icâzet almıştır. Ancak onun bu seyahatinden önce de hadis topladığı bilinmektedir; Târîḫu medîneti Dımaşḳ'ında babasından rivayet ettiği hadislere yer vermesi bu işe ne kadar erken başladığını gösterir. İbn Asâkir, Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin İbnü'l-Arâbî ile birlikte iki önemli râvisinden biridir. İslâm dünyasının pek çok bölgesinden hadisçiler ondan hadis almak için Dımaşk'a gelmişlerdir. Kendisinden hadis alanlar arasında oğlu Kāsım, yeğeni Ebû Mansûr İbn Asâkir, Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, Ruhâvî, Tâceddin İbn Hameveyh Mekkî b. Müsellem, Ebü'l-Mevâhib Hasan b. Hibetullah b. Sasrâ, Ebü'l-Kāsım Hüseyin b. Hibetullah b. Sasrâ, Emîr Seyfüddevle Ebû Abdullah Muhammed b. Gassân ve Ömer b. Abdülvehhâb b. Berâziî bulunmaktadır (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 556-557). Hocalarından Hatîb Ebü'l-Fazl et-Tûsî hadis hâfızı lakabına ondan daha lâyık kimsenin olmadığını söyler. Bunun dışında İbn Asâkir'e ilmî şahsiyetine uygun olarak "sikatü'd-dîn, sadrü'l-huffâz" gibi pek çok lakap verilmiştir (Târîḫu Dımaşḳ, neşredenin girişi, I, 26-27). İbn Asâkir hadisin yanı sıra fıkıh, tarih, ahbâr ve edebiyat konularını da ele almış, fakat genel anlamda rivayet vermeyi tercih ederek şahsî görüşlerini az açıklamıştır; zaman zaman kendi mezhebinin dışından görüş belirttiği de olmuştur. Onun en seçkin sıfatı tarihçiliğinde güvenilir, hadisçiliğinde doğru olmasıdır. İbn Asâkir mahallî tarihçilik alanında temayüz etmiş bir şahsiyettir ve bu şöhretini Târîḫu medîneti Dımaşḳ adlı eseriyle kazanmıştır. Bu alanda yapılmış en kapsamlı çalışmalardan olan ve kendi dönemine kadar yazılmış ensâb, tabakat ve tarih kitaplarındaki bilgileri bir araya getiren bu eserde Dımaşk şehrinin coğrafî ve topografik özelliklerinin yanında şehirle doğrudan veya dolaylı ilgisi olan 9000 civarında kişinin biyografisini kaydetmiştir. Nazım ve şiir müellifin yaşadığı çağda popüler edebiyat türlerinin başında geliyordu. İbn Asâkir'in ilmî seyahatlerinde faydalandığı âlimlerin kırk altısının edebî yönünün bulunduğu kaydedilir. Eserlerinde gerek kendisine gerekse başkalarına ait şiirlere yer vermesi onun şiir zevkini ve Arap edebiyatına vukufunu göstermektedir. İmâdüddin el-İsfahânî Ḫarîdetü'l-ḳaṣr'da İbn Asâkir'i Dımaşk şairleri arasına almıştır (I, 274). Döneminde revaç bulan bu tarza uyması müellifin tenkit edilmesine de sebep olmuş, Yâkūt onun şiirde zayıf olduğunu belirtirken Sem'ânî bu

konuyla ilgilenmesini gereksiz görmüştür; Ebü'l-Yümn el-Kindî ise onun şairliğiyle alay etmiştir (Yâkūt, XIII, 86).

İlmî şahsiyetinde hadisçiliği ağır basmakla birlikte İbn Asâkir kelâma dair Tebyînü kez̠ibi'l-müfterî, eṣ-Ṣıfât, Z̠emmü'r-Râfıża, Nefyü't-teşbîh adlı eserleri de telif etmiş ve Eş'ariyye'yi hararetle savunmuştur. Ona göre Allah peygamberleri ve onların sonuncusu olan Hz. Muhammed'i dünyaya hidayet önderi, Sünnî âlimleri de İslâm dinini isabetli bir şekilde anlayıp açıklayan imamlar olarak göndermiştir. Bu âlimler sayesinde müslümanlar arasında ortaya çıkan teşbih ve ta'tîl görüşlerinin yayılması önlenmiş, böylece taraftarlarının sayıları azalmıştır. Eş'arî bu âlimlerin başında gelir; çünkü Eş'arî hem Kur'an ve Sünnet'e bağlı kalmış, hem de kelâm yöntemini kullanarak İslâm akaidini aklî delillerle kanıtlamayı başarmıştır. Eş'arî, Müşebbihe ve Mücessime'yi eleştirip inkıraza uğrattığından bu zümrelerin mensuplarınca çeşitli iftira ve tenkitlere mâruz bırakılmıştır (Tebyînü kez̠ibi'l-müfterî, s. 25-28). Onun kendi zamanına kadar gelen Eş'ariyye'ye mensup âlimler hakkında verdiği bilgiler kelâm tarihi açısından çok önemlidir; zira bu konuda başka kaynak yoktur. Bununla birlikte İbn Asâkir, Eş'arî âlimlerini savunması sebebiyle İbnü'l-Cevzî ve Sem'ânî tarafından eleştirilmiştir (el-Muntaẓam, XIII, 224-225). İbn Asâkir'in en önemli vasfı derlemeciliği olup Eş'arîliği savunmak amacıyla yazdıklarının dışındaki bütün eserleri kendi görüşlerinden ziyade, zamanımıza ulaşmayan ve döneminde müellifi bilinmeyen bazı kitaplardan da istifade ederek o güne kadar topladığı rivayetlerin bir araya getirilmiş şeklidir (Târîḫu Dımaşḳ, neşredenin girişi, I, 30).

Eserleri. İbn Asâkir İslâm dünyasında tasnif ve telifinin çokluğu ile tanınmış bir şahsiyettir. Babasının hayatı ve eserleri hakkında Cüzʾ fî aḫbâri'l-Ḥâfıẓ İbn ʿAsâkir'i (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1980) kaleme alan oğlu Kāsım babasının altmış adet kitap yazdığını kaydederken Yâkūt bunların sayısını 134 olarak vermekte, bu sayıyı 200'e kadar çıkaranlara da rastlanmaktadır (et-Tevbe ve siʿatü raḥmetillâh, neşredenin girişi, s. 38). Bu fark, bir arada bulunan çalışmalarının ayrı ayrı düşünülmesinden ve kaynaklarda 400'ün üzerinde olduğu kaydedilen emâlîlerinden kaynaklanmaktadır. 1. Târîḫu medîneti Dımaşḳ*. Müellifin en hacimli eseridir. Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîḫu Baġdâd'ı örnek alınarak yazılan kitap Dımaşk'a dair en geniş kaynaktır; ayrıca Halep, Ba'lebek, Sayda gibi Suriye şehirlerinde yaşamış bazı önemli şahsiyetler hakkında da bilgi ihtiva eder. Hadisçi metoduyla kaleme alınan eserin son cildi kadın muhaddis ve şairlere ayrılmıştır. Dımaşk Zâhiriyye nüshalarının Kahire, Merakeş ve İstanbul'dakilerle eksikleri giderilerek eserin tıpkıbasımı yapılmıştır (I-XIX, Amman 1407/1987; yazmaları için bk. Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, s. 38-51). Pek çok muhtasarı, zeyli ve kısmî neşirleri olan eser yayımlanmıştır (I-LXX, Beyrut 1979-1998). 2. Kitâbü'l-Erbaʿîne'l-büldâniyye (Erbaʿûne ḥadîs̱en li-erbaʿîne şeyḫan minerbaʿîne beldeten ʿan erbaʿîn min er-baʿîn li-erbaʿîn fî erbaʿîn). Abdullah b. Mübârek ile (ö. 181/797) başlayan kırk hadis

(erbaîniyyât) geleneği, İbn Asâkir'in hocalarından Ebû Tâhir es-Silefî tarafından kırk ayrı yere mensup kırk hocadan rivayet edilen kırk hadis şeklinde geliştirilmiş, İbn Asâkir de buna kırk sahâbîden kırk ayrı konuda rivayet edilme durumunu ekleyerek bu eserini meydana getirmiştir. Müellif çalışmasında gezdiği coğrafyayı ve hadis aldığı hocalarını da tanıtır. Rivayetlerine Mekke'den başlar ve kırkıncı şehir olarak el-Cezîre bölgesindeki Rakka'da bitirir; bu şehirlere gidiş tarihlerini ve hadisleri ne zaman aldığını da ayrıca kaydeder. Eseri yayımlayan Selâhaddin el-Müneccid de İbn Asâkir'in hadisleri aldığı hocalarıyla dolaştığı şehirlerin adlarını ve buralarda bulunduğu tarihleri bir liste halinde kitaba eklemiştir (ed-Dirâsâtü'l-ʿArabiyye, VI/3-4 [1965], s. 209-233). Eser Mustafa Âşûr (Kahire 1409/1989) ve Muhammed Mutî' el-Hâfız (Beyrut-Dımaşk 1413/1992) tarafından da neşredilmiştir. 3. el-Erbaʿûn fi'l-ḥaṣṣi ʿale'l-cihâd. Müslümanları Haçlılar'a karşı savaşa teşvik amacıyla derlenmiş cihadın faziletiyle ilgili kırk hadisi içerir. Abdullah b. Yûsuf tarafından tahkikli neşri yapılmış (Küveyt 1404/1984), ayrıca Ahmed Abdülkerîm Halevânî de eseri bir çalışmasıyla birlikte yayımlamıştır (İbn ʿAsâkir ve devruhû fi'l-cihâd żıdde'ṣ-Ṣalîbiyyîn, Dımaşk 1991). 4. Tebyînü ke×ibi'l-müfterî* fîmâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Ḥasan el-Eşʿarî. Hasan Ali b. Ahvâzî'nin (ö. 446/1055) Mesâlibü İbn Ebî Bişr el-Eşʿarî'sine karşı Eş'arî'yi savunmak ve hakkında ileri sürülen iddiaları reddetmek için kaleme alınmıştır. Eserin Hüsâmeddin el-Kudsî (Dımaşk 1347/1928), Zâhid Kevserî (Kahire 1399/1979; Beyrut 1984, 1991) ve Abdülbâkī el-Kudsî (Beyrut 1983) tarafından yapılmış üç ayrı neşri mevcuttur. 5. Keşfü'l-muġaṭṭâ fî fażli'l-Muvaṭṭaʾ.

Mâlik b. Enes'in el-Muvaṭṭaʾ adlı eserinin kıymetini ortaya koymak amacıyla yazılmış, İzzet Attâr Hüseynî (Kahire 1373/1954) ve Muhammed Mutî' el-Hâfız (Beyrut-Dımaşk 1992) tarafından yayımlanmıştır. 6. el-Muʿcemü'l-müştemil ʿalâ ẕikri es-mâʾi şüyûḫi'l-eʾimmeti'n-nübel. İbn Asâkir bu çalışmasında kendilerinden hadis almış olduğu hocalarını bir araya toplamış ve bunlara günümüze ulaşmayan pek çok eserden faydalanarak Buhârî ve Müslim'in hocalarını da ilâve etmiştir. Zehebî kitabı özetlerken bazı eklemeler de yapmıştır. Eser Sekîne eş-Şihâbî tarafından neşredilmiştir (Dımaşk 1981). 7. Tertîbü esmâʾi'ṣ-ṣaḥâbe elleẕîne aḫrece ḥadîṡehüm Aḥmed b. Ḥanbel fi'l-Müsned. Kitapta Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inin ilmî kıymeti, tertip ve tanzimi hakkında bilgi verildikten sonra sahâbî râviler alfabetik düzenle sıralanmakta ve rivayetlerinin el-Müsned'in hangi bölümlerinde geçtiği kaydedilmektedir. Eseri Âmir Hasan Sabrî yayımlamış (Beyrut 1409/1989) ve bu bölümlerin el-Müsned'in altı ciltlik baskısının (Kahire 1313) nerelerinde bulunduğunu belirtmiştir. 8. el-İşrâf ʿalâ maʿrifeti'l-eṭrâf. Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenleri üzerine yapılmış ve sahâbî râvilere göre alfabetik sırayla düzenlenmiş bir etrâf* kitabıdır. Mukaddimesinde kısaca sünenler, etrâf kitaplarının tarihi ve yazılış sebepleriyle eserin özelliklerinden bahsedilir. Müellif, Horasan seyahati sırasında yazdığı müsveddeyi Dımaşk'a döndükten sonra İbn Mâce'yi de ekleyerek temize çekmiştir. Eserin iki ciltlik bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde

kayıtlıdır (Ayasofya, nr. 455, 456). 9. Emâlî. İbn Asâkir'in Dımaşk Emeviyye Camii'ndeki meclislerinde okuttuğu hadislerin bir araya toplanmasından meydana gelmiştir. 408 adet olduğu rivayet edilen bu meclislerin her biri ayrı bir konuya ayrılmıştı ve sadece hadisle sınırlı değildi; aralarında yahudilerin zemmine, halife ve sahâbîlerin faziletlerine dair olanlar da vardı (Yâkūt, XIII, 81, 83). Müellifin Ẕemmü men lâ yaʿmelü bi-ʿilmihî ve Ẕemmü ḳurenâʾi's-sûʾ adlı meclisleri, Meclisân min mecâlisi'l-Ḥâfıẓ İbn ʿAsâkir fî mescidi Dımaşḳ adıyla Muhammed Mutîʿ el-Hâfız tarafından bir arada (Dımaşk 1403/1983) ve bunlardan Ẕemmü men lâ yaʿmelü bi-ʿilmihî Ali Hasan Ali Abdülhamîd (Amman 1988) ve Ahmed el-Bezre tarafından (Dımaşk 1410/1990) yayımlanmıştır. Fażlü ʿAbdillâh b. Mesʿûd'u Sekîne eş-Şihâbî (MMLADm., LVIII/4 [1983], s. 753-771), Ẕemmü ẕi'l-vecheyn ve lisâneyn'i Vefâ Takıyyüddin (a.g.e., LXI/3 [1986], s. 554-577), Fażlü Saʿd b. Ebî Vaḳḳāṣ'ı Sekîne eş-Şihâbî (Mecelletü't-Türâs̱i'l-ʿArabî, sy. 11-12 [1403/1983], s. 187-196), Medḥu't-tevâżuʿ ve ẕemmü'l-kibr'i Abdurrahman Nablusî (Dımaşk 1413) ve et-Tevbe ve siʿatü raḥmeti'llâh'ı A. Muhammed Mansûr (Beyrut 1417/1996) yayımlamıştır (meclislerin yazma nüshaları için bk. Târîḫu Dımaşḳ: Terâcimü'n-nisâʾ, neşredenin girişi, s. 5-53; et-Tevbe ve siʿatü raḥmeti'llâh, neşredenin girişi, s. 39-44). 10. Tebyînü'l-imtinân bi'l-emr bi'l-iḫtitân. M. Fethî es-Seyyid tarafından yayımlanmıştır (Tanta 1410/1989). 11. Aḫbâr li-ḥıfẓi'l-Ḳurʾân. Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd tarafından el-Câmiʿ fi'l-ḥas̱s̱i ʿalâ ḥıfẓi'l-ʿilm adlı eser içerisinde neşredilmiştir (Kahire 1412, s. 209 vd.). 12. el-Erbaʿûne'l-ebdâl. Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki (nr. 17) mecmua içerisinde bir nüshası mevcuttur.

Bunun dışında İbn Asâkir'e nisbet edilen çok sayıda eserden bazıları şunlardır: Taḳviyetü'l-münne ʿalâ inşâʾi Dâri's-sünne, el-Muvâfaḳāt ʿalâ şüyûḫi'l-eʾimmeti's̱-s̱iḳāt, Tehẕîbü'l-mütelemmis min ʿavâlî Mâlik b. Enes, et-Tâlî li-ḥadîs̱i Mâliki'l-ʿâlî, Mecmûʿu'r-reġāʾib mimmâ vaḳaʿa min eḥâdîs̱i Mâliki'l-ġarâʾib, el-Muʿcem li-men semiʿa minhü ev ecâze lehû, Men semiʿa minhü mine'n-nisvân, Fażlü aṣḥâbi'l-ḥadîs̱, Kitâbü'l-Müs̱els̱elât, el-Müstefîd fi'l-eḥâdîs̱i's-sübâʿiyyeti'l-esânîd, Men vâfaḳat künyetühû künyete zevcetih, Kitâbü'l-Erbaʿîne'ṭ-ṭıvâl, Kitâbü'l-Cevâhir ve'l-leʾâlî fî ebdâli'l-ʿavâlî, Kitâbü'l-Maḳāleti'l-fâẓıḥâ li'r-risâleti'l vâziḥa, el-Ḳavlü fî cümleti'l-esânîd fî ḥâdis̱i'l-müʾeyyed, Ẕikrü'l-beyân ʿan fażli kitâbeti'l-Ḳurʾân, el-İnẕâr bi-ḥudûs̱i'z-zelâzil (İbn Asâkir'e nisbet edilen diğer eserler için bk. Yâkūt, XIII, 76-83; Zehebî, Aʿlâmü'l-nübelâʾ, XX, 558-562; Târîḫu Dımaşḳ: Terâcimü'n-nisâʾ, neşredenin girişi, s. 25-27).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Müneccid), neşredenin girişi, I, 4-41; a.e.: Terâcimü'n-nisâʾ (nşr. Sekîne eş-Şihâbî), Dımaşk 1986, s. 321; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 5-53; a.e.: es-Sîretü'n-nebeviyye (nşr. Neşât Gazzâvî), Beyrut 1404/1984, neşredenin girişi; a.mlf., et-Tevbe ve siʿatü raḥmeti'llâh (nşr. Abdülhâdî M. Mansûr), Beyrut 1417/1996, neşredenin girişi, s. 5-44; a.mlf., La description de Damas d'Ibn Asakir (trc. N. Elisséeff), Damas 1959, s. XV-XXIX; a.mlf., Tebyînü keẕibi'l-müfterî, s. 25-28; a.mlf., eş-İşrâf ʿalâ maʿrifeti'l-eṭrâf, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 455, vr. 2a-6b; Semʿânî, et-Taḥbîr, I, 259, 262, 291, 321, 383; II, 34; ayrıca bk. İndeks; İmâdüddin el-İsfahânî, Ḫarîdetü'l-ḳaṣr (nşr. Şükrî Faysal), Dımaşk 1955, I, 274-

280; İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam, X, 261; XIII, 224-225; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XIII, 73-87; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mirʾâtü'z-zamân, VIII, 336-337; Ebû Şâme, er-Ravżateyn, I, 23; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 309-311; Ebü'l-Fidâ, el-Muḫtaṣar (nşr. Mahmûd Deyyûb), Beyrut 1417/1997, II, 139; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XX, 554-571; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1328-1334; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Baġdâd (nşr. Kayser Ebû Ferah), Haydarâbâd 1399/1978, s. 186-189; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, III, 393-396; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), VI, 215-223; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 216; Makrîzî, el-Ḫıṭaṭ, II, 375; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire (nşr. M. Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1992, VI, 70; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Caʿfer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 98-100; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 54, 55, 57, 103, 162, 294, 340, 342, 526, 574; II, 974, 1736, 1737, 1836; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 239-240; Îżâḥu'l-meknûn, I, 224; Brockelmann, GAL, I, 403-404; Suppl., I, 566-567; a.mlf., "İbn Asâkir", İA, V/2, s. 701-702; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 427-428; Historians of the Middle East (ed. B. Lewis - P. M. Holt), London 1962, s.114-115; N. Elisséeff, Nūr ad-Dīn, Damas 1967, III, 762-765; a.mlf., "Ibn ʿAsākir", EI² (İng.), III, 713-715; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 38-51; a.mlf., "Erbaʿîniyyâtü İbn ʿAsâkir ve riḥletühû ilâ bilâdi Fâris ve Ḫorasân ve Mâverâʾünnehr", ed-Dirâsâtü'l-ʿArabiyye, VI/3-4, Beyrut 1965, s. 209-233; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriḫûn, Beyrut 1979, II, 240-243; Melike Ebyaz, et-Terbiye ve'ṣ-ṣeḳāfetü'l-ʿArabiyyetü'l-İslâmiyye fi'ş-Şâm ve'l-Cezîre, Beyrut 1980, s. 40-49; Muhammed Kürd Ali, Künûzü'l-ecdâd, Dımaşk 1404/1984, s. 293-300; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 273-274; Coşkun Alptekin, Dımaşk Atabegliği, İstanbul 1985, s. 158-160, 177; Ömer Ferruh, Târîḫu'l-edeb, III, 355-358; Hasan Şümeysânî, el-Ḥâfıẓ İbn ʿAsâkir ʿAlî İbn Ḥasan İbn Hibetillâh eş-Şâfiʿî ed-Dımaşḳī, Beyrut 1411/1990; Bahattin Kök, Nûruddin Mahmud bin Zengî ve İslam Kurumlar Tarihindeki Yeri, İstanbul 1992, s. 187-188; James E. Lindsay, Professors, Prophets and Politicians: 'Ali Ibn 'Asakir's Ta'rikh Madinat Dımaşq (doktora tezi, 1994), University of Wisconsin-Madison, s. 8-45; a.mlf., "Damascene Scholars During the Fatimid Period: An Examination of Ali b. Asākir's Tarikh Madinat Dımaşk", al-Masāq, VII, Leeds 1994, s. 35-75; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, 117-118; Recep Şentürk, Narrative Social Structure-Anatomy of the Hadith Transmission Network CE 610-1515 (doktora tezi, 1998), Columbia University, s. 421-424; Louis Pouzet, "La descendance de l'historien 'Alī Ibn 'Asākir et ses alliances à Damas au VIe/XIIIe siècle", MUSJ, L/2 (1984), s. 517-524; Mahmûd Mâzî, "el-İmâm el-Ḥâfıẓ İbn ʿAsâkir", ʿÂlemü'l-kütüb, XV/4, Riyad 1994, s. 369-372; Nûrullah Kisâî, "İbn ʿAsâkir", DMBİ, IV, 291-294.

Mustafa S. Küçükaşcı - Cengiz Tomar

CA'FER b. AHMED جعفر بن أحمد Ebü'l-Fazl Şemsüddîn Ca'fer b. Ahmed b. Abdisselâm el-Bühlûlî el-Ebnâvî (ö. 573/1177) Zeydî kelâmcı, muhaddis ve fakih.

Hayatının ilk dönemi hakkında bilgi yoktur. İsmâilî olan babası ve dedeleri Suleyhîler ve Hâtimîler idaresindeki San'a'da, kardeşi Yahyâ ise Aden'de İsmâilî Zürey'îler'e kadılık yapmışlardır. Ca'fer bilinmeyen bir tarihte Zeydiyye'ye intisap ederek Mutarrif b. Şihâb tarafından kurulan Mutarrifiyye fırkasına girdi. Bir süre sonra Yemen'deki mezhep çatışmaları yüzünden Irak'a gitti. Orada Taberistan Zeydiyyesi'nin temsilcisi olan Horasanlı Zeydî âlim Zeyd b. Hasan el-Beyhakī'den ders aldı. Beyhakī 541'de (1146) Mutarrifî bid'atına karşı Zeydiyye'yi savunmak için Sa'de'ye davet edildiğinde Mutarrifiyye'den ayrılmış bulunan Ca'fer de onunla birlikte Yemen'e döndü. Bu arada hasımlarına karşı kullanmak üzere Mu'tezile akaidine dair çok sayıda eseri beraberinde götürdü. Böylece Hazar denizinin güneyinde bulunan bölgelerdeki Zeydî literatürünü Yemen'de tanıttığı gibi Mu'tezile akîdesine dair bazı eserleri de kaybolmaktan kurtarmış oldu. Ca'fer b. Ahmed ile hocası Beyhakī Sa'de'de, Zeydî İmam Ahmed b. Süleyman el-Mütevekkil'in de desteğiyle şiddetli bir mücadele

verdiler. Daha sonra Hâkim b. Ahmed'in idaresi altındaki San'a'yı ele geçiren Mütevekkil 545 (1150) yılında Ca'fer'i şehre kadı tayin etti.

Ca'fer b. Ahmed, daha sonra Irak'a dönen Beyhakī ile birlikte Yemen'den ayrıldıysa da hocasının Tihâme'de vefatı üzerine yolculuğuna yalnız devam etti. Rey'de Beyhakī'nin talebelerinden Zeydî âlim Ahmed b. Ebü'l-Hasan el-Kennî'nin derslerine katıldı. Mekke ve Kûfe'de de bir müddet kalarak ilmî çalışmalarını sürdürdü ve bazı hadis kitaplarının rivayeti için icâzet aldı. 554'te (1159) San'a'ya dönüşünde tekrar İmam Mütevekkil'in verdiği göreve başlayan Ca'fer, İb'de Mu'tezilî akaidini yaymasından dolayı Sünnîler'in düşmanlığını kazandı. ed-Dâmig li'l-bâtıl min mezâhibi'l-Hanâbil adlı eserine el-İntisâr fi'r-red ale'l-Kaderiyyeti'l-eşrâr isimli bir reddiye yazan Yahyâ b. Ebü'l-Hayr el-İmrânî ile, ayrıca Ali b. Abdullah el-Hirmî ile münazaralarda bulundu. Daha sonra San'a yakınlarındaki Senâ'da yerleşerek kurduğu medresede ders vermeye başlayan ve zamanla talebe sayısı artan Ca'fer'e karşı Mutarrifiyye fırkasının muhalefeti de şiddetlendi. Bu fırkanın ilim merkezi olan Vekaş'ta Müslim el-Lahcî ve Yahyâ b. Hüseyin el-Yahîrî gibi âlimlerle münazaralar yaptı; fırka mensupları için Risâle fi'r-red ale'l-Mutarrifiyye ve el-Mesâilü'l-Mutarrifiyye adlı iki risâle kaleme aldı.

Basra Mu'tezilî akîdesini ve Yemen dışındaki Zeydîler'in çoğunluğunun tâbi olduğu fıkıh usulünü benimseyen Ca'fer b. Ahmed, Zeydiyye arasında fikrî-dinî bir bütünlük meydana getirmeyi başardı. Mutarrifiyye'ye karşı bir mücadele başlatan Yemen Zeydî imamlarından Abdullah b. Hamza el-Mansûr'un, eserlerinde Ca'fer'i desteklemesinin de etkisiyle yeni mezhep Yemen halkı arasında hâkim bir duruma geldi. Devrindeki şöhretinden dolayı "Kadı'z-Zeydiyye" unvanıyla anılan Ca'fer b. Ahmed'in Zeydî kelâm sistemini kurma yolundaki büyük çabaları sebebiyle, Allah'ın Yemen'e iki büyük ihsanı bulunduğu, bunlardan birinin Bâtıniyye'ye karşı mücadele veren Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, diğerinin de Kadî Ca'fer olduğu Yemen Zeydîleri arasında söylenegelmiştir.
Aralarında Zeydiyye'nin önemli âlimlerinden Emîr Şemseddin Yahyâ b. Ahmed, Emîr Bedreddin Muhammed b. Ahmed, Yahyâ b. Amâre es-Süleymânî, Emîr Kasım b. Ganim es-Süleymânî, Hasan b. Muhammed er-Rassâs, Muhyiddin Muhammed Ahmed el-Kureşî ve Süleyman b. Nâsır'ın da bulunduğu pek çok âlim yetiştiren Ca'fer b. Ahmed, 573'te (1177) medresesinin bulunduğu Senâ'da vefat etti ve orada defnedildi. 700 (1300-1301) yılı dolaylarında öldüğü (Hediyyetü'l-ârifîn, I, 253) şeklindeki bilgi ise yanlıştır.

Eserleri. Ca'fer b. Ahmed'in hadis, fıkıh, akaid ve kelâmla ilgili elliyi aşkın eserinden başlıcaları şunlardır (eserlerinin yazma nüshaları ve muhtevaları için bk. Brockelmann, GAL, I, 508, Suppl., I, 700; Şâmî, I, 512, 556-557; Habeşî, s. 105, 106-108, 194): 1. Teysîrü'l-metâlib min emâlî Ebî Tâlib. Hadisle ilgili olan bu eserde Ebû Tâlib Yahyâ

b. Hüseyin el-Hârûnî'nin imlâ*ları toplanmıştır. 2. el-Erbaʿûne'l-hadîs el-Aleviyye. Hz. Ali'nin rivayet ettiği kırk hadisi ihtiva eder. 3. en-Nüket ve'l-cümel (Nüketü'l-ibâdât ve cümelü'z-ziyâdât). Zeydî fıkhına dair muhtasar bir eser olup Yemen halkı arasında meşhurdur. Biri müellif tarafından Şerhu Nüketi'l-ibâdât, diğeri Atıyye b. Muhammed b. Ahmed en-Necrânî tarafından el-Müzâkere adıyla olmak üzere iki şerhi yapılmıştır. 4. es-Sırâtü'l-müstakım fî temyizi's-sahîh mine's-sakım. Zeydiyye ile İsnâaşeriyye arasındaki farkları ortaya koyan bir eserdir. 5. Şerhu kasîdi's-Sâhib b. Abbâd fî akāʾidi'l-Mutezile. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn tarafından neşredilmiştir (Bağdad 1394). 6. en-Nakz alâ sâhibi'l-Muhît. İmâmet konusunda Zeydiyye'nin görüşlerine karşı çıkan el-Muhît bi't-teklîf müellifi Kadî Abdülcebbâr'a reddiye olarak yazılmıştır. 7. el-Mesâilü'l-Kasımiyye. 8. el-Mesâilü'l-Hâdeviyye. Bu iki eser, Kasım b. İbrâhim er-Ressî ve Hâdî-İlelhakk'ın ekolleriyle ilgili itikadî konulardan bahsetmektedir. 9. Şehâdetü'l-icmâ. Zeydiyye akaidine dairdir. Bunların dışında diğer bazı önemli eserleri de şunlardır: et-Takrîb fî usûli'l-fıkh, el-Mesâilü'l-aşr elletî fîhe'l-hilâf beyne'ş-Şîa, en-Nusre li-mezhebi'l-ıtre, İbânetü'l-menâhic fî nasîhati'l-Havâric, ed-Delâilü'l-bâhire, Îzâhu'l-minhâc fî fevâidi'l-mirâc, el-Fâsıl bi'd-delâil beyne envâri'l-hak ve zulümâti'l-bâtıl, Nizâmü'l-fevâid ve takrîbü'l-murâd li'r-râid.

BİBLİYOGRAFYA:Ebü'l-Kasım el-Belhî v.dğr., Fazlü'l-itizâl ve tabakatü'l-Mutezile (nşr. Fuâd Seyyid), Tunus 1393/1974, nâşirin mukaddimesi, s. 8-10; İbn Semüre, Fukahâü'l-Yemen, s. 180; Yahyâ b. Hamza el-Alevî, Mişkâtü'l-envâr (nşr. Muhammed Seyyid el-Celeyned), Cidde 1403/1983, s. 64, 205; Brockelmann, GAL, I, 508; Suppl., I, 344, 699-700; Hediyyetü'l-ârifîn, I, 253-254; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, III, 132; a.mlf., el-Müstedrek, Beyrut 1406/1985, s. 168; Ziriklî, el-Alâm (Fethullah), II, 121; Ahmed Mahmûd Subhî, ez-Zeydiyye, Kahire 1404/1984, s. 226-227; Ahmed b. Muhammed eş-Şâmî, Târîhu'l-Yemeni'l-fikrî fi'l-asri'l-Abbâsî, Beyrut 1407/1987, I, 512, 530, 538-539, 552-565; Habeşî, el-Fikrü'l-İslâmî fi'l-Yemen, s. 105, 106-108, 194; W. Madelung, "Djafar b. Abı Yahya", EI² Suppl. (İng.), s. 236.

Cengiz Kallek

İBN HAYR (ابن خير) Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî (ö. 575/1179) Hadis hâfızı, kıraat ve Arap dili âlimi.

---

28 Ramazan 502'de (1 Mayıs 1109) İşbîliye'de (Sevilla) doğdu. Mağrib'deki Eme dağına nisbetle Emevî, Berberî Lemtûne kabilesine nisbetle Lemtûnî diye de anılır. İlme yönelmesini sağlayan ilk hocası İşbîliye hatibi ve kadısı, kıraat âlimi Ebü'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed onun yetişmesinde etkili oldu. İbn Hayr yaklaşık on altı yaşından itibaren İşbîliye'deki âlimlerden ders aldı; daha sonra Bâce (Beja), Kurtuba (Cordoba), Meriye (Almeria), Şilb (Silves) ve Cezîretülhadrâ (Algeciras) gibi ilim ve kültür merkezlerine seyahatler yaparak tanınmış âlimlerle görüştü ve kendilerinden semâ, icâzet, münâvele ve mükâtebe yoluyla faydalandı. Kadı İbnü'l-Bâcî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, İbn Hubeyş, Kadı İbn Bakī, Ebü'l-Hasan İbn Mugīs, Kādî İyâz, Ruşâtî, İbn Atıyye el-Endelüsî, Silefî ve Mâzerî onun hocalarından bazılarıdır. Talebeleri

arasında İbn Dihye el-Kelbî, İbn Vâcib ve kız kardeşinin oğlu olan Tunuslu muhaddis Ebü'l-Hüseyin İbn Serrâc bulunmaktadır. 573 (1177) yılında valinin isteği üzerine Kurtuba Ulucamii imamlığına tayin edilen İbn Hayr, 4 Rebîülevvel 575'te (9 Ağustos 1179) Kurtuba'da vefat etti ve evinin bahçesine gömüldü. Muhtemelen vasiyeti üzerine daha sonra kabri İşbîliye'ye nakledilmiştir.

Hadis, kıraat, Arap dili ve edebiyatı sahalarında iyi yetişen İbn Hayr, dikkatli bir okuyucu ve titiz bir araştırmacı olması ile de şöhret kazanmıştır. Okuduğu eserleri inceleyip sayfa kenarlarına notlar düşmesi, vefatından sonra kütüphanesinin rayicin çok üstünde bir fiyatla satılmasına sebep olmuştur. Fas'taki Karaviyyîn Kütüphanesi'nde bulunan bir Ṣaḥîḥ-i Müslim nüshasının onun kütüphanesinden intikal ettiği bilinmekte ve bu nüshanın sayfa kenarlarına nâdir kullanılan kelimelerle bazı lafızların açıklamasını yazdığı görülmektedir (Abdülhay el-Kettânî, I, 385).

İbn Hayr'ın günümüze ulaşan tek eseri Fehresetü mâ revâhü ʿan şüyûḫihî mine'd-devâvîni'l-muṣannefe fî ḍurûbi'l-ʿilm ve envâʿi'l-maʿârif adını taşımaktadır. Müellifin hocalarından okuduğu veya icâzet yoluyla rivayet hakkını elde ettiği çeşitli ilimlere dair kitapların konularına göre düzenlenmiş katalogu olan eserde tanıtılan kitapların sayısı 1400, Francisco Codera y Zaidin ve Julian Ribera y Tarrago'ya göre ise 1040 kadardır. Uzunca bir girişle başlayan Fehrese'de ilim öğrenmenin ve hocanın ehemmiyeti, ilmin metotları, haberleri senedleriyle birlikte tesbit etmenin önemi ve bu hususta göz önünde bulundurulması gereken hususlar hakkında bilgi verilmekte, ardından müellifin rivayet iznini aldığı eserlerin rivayet zinciriyle birlikte ayrıntılı bir tasnifi yapılmaktadır. Bu eserler Kur'an ilimleri, hadis ve hadis ilimleri, siyer ve tabakat, ensâb, Mâlikî fıkhı, akaid ve usûl-i fıkıh, rüya tabiri, zühdiyyât, nahiv, lugat, âdâb, şiir ve diğer edebî türlere dair kitaplar ve bunların fihristleridir. Eserin sonunda müellifin hocalarının listesi kaydedilmektedir.

İbn Hayr, fihrist yazma çığırının öncülerinden olan İbnü'n-Nedîm'den iki asır sonra bu geleneği Batı İslâm dünyasında yeniden geliştirmiş, diğer kaynaklarda yer almayan bazı eserlerin tanınmasını sağlamış, Doğu İslâm ülkelerinde yazılan eserlerin ne zaman ve kim tarafından Endülüs'e getirildiğini tesbit etmiştir. Ancak kendi devrinde revaçta olan bütün ilim dallarına ait eserleri tanıtan İbnü'n-Nedîm'den farklı olarak eserini hadisçi metoduyla ve hadis kaynaklarına ağırlık vererek kaleme almıştır.

Fehrese, ilk defa İspanyol şarkiyatçısı Francisco Codera y Zaidin ve talebesi Julian Ribera y Tarrago tarafından Escurial Library'deki nüshası esas alınarak yayımlanmıştır (I-II, Saragossa 1894-1895). Daha sonra Keşfü'ẓ-ẓunûn'un sonunda (Leipzig 1935) ve Züheyr Fethullah tarafından, Codera-Tarrago neşrinin Latince önsözü Arapça'ya çevrilip metin tekrar gözden geçirilerek Beyrut'taki el-Mektebetü't-Ticârî, Bağdat'taki Mektebetü'l-Müsennâ ve Kahire'deki Müessesetü'l-Hancî

yayınevlerinin ortaklaşa katkılarıyla basılmış (baskı yeri yok, 1382/1963), ardından İbrâhim el-Ebyârî'nin önsözü ve tashihiyle tekrar neşredilmiştir (Kahire-Beyrut 1410/1989).

BİBLİYOGRAFYA: İbn Hayr, Fehrese, neşredenlerin girişi, s. v-s.; a.e. (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1989, neşredenin girişi, I, 7-18; Tâcü'l-ʿarûs, "ḫyr" md.; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile (nşr. F. Codera), Madrid 1886, I, 240-242; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1366; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 85-86; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1069-1070; Safedî, el-Vâfî, III, 51; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, II, 139; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 102; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 252; Serkîs, Muʿcem, I, 450; Brockelmann, GAL, I, 658; Ziriklî, el-Aʿlâm, IV, 252; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 42, 112, 168; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 137-138; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 384-385, ayrıca bk. İndeks; Maʿa'l-Mektebe, s. 76-77; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, II, 315; V, 57; Ch. Pellat, "Ibn Khayr al-Ishbīlī", EI² (Fr.), III, 861; Muhammed Mehdî Müezzin-i Câmî, "İbn Ḫayr", DMBİ, III, 472-473; M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", DİA, XII, 297-299.

Ali Yardım

SİLEFÎ (السلفي) Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed b. Silefe es-Silefî (ö. 576/1180) Hadis âlimi.

475 (1082) yılında İsfahan'da dünyaya geldi. 470 (1077), 472, 474 ve 478'de (1085) doğduğu da zikredilmiştir. Farsça sih (üç) ve leb (dudak) kelimelerinden oluşan silebe (üç dudaklı) Arapça'ya silefe şeklinde geçmiş, bir dudağı yarık olduğu için büyük dedesi İbrâhim'e bu isim verilmiş, kendisi de gençliğinde Ahmed b. Muhammed Âlü's-Silefe ismini kullandığı için Silefî nisbesiyle anılmıştır. İlimle uğraşan bir aile içinde yetişen Silefî on bir yaşında İsfahan'da Kur'an öğrenmeye başladı. Babası onu ilim meclislerine götürdü. 488 (1095) yılında ilk hadis hocası, Hanbelîler'in reisi Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdülvehhâb et-Temîmî'nin ders halkasına katıldı ve onun teşvikiyle hadis ilmine yöneldi. Daha sonra İsfahan'da Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Medînî, Reîs diye bilinen Kāsım b. Fazl es-Sekafî, Saîd b. Muhammed el-Cevherî ve Ebû Mutîʻ Muhammed b. Abdülvâhid el-Medînî es-Sahhâf gibi muhaddislerden hadis yazdı. Ebü'l-Feth Ahmed b. Muhammed el-Haddâd, Ebû Saîd Nasr b. Muhammed eş-Şîrâzî ve Ebû Saʻd Muhammed b. Muhammed el-Mutarriz'den kıraat okudu. İlmî seyahatlere çıkmadan önce İsfahan'da kendilerinden faydalandığı, çoğu muhaddis olan hocalarının 600 civarında olduğu belirtilmekte, bunlar arasında altı hanımın ismi geçmektedir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 8-10, 21; Safedî, VII, 352). Silefî kısa zamanda kendini yetiştirdi, on yedi yaşında iken kurduğu ders halkasına pek çok talebe katıldı (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 7). 493'te (1100) yaklaşık on sekiz yıl sürecek bir yolculuk için İsfahan'dan ayrıldı. Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi'nde başta hadis olmak üzere tefsir, fıkıh, kıraat ve lugat ilimlerini tahsil etti. Ebü'l-Hattâb Nasr b. Ahmed b. Batar, Caʻfer b. Ahmed es-Serrâc, Sâbit b. Bündâr, Mü'temen b. Ahmed es-Sâcî, İbn Sivâr ve İbnü't-Tuyûrî diye bilinen Ebü'l-Hüseyin Mübârek b. Abdülcebbâr'dan hadis, Ebû Mansûr Muhammed b.

Ahmed el-Hayyât'tan kıraat, Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî ve Kiyâ el-Herrâsî'den Şâfiî fıkhı öğrendi. Bağdat'taki hocaları arasında sekiz hanım vardır (a.g.e., XXI, 12).

497'de (1104) Bağdat'a ziyaretine gelen babasıyla birlikte hac görevini ifa etmek için Hicaz'a gitti. Burada Mekke müftüsü muhaddis Hüseyin b. Ali et-Taberî ve Medine'de Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî başta olmak üzere birçok âlimle görüştükten sonra Bağdat'a döndü. 500 (1106) yılında Bağdat'tan ayrılıp önce Basra'ya, ardından Vâsıt, Nihâvend, Hemedan, Rey, Kazvin, Tüster ve Zencan gibi merkezleri dolaştı. Kuzeyde Azerbaycan'ın Derbend şehrine kadar vardı. Buradan güneye yönelerek el-Cezîre, Ahlat, Âmid (Diyarbekir), Mardin ve Nusaybin gibi şehirlerde âlimlerle görüştükten sonra 509'da (1115) iki yıl kalacağı Dımaşk'a geldi. 511 (1117) yılında gittiği ve kısa bir süre kaldığı Sûr şehrinden İskenderiye'ye geçti. Yöneticilerinden ve ilim ehlinden gördüğü ilgi üzerine burada kalmaya karar verdi ve 515-517 (1121-1123) yılları arasında Kahire'de geçen zaman dışında hayatını İskenderiye'de geçirdi.

İskenderiye'de varlıklı bir hanımla evlenen Silefî bütün vaktini telif ve tedrîse ayırdı. Talebelerinin çoğalması üzerine Fâtımîler'in Sünnî vezirlerinden Âdil b. Sellâr, 546'da (1151) İskenderiye'de sonradan Medresetü'l-Âdiliyye veya Medresetü's-Silefiyye adıyla meşhur olan bir medrese inşa ettirdi ve başına Silefî'yi getirdi. Silefî'nin burada okuttuğu derslere İslâm dünyasının her tarafından, hatta Endülüs ve Sicilya'dan pek çok talebe katıldı. Hanımının bütün servetini bu talebelerinin hizmetinde kullandı, ayrıca fakirlere yardımda bulundu. İsfahan'daki kitaplarını da İskenderiye'ye getiren Silefî, bizzat kendisinin istinsah ettikleri yanında çok miktarda kitap satın alıp geniş bir kütüphane kurdu. Selâhaddîn-i Eyyûbî, oğlu el-Melikü'l-Azîz, veziri Kādî el-Fâzıl, Eyyûbîler'in Hama meliki el-Melikü'l-Mansûr ve İbnü'l-Kıftî gibi devlet adamları onun derslerine katıldı. Talebeleri arasında Ebû Hâzim İbn Ebû Ya'lâ, İbn Zafer, İbn Sa'dûn el-Kurtubî, İbn Hayr el-İşbîlî, Meyyânişî, İbnü'l-Mufaddal el-İskenderânî, Ali b. Ebû Bekir el-Herevî, Necmeddîn-i Kübrâ, Ruhâvî, Îsâ b. Abdülazîz el-İskenderânî ve Muhammed b. Abdülazîz el-İdrîsî gibi pek çok âlim bulunmaktadır. "Zamanımda yaşayanlara, müslümanlara, icâzet isteyen herkese bütün duyduklarım ve rivayet ettiklerim için icâzet verdim" şeklindeki sözüyle umumi icâzeti uyguladığı için çağdaşlarından birçok kişi kendisiyle görüşmediği halde ondan icâzetli olduğunu söylemiştir. Silefî 5 Rebîülâhir 576'da (29 Ağustos 1180) İskenderiye'de vefat etti. Cenaze namazı İbn Avf diye bilinen Ebû Tâhir İsmâil b. Mekkî el-Kureşî tarafından kıldırıldıktan sonra İskenderiye'nin batı tarafındaki Bâbülahdar Kapısı yanında sur içinde bulunan Va'le Kabristanı'na defnedildi.

Özellikle hadis ilmi açısından güvenilir bir kişi kabul edilen Silefî'yi Abdülkerîm es-Sem'ânî imam, muhaddis, sika, hâfız, hüccet, sebt ve mütkın diye tanıtmaktadır (Safedî, VII, 352). İbn Nâsır es-Selâmî onun hadis tahsilinde bir şûleye benzediğini (İbn Nukta, s. 179), İbnü'l-Mufaddal hadis ilminde zamanının yegânesi olduğunu

(Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 22), İbn Hallikân ömrünün sonlarında çağdaşları arasında benzeri bulunmadığını (Vefeyât, I, 105), Zehebî de hadis âlimleri içinde onun dışında yaklaşık seksen yıl hadis rivayet eden başka bir kimse tanımadığını (Sübkî, VI, 36) söyler. Derslerinde çok disiplinli davranan Silefî, bir ders takriri sırasında mecliste bulunan devrin sultanı Selâhaddîn-i Eyyûbî kardeşiyle konuşmaya dalınca buna müdahale etmiş ve hadis okunurken konuşmanın doğru olmadığını belirtmiştir (İbn Nukta, s. 179). Safedî Silefî'yi kıraatte otorite diye niteler (el-Vâfî, VII, 352), İbnü'l-Cezerî ise onu yaşadığı dönemde hadis ve kıraat ilimlerinde en âlî isnadların sahibi olarak tanıtır (Ġâyetü'n-Nihâye, I, 102). Aynı zamanda şair olan Silefî, kendi yazdıkları yanında özellikle biyografilerini verdiği şair hocalarının şiirlerinden de örnekler nakletmiştir.

Eserleri. 1. Muʿcemü's-sefer. İsfahan ve Bağdat'ta iken kendilerinden faydalandığı hocalarının dışında kalan yaklaşık 2000 hocasının tanıtıldığı bir eser olup matbu nüshalarında 800 civarında biyografi bulunmaktadır (nşr. Behîce Bâkır el-Hasenî, Bağdat 1978; nşr. Şîr Muhammed Zamân, İslâmâbâd 1408/1988; nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1414/1993). İhsan Abbas, Muʿcemü's-sefer'de yer alan Endülüslü âlimlerden tesbit ettiği 104 kişiyi Aḫbâr ve terâcim Endelüsiyye müsteḫrace min Muʿcemi's-sefer li's-Silefî adlı çalışmasında bir araya getirmiştir (Beyrut 1963, 1967, 1399/1979, 1405/1985). Şîr Muhammed Zamân'ın Muʿcemü's-sefer'i ve yazma nüshalarını tanıttığı bir çalışması Muhammed Hurşîd er-Radavî tarafından Arapça'ya çevrilmiştir (ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XXI/2 [İslâmâbâd 1986], s. 19-57). Yûsuf Tallâl el-Lurinzî "el-Eḥâdîs̱ü'l-mevżûʿa ve'ż-żaʿîfe fî Muʿcemi's-sefer li'l-Ḥâfıẓ es-Silefî" (a.g.e., XXXIII/4 [1997], s. 85-118) adıyla bir makale yazmıştır. 2. el-Meşyeḫatü'l-Baġdâdiyye (Muʿcemü şüyûḫi Baġdâd). Bağdat'ta 493-497 (1100-1104) yılları arasında kendilerinden faydalandığı hocalarının tanıtıldığı eserin otuz beş cüzden ibaret olduğu ve 2000 civarında biyografi içerdiği belirtilmektedir. Biri tam (Escurial Library, nr. 1783, 347 sayfa), diğeri eksik (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 532, 74 varak) iki nüshası günümüze ulaşmıştır. 3. eṭ-Ṭuyûriyyât (es-Silefiyyât). Silefî'nin hocası İbnü't-Tuyûrî'nin hadise dair eserlerinden derlendiği için eṭ-Ṭuyûriyyât, müellife nisbetle es-Silefiyyât (el-Eczâʾü's-Silefiyyât) adıyla anılan ve 100 cüzden yahut iki veya üç büyük ciltten oluştuğu kaydedilen eserin tamamı günümüze ulaşmamıştır (nşr. Me'mûn es-Sâğarcî - Muhammed Edîb el-Câdir, Dımaşk 1422/2001; nşr. Desmân Yahyâ Meâlî - Abbas Sahr el-Hasan, I-IV, Riyad 1425/2004). 4. Erbaʿûne'l-büldâniyye (Kitâbü'l-Erbaʿîn el-müstaġnî bi-taʿyîni mâ fîhi ʿani'l-muʿîn) (nşr. Muhammed İdrîs Zübeyr, Lahor, ts.). Silefî bu eserinde ilmî seyahatleri sırasında derlediği hadislerden beldelere göre bir seçme yapmış ve kırk ayrı yerdeki kırk hocadan alınan kırk hadisi bir eserde toplayıp rivayet etme geleneğini başlatmıştır. Mekke ve Medine ile başlayan eserin hadislerini Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, Ṭuruḳu Erbaʿîn el-ḥâfıẓ es-Silefî ve't-taʿrîfü bi-ruvâtihâ ve ẕikri'l-ʿâlî ve'n-nâzili min derecâtihâ adıyla tahrîc edip açıklamıştır (Zâhiriye Ktp., Mecmû, nr. 1070). 5. el-Vecîz

fî ẕikri'l-mücâz ve'l-mücîz. Eserde icâzet, icâzet çeşitleri, şartları, bu anlamda kullanılan diğer lafızlarla ulemânın bu konudaki görüşleri ele alınmış, ayrıca müellife icâzet veren hocalar kısaca tanıtılmıştır. Muhammed Hayr el-Bikāî tarafından neşre hazırlanan eserin (Beyrut 1411/1991) muhtevasını Georges Vajda bir makalede incelemiştir ("Un opuscule inédit d'as-Silafî", Bulletin d'information de l'Institut de recherche et d'histoire des textes, XIV [Paris 1966], s. 85-92). 6. Süʾâlâtü'l-Ḥâfıẓ es-Silefî li-H̱amîs el-Ḥavzî ʿan cemâʿatin min ehli Vâsıṭ. Vâsıt'ta yaşayan veya tahsil için buraya uğrayan 126 kişi hakkındadır (nşr. Mutâ' et-Tarâbîşî, Dımaşk 1396/1976, 1403/1983). 7. el-Mecâlisü's-Selemâsiyye (es-Selemâsiyyât, el-Mecâlisü'l-ẖamse). 506 (1112) yılında Selemâs şehrinde talebelerine yazdırdığı beş meclislik bir emâlîdir (nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân, Riyad 1414/1994). 8. Meşyeẖatü Ebî ʿAbdillâh er-Râzî. İbnü'l-Hattâb diye bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim er-Râzî'nin hadis, kıraat ve tecvidde üstat, çoğu Mısırlı kırk altı hocasının tanıtıldığı bir eserdir (nşr. Hâtim b. Ârif el-Avnî, Riyad 1415/1994). 9. el-Münteẖab min Kitâbi'l-İrşâd fî maʿrifeti ʿulemâʾi'l-bilâd li'l-H̱alîlî. Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin el-İrşâd'ının özeti olup Endülüs'ten Mâverâünnehir'e kadar otuz bir şehirden mükerrerleriyle birlikte 933 (914) hadis âliminin tanıtıldığı eser Muhammed Saîd Ömer İdrîs tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiştir (Riyad 1409/1989). 10. el-Münteḳā min Kitâbi Mekârimi'l-aẖlâḳ ve meʿâlîhâ ve maḥmûdi ṭarâʾiḳihâ. Harâitî'nin ibretli hadis, hikâye ve şiirlerden seçmeler yaparak oluşturduğu ve kısaca Mekârimü'l-aẖlâk adını verdiği eserinin 613 rivayet içeren bir muhtasarıdır (nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfız - Gazve Büdeyr, Dımaşk 1406/1986). 11. Muḳaddimetü imlâʾi'l-İstiẕkâr. İbn Abdülber en-Nemerî'nin eserine yazılmış bir mukaddime olan ve müellifin kişiliği, kitabının özellikleri hakkında bilgi verilen eser, bir başkasının kitabına mukaddime yazma âdetinin ilk örneğidir (nşr. Abdüllatîf b. Muhammed el-Ceylânî, Beyrut 1422). 12. Muḳaddimetü imlâʾi Meʿâlimi's-sünen li'l-H̱aṭṭâbî. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed tarafından hazırlanan Meʿâlimü's-Sünen neşrinin sonunda Muḳaddimetü'l-ḥâfıẓ el-kebîr Ebû Ṭâhir es-Silefî adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 1411/1991, IV, 326-345). 13. İntiẖâbât min Müsnedi İbn Zeydân (nşr. Muhammed Ziyâd Tekile, Cemheretü'l-eczâʾi'l-ḥadîs̱iyye içinde, Riyad 1421). 14. Ḳaṣîde fî medḥi's-sünne ve't-tibâʿi ʿaḳīdeti's-selef. Yirmi sekiz beyitten oluşan bir kaside olup Müşebbihe ve Muattıla gibi sapık fırkalar eleştirilmektedir (nşr. Nizâm Muhammed Sâlih Ya'kūbî, Liḳāʾü'l-ʿaşri'l-evâẖir bi'l-Mescidi'l-Ḥarâm içinde, Beyrut 1423/2002).

Silefî'nin seksen civarında olduğu bilinen eserlerinden Şarṭü'l-ḳırâʾati ʿale'ş-şüyûẖ (Tunus Hasan Hüsnî Abdülvehhâb Ktp., nr. 18642), es-Südâsiyyât (Zâhiriyye Ktp., Mecmû, nr. 73, vr. 11-21; Escurial Library, Mecmû, nr. 1800, vr. 89-99), Erbaʿûne ḥadîs̱en fî ḥaḳḳi'l-fuḳarâʾ (İskenderiye Ktp., Hadis, nr. 48), Terâcimü'l-Ebheriyyîn (Zâhiriyye Ktp., Mecmû, nr. 73, vr. 132-137), Fevâʾidün ḥisân (Zâhiriyye Ktp., Mecmû, nr. 26, vr. 245-260), İntiẖâbât min uṣûli Ebi'l-Ḥüseyin Aḥmed b. Muḥammed

es-Seḳafî (Zâhiriyye Ktp., Mecmû, nr. 113, vr. 12-21), İntiḫâbât min uṣûli kütübi Ebî ʿAbdillâh eṭ-Ṭaberî (Zâhiriyye Ktp., Mecmû, nr. 55, vr. 73-80), el-Müselsel bi'l-evveliyye (Zâhiriyye Ktp., Mecmû, nr. 85, vr. 133-140), Ḥadîs̱ü'l-muṣâfaḥa (nşr. Muhammed Ziyâd Tekile, Cemheretü'l-eczâʾi'l-ḥadîs̱iyye içinde, Riyad 1421), Müselselü'l-ʿîdeyn (Ḥadîs̱ü'l-ʿîdiyye el-müselsele; nşr. Muhammed b. Türkî et-Türkî, Riyad 1420/1999), Ḥadîs̱ü Laḳīt b. Âmir (Zâhiriyye Ktp., Mecmû, nr. 357, vr. 58-65), Ḥadîs̱ü Şuʿbe ʿan Ḳatâde (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 259) ve Eḥâdîs̱ münteḳāt ʿavâlî (Zâhiriyye Ktp., Mecmû, nr. 66, vr. 232-237) günümüze ulaşmıştır. Kaynaklarda adları zikredilen diğer eserlerinden bazıları şunlardır: Aḫbâru Ebi'l-ʿAlâʾ el-Maʿarrî, Tercemetü Ebî Nuʿaym el-İṣfaḥânî, el-Fihrist, Muʿcemü şüyûḫi İṣfahân (es-Sefînetü'l-İṣfahâniyye), İntiḫâbât min uṣûli İbni'l-Ferrâʾ el-Mevṣılî, en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ, Muʿcemü nisâʾi'l-İṣfahâniyyât, el-İmlâʾât ʿalâ Muvaṭṭaʾi Mâlik, el-Münteḫab min Süneni'n-Nesâʾî, Meclisân fî fażli ʿÂşûrâʾ, İntiḫâbü Târîḫi Ṭrablus (eserleri için ayrıca bk. Silefî, eṭ-Ṭuyûriyyât, nşr. Desmân Yahyâ Meâlî - Abbas Sahr el-Hasan, neşredenlerin girişi, I, 100-133).

Silefî hakkında Muhammed Mahmûd Zeytûn müstakil bir çalışma yapmış, Hasan Abdülhamîd Sâlih ise bir doktora tezi hazırlamıştır (bk. bibl.). Şîr Muhammed Zamân "Sources for Silafi's Biography" (IS, XXIV/4 [1985], s. 493-502), "Silafi's Biography: His Birth and Family Background" (a.g.e., XXV/1 [1986], s. 1-10) ve "Ḥāfiẓ Abū Ṭāhir Al-Silafī (d. 576/1180) Acquisition of Hadith and Qırâ'ât in Isfahan" (a.g.e., XXV/ 2 [1986], s. 151-160) başlıklı üç makale kaleme almış, özellikle Silefî'nin ailesi, İsfahan ve Bağdat'taki hayatıyla hocaları hakkında bilgi vermiştir. Ferhat Nesîm Hâşimî ve Muhammed İdrîs Zübeyr, "Abū Ṭāhir Al-Silafī: The Life and Works of a Muhaddith" adıyla kaleme aldıkları makalede (Hawliat Al-Jamiah Al-Islamiyyah Al-Alamiyyah, II [Islamabad 1994], s. 1-40) Silefî'nin hadisçiliği üzerinde durmuş ve eserlerini tanıtmışlardır.

İBLİYOGRAFYA:Silefî, eṭ-Ṭuyûriyyât (nşr. Me'mûn es-Sagarcî - M. Edîb el-Câdir), Dımaşk 1422/2001, neşredenlerin girişi, s. 18-49; a.e. (nşr. Desmân Yahyâ Meâlî - Abbas Sahr el-Hasan), Riyad 1425/2004, neşredenlerin girişi, I, 77-141, 189-207; Semʻânî, el-Ensâb (Bârûdî), III, 274; İbn Asâkir, Târîḫu Dımaşḳ (Amrî), V, 208-211; İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti's-sünen ve'l-esânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 176-180; İbnü'd-Dübeysî, Ẕeylü Târîḫi Medîneti's-selâm (nşr. Beşşâr Avvâd Maʻrûf), Beyrut 1427/2006, II, 360-361; Ebû Şâme el-Makdisî, Kitâbü'r-Ravżateyn, Beyrut, ts. (Dârü'l-cîl), II, 16; İbn Hallikân, Vefeyât, I, 105-107; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1298-1304; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 5-39; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Baġdâd (nşr. Kayser Ebû Ferah, Târîḫu Baġdâd içinde), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), XIX, 68-72; Safedî, el-Vâfî, VII, 351-356; Sübkî, Ṭabaḳāt, VI, 32-44; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 102-103; İbn Nâsırüddin, Tavżîḥu'l-Müştebih (nşr. M. Naîm el-Araksûsî), Beyrut 1414/1993, V, 131-132; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara (nşr. Halîl el-Mansûr), Beyrut 1418/1997, I, 302; Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, Ezhârü'r-riyâż (nşr. Mustafa es-Sekkā v.dğr.), Rabat 1398/1978, III, 167-171; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 994-998; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 562-569; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 215-216; M. Mahmûd Zeytûn, el-Ḥâfıẓ es-Silefî eşheru ʿulemâʾi'z-zamân, İskenderiye 1391/1972; Hasan Abdülhamîd Sâlih, el-Ḥâfıẓ Ebû Ṭâhir es-Silefî, Beyrut-Dımaşk 1397/1977; Cl. Gilliot, "al-Silafī", EI² (İng.), IX, 607-609; Sâhib Caʻfer Ebû Cenâh, "el-Ḥâfıẓ es-Silefî, Aḥmed b. Muḥammed", Mv.AU, VI, 94-98.

Mehmet Efendioğlu

İBN BEŞKÜVÂL (ابن بشكوال) Ebü'l-Kāsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşküvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî (ö. 578/1183) Endülüslü tarihçi, fakih ve muhaddis.

---

3 Zilhicce 494'te (29 Eylül 1101) Kurtuba'da (Cordoba) doğdu. Ailesi aslen Belensiye (Valencia) civarındaki Şüriyyûn (Sorrion) şehrindendir. Endülüs'te Mâlikî mezhebinin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan babası Abdülmelik aynı zamanda devrinin hadis ve kıraat âlimlerindendi. İbn Beşküvâl ilk tahsiline Kurtuba'da babasının yanında başladı. Daha sonra İşbîliye'ye (Sevilla) gidip Kadı Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den fıkıh dersleri aldı; ardından ona bağlı bazı bölgelerde kadı nâibi olarak görev yaptı. İbn Beşküvâl'in hocaları arasında Kadı Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den başka Ebû Muhammed İbn Attâb, Ebû Bahr İbnü'l-Esedî, İbn Mugīs, İbn Rüşd el-Ced, Ebü'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed, Ebû Bekir İbn Atıyye, Ebü'l-Velîd İbnü'd-Debbâğ, Ebü'l-Kāsım İbn Bakī, Ebû Muzaffer eş-Şeybânî ve Ebû Muhammed İbn Yerbû' eş-Şenterînî sayılabilir. Endülüs'ün dışına çıkmayan İbn Beşküvâl ayrıca Ebû Ali es-Sadefî, Ebü'l-Kāsım İbn Manzûr, Ebü'l-Hasan İbn Vâcib ve Hibetullah b. Ahmed eş-Şiblî gibi devrin önde gelen âlimlerinden bazı eserlerin icâzetini almıştır. Öğrencilerinin en ünlüleri İbn Hayr el-İşbîlî, Ebü'l-Kāsım el-Kantarî, Ebü'l-Hasan ed-Dahhâk, Muhammed b. Abdullah es-Saffâr, İbn Ât, Mûsâ b. Abdurrahman el-Gırnâtî ve Ebü'l-Hattâb İbn Dihye el-Kelbî'dir.

Kurtubalı büyük hadis âlimlerinin sonuncusu sayılan İbn Beşküvâl hadis yanında Mâlikî fıkhına ve tarihe (özellikle Endülüs tarihi) vukufuyla tanınmıştır. Başta babası olmak üzere pek çok kişiden rivayette bulunmuş, devrindeki ve daha sonraki âlimlerce çok fazla nakil yapması sebebiyle eleştirilmiştir. Ancak buna rağmen daha çok Endülüslü ve Mağribli muhaddislerce sika sayılmıştır. 8 Ramazan 578'de (5 Ocak 1183) Kurtuba'da ölen İbn Beşküvâl'in, hocalarından çok sayıda eserin icâzetini aldığı ve İslâmî ilimlerin çeşitli dallarına dair yaklaşık elli eser yazdığı rivayet edilmektedir.

Eserleri. 1. Kitâbü'ṣ-Ṣıla fî târîḫi eʾimmeti'l-Endelüs. Müellifin en önemli çalışmasıdır. Endülüs tarihçilerinden İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs'üne zeyil olarak kaleme alınan kitapta başta hadis ve fıkıh olmak üzere Endülüs'te çeşitli ilim dallarında tanınmış 1541 kişinin biyografisi yer almakta ve bu kişilerin hayatları anlatılırken sırasıyla isimleri, doğup büyüdükleri şehirler, lakapları, künyeleri, hocaları, öğrencileri, hadisçi iseler rivayette bulundukları kişiler ve kendilerinden hadis rivayet edenler, gittikleri şehirler, doğum ve ölüm yerleriyle tarihleri verilmektedir. Alfabetik sıra esas alınarak yazılan eser Endülüs'ün siyasal, kültürel ve sosyal tarihi açısından baş vurulması gereken bir kaynaktır; ayrıca

Kurtuba'nın coğrafyası ve topografik yapısı açısından da önem taşır. İbn Beşküvâl çalışmasını 3 Cemâziyelevvel 534'te (26 Aralık 1139) tamamlamış, ancak daha sonraki yıllarda gözden geçirerek bazı ilâveler yapmıştır. Onun istifade ettiği kaynaklar arasında Ebû İshak İbn Şinzîr el-Ümevî'nin Kitâbü'r-Rivâyât, Ebû Ömer Ahmed b. Afîf el-Kurtubî'nin Aḫbâru ḳuḍât ve fuḳahâʾ bi-Ḳurṭuba, Abdullah b. İsmâil b. Muhammed'in Şüyûḫu İbn Ḫazrec ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdurrahman el-Ensârî'nin Târîḫu Fuḳahâʾi Ṭuleytula adlı eserleri başta gelir (diğer eserler için bk. Nâtık Sâlih Matlûb, XV/39, s. 143 vd.). Kitâbü'ṣ-Ṣıla ilk defa İspanyol şarkiyatçısı Francisco Codera y Zaidin tarafından iki cilt (Madrid 1882-1883), daha sonra İzzet el-Attâr el-Hüseynî (Kahire 1374/1955) ve İbrâhim el-Ebyârî (Kahire-Beyrut 1410/1989) tarafından üç cilt halinde neşredilmiştir. Kitaba yazılan bazı zeyiller ise şunlardır: İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260), Kitâbü't-Tekmile li-Kitâbi'ṣ-Ṣıla, İbn Abdülmelik el-Merrâküşî (ö. 703/1303), eẕ-Ẕeyl ve't-Tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevṣûl ve'ṣ-Ṣıla, İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî (ö. 708/1308), Ṣılatü'ṣ-Ṣıla. 2. Kitâbü Ġavâmiżi'l-esmâʾi'l-mübheme el-vâḳıʿa fî mütûni'l-eḥâdîs̱i'l-müsnede. Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Esmâʾü'l-mübheme fi'l-enbâʾi'l-muḥkeme'sine benzeyen eser, hadis metinlerinde ismi belirtilmemiş veya meşhur olmayan bir künye yahut lakapla anılmış kişilerin tesbitini konu almaktadır. Kitapta bu tür 324 müphem nokta tesbit edilmiştir ve bunlardan 120 kadarı Hatîb'inkilerle aynıdır. Mahmûd Magrâvî'nin iki cilt (Mekke 1406) ve İzzeddin Ali es-Seyyid ile Muhammed Kemâleddin İzzeddin'in yine iki cilt (13 cüz) halinde (Beyrut 1407/1987) neşrettikleri eser ayrıca 1415'te (1994) Cidde'de basılmıştır. Millet Kütüphanesi'nde kayıtlı (Feyzullah Efendi, nr. 496) Sıbt İbnü'l-A'cemî tarafından yapılmış bir de ihtisarı mevcuttur. 3. Kitâbü'l-Müsteġīs̱în billâhi teʿâlâ ʿinde'l-mühimmât ve'l-ḥâcât. Savaş durumunda ve kıtlık, kuraklık gibi tabii afetler karşısında Allah'tan nasıl yardım isteneceğine dair, başta Hz. Peygamber olmak üzere sahâbe, tâbiîn ve daha sonraki din büyüklerinin başlarından geçen olaylar anlatılmış ve bu hususta yaptıkları dualar açıklanmıştır. 154 ayrı rivayeti ihtiva eden eser, Manuela Marin tarafından yazarın hayatı ve çalışması hakkında kaleme alınmış İspanyolca bir mukaddimeyle birlikte (Madrid 1991), daha sonra da Guneym b. Abbas b. Guneym tarafından (Kahire 1414/1994) yayımlanmıştır. 4. eẕ-Ẕeyl ʿalâ cüzʾi Baḳī b. Maḫled fi'l-ḥavżi ve'l-kevs̱er. Bakī b. Mahled'in kırk dört rivayetten oluşan risâlesine yazdığı otuz değişik rivayeti içeren zeyildir. Eser Abdülkādir b. Muhammed Atâ Sûfî tarafından Merviyyâtü'ṣ-ṣaḥâbe fi'l-ḥavżi ve'l-kevs̱er adlı çalışma içerisinde (s. 109-126) yayımlanmıştır (Medine 1413). 5. Aḫbâru İbn Vehb. İbn Vehb'in naklettiği rivayetlere dair bu risâle de Marin tarafından İspanyolca tercümesiyle birlikte neşredilmiştir (Al-Qantara, X, Madrid 1989, s. 385-403). 6. Kitâbü'l-Fevâʾidi'l-münteḫabe ve'l-ḥikâyâti'l-müstaġrebe. Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları olan eser (GAL Suppl., I, 580) esas itibariyle hadis rivayeti ve muhaddisler, ikinci derecede de zâhidler ve fakihler hakkında bilgi verir; ayrıca Endülüs, Mağrib ve Maşrık'ın ünlü simalarından bahseder. İbn Beşküvâl'in kaynaklarda adları geçen bazı

eserleri de şunlardır: Muʿcem, Aḫbâru İsmâʿîl el-Ḳāḍî, Aḫbârü'l-Aʿmeş, Aḫbâru İbni'l-Mübârek, Aḫbâru İbn ʿUyeyne, Aḫbâru ḳuḍâti Ḳurṭuba, Aḫbârü'l-Muḥâsibî, et-Tenbîh ve't-taʿyîn li-men deḫale'l-Endelüs mine't-tâbiʿîn, Zühhâdü'l-Endelüs ve eʾimmetühâ, Ẕikru men rave'l-Muvaṭṭaʾ ʿan Mâlik, Ṭuruḳu ḥadîs̱i men keẕebe ʿaleyye, Ṭuruḳu ḥadîs̱i'l-miġfer, el-Ḳurbetü ilallāh bi'ṣ-ṣalâti ʿale'n-nebî, Müselselât (Kitâbü'ṣ-Ṣıla, neşredenin girişi, s. 11-13; Nâtık Sâlih Matlûb, XV/39, s. 140).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Beşküvâl, eṣ-Ṣıla, Kahire 1966, bk. Önsöz; a.e. (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut 1410/1989, neşredenin girişi, s. 7-19; a.mlf., Kitâbü'l-Müsteġīs̱în (nşr. Manuela Marin), Madrid 1991, neşredenin girişi, s. 15-27; a.mlf., Kitâbü Ġavâmiżi'l-esmâʾi'l-mübheme (nşr. İzzeddin Ali es-Seyyid - M. Kemâleddin İzzeddin), Beyrut 1407/1987, neşredenlerin girişi, I, 25-38; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire 1410/1989, s. 54-58; İbn Hallikân, Vefeyât (Abdülhamîd), II, 13-14; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, IV, 116-118; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1339-1341, 1484-1485; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 139-143; Brockelmann, GAL, I, 415; Suppl., I, 580; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IV, 105-106; Chejne, Muslim Spain, s. 280-281; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 311; Francisco Coderay Zaidin, "Contenido de las cien primeras paginas defla Assila de Aben Pascual", Boletin de la Real Academia de la historia, sy. 2, Madrid 1882, s. 164-168; a.mlf., "Segundo cuaderno de la Assilah de Aben Pascual", a.e., sy. 2 (1882), s. 215-217; Hüseyin Mûnis, "el-Coġrâfiyye ve'l-coġrâfiyyûn fi'l-Endelüs", Mecelletü Maʿhedi'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, XI-XII, Madrid 1963-64, s. 7-20; M. Meouak, "Un manuscrit inédit d'Ibn Baškuwāl: Le Kitāb al-Fawāʾid al-Muntahaba wa'l-Ḥikāyāt al-Mustaġraba", Arabica, XXXV/3, Leiden 1988, s. 388-395; Nâtık Sâlih Matlûb, "Kitâbü'ṣ-Ṣıla li'bn Beşküvâl", el-Müʾerriḫu'l-ʿArabî, XV/39, Bağdad 1409/1989, s. 137-160; M. Ben Cheneb, "İbn Başküvâl", İA, V/2, s. 707; a.mlf. - [A. Huici Miranda], "Ibn Bas̲h̲kuwāl", EI² (İng.), III, 733-734.

Nadir Özkuyumcu

MEYYÂNİŞÎ (الميّانشي) Ebû Hafs Takıyyüddîn Ömer b. Abdilmecîd el-Kureşî el-Meyyânişî (ö. 581/1185) Hadis usulüne dair risâlesiyle tanınan muhaddis.

İfrîkıye'de Mehdiye yakınlarındaki Meyyâniş'te doğdu. Merâga ile Tebriz arasında bir yerleşim yeri olan Miyâne veya Miyânec'e nisbetle Miyânecî (Meyânecî) şeklinde anılması doğru değildir (Yâkūt, V, 231, 239). Meyyâniş'ten Mekke'ye göç ederek oraya yerleşti ve "muhaddisü Mekke, şeyhü'l-Harem, el-mücâvir" diye anıldı. Mekke'de Mescid-i Harâm imamlığı yapan ve fetva veren Meyyânişî fakih ve sika kabul edilen bir muhaddistir. Kendisi gibi Mescid-i Harâm imamlığında bulunan kızı tarafından torunu Ebû Abdullah Süleyman b. Halîl b. İbrâhim el-Askalânî el-Kinânî ile yine kızı tarafından torunu olan ve kendisinden hadis dinleyen Ebû Ali Sadreddin Hasan b. Muhammed b. Muhammed el-Bekrî el-Hanefî de birer muhaddis ve fakihtir. Meyyânişî, Mısır'daki bazı ilim merkezlerine seyahatler yaparak bir kısım âlimlerden eserlerinin rivayet icâzetini aldı. Mâzerî, Silefî, Haremeyn kadısı Ebû Muzaffer Muhammed b. Ali b. Hüseyin eş-Şeybânî gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Muhammed b. Ahmed b. Yetîm el-Endereşî vasıtasıyla İmam Mâlik'in ʿAvâlî ve Fâkihî'nin Aḫbâru Mekke adlı eserini rivayet etti. Kendisinden, Ferrâ el-Begavî'nin Meʿâlimü't-tenzîl ve Şerḥu's-Sünne adlı eserlerini rivayet etmesiyle tanınan muhaddis

Ebü'l-Mecd Mecdüddin Muhammed b. Hüseyin el-Kazvînî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Fütûh b. Benîn el-Mekkî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Abdülmecîd es-Safrâvî gibi âlimler faydalandı ve rivayet ettiği eserlerin icâzetini aldı. Meyyânişî'nin, mezar taşındaki bilgilerden hareketle Mekke'de 9 Muharrem 583'te (21 Mart 1187) vefat ettiği ileri sürülmüşse de (Fâsî, VI, 335) kaynakların çoğu 581'de (1185) öldüğünü zikretmektedir.

Eserleri. Meyyânişî'nin Mâ lâ yeseʿu'l-muḥaddis̱e cehlüh adlı eseri hadise yeni başlayan talebelerin mutlaka bilmesi gereken hususları ele alan küçük bir risâledir. Daha önce yazılan usul kitaplarının aksine bilgiler burada senedsiz olarak verilmiştir. İbn Hacer'in Şerḥu Nuḫbeti'l-fiker'inin girişinde adı zikredildiği için hadis usulü eserleri arasında sayılan risâle, yaygın usul bilgilerine aykırı görüşler ihtiva etmesi sebebiyle bu kaynaklarda eleştirilmiştir. Meyyânişî eserinde bir iki istisna dışında bab başlığı vermeden ilmin fazileti, hadis tahammül ve edâ yolları, hadislerin mâna ile rivayeti, gramer hatası olan hadislerin nakli, rivayeti makbul ve merdûd olanlar, sahih ve sahih hadisin dereceleri, Buhârî, Müslim ve İmam Mâlik'in eserlerindeki hadislerin sayısı, müksirûn sahâbîler gibi konularla hasen, meşhur, müfred, garîb, şâz, müsned, mürsel, mevkuf, münkatı', maktû', mu'dal terimleri üzerinde kısaca durmuştur. Meyyânişî'nin daha önce uygulanan yöntem ve ölçüleri tesbit ve hadis usulüne dair sonuçlar çıkarma anlamında yanlışlıklar yaptığı söylenmiş, merfû ve garîb terimlerini şâz olan görüşler doğrultusunda tanımlaması, Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerindeki rivayet şartlarını Hâkim'in şâz görüşü istikametinde belirlemesi gibi tutumları yüzünden tenkit edilmiştir (Süyûtî, I, 71). Nisbeten geç bir dönemde yazılmasına rağmen eserde hadis ilmine teşvik amacıyla zayıf ya da mevzû rivayetlere yer verilmesi de eleştirilmiştir (Mahmûd et-Tahhân, s. 473). Müellifin 579'da (1183) Mekke'de yazdığı bu risâle Subhî es-Sâmerrâî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Bağdad 1387/1967). Sâmerrâî, eserin mukaddimesinde sünnet, hadis ilimleri ve hadis usulüne dair kitaplar hakkında bilgi vermiş, müellif ve eserini kısaca tanıtmıştır. Eser üzerinde Ebû Ca'fer Ömer b. Abdülmecîd el-Makdisî'nin Îżâḥu Mâ lâ yeseʿu'l-muḥaddis̱e cehlüh adıyla yaptığı bir şerhten söz edilmektedir (Kettânî, s. 315). Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan eser, Leonard Librande tarafından Subhî es-Sâmerrâî neşri ve Milan yazması esas alınarak İngilizce'ye tercüme edilip yayımlanmıştır (bk. bibl.).

Meyyânişî'nin ayrıca Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî'nin Firdevsü'l-aḫbâr'ı üzerine yazdığı Taʿlîḳāt ʿale'l-Firdevs (Chester Beatty Library, nr. 5169) ve el-İḫtiyâr fi'l-mülaḥ ve'l-aḫbâr (Chester Beatty Library, nr. 4971) adlı eserleri bulunmaktadır. Onun zühd ve rekāike dair Ravżatü'l-müştâḳ ve'ṭ-ṭarîḳ ile'l-Kerîmi'l-Ḫallâḳ ve mevzû rivayetler de ihtiva eden el-Mecâlisü'l-Mekkiyye isimli çalışmalarının olduğu da kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Meyyânişî, Mâ lâ yeseʿu'l-muḥaddis̱e cehlüh (nşr. Subhî es-Sâmerrâî), Bağdad

1387/1967; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, V, 231, 239; İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 384; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 17, 157; XXII, 249; Fâsî, el-ʿİḳdü's̱-s̱emîn, VI, 334-337; a.mlf., Ẕeylü't-Taḳyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, I, 77, 511; II, 91; İbn Hacer el-Askalânî, en-Nüket ʿalâ kitâbi İbni'ṣ-Ṣalâḥ (nşr. Rebîʻ b. Hâdî Umeyr), Riyad 1408/1988, I, 240-241; Sehâvî, et-Tuḥfetü'l-laṭîfe fî târîḫi'l-Medîneti'ş-şerîfe, Beyrut 1993, I, 418; II, 543; Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Kahire 1385/1966, I, 71; Radıyyüddin İbnü'l-Hanbelî, Ḳafvü'l-es̱er fî ṣafvi ʿulûmi'l-es̱er (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1408, s. 36-40; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 272; Brockelmann, GAL Suppl., I, 633-634; Mahmûd et-Tahhân, el-Ḥâfıẓ el-Ḫaṭîb el-Baġdâdî ve es̱eruhû fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱, Beyrut 1401/1981, s. 446-449, 472-474; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 315; L. Librande, "The Supposed Homogenity of Technical Term in Hadith Study", MW, LXXII/1 (1982), s. 34-50.

İbrahim Hatiboğlu

EBÛ MÛSÂ el-MEDÎNÎ أبو موسى المديني Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Medînî (ö. 581/1185) Hadis hâfızı.

Zilkade 501'de (Haziran 1108) İsfahan'da doğdu. Bu şehre (Medînetü İsfahân) nisbetle Medînî diye anıldı. Kur'an kıraatiyle meşgul olan babası, onu henüz iki yaşında iken beraberinde hadis meclislerine götürürdü. Ebû Mûsâ daha sonra ilim tahsili için başta Hemedan ve Bağdat olmak üzere birçok ilim merkezine gitti. Aralarında Ebû Ali el-Haddâd ve meşhur hadis hâfızları Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Mende ve İbnü'l-Kayserânî gibi âlimlerin de bulunduğu 300'ü aşkın hocadan faydalanma imkânı buldu. Hadisin yanı sıra kıraat de okudu. Tahsilini tamamladıktan sonra İsfahan'a dönerek orada yerleşti. Kendisine Abdülkerîm es-Sem'ânî, Hâzimî, Cemmâîlî ve Abdülkādir er-Ruhâvî gibi meşhur muhaddisler talebelik ettiler.

Ebû Mûsâ el-Medînî, hadisleri gereği gibi ezberleme ve usulüne uygun olarak rivayet etmede gösterdiği başarı ile tanınmış bir hadis âlimidir. Talebeleri, muhaddislerin nesepleri, hadislerdeki garîb kelimeler ve diğer hadis ilimleri sahasındaki geniş bilgisinden faydalanmışlardır. İbadete düşkünlüğü, güzel ahlâkı ve özellikle çocukların Kur'an öğrenmeleriyle yakından ilgilenmesi, ayrıca kimseden yardım kabul etmeyip geçimini ticaretle sağlaması onun başlıca özellikleridir. Kendisinden hadis rivayet eden âlimler onun sika* ve sadûk* olduğunu belirtmişlerdir. Ebû Mûsâ 9 Cemâziyelevvel 581'de (8 Ağustos 1185) İsfahan'da vefat etti ve orada defnedildi.

Eserleri. 1. el-Mecmûʿu'l-mugīs fî garîbeyi'l-Kurʾân ve'l-hadîs. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın garîbü'l-Kur'ân konusundaki eserini tamamlamak maksadıyla yazdığı bu kitapta onun metodunu uygulamıştır. Eser Abdülkerîm el-Azbâvî tarafından yayımlanmıştır (I-III, Cidde 1406-1408/1986-1988). Kasım b. Sellâm'ın söz konusu eserindeki bazı yanlışları tashih etmek için kaleme aldığı Kitâbü Takziyeti mâ yukzi'l-ʿayn min hefevâti Kitâbi'l-Garîbeyn adlı bir diğer eseri ise Bibliothecae Bodleianae'da bulunmaktadır (bk. Brockelmann, I, 451). 2. Nüzhetü'l-huffâz. Müselsel* hadise dair

telif edilen ilk eserdir. Kitapta râvi adlarındaki teselsül esas alınmıştır. Senedin bir yerinden itibaren aynı adı taşıyan en az üç, en çok on bir râvinin birbirinden rivayet ettiği çeşitli konulara dair hadislerin yer aldığı eser Abdürradî Muhammed Abdülmuhsin tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1406/1986). 3. Ziyâdât ʿalâ Kitâbi'l-Ensâb. Hocası İbnü'l-Kayserânî'nin Kitâbü'l-Ensâbi'l-müttefika fi'l-hatti'l-mütemâsile fi'n-nakt ve'z-zabṭ'ına yaptığı ilâveleri ihtiva eden eser, P. de Jong tarafından asıl kitapla birlikte yayımlanmıştır (Leiden 1869). Bu neşirde Ebû Mûsâ'nın zeyli kitabın 167-224. sayfaları arasında yer almaktadır. 4. Tıvâlü'l-ehâdîs ve'l-ahbâr ve gureri'l-kasas ve'l-âsâr. Tıvâlâtü'l-ehâdîs diye de anılan eser, Hulefâ-yi Râşidîn başta olmak üzere bazı sahâbîler tarafından rivayet edilen metni uzun hadisleri ve kıssaları bir araya getirmektedir. "Min Müsnedi Enes b. Mâlik", "Min Hadîsi Ebî Zer", "Kıssatü Hârise Ebî Zeyd" gibi başlıklar altında rivayet ettiği hadislerin kaynaklarını gösterdiği gibi sıhhat derecelerini de belirtmiştir. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Şehid Ali Paşa, nr. 511, 240 varak). 5. Devletü'l-liʾâmi'l-eşrâr ʿale'l-kirâmi'l-ahyâr. Kötülerin iyilere hâkim olacağı konusundaki çoğu kıyamet alâmetlerine dair hadisleri senedleri ve farklı rivayetleriyle birlikte derlediği bu eserin bir nüshası da Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Şehid Ali Paşa, nr. 3676, vr. 45b-63b). Ebû Mûsâ el-Medînî'nin biyografisine yer veren kaynaklarda onun bu eserinden söz edilmemektedir. 6. el-Letâʾif min dekāʾikı'l-maʿârif fî ʿulûmi'l-huffâzi'l-eʿârif. Eser Kahire'de Hidiviyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (bk. Brockelmann, I, 451).

Kaynaklarda bunlardan başka, Ebû Abdullah İbn Mende'nin (ö. 395/1005) Maʿrifetü's-sahâbe adlı eserine zeyil olarak yazdığı Tetimmetü (Zeylü) Maʿrifeti's-sahâbe, ʿAvâli't-tâbiʿîn, Tazyîʿu'l-ʿömr ve'l-eyyâm fi'stınâʿi'l-maʿrûf ile'lliʾâm, el-Kunût, el-Hıfz ve'n-nisyân, el-Vezâʾif, es-Sübâʿiyyât (fıkha dair), ez-Zahîre ve'l-ʿudde fî menâkıbi Ebî ʿAbdillâh b. Mende, Düstûrü'l-müzekkirîn, et-Tergīb ve't-terhîb, el-Esmâʾü'l-müştereke beyne'r-ricâl ve'n-nisâʾ, el-Hefevât, el-Emâli'l-kebîr adlı eserleri de zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Mûsâ el-Medînî, el-Mecmûʿu'l-mugīs fî garîbeyi'l-Kurân ve'l-hadîs (nşr. Abdülkerîm el-Azbâvî), Cidde 1406/1986, nâşirin mukaddimesi, s. 15-33; a.mlf., Nüzhetü'l-huffâz, (nşr. Abdürradî Muhammed Abdülmuhsin), Beyrut 1406/1986; İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gābe (Bennâ), nâşirlerin mukaddimesi, s. 6; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1334-1336; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 152-159; Sübkî, Tabakāt, VI, 160-163; İbnü'l-Cezerî, Gāyetü'n-nihâye, II, 215-216; Süyûtî, Tabakātü'l-huffâz, (Lecne), s. 477; Brockelmann, GAL, I, 436, 451; Suppl., I, 604, 625; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 100-101; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XI, 76; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 313; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/1, s. 570-573.

M. Ali Sönmez

İBNÜ'l-HARRÂT (ابن الخرّاط) Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdirrahmân b. Abdillâh el-İşbîlî (ö. 582/1186) Hadis hâfızı ve fakih.

Rebîülevvel 514'te (Haziran 1120) İşbîliye'de (Sevilla) dünyaya geldi. 510 (1116) ve 516'da (1122) doğduğu da söylenmektedir. Ezd kabilesine mensup olduğu için Ezdî nisbesiyle de anılmış olup muhtemelen babası marangozluk yaptığından İbnü'l-Harrât lakabıyla tanındı. İlk tahsilini İşbîliye'de yaparak Ebü'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed, İbn Berrecân diye bilinen Ebü'l-Hakem Abdüsselâm b. Abdurrahman gibi âlimlerden hadis ve diğer dinî ilimleri öğrendi. Ebü'l-Kāsım b. Asâkir'den icâzet aldı; Muhyiddin İbnü'l-Arabî'den faydalandı. Ahmed b. Abdülmelik el-Ensârî'den kitap telifi ve dinî meseleleri çözme hususlarında metot bilgisi aldı. Lemtûnoğulları Devleti'nin yıkıldığı ve pek çok ilim adamının hayatını kaybettiği iç savaş yıllarında İşbîliye'den ayrılarak Bicâye'ye (Bougie) yerleşti ve ulucamide imam-hatiplik yaptı. Beytülmakdis hatibi Ali b. Muhammed el-Meâfirî, Ebü'l-Haccâc el-Belevî, Muhammed b. Ahmed b. Gālib el-Ezdî, Ebü'l-Abbas el-Azefî gibi âlimler onun talebesi oldu. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Ensârî kendisinden icâzet aldılar. Sûfîliğiyle de tanınan İbnü'l-Harrât'ın Medyeniyye tarikatının kurucusu Ebû Medyen ve diğer sûfîlerle dostluk kurup tarikata intisap ettiği belirtilmektedir.

581'de (1185) Murâbıt Devleti ileri gelenlerinden İbn Gāniye, Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbas Ahmed en-Nâsır adına halktan biat aldığı sırada İbnü'l-Harrât'ı kadılık makamına getirmişti. Bir müddet sonra idareyi ele geçiren Muvahhid Hükümdarı Ebû Yûsuf el-Mansûr, İbnü'l-Harrât'ın önceki idareyle iş birliği içinde olduğunu düşünerek öldürülmesini istemişse de İbnü'l-Harrât Rebîülâhir 582'de (Temmuz 1186) Bicâye'de vefat etti. 580 (1184) ve 581'de (1185) öldüğü de söylenmekte, ancak Gubrînî mezar taşında ölüm tarihi olarak 582 yazıldığını kaydetmektedir (ʿUnvânü'd-dirâye, s. 44).

Hadis hâfızı, Mâlikî fakihi, edebiyatçı ve şair olan İbnü'l-Harrât yoğun siyasî hadiselerin ve kargaşanın hâkim olduğu bir dönemde yaşamasına rağmen ilelü'l-hadîs, ensâb, lugat, şiir ve zühd konularında pek çok eser kaleme almış, şiirlerinde zühd ve takvâyı işlemiş, kanaatkâr, iyilik sever ve güzel huylu bir kişi olarak tanınmıştır. Döneminde mehdîlik iddiasıyla ortaya çıkan İbn Tûmert'e karşı koymuş, ileri gelen Muvahhidler'in onun bu konudaki desteğini alma çabaları sonuç vermemiştir.

Eserleri. 1. el-Aḥkâmü'l-kübrâ fi'l-ḥadîs̱. Belli başlı hadis kitaplarından derlenen ahkâma dair hadislerin senedleriyle birlikte kaydedildiği beş veya altı cilt hacminde bir eser olup bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 518) bulunmaktadır (ayrıca bk. Brockelmann, GAL, I, 458). Esere İbn Bezîze Şerḥu'l-Aḥkâmi'l-kübrâ adıyla bir şerh, İbnü'l-Kattân ve İbnü'l-Mevvâk zeyil ve tekmile yazmış, İbn Abdülmelik de el-Cemʿ beyne kitâbeyi İbni'l-Ḳaṭṭân ve İbni'l-Mevvâḳ ʿalâ Kitâbi'l-Aḥkâm li-ʿAbdilḥaḳ b. el-Ḫarrât adıyla bu iki eseri bir araya getirmiştir. 2. el-Aḥkâmü'l-vüsṭâ min ḥadîs̱i'n-nebî ṣallallâhü ʿaleyhi ve sellem. el-Aḥkâmü'l-

kübrâ'nın muhtasarı olup senedler hazfedilmiş, hadisler fıkıh bablarına göre düzenlenmiştir. Fas Karaviyyîn Kütüphanesi'nde (nr. 219/40) ve Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Hadis, nr. 291) nüshaları bulunan eseri Hamdî es-Selefî ve Subhî es-Sâmerrâî Zâhiriyye nüshasına dayanarak yayımlamıştır (I-IV, Riyad 1416/1995). İbnü'l-Kattân el-Mağribî Beyânü'l-vehm ve'l-îhâmi'l-vâkıᶜayn fî Kitâbi'l-Aḥkam (bk. bibl.) adlı eserinde el-Aḥkâmü'l-vüsṭâ'yı eleştirmiş, Zehebî'nin isabetli bulmadığı bu eleştirileri reddetmek üzere kaleme aldığı risâle Kitâbü'l-Aḥkâmi'l-vüsṭâ'nın baş tarafında (I, 5-46) Naḳdü'l-imâm eẕ-Ẕehebî li-beyâni'l-vehm ve'l-îhâm adıyla, ayrıca Fârûk Hammâde tarafından neşredilmiştir (Dârülbeyzâ 1408). 3. el-Aḥkâmü'ş-şerᶜiyyetü'ṣ-ṣuġrâ eṣ-ṣaḥîḥa (el-Aḥkâmü'ṣ-ṣuġrâ) (nşr. Ümmü Muhammed bint Ahmed, I-II, Kahire-Cidde 1413). Eser üzerine bazı şerh ve ta'likler yazılmış olup bunlardan Ebû Muhammed Abdülazîz b. İbrâhim el-Kureşî b. Bezîze ve Sadreddin Muhammed b. Ömer b. Mirhal el-Mısrî'nin çalışmaları zikredilebilir. Ebû Abdurrahman b. Akīl ez-Zâhirî her üç eseri şerhetmiş olup (Riyad 1983) bu kitabın Kuzey Afrika medreselerinde ve özellikle Sebte'de (Ceuta) ders kitabı olarak okutulduğu belirtilmektedir. 4. Kitâbü't-Teheccüd (eṣ-Ṣalât ve't-teheccüd). Temizlik konuları ile, farz ve nâfile namazlar ve bu namazları kılmanın faziletlerinin ele alındığı eser eṣ-Ṣalât ve't-teheccüd adıyla Âdil Ebü'l-Meâtî (Mansûre 1413/1992), Kitâbü't-Teheccüd adıyla Müs'ad Abdülhamîd es-Sa'denî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. İsmâil (Beyrut 1415/1994) tarafından yayımlanmıştır. 5. Kitâbü'l-ᶜÂḳıbe (ev el-Mevt ve'l-ḥaşr ve'n-nüşûr). Eseri Ubeydullah Ebû Abdurrahman el-Mısrî el-Eserî (Tanta 1410/1990) ve Ebû Abdullah Muhammed Hasan İsmâil (Beyrut 1995) yayımlamıştır. 6. Kitâbü Temcîdi'llâhi teᶜâlâ ve taᶜẓîmihî (et-Temcîd) (Tanta 1413/1993). 7. Kitâbü İḫtiṣâri İḳtibâsi'l-envâr (İḫtiṣârü'r-Rüşâtî, Muḫtaṣaru Kitâbi'r-Rüşâṭî fi'l-ensâb mine'l-ḳabâ'il ve'l-bilâd). Aslı ile birlikte Emilio Molina López - Jacinto Bosch Vilá tarafından el-Endelüs fî İḳtibâsi'l-envâr ve fi'ḫtiṣâri İḳtibâsi'l-envâr adıyla neşredilmiştir (Madrid 1990). 8. el-Cemᶜ beyne'ṣ-Ṣaḥîḥayn (Cemᶜu Ṣaḥîḥayn). Bu çalışmada, Buhârî ile Müslim'in el-Camiᶜu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerindeki hadisler senedsiz olarak ve Ṣaḥîḥ-i Müslim'in tertibine uygun şekilde bir araya getirilmiş olup eserin yazma nüshaları Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 300), Nuruosmaniye (nr. 769, 770) ve Süleymaniye (Lâleli, nr. 395; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 172) kütüphanelerinde kayıtlıdır (ayrıca bk. Brockelmann, GAL, I, 458). 9. el-Muḫtaṣar (Muḫtaṣarü'ṣ-ṣıḥâḥ). Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin muhtasarıdır (Brockelmann, GAL Suppl., I, 263; Sezgin, I, 126). 10. Telḳīnü'l-velîdi'ṣ-ṣaġīr (Telḳīnü'l-mübtedî). Hadise dair bu risâlenin Titvân'da yayımlandığı belirtilmektedir (eṣ-Ṣalât ve't-teheccüd, neşredenin girişi, s. 15). 11. el-Câmiᶜu'l-kebîr fi'l-ḥadîs̱. Kütüb-i Sitte, Müsnedü Bezzâr ve diğer hadis kaynaklarından derlenen sahih ve sahih olmayan hadisleri ihtiva ettiği ve yaklaşık yirmi cilt hacminde olduğu kaydedilmektedir. 12. el-Ḥâvî fi'l-luġa. Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin Kitâbü'l-Ġarîbeyn'ine benzediği ve on sekiz veya yirmi beş cilt olduğu belirtilmektedir (Gubrînî, s. 43).

İbnü'l-Harrât'ın kaynaklarda adı geçen diğer bazı eserleri de şunlardır: el-Muʿtel mine'l-ḥadîs̱ (yaklaşık altı cilt), el-Vâʿî fî ḥadîs̱i ʿAlî raḍıyallāhü ʿanh, Ġarîbü'l-Ḳurʾân ve'l-ḥadîs̱, el-Mürşid, ez-Zühd, Dîvânü Şiʿr, Muḫtaṣaru Kitâbi'l-Kifâye li'l-Ḫaṭîb el-Baġdâdî, el-Behce, et-Tevbe, Tehẕîbü'l-Meṭâlib, er-Reḳāʾiḳ, Faẓlü'l-ḥac ve'z-ziyâre, el-Enîs fi'l-ems̱âl ve'l-mevâʿiẓ ve'l-ḥikem min kelâmi'n-nebî ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem ve'ṣ-ṣâliḥîn, Muʿcizâtü'r-Resûl ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem.

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'l-Harrât, Kitâbü'l-Aḥkâmi'l-vüsṭâ min ḥadîs̱i'n-nebî ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem (nşr. Hamdî es-Selefî - Subhî es-Sâmerrâî), Riyad 1416/1995, I, 5-46; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 52-64; a.mlf., eṣ-Ṣalât ve't-teheccüd (nşr. Âdil Ebü'l-Me'âtî), Mansûre 1413/1992, neşredenin girişi, s. 9-16; Dabbî, Buġyetü'l-mültemis, II, 508; Abdülvâhid el-Merrâküşî, el-Muʿcib fî telḫîṣi aḫbâri'l-Maġrib (nşr. M. Saîd el-Uryân), Kahire 1368/1949, s. 348; İbnü'l-Kattân el-Mağribî, Beyânü'l-vehm ve'l-îhâmi'l-vâḳıʿayn fî Kitâbi'l-Aḥkâm (nşr. Hüseyin Âyt Saîd), Riyad 1418/1997, neşredenin girişi, I, 171-237; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile (nşr. F. Codera), Madrid 1887-89, II, 249-250; Nevevî, Tehẕîb, I, 292-293; Gubrînî, ʿUnvânü'd-dirâye (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1969, s. 43-44; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 198-202; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1350-1352; Vâdîâşî, Bernâmec (nşr. Muhammed Mahfûz), Beyrut 1400/1980, s. 209; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, II, 256-257; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, II, 59-61; İbn Kunfüz, el-Vefeyât (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1971, s. 293 ve 3 nolu dipnot; İbnü'l-Kādî, Ceẕvetü'l-iḳtibâs, Rabat 1973-74, II, 469; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, III, 180; IV, 315; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 19, 20, 481, 483, 599, 911; II, 1437, 1996; el-Ḥulelü's-sündüsiyye, I, 546-547; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 155-156; Brockelmann, GAL, I, 457-458; Suppl., I, 263-634; Sezgin, GAS, I, 126, 132, 142; Hacvî, el-Fikrü's-sâmî, II, 226-227; M. el-Âbid el-Fâsî, Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti'l-Ḳaraviyyîn, Dârülbeyzâ 1399/1979, I, 234-236; Abdülhâdî Ahmed el-Hüseysin, Meẓâhirü'n-nehḍati'l-ḥadîs̱iyye fî ʿahdi Yaʿḳūbe'l-Manṣûri'l-Muvaḥḥidî, Tıtvân 1403/1983, II, 70-81; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 47, 173, 178, 179, 180, 376, 381; Emilio Molina López, "el-Kitāb Iḫtiṣār Iqtibās al-Anwār de Ibn al-Ḫarrāṭ", Quaderni di Studi Arabi, sy. 5-6, Venezia 1987-88, s. 541-560; Muhammed Ali Hâirî-i Hürremâbâdî, "İbn Ḫarrâṭ", DMBİ, III, 408-409.

Ali Osman Koçkuzu

İBN HUBEYŞ (ابن حبيش) Ebü'l-Kāsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdillâh (Ubeydillâh) el-Ensârî el-Endelüsî (ö. 584/1188) Kur'an, hadis, tarih, dil ve edebiyat âlimi.

504'te (1110-11) Meriye'de (Almeria) doğdu. Dayısı Hubeyş'e nisbetle İbn Hubeyş diye tanındı. Ayrıca Hatîb unvanıyla da anılır. Devrinin meşhur âlimlerinden Ruşâtî, İbn Vaddâh, Ali b. İbrâhim el-Ensârî'den kıraat, hadis ve fıkıh okudu. Daha sonra tahsil amacıyla Kurtuba'ya (Cordoba) giderek Yûnus b. Muhammed b. Mugīs, Ca'fer b. Muhammed el-Mekkî, Muhammed b. Asbağ, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve Muhammed İbn Ebû Zeyd'den ders aldı. Kendisinden kıraat, hadis, dil ve edebiyat alanlarında Ahmed b. Muhammed et-Tarsûsî, Ebû Süleyman İbn Havtullah, Abdullah b. Hasan el-Mâlekī, İbn Dihye el-Kelbî, Kelâî ve Ali b. Yûsuf b. Şerîk gibi âlimler istifade etti. Hıristiyanlar 542'de (1147) Meriye'yi ele geçirince Mürsiye'ye (Murcia) giderek Cezîretü Şakr'a yerleşti ve orada Muvahhidler Devleti hükümdarı Yûsuf b. Abdülmü'min tarafından yaklaşık 556 (1161) yılından itibaren kadılık ve hatiplik görevine tayin edildi. On iki yıl bu görevde kaldıktan sonra Mürsiye hatipliğine, 575'te (1179) Mürsiye kadılığına getirildi. Önce hükümdar, sonra da onun oğlu ile yakın

ilişki içerisinde olması sebebiyle değerli eserlerin bulunduğu kütüphanelerden faydalanma imkânı bulmuş ve bu husus ilmî kişiliğinin gelişmesinde etkili olmuştur. İbn Hubeyş 14 Safer 584'te (14 Nisan 1188) Mürsiye'de vefat etti.

Eserleri. İbn Hubeyş'in günümüze ulaşan tek eseri Kitâbü'l-Ġazavât (Meġāzî) adını taşımaktadır. Tam adı el-Ġazavâtü'ḍ-ḍâminetü'l-kâmile ve'l-fütûḥu'l-câmiʿatü'l-ḥâfiletü'l-kâʾine fî eyyâmi'l-ḫulefâʾi'l-üveli'ṣ-ṣelâṣe: Ebî Bekir eṣ-Ṣıddîḳ ve Ebî Ḥafṣ ʿÖmer el-Fârûḳ ve Ebî ʿAmr Ẕinnûreyn ʿOṣmân olan eser Yûsuf b. Abdülmü'min'in isteği üzerine kaleme alınmıştır. 583'te (1187) tamamlanan eserde ilk üç halife dönemindeki İslâmî fetihler ele alınmış, başta Seyf b. Ömer'in zamanımıza kadar gelmeyen Kitâbü'l-Fütûḥ ve'r-ridde'si ile Vâkıdî'nin Kitâbü'r-Ridde adlı eserleri olmak üzere çeşitli kaynaklardan faydalanılarak ridde savaşları anlatılmış, ardından Muhammed b. Abdullah el-Ezdî'nin Fütûḥu'ş-Şâm'ı gibi kaynaklara dayanılarak Suriye'deki fetihler konu edilmiştir. Daha sonra Mısır ve Kuzey Afrika'nın fethiyle ilgili rivayetler, müslümanların denizcilik alanındaki faaliyetleri ve Zâtü's-savârî Savaşı üzerinde durulmuştur. Kitabın ikinci yarısı Irak fetihlerine ayrılmış, ardından diğer Sâsânî bölgelerinin fethi anlatılmıştır. Eser Abdullah Guneym (I-IV, Kahire 1404-1408/1983-1987) ve Süheyl Zekkâr (I-II, Beyrut 1412/1992) tarafından yayımlanmıştır. Kaynaklarda İbn Hubeyş'in el-Elḳāb adında bir risâlesi daha olduğu kaydedilmektedir (İbnü'l-Ebbâr, II, 573).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hubeyş, Ġazavât (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1412/1992, neşredenin girişi, I, 5-21; Münzirî, et-Tekmile, I, 79; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile (nşr. F. Codera), Madrid 1886, II, 573; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 141-143; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 118-121; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, II, 378; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, II, 85-86; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü'l-ibtihâc (İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb içinde), Kahire 1329, s. 162-163; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1460, 1747; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 157; Brockelmann, GAL, I, 344; Suppl., I, 587; D. M. Dunlop, "The Spanish Historian Ibn Ḥubaish", JRAS (1941), s. 359-362; a.mlf., "Ibn Ḥubaysh", EI² (Fr.), III, 826-827; Abdülmü'min Muhtâr Emîn, "İbn Ḥubeyş el-Endelüsî", Mecelletü'l-müʾerriḫi'l-ʿArabî, sy. 18, Bağdad 1981, s. 122-137; en-Neşretü'l-aḫbâriyye, sy. 3, Riyad 1412/1992, s. 23; Muhammed Hâdî Müezzin-i Câmî, "İbn Ḥubeyş", DMBİ, III, 310-312.

Sâmî es-Sakkâr

HÂZİMÎ (الحازمي) Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hâzimî el-Hemedânî (ö. 584/1188) Hadis hâfızı ve fakih.

548 (1153) veya 549 (1154) yılında Hemedan'da doğdu ve çocukluğunu burada geçirdi. Dördüncü dedesi Hâzim'e nisbetle Hâzimî diye tanınır. Küçük yaşta Ṣaḥîḥ-i Buḫârî râvilerinden Ebü'l-Vakt es-Siczî'nin hadis derslerine katıldı. Ayrıca Şehrdâr b. Şîrûye ed-Deylemî, Ebû Zür'a Tâhir b. Muhammed el-Makdisî, Ebü'l-Alâ el-Hemedânî, Şühde el-Kâtibe, Abdullah b. Ahmed el-Hırakī gibi âlimlerden hadis öğrendi. Silefî ve İbnü's-Sem'ânî'den icâzet yoluyla nakilde bulundu. 570 (1174-75) yılından sonra Bağdat, Musul, Vâsıt, Basra, İsfahan, Azerbaycan, İran, Erbil, Hicaz,

Şam, el-Cezîre gibi yerlere hadis öğrenmek amacıyla yolculuklar yaptı. Daha sonra Bağdat'a döndü ve burada yerleşti. Şâfiî âlimlerinden Cemâleddin Vâsiḳ b. Fadlân gibi şahsiyetlerden fıkıh okuyarak Şâfiî fıkhında fetva verecek seviyeye ulaştı. Ebü'l-Hayr el-Kazvînî kendisine çeşitli konularda sorular sorar, Hâzimî de bu soruları Şâfiî fıkhına göre cevaplandırırdı. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Şâfiî fıkhına dair el-Mühez̠z̠eb adlı kitabında yer alan hadisleri "Kitâbü's-Salât"a kadar tahrîc etti. Ancak İbnü's-Salâh'ın gördüğünü söylediği bu çalışmasını tamamlayamamıştır.

Kuvvetli bir hâfızaya ve parlak bir zekâya sahip olduğu belirtilen ve hadiste hüccet seviyesine ulaşan Hâzimî, İbn Mâkûlâ'nın mü'telif ve muhtelif konusundaki el-İkmâl adlı eserini ezbere bilirdi. Hadis isnadı ve ricâli ile fıkhü'l-hadîste ihtisas seviyesine ulaşmış ve çok hadis öğrenmiştir. Yetiştirdiği birçok talebe arasında Ali b. Pâseveyh, Abdülhâliḳ en-Niştibrî, Dimyat hatibi Abdullah b. Hasan gibi âlimler yer almaktadır. Ebû Mûsâ el-Medînî, Hâzimî'yi Cemmâîlî diye bilinen Abdülganî el-Makdisî'den üstün kabul etmiş ve ondan daha çok hadis ezberleyen bir genç görmediğini söylemiştir.

Hâzimî 18 veya 28 Cemâziyelevvel 584'te (15 veya 25 Temmuz 1188) Bağdat'ta vefat etti ve Şünûziye Mezarlığı'na gömüldü. Takvâ sahibi, âbid ve zâhid, aynı zamanda yalnızlıktan hoşlanan bir kişi olan Hâzimî geceleri evine çekilir, sabaha kadar ibadet ve ilimle meşgul olurdu. Dönemin tasavvuf âlimlerinin sohbetlerine katıldığı da bilinmektedir.
Eserleri. 1. el-İʿtibâr* fi'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ mine'l-âs̱âr. Hadiste nâsih-mensuh meselesini en güzel şekilde ele alan eser olarak kabul edilmektedir. Birkaç defa yayımlanan kitabın en güvenilir neşirlerinden biri, Seyyid Hâşim en-Nedvî ile Muhammed Tâhâ en-Nedvî'nin de aralarında bulunduğu yedi kişilik bir heyet tarafından gerçekleştirilmiştir (Haydarâbâd 1360). 2. Şürûṭü'l-eʾimmeti'l-ḫamse. Eserde Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin hadis rivayetindeki şartları ele alınmıştır. Önce Haydarâbâd'da (1341) basılan bu risâle daha sonra Zâhid el-Kevserî'nin tashihiyle Hüsâmeddin el-Kudsî tarafından yayımlanmıştır (Dımaşk 1346; Makdisî'nin Şürûṭü'l-eʾimmeti's-sitte adlı eseriyle birlikte Kahire 1357; Beyrut 1405/1984). Abdülfettâh Ebû Gudde bu iki risâleyi, Ebû Dâvûd'un Risâle ilâ ehli Mekke fî vaṣfi sünenih adlı risâlesiyle birlikte yeniden neşretmiştir (S̱elâs̱ü resâʾil fî ʿilmi muṣṭalaḥi'l-ḥadîs̱, Beyrut 1417/1997). 3. Me'ttefeḳa lafẓuhû ve'ftereḳa müsemmâhü fi'l-emâkin ve'l-büldâni'l-müştebehe fi'l-ḫaṭ. el-Müʾtelif ve'l-muḫtelif fî esmâʾi'l-büldân adıyla da bilinen eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Lâleli, nr. 2140). Fuat Sezgin bu nüshanın tıpkıbasımını neşretmiş (Frankfurt 1407/1987), Hamed el-Câsir de eseri Riyad'da çıkan Mecelletü'l-ʿArab'da (XV, 1980) Me'ttefeḳa lafẓuhû ve'ftereḳa müsemmâhü min esmâʾi'l-emâkin adıyla yayımlamıştır. 4. ʿUcâletü'l-mübtedî ve fuḍâletü'l-müntehî fi'n-neseb. Hadis râvilerinin neseplerine dair olup Kifâyetü'l-mübtedî fi'l-ensâb adıyla da anılan (Millet

Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2125) ve muhtelif kütüphanelerde nüshaları bulunan (Brockelmann, GAL Suppl., I, 605) bu alfabetik eser Abdullah Kennûn tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1384/1965).

Kaynaklarda Hâzimî'nin şu eserlerinden de söz edilmektedir: el-Fayṣal fî müştebehi'n-nisbe, Silsiletü'ẕ-ẕeheb fî mâ revâhü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel ʿani'l-İmâm eş-Şâfiʿî, Kitâbü'ḍ-Ḍuʿafâʾ ve'l-mechûlîn, Kitâbü Tehẕîbi'l-İkmâl li'l-Emîr İbn Mâkûlâ ve beyâni evhâmih, Kitâbü Iṣṭılâḥi'n-nüssâb fî ʿilmi'l-ensâb (İbnü'l-Müstevfî, I, 122-123).

BİBLİYOGRAFYA:Hâzimî, Şürûṭü'l-eʾimmeti'l-ḫamse, Dımaşk 1346, s. 7-9; a.mlf., Me'ttefeḳa lafẓuhû ve'ftereḳa müsemmâhû fi'l-emâkin ve'l-büldâni'l-müştebehe fi'l-ḫaṭ (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1407/1987, neşredenin mukaddimesi, s. 5-7; İbnü'l-Müstevfî, Târîḫu Erbil (nşr. Sâmî es-Sakkār), Bağdad 1980, I, 122-123; İbnü's-Salâh, Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, I, 276; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 294-295; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 167-172; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, VII, 13-14; Sübkî, Ṭabaḳāt, IV, 189-190; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 332; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 484-485; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 282; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 97, 996; II, 1125, 1241, 1547, 1573; Serkîs, Muʿcem, I, 735; Brockelmann, GAL, I, 437; Suppl., I, 605; Ziriklî, el-Aʿlâm, VII, 339; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II, 576-581; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, II, 128-129.

Selman Başaran

MÜNTECEBÜDDİN el-KUMMÎ (منتجب الدين القمّي) Ebü'l-Hasen Müntecebüddîn Alî b. Ubeydillâh b. Hasen el-Kummî er-Râzî (ö. 585/1189'dan sonra) İmâmiyye muhaddisi ve âlimi.

---

504 (1110) yılında Rey'de doğdu. Bâbeveyh ailesinden gelmesi dolayısıyla İbn Bâbeveyh, Kum asıllı olması sebebiyle Kummî ve genellikle bir şeref unvanı olan Müntecebüddin şeklinde anılır. Öğrenimini memleketinde tamamladı. Gerek Rey'de gerekse ilmî seyahatleri dolayısıyla gittiği İsfahan, Bağdat, Hille, Hârizm, Taberistan, Kazvin, Kâşân ve Nîşâbur'da çok sayıda âlimden istifade etti. Şeyh Ebü'l-Fütûh er-Râzî, İbn Nâsır es-Selâmî el-Bağdâdî, Hibetullah b. Muhammed eş-Şeybânî, Ebû Âmir Muhammed b. Sa'dûn ve Muhammed b. İbrâhim Sa'deveyh gibi sayıları elliyi aşkın Şiî ve Sünnî âliminden rivayetlerini nakletmek için icâzet aldı (hocaları için ayrıca bk. el-Fihrist, neşredenin girişi, s. 20-22; Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî, III, 372-374). Bu arada Rey'e gelen pek çok öğrencinin himaye edilmesi ve yetişmesine de katkıları oldu. Öğrencileri arasında en önemlileri Şâfiî fakihi Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî ile akranı muhaddis Ebû Mûsâ el-Medînî'dir. Râfiî hocasının Şiî bir aileden gelmesine rağmen mutaassıp olmadığını, sahâbenin faziletlerini benimsediğini, bilhassa Hulefâ-yi Râşidîn'e tâzim gösterdiğini ifade etmektedir (et-Tedvîn, III, 377-378). Müntecebüddin el-Kummî, 585 yılının Şevval ayında (Kasım-Aralık 1189) veya Râfiî'nin beyanına göre bundan sonraki bir tarihte Rey'de vefat etti. A. Arioli'nin 575 (1179) olarak verdiği tarih ise yanlıştır (EI² [İng.], VII, 581).

Eserleri. 1. Kitâbü'l-Erbaʿîn ʿani'l-erbaʿîn mine'l-erbaʿîn fî feżâʾili emîri'l-müʾminîn. Hz. Ali'nin faziletleriyle ilgilidir. Müellif eserinde isnadı kırk ayrı sahâbîye ulaşan her hadisi kırk ayrı hocasından nakletmiştir (Âgā Büzürg-i Tahrânî, eẕ-Ẕerîʿa, I, 433-434). 2. Fihristü esâmî ʿulemâʾi'ş-Şîʿa ve muṣannifîhim. Kummî'nin en tanınmış eseri olup Ebû Ca'fer et-Tûsî'den (ö. 460/1067) kendi zamanına kadar gelen eser sahibi 544 Şîa müellifi Hakkında kısa bilgiler içermektedir. Alfabetik olarak düzenlenen kitap, devrinde Şîa'nın önde gelen şahsiyetlerinden Ebü'l-Kāsım Yahyâ b. Sadr es-Saîd el-Murtazâ el-Kebîr için yazılmıştır (el-Fihrist, neşredenin girişi, s. 29). Eserin ilmî neşrini Urmevî gerçekleştirmiştir (Kum 1366 hş.). 3. Târîḫu'r-Rey. Râfiî, Kummî'nin temize çekmeye fırsat bulamadığı bu çalışmasında Rey şehriyle ilgili birçok hususu ele aldığını, özellikle burada yetişen âlimlerin biyografileri Hakkında geniş bilgi aktardığını söyler ve eserin hocasının ölümünün hemen ardından kaybolduğu şeklindeki kanaatini belirtir (et-Tedvîn, III, 374-375). Fakat Kummî'nin vefatından yaklaşık iki asır sonra yaşayan İbn Hacer el-Askalânî, Lisânü'l-mîzân'ında Rey'de yetişen kırk yedi kişinin biyografisini yazarken müellifin bu çalışmasından birçok alıntı yapmıştır (el-Fihrist, neşredenin girişi, s. 11-16). Müellife ayrıca ibadetlerle ilgili el-ʿUsre adlı bir risâle nisbet edilmişse de bunun kesin olmadığı belirtilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Müntecebüddin el-Kummî, el-Fihrist (nşr. Celâleddin Muhaddis Urmevî), Kum 1366 hş., s. 29-31, 132, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 8-29; Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî, et-Tedvîn fî aḫbâri Ḳazvîn (nşr. Azîzullah el-Utâridî), Beyrut 1408/1987, III, 372-378; Hür el-Âmilî, Emelü'l-âmil (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Necef-Bağdad 1385/1965, II, 194; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât, Kum 1391, IV, 316-320; Abdullah b. Muhammed Hasan el-Mâmekānî, Tenḳīḥu'l-maḳāl fî ʿilmi'r-ricâl, Tahran 1352, II, 297; Tebrîzî, Reyḥânetü'l-edeb, VI, 9-11; Brockelmann, GAL Suppl., I, 170; Âgā Büzürg-i Tahrânî, Muṣaffa'l-maḳāl, Tahran 1959, s. 463-464; a.mlf., eẕ-Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa, Beyrut 1403/1983, I, 433-434; Aʿyânü'ş-Şîʿa, VIII, 286-287; A. Arioli, "Muntaḏjab al-Dīn", EI² (İng.), VII, 581.

Mustafa Öz

İBN ŞEHRÂŞÛB (ابن شهراشوب) Ebû Ca'fer Reşîdüddîn Muhammed b. Alî b. Şehrâşûb et-Tabersî el-Mâzenderânî es-Serevî (ö. 588/1192) Tefsir, hadis ve nahiv alanındaki çalışmalarıyla tanınan Şiî âlim.

---

489 (1096) yılında İran'ın Mâzenderan bölgesindeki Sârî şehrinde doğdu. Ebû Abdullah künyesiyle ve Zeynüddin lakabıyla da anılır. Kur'an'ı ezberledikten sonra babası ve dedesinden ders okudu. Tahsiline devam etmek üzere ilmî seyahatlere çıktı. 508'de (1114) gittiği Horasan'da Fettâl en-Nîsâbûrî'nin rivayetlerini dinledi, Nîşâbur'da Şahhâmî'den Ebû Ya'lâ'nın el-Müsnedü'l-kebîr'ini dinleyip rivayet etti. 528-538 (1133-1143) yılları arasında Hârizm'de Zemahşerî'nin, Sebzevâr'da Şiî müfessiri Tabersî'nin derslerine katıldı, ardından Meşhed ve Beyhak'a gitti. Rey, Kâşân ve Hemedan gibi merkezleri dolaşıp bu yörelerdeki âlimlerden faydalandı. Hocaları arasında Ebü'l-Fütûh er-Râzî, Ziyâeddin Seyyid Fazlullah er-Râvendî, Ebû

Şükr es-Saffâr, Ebü'l-Alâ el-Hemedânî gibi âlimler vardır. B. Scarcia Amoretti, Nasîrüddîn-i Tûsî'nin, dedesi Şehrâşûb vasıtasıyla İbn Şehrâşûb'un dolaylı olarak hocası sayılması gerektiğini ileri sürerse de (EI² [İng.], III, 935) Nasîrüddîn-i Tûsî, İbn Şehrâşûb'un ölümünden dokuz yıl sonra dünyaya gelmiştir. Bu hata, Nasîrüddîn-i Tûsî ile Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin aynı kişi zannedilmesinden kaynaklanmış olmalıdır. İbn Şehrâşûb, muhtemelen 552'de (1157) Bağdat'a giderek Ebü'l-Vakt es-Siczî'nin rivayetlerini dinledi. Bağdat'ta bulunduğu sırada ilmî şahsiyetiyle, ayrıca etkili vaazlarıyla halifenin teveccühünü kazandı ve kendisine Reşîdüddin lakabı verilerek çeşitli mezheplere mensup çevrelerde itibar edilen bir âlim konumuna geldi. Halife Müstencid-Billâh devrinde de Bağdat'ta kaldıktan sonra Halife Müstazî-Biemrillâh'ın Hanbelî akaidini hâkim kılma çabalarından dolayı burayı terketti ve Hille'ye gitti (567/1171). Dört yıl sonra Musul'a geçti; Vezir Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed'in azledilmesi üzerine Hamdânîler devrinde Şîa'nın sığınağı olan Halep'e gitti. Daha çok tefsir, rivayet ilimleri ve nahiv konularında meşhur olan İbn Şehrâşûb hayatının özellikle son on beş yılını ders vermekle geçirdi. Ebû Hâmid Muhammed b. Ebü'l-Kāsım el-Halebî ve Ebü'l-Hasan Ali el-Hillî yetiştirdiği meşhur öğrencilerdendir. İbn Şehrâşûb 22 Şâban 588'de (2 Eylül 1192) Ha-lep'te vefat etti ve Cebelülcevşen'de Meşhed-i Hüseyin diye bilinen kabristana defnedildi.

Eserleri. 1. Müteşâbihü'l-Ḳurʾân ve muḫtelifüh (Teʾvîlü müteşâbihi'l-Ḳurʾân). 570'te (1174-75) tamamlanan eser Hasan el-Mustafavî'nin hâşiyesiyle birlikte basılmıştır (Tahran 1369/1950). 2. Meʿâlimü'l-ʿulemâʾ. Ebû Ca'fer et-Tûsî'ye ait el-Fihrist adlı eseri tamamlayıcı mahiyette bir kitaptır. 1021 biyografi ihtiva eden eser Abbas İkbal (Tahran 1353) ve Seyyid Muhammed Sâdık Âl-i Bahrülulûm (Beyrut, ts. [Dârü'l-edvâ]) tarafından yayımlanmıştır. 3. Menâḳıbü Âli Ebî Ṭâlib. Başta Hz. Peygamber olmak üzere Hz. Ali'ye, evlâtlarına, bazı sahâbî ve tâbiîlere dair rivayetleri derleyen bir eser olup çeşitli baskıları yapılmıştır (Bombay 1313; Beyrut 1405/1985). 4. Mes̱âlibü'n-nevâṣıb. Şîa'ya muhalif grupları eleştirmek amacıyla yazılan eserin Tahran Seyyid Muhammed el-Muhît Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (Meʿâlimü'l-ʿulemâʾ, neşredenin girişi, s. 27). İbn Şehrâşûb'un kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Beyânü't-tenzîl, Esbâbü'n-nüzûl ʿalâ mez̠hebi âli'r-Resûl, el-Mis̱âl fi'l-ems̱âl, el-Ḥâvî, el-Aʿlâm ve'ṭ-ṭarâʾiḳ, el-Minhâc, Erbaʿûne ḥadîs̱ fî menâḳıbi seyyideti'n-nisâʾ Fâṭımate'z-zehrâʾ, Nuḫabü'l-aḫbâr, el-İnṣâf, el-Mevâlid, Şerḥu Kitâbi'l-Fuṣûl, Mâʾidetü'l-fâʾide.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Şehrâşûb, Meʿâlimü'l-ʿulemâʾ (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Beyrut, ts. (Dârü'l-edvâ), neşredenin girişi, s. 2-36; Safedî, el-Vâfî, IV, 164; Fîrûzâbâdî, el-Bülġa (nşr. Muhammed el-Mısrî), Küveyt 1407/1987, s. 208-209; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 310; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 181; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1269; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Kum 1392/1972, VI, 290-293; Muhammed b. Süleyman et-Tünükâbünî, Ḳıṣaṣü'l-ʿulemâʾ, Tahran 1396, s. 428-429; Serkîs, Muʿcem, II, 1607; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 669; II, 102; Îżâḥu'l-meknûn, I, 69, 103; II, 288, 421, 427, 452, 560; Brockelmann, GAL Suppl., I, 710; Tebrîzî, Reyḥânetü'l-edeb, VIII, 58-60; Abbas el-Kummî, el-Künâ ve'l-elḳāb, Beyrut 1983, I, 332-333; a.mlf., Sefînetü'l-biḥâr, Beyrut, ts. (Dârü'l-Murtazâ), I, 726; Âgā Büzürg-i Tahrânî, eẕ-Ẕerîʿa ilâ

teṣânîfi'ş-Şîʿa, Beyrut 1403/1983, I, 426; II, 12, 239, 378, 395, 476; III, 177, 306; V, 91; VI, 236; X, 86; XIX, 10, 62, 73, 76; XX, 231; XXI, 98, 301; XXII, 318; XXIII, 154, 233; Aʿyânü'ş-Şîʿa, I, 82-83; II, 267; B. Scarcia Amoretti, "Ibn S̲h̲ahrās̲h̲ūb", EI² (İng.), III, 935; Ahmed Pâketçî, "İbn Şehrâşûb", DMBİ, IV, 90-92.

Mustafa Öz

HACRÎ (الحجري) Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Hacrî (ö. 591/1195) Hadis ve kıraat âlimi.

Zilhicce 505'te (Haziran 1112) Endülüs'te Meriye'de (Almeria) doğdu. İbn Ubeydullah diye de bilinmektedir. Arap kabilelerinden Hacr b. Zîruayn'a nisbetle Hacrî ve Ruaynî, doğduğu ve ikamet ettiği yerlere nisbetle de Meriyyî, Sebtî nisbeleriyle anılır. Kurtuba (Cordoba) ve İşbîliye (Sevilla) başta olmak üzere muhtelif şehirlerde birçok hocadan ders aldı. Ṣaḥîḥ-i Müslim'i Ebû Abdullah İbn Zügaybe'den, Nesâî'nin es-Sünen'ini fakih ve hadis hâfızı Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdurrahman el-Bitrûcî'den okudu. İşbîliye hatibi diye anılan kıraat âlimi ve muhaddis Ebü'l-Hasan Şüreyh b. Muhammed er-Ruaynî'den ve Ahmed b. Abdullah b. Sâlih'ten hadis ve kırâat-i seb'a tahsil etti. Ayrıca Ebü'l-Hasan İbn Mugīs, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den ve daha pek çok hocadan faydalandı. 534 (1139-40) yılında kalabalık bir mecliste Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi Şüreyh b. Muhammed'e okudu.

Hacrî'den hadis ve kıraat okuyanlar arasında Ebü'l-Hattâb İbn Dihye el-Kelbî, Muhammed b. Hasan İbnü'l-Gāzî, Muhammed b. Muhammed el-Yahsubî, Muhammed b. Ubeydullah el-Mürsî, İbnü's-Saffâr el-Kurtubî ve Abdurrahman b. Kāsım es-Serrâc gibi isimler bulunmaktadır.

Zehebî'nin "hadis hâfızı, hüccet, allâme, şeyhü'l-Mağrib, şeyhü'l-İslâm" diye tavsif ettiği Hacrî hadis öğrenim ve öğretiminde titiz davranan ve rivayetlerine güvenilen bir âlimdi. Meriye'de hatiplik yaptı, ancak kendisine teklif edilen kadılık görevini kabul etmedi. Meriye düşman istilâsına uğrayınca Mürsiye'ye (Murcia) gitti. Buradan da önce Fas'a, ardından Sebte'ye (Ceuta) geçerek ömrünün büyük bir kısmını bu şehirde hadis ve kıraat okutmakla geçirdi. Hükümdarın kendisini Merakeş'e davet etmesi üzerine bir müddet orada kaldıysa da tekrar Sebte'ye döndü.

Kıraat ve fıkıhla da meşgul olmakla beraber âlî isnadlara sahip bulunması sebebiyle özellikle hadis alanında temayüz eden, zühd ve takvâsı ile halk nazarında büyük itibar kazanan Hacrî, 591 yılı Muharrem ayı sonlarında veya Safer ayı başında (Ocak 1195) Sebte'de vefat etti.

Kaynaklarda çeşitli kerâmetleri zikredilen Hacrî'nin öldüğü sırada büyük bir kuraklığın hüküm sürdüğü, cenazesi kabre konunca halkın yağmur yağdırması için onunla tevessül ederek Allah'a dua ettiği, o gece başlayan yağmurun bir hafta sürdüğü belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hazm, Cemhere, s. 461; Münzirî, et-Tekmile, I, 217; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile (nşr. F. Codera), Madrid 1887-89, II, 494-498; İbn Kudâme el-Makdisî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, IV, 145-146; Zehebî, Teẕkiretu'l-ḥuffâz, IV, 1370-1372; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 251-255; Safedî, el-Vâfî, XVII, 575; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, III, 473; İbn Tağriberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VI, 138; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-huffâẓ (Lecne), s. 487; İbniü'l-İmâd, Şeẕerât, IV, 307.

Nuri Topaloğlu

İBNÜ'l-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec (أبو الفرج ابن الجوزي) Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201) İslâmî ilimlerin hemen her dalındaki çalışmalarıyla tanınan Hanbelî âlimi.

---

510 (1116) yılı civarında Bağdat'ta doğdu. Soyu Hz. Ebû Bekir'e dayanır. Dedelerinden Caʻfer b. Abdullah el-Cevzî'ye nisbetle İbnü'l-Cevzî diye tanındı. Üç yaşında iken babası vefat ettiğinden amcasının himayesinde büyüdü. Babasından kalan servet sayesinde kimseye muhtaç olmadan öğrenimini sürdürdü. Amcası tarafından İbn Nâsır es-Selâmî'nin ders halkasına dahil edildi ve ondan tarih, hadis ve ahlâk ilimlerini okudu. Ebü'l-Kāsım Hibetullah b. Husayn eş-Şeybânî, Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkī, İbnü't-Taber Ebü'l-Kāsım Hibetullah b. Ahmed el-Harîrî, İbnü'z-Zâgūnî ve Abdülvehhâb el-Enmâtî gibi ilim adamlarının da aralarında bulunduğu seksenden fazla âlimden ilim tahsil etti. Hocası İbnü'z-Zâgūnî'nin vefatından (527/1132) sonra onun yerine geçerek Mansûr Camii'nde vaaz etmeye ve daha sonra halife ile vezirlerin yanı sıra fakihlerin de katıldığı meclislerde ilmî konuşmalar yapmaya başladı. 553 (1158) yılındaki hac yolculuğu dışında Bağdat'tan pek ayrılmadı. İbnü'l-Cevzî devlet ricâliyle iyi ilişkiler kurmaya önem verdi. Oğlu Ebü'l-Kāsım Ali'yi Müstencid-Billâh'ın veziri Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin kızıyla evlendirdi. Ancak bu ilişkileri sebebiyle Bağdat'taki bazı Hanbelîler'in tenkitlerine mâruz kaldı. Halife Nâsır-Lidînillâh'ın, Şiî olan ve Hanbelîler'e karşı iyi düşünceler beslemeyen İbnü'l-Kassâb'ı vezir tayin etmesi üzerine yaşlılık döneminde devlet ricâliyle ilişkileri bozuldu. İbnü'l-Kassâb tarafından, Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelen bir Nâsıbî olduğu iddiasıyla Şiî temayüller taşıyan halifeye şikâyet edilmesi üzerine medresenin vakfından zimmetine mal geçirmekle suçlanarak görevinden azledildi. 590'da (1194) Vâsıt'a sürgün edilerek beş yıl süreyle oradaki bir evde tek başına ikamete mecbur tutuldu, bazı kitapları da yakıldı. Oğlu Ebû Muhammed Yûsuf'un yaptığı vaazların Halife Nâsır-Lidînillâh'ın annesini etkilemesi sonucunda sürgün cezası kaldırıldı. Bağdat'a döndüğünde medrese erbabının yanı sıra bu olayı tasvip etmeyen sûfîlerin de katıldığı büyük bir kalabalık tarafından karşılandı. Hayatının geri kalan kısmını Bağdat'ta irşad faaliyetlerine devam ederek geçirdi. 12 Ramazan 597 (16 Haziran 1201) tarihinde vefat etti ve Bâbü Harb Kabristanı'nda bulunan Ahmed b. Hanbel'in mezarının yanına defnedildi.

İbnü'l-Cevzî tarih, biyografi, hadis, tefsir ve akaid alanlarında eser telif etmiş, aynı zamanda çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Talha b. Muzaffer es-Sa'lebî, kendi oğlu Yûsuf ve torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbnü'd-Dübeysî, İbnü'l-Katîî, İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Abdüllatîf el-Harrânî ve Muvaffakuddin İbn Kudâme onun meşhur öğrencilerindendir. Eserlerinin incelenmesinden anlaşıldığına göre felsefe ve dinler tarihi konularında da eleştiri yapabilecek seviyede bir kültüre sahipti. Usûl-i fıkıh âlimleri arasında da gösterilen İbnü'l-Cevzî'ye göre kıyas hiçbir zaman sahih hadisin önüne geçirilemez. Fakih olabilmek için bütün İslâmî ilimleri bilmek, ayrıca İslâm ahlâkına da bağlı olmak gerekir. Fıkıhta Ahmed b. Hanbel'in mezhebini benimsemekle birlikte onu aynen taklit etmemiş, fıkhî hükümlerin delillerini araştırıp ona göre hareket etmeyi gerekli görmüştür (Menâḳıbü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel, s. 501). Nitekim bazı meselelerde Ahmed b. Hanbel'e muhalif görüşlere sahip olduğu bilinmektedir (Âmine M. Nusayr, s. 62). Bu sebeple İbnü'l-Cevzî'nin taassup derecesinde bir Hanbelî olduğu yolundaki iddia pek isabetli görünmemektedir (Mahmûd Ahmed Kaysiyye en-Nedvî, s. 138).

Onun ilmî şahsiyetinde dilciliği de önemli bir yer tutar. Devrinin dil âlimi Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkī'den Arap dili ve edebiyatı öğrenimi gördükten sonra teorik eserler ve bir divan oluşturacak kadar şiir kaleme almıştır. İbnü'l-Cevzî bir vâiz olarak da ün yapmıştır. Hem vaaz ve irşadın teorisiyle uğraşarak eserler yazmış hem de heyecanlı vaazlar vermiştir. Kendi ifadesine göre vaazları gayri müslimler üzerinde de etkili olmuş ve her zümreden insana hitap eden vaaz meclislerinde konuşmuştur (a.g.e., s. 183-211).

İbnü'l-Cevzî'nin ilmî şahsiyetinde ağır basan bir yönü de onun bir usûlü'd-dîn ve akaid âlimi olmasıdır. Kendi dönemine kadar teşekkül eden İslâmî telakki ve disiplinlere eleştirel yaklaşımlarda bulunması Kur'an, Sünnet ve beşerî ilimler açısından İslâm'a genel çerçevede bakışlar yaptığını göstermektedir. İbnü'l-Cevzî'nin tenkidî bir tarzda incelediği disiplinlerin başında tasavvuf geleneği ve buna bağlı olarak bazı sûfîler gelir. Ona göre Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Ḳūtü'l-ḳulûb'unda, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Ḥilyetü'l-evliyâʾ adlı eserinde, Kuşeyrî'nin er-Risâle'sinde, Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin Ṣafvetü't-taṣavvuf'unda ve Serrâc'ın el-Lümaʿında İslâm'ın getirdiği hayat tarzıyla bağdaşmayan, vahye ve akla aykırı düşen sübjektif anlayışlar vardır. Tasavvuf kavramı çok sonra ortaya çıktığı halde tasavvuf mensuplarının Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali ve diğer ileri gelen sahâbîleri sûfiyye içinde göstermeleri, sûfîlerin bütün davranışlarını doğru kabul edip onları nasların ve Hz. Peygamber'in önüne geçirmeleri, nefis terbiyesi için insanın kendisine eziyet etmesini tavsiye etmeleri, zaruret miktarı dışında mal biriktirmeyi ve rızık endişesiyle çalışmayı tevekküle aykırı görmeleri, benimsedikleri hayat tarzıyla ruhbanlığa benzer bir yol takip etmeleri, naslarda yer almadığı halde "Allah sevgisi" yerine "Allah aşkı" kavramını icat etmeleri ve nihayet Kur'an'ı tefsir ederken ilmî dayanağı bulunmayan

işârî yönteme başvurmaları, İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinde sûfîlere yönelttiği eleştirilerden bazılarıdır. Müellif, sûfîlerin hayat tarzının Hz. Peygamber'in gösterdiği çizgiye çekilmesi gerektiğini ısrarla belirtmiştir (Telbîsü İblîs, s. 60, 64, 152, 165-218, 287-288).

Kelâmcıları da eleştiren İbnü'l-Cevzî, onların haberî sıfatları te'vile tâbi tutmasını halk için zararlı ve peygamberlerin yöntemine aykırı bulmuştur. Zira ulûhiyyete dair bilgiler duyulara konu teşkil etmediğinden halkın zihninde, te'vilin getirdiği "nefiy" yoluyla değil ancak "isbât" yöntemiyle anlam kazanabilir. Peygamberler de ulûhiyyet konularını isbât yöntemine dayanarak insanlara telkin etmişlerdir. Kelâmcılar ise çoğunluğu oluşturan avamın zihninde sağlam bir ulûhiyyet akîdesi oluşturacak yerde onların akîdesini sarsmışlardır. Her ne kadar tenzihe ulaşmak için te'vil gerekliyse de bu sadece âlimler için söz konusudur. Kelâmcılar ayrıca cevher, araz, cüz' lâ-yetecezzâ gibi gereksiz tartışmalara girişmişlerdir (Ṣaydü'l-ḫâṭır, s. 101-103, 183-185, 267-272; Telbîsü İblîs, s. 89).

İbnü'l-Cevzî'nin tarih alanındaki geniş bilgisi birçok müellif tarafından vurgulanmaktadır (meselâ bk. Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 367, 377; İbn Receb, I, 412). Onun el-Muntaẓam adlı eserine yazdığı mukaddime tarihe bakışı ve tarih yazıcılığına dair görüşleri hakkında fikir verecek niteliktedir. İnsanların çok yönlü merakını dikkate alarak el-Muntaẓam'ı telif ettiğini belirten (I, 115) İbnü'l-Cevzî'ye göre tarihin birçok faydası arasında iki nokta ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri ibret almak, diğeri tarih bilgisinin sağladığı psikolojik rahatlıktır. Kişi, tarihi incelemek suretiyle zaman içinde olup biten garip olaylar ve kaderin tecellileri hakkında bilgi edinerek teselli bulur (a.g.e., I, 117). Rivayetleri kaydederken seçici davranmak gerektiğini söyleyen İbnü'l-Cevzî'ye göre halkın bilmesinde yarar bulunan güzel olayların kaydedilmesi gerekir; bunun yanında sıhhatli olmayan ve faydası umulmayan rivayetlere itibar edilmemelidir. İbnü'l-Cevzî, Vehb b. Münebbih gibi tarihçileri hurafeleri ve akıl dışı rivayetleri nakletmeleri sebebiyle eleştirir.

Umumi tarih, siyer, tabakat ve menâkıb gibi alanlarda kaleme aldığı eserler İbnü'l-Cevzî'nin tarihçi olarak ilgi duyduğu konular hakkında fikir vermektedir. el-Muntaẓam'da sadece olayları veya sadece biyografileri değil her ikisini de yıllara göre ayrı başlıklar altında kaydetmek suretiyle iki metodu birleştirmiş ve böylece tarih yazıcılığına yenilik getirmiştir. İbnü'l-Cevzî eserlerinde tarihî mirası geniş bir şekilde değerlendirdiği gibi kendi gözlemlerinden, belgelerden ve çağdaşı olan diğer şahıslardan da faydalanmıştır. Eserlerinde rivayetleri tenkide tâbi tutarak zayıf olduklarını belirtir veya bunları tamamen reddeder, bazan da çeşitli rivayetler arasında tercihler yapar. Kendisinden sonraki birçok tarihçiye kaynak oluşturan İbnü'l-Cevzî onları tarih yazım metodu bakımından etkilemiştir. Onun, rivayetleri ve olaylarla şahıs biyografilerini birleştiren metodu torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin yanı sıra İbnü's-Sâî,

Zehebî, İbn Şâkir el-Kütübî, Yâfiî, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Tağrîberdî ve İbnü'l-İmâd gibi tarihçiler tarafından uygulanmıştır. Yâkūt el-Hamevî, İzzeddin İbnü'l-Esîr, İbn Hallikân, İbnü'l-Fuvatî, İbn Hacer el-Askalânî ve Süyûtî, İbnü'l-Cevzî'den iktibaslarda bulunmuşlardır. Tarihçi öğrencileri İbnü'd-Dübeysî ve İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî de kendisinden istifade eden müellifler arasında yer almaktadır. İbnü'l-Cevzî tabakat kitapları alanında da dikkat çeker. Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Ḥilyetü'l-evliyâʾ adlı eserini esas alıp Ṣıfatü'ṣ-ṣafve'yi telif ettiği gibi Telḳīḥu fühûmi ehli'l-eṡer ve el-Müctebâ mine'l-müctenâ adlı eserlerinde de sahâbe, tâbiîn ve diğer meşhur râvi ve şahısları muhtelif başlıklar altında gruplandırmıştır.

Aynı zamanda bir siyer müellifi olan İbnü'l-Cevzî, el-Muntaẓam'da Hz. Peygamber dönemine yer verdiği gibi ona dair el-Vefâ bi-aḥvâli'l-Muṣṭafâ adlı müstakil bir eser de yazmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin, haklarında eser telif etmek üzere İslâm tarihinde örnek kabul edilen meşhur şahsiyetleri tercih etmiş olması dikkat çekicidir. Hz. Ömer, Ömer b. Abdülazîz, Hasan-ı Basrî, Ma'rûf-i Kerhî ve Ahmed b. Hanbel gibi şahsiyetlere dair eserleri burada zikredilebilir. İbnü'l-Cevzî aynı za-manda bir şehir tarihçisi de sayılabilir. el-Muntaẓam'da Bağdat'ta başka muhtelif şehirler hakkında bilgi vermiş, ayrıca Mekke ve Medine'yi konu edinen Müṡîrü'l-ġarâmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin ile Feżâʾilü'l-Ḳuds ve Menâḳıbü Baġdâd adlı eserleri kaleme almıştır.

İbnü'l-Cevzî bazı rivayetleri dolayısıyla tenkit edilmiştir. Zehebî onun meşhur bir vâiz olduğunu belirttikten sonra vaazlarını 100.000 kişinin dinlediğine dair kendi rivayetlerini mübalağalı bularak sesin duyulması ve mekân açısından bunun mümkün olmadığını kaydeder (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 370). İzzeddin İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Cevzî'nin özellikle diğer mezheplere mensup kişileri eleştirmesi sırasında aşırılığa kaçtığını belirtirken (el-Kâmil, XII, 171) Yâkūt el-Hamevî, verdiği bazı bilgilerin doğru olmadığını veya bunları karıştırdığını ifade eder (Muʿcemü'l-üdebâʾ, IV, 250; XVII, 13; ayrıca bk. Hasan Îsâ Ali el-Hakîm, Kitâbü'l-Muntaẓam, s. 558-559). İbnü'l-Cevzî'nin tarihçiliğine dair çalışma-lar arasında Joseph de Somogyi'nin iki makalesiyle (JRAS [1932], s. 49-76; AO, VI/1-3 [1956], s. 207-214) Hasan Îsâ Ali el-Hakîm'in Kitâbü'l-Muntaẓam li'bni'l-Cevzî: Dirâse fî menhecihî ve mevâridihî ve ehemmiyetih adlı doktora tezi (Beyrut 1405/1985) zikredilebilir.

İbnü'l-Cevzî'nin itikadî görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür: Akıl, tabiat kanunlarını bilme gücüne sahip bulunmakla birlikte bütün varlık ve olayların hikmetlerini kavramaktan, ayrıca kendi mahiyetini keşfetmekten âcizdir. Bu sebeple vahyin desteğine muhtaçtır; vahyin getirdiği bilgileri teslimiyetle karşılayıp benimsemesi gerekir. İlham naslara olan ihtiyacı ortadan kaldırmaz ve naslara aykırı olması halinde bir değer taşımaz. Allah'ın varlığını inkâr edenler onun duyularla idrak edilemeyişini delil olarak gösterirlerse de Allah maddî bir varlık olmadığından onların bu istidlâli isabetsizdir. Başta kendi bedeni olmak üzere bütün varlıkları yaratılış amacı

ve gördükleri fonksiyonlar açısından inceleyen insan, bunların bilgi ve hikmet sahibi bir varlık tarafından yaratılmış olduğu sonucuna ulaşır (Ṣaydü'l-ḫâṭır, s. 76, 253; Telbîsü İblîs, s. 42). Akıl yürütmek suretiyle Allah'ın varlığını bilmek mümkün olduğu halde zât-sıfat münasebetini ve ilâhî fiillerin mahiyetini kavramak imkân dahilinde değildir. Akaid alanında yapılan hataların çoğu bu hususu dikkate almayıp Allah'ı yaratıklara kıyas etmekten kaynaklanır. Naslarda yer alan vech, yed, istivâ, nüzûl, ruh vb. kavramların mecazi anlamlar taşıyabileceklerini kabul etmek gerekir. Nitekim ölümün cennetle cehennem arasında öldürüleceğini bildiren örneklerde olduğu gibi bazı nasların mecazi mânalar taşıdığını yine naslar göstermektedir. Bundan dolayı istivâ ve nüzûl Allah'ın yukarıda olduğu anlamına gelmez. Selef yöntemini benimseyerek teşbihi reddetmekle birlikte bu tür nasların yerine göre bazan te'vil edilmeden olduğu gibi benimsenmesi, bazan da sıfatın aslını ortadan kaldırmayan bir te'vile başvurulması bu konuda tercih edilmesi gereken en geçerli yoldur (Defʿu şübheti't-teşbîh, s. 101-107; Ṣaydü'l-ḫâṭır, s. 84-85, 324-325, 336-337; İbn Teymiyye, Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, VII, 263).

Kur'an hakkında bilinmesi gereken şey, onun benzerini yapmaktan insanları âciz bırakan Allah kelâmı, Hz. Peygamber'in mûcizesi ve insanları hidayete sevkeden bir kitap olduğudur. Bunun ötesinde Kur'an'ın mahlûk olup olmadığını tartışmak fayda sağlamayan gereksiz sözlerden ibarettir. Bu sebepledir ki Kur'an hakkında tartışma yasaklanmış, Selef de buna uymuştur.

İman-küfür, hidayet-dalâlet, itaat-isyan vb. fiilleri yaratan Allah'tır; bu fiillerin oluşmasında beşerî iradenin rolü yoktur (Zâdü'l-mesîr, II, 107, 138). Bununla birlikte insanın sorumlu tutulması zulüm olarak nitelendirilemez; çünkü bazı âyetlerde, bâtıl inançlarını kadere sığınarak mâzur göstermeye çalışan müşriklerin tutarlı bir delili bulunmadığı, bazı âyetlerde ise Allah'ın kullarına rahmetiyle muamele ettiği ve fiillerini dilediği gibi işlediği açıklanmıştır (el-En'âm 6/12, 54, 148). Kazâ ve kader, sırrı ve hikmeti insanlar tarafından anlaşılamayan ve teslimiyetle karşılanması gereken konulardır (Ṣaydü'l-ḫâṭır, s. 364-366).

Allah'ın insanlar içinden birini seçip üstün niteliklere sahip kılması ve vahiy almaya elverişli hale getirmesi mümkündür. Cenâb-ı Hak varlıkları değişik özellik ve kabiliyetlerde yaratmıştır. Fâni bedenlerin hastalıklarını iyileştirecek ilâçlar yarattığı gibi âhiret yurdunda devam edecek olan hayata hazırlık yapmak üzere yeryüzünde kötü davranışlarıyla fesat çıkaranları ıslah etmesi ve onları erdemli hale getirmesi için bazı insanları görevlendirmesi de imkân dahilindedir. Hz. Peygamber, getirdiği Kur'an ve onu açıklayıp uygulayan sünnetiyle insanların kalbini inceltmiş, onları kötülüklerden uzaklaştırıp iyiliklere sevketmiştir. Kur'an dışında Resûl-i Ekrem'in mütevâtir olan mûcizeleri yoktur. Ancak hissî mûcizeler konusunda nakledilen âhâd

rivayetlerden onun Kur'an dışında da mûcizeler gösterdiği sonucu çıkar (el-Vefâ, I, 265, 339; Telbîsü İblîs, s. 66, 119).

Ölümden sonra ruh yok olmayıp nimet veya azap içinde varlığını sürdürür. Müminlerin ruhları kıyamete kadar cennette bulunur; kıyametin kopmasından sonra da diriltilen bedenlere iade edilir. Bedenlerin diriltilebileceğini gösteren çeşitli deliller mevcuttur. Bunlardan biri Hz. Mûsâ'nın elinde asânın canlı yılana dönüşmesi, bir diğeri de Hz. Sâlih'in mûcizesi olarak taştan devenin yaratılmasıdır. Bedenler ruhların haz veya elem duymasının vasıtalarıdır, bu vasıtalar olmadan ruhlar nimet veya azap içinde bulunamaz. Âhirette müminler için nimet, kâfirler için de azap ebedîdir (Ṣaydü'l-ḫâṭır, s. 35, 272-273, 275, 327; Telbîsü İblîs, s. 79). Allah'ın emrettikleri fazilet, yasakladıkları ise rezîlettir. Ahlâklı insan ilâhî emirlere uyan, ahlâksız insan da bunlara aykırı davranan kişidir. Ancak dinin bulunmadığı yerde ahlâk ilkelerini belirleyen akıldır.

Selefî-kelâmî bir çizgide yer alan İbnü'l-Cevzî aklı sınırlı bilgi kaynağı olarak görmüş, ilhamın nasların önüne geçirilemeyeceğini belirterek mutasavvıfenin fikirlerini eleştirmiş, Allah'ın varlığını gaye ve nizam deliline uygun şekilde kanıtla-maya çalışmış, ilâhî sıfatlar konusunda kısmen kelâmcıların görüşlerine meyledip teşbihi benimseyen bazı Hanbelîler'i reddetmiş, kaderin nihaî noktada akıl yoluyla çözümlenemeyeceğini kabul edip cebre yaklaşmış, nübüvvetin ise aklen temellendirilebileceğini savunmuştur. İtikadî meselelerde Ebü'l-Vefâ İbn Akīl'in tesirinde kalmış, mutasavvıfeye bakışında da onun görüşlerinden etkilenmiştir. Yer yer eleştirilerine mâruz kaldığı İbn Teymiyye üzerinde etkili olmuş ve Selefî-Hanbelî çizginin kökleşmesine katkıda bulunmuştur (İbn Teymiyye, Mecmûʿu fetâvâ, IV, 169). Âmine Muhammed Nusayr, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ârâʾühü'l-kelâmiyye ve'l-aḫlâḳıyye adlı bir doktora çalışması yapmıştır (Kahire 1407/1987).

Eserleri. A) Tarih. 1. el-Muntazam* fî târîḫi'l-mülûk ve'l-ümem. Kâinatın ve Hz. Âdem'in yaratılışından başlayıp 574 (1179) yılına kadar cereyan eden olayları hicretten itibaren kronolojik sırayla kaydeden, her yıla ait olayları anlattıktan sonra o yıl vefat eden önemli şahsiyetlerin hayat hikâyelerine de yer veren biyografi ağırlıklı bir umumi tarihtir. el-Munta-ẓam'ın, 257-574 (871-1179) yıllarını içeren bölümü aralarında Fritz Salim Krenkow'un da bulunduğu bir heyet (V-X, Haydarâbâd-Dekken 1357-1359/1938-1940), tamamı ise Muhammed Abdülkādir Atâ ve Mustafa Abdülkādir Atâ (I-XVIII, Beyrut 1412/1992, 1415/1995) tarafından yayımlanmış, bu neşre İbrâhim Şemseddin'in hazırladığı indeks de eklenmiştir (Beyrut 1413/1993). Eserin diğer bir neşri Süheyl Zekkâr tarafından gerçekleştirilmiş (Beyrut 1415/1995), kitap için ayrıca üç ciltlik bir indeks hazırlanmıştır (Beyrut 1416/1996). 2. Sıfatü's-ṣafve*. Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Ḥilyetü'l-evliyâʾ adlı eserindeki bir kısım bilgi ve rivayetlerin özetlenmesi veya çıkarılması, bunun yanında bazı şahısların eklenmesi

suretiyle telif edilmiş olup Mahmûd Fâhûrî ve Muhammed Revvâs Kal‘acî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1399/1979). 3. Telķīḥu fühûmi ehli’l-es̱er fî ʿuyûni’t-târîḫ ve’s-siyer. Tarih, tabakat, siyer ve hadis ilimleriyle ilgili olup sahâbe, tâbiîn, diğer meşhur râvi ve şahısların alfabetik olarak sıralanmasıyla meydana gelmiştir. Eserde geçmiş peygamberlere kısaca temas edildikten sonra Hz. Peygamber’in sîretinden bazı konulara yer verilir; ardından Hz. Ebû Bekir’den itibaren Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh’a (1180-1225) kadar halifeler zikredilir. Erkek ve kadın sa-hâbîler, Hz. Peygamber’den 1000’den çok hadis rivayet edenlerden (müksirûn) başlamak üzere en az bir hadis nakletmiş olan sahâbîler, Habeşistan’a hicret eden, Akabe biatlarında bulunan, Bedir ve Uhud savaşlarına katılıp şehid olan, Cezîre ve Mısır gibi bölgelere yerleşen sahâbîler çeşitli başlıklar altında alfabetik olarak sıralanır. Eksik bir baskısı Carl Brockelmann tarafından gerçekleştirilen eser (ʿAbderraḥmān Abulfarağ İbn al-Ğauzi’s Talķīḥ fuhūm ahl alāṭār fī Muḫtaṣar assijar walaḫbār. Nach der Berliner Handschrift untersucht, Leiden 1892) Hindistan’da iki defa basılmış (Delhi 1869, 1927), daha sonra Ali Hasan tarafından neşredilmiştir (Kahire 1975). 4. el-Miṣbâḥu’l-muḍîʾ fî ḫilâfeti’l-Müstazî (el-Misbâḥu’l-muḍîʾ bi-feżâʾili [fî devleti]’l-Müstazî, el-Miṣbâḥu’l-muḍîʾ li-daʿveti’l-İmâmi’l-Müstazî). Halife Müstazî-Biemrillâh’a ithaf edilip ona nasihat amacıyla kaleme alınan siyâsetnâme türünde bir eserdir. On yedi bölümden oluşan kitabın on birinci bölümünde Emevî halifelerine oldukça sınırlı bir yer ayrılmışken Hulefâ-yi Râşidîn ve Abbâsî halifelerinin hayatlarından örnekler verilir. Daha sonraki bölümlerde geçmiş ha-life ve emîrlerin yaptığı veya kendilerine yapılan nasihatler kaydedilip zühd ve takvâ sahibi idareciler anlatılır. Eseri Nâciye Abdullah İbrâhim yayımlamıştır (Bağdat 1396/1976). 5. el-Vefâ* bi-aḥvâli’l-Muṣṭafâ (el-Vefâ bi-[fî] feżâʾili’l-Muṣṭafâ, el-Vefâ bi’t-taʿrîf bi’l-Muṣṭafâ). Hz. Peygamber’in sîreti, şemâili ve mûcizelerine dairdir (nşr. Mustafa Abdülvâhid, Kahire 1386/1966). Mirzazâde Ahmed Neylî eseri el-Evfâ fî tercemeti’l-Vefâ adıyla Türkçe’ye çevirmiştir (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 66, Mihrişah Sultan, nr. 305; İÜ Ktp., TY, nr. 7378). 6. Menâķıbü ʿÖmer b. el-Ḫaṭṭâb (Târîḫu [Sîretü] ʿÖmer b. el-Ḫaṭṭâb). Muhammed Emîn el-Hancî tarafından Târîḫu ʿÖmer İbni’l-Ḫaṭṭâb evvelü ḥâkim dîmuķrâṭi fi’l-İslâm adıyla neşredilen eser (Kahire 1342/1924), Târîḫu ʿÖmer b. el-Ḫaṭṭâb ismiyle Beyrut’ta (1402/1982, 1405/1985) ve Üsâme Abdülkerîm er-Rifâî’nin tahkikiyle Dımaşk’ta (ts., Dârü ihyâi ulûmi’d-dîn) yeniden basılmış, ayrıca Menâķıbu Emîri’l-müʾminîn ʿÖmer b. el-Ḫaṭṭâb adı altında Zeyneb İbrâhim el-Kārût (Beyrut 1980, 1407/1987) ve Ali Muhammed Ömer (Kahire 1417/1997) tarafından yayımlanmıştır. 7. Sîretü ve Menâķıbü ʿÖmer b. ʿAbdilʿa-zîz. Carl Heinrich Becker’in Almanca bir önsözle birlikte neşrettiği eseri (Ibn Gauzī’s Manāqib ʿOmar Ibn ʿAbd el-ʿAzīz besprochen und im Auszuge mitgeteilt, Leipzig 1899) Muhibbüddin el-Hatîb (Kahire 1331) ve Naîm Zerzûr da (Beyrut 1404/1984) yayımlamıştır. Müellifin Menâķıbu ʿÖmer b. el-Ḫaṭṭâb’ı ile birlikte bu iki esere Sîretü’l-ʿÖmereyn (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3240; Köprülü Ktp., nr. 1087) adı verilmektedir. 8.

Feżâʾilü (Menâḳıbü)’l-Ḥasan el-Baṣrî. Hasan es-Sendûbî’nin mukaddimesiyle birlikte el-Ḥasan el-Baṣrî adıyla er-Resâʾilü’n-nâdire içinde yayımlanmış (Kahire 1350), Mustafa Kaya tarafından Velîler Serdarı Hasan Basrî-kuddise sırruh başlığıyla Türkçe’ye çevrilmiştir (İstanbul 1412/1992). 9. Menâḳıbü Maʿrûf el-Kerḫî ve aḫbâruh (Feżâʾilü Maʿrûf el-Kerḫî). Sâdık Mahmûd el-Cümeylî’nin tahkikiyle el-Mevrid dergisinde yayımlanan eseri (IX/4 [Bağdat 1401/1981], s. 609-680) Abdullah el-Cebûrî müstakil olarak neşretmiştir (Beyrut 1406/1985). 10. Menâḳıbü’l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel. Eserin Kahire (1349/1931) ve Beyrut (1393/1973, 1977) baskıları yanında Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî ve Ali Muhammed Ömer tarafından gerçekleştirilen tahkikli bir neşri bulunmaktadır (Kahire 1399/1979). 11. el-ʿArûs (Mevlidü’n-nebî) (Kahire 1300, 1301; Beyrut 1330; Buġyetü’l-ʿavâm fî şerḥi Mevlidi seyyidi’l-enâm adıyla, Kahire 1927). 12. Aʿmârü’l-aʿyân. Meşhur bazı şahsiyetlerin ne kadar yaşadığını anlatan eser Mahmûd Muhammed et-Tanâhî tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1414/1994). 13. Feżâʾilü’l-Ḳuds (nşr. Cebrâîl Süleyman Cebbûr, Beyrut 1979). 14. Menâḳıbu Baġdâd (nşr. Muhammed Behcet el-Eserî, Bağdat 1342). 15. Tenvîrü’l-ġabeş fî fażli’s-Sûdân ve’l-Ḥabeş. Üstünlüğün renkte değil takvâda aranması gerektiği, Hz. Peygamber’in Habeşistan’la ilişkileri, bu ülkeye hicret eden sahâbîler, meşhur siyahî sahâbîler, ilim, şiir, ibadet ve zühd alanında meşhur olmuş siyahîler eserin konuları arasında yer alır. Çeşitli nüshaları bulunan eser (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2803, vr. 88b-107b [muhtasar]; Cârullah Efendi, nr. 2108, vr. 42b-66b [muhtasar]) Osmanlı Türkçesi’ne çevrilmiştir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4958; İÜ Ktp., TY, nr. 2648). Kitap üzerinde bir doktora tezi hazırlayan I. H. Alawiye eseri tahkik etmiş, ayrıca İngilizce’ye tercüme etmiştir (Ibn al-Jawzī’s Apologia on Behalf of the Black People and their Status in Islam: A Critical Edition and Translation of Kitāb Tanwīr al-Ghabash fī Faḍl al-Sudān wa’l-Ḥabash, 1985-1986, PhD thesis, School of Oriental and African Studies).

B) Hadis. 1. el-Mevżûʿât*. Yaklaşık 1850 haberi ihtiva eden ve fıkıh bablarına göre düzenlenen eseri Abdurrahman Muhammed Osman el-Mevżûʿât (Medine 1386/1966; Beyrut 1404/1983; Kahire 1407/1986), Nureddin Boyacılar el-Mevżûʿât mine’l-eḥâdîs̱i’l-merfûʿât (Riyad 1418/1997) adıyla yayımlamıştır. 2. Câmiʿu’l-mesânîd ve’l-elḳāb (Câmiʿu’l-mesânîd bi-ḥaṣri’l-esânîd). Bir ansiklopedi niteliğindeki eserde Ahmed b. Hanbel’in el-Müsned’i esas alınmakla birlikte sahâbenin Buhârî, Müslim ve Tirmizî’de bulunan rivayetleri de derlenerek her sahâbînin müsnedi daha geniş biçimde tesbit edilmeye çalışılmış ve bu kaynaklardaki âlî isnadlı hadislere işaret edilmiştir. Eserde sahâbîler alfabetik olarak sıralanmıştır. İbnü’l-Cevzî ayrıca hadislerde anlaşılması zor kelimeleri, sened veya metinlerde mevcut illetleri açıklamış, zayıf rivayetleri de belirtmiştir. Ebû Muhammed Cemmâîlî el-Kemâl fî esmâʾi’r-ricâl’inde, Mizzî, Zehebî, İbn Hacer ve İbn Kesîr çeşitli eserlerinde Câmiʿu’l-mesânîd’den faydalanmışlardır. Eserin Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler

Kütüphanesi ile (Hüseyin Çelebi, nr. 203) Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye ve Dârü'l-kütübi'l-Hidîviyye'de nüshaları bulunmaktadır (Brockelmann, GAL, I, 662; Suppl., I, 917). Ukberî, İʿrâbü'l-ḥadîs̱i'n-nebevî adlı eserini İbnü'l-Cevzî'nin Câmiʿu'l-mesânîd'ini esas alarak hazırlamıştır. 3. et-Taḥḳīḳ fî eḥâdîs̱i't-Taʿlîḳ (fî eḥâdîs̱i'l-ḫilâf, fi'ḫtilâfi'l-ḥadîs̱). Müellif, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın et-Taʿlîḳu'l-kebîr fi'l-mesâʾili'l-ḫilâfiyye beyne'l-eʾimme adlı eserini esas alıp 2072 rivayeti Hanbelî fıkhına uygun olarak konu başlıklarına göre tertip etmiş, önce kendi mezhebinin, ardından diğer mezheplerin delil ve görüşlerine yer vermiştir. Bu arada hadisleri sıhhat derecelerine göre sıralayarak rivayetlerdeki ihtilâf noktalarını ve fıkhî açıdan sonuçlarını açıklamıştır. Muhammed Hâmid el-Fıkī eserin birinci kısmını tahkiksiz olarak et-Taḥḳīḳ fi'ḫtilâfi'l-ḥadîs̱ adıyla yayımlamış (Kahire 1954; Küveyt 1402/1983), kitap ayrıca Mes'ad Abdülhamîd es-Sa'denî ve Muhammed Fâris tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1415/1994). İbrâhim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Lâhim et-Taḥḳīḳ üzerine bir doktora tezi hazırlamıştır (1408, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye külliyyetü usûli'd-dîn). Eser, Şemseddin İbn Abdülhâdî tarafından bir kısım senedleri hazfedilip bazı ilâveler yapılmak suretiyle Tenḳīḥu't-Taḥḳīḳ fî eḥâdîs̱i't-taʿlîḳ adı altında özetlenmiş, bu çalışma aslı ile birlikte tahkiksiz olarak (Kahire 1954) ve Âmir Hasan Sabrî'nin tahkikiyle (Birleşik Arap Emirlikleri 1409/1989) yayımlanmıştır. et-Taḥḳīḳ, ayrıca Burhâneddin İbn Abdülhak el-Vâsıtî (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 379) ve Zehebî (Tenḳīḥu't-Taḥḳīḳ [fî eḥâdîs̱i't-taʿlîḳ] li'bni'l-Cevzî [Muḫtaṣarü't-Taḥḳīḳ] [Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 296]) tarafından ihtisar edilmiştir. 4. Aḫbârü ehli'r-rüsûḫ fi'l-fıḳh ve't-taḥdîs̱ bi-miḳdâri(nâsiḫi ve)'l-mensûḫ mine'l-ḥadîs̱ (en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ mine'l-hadîs̱, er-Rüsûḫ fî ʿilmi'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ). Bombay'da basılan eser (ts.), İbn Hacer el-Askalânî'nin Taʿrîfü ehli't-taḳdîs bi-miḳdâri'l-mevṣûfîne bi't-tedlîs'iyle (Kahire 1322), Tâhâ Abdürraûf Sa'd'ın takdimiyle (Kahire 1399/1978), Ebü'l-Kāsım Cemâleddin Abdurrahman el-Büzûrî'nin Ḳabżatü'l-beyân fî nâsiḫ ve mensûḫi'l-Ḳurʾân'ı ile birlikte M. Züheyr eş-Şâvîş ve Muhammed Ken'ân'ın tahkikiyle (Beyrut-Dımaşk 1984), ayrıca Muhammed İbrâhim Hifnî (Mansûre 1405/1984), Ebû Abdurrahman Mahmûd el-Cezâirî (Mekke 1988), Fehmî Sa'd (Beyrut 1412/1992), Muhammed Subhî Hasan Hallâk (Beyrut 1413/1993) ve Ali Rızâ Abdullah Ali Rızâ (Beyrut 1412/1992) tarafından neşredilmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, müellifin bir cilt hacminde Nâsiḫu'l-ḥadîs̱ ve mensûḫuh adlı bir kitabının ve bu eserin bir cüzlük muhtasarının bulunduğunu belirtmiştir (Mirʾâtü'z-zamân, VIII/2, s. 484). İsmail Akyüz, Aḫbârü ehli'r-rüsûḫ'u Türkçe'ye çevirmiş ve bazı fıkhî açıklamalar ekleyerek Hadiste Nesh adıyla yayımlamıştır (İstanbul 1997). 5. İʿlâmü ehli'l-ʿilm bi-taḥḳīḳi nâsiḫi'l-ḥadîs̱ ve mensûḫih. Ahmed Abdullah ez-Zehrânî tarafından İʿlâmü'l-ʿâlim baʿde rüsûḫih bi-ḥaḳāʾiḳi nâsiḫi'l-ḥadîs̱ ve mensûḫih adıyla yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (1397-1398, Câmiatü Melik Abdilazîz külliyyetü'ş-şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye). 6. el-ʿİlelü'l-mütenâhiye fi'l-eḥâdîs̱i (aḫbâri)'l-vâhiye. Uydurma denecek kadar zayıf olan rivayetleri ele alan çalışmayı İrşâdülhak el-Eserî yayımlamış

(Lahor 1399/1978; Faysalâbâd 1401/1981), bu neşri esas ala-rak kitabı ayrıca Halîl el-Meys neşretmiştir (Beyrut 1403/1983). Zehebî eseri Telḫîṣü'l-ʿİleli'l-mütenâhiye fi'l-eḥâdîs̱i'l-vâhiye adıyla özetlemiş, bu çalışma Mahfûzürrahmân Zeynullah tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (I-III, 1400/1980, Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye Kısmü'd-dirâsâti'l-ulyâ). 7. Esmâʾü'ḍ-ḍuʿafâʾ ve'l-vażżâʿîn (vâżiʿîn) ve ẕikrü men cereḥahüm mine'l-eʾimmeti'l-kibâri'l-ḥâfıẓîn. Eserde şahıslar önce alfabetik olarak sıralanmış, ardından künyeleriyle meşhur olanlar eklenmiştir. Kitaba önce müellif, daha sonra Moğultay b. Kılıç birer zeyil yazmışlardır. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kādî tarafından neşredilen eser üzerine (Beyrut 1406/1986) Abdülkādir Atâ Muhammed Ahmed Kitâbü'ḍ-Ḍuʿafâʾ ve'l-metrûkîn li'bni'l-Cevzî taḥḳīḳ ve dirâse adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır. (Esmâʾü'ḍ-) ḍuʿafâʾ ve'l-metrûkîn ve el-Cerḥ ve't-taʿdîl adlarıyla İbnü'l-Cevzî'ye nisbet edilen eserler de bu kitap olmalıdır. 8. el-Keşf li-müşkili'ṣ-Ṣaḥîḥayn (Keşfü müşkili ḥadîs̱i'ṣ-Ṣaḥîḥayn, el-Keşf ʿan meʿâni'ṣ-Ṣaḥîḥayn, el-Keşf fî mestûri mâ fi'ṣ-Ṣaḥîḥayn, Müşkilü'ṣ-Ṣıḥâḥ). İbnü'l-Cevzî, hadislerin anlaşılmasında güçlüklerle karşılaşan kimselere tavsiye ettiği bu eserinde (Leftetü'l-kebed, vr. 43b), Ṣaḥîḥayn'da anlaşılması zor meseleleri ve rivayetlerden çıkarılabilecek hükümleri ele almıştır. Sahâbî râvilere göre alfabetik olarak düzenlenen eserin başından Ömer b. Hattâb'ın müsnedine kadar olan kısmı Muhammed b. Ahmed el-Hârisî tarafından tahkik edilmiştir (1414/1993, Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye külliyyetü'l-hadîsi'ş-şerîf ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye; yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 918). 9. el-Ḳuṣṣâṣ ve'l-müẕekkirûn. Merlin L. Swartz tarafından birçok yanlışla birlikte tahkik edilerek İngilizce'ye çevrilen eseri (Beyrut 1971, 1982) Kāsım es-Sâmerrâî (Riyad 1403/1983), Muhammed Lutfî es-Sabbâğ (Beyrut 1403/1983) ve Ebû Hâcer Muhammed Saîd Besyûnî (Beyrut 1986) yayımlamıştır. 10. Âfetü aṣḥâbi'l-ḥadîs̱ ve'r-red ʿalâ ʿAbdi'l-muġīs̱ (Âfetü'l-muḥaddis̱în). Abdülmugīs b. Züheyr el-Harbî'nin, Hz. Peygamber'in Ebû Bekir es-Sıddîk'ın arkasında namaz kıldığını ispat etmek üzere kaleme aldığı iki esere reddiye olarak yazılan kitap Ali Mîlânî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Tahran, ts.). 11. el-Ḥas̱ ʿalâ ḥıfẓi'l-ʿilm ve ẕikru kibâri'l-ḥuffâẓ (el-Ḥas̱ ʿalâ ṭalebi'l-ʿilm, Kibârü'l-ḥuffâẓ). Ezberleme ve ezberlemeyi kolaylaştırmanın yolları gibi meselelerin ele alındığı eserde güçlü hâfızalarıyla tanınan yetmiş dokuz hadis hâfızının biyografisine de yer verilmiştir. Eser, Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Câmiʿ li-aḫlâḳı'r-râvî adlı kitabının "el-Ḥas̱ ʿalâ ḥıfẓi'l-ḥadîs̱" adlı bölümünün kaynak belirtilmeksizin aynen tekrarından ibaret olduğu ve yetmiş dokuz hâfız hakkındaki bilgilerin de yine Hatîb'in Târîḫu Baġdâd'ından alındığı gerekçesiyle tenkit edilmiştir (neşredenin girişi, s. 232-234). Fuâd Abdülmün'im Ahmed'in yayımladığı kitap (İskenderiye 1403/1983; Beyrut 1406/1986), Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd tarafından el-Câmiʿ fi'l-ḥas̱ ʿalâ ḥıfżi'l-ʿilm adı altında aynı konuya dair üç ayrı eserle birlikte neşredilmiştir (Kahire 1412/1992, s. 231-316). Ẕikru kibâri'l-ḥuffâẓ adıyla kaydedilen eser de bu kitap olmalıdır. 12. Meşyeḫatü İbni'l-Cevzî (nşr. Muhammed Mahfûz,

Tunus 1397/1977; Beyrut 1400/1980). 13. el-Ḥadâʾiḳ fî ʿilmi'l-ḥadîs̱ ve'z-zühdiyyât. Altmış dört bölümden meydana gelen eserde rivayetler senedleriyle birlikte kaydedilmiştir (nşr. Mustafa es-Sekkā, Beyrut 1408/1988). 14. Keşfü'n-niḳāb ʿani'l-esmâʾ ve'l-elḳāb. Barbier de Meynard (JA [1907], IX, 173-244, 365-428; X, 55-118, 193-273) ve Muhammed Riyâz el-Mâlih (Dımaşk-Beyrut 1414/1993) tarafından yayımlanmıştır. 15. Ġarîbü'l-ḥadîs̱. Bu eserini Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin Kitâbü'l-Ġarîbeyn fi'l-Ḳurʾân ve'l-ḥadîs̱'i tarzında kaleme alan müellif bazı hususlarda eleştirilmiş, İbnü'l-Esîr de kendisini en-Nihâye fî ġarîbi'l-ḥadîs̱'in girişinde tenkit etmiştir. Eser Abdülmu'tî Emîn Kal'acî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1405/1985). 16. Cüzʾ fi'l-esânîdi'l-münferide. Bir nüshası Haydarâbâd'da bulunmaktadır (el-Mektebetü'l-Âsafiyye, nr. 77). 17. Dürrü'l-es̱er fi'l-vaʿẓi ve ḥadîs̱i seyyidi'l-beşer (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2614). 18. el-Müselselât (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 37, vr. 6-27; nr. 98). 19. Manẓûme fi'l-ḥadîs̱. İbn Kutluboğa'nın eser üzerine iki cilt hacminde bir şerh yazdığı belirtilmektedir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1866).

C) Tefsir. 1. Zâdü'l-mesîr fî ʿilmi't-tefsîr. İbnü'l-Cevzî, önce el-Muġnî (fî tefsîri'l-Ḳurʾân) adıyla hacimli bir eser kaleme almış, daha sonra bunu ihtisar ederek Zâdü'l-mesîr'i meydana getirmiş, Zâdü'l-mesîr'den de Teysîrü'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳurʾân adını verdiği muhtasar bir tefsir çıkarmıştır. Rivayet ve dirayet usulünün kullanıldığı eserde kıraat farklılıklarına, esbâb-ı nüzûle ve nâsihmensuha da yer verilmiştir. Bu arada müfessir farkında olduğunu ihsas ederek İsrâîlî rivayetleri de nakletmiştir. Kitap M. Züheyr eş-Şâvîş, Şuayb el-Arnaût ve Abdülkādir el-Arnaût tarafından yayımlanmıştır (Dımaşk 1384-1388/1964-1968, 1404/1984, 1407/1987). 2. Tez̠kiretü'l-erîb fî tefsîri'l-ġarîb. Zâdü'l-mesîr ile Teysîrü'l-beyân'ın özeti olup ismi konusunda farklı rivayetler bulunmaktaysa da müellif eserini Zâdü'l-mesîr'in sonunda bu şekilde adlandırmıştır (IX, 280). Kitapta yer yer âyetler tefsir edilmiş, i'rab, kıraat, esbâb-ı nüzûl, ahkâm âyetlerinin yorumu ve nâsih-mensuh konularına yer verilmiştir. el-Erîb bimâ fi'l-Ḳurʾân mine'l-ġarîb adıyla neşredilen eseri (Medine 1400) Ali Hüseyin el-Bevvâb da yayımlamıştır (Riyad 1407/1986). 3. Fünûnü'l-efnân fî ʿuyûni ʿulûmi'l-Ḳurʾân. Zâdü'l-mesîr'den sonra kaleme alınan ve ulûmü'l-Kur'ân'ın belli başlı eserlerinden biri sayılan kitapta müellifin diğer eserlerinde geniş olarak yer verilen konular özetlenmiştir. Otuza yakın ana konudan oluşan kitap Ahmed eş-Şerkāvî ve İkbâl el-Merrâküşî (Dârülbeyzâ 1970), ayrıca Hasan Ziyâeddin Itr (Beyrut 1408/1987), Fünûnü'l-efnân fî ʿacâʾibi ʿulûmi'l-Ḳurʾân adıyla Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî (Bağdat 1408/1988) tarafından neşredilmiştir. ʿAcâʾibü ʿulûmi'l-Ḳurʾân başlığıyla Abdülfettâh Saîd Âşûr'un yayımladığı kitap (Kahire 1407/1986) bazı küçük farklılıklar bir yana Fünûnü'l-efnân'ın aynısıdır (ayrıca bk. Fünûnü'l-efnân, neşredenin girişi, s. 40). 4. Nüzhetü'l-aʿyüni'n-nevâẓir fî ʿilmi'l-vücûh ve'n-neẓâʾir. Zâdü'l-mesîr'den önce kaleme alınan eserde (Zâdü'l-mesîr, I, 388) 325 Kur'ânî kelime ve kavramın karşılığı gösterilmekte, bunlara Arap şiiri ve nesrinden örnekler

verilmektedir. İbn Receb'in bildirdiğine göre müellif eserini el-Vücûh ve'n-nevâẓir fi'l-vücûh ve'n-neẓâʾir adıyla ihtisar etmiştir (eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, I, 416). Münteḫabü ḳurreti ʿuyûni'n-nevâẓir fi'l-vücûh ve'n-neẓâʾir fi'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm adı altında M. es-Seyyid es-Saftâvî ve Fuâd Abdülmün'im Ahmed tarafından yayımlanan kitapla (İskenderiye 1399) Millet Kütüphanesi'nde bulunan (Murad Molla, nr. 1553/2) Muḫtaṣaru Nüzheti'l-ʿuyûn ve'n-nevâẓir fi'l-vücûh ve'n-neẓâʾir adlı nüsha bu eserle aynı olmalıdır. Kitap ilk defa bir heyet tarafından (Haydarâbâd-Dekken 1974), daha sonra da M. Abdülkerîm Kâzım er-Râdî'nin tahkikiyle (Beyrut 1404/1984, 1405/1985) yayımlanmıştır. 5. Nâsiḫu'l-Ḳurʾân ve mensûḫuh. Müellifi tarafından ʿUmdetü'r-râsiḫ fî maʿrifeti'l-mensûḫ ve'n-nâsiḫ adıyla anılan eseri M. Eşref Ali el-Milbârî (Medine 1404/1984; Beyrut 1405/1985; Riyad 1405), Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Beyrut 1411/1990) ve Halîl İbrâhim (Beyrut 1992) neşretmiştir. 6. el-Muṣaffâ bi-eküffi ehli'r-rusûḫ min ʿilmi'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ. ʿUmdetü'r-râsiḫ'in özeti olup Hâtim Sâlih Zâmin tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1405/1984, 1986, 1989). 7. Tefsîrü luġati'l-Ḳurʾân (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 161). 8. Muḫtaṣaru Kitâbi'l-Muḳʿad ve'l-muḳīm. Tefsir usulüyle ilgili manzum bir eserdir (Brockelmann, GAL Suppl., I, 918; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Teymûriyye, Tefsir, nr. 206). 9. el-Müctebâ fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1592; Brockelmann, GAL, I, 663; Suppl., I, 918). Bu kitabın muhtasarı olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan (Ayasofya, nr. 3395) el-Müctebâ mine'l-müctenâ Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından neşredilmiştir. Aynı kütüphanede (Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 70) İbnü'l-Cevzî'ye nisbet edilen Ḫavâṣṣü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm adlı eserin girişinde müellifinin Abdurrahman b. Ali b. Ahmed el-Kureşî eş-Şâfiî olduğu ifade edilmektedir. Brockelmann'ın İbnü'l-Cevzî'ye izâfe ettiği (GAL Suppl., I, 918) Tefsîrü'l-Fâtiḥa adlı eserin (Millet Ktp., Murad Molla, nr. 63) İbn Kayyim el-Cevziyye'ye ait olduğu anlaşılmıştır (Kahire 1375).

D) Akaid. 1. Defʿu şübheti't-teşbîh* (Dımaşk 1345/1927; Amman 1412/1992). 2. es-Sebât ʿinde'l-memât. Ölümü teslimiyetle karşılamak gerektiğini anlatan ve İslâm büyüklerinin ölüm anında söyledikleri sözleri nakleden eser Abdullah Leysî el-Ensârî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1406/1986). 3. Teẕkiretü üli'l-beṣâʾir fî maʿrifeti'l-kebâʾir (Abdülhamîd el-Alûcî, s. 82-83). 4. Ṣaydü'l-ḫâṭır. Çeşitli dinî ve içtimaî konularda müellifin kalbine doğan hususları ve bazı itikadî konuları içeren eserde müslümanlar arasında yaygın olan bazı yanlış inançlar üzerinde de durulur (Beyrut, ts. [Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye]). 5. Telbîsü İblîs* (Naḳdü'l-ʿilm ve'l-ʿulemâʾ). İbnü'l-Cevzî'nin, başta mutasavvife olmak üzere bazı İslâmî zümrelerin anlayışlarını usûlü'd-dîn açısından tenkit ettiği eser Muhammed Münîr ed-Dımaşkī tarafından neşredilmiştir (Kahire 1368/1948). 6. el-Ḳarâmiṭa (nşr. Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut 1977).

E) Fıkıh. 1. Aḥkâmü'n-nisâʾ. Ali b. Muhammed Yûsuf el-Muhammedî'nin yayımladığı eser üzerinde (Beyrut 1985) Nedim Urhan tarafından Marmara

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde bir doktora çalışması yapılmıştır (İstanbul 1993). Kitabı Ebû Bekir el-Cerrâî ihtisar etmiştir. 2. Taḳrîrü'l-ḳavâʿid ve taḥrîrü'l-fevâʾid fî uṣûli mez̠hebi'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 305). 3. Minhâcü'l-ḳāṣıdîn. Çeşitli âdetler, nikâh, helâl-haram, mûsiki, haset, cömertlik, tövbe, sabır-şükür, havf-recâ, tevhid-tevekkül gibi konulardan oluşan eserin müellifin talebesi Muvaffakuddin İbn Kudâme tarafından yapılan ihtisarı yayımlanmıştır (Kahire 1991). 4. Derʾü'l-levm ve'ḍ-ḍaym fî ṣavmi yevmi'l-ġaym. Şâban ayının otuzuncu gününde oruç tutmanın câiz olmadığını ileri süren Hatîb el-Bağdâdî'nin bu görüşünü reddeden eseri Câsim b. Süleyman el-Füheyd ed-Devserî neşretmiştir (Beyrut 1994). 5. Müs̠îrü'l-ġarâmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin. Hac menâsiki, peygamberlerin yaptıkları hac, halifelerin haccı gibi konuları içerir. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin tahkikiyle yayımlanan kitabı (Kahire 1995) ayrıca Merzûk Ali İbrâhim Müs̠îrü'l-ʿaẓmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin adıyla neşretmiştir (Riyad 1415/1995).

F) Diğer Eserleri. 1. Birrü'l-vâlideyn. Ebeveyne karşı olan görevlere dair riva-yetleri derleyen bir eser olup Muhammed Abdülkādir Ahmed Atâ ile (Beyrut 1408/1988) Âdil Abdülmevcûd ve Ali Muavvez tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1993). 2. Z̠emmü'l-hevâ (nşr. Mustafa Abdülvâhid, Kahire 1962). Kitap üzerinde Stefan Leder İbn Al-Gauzī und Seine Kompilation Wider die Leidenschaft adıyla (Beyrut 1984) tahlilî bir çalışma yapmış, eseri İbrâhim Muhammed Ramazan ihtisar ederek yayımlamıştır (Beyrut 1993). 3. eṭ-Ṭıbbü'r-rûḥanî (nşr. Mustafa Âşûr, Kahire 1987). 4. el-Müdhiş. Vaaz ve irşada dair olan eserde birçok kaside ve şiir bulunmaktadır (nşr. Mervân Kabbânî, Beyrut, ts. [Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye]). 5. el-Muḳliḳ. Berzah ve âhiret konularında yapılacak vaazlarda zikredilmesi gereken hadislerin derlendiği bir eserdir (nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta 1991). 6. Baḥrü'd-dümûʿ. Vaazlardan ibarettir (nşr. İbrâhim Bâcis Abdülmecid, Riyad 1993). 7. el-Mevâʿiẓ ve'l-mecâlis. Otuz üç bölümden oluşan eser Muhammed İbrâhim Sünbül'ün tahkikiyle yayımlanmıştır (Tanta 1990). 8. et-Tebṣıra. Dokuz bölüm halinde 100 vaaz ihtiva etmektedir (Beyrut 1986). 9. Ruʾûsü'l-ḳavârîr. Hutbeler, peygamber kıssaları ve varlıkların yaratılışı gibi konuları içeren bir irşad kitabıdır (nşr. Muhammed Nebîl Sünbül, Tanta 1990). 10. Maḳāmât (nşr. Muhammed Nagaş, Kahire 1400/1980). 11. Kitâbü'l-Ez̠kiyâʾ. Genel anlamda akıl ve zekâ ile her zümreden zeki insanlardan bahsederek bunların bazı sözlerini nakleder (baskı yeri ve tarihi yok). Osmanlı âlimi Hacı İbrâhim Efendi eseri Tuhfetü'l-ezkiyâ fî tercemeti Kitâbi'l-Ezkiyâ adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1308). 12. Aḫbârü'l-ḥamḳāʾ ve'l-muġaffelîn (Beyrut 1985). Enver Günenç tarafından Ahmak ve Dalgınlar Kitabı başlığıyla tercüme edilmiştir (İstanbul 1998). 13. el-Leṭâʾif fi'l-vaʿẓ (nşr. Muhammed İbrâhim Sünbül, Tanta 1990). 14. Aḫbârü'ẓ-ẓırâf ve'l-mütemâcinîn. Zekâ ürünü müstehcen nükteleri nakleden eseri Abdülemîr Ali Mühennâ yayımlamıştır (Beyrut 1990). 15. eş-Şifâʾ fî mevâʿiẓi'l-mülûk ve'l-ḫulefâʾ (nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, Kahire 1987). 16. Tenbîhü'n-nâʾimi'l-ġumr ʿalâ mevâsimi'l-

ʿumr. Çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerinin değerini bilip ona göre davranılması gerektiğine ilişkin öğütleri içerir (nşr. Arefe Hilmi Abbas, Kahire, ts. [Dârü'l-hadîs]). Hersekli Mehmed Kâmil Bey eseri bazı ilâvelerle birlikte Îḳāzü'l-ihvân adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1302, 1304). 17. Bustânü'l-vâʿiẓîn ve riyâżü's-sâmiʿîn (nşr. es-Seyyid el-Cemîlî, Beyrut 1984). 18. ʿUyûnü'l-ḥikâyât. Peygamberler, halifeler, zâhidler, sûfîler ve meşhur bazı şahsiyetlerle ilgili hikâyeleri ihtiva etmektedir (İÜ Ktp., AY, nr. 3353). 19. Meḥâsinü'l-âs̱âr ve ġarâʾibü'l-aḫbâr. 300 hadis, 300 hikâye ve 300 şiirden oluşmaktadır (İÜ Ktp., AY, nr. 2011). 20. Leftetü'l-kebed fî (ilâ) naṣîḥati'l-veled (Vaṣıyyetü Ebi'l-Ferec İbni'l-Cevzî li-veledih). Müellifin, oğlu Ebü'l-Kāsım Ali'ye öğüt vermek ama-cıyla yazdığı bir risâle olup kendi hayatından bazı unsurlar ihtiva etmesi açısından önem taşımaktadır. Muhammed Hâmid el-Fıkī'nin Defâʾinü'l-künûz adlı eser içinde yayımladığı risâlenin (Kahire 1349/1931) ayrıca Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî tarafından gerçekleştirilen bir neşri bulunmaktadır (Beyrut 1987). Abdülhamîd Alûcî Müʾellefâtü İbni'l-Cevzî adıyla bir çalışma yapmıştır (Bağdat 1385/1965; İbnü'l-Cevzî'nin diğer eserleri için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII/2, s. 483-488; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 368-369, 374-375; İbn Receb, I, 416-420; Brockelmann, GAL, I, 502, 506; Suppl., I, 915, 917; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 521-523).

İbnü'l-Cevzî üzerinde çeşitli monografiler hazırlanmıştır. Kâmil Muhammed Uveyde'nin ʿAbdurraḥmân el-Cevzî şeyḫu'z-zühhâd ve imâmü'l-vuʿʿâẓ (Beyrut 1993), Hasan Îsâ Ali el-Hakîm'in İbnü'l-Cevzî (Bağdat 1988), Ahmed Atıyye Abdurrahman'ın İbnü'l-Cevzî beyne't-teʾvîl ve't-tefvîż (Mekke 1397), Ali Cemîl Ali Mühennâ'nın İbnü'l-Cevzî ve Maḳāmâtühü'l-edebiyye (Kahire 1976), Abdurrahman Sâlih Abdullah'ın İbnü'l-Cevzî ve terbiyetü'l-ʿaḳl (Mekke 1986), Abdülbedî Abdülazîz el-Hûlî'nin et-Terbiye ve't-taʿlîm ʿinde İbni'l-Cevzî (Kahire 1990) ve Mahmûd Ahmed Kaysiyye en-Nedvî'nin el-İmâm İbnü'l-Cevzî ve kitâbühû el-Mevżûʿât (Lahor 1403/1983) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Cevzî, Defʿu şübheti't-teşbîh (nşr. Hasan es-Sekkāf), Amman 1412/1992, s. 101-107; a.mlf., Zâdü'l-mesîr, I, 388; II, 107, 138; IX, 280; a.mlf., Fünûnü'l-efnân (nşr. Hasan Ziyâeddin Itr), Beyrut 1408/1987, neşredenin girişi, s. 40; a.mlf., el-Vefâ (nşr. Mustafa Abdülvâhid), Kahire 1996, I, 265, 339; a.mlf., Ṣaydü'l-ḫâṭır, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), s. 35, 37, 43, 45-46, 60, 64, 75-76, 82-85, 101-103, 116, 152, 183-185, 221, 223, 253, 266, 267-273, 275, 324-325, 327, 336-337, 349, 364-366; a.mlf., Telbîsü İblîs (nşr. M. Münîr ed-Dımaşkī), Kahire 1368, s. 42, 60, 64, 66, 67, 79, 89, 119, 152, 165-218, 264, 281, 287-288, 322; a.mlf., el-Muntaẓam (Atâ), I, 115-118; IV, 225-226; X, 94-99; XIV, 221-223; XVII, 233-236, 241, 296; XVIII, 196, 213, 222; ayrıca bk. neşredenlerin girişi, I, 13-44; a.mlf., Meşyeḫa (nşr. Muhammed Mahfûz), Beyrut 1400/1980, s. 117-118; a.mlf., Menâḳıbü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Ali M. Ömer), Kahire 1399/1979, s. 26-27, 501, 604; a.mlf., Leftetü'l-kebed fî (ilâ) naṣîḥati'l-veled, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5295, vr. 36b-44a; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, IV, 250; XVII, 13; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, 171; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mirʾâtü'z-zamân (nşr. Cenân Celîl Muhammed), [baskı yeri yok] 1990 (ed-Dârü'l-vataniyye), VIII/2, s. 481-503; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 140-142; İbn Teymiyye, Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl (nşr. M. Reşâd Sâlim), Riyad 1979, II, 16; V, 386; VI, 240; VII, 263; VIII, 60, 69; a.mlf., Mecmûʿu fetâvâ, IV, 169; İbn Abdülhâdî, Muḫtaṣaru Minhâci'l-ḳāṣıdîn, Kahire 1991, s. 405-408; Zehebî, Aʿlâmü'n-

nübelâʾ, XXI, 365-384; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1342-1348; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 28, 30, 104; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952, I, 399-433; Dâvûdî, Ṭaba-ḳātü'l-müfessirîn, I, 275-280; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 76, 379; II, 1592, 1750, 1866; Brockelmann, GAL, I, 500-506, 662-663; Suppl., I, 914-920; a.mlf., "İbnü'l-Cevzî", İA, V/2, s. 849; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 520-523; Dârü'l-kütübi'l-Mıṣriyye Fihristü'l-maḫṭûṭât I: Muṣṭalaḥu'l-ḥadîs̱, Kahire 1375/1956, s. 257-258; Abbas el-Azzâvî, et-Taʿrîf bi'l-müʾerriḫîn fî ʿahdi'l-Moġol ve't-Türkmân, Bağdad 1376/1957, I, 123-127; Abdülhamîd el-Alûcî, Müʾellefâtü İbni'l-Cevzî, Bağdad 1385/1965, tür.yer.; F. Rosenthal, A History of Muslim Historiography, Leiden 1968, s. 83, 143-145, 204, 243; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 37-41; Mahmûd Ahmed el-Kaysiyye en-Nedvî, el-İmâm İbnü'l-Cevzî ve kitâbühü'l-Mevżûʿât, Lahor 1403/1983, tür.yer.; Hasan Îsâ Ali el-Hakîm, Kitâbü'l-Muntaẓam li'bni'l-Cevzî: Dirâse fî menhecihî ve mevâridihî ve ehemmiyetih, Beyrut 1405/1985, tür.yer.; Âmine M. Nusayr, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Kahire 1407/1987; E. van Donzel, "Ibn al-Jawzī on Ethiopians in Baghdad", The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis (ed. C. E. Bosworth v.dğr.), Princeton 1989, s. 113-120; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, II, 89-106; Joseph de Somogyi, "A Treatise on the Qarmatians in the 'Kitāb al-Muntazam' of ʿIbn al-Jauzī'", RSO, XIII (1931-32), s. 248-265; a.mlf., "The Kitāb al-Muntaẓam of Ibn al-Jauzī", JRAS (1932), s. 49-76; a.mlf., "Ibn al-Jauzi's-Handbook on the Makkan Pilgrimage", a.e. (1938), s. 541-546; a.mlf., "Ibn al-Jauzī's-School of Historiography", AO, VI/1-3 (1956), s. 207-214; Mohammed Abdurrahman Khan, "Further References to Cosmic Phenomena in the Kitāb al-Muntazam of Ibn al-Jauzi and a Few in Tā-rīkh-e-Raḥat Afzā (India)", IC, XXII (1948), s. 188-191; Muhammed Bâkır Ulvân, "el-Müstedrek ʿalâ Müʾellefâti İbni'l-Cevzî li-ʿAbdilḥamîd el-ʿAlûcî", MMLADm., XLVII (1972), s. 304-324; Hızır ed-Dûrî, "Dirâse fi't-terâcüm: İbnü'l-Cevzî", Âdâbü'r-râfideyn, IV, Musul 1972, s. 108-161; Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı" (trc. Nejat Kaymaz), TAD, VII/12-13 (1969), s. 199; a.mlf., "Textes arabes anciens édités en Égypte au cours des années 1985 à 1987", MIDEO, XIX (1989), s. 307-308; Nâciye Abdullah İbrâhim, "İbnü'l-Cevzî: Fehresetü kütübih", MMİIr., XXXI/2 (1980), s. 193-221; H. Laoust, "Ibn al-Djawzī", EI² (İng.), III, 751-752; Hâdî Âlimzâde, "İbn Cevzî", DMBİ, III, 262-277.

Yusuf Şevki Yavuz - Casim Avcı

Hadis İlmindeki Yeri.

"Hâfızü'l-Irâk ve nâsırü's-sünne" lakaplarıyla anılan İbnü'l-Cevzî, hadis aldığı hocalardan ne zaman rivayette bulunduğunu çok defa kaydetmiş, ardından onlardan duyduğu hadisin âlî ve nâzil oluşu, Ṣaḥîḥayn'da yer alıp almadığı üzerinde durmuştur. Özellikle Selefiyye muhaddislerinin uygulamalarını devam ettiren hocalarının yolunu takip etmiş, hadis ehlinin gıybet etmemesi ve yaptığı rivayetten ücret almaması gerektiğini söyleyerek aksine hareket edenleri eleştirmiş, sadece bu şartlara uyanlardan hadis almış, ilim tahsil edenin geçinebilmesi için bir meslek sahibi olması gerektiğini belirtmiştir. Hadiste ve vaazda devrinin imamı kabul edilerek (İbn Hallikân, II, 321) özellikle hadis metinleriyle ilgili bilgisi takdir edilmiş, ancak sahih hadisleri belirlemede genellikle başarılı olamadığı ileri sürülmüştür. Zehebî, İbnü'l-Cevzî'nin hadis ehlinin ıstılahındaki anlamıyla "hâfız" sayılamayacağını, hadislerin sahihini sahih olmayandan ayırma hususunda yeterli bilgiye sahip bulunmadığını ifade etmiştir. el-Mevżûʿât'ta Ṣaḥîḥ-i Müslim'den bir hadise yer vermesi de onun hâfız olmadığını ortaya koymaktadır (el-Mevżûʿât, neşredenin girişi, s. 21-22). Abdüllatîf el-Bağdâdî, İbnü'l-Cevzî'nin her alanda bilgisi bulunmakla beraber herhangi bir konunun uzmanı olmadığını ileri sürmüştür. Talebesi İbnü'd-Dübeysî ise hadisi ve hadis ilimlerini bilme, sahihini sahih olmayanından ayırma konusunda onun zirvede olduğu görüşündedir.

Yirmi bir hadis arasındaki nâsih-mensuh ilişkisini ortaya koyduktan sonra, bu alanda yazdıklarına başka ilâvelerin yapılamayacağını söyleyerek kendine olan aşırı güvenini dile getiren İbnü'l-Cevzî (Abdülkerîm el-Azbâvî, sy. 1 [1398], s. 229-244), kıssacılık ve vaaz geleneğine getirdiği yeni boyutla hadis ilmine önemli bir mevki kazandırmış, vâazlik mesleğinin hadis uydurmacılığından kurtarılmasına önemli katkı sağlamıştır. Bazı muhaddislerce tenkit edilen kıssacılığın esasen kötü bir şey olmadığını, asıl problemin vaazlarda mevzû hadis kullanılmasından kaynaklandığını ifade etmiştir (Kitâbü'l-Ḳuṣṣâṣ ve'l-müẕekkirîn, s. 177-184).

İbnü'l-Cevzî, zühd ve ahlâka dair çalışmalarında sahih ve hasen hadisleri kullanmaya özen göstermesine rağmen yine de bu konudaki eserlerinde zayıf rivayetler bulmak mümkündür. Onun diğer ilimlere dair eserlerinde de hadisçiliğini öne çıkaran unsurlar vardır. Meselâ el-Müctebâ mine'l-müctenâ gibi tefsire dair eserlerinde müttefik ve müfterik, müteşâbih isimler, bazı müşkil hadislerin açıklanması gibi hadise dair konulara yer vermiştir. Yaşadığı devirde bid'atların, mezhep çatışmalarının ve fitnelerin yaygınlık kazanması sebebiyle uydurma rivayetlerin fazlaca kullanılması İbnü'l-Cevzî'yi el-Mevżûʿat'ı yazmaya sevketmiş, ancak bu şartların tesiriyle râvileri ve rivayetleri değerlendirirken aşırı davranmak durumunda kalmıştır. Onun bu titizliği şiddetle eleştirilmesine sebep olmuştur. İbnü's-Salâh gibi muhaddisler, İbnü'l-Cevzî'nin zayıf, hasen hatta sahih hadislere bile fazla araştırmadan "mevzû" damgası vurduğunu, onun bu iş için gerekli temyiz ve tenkit kabiliyetine sahip olmadığını ileri sürmüştür.

Hayatını vaaz ve irşadla geçiren İbnü'l-Cevzî, ilim ve kemal ehli olma yolunda çalışarak kişinin bu iki özelliği kendisinde toplaması gerektiğini ifade etmiş, Saîd b. Müseyyeb, Süfyân es-Sevrî, Hasan-ı Basrî ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin zühdle ilmi bir arada yürüttüklerini belirtmiştir (Leftetü'l-kebed, vr. 42b). Hadis ilminin geleneğini tam olarak benimsemediği görülen İbnü'l-Cevzî ilim tahsiline başlayan öğrencinin Kur'an, fıkıh ve hadis dinlemeye önem vermesi, ehl-i hadisin aynı hadisleri ihtiva eden cüzleri ezberlemek için ömür tüketmemesi gerektiğini söylemiştir (Ṣaydü'l-ḫâṭır, s. 206). Ona göre ilmin sonu bulunmadığına ve insan ömrü de kısa olduğuna göre sa-hihler, sünenler ve müsnedler gibi temel eserlerle yetinilmeli, diğer eserlerle vakit kaybedilmemelidir.

İbnü'l-Cevzî eserlerinde yeterince titizlik göstermemesi, yazdığı bir kitabı kontrol etmek yerine yeni bir eser yazmayı tercih etmesi gibi sebeplerle tenkit edilmiş (İbn Receb, I, 414-415; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 378), hadis ilimlerinin çeşitli alanlarında çok hata yaptığı ve bunların tashih edilemeyecek kadar çok olduğu ileri sürülmüştür (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 382). Ayrıca hadisleri "mevzû" olarak nitelendirmede aceleci bir tavır sergilediği halde vaaz ve irşada dair eserlerinde aynı hassasiyeti göstermemesi, Bağdatlı hocalarla yetinerek hadis tahsili için seyahate çıkmaması eleştirilmiş (Hızır ed-Dûrî, s. 117); Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenleriyle Hâkim'in el-Müstedrek'i ve Ahmed b. Hanbel'in el-

Müsned’inden pek çok hadisi el-Mevżûʿât’ına alması ayrı bir tenkit konusu olmuştur (İbnü’l-Cevzî’ye yöneltilen eleştiriler ve cevapları için bk. el-Mevżûʿât, neşredenin girişi, s. 117-124).

Çok yönlü ilmî kişiliği sebebiyle hakkında muhtelif eserler kaleme alınan İbnü’l-Cevzî’nin hadisçiliğini inceleyen çalışmalar da yapılmıştır. Misfir b. Gurmullāh ed-Dümeynî Meḳāyîsü İbni’l-Cevzî fî naḳdi mütûni’s-sünne min ḫilâli kitâbihi’l-Mevżûʿât’ı yazmış (Riyad 1405/1984), Kasemullāh Meryûd el-İmâm İbnü’l-Cevzî muḥaddis̱en ve menhecühû fî kitâbi’l-Mevżûʿât (1403, Riyad Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye külliyyetü usûli’d-dîn), Nureddin Boyacılar İbnü’l-Cevzî’nin Hadisteki Yeri ve Metodu (1978, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi) adıyla doktora tezi, Veysel Ünler de Telbîsü İblîs’teki Hadislerin Bilimsel Kritiği (1989, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adı altında bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü’l-Cevzî, el-Mevżûʿât (nşr. Nureddin Boya-cılar), Riyad 1418/1997, neşredenin girişi, s. 21-22, 103-136; a.mlf., el-Ḥas̱ ʿalâ ḥıfẓi’l-ʿilm (el-Câmiʿ fi’l-ḥas̱ ʿalâ ḥıfẓi’l-ʿilm içinde, nşr. Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd), Kahire 1412, neşredenin girişi, s. 232-234; a.mlf., Kitâbü’l-Ḳuṣṣâṣ ve’l-müẕekkirîn (nşr. Kāsım es-Sâmerrâî), Riyad 1403/1983, s. 177-184; a.mlf., Leftetü’l-kebed fî (ilâ) naṣîḥati’l-veled, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5295, vr. 36b-44a; a.mlf., Ṣaydü’l-ḫâṭır, Beyrut, ts. (Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye), s. 206, 429-430; a.mlf., Aḫbâru ehli’r-rüsûḫ fi’l-fıḳh ve’t-taḥdîs̱ bi-miḳdâri’l-mensûḫ mine’l-ḥadîs̱ (nşr. Ali Rızâ Abdullah Ali Rızâ), Beyrut 1412/1992, s. 19-40; Sıbt İbnü’l-Cevzî, Mirʾâtü’z-zamân (nşr. Cenân Celîl Muhammed), [baskı yeri yok] 1990 (ed-Dârü’l-vataniyye), VIII/2, s. 482, 483-484; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti’l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952, I, 414-415; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 28-30; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XXI, 373, 378, 381, 382; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, IV, 131-136; Süyûtî, Ṭabaḳātü’l-ḥuffâẓ, s. 478; İbn Hallikân, Vefeyât, II, 321; Mahmûd Ahmed el-Kaysiyye en-Nedvî, el-İmâm İbnü’l-Cevzî ve kitâbühü’l-Mevżûʿât, Lahor 1403/1983, s. 120-135; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe (Özbek), s. 119, 126, 231, 247, 325-326, 337, 338; M. Ya-şar Kandemir, Mevzû Hadisler, Menşei, Tanıma Yolları, Tenkîdi, İstanbul 1997, s. 142-146; Hasan Cirit, Hadiste Vaaz, Kıssacılık ve Kussâs (doktora tezi, 1997), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 176-178; Hızır ed-Dûrî, “Dirâse fi’t-terâcüm: İbnü’l-Cevzî”, Âdâbü’r-râfideyn, IV, Musul 1972, s. 108-161; Abdülkerîm el-Azbâvî, “Kitâbü’n-Nâsiḫ ve’l-mensûḫ mine’l-ḥadîs̱”, Mecelletü’l-Büḥûs̱i’l-ʿilmî ve’t-türâs̱i’l-İslâmî, sy. 1, Mekke 1398, s. 229-244; H. Laoust, “Ibn al-Djawzī”, EI² (İng.), III, 752; Hâdî Âlimzâde, “İbn Cevzî”, DMBİ, III, 274.

İbrahim Hatiboğlu

Tefsir İlmindeki Yeri. İbnü’l-Cevzî’nin Kur’an’a ilgisi onu ezberlemesi, tecvid ve kıraat ilmini öğrenmesiyle başlamış, kendisine büyük şöhret kazandıran vaazlarıyla devam etmiştir. Kendisi, Kur’an’ı vaaz kürsüsünde baştan sona kadar tefsir edip halka anlatan ilk kişi olduğunu söylemiştir (el-Muntaẓam, XVIII, 213). Ulûmü’l-Kur’ân’a dair ilk eser yazanlardan biri olan İbnü’l-Cevzî’nin Fünûnü’l-efnân’ı gerek ihtiva ettiği otuzu aşkın konu başlığındaki çeşitlilik, gerekse bu başlıklar altında ortaya konulan bilgilerin sunuluşundaki metot bakımından daha önce yazılan konuya dair kitapların en iyisi kabul edilir. Zerkeşî el-Burhân’ı, Süyûtî el-İtḳān’ını yazarken bu eserden istifade etmişlerdir. Fünûnü’l-efnân’da göze çarpan en önemli eksiklik, diğer eserlerinde işlediği ulûmü’l-Kur’ân’ın bazı konularına burada ya çok kısa olarak yer vermesi ya da ilgili kitabına atıfla yetinmesidir.

İbnü’l-Cevzî, vücûh ve nezâir konusunu garîbü’l-Kur’ân’dan daha iyi bir biçimde ortaya koymuştur. Buna dair eserler üzerinde geniş bir araştırma yapan Abdülhamîd Seyyid Taleb, VII. (XIII.) yüzyıla kadar vücûh ve nezâirle ilgili en sistematik ve kapsamlı çalışmayı İbnü’l-Cevzî’nin yaptığını ifade eder (Ġarîbü’l-Ḳurʾân, s. 403-404, 425-426). İbnü’l-Cevzî nesih alanında da çeşitli eserler telif etmiştir. Ona göre bazı kimselerin iddiasının aksine bedâ, tahsis ve istisna nesih olarak değerlendirilemez. Âyetler arasında neshin gerçekleşebilmesi için beş şart ileri süren İbnü’l-Cevzî Kur’an’ın sünnetle neshini kabul etmez. Neshi metni bâki, hükmü mensuh âyetlere münhasır kılar ve eserlerini bu grup için yazdığını söyler (geniş bilgi için bk. Nâsiḫu’l-Ḳurʾân ve mensûḫuh, s. 101-151). Önceki âlimleri mensuh âyetlerin sayısını arttırdıkları için tenkit eden İbnü’l-Cevzî’nin kendisi de bu sayıyı bir hayli kabarık göstermiştir. İbnü’l-Cevzî aynı zamanda bir kıraat âlimidir. Bu alana dair bilgisini sadece kıraatle ilgili olarak yazdığı eserlerde ortaya koymamış, bunu tefsirinde ve ulûmü’l-Kur’ân’a dair eserlerinde de göstermiştir.

Kur’an ilimleri hakkında telif ettiği eserlerde genellikle başarılı kabul edilen İbnü’l-Cevzî tefsirinde de oldukça anlaşılır ve açık bir yöntem uygulamıştır. Zâdü’l-mesîr’inin başında tefsir metodunun ipuçlarını vermiş, eserinde hangi hususları öne çıkardığını bildirmiş ve diğer tefsirlerin çoğunlukla nâsih-mensuh, esbâb-ı nüzûl, Mekkî-Medenî, müşkilü’l-Kur’ân, ahkâm âyetlerinin tefsiri gibi konulardan birini veya birkaçını ihmal ettiğini, kendisinin ise bu hususlara gerektiği kadar yer verdiğini söylemiştir. Tefsirinde Resûlullah, ashab ve tâbiîn ile önceki müfessir ve âlimlerin görüşlerini nakletmeyi esas alan İbnü’l-Cevzî, yeterli bilgi bulunmadığı takdirde âyetleri kendi düşüncesini ortaya koymak suretiyle yorumlamaya çalışmıştır. Nakillerden bazısının yorum yapılmadan ve rivayet tekniği açısından değerlendirilmeden verilmesi eserin bir eksikliği olarak göze çarpmaktadır. Tefsirinde, meânî ve beyân ilimlerine gösterdiği itinanın ve bu iki ilim olmaksızın Kur’an’ın hakkıyla tefsir edilemeyeceğine dair kanaatinin izleri açıkça görülmektedir. İbnü’l-Cevzî, genel olarak İsrâiliyat’tan uzak durmakla birlikte bazı rivayetleri sakıncalarının farkında olduğunu ihsas ederek kaydetmiştir. Meselâ Eyyûb peygamberden bahseden âyetlerin (el-Enbiyâ 21/83-84) tefsirinde naklettiği uzun hikâye ile (Zâdü’l-mesîr, V, 375-378) Sebe melikesi Belkıs’ın Hz. Süleyman’a gönderdiği hediye ile ilgili âyetin (en-Neml 27/35) tefsirinde naklettiği rivayet bu türdendir (a.g.e., VI, 170). İbnü’l-Cevzî’nin tefsirinde nakillerin fazlalığı yanında yorumun azlığı önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktaysa da çok sayıda müfessirin görüşünü asıl kaynaklarından seçerek bir araya getirmiş olması kendisine rivayet tefsiri alanında önemli bir mevki kazandırmıştır. İbn Receb’in bildirdiğine göre esasen İbnü’l-Cevzî, “Ben yeni bir eser ortaya koymadım, mevcut bilgileri düzenleyip sundum” demiştir (eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti’l-Ḥanâbile, I, 414).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü’l-Cevzî, Zâdü’l-mesîr, I, 6-7, 319; V, 375-378; VI, 170; IX, 4, 7; a.mlf., el-Muntaẓam (Atâ), XVIII, 213; a.mlf., Fünûnü’l-efnân fî ʿuyûni ʿulûmi’l-Ḳurʾân (nşr. Hasan Ziyâeddin Itr), Beyrut 1408/1987, neşredenin girişi, s. 36-41, 71-100; a.mlf., Nâsiḫu’l-Ḳurʾân ve mensûḫuh (nşr. Hüseyin Selîm Esed

ed-Dârânî), Dımaşk-Beyrut 1411/1990, s. 101-151; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-zamân (nşr. Cenân Celîl Muhammed), [baskı yeri yok] 1990 (ed-Dârü'l-vataniyye), VIII, 483; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 367; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1344, 1346; Zerkeşî, el-Burhân, III, 26; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952, I, 401, 405-406, 412, 414, 416; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 375; Süyûtî, el-İtḳān (Bugā), I, 20; a.mlf., Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 1396/1976, s. 61; Dâvûdî, Ṭaba-ḳātü'l-müfessirîn, I, 270-274; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1750; Subhî es-Sâlih, Mebâḥiṡ fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân, Beyrut, ts. (Darü'l-ilm li'l-Melâyîn), s. 124; Mahmûd Ahmed el-Kaysiyye en-Nedvî, el-İmâm İbnü'l-Cevzî ve kitâbühü'l-Mevżûʿât, Lahor 1403/1983, s. 104-105; Abdülhamîd Seyyid Taleb, Ġarîbü'l-Ḳurʾân: Ricâlühû ve menâhicühüm min İbn ʿAbbâs ilâ Ebî Ḥayyân, Küveyt 1986, s. 399-426; İsmail Cerrahoğlu, "Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr Adlı Eseri", AÜİFD, XXIX (1987), s. 127-134; Ahmed Fehîm Matar, "İbnü'l-Cevzî ve menhecühû fi't-tefsîr", Mecelletü'l-Buḥûṡi'l-İslâmiyye, sy. 31, Riyad 1411/1991, s. 229-258; Jane Dammen McAuliffe, "Ibn al-Jawzi's Exegetical Propaedeutic: Introduction and Translation", Journal of Comparative Poetics, sy. 8, Kahire 1988, s. 101-113.

Abdülhamit Birışık

DABBÎ, Ahmed b. Yahyâ أحمد بن يحيى الضبّي Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre ed-Dabbî (ö. 599/1203) Buğyetü'l-mültemis adlı biyografik eseriyle tanınan Endülüslü tarihçi ve hadis âlimi.

---

559 (1164) yılından önce Endülüs'ün Lurka (Lorca) şehrinin batısında yer alan Beles'te (Vélez) doğdu. Nisbet edildiği Benî Dabbe kabilesi Hicaz'da yaşadığına göre ailesi buradan Endülüs'e göç etmiş olmalıdır. İlk hocası Ebû Abdullah b. Humeyd'dir. Daha sonra Ebü'l-Kāsım b. Habîş'ten okudu ve onun derslerine uzun süre devam etti. Dabbî ilk tahsilinden sonra hayatının yarısından fazlasını geçirdiği Mürsiye'ye yerleşti. Buradan çeşitli şehirlere giderek oralardaki hocaların sohbetlerine katıldı. Sebte'de (Ceuta) Abdullah b. Ubeydullah el-Hacerî'den, Merakeş'te Muhammed İbnü'l-Fehhâr, Abdurrahman İbnü'l-Kasîr, Ali b. Kevser ve akrabalarından Ahmed b. Abdülmelik b. Amîre'den hadis dinledi (Abbas b. İbrâhim, II, 102-103). Endülüs ve Mağrib'deki âlimlerden tahsilini tamamladıktan sonra hac farîzasını yerine getirmek üzere memleketinden ayrıldı.

Dabbî haberleri iyi değerlendiren, rivayetine güvenilir bir âlimdir. Onun güzel ve süratli yazı yazdığı, verrâk*lık yaparak bu meslekten bir hayli para kazandığı konusunda kaynaklar ittifak etmektedir. İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾ adlı eserini bir hafta içinde hiç yanlışsız istinsah ettiği nakledilir (Abdülvehhâb b. Mansûr, III, 370; el-Ḳāmûsü'l-İslâmî, IV, 395). Ömrünün son dönemlerinde kıraat ve hadis meclisleri tertip eden ve pek çok talebe yetiştiren Dabbî, 26 Rebîülâhir 599 (12 Ocak 1203) tarihinde Mürsiye'de vefat etti.

Eserleri. Dabbî'nin günümüze ulaşan tek eseri Buğyetü'l-mültemis fî târîḫi ricâli ehli'l-Endelüs'tür. Eser, müslümanlar tarafından fethinden itibaren Endülüs'te doğan, yaşayan, ölen veya oraya gelen hadis ve fıkıh âlimleri, devlet adamları, şairler, edebiyatçılar ve meşhur kişilerin biyografilerini ihtiva etmektedir. Ana kaynağı,

Humeydî'nin 92 (711) yılında Endülüs'ün fethinden 450 (1058) yılına kadarki biyografileri ihtiva eden Cez̠vetü'l-muḳtebis adlı eseridir. Dabbî buna 595 (1199) yılına kadar yaklaşık 150 senelik zaman dilimindeki biyografileri de ilâve etmiştir; Buġyetü'l-mültemis bu yönüyle Cez̠vetü'l-muḳtebis'in bir zeyli mahiyetindedir. Dabbî'nin Cez̠vetü'l-muḳtebis'ten olduğu gibi naklettiği biyografilerin sayısı 825, çıkardıkları 140, ekledikleri ise 750 kadardır. Bilgi ilâve ettiği biyografilerin sayısı yedi, bazı bilgileri çıkararak yeniden düzenlediklerinin sayısı ise on beştir. Cez̠vetü'l-muḳtebis'in, Endülüs emîrlerinin kronolojik olarak düzenlenmiş biyografilerini ihtiva eden mukaddimesini olduğu gibi eserine alan Dabbî, aynı metodu kullanarak daha sonraki emîrlerin biyografilerini de ilâve etmek suretiyle kendi mukaddimesini oluşturmuştur. Eserin diğer kaynakları arasında, İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) Târîḫu ʿulemâʾi'l-Endelüs'ü ile Feth b. Hâkan el-Kaysî'nin (ö. 529/1135) Maṭmaḥu'l-enfüs'ü sayılmaya değer olanlarıdır.

Müellif, Muhammed adına öncelik verdiği ve yalnızca ilk iki isme ve bu isimlerin de ilk harflerine göre alfabetik olarak düzenlediği eserinde, ulaşabildiği bilgilere bağlı olarak genellikle biyografi sahibinin adını, nisbesini, künye ve lakabını, doğum-ölüm tarih ve yerlerini, ilmî şahsiyetini, eserlerini, hocalarını, talebelerini ve hayatıyla ilgili diğer bilgileri zaman zaman şiirlerinden bazı beyitlerle de süsleyerek zikretmektedir. Bazan da biyografi sahibinin sadece adının kaydedildiği görülmektedir. Ayrıca eserin sonunda künyeleriyle, oğul veya atalarından birine nisbetle ya da nisbeleriyle meşhur olanlarla kadınlar için ayrı bölümler bulunmaktadır. Biyografiler arasında en geç vefat tarihinin 595 (1199) olmasından hareketle Dabbî'nin, eserinin telifiyle ömrünün sonlarına yakın bir zamana kadar meşgul olduğu söylenebilir.

Buġyetü'l-mültemis'in, İspanyol şarkiyatçıları Franciscus Codera ve Julianus Ribera tarafından Escurial Kütüphanesi'ndeki tek nüshası esas alınarak yapılan bir ciltlik neşri (Madrid 1884-1885), yazma nüshada okunamayan yerler bulunması sebebiyle oldukça eksiktir ve bu neşirde birkaç satırı boş kalmış pek çok sayfa bulunmaktadır. Bazan da peş peşe gelen biyografiler birbirine karıştırılmıştır (meselâ bk. 1364 ve 1520 numaralı biyografiler; krş. Kahire bs., s. 468, 520). Bu eksikler, eserin ana kaynağını oluşturan Cez̠vetü'l-muḳtebis başta olmak üzere konu ve zaman paralelliği bulunan diğer eserlerle karşılaştırılarak Kahire baskısında (1967) giderilmeye çalışılmışsa da eserin başka bir yazmasının bulunmaması sebebiyle bazı noksanlarının tamamlanması mümkün olmamıştır. İbrâhim el-Ebyârî tarafından yapılan üçüncü neşrinde de (Kahire-Beyrut 1410/1989) bazı hataların tekrarlandığı görülmektedir (meselâ Abdülcebbâr b. Feth b. Müntasır el-Belevî'nin 258 [871-72] olan vefat tarihi her üç neşirde de 658 [1259-60] olarak geçmektedir).

Eserin Madrid baskısında sehven verilen bir mükerrer numara ile birlikte (nr. 852) 1596, Kahire baskısında üç mükerrerle (nr. 144, 852, 1205) birlikte toplam 1601

biyografi bulunmaktadır. Ebyârî'nin gerçekleştirdiği baskıda ise ilk iki neşirde 432 numara ile bir arada verilen iki biyografinin ayrılmasıyla bu sayı 1602'ye çıkmaktadır.

Dabbî'nin zamanımıza intikal etmeyen diğer eserleri de şunlardır: 1. Maṭlaʿu'l-envâr li-ṣaḥîḥi'l-âs̱âr. Buhârî ve Müslim'de yer alan sahih hadisleri bir araya getiren eseridir. 2. Fihris. Dabbî bu eserinde şeyhlerinin hayat hikâyelerini ve onlardan okuduğu kitap ve hadisleri toplamıştır. 3. el-Erbaʿîn ʿani'l-erbaʿîn. 4. el-Müselselâtü'l-mübevvebe (Müselselâtü'n-nebeviyye) (İbrâhim el-Ebyârî, I, 18; Abbas b. İbrâhîm, II, 103).

BİBLİYOGRAFYA:Dabbî, Buġyetü'l-mültemis (nşr. F. Codera – J. Ribera), Madrid 1884-85; a.e. (nşr. Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî), Kahire 1967; a.e. (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1410/1989, I-II, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, I, 15-18; Sem'ânî, el-Ensâb, VIII, 144; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 381; a.mlf., Ezhârü'r-riyâż (nşr. Saîd Ahmed A'râbî v.dğr.), Rabat 1398-1400/1978-80, IV, 108; Serkîs, Muʿcem, I, 193; Brockelmann, GAL Suppl., I, 580; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 254; F. Rosenthal, A History of Muslim Historiography, Leiden 1968, s. 378, 460, 465; Abbas b. İbrâhim, el-İʿlâm, II, 102-103; Chejne, Muslim Spain, s. 148, 279; M. Imamuddin, Muslim Spain, Leiden 1981, s. 17, 152; Ömer Ferruh, Târîḫu'l-edeb, V, 372; Abdülvehhâb b. Mansûr, Aʿlâmü'l-maġribi'l-ʿArabî, Rabat 1403/1983, III, 369-370; Maʿa'l-mektebe, s. 111; C. F. Seybold, "Dabbî", İA, III, 446; a.mlf., "al-Ḍabbī, Abu Djaʿfar", EI² (İng.), II, 72; el-Ḳāmûsü'l-İslâmî, IV, 395.

Mehmet Aykaç

HİCRİ 600'DEN 700'E KADAR

CEMMÂÎLÎ الجمّاعيلي Ebû Muhammed Takīyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî el-Cemmâîlî (ö. 600/1203) Hadis hâfızı.

Rebîülevvel 541'de (Ağustos 1146) Filistin'de Nablus yakınlarındaki Cemmâîl köyünde doğdu. 543 veya 544'te doğduğu da söylenmektedir. Dımaşkî ve Sâlihî nisbeleriyle de anılır. O dönemde Filistin Haçlılar'ın istilâsı altında bulunduğu için ailesi ve akrabaları Cemmâîl'den Dımaşk'a göç etti. Hanbelî mezhebinde olmaları ve Dımaşk'ta bu mezhebin başka mensupları bulunmaması dolayısıyla şehrin dışında Kasiyûn dağı eteklerinde, sonradan Sâlihiye diye anılacak olan bir mahalle kurarak oraya yerleştiler.

Cemmâîlî, teyzesinin oğlu ve kendisinden dört ay küçük olan İbn Kudâme el-Makdisî'nin babası ve Cemmâîl hatibi Ahmed b. Muhammed b. Kudâme'den ilk derslerini aldı. Bir müddet sonra İbn Kudâme ile birlikte diğer ilim merkezlerini dolaşmaya başladı. 561'de (1165-66) Bağdat'a gitti ve Abdülkadir-i Geylânî'nin medresesine yerleşerek ondan fıkıh ve hadis okudu. Elli gün sonra Geylânî'nin vefat etmesi üzerine Bağdat'ın diğer âlimlerinden dört yıl boyunca muhtelif ilimler tahsil etti. Son derece kuvvetli hâfızası onu hadise yöneltti. Daha sonra Dımaşk, Kahire ve İskenderiye'ye gitti. Üç yıl kaldığı İskenderiye'de Ebû Tâhir es-Silefî'den 1000 cüze yakın hadis yazdığı rivayet edilir. Bu bölgedeki âlimlerden faydalandıktan sonra tekrar

Dımaşk'a ve Bağdat'a döndü. Oradan İsfahan'a geçti. Burada Ebû Mûsâ el-Medînî'den çok faydalandı. Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Maʿrifetü's-sahâbe adlı eserini ilk defa görerek inceledi. Kitapta 190 kadar hata bulduğunu söylemesi bazı kimseleri kızdırdı. Bunların kendisini öldürmek istediklerini anlayınca İsfahan'ı gizlice terketti. Daha sonra bu görüşlerini Tebyînü'l-isâbe li-evhâmin hasalet li-Ebî Nuʿaym fî Maʿrifeti's-sahâbe adlı eserinde bir araya getirmiştir. Ebû Mûsâ el-Medînî (ö. 581/1185), hadis ilmini Cemmâîlî kadar iyi bilen pek az kimsenin İsfahan'a geldiğini belirterek bu tenkitlerinde onun haklı olduğunu söylemektedir. Cemmâîlî Musul'a geldiğinde İbnü'l-Haşşâb gibi âlimlerden faydalandı. Burada Ukaylî'nin, İmam Ebû Hanîfe'nin aleyhindeki rivayetlere geniş yer veren el-Cerh ve't-taʿdîl adlı eserini okuttuğu için Hanefîler'i öfkelendirdi ve hapse atıldı (Ebû Şâme, s. 46). Kendisini seven biri tarafından Ebû Hanîfe'ye dair bölümün eserden çıkarılıp saklanması üzerine serbest bırakıldı. Dımaşk'a dönünce Dımaşk Camii'nde Hanbelîler'e mahsus kısımda hadis dersleri vermeye başladı. Duygulu bir insan olduğu için hadis okuturken hem ağlar, hem de halkı ağlatırdı. Derslerinin büyük rağbet görmesini kıskanan bazı Şâfiîler ve özellikle Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin takdirine mazhar olan Dımaşk Kadısı İbnü'z-Zekî Muhyiddin Muhammed b. Ali ile Dımaşk hatibi Ziyâeddin Abdülmelik b. Zeyd ed-Devlaî tarafından Dımaşk valisine şikâyet edildi (596/1199-1200); Selefiyye görüşünde olan Cemmâîlî'nin Allah'ın sıfatları hususunda teşbih yanlısı olduğu iddia edildi. Ahmed b. Hanbel'i çok seven ve Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olmadığı konusunda onun gibi düşünen Cemmâîlî'nin, yaygın kanaatin aksine görüşleri bulunduğu ileri sürüldü. Valinin huzurunda yapılan görüşmelerde Selef akîdesini savunan Cemmâîlî'nin camide vaaz edip hadis okutması yasaklandığı gibi kendisinden kısa zamanda şehri terketmesi istendi. O da bunun üzerine önce Ba'lebek'e, daha sonra da Mısır'a gitti. Mısır'da da Şâfiî fakihlerinden bazıları onun Mücessime taraftarı olduğu ve halkın inancına zarar verdiği iddiasıyla öldürülmesine fetva verince Mağrib'e sürgün edilmesi kararlaştırıldı; fakat bu emir kendisine tebliğ edilmeden 23 Rebîülevvel 600'de (30 Kasım 1203) vefat etti ve Karâfe'de toprağa verildi.

Cemmâîlî'yi takdirle anan Zehebî, dinden çıktığına dair fetva veren kimselerin, akaid esaslarının açıklanması konusunda metot bakımından onunla anlaşamayan bazı Eş'arîler'den (kelâmcılar) ibaret olduğunu söylemektedir. Allah'ı insana benzettiği iddiasına gelince, bu naslarda, Allah'a nisbet edilen "inmek", "çıkmak" (nüzûl, istivâ) gibi kavramların (haberî sıfatlar) mecazi mânalarıyla te'vil edilmelerinin isabetli olmayacağı görüşünden kaynaklanmaktadır. Aslında bu görüş Hanbelîler ile bazı muhaddislerin müşterek bir kanaatidir.

Cemmâîlî'den hadis tahsil edenler arasında, her biri hadis hâfızı olan oğulları İzzeddin Ebü'l-Feth Muhammed, Cemâleddin Ebû Mûsâ Abdullah ile fakih olan oğlu Muhyiddin Ebû Süleyman Abdurrahman, ayrıca Ruhâvî, Muvaffakuddin diye bilinen Abdüllatîf el-Bağdâdî ve tanınmış muhaddis Ziyâeddin el-Makdisî gibi âlimler

bulunmaktadır. Kıraat ve Arap dili âlimi, muhaddis Ebü'l-Yümn el-Kindî, Dârekutnî'den sonra Cemmâîlî gibi bir hadis hâfızının gelmediğini belirtmiştir. Ziyâeddin el-Makdisî'nin söylediğine göre de devrin muhaddisleri Cemmâîlî'nin bir benzerini görmediklerini itiraf etmişlerdir.

Cemmâîlî'nin heybetli bir görünüşü, sert bir tabiatı, son derece güçlü bir hâfızası vardı. Kendisine sorulan hemen her hadisin ne derece sağlam ve râvilerinin ne kadar güvenilir olduğunu ayrıntılarıyla bilirdi. Bununla birlikte gurura kapılacağı endişesiyle elinde kitap bulunmadan hadis rivayet etmezdi. Talebeleriyle çok ilgilenir, onları ilim öğrenmeye ve bu maksatla muhtelif ilim merkezlerini dolaşmaya teşvik ederdi. Doğru olduğuna inandığı bir şeyi çekinmeden söyleyen Cemmâîlî, haksızlığa dayanamaz, güçlü ve heybetli yapısıyla kötülükleri bizzat engellemeye çalışırdı. İsfahan'da ve Mısır'da bulunduğu sıralarda halkın kendisine gösterdiği saygı ve aşırı ilgiden ötürü yolda rahatça yürüyemezdi. Çok cömertti. Para biriktirmeyi sevmez, eline geçeni ihtiyaç sahiplerine gizlice dağıtırdı.

Eserleri. 1. ʿUmdetü'l-ahkâm*. el-ʿUmde fi'l-ahkâm fî meʿâlimi'l-helâl ve'l-harâm adıyla da anılan eser, Sahîh-i Buhârî ile Sahîh-i Müslim'deki ahkâmla ilgili 420 kadar hadisi konularına göre sıralayarak bir araya getirmiştir. Birçok şerhi bulunan kitap Mustafa Abdülkadir Atâ tarafından Beyrut'ta basılmıştır (1406/1986). 2. el-Mihne an imâmi Ehli's-sünne ve kāʾidihim ile'l-cenne. Ahmed b. Hanbel'e halku'l-Kur'ân* meselesinden dolayı yapılan eziyetlere dairdir (Kahire 1932). Eser Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî tarafından da Mihnetü'l-İmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1987). 3. en-Nasîha fi'l-edʿiyeti's-sahîha. Kütüb-i Sitte ile Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i, Taberânî'nin mu'cemleri vb. eserlerden derlediği Hz. Peygamber'in muhtelif konulara dair 114 kadar duasını ihtiva etmektedir. Eser Abdülkadir el-Arnaût ve Mahmûd el-Arnaût tarafından Beyrut'ta yayımlanmıştır (1405/1985). 4. Sîretü'n-nebî ve ashâbühü'l-ʿaşere. Eseri H. ed-Denâvî neşretmiştir (Beyrut 1986). 5. el-Kemâl* fî esmâʾi'r-ricâl. el-Kemâl fî maʿrifeti'r-ricâl adıyla da anılan eser, rivayetleri Kütüb-i Sitte'de yer alan râvilerin hal tercümelerini ihtiva eden ilk çalışmadır. Tanınmış birçok İslâm âlimi bu esere zeyil mahiyetinde kitaplar kaleme almışlardır. el-Kemâl'in yazma bir nüshası Millet Kütüphanesi'ndedir (Feyzullah Efendi, nr. 1506-1508). 6. el-Misbâh fî ʿuyûni'l-ehâdîsi's-sıhâh. Sahîhayn hadislerini kendine ulaşan senedlerle bir araya getiren, Zehebî'nin kırk sekiz cüzden ibaret olduğunu söylediği bu müstahrec*in müellif hattıyla olan bir bölümü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mecmua, nr. 30, vr. 217ª-244b). 7. ʿAkīde (Brockelmann, GAL, I, 438; Suppl., I, 607). 8. ed-Dürretü'l-mudîʾe fi's-sîreti'n-nebeviyye (Brockelmann, GAL, I, 438). Kutbüddin el-Halebî diye tanınan Abdülkerîm b. Abdünnûr bu eseri el-Mevridü'l-ʿazbi'l-henî fi'l-kelâm ʿalâ sîreti ʿAbdilganî adıyla şerhetmiştir. 9. Ahbârü'l-Haseni'l-Basrî. Eserin müellif hattı bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur (Mecmua, nr. 55, vr. 165ª-170ª).

Cemmâîlî'nin birer nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan diğer eserleri de şunlardır: Ebü'l-ʿÂs b. Rebîʿ, Menâkıbü's-sahâbe, Salâtü'n-nebî fi'l-enbiyâʾi leylete'l-isrâʾ, Hadîsü'l-ifk, Fezâʾilü ʿÖmer b. el-Hattâb (Brockelmann, GAL [Ar.], VI, 192). Bunlardan başka bazı kaynaklarda onun sünen*lere dair 200 cüze yakın bir hacimde ve müsvedde halindeki Nihâyetü'l-murâd min kelâmi hayri'l-ʿibâd'ı, 100 cüz hacminde olup halka okuduğu el-Ehâdîs ve'l-hikâyât'ı, iki ciltten ibaret Gunyetü'l-huffâz fî tahkıki müşkili'l-elfâẓ'ı, el-Erbaʿûn adlı dört ayrı çalışması ve her biri birer ciltten ibaret el-Yevâkıtü'l-fâhire, Tuhfetü't-tâlibîn fi'l-cihâd ve'l-mücâhidîn, el-Âsârü'l-merdıyye fî fezâili hayri'l-beriyye, er-Ravza adlı kitapları, her biri bir veya birkaç cüz halinde olan et-Teheccüd, el-Ferec, es-Salât mine'l-ahyâʾ ile'l-emvât, es-Sıfât, Zemmü'r-riyâʾ, Zemmü'l-gıybe, et-Tergıb fi'd-duʿâ, Fezâʾilü Mekke, el-Emr bi'l-maʿrûf, Fezâʾilü ramazân, Fezâʾilü's-sadaka, Fezâʾilü ʿaşri zilhicce, Fezâiʾlü'l-hac, Fezâʾilü receb, Vefâtü'n-nebî, el-Aksâmü'lletî akseme bihe'n-nebî, İʿtikadü'ş-Şâfiʿî, Zikrü'l-kubûr, Dürerü'l-eser, Tebyînü'l-isâbe li-evhâmin hasalet li-Ebî Nuaʿym fî Maʿrifeti's-sahâbe, Eşrâtü's-sâʿa adlı çalışmaları zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Münzirî, et-Tekmile, II, 17-19; Ebû Şâme, Terâcimü ricâli'l-karneyi's-sâdis ve's-sâbiʿ (nşr. İzzet el-Attâr), Beyrut 1974, s. 46-47; Melikü'l-Eşref er-Resûlî, el-ʿAscedü'l-mesbûk (nşr. Şâkir Mahmûd Abdülmün'im), Bağdad 1395/1975, s. 289-290; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 443-471; XXII, 42-43, 317-319; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1372-1381; a.mlf., el-ʿİber, III, 129; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 38-39; İbn Receb el-Hanbelî, ez-Zeyl ʿalâ Tabakati'l-Hanâbile, Kahire 1372/1953, II, 5-34; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VI, 185; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara, I, 354, 480; Keşfü'z-zunûn, II, 1013, 1059, 1164, 2053; Îzâhu'l-meknûn, II, 69, 148, 196, 296, 308, 318, 329, 493; İbnü'l-İmâd, Şezerât, IV, 345-346; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 12, 49, 112, 113, 180, 182, 208; Brockelmann, GAL, I, 437-438; Suppl., I, 605-607; GAL (Ar.), VI, 185-192; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, V, 275-276; Sezgin, GAS, I, 132, 140, 143, 503-504, 592; Mv.Fs., III, 167.

M. Yaşar Kandemir

FÂTIMA bint SA'D el-HAYR فاطمة بنت سعد الخير Ümmü Abdilkerîm Fâtıma bint Sa'di'l-Hayr b. Muhammed el-Ensâriyye (ö. 600/1203) Muhaddis.

522'de (1128) İsfahan'da doğdu. Bahreyn'de doğduğu, daha sonra babasının onu İsfahan'a götürdüğü de söylenmektedir (Kehhâle, IV, 59). Babası Ebü'l-Hasan Sa'dü'l-Hayr hem tacir hem de muhaddisti. Bu sebeple Fâtıma çok küçük yaşta hadis muhitiyle tanıştı ve İsfahan'ın hadis alanında tanınmış isimlerinden Fâtıma bint Abdullah el-Cûzdâniyye Taberânî'nin el-Muʿcemü'l-kebîr'ini okuttuğu sırada babasıyla birlikte onun meclisinde bulundu. Daha sonra babası onu Bağdat'a götürerek Hibetullah b. Husayn'ın vefatından az önce kendisinden hadis dinlemesini temin etti. Orada yine hayatlarının son dönemlerini yaşayan Ebû Gālib b. Bennâ'dan ve Zâhir b. Tâhir'den hadis tahsil etti. Diğer hocaları arasında babası ve Ebû Mansûr el-Kazzâz diye tanınan Târîḫu Bağdâd'ın râvisi Abdurrahman b. Muhammed eş-Şeybânî, dil ve lugat âlimi İbnü'l-Cevâlîkī ve daha başkaları yer almaktadır.

Fâtıma, İbn Nüceyye diye bilinen devrin tanınmış vâizi, fakih ve müfessiri Zeynüddin Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim b. Necâ ile evlenerek Mısır'a gitti. İbn Nüceyye, kendisinden Ziyâeddin el-Makdisî ve Münzirî gibi hadis hâfızlarının rivayette bulunduğu, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin ve oğlu el-Melikü'l-Azîz'in itibar ettiği bir âlimdi. Bu sebeple son derece müreffeh bir hayat yaşadılar. Fâtıma önceleri Dımaşk'ta, daha sonra Mısır'da hadis rivayet etti. Kendisinden hadis hâfızı Ebû Mûsâ Abdullah b. Abdülganî el-Cemmâîlî el-Makdisî, hâfız Ziyâeddin el-Makdisî, İskenderiyeli muhaddis Abdurrahman b. Mukarreb. Hatîbü Merdâ diye bilinen fakih ve muhaddis Muhammed b. İsmâil b. Ahmed el-Makdisî gibi âlimler doğrudan, Münzirî de icâzet yoluyla rivayette bulundular. Ondan icâzetle en son rivayette bulunan kimse Zehebî'nin hocası Ahmed b. Ebü'l-Hayr Selâme'dir. Bazı kaynaklarda Fâtıma'nın fakih olduğu da kaydedilmektedir. Fâtıma bint Sa'd 8 Rebîülevvel 600'de (15 Kasım 1203) Mısır'da vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'd-Dübeysî, el-Muhtasarü'l-muhtâc ileyhi min Târîhi İbni'd-Dübeysî (nşr. Mustafa Cevâd), Bağdad 1397/1977, III, 269; İbnü'l-Ebbâr, Tekmile (nşr. F. Codera), Madrid 1887-89, II, 747, nr. 2124; İbnü's-Sâbûnî, Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl, Beyrut 1406/1986, s. 95, 225, 253, 327; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', XXI, 412-413; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1369; İbnü'l-İmâd, Şezerât, IV, 347; Ziriklî, el-A'lâm (Fethullah), V, 131; Kehhâle, A'lâmü'n-nisâ', IV, 59-60.

M. Yaşar Kandemir

İBN ASÂKİR, Ebû Muhammed (أبو محمد ابن عساكر) Ebû Muhammed Bahâüddîn el-Kāsım b. Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkī (ö. 600/1203) Ünlü tarihçi Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir'in oğlu, muhaddis ve tarihçi.

---

15 Cemâziyelevvel 527'de (24 Mart 1133) Dımaşk'ta doğdu. Babası gibi İbn Asâkir diye meşhur oldu. İlk eğitimini babası, amcası ve dedelerinden aldı. Babası kendi hocalarından onun da ders almasını sağlamış, Hibetullah b. Sehl el-Bistâmî gibi Bağdatlı, ayrıca Horasanlı birçok muhaddisten onun adına icâzet almıştır. Hocaları arasında Cemâlülislâm Ebü'l-Hasan Ali b. Müsellem es-Sülemî, Ebû Sa'd b. Semmân ve Nasrullah b. Muhammed el-Missîsî gibi âlimler de vardır. Olgunluk çağına kadar babası hayatta olduğu için ondan çok faydalandı ve eserlerinin telifine yardım etti. Nitekim babasının Târîḫu medîneti Dımaşḳ'ını iki defa temize çekti. Zehebî, babasından çok hadis rivayet eden âlimler arasında onun gibi birini duymadığını söylemektedir. Kendisinden de oğlu Ali b. Kāsım ile İzzeddin İbn Abdüsselâm, Ruhâvî ve İbnü'l-Enmâtî diye bilinen İsmâil b. Abdullah gibi şahsiyetler ders aldı. Şam, Kudüs, Hicaz ve Mısır'a ilmî amaçlarla kısa süreli seyahatler yaptı. Rivayet ve semâının çokluğu, dinî hayatının mükemmelliği bakımından Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'den daha üstün sayılmakla birlikte İbnü'l-Cevzî'nin hem ricâl ve hadis

metinlerine hem de diğer ilimlere vukufu bakımından ondan ileride olduğu kabul edilmektedir.

Hadis hâfızı ve tarihçi olarak bilinen Ebû Muhammed İbn Asâkir, İbn Nukta tarafından sika olarak değerlendirilmiştir. Çeşitli eserler kaleme almasına, pek çok bilgi toplamasına karşılık yazısının kötü olduğu belirtilmektedir. Bunun sebebi muhtemelen çok hızlı yazmasıdır. Babasının ölümünden sonra Şam'da Emeviyye Camii'nde hadis okutmaya başlayan İbn Asâkir, Nûreddin Mahmûd Zengî'nin yaptırdığı Dârü'l-hadîsi'n-Nûriyye'ye müderris olmuş, ölünceye kadar bu görevde kalmıştır.

İbn Asâkir amelde Şâfiî, itikadda koyu bir Eş'arî idi. Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn'i çok okuduğu rivayet edilir. Ayrıca dindarlığı, fazileti, sünneti müdafaa edip bid'atlara karşı çıkması ile tanınmıştır. Zarif, şakacı ve nüktedan bir kişiliğe sahip olan İbn Asâkir'in dârülhadis müderrisliği görevini fahrî olarak sürdürdüğü, medresenin suyundan içmediği gibi oradan abdest bile almayacak derecede takvâ sahibi olduğu, hadis tahsili için gelen öğrencilere bütün imkânlarıyla yardımda bulunduğu rivayet edilir. 9 Safer 600'de (18 Ekim 1203) Dımaşk'ta vefat eden İbn Asâkir Bâbüssagīr Kabristanı'nda babasının yanına defnedildi.

Eserleri. 1. el-Câmiʿu'l-müstaḳṣâ fî feżâʾili'l-Mescidi'l-aḳṣâ. Feżâʾilü'l-Ḳuds, Feżâʾilü Beyti'l-maḳdis ve Feżâʾilü'l-Mescidi'l-aḳṣâ gibi isimlerle de anılan eserin (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 574) bir nüshası Bağdat'ta (Hizânetü'l-evkāfi'l-âmme, nr. 783), aslından seçmeler ihtiva eden bir nüshası da British Museum'da (nr. 1250) bulunmaktadır. İbn Asâkir'in Fażlu ziyâreti'l-Ḫalîl ʿaleyhi's-selâm ve mevḍıʿi ḳabrihî ve ḳubûri ebnâʾihi'l-kirâm adlı eserinin de bu kitabın bazı kısımlarından ibaret olduğu belirtilmektedir. 2. Münteḫabât min Târîḫi Dımaşḳ. Babasının Târîḫu medîneti Dımaşḳ'ından seçmeler yaparak telif ettiği bu eserin bazı kısımları Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (M. Nâsırüddin el-Elbânî, s. 84). 3. Cüzʾ fî aḫbâri'l-Ḥâfıẓ İbn ʿAsâkir. Babasının hayatı ve eserlerine dair olup Yâkūt ve Zehebî'nin görüp faydalandığı, ancak daha sonra kaybolduğu zannedilen eser (EI² [İng.], III, 714) Selâhaddin el-Müneccid tarafından bulunarak yayımlanmıştır (Beyrut 1980). 4. Kitâbü'l-Cihâd (Fażlü'l-cihâd). Müellif, halkı Haçlılar'a karşı savaşmaya teşvik etmek amacıyla kaleme aldığı bu eserini 576 (1180) yılında Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye takdim etmiştir. Eserinin başında ve sonunda Kudüs'ün geri alınması için Allah'a dua ettiğini, duasının kabul edildiğini ve 583'te (1187) gerçekleşen fethe kendisinin de katıldığını söylemektedir. İki ciltten meydana gelen eserdeki rivayetlerin isnadı çok uzun tutulduğundan hacmi oldukça kabarmıştır. Bu sebeple kitap, yine müellifi tarafından el-Münteḳā min Kitâbi Fażli'l-cihâd ve mâ eʿaddallāhü li'l-ʿibâd adıyla ihtisar edilmiş olup bunun bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir (nr. 1044). 5. Ẕeyl ʿalâ Târîḫi Dımaşḳ. Babasının eserine yaptığı bir zeyil olup tamamlanmamıştır (Keşfü'ẓ-

ẕunûn, I, 294). 6. Taʿziyetü’l-müslim ʿan aḫîhi (Kitâbü Taʿziyeti’l-müslim). Mecdî Fethî es-Seyyid tarafından yayımlanan eser (bk. bibl.) iç kapakta yanlışlıkla müellifin babasına nisbet edilmiştir. 7. el-Ebdâlü’l-ʿâliye. Genellikle babasının eserlerinden yaptığı seçmelerden ibarettir. Müellifin Kitâbü’l-Ebdâli’l-muḫrace mine’ṣ-ṣıḥâḥ ve’l-ḥisân ve’l-ʿavâlî (Rûdânî, s. 137) adıyla anılan eseri de muhtemelen bu kitaptır.

İbn Asâkir’in ayrıca Feżâʾilü’l-Medîne (el-Enbâʾü’l-mübîne fî fażli’l-Medîne, Fażlü’l-Medîne), Kitâbü’l-Menâsik, el-Muvâfaḳāt, el-Emâlî (Mecâlis), es-Sübâʿiyyât, Fażlü (Feżâʾilü)’l-Ḥarem, Kitâb fîmen ḥaddeṡe bi-medâʾini’ş-Şâm ve ḳurâhâ adlı eserleri kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Asâkir, el-Münteḳā min Kitâbi Fażli’l-cihâd ve mâ eʿaddallāhü li’l-ʿibâd, Beyazıt Devlet Ktp., nr. 1044, vr. 1a-39b; a.mlf., Taʿziyetü’l-müslim ʿan aḫîhi (nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid İbrâhim), Cidde 1411/1991, neşredenin girişi, s. 7-11; Münzirî, et-Tekmile, II, 8-9; Ebû Şâme, eẕ-Ẕeyl ʿale’r-Ravżateyn, s. 47; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 331; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü’l-ḥadîṡ, IV, 142-144; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XXI, 405-411; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, IV, 1367-1369; a.mlf., Düvelü’l-İslâm, Beyrut 1405/1985, s. 319; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), VIII, 209, 296, 352-353; İsnevî, Ṭabaḳātü’ş-Şâfiʿiyye, II, 218-219; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 38; Fâsî, Ẕeylü’t-Taḳyîd fî ruvâti’s-sünen ve’l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, II, 268; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü’z-zâhire, VI, 186; Sehâvî, el-İʿlân bi’t-tevbîḫ, s. 263, 274; Süyûtî, Ṭabaḳātü’l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 484-485; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi’l-medâris (nşr. Ca‘fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 101-103; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 294, 574; II, 1275, 1278; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, IV, 347; Rûdânî, Ṣılatü’l-ḫalef bi-mevṣûli’s-selef (nşr. Muhammed Hacî), Beyrut 1988, s. 83-87, 137, 453; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 828; Îżâḥu’l-meknûn, I, 358; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe (Özbek), s. 49; Brockelmann, GAL, I, 331; Suppl., I, 567-568; a.mlf., “İbn Asâkir”, İA, V/2, s. 701-702; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, VIII, 106; a.mlf., el-Müstedrek, Beyrut 1408/1988, s. 553; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 84; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü’l-müʾerriḫîne’d-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 170-171; a.mlf., “el-Müʾerriḫûne’d-Dımaşḳıyyûn ve âṡâruhümü’l-maḫṭûṭa”, MMMA (Kahire), II/1 (1376/1956), s. 88; Yâsin Muhammed es-Sevvâs, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri’l-kütübi’ẓ-Ẓâhiriyye: et-Târîḫ ve mülḥaḳātühâ, Dımaşk 1403/1983, s. 129-130; a.e.: el-Mecâmîʿ, Dımaşk 1403/1983, s. 232; Muhammed Kürd Ali, Künûzü’l-ecdâd, Dımaşk 1404/1984, s. 299; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), V, 178; Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Muʿcemü’l-aʿlâm, Limasol 1407/1987, s. 603; N. Elisséeff, “Ibn ʿAsākir”, EI² (İng.), III, 713-715; Nûrullah Kisâî, “İbn Asâkir”, DMBİ, IV, 294-296.

Kemal Sandıkçı

İBNÜ’l-ESÎR, Mecdüddin (مجد الدين ابن الأثير) Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 606/1210) Hadis ve tefsir âlimi, edebiyatçı ve biyografi yazarı.

Rebîülevvel 544’te (Temmuz-Ağustos 1149) Cizre’de (Cezîre-i İbn Ömer) doğdu. Hayatının önemli bir kısmı Musul’da geçtiği için Mevsılî, dedelerinden sahâbî Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî’nin mensup olduğu Şeybân kabilesine nisbetle Şeybânî nisbeleriyle anıldı. Zengin ve faziletli bir kimse olduğu belirtilen, idarecilerle yakın ilişkiler kurarak önemli görevler üstlenen babası, Esîr (Esîrüddin) lakabı ile anıldığından İbnü’l-Esîr künyesiyle meşhur oldu. Kardeşleri İzzeddin ve Ziyâeddin İbnü’l-Esîr de tanınmış birer âlimdir. İlk öğrenimini kardeşleriyle birlikte Cizre’de

gördü. 565'te (1169-70) ailesiyle beraber Musul'a göç edince burada öncelikle nahiv, edebiyat, hadis ve fıkıh dersleri aldı. Arap dili ve edebiyatını Ebû Muhammed Saîd b. Dehhân el-Bağdâdî, Ebû Bekir Yahyâ b. Sa'dûn el-Mağribî, Ebü'l-Harem Mekkî b. Reyyân b. Şebbe el-Makdisî gibi âlimlerden öğrendi. Cemâleddin Ebû Abdullah b. Serâyâ, muhaddis ve mutasavvıf Ebû Yâsir Abdülvehhâb b. Hibetullah, İbn Sükeyne, Ebü'l-Kāsım Yaîş b. Sadaka el-Furâtî ve İbn Sa'dûn'dan çeşitli hadis kitaplarını okudu. Ayrıca şeyhülkurrâ diye bilinen İbn Züreyḳ Mübârek b. Mübârek b. Ahmed'le bazı eserleri mütalaa ederek ondan bu eserlerin rivayet iznini aldı. Talebeleri arasında ise kaynaklarda adı belirtilmeyen oğlu, bütün eserlerinin rivayet icâzetini verdiği İbnü'l-Kıftî, İbn İlalmış, Tâceddin Abdülmuhsin b. Muhammed el-Bâcerbekî, Ebü'l-Feth Şehâbeddin Muhammed b. Mahmûd et-Tûsî ve Kādılkudât Ebû Tâlib Ali b. Ali el-Buhârî gibi şahsiyetler sayılabilir.

İbnü'l-Esîr, istekli olmamasına rağmen Selçuklu Atabegleri döneminde idarî görevler aldı. Musul'a ilk gidişinde bir müddet Seyfeddin Gāzî (II.) b. Mevdûd b. Zengî'nin hazinedarlığını ve Cezîre-i İbn Ömer civarının divan kâtipliğini yaptı. Musul Veziri Celâleddin Ebü'l-Hasan Ali b. Mansûr el-İsfahânî tarafından divan başkâtipliğine getirildi. Emîr Mücâhidüddin Kaymaz'ın (595/1198-99) ve onun hapse atılmasının ardından Musul Emîri İzzeddin Mes'ûd b. Mevdûd el-Atabegî'nin yakın çevresinde yer aldı. Daha sonra İzzeddin Mes'ûd'un oğlu Nûreddin Zengî Arslanşah'ın yanında bulunan İbnü'l-Esîr onlara inşâ kâtipliği ve müşavirlik yaptı, resmî yazışmalarda sır kâtipliğine kadar yükseldi. Nûreddin Zengî Arslanşah, bir ara kendisini vezirlik görevine getirdiyse de İbnü'l-Esîr bundan rahatsızlık duyunca onu bu görevden affetti. İbnü'l-Esîr felç yüzünden elleri ve ayakları tutmayınca eser yazamaz hale geldi. Musul'un köylerinden Derbüdderrâc'daki geniş arazisinde bir ribât yaptırarak bütün mal varlığını buraya vakfetti. Kasru Harb diye anılan bu ribâtta hastalığı boyunca talebelerinin yardımıyla çalışmalarını sürdürdü ve önemli eserlerinden bir kısmını bu dönemde yazdı. 29 Zilhicce 606'da (24 Haziran 1210) vefat edince ribâta defnedildi. Daha sonraları bu ribât tasavvuf ehlinin uğrak yeri olmuştur.

Kaynaklar ahlâkı, ilmi ve tevazuu ile tanınan İbnü'l-Esîr'den övgü ile söz etmiş, üslûbundaki sadeliğe, başarılı idareciliğine, özellikle Arap dili, Kur'an ve hadis ilimlerindeki üstün mevkiine dikkat çekmiş, ayrıca matematik gibi bilimlerle de ilgilendiğini belirtmiştir. İbnü'ş-Şa"âr'ın onu cimri olmakla itham etmesini doğru bulmayan Zehebî, bütün mallarını vakfeden bir kimsenin cimri sayılamayacağını söylemiştir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 491).

Eserleri. 1. Câmiʿu'l-uṣûl li-eḥâdîs̱i'r-Resûl*. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İmam Mâlik'in eserlerinden derlenip konularına göre alfabetik olarak sıralanan hadislerden meydana gelen, çeşitli âlimler tarafından üzerinde çalışmalar yapılan eser Abdülmecîd Selîm'le Muhammed Hâmid el-Fıkī (I-XIII, Kahire 1370/1950, 1400/1980), Abdülkādir el-Arnaût ve diğerleri (I-XV, Dımaşk 1389/1969,

1403/1983) tarafından neşredilmiştir. İbnü'l-Kıftî'nin müellife nisbet ettiği Kitâb fî ʿilmi'l-ḥadîs̱, muhtemelen Câmiʿu'l-uṣûl'e giriş mahiyetindeki hadis terimlerini ihtiva eden kısımdır (Hâris Süleyman ed-Dârî, s. 14). 2. en-Nihâye* fî ġarîbi'l-ḥadîs̱ ve'l-es̱er. Hadislerdeki nâdir kelimeleri alfabetik sırayla açıklayan ve garîbü'l-hadîs konusunun önemli kaynaklarından olan eseri Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî yayımlamıştır (I-V, Kahire 1383/1963). 3. el-Menâlü'ṭ-ṭâlib fî şerḥi Ṭıvâli'l-ġarâʾib (Menâl fî şerḥi Ṭıvâli'l-ġarâʾib, Şerḥu ġarîbi'ṭ-Ṭıvâl). Müellifin öldüğü yıl, metinleri uzun olan hadislerde ve sahâbe sözlerinde yer alan garîb ve nâdir ifadeleri açıklamak üzere imlâ ettiği eser Mahmûd Muhammed et-Tanâhî tarafından neşredilmiştir (Dımaşk-Mekke-Kahire 1400-1403/1980-1983). 4. el-Muraṣṣaʿ fi'l-âbâʾ ve'l-ümmehât ve'l-benîn ve'l-benât ve'l-ez̠vâʾi ve'z̠-z̠evât. “Eb, üm, ibn, bint, zû, zât” gibi kelimelerle başlayan, çocuklara, yakınlara ve insan dışındaki varlıklara nisbet edilerek meşhur olan, darbımesel veya deyim halinde kullanılagelen, cümle halinde alem olan ve anlamı bilinmeyen nâdir isimlerin alfabetik sıraya göre ele alındığı bir çalışmadır. İstanbul (1304) baskısı ve Christian Friedrich Seybold neşrinde (Weimar 1896; Amsterdam 1981), Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'e nisbet edilen eseri İbrâhim es-Sâmerrâî (Bağdad 1391/1971) ve Fehmî Sa'd (Beyrut 1412/1992) tahkik ederek yayımlamışlardır. Süyûtî kitabın künyelerle ilgili kısmını ihtisar etmiştir (Muhammed Abdullah el-Hamdân, s. 386). 5. Tecrîdü es-mâʾi'ṣ-ṣaḥâbe. Brockelmann, sadece Ziriklî tarafından kaydedilen eserin (el-Aʿlâm, VI, 152) Hindistan'da neşredildiğini (Haydarâbâd 1315) ifade etmişse de (GAL Suppl., I, 609) bu tesbit yanlış olup aynı tarihte orada yayımlanan eser Zehebî'ye ait Tecrîdü esmâʾi'ṣ-ṣaḥâbe'dir. Bu kitabın İzzeddin İbnü'l-Esîr'e nisbet edilmesi de doğru değildir. 6. eş-Şâfî Şerḥu Müsnedi'ş-Şâfiʿî (eş-Şâfi'l-ʿay fî şerḥi Müsnedi'ş-Şâfiʿî). Yaklaşık 100 “kürrâse” hacminde olduğu söylenen ve hadisleri ahkâm, dil ve mâna açısından ele alan bir eserdir (Hindistan 1306; Kahire 1327). 7. el-İnṣâf fi'l-cemʿ beyne'l-Keşf ve'l-Keşşâf (fî tefsîri'l-Ḳurʾân). Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳurʾân'ı ile Zemahşerî'nin el-Keşşâf ʿan ḥaḳāʾiḳi't-tenzîl adlı tefsirinin bir araya getirildiği eserin dört cilt olduğu kaydedilmektedir (Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XVII, 76). 8. el-Muḫtâr fî menâḳıbi'l-aḫyâr. Sahâbeden itibaren meşhur kişilerin hayatını ve menkıbelerini anlatan ve dört cilt olduğu belirtilen eserin (a.g.e., XVII, 77) Leiden (nr. 1090, I. cilt), Kayseri Râşid Efendi (nr. 951), Süleymaniye (Cârullah Efendi, nr. 1624; Fâtih, nr. 4472), Hacı Selim Ağa (Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 1054), Köprülü (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1136, I. cilt) ve Millet (Feyzullah Efendi, nr. 1516, II. cilt) kütüphanelerinde yazmaları mevcuttur. 9. es-Sîretü'n-nebeviyye (Dımaşk 1971). 10. el-Bedîʿ fî ʿilmi'l-ʿArabiyye (el-Bedîʿ fî şerḥi'l-fuṣûl, el-Bedîʿ fi'n-naḥv). İbnü'd-Dehhân'ın el-Fuṣûl fi'n-naḥv adlı eserinin şerhi olup sarf, nahiv, şiir, hitabet vb. konuları yirmi babda ele alan kitap üzerinde Sâlih b. Hüseyin el-Âyid doktora çalışması yapmıştır (1406, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye). Müellife Kitâb Laṭîf fî ṣanʿati'l-kitâbe ve Tehẕîbü Fuṣûli İbni'd-Dehhân (Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, IV, 141) adıyla nisbet edilen eserler

de muhtemelen bu kitaptır (Zehebî, Târîḫu'l-İslâm, s. 217). 11. Divânü resâˀil (er-Resâˀil). Süleymaniye (Kılıç Ali Paşa, nr. 723), Beyazıt (Veliyyüddin Efendi, nr. 2461) ve Köprülü (nr. 1058) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Nahve dair el-Bâhir fi'l-furûḳ ile (el-Furûḳ ve'l-ebniye) (Süyûtî, II, 275) Vezir Celâleddin Ebü'l-Hasan Ali b. Cemâleddin el-İsfahânî'nin risâlelerinin bir araya getirildiği el-Cevâhir ve'l-leˀâlî min imlâˀi'l-mevle'l-vezîr el-Celâlî, el-Muṣṭafe'l-muḫtâr fi'l-edᶜiyeti ve'l-eẕkâr, çeşitli grafiklerden oluştuğu ifade edilen Resâˀil fi'l-ḥisâb (Resâˀil fi'l-ḥisâb mücedvelât) adlı eserler de kaynaklarda İbnü'l-Esîr'e nisbet edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Mecdüddin İbnü'l-Esîr, en-Nihâye (nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî - Tâhir Ahmed ez-Zâvî), Kahire 1383/1963, neşredenlerin girişi, I, 9-20; Yâkūt, Muᶜcemü'l-üdebâˀ, IV, 141; XVII, 71-77; a.mlf., Muᶜcemü'l-büldân, II, 138; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IX, 302; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, III, 257-260; Münzirî, et-Tekmile, II, 191-192; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 141-143; Zehebî, Aᶜlâmü'n-nübelâˀ, XXI, 488-491; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 601-610, s. 216-217; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), VIII, 366-367; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiᶜiyye, II, 60-62; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VI, 198-199; Sehâvî, Fetḥu'l-muġīs̱, Beyrut 1403/1983, III, 49; Süyûtî, Buġyetü'l-vuᶜât, II, 274-275; Taşköprizâde, Mevzûâtü'l-ulûm, I, 284; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 256; II, 1383; Mehmed Zihni, Kitâbü't-Terâcim, İstanbul 1887, s. 8-10; Şerefeddin [Yaltkaya], İbn-i Esîrler ve Meşâhîr-i Ulemâ, İstanbul 1322, s. 7-38; Brockelmann, GAL, I, 438-439; Suppl., I, 607-609; Ziriklî, el-Aᶜlâm, VI, 152; Muhammed Abdullah el-Hamdân, Benü'l-Es̱îr: el-Fürsânü's̱-s̱elâs̱e, Tâif 1394/1974, s. 23-60, 386; Ramazan Şeşen, Nevâdirü'l - maḫṭûṭâti'l - ᶜArabiyye fî mektebâti Türkiye, Beyrut 1975, s. 31-32; Hâris Süleyman ed-Dârî, "el-İmâm Mecdüddîn İbnü'l-Eşîr ve cühûdühû fi'l-ḥadîşi'ş-şerîf", Buḥûs̱ü nedveti ebnâˀi'l-Es̱îr, Bağdad 1983, s. 5-40; J. R. Strayer, Dictionary of the Middle Ages, New York 1989, I, 634-635; Imtiaz Ahmad, "Ibn al-Athir al-Muhaddithhis Life and Works", IS, XXIII/1 (1984), s. 33-43; Kemal Sandıkçı, "İbnü'l-Esîr Kardeşler", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 6, Samsun 1992, s. 62-71; Semîr Saîd Keccû, "Mecdüddîn İbnü'l-Eşîr ve menhecühû fi't-teˀlîf", MMLADm., LXV/4 (1992), s. 620-650; Me'mûn es-Sâgırcî, "Câmiᶜu'l-uṣûl fî eḥâdîşi'r-resûl ve tetimmetüh", a.e., LXVII/2 (1992), s. 337-341; F. Rosenthal, "Ibn al-Ath̲īr", EI² (İng.), III, 723-724; Hasan Yûsufî Eşkûrî, "İbn Eşîr", DMBİ, II, 704-705.

Ali Osman Koçkuzu

KASRÎ, Abdülcelîl b. Mûsâ (عبد الجليل بن موسى القصري) Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Mûsâ b. Abdilcelîl el-Ensârî el-Endelüsî el-Kasrî (ö. 608/1211-12) Kelâm, hadis ve tefsir âlimi, sûfî.

Aslen Evs kabilesine mensuptur. Kurtubalı (Cordoba) olmakla beraber Fas'ta Sebte (Ceuta) yakınlarındaki Kasrüabdülkerîm'de (Kasrükütâme) ikamet etmesi sebebiyle Kasrî nisbesiyle şöhret buldu. Arap edebiyatı, hadis, kelâm, tefsir gibi ilimlerle meşgul oldu. Mâlikî mezhebine mensup olan Kasrî, Ebü'l-Hasan İbn Huneyn'den İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaˀını rivayet etti. Feth b. Muhammed el-Mukrî ile Ali b. Halef'in derslerine katıldı. Kasrüabdülkerîm'de zâhid Ebü'l-Hasan İbn Gālib'in sohbetlerini dinledi. Sebte'de vefat etti.

İnsanlardan uzak yaşamayı tercih eden Kasrî'nin zühd ve takvâ sahibi olduğu, tasavvufî konuları hadislere bağlı kalarak açıklamaya çalıştığı, bu açıklamaların Kitap ve Sünnet'in zâhiriyle tam bir uyum içinde olduğu kaydedilmektedir. Kendisinden Ebû

Abdullah el-Ezdî ve Ebü'l-Hasan el-Gāfikī gibi âlimler rivayette bulunmuştur. İbn Havtullah'a da icâzet vermiştir.

Eserleri. 1. Şuʿabü'l-îmân. Ebû Abdullah el-Halîmî'nin el-Minhâc fî şuʿabi'l-îmân adlı eserinin muhtasarı olup Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrut 1416/1995) ve Eymen Sâlih Şa'bân ile Seyyid Ahmed İsmâil (I-II, Kahire 1417/1996) tarafından yayımlanmıştır. İbn Liyûn et-Tücîbî eseri ihtisar etmiştir. 2. Tenbîhü'l-efhâm (enâm) fî müşkili eḥâdîs̱ihî ʿaleyhisselâm (Şerḥu Müşkili'l-ḥadîs̱). Bazı hadislerde geçen müşkil lafızların açıklanmasına dair olan eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunmaktadır (Lâleli, nr. 409; Mahmud Paşa, nr. 107). 3. Tefsîru Fâtiḥati'l-Kitâbi'l-ʿazîz (Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 2713, vr. 180b-208b). Abdülcelîl el-Kasrî'nin Tefsîrü'l-Ḳurʾân, Şerḥu'l-esmâʾi'l-ḥüsnâ, el-Mesâʾil ve'l-ecvibe adlı üç eseri daha bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Abdülcelîl b. Mûsâ el-Kasrî, Şuʿabü'l-îmân (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), Beyrut 1416/1995, neşredenin girişi, s. 12-15; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile, Madrid 1887, s. 653-654; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXI, 420-421; XXII, 11-12; Safedî, el-Vâfî, XVIII, 51; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, Leiden 1389, s. 16; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, I, 259-260; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü'l-ibtihâc (İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb içinde), Kahire 1351, s. 184; Brockelmann, GAL Suppl., I, 607; Sezgin, GAS, I, 608; Ahmed Ateş, "Kastamonu Genel Kitaplığında Bulunan Bazı Mühim Arapça ve Farsça Eserler", Oriens, V (1952), s. 28-46.

Talat Koçyiğit

İBN ÂT (ابن عات) Ebû Ömer Ahmed b. Hârûn b. Ahmed en-Nefzî eş-Şâtıbî (ö. 609/1212) Endülüslü hadis hâfızı.

5 Şevval 542'de (27 Şubat 1148) Şâtıbe'de (Jativa) doğdu. Dedelerinden Ât'a nisbetle İbn Ât diye tanındı. Endülüs'ün büyük kabilelerinden Nefze'ye mensup olup bazı kaynaklarda Nukrî nisbesiyle anılması doğru değildir. İlk öğrenimine Şâtıbe'de muhaddis ve fakih olan babasının yanında başladı. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hüzeyl'den kıraat dersi aldı. Şâtıbe Kadısı Muhammed b. Yûsuf b. Saâde, hâfız Uleym b. Abdülazîz, kadı ve muhaddis Ebü'l-Hattâb İbn Vâcib el-Belensî ve İbn Beşküvâl gibi âlimlerin talebesi oldu. Endülüs'teki öğrenimini tamamladıktan sonra hacca gitti. Ardından çeşitli ilim merkezlerine seyahatlerde bulunarak İskenderiye'de Ebû Tâhir es-Silefî ve İbnü'l-Mufaddal, Dımaşk'ta Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir ve Musul'da Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî gibi âlimlerden ilim tahsil etti; bir kısmından hadis rivayeti ve öğretimi için icâzet aldı. Kendisinden İbnü'l-Kattân el-Mağribî, Ebü'l-Hasan Sâid, hocası Ebü'l-Hattâb İbn Vâcib ve Ebü'l-Abbas İbn Seyyidünnâs rivayette bulundular. İbnü'l-Ebbâr'a Zilkade 608'de (Nisan 1212) hadis rivayeti hususunda icâzet verdi.

İbn Ât, Mâlikî fıkhını iyi bilmekle beraber daha çok hadis alanında temayüz etti. Rivayet ve dirayetle ilgili hadis ilimlerine vâkıf, güvenilir bir muhaddis olup hadis metinlerini senedleriyle birlikte ezberinden rivayet etmesiyle tanınırdı. Nesir ve nazmının orta seviyede olduğu belirtilen İbn Ât'ın ulemâdan Abdullah b. Abdurrahman b. Ebü'l-Yâbis ed-Dîbâcî hakkında yazdığı mersiyesi meşhurdur.

Her gün düzenlediği hadis meclislerinde Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ve el-Muvaṭṭaʾı ez-berinden okutan İbn Ât hayır işleriyle ilgilenen zâhid ve mütevazi bir kimseydi. Şâtıbeliler, üstün meziyetlerinden dolayı İbn Abdülber en-Nemerî ve onunla iftihar ederlerdi. Benî Abdülmü'min'e (Mü'minîler) mensup idareciler sık sık İbn Ât'ın görüşlerine başvurur, özellikle Şâtıbe şehriyle ilgili düzenlemelerde kendisinden faydalanırlardı. İbn Ât, 15 Safer 609'da (17 Temmuz 1212) İkāb Savaşı'nda şehid oldu.

İbn Ât'ın pek çok konuda eser telif ettiği bilinmekle birlikte bunlar günümüze ulaşmamıştır. Reyḥânetü'n-nefes (teneffüs) ve râḥatü'l-enfüs fî ẕikri şüyûḫi'l-Endelüs adlı eserinde Endülüs'te kendilerinden öğrenim gördüğü hocalarını, en-Nüzhe fi't-taʿrîf (ve't-taʿrîf) bi-şüyûḫi'l-viche'de ise doğuya yaptığı seyahatinde kendilerinden ilim tahsil ettiği hocalarını tanıttığı ve onlardan işittiği bazı hadislere yer verdiği belirtilmektedir. Birinci eser Keşfü'ẓ-ẓunûn'da Reyḥânetü'l-enfüs fî ʿulemâʾi'l-Endelüs adıyla geçmiş, müellifin ismi ise muhtemelen dizgi hatası sonucu İbnü'l-Fât diye kaydedilmiştir (I, 940). Şiirlerinden pek çoğunun yer aldığı bu iki eserini ihtisar ettiği başka bir kitabından da söz edilmekte, ayrıca Kitâbü'ṭ-Ṭurer ʿale'l-ves̱âʾiḳi'l-mecmûʿa adlı bir çalışması olduğu kaydedilmektedir (Nübâhî, s. 116).

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile, Madrid 1919, I, 124-125; Münzirî, et-Tekmile, II, 242-243; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 13-14; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1389-1390; a.mlf., el-ʿİber, III, 150; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 601-610, s. 291; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, Kahire 1911, s. 59-61; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, V, 36-37; Nübâhî, Târîḫu ḳuḍâti'l-Endelüs, Beyrut 1400/1980, s. 116; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 601-603; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 491; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 940; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 172; Îżâḥu'l-meknûn, I, 605; II, 641; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 89; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 265; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 197; Abbas b. İbrâhim, el-İʿlâm, II, 117-124; Abdülvehhâb b. Mansûr, Aʿlâmü'l-maġribi'l-ʿArabî, Rabat 1406/1986, IV, 21-23.

Nuri Topaloğlu

İBNÜ'l-MUFADDAL (ابن المفضّل) Ebü'l-Hasen Şerefüddîn Alî b. el-Mufaddal b. Alî el-Makdisî el-İskenderânî (ö. 611/1214) Hadis hâfızı, fakih.

---

24 Zilkade 544'te (25 Mart 1150) doğdu. Aslen Kudüslü olup İbnü'l-Enceb diye de bilinir. 558'de (1163) Ebû Ubeyd Ni'me b. Ziyâdetullah el-Gıfârî'den Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin son kısmı dışında tamamını okudu. Sâlih İbn bint Muâfâ'dan fıkıh, Ebû Tâlib Ahmed b. Müsellem el-Lahmî'den usûl-i fıkıh öğrendi. Otuz yaşına kadar İskenderiye bölgesinde kalarak hadis ve Mâlikî fıkhı tahsil etti. 574'te (1178-79)

Mısır'a geçip İbn Dirbâs diye bilinen Kadı Ebü'l-Kāsım Abdülmelik b. Îsâ el-Mârânî gibi âlimlerden hadis öğrenimini sürdürdü. Tahsil ve hac niyetiyle Mekke'ye gitti. En çok faydalandığı ve yıllarca derslerine devam ettiği hocası Silefî olup oğlu Muhammed'in de ondan hadis dinlemesini sağladı. Mağribli hadis âlimi Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Huneyn'den icâzet aldı. İbnü'l-Mufaddal Haremeyn'de bulunduğu süre içinde ders okuttu. İskenderiye'de bir süre kadılık ve İskenderiye Medresesi'nde müderrislik yaptı. Daha sonra Kahire'ye giderek el-Medresetü's-Sâhibiyye'de vefatına kadar ders verdi; Münzirî ve Zekiyyüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî gibi âlimler kendisinden faydalandı. Dinî ilimlerin, özellikle hadisin çeşitli dallarında söz sahibi bir âlim, güçlü ve güvenilir bir hadis hâfızı, fıkıh ilminde ve özellikle Mâlikî fıkhında otorite olan İbnü'l-Mufaddal 611 yılı Şâban ayının ortalarında (Aralık 1214) Kahire'de vefat etti. Ebü't-Tâhir Muhammed ve Ebü'l-Hüseyin Ahmed adlarında iki oğlu olduğu bilinmekte, yakın dostları ve talebeleri, bilhassa Münzirî onun fazilet ve yüksek ahlâkından övgüyle bahsetmektedir.

Eserleri. 1. Kitâbü'l-Erbaʿîn fî fażli'd-duʿâʾ ve'd-dâʿîn. Müslümanın günlük hayatında yaptığı duaların faziletine dair olan eserde önce kaynakları gösterilerek bir hadis nakledilmekte ve rivayetlerde geçen bazı kelimelerin açıklaması yapılmaktadır. Eserin Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan nüshasının beşinci cüzü (Mecmua, nr. 94) Bedr b. Abdullah el-Bedr tarafından Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Kitâbü'l-Erbaʿîn ʿalâ meẕhebi'l-müteḥaḳḳıḳīn mine'ṣ-ṣûfiyye adlı eserinin içinde yayımlanmıştır (Beyrut 1414/1993, s. 133-209). 2. Erbaʿûne ḥadîs̱en ʿan erbaʿîne şeyḫan fî erbaʿîne bâben li-erbaʿîne ṣaḥâbiyyen. Eserde her bölümün başında önce sahâbînin hayatı hakkında kısaca bilgi verilmiş, daha sonra hadis zikredilerek onunla ilgili açıklama yapılmıştır. Hz. Ebû Bekir'in rivayetiyle başlayan eserin nüshaları Berlin Staatsbibliothek'te (nr. 1467, pet. 582) ve British Museum'da (nr. 1628) bulunmaktadır. 3. Erbaʿûne ḥadîs̱ müselsele (Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 507, vr. 79-100). 4. Erbaʿûn fî ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ (Kitâbü'l-Erbaʿîn el-mürettebe ʿalâ ṭabaḳāti'l-erbaʿîn) (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 168). 5. Vefeyâtü'n-naḳale (Ṭabaḳātü'l-erbaʿîn). Ebû Muhammed İbnü'l-Ekfânî Hibetullah b. Ahmed'in 463-483 (1071-1090) yıllarını kapsayan Câmiʿu'l-vefeyât'ı üzerine (nşr. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed, Riyad 1409/1989) yazılan bir zeyil olup 581'e (1185) kadar olan vefeyâtı kapsamaktadır. Münzirî de buna, 581-642 (1185-1244) yıllarını içine alan et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naḳale (nşr. Beşşâr Avvâd Maʻrûf, I-IV, Beyrut 1401/1981) adıyla bir zeyil yazmıştır. İbnü'l-Mufaddal'ın ayrıca Taḥḳīḳu'l-cevâb ʿammen ücîze lehû mâ fâtehû mine'l-kitâb ve eṣ-Ṣıyâm adlı iki eserinden söz edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Münzirî, et-Tekmile, II, 306-307; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 290-292; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, IV, 170-171; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 66-69; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1135; Safedî, el-Vâfî, XXII, 217; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 68; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VI, 212; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 354; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü'l-ibtihâc, Trablus 1408/1989, s. 317; Sıddîk Hasan Han, et-Tâcü'l-mükellel (nşr. Abdülhakîm Şerefeddin), Beyrut 1404/1983, s. 82; Ahlwardt, Verzeichnis, II, 213;

Brockelmann, GAL, I, 452; Suppl., I, 627; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 704; Îżâḥu'l-meknûn, I, 265; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VII, 244; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 212-213.

Salih Karacabey

RUHÂVÎ (الرهاوي) Ebû Muhammed Abdülkādir b. Abdillâh er-Ruhâvî el-Hanbelî (ö. 612/1215) Hadis âlimi.

Cemâziyelâhir 536'da (Ocak 1142) Ruhâ'da (Urfa) doğdu. Hayatının büyük bir kısmı Harran civarında geçtiğinden Harrânî, orada yaşayan Ebü'l-Fehm oğullarının âzatlısı olduğu için Fehmî nisbeleriyle de anılmış olup Avrupa menşeli bir aileye mensuptur. V. (XI.) yüzyılın sonlarında İslâm dünyasına gelen Haçlılar'ın Harran bölgesinde kurdukları Urfa Haçlı Kontluğu döneminde (1098-1144) Avrupa'dan bölgeye birçok hıristiyan ailesi göç etmiş, Ruhâvî'nin annesi, babası ve dedesi de bu sırada gelip buraya yerleşmiştir. 539'da (1144) İmâdüddin Zengî, Urfa'yı fethedip Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırınca müslümanlara esir düşen Ruhâvî'nin ailesi Harran'da yaşayan Ebü'l-Fehm oğullarının kölesi durumuna gelmiş, ancak müslüman olduktan sonra âzat edilmiştir. Müslüman olunca Ruhâvî Abdülkādir, babası Abdullah, dedesi Abdurrahman ismini almış, annesi ise hıristiyan olarak kalmıştır. Bu sırada üç dört yaşında olan Ruhâvî'nin annesinden ayrı kaldığı ve daha sonra onu sık sık ziyaret ettiği nakledilmektedir (İbnü'l-Müstevfî, I, 133).

Ruhâvî ilk öğrenimine Ruhâ'da başladı, ardından tahsil için Musul'a gitti. Yirmi yaşlarında iken hadis ilmine ilgi duydu ve bu sebeple seyahatlere çıktı. İsfahan, Herat, Hemedan, Merv, Nîşâbur, Sicistan, Bağdat, Vâsıt, Basra, Musul, Dımaşk, İskenderiye ve Mısır başta olmak üzere İslâm dünyasının belli başlı merkezlerine uğrayarak devrin hadis otoritelerine ulaşmaya çalıştı. Kendilerinden hadis dinlediği hocaları arasında Hasan b. Abbas er-Rüstemî, Ebû Zür'a Tâhir b. Muhammed el-Makdisî, Abdürrahîm b. Ali el-Hâccî, İbn Sa'dûn el-Kurtubî, Ebü'l-Alâ el-Hemedânî, Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, Ebû Tâhir es-Silefî, Ebû Mûsâ el-Medînî ve Cemmâîlî gibi âlimler bulunmaktadır. Dımaşk'ta iken hocası Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir'in Târîḫu medîneti Dımaşḳ'ını istinsah etmiş ve eserin tamamını kendisine okumuştur (İbn Receb, II, 84). İskenderiye'de bir yandan Ebû Tâhir es-Silefî'nin ders halkasında hadis dinlerken diğer yandan hocasının izniyle talebeye hadis okutması onun emsali arasında temayüz ettiğini göstermektedir. Ruhâvî'nin yetiştirdiği pek çok talebe arasında İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, İbn Nukta, Zekiyyüddin Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfînî, Ziyâeddin el-Makdîsî, Yûsuf b. Halîl ed-Dımaşkī, Mecdüddin İbn Teymiyye, Ebû Zekeriyyâ İbnü's-Sayrafî, Abdullah b. Mahmûd el-Mevsılî ve İbn Hamdân sayılabilir.

Hayatının ilerleyen dönemlerinde Erbil'de oluşturduğu ders halkasında bir müddet hadis okutan Ruhâvî buradan Musul'a geçerek derslerine Muzafferiye Dârülhadisi'nde devam etti; ancak dârülhadisin yıktırılması üzerine ömrünün sonuna kadar yaşayacağı Harran'a gidip yerleşti. İlmî seyahatleri süresince derlediği ve bir kısmını kendi el yazısıyla istinsah ettiği zengin kütüphanesini evinin yanındaki caminin kütüphanesine bağışladı (Yâkūt, III, 106). Ruhâvî Cemâziyelevvel 612'de (Eylül 1215) Harran'da vefat etti, cenaze namazını Fahreddin İbn Teymiyye kıldırdı ve Bâbülkebîr yakınında bir yere defnedildi. Onu yakından tanıyan ve biyografisini yazan İbnü'l-Müstevfî, Harran ve civarını yönetmiş olan Kökböri'nin kendisine itibar ettiğini ve zaman zaman ziyaretine gittiğini söyler (Târîḫu İrbil, I, 133).

Kaynaklarda imam, hâfız, muhaddis, müverrih ve musannif gibi sıfatlarla anılan Ruhâvî çok hadis yazması ve hadis rivayetinde titiz davranmasıyla tanınmıştır. Hadis öğrenmek için yanına gelenlerin ancak uzun bir süre sonra usulüne intibak edebildikleri belirtilmektedir. Talebelerinden İbn Nukta onun âlim ve sâlih şahsiyeti yanında hadiste çetin bir kişi olduğunu, beraberinde uzun zaman bulunmayanların kendisinden faydalanamadığını ifade etmektedir. Yûsuf b. Halîl ed-Dımaşkī de onun güvenilir olduğunu, çok hadis dinlediğini, yaşadığı dönemde hadis ilminin zirvesine ulaştığını ve birçok eser kaleme aldığını söylemektedir. Ebû Şâme el-Makdisî ve Münzirî, Ruhâvî'nin dünyaya kıymet vermeyen zühd ve takvâ sahibi bir kişi olduğunu kaydetmektedir (İbn Receb, II, 84-85).

Eserleri. 1. el-Erbaʿûne'l-büldâniyye (el-Erbaʿûne'l-mütebâyinetü'l-esânîd, Erbaʿûne'l-büldâni'l-mütebâyineti'l-esânîd ve levâḥiḳuhâ ve müteʿalleḳātühâ, Kitâbü'l-Erbaʿîne'l-mütebâyineti'l-isnâd ve'l-bilâd). Ruhâvî bu eserinde, uğradığı kırk beldede karşılaştığı ve kendilerinden hadis rivayet ettiği kırk hocasının kırk farklı hadisini kırk farklı senedle nakletmiş, senedlerdeki râvilerle hocaları hakkında bilgi vermiş, ayrıca hadislerin metni üzerinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Daha önceleri bir benzerinin kaleme alınmadığı belirtilen eserin (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 72; Târîḫu'l-İslâm, s. 105) bir ve iki ciltlik nüshaları olduğu ve bazı kısımlarının günümüze ulaştığı zikredilmiştir (Kettânî, s. 197). 2. el-Mâdiḥ ve'l-memdûḥ. Şeyhülislâm Hâce Abdullah Herevî ile onu metheden ve onu methedenleri metheden âlimlerin hayatlarına dair bir eserdir. 3. el-Ferâʾiż ve'l-ḥisâb.

BİBLİYOGRAFYA:Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, III, 106; İbnü'l-Müstevfî, Târîḫu İrbil (nşr. Sâmî es-Sakkār), Bağdad 1980, I, 131-133; İbnü's-Salâh, ʿUlûmü'l-ḥadîs̱, s. 204; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 71-75; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 611-620, s. 104-106; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1387-1388; Safedî, el-Vâfî, XIX, 40-41; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye (nşr. Ali M. Muavvaz v.dğr.), Beyrut 1994, XIII, 75-76; İbn Receb, ez̠-Z̠eyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952-53 → Beyrut, ts. (Dâru'l-ma'rife), II, 82-86; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 596; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 40; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 197; el-Ḳāmûsü'l-İslâmî, II, 579-580. Hayati Yılmaz

UKBERÎ (العكبري) Ebü'l-Bekā Muhibbüddîn Abdullāh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî (ö. 616/1219) Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.

---

538 (1144) yılının sonlarında Bağdat'ta doğdu. Ailesi Bağdat'ın doğusunda Dicle kıyısında bulunan Ukberâ kasabasındandır. Bağdat'ın Bâbülezec semtinde oturduğu için Ezecî nisbesi, küçük yaşta çiçek hastalığından gözlerini kaybettiği için Darîr lakabıyla da anılır. Ukberî bütün hayatını Bağdat'ta ilim tahsili, eser telifi ve öğretimle geçirdi. Başta Arap dili ve edebiyatı, tefsir, neseb ve ferâiz dersleri aldığı İbnü'l-Haşşâb ile Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî olmak üzere Ebü'l-Berekât Yahyâ b. Necâh'tan nahiv, İbrâhim b. Dînâr en-Nehrevânî'den kıraat ve ferâiz, Ali b. Asâkir el-Batâihî'den Kur'an kıraatleri, Kādî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ es-Sagīr'den (Muhammed b. Muhammed) fıkıh okudu. Hadis alanında Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülbâkī İbnü'l-Battî, Ebû Bekir Abdullah b. Nakkūr, Ebû Zür'a el-Makdisî ve Abbâsî Veziri Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'den faydalandı. Arap dili ve edebiyatı ile Hanbelî fıkhı, fıkıh usulü, mezhepler arası ihtilâflar, tefsir, hadis ve kıraat gibi alanlarda derin bilgi sahibi oldu. Öğretim hayatına İbnü'l-Cevzî'nin muîdi olarak başlayan Ukberî'den birçok âlim ders gördü ve icâzet aldı. Bunlar arasında Nehcü'l-belâğa şârihi İbn Ebü'l-Hadîd, İbnü'd-Dübeysî, İbnü'n-Neccâr, Abdülazîm el-Münzirî, Yâkūt el-Hamevî, İbnü'l-Katîî, Mecdüddin İbn Teymiyye, İbn Adlân gibi âlimler sayılabilir. 8 Rebîülevvel 616 (24 Mayıs 1219) tarihinde Bağdat'ta vefat eden Ukberî, Ahmed b. Hanbel'in medfun bulunduğu Bâbülharb Mezarlığı'nda toprağa verildi. Katı bir Hanbelî olan Ukberî, Şâfiî mezhebine geçmesi şartıyla Nizâmiye medreselerinde lugat ve nahiv müderrisliğine tayin edilmesi teklifini reddetmiştir. Ukberî, Arap dili ve edebiyatı ile Kur'an kıraatleri, tefsir, hadis, fıkıh, ferâiz, aruz ve matematik gibi birçok ilim dalında otorite kabul edilmekle birlikte onun asıl uzmanlık alanı Kur'an ve hadis metinleriyle şiirler üzerinde yaptığı dil ve gramer tahlilleridir. Bu sebeple kendisine "sâhibü'l-i'râb" lakabı verilmiştir. Kur'an'ın i'rabına dair eseri benzerleri arasında en meşhur olanıdır. Gramerde Bağdat seçmeci ekolünün önemli temsilcileri Ebû Ali el-Fârisî ile öğrencisi İbn Cinnî'nin eserlerine şerhler yazması ve Ebû Ali el-Fârisî'nin görüşlerine çokça yer vermesi Bağdat mektebini benimsediği görüntüsü vermişse de daha çok Basra mektebinin görüşlerini yansıtması, yer yer Kûfe ekolünün görüşlerine eleştiriler yöneltmesi sebebiyle Basra mektebi çizgisinde bir gramer âlimi olduğu kabul edilir. Eserleri. A) Telifleri. Kur'an ve Hadis. 1. İʿrâbü'l-Ḳurʾân (İmlâʾü mâ menne bihi'r-raḥmân min vücûhi'l-iʿrâb ve'l-ḳırâʾât fî cemîʿi'l-Ḳurʾân, et-Tibyân fî iʿrâbi'l-Ḳurʾân). Sûre ve âyet sırasına göre âyetlerin i'rab ve kıraat şekillerinin açıklandığı bir eserdir (Tahran 1859-1860; Bulak 1303; Delhi 1899; Leknev 1289; I-II, Kahire 1888, 1303, 1306, 1321, 1922, 1936; nşr. İbrâhim Atve İvaz, I-II, Kahire 1380/1961, 1389/1969; nşr. Ali M. el-Bicâvî, I-II, Kahire 1972; Kahire 1976; I-II, Beyrut 1979, 1407/1987; nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Beyrut 1986; ayrıca Tefsîrü'l-

Celâleyn ile birlikte pek çok defa basılmıştır). 2. İʿrâbü'l-ḳırâʾâti'ş-şevâẕ (nşr. Muhammed Seyyid Ahmed Azzûz, Beyrut 1417/1996; nşr. Abdülhamîd Seyyid M. Abdülhamîd, I-II, Kahire 1424/2003). 3. ʿAdedü'l-ây (ʿAdedü âyi'l-Ḳurʾân). Kur'an'ın sûre, âyet, kelime ve harf sayısıyla ilgilidir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 632; İbrâhim Efendi, nr. 63). 4. İʿrâbü'l-ḥadîs̱i'n-nebevî. İ'rabı güç bazı hadislerin gramer tahlillerine dair olup İbnü'l-Cevzî'nin Câmiʿu'l-mesânîd'i esas alınarak hazırlanmıştır (nşr. Abdülilâh Nebhân, Dımaşk 1397/1977, 1407/1986; nşr. Hasan Mûsâ eş-Şâir, Cidde 1408/1987). 5. İʿrâbü mâ yüşkilü min elfâẓi'l-ḥadîs̱i'n-nebevî (nşr. Abdülhamîd Hindâvî, Kahire 1420/1999). 6. İtḥâfü'l-ḥas̱îs̱ bi-iʿrâbi mâ yüşkilü min elfâẓi'l-ḥadîs̱ (nşr. Muhammed İbrâhim Selîm, Kahire 1410/ 1990; nşr. Vahîd Abdüsselâm Bâlî - M. Zekî Abdüddâim, Dimyat 1418/1998). Nahiv ve Lugat. 1. el-Lübâb fî ʿileli'l-binâʾi ve'l-iʿrâb (nşr. Gāzî Muhtâr Tuleymât - Abdülilâh Nebhân, I-II, Dımaşk 1416/1995; nşr. Halîl Bünyân Hassûn, Bağdat 1985). 2. et-Telḳīn fi'n-naḥv (Leiden Akademi Ktp., nr. 177). Eseri müellifin kendisi, Yûsuf b. Câmî, İsmâil b. Muhammed el-Gırnâtî ve İsmâil b. İbrâhim el-Kinânî şerhetmiştir. 3. et-Tebyîn ʿan meẕâhibi'n-naḥviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn. Kemâleddin el-Enbârî'nin el-İnṣâf fî mesâʾili'l-ḫilâf'ından ihtisar edilen eser seksen beş bölümdür (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Beyrut 1403/1983, 1406/ 1986). 4. el-Mesâʾilü'l-ḫilâfiyye (Mesâʾilü'l-ḫilâf) fi'n-naḥv. Bir önceki eserin ilk on beş bölümünden ibarettir (nşr. Muhammed Hayr el-Hulvânî, Halep 1961, 1969, 1971; Beyrut 1412/1992). 5. Mesâʾilü naḥv müfrede. Beş nahiv meselesini kapsar (nşr. Yâsîn M. es-Sevvâs, MMMA, XXVI [1982], s. 625-643). 6. el-Meşûfü'l-muʿlem fî tertîbi'l-Iṣlâḥ ʿalâ ḥurûfi'l-muʿcem. İbnü's-Sikkît'in dil yanlışlarına dair Iṣlâḥu'l-manṭıḳ'ının bazı açıklamalarla birlikte alfabe sırasına göre yeni düzenlenmiş şeklidir (nşr. Yâsîn Muhammed Sevvâs, Mekke 1403/ 1983).

B) Şerhleri. 1. et-Tibyân fî şerḥi'd-Dîvân (Şerḥu Dîvâni'l-Mütenebbî). Gerek şerhin başında gerekse içinde şârihin hocası veya akranı olarak geçen kişilerle Ukberî arasında zaman bakımından uyuşmazlığın bulunması, Ukberî'nin hayatını Bağdat'ta geçirmesine rağmen mukaddimede Musul ve Mısır'da bazı hocalardan ders aldığına dair anekdotun yer alması gibi sebeplerle kitabın Ukberî'nin öğrencisi İbn Adlân'a veya başka bir müellife ait olabileceğine dair son zamanlarda bazı görüşler ileri sürülmüştür (bk. bibl.). Şerh Ukberî'ye nisbetle defalarca basılmıştır (Kalküta 1261-1263/1845-1846; Kahire 1283, 1302 [taşbaskı], 1315; I-II, Bulak 1287/1870; Kahire 1308/1890; nşr. Mustafa es-Sekkā v.dğr., I-IV, Kahire 1355-1357/ 1936-1938, 1962; nşr. Kemâl Dîb, I-IV, Kahire, ts. [Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye]). 2. Şerḥu mâ fi'l-Maḳāmâti'l-Ḥarîriyye mine'l-elfâẓi'l-luġaviyye. Değişik adlarla anılan eser el-Maḳāmât'ın özellikle garîb kelimeleri üzerine yapılmış kısa bir şerhtir (nşr. Ali Sâib Hassûn, Bağdat 1975; Necef 1977; nşr. Muhammed Receb Dîb, Beyrut 1412/1992). 3. el-Müttebaʿ fî şerḥi'l-Lümaʿ. İbn Cinnî'nin nahivle ilgili muhtasarının şerhidir (nşr. Abdülhamîd Hamed M. Mahmûd ez-Zevî, I-II, Bingazi 1994). 4. Şerḥu Lâmiyyeti'l-

ʿArab. Câhiliye şairi Şenferâ'nın kasidesinin şerhidir (nşr. Muhammed Hayr el-Hulvânî, MMİİ, XXXIII/1 [Bağdat 1402/1982], s. 204-264; Beyrut 1983, 1984; nşr. Receb İbrâhim eş-Şehhât, Dirâsât ʿArabiyye [Kahire 1403/1982], s. 243-279; nşr. Muhammed Edîb Cümrân, İʿrâbü Lâmiyyeti'ş-Şenferâ adıyla, Beyrut 1404/1984). Ayrıca eserin beş şerhi bir arada Bülûğu'l-ereb fî şerḥi Lâmiyyeti'l-ʿArab adıyla basılmıştır (Kahire 1989). 5. Şerḥu Lâmiyyeti'l-ʿAcem. Tuğrâî'ye ait kasidenin şerhidir (nşr. Muhammed Ubeyd Abdülvâhid Gurmân, Beyrut 1404/1984). 6. Şerḥu'l-Îżâḥ ve't-Tekmile. Ebû Ali el-Fârisî'nin nahve dair el-Îżâḥ'ı ile bunun tamamlayıcı cüzü sayılan et-Tekmile'sinin şerhidir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 207; British Museum, nr. 640). Şerḥu'l-Îżâḥ'ı Abdurrahman b. Abdullah el-Hamîdî doktora çalışması olarak tahkik etmiştir (1409, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad). 7. Şerḥu'l-Ḥamâse. Ebû Temmâm'ın el-Ḥamâsetü'l-kübrâ adlı antolojisinin şerhidir (Kahire Üniversitesi Ktp., nr. 22975; Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 934; Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Haraççıoğlu, Yazmalar, nr. 15). 8. İʿrâbü şiʿri'l-(ebyâti'l-)Ḥamâse. Yine Ebû Temmâm'a ait eserin i'rab tahlilidir (Köprülü Ktp., nr. 307). 9. el-Muḥaṣṣal fî şerḥi (îżâḥi/ıṣlâḥi)'l-Mufaṣṣal. Zemahşerî'nin Arap gramerine dair eserinin şerhi olup el-Mufaḍḍal, el-Müsterşid gibi değişik adlarla anılmaktadır (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 292; Arberry, nr. 3128). 10. Şerḥu Ḫuṭabi İbn Nübâte el-Fâriḳī. İbn Nübâte el-Hatîb'in Dîvânü'l-ḫuṭab'ının şerhidir (Leiden Üniversitesi Ktp., nr. 1238; Paris Bibliothèque National, nr. 1290; Hudâbahş [Hindistan], nr. 4209; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 5573). 11. Ḥâşiye ʿale'l-Keşşâf. Zemahşerî'nin tefsirine yazılan hâşiyedir (Medresetü'l-musallî, Tefsir, nr. 241; müellifin günümüze ulaşmayan kırk kadar eseriyle ona nisbet edilen diğer eserler için bk. Yahyâ Mîr Alem, el-ʿUkberî, s. 121-144).

BİBLİYOGRAFYA:Ukberî, el-Mütteba' fî şerḥi'l-Lümaʿ (nşr. Abdülhamîd Hamed M. Mahmûd ez-Zevî), Bingazi 1994, neşredenin girişi, s. 36-56; İbnü'l-Kıftî, İnbâhü'r-ruvât, II, 116-118; Münzirî, et-Tekmile, IV, 378-380; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 100-102; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min ẕeyli Târîḫi Bağdâd (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 265-267; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile (nşr. M. Hâmid el-Fıkī), Kahire 1372/1953, II, 109-120; A. J. Arberry, The Chester Beatty Library, A Handlist of the Arabic Manuscripts, Dublin 1955, nr. 3128; M. Fuâd Ahmed Aliyyüddin, Ebü'l-Beḳāʾ el-ʿUkberî ve eṡerühû fi'd-dirâsâti'n-naḥviyye (yüksek lisans tezi, 1972), Câmiatü'l-Kahire, tür.yer.; Ömer Ferruh, Târîḫu'l-edeb, III, 466-469; Brockelmann, GAL (Ar.), II, 90, 158, 191, 274; V, 174-176, 225; Abdülhamîd Seyyid Tılib, Ġarîbü'l-Ḳurʾân, ricâlühû ve menâhicühüm min İbn ʿAbbâs ilâ Ebî Ḥayyân, Küveyt 1986, s. 429-444; Selami Bakırcı, IV. Abbasi Asrında Dil Çalışmaları: Lügat-Nahiv-Sarf (yüksek lisans tezi, 1993), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 80-83; Yahyâ Mîr Alem, el-ʿUkberî, sîretühû ve muṣannefâtüh, Küveyt-Beyrut 1414/1993; a.mlf., "et-Tenbîh ʿalâ evhâmi'l-bâḥişîn fî ẕikrihim muṣannefâti'l-ʿUkberî", MMLADm., LXXV/1 (1420/2000), s. 169-192; Abdülâl Sâlim Mekrem, el-Ḳırâʾâtü'l-Ḳurʾâniyye ve eṡeruhâ fi'd-dirâsâti'n-naḥviyye, Beyrut 1417/ 1996, s. 276-279; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/ 2004, I, 189-190, 194, 366, 368, 632; II, 856, 869, 930; III, 1455, 1504, 1511, 1782, 1796, 2080; Mustafa Cevâd, "Şerḥu Dîvâni'l-Mütenebbî li'bn ʿAdlân lâ li'l-ʿUkberî", Fi't-türâṡi'l-ʿArabî, II, Bağdad 1975, s. 239-260; Nusrettin Bolelli, "el-Ukberî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve

Eserleri”, MÜİFD, sy. 4 (1986), s. 401-413; Gâzî Muhtâr Tuleymât, “Meẕhebü Ebi’l-Beḳāʾ el-ʿUkberî fi’n-naḥv”, Mecelletü Külliyyeti’d-dirâsâti’l-İslâmiyye ve’l-ʿArabiyye, III, Dübey 1991, s. 201-222; a.mlf., “el-Lübâb fî ʿileli’l-binâʾ ve’l-iʿrâb li’l-ʿUkberî”, Âfâḳu’s̱-s̱eḳāfe ve’t-türâs̱, IV/16, Dübey 1417/ 1997, s. 99-103; Cemîl Abdullah Uveyza, “Ebü’l-Beḳāʾ el-ʿUkberî ve cühûdühû fi’n-naḥv”, Ḥavliyyâtü Maʿhedi’l-âdâbi’ş-şarḳıyye, VII, Beyrut 1993-96, s. 409-416; Alâeddin M. Ali Hameviyye, “el-Lübâb fî ʿileli’l-binâʾ ve’l-iʿrâb”, MMLAÜr., XXVII/65 (1424/2003), s. 173-234; Muhammed Yalaoui, “al-ʿUkbarī”, EI² (İng.), X, 790-791; Meryem Sâdıkī, “Ebü’l-Beḳāʾ ʿUkberî”, DMBİ, V, 216-219.

Selami Bakırcı

İBN ŞÂS (ابن شاس) Ebû Muhammed Celâlüddîn Abdullāh b. Necm b. Şâs b. Nizâr el-Cüzâmî es-Sa‘dî (ö. 616/1219) Mâlikî fakihi ve hadis âlimi.

Emîr olan dedesine nisbetle İbn Şâs diye anılmıştır. Mısır kadılarından Ebû Ali Takıyyüddin Hüseyin b. Abdürrahim (ö. 685/1286) onun torunudur. Kahire’de yetişen İbn Şâs önce hadis okudu, daha sonra fıkıh tahsiline ve Mâlikî fıkhını öğrenmeye yöneldi. Hadis ve fıkhın yanı sıra Arapça ve kıraat ilimlerinde de derinleşen İbn Şâs’ın kendilerinden ders aldığı hocalarından yalnız ikisinin adı bilinmektedir. Öğrencisi Münzirî’nin belirttiğine göre bunlardan biri fıkıh âlimi Ebû Yûsuf Ya‘kūb b. Yûsuf el-Mâlikî, diğeri de Fustat’taki el-Câmiu’l-atîk’in hadis hocalarından olan İbn Berrî eş-Şâfiî’dir (et-Tekmile, II, 469).

İbn Şâs, yaşadığı dönemde Mısır’da Mâlikî fıkhını en iyi bilenlerden biri ve aynı zamanda hadis ilminde üstat sayılıyordu. el-Câmiu’l-atîk’e bitişik Mâlikî medresesinde bir müddet ders verdi ve birçok öğrenci yetiştirdi. Hadis âlimi Zekiyyüddin el-Münzirî bunlardan biridir (Süyûtî, I, 355). Kādılkudât Ebü’l-Kāsım Sadreddin Abdülmelik b. Îsâ el-Mârânî ile halefi Şerefeddin b. Muînüddevle’nin yanında şahitlik ve kâtiplik görevinde bulunan İbn Şâs, bir ilim adamı olmasının yanı sıra aynı zamanda mücadeleci bir şahsiyetti. 616 (1219) yılında Dimyat şehrine hücum eden Haçlılar’ın şehri muhasara altına alması ve halkı yiyeceksiz bırakması üzerine harekete geçip cihad ilân eden Eyyûbîler’den el-Melikü’l-Muazzam ve kardeşine katılarak Dimyat şehrinin savunmasında bulunmuş ve aynı yılın Cemâziyelâhir veya Receb ayında (Ağustos veya Eylül 1219) savaş meydanında şehid olmuştur. Bazı kaynaklarda şehâdetinin 610 (1213) yılında vuku bulduğu kaydedilir.

Eserleri. İbn Şâs’ın günümüze ulaşan tek eseri ʿİḳdü’l-cevâhiri’s̱-s̱emîne fî meẕhebî ʿâlimi’l-Medîne’dir. Mezhep fıkhının muteber ve meşhur kaynaklarından sayılan eser daha çok el-Cevâhir adıyla tanınır. Daha sonraki dönemde birçok Mâlikî fakihi İbn Şâs’ın bu eserinden faydalanmış, İslâm dünyasının birçok yerinde elden ele dolaşan kitap özellikle Mâlikî muhitinde hayli yaygınlık kazanmıştır. İyi bir sistematiğe sahip olan eserde yer alan atıflardan, müellifin daha önceki Mâlikî fıkıh literatürünü

incelediği ve burada mevcut bilgi ve görüşleri yeni bir üslûpla derlediği anlaşılmaktadır. Ortaya konulan görüşlerin Mâlikî mezhebinin ana kaynaklarından alınma-sına özen gösterilmiş, daha önceki Mâlikî müelliflerinin çoğunun takip ettiği Sahnûn'un el-Müdevvene'sinin şerh ve ta'liki usulünde ısrar edilmeyip fıkıhla ilgili meselelerin kolayca anlaşılmasına imkân verecek bir düzenleme yapılmıştır. Ayrıca görüşlerin küllî kaide, hikmet-i teşrî' ve makāsıdla olan ilişkilerine de temas edilmiştir. Tertip bakımından İmam Gazzâlî'nin el-Vecîz'inin örnek alındığı eserde lafız veya mâna yönüyle birçok küllî kaideye yer verilmiş ve bunlar bir sonraki dönemde daha gelişecek olan kavâid literatürüne kaynaklık etmiştir. ʿİḳdü'l-cevâhir'in kısmen yeni bir tertiple hazırlanmış olması, Mâlikî mezhebi tarihinde esere karşı gösterilen ilginin gerçek âmili olmuştur. Çoğu Tunus'ta olmak üzere çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan kitap Muhammed el-Hâdî Ebü'l-Ecfân ve Abdülhafîz Mansûr tarafından neşredilmiştir (I-III, Beyrut 1995). Muahhar kaynaklarda İbn Şâs'a Kerâmâtü'l-evliyâʾ adında bir eser daha nisbet edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Şâs, ʿİḳdü'l-cevâhiri'ṡ-ṡemîne fî meẕhebî ʿâlimi'l-Medîne (nşr. Muhammed el-Hâdî Ebü'l-Ecfân - Abdülhafîz Mansûr), Beyrut 1995, neşredenlerin girişi, I, 17-59; Münzirî, et-Tekmile, II, 468-469; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 61; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 98-99; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, IV, 35; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 86; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, III, 443-444; İbn Kunfüz, el-Vefeyât (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1971, s. 306; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 355, 454; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 613; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, V, 69; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 459; Îżâḥu'l-meknûn, II, 324; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 165; Ziriklî, el-Aʿlâm, IV, 286; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 158-159; Hacvî, el-Fikrü's-sâmî, II, 230; M. Âbid el-Fâsî, Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti'l-Ḳaraviyyîn, Dârülbeyzâ 1400/1980, I, 337-339; Muhammed et-Tâhir er-Rızkī, "İbn Şâs ḥayâtühû ve âṡâruh", Mecelletü Câmiʿa-ti'z-Zeytûne, sy. 1, Tunus 1992, s.107-128; Abbas Salara, "İbn Şâs", DMBİ, IV, 55.

Muhammed el-Hâdî Ebü'l-Ecfân

SEM'ÂNÎ, Abdürrahîm b. Abdülkerîm (عبد الكريم بن عبد الرحيم السمعاني)Ebü'l-Muzaffer Fahrüddîn Abdürrahîm b. Abdilkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 618/1221 [?]) Hadisçi ve Şâfiî fıkıh âlimi.

---

17 Zilkade 537'de (3 Haziran 1143) Nîşâbur'da dünyaya geldi. Merv'de doğduğuna dair bilgiler isabetli bulunmamıştır. Babası, yetiştirdiği âlimlerle meşhur Sem'ânî ailesinin en tanınmış ismi olan Ebû Sa'd es-Sem'ânî'dir. Arap asıllı Temîm kabilesine mensup olduğu için Temîmî, Merv'de yaşadığı ve burada vefat ettiği için Mervezî nisbeleriyle de anılmıştır. 540-546 (1145-1151) yılları arasında Nîşâbur, Herat, Belh ve Nesâ'ya ilmî seyahate çıkan babası henüz üç yaşında olan Abdürrahîm'i de beraberinde götürdü. Abdürrahîm'in ilk hadis hocası Ebû Temmâm Ahmed b. Ebü'l-İz en-Nîsâbûrî'dir. Babası altı yıl süren bu seyahati sonunda Merv'e dönünce Abdürrahîm burada başta babası olmak üzere birçok kimseden hadis yanında fıkıh ve edebiyat okudu. 549-552 (1154-1157) yıllarında Mâverâünnehir taraflarına yeni bir seyahate çıkan babasına o da eşlik etti. Semerkant, Buhara ve Nesef çevrelerinde

yaşayan âlimlerin meclislerine katılarak Hüseyin b. Ali eş-Şehhâmî, Muhammed b. İsmâil el-Mukrî el-Müezzin, zâhid Muhammed b. Abdurrahman el-Küşmîhenî, Muhammed b. Ebû Bekir es-Sincî, Abdullah b. Muhammed el-Furâvî, Abdülhâlik b. Zâhir eş-Şehhâmî, zâhid Ömer b. Ahmed İbnü'৳s-Saffâr, Ebü'l-Vakt ve Abdülvehhâb b. Hasan el-Kirmânî gibi şahsiyetlerden faydalandı. Küçük yaşına rağmen bu hocalardan Buhârî ve Müslim ile Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin es-Sünen, Ebû Avâne el-İsferâyînî, Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve Muhammed b. İshak es-Serrâc'ın el-Müsned, Fesevî'nin el-Maʿrife ve't-târîḫ, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Ḥilyetü'l-evliyâʾ adlı kitaplarını okudu.

Babasının vefatından (562/1166) sonra Merv'e yerleşen Abdürrahîm es-Sem'ânî, Amîdiye Medresesi'nde ders okutmaya başladı. 575'te (1179), bazı kaynaklara göre ise 576 veya 577'de hacca gitti. Dönüşte Bağdat'a uğradı ve burada bir süre ders okuttu. Daha sonra şöhreti yayılınca ilminden istifade etmek için İslâm dünyasının uzak yerlerinden birçok kişi Merv'e gelmeye başladı. Talebeleri arasında Hâzimî, Yâkūt el-Hamevî, Ebû Abdullah Zekiyyüddin Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ziyâeddin el-Makdisî, İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Şerefeddin Muhammed b. Abdullah el-Mürsî gibi isimler bulunmaktadır. Sem'ânî ailesinin son halkası olan Abdürrahîm es-Sem'ânî, Zehebî'nin kaydettiğine göre 617 yılı sonunda (1220) veya 618 yılı başında (1221) Moğollar'ın Merv'i istilâsı esnasında idam edildi (el-ʿİber, III, 174). Onun 614 (1217), 615 ve 616 tarihlerinde öldüğü de zikredilmiştir.

Faziletli ve güzel ahlâk sahibi bir kişi olarak nitelendirilen Abdürrahîm es-Sem'ânî imam, allâm, muhaddis gibi ifadelerle övülmüştür. Zehebî ondan "Horasan bölgesinin müsnidi" (a.g.e., a.y.) ve "Merv'in müftüsü" (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1316) diye bahsetmektedir. Mezhepleri ve özellikle Şâfiî mezhebini iyi bilir, Merv'de en büyük Şâfiî âlimi sayılırdı. Pek çok talebe yetiştirdiği halde bir kırk hadis derlemesi dışında (İsnevî, II, 62) eser yazmadığı anlaşılmaktadır. Bazı müellifler tarafından kendisine nisbet edilen kitaplar aslında onun telifi olmayıp babası tarafından kendisi adına kaleme alınmıştır. Bunlardan biri Muʿcemü'ş-şüyûḫ olup çocukluğunda babasıyla çıktığı ilmî seyahatlerde görüştüğü ve kendilerinden istifade ettiği hocalarını tanıtmaktadır (İbnü'd-Dübeysî, IV, 93). Diğeri ise babasının kendi hocası Muhammed b. Fazl el-Furâvî'den âlî isnadla naklettiği hadisleri oğlu için derlemek suretiyle meydana getirdiği el-ʿAvâlî min mesmûʿâti'l-Furâvî'dir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1179). Sem'ânî'nin öğrencilik yıllarında okuduğu kitapların da babası tarafından bir cüzde toplandığı nakledilir (İbn Nukta, s. 359). İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Abdürrahîm es-Sem'ânî'nin kendilerinden icâzet almadığı ve semâ kayıtlarında isminin bulunmadığı bazı hocalara talebelik etmiş gibi kendi adını bunlara ilâve ettiğini, hocalardan duymadığı bazı hususları duymuş gibi naklettiğini, bundan dolayı babasının ve güvenilir muhaddislerin hattıyla yazılan eserlerden aktardıklarının doğru olduğunu, fakat kendi eliyle yazdıklarına güvenilemeyeceğini söylemiş, ancak İbn Hacer el-

Askalânî, adaleti ve güvenilirliği herkes tarafından kabul edilen Abdürrahîm'in bu şekilde itham edilemeyeceğini, ismini ilâve ettiği semâ kaydında yer alması gerektiği halde isminin yazılmamış olmasının da muhtemel bulunduğunu belirterek onu savunmuştur (Lisânü'l-Mîzân, IV, 6-7).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 358-359; İbnü'd-Dübeysî, Ẕeylü Târîḫi Medîneti's-selâm (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1427/2006, IV, 92-93; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 212; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1316; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 107-109; a.mlf., el-ʿİber, III, 174; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, II, 606; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Baġdâd (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 287-289; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 62-63; İbn Hacer el-Askalânî, Lisânü'l-Mîzân, Beyrut 1390/1971, IV, 6-7; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1179; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 560; Münîre Nâcî Sâlim, "el-Beytü's-Semʿânî mine'l-büyûtâti'l-ʿArabiyye bi-Ḫorâsân", el-Mevrid, V/4, Bağdad 1397/1976, s. 29-58; Muhammed b. Süleyman b. Sâlih er-Râcihî, "Cühûdü's-Semʿâniyyîn fî meyâdîni'l-ḥayâti'l-ʿilmiyye fi'l-meşriḳı'l-İslâmî (400-618/1009-1221)", Mecelletü Câmiʿati'l-İmâm Muḥammed b. Suʿûd el-İslâmiyye, sy. 34, Riyad 1422/2001, s. 629-732.

Mehmet Efendioğlu

İBN KUDÂME, Muvaffakuddin (موفّق الدين ابن قدامة) Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullāh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî (ö. 620/1223) Hanbelî fakihi ve usulcüsü.

---

541 Şâbanında (Ocak 1147) Kudüs yakınlarında bulunan Nablus'a bağlı Cemmâîl köyünde doğdu. Birçok âlim yetiştiren Kudâme ailesinin tanınmış şahsiyetlerindendir. Bölgeye hâkim olan Franklar'ın kötü muamelesi yüzünden Kudâme ailesi 551 (1156) yılında Dımaşk'a göç etti. İbn Kudâme, ilk eğitimini babası tarafından 556'da (1161) kurulan Sâlihiyye Medresesi'nde babasından, Ebü'l-Mekârim İbn Hilâl ve diğer bazı hocalardan aldı. Başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere Hırakī'nin el-Muḫtaṣar'ını ve mezhep fıkhıyla ilgili çeşitli metinleri ezberledi. Babasının vefatından sonra ağabeyi Ebû Ömer Muhammed'in himayesinde yetişti ve ondan ders aldı. Yazdığı bir şiirde kullandığı "muvaffak" redifinden dolayı halk arasında Muvaffakuddin lakabı ile meşhur oldu. 561'de (1166) teyzesinin oğlu Abdülganî b. Abdülvâhid el-Makdisî ile birlikte tahsil için Bağdat'a gitti. Burada Abdülkādir-i Geylânî'den ders almaya başladıysa da hocası kırk gün sonra vefat etti. Bu arada Abdülkādir-i Geylânî'den tasavvuf hırkası giydi. Hayatının ileri safhasında onun tasavvuf anlayışını devam ettirdiği görülür (tasavvuf silsilesi için bk. George Makdisi, Religion, Law and Learning in Classical Islam [1991], s. 88-96). Bağdat'ta kaldığı dört yıl boyunca başta Ebü'l-Feth İbnü'l-Mennî olmak üzere bölgenin ileri gelen âlimlerinden ders aldı. 565'te (1169) Musul'a geçti; bir süre kaldığı bu şehirde Ebü'l-Fazl Abdullah b. Ahmed b. Muhammed et-Tûsî'nin derslerini takip etti. Ardından Dımaşk'a döndüyse de yaklaşık bir buçuk yıl sonra ikinci defa Bağdat'a giderek (567/1171) öğrenimini sürdürdü. 573 (1178) veya 574 (1179) yılında hacca gitti ve Mekke'de Hanbelî

âlimlerinden Mübârek b. Ali b. Hüseyin et-Tabbâh'tan ders aldı. Hac dönüşü Bağdat'ta yaklaşık bir yıl daha kalarak tahsiline devam etti. Bu arada Dımaşk'a dönmeyi düşündüğünde hocası İbnü'l-Mennî'nin Bağdat'ın ona ihtiyacı olduğunu söylemesi İbn Kudâme'nin öğrenimi sırasında bile seçkin bir yer edindiğini gösterir. Hocaları arasında ayrıca Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Haşşâb, Ebü'l-Hasan el-Mevâzînî, Ebû Ali er-Rahbî, İbnü't-Tâc, Ebû Mansûr İbnü'd-Dâmegānî, İbn Zafer, İbn Ebû Asrûn, Ebü'l-Meâlî Abdullah b. Abdurrahman es-Sülemî, Ebü'l-Mekârim Abdullah b. Muhammed el-Ezdî gibi âlimler bulunmaktadır (hocalarının bir listesi için bk. İs̱bâtü ṣıfati'l-ʿulüv [nşr. Bedr b. Abdullah Bedr], neşredenin girişi, s. 13-20; Zehebî, XXII, 166).

İbn Kudâme 575 (1179) yılında Bağdat'tan ayrılarak Dımaşk'a yerleşti, eğitim ve telif çalışmalarını burada sürdürdü. Kudüs'ün işgaline son vermek için Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin 583'te (1187) Franklar'a karşı düzenlediği sefere katılması dışında şehirden pek ayrılmadı. Selâhaddîn-i Eyyûbî bu savaşta İbn Kudâme'ye ve ağabeyi Ebû Ömer Muhammed'e müstakil bir çadır verdi. İbn Kudâme, Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam Şerefeddin ile de iyi ilişkiler içinde oldu ve muhtemelen bu sebeple, 617 (1220) yılında Dımaşk Emeviyye Camii'nde Hanbelîler için de bir kürsü kuruldu. İbn Kudâme Dımaşk'a yerleştikten sonra uzun müddet Emeviyye ve Kāsiyûn camilerinde ders verdi; ayrıca ağabeyi Ebû Ömer'in ölümünün ardından el-Câmiu'l-Muzafferî'de imamlık ve hatiplik görevini üstlendi. Özellikle cuma günleri namazdan sonra aralarında birçok fakihin de bulunduğu çeşitli kişilerle münazaralar yaptı. İbn Kudâme'den birçok kişi ders aldı. Öğrencileri arasında kızı tarafından torunu Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Muhammed el-Makdisî, Ebû Muhammed Safiyyüddin İshak b. İbrâhim eş-Şakrâvî, Ebû Muhammed Şerefeddin Hasan b. Abdullah el-Makdisî, Ebü's-Safâ Halîl b. Ebû Bekir el-Merâgī, Ziyâeddin el-Makdisî, Ebû Muhammed Bahâeddin Abdurrahman b. İbrâhim el-Makdisî, Ebû Şâme el-Makdisî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Rezîn el-Havrânî, Ebû Süleyman Abdurrahman b. Abdülganî el-Makdisî, Ebû Zekeriyyâ İbnü's-Sayrafî, kardeşinin oğlu ve el-Muḳniʿ ile el-Muġnî'nin şârihi Ebü'l-Ferec İbn Kudâme, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed es-Sa'dî ve Ebû Bekir İbnü'l-İmâd el-Makdisî gibi âlimler bulunmaktadır (öğrencilerinin listesi için bk. İs̱bâtü ṣıfati'l-ʿulüv [nşr. Bedr b. Abdullah Bedr], neşredenin girişi, s. 20-25; Zehebî, XXII, 167). 1 Şevval 620'de (28 Ekim 1223) Dımaşk'ta vefat eden İbn Kudâme, el-Câmiu'l-Muzafferî'nin arkasındaki Kāsiyûn Kabristanı'na defnedildi. İbn Kudâme'nin hayatına dair öğrencilerinden Ziyâeddin el-Makdisî bir eser yazmış, birçok tarihçi onun şahsiyeti hakkındaki bilgileri bu eserden nakletmiştir (Zehebî, XXII, 167; İbn Receb, II, 136).

İbn Kudâme'nin ahlâkî faziletleri ve kerâmetlerine dair tabakat kitaplarında birçok rivayet bulunmaktadır (Ebû Şâme, s. 140; İbn Receb, II, 136-138). Takvâ ve zühdü yanında sünnete sıkı sıkıya bağlılığı, her türlü bid'at ve hurafeye karşı mücadelesiyle

de tanınmıştır. Bir taraftan Selef akîdesini savunurken diğer taraftan Hanbelî mezhebinin hukukî mirasını kendisinden sonraki nesillere aktarmak için eser telif etmeye ve öğrenci yetiştirmeye çalışmış, ders halkalarında ilmî meseleleri tartışıp Hanbelî fıkıh kültürü ve doktrininin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Böylece Ebû Muhammed el-Berbehârî, Şerîf Ebû Ca‘fer el-Hâşimî, Hâce Abdullah-ı Herevî ve Abdülkādir-i Geylânî gibi ferdî hayatlarında zühdleri, içtimaî hayatlarında ise mücadeleleriyle tanınan Selefî-Hanbelî geleneğinin VII. (XIII.) yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. İbn Kudâme geniş fıkıh kültürü, zühd hayatı ve bid‘atlarla mücadelesi gibi özellikleriyle sadece yaşadığı dönemin bir müellifi olarak kalmamış, aynı zamanda öğrencileri ve eserleriyle bu değerlerin daha sonraki nesillere ulaştırılmasını da sağlamıştır. Bu bakımdan VIII. (XIV.) yüzyılın İslâm dünyasında ismi ve görüşleri etrafında büyük tartışmalar meydana gelen Takıyyüddin İbn Teymiyye ile Muvaffakuddin İbn Kudâme arasında, tasavvuf konusundaki derin görüş farklılıkları bir tarafa bırakılırsa fıkhî anlayış ve mücadele geleneği yönüyle bazı benzerliklerin kurulması mümkündür.

Güçlü bir münazara yeteneğine sahip olan İbn Kudâme fıkıh, kelâm, hadis, hilâf, ferâiz, ensâb, Arap dili ve edebiyatı, hesap ve astronomi gibi dallarda yetkin bir âlim olmasına rağmen özellikle kelâm ve fıkıh sahalarında daha çok meşhur olmuştur. İbn Kudâme, Hanbelî mezhebi literatürüne en büyük katkıyı yapan müelliflerden biri olup döneminin âlimlerinden Ebû Bekir Muhammed b. Meâlî b. Ganîme, “Zamanımızda Muvaffak’tan başka ictihad derecesine ulaşan bir kişi bilmiyorum” demiş, Takıyyüddin İbn Teymiyye de Dımaşk’a Evzâî’den sonra İbn Kudâme’den daha fakih birinin gelmediğini belirtmiştir. Onun hakkında dönemin birçok âliminin benzer övgüleri bulunmaktadır (Zehebî, XXII, 168-173; İbn Receb, II, 135-137).

İbn Kudâme, Ahmed b. Hanbel’e bağlı olmakla birlikte fıkıhla ilgili eserlerinde mezhep taassubundan kaçınmaya çalışmış, kendi görüşüyle mezhepte yerleşik görüşün birbirine uymadığı durumlarda kendi görüşünü esas almıştır. Ancak kendi görüşleri de mezhep içi bir tercih niteliğindedir (Hanbelî mezhebindeki yerleşik görüşlere aykırı bazı ictihadları hakkında bk. Abdülazîz b. Abdurrahman es-Saîd, s. 88-92).

Müteahhir dönemde yaşamış olmasına rağmen İbn Kudâme İslâm dünyasında meydana gelen fikrî gelişmelerle pek ilgilenmemiş, genel anlamda düşünce ve akaid sahasında aşırı denebilecek bir muhafazakârlık ortaya koymuştur. Bundan dolayı akaid konularını anlamak ve gerektiğinde te’vile başvurmak amacıyla akla önem veren kelâmcıları İbn Teymiyye gibi etraflıca inceleyerek değil bütünüyle ve suçlayıcı bir üslûpla eleştirmiştir. İbn Kudâme’nin itikadî konularda Selefiyye’nin görüşlerini temellendirmeye çalışırken üzerinde en çok durduğu hususlar aklın ilâhî sıfatları ve onların mahiyetlerini bilmekten âciz kalması, Allah’ın zâtıyla arşın üzerinde olması, harf ve sesle (lafız) konuşması gibi meselelerdir. Ona göre ilâhî sıfatları kanıtlamak

için “kıyâsü’l-gāib ale’ş-şâhid” adı verilen istidlâl tarzına başvurmak Allah’ı yaratıklarına benzetmeyi gerekli kılar. Kelâmcıların teşbihten kurtulmak amacıyla geliştirdikleri bu istidlâl tarzı onları teşbihe düşürmüştür (Münâẓara fi’l-Ḳurʾâni’l-ʿaẓîm, s. 75; Taḥrîmü’n-naẓar, s. 51). Yaratıklara nisbet edilen isim ve sıfatların Allah’a nisbet edildiği takdirde farklı anlamlar taşıdığının bilinmesi teşbihi ortadan kaldırmak için yeterli olup bazı sıfatları te’vil etmeye gerek yoktur. Eserleri. A) Fıkıh ve Usulü. 1. el-Muġnî. Ebü’l-Kāsım el-Hırakī’nin Hanbelî fıkhına dair ilk el kitabı niteliğindeki el-Muḫtaṣar’ı üzerine yazılan çok sayıdaki şerhin en meşhurlarından biri olup çeşitli neşirleri yapılmıştır (nşr. M. Reşîd Rızâ, eş-Şerḥu’l-kebîr ile birlikte, I-XII, Kahire 1341-1348; buna iki indeks cildi ilâvesi ile, I-XIV, Beyrut 1392/1972, 1982; nşr. M. Reşîd Rızâ, eş-Şerḥu’l-kebîr olmaksızın, I-IX, Kahire 1367; nşr. Tâhâ ez-Zeynî - Mahmûd Abdülvehhâb Fâyid - Abdülkādir Ahmed Atâ, I-IX, Kahire 1388-1390/1968-1970; nşr. M. Sâlim Muhaysın - Şa‘bân M. İsmâil, I-IX, Riyad, ts.; nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-XV, Kahire 1406-1411/1986-1991). İbn Kudâme bu şerhte, Hanbelî mezhebindeki farklı görüşler yanında diğer mezhep imam ve müctehidlerinin de ictihadlarına geniş şekilde yer vermiş ve aralarında tercihlerde bulunmuştur. Bir fıkıh ansiklopedisi niteliğindeki eser İslâm hukukçuları tarafından önemli bir kaynak olarak kabul edilmiş, Şâfiî fakihi İzzeddin İbn Abdüsselâm da eserin bu niteliğine dikkat çekmiştir (İbn Kesîr, XIII, 100; İbn Receb, II, 133). Abdullah Ömer el-Bârûdî, el-Berḳu’l-lemmâʿ fîmâ fi’l-Muġnî min ittifâḳ ve’l-iftirâḳ ve’l-icmâʿ adlı eserinde (Beyrut 1406/1986), el-Muġnî’de zikredilen ve genel olarak İslâm hukukçuları tarafından benimsenen görüşleri kitap, bab ve fasıl sistematiğine göre bir araya getirmiştir. 2. el-ʿUmde fi’l-fıḳhi’l-Ḥanbelî. ʿUmdetü’l-fıḳh ʿalâ meẕhebi’l-İmâm Aḥmed adıyla da yayımlanan eser (nşr. Eşref b. Abdülmaksûd, Beyrut 1409/1988; nşr. Abdullah b. Sefer el-Gāmidî - Muhammed b. Dügaylîb el-Uteybî, Tâif 1409/1989, 1416/1995) başlangıç seviyesindeki fıkıh öğrencileri için bir ders kitabı niteliğindedir. Kitapta tartışma veya mukayeseye girilmeden ve delillerin ayrıntılarına inilmeden mezhepte tercih edilen görüşler sade bir üslûpla anlatılmıştır (Beyrut 1406/1986; nşr. Senâ Halîl el-Hevvârî - Eymân Muhammed Enver Zehrâ, Dımaşk 1990). Bu muhtasarı müellifin öğrencisi Ebû Muhammed Bahâeddin Abdurrahman b. İbrâhim el-Makdisî el-ʿUdde şerḥu’l-ʿUmde (Kahire 1960; nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Beyrut, ts.; nşr. Abdürrezzâk el-Mehdî, Beyrut 1416/1995), Takıyyüddin İbn Teymiyye Şerḥu’l-ʿUmde fi’l-fıḳh (nşr. Suûd b. Sâlih el-Utayşân, I, Riyad 1413/1993; nşr. Sâlih b. Muhammed el-Hasan, II-III, Riyad 1413/1993) ve Abdülmü’min b. Abdülhak el-Katîî Şerḥu’l-ʿUmde (İbn Receb, IV, 429) adıyla şerhetmiştir. Eser Henri Laoust tarafından Fransızca’ya çevrilmiştir (Le précis de droit d’Ibn Qudāma, Beyrut 1950). Abdullah b. Abdurrahman el-Bessâm da muhtasarı çeşitli not ve hâşiyeler ekleyerek ʿUmdetü’l-fıḳh şerḥ ve taʿlîḳ adıyla yayımlamıştır (Kahire 1379). 3. el-Muḳniʿ* (I-II, Kahire 1322, 1341, 1382/1962; Riyad 1982; Katar 1393; Beyrut, ts.). Orta seviyedeki fıkıh eğitiminde ders kitabı

olarak kullanılmak üzere yazılan eser Hanbelî ulemâsı tarafından hayli rağbet görmüş, birçok şerh, hâşiye ve ihtisar çalışmasına konu olmuştur. 4. el-Kâfî fî fıḳhi'l-İmâmi'l-mübeccel Aḥmed b. Ḥanbel. Hanbelî mezhebinin temel metinlerinden biri olan eserde mezhepteki farklı görüşler delilleriyle birlikte kaydedilmiştir (nşr. M. Züheyr eş-Şâvîş, I-IV, Dımaşk 1382; Beyrut 1399/1979, 1402/1982). Eser, müellifin el-ʿUmde ve el-Muḳniʿ adlı muhtasarlarının genişletilmiş bir şekli niteliğindedir. İbn Kudâme'nin öğrencilerinden Ziyâeddin el-Makdisî el-Kâfî'de geçen hadisleri tahrîc etmiş, Abdurrahman b. Mahmûd b. Ubeydân el-Baʻlî de Zevâʾidü'l-Kâfî ve'l-Muḥarrer ʿale'l-Muḳniʿ adlı bir çalışma kaleme almıştır (Dımaşk 1379; Riyad 1401). 5. ʿUmdetü'l-ʿaẓîm fî telḫîṣi'l-mesâʾili'l-ḫâriciyye ʿan Muḫtaṣari Ebi'l-Ḳāsım (ʿUmdetü'l-ḥâzim fi'l-mesâʾili'z-zevâʾid ʿan Muḫtaṣarı Ebi'l-Ḳāsım, el-Hâdî) (nşr. Ali b. Abdullah b. Kāsım Âl-i Sânî, Beyrut, ts.). 6. Zevâʾidü'l-Kâfî ʿale'l-Ḫıraḳī. Hırakī'nin el-Muḫtaṣar'ı üzerine bazı ilâvelerden ibaret olduğu anlaşılan bu eseri, Cemâleddin Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Yûsuf es-Sarsarî (ö. 656/1258) Vâsıṭatü'l-ʿiḳdi'ṡ-ṡemîn ve ʿUmdetü'l-ḥâfıẓi'l-emîn adıyla manzum hale getirmiştir (İbn Receb, II, 263). 7. Ravżatü'n-nâẓır* ve cünnetü'l-münâẓır fî uṣûli'l-fıḳh ʿalâ meẕhebi'l-İmâm Aḥmed (nşr. Abdülkerîm b. Ali b. Muhammed en-Nemle, I-III, Riyad 1414/1993). Hanbelî mezhebinin ve Hanbelî fıkhı eğitiminin önemli usul kitaplarından olan eser üzerinde çeşitli şerh, hâşiye ve ihtisar çalışmaları yapılmıştır.

B) Kelâm. 1. Lümʿatü'l-iʿtiḳādi'l-hâdî ilâ sebîli'r-reşâd. ʿAḳīdetü'l-İmâm Muvaffaḳıddîn (Kahire 1329, el-Mecmûʿu'l-müştemil ʿale'd-düreri'l-âtiye içerisinde, s. 551-560) ve el-İʿtiḳād (nşr. Âdil Abdülmünʻim Ebü'l-Abbas, Kahire 1411/1990) adlarıyla da yayımlanan eserde müellif temel itikad konularını Selefî anlayış çerçevesinde özetlemiştir (Dımaşk 1338; nşr. Muhammed Ahmed Muhammed Abdüsselâm, Kahire 1340, ʿAşru resâʾil ve ʿaḳāʾid adlı mecmua içerisinde, s. 28-54; Kahire 1372/1953; nşr. Abdülkādir el-Arnaût, Dımaşk 1391, 1395, 1408/1987; nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr, Küveyt 1406/1986, 1416/1995, İs̱bâtü ṣıfati'l-ʿulüv ve Ẕemmü't-teʾvîl ile birlikte). Lümʿatü'l-iʿtiḳād'ı Muhammed Sâlih el-Useymîn şerhetmiştir (Riyad 1403; nşr. Eşref b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim, Riyad 1415/1995). 2. İs̱bâtü ṣıfati'l-ʿulüv. İbn Kudâme bu kitapta herhangi bir te'vil ve tefsire gitmeden, teşbih ve tecsîm isnatlarını da reddederek Allah Teâlâ'nın semada bulunduğunu ve arşa istiva ettiğini, Cenâb-ı Hakk'ın üstte, yukarıda oluş sıfatına sahip olduğunu ileri sürmüş, bu yöndeki naklî delilleri te'vil eden kelâmcıları eleştirmiştir (nşr. Ahmed b. Atıyye b. Ali el-Gāmidî, Beyrut-Medine 1409/1988; Tanta 1413/1993; nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr, Küveyt 1416/1995, bir önceki eser ve Ẕemmü't-teʾvîl ile birlikte). 3. Münâẓara fi'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm. Ḥikâyetü'l-münâẓara fi'l-Ḳurʾân maʿa baʿżı ehli'l-bidʿa adıyla da neşredilen risâlede (nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cedîʻ, Riyad 1989) İbn Kudâme, bidʻat ehli olarak nitelediği bir kişiyle Kur'an hakkında yaptığı tartışmayı anlatır ve Hanbelîler'in Kur'an'ın mahlûk olmadığına ilişkin klasik görüşlerini savunur (nşr. Ebû Abdullah Muhammed b. Hamed el-Hamûd, Küveyt

1410/1990). Muhtemelen söz konusu münazaranın mahiyetiyle ilgili olarak müellife farklı zamanlarda gelen taleplere ayrı ayrı cevap verilmesi sebebiyle günümüze adı ve muhtevası birbirinden farklı nüshalar ulaşmıştır. Bunlardan Leiden Universitätsbibliothek (Or., nr. 2523/1) ve Manisa İl Halk Kütüphanesi'ndeki (nr. 6584/5) nüshalar Hans Daiber tarafından bir araştırmayla birlikte Israel Oriental Studies'de yayımlanmıştır (bk. bibl.). Bu nüshalardan, tartışmanın İbn Kudâme ile Dımaşk Kadısı Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Eş'arî arasında geçtiği anlaşılmaktadır. 4. el-Burhân fî beyâni'l-Ḳurʾân. Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusundaki tartışma çerçevesinde Allah'ın kelâm sıfatı ve bu sıfatın mushafla ilgisi üzerinde durulan eserde bazı Eş'arîler'e nisbet edilen, mushaflara "Kur'an" adı verilmesinin mecaz yoluyla olduğuna dair görüş reddedilerek mushafın mecazi değil gerçek Kur'an olduğu ve Allah'ın kelâmının ses (savt) unsurunu ihtiva ettiği ispata çalışılır. Eseri neşreden Suûd b. Abdullah el-Fenîsân (Mecelletü'l-Buḥûs̱i'l-İslâmiyye, XIX [Riyad 1407], s. 189-284), tek nüshasının Mekke'deki Mektebetü'ş-Şeyh Süleyman b. Abdirrahman el-Hamdân'da (nr. 42) bulunduğunu söylüyorsa da eserin diğer bir nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 6584/4). 5. Ẕemmü't-teʾvîl. Eserde Selef'in Allah'ın sıfatları konusundaki görüşleri Kitap ve Sünnet'ten delillerle ispat edilmeye çalışılmış ve te'vil ehli tenkit edilmiştir (Kahire 1329; nşr. Muhammed Ahmed Abdüsselâm Hıdır, Kahire 1351; nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr, Küveyt 1416/1995, Lümʿatü'l-iʿtiḳād ve İs̱bâtü ṣıfati'l-ʿulüv ile birlikte). 6. Taḥrîmü'n-naẓar fî kütübi ehli'l-kelâm. Kitâb fîhi er-red ʿalâ İbn ʿAḳīl, el-Menʿ mine'n-naẓar fî kütübi'l-mübtediʿa ve er-Red ʿalâ İbn ʿAḳīl adlarıyla da anılan eserde (Brockelmann, GAL Suppl., I, 689) İbn Akīl'in benimsediği ileri sürülen kelâmî görüşler eleştirilmiş, bu arada onun Şerîf Ebû Ca'fer'in mescidinde cemaatin huzurunda görüşlerinden rücû ettiği anlatılmıştır (bu olayın ayrıntısı için bk. George Makdisi, Mélanges Louis Massignon, III, 91-126). Eserde bu vesileyle Allah'ın sıfatları ve halku'l-Kur'ân konusundaki Selefî görüş savunulmuş, Ebü'l-Vefâ İbn Akīl'in şahsında başta Mu'tezile olmak üzere diğer grupların görüşleri tenkit edilmiştir. George Makdisî tarafından İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlanan eser (Ibn Qudāma's Censure of Speculative Theology, London 1962; Norfolk 1985), kelâm ilmine karşı cephe alan Hâce Abdullah-ı Herevî'nin (ö. 481/1089) Ẕemmü'l-kelâm ve ehlih (nşr. Semîh Dugaym, Beyrut 1994) adlı kitabından sonra kelâm ilmine ve kelâmcılara karşı Hanbelî ulemâsının muhalefetini ortaya koyan önemli bir çalışmadır. 7. el-ʿAḳīde fî ʿilmi't-tevḥîd (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3732/1). Risâle fi'l-iʿtiṣâm bi's-sünne'nin (Manisa İl Halk Ktp., nr. 6584/7) değişik bir rivayeti olup ikisi birlikte Hans Daiber tarafından The Creed ('Aqīda) of the Hanbalite Ibn Qudāma al-Maqdisī: A Newly Discoverded Text adıyla neşredilmiştir (Studia Arabica et Islamica, Fest. Ihsan Abbas, Beirut 1981, s. 105-125; Textual Sources for the Study of Islam, ed. Andrew Rippin - Jan Knappert, Manchester 1986, s. 121-127). 8. Risâletü't-tenzîh (nşr. Ahmed Adnan Sâlih, Bağdad 1989). 9. Risâle ile'ş-Şeyẖ Faẖriddîn İbn Teymiyye

fî taḫlîdi ehli'l-bidᶜa fi'n-nâr (Brockelmann, GAL Suppl., I, 689). 10. eṣ-Ṣırâṭü'l-müstaḳīm fî iṡbâti'l-ḥarfi'l-ḳadîm. İbn Kudâme'nin el-Burhân fî beyâni'l-Ḳurʾân'ını yayımlayan Suûd b. Abdullah el-Fenîsân, bu eserin bir nüshasının kendisinde bulunduğunu ve onu yayımlamayı düşündüğünü söylemektedir (Mecelletü'l-Buḥûṡi'l-İslâmiyye, XIX [Riyad 1407], s. 197).

C) Hadis. 1. Ḳunᶜatü'l-erîb fî tefsîri'l-ġarîb min ḥadîṡi Resûlillâh ve'ṣ-ṣaḥâbe ve't-tâbiᶜîn (el-Muḫtaṣar fî Ġarîbi'l-ḥadîṡ). Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın Ġarîbü'l-ḥadîṡ adlı eserinin ihtisarıdır (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Riyad 1406/1986). 2. Muḫtaṣaru ᶜİleli'l-ḥadîṡ. Ebû Bekir el-Hallâl'in eserinin muhtasarıdır. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan (Hadis, nr. 348) el-Münteḫab mine'l-eḥâdîṡ adlı eserin bu kitap olabileceğini söylemiştir (Maḫṭûṭât, s. 99). D) Diğer Eserleri. 1. et-Tebyîn fî ensâbi'l-Ḳureşiyyîn. Hz. Peygamber'in ve akrabalarının nesebi ve faziletleri hakkındadır. Bu çalışma, sadece nesep ve İslâm tarihi bakımından değil aynı zamanda Resûl-i Ekrem dönemindeki sosyal yapıyı gösteren sosyolojik ve antropolojik bir kaynak olması bakımından da önemlidir (nşr. Muhammed Nâyif ed-Düleymî, Bağdad 1402/1982; Beyrut 1408/1988). 2. el-İstibṣâr fî nesebi'ṣ-ṣaḥâbe mine'l-enṣâr. Eserde önce Hazrec ve Evs kabilelerine mensup sahâbîler, ardından ensardan kabilesi belli olmayan bazı kişiler tanıtılmıştır (nşr. Ali Nüveyhiz, Beyrut 1392/1972). 3. Kitâbü't-Tevvâbîn (Kitâbü't-Tevbe). Bu eserde Hârût ve Mârût adlı iki meleğin tövbeleriyle ilgili olaylar, Hz. Âdem, Nûh, Mûsâ, Dâvûd, Süleyman ve Yûnus peygamberlerin ve geçmiş ümmetlerden bazı kimselerin, ayrıca Resûl-i Ekrem'in, bazı sahâbîlerin ve İslâm tarihinde meşhur olan çeşitli kişilerin tövbeleriyle ilgili kıssalar anlatılır (nşr. George Makdisi, Kitâb at-Tauwâbîn: "Le livre des pénitents" de Muwaffaq ad-Dîn Ibn Qudâma al-Maqdisî, Damas 1961; nşr. Abdülkādir el-Arnaût, Beyrut 1394/1974; nşr. Hâlid Abdüllatîf es-Seb' el-Alemî, Beyrut 1410/1990; nşr. Alâ Abdülvehhâb Muhammed, Kahire 1414/1993). 4. Ẕemmü'l-müvesvisîn ve't-taḥẕîr mine'l-vesvese. Ẕemmü'l-vesvâs adıyla da yayımlanan eserde (nşr. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkī, Riyad 1411/1990; nşr. Muhammed Hâlid Harse, 1411/1990) vesvesenin tahlili yapılıp özellikle ibadetlerin ifasında yol açtığı olumsuz sonuçlara dikkat çekilir (Kahire 1350, 1372/1953 [Lümᶜatü'l-iᶜtiḳād ile birlikte]; Beyrut, ts.; nşr. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî - Hasan b. Emîn Âl-i Mendûh, Kahire 1407/1987). İbn Kayyim el-Cevziyye eseri Maḳāᶜidü'ş-şeyâṭîn fi'l-vesvese ve ẕemmü'l-müvesvisîn adıyla şerhetmiştir (Beyrut, ts.). 5. Kitâbü'l-Müteḥâbbîne fi'llâh (nşr. Hayrullah eş-Şerîf, Dımaşk 1991; nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim, Kahire 1987). 6. er-Riḳḳa ve'l-bükâʾ. Kitâbü'r-Riḳḳa adıyla da yayımlanan bu eserde (nşr. Mes'ad Abdülhamîd Muhammed es-Sa'denî, Beyrut 1414/1994) müellif tasavvufî bir yaklaşımla yumuşak kalplilik ve pişmanlık duygusu üzerinde durur, peygamberlerin ve sâlih kimselerin hayat hikâyelerini, zühd ve takvâlarını, ibadetlerini ve güzel sözlerini nakleder. Eserin son kısmında İbn Kudâme'nin velîlerin kerâmetlerinden deliller getirmesi tasavvufa bakış açısını

yansıtması bakımından önemlidir (nşr. Ahmed b. Ebü'l-Ayneyn, Tanta 1412/1992; nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dımaşk 1415/1994). 7. Minhâcü'l-ḳāṣıdîn fî fażli'l-ḫulefâʾi'r-râşidîn (Nuruosmaniye Ktp., nr. 1274; Brockelmann, GAL, I, 503-504; Suppl., I, 689). Feżâʾilü'l-ḫulefâʾi'l-erbaʿa ve tertîbühüm fi'l-fażl ve fażlü hâẕihi'l-ümme ʿalâ ġayrihâ adıyla da anılmaktadır (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4445/1). 8. el-Vaṣıyye (nşr. Ümmü Ali bint Mahrûs el-Aselî, İsmâiliye 1411/1990). 9. Ẕemmü mâ ʿaleyhi muʿâni't-taṣavvuf mine'l-ġınâ ve'r-raḳṣ. Fütyâ fî ẕemmi'ş-şebbâbe ve'r-raḳṣ ve's-semâʾ (nşr. Muhammed b. Ömer b. Abdurrahman b. Akīl, Kahire 1976) ve Ẕemmü mâ ʿaleyhi müddeʿu't-taṣavvuf (nşr. Züheyr eş-Şâvîş, Beyrut-Dımaşk 1404/1984) adlarıyla da yayımlanan risâlede İbn Kudâme bazı mutasavvıfların mûsiki, raks, def çalma ve yüksek sesle zikir konusundaki görüşlerini tenkit etmiştir (nşr. Hâmid el-Fıkī, Defâʾinü'l-künûz içerisinde, 1349). 10. Tuḥfetü'l-aḥbâb fî beyâni ḥükmi'l-eẕnâb (Brockelmann, GAL Suppl., I, 689). 11. el-Fevâʾid. İkinci cüzü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmûʿ, nr. 7).

Kaynaklarda İbn Kudâme'ye nisbet edilen eserler arasında Muḳaddime fi'l-ferâʾiż, Kitâbü'l-Ḳader, Cevâbü mesʾele veredet min Ṣarḫad fi'l-Ḳurʾân, Bülġatü'ṭ-ṭâlibi'l-ḥaṣîṣ min ṣaḥîḥi ʿavâli'l-ḥadîṣ, ez-Zühd, eş-Şâfî, Fetâvâ ve mesâʾilü menṣûre, Menâsikü'l-ḥac, Ḳaḍâyâ ʿAlî, Feżâʾilü ʿÂşûrâʾ, Feżâʾilü'l-ʿaşr (cennetle müjdelenen on sahâbî hakkında), Ṣıfatü'l-felâḳ ve Meşyaḫa sayılabilir. İbn Kudâme irşad ve hikmet ağırlıklı şiirler de yazmıştır (bazı beyitleri için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII/2, s. 630; Ebû Şâme, s. 141; İbn Receb, II, 141-143). Müellif hakkında Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman The Role of Ibn Qudama in Hanbali Jurisprudence (doktora tezi, 1970, University of London) ve Saʿd b. Muhammed b. Îsâ en-Nebâtî Cühûdü İbn Ḳudâme fî ḫidmeti'l-ʿaḳīde (yüksek lisans tezi, 1411, Câmiatü Ümmi'l-kurâ [Mekke]) adıyla birer çalışma yapmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA:Muvaffakuddin İbn Kudâme, Taḥrîmü'n-naẓar fî kütübi ehli'l-kelâm: Ibn Qudāma's Censure of Speculative Theology (nşr. ve trc. G. Makdisi), London 1962, tür.yer.; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. IX-XXVI; a.mlf., Ẕemmü't-teʾvîl, Kahire 1351, tür.yer.; a.mlf., el-Kâfî (nşr. Züheyr eş-Şâvîş), Beyrut 1402/1982, neşredenin girişi, I, s-s; a.mlf., İṣbâtü ṣıfati'l-ʿulüv (nşr. Ahmed b. Atıyye b. Ali el-Gāmidî), Beyrut-Medine 1409/1988, s. 9-66; a.e. (nşr. Bedr b. Abdullah el-Bedr), Küveyt 1416/1995, neşredenin girişi, s. 7-35; a.mlf., Lümʿatü'l-iʿtiḳād (nşr. Bedr b. Abdullah b. el-Bedr), Küveyt 1416/1995, tür.yer.; a.mlf., Münâẓara fi'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm (nşr. Ebû Abdullah Muhammed b. Hamed el-Hamûd), Küveyt 1410/1990, tür.yer.; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 5-24; a.mlf., Ravżatü'n-nâẓır (nşr. Abdülkerîm b. Ali b. Muhammed en-Nemle), Riyad 1414/1993, neşredenin girişi, I, 1-52; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, II, 113; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mirʾâtü'z-zamân, VIII/2, s. 627-630; Münzirî, et-Tekmile, V, 158; Ebû Şâme, eẕ-Ẕeyl ʿale'r-Ravżateyn, s. 139-142; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 165-173; İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, VIII, 111-117; Safedî, el-Vâfî, XVII, 37-39; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, II, 158-159; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, IV, 47-48; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 99-101; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Beyrut, ts. (Dârü'l-maʿrife), II, 133-149, 263; IV, 429; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VI, 256; Burhâneddin İbn Müflih, el-Maḳṣadü'l-erşed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1410/1990, II, 12-20; Ali b. Süleyman el-Merdâvî, el-İnṣâf fî maʿrifeti'r-râciḥ mine'l-ḫilâf (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī), Beyrut 1406/1986, neşredenin girişi, I, 14; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, ed-Dürrü'l-münaḍḍad fî ẕikri aṣḥâbi'l-İmâm Aḥmed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Kahire 1412/1992, I, 346-348; a.mlf., el-Menhecü'l-aḥmed (nşr. Abdülkādir el-Arnaût v.dğr.), Beyrut 1997, IV,

148-165; Keşfü'z-zunûn, I, 343, 828, 924; II, 1164, 1406, 1415, 1478, 1628; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, V, 88-92; Rûdânî, Ṣılatü'l-ḫalef bi-mevṣûli's-selef (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1408/1988, s. 144, 207, 217, 242, 250, 264, 274, 285, 335-336, 344, 405, 414, 418, 442, 460; Ahlwardt, Verzeichnis, IV, 10-11; Brockelmann, GAL, I, 502-504; Suppl., I, 688-689; Îżâḥu'l-meknûn, I, 70, 544; II, 241; George Makdisi, "Nouveaux détalis sur l'affaire d'Ibn ʿAqīl", Mélanges Louis Massignon, Damas 1957, III, 91-126; a.mlf., "Two More Manuscripts of the Book of Penitents" (ed. J. M. Barrol), Orientalia Hispanica, Leiden 1974, I, 526-530; a.mlf., "L'isnād initiatique soufi de Muwaffaq ad-Dīn Ibn Qudāma", Religion, Law and Learning in Classical Islam, Norfolk 1991, s. 88-96 (altıncı makale); a.mlf., "The Hanbali School and Sufism", Boletin de la Asociacion Espanola de Orientalistas, XV, Madrid 1979, s. 115-126; a.mlf., "Ibn ʿAḳīl", EI² (İng.), III, 699-700; a.mlf., "Ibn Ḳudāma al-Maḳdisī", a.e., III, 842-843; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 96-99; Abdülazîz b. Abdurrahman es-Saîd, İbn Ḳudâme ve âŝâruhü'l-uṣûliyye, Riyad 1408/1987, s. 81-143; Ramazan Şeşen, Muḫtârât mine'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyyeti'n-nâdire fî mektebâti Türkiyâ, İstanbul 1997, s. 130-133; H. Laoust, "Le Ḥanbelisme sous le califat de Baghdad", REI, XXVII (1959), s. 67-128; D. Raymond, "L'ijtihâd chez Muwaffaq al-Dîn b. Qudâma", a.e., XXXI (1963), s. 33-47; Mehmed Hayri Kırbaşoğlu, "Allah'ın Kelâmı Olması Açısından Kur'ân'ın Mâhiyetiyle İlgili İhtilaflar ve İbn Qudâme el-Maqdisî'nin 'Kitâbu'l-Burhân fî Beyâni Haqîqati'l-Qur'ân'ı", AÜİFD, XXVIII (1986), s. 427-444; İhsân en-Nas, "Kitâbü't-Tebyîn fî ensâbi'l-Ḳureşiyyîn li'bn Ḳudâme el-Maḳdisî", MMLADm., LXIX (1415/1994), s. 403-413; a.mlf., "Kitâbü'l-İstibṣâr fî nesebi's-ṣaḥâbe mine'l-enṣâr li'bn Ḳudâme el-Maḳdisî", a.e., LXIX (1415/1994), s. 413-417; Hans Daiber, "The Quran as a Shibboleth of Varying Conceptions of the Godhead", IOS, XIV (1994), s. 249-295.

Ferhat Koca

İBN ASÂKİR, Ebû Mansûr (أبو منصور ابن عساكر) Ebû Mansûr Fahrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Hasen ed-Dımaşkī (ö. 620/1223) Şâfiî fakihi ve hadis âlimi.

---

550 Recebinde (Eylül 1155) doğdu. Amcaları Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir ve Sâinüddin İbn Asâkir ile İbn Ebû Asrûn, Abdurrahman b. Ebü'l-Hasan ed-Dârânî, Ebü'n-Nedâ Hassân b. Temîm ez-Zeyyât, Ebü'l-Mekârim Abdülvâhid b. Hilâl el-Ezdî, Dâvûd b. Muhammed el-Hâlidî, Muhammed b. Es'ad el-Irâkī gibi âlimlerden hadis dinledi. Kutbüddin Mes'ûd b. Urve en-Nîsâbûrî'den Şâfiî fıkhını öğrendi ve onun kızıyla evlendi. Dımaşk'ta Şâfiî fıkhının otoriteleri arasına giren, meclisi fetva soranlarla dolup taşan İbn Asâkir'den Ziyâeddin el-Makdisî, Zekiyyüddin el-Birzâlî ve Tâceddin Abdülvehhâb b. Zeynülümenâ gibi bazı şahsiyetler hadis rivayet etti. Fıkıh dersi verdiği talebeler arasında ise İzzeddin İbn Abdüsselâm, Ebû Şâme el-Makdisî ve Şehâbeddin İsmâil b. Hâmid el-Kûsî sayılabilir.

Hocası Nîsâbûrî'nin ölümünden sonra Dımaşk'ta Cârûhiyye Medresesi'nde onun yerine müderris olan İbn Asâkir 593 (1197) yılından itibaren buradaki Azrâviyye, bir müddet sonra da Kudüs'teki Salâhiyye Medresesi'nde fıkıh, hadis ve akaid dersleri vermeye başladı; ayrıca Eyyûbî Sultanı I. el-Melikü'l-Âdil tarafından Dımaşk'taki Takaviyye Medresesi'ne müderris tayin edildi, bir süre de Azîziyye Medresesi'nde ders verdi.

el-Melikü'l-Âdil, zühd ve takvâsıyla tanınan İbn Asâkir'i Dımaşk kadılığına getirmek istediyse de İbn Asâkir bu teklifi kabul etmedi. Fakat sultan bu mesele üzerinde ısrar ettiğinden şehri terketmek zorunda kaldıysa da daha sonra bağışlanarak geri getirildi. Yerine bir başkasını tavsiye etmesi istenince de İbnü'l-Harestânî'yi teklif etti. el-Melikü'l-Âdil'den sonra tahta geçen el-Melikü'l-Muazzam selefinin yasaklamış olduğu işret meclislerini yeniden serbest bırakınca bu icraatı gayri meşrû görüp karşı çıkan İbn Asâkir ile yeni sultanın arası açıldı. el-Melikü'l-Muazzam bu sebeple İbn Asâkir'in Takaviyye ve Salâhiyye'deki görevlerine son verdi. Sadece Cârûhiyye'deki vazifesine devam eden İbn Asâkir, Urviyye ve Nûriyye dârülhadislerinde hadis dersleri vermeye başladı. Ayrıca haftada iki gün, amcası Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir'in ders verdiği yer olan Emeviyye Camii'ndeki Kubbetü'n-nesr'in altında ve Maksûretü's-sahâbe adıyla bilinen kısımda hadis okutuyordu. Hayatının sonuna kadar öğretim faaliyetleriyle meşgul olan İbn Asâkir 10 Receb 620 (9 Ağustos 1223) tarihinde Dımaşk'ta öldü ve Sûfiyye Kabristanı'na defnedildi.

İbn Asâkir'in fıkıh ve hadis alanında eser verdiğini kaydeden kaynaklar, sadece Kitâbü'l-Erbaʿîn fî menâḳıbi ümmihâti'l-müʾminîn raḥmetullāhi ʿaleyhim ecmaʿîn adlı eserinin ismini zikretmektedir. Günümüze ulaştığı tesbit edilen yegâne eseri de budur. Müellif, Hz. Peygamber'in hanımlarının menkıbeleriyle ilgili olan bu eserini hazırlarken Buhârî ve Müslim'in eṣ-Ṣaḥîḥ'leri, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin es-Sünen'leri, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i, amcası İbn Asâkir'in Târîḫu Dımaşḳ'ı, İbn Sa'd'ın eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ'sı, Beyhakī'nin Delâʾilü'n-nübüvve'si gibi çeşitli kaynakların yanında şeyhlerinden bizzat işittiği bazı rivayetlerden de faydalanmıştır. Kitâbü'l-Erbaʿîn Muhammed Mutî' el-Hâfız ve Gazve Büdeyr ile (Dımaşk 1406/1986) Muhammed Ahmed Abdülazîz (Kahire 1410/1989) ve Muhammed İbrâhim ed-Desûkī (Bulak 1992) tarafından neşredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Asâkir, Kitâbü'l-Erbâʿîn fî menâḳıbi ümmihâti'l-müʾminîn (nşr. M. Mutî' el-Hâfız), Dımaşk 1406/1986, neşredenin girişi, s. 7-25; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XII, 418; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 135; Münzirî, et-Tekmile, III, 102-103; Zehebî, el-ʿİber, III, 181-182; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 187-190; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 611-620, s. 451-454; Safedî, el-Vâfî, XVIII, 235; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, I, 261; Sübkî, Ṭabaḳāt, VIII, 177-178; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 219-220; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 101; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, IV, 47; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 54-55; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VI, 256; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 82-86; Abdülcelîl Hasan Abdülmehdî, el-Medâris fî Beyti'l-Maḳdis, Amman 1981, I, 205-209; N. Elisséeff, "Ibn ʿAsākir", EI² (İng.), III, 714.

Cengiz Kallek

İBN ABDÜSSEMÎ‘ (ابن عبد السميع) Ebû Tâlib Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdissemî‘ el-Kureşî el-Hâşimî el-Vâsıtî (ö. 621/1224) Hadis ve siyer âlimi.

10 Ramazan 538’de (17 Mart 1144) doğdu. Kur’an öğrenimine Vâsıt’ta başladığına göre (Münzirî, III, 114) burada doğduğu söylenebilir. Başlıca Kur’an hocaları Ebü’s-Saâdât Ahmed b. Ali b. Halîfe ve kıraat âlimi İbnü’t-Tahhân’dır. Yine Vâsıt’ta dedesi Ebü’l-Muzaffer Abdüssemî‘, Ebü’l-Mufaddal Muhammed b. Muhammed b. Ebû Zenbeka, Ebü’l-Hasan İbn Negūbâ ve Şâfiî fakihi Ebû Ca‘fer İbnü’l-Bûkī gibi şahsiyetlerden hadis dinledi. Bağdat’ta Sa‘dullah b. Hamdî, Ebü’l-Muzaffer Hibetullah b. Ahmed İbnü’ş-Şiblî, İbnü’l-Battî diye anılan Ebü’l-Feth Muhammed b. Abdülbâkī, Ebû Ya‘lâ Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Ferrâ, Ebü’l-Hasan Ali b. Abdurrahman İbn Tâcülkurrâ gibi âlimlerin derslerine katılarak hadis öğrenimini sürdürdü.

Vâsıt’ta hadise dair pek çok eseri tedrîs eden, bu arada İbn Negūbâ’dan dinlediği Müsedded b. Müserhed’in el-Müsned’ini okutan İbn Abdüssemî‘in talebeleri arasında Ebü’t-Tâhir İbnü’l-Enmâtî, Abdüssamed b. Ebü’l-Ceyş, İbnü’d-Dübeysî ve İzzeddin el-Fârûşî gibi âlimler sayılabilir. İbn Nukta onun sika, bilgisine ve kaynaklarına güvenilir bir âlim olduğunu söylerken İbnü’d-Dübeysî ve Zehebî de kendisi ve başkaları için çok şey yazdığını belirtmişler, sika olduğu görüşüne katılmışlardır. İbnü’l-Cezerî İbn Abdüssemî‘in ayrıca iyi bir mukrî olduğunu kaydetmiştir. Faziletli bir kişiliğe sahip olduğu belirtilen İbn Abdüssemî‘ 6 Muharrem 621’de (29 Ocak 1224) Vâsıt’ta öldü ve şehrin batısında Verrâkīn mahallesinde defnedildi.

Eserleri. İbn Abdüssemî‘in günümüze ulaşan tek eseri Lübâbü’l-menḳūl fî şerefi (feżâʾili)’r-Resûl adını taşımaktadır. Eser üç bölüme ayrılmış olup her bölüm on fasıldan meydana gelmektedir. Birinci bölümde Resûl-i Ekrem’in nesebi ve yaratılış özelliklerinden, peygamberliğine delâlet eden işaretlerle önceki kitapların onu müjdelemesinden bahsedilmiş, ikinci bölümde peygamberlikten evvelki yaşayış tarzı, doğruluğu, kötü şeylerden sakınması, kendisine gaipten ilk hitapların gelmesi, peygamberliğini açıklayıp insanları davet etmesi, hanımları, çocukları ve diğer akrabaları, müşriklerin ona eziyetleri ve güzel ahlâkı hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde Hz. Peygamber’in hicreti, gönderdiği seriyyeler, mûcizeleri, gayba ve geleceğe dair verdiği haberlerin vâki olması, Allah’ın Kur’an’da onun hakkındaki bazı övgüleri, tebliğ ettiği dinin ve ümmetinin fazileti gibi konular ele alınmıştır. Eserde yer alan bilgiler çeşitli kaynaklardan isim zikredilerek nakledilmiş, ancak senedler çıkarılmıştır. Eserin 616 (1219) yılında istinsah edilen bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’nde (Kılıç Ali Paşa, nr. 270, 216 varak), 1011 (1602) tarihli diğer bir nüshası da Hacı Selim Ağa Kütüphanesi’nde (Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 1072) bulunmaktadır. İbn Abdüssemî‘in ayrıca Feżâʾilü’l-eyyâm ve’ş-şühûr, Taʿbîrü’r-rüʾyâ ve en-Nuḫab fi’l-ḫuṭab adlı eserleri kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Nukta, et-Taḳyîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 345; İbnü'd-Dübeysî, Ẕeylü Târîḫi Baġdâd (Hatîb, Târîḫu Baġdâd içinde), s. 243-244; Münzirî, et-Tekmile, III, 114; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 185-187; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1191-1192; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, I, 377; Brockelmann, GAL Suppl., II, 932.

Tayyar Altıkulaç

İBN ABDÜSSEMÎ‘ (ابن عبد السميع) Ebû Tâlib Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdissemî‘ el-Kureşî el-Hâşimî el-Vâsıtî (ö. 621/1224) Hadis ve siyer âlimi.

10 Ramazan 538'de (17 Mart 1144) doğdu. Kur'an öğrenimine Vâsıt'ta başladığına göre (Münzirî, III, 114) burada doğduğu söylenebilir. Başlıca Kur'an hocaları Ebü's-Saâdât Ahmed b. Ali b. Halîfe ve kıraat âlimi İbnü't-Tahhân'dır. Yine Vâsıt'ta dedesi Ebü'l-Muzaffer Abdüssemî‘, Ebü'l-Mufaddal Muhammed b. Muhammed b. Ebû Zenbeka, Ebü'l-Hasan İbn Negūbâ ve Şâfiî fakihi Ebû Ca‘fer İbnü'l-Bûkī gibi şahsiyetlerden hadis dinledi. Bağdat'ta Sa‘dullah b. Hamdî, Ebü'l-Muzaffer Hibetullah b. Ahmed İbnü'ş-Şiblî, İbnü'l-Battî diye anılan Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülbâkī, Ebû Ya‘lâ Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Ferrâ, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdurrahman İbn Tâcülkurrâ gibi âlimlerin derslerine katılarak hadis öğrenimini sürdürdü.

Vâsıt'ta hadise dair pek çok eseri tedrîs eden, bu arada İbn Negūbâ'dan dinlediği Müsedded b. Müserhed'in el-Müsned'ini okutan İbn Abdüssemî‘in talebeleri arasında Ebü't-Tâhir İbnü'l-Enmâtî, Abdüssamed b. Ebü'l-Ceyş, İbnü'd-Dübeysî ve İzzeddin el-Fârûşî gibi âlimler sayılabilir. İbn Nukta onun sika, bilgisine ve kaynaklarına güvenilir bir âlim olduğunu söylerken İbnü'd-Dübeysî ve Zehebî de kendisi ve başkaları için çok şey yazdığını belirtmişler, sika olduğu görüşüne katılmışlardır. İbnü'l-Cezerî İbn Abdüssemî‘in ayrıca iyi bir mukrî olduğunu kaydetmiştir. Faziletli bir kişiliğe sahip olduğu belirtilen İbn Abdüssemî‘ 6 Muharrem 621'de (29 Ocak 1224) Vâsıt'ta öldü ve şehrin batısında Verrâkīn mahallesinde defnedildi.

Eserleri. İbn Abdüssemî‘in günümüze ulaşan tek eseri Lübâbü'l-menḳūl fî şerefi (feżâʾili)'r-Resûl adını taşımaktadır. Eser üç bölüme ayrılmış olup her bölüm on fasıldan meydana gelmektedir. Birinci bölümde Resûl-i Ekrem'in nesebi ve yaratılış özelliklerinden, peygamberliğine delâlet eden işaretlerle önceki kitapların onu müjdelemesinden bahsedilmiş, ikinci bölümde peygamberlikten evvelki yaşayış tarzı, doğruluğu, kötü şeylerden sakınması, kendisine gaipten ilk hitapların gelmesi, peygamberliğini açıklayıp insanları davet etmesi, hanımları, çocukları ve diğer akrabaları, müşriklerin ona eziyetleri ve güzel ahlâkı hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde Hz. Peygamber'in hicreti, gönderdiği seriyyeler, mûcizeleri, gayba ve geleceğe dair verdiği haberlerin vâki olması, Allah'ın Kur'an'da onun hakkındaki bazı övgüleri, tebliğ ettiği dinin ve ümmetinin fazileti gibi konular ele alınmıştır. Eserde yer alan bilgiler çeşitli kaynaklardan isim zikredilerek nakledilmiş, ancak

senedler çıkarılmıştır. Eserin 616 (1219) yılında istinsah edilen bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Kılıç Ali Paşa, nr. 270, 216 varak), 1011 (1602) tarihli diğer bir nüshası da Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde (Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 1072) bulunmaktadır. İbn Abdüssemî'in ayrıca Feżâʾilü'l-eyyâm ve'ş-şühûr, Taʿbîrü'r-rüʾyâ ve en-Nuḫab fi'l-ḫuṭab adlı eserleri kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Nukta, et-Taḳyîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, s. 345; İbnü'd-Dübeysî, Ẕeylü Târîḫi Baġdâd (Hatîb, Târîḫu Baġdâd içinde), s. 243-244; Münzirî, et-Tekmile, III, 114; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 185-187; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1191-1192; İbnü'l-Cezerî, Ġâyetü'n-nihâye, I, 377; Brockelmann, GAL Suppl., II, 932.

Tayyar Altıkulaç

MEVSILÎ, Ömer b. Bedr (عمر بن محمد الموصلي) Ebû Hafs Ziyâüddîn Ömer b. Bedr b. Saîd el-Mevsılî (ö. 622/1225) Muhaddis ve Hanefî fakihi.

Cemâziyelevvel 557'de (Mayıs 1162) Musul'da doğdu. İbn Râfi', lakabının Safiyyüddin olduğunu söylemektedir. Kürdî, Verrânî, Hanefî nisbeleriyle de anılmıştır. Tahsilini Bağdat'ta sürdüren Mevsılî kıraat âlimi Muhammed b. Mübârek el-Halâvî, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî gibi âlimlerden yararlandı. Halep, Dımaşk, Kudüs gibi ilim merkezlerinde hadis rivayet etti ve hayatının sonuna kadar âlimlerden faydalanmayı sürdürdü. Kendisinden İbnü'l-Adîm ile kızı Şühde, Reşîd el-Attâr ve Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Ahmed el-Yağmurî ve başkaları rivayette bulundular. Mevsılî 28 Ramazan 622'de (3 Ekim 1225) Dımaşk'ta Nûriyye Bîmâristanı'nda vefat etti. Ölüm tarihinin 8 Şevval 622 (13 Ekim 1225) olduğu da rivayet edilmektedir.

Eserleri. 1. el-Cemʿ beyne'ṣ-Ṣaḥîḥayn maʿa ḥaẕfi's-senedi ve'l-mükerrer mine'l-beyn. Mevsılî, halkın hadislere yeteri kadar ilgi göstermemesi üzerine kaleme aldığını söylediği bu eserde Buhârî ile Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerinde bulunan 2874 rivayeti bir araya getirmiş, yalnız sahâbî râvilerini kaydetmiş, aynı konuda muhtelif sahâbîler tarafından rivayet edilen hadislerin sadece birini almış, uzun rivayetlerde Hz. Peygamber'e ait olmayan ifadeleri ihtisar etmiş ve hadisleri konularına göre alfabetik olarak sıralamıştır. Eseri neşreden Sâlih Ahmed eş-Şâmî (I-II, Beyrut 1416/1995), sadece Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'de bulunan hadislerin baş tarafına "hı" (خ), sadece Ṣaḥîḥ-i Müslim'deki hadislerin baş tarafına "mim" (م), her ikisinde de bulunan hadislerin başına hı ve mim harflerini koymuş, rivayetlerin sonunda her iki eserin Muhammed Fuâd Abdülbâkī tarafından yapılan neşirlerini esas alarak hadislerin numaralarını göstermiştir. 2. el-Muġnî ʿani'l-ḥıfẓi ve'l-kitâb bi-ḳavlihim lem yaṣıḥḥa (lâ yaṣıḥḥu) şeyʾün fî hâẕe'l-bâb (Kahire 1343). Eserde hadislerin metin ve senedleri zikredilmeden hangi konularda sahih hadislerin bulunmadığı veya hangi konularda Hz. Peygamber'den rivayet gelmediği belirtilmektedir. Müellifin, öğrencilere ve hadisle ilgilenme fırsatı bulamayan meslek sahiplerine kısaca bilgi vermek ve onları hadise

yönlendirmek için seçtiği bu metot pek geniş bir hadis kültürüne sahip olmayı gerektirdiğinden kendisi birçok âlim tarafından bu konularda acele ve isabetsiz hüküm vermekle suçlanmış, İbn Hacer el-Askalânî de sadece İbnü'l-Cevzî'nin Kitâbü'l-Mevżûʿât'ından faydalandığını ve ona bir şey katmadığını söylemiştir (el-Ḳavlü'l-müsedded, s. 21). Zeynüddin el-Irâkī ve Şemseddin es-Sehâvî'nin de tezatlar taşıdığını söyleyerek eleştirdikleri eseri Hüsâmeddin el-Kudsî İntiḳādü'l-Muġnî ve beyânü en lâ ġanâʾe ʿani'l-ḥıfẓi ve'l-kitâb adlı çalışmasıyla (Dımaşk 1343) tenkit etmiştir. Mevsılî'nin el-Muġnî'de verdiği bilgilerin üçte birinin yanlış olduğunu söyleyen Ebû İshak Muhammed b. Şerîf el-Huveynî el-Eserî ise önce bu kitabın muhtevasına yönelik tenkitlerini 101 konuda toplayarak Cünnetü'l-mürtâb bi-naḳdi'l-Muġnî ʿani'l-ḥıfẓi ve'l-kitâb isimli eserini kaleme almış (Beyrut 1407/1987), daha sonra da bunu Faṣlü'l-ḫiṭâb adıyla (Beyrut 1405/1985) ihtisar ederek ilk kitabındaki eleştirilerini yirmi sekiz konuda özetlemiştir. Faṣlü'l-ḫiṭâb'ın dış ve iç kapağında eserin İbn Kudâme'ye nisbet edilmesi bir baskı hatasıdır (Cünnetü'l-mürtâb, s. 9). 3. el-Vuḳūf ʿale'l-mevḳūf. Müellif bu kitapta 151 mevkuf rivayetin sıhhat derecesini tesbite çalışmıştır. Ümmü Abdullah bint Mahrûs el-Aselî, hadislerin tahkikinde yer yer notlar düşen hocası Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd'ın yönetiminde eseri neşre hazırlayıp yayımlamış (Riyad 1407), Murtazâ ez-Zeyn Ahmed de üzerinde yüksek lisans tezi yapmıştır (1987, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]). Müellifin diğer eserleri arasında el-ʿAḳīdetü'ṣ-ṣaḥîḥa fi'l-mevżûʿâti'ṣ-ṣarîḥa (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1158), İstinbâṭu'l-maʿîn mine (fi)'l-ʿileli ve't-târîḫ li'bni Maʿîn, İḫtiyâru aḫyâri'l-aḫbâr, el-İntiṣâr ve't-tercîḥ li-mezhebi'ṣ-ṣaḥîḥ (mez̠hebi Ebî Ḥanîfe), el-ʿAṣabiyyetü'l-mez̠hebiyyetü'l-maḳīte adlı çalışmaları bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Ömer b. Bedr el-Mevsılî, el-Cemʿ beyne'ṣ-Ṣaḥîḥayn (nşr. Sâlih Ahmed eş-Şâmî), Beyrut 1416/1995, neşredenin girişi, s. 7-9; a.mlf., el-Vuḳūf ʿale'l-mevḳūf (nşr. Ümmü Abdullah bint Mahrûs el-Aselî), Riyad 1407, neşredenin girişi, s. 6-7; Münzirî, et-Tekmile, III, 162; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 287-288; Takıyyüddin el-Fâsî, Târîḫu ʿulemâʾi Baġdâd (nşr. Abbas el-Azzâvî), Beyrut 1420/2000, s. 127-128; İbn Hacer el-Askalânî, el-Ḳavlü'l-müsedded, Haydarâbâd-Dekken 1319, s. 21; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim fî men ṣannefe mine'l-Ḥanefiyye (nşr. İbrâhim Sâlih), Beyrut 1412/1992, s. 160-161; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1158; Leknevî, er-Refʿ ve't-tekmîl, s. 328; Ebû İshak el-Huveynî, Cünnetü'l-mürtâb bi-naḳdi'l-Muġnî ʿani'l-ḥıfẓ ve'l-kitâb, Beyrut 1407/1987, tür.yer.; Brockelmann, GAL, I, 358; Suppl., I, 610; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), V, 42-43; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, III, 1677-1678; M. Yaşar Kandemir, Mevzû Hadisler, İstanbul 1997, s. 146-148.

M. Yaşar Kandemir

İBNÜ'l-KATTÂN el-MAĞRİBÎ (ابن القطّان المغربي) Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsî (ö. 628/1231) Muhaddis ve devlet adamı.

---

10 Zilhicce 562'de (27 Eylül 1167) Fas şehrinde doğdu. Soyu Berberî kabilesi Kutâme'ye dayanmakla beraber Kurtuba (Cordoba) asıllı olduğu da söylenmektedir. Fas'ta Ebü'l-Hasan İbnü'l-Furât diye bilinen Ali b. Mûsâ gibi muhaddislerden faydalandıktan sonra Merakeş'e yerleşti. Burada İbnü'l-Fehhâr olarak tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim el-Endelüsî, Kelâî, İbn Ât, Muhammed b. Abdurrahman et-Tücîbî, Ömer b. Muhammed b. Vâcib el-Kaysî'den istifade etti. Şeyhlerinin adını ihtiva eden Bernâmec'inde otuzdan fazla şeyhi ve kendisine mektupla icâzet veren âlimlerin isimleri yer almaktadır. 602'de (1205) Tunus'ta bulunduğu ve buradaki âlimlerden faydalanıp icâzet aldığı belirtilmektedir. Kendisinden ders görenler arasında oğulları Ebû Muhammed Hasan ve Ebû Abdullah Hüseyin ile Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ İbnü'l-Mevvâk el-Merrâküşî, Ebû Abdullah Muhammed b. İyâz b. Muhammed el-Yahsubî gibi âlimler yer alır. Titiz bir münekkit olan İbnü'l-Kattân'ın hadislerin tariklerini, hadis ilimlerini ve hadis ricâlini iyi bildiği, rivayet sırasında çok dikkatli davrandığı, şiirinin ve nesrinin güçlü olduğu, belli başlı hadis kaynaklarını bizzat istinsah ettiği bildirilmektedir.

Fas'ta hüküm süren Muvahhidler döneminde yaşayan İbnü'l-Kattân onlarla sıkı ilişkiler içinde bulundu ve müreffeh bir hayat yaşadı. Ülkenin en seçkin âlimlerine "talebe" dendiği Muvahhidî Hükümdarı Ebû Yûsuf el-Mansûr döneminde (1184-1199) talebe reisliği yaptı ve Mansûr tarafından huzurunda hadis okumakla görevlendirildi. İbnü'l-Kattân'ın 622 (1225) yılından sonra Merakeş'te hadis ve diğer ilimlerle ilgili meclisler akdettiği bilinmektedir. Ebû Yûsuf el-Mansûr'un ölümü üzerine yerine geçen Nâsır-Lidinillâh devrinde (1199-1214) İbnü'l-Kattân âdeta devletin ikinci adamı konumuna geldi; Vezir Muhammed b. Ebû İmrân'ın delâletiyle on üç resmî görevin sorumlusu oldu. Ancak vezir 605'te (1208-1209) gözden düşünce onun da itibarı azaldı. Yeni vezir Ebû Saîd el-Câmi' zamanında resmî vazifeleri geri alındı. Müstansır-Billâh el-Muvahhidî döneminde (1214-1224) Fas'ta görülen büyük kıtlık ülkede sıkıntıya ve eş-kıyanın çoğalmasına yol açınca İbnü'l-Kattân, Vezir Ebû Saîd'e eşkıyanın bastırılması için bir ordu hazırlanmasını teklif etti. Malî sebeplerle vezirin buna istekli görünmemesi üzerine yeni vergi konulmasını önerdi. İbnü'l-Kattân'dan hoşlanmayan vezir bu görevi ona verdi. Bu işte başarılı olamayınca da hükümdara zenginlerin mallarına el koymasını teklif etti; bu yüzden birçok kimsenin tepkisini çekti. Müstansır-Billâh'ın ölümünün ardından başlayan kardeşi Abdülvâhid ile oğlu Âdil arasındaki hilâfet kavgası sırasında İbnü'l-Kattân Abdülvâhid'i destekledi. Âdil sekiz ay sonra isyan ederek hilâfeti ele geçirince İbnü'l-Kattân'ı hapsetmek istediyse de onun saraya gelmesini ve talebe reisliği yapmasını engellemekle yetindi. 624'te

(1227) Âdil'in öldürülmesi üzerine Mu'tasım Yahyâ kısa bir süre halifelik yaptı. Ancak Âdil'in kardeşi Me'mûn hilâfeti ele geçirince ona güvenmeyen İbnü'l-Kattân 627'de (1230) Mu'tasım'la birlikte Sicilmâse'ye kaçtı. Merakeş'teki evi ve kitapları yağmalandı. Ömrünün son günlerini sıkıntı içinde geçiren İbnü'l-Kattân 1 Rebîülevvel 628'de (7 Ocak 1231) vefat etti ve Sicilmâse'deki büyük cami yakınına defnedildi.

Bazı kimseler, İbnü'l-Kattân'ın peygamberliğin kesbî olduğu görüşünü savunduğunu ileri sürerek aleyhinde fetva almak istemişse de devrin tanınmış âlimi Miklâtî, onun büyük bir ilim adamı ve muhaddis sayıldığını söyleyerek bu isteği reddetmiştir. İbnü'l-Kattân'ı eleştirenler onun kibrinden dolayı kimseye selâm verip selâm almadığını, Muvahhidî halifelerinin yanında mevki edinmek isteyen âlimleri küçümsediğini, siyasetle fazla ilgilendiğini söylemiş, hatta içki kullandığını ileri sürmüşlerdir (İbn Abdülmelik, I, 171). İbnü'l-Kattân aleyhindeki bu iddiaları, Beyânü'l-vehm ve'l-îhâm adlı eserini yayımlayan Hüseyin Âyt Saîd cevaplandırmaya çalışmıştır (neşredenin girişi, I, 131-137). İbnü'l-Kattân'ın oğlu Ebû Muhammed Hasan b. Ali de bir âlim olup Naẓmü'l-cümân önemli eserlerinden biridir.

Eserleri. 1. Beyânü'l-vehm ve'l-îhâmi'l-vâḳıʿayn fî kitâbi'l-Aḥkâm. Eserde, İbnü'l-Harrât'ın el-Aḥkâmü'l-vüsṭâ'da bir araya getirdiği ahkâm hadislerinde görülen rivayete dair hatalar on iki babda, dirâyetle ilgili olanlar yirmi bir babda ele alınmıştır. Zehebî, bu tenkitlerin çoğunda İbnü'l-Kattân'ın haklı olmadığını göstermek üzere bir reddiye yazmış, Zehebî'nin risâlesi İbnü'l-Harrât'ın el-Aḥkâmü'l-vüsṭâ'sının baş tarafında (I, 7-46) Naḳdü'l-imâm eẕ-Ẕehebî li-beyâni'l-vehm ve'l-îhâm adıyla, ayrıca Fârûk Hammâde tarafından müstakil olarak neşredilmiştir (Dârülbeyzâ 1408). Beyânü'l-vehm'i altı cilt halinde yayımlayan Hüseyin Âyt Saîd (Riyad 1418/1997), I. ciltte müellifin hayatını ve eserini geniş bir şekilde incelemiş, sonuncu cildi genel fihriste ayırmıştır. İbnü'l-Harrât'ın eserine İbnü'l-Mevvâk da bir tekmile yazmış, İbn Abdülmelik bu iki kitabı el-Cemʿ beyne kitâbeyi İbni'l-Ḳaṭṭân ve İbni'l-Mevvâḳ ʿalâ kitâbi'l-Aḥkâm li-ʿAbdilḥaḳ b. el-Ḫarrâṭ adıyla bir araya getirmiştir. 2. en-Naẓar fî aḥkâmi'n-naẓar bi-ḥâsseti'l-baṣar. Şer'î ahkâma göre aynı veya farklı cinsler arasındaki ilişkilere dair fetvaları ve fıkhî hükümleri ihtiva eden eseri Fethî Ebû Îsâ (Tanta 1414/1994) ve İdrîs es-Samedî (Beyrut-Dârülbeyzâ 1416/1996) yayımlamıştır. 3. el-İḳnâʿ fî mesâʾili'l-icmâʿ (el-İcmâʿ). Âlimlerin itikadî ve fıkhî meselelerle ilgili icmâlarını muhtasar olarak bir araya getiren, İbn Abdülberr'in et-Temhîd ve el-İstiẕkâr, İbn Hazm'ın Merâtibü'l-icmâʿ ve el-Muḥallâ, Şâfiî'nin er-Risâle ve İbnü'l-Münzir'in el-İḳnâʿ fî mesâʾili'l-icmâʿ adlı kitaplarından büyük oranda istifade edilerek kaleme alınan eserin bir nüshası Almanya'da (Potsdam, II. Galyum Saray Ktp., nr. 95), bu nüshanın mikrofilmi ise Rabat'ta el-Hizânetü'l-âmme'de bulunmaktadır (Kitâbü'n-Naẓar, neşredenin girişi, s. 29-30). 4. Risâle fî fażli ʿâşûrâʾ ve't-terġīb fi'l-infâḳ fîhi ʿale'l-ehl (Risâle fî ḥadîs̱i ʿâşûrâʾ fi't-tevessüʿati ʿale'l-ʿiyâl, Maḳāle fi fażli ʿâşûrâʾ ve mâ verede fi'l-infâḳ fîhi ʿale'l-ehl). On beş varaktan ibaret olan eserin yazma

nüshasının Merakeş'teki İbn Yûsuf Kütüphanesi'nde olduğunu belirten Hüseyin Âyt Saîd eseri tahkik edip yayımlayacağını belirtmektedir (Beyânü'l-vehm, neşredenin girişi, I, 151). 5. Ziyâdâtü Ebi'l-Ḥasan el-Ḳaṭṭân ʿalâ Süneni İbn Mâce (nşr. Misfir b. Gurmullah ed-Dümeynî, Riyad 1412). 6. Mesâʾilü'l-muṭâraḥât (Brockelmann, GAL, I, 458; Suppl., II, 978).

İbnü'l-Kattân'ın kaynaklarda adı geçen eserlerinden bazıları da şunlardır: Kitâb fi'r-red ʿalâ Ebî Muḥammed b. Ḥazm fî Kitâbi'l-Muḥallâ (İbn Hazm'ın hadislerin metin ve senedlerinde yaptığı hatalara dair olup tamamlanmamıştır), Neḳʿu'l-ġulel ve'l-fevâʾid ve'l-ʿilel fi'l-kelâm ʿalâ eḥâdîs̱i's-sünen li-Ebî Dâvûd, Tecrîdü men ẕekerehü'l-H̱aṭîb fî târîẖihî min ricâli'l-ḥadîs̱ bi-ḥikâye ev şiʿr (iki cilt), Eḥâdîs̱ fî fażli't-tilâveti ve'ẕ-ẕikr, Risâle fî menʿi'l-müctehid min taḳlîdi'l-muḥaddis̱ fî taṣḥîḥi'l-ḥadîs̱ ledeyi'l-ʿamel, Risâle fî tefsîri ḳavli'l-muḥaddis̱în fi'l-ḥadîs̱: İnnehû ḥasen, Şüyûẖü'd-Dâreḳuṭnî, Bernâmecü şüyûẖih, Maḳāle fî fażli ʿÂʾişe, Risâle fi't-ṭalâḳi's̱-s̱elâs̱, Maḳāle fî muʿâmeleti'l-kâfir (Leon Kralı II. Fernando'nun Halife Nâsır-Lidînillâh'ı ziyaret edeceği sırada halifenin İbnü'l-Kattân'dan Fernando'ya nasıl davranması gerektiğini sorması üzerine kaleme alınmıştır), Maḳāle fi'l-evzân ve'l-mekâyîl, Maḳāle fî ḥas̱s̱i'l-imâm ʿale'l-ḳuʿûd li-simâʿi meẓâlimi'r-raʿiyye, Mesâʾil fî (min) uṣûli'l-fıḳh, Kitâb mâ ḥâḍara (yuḥâḍıru) bihi'l-ümerâʾ, Esmâʾü'l-ẖayl ve ensâbühâ ve aẖbâruhâ, Ebû Ḳalemûn. İbnü'l-Kattân'ın ayrıca müsned ve musanneflerdeki hadisleri bir araya getirmeye başladığı, sadece tahâret, salât, cenâiz ve zekât bölümlerini tamamlayabildiği bu çalışmanın on cilt kadar olduğu belirtilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'l-Kattân el-Mağribî, Beyânü'l-vehm ve'l-îhâmi'l-vâḳıʿayn fî kitâbi'l-Aḥkâm (nşr. Hüseyin Âyt Saîd), Riyad 1418/1997, neşredenin girişi, I, 23-509; a.mlf., en-Naẓar fî aḥkâmi'n-naẓar bi-ḥâsseti'l-baṣar (nşr. İdrîs es-Samedî), Beyrut-Dârülbeyzâ 1416/1996, neşredenin girişi, s. 14-35; İbnü'l-Kattân el-Merrâküşî, Naẓmü'l-cümân li-tertîbi mâ selefe min aẖbâri'z-zamân (nşr. Mahmûd Ali Mekkî), Beyrut 1410/1990, neşredenin girişi, s. 11-26; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile, Madrid 1889, II, 686-687; İbn Abdülmelik, eẕ-Ẕeyl ve't-tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevṣûl ve'ṣ-Ṣıla (nşr. Muhammed b. Şerîfe), Fas 1984, I, 165-195; İbnü'z-Zübeyr, Ṣılatü'ṣ-Ṣıla (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat 1938, s. 131-132; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâz, IV, 1407; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 306-307; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 494-495; İbnü'l-Kādî, Ceẕvetü'l-iḳtibâs, Rabat 1974, II, 470-471; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü'l-ibtihâc (nşr. Külliyetü'd-da'veti'l-İslâmiyye), Trablus 1408/1989, s. 317; Brockelmann, GAL, I, 458; Suppl., I, 634; II, 678, 978; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, Delîlü müʾerriḫi'l-Mağribi'l-aḳṣâ, Dârülbeyzâ 1960, I, 157; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 178; Ihsan Abbas, "Contributions to the Material on the History of the Almohades, as Portrayed by a New Biography of Abū al-Hasan Ibn al-Kattān (628/1230)", Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft (ed. Albert Dietrich), Göttingen 1976, s. 15-29; Abdülhâdî Ahmed el-Hüseysin, Meẓâhirü'n-nehḍati'l-ḥadîs̱iyye fî ʿahdi Yaʿḳūbe'l-Manṣûri'l-Muvaḥḥidî, Tıtvân 1403/1983, II, 93-119; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 331; J. D. Latham, "Ibn al-Ḳaṭṭān", EI² Suppl. (İng.), s. 389; "İbn Ḳaṭṭān", DMBİ, IV, 479-480.

İsmail Hakkı Ünal

İBN NUKTA (ابن نقطة) Ebû Bekr Muînüddîn (Muhibbüddîn) Muhammed b. Abdilganî b. Ebî Bekr b. Şücâ‘ el-Bağdâdî (ö. 629/1231) Hadis ve ricâl âlimi.

10 Receb 579'da (29 Ekim 1183) Bağdat'ta doğdu. Dedelerinden Şücâ‘ın veya babaannesinin (İbn Receb, II, 184) bakıcılığını yapan Nukta adlı bir câriyeden dolayı soyu İbn Nukta diye tanındı. Bağdat'taki âlimlerden hadis öğrendikten sonra ilmî seyahatlere çıkarak Mekke, Kahire, İskenderiye, Dımaşk, Halep, Harran, Vâsıt, Erdebil, Musul, Sağr, Demenhûr, Düneysir, İsfahan ve Nîşâbur'a gitti. Abdürrezzâk el-Cîlî, İsfahan'da Afîfe bint Ahmed el-Fârfâniyye, İbn Ravh diye bilinen Es‘ad b. Saîd ve Âişe bint Ma‘mer, Nîşâbur'da Müeyyed et-Tûsî ve Zeyneb bint Abdurrahman eş-Şa‘riyye, Harran'da Ruhâvî, Dımaşk'ta Ebü'l-Yümn el-Kindî, Mısır'da Hüseyin b. Ebü'l-Fahr b. Ebü'r-Reddâd ve İbnü'l-Cebbâb olarak tanınan Abdülkavî et-Temîmî, Sağr'da Muhammed b. İmâd gibi âlimlerden hadis öğrendi. Halep'te Hanefî fakihi İftihârüddin Ebû Hâşim Abdülmuttalib el-Kureşî'nin fıkıh derslerine katıldı. Bu arada birçok hadis yazdı ve hadis kitaplarının asıl nüshalarını elde etti. Daha sonra Bağdat'a dönerek ölünceye kadar burada hadis okuttu. Kendisinden oğlu Abdurrahman ile Seyf Ahmed b. Mecd, Münzirî, Abdülkerîm b. Mansûr el-Eserî, Cemâleddin İbnü'l-Hâcib gibi kimseler rivayette bulundular. Aralarında Zehebî'nin hocalarından Fâtıma bint Süleyman'ın da yer aldığı bazı kişilere icâzet verdi. Güvenilir bir âlim ve hadis ilminde, özellikle de ricâlü'l-hadîs sahasında tanınmış bir şahsiyet olan İbn Nukta güzel yazı yazan, iyilik sever, vakar ve kanaat sahibi, zâhid bir kimseydi. 22 Safer 629'da (19 Aralık 1231) Bağdat'ta vefat etti. İbn Receb el-Hanbelî ölüm tarihini 12 Safer (9 Aralık) olarak kaydetmektedir.

Eserleri. 1. et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti's-sünen (ricâli's-sünen) ve'l-mesânîd (et-Taḳyîd fî maʿrifeti ruvâti'l-kütübi ve'l-mesânîd). Kütüb-i Sitte başta olmak üzere önemli hadis kitaplarından 689 râviyi hoca ve talebeleri, güvenilirlik durumları gibi özellikleriyle tanıtmaktadır. Kemâl Yûsuf el-Hût tarafından yayımlanan esere (Beyrut 1408/1988) Kadı Takıyyüddin el-Fâsî Ẕeylü't-Taḳyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd adıyla bir zeyil yazmış, V. (XI.) yüzyılın sonundan başlayarak yakla-şık IX. (XV.) yüzyılın ortalarına kadar otuzdan fazla eserin râvilerinden 1906 kişi hakkında bilgi vermiştir. et-Taḳyîd gibi alfabetik olan bu eseri de Kemâl Yûsuf el-Hût iki cilt halinde neşretmiştir (Beyrut 1410/1990). 2. Tekmiletü'l-İkmâl (el-İstidrâk ʿale'l-İkmâl). İbn Mâkûlâ'nın el-İkmâl'inin zeyli olup Abdülkayyûm Abdürabbinnebî ve Muhammed Sâlih tarafından yayımlanmıştır (I-IV, Mekke 1410/1989). İbnü's-Sâbûnî ile Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Selîm el-Hemedânî esere birer zeyil yazmışlardır. 3. el-İstidrâk ʿale'l-ensâbi'l-müteşâbihe fî kitâbi ʿAbdilġanî b. Saʿîd ve'd-Dâreḳutnî ve Aḥmed b. ʿAlî el-Ḫaṭîb ve'bn Mâkûlâ (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 1214).

İbn Nukta'nın kaynaklarda ayrıca Ẕeylü Ẕeyli Ensâbi'l-muḥaddis̱în (İbnü'l-Kayserânî'nin Kitâbü'l-Ensâbi'l-müttefiḳa'sına talebesi Ebû Mûsâ el-Medînî'nin

Ziyâdât ʿalâ Kitâbi’l-Ensâb adıyla yazdığı zeylin zeylidir), el-Mülteḳaṭ fîmâ fî kütübi’l-Ḫaṭîb ve ġayrihî mine’l-vehm ve’l-ġalaṭ ve el-Münteḫab adlı eserleri kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Nukta, et-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti’s-sünen ve’l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1408/1988, neşredenin girişi, s. 5-7; Münzirî, et-Tekmile, III, 300-301; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 26; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XXII, 347; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, IV, 1412; Safedî, el-Vâfî, III, 267; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 133; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti’l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952, II, 182-184; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü’z-zâhire, VI, 279; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 180, 470; II, 1637; Hediyyetü’l-ʿârifîn, II, 112; Kettânî, er-Risâletü’l-müsteṭrafe, s. 117, 126; Brockelmann, GAL, I, 355, 358; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, X, 179; Hâlid er-Reyyân, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri’l-kütübi’ẓ-Ẓâhiriyye: et-Târîḫ ve mülḥaḳātüh, Dımaşk 1973, II, 69.

Abdullah Aydınlı

İSKENDERÂNÎ, Îsâ b. Abdülazîz (عيسى بن عبد العزيز الإسكندراني) Ebü’l-Kāsım Muvaffakuddîn Îsâ b. Abdilazîz b. Îsâ b. Abdilvâhid el-Lahmî el-İskenderânî (ö. 629/1232) Kıraat, hadis, Arap dili ve edebiyatı âlimi.

Aslen Şerîşli olup 4 Ramazan 550’de (1 Kasım 1155) İskenderiye’de doğdu. Hadis âlimi olan babası tahsiline özel bir itina gösterdi. Babasının yanı sıra Silefî ve Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed el-İsfahânî gibi âlimlerden hadis, Ebü’t-Tayyib Abdülmün‘im b. Yahyâ b. Halef b. Hulûf el-Gırnâtî başta olmak üzere birçok âlimden kıraat dersleri aldı. Arap dili ve edebiyatı, Mâlikî fıkhı gibi sahalarda da kendini yetiştiren İskenderânî çalışmalarını kıraat ilmi üzerinde yoğunlaştırdı ve bu alanda İskenderiye’nin önde gelen isimlerinden biri oldu. İskenderiye ve Kahire gibi merkezlerde verdiği kıraat ve hadis derslerinden Münzirî, Zevâvî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan el-Fâsî, İbnü’n-Neccâr el-Bağdâdî gibi âlimler faydalandı. Kādılkudât Takıyyüddin Süleyman b. Hamza el-Hanbelî ondan icâzetle rivayet edenlerin sonuncusu oldu. Cömert kişiliğiyle tanınan İskenderânî 7 Cemâziyelâhir 629’da (31 Mart 1232) İskenderiye’de vefat etti.

Hadiste özellikle Silefî’den yaptığı nakillerde güvenilir kabul edilen İskenderânî geniş birikimine rağmen kıraat ilminde zayıf görülmüş ve yalanla itham edilmiştir. Kıraat rivayetlerinde isnadlar uydurduğu, nazma dair hiç eseri olmayan kimselere divanlar nisbet ettiği söylenir. Kıraat öğrendiği çok sayıda âlimin adını ve kıraat senedini zikrettiği et-Tebyîn adlı kitabında meselâ Abdullah b. Muhammed b. Halef ed-Dânî’den okuduğu kırk dokuz kıraat kitabının adını vermişse de onun bu âlimden aldığı kıraatlerin senedlerinin meçhul ya da uydurma isimlerden oluştuğu belirtilmiştir. Yine onun kıraat dersleri aldığını söylediği Mukātil b. Abdülazîz b. Ya‘kūb’un kimliği konusunda tereddütlerin bulunduğu ileri sürülmüştür.

Eserleri. 1. el-Câmiʿu'l-ekber ve'l-baḥrü'l-ezẖar. Kıraat imamlarının okuyuşlarındaki ihtilâfların ele alındığı eserin elli cilt olduğu, 7000 rivayet ve tarik ihtiva ettiği zikredilmiş, ancak isnadlarında uydurma isimlerin yer aldığı söylenmiştir. Zehebî 7000 rivayetle ilgili olarak İskenderânî'yi ağır bir dille eleştirmiş, sahâbeden kendi zamanına kadar gelen kıraat âlimlerinin tamamının 3000'e dahi ulaşmadığını belirtmiştir (Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ, III, 1212). İskenderânî'nin talebelerinden Ahmed b. Abdülbârî es-Saîdî bu eseri ihtisar etmiştir. 2. el-Menâl fi'l-cevâb ve(ʿani)'s-suʾâl. Bazı âyetlerin tefsiri, kıraat vecihlerinin izahı, bazı kelimelerin sözlük yönünden açıklanması vb. konuların ele alındığı bir eser olup talebelerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan el-Fâsî tarafından ihtisar edilmiş ve bu muhtasarı Ali Hüseyin el-Bevvâb Muẖtaṣarü'l-Menâl fi'l-cevâb ve's-suʾâl adıyla neşretmiştir (bk. bibl.). 3. Tedrîcü ehli'l-bidâyât fi'ẖtiṣâri mâ fî Kitâbi Ġāyeti'l-ġāyât. Tefsirle ilgili olduğu bildirilen eserin bir nüshası Sofya'da Millî Kütüphane'de (nr. 1/163-164) bulunmaktadır (el-Fihrisü'ş-şâmil, I, 243). İskenderânî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserlerinden bazıları da şunlardır: Ḥüccetü'l-muḳtedî ve maḥaccetü'l-mübtedî fi'l-ḳırâʾât, el-İhtidâʾ fi'l-vaḳf ve'l-ibtidâʾ, el-İhtimâm bi-maʿrifeti ẖaṭṭi'l-muṣḥafi'l-İmâm, Beyânü müştebehi'l-Ḳurʾân, es-Süreyya'l-muḍıyye min kelâmi seyyidi'l-beriyye, Nihâyetü'l-iẖtiṣâr fî meẕâhibi eʾimmeti'l-emṣâr, (Ġāyetü'l-)ümniyye fî ʿilmi'l-ʿArabiyye, el-Ezhâr fi'l-muẖtâr mine'l-eşʿâr, el-Menziletü'l-ʿulyâ fî taʿbîri'r-rüʾyâ.

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan el-Fâsî, Muẖtaṣarü'l-Menâl fi'l-cevâb ve's-suʾâl (MMİIr. içinde, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb), XXXVIII/2-3 (1407/1987), s. 334 vd.; Münzirî, et-Tekmile, III, 312; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 315; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1206-1213; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 609-611; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, IV, 401-402; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, II, 235-236; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 537; Brockelmann, GAL, I, 367; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 808; Îżâḥu'l-meknûn, I, 151, 354, 393; II, 138, 562, 580, 689; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 407-408; el-Fihrisü'ş-şâmil: ʿUlûmü'l-Ḳurʾân: Maẖṭûṭâtü't-tefsîr ve ʿulûmüh, Amman 1989, I, 243.

M. Zeki Duman

MUÂFÂ b. İSMÂİL (المعافى بن إسماعيل) Ebû Muhammed Cemâlüddîn el-Muâfâ b. İsmâîl b. Hüseyn el-Mevsılî (ö. 630/1233) Tefsir, fıkıh ve hadis âlimi.

551 (1156) yılında Musul'da doğdu. İbnü'l-Hadevs diye de tanınır. İbn Muhâcir ve İmâd b. Yûsuf'tan fıkıh, Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Hamîs ve Müslim b. Ali es-Sincî'den hadis tahsil etti. Şâfiî mezhebinin önemli fakihleri arasında yer aldı. Daha sonra fıkıh okuttu; fetva verdi. Bağdat'a giderek hadis rivayetinde bulundu. Ebû Abdullah Zekiyyüddin Muhammed b. Yûnus el-Birzâlî, İbnü'l-Hâcib ve İbnü'l-Adîm Abdurrahman b. Cemâl gibi şahsiyetler kendisinden hadis rivayet ettiler. Muâfâ b. İsmâil Musul'da öldü.

Eserleri. 1. Nihâyetü'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳurʾân. Daha çok rivayet tefsiri sahasında yazılan tefsirlerdeki bilgileri özetleyip bir araya getirmek suretiyle telif edilen hacimli bir eser olup tam bir nüshası Nûruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 460). Diğer nüshaları parçalar halinde Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 165; Fâtih, nr. 398; Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 691) ve Köprülü (nr. 65) kütüphanelerinde kayıtlıdır. Ömer Nasuhi Bilmen, tefsirin Süleymaniye Kütüphanesindeki bir nüshasını (Fâtih, nr. 398) yanlışlıkla Ebû İshak es-Sa'lebî'ye nisbet eder (Büyük Tefsir Tarihi, I, 407). Kitabın baştan Bakara sûresinin 60. âyetine kadar olan kısmını Süleyman Hâmid Kemârâ yüksek lisans tezi (Riyad 1405/1985), 203. âyetinden 266. âyetine kadar olan bölümünü Filve Nâsır Hamd er-Râşid (Riyad 1416/1996) ve Âl-i İmrân sûresinin 26. âyetinden sûrenin sonuna kadar olan kısmını Hissa Abdullah Muhammed el-Mansûr (Riyad 1417/1997) doktora tezi olarak tahkik etmiştir. Eyyüp Sabri Fani, Muâfâ b. İsmâil ve tefsiriyle ilgili bir doktora tezi hazırlamıştır (bk. bibl.). 2. el-Mûcez. Giriş bölümünden Nihâyetü'l-beyân'ın bir muhtasarı olduğu anlaşılan eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Kılıçali Paşa, nr. 79). 3. Ünsü(Enîsü)'l-münḳaṭıʿîn li-ʿibâdeti rabbi'l-ʿâlemîn. Eserin birinci bölümünde Kur'an'ın faziletine, tahâret ve ahkâmı ile namaza ait hususlara dair 300 hadis nakledilmiş, ikinci bölümde 300 kıssa anlatılmış, üçüncü bölümde birtakım şiir ve kasidelere yer verilmiştir (Nuruosmaniye Ktp., nr. 774; Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 527, Ayasofya, nr. 1668, 1671, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1743/2, Nafiz Paşa, 142, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 625, Pertevniyal Sultan, nr. 35). Kaynaklarda müellifin el-Kâmil fi'l-fıḳh ve Aḥdâḳu'l-aḫbâr fî aḫbâri'l-ebrâr adlı eserleri de zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Safedî, el-Vâfî, XXV, 717-718; Sübkî, Ṭabaḳāt, V, 156-157; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 450-451; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 322; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1947; İbnül-İmâd, Şeẕerât, V, 143; Brockelmann, GAL, I, 440; Suppl., I, 610; Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, İstanbul 1973-74, I, 407; II, 502-503; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VII, 259; Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, el-Muʿcemü'l-aʿlâm, Limasol 1407/1987, s. 150; Süleyman Mollaibrahimoğlu, Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Yazma Tefsirler, İstanbul 2002, s. 135-136; Eyyüp Sabri Fani, Muâfâ b. İsmâil el-Mevsılî ve Tefsirindeki Metodu (doktora tezi, 2002), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 36-46.

Eyyüp Sabri Fani

RETEN b. NASR (رتن بن نصر) Ebü'r-Rızâ Reten b. Nasr (Abdillâh, Sâhûk, Meyden) b. Kirbâl el-Betrendî el-Merendî el-Hindî (ö. 632/1234) Sahâbî olduğunu iddia eden meşhur yalancı.

Hindistan'ın Pencap eyaletinin doğusunda bulunan ve günümüzde Bhatinda adıyla bilinen Betrende şehrinde doğdu. Reten el-Hindî ve Bâbâ Reten olarak da bilinir. Uzun bir ömür sürdüğünü göstermek için "muammer", hacı olduğunu belirtmek üzere de "haccî" diye anılmıştır. Resûl-i Ekrem ile ilki gençlik yıllarında, ikincisi peygamberlikten sonra olmak üzere iki defa görüştüğünü ve onun kendisine ömrünün

uzun olması için dua ettiğini ileri sürmüştür. Önceleri putperest olduğunu, ardından Hıristiyanlığa geçtiğini, Hindistan'da iken ayın ikiye yarılması mûcizesini (inşikāku'l-kamer) gördükten sonra Mekke'ye gidip Müslümanlığı kabul ettiğini söylemiş, Hz. Peygamber'le Hendek Gazvesi'ne katıldığını, Hz. Ali'nin Fâtıma ile evlenme merasiminde hazır bulunduğunu iddia etmiştir (Tâcü'l-ʿarûs, "rtn" md.; Safedî, XIV, 99-102; İbn Hacer, el-İṣâbe, II, 530-532). Sözlerini nakledenler arasında 709 (1309-10) yılına kadar yaşadıkları bilinen Mahmûd ve Abdullah adlı iki oğlu, ayrıca Mûsâ b. Mücellâ b. Bündâr ed-Düneysîrî, Hasan b. Muhammed el-Hüseynî el-Horasânî, Kemâl eş-Şîrâzî, Ebü'l-Fazl Osman b. Ebû Bekir b. Sa'd el-İrbîlî, Dâvûd b. Es'ad b. Hâmid el-Gaffâl el-Minharûrî gibi isimler yer almaktadır (İbn Hacer, el-İşâbe, II, 524-530). Rivayete göre Reten hayatının son döneminde "kavkal" (Hint hurması) denilen bir ağaçta yaşamış, bedeni son derece küçülmüş, sivri dişleri, sert ve beyaz sakalı, gözlerinin üzerine düşmüş kaşlarıyla görenleri hayrete düşürmüş (Safedî, XIV, 99-102), bazı kimseler onu ziyaret ettirerek menfaat sağlamıştır. Bir kısım delillerden hareketle onun 632'de (1234) Betrende şehrinde öldüğü kabul edilmektedir (Parihar, XL/1 [2001], s. 109). Bu tarih 596 (1200), 608 (1211), 612 (1215), 700 (1300) ve 709 (1309) olarak da gösterilmiştir (EI² [İng.], VIII, 458). Reten'in mezarı halen Hacıreten adıyla anılan bir köyde olup avlu içinde küçük camisi, türbe ve hücresiyle eskiden olduğu gibi günümüzde de ziyaret yeridir. Her yıl 7-10 Zilhicce tarihleri arasında ölüm yıl dönümü münasebetiyle Haccî Urs Festivali düzenlenmekte ve türbesi civarında kutlamalar yapılmaktadır. 1947'den sonra bölgedeki müslümanların Pakistan'a göç etmesi sebebiyle bugün ziyaretçilerinin çoğunluğunu özellikle evlenmeyen yoksul Hint fakirleri Sadhular teşkil etmektedir. Aynı zamanda bir seyyah olduğu kaydedilen Reten'in Mekke ve Medine'de kerametler gösterdiği ileri sürülmüştür. Reten b. Nasr yaşadığı dönemden itibaren müslümanlar arasında yoğun biçimde tartışılmış ve sahâbî olduğu iddiasıyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. İbn Hacer'in belirttiğine göre onun sahâbîlik iddiasını destekleyenler arasında, Hz. Peygamber'in emanet ettiğini söylediği bir tarağı Reten'in kendisine verdiğini ileri süren Şeyh Radıyyüddin Ali Lâlâ el-Gaznevî (ö. 642/1244), bu tarakla birlikte Resûl-i Ekrem'e ait bir hırkaya sahip olduğunu iddia eden Alâüddevle-i Simnânî (ö. 736/1336), keramet ehli ve sûfîmeşrep bir kişi olan Abdülgaffâr b. Nûh el-Kûsî (ö. 708/1309), Yemenli tarihçi ve kadı Muhammed b. Yûsuf el-Cenedî, Safedî, Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî ve Muhammed Pârsâ gibi tarihçi ve zâhidler bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Reten'in yaşadığı ve uzun ömürlü olduğu konusunda tereddüt etmemiş ve sahâbîliği hususundaki rivayetleri bir değerlendirmeye tâbi tutmadan nakletmekle yetinmiştir. Öte yandan bazı Şiîler de Reten'i sahâbî kabul etmiş, rivayetleri büyük ölçüde Ehl-i beyt'in methine dair olduğu için Sünnîler'in onu sahâbî saymadığını ve zamanındaki âlimlerin kendisini kıskandığını iddia etmiştir (EI² [İng.], VIII, 458). Batılı araştırmacılardan Horovitz, Reten'in VI. (XII.) yüzyılın sonları ile VII. (XIII.) yüzyılın başlarında yaşadığı sonucuna varmış, onun İslâm'ın

muammerûn telakkisinden faydalanarak müslüman sempatizanlarının gönlünü kazanmak istediğini belirtmiş ve Hindular'ı yogiliğine, müslümanları sahâbîliğine inandırmaya çalışan bir kişi olabileceğini söylemiştir. Hadis âlimleri ise Reten'in muammer olduğunu kabul etmekle birlikte sahâbîlik iddiasına şiddetle karşı çıkmıştır. Birzâlî onun rivayetlerini reddetmiş, Burhâneddin İbn Cemâa, Fîrûzâbâdî, İbn Hacer el-Askalânî ve Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî de Reten'in sahâbîlik iddiasını reddedenler arasında yer almıştır. Keşru veşeni Reten adıyla bir kitap yazdığı kaydedilen Zehebî, Reten'in Hint bölgesinde ortaya çıkan, hakkında konuşulmaya bile değmez bir mecnun, bir yalancı, insan suretinde bir şeytan olduğunu, hatta hiç yaşamamış, uydurma hadislere kaynaklık etmesi için uydurulmuş bir kişi olabileceğini ifade etmiştir (el-Muġnî, I, 230; Târîḫu'l-İslâm, s. 85). Reten'in yalancı olduğunu gösteren en önemli delil, birçok rivayetinin bulunduğu iddia edilmesine ve Hindistan'ın IV. (X.) yüzyılda fethedilmesine rağmen VII. (XIII.) yüzyıldan önce yaşayan hiçbir müellifin eserinde ondan söz edilmemesidir. Bir tek rivayeti bulunan kimselerin bile incelendiği ricâl kitaplarında böyle olağan üstü nitelikleri bulunduğu söylenen bir kişinin hayatına yer verilmemiş olması mümkün değildir (Tâcü'l-ʿarûs, "rtn" md.). Öte yandan muhaddisler, "Bugün yaşayanlardan hiçbiri yüzyıl sonra hayatta olmayacak" hadisinden hareketle de (Buhârî, "ʿİlim", 41, "Mevâḳīt", 40; Müslim, "Feżâʾilü's-ṣaḥâbe", 217-220) Reten'in yalancılığını ortaya koymuştur. Eserleri. 1. el-Eḥâdîs̱ü'r-Reteniyye. İbn Hacer el-Askalânî, Reten'in 340 hadis uydurduğunu söylemiş, bunlardan on yedisine eserlerinde yer vermiştir. 340 hadisten 130 kadarını ihtiva eden el-Eḥâdîs̱ü'r-Reteniyye başlıklı bir cüz Berlin Kütüphanesi'nde (nr. 1387, vr. 214-221), bir başka nüsha da İskenderiye Kütüphanesi'nde (Fünûn, nr. 3.98) kayıtlıdır. Zehebî de bu hadislerin tamamının Reten tarafından uydurulduğunu belirtmiştir. 2. Ḳarîbetü'l-ʿahd. Mûsâ b. Mücellâ'ya dayanan rivayetlerden kırk kadarı Tâceddin Muhammed b. Ahmed el-Horasânî tarafından bu adla derlenmiş olup nüshaları Berlin (nr. 1388) ve Leiden (nr. 1771) kütüphanelerinde bulunmaktadır. 3. el-Erbaʿûne'r-Reteniyye (Reteniyyât). Bir nüshası Berlin Kütüphanesi'nde (nr. 1468) kayıtlıdır (Brockelmann, GAL [Ar.], VI, 253; GAL Suppl., I, 625-626). 4. el-Erbaʿûne'l-münteḫabât min Münteḫabâti'r-Reteniyyât. el-Evâʾilü's-Sünbüliyye ve Buġyetü ehli'l-es̱er fîmen ittefeḳa lehû ve li-ebîhi ṣoḥbetü seyyidi'l-beşer adlı eserlerle birlikte Mısır'da basılmıştır (1326, 1347; Ali el-Kārî, neşredenin notu, s. 180). Reten'e nisbet edilen risâlelerin muhtevası zühde ve güzel ahlâka dair olup önemli bir kısmında Şîa ve Ehl-i beyt övülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Zehebî, el-Muġnî, I, 230; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 367-368; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl (nşr. Ali M. Muavvaz v.dğr.), Beyrut 1416/1995, III, 70; VI, 451; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 631-640, s. 84-85; Safedî, el-Vâfî, XIV, 99-102; Fîrûzâbâdî, el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ, Kahire 1330, IV, 226; İbn Hacer, el-İṣâbe (Bicâvî), II, 523-538; a.mlf., Lisânü'l-Mîzân, II, 450-455; Câmî, Nefehât, s. 435-437; Şüşterî, Mecâlisü'l-müʾminîn, Tahran 1299/1882, I, 309; Ali el-Kārî, el-Maṣnûʿ (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Kahire 1404/1984, neşredenin notu, s. 178-180, 203, 239, 244, 245, 270, 271; H. A. Rose, A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab and North-West Frontier Province, Lahore 1919, I, 152, 175, 179, 181; Brockelmann, GAL (Ar.), VI,

253; GAL Suppl., I, 625-626; N. Hanif, Biographical Encyclopaedia of Sufis: South Asia, New Delhi 2000, s. 326-328; J. Horovitz, "Bāba Ratan, the Saint of Bhatinda", Journal of the Panjab Historical Society, II/2, Lahore 1913, s. 97-114 (Ayrıca Zulfiqar Ahmad'ın edisyonuyla Selections from Journal of the Panjab Historical Society'de yayımlanmıştır. Lahore 1982, II, 81-94); Nevzat Aşık, "Hicrî VI. Asırda Sahabi Olduğunu İddia Eden Ebu'r-Ridâ Reten el-Hindî ve Uydurduğu Hadisler", DÜİFD, VII (1992), s. 47-65; S. Parihar, "The Dargāh of Bābā Ḥājī Ratan at Bhatinda", IS, XL/1 (2001), s. 105-132; Mohammad Shafi', "Ratan", İA, IX, 636-638; a.mlf., "Ratan", EI² (İng.), VIII, 457-459.

Nevzat Aşık

İBN DİHYE el-KELBÎ (ابن دحية الكلبيّ) Ebü'l-Hattâb (Ebü'l-Fazl) Mecdüddîn Ömer b. el-Hasen b. Alî b. Muhammed b. Ferh el-Kelbî el-Belensî ed-Dânî (ö. 633/1235) Endülüslü muhaddis, tarihçi ve edip.

1 Zilkade 544'te (2 Mart 1150) Belensiye (Valencia) veya Dâniye'de (Denia) dünyaya geldi. Doğum tarihiyle ilgili olarak 542'den (1147) 548'e (1153) kadar farklı rivayetler de mevcuttur. Büyük dedesi Muhammed el-Cümeyyil'e nisbetle İbnü'l-Cümeyyil diye de bilinir. Kendisinin verdiği bilgiye göre nesebi, baba tarafından Hz. Peygamber'in Herakleios'a elçi olarak gönderdiği sahâbî Dihye b. Halîfe el-Kelbî'ye, anne tarafından ise Hz. Hüseyin'e dayanmaktadır. Bundan dolayı kendisini "Zü'n-nesebeyn (Zü'n-nisbeteyn), İbn Dihye ve'l-Hüseyn, Zü'n-nisbeteyn beyne Dihye ve'l-Hüseyn" şeklinde tanıtırdı. Ancak bazı müellifler, Dihye'nin çocuk sahibi olmadığını ileri sürerek onun nesebini bu sahâbîye dayandırmasını doğru bulmamaktadır. Buna karşılık bir kısım tarihçiler, Dihye'nin soyunun devam ettiğini ve Emevî Halifesi III. Yezîd'in Irak valiliğine onun ahfadından Abdülazîz b. Hârûn'u tayin ettiğini (Taberî, VII, 270) belirterek bu görüşü reddederler.

İbn Dihye tahsil hayatına Belensiye'de başladı; daha sonraki çalışmalarını özellikle hadis alanında yoğunlaştırdı. Endülüs ve Mağrib'in ilim merkezlerini dolaşarak çok sayıda âlimden faydalandı. Hocaları arasında İbn Beşküvâl, İbn Hayr ve İbn Medâ gibi meşhur âlimler vardır. Çok kuvvetli bir hâfızaya sahip olmasına rağmen gördüğü ve duyduğu her şeyi yazarak kayıt altına almayı ihmal etmezdi. İki defa Dâniye kadılığını üstlendiyse de hoş görülmeyen bir tutumundan dolayı bu görevden azledildi. Hadis hâfızı olan İbn Dihye 595'te (1199) Tunus'ta Ṣaḥîḥ-i Müslim'i şerhederek okuttu. Ardından hac farîzasını eda etmek amacıyla Mekke'ye gitti. Daha sonra hadis bilgisini genişletmek ve dönemin meşhur muhaddisleriyle görüşmek üzere Mısır, Şam, Irak ve Horasan'a seyahatlerde bulundu.

Bir süre sonra döndüğü Mısır'da Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Âdil (1200-1218) tarafından, el-Melikü'l-Kâmil unvanıyla tahta geçecek olan oğlu Muhammed'i yetiştirmesi için görevlendirildi. Böylece Eyyûbî sarayında çok önemli bir yer edinmiş oldu. el-Melikü'l-Kâmil sultan olduğunda itibarı daha da arttı; nitekim sultan onun için

Kahire'de bir dârülhadis (Dârü'l-hadîsi'l-Kâmiliyye) inşa ettirdi ve idaresini ona verdi. Ancak el-Melikü'l-Kâmil hadis naklinde titiz davranmaması, asılsız şeyleri rivayet etmeye başlaması sebebiyle onu dârülhadisteki görevinden daha sonra azletti. İbn Dihye hadis yanında fıkıh, eyyâmü'l-Arab, şiir, nahiv ve lugat sahasında da meşhur bir âlim ve aynı zamanda hattattı. 14 Rebîülevvel 633'te (27 Kasım 1235) Kahire'de vefat etti.

İbn Dihye daha çok Doğulu âlimler ve münekkitler tarafından hadis uydurmak, tedlîs yapmak, asılsız şeyleri gerçekmiş gibi söylemek, hadis imamlarına dil uzatmakla itham edilmiştir. Bu tenkitlerin çekememezlikten ve onun Zâhirî mezhebine mensup oluşundan kaynaklandığı da söylenmiştir. Nitekim Makkarî gibi Endülüslü âlimler İbn Dihye'nin kendisini tenkit edenlerden daha üstün olduğunu söylerler.

Eserleri. 1. el-Muṭrib fî eşʿâri ehli'l-Maġrib. Müellifin Sultan el-Melikü'l-Kâmil'in isteği üzerine kaleme aldığı bu antolojide Endülüslü ve Kuzey Afrikalı şairlere, bunların seçme şiirlerine, edebî tenkitlere ve lisanla alâkalı şerhlere yer verilmiştir. Kitapta yer alan bilgilerden ve bazı ifadelerden, onun Endülüslü olmakla iftihar ettiği ve Mağribli edipleri küçük gören özellikle Iraklı edipleri tenkit ederek Endülüslü şairlerin onlardan daha üstün olduğunu ispatlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Eser İbrâhim el-Ebyârî, H. Abdülmecîd, Ahmed Bedevî (Kahire 1954) ve Mustafa İvaz el-Kerîm (Hartum 1958) tarafından neşredilmiştir. 2. en-Nibrâs fî devleti Beni'l-ʿAbbâs (en-Nibrâs fî târîḫi ḫulefâʾi Beni'l-ʿAbbâs). 613'te (1216-17) tamamlayıp o sırada Eyyûbîler'in veliaht şehzadesi olan el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'e takdim ettiği bu eserinin mukaddimesinde müellif tarihi bütün ilimlerin aslı olarak tavsif eder; ilim, sanat, edebiyat, din ve siyaset gibi ilimlerin tarihten istifade etmesinin gerekli olduğunu belirtir ve daha sonra Abbâsî Devleti'nin tarihini ele alır. Eser, bugüne ulaşmayanlar da dahil olmak üzere çok sayıda kitaptan faydalanılarak hazırlanmış olup bilhassa Moğol istilâsından önceki dönem için önemli bir kaynaktır. Bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunan eseri (nr. 3116) Abbas el-Azzâvî neşretmiştir (Bağdad 1365/1946). 3. el-İbtihâc fî eḥâdîs̱i'l-miʿrâc. Müellif bu eserinde, İsrâ ve mi'racla ilgili olarak meşhur hadis kitaplarında ve özellikle Ṣaḥîḥayn'da yer alan hadisleri ele alıp inceler ve sahih olanları tesbit etmeye çalışır. Eser Rif'at Fevzî Abdülmuttalib tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1417/1996). 4. et-Tenvîr fî mevlidi's-sirâci'l-münîr. İbn Dihye, 604'te (1207) Erbil'e uğradığı sırada Hz. Peygamber'in doğumunun büyük törenlerle kutlandığına şahit olmuş ve Erbil Atabegleri'nden (Begteginliler) Muzafferüddin Kökböri için bu eseri telif etmiştir. Müellif bu eserinden dolayı Kökböri tarafından 1000 dinarla ödüllendirilmiştir. Eserin yazma nüshaları Bibliothèque Nationale'de bulunmaktadır (nr. 1476, 3141). 5. Vehcü'l-cemr fî taḥrîmi'l-ḫamr. Bir nüshası Medine Mahmûdiye Kütüphanesi'nde (Hadis, nr. 218) bulunan eser üzerinde Muhammed Zaferullah Atâullah bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1403, Riyad, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-

İslâmiyye Külliyyetü usûli'd-dîn). 6. Edâʾü mâ vecebe fî vażʿi'l-vażżâʿîn fî Receb. Muhammed b. Süleyman el-Fevzân tarafından eser üzerinde yüksek lisans çalışması yapılmıştır (1405, Câmiatü İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Külliyyetü usûli'd-dîn).

Müellifin, gerek kendi eserlerindeki kayıtlardan gerekse diğer müelliflerin verdikleri bilgilerden anlaşıldığına göre daha birçok eseri bulunmakta olup bunlardan bir kısmı şöyle sıralanabilir: el-ʿAlemü'l-meşhûr fî feżâʾili'l-eyyâm ve'ş-şühûr (San'a İmam Yahyâ Ktp., Edeb, nr. 214); eṣ-Ṣârimü'l-Hindî fi'r-red ʿale'l-Kindî (Ebü'l-Yümn el-Kindî bu eser üzerine Netfü'l-liḥye min İbni Diḥye adıyla bir reddiye yazmıştır); Tenbîhü'l-beṣâʾir fî esmâʾi ümmi'l-kebâʾir; Kitâbü Silsileti'z-zeheb fî nesebi seyyidi'l-ʿAcem ve'l-ʿArab; el-Âyâtü'l-beyyinât fî zikri mâ fî aʿżâʾi Resûlillâh mine'l-muʿcizât; Kitâbü Şerḥi esmâʾi'n-nebî (el-müstevfâ fî esmâʾi'l-Muṣṭafâ); Nihâyetü's-sûl fî ḫaṣâʾiṣi'r-Resûl (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 19507 B, 21494 B; Berlin Staatsbibliothek, nr. 2567); el-İʿlâmü (en-Naṣṣü)'l-mübîn fi'l-mufâḍale beyne ehli Ṣıffîn (İʿlâmü [ʿİlmü]'n-naṣri'l-mübîn fi'l-mufâḍale beyne ehley Ṣıffîn); Delîlü'l-müteḫayyirîn; Meracü'l-baḥreyn fî fevâʾidi'l-meşriḳayn ve'l-maġribeyn (Leiden Ktp., nr. 903); Envârü'l-meşriḳayn fî tenḳīḥi'ṣ-ṣaḥîḥayn; Târîḫu'l-ümem fî ensâbi'l-ʿArab ve'l-ʿAcem; et-Taḥḳīḳ fî menâḳıbi Ebî Bekri'ṣ-Ṣıddîḳ; ʿİṣmetü'l-enbiyâʾ; Muṣannef fî ricâli'l-ḥadîs̱; Taʿlîḳ ʿalâ şihâbi'l-aḫbâr fi'l-ḥikem ve'l-emsâl mine'l-eḥâdîsi'n-nebeviyye. İbn Dihye ayrıca Ebû Bekir el-Beyhakī'nin Delâʾilü'n-nübüvve'sini Buġyetü's-sâʾil ʿammâ ḥavâhü Kitâbü'd-Delâʾil adıyla ihtisar etmiştir (Abbas el-Azzâvî, s. 60; Brockelmann, GAL, I, 379-380; Suppl., I, 544-545; el-İbtihâc, neşredenin önsözü, s. 7-8; Muhammed Zaferullah Atâullah, XXI/3 [1986], s. 85-87).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Dihye, el-Muṭrib (nşr. İbrâhim el-Ebyârî v.dğr.), Kahire 1954, İbrâhim el-Ebyârî'nin önsözü; a.mlf., el-İbtihâc fî eḥâdîs̱i'l-miʿrâc (nşr. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib), Kahire 1417/1996, neşredenin önsözü, s. 7-8; Taberî, Târîḫ (Ebü'l-Fazl), VII, 270; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile (nşr. F. Codera), Madrid 1887, II, 659 vd.; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 448-450; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 389-395; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, III, 186-189; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Zeyli Târîḫi Bağdâd (nşr. Kayser Ebû Ferah, Târîḫu Baġdâd içinde), Haydarâbâd 1399/1978, s. 205-209; a.e. (nşr. M. Mevlûd Halef - Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1406/1986, s. 360-365; Makrîzî, es-Sülûk, I/1, s. 258 vd.; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, IV, 292-298; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire (Popper), VI, 258-295; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, Kahire 1908, s. 306; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 301 vd.; Keşfü'z-ẓunûn, II, 1718; İbnü'l-İmâd, Şezerât, V, 160 vd.; F. P. Boigues, Ensayo Biobibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábigo-españoles, Madrid 1898, s. 281-283; Brockelmann, GAL, I, 378-380; Suppl., I, 544-545; A. G. Palancia, Historia de la literatura arábigo-española, Barcelona 1945, s. 172-173, 197; Abbas el-Azzâvî, et-Taʿrîf bi'l-müʾerriḫîn fî ʿahdi'l-Moġol ve't-Türkmân, Bağdad 1376/1957, s. 54-60; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VII, 280-281; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), V, 44; Mustafa Gāzî, "İbn Diḥye fi'l-Muṭrib", Revista, I/1, Madrid 1953, s. 161-175; Muhammed Zaferullah Atâullah, "Naẓra ʿâbire ʿalâ ḥayâti'l-imâm İbn Diḥye el-Kelbî ve âṣârüh", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XXI/3, İslâmâbâd 1986, s. 79-88; F. De La Granja, "Ibn Diḥya", EI² (İng.), III, 747.

Mehmet Özdemir

KELÂÎ (الكلاعي) Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim el-Kelâî (ö. 634/1237)Endülüslü hadis âlimi ve edip.

---

1 Ramazan 565'te (19 Mayıs 1170) Endülüs'te Mürsiye (Murcia) yakınlarında doğdu. Humus'ta yaşayan Kelâ' kabilesinden olup İbn Sâlim ve İbnü'l-Müdellis lakaplarıyla, ayrıca Himyerî, Belensî ve Endelüsî nisbeleriyle anılır. İki yaşında iken ailesiyle birlikte Belensiye'ye (Valencia) gitti ve orada hadis tahsiline başladı. Hadis öğrenimini ilerletmek için Mürsiye, Şâtıbe (Javita), İşbîliye (Sevilla), Gırnata (Granada), Mâlika, Dâniye (Denia), Sebte (Ceuta) ve İskenderiye'ye seyahat ederek İbn Hubeyş, Ebû Abdullah İbn Zerkūn, İbn Rüşd, Ebû Muhammed İbnü'l-Feres, Ebû Bekir İbn Ebû Cemre gibi âlimlerden faydalandıktan sonra Belensiye'ye döndü. İbnü'l-Harrât gibi tanınmış kişilerden icâzet aldı. Hadis ilimlerinde, özellikle cerh ve ta'dîl ayrıca hadis ricâlindeki bilgisiyle tanındı. Edebiyat ve belâgattaki derinliği, mükemmel nazmı, kusursuz hitabeti, ayrıca hatasız ve düzgün yazısıyla dikkat çekti. Bir süre Belensiye Camii hatipliğinde bulundu ve bu şehirde kadılık yaptı. Başta İbnü'l-Ebbâr, Tunus kadısı Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Gammâz olmak üzere birçok talebe ondan faydalandı. İbnü'l-Ebbâr'ı et-Tekmile'yi yazmaya teşvik etti. Münzirî de kendisinden mektupla icâzet aldı. İbn Müsdî, Endülüs'teki hadis hâfızlarının sonuncusu dediği Kelâî'den söz ederken asalet ve fazilet bakımından onun bir benzerini görmediğini, aklî ve naklî ilimlerle nesir ve nazımda otorite, Kur'an ilimleriyle edebiyat sahasında eşsiz olduğunu söyler. Güzel hitabeti sebebiyle meliklerin ona değer verdikleri, bulundukları meclislerde meramlarını onun vasıtasıyla ifade ettikleri belirtilmektedir. İlmî ve edebî kişiliği yanında cesareti ve talebelerin ihtiyaçlarıyla ilgilenmesiyle de tanınan Kelâî, düşmana karşı çarpışırken 20 Zilhicce 634'te (14 Ağustos 1237) Belensiye yakınlarındaki Enîşe'de (el-Puig) şehid oldu. İbnü'l-Ebbâr hocasının ölümü üzerine 100 beyitten fazla bir mersiye kaleme almış, Nübâhî bu mersiyenin elli altı beytini iktibas etmiştir (bk. bibl.).

Eserleri. 1. el-İktifâʾ fî (bimâ teḍammenehû min) meġāzî Resûlillâh ve'ṣ-ṣelâṣeti'l-ḫulefâʾ. Hz. Peygamber'in hayatını, şemâilini, hasâisini, gazvelerini ve ilk üç halife devrinde yapılan İslâm fetihlerini anlatmaktadır. Kelâî eserini yazarken Asr-ı saâdet için büyük ölçüde İbn İshak'ın es-Sîre'si ile Mûsâ b. Ukbe'nin el-Meġāzî'sinin planını esas kabul etmekle beraber bu eserlerdeki sened, lugat ve nesep bilgilerini almamış, Vâkıdî'nin el-Mebʿaṣ, Zübeyr b. Bekkâr'ın Ensâbü Ḳureyş, İbn Ebû Hayseme'nin et-Târîḫu'l-kebîr ve Süheylî'nin er-Ravżü'l-ünüf'ünden istifade etmiş, ilk üç halife dönemi için de hocası İbn Hubeyş'in Kitâbü'l-Ġazavât'ı ile benzeri eserlerden faydalanmıştır. Bennânî kitabı Meʿâni'l-vefâʾ bi-meʿâni'l-İktifâʾ adıyla beş veya altı cilt halinde şerhetmiştir (Fas Karaviyyîn Ktp., nr. 710). el-İktifâʾın bir kısmını Henri Massé oldukça hatalı şekilde (Cezayir 1931), Mustafa Abdülvâhid (I-II, Kahire 1968-1970) ve Muhammed Kemâleddin İzzeddin Ali ise (I-IV, Beyrut 1417/1997) tamamını

yayımlamışlardır. Ayrıca Ahmed Guneym eserin ridde olaylarına dair bölümünü dört nüshaya dayanarak el-Ḫilâfetü'r-râşide ve'l-buṭûletü'l-ḫâlide fî ḥurûbi'r-ridde adıyla neşretmiş (Kahire 1401/1981), eserin bir bölümü üzerinde Cemâleddin Muhammed Sâdık el-Kādî Fütûḥu'ş-Şâm min Kitâbi'l-İktifâ᾿ bimâ teḍammenehû min meġāzî Resûlillâh ve meġāzi'ṣ-ṣelâṣeti'l-ḫulefâ᾿ ismiyle bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1412/1992, Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye külliyetü'd-da've ve usûli'd-dîn). 2. el-Müselselât mine'l-eḥâdîṣ ve'l-âṣâr (ve'l-inşâdât). Kitabı müellifin kendi nüshasından talebesi Ebû Ca'fer Ahmed b. Ömer b. İbrâhim et-Tücîbî istinsah etmiş (630/1232-33), Kelâî, eserin rivayet hakkını ona verdiğine dair bu nüshaya kendi el yazısı ile not düşmüş, Ziriklî, Kelâî'nin bu notunun filmini eserine almıştır (el-Aᶜlâm, III, 136). Kitapta otuz beş müselsel hadis, sâlih kişilerin hallerine dair dokuz rivayet bulunmakta ve yine Kelâî'nin derlediği Endülüslü şairlerin yirmi sekiz şiiri yer almaktadır (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 562). 3. Cühdü'n-naṣîḥ ve ḥaẓẓü'l-menîḥ min müsâceleti (muᶜârażȧti)'l-Maᶜarrî fî ḫuṭbeti'l-faṣîḥ. Eserin Tunus Ahmediyye Kütüphanesi ile Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de birer nüshası bulunduğu kaydedilmektedir (a.g.e., III, 136). 4. Meydânü (Kitâbü Ḥâfili)'s-sâbiḳīn ve ḥilyetü'ṣ-ṣâdiḳīne'l-muṣaddiḳīn fî ẕikri'ṣ-ṣaḥâbeti'l-ekremîn ve men ᶜadâhüm (fî ᶜidâdihim) bi-idrâki'l-ᶜahdi'l-kerîm min ekâbiri't-tâbiᶜîn. İbn Abdülber en-Nemerî'nin el-İstîᶜâb'ını ikmal etmek üzere kaleme alındığı, fakat tamamlanamadığı, Ahmed b. Muhammed el-Eş'arî'nin (ö. 690/1291'den sonra) İkmâlü Meydâni's-sâbiḳīn adlı çalışmasıyla tamamlandığı belirtilmektedir. 5. Miṣbâḥu'ẓ-ẓulem min ḥadîṣi Resûlillâh ṣallallāhu ᶜaleyhi ve sellem. Kuzâî'nin Şihâbü'l-aḫbâr'ı tarzında bir çalışma olduğu zikredilmektedir. 6. el-İᶜlâm bi-aḫbâri'l-Buḫâri'l-imâm (Aḫbârü'l-İmâm Ebî Abdillâh el-Buḫârî ve sîretüh). Dört cüz hacminde olduğu kaydedilmektedir.

Hadis, siyer ve edebiyat sahalarında yirmi dört kadar eser verdiği belirtilen Kelâî'nin diğer çalışmaları arasında el-Erbaᶜûne ḥadîṣen ᶜan erbaᶜîne şeyḫan li-erbaᶜîne mine'ṣ-ṣaḥâbeti fî erbaᶜîne maᶜnâ (bir cüz hacminde), Bernâmecü merviyyâtih, Dîvânü resâ᾿ilih, Dîvânü şiᶜrih, Ḥilyetü'l-emâlî fi'l-muvâfaḳāt mine'l-ᶜavâlî (dört cüz), el-Muᶜcem fîmen vâfeḳat künyetühû künyete zevcihî mine'ṣ-ṣaḥâbe, es-Sübâᶜiyyâtü'l-muḫarrece min eḥâdîṣi Ebî ᶜAlî eṣ-Ṣadefî (üç cüz) zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA:Münzirî, et-Tekmile, III, 461-462; Zehebî, Aᶜlâmü'n-nübelâ᾿, XXIII, 134-139; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: Sene 631-640, s. 173-176; Safedî, el-Vâfî, XV, 432-436; Nübâhî, Târîḫu ḳuḍâti'l-Endelüs (nşr. Meryem Kāsım Tavîl), Beyrut 1415/1995, s. 152-157; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 385-388; Himyerî, er-Ravżü'l-miᶜṭâr, s. 41-42; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 180; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 126, 362, 407-408; Brockelmann, GAL, I, 458; Suppl., I, 634; Ziriklî, el-Aᶜlâm (Fethullah), III, 136; Abdülhâdî Ahmed el-Hüseyin, Meẓâhirü'n-nehḍati'l-ḥadîṣiyye fî ᶜahdi Yaᶜḳūbe'l-Manṣûri'l-Muvaḥḥidî, Tıtvân 1403/1983, II, 123-130; Cezzâr, Medâḫilü'l-mü᾿ellifîn, III, 1374-1375; Ch. Pellat, "al-Kalāᶜī", EI² (Fr.), IV, 489.

M. Yaşar Kandemir

İBN HALFÛN (ابن خلفون)Ebû Bekr (Ebû Abdillâh) Muhammed b. İsmâîl b. Muhammed el-Ezdî el-Endelüsî (ö. 636/1239)Hadis hâfızı.

555'te (1160) Endülüs'ün batısında Atlas Okyanusu kıyısındaki Evnebe köyünde doğdu. Muhtemelen dördüncü dedesi olan Halfûn'a (Halefûn) nisbetle İbn Halfûn diye tanındı. İşbîliye'ye (Sevilla) yerleşti. İbn Beşküvâl, Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, Ebû Bekir İbnü'l-Ced, İbn Zerkūn, Ebû Bekir en-Neyyâr, Ebü'l-Abbas b. Mikdâm, Ebü'l-Bekā Yaîş b. Kadîm gibi âlimlerden hadis dinledi; Ebü'l-Kāsım b. Melcûm'dan icâzet aldı. İbn Müsdî, İbn Ebü'r-Rebî', Ebû Bekir İbn Sittünnâs (Seyyidünnâs) ve Ruaynî onun talebelerinden bazılarıdır. İbnü'l-Ebbâr, kendisiyle 626 (1229) yılının ramazan ayında İşbîliye'de kitapçılar çarşısında karşılaştığını, ancak ondan hadis dinlemediğini belirtmiştir. Endülüs'ün değişik yörelerinde yaptığı kadılıklarla takdir toplayan İbn Halfûn gözlerini kaybettikten sonra Zilkade 636'da (Haziran 1239) doğduğu köyde vefat etmiştir.

İbn Halfûn, rivayet konusunda titiz davranan ve hadis ilimlerini iyi bilen bir âlim olup kendisinden İşbîliye'de uzun süre faydalandığını söyleyen Ruaynî de onun bu yönüne işaret etmiş, münekkit hâfızlardan ve bu sahanın son temsilcilerinden biri olduğunu söylemiştir. Zehebî ise İbn Halfûn'un herhangi bir rivayetinin kendisine ulaşmadığını, ancak Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin bir şahıs aracılığı ile ondan bazı hadisler rivayet ettiğini belirtmiştir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 72).

Eserleri. 1. Esmâʾü şüyûḫi'l-İmâm Mâlik b. Enes. İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾında kendilerinden rivayette bulunduğu şeyhlerle onların hocaları ve talebeleri hakkında bilgi veren eser Muhammed Zeynühüm Muhammed Azb tarafından neşredilmiş (Kahire 1990), ancak Abdülazîz es-Sâvrî bu neşrin hemen her satırında hatalar bulunduğunu ortaya koymuştur (ʿÂlemü'l-kütüb, XIII [1412/1992], s. 191-200). 2. el-Müfhim fî (el-Muʿlim bi-esmâʾi) şüyûḫi'l-Buḫârî ve Müslim. Buhârî ile Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerindeki şeyhleriyle ilgili olan bu çalışmanın iki cilt olduğu belirtilmekte, eserin 655'te (1257) istinsah edilen bir nüshası Ezher Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mustalah, nr. 374). 3. el-Münteḳā fî ricâli'l-ḥadîs̱ (el-Münteḳā fî esmâʾi'l-eʾimmeti'l-merḍıyyîn ve's̱-s̱iḳāti'l-muḥaddis̱în ve'r-ruvâti'l-müştehirîn mine't-tâbiʿîn femen baʿdehüm, el-Münteḳā fî esmâʾi'r-ricâl). Beş (veya dört) cilt olduğu belirtilmektedir (İbnü'l-Ebbâr, I, 350; Ruaynî, IV, 54). İbn Halfûn'un bunlardan başka kaynaklarda şu eserleri zikredilmektedir: et-Taḳrîb fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱ ve şürûṭihî ve ṣıfati ruvâtihî (ʿUlûmü'l-ḥadîs̱ ve ṣıfâtü neḳaletih), Müsnedü ḥadîs̱i Mâlik b. Enes, Telḫîṣu eḥâdîs̱i'l-Muvaṭṭaʾ, et-Taʿrîf bi-esmâʾi aṣḥâbi'n-nebî ʿaleyhi's-selâm, el-Muḫarrec ḥadîs̱ühüm fî Kitâbi'l-Câmiʿ li'l-Buḫârî ve'l-Müsnedi'ṣ-ṣaḥîḥ li-Müslim b. el-Ḥaccâc, Şüyûḫu Ebî Dâvûd es-Sicistânî, Şüyûḫu Ebî ʿÎsâ et-Tirmiẕî, Şüyûḫu Ebî Muḥammed b. el-Cârûd elleẕîne revâ ʿanhüm fî Kitâbihi'l-Münteḳā,

Refᶜu'ṭ-temârî fî esmâˀi men tüküllime fîhi min ricâli'l-Buḫârî, oğlu Ebû Ca'fer için kaleme aldığı Erbaᶜûne ḥadîs̱, Eġālîṭu Yaḥyâ b. Yaḥyâ el-Endelüsî fî Muvaṭṭaˀi Mâlik rivâyetühû ᶜanh, es̱-S̱iḳāt, Kitâb fi'l-fıḳh, Meşyeḫatü İbn Zerḳūn.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Halfûn, Esmâˀü şüyûḫi'l-İmâm Mâlik b. Enes (nşr. M. Zeynühüm M. Azb), Kahire 1990, neşredenin girişi, s. 6-7; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile, Madrid 1886, I, 350; Ali b. Muhammed er-Ruaynî, Bernâmecü şüyûḫi'r-Ruᶜaynî (nşr. İbrâhim Şebbûh), Dımaşk 1381/1962, IV, 54-55; Zehebî, Aᶜlâmü'n-nübelâˀ, XXIII, 71-72; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1400-1401; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 631-640, s. 284-285; Safedî, el-Vâfî, II, 218; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 492-493; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, V, 185; Îżâḥu'l-meknûn, I, 119; II, 530, 570; Hediyyetü'l-ᶜârifîn, II, 114; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 210, 247, 419, 442; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 181; Ziriklî, el-Aᶜlâm, VI, 261; Kehhâle, Muᶜcemü'l-müˀellifîn, IX, 61; Sezgin, GAS, I, 463-464; Abdülazîz es-Sâvrî, "Esmâˀü şüyûḫi'l-İmâm Mâlik b. Enes li'bn Ḫalfûn", ᶜÂlemü'l-kütüb, XIII, Tâif 1412/1992, s. 191-200; a.mlf., "İbn Ḫalefûn el-Evnebî min aᶜlâmi'l-ḥadîs̱ bi'l-Endelüs", Âfâḳu's̱-s̱eḳāfe ve't-türâs̱, IV/14, Dubai 1417/1996, s. 72-89.

Abdülkadir Şenel

İBNÜ'l-MÜSTEVFÎ (ابن المستوفي) Ebü'l-Berekât Şerefüddîn el-Mübârek b. Ahmed b. el-Mübârek el-Lahmî el-Erbîlî (ö. 637/1239) Muhaddis, tarihçi, edip ve şair.

Şevval 564'te (Temmuz 1169) Erbil'de doğdu. Hîre Kralı Nu'mân b. Münzir'in soyundan olup dedesi ve babasıyla amcası Ebü'l-Hasan Safiyyüddin Ali b. Mübârek Erbil'de devletin malî işlerini yürüten Dîvân-ı İstîfâ'da başkan (müstevfî) olarak görev yapmıştır. İbnü'l-Müstevfî Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Bahrânî ve Mekkî b. Reyyân el-Mâkisînî'den kıraat ve edebiyat tahsil etti. Ebû Yâsir Abdülvehhâb b. Hibetullah, Mübârek b. Tâhir el-Huzâî, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Yâkūt el-Hamevî, Şehâbeddin es-Sühreverdî, İbnü'd-Dübeysî gibi âlimlerden hadis öğrenip icâzet aldı. Uzun yıllar süren öğrenim hayatı sonunda hadis ve hadis ilimleri, lugat, edebiyat, tarih alanlarında ve hesapta uzmanlaştı. Ebû Nasr Şemseddin İbnü'ş-Şîrâzî, Münzirî, İbnü'ş-Şa"âr ve İbn Hallikân ondan istifade edenlerden bazılarıdır.

İbnü'l-Müstevfî, İslâm öncesi Arap tarihi alanında önemli bir mevkiye sahipti. Devrinin önde gelen şairlerinden biri olduğu için evi ilim ve edebiyat çevrelerinin tartışmalar yaptığı bir merkez durumundaydı. Geniş kültürü sayesinde Dîvânü'l-evkāf, Dîvân-ı İnşâ ve Dîvân-ı İstîfâ reisliği gibi görevlere getirildi. 629'da (1232) Erbil Atabegi Muzafferüddin Kökbörî'ye vezir oldu ve onun 630 (1233) yılında ölümüne kadar bu görevini sürdürdü. Bu tarihten itibaren uzlete çekilip öğretim ve telifle uğraştı. Daha sonra Abbâsî Halifesi Müstansır-Billâh'ın yakın dostluğunu ve ilgisini kazanan İbnü'l-Müstevfî, onun özel kütüphanesindeki pek çok eseri inceleme imkânı buldu. Moğollar 634'te (1236-37) Erbil'e hücum edip halkı kılıçtan geçirmeye başlayınca Erbil Kalesi'ne sığındı; Moğollar'ın geri çekilmek zorunda kalması üzerine

Musul'a yerleşmeye karar verdi. Musul Atabegi Bedreddin Lü'lü' onu büyük bir merasimle karşılayıp hazırlattığı eve yerleştirdi ve kendisine devlet hazinesinden maaş bağladı. Son derece zeki, mütevazi, cömert, ibadete düşkün, faziletli bir kişi olan ve "el-vezîr es-sâhib" diye anılan İbnü'l-Müstevfî 5 Muharrem 637'de (7 Ağustos 1239) Musul'da vefat etti. Zamanın şairleri onun için pek çok mersiye kaleme almışlardır.

Eserleri. 1. Nebâhatü'l-beledi'l-ḫâmil bi-men veredehû mine'l-emâs̱il (Târîḫu Erbil). Erbil tarihine dair yegâne kitap olup yazılı belgelerin yanı sıra bizzat müellifin görüp işittiklerine dayalı olarak telif edilmiştir. Eserdeki pek çok biyografi hakkında diğer kaynaklarda bilgi bulunmaması, çeşitli edebî metinleri ve şiirleri, Hz. Peygamber'in hücre-i saâdetinin inşasıyla ilgili başka eserlerde rastlanmayan bilgileri ihtiva etmesi kitabın önemini arttırmaktadır. Tamamı dört cilt olduğu belirtilen eserin günümüze ulaşan II. cildi Sâmî es-Sakkār tarafından yayımlanmıştır (I-II, Bağdad 1980). 2. en-Niẓâm fî şerḥi şiʿri'l-Mütenebbî ve Ebî Temmâm (nşr. Halef Reşîd Nu'mân, I-V, Bağdad 1989-1992). 3. Muḫtaṣaru Ṭabaḳāti'ş-şuʿarâʾ. İbnü'l-Mu'tezz'in eserinin muhtasarıdır (Ṭabaḳâtü'ş-şuʿarâʾ, neşredenin girişi, s. 6-7; Brockelmann, I, 130). Kaynaklarda, İbnü'l-Müstevfî'nin ayrıca bir divanı ve Zemahşerî'nin el-Mufaṣṣal'ındaki beyitleri şerhedip eleştirdiği İs̱bâtü'l-Muḥaṣṣal fî nisbeti ebyâti'l-Mufaṣṣal (el-Muḥaṣṣal ʿalâ ebyâti'l-Mufaṣṣal) adlı iki ciltlik bir çalışmasıyla Sırrü'ṣ-ṣanʿa ve Ebû Ḳumâş adlı edebiyatla ilgili eserleri bulunduğu zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'l-Mu'tez, Ṭabaḳātü'ş-şuʿarâʾ (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Kahire 1981, neşredenin girişi, s. 6-7; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, I, 138; İbnü'ş-Ṣa"âr, Ḳalâʾidü'l-cümân fî ferâʾidi şuʿarâʾi hâẕe'z-zamân (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1410/1990, VI, 36-78; İbn Hallikân, Vefeyât (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1981, III, 522; el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî, el-ʿAscedü'l-mesbûk (nşr. Şâkir Mahmûd Abdülmün'im), Beyrut 1395/1975, s. 495; İbnü'l-Fuvatî, el-Ḥavâdis̱ü'l-câmiʿa, Beyrut 1407/1987, s. 135; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 49-52; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, IV, 95-97; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 246; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 5, 281, 768, 771, 811; II, 988, 1776, 1923, 1960; Brockelmann, GAL Suppl., I, 130, 136, 496; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 3; Abbas el-Azzâvî, et-Taʿrîf bi'l-müʾerriḫîn fî ʿahdi'l-Moġol ve't-Türkmân, Bağdad 1376/1957, I, 60-61; Sâmî es-Sakkār, İmâretü Erbil fi'l-ʿaṣri'l-ʿAbbâsî ve müʾerriḫuhâ İbnü'l-Müstevfî, Riyad 1413/1992; a.mlf., "İbnü'l-Müstevfî ve kitâbühû Târîḫu Erbil", ʿÂlemü'l-kütüb, II/1, Riyad 1981, s. 90-98; Saîd Abdülfettâh Âşûr, "Târîḫu Erbil", el-Mecelletü'l-ʿArabiyye li'l-ʿulûmi'l-insâniyye, II/8, Küveyt 1982, s. 192-206; Ebü'l-Hasan Diyânet, "İbn Müstevfî", DMBİ, IV, 608-609; Ihsan Abbās, "Ebn Mostawfī", EIr., VIII, 43-44.

Sâmî es-Sakkår

İBNÜ'r-RÛMİYYE (ابن الروميّة) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Halîl Müferric el-İşbîlî (ö. 637/1239) Hadis, fıkıh, tefsir ve nebâtat âlimi, eczacı.

Muharrem 561'de (Kasım 1165) İşbîliye'de (Sevilla) doğdu. Benî Ümeyye'nin mevâlîsi olup Kurtuba'dan (Cordoba) İşbîliye'ye göç eden ve başta ilm-i nebât olmak üzere edebiyat, şiir ve felsefeyle uğraşan bir aileye mensuptur. Benî Ümeyye ile ilgisi sebebiyle Ümevî, İbn Hazm'a ve mezhebine bağlılığı dolayısıyla Hazmî ve Zâhirî,

nebâtat âlimi olduğu için Nebâtî ve Zehrî nisbeleriyle, ayrıca Aşşâb (botanikçi) lakabıyla da anılmakta, kendisine İbnü'r-Rûmiyye denmesinden hoşlanmadığı belirtilmektedir. Ebü'l-Hasan İbn Zerkūn'dan Mâlikî fıkhı, İbn Ced Muhammed b. Abdullah el-Fihrî ve Muhammed b. Ali et-Tücîbî gibi muhaddislerden hadis tahsil etti. Nebâtat ilmini ise babasından ve dedesinden öğrendi. 580 (1184) yılında Endülüs'ün muhtelif şehirlerine ve daha sonra Afrika'ya seyahat ederek nebâtat konusundaki bilgisini geliştirdi. 612'de (1216) hadis ve ilm-i nebât tahsil etmek, ayrıca hac görevini yerine getirmek için gittiği Mısır, Şam, Irak, Hicaz gibi bölgelerde Furâvî ile Ebü'l-Vakt'in talebelerinden, Mansûr b. Abdülmün'im es-Sâidî, İbnü'l-Harestânî Abdüssamed b. Muhammed ed-Dımaşkī, İbn Mülâib Dâvûd b. Ahmed el-Bağdâdî, Mes'ûd b. Muhammed el-İsfahânî, Muhammed b. Nasr es-Saydelânî gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. İskenderiye'de bulunduğu sırada onun ilm-i nebât sahasında otorite olduğunu öğrenen Eyyûbî Sultanı I. el-Melikü'l-Âdil Ebû Bekir b. Eyyûb kendisini Kahire'ye çağırdı, aylık maaş bağlayarak yanında kalmasını istedi; ancak İbnü'r-Rûmiyye öğrenim ve hac görevi için yola çıktığını söyleyerek bu teklifi kabul etmedi. Yolculuk esnasında uğradığı yerlerde sadece Endülüs'te bilinen âlî rivayetleri ez-berinden nakletmesi sebebiyle büyük takdir topladı. Bu seyahati süresince tanınmış âlimlerden faydalanan ve icâzet alan İbnü'r-Rûmiyye, üç yıl sonra âlî rivayetler ve değerli kitaplarla Endülüs'e döndü; bir dükkân açarak muhtelif bitkileri ve bunlardan elde ettiği ilâçları satmaya başladı. İbnü'l-Ebbâr onu bu dükkânda birkaç defa gördüğünü söyler. İlm-i nebât konusundaki bilgisini arttırmak için yabancı dil öğrenen İbnü'r-Rûmiyye bitkiler üzerinde keşiflerde bulundu; devrinin önde gelen nebâtat âlimi ve eczacısı oldu. Lisânüddin İbnü'l-Hatîb onu devrinde bu konuda benzeri bulunmayan bir âlim olarak tanıtmaktadır (el-İḥâṭa, I, 208).

İbnü'r-Rûmiyye, aynı zamanda muhaddislerin hayatını ve güvenilirlik derecelerini çok iyi bilen bir münekkitti. İbn Nukta onun sika bir hadis hâfızı olduğunu söyler. Kendisinden Bağdat'ta İbnü'd-Dübeysî, Mısır'da İbn Nukta gibi âlimler faydalanmış, ayrıca İbnü'l-Baytâr'ın yetişmesinde önemli rolü olmuştur. Mâlikî mezhebine mensup iken Zâhiriyye'ye geçip İbn Hazm'ın bütün eserlerini okuduktan sonra onların yayılması için büyük bir servet harcayan İbnü'r-Rûmiyye ehl-i re'ye şiddetle karşı çıkmıştır. 30 Rebîülevvel 637'de (30 Ekim 1239) İşbîliye'de vefat etti. Dostları ve talebeleri kendisi için mersiyeler söylemiş, öğrencisi Ebû Muhammed Abdullah b. Kāsım el-Harrâr onun faziletine dair bir eser kaleme almıştır (a.g.e., I, 214). Kaynaklarda İbnü'r-Rûmiyye'nin zâhidâne bir hayat yaşadığı, çeşitli konulara dair kitap toplamaya meraklı olduğu belirtilmiş ve şiirlerden örnekler verilmiştir.

Eserleri. İbnü'r-Rûmiyye hadis ve ilm-i nebâta dair birçok eser kaleme almakla birlikte yalnız tefsirinin bugüne ulaştığı bilinmektedir. On cüz hacminde olduğu belirtilen Tefsîrü'l-ʿAşşâb'ın birinci cüzünün eksik bir nüshası (el-Bakara 2/4'ten öncesi) Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Tefsir, nr. 147) bulunmaktadır (Fuâd Seyyid, I, 27-28).

Hadise dair el-Muʿlim (Raccâletü'l-muʿallim) bi-zevâʾidi'l-Buḫârî ʿalâ Müslim (el-Muʿlim bimâ zâde'l-Buḫârî ʿalâ Müslim), Naẓmü'd-derârî fîmâ teferrede bihî Müslim ʿani'l-Buḫârî, İḫtiṣâru ġarîbi (ġarâʾibi) ḥadîs̱i Mâlik li'd-Dâreḳutnî, Tevhînü ṭuruḳı ḥadîs̱i'l-erbaʿîn, Ḥükmü'd-duʿâʾ fî edbâri'ṣ-ṣalevât, Keyfiyetü'l-ez̠ân yevme'l-cumʿa, İḫtiṣârü'l-Kâmil fi'ḍ-ḍuʿafâʾ ve'l-metrûkîn li-Ebî Muḥammed b. ʿAdî, el-Ḥâfil fî tez̠yîl (tekmilet)i'l-Kâmil, Aḫbâru Muḥammed b. İsḥâḳ; rivayette bulunduğu hocalarına dair et-Tez̠kire, el-Fehrese (İbnü'l-Ebbâr, I, 148-149; Makkarî, II, 598) adlı eserleriyle Kitâbü'l-Bir, Cevâmiʿu kütübi Aristoṭâlîs fi'ṭ-ṭabîʿiyyât ve'l-ilâhiyyât, Edviyetü Câlînûs, Kenzü'l-aḫbâr, Kitâbü'ṣ-Ṣaydele, Maḳāle (Risâle) fî terkîbi'l-edviye, Maḳāle fi't-tiryâḳ, Miʿyârü'l-fuḳahâʾ, el-Müstedreke onun kaynaklarda adı geçen diğer çalışmalarıdır. Botanik ilminin ilk temsilcisi sayılan Dioscorides'in (m. I. yüzyıl) bitkilere dair kitabının şerhi olan Şerḥu ḥaṣâʾişi Diyüsḳūrîdis, İbn Cülcül'ün aynı adı taşıyan kitabı gibi Tefsîru esmâʾi'l-edviyeti'l-müfrede min Kitâbi Diyüsḳūrîdis diye de anılmaktadır. et-Tenbîh ʿalâ aġlâṭi'l-Ġāfiḳī'de müellif, Ahmed b. Muhammed el-Gāfikī'nin el-Edviyetü'l-müfrede (el-Câmiʿ fi'ṭ-ṭıb fi'l-edviyeti'l-müfrede) adlı kitabındaki yanlışları göstermiştir (DİA, XIII, 281). Talebesi İbnü'l-Baytâr'ın el-Câmiʿ li-müfredâti'l-edviye ve'l-ağziye'de büyük ölçüde faydalandığı er-Riḥletü'l-meşrıḳıyye (er-Riḥletü'n-nebâtiyye) müellifin Endülüs, Kuzey Afrika, Mısır, Şam, Irak ve Hicaz gibi ülkelerde tesbit ettiği bitkilerin adlarının alfabetik olarak sıralandığı bir çalışma olup İbnü'l-Adîm bu eseri gördüğünü söylemektedir (Buġyetü'ṭ-ṭaleb, III, 7).

BİBLİYOGRAFYA: Münzirî, et-Tekmile, III, 530-531; İbnü'l-Ebbâr, et-Tekmile (nşr. Alfred Bel - M. Ben Cheneb), Cezayir 1919, I, 148-149; İbnü'l-Adîm, Buġyetü'ṭ-ṭaleb (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1986, III, 7-8; İbn Ebû Usaybia, ʿUyûnü'l-enbâʾ, s. 81; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Halîl, İḫtiṣârü'l - Ḳıdḥi'l - muʿallâ fi't - târîḫi'l - muḥallâ (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1400/1980, s. 181; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 58-59; a.mlf., Tez̠kiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1425-1426; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm, sene: 631-640, s. 298-299; İbnü'l-Hatîb, el-İḥâṭa, I, 207-214; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 191-193; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 596-598, III, 135,139,185; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1382, 1419,1741; L. Leclerc, Histoire de la médecine arabe, Paris 1876 → Frankfurt 1996, II, 244-248; Nâme-i Dânişverân-ı Nâṣırî, Kum, ts. (Dârü'l-fikr), III, 311-322; Îżâḥu'l-meknûn, I, 303; II, 298, 534; Brockelmann, GAL, I, 528; Suppl., I, 736; Fuâd Seyyid, Fihristü'l-maḫṭûṭâti'l-muṣavvere, Kahire 1954, I, 27-28; Muhammed Abdullah İnân, Terâcimü İslâmiyye: Şarḳıyye ve Endelüsiyye, Kahire 1390/1970, s. 338-341; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 442-443; Abdülhâdî Ahmed el-Hüseysin, Meẓâhirü'n - nehḍati'l - ḥadîs̱iyye fî ʿahdi Yaʿḳūbe'l - Manṣûri'l - Muvaḥḥidî, Tıtvân 1403/1983, II, 22-27; Abdülvehhâb b. Mansûr, Aʿlâmü'l-Maġribi'l-ʿArabî, Rabat 1406/1986, s. 107-111; Fâzıl es-Sibâî, "eṣ-Ṣaydelâniyyü'l-Endelüsî Ebü'l-ʿAbbâs en-Nebâtî (İbnü'r-Rûmiyye)", Ebḥâs̱ü'n-nedveti'l-ʿâlemiyyeti'r-râbiʿa li-târîḫi'l-ʿulûm ʿinde'l-ʿArab (nşr. Mustafa Şeyh Hamza), Halep 1411/1993, II, 50-115; Ahmed Halûbî, "Ebü'l-ʿAbbâs b. er-Rûmiyye ʿAşşâb Endelüsî mine'l-ḳarni'ş-ş̱âliş ʿaşer el-mîlâdî", Ebḥâs̱ü'n - nedveti'l-ʿâlemiyyeti'l - ḫâmise li-târîḫi'l-ʿulûm ʿinde'l-ʿArab (nşr. Mustafa Mevâlidî), Halep 1415/1995, I, 261-282; A. Dietrich, "Ibn al-Rūmiyya", EI² Suppl. (Fr.), s. 397-398; Ali Ekber Diyânet, "İbn Rûmiyye", DMBİ, III, 608-610; Arslan Terzioğlu, "Gāfikī, Ahmed b. Muhammed", DİA, XIII, 281.

M. Yaşar Kandemir

İBNÜ'd-DÜBEYSÎ (ابن الدبيثي) Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Saîd b. Yahyâ b. Alî ed-Dübeysî (ö. 637/1239) Hadis hâfızı, kıraat âlimi ve tarihçi.

26 Receb 558'de (30 Haziran 1163) Vâsıt'ta doğdu; Şâfiî olan babası ilim ve fazilet sahibi bir kimse idi. İbnü'd-Dübeysî (Debîsî) künyesiyle anılmasının sebebi, büyük dedesi Ali b. Haccâc'ın Nehrevan'ın Debîsa köyünden çıkmasıdır. Bazı kaynaklar, onun ailesinin aslen Vâsıt şehrinin kurucusu Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'ye mensup olduğunu, bazıları ise Lûristan bölgesindeki Gence'den geldiğini söylemektedir. İbnü'd-Dübeysî Kur'ân-ı Kerîm'i ez-berledikten sonra Bâkıllânî, Süleyman el-Ukberî ve İbn Abdüssemî' gibi kıraat âlimlerinden kırâat-i seb'a ve kırâat-i aşereyi öğrendi. Hibetullah b. Kassâm, Ebû Alâ b. Ali, Muhammed el-Kettânî, Ali el-Âmidî, Abdülmün'im el-Furâvî ve İbn Taberzed'den hadis okudu ve hadisleri senedleriyle birlikte ezberledi. Mahmûd b. Mübârek el-Vâsıtî'nin fıkıh, usul ve kelâm derslerine devam etti. Öğrenimini tamamladığı zaman özellikle hadis, tarih ve ensâb sahalarında üstün bir seviyeye ulaşmıştı.

Hac vesilesiyle Mekke ve Medine'ye giden İbnü'd-Dübeysî Irak'ın birçok şehrini gezmiş ve bu arada Erbil'de tarihçi İbnü'l-Müstevfî ile görüşmüştür. İbnü'l-Müstevfî ondan hadis rivayet ettiği gibi Târîẖu Erbil adlı kitabında hal tercümesini de vermiştir (I, 194-195). Daha sonra Bağdat'a yerleşen İbnü'd-Dübeysî kādılkudâta bağlı şühûdü'l-hâl heyeti içerisinde yer aldı; Nizâmiye medreselerine ait vakıfların nâzırlık görevi de uhdesine tevdi edilmişti. Bir süre sonra görevlerinden ayrılarak hadis ve kıraat okutmaya başladı. Kendisinden aynı zamanda hocaları olan Ahmed b. Târık ve İbn Abdüssemî' rivayette bulunmuş, İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Ebû Bekir İbn Nukta, Ebû Abdullah el-Birzâlî, Cemâleddin eş-Şerîşî ve İbnü's-Sâî gibi âlimler de hadis okumuşlardır. İyi ahlâklı, güvenilir, hoşsohbet, dindar kişiliğiyle tanınan ve aynı zamanda edip ve şair olan İbnü'd-Dübeysî 8 Rebîülâhir 637 (7 Kasım 1239) tarihinde vefat etti.

Eserleri. Ẕeylü Târîẖi Medîneti's-selâm Baġdâd. Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî'nin, Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîẖu Baġdâd'ına yazdığı zeylin devamı olmak üzere kaleme alınmıştır. 562-621 (1167-1224) yılları arasını kapsayan esere geleneksel plan uygulanarak Bağdat'la herhangi bir şekilde alâkası bulunan önemli kişilerin, halife, veliaht, vezir, vali, nakib, kadı, hatip, fakih, hadis râvisi, kāri, edip, şair, sûfî, tabip ve eczacıların hal tercümeleri verilmiştir. Sem'ânî'nin eserinde bulunmayan bazı şahısların da eklendiği kitap alfabetik düzenle hazırlanmış, ancak başlangıcı Muhammed ve arkasından Ahmed adlarıyla yapılmıştır. Kısaca verilen biyografik bilgilerden sonra her şahıstan senedleriyle birlikte bir hadis yahut bir hikâye veya bir şiir rivayet edilmiş, daha sonra da doğum ve ölüm tarihleri kaydedilmiştir. Biyografilerde şahsın soyu, memleketi, Bağdat'la ilgisi, öğrenim hayatı, eserleri ve eğer varsa müellifle alâkası gibi bilgiler yer almaktadır. İbnü'd-Dübeysî'nin yaşadığı

devri ve şahsen müşahede ettiği olayları da anlatan kitap, sadece şahıslarla ilgili olmayıp VI. (XII.) yüzyılın ikinci yarısındaki Bağdat'ın topografyası, mahalleleri, caddeleri, sokakları, medreseleri ve sarayları hakkında da bilgiler veren bir ana kaynak niteliğindedir. Ayrıca Abbâsî Devleti'nin son asırlarındaki idarî, adlî teşkilâtları ve yargı işleri konusunda da önem taşır. İbnü'd-Dübeysî'nin eserini hazırlarken dayandığı kaynaklar sırasıyla bizzat şahıslardan derlediği bilgiler, ilim erbabından aldığı icâzetler ve diğer âlimlerle yaptığı haberleşme ve yazışmalardır. Bu arada mu'cemü'ş-şüyûh, tabakat, tercüme-i hâl ve tarih kitapları ile bazı âlimlerin hâtıra ve mülâhazalarını yazdıkları evraktan da faydalanmıştır. Yâkūt el-Hamevî ile (ö. 626/1229) İbn Nukta'nın (ö. 629/1232) eserden istifade etmiş olmaları İbnü'd-Dübeysî'nin bu kitabı erken bir dönemde bitirdiğini göstermektedir. Zehebî ve İbn Hacer el-Askalânî gibi tarihçiler eseri övgüyle anmışlardır. İbnü'n-Neccâr, Münzirî, İbnü'ş-Şa"âr, İbnü's-Sâî, İbn Hallikân ve İbnü'l-Fuvatî kitaptan faydalanan müelliflerin başında gelmektedir. Eser Beşşâr Avvâd Ma'rûf tarafından yayımlanmıştır (I-II, Bağdad 1974, 1979). Zehebî'nin el-Muḫtaṣarü'l-muḥtâc min Târîḫi İbni'd-Dübeys̱î adıyla yaptığı çalışmayı Mustafa Cevâd neşretmiş (I-III, Bağdad 1951, 1963, 1977), bu muhtasarın Beyrut'ta da bir neşri yapılmıştır (1405/1985). İbnü'd-Dübeysî ayrıca Vâsıt'ta yetişen meşhur şahsiyetlere dair Târîḫu Vâsıṭ, kendi hocaları hakkında Muʿcemü'ş-şüyûḫ ve hocası İbn Taberzed'in hocalarıyla ilgili olarak Muʿcemü şüyûḫi İbn Ṭaberzed adlı eserleri kaleme almıştır.

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'd-Dübeysî, Ẕeylü Târîḫi Baġdâd (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Bağdad 1974, neşredenin girişi, I, 24-47; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, VI, 65; a.mlf., Muʿcemü'l-büldân, II, 438; İbnü'l-Müstevfî, Târîḫu Erbil (nşr. Sâmî es-Sakkār), Bağdad 1980, I, 194-195; İbnü'ş-Şa"âr, Ḳalâʾidü'l-cümân fî ferâʾidi şuʿarâʾi hâẕe'z-zamân (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1410/1990, VII, 129-133; Münzirî, et-Tekmile, III, 528; İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 394-395; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1414; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1242-1243; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 68-69; a.mlf., el-Muḫtaṣarü'l-muḥtâc ileyh (nşr. Mustafa Cevâd), Bağdad 1963, neşredenin girişi, II, 3-17; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Baġdâd (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 91-93; Safedî, el-Vâfî, III, 102-103; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, IV, 95; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), VIII, 61-62; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 541-544; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 145; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 85-86; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, Kahire 1929, VI, 317; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 288; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, V, 185-186; Brockelmann, GAL, I, 402; Suppl., I, 565; Mustafa Cevâd, "Târîḫu İbni'd-Dübeyşî", MMİIr., I (1950), s. 330-336; F. Rosenthal, "Ibn al-Dubayt͟hī", EI² (Fr.), III, 779; Beşşâr Avvâd Ma'rûf, "İbnü'd-Dübeyşî", Mevsûʿatü'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye, Amman 1993, s. 259-260.

Sâmî es-Sakkâr

İBNÜ'l-ARABÎ, Muhyiddin (محيي الدين ابن العربي) Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/1240) Tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde büyük etkileri bulunan sûfî müellif.

---

17 Ramazan 560 (28 Temmuz 1165) tarihinde Endülüs'ün güneydoğusundaki Tüdmîr (Teodomiro) bölgesinin başşehri olan Mürsiye'de (Murcia) doğdu. Eserlerinde yeri geldikçe ailesi, yakınları, hocaları, yaşadığı yerler ve tanımış olduğu şahsiyetler hakkında bilgiler vermekte olup hakkında bilinenler geniş ölçüde bunlara dayanmaktadır. Babası Ali b. Muhammed, Abbâsî Halifesi Müstencid-Billâh'ın kumandanı ve yöre valisi Muhammed b. Sa'd İbn Merdenîş'in hürmet ettiği bir kişiydi, aynı zamanda filozof İbn Rüşd'ün yakın arkadaşıydı. İbnü'l-Arabî babasının çok Kur'an okuyan, fıkıh ve hadis ilmiyle uğraşan takvâ sahibi bir zat olduğunu, Nûr isimli annesinin ise ensar soyundan geldiğini, Fâtıma bintü'l-Müsennâ adlı bir kadın velînin sohbetlerine katıldığını söyler. Amcası Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Arabî ve dayıları Ebû Müslim el-Havlânî ile Yahyâ b. Yâgān da devrin önemli sûfî ve siyasî şahsiyetleri içerisinde adları geçen kimselerdir. İbnü'l-Arabî'nin yetişmesinde bu kişilerin tesirleri olduğu yine kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır (el-Fütûḥât, I, 185). İbnü'l-Arabî soylu bir Arap sülâlesinden geldiğini (Dîvân, s. 47), ceddinin Benî Tay kabilesine mensup bulunduğunu ve meşhur sûfî Hâtim et-Tâî'nin de büyük dedelerinden biri olduğunu belirtmektedir. İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini takdir edenler onun tasavvufta otorite oluşunu kendisine "Şeyhü'l-Ekber", dinî ilimlerde müceddid oluşunu da "Muhyiddin" lakaplarını vererek ifade etmek istemişlerdir. Mâlikî kadısı ve kelâm âlimi Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'den (ö. 543/1148) ayırt edilebilmesi için bazı kaynaklarda adı İbn Arabî şeklinde de yazılmıştır. Ancak kendi adını birçok yerde (el-Fütûḥât, I, 267; III, 339, 431; IV, 457, 553; Dîvân, s. 57) Muhammed İbnü'l-Arabî olarak kaydettiğinden bu şeklin tercih edilmesi daha doğrudur.

İbnü'l-Arabî'nin doğduğu dönemde Mürsiye, Muvahhidler'in idaresi altında bulunmakta ve kumandan İbn Merdenîş tarafından yönetilmekteydi. İbnü'l-Arabî sekiz yaşına gelinceye kadar bu şehirde ikamet eden ailesi, bir süre sonra Endülüs'ün o sıradaki başşehri olan İşbîliye'ye (Sevilla) göç etti. Bölgenin yeni emîri Ebû Ya'kūb el-Muvahhidî kültüre önem veren bir devlet adamıydı; felsefe, tıp, astroloji ve edebiyata da özel bir ilgisi vardı. Etrafına İbn Tufeyl, İbn Rüşd ve İbn Zühr gibi meşhur ilim ve fikir erbabını toplamış; pek çok şair, mûsikişinas, âlim ve filozofu da bir araya getirmişti. İbnü'l-Arabî, İşbîliye'de böyle bir kültür ortamında bulûğ çağlarında bir mânevî işaretle inzivâya çekilip kendi iç âlemindeki hazineleri ortaya çıkarmaya karar verdiğini, bazan on dört ay kadar süren bu halvet ve riyâzetlerin neticesinde mârifet kapılarının kendisine yavaş yavaş açılmaya başladığını söyler (el-Fütûḥât, I, 616).

Bu sıralarda henüz on beş-on altı yaşlarında bulunan İbnü'l-Arabî, İbn Rüşd'ün dikkatini çekmiş, İbn Rüşd bu gençle tanışmak için babasından görüşme talebinde bulunmuştu. İbnü'l-Arabî, felsefî bakış açısıyla tasavvufî bakış açısının mukayesesi bakımından önemli semboller içeren bu görüşmede filozofun kendisine, "Senin keşif ve feyz-i ilâhîde bulduğun şey mantığın (nazar) bize verdiği şey midir?" diye sorduğunu, ona hem "evet" hem "hayır" diye cevap verdiğini, "Bu evet' ve 'hayır' arasında ruhlar yerlerinden, boyunlar cesetlerinden fırlar" deyince İbn Rüşd'ün benzinin sarardığını, titremeye başladığını, birden sanki elli yaş yaşlandığını söyler ve bu görüşmenin sonunda İbn Rüşd'ün, herhangi bir eğitim ve öğrenim görmeden bilgisiz olarak halvete girip de böyle bir bilgiyle oradan çıkan birini kendisine tanıttığı için Allah'a şükrettikten sonra, "Zira artık bu gibi hallerin erbabı kalmadı, biz hiç görmedik" dediğini, kendisinin de, "Allah'a hamdolsun ki işte biz bu zamanda bunlardan biriyiz" diye karşılık verdiğini kaydeder (el-Fütûḥât [nşr.], II, 372-373).

İbnü'l-Arabî, ilk Kur'an derslerini "ehl-i tarîk" olduğunu bildiği komşuları Ebû Abdullah el-Hayyât adlı bir kişiden aldı. İlk halvetlerinden birinde gerçekleştiğini söylediği mânevî görüşmesinde Hz. Peygamber'in kendisine yönelttiği, "Bana sımsıkı tutun kurtulursun" şeklindeki buyruğunu hadisleri zâhiren de tahsil etme mânasında anlayarak uzun bir süre hadis ilmiyle meşgul oldu. İbnü'l-Arabî, etrafındaki ilim erbabının kendisini o dönemde hayli revaç bulmaya başlayan re'y kitaplarına teşvik ettiğini, ancak almış olduğu mânevî işaretten dolayı bu teşviklerin sonuçsuz kaldığını söyler (Kitâbü'l-Mübeşşirât, s. 90). Âlet ilimlerinin sûfî olmayan kimselerden de alınabileceği görüşünde olduğundan İbn Hubeyş, İbn Ât, İbn Bakī ve İbn Vâcib gibi hadisçilerden hadis okudu. On sekiz yaşında iken Lahmî'den kırâat-i seb'a, aşere ve takrîb öğrenimi gördü. Lahmî'den ayrıca İbn Şüreyh'in el-Kâfî'sini, Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî'den de bazı hadis kitaplarının yanı sıra İbn Hişâm'ın es-Sîre'sinin şerhi olan er-Ravżü'l-ünüf isimli kitabını okudu. Kadı İbn Zerkūn'un derslerine uzun bir süre devam edip icâzet aldı (kendisi, bütün hocalarının ve okuduğu kitapların listesini el-İcâze adlı eserinin başında saymıştır [s. 23-32]). Bu suretle zâhirî ilimlerde yeterli derecede eğitim aldıktan sonra mânevî ilimlerde derinleşmek üzere halvet ve murakabeye daha fazla yönelen İbnü'l-Arabî, 580 (1184) yılında seyrü sülûkünün henüz başında iken bazı tasavvufî makamlara ulaştı (el-Fütûḥât, II, 425). Başlangıçta kendisine dertlerini açacağı hiçbir rehberi olmadığını söyleyen İbnü'l-Arabî sonraları gerek zâhir gerekse bâtın ehli birçok üstattan istifade etmiş; büyük bir kadirşinaslık örneği olarak kendilerinden faydalandığı 300'ü aşkın kişinin mânevî hallerine ve hikmetli sözlerine yeri geldikçe el-Fütûḥât, Kitâbü'l-Ḳuṭb, Dürretü'l-fâḫire ve Rûḥu'l-ḳuds gibi eserlerinde isimlerini de vererek temas etmiştir. İlk mürşidinin adını Ebü'l-Abbas el-Uryebî olarak verir. Gerçek tahkik yoluna intisabının yine bu yıllarda Hızır ile ilk karşılaşıp ondan hırka giymesinden sonra gerçekleştiğini söyler (a.g.e., I, 186).

Yirmi altı yaşında iken Cezîretülhadrâ (Algeciras), Sebte (Ceuta), Fas ve Tilimsân yoluyla Tunus'a giden İbnü'l-Arabî bir süre burada kalarak aralarında, daha sonra el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye'yi kendisine ithaf edeceği Şeyh Abdülazîz el-Mehdevî'nin de bulunduğu sûfîlerle görüştü. İki yıl sonra tekrar İşbîliye'ye döndü. Birkaç defa gittiği Fas'ta dört yıl kadar kaldı. Burada da pek çok sûfî ile tanıştı. Kendisine yaklaşık yirmi üç yıl arkadaşlık ve yoldaşlık edecek olan Abdullah Bedr el-Habeşî ile burada karşılaştı. Fas'tan ayrıldıktan sonra Gırnata ve Kurtuba'ya geçti. Bu onun doğup büyüdüğü Avrupa kıtasında-ki son ikameti oldu. Merakeş'te iken aldığını söylediği mânevî bir işaretle 596'da (1200) Doğu'ya doğru yola çıktı. Mekke'ye kadar gidip ilk haccını yaptıktan sonra tekrar Kuzey Afrika'ya döndü. Gayesi sûfî Ebû Medyen'in ikamet ettiği Bicâye (Bougie) şehrine gidip kendisiyle görüşmekti. Ancak Ebû Medyen bir süre önce (594/1198) vefat etmiş olduğundan görüşmek mümkün olmadı. Bununla beraber Ebû Medyen'in ruhaniyetinden hayatı boyunca istifade ettiğini sık sık belirtmiştir. İbnü'l-Arabî 597'de (1201) Tunus'a giderek Abdülazîz el-Mehdevî ile buluştu. Aynı yıl hacca gitmek üzere Tunus'tan ayrıldı. Önce Mısır'a, oradan Kudüs'e geçti. Kudüs'ten yaya olarak Mekke'ye doğru yola çıktı. Halîl kasabasına uğrayarak Hz. İbrâhim'in kabrini ziyaret etti. Oradaki ikameti esnasında İbrâhim Camii'nin imamı Zâhir el-İsfahânî'den Hakîm et-Tirmizî'nin eserlerini okudu. Medine'de Peygamber'in kabrini ziyaret edip (Zilhicce 598 / Eylül 1202) Mekke'ye ulaştı. Mekke'de ders halkalarına devam etti, Harem-i şerif'te tavafla meşgul oldu, bunun dışındaki zamanını murakabeyle geçirdi, Hz. Abbas soyundan Şerîf Cemâleddin Efendi'den Hâce Abdullah-ı Herevî'nin Derecâtü't-tâʾibîn adlı kitabını okudu. Sâlih bir zat olduğunu söylediği İbn Hâlid es-Sadefî et-Tilimsânî'ye Gazzâlî'nin İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn'ini okuttu (el-Fütûḥât, IV, 13; el-Emrü'l-muḥkem, s. 224). Bu arada Kâbe'yi muhatap alarak yazdığı mektupları Tâcü'r-resâʾil adlı kitabında topladı. Yirmi üç yılda tamamlanan el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye ilk defa burada kendisine ilham edilmeye başlandı. İbnü'l-Arabî, bu kitapta yazdıklarının hepsinin ya Kâbe'yi tavaf ederken veya murakabe için Harem-i şerif'te oturduğu esnada Allah'ın kendisine açmış olduğu şeyler olduğunu (el-Fütûḥât, I, 10) ve ilk önce kendisine bunların okutulduğunu (a.g.e., I, 239), ardından "rabbânî ilkā ve ilâhî imlâ" ile satıra geçirildiğini söyler (a.g.e., II, 456; III, 504).

İbnü'l-Arabî, Mekke'de yaklaşık iki buçuk yıl kaldıktan sonra bir hac kafilesine katılarak Bağdat'a gitti (601/1204). Burada on iki gün kadar ikamet edip Musul'a geçti ve Musul'da üstadım dediği Hanefî ulemâsından Ahmed el-Mevsılî el-Mukrî'nin yanı sıra Ebü'l-Hasan Ali b. Ebü'l-Feth ve Ali b. Abdullah b. Câmî gibi âlimlerle sohbetlerde bulundu. İbnü'l-Arabî Musul'un dışında, Muklâ denilen yerdeki bir bahçede yaşayan bu sonuncu zatın Hızır'dan hırka giydiğini, daha sonra aldığı bir işaret üzerine bu hırkayı aynı yerde kendisine giydirdiğini söyler (a.g.e., I, 187). Musul'da bir yıl kadar kalan İbnü'l-Arabî, ibadetlerin sırlarına dair et-Tenezzülâtü'l-Mevṣıliyye adlı eserini burada kaleme aldı. Ertesi yıl (Zilkade 602 / Ha-ziran 1202)

Urfa, Diyarbekir, Sivas üzerinden Malatya'ya geldi. Bağdat'tan bu ya-na Sadreddin Konevî'nin babası Mecdüddin İshak ve Harranlı Ebü'l-Ganâim'in âzatlı kölesi Abdullah Bedr el-Habeşî de kendisine refakat etmekteydi. Bu sırada ikinci defa Anadolu Selçuklu tahtına çıkan I. Gıyâseddin Keyhusrev eski dostu Mecdüddin İshak'ı Konya'ya çağırınca İbnü'l-Arabî de onunla beraber Konya'ya gitti. Mecdüddin, hükümdarın oğlu Keykâvus'a hoca tayin edilerek tekrar Malatya'ya gönderilirken İbnü'l-Arabî bir müddet daha Konya'da kaldı, bu arada Evhadüddîn-i Kirmânî ile görüştü. Daha sonra Halep, Kudüs, Mısır yoluyla Mekke'ye gitti. Buradan yine Bağdat'a, ardından Konya'ya döndü. Miguel Asin Palacios, onun 612'de (1215) Konya'ya gelmesinin tek sebebinin sultanı hıristiyanlara karşı kışkırtmak olduğunu ileri sürer. İbnü'l-Arabî, Halep ve Sivas'a yaptığı seyahatlerden sonra 615'te (1218) Malatya'ya yerleşti. Dostu Mecdüddin İshak vefat edince vasiyeti üzerine dul kalan hanımıyla evlendi. Oğlu Sa'deddin Muhammed büyük ihtimalle burada dünyaya geldi. İbnü'l-Arabî bu yıllarda mânevî evlâdı olarak gördüğü (Muḥâḍaratü'l-ebrâr, II, 260) Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'a hıristiyanlara karşı tâvizkâr davrandığı için bir mektup yazarak savaşla onları zimmî hükmü altına almasını tavsiye etti ve kâfirlerin en şiddetlisi dediği Haçlılar'ın ele geçirdiği beldelerden -bu belde Kudüs bile olsa- müslümanların derhal hicret etmesi gerektiğini söyledi (el-Fütûḥât, IV, 460). Onun bu mektubunun daha önce sultanın yazdığı bir mektuba cevap olduğu anlaşılmaktadır (a.g.e., II, 260-261; IV, 547). İbnü'l-Arabî, Sivas'ta iken de Keykâvus'un Antakya'da Franklar'a karşı cihad ilân edeceğini ve şehri kuşatıp muzaffer olacağını rüyasında görmüş, bunu bir şiirle sultana Malatya'dan bildirmişti (a.g.e., II, 241). İbnü'l-Arabî'nin devlet adamlarıyla ilişkileri sadece Selçuklu sultanlarıyla sınırlı kalmamış, Eyyûbîler'in Halep emîri el-Melikü'z-Zâhir ve Dımaşk emîri el-Melikü'l-Âdil ile de münasebetlerini sürdürmüştür.

Dımaşk'a yerleştikten sonra kendisine vâki olan mübeşşiratta, Hz. Peygamber'in elinde bir kitapla zuhur ederek, "Bu elimdeki, hikmetlerin yuvalarını (fusûsü'l-hikem) gösteren bir kitaptır, bunu al ve faydalanacak kimselere açıkla" dediğini nakleden İbnü'l-Arabî, bu işaret üzerine Fuṣûṣü'l-ḥikem'i 627 (1230) yılında burada telif etti. Daha sonra zamanının büyük bir kısmını el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye'yi gözden geçirmeye ve yeniden yazmaya ayırdı. İlk nüsha üzerine birçok ilâve ve tashih ihtiva eden bu ikinci nüshayı vefatından bir yıl kadar önce tamamladı. Ölümünden yirmi gün önce talebesi Sadreddin Konevî ve İbn Sevdekîn'in Kitâbü'l-İsfâr'ını kendisine kıraat ettikleri bilinmektedir.

22 Rebîülâhir 638 (10 Kasım 1240) tarihinde Dımaşk'ta Benî Zekî'lerin mâlikânesinde vefat eden İbnü'l-Arabî, Kāsiyûn dağı eteğindeki Sâlihiye semtinde bulunan Kadı Muhyiddin İbnü'z-Zekî ailesinin kabristanına defnedildi. Daha sonra iki oğlunun da gömüldüğü bu yer sonraki devirlerde Şam bölgesinde yaygınlık kazanmaya başlayan tasavvuf karşıtı akımların oluşturduğu aleyhte propagandalar neticesinde bakımsız

kalarak unutulmaya yüz tuttu. Yavuz Sultan Selim, Mısır seferi dönüşünde uğradığı Şam'da ilk iş olarak onun kabrinin yerini tesbit ettirerek üzerine bir türbe, yanına da bir cami ve bir tekke yaptırmıştır. II. Abdülhamid tarafından tamir ettirilen türbe bugün de şeyhi sevenlerce ziyaret edilmektedir. Abdülvehhâb b. Ahmed eş-Şa'rânî'nin naklettiği meşhur bir rivayete göre İbnü'l-Arabî, kabrinin harap olacağını ve Yavuz Sultan Selim tarafından ihya edileceğini, "Sîn (Selim) Şîn'e (Şam) girince Muhyiddin'in kabri ortaya çıkar" şeklindeki rumuzlu ifadesiyle önceden bildirmiştir (el-Kibrîtü'l-aḥmer, I, 188)..

İbnü'l-Arabî, ilk evliliğini memleketinin ileri gelen şahsiyetlerinden Abdûn el-Bicâî'nin kızı ile İşbîliye'de iken yaptı. İkinci defa Mekke'de Haremeyn Emîri Yûnus b. Yûsuf'un kızı ile evlendi. Bu evliliğinden Muhammed İmâdüddin adındaki oğlu oldu. Üçüncü evliliğini Malatya'da Sadreddin Konevî'nin dul annesiyle yaptı. Dördüncü olarak Dımaşk Mâlikî kadısı Zevâvî'nin kızıyla evlendiği kaydedilmektedir. İkinci oğlu Muhammed Sa'deddin'in Malatya'da doğduğunu bildiren kaynaklar esas alındığında onun üçüncü evlilikten olduğu kabul edilir. Bu durumda Muhammed Sa'deddin, Sadreddin Konevî'nin üvey kardeşidir.

Üslûbu. İbnü'l-Arabî eserlerini herhangi bir müellif gibi düşünüp taşınarak yazmadığını, bu eserlerde yer alan bilgilerin zihinsel ürünler olmaktan ziyade birer "ilâhî imlâ" olduğunu özellikle vurgular (el-Fütûḥât, I, 59). Bu tür bir biliş tarzıyla sahip olunan bilgileri yazıya geçirirken ya-şadıklarını bir doğum sancısına benzetir ve bütün eserlerinin, ya Allah'tan gelen mevâridin kalbini yaracak ve ciğerlerini parçalayacak hale geldiğinde daha fazla dayanamayıp bunlardan zaptedebildiklerini kaydetmek suretiyle veya hakikatin doğrudan doğruya mükâşefesiyle yahut da bizzat Allah'ın emriyle imkân dairesine geldiğini söyler (a.g.e., III, 477). Rûhulemîn (Cebrâil, bk. eş-Şuarâ 26/193) kalbinin üzerine indiğinde beşerî terkibinin dağıldığını, kendisine zan, tahmin ve şüpheden arınmış bilgiler verdiğini belirtir (et-Tenezzülâtü'l-Mevṣıliyye, s. 7). Hatta bu sebeple kitaplarında yer yer düzensizliklerin göze çarpabileceğini, ancak bunların kendi iradesiyle olmadığını da vurgular. Nitekim el-Fütûḥât'ın usulden bahseden 88. bölümünün mantıkî olarak şimdi bulunduğu yerden daha önce gelmesi gerektiğini, ancak tıpkı Bakara sûresinden talâk, iddet ve nikâhla ilgili âyetlerin orta yerinde, "Namazlarınızı ve orta namazı muhafaza ediniz" (el-Bakara 2/ 238) âyetinin gelmesi gibi bunun da kendi iradesi dışında bu şekilde yerleştirildiğini belirtir (el-Fütûḥât, I, 59-60; II, 163). Henry Corbin, bu yönüyle İbnü'l-Arabî'nin eserlerindeki üslûbun filozofların tuttuğu Aristocu mantıkî teselsül yolunu değil Stoacılar'ın üslûbunu andırdığını söyler. Ciltler tutan eserleri bulunan müellifin müsvedde yapma âdeti olmadığını ve bütün yazılarını kendisine geldiği gibi kaleme aldığını söylemesi de ilginçtir (a.g.e., IV, 611).

Eserlerinin şeklî özelliklerinin yanı sıra muhtevaları konusuna da temas eden İbnü'l-Arabî, verdiği bilgileri bazı kişilerin söz ve görüşlerinden veya kitaplardan aktarmadığını söylemiştir. Kendisinin başkasına ait sözleri tekrarlayanlardan, bir başka eseri veya herhangi bir müellifin yolunu izleyenlerden, filozofların veya benzeri düşünürlerin sözlerini ve görüşlerini nakledip duranlardan olmadığını, kitaplarının sadece Hakk'ın kendisine keşif yoluyla verdiği ve imlâ ettirdiği şeyleri içerdiğini (a.g.e., I, 64; II, 432, 479), sahip olduğu ilmin vecd sultanının veya vücutta fâni olma halinin kendisinde galebe ettiğinde kalbinde tecelli eden şeylerden ibaret olduğunu ileri sürer (Kitâbü'l-Mesâʾil, s. 6). Elde ettiği mârifete dair fenleri velî kullarına da öğretmesini Allah'ın kendisinden istediğini belirten İbnü'l-Arabî bu iş için lisanına akıttığı bilgilerden dolayı Allah'a hamdeder. Önceleri bunları yazmak gibi bir niyeti olmadığını, insanlara nasihat etme emrini almasıyla beraber içinde bu yönde bir gayret ve şevk uyandığını, bunu da sadece Allah'ın izniyle yapabildiğini söyler; ancak sahip olduğu bütün bilgileri açıklamadığını, kendisine verilen izin kadar konuştuğunu belirtir (el-Fütûḥât [nşr.], I, 72, 264-265). Onun kendisine gelen vâridâtı ya çok süratli bir şekilde bizzat kaleme aldığı veya yanındakilere yazdırdığı bildirilir. Nitekim kendisi Mevâḳıʿu'n-nücûm adlı oldukça hacimli (300 sayfa) eserini on bir günde, et-Tedbîrâtü'l-ilâhiyye'yi dört günden daha az bir sürede, et-Tenezzülâtü'l-Mevṣıliyye'yi birkaç gün içerisinde, el-Celâl ve'l-cemâl'i bir günde, Kitâbü'l-Hüve'yi bir sabah vaktinde, el-Ḳasemü'l-ilâhî'yi bir saatte yazdığını söyler. İbnü'l-Arabî, bütün eserlerinde mârifetullahı ilimler dairesinin merkezine almış ve bu noktadan hareketle hakikate dair ilimlerin (ilm-i hakāik) çeşitli konularına açıklamalar getirmiştir. Tasavvuf, tefsir, hadis, fıkıh, tarih, ilm-i havâs gibi çok geniş bir alanda yazmış olduğu yüzlerce eserinin hareket noktası hep "mârifetullah"tır. İbnü'l-Arabî şiire de bu açıdan bakmıştır. Ona göre şiir şaire Zühre feleğinin ve Yûsuf peygamberin bir hediyesidir. Âlem-i hayâl ile şiirsel tahayyül arasında irtibat vardır. Bir gün uyanıklık (yakaza) halinde iken bir meleğin kendisine bir parça beyaz nur getirdiğini, bunun ne olduğunu sorduğunda meleğin Şuarâ sûresi olduğunu söylediğini anlatan İbnü'l-Arabî divanını bu olaydan sonra oluşturmuştur. Onun bazı remzî ve mecâzî (sembolik) konularda şiiri tercih ettiği, söz bu konulara gelince ifadesini derhal nesirden nazma çevirdiği göze çarpmaktadır. el-Fütûḥât bölümlerinin başında yer alan şiir parçalarına dikkat edilmesi gerektiğini, zira bunların o bölümde anlatmak istediği ilimlere işaret ettiğini, hatta bu şiirlerin o bölümde yer alan açıklamalarda bulunmayan bazı şeyleri ihtiva ettiğini söyler (el-Fütûḥât, IV, 31-32). el-Fütûḥât'ta İbnü'l-Arabî'ye ait 1428 parça şiir bulunmaktadır. Bunların beyit sayısı 7102 olup bu sayı divandaki beyit sayısının birkaç katıdır. Ona göre şiir bir icmal, remiz, lugaz ve tevriye sanatıdır. Fakat kendisi, "Biz bir şeyi remzederiz, lugazlaştırırız ... ama bizim bundan kastımız bir başka şeydir" (a.g.e., I, 61); "Bizim şiirlerimiz ister sevgiliyle hasbihal ile başlasın, ister bir methiye olsun ve isterse de kadın isimleri ve sıfatlarıyla, ırmak, yer, yıldız isimleriyle dolu olsun, hepsi de bütün bu sûretler altındaki maârif-i ilâhiyyeden ibarettir" diyerek

(a.g.e., III, 622) bu sanatların birer araç olduğuna işaret eder. Tercümânü'l-eşvâḳ adlı manzum eserinde rabbânî mârifetleri, ilâhî nurları, kalbî ilimleri ve şeriatın hükümlerini cismanî aşk temaları kullanarak anlatma yoluna gittiğini, zira bu tür izahların bazı nefislerin daha çok dikkatini çektiğini söyler (Zeḫâʾir ve'l-ʿalaḳ, s. 5). Mekke'de iken İsfahanlı âlim Mekînüddin'in Nizâm ismindeki kızının adını kullanarak yazdığı Tercümânü'l-eşvâḳ'taki şiirler, zâhir ehli tarafından ikisi arasında bir gönül ilişkisi olduğu şeklinde yorumlanınca bu şiirlere bir şerh yazarak meselenin iç yüzünün onların zannettiği gibi olmadığını ve maksadının sadece ilâhî aşkı anlatmak için Nizâm'ı bir sembol olarak kullanmaktan ibaret olduğunu, bunu onun da babasının da bildiğini söylemiştir (a.g.e., s. 2). İbnü'l-Arabî'nin ifadeleri özlü ve yoğundur. Bununla birlikte otuz yedi ciltlik el-Fütûḥât için, "Bu kitaptan maksat elden geldiği kadar veciz ifade ve hulâsadır" demesi hayli anlamlıdır. Öte yandan dile getirdiği konulara dair cümleler arasında mertebelerin değişmesine bağlı olarak yer yer tezatlı durumlar da ortaya çıkar. Bu paradoksal ifadeler bu tür literatürün yapısal özelliklerindendir. Meselâ, "İlim aynı zamanda cehâlet demektir" (el-Fütûḥât, I, 728); "Vücûd adem olarak idrak edilebilir" (a.g.e., III, 362); "Hürriyet köleliktir" (el-İʿlâm, s. 8); "Doğru irşad hem yakınlaştırmak hem de uzaklaştırmak demektir" (el-Fütûḥât [nşr.], IV, 262); "Sen O değilsin; belki sen O'sun" (Fuṣûṣ, s. 91) gibi ifadeler ancak onun düşünce sistemi bağlamında anlaşılabilir.

Genel Düşünce Tarihine Yönelik Görüşleri. İbnü'l-Arabî kendi görüşlerini anlatırken zaman zaman bu konulara dair diğer görüşlere eleştiri ve yorumlar getirmiştir. Ona göre her din, mezhep veya düşünür hakikatten bazı parçalara sahip olabilir; ancak bunlar aslî anlamlarından kaymış, ilk konulduğu yerlerden başka yerlere gitmiş durumda bulunabilir. Bu parçaları yeniden ait oldukları yerlere oturtmak için orijinal bir metafizik şablona sahip olmak gerekir. Bu da ancak keşif ilimleriyle olabilir. İbnü'l-Arabî ulûhiyyet konusunda keşif ehlinin bütün din, mezhep, mektep ve kültürler, hatta bu konuda söylenmiş bütün sözler hakkında umumi görüşleri olduğunu, bu hususta onlara bir şeyin saklı kalamayacağını söyler (el-Fütûḥât, III, 398). Bütün insanlığın ortak mirası olan bazı görüşlere de yer vermekle birlikte İbnü'l-Arabî bunları ya keşfî bilgi açısından tefsirini yapmak, yanlış bularak eleştirmek veya esas vazedilmiş olduğu yerden kaydırıldığı için yanlış yerde kullanılan bir sözün doğru mânasının ne olduğunu açıklığa kavuşturmak için nakleder. Meselâ âlemin yapı taşlarını izah ederken dört rüknün (erkân-ı erbaa) aslı olan bir beşinci mevcuddan (mevcûd-ı hâmis) bahseder ve bunun Hakîm'in Usṭuḳussât adlı eserinde de geçtiğini belirtir. Ancak İbnü'l-Arabî bunu, söz konusu kitabı bizzat okuyarak değil onu okumuş olan bir arkadaşının, "Bu beşinci mevcud hakkında keşfiniz açısından ne dersiniz?" şeklindeki bir sorusuna muhatap kalması üzerine söyler (el-Fütûḥât [nşr.], I, 250). Bazı felsefî terimlerin tarihî süreç içerisindeki anlam kaymalarına örnek olarak ademin (yokluk) sırf şer olması konusunu gösterir. Ona göre kapalılığından dolayı bazı kimseler bu kelimenin hakikatini anlayamamışlardır. Bunun böyle olduğunu

mütekaddimîn ve müteahhirîn ulemâsından muhakkik kimseler de söylemişler, fakat sadece lafzını esas alıp mânasını ifade edememişlerdir (a.g.e., I, 212). Bu konudaki bir diğer örnek de onun eski filozofların, bütün cisimlerin ilk maddesi olarak var saydıkları şey karşılığında kullandıkları Grekçe kökenli “heyûlâ” (hyle) kelimesine dair yazdıklarıdır. Her sûret kabul eden şeyde o şeyin hakikati vardır ki buna “ma‘kūl-i hebâî” de denir; hükemâ ise buna “heyûlâ” adını verir. Bu konuda eski filozoflarla hükemâ arasında ihtilâf vardır (el-Fütûḥât, II, 432). İbnü’l-Arabî ise heyûlânî cevherin aslında nefes-i ilâhî olduğunu söyleyerek felsefî terminolojinin tasavvufî anlamını vermiş olur (Fuṣûṣ, s. 144). “Mutlak iyi” (hayr-ı mahz) ve “ilim-mâlum” irtibatı konusunda Aristo’nun Metafizika’sı ile Yeni Eflâtuncu bir eser olan Liber de Causis’in doğrudan İbnü’l-Arabî’ye rehberlik ettiği düşünülemez, ancak onun bu kavramlardan habersiz olmadığı da bir gerçektir. Bunlar, dönemin ilim ve fikir çevrelerinde yaygınlık kazanmış kavramlar olması dolayısıyla İbnü’l-Arabî tarafından da kullanılmıştır. Meselâ ademden “mutlak kötülük” (şerr-i mahz), hakikatten “mutlak nûr” (nûr-ı mahz) ve “muhal”den de “mutlak karanlık” (zulmet-i mahzâ) olarak bahsetmesi, onun filozofların kullandığı hikmete dair bazı terimlere kendine has anlamlar yükleme teşebbüsüdür. Bu konuda belki de en dikkate değer örneklerden biri, onun bir anahtar terim olan felsefe (hikmet) kavramıyla “feylesûf” karşılığı kullanılan hakîm kavramının tarihî süreçte kazanmış olduğu mânaları önce semantik açıdan tenkit edip ardından bunların sahih ve aslî yerlerini belirleme konusundaki hassas yaklaşımıdır. İbnü’l-Arabî, hükemâdan olduğu iddiasında bulunanların hikmet öğrettiklerini zannettiklerini, fakat aslında böyle bir şeyin onlarda bulunmadığını ve onların hakîm değil belki sadece birer düşünür olduklarını söyler (el-Fütûḥât, III, 508; Zeḫâ᾽irü’l-ʿalaḳ, s. 169; Kitâbü’l-Fenâ᾽, s. 8). Öte yandan bazı müslümanların felsefe kelimesinin anla-mını bilmeden mutlak olarak ona karşı bir tavır almalarını da tenkit eder. Meselâ bazı müslümanların Eflâtun’u sırf felsefe kelimesiyle ilişkilendirilmiş olmasından dolayı sevmediklerini belirterek bu durumun onların bu kelimenin asıl anlamını bilmemelerinden kaynaklandığını söyler. Ona göre hükemâ aslında “ulemâ-yi billâh” (Allah’ı bilenler) demektir. Şeyleri ve onların ait olduğu yeri ancak ulemâ-yi billâh bilebilir. Hikmet de ilm-i nübüvvettir. Zira Allah Dâvûd’a hükümdarlık ve hikmet vermiş ve ona dilediği bazı şeyleri öğretmişti (el-Bakara 2/251). Filozof kelimesinin asıl anlamı ise “hikmeti seven” demektir. İbnü’l-Arabî, bu anlamından dolayı esas itibariyle felsefe kelimesini kötülemenin bir faydasının olmayacağını belirtir. Filozoflar, insanın nihaî gayesinin Allah’a benzemek (teşebbüh-billâh) olduğunu söylerler. Sûfîlerin anlayışında bu gaye “Allah’ın isimleriyle ahlâklanmak” (tahalluk bi’l-esmâ) diye ifade edilir. Böylece tabirlerde ihtilâf olsa da mâna aynıdır (el-Fütûḥât, II, 139). İbnü’l-Arabî filozofların da isabetli görüşleri olabileceğini söyleyerek, “Hikmet müminin malıdır, onu gördüğü yerde alır” hükmünce bunları kabul etmenin gerekli olduğuna inanır. Özellikle filozofların hikmetli ve nefsi dizginlemeye dair beyanları faydalı sözlerdir. Hatta İbnü’l-Arabî, bazı filozofların

dinsiz olduğu yolundaki iddialara karşı, "Bir kimsenin dininin olmaması onun her söylediğinin yanlış olmasını gerektirmez" cevabını verir (el-Fütûḥât [nşr.], I, 145-146). Bununla beraber sırf fikir yolundan gidenlerin -bunlar ister filozof ister kelâmcı isterse diğer ehl-i nazar gruplarından olsun- ilâhiyyât meselelerinde yanlışlarının doğrularından fazla olduğunu da söyler. Bu durumda esas olarak onların ilâhiyyât ilmindeki yanlışlarını, peygamberlere gelen bilgilere aykırı fikirlerini ve bunların sebeplerini tenkit etmek gerektiğini belirtir. İbnü'l-Arabî'ye göre onlar, hikmetin fikir yolundan değil Allah'tan geldiğini anlayıp buna rızâ gösterselerdi o zaman hataya düşmezlerdi. Çünkü ona göre Allah hakîmdir ve hikmet O'nun bir sıfatıdır. Bu durumda kul da Allah ile bâki olduktan sonra "abdü'l-hakîm" sıfatını kazanmış olur. Hakîm, kendisine hikmet sıfatının hükmettiği ve tasarrufu altına aldığı kimsedir. Buna karşılık hikmete hükmetmeye ve onu yönlendirmeye çalışan kimse hakîm değildir (el-Fütûḥât, IV, 257-259). İbnü'l-Arabî'nin bu son ayırımı, hikmet kavramının felsefeciler ve sûfîler gözündeki iki farklı muhtevasını ortaya koymaktadır. Bu durumda gerçek hikmet tasavvuftur (a.g.e., II, 164). Gerçek hükemâ da işleri ve hükümleri hakiki yerlerine, sebepleri gerçek konumlarına yerleştiren, yanlış yerlerde bulunan şeyleri de oradan çıkaran Melâmetîler'dir. Bunlar Allah yolunun yolcularının seyyidleri ve imamlarıdır, âlemin efendisi de onlardandır ve onlarladır. İbnü'l-Arabî'ye göre hikmet ancak budur, "ehlullah" yani resuller ve velîler de gerçek hakîmlerdir (a.g.e., II, 16). Öte yandan duyular âleminin hayalî olduğu konusunda filozofların, zâhir ulemâsının ve akılcıların kendisiyle uyuşmadığını, sadece sofistlerin bu gerçeğe çok yaklaştıklarını, fakat onların da neticede eşyanın hakikatleri olmadığını söyleyerek kendisinden ayrıldıklarını söyler (a.g.e., III, 525). Ayrıca onun "nefs-i nâtıka" tarifi de terminolojik olarak filozofla-rınkine benzerse de aralarında bazı farklar vardır.

İbnü'l-Arabî, felsefe tarihindeki bazı kavramlara yönelik bu tarz düzeltici tenkitlerinin yanı sıra filozofların bazı kanaatlerine de şiddetle karşı çıkar. Meselâ, "Birden ancak bir çıkar" şeklindeki Aristocu yaklaşımı (el-Fütûḥât [nşr.], IV, 155), Tanrı'dan "sebep" olarak bahsetmelerini, Allah'ın cüz'îleri bilemeyeceği şeklindeki kanaatlerini, ilâhî sıfatlar hakkındaki görüşleriyle rü'yetullahı, ilâhî fiilleri ve nübüvveti inkâr etmelerini tenkit etmiştir (el-Fütûḥât, II, 595; III, 212, 401, 465, 495, 536; el-Fütûḥât [nşr.], I, 195; II, 223, 389; IV, 171; Fuṣûṣ, s. 220). Öte yandan filozofların doğru olduğuna inandığı görüşlerine katılmakta tereddüt göstermez. Meselâ her ne kadar Allah'ın kendisini kıyas ve re'yden menettiğini söylerse de (et-Tenezzülâtü'l-Mevṣıliyye, s. 66) bunu metafizik için söylediği, fizik alanlar için kimi zaman Aristo mantığının kategorilerini dahi kullandığı görülür (el-Fütûḥât, II, 211, 304, 319, 338; III, 313). Hatta metafizik konularda nazar, burhan ve fikrin çok zor olmakla beraber doğru kullanılması halinde doğru araçları bulmaya yardımcı olabileceğini söylemesi son derece ilginçtir. Ona göre nazarında isabetli olanlar keşif ehline muvâfakat, isabetli olmayanlar ise muhalefet ederler (a.g.e., II, 754). İbnü'l-Arabî eski bilgelerin özlü sözlerini nakletmekte de bir sakınca görmemiş, eserlerinde Hipokrat, Aristo, Büyük

İskender, Pisagor, Sokrat ve Eflâtun'a atfedilen hikemiyata isim belirtmeden yer vermiştir. Bu tür sözlere özellikle Muḥâḍaratü'l-ebrâr ve el-Fütûḥât'ta rastla-nılır. Yine "evliyâullah ilimlerinden biri" dediği bazı harf ve sayıları vücûd ve mertebelerinin sembolleri olarak ele alır. Bu yaklaşımın Pisagorcu mektebe benzeyen yanları bulunmakla birlikte onun kendine has bir metodu ve yorum farklılıkları vardır. Meselâ ilâhî nefesin görülen şeylerin sûretlerine inmesi gibi görüşleri Plotin'in "sudûr" (emanation) kavramından bazı farklılıklar taşır. Bu görüşler, Plotin'in sisteminin aksine daha ziyade Hegel'inki gibi bir idealizme benzetilebilir; salt diyalektikle inşa edilmesi sadece mantıkîdir, fiilî yahut gerçek değildir. Yeni Eflâtuncular'ın sudûru ise ancak İbnü'l-Arabî'nin sıfatlar veya cihetleri hakkındaki açıklamalarını karşılayabilir. Ayrıca Yeni Eflâtuncular'ın "ilk akıl", "küllî nefis" ve "küllî cism"ine karşılık İbnü'l-Arabî "kalem", "levh-i mahfûz" ve "arş" tabirlerini kullanır. Bazan da bütün düşünce okullarının (filozoflar, kelâmcılar ve sûfîler) aralarındaki ayrılıklara rağmen Tanrı'nın varlığı, ne, nasıl, niçin sorularının Tanrı için sorulamayacağı, ruhların muvakkaten girmiş oldukları bedenlerinden etkilendikleri gibi konularda görüş birliği olduğuna da işaret eder (el-Fütûḥât [nşr.], III, 218; el-Fütûḥât, III, 12). İlginç bir husus da İbnü'l-Arabî'nin metafiziğe yer verdiği kadar zaman zaman fizik üzerine de yorumlar getirmesi ve ilimler hiyerarşisi içerisinde fiziğin yerini göstermesidir. Bu husus bazı araştırmacıların dikkatini çekmiş ve onu bir sûfî olduğu kadar gerçek bir Meşşâî saymalarına da yol açmıştır (ERE, VII, 553).

Sonuç olarak kendinden önceki düşünürlerin İbnü'l-Arabî üzerinde doğrudan ve doktriner mahiyette bir tesiri olduğu söylenemez. Hatta bütüncül bir açıdan bakıldığında İbnü'l-Arabî'nin birçok durumda kendinden önceki düşünürlerle aynı görüşte olmadığı açıktır. Nitekim onun kendisini tam olarak anlamak isteyenlere filozofların kitaplarındaki hükümlerle kendisine yaklaşmamaları tavsiyesinde bulunması önemli bir husustur (el-Fütûḥât, II, 595). Bu durumda İbnü'l-Arabî'nin görüşleri üzerinde fikir yürütmeye çalışan bir kimse, onun Aristocu mânada bir filozof veya bir kelâmcı olmadığını bilmelidir. Bazı şarkiyatçıların ve müslüman araştırmacıların, onun İbn Meserre kanalıyla Empedokles'in fikirlerini öğrendiğini belirterek bunlardan etkilendiğini veya Patristik dönemin kilise babalarından, İskenderiyeli Philon'dan ve Stoacılar'dan faydalandığını söylemelerinin yahut bu tür imalarda bulunmalarının ilmî bir dayanağı yoktur. Meselâ Ebü'l-Alâ el-Afîfî'nin onun Yunan felsefesine, özellikle onların teoloji anlayışlarına, yahudi Philon'un ve Stoalılar'ın felsefesine âşina olduğu iddiasını ortaya atmasının hemen ardından, "Böyle bir felsefeye nasıl âşina olduğunu söylemek ise kolay değildir" demesi de (The Mystical Philosophy, s. 163) bu iddiaların tutarsızlığını açıkça göstermektedir. İbnü'l-Arabî, kendisiyle aynı yol üzerinde bulunan velîlerin sahip olduğu ilmin birtakım klişeleşmiş sözlerden, bu konuda ileri sürülmüş düşüncelerden veya kitapların satır aralarından kopyalanmış olmadığını sık sık vurgulamıştır.

İslâm Düşünce Tarihine Dair Görüşleri. İbnü'l-Arabî diğer dinlere mensup bazı filozof ve düşünürler karşısında izlediği tutumu müslüman düşünürlerin fikirlerine karşı da sergileyerek benzer eleştirilerde bulunmuştur. İbnü'l-Arabî, kendisine Kur'an verilen kimseye ilm-i kâmil verilmiş olduğunu ve mahlûkat içerisinde Muhammed ümmetinden daha mükemmel bir ümmet olmadığı görüşünü ortaya koyarak (el-Fütûḥât, II, 107) bu ümmeti tahlile başlamış, müslümanları kendi içinde havas ve havassın havassı şeklinde bir derecelendirmeye tâbi tutmuştur. Ona göre ümmetin genelini (avam) halk, özelini (havas) fakihler, kelâmcılar ve filozoflar, seçkinlerini (havassü'l-havas) ise muhakkik sûfîler oluşturur. Muhakkik sûfîler nebevî yolu takip eder, filozoflar ise sadece kendi nazarlarına dayanırlar. Muhakkik sûfîlerle felsefecilerin fikirlerinin birtakım farklılıklar göstermesi onların metotlarına da yansımıştır. Meselâ muhakkik sûfîler görüşlerini ifade ederken münakaşa ve cedel yolunu hiç kullanmamışlardır, felsefe ve kelâm ise neredeyse münakaşa ve cedelden ibarettir (Kitâbü'l-Fenâ᾽, s. 8). İbnü'l-Arabî'nin "akıl sahibi" kavramını açıklarken getirdiği yorum, bir yönüyle tarihî süreçte belki de en fazla tahrife uğramış olan bu kavramın gerçeğine ışık tutarken diğer yönüyle felsefenin onun nazarında geldiği noktayı göstermektedir. İbnü'l-Arabî, ilâhî maarifin münzel kitaplarla "inme", resuller ve nebîler dilinden "nutk olunma" ve akıl sahiplerince "akledilme" sürecine tâbi olduğunu söyler ve "akıllı kişiler" ifadesiyle birtakım filozofları ve kelâmcıları kastetmediğini özellikle vurgular. Ona göre akıllı kişiler nebîler ve resullerin yolundan giderek çeşitli riyâzet, mücâhede ve halvet şekilleriyle nefislerini terbiye edip kalplerini saflaştırarak ulvî âlemden gelen vâridâtla ilham sahibi kılınmış kimselerdir. Benzerlerinin kendi zamanında da bulunduğunu bildirdiği söz ve cedel sahibi kimselerin ise bütün fikirlerini tamamen öncekilerden aldıkları kavramlar üzerine bina ettiklerini, bunu yaparken o kişilerin kullandığı mânayı da çarpıttıklarını, ancak akıl sahibi olanların onlara pek iltifat etmediğini, çünkü bunların dini hafife aldıklarını, Allah'a ibadet eden kulları küçümseyerek onlarla alay ettiklerini söyler. Onların kalplerini dünya sevgisi, makam ve mevki hırsı kaplamış olduğundan ilmin hakikatinden sapmışlar, Allah da onları zelil ederek emirlerin kapısına ve cahillerin idaresine muhtaç etmiştir (el-Fütûḥât [nşr.], V, 103-105). İbnü'l-Arabî hakikat ilmi yolunda olan müslüman düşünürleri de iki gruba ayırır. Birinci grup filozoflar ve onlara tâbi olanlardır; bunlar sadece akılları ve fikirleriyle hareket ettikleri için yollarını şa-şırmışlardır. İkinci grup ise resuller, nebîler ve evliyanın seçkinleri, yani Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, Bâyezîd-i Bistâmî, Ferkad es-Sebahî, Cüneyd-i Bağdâdî, Hasan-ı Basrî gibi muhakkik sûfîlerdir (Kitâbü'l-İsfâr, s. 9).

Müslüman filozoflara yönelik bu değerlendirmelerden sonra İbnü'l-Arabî kelâmcıları tahlil eder. Bâkıllânî, Ebû İshak el-İsferâyînî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Ebû Hâmid el-Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî gibi kelâmcıların oluşturduğu bu grubun kendisinin de benimsediği bazı görüşleri bulunduğunu, ancak fikirlerinin çoğuna katılmadığını söyler. Meselâ eserlerinde adını en fazla zikrettiği düşünür olan

Gazzâlî'nin, "İmkân âleminde şu var olan âlemden daha mükemmeli yoktur" şeklindeki görüşünü ve Bâtınîler'i tenkit etmesini desteklerken Allah-âlem irtibatı konusundaki görüşünü eleştirir. Başka bir yerde "nübüvvet-i mutlaka" konusunda birçokları gibi Gazzâlî'nin de bilgisi olmadığını, onun sıddıkıyyet ile nübüvvet arasındaki bu makamı inkâr ettiğini söyler. Öte yandan Kimyâ-yı Sa'âdet adlı kitabında nübüvvetin kesbî olduğunu ileri sürdüğünü iddia ederek Gazzâlî'yi eleştirenlere karşı "kastı bu değildi" diyerek onu savunur (bu eleştiriler için el-Fütûḥât [nşr.], I, 53, 143; II, 91, 398; IV, 154, 161, 238, 455; V, 159, 317; VIII, 221, 482; IX, 347-349; XI, 253, 255, 358; XII, 514; XIII, 233; XIV, 616; el-Fütûḥât, II, 289, 290, 345, 496, 622, 644, 649; III, 316; IV, 89, 106, 260). Kendisinde istidat sezdiği Fahreddin er-Râzî'ye bir mektup yazarak takip ettiği metodun yanlış olduğunu ve tasavvufla daha ciddi olarak ilgilenmesi gerektiğini bildirmiştir.

İbnü'l-Arabî'nin vahdet ve kesret görüşünün Eş'arîler'in cevher ve arazlar hakkındaki görüşlerine, kader görüşünün yine onların kader görüşüne, ilâhî sıfatlar konusundaki görüşlerinin de Mu'tezilîler'e benzediği söylenebilir. Mu'tezile'nin, Allah'ın sıfatları ile zâtının bir olduğu görüşünü ifade etmek için kullandıkları "O kendinden işitir, görür, bilir" sözünü aynen tekrarlamakta bir beis görmediği hissedilir (el-Fütûḥât [nşr.], III, 267). Onun "a'yân-ı sâbite" görüşü Mu'tezilîler'in "ma'dûmât"ı ile benzerlikler gösterir. Aynı şekilde küllîler görüşü İbn Sînâ'nın bu konudaki görüşüne benzer. Bazan kendi görüşüyle kelâmcıların görüşlerinin örtüşebileceğini söyleyerek telifçi bir tutum izlediği de görülür. Meselâ âhirette Allah'ın gözle görülemeyeceğini söyleyen Mu'tezile için, "Doğru söylüyorlar, ... biz ancak bizi görürüz" dedikten sonra gözle görmenin mümkün olacağını söyleyen Eş'arîler için de, "Onlar da doğru söylüyorlar" diyerek bu yaklaşımın gerekçelerini izah eder (el-Fütûḥât, IV, 245). Bütün bunlara rağmen onun ilke olarak kelâm ilminin öncüllerini ve metodunu pek benimsemediği anlaşılmaktadır. Ona göre kelâmcılar cevher ve arazdan başka bir şeyden bahsetmezler. İnsanların çoğunun ise bu tür bir ilme zaten ihtiyaçları olmadığını, kelâmcıların insanlara verebilecekleri bir şeyleri bulunmadığını belirterek onlardan halkı halleri üzere bırakmalarını, onları tekfir etmemelerini ister. Kelâmcıların, "Ancak kelâm kitaplarını okumak suretiyle doğru itikada sahip olunabilir, yoksa imandan çıkma tehlikesi vardır" şeklindeki sözlerine de, "Ben böyle bir görüşten Allah'a sığınırım" cümlesiyle karşılık verir. Ona göre bir şehirde bir kelâmcının bulunması yeterlidir (el-Fütûḥât [nşr.], I, 156-157, 161). Fakat her ne olursa olsun İslâm, Eş'ariyye ve Mu'tezile gibi kelâm mezheplerinin üzerine damgasını vurmuş olduğundan İbnü'l-Arabî, bunların da müslüman olduğuna hükmetmiş, kendilerini kesinlikte tekfir etmemiş, ancak bazı konularda hata ettiklerini söylemiştir (el-Fütûḥât, II, 523).

İbnü'l-Arabî'nin felsefe, kelâm ve fıkha yönelik görüşleri açık iken onu bu disiplinlerin çatısı altında incelemek bilimsel olarak hatalı bir davranıştır. İbnü'l-

Arabî'yi bu gibi kendisine yabancı yapıların çerçevesine yerleştirmeye çalışmak, bu bakış açılarına ne ölçüde uyup uymadığı konusunda onu yargılamaktan başka bir değer ifade etmez. İbnü'l-Arabî'yi tekfir ve tenkit edenlerin çoğunun kelâmcı veya fıkıhçıların arasından çıkmış olması da aslında bir bakıma kendisinin onlardan farklı bir metodoloji izlediği konusundaki ikazlarını haklı çıkarmaktadır. Yer yer felsefeciler onun görüşlerini anlama ve yorumlama konusunda daha farklı sonuçlara varmışlardır. Özellikle İşrâkī eğilimler taşıyan felsefî okulların takipçileri üzerinde İbnü'l-Arabî'nin tesiri inkâr edilemez. Bu yönüyle İbnü'l-Arabî, İslâm felsefesini peripatetizmin indirgemeci tekelciliğinden kurtararak ona ezoterik ve irfanî açılımların da katılmasını sağlayan bir düşünürdür.

Ehlullahın yani resuller ve velîlerin gerçek hakîmler olduğunu söyleyen İbnü'l-Arabî (a.g.e., II, 16, 523), metafizik ilimlerde keşif ehli muhakkik sûfîlerin otoritesinin ve üstünlüğünün güneş gibi apaçık bulunduğunu, ancak bunu herkesin anlamasının mümkün olamayacağını söyler. Zira ona göre kalbin biri zâhir, diğeri bâtın iki yüzü vardır. Kalbin bâtın vechesi değişiklik (mahv) kabul etmez; çünkü o mücerret ve muhakkak bir ispattır, sübûttur. Zâhir vechesi ise değişiklik kabul eder. Bu durumda kalp hem değişme hem de sebat levhasıdır. Ondaki ispat (sabitlik) bir zaman sürer, sonra, "Allah dilediğini siler (mahv), dilediğini de sabitleştirir (ispat) ve kitapların anası (ümmü'l-kitâb) O'nun indindedir" (er-Ra'd 13/39). Eğer kitap sahibi kitabın tamamına iman ederse asla dalâlete düşmez. Fakat bir kısmına inanır da bir kısmını inkâr ederse kâfir olur. Ona göre, "Onlar kitabın bir kısmına inanıyoruz, bir kısmına ise inanmıyoruz derler de bu ikisi arasında kendilerine bir yer ararlar. İşte bunlar kâfirlerin ta kendileridir"(en-Nisâ 4/150-151) âyetinin, ehl-i rüsûm ile ve salt fikrî görüşle yetinen filozofların ve kelâmcıların büyük bir kısmıyla münasebeti vardır. Zira onlar Allah'ın velîlerinin bizzat müşâhede ettikleri mânevî sırlardan akıl ve bilgi seviyelerine uygun düşenlerini alır, düşmeyenlerini reddeder, kendi delillerine ters olduğu için "bunlar yanlıştır" derler. İbnü'l-Arabî, Allah'ın velîlerine muhalefet edip onlara karşı çıkanların âkıbetlerinden korktuğunu belirterek sûfî Ruaym'ın, "Kim hakikat ehli sûfîlerle oturur da onların bizzat tahakkuk ettirdikleri bir şeyde onlara muhalefet ederse Allah o kişinin kalbinden iman nurunu çekip alır" sözünü nakleder ve bu söze kendisinin de aynen katıldığını ifade eder (Kitâbü'l-Fenâ˒, s. 7).

Bununla beraber İbnü'l-Arabî sûfîleri de bir tasnife tâbi tutmuş, bunların içerisinde "bizim ashabımız" dediği muhakkikleri diğerlerinden farklı değerlendirmiştir. Muhakkiklerden kastının "ashâb-ı kulûb" yani hakikat, tahkik, müşâhede ve mükâşefe ehli olduğunu, her âbid, zâhid ve sûfîyi bu kapsam içerisine almadığını özellikle belirtir (el-Fütûḥât, I, 261). Onun eserlerinde 300'den fazla sûfî şahsiyetin adı geçmektedir. Ancak özel olarak önem verdiği muhakkik sûfîler taifesinin kimler olduğunu öğrenmek amacıyla eserleri tarandığında başlıca şu isimlerle karşılaşılmaktadır: Hasan-ı Basrî, Ferkad es-Sebahî, Hâris el-Muhâsibî, Zünnûn el-

Mısrî, Bâyezîd-i Bistâmî, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, Hakîm et-Tirmizî, Ebû Saîd el-Harrâz, Cüneyd-i Bağdâdî, Hallâc-ı Mansûr, Ebû Bekir eş-Şiblî, Muhammed b. Abdülcebbâr en-Nifferî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, İbn Berrecân, İbnü'l-Arîf, Abdülkādir-i Geylânî ve Evhadüddîn-i Kirmânî. Bunlar arasında ünlü kimyacı ve tabiat felsefecisi Câbir b. Hayyân ile felsefenin, İslâm dünyasının doğusundan Endülüs'e geçmesini sağlayanların başında gösterilen İbn Meserre'nin de bulunması ilgi çekicidir.

Varlık Görüşü (mutlak vücûd-izâfî vücûd). İbnü'l-Arabî'ye göre bir cevher olarak hakikat nihayetinde bir olduğundan "mutlak vücûd" veya "küllî vücûd" var olan bütün şeylerin kaynağıdır. Dış gerçeklik alanında bir kavram olarak kullanılan mutlak vücûd ile mutlak hakikat (el-Hak) birbiriyle örtüşmektedir. Bir kavram olması hasebiyle bilgimiz dahiline giren her şey sadece mukayyet bir vücûda (varlığa) sahip demektir. Bu mukayyet vücûd kendi kendisinin kaynağı olamaz. Binaenaleyh bütün sınırlı varlıkların kaynağı olan bir "mutlak", bir "mutlak hakikat", bir "mutlak vücûd" olmalıdır. Bu mertebeden bakınca mutlak vücûd (vücûd-ı mahz) denildiğinde ister vücûd ister mevcûd kastedilsin İbnü'l-Arabî'ye göre çok fazla farketmez, çünkü her ikisi de neticede o tek hakikate bağlıdır. Diğer bir ifadeyle her ne kadar düşüncede, dilde ayrılabilirlerse de mutlak hakikat ile mutlak vücûd ve mevcûd aynında, özünde, hakikatinde birdir. Delil ve burhan aramadan bütün müslümanların inanmaları lâzım gelen esasları belirtirken, "Vücûd-ı mahz Allah'tır, başkası değil" (a.g.e., II, 473) sözüyle mutlak vücûdu Allah ile bir tutan İbnü'l-Arabî'ye göre filozofların yaptığı gibi vücûdun kadîm ve hâdis olarak ikiye ayrılması tamamen ıstılahî bir ayırımdır, yoksa hâdis olana zaten vücûd lafzı asla ıtlâk olunamaz. O halde "vücûd-ı hâdis" demek yanlıştır, bunun doğrusu "mevcûd-ı hâdis"tir. Çünkü hâdis olanın varlığı kendinden değildir, o ancak kadîm olanın varlığı ile vardır. Bu durumda vücûd birdir. Âlemdeki şeyler yani mevcûdat ise bu vücûdun değişik mertebelerdeki tezâhürleri, taayyünleridir. Hakiki fâil bir tanedir, o da vücûddur, vücûdda ancak "bir" (vâhid) vardır. Suyun rengi kabının rengidir, vücûdda ancak Allah vardır. Hak vücûdun aynıdır. Kül Allah içindir, Allah iledir ve belki de daha ötesinde Allah'tır. Vücûd Allah'a aittir. Allah daima var (vücûd) olandır, biz ise hep yokuz (adem). Hak vücûd olandır; eşya ise o vücûdun sûretleridir. Mutlak vücûdun mahiyeti bilinemez. Hatta O'na mahiyet dahi denilemez; tıpkı O'na keyfiyet denilemeyeceği ve ispat açısından zâtî sıfatların bilinemeyeceği gibi. O Allah Teâlâ'dır. O'nu bilmenin (mârifet) son noktası bu dünya hayatında, "O'nun misli yoktur" (eş-Şûrâ 42/11) ve, "Senin izzet sahibi rabbin, onların isnat ettikleri her türlü vasıflardan münezzehtir" (es-Sâffât 37/180) âyetlerinde olduğu gibi ancak selbî açıdan tanımaktır. İlim muhakkak bir mevcûda taalluk eder. Burada bu ilmin yapması gereken şey Hak için câiz olmayan şeyi O'ndan nefyetmektir. Fakat câiz olmayan şeyi O'ndan nefyetmek bize ait bir durumdur, Hak ise kendi aynında mevcuddur. O'nun vücûdunun ademden olması câiz değildir zira O, mutlak vücûddur. O bir şeyden hâsıl olmayıp bilakis bütün eşyanın

îcâd, halk, takdir, tafsil ve tedbir edenidir. O vücûd-ı mutlaktır ve hiçbir kayıtla mukayyet değildir. Hay, kayyûm, alîm, mürîd ve kadîrdir. Hak vücûdun aynıdır" (a.g.e., IV, 100, 193). Her gerçekliğin kaynağı bulunan vücûd aslında bölünmez, ezelî ve dâimîdir.

İbnü'l-Arabî bu mutlak vücûdun bilinemez, tavsif edilemez, sır mertebesi olan ahadiyyet vechesiyle rab, hâliḳ ve mâbud olarak âlemle münasebette olduğu rubûbiyyet veya vâhidiyyet vechesini ancak merâtib bakımından izah sadedinde ayrı mütalaa eder. Ona göre ahadiyyette ne kesret ne tezat ne de herhangi bir taayyün vardır. Bu cihetten O sırf nur, sırf iyi ve gayblar gaybıdır. İkincisinde yani vâhidiyyet mertebesinde Allah yaratıcı sıfatıyla birçok şeyin yaratılmasının fâili olunca bir "çokluk" ve "farklılık" ortaya çıkar ve vahdet bozulur. Ancak bu mertebede Hakk'ın tezahürü ve tekâsürü zâtıyla değil sıfatları vasıtasıyla olur. Bu durumda zâtı açısından bakıldığında aynı hakikate "o Hak'tır", sıfatları açısından bakıldığında ise "o halktır" denebilir. Yaratma fiilinin aslı da zaten ilk ezelî arketipler manzumesi (a'yân-ı sâbite) olarak ilm-i ilâhîde mevcuttur. Gizli bir hazine gibi kendi kendinde müstağrak halde bulunan Hak bilinmeyi arzulayınca bu arzu (aşk) yaratılışın ilk esası olmuştur. Böylece İbnü'l-Arabî'ye göre "ulûhiyyet" ve "nâsûtiyet" vücûdun değişik mertebelerindeki iki tecellisinden başka bir şey değildir. Ulûhiyyet her varlığın gizli, iç yüzüne, beşeriyet ve nâsûtiyet ise onun dış yüzüne tekabül eder.

İbnü'l-Arabî, vücûdun hakikati hakkında bilgi sahibi olanları felsefecilerin aksine "vücûdun felsefesini yapan" (feylesof-ı vücûd, ontoloji filozofu) olarak değil bizzat "vücûd sahibi" kişiler olarak tanımlamaktadır. Bu sebeple ona göre vücûd hakkında söylenecek sözü olana vücûdun kendisini açmış olması şarttır. Burada şu noktanın unutulmaması çok önemlidir; İbnü'l-Arabî'ye göre varlıkların vücuda getirilişi, yukarıda açıklandığı gibi mutlak yokluktan (adem-i mutlak / ex nihilo) halkedilmeyle değil izâfî yokluktan (adem-i izâfî) izâfî varlığa (vücûd-ı izâfî) geçişledir. Bundan dolayı İbnü'l-Arabî, "îcâd" ve "halk" gibi kelimeleri filozoflar ve kelâmcılardan farklı olarak "zuhûra getirme" anlamında kullanır. Onun vücûd lafzını mahlûkat ve mevcûdat için kullandığında hakiki mânasıyla değil anlaşılmayı sağlamak için izâfî veya mecazi mânada kullandığı bilinmelidir. Böylece sırf anlaşılmak uğruna vücûd zihinde parçalanmakta, bölümlere ayrılmış olmaktadır. Mevcûdat için kullandığı "vücûd-ı hâdis, vücûd-ı izâfî, vücûd-ı zıllî, vücûd-ı hayâlî, vücûd-ı mümkin, vücûd-ı imkânî, vücûd-ı müstefâd, vücûd-ı mukayyed, vücûd-ı müsteâr, vücûd-ı mecâzî" gibi tabirler bu açıdan hep kurmaca (izâfî) tabirlerdir. Fakat ona göre işin aslına bakılacak olursa vücûdda mümkin diye bir şey yoktur (İnşâʾü'd-devâʾir, s. 6). İzâfî vücûd müstakil vücûdu olmayan, mutlak vücûd ile adem arasında bir mertebedir. Bir yüzü yokluğa, bir yüzü varlığa yöneliktir. Mutlak vücûd "bir" iken izâfî vücûd çok ve çeşitlidir. Diğer bir tâbirle izâfî vücûd mutlak vücûdun zuhur mahallidir. Böyle olunca letâfetten kesâfete doğru olan bu tenezzülde izâfî vücûd, mutlak vücûdun ârızî sıfatı

olan kesâfet mertebesinden ibaret olur. İbnü'l-Arabî'ye göre bu durumda dünya bir yanılsamadan ibarettir. Âlem mevhumdur, onun gerçek bir varlığı yoktur; bu da hayal demektir. Biz hayalimizde âlemin kendi başına buyruk ve kendi kendine oluşmuş bir gerçek olduğunu, Hak'tan başka bir varlık olduğunu zannederiz. Halbuki durum öyle değildir. Biz kendimiz de bir hayaliz, hatta bütün idrak ettiğimiz şeyler, "o Hak'tan gayriyiz" yahut " O ben değilim" dediğimiz şeyler de bir hayaldir. Bu durumda bütün varlık âlemi hayal içinde hayal olmaktadır (Fuṣûṣ, s. 145).

Hakk'ın tecellisi bütün merâtib içerisinde ancak mertebe-i insanda kemale ulaşır. Bu sebeple insan küçük bir âlem (âlem-i sagīr), bütün âlemin bir hulâsası olarak görülür. Bu hususiyetinden dolayı da Allah'ın halifesi ancak insan olabilir. Bir virdine "vücûdu açan Allah'ın adıyla" (Bismillâhi fâtihu'l-vücûd) ibaresiyle başlayan (Evrâdü'l-üsbûʿiyye, s. 1) İbnü'l-Arabî'ye göre vücûd bilgisi ancak vücûdun o kişiye kendini açmasıyla mümkün olan bir bilgidir. Bu mertebeyi bulmak için kişinin çabalaması gerekmektedir. Bu anlamıyla vücûd "bulmak" demek olur. Tahkik ehli hem keşfeden hem de bulan kimselerdir (ehlü'l-keşf ve'l-vücûd); yani onlar Tanrı'yı hem âfâkta (âlem) hem de enfüste (kendileri) bulan kimselerdir. Dolayısıyla İbnü'l-Arabî'nin vücûd görüşü de iki merhaleden oluşur. Birincisi "cem‘" makamındaki buluştur (vücûd). Bu ilk mânadaki buluş "cem‘u'l-cem‘" mertebesindeki ikinci buluşa götüren bir merhaledir. Bu ilk mânadaki vücûd ile ikinci mânadaki vücûdun birbirine karıştırılma-sı, "Vücûd mu önce şühûd mu öncedir?" gibi bazı problemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Rabbin amâ* üzerine istivâ etmiş olduğunu söyleyen İbnü'l-Arabî'ye göre amâ rabbin eyniyyeti (neredelik) demektir. Hakk'ın mahlûkatı onunla yarattığı şeydir. Amâdan ilk yarattığı şey ise akıl yani kalemdir. İbnü'l-Arabî, amâ ile eş anlamlı olarak düşündüğü ademi önce mutlak adem ve izâfî adem diye ikiye ayırır. Sırf nûrânî mâna olan vücûdun mukabili sırf zulmânî bir kavram olan mutlak adem için tasavvuf ehli "adem-i hakîkî, adem-i mahz, adem-i mutlak, adem-i sırf, adem-i vücûd, bâtıl-ı hakîkî, bâtıl-ı mutlak, lâ şey-i mahz" gibi değişik tabirler kullanmışlardır. Onlar vücûdu (varlık) "yokluğun yokluğu" (ademü'l-adem), ademi ise "varlığın yokluğu" (ademü'l-vücûd) olarak da tarif ederler. Vücûd sonsuz olduğundan ademin tahakkuk edebileceği bir sa-ha yoktur. Bu sebeple mutlak adem bir şeye taalluk etmez ve bilinemez; kısa-cası o hiçbir şeydir (mahzâ lâ şey). Vücûd mertebelerinin hepsinde veya en az birinde var olmayan herhangi bir şey "mutlak yok"tur (adem-i mutlak). O şey için artık bundan başkası söylenemez, yani mutlak yoku tasavvur mümkün değildir. Zira insan zihni yokluğu da zıt yönde bir varlık gibi telakki eder ve bu durumda biri Allah'ın mutlak vücûdu, diğeri mutlak adem olmak üzere iki varlık ortaya çıkar. Bu mânadaki mutlak adem hiçbir zaman bizim düşüncemizin bir objesi de olamaz. Vücûd ve adem, mevcûd ve ma‘dûm üzerine zâit bir şey değildir. Vücûd, mevcûdun da ma‘dûmun da kendisidir. Fakat vehim vücûd ve ademi mevcûd ve ma‘dûma ait iki sıfat gibi tahayyül

eder. Halbuki vücûd bir şeyin aynını ispat, adem ise nefyetmekten ibarettir. Meselâ aynında mevcud olan bir kişi sokakta mevcud, evde olmadığı için de evde ma‘dûm demektir. İki sıfatla birden muttasıf olduğu için de o aslında ma‘dûm sayılır. Aynı zaman içinde ve beraberce hem adem ile hem de vücûd ile vasıflandırılan şey izâfî vücûddur (İnşâ᾿ü'd-devâ᾿ir, s. 7). Mümkin varlıklar için adem ezelî bir sıfattır ve bu sıfat ebedî olarak ondan zâil olmaz (el-Fütûḥât, II, 143). İbnü'l-Arabî'ye göre "vücûd-ı mahz" ademi ebedî ve ezelî olarak kabul etmeyen, "adem-i mahz" vücûdu ebedî ve ezelî olarak kabul etmeyen, "imkân-ı mahz" ise ezelî ve ebedî olarak bir sebeple vücûdu, bir sebeple de ademi kabul edendir. Bu durumda ona göre vücûd-ı mahz Allah'tır. Adem-i mahz vücûdu imkânsız olan, imkân-ı mahz ise mertebesi vücûd-ı mahz ile adem-i mahz arasında bulunan âlemdir (a.g.e., II, 473). Mutlak mânada vücûd asla adem ve mevcud asla ma‘dûm olmaz veya adem asla vücûd ve ma‘dûm da asla mevcud olmaz. Çünkü hakikatler değişmez. Vücûdu kendi hakikati sebebiyle kendisine kabul etmeyen şeye "adem-i mahz" denir. Fakat eğer bir şey bir mertebede yok, diğer bir mertebede var ise o zaman o şey için olmadığı mertebede yok deriz ki bu izâfî bir yokluk (adem-i izâfî) olmuş olur. İzâfî adem tıpkı çekirdeğin içindeki ağacın sûreti gibi bilkuvve mevcud ve bilfiil ma‘dûm olan şeylerdir. İzâfî adem mutlak vücûd ile mutlak adem arasında bir berzahtır. Tasavvuf ehli bu izâfî yokluğu, izâfî ademi karşılamak için "adem-i izâfî, adem-i i‘tibârî, adem-i mukayyed" gibi değişik tabirler kullanmışlardır.

Vücûd Mertebeleri. İbnü'l-Arabî'ye göre varlık zincirinin başlangıcı "lâ taayyün" mertebesidir. Ancak bu mertebe zincirin ilk halkası değildir, onun fevkindedir. Aristo, Eflâtun ve diğer Meşşâîler'in vücûd mertebelerine dair görüşleri mertebelerin fevkinde bir asla kadar çıkamamakta, taayyün-i evvel ve hatta daha taayyün-i sânî mertebesinde kalmaktadır. İbnü'l-Arabî ise Aristocu ontolojinin aksine metafiziği ontolojinin kalıpları içerisine hapsetmeyi düşünmediği için metafiziğine mevcûdatı esas alarak başlamaz. Aristocu metafizik geleneğini sürdüren düşünürlerin temel endişeleri vücûddan çok mevcûddur. Onlara göre meselenin merkezinde varlığa geliş fiilinden ziyade var olan müşahhas nesne bulunmaktadır. Onlar, vücûd problemini ancak bilfiil var olan varlıkların temel yapısının bir parçası olarak ele almış ve tartışmışlardır. Bu temel vurgunun mevcûddan vücûda kayması köklü bir biçimde İbnü'l-Arabî'nin şahsında yaşayacağı derin bir irfânî tecrübeden sonra gerçekleşmiştir (Izutsu, The Concept, s. 37-38). Bundan dolayı İbnü'l-Arabî'ye bir ontolojist veya bir kozmolojist denilemez. Çünkü ona göre âlem vücûd değildir ve olamaz, çünkü âlem, bütün eşyaya vücûd veren ve verdiği vücûdu alan vâcibü'l-vücûda karşı ontolojik bir fakr içerisindedir. Âlemin varlığı kendinden değildir. Allah'ın varlığı bizzat iken gayrinin (mâsivallah) varlığı bilgayrdır. İbnü'l-Arabî, bu mevcûdatın yani fenomenal varlıkların ontolojik konumları için bazan "vücûd-ı i‘tibârî", bazan da "vücûd-ı mecâzî" tabirlerini kullanır. Bu durumda ona göre zât ve mâhiyet ayrı değil sadece "bir"in değişik mertebelerinden ibarettir. Mahiyetin vücûda gelmesi bâtının zâhire çıkması

demektir. Ancak İbnü'l-Arabî mahiyet terimini bu mânada fazla kullanmamakta, onun yerine hakikat terimini tercih etmektedir. Fakat bu da tam bir karşılık değildir. Meselâ ona göre bir sandalyenin pek çok hakikati varsa da sa-dece bir mahiyeti vardır.

Bazı İslâm filozoflarının, Allah'ı her türlü kayıttan münezzeh tutmak maksadıyla Allah için getirdikleri selbî sıfatlarla şartlanmış vücûd açıklaması, başta İbnü'l-Arabî olmak üzere birçok muhakkik sûfî tarafından tenkit edilmiştir. Zira onlara göre bu da neticede bir kayıtlama olacaktır. Sûfîler, bunun yerine selbî veya îcâbî hiçbir taayyüne imkân vermeyen "vücûd-ı mahz" tabirini kullanmayı tercih etmişlerdir. İbnü'l-Arabî'ye göre Hak kendi zâtı için (li-zâtihî) ve kendi kendisiyle (bi-zâtihî) mercidir. O'nun vücûdu mutlaktır. Kendisinden başka bir şeyle mukayyet olmadığı gibi herhangi bir şekilde sebepli bir varlık da değildir. O bütün sebeplilerin ve sebeplerin yaratıcısıdır. Âlem ise kendi kendisiyle (bi-zâtihî) ve kendi kendisi için (li-zâtihî) değil ancak Allah'ın yaratması ile mevcûddur. Âlem kendi zâtında Hakk'ın vücûduyla bağımlı bir vücûddur (mevcûddur). Âlemin vücûdu ancak Hak Teâlâ'nın vücûdu ile sahih olur (el-Fütûḥât, I, 99).

Vücûdun çeşitli mertebelerde görünüşünden yola çıkarak onu muhtelif taksimata tâbi tutan İbnü'l-Arabî ilk önce vücûdu en genel anlamıyla üçe ayırır. Sonradan yapacağı daha ileri bölümlemelerin de esası olan bu temel taksim şöyledir: 1. Bizâtihi aynında mevcûd olan (vücûd li-zâtihî). Bu ancak vücûd-ı mutlaktır. O hiçbir şeyden hâsıl olmadığından ona tekaddüm eden bir şey bulunamaz. O bütün eşyanın mûcidi, hâliki, mukaddiri, mufassılı ve müdebbiridir. Hiçbir kayıtla mukayyet değildir. O hay, kayyûm, alîm, mürîd ve kadîr olan Allah'tır. 2. Allah ile mevcûd olan (mevcûd-billâh). Bu arş, kürsî, semâvât-ı ûlâ ve içindekiler, arz ve onda bulunanlardandır. Bu âlem aynında mevcûd değildir. Ayrıca mûcidiyle onun arasında birbirine tekaddüm edici bir za-man da yoktur. Bu sebeple biri diğerinden öncedir veya sonradır denilemez. O, dünün bugüne tekaddümü gibi vücûd ile öncelenmiştir ve zamandan mücerrettir. Zira o zamanın kendisidir. Âlemin adem oluşu bir vakitte değildir. Fakat vehim Hakk'ın vücûduyla halkın vücûdu arasında bir süre olduğunu tahayyül etmektedir. 3. "Üçüncü şey". Bu vücûd veya ademle, hudûs veya kıdemle mevsuf olmayan şeydir. O Hakk'ın ezelîliği ile ezelden beraberdir. Hak için ziyade isnadı imkânsız olduğu gibi zaman bakımından âleme tekaddüm ve taahhürü de Hak için imkânsızdır. Çünkü âlem vücûd değildir. Âlem bu "üçüncü şey"den zâhir olmuştur. O âlemin hakikatlerinin hakikatidir (hakîkatü'l-hakāik). İbnü'l-Arabî buna "heyûlâ, ilk madde, cevher-i ferdin aslı, felek-i hayât, cinslerin cinsi, ümmü'l-ekvân, esmâ-i ilâhiyye, hakîkat-i Muhammediyye" gibi isimler de verir. Ona göre Gazzâlî, "İmkân âleminde şu var olan âlemden daha mükemmeli yoktur" sözüyle buna işaret etmiştir (İnşâʾü'd-devâʾir, s. 15-19).

Bu taksimden sonra İbnü'l-Arabî vücûdun bâtından zâhire çıkma sürecini dörde ayırarak anlatır. 1. Vücûd-ı mutlak. Bu Allah'tır. Mâhiyeti bilinemez; hatta belki de

O'na mâhiyet demek bile câiz değildir. 2. Maddeden soyutlanmış mevcûd. Şekil ve sûret kabul eden rûhânî mufârık akıllardır. 3. Mekân ve hayyiz kabul eden mevcûd. Bu da cirmler ve cisimlerdir. 4. Bizâtihi değil bittabîa hayyiz kabul eden mevcûd. Bu da a'râzlardır (a.g.e., s. 20). İbnü'l-Arabî bir başka açıdan vücudu yine dörde ayırır: 1. Bir şeyin (nesnenin) aynında vücûdu. Bir şeyin dış âlemdeki varlığıdır ki filozoflar buna "vücûd-i hâricî" derler. 2. Bir şeyin ilimde vücûdu. Bu varlığın akıldaki kavranışı olup filozoflar buna "vücûd-ı zihnî" derler. 3. Bir şeyin dildeki, lafızdaki vücûdu. 4. Bir şeyin yazıdaki vücûdu. İbnü'l-Arabî bir diğer açıdan başka isimler kullanarak bu defa da vücûdu şu şekilde dörde ayırır: 1. Zâtü'l-vücûd. Saf, mahzâ, bizzat vücûd. 2. Ahadiyyet. Henüz bir taayyün göstermemiş vücûd. 3. Vâhidiyyet. Kesretin toplu olarak bulunduğu mertebe. Bu mertebede vücûd yavaş yavaş bâtınî taayyünler göstermeye başlar (a'yân-ı sâbite mertebesi). 4. Vücûdun zuhuru.

İbnü'l-Arabî, vücûdun mertebelere göre açılımını tecelliyatının seyrine uygun olarak bazan ikili, bazan üçlü, bazan beşli, bazan da yedili tasnife göre anlatır. Literatürde en fazla kullanılan yedili tasnif şu şekildedir: 1. Lâtaayyün Mertebesi. İbnü'l-Arabî bu mertebeyi ifade edebilmek için "kenz-i mahfî, mechûlü'n-nât, mechûl-i mutlak, meknûnü'l-meknûn, butûnü'l-butûn, ebtanü'l-butûn, gaybü'l-guyûb, gayb-ı mechûl gibi ifadeler kullanır. Her türlü kayıt ve şarttan münezzeh olan bu "makamsızlık" makamında mutlak vücûd henüz hiçbir taayyün göstermemiştir. Henüz kendisine vücûd dahi denemeyen bu mertebede ne itaat ne de isyan vardır; ne kul ne hürriyet, ne ölüm ne ha-yat, ne gündüz ne gece bulunmaktadır; yalnız O vardır (ʿAḳīdetü ehli'l-İslâm, s. 50). İbnü'l-Arabî O'nun hiçbir isim, sıfat ve fiille kayıtlı olmadığı, her türlü taayyünât kayıtlarından tamamıyla ârî olduğu, bütün taayyünlerin, nisbetlerin bu mertebede O'nun zâtında eriyip yok olduğu, zât ile aynı olduğu bu mutlak gayb mertebesinde O'na bilinemez oluşundan dolayı ancak selbî yoldan işaret etmiştir. Kısaca bu mertebe sadece tenzih ile tavsif edilebilir. Mutlak tenzih yolunu tutanlar Hakk'ın sadece bu mertebesine iman etmiş olurlar; fakat O'nun tenezzülâtını (sübûtî sıfatları ve fiilleri) kabul etmemiş olduklarından O'ndan gayrisini temellendiremeyip ikiciliğe ve şirke düşerler. Allah Teâlâ'nın iki tecellisi vardır: Tecellî-i gayb ve tecellî-i şehâdet. Amâda olan ahadiyyetin, henüz vücûdları bilkuvve kendisinde mevcut cemî-i mümkinât sûretlerindeki ilk zâtî ve gaybî tecellisine "feyz-i akdes" denir. Bu, vücûd-ı mutlakın tabiatında bulunan taayyünât derecelerinden ilkidir. Fakat bu bir taayyünât-ı ma'kūledir ve âlem-i a'yân ve histe bir vücûdu henüz bulunmamaktadır. Esasen mümkinâtın bu mâkul hakikatleri veya sûretleri taayyünâtın bir basamak sonrasında bu defa "feyz-i mukaddes"e uğrayarak mevcûdatın a'yân-ı sâbiteleri haline gelecektir. Zât-ı ahadiyyetin bu tecellisinin sebebi O'ndaki sevgidir ve bu sevgi aynı zamanda İbnü'l-Arabî'de "hareket"in kaynağını da göstermektedir.

2. Taayyün-i Evvel. İbnü'l-Arabî'ye göre vücûdun muhtelif mertebelere tenezzül suretiyle tecelli etmesi onun zuhura meyliyle mümkün olmuştur. Mutlak vücûd zuhur

basamaklarına mertebe mertebe indiğinde her mertebenin durumuna göre şekillenir. Hakikatte mertebelenme ancak ilk taayyün dediğimiz bu mertebe ile başlar. Bu mertebe mutlak vücûdun artık kendi ahadiyyetini vâhidiyyete inkılâp ettirmesi suretiyle taayyünâtına başlamasıdır. Mutlak vücûd açısından bakıldığında bu mertebe var oluşun başlangıcıdır. Mevcûdat açısından bakıldığında ise gerçek yaratma fiili ancak İbnü'l-Arabî'nin "hakîkat-i Muhammediyye" adını da verdiği bu mertebeden sonra olmakta ve bütün mahlûkat ondan yaratılmaktadır. Bu da vücûd-ı mutlakın lâ taayyün mertebesinde kendi zâtındaki istiğrak halinden kendindeki özellikleri bilme mertebesine tenezzülü demektir. Burada "kendindeki özellikler"den kastedilen onun sıfatlarıdır. Vücûd bu mertebede kendisindeki sıfatları ve isimleri mücmelen bilir; sıfatlar bu mertebede zâtının aynı olduğundan bu ilim kendi zâtına olan ilminden ibarettir. Bu mertebede de adet ve kesret olmadığından filozofların, "Birden ancak bir çıkar" sözü aslında yalnızca bu mertebe için geçerlidir. Bu mertebenin üzerinde lâ taayyünden başka bir şey yoktur. Lâ taayyünün, taayyün suretiyle zuhur ettiği ilk tenezzül mertebesi olması dolayısıyla bu mertebe lâ taayyün mertebesinin zâhiri, lâ taayyün ise bu mertebenin yani hakîkat-i Muhammediyye'nin bâtını olduğundan ikisi de aynı hakikatin ön ve arka yüzleridir. Bu birinci taayyüne "âlem-i ceberût" ismi de verilir. Burada eşyanın hakikati henüz bilkuvve mevcuttur; dolayısıyla bu mertebede temeyyüz süreci henüz başlamamıştır, yani "âlim", "mâlum" ve "ilim" birdir. Bu makama "ilk nûr" da denir. Nitekim Hz. Muhammed, "Allah'ın ilk yarattığı şey benim nûrumdur" demiştir. İbnü'l-Arabî'ye göre Hak, âlemin var olmasını istediğinde kendi zâtı hakkındaki ilmi oranında onu yapmış, bu mukaddes iradeden tecellî dalgaları yayılmış, bu yayılma tenzîhî tecelliyattan küllî hakikatlere doğru gelişmiş, bundan da "hebâ" adı verilen hakikat oluşmuş, murad edilenlerin sûret ve şekilleri hebâda yer almıştır. Âlemde ilk mevcûd bu hebâdır. Sonra Cenâb-ı Hak hebâya nuruyla tecelli buyurmuş, hebâ âlemde bilkuvve bulunan her şeyi kuvvetleri ve istidatları nisbetinde kabul etmiştir. Bu hebâda iken vuku bulan bu kabulde O'na ha-kîkat-i Muhammediyye'den daha yakın bir şey olmamıştır. Hakîkat-i Muhammediyye'nin bir diğer adı da akıldır. O âlemin seyyididir, vücûdda ilk zâhir olan şeydir. Onun vücûdu nûr-ı ilâhîden, hebâdan ve hakîkat-i külliyyeden ibarettir (el-Fütûḥât, I, 119). İbnü'l-Arabî bu mertebeye de birçok meslek ve mezhebin değişik isimler verdiğini, ancak bunların hakikatinin aynı olduğunu, ehl-i hakîkatin de bunu "rûh-ı küllî, imâm-ı mübîn, arş, mir'ât-ı Hak, el-mâddetü'l-ûlâ, mümiddü'l-evvel" gibi isimlerle ifade ettiğini söyler. Bu mertebeye verilen isimlerden biri de "insân-ı kâmil"dir. Ona kâmil denmesinin sebebi âlemin ruhu olmasından dolayıdır. Âlemde ulvî ve süflî her ne varsa hepsi ona musahhar kılınmıştır (a.g.e., III, 266). İbnü'l-Arabî'ye göre Allah insân-ı kâmili yarattığı zaman ona akl-ı evvel mertebesini vermiş ve kendisine bilmediği şeyleri öğretmiştir. Onun bilmediği bu şeyler Hak açısından özel bir önemi olan hakîkat-i suveriyyeler olup bütün mevcûdat bunlarla doğmuştur. Âlemden maksut olan da budur. Sûret ancak insanla zâhir olmuştur. İnsân-ı kâmilden daha mükemmel

bir mevcut yoktur. İnsân-ı kâmil onun sûretinde yaratılmıştır ve o ancak Hakk'ın sûretiyle kemale ermiştir. Allah onun mertebesini meleklere tarif etmiş ve onlara insanın âlemde kendisinin halifesi olduğunu bildirmiştir. Göklerde ve yerde bulunanların hepsini onun emrine âmâde kılmıştır. Bundan sonra Hak kendisini gizlemiş, O'nun âlemdeki hükmü insân-ı kâmil ile zâhir olmuştur. "İnsân-ı kâmil ferdiyette ilktir" diyen İbnü'l-Arabî'ye göre insân-ı kâmil bu âlemdeki gayedir, yani âlemin vücudunun sebebi ve koruyucusu bu insân-ı kâmildir. Allah'ı ancak insân-ı kâmil bilir. Çünkü o Allah'ın mazharıdır, tecelli ettiği yerdir ve Allah'ın gözüyle bakmaktadır. Bu mânada, "Ben onun gören gözüyüm" denilmiştir. İbnü'l-Arabî, bu mertebeye ontolojik açıdan yaklaşımın yanı sıra bir de epistemolojik açıdan yaklaşır. Ona göre hakîkat-i Muhammediyye veya insân-ı kâmil mertebesi bütün enbiyanın himmetlerini, bütün evliyanın mârifetlerini ve bütün âlimlerin ilimlerini aldığı bir "mişkât"tır. Bu yönüyle ona "velâyet-i mutlaka feleği" denilir. İlk taayyün olan hakîkat-i Muhammediyye'nin de zâhiri ve bâtını vardır. Onun bâtınına "velâyet-i mutlaka", zâhirine "nübüvvet-i mutlaka" denir. O ahadiyyetle vâhidiyyet arasında bir berzah olduğundan ahadiyyet dalgalarından feyz-i akdesi vasıtasız olarak kabul eder. Hakîkat-i Muhammediyye'nin bu yönüne "velâyet-i mutlaka" denir. O, vâhidiyyet dalgaları ile feyz-i mukaddesi ahzederek halka ulaştırır. Bu yönüne ise "nübüvvet-i mutlaka" denir. "Daha Âdem su ile çamur arasında iken ben peygamberdim" hadisi buna işaret etmektedir. Bütün peygamberlerin nübüvveti ve bütün velîlerin velâyeti bu mertebeden, yani hakîkat-i Muhammediyye'den neş'et ve zuhur eder. Bu sebepledir ki ona "sabitler feleği" benzetmesi yapılır. Bütün gezegenler ve yıldızlar bir felekte bulundukları gibi bütün peygamberlerin ve velîlerin nübüvvet ve velâyetleri de "velâyet-i mutlaka" içerisinde bulunur. İbnü'l-Arabî bunu Fuṣûṣü'l-ḥikem'in daha ilk cümlesinde şöyle ifade eder: "Hikmetleri en akdem makamda bütün ümmetlerin yollarının ahadiyyetiyle kelimelerin kalplerine inzal eden Allah'a hamd olsun ve O'nun rahmeti ve selâmı himmetlere imdat eden Muhammed'e ve onun âlinin üzerine olsun" (Fuṣûṣ, s. 47).

3. Taayyün-i Sânî. Hakîkat-i Muhammediyye de denilen ilk taayyün mertebesinde toplu olarak bulunan sıfatlar bu ikinci taayyün mertebesinde birbirinden temeyyüz ederler. İbnü'l-Arabî bu mertebe için "vâhidiyet, hazret-i rubûbiyyet, âlem-i gayb, âlem-i ulvî, âlem-i emr, âlem-i melekût, âlem-i bâtın, âlem-i esmâ, âlem-i sânî, âlem-i vücûd, kevn-i câmi', ahadiyyetü'l-kesret, menşeü's-sivâ, menşeü'l-kesret, mebde-i sânî, vücûd-i mufâz, tecellî-i sânî, zıll-i memdûd, nefes-i rahmânî" gibi tabirler kullanır. Vücûd, ilk taayyünde her ne kadar isim ve sıfatlarını mücmelen biliyorsa da bu isim ve sıfatların gerektirdiği bütün küllî ve cüz'î mânaların sûretleri ancak bu ikinci taayyün mertebesinde birbirinden ayrılır. Âlemdeki eşyanın hakikatleri demek olan bu sûretlerden tek tek her birinin gerek kendi zâtı gerekse kendi zâtının emsali hakkında asla bir şuuru yoktur. Çünkü onların vücutları ve temeyyüzleri aynî değil ilmîdir. Vücudun vahdetini bozarak onu çok ve çeşitli yapan da esasen bu ilmî

sûretlerdir. Bu sûretler zât-ı ulûhiyyetin îcâd işine sebep teşkil eder. Tecellî ilminin, "İllet olan şey kendi ma'lûlünün ma'lûlü olur" hükmüne göre ilk taayyün mertebesi ikinci taayyün mertebesinin illet ve sebebi olur. Böylece ilk ve ikinci taayyünden her biri aynı zamanda hem illet hem de ma'lûl olma keyfiyetlerinin her ikisini de kabul etmiş olur. Yani bir ma'lûl aynı zamanda diğer bir şeyin illeti olabilmektedir. Bu da o şeyin bir bakıma aktif, bir bakıma da pasif olduğunu gösterir. Bu mertebede taayyün eden her ilmî sûret, hâricî şeylerin yani şehâdet âleminde görülen varlıklardan birinin "hakikat"i ve onu terbiye eden "rabb-i hâss"ıdır. Sûfîlerin ıstılahında bu her bir ilmî sûrete "ayn-ı sâbite" ve bunların hepsine birden "a'yân-ı sâbite" denilir. Kelâmcılar buna "ma'lûm-i ma'dûm", filozoflar "mahiyet", Mu'tezilîler ise "şey'-i sâbit" derler. İkinci taayyün mertebesindeki bu ilmî sûretler hariçte vücûd kaydına girmemişlerdir.Bunlar aslî özellikleri olan ademleri üzeredirler. Şehâdet âleminde zuhura gelmiş bütün varlıklar bu a'yân-ı sâbitenin birer aksi, yansıması, gölgesinden ibarettir. Vücûdun yedili tasnifine göre ilk üç mertebe bu şekildedir. Ancak lâ taayyünü hariçte bırakan sıralamaya göre üçüncü mertebe tabîat-ı külliyye mertebesidir. Bu mertebe hazret-i vâhidiyye ile (lâ taayyün hariç ilk iki mertebe) hazret-i imkâniyyeyi (dört ve beşinci mertebe) içerir. Maddiyyât (cisimler) âlemi bu mertebenin hemen altındadır. Bu yüzden de bu mertebe bir yönden mevcûdatın sûretleri üzerinde müessirdir, bir yönden de müteessirdir. Ulûhiyyet bu tabîat-ı külliyyenin bâtını, bu mertebe de ulûhiyyetin zâhiridir. Çünkü ilâhî ilimlerin kesif sûretleri bu âlemde bu tabîat-ı külliyye ile zâhir olur. Bu mertebede ilm-i ilâhîde sabitlik kazanmış mümkinlerin hakikatleri (a'yân-ı sâbite) "kün!" emriyle âlem-i şehâdette hâricî vücûdlar ile taayyün eder. Bundan dolayı bu mertebede bütün mevcûdat a'yân-ı hâriciyye olarak adlandırılır. Bu mevcûdatın hakikatlerinin hudûs, resim ve sûret vasıtasıyla hariçte duyulara yansıması, aslında Hakk'ın itibarî ve kevnî sıfatlarıyla zuhurundan ibarettir. Ahadiyyet mertebesi zuhur dışı (lâ taayyün) yani gayblar gaybı olduğundan bu mertebenin akıl ve hisse açılıp idrak edilmesi muhaldir. Geriye kalan altı mertebe ise zuhur mertebeleri (taayyün) olup akıl ve hissin derecesine ve istidat ölçüsünde keşif ve idrak edilebilirler. Bu altı zuhur mertebesinden ilk ikisi ancak hakîkat-i Muhammediyye ile zahir olur, bunu da sadece insân-ı kâmilin nûrânî aklı idrak eder. Diğer dört mertebe ise artık bizzat zâhire ait olduğundan ya zâtlarıyla veya eserleriyle duyular tarafından algılanabilir.

4. Mertebe-i Ervâh. İbnü'l-Arabî'nin "rûh-ı a'zam, miftâh-ı vücûd, kalem-i îcâd, âlem-i rûh, âlem-i emr, âlem-i gayb, âlem-i ulvî, âlem-i melekût" gibi isimlerle andığı bu mertebe bir üst mertebedeki a'yân-ı sâbitenin zâhire doğru bir adım daha atarak basit-mücerret kevnî eşya yani cevher-i basît haline gelmesi mertebesidir. Bu mertebedeki varlıklar kendilerini, menşelerini ve benzerlerini müdriktirler. Bunlar cisim değildir, daha henüz madde ve terkip oluşmamıştır. Şu halde "bâtın" isminin tasarrufunda bulunduğundan bu mertebedeki varlıklar da göze görülmez.

5. Mertebe-i Misâl. İbnü'l-Arabî'nin "âlem-i melekût, âlem-i berzah, âlem-i misâl, misâl-i mukayyed, âlem-i hayâl, âlem-i hayâl-i muttasıl, âlem-i hayâl-i munfasıl, âlem-i semseme, arz-ı hakîkat" gibi isimlerle andığı bu mertebe bir üst mertebedeki basit ve mücerret şeylerin zâhire doğru bir adım daha atarak latif ve mürekkep kevnî şeyler, mürekkep cevherler haline gelmesidir. Bu mertebeye misal âlemi denilmesinin sebebi, yukarısındaki ervah âleminde bulunan her bir ferdin cisimler âleminde bürüneceği sûretlerinin birer mislinin bu âlemde zâhir olmasıdır. Bu mertebe, bir üst mertebedeki âlem-i ervâh ile bir alt mertebedeki âlem-i ecsâm arasında bir berzah olduğundan bu mertebedeki varlıklar, ervaha nisbetle kesif, ecsâma nisbetle latiftir. Aynı zamanda bu mertebe ervah mertebesiyle beraber âlem-i melekûtu oluşturur.

6. Mertebe-i Şehâdet. İbnü'l-Arabî'nin "suver-i âlem, âlem-i kevn ü fesâd, âlem-i ecsâm" gibi isimlerle andığı bu mertebe bir üst mertebedeki mürekkep cevher-i latîfin zâhire doğru bir adım daha ilerleyerek mürekkep cevher-i kesîf haline gelmesidir. Bu artık gözle görülebilen eflâk, erkân ve müvelledât âlemidir.

7. Mertebe-i İnsan. Zuhur mertebelerinin en sonuncusu olan bu mertebe lâ taayyün dışında bütün mertebelerin hakikatlerini kendinde toplar. Hakk'ın kendisiyle zâhir ve mütecellî olduğu son libas olduğundan dolayı da imkânda kendisinden daha ekmel bir mazhar olmayan bu nev'-i insânî mertebesi ayrıca bir önceki mertebe olan âlem-i şehâdet ile beraber nâsûtu da oluşturur. Her mertebe bir ilâhî ismin mazharıdır; insan ise Allah isminin mazharıdır. Allah ismi hakikatte nasıl bütün isimler üzerinde bir öncelik sahibi ise taayyün olarak en sonra olmasına rağmen bu mertebe de hakikatte bütün mertebelerin fevkindedir. Aslında hakîkat-i insâniyye bütün mertebelerin hakikatlerini câmi' olduğundan ondan hariç hiçbir şey yoktur. İbnü'l-Arabî bu mertebeler arasında kalın duvarlar örmeyip bunlara âdeta iç içe geçen halkalar şeklinde bakmıştır. Herhangi bir mertebe ne kadar müstakil olarak ele alınırsa alınsın o bir bütüne aittir, o vücudun bir âzasıdır ve ancak o bütünle alâkası içerisinde bir mâna taşır.

Vücûdun mertebelerini bazan yukarıdaki gibi şematik olarak ele alan İbnü'l-Arabî bazan da bunları semboller ve benzetmeler yardımıyla anlatır. Meselâ ona göre vücûd bir dairedir. Bu dairenin başlangıcı ilk aklın varlığıdır. Yaratılış insan cinsiyle son bulmuş ve vücûd dairesi tamamlanmıştır; dairenin sonunun başlangıcına ulaşması gibi insan da bu ilk akla ittisâl etmiştir. Allah'ın yarattığı bütün şeyler bu dairenin çevresindeki noktalar gibidir. Dairenin ortasındaki noktadan çıkan çizgilerin çemberin her noktasına eşit olarak çıkması gibi Allah'ın bütün varlıklara olan nisbeti de tek bir nisbettir (el-Fütûḥât [nşr.], II, 252). Dilin sınırlarından dolayı vücûda dair konuların şehâdet âleminde ancak sembolik bir anlatımının yapılabileceğini söyleyen İbnü'l-Arabî bunun için daha çok nokta / daire, iç / dış, su / buz, çekirdek / ağaç, semavî nikâh, semavî adem / semâvî Havvâ, birlik / çokluk, ışık / gölge, ayna / akis, sanatkâr /

eser, kuş, renk ve harf sembolizmini kullanır. Bu sembollerle onların işaret ettikleri mâna arasında ayniyyet mi, gayriyyet mi olduğu sorusu İbnü'l-Arabî'nin düşüncesini doğru anlamada hayatî önem taşır. Nitekim İbnü'l-Arabî'ye yöneltilen suçlamaların temelinde bu sembolizmin doğru anlaşılamamasının yattığı görülür.

İbnü'l-Arabî'ye göre zât, sıfat, isim ve nesneler arasında zâhir olma ve bâtın olma nisbetleri bulunmaktadır; bâtından zâhir oluşa doğru bir tenezzül söz konusudur. Fakat zâhir olma ve bâtın olma kavramları birbirinin misli olmadığından zât sıfatın misli, sıfat ismin misli ve isim de şeyin misli değildir. Bu sebeple bütün bunlar arasında bir gayriyet olduğu söylenebilir. Fakat öte yandan sıfatlar, zâtın zuhur mertebesinde hususi bir tecelli ile kendisine tecellisinden ibaret olduğu, ayrıca bu hususi tecellî o zât üzerine ilâve ve ziyade bir şey olmadığı için sıfatlarla zât arasında farklılık değil bir ayniyet bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında zât sıfatlarının aynı olmaktadır. Benzer şekilde sıfatlar isimlerin, isimler de şeylerin aynıdır. Bu sebeple her bakımdan küllî bir ayniyetten bahsedilemezse de her bakımdan küllî bir gayriyetten de bahsedilemez. Netice olarak zât esas alındığında varlıkta ayniyet, sıfatlar ve isimler esas alındığında ise gayriyet vardır denilebilir. Ayrıca hakikat ile ondan neşet edenler arasında nasıl ve nereye kadar bir benzerliğin (teşbih) ve nasıl nereye kadar bir benzemezliğin (tenzih) söz konusu olduğu, yani Hakk'ın mahlûkta meknûz mu (içkin / immanent) yoksa mahlûkun ulaşamayacağı bir aşkınlıkta mı (transcendental) olduğu soruları son derece önemlidir. İbnü'l-Arabî, bu sorulara verilebilecek evet veya hayır cevabını tek başına doğru olarak almaz, her ikisini de yerine göre doğru görür. Zira ona göre sırf tenzih de sırf teşbih de bir tür takyid veya tahdiddir. Şu halde doğrusu her ikisini de yerinde kullanmaktır (Fuṣûṣ, s. 70). Tenzih ve teşbih, bilebildiğimiz kadarıyla hakikatin iki ana vechesini bize vermektedir. Eğer biz hakikati tam olarak anlamak istiyorsak bunlardan biri olmadan diğeri kâfi gelmeyecektir. İbnü'l-Arabî, İslâm'dan önceki dinlerin bu iki yönden birisine diğerinden daha fazla meylettiğini (meselâ Hz. Nûh'un daha çok tenzihçi olduğunu), fakat İslâm'ın her iki yönü de aynı derecede önemsemesiyle denge dini olduğunu belirtir.

Esmâ ve Sıfat. İbnü'l-Arabî'ye göre ilâhî isimler âlemin var oluşunun sebebidir (el-Fütûḥât, I, 112). Bütün eşyanın, nesnelerin başlangıcı olan vücûd (Allah) hayatın "ayn"ıdır. Çünkü hareket ettiren O'dur ve O'nda asla sükûn yoktur. Sükûn olsaydı adem olur, ademden de bir şey sâdır olmazdı. Eğer bütün eşyanın mebdei olan vücûd-ı hakîkîde hayat bulunmasaydı onun harekete geçmesi için ortada bir sebep olmazdı; hareket sebebi ortada olmayınca hareketten meydana gelen âlemin sûretleri de ortada olmazdı. Bu demektir ki vücûdun muhtelif mertebelerdeki tecelliyatı onun hareketinden kaynaklanmaktadır. Hareket olan yerde de bir hareket ettiricinin olması ve bunun da "hay" olması gerekir. Hayat bir sıfattır; sıfat mevsuftan ayrı olmadığından mevsufunun aynıdır. Vücûd hayatla muttasıf olunca kendi zâtını müdrik olması gerekir. Bu da O'nun zâtı hakkındaki ilmidir. İlim de tıpkı hayat gibi bir sıfattır. Hayat

ve ilimle sıfatlanan vücûdun ayrıca irade ve kudretle sıfatlanmaması mümkin değildir, zira bunlar onun zaten ayrılmaz unsurlarıdır. Vücûdda bu sıfatların sübûtu, işitme, görme, kelâm ve tekvin sıfatlarının dahi sabit olmasını iktizâ ettirir. Vücûd bu yedi zâtî sıfatla muttasıf olup bunların hepsinin "imam"ı hayat sıfatıdır. Bütün ilâhî isimler bu imama, bu imam da Allah ismine, Allah ismi de ilâhî zâta iltica eder. Zira ilâhî isimler âlemde zâtları itibariyle değil eser ve hükümleriyle, hakikatleriyle değil misilleriyle bulunur. Bu sebeple bizim bildiğimiz ilâhî isimler de aslında isimlerin isimleridir (esmâ-i es-mâ). Vahiy yoluyla gelen kitapta bildirilen esmâ-i hüsnâ da bu isimlerin isimleridir. "İster Allah diye çağrılsın ister rahman diye bütün güzel isimler (esmâ-i hüsnâ) O'nundur" (el-İsrâ 17/110). Bütün güzel isimler hem Allah hem de rahman içindir. Bununla birlikte her ismin bir mâna-sı (özü), bir de sûreti vardır. Allah denildiği zaman ismin mânası, rahman denildiği zaman sûreti söylenmiş olur. Çünkü rahman nefesle muttasıftır. Nefesle ilâhî kelimeler âlemin zuhur ettiği "halâ" mertebelerinde zuhura gelir. Şu halde biz ancak ismin sûretiyle O'nu çağırabiliriz. Her ismin iki sûreti vardır; birincisi bizim nefesimizden (dudaklarımızdan) çıkan veya harflerle onu oluşturduğumuz zamanki sûrettir. Bizim O'nu çağırdığımız esmâ-i hüsnâ ilâhî isimlerin isimleridir ve âdeta onların dış zarıdır (a.g.e., II, 396). Hak kendini "konuşan" (mütekellim) olarak vasıflandırdığından kendisinden bahsettiğinde ancak sözün kendisi için söyleyebileceği isimleriyle konuşmuş olur. Bu isimler de muhtelif dillerde farklı lafızlarla ifade edilir. Meselâ Arap dilinde konuşulduğunda O'nun kendisi için uygun gördüğü Allah ismi kullanılır. Buna karşılık Fars dilinde Hudâ, Habeş dilinde Vâk, Franklar'ın dilinde Kraytur, diğer dillerde de başka kelimelerle isimlendirilir. Bunların hepsi o esmânın isimleridir. Nisbetlerin çoğalmasıyla bu isimler de çoğalır. Demek ki beşer olarak bizim elimizde isimlerin isimlerinden başka bir şey yoktur (a.g.e., II, 683). Bütün isimlerin "O"nun (hüve) tercümanı olduğunu söyleyen İbnü'l-Arabî'ye göre zâta delâlet etme ba-kımından "hüve" zamiri özel isimlerden daha kuvvetlidir. Çünkü özel isimler sıfatlara ihtiyaç duyarken bu zamirin sıfatlara ihtiyacı yoktur. İbnü'l-Arabî'ye göre zâtın bir olmasının yanında isimlerin çokluğu kesretin oluş sebebidir. Allah için isimlerin hepsi birdir, fakat bizim gözümüzde onlar çokluk ifade eder. Bu kesret-i esmâ içerisinde bazı isimler vardır ki hepsine tekaddüm ederler. Bunlar imam isimler olup diğerleri üzerinde hâkimiyetleri vardır, çünkü onların hakikatlerini içerirler. Hakk'ın ismini içeren ilk imam isim ise Allah ismidir. Bunun dışında yedi imam isim vardır. Bunlar hay, alîm, mürîd, kāil, kadîr, cevâd, muksit olup hay ismi bu imamların başı, muksit ise sonudur. İbnü'l-Arabî, ilâhî sıfatların sadece birer nisbet ve izâfetten ibaret olduğunu söyler. Mümkinlerin "ayn"larını oluşturanlar da bu nisbetlerdir. Allah bütün sıfatları ilâhî zât için kāim mânalar olarak yaratmıştır. Bu sıfatlar Allah değildir, fakat O'ndan başkası da değildir. Zât sıfatın, sıfat ismin, isim de nesnelerin menşei ve bâtınıdır. Diğer bir tâbirle zât sıfatla, sıfat isimle, nesneler de isimle zâhir olur. Nesneler ise ilâhî isimlerin zuhur alanlarıdır. Nesne zâhir olduğu zaman ilâhî isim onda bâtındır ve bu yüzden

nesneler görüldüğü halde isim, sıfat ve zât görülmez. Sıfat, mutlak zâtın zuhur mertebesinde hususi tecellî ile tecellîsinden ibarettir; dolayısıyla o bir cihetten (zâhiren) zâtın gayri, bir cihetten ise (bâtınen) aynıdır. İsimlerin hepsinin biri zâta (hakikat), diğeri kendisinin özel mânasına (müsemmâ) delâleti cihetinden iki anlamı vardır. Hakk'ın resullerle gönderdiği şeylerden biri de mahlûkatın O'nu isimlendirdiği bu gibi isimlerin nisbetleridir. Böylece biz bu isimlerin hem O'nun zâtına hem de varlıkta objektif bir gerçekliği olmayan mâkul bir keyfiyete (emr-i ma'kul) delâlet ettiğini anlarız (a.g.e., III, 441).

Allah'ın nefesi yardımcılar (ensar) ile sâridir. Bu yardımcılar "kelimetullah"tır. Allah onlarla dinine yardım ve onlarla dinini izhar eder. İbnü'l-Arabî, nefes-i rahmânî dediği bu menzilden mâsivallah denilen âlemdeki bütün ilâhî menzillerin zâhir olduğunu söyler. Nefes-i rahmânînin âlemdeki bütün cinslere, nevilere ve şahıslara has vecihleri vardır. Bundan dolayı bu âlem için sûret, ruh ve imdâd-ı ilâhî şarttır. Hak bile kendine sûret nisbet etmiştir, ancak bu bâtınî bir sûrettir. İmdâd-ı ilâhî bu menzilin (âlem) hem zâhirinde hem bâtınında sâridir, fakat bâtınında daha tamdır. Bu sebeple ilâhî sıfatlar diye tabir edilen dört isimden evvel, âhir, zâhir ve bâtın isimlerinin oluşum sıralamasında en önce geleni bâtın ismidir. O önce olan sonra olanda ne varsa hepsini içerir. Vücûd-i ilâhînin kelimeleri de böyledir; evvel ismi bütün içeriği ile âhiri, zâhir ismi âhir ve evveli, bâtın da zâhir, âhir ve evveli içerir. Eğer bâtından daha yukarıda bir şey gelecek olsaydı o da bâtını ve diğerlerinin hepsini ihtiva ederdi. Fakat "hasr" bu dörde müsavi veya bir beşinci isme müsaade etmemiştir. Bundan yalnızca "hüviyyetullah" hariçtir. Bu sebeple âlemde hüküm ancak bu dört isimden sâdır olur. Bu dört ismin sûreti üzerine âlem-i ervâh ve âlem-i ecsâm ve bu ikisine müsavi olan âlemler zâhir olmuştur. İbnü'l-Arabî daha sonra bu dört ilâhî isimden dört tabiatın, bundan da kesifi ve latifiyle âlem-i ecsâmın zâhir olduğunu söyler. Âlem-i ecsâmın zuhurundan evvel erkân-ı erbaa (ateş, hava, su, toprak) ve ahlât-ı erbaa (çekim, itim, tutum, özümleme) zâhir olmuştur. Vücûd (var oluş) bu dörtleme üzerine oluşur. Allah kendisine de bu dört rüknün üzerine kāim bir "beyt" yapmıştır. Çünkü O evvel, âhir, zâhir ve bâtındır. Âlimbillâh olanların Allah'tan ahz ve telakki ettikleri ilim ancak O'nun vücûdunu ve isimlerini bilmeleridir. İbnü'l-Arabî'ye göre O herhangi bir ibare ile bilinmediği için mahiyetinden de keyfiyetinden de sorulamaz. Çünkü O'nun ne mahiyeti ne de keyfiyeti vardır. Âlimin ilmi O'nun hakikatine değil sadece vücûd itibariyle olan zuhuruna yöneliktir. Çünkü O'nun hakikati akledilemez, sadece fiilleri ve mahlûkatı tefekkür edilir. Sâdık olan peygamberi ve aziz olan kitabı vasıtasıyla kendisini esmâ-i hüsnâ ile müsemmâ kılması zâtına ulaştırmak içindir. Çünkü bu esmâ-i hüsnâdan bazısı O'nun zâtına delâlet eder; esmâ-ı zâtiyye denilen bu isimler aynı zamanda isim ve fiilleri de ifade eder.

A'yân-ı Sâbite. İbnü'l-Arabî "ayn" terimini "hakikat, zât, cevher ve mahiyet", sübûtu ise "vücûd-i aklî, vücûd-i zihnî" mânasında kullanır. Buna göre sübût, meselâ insan

fertlerinin veya bir üçgenin unsurlarının zamansal ve mekânsal olan âlem-i hâriçte tahakkuk etmesi yerine insan var oluşunun mahiyetinin veya üçgenin zihinde var olmasıdır. Bu durumda İbnü'l-Arabî "a'yân-ı sâbite" tabiriyle eşyanın hakikatlerinin ve akledilir "ayn"larının bulunduğu âlem-i ma'kūlün hariç cânibine mevcûdatın eşhasının bulunduğu âlem-i mahsûs tarafına geçmesini kasteder. A'yân-ı sâbitenin âlem-i ma'kūlden bu şekilde âlem-i mahsûsa çıkması veya bilkuvve olanın bilfiil olması, tecellî-i vücûdî demek olan feyz-i mukaddesle gerçekleşir. Ona göre vücûd ve ademin sübûtu ayn üzerine yüklenen birer mevcudun sıfatları değildir. A'yân-sâbite bir açıdan Hakk'ın feyz-i mukaddes denilen bâtın tenezzülâtıdır; diğer açıdan O'nun ilminde sabit olan "misal"lerdir. Bunlar âlem-i hâriçte ma'dûmdur, fakat bütün mevcûdatta eserleri vardır. Hatta bunlar mevcûdatın asıllarıdır. Bu açıdan İbnü'l-Arabî'ye göre insan, Hakk'ın sıfatları açısından değil kendi sıfatları açısından "ayn-ı Hak"tır (a.g.e., II, 513). Öte yandan Hakk'ın mûcit oluşu bize bilfiil sabit olmuştur; yoksa O'nun bizimle ilgili ilminin sûreti olan bizim mislimizi kendi nefsinde îcâd etmemiştir. Çünkü bizim vücûdumuz O'nun ilmindeki kadardır. O'nun bilmemesi demek murad etmemesi demektir. O bilmediği ve murad etmediği bir şeyi var kılmaz. Bizim var oluşumuz ademdendir. O bizim var olmamızı murad etmiş ve kendi aynımızda ma'dûm bir halde iken ilmindeki sabit sûretlerimiz üzerine var kılmıştır (a.g.e., I, 91).

İbnü'l-Arabî'ye göre Allah eşyayı yaratır, yani ademden vücûda getirir. Bizi idrak edemediğimiz bir vücûddan idrak edebileceğimiz bir vücûda çıkarır. Çünkü eşyanın ademi adem-i izâfîdir; eşya adem halinde O'nun meşhûdudur (a.g.e., III, 193). Bu ifadeden, a'yân-ı sâbitenin vücûd-ı hâricîde zuhur etmekle birlikte vücûd-ı Hak'tan mümkin bir vücûd olarak ayrılmadığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Ara-bî'ye göre eşyanın sabit aynları hariçte vücûd kokusu koklamadıklarından ma'dûmattan veya umûr-ı ademiyyeden sayılır. "Sen, kendi sübûtunda (ayn-ı sâbite halinde iken) her ne ile birlikte isen senin vücûdunda zuhur eden de odur, yani eğer sabit olmuşsa o şey senin için var olur. Aynının sübûtunda ve adem halinde kim mümin ise bu sûret onun vücûd halinde de zuhur eder (Fuṣûṣ, s. 83, 178). Zira hiçbir mevcûd sûret yoktur ki bir sabit ayn onun aynı ve bir vücûd da onun libâsı olmasın (el-Fütûḥât, III, 47).

Bu sabit aynların bulunduğu âleme "âlem-i sübût, ilm-i ilâhî, hazret-i ilmiyye" adlarını veren İbnü'l-Arabî'ye göre bütün mevcûdat buradan zuhur eder. Bu âlem-i basît-i müfred, bizim hissedilir âlemimizde zâhir olan bütün mevcûdatı (küllî, mânevî, aklî, cüz'î) hâvîdir. Cüz'iyyâtın hepsi hâmillerinden ayrılmış müfred bir şekilde bu âlem-i sübûtta sabittir. A'yân-ı sâbite gayb-ı mutlak halindeki mutlak vücûd ile âlem-i şehâdet ve âlem-i mahsûs arasında orta bir mertebede bulunduğundan bir yönüyle aktif, bir yönüyle de pasif konumdadır. İlâhî isimlere nazaran onlar pasif durumdadır, tıpkı bir küllînin bir cüz'î üzerindeki hükmü gibi isimler de bunlar üzerinde belirleyicidir. A'yân-ı sâbite âlem-i şehâdete veya duyulur âleme nazaran aktif ve

belirleyici konumdadır. Cüz'iyyât da iki eşit âleme ayrılır. Bunlardan biri, zuhur eden her şeyin aslının bulunduğu âlem-i sübût ve âlem-i mahsûstur. Bu hissedilir âlemde vücûdu olan bir kulun a'yân-ı sâbite âleminde de aynı anda sübûtu var demektir. Hak, nefesiyle mütemâdiyen bir yandan a'yân-ı sâbitenin sûretlerinde (feyz-i akdes), diğer yandan a'yân-ı mevcûdenin sûretlerinde (feyz-i mukaddes) tecelli etmektedir.

İbnü'l-Arabî'nin her mevcûd şeyin aslının bulunduğu a'yân-ı sâbite görüşünün Eflâtun'un "ezelî idea"larına, Aristo'nun "entelecheia"sına, gnostiklerin "aeon"larına, Yeni Eflâtuncular'ın "idea" yorumlarıyla "tabîat-ı vâhide" hakkındaki fikirlerine ve Mu'tezile'nin "ma'dûmlar"ına benzer yönleri olduğu söylenebilirse de tamamen kendine has özelliklerinin bulunduğu da görülmektedir. En açık farkın ise şu iki noktada olduğu söylenebilir: Birincisi, bunlar Eflâtuncular'ın "müsüller"i gibi küllî sûretler veya mânalar değildir; bunlar, her birinin duyulur âlemde bir mukabili bulunan cüz'î sûretlerdir. İkinci olarak bunlar zât-ı vâhid-i Hak'taki taayyünlerdir; Hak kendi zâtını düşündüğü anda bu aynların zâtları da O'nu düşünürler. Buna göre Eflâtun'un ideaları a'yân-ı sâbiteye değil âlem-i misâle karşılık olabilir. A'yân-ı sâbite ilm-i ilâhîde sabitlik elde etmiş gerçekliklerdir, mümkinâtın hakikatlerinin zâhire doğru bir adım daha ilerleyerek kararlaşmasıdır. Böylece bunlar ma'lûmât-ı ilâhînin sûretleri olur. Bir üst mertebedeki "şüûn" ise ilm-i ilâhînin sûretleridir. Ancak şüûn, mümkinlerin hakikatlerinin ilm-i ilâhîde birbirinden temyiz edilmeden (mücmelen) sübûtu iken a'yân-ı sâbite o mümkinlerin hakikatlerinin birbirinden temyiz edilerek sübûtudur.

Zaman ve Mekân. İbnü'l-Arabî zaman, mekân ve hareket gibi felsefî konulara dair üç risâle yazmışsa da bunlar günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye'de yeri geldikçe bu konuları ele almıştır. Bu üç konu içinde özellikle zaman problemiyle ilgilenmiş, hatta eserde bu konuya bir bölüm ayırmıştır (el-Fütûḥât [nşr.], IV, 330). İbnü'l-Arabî'de zaman konusu esasen metafiziğin alanı içerisindedir. Ancak onun sisteminde metafizik ve fizik arasında kesin ayırım olmadığından zaman konusunun fiziğe giren yönleri de bulunmaktadır. İbnü'l-Arabî'nin zaman kavramına yüklediği mâna kullanıldığı yere göre farklılıklar arzeder. Namaz vakitleri ve hac gibi ibadete yönelik konuları işlediği yerlerde bile zaman kavramına metafizik anlamda yaklaştığı görülürken (a.g.e. VI, 54; el-Fütûḥât, I, 677) pratik olarak da vakit kavramını işler (a.g.e., I, 554; III, 189, 547); "dehr", "ezel" gibi terimleri ise daha çok metafizik anlamda kullanır. Zaman konusunda farklı görüşlere de dikkat çeken İbnü'l-Arabî, bu kelimenin mânası konusunda insanların ihtilâfa düştüklerini hatırlatır. Hükemânın çoğunluğuna göre zaman feleklerin hareketlerini ayrı dilimlere böldüğü tevehhüm edilen süredir. Kelâmcılar ise daha değişik bir bakışla zamanı "hâdisin hâdise yakınlaşması" olarak görmüşlerdir (el-Fütûḥât [nşr.], IV, 335-336). İbnü'l-Arabî'ye göre zaman sadece akledilen bir şeydir ve âlem-i imkâna aittir; bir cevheri, aynı veya varlığı yoktur (el-Fütûḥât, II, 4, 64, 458, 652). Fakat buna rağmen zamanı

"sultan" olarak nitelemiş ve onun bilgisini elde etmeyi en yüksek ilimlerden saymıştır (Kitâbü'l-İsfâr, s. 40).

Vahdet-i Vücûd Meselesi. İbnü'l-Arabî, 603 (1206) yılında Kahire'ye gelip bir sûfî cemaatinin yanında ikamet ettiği sırada bir gece karanlık bir odada istirahat ederken ansızın bedeninden saçılan nurlarla her tarafın aydınlandığını gördüğünü söyler. Anlattığına göre tam bu esnada güzel yüzlü ve hoş sözlü bir kişi peyda olmuş, kendisine Allah tarafından gönderilmiş bir elçi olduğunu, telâşlanmamasını ve tebliğ edeceği bazı hakikatleri dikkatli dinlemesini söylemiştir. Bu zatın ona söyledikleri şunlardır: "Şunu iyi bil ki hayır vücûdda, şer ise ademdedir. Allah, vücûduna aykırı bir vâhid kıldığı insanı lutfu ile yarattı. İnsan önce O'nun isim ve sıfatlarıyla ahlâklandı. Sonra zâtını görüp bunlardan fâni oldu. Kendisiyle kendisini gördü. Böylece sayı aslına döndü. Şu halde O var ama sen yoksun" (Muḥâḍaratü'l-ebrâr, II, 24). Bu ilâhî tâlimattaki, "O var ama sen yoksun" sözü İbnü'l-Arabî'nin bütün dikkatini sadece hakiki vücûdda toplamasına ve O'ndan gayrisini âdeta görmemesine yol açmıştır. Ona göre vücûd yanında mevcûdun sözü bile olamaz, çünkü aslında Hakk'ın vücûdundan başka bir şey yoktur (el-Fütûḥât, II, 484). İbnü'l-Arabî'nin, kelimenin en kesin anlamında "vücûd"un ancak ve ancak hakikatte mutlak vücûd için kullanımının doğru ve yerinde olacağı, izâfî olanın ise bu yapısından ötürü yine kelimenin en köklü mânasında bu unvanı (vücûd) kullanmaktan menedildiği, ancak mutlak vücûdun vücûd ismini ona ödünç vermesi halinde bunu kullanabileceği konusundaki kesin ve net görüşleri, muhaliflerinin onun mevcûdatın ve âlemin yani izâfî olanın hakikatini inkâr ettiğini düşünmesine sebep olmuştur. Fakat onun asıl gayesi ve çabası, izâfî olanların hakikatlerinin nerede olduğunu göstermeye çalışmaktan başka bir şey değildi.

İbnü'l-Arabî'ye göre vücûd, Hakk'ın zâtını yine kendi zâtıyla bulması demek olduğundan vücûd O'nun zâtından, O'nun sıfatlarından ve O'nun fiillerinden başka bir şey de olmaz. Bu en kesin mânasında vücûd esasen birdir; mevcûdat ise onun tecellîlerinden ibarettir. Bu durumda muvahhid, görüntüdeki çeşitliliğe ve çokluğa rağmen hakikatte birlik ve bir varlık olduğunu keşfedip bunu tasdik eden kimse demektir. Böyle olunca bu kişinin yaptığı iş "vücûdun hakikatini birlemek"tir. Zira İbnü'l-Arabî'ye göre şirk vücûdun çokluğu demektir. Bu sebeple onun bütün eserlerinde herhangi bir muayyen etiket koymadan anlattığı şeyler hep bu "muvahhidin işleri"nden başkası değildir. Ancak onun hiçbir zaman belirli bir teknik terimle karşılama ihtiyacı hissetmediği bu muvahhidlik eylemi daha sonraki yıllarda bazı müellifler tarafından teknik bir terim halinde kavramsallaştırılmış ve adına da "vahdet-i vücûd" denilmiştir. Sanılanın aksine bu tabir bir terim olarak İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin hiçbir yerinde geçmez. Çünkü o bu mânayı bir değil birçok ibare, istiare ve kelimeyle anlatır. Tesbitimize göre İbnü'l-Arabî vahdet-i vücûd tabirini sadece, "Bana senin vücûdunun vahdetini şühûd ettir" (Evrâdü'l-üsbûʿiyye, s. 43 [cuma gecesi

virdinde]) anlamındaki bir duasında kullanmıştır. Fakat görüldüğü gibi vahdet-i vücûd ifadesi burada bir terim olarak kullanılmamıştır.

Yine yaygın kanaatin aksine İbnü'l-Arabî ve takipçilerinin İslâm düşüncesine katkısı vahdet-i vücûd kavramından ibaret değildir. Meselâ "kesretü'l-ilm, kesretü'l-âlem" kavramları da en az vahdet-i vücûd tabiri kadar önemlidir. İbnü'l-Arabî hiçbir zaman âlemin gerçekliğini inkâr etmiş değildir. Çünkü her şey vücûd içerisinde yer aldığı, vücûdun dışında bir şey olmadığı için âlemin inkârı vücûdun da inkârı demek olur. Ayrıca kesretin de kökleri Hak'tadır. Vahdet-i vücûd tabiri, bilinen terim mânasına yakın anlamıyla ilk defa Sadreddin Konevî ve daha sonra da talebesi Saîdüddin el-Fergānî tarafından kullanılmıştır. Ancak onların bu kavrama yükledikleri anlam yine de çok esnek ve şeffaftır. Bu sûfîler, üstatlarının tevhide dair görüşlerini bazan bu tabirle ifade etmişlerse de özellikle ve ısrarla bu kavramı tercih etmiş değillerdir; esas gayelerinin bu kavramla anlatılmak istenen şey olduğu, aynı mânayı bazan başka tabirler de kullanarak anlatmalarından anlaşılmaktadır.

Vahdet-i Vücûd veya Vahdet-i Şühûd. İbnü'l-Arabî'nin yukarıdaki münâcâtının hatırlattığı diğer bir husus da yine daha sonraki yıllarda bir polemik konusu haline gelecek olan vahdet-i vücûd ile vahdet-i şühûd arasındaki tenâkuz meselesidir. Müstakil çalışmalara konu olmuş bu önemli konuda, İbnü'l-Arabî vahdet-i vücûdcudur ve vahdet-i şühûda karşıdır gibi bir fikir ileri sürmek, onun görüşlerini enine boyuna incelemeden verilmiş acele bir hükümdür. Burada onun bu iki terimi hiç kullanmadığını özellikle belirtmek gerekir. Bu konunun bir problem haline getirilmesinin bazı fikrî ve içtimaî sebepleri olduğu söylenebilir. Tevâcüd, vecd, vücûd yoluyla elde edilen ve adına ilk vücûd veya "bulmak" mânasında vücûd denilen cem' makamındaki vücûdu bazı müelliflerin nihaî vücûd zannetmeleri probleme yol açan fikrî sebeplerin başında gelir. İbnü'l-Arabî, O'nun vücûdunun hakikatini bilene rabbin şühûdunun verildiğini söyler (el-Ḥikemü'l-ilâhiyye, s. 154). Ancak ona göre şühûd ilmîdir, ilim ise kesret demektir. Bu durumda ortada hâlâ bir şâhid ve meşhûd ikiliği bulunmaktadır. İbnü'l-Arabî, kâmil olan âriflerin "vücûdda ehl-i şühûd" olduklarını söylerken (el-Fütûḥât, II, 529) şühûd ile meşhûd olacak olanın aslında yine vücûddan başka bir şey olmayacağını belirtir. Bu noktadan hemen sonra onun bir de cem'u'l-cem'deki vücûd, yani "olmak" mânasındaki vücûd olarak anladığı bir ikinci vücûd tefsiri söz konusu olup nihaî hedef de bu mertebedir. Bu durumda vücûd zâtî bir mahiyet iken şühûd sıfatî bir keyfiyettir. Yani vücûd Hakk'a ait iken şühûd insana ait olmaktadır. İbnü'l-Arabi bir yerde bunu şöyle ifade eder: "Her ne şey ki vücûddadır o Hak'tır ve her ne ki şühûddadır o halktır" (a.g.e., III, 306). Ona göre umûm-i vücûd Allah'ındır, umûm-i şühûd ehlullahındır. Vücûdunu kayıt altına alan şühûdunu da kayıt altına almış olur ki böylesine ehlullah denemez (a.g.e., III, 161). Bütün bunlardan İbnü'l-Arabî'de vücûdun tasavvufî-ontolojik, şühûdun ise tasavvufî-epistemolojik bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Netice olarak bu durumun hiçbir zaman onda bir

problem olmadığı, yerine göre her iki kavramı da beraberce işlediği söylenebilir. Çünkü ona göre ehl-i tahkîk denilen kimseler, hem şühûd hem de vücûd tariklerinden ulemâ-billâh olanlardır (a.g.e., III, 101). Ayrıca zaten ona göre ehl-i vücûd ve ehl-i şühûd nihayetinde ahadiyyetü'l-cem' makamında bir ve aynı şey olacaklarından ortada tartışılacak bir konu da yoktur.

Vahdet-i Vücûd ve Panteizm. İbnü'l-Arabî'nin görüşleri üzerinde çalışan bazı şarkiyatçılar, bu görüşlerin kendi kültürleri içerisinde karşılığını bulma yoluna gitmiş ve bunun için "panteizm" kelimesini seçmişlerdir. Onların bu yaklaşımları Batı'da yetişmiş bazı müslüman ilim adamları tarafından da benimsenmeye başlanınca ortaya tam bir kavram kargaşası çıkmıştır. Halbuki İbnü'l-Arabî'nin hakikatte, "Vücûdda yalnız Hak vardır" esasından kaynaklanan görüşleriyle felsefede tartışılan monizm veya panteizm akımları arasında kıyas kabul etmez farklılıklar vardır. Özetle söylemek gerekirse vahdet-i vücûd mektebi mâsivallahı Hakk'a tâbi kılmaya çalışırken panteizm Hakk'ı mâsivallaha tâbi kılmaktadır. Panteizm, şehâdet âlemini tanrılaştırarak mâverâyı inkâra ve ilhâda kadar götürmüş bir felsefedir; İbnü'l-Arabî'nin görüşleri ise Hakk'ı her mertebede tanıyıp tasdik edebilme yoludur. İbnü'l-Arabî panteist değildir, nerede cem' ve nerede fark olduğunun bilincindedir. Sofistlerin eşyanın hakikatleri olmadığı şeklindeki görüşlerine katılmadığını söylemesi (a.g.e., III, 525) ve "elhamdülillâh" sözünü izah ederken bunun Hakk'ın ezelî vücûdunu hâdis olan vücûdundan gizlediğini, abdin vücûdunun ilâhın vücûdundan ayrılma makamındaki bir söz olduğunu belirtmesi (a.g.e., II, 189), Hakk'ı nur, kevni zulmet olarak adlandırıp bu ikisinin gece ve gündüzde olduğu gibi bir araya gelemeyeceğini, zira bunlardan her birinin diğerinin üzerine bir hicap çektiğini söylemesi (a.g.e., II, 549) İbnü'l-Arabî'nin panteizmi konusuna kendisinin verdiği cevaplardır. Ayrıca Gazzâlî'nin Bâtınîler'e yönelik tenkidine İbnü'l-Arabî'nin de katılmış olması bu bakımdan önemlidir.

Seyrü Sülûk. İbnü'l-Arabî'nin varlık görüşünün felsefecilerin görüşünden en önemli farkı, diğer önde gelen mutasavvıflar gibi onun da bütün bu hakikatlerin salt akıl yürütme ve teorik çalışmalarla gerçekleşemeyeceğini ileri sürmesidir. Vücûd bilgisine ancak seyrü sülûk ile sahip olunabileceğini söyleyen İbnü'l-Arabî vücûdu anlatırken O'na doğru yolculuğun muhtelif merhaleleri bulunduğunu, her merhalede ayrı haller yaşandığını ve ta-biatıyla bu yola koyulmuş yolcuların da farklı farklı olduklarını belirtir. Ona göre vücûd içinde Allah Teâlâ'dan, O'nun sıfatlarından, O'nun fiillerinden başka bir şey yoktur. Hep (kül) O'dur, O'nunladır, O'n-dandır ve O'nadır. Eğer O "bir göz açıp kapayıncaya kadar" şu âlemden gizlenecek olsaydı bu âlem bir anda yok olurdu. Âlemin bekāsı ancak Allah'ın ona bakması, onu korumasıyladır. Ancak nurunun zuhurunun şiddetinden dolayı idrakler O'na eremez, âciz kalır. Bu sebeple O'nun zuhuru aynı zamanda kendine hicap olmuştur.

İbnü'l-Arabî bu noktada önce Allah'a doğru yolculuğun (sülûk) keyfiyetini, sonra O'na kavuşmayı (vüsûl), huzurunda durmayı (vukuf), O'nu müşahede edecek yerde oturmayı (cülûs) ve bu buluşmada O'nun söyleyeceği şeyleri anlatır. Bundan sonra O'nun yanından O'nunla ve O'nda müstehlek bir halde fiiller hazretine geri dönüşü anlatır. Bu artık bir daha geri dönüşü olmayan bir makamdır. Hakk'ın yolu bir olmakla beraber yolcuların mizaçları, onları bu yola iten sebebin süreklilik durumu, ruhaniyetlerinin kuvvetli veya zayıf oluşu gibi hallerinin muhtelif olmasından dolayı bu yol değişik gibi gözükür. Bu yolculuğa çıkmadan önce ilk söylenmesi gereken şeylerden biri geçilecek konakların (vatan) tanıtılmasıdır. Bunlar içerisinde mevârid vakitlerinin gerçekleşeceği mahallerdir. Her ne kadar bunların sayısı çoksa da hepsini şu şekilde toplamak mümkündür: "Elestü birabbiküm?" ve unsûrî vücûdumuzla ondan ayrılış, şu an içerisinde bulunduğumuz dünya, hem küçük ölümde (uyku) ve hem de büyük ölümde içerisinden geçeceğimiz berzah, "sâhire" arzında haşir ve "hâfire"ye intikal, cennet, Hakk'ın rü'yetinden başka bir nimete gerek olmayan "kesîb". Bütün bu vatanlar içerisinde birtakım mevziler vardır ki bunlar da âdeta vatan içinde vatandır. Bunların hepsini kavramak insan gücünü aşar. Allah kendilerini ademden vücûda getirdiğinden beri insanlar hep yolcu (müsâfir) olmuşlardır. Bu yolculuğun ilk zamanlarında Allah hakkında-ki bilgi doğrudan O'ndan hâsıl olmaz. Sonra bir ikinci zaman yaşanılır ki orada O'nun hakkında ilk zamanı yaşarken oluşan ilmin sûreti müşahede edilmeye başlanır. Böylece "bilmek"ten "bulma"ya "ayn"a, öze, hakikate intikal edilir (Risâletü'l-envâr, s. 9-13). İbnü'l-Arabî'nin vücûda doğru tasvir ettiği bu yolculuk, da-irenin "kavs-ı urûc" adı verilen yükselen yarım küresi üzerinde gerçekleşir. Bu kesretten vahdete doğru bir yolculuk, bir seyirdir. Bu seyrin çeşitli merhaleleri vardır. 1. Seyr ilallah. Bu, nefis mertebesinden vücûd-i hakîkîye doğru olan seyr-i ma'nevîdir. Allah'ın isim tecellîlerinin başlamasına işaret eder. Seyrin bu ilk merhalesinin nihayeti vahdet yüzünden beşeriyet hicabının kaldırılmasıdır. 2. Seyr fillâh. Sâlikin Allah'ın isimleriyle tahakkuk ettikten sonra sıfatları ile sıfatlanıp ahlâkıyla ahlâklanmak suretiyle beşerî sıfatlardan fâni olmasıdır. Bu ikinci seferin nihayeti hazret-i vâhidiyyedir. Burada ledünnî ilimler münkeşif olur. 3. Seyr ma-allah. Sâlikin ayn-ı cem' ve hazret-i ahadiyyete terakki ettiğini gösterir. Kesret lekesi tamamıyla silinmezse bu makama "kābe kavseyn makamı", silinirse "ev ednâ makamı" denir. Bu seferin nihayeti zıtların ve kayıtlanmanın zeval bulmasıdır. Bu da hem zâhiren hem bâtınen aynü'l-cem' mertebesinde mahvolmaktır. Bu kişiye "meczûb-i ilâhî" denir. İkinci ve üçüncü seyirler aslında bir tek seyir olarak da ele alınabilir. Bu durumda üç seyir söz konusu olur. Bu üç çıkış seyrinden sonra tamamen ilâhî seçime dayalı olarak pek az müntehîye nasip olan bir dördüncü (veya üçüncü) seyir daha vardır. 4. Seyr anillâh. Cem'den sonra tâliplerin kemale erdirilmesi ve irşada lâyık olanların irşadı için mahvdan sahva dönüş makamıdır. Bu makama fenâdan sonra bekā, mahvdan sonra sahv veya cem'den sonra fark da denir. Bu seferin sonu, adalet istikametinde Hak'tan halka dönüp kesrette vahdeti ve vahdette kesreti

müşahede ederek Hakk'ın halkla tecellî ve halkın Hak'ta izmihlâli mertebesidir. İbnü'l-Arabî, istese de istemese de her nesnenin hakikatinde bu şekilde Hakk'a doğru yolculuk yapmakta olduğunu söylemektedir. Çünkü her şey aslına rücû etmektedir. Ona göre bu yolcular da şu kısımlara ayrılır. a) O'nun indinden sefer edenler. Bunlar da üç kısımdır: 1. İblîs ve bütün müşrikler gibi kovulmuş olanlar; 2. Kovulmamalarına rağmen utançlarından dolayı geri çekilen günahkârlar; bunlar huzura çıksalar bile hayâları dâimî sûrette huzurda ikamet etmelerine muhalefet eder; 3. Tamamıyla seçimle seferde olanlar. Bu, Hakk'ın yanından halka gelen resullerin ve O'nun müşahedesinden nefisler âlemine dönen âriflerin seferidir. b) O'na doğru sefer edenler. Bunlar da üç kısma ayrılır: 1. O'na ortak koşarak, O'nu cisimleyerek, teşbihleyerek, misilleyerek ve O kendisi için, "Hiçbir şey O'nun misli olamaz" (eş-Şûrâ 42/11) demiş olmasına rağmen O'na nisbet edilmesi muhal olan şeyleri kendisine nisbet ederek sefer edenler; bunlar O'nun rahmetinden tardedildikleri için ebediyen O'nu göremeyeceklerdir; 2. O'na lâyık olan ve kitabında müteşâbih olarak kendisini tanımladığı şeylerden dahi O'nu tenzih edenler. Bunlar, bu kesintisiz tenzihlerinin ardından şirke ve teşbihe düşme korkusundan dolayı hep, "Allah, kitabında ne dediğini kendisi daha iyi bilir" deyip susarlar. Ancak bunlar da nihayetinde O'na gerekli ihtiramı göstermeyen ve kapının dışından içeri bakma durumunda kalan kimselerdir; bu durumlarıyla da ilâhî ikaza muhatap olurlar. Ardından bu gibileri şefaatçiler karşılar ve onlar için ellerinden geleni yapmaya çalışırlar; 3. Mâsum ve mahfuz olanlar. Bunları üns ve naz kaplamıştır. Diğerlerinin aksine bunlar korkmazlar, çekinmezler, üzülmezler. Çünkü korku ve üzüntüyü geçmişlerdir. Bu sayede, "En büyük dehşet dahi onları tasalandırmaz. Melekler bunları, 'İşte size vaad edilmiş olan mutlu gününüzdür' diyerek karşılarlar" (el-Enbiyâ 21/103) meâlindeki âyetin işaret ettiği zirve noktasına ulaşmış olurlar. c) O'nda sefer edenler. İbnü'l-Arabî bunları ikiye ayırır: 1. O'nun hakkında akılları ve fikirleriyle sefer eden filozoflar ve onlara tâbi olanlar. Bunlar yolu şaşırmışlardır; çünkü kendilerine rehber olarak sadece kendi fikirlerini almışlardır; 2. O'nun tarafından sefer yaptırılan resuller, nebîler ve evliyanın seçkinleri (Kitâbü'l-İsfâr, s. 8-9).

Vücûda doğru bu şekilde seyrü sülûk eden kişinin çıkacağı basamaklarda kendisinde önce bir "tevâcüd" hali baş gösterecektir. Tevâcüd vecdin hâlen talebidir; henüz yolun başında olan kişide istidat yetersizliğinden ve vecd noksanlığından dolayı, kendisini vücûda götürecek bir vasıta olan vecd halinin bir türlü elde edilememesi üzerine başvurulan bir alıştırma yöntemidir. Fakat seyrü sülûkta böyle bir tevâcüd hali her zaman şart değildir; tevâcüd halini hiç yaşamadan doğrudan bir üst basamağa geçenler de çoktur. Muhakkik sûfîler, zorlama ile ulaşılan tevâcüd halinin bazı mahzurları da olduğunu söylemiş ve bidâyet noktasındaki bu sâlike yardımcı olmak için neler yapması gerektiğini izah etmişlerdir. İbnü'l-Arabî'ye göre esasen bu tevâcüd halleri ârifler indinde münâfıklık ve mürâîlik koktuğu için hoş görülmemektedir (el-Fütûḥât, II, 535).

Seyrü sülûkta tevâcüd hali kuvvetlendikten sonra yavaş yavaş vecd hali kendini gösterir. Bazıları doğrudan vecde ulaşırlar. Vecd, kasıt ve zorlama olmaksızın istidat sahibi sâlikin kalbine tesadüf eden bir şeydir; kulun iradesi olmadan Allah'tan gelen bir feyiz, lutuf ve ihsandır; kalbin işitmesi ve görmesidir. İradenin tesiri olursa bu vecd değil tevâcüd olur (a.g.e., II, 536). Vecd halinden irtifa ettikten sonra gelen mertebe vücûd mertebesidir. Hakk'ı tam mânasıyla bulabilmek, ancak beşerî duygu ve sıfatlar söndükten ve kaybolduktan sonra mümkün olur. Çünkü mevcûdda ne kadar zühd edilirse o kadar vücûd elde edilir (a.g.e., IV, 378). Bu mertebeye eren kişiye artık vecd zevk vermez olur. Hakikat sultanı zuhur ettiği zaman beşerî varlık için bekā tasavvur edilemez. Vücûd kulun helâk ve yok olmasını gerektirir. Kul bu konuda önce denizi gören (tevâcüd), sonra açılmak niyetiyle bir sandal temin edip ona binen (vecd) ve sonunda denize açılan (vücûd) kişiye benzetilir. Şu halde tevâcüd bidâyet, vücûd nihayettir, vecd ise bidâyet ile nihayet arasında bir vasıtadan ibarettir. Bu durumda vücûda giden yolculuk hallerinin tertibi şöyle olmaktadır: Her şeyden önce kişinin niyeti olmalıdır (kusûd). Niyetinin ardından ya tevâcüd gelir veya doğrudan vecde girilir. Burası ilâhî şuâların gelmeye başladığı yerdir (vürûd). Bunu müşahede hali (şühûd), müşahedeyi ise vücûd takip eder. Artık sâhib-i vücûd olan kişide (vâcid) vücûdu miktarınca bazan fenâ (mahv), bazan da bekā (sahv) hali baskın olur. Bu iki halden hangisinin üstün olduğu meşreplerdeki zevklere göre değişir. Buradaki mahva "sönüş, eriyiş, bitiş" denir. Mahvdan sonra sahva gelen kişi artık Hak ile söyler, Hak ile hareket eder. İbnü'l-Arabî'ye göre vücûd vecdde Hakk'ı bulmaktır. "Eğer sen vecd sahibi olduğun halde Hak senin meşhûdun değil ve O'nun şühûdu bizzat kendini ve etraftakileri müşahede etmekten seni alıkoymuyorsa sen vecd sahibi değilsin demektir". Ayrıca şu da bilinmelidir ki vecdde Hakk'ın bulunmasının (vücûdü'l-Hak) şekli bilinebilecek bir şey değildir. Zira bu bilinmez bir şekilde gerçekleşir; vecd tam bir denk gelmedir, ne zaman gerçekleşeceği bilinemez (a.g.e., II, 538).

Nefis Görüşü. İbnü'l-Arabî, Yeni Eflâtuncu müslüman filozofların iddiasının aksine insanın nefs-i nâtıkasının nefs-i hayvânîden farklı olarak maddî ve küllî nefsin bir parçası olmadığını ve küllî nefisle birleşmeyeceğini söyler. Nâtık nefis veya ruh kendisinin bu âlemdeki geçici meskeni olan bedene tamamen zıttır. Bundan dolayı da ne hayvanî nefsin bir parçası ne de onun bir kuvvesidir. Aksine hayvanî nefsin bütün kuvvelerine hükmeden basit bir cevherdir ve âlem-i emrin bir üyesidir. En yüksek irfanî tecrübede bu nâtık nefis bütünü, birliği ve kendisinin de bu birliğin aynı olduğunu anlayacaktır. Bu mertebeye ulaşan nefis, keşfen ve zevken bütün mevcûdatın birliğini idrak edecektir. İbnü'l-Arabî'nin nefs-i nâtıkaya yüklediği mâna da filozoflarınkinden daha şümullüdür. "Aklî nefis" adını verdiği nefs-i nâtıka zâtında maddeden mücerred, fakat fiilinde maddeye yakın olan bir cevher olup bir adı da kalptir, ayrıca onun cismanî kalbe de taalluku vardır. Bâtını ruhtur. İnsanda âlim ve müdrik olan bu latifedir, dolayısıyla mükellef olan da budur.

İnsan Görüşü. İbnü'l-Arabî'nin teolojisinde insan çok önemli bir konumdadır. Çünkü rabbi bilmenin, tanımanın yolu insanı tanımaktan geçer. Ona göre bizim kendimiz hakkındaki ilmimiz O'nu bilmemizin aslıdır. Bu sebeple Allah'ın resulü, "Kendini tanıyan rabbini de tanır" demiştir. Bizim varlığımız O'nun varlığına, O'nun bilinmesi de bizim bilinmemize bağlıdır. Yani bir vecihten O asıl oluyor, diğer bir vecihten biz asıl oluyoruz. İbnü'l-Arabî, bazı filozoflarla Gazzâlî'nin, "Allah âlemi nazar etmeksizin bilinir" iddialarını yanlış bulur (Fuṣûṣ, s. 81). Kul hâlikına hicabdır. "Kendini bilen ancak o zaman rabbini bilebilir" denilmesinin sebebi de budur. Çünkü insan O'na delildir. Delil ve medlûl arasında özel bir irtibat vardır. İkisinde de birleşmeyen iki zıt bulunmaktadır (el-Fütûḥât [nşr.], V, 249).

İbnü'l-Arabî'nin insan anlayışında merkezî konum insân-ı kâmile verilmiştir. Ona göre Allah'ın her bir peygamberi, avamın baktığı beşerî yönlerinin ötesinde bâtınî özellikleri açısından kâinatın metafizik ilkelerini, kozmik prensiplerini de meydana getiren ve ulûhiyyetle nâsûtiyet arasında âdeta birer berzah olan hakikatlerdir. Her bir peygamber, vücûdun en üst düzeyde tezahürünü veren bir hakikate (kelime, logos) tekabül eder. Bu "kelime"lerdeki ilâhî tecelliler olmasaydı Hakk'ın varlığının mahiyeti ebediyen bilinemezdi. Bu ilâhî tecelliyatın en yücesi "Âdemî kelime", diğer bir ifadeyle "insân-ı hakîkî", yani hakîkat-i Muhammediyye'dir. Bu insanın varlığa gelişi de âlemin var oluşunun sebebi ve teminatıdır. Mahlûkat içerisinde asıl olarak insân-ı kâmil rütbesi Hz. Muhammed'e aittir. Diğer kâmiller ona vekâleten insân-ı kâmildir. Allah'ın en mükemmel ve en üst tecellisi mertebe-i insan ve âdem-i hakîkîdedir. Bu mertebenin aslı hakîkat-i Muhammediyye denilen o nebevî kelimededir (logos). Diğer bütün peygamberler ve kâmil insanlar bu "kelime"nin (küllî akıl veya ilk akıl) tecellisinden ibarettir. Böylece insanın Allah'ın bütün sıfat ve kemâlâtını aksettirebilme kabiliyetinde bir varlık olduğu ortaya çıkınca Allah'ı bilebilmenin, tanıyabilmenin yalnız ona mahsus olacağı da anlaşılmış olur.

Bilgi Teorisi. İbnü'l-Arabî, vücûdun hakikatinin fikir ve nazar ile değil de ancak keşif ilimleriyle bilinebileceğini (el-Fütûḥât, I, 60, 110) ve bu ilimleri elde etmek için en şerefli yolun tecelli olduğunu söyledikten sonra bu tecellinin de meclâda kendisine tecellî olunan kimseye Hakk'ın zâhir olmasından ibaret olduğunu belirtir (a.g.e., I, 185). Hakikatler hakikatinin ve bunun mertebelerinin ancak tecellî ile bilinebileceğini (İnşâʾü'd-devâʾir, s. 35-36), buna dair tecellinin de ancak zât tecellisi olabileceğini, sıfat veya fiil tecellîsinin vücûda dair bilgilere kaynaklık edemeyeceğini söyleyen İbnü'l-Arabî, bu zâtî tecellinin ancak ona lâyık ve müstaid bir mazhar bulduğunda gerçekleşebildiğini belirtir (Fuṣûṣ, s. 61). Bu da tasavvuf ilminin bilgi tasnifinde ve epistemolojisinde vahiy, ilham, keşif, feth, vehb, zevk, müşâhede gibi terimlerle karşılanan bilgi ve bilme türüyle alâkalı bir husustur. Bilgiyi elde etme yollarını "fikir" ve "vehb" diye ikiye ayıran İbnü'l-Arabî ikincisi için "bizim yolumuz" der. Zira ona göre peygamberlerin ve Allah dostlarının bilgisi aklın tavrının ötesindedir (el-Fütûḥât,

I, 261, 319). Enbiya ve evliyanın Allah hakkındaki bilgileri fikre dayanmaz. Allah onları bundan temizlemiştir. Onların bu konudaki bilgisi doğrudan Hakk'ın mükâşefesine dayanan fetihlerin sonucudur (a.g.e., III, 116). Bu da vücûd hakkında keşif ve vücûd ehli olan muhakkik sûfîlerle taklid ve nakil ehli olan filozof ve kelâmcıların görüşlerinin daha temelinden farklılaşmış olduğunu göstermektedir. İbnü'l-Arabî bu zorunlu esası belirledikten sonra yine, "Allah bana eşyanın hakikatlerini zatlarında olduğu gibi bildirdi, nisbet ve izâfetlerinin hakikatine de beni keşfen muttali kıldı" (İnşâ'ü'd-devâ'ir, s. 1) demek suretiyle kendi durumunu da bildirmektedir. İlmini bazı kişilerin sözlerinden ve kitaplarından iktibas etmediğini söyleyen İbnü'l-Arabî, ilminin vecd sultanının veya vücûdda fâni olma halinin galebe ettiği zaman kalbine doğan tecellilerden ibaret olduğunu özellikle vurgulamış (Kitâbü'l-Mesâ'il, s. 6), eserlerine ancak kendisine keşif ne verdiyse ve Hak ne imlâ ettirdiyse onları aldığını söylemiştir (el-Fütûḥât, II, 432). Bu ifadeyle bilgisinin sırf tarihî ve yatay düzleme ait olmadığının ve dolayısıyla modern araştırmacıların tarihselci (historic), yataycı (horizantal) ve ilerlemeci (progressive) yöntemleriyle vücûdun anlaşılamayacağının altını çizmek ister gibidir. Çünkü ona göre aslında bu zâtî tecellî naklolunamaz, ancak çok seçkin kişiler tarafından müşahede edilir. Müşahede edilen bu tecelli denetlenemez. Âlemde bundan daha üstün bir yöntem de yoktur. Bu mücerret bir tahsis kılma eylemidir, yoksa bir karşılık değildir (Kitâbü'l-Mesâ'il, s. 7). Ayrıca aynî bilgileri olmadığı halde sırf nazar ve fikir yoluyla bu konuda bir şeyler söylemeye çalışanlar tabiatları gereği en temel meselelerde görüş ayrılığına düşmüşlerdir (el-Fütûḥât, III, 402); buna karşılık keşif ve şühûd sahibi olanlar arasında temel esaslarda asla bir ihtilâf bulunmamaktadır (a.g.e., III, 82; Kitâbü'l-Fenâ', s. 8). İbnü'l-Arabî, görüşlerini başkalarıyla paylaşmaktan hoşlandığını söylerse de bu gibi keşfî konularda herkesten kendisini tasdik etmesini ümit etmenin de beyhûde bir beklenti olacağının bilincindedir. Zira insanların çoğunluğu bu ilâhî zevk ilmine yabancıdır. Bu yüzden onların sözleri arasında bir tutarlılık da görülmez. Fakat âriflerin söylediklerinin hepsi birbiriyle bağlantılıdır. Çünkü hepsi aynı asla, öze bağlıdır (el-Fütûḥât, II, 548).

İbnü'l-Arabî, keşfî ilmin mantıkî ilimler gibi katı ve kalıplaşmış kuralları olma-dığını söyler; çünkü zevk ilminin metodu olamaz (Dîvân, s. 78). Ona göre Kur'an'ı bilen ve onu kendinde tahakkuk ettiren kimse ehlüllahın ilmini de öğrenir. O zaman onların ilimlerinin zâhir âlimlerinin tasnifine uymadığını ve mantıkî kanunların takipçisi olmadığını görür. Hiçbir tartı ehlüllahın ilmini tartamaz. İlm-i ilâhî, mârifetullah bütün ilimlerin aslıdır. Çünkü Allah'tan başka her şey yine Allah'tandır. İbnü'l-Arabî, bu tarz bilgi anlayışına dair Fahreddin er-Râzî'ye yazdığı bir mektupta bu dünyada kendisini kemale götürecek, öldüğünde de yanında bulundurabileceği bir ilmi tahsil eden kimsenin akıllı kişi olduğunu söyleyerek bu ilmin vehb ve müşahede ile gerçekleşen ilm-billâh olduğunu bildirir (er-Risâle ile'l-İmâm er-Râzî, s. 6).

İlimleri usulleri açısından aklî ilimler, ahvâl ilimleri ve sırlar ilmi şeklinde üçe ayırır. Birincisiyle sadece nazar, delil ve beş duyu organıyla elde edilen birtakım mâlumata sahip olunabilir. Bu İbnü'l-Arabî'nin esas ilgilendiği konu değildir. Aklî ilimlerle sırlar ilmi arasında bir yerde bulunan ahvâl ilimlerine ancak zevk yoluyla ulaşılabileceğini, bunların tarifinin ise mümkün olmadığını söyler. Ahvâl ilimlerinin sahipleri ehl-i tecârüb ve ehl-i kesbdirler. Tevâcüdden başlanarak elde edilen bu tarz vücûd bilgisi ahvâl ilimlerindendir. Vücûd bir sır olduğundan onun en üst derece bilgisine sırlar ilmiyle ulaşır. Bu ilim Rûhulkudüs'ün üflediği bir ilimdir ve ancak peygamberlerle velîlere mahsustur (el-Fütûḥât, I, 33). Tasavvuf ehline göre bu vücûd bilgisi çok yüksek bir mârifet derecesi olup bu özelliğinden dolayı herkesin söz söyleyebileceği bir saha değildir. Bu konu ancak havâssü'l-havâs olanların idrak edebilecekleri bir husustur. Onların bilgisi bazı durumlarda zâhirde bilinenlerle tam mutabakat göstermeyebilir; bu sebeple de onlar küfür, şirk ve ilhâd gibi suçlamalara mâruz kalırlar. Bu yüzden ilk dönem sûfîleri söz konusu bilgilerini ancak birer şathiyyât olarak ifade edebilmişlerdi. VI. (XII.) yüzyıldan itibaren Aynülkudât el-Hemedânî, Ahmed el-Gazzâlî gibi muhakkik sûfîlerle bu bilgiler yavaş yavaş yazılmaya başlanmış, ancak bazıları bunun bedelini canlarıyla ödemişlerdir. Nihayet Muhyiddin İbnü'l-Arabî ile bu mesele en açık şekilde ifade edilme imkânına kavuşmuştur. İbnü'l-Arabî, "Biz onlara âyetlerimizi âfâkta ve enfüste göstereceğiz" (Fussılet 41/53) meâlindeki âyetin de bildirdiği üzere her âyetin iki yönü olduğunu söyler. Ehlüllah her âyetin bir yönünü kendi nefislerinde, bir yönünü hariçte yani âfâkta müşahede eder. Onların nefislerinde gördükleri mânalara zâhir ulemâsının suçlamalarından korunmak ve kendilerini küfürle ittiham ettirmemek için tefsir değil işaret demek zorunda kaldıklarını söyleyen İbnü'l-Arabî, zâhir ulemâsının insafa gelip de onlara dil uzatmamalarını temenni eder. Rüsûm ulemâsının zâhirî bakımdan kendi aralarında bile farklı anlayışlar içinde olduklarına dikkat çektikten sonra herkesin ilminin derecesine göre anlayışının da farklı olduğunu belirterek bu durumda zâhir ulemâsının kendilerinin anlayamadıkları mânaları ehlüllahın anlamış olmalarına neden itiraz ettiklerini sorar. Daha sonra zâhir ulemâsının öğrenim görmeden bir ilim elde edilemeyeceğini söylediklerini, bunun doğru olduğunu, zira ehlüllahın söylediklerinin de öğrenimle olduğunu, bir farkla ki bunun rahmânî ve rabbânî bir öğrenim olduğunu ifade eder (el-Fütûḥât [nşr.], IV, 265-267).

İbnü'l-Arabî'ye göre her ne kadar ilmin aslında tek bir tarifi varsa da anlatabilmeyi kolaylaştırmak için bu tek hakikat şu şekilde üçe ayrılabilir: a) İlâhiyyâta taalluk eden ilim (metafizik). Bu ilme taalluk eden şeyler değişse bile kendisi asla değişmez. b) Ulvî ruhlara taalluk eden ilim. Bu ilme taalluk eden şeyler değişim ve başkalaşıma uğramayan türlere ayrılır. c) Müvelledâta taalluk eden ilim (fizik). Bu ilme taalluk eden şeyler hem türlere ayrılır hem de onların değişim sürecine tâbi olur (el-Fütûḥât, II, 45).

Bu durumda metafizik değişmeyen asıldır, ölümsüz hikmettir. Müvelledâtın yani kevn ve fesad âleminin ilmi nesnesine bağlı olarak sürekli değişken bir yapıdadır, kesinliği yoktur. İbnü'l-Arabî'nin mârifet ilmi de dediği metafizik yedi çeşit bilgiden oluşur: 1. Hakikatlerin bilinmesi. Hakikatler Allah'ın zâtının, sıfatlarının, fiillerinin hakikatiyle mef'ûlâtın hakikati olmak üzere dört çeşittir. İlk üç hakikatin neticesi olan dördüncü hakikat ka-tegorisi de üçe ayrılır: Ulvî mef'ûlâtın hakikatleri (ma'kūlât), süflî mef'ûlâtın hakikatleri (mahsûsât), berzahî mef'ûlâtın hakikatleri (a.g.e., I, 36). 2. Hakk'ın eşya-da tecellî edişinin bilinmesi; 3. Hakk'ın kullarına hitap edişinin bilinmesi; 4. Vücûdda kemal ve noksanın bilinmesi; 5. İnsanın kendi hakikatini bilmesi; 6. Hayal ilmi ve onun muttasıl ve munfasıl şekillerinin bilinmesi; 7. Hastalıklar (ilel) ve devaların bilinmesi.

Yedi nefis mertebesine tekabül eden bu ilimleri bilen kimsede mârifet hâsıl olur. İbnü'l-Arabî vücûdun bilgisini yalnız metafiziğe, mârifet ilimlerine hasretmiştir. Bu şemaya göre filozofların vücûd (varlık) bilgisinden anladıkları aslında mevcûd bilgisi yani ontoloji olmaktadır. Yine ona göre "bilmek" ancak "olmak" ile mümkündür. "Olmak" ise "bulma"nın neticesidir. Yani vücûd bilgisi ancak hazır olunduğunda (huzurda bulunulduğunda) sahip olunan bir bilgidir (ilm-i huzûrî). Felsefî dille söylenecek olursa sûfîlerin epistemolojileri ontolojilerine bağlıdır; çünkü vücûd-i ayn (olmak) vücûd-i ilme (bilmek) mukaddemdir (İnşâʾü'd-devâʾir, s. 2). Her ayn mutlaka bir ilimdir, fakat her ilim bir ayn değildir, ayn ilimden üstün bir derecedir (el-Fütûḥât, I, 119). Bu bilginin sahibi olan ârif de rabbi müşahede eden kimsedir, mârifet ise onun hâlidir (a.g.e., II, 143). İlim âlimin zâtî sıfatlarındandır. Varlıkların en yücesi ve en şereflisi Hakk'ın varlığı, bundan dolayı ilimlerin en yücesi ve en şereflisi de Hakk'ı bilmektir. Bu şeref daha sonra mâluma intikal eder. Bir şeyin bilgisi o şeyin cehlinden her zaman için daha iyidir. İlmin baş şerefi ise bilinenin zâtî yönü ile alâkalı olanıdır. Her tür bilgi en temelde ilm-billâh hazinesi ve ilm-bi'l-âlem hazinesi diye iki hazinede toplanır. İlm-billâh zât bakımından idrâk-i aklî, idrâk-i şer'î ve sem'î ile, isimler bakımından özellikler, sıfatlar ve nisbetlerle edinilir. İkinci hazine olan ilm-bi'l-âlem hazinesinin içinde de hazineler vardır. Bu hazinelerin ilki âlemin aynları hakkındaki bilgiyle onların imkânları, vücûbları, nefisleriyle kāim zatları, ekvânları, elvânları, merâtibleri, mekânları, zamanları, nisbetleri, adetleri, mevzileri, tesirleri ve teessürleriyle ilgili bilgi hazinesidir. Bu hazinelerin ilk anahtarı âlim-billâh olanlara verilen mutlak vücûdun, yani hâdis ve kadîm ile kayıtlanmamış vücûdun ilminin hazinesinin anahtarıdır. Vücûd, aynında mevcûd olanın zuhurudur. Bütün hükümler vücûdla zuhur eder ki bu hükümler de nefiy, ispat, vücûb, imkân, ihâle, vücûd, adem, lâvücûd ve lâademdir. Bütün bunlar ancak mevcûd için sahih ve sabit hükümlerdir. Vücûdun aynı, mahiyeti ve vücûdu kesret kabul etmez; ancak üzerine bu hükümler tatbik edildiğinde kesret kabul eder hale gelir. O vâhid olduğu halde vücûda gelmesi için tebârüz eden bu hakikatler O'nun aynındaki kesreti oluşturur. İbnü'l-Arabî bu konuyu şöyle izah eder: Vücûd, cûd (cömertlik) hazinelerinin ilk hazinesi olunca Hak

da sana seni bildirmekle ve senin de O'nu bilmenle bu hazinenin anahtarını sana vermiş oldu. Böylece sen ilk mâlum, O en sonuncu mâlum, O ilk mevcûd, sen en sonuncu mevcûd oldun. Ma'dûmu bilmeye ise senin gücün yetmez. İlim, şühûdîdir. Zaten böyle olmasaydı o ilim olmazdı. Hak bütün hazineler için ya kāim aynlar ya ayn içinde aynlar veya ayn içinde ayn olmayanlar yaptı. Ayn içinde ayn olmayanlardan maksat nisbetlerdir. Çünkü O'nun için aynlar yoktur. O'nun hükmü doğrudan doğruya vücûd üzerinde hükmeder. Aslında O'nun aynları olmadığı gibi vücûdu da yoktur. Ancak hükümle O var olur. Bütün bu saydıklarımızı O sırf senin kastın için yapınca seni de sonsuz bir daire gibi mükemmel yapmıştır. Sen ilk (evvel) sûretinde son (âhir) olduğundan O senin varlığında zâhir oldu ve âlemi de kendisiyle sana inhisar ettirdi. Bu sebeple âlem ikinizden hâlî değildir. Hükümde ne O'nu senden ne de seni O'ndan temyiz etmem mümkündür. Bu hazinelerden çıkarılmış âlemin sûretleri sende zâhir olmuştur. Bunlar sana meşhûd olunca bu konuda senin bir ilmin oldu (a.g.e., III, 362).

Bununla birlikte İbnü'l-Arabî'ye göre vücûdun bilgisi neticede bir sırdır; o sa-dece bu makama eren kişiye mâlum olur. Ancak merkeze, asla doğru çıkılan ma-kamlar neticesinde istidat sahibi kişi "vücûd sahibi" olabilir. Sırf aklî mâlumatla vücûd hakkında konuşanlar ise bu konuda daha önce fikir yürütenlerin görüşlerini nakletmekten başka bir şey yapmazlar. Yine ona göre varlık bir mekteptir. Hak Teâlâ bu mektebin sahibidir. Bu mektepte ders verenler ise resuller ve velîlerdir. Bunların bu mektepte öğrencilerine (insanlar) ulaştıracakları ilimler dört derste toplanabilir. Birincisi lafızlar, mânalar ve kelimeler konusundaki derslerdir. Öğrenciler bu ilimler sayesinde doğruyu yanlıştan ayırabilirler. İkincisi zihinlerin tashih edilmesi, fikirlerin arındırılması ve akılların cilâlanmasına dair derslerdir. Mektebin sahibi bu derslerle onlara kendisini tanıtmak istemektedir. Esasen bu mektebin kurulmasının gayesi de budur. Üçüncüsü bu heykellerin (mevcûdat) var oluş sebeplerine dair derslerdir. Nihayet dördüncü olarak da mârifetullaha doğru giden ve Hak Teâlâ'ya muhtaç olan kimsenin neler yapması gerektiğini bildiren derslerdir. Artık bu mektepte bir beşinci ders yoktur (a.g.e, II, 245).

İbnü'l-Arabî ve Kur'an. İbnü'l-Arabî'ye göre vücûd baştan başa harfler, kelimeler, sûreler ve âyetlerle doludur. O bu ta-biat kitabına "Kur'ân-ı Kebîr" adını verir. Hak bazan kişiye hariçteki bir kitaptan, bazan da kişinin kendi nefsinden okur (a.g.e., IV, 167; Mevâḳıᶜu'n-nücûm, s. 72). İnsan ve Kur'an'ı bir ve bütün olarak gören İbnü'l-Arabî'ye göre kişi Kur'an okuduğu zaman kendisi Kur'an olur, yani Kur'an Kur'an içinde olur. İbnü'l-Arabî, Fuṣûṣü'l-ḥikem'i de ancak nefsinde Kur'an bulunan kimsenin anlayabileceğini söyler. Ona göre dayanılacak en kuvvetli delil Kur'an'dır. Bu sebeple bütün görüşlerinin Kur'an hazretinden ve onun hazinelerinden olduğunu, Kur'an ile semavî kitaplarda bulunan veya bulunmayan bütün ilimlerin açığa çıktığını, bütün peygamberlerin ilimleri, meleklerin ilimleri ve ilmin bütün dillerinin Kur'an'da verildiğini, kendisine Kur'an verilen kimseye aynı zamanda bütün ilimleri açığa

çıkaran bir ışık da verildiğini söyler ve bu sebeple Kur'an'ı bilen ve onu kendinde tahakkuk ettiren kimsenin ehlüllahın ilmini de öğrendiğine inanır; bu arada Kur'an'ı anlamanın kendisine bahşedildiğini söyler.

İbnü'l-Arabî'ye göre vâris-i kâmil olan kimseler resulünün şeriatı kanalıyla kendilerini Allah'a öyle bağlamışlardır ki Allah bâtınî tecellisiyle onların kalplerinde nebîsi ve resulü Hz. Muhammed'e indirileni anlama kabiliyeti açmıştır; bu anlama da onları Allah'ın kitabından rızıklandırmış ve kendilerini bu ümmetin mânevî muhaddisleri yapmıştır. İbnü'l-Arabî'nin Kur'an'a yaklaşımı statik değil dinamiktir. Ona göre Kur'an Hz. Peygamber'in kalbine inzâl olunmuştur, kıyamete kadar da onun ümmetinden olan müminlerin kalplerine inzâl olunmaya devam edecektir. Kur'an'ın bu şekilde müminlerin kalplerine inişi vahyi her dem taze ve canlı tutmaktadır (el-Fütûḥât, III, 372). Kendisinin Kur'an âyetlerinin bizzat "ayn"larıyla bağlantısı bulunduğunu söyleyen İbnü'l-Arabî (el-Fütûḥât [nşr.], X, 391), Kehf sûresinin 60. âyetine kadar gelen Kitâbü'l-Cemᶜ ve't-tafḍîl fî esrâri'l-meᶜânî ve't-tenzîl adlı altmış dört ciltlik bir tefsir yazmıştır. Kendisi, günümüze ulaşmayan bu eser hakkında bilgi verirken bir âyeti celâl ve heybet maka-mından alıp üzerinde konuştuktan sonra tekrar aynı yere bıraktığını, sonra bu âyetin karşısına geçip bu sefer cemâl makamından alıp sanki o âyet cemâl makamında inmiş gibi üzerinde konuşup tekrar yerine bıraktığını, üçüncüsünde ise aynı âyeti bu defa kemâl ve berzah makamından alıp tefsir ettiğini, yaptığı tefsirin daha önce yazılan tefsirlere hiç benzemediğini, bu tefsirde başka hiç kimsenin tek kelimesi dahi bulunmadığını söyler.

İbnü'l-Arabî ve Sünnet. Sünneti Hakk'a götüren bir yol olarak gören İbnü'l-Arabî hadis ilmine çok önem verir. Onun, Dımaşk Kādılkudâtı Abdüssamed el-Harestânî'den Buhârî'nin el-Câmiᶜu'ṣ-ṣa-ḥîḥ'ini ve Nasr b. Ebü'l-Ferec el-Hâşimî'den Ebû Dâvûd'un es-Sünen'ini naklen aldığı bilinmektedir. Ancak İbnü'l-Arabî'nin bu ilimle ilgili ölçüleri de zâhir ulemâsıyla bazı farklılıklar taşımaktadır. Çünkü ona göre bu ümmetin başlıca evliyası Hakk'ın kendilerinde tecelliyatını, mazhar-ı Muhammed'i ve mazhar-ı Cebrâil'i ikame ettiği kişilerdir. Velî bu mazhardan Hz. Muhammed'in getirdiği ahkâmı dinler. Bu dinleme sonunda ahkâm onun kalbine iner. Sonra aklıyla bu ahkâmı anlar. Velî, şer'î hükümleri mazhar-ı Muhammed'den Hz. Muhammed'in ümmetine yaptığı tebliğde hazır bulunur gibi alır ve kendine intikal ettirir. Bu ilmin sıhhati zâhir ulemâsının ilmi gibi ilme'l-yakīn değil ayne'l-yakīndir. İbnü'l-Arabî muhaddislerin kullandığı ölçüleri de kabul eder. Ancak muhakkik sûfînin hadisleri hakîkat-i Muhammediyye'den kendi ruhuna ilkā edilenden dinlediğini söyler. Cebrâil'in "İslâm, iman, ihsan" konusundaki hadisini Hz. Peygamber'in yanında sahâbeye dinletmesi ve onların tasdiklerini alması gibi bir velî de "ilkā edici ruh"tan bir hadisi dinlediği zaman o, Hz. Peygamber'den bizzat kendi kulaklarıyla bunu dinleyen sahâbî gibidir. Fakat tâbiînin durumu sahâbe gibi değildir; çünkü ha-beri zann-ı gālib yoluyla almaktadır. O, râvileri arasında bir uydurmacının bulunduğu

gerekçesiyle amel edilmeyen zayıf bir hadisin sahih de olabileceğini söyler. Zira o râvi zayıf denilen o hadiste uydurmacılık fiilini gerçekleştirmemiş olabilir. Öte yandan İbnü'l-Arabî, hadisçilerin sırf râvilerine bakarak bir hadisi sahih sayabileceklerini, halbuki aynı hadisi mükâşefe sahibi bir velînin mazhar-ı Muhammed'den gördüğü Hz. Muhammed'e sorup o da, "Bunu ben söylemedim" derse bu hadisin zayıflığına hükmedeceğini, neticede hadisçilerin rivayeti sahih olmasından dolayı amel ettikleri bu hadisle onun amel etmeyeceğini söyler. İbnü'l-Arabî, mükâşefe sahibi kişinin muhaddislerin sahih zannettiği o hadisin senedindeki uydurmacının kim olduğunu onun sûretiyle beraber görüp bildiği görüşündedir (el-Fütûḥât [nşr.], II, 356-362). Kendisinde bu yoldan alınmış ahkâm-ı Muhammediyye'den bazı hükümler bulunduğunu söyleyen İbnü'l-Arabî, bunları daha sonra zâhir ulemâsının ilim yoluyla aldıklarıyla mukayese ettiği zaman birbirlerine uyduğunu bildirir. Hatta bu yolla aldığı bir kısım hadislerin daha sonra bazı hadis mecmualarında harfi harfine aynı metinlerini görünce şaşırdığını belirtir (el-Fütûḥât, III, 368). Onun hadis ilimlerine de özel bir ilgisi olduğu bu sahaya dair şu eserlerinden anlaşılmaktadır; Kitâbü'l-Miṣbâḥ fi'l-cemʿi beyne'ṣ-Ṣıḥâḥ, İḫtiṣâru Müslim, İḫtiṣârü'l-Buḫârî, İḫtiṣârü't-Tirmiẕî, el-Meḥaccetü'l-beyżâʾ, Kenzü'l-ebrâr fîmâ ruviye ʿani'n-nebî mine'l-edʿiyeti ve'l-eẕkâr, Mişkâtü'l-envâr fîmâ ruviye ʿani'n-nebî mine'l-aḫbâr, el-Erbaʿûnü'l-müteḳābile, el-Erbaʿûne ḥadîs̱en.

İbnü'l-Arabî ve Fıkıh. Şer'î ilimlerin ihtiyacı görecek kadar öğrenilmesi gerektiğini belirten İbnü'l-Arabî (el-Fütûḥât [nşr.], IX, 349) yetiştiği ortam gereği birçok Mâlikî ve Zâhirî hocadan fıkıh dersleri almıştır. Ancak kendisi herhangi bir fıkhî mezhebe bağlı olmadığını söyler (Dîvân, s. 47). Yetişme çağlarında Abdülhak el-Ezdî el-İşbîlî'den bazı fıkıh kitaplarının yanı sıra İbn Hazm'ın kitaplarını da okuduğu bilinmektedir. Onun İbn Hazm'a karşı özel bir sevgisi olduğu eserlerinde açıkça görülür. Ayrıca İbn Hazm'ın el-Muḥallâ adlı fıkıh kitabını da ihtisar etmiştir (el-Fütûḥât, II, 302, 519; Dîvân, s. 205-206; Kitâbü'l-Mübeşşirât, s. 90). İbn Hazm gibi İbnü'l-Arabî de kıyası kabul etmez, bir mezhebi körü körüne taklit etmenin doğru olmadığını söyler. İbn Hazm'ın İbṭâlü'l-ḳıyâs adlı eseri onun istinsah ettiği nüsha sayesinde günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu sebeple İbnü'l-Arabî'yi İbn Hazm'ın takipçisi olarak gösterenler de olmuştur. Ancak kendisi, "Beni İbn Hazm'ın takipçisi yaptılar, halbuki ben, 'İbn Hazm dedi ki' diyerek söze başlayanlardan değilim. Ne 'İbn Hazm dedi ki', ne 'Ahmed [b. Hânbel] dedi ki' ve ne de 'Nu'mân [Ebû Hanîfe] dedi ki' diyenlerdenim" (Dîvân, s. 47) diyerek bu iddiayı reddeder. Fıkhî konulardaki görüşlerine temas eden bazı araştırmacılar onun ilm-i bâtında olduğu kadar ilm-i zâhirde de mutlak müctehid olduğu kanaatine varmışlardır. Ona göre fıkhî konulardaki ihtilâf Allah'ın kullarına bir rahmetidir. Buna rağmen bazı fakihler şeriatın insanlara verdiği bu genişlikten mukallit insanları menetmiş, onların hareket alanlarını kısıtlamışlardır. İbnü'l-Arabî, Hanefî fıkıhçılarının bu mezhebi taklit eden bir kişiye, "Karşılaştığın şu meselede sakın Şâfiî'den bir ruhsat aramaya kalkma" dediklerini,

fakat bunun din mevzuunda bir zorlaştırma ve çok büyük bir hata olduğunu söyler. Ona göre şeriat, müctehidin kendisi ve tâbileri için gerekli olan müsamahalı hükmü ortaya koymuştur. Fakihler, dinin hafife alınmasına yol açacağı zannına kapılarak buna engel olmaya çalışırlar. Fakat bu tutumları onların cehaletlerini ortaya koymaktadır (el-Fütûḥât, I, 392). İbnü'l-Arabî, bütün fıkhî meselelerin çıkış sebeplerini ve çözümlerini önce zâhirî açıdan ele alıp halleden, sonra da her bir meselenin insan bâtınındaki hükümlerinin neler olduğunu açıklayan geniş çaplı bir eser yazmak niyetinde olduğunu söylerken fıkıh ilminde iddialı olduğunu da ortaya koymaktadır (a.g.e., I, 334, 494; II, 165, 685; III, 70, 336). Makkarî'nin, onun ibadetlerde zâhirî, itikadda ise bâtınî olduğunu söylemesi önemli bir tesbittir. Nitekim kendisi de daima zâhir ve bâtını birleştirenlerin en yüksek saadete ulaşacağını söyler.

İbnü'l-Arabî ve Siyaset İlmi. Siyaset ilmini nebevî hikmetin bir dalı olarak gören İbnü'l-Arabî bu ilmi rab ismiyle irtibatlandırarak açıklar. Rab ismi insanlara bir sınır koyar ve memleketin ıslahı için bazı resmî düzenlemeler getirir. Ona göre Allah hikmete dayalı siyaseti insanlar içerisinde ileri gelenlerin fıtratlarına ilkā etmiştir. Onlar da kendilerinde buldukları bu kuvvet ve hikmetin kazandırdığı bilgiyle her şehir, bölge ve iklim için bulundukları yerin tabiatına uygun kanunlar yapmışlardır. Bunlara "hikmete dayalı kanunlar" adı verilir. Halkın malı, canı, ailesi, yakınları ve soyları bu kanunlarla korunur. Akıllı kişiler farkında olmadan Allah'tan aldıkları ilhamla âlemi ıslah etmek için bu kanunları yaparlar (el-Fütûḥât [nşr.], V, 97-99; IX, 132; el-Fütûḥât, II, 117, 170, 260; III, 153, 231, 480). İbnü'l-Arabî, siyasî hikmete dair Aristo'ya atfedilen Sırrü'l-esrâr (Secretum secretorum) adlı eserin Şeyh Ebû Muhammed el-Mevrûrî'yi ziyareti sırasında kendisine gösterilip görüşünün sorulması üzerine bu soruya, aynı konuyu daha farklı bir seviyede işleyen et-Tedbîrâtü'l-ilâhiyye adında bir kitap telif ederek karşılık vermiştir.

İbnü'l-Arabî'ye Yöneltilen Eleştiriler. İbnü'l-Arabî gibi başta metafizik olmak üzere din ve düşüncenin birçok problemi üzerine yüksek seviyede görüşler getiren bir sûfînin eleştiriye uğramaması mümkün değildir. Bu eleştiriler bir tasnife tâbi tutulduğunda bunların sûfiyye mesleğinden olanların ve olmayanların tenkitleri diye iki kategoriye ayrıldığı görülür. Birinci grup tenkitler Alâüddevle-i Simnânî, Abdülkerîm el-Cîlî, İmâm-ı Rabbânî gibi meslekten kimselerin tenkitleridir. Bunlar, İbnü'l-Arabî'nin görüşlerinin bütününe değil belirli bir kısmına ve hatta bazan onun belirli isimlendirmelerine yönelik tenkitlerdir. Meselâ Alâüddevle-i Simnânî'nin tenkidi özetle Allah'ın zâtından "vücûd-i mutlak" olarak bahsedilip bahsedilemeyeceği, Abdülkerîm el-Cîlî'nin tenkidi ilmin mâluma tâbi olup olmadığı, İmâm-ı Rabbânî'nin tenkidi ise Alâüddevle-i Simnânî'nin çizgisini devam ettirerek vücûd veya şühûddan hangisinin daha ileri bir mertebe olduğu üzerinde odaklanır. Bu tenkitlerde zıt hakikat görüşleri veya farklı doğrular ileri sürülmemektedir, mesele önemli ölçüde her iki tarafın da kabul ettiği bir gerçeğin isimlendirilmesi

noktasındadır. Eserlerinde bu tür tenkitlerin bir değerlendirmesini yapan Abdürrezzâk el-Kâşânî, Molla Sadra eş-Şîrâzî ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî gibi düşünürlerle bu konular üzerinde araştırmaları bulunan Herman Landolt, Michel Chodkiewicz, William Chittick gibi çağdaş araştırmacıların ulaştıkları ortak sonuç, bu probleme hep bir "yanlış okuma"nın (misreading) yol açtığı şeklindedir. Bu ilk gruptaki tenkitlerin bir diğer önemli özelliği de ikinci grup tenkitçilerin içerik ve üslûplarıyla hiçbir ortak yönlerinin bulunmamalarıdır. Bu da ikinci gruptakilerin tenkitlerinin birinci gruptakilerin gözünde bir problem olmadığını göstermektedir.

İkinci grup eleştiriler daha çok kelâm ve fıkıh merkezli tenkitlerdir. Ancak bunlar tenkitten çok yargılama görüntüsündedir. Kelâm ve fıkıh âlimlerinin ilâhiyyât yapma mantıklarıyla İbnü'l-Arabî'nin metodolojisinin farklı olması problemin esas kaynağını teşkil etmektedir. Temeldeki bu metot farklılığına rağmen bütün fakihler onun hakkında aynı görüşte değildir. İbn Kemâl ve İbn Âbidîn gibi bazı fa-kihler, İbnü'l-Arabî'nin lafızlarının fukaha arasında bilinen mânalardan farklı olduğunu görebilmişler, hatta o lafızları fukaha arasında bilinen mânalara hamledenin de kâfir olacağı hükmünü vermişlerdir. Zâhir ulemâsı onu daha çok Fuṣûṣü'l-ḥikem'deki görüşlerinden dolayı tenkit etmiştir (bk. DİA, XIII, 234-236). Bu tenkitlerin dili gayet serttir, bazılarında hakarete varan ifadelere rastlanır. Hepsinde de neticede İbnü'l-Arabî'nin kâfir olduğuna hükmedilir. Takıyyüddin İbn Teymiyye, İbnü'l-Ehdel, Bikāî, Ali el-Kārî, İbrâhim b. Muhammed el-Halebî onun küfrüne hükmeden âlimler arasında zikredilebilir. Buna karşılık Celâleddin ed-Devvânî, Celâleddin es-Süyûtî, Fîrûzâbâdî gibi âlimler onu savunan eserler yazmışlardır. İslâm düşünce tarihinde en fazla tartışılan kişi olması, İbnü'l-Arabî'nin İslâm düşünce dünyasını anlamakta anahtar bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

İbnü'l-Arabî'nin Tesirleri. İbnü'l-Arabî'nin görüşleri ilk önce talebeleri İbn Sevdekîn, Sadreddin Konevî ve Afîfüddin et-Tilimsânî gibi muhakkikler vasıtasıyla tâlim edilmiş; Fahreddîn-i Irâkī, Saîdüddin el-Fergānî, Müeyyidüddin Cendî, Abdürrezzâk b. Ahmed el-Kâsânî ve Dâvûd-i Kayserî gibi sûfî şahsiyetlerle sistematik hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu ilk dönemin en önemli siması Sadreddin Konevî'dir. İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini yorumlayan ilk şârih olması ve bu görüşlerin yaygınlık kazanması açısından Konevî'nin oynadığı rol büyüktür. Konevî'den sonra bu çizgi talebeleri Saîdüddin el-Fergānî ve Müeyyidüddin Cendî tarafından sürdürülmüştür. Özellikle Fergānî'nin Müntehe'l-medârik adlı eserinin dîbâcesinde naklettiği görüşler İbnü'l-Arabî'nin varlığa dair görüşlerinin ilk sistematik özeti sayılabilir. Dâvûd-i Kayserî'nin de işaret edeceği gibi bundan sonra bu konuda söz söyleyen bütün âriflere Fergānî'nin söz konusu bu dîbâcesi kaynaklık etmiştir. Daha sonra Abdürrezzâk el-Kâşânî ve Dâvûd-i Kayserî'nin de dahil olduğu, İbnü'l-Arabî'nin Şeyhü'l-Ekber şeklindeki unvanına nisbetle genellikle Ekberîler diye tanınan bu ilk nesil (bk. EKBERİYYE), eserlerinin mukaddimelerinde İbnü'l-Arabî'nin vücûda dair bütün

görüşlerinin bir özetini vermişlerdir. İslâm felsefî mekteplerinden İşrâkīler'in ve Meşşâîler'in düşüncelerini de iyi bilen ve bundan dolayı İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini derslerinde felsefî bir dille şerhettiği de söylenen Sadreddin Konevî, talebesi Kutbüddîn-i Şîrâzî'den başlayarak Molla Sadra eş-Şîrâzî, İbn Turke el-İsfahânî, Haydar el-Âmülî, Hacı Hâdî-i Sebzevârî çizgisiyle İran medrese geleneğini etkisi altına almış ve bir İşrâkī-Ekberî-Şiî sentezinin oluşumunun tohumlarını atmıştır. İbnü'l-Arabî'nin görüşleri bir başka zaman ve zeminde -her ne kadar isim olarak hiç zikretmese ve onun ana çizgisini aynen muhafaza etmese de- İbn Seb'în üzerinde de etkisini göstermiştir. İbnü'l-Arabî'nin doktrinini "vahdet-i mutlaka" doğrultusuna çeken bu mektep üzerindeki Ekberî etkiler, esas olarak İbn Seb'în'e bağlı Şüsterî'nin müridi Evhadüddîn-i Balyânî ile gelişmiştir. Ekberîliğin bu mekteple yakınlaşması daha sonraları bu mektep mensuplarına ait bazı eserlerin İbnü'l-Arabî'ye veya talebelerine nisbet edilmesine yol açmış, bu da İbnü'l-Arabî'yi tenkit edenlerin daha çok bu mektebin fikirleriyle onun fikirlerini karıştırmalarına sebep olmuştur. Abdülkerîm el-Cîlî, Azîzüddin en-Nesefî, Abdurrahman-ı Câmî, Fazlullah el-Burhânpûrî, Abdullah Bosnevî, Niyâzî-i Mısrî, Abdülganî en-Nablusî, İsmâil Hakkı Bursevî, Abdullah Salâhî Uşşâkī ve Muhammed Nûrü'l-Arabî gibi isimler de İbnü'l-Arabî'nin görüşlerinden etkilenen şahsiyetler arasında sayılabilir.

Bazı felsefe tarihçilerinin İslâm felsefesinin İbn Rüşd'ün 595 (1198) yılında ölümüyle bittiği şeklindeki görüşlerine uzun süre inanılmış, İbnü'l-Arabî ile başlayan sonraki dönem ise son yıllara kadar sürekli göz ardı edilmiştir. Halbuki biten sadece İslâm Meşşâîliği olarak bilinen dönemdi. İbnü'l-Arabî ile doğan dönem, başlangıcı ve sonuçları itibariyle hem kelâmdan hem de anılan felsefeden farklıdır. İbnü'l-Arabî ve mektebi için kaynağı tamamıyla İslâmî olan felsefî bir tecrübe, bir kaynağa dönüş, bir düşünce tarzı denebilir. Böylece tarih boyunca birçok düşünürün teşebbüs ettiği dinle felsefenin uzlaştırılması çabalarına dair yeni bir teklifin de İbnü'l-Arabî mektebinden geldiği söylenebilir.

İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini doğru bir şekilde anlayabilmek, kendisinden sonra gelen birçok sûfî ve sûfî olmayan müellifin üzerinde çaba sarfettiği bir konu olmuştur. Sahip olduğu fennin "keşfî" ve "ilmî" olduğunu ve yüceliğinden dolayı da insanların çoğundan gizlenmesi gerektiğini, derinliği ve tehlikesinin de çok büyük olduğunu söyleyen (Kitâbü'l-Fenâ', s. 3) İbnü'l-Arabî'yi anlama meselesi tasavvuf sahasında olduğu kadar akademik araştırmada da büyük bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Seyyid Hüseyin Nasr'a göre asırlardır müslüman metafizikçiler ve filozoflar tarafından çizilen İbnü'l-Arabî portresiyle, kâmil bir mürşidden alınacak şifahî derslere hiç başvurmadan sadece onun eserlerini önlerine koyarak araştırma yapanların ortaya çıkardığı İbnü'l-Arabî portresi şüphesiz aynı değildir. Abdürrezzâk el-Kâşânî, Molla Sadra, Abdülganî en-Nablusî veya İsmâil Hakkı Bursevî gözünden görülen İbnü'l-Arabî ile ister Batılı olsun ister müslüman olsun sırf eserlerine

dayanarak onu inceleyenlerin gözündeki İbnü'l-Arabî arasındaki en temel fark, asırlar boyunca otorite olan ağızlardan müteselsilen nakledilmek suretiyle gelen "şifahî gelenek" olgusudur. Nitekim bu otoritelerin bazıları onunla doğrudan ruhanî ittisâl kurduklarını ve onu bu sayede anlayabildiklerini belirtmişlerdir (Seyyid Hossein Nasr, Makaleler, I, 101). Bunun bir örneği Abdullah Salâhî Uşşâkī'dir. Salâhî Uşşâkī, İbnü'l-Arabî'nin Mevâḳıᶜu'n-nücûm adlı eserini okuduğunda birtakım garip ibareler, acayip işaretler, rumuz ve muammalarla dolu olduğunu gördüğünü, bunların akılla ve kıyasla anlaşılmasının mümkün olmadığı kanaatine varınca şeyhin kendisinden yardım dilediğini, bunun üzerine kendisine onun nurundan bir zerre ve ünsiyetinden bir katre ulaştığını, onun nuruyla aydınlanıp sırlarına vâkıf olduğunu, daha sonra kitabın kendisine gayet veciz ve açık göründüğünü ve üzerine şerh yazabilir hale geldiğini söyler (Ṭavâliᶜu menâfiᶜi'l-ᶜulûm, vr. 1b-2a).

İbnü'l-Arabî'nin vefatından sonraki zaman içerisinde onun getirdiği metafizik yorumlar yavaş yavaş kendi çekim alanını da oluşturmaya başlamış ve bu görüşler etrafında zamanla sınırları çok keskin olmayan bir düşünce okulu oluşmuştur. Bunun "okul" ya da "Ekberî okulu" olarak tanımlanmasının sebebi tesir sahasının ve getirdiği yorumların bir mezhep veya tarikat ile sınırlı kalmaması, evrensel değerleri yakalamış olmasıdır. Onun görüşlerinin başta din olmak üzere edebiyat, mûsiki, sanat, mimari, psikoloji ve pozitif bilim üzerinde tesirli olduğu görülmektedir (meselâ Selçuklu sanatları ve mimarisi üzerinde İbnü'l-Arabî'nin görüşlerinin tesiri için bk. Ögel, s. 100-108). İbnü'l-Arabî gibi evrensel değerleri yaka-lamış bir düşünürün tesirleri sadece İslâm'la da sınırlı değildir. Marshall G. S. Hodgson, R. Keiner ve Paul Fenton gibi yazarlar, yahudi mistisizminin ve özellikle de Kabbalizm'in doğuşunda İbnü'l-Arabî'nin tesirlerinin bâriz olduğunu savunurlar. Paul Fenton neşrettiği bir belge ile İbnü'l-Arabî'ye ait bazı metinlerin isim zikredilmeden İbrânîce'ye tercüme edildiğini kanıtlamıştır. Daha ilginç olanı da aynı yazarın ilk yazılı Kabala metinlerinin (Sefer ha-Zohar ve Sefer ha-Bahır) İbnü'l-Arabî'nin vefatından yirmi yıl sonra İspanya'da yazıldığını ve bu felsefenin İslâm ezoterizminin Yahudiliğe adaptasyonundan başka bir şey olmadığını ileri sürmesidir (Keiner, II/2 [1976], s. 26-52; Ejd., XV, 486-487; Fenton, X [1991], s. 32). İbnü'l-Arabî'nin Cusalı Nicholas, Emanuel Swedenborg, Raymond Lulle ve Dante gibi düşünürler üzerinde de dolaylı yoldan tesirleri olduğu ileri sürülmüştür. 1985 yılında İngiltere'de Oxford'da kurulan Muhyiddin Ibn al-Arabi Society, İbnü'l-Arabî üzerine çalışanların birbirleriyle irtibat kurdukları bir merkez olmuştur. Bu merkez yılda iki defa Journal of Muhyiddin Ibn Arabi Society (JMAS) adıyla bir dergi çıkarmakta ve her sene bir sempozyum düzenlemektedir.

İbnü'l-Arabî'nin Anadolu'ya Tesirleri. İbnü'l-Arabî, dönemin belli başlı Selçuklu yerleşim bölgeleri olan Malatya-Konya ekseninde bir süre ikamet etmiş, dört yıla yakın bir süre Malatya'da, bir o kadar da Konya'da kalmıştır. Buralarda ilim ve irfan meclisleri düzenlemiş, istidat gördüğü bazı kimseleri talebeliğe kabul etmiştir.

Selçuklu sultanlarına nasihatlerde bulunan ve onlardan hüsnükabul gören İbnü'l-Arabî'nin Selçuklular'dan sonra kurulacak olan Osmanlı Devleti'nin doğuşunu ve çöküşünü önceden haber verdiğine dair rivayet büyük ilgi görmüştür. Bu konuda kendisine ilm-i cifre dair eş-Şeceretü'n-Nuʿmâniyye adlı eser izâfe edilerek bu devletle mistik bir irtibatı sağlanmıştır. Diğer taraftan devletin mânevî kurucusu Şeyh Edebâli'nin Dımaşk'ta öğrenim görürken İbnü'l-Arabî'nin sohbetlerine katılarak müridi olduğu rivayetiyle bu durum fizikî olarak da perçinlenmiştir. Bunun yanında Fuṣûṣü'l-ḥikem şârihi Dâvûd-i Kayserî'nin devletin ilk resmî başmüderrisi ve onun talebesi Molla Fenârî'nin ilk şeyhülislâm olması da bu mektep ile Osmanlı Devleti arasındaki irtibatın ilginç delilleridir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi dönüşünde uğradığı Şam'da ilk iş olarak İbnü'l-Arabî'nin kabrini aratması ve bulunan yere derhal mescid, medrese ve tekkeden oluşan bir külliyenin yapılmasını emretmesi de (Celâlzâde, s. 209) bu irtibatın önemli tezahürlerindendir. Her ne kadar bazı zâhir ulemâsı, "nehre atılmalı ve atılırken de suyun üzerine sıçramamasına dikkat etmeli" fetvasını verdiyse de Fuṣûṣü'l-ḥikem'i bizzat Sultan III. Murad tercüme ettirmiş ve tercümenin adını dahi kendisi koymuştur. Yine sultanların emriyle bazı âlimlere onu müdafaa eden risâleler yazdırılmıştır. Osmanlılar'ın duraklama dönemine gelinceye kadar devlet ricâli ve ilmiye sınıfı katında kendisinden hep hürmetle bahsedilen İbnü'l-Arabî'nin bu konumunun duraklama dönemiyle beraber bozulmaya başlaması bir karşılıklı sebep-sonuç ilişkisini zihinlere getirmektedir. İbn Teymiyye'nin fikirlerinin ithaliyle ulemâ tipinde bir değişiklik baş göstermiş, Kadızâdeliler ve Çivizâdeliler türü âlim tipini doğuran bu fikirler, o ana kadar tasavvufî irfanla da meşgul olan ilmiye sınıfını artık kısır tartışmalar içerisine hapsetmiştir. Bu tür bir âlim tipinin İbnü'l-Arabî irfanı ile anlaşmazlığa düşmesi ve mücadeleye girişmesi kaçınılmazdır. Tam bu noktada Şeyhülislâm İbn Kemal'in fetvası bu gidişi bir nebze frenlemeye yönelik olarak ortaya çıkar. Bu fetvanın muhtevası şöyledir: İbnü'l-Arabî'nin birçok eseri mevcuttur. Bunların içerisinde Fuṣûṣü'l-ḥikem ve el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye de vardır. Bu eserlerdeki meselelerin bir kısmının sözü ve mânası belli, ilâhî buyruğa ve şer'-i nebevîye uygundur. Bir kısmı da zâhir ehlinin anlayışına kapalı, gizli olup keşif ve bâtın ehlinin anlayışına açıktır. Meramını anlamayana susmak lâzımdır. Zira Allah, "bilmediğin şeyin ardına düşme" buyurmaktadır. Allah doğru yola götürür ve dönüş O'nadır (fetvanın tamamı için bk. Atay, s. 263-277). Bazı ulemânın takındığı aşırı tavra rağmen İbnü'l-Arabî Osmanlı ârifleri, âlimleri ve şairleri arasında övgüyle anılan bir şahsiyet olmaya devam etmiştir. Birçok Osmanlı şairi kendisine methiyeler yazmıştır. Meselâ Nâbî bir şiirinde onu; "Sürmedir hâk-i deri Hazret-i Muhyiddîn'in / Kimyâdır nazarı Hazret-i Muhyiddîn'in / Sâf envâr-ı hakāyıktır onun âsârı / Zerre yoktur kederi Hazret-i Muhyiddîn'in" diyerek över. Sünbülzâde Vehbî de "Sakın eslâfa, sakın ta'n etme / Mutaassıb revîşinde gitme / Hiç yakışmaz hele ehl-i dîne / İftirâ Hazret-i Muhyiddîn'e" sözleriyle ona yapılanların bir tenkitten çok bir iftira olduğunu ifade eder. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ilgili vesikalar, son

döneme gelinceye kadar devletin Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Şam'daki türbesi ve camisinin bakımını üstlendiğini ve buraya görevli kimseler tayin edip maaş bağladığını göstermektedir (BA, Cevdet-Evkaf, nr. 11368, 13683).

Eserleri. İbnü'l-Arabî çok sayıda eser vermiş bir müelliftir. Etrafındaki kişilerin talepleri üzerine eserlerinin bir listesini çıkarmaya birkaç defa teşebbüs ettiğini, ancak bazı kimselere verilip iade edilmeyen kitapları olduğundan ve geçmiş zamanla fazla meşgul olmayı doğru bulmadığından bu listeleri tam olarak oluşturamadığını söyleyen İbnü'l-Arabî, ilk liste çıkarma teşebbüsü olan el-Fihrist'te (bk. bibl.) 248 kitabının adını zikretmiştir. Burada eserlerini bazı kimselere verdiği için elinde bulunmayanlar, halkın elinde bulunanlar, kendi elinde bulunup da açığa çıkarmak için Allah'tan henüz bir işaret almadığı eserler şeklinde üçlü bir tasnifle vermektedir. Vefatından yaklaşık altı yıl kadar önce Eyyûbîler'den Gāzî el-Melikü'l-Muzaffer Şehâbeddin'e verdiği el-İcâze'deki (bk. bibl.) ikinci listede bu sayı 289'a ulaşmaktadır. Her iki listedeki mükerrerler hariç toplam 289 eserden ancak doksan sekizi günümüze ulaşmıştır. Osman Yahyâ, 1958 yılında İbnü'l-Arabî'nin eserlerinin tesbit ve tasnifi üzerine Fransızca olarak gerçekleştirdiği doktora çalışmasında toplam 856 eseri inceleyerek haklarında bibliyografik bilgi vermiştir (bk. bibl.). Bu ça-lışmada bizzat İbnü'l-Arabî'nin bu konudaki el-Fihrist ve el-İcâze'siyle diğer bazı eserlerinde atıfta bulunduğu kitaplar, Brockelmann'ın listesiyle (GAL, I, 571-582; Suppl., I, 791-802) Bursalı Mehmed Tâhir'in Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn Arabî'sinde, Safâihî et-Tûnisî'nin Keşfü'n-niķāb'ında verdiği liste de görülmüştür. Söz konusu çalışmada bazı kitapların değişik adlarla farklı eserler olarak kaydedildiği, 137 eserin de İbnü'l-Arabî'ye izâfe edilmiş eserler olduğu gibi önemli tesbitler yer almaktadır. Tefsîru İbni'l-ʿArabî, Risâletü'l-Eḥadiyye, ed-Dürrü'l-meknûn, Şeceretü'l-kevn, et-Tuḥfetü'l-mürsele, el-Bülġa fi'l-ḥikme ve Ḥavżü'l-ḥayât gibi eserler de bu tür kitaplar arasındadır. Osman Yahyâ'nın daha geniş taramalarına daya-nan tesbitlerine göre İbnü'l-Arabî'ye ait denilebilecek eser sayısı tahminen 550 civarındadır. Bu üç listenin değerlendirilmesi ışığında bugün için İbnü'l-Arabî'nin yaklaşık 245 eserinin günümüze ulaştığı söylenebilir. Önemli bazı eserleri şunlardır: 1. el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye* fî maʿrifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye. Müellifin en büyük ve en temel eseridir. Diğer eserlerinin bu kitabın ilgili bölümlerinin birer zeyli olduğu söylenebilir. İkinci defa gözden geçirerek bizzat kendi eliyle yeniden yazdığı otuz yedi ciltlik nüsha İstanbul'da Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndedir (nr. 1845-1881). Türkçe'ye ve diğer dillere çok kısa bazı kısımları tercüme edilmiştir. Tahkikli bir neşri de aslına uygun olarak otuz yedi cilt halinde Osman Yahyâ tarafından yapılmakta iken XIV. cildin neşriyle yayın durmuştur. Eserin Mahmûd Matacî tarafından tahkiksiz bir neşri yapılmıştır (I-IX, Beyrut 1994). 2. Fuṣûṣü'l-ḥikem* ve ḫuṣûṣü'l-kilem. Müellifin en mühim eserlerinden sayılır. Sadreddin Konevî'nin eliyle yazılan ve müellifi tarafından görülen nüshası İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndedir (nr. 1933). Ebü'l-Alâ el-Afîfî tarafından açıklamalarla yayımlanan (Beyrut 1946) üzerine birçok

şerh yazılmıştır. 3. el-Cemʿ ve't-tafṣîl fî esrâri'l-meʿânî ve't-tenzîl. İbnü'l-Arabî, Kehf sûresinin 60. âyetine kadar getirdiği bu tefsirin altmış dört cilt olduğunu söyler. XX. yüzyılın başına kadar mevcut olduğu rivayet edilen eser halen kayıptır. 4. et-Tedbîrâtü'l-ilâhiyye fî islâḥi'l-memleketi'l-insâniyye. İbnü'l-Arabî bu eserinde, Aristo'ya nisbet edilen siyasete dair bir eseri kendi sistemi bağlamında yeniden kaleme almıştır (nşr. Henrik Samuel Nyberg, Leiden 1919). Eser Ahmed Avni Konuk tarafından tercüme ve şerhedilmiştir (nşr. Mustafa Tahralı, İstanbul 1991). 5. Tercümânü'l-eşvâḳ. Altmış bir gazelle bunların şerhi olan ez-Zeḫâʾir ve'l-ʿalaḳ adlı eserini ihtiva eden bu kitap Reynold A. Nicholson tarafından İngilizce'ye (London 1911), Mahmut Kanık tarafından Türkçe'ye (İstanbul 1990) tercüme edilmiştir.

İbnü'l-Arabî'nin basılan diğer bazı eserleri de şunlardır. Risâletü'l-envâr (Kahire 1332; trc. Mahmut Kanık, İstanbul 1994); el-İsfâr ʿan netâʾici'l-esfâr (nşr. D. Gril, Le devoilement des efets du voyage, Paris 1994 içinde); el-İsrâʾ ile'l-maḳāmi'l-esrâ (nşr. Suâd el-Hakîm, Beyrut 1988); Rûḥü'l-ḳuds (nşr. İzzet Husriyye, Şam 1970); et-Tecelliyâtü'l-ilâhiyye (nşr. Osman Yahyâ, Tahran 1367 hş. / 1988); ʿAnḳāʾü muġrib fî maʿrifeti ḫatmi'l-evliyâʾ ve şemsi'l-maġrib (Kahire 1970).

Resâʾilü İbni'l-ʿArabî adlı derleme müellifin yirmi dokuz risâlesini ihtiva etmektedir (Haydarâbâd 1327 hş. / 1948). Bu derleme M. Şehâbeddin el-Arabî tarafından da neşredilmiştir (Beyrut 1997). Kā-sım Muhammed Abbas ve Hüseyin Muhammed Acîd'in aynı adla yayımladıkları mecmuada ise müellifin üç risâlesi yer almaktadır (Ebûzabî 1998). H. Samuel Nyberg İnşâʾü'd-devâʾir, ʿUḳletü'l-müstefîz ve et-Tedbîrâtü'l-ilâhiyye adlı eserlerini Kleinere Schriften des Ibn ʿArabī adıyla neşretmiştir (Leiden 1919). Türkçe'ye ve diğer dillere tercüme edilen İbnü'l-Arabî'ye ait eserlerin bir çoğu Fuṣûṣü'l-ḥikem ile el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye'nin bazı bölümlerinden ibarettir (bu tercümeler için bk. DİA, XIII, 230-237; XIII, 251-258).

BİBLİYOGRAFYA:

BA, Cevdet-Evkaf, nr. 11368, 13683; İbnü'l-Arabî, el-Fütûḥât, I-IV, Bulak 1297, tür.yer.; a.e. (nşr. Osman Yahyâ), I-XIV, Kahire 1972-95, tür.yer.; a.mlf., Fuṣûṣ (Afîfî), s. 47, 61, 70, 81, 83, 91, 144-145, 178, 220; a.mlf., el-İcâze (nşr. Abdülvehhâb el-Câbî, Iṣṭılâḥâtü Şeyḫ Muḥyiddîn b. ʿArabî içinde), Beyrut 1990, s. 23-32; a.e. (nşr. Abdurrahman Bedevî, al-Andalus içinde), XX, Madrid 1955, s. 107-128; a.mlf., Dîvân, Bulak 1271, s. 47, 57, 78, 205-206; a.mlf., el-Emrü'l-muḥkem, İstanbul 1315, s. 224; a.mlf., Muḥâḍaratü'l-ebrâr ve müsâmeretü'l-aḫyâr, Beyrut 1968, II, 24, 241, 260, 261; a.mlf., et-Tenezzülâtü'l-Mevṣıliyye, Kahire, ts., s. 7, 66; a.mlf., İʿlâm bi-işâreti ehli ilhâm, Haydarâbâd 1943, s. 8; a.mlf., Kitâbü'l-Fenâʾ fi'l-müşâhede (Resâʾilü İbn ʿArabî içinde), Haydarâbâd 1943, s. 3, 7-8; a.mlf., Kitâbü'l-İsfâr ʿan netâʾici'l-esfâr (nşr. D. Gril, Le devoilement des effets de voyage içinde), Paris 1994, s. 8-9, 40; a.mlf., el-Fihrist (nşr. Corcîs el-Avvâd, MMİADm. içinde), XXIX (1954), s. 334-359, 527-536; XXX (1955), s. 51-60, 268-280, 395-410; a.mlf., İnşâʾü'd-devâʾir (nşr. H. S. Nyberg, Kleinere Schriften des Ibn al-Arabī içinde), Leiden 1919, s. 1, 2, 6-7, 15-19, 20, 35-36; a.mlf., Evrâdü'l-üsbûʿiyye, İstanbul, ts., s. 1-43; a.mlf., ʿAḳīdetü ehli'l-İslâm, Kahire, ts., s. 50; a.mlf., el-Ḥikemü'l-ilâhiyye, Kahire, ts., s. 154; a.mlf., Risâletü'l-envâr, Kahire 1332, s. 9-13; a.mlf., er-Risâle ile'l-İmâm er-Râzî, Kahire, ts., s. 6; a.mlf., Mevâḳıʿu'n-nücûm, Kahire 1325, s. 72; Cendî, Şerḥu Fuṣûṣi'l-ḥikem (nşr. Seyyid Celâleddîn-i Âştiyânî), Meşhed 1982; Saîdüddin el-Fergānî, Müntehe'l-medârik, Kahire 1876; Kâşânî, Iṣṭılâḥâtü'ṣ-ṣûfiyye; Şerḥu Fuṣûṣi'l-ḥikem, Kahire 1966; Dâvûd-i Kayserî, Maṭlaʿu ḫuṣûṣi'l-kilem fî

meʿânî Fuṣûṣi'l-ḥikem, Tahran 1991; Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim el-Bağdâdî, ed-Dürrü'ṣ-ṣemîn fî menâḳıbi'ş-Şeyḫ Muḥyiddîn, Beyrut l959; a.e.: Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Menkabeleri (trc. Abdulkadir Şener - M. Rami Ayas), Ankara 1972; Ali b. Muhammed et-Türke, Temhîdü'l-ḳavâʿid (nşr. Seyyid Celâleddîn-i Âştiyânî), Tahran 1982; a.mlf., Şerḥu Fuṣûṣi'l-ḥikem (nşr. Muhsin Bîdârfer), Kum 1999; Süyûtî, Tenbîhü'l-ġabî fî tebriʾeti İbni'l-ʿArabî (nşr. A. Hasan Mahmûd), Kahire 1990; Şeyh-i Mekkî, el-Cânibü'l-ġarbî fî ḥalli müşkilâti'ş-şeyḫ Muḥyiddîn İbn ʿArabî (nşr. Necîb Mâyil-i Herevî), Tahran 1364 hş.; a.e.: el-Fazlü'l-vehbî fî tercümeti'l-Cânibi'l-garbî (trc. Mirzâzâde Ahmed Neylî), Süleymaniye Ktp., Uşşâkî Tekkesi, nr. 1352; Şa'rânî, el-Kibrîtü'l-aḥmer (el-Yevâḳīt içinde), Kahire 1369, I, 188; Celâlzâde, Selîmnâme (haz. Ahmet Uğur - Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 209; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 163; Abdullah Salâhî, Ṭavâliʿu menâfiʿi'l-ʿulûm, İÜ Ktp., AY, nr. 3344, vr. 1b, 2a; İbn Âbidîn, Reddü'l-muhtâr (trc. Ahmed Davudoğlu), İstanbul 1983, IX, 43; Şeyh Ömer ed-Dımaşḳī, el-Fetḥu'l-mübîn fî reddi iʿtirâżi'l-muʿteriżîn ʿalâ Muḥyiddîn, Kahire 1304; Abdülkādir el-Cezâirî, el-Mevâḳıf, Ceza-yir 1983; Mustafa Receb Hilmî, el-Burhânü'l-ezher fî menâḳıbi'ş-Şeyḫi'l-Ekber, Kahire 1908; Bursalı Mehmed Tâhir, Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn Arabî, İstanbul 1329; M. Ali Ayni, Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim, İstanbul 1329; Ömer Ferit Kam, Vahdet-i Vücûd, İstanbul 1331; a.e.: İbn Arabi'de Varlık Düşüncesi (haz. Mustafa Kara), İstanbul 1992; İsmail Fennî Ertuğrul, Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin-i Arabî, İstanbul 1928; a.e.: Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabi (haz. Mustafa Kara), İstanbul 1991; M. A. Palacios, El Islam Cristianizado, Madrid 1931; a.e.: İbn ʿArabî: Ḥayâtühû ve meẕhebüh (trc. Abdurrahman Bedevî), Beyrut 1965; Brockelmann, GAL, I, 571-582; Suppl., I, 791-802; Cavit Sunar, Vahdet-i Şuhûd-Vahdet-i Vücûd Meselesi, Ankara 1960; Ebü'l-Alâ el-Afîfî, The Mystical Philosophy of Muhyid din-Ibnul Arabi, London 1964, s. 163; Özeti: The Twenty-Nine Pages, Beshara-Scotland 1998; a.e.: Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi (trc. Mehmet Dağ), Ankara 1975; Osman Yahyâ, Histoire et classification de l'oeuvre d'Ibn 'Arabī, Damas 1964; a.e.: Müʾellefâtü İbn ʿArabî, Kahire 1992; Nihat Keklik, Muhyiddîn İbnü'l-Ara-bî: Hayâtı ve Çevresi, İstanbul 1966; a.mlf., İbnü'l-Arabî'nin Eserleri ve Kaynakları için Misdak Olarak el-Fütûhât el-Mekkiyye, Ankara 1990; el-Kitâbü't-Teẕkârî: Muḥyiddîn b. ʿArabî, Kahire 1969; H. Corbin, Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabi (trc. R. Manheim), Princeton1969; S. A. Q. Husaini, The Pantheistic Monism of Ibn al-'Arabi, Lahore 1970; a.mlf., Sufism and Taoism, Los Angeles 1983; a.e.: İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar-Kavramlar (trc. Ahmed Yüksel Özemre), İstanbul 1998; T. Izutsu, The Concept and Reality of Existence, Tokyo 1971; a.e.: İslam'da Varlık Düşüncesi (trc. İbrahim Kalın), İstanbul 1995; a.mlf., "Ibn al-Arabī", ERE, VII, 553; Bakri Aladdin, Etude critique, comparative sur al-Bulgha Fi'l-Hikma réfutation de son attribution à Ibn 'Arabî (doktora tezi, 1971), Sorbonne Üniversitesi; Seyyed Hossein Nasr, Three Muslim Sages, New York 1976, s. 83-121; a.mlf., Makaleler (trc. Şehâbeddin Yalçın), İstanbul 1995, I, 101; T. Burckhardt, Mystical Astrology According to Ibn Arabi (trc. B. Rauf), London 1977; Mahmûd Mahmûd el-Gurâb, el-İnsânü'l-kâmil, Dımaşk 1980; a.mlf., el-Fıḳh ʿinde'ş-Şeyḫi'l-Ekber, Dımaşk 1981; a.mlf., Muḥyiddîn İbnü'l-ʿArabî: Tercümetü ḥayâtih min kelâmih, Dımaşk 1983; a.mlf., el-Ḫayâl, ʿâlemü'l-berzaḫ ve'l-miṡâl, Dımaşk 1404/1984; el-Muʿcemü'ṣ-ṣûfî; Ziya Gökalp, "Muhiddin Arabi", Makaleler (haz. Süleyman Hayri Bolay), Ankara 1982, II, 14-20; a.mlf., İbnü'l-ʿArabî ve mevlüdü luġa cedîd, Beyrut 1991; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, Felsefetü't-teʾvîl: Dirâse fî teʾvîli'l-Ḳurʾân ʿinde Muḥyiddîn İbn ʿArabî, Beyrut 1983; Abdülfettâh ed-Demâsî, el-Ḥubbü'l-ilâhî fî şiʿri Muḥyiddîn İbn ʿArabî, Kahire 1983; Mustafa Kara, İbn Teymiye'ye Göre İbn Arabî (doktora tezi, 1983), UÜ İlâhiyat Fakültesi; Ali el-Karnî, eş-Şeyḫu'l-Ekber Muḥyiddîn İbnü'l-ʿArabî: Sulṭânü'l-ʿârifîn, Kahire 1986; Hüseyin Atay, "İlmi Bir Tenkit Örneği Olarak İbn Kemal Paşa'nın Muhyiddin b. Arabi Hakkındaki Fetvâsı", Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu, Ankara 1986, s. 263-277; Ahmed Avni Konuk, Fusûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi (nşr. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın), İstanbul 1987-92; a.mlf., Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi (haz. Mustafa Tahralı), İstanbul 1991; Şemseddin Yeşil, Şeyh-i Ekber Muhyeddin-i Arabi Ha-kikatı Nasıl Anlatıyor, İstanbul 1987; Masataka Takeshita, Ibn Arabi's Theory of the Perfect Man and it's Place in the History of Islamic Thought, Tokyo 1987; a.mlf., "An Analysis of Ibn Arabi's Inshâ' al-Dawâir with Particular Reference to the Doctrine of the «Third Entity»", JNES, XLI/4 (1982), s. 17-27; a.mlf., "The Homo Imago Dei Motif and Anthropecentric Metaphysics of Ibn Arabī in the Inshâ' al-Dawâir", Orient, XVIII, Tokyo 1982, s. 111-128; a.mlf., "The Theory of the Perfect Man in Ibn Arabi's Fusus al-Hikam", a.e., XIX (1982), s. 87-102; Les illuminations de la Mecque / The Meccan Illuminations (ed. M. Chodkiewicz), Paris 1988; Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı Tasavvufî Düşüncesi", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1988, II, 186-189; Claude Addas, Ibn ʿArabī ou la Quête du soufre rouge, Paris 1989; a.e.: Quest For The Red Sulphur: The Life of Ibn ʿArabī, Cambridge 1993; a.mlf., "Ibn Arabi: Le livre de la filiation spirituelle", Ayn al-Hayāt: Quaderno di Studi della Tarīqa Naqsbandiyya, sy. 5, Roma 1999; William C.

Chittick, The Sufi Path of Knowledge, New York 1989; a.mlf., “Ibn Arabi and His School”, Islamic Sprituality: Manifestations (ed. Seyyed Hossein Nasr), New York 1991, s. 49-79; a.mlf., Imaginal Worlds, New York 1994; a.mlf., Varolmanın Boyutları (trc. Turan Koç), İstanbul 1997; a.mlf., The Self-Disclosure of God, New York 1998; a.mlf., “Notes on Ibn al-Arabi’s Influence in the Subcontinent”, MW, LXXXII/3-4 (1992), s. 218-241; a.mlf., “Ebn al-ʿArabī”, EIr., VIII, 664-670; Mûsâ b. Süleyman ed-Dervîş, Resâʾil ve fetâvâ fî ẕemmi İbn ʿArabiyyi’ṣ-ṣûfî, Medine 1990; Hüsameddin Erdem, Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi, Ankara 1990; Sachiko Murata, The Tao of Islam, New York 1992; M. Chodkiewicz, Un océan sans rivage, Paris 1992; a.e.: An Ocean Without Shore (trc. D. Streight), New York 1993; a.mlf., Seal of the Saints (trc. L. Sherrard), Cambridge 1993; a.mlf., “The Esoteric Foundations of Political Legitimacy in Ibn ‘Arabi”, Muhyiddin Ibn ‘Arabi: A Commemorative Volume (ed. S. Hirtenstein - M. Tiernan), Dorset 1993, s. 190-198; a.mlf., “Le procès posthume d’Ibn ‘Arabi”, Islamic Mysticism Contested (ed. F. De Jong - B. Radtke), Leiden 1999, s. 93-123; a.mlf., “The Diffusion of Ibn Arabi’s Doctrine”, Journal of the Muhyiddin Ibn Arabi Society, IX, Oxford 1991, s. 36-57; Ralph Austin, “The Sophianic Feminine in the Work of Ibn ‘Arabi and Rumi”, The Legacy of Mediaeval Persian Sufism (ed. Leonard Lewisohn), London 1992, s. 233-245; a.mlf., “Ibn al-Arabi-Poet of Divine Realities”, Muhyiddin Ibn ‘Arabi: A Commemorative Volume (ed. S. Hirtenstein - M. Tiernan), Dorset 1993, s. 181-189; Michael Sells, Mystical Language of Unsaying, Chicago 1994; Semra Ögel, Anadolu’nun Selçuklu Çehresi, İstanbul 1994, s. 100-108; M. Valsan, İslâm Mâneviyatı ve Batı (trc. Işık Ergüden), İstanbul 1995, s. 199-205; Süleyman Uludağ, İbn Arabî, Ankara 1995; Mahmud Erol Kılıç, Muhyiddin İbnü’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibü’l-Vücûd) (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., “Ekberiyye”, DİA, X, 544-545; Muhammed Sâlim, Miftâḥu’l-Fütûḥâti’l-Mekkiyye, Kahire 1996; Mustafa Tahralı, “Muhyiddin İbn Arabi ve Türkiye’ye Te’sirleri”, Endülüs’ten İspanya’ya, Ankara 1996, s. 69-78; Abdülbâkī Miftâh, Mefâtîḥu Fuṣûṣi’l-ḥikem, Merakeş 1997; Mohsen Jahangiri, Mohyi-al-din-Ibn Arabi, Tahran 1997; Seyfullah Sevim, İslâm Düşüncesinde Mârifet ve İbnü’l-Arabî, İstanbul 1997; Cağfer Karadaş, İbn ‘Arabî’nin İtikâdî Görüşleri, İstanbul 1997; Hüdaverdi Adam, İbn Arabi: Kaza ve Kader, Adapazarı 1998; Ali Vasfi Kurt, Endülüs’te Hadis ve İbn Arabi, İstanbul 1998; Muhammed el-Adlûnî el-İdrîsî, Medresetü İbn ʿArabî eṣ-ṣûfiyye ve meẕhebühû fi’l-vaḥde, Dârülbeyzâ 1998; Charles-André Gilis, Le livre des chatons des sagesse, I-II, Beyrut 1998; S. Hirtenstein, The Unlimited Mercifier: The Spiritual Life and Thought of Ibn ʿArabi, Oxford 1999; G. Elmore, Islamic Sainthood in the Fullness of Time: Ibn al-ʿArabi’s Book of the Fabulous Gryphon, Leiden 1999; Alexander D. Knysh, Ibn ‘Arabi in the Later Islamic Tradition, New York 1999; Kemalettin Yetkin, “Muhyiddin-i Arabî ve Tasavvuf”, AÜİFD, I (1952), s. 22-29; Babanzâde Ahmed Nâim - Ahmed Hamdi Akseki, “Şeyh Muhiddin-i Arabî Tefsirlerinde ve Yazılarında Bâtınîlik Var mı?”, SR, X/226 (1956), s. 9-11; R. Keiner, “Ibn al-Arabī and the Qabbalah: A Study of Thirteenth Century Iberian Mysticism”, Studies in Mystical Literature, II/2, Taipei 1976, s. 26-52; Mehmet Bayraktar, “İbn al-‘Arabi’de ‘Varlığın Birliği’nin Onto-Lenguistik Analizi”, AÜİFD, XXV (1981), s. 359-368; a.mlf., “İbn al-‘Arabi’de Oluş ve Varoluşsal Çeşitlenme”, a.e., XXV (1981), s. 349-358; J. W. Morris, “Ibn Arabi and His Interpreters”, JAOS, CVI/3-4 (1986), s. 539-756; CVII/1 (1987), s. 101-119; Franz Rosenthal, “Ibn Arabī Between ‘Philosophy’ and ‘Mysticism’”, Oriens, XXXI, Leiden 1988, s. 1-35; Victorio R. Holbrok, “Ibn Arabi and Ottoman Dervish Traditions: The Melâmî Supra-order”, Journal of the Muhyiddin Ibn Arabi Society, IX, Oxford 1991, s. 18-35; XII (1992), s. 15-33; Paul B. Fenton, “The Hierarchy of the Saints in Jewish and Islamic Mysticism”, a.e., X (1991), s. 12-34; Hamid Algar, “Reflections of Ibn Arabi in Early Naqshbandî Tradion”, a.e., X (1991), s. 45-46; Roger Deladrière, “The Dīvān of Ibn Arabī”, a.e., XV (1994), s. 50-56; Gerald Elmore, “New Evidence on the Conversion of Ibn al-Arabi to Sufism”, Arabica, XLV, Leiden 1998, s. 50-72; Ahmed Ateş, “Muhyiddin Arabî”, İA, VIII, 533-555; L. V. B., “Sufism”, EJd., XV, 486-487; Şerefeddin Horasânî, “İbn ʿArabî”, DMBİ, IV, 226-284.

M. Erol Kılıç

İtikadî Görüşleri. İbnü’l-Arabî bilgiyi ilâhî bir mevhibe olarak ele almış ve düşüncesini bunun üzerine kurmuştur. Ona göre bütün bilgiler ilâhî kaynaktan taşıp gelmiştir. Bunun en büyük delili Allah tarafından Âdem’e isimlerin öğretildiğini bildiren âyettir (el-Bakara 2/31). Âlemi görülen (şehâdet) ve görülmeyen (gayb) olmak üzere ikiye

ayıran İbnü'l-Arabî, bundan hareketle temelde bilgi edinme yollarını da iki kategoride ele alır. Görülen âlem duyular, hayal, fikir ve akıldan ibaret idrak mekanizması ile algılanırken görülmeyen âlemin bilgisi sadece vahiy ve ilham yoluyla elde edilebilir. Bununla birlikte görülmeyen âlemin bilinebileceğine dair az da olsa bir açıklık bırakır. Vahiy ve ilham ise ona göre şehâdet âleminin bilgisi için söz konusu değildir, çünkü onlarla ancak yüce olan âlemin bilgisine erişilir, halbuki şehâdet âlemi süflî unsurlardan oluşmuştur.

Bilgi elde etme yollarını kesinlik derecelerine göre sıralamak icap ederse ilk sırayı vahiy alırken onu keşif, akıl ve duyular takip eder. Şunu belirtmek gerekir ki İbnü'l-Arabî, ilhamı vahiyden hemen sonraya yerleştirirken aynı zamanda onu aklın ürünü olan nazarî bilginin alternatifi olarak kabul eder ve vahiy bilgisinin yorumunu daha emin bir yol gördüğü keşifle yapar. Çünkü İbnü'l-Arabî'ye göre her ne kadar vahiy peygambere nâzil olmuşsa da onu anlama kabiliyeti velînin kalbine yerleştirilmiştir (el-Fütûḥât, IV, 269). Onun bu görüşü Kur'an'ın bilgi edinme yollarını duyular, akıl, sezgi ve vahiy olduğunu kabul edenlerin görüşleriyle paralellik arzetmektedir.

İbnü'l-Arabî, nebînin bilgisiyle velînin bilgisini ilâhî kaynaklı olması bakımından aynı kabul eder. Kitaplarına verdiği isimler göz önüne alındığı takdirde onun bu telakkileri daha belirgin bir şekilde kendini gösterir: el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye, et-Tenezzülâtü'l-leyliyye, et-Tenezzülâtü'l-Mevṣıliyye gibi. İbnü'l-Arabî, bu adlandırmada vahyi ifade eden "nüzûl" ve "inzâl" yerine aynı kökten gelen "tenezzül" kelimesini kullanmaktadır.

Ulûhiyyet. Ulûhiyyet konusunda Allah'ın yegâne varlık olduğu, diğerlerinin ise varlıklarını O'ndan aldığı düşüncesinden hareket eden İbnü'l-Arabî, varlığın ne olduğundan çok kaç kategoriye ayrılabileceği sorusuna cevap vermeye çalışır ve varlığı üçe ayırır: "Vücûd-i mutlak", "adem-i mutlak" ve "mümkin". Vücûd-i mutlakla Allah'ı, adem-i mutlakla kelâmcıların "muhal" dediklerini, bazan yerine başka kelimeler kullansa da mümkinle de aslında felsefecilerin "mümkin" kavramını kasteder. İbnü'l-Arabî'nin en çok meşgul olduğu alan mârifetullahtır. Ona göre Allah'ın zâtı veya "zât makamında Allah" kesinlikle bilinemez. Bu sebeple O'nu bilmemiz hatta bilmeyi düşünmemiz dinen yasaklanmıştır. Allah ancak ulûhet makamında yani isim ve sıfatlarıyla bilinebilir. Aslında İbnü'l-Arabî, kullandığı kelime ve kavramlar bir yana bırakılırsa farklı bir görüş ileri sürmemektedir. Çünkü kelâm âlimleri Allah'ın zâtının gereği gibi bilinebileceğini iddia etmedikleri gibi O'na nisbet edilerek kullanılan isim ve sıfatların da O'nu tam olarak anlattığını söylememişlerdir. Nitekim İmam Mâtürîdî, ilâhî isimlerin Allah'ın zâtını zihinlere yaklaştırma görevi icra ettiğini belirtir (Kitâbü't-Tevḥîd, s. 93-94). İbnü'l-Arabî'nin Allah'ın birliği konusunda kullandığı deliller kendine has terminolojisi dışında diğer âlimlerin delillerinin aynıdır. O, devrinde özellikle tartışılan meselelerde geleneksel bilgiyi

kendine göre bazı tercihler ve ayıklamalar yapmak suretiyle olduğu gibi yansıtmakla yetinmiştir. Ancak hemen hemen her konuyu sistemi içinde bütünlük arzetmesi için kavramsal bir birliğe kavuşturmayı hedeflemiş ve bunu da büyük ölçüde başarmıştır.

İbnü'l-Arabî Allah'ın isimlerini ulûhiyyette "zât makamı"ndan sonraya yerleştirir; ancak isim ve sıfatları bir bütün olarak ele alır ve kendi içinde sınıflandırmaya gider. İsimleri belli sıfatların altında toplamak suretiyle sayılarını sınırlayan kelâmcıların aksine sıfatları isimlerin bir alt başlığı gibi gören bir eğilim taşır. İlâhî isimlerin ve sıfatların Allah'a ait "nisbetler" olduğunu, yani her bir isim ve sıfatın "izâfet" anlamına geldiğini belirten İbnü'l-Arabî'ye göre Allah için zaman ve mekân söz konusu olmadığına göre bu nisbetler onun kıdemine bir halel getirmez. Esasen nisbetin onun düşüncesinde gerçekliği yani zihin dışı alanda bir yeri yoktur, dolayısıyla itibarî bir durumdur. Burada itibarî "gerçekliği olmayıp sadece zihnî olarak var olduğu kabul edilen" şeklinde anlaşılmalıdır. Selbî sıfatların bir kısmını hâricî gerçeklikleri olmayan itibarî sıfatlar sayan kelâmcılar bulunmakla birlikte sıfatlarda itibarîlik durumu onları haller olarak kabul eden Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin ahvâl nazariyesinde görülür. İbnü'l-Arabî'nin isimler ve sıfatlar konusunda Ebû Hâşim'in bu nazariyesinden istifade ettiği anlaşılmaktadır.

İlâhî isimleri doğrudan zâta izâfe etmekten kaçınan İbnü'l-Arabî'nin sisteminde zât mertebesinde Allah'ın hiçbir isim ve sıfatı yoktur, zira O bu makamda her türlü kayıttan arınmıştır ve mutlaktır. İsimlerin ve sıfatların nisbet edildiği makam ulûhet makamıdır. Bu makam Allah'ın yaratılmışlarla münasebet kurduğu geçiş noktasıdır. Diğer bir ifadeyle ilâhme'luh ilişkisinin kurulduğu, Allah'ın kendisini kullarına izhar ettiği, bununla birlikte zâtını onlardan ulûhet zarfıyla gizlediği bir makamdır. Böylece Allah kullarına isimler vasıtasıyla bilgi vererek kendisini izhar etmekte, aynı zamanda bu isimlerle zâtını gizlemektedir, çünkü bu isimlerin ötesine geçme imkânı yoktur (Kitâbü ʿAnḳāʾi muġrib, s. 27). Ulûhet kelimesi için bazı şârihler tarafından "ulûhiyyet"ten farklı mânalar içerdiği şeklinde izahlar yapılsa da İbnü'l-Arabî'de buna dair bir işaret görülmemiştir. Kendisi, eserlerinde ulûhiyyet kelimesini de kullanır, ancak daha çok ulûheti tercih eder. İbnü'l-Arabî, isim-sıfat ilişkisi adı altında ele alınan konuda her ne kadar sıfatları isimlerin bir alt başlığı olarak görse de İsferâyînî'ye atıfta bulunarak sıfatları isimleri bünyesinde toplayan küllî isim, kendi ifadesiyle "ümmehâtü'l-esmâ" olarak görür ve yine bunları ilk sıraya yerleştirir. Ümmehâtü'l-esmâ dediği sıfatlar bazı isim farklılığı olmakla birlikte aslında kelâmcıların yedi sübûtî sıfatıdır. Farklı olarak kudret sıfatının yaratma boyutu olan "kavl" sıfatından söz eder. Bu da Mâtürîdîler'in kelâm sistemindeki "tekvîn" sıfatını çağrıştırmaktadır.

İbnü'l-Arabî, Ehl-i sünnet'in kabul ettiği mâna sıfatlarından ziyade Mu'tezile'nin benimsediği mânevî sıfatları nazarı itibara alır. Onun sıfatlar konusunda en dikkat

çekici yaklaşımı selbî olanlarında görülür. Çünkü İbnü'l-Arabî selb (olumsuzlama) yoluyla Allah'ı tavsif etmenin aklî olduğunu, halbuki aklın sınırlı bulunması hasebiyle bu konunun şeriata havale edilmesi gerektiğini ileri sürer. Allah'ı en iyi yine kendisi bilir ve tanıtır, dolayısıyla naslardaki isimler ve sıfatlar Kur'ânî tabirle en güzel isimlerdir. Bu isimler sübût mânası içerdiği gibi tenzihî mânayı da içerir. Nitekim İbnü'l-Arabî, Allah'ın sadece teşbihî ya da sadece tenzihî olarak tanınmasının eksik olacağını, O'nun mutlak olması hasebiyle her ikisini cemetmek suretiyle tavsif edilmesi gerektiğini belirtir. Burada İbnü'l-Arabî sübûtî sıfatları "teşbih" kelimesiyle karşılar. Bu yaklaşımında felsefecilerin etkisi olabileceği gibi her ne kadar mahiyet farkı olsa da kul ile Allah arasında bir benzerlik olduğu görüşünden de kaynaklanabilir. Ancak teşbihi sübûtî sıfatlarla sınırlamaz, kelâmda haberî sıfat olarak kabul edilen müteşâbih isimleri de bu kavramın kapsamına dahil eder. Bu sebeple kelâmcıların sıfatlarla ilgili temkinli ve ihtiyatlı yaklaşımları yerine İbnü'l-Arabî terminoloji konusunda cesaretli çıkışlar sergiler ve tartışmaya zemin hazırlayacak teşbih lafzının Allah için kullanılmasında sakınca görmez. İbnü'l-Arabî'nin selbî sıfatları kabul etmemesinin bir diğer gerekçesi de söz konusu sıfatların Allah'ın yaratılmışlarla kıyaslanması sonucu elde edilmiş olmasıdır. Halbuki Allah ile kul arasında bir benzerlik yoktur. Her ne kadar İbnü'l-Arabî, bu görüşünde Kur'an'a dayanmak suretiyle haklı görünmeye çalışsa da Kur'an'da hem isbât hem de selb yoluyla Allah'ın tanıtılması yer almıştır. Meselâ onun en çok vurguladığı, "Allah bütün âlemlerden müstağnidir" (el-Ankebût 29/6) şeklindeki olumlu tenzihî ifadelerin yanı sıra, "Yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı yer ve gök düzenini kaybederdi" (el-Enbiyâ 21/22) gibi selbî ifadeler de bulunmaktadır. Nitekim İbnü'l-Arabî'nin kendisi de teşbih ve tenzih meselesinde Kur'an'ın bütün olarak değerlendirilmesinin gerektiğini söylemektedir (Fuṣûṣ, s. 70). İlâhî isimlerin sayısı konusunda sınırlama kabul etmeyen İbnü'l-Arabî, bu isimlerin doksan dokuz olduğunu ifade eden hadisi sahih bulmakla birlikte bunları sayan rivayetleri hadis usulü açısından "muztarib" kabul eder (bk. ESMÂ-i HÜSNÂ).

Allah-Âlem İlişkisi. İbnü'l-Arabî'nin âlemi "Allah'tan başka her şey" diye tanımlaması onu İslâm düşünce dünyasının geneli içine yerleştirmektedir. Zira hem kelâmcılar hem felsefeciler âlemi böyle anlamışlardır. Âlemin mümkin oluşundan bahsederken kelâmcıların anahtar terimi olan hudûsü hiç hesaba katmaması onu kelâmcılardan çok felsefecilere yaklaştırmaktadır. İbnü'l-Arabî'nin düşüncesinde âlemi hem ezelîlik hem de hudûs ile nitelemek mümkündür. Zira âlem ve içindekiler, Allah'ın ilminde a'yân-ı sâbite şeklinde bulunmaları sebebiyle O'nun ilim sıfatına bağlı olarak ezelîlik vasfı kazanmaktadır. Ancak varlık olarak sadece Allah'ı kabul etmesi, varlık niteliğini Allah'ın aslî, mümkinin ârızî sıfatı görmesi ve ademin mümkinin aslî sıfatı olduğunu ileri sürmesi bir nevi hudûsü çağrıştırır. Kelâmcılar, âlemin yoktan var edildiğini kabul ederken bununla Allah ile âlem arasında hiçbir münasebetin bulunmadığını anlatmaya çalışırlar. İbnü'l-Arabî ise Allah'ın varlığı ile

diğerlerinin (mâsivâ) varlığı arasında ayniyet ilişkisi kurar. Bu da Allah'ın çeşitli makamlara nüzûlü ile o makamlarda bulunacaklara kendi varlığından mevcudiyet vermesiyle gerçekleşir. Dolayısıyla ikisi arasında varlık açısından bir farklılık kalmamaktadır.

Bazı âyet ve hadislere dayanarak bir kısım Yunan filozofunda görülen âlemin içindeki her şeyin canlı olduğu fikrini ileri süren İbnü'l-Arabî'nin âlemi dairesel olarak düşünmesi ve oluşları bununla izah etmesi sebebiyle İhvân-ı Safâ felsefesinden etkilendiği sonucuna varılabilir. Nitekim İhvân-ı Safâ Allah'ın âlemi küre şeklinde yarattığını, bunun da şekillerin en üstünü olduğunu ileri sürer ve sayılarla âlemdeki nesne ve olaylar arasında ilişki kurar (Resâʾil, III, 200-211). İbnü'l-Arabî de onlar gibi sayılara ve harflere önem atfeder, geometrik izah tarzlarına gider ve ilk yaratılan akl-ı evvel ile başlayan oluş dairesinin son yaratılan insanla tamamlanıp kemale erdiğini belirtir (el-Fütûḥât, II, 251).

Yaratma konusunda İbnü'l-Arabî kendine has bir çizgi takip eder. Kelâmcıların özenle korudukları "yoktan var etme" anlayışını doğru bulmaz. İbnü'l-Arabî, ne yoktan var etmeyi ne de var olanın yok edilmesini kabul eder. Ona göre bir şey sadece bir halden diğer hale intikal eder. Bu görüş, İbnü'l-Arabî'nin a'yân-ı sâbite dediği mümkine yüklediği anlamdan kaynaklanmaktadır. Ona göre mümkin varlık vasfını kazanmadan önce de mevcuttur, ancak bu henüz varlık bahşedilmeden önce ilm-i ilâhîdeki durumudur. İbnü'l-Arabî'nin "a'yân-ı sâbite" kavramıyla ne kastettiğini anlamak kolay değildir. Zira hariçte bulunan şeylerin Allah'ın varlığının aynısı, mahiyetlerinin ise ilâhî ilimde bulunan a'yân-ı sâbite olduğunu iddia eder. İlim sıfatı da onun düşüncesinde zâtın aynı olduğuna göre bu durumda şeyler hem mahiyet hem de varlık bakımından Allah'ın aynısı olmaktadır. Bu ise onu panteist anlayışa yaklaştırmaktadır. Nitekim Seyyid Hüseyin Nasr, İbnü'l-Arabî'nin aşkın Tanrı anlayışını benimsediğini ve kesinlikle panteist olmadığını ısrarla vurgulamasına rağmen onun düşüncesinde Allah'ın kâinatla ilişkisinin esrarlı bir ilişki olduğunu da itiraf eder (Üç Müslüman Bilge, s. 117, 119). Bundan dolayı Mustafa Sabri Efendi, İbnü'l-Arabî'yi ve varlık düşüncesinde ona bu zemini hazırlayan felsefecileri şiddetle eleştirmiştir (Mevḳıfü'l-ʿaḳl, III, 149-159).

İbnü'l-Arabî, yaratılışın sürekliliği görüşünde olan ve buna "halk-ı cedîd" diyen İbn Hazm gibi (el-Faṣl, V, 55) şeylerin iki zamanda aynı değil benzer olduklarını, her tecellî ile yeniden yaratıldıklarını ileri sürer ve bunu "teceddüd-i emsâl, halk-ı cedîd" tabirleriyle ifade eder (Fuṣûṣ, s. 155-156). Öte yandan onun yaratma yerine kullandığı "tecellî" kavramı ile İhvân-ı Safâ'nın bu anlamda kullandığı "feyezan" kavramı arasında da muhteva benzerliği söz konusudur. Nitekim İhvân-ı safâ da şeylerin varlık kazanması ve bunu sürdürmesinin Allah'ın feyziyle gerçekleştiğini ileri sürer ve ilk feyze konu olan varlığın akl-ı faâl olduğunu söyler (Resâʾil, III,190).

Yaratılış süreciyle ilgili olarak İbnü'l-Arabî büyük ölçüde felâsifenin görüşlerinden yararlanmıştır. Meselâ amâ mertebesini yaratılış süreci için hem bir hareket noktası hem de hiçbir şeyin belli olmadığı muğlak bir ortam olarak ele alması, Yunan kozmogonisindeki "âlemin oluş sürecinde düzene girmeden önceki biçimden yoksun, uyumsuz ve karışık durumu" anlamına gelen kaosa benzemektedir. Buradan itibaren belirginleşmeler başlar ve ilk yaratılan akl-ı evvel, sonra nefs-i küllî, bu ikisinin izdivacından tabiat ve hebâ, bunların birleşmesinden ise cism-i küllî zâhir olur. İbnü'l-Arabî akıl, nefis, hebâ, tabiat ve cism-i küllîyi hariçte gerçekliği olmayan zihnî varlıklar olarak görür. Öte yandan Yeni Eflâtunculuğun kurucusu Plotin'in "bir", "akıl" (zekâ) ve "nefis" (ruh) görüşü ile İhvân-ı Safâ'nın ontolojik hiyerarşi anlayışları neredeyse İbnü'l-Arabî'de aynen tekrarlanmaktadır.

Kader. İbnü'l-Arabî'ye göre ilâhî isimlerin tecellîsi sebepler vasıtası ile gerçekleşir. Sebepler ilâhî isimlerle şeyler arasındaki nisbetlerdir. İsimlerde değişme olmayacağına göre sebeplerde de bir değişmeden söz edilemez. İlk bakışta İbnü'l-Arabî'nin determinist bir yaklaşım içinde olduğu görülmektedir. "İnsan kendisi için belirlenen fiili işlemeye mecburdur" sözü de bunu pekiştirmektedir. Bununla birlikte İbnü'l-Arabî ef'âl-i ibâd konusunda Mâtürîdîler'in "bir fiile iki kudretin tesiri" görüşüne yakın bir çizgi takip eder. Ona göre bu konuda insanı ya da Allah'ı yok saymak hakikati yarım görmek, diğer bir ifadeyle tek taraflı yakla-şım sergilemek demektir. Aslında hem Mu'tezile hem de karşıtları kullandıkları delil açısından haklı görünmektedir. Bu mesele hecâ harflerinden "lâm elif" gibidir, bu harfe elif de lâm da demek yanlış sayılmamakla birlikte eksiktir. Söz konusu harfe her iki yanını birden hesaba katarak lâm elif denildiği gibi ef'âl-i ibâd konusunda da Allah ile kulun tesirini birlikte düşünmek gerekmektedir. Fiillerin yaratılmasında Allah'a ortak koşma tehlikesine karşı İbnü'l-Arabî Allah'ın şirkten kendisini tenzih ederken bunu hükümranlıkla (mülk) kayıtladığını, kulların fiilleri bu kayda girmediği için burada bir şirk endişesinden bahsedilemeyeceğini ifade eder. İbnü'l-Arabî'nin felsefesine göre varlık tektir, o da Allah'ın varlığıdır. Diğerleri Allah'ın kendilerine varlık bağışlaması sonucu var olmuştur. Bu durumda mevcudiyetleri bile kendilerine ait olmayan mümkinlerin fiilleri nasıl kendilerine nisbet edilebilir? Bu noktada İbnü'l-Arabî Cebriyye'de olduğu gibi kulun fiilinin hakikatte Allah'a, mecazen kula ait olduğu görüşüne meyletmekle birlikte kula bir müessiriyet vermek suretiyle onlardan ayrılarak bir çıkış noktası bulmaya çalışmaktadır. Ona göre fiiller yaratılışları yani özleri itibariyle iyi ya da kötü olmayıp fiile herhangi bir hüküm izâfe edildiğinde o hükme göre iyi veya kötü vasfını kazanır. Allah fiillerin yaratıcısı olmakla birlikte fiiller iyi ya da kötü vasfını bu yaratılma safhasında değil yaratıldıkları mahal olan insanda kazanmaktadırlar. Bunun gibi Allah'ın kulun günahını sevaba dönüştürmesi aynî değil hükmîdir, yani buradaki vasıf değişmekte, fakat öz olduğu gibi kalmaktadır. Ayrıca İbnü'l-Arabî, kulun bu hakikat-mecaz ayırımına takılmayıp kendisini mükellef kabul etmesi ve öylece hissetmesi gerektiğini vurgular.

İbnü'l-Arabî kaderi insan ve cin türlerine hasretmekte, tek bir mertebe için yaratılan diğer varlıklar için kaderin bulunmadığını söylemektedir. Ona göre kader Allah'ın değişmez bilgisidir. Bu tanımlama tam bir cebir anlayışının ürünü olarak görülmekle birlikte İbnü'l-Arabî cebri ikiye ayırır: Mutlak cebir, özel cebir. İnsan da dahil olmak üzere bütün âlem mutlak cebrin kapsamına girer. Ancak mükellef varlıklar olan insanlar ve cinler özel cebrin kapsamı dışında tutulmak suretiyle yükümlülükleri sağlanmıştır. İbnü'l-Arabî kaderi teraziye benzetir. Nasıl ki terazi tartılan şeyin ağırlığını belirliyorsa kader de kişilerin fiillerini belirlemektedir. Söz konusu ağırlığa terazinin müdahalesi olmadığı gibi kaderin de fiilin belirlenmesinde bir katkısı yoktur.

Vukuundan önce kaderin kesinlikle bilinemeyeceğini ileri sürmekle birlikte İbnü'l-Arabî, peygamberlerin risâlet dolayısıyla değil râsih olmaları sebebiyle bir ölçüde kaderi bilebileceklerini söyler. Ona göre kader Allah'ın bilgisi olduğuna göre kul O'nu bilme ölçüsünde kaderi bilebilir. Bu da kaderin sırrı ve yaratılmışlar üzerindeki tahakkümü çerçevesinde olabilir. Âlemdeki tezahürlerine bakılarak kader hakkında birtakım ipuçları elde etmek de mümkündür. Ancak her ne surette olursa olsun kaderin sırrına vâkıf olanın onu gizlemesi emredilmiştir. Bu da aslında herkesin bu bilgiye ulaşamayacağını, ulaştığını iddia edenlerin de kontrol edilmesi imkânının bulunmaması dolayısıyla objektif bilgi sayılamayacağını gösterir. İbnü'l-Arabî'nin şu sözü kaderin bilinmesiyle ilgili görüşlerini destekler ma-hiyettedir: "Kul kaderin icraatını bilmiş olsa kendisini Allah'a muhtaç olmayan bir müstağni hissetmeye başlar".

İbnü'l-Arabî'ye göre Allah kötülüğün ne olmasını diler ne de yapılmasını emreder; O sadece takdir eder ve hüküm verir. Buradaki hüküm verme şeyin kazandığı niteliği bir anlamda kayda geçirmektir. Bundan hareketle, "Her şeyi Allah yaratmıştır, fakat şeyler bulundukları pozisyona göre Allah'ın iyi veya kötü hükmüne mâruz kalmıştır" tarzında bir hükme varılabilir. Hükmün sebebi Allah'ın dilemesi veya yaratması olmayıp şeyin bizâtihi kendisidir. İyilik ve kötülüğün hem akıl hem de şeriatla bilinebileceğini söyleyen İbnü'l-Arabî'ye göre akıl bir şeyin tam ya da eksik, çirkin ya da hoş tabiatlı olmasından hareketle iyi veya kötü olduğuna karar verebilir. Ancak sadece şeriatla bilinebilecek hususlar da vardır.

Nübüvvet. İbnü'l-Arabî'ye göre insanlar, akılları ile ulaşabilecekleri son nokta olan Allah'ın varlığı ve birliğine vâkıf olduklarında O'nun hakkında daha çok bilgi verecek ve O'nunla kendi aralarında irtibat kuracak bir aracıya ihtiyaç duyarlar. Bu ihtiyacın giderilmesi ancak O'nun tarafından görevlendirilmiş bir elçi ile mümkün olabilir. İbnü'l-Arabî'nin nübüvvet anlayışıyla ilgili olarak farklılık arzeden yönü nübüvvetle velâyeti özdeşleştirme gayretidir. Temelde nübüvveti nübüvvet-i âmme ve nübüvvet-i teşrî' şeklinde ikiye ayırır. Nübüvvet-i âmmeyi peygamberler de dahil olmak üzere "Allah dostu" dediği herkesi kapsamına alabilecek genişlikte tutarken nübüvvet-i teşrîi

melek ve vahiy vasıtasıyla dinî hüküm koyucu ve icra edici bir görevle yükümlü kılınan kişilerle sınırlandırır. Bunun dışında şer'î nübüvvet nebînin varlığı ile sınırlı iken umumi nübüvvet peygamberin varlığı ile sınırlı olmayıp tevarüs yoluyla süreklilik arzeder. Meselâ Hz. Peygamber'in vefatı ile teşrîî nübüvvet son bulmuş, ancak umumi nübüvvet devam etmektedir (el-Fütûḥât, X, 285; XI, 251; XII, 185, 317-318).

İbnü'l-Arabî, umumi nübüvvete velâyet adını vermekle birlikte velînin nebî veya resul diye adlandırılmasına karşı çıkar. Her ne kadar velî, nübüvvet mirasından pay almak ve bir nevi nebînin sûretiyle sûretlenmek noktasında onun özelliklerini taşıyorsa da hüküm koyma vasfının olmaması sebebiyle nebî ya da resul isimlerini almayı hak etmemiştir. Esasen her velî, bağlı bulunduğu peygamberin şeriatı ile yükümlü olması dolayısıyla tâbi konumundadır (Fuṣûṣ, s. 62). Velîler peygamberlerin kurduğu merdivenden tırmanan kimselerdir, merdiven kurma gibi bir görevleri yoktur.

Resul, nebî ve velî özelden genele doğru giden üç ayrı kavramdır. Resul en hususi, velî ise en umumi olanıdır. Bu durumda resul hem nebî hem de velî iken nebî sadece nebîlik ve velîlik vasıflarını, velî ise diğer ikisi hariç bir tek velâyet vasfını taşır (el-Fütûḥât, XII, 136). Resul ve nebî arasında da farklılık gözeten İbnü'l-Arabî nebîyi, "Tevrat'ın indirilmesinden önce İsrâil'in kendisine haram kıldığı şeyler dışında, yiyeceğin her türlüsü İsrâiloğulları'na helâldi" (Âl-i İmrân 3/93) meâlindeki âyetten hareketle "sadece kendi milletine hüküm koymakla görevli olan kimse" şeklinde tanımlarken resulü "kendi kavmi veya etrafı ile sınırlı kalmayan bir teşrî vazifesiyle yükümlü olan peygamber" olarak tarif eder (a.g.e., XII, 317-318).

Teşrîî nübüvvet Hz. Peygamber'le birlikte son bulmuştur, fakat umumi nübüvvet ona göre son velî olan Îsâ ile son bulacaktır. Hz. Îsâ iki ayrı zamanda iki sıfat taşımaktadır, bundan dolayı da iki defa haşredilecektir. Birincisi Hz. Peygamber'in ümmeti olarak velî sıfatıyla, ikincisi İsrâiloğulları'na gönderilen peygamber olarak gerçekleşecektir. İbnü'l-Arabî hatm-i velâyeti de iki kısma ayırır: Hz. Îsâ'nın şahsında gerçekleşecek olan velâyet, Hz. Muhammed'den tevarüs edilen velâyet. Bu ikincisinin son temsilcisinin kendi zamanında olduğunu ve kendisine 595 (1199) tarihinde tanıtıldığını söylemekle birlikte açık kimliğini vermez (a.g.e., XI, 290; XII, 120-122; Fuṣûṣ, s. 62). Dolayısıyla bu kişinin İbnü'l-Arabî'nin kendisi olup olmadığı konusunda hayli tartışmalar mevcuttur. Nebî ile velî arasındaki efdaliyet konusunda ise İbnü'l-Arabî, nebînin aynı zamanda velî olması sebebiyle velâyetinin nübüvvetinden üstün olduğunu söyler. Ehlüllah dediği sûfîlerin, "Velî nebîden üstündür" sözlerinin iki sıfatın aynı şahısta toplanması itibariyle söz konusu olabileceğini, aksi takdirde hiçbir velînin nebîden üstün olamayacağını vurgular. İbnü'l-Arabî'nin nübüvvet ve velâyet konusunda büyük ölçüde Hakîm et-Tirmizî'nin etkisi altında kaldığı görülür. Nitekim Tirmizî de nübüvvet ve risâletin Hz. Peygamber'le birlikte son bulacağını, velâyetin ise ancak âlemin son bulmasıyla nihayete ereceğini belirtir, hatmü'l-evliyânın Allah'ın

hücceti, velîlerin efendisi ve hakîmlerin hakîmi olduğunu ifade eder (Ḫatmü'l-evliyâʾ, s. 336, 344, 346).

İbnü'l-Arabî, zâhir ve bâtın itibariyle nebîlerin bütün hal ve hareketlerinde Allah'ın koruması altında olduğunu, zira onların "şâri'" vasıflarının bulunması sebebiyle bu korumanın gerekli ve tabii bulunduğunu söyler. Velîlerin ise kalplerine gelen ilham konusunda "mahfuz" olduklarına, ancak bu iki kavram arasında farklılık bulunduğuna dikkat çeker. Nebî bütünüyle bir genel koruma altında iken velî sadece kalbine gelen ilham konusunda bir korumaya sahiptir. Ancak sonuç itibariyle nebîlere has olan ismet sıfatı velîlere de verilmektedir.

Sem'iyyât Konuları. İnsanların ve cinlerin ibadet etmek üzere yaratıldığını bildiren âyetten hareketle (ez-Zâriyât 51/56) İbnü'l-Arabî, sadece "sakaleyn" denilen insanlar ve cinlerin "âbid" sıfatıyla nitelendirildiğini, bu iki varlık dışında isyana mütemayil başka bir varlığın bulunmadığını söyler. Meleklerin ise isyan etmelerinin kesinlikle mümkün olmadığını, zira onların emredileni yerine getirmenin dışında bir özelliklerinin bulunmadığını belirtir (el-Fütûḥât, IV, 201-203). Bu görüşünden hareketle de mutlak anlamda melek türünün insan türünden üstün olduğunu söyler.

İbnü'l-Arabî, şeytanı insanın kalbine kötülük ilkā eden varlık ya da kötülüğün kendisi olarak algılar ve onu hissî ve mânevî olmak üzere iki gruba ayırır. Hissî şeytanı da her peygambere insan ve cin şeytanlarının musallat edildiğini ifade eden âyete (el-En'âm 6/112) dayanarak insan ve cin şeklinde ikiye ayırır. Mânevî şeytan ise hissî şeytanlar tarafından insanın kalbine atılan kötü düşüncenin daha sonra çeşitli şekillerde ortaya çıkmasıdır. Diğer bir ifadeyle buradaki şeytan hissî bir varlık değil bizzat kötülüğün kendisidir (a.g.e., IV, 278-279). Öyle görünüyor ki İbnü'l-Arabî şeytanı hakiki anlamda değil ahlâkî anlamda ele almakta ve bu yönde birtakım değerlendirmelere gitmektedir.

Âhiret hayatının cismanîliğini ve dünyevî hayata benzeyeceğini kabul etmekle birlikte İbnü'l-Arabî insanın oradaki beden yapısının ve mizacının farklı olacağını söyler. Göz, kulak, burun, ağız ve ayaklardan oluşan sûret aynı olsa da şartları farklı yeni bir neş'etin meydana geleceğini belirtir. Sûretin değişmemesini de şu anki insan sûretinin en mükemmel şekilde olduğu tezine bağlar. İbnü'l-Arabî'nin cehennem azabı konusunda kendisine mahsus görüşleri vardır. Allah'ın rahmân sıfatının bir gereği olarak cehennem ehline orada kalmaları şartıyla nimet bağışında bulunacağını belirtir. Bu nimet onların cehennemde sürekli bir uykuya daldırılmaları ve rüyalarında hoşlarına gidecek şeyler görmeleridir. Kaldıkları yer cehennem olmasına rağmen gördükleri rüya onları mutlu edecektir. İbnü'l-Arabî bu düşüncesini, "Kim rabbine mücrim olarak varırsa ona içinde ne öleceği ne de yaşa-yacağı bir cehennem vardır" (Tâhâ 20/74) meâlindeki âyete dayandırır ve şöyle bir misal getirir: Hasta olan ve son

derece rahatsız edici yatakta uyuyan bir kimsenin yüzünde mutluluk belirtileri müşahede edilirse onun rüya gördüğü kanaatine varılır. Halbuki haline ve yatağına bakıldığında azap içinde olması gerekir (a.g.e., IV, 327-329). Bu durumda cennet nimeti hakiki nimet iken cehennem nimeti yalancı ve hayalîdir. Cehennemde olan kimse ne tam azap ne de nimet içindedir, ne hayattadır ne de ölüdür. Buna karşılık cennette insanlar gerçek nimetler içinde yaşarlar. İbnü'l-Arabî'nin bu görüşü, mahiyet farklılığı dışında Ehl-i sünnet'in cennet ve cehennemin ebedîliği yönündeki görüşlerine ters düşmez.

İbnü'l-Arabî, çeşitli eserlerinde temas ettiği akaid konularında bazı orijinal yaklaşımlar sergilemekle birlikte genellikle bunların kendisine ait yeni buluşlar olmadığı anlaşılmaktadır. Onun yaptığı şey, daha önce oluşan felsefî-kelâmî kültürü yeni bir terminolojiyle kendi içinde tutarlı bir biçimde sunmaktan ibarettir. Bunun yanı sıra kullandığı üslûp sayesinde düşüncesine mistik bir hava katmasını başarmış ve bu yönüyle kendisinden sonra gelen pek çok âlimi etkilemiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Arabî, el-Fütûḥât, II, 251; IV, 201-203, 269, 278-279, 327-329; X, 285; XI, 251, 259, 290; XII, 120-122, 136, 185, 317-318; a.mlf., Fuṣûṣ, s. 50, 62, 70, 81, 103, 135, 147, 155-156; a.mlf., Kitâbü ʿAnḳāʾi muġrib, Kahire, ts., s. 27; a.mlf., İnşâʾü'd-devâʾir, Leiden 1336, s. 20; a.mlf., er-Resâʾilü'l-vücûdiyye, Kahire, ts., s. 2-4; a.mlf., en-Nûrü'l-esnâ bi-münâcâtillâhi bi-esmâʾihi'l-ḥüsnâ, Kahire 1398/1978; a.mlf., et-Tenezzülâtü'l-leyliyye fi'l-aḥkâmi'l-ilâhiyye, Kahire, ts., s. 21-23; a.mlf., Kitâbü'l-Ḥaḳ, Necip Paşa Ktp., nr. 151, vr. 15a; a.mlf., Risâletü ḳısmi'l-ilâhî (Resâʾilü İbn ʿArabî içinde), Haydarâbâd 1367/1948, s. 3; Hakîm et-Tirmizî, Ḫatmü'l-evliyâʾ, s. 336, 344, 346; Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevḥîd, s. 93-94; İbn Fûrek, Mücerredü'l-maḳālât, s. 319-320; İbn Hazm, el-Faṣl, V, 55; İsferâyînî, et-Tebṣîr (Kevserî), neşredenin girişi, s. 3; Cüveynî, eş-Şâmil (nşr. Helmut Klopfer), Kahire 1988-89, s. 30; İhvân-ı Safâ, Resâʾil, Beyrut, ts., III, 190, 200-211; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, el-ʿAvâṣım (Tâlibî), s. 189; İbn Haldûn, Şifâʾü's-sâʾil, s. 61, 69; Abdülkerîm el-Cîlî, Şerḥu müşkilâti'l-Fütûḥâti'l-Mekkiyye (nşr. Yûsuf Zeydân), Kahire 1992, s. 148; Şa'rânî, el-Yevâḳīt ve'l-cevâhir, Kahire 1378/1959, I, 80, 141-143; İmâm-ı Rabbânî, el-Mektûbât, Mekke 1317, I, 346; III, 18; Abdüllatîf Harpûtî, Tenḳīḥu'l-kelâm, İstanbul 1330, s. 180, 181; İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, II, 89, 91; Mustafa Sabri, Mevḳıfü'l-ʿaḳl [baskı yeri yok], 1369/1950 (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), III, 85-86, 149-159; Hilmi Ziya Ülken, Varlık ve Oluş, İstanbul 1968, s. 134, 147; Ebü'l-Alâ el-Afîfî, "el-Aʿyânü'ş-şâbite fî meẕhebi İbni'l-ʿArabî ve'l-maʿdûmât fî meẕhebi'l-Muʿtezile", el-Kitâbü't-Teẕkârî: Muḥyiddîn b. ʿArabî, Kahire 1969, s. 209-220; Ömer Ferruh, İḫvânü'ş-Ṣafâʾ, Beyrut 1401, s. 96-99; Hüseyin Atay, Kur'ân'da Bilgi Problemi, İstanbul 1982, s. 35-36; a.mlf., Farabi ve İbn Sina'ya Göre Yaratma, Ankara 1974, s. 103-104; Yusuf Şevki Yavuz, Kur'ân-ı Kerîm'de Tefekkür ve Tartışma Metodu, Bursa 1983, s. 196; a.mlf., "Ahvâl", DİA, II, 190; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, Felsefetü't-teʾvîl: Dirâse fî teʾvîli'l-Ḳurʾân ʿinde Muḥyiddîn İbn ʿArabî, Beyrut 1983, s. 158, 172; İrfan Abdülhamîd, Dirâsât fi'l-fıraḳ ve'l-ʿaḳāʾidi'l-İslâmiyye, Beyrut 1404/1984, s. 126; Seyyid Hüseyin Nasr, Üç Müslüman Bilge (trc. Ali Ünal), İstanbul 1985, s. 117, 119; Bekir Topaloğlu, Kelâm İlmi: Giriş, İstanbul 1985, s. 181-183; a.mlf., "Allah", DİA, II, 483; Ahmet Avni Konuk, Fusûsü'l-hikem Tercüme ve Şerhi (haz. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın), İstanbul 1987, I, 11, 16; Enver Uysal, İhvân-ı Safâ'da Tanrı ve Tanrı-Alem İlişkisi (doktora tezi, 1990), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 105, 108, 109-110; Cağfer Karadaş, İbn 'Arabî'nin İtikâdî Görüşleri, İstanbul 1997; Suâd el-Hakîm, "el-Velâyetü's-ṣûfiyye", et-Türâs̱ü'l-ʿArabî, sy. 35-36, Riyad 1409/1989, s. 179.

Cağfer Karadaş

İslâm Düşüncesindeki Yeri. İslâm toplumunda başlangıçtan beri dünyevî kaygılardan, siyasî ve içtimaî sosyal çalkantılardan uzak kalarak Kur'an ve Sünnet çerçevesinde, iddiasız, gösterişten uzak, takvâya dayalı bir hayat tarzını ilke edinen zühd hareketi, II. (VIII.) yüzyılın sonlarına doğru tasavvuf adıyla anılmaya başlanmış, Gazzâlî'ye gelinceye kadar 300 yıl zarfında en olgun ürünlerini veren Sünnî tasavvuf döneminde pratiğin yanı sıra kavramsal düzeyde yorumlar da devam etmiştir. Bu çerçevede mârifet, tevhid, muhabbet, fenâ ve bekā gibi bazı tasavvuf terimleri üzerinde yoğunlaşılarak farklı görüşler ortaya konulmuşsa da bunlar hiçbir zaman felsefî doktrin düzeyinde olmamıştır. Gazzâlî ile altın çağını yaşayan Sünnî tasavvuftan sonra VI-VII. (XII-XIII.) yüzyıllarda Şehâbeddin es-Sühreverdî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve İbn Seb'în gibi sûfî filozoflar kanalıyla tasavvuf felsefî bir görünüm kazanmıştır. Bunlar, kendi tasavvufî zevk ve eğilimlerini aklî düşünceyle mezcedip İslâm'ın yanı sıra yabancı felsefe ve kültürlerden aldıkları birçok motifi daha ziyade sembolik bir dille işleyerek felsefî bir tasavvuf kurmuşlardır. Büyük ölçüde seçmeci (eklektik) olan bu hareket, metot olarak keşif ve ilhamı temel aldığı için saf bir felsefe olarak kabul edilemeyeceği gibi iç arınmanın yanı sıra varlığın sırrını keşfetmeyi ve kâinatı kendine has bir sıra düzeni içinde yorumlamayı amaçladığı için de halis bir tasavvuf sayılmaz. Bu arada İslâm dünyasında felsefî tasavvufun başlıca temsilcilerinden biri olan İbnü'l-Arabî'nin, ortaya atıldığı zamandan itiba-ren yoğun tartışmalara konu olan vahdet-i vücûd doktrinini temellendirirken naslar üzerinde yaptığı ve çeşitli spekülasyonlara yol açan te'villeri, yaratanla ya-ratıkları arasındaki kesin ayırımı ortadan kaldıran yaklaşımları, Hz. Peygamber'e beşer üstü bir mahiyet tanıması, Şiî-İsmâilîler'den aldığı bazı ilkelerin yanında eski Mısır, Yunan ve Hint kültüründen gelen kavram ve problemleri tasavvufa taşıması, nihayet sisteminin bütünü itibariyle dinler ve inanışlar arasında âdeta fark gözetmeyerek dinler üstü bir dini savunduğu izlenimi uyandıran hoşgörüsü gibi sebeplerle İslâm düşünce tarihinde en çok tartışılan, lehinde ve aleyhinde en fazla fetva verilen bir düşünür olmuştur. Nitekim yapılan bir araştırmaya göre yalnız Arapça literatürde onun aleyhinde yazılan eser sayısı otuz dört, savunma amacıyla kaleme alınanların sayısı yirmidir; aleyhinde 238, lehinde ise otuz üç fetva verilmiştir (Yahyâ Hüveydî, s. 320). Her ne kadar bunların çoğu dinî-ilmî olmaktan çok konjonktürel veya hissî birer tepki şeklinde algılansa da bu durum, İbnü'l-Arabî'nin tarihte ne kadar büyük yankı uyandırdığını göstermesi bakımından yine de önemlidir.

İbnü'l-Arabî'nin, sistemini kurarken faydalandığı kaynak ve doktrinlerin çok farklı oluşu ve İslâmî olup olmayışına bakmadan kendi görüşlerine uygun düşecek her kaynağa başvurmakta bir sakınca görmeyişi de tenkit edilmekle birlikte onun sisteminin İslâm eksenli olduğunda şüphe yoktur. Nitekim kaynakları arasında Kur'an ve hadis başta gelmektedir. Ancak te'vile elverişli olsun veya olmasın, dil ve gramer kurallarına uysun veya uymasın, siyak ve sibakı dikkate almadan, sebeb-i nüzûle itibar etmeden âyetleri vahdet-i vücûd felsefesi doğrultusunda bâtınî yorumlara tâbi tutar. Bu

yöntemle İbnü'l-Arabî, müteşâbih veya muhkem âyetlerden istediği sonucu çıkarmakta güçlük çekmez. Gerçekte kendisi te'vile karşı olduğu halde (el-Fütûḥât, III, 224) bazan âyetlerin lafzı ve medlûlü ile bağdaşması mümkün olmayan te'viller yapar (a.g.e., II, 206-210). Bu durum karşısında Afîfî'nin dediği gibi, "Bazan Kur'an Yeni Eflâtuncu bir sistem haline gelir, bazan da bir başka felsefe türüne bürünür; fakat genellikle anladığımız şekliyle Kur'an'ı bulmamız güçleşir" (Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi, s. 185-186). Bu durum hadisler için de söz konusudur. Genellikle tasavvuf literatüründe yer alan çoğu zayıf hadisleri kendi görüşleri doğrultusunda kullanmakta da bir sakınca görmez.

İbnü'l-Arabî'nin, kendi dönemine kadar gelişip şekillenen tasavvuf akımlarının ortaya koyduğu zengin literatürden büyük ölçüde faydalandığında şüphe yoktur. Doğup yetiştiği Endülüs'te yaygın olan İbn Meserre okulu ile onun uzantısı mahiyetindeki Meriyye okulunun egzotik, gnostik ve vahdet-i vücûdcu öğretilerini İbnü'l-Arîf, Ebû Medyen, Ebü'l-Kāsım İbn Kasî ve İbn Berrecân gibi sûfîler kanalıyla yakından tanımış, hatta İbn Kasî'nin Ḫalʿu'n-naʿleyn adlı eserine bir şerh yazmıştı. ed-Tedbîrâtü'l-ilâhiyye ile Mevâḳıʿu'n-nücûm'u da orada iken kaleme almıştır (Palacios, s. 274). Bu durum onun, tasavvufa dair zihnî ve ruhî disiplinini Doğu İslâm ülkelerine seyahate çıkmadan önce Endülüs'te aldığını göstermektedir. Ancak bu iki tasavvuf okulunun öğretileri büyük ölçüde, İskenderiyeli filozoflarca ortaya konan Pisagorcu ve Yeni Eflâtunculuk'tan mülhem gnostik fikirlerin hâkim olduğu sahte bir Empedokles felsefesinden ibaretti (Palencia, s. 329). Bunun yanı sıra Doğu'da gelişmiş olan tasavvuf hareketlerini yakından tanıdıktan sonra özellikle Bâyezîd-i Bistâmî ve Cüneyd-i Bağdâdî'nin vahdet-i vücûdu hatırlatan yaklaşımları ile Hallâc-ı Mansûr'un sisteme kavuşturamadığı bâtınî görüşlerinden de büyük ölçüde yararlanmış, bu arada Hz. Muhammed'in ezelde varlığını dile getiren hakîkat-i Muhammediyye" kavramı başta olmak üzere felsefesinin temelini oluşturan birçok kavramı içeriğini değiştirerek kendi sistemi içinde başarıyla kullanmıştır (Ebü'l-Alâ el-Afîfî, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi, s. 182-184). Ayrıca Hallâc'ın Kur'an'ı bâtınî te'villere tâbi tutmasının da İbnü'l-Arabî'yi bu yönde cesaretlendirdiği söylenebilir. Birçok müellif gibi onun için de Gazzâlî'nin İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn'inin emsalsiz bir kaynak teşkil ettiğinde şüphe yoktur.

Öte yandan İbnü'l-Arabî'nin kelâmcıların başvurduğu cedel (diyalektik) yöntemini de başarılı bir şekilde kullandığı özellikle Fuṣûṣü'l-ḥikem ile el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye'de görülmektedir. Onun varlığa ilişkin temel tezlerinden biri olan tecellî nazariyesi gereğince âlem her an yeniden var olmaktadır (teceddüd-i emsâl). Bu görüşün, Eş'arî kelâmcılarının "arazların iki zaman biriminde aynı kalmayarak sürekli yenilendiği" (halk-ı cedîd) fikrinden mülhem olduğunu söylemek gerekir. İlâhî sıfatlar hakkındaki görüşü ile yokluğu (adem) bir gerçeklik (şey) olarak kabul etme düşüncesi de Mu'tezile kaynaklıdır.

İbnü'l-Arabî'nin çeşitli felsefe ve antik kültürlerle ilişki kurmasında vasıta rolü oynayan en önemli kaynak İhvân-ı Safâ'nın Meşşâî, Yeni Eflâtuncu, Maniheist, Hermetik ve gnostik karakterli bilim, felsefe ve kültürlerin sentezini içeren Resâʾilü İḫvâni'ṣ-Ṣafâʾ adlı ansiklopedik eserleridir. Felsefesinde ağırlıklı olarak görülen Yeni Eflâtuncu etkilere Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserlerinden ziyade bu risâleler kanalıyla ulaşmıştır. Zira onun gibi seçmeci bir doktrin kuran kimse için bu risâlelerden daha zengin ve daha elverişli bir kaynak olamazdı. Ancak İbnü'l-Arabî, buradan aldığı malzemeyi farklı üslûp ve sembolik ifadelerle işleyerek kendi felsefesine uyarlamada çok başarılı olmuştur. Onun nasları felsefî-fikrî unsurlarla işleme ve onları te'vil etme metodu İhvân-ı Safâ ile aynıdır. Fakat kozmik varlığın oluşum ve işleyişini inip çıkan dönme dolap gibi tasarlayıp iniş ve çıkış sürecini çeşitli mertebelere ayırması ve onlara birer fonksiyon tanıyarak küllî bir evren tasavvuru sunması hususunda İhvân-ı Safâ'dan ziyade Plotin'e yakındır. Şu var ki Plotin'in sudûr sistemindeki ilk aklın (nous) yerini İbnü'l-Arabî'de hakîkat-i Muhammediyye, diğer kozmik akılların yerini de tecelliler almıştır. Bu konuda her iki sistemdeki mertebe veya hiyerarşide görülen farklılıktan ziyade, varlığın ilâhî-ruhanî menşeli olup gelişim ve tekâmülünü tamamladıktan sonra tekrar menşeine döneceği fikri önemlidir. Fârâbî ve İbn Sînâ felsefesinde nihaî sisteme kavuşmuş olan bu kâinat modelini alıp daha çok derinlik ve ruhaniyet kazandırmak amacıyla onu tasavvufa adapte eden İbnü'l-Arabî olmuştur.

Diğer taraftan İhvân-ı Safâ'nın bütünüyle âlemi canlı bir organizma şeklinde telakki etmesi, nefsin mahiyeti, insan nefsini küllî nefsin bir hali ve bir yansıması olarak görmesi, beşerî nefsin gayesinin küllî nefse dönmek olduğu ve nefsi yeryüzünde Allah'ın halifesi şeklinde algılaması, nihayet bâtınî bilgiyi bir doktrin olarak kabul etmesi, mâsum imam hakkındaki düşüncesi, ayrıca kökleri Stoa felsefesine dayanan küçük âlemle büyük âlem arasında kurduğu benzerlikle ulaşmak istediği ideal insan anlayışı (bu konular için bk. er-Resâʾil, III, 25-28; IV, 107-117, 120, 153, 178, 180, 190, 221-222) tamamen İbnü'l-Arabî'nin sistemine yansımıştır.

İbnü'l-Arabî'nin Hermetizm ve Yeni Pisagorculuk'tan gelen sayı ve harf sembolizmine dair görüşlerinin de İhvân-ı Safâ'dan kaynaklandığı görülmektedir. Tabiatı ve anlayışı gereği sansasyona elverişli her bilgiye ilgi duyan İbnü'l-Arabî "evliya ilmi" dediği (el-Fütûḥât, III, 204) sayı ve harfler metafiziğine de çok değer verir. Kâinattaki oluşum ve olayların şifresi saydığı harfleri çeşitli kategorilere ayırarak anlamlandırmaya çalışır (a.g.e., I, 253-361; II, 51-54; III, 196-208). Şiî-İsmâilîler'in Ca'fer es-Sâdık'a izâfe ettikleri bu sanal ilim, gizli ilimler adı altında cefr ve vefk tablolarının hazırlanmasında bir anahtar rolü üstlenmiştir. Şüphesiz eski dünyanın bu tür köhne fikirleri, mânevî birer otorite olarak kabul edilen şahsiyetler kanalıyla İslâm kültür dünyasında yaygınlık kazanarak halkın metafiziğe (gayb) karşı duyduğu yakın ilginin de istismarına yol açmıştır.

İbnü'l-Arabî'nin üslûbunun zor ve kapalı oluşu da başlıca tartışma konusudur. Bu durumun, sûfîlerin yaşadığı iç tecrübeyi ve son derece değişken olan duygu dünyalarını günlük dille ifade etmenin güçlüğünden ileri geldiği söylenebilir. Fakat İbnül'l-Arabî için daha önemli olan husus, kelimelere kendi vahdet-i vücûdcu anlayışına uygun düşecek tarzda ve birden çok anlam yükleyerek doktrinini sembollerle örmüş olmasıdır. Onun bu sembolleri kullanırken her zaman aynı tutarlılığı gösterememesi, felsefe ve kelâma dair birçok terimi Kur'an ve hadis terimleri yerine kullanması da zihinlerin karışmasına yol açmaktadır. Meselâ Eflâtun'un "hayr"ı, Plotin'in "bir"i, Eş'arî kelâmcılarının "cevher"i, müslümanların anladığı mânadaki Hak ve Allah kelimelerini İbnü'l-Arabî aynı anlamda kullanmaktadır. Bir başka husus Kur'an'da geçen kalem, Origenes'teki hakikatler hakikati, Hallâc-ı Mansûr ve diğer sûfîlerin dilindeki hakîkat-i Muhammediyye terimleri ona göre eş anlamlıdır (Fuşûş, neşredenin girişi, s. 18-19). Öte yandan daima aklının önüne geçen ve fevkalâde gelişmiş olan hayal gücü sayesinde onun düşüncesini ortaya koyarken şairane bir üslûp kullanarak sık sık mecaz ve istiareye başvurması da anlama konusunda bir başka güçlük doğurmaktadır.

Bu hususlardan başka İbnü'l-Arabî'nin çeşitli din, felsefe ve kültürlerden derlediği zengin malzemeyi kendi sistemine uygulamasının ve böylece seçmeci bir felsefe kurmasının beraberinde getirdiği güçlükler de buna eklenince üslûp daha da ağırlaşmaktadır. Bu sebeple felsefe ve kültür tarihinden haberdar olmayan biri için İbnü'l-Arabî gerçekten anlaşılması zor bir müelliftir. Ayrıca buna, vahdet-i vücûda dair düşüncelerini belli bir eserinde veya eserinin bir bölümünde derli toplu olarak temellendirmeyip genellikle dağınık bir halde satır aralarına serpiştirmesi de eklenince anlaşılması daha da güçleşmekte ve bu sebeple okuyucu onu ya reddetmekte ya da anlaşılamaz ve aşılamaz bir otorite sanarak her söylediğini doğru kabul etmektedir. Gerçi her iki grup da onun eserlerinde kendi görüşünü destekleyici metinler bulmakta güçlük çekmez. Birisinin İslâm'a aykırı bulup reddettiği te'villeri öbürü, "Zâhir ehli bunu anlayamaz, o hâtemü'l-evliyâ olup her sözü keşif ve ilhama da-yanmaktadır" diyerek kabullenebilir. Böyle düşünenler için gerekçe çoktur; meselâ Hz. Peygamber İbnü'l-Arabî'nin rüyasına girer ve ona bir kitap uzatarak, "Bu Fuṣûṣü'l-ḥikem'dir bunu al, insanların istifade etmeleri için yay" der (a.g.e., s. 47). Bu durum karşısında Resûl-i Ekrem eliyle sunulup takdis edildiğine inanan ve gnostizmin cazibesine kapılmış olan bir okuyucuya, bu kitaptaki bazı bilgilerin İslâm'la bağdaşmadığını anlatmak farklı fikirde olan biri için gerçekten zordur.

İbnü'l-Arabî'den sonra, başta onun felsefesinin esasını oluşturan vahdet-i vücûd öğretisi olmak üzere ulûhiyyet, nübüvvet, velâyet, hayır, şer, âhiret ahvâli ve din telakkisine ilişkin görüşleri tarih boyunca tartışılagelmiştir. İbnü'l-Arabî'ye yöneltilen eleştiriler için de en büyük payın vahdet-i vücûd telakkisine ait olduğu şüphesizdir. Onun bu telakkisinin panteist bir nitelik taşımadığı kanaatine sahip olanların yanında

(yk. bk.) Ebü'l-Alâ el-Afîfî gibi konunun uzmanı sayılan bazı âlimler, vahdet-i vücûd öğretisinin bir panteizm, İslâm'ın meşrû olmayan bir uzantısı olduğunu ileri sürmüşlerdir (Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi, s. 75). Yalnız bu konuda İbnü'l-Arabî'nin birbirinden farklı o kadar çok ifadesi vardır ki yorumcular bunun materyalist veya idealist bir panteizm olduğu ya da panteizmle hiç ilgisinin bulunmayıp bir monizm sayılması gerektiği hususunda değişik düşünceler ortaya koymuşlardır. Afîfî bunu mânevî ve idealist bir panteizm diye niteler ve varlığı, yüce bir hakikatin kendini gölge şeklinde dışa vurması olarak yorumlar (et-Taṣavvuf, s. 196). Ancak İbnü'l-Arabî, bir ile çok (Allah-âlem) arasındaki ilişkiyi bazan materyalist panteizmi hatırlatan benzetmelere başvurarak anlatır ve, "İlâhî zât cisim, çokluk onun organları veya O sayıların kendisinden çıkıp çoğaldığı bir yahut O, birçok görüntüyü (sûret) yansıtan ayna ya da O kabaran deniz, duyu algıları ise O'nun dalgalarıdır" der (İbrâhim Beyyûmî Medkûr, s. 371).

Vahdet-i vücûd teorisi üzerinde ne kadar iyimser yorum yapılırsa yapılsın sonuçta yaratanla yaratılan arasındaki farkı bu dereceye indirgeyen böyle bir anlayışta bir "tanrı insan" kavramı ortaya çıkacak ve bu durum hak-bâtıl, sevap-günah, dindar-dinsiz, hatta din farkının ortadan kalkmasına ve peygamberlik kurumunun anlamsız olduğu fikrine yol açacaktır. İbnü'l-Arabî'ye yöneltilen eleştiriler de en çok bu nokta üzerinde yoğunlaşmaktadır. Nitekim geleneksel Batı görüşüne göre de o İslâm panteizminin ya da monizminin temsilcisidir ve bu gibi monistik kuramlar ile İslâm'daki canlı ve etkin bir güç olan Allah düşüncesini yıkmış, gerçek İslâm dinsel hayatının çökmesinde büyük etkisi olmuştur" (Schimmel, s. 230). İbnü'l-Arabî'nin yaşantısında ve dinî emirlere olan bağlılığında hiçbir sapma ve gevşeme görülmezken öteden beri zındıkça fikirlerin ve dinî hayatta görülen lâubaliliklerin genellikle onun felsefesinden beslendiği gerçeği de bunu doğrulamaktadır.

İbnü'l-Arabî'nin kurup idealize ettiği vahdet-i vücûd felsefesi ve geriye bıraktığı yüzlerce eseriyle İslâm toplumunun dinî, ahlâkî ve içtimaî hayatına ışık tutacak fazla bir şey verdiği söylenemezse de evliya ve kerâmet kavramlarını bir kült haline getiren menkıbecilerle Hz. Peygamber'i aşırı derecede idealize edip onu beşer üstü bir varlık sayma hatasına düşenlere ve bu arada şairlere zengin bir malzeme bıraktığında şüphe yoktur. Gerçekten de metafiziğe nâmütenâhi açık olan bu idealist felsefe özellikle şairlerin arayıp da bulamadığı bir hazine gibidir. İslâm milletlerinin dinî-tasavvufî edebiyat alanında ortaya koyduğu başarılarda bu felsefenin payı büyüktür.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Arabî, el-Fütûḥât, I, 253-361; II, 51-54, 206-210; III, 196-224; a.mlf., Fuṣûṣ (Afîfî), tür.yer.; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 18-19; İhvân-ı Safâ, er-Resâʾil, Beyrut 1376-77/1957, III, 25-28; IV, 107-117, 120, 153, 178, 180, 190, 221-222; İbn Haldûn, Şifâʾü's-sâʾil, s. 58-59, 110-111; Plotinus, Tâsûʿâtü'l-Eflûṭîn (trc. Ferîd Cebr), Beyrut 1997, s. 407, 444, 457-459, 481-494; Ebü'l-Alâ el-Afîfî, et-Taṣavvuf: Ṣevretün rûḥiyye fi'l-İslâm, Kahire 1963, s. 196-197; a.mlf., Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi (trc. Mehmet Dağ), İstanbul 1998, s. 75, 182-186; Abdülkādir Mahmûd, el-Felsefetü'ṣ-ṣûfiyye fi'l-İslâm, Kahire 1946, s. 494-521; A. G. Palencia, Târîḫu'l-fikri'l-Endelüsî (trc. Hüseyin Mûnis), Kahire 1955, s. 329; Yahyâ Hüveydî, Târîḫu

felsefeti'l-İslâm fi'l-ḳārreti'l-İfrîḳıyye, Kahire 1965, s. 320; İbrâhim Beyyûmî Medkûr, "Vaḥdetü'l-vücûd beyne İbn ʿArabî ve İsbînûzâ", el-Kitâbü't-Teẕkârî: Muḥyiddîn b. ʿArabî, Kahire 1969, s. 367-380; İbrâhim Hilâl, Naẓariyyetü'l-maʿrifeti'l-İşrâḳıyye, Kahire 1977, I, 66-73; a.mlf., et-Taṣavvufü'l-İslâmî beyne'd-dîn ve'l-felsefe, Kahire 1979, s. 145-231; Cemâl Merzûkī, el-Vücûd ve'l-ʿadem fî felsefeti İbn ʿArabiyyi'ṣ-ṣûfiyye, Kahire 1979; M. Asin Palacios, İbnü'l-ʿArabî, ḥayâtühû ve meẕhebüh (trc. Abdurrahman Bedevî), Beyrut 1979, s. 274; Schimmel, Tasavvufun Boyutla-rı, s. 230; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, Felsefetü't-teʾvîl; Dirâse fî teʾvîli'l-Ḳurʾânʿinde Muḥyiddîn İbnʿArabî, Beyrut 1983.

Mahmut Kaya

İBN İLALMIŞ (ابن إللمش) Ebû Hafs Kemâlüddîn Ömer b. el-Hızır b. İlalmış ed-Düneysirî et-Türkî eş-Şâfiî (ö. 640/1242 [?]) Ḥilyetü's-seriyyîn min ḫavâṣṣi'd-Düneysiriyyîn adlı eseriyle meşhur olan tarihçi, tıp ve hadis âlimi.

574'te (1178) Mardin'in bugün Kızıltepe denilen ve eskiden Koçhisar adıyla da bilinen Düneysir beldesinde doğdu. Tahsiline küçük yaşlarda burada başladı. İbnü'z-Zâmir Ali b. Muhammed b. Debbâs en-Nîlî, Ebû Amr Osman b. Kutluğ en-Nasîbî ve Ebû Amr Osman es-Siirdî'den kıraat, Ebû Bekir b. Abdullah b. Revâha et-Türkî el-Hanefî'den ferâiz okudu. Küçük bir şehir olmakla birlikte ilim hayatının oldukça ileri bir seviyede bulunduğu Düneysir'e uğrayan âlimlerin derslerine katıldı. Abdülhâliḳ en-Neştebirî, Ebû Bekir Atîk b. Ebü'l-Kāsım el-Mısrî, İbn Ebü'r-Reyyân, İsmâil es-Sîbî, Yûsuf es-Sevvâr, İbn Bâseveyh, İbn Müflih el-Makdisî, Ca'fer b. Muhammed b. Abbas, Mecdüddin İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan el-Hillâvî (Hillî) ve Ebû Ali Hanbelî er-Rusâfî'den hadis; Seyfeddin el-Merâgī, Kadı Ebû İmrân el-Mâkisinî ve Kadı Atîk b. İbrâhim el-Eyzûlî'den fıkıh tahsil etti. 595 (1199) yılında Kadı Ebû İmrân el-Mâkisinî ile birlikte hacca gitti. Mekke ve Medine'de hadis dinledi. 602'de (1205-1206) hadis âlimi Ömer b. Muhammed b. Taberzed'in Erbil'e geldiğini haber alınca ondan hadis dinlemek için Erbil'e gitti. Kendisi bu hocasından övgüyle bahsetmiş, hadis ilminde en çok ondan istifade ettiğini belirtmiştir.

İbn İlalmış Düneysir'de tıpla da ilgilendi. Muhtemelen tıbba dair ilk bilgilerini babasının yakın arkadaşı tabip Ebü'l-Bekā Sâbit b. Ahmed el-Harrânî'den aldı. Musul'da tabip Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Hübel el-Bağdâdî ile tanıştı ve ondan tıpla ilgili bazı bilgiler edindi. Bu arada onun el-Muḫtâr fi'ṭ-ṭıb adlı kitabını okudu. 605 (1208) yılından önce Bağdat'a gitti. Burada tabip Ebü'l-Hayr el-Mesîhî'den istifade etti. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Abdülmün'im b. Küleyb, Mübârek b. Ma'tûş ve başkalarından hadis dinledi.

Hac dönüşü Erbil, Musul ve Bağdat'a yaptığı seyahatlerin ardından Düneysir'e yerleşen İbn İlalmış burada talebe yetiştirmekle meşgul oldu. Onun Düneysir'e ne zaman döndüğü bilinmemektedir. İbn İlalmış'ın vefat tarihi belli değildir. Safedî onun 640 (1242) yılında öldüğünü kaydeder (el-Vâfî, XXII, 458).

İbn İlalmış, Düneysirli olan ya da Düneysir'le herhangi bir şekilde münasebeti bulunan âlimlerin biyografilerini ihtiva eden Ḥilyetü's-seriyyîn min ḫavâṣṣi'd-Düneysiriyyîn adlı eseriyle meşhurdur. Kitabın, Ahmed b. Sa'dullah el-Harrânî adlı müstensih tarafından 743 (1342) yılında müellif hattı bir nüshadan bazı kısımları çıkarılmak suretiyle istinsah edilen tek yazma nüshası Berlin Staatsbibliothek'te (nr. 9851) bulunmaktadır (Ahlwardt, IX, 334-335). Safedî ve Zebîdî eserin adını Târîḫu Düneysir; İbnü'ş-Şa"âr, İbnü'l-Adîm, İbnü'l-Fuvatî ve Sehâvî Ḥilyetü's-seriyyîn olarak kaydetmişlerse de bu nüshanın sonunda Ḥilyetü's-seriyyîn min ḫavâṣṣi'd-Düneysiriyyîn şeklinde yazılmıştır. Eserin mevcut nüshasında giriş kısmı yer almamaktadır. Sekiz bölümden meydana gelen eserde Düneysir'de oturan veya orayı ziyaret etmiş olan altmış âlimin biyografisine yer verilmiştir. Müstensih Ahmed b. Sa'dullah kitabın sonunda eserin aslında mevcut olan kasideleri kitaba almadığını söyler. Müstensihin, "Ḥilyetü's-seriyyîn min ḫavâṣṣi'd-Düneysiriyyîn kitabından seçtiklerimin sonudur" şeklindeki ifadesinden eserin üslûbuna dokunmadığı anlaşılmaktadır. Ahmed el-Harrânî ayrıca eseri Ömer b. Muhammed b. Hacı Sökmen el-Artukî'nin teşvikiyle hazırladığını ifade etmektedir. Ḥilyetü's-seriyyîn'deki biyografilerin büyük bir kısmı başka hiçbir eserde bulunmamaktadır. Kitapta yer alan çeşitli şairlere ait 500'ü aşkın beyit de hiçbir divanda mevcut olmadığından eser Arap edebiyatı tarihi açısından da dikkate değer bir nitelik taşımaktadır. İbn Saîd, Zebîdî, Kıftî, İbnü'ş-Şa"âr, İbnü'l-Adîm ve İbnü'l-Fuvatî gibi müelliflerin faydalandığı Ḥilyetü's-seriyyîn İbrâhim Sâlih tarafından neşredilmiştir (Dımaşk 1406/1986, 1413/1992).

BİBLİYOGRAFYA:İbn İlalmış, Ḥilyetü's-seriyyîn min ḫavâṣṣi'd-Düneysiriyyîn (nşr. İbrâhim Sâlih), Dımaşk 1413/1992, neşredenin girişi, s. 5-18; Yâkūt, Muʿcemü'l-büldân, II, 478; İbnü'l-Müstevfî, Târîḫu Erbil (nşr. Sâmî es-Sakkār), Bağdad 1980, I, 234; İbnü'l-Kıftî, İḫbârü'l-ʿulemâʾ (Lippert), s. 290; İbnü'ş-Şa"âr, Ḳalâʾidü'l-cümân fî ferâʾidi şuʿarâʾi hâẕe'z-zamân (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1410/1990, V, 355-356; Zehebî, Târîḫu'l-İslâm: sene 631-640, s. 438-439; Safedî, el-Vâfî, XXII, 458; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 126; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 690; Ahlwardt, Verzeichnis, IX, 334-335; Brockelmann, GAL, I, 406; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 785; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VII, 283-284; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 367; a.mlf., Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973, s. 221-223; Nihat Keklik, Felsefenin İlkeleri, İstanbul 1982, s. 123; Ramazan Şeşen, Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti, İstanbul 1983, s. 384; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), V, 45.

Cevat İzgi

İBNÜ's-SALÂH eş-ŞEHREZÛRÎ (ابن الصلاح الشهرزوري) Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245) Hadis âlimi ve fakih.

577'de (1181) Kuzey Irak'taki Erbil'e bağlı Şehrezûr'un Şerehân köyünde doğdu. Bölgenin tanınmış bir Kürt âlimi olup Halep'teki Esediyye Medresesi'nde hocalık

yapan babasının lakabından dolayı İbnü’s-Salâh diye tanındı. Üçüncü göbekten dedesi Ebü’n-Nasr’a, ayrıca soyuna ve doğum yerine nisbetle Nasrî, Kürdî ve Şerehânî diye de anılır. Kur’ân-ı Kerîm’i ezberledikten sonra babasından Şâfiî fıkhını öğrendi. İlme olan ilgisini gören babası erken yaşta onu Musul’a göndererek İbnü’s-Semîn Ubeydullah b. Ahmed’den hadis öğrenmesini ve ondan Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin el-Mühez̠z̠eb’ini okumasını sağladı. Burada ayrıca hadis ve kıraat okudu ve Nizâmiye Medresesi müderrisi İmâdüddin Ebû Hâmid Muhammed b. Yûnus’a yardımcılık yaptı. İbn Yûnus’un kardeşi Ebü’l-Feth Mûsâ b. Yûnus’tan bir süre gizlice mantık dersi aldıysa da hocası kendisine halkın bu ilmi okuyanları itikadı bozuk saydığını hatırlatması üzerine mantık dersine son verdi. İlmî seyahatlerine devam ederek Bağdat’ta İbn Sükeyne, İbn Taberzed Ömer b. Muhammed, Hemedan’da İbnü’l-Muazzim Abdurrahman b. Abdülvehhâb, Nîşâbur’da Mansûr b. Abdülmün‘im el-Furâvî, Müeyyed b. Muhammed b. Ali et-Tûsî, Horasan müftüsü İbnü’s-Saffâr Kāsım b. Ebû Sa‘d Abdullah, İbn Dihye el-Kelbî, Merv’de Ebü’l-Muzaffer es-Sem‘ânî, Kazvin’de Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî, Halep’te İbnü’l-Üstâd Abdurrahman b. Abdullah, 613 (1216) yılı civarında gittiği Dımaşk’ta Ebû Mansûr İbn Asâkir ve Harran’da Ruhâvî gibi âlimlerden faydalandı.

Tefsir, hadis ve fıkıh sahalarında devrinin tanınmış âlimleri arasında yerini alan, Arap dilini ve lugat ilmini de iyi bilen İbnü’s-Salâh, Kudüs’te el-Medresetü’s-Salâhiyye’de (el-Medresetü’n-Nâsıriyye) bir müddet hocalık yaptı. 616’da (1219) el-Melikü’l-Muazzam, şehrin Haçlılar’ın eline geçeceğini ve daha sonra burayı geri almanın zorlaşacağını düşünerek şehir surlarını yıktırınca Kudüs’ü terkedip Dımaşk’a gitti ve yeni kurulan Revâhiyye medreselerinde ders verdi. el-Melikü’l-Eşref, Eşrefiyye Dârülhadisi’ni yaptırdığı zaman (630/1233) yönetimini ona verdi. İbnü’s-Salâh hayatının sonuna kadar burada hocalık ve idarecilik yaptı. Ayrıca Sittüşşâm (eş-Şâmiyyetü’l-Civâniyye) ve eş-Şâmiyyetü’s-suğrâ medreselerinde ders verdi. Kendisinden faydalanmak amacıyla Dımaşk’a gelen talebelerle meşgul oldu, imlâ meclislerinde hadis rivayet etti ve başta kendi eseri ʿUlûmü’l-ḥadîs̠ olmak üzere Ṣaḥîḥ-i Buḫârî, Ṣaḥîḥ-i Müslim ve es-Sünenü’l-kübrâ’yı okuttu. Kemâleddin İshak b. Ahmed el-Maarrî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Nûh el-Makdisî, Sellâr b. Ömer el-Erbîlî, Ebû Şâme el-Makdisî, Muhammed b. Hüseyin b. Rezîn el-Hamevî, İbn Hallikân, Ebü’l-Yümn İbn Asâkir ve Ali b. Muhammed el-Yûnînî onun talebelerinden bazılarıdır. İbnü’s-Salâh 25 Rebîülâhir 643’te (19 Ekim 1245) Dımaşk’ta vefat etti ve Makābirü’s-sûfiyye’ye defnedildi.

Kaynaklarda İbnü’s-Salâh’ın vakarlı, fasih konuşan, takvâ sahibi bir âlim olduğu ve devrin sultanından büyük saygı gördüğü belirtilmektedir. Selefî görüşü benimseyen İbnü’s-Salâh Kur’an ve hadisleri te’vil etmeyi doğru bulmaz, tartışmalı konulara girmezdi. İsmâilî-Bâtınîler felsefeyi Ehl-i sünnet’e karşı bir silâh, mantığı muhatabı aldatmak için safsata mantığı olarak kullandıklarından felsefe ve mantıkla ilgilenenler

hakkında sorulan bir soruya verdiği cevapta felsefeyi saçmalık, şaşkınlık ve sapıklık olarak nitelemiş, felsefeyle uğraşanların ilâhî yardımdan ve nübüvvetin aydınlığından mahrum kalacağını belirterek bu uğursuzların şerrinden müslümanları korumanın ve kendilerini medreselerden uzaklaştırmanın sultana vâcip olduğunu söylemiştir (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 143). Melikler onun görüşüne değer verdiklerinden Dımaşk'ta yıllarca felsefe ve mantık okutulmamıştır (İbn Kādî Şühbe, II, 114).

Eserleri. A) Hadis. 1. Muḳaddimetü İbni'ṣ-Salâḥ* (ʿUlûmü'l-ḥadîs̱, Aḳṣa'l-emel ve'ş-şevḳ fî ʿulûmi ḥadîs̱i'r-Resûl). Hadis usulü konularının ele alındığı eser üzerinde çoğu şerh ve ihtisar olmak üzere yüzlerce çalışma yapılmış, ayrıca manzum hale getirilmiş, bu ihtisarlar ve manzumeler üzerine şerhler yazılmıştır. Kitap Abdülhay el-Leknevî (Leknev 1304 [taşbaskısı]), Nûreddin Itr (Medine-Halep 1386/1966, 1972; Dımaşk 1984), Âişe Abdurrahman (Kahire 1974, 1989, 1411/1990) ve başkaları tarafından yayımlanmıştır. 2. Ṣıyânetü Ṣaḥîḥi Müslim mine'l-iḫlâli (ḫaleli) ve'l-ġalaṭ ve himâyetühû mine'l-isḳāti ve's-saḳaṭ. On bölümden meydana gelen eserde Ṣaḥîḥ-i Müslim hakkında genel bilgiler verilmiş, kitaba yöneltilen bazı tenkitler cevaplandırılmış ve Ṣaḥîḥ-i Müslim'in mukaddimesiyle bazı hadislerdeki garîb kelimeler açıklanmıştır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki yegâne nüshasını (Ayasofya, nr. 475) Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir yayımlamıştır (Beyrut 1404/1984). 3. Miṣbâḥu'l-mişkât fi'l-eḥâdîs̱ (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 883). 4. er-Red ʿale't-terġīb min (ʿan) ṣalâti'r-reġāʾibi'l-mevżûʿa ve beyânü mâ fîhâ min muḫâlefeti's-süneni'l-meşrûʿa (Ḥükmü ṣalâti'r-reġāʾib). On dört sayfadan ibaret olan risâleyi Muhammed Nâsır el-Elbânî ve Muhammed Züheyr eş-Şâvîş neşretmiştir (Dımaşk 1380/1960). 5. Envârü'l-lümʿa fi'l-cemʿ beyne'ṣ-ṣıḥâḥi's-sebʿa. Kaynaklarda zikredilmemekle birlikte eserin Chester Beatty Library'de bir nüshasının bulunduğu kaydedilmektedir (Arberry, II, 1124, nr. 5100). 6. Müsnedü'l-ḥâfıẓ ʿOs̱mân b. eṣ-Ṣalâḥ el-Es̱erî fîmâ verede mine'l-eḥâdîs̱ fî fażli'l-İskenderiyye ve ʿAsḳalân. Yine kaynaklarda yer almayan bu eserin bir nüshasının Berlin Königlichen Bibliothek'te kayıtlı olduğu belirtilmektedir (Ahlwardt, Verzeichnis, II, 185, nr. 1389). 7. el-Emâlî. Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Ezher, nr. 3749) nüshası mevcut olan eserin birinci hadisi bazı kaynaklarda Ḥadîs̱ü'r-raḥmeti'l-müselsel bi'l-evveliyye (Şerḥu'l-ḥadîs̱i'l-müselsel bi'l-evveliyye: er-Râḥimûne yerḥamühümü'r-raḥmân ve ṭuruḳuhû ve fevâʾidühû) adıyla müstakil bir kitap olarak geçmekte, Rûdânî bunu Meclis fîhi ḥadîs̱ü'r-raḥme bi-fevâʾid ġazîre adıyla zikretmekte (Ṣılatü'l-ḫalef, s. 398), Muhammed Abdülhay el-Kettânî, el-Müselsel bi'l-evveliyye'nin iki kürrâseden ibaret bir nüshasının özel kütüphanesinde bulunduğunu söylemektedir. 8. el-Eḥâdîs̱ü'l-külliyye elletî ʿaleyhâ medârü'd-dîn. İbnü's-Salâh, muhtemelen bir kırk hadis kitabı yazmak amacıyla cevâmiu'l-kelim* özelliğine sahip hadislerden yirmi altısını bu çalışmasında bir araya getirmiş, ancak eseri tamamlayamamıştır. Nevevî, buna aynı nitelikteki on altı hadisi ilâve ederek kırk iki hadisten meydana gelen el-Erbaʿûn adlı derlemesini meydana getirmiştir. 9. Şerḥu Maʿrifeti ʿulûmi'l-ḥadîs̱. Müellif, Hâkim

en-Nîsâbûrî'nin eserini şerhetmeye başlamış, ancak tamamlamaya ömrü yetmemiştir. 10. et-Tenvîr fî mevlidi's-sirâci'l-münîr. İbnü's-Salâh bu eseri, hadis tahsili için Horasan'a giderken 604'te (1207-1208) uğradığı Erbil'de kaleme almıştır. Kaynaklarda ayrıca onun tamamlanmadığı belirtilen Şerḥu Ṣaḥîḥi Müslim, Ḥavâşî ve taʿlîḳāt ʿalâ Meṭâliʿi'l-envâr li-Ebî İsḥâḳ İbn Ḳurḳūl adlı çalışmaları zikredilmektedir.

B) Fıkıh. 1. Şerḥu müşkili'l-Vasîṭ (İşkâlât ʿale'l-Vasîṭ). Gazzâlî'nin eserine yönelttiği tenkitlerden ve bazı tashihlerinden ibarettir. Ahmed Mahmûd İbrâhim, eserin Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunan nüshasını (Fıkhu'ş-Şâfiî, nr. 260) Gazzâlî'nin el-Vasîṭ fi'l-mez̠heb'i ile birlikte yayımlamıştır (I-VII, Kahire 1417/1997). 2. Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî (Şurûṭü'l-müftî). Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir (Beyrut 1407/1986), Fetâvâ ve mesâʾilü İbni'ṣ-Ṣalâḥ ile birlikte Abdülmuʻtî Emîn Kalʻacî (Beyrut 1406/1986, I, 3-133), Edebü'l-fetvâ ve şürûṭü'l-müftî ve ṣıfati'l-müsteftî ve aḥkâmühû ve keyfiyyetü'l-fetvâ ve'l-istiftâʾ adıyla Rifʻat Fevzî Abdülmuttalib tarafından neşredilmiştir (Kahire 1413/1992). Mustafa Yayla, kitap üzerinde Ebû Amr eş-Şehrezûrî ve Edebü'l-müftî ve müsteftî'nin Tahlili adlı bir yüksek lisans çalışması yapmıştır (1985, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 3. Fetâvâ ve mesâʾilü İbni'ṣ-Ṣalâḥ fi't-tefsîr ve'l-ḥadîs̠ ve'l-uṣûl ve'l-fıḳh. Talebelerinden Kemâleddin İshak b. Ahmed el-Maarrî'nin bir araya getirdiği 1264 fetvasından ibaret olan esere Kādılkudât Kemâleddin Ahmed b. Abdullah İbnü'l-Üstâz'ın hâşiyeleri bulunmaktadır. Kahire'de yayımlanan eseri (1348/1929) Abdülmuʻtî Emîn Kalʻacî Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî ile birlikte neşretmiştir (Beyrut 1406/1986, I, 137-403 ve II. cilt). 4. Şerḥu'l-Varaḳāt fi'l-uṣûl. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin eserinin şerhi olup bir nüshası Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 269). 5. Ṣılatü'n-nâsik fî ṣıfati'l-menâsik (el-Menâsik). Bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'dedir (Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye, neşredenin girişi, I, 44). 6. Nüket ʿale'l-Mühez̠z̠eb li-Ebî İsḥâḳ eş-Şîrâzî. İbnü's-Salâh'ın el-Mühez̠z̠eb'in pek az bir kısmını şerhettiği, Nevevî'nin de Tehẕîbü'l-esmâʾ ve'l-luġāt'ta bu şerhe başvurduğu belirtilmekteyse de eserin günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

C) Diğer Eserleri. 1. Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye. Müellifin temize çekmeye fırsat bulamadığı bu eseri çok beğenen Nevevî bazı biyografiler ekleyerek kitabı yeniden düzenleyip ihtisar etmeye başlamış, onun da tamamlayamadığı bu çalışmayı Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî ikmal etmiştir (Sübkî, I, 217; nşr. Muhyiddin Ali Necîb, I-II, Beyrut 1413/1992). Takıyyüddin es-Sübkî'nin Müntehabü Ṭabaḳāti'l-fuḳahâʾ li'bni'ṣ-Ṣalâḥ adlı bir çalışması bulunmaktadır. 2. el-Münteḫab mine'l-Müẕheb fî ẕikri şüyûḫi'l-mez̠heb li'l-Muṭavvaʿî. Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Mutavvaî'nin Ebü't-Tayyib Sehl b. Muhammed es-Suʻlûkî için kaleme aldığı el-Müẕheb fî ẕikri şüyûḫi'l-mez̠heb'den İbnü's-Salâh'ın yaptığı seçmedir. 3. Ḥilyetü'l-İmâm eş-Şâfiʿî (nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dımaşk 1401/1981). 4. Risâle fî nesebi Resûlillâh ve mevlidihî ve mebʿas̠ihî (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2187, vr. 114b-

117b). 5. Risâle fi’r-rüʾyâ. Ebû Ca‘fer Muhammed b. Abdullah es-Selemî’nin 386 (996) yılında gördüğü bir rüyada hadis ilimleriyle ilgili olarak Hz. Peygamber’e sorduğu sekiz soruya aldığı cevapları ihtiva eden ve pek sağlam olmadığı anlaşılan bir rivayetin derlenmesiyle meydana gelmiş risâlenin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’nde kayıtlıdır (Lâleli, nr. 3720, vr. 137a-141b). 6. Fevâʾidü’r-riḥle (er-Riḥletü’ş-şarḳıyye). Müellifin Horasan seyahati sırasında çeşitli kitaplardan derlediği bilgileri ihtiva ettiği belirtilmektedir (Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 836; II, 1297). Tâceddin es-Sübkî, İbnü’s-Salâh’ın bazı mecmualarını gördüğünü kaydetmekte (Ṭabaḳāt, IV, 117; V, 209, 246), çeşitli kaynaklarda ayrıca Efrâdü’l-ʿilm ve et-Taḥrîr gibi çalışmaları zikredilmekte, Brockelmann, ona nisbet ettiği Târîḫ üsṭûrî li’r-Resûl ʿaleyhi’s-selâm adlı bir eserin yazma nüshasının Floransa’da bulunduğunu söylemektedir (GAL, I, 442).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî, Muḳaddimetü İbni’ṣ-Ṣalâḥ (nşr. Âişe Abdurrahman Bintü’ş-Şâtı’), Kahire 1411/1990, neşredenin girişi, s. 13-38; a.mlf., Ṭabaḳātü’l-fuḳahâʾi’ş-Şâfiʿiyye (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, neşredenin girişi, I, 29-50; Sıbt İbnü’l-Cevzî, Mirʾâtü’z-zamân, VIII, 757-758; Ebû Şâme, eẕ-Ẕeyl ʿale’r-Ravżateyn, s. 175-176; İbn Hallikân, Vefeyât, III, 243-245; İbn Rüşeyd, Milʾü’l-ʿaybe bi-mâ cümiʿa bi-ṭûli’l-ġaybe (nşr. M. Habîb İbnü’l-Hoca), Tunus 1981, III, 217-219; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü’l-ḥadîs̱, IV, 214-218; Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʾ, XXIII, 140-144; a.mlf., Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, IV, 1430-1433; a.mlf., Târîḫu’l-İslâm: sene 641-650, s. 184-188; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), I, 217; IV, 117; V, 209, 246; VIII, 326-336; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 168-169; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü’ş-Şâfiʿiyye, II, 113-115; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi’l-medâris (nşr. Ca‘fer el-Hasenî), Dımaşk 1367-70/1948-51, I, 20-21; II, 284; ayrıca bk. İndeks; Taşköprizâde, Miftâḥu’s-saʿâde, II, 60-61, 147-148, 355; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 48, 59, 70, 78, 156, 210, 465, 470, 720, 836; II, 1028, 1101, 1103, 1162, 1297, 1473, 1629, 1881, 2009; Rûdânî, Ṣılatü’l-ḫalef bi-mevṣûli’s-selef (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1408/1988, s. 215, 245, 306, 398; Ahlwardt, Verzeichnis, II, 185, nr. 1389; Brockelmann, GAL, I, 440-442; Suppl., I, 610-612; Lutfî Abdülbedî‘, Fihrisü’l-maḫṭûṭâti’l-muṣavvere: et-Târîḫ, Kahire, ts., II/1, s. 174; Müneccid, Muʿcem, s. 83-84; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 65; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü’l-fehâris, I, 94; Sâlihiyye, el-Muʿcemü’ş-şâmil, III, 463-465; Abdülfettâh Ebû Gudde, el-İsnâd mine’d-dîn ve ṣafḥa müşriḳa min târîḫi semâʿi’l-ḥadîs̱ ʿinde’l-muḥaddis̱în, Dımaşk-Beyrut 1412/1992, s. 107-112; A. J. Arberry, Fihrisü’l-maḫṭûṭâti’l-ʿArabiyye fî mektebeti Chester Beatty (trc. Mahmûd Şâkir Saîd), Amman 1992-93, I, 500; II, 1124; J. Robson, “Ibn al-Ṣalāḥ”, EI² (Fr.), III, 951; Muhsin Âbidî, “İbn Ṣalâḥ”, DMBİ, IV, 116-117.

M. Yaşar Kandemir

ZİYÂEDDİN el-MAKDİSÎ (ضياء الدين المقدسي) Ebû Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-Makdisî es-Sa‘dî (ö. 643/1245) el-Eḥâdîbü’l-muḫtâre adlı eseriyle tanınan Hanbelî hadis âlimi.

---

6 Cemâziyelâhir 569’da (12 Ocak 1174) Dımaşk’ın Kāsiyûn dağının eteklerindeki Sâlihiye mahallesinde doğdu. 567’de (1171) doğduğuna dair bilgi doğru değildir. Sa‘diyyûn kabilesinden olup dedelerinin asıl yurdu olan Kudüs yakınındaki Cemmâîl köyüne nisbetle Cemmâîlî, Dımaşk’ta doğup burada vefat ettiği için Dımaşkī, doğduğu mahalleye izâfetle Sâlihî nisbeleriyle de anılmış, Ziyâeddin veya Hâfız ez-Ziyâ

lakaplarıyla meşhur olmuştur. Babası devrin âlimlerinden Abdülvâhid b. Ahmed el-Makdisî, annesi aynı aileden dindar bir kadın olan Rukıyye bint Ahmed el-Makdisiyye'dir. Ziyâeddin çok küçük yaşta ailesinin yanında okuma yazma öğrendi ve Kur'an'ı ezberledi. Yine küçük yaşta iken ailenin diğer fertleriyle birlikte ders halkalarına katılmaya başladı. İlk hocaları arasında Ebü'l-Meâlî Abdullah b. Abdurrahman es-Sülemî, Ebü'l-Fazl İsmâil b. Ali el-Cenzevî ve Muhammed b. Hamza el-Kureşî gibi âlimler zikredilmektedir. Daha sonra Şam bölgesini dolaştı ve Mizze'de Ebû Ali Ahmed b. Ebü'l-Kāsım ez-Zevzenî'den ve diğer hocalardan ders aldı. 593'te (1197) Muhammed b. Halef el-Makdisî'nin kızı Asiye ile evlendi.

Evlendikten kısa bir süre sonra çeşitli ilmî seyahatler yaptı. 594 (1198) yılında Mısır'a yaptığı ilk seyahatinde İbn Neciyye diye bilinen Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim ed-Dımaşkī, Ebû Abdullah Muhammed b. Hamd el-Ensârî el-Ertâhî, İsmâil b. Sâlih el-Mısrî, Hibetullah b. Ali el-Bûsîrî gibi âlimlerden icâzet aldı ve 596'da (1200) Dımaşk'a döndü. Ertesi yıl başlayıp 602'de (1205) tamamladığı ikinci seyahatinde Bağdat'a gitti. Bağdat'ta Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Ebû Hafs İbn Taberzed, İbnü'l-Ahdar gibi âlimlerden istifade etti. 598'de (1202) Bağdat'tan Hemedan ve İsfahan'a geçerek birçok âlimden icâzet aldı. Dımaşk'a dönünce ders okutmak için küçük bir medrese inşa ettiyse de 605 (1208) yılında yeni bir seyahate çıktı. Musul'dan başlayıp Hemedan, İsfahan, Nîşâbur, Merv, Herat ve Bûşenc şehirlerine uğradı. 611'de (1214) tekrar Nîşâbur'a ve Bağdat'a, 612'de (1215) Halep ve Harran'a uğrayarak Dımaşk'a döndü. Bu seyahatinde gittiği yerlerde hem ilim tahsil etti hem ders okuttu. Seyahatleri sırasında Kudüs'e birkaç defa uğradığı gibi 586'da (1190) henüz on yedi yaşında iken Kudüs'ü Haçlılar'dan kurtarmak amacıyla cihada katılmıştı. 590 (1194) yılından sonra ilim tahsili için tekrar Kudüs'e gittiğinde Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-İvekī'den ders okudu. Mekke'de İbnü'l-Husrî diye bilinen Ebü'l-Fütûh Nasr b. Ebü'l-Ferec'den faydalandığı da bilinmektedir. Onun 500 civarında hocadan yararlandığı nakledilmekte, ancak sünnete, sahâbeye, muhaddislere saygılı olmayanlardan ve bid'at ehlinden rivayette bulunmadığı bilinmektedir. Meselâ İsfahan'da karşılaştığı İbn Dihye el-Kelbî'den bahsederken bu zatın bazı tavırlarının hoşuna gitmediğini, hadis âlimleri hakkında dedikodu yaptığını, bu yüzden ondan hadis almadığını (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXII, 391), Ahmed b. Târık el-Kerekî'nin de müfrit bir Şiî olduğu gerekçesiyle rivayetini terkettiğini söylemektedir (a.g.e., XXI, 271). Ziyâeddin el-Makdisî, yaşadığı dönemin özellikle hadis âlimlerinin şahsiyetleri ve güvenilirlik dereceleri hakkında bilgi vermiş, daha sonraki âlimler bu bilgilerden hareketle pek çok kimseyle ilgili değerlendirmeler yapmıştır.

612 (1215) yılında Dımaşk'a dönen Ziyâeddin el-Makdisî daha önce temelini attığı Dârülhadîs ez-Ziyâiyye'yi geliştirdi. Kāsiyûn dağının eteklerinde babasından kalan arazi üzerine kurduğu bu medreseye talebeleriyle birlikte çalışarak 620'de (1223) son şeklini verdi, ardından talebe okutmaya ve eser telifine yöneldi. Resmî görev kabul

etmeyip bütün zamanını ilme ve ibadete ayırdı. Kütüphanesindeki kitaplarıyla kendi eserlerini dârülhadise vakfetti. Zengin kütüphanesi ve kaliteli eğitimiyle üne kavuşan bu dârülhadis âlimlerin uğrak yeri haline geldi. Bir Hanbelî âlimi olarak Kur'an ilimleri, fıkıh ve fıkıh usulü, tarih, dil ve edebiyat ilimlerine vâkıf, ancak daha çok hadis ilimleri ve ricâli konusundaki birikimiyle meşhur olan Ziyâeddin el-Makdisî, İbn Nukta, İbnü'l-Hâcib diye bilinen Ömer b. Muhammed ed-Dımaşkī, Zekiyyüddin el-Birzâlî, İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Ebü'l-Ferec İbn Kudâme ve Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim el-Makdisî gibi âlimlere hocalık yaptı. 28 Cemâziyelâhir 643'te (20 Kasım 1245) Dımaşk'ta vefat etti; Kāsiyûn dağında dayıları Muvaffakuddin İbn Kudâme ile Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'nin yattığı kabristana defnedildi.
Kaynaklarda âlim, hâfız, hüccet, mütkın, nebîl, âbid ve zâhid diye nitelenen Ziyâeddin el-Makdisî'yi İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî "Ben onun gibisini görmedim" (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 130), Mizzî "Devrinde eşi ve benzeri yoktu" (İbn Receb, III, 517), İbn Abdülhâdî "Şam bölgesinin muhaddisi" (ʿUlemâʾi'l-ḥadîs̱, IV, 188), Zehebî "selef-i sâlihînden kalma biri" (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 126), Süyûtî "hadis ilimlerinde son sözün sahibi" (Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ, s. 497) ifadeleriyle övmüştür. Geride bıraktığı dârülhadis 658'de (1260) Moğollar'ın Dımaşk'ı istilâsı sırasında büyük zarar görmüş, medrese ve kütüphanesi talan edilmiş, kitapların bir kısmı satılmıştır. Daha sonra yeniden toparlanan ve dârülhadis olarak eğitim vermeye devam eden bu külliyenin binaları 1150 (1737) yılı civarında yıkılmış ve arazisi üzerine evler inşa edilmiştir. 1270'li (1853) yıllarda kütüphanenin kitapları Ömeriyye Medresesi'ne nakledilmiş, burada da eğitim kesilince bilhassa Ziyâeddin el-Makdisî'nin eserlerinin pek çoğunu müellif nüshaları Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'ye intikal etmiştir. Dârülhadîs ez-Ziyâiyye'nin bugün yalnız bazı kalıntıları mevcuttur.

Eserleri. A) Kur'an. 1. Feżâʾilü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm. Kur'an'ı öğrenmenin ve öğretmenin sevabı, doğru ve güzel okumanın önemi, bazı sûrelerin fazileti gibi konuların ele alındığı eser altmış beş rivayeti senedleriyle birlikte ihtiva etmektedir (nşr. Salâh b. Âyid eş-Şellâhî, Beyrut 1421/2000). Şemseddin İbn Tolun eserden seçtiği kırk hadisi bir cüzde toplamıştır (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 54). 2. İḫtiṣâṣü'l-Ḳurʾân bi-ʿavdihî ile'r-raḥîmi'r-raḥmân. Kur'ân-ı Kerîm'in Cenâb-ı Hak tarafından gönderildiğini inkâr edenlere cevap olarak kaleme alınmış bir risâledir (nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', Riyad 1409/1989).

B) Hadis ve Hadis Ricâli. 1. el-Eḥâdîs̱ü'l-muḫtâre mimmâ lem yuḫrichü'l-Buḫârî ve Müslim fî Ṣaḥîḥayhimâ (el-Muḫtâre, el-Eḥâdîs̱ü'l-ciyâdi'l-muḫtâre mimmâ leyse fi'ṣ-Ṣaḥîḥayn ev eḥadihimâ, el-Müstaḫrec mine'l-eḥâdîs̱i'l-muḫtâre mimmâ lem yuḫrichü'l-Buḫârî ve Müslim fî Ṣaḥîḥayhimâ). Ziyâeddin el-Makdisî'nin en önemli ve hacimli eseri olup müellif burada Ṣaḥîḥayn dışında kalan, özellikle müsned, sünen, tabakat ve tarih kitaplarıyla cüz gibi küçük hacimli derlemelerde yer alan sahih

hadisleri toplamış, sahih hadis kabulü için uyguladığı ölçülerdeki hassasiyeti sebebiyle çok kimse onun bu eserini Hâkim en-Nîsâbûrî'nin el-Müstedrek ʿale'ṣ-Ṣaḥîḥayn'ından daha muteber saymıştır. 635 (1237) yılı civarında telifine başlanan eser müellifin vefatı sebebiyle tamamlanamamış, telifi bitirilen kısım seksen altı cüzden meydana gelmiştir. Müsned türünde kaleme alınan eserin ilk on beş cüzünde aşere-i mübeşşerenin rivayetleri kaydedilmiş, ardından ismi elifle (ا) başlayan sahâbîlerle devam edilmiş ve ayn (ع) harfinden Abdullah b. Ömer'in rivayetleriyle sona ermiştir. Eserin on altı-elli arası cüzlerini oluşturan ve bâ (ب) harfiyle başlayıp sâd (ص) harfiyle biten sahâbîlere ait otuz beş cüzlük kısmı Şam'daki Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecâmî', nr. 21, vr. 87-118; Mecâmî', nr. 86, vr. 1-296). Birçok hadis âlimi bu eserle ilgili çalışmalar yapmış, Zehebî Münteḳā mine'l-Muḫtâre'yi, İbn Hacer el-Askalânî Eṭrâfü'l-Eḥâdîs̱i'l-Muḫtâre'yi (el-İnâre fî eṭrâfi'l-Muḫtâre) kaleme almıştır. Kitabın baş tarafından 2300 hadisi kapsayan kısmı, Riyad'da Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nde beş kişilik bir öğrenci grubu arasında bölüşüp yüksek lisans çalışması olarak hazırlanmıştır (Hasnâ Bekrî Ahmed Neccâr, s. 166, dipnot). 5401 hadis ihtiva eden eserin tamamı Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş tarafından tahkik edilmiş (I-II, Mekke 1412) ve on üç cilt halinde neşredilmiştir (Beyrut 1420/2000). 2. es-Sünen ve'l-aḥkâm ʿani'l-Muṣṭafâ ʿaleyhi efḍalü'ṣ-ṣalâti ve's-selâm. Bazı kaynaklarda el-Aḥkâmü'l-kübrâ fi'l-ḥadîs̱, el-Aḥkâmü'l-kebîr ve kısaca el-Aḥkâm adıyla da zikredilen eser ahkâma dair 6397 hadis ihtiva etmektedir. Müellif bu eserini Hanbelî fıkhına delil teşkil eden bütün hadisleri bir araya getirmek amacıyla yazmaya başlamış, üç cilt içinde yirmi cüz halinde tasarlanan eserin son cüzünü oluşturan "Kitâbü'l-Cihâd"ı vefatı dolayısıyla telif edememiştir. es-Sünen "Kitâbü'ṣ-Ṣalât" ve "Kitâbü'z-Zekât" ile başlayıp, "Kitâbü'l-Cinâyât"ın tamamlanmasıyla sona ermiştir. Daha sonra, İbnü'l-Kemâl el-Hanbelî olarak bilinen müellifin kardeşinin oğlu Ebû Abdullah Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî'nin tamamladığı eseri (Şemseddin İbn Tolun, I, 135, 158) Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe tahkik edip altı cilt halinde neşretmiştir (Cidde 1425/2004). 3. en-Nehy ʿan sebbi'l-aṣḥâb ve mâ fîhi mine'l-is̱mi ve'l-ʿiḳāb. Yaşadığı dönemde sahâbeye yönelik olarak birtakım saygısız sözlerin sarfedildiğini duyan müellif bu eserini kaleme almış, sözü geçen davranışlarla büyük günah işlendiğini belirtmiş ve bu kişilere verilecek cezayı ortaya koymuştur (nşr. Muhyiddin Necîb, Küveyt-Beyrut 1413/1992; nşr. Muhammed Ahmed Âşûr-Cemâl Abdülmün'im el-Kûmî, Kahire 1994; Beyrut 1994; nşr. Abdurrahman b. Abdullah et-Türkî, Beyrut 1415/1994; Kahire 2009). 4. Feżâʾilü'l-aʿmâl. Bazı amellerin faziletiyle ilgili 778 rivayeti kapsayan eser (nşr. Ali Rahmî, Kahire 1970 [?]; Kahire 1404/1984; nşr. Ahmed Ubeyd ed-De''âs, Beyrut 1413/1993). Seffârînî tarafından aynı adla şerhedilmiştir (Beyrut 1380). 5. el-ʿUdde li'l-kerbi ve'ş-şidde. Üzüntülü ve sıkıntılı durumlarda okunacak dualardan oluşan ve senedleriyle birlikte nakledilen altmış rivayet içermektedir (nşr. Yâsir b. İbrâhim b. Muhammed, Kahire 1414/1994). 6. el-Emr bi'ttibâʿi's-sünen ve'ctinâbi'l-bidaʿ. Müellifin, bid'at olarak nitelediği bazı

konulara dikkat çekip sünnete dayanan davranışlara yönlendirmek amacıyla kaleme aldığı eser İttibâʿu's-sünen ve'ctinâbü'l-bidaʿ adıyla yayımlanmıştır (nşr. Muhammed Bedreddîn el-Kahvecî, Dımaşk 1407/1987; nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd el-Halebî, Demmâm 1409/1988). 7. Fażlü'l-ḥadîs̱ ve ehlüh (Menâḳıbü aṣḥâbi'l-ḥadîs̱). Merfû ve mevkuf rivayetlerin kaydedildiği eserde rivayetler rüya ve şiirlerle desteklenerek açıklanmıştır. Eserin müellif hattıyla günümüze ulaşan birkaç varaklık kısmı Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecâmî', nr. 107, vr. 140-146). 8. Kitâbü'l-Îmân ve meʿâni'l-İslâm. Sadece sahâbî râvileri zikredilerek bir araya getirilen rivayetleri içeren eserin müellif hattı bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Mecâmî', nr. 21, vr. 56-60). 9. Kitâbü'l-ʿİlm. İlmin önemi ve faziletine dair bazı hadislerin baş tarafının ve sahâbî râvisinin sıralandığı eserin yine müellif hattıyla 1 varaklık kısmı anılan kütüphanede kayıtlıdır (Mecâmî', nr. 21, vr. 60). 10. Ṣıfatü'n-nebî ve cemîlü aḫlâḳıhî ve edebih. Hz. Peygamber'in ahlâkı, edebi ve çeşitli vasıflarıyla ilgili sekiz rivayetin senedleriyle birlikte yer aldığı bir risâledir (nşr. Fevvâz Ahmed Zemerlî, Beyrut 1425/2004). 11. Ṣıfatü'l-cenne. Eserde 212 rivayetin sahâbî râvisi zikredilmiş, yer yer sened ve metinleri değerlendirilmiştir (nşr. Sabrî b. Selâme Şâhîn, Riyad 1423/2002). 12. el-Emrâż ve'l-keffârât ve'ṭ-ṭıb ve'r-ruḳayyât (eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî, eṭ-Ṭıb ve'r-ruḳayyât). Ṣaḥîḥayn'daki tıbb-ı nebevîye dair hadislerden doksan birinin bir araya getirildiği eseri Mecdî Fethî es-Seyyid eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî (Tanta 1409/1989), Ebû İshak el-Huveynî el-Emrâż ve'l-keffârât ve'ṭ-ṭıb ve'r-ruḳayyât (Kahire 1415, 1420/1999), Muhammed Hasan Muhammed İsmâil eṭ-Ṭıb ve'r-ruḳayyât ve'l-emrâż ve'l-keffârât mine'l-ḥadîs̱i'n-nebeviyyi'ş-şerîf (Beyrut 1424/2003) adıyla neşretmiştir. Rûdânî eseri el-Merḍâ ve'l-keffârât ismiyle ihtisar etmiştir. 13. en-Naṣîḥa. Müellifin bu risâleyi, Eyyûbîler'in el-Cezîre ve Dımaşk kolu hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın ahlâk ve dinî hayat bakımından yeterince hassas davranmaması üzerine kaleme aldığı belirtilmektedir. Altı âyet ve yirmi yedi hadis ihtiva eden risâle Naṣîḥatü'l-Meliki'l-Eşref ismiyle yayımlanmıştır (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd el-Halebî, Mecelletü'l-ḥikme, 3 [Manchester-Britanya 1415/1994], s. 215-247). 14. Ẕikrü'l-muṣâfaḥa. On beş rivayeti kapsayan bir cüzdür (nşr. Amr Abdülmün'im Süleym, Tanta 1424/2003). 15. Risâle fî ḥükmi ṣıyâmi yevmi'ş-şek (Dımaşk 1963). 16. Ẕikru taḥrîmi'l-müskir. Risâlede rivayetler yalnız sahâbî râvisi zikredilerek derlenmiştir. Ẕemmü'l-müskir adıyla da bilinen risâlenin bir nüshası İrlanda Dublin'de bulunmaktadır (Chester Beatty Library, nr. 3854, vr. 47-49). 17. S̱ebetü's-semâʿ (S̱ebetü'l-mesmûʿât). Ziyâeddin el-Makdisî'nin seyahatleri sırasında faydalandığı ve icâzet aldığı hocalarından, okuduğu kitaplardan ve birlikte derslere katıldığı arkadaşlarından bahsettiği bir eser olup S̱ebetü mesmûʿâti'l-imâm el-ḥâfıẓ Żiyâʾiddîn el-Maḳdisî adıyla neşredilmiştir (nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Beyrut 1420/1999). 18. Meşâyiḫu'l-icâze. Müellifin, icâzet aldığı hocalarından birer rivayet naklederek kaleme aldığı eserin üçüncü cüzü müellif hattıyla günümüze ulaşmıştır (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecâmî', nr. 46, vr. 265-276). 19. Cüzʾü'l-evhâm fî

meşâyiḫi’n-nübel. Ebü’l-Kāsım İbn Asâkir’in Kütüb-i Sitte müelliflerinin hocalarını tanıtmak maksadıyla kaleme aldığı el-Muʿcemü’l-müştemil ʿalâ ẕikri esmâʾi şüyûḫi’l-eʾimmeti’n-nübel adlı eserinde mevcut hataların tashihine dairdir. Alfabetik düzenlenen eser Sekîne eş-Şihâbî tarafından el-Muʿcemü’l-müştemil ile birlikte (Beyrut 1400/1980), ayrıca Bedr b. Muhammed el-İmâş’ın tahkikiyle müstakil olarak (Medine 1413/1992) yayımlanmıştır. 20. Cüzʾ fi’ẕ-ẕebbi ʿani’l-İmâm eṭ-Ṭaberânî. Taberânî’yi cerhetmek üzere ortaya atılan bazı iddialara cevap vermek amacıyla kaleme alınmış bir risâledir (nşr. Nizâm b. Muhammed Sâlih Ya‘kūbî, Beyrut 1430/2009, Silsiletü liḳāʾi’l-ʿaşri’l-evâḫir bi’l-Mescidi’l-Ḥarâm içinde, XI, yüz otuz ikinci risâle). 21. Cüzʾ fîhi ḥadîs̱ü’l-ḳulleteyn bi-cemîʿi ṭuruḳıhi’s̱-s̱âbit. Müellif bu risâlede “kulleteyn” olarak bilinen ve bazı âlimlerce delil olmaya elverişli bulunmayan hadisin bütün tariklerini bir araya getirerek onu savunmuştur (nşr. Hâlid b. Hâyif b. Ureyc el-Matîrî, Beyrut 1433/2012; nşr. Yûsuf b. Muhammed Mervân el-Özbekî, Beyrut 1433/2012). 22. Cüzʾ fîhi’r-ruvâtü ʿan Ebi’l-Ḥasen Müslim b. el-Ḥaccâc en-Nîsâbûrî. Eserde müelliften başlanarak Müslim b. Haccâc’a ve onun tarikiyle Hz. Peygamber’e ulaşan on farklı isnad zikredilmiş ve Müslim ile olan güçlü bağına işaret edilmiştir. Ebû Yahyâ Abdullah el-Kündürî tarafından tahkik edilen eser, Zehebî’nin Tercemetü’l-İmâm Müslim ve ruvâtü Ṣaḥîḥihî adlı eseriyle birlikte neşredilmiştir (Beyrut 1416/1996). 23. Eḥâdîs̱ü Ebî ʿAbdirraḥman ʿAbdillâh b. Yezîd el-Muḳrî mimmâ vâfeḳa’l-İmâm Aḥmed. Kaynaklarda Cüzʾü muvâfaḳāti ʿAbdillâh b. Yezîd el-Muḳrî olarak da geçen ve Abdullah b. Yezîd el-Adevî el-Mukrî’nin (ö. 213/828) altmış dokuz rivayetini ihtiva eden eseri Âmir Hasan Sabrî başka müelliflere ait birkaç cüzle birlikte neşretmiştir (Beyrut 1418/1998). 24. Cüzʾ fîhi ẕikru ṣalâti’l-Muṣṭafâ ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem ḫalfe Ebî Bekr eṣ-Ṣıddîḳ (nşr. Nizâm Muhammed Sâlih Ya‘kūbî, Beyrut 1432/2011, Silsiletü liḳāʾi’l-ʿaşri’l-evâḫir bi’l-Mescidi’l-Ḥarâm içinde, XI, yüz ellinci risâle). 25. ʿAvâli’l-esânîd. Sahâbeden müellife kadar en âlî isnadla ulaşan rivayetlerin derlendiği bir cüz olup müellif burada on iki sahâbîden yedi râvili senedle kendisine ulaşan hadisleri kaydetmiştir (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Mecâmî‘, nr. 38, vr. 176-186). 26. Ḫamsetü eḥâdîs̱e müselselât (nşr. Muhammed Muti‘ el-Hâfız, Beyrut, ts. [Dârü’l-beşâir el-İslâmiyye]). 27. er-Ruvâtü’l-erbaʿate ʿaşer. Buhârî, Müslim ve diğer âlimlerin hocaları arasında yer alan, Ziyâeddin el-Makdisî’nin de kendilerine kadar ulaşan senedi bulunan Abdullah isimli on dört râviye dairdir (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Mecâmî‘, nr. 106, vr. 110-135). 28. Cüzʾ fîhi eḥâdîs̱ü ʿavâlin ve ḥikâyât ve eşʿâr (nşr. Muhammed b. Nâsır el-Acemî, Beyrut 1430/2009, Silsiletü liḳāʾi’l-ʿaşri’l-evâḫir bi’l-Mescidi’l-Ḥarâm içinde, XI, yüz otuzuncu risâle). 29. Muvâfaḳātü’l-eʾimmeti’l-ḫamse. Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî’nin aynı hocadan rivayet ettikleri sekiz hadisin müellife ulaşan âlî isnadlarını ihtiva eden eser, Muhammed Mutî‘ el-Hâfız tarafından tahkik edilerek müellifin biyografisine dair et-Tenvîh ve’t-tebyîn ile birlikte neşredilmiştir (Beyrut 1999). 30. Kitâbü’l-Erbaʿîn ʿani’l-meşâyiḫi’l-erbaʿîn (nşr. Âmir Hasan Sabrî, Beyrut 1998).

C) Siyer ve Tarih. 1. es-Sîretü'n-nebeviyye. Hz. Peygamber'in hayatını ve diğer peygamberlere üstünlüğünü konu alan eserin bazı bölümleri günümüze intikal etmiştir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecâmî', nr. 85, vr. 265-272; Mecâmî', nr. 110, vr. 204-213). 2. Min Menâḳıbi Caʿfer b. Ebî Ṭâlib. On yedi rivayet ihtiva eden bir cüzdür (nşr. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn, Bağdat 1389/1969). 3. Min Menâḳıbi ʿAbdillâh b. Caʿfer b. Ebî Ṭâlib. Dört rivayet içeren bir cüz olup el-Münteḳā min aḫbâri'l-Aṣmaʿî'yi neşreden Muhammed Mutî' el-Hâfız tarafından aynı eserin sonunda basılmıştır (Dımaşk 1987, s. 162-167). 4. Feżâʾilü'ş-Şâm. Haçlılar'ın Şam ve Filistin bölgeleriyle Kudüs şehrini ele geçirdikleri dönemde bölgenin müslümanlar açısından önemini ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır. İbn Hacer el-Askalânî'nin Münteḳā min feżâʾili'ş-Şâm adıyla işaret ettiği ve daha önce yazılan bir kitaptan seçmeler yapılarak derlendiği anlaşılan eser üç cüzden oluşmaktadır. Eserin sadece Kudüs'le ilgili ikinci bölümü günümüze ulaşmış ve Feżâʾilü Beyti'l-Maḳdis adıyla yayımlanmıştır (nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dımaşk 1405/1985, 1408/1988). 5. Menâḳıbü'ş-şeyḫ Ebî ʿÖmer el-Maḳdisî. İki cüzden meydana gelen eser Makdisî ailesinin Cemmâîl'den ayrıldıktan sonra önderi konumunda bulunan Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî'nin hayatına dairdir. Günümüze ulaşan eser (nşr. Ebû Yahyâ Abdullah el-Kündürî-Ebû Ahmed Hâdî el-Mürrî, Beyrut 1418/1997) adı bilinmeyen bir kişi tarafından ihtisar edilmiştir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecâmî', nr. 9, vr. 120-127). 6. el-Ḥikâyâtü'l-muḳtebese fî kerâmâti meşâyiḫi'l-arżi'l-muḳaddese. Yalnız üçüncü cüzü günümüze kadar gelen eserin (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 248, vr. 89-99) bu kısmı Daniella Talmon-Heller tarafından bir değerlendirme yazısıyla birlikte tahkik edilmiş ("The Cited Tales of the Wondrous Doings of the Shaykhs of the Holy Land by Dıya al-Din Abu Abd Allah Muhammad b. Abd al-Wahid al-Makdisî [569/1173-643/1245]: Text, Translation and Commentary") ve İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Crusades, I [London 2002], s. 111-154). 7. Sebebü hicreti'l-Meḳādise ilâ Dımaşḳ ve kerâmâti meşâyiḫıhim. On cüzlük bir eser olup (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecâmî', nr. 71, vr. 87-99) müellifin günümüze ulaşmayan yine Makdisî ailesiyle ilgili olan Siyerü'l-Meḳādise adlı eserin de aynı eser olduğu tahmin edilmektedir. 8. el-Münteḳā min aḫbâri'l-Aṣmaʿî. İbn Zebr olarak bilinen Abdullah b. Ahmed er-Rabaî'nin Aḫbârü'l-Aṣmaʿî adlı eserinden seçmelerle meydana getirilen iki cüzlük bir risâledir (nşr. İzzeddin et-Tenûhî, Dımaşk 1354; nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dımaşk 1987).

D) Makdisî'nin Başka Müelliflerin Eserlerine Dair Çalışmaları. 1. ez-Ziyâdât ʿalâ S̱ülâs̱iyyâti'l-İmâm Aḥmed. Muhibbüddin İsmâil b. Ömer el-Makdisî'nin Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i hakkındaki S̱ülâs̱iyyât'ında mevcut pek çok eksiğin tamamlanması amacıyla yazılmıştır (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecâmî', nr. 98, vr. 173-201). Seffârînî eseri Şerḥu S̱ülâs̱iyyâti Müsnedi'l-İmâm Aḥmed adıyla şerhetmiş ve iki cilt halinde yayımlamıştır (nşr. Züheyr eş-Şâvîş, Dımaşk 1380; Beyrut 1391;

Beyrut-Dımaşk 1399/1979). 2. Eḥâdîs̱ ṣaḥîḥa mimmâ ravâhü Müslim b. Ḥaccâc en-Nîsâbûrî beyne'l-Muṣṭafâ ve beynehû tisʿate nefer. Daha sonra Tüsâʿiyyâtü Müslim fî Ṣaḥîḥihî adıyla anılan eserde Ziyâeddin el-Makdisî, III. (IX.) yüzyılda az rastlanan dokuz râvili senedlerden Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde bulunanları araştırmış ve üç rivayetin bu nitelikte olduğunu tesbit etmiştir (nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Beyrut, ts. [Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye]). 3. eş-Şâfî fi's-sünen ʿale'l-Kâfî. Müellifin dayısı ve hocası Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin Hanbelî mezhebinin dayandığı ahkâm hadislerinden oluşan el-Kâfî'si üzerine yapılmış bir çalışma olup eksik bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlıdır (Mecâmî', nr. 21/1, vr. 1-55). 4. Kelâmü'ż-Żiyâʾ el-Maḳdisî ʿalâ şeyʾin min eḥâdîs̱i'l-Cemʿ beyne'ṣ-Ṣaḥîḥayn. Müellifin, Humeydî'nin el-Cemʿ beyne'ṣ-Ṣaḥîḥayn adlı eserinde gördüğü hataları tashih etmek üzere kaleme aldığı bir eser olup kendi hattıyla bir nüshası günümüze ulaşmıştır (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecâmî', nr. 85, vr. 177-185). 5. İstidrâkât ʿalâ Kitâbi Düreri'l-es̱er li'l-Ḥâfıẓ ʿAbdilġanî el-Maḳdisî. Cemmâîlî diye de bilinen müellifin hocası Abdülganî el-Makdisî'nin Hz. Peygamber'in cevâmiu'l-kelim niteliğindeki hadislerinden oluşan ve zamanımıza intikal etmeyen Dürerü'l-es̱er adlı çalışmasında görülen hataların tashihine dairdir (el-Fihrisü'ş-şâmil, I, 182). 6. İḫtiṣâru Kitâbi'l-Elḳāb li'ş-Şîrâzî. Bir nüshası Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi yazmaları arasında (1/386 [1/2734], 120 varak) günümüze ulaşmıştır (el-Fihrisü'ş-şâmil, I, 63).

Ziyâeddin el-Makdisî'nin Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan küçük hacimli pek çok risâle ve cüzünden bazıları şunlardır: Eḥâdîs̱ (Mecâmî', nr. 21, vr. 61-81); İḫtiyârât şiʿriyye (Mecâmî', nr. 71, vr. 31-39); el-Eḥâdîs̱ü'l-müs̱els̱elât (Mecâmî', nr. 10, vr. 1-9); Aḫbâr ve eşʿâr (Mecâmî', nr. 110, vr. 196-203); Muvâfaḳātü Hişâm b. ʿAmmâr (Mecâmî', nr. 103, vr. 33-60); Eḥâdîs̱ü Ebî ʿOs̱mân ʿAffân b. Müslim eṣ-Ṣaffâr (Mecâmî', nr. 124, vr. 103-120); el-Eḥâdîs̱ ve'l-ḥikâyât (Mecâmî', nr. 15, vr. 29-40; Mecâmî', nr. 20, vr. 204-212; Mecâmî', nr. 111, vr. 144-155, 176-178); el-Ḥikâyâtü'l-mens̱ûre (Mecâmî', nr. 98, vr. 109-117, 143-152); Münteḳā mine'l-eḥâdîs̱i'ṣ-ṣıḥâḥ ve'l-ḥisân (Mecâmî', nr. 92, vr. 272-290); Eḥâdîs̱ ʿan cemâʿatin min meşâyiḫi Baġdâd (Mecâmî', nr. 46, vr. 157-168); Erbaʿûne ḥadîs̱en ve ḥadîs̱ münteḳāten min müsnedi'ṣ-ṣaḥâbiyyât (Mecâmî', nr. 46, vr. 124-142); Cüzʾ fîhi ḫamsûne ḥadîs̱en bi-ġayri isnâd (Mecâmî', nr. 52, vr. 129-144); el-Münteḳā min ḥadîs̱i Mekkî (b. ʿAbdân en-Nîsâbûrî) ve ġayrih (Mecâmî', nr. 42, vr. 129-143); el-Münteḳā min ḥadîs̱i Ebî ʿAlî el-Ḥasen b. Aḥmed el-İveḳī (Mecâmî', nr. 76, vr. 194-198); el-Münteḳā min el-Erbaʿîn fî şuʿabi'd-dîn li'ṣ-Ṣaffâr (Mecâmî', nr. 70, vr. 44-51); el-Münteḳā min Muʿcemi meşâyiḫi Aḥmed b. Ḥamza es-Sülemî (Mecâmî', nr. 110, vr. 213-224); Cüzʾ münteḳā (Mecâmî', nr. 41, vr. 179-189); Cüzʾ ṭuruḳi ḥadîs̱i'n-nebiyyi ṣallallâhü ʿaleyhi ve sellem ḥîne kâne fi'l-ḥâʾiṭ (Mecâmî', nr. 82, vr. 191-197); Cüzʾ münteḳā mimmâ semiʿnâhü bi-Merv (Mecâmî', nr. 344, vr. 1-142); Cüzʾ fi'l-ḥadîs̱ (Mecâmî', nr. 101, vr. 318-325); Eḥâdîs̱ münteḳāt ʿalâ baʿżi meşâyiḫih (Mecâmî', nr. 17, vr. 25-30).

Müellifin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen başka eserleri de vardır (es-Sünen ve'l-aḥkâm, neşredenin girişi, I, 71-117; Hasnâ Bekrî Ahmed Neccâr, s. 380-389). Ziyâeddin el-Makdisî hakkında Muhammed Mutî' el-Hâfız, et-Tenvîh ve't-tebyîn fî sîreti muḥaddiṡi'ş-Şâm el-ḥâfıẓ Żiyâ᾿eddîn adıyla bir eser kaleme almış (Beyrut 1999), Hasnâ Bekrî Ahmed Neccâr onun hadis alanındaki faaliyetlerini eż-Żiyâ el-Maḳdisî ve cühûdühû fî ʿilmi'l-ḥadîṡ adlı doktora tezinde incelemiştir (1419/1999, Ümmülkurâ Üniversitesi). Halûd Muhammed el-Hisbân, el-Eḥâdîṡü'l-muḫtâre'yi değerlendirdiği doktora tezine er-Râvi'l-maḳbûl ʿinde İbn Ḥacer ve merviyyâtihî fi'l-Eḥâdîṡi'l-muḫtâre li'ż-Żiyâ el-Maḳdisî adını vermiştir (1426/2005, İrbid, Yermük Üniversitesi). Sâlih Ahmed eş-Şâmî de müellifin el-Eḥâdîṡü'l-Muḫtâre'siyle ilgi olarak Zevâ᾿idü'l-Eḥâdîṡi'l-muḫtâre ʿale'l-Kütübi't-tisʿa adıyla bir eser kaleme almıştır (Dımaşk-Beyrut, ts. [el-Mektebetü'l-İslâmî]).

BİBLİYOGRAFYA:Ziyâeddin el-Makdisî, el-Eḥâdîṡü'l-muḫtâre (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Beyrut 1420/2000, neşredenin girişi, I, 9-62; a.mlf., es-Sünen ve'l-aḥkâm (nşr. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe), Cidde 1425/2004, neşredenin girişi, I, 37-169; Ebû Şâme, eẕ-Ẕeyl ʿale'r-Ravżateyn, s. 177; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâ᾿ü'l-ḥadîṡ, IV, 188-189; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâ᾿, XXI, 271; XXII, 391; XXIII, 126-130; a.mlf., Târîḫu'l-İslâm: sene 641-650, s. 208-214; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1405-1406; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1425/2005, III, 514-521; Takıyyüddin el-Fâsî, Ẕeylü't-Taḳyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, I, 170; Burhâneddin İbn Müflih, el-Maḳṣadü'l-erşed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1410/1990, II, 450-451; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 497-498; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris, Beyrut 1410/1990, II, 71-76; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, ed-Dürrü'l-münaḍḍaḍ fî ẕikri aṣḥâbi'l-İmâm Aḥmed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Kahire 1412/1992, I, 384-385; a.mlf., el-Menhecü'l-aḥmed (nşr. Abdülkādir el-Arnaût-İbrâhim Sâlih), Beyrut 1970, IV, 252-254; Şemseddin İbn Tolun, el-Ḳalâ᾿idü'l-cevheriyye fî târîḫi'ṣ-Ṣâliḥiyye (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dımaşk 1401/1980, I, 76-79, 135, 158; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 54; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât (Arnaût), VII, 387-391; İbnü'l-Gazzî, Dîvânü'l-İslâm (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), Beyrut 1411/1990, III, 217-218; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 1004; Brockelmann, GAL (Ar.), IV, 96-97; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 255; el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Ḥadîṡ (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1991, I, 63, 182; Hasnâ Bekrî Ahmed Neccâr, eż-Żiyâ᾿ el-Maḳdisî ve cühûdühû fî ʿilmi'l-ḥadîṡ (doktora tezi, 1419/1999), Câmiatü Ümmi'l-kurâ, s. 79-412; Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkī, Muʿcemü muṣannefâti'l-Ḥanâbile, Riyad 1422/2001, III, 146-165; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, I, 400; III, 1677.

Mehmet Efendioğlu

İBNÜ'n-NECCÂR el-BAĞDÂDÎ (ابن النجّار البغدادي) Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî (ö. 643/1245) Hadis hâfızı ve tarihçi.

---

23 Zilkade 578'de (20 Mart 1183) Bağdat'ta doğdu. İbn Kesîr'in bu tarihi 573 (1177) olarak göstermesi doğru değildir. Babası marangoz olduğu için İbnü'n-Neccâr diye tanındı. Mübârek el-Vâsıtî, Ali b. Mübârek b. Bâbeveyh, Musaddak b. Şebîb el-Vâsıtî gibi hocalardan Arap dili, amcası Ebü'l-Kāsım Ali b. Hasan'dan hadis öğrendi. İlimle meşgul olduğu belirtilen annesi Safiyye bint Kesîr'den istifade etti. 587'de (1191)

ailesiyle birlikte hacca giderek Hicaz'ın bazı hocalarından hadis dinledi. Hac dönüşü hadis alanında yoğunlaşarak Bağdat'ın tanınmış hocalarından faydalanmaya çalıştı. 607'de (1210) tahsil amacıyla Hicaz'a gitti; bir yıl kaldıktan sonra Dımaşk, Halep ve Musul'a uğrayıp Bağdat'a döndü. Bu seyahatlerine devam eden İbnü'n-Neccâr yaklaşık yirmi sekiz yıl Şam, Mısır, Hicaz, Yemen, İsfahan, Horasan, Merv, Herat, Nîşâbur, Azerbaycan gibi yerleri dolaşarak aralarında Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî başta olmak üzere İbn Sasrâ, İbnü'l-Mufaddal, İbn Sükeyne, Ebü'l-Yümn el-Kindî gibi âlimlerin ve bazı hanımların da bulunduğu pek çok hocadan istifade etti. Mısır'da el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'in ihsanına nâil oldu, ancak oraya yerleşmesi teklifini kabul etmeyerek (İbnü'ş-Şa"âr, V, 436) Bağdat'a döndü (624/1227). 631'de (1234) Müstansıriyye Medresesi kurulunca burada görev aldı; üç yıl sonra hadis bölümünün, ardından da medresenin şeyhliğine tayin edildi ve ölünceye kadar bu görevini sürdürdü. Yetiştirdiği pek çok talebe arasında Yâkūt el-Hamevî, bütün kitaplarını ve rivayetlerini nakletmesi hususunda icâzet verdiği İbnü'ş-Şa"âr ve İbnü's-Sâbûnî gibi şahsiyetler sayılabilir. Kitaplarını Nizâmiyye Medresesi'ne vasiyet eden İbnü'n-Neccâr 5 Şâban 643'te (26 Aralık 1245) Bağdat'ta vefat etti ve Şühedâ Kabristanı'na defnedildi. Hadis ilimlerinde, özellikle de isnad konusunda otorite olduğu söylenen ve kırk yıl süreyle hadis rivayetiyle meşgul olduğu belirtilen İbnü'n-Neccâr'ı Yâkūt el-Hamevî sika ve hüccet olarak niteleyip tarih ve edebiyatla ilgili konuları iyi bildiğini söylemiş, Zehebî de onun sağlam bir hadis hâfızı olduğunu belirtmiştir.

Eserleri. 1. Ẕeylü Târîḫi Baġdâd. Hatîb el-Bağdâdî'nin eseri üzerine yazılmış bir zeyil olup elde bulunan X. cildinin kapağında Ẕeylü't-Târîḫ li-Medîneti's-selâm ve aḫbâru fużalâʾihi'l-aʿlâm ve men veredehâ min ʿulemâʾi'l-enâm ismi yazılıdır. İbnü'ş-Şa"âr da eserin adını buradaki Ẕeylü't-Târîḫ yerine et-Târîḫu'l-mücedded ifadesini kullanarak kaydetmektedir (Ḳalâʾidü'l-cümân, V, 437). Daha önce Sem'ânî'nin kaleme aldığı Târîḫu Baġdâd'ın zeyliyle İbnü'd-Dübeysî'nin bu zeyil üzerine yazdığı zeyilden istifade edilerek meydana getirilen çalışmanın hacmiyle ilgili olarak Sübkî, Safedî ve Kütübî gibi müellifler otuz cilt derken Zehebî 300 cüz olduğunu söylemektedir (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1428). İbnü'n-Neccâr eserinin baş tarafında, daha çocukken Sem'ânî'nin el-Ensâb'ına bir zeyil yazmayı düşündüğünü ve bunu gerçekleştirmek için çok sayıda hocadan ve eserden faydalandığını belirtmiş, Zehebî bu bilgiyi aktarırken onu bu sahanın otoritelerinden biri olarak değerlendirmiştir (Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 132). Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr de müellifin bu eserinin telifine on beş yaşında iken başladığını ifade etmiştir. 640 (1242) yılı dolayında vefat eden kişilere yer verdiğine bakılırsa İbnü'n-Neccâr'ın ölümüne kadar eserine yeni bilgi ve biyografiler ilâve ettiği anlaşılır. Faydalandığı kaynaklar arasında İbn Mâkûlâ, İsmâil b. Abbâd, Ebü'l-Kāsım el-Cürcânî, Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Ebû Tâhir es-Silefî gibi âlimlerin eserleri yer almaktadır. Kitabın XVI. cildini gördüğünü söyleyen Kâtib Çelebi, biyografilerin tabakat esasına göre sıralandığını belirtiyorsa da (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 288) bu doğru olmayıp Hatîb el-Bağdâdî'nin metodu ve tertibi burada da

korunmuştur. Yâkūt el-Hamevî, İbn Nukta, İbn Hallikân, Zehebî, Safedî, Kütübî, Yâfiî, Sübkî ve İbn Receb el-Hanbelî gibi müelliflerin önemli kaynaklarından olan İbnü'n-Neccâr'ın eserinden sadece, asıl nüshanın XX. cildine tekabül ettiği anlaşılan nüshasının (Mâcid ez-Zehebî, XXVI/2 [1982], s. 753) X. (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Tarih, nr. 42) ve XI. ciltleri (Bibliothèque Nationale, nr. 2131) günümüze ulaşmıştır. Abdülmugīs b. Züheyr ile başlayıp Ali b. Hüseyin b. Hasan el-Mukriî ile sona eren ve toplam 803 biyografiyi içeren eser Paris nüshasına dayanılarak Seyyid Şerefeddin Ahmed (I-V, Haydarâbâd 1398-1406/1978-1986), Zâhiriyye ve Paris nüshalarına dayanılarak Kayser Ebû Ferah (Haydarâbâd 1978) tarafından neşredilmiş (diğer nüshalar için bk. Ẕeylü Târîḫi Baġdâd, neşredenin girişi, I, s. kb), daha sonra bu baskı Târîḫu Baġdâd'ının zeyilleri arasında da (XV-XVII. ciltler) tekrarlanmıştır (Beyrut 1985). Üzerinde pek çok çalışmanın yapıldığı anlaşılan eserden Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî'nin seçerek meydana getirdiği el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Baġdâd'ı önce Kayser Ebû Ferah yayımlamış (Haydarâbâd 1978; bu baskı Târîḫu Baġdâd'ın zeyilleri arasında da [XVI. cilt] tekrarlanmıştır), ardından M. Mevlûd Halef eseri tahkik ederek neşretmiştir (Beyrut 1986). İbnü'n-Neccâr'ın zeyli üzerine de zeyil çalışmaları yapılmıştır. İbnü's-Sâî Ali b. Enceb ile Muhammed b. Râfi' es-Sellâmî'nin zeyilleri zamanımıza intikal etmemiş, Takıyyüddin el-Fâsî'nin İbn Râfi'in eserinden seçerek meydana getirdiği el-Münteḫabü'l-muḫtâr el-müẕeyyel bihî ʿalâ Târîḫi İbni'n-Neccâr ise Abbas el-Azzâvî tarafından yayımlanmıştır (Bağdat 1938). 2. ed-Dürretü'ṣ-ṣemîne. İbnü'n-Neccâr'ın Medine'de 592'de (1196) tamamladığı belirtilen (Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî [nşr. M. Mevlûd Halef], neşredenin girişi, s. 22) ve bir mukaddimenin ardından Medine'de İslâm öncesi ve sonrası yaşanan önemli olaylar, şehrin coğrafî yapısı, bu şehirde bulunmanın faziletleri, Mescid-i Nebevî'nin değeri ve şehrin diğer mescidleri gibi konuların daha çok hadisler ışığında incelendiği on sekiz bölümden meydana gelen bir eserdir. Sâlih Muhammed Cemâl'in Aḫbâru Medîneti'r-Resûl: ed-Dürretü'ṣ-ṣemîne adıyla neşrettiği kitap (Kahire 1366; Beyrut 1391/1971; Mekke 1401/1981) daha sonra Fâsî'nin Şifâʾü'l-ġarâm'ı ile birlikte basılmış (Kahire 1376/1956, II, 217-406), ayrıca Muhammed Zeynühüm Muhammed Azb tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1416/1995). 3. Taḥḳīḳu'n-nuṣra bi-telḫîṣi meʿâlimi dâri'l-hicre (TSMK., III. Ahmed, nr. 3034). 4. el-Kemâl fî aḫbâri (maʿrifeti)'r-ricâl. Baş tarafı eksik bir nüshası Mektebetü câmiati'l-hikme'de (nr. 162) bulunan eser yanlışlıkla Beyhakī'ye de nisbet edilmiştir (a.g.e. [nşr. Kayser Ebû Ferah], neşredenin girişi, s. h).

İbnü'n-Neccâr'ın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Ḳamerü'l-münîr fi'l-müsnedi'l-kebîr, İḫbârü'l-müştâḳ ilâ aḫbâri'l-ʿuşşâḳ, el-Ezhâr fî envâʿi'l-eşʿâr, İẓhâru niʿmeti'l-İslâm ve işhâru niḳmeti'l-ecrâm, el-ʿAvâlî, Kenzü'l-eyyâm (imâm) fî maʿrifeti's-sünen ve'l-aḥkâm, Mecmûʿu ġureri'l-fevâʾid ve menẟûru düreri'l-ḳalâʾid, Neẟrü'd-dürer, Nesebü (Ensâbü)'l-muḥaddiẟîn ile'l-âbâʾ ve'l-büldân, el-Elḳāb, es-Sâbıḳ ve'l-lâhiḳ, el-Müttefiḳ ve'l-müfteriḳ, el-Muḫtelif ve'l-müʾtelif (İbn Mâkûlâ'nın el-İkmâl'ine zeyil olarak yazılmıştır), Muʿcemü'ş-şüyûḫ (400'ü kadın olmak üzere

3400 hocasının isimlerini kaydettiği bir eserdir), Ravżatü'l-evliyâˀ fî mescidi Îlyâ, Selvetü'l-vaḥîd, eş-Şâfî fi'ṭ-ṭıb, el-ˁİḳdü'l-fâˀiḳ fî ˁuyûni aḫbâri'd-dünyâ ve meḥâsini tevârîḫi'l-ḫalâˀiḳ, el-Kâfî fi'ṣ-ṣalâḥ, ˁUyûnü'l-fevâˀid (Ġurerü'l-fevâˀid, altı cilt [Zehebî, Aˁlâmü'n-nübelâˀ, XXIII, 133; Kütübî, IV, 37]), Nehcü'l-iṣâbe fî maˁrifeti'ṣ-ṣaḥâbe, Cennetü'n-nâżırîn fî maˁrifeti't-tâbiˁîn, ez-Zehr fî meḥâsini şuˁarâˀi'l-ˁaṣr, Menâḳıbü'l-İmâm eş-Şâfiˁî, Nüzhetü'l-verâ (ḳırâ) fî aḫbâri (Ümmi)'l-ḳurâ, Şerḥu'l-Mufaṣṣal (Zemahşerî'nin el-Mufaṣṣal fi'n-naḥv'inin şerhidir), Şerḥu Hırzi'l-emânî (Şâtıbî'ye ait eserin şerhidir).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Ẕeylü Târîḫi Baġdâd (nşr. Kayser Ebû Ferah), Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), neşredenin girişi, I, s. ekc; a.mlf., ed-Dürretü'ṡ-ṡemîne fî târîḫi'l-Medîne (Fâsî, Şifâˀü'l-ġarâm içinde, nşr. Lecne), Kahire 1376/1956, neşredenin girişi, II, 318-320; a.e. (nşr. M. Zeynühüm M. Azb), Kahire 1416/1995, neşredenin girişi, s. 14-16; Yâkūt, Muˁcemü'l-üdebâˀ, XIX, 49-51; İbnü'l-Müstevfî, Târîḫu Erbil (nşr. Sâmî es-Sakkār), Bağdad 1980, II, 560-563; İbnü'ş-Şa"âr, Ḳalâˀidü'l-cümân fî ferâˀidi şuˁarâˀi hâẕe'z-zamân (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1410/1990, V, 434-438; İzzeddin Ebü'l-Kāsım Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî, Ṣılatü't-Tekmile li-vefeyâti'n-naḳale, Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1101, vr. 36; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1428-1429; a.mlf., Aˁlâmü'n-nübelâˀ, XXIII, 131-134; a.mlf., Ẕeylü Târîḫi Baġdâd: el-Muḫtaṣarü'l-muḥtâcü ileyh min târîḫi'l-ḥâfıẓ Ebî ˁAbdillâh İbni'd-Dübeyŝî, Beyrut 1405/1985, s. 78; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, el-Müstefâd min Ẕeyli Târîḫi Baġdâd (nşr. Kayser Ebû Ferah), Haydarâbâd 1391/1971→ Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), neşredenin girişi, s. eyâ; a.e. (nşr. M. Mevlûd Halef - Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1406/1986, s. 75-76; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 11-46; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, IV, 36-37; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), VIII, 98-99; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiˁiyye, II, 124-125; Sehâvî, el-İˁlân bi't-tevbîḫ, s. 222, 238, 254, 274; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 30, 73, 179-180, 288, 607, 648, 739, 925; II, 960, 999, 1184, 1201, 1356, 1509, 1513, 1585, 1774-1775, 1840; Sıddîk Hasan Han, et-Tâcü'l-mükellel (nşr. Abdülhakîm Şerefeddin), Beyrut 1404/1983, s. 180-181; Brockelmann, GAL, I, 442-443; Suppl., s. 563-565; J. Sauvaget, La mosquée omeyyade de Médine, Paris 1947, s. 26-27; Nâcî Ma'rûf, Târîḫu ˁulemâˀi'l-Müstanṣıriyye, Kahire 1976, I, 236-238; A. Fischer, "Neue Auszüge aus ad-Dahabī und Ibn an-Naǧǧar", ZDMG, XLIV (1890), s. 401-444; Caesar E. Farah, "Ibn al-Najjār: a neglected Arabic Historian", JAOS, LXXXIV (1964), s. 220-230; a.mlf., "Ibn al-Nadjdjār", EI² (İng.), III, 896-897; Mâcid ez-Zehebî, "el-Mücelledü'l-ˁâşir li-Ẕeyli't-Târîḫ li-Medîneti's-selâm ve aḫbâru fużalâˀihe'l-aˁlâm ve men veredehâ mine'l-enâm", MMMA (Küveyt), XXVI/2 (1982), s. 745-755; Hasan Ensârî, "İbn Neccâr", DMBİ, V, 35-38; Beşşâr Avvâd Ma'rûf, "İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî", Mevsûˁatü'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye, Amman 1993, s. 295-298.

Sâmî es-Sakkår

ACÎBE el-BAĞDÂDİYYE عجيبة البغدادية Acîbe bint Muhammed b. Ebî Galib el-Bâkdârî el-Bağdâdiyye (ö. 647/1249-50) Kadın muhaddis.

Dav'ü's-sabâh lakabıyla da bilinir. Bağdat'ta doğdu. Babasından ve zamanın meşhur âlimlerinden okudu. Abdullah b. Mansûr el-Mevsılî ve Ebü'l-Meâlî Muhammed el-Lemmâs'tan çeşitli kitaplar, hâfız Muhammed b. Ebû Bekir el-İsfahânî'den Begavî'nin Şerhu's-Sünne'sini ve başka hadis kaynaklarını, Abdülhak el-Yûsufî'den de Şâfiî'nin İhtilâfü'l-hadîs̱'i ile Buhârî'nin et-Târîhu'l-kebîr'ini ve diğer çeşitli kitapları dinleyip rivayet etmiştir.

Acîbe, Mes‘ûd es-Sekafî ve Ebû Abdullah er-Rüstemî tarafından kendilerine icâzet verilen âlimlerin son halkasını teşkil eder. Kendisinden de muhaddis Afîfüddin Muhammed el-Harrât, Sirâceddin Ebû Hafs Ömer el-Kazvînî ve Mahmûd b. Ali ez-Zâkıfî gibi meşhur âlimler muhtelif kitapları rivayet etmişlerdir. Şeyhlerini ve isnadlarını ihtiva eden on cüzlük bir meşyeha*sı bulunmaktadır. Doksan üç yaşlarında iken Bağdat’ta vefat etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Zehebî, Aʿlâmü’n-nübelâʿ, XXIII, 232-233; İbnü’l-İmâd, Şezerâtü’z-zeheb, Kahire 1350-51, V, 238; Ziriklî, el-Alâm, Kahire 1373-78/1954-59, V, 4-5; Kehhâle, Aʿlâmü’n-nisâʿ, Dımaşk 1378/1959, III, 257-258.

Mücteba Uğur

ŞÂRRÎ (الشارّي) Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-Gāfikî eş-Şârrî es-Sebtî (ö. 649/1251) Endülüslü hadis ve kıraat âlimi.

---

5 Ramazan 571 (18 Mart 1176) tarihinde Sebte’de (Ceuta) dünyaya geldi. Mürsiye’ye (Murcia) bağlı Şârre’de yaşayan ailesi onun doğumundan dokuz yıl önce Sebte’ye yerleşmişti (İbnü’l-Hatîb, IV, 187; İbnü’l-Kādî, II, 486). Eğitimine babasından kıraat dersleri alarak başlayan Şârrî’nin en önemli hocası âlî isnadlara sahip olan Hacrî’dir (İbn Ubeydullah). Hacrî’den kırâat-i seb‘ayı, el-Muvaṭṭaʾın Yahyâ b. Yahyâ rivayetini, Kütüb-i Ḫamse’yi, Ebû Bekir el-Bezzâr’ın el-Müsned’ini ve İbn Hişâm’ın es-Sîre’sini okudu. Endülüs ve Udve (Merakeş) bölgesinde Hacrî’den hadis ve kırâat-i seb‘a dersleri alan son öğrenci oldu. Bu sebeple rivayetlerinde çoğunlukla onun isnadını kullandı. Ayrıca Sebte’de Ebû Bekir Yahyâ b. Muhammed el-Hevzenî ve Muhammed b. Hasan b. Kemâd’dan kıraat, Ebû Abdullah Muhammed b. Gāzî es-Sebtî, Ebû Zer el-Huşenî, Eyyûb b. Abdullah el-Fihrî’den hadis okudu. Ardından uzunca bir süre kaldığı anlaşılan Fas’a gitti. Orada İbnü’l-Kettânî el-Fendelâvî’den kelâm ve usûl-i fıkıh, Abdürrahîm b. Melcûm ve İbn Rakabe’den hadis dersleri aldı. Arap edebiyatı alanında Ebü’l-Hasan İbn Harûf en-Nahvî, Ebü’l-Hasan b. Âşir el-Huzâî ve İbn Madâ’nın öğrencisi oldu. Kendi öğrencileri arasında Ebû Bekir Ahmed b. Humeyd el-Kurtubî, İbnü’z-Zübeyr es-Sekafî, Ebû Abdullah et-Tancâlî, İbn Ayyâş ve Ebü’l-Abbas b. Ali el-Mâridî sayılabilir.

Şârrî’nin Sebte’deki en önemli faaliyeti Bâbülkasîr yakınlarında bir medrese ve kütüphane kurmasıdır. Uzun yıllar boyunca meşakkatli yolculuklar sonunda büyük paralar ödeyerek elde ettiği birçok nâdir kitabı içeren ve o dönemde Mağrib’de bir benzeri görülmeyen kütüphanesini bu medreseye bağışladı. Kendisinin Doğu İslâm dünyasına sefer yapıp yapmadığı bilinmediği halde bu medreseyi ve kütüphaneyi Doğu İslâm dünyasındaki medreselerin usulüne göre geliştirdiği, giderlerini karşılamak için birçok malını vakfettiği belirtilmektedir. Sebte yöresinin muhaddisi

diye bilinen Şârrî, medresesi ve kütüphanesiyle çeşitli konulardaki fihristleri (Hüseynî, s. 180) sayesinde bölgedeki ilmî faaliyetleri ihya etti. Özel notlarını içeren birçok kitabın bulunduğu, ilk umumi kütüphaneler arasında zikredilen bu kurum IX. (XV.) yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürdü. Şârrî, 635 yılı Receb ayından (Şubat-Mart 1238) itibaren medresesinde hadis rivayet etmeye başladı, fakat 641'de (1243-44) Vali İbn Halâs'ın Sebte'yi İfrîkıye Meliki Yahyâ b. Abdülvâhid'e bağlama arzusuna karşı çıkması yüzünden Endülüs'e sürülünce faaliyetleri yarıda kaldı.

Endülüs'te yedi yıl ikamet ettiği Meriye'de (Almeria) semâ ve rivayetlerinin fihristini hazırladı, birçok kişiye hadis ve kıraat dersi verdi. 648'de (1250) Mâleka'ya (Malaga) taşındı. Mâleka'ya giderken uğradığı Gırnata'da birkaç gün kalarak hadis rivayet etti. İbn Hatice olarak bilinen Ebû Ca'fer b. Halef'in isteği üzerine o dönemde yaşayan herkese icâzet verdi (Muharrem 648 / Nisan 1250). Aynı yılın Safer (Mayıs) ayında gittiği Mâleka'da bütün vaktini eğitim faaliyetlerine ayırdı. İlerlemiş yaşına rağmen herhangi bir hâfıza kaybı ve zaafı yaşamayan Şârrî, bu şehirde bulunduğu sürece öğrencilerine gündüzleri hadis rivayetinde bulunmaya, geceleri de kıraat dersleri vermeye devam etti. Şârrî 29 Ramazan 649'da (15 Aralık 1251) Mâleka'da vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA:Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî, Ṣılatü't-Tekmile li-Vefeyâti'n-naḳale (nşr. Ebû Yahyâ Abdullah el-Kinderî), Beyrut 1426/2005, s. 180; İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, Ṣılatü'ṣ-Ṣıla (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat 1937, s. 152; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 275-278; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1298-1299; İbnü'l-Hatîb, el-İḥâṭa, IV, 187-188; İbnü'l-Kādî, Cez̠vetü'l-iḳtibâs, Rabat 1974, II, 486; Ziriklî, el-Aʿlâm, IV, 333; Abdülkādir Zimâme, "Ebü'l-Ḥasan el-Ġāfiḳī", el-Menâhil, XXIV, Rabat 1982, s. 306-315; İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", DİA, XXVII, 22.

Halit Özkan

İDRÎSÎ, Muhammed b. Abdülazîz (محمد بن عبد العزيز الإدريسي) Ebû Ca'fer Cemâlüddîn Muhammed b. Abdil'azîz el-Hâşimî (ö. 649/1251) Tarihçi ve hadis âlimi.

---

568 (1173) yılında Yukarı Mısır'daki (Saîd) Kūs şehrinde doğdu. Fas İdrîsî şeriflerinden olan babası Fas'tan Mısır'a göç etmiş ve Kūs'un Fâvyaîş köyüne yerleşmişti. Burada başladığı öğrenimini Kahire'de tamamlayan İdrîsî tarih, hadis, edebiyat ve nesep ilmi sahalarında kendini yetiştirdi. Günümüze ulaşan tek eseri Envâru ʿulüvvi'l-ecrâm'da başta babası Abdülazîz olmak üzere Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefî, Abdüllatîf el-Bağdâdî, Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî ve Fâtıma bint Sa'd el-Hayr'ı hocaları arasında zikretmektedir. En meşhur talebeleri ise Ebû Sâdık b. Reşîdüddin el-Attâr, Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî ve Ahmed b. Yûsuf el-Erbilî'dir. Kahire'de Ömeriyye Medresesi'nde müderrislik yapan İdrîsî döneminin önemli muhaddislerinden sayılır. Ancak bu konuda eseri olup olmadığı bilinmemektedir.

Günümüze sadece Mısır piramitleriyle ilgili eseri ulaştığından tarihçilik yönüyle meşhur olmuştur. Şahsen tanıdığı ve piramitlerle ilgili eserinden önemli ölçüde faydalandığı İbn Memmâtî'ye yakınlığının onu bu konu üzerinde çalışmaya sevkettiği söylenebilir. İdrîsî Kahire'de vefat etti.

Kendisine Mısır piramitleri tarihçisi unvanını kazandıran Envâru ʿulüvvi'l-ecrâm fi'l-keşf ʿan esrâri'l-ehrâm adlı eserini İdrîsî, 623 (1226) yılında Abbâsî Halifesi Zâhir-Biemrillâh'ın Eyyûbî Sultanı el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'e gönderdiği elçilik heyetinin başında bulunan Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî ve arkadaşlarının isteği üzerine telif etmiştir. Müellif, onların bu arzusunu yerine getirmek için, daha önce kaleme aldığı Mısır tarihiyle ilgili üç eserinden derleme yaparak bu kitabı hazırladığını söyler (Envâru ʿulüvvi'l-ecrâm, s. 2-4, 113). İdrîsî Mısır tarihiyle ilgili Arapça kaynaklardan da istifade etmiştir. Saîd b. Ebû Meryem Hakem'in (İbn Ebû Meryem) Târîḫu ḳudûmi'l-Meʾmûn Mıṣr'ı, Ebû Zeyd el-Belhî'nin Ṣuverü'l-eḳālîm'i (Taḳvîmü'l-büldân), Ebû Abdurrahman el-Utekī'nin et-Târîḫu'l-câmiʿi, Kudâî'nin Kitâbü Ḫıṭaṭı Mıṣr'ı ile İbn Zûlâk ve Ömer b. Muhammed b. Yûsuf el-Kindî'nin eserleri müellifin kaynaklarının başında gelmektedir. Günümüze ulaşmayan bu çalışmaların yanında Kitâbü'l-Cevhereti'l-yetîme fî aḫbâri Mıṣr el-ḳadîme, Kitâbü Maṭlaʿi'ṭ-ṭâliʿi's-saʿîd fî aḫbâri'ṣ-Ṣaʿîd, Kitâbü'l-Edvâr ve'l-feterât (a.g.e., s. 4 vd., 52) adlı eserlerle İbrâhim b. Vasîfşâh'ın Târîḫ'inden, Ebü's-Salt ed-Dânî ve İbn Memmâtî'nin piramitler hakkındaki risâlelerinden de faydalanmıştır.

İdrisî'nin kitabı, piramitler hakkında sistematik ve muhtevalı bilgiler ihtiva eden ilk Arapça eserdir. Bir mukaddime ile yedi bölümden oluşan kitabın birinci bölümünde müellif, eskiden yaşamış olan milletlerin bıraktıkları eserleri incelemenin ve bunlardan ders almanın önemine temas etmiş, ikinci bölümde piramitleri ziyaret eden peygamberler, sahâbîler, halifeler, yöneticiler ve âlimlerden bahsetmiş, üçüncü bölümde piramitlerin bulunduğu bölgenin topografisi ve piramitlere ulaşan yollar hakkında bilgi vermiştir. Diğer bölümlerde sırasıyla piramitlerin inşa tarihi, yapı malzemeleri, piramitlerin içindeki gizli hazinelerden bahsetmiş, son bölümde ise piramitler hakkında yazılan şiirleri aktararak bunların açıklamasını yapmıştır.

Altı nüshası günümüze ulaşan eserin (bulundukları kütüphaneler için bk. Envâru ʿulüvvi'l-ecrâm, neşredenin girişi, s. 16) en eski yazması Manchester'dadır (John Rylands Library, MS, nr. 262). Abdülkādir el-Bağdâdî (ö. 1093/1682) kitabın okunamayacak hale gelmiş bir nüshasını bulmuş, bu nüshayı tashih ederek el-Maḳsadü'l-merâm fî ʿacâʾibi'l-ehrâm adını verdiği eserini kaleme almıştır. Bu eserin Bağdâdî'nin oğlu Muhammed tarafından yazılan nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Şehid Ali Paşa, nr. 2733). Kitap önce Ursula Sezgin tarafından Manchester nüshasından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (Frankfurt 1988). Nâşir, diğer beş yazmanın Bağdâdî'nin kullandığı nüshadan istinsah edildiği

kanaatindedir (Envâru ʿulüvvi'l-ecrâm, neşredenin girişi, s. 9). Ulrich Haarmann, eserin Princeton nüshasını esas alıp diğer beş nüsha ile karşılaştırmak suretiyle tenkitli neşrini yapmıştır (Beyrut 1991). İdrîsî'nin ayrıca el-Müfîd fî ẕikri men deḫale'ṣ-Ṣaʿîd adlı tamamlanmamış bir kitabının olduğu kaydedilmektedir (Ca'fer b. Sa'leb el-Üdfüvî, s. 536).

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed b. Abdülazîz el-İdrîsî, Envâru ʿulüvvi'l-ecrâm fi'l-keşf ʿan esrâri'l-ehrâm (nşr. Ursula Sezgin), Frankfurt 1408/1988, neşredenin girişi, s. 5-17; Ca'fer b. Sa'leb el-Üdfüvî, et-Tâliʿu's-saʿîdü'l-câmiʿ esmâʾe nücebâʾi'ṣ-Ṣaʿîd (nşr. Sa'd M. Hasan), Kahire 1966, s. 179 vd., 535 vd.; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 262; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, Kahire 1299, 1, 319; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 194; II, 1777; De Slane, Catalogue des manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale, Paris 1883, s. 398, 399; Brockelmann, GAL, I, 630; Suppl., I, 879, 880; George Vajda, Index géneral des manuscrits arabes musulmans de la Bibliothèque Nationale de Paris, Paris 1953, s. 261; Nazif Hoca, "Abdalqādir b. 'Omar el-Bağdâdî'nin Eserleri", ŞM, IV (1961), s. 119-145; P. M. Holt, "Das Pyramidenbuch des Abū Gaʿfer al-Idrīsī", BSOAS, LVI/1 (1993), s. 129-130; Ulrich Haarmann, "al-Idrīsī", EI² Suppl. (İng.), s. 407-408; Mehdî Selmâsî, "İdrîsî", DMBİ, VII, 341-342.

Nasuhi Ünal Karaarslan

SÂGĀNÎ, Radıyyüddin (رضىّ الدين الصاغاني) Ebü'l-Fezâil Radıyyüddîn (Radî) Hasen b. Muhammed b. Hasen es-Sâgānî (ö. 650/1252) Lugat, dil, fıkıh ve hadis âlimi.

---

10 Safer 577'de (25 Haziran 1181) Lahor'da dünyaya geldi. Bedâûn'da doğduğuna dair rivayet doğru değildir. Aslen Kureyş kabilesinin Adî b. Kâ'b koluna mensup olduğu için Adevî, Hz. Ömer'in soyundan geldiği için Ömerî nisbeleriyle de anılmıştır. Eserlerinde nisbesini "Sagānî" şeklinde kaydetmekle birlikte daha sonra "Sâgānî" diye kullanılmıştır. Ailesi önce Sagāniyân'a (Çagāniyân) göç etmiş, ardından Lahor'a yerleşmiştir. Sâgānî ilk tahsilini babasının yanında yaptı ve Arap dili ve edebiyatına ilgi duydu. Henüz küçük yaşta iken babası ile Lahor'dan Gazne'ye göç etti. On üç yaşında babasını kaybetti. Önce Hanefî fıkhını öğrendi. Daha sonra ilmî seyahatlere çıkarak yaklaşık on yıl boyunca çeşitli âlimlerden ders aldı. Mekke, Medine, Yemen, Bağdat ve Mogadişu gibi yerleri dolaştı. Ardından Lahor'a dönen ve buradan Delhi'ye giden Sâgānî, Arap diline ve özellikle lugat alanına yöneldi. Bu husustaki bilgilerini derinleştirmek üzere Bedâûn ve Kol'de (Coil, bugünkü Aligarh) bir süre kaldıktan sonra 605'te (1208-1209) Hicaz'a gitti. Hicaz'da yaklaşık beş yıl kaldı ve Mekke'de Burhâneddin Ebü'l-Fütûh Nasr el-Husrî'den faydalandı. Seyahatleri sırasında Yemen'de Nazzâm Muhammed b. Hasan el-Mergīnânî ile Kādî Sa'deddin Halef b. Muhammed el-Kerderî'den hadis, fıkıh, gramer ve aruz konularında istifade etti. Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî de onun hocaları arasında yer alır.

Sâgānî, Hicaz'dan Aden'e geçti; burada Kādî Ebû İshak İbrâhim el-Kureyzî, İbn Battâl ve oğlu Süleyman gibi hocalardan faydalandı. Hattâbî'nin Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-

ṣaḥîḥ'i ve Ebû Dâvûd'un es-Sünen'ine yazdığı şerhleri bu âlimlerle birlikte okudu, onlara Harîrî'nin el-Maḳāmât'ını okuttu. Aden'den Mogadişu'ya gitti ve bir süre sonra tekrar Yemen'e döndü. 613'te (1216) Mekke'ye geçerek Yâkūt el-Hamevî ile görüştü. Burada iki yıl kaldıktan sonra Bağdat'a geçti. Bağdat'ta Ma'rûf-i Kerhî'nin mezarını ziyaret etmesi bu sırada tasavvufa yöneldiğinin işareti olarak yorumlanmaktadır. Bağdat'ta daha çok hadisle meşgul oldu ve kısa zamanda ismi duyuldu. İki yıl kadar Bağdat'ta kalan Sâgānî'ye Halife Nâsır-Lidînillâh hil'at giydirdi ve kendisini Delhi Sultanı İltutmış'a büyükelçi olarak göndermek istedi. Bunun üzerine Sâgānî 617 (1220) yılı başlarında Delhi'ye gitti. 624'te (1227) Hindistan'dan ayrılarak önce hac görevini yerine getirdi, oradan Yemen'e geçti. Yeni Abbâsî halifesi Müstansır-Billâh'ın arzusuyla Bağdat'a döndü; halife onu iki yıl sonra tekrar Delhi'ye elçi olarak görevlendirdi; orada İltutmış tarafından çok iyi karşılandı. Arkadaşları Bağdat'a dönmesine rağmen Sâgānî uzun süre Delhi'de kaldı ve ardından Yemen'e döndü. Halife Müstansır-Billâh, Sâgānî'yi İltutmış'ın yerine geçen kızı melike Raziyye'ye elçi olarak bir defa daha yolladı (634/1236-37). et-Tekmile adlı eserini Kâbe'de 635'te tamamladığına göre Delhi'de fazla kalmamıştır. 637 (1239-40) yılında geldiği Bağdat'ta 19 Şâban 650'de (25 Ekim 1252) vefat etti. 50 dinar bırakarak kendisinin Mekke'de defnedilmesini vasiyet ettiği için oğulları ve öğrencileri naaşını Mekke'ye naklederek Cennetü'l-muallâ'da sûfî Fudayl b. İyâz'ın yanına gömdüler.

Arap dili alanında otorite sayılan Sâgānî için Süyûtî "lugat sancağının taşıyıcısı", Zehebî "lugatın zirvesindeki isim" ifadelerini kullanmıştır (Abdülhay el-Hasenî, I, 138). Sâgānî hadis sahasında da önemli bir yere sahiptir. Öğrencisi Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî'nin hocası hakkında "sâlih, sadûk" gibi ifadeler kullanarak onun lugat, fıkıh ve hadiste imam olduğunu söylediği nakledilmektedir (Zehebî, XXIII, 283). Mevzû hadislere dair yazdığı eserlerde yer alan tenkitleri Şemseddin es-Sehâvî gibi bazı âlimler tarafından aşırı bulunmuş, mevzû derecesinde olmayan bazı rivayetleri bu sınıfa soktuğu gerekçesiyle eleştirilmiştir.

Eserleri. A) Lugat ve Dil. 1. et-Tekmile ve'ẕ-ẕeyl ve'ṣ-ṣıla li-kitâbi Tâci'l-luġa ve Ṣıḥâḥi'l-ʿArabiyye li'l-Cevherî. Sâgānî bu eserinde Cevherî'nin eṣ-Ṣıḥâḥ'ına 60.000 civarında madde ilâve etmiştir. et-Tekmile'nin I ve IV. ciltleri Abdülalîm et-Tahâvî, II ve V. ciltleri İbrâhim el-Ebyârî, III ve VI. ciltleri Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1970-1979). 2. el-ʿUbâbü'z-zâḫir ve'l-lübâbü'l-fâḫir. Müellif, son Abbâsî veziri İbnü'l-Alkamî için hazırlamaya başladığı bu eserini mîm harfine kadar yazabilmiştir. İbn Fâris'in etimolojisini esas alan sözlükçülük anlayışından istifade edilerek ve Cevherî'nin eṣ-Ṣıḥâḥ'ının tertibi esas alınarak hazırlanan eseri Muhammed Hasan Âlü Yâsîn (I-IV, Bağdat 1977 -) ve Fîr Muhammed Mahdûmî (I-IV, İslâmâbâd 1994 -) yayımlamaya başlamıştır. Tâceddin İbn Mektûm'un, bu eserle İbn Sîde'nin el-Muḥkem'ini bir araya getirdiği kaydedilmektedir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1122; eserin tanıtımı için bk. Hüseyin Nassâr, II,

530-543). 3. eş-Şevârid fi'l-luğa (nşr. Adnân Abdurrahman ed-Dûrî, Bağdat 1403/1983; nşr. Mustafa Hicâzî, Kahire 1403/1983, tanıtımı için bk. ʿÂlemü'l-kütüb, IV/3 [Riyad 1983], s. 465). 4. Kitâbü'l-Eżdâd (nşr. August Haffner, Beyrut 1913; nşr. Muhammed Abdülkādir Ahmed, Kahire 1409/1989). 5. Kitâbü Yefʿûl (nşr. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, Tunus 1924, 1935; nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî, Basra 1960). 6. el-Mürtecel fî şerḥi'l-Ḳılâdeti's-simṭıyye fî tevşîḥi'd-Düreydiyye. İbn Düreyd'in el-Maḳṣûre'si üzerine yapılmış bir çalışma olup Ahmed Han tarafından neşredilmiş (Mekke 1409/1988), Abdülkerîm el-Yâfî bu neşri esas alan bir makale yayımlamış (et-Türâs̱ü'l-ʿArabî, XIII/53 [Dımaşk 1414/1993], s. 7-29), bir muhtasarı da Sâmî Mekkî el-Ânî ve Hilâl Nâcî tarafından yayımlanmıştır (Bağdat 1977). 7. Kitâbü Faʿalân. Masdarı "faalân" vezninde olan 200'den fazla kelimenin son harfine göre alfabetik sıralandığı bir eserdir. Ahmed Han, Ali Hüseyin el-Bevvâb'ın Naḳʿatü'ṣ-ṣadyân fîmâ câʾe ʿale'l-faʿlân başlığıyla neşrettiği eserin (Riyad 1402/1982) adının müellifin hadisle ilgili diğer eseriyle (aş.bk.) karıştırıldığını söylemektedir (Câmiʿatü'l-Melik Suʿûd Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb, XIII/2 [1986], s. 821 vd.). 8. Esmâʾü'l-ġāde fî esmâʾi'l-ʿâde (nşr. Ahmed Han, el-Mevrid, IX/3 [Bağdat 1980], s. 147-158). 9. Esmâʾü'z̠-z̠iʾb (Kahire 1320/1902; İstanbul 1330; Beyrut 1933). 10. Mâ Benethü'l-ʿArab ʿalâ fiʿâl (nşr. İzzet Hasan, Dımaşk 1383/1964). 11. Kitâbü'l-İnfiʿâl (nşr. Ahmed Han, İslâmâbâd 1977). 12. Taʿzîzü beyteyi'l-Ḥarîrî (nşr. Ahmed Han, MMLADm., LIV/4 [1979], s. 906-925). 13. Mecmaʿu'l-baḥreyn ve maṭlaʿu'n-neyyireyn. Cevherî'nin eṣ-Ṣıḥâḥ'ı ile buna dair et-Tekmile ve'z̠-z̠eyl ve'ṣ-ṣıla adlı eserini, ayrıca es-Ṣıḥâḥ üzerine yazdığı el-Ḥâşiye'sini kapsayan geniş bir sözlüktür. Tamamı on iki cilt olan eserin İstanbul kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır (Muʿcemü'l- maḫṭûṭâti'l-mevcûde, I, 416).

B) Hadis. 1. Meşâriḳu'l-envâri'n-nebeviyye*. Sâgānî'nin sahih hadislerden seçerek derlediği bazı hadisleri nahiv konularına göre düzenlediği bu eseri kendisine şöhret kazandırmış, yazıldığı devirden itibaren büyük ilgi görmüş, başta Osmanlı medreseleri olmak üzere İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde ders kitabı olarak okutulmuş, erken dönemlerden itibaren yayımlanmış (Leipzig 1791, 1896; Bombay 1292; Leknev 1301, 1316; İstanbul 1309, 1311, 1315, 1328) ve üzerinde muhtelif çalışmalar yapılmıştır. 2. ed-Dürrü'l-mülteḳaṭ fî tebyîni'l-ġalaṭ ve nefyi'l-laġaṭ. Kudâî'nin Şihâbü'l-aḫbâr'ı ile Uklîşî'nin en-Necm min kelâmi seyyidi'l-ʿArab ve'l-ʿAcem'inde bulunan mevzû hadislere dair olan eser, Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kādî tarafından müellife ait el-Mevżûʿât ile birlikte neşredilmiş (Beyrut 1405/1985), ayrıca Muhammed b. Mustafa Ebü'l-Ulâ tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1425/2004). 3. Risâle fi'l-eḥâdîs̱i'l-mevżûʿa. Muhtemelen ed-Dürrü'l-mülteḳaṭ'ın muhtasarı olup önce Kahire'de basılmış (1305/1887), daha sonra el-Mevżûʿât başlığıyla Necm Abdurrahman Halef (Dımaşk-Beyrut 1401/1980, 1405/1985) ve Muhammed Abdülkādir Ahmed (Kahire 1411/1991) tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. 4. Naḳʿatü'ṣ-ṣadyân fî men fî ṣuḥbetihim naẓar mine'ṣ-ṣaḥâbe ve ġayri z̠âlik (nşr. Ahmed Han, el-Mevrid, XVI/2 [Bağdat 1987],

s. 151-186; Beyrut 1407/1987; nşr. Seyyid Hasan Kisrevî, Beyrut 1410/1990). 5. Derrü's-seḥâbe fî beyâni mevâżıʿi vefeyâti'ṣ-ṣaḥâbe (nşr. Sâmî Mekkî el-Ânî, Bağdat 1969; nşr. Târık et-Tantâvî, Kahire 1992). 6. Esâmî şüyûḫi'l-Buḫârî (nşr. Ali b. Muhammed el-İmrân, Mekke 1419; eserleri için ayrıca bk. Ahmed Fârûk, s. 16-21; Hüseyin Ali Mahfûz, XXXIV [1974], s. 90-92).

BİBLİYOGRAFYA: Abdülbâkī b. Abdülmecîd el-Yemânî, İşâretü't-taʿyîn fî terâcimi'n-nüḥât ve'l-luġaviyyîn (nşr. Abdülmecîd Diyâb), Riyad 1406/1986, s. 98-100; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 282-284; Safedî, el-Vâfî, XII, 240-243; İbn Melek, Mebâriḳu'l-ezhâr şerḥu Meşâriḳı'l-envâr (nşr. Eşref b. Abdülmaksûd Abdürrahîm), Beyrut 1415/1995, I, 225; II, 88-89; III, 334-335; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 552; II, 1067, 1087, 1122, 1250, 1424, 1705, 1832; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, I, 137-141; Brockelmann, GAL, I, 443-444; Suppl., I, 613-615; Hüseyin Nassâr, el-Muʿcemü'l-ʿArabî: Neşʾetühû ve teṭavvürüh, Kahire 1968, II, 530-543; Abdülcebbâr Abdurrahman, Zeḫâʾirü't-türâṣi'l-ʿArabî el-İslâmî, [baskı yeri yok] 1403/1983, II, 640-642; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 239, 326, 329, 376, 385, 426; M. Yaşar Kandemir, Mevzû Hadisler, İstanbul 1997, s. 148-149; Muʿcemü'l-maḫṭûṭâti'l-mevcûde fî mektebâti İstânbûl ve Ânâṭûlî (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], I, 415-416; Madad Ali Qadri, "Life and Works of al-Imam al-Saghani al-Lahori", Sind University Research Journal, V, Hyderabad 1966, s. 67-80; Ahmed Fârûk, "el-İmâm es-Ṣaġânî", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, V/2, İslâmâbâd 1970, s. 5-29; Hüseyin Ali Mahfûz, "eṣ-Ṣaġânî", MMLA, XXXIV (1974), s. 88-94; Ahmed Han, "Leyse hâẕe'l-kitâb Naḳʿatü's-ṣadyân bel Kitâbü Faʿalân", Câmiʿatü'l-Melik Suʿûd Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb, XIII/2, Riyad 1986, s. 821-829; a.mlf., "Semâʿâtü müʾellefâti's-Ṣaġānî el-luġaviyye", MMMA (Kahire), XLI/1 (1418/1997), s. 55-90; Ramzi Baalbaki, "al-Ṣag̲h̲ānī", EI² (İng.), VIII, 820-821; Zübeyd Ahmed, "Ḥasan es-Ṣaġānî", UDMİ, VIII, 230-234.

Mehmet Görmez

İBN TEYMİYYE, Mecdüddin (مجد الدين ابن تيميّة) Ebü'l-Berekât Mecdüddîn Abdüsselâm b. Abdillâh b. el-Hadır el-Harrânî (ö. 652/1254) Tefsir, kıraat, hadis ve fıkıh âlimi.

---

590 (1194) yılı civarında Harran'da doğdu. Pek çok âlim yetiştiren bir aileye mensup olup Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin dedesidir. Küçük yaşta Kur'an'ı ezberledikten sonra amcası Fahreddin el-Hatîb ve Abdülkādir er-Ruhâvî'den fıkıh okudu. 603'te (1206-1207) amcasının oğlu Seyfeddin Abdülganî ile Bağdat'a gitti ve bu şehirde kaldığı altı yıl boyunca Ahmed b. Sükeyne, İbn Taberzed, Yûsuf b. Kâmil, Ziyâ b. Hureyf gibi hocalardan fıkıh, ilm-i hilâf ve Arapça dersleri aldı. Abdülvâhid b. Sultân'dan Sıbtu'l-Hayyât'ın el-Mübhic fi'l-ḳırâʾât adlı kitabını okudu. Bağdat'tan Harran'a dönen İbn Teymiyye burada başta amcası olmak üzere Hanbel el-Mükebbir, Abdülkādir el-Hâfız gibi hocaların derslerine katıldıysa da tekrar Bağdat'a gitti. İkinci Bağdat seyahatinde çeşitli ilimleri okuma imkânı bularak fıkıh yanında matematik, cebir, geometri ve ferâiz gibi ilimleri tahsil etti. Bir ara Dımaşk'a gitti, oradan geçtiği Harran'da amcasının oğlu Seyfeddin'in derslerine devam etti. Onun ölümü üzerine yerine geçerek ders vermeye başladı ve özellikle tefsir, kıraat, fıkıh okuttu. Oğlu Şehâbeddin Abdülhalîm, Abdülmü'min ed-Dimyâtî, Emînüddin İbn Şukayr el-Harrânî, Abdülganî b. Mansûr el-Müezzin, Muhammed b. Muhammed el-

Kencî, Muhammed b. Kazzâz, Muhammed b. Abdülmuhsin el-Harrât gibi şahsiyetler kendisinden hadis öğrendi. Oğlu Şehâbeddin Abdülhalîm ile el-Muḫtaṣar'ın müellifi İbn Temîm ondan fıkıh, Ebû Abdullah el-Kayrevânî kıraat okudu. Hayatının sonlarına doğru hacca giden (651/1253-54) İbn Teymiyye dönüşte Bağdat'a uğradı. Burada kendisiyle görüştüğü Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî Bağdat'ta kalmasını istediyse de bu teklifi kabul etmeyip Harran'a döndü. 1 Şevval 652'de (14 Kasım 1254) burada vefat etti.

Zehebî, İbn Teymiyye'nin hâfıza ve zekâsına olan hayranlığını dile getirmiş, bilhassa fıkıh, fıkıh usulü, hadis, kıraat ve tefsirde üstat kabul edildiğini söylemiştir. İbn Mâlik de onun fıkıhtaki üstün derecesini Hz. Dâvûd'un demircilikteki maharetine benzetmiştir. Özellikle Hanbelî fıkhında derinleşen İbn Teymiyye kendisine sorulan sorulara çok yönlü cevaplar verir, öğrencilerini iyi yetiştirmek için hiçbir fedakârlıktan kaçınmazdı. İlmî münazaralardaki üstün başarısı, hazırcevaplığı ve düşüncelerini rahatlıkla ifade etmesi onun kaynaklarda ortaklaşa zikredilen özellikleridir.

Eserleri. 1. el-Münteḳā* min aḫbâri'l-Muṣṭafâ (Delhi 1296, 1332; nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, I-II, Kahire 1350-1351/1931-1933, 1398/1978; Beyrut 1398; Riyad 1402, 1403). Eser ayrıca Münteḳa'l-aḫbâr min eḥâdîs̱i seyyidi'l-aḫyâr, Münteḳa'l-aḥkâm, el-Münteḳā min eḥâdîs̱i'l-aḥkâm gibi çeşitli adlarla da anılmış ve bunların bazılarının farklı eserler olduğu ileri sürülmüştür. Kütüb-i Sitte ve Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inden seçilip konularına göre sıralanmış ahkâm hadislerini ihtiva eden eser üzerinde Muhammed b. Ali eş-Şevkânî Neylü'l-evṭâr şerḥu Münteḳa'l-aḫbâr adıyla bir şerh yazmış olup her iki kitap birlikte basılmıştır (Kahire 1297, 1344, 1347, 1357). Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdürreşîd b. Mahmûd el-Keşmîrî'nin eser üzerine Nüzülü men itteḳā bi-keşfi aḥvâli'l-Münteḳā adıyla yaptığı çalışma, birkaç risâle ile birlikte el-Münteḳā min aḫbâri'l-Muṣṭafâ'nın kenarında yayımlanmıştır (Delhi 1296, 1332). 2. el-Muḥarrer fi'l-fıḳh ʿalâ mez̠hebi'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (I-II, Riyad 1984, 2. bs.). Özellikle talebelerin kolay ezberlemesi için fıkhî istidlâller kaydedilmeden muhtasar bir tarzda yazılmıştır. Şemseddin İbn Müflih el-Makdisî'nin eser üzerinde en-Nüket ve'l-fevâʾidi's-seniyye ʿalâ müşkili'l-Muḥarrer adıyla yaptığı çalışma el-Muḥarrer ile birlikte basılmıştır (I-II, Kahire 1369/1950; Riyad 1984). Ayrıca Abdülmün'im b. Abdülhak el-Katîî'nin esere Taḥrîrü'l-muḳarrer fî şerḥi'l-Muḥarrer adıyla bir şerh yazdığı belirtilmiş (Abdülkādir Bedrân, s. 433), Abdurrahman b. Mahmûd b. Ubeydân el-Ba'lî de Zevâʾidü'l-Kâfî ve'l-Muḥarrer ʿale'l-Muḳniʿ adlı bir çalışma yapmıştır (Dımaşk 1379/1959; Riyad 1401/1981). 3. el-Müsevvede fî uṣûli'l-fıḳh. Müellifin tamamlayamadığı bir çalışma olup oğlu Abdülhalîm ile torunu Takıyyüddin İbn Teymiyye esere son şeklini vermişlerdir (nşr. Muhammed Muhyiddin el-Hatîb, Kahire 1383/1964, 1983; Beyrut, ts.; nşr. Ahmed b. İbrâhim ez-Zervâ, Riyad 1405). 4. Münteha'l-ġāye fî şerḥi'l-Hidâye. Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin Hanbelî fıkhına dair

el-Hidâye adlı eserinin şerhidir. Hac bahsine kadar olan kısmı dört büyük cilt halinde temize çekilmiş olan eserin devamı müsvedde halinde kalmıştır (İbn Receb, II, 252).

Çok sayıda eser yazdığı belirtilen İbn Teymiyye'nin Kitâb fi'l-eḥâdîs̱i'l-mevżûʿa elletî yervîha'l-ʿâmme ve'l-ḳuṣṣâṣ ʿale'ṭ-ṭuruḳāt, Mushaf tertibini dikkate alarak tefsire dair hadisleri toplayıp senedleriyle birlikte verdiği Eṭrâfü eḥâdîs̱i't-tefsîr, ayrıca Urcûze fî ʿilmi'l-ḳırâʾe, el-Aḥkâmü'l-kübrâ, el-Maḫzen fi'l-fıḳh adlı kitapları da kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Mecdüddin İbn Teymiyye, el-Münteḳā (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī), Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 3; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 291-293; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1295-1297; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, II, 323-324; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 33; İbn Receb, ez̠-Z̠eyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952-53, II, 249-254; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 385-386; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VII, 33; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, I, 297-300; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1612, 1816, 1851; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, V, 257-258; Şevkânî, Neylü'l-evṭâr, I, 13-18; Abdülkādir Bedrân, el-Medḫal ilâ mez̠hebi'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Beyrut 1405/1985, s. 432, 433; Brockelmann, GAL, I, 504; Suppl., I, 690; Îżâḥu'l-meknûn, II, 570; Ziriklî, el-Aʿlâm, IV, 129-130; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, V, 227; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 283; Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman, Kitâbetü'l-baḥs̱i'l-ʿilmî, Cidde 1403/1983, s. 103, 135, 372, 374.

Celal Kırca

Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî (ö. 656/1258) Hadis hâfızı.

---

1 Şâban 581'de (28 Ekim 1185) Kahire'de (Fustat) doğdu. Ailesi aslen Suriyelidir. Babası oğlunu on yaşına girince hadis meclislerine götürerek hadis dinlemesini sağladı, bir yıl sonra babası ölünce de bu dersleri bırakmadı. Önceleri Hanbelî iken Şâfiî mezhebine mensup hocalardan Şâfiî fıkhı okuyunca bu mezhebi tercih etti. İskenderiye, Harran, Ruha, Gazze, Dımaşk, Kudüs gibi ilim merkezlerine defalarca seyahat ederek ve Mısır'ın muhtelif şehirlerini dolaşarak âlimlerden ders aldı. Cemmâîlî, İbnü'l-Mufaddal, Ebü'l-Yümn el-Kindî, İbn Şâs, Muvaffakuddin İbn Kudâme, Fahreddin İbn Teymiyye, Yâkūt el-Hamevî, İbn Nukta, Bahâeddin İbn Şeddâd, İbnü'l-Fârız, İbnü'l-Müstevfî, İbnü'l-Hâcib ve İbn Ebü'l-İsba' gibi âlimlerden faydalandı. Ayrıca kendileriyle görüşemediği Ruha, Halep, Musul, İrbil, Horasan, Hicaz ve Endülüslü 600 kadar muhaddis, fakih ve şairden eserlerini rivayet etmek üzere icâzet aldı. İcâzet aldığı hocaları arasında pek çok hanım bulunmaktaydı. 606'da (1210) haccetmek ve bazı âlimlerden faydalanmak üzere Hicaz'a gitti, aynı yıl Mısır'a dönerek hayatının önemli bir kısmını burada geçirdi. Yirmi yıl kadar hocalık yaptığı Kâmiliyye Dârülhadisi başta olmak üzere Sâlihiyye Medresesi ve Câmiu'z-Zâfirî'de ders verdi. Münzirî hadisi, hadis ilimlerini ve râvilerini çok iyi bilen bir muhaddis olduğundan Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Hasan ed-Dimyâtî, Ebü'l-Ganâim Müsâfir b. Ya'mur el-Cîzî ve Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Abdülvehhâb el-Kūsî gibi hocaları; İbn Nukta, Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî gibi akranı; İbn Hallikân,

İzzeddin Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî, Ali b. Muhammed el-Yûnînî ve İbn Dakīkul'îd gibi talebeleri de ondan faydalandı. Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî yıllarca onun derslerine devam etti; İzzeddin İbn Abdüsselâm da hadis meclislerinde bulunarak hadis rivayet etti. Münzirî, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh'ini on bir cilt halinde şerhederek fıkıh sahasındaki yetişmişliğini ortaya koymak ve soranlara fetva vermekle beraber İzzeddin İbn Abdüsselâm Mısır'a gelip yerleşince ona duyduğu saygıdan dolayı bir daha fetva vermedi. 4 Zilkade 656'da (2 Kasım 1258) Kahire'de Kâmiliyye Dârülhadisi'nde vefat eden Münzirî, Mukattam tepesinin eteklerinde (Karâfe) defnedildi (ölümü üzerine yazılan mersiyeler için bk. Yûnînî, I, 250-253). Yaşadığı yüzyılın en meşhur hadis hâfızı kabul edilen Münzirî hadislerin sahih ve mevzû olanları ile hadislerdeki gizli kusurları (illet), müşkilleri bilmede, ihtiva ettiği hükümleri anlamada, mânasındaki incelikleri kavramada, râvilerin cerh ve ta'dîli ile onları tanımada üstün bir yere sahipti. Zehebî yaşadığı devirde ondan daha güçlü bir hadis hâfızının bulunmadığını, İbn Dokmak da devrinin hadis hâfızı sayıldığını belirtmektedir. Zâhidliğiyle tanınan İbn Dakīkul'îd hocası Münzirî'nin ahlâkını överek kendisinin ondan daha âlim, fakat onun kendisinden daha zâhid olduğunu söylemekte, Zehebî ve Tâceddin es-Sübkî gibi biyografi yazarları da onun bu yönüne özellikle işaret etmektedir. Münzirî'nin genç yaşta ölen oğlu Muhammed de hadis öğrenmek için seyahatler yaparak pek çok hadis yazmıştır.

Eserleri. A) Hadis. 1. et-Terġīb ve't-terhîb. İhlâs, ilim, namaz, alım satım, edep, zühd, cennet ve cehennem gibi konularda dinin yapılmasını ve yapılmamasını istediği şeylere dair hadislerin genellikle Kütüb-i Sitte, İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾı, İbn Hibbân ve İbn Huzeyme'nin eṣ-Ṣaḥîḥ'leri, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin el-Müsned'leri, Taberânî'nin üç Muʿcem'i ve Hâkim en-Nîsâbûrî'nin el-Müstedrek'i gibi hadis kaynaklarından seçilerek konularına göre yirmi beş bölüm halinde sıralanmasıyla meydana gelmiş olup senedlerde sahâbî dışındaki râviler zikredilmemiştir. Müellif sahih, hasen ve güvenilebilecek zayıflıktaki rivayetleri "an" harfiyle göstermekle yetinmiş, ayrıca hadisin sağlamlık derecesini belirtmemiştir. Zayıf olduğu anlaşılan rivayetleri de "an" harfiyle göstermekle beraber rivayetin sonunda ona ne ölçüde güvenilebileceğine işaret eden mevkuf, mürsel, münkatı', garîb gibi değerlendirmeler yapmıştır. Mevzû, çok zayıf ve zayıf diye nitelenebilecek rivayetleri de "ruviye" kelimesiyle ifade etmiştir. Eser tertibi, kendine has bir metotla da olsa hadislerin güvenilirlik derecesinin belirtilmesi, az kullanılan bazı kelimelerin açıklanması, tergīb ve terhîb konusunda mükerrerleriyle birlikte 5472 hadisi ihtiva eden hacimli bir kitap olması gibi sebeplerle İslâm dünyasında şöhret kazanmıştır. Eser üzerinde şerh ve ihtisar türünden çeşitli kitaplar yazılmıştır. Şerhleri arasında Hasan b. Ali el-Feyyûmî (nüshaları için bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 627), Menûfî, Muhammed Hayât b. İbrâhim es-Sindî gibi âlimlerin Şerḥu't-Terġīb ve't-terhîb'leri; muhtasarları arasında Ebû Yâsir Muhammed b. Ammâr el-Mısrî'nin et-Taḳrîb fi'ḫtiṣâri't-Terġīb ve't-terhîb, İbnü'd-Deyrî diye anılan Muhammed b. Ebû

Bekir es-Safedî'nin et-Taḳrîb ilâ kitâbi't-Terġīb ve't-terhîb (nşr. Mustafa Dîb el-Bugā - Muhammed İsâm Arrâr, I-II, Dımaşk-Beyrut 1411/1991), İbn Hacer el-Askalânî'nin 855 sahih rivayeti bir araya getirip râvileri Hakkındaki görüşlerini kısaca belirttiği Muḫtaṣarü't-Terġīb ve't-terhîb li'l-Münẕirî (nşr. Muhammed Ali Subeyh, Kahire 1352/1933; nşr. Habîburrahman el-A'zamî v.dğr., Bombay 1380/1960; Beyrut 1401/1981, 1407/1987; nşr. Abdullah Haccâc, Kahire 1400/1979, 1402/1981, 1404/1983, 1409/1989; nşr. Muhammed el-Mecdûb, Kahire-Tunus 1400 ve Tehẕîbü't-Terġīb ve't-terhîb adıyla, Kahire 1413) adlı eserleri, Bahrak ve Ahmed b. Ali eş-Şerefî ez-Zimârî, Muhammed Yahyâ b. Emân el-Hindî gibi âlimlerin çalışmaları ve Abdülazîz b. Muhammed b. İbrâhim Âlü'ş-şeyh'in Ḳuṭûfü'ṡ-ṡemer ve ʿuḳūdü'd-dürer min kelâmi seyyidi'l-beşer'i (Riyad 1407/1987), Yûsuf el-Kardâvî'nin notlar ve fihristler ekleyerek hazırladığı el-Münteḳā min Kitâbi't-Terġīb ve't-terhîb li'l-Münẕirî'si (I-II, Devha 1406-1409/1986-1989; Mansûre 1414/1993) anılabilir. Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî Tuḫfetü'l-ḥabîb li'l-ḥabîb bi'z-zevâʾid ʿale't-Terġīb ve't-terhîb adlı eserini, yine kendisine ait İtḥâfü'l-ḫıyere'den ve Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî'nin Müsnedü'l-Firdevs'inin zevâidinden derlediği hadislerle et-Terġīb ve't-terhîb'e bir zeyl olarak kaleme almıştır. Nâcî lakabıyla bilinen Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed ed-Dımaşkī, et-Terġīb ve't-terhîb'de gördüğü bazı hataları esere ilâve ettiği bilgilerle beraber ʿUcâletü'l-imlâʾi'l-müteyessira mine't-teẕnîb ʿalâ mâ vaḳaʿa li'l-ḥâfıẓi'l-Münẕirî mine'l-vehmi ve ġayrihî fî kitâbihi't-Terġīb ve't-terhîb adlı eserinde ele almıştır (nşr. Muhammed b. Abdullah b. Ali el-Kannâs - İbrâhim b. Hammâd er-Reyyes, I-V, Riyad 1420/1999). Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, İtḥâfü'l-müslim bimâ fi't-Terġīb ve't-terhîb min eḥâdîṡi'l-Buḫârî ve Müslim adlı kitabında Buhârî ve Müslim'den sadece birinin tahrîc ettiği veya her ikisinin ittifak ettiği 1080 hadisi derlemiştir (nşr. Me'mûn es-Sâğırcî, Beyrut-Dımaşk 1411/1991). Nâsırüddin el-Elbânî, Ṣaḥîḥu't-Terġīb ve't-terhîb ile (I-II, Beyrut 1402/1982, 1406/1986; Riyad 1408/1988; I-III, 1421/2000) Żaʿîfü't-Terġīb ve't-terhîb (I-II, Riyad 1421/2000) adlı çalışmalarını kaleme almıştır. et-Terġīb ve't-terhîb ilk defa Mişkâtü'l-Meṣâbîḥ'in kenarında basılmış (Delhi 1217), daha sonra müstakil neşirleri yapılmıştır (Dehli 1300; I-II, Kahire 1324-1326/1906-1908; nşr. Mustafa Amâre, I-V, Kahire 1346, 1352, 1373, 1388/1968; I-IV, Beyrut-Riyad 1401/1981; I-IV, Beyrut 1405; nşr. Muhammed Halîl Herrâs, I-II, Kahire 1390/1970, 1397/1977; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-VI, Kahire 1373, 1379/1960, 1381/1962, 1399/1979). Eseri Ahmet Muhtar Büyükçınar, Ahmet Arpa, Durak Pusmaz ve Abdullah Yücel'den oluşan bir heyet Türkçe'ye tercüme etmiş (I-VII, İstanbul 1984), fihristini de Mustafa Amâre neşrini esas alarak Hâlid Abdurrahman el-Ak, Muhammed İdrîs ve Hamdî Zemzem Fehârisü't-Terġīb ve't-terhîb adıyla (Dımaşk-Beyrut 1409/1988), Adnân Muhammed Ar'ûr da Fehârisü Kitâbi't-Terġīb ve't-terhîb adıyla (Riyad 1410/1989) hazırlamışlardır. 2. Muḫtaṣaru Ṣaḥîḥi Müslim (el-Câmiʿu'l-muʿlim bi-maḳāṣıdi Câmiʿi Müslim). Sıddîk Hasan Han'ın es-Sirâcü'l-vehhâc min keşfi meṭâlibi Ṣaḥîḥi

Müslim b. Ḥaccâc adlı Arapça şerhiyle birlikte basılmış (Bhopal 1302), eseri ayrıca Nâsırüddin el-Elbânî (I-II, Küveyt 1389/1969; Beyrut 1393/1973; Beyrut-Dımaşk 1407/1987, 6. bs.; Riyad 1414/1994) ve Ali Abdullah ed-Demecân (?) Eḥâdîs̱ muḫtâra sehletü'l-ḥıfẓ ve'l-ʿibâre: min Muḫtaṣari Ṣaḥîḥi Müslim adıyla (Riyad 1416/1996) yayımlamıştır. 3. Muḫtaṣaru Süneni Ebî Dâvûd (el-Müctebâ mine's-sünen). Münzirî bu çalışmasını Sünenü Ebî Dâvûd'un Lü'lüî nüshasını esas alarak yapmış, her hadisin Kütüb-i Sitte'de bulunduğu yerleri göstermiş, hadiste tenkit edilecek bir taraf varsa sağlamlık derecesini de belirtmiştir. Kitap, Ahmed Muhammed Şâkir ve Muhammed Hâmid el-Fıkī tarafından Hattâbî'nin Meʿâlimü's-sünen ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Tehẕîb'i ile birlikte yayımlanmıştır (I-VIII, Kahire 1367-1369). Münzirî, Sünenü Ebî Dâvûd'da gördüğü bazı hataları Şerḥu's-Sünen (Ḥâşiyetü's-Sünen) adlı küçük hacimli çalışmasında tashih etmiştir (nşr. Telattuf Hüseyin el-Azîm, Dehli, ts. [el-Matbau'l-Ensârî], taşbaskı). 4. Cevâbü'l-ḥâfıẓ Ebî Muḥammed ʿAbdilʿaẓîm el-Münẕirî el-Mıṣrî ʿan esʾile fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl. Eseri Abdülfettâh Ebû Gudde Ümerâʾü'l-müʾminîn fi'l-ḥadîs̱ adlı çalışmasıyla birlikte yayımlamıştır (Halep 1411). Münzirî'nin Risâle fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl adıyla neşredilen eseri de bu olmalıdır (Küveyt 1406). 5. Erbaʿûne ḥadîs̱en fi'ṣṭınâʿi'l-maʿrûf beyne'l-müslimîne ve ḳażâʾi ḥavâʾicihim. Büyük ilgi gören eserdeki hadislerin kaynağı gösterilmediği için Kādılkudât Sadreddin Muhammed b. İbrâhim el-Münâvî es-Sülemî bunları tahrîc etmiştir (Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî'nin Mecmûʿu'l-erbaʿîne erbaʿîn min eḥâdîs̱i seyyidi'l-mürselîn'iyle birlikte, Kahire 1372/1952, s. 341-355; nşr. Semîr Tâhâ el-Meczûb, Beyrut 1406/1986, 2. bs.; nşr. Sâlim b. Ahmed b. Abdülhâdî es-Selefî, Kahire 1408/1988; nşr. Ahmed Mustafa et-Tahtâvî, Kahire 1995). Ebû Zeyd es-Seâlibî, Münzirî'nin bu eserini el-Envârü'l-muḍîʾe fi'l-cemʿ beyne'ş-şerîʿa ve'l-ḥaḳīḳa adlı çalışmasının baş tarafına koymuş, onu hem tahrîc ve ihtisar hem de hadislerini benzer rivayetlerle takviye ve şerhetmiştir (nşr. Muhammed b. Tâvît et-Tancî, Rabat 1382/1962). Ebû Abdullah es-Sülemî de eserdeki hadisleri tahrîc etmiş ve bir o kadar daha hadis eklemiştir (nşr. Muhammed Abdürrezzâk Hamza, Cidde, ts. [Dârü'l-İsfahânî]). Abdurrahman b. Sâdık Avn kitabı not ve açıklamalarla birlikte el-Erbaʿûne'l-Münẕiriyye fi'ṣṭınâʿi'l-maʿrûf ile'l-müslimîn (Tunus 1982), Muhammed Abdülmün'im el-Hafâcî de Mişkâtü'l-yaḳīn fî eḥâdîs̱i seyyidi'l-mürselîn (Kahire, ts. [Mektebetü'l-Kāhire]) adıyla yayımlamıştır. Münzirî'nin Erbaʿûne ḥadîs̱en fî fażli ḳażâʾi'l-ḥavâʾic ismiyle anılan eseri de bu olmalıdır. 6. Şerḥu'l-Erbaʿîn (nşr. Zuhûr Ahmed Zuhûr, Lahor 1980). 7. Kifâyetü't-teʿabbüd (müteʿabbid) ve tuḥfetü't-tezehhüd (mütezehhid). Namaz, oruç, sadaka, dua ve zikirle ilgili bazı rivayetleri ihtiva etmektedir (Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-münîriyye içerisinde; Kahire 1346, III, 66-83; Kahire 1357/1938; nşr. Yüsrî Abdülganî Abdullah, Beyrut 1407/1987; nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim, Bulak 1407/1987; nşr. Mahmûd Nassâr, Kahire 1988; nşr. Âdil Ebü'l-Muâtî, Kahire 1408/1988; nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Amman 1410/1989). 8. Erbaʿûne ḥadîs̱ fî ṭalebi'l-ʿilm (Erbaʿûne ḥadîs̱en fî fażli'l-ʿilm ve'l-Ḳurʾân ve'ẕ-

ẕikr ve'l-kelâm ve's-selâm) (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 892, vr. 16-66). 9. Erbaʿûne ḥadîs̱en fi'l-aḥkâm mimmâ revâhü'ş-Şeyḫân ev eḥadühümâ (el-Erbaʿûne'l-aḥkâmiyye) (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 533, vr. 12-17). Kaynaklarda Münzirî'nin hadisle ilgili şu eserleri de zikredilmektedir: Erbaʿûne ḥadîs̱en fî hidâyeti'l-insân li-fażli ṭâʿati'l-imâm ve'n-nedâ ve'l-iḥsân, el-Emâlî fi'l-ḥadîs̱ (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 586), el-Fevâʾidü's-seferiyye fi'l-ḥadîs̱ (a.g.e., a.y.), Cüzʾü'l-Münẕirî (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 589), Cüzʾ fîhi ḥadîs̱ü "eṭ-ṭuhûru şaṭrü'l-îmân", el-Cemʿ beyne'ṣ-Ṣaḥîḥayn, Zevâlü'ẓ-ẓameʾ fî ẕikri men isteġās̱e bi-Resûlillâhi mine'ş-şiddeti ve'l-ʿamâʾ (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 586), Ṣaḥîḥu'l-Münẕirî, ʿAmelü'l-yevm ve'l-leyle, Mecâlis (Meclis) fî ṣavmi yevmi ʿâşûrâʾ (Brockelmann, GAL, I, 453), Muḫtaṣaru Süneni'l-Ḫaṭîb el-Baġdâdî, el-Muvâfaḳāt (Zehebî, âlî isnadın kısımlarından olan muvâfakata dair bu eserin bir cilt olduğunu söylemektedir). Münzirî'nin ayrıca bazı hocalarına ait eserleri tahrîc ettiği bilinmektedir.

B) Tarih. 1. (eẕ-Ẕeyl ve') et-Tekmile li-Vefeyâti'n-naḳale. Hocası İbnü'l-Mufaddal'ın 581 (1185) yılına kadar olan vefeyâtı kapsayan Vefeyâtü'n-naḳale (Ṭabaḳātü'l-erbaʿîn) adlı eserinin zeyli olup 581-642 (1185-1244) yılları arasında yaşayan 3200 kişinin biyografisini içine almaktadır. Gün, ay, yıl esasına titizlikle uyularak kaleme alınan ve yaklaşık altmış cüzden meydana gelen kitabın birinci cüzü mevcut olmadığından müellifin önsözü ile kırk altı biyografiyi ihtiva eden bu cüz dışında kalan eseri Beşşâr Avvâd Ma'rûf yayımlamıştır (I-IV, Necef 1388-1391/1968-1971; V-VI, Kahire 1395-1396/1975-1976; I-IV, Beyrut 1401/1981, 1405/1984). 2. el-Muʿcemü'l-mütercim. Müellifin bu eserinin hocalarının hayatını oldukça geniş bir şekilde ele aldığı ve bir cilt (on sekiz cüz) hacminde olduğu belirtilmiştir. Münzirî'nin tarihle ilgili diğer eserleri de şunlardır: Telḫîṣü's-Sîreti'n-nebeviyye (Brockelmann, GAL Suppl., I, 627), Muḫtaṣaru Muḫtaṣari'l-İstîʿâb (Kettânî, s. 413), Târîḫu men deḫale Mıṣr (Târîḫu Mıṣr), el-İʿlâm bi-aḫbâri şeyḫi'l-Buḫârî Muḥammed b. Selâm, Tercemetü Ebî Bekr eṭ-Ṭurṭûşî. Bunların dışında müellifin Şerḥu't-Tenbîh li-Ebî İsḥâḳ eş-Şîrâzî ve el-Ḫilâfiyyât ve meẕâhibü's-selef adlı eserlerinin bulunduğu kaydedilmektedir. Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un el-Münẕirî ve kitâbühü't-Tekmile li-Vefeyâti'n-neḳale adlı bir çalışması bulunmaktadır (Necef 1388/1968). Ebû Esmâ Mâcid b. Muhammed b. Ebi'l-Leyl, Münzirî'nin râvilerle ilgili değerlendirmelerini er-Ricâlü'lleẕîne tekelleme ʿaleyhim el-ḥâfıẓ el-Münẕirî cerḥan ve taʿdîlen fî kitâbihi't-Terġīb ve't-terhîb adıyla bir araya getirmiş ve üzerine notlar eklemiştir (Kahire 1410).

BİBLİYOGRAFYA:Münzirî, Cevâbü'l-ḥâfıẓ Ebî Muḥammed ʿAbdilʿaẓîm el-Münẕirî el-Mıṣrî (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep 1411, neşredenin girişi, s. 20-34; Yûnînî, Ẕeylü Mirʾâti'z-zamân, Haydarâbâd 1374/1954, I, 248-253; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, IV, 221-222; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1436-1439; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 319-324; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, II, 366-367; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), VIII, 259-261; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 212; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 128, 400, 490, 558, 589; II, 1004, 1172, 1735, 1737, 2020; Brockelmann, GAL, I, 452-453; Suppl., I, 627; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 586; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 413-414; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Bağdad 1978, I, 463-464; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 30; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriḫûn, Beyrut 1990, III, 105-109; Cezzâr, Medâḫilü'l-

müʾellifîn, III, 1363-1364; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 3, 4, 82, 212, 221, 267, 348, 359, 384, 403, 413, 426, 427; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, V, 171-173; Ebû Muhammed Abdülmehdî b. Abdülkādir Abdülhâdî, Ṭuruḳu taḫrîci ḥadîs̱i Resûlillâh, Kahire, ts. (Darü'l-i'tisâm), s. 215-217; Cl. Gilliot, "Textes arabes anciens édités en Egypte au cours des années 1994 à 1996", MIDEO, XXIII (1997), s. 345-347.

M. Yaşar Kandemir

KURTUBÎ, Ahmed b. Ömer (أحمد بن عمر القرطبي) Ebü'l-Abbâs Zıyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî el-Kurtubî (ö. 656/1258) Endülüslü muhaddis ve Mâlikî fakihi.

578'de (1182) Kurtuba'da (Cordoba) doğdu. İbnü'l-Müzeyyen künyesiyle de anılır. Küçük yaşta babası ile birlikte Mağrib'e gitti. Tilimsân'da Ebû Muhammed Abdullah b. Süleyman, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Yahsubî'den hadis ve fıkıh öğrendi. Mâlik b. Enes'in el-Muvaṭṭaʾını ve Ṣaḥîḥ-i Müslim'i rivayet icâzeti aldı. Fas'ta Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Îsâ el-Ezdî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman et-Tücîbî'den, Sebte'de (Ceuta) Abdülhak b. Muhammed b. Abdülhak el-İşbîlî'den, Mekke, Medine, Kudüs, Mısır ve İskenderiye'ye giderek buralarda pek çok âlimden faydalandı. İskenderiye'ye yerleşip öğretimle meşgul oldu. Talebeleri arasında Ebü'l-Hasan b. Yahyâ el-Kureşî, Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, Ebû Abdullah İbnü'l-Ebbâr gibi isimler yer alır.

Hayatının ilk dönemlerinde aklî ilimlerle meşgul iken daha sonra hadis, fıkıh, belâgat, Arap dili ve edebiyatında derinleşen Kurtubî delillerini zayıf gördüğü konularda Mâlikîler'in görüşlerine karşı çıkmış, Şâfiîler'in veya ehl-i hadîsin görüşlerini tercih ettiği olmuştur. Kurtubî 4 Zilkade 656'da (2 Kasım 1258) İskenderiye'de vefat etti. İbn Ferhûn onun 626'da (1229) öldüğünü söylüyorsa da bu doğru değildir.

Eserleri. 1. Telḫîṣu Ṣaḥîḥi Müslim. Ṣaḥîḥ-i Müslim'deki hadislerin senedlerinin ve mükerrer hadislerin alınmadığı bir ihtisar çalışması olup Rif'at Fevzî ve Ahmed Mahmûd el-Hûlî tarafından neşredilmiştir (I-II, Kahire 1409/1988). Ayrıca Muhyiddin Dîb Müstû, Ahmed Muhammed es-Seyyid, Yûsuf Ali Bedyevî (Büdeyvî) ve Mahmûd İbrâhim Bezzâl eseri el-Müfhim adlı şerhiyle birlikte yayımlamışlardır (I-VII, Beyrut 1417/1996). 2. el-Müfhim şerḥu Ṣaḥîḥi Müslim (el-Müfhim fî şerḥi Muḫtaṣarı Müslim, el-Müfhim fî şerḥi Müslim). Bir önceki eserin şerhi olup Ebû Ferhâ el-Hüseynî, Ebü'n-Nûr Muhammed el-Ahmedî, İbrâhim el-Ebyârî, Hamza ez-Zeyn ve Muhammed b. Abdülhakîm el-Kādî tarafından neşredilmiştir (I-V, Kahire 1415/1995). Eseri ayrıca Muhyiddin Dîb Müstû, Ahmed Muhammed es-Seyyid, Yûsuf Ali Bedyevî ve Mahmûd İbrâhim Bezzâl el-Müfhim limâ eşkele min Telḫîṣi kitâbi Müslim adıyla yayımlamışlardır (I-VII, Beyrut 1417/1996). 3. Keşfü'l-Ḳınâʿ ʿan ḥükmi'l-vecd ve's-semâʿ (ʿani'l-vecd ve's-semâʿ) (Tanta 1992). 4. İḫtiṣâru Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî (Muḫtaṣarü'l-

Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ, Muḫtaṣarü'l-Buḫârî). Konya Mevlâna Müzesi (nr. 617) ve Karaviyyîn (M. Âbid el-Fâsî, I, 147) kütüphanelerinde nüshaları mevcuttur. Kaynaklarda Kurtubî'nin ayrıca Buhârî'nin Ṣaḥîḥ'ine şerh yazdığı ve et-Teẕkire fî ẕikri'l-mevtâ ve aḥvâli'l-âḫire adlı bir eseri bulunduğu zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, el-Müfhim limâ eşkele min Telḫîṣi kitâbi Müslim (nşr. Muhyiddin Dîb Müstû v.dğr.), Beyrut 1417/1996, neşredenlerin girişi, I, 8-40; a.mlf., Telḫîṣu Ṣaḥîḥi'l-İmâm Müslim (nşr. Rifʿat Fevzî - Ahmed Mahmûd el-Hûlî), Kahire 1409/1988, neşredenlerin girişi, I, 7-28; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1438; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 240-242; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 615; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 554, 557; II, 1493; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 96; Brockelmann, GAL Suppl., I, 265, 664; Abdülbaki Gölpınarlı, Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu, Ankara 1967, I, 60; M. Âbid el-Fâsî, Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti'l-Ḳaraviyyîn, Dârülbeyzâ 1399/1979, I, 147-148; Abdülvehhâb b. Mansûr, Aʿlâmü'l-Maġribi'l-ʿArabî, Rabat 1406/1986, IV, 142-144.

Nuri Topaloğlu

İBNÜ'l-EBBÂR (ابن الأبّار) Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudâî (ö. 658/1260) Hadis âlimi, edip, şair, tarihçi ve kâtip.

Endülüs'e yerleşen Kudâa kabilesine mensup bir ailenin çocuğu olarak 595 yılı Rebîülâhir ayında (Şubat 1199) Belensiye'de (Valencia) doğdu. Tahsil hayatına babasından Kur'an ve kıraat dersleri alarak başladı. Daha sonra Ebû Abdullah Muhammed es-Sarakustî, Ebü'l-Hattâb Ahmed el-Kaysî, Muhammed b. İbn Ebû Zâhir, Muhammed el-Ensârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Bekrî, İbn Matrûh el-Kaysî ve Ebü'r-Rebîʿ Süleyman el-Kilâî gibi âlimlerden hadis, fıkıh, tarih, nahiv ve edebiyat okudu. Hocalarından onu en çok etkileyen Kilâî'dir. O dönemde yalnız Belensiye'nin değil bütün Endülüs'ün hadis ilmini ve ricâlini en iyi bilen kişilerinden biri sayılan Kilâî aynı zamanda hatip, iyi bir hattat ve edipti. İbnü'l-Ebbâr'a büyük emeği geçmiş, yirmi yıl boyunca derslerini takip eden bu sadık öğrencisini et-Tekmile'yi yazmaya yönlendirip onun kendi birikimlerinden ve elinin altındaki Endülüs ricâline dair kayıtlardan faydalanmasını sağlamıştır.

İbnü'l-Ebbâr, bilgi ve görgüsünü arttırmak için Endülüs'ün diğer ilim merkezlerini de dolaşıp belli bir olgunluğa ulaştıktan sonra Belensiye'ye döndü (1225-1230 arası). O sırada Endülüs, 609'da (1212) kaybedilen İkāb Savaşı'nın ardından Muvahhidler'in zayıflaması üzerine hem içeride bir dağılma süreci yaşamakta, hem dışarıdan hızlı bir biçimde hıristiyan işgaline mâruz kalmaktaydı. Çok geçmeden Belensiye de bu gelişmelerden nasibini aldı ve şehrin idaresini, Muvahhid hânedanındaki bölünmenin ardından Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Hafs el-Beyyâsî ele geçirdi. İbnü'l-Ebbâr, dönüşünden hemen sonra Beyyâsî tarafından kâtipliğe getirildi ve onun bu görevi Beyyâsî'nin yerine geçen oğlu Ebû Zeyd Abdurrahman döneminde de sürdü. Ancak o

sıralarda Doğu Endülüs'te güçlenmeye başlayan İbn Merdenîş'in baskıları sonucunda Ebû Zeyd Abdurrahman Aragon Krallığı'na sığınmak zorunda kalınca beraberinde giden İbnü'l-Ebbâr, onun Aragon'da yaşamaya karar vermesi üzerine Belensiye'ye döndü ve bu defa da şehri ele geçirmiş olan Ebû Cemîl Zeyyân b. Merdenîş tarafından kâtip tayin edildi. Bu arada 633 (1235-36) yılında kısa bir süre Dâniye (Denia) kadılığı yaptı.
609'dan (1212) itibaren hızlanan hıristiyan istilâ hareketi (reconquista), 636 (1238) yılında Belensiye'ye ulaşıp şehir Aragon kuvvetlerince kuşatma altına alınınca İbnü'l-Ebbâr, İbn Merdenîş tarafından bir heyetin başında Hafsî Sultanı I. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ'nın hükümranlığını tanıdıklarını bildirmek ve yardımını sağlamak maksadıyla Tunus'a gönderildi. Onun, Hafsî sarayında yardım talebini dile getirirken okuduğu "Sîniyye" adıyla bilinen meşhur kasidesi dinleyenleri derin bir şekilde etkiledi ve heyetin amacına ulaşmasını kolaylaştırdı. Bu kaside uzun süre edebî mahfillerde gündemde kalmış ve gerek şiir tekniği gerekse muhteva açısından ele alınarak değerlendirilmiştir. Ancak Ebû Zekeriyyâ, Belensiye'ye yardım gönderdiyse de bu yardım yerine ulaşamadı ve 17 Safer 636'da (29 Eylül 1238) İbn Merdenîş şehri İspanyollar'a teslim etmek zorunda kaldı; teslim şartlarını içeren antlaşma metni İbnü'l-Ebbâr tarafından hazırlandı.

Bunun üzerine Belensiye'den ayrılan İbnü'l-Ebbâr, önce İbn Merdenîş'le birlikte Dâniye'ye geçtiyse de daha sonra mevcut şartlarda Endülüs'te kalmanın anlamsızlığını görerek birçok aydın gibi Tunus'a gitti ve oraya varır varmaz Sultan Ebû Zekeriyyâ tarafından alâmet kâtipliğine (Osmanlılar'daki tuğrakeşlik) tayin edildiyse de daha sonra sultanın bu makam için başka birini tercih etmesi üzerine Dîvân-ı İnşâ kâtipliğinde görevlendirildi. Bu tayin dolayısıyla duyduğu öfkeyi gizleyemeyince evinde göz hapsine alındı. Daha sonra yakınlık kurduğu veliaht Muhammed el-Müstansır'ın araya girmesi ve İʿtâbü'l-küttâb adlı eserini sultana takdim etmesi sonucunda affa uğradı ve eski görevine iade edildi. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ'nın 647'de (1249) vefatı üzerine yerine geçen oğlu Muhammed el-Müstansır'ın çoğunluğunu Endülüslü edip, şair ve âlimlerden oluşan sohbet meclisinde İbnü'l-Ebbâr da bulunuyordu. Fakat onun bu konumu uzun sürmedi ve gerek kendi hataları gerekse aleyhinde çıkarılan dedikodular neticesinde Bicâye'ye (Bougie) sürüldü. Orada el-Ḥulle, et-Tekmile gibi eserlerini tamamlayan İbnü'l-Ebbâr bu arada Müstansır'ın rızâsını kazanarak tekrar Tunus'a döndü. Ancak kısa bir süre sonra bir rivayete göre şiirleri arasında sultanı kötüleyen bir beytin, diğer bir rivayete göre ise tarihe dair bir eserinde aynı mahiyetteki bilgilerin dikkat çekmesi üzerine 21 Muharrem 658'de (7 Ocak 1260) idam edildi ve cesedi ele geçirilebilen kitaplarıyla birlikte yakıldı.

İbnü'l-Ebbâr, Endülüs'ün yetiştirdiği en büyük şahsiyetlerden biri olup sonraki dönemlerde birçok âlim tarafından övgüyle anılmıştır; bugün de üzerinde en fazla çalışma yapılan Endülüslü âlimler arasında yer alır. Kaynaklarda ona ait hadis,

edebiyat ve tarih alanlarında kaleme alınmış otuz dokuz eserin ismi geçmektedir. Bunlardan hadise dair olanlar günümüze ulaşmadığı için hadisçiliğini değerlendirmek mümkün değildir. Mevcut eserleri ise onun iyi bir edip ve şair, özellikle de dikkatli bir tarihçi olduğunu göstermektedir.

Eserleri. 1. el-Muʿcem fî aṣḥâbi'l-Ḳāḍi'l-İmâm Ebî ʿAlî eṣ-Ṣadefî. Müellifin hocası Ebû Ali es-Sadefî'nin hocaları, âlim arkadaşları ve öğrencileri hakkında yazılmış bir biyografi kitabıdır. Mağrib tarzı alfabetik sıra esas alınmak suretiyle 315 kişinin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi verir. Eser ilk defa Francisco Codera tarafından Bibliotheca Arabico-Hispana serisinin IV. cildi olarak neşredilmiş (Madrid 1885-1886) ve bu neşrin Mektebetü'l-müsennâ tarafından tıpkıbasımı yapılmıştır (Bağdad 1966). Kitabı daha sonra da Dârü'l-kâtibi'l-Arabî müessesesi (Kahire 1967) ve İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut-Kahire 1402/1982) yayımlamıştır. 2. et-Tekmile li-Kitâbi'ṣ-Ṣıla. Kaynaklarda İbn Beşküvâl'in eṣ-Ṣıla'sının zeyli olarak tanıtılan eser, 2188 Endülüslü ilim ve edebiyat adamının biyografisini içermektedir. Mağrib usulü alfabetik sırayla düzenlenmekle beraber zaman zaman bu sıraya uyulmamıştır. Telif tarihi büyük bir ihtimalle el-Muʿcem'den önce olan kitapta verilen bilgiler genellikle kişilerin doğum ve ölüm tarihleri, beldeleri, hocalarının veya talebelerinin isimleriyle sınırlıdır. Eser ilk önce Escurial Library'deki yazmalar (nr. 1675, 1678) esas alınarak Codera tarafından yukarıda adı geçen serinin V-VI. ciltleri olarak neşredilmiştir (Madrid 1889). Ancak bu neşirde "cîm"den önce, "mîm"den sonra ve "ayn" ile "lâm" arasında yer alan bazı kısımlar eksiktir. Bu eksikliklerin bir bölümü, daha sonra Cezayir'de el-Mektebetü'l-vataniyye'deki nüshadan (nr. 1735) faydalanılarak M. Alarcon ve Angel Gonzales Palencia tarafından tamamlanmıştır ("Apendice a la edición de Codera de la Técmila de Aben al-Abbār", Miscelanea de Estudios y Textos Arabes [Madrid 1915], s. 147-690). Diğer eksiklikleri ise Fas'ta buldukları bir el yazmasından istifadeyle Alfred Bel ve Muhammed Ben Şeneb tamamlamışlardır (Técmilat as-Sila. Texte arabe, d'après un ms. de Fez. Tome 1 complétant les deux volumes édités par Codera, Cezayir 1920). Yine Muhammed Ben Şeneb eserin mukaddime kısmını bularak Fransızca tercümesiyle birlikte neşretmiştir ("L'introduction d'Ibn al-Abbār à sa Técmila", RAfr., LIX [1918], s. 296-297, 306-335). Daha sonra İzzet el-Attâr el-Hüseynî'nin düzeltmeleriyle Mektebetü'l-müsennâ tarafından iki cilt halinde yayımlanan (Kahire 1955) eserdeki kadın müelliflere ait biyografileri de M. Mustafa Behcet müstakil olarak neşretmiştir ("Aʿlâmü nisâʾi'l-Endelüs", el-Mevrid, XIX/1 [Bağdad 1990], s. 100-124). 3. Kitâbü'l-Ḥulleti's-siyerâʾ. I. (VII.) yüzyıldan VII. (XIII.) yüzyıla kadar hükümdar, vezir, kâtip ve âlim gibi önemli şahsiyetlerden şiirle meşgul olmuş 217 kişinin biyografisini ve şiirlerinden örnekleri içerir; ihtiva ettiği şiirler kadar verdiği Mağrib ve Endülüs tarihiyle, hatta Doğu İslâm dünyasıyla ilgili bilgiler bakımından da temel bir kaynaktır. Mukaddime dışında metinde seciden uzak, düzgün ve sade bir üslûp kullanılmıştır. Eserin önemine ilk defa Reinhart Dozy dikkat çekmiş ve ondan bazı kişilerin hal tercümelerini neşretmiştir (Notices sur quelques manuscrits arabes,

Leyde 1847-1851; Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen âge, Paris-Leyde 1881, I, Ek-X, XX, XXIV; II, Ek-II, IX). Marcus Müller (Beiträge zur Geschichte der Westlichen Araber, München 1866-1878) ve Lübnan asıllı rahip Michael Casiri de Bibliotheca Arabico-Hispana Escurialensis serisinin II. cildi olarak (Madrid 1770) yine kısmî neşirler gerçekleştirmişlerdir. Kitabın tamamı önce Abdullah Enîs et-Tabbâ' (Beyrut 1962), ardından Hüseyin Mûnis (I-II, Kahire 1963-64) tarafından yayımlanmıştır. 4. İʿtâbü'l-küttâb. Müellif bu eseri, kendisini kâtiplik görevinden azleden Hafsî Sultanı Ebû Zekeriyyâ'nın affına mazhar olmak amacıyla yazmış ve bunun için çalışmasında, özellikle gerek Doğu gerekse Batı İslâm dünyasında hükümdarlar tarafından azledilip daha sonra bağışlanan yetmiş beş kâtibin hayat hikâyesine yer vermiştir. Kitabın en önemli taraflarından biri, kâtiplerin biyografilerinin yanı sıra dönemlerindeki siyasî hayat, medeniyet ve kurumlar hakkında bilgi aktarmış olmasıdır (nşr. Sâlih el-Eşter, Dımaşk 1961). 5. Tuḥfetü'l-ḳādim. V-VI. (XI-XII.) yüzyıllarda yaşamış 100 erkek ve dört kadın şairin hal tercümeleriyle seçme şiirlerinden meydana gelmiştir. Telifinden iki asır sonra İbrâhim b. Muhammed el-Billifîkī tarafından el-Muḳteḍab min Kitâbi Tuḥfeti'l-ḳādim adı altında ihtisar edilmişse de nesir kısımları büyük ölçüde çıkarılmıştır. Bu muhtasarı A. Bustanî (Mecelletü'l-Meşrıḳ, XLI/3 [Beyrut 1947], s. 351-400; XLI/4 [1947], s. 543-585) ve İbrâhim el-Ebyârî (Kahire 1957), eserin aslını da metni yeniden tesis ederek notlarla birlikte İhsan Abbas (Beyrut 1986) yayımlamıştır. 6. Dürerü's-simṭ fî aḫbâri's-sibṭ. Müellif bu eserinde, Ehl-i beyt'e yapılan haksızlıkları ve bu haksızlıklar karşısında vicdanında oluşan Ehl-i beyt muhabbetini işlemiştir. Kitabı ilim âlemine ilk defa Ameur Ghedira tanıtmış ("Un traité inédit d'Ibn al-Abbār à tendance chīīte", Al-Andalus, XXII [Madrid 1957], s. 31-54), yayımını da Abdüsselâm el-Herrâs ile Saîd A'râb (Tıtvân 1972) ve İzzeddin Ömer Mûsâ (Beyrut 1407/1987) gerçekleştirmiştir. Bazı muahhar tarihçiler, bu kitaptaki fikirlerinden hareketle İbnü'l-Ebbâr'ın Şiî olduğunu iddia etmişlerse de bu doğru değildir. Kendisi, diğer eserlerinde yer yer Sünnîliğiyle övündüğü gibi bu eserini de Ehl-i sünnet kaynaklarından istifade ile hazırlamıştır (Dürerü's-simṭ, neşredenin girişi, s. 7-58). Ayrıca Şiîlik isnadı, gerek sağlığında gerekse ölümünden sonra muhalifleri tarafından onun aleyhine bir delil olarak kullanılmamıştır. Bununla beraber Ehl-i sünnet mensubu bazı âlimler, onun bu kitabında açıkladığı Hz. Ali hakkındaki kanaatini garipsemişler, bazı Şiî âlimleri de kendisini Şîa'nın ileri gelen simaları arasında göstermişlerdir (Aʿyânü'ş-Şîʿa, IX, 384-386). Kitabın son neşrini yapan İzzeddin Ömer Mûsâ yazdığı mukaddimede bu konuya geniş yer ayırmıştır. Onun tesbitlerine göre İbnü'l-Ebbâr'ın bu ifadeleri evlâd-ı resûle olan bağlılık ve sevgisinden kaynaklanmıştır. 7. Müẓâheratü's-saʿyi'l-cemîl ve muḥâẓeratü'l-merʿa'l-vebîl. Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin Mülḳa's-sebîl fi'l-vaʿẓ ve'z-zühd'üne nazîre olarak yazılan eser Selâhaddin el-Müneccid tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1963). 8. Dîvân. Müellifin Mağrib usulü alfabetik sırayla düzenlenmiş kasidelerini içeren eserin tek yazma nüshası (Rabat el-Hizânetü'l-melekiyye, nr. 4602)

Abdüsselâm el-Herrâs tarafından yayımlanmıştır (Tunus 1985). Müellifin şiirdeki mertebesini ortaya koyan divan, aynı zamanda o dönemde Endülüs ve Kuzey Afrika'da meydana gelen gelişmelerle ilgili bilgileri vermesi açısından da önemlidir; kasidelerin büyük bir bölümü tarihî birer vesika niteliğindedir.

BİBLİYOGRAFYA :İbnü'l-Ebbâr, Dürerü's-simṭ fî ḫaberi's-sibṭ (nşr. İzzeddin Ömer Mûsâ), Beyrut 1407/1987, neşredenin girişi, s. 7-58; İbn Saîd el-Mağribî, el-Muġrib, II, 309-312; Gubrînî, ʿUnvânü'd-dirâye (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1969, s. 309-313; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 336-339; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1951, II, 450-452; Safedî, el-Vâfî, III, 355-358; İbn Haldûn, el-ʿİber, Beyrut 1979, VI, 283-285; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, bk. İndeks; a.mlf., Ezhârü'r-riyâż (nşr. Mustafa es-Sekkā v.dğr), Kahire 1358/1939, bk. İndeks; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, V, 295; Brockelmann, GAL, I, 340-341; Suppl., I, 580-581; Abdülazîz Abdülmecîd, İbnü'l-Ebbâr ḥayâtühû ve kütübüh, Tıtvân 1954; Ziriklî, el-Aʿlâm, VI, 233; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, X, 204; P. Boigues, Los historiadores y geografos arabigo-españoles, Amsterdam 1972, s. 409; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 142-143; Mahfûz, Terâcimü'l-müʾellifîn, II, 16-43; Aʿyânü'ş-Şîʿa, IX, 384-386; Ibn al-Abbār, polític i escriptor àrab valencià (1199-1260): actes del Congres Internacional "Ibn al-Abbar i el seu temps", Valencia 1990; Abdülvehhâb es-Sâbûnî, ʿUyûnü'l-müʾellefât, Halep 1413/1992, I, 187-188, 193-194; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, I, 13-16; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 171-173; A. Ghedira, "Un traité inédit d'Ibn al-Abbār à tendance chīīte", Al-Andalus, XXII, Madrid 1957, s. 31-54; G. C. Anawati, "Textes arabes anciens edités en Egypt ...", MIDEO, VIII (1964-66), s. 308-309; Saîd el-A'râb, "İbnü'l-Ebbâr el-muḥaddiş", Mecelletü Dâri'l-ḥadîṣi'l-Ḥaseniyye, III, Rabat 1982, s. 35-52; Mohamed Meouak, "La Takmilla d'Ibn al-Abbār", Revue de l'occident musulman et de la Méditerranée, sy. 40, Aixen-Provence 1985, s. 143-146; a.mlf., "Las principales fuentes del I'tāb al-Kuttāb de Ibn Al-Abbār", Al-Qantara, XVI, Madrid 1995, s. 449-457; Maria Jesús Viguera, "Los Fatımies de Ifrīqıya en el-Kitāb al-Hulla de Ibn Al-Abbār de Valencia", Sharq al-Andalus, sy. 2, Alicante 1985, s. 29-37; Victoria Aguilar, "Mujeres de la Takmila de Ibn Al-Abbār en un manuscrito de Rabat", Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus, I, Madrid 1988, s. 413-418; Maria Luisa Avila, "el-Metodo historiográfico de Ibn al-Abbār", a.e., s. 555-583; Carmen Romero, "Andalusies en el-I'tābu'l-Kuttāb de Ibn Al-Abbār", a.e., IV (1990), s. 147-158; Reşâd el-İmâm, "İbnü'l-Ebbâr ve ʿaṣruh", Mecelletü dirâsât Endelüsiyye, sy. 2, Tunus 1989, s. 116-174; Jesús Zanón, "Formas de la transmisión del saber ıslámico a tráves de la Takmila de Ibn Al-Abbār de Valencia", Sharq Al-Andalus, sy. 9, Alicante 1992, s. 129-149; M. Ben Cheneb - [Ch. Pellat], "Ibn Al-Abbār", EI² (İng.), III, 673; Abdülhüseyin eş-Şehîdî, DMT, VI, 314-315.

Mehmet Özdemir

REŞÎD el-ATTÂR (رشيد العطّار) Ebü'l-Hüseyn Reşîdüddîn Yahyâ b. Alî b. Abdillāh el-Kureşî el-Ümevî en-Nablusî el-Attâr (ö. 662/1264)Hadis hâfızı.

Şâban 584'te (Ekim 1188) Kahire'de doğdu. Nabluslu olup âlim yetiştiren bir aileye mensuptur. Başta İbnü'n-Nattâ' diye bilinen babası olmak üzere amcası Ebü'l-Kāsım Abdurrahman, ağabeyi Ebû Muhammed Abdülazîz ve Ebü'l-Kāsım Hibetullah b. Ali el-Bûsîrî'den ders aldı. Suriye ve Hicaz'a seyahat ederek Ali b. Hamza el-Kâtib, Ebü'l-Yümn el-Kindî, İbnü'l-Harestânî, Ömer b. Bedr el-Mevsılî, kıraat âlimi İbn Vesîḳ, İbn Necâ (İbn Nüceyye) ve eşi Fâtıma bint Sa'd el-Hayr gibi âlimlerden ders okudu. Kendisinden İbnü'l-Adîm, İbnü's-Sâbûnî, İbn Dakīkul'îd, Bedreddin İbn Cemâa, İbnü'l-Uhuvve, Kutbüddin el-Yûnînî ilim tahsil ettiler. Bir muhaddis olan oğlu Ebû Sâdık Cemâleddin Muhammed'e birçok eseri okutup icâzet verdi. Reşîd el-Attâr'ı

henüz genç bir âlim olduğu yıllarda tanıyan İbn Nukta kendisinden "sika, sebt, zâbıt" diye söz etmiş, İbnü'l-Adîm, Kutbüddin el-Yûnînî ve Bedreddin İbn Cemâa gibi talebeleri onun bu özellikleri yanında devrinin hadis otoritesi olduğunu belirtmiş, tabakat yazarları da kendisini övgüyle anmıştır. Mısır diyarının muhaddisi diye bilinen, Münzirî'den sonra altı yıl Kâmiliyye Dârülhadîsi'nin şeyhliğini yapan ve bütün kitaplarını vakfeden Reşîd el-Attâr 2 Cemâziyelevvel 662'de (2 Mart 1264) Kahire'de vefat etti ve Karâfe'de defnedildi. Sirâc el-Verrâk kendisi hakkında on dört beyitlik bir mersiye yazmıştır.

Eserleri. 1. Ġurerü'l-fevâʾidi'l-mecmûʿa fî beyâni mâ vaḳaʿa fî Ṣaḥîḥi Müslim mine'l-esânîdi (eḥâdîs̱i)'l-maḳṭûʿa. Mâzerî'nin el-Muʿlim bi-fevâʾidi Müslim'inde, Ebû Ali el-Gassânî'ye dayanarak Müslim b. Haccâc'ın el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde on dört maktû rivayet bulunduğu iddiasını reddeden Reşîd el-Attâr, Mâzerî'nin işaret etmediği bu kabil başka rivayetleri de tesbit etmiş, maktû olduğu ileri sürülen bütün bu haberlerin müsned olarak rivayet edildiğini kanıtlamak üzere bu eseri kaleme almıştır (Beyrut-Riyad 1417; nşr. Sa'd b. Abdullah Âlü Humeyyid, Riyad 1421/2001). 2. Tuḥfetü'l-müstefîd fi'l-eḥâdîs̱i's̱-s̱ümâniyeti'l-esânîd (S̱ümâniyyâtü'r-Reşîd el-ʿAṭṭâr, S̱ümânînât). Reşîd el-Attâr'ın Resûl-i Ekrem'den sekiz râvi vasıtasıyla ve oldukça âlî isnadlarla rivayet ettiği hadisleri içeren ve bir cüzden daha büyük olduğu anlaşılan eser Keşfü'ẓ-ẓunûn'da Tuḥfetü'l-müstezîd diye kaydedilmiştir (I, 374). Müellifin âlî rivayetlerinden meydana gelen ve ʿAvâli'r-Reşîd el-ʿAṭṭâr diye anılan bir eseri daha vardır. 3. Mücerredü es-mâʾi'r-ruvât ʿani'l-İmâm Ebî ʿAbdillâh Mâlik b. Enes el-Aṣbaḥî. Hatîb el-Bağdâdî'nin Mâlik b. Enes'ten rivayette bulunan 993 râvi hakkında bilgi verdiği er-Ruvât ʿan Mâlik b. Enes ve ẕikru ḥadîs̱in li-külli vâḥid minhüm (Esmâʾü men ravâ ʿan Mâlik b. Enes mübevveben ʿalâ ḥurûfi'l-muʿcem) adlı eserinin bazı ilâvelerle birlikte muhtasarı olan bu alfabetik eserin bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (III. Ahmed, nr. 624/9, vr. 87b-103b). Sa'd b. Abdullah Ali Humeyyid, eseri Sâlim b. Ahmed es-Selefî'nin Mücerredü esmâʾi'r-ruvât ʿan Mâlik adıyla yayımladığını söylemektedir (Ġurerü'l-fevâʾid, s. 25). 4. Ḥavâʾicü'l-ʿAṭṭâr fî ʿuḳri'l-ḥimâr. İbn Hicce'nin hicivlerinden seçmeleri ihtiva etmektedir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 693; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 533). 5. er-Ruvâtü'l-aʿlâm ʿan Mâlik. İbn Hacer el-Askalânî, beş cüzden meydana geldiğini belirttiği bu eserin iki cüzünü hocalarından okuduğunu söylemektedir (el-Muʿcemü'l-müfehres, s. 175). 6. el-Erbaʿûne'z-zâẖire fi'l-eḥâdîs̱i'n-nebeviyyeti'l-fâẖire. İbn Rüşeyd, müellifin Ebü'l-Hasan Ali b. Mukayyir'in rivayetlerinden derlediği bu eseri okuduğunu kaydetmektedir (Milʾü'l-ʿaybe, III, 393). 7. el-Erbaʿûn li'bni'l-Cümmeyzî. İbnü'l-Cümmeyzî diye tanınan Mısırlı kıraat âlimi Ebü'l-Hasan Ali b. Hibetullah b. Selâme'nin rivayetlerinden derlenen eser üzerinde müellifin Münteḳā mine'l-Erbaʿîn li'bni Binti'l-Cümmeyzî adıyla bir çalışma yaptığı anlaşılmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî her iki eseri okuduğunu belirtmektedir (el-Mecmaʿu'l-müʾesses, II, 386; el-Muʿcemü'l-müfehres, s. 217). 8. el-Muʿcemü'l-muḥkem (Muʿcemu'ş-şüyûẖ). Reşîd

el-Attâr bu eserde hocalarının hayatını anlatmış, rivayetlerinden söz etmiş, cerh ve ta'dîl durumları hakkında bilgi vermiştir. İbnü'l-Adîm, Makkarî ve Makrîzî eserden çokça nakilde bulunmuştur (Ġurerü'l-fevâʾid, s. 26). 9. Ḥadîs̱ü Emetillâh Meryem bint Ebi'l-Ḳāsım el-Ḳureşî (Meşyeḫatü Emetillâh) (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1/218 [25603 B]). 10. Nüzhetü'n-nâẓır fî ẕikri men ḥaddes̱e ʿan Ebi'l-Ḳāsım el-Beġavî. Ziriklî, Câmiatü'r-Riyâd'ın yazma eserler bölümünde eserin el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye bi'l-Medîne'de kayıtlı (Usûlü'l-hadîs, nr. 13) otuz yedi varaktan meydana gelen bir nüshasından alınmış mikrofilmini gördüğünü söylemektedir (el-Aʿlâm, VIII, 159).

Reşîd el-Attâr'ın bunlardan başka sekiz hadis ihtiva ettiği belirtilen bir cüzü, Meşyeḫatü'l-Behâʾ Ebi'l-Ḥasan ʿAlî b. Hibetillâh Binti'l-Cümmeyzî (Rûdânî, s. 378), el-Muṣâfaḥât (Muṣâfaḥâtü'l-ʿAṭṭâr), on cüzden meydana geldiği söylenen el-Muvâfaḳāt, er-Ruvât ʿani'l-Buḫârî, Vesîletü'r-râġıbîn ve tuḥfetü'ṭ-ṭâlibîn fi'l-eḥâdîs̱i'l-erbaʿîn adlı eserleri de kaynaklarda zikredilmiştir. Müellif ayrıca İbnü'l-Kayserânî'nin el-Cemʿ beyne kitâbey Ebî Naṣr el-Kelâbâẕî ve Ebî Bekr el-İṣfaḥânî fî ricâli'l-Buḫârî ve Müslim adlı eserine ilâvelerde bulunmuş, "inneme'l-a'mâl bi'n-niyyât" gibi bazı hadislerin tahrîcini yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Reşîd el-Attâr, Ġurerü'l-fevâʾidi'l-mecmûʿa fî beyâni mâ vaḳaʿa fî Ṣaḥîḥi Müslim mine'l-esânîdi'l-maḳṭûʿa (nşr. Sa'd b. Abdullah Âlü Humeyyid), Riyad 1421/2001; İbn Rüşeyd, Milʾü'l-ʿaybe bimâ cümiʿa bi-ṭûli'l-ġaybe (nşr. M. Habîb İbnü'l-Hoca), Tunus 1402/1981, III, 393; V, 130; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1442-1443; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, IV, 295-296; İbn Hacer el-Askalânî, el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-muʿcemi'l- müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1414/1994, II, 44, 386; a.mlf., el-Muʿcemü'l-müfehres (nşr. M. Şekkûr el-Meyâdînî), Beyrut 1418/1998, s. 175, 217, 360; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VII, 217; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 374, 693; Rûdânî, Ṣılatü'l-ḫalef bi-mevṣûli's-selef (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1408/1988 , s. 378; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 533; Sezgin, GAS, I, 141; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VIII, 159; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 134, 190, 233, 287; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, III, 1683, 1991.

Tevhit Bakan

İBN MÜSDÎ (ابن مسدى) Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Mûsâ el-Ezdî el-Gırnâtî (ö. 663/1265) Hadis hâfızı ve kıraat âlimi.

598 (1202) veya 599'da Endülüs'te Gırnata (Granada) civarında Vâdîâş'ta (Guadix) doğdu. Büyük dedesine nisbetle İbn Müsdî (Mesdî) diye meşhur oldu. Endelüsî ve Mühellebî nisbeleriyle de anılır. Yirmi yaşına kadar memleketindeki birçok âlimden ilim tahsil etti. 620'den (1223) sonra Tilimsân, Tunus, Halep, Dımaşk gibi yerleri dolaşarak Mısır'a geçti. Mısır'da bir müddet oturduktan sonra Mekke'ye göç edip vefatına kadar burada yaşadı. Seyahatleri sırasında birçok âlimden faydalandı, bazılarından icâzet aldı. Abdüssamed b. Ebû Recâ el-Belevî, Ebü'l-Kāsım Îsâ b. Abdülazîz el-Lahmî ve Muhammed b. Ali el-Esedî es-Sebtî'den kıraat tahsil etti. İbn Müsdî'nin diğer hoca-ları arasında Ebû Muhammed İbn Ulvân, Ebü'l-Kāsım İbn

Sasrâ, Fahre’l-Fârisî, İbn Halfûn ve Muhammed b. Abbâd el-Hılâtî gibi âlimler yer almakta olup Alemüddin ed-Devâdârî, seyahatnâmesiyle ünlü Ebû Muhammed el-Abderî, Mecdüddin Abdullah b. Muhammed et-Taberî, Abdülmü’min ed-Dimyâtî ve Ebü’l-Yümn İbn Asâkir de onun talebelerinden bazılarıdır. İbn Müsdî 10 Şevval 663’te (26 Temmuz 1265) Mekke’de meydana gelen bir baskın sırasında öldürüldü; bir rivayete göre ise veba salgınında öldü ve Cennetü’l-Muallâ’ya defnedildi.

Geniş ilmî birikiminden söz edilen İbn Müsdî’nin hadisin yanı sıra fıkıh, kıraat, edebiyat ve şiirle de uğraştığı, nazım ve nesir alanında dili çok iyi kullandığı, ifadelerinin son derece düzgün, fesahat ve belâgat açısından kusursuz olduğu, hem Mağrib hattını hem de diğer İslâm ülkelerinde kullanılan yazıyı çok güzel yazdığı belirtilmektedir. Dedesinden Kādirî tarikatı hırkası giydiği rivayet edildiğine göre (Safedî, V, 254) onun tasavvufla da ilgilendiği anlaşılmaktadır.

Tenkitlerinden çok az kimsenin kurtulduğu belirtilen İbn Müsdî Mekke’ye yerleştikten sonra Zeydiyye mezhebine ilgi duyarak aralarına katılmış, onlar da kendisini 661’de (1263) Mescid-i Harâm’a hatip tayin etmiştir. Kitaplarında genellikle Zeydîlik’le ilgili bilgiler verdiği zikredilmekte, Hz. Âişe hakkında ileri geri konuştuğu ve Şîa yanlısı bid‘atçı bir kimse olduğu belirtilmektedir.

İbn Müsdî, Endülüslü bir hocasının bir araya getirdiği Erbaʿîn’ini ondan alıp daha sonra bu hadislerin başka senedlerini bularak onları rivayet etmesi sebebiyle eleştirilmiştir. Eleştiriyi değerlendiren İbn Hacer, bu durumun semâ iddiasında bulunulmaksızın yapılmış bir nevi tahrîc faaliyeti olarak görülmesi gerektiğini, bunun da râvinin kizbine değil vehmine delâlet edeceğini ileri sürmüş ve İbn Müsdî’yi savunmuştur (Lisânü’l-Mîzân, V, 438). Zehebî de İbn Müsdî’yi zayıf sayanların bulunduğunu belirterek kendisinin de Muʿcem’ini incelerken bazı vehimlerini tesbit ettiğini söylemektedir (Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, IV, 1449). İbn Müsdî’yi para karşılığında hadis rivayet ettiği için tenkit edenler de vardır (Fâsî, II, 407-408).

Eserleri. 1. Muʿcemü’ş-şüyûḫ. İbn Müsdî’nin şeyhleri hakkında bilgi verdiği üç cilt hacminde bir eser olup vezinsiz fakat kafiyeli bir anlatımla kaleme alınmıştır. Zehebî bu eserden istifade ettiğini (Mîzânü’l-iʿtidâl, IV, 73), Safedî de müellif hattı nüshasını görüp ondan faydalandığını (el-Vâfî, V, 255) bildirmektedir. İbn Müsdî’nin devrinin diğer tanınmış âlimleri için de mu‘cemler kaleme aldığı belirtilmektedir. 2. el-Müsnedü’l-ġarîb. Müellifin yaşadığı dönemdeki ve daha önceki hadis âlimlerinin görüşlerini topladığı bir eserdir. 3. el-Müselselât. Eserden seçilmiş hadisleri ihtiva eden bir cüz günümüze ulaşmıştır (Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 103, vr. 172-177). 4. İʿlâmü’n-nâsik bi-aʿlâmi’l-menâsik. Mezheplerin hacla ilgili görüşlerinin ve dayandıkları delillerin toplandığı hacimli bir kitaptır (a.g.e., a.y.). 5. el-Erbaʿûne’l-muḫtâre fî fażli’l-ḥac ve’z-ziyâre. Brockelmann, eserin Ebû Bekir Cemâleddin Muhammed b. Yûsuf b. Mugīre’ye de nisbet edildiğini söylemekte (GAL [Ar.], VI,

281-282), İbn Rüşeyd bu eserden çeşitli hadisler nakletmektedir (Milʾü'l-ʿaybe, V, 133, 140).

İbn Müsdî'nin bunlardan başka Menâḳıbü'ṣ-Ṣıddîḳ'ı ile kendisine tarikat hırkası giydiren şeyhlerinin Hz. Peygamber'e ulaşan silsilesini kaydettiği bir cüzünden bahsedilmekte (Abdülhay el-Kettânî, II, 580), Keşfü'ẓ-ẓunûn'da onun "delâilü'n-nübüvve" konusunda eser ya-zanlardan olduğu belirtilmekte (I, 706; ayrıca bk. DİA, XVI, 276), ayrıca Muâviye ve yakınları aleyhinde 600 beyitlik bir kasidesi bulunduğu kaydedilmektedir. Onun Esne'l-menâʾiḥ fî esme'l-medâʾiḥ adlı naʿtı da meşhurdur.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Rüşeyd, Milʾü'l-ʿaybe bi-mâ cümiʿa bi-ṭûli'l-ġaybe (nşr. Muhammed Habîb İbnü'l-Hoca), Beyrut 1408/1988, V, 133, 140, 143, 144, 231, ayrıca bk. İndeks; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1448-1450; a.mlf., Mîzânü'l-iʿtidâl, IV, 73; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1312-1313; Safedî, el-Vâfî, V, 254-255; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, IV, 162; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, II, 333-334; Fâsî, el-ʿİḳdü'ṣ-ṣemîn, II, 403-410; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 437-438; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VI, 228; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 58, 706; II, 1735; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, V, 313; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 83; a.e. (Özbek), s. 123, 203, 287; Îżâḥu'l-meknûn, II, 508; Brockelmann, GAL (Ar.), VI, 281-282; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XII, 140; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 580; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VII, 150-151; M. Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, London 1994, s. 43-45; Yusuf Şevki Yavuz, "el-Hasâisü'l-kübrâ", DİA, XVI, 276.

Abdülkadir Şenel

KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed (محمد بن أحمد القرطبي) Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273) Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.

Kurtuba'da (Cordoba) dünyaya geldi. Doğum tarihi VI. (XII.) yüzyılın sonları veya VII. (XIII.) yüzyılın başları olarak tahmin edilmiştir (el-Kasabî Mahmûd Zelat, s. 8; Miftâh es-Senûsî Belʿam, s. 85-86). Babası çiftçilikle geçinen bir kimseydi ve hıristiyan İspanyalılar'ın 3 Ramazan 627'de (16 Temmuz 1230) gerçekleştirdikleri bir saldırıda öldürüldü. Kurtubî, gençlik yıllarında çömlek yapımında kullanılan toprak taşımacılığı yaparak ailenin geçimine yardımcı oldu. Tahsilinin ilk yıllarını Kurtuba'da geçirdi ve burada İbn Ebû Hucce diye tanınan Ebû Caʿfer Ahmed b. Muhammed el-Kaysî, Rebîʿ b. Abdurrahman b. Ahmed el-Eşʿarî, Ebü'l-Hasan Ali b. Kutrâl el-Ensârî gibi âlimlerden yararlandı. Kurtuba'nın 633 (1236) yılında Kastilya-Leon Kralı III. Fernando kuvvetleri tarafından ele geçirilmesinden sonra şehri terkederek İskenderiye'ye geçti; burada İbnü'l-Müzeyyen diye anılan Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'den el-Müfhim fî şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim adlı eserinin bir kısmını dinledi; ayrıca Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Revâc, Ebû Muhammed Abdülmuʿtî el-Lahmî'den faydalandı. Şehâbeddin el-Karâfî ile Feyyûm'a seyahat etti. 647'de (1249) Mansûre'ye uğradı ve burada Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Bekrî'den ders okudu. Kahire'de bir müddet kalan Kurtubî, Saîd bölgesinde Münyetü Benî Hasîb'e yerleşti ve hayatının sonuna kadar burada yaşadı. Kendisinden istifade edenler arasında oğlu Şehâbeddin Ahmed'le İbnü'z-Zübeyr, İsmâil b. Muhammed b. Abdülkerîm, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Meymûnî ve Ziyâeddin Ahmed b. Ebü's-Suûd es-

Satrîcî'nin adları zikredilebilir (Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, s. 89-94). Mütevazi kişiliği ve sade yaşayışıyla tanınan, zühd hayatına önem veren Kurtubî 9 Şevval 671'de (29 Nisan 1273) Münyetü Benî Hasîb'de vefat etti ve burada defnedildi. Kabri, 1971 yılında onun adına inşa edilen camideki türbesine nakledilmiş olup halen ziyarete açık bulunmaktadır (el-Kasabî Mahmûd Zelat, s. 30).

Tefsir, hadis, kıraat, fıkıh gibi alanlarda çok iyi yetişmiş olduğunu eserleriyle ortaya koyan Kurtubî'yi Zehebî "ilimde derya" olarak nitelendirmiş, diğer müellifler de hakkında benzer ifadeler kullanmıştır. Kurtubî eserlerinde Ehl-i sünnet'i savunmuş, başta Mu'tezile olmak üzere İmâmiyye, Râfiziyye, Kerrâmiyye gibi fırkaları eleştirmiştir (meselâ bk. el-Câmiʿ, I, 193; VII, 277). Mâlikî olmakla birlikte mezhep taassubuna karşı çıkmış ve taklitçiliği bir metot olarak benimsemediğini dile getirmiştir (meselâ bk. a.g.e., II, 212). Kitap ve Sünnet yolunu tutan tasavvuf ehline karşı çıkmamışsa da telakkileri cehalet ve hurafe temeline dayanan sûfîler hakkındaki olumsuz tutumunu açıkça ortaya koymuştur (a.g.e., X, 366; XV, 215, 249-250). Bu arada devlet adamlarını çekinmeden eleştirmiş, zamanın idarecilerinin rüşvet aldığını ifade etmiş (a.g.e., II, 340), onların hukuk dışı davrandıklarını, menfaat karşılığında hükmettiklerini, Allah'ın dinini değiştirdiklerini ileri sürmüştür (a.g.e., XIII, 179; et-Teẕkire, II, 482).

Eserleri. 1. el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*. Kurtubî'nin en önemli eseri olup geniş hacmine rağmen ilim çevrelerinde büyük ilgi görmüş ve çeşitli baskıları yapılmıştır (I-IV, Kahire 1950; 1353-1369/1935-1950; 1380; I-XX, 1386-1387/1966-1967; nşr. Muhammed İbrâhim el-Hifnâvî ve Mahmûd Hâmid Osman, I-XXII, Kahire 1414/1994, 1416/1996 [bu baskının son iki cildi, Seyyid İbrâhim Sâdık ve Muhammed Ali Abdülkādir tarafından hazırlanmış fihristlerdir]; I-XX, Beyrut 1405/1985). Tefsirin mukaddimesini Alâeddin Ali Rızâ el-Vecîz fî feżâʾili'l-kitâbi'l-ʿazîz (Kahire 1412/1992; Kahire, ts.), Muhammed Talha Bilâl Muḳaddimetü Tefsîri'l-İmâm el-Ḳurṭubî (Beyrut 1418/1997) adıyla yayımlamış, Ahmed Hicâzî es-Sekkā, aynı mukaddimenin bir kısmını Feżâʾilü'l-Ḳurʾân ve âdâbü't-tilâve ismiyle neşretmiştir (Kahire 1989). İbnü'l-Mülakkın eseri ihtisar etmiş (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 534), el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme Muḫtaṣaru Tefsîri'l-Ḳurṭubî (Kahire 1977) ve Tevfîk el-Hakîm Muḫtâru Tefsîri'l-Ḳurṭubî el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân (Kahire 1977), Muhammed Kerîm Râcih Muḫtaṣaru Tefsîri'l-Ḳurṭubî (Beyrut 1986) adıyla yaptıkları ihtisarları neşretmişlerdir. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân ve Cemâl Abdüllatîf ed-Desûkī de eser için Keşşâf taḥlîlî li'l-mesâʾili'l-fıḳhiyye fî Tefsîri'l-Ḳurṭubî adıyla fıkıh konularına göre düzenlenmiş bir fihrist hazırlamışlardır (Tâif 1408/1988). el-Câmiʿi M. Beşir Eryarsoy Türkçe'ye çevirmeye başlamış ve bu çalışmanın on bir cildi basılmıştır (İstanbul 1997-2000). 2. el-Esnâ fî şerḥi esmâʾillâhi'l-ḥüsnâ. Müellifin el-Câmiʿde pek çok atıfta bulunduğu eser (meselâ bk. I, 56, 326; II, 191, 241) M. H. Cebel'in tahkikiyle yayımlanmıştır (I-II, Tanta 1994). 3. el-İʿlâm bimâ fî dîni'n-naṣârâ

mine'l-fesâd ve'l-evhâm ve iẓhâri meḥâsini dîni'l-İslâm ve is̱bâti nübüvveti nebiyyinâ Muḥammed ʿaleyhi'ṣ-ṣalâtü ve's-selâm. Tuleytula'da (Toledo) adı bilinmeyen bir kişi tarafından kaleme alınıp Kurtuba'ya gönderilen bir risâleye reddiye olarak yazılmış olup Ahmed Hicâzî es-Sekkā tarafından neşredilmiştir (Kahire 1980). Nâşir kitabın kapağında müellif adını sadece el-İmâm el-Kurtubî olarak zikretmiş, yazma nüshanın sonunda müstensihin, "Eserin yazımı 726'da (1326) tamamlandı" şeklindeki ferâğ kaydından hareketle kitabın başka bir Kurtubî'ye ait olabileceğini ileri sürmüş, İbn Ferhûn'un müfessir Kurtubî'nin eserleri arasında bu eseri zikretmemesini de delil olarak kaydetmiştir. Ancak müelliflerin eserlerinin ölümlerinden asırlarca sonra da istinsah edilebildiği gerçeği karşısında bu tereddüde (ayrıca bk. Işık, sy. 40 [1993], s. 39) anlam vermek güçtür. Ayrıca eserin Köprülü Kütüphanesi'nde mevcut iki nüshasından birinde (nr. 794 [mükerrer]) müellif adı Muhammed b. Ahmed b. Ferh el-Kurtubî, diğerinde (nr. 814) İbn Ferh el-Kurtubî olarak belirtilmiştir. Fâiz Saîd Sâlih eseri tahkik ederek bir doktora çalışması yapmıştır (1405/1985, Câmiatü Ümmi'l-kurâ, Mekke). 4. el-İʿlâm fî maʿrifeti mevlidi'l-Muṣṭafâ ʿaleyhi'ṣ-ṣalâtü ve's-selâm (el-İʿlâm bi-mevlidi'n-nebiyyi ʿaleyhi's-selâm). Eserin bir nüshası, el-İʿlâm fîmâ yecibü ʿale'l-enâm min maʿrifeti mevlidi'l-Muṣṭafâ ʿaleyhi's-selâm adıyla Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 443). 5. Urcûze fî esmâʾi'n-nebiyyi ṣallallāhü teʿâlâ ʿaleyhi ve sellem. Hz. Peygamber'in 300'den fazla isminin bir araya getirilip açıklamalarının yapıldığı belirtilen eserin (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 62) günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 6. et-Teẕkire fî aḥvâli'l-mevtâ ve'l-âḫire. Müellifin el-Câmiʿde adını sıkça zikrettiği eserin (meselâ bk. I, 137, 378; II, 193, 241) çeşitli baskıları yapılmıştır (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkā, Beyrut 1405/1985; nşr. es-Seyyid el-Cemîlî, I-II, Kahire-Beyrut 1407/1987; nşr. Ebû Süfyân Mahmûd b. Mansûr el-Bestavîsî, I-II, Medine 1417/1997; diğer baskıları için bk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, s. 129-130; Miftâh es-Senûsî Belʻam, s. 138). Kitabı Abdülvehhâb eş-Şaʻrânî Muḫtaṣaru Teẕkireti'l-Ḳurṭubî (Kahire 1898, 1300, 1301, 1310, 1320, 1926, 1349), Ahmed b. Muhammed b. Ali es-Sühaymî et-Teẕkiretü'l-fâḫire fî aḥvâli'l-âḫire (Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, s. 133) ve M. İbrâhim Sâlim Yevmü'l-fevzi'l-ekber (Kahire 1405/1984) adıyla ihtisar etmiş, Şaʻrânî'nin muhtasarı Hasan Tahsin Emiroğlu tarafından Kısaltılmış Tezkire-i Kurtubî adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Konya 1995). Süyûtî, et-Teẕkire'yi Şerḥu'ṣ-ṣudûr fî şerḥi ḥâli'l-mevtâ fi'l-ḳubûr adıyla şerhetmiş, kısaca Kitâbü'l-Berzaḫ diye meşhur olan bu şerh (Kahire 1309, 1329) Farsça'ya da tercüme edilmiştir (Lahor 1871; bk. İA, XI, 262). 7. Ḳamʿu'l-ḥırṣ bi'z-zühdi ve'l-ḳanâʿa ve reddü ẕülli's-süʾâli bi'l-kesb ve'ṣ-ṣınâʿa. Adı bazı kaynaklarda, bu arada müellifin tefsirinin değişik baskılarında biraz farklı şekilde zikredilen eser (el-Câmiʿ, XIII, 16, Beyrut ve Kahire baskıları; Miftâh es-Senûsî Belʻam, s. 140-141), Mecdî Fethî es-Seyyid tarafından yayımlanmış (Tanta 1408/1988), muhakkik kitabın ikinci kısmını el-Kefâf ve'l-ḳanâʿa (Tanta 1408/1988), üçüncü kısmını ez-Zühd (Tanta 1408/1988) adıyla ayrı basım olarak da neşretmiştir. Musʻad Abdülhamîd Muhammed

es-Sa‘denî eseri ayrıca tahkik etmiştir (Beyrut 1414/1994). 8. et-Teẕkâr fî efḍali’l-eẕkâr. Nevevî’nin et-Tibyân fî âdâbi ḥameleti’l-Ḳurʾân’ının metodu üzere kaleme alınan, ancak Nevevî’nin eserinden daha doyurucu olduğu belirtilen kitap (İbn Ferhûn, II, 309) kırk bölüm halinde düzenlenmiştir (nşr. Ahmed b. Muhammed b. Sıddîk el-Gammârî, Kahire 1355/1936; nşr. Abdülkādir el-Arnâût - İbrâhim el-Arnâût, Beyrut 1972; nşr. Servet Muhammed Nâfi‘, Kahire 1979; nşr. Beşîr Muhammed, Beyrut 1406/1986, 1408/1988; Dımaşk-Tâif 1407/1987). 9. Ḳaṣîde fi’ṣṭılâḥi’l-ḥadîs̱ (Köprülü Ktp., nr. 1559). 10. el-Miṣbâḥ fi’l-cemʿ beyne’l-Efʿâl ve’ṣ-Ṣıḥâḥ. Muḫtaṣarü’ṣ-Ṣıḥâḥ adıyla da zikredilen eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’ndedir (Şehid Ali Paşa, nr. 2682). 11. et-Taḳrîb li-Kitâbi’t-Temhîd. İbn Abdülber en-Nemerî’nin et-Temhîd limâ fi’l-Muvaṭṭaʾ mine’l-meʿânî ve’l-esânîd adlı eseri üzerine yapılmış bir çalışma olup bir nüshası Fas Karaviyyîn Kütüphanesi’ndedir (Brockelmann, GAL Suppl., I, 298). 12. Şerḥu’t-Teḳaṣṣî. İbn Abdülber en-Nemerî’nin et-Teḳaṣṣî li-ḥadîs̱i’l-Muvaṭṭaʾ ve şüyûḫi’l-İmâm Mâlik adlı eser üzerine yazılmış bir şerh olup günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 13. Risâle fî elḳābi’l-ḥadîs̱ (bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 737).

Kurtubî bazı eserlerine bizzat kendisi atıfta bulunmuş olup bunlardan tesbit edilebilenler şunlardır: el-Lümaʿu’l-lüʾlüʾiyye fî şerḥi’l-ʿışrînâti’n-nebeviyye (el-Câmiʿ, X, 268; XVI, 146); Menhecü’l-ʿubbâd ve maḥaccetü’s-sâlikîne ve’z-zühhâd (a.g.e., XV, 216); el-Muḳtebes fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes (a.g.e., I, 173; III, 84; VIII, 3); el-İntihâz fî ḳurrâʾi ehli’l-Kûfe ve’l-Baṣra ve’ş-Şâm ve ehli’l-Ḥicâz (et-Teẕkâr, s. 29, 107, 135).

Kurtubî’nin hayatı ve eserleri üzerinde muhtelif çalışmalar yapılmış olup el-Kasabî Mahmûd Zelat, Miftâh es-Senûsî, Abdülkādir Rahîm el-Heytî ve Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân’ın eserleriyle (bk. bibl.) bu müelliflerden sonuncusunun el-Ḳurṭubî ve’t-taṣavvuf (Zerkā 1988) ve Şekva’l-Ḳurṭubî min ehli zemânih (Zerkā 1988) adlı diğer iki kitabı burada zikredilebilir. Arif Gezer Kurtubî’nin Hadis İlmindeki Yeri (1999, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bû Şuayb Mihmâdî et-Tefsîrü’l-fıḳhî ʿinde’l-Ḳurṭubî (1992, Câmiatü Seyyidî Muhammed b. Abdullah, Fas) adıyla birer doktora çalışması yapmış, Ali b. Süleyman el-Abîd de el-Ḳurṭubî müfessir adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1402, Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye).

BİBLİYOGRAFYA:Kurtubî, el-Câmiʿ li-aḥkâmi’l-Ḳurʾân, Beyrut 1405/1985, I, 56, 137, 173, 193, 326, 378; II, 191, 193, 212, 241, 340; III, 84, 237; IV, 272; VII, 277; VIII, 3; X, 268, 270, 366; XIII, 16, 179; XV, 215, 216, 249-250; XVI, 146; a.mlf., et-Teẕkire fî aḥvâli’l-mevtâ ve umûri’l-âḫire (nşr. Ebû Süfyân Mahmûd b. Mansûr el-Bestavîsî), Medine 1417/1997, I, 53; II, 482; a.mlf., et-Teẕkâr fî efḍali’l-eẕkâr, Beyrut 1406/1986, s. 29, 107, 135; Zehebî, Târîḫu’l-İslâm: sene 671-680, s. 74-75; Safedî, el-Vâfî, II, 122-123; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü’l-müẕheb, II, 308-309; Makrîzî, el-Muḳaffe’l-kebîr (nşr. Muhammed el-Ya‘lâvî), Beyrut 1411/1991, V, 147-148; Dâvûdî, Ṭabaḳātü’l-müfessirîn, II, 65-66; Makkarî, Nefḥu’ṭ-ṭîb, II, 210-212; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 62, 534; Serkîs, Muʿcem, II, 1504; Brockelmann, GAL, I, 529; Suppl., I, 298, 737; Îżâḥu’l-meknûn, II, 241; Hediyyetü’l-ʿârifîn,

II, 129; Ziriklî, el-Aʿlâm, X, 185; el-Kasabî Mahmûd Zelat, el-Ḳurṭubî ve menhecühû fi't-tefsîr, Kahire 1399/1979, s. 6-64; Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, el-İmâmü'l-Ḳurṭubî şeyḫu eʾimmeti't-tefsîr, Dımaşk 1413/1993, tür.yer.; Abdülkādir Rahîm Ciddî el-Heytî, Ebû ʿAbdillâh el-Ḳurṭubî ve cühûdühû fi'n-naḥv ve'l-luġa fî kitâbihi'l-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân, Amman 1417/1996, s. 21-40; Miftâh es-Senûsî Bel'am, el-Ḳurṭubî: Ḥayâtühû ve âs̱âruhü'l-ʿilmiyye ve menhecühû fi't-tefsîr, Bingazi 1998, s. 85-150; Hidayet Işık, "Kurtubî ve el-İ'lâm Adlı Eserine Göre Kitâb-ı Mukaddes'te Hz. Muhammed", Din Eğitimi Dergisi, sy. 40, Ankara 1993, s. 39; Abdülkadir Karahan, "Süyûtî", İA, XI, 262; R. Arneldez, "al-Ḳurṭubī", EI² (İng.), V, 512-513.

Tayyar Altıkulaç

KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed (محمد بن أحمد القرطبي) Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273) Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.

Kurtuba'da (Cordoba) dünyaya geldi. Doğum tarihi VI. (XII.) yüzyılın sonları veya VII. (XIII.) yüzyılın başları olarak tahmin edilmiştir (el-Kasabî Mahmûd Zelat, s. 8; Miftâh es-Senûsî Bel'am, s. 85-86). Babası çiftçilikle geçinen bir kimseydi ve hıristiyan İspanyalılar'ın 3 Ramazan 627'de (16 Temmuz 1230) gerçekleştirdikleri bir saldırıda öldürüldü. Kurtubî, gençlik yıllarında çömlek yapımında kullanılan toprak taşımacılığı yaparak ailenin geçimine yardımcı oldu. Tahsilinin ilk yıllarını Kurtuba'da geçirdi ve burada İbn Ebû Hucce diye tanınan Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Kaysî, Rebî' b. Abdurrahman b. Ahmed el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. Kutrâl el-Ensârî gibi âlimlerden yararlandı. Kurtuba'nın 633 (1236) yılında Kastilya-Leon Kralı III. Fernando kuvvetleri tarafından ele geçirilmesinden sonra şehri terkederek İskenderiye'ye geçti; burada İbnü'l-Müzeyyen diye anılan Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'den el-Müfhim fî şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim adlı eserinin bir kısmını dinledi; ayrıca Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Revâc, Ebû Muhammed Abdülmu'tî el-Lahmî'den faydalandı. Şehâbeddin el-Karâfî ile Feyyûm'a seyahat etti. 647'de (1249) Mansûre'ye uğradı ve burada Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Bekrî'den ders okudu. Kahire'de bir müddet kalan Kurtubî, Saîd bölgesinde Münyetü Benî Hasîb'e yerleşti ve hayatının sonuna kadar burada yaşadı. Kendisinden istifade edenler arasında oğlu Şehâbeddin Ahmed'le İbnü'z-Zübeyr, İsmâil b. Muhammed b. Abdülkerîm, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Meymûnî ve Ziyâeddin Ahmed b. Ebü's-Suûd es-Satrîcî'nin adları zikredilebilir (Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, s. 89-94). Mütevazi kişiliği ve sade yaşayışıyla tanınan, zühd hayatına önem veren Kurtubî 9 Şevval 671'de (29 Nisan 1273) Münyetü Benî Hasîb'de vefat etti ve burada defnedildi. Kabri, 1971 yılında onun adına inşa edilen camideki türbesine nakledilmiş olup halen ziyarete açık bulunmaktadır (el-Kasabî Mahmûd Zelat, s. 30).

Tefsir, hadis, kıraat, fıkıh gibi alanlarda çok iyi yetişmiş olduğunu eserleriyle ortaya koyan Kurtubî'yi Zehebî "ilimde derya" olarak nitelendirmiş, diğer müellifler de hakkında benzer ifadeler kullanmıştır. Kurtubî eserlerinde Ehl-i sünnet'i savunmuş,

başta Mu‘tezile olmak üzere İmâmiyye, Râfiziyye, Kerrâmiyye gibi fırkaları eleştirmiştir (meselâ bk. el-Câmiʿ, I, 193; VII, 277). Mâlikî olmakla birlikte mezhep taassubuna karşı çıkmış ve taklitçiliği bir metot olarak benimsemediğini dile getirmiştir (meselâ bk. a.g.e., II, 212). Kitap ve Sünnet yolunu tutan tasavvuf ehline karşı çıkmamışsa da telakkileri cehalet ve hurafe temeline dayanan sûfîler hakkındaki olumsuz tutumunu açıkça ortaya koymuştur (a.g.e., X, 366; XV, 215, 249-250). Bu arada devlet adamlarını çekinmeden eleştirmiş, zamanın idarecilerinin rüşvet aldığını ifade etmiş (a.g.e., II, 340), onların hukuk dışı davrandıklarını, menfaat karşılığında hükmettiklerini, Allah’ın dinini değiştirdiklerini ileri sürmüştür (a.g.e., XIII, 179; et-Teẕkire, II, 482).

Eserleri. 1. el-Câmiʿ li-aḥkâmi’l-Ḳurʾân*. Kurtubî’nin en önemli eseri olup geniş hacmine rağmen ilim çevrelerinde büyük ilgi görmüş ve çeşitli baskıları yapılmıştır (I-IV, Kahire 1950; 1353-1369/1935-1950; 1380; I-XX, 1386-1387/1966-1967; nşr. Muhammed İbrâhim el-Hifnâvî ve Mahmûd Hâmid Osman, I-XXII, Kahire 1414/1994, 1416/1996 [bu baskının son iki cildi, Seyyid İbrâhim Sâdık ve Muhammed Ali Abdülkādir tarafından hazırlanmış fihristlerdir]; I-XX, Beyrut 1405/1985). Tefsirin mukaddimesini Alâeddin Ali Rızâ el-Vecîz fî feżâʾili’l-kitâbi’l-ʿazîz (Kahire 1412/1992; Kahire, ts.), Muhammed Talha Bilâl Muḳaddimetü Tefsîri’l-İmâm el-Ḳurṭubî (Beyrut 1418/1997) adıyla yayımlamış, Ahmed Hicâzî es-Sekkā, aynı mukaddimenin bir kısmını Feżâʾilü’l-Ḳurʾân ve âdâbü’t-tilâve ismiyle neşretmiştir (Kahire 1989). İbnü’l-Mülakkın eseri ihtisar etmiş (Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 534), el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-âmme Muḫtaṣaru Tefsîri’l-Ḳurṭubî (Kahire 1977) ve Tevfîk el-Hakîm Muḫtâru Tefsîri’l-Ḳurṭubî el-Câmiʿ li-aḥkâmi’l-Ḳurʾân (Kahire 1977), Muhammed Kerîm Râcih Muḫtaṣaru Tefsîri’l-Ḳurṭubî (Beyrut 1986) adıyla yaptıkları ihtisarları neşretmişlerdir. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân ve Cemâl Abdüllatîf ed-Desûkī de eser için Keşşâf taḥlîlî li’l-mesâʾili’l-fıḳhiyye fî Tefsîri’l-Ḳurṭubî adıyla fıkıh konularına göre düzenlenmiş bir fihrist hazırlamışlardır (Tâif 1408/1988). el-Câmiʿi M. Beşir Eryarsoy Türkçe’ye çevirmeye başlamış ve bu çalışmanın on bir cildi basılmıştır (İstanbul 1997-2000). 2. el-Esnâ fî şerḥi esmâʾillâhi’l-ḥüsnâ. Müellifin el-Câmiʿde pek çok atıfta bulunduğu eser (meselâ bk. I, 56, 326; II, 191, 241) M. H. Cebel’in tahkikiyle yayımlanmıştır (I-II, Tanta 1994). 3. el-İʿlâm bimâ fî dîni’n-naṣârâ mine’l-fesâd ve’l-evhâm ve iẓhâri meḥâsini dîni’l-İslâm ve is̱bâti nübüvveti nebiyyinâ Muḥammed ʿaleyhi’ṣ-ṣalâtü ve’s-selâm. Tuleytula’da (Toledo) adı bilinmeyen bir kişi tarafından kaleme alınıp Kurtuba’ya gönderilen bir risâleye reddiye olarak yazılmış olup Ahmed Hicâzî es-Sekkā tarafından neşredilmiştir (Kahire 1980). Nâşir kitabın kapağında müellif adını sadece el-İmâm el-Kurtubî olarak zikretmiş, yazma nüshanın sonunda müstensihin, “Eserin yazımı 726’da (1326) tamamlandı” şeklindeki ferâğ kaydından hareketle kitabın başka bir Kurtubî’ye ait olabileceğini ileri sürmüş, İbn Ferhûn’un müfessir Kurtubî’nin eserleri arasında bu eseri zikretmemesini de delil olarak kaydetmiştir. Ancak müelliflerin eserlerinin ölümlerinden asırlarca sonra da

istinsah edilebildiği gerçeği karşısında bu tereddüde (ayrıca bk. Işık, sy. 40 [1993], s. 39) anlam vermek güçtür. Ayrıca eserin Köprülü Kütüphanesi'nde mevcut iki nüshasından birinde (nr. 794 [mükerrer]) müellif adı Muhammed b. Ahmed b. Ferh el-Kurtubî, diğerinde (nr. 814) İbn Ferh el-Kurtubî olarak belirtilmiştir. Fâiz Saîd Sâlih eseri tahkik ederek bir doktora çalışması yapmıştır (1405/1985, Câmiatü Ümmi'l-kurâ, Mekke). 4. el-İʿlâm fî maʿrifeti mevlidi'l-Muṣṭafâ ʿaleyhi'ṣ-ṣalâtü ve's-selâm (el-İʿlâm bi-mevlidi'n-nebiyyi ʿaleyhi's-selâm). Eserin bir nüshası, el-İʿlâm fîmâ yecibü ʿale'l-enâm min maʿrifeti mevlidi'l-Muṣṭafâ ʿaleyhi's-selâm adıyla Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 443). 5. Urcûze fî esmâʾi'n-nebiyyi ṣallallāhü teʿâlâ ʿaleyhi ve sellem. Hz. Peygamber'in 300'den fazla isminin bir araya getirilip açıklamalarının yapıldığı belirtilen eserin (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 62) günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 6. et-Teẕkire fî aḥvâli'l-mevtâ ve'l-âḫire. Müellifin el-Câmiʿde adını sıkça zikrettiği eserin (meselâ bk. I, 137, 378; II, 193, 241) çeşitli baskıları yapılmıştır (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkā, Beyrut 1405/1985; nşr. es-Seyyid el-Cemîlî, I-II, Kahire-Beyrut 1407/1987; nşr. Ebû Süfyân Mahmûd b. Mansûr el-Bestavîsî, I-II, Medine 1417/1997; diğer baskıları için bk. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, s. 129-130; Miftâh es-Senûsî Bel'am, s. 138). Kitabı Abdülvehhâb eş-Şa'rânî Muḫtaṣaru Teẕkireti'l-Ḳurṭubî (Kahire 1898, 1300, 1301, 1310, 1320, 1926, 1349), Ahmed b. Muhammed b. Ali es-Sühaymî et-Teẕkiretü'l-fâḫire fî aḥvâli'l-âḫire (Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, s. 133) ve M. İbrâhim Sâlim Yevmü'l-fevzi'l-ekber (Kahire 1405/1984) adıyla ihtisar etmiş, Şa'rânî'nin muhtasarı Hasan Tahsin Emiroğlu tarafından Kısaltılmış Tezkire-i Kurtubî adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Konya 1995). Süyûtî, et-Teẕkire'yi Şerḥu'ṣ-ṣudûr fî şerḥi ḥâli'l-mevtâ fi'l-ḳubûr adıyla şerhetmiş, kısaca Kitâbü'l-Berzaḫ diye meşhur olan bu şerh (Kahire 1309, 1329) Farsça'ya da tercüme edilmiştir (Lahor 1871; bk. İA, XI, 262). 7. Ḳamʿu'l-ḥırṣ bi'z-zühdi ve'l-ḳanâʿa ve reddü ẕülli's-süʾâli bi'l-kesb ve'ṣ-ṣınâʿa. Adı bazı kaynaklarda, bu arada müellifin tefsirinin değişik baskılarında biraz farklı şekilde zikredilen eser (el-Câmiʿ, XIII, 16, Beyrut ve Kahire baskıları; Miftâh es-Senûsî Bel'am, s. 140-141), Mecdî Fethî es-Seyyid tarafından yayımlanmış (Tanta 1408/1988), muhakkik kitabın ikinci kısmını el-Kefâf ve'l-ḳanâʿa (Tanta 1408/1988), üçüncü kısmını ez-Zühd (Tanta 1408/1988) adıyla ayrı basım olarak da neşretmiştir. Mus'ad Abdülhamîd Muhammed es-Sa'denî eseri ayrıca tahkik etmiştir (Beyrut 1414/1994). 8. et-Teẕkâr fî efḍali'l-eẕkâr. Nevevî'nin et-Tibyân fî âdâbi ḥameleti'l-Ḳurʾân'ının metodu üzere kaleme alınan, ancak Nevevî'nin eserinden daha doyurucu olduğu belirtilen kitap (İbn Ferhûn, II, 309) kırk bölüm halinde düzenlenmiştir (nşr. Ahmed b. Muhammed b. Sıddîk el-Gammârî, Kahire 1355/1936; nşr. Abdülkādir el-Arnâût - İbrâhim el-Arnâût, Beyrut 1972; nşr. Servet Muhammed Nâfi', Kahire 1979; nşr. Beşîr Muhammed, Beyrut 1406/1986, 1408/1988; Dımaşk-Tâif 1407/1987). 9. Ḳaṣîde fi'ṣṭılâḥi'l-ḥadîs̱ (Köprülü Ktp., nr. 1559). 10. el-Miṣbâḥ fi'l-cemʿ beyne'l-Efʿâl ve'ṣ-Ṣıḥâḥ. Muḫtaṣarü'ṣ-Ṣıḥâḥ adıyla da zikredilen eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Şehid Ali

Paşa, nr. 2682). 11. et-Taḳrîb li-Kitâbi't-Temhîd. İbn Abdülber en-Nemerî'nin et-Temhîd limâ fi'l-Muvaṭṭaʾ mine'l-meʿânî ve'l-esânîd adlı eseri üzerine yapılmış bir çalışma olup bir nüshası Fas Karaviyyîn Kütüphanesi'ndedir (Brockelmann, GAL Suppl., I, 298). 12. Şerḥu't-Teḳaṣṣî. İbn Abdülber en-Nemerî'nin et-Teḳaṣṣî li-ḥadîs̱i'l-Muvaṭṭaʾ ve şüyûḫi'l-İmâm Mâlik adlı eser üzerine yazılmış bir şerh olup günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 13. Risâle fî elḳābi'l-ḥadîs̱ (bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 737).

Kurtubî bazı eserlerine bizzat kendisi atıfta bulunmuş olup bunlardan tesbit edilebilenler şunlardır: el-Lümaʿu'l-lüʾlüʾiyye fî şerḥi'l-ʿışrînâti'n-nebeviyye (el-Câmiʿ, X, 268; XVI, 146); Menhecü'l-ʿubbâd ve maḥaccetü's-sâlikîne ve'z-zühhâd (a.g.e., XV, 216); el-Muḳtebes fî şerḥi Muvaṭṭaʾi Mâlik b. Enes (a.g.e., I, 173; III, 84; VIII, 3); el-İntihâz fî ḳurrâʾi ehli'l-Kûfe ve'l-Baṣra ve'ş-Şâm ve ehli'l-Ḥicâz (et-Tez̠kâr, s. 29, 107, 135).

Kurtubî'nin hayatı ve eserleri üzerinde muhtelif çalışmalar yapılmış olup el-Kasabî Mahmûd Zelat, Miftâh es-Senûsî, Abdülkādir Rahîm el-Heytî ve Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân'ın eserleriyle (bk. bibl.) bu müelliflerden sonuncusunun el-Ḳurṭubî ve't-taṣavvuf (Zerkā 1988) ve Şekva'l-Ḳurṭubî min ehli zemânih (Zerkā 1988) adlı diğer iki kitabı burada zikredilebilir. Arif Gezer Kurtubî'nin Hadis İlmindeki Yeri (1999, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bû Şuayb Mihmâdî et-Tefsîrü'l-fıḳhî ʿinde'l-Ḳurṭubî (1992, Câmiatü Seyyidî Muhammed b. Abdullah, Fas) adıyla birer doktora çalışması yapmış, Ali b. Süleyman el-Abîd de el-Ḳurṭubî müfessir adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1402, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye).

BİBLİYOGRAFYA:Kurtubî, el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân, Beyrut 1405/1985, I, 56, 137, 173, 193, 326, 378; II, 191, 193, 212, 241, 340; III, 84, 237; IV, 272; VII, 277; VIII, 3; X, 268, 270, 366; XIII, 16, 179; XV, 215, 216, 249-250; XVI, 146; a.mlf., et-Tez̠kire fî aḥvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âḫire (nşr. Ebû Süfyân Mahmûd b. Mansûr el-Bestavîsî), Medine 1417/1997, I, 53; II, 482; a.mlf., et-Tez̠kâr fî efḍali'l-ez̠kâr, Beyrut 1406/1986, s. 29, 107, 135; Zehebî, Târîḫu'l-İslâm: sene 671-680, s. 74-75; Safedî, el-Vâfî, II, 122-123; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, II, 308-309; Makrîzî, el-Muḳaffe'l-kebîr (nşr. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1411/1991, V, 147-148; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 65-66; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 210-212; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 62, 534; Serkîs, Muʿcem, II, 1504; Brockelmann, GAL, I, 529; Suppl., I, 298, 737; Îżâḥu'l-meknûn, II, 241; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 129; Ziriklî, el-Aʿlâm, X, 185; el-Kasabî Mahmûd Zelat, el-Ḳurṭubî ve menhecühû fi't-tefsîr, Kahire 1399/1979, s. 6-64; Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, el-İmâmü'l-Ḳurṭubî şeyḫu eʾimmeti't-tefsîr, Dımaşk 1413/1993, tür.yer.; Abdülkādir Rahîm Ciddî el-Heytî, Ebû ʿAbdillâh el-Ḳurṭubî ve cühûdühû fi'n-naḥv ve'l-luġa fî kitâbihi'l-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân, Amman 1417/1996, s. 21-40; Miftâh es-Senûsî Bel'am, el-Ḳurṭubî: Ḥayâtühû ve âs̱âruhü'l-ʿilmiyye ve menhecühû fi't-tefsîr, Bingazi 1998, s. 85-150; Hidayet Işık, "Kurtubî ve el-İ'lâm Adlı Eserine Göre Kitâb-ı Mukaddes'te Hz. Muhammed", Din Eğitimi Dergisi, sy. 40, Ankara 1993, s. 39; Abdülkadir Karahan, "Süyûtî", İA, XI, 262; R. Arneldez, "al-Ḳurṭubī", EI² (İng.), V, 512-513. Tayyar Altıkulaç

ŞÂTIBÎ, Muhammed b. Süleyman (محمّد بن سليمان الشاطبي) Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân b. Muhammed el-Meâfirî eş-Şâtıbî (ö. 672/1274)Kıraat ve hadis âlimi.

---

585 (1189) yılında Doğu Endülüs şehirlerinden Şâtıbe'de (Jevita) doğdu ve ilk öğrenimini burada tamamladı. İbn Ebü'r-Rebî' künyesiyle meşhurdur. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülazîz b. Seâde eş-Şâtıbî'den ve Ebû Abdullah el-Cenhânî'den kırâat-i seb'ayı öğrendi. Daha sonra doğu ülkelerine giderek Dımaşk'ta Ebü'l-Hasan İbn Mâseveyh el-Vâsıtî, Ebü'l-Kāsım Hüseyin b. Hibetullah İbn Sasrâ, Mûsâ b. Abdülkādir, Ahmed b. Hıdr b. Tâvûs, Zeynülümenâ Hasan b. Muhammed ed-Dımaşkī ve Ebü'l-Vefâ Abdülmelik b. Abdülhak'tan, 617'de (1220) Medine'de Ebû Yûsuf Ya'kūb'dan hadis dinledi. Abdülkerîm b. Abdülbârî es-Saîdî'ye kırâat-i seb'ayı okutan Şâtıbî'den rivayette bulunanlar arasında Ebû Muhammed ed-Dimyâtî, Tâcüddin Ali b. Ahmed el-Garrâfî, el-Vecîh Abdurrahman es-Sebtî ve Kemâleddin Muhammed b. Muhammed el-Vâsıtî gibi şahsiyetler bulunur.

Şâtıbî daha sonra Mısır'a giderek İskenderiye'ye yerleşti. Şehri denizden gelebilecek tehlikelere karşı korumak amacıyla İskenderiye koyunda inşa edilen Sivâr Ribâtı'nda bulunan Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed er-Râsî'nin türbesinde kırk yıl boyunca inzivaya çekildi, murâbıt olarak ibadetle ve kıraat dersi vermekle meşgul oldu. Kıraat alanında İskenderiye'de otorite kabul edilen Şâtıbî takvâsı ve zühdüyle meşhur oldu, şehrin âlimleri arasında önemli bir yer edindi. 641 (1243-44) yılında İskenderiye'ye giden Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şâtıbî'yi şehrin ileri gelen şahsiyetleri arasında saydığı gibi (Zehebî, s. 6) Mısır'ı hâkimiyeti altına alan Sultan I. Baybars da İskenderiye'ye gittiğinde (661/1263) Şâtıbî'yi ziyaret etti (İbn Şeddâd, s. 97, 272).

Makrîzî'nin sûfî diye nitelendirdiği Şâtıbî'nin Ca'fer el-Hemdânî'den hırka giydiği (Zehebî, s. 107) ve başkalarına hırka giydirdiği (İbnü'l-Cezerî, II, 149) nakledildiğinden bir tarikata intisap ettiği anlaşılmakla birlikte bunun hangi tarikat olduğu hususu açık değildir. Şâtıbî'nin şeyhi olarak yanına defnedildiği Râsî'yi gösteren kaynakların yanında (Makrîzî, V, 697) 642 (1244-45) yılında İskenderiye'ye gelen Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'den faydalandığını ileri süren Şâzelî kaynakları da mevcuttur (Fâsî, s. 84). 20 Ramazan 672'de (30 Mart 1274) vefat eden Şâtıbî, Ebü'l-Abbas er-Râsî türbesinin hazîresine defnedildi.

Eserleri. Kaynaklarda Şâtıbî'ye şu eserler nisbet edilmektedir: el-Lümʿatü'l-câmiʿa fi'l-ʿulûmi'n-nâfiʿa (Kur'an tefsirine dair küçük bir eserdir), Şerefü'l-merâtib ve'l-menâzil fî maʿrifeti'l-ʿâlî fi'l-ḳırâʾât ve'n-nâzil, el-Mebâḥiṡü's-seniyye fî şerḥi'l-Ḥuṣriyye (Ali b. Abdülganî el-Husrî'nin Nâfi' b. Abdurrahman'ın kıraatine dair el-Ḳaṣîdetü'l-Ḥuṣriyye'sinin şerhidir), el-Erbaʿîne'l-muḍıyye fi'l-eḥâdiṡi'n-nebeviyye

(İbn Abdülbârî'nin Şâtıbî için tahrîc ettiği kırk hadise dairdir). Şâtıbî'nin diğer eserleri de şunlardır: el-Meslekü'l-ḳarîb fî tertîbi'l-ġarîb, en-Nübẕü'l-celiyye fî elfâẓin ıṣṭalaḥa ʿaleyhâ eṣ-ṣûfiyye, el-Ḥarḳā fî libâsi'l-ḫırḳā, el-Menhecü'l-müfîd fîmâ yelzemü'ş-şeyḫ ve'l-mürîd, Zehrü'l-ʿarîş fî taḥrîmi'l-haşîş, ez-Zehrü'l-muḍî fî menâḳıbi'ş-Şâṭıbî.

BİBLİYOGRAFYA: İzzeddin İbn Şeddâd, Târîḫu'l-Meliki'ẓ-Ẓâhir (nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1403/1983, s. 97, 272; Baybars, Zübdetü'l-fikre fî târîḫi'l-hicre (nşr. D. S. Richards), Beyrut 1998, s. 143; Yûnînî, Ẕeylü Mirʾâti'z-zamân, Haydarâbâd 1380/1960, III, 72; Zehebî, Târîḫu'l-İslâm: sene 641-650, s. 6; sene 671-680, s. 106-107; Vâdîâşî, Bernâmec (nşr. Muhammed Mahfûz), Beyrut 1400/1980, s. 68-69; Safedî, el-Vâfî, III, 128; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 149; Makrîzî, el-Muḳaffa'l-kebîr (nşr. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1411/1991, V, 696-697; M. Abdürraûf el-Münâvî, el-Kevâkib (nşr. Abdülhamîd Sâlih Hamdân), Kahire, ts. (el-Mektebetü'l-Ezheriyye), II, 193; Hasan b. Muhammed Kûhin el-Fâsî, Ṭabaḳātü'ş-Şâẕeliyyeti'l-kübrâ (nşr. M. Edîb el-Câdir), Dımaşk 1421/2000, s. 53-54, 84; Abdülhâdî Abdullah Hamîtû, Ḳırâʾatü'l-İmâm Nâfiʿ ʿinde'l-Meġāribe min rivâyeti Ebî Saʿîd Verş, Rabat 1424/2003, II, 78-79. Ömer Türker

MANSÛR b. SELÎM (منصور بن سليم) Ebü'l-Muzaffer Vecîhüddîn Mansûr b. Selîm b. Mansûr el-Hemdânî el-İskenderî (ö. 673/1275) Fıkıh, hadis ve tarih âlimi.

---

8 Safer 607'de (1 Ağustos 1210) İskenderiye'de doğdu. İbnü'l-İmâdiyye olarak da bilinir. İlk öğrenimini İskenderiye'de gördü. Ardından Mısır, Suriye ve Irak bölgelerini dolaştı; Dımaşk, Hama, Halep, Harran, Musul ve Mekke'ye gitti. Bağdat'ta bir süre kalıp hadis ve fıkıh tahsil etti. Hocaları arasından Muhammed b. İmâd el-Harrânî, İskenderiyeli Mâlikî fakihi ve kıraat âlimi Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Abdülmecîd es-Safrâvî, İbnü'l-Katîî diye bilinen Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî, İbn Rûzbih olarak anılan muhaddis Ebü'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir zikredilebilir. İlmî seyahatlerini tamamladıktan sonra 639'da (1241-42) İskenderiye'ye döndü ve şehrin muhtesibi oldu. Bu arada Silefî'nin Âdiliyye (Hâfızıyye) adıyla bilinen medresesine hoca tayin edildi. Talebeleri içinde Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî gibi âlimler bulunmaktadır. Mansûr b. Selîm Şâfiî mezhebine mensup, hadis öğretimiyle meşgul olan münekkit bir âlimdi. Okuttuğu hadis kitapları arasında Şâfiî'nin es-Sünen'inin Müzenî rivayetinin yer aldığı bilinmektedir. Mansûr 21 Şevval 673'te (19 Nisan 1275) İskenderiye'de vefat etti. 677'de (1278) öldüğü de söylenmektedir.

Eserleri. 1. ed-Dürretü(Dürerü)'s-seniyye fî târîḫi(aḫbâri)l-İskenderiyye. İbn Hacer el-Askalânî bu eserden faydalanmıştır (Lisânü'l-Mîzân, IV, 56, 139). 2. Tuḥfetü ehli'l-ḥadîs̱ fî îṣâli icâzâti'l-ḳadîm bi'l-ḥadîs̱. Hocalarıyla hocalarının hocalarının, onların da bazı hocalarının icâzet kayıtlarını güvenilir eserlerden toplayıp bir araya getirdiği, bunlardan kendisine muttasıl bir senedle ulaşanlarla adı geçen hocaların hayatları hakkında kısa bilgiler verdiği bir kitaptır. Eser alfabetik olup adı Muhammed olanlar en başta zikredilmiştir. Georges Vajda bu çalışmayı bir makalesinde değerlendirmiştir

(bk. bibl.). 3. Ẕeylü Tekmileti'l-İkmâl. İbn Mâkûlâ'nın el-İkmâl'ine İbn Nukta'nın Tekmiletü'l-İkmâl adıyla yazdığı zeylin zeylidir. Kahire'de bir nüshasının olduğu bildirilmektedir. İbn Hacer'in el-Müʾtelif ismiyle bahsettiği eser (Lisânü'l-Mîzân, III, 308) bu kitap olmalıdır. 4. Ẕeylü't-Taḳyîd li-Maʿrifeti ruvâti's-sünen (ricâli's-sünen) ve'l-mesânîd. İbn Nukta'nın et-Taḳyîd'ine yazdığı bir zeyildir. Mansûr b. Selîm'in kaynaklarda adı geçen diğer eserlerinden bazıları şunlardır: el-Erbaʿûne'l-büldâniyye (Georges Vajda bu eserin Silefî'ye ait olduğunu, Mansûr'un onu tahrîc ettiğini kaydeder), Meşyeḫatü İbni'l-Burhân Muḥammed b. ʿAbdirraḥmân el-Ezdî, Meşyeḫatü İbni'l-Maḳdisiyye Muḥammed b. el-Ḥasan es-Sefâkusî, el-Müstecâd min fevâʾidi Baġdâd, Reyyü'l-ʿÂṭış ve ünsü'l-vâḥiş

BİBLİYOGRAFYA:Birzâlî, Meşyeḫatü ḳāḍi'l-ḳuḍât Bedreddin İbn Cemâʿa (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir), Beyrut 1408/1988, II, 544-547; Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 296; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1467-1468; Fâsî, Ẕeylü't-Taḳyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, I, 347; II, 285; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, III, 308; IV, 56, 139; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 512; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 281-282; II, 1637; Îżaḥu'l-meknûn, I, 458, 545, 604; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 474; Kettânî, er-Risâletü'l-müsṭetrafe, s. 117; Brockelmann, GAL, I, 355; Suppl., I, 573, 602; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VII, 300; G. Vajda, "La liste d'autorités (Tuḥfat Ahl al-Ḥadīṯ fī Īṣāl İǧāzat al-Qadīm bil-Ḥadīṯ) de Manṣūr b. Salīm Waǧīh ad-Dīn al-Hamdânî", JA, CCLIII (1965), s. 341-406.

Abdullah Aydınlı

NEVEVÎ (النووي) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277) Hadis âlimi ve fakih.

631'de (1234) Suriye'nin güneyindeki Havran bölgesinde Nevâ köyünde doğdu. Nevevî (Nevâvî), Havrânî ve dedelerinden Hizâm'a nisbetle Hizâmî nisbeleriyle anılır. Hiç evlenmediği halde adı Yahyâ olanların genellikle yaptığı gibi Ebû Zekeriyyâ künyesini almıştır. Nevevî ergenlik çağında ticareti sevmediği halde babasının dükkânında çalıştı ve bu arada çevresindeki âlimlerin derslerine devam etti. On sekiz yaşına girince babası onu Dımaşk'a götürüp Revâhiyye Medresesi'ne yerleştirdi. Orada Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Şâfiî fıkhına dair et-Tenbîh ve el-Mühezzeb adlı eserlerini ezberledi. İki yıl sonra babasıyla birlikte hacca gitti, dönüşte Medine'de bir süre kalarak oradaki âlimlerin derslerine katıldı. Kütüb-i Sitte'den başka İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾ, İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, Osman b. Saîd ed-Dârimî, Ebû Avâne el-İsferâyînî ve Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin el-Müsned, Dârekutnî'nin es-Sünen, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī'nin es-Sünenü'l-kübrâ, Begavî'nin Şerḥu's-sünne, Humeydî'nin el-Cemʿ beyne'ṣ-Ṣaḥîḥayn ve Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Câmiʿ li-aḫlâḳı'r-râvî ve âdâbi's-sâmiʿ adlı eserlerini çeşitli hocalara okuyarak icâzet aldı. Hadis ilmindeki hocaları kendisinden birçok hadis kitabını dinlediği Ziyâ b. Temmâm el-Hanefî, Ṣaḥîḥ-i Müslim'i okuduğu Ebû İshak İbrâhim b. Ömer el-Vâsıtî, on yıl boyunca daha çok Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ve Ṣaḥîḥ-i Müslim hadislerinin şerhi konusunda

faydalandığı İbrâhim b. Îsâ el-Murâdî el-Endelüsî ve Ebü'l-Ferec İbn Kudâme gibi muhaddislerdir. Fıkıh ilmindeki hocaları arasında İshak b. Ahmed el-Mağribî, Dımaşk müftüsü Ebû Muhammed Abdurrahman b. Nûh b. Muhammed el-Makdisî, Ebü'l-Hasan Sellâr b. Hasan el-İrbîlî, fıkıh usulü okuduğu kadı Ebü'l-Feth Ömer b. Bündâr et-Tiflîsî ve gramer okuduğu âlimler içinde İbn Mâlik et-Tâî bulunmaktadır. Nevevî kendini yetiştirdikten sonra talebe okutmaya ve 660 (1262) yılından itibaren eser vermeye başladı. Kendisi de pek çok âlim yetiştirdi. Hayatının son altı yılında ondan hiç ayrılmadığı için "Muhtasarü'n-Nevevî" lakabıyla anılan İbnü'l-Attâr Ebü'l-Hasan Alâeddin Ali b. İbrâhim ed-Dımaşkī bunların en tanınmışıdır. Diğer talebeleri arasında İbn Ferah el-İşbîlî, Bedreddin İbn Cemâa, kadı Ziyâeddin Ali b. Selîm el-Ezraî, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, kādılkudât Şemseddin İbnü'n-Nakīb Muhammed b. İbrâhim ve Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in babası Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer b. Kesîr gibi şahsiyetler vardır. Çeşitli medreselerde hocalık yapan Nevevî, 665 (1267) yılında Ebû Şâme el-Makdisî'nin vefatıyla boşalan Eşrefiyye Dârülhadisi şeyhliğine getirildi ve ölümüne kadar bu görevini sürdürdü. Nevevî, kendisine "sefer izni" çıktığını söyleyerek hocalarının kabirlerini ve tanıdıklarını ziyaret etti, kitaplarını medreseye vakfetti, Kudüs'ü de ziyaret edip köyüne döndü ve 24 Receb 676'da (21 Aralık 1277) Nevâ'da vefat etti.

Zehebî'nin "hadis âlimlerinin efendisi" dediği Nevevî hem hadis hâfızı idi hem de hadis ilimlerinde otorite sayılıyordu. Sahih hadisleri zayıf ve uydurma rivayetlerden kolayca ayırır, râvilerin durumlarını, hadislerde geçen garîb kelimeleri çok iyi bilirdi; hadislerden fıkhî hüküm çıkarmada mahirdi. Şâfiî fıkhında devrinin en büyük âlimi kabul edilmekteydi. Bu mezhebin esaslarını, bir meseleye dair sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin neler söylediklerini, hangi noktada birleşip hangi noktada ayrıldıklarını ezbere biliyordu. Tartışmadan hoşlanmazdı; fakat hocalarının Şâfiî mezhebine veya sünnetin açık hükmüne aykırı bulduğu görüşlerini eleştirmekten çekinmezdi. Nevevî öğrencilik yıllarında tıp tahsil etmek istemiş ve İbn Sînâ'nın el-Ḳānûn'unu okumaya başlamış, ancak bunalıp sıkılınca bunun tıpla uğraşmaktan kaynaklandığını anlayarak tıpla ilgili eserleri elinden çıkarmıştır.

Nevevî evliliğin kendisini meşgul edeceği düşüncesiyle hiç evlenmemiştir. Esasen dünya zevklerine ve rahat yaşamaya önem vermezdi. En büyük ibadetin samimi bir niyetle helâlleri ve haramları öğrenmek olduğunu söyleyerek kimseden para almaz, görev yaptığı medreselerden kendisine verilen aylıkla kitap alır, daha sonra bunları o medreseye bağışlardı. Haksızlığa boyun eğmez, doğru bildiğini söylemekten, yöneticileri uyarmaktan çekinmezdi. Memlük Sultanı I. Baybars'a çeşitli mektuplar yazmış, bu mektupların bir kısmını âlimlere de imzalatarak ortak bir dilekçe halinde sunmuş, ondan kıtlık yüzünden sıkıntı çeken Dımaşk halkına kolaylık göstermesini, ağır vergilerle onları zor durumda bırakmamasını istemiştir. Moğollar Suriye'ye saldırdığında memleketi savunmak için halkın bir kısım emlâkini elinden almak

isteyen ve bu sebeple âlimlerden fetva talep eden halifeye karşı çıkmış, Baybars'a karşı gösterdiği bu tavrından sonra şöhreti yayılmış ve eserlerine büyük rağbet gösterilmiştir. Zehebî, Nevevî'nin iyiliği tavsiye edip kötülükten sakındırma konusunda benzeri bulunmadığını, azla yetinip basitçe giyinen vakur ve heybetli bir kişi olduğunu söylemekte, talebelerinden İbn Ferah el-İşbîlî de onun ilim ve görev sorumluluğu taşıyan bir âlim olduğunu belirtmektedir. Harîrîzâde kendisine Şâzeliyye tarikatının Neveviyye adlı bir kolunu nisbet eder (Tibyân, III, vr. 217a-221a).

Eserleri. A) Hadis. 1. Riyâżü's-ṣâliḥîn*. Nevevî'nin, İslâm ahlâk ve âdâbını öğretmek maksadıyla 1900 güvenilir hadisi on sekiz bölüm halinde topladığı eser büyük ilgi görmüştür. Şerhlerinden İbn Allân'ın Delîlü'l-fâliḥîn li-ṭuruḳi Riyâżi'ṣ-ṣâliḥîn'i (I-VIII, Kahire 1347/1928), muhtasarlarından Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî'nin Tehẕîbü'n-nüfûs fî tertîbi'd-dürûs'u (Kahire 1329/1911, 1986) burada anılabilir. Kitap pek çok defa basılmış olup bunlardan Abdülmecîd Hâşim el-Hüseynî (I-II, Kahire 1970), Ahmed Râtib Hammûş (Dımaşk-Beyrut, 1407/1987), Ali Cum'a Muhammed eş-Şâfiî (Kahire 1411/1991) ve Ahmed Abdürrezzâk el-Bekrî (Kahire 1999) neşirleri zikredilebilir. M. Yaşar Kandemir, İsmail L. Çakan ve Raşit Küçük eseri Riyâzü's-sâlihîn, Peygamberimizden Hayat Ölçüleri adıyla Türkçe'ye çevirip şerhetmişlerdir (I-VIII, İstanbul 1997-1998). 2. el-Minhâc fî şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim b. Ḥaccâc. Ṣaḥîḥ-i Müslim şerhlerinin en önemlilerinden biri olup 674'ten (1275) sonra telif edilmiştir. Eserde hadislerin senedindeki râviler tanıtılmış, metinlerdeki garîb kelimeler açıklanmış, birbirine zıt gibi görünen hadisler hakkında açıklayıcı bilgi verilmiştir. Nevevî'nin hayatının son iki yılında kaleme aldığı bu muhtasar çalışmanın dikkate değer yanlarından biri Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ine bab başlıkları konmuş olmasıdır. Eserin Ahmed Ali es-Sehârenpûrî'nin tashihiyle taşbaskı olarak (I-II, Hindistan 1273/1857) ve İrşâdü'ṣ-ṣârî'nin kenarında yapılan neşri (I-X, Bulak 1267; Kahire 1325-1326) zikredilebilir. Bu konuda Sa'dûn el-Îsâvî, el-İmâm en-Nevevî ve menhecühû fî şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim (Câmiatü Bağdâd külliyyetü'ş-şerîa [Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, s. 247-248]) ve Yakup Koçyiğit, Muhyiddin en-Nevevî'nin Hayatı, Eserleri ve Sahîh-i Müslim Şerhindeki Metodu (1989, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adıyla birer yüksek lisans tezi, Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Süleyman, er-Rudûd ve't-teʿaḳḳubât ʿalâ mâ veḳaʿa li'l-İmâm en-Nevevî fî Şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim mine't-teʾvîl fi'ṣ-ṣıfât ve ġayrihâ (Riyad 1415/ 1994) ismiyle bir doktora çalışması yapmıştır (el-Minhâc ve baskıları hakkında geniş bilgi için bk. DİA, VII, 126-127). 3. el-Eẕkâr*. Daha çok İbn Mâce'nin es-Sünen'i dışındaki Kütüb-i Sitte'den seçilen eserde hadisler on dokuz bölüm ve 356 bab halinde bir araya getirilmiştir. Muhtelif şerhleri ve muhtasarları bulunan el-Eẕkâr'ın birçok baskısı içinde Mustafa Hüseyin Ahmed (Kahire 1356), Abdülkādir el-Arnaût (Dımaşk 1391/1971, Riyad 1409), Ahmed Râtıb Hamûş (Dımaşk 1403/1983) ve M. Enver Ahmed el-Baltâcî (Kahire 1406) neşirleri anılabilir.

Eserden yapılan pek çok seçme arasında Muhammed Abdülazîz el-Hellâvî'nin ed-Daʿvetü'l-müstecâbe mine'l-Eẕkâr ve'l-edʿiyetü'ṣ-ṣaḥîḥa'sı önemlidir (Bulak 1986). 4. İrşâdü ṭullâbi'l-ḥaḳāʾiḳ ilâ maʿrifeti süneni ḫayri'l-ḫalâʾiḳ ṣallallāhu ʿaleyhi ve sellem. Nevevî, muhtemelen Eşrefiyye Dârülhadisi şeyhi olduktan sonra talebelerin kolayca ezberleyebileceği bir usûl-i hadîs kitabı hazırlamak istemiş ve İbnü's-Salâh'ın Muḳaddime'sini kısaltıp ona yer yer ilâveler yapmıştır. Abdülbârî Fethullah es-Selefî eser üzerinde hazırladığı yüksek lisans çalışmasını daha sonra yayımlamıştır (I-II, Medine 1408/1987). Kitabı ayrıca Nûreddin Itr neşretmiştir (Dımaşk 1408/1988). 5. et-Taḳrîb ve't-teysîr li(fî)-maʿrifeti süneni'l-beşîri'n-neẕîr. Nevevî, İbnü's-Salâh'ın Muḳaddime'sinden ihtisar ettiği İrşâdü ṭullâbi'l-ḥaḳāʾiḳ'ı yeterince okunmadığı düşüncesiyle bir defa daha kısaltmıştır (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1406/1986). et-Taḳrîb'i Zeynüddin el-Irâkī, Şemseddin es-Sehâvî gibi âlimler şerhetmiş, Süyûtî'nin Tedrîbü'r-râvî fî şerḥi Taḳrîbi'n-Nevevî'si (Kahire 1307, nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf, I-II, Kahire 1385/1966) büyük ilgi görmüştür (bk. MUKADDİMETÜ İBNİ's-SALÂH). 6. el-Erbaʿûne'n-Neveviyye. Nevevî bu çalışmasını İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin, dinin esaslarına dair yirmi altı hadis ihtiva eden el-Eḥâdîs̱ü'l-külliyye adlı eserine çoğu Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ile Ṣaḥîḥ-i Müslim'den seçtiği on altı hadisi ilâve ederek meydana getirmiş, ancak hadislerin senedlerini zikretmemiştir. Nevevî'nin bu çalışması hemen her devirde büyük kabul görmüş, başta kendisi olmak üzere kırktan fazla âlim tarafından şerhedilmiştir (DİA, XXV, 468). Eserin diğer şerhleri arasında Muhammed Hayât es-Sindî'nin Şerḥu'l-Erbaʿîne'n-Neveviyye (nşr. Hikmet b. Ahmed el-Harîrî, Demmâm-Riyad 1415/1995), Hâlid el-Baytâr'ın el-Beyân fî şerḥi'l-Erbaʿîne'n-Neveviyye (Zerkā 1407), Muhammed Hüseyin Celâlî'nin Şerḥu'l-Erbaʿîne'n-Neveviyye (Beyrut 1407) adlı çalışmaları anılabilir. Erbaʿûne'n-Neveviyye birçok defa basılmıştır (Bulak 1294; Kahire 1278, 1345, 1350, 1371, 1375, 1390, 1399, 1401, 1410; nşr. Muhammed Reşîd Rızâ, Kahire 1987; nşr. Ahmed Abdullah Bâcûr, Kahire 1412; nşr. Hânî el-Hâc, Kahire 1400; nşr. Hâfız Nezer Ahmed, Mevlânâ Azîz Zübeydî, Lahor 1952; trc. Peres, Cezayir 1950 [Al-Arbain]; G. H. Bousquet, Cezayir 1955, [Les Quarante hadiths]; Riyad 1389, 1409; nşr. Mustafa el-Buğa - Muhyiddin Mestû, Dımaşk 1397, 1400; nşr. Mahmûd el-Arnaût, Dımaşk 1407; Delhi 1313; nşr. İzzeddin İbrâhim, Delhi 1979; Devha 1976; nşr. Sâdık Füreyğ, Beyrut 1980; nşr. Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân, Beyrut 1404; nşr. Ezzeddin İbrahim, Denys Johnson-Davies, Beyrut 1976, 1978, 1980 [Al-Nawawî's Forty Hadîth]; Tanta 1986; Medine 1404, 1411; nşr. Abdullah b. Sâlih el-Muhsin, Medine 1390, 1403, 1409; nşr. Abdüşşekûr Abdülfettâh Fidâ, Mekke, ts.; Cidde 1985; nşr. Muhammed Tâhir, Paris 1401 [Les 40 hadiths: Les traditions du prophète]). Eseri Muhammed Ali Sabrî İtalyanca'ya çevirerek Arapça-İtalyanca (Roma 1982), Alif Einheitssacht Fransızca'ya tercüme edip Arapça-Fransızca (Lyon 1989) olarak yayımlamış, Eric F. F. Bishop da İngilizce'ye çevirmiştir (MW, XXIX [1939], s. 163-177). Kitabın Urduca tercüme ve şerhleri arasında Muhammed Âşık

İlâhî’ye (Riyad 1415/ 1994), Türkçe tercümeleri arasında Babanzâde Ahmed Naim Bey’e (İstanbul 1341) ait olanı anılabilir. Ayrıca Nâzım Muhammed Sultân’ın Ḳavâʿid ve fevâʾid mine’l-Erbaʿîne’n-Neveviyye adlı şerhiyle (Riyad 1410/1990), Abdurrahman b. Sâlih’in Erbaʿûne’n-Neveviyye ve’l-fevâʾidü’t-terbeviyye (Cidde 1417), Abdülvehhâb Reşîd Sâlih Ebû Safiyye’nin Şerḥu’l-Erbaʿîne’n-Neveviyye fî s̱evbin cedîd (baskı yeri yok, 1409/1988) adlı çalışması zikredilebilir. M. S. Hâlid Alevî eser üzerinde Al-Lari’s Commentary to the Arbain an-Nawawi-A Critical Edition with Introduction adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (1980, Edinburgh University). Louis Pouzet, Une herméneutique de la tradition islamique: Le Commentaire des Arbaʿūn al-nawawīya de Muhyī al-Dīn Yahyā al-Nawawī (m. 676/ 1277) ismiyle bir çalışma yapmıştır (Beyrut 1982). 7. et-Telḫîṣ şerḥu’l-Buḫârî. Nevevî Ṣaḥîḥ-i Buḫârî’yi de şerhetmek istemiş, fakat “Kitâbü’l-Îmân”dan sonrasını yazmaya ömrü yetmemiştir. Eserin müellif hattından istinsah edilen 105 varaklık bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’nde kayıtlıdır (Kılıç Ali, nr. 243). Bu çalışma, Kastallânî’nin İrşâdü’s-sârî ve Sıddîk Hasan Han’ın ʿAvnü’l-bârî adlı Buhârî şerhlerinin bazı bölümleriyle birlikte yayımlanmıştır (nşr. Muhammed Münîr ed-Dımaşkī, Kahire 1347). 8. Mâ temessü ileyhi ḥâcetü’l-ḳārî li-Ṣaḥîḥi’l-İmâmi’l-Buḫârî. Buhârî, Buhârî’nin hocaları ve öğrencileriyle sahih hadis ve Ṣaḥîḥayn’in değeri hakkında bilgi verildikten sonra bazı hadis terimlerinin tanıtıldığı eser Ali Hasan Ali Abdülhamîd tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1405). 9. el-Ḫulâṣa fî eḥâdîs̱i’l-aḥkâm (Ḫulâṣatü’l-aḥkâm fî [min] mühimmâti’s-sünen ve ḳavâʿidi’l-İslâm). Nevevî’nin “Kitâbü’z-Zekât”a kadar yazabildiği eser sahih ve hasen hadislerden meydana gelmiş olup her konunun sonunda o bahisle ilgili zayıf hadislere de -zayıf oldukları belirtilerek- yer verilmiştir. Hüseyin İsmâil el-Cemel hadisleri tahkik edip eseri yayımlamıştır (I-II, Beyrut 1418/1997). 10. el-Îcâz fî şerḥi Süneni Ebî Dâvûd. “Kitâbü’l-Vuḍûʾ”un bir kısmını ihtiva eden eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’ndedir (Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 200).

Nevevî’nin derlediği hadislerden seçmeler yapılarak ona nisbet edilen bazı kitaplar da bulunmaktadır. Mustafa Âşûr’un hazırladığı el-Eḥâdîs̱ü’l-ḳudsiyye ile (Kahire 1978; Tunus 1983; Bulak 1985) yine onun Nevevî ve İbn Hacer el-Askalânî’nin eserlerindeki hadislerden bir araya getirdiği Ẕaḫîretü’l-müslim mine’l-Buḫârî ve Müslim (Kahire 1400) bu türdendir. Nevevî’nin, “inneme’l-aʿmâlü bi’n-niyyât” hadisini el-İmlâ adıyla hayatının son günlerinde şerhetmeye başladığı, fakat bu çalışmasını tamamlayamadığı söylenmekte, Sehâvî, Nevevî’ye nisbet edilen Kitâbü’l-Emâlî’nin bu eser olabileceğini düşünmektedir. Yine Sehâvî’nin belirttiğine göre Nevevî Câmiʿu’s-sünne adını verdiği bir çalışmaya daha başlamış, ancak birkaç yaprak yazabilmiştir. Süyûtî onun Sünen-i Tirmiẕî’yi ihtisar ettiğini ve eserin müellif hattıyla olan bir ciltlik müsveddesini gördüğünü söylemektedir (İbnü’l-Attâr, s. 90).

B) Fıkıh. 1. Ravżatü'ṭ-ṭâlibîn ve ʿumdetü'l-müttaḳīn. Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî'nin Gazzâlî'nin el-Vecîz'i için yazdığı eş-Şerḥu'l-kebîr'in (Fetḥu'l-ʿazîz) muhtasarıdır. Şâfiî fıkhını en güzel şekilde derlemesiyle meşhur olan kitap üzerinde kırk kadar âlimin şerh, hâşiye, muhtasar, ta'lik ve tashih türünden çalışması vardır (Dehli 1307; I-XII, Beyrut 1966-1970; nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz, I-VIII, Beyrut 1412/1992). 2. Minhâcü't-ṭâlibîn*. Müellif bu çalışmayı Râfiî'nin el-Muḥarrer adlı kitabını tashih ederek kaleme almış ve kolayca ezberlenebilmesi için özetlemiştir (Kahire 1295, 1308, 1338; Mekke 1306; London 1914; Beyrut, ts.). Şâfiî âlimleri eser üzerinde kırk kadar şerh ve muhtasar yazmıştır. Eserin kelimelerini açıklamak üzere Nevevî'nin kaleme aldığı küçük hacimli Deḳāʾiḳu'l-Minhâc da Şerḥu Deḳāʾiḳi'l-Minhâc adıyla yayımlanmıştır (Mekke 1353). 3. el-Mecmûʿ şerḥu'l-Müheẕẕeb. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Şâfiî fıkhını delilleriyle ortaya koyduğu el-Müheẕẕeb adlı eserini hadislerini tahkik etmek, her meselede diğer mezheplerin görüşlerini ortaya koymak suretiyle Nevevî'nin şerhetmeye başladığı, ancak "Kitâbü'l-Beyʿ"i yazmakta iken vefat etmesi yüzünden yarım kalan bir çalışmadır. Takıyyüddin es-Sübkî bu çalışmayı tamamlamak istemiş, yirmi cilt halinde neşredilen eserin (Kahire 1385-1398) 10 ve 12. ciltlerine tekabül eden bölümünü yazdıktan sonra onun da vefatı üzerine eser diğer Şâfiî âlimlerince ikmal edilmiş ve Kahire'de birkaç defa basılmıştır (I-IX, 1344-1348, 1349, 1352). Eserin Nevevî'ye ait mukaddimesi Abdullah Bedrân tarafından Kitâbü'l-ʿİlm ve âdâbü'l-ʿâlim ve'l-müteʿallim adıyla müstakil olarak neşredilmiştir (Beyrut 1413/1993). 4. Taṣḥîḥu't-Tenbîh (et-Tenbîh ʿalâ mâ fi't-Tenbîh, el-ʿUmde fî taṣḥîḥi't-Tenbîh). Nevevî'nin ilk çalışmalarından biri olan eser onun, Şâfiî fıkhının muteber beş kitabından ilki kabul edilen Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh'i üzerine yazdığı birkaç kitaptan biri olup et-Tenbîh ile birlikte basılmıştır (Kahire 1329). Nevevî, yine aynı eser üzerindeki Tuḥfetü'ṭ-ṭâlibi'n-nebîh fî şerḥi't-Tenbîh'ini "Kitâbü'ṣ-Ṣalât"a kadar yazabilmiştir (İbn Kādî Şühbe, II, 157). 5. et-Tenḳīḥ fî şerḥi'l-Vasîṭ. Gazzâlî'nin eserinde gördüğü hata ve noksanları tashih ve ikmal etmek üzere kaleme aldığı bir eserdir (el-Vasîṭ fi'l-mezheb, I, 78-80, Nevevî'nin mukaddimesi). Bazılarının Nevevî'nin kaybolan kitapları arasında saydığı eserin "Şerâʾiṭu'ṣ-ṣalât" bahsinin bir kısmını da içeren bir nüshası Ahmed Mahmûd İbrâhim ve Muhammed Muhammed Tâmir'in yayımladığı el-Vasîṭ fi'l-meẕheb içinde basılmıştır (I-VII, baskı yeri yok [Dârü's-selâm], 1417/1997). 6. el-Uṣûl ve'ż-żavâbıṭ. Küçük bir risâle olan çalışmada çoğu fıkıhla ilgili bazı meseleler ele alınmıştır. Eser, Muhammed Mazhar Bekā tarafından Mecelletü'l-Baḥs̱i'l-ʿilmî ve't-türâs̱i'l-İslâmî'de neşredilmiştir (III [Mekke 1400], s. 367-381). Muhammed Hasan Heyto da risâleyi önce Küveyt'teki Mecelletü Maʿhedi'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyye'de yayımlamış (XXVIII/2 [1404/1984], s. 425-455), daha sonra kitap halinde basmıştır (Beyrut 1407/1986, 1409/1988). 7. el-Îżâḥ (fî menâsiki'l-ḥac). Nevevî'nin hacca dair yazdığı altı kitabın en genişidir. Onun bu konuda dört veya beş eser yazdığını, bunlardan birinin Kitâbü'l-Îcâz fi'l-menâsik adını taşıdığını (nşr.

Hüseyin İsmâil, Beyrut 1989) söyleyenler de vardır. el-Îżâḥ'ı Semhûdî ve İbn Allân şerhetmiş, İbn Hacer el-Heytemî de eser üzerine bir hâşiye yazmıştır (Kahire 1294, 1323, 1329, 1344, 1969; Beyrut 1419/1999). Kitap Kahire'de (1282 taş baskısı, 1316, 1329), Bombay'da (1291), Mekke'de (1316, 1329) ve Metnü'l-Îżâḥ fi'l-menâsik adıyla Beyrut'ta (1406/1985) yayımlanmıştır. el-Îżâḥ'ı geniş açıklamalarla birlikte Kitâbü'l-Îżâḥ fî menâsiki'l-ḥac ve'l-ʿumre adıyla neşreden Abdülfettâh Hüseyin Râveh el-Mekkî, kendi açıklamalarına el-İfṣâḥ ʿalâ mesâʾili'l-îżâḥ ʿalâ meẕâhibi'l-eʾimmeti'l-erbaʿa ve ġayrihim adını vermiştir (Mekke 1414/1994). Abdülmün'im İbrâhim de el-Îżâḥ'ın metnini başta Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin Şerḥu'l-ʿUmde'si olmak üzere Hanbelî âlimlerinin fıkıh kitaplarından faydalanarak şerhetmiş ve bu çalışmasına Îżâḥu'l-Îżâḥ bi-kelâmi'l-ḥanâbileti'l-milâḥ adını vermiştir (I-IV, Sayda-Beyrut 1419/1999). Müellifin Menâsikü'l-merʾe adlı eserini de Sâlih b. Abdurrahman el-Atram Eḍvâʾü'ş-şerîʿa dergisinde yayımlamıştır (Riyad 1404, XV, 25-75). 8. el-Mens̱ûrât ve ʿuyûnü'l-mesâʾili'l-mühimmât (el-Mesâʾilü'l-mens̱ûre, ʿUyûnü'l-mesâʾili'l-mühimme, Fetâvâ'l-İmâm en-Nevevî). Nevevî'nin bazı fetvaları ile derslerinde açıkladığı fıkıh, tefsir ve hadise dair 362 meseleyi talebesi Alâeddin İbnü'l-Attâr derlemiştir. Kahire'de yayımlanan eseri (1352) daha sonra Abdülkādir Ahmed Atâ (Kahire 1402/1982; Beyrut 1402/1982 [Nevevî'nin talebesi Alâeddin İbnü'l-Attâr'ın tertibiyle], 1988) ve Fetâva'l-İmâm en-Nevevî adıyla Muhammed Haccâr (Medine 1405/1985) neşretmiştir. 9. et-Taḥḳīḳ. Nevevî'nin, daha çok el-Mecmuʿ Şerḥu'l-Mühez̠z̠eb'den faydalanarak "Kitâbü't-Ṭahâre" bölümünü tamamladığı, "Kitâbü'ş-Ṣalât"tan da "salâtü'l-müsâfir" bahsine kadar gelebildiği yarım kalmış eserlerinden biridir (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz, Beyrut 1413/1992). 10. Mesʾeletü'l-ġanîme (Mesʾeletü taḫmîsi'l-ġanâʾim). Müellifin son çalışmalarından biridir. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Süleyman eseri The Chester Beatty Library'deki nüshasına dayanarak neşre hazırlamıştır (İbnü'l-Attâr, s. 78). 11. Âdâbü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müsteftî (nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dımaşk 1988).

C) Kur'an. 1. et-Tibyân fî âdâbi ḥameleti'l-Ḳurʾân. On bölümden meydana gelen eserde Kur'an'ı okuyup ezberlemenin fazileti, Kur'an öğreten ve öğrenen kimselerin uyması gereken esaslar, kişinin Kur'an'a karşı görevleri, Kur'an'ın belli zamanlarda ve durumlarda okunması sevap olan âyet ve sûreler gibi konular ele alınmış, müellifin Muḫtârü't-Tibyân (Muḫtârü'l-beyân) adıyla ihtisar ettiği eser manzum hale getirilmiş, başka dillere çevrilmiş ve birçok baskısı yapılmıştır (Kahire 1286, 1307, 1353; nşr. Muhammed Haccâr 1985; nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim, Bulak 1408/1988; nşr. Abdülazîz İzzeddin Seyrevân, Beyrut 1984; nşr. Mansûr b. Ya'kūb el-Besâre, Küveyt 1407). Bu eseri Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî Ḥüccetullāh ʿale'l-ʿâlemîn adlı çalışmasında (DİA, XVIII, 452-453) özetlemiştir (s. 337-342). 2. Ġays̱ü'n-nefʿ fi'l-ḳırâʾâti's-sebʿ (Îżâḥu'l-meknûn, II, 152).

D) Dil. 1. Tehẕîbü'l-esmâʾ ve'l-luġāt. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh'i ile şerhettiği el-Mühezẕeb, ihtisar ettiği Ravżatü'ṭ-ṭâlibîn, Müzenî'nin el-Muḫtaṣar, Gazzâlî'nin el-Vasîṭ ve el-Vecîz gibi eserlerinde geçen isim, nâdir kullanılan kelimeler, ıstılah ve fıkhî lafızları açıklamak üzere kaleme alınmış, fakat müellif eserini temize çekmeye fırsat bulamamıştır. Muhammed adlı şahıslar başta olmak üzere alfabetik sıralanan Tehẕîbü'l-esmâʾnın isimlere dair I. cildi Wüstenfeld tarafından (Göttingen 1826, 1832, 1842-1848), daha sonra tamamı iki cilt halinde (Kahire 1927) neşredilmiştir. 2. el-İşârât ilâ beyâni'l-esmâʾi'l-mübhemât (el-Mübhem ʿalâ ḥurûfi'l-muʿcem). Nevevî, Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Esmâʾü'l-mübheme fi'l-enbâʾi'l-muḥkeme adlı alfabetik eserini 667'de (1269) ihtisar etmiş ve tertip tarzını değiştirerek rivayetleri sahâbe adlarına göre sıralamıştır. Eser Lahor'da (1340/ 1921) ve İzzeddin Ali es-Seyyid tarafından el-Esmâʾü'l-mübheme'nin son kısmında (Kahire 1405/1984) yayımlanmıştır (s. 531-622).

3. Taḥrîru elfâẓi't-Tenbîh (et-Taḥrîr fî [şerḥi] elfâẓi't-Tenbîh, Taḥrîrü't-Tenbîh). Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh'indeki nâdir kullanılan kelimeleri ve fıkhî ıstılahları açıklamak maksadıyla yazılmış olup eserde kelimeler kitapta geçtiği sıraya göre şerhedilmiştir. Şâfiî fakihi Hamza b. Ahmed b. Ali el-Hüseynî'nin eser üzerinde el-Îżâḥ ʿalâ Taḥrîri't-Tenbîh adlı bir çalışması vardır. Abdülganî ed-Dakr da kitabı tahkik ederek Taḥrîru elfâẓi't-Tenbîh ev luġatü'l-fıḳh adıyla yayımlamıştır (Dımaşk 1408/1988).

E) Diğer Eserleri. 1. Maḳāṣıdü'l-İmâm en-Nevevî (Maḳāṣıdü'l-İmâm en-Nevevî fi't-tevḥîd ve'l-ʿibâdât ve uṣûli't-taṣavvuf, Maḳāṣıdü'n-Neveviyyeti's-sebʿa). Akaid, ibadet ve tasavvufla ilgili bir risâledir (Beyrut 1280, 1324; Bağdat, ts.; Beyrut-Dımaşk 1406/1985; Evanston, nşr. Ha Mim Keller, 1994). 2. Bustânü'l-ʿârifîn. Zühd ve ihlâs gibi konuların âyet, hadis, İslâm âlimlerinin sözleri, bazı hikâye ve şiirlerle ele alındığı küçük hacimli bir çalışmadır (Kahire 1348, 1967, 1987, 1988; nşr. Muhammed Saîd el-Urfî, Halep 1970; nşr. Muhammed Haccâr, Beyrut 1412). 3. et-Terḫîṣ fi'l-ikrâmi bi'l-ḳıyâm li-ẕevi'l-fażli ve'l-meziyyeti min ehli'l-İslâm ʿalâ ciheti'l-birr ve't-tevḳīr ve'l-iḥtirâm lâ ʿalâ ciheti'r-riyâ ve'l-iʿẓâm (Kahire 1329; nşr. Ahmed Râtib Hammûş, Dımaşk 1402/1982; nşr. Keylânî Muhammed Halîfe, Beyrut 1409/1988). Hifnî bu eseri Muḫtaṣaru Risâleti'n-Nevevî fîmâ yeteʿallaḳ bi'l-ḳıyâm li-ehli'l-fażl ve ġayri ẕâlik adıyla ihtisar etmiştir. 4. Muḫtaṣaru (münteḫabü) Ṭabaḳāti'l-fuḳahâʾ. 277 âlimin biyografisini ihtiva eden eser İbnü's-Salâh'ın Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye'sinin muhtasarıdır. Nevevî'nin bazı şahısları ilâve ederek Muhammed ve Ahmed adını taşıyanları başa aldığı, diğer şahısları da alfabetik olarak sıralamaya başladığı, daha sonra Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin tamamladığı eseri Muhyiddin Ali Necîb (Beyrut 1413/1992) ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut 1416/1995) yayımlamıştır. 5. Ḥizb (Ḥizbü'l-ḥıfẓ ve'l-evrâd, Ḥizbü'l-İmâmi'n-Nevevî). Bir dua risâlesi olup bir kısmı hadislerde geçen dualar talebeleri tarafından kaleme

alınmış ve âlimlerden büyük ilgi görmesi sebebiyle geniş muhitlere yayılmıştır (İstanbul 1298, 1302, 1309; Bombay 1299; Bulak 1303). Ebû Abdullah Muhammed b. Tayyib eş-Şerakī tarafından şerhedilen Ḥizb'i Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî neşretmiştir (Beyrut 1408/1988). Osmanlı âlimlerinden Ahmed Feyzi, esere yazdığı şerhine el-Feyżü'l-ʿalî fî şerḥi Ḥizbi'n-Nevevî adını vermiştir (Çorum İl Halk Ktp., nr. 627/3). Eserin daha başka şerhleri de vardır. 6. es-Sîretü'n-nebeviyye. Tehẕîbü'l-esmâʾ ve'l-luġāt'ın başında yer alan (s. 21-44) Hz. Peygamber'in hayatına dair kısmın müstakil olarak neşredilmesinden ibarettir. Bu çalışmayı Abdürraûf Ali ve Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî (Dımaşk 1400/1980), Tehẕîbü's-Sîreti'n-nebeviyye adıyla Hâlid b. Abdurrahman b. Ahmed eş-Şâyiʿ (Riyad 1413/ 1992) yayımlamıştır.

Nevevî bunlardan başka tefsir, hadis, fıkıh, lugat ve Arap diliyle ilgili bazı konuları ele aldığı Tuḥfetü ṭullâbi'l-feżâʾil, Muḫtaṣaru âdâbi'l-istisḳāʾ, Ruʾûsü'l-mesâʾil, ed-Deḳāʾiḳ, ʿAmelü'l-yevm ve'l-leyle, Muḫtaṣarü'l-besmele, Risâle fî meʿâni'l-esmâʾi'l-ḥüsnâ, Risâle fî eḥâdîs̱i'l-ḥayâʾ adlı eserleri kaleme almış, İbnü'l-Esîr'in Üsdü'l-ġābe'sini, Râfiî'nin et-Teẕnîb'ini, Beyhakī'nin Menâḳıbü'ş-Şâfiʿî'sini ihtisar etmiştir. Kâtib Çelebi onun Mirʾâtü'z-zamân fî târîḫi'l-aʿyân adlı bir çalışması bulunduğunu, eserde yaratılıştan başlamak üzere önemli olayların kısaca anlatıldığını söylemiş (Keşfüẓ-ẓunûn, II, 1648), Selâhaddin el-Müneccid de bu bilgiyi tekrarlamıştır (Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, s. 114). Ancak bu eserin Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin aynı adı taşıyan meşhur kitabıyla karıştırılmış olabileceği akla gelmektedir. Nevevî'nin hayatına dair çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Alâeddin İbnü'l-Attâr diye bilinen talebesi Ali b. İbrâhim ed-Dımaşkī eş-Şâfiî'nin Tuḥfetü'ṭ-ṭâlibîn fî tercemeti'l-imâm Muḥyiddîn (Tuḥfetü'ṭ-ṭâlibîn fî tercemeti'l-imâm en-Nevevî) adlı çalışması önemlidir (bk. bibl.). İbnü'l-Attâr'ın Nevevî'ye tashih ettirdiği bu eser aynı konudaki çalışmalara kaynak olmuştur. Daha sonra Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nüveyrî Tuḥfetü'ṭ-ṭâlib ve'l-müntehî fî tercemeti'l-imâm en-Nevâvî, Kemâleddin İbn İmâmü'l-Kâmiliyye Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman el-Kāhirî Buġyetü'r-râvî fî tercemeti'l-imâm en-Nevâvî, Şemseddin es-Sehâvî el-Menhelü'l-ʿaẕbi'r-ravî fî tercemeti ḳuṭbi'l-evliyâʾi'l-kirâm şeyḫi meşâyiḫi'l-İslâm Muḥyiddîn b. Zekeriyyâ en-Nevâvî (nşr. Mahmûd Hasan Rebîʿ, Kahire 1354/1935), Süyûtî el-Minhâcü's-sevî (bk. bibl.), Ali et-Tantâvî el-İmâm en-Nevevî (Dımaşk 1399/1979), Abdülganî ed-Dakr el-İmâm en-Nevevî (Dımaşk 1395/1975, 1407/1987) adlı eserlerini yazmışlardır. Ahmed Abdülazîz Kāsım el-Haddâd, el-İmâm en-Nevevî ve es̱erühû fi'l-ḥadîs̱ ve ʿulûmihî adıyla yaptığı yüksek lisans çalışmasını daha sonra yayımlamış (Beyrut 1413/ 1992), İvaz Matar es-Saʿdî de el-Mebâdiʾü't-terbeviyye el-müstenbeṭa mine'l-Erbaʿîne'n-Neveviyye ismiyle bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1408, Câmiatü Ümmi'l-kurâ). Ayrıca Hasan İbrâhim Abdülâl "el-Muʿallim fi'l-fikri't-terbevî ʿinde'l-İmâm en-Nevevî iʿdâdühû ve şıfâtühû ve mahârâtü tedrîsihi'l-faʿʿâl" (Mecelletü Merkezi'l-büḥûṣ, Câmiatü'l-İmâm Muḥammed b. Suʿûd el-İslâmiyye, II [1404/1983], s. 201-252) ve "Uşûlü'l-baḥs̱i'l-ʿilmî ve âdâbihî ʿinde'l-

İmâm en-Nevevî" (Risâletü'l-Ḫalîci'l-ʿArabî, VIII/24 [1408/1988], s. 35-57), Muhibbüddin Ebû Sâlih "Ḳırâʾâtü't-terbeviyye ʿinde'l-İmâm en-Nevevî" (Mecelletü Külliyeti'l-ʿulûmi'l-ictimâʿiyye bi-Câmiʿati'l-İmâm Muḥammed b. Suʿûd el-İslâmiyye, V, 1401/1981, s. 621-657), Ali Cemîl Abbas "Cühûdü Ebî Zekeriyyâ fi'l-ḳısmi'l-luġavî fî kitâbi Tehẕîbi'l-esmâʾ ve'l-luġāt" (Âdâbü'r-râfidîn, XVI, 1986, Musul, s. 105-144) adıyla makaleler yazmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA:Tâcü'l-ʿarûs, "nvy" md.; Gazzâlî, el-Vasîṭ fi'l-meẕheb (nşr. Ahmed Mahmûd İbrâhim - M. M. Tâmir), [baskı yeri yok] 1417/1997 (Dârü's-selâm), I, 72-81; İbnü'l-Attâr, Tuḥfetü'ṭ-ṭâlibîn fî tercemeti'l-İmâm en-Nevevî (nşr. Fuâd Abdülmün'im), İskenderiye 1411/1991; a.e. (nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân), Riyad 1414; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1470-1474; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, IV, 264-268; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), VIII, 395-400; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 476-477; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 153-157; Süyûtî, el-Minhâcü's-sevî fî tercemeti'l-İmâm en-Nevevî (nşr. Ahmed Şefîk Demc), Beyrut 1408/1988; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 24-25; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 59, 70, 96-97, 115, 200, 210, 244, 340, 379, 398, 465, 490, 514, 550, 557, 688, 717, 915, 929-930, 936; II, 1039, 1162, 1188, 1613, 1648, 1833, 1859, 1873-1876, 1877, 1912-1913, 2025; Harîrîzâde, Tibyân, III, vr. 217a-221a; Serkîs, Muʿcem, I, 952; II, 1876-1879; Brockelmann, GAL, I, 496-501; Suppl., I, 680-686; Îżâḥu'l-meknûn, I, 252; II, 152, 199, 425; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/ 1978, s. 113-114; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 42, 251; VII, 48; VIII, 149-150; Abdülganî ed-Dakr, el-İmâm en-Nevevî, Dımaşk 1407/1987, s. 202-203; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, Muʿcemü'l-muṣannefâti'l-vâride fî Fetḥi'l-bârî, Riyad 1412/ 1991, s. 52, 112, 144, 188, 205, 247-248, 253, 302, 333, 340, 404; Ahmed Abdülazîz Kāsım el-Haddâd, el-İmâm en-Nevevî ve eṡeruhû fi'l-ḥadîṡ ve ʿulûmih, Beyrut 1413/1992; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriḫûn, Beyrut 1993, IV, 21-22; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, V, 265-276; W. Heffening, "Zum Leben und zu den Schriften an-Nawawî's", Isl., XXII (1935), s. 165-190; XXIV (1937), s. 131-150; a.mlf., "Nevevî", İA, IX, 222-223; a.mlf., "al-Nawawī", EI² (Fr.), VII, 1043-1044; Eric F. F. Bishop, "The Forty (Two) Traditions of an-Nawawi", MW, XXIX (1939), s. 163-177; Khalid Alavi, "Arba'în al-Nawawî and its Commantaries", IS, XXIV/3 (1985), s. 349-356; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", DİA, VII, 126-127.

M. Yaşar Kandemir

İBNÜ's-SÂBÛNÎ (ابن الصابوني) Ebû Hâmid Cemâlüddîn Muhammed b. Alî b. Mahmûd el-Mahmûdî (ö. 680/1282) Hadis hâfızı.

604'te (1207) doğdu. Bir süre el-Melikü'l-Efdal Nûreddin Ali'ye (1186-1196) imamlık yaptığı bilinen babasının Şam, Bağdat ve Mısır'da kısa sürelerle ikamet ettiği ve halkı Fars kökenli olan Basra'ya bağlı Cevvîs köyünden olduğu belirtilmektedir. Kelâm âlimi İsmâil b. Abdurrahman es-Sâbûnî'nin soyundan geldiği için İbnü's-Sâbûnî diye tanınmış, dedelerinden Ali b. Ahmed b. Ali, Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın dostluğunu kazanması sebebiyle Mahmûdî nisbesiyle anılmıştır. Anne ve baba tarafından çeşitli âlimlerin yetiştiği bir aileye mensup olan İbnü's-Sâbûnî'nin dedesi, babası ve babasının amcasının taşıdığı "sûfî" nisbesine bakılacak olursa onun da tasavvufî terbiye aldığı söylenebilir. Tahsil için Şam, Mısır ve Hicaz bölgelerini dolaşarak Ebü'l-Bekā İbn Yaîş'ten Arap dili ve belâgatı okudu. Aralarında İbnü'l-Harestânî, Abdüllatîf el-Bağdâdî ve İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî'nin de bulunduğu pek

çok âlimden hadis dinledi. Dımaşk'taki Nûriyye Dârülhadisi'nde bir süre hocalık yaptı. Kendisinden Reşîd el-Attâr, Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî, Ebû Muhammed el-Birzâlî ve Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî gibi âlimler faydalandı. Zehebî de ondan icâzet aldı. Ömrünün son yıllarında hâfızasının zayıflamasından dolayı rivayetlerini karıştırdığı söylenmekte, ancak bundan önceki rivayetlerinin sahih, kendisinin de iyi bir hadis ve ricâl âlimi olduğu belirtilmektedir. İbnü's-Sâbûnî Zilkade 680'de (Şubat 1282) Dımaşk'ta vefat ederek Kāsiyûn dağı eteklerinde bir yere defnedildi. Ölüm tarihini Süyûtî'nin 608 (1211) olarak kaydetmesi zühûl eseri olmalıdır.

Eserleri. İbnü's-Sâbûnî'nin günümüze ulaşan Kitâbü Tekmileti İkmâli'l-İkmâl adlı eseri, İbn Mâkûlâ'nın el-İkmâl adlı kitabına İbn Nukta tarafından İkmâlü'l-İkmâl adıyla yapılan zeylin zeylidir. Zehebî, İbnü's-Sâbûnî'nin mü'telif ve muhtelif konusunda faydalı bir eser yazmakla birlikte bu alanda temayüz etmediğini söylemekteyse de (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1464) İbn Hacer onu başarılı bulmaktadır. Birçok âlime kaynak teşkil eden eserine İbnü's-Sâbûnî daha çok hadisçileri almakla beraber fakih, müfessir, şair, vezir, mutasavvıf, edip, kâtip, doktor, tarihçi, vâiz ve bunların dışında değişik zanaat erbabını da kaydetmiştir. Ayrıca ilmiyle şöhret bulmuş kadınlara yer verilmiş olması eserin önemini arttırmaktadır. Mustafa Cevâd tarafından neşre hazırlanan kitap iki defa basılmıştır (Bağdad 1377/1957; Beyrut 1406/1986). İbnü's-Sâbûnî'nin ayrıca el-Eḥâdîs̱ü'l-münteḳātü'l-erbaʿîn ʿani'ş-şüyûḫi's̱-s̱iḳāti'l-erbaʿîn ve et-Tuḥfe fi'l-ḥadîs̱ adlı eserlerinin bulunduğu kaydedilmektedir (Kehhâle, XI, 62).

BİBLİYOGRAFYA: İbnü's-Sâbûnî, Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl (nşr. Mustafa Cevâd), Beyrut 1406/1986, s. 1-2; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 29-51; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, IV, 249-250; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1464-1465; Safedî, el-Vâfî, IV, 188-189; İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, V, 310; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VII, 353; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâz (Lecne), s. 511; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 110-111; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 585; II, 1637; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 117; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XI, 62; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾellifîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 115.

İsmail Hakkı Ünal

İBN HALLİKÂN (ابن خلكان) Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282) Vefeyâtü'l-aʿyân adlı eseriyle tanınan tarihçi, fakih, edip ve şair.

---

11 Rebîülâhir 608'de (22 Eylül 1211) Erbil'de (İrbil) doğdu. İlimle uğraşan bir aileye mensuptur. Dedelerinden Hallikân'a (Hallekân, Hıllikân) nisbetle İbn Hallikân lakabıyla ün yapmıştır. Babasını ve dedelerini sık sık övgüyle anmasından dolayı kendisine "hallikân" (geçmişinle övünmeyi bırak) denildiği veya ailesinin Erbil'in

Hallikân adlı köyünden gelmesi sebebiyle bu lakabı taşıdığı da rivayet edilir (Vefeyât, neşredenin eki, VII, 17). Ona göre sülâlesi Abbâsîler'in ünlü vezir ailesi Bermekîler'in devamıdır. Babası, fetva konusunda güvenilir fakihlerden Erbil Muzafferiyye Medresesi müderrisi Şehâbeddin Muhammed b. İbrâhim'dir. Amcalarından Necmeddin b. İbrâhim, Erbil'in Mücahidiyye Medresesi'nde müderris, Hüseyin b. İbrâhim ise bir Şâfiî fakihi idi ve Yahyâ b. Muhammed el-Mekkî'den hadis okumuştu. Ünlü tarihçi İzzeddin İbnü'l-Esîr de babasının arkadaşları arasında yer alıyordu.

İki yaşında iken babasını kaybeden İbn Hallikân, onun Muzafferiyye Medresesi'n-deki halefi Şerefeddin İbn Yûnus el-İrbilî'nin öğrencisi oldu; ayrıca Ebü'l-Hasan Müeyyed b. Muhammed Radıyyüddin en-Nîsâbûrî ile Zeyneb bint eş-Şa'rî'den (Ümmü'l-Müeyyed eş-Şa'riyye) icâzet aldı. Muzafferiyye Medresesi'nden sonra Ebü'l-Berekât İbnü'l-Müstevfî'nin ilim, Şeyh Cemâleddin b. Sinnîre'nin şiir ve edebiyat meclislerine devam etti. 621'de (1224) Ebû Ca'fer Muhammed b. Hibetullah b. Mükerrem es-Sûfî'den Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi okuyup rivayet yetkisi aldı. 625'te (1228) filozof Esîrüddin el-Ebherî'den Erbil Dârülhadisi'nde ilm-i hilâf dersleri aldı.

İbn Hallikân, on sekiz yaşına geldiğinde öğrenimini sürdürmek amacıyla Musul'a gitti ve Kemâleddin İbn Yûnus, Ziyâeddin İbnü'l-Esîr gibi edip ve âlimlerle bir araya gelerek onlardan pek çok şey öğrendi. Arkasından Harran üzerinden Halep'e geçip baba dostu Bahâeddin İbn Şeddâd'ın medresesine misafir oldu ve evindeki hadis meclislerine, ayrıca Ebû Bekir Cemâleddin el-Mâhânî'nin, onun ölümünden sonra da Seyfiyye Medresesi fakihlerinden Ebû Abdullah Necmeddin Muhammed el-Habbâz el-Mevsılî'nin derslerine katıldı ve ona Gazzâlî'nin el-Vecîz'ini okuyup rivayet yetkisi aldı. Daha sonra ediplerle görüşmeye başladı ve Muvaffakuddin Ebü'l-Bekā İbn Yaîş en-Nahvî'ye İbn Cinnî'nin el-Lüma' adlı eserini okudu. Bu sırada İzzeddin İbnü'l-Esîr ve Yâkūt el-Hamevî ile tanışarak onlardan faydalandı; ayrıca Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin hadis ve Arapça derslerine devam etti. İbn Şeddâd'ın 632'de (1234) ölümünden sonra Dımaşk'a gidip hadis, tefsir ve fıkıh âlimi İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'den ders aldı. Dımaşk'ta bir müddet kaldıktan sonra tekrar Halep'e döndü. Şair Ebü'l-Mehâsin eş-Şevvâ ile Şeytânü'ş-Şâm diye tanınan şair Ebü'l-İz Yûsuf el-Mâcin el-İrbilî'yi tanıdı. Halep'in onun ilmî şahsiyetinin oluşmasında önemli bir payı vardır; orada çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, bu arada birkaç defa Musul'a geçerek İzzeddin İbnü'l-Esîr ve Kemâleddin İbn Yûnus ile görüşmüştür.

635 (1238) veya 636'da (1239) İskenderiye üzerinden Kahire'ye giden İbn Hallikân, Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî ve İbn Berrî'nin öğrencileriyle görüşüp rivayet için icâzet aldı; 637'de (1240) Bahâeddin Züheyr divanını rivayet hususunda ona icâzet verdi. İbn Hallikân orada ayrıca İbn Matrûh ve daha başka şairlerle de tanışma imkânı buldu. 645'te (1247) Kādılkudât Bedreddin Yûsuf b. Hasan (Kādî Sincâr) tarafından nâip seçildi ve 659 (1261) yılında Memlük Sultanı I. Baybars'ın Suriye kādılkudâtlığına

getirmesine kadar bu görevde kaldı. Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî kadılarının onun nâibi durumunda oldukları Suriye kādılkudâtlığına ilâveten vakıflar, camiler, hastahaneler ve Âdiliyye, Nâsıriyye, Azrâviyye, Felekiyye, Rükniyye, İkbâliyye ve Behesniyye medreselerinin idaresi de ona tevdi edilmişti. Ancak I. Baybars 664'te (1266) bu üç mezhep kadısına da kādılkudât unvanı verdi ve 669'da (1271) onu görevinden azletti. İbn Hallikân bunun üzerine Kahire'ye dönerek Fahriyye ve Ezher medreselerinde müderrislik yaptı; bu dönemde bazı maddî sıkıntılarla karşılaştıysa da kendisine önerilen yardım tekliflerini daima geri çevirdi. Baybars'ın ölümünden sonra 676'da (1277) tekrar Suriye kādılkudâtlığına tayin edildi ve Dımaşk'a gelişinde büyük bir törenle karşılandı (677/1278). Safer 679'da (Haziran 1280) Sultan Kalavun'a baş kaldıran Dımaşk Valisi Sungur el-Eşkar'ı destekleyen İbn Hallikân, halkı isyana teşvik etmekle suçlanarak tutuklandı, ancak üç hafta sonra serbest bırakıldı ve sultanın emriyle yeniden kādılkudâtlığa getirildi. Fakat Kalavun 680 yılı başında (1281) Dımaşk'a geldikten üç gün sonra onu tekrar azletti.

İbn Hallikân 26 Receb 681'de (30 Ekim 1282) Dımaşk'ta vefat etti ve Kāsiyûn dağı eteklerinde toprağa verildi. Hadis, fıkıh, tarih, siyaset, kitâbet, şiir ve edebiyat alanında temayüz etmiş geniş kültüre sahip bir ilim adamı idi. Mütevazi, yumuşak huylu, fasih konuşan, hoşsohbet, cömert, adaletli bir kadı ve nezih bir kişi olarak tanınmıştır. Zengin bir kütüphaneye sahipti. Mağripli, Endülüslü, Suriyeli, Iraklı ve Mısırlı tarihçilerin pek çok kitabını okuyup değerlendirmiş ve notlar almıştı. Bedreddin el-Merâgī (Tavîl) onun öğrencisi olmuş, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî ile Birzâlî de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.

Eserleri. İbn Hallikân'ın günümüze ulaşan tek eseri Vefeyâtü'l-aʿyân ve en-bâʾü ebnâʾi'z-zamân mimmâ s̱ebete bi'n-naḳl evi's-semâʿ ev es̱betehü'l-ʿayân'dır. Kahire'de 654-672 (1256-1273) yılları arasında yazılan esere İbn Hallikân'ın, yazımını 22 Cemâziyelevvel 672 (4 Aralık 1273) tarihinde bitirdikten sonra da 680 (1281) yılına kadar ilâvelerde bulunduğu bilinmektedir. Eser, İslâm'ın başlangıcından itibaren kaleme alındığı döneme kadar yaşayan, herhangi bir alanda şöhrete kavuşmuş kadın ve erkek 800'den fazla kişinin biyografisini içerir. Sultanlar, emîrler, vezirler, eşraf, nahiv, lugat ve kıraat âlimleri, müfessirler, muhaddisler, kelâmcılar, çeşitli mezheplere mensup müctehidler, fakihler, kadılar, zâhidler, mutasavvıflar, mühendisler, filozoflar, astronomlar, astrologlar, tabipler, edip ve şairler, tarihçiler, coğrafyacılar, nesep âlimleri ve mûsikişinaslardan oluşan bu kişilerin hayat hikâyelerini eserleri, yaptıkları iyi işler ve ölüm tarihleriyle birlikte verir. Şahısların alfabetik sıraya göre ele alındığı esere birkaçı hariç ashap, tâbiîn ve halifeler dahil edilmemiştir. Kitap İslâm tarihinde kendi alanındaki en eski örnek sayılmaktadır. Çünkü daha önce yazılan biyografiler yalnız sahâbe, tâbiîn, müfessirler, fakihler, şairler, nahivciler, Şâfiîler, Hanbelîler yahut bir bölge veya şehre mensup kişiler gibi muayyen gruplara (tabakat) tahsis ediliyor, ayrıca asırlar esas tutularak düzenleniyordu.

İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-aʿyân'ı kaleme alırken tam adından da anlaşıldığı üzere daha önce yazılmış eserlerden, hocalarından ve kendi gözlemlerinden faydalanmıştır. Müellifin eserinde sadece ölüm tarihi kesin biçimde bilinen kişilere yer verdiği, çoğununki belli olmadığı için doğum tarihleri üzerinde fazla durmayıp yalnız bildikleriyle yetindiği, bu arada daha önceki eserlerde yanlış yazılmış bazı kelime ve isimlerin doğrularını tesbit ettiği görülür. Biyografileri verilen kişilerin yaşadıkları bölge ve dönemlerin geleneklerinden, sosyal hayatlarından da bahsettiği için eser yazıldığı tarihten itibaren büyük ilgiyle karşılanmıştır. Özellikle tarih, edebiyat, dil ve sosyoloji alanlarında araştırma yapmak isteyenlerin mutlaka başvurmaları gereken bir kaynak niteliğindedir.

Çok sayıda yazma nüshası bulunan Vefeyâtü'l-aʿyân (Brockelmann, GAL, I, 398-400; Suppl., I, 561; Şâkir Mustafa, IV, 25-26) ilk defa Ferdinand Wüstenfeld tarafından neşredilmiştir (I-XIII, Göttingen 1835-1850). Baron Mac-Guckin de Slane de eseri yayımlamaya başlamış, fakat bir kısmını neşrettikten sonra (Paris 1832-1842) bu fikrinden vazgeçip eseri İngilizce'ye tercüme etmiştir (aş. bk.). Eser daha sonra Muhammed Abdurrahman el-Adevî (I-II, Bulak 1275), Muhammed Bâkır b. Abdülhüseyin Han es-Sadre'l-İsfahânî (I-II, Tahran 1284), Muhammed en-Neccâr (I-III, Kahire 1299), Nasr el-Hûrînî (I-II, Kahire 1310), Ahmed Yûsuf Necâtî (zı harfine kadar altı cüz, Mısır 1355), Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (I-VI, Kahire 1367/1948) ve İhsan Abbas (I-VIII, Beyrut 1968-1972) tarafından yayımlanmıştır.

Vefeyâtü'l-aʿyân'ı, başta müellifin oğlu Mûsâ b. Ahmed olmak üzere Abdurrahman b. Cevher b. Abdülhay, Tâceddin İbnü'l-Esîr, İbn Habîb el-Halebî, Ahmed b. Abdullah el-Gazzî, Abbas er-Resûlî, Bedreddin el-Aynî, Muhammed Kāsım el-Mekkî, Muhammed b. Nâcî ve Riyâzü'r-Rûmî Kādı'ş-Şâm Muhammed b. Dâvûd gibi birçok kişi ihtisar etmiştir (Şâkir Mustafa, IV, 26-27). Ayrıca Muḫtaṣarü'l-bostân, Muʿcemü'l-ḳabâʾil ve'l-ḳurâ ve'l-büldâni'lletî ṣaḥḥaḥahâ ṣâḥibü Vefeyâti'l-aʿyân, Ḥadâʾiḳu'l-aʿyân adlarıyla yapılmış müellifi bilinmeyen muhtasarları da mevcuttur (yazma nüshalar ve günümüze ulaşmayan diğer muhtasarlar için bk. a.g.e., IV, 27-28). Esere zeyil yazanların bazıları da şunlardır: Fazlullah b. Ebü'l-Fahr ed-Dımaşkī es-Sukāî, İbn Şâkir el-Kütübî, İbnü'l-Kādî, Bedreddin ez-Zerkeşî, Zeynüddin el-Irâkī, Abdülbâkī b. Abdülmecîd el-Yemenî (a.g.e., IV, 28). İbn Hicce, kırk kaynaktan yaptığı seçmeleri ihtiva eden S̱emerâtü'l-evrâḳ (fi'l-muḥâḍarât) adlı eserine Vefeyâtü'l-aʿyân'dan bazı alıntılar yapmıştır.

Vefeyâtü'l-aʿyân, Zahîrüddin Erdebilî, Yûsuf b. Ahmed b. Muhammed Osman ve Kebîr b. Üveys b. Muhammed el-Latîfî (Kadızâde) tarafından Farsça'ya (yazma nüshaları için bk. a.g.e., IV, 28-29), Riyâzî ve Mısır Valisi Abdi Paşa'nın emriyle Vekilzâde Yûsuf tarafından Türkçe'ye (a.g.e., IV, 29; Babinger, s. 195) çevrilmiştir. Ayrıca Dramalı Hasan Haydar'ın yaptığı Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân

adlı bir Türkçe çeviri de Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunmaktadır (Hacı Mahmud Efendi, nr. 4882). Rodosîzâde Muhammed eseri özet olarak Türkçe'ye çevirmiş ve Tercüme-i Vefeyâtü'l-a'yân adıyla iki cilt halinde yayımlamıştır (İstanbul 1280); ancak tercüme sırasında aslına sadık kalınmadığı için bu yayın fazla itibar görmemiştir. Kitap, Baron Mac-Guckin de Slane tarafından Ibn Khallikan's Biographical Dictionary adıyla dört cilt halinde İngilizce'ye çevrilmiş (Paris 1842-1871; Beyrut 1970), Ali Cevâd Tâhir tarafından da Mülâḥaẓât ʿalâ Vefeyâti'l-aʿyân adlı ilmî bir çalışmaya konu edilmiştir (Beyrut 1977). Ayrıca Zübeyir Bilâl İsmâil İbn Ḫallikân: ḥayâtühû ve âs̱âruh (Bağdat 1979); Abdüsselâm Hârûn Muʿcemü muḳayyedâti İbn Ḫallikân (Kahire 1987), Hasan Şümeysânî Şemsüddîn İbn Ḫallikân Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekir (Beyrut 1411/1990), Fahreddin Muhammed Yûsuf Âmir Menhecü'l-baḥs̱i'l-edebî ʿinde İbn Ḫallikân (Libya 1990) adıyla ilmî çalışmalar yapmışlardır. Bunun dışında İbn Hallikân'ın edebiyata dair bazı mecmuaları bulunduğu rivayet edilmektedir (Safedî, VII, 308).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hallikân, Vefeyât, neşredenin girişi, I, 5-13; ayrıca bk. neşredenin eki, VII, 5-107; a.e.: Ibn Khallikan's Biographical Dictionary (trc. Mac-Guckin de Slane), Beyrut 1970, tercüme edenin önsözü, s. V-XL; Tâcü'l-ʿarûs, "ḫlk" md.; Ebû Şâme, eẕ-Ẕeyl ʿale'r-Ravżateyn, s. 215-216, 235-236; Ebü'l-Fidâ, el-Muḫtaṣar, Beyrut 1381/1961, II/7, s. 22; Zehebî, el-ʿİber, III, 347; Sübkî, Ṭabaḳāt, V, 14-15; Safedî, el-Vâfî, VII, 308-316; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, I, 110-118; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 279-280, 311; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VII, 253-254; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 192-193; İbn Tolun, el-Ḳalâʾidü'l-cevheriyye fî târîḫi'ṣ-Ṣâlihiyye (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dımaşk 1401/1980, II, 577-580; İbnü'l-Kādî, Dürretü'l-ḥicâl, I, 7; Şerefeddin [Yaltkaya], İbn Esîrler ve Meşâhîr-i Ulemâ, İstanbul 1322, s. 93-94; Brockelmann, GAL, I, 398-400; Suppl., I, 561; Abbas el-Azzâvî, et-Taʿrîf bi'l-müʾerriḫîn fî ʿahdi'l-Moġol ve't-Türkmân, Bağdad 1376/1957, s. 95-102; Nikita Elisséeff, Nūr ad-Dīn, Damas 1967, I, 57-60; Sarton, Introduction, II/2, s. 1120-1121; Ali Cevâd et-Tâhir, Mülâḥaẓât ʿalâ Vefeyâti'l-aʿyân, Beyrut 1977; Selâhaddin Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 116-119; Babinger (Üçok), s. 195; C. Zeydân, Âdâb, II, 167-169; Reşîd Yûsuf Ataûllah, Târîḫu'l-âdâbi'l-ʿArabiyye (nşr. Ali Necîb Atvî), Beyrut 1985, s. 41-42; Abdüsselâm M. Hârûn, Muʿcemü muḳayyedâti İbn Ḫallikân, Kahire 1407/1987; Fahreddin M. Yûsuf Âmir, Menhecü'l-baḥs̱i'l-edebî ʿinde İbn Ḫallikân, [Baskı yeri yok] 1991 (Dârü'l-Arabiyye); Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerrihûn, Beyrut 1993, IV, 23-29; Gerhard Hoffmann, "Ibn Khallikān's Biographies as a Source for Problems of Islamic Military History", Actas XVI Congreso UEAT, Salamanca 1995, s. 243-248; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 151-152; Muhammed Takī Dâniş Pejûh, "Terceme-i Târîḫ-i İbn Ḫallikân be-Fârsî", Kitâbdârî, VIII, Tahran 1306, s. 91-93; Muhammed Rızâ eş-Şebîbî, "İbn Ḫallikân el-Müʾerriḫ", ME, XXXIV/2 (1962), s. 161-167; Sûfî Ziyâülhak, "Muḳaddimetü't-taḥḳīḳ li-Kitâbi Vefeyâti'l-aʿyân li'l-Ḳāḍî İbn Ḫallikân", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XXI/1, İslâmâbâd 1986, s. 35-44; J. W. Fück, "Ibn Khallikān", EI² (İng.), III, 832-833; Ahmed Muhammed el-Hûnî, "Vefeyâtü'l-aʿyân li'bn Ḫallikân", Tİ, III, 675-687; Sergei A. Shuiskii, "Khallikan, Ibn", Dictionary of the Middle Ages, New York 1986, VII, 236; Sâdık Seccâdî, "İbn Ḫallikân", DMBİ, III, 459-462.

Abdülkerim Özaydın

KASTALLÂNÎ, Muhammed b. Ahmed (محمد بن أحمد القسطلاني) Ebû Bekr Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Kastallânî (ö. 686/1287) Hadis hâfızı, fakih ve mutasavvıf.

27 Zilhicce 614'te (27 Mart 1218) Kahire'de doğdu. İbnü'l-Kastallânî diye de tanınmaktadır. Ailesi aslen, Kastilya olarak da adlandırılan Cerîd bölgesinin Tûzer (Tevzer) şehrindendir. Kastallânî beş yaşlarında iken ailesiyle birlikte Mekke'ye gitti. Burada başta babası olmak üzere Ebü'l-Feth el-Husrî, Ebü'l-Hasan İbnü'l-Bennâ, elinden tasavvuf hırkasını giydiği ve ʿAvârifü'l-maʿârif'ini okuyarak icâzet aldığı Şehâbeddin es-Sühreverdî gibi hocalardan istifade etti. Bu sırada Kütüb-i Sitte'nin çoğunu babasından, kalan kısmını da başka hocalardan dinledi. Mekke'de uzun süre ikamet eden Kastallânî, 630 (1233) yılından itibaren Mescid-i Harâm civarındaki Dârüzübeyde Medresesi'nde babasının huzurunda ders okutmaya, ayrıca Şâfiî mezhebine göre fetva vermeye başladı. 649'da (1251-52) seyahate çıkarak Bağdat, Kûfe, Şam, Halep, Harran, Kudüs ve Medine'yi ziyaret etti. Daha sonra Yemen'e gitti ve orada ilgiyle karşılandı. Kahire'deki Kâmiliyye Dârülhadisi'nin şeyhi olan kardeşi Ebü'l-Hasan Ali'nin vefatı üzerine buranın yöneticiliğini üstlenmesi için yapılan daveti kabul ederek memleketine döndü ve ömrünün sonuna kadar bu görevde kaldı. Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî, İbn Seyyidünnâs, Kutbüddin el-Halebî, Bedreddin İbn Cemâa ve Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî onun talebelerinden bazılarıdır. Kastallânî 28 Muharrem 686'da (15 Mart 1287) Kahire'de vefat etti ve Karâfetüssuğrâ Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. 1. Medârikü'l-merâm fî mesâliki'ṣ-ṣıyâm. Ramazan ayının fazileti, bu ay içinde yapılması tavsiye edilen ameller, orucun önemi, hikmetleri ve fıkhî hükümlerine dair olan eseri Rıdvân Muhammed Rıdvân neşretmiştir (Kahire 1930, 1987). 2. Merâṣıdü'ṣ-ṣılât fî maḳāṣıdi'ṣ-ṣalât. Çeşitli namazların fazilet dereceleriyle namaz esnasında okunan duaların ve yapılan hareketlerin mâna ve hikmeti üzerinde durulan eser Rıdvân Muhammed Rıdvân (Kahire 1931) ve Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire 1995) tarafından yayımlanmıştır. 3. Tekrîmü'l-maʿîşe fî taḥrîmi'l-ḥaşîşe. Özellikle bazı mutasavvıflar arasında haşhaş kullanımının yaygınlık kazanması üzerine bunun haram olduğunu göstermek amacıyla kaleme alınmıştır (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Fıkhü'l-mezâhib, nr. 50). Eseri Abdülbâsıt el-Malatî ed-Dürrü'l-vesîm adıyla şerhetmiştir. 4. Tetmîmü't-Tekrîm. Bir önceki eserin zeyli olup Yâsîn el-Hatîb tarafından yayımlanmıştır (Mekke 1411). Indalecio Lozano, Kastallânî'nin hayatını, haşhaşın o dönemdeki kullanımını ve meselenin fıkhî yönünü incelediği makalesinde bu son iki eserin özetini vermiştir (bk. bibl.). 5. Kelimâtü Ebî ʿAbdillâh el-Ḳuşeyrî ve ġayrih fi't-taṣavvuf (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4798). 6. el-Edviyetü'ş-şâfiye fi'l-edʿiyeti'l-kâfiye (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 559). 7. Kitâb fi'ṣ-ṣûfiyye. Hallâc-ı Mansûr'dan (ö. 309/922) Afîfüddin et-Tilimsânî'ye (ö. 690/1291) kadar gelen

mutasavvıfların biyografilerini içeren bir eserdir. 8. Lisânü'l-beyân ʿan iʿtiḳādi'l-cinân. Müellif, akaid konularını işlediği bu eserini el-Muḫtaṣar adıyla özetlemiştir. 9. Cümelü'l-îcâz fi'l-iʿcâz bi-nâri'l-Ḥicâz. Hicaz bölgesinde meydana gelen volkanik patlama sonucunda görülen ateşle Medine'de çıkan yangınların, özellikle de bunlardan Mescid-i Nebevî'ye kadar uzanan birinin anlatıldığı bir eserdir. 10. ʿUrvetü't-tevs̱îḳ fi'n-nâr ve'l-ḥarîḳ. Bir önceki kitapta kısaca ele alınan olayların daha geniş biçimde açıklandığı bu eser, Semhûdî'nin el-Vefâʾ bimâ yecibü li-ḥażreti'l-Muṣṭafâ adlı kitabının önemli kaynaklarından biridir.

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed b. Ahmed el-Kastallânî, Medârikü'l-merâm fî mesâliki'ṣ-ṣıyâm (nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân), Kahire, ts. (Mektebetü's-sekāfeti'd-dîniyye), s. 3-5, 119; İbn Rüşeyd, Milʾü'l-ʿaybe bimâ cümiʿa bi-ṭûli'l-ġaybe (nşr. M. Habîb İbnü'l-Hoca), Tunus 1402/1981, III, 415-430; V, Beyrut 1408/1988, s. 314-318; Birzâlî, Meşyeḫatü ḳāḍi'l-kuḍât Bedreddin İbn Cemâʿa (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir), Beyrut 1408/1988, II, 473-478; Fâsî, el-ʿİḳdü's̱-s̱emîn, I, 321-330; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid Kevserî), Dımaşk 1347, s. 76-81; Keşfü'ẓ-ẓunûn, s. 62, 470; II, 1133, 1641; Îżâḥu'l-meknûn, I, 226; II, 707; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriḫûn, Beyrut 1993, s. 401-402; M. Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, Mekke 1994, s. 51-52; Cl. Gilliot, "Textes arabes anciens édités en Egypte au cours des années 1987 à 1990", MIDEO, XX (1991), s. 449; a.mlf., "Textes arabes anciens édités en Egypte au cours des années 1994 à 1996", a.e., XXIII (1997), s. 389; I. Lozano, "Qutb al-Dın al-Qastallanı y sus dos epistolas sobre el hachis", al-Qantara, XVIII/1, Madrid 1997, s. 103-120; Abdülkerim Özaydın, "Abdülbâsıt el-Malatî", DİA, I, 201.

Abdülkadir Şenel

EŞ'ARÎ, Ahmed b. Muhammed أحمد بن محمّد الأشعري Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Meymûn el-Mâlikî el-Eş'arî (ö. 690/1291'den sonra) Endülüslü fakih, muhaddis ve edip.

İbnü's-Sükkân diye de bilinir. Doğum yeri olan Endülüs'teki Mâlik şehrinden on iki yaşında iken ayrılıp babası ile birlikte Tunus'a göç etti. Burada devrin tanınmış âlimlerinden fıkıh, hadis ve Arap edebiyatı dersleri aldı. Tahsilini tamamladıktan sonra daha çok hadis rivayetiyle ve eser telifiyle meşgul oldu, birçok talebe yetiştirdi. Rivayet ettiği hadislerden hükümler çıkarır ve bunları bizzat yaşamaya çalışırdı. Geniş kitap bilgisi yanında âlimleri el yazılarından tanıma kabiliyetine de sahipti. er-Risâletü'l-Maġribiyye adlı seyahatnâmesiyle meşhur olan Ebû Muhammed el-Abderî onunla 689 (1290) yılında hac dönüşü görüştüğünü söylemekte. Eş'arî'nin sade yaşayışı, güzel ahlâkı ve ibadete düşkünlüğünden söz etmektedir. Seyyah İbn Rüşeyd'in de görüştüğü Eş'arî'nin 690 (1291) yılından sonraki hayatı hakkında bilgi bulunmadığı gibi hangi tarihte vefat ettiği de bilinmemektedir.

Eserleri. Eş'arî'nin kaynaklarda zikredilen eserleri şunlardır: 1. Ḫulâṣatü'ṣ-ṣafâ min ḫâṣâʾiṣi'l-Muṣṭafâ. 320 küsur beyitten meydana gelen eserde Hz. Peygamber'in bütün mûcizelerinin bir araya getirilmesi amaçlanmıştır. 2. İkmâlü Meydâni's-sâbıḳīn ve

ḥilyetü'ṣ-ṣâdıḳīne'l-muṣaddıḳīn fî ẕikri'ṣ-ṣaḥâbeti'l-ekremîn. Ebü'r-Rebî' el-Kelâî'nin, sahâbîlerin ve Asr-ı saâdette yaşayan büyük tabiîlerin hal tercümelerini konu alan yarım kalmış eserini tamamlayan bir çalışmadır. 3. İkmâîü Teẕyîli (Ẕeyli) Ebî Bekir b. Fetḥûn ʿale'l-İstîʿâb. İbn Abdülber en-Nemerî'nin el-İstîʿâb'ına Ebû Bekir b. Fethûn tarafından yapılan zeyli ikmal etmek üzere yazdığı bu eserin Abderî ile görüştüğü 689 (1290) yılında henüz tamamlanmadığı bilinmektedir.

Şiirleriyle de tanınan Eş'arî'nin kaynaklarda bunlardan başka, hocası fakih Muhammed b. Hasan b. Hubeyş'in hocalarını anlattığı ve kitaplarını bir araya getirdiği Bernâmec adlı eseriyle el-Iṭṭılâʿ ʿalâ mâ yelzemü fî refʿi'l-eydî fi'ṣ-ṣalâti minel-ittibâʿ adlı kitabı zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Sem'ânî, el-Ensâb (Bârûdî), V, 176; İbn Rüşeyd, Milʾü'l-ʿaybe bimâ cumiʿa bi-tûli'l-ğaybe fi'l-vicheti'l-veche (nşr. Muhammed el-Habîb), Tunus 1402/1982, II, 409-413; Makkarî, Nefhu't-tîb, IV, 312-313; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü'l-ibtihâc, Trablus 1989, I, 90-91; Abdülvehhâb b. Mansûr, Aʿlâmü'l-Magribi'l-ʿArabî, Rabat 1406/1986, IV, 217-219; Mahfûz, Terâcimü'l-müʾellifîn, III, 45-46.

Mehmet Ali Sönmez

MUHİBBÜDDİN et-TABERÎ (محبّ الدين الطبري) Ebü'l-Abbâs (Ebû Ca'fer) Muhibbüddîn Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed et-Taberî el-Mekkî (ö. 694/1295) Mekke kadısı, muhaddis ve Şâfiî fakihi.

---

17 Cemâziyelâhir 615'te (10 Eylül 1218) Mekke'de dünyaya geldi. Bu tarihten on gün, hatta bir yıl önce doğduğu da zikredilmiştir. Hz. Hüseyin'e dayanan ve altı yüzyıllık bir ilim geleneğine sahip bulunan bir aileye mensuptur. Babasının dedesi Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim et-Taberistânî, 580 (1184) yılı civarında Taberistan'dan göç edip Mekke'ye mücâvir olmuştur. Muhibbüddin et-Taberî, Ebû Dâvûd'un es-Sünen, Kādî İyâz'ın eş-Şifâʾ ve Vâhidî'nin el-Vasîṭ'ının rivayet icâzetini Mekke'de Ebü'l-Hasan İbnü'l-Mukayyer el-Bağdâdî'den, Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin bir kısmının rivayet icâzetini Abdurrahman b. Ebû Haramî'den, tamamının rivayet icâzetini ise babasının amcaları Takıyyüddin Ali ve Kemâleddin Ya'kūb b. Ebû Bekir'den, Ṣaḥîḥu Müslim ve Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân'ın rivayet icâzetini de Şerefeddin Muhammed b. Abdullah b. Ebü'l-Fazl el-Mürsî'den aldı. Ayrıca Bahâeddin İbnü'l-Cümmeyzî ve Şuayb b. Yahyâ İbnü'z-Za'ferânî'den hadis öğrendi. Kendisinden Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî, Ebü'l-Hasan İbnü'l-Attâr, Alemüddin el-Birzâlî, Muhammed b. Ahmed el-Kastallânî, Kutbüddin el-Halebî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, ayrıca her biri Mekke kadısı olan oğlu Cemâleddin Muhammed ile torunu Necmeddin Muhammed b. Muhammed ilim tahsil etti. Zehebî de oğlu Cemâleddin'in ve onun vasıtasıyla Muhibbüddin et-Taberî'nin rivayet ettiği eserlerin icâzetini almıştır (el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ, I, 22-23). Muhibbüddin et-Taberî'nin şöhretini duyan Yemen Sultanı el-Melikü'l-Muzaffer er-Resûlî'nin Muhibbüddin'i Yemen'e davet ettiği, hem kendisinin hem oğlu Sultan el-Melikü'l-Müeyyed er-Resûlî'nin ondan hadis okuduğu

bilinmektedir. Muhibbüddin, el-Melikü'l-Muzaffer'in isteği üzerine bu aileye ait olan Mekke'deki Mansûriyye Medresesi'nde ayda 50 dinar maaşla ders verdi. 2 Cemâziyelâhir 694'te (19 Nisan 1295) Mekke'de vefat eden Muhibbüddin et-Taberî orada defnedildi. Aynı yılın ramazan ayında öldüğü de söylenmektedir. Kaynakların verdiği bilgiler karşısında İbnü'l-Kayserânî'nin onun vefat tarihini 674 yılının Cemâziyelâhiri (Aralık 1275) şeklinde kaydetmesi bir zühûl eseri olarak değerlendirilmelidir (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1474). Muhibbüddin et-Taberî, Mekke kadısı olarak görev yapıp fetva vermiş, ilmî kudret ve şöhreti sebebiyle "şeyhülharem" lakabıyla anılmıştır. Onun yedi çocuğu dünyaya gelmiş, bunlardan ailenin ilim geleneğini sürdüren âlimler yetişmiştir. Üçüncü nesilden torunu Ebü'l-Hayr Zeynüddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Muhibbüddin Ahmed bunlardan biridir.

Eserleri. 1. el-Aḥkâmü'l-kübrâ (Ġāyetü'l-iḥkâm fî eḥâdîs̱i'l-aḥkâm). Altı cilt olduğu söylenen bu çalışmada (Safedî, VII, 135) sahih ve hasen hadislerden başka zayıf hadislere de yer verilmiş, eser zayıf hadisler hakkında açıklama yapılmadığı için eleştirilmiştir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 20). Kitabın İstanbul kütüphanelerinde çeşitli nüshaları bulunmaktadır (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 236; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 652, 653). Müellifin talebesi Yâfiî'nin Târîḫ'inde naklettiğine göre oğlu Cemâleddin, babasının büyükçe bir cilt halinde el-Aḥkâmü'l-vüsṭâ (Meslekü'n-nebîh fî telḫîṣi't-Tenbîh) ve 1015 hadis ihtiva eden el-Aḥkâmü'ṣ-ṣuġrâ (Taḥrîrü't-Tenbîh) adlı iki eserinin daha olduğunu belirtmiştir. 2. Ḫulâṣatü siyeri seyyidi'l-beşer. Hindistan'da neşredilen eseri (1343) daha sonra Tallâl b. Cemîl er-Rifâî yayımlamıştır (Mekke-Riyad 1418/1997). 3. et-Teşvîk ile'l-beyti'l-ʿatîḳ (Beyrut 1419/1998). 4. Ḫayrü'l-ḳırâ fî ziyâreti Ümmi'l-ḳurâ (el-Ḳırâ li-ḳāṣıdi Ümmi'l-ḳurâ ve s̱evâbü ẕâlik) (nşr. Mustafa es-Sekkā, Beyrut, ts. [el-Mektebetü'l-ilmiyye], Kahire 1367/1947, 1390/1970). Müellif bu çalışmasına dayanarak daha sonra Ṣafvetü'l-ḳırâ fî ṣıfati ḥacceti'l-Muṣṭafâ'yı kaleme almıştır. Ḥaccetü'l-Muṣṭafâ ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem adıyla yayımlanan kitap da (Kahire 1981; Medine, ts. [Mektebetü's-sekāfe]; Beyrut, ts. [Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye]) bu eser olmalıdır. 5. es-Simṭu's̱-s̱emîn fî menâḳıbi ümmehâti'l-müʾminîn (nşr. Râgıb et-Tabbâh, Halep 1328, 1346; Kahire 1402/1983; Beyrut 1418/1997). 6. er-Riyâżü'n-naḍire fî feżâʾil (menâḳıb)i'l-ʿaşere. Aşere-i mübeşşere hakkındadır (I-II, Kahire 1327, 1953; I-IV, Beyrut 1405/1984; I-II, Beyrut 1405/1984; nşr. Îsâ b. Abdullah b. Muhammed b. Mâni' el-Himyerî, 1-11, Beyrut 1996). 7. Zeḫâʾirü'l-ʿuḳbâ fî menâḳıbi ẕevi'l-ḳurbâ. Ehl-i beyt'in faziletine dairdir (nşr. Hüsâmeddin el-Kudsî, Kahire 1356/1937; Bağdat 1967; nşr. Muhammed Mustafa Ebü'l-Alâ, I-IV, Kahire 1388/1969; tashih Süleyman Hasan Abdülvehhâb, I-II, Tanta 1372/1953; nşr. Îsâ b. Abdullah el-Himyerî, I-II, Beyrut 1996; Beyrut 1974). 8. Taḳrîbü'l-merâm fî Ġarîbi'l-Ḳāsım b. Sellâm. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın Ġarîbü'l-ḥadîs̱'indeki, hadislerin alfabetik olarak tertip edildiği küçük bir çalışmadır.

Aynı konuya dair ed-Dürrü'l-menşûr li'l-meliki'l-manṣûr da muhtemelen bu eserdir. 9. Muḫtaṣaru ʿAvârifi'l-maʿârif. Şehâbeddin es-Sühreverdî'ye ait eserin muhtasarıdır (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1028, vr. 112-172). 10. Şerḥu ġarîbi eḥâdîs̱i Câmiʿi'l-uṣûl fî eḥâdis̱i'r-Resûl. Süyûtî'nin eseriyle ilgilidir (Süleymaniye Ktp., Musallâ Medresesi, nr. 1950). 11. İrşâdü'l-faḳīh ilâ maʿrifeti'l-edilleti't-Tenbîh. Ebû İshak eş-Şîrâzî'ye ait eser üzerine yapılmış bir çalışmadır (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 803). 12. el-Muḥarrer li'l-Meliki'l-Muẓaffer. Ṣaḥîḥayn'daki hadislerden ahkâma dair olanların bir araya getirildiği kitabı müellif daha sonra el-ʿUmde adıyla ihtisar etmiştir. Kitabı Muhammed b. İbrâhim er-Raînî ed-Dımaşḳī'nin de ihtisar ettiği kaydedilmektedir. 13. Eḥâdîs̱ müşkile. Brockelmann eserin bir nüshasının Medine'de bulunduğunu belirtmektedir (GAL, I, 445). 14. Şerḥu't-Tenbîh. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Şâfiî fıkhına dair eserinin on cilt halindeki şerhi olduğu söylenmektedir. Bu çalışma üzerine müellif en-Nüketü'l-kübrâ, en-Nüketü's-suġrâ, Muḫtaṣaru't-Tenbîh gibi eserler kaleme almıştır. 15. eṭ-Ṭırâzü'l-Mühez̲z̲eb fî telḫîṣi'l-Mühez̲z̲eb. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin el-Mühez̲z̲eb'inin telhis edildiği bu iki ciltlik çalışmanın müsvedde halinde kaldığı zikredilmektedir. 16. İstiḳṣâʾü'l-beyân fî mesʾeleti'ş-şâẕervân. Kâbe'nin şadırvanıyla ilgili bir fetvadan ibaret olduğu belirtilmektedir (Berlin Staatsbibliothek, nr. 5536/10). Müellif ayrıca İbnü'l-Ecdâbî'nin fıkhü'l-luga mahiyetindeki Kifâyetü'l-müteḥaffıẓ adlı eserini manzum hale getirmiştir (DİA, XXI, 21). Taberî'nin bunlardan başka el-ʿUḳūdü'd-dürriyye ve'l-meşyeḫatü'l-Mekkiyye el-Muẓafferiyye, ʿAvâṭifü'n-nuṣra fî tafżîli'ṭ-ṭavâf ʿale'l-ʿumre, Tertîbü Câmiʿi'l-mesânîd li'bni'l-Cevzî, el-Kâfî fî ġarîbi'l-Ḳurʾân, el-Ḳabesü'l-esnâ fî keşfi ġarîbi'l-maʿnâ gibi çalışmalarının bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Muhibbüddin et-Taberî, Ḫulâṣatü siyeri seyyidi'l-beşer (nşr. Tallâl b. Cemîl er-Rifâî), Mekke-Riyad 1418/1997, neşredenin girişi, s. 7-15; a.mlf., el-Ḳırâ li-ḳāṣıdi Ümmi'l-ḳurâ (nşr. Mustafa es-Sekkā), Kahire 1390/1970, neşredenin girişi, s. 9-11, 17-23; a.mlf., er-Riyâżü'n-naḍire fî menâḳıbi'l-ʿaşere (nşr. Îsâ b. Abdullah b. Muhammed b. Mâniʿ el-Himyerî), Beyrut 1996, neşredenin girişi, I, 29-56; İbnü'l-Kayserânî, Tez̲kiretü'l-ḥuffâẓ (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Riyad 1415, IV, 1474; Yâkūt, Muʿcemü'l-üdebâʾ, XVI, 10; Zehebî, el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ bi'l-muḥaddis̱în (nşr. M. Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, I, 22-23; Safedî, el-Vâfî, VII, 135; Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, Z̲eylü Tez̲kireti'l-ḥuffâẓ (nşr. Hüsâmeddin el-Kudsî), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), I, 85; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), VIII, 18-19; Fâsî, el-ʿİḳdü's̱-s̱emîn, III, 61-72; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 20, 79, 465, 491, 727; II, 1177; Brockelmann, GAL, I, 444-445; Suppl., I, 615; Sezgin, GAS, VIII, 85-87; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 220, 407; M. Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, Mekke 1994, s. 53-58; F. Bauden, "al-Ṭabarī", EI² (İng.), X, 16-17; Héffening, "Taberî", İA, XI, 593-594; Ahmet Turan Arslan, "İbnü'l-Ecdâbî", DİA, XXI, 21.

İbrahim Hatipoğlu

İBN HAMDÂN (ابن حمدان) Ebû Abdillâh Necmüddîn Ahmed b. Hamdân b. Şebîb el-Harrânî en-Nümeyrî (ö. 695/1295) Hanbelî fakihi ve muhaddis.

603 (1206) yılında Harran'da doğdu. Fakih olan babasının yanı sıra İbn Ebü'l-Fehm ve İbn Cümey'den fıkıh dersleri aldı. Ayrıca Harran'da Ruhâvî, Fahreddin İbn Teymiyye, Ebü'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir b. Rûzbe el-Kalânisî; Halep'te Ebü'l-Haccâc Şemseddin Yûsuf b. Halîl ed-Dımaşķī; Şam'da Sâinüddin İbn Asâkir, Seyfüddevle Ebû Abdullah Muhammed b. Gassân el-Hazrecî ve Hasan b. Yahyâ b. Sabbâh el-Mahzûmî; Kudüs'te Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-İvekî gibi muhaddislerden hadis dinledi. Amcasının oğlu Mecdüddin İbn Teymiyye ile ilmî müzakereler yaptı. Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Mes'ûd b. Ahmed el-Hârisî, Birzâlî ve İbn Seyyidünnâs gibi birçok âlim kendisinden rivayette bulundu.

Döneminin önemli muhaddis ve fakihlerinden kabul edilen İbn Hamdân, Hanbelî fıkhının fürû ve usulü yanında hadis, kelâm, hilâf, münazara, cebir ve edebiyat alanında da geniş bilgi sahibiydi. Çeşitli ilim merkezlerine yaptığı seyahatler sonunda yerleştiği Kahire'de bir müddet kadı nâibliği yaptı. Hayatının son dönemlerinde gözlerini kaybetti ve 6 Safer 695 (15 Aralık 1295) tarihinde vefat etti.

Eserleri. 1. Ṣıfatü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müsteftî. Fetvada, fetva veren ve soran kişilerde aranan şartları açıklayan yedi bölümlük küçük hacimli bir eser olup hadisleri Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî tarafından tahrîc edilerek yayımlanmıştır (Dımaşķ 1380/1960, 1397/1977, 1404/1984). 2. er-Riʿâyetü'l-kübrâ. Hanbelî fıkhına dair olup II. cildine ait bir nüshası Chester Beatty Library'de (nr. 3541) bulunmaktadır. İbn Hamdân'ın Hanbelî fıkhıyla ilgili olarak er-Riʿâyetü'ṣ-ṣuġrâ adlı bir eser daha kaleme aldığını belirtmektedir.

Müellifin kaynaklarda zikredilen diğer eserleri de şunlardır: el-Câmiʿu'l-muttaṣıl fî mez̠hebi Aḥmed, el-Îcâz fi'l-fıḳhi'l-Ḥanbelî, el-Vâfî, Muḳaddime fî uṣûli'd-dîn, Ḳaṣîde fi's-sünne, en-Nihâye, Şerḥu'l-Muḳniʿ. İbn Hamdân'ın biyografisine dair kaynaklarda geçmeyen, ancak Kâtib Çelebi tarafından kendisine nisbet edilen (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 565, 567) Câmiʿu'l-fünûn (ʿulûm) ve selvetü'l-maḥzûn adlı coğrafyaya dair eserin (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3834, 176 varak, nr. 3835, Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 780; ayrıca bk. Brockelmann, GAL, II, 162; Suppl., II, 161-162) ona aidiyeti, gerek İbn Hamdân'ın coğrafyayla ilgilendiğine dair bir bilgi bulunmaması, gerekse bazı çağdaş araştırmalarda (Rosen, s. 175; Krachkowsky, I, 389; Sarton, III, 804) eserin müellifinin 732'de (1332) hayatta bulunduğunun kaydedilmesi sebebiyle oldukça şüpheli görünmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Zehebî, el-ʿİber, III, 385; a.mlf., Düvelü'l-İslâm, Beyrut 1405/1985, s. 391; a.mlf., el-Muʿîn fî ṭabaḳâti'l-muḥaddis̠în (nşr. Hemmâm Abdurrahîm Saîd), Amman 1404/1984, s. 222; Safedî, el-Vâfî,

VI, 360; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1953, II, 331-332; İbn Tağrîberdî, el-Menhelü'ṣ-ṣâfî, I, 290-291; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 480; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 267, 565, 567, 908; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, V, 428-429; V. Rosen, Notices sommaires des manuscrits arabes du Musée Asiatique, St. Péetersbourg 1881, s. 175-177; Brockelmann, GAL, II, 162; Suppl., I, 691; II, 161-162; A. J. Arberry, A Handlist of the Arabic Manuscripts in the Chester Beatty Library, Dublin 1958, III, 20; I. Krachkowsky, Târîḫu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-ʿArabî (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1963-65, I, 388-389; II, 502; Sarton, Introduction, III, 804-805; Hacvî, el-Fikrü's-sâmî, II, 362; Abdullah b. Ali es-Sübey'î, ed-Dürrü'l-münaḍḍad fî esmâʾi kütübi meẕhebi'l-İmâm Aḥmed (nşr. Câsim ed-Devserî), Beyrut 1410/1990, s. 39.

Kâmil Yaşaroğlu

İBN FERAH (ابن فرح) Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ferah b. Ahmed el-Lahmî el-İşbîlî (ö. 699/1300) Hadis hâfızı ve Şâfiî fakihi.

624 (1227) veya 625'te İşbîliye'de (Sevilla) doğdu. Babasının adı Ferh diye de kaydedilmiştir. Tahsil için seyahate çıkmadan önce İşbîliye'de Ali b. Câbir ed-Debbâc'ın derslerine devam etti. 646 (1248) yılında Castilla Kralı III. Fernando'nun İşbîliye'yi zaptı sırasında esir düştü. 650'den (1252) sonra Merakeş'e giderek Muhammed b. Abdülmelik el-Merrâküşî ile dostluk kurdu ve onunla birlikte Yahyâ b. Atîk ve Ebü'l-Kāsım el-Belevî gibi âlimlerin ilim meclislerine katıldı. Daha sonra haccetmek ve âlimlerden faydalanmak amacıyla yola çıkan İbn Ferah önce Mısır'a, ardından Dımaşk'a gitti ve orada yerleşti. Abdülazîz el-Ensârî, Kemâleddin ed-Darîr, İbn Abdüddâim ve İbn Ebü'l-Yüsr onun bu dönemde istifade ettiği hocalardan bazılarıdır. Önceleri Mâlikî mezhebine mensup olan İbn Ferah bu sırada Şâfiî mezhebine geçti. Yeterince hadis topladığına ve bilgi edindiğine kanaat getirdikten sonra zamanını hadislerin yorumlanması ve mezheplerin hadislerden hüküm çıkarma yöntemlerinin tesbit edilmesi gibi konulara ayırdı; bir taraftan da Emeviyye Camii'nde hadis ve hadis ilimlerine dair ders okuttu. Şöhretinin iyice yayılmaya başladığı bu dönemde kendisine Nûriyye Dârülhadisi'nin hocalığı teklif edildiyse de kabul etmedi. Başta Zehebî olmak üzere Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî, Ali b. Muhammed el-Yûnînî, Mukātilî ve Birzâlî gibi âlimler onun önde gelen talebelerindendir. İbn Ferah, Ümmü's-Sâlih Türbesi'nde bulunduğu bir sırada geçirdiği rahatsızlık sonucu 9 Cemâziyelâhir 699'da (2 Mart 1300) vefat etti ve Sûfiyye Kabristanı'na defnedildi.

Seybold, Süyûtî'nin Ṭabaḳātü'l-müfessirîn'inde (s. 92) İbn Ferah'ın tefsir sahibi Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir b. Ferah el-Kurtubî'nin oğlu olarak gösterilmesinin doğru olmadığını belirtmekteyse de (İA, V/2, s. 733; EI² [İng.], III, 763) Süyûtî yalnız Kurtubî'nin Şehâbeddin Ahmed adında bir oğlu olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla lakap ve isim benzerliğinden hareketle Şehâbeddin Ahmed İbn Ferah'ın Kurtubî'nin oğlu olarak gösterildiğine hükmetmek isabetli değildir.

Eserleri. İbn Ferah'ın hadis ve fıkıhla ilgili birçok eser yazdığı kaydedilmişse de kaynaklarda bunlardan sadece üçünün adı geçmektedir. 1. Manẓûme fî muṣṭalaḥi'l-ḥadîs̱. İçinde yirmi sekiz hadis teriminin yer aldığı yirmi beyitlik "lâmî" bir kaside

olup Ḳaṣîde ġazeliyye fî elḳābi'l-ḥadîs̱, Manẓûme İbn Feraḥ ve birinci mısraının ilk iki kelimesine izâfeten Ġarâmî ṣaḥîḥ adlarıyla da bilinmektedir. Çeşitli kütüphanelerde müstakil nüshaları bulunan (Kettânî, s. 435) kasidenin metni müellifin biyografisine dair birçok eserde kaydedilmiş, ayrıca Mecmûʿatü erbaʿa manẓûmât içinde yayımlanmıştır (bk. bibl.). Eser üzerinde pek çok şerh ve hâşiye çalışması yapılmış, bunlardan İzzeddin İbn Cemâa'nın Zevâlü't-teraḥ fî şerḥi Manẓûmeti İbn Feraḥ (nşr. F. Risch, Leiden 1885), Abdülkādir b. Muhammed Selîm el-Kîlânî'nin el-Beyânü'ṣ-ṣarîḥ şerḥu Ḳaṣîdeti Ġarâmî ṣaḥîḥ (Dımaşk 1346) ve Bedreddin el-Hasenî'nin Şerḥu Ḳaṣîdeti Ġarâmî ṣaḥîḥ fî envâʿi'l-ḥadîs̱ (Kahire 1286; Dımaşk 1401, 1405) adlı eserleri neşredilmiştir. İbn Kutluboğa'nın da manzumeye bir şerh yazdığı (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Mecâmî', nr. 68; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1329), Yâhyâ b. Abdurrahman el-İsfahânî el-Karâfî tarafından yapılan şerh üzerine İbrâhim b. Muhammed el-Birmâvî'nin bir hâşiye kaleme aldığı (Brockelmann, GAL Suppl., I, 635) kaydedilmektedir. İbn Cemâa'ya ait şerhin bazı kaynaklarda Şemseddin İbn Abdülhâdi'ye nisbet edilerek H. L. Fleischer tarafından neşredildiğinin belirtilmesi (Serkîs, I, 167; Necîb el-Akīkī, II, 363) yanlış olmalıdır (bk. İBN CEMÂA, İzzeddin). 2. Şerḥu'l-Erbaʿîn en-Neveviyye (İA, V/2, s. 733). 3. Muḫtaṣaru Ḫilâfiyyâti'l-Beyhaḳī. Beyhakī'nin el-Ḫilâfiyyât beyne'ş-Şâfiʿî ve Ebî Ḥanîfe adlı eserinin özeti olup Ziyâb Abdülkerim Ziyâb Akl (1404, Câmiatü Ümmi'l-kurâ Külliyyetü'ş-şerîa) ve İbrâhim b. Sâlih b. Abdullah el-Hudayrî (1414/1993, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Külliyyetü'd-da've) tarafından tahkik edilerek üzerinde doktora çalışması yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA: Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1486; a.mlf., el-ʿİber, III, 395-396; Safedî, el-Vâfî, VII, 286-287; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), VIII, 26-29; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 291; İbn Hacer, Tebṣîrü'l-müntebih, III, 1072; İbn Tağrîberdî, el-Menhelü'ṣ-ṣâfî, II, 59-60; a.mlf., en-Nücûmü'z-zâhire, VIII, 191; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 1396/1976, s. 92; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 66; İbnü'l-Kādî, Dürretü'l-ḥicâl, I, 36-37; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 59; II, 1329; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, V, 443-444; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 102; Serkîs, Muʿcem, I, 167, 202; Brockelmann, GAL, I, 459; Suppl., I, 635; Mecmûʿatü erbaʿa manẓûmât (nşr. Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî), Kahire 1371/1952, s. 2-4; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 194-195; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 45; Necîb el-Akīkī, el-Müsteşriḳūn, Kahire 1980, II, 363; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 435; Abdülvehhâb b. Mansûr, Aʿlâmü'l-maġribi'l-ʿArabî, Rabat 1406/1986, IV, 231-233; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, III, 1151-1152; C. F. Seybold, "İbn Ferahü'l-İşbîlî", İA, V/2, s.733; a.mlf., "Ibn Faraḥ al-Is̲h̲bīlī", EI² (İng.), III, 763; Sîmîn Muhakkık, "İbn Feraḥ İşbîlî", DMBİ, IV, 395; M. Yaşar Kandemir, "Beyhakī, Ahmed b. Hüseyin", DİA, VI, 60.

Ebubekir Sifil

İBN EBÛ CEMRE, Abdullah b. Sa'd (ابن أبي جمرة، عبد الله بن سعد) Ebû Muhammed Abdullāh b. Sa'd b. Ebî Cemre el-Ezdî (ö. 699/1300 [?]) Saḥîḥ-i Buḫârî muhtasarı ve bu muhtasara yazdığı şerhle tanınan Endülüslü âlim.

Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Mâlikî mezhebine mensup bir tarihçi, müfessir, kıraat âlimi ve muhaddis olduğu kaydedilmekte, doğru bildiğini açıkça söylemekten

çekinmemesiyle tanınmaktadır. Kendisine bazı kerâmetler isnat edilmiştir. Vefat tarihi çeşitli kaynaklarda 525 (1131), 675 (1276) ve 695 (1296) olarak zikredilmişse de genel kanaat 699’da (1300) Kahire’de öldüğü şeklindedir.

Eserleri. 1. Cemʿu’n-nihâye* fî bedʾi’l-ḫayri ve’l-ġāye (Muḫtaṣaru İbn Ebî Cemre). Müellif, Ṣaḥîḥ-i Buḫârî’den kolayca ezberlenebilecek 300 hadisin senedlerini hazfetmek suretiyle meydana getirdiği bu eserini Behcetü’n-nüfûs ve teḥallîhâ bi-maʿrifeti mâ lehâ ve mâ ʿaleyhâ adıyla şerhetmiş olup eser ve şerhi İskenderiye (1864), Kahire (1286, taşbaskı 1302, 1321, 1327, 1349) ve Bulak’ta (1314) basılmış; daha sonra İsmâil es-Sâvî, Abdülkādir et-Tûnisî ve Abdüssamed el-Hüseynî tarafından dört cilt halinde yine Kahire’de (1348, 1355) yayımlanmıştır. Uchûrî ve diğer bazı âlimler eser üzerine şerh yazmışlardır. 2. el-Merâʾi’l-ḥisân. İbn Ebû Cemre, Behcetü’n-nüfûs’u yazdığı dönemde rüyasında sık sık Resûl-i Ekrem’i gördüğünü ve eser üzerinde görüştüğünü, rüyalarından yetmişini bu eserinde bir araya getirdiğini söylemektedir. Eser, Behcetü’n-nüfûs’un çeşitli baskılarının sonunda yayımlanmıştır (Kahire 1355, Beyrut 1972, 1979). 3. Şerḥu ḥadîs̠i ʿUbâde b. eṣ-Ṣâmit. Biatla ilgili bir risâle olup Cemʿu’n-nihâye’de bulunan bir hadisin (Buhârî, “Îmân”, 10) müstakil şerhinden ibarettir.

İbn Ebû Cemre Cemʿu’n-nihâye’de bulunan ifk ve isrâ hadislerini de şerhetmiş, İbnü’l-Kıftî’nin Târîḫu’l-ḥükemâʾını Kitâb fî ṭabaḳāti’l-ḥükemâʾ adıyla ihtisar etmiştir. Onun ayrıca bir tefsir yazdığı kaydedilmektedir (Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 436; II, 1097).

BİBLİYOGRAFYA: İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 346; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü’l-ibtihâc, Trablus 1410/1989, s. 216; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 436-437, 551, 599; II, 1040, 1097, 1989; Brockelmann, GAL, I, 458-459; Suppl., I, 635; Serkîs, Muʿcem, I, 27-28; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, VI, 57; Sezgin, GAS, I, 126-127; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 89; Cezzâr, Medâḫilü’l-müʾellifîn, s. 300-301; Sâlihiyye, el-Muʿcemü’ş-şâmil, II, 73-75.

Ali Yardım

DEBBÂĞ, Abdurrahman b. Muhammed (عبد الرحمن بن محمّد الدبّاغ) Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Alî el-Ensârî (ö. 699/1300) Muhaddis, fakih ve tarihçi.

---

8 Zilhicce 605’te (13 Haziran 1209) Kayrevan’da doğdu. Ensardan Üseyd b. Hudayr’ın soyundandır. Bu sebeple Üseydî lakabıyla da anılır. Büyük dedesi, devrin sultanı tarafından kendisine verilmek istenen kadılık görevini kabul etmemek için derici (debbâğ) olmadığı halde bir derici dükkânına girerek orada çalışıyor görünmesi ve sultanın habercisine, “Bu işle uğraşan birinin kadılık yapmaya lâyık olamayacağını sultana söyle” demesi sebebiyle bu lakabı almış, torunu Abdurrahman da aynı lakapla

tanınmıştır. Bazı kaynaklarda ondan İbnü'd-Debbâğ diye de söz edilmektedir. Debbâğ babasından başka Kadî Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Muhammed el-Berkı, Kadî Abdülcelîl el-Ezdî, İbn Şükr diye tanınan Ebû Amr Osman b. Süfyân, Muhammed b. İbrâhim el-Hanefî gibi âlimlerden ders aldı. Hocalarının sayısı sekseni aşmakta olup bunların adlarını Bernâmec'inde zikretmiştir. Hadis, fıkıh ve tarihle devamlı meşgul olan, naklî ve aklî ilimleri bilen bir kimseydi. Kuzey Afrikalı seyyah Abderî, Debbâğ'ı 688 (1289) yılında Kayrevan'da ziyaret etmiş, onun yaşının ilerlemiş olmasına rağmen dinç ve hâfızasının kuvvetli olduğunu görmüş, ilme ve ilim erbabına önem verdiğini, etrafı ile çok iyi geçindiğini, cömert, mütevazi ve güvenilir bir âlim olduğunu zikretmiştir. Debbâğ 15 Rebîülâhir 699 (9 Ocak 1300) tarihinde Kayrevan'da vefat etti.

Eserleri. 1. Meâlimü'l-îmân fî marifeti ehli'l-Kayrevân. Kaynaklarda farklı isimlerle geçmektedir. Müellifin talebesi Muhammed b. Câbir el-Vâdîâşî bu eserden Menâhicü ehli'd-dîn ve tarâiku eimmeti'l-müttakın fî zikri men kâne bil-Kayrevân mine's-sahâbe ve't-tâbiîn ve meşâhîru ulemâi'r-râsihîn ve efâdılü'l-evliyâ ve's-sâlihîn, Abderî ise Rihle'sinde Meâlimü'lîmân ve ravzâtü'r-rıdvân fî menâkıbi'l-meşhûrîn min sulehâi'l-Kayrevân adıyla söz etmektedir. Debbâğ bu kitabında İslâm fetihleriyle Kayrevan'ın kuruluş tarihinden bahsetmekte, burada yetişen veya burayı ziyaret eden fakih, muhaddis, lugat âlimi, şair, doktor, mutasavvıf ve diğer seçkin kişilerin biyografileriyle birlikte şehir hakkında daha başka değerli bilgiler vermektedir. Eser, Atîk b. Halef et-Tücîbî'nin (ö. 422/1031) Tabakat'ının bir ihtisarı olup Ebü'l-Arab et-Temîmî'nin (ö. 333/945) Tabakatü ulemâi İfrîkıyye'si ile Ebû Bekir el-Mâlikî'nin (ö. 356/967) Riyâzü'n-nüfûs fî tabakati fukahâi medîneti Kayrevân'ından yer yer nakillerle genişletilmiştir. Kitapta, çoğunu aklın kabul etmeyeceği garip evliya menkıbelerine de geniş yer verilmiştir. Meâlimü'l-îmân ilk defa Tunus'ta İbn Nâcî et-Tenûhî'nin (ö. 839/1435) Ziyâdât alâ Meâlimi'lîmân adlı eseriyle birlikte dört cilt halinde basılmıştır (1320). Son ciltte İbn Nâcî müellifin ölümünden sonraki dönemlere ait bazı kişilerin biyografilerine yer vermiştir. Eser ikinci defa, I. cildi İbrâhim Şebbûh (Kahire 1968), II. cildi Muhammed Ahmedî Ebü'n-Nûr ve Muhammed Mâdûr (Kahire 1972), III. ve IV. ciltleri Muhammed Mâdûr (Tunus 1978) tarafından yayımlanmıştır. 2. Meşâriku envâri'l-kulûb ve mefâtîhu esrâri'l-guyûb (Beyrut 1959). Debbâğ'ın İslâm tasavvufunda ilâhî aşka dair yazdığı bu eser, onu neşreden H. Ritter tarafından Eflâtun felsefesinin etkisinde kalan sûfîlerin aşk konusundaki sözlerini toplayan güzel bir risâle olarak değerlendirilmiştir. 3. Kerâmâtü Ebî Yûsuf ed-Dehmânî. Yazma nüshalarından birisi Cezayir'dedir (el-Mektebetü'l-vataniyye, nr. 1718). On üç varaklık bir diğer nüshası da Tunus'ta (el-Mektebetü'l-vataniyye) bulunmaktadır (bk. Mahfûz, II, 290).

Debbâğ'ın kaynaklarda zikredilen fakat günümüze kadar ulaşmayan diğer eserleri de şunlardır: el-Erbaʿûne hadîs et-tüsâiyye (senedinde dokuzar râvi bulunan bir kırk hadis

derlemesidir); Sirâcü'l-müttakın el-müntehab min kelâmi seyyidi'l-mürselîn (Kudâî'nin Şihâbü'l-ahbâr'ı gibi metinleri kısa hadisleri bir araya getirdiği söylenmektedir); Bernâmec (şeyhleri ve onlardan rivayetleri hakkında bilgi verdiği bir fehrese*dir); Vâsıtatü'n-nizâm fî tevârîhi mülûki'l-İslâm (Benî Ubeyd hânedanını methettiği bir eserdir); Kitâbü'l-Ehâdîsi'l-erbaîn fî umûmi rahmetillâhi li-sâiri'l-müminîn; Cilâü'l-efkâr fî menâkıbi'l-ensâr.

BİBLİYOGRAFYA: Vâdîâşî, Bernâmec (nşr. M. Habîb el-Heyle), Mekke 1981, s. 12, 65, 206, 208, 262, 284; Safedî, el-Vâfî, XVIII, 261; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü'l-ibtihâc (ed-Dîbâcü'l-müzheb içinde), Kahire 1329-30, s. 163-164; el-Hulelü's-sündüsiyye, I, 248-256, 499, 659, 823, 828; Hediyyetü'l-ârifîn, I, 526; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 392-393; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 193; Serkîs, Muʿcem, I, 863-864; Brockelmann, GAL Suppl., I, 812; Ziriklî, el-Alâm, IV, 105; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, V, 185; Mahfûz, Terâcimü'l-müellifîn, II, 288-292; Hady Roger Idris, "D'al-Dabbag, Hagiographe et Chroniqueur Kairouanais du XIIIe siècle et de son Jugement sur Les Fatimides", BÉO, XXIX (1977), s. 243-249; el-Kamûsü'l-İslâmî, III, 344; M. Talbi, "al-Dabbagh, Abu Zayd Abd al-Rahman", EI² Suppl. (İng.), s. 172-173.

Mehmet Aykaç

HİCRİ 700'DEN 800'E KADAR

KELÂBÂZÎ, Mahmûd b. Ebû Bekir (محمود بن أبي بكر الكلاباذي) Ebü'l-Alâ Şemsüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Mahmûd el-Buhârî el-Kelâbâzî (ö. 700/1300) Hanefî fakihi ve hadis âlimi.

644'te (1246) veya 649 yılının Cemâziyelevvel ayının başlarında (Temmuz 1251 sonları) Buhara'nın büyük semtlerinden Kelâbâz'da dünyaya geldi. Hılâtî'den (ö. 652/1254) ders aldığına ve elli altı yaşında öldüğüne dair bilgiler doğru ise doğumu için 644 (1246) yılı tercih edilmelidir. Buhârî, ayrıca ferâiz alanındaki şöhreti sebebiyle Farazî nisbeleriyle de anılır. Fıkıhta temel öğrenimini Buhara'da yaptı. Necmeddin Ömer b. Muhammed el-Kâhuştüvânî'den ferâiz okudu. 670 (1272) yılı civarında Buhara'da Ahmed b. Ma'şer'den hadis öğrendiğine dair bilgiden o tarihlerde henüz memleketinde olduğu anlaşılmaktadır. Kelâbâzî hadis rivayet etmek için Merv, Ebîverd, Dâmegān ve Serahs'ı dolaşarak çeşitli âlimlerden hadis dinledikten sonra Bağdat, Musul, Mardin ve Düneysir'e gidip Kevâşî ve Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed İbnü'd-Debbâb gibi âlimlerin yanında hadis öğrenimini sürdürdü. 677'de (1279) hacca gitti. 684 (1285) yılında Dımaşk'a geçerek Sümeysâtiyye Hankahı'na yerleşti; bizzat istinsah ettiği birçok eserden oluşan özel kütüphanesini buraya vakfetti. Fahreddin İbnü'l-Buhârî, Ebû Abdullah İbnü'l-Kemâl el-Makdisî, Abdürrahîm b. Abdülvâhid el-Makdisî, Muhammed b. Abdülmü'min es-Sûrî gibi birçok muhaddisten hadis öğrendi. 680 (1281) yılından sonra Mısır'a göç etti; uzun süre kaldığı Kahire'de İbn Hamdân ve Ahmed b. İshak el-Eberkûhî gibi âlimlerden hadis okudu. Kendisinden hadis veya ferâiz öğrenen kişiler arasında Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî, Yûsuf b.

Abdurrahman el-Mizzî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, İbn Seyyidünnâs, Kutbüddin el-Halebî ve Zehebî gibi önemli şahsiyetler yer almaktadır. Zehebî onu mütkın ve sika olarak nitelemektedir (Muʿcemü'ş-şüyûḫ, s. 615). Tatar istilâsının doğuracağı kargaşadan kaçarak Mardin'e giden Kelâbâzî birkaç ay sonra 700 yılı Rebîülevvel ayının başlarında (Kasım 1300 ortaları) burada vefat etti. Kelâbâzî, özellikle miras hukuku, hadis ve ricâl ilimlerinde söz sahibi olup takvâ ehli bir kimse idi.

Eserleri. 1. Ḍavʾü's-Sirâc. Hanefî fakihi Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin el-Ferâʾiżü's-Sirâciyye'sinin mezhepler arası karşılaştırmalı ve delilli bir şerhidir. Kelâbâzî bu eserini hocası Kâhuştüvânî'nin ferâiz derslerinde tuttuğu notlardan faydalanarak hazırlamış, son kısmında bazı ihtilâflı meselelere de yer ayırmıştır. 10 Cemâziyelevvel 676 (29 Eylül 1277) tarihinde tamamlanan kitabın Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi'nde (nr. 1147) aynı yıl istinsah edilmiş bir nüshası vardır. Bu şerh çok rağbet görmüş ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Hanefî fakihi Bâbertî, el-Ferâʾiżü's-Sirâciyye'nin en güzel şerhlerinden biri olduğunu söylediği Ḍavʾü's-Sirâc'ı talebenin isteği üzerine özetleyip bazı yerlerini de açıklayarak Şerḥu's-Sirâciyye adıyla anılan eserini kaleme almıştır. Leknevî, Ḍavʾü's-Sirâc'ın çeşitli meselelerde mezheplerin görüşlerini delilleriyle birlikte aktardığını ve müellifin bu ilme vukufunun derinliğini gösterdiğini söyler (el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 211). Eser, Kelâbâzî tarafından el-Minhâcü'l-münteḫab min Ḍavʾi's-Sirâc adıyla Bağdat'ta ihtisar edilmiş olup 678 (1279) yılında tamamlanan bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Nuri Arlasez, nr. 155), diğer bir nüshası da Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde (nr. 1432) bulunmaktadır. Her iki yazmanın Türkiye kütüphanelerinde başka nüshaları da mevcuttur (bu iki eserin nüshaları için ayrıca bk. Brockelmann, GAL, I, 470; Suppl., I, 650; Tales, s. 97). 2. Telḳīḥu'l-efhâm fî şerḥi mesâʾili ẕevi'l-erḥâm (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1115; Kılıç Ali Paşa, nr. 513; Âtıf Efendi Ktp., Âtıf Efendi, nr. 1739; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 658). 3. Ḥallü'l-ḳarâʾiż fî fenni'l-ferâʾiż (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1318). 4. Müştebehü'n-nisbe. Zehebî, Kelâbâzî'nin bu kitabının müsveddesinden pek çok nakilde bulunduğunu söyler (el-Müştebih, s. 452). 5. Meşyeḫa. 750 civarında hocasının biyografisini ihtiva eden bir eserdir (Kureşî, III, 454).

BİBLİYOGRAFYA:Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1502; a.mlf., Muʿcemü şüyûḫi'ẕ-Ẕehebî (nşr. Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfî), Beyrut 1410/1990, s. 615; a.mlf., el-Müştebih, s. 452; Safedî, el-Vâfî, XXV, 291-292; a.mlf., Aʿyânü'l-ʿaṣr (nşr. Ali Ebû Zeyd v.dğr.), Beyrut-Dımaşk 1418/1998, V, 365-366; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân (Cübûrî), IV, 234; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, III, 453-455; Takıyyüddin el-Fâsî, Târîḫu ʿulemâʾi Baġdâd: el-Münteḫabü'l-muḫtâr (nşr. Abbas el-Azzâvî), Bağdad 1357/1938, s. 213-215; Makrîzî, es-Sülûk (Ziyâde), I/3, s. 918; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, IV, 342-343; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VIII, 197; a.mlf., ed-Delîlü'ş-şâfî (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire 1399/1979, II, 721; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim fî men ṣannefe mine'l-Ḥanefiyye (nşr. İbrâhim Sâlih), Dımaşk 1412/1992, s. 70; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1249; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, V, 457-458; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 210-211; Brockelmann, GAL, I, 470; Suppl., I, 650; Îżâḥu'l-meknûn, I, 417; II, 185, 486; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 406; M. Es'ad Tales, el-Keşşâf ʿan maḫṭûṭâti ḫazâʾini

kütübi'l-evḳāf, Bağdad 1372/1953, s. 97; Mevsûʿatü Ṭabaḳāti'l-fuḳahâ' (nşr. Ca'fer es-Sübhânî), Kum 1418, VII, 268.

Bilal Saklan

YÛNÎNÎ, Ali b. Muhammed (علي بن محمّد اليونيني) Ebü'l-Hüseyn Şerefüddîn Alî b. Muhammed b. Ahmed el-Yûnînî (ö. 701/1302) Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ nüshaları üzerine yaptığı çalışmayla tanınan hadis âlimi.

---

11 Receb 621'de (29 Temmuz 1224) doğdu. Aslen Lübnan'daki Ba'lebek şehrinin Yûnîn kasabasında ilim ve tasavvuf ehli bir aileye mensuptur. Ailenin Abdülkādîr-i Geylânî soyundan geldiği ileri sürülür. Tanınmış bir Hanbelî fakihi ve hadis âlimi olan babası Muhammed el-Yûnînî aynı zamanda onun ilk hocasıdır. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ nüshasının rivayetini Muhammed el-Yûnînî'ye nisbet eden Ignaz Goldziher ve onu izleyen Alfred Guillaume'un Ali el-Yûnînî'yi babası ile karıştırdıkları anlaşılmaktadır. Yûnînî'nin kardeşi Kutbüddin el-Yûnînî ise Ẕeylü Mirʾâti'z-zamân adlı eseriyle tanınan bir tarih ve hadis âlimidir. Abdülmü'min b. Halef, İbn Ferah, İbnü's-Salâh, Hüseyin b. Mübârek ez-Zebîdî, Münzirî, İbnü'l-Cümmeyzî gibi âlimlerden hadis dinleyen ve dil meselelerine hâkim bir hadis hâfızı olan Yûnînî, Ba'lebek'te babasının ardından Hanbelîler'in en önde gelen ismi olarak ders verdi, aynı zamanda diğer bölgelerden gelen çok sayıda kişi onun derslerine katıldı. Yûnînî, Dımaşk ve Mısır'a ilmî seyahatler yaptı; bilhassa çok sık gittiği Dımaşk'ta birçok kişi ondan hadis dinledi. Bu ziyaretleri sırasında edindiği kitaplardan Ba'lebek'te bir kütüphane kurdu. Zehebî, Ba'lebek'te iki aydan fazla bir süre kalarak ondan faydalandığını, Birzâlî de kendisinden Dımaşk'ta hadis dinlediğini kaydeder. İbnü'l-Lebbân ve Yûsuf el-Mizzî onun talebelerindendir. Yûnînî, 668'de (1270) gittiği Dımaşk'ta dil âlimi İbn Mâlik et-Tâî'nin ve diğer birçok âlimin hazır bulunduğu bir mecliste Ṣaḥîḥ-i Buḫârî nüshasını yetmiş bir celsede okuyup nakletti. Bu okumalar sırasında Yûnînî, İbn Mâlik et-Tâî'nin yardımıyla, kendisine ulaşan Ṣaḥîḥ-i Buḫârî rivayetlerini Arap dili kaideleri açısından tashih etti. Bununla birlikte İbn Mâlik'in her söylediğini dikkate almadı, nahiv bakımından doğru olmakla beraber tek kişi tarafından nakledilen bazı rivayetlere hâşiyede yer verdi (Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, s. 182-183). İbn Mâlik et-Tâî de bu konudaki görüşlerini Şevâhidü't-tavżîḥ ve't-taṣḥîḥ li-müşkilâti'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ adlı eserinde yazdı. Yûnînî, 701 Şâbanında (Nisan 1302) yaptığı son Dımaşk seyahatinin ardından Ba'lebek'te Hanbelîler'in mescidindeki kütüphanede bulunduğu sırada bir kişinin saldırısına uğradı; aldığı yaralar yüzünden 11 Ramazan 701'de (10 Mayıs 1302) öldü ve Bâbü Sathâ Mezarlığı'nda defnedildi.

Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin zabtına ve tashihine gösterdiği özenle tanınan Yûnînî, eserin Firebrî rivayetinin çeşitli râviler tarafından nakledilen hadislerini mukayese etmiş, Firebrî

nüshasının tenkitli metnini hazırlamıştır. Bu çalışmada el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'in râvileri Asîlî, Ebû Zer el-Herevî, Ebü'l-Vakt ve Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir'in çeşitli isnadlar vasıtasıyla ulaştıkları Firebrî rivayetlerini esas kabul etmiş, fakat bunları kendisine ulaşan diğer yazmalarla da karşılaştırmıştır. Zehebî de Yûnînî'nin kendi nüshasının Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin güvenilir nüshaları ile mukayesesine çok önem verdiğini ve eseri bir yılda on bir nüsha ile mukayese ettiğini bildirmektedir. Yûnînî kendi nüshasında esas aldığı rivayetlere işaret etmek üzere Asîlî için "sâd" (ص), Ebû Zer el-Herevî için "he" (هـ), Ebü'l-Vakt için "zı" (ظ), Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir için "şîn" (ش) remizlerini kullanmış, bu remizleri ve metodunu günümüze ulaşan el-Uṣûl ve'r-rumûz elletî teteʿallaḳu bi-Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî adlı risâlesinde (Merkezü'l-Melik Faysal li'l-bühûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, nr. 2-05116) açıklamıştır. Buhârî'nin rivayetleri ve Yûnînî'nin Buhârî nüshalarını elde ettiği isnadlarla ilgili bir makale yazan Rosemarie Quring-Zoche söz konusu risâlenin adını er-Rumûz ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî şeklinde kaydetmiş ve risâleyi makalesinin sonunda yayımlamıştır (bk. bibl.). Şerhinde Yûnînî nüshasını esas alan Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, İrşâdü's-sârî'nin mukaddimesinde Yûnînî'nin kullandığı remizlere ayrıntılı biçimde yer vermişse de adı geçen risâleye atıfta bulunmamıştır. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'in sonraki nüshalarının ekserisinde Yûnînî'nin çalışması esas alınmış olup Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin Sultan Abdülhamîd'in emriyle hazırlanan neşri de (I-IX, Bulak 1311-1313) bu nüshaya dayanmaktadır. Yûnînî'nin ayrıca el-Fürûsü'l-mübârekü'd-dâl ʿale'l-ḫilâfi'l-vâḳıʿ fî baʿżi'l-ḥurûf mine'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ adlı bir risâlesi vardır (Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 161).

BİBLİYOGRAFYA:Ebû Dâvûd, es-Sünen (nşr. Muhammed Avvâme), Beyrut 1419/1998, neşredenin girişi, I, 99-101; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1500; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile (nşr. Abdurrahman b. Süleyman b. Muhammed el-Useymîn), Riyad 1425/2005, IV, 329-333; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, III, 98; Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, İrşâdü's-sârî, Kahire 1323, I, 39-40; A. Guillaume, The Traditions of Islam: An Introduction to the Study of the Hadith Literature, Oxford 1924, s. 30; Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 181-187; a.mlf., GAS, I, 117; I. Goldziher, Muslim Studies (trc. C. R. Barber - S. M. Stern), London 1971, II, 221; Hasan Nasrullah, Târîḫu Baʿlbek, Beyrut 1404/1984, II, 365-366; J. Fück, "Beiträge zur Überlieferungsgeschichte von Buḫārī's Traditions-sammlung", ZDMG, XCII (1938), s. 60-87; R. Quiring-Zoche, "How al-Buḫārī's Ṣaḥīḥ Was Edited in the Middle Ages: ʿAlī al-Yūnīnī and his Rumūz", BEO, L (1998), s. 191-222; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", DİA, VII, 117.

Fatma Kızıl

İBN DAKĪKUL'ÎD (ابن دقيق العيد) Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kūsî (ö. 702/1302) Müctehid âlim ve muhaddis.

---

25 Şâban 625 (30 Temmuz 1228) tarihinde anne ve babasının hac yolculuğu sırasında Yenbu' sahilinde seyreden bir gemide doğdu. Babasının dedesi Mutî'in bir bayram günü giydiği çok beyaz elbiseyi görenlerin "bayram unu (dakīku'l-îd) gibi" demeleri üzerine bu tabir kendisine lakap olmuş, daha sonra da oğlu ve torunları İbn Dakīkul'îd

diye anılmıştır. Memleketi olan Mısır'ın Saîd bölgesindeki Kūs şehrinde büyüdü. İlk tahsilini burada yaptı; tanınmış bir Mâlikî âlimi olan babasından bu mezhebin fıkhını, hadis ve fıkıh usulü, babasının talebesi Bahâeddin Hibetullah b. Abdullah el-Kıftî'den ve daha sonra gittiği Kahire'de İzzeddin İbn Abdüsselâm'dan Şâfiî fıkhı okudu. İskenderiye, Şam ve Hicaz'a giderek aralarında İbnü'l-Mukayyer, İbnü'l-Cümmeyzî, İbn Revâc, İbnü'l-Hubâb, Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî'nin de bulunduğu birçok âlimden hadis dinledi. Daha genç yaşta iken Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinde fetva verecek derecede fıkıhta derinleşti; ayrıca hadis, tefsir, kelâm, Arap dili ve edebiyatında bilgi sahibi oldu.

Öğretim faaliyetine Kūs'ta Necîbiyye Medresesi'nde başlayan İbn Dakīkul'îd, daha sonra kendisi için kurulan ve Sâbıkıyye Medresesi diye anılan dârülhadiste ders verdi, birçok talebe yetiştirdi ve şöhreti yayıldı. Kūs'ta bir süre Mâlikî kadılığı yaptı (İsnevî, II, 229). Ardından Kahire'ye giderek Fâzıliyye, Kâmiliyye, Nâsıriyye, Salâhiyye, Sâlihiyye ve Mansûriyye medreselerinde ders verdi. Tanınmış talebeleri arasında İmâdüddin İbnü'l-Esîr el-Halebî, Kutbüddin el-Halebî, İbn Seyyidünnâs, Şemseddin İbnü'l-Kammâh, Şemseddin İbn Adlân, Alâeddin Ali b. İsmâil el-Konevî, Zehebî, Mizzî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Kāsım b. Yûsuf et-Tücîbî ve İbn Rüşeyd gibi âlimler bulunmaktadır (hoca ve talebelerinin bir listesi için bk. el-İḳtirâḥ, neşredenin girişi, s. 46-86).

İbn Dakīkul'îd uzun süre öğretim ve telifle meşgul olarak yönetimden ve idarî görevlerden uzak kaldı. İleri bir yaşta Şâfiî kādılkudâtlığına getirildi (18 Cemâziyelevvel 695/24 Mart 1296). Daha önce birçok defa yapılan kadılık tekliflerini reddettiği, ancak bu son defa reddederse ehil olmayan iki kişiden birinin bu göreve getirilmesinin muhtemel olduğu hususunda ikna edilince dinen vâcip ve zaruri gördüğü için görevi kabul ettiği belirtilmektedir. Vefatına kadar bu görevde kalmakla birlikte yönetimin bazı uygulamalarından rahatsız olduğu için zaman zaman istifa etmiş, ancak razı edilerek tekrar görevini sürdürmesi sağlanmıştır. İbn Dakīkul'îd 11 Safer 702'de (5 Ekim 1302) Kahire'de vefat etti ve Mukattam dağı eteğinde toprağa verildi.

Aklî ve naklî ilimlere olan derin vukufu yanında ahlâk ve yaşayışıyla da örnek olan İbn Dakīkul'îd kaynaklarda "şeyhülislâm, hüccetülislâm" gibi sıfatlarla anılmakta, hadis hâfızı ve müctehid olduğu belirtilmektedir. Takıyyüddin es-Sübkî onun hakkında "mutlak müctehid" tabirini kullanmakta (Ṭabaḳāt, IX, 207), VII. (XIII.) yüzyılın başında gönderilen müceddidlerden olduğu konusunda hocalarının görüş birliği içinde bulunduğunu kaydetmektedir (a.g.e., IX, 209). Talebesi İbn Seyyidünnâs da hocasının, her yüzyılın başında dini tecdid için gönderilen âlimlerden biri olduğunu söyler (Safedî, IV, 197). Kaynaklarda, İbn Dakīkul'îd'in herhangi bir tarikata intisabından söz edilmemekle birlikte kerâmet ve keşif sahibi olduğu kaydedilir. Kādılkudâtlığı sırasında hâkimlerin ipek hil'at giyme âdetini kaldırması, hükümdarın Moğollar'a

karşı ordu hazırlanması için halktan ek vergi alınması talebini, yöneticilerin kendileri ve ailelerine ait bütün mal ve ziynetleri ortaya koymadıkça fetva vermeyeceğini belirterek reddetmesi, bazı yöneticilerin elinde bulunan vakıfları geri alıncaya kadar istifa ettiği görevine dönmemesi, saltanat nâibinin bir konuda tek başına şahitliğini kabul etmemesi gibi hususlar, İbn Dakīkul'îd'in dinî ölçülere uymada gösterdiği hassasiyete örnek teşkil eder.

İbn Dakīkul'îd'e gerek Şâfiî gerekse Mâlikî tabakat kitaplarında yer verilmesi, yaşadığı bölgede hâkim olan bu iki mezhebin fıkhıyla daha çok ilgilenmesi ve bunları okutması sebebiyledir. Özellikle ahkâm hadislerine dair kaleme aldığı kitaplarda sahâbe ve tâbiîn âlimleri ile dört mezhep imam ve müntesiplerinin görüşlerini ilmî bir üslûpla tartışıp tenkit etmesi, kendi görüş ve tercihlerini belirtmesi, herhangi bir mezhebe bağlı olmayan müstakil bir müctehid olduğunu göstermektedir. İmam Şâfiî'nin bazı ictihadlarına katılmaması, onun veya talebelerinin yahut daha sonraki Şâfiî ulemâsının görüşlerini naklederken kendisinin bu mezhebe mensup olduğuna işaret eden ifadeler kullanmaması da bunu teyit etmektedir (Muhammed Râmiz Abdülfettâh Mustafa el-Uzeyzî, s. 212-216). Ayrıca et-Teşdîd fi'r-red ʿalâ ġulâṭi't-taḳlîd adlı bir eser kaleme almakla birlikte muhtemelen toplumda hâkim olan mezhep taassubu sebebiyle eserin ölümünden sonra ortaya çıkarılmasını istemesi (İbn Rüşeyd, III, 261), onun ictihad yanlısı ve taklide karşı son derece katı bir tavra sahip olduğunu göstermektedir.

Eserleri. 1. el-İmâm fî maʿrifeti eḥâdîs̱i'l-aḥkâm. Hacimli bir eser olup İbn Rüşeyd yaklaşık yedi, İbn Hacer yirmi, Safedî ise yirmi beş cilt olduğunu söylemektedir (Milʾü'l-ʿaybe, III, 260; ed-Dürerü'l-kâmine, IV, 92; el-Vâfî, IV, 193). İbn Rüşeyd, hocasının bu kitabı yazarken hadis ve hadis ilimleri konusunda daha önce yazılıp da ulaşabildiği bütün eserlerden faydalandığını kendisine söylediğini kaydeder (Milʾü'l-ʿaybe, III, 260). İsnevî de (ö. 772/1370) eserin büyük bir kısmının müelliften hoşlanmayan bir âlim tarafından çalınarak imha edildiğini, kendi zamanında yaklaşık dört cildinin mevcut olduğunu belirtir (Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 229). İbn Hacer el-Askalânî, bazı görüşlerinden dolayı İbn Dakīkul'îd'in hoşlanmadığı Hanbelî âlimi Mes'ûd b. Ahmed el-Hârisî'nin bu eserin müsveddelerini ele geçirip imha ettiğini, geriye sadece müellifin sağlığında temize çekilmiş kısmının kaldığını söyler (ed-Dürerü'l-kâmine, IV, 347-348). Bazı kaynaklarda eserin müellife ait el-İlmâm'ın şerhi olduğu belirtilirse de bu bilgi yanlıştır. Kahire'de el-Mektebetü'l-Ezheriyye'de (nr. 287) el-İlmâm adıyla kayıtlı eserin el-İmâm'ın I. cildi olduğu yapılan bir araştırma sonucunda anlaşılmıştır (Muhammed Râmiz Abdülfettâh Mustafa el-Uzeyzî, s. 144-146). 2. el-İlmâm bi-eḥâdîs̱i'l-aḥkâm. Bir önceki eserin muhtasarı mahiyetindedir. Hadis imamlarından biri tarafından tezkiye edilen râvilerin rivayet ettiği ve hadis hâfızlarınca veya müctehid fakihlerce sahih sayılan hadisleri ihtiva etmektedir. Müellif hacimli bir kitap olan el-İmâm'a ihtiyaç duyulunca başvurulabileceğini, ders kitabı

olarak okutulması ve ezberlenmesi için de bu muhtasar eseri yazdığını belirtir (Şerḥu'l-İlmâm, I, 24). Eser önce Muhammed Saîd el-Mevlevî (Dımaşk 1383/1963; Riyad 1383/1963; Demmâm 1406; Beyrut 1406/1986), daha sonra bu neşir ve çeşitli yazma nüshalar esas alınarak Hüseyin İsmâil el-Cemel tarafından yayımlanmıştır (I-II, Riyad 1414/1994). Çeşitli şerh ve muhtasarları içinde (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 158) müellifi tarafından yapılan şerhiyle (Şerḥu'l-İlmâm, nşr. Abdülazîz b. Muhammed es-Saîd, I-II, Riyad 1418/1997) talebesi Kutbüddin el-Halebî'nin (el-İhtimâm bi-telḫîṣi Kitâbi'l-İlmâm, nşr. Hüsâm Rıyâz, Beyrut 1410/1990) ve Şemseddin İbn Abdülkādî'nin (el-Muḥarrer fi'l-ḥadîs̱, nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî v.dğr., I-II, Beyrut 1405/1985) ihtisarları basılmış, İbn Balabân'ın el-İḥkâm li-eḥâdîs̱i'l-İlmâm adlı ihtisarı ise yazma halde bulunmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., II, 66). 3. İḥkâmü'l-aḥkâm şerḥu ʿUmdeti'l-aḥkâm. Cemmâîlî'nin ahkâm hadislerine dair eserinin şerhidir. Dehli (1313/1895) ve Kahire'de (1342/1923) basılan eser, daha sonra Muhammed Hâmid el-Fıkī ve Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire 1374/1955; Beyrut 1407/1987), Taha Sa'd ve Mustafa el-Hevvârî (Kahire 1396/1976) tarafından neşredilmiştir. Emîr es-San'ânî İḥkâmü'l-aḥkâm üzerine el-ʿUdde adıyla bir hâşiye yazmıştır (nşr. Ali b. Muhammed el-Hindî, I-IV, Kahire 1379; nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, I-IV, Kahire 1410/1990). 4. el-İḳtirâḥ fî beyâni'l-ıṣṭılâḥ ve mâ üḍîfe ilâ ẕâlike mine'l-eḥâdîs̱i'l-maʿdûde mine'ṣ-ṣıḥâḥ. Hadis ilmine giriş mahiyetinde muhtasar bir eser olup çeşitli hadis terimleri, hadis tahammül ve rivayeti, muhaddisin ve hadis yazımının âdâbı, râvilerin durumuyla ilgili konuları kapsamakta, sonunda da her biri kırk hadis ihtiva eden yedi kısım halinde çeşitli kriterlere göre sahih sayılan hadislere yer verilmektedir. el-İḳtirâḥ, önce Kahtân Abdurrahman ed-Dûrî (Bağdad 1402/1982), daha sonra Âmir Hasan Sabrî (Beyrut 1417/1996) tarafından neşredilmiştir. Bu son neşir, Mekke'de Câmiatü Ümmi'l-kurâ'da yüksek lisans tezi olarak sunulduğu gibi (1402/1982) Ali b. İbrâhim el-Yahyâ da Riyad'da Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de yüksek lisans tezi olarak el-İḳtirâḥ'ı neşre hazırlamıştır (1404/1984). Eser Zeynüddin el-Irâkī tarafından nazma çekilmiştir (Naẓmü'l-İḳtirâḥ, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 392). 5. Şerḥu'l-Erbaʿîne ḥadîs̱en. Nevevî'nin kırk hadisle ilgili eserine yapılan bir şerhtir (nşr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1375/1955; nşr. Üsâme Abdülkerîm er-Rifâî, Kahire 1400/1980; nşr. Ahmed b. Muhammed Tâhûn, Cidde 1402, 1403; nşr. Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân, Beyrut 1404/1984). 6. Erbaʿûne ḥadîs̱en tüsâʿiyyete'l-isnâd. Müellifin kendi rivayeti olan hadislerden dokuz râvili kırk hadisi ihtiva etmekte olup bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır (Mustalahu'l-hadîs, Teymûriyye, nr. 432). 7. Tuḥfetü'l-lebîb fî şerḥi't-Taḳrîb. Şâfiî âlimi Ebû Şücâ' el-İsfahânî'nin fıkha dair eserine yapılan şerhtir (Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 387; ayrıca bk. Brockelmann, GAL, I, 492; DMBİ, III, 510). 8. ʿAḳīdetü İbn Daḳīḳı'l-ʿîd* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1803/3).

İbn Dakīkul‘îd’in şiirleri (bazı örnekleri için bk. Ca‘fer b. Sa‘leb el-Üdfüvî, s. 589-594; Kütübî, III, 443-450; Safedî, IV, 198-206) Ali Sâfî Hüseyin tarafından Safedî’nin et-Tez̠kire’sinden bazı şairlerle birlikte İbn Dakīkul‘îd’in şiirinden örnekleri de ihtiva eden bir bölümün yer aldığı mecmua (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3948) başta olmak üzere çeşitli eserlerden derlenerek neşredilmiştir (İbn Daḳīḳı’l-ʿîd: ḥayâtühû ve dîvânüh, Kahire 1960). Müellifin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Ṭabaḳātü’l-ḥuffâẓ, el-Emâlî, et-Teşdîd fi’r-red ʿalâ ġulâṭi’t-taḳlîd, Şerḥu Muḫtaṣari İbni’l-Ḥâcib, Şerḥu’l-ʿUmde, Şerḥu ʿUyûni’l-mesâʾil, Şerḥu Muḫtaṣari’t-Tebrîzî, Şerḥu ʿUnvâni’l-vüṣûl fî uṣûli’l-fıḳh, Şerḥu Muḳaddimeti’l-Muṭarrizî fî uṣûli’l-fıḳh, Şerḥu’l-Maḥṣûl, İḳtinâṣü’s-sevâniḥ, Dîvânü ḫuṭab.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Dakīkul‘îd, İḥkâmü’l-aḥkâm (nşr. M. Hâmid el-Fıkī - Ahmed M. Şâkir), Beyrut 1407/1987, neşredenlerin girişi, I, 7-38; a.mlf., el-İḳtirâḥ fî beyâni’l-ıṣṭılâḥ (nşr. Âmir Hasan Sabrî), Beyrut 1417/1996, neşredenin girişi, s. 11-167; a.mlf., el-İlmâm bi-eḥâdîs̠i’l-aḥkâm (nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel), Riyad 1414/1994, neşredenin girişi, I, 5-32; a.mlf., Şerḥu’l-İlmâm (nşr. Abdülazîz b. Muhammed es-Saîd), Riyad 1418/1997, neşredenin girişi, I, 3-13; İbn Rüşeyd, Milʾü’l-ʿaybe bi-mâ cümiʿa bi-ṭûli’l-ġaybe fi’l-vicheti’l-vecîhe (nşr. M. Habîb İbnü’l-Hoca), Tunus 1402/1981, III, 245-266; Tücîbî, Müstefâdü’r-riḥle ve’l-iġtirâb (nşr. Abdülhafîz Mansûr), Tunus 1395/1975, s. 16-37; Abdülhâdî, ʿUlemâʾü’l-ḥadîs̠, IV, 265-267; Ca‘fer b. Sa‘leb el-Üdfüvî, eṭ-Ṭâliʿu’s-saʿîdü’l-câmiʿ esmâʾe nücebâʾi’ṣ-Ṣaʿîd (nşr. Sa‘d M. Hasan), Kahire 1966, s. 567-599; Zehebî, Tez̠kiretü’l-ḥuffâẓ, IV, 1481-1484; a.mlf., el-Muʿcemü’l-muḫtaṣ bi’l-muḥaddis̠în (nşr. Muhammed Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, s. 250-251; Kütübî, Fevâtü’l-Vefeyât, III, 442-450; Safedî, el-Vâfî, IV, 193-209; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), IX, 207-249; İsnevî, Ṭabaḳātü’ş-Şâfiʿiyye, II, 227-233; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü’l-müz̠heb, II, 318-319; Makrîzî, el-Muḳaffe’l-kebîr (nşr. Muhammed el-Ya‘lâvî), Beyrut 1411/1991, VI, 367-387; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü’ş-Şâfiʿiyye, II, 229-232; İbn Hacer, ed-Dürerü’l-kâmine, IV, 91-96, 347-348; Süyûtî, Ḥüsnü’l-muḥâḍara, I, 317-320; II, 168-171; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 135, 158; Şevkânî, el-Bedrü’ṭ-ṭâliʿ, II, 229-232; Brockelmann, GAL, I, 492; II, 75; Suppl., I, 605, 683; II, 66; Abdülmüteâl es-Saîdî, el-Müceddidûn fi’l-İslâm, Kahire, ts. (Mektebetü’l-Âdâb), s. 267-274; Ali Sâfî Hüseyin, İbn Daḳīḳı’l-ʿîd: ḥayâtühû ve dîvânüh, Kahire 1960; Muhammed Râmiz Abdülfettâh Mustafa el-Uzeyzî, İbn Daḳīḳı’l-ʿîd: ʿaṣrühû, ḥayâtühû, ʿulûmühû ve es̠eruhû fi’l-fıḳh, Amman 1988; Celâleddin Ahmed en-Nûrî, “el-İmâm İbn Daḳīḳı’l-ʿÎd: ḥayâtühû ve âs̠âruh”, el-Baʿs̠ü’l-İslâmî, XXXVII/4, Leknev 1412/1992, s. 80-85; Ali Reffî, “İbn Daḳīḳı’l-ʿîd”, DMBİ, III, 509-510; R. Y. Ebied - M. J. L. Young, “Ibn Daḳīḳ al-ʿId”, EI² Suppl. (İng.), s. 383.

Ahmet Özel

DİMYÂTÎ, Abdülmü’min b. Halef (عبد المؤمن بن خلف الدمياطي) Ebû Muhammed Şerefüddîn Abdülmü’min b. Halef b. Ebi’l-Hasen ed-Dimyâtî (ö. 705/1306) Muhaddis.

613 yılı sonlarında (Mart 1217) Mısır’da Tinnis ile Dimyat arasındaki Tûne adasında doğdu. Bu sebeple Tûnî nisbesiyle de bilinir. Ayrıca onun Ebû Ahmed künyesi ve İbnü’l-Câmid lakabıyla anıldığı da söylenmektedir. Tahsil hayatına Dimyat’ta, iki kardeş fakih Ebü’l-Mekârim Abdullah b. Hasan es-Sa‘dî ile Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan es-Sa‘dî’den Şâfiî fıkhı okuyarak başladı. İlk okuduğu kitap, hocası Ebû Abdullah Hüseyin’in el-Lümʿa fî ahkâmi’l-bidʿa adlı eseri oldu. Sadece fıkıh ve usûl-i fıkıh okumaya kararlı iken hocası Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ onu hadis

öğrenmeye teşvik etti. Bunun üzerine yirmi üç yaşında iken çeşitli ilim merkezlerini dolaşarak hadis tahsiline başladı. Dimyâtî, Georges Vajda'nın onun Muʿcemü'ş-şüyûẖ adlı eserinden tesbit ettiğine göre 636'da (1238) ve 639'da (1241) İskenderiye'ye gitti ve oradaki muhaddislerden faydalandı. 640-642 (1242-1244) yıllarında Kahire'de kalarak Mısır'ın tanınmış hadis hâfızı Abdül'azîm b. Abdülkavî el-Münzirî'den hadis okumaya başladı ve Mısır'da kaldığı süre içinde ondan hiç ayrılmadı. Burada ayrıca İbnü'l-Mukayyir, İbnü'l-Muhtâr gibi âlimlerden rivayette bulundu. 643-644 (1245-1246) yıllarında hac için gittiği Mekke'de ve Medine'de kaldı, Yenbû'a gitti. 645'te (1247) Suriye'ye geçti. Orada bir yandan hadis okuturken bir yandan da İbn Mesleme ve daha başka muhaddislerden hadis rivayet etti. Suriye'den Bağdat'a gitti. 650 (1252) yılında Bağdat'a ikinci defa gitti; bu arada Musul, Humus gibi ilim merkezlerini dolaştı. Bağdat'ta kıraat, fıkıh ve hadis âlimi İbnü'l-Hayyir, Hama'da İbn Revâha ve Safiyye el-Kureşiyye, Halep'te o devrin tanınmış muhaddisi Yûsuf b. Halîl, Mardin'de Abdülhâlik en-Niştibrî, Harran'da Îsâ b. Selâme gibi tanınmış hocalardan hadis okudu. Onun bu seyahatleri 656 (1258) yılına kadar devam etti. Bu uzun tahsil hayatı boyunca 1300 hocadan hadis öğrendi.

Hocaları daha hayatta iken hadis rivayet etmeye başlayan Dimyâtî, Kahire'de Mansûriyye Medresesi'nde muhaddislerden meydana gelen bir topluluğa hadis okuttu ve burada ders veren ilk âlim olarak tanındı. Eserleriyle meşhur olan birçok âlim ve muhaddis ona talebelik etti. Bunların başında Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî, Ali b. Muhammed el-Yûnînî, İbn Seyyidünnâs el-Ya'murî, Alemüddin el-Birzâlî, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Zehebî ve Takıyyüddin es-Sübkî gelmektedir.
Dimyâtî, hadis rivayet ve dirâyet ilminden başka fıkıh, kıraat, nahiv, lugat ve edebiyata, özellikle ensâb* ilmine nüfuzu ile de tanınmaktadır. Evs ve Hazrec kabilelerine dair yazdığı eserler onun nesep sahasındaki üstünlüğünü göstermektedir. Yûnînî ve diğer âlimlerin Dimyâtî'ye bu konuda sorduğu bazı sorularla onun verdiği cevapları Tâceddin es-Sübkî derlemiştir (bk. Tabakat, X, 104-123). Dimyâtî, rivayetlerinin güvenilir olması sebebiyle sadûk* ve mütkın* diye anılmaktadır. Mizzî, hâfızası onun kadar sağlam birini görmediğini söylemektedir. Siması darbımesel olacak kadar güzel, kendisi mütevazi ve güler yüzlü idi. Dimyâtî 15 Zilkade 705 (29 Mayıs 1306) tarihinde Kahire'deki Zâhiriyye Medresesi'nde hadis okuturken âniden rahatsızlanarak vefat etti. Cenaze namazını Bedreddin İbn Cemâa kıldırdı ve Bâbünnasr Mezarlığı'na defnedildi.

Eserleri. 1. Muʿcemü'ş-şüyûẖ. Dimyâtî bu eserinde uzun yıllar süren seyahatleri sırasında Kahire, İskenderiye, Dımaşk, Halep, Hama, Mardin, Bağdat, Mekke ve Medine gibi ilim muhitlerinde görüştüğü ve kendilerinden rivayette bulunduğu 1300 (veya 1250) âlim hakkında kısa bilgiler vermektedir. Eser Georges Vajda tarafından yayımlanmıştır (Paris 1962). Bu neşre esas olan eksik nüsha 1170 âlimin biyografisini

ihtiva etmektedir. 2. Cüzʾün fîhi zikrü'l-muhâcirîn min Kureyş ve ẖulefâʾihim ve mevâlîhim ẖâssaten. Habeşistan'a ve Medine'ye hicret eden Kureyşliler'le onların müttefik ve mevlâ*larının listesinden ibaret olan eseri Albert Dietrich, Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki iki nüshasını esas alarak neşre hazırlamıştır. Bu çalışma Fikret Işıltan tarafından "Abdalmuʾmin b. Xalaf ad-Dimyātī'nin Bir Muhacirun Listesi" adıyla tercüme edilerek Şarkiyat Mecmuası'nda yayımlanmıştır (III, 125-155). 3. el-Metcerü'r-râbih fî sevâbi'l-ʿameli's-sâlih. Eserin bir nüshası Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Reîsülküttâb, nr. 491, 170 varak). 4. Risâle fî kırâʾati Âyeti'l-kürsî ve'l-ezkâri edbâra's-salât. 10 varaktan ibaret olan bu risâlenin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Şehid Ali Paşa, nr. 1345/13). 5. Fazlü'l-ẖayl. Eser Nazmîzâde Hüseyin Murtazâ tarafından Tercüme-i Kitâbi Fezâili'l-hayl adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (Esad Efendi, nr. 1824). Fazlü'l-hayl'i Ömer b. Raslân el-Bulkīnî Katrü's-seyl adıyla ihtisar etmiştir. 6. Keşfü'l-mugattâ fî fazli's-salâti'l-vustâ. 7. et-Tesellî ve'l-igtibât bi-sevâbi men tekaddeme mine'l-infirât. 8. Kitâbü'l-Erbaʿîne'l-ebdâli't-tüsâʿiyyât bi'l-Buhârî ve Müslim (son dört eserin yazma nüshaları için bk. GAL, II, 88; GAL Suppl., II, 79). 9. el-Muhtasar fî sîreti seyyidi hayri'l-beşer. Eserin bir nüshası Hindistan'da Patna Kütüphanesi'ndedir (Catalogue, XV, 1007).

Bunlardan başka Dimyâtî'nin ensâb sahasındaki otoritesini gösteren, birçoğu da kırk hadise dair olan muhtelif eserleri bulunmaktadır. Talebesi Kasım b. Yûsuf et-Tücîbî es-Sebtî, Müstefâdü'r-rihle ve'l-igtirâb adlı eserinde hocasından bizzat dinlediği diğer bazı eserlerini zikretmektedir (s. 46-50). Bunlardan bir kısmı şunlardır: el-Erbaʿûne hadîsen el-mütebâyinetü'l-isnâdi'l-muharrace ʿale's-sahîhi min hadîsi Bagdâd (bu eseri daha sonra ihtisar etmiştir), el-Erbaʿûne'l-muvâfakāti'l-ʿavâlî, el-Miʾetü't-tüsâʿiyye fi'l-muvâfakāt ve'l-ebdâli'l-ʿâliye, Cüzün yahtevî ʿalâ hadîsi'r-rahmeti'l-müselsel, Fazlü't-tibâʿi savmi Ramazân bi-sittîn min Şevvâl, Ahbârü'l-Hazrec b. Hârise (bu eserde Hazrec'in bütün kollarıyla birlikte Hazrecli sahâbe, tâbiîn ve ileri gelen kimseler incelenmiştir), Aẖbâru Beni'l-Muttalib b. ʿAbdimenâf, Aẖbâru Benî Nevfel b. ʿAbdimenâf, Ahbâru Benî Cümah, Aẖbâru Benî Sehm, el-ʿAkdü'l-müsemmen fî men tüsemmâ bi-ʿAbdilmümin. Ayrıca Bağdat'ta bulunduğu sırada Abbâsî Halifesi Müstaʿsım adına bir kırk hadis hazırladığı bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Abdülmü'min ed-Dimyâtî, Le dictionnaire des autorités (Muʿǧam aš-šuyūh) de 'Abd al-Mu'min ad-Dimyāṭī (nşr. Georges Vajda), Paris 1962; Tücîbî, Müstefâdü'r-rihle ve'l-igtirâb (nşr. Abdülhafîz Mansûr), Tunus, ts. (ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-kitâb), s. 37-82; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1478; Vâdîâşî, Bernâmec (nşr. Muhammed Mahfûz), Beyrut 1980, s. 148-150; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, II, 409-411; Sübkî, Tabakāt, X, 102-123; İsnevî, Tabakātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 552-554; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV, 40; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 417-418; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VIII, 218-219; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara, II, 357; İbnü'l-Kādî, Dürretü'l-hicâl, III, 164-165; Keşfü'z-zunûn, I, 404; II, 1013, 1279, 1492, 1495, 1735; İbnü'l-İmâd, Şezerât, VI, 12-13; Dihlevî, Bustânü'l-muhaddisîn, s. 168-172; Îzâhu'l-meknûn, II, 425; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 651; Brockelmann, GAL, II, 88; Suppl., II, 79; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 197; Albert Dietrich, "ʿAbdalmuʾmin b. Xalaf ad-Dimyāṭī'nin Bir Muhācirūn Listesi", ŞM, III (1959), s. 125-155;

James Robson, "Georges Vajda: Le dictionnaire des autorités (Mu'ğam aš-šuyūh) de 'Abd al-Mu'min ad-Dimyāṭī", BSOAS, XXVI (1963), s. 655; G. Vajda, "al-Dimyātı", EI² (İng.), II, 292-293.

Ali Osman Ateş

FÂTIMA bint SÜLEYMAN فاطمة بنت سليمان Ümmü Abdillâh Fâtıma bint Süleyman b. Abdilkerîm el-Ensâriyye ed-Dımaşkıyye (ö. 708/1308) Muhaddis.

620'de (1223) doğdu. Kıraat ve hadis âlimi olan babası onu erken yaşlarda Dımaşklı muhaddislerden Müslim b. Ahmed el-Mâzinî, Kerîme bint Abdülvehhâb ve İbn Revâha gibi tanınmış âlimlerin derslerine dinleyici olarak götürmeye başladı. Babasından, ayrıca Şam, Irak ve Hicaz bölgelerine mensup 100'den yüzden fazla muhaddisten faydalandı. Kendisine, çeşitli hadis kitaplarının râvileri olan Ebû Mansûr Muhammed b. Abdullah el-Bendenîcî (İbn Ufeyce el-Hammâmî), Feth b. Abdüsselâm, Ebü'l-Kāsım İbn Sasrâ, Ebü'l-Fazl Abdüsselâm b. Abdullah ed-Dâhirî ve Şerefünnisâ bint Ahmed b. Âbenûsî gibi muhaddisler icâzet verdi. Tanınmış fakih ve muhaddis İzzeddin b. Cemâa gibi âlimlere hocalık yaptı. Talebesi Muhammed el-Vânî ondan dinlediği kırk kadar cüzün adını zikretmektedir (Kehhâle, IV, 62-64).

Hiç evlenmeyerek bütün hayatını ilme veren, servetiyle birkaç medrese ve tekke yaptıran Fâtıma bint Süleyman 12 Rebîülâhir 708'de (29 Eylül 1308) Dımaşk'ta vefat etti.

BİBLİYOGRAFYA: Zehebî, el-ʿİber, IV, 18; a.mlf., Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1485; Yâfiî, Mirʾatü'l-cenân, IV, 244; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kamine, III, 222-223; İbnül-İmâd, Şezerât, VI, 17; Mehmed Zihni, Meşâhîrü'n-nisâ, İstanbul 1295, II, 115-116; Kehhâle, Aʿlâmü'n-nisâʾ, IV, 61-65; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), V, 131.

Nusrettin Boleli

İBNÜ'z-ZÜBEYR es-SEKAFÎ (ابن الزبير الثقفي) Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnâtî el-Endelüsî (ö. 708/1308) Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.

Zilkade 627'de (Eylül 1230) Ceyyân'da (Jean) doğdu. Sekizinci ceddi Âsım'dan dolayı Âsımî nisbesiyle de anılır. Tahsiline Ceyyân'da başladı. Ancak şehrin düşman işgaline uğraması üzerine 643'te (1245-46) babasıyla birlikte Mâleka'ya (Malaga) göç etti ve öğrenimini burada sürdürdü. Bir ara dönemin ilim ve kültür merkezi olan Sebte'de (Ceuta) ve hayatının sonuna kadar yaşadığı Gırnata'da (Granada) pek çok hocadan istifade etti. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Âs (Âsî), Ebü'l-Velîd İsmâil b. Yahyâ el-Ezdî el-Attâr ve Ebü'l-Hasan eş-Şârrî'den kıraat dersi aldı; Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed es-Serrâc, Ebü'l-Hattâb Muhammed b. Ahmed b. Halîl ve Ebü'l-Mecd Ahmed b. Hasan el-Murâdî'den hadis dinledi; Ebü'l-Abbas İbn Fertûn'dan değişik alanlarda faydalandı. İbnü'z-Zübeyr'in -mektuplaşarak icâzet aldıkları dahil- hocalarının sayısı 400 civarında olup (İbn Ferhûn, I, 189) Muhammed

Şa‘bânî bunlardan 100 kadarının ismini kaydeder (el-Burhân fî tertîbi süveri’l-Ḳur᾿ân, neşredenin girişi, s. 132-146). Tefsir, kıraat, hadis, fıkıh ve dil alanındaki yetişkinliğiyle ilim çevrelerinde ön plana çıkan ve telif çalışmaları yanında talebe yetiştirmekle de meşgul olan İbnü’z-Zübeyr’den faydalananlar arasında Ebû Hayyân el-Endelüsî, İzzeddin İbn Cemâa ve İbn Cüzey gibi âlimler zikredilmektedir. İbnü’z-Zübeyr Mâleka’da iken peygamberlik iddiasında bulunan sihirbaz İbrâhim el-Fezârî’nin yalancı ve sahtekâr olduğunu söyleyerek onunla mücadeleye girdi. Bu mücadelede Fezârî’nin yanında yer alan Mâleka emîri, İbnü’z-Zübeyr’in bütün kitaplarını ve hocalarının derslerinde tuttuğu notlarını yağmalattı. Bu olay üzerine Gırnata’ya göç eden İbnü’z-Zübeyr, 671’de (1273) devlet reisi olan Sultan II. Muhammed’in himayesine sığındı. Burada kendisine itibar edildi, kadılık ve ulucami hatipliği görevleri verildi. Fezârî ile mücadelesini onun öldürülmesine kadar sürdüren İbnü’z-Zübeyr 8 Rebîülevvel 708’de (26 Ağustos 1308) Gırnata’da vefat etti.

Mâlikî mezhebinin önde gelen fakihlerinden olan İbnü’z-Zübeyr itikadda Ehl-i sünnet akîdesinin güçlü bir savunucusudur. Nitekim Milâkü’t-te᾿vîl’inde Mu‘tezile ve Hâricîler’le çeşitli bid‘at mezheplerinin görüşlerini, özellikle Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ta yer alan i‘tizâlî fikirlerini ve sapık bir tarikat olarak gördüğü Şevziyye’nin tasavvufî anlayışını tenkit etmiştir (Milâkü’t-te᾿vîl, neşredenin girişi, I, 69-71).

Eserleri. 1. Milâkü’t-te᾿vîl (Milâkü’t-te᾿vîli’l-ḳāṭıʿ bi-ẕevi’l-ilḥâd ve’t-taʿṭîl fî tevcîhi’l-müteşâbihi’l-lafẓ min âyi’t-tenzîl). Kur’an’ın tefsirine dair olan eserde, her sûrede aynı veya benzer lafızlarla tekrarlanan âyetler ele alınarak bunların hikmetleri üzerinde durulmuş, bu tür âyetler hakkında uyandırılmak istenen şüpheler giderilmeye çalışılmıştır. Kitap Saîd el-Fellâh (Beyrut 1403/1983) ve Mahmûd Kâmil Ahmed (Beyrut 1985) tarafından iki cilt olarak yayımlanmıştır. 2. el-Burhân fî tertîbi süveri’l-Ḳur᾿ân. Mushaf’taki sıralarına göre sûreler arası münasebetin ele alındığı eseri Muhammed Şa‘bânî neşretmiştir (Küveyt 1404/1984, 1406/1986; Muhammediye 1410/1990). 3. ez-Zamân ve’l-mekân (nşr. Muhammed b. Şerîfe, Dârülbeyzâ 1413/1993). 4. Şerḥu’l-İşâre li’l-Bâcî. Ali b. Muhammed el-Bâcî’nin usûl-i fıkha dair eserinin şerhidir. 5. Ṣılatü’ṣ-Ṣıla (eẕ-Ẕeyl ʿale’ṣ-Ṣıla li’bn Beşküvâl). Son kısmı Evarista Lévi-Provençal (Rabat 1937), üçüncü cüzü Abdüsselâm el-Herrâs ve Saîd A‘râb (Rabat 1993) tarafından yayımlanmıştır. 6. Bernâmec. Eserde müellifin hocalarının isimleri sayılmış, ikisi hariç diğerlerinden icâzet aldığı belirtilmiştir. Bazı kaynaklarda Muʿcemü şüyûḫihî adıyla yer alan kitap da bu eser olmalıdır. 7. Urcûze fî beyâni meẕhebi’ş-Şevẕiyye (Urcûze fi’r-reddi ʿalâ meẕhebi’ş-Şevẕiyye). Ebû Abdullah eş-Şevziyye’ye nisbet edilen tarikat hakkında yazdığı manzum bir eserdir. 8. Redʿu’l-câhil ʿan iʿtisâfi’l-mecâhil. Yine Şevziyye’ye reddiye olarak kaleme alınan diğer bir eseridir. Kaynaklarda İbnü’z-Zübeyr’e ayrıca Taʿlîḳ ʿalâ Kitâbi Sîbeveyhi, Kitâbü’l-İʿlâm bimen ḫutime bi-hi’l-Ḳuṭrü’l-Endelüsiyyü mine’l-aʿlâm, Sebîlü’r-reşâd fî fażli’l-cihâd adlı eserler nisbet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, Milâkü't-teʾvîl (nşr. Saîd el-Fellâh), Beyrut 1403/1983, neşredenin girişi, I, 5-139; a.mlf., el-Burhân fî tertîbi süveri'l-Ḳurʾân (nşr. Muhammed Şa'bânî), Muhammediye 1410/1990, neşredenin girişi, s. 129-164; Zehebî, Tezkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1484; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1427-1429; Safedî, el-Vâfî, VI, 222-223; İbnü'l-Hatîb, el-İḥâṭa, I, 188-189; İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 188-189; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 32; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, I, 84-86; İbn Tağrîberdî, el-Menhelü's-ṣâfî, I, 212-215; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 291-292; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, I, 27-28; İbnü'l-Kādî, Dürretü'l-ḥicâl, I, 11-12; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 241, 286, 840; II, 1427-1428, 1735, 1813; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 33; Brockelmann, GAL Suppl., II, 376-377; Abdülvehhâb b. Mansûr, Aʿlâmü'l-Maġribi'l-ʿArabî, Rabat 1406/1986, IV, 243-247; Abdülazîz el-Ehvânî, "Ṣılatü'ṣ-Ṣıla li'bni'z-Zübeyr, eẕ-Ẕeyl ve't-tekmile li'bn ʿAbdilmelik", Revista, III/1, Madrid 1955, s. 1-17; Muhammed b. Abdülazîz ed-Debbâğ, "Ṣılatü'ṣ-Ṣıla li'bni'z-Zübeyr", el-Menâhil, XII/33, Rabat 1985, s. 364-377; a.mlf., "Ebû Caʿfer Aḥmed b. ez-Zübeyr min ḫilâli kitâbihi'ṣ-Ṣıla li-Ṣılati İbn Beşküvâl", a.e., XIII/34 (1986), s. 106-120; Ch. Pellat, "Ibn al-Zubayr", EI² (İng.), III, 976; İnâyetullah Fâtihî Nijâd, "İbn Zübeyr", DMBİ, III, 617-618.

Abdülkerim Ünalan

SİTTÜLVÜZERÂ (ستّ الوزراء) Ümmü Muhammed (Ümmü Abdillâh) Sittülvüzerâ bint Ömer b. Es'ad b. el-Müneccâ ed-Dımaşkıyye (ö. 716/1316) Kadın muhaddis.

624 (1227) yılında Dımaşk'ta doğdu. Vezîre lakabıyla da bilinir. Halep yakınlarındaki Maarretünnu'mân'a yerleşen Tenûh kabilesinden olduğu için ayrıca Tenûhiyye nisbesiyle anılır. Babası ve dedesi ilmiye sınıfına mensup bulunduğundan küçük yaştan itibaren ilim muhitinde yetişti. Bu durum onun ilmî ve ahlâkî kişiliği üzerinde etkili oldu. Dedesi Es'ad b. Müneccâ dönemin önemli Hanbelî âlimlerinden biri olup Harran'da kadılık yapmıştır. Hanbelî fakihi İbnü'l-Müneccâ Sittülvüzerâ'nın amcasının oğludur. Irak ve Horasan gibi ilim merkezlerine seyahatlerde bulunan, Harran'da kadılık yapan ve aslen Maarretünnu'mânlı olan babası Şemseddin Ömer et-Tenûhî, Dımaşk'ta tedrîs ve fetva faaliyetleriyle meşgul olmuş bir hadis ve fıkıh âlimidir. Ondan an'anevî isnad zinciriyle hadis rivayet edenlerin sonuncusu kızı Vezîre'dir. Vezîre aynı zamanda semâ ile kendisinden rivayette bulunulan muhaddislerin sonuncusudur. Babasından iki hadis cüzü, Ebû Abdullah Hüseyin b. Mübârek ez-Zebîdî'den Buhârî'nin eṣ-Ṣaḥîḥ'i ile Şâfiî'nin el-Müsned'ini semâ yoluyla almıştır.

Sittülvüzerâ, Ebû Abdullah ez-Zebîdî'den semâ yoluyla aldığı Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi Dımaşk'ta ve daha sonra 705 (1305) yılında Mısır'da birkaç defa rivayet etmiştir. Onun ayrıca Celâleddin es-Süyûtî'nin rivayet kaynakları arasında özel bir yeri olduğu görülür (Abdülhay el-Kettânî, II, 1013). Başta Zehebî ve Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî olmak üzere Ali b. Muhammed b. Ahmed et-Tenûhî, Ali b. Sâlih b. Ahmed et-Tîbî, Muhammed b. İbrâhim İbnü'ş-Şemmâ', Zeynüddin Muhammed b. Ömer el-Kinânî, Bahâeddin İbn Akīl, İbn Râfi', Abdülkādir el-Kureşî ve Hibe bint Ahmed b. Muhammed, Sittülvüzerâ'dan hadis dinleyip rivayette bulunanlar arasındadır. İbn

Hacer el-Askalânî de hocaları vasıtasıyla ondan hadis rivayet etmiş (Taġlîḳu't-taʿlîḳ, tür.yer.), İbn Tağrîberdî, Sittülvüzerâ'dan hadis dinleyip rivayette bulunmak için dünyanın dört bir yanından öğrencilerin geldiğini belirtmiştir. Hakkında kullanılan müsnide (müsnidetü'l-vakt) sıfatı hadisleri senedli olarak rivayet ettiğinden onun muhaddis kimliğini öne çıkarmış, ayrıca dindar kişiliğine ve güzel ahlâkına işaret eden sıfatlarla anılmış, iki defa hacca gitmiştir. Uzun bir ömür yaşadığı için adı muammerûn arasında anılan Sittülvüzerâ 18 Şâban 716'da (5 Kasım 1316) Dımaşk'ta vefat etmiş ve Kāsiyûn'da Câmiu'l-Muzafferî'nin yukarısındaki aile kabristanına defnedilmiştir. Dört defa evlenen Sittülvüzerâ'nın bu evliliklerden üç kızı olmuştur.

Sittülvüzerâ diye bilinen diğer bazı kadın âlimler şunlardır: 1. Sittülvüzerâ bint Ebü'l-Fazl Yahyâ b. Muhammed et-Tağlibiyye ed-Dımaşkıyye. 639'da (1241-42) doğdu. Bu tarihin 689 (1290) olarak verilmesi (İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 129-130; Kehhâle, II, 174) bir sehiv eseri olmalıdır. Zira ona icâzet veren birkaç hocadan İbnü'l-Buhârî diye bilinen Fahreddin Ali'nin vefat tarihi 690 (1291), Ziyâeddin el-Makdisî'nin ise 643'tür (1245). Sittülvüzerâ et-Tağlibiyye 4 Şevval 715'te (1 Ocak 1316) vefat etti. 2. Ümmü Muhammed Sittülvüzerâ bint Muhammed b. Abdülkerîm b. Osman el-Mardîniyye el-Mizziyye. 659 (1261) yılında doğdu, 736 yılı Şevval ayında (Mayıs 1336) vefat etti. Hanefî fıkıh âlimidir. Birzâlî ondan semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir (Kehhâle, II, 174).

BİBLİYOGRAFYA: Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XXIII, 80; a.mlf., el-Muʿîn fî Ṭabaḳāti'l-muḥaddiŝîn (nşr. M. Zeynühüm M. Azeb), Kahire 1407/1987, s. 315; a.mlf., el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ bi'l-muḥaddiŝîn (nşr. M. Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, s. 14; Safedî, el-Vâfî, XV, 117; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), II, 225-226; Takıyyüddin el-Fâsî, Ẕeylü't-Taḳyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, II, 376-377, 396; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 129-130; a.mlf., Taġlîḳu't-taʿlîḳ (nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekī), Beyrut-Dımaşk-Amman 1405/1985, III, 35, 147, 229, 250; IV, 466, 515; V, 250, 443-444; İbn Tağriberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IX, 237; Mehmed Zihni, Meşâhîrü'n-nisâ, İstanbul 1294, I, 295-296; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 1013; Kehhâle, Aʿlâmü'n-nisâʾ, II, 173-174; Cengiz Kallek, "İbnü'l-Müneccâ", DİA, XXI, 154.

Zekeriya Güler

İBN RÜŞEYD (ابن رشيد) Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Ömer b. Muhammed el-Hatîb el-Fihrî es-Sebtî (ö. 721/1321) Muhaddis, fakih, edip ve seyyah.

Cemâziyelevvel 657'de (Mayıs 1259; bazı kaynaklara göre bu yılın ramazan [eylül] ayında) Sebte'de (Ceuta) doğdu. Tahsilinin ilk döneminde dil ve edebiyatla meşgul oldu. Nahiv ve kıraat âlimi Ebü'l-Hüseyin İbn Ebü'r-Rebî'den Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı ile kırâat-i seb'ayı, İbnü'l-Haddâr diye bilinen Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kütâmî'den yine kırâat-i seb'ayı, Abdüla-zîz el-Gāfikī'den Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi okudu.

Fas'a giderek Mâlikî fıkhını öğrendi. Tunus'ta İbn Zeytûn diye anılan Kadı Ebü'l-Kāsım b. Ebû Bekir el-Yemenî'den kelâm ve usûl-i fıkıh okudu. Daha sonra hadis ilmine ağırlık veren İbn Rüşeyd, bu alanda tahsilini ilerletmek ve âlî isnad elde etmek amacıyla Endülüslü edip ve şair Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman b. Hakîm er-Rundî el-Lahmî ile birlikte seyahate çıktı. 683'te (1284) İskenderiye'ye, ertesi yıl Mısır ve Suriye'ye gitti; Medine ve Mekke'ye geçerek hac görevini ifa etti. Dört ay kaldığı Hicaz'da muhtelif âlimlerden faydalandı; hadis rivayet etti. Hicaz'da ve seyahat ettiği diğer ilim merkezlerinde Ebü'l-Yümn İbn Asâkir, Muhammed b. Ahmed el-Kastallânî, İbn Dakīkul'îd, Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî gibi âlimlerden rivayette bulundu. Üç yıl süren bu yolculukta onu yalnız bırakmayan Ebû Abdullah İbnü'l-Hakîm ile birlikte Mısır, İskenderiye, Trablusgarp ve Tunus yoluyla memleketine dönerken de bazı âlimlerden faydalandı. 686'da (1287) Sebte'ye geldiğinde oldukça sağlam rivayetleri ve âlî isnadları ile akranından, hatta bazı hocalarından daha üstün bir seviye kazanmıştı. Ayrıca fıkıh, kelâm, kıraat, Arap dili ve edebiyatı, lugat, aruz, tarih ve tefsir konularında kendini yetiştirdi. Memleketinde hadis okutmakla ve bu sahada eser yazmakla meşgulken Gırnata Nasrî Emîri Ebû Abdullah Muhammed el-Mahlû'un (III. Muhammed) sır kâtibi ve veziri olan seyahat arkadaşı Ebû Abdullah İbnü'l-Hakîm'in daveti üzerine 692'de (1293) Gırnata'ya gitti. Gırnata Ulucamii'nin imam ve hatipliğine tayin edilen ve bundan dolayı "hatîb" unvanıyla da anılan İbn Rüşeyd burada hadis ve çeşitli ilimlere dair eserler okuttu. Onun Abdülvâhid b. Tîn es-Sefâkusî'nin el-Muḥabberü'l-faṣîḥ fî şerḥi'l-Buḫâriyyi'ṣ-ṣaḥîḥ'inden faydalandığı belirtilmektedir (Makkarî, II, 350). İbn Rüşeyd sonraları evlenme ve boşanma davalarına bakmak üzere kadı (kādı'l-menâkih) olarak görevlendirildi. Şevval 708'de (Mart 1309) Ebû Abdullah İbnü'l-Hakîm'in öldürülmesi üzerine hayatının tehlikede olduğunu anlayınca Gırnata'yı terkedip Merakeş'e (veya Sebte) geçti. Mağrib Sultanı Ebû Saîd el-Merînî'nin daveti üzerine Fas'a gitti ve Merakeş'e yerleşerek el-Câmiu'l-Atîk'te imam ve hatiplik yapmaya, aynı zamanda talebe okutmaya başladı. Daha sonraki yıllarda sultanın onu devamlı olarak yanında kalması için davet ettiği Fas'a gitti ve hayatının sonuna kadar burada yaşadı Çeşitli âlimlerden hem kendisi hem oğlu Ebü'l-Kāsım Muhammed için icâzet aldığı görülen, mütevazi, doğru bildiğini her yerde söylemekten çekinmeyen ve son derece merhametli olduğu belirtilen İbn Rüşeyd 23 Muharrem 721'de (22 Şubat 1321, bazı kaynaklara göre 8 veya 24 Muharrem'de [7 veya 23 Şubat]) Fas'ta vefat etti ve Bâbülfütûh Kabristanı'ndaki Matrahulcenne'de defnedildi.

Allah'ın sıfatları konusunda ehl-i hadîs gibi düşünen İbn Rüşeyd'in te'vili uygun görmediği, gerek bu tutumu gerekse namazın edâsıyla ilgili bazı farklı uygulamaları sebebiyle muhaliflerinin onu Mâlikî mezhebine mensup olmamakla itham ettiği, hatta bu yüzden kendisini mahkemeye celbetmek isteyen kadının âni ölümü sebebiyle muhâkeme edilmediği onun hakkında verilen bilgiler arasındadır (İbn Hacer, IV, 112; Muhammed el-Fâsî, V/1 [1378], s. 36). Ayrıca İbn Rüşeyd'in Zâhiriyye mezhebine

mensubiyetinden söz edilmişse de onun Mâlikî olduğu belirtilmiş (Makkarî, II, 350), zaman zaman şiir yazmasına rağmen aruz veznini iyi kullanamadığı için şiirlerinin başarılı sayılmadığı söylenmiştir (İbnü'l-Hatîb, Evṣâfü'n-nâs, s. 102; şiirlerinden örnekler için bk. Safedî, IV, 285-286; İbnü'l-Hatîb, el-İḥâṭa, III, 138-142).

Eserleri. 1. Milʾü'l-ʿaybe bimâ cümiʿa bi-ṭûli'l-ġaybe fi'l-vicheti'l-vecîhe ile'l-Ḥaremeyn Mekke ve Ṭaybe (er-Riḥletü'l-meşrıḳıyye, er-Riḥletü'l-Ḥicâziyye). İbn Rüşeyd'in en önemli çalışması olup seyahat sırasında kaleme alınan kitapta, Mağrib'de ve Doğu İslâm dünyasında müellifin kendilerinden faydalandığı hocala-rın hayatı ve eserlerine dair kısa, onlardan okuduğu kitaplarla bu kitapları nerede, ne zaman ve nasıl okuduğu hakkında geniş bilgi verilmektedir. İbn Rüşeyd'in gittiği yerlerde, özellikle Mekke ve Medine'de yaygın olan âdetleri, hatta hurafe ve bid'atları da tesbit ettiği görülmektedir. Bir tür fehrese (er-rahalâtü'l-fehresiyye) niteliği taşıyan eser aynı zamanda yazıldığı dönemin ilim, kültür ve edebiyat kaynaklarından biri kabul edilmektedir. Yedi ciltten meydana geldiği anlaşılan (Muhammed el-Fâsî, V/1 [1378], s. 41) ve İbn Rüşeyd'in seyahate çıkışından Tunus'a vardığı zamana kadar olan devreyi ihtiva eden I. cildi mevcut olmayan eserin diğer ciltleri hacca giderken uğradığı Tunus, İskenderiye, Kahire, Mekke, Medine ve hac dönüşü uğradığı yerlerle ilgili bilgiler ihtiva etmektedir. İbn Hacer el-Askalânî eserden büyük ölçüde faydalandığını söylemektedir (ed-Dürerü'l-kâmine, IV, 111). Kitabın Madrid'de Escurial Library'de bulunan (nr. 1680, 1735, 1736, 1737, 1739) ve bazı kısımları eksik olan beş ciltlik nüshası Muhammed Habîb b. Hoca tarafından yayımlanmıştır (II, 1402/1982; III, Tunus 1981; V, Beyrut 1408/1988). Ebü'l-Hasan İbn Arrâk, Milʾü'l-ʿaybe'yi Muḫtaṣaru Riḥleti İbn Rüşeyd adıyla ihtisar etmiştir. 2. es-Senenü'l-ebyen ve'l-mevridü'l-emʿan fi'l-muḥâkeme beyne'l-imâmeyn fi's-senedi'l-muʿanʿan. 21 Cemâziyelevvel 695'te (27 Mart 1296) Sebte Medresesi'n-de tamamlanan eserin Madrid Escurial Library'de bulunan nüshasını (nr. 1806) Muhammed Habîb b. Hoca (Tunus 1397/1977) ve Ebû Abdurrahman Salâh b. Sâlim el-Mısrâtî (Medine 1417/1996) neşretmiştir. 3. İfâdetü'n-naṣîḥ bi't-taʿrîf bi-isnâdi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ (İfâdetü'n-naṣîḥ fî meşhûri ruvâti'ṣ-Ṣaḥîḥ, İfâdetü'n-naṣîḥ fî rivâyeti'ṣ-Ṣaḥîḥ, İfâdetü't-taṣḥîḥ fî rivâyeti'ṣ-Ṣaḥîḥ). Madrid Escurial Library'de mevcut nüshası (nr. 1732, 1785) Muhammed Habîb b. Hoca tarafından yayımlanmıştır (Tunus 1394/1974). 4. Cüzʾü'l-Muḫtaṣar fi'l-ʿarûż. Bir nüshası Madrid Escurial Library'de Milʾü'l-ʿaybe'nin bir cildinin (nr. 1737) baş tarafında bulunmaktadır. 5. Teẕkiretü'l-fevâʾid. Kaynaklarda zikredilmeyen ve herhangi bir yerinde İbn Rüşeyd'e aidiyetine dair bilgi bulunmayan eserin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshası (Cârullah Efendi, nr. 992) ona nisbet edilmektedir. Mantık, kelâm, fıkıh, tasavvuf ve mezhepler tarihi gibi konulara dair meselelerin, bazı âyet ve hadislerdeki ifadelerin 205 "fâide" halinde açıklandığı kitabın sonuncu fâidesi (vr. 317b-404a) Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Fuṣûṣü'l-ḥikem'indeki bazı kısımların şerhiyle ilgilidir.

İbn Rüşeyd'in kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Tercümânü't-terâcim ʿalâ ebvâbi'l-Buḫârî, eṣ-Ṣırâṭü's-sevî fi'ṭṭiṣâli Câmiʿi't-Tirmiẕî, Îżâḥu'l-meẕâhib (meẕheb) fî men yenṭaliḳu (yuṭlaḳu) ʿaleyhi ismü ṣâḥib (eṣ-ṣâḥib) (Îżâḥu'l-meẕâhib fî taʿyîni men yenṭa-liḳu ʿaleyhi ismü ṣâḥib, Safedî, IV, 285), el-Muḳaddimetü'l-muʿarrife (maʿrûfe) li-(fî) ʿulüvvi'l-mesâfe ve'ṣ-ṣıfa, el-Muḥâkeme beyne'l-Buḫârî ve'l-Müslim (el-Muḥâkeme beyne'l-imâmeyn), İḥkâmü't-teʾsîs fî aḥkâmi't-tecnîs, Şerḥu Cüzʾi't-tecnîs li-Ḥâzim b. Ḥâzim el-İşbîlî, Îrâdü'l-mertaʿi'l-mürîʿ li-râʾidi't-tescîʿ ve't-tarṣîʿ (el-İżâʿât ve'l-inârât), Cüzʾ fîhi ḥükmü rüʾyeti hilâli şevvâl ve ramażân, Telḫîṣü'l-Ḳavânîn (Telḫîṣu Kitâbi'l-Ḳavânîn fi'n-naḥv), Vaṣlü'l-ḳavâdim bi'l-ḫavâfî fî ẕikri ems̱ileti'l-ḳavâfî (hocası Ebü'l-Hasan el-Kartâcennî'nin Kitâbü'l-Ḳavâfî adlı eserinin şerhidir), Ḥükmü'l-istiʿâre, et-Taḳyîdât ʿalâ Kitâbi Sîbeveyhi. Onun ayrıca hutbeleri, Hz. Peygamber'e dair kasideleri ve küçük hacimli başka eserleri bulunduğu da zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Rüşeyd, Milʾü'l-ʿaybe fî mâ cümiʿa bi-ṭûli'l-ġaybe fi'l-vicheteyni'l-kerîmeteyn ilâ Mekke ve Ṭaybe (nşr. M. Habîb İbnü'l-Hoca), Tunus 1402/1982, neşredenin girişi, II, 21-26; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Dımaşk 1347/1928, s. 97-99; Safedî, el-Vâfî, IV, 284-286; İbnü'l-Hatîb, el-İḥâṭa, III, 135-143; a.mlf., Evṣâfü'n-nâs fi't-tevârîḫ ve'ṣ-ṣılât (nşr. Muhammed Kemâl Şebâne), Mağrib 1397/1977, s. 100-102; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 219; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, IV, 111-113; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 199-200; a.mlf., Ẕeylü Ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ (Zeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde), Dımaşk 1347/1928, s. 355-356; İbnü'l-Kādî, Dürretü'l-ḥicâl, II, 96-100; a.mlf., Ceẕvetü'l-iḳtibâs, Rabat 1973, I, 289-291; Makkarî, Ezhârü'r-riyâż fî aḫbâri ʿİyâż (nşr. Mustafa es-Sekkā v.dğr.), Kahire 1939, II, 340-353; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 209, 551; II, 1297, 1813; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, s. 234; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 443-444; ayrıca bk. İndeks; H. Derenburg, Les manuscrits arabes de l'Escurial, Paris 1928, III, 244-245, 247-249, 282-284, 299; Brockelmann, GAL, II, 317; Suppl., II, 344; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XI, 93-94; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 314; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, s. 547; Avâtıf Muhammed Yûsuf Nüvvâb, er-Raḥalâtü'l-Maġribiyye ve'l-Endelüsiyye, Riyad 1417/1996, s.110-116; Ahmed Ramazan Ahmed, er-Riḥle ve'r-raḥḥâletü'l-müslimûn, Cidde, ts. (Dârü'l-beyâni'l-Arabî), s. 343-345; Abdullah Kennûn, İbn Rüşeyd (Mevsûʿatü meşâhîri ricâli'l-Maġrib içinde), Beyrut, ts. (Mektebetü'l-medresiyye); Muhammed el-Fâsî, "İbn Rüşeyd el-Fihrî", Mecelletü Maʿhedi'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyye, V/1, Kahire 1378/1959, s. 31-42; Abdülkādir Zimâme, "er-Raḥḥâletân es-Sebtiyyân İbn Rüşeyd ve't-Tücîbî", el-Menâhil, XXII, Rabat 1982, s. 544-563; Muhammed Habîb İbnü'l-Hoca, "Riḥletü İbn Rüşeyd târîḫun ḥâfilün li'ş-şeḳāfe ve'l-fikr fi'l-ḳarni's-sâbiʿ", el-Aḳademiyye, sy. 1, Rabat 1984, s. 153-171; R. Arie, "Ibn Rus̲h̲ayd", EI² (Fr.), III, 933-934; Ca'fer-i Şiâr - Mehdî Selmâsî, "İbn Rüşeyd", DMBİ, III, 585-586.

M. Yaşar Kandemir

İBNÜ'l-FUVATÎ (ابن الفوطي) Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî el-Hanbelî (ö. 723/1323) Tarihçi, muhaddis ve hâfız-ı kütüb.

---

17 Muharrem 642'de (25 Haziran 1244) Merv kökenli bir ailenin çocuğu olarak Bağdat'ta doğdu; eski emîr ve valilerden Ma'n b. Zâide eş-Şeybânî'nin soyundandır. Künyesini, peştemal dokumacılığı ve satışıyla uğraşması sebebiyle Fuvatî olarak

tanınan Zahîrî ailesine mensup annesinin dedesinden alır; ayrıca İbnü’s-Sâbûnî künyesiyle de bilinir.

İbnü’l-Fuvatî hadis dışında daha ziyade tarih, edebiyat, felsefe, mantık, riyâziyyât, kıraat ve neseb ilimleriyle ilgilendi. Zehebî’nin kendisini Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ’a dahil etmesi (IV, 1494) ve hadis aldığı hocaların sayısını 500 kadar göstermesi onun hadis hâfızı olduğunun delilidir. Hocalarının en önde gelenleri Ebû Muhammed İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Hasan Kemâleddin Ali b. Muhammed b. Vaddâh, Nasîrüddîn-i Tûsî, Ebü’l-Hasan İbnü’l-Bâkıllânî ve İbnü’s-Sâî’dir. Oğlu Ebü’l-Meâlî Muhammed, Zehebî gibi âlimler de onun öğrencisidir.

On dört yaşında iken Bağdat’ın Moğollar tarafından istilâsı sırasında İbnü’l-Fuvatî kardeşi Bedreddin Abdülvehhâb ile birlikte esir edildi (656/1258). Esaret yıllarında Ehr’de mutasavvıf Kutbüddin Abdülkādir el-Ehrî’nin hizmetinde bulundu ve tabip-mutasavvıf Kemâleddin Muhammed en-Nahcuvânî’den ders aldı. Daha sonra Nasîrüddîn-i Tûsî’nin dikkatini çekti ve onun tarafından, kendi yaptırdığı Merâga Rasathânesi’nin 400.000 kitap barındırdığı rivayet edilen kütüphanesinde hâzinü’l-kütüb olarak görevlendirildi. İbnü’l-Fuvatî, bu arada Nasîrüddîn-i Tûsî’nin derslerine de katıldı ve onun isteği üzerine bir zîc hazırladı. Merâga’daki zamanını çalıştığı kütüphanenin kitaplarını inceleyerek ve bazılarını istinsah ederek geçiren İbnü’l-Fuvatî şehre gelen âlimlerin derslerine de katıldı. Nasîrüddîn-i Tûsî’nin ölümünden (672/1274) sonra da görevini sürdürdü; Farsça’yı öğrenerek İran şairlerinin divanlarını okudu ve Sa‘dî-i Şîrâzî’den icâzet aldı. O yıllarda İran’ın ve Azerbaycan’ın çeşitli şehirlerini gezme imkânını da buldu; ayrıca Merâga’ya uğrayan ünlü kişilerin ve ulemânın biyografilerini içerdiği anlaşılan Teẕkiretü men ḳaṣada’r-raṣad adlı eserini telif etti.

İbnü’l-Fuvatî, 679’da (1280) İlhanlılar’ın Irak valisi Alâeddin Atâ Melik el-Cüveynî tarafından Bağdat’a çağrılarak tarihî olayları kaydetmekle görevlendirildi; aynı zamanda Müstansıriyye Kütüphanesi’nde de müşrif olarak çalışmaya başladı. İbnü’s-Sâî’nin el-Câmiʿu’l-muḫtaṣar fî ʿunvâni’t-tevârîḫ ve ʿuyûni’s-siyer adlı eserine bir zeyil yazdı. Atâ Melik el-Cüveynî’nin 681 (1283) yılında ölümü üzerine önce iyi ilişkiler kurduğu Şiîler’in ağırlıkta olduğu Hille ve Kûfe’ye, 700’de (1300-1301) Selmâs’a ve 704’te de (1304-1305) Hemedan’a gitti; aynı yıl içinde İlhanlı Veziri Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî ile görüştü. 705’te (1305-1306) Arrân’ı, ertesi yıl Sultâniye ve Tebriz’i dolaştıktan sonra tekrar Bağdat’a döndü. Burada bazı vakıfların müşrifliğine tayin edildiyse de bir müddet sonra görevden alındı. Bunun üzerine tekrar seyahate çıktı ve bu seyahat sırasında iki ayrı seferde toplam üç yıl İlhanlı başşehri Sultâniye’de bulundu. Bağdat’a döndükten beş yıl sonra 3 veya 13 Muharrem 723’te (13 veya 23 Ocak 1323) vefat etti.

Aynı zamanda iyi bir hattat olduğu bilinen İbnü'l-Fuvatî çok süratli ve güzel yazı yazardı. Nasîrüddîn-i Tûsî'nin isteği üzerine çeşitli astronomi kitaplarını ve İmâdüddin el-İsfahânî'nin Ḫarîdetü'l-ḳaṣr ve cerîdetü'l-ʿaṣr'ı ile İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-târîḫ'i gibi birçok eseri istinsah etmiştir. Özellikle sülüs, nesih ve ta'likte mâhir idi. Müstansıriyye Kütüphanesi'nde müşriflik yaptığı dönemde meşhur hattat Yâkūt el-Müsta'sımî ile birlikte çalıştı. Çağdaşı çok sayıda bilgin kendisinin çeşitli ilimlere vâkıf, zeki, güzel ahlâklı ve mütevazi bir insan olduğunu belirtmiştir. Onun Arapça ve Farsça birçok şiir yazdığı da bilinmektedir. Hanbelî (bazılarına göre Şâfiî) olan İbnü'l-Fuvatî'nin Bağdat'ta Şiîler'in çoğunlukta bulunduğu bir mahallede oturması ve onlarla iyi münasebetler kurması sebebiyle birtakım kaynaklarda Şiî ve Mu'tezilî olduğu iddia edilmiştir. Sûfî tarzı yaşamasının ve hayatının bir kısmını ribâtlarda geçirmesinin yanında geniş görüşlülüğü ve felsefeyle ilgilenmesi bazı müellifler tarafından hoş karşılanmamış ve dindarlığından şüphe edilmiştir (Zehebî, IV, 1494; İbn Hacer, II, 364). İyi derecede Farsça ve Moğolca bilen müellifin Arapça'sında ise gramer hataları görülmektedir. İbnü'l-Fuvatî, bilindiği kadarıyla daha ziyade tarih ve terâcim konularında çalışma yapmıştır. Döneminin en büyük kütüphanelerinde görev yapması sebebiyle pek çok kitabı inceleme imkânı bulan İbnü'l-Fuvatî, İslâm coğrafyasının doğu bölgelerinde artık ikinci plana düştüğü görülen Arapça tarih ve terâcim yazımının Irak'taki son temsilcilerindendir. Zira bu yıllardan sonra Arapça tarih literatürünün ekseni Mısır ve Suriye'ye kaymıştır.

Eserleri. İbnü'l-Fuvatî'nin günümüze ulaşan tek eseri Telḫîṣu Mecmaʿi'l-âdâb fî muʿcemi'l-elḳāb adını taşımaktadır. Eser, elli-elli beş cilt hacminde planlanan, ancak tamamlanamadığı veya temize çekilemediği belirtilen Mecmaʿu'l-âdâb fî muʿcemi'l-esmâʾ ʿalâ muʿcemi'l-elḳāb (Mecmaʿu'l-âdâb fî muʿcemi'l-elḳāb) adlı, lakaplara göre alfabetik sırayla düzenlenmiş mufassal biyografi kitabının muhtasarıdır. Bir kısmı müellifin çağdaşı ve tanıdığı olan VIII. (XIV.) yüzyılın başlarına kadar yaşamış meşhur şahsiyetlerin kısa biyografilerini içerir; bazılarının ise sadece lakap ve isimleri zikredilmiştir. İlhanlı devri ilim ve kültür hayatı açısından büyük değer taşıyan eserdeki kişilerin arasında başka kitaplarda bulunmayan ve müslüman olmayan şahsiyetler de vardır. Alıntı yaptığı kaynakları veren müellif hocası İbnü's-Sâî, Kâzerûnî, İbnü'd-Dübeysî, Nesevî ve Ebû Şâme el-Makdisî gibi müelliflerden de faydalanmıştır. 712-721 (1312-1321) yılları arasında yazıldığı ve altı cilt olduğu tahmin edilen eserin yalnız IV ve V. ciltleri günümüze ulaşmıştır. Bunlardan İzzeddin lakabıyla başlayan IV. cildin başı, Muvaffaküddin lakabıyla sona eren V. cildin sonu eksiktir ve IV. cilt dört kısım halinde Mustafa Cevâd (I-IV, Dımaşk 1962-1967), V. cilt ise Abdülkuddûs el-Kāsımî tarafından yayımlanmıştır (Oriental College Magazine, Suppl. 1939, XVI-XXIII [Lahor 1940-1947]).

Müellifin Telḫîṣu Mecmaʿi'l-âdâb'da ve diğer kaynaklarda adı geçen eserleri de şunlardır: Dürerü'l-aṣdâf fî ġureri'l-evṣâf, Teẕkiretü men ḳaṣada'r-raṣad, Ẕeylü

Câmiʿi'l-muḫtaṣar fî ʿunvâni't-tevârîḫ ve ʿuyûni's-siyer, el-Müʾtelif ve'l-muḫtelif (Telḳīḥu'l-efhâm fî tenḳīḥi'l-evhâm), Târîḫ ʿale'l-ḥavâdis̱, Naẓmü'd-düreri'n-nâṣıʿa fî şuʿarâʾi'l-miʾeti's-sâbiʿa, Kitâbü'n-Nesebi'l-müşeccer, Muʿcemü'ş-şüyûḫ, ed-Dürrü'n-naẓîm fî men tüsemmâ bi-ʿAbdilkerîm, Bedâʾiʿu't-tuḥaf fî ẕikri men nüsibe mine'l-ʿulemâʾi ile's-sanâʾiʿi ve'l-ḥıref (Telḫîṣu Mecmaʿi'l-âdâb, IV/1, neşredenin girişi, s. 53-68). Bazı kaynaklarda İbnü'l-Fuvatî'nin el-Ḥavâdis̱ü'l-câmiʿa ve't-tecâribü'n-nâfiʿa fi'l-miʾeti's-sâbiʿa adlı bir eseri daha zikredilmektedir (Zehebî, IV, 1493; İbn Receb, II, 375; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 279). Mustafa Cevâd bu adı taşıyan bir kitabı ona nisbet ederek yayımlamışsa da (Bağdad 1351/1932) daha sonra eserin muhtemelen Ebü'l-Abbas Muhibbüddin Ahmed el-Alevî el-Kerhî'ye (ö. 721/1321) ait olabileceğini söylemiştir (Telḫîṣu Mecmaʿi'l-âdâb, IV/1, neşredenin girişi, s. 66; Mustafa Cevâd, XIV [1967], s. 77-84). 626-700 (1228-1301) tarihleri arasına dair ve yıllık tarzında yazılan bu eseri Kitâbü'l-Ḥavâdis̱ adıyla tekrar yayımlayan (Beyrut 1997) Beşşâr Avvâd Maʻrûf ve İmâd Abdüsselâm Raûf da daha önce yanlışlıkla İbnü'l-Fuvatî'ye nisbet edildiğini, aslında VIII. (XIV.) yüzyılda yaşamış adı bilinmeyen başka bir müellife ait olduğunu belirtmişlerdir (neşredenin girişi, s. 10).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Fuvatî, Telḫîṣu Mecmaʿi'l-âdâb (nşr. Mustafa Cevâd), Dımaşk 1962, neşredenin girişi, IV/1, s. 9-78; Kitâbü'l-Ḥavâdis̱ (nşr. Beşşâr Avvâd Maʻrûf - İmâd Abdüsselâm Raûf), Beyrut 1997, neşredenin girişi, s. 7-10; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1493-1494; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, II, 319-320; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV, 106; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952-53 → Beyrut, ts. (Dârü'l-maʻrife), II, 374-376; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 364-365; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 279, 573, 693, 750; II, 1736; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât (Arnaût), VIII, 108-110; Brockelmann, GAL Suppl., II, 280; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 566-577; Abbas el-Azzâvî, et-Taʿrîf bi'l-müʾerriḫîn fî ʿahdi'l-Moġol ve't-Türkmân, Bağdad 1376/1957, I, 158-163; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriḫûn, Beyrut 1990, IV, 327-331; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 237-238; Mohammad Iqbal, "Ibn al-Fuvatī", IC, XI/4 (1937), s. 516-522; Mustafa Cevâd, "İbnü'l-Fuvatî", MMİIr., IX (1962), s. 43-164; XIV (1967), s. 77-84; F. Rosenthal, "Ibn al-Fuwaṭī", EI² (İng.), III, 769-770; Yûsuf Rahimlû, "İbn Fuvaṭî", DMBİ, IV, 422-427; Charles Melville, "Ebn al-Fowatī", EIr., VIII, 25-26.

Cengiz Tomar

YÛNÎNÎ, Kutbüddin (قطب الدين اليونيني) Ebü'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Baʻlebekkî el-Yûnînî (ö. 726/1326) ¬eylü Mirʾâti'z-zamân adlı eseriyle tanınan tarihçi.

---

8 Safer 640'ta (7 Ağustos 1242) Dımaşk'ta doğdu. Aslen Baʻlebek şehrinin Yûnîn kasabasından bir sûfî-ulemâ ailesine mensuptur. İlk bilgilerini tanınmış bir Hanbelî fakihi ve hadis âlimi olan babası Muhammed el-Yûnînî'den aldı. Dımaşk'ta ağabeyi Ali b. Muhammed el-Yûnînî'nin yanı sıra Şerefeddin el-Erbilî, Şerefeddin el-Ensârî, İbn Abdüddâim gibi âlimlerin derslerine devam ederek hadis yanında dinî ilimleri tahsil etti. Daha sonra Mısır'a gidip Kahire'de İzzeddin İbn Abdüsselâm'ın ders ve sohbetlerine katıldı, hadis hâfızı Reşîd el-Attâr'dan hadis rivayeti konusunda icâzet

aldı. 673'te (1275) hac vazifesini ifa etti. 680 (1281) yılında, Abaka Han'ın kardeşi Mengü Timur kumandasındaki Moğol ordusuyla el-Melikü'l-Mansûr Kalavun'un emrindeki Memlük kuvvetleri arasında meydana gelen, Moğol ordusunun ağır bir yenilgiye uğradığı II. Humus savaşına katıldı. 689 (1290), 701 (1302) ve 711 (1311) yıllarında Mısır'ı ziyaret ederek oradaki âlimlerle görüşüp bilgisini geliştirdi, yapacağı çalışmalar için malzeme topladı. Ağabeyi Ali b. Muhammed'in vefatından sonra Ba'lebek'teki Hanbelîler'in şeyhliğine tayin edildi (701/1302) ve ders okutarak icâzet vermeye başladı. Memlük sultanları ve ileri gelenleri nezdinde büyük bir itibara sahipti. Hayatının hiçbir döneminde resmî görev almadı. Ömrünün son dönemini uzlet içerisinde geçiren Yûnînî 13 Şevval 726'da (12 Eylül 1326) Ba'lebek'te vefat etti ve Bâbü Sathâ Mezarlığı'nda kardeşinin yanına defnedildi. 23 Şevval'de öldüğü de rivayet edilir.

Eserleri. 1. Muḫtaṣaru Mirʾâ'ti'z-zamân (el-Muḫtâr min Mirʾâti'z-zamân). Yûnînî'nin Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirʾâtü'z-zamân fî târîḫi'l-aʿyân adlı tarihini ihtisar ve ikmal ederek hazırladığı bir eserdir. el-Muḫtâr'ın çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları mevcuttur (Şakir Mustafa, IV, 38). 2. Ẕeylü Mirʾâti'z-zamân. 654-711 (1256-1312) yıllarını kapsayan eser geç dönem Eyyûbîler, Haçlılar, Moğollar ve erken dönem Bahrî Memlükleri tarihinin temel kaynaklarındandır. Eserde Memlük ordusuyla Moğol kuvvetleri arasında meydana gelen, Moğollar'ın ilk defa mağlûp edilerek batıya ilerleyişlerinin durdurulduğu Aynicâlût Savaşı (658/1260) hakkında orijinal bilgiler yer alır. Özellikle Suriye'de cereyan eden, bir kısmına müellifin de şahit olduğu hadiselerin ayrıntılı biçimde kaydedilmesi eseri daha da önemli hale getirmektedir. Yûnînî eserinde her yıla ait olayları anlattıktan sonra o yıl vefat eden meşhur şahsiyetlerin hayatına dair bilgi verir. Devrin tarihçilerinin üslûbunu takip eden Yûnînî şifahî rivayetlerin yanında İbn Asâkir, Kudâî, İbnü'l-Kalânisî, Birzâlî, İbn Sürûr, Tâceddin İbn Hınnâ, Emînüddin İbnü'l-Fâriğ, İbn Hallikân, Ebû Şâme, Tâceddin İbn Hameveyh el-Cüveynî, İbn Vâsıl ve İbn Abdüzzâhir gibi müelliflerin eserlerinden faydalanmış, Nâsırüddin İbnü'l-Furât, İbn Dokmak, Kalkaşendî, Makrîzî, İbn Hacer el-Askalânî, Zehebî, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Tağrîberdî gibi tarihçiler de onun eserini kaynak olarak kullanmıştır. Ẕeyl'de siyasal, sosyal ve ekonomik konularla birlikte Mısır ve Suriye'nin kültürel ortamıyla ilgili önemli bilgiler de aktarılmakta ve bürokratik bir görev almayan müellif hadiseleri daha objektif biçimde anlatmaktadır (Baybars el-Mansûrî ile karşılaştırılması için bk. Ẕeylü Mirʾâti'z-zamân, neşredenin girişi, s. 16-17). Ẕeylü Mirʾâti'z-zamân'ın 654-686 (1256-1287) yıllarını içeren kısmı ilk defa Fritz Krenkow tarafından neşre hazırlanmışsa da basılmadan kalmış, daha sonra aynı bölümler büyük ölçüde Krenkow'un çalışmasından faydalanılarak Haydarâbâd-Dekken'de dört cilt halinde neşredilmiştir (1374-1380/1954-1961). M. Îsâ Hammâde, eserin 687-711 (1288-1312) yıllarına ait bölümüyle ilgili geniş kapsamlı bir çalışma yapmış (bk. bibl.), Fazl Mekkî de 687-696 (1288-1297) yıllarına dair bölümü hakkında bir doktora tezi hazırlamıştır (Ẕeylü Mirʾâti'z-zamân, neşredenin

girişi, s. 35). Antranig Melkonian ise 687-690 (1288-1291) yıllarını içeren bölümü Almanca'ya çevirmiştir (Die Jahre 1287-1291 in der Chronik al-Yūnīnīs, Freiburg 1975). Ancak Yûnînî'nin eseri hakkında en kapsamlı çalışmayı hazırladığı doktora tezinde Li Guo gerçekleştirmiştir (The Middle Bahrī Mamluks in Medieval Syrian Historiography: The Years 1297-1302 in the Dhayl Mirʾāt al-Zamān Attributed to Qutb al-Dīn Mūsā al-Yūnīnī; Acritical Edition With Introduction, Annoated Translation, and Source Criticism, 1994, Yale University). Li Guo bu çalışmasını bazı ilâvelerle birlikte Early Mamluk Syrian Historiography Al-Yūnīnī's Dhayl Mirʾāt al-Zamān adıyla yayımlamıştır (I-II, Leiden-Boston-Köln 1998). Yûnînî'nin eserini aynı zamanda Memlükler dönemi tarih yazıcılığı açısından değerlendiren Li Guo, Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî'nin Ḥavâdiṡü'z-zamân'ı ile Ẕeylü Mirʾâti'z-zamân'ın 697-699 (1298-1300) yıllarına ait bölümünü karşılaştırarak benzerlikleri göstermeye çalışmış, ayrıca Birzâlî'nin eseriyle de mukayese etmiştir. Hamza Ahmed Abbas, Yûnînî üzerine hazırladığı doktora tezinde eserin 697-711 (1298-1312) yıllarına ait kısmını geniş bir indeksle birlikte üç cilt halinde neşretmiştir (Abûzabî 1428/2007). 3. Menâḳıbü'ş-Şeyḫ ʿAbdilḳādir el-Gîlânî (eş-Şerefü'l-bâhir fî menâḳıbi'ş-Şeyḫ ʿAbdilḳādir). Kutbüddin el-Yûnînî'ye nisbet edilen bu eserin ona aidiyeti tartışmalıdır (Guo, I, 19; Ẕeylü Mirʾâti'z-zamân, neşredenin girişi, s. 33; Ẕeylü Mirʾâti'z-zamân'da da bu esere dair bir işaret yoktur, a.g.e., a.y.). 4. es-Sîretü'n-nebeviyye (Şâkir Mustafa, IV, 38; Şeşen, s. 177-178).

BİBLİYOGRAFYA: Yûnînî, Ẕeylü Mirʾâti'z-zamân (nşr. Hamza Ahmed Abbas), Ebûzabî 1428/2007, I-II, tür.yer.; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 15-54; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye (nşr. Ali Abdüssâtir v.dğr.), Kahire 1408/1988, XIII, 240-241, 284; XIV, 131; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile (nşr. Abdurrahman b. Süleyman b. Muhammed el-Useymîn), Riyad 1425/2005, IV, 465-466; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, VI, 147; İbn Tağrîberdî, ed-Delîlü'ş-Şâfî (nşr. Fehîm M. Şeltût), Mekke 1980, II, 752; Brockelmann, GAL Suppl., I, 589; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 130-131; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriḫûn, Beyrut 1993, IV, 37-38; L. Guo, Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yūnīnī's Dhayl Mir'āt al-zaman, Leiden 1998, I, 1-96; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 177-178; . Stephen Humphreys, İslam Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması (trc. Murtaza Bedir - Fuat Aydın), İstanbul 2004, s. 295; M. Îsâ Hammâde, "el-Yûnînî: Ḫamse ve ʿişrûne sene min 'Ẕeyli Mirʾâti'z-zamân' dirâse ve taḥlîl li'l-ḳısm ġayri'l-menşûr", el-Bâḥiṡ, sy. 17, Paris 1981, s. 73-97; sy. 18 (1981), s. 29-47; Jacqueline Sublet, "al-Yūnīnī", EI² (İng.), XI, 345-346. Mustafa Sabri Küçükaşcı

İBN TEYMİYYE, Takıyyüddin (تقيّ الدين ابن تيميّة) Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328) Görüş ve eleştirileriyle İslâm düşüncesinin gelişmesine tesir eden Selefî âlimi, müctehid.

---

10 Rebîülevvel 661'de (22 Ocak 1263) Harran'da doğdu. Mensubu bulunduğu İbn Teymiyye ailesinin ve bilhassa dedesi Mecdüddin İbn Teymiyye ile onun amcası Fahreddin İbn Teymiyye'nin bölgede Hanbelî mezhebinin gelişimine önemli katkıları

olmuştur. Babası Abdülhalîm aile geleneğini Harran'da devam ettiren bir Hanbelî âlimiydi. 656 (1258) yılında Moğollar'ın Bağdat'ı istilâ etmeleri ve akınlarının bölgeye kadar uzanması üzerine 667'de (1269) Dımaşk'a göç etti. Sükkeriyye Dârülhadisi'nde müderrislik yaptı. O dönemde Suriye ve Filistin, özellikle de Dımaşk, klasik gelişimini tamamlayıp olgunluk devresine giren Hanbelî mezhebinin merkezi durumundaydı. İlk eğitimine Dımaşk'ta babasının müderrislik yaptığı Sükkeriyye Dârülhadisi'nde başlayan İbn Teymiyye, başta bu medresenin hocaları olmak üzere bölgenin önde gelen âlimlerinden ders aldı. Tabakat müellifleri, onun 200'den fazla hocadan ders gördüğünü kaydederse de bunların içinde düzenli biçimde öğrencilik yaptıklarının yanı sıra hadis dinlediği, icâzet aldığı, ilmî müzakerede bulunduğu veya küçük yaşta ilim meclisine katıldığı âlimler de vardır. Hocaları arasında Mecdüddin İbn Asâkir, İbn Ebü'l-Yüsr et-Tenûhî, Kāsım el-İrbilî, Ebü'l-Ferec İbn Kudâme el-Makdisî, Şemseddin İbn Atâ, Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ, İbn Abdüddâim, Zeyneb bint Mekkî gibi âlimler sayılabilir.

İbn Teymiyye, babasının vefatından bir yıl sonra 2 Muharrem 683 (21 Mart 1284) tarihinde ondan boşalan Sükkeriyye Dârülhadisi'nde hocalığa, aynı yılın 10 Saferinde de (28 Nisan 1284) Emeviyye Camii'nde tefsir dersleri vermeye başladı. 691'de (1292) hacca gitti. 693'te (1294) Assâf en-Nasrânî adlı bir hıristiyanın Hz. Peygamber'e küfretmesinin büyük tepki toplaması üzerine İbn Teymiyye ve dârülhadis hocası Zeynüddin el-Fârikī, saltanat nâibi Emîr İzzeddin Aybeg'e giderek adı geçen hıristiyanın cezalandırılması gerektiğini söylediler. Ancak yargılama sürecinde bazı taşkınlıklar meydana gelince Emîr İzzeddin her iki âlimi bundan sorumlu tutarak onlara sopa attırdı ve göz altına alınmalarını emretti. Olaylar daha fazla büyümeden Assâf müslüman oldu ve affedildi, Emîr İzzeddin de iki âlimi serbest bıraktı. Bu olaydan sonra İbn Teymiyye, Hz. Peygamber'e küfreden kişinin cezalandırılmasıyla ilgili olarak eṣ-Ṣârimü'l-meslûl ʿalâ şâtimi'r-Resûl adlı kitabını yazdı. Zeynüddin İbnü'l-Müneccâ'nın yerine 17 Şâban 695'te (20 Haziran 1296) Dımaşk'taki Hanbeliyye Medresesi'nde ders vermeye başladı.

Geniş halk kitleleri ve yöneticiler nezdinde etkin bir nüfuza sahip olan İbn Teymiyye'nin VIII. (XIV.) yüzyılın başlarından itibaren çeşitli dinî ve siyasî tartışmalar içine girdiği görülmektedir. el-Melikü'l-Mansûr Lâçin'in hâkimiyeti döneminde (1297-1299) halkı Ermenistan Krallığı'na karşı cihada teşvik için görevlendirildi. 698'de (1299) Hamalılar'ın akaidle ilgili çeşitli sorularına cevap vermek için el-ʿAḳīdetü'l-Ḥameviyye'yi yazdı ve başta Eş'arîlik olmak üzere klasik kelâm mezheplerine ve kelâm anlayışına sert eleştirilerde bulunarak özellikle sıfatlar ve müteşâbihat hakkındaki Selef anlayışını savundu. Bu kitaptaki bazı görüşlerinden ve bilhassa sıfatlar konusundaki yaklaşımından dolayı kendisini teşbihle suçlayan bir grup kelâmcı ve fıkıhçı, onu Hanefî kadısı Celâleddin Ahmed er-Râzî'nin huzurunda bir toplantıya davet ettiyse de İbn Teymiyye gitmedi. Bunun üzerine kitap aleyhinde

çeşitli dedikodular yayılmaya başladı. Ancak Emîr Seyfeddin Çagān'ın İbn Teymiyye'yi desteklemesi ve onun aleyhinde görüş belirten kişileri tutuklatması üzerine olay kapanmaya yüz tuttu. Daha sonra Şâfiî kadısı İmâmüddin Ömer el-Kazvînî'nin huzurunda gerçekleştirilen bir toplantıya iştirak eden İbn Teymiyye, kendisine karşı yapılan bütün itirazları cevaplandırarak oradakileri ikna etti. Bu toplantıda söz konusu kitapta aşırı görüşler bulunmadığı sonucuna varıldığından İbn Teymiyye aleyhinde gelişen olaylar sakinleşti.

699'daki (1300) Moğol saldırısında halkın ve pek çok âlimin Dımaşk'ı terketmesine rağmen İbn Teymiyye şehirden ayrılmadı ve bir grup âlimle birlikte Moğol Hükümdarı Gāzân Han'ın karargâhına giderek Dımaşk halkı için eman diledi, böylece büyük bir katliamı önledi. Aynı yıl şevval (haziran) ayında Memlük ordularıyla beraber, Franklar ve Moğollar'a yardım etmekle itham edilen, dinin temel esaslarına aykırı davranışlarıyla tanınan Kisrüvân Şiîleri'ne karşı düzenlenen sefere katıldı. 700 (1301) yılında yeni bir Moğol saldırısı üzerine halkı cihada teşvik etti ve aynı yılın cemâziyelevvelinde (Ocak 1301) Memlük Sultanı Muhammed b. Kalavun'dan Moğollar'la savaşmasını istemek amacıyla Kahire'ye gitti. Kendisi de Moğollar'a karşı cephede savaşa katıldı ve 4 Ramazan 702 (22 Nisan 1303) tarihinde Dımaşk civarındaki Şehâb bölgesinde Moğollar büyük bir yenilgiye uğratıldı.

704 (1304) yılında, halk arasında derbeder bir kıyafetle dolaşıp birtakım aşırı görüşlerin propagandasını yapan ve uyuşturucu kullandığı ileri sürülen mutasavvıf İbrâhim el-Kettân ile ahlâkî zaaflarla itham edilen Muhammed el-Habbâz'a karşı mücadele verdi. Bu arada, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin felsefî görüşlerini benimseyen İttihâdiyye fırkasına karşı tavır alarak Baybars el-Çaşnigîr'in şeyhi Nasreddin el-Menbicî'ye bir mektup gönderdi ve İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd felsefesini tenkit etti. Aynı yılın sonuna doğru Kisrüvân Şiîleri üzerine düzenlenen ikinci bir sefere katıldı. Sefer dönüşünde şeyhlerinin bir Moğol sempatizanı olduğu ileri sürülen Rifâîler ile çeşitli tartışmalara girişti. Bölgede bazı insanların nehir kıyısındaki bir kayayı ziyaret edip adakta bulunduğunu öğrenince bir grup öğrencisiyle birlikte gidip o yeri ortadan kaldırdı. Bid'at ve hurafelerle mücadelesi ve eleştirilerinde kullandığı sert üslûp sebebiyle pek çok kesimi karşısına alan İbn Teymiyye'nin, daha önce Vâsıt kadılarından Radıyyüddin el-Vâsıtî'nin isteği üzerine kaleme aldığı el-Vâsıṭıyye (el-ʿAķīdetü'l-Vâsıṭıyye) adlı risâlesindeki görüşleri etrafında çeşitli dedikodular yayılmaya başladı. Bu sebeple 8 ve 12 Receb 705 (24 ve 28 Ocak 1306) ta-rihlerinde Şam nâibi Cemâleddin el-Efrem başkanlığında iki toplantı yapıldı ve ikinci toplantıda Safiyyüddin el-Hindî, el-Vâsıṭıyye'nin Kur'an ve Sünnet esaslarına uygun olduğunu açıkladı. Ancak olaylar bununla kalmadı ve Şâfiî kadısı Necmeddin İbn Sasrâ, konuyu yeniden gündeme getirerek İbn Teymiyye'nin pek çok öğrencisiyle birlikte hadisçi Mizzî'yi dövdürdü ve hapse attırdı. Bunun üzerine 7 Şâban 705'te (22 Şubat 1306) sultanın emriyle valinin başkanlığında üçüncü bir toplantı daha yapıldı. Bu toplantıda

da el-Vâşıṭıyye'de dinin esaslarına aykırı bir görüş bulunmadığına karar verildi. Fakat olay sebebiyle Kadı İbn Sasrâ görevinden istifa etti ve bu iki ilim âlim Kahire'ye gönderildi. İbn Teymiyye, Kahire'ye varışından kısa bir müddet sonra dört kādılkudât ile çeşitli devlet adamlarının yer aldığı bir toplantıda muhâkeme edildi. Burada Allah'ı insan sûretinde kabul etmekle (teşbih) suçlanarak iki kardeşiyle birlikte Kahire Kalesi'nde hapsedilmesine karar verildi.

İbn Teymiyye yaklaşık bir buçuk yıl sonra 26 Rebîülevvel 707 (25 Eylül 1307) tarihinde, Emîr Sâlâr ile kendisine el-ʿAḳīdetü't-Tedmüriyye'yi yazmış olduğu Bedevî emîri Mühennâ b. Îsâ'nın aracılığı sonucunda hapisten çıkarıldı, ancak Suriye'ye dönmesine izin verilmedi. Kahire'de de Selefî görüşlerini savunup bid'at ve hurafelerle mücadeleye devam eden İbn Teymiyye'nin karşısına bu defa Mısır'ın en meşhur iki mutasavvıfı, Ebü'l-Abbas İbn Atâullah ile Dârü Saîdi's-suadâ'nın başı Kerîmüddin el-Âmülî çıktı. Bunlar İbn Teymiyye aleyhine kamuoyu oluşturdular, bazı ithamları dile getirdiler. Nihayet İbn Teymiyye, 707 Şevvalinde (Nisan 1308) İttihâdiyye aleyhine yazmış olduğu bir reddiyeden dolayı tekrar çağrıldı ve bilhassa tevessül konusundaki görüşleri sebebiyle sorguya çekildi. İbn Teymiyye'nin, ortaya koyduğu delillerle muhaliflerini susturduğu için önce Suriye'ye dönmesine izin verildiyse de daha sonra bu karardan vazgeçilerek Kahire'de kadılara mahsus bir hapishaneye kapatıldı ve bir buçuk yıl hapis yattı. 709'da (1309) serbest bırakıldı, ancak birkaç gün sonra safer ayının son gecesi (8 Ağustos 1309) İskenderiye'ye götürülerek sultanın sarayında bir kuleye kondu ve burada sekiz buçuk ay göz hapsinde tutuldu. Bu es-nada yazı yazmasına ve ziyaret edilmesine izin verilmişti. Bu süre içerisinde özellikle Mağribli kişilerle görüşme imkânı buldu ve er-Red ʿale'l-Manṭıḳıyyîn gibi bazı önemli eserlerini yazdı. 1 Şevval 709'da (4 Mart 1310) yeniden tahta geçen el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun İbn Teymiyye'yi serbest bırakarak kendisiyle görüştü. Kahire'de yaklaşık üç yıl kalan İbn Teymiyye burada öğretim ve fetva faaliyetlerine devam etti. es-Siyâsetü'ş-şerʿiyye adlı eserinin ilk müsveddelerini de muhtemelen bu dönemde yazmaya başladı ve kitabı 711-714 (1311-1314) yılları arasında tamamladı.

Yeni bir Moğol saldırısı üzerine el-Melikü'n-Nâsır'la birlikte Şevval 712'de (Şubat 1313) Dımaşk'a geri dönmek üzere yola çıkan İbn Teymiyye, Kudüs'te kısa bir süre kalıp yedi yıl aradan sonra Dımaşk'a ulaştı ve tekrar müderrislik görevine başladı. Bu arada İbn Teymiyye'den bir hafta önce Dımaşk'a gelen el-Melikü'n-Nâsır hacca gitti, hac dönüşü bölgede çeşitli idarî ve malî düzenlemeler yaptı. Emîr Tenkiz de Rebîülâhir 712'de (Ağustos 1312) Dımaşk'a vali olarak tayin edildi. İbn Teymiyye, Emîr Tenkiz döneminde Dımaşk'ta beş yıl kalarak öğretim ve telife devam etti. Gerek o zamana kadar sürdürdüğü faaliyetleri gerekse çeşitli felsefî cereyanlar, dinî anlayış ve uygulamalar karşısında ortaya koyduğu mücadeleci tavrı ona İslâm dünyasında haklı bir şöhret kazandırdı; etrafında görüşlerini benimseyip savunan, onu müctehid ve

imam olarak kabul eden bir öğrenci halkası oluştu. Şâfiî mezhebine mensup Sübkî ailesinin, özellikle de Şâfiîliğin ve Eş‘arîliğin Suriye ve Mısır'daki en meşhur temsilcileri arasında yer alan Takıyyüddin es-Sübkî ve oğlu Tâceddin es-Sübkî ile pek çok mutasavvıfın muhalefetine rağmen halk ve idareciler üzerinde büyük bir nüfuza sahip oldu. Talebeleri ve sevenleri içinde diğer mezheplere mensup kişiler de vardı. Meşhur öğrencileri arasında İbn Kayyim el-Cevziyye'den başka en fakih talebesi sayılan Şemseddin İbn Müflih, Şemseddin İbn Abdülhâdî, İbn Kādi'l-Cebel, Vâsıt'taki Rifâiyye tarikatının şeyhinin oğlu olan İmâdüddin el-Vâsıtî, Ümmü Zeyneb, Mizzî, Zehebî ve Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr bulunmaktadır. İbn Kayyim el-Cevziyye, sadece hocasının sadık bir talebesi olarak onun görüşlerinin yayılmasına hizmet etmekle kalmamış, aynı zamanda birlikte sorgulanıp hapiste yatarak her türlü sıkıntı ve mihneti onunla paylaşmıştır. Bu dönemde de Hanbelîler'le Eş‘arîler arasındaki tartışma ve gerginlikler devam etmiş, bu olaylarda İbn Teymiyye en etkili isimlerden biri olmuştur.

İbn Teymiyye, İlhanlı Hükümdarı Muhammed Hudâbende ile (Olcaytu Han) iyi ilişkiler kuran ve Mekke'de Şiî taraftarı bir politika takip eden Mekke Emîri Humeyde ile 716 yılının son ayında (Şubat 1317) tartışmaya girişti. Bu tartışmalar münasebetiyle bilhassa İmâmiyye Şîası'nın önde gelen âlimlerinden olan Allâme el-Hillî'ye birtakım tenkitler yönelttiği Minhâcü's-sünne adlı eserini kaleme aldı. 718 (1318) yılında sultanın bir fermanı ile, talâk konusunda Hanbelî mezhebinin klasik görüşlerinin aksine fetva vermekten menedildi. Çünkü İbn Teymiyye "talâk şartı ile yemin"i (aş. bk.), hem Hanbelî mezhebindeki hâkim görüşün hem de diğer mezheplerin genel kabullerinin aksine reddediyordu. Bu konuyla ilgili olarak 718 (1318) ve 719 (1319) yıllarında Emîr Tenkiz'in nezâretinde iki ayrı toplantı yapıldı. 20 Receb 720'de (26 Ağustos 1320) yapılan yeni bir toplantıda İbn Teymiyye sultanın bu yasağını çiğnemekle itham edilerek Dımaşk Kalesi'ne hapsedildi. 5 ay 18 gün sonra 10 Muharrem 721'de (9 Şubat 1321) el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un emriyle serbest bırakıldı.

Bu tarihten sonra da Mısır ve Suriye'deki çeşitli dinî ve siyasî olayların içerisinde yer almaya devam eden İbn Teymiyye 16 Şâban 726'da (18 Temmuz 1326), peygamberlerin mezarları ile mukaddes makamların ziyaret edilmesi hakkında verdiği fetvalar ve bu konuya dair yazdığı risâleler sebebiyle yine tutuklandı ve sultanın emriyle fetva vermesi yasaklandı. Bu sırada öğrencileri hapsedildiyse de bunların çoğu kısa zamanda serbest bırakıldı ve hapishanede hocasıyla beraber sadece İbn Kayyim el-Cevziyye kaldı. Diğer taraftan sayıları gittikçe artan muhalifleri arasına Mısır Mâlikî kādılkudâtı Takıyyüddin el-Ahnâî ile İbnü'l-Arabî'nin öğrencilerinden olup Kahire'deki Dârü Saîdi's-suadâ'nın şeyhliğini yapan ve 727 (1327) yılında Dımaşk'a Şâfiî kādılkudâtı olarak tayin edilen Alâeddin el-Konevî de katılmıştı. İbn Teymiyye'nin Dımaşk Kalesi'ndeki hapis hayatı iki yıldan fazla sürdü; ancak hapiste

eser yazmaya devam etti. Bu eserler arasında Refʿu'l-melâm ve Takıyyüddin el-Ahnâî'nin mezarları ziyaret ve tevessülle ilgili görüşlerine sert eleştiriler yönelttiği Kitâbü'r-Red ʿale'l-Aḥnâʿî adlı risâleleri de bulunmaktadır. Bu reddiyeden rahatsız olan Takıyyüddin el-Ahnâî'nin sultana yaptığı şikâyet üzerine 9 Cemâziyelâhir 728 (21 Nisan 1328) tarihinde elinden kâğıdı, kalemi ve mürekkebi alındı. Bu muamele ona çok ağır geldi; kendisini ibadete verdiyse de üzüntüsünden hastalandı ve 20 Zilkade 728'de (26 Eylül 1328) hapishanede vefat etti. Cenaze namazını kardeşi Zeynüddin Abdurrahman kıldırdı ve Sûfiyye Kabristanı'nda kardeşi Şerefeddin Abdullah'ın kabri yanına defnedildi. Cenazesine yaklaşık 200.000 erkekle 15.000 hanımın ka-tıldığı rivayet edilmektedir. Ölümü üzerine Zeynüddin İbnü'l-Verdî ve İbn Fazlullah el-Ömerî birer mersiye yazdılar.

İbn Teymiyye güçlü bir hâfızaya, engin bir Kur'an ve Sünnet bilgisine sahipti. Döneminde müslümanlar ve diğer din mensupları arasında mevcut olan felsefî-itikadî akımları da çok iyi biliyordu. Üslûbuna da yansıyan sert, mücadeleci ve ısrarcı bir tabiatı vardı. Geniş halk kitleleri üzerindeki etkisinde, eserlerinden ziyade vaaz ve tartışmalarında ortaya koyduğu güçlü hitâbetinin ve cedelci tutumunun payı vardır. Hanbelî geleneğinin ana çizgisi olan Selefîliği tâvizsiz savunur, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesini titizlikle uygular, yanlış olduğuna inandığı görüş ve davranışları şartlar ne olursa olsun tenkit etmekten ve bilfiil müdahalede bulunmaktan çekinmezdi. Bundan dolayı devlet adamlarıyla, geleneksel dinî anlayışı savunan çevrelerle çok defa çatışma içinde oldu; müderrislik dışında hiçbir görev almadı. Başta akaid ve fıkıh olmak üzere çeşitli alanlardaki görüşleri, ulemâ ve halk nezdinde yaygınlık kazanmış ve kurumlaşmış telakki ve uygulamalara getirdiği sert eleştirileriyle yaşadığı zamana ve özellikle Bahrî Memlükleri dönemine damgasını vuran İbn Teymiyye'nin etkisi bu dönemle sınırlı kalmamış, İslâm düşünce tarihinde derin izler bırakan bir çizginin de en önemli temsilcisi sayılmıştır. Onun görüşleri zamanındaki devlet adamları, ilim çevreleri ve geniş halk kitlesi arasında yeni tartışma ve kutuplaşmaları beraberinde getirmiş, her dönemde görüşlerinin savunucuları yanında sert muhalifleri de olmuştur.

Kendi zamanında birçok devlet adamının İbn Teymiyye'ye karşı tavır almasına rağmen Dımaşk hâcibi Ketboğa el-Mansûrî ve Halep Valisi Ergun en-Nâsırî gibi şahsiyetler ona saygı duymuşlardır. Burcî Memlükleri döneminde İbn Teymiyye'nin etkisinin kamuoyu nezdinde kısmen azaldığı gözlenmekle beraber ilim çevrelerinde aynı şekilde devam etmiştir. Görüşleri uğruna verdiği tâvizsiz mücadele ve katlandığı sıkıntılar dolayısıyla onu takdir eden birçok âlimin yanı sıra acımasız şekilde eleştirenler de vardır. İbnü'l-Verdî, İbrâhim b. Hasan el-Kûrânî, Takıyyüddin İbn Dakīkul'îd, Kadı Şehâbeddin el-Huveyyî, Ali el-Kārî, İbn Hacer el-Askalânî, Bedreddin el-Aynî ve Süyûtî gibi âlimler ondan övgüyle söz etmişlerdir. İbn Nâsırüddin ed-Dımaşkī, İbn Teymiyye'yi sağlığında gören, vaaz veya derslerine katılan ya da kitaplarını okuyan, onun ilmî şahsiyeti, üstün ahlâkı ve karakteri

hakkında şehâdette bulunan seksen yedi âlimin adını ve İbn Teymiyye hakkındaki görüşlerini zikretmiştir (er-Reddü'l-vâfir, s. 57-222). Bunun yanında başta kendi döneminde yaşayan birçok mutasavvıf olmak üzere İbn Battûta, İbn Hacer el-Heytemî, Takıyyüddin es-Sübkî ve oğlu Tâceddin es-Sübkî, Kemâleddin İbnü'z-Zemlekânî, İzzeddin İbn Cemâa ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi şahsiyetler onun muhalifleri arasında yer almış, görüşlerini red ve tenkit için çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Osmanlılar'ın Suriye ve Mısır'ı fethetmelerinden sonra Hanbelî mezhebinin gelişim seyrinde bir yavaşlama hissedilmekle beraber İbn Teymiyye'nin görüşleri yayılmaya devam etmiştir. Bu dönemde onu destekleyenler arasında hadisçi Ali el-Kārî, tarihçi Ebü'l-Yümn el-Uleymî ve İbn Teymiyye hakkında müstakil eserler yazan Mer'î b. Yûsuf el-Kermî bulunmaktadır. Ayrıca Osmanlılar döneminde Hicaz bölgesinde yetişen Muhammed b. Abdülvehhâb akaid, fıkıh ve özellikle bid'at ve hurafelerle mücadele konusunda İbn Teymiyye'nin fikirlerinden etkilenerek yeni bir hareket başlatmış, Vehhâbîlik adıyla gelişen bu hareket daha sonra siyasî bir nitelik kazanıp Suudi Arabistan Krallığı'nın kurulmasında etkin rol oynamıştır. Öte yandan İbn Teymiyye'nin görüşleri, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Kuzey Afrika'dan Hint Okyanusu'na kadar çeşitli İslâm ülkelerinde ıslah, yenilik ve tecdid hareketlerine ilham kaynağı olmuştur. Ahmed b. Hanbel'den sonra Hanbelî mezhebine en büyük canlılık ve yenileşmeyi sağlayan kişilerden biri olan İbn Teymiyye, bugün sadece Hanbelî mezhebi coğrafyasında değil bütün İslâm dünyasında etkisini sürdürmekte olup hayatı, görüşleri ve mücadelesi hakkında pek çok eser yazılmıştır.

Eserleri. Hayatı mücadele ve hapislerle geçen İbn Teymiyye'nin yine bu mücadelesinin bir parçası olarak çeşitli konularda birçok eser telif ettiği, hatta İslâm dünyasının en velûd müelliflerinden biriolduğu bilinmektedir. İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Teymiyye'nin eserlerinin bir listesini Esmâʾü müʾellefâti Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, MMİADm., XXVIII [1372/1953], s. 371-395; Beyrut 1403/1983) adlı kitabında vermiş (ayrıca bk. Brockelmann, GAL, II, 125-127; Suppl., II, 119-126), bazı çağdaş araştırmacılar da onun kaynaklarda adı geçen 702 eserini saymışlardır (eş-Ṣârimü'l-meslûl, neşredenlerin girişi, I, 71-152). Muhammed İbrâhim eş-Şeybânî müellifin Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcut kitaplarının isimlerini, çeşitli ilim dallarına ayırarak ve baskılarına da işaret ederek Mecmûʿatü müʾellefâti Şeyḫilislâm İbn Teymiyye adıyla bir kitapta toplamıştır (Küveyt 1414/1993). İbn Teymiyye'nin neşredilen belli başlı eserleri şunlardır:

A) Akaid ve Kelâm. 1. el-ʿAḳīdetü'l-Vâṣıṭıyye. Muhtasar bir risâle olup Vâsıt kadılarından Radıyyüddin el-Vâsıtî'nin isteği üzerine yazılmıştır (Kahire 1320, 1323, 1365; Cidde 1402/1982; Riyad 1415/1995, 1416/1996; nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1374/1955; nşr. Mustafa el-Âlim, Dımaşk 1385/1965; Riyad 1387/1967; Cidde 1986). Bu risâleyi Muhammed Halîl Herrâs (Cidde 1400/1980; Riyad 1414/1993, 1416/1995; es-Sakbe 1415/1995), Muhammed Sâlih el-Useymîn (Riyad-Cidde

1416/1995) ve Sâlih b. Fevzân b. Abdullah el-Fevzân Şerḥu'l-ʿAḳīdeti'l-Vâşıṭıyye (Dımaşk 1414/1994), Abdülazîz b. Nâsır er-Reşîd et-Tenbîhâtü's-seniyye ʿale'l-ʿAḳīdeti'l-Vâşıṭıyye (Riyad 1400/1980, 1416/1995), Abdurrahman Nâsır es-Sa'dî et-Tenbîhâtü'l-laṭîfe fîmâ iḥtevet ʿaleyhi'l-Vâşıṭıyye mine'l-mebâḥiṡi'l-münîfe (Riyad 1380/1960) ve Zeyd b. Abdullah Âlü Feyyâz er-Ravżatü'n-nediyye: Şerḥu'l-ʿAḳīdeti'l-Vâşıṭıyye (Riyad 1414/1994) adıyla şerhetmişlerdir. Merlin Swartz risâleyi "A Seventh-Century (A. H.) Sunnî Creed: The 'Aqīda Wāsitīya of Ibn Taymīya" başlığıyla İngilizce'ye (Humoniora Islamica, I [The Hague-Netherlands 1973], s. 91-131), Henri Laoust La profession de foi d'Ibn Taymiyya adıyla Fransızca'ya (Paris 1986) tercüme etmiştir. 2. Minhâcü's-sünne* (I-IV, Bulak 1321-1322, kena-rında Muvâfaḳatü ṣaḥîḥi'l-menḳūl li-ṣarîḥi'l-maʿḳūl olarak; I-IX, nşr. Muhammed Reşâd Sâlim, Riyad 1406/1986). Şîa'nın ve Kaderiyye'nin kelâmî görüşlerini red amacıyla yazılan eseri Zehebî el-Münteḳā min minhâci'l-iʿtidâl fî naḳżı kelâmi ehli'l-iʿtizâl (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1374/1954; Riyad 1409, 1413/1993) ve Abdullah b. Muhammed el-Ganîmân Muḫtaṣaru Minhâci's-sünne li'bn Teymiyye (I-II, Medine 1410/1990; Riyad 1415/1995) başlığıyla ihtisar etmişlerdir. Ali b. Muhammed el-İmrân, el-Ḳavâʿid ve'l-fevâʾidi'l-ḥadîṡiyye min Minhâci's-sünneti'n-nebeviyye adlı eserinde (Mekke 1417/1996) Minhâcü's-sünne'de bulunan bazı konu ve kuralları incelemiştir. 3. Muvâfaḳatü ṣaḥîḥi'l-menḳul* li-ṣarîḥi'l-maʿḳūl (Muvâfaḳatü ṣarîḥi'l-maʿḳūl li-ṣaḥîḥi'l-menḳūl, Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl). Akaid, kelâm ve fıkıh usulü gibi klasik İslâmî ilimlerin temel tartışma konularından biri olan akıl-nakil çatışmasıyla ilgili bir kitaptır. Eser önce eksik olarak basılmış (I-IV, Bulak 1321-1322; Minhâcü's-sünne'nin kenarında, I-II, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd - Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire 1370/1951; Beyrut 1405/1985), daha sonra Muhammed Reşâd Sâlim tarafından çeşitli nüshalarına dayanılarak Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl adıyla tam neşri yapılmıştır (I-XI, Riyad 1399/1979, 1403/1983). 4. İḳtiżâʾü'ṣ-ṣırâṭi'l-müstaḳīm (li-)muḫâlefeti aṣḥâbi'l-caḥîm (Kahire 1325; nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire 1369/1950; nşr. Ahmed Hamdî İmâm, Cidde 1400/1979; nşr. İsâmüddin Seyyid es-Sabâbitî, Kahire 1992). Selef akîdesini sa-vunup bid'at ehlinin görüşlerini reddeden bu eseri Muhammed Ömer Memon Ibn Taymīya's Struggle Against Popular Religion adıyla İngilizce'ye tercüme etmiş (Paris 1976), Abdurrahman Abdülcebbâr da bazı ilâve ve çıkarmalar yaparak Müheẕẕebü İḳtiżâʾi'ṣ-ṣırâṭi'l-müstaḳīm adıyla yeniden düzenlemiştir (Medine 1400/1980). 5. eṣ-Ṣârimü'l-meslûl ʿalâ şâtimi'r-Resûl (Haydarâbâd 1322; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Tanta 1379/1961; Beyrut 1975; Beyrut 1398/1978; I-III, nşr. Muhammed b. Abdullah b. Ömer el-Halvânî - Muhammed Kebîr Ahmed Şûdrî, Beyrut 1417/1997). Asıl konusu Hz. Peygamber'e dil uzatan kişiye verilecek ceza olmakla birlikte iman, nifak, küfür, zimmîlerin ahdi bozmaları, cihad, mürted, münâfık, zındık ve yol kesicilerin cezası; Allah'a, peygamberlere ve ashaba sövmenin cezası gibi hususlar da eserde ele alınmıştır. 6. el-ʿAḳīdetü'l-Ḥa-meviyye (Kahire 1320, 1323). el-Fetva'l-

Ḥameviyyetü'l-kübrâ adıyla da basılan eser (Kahire 1372/1952; nşr. Muhammed b. Abdürrezzâk Hamza, Mekke 1351, 1400/1980; Cidde 1403/1983; nşr. Kusay Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1387/1967; nşr. Şerîf Muhammed Fuâd Hazzâ, Kahire 1411/1991; nşr. Hamed b. Abdülmuhsin et-Türeycirî, Riyad 1419/1998), İbn Teymiyye'nin 698 (1299) yılında Hamalılar'ın akîdeyle ilgili çeşitli sorularına verdiği cevapları ihtiva etmektedir. Muhammed Sâlih el-Useymîn, bazı bölümlerini özetleyip bazı ilâveler yapmak suretiyle eseri Fetḥu Rabbi'l-beriyye bi-telḫîṣi'l-Ḥameviyye adı altında ihtisar etmiştir (nşr. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd, Riyad 1416/1995, s. 94-197; el-Ḳavâʿidü'ṭ-ṭayyibât fi'l-esmâʾ ve'ṣ-ṣıfât içerisinde). 7. er-Risâletü't-Tedmüriyye (Taḥḳīḳu'l-iṡbât li'l-esmâʾ ve'ṣ-ṣıfât ve ḥaḳīḳatü'l-cemʿ beyne'l-ḳader ve'ş-şerʿ, el-ʿAḳīdetü't-Tedmüriyye). Allah'ın sıfatlarıyla ilgilidir (nşr. İsmâil b. İbrâhim, Kahire 1325; Kahire 1372/1954; Beyrut-Dımaşk 1391/1971; nşr. Muhammed b. Avde es-Sev'î, Riyad 1405/1985, 1416/1995, 1417/1996). Fâlih b. Mehdî Âlü Mehdî eseri et-Tuḥfetü'l-Mehdiyye: Şerḥu'r-Risâleti't-Tedmüriyye adıyla şerhetmiştir (Riyad 1385/1965, 1414/1993). 8. el-Îmân (Kahire 1325; Dımaşk 1381/1960; nşr. Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, Beyrut-Dımaşk 1381/1961; nşr. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, Demmâm 1401/1980; nşr. Hüseyin Yûsuf el-Gazzâl, Beyrut 1406/1987; nşr. Muhammed ez-Zübeydî, Beyrut 1414/1993). 9. el-İstiġāṡe (Kahire 1323; nşr. Abdülhamîd Şânûha, Cidde 1407/1987; nşr. Ebû Huzeyfe Mahmûd İmâm Mansûr, Tanta 1407/1987). Eser Telḫîṣu Kitâbi'l-İstiġāṡe el-maʿrûf bi'r-Red ʿale'l-Bekrî (Kahire 1346; nşr. Ebû Abdurrahman Muhammed b. Ali Accâl, Medine 1417/1997), el-İstiġāṡe (Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-kübrâ içerisinde, Kahire 1323, I, 470-475) ve el-İstiġāṡe fi'r-red ʿale'l-Bekrî (nşr. Abdullah b. Düceyn es-Sehlî, Riyad 1417/1997) adlarıyla da basılmıştır. 10. el-Furḳān beyne evliyâʾi'r-raḥmân ve evliyâʾi'ş-şeyṭân (nşr. Mahmûd Abdülvehhâb Fâyid, Kahire 1325, 1367; Riyad 1390/1970; nşr. Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, Dımaşk 1382/1962; nşr. Muhammed Ebü'l-Vefâ Abd, Kahire 1386/1966; nşr. Kusay Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1387/1967; nşr. Ahmed Hamdî İmâm, Cidde 1401/1981; nşr. Hüseyin Yûsuf el-Gazzâl, Beyrut 1402/1982, 1404/1983; nşr. Abdurrahman Abdülkerîm Yahyâ, Riyad 1414/1994; nşr. Hâzim Ali Behcet el-Kādî, Mekke 1415/1995). 11. Meʿâricü'l-vuṣûl ilâ maʿrifeti uṣûli'd-dîn ve fürûʿihî ḳad beyyenehü'r-Resûl (Kahire 1318, 1340; Riyad 1412/1991). 12. en-Nübüvvât (Kahire 1346, 1386/1966; Bathâ 1346; Beyrut 1402/1982; nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire 1982). 13. Beyânü telbîsi'l-Cehmiyye fî teʾsîsi bideʿihimi'l-kelâmiyye ev naḳżu teʾsîsi'l-Cehmiyye (nşr. Muhammed b. Abdurrahman b. Kāsım, Mekke 1391-1392/1971-1972). 14. et-Tuḥfetü'l-ʿIrâḳıyye fi'l-aʿmâli'l-ʿarâḳıyye (nşr. Muhammed Münîr ed-Dımaşkī, Kahire 1344; Bağdad, ts.). Eser et-Tuḥfetü'l-ʿIrâḳıyye fi'l-aʿmâli'l-ḳalbiyye adıyla da neşredilmiştir (nşr. Tâhâ Halîl el-Hayyâlî, Bağdad 1401/1980). 15. Risâle fi'l-kelâm ʿale'l-fıṭra (Kahire 1333). el-Fıṭra adıyla da anılan eseri (nşr. Abdülhamîd Şânûha, Cidde 1407/1988) Geneviève Gobillot, L'épître du discours sur la fıtra (Risālā fi'l-Kalām ʿalā'l-Fıṭra) de Taqi-l-dīn Ahmad Ibn Taymīya

adıyla Fransızca'ya tercüme etmiştir (Annales islamologiques, XX [le Caire 1984], s. 29-33). 16. Îżâḥu'd-delâle fî ʿumûmi'r-risâle ve't-taʿrîf fî aḥvâli'l-cin (Kahire 1341, 1343; nşr. Muhammed Şâkir eş-Şerîf, Kahire 1407/1987). 17. el-Cevâbü'l-bâḥir fî züvvâri'l-meḳābir (nşr. Süleyman b. Abdurrahman es-Sânî, Kahire 1377/1957; nşr. Muhammed eş-Şeymî Şehhâte, İskenderiye 1994; nşr. Muhammed Eymen eş-Şebrâvî, Beyrut 1417/1997). 18. el-Ḥa-sene ve's-seyyiʾe (nşr. Muhammed Cemîl Gāzî, Kahire 1391/1971, Cidde 1406/1986; nşr. Muhammed Osman el-Huşt, Beyrut 1405/1985). 19. Kitâbü'r-Red ʿale'l-Aḫnâʾî (Kahire 1346; Riyad 1417/1997; Telḫîṣu Kitâbi'l-İstiġās̱e'nin kenarında). 20. er-Risâletü'l-Baʿalbekkiyye (nşr. Muhyiddin Sabrî el-Kürdî - Muhammed Hüseyin Nuaymî, Kahire 1328, Resâʾil Türâs̱iyye içerisinde). 21. el-Vâṣıṭa beyne'l-ḫalḳ ve'l-ḥaḳ (Kahire 1323, 1340, 1415/1995; Riyad 1405/1985). Jean R. Michot eseri Les intermédiaires entre Dieu et l'homme adıyla Fransızca'ya çevirmiştir (Fetwas du shaykh de l'Islam Ibn Taymiyya -I- içerisinde, Paris 1996). 22. el-Ḳāʿidetü'l-Merrâküşiyye (nşr. Nâsır b. Sa'd er-Reşîd - Rıza Nu'mân Mu'tî, Riyad 1401/1981). Serajul Haque tarafından "The Qā'ida Marākushīya of Ibn Taimīya" adıyla İngilizce'ye tercüme etmiştir (Arabic and Islamic Studies in Honor of H. A. R. Gibb, Leiden 1965, s. 293-318). 23. Şerḥu'l-ʿAḳīdeti'l-İṣfahâniyye (nşr. Muhammed Cemâleddin el-Kāsımî, Kahire 1328, 1329; nşr. Es'ad Ahmed, Kahire 1385/1965; nşr. Haseneyn Muhammed Mahlûf, Kahire 1386/1966; Riyad 1415/1995). 24. Ḳāʿide celîle fi't-tevessül ve'l-vesîle (Kahire 1327, 1331; nşr. M. Reşîd Rızâ, Kahire 1904, 1988; nşr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1373/1954; nşr. Atıyye Muhammed Sâlim, Cidde 1377/1958; nşr. Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, Beyrut 1389/1970, 1979; nşr. Seyyid el-Cümeylî, Beyrut, ts.; nşr. Abdülkādir el-Arnaût, Dımaşk, ts.). 25. Ḳāʿide fî ḥükmi mesʾeleti'l-ḳa-żâʾ ve'l-ḳader redden ʿalâ baʿżi'ẕ-ẕimmiyyîn (nşr. Mahmud Efendi, İzzeddin İbn Gānim'in Telbîsü İblîs kitabıyla birlikte, Riyad, Kahire 1323). 26. er-Risâletü'l-ḳudsiyye (Kahire 1320). 27. er-Risâletü'l-medeniyye fî taḥḳīḳi'l-mecâz ve'l-ḥaḳīḳa fî ṣıfâti'llâhi Teʿâlâ (Kahire 1346, 1372/1952). 28. ʿArşü'r-raḥmân ve mâ verede fîhi mine'l-âyât ve'l-eḥâdîs̱ (Kahire, ts.). el-ʿArşiyye adıyla da basılmıştır (nşr. Abdülhamîd Şânûha, Cidde 1407/1987). 29. Risâle fî ʿilmi'ẓ-ẓâhir ve'l-bâṭın (Kahire 1343/1924). 30. el-Kelâm ʿalâ ḳavlihî Teʿâlâ "İnne hâẕâ le-sâḥirâni" (nşr. Nâsır b. Sa'd er-Reşîd, Mecelletü'l-Baḥs̱i'l-ʿilmî ve't-türâs̱, II [Mekke 1399/1979], s. 265-278). 31. Mecmûʿa-tü't-tevḥîd (Kahire 1375/1955, 1401/1981; Devha 1390/1970). 32. Meẕhebü's-selefi'l-ḳadîm fî taḥḳīḳi mesʾeleti kelâmillâhi'l-kerîm (Kahire 1349/1931). 33. el-Mesâʾilü'l-Mardîniyye (nşr. Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, Dımaşk 1384/1964). 34. el-Każâʾ ve'l-ḳader (nşr. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih - Seyyid el-Cümeylî, Beyrut 1991). Ayrıca Süʾâlân fi'l-ḳażâʾ ve'l-ḳader adıyla da neşredilmiştir (nşr. Ebü'l-Mecd Harek, Kahire 1413/1993). 35. el-Kelâm ʿalâ ḥaḳīḳati'l-İslâm ve'l-îmân (nşr. Mahmûd Hasan Ebû Nâcî eş-Şeybânî, Riyad 1409/1989). 36. el-Beyânü'l-mübîn fî aḫbâri'l-cin ve'ş-şeyâṭîn (Kahire 1994). 37. eṣ-Ṣafediyye (nşr. Muhammed Reşâd Sâlim, Riyad 1396/1976). 38. Ḳāʿide

fî’r-red ʿale’l-Ġazzâlî fi’t-tevekkül (nşr. Ali b. Abdülazîz b. Ali eş-Şibl, Riyad 1416/1995). 39. et-Tevekkül ʿalellāh ve’l-aḫẕ bi’l-esbâb (nşr. Ebü’l-Mecd Ha-rek, Kahire 1992). 40. Derecâtü’l-yaḳīn (Kahire 1323, 1342). 41. Ḳāʿide mühimme fî raḥmeti Ehli’s-sünne (nşr. Hâlid Ebû Sâlih, Riyad 1414/1994). 42. Merâtibü’l-irâde (nşr. Abdülhamîd Şânûha, Cidde 1407/1987). 43. er-Risâletü’l-ekmeliyye fîmâ yecibü lillâhi min ṣıfâti’l-kemâl (nşr. Ahmed Hamdî İmâm, Cidde 1983). 44. et-Tevḥîd maʿa iḫlâṣi’l-ʿamel ve’l-vechi lillâh ʿazze ve celle (nşr. Muhammed Seyyid el-Celyend, Dımaşk-Beyrut 1407/1987). 45. el-Furḳān beyne’l-ḥaḳ ve’l-bâṭıl (nşr. Hüseyin Yûsuf Gazzâl, Beyrut 1983). 46. er-Risâletü’t-tisʿîniyye (nşr. Muhammed b. İbrâhim el-Aclân, Riyad 1409). 47. el-Muʿcizât ve’l-kerâmât ve envâʿu ḫavâriḳi’l-âdât ve menâfiʿuhâ ve mażârruhâ (nşr. Ebû Abdullah Mahmûd b. İmâm, Tanta 1986). 48. Beyânü’l-kelâmi’l-müveşşiḥ fî beyâni’l-merâmi’l-aḳṣâ (Lahor 1879). 49. Şerḥu kelimât min Fütûḥi’l-ġayb (Riyad 1381, X, 455-549, Mecmûʿu fetâvâ içinde, Cidde 1984, s. 79-189, Câmiʿu’r-resâʾil içinde, nşr. İyâz Abdüllatîf İbrâhim, Bağdad 1987). 50. Kitâbü’l-Esmâʾ ve’ṣ-ṣıfât (nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 1418/1998) B) Kıraat ve Tefsir. 1. Muḳaddime fî uṣûli’t-tefsîr (nşr. Cemîl eş-Şattî, Dımaşk 1355; Kahire 1370/1950; nşr. Adnân Zerzûr, Küveyt 1391/1971; Beyrut 1392/1972; nşr. Muhammed Mahmûd Nassâr, Kahire 1988). Tefsir usulüyle ilgili genel kurallardan ve müfessirler arasındaki çeşitli ihtilâflardan bahseden eser İbn Kesîr, Zerkeşî ve Süyûtî gibi müelliflerin temel kaynaklarından biri olmuştur. 2. Deḳāʾiḳu’t-tefsîr (el-Câmiʿ li-Tefsîri’l-İmâm İbn Teymiyye) (I-VI, nşr. Muhammed Seyyid el-Celyend, Beyrut-Dımaşk 1978-1980, 1404/1984, 1406/1986; Cidde-Beyrut-Dımaşk 1406/1986). 3. el-İklîl fi’l-müteşâbih ve’t-teʾvîl (Kahire 1367). 4. Mecmûʿatü tefsîri Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (nşr. Abdüssamed Şerefeddin, Bombay 1374/1954). A‘lâ, Şems, Leyl, Alak, Beyyine ve Kâfirûn sûrelerinin tefsiridir. 5. et-Tefsîrü’l-kebîr (nşr. Abdurrahman Umeyre, Beyrut 1408/1988). 6. et-Tibyân fî nüzûli’l-Ḳurʾân (nşr. Abdülhamîd Şânûha, Cidde 1407/1987). 7. Cevâbü ehli’l-ʿilm fî tafżîli âyâti’l-Ḳurʾân (Kahire 1322). 8. Risâle fi’l-Ḳurʾâni’l-Kerîm (Delhi 1295, 1344/1925). 9. et-Tefsîrü’l-mevżûʿî (nşr. Abdurrahman Umeyre, Kahire 1994). 10. Risâle li’bn Teymiyye, Ecâbe fîhâ ʿan esʾile fî ʿilmi’l-ḳırâʾât (nşr. Muhammed Ali Sultânî, Mecelletü’l-buḥûs̱i’l-İslâmiyye, XIII [Riyad 1405], s. 179-205). 11. Tefsîru sûreti’l-İḫlâṣ (Kahire 1325, 1985, 1987; Riyad 1961; Küveyt 1395; nşr. Abdülalî Abdülâl Hâmid, Bombay 1407/1987; Beyrut, ts.). 12. Tefsîru sûreti’n-Nûr (nşr. Muhammed Münîr ed-Dımaşkī, Kahire 1340; Delhi 1344, neşredenin Risâle fi’l-Ḳurʾân adlı eseriyle birlikte; Beyrut 1983). Ayrıca Fevâʾid müstenbaṭa min sûreti’n-Nûr adıyla da neşredilmiştir (Delhi 1295/1878). 13. Tefsîrü’l-Muʿavvizeteyn (nşr. Abdülhamîd Şânûha, Cidde 1407/1987). 14. Cevâbü ehli’l-ʿilm ve’l-îmân bi-taḥḳīḳi mâ aḫbere bihî Resûlü’r-raḥmân min enne “Ḳul hüvellāhu eḥad taʿdîlü s̱ülüs̱e’l-Ḳurʾân (nşr. Muhammed Bedreddin en-Na‘sânî, Kahire 1323, 1325, 1376/1956; nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1405; Riyad 1413). 15. Fetvâ Şeyḫilislâm İbn Teymiyye fî ḳavli’n-nebî “Ünzile’l-Ḳurʾân ʿalâ sebʿati

aḥruf ve me'l-murâd bi-hâẕihi's-sebᶜa" (nşr. Abdülmecîd Zekeriyyâ, Kahire 1324, Zehebî'nin er-Ruvâtü'ṡ-ṡiḳāt kitabıyla birlikte). 16. Tefsîru âyâtin eşkelet ᶜalâ keṡîrin mine'n-nâs (nşr. Abdülazîz b. Muhammed el-Halîfe, Riyad 1417/1996).

C) Hadis. 1. Erbaᶜûne ḥadîṡen (Kahire 1341; nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1936; nşr. Mahmûd Emîn en-Nevâvî, Tâif 1378/1958; nşr. Abdülazîz es-Seyrevân, Beyrut 1406/1986). İbn Teymiyye'nin rivayet ettiği bu kırk hadis sayesinde onun kendilerinden hadis aldığı hocalarının isimleri de öğrenilmiş olmaktadır. 2. ᶜİlmü'l-ḥadîṡ (nşr. Mûsâ Muhammed Ali, Beyrut 1985). 3. el-Kelimü'ṭ-ṭayyibe min eẕkâri'n-nebî (nşr. Muhammed Hacı el-Bosnevî, Kahire 1340, 1349; nşr. Abdülkādir el-Arnaût, Riyad 1400/1980; Dımaşk 1403/1983; nşr. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, Beyrut 1405/1985; nşr. Muhammed Münîr ed-Dımaşkī, Kahire, ts.). 4. Risâle fî şerḥi ḥadîṡi Ebî Ẕer (Kahire 1324/1906). İnᶜâmü'l-Bârî fî şerḥi ḥadîṡi Ebî Ẕerri'l-Ġıfârî adıyla da yayımlanmıştır (nşr. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid, Bombay 1407). 5. Şerḥu ḥadîṡi'n-nüzûl (Kahire 1366; Dımaşk 1381/1961). Risâle Süʾâl fî ḥadîṡi'n-nüzûl ve cevâbuhû (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Hamîs, Riyad 1414/1993) ve Şerḥu ḥadîṡi "Yâ ᶜibâdî innî ḥarramtü'ẓ-ẓulme ᶜalâ nefsî" (nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, Beyrut 1413/1992) adlarıyla da basılmıştır. 6. Eḥâdîṡü'l-ḳuṣṣâṣ (nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, Dımaşk 1405/1985; Beyrut 1988; nşr. Ahmed Ali Bâcûr, Kahire 1413/1993). 7. el-Eḥâdîṡü'ż-żaᶜîfe ve'l-bâṭıle (nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta 1410/1989). 8. el-Eḥâdîṡü'l-mevżûᶜa (nşr. Mahmûd el-Arnaût, Küveyt 1988). 9. Risâle fi's-sünne (nşr. Rıdvân es-Seyyid, Beyrut 1404). 10. Şerḥu ḥadîṡi "İnneme'l-aᶜmâlü bi'n-niyyât" (Riyad 1400/1980; nşr. Abdullah b. Haccâc, Kahire 1401).

D) Fıkıh. 1. Şerḥu'l-ᶜUmde fi'l-fıḳh (I, nşr. Suûd b. Sâlih el-Utayşân, Riyad 1413/1993; II-III, nşr. Sâlih b. Muhammed el-Hasan, Riyad 1413/1993; I-III, nşr. Sâlih b. Muhammed el-Hasan, Riyad 1413/1993). Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin el-ᶜUmde adlı kitabının sadece ibadetler kısmına dair bir şerh olup bazı konular geniş bir tarzda incelenmiştir. 2. es-Siyâsetü'ş-şerᶜiyye fî ıṣlâḥi'r-râᶜî ve'r-raᶜiyye. Devletin esas teşkilât ve idaresiyle ilgili olup birçok defa basılmış (Bombay 1306/1888; Kahire 1322, 1969; nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr - Ahmed Zekî Atıyye, Kahire 1951, 1971; nşr. Muhammed Abdullah es-Semân, Medine 1379/1960; nşr. Muhammed Mübârek, Beyrut 1966; nşr. Kusay Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1387/1968; nşr. Muhammed İbrâhim - Muhammed Âşûr, Kahire 1971; Mecmûᶜu fetâvâ içerisinde, Riyad 1383, XXVIII, 244-397), başta Türkçe olmak üzere pek çok dile çevrilmiştir (İng. trc. Omar A. Farrukh, Ibn Taymiyya on Public and Private Law in Islam or Public Policy in Islamic Jurisprudence, Beirut 1966, 1970; Fr. trc. Henri Laoust, Le traité de droit public d'Ibn Taimīya, Beyrut 1948; T trc. Âşık Çelebi, Mi'râcü'l-ayâle ve minhâcü'l-adâle [bazı yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1556; Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 1006; TSMK, Hazine, nr. 1768, Revan, nr. 1610, Kadızâde Mehmed Efendi, Tâcü'r-resâil ve minhâcü'l-vesâil [bazı nüshaları için bk.

Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1926; Âşir Efendi, nr. 327; Hüsrev Paşa, nr. 308, 309]; Seyyid Abdullah Cemâleddin Edirnevî [Kahire 1319]; Abdülkadir Kabakçı, İslâm'da İdârî Siyaset [İstanbul 1977]; Ömer Rıza Doğrul, "Siyâset-i Şer'iyye" [Sebîlürreşâd, XIII/333, 1331, s. 160-161; XIII/334, 1331, s. 169-171; XIII/335, 1331; s. 180-182; XIII/338, 1331; s. 207-209]; Kemal Solak, İslâm'da İdare Edenler ve Edilenler [İstanbul 1974] ve Vecdi Akyüz, Siyaset, es-Siyâsetü'ş-şer'iyye [İstanbul 1985]). 3. el-Ḥisbe fi'l-İslâm (Kahire 1318, 1323, 1340; Medine 1390/1970; Riyad 1412/1992; nşr. Abdülazîz Rebâh, Dımaşk 1387/1967; nşr. Salâh İzâm, Kahire 1396/1976; nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Riyad 1980; nşr. Muhammed İbrâhim en-Nâsır, Mekke 1404; Mecmûᶜu Fetâvâ içerisinde, Riyad 1412/1991, XXVIII, 60-120). Eser çeşitli dillere çevrilmiştir (İng. trc. Muhtar Holland, Public Duties in Islam, The Institution of the Hisba, London 1983; Fr. trc. Henri Laoust, Le traité sur la hisba d'Ibn Taymiyya, RÉI, LII [Paris 1984], s. 25-108; T trc. Vecdi Akyüz, Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe, İstanbul 1989). 4. Risâle fî menâsiki'l-ḥac (Kahire 1324; 1368, M. Reşîd Rızâ'nın Menâsikü'l-ḥac: Aḥkâmühû ve ḥükmühû adlı kitabıyla birlikte; nşr. Abdülhamîd Şânûha, Cidde 1407/1987). Eser ayrıca Mensekü'l-İmâm İbn Teymiyye li'l-ḥac ve'l-ᶜumreti'l-cedîde (nşr. Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah Âlüşşeyh, Mekke 1414/1994) ve Ehemmü'l-aḥkâm fî menâsiki'l-ḥac ve'l-ᶜumre ᶜalâ hedyi ḫayri'l-enâm (Tâif 1380/1960) adlarıyla da neşredilmiştir. 5. el-Emr bi'l-maᶜrûf ve'n-nehy ᶜani'l-münker (nşr. Muhammed Cemîl Gāzî, Kahire 1379; Cidde 1400/1979; nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1404/1984; nşr. Muhammed Seyyid el-Celyend, Cidde 1406/1986; T trc. Cemaleddin Sancar, İyiliği Emretmek Kötülükten Alıkoymak, İstanbul 1987). 6. el-İḫtiyârâtü'l-ᶜilmiyye (Kahire 1326; İḫtiyârâtü Aḥmed b. Teymiyye, Dımaşk 1330). 7. el-ᶜUbûdiyye fi'l-İslâm, Tefsîru kavlillâhi Teᶜâlâ "Yâ eyyühe'n-nâsüᶜbüdû rabbeküm" (nşr. Kusay Muhibbüddin el-Ha-tîb, Kahire 1387/1967, 1396/1976, 1398/1977; nşr. Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, Dımaşk 1382/1962, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire 1400/1979; nşr. Muhammed Münîr ed-Dımaşkī, Riyad 1404/1984). 8. el-ᶜİbâdâtü'ş-şerᶜiyye ve'l-farḳ beynehâ ve beyne'l-bidaᶜiyye (Kahire 1341; nşr. Bedr el-Bedr, Demmâm 1407). 9. Ḫilâfü'l-ümme fi'l-ᶜibâdât ve meẕâhibü ehli's-sünne ve'l-cemâᶜa (Kahire 1325, 1349; nşr. Osman Cüm'a Damîriyye, Tâif 1410/1990). 10. Risâle fî sünneti'l-cümᶜa (nşr. Hasan el-Feyyûmî İbrâhim, Kahire 1323; nşr. Abdülhamîd Şânûha, Cidde 1407/1987). 11. Ḥaḳīḳatü'ṣ-ṣıyâm (nşr. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, Beyrut 1390/1969; Cidde 1406/1986). 12. İḳāmetü'd-delîl ᶜalâ ibṭâli't-taḥlîl (Kahire 1328). Beyânü'd-delîl ᶜalâ buṭlâni't-taḥlîl adıyla da neşredilmiştir (nşr. Feyhân b. Şâlî b. Atîk el-Matîrî, Medine 1416/1996). 13. Risâletü'l-ictimâᶜ ve'l-iftirâḳ fi'l-ḫalfi bi'ṭ-ṭalâḳ (nşr. Muhammed b. Ahmed Seyyid Ahmed, Mekke 1408/1988). 14. Risâle fi's-semâᶜ ve'r-raḳs (Mecmûᶜatü'r-resâ᾿ili'l-kübrâ içerisinde, Kahire 1323). Jean R. Michot risâleyi Musique et danse selon Ibn Taymiyya adıyla Fransızca'ya tercüme etmiştir (Paris 1991). 15. Risâle fî ziyâreti Beyti'l-Maḳdis (Ḳāᶜide fî ziyâreti Beyti'l-Maḳdis) ve mâ

verede fîhâ min eḥâdîs̱ (Kahire 1323). 16. Ziyâretü'l-ḳubûr ve'l-istincâd bi'l-maḳbûr (Kahire 1340; Riyad 1413/1992, 1416/1995). 17. Naẓariyyetü'l-ʿaḳd (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire 1368). 18. Fetvâ İbn Teymiyye fi'l-ḳıyâm li'l-muṣḥaf ve taḳbîlihî ve caʿlihî ʿinde'l-ḳabr (Kahire 1349; nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1382/1962). 19. Fetva'ṣ-ṣûfiyye ve'l-fuḳarâʾ (Kahire 1327, 1348). eṣ-Ṣûfiyye ve'l-fuḳarâʾ adıyla da basılan eseri (nşr. Muhammed Cemîl Gāzî, Cidde 1400/1980) T. Homerin Ibn Taimīya's al-Sūfīyah wa-al-Fuqarā başlığıyla İngilizce'ye çevirmiştir (Arabica, XXXII/2 [Leiden 1985], s. 219-244). 20. el-Meẓâlimü'l-müştereke (Kahire 1323, 1330, 1340). 21. el-Emvâlü'l-müştereke (nşr. Dayfullah b. Yahyâ ez-Zehrânî, Mekke 1406/1986). 22. el-ʿİṣyânü'l-müsellaḥ ev ḳıtâlü ehli'l-baġy fî devleti'l-İslâm ve mevḳıfü'l-ḥükkâm minh (nşr. Abdurrahman Umeyre, Beyrut 1992). 23. Fetâva'n-nisâʾ (nşr. İbrâhim Muhammed el-Cemel, Riyad 1403/1983, 1406/1986; nşr. Kāsım eş-Şemmâî er-Rifâî, Beyrut 1987). 24. Ḳāʿide muḫtaṣara fî vücûbi ṭâʿatillâhi ve resûlihî ve vülâti'l-umûr (nşr. Abdürrezzâk b. Abdülmuhsin el-İbâd el-Bedr, Riyad 1414/1994, 1416/1995). 25. Naṣîḥa ẕehebiyye ile'l-cemâʿati'l-İslâmiyye: Fetvâ fi'ṭ-ṭâʿati ve'l-beyʿa (nşr. Meşhûr Hasan Süleyman, Riyad 1410/1990). 26. el-Ḫilâfe ve'l-mülk (nşr. Hammâd Selâme, Zerkā 1988). 27. Aḥkâmü ʿuṣâti'l-müʾminîn (nşr. Mervân Kecek, Kahire 1985). 28. Fıḳhü'l-Kitâb ve's-Sünne ve refʿu'l-ḫarâc ʿani'l-ümme (nşr. Ferîd b. Emîn el-Hindâvî, Beyrut 1986). 29. Fıḳhü'n-nisâʾ fi'z-zevâc ve'l-ʿişre ve'n-nüşûz ve'ṭ-ṭalâḳ (nşr. Seyyid el-Cümeylî, Beyrut 1989).

E) Fıkıh Usulü. 1. el-Müsevvede fî uṣûli'l-fıḳh (nşr. Muhammed Muhyiddin el-Hatîb, Beyrut, ts.; Kahire 1384/1964, 1983; nşr. Ahmed b. İbrâhim ez-Zervâ, Riyad 1405). İbn Teymiyye'nin dedesi Mecdüddin İbn Teymiyye tarafından yazılmaya başlanmış olan esere babası Ebü'l-Mehâsin Şehâbeddin ilâvelerde bulunmuş ve müellif müsveddelere bazı bilgiler eklemişse de bu yazıları temize çekmeye fırsat bulamamıştır. İbn Teymiyye'nin ölümünden sonra öğrencilerinden Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Harrânî müsveddeleri temize çekerek eseri düzenlemiştir. Kitapta geçen "şeyhünâ" ifadesiyle Takıyyüddin İbn Teymiyye, "vâlidü şeyhinâ" ile babası kastedilmiş olup bu ifadelerin anılmadığı metin kısımları ise dedesine aittir. 2. el-Ḳavâʿidü'n-nûrâniyye (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire 1970; Riyad 1400/1980, 1404/1983; nşr. Nâsır b. Abdullah el-Meymân - Ahmed Abdullah b. Humeyd, Mekke 1416/1996). Fıkhî kaidelere dair olan eser klasik fıkıh kitapları sistematiğine göre tasnif edilmiş olup her konuyla ilgili hukukî kurallar verildikten sonra fakihlerin ihtilâfları çeşitli örneklerle açıklanmıştır. 3. Naḳdü merâtibi'l-icmâʿ (nşr. Hüsâmeddin el-Kudsî, Kahire 1357, İbn Hazm'ın Kitâbü Merâtibi'l-icmâʿı ile birlikte; Beyrut 1399/1978, 1982). 4. el-İstiḥsân ve'l-ḳıyâs (Kahire 1320; nşr. George Makdisi, "Ibn Taimiya's Autograph Manuscript on Istihsān: Materials for the Study of Islamic Legal Thought", Arabic and Islamic Studies in Honor of H. A. R. Gibb, Leiden 1965, s. 446-479). 5. el-Ḳıyâs fi'ş-şerʿi'l-İslâmî (Kahire 1329, 1346; Beyrut 1395/1975, 1982). Maʿne'l-ḳıyâs (nşr. Hasan el-Feyyûmî İbrâhim, Kahire 1323,

Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-kübrâ içerisinde) ve Risâle fi'l-ḳıyâsi'l-uṣûlî (Kahire 1323) adıyla da yayımlanmıştır. 6. Refʿu'l-melâm ʿani'l-eʾimmeti'l-aʿlâm (Kahire 1318, 1323; Medine 1380/1960; nşr. Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, Dımaşk 1384/1964; Riyad 1403/1983; nşr. Mus'ab Muhammed Saîd el-Bedrî, Kahire-Beyrut 1411/1991; Medine, ts.; T trc. Hayreddin Karaman, slâm Hukukunda Mezhepler içerisinde, İstanbul 1971, s. 35-74). 7. Cevâbü İbn Teymiyye fî ṣıḥḥati meẕhebi ehli'l-Medîne (Kahire 1341). Ṣıḥḥatü uṣûli meẕhebi ehli'l-Medîne adıyla da basılmıştır (Beyrut, ts.). 8. Ṭarîḳu'l-vuṣûl ilâ ʿilmi'l-maʾmûl: bi-maʿrifeti'l-ḳavâʿid ve'ḍ-ḍavâbiṭ ve'l-uṣûli'l-muḫtâr min kütübi İbn Teymiyye (nşr. Cemâa Abdurrahman b. Nâsır es-Sa'dî, Kahire 1413/1993).

F) Dinler ve Mezhepler Tarihi. 1. el-Cevâbü's-ṣaḥîḥ* li-men beddele dîne'l-Mesîḥ (I-IV, Kahire 1322, 1349, 1964; Cidde 1390/1970). Hıristiyanlığa reddiye mahiyetinde olup Sayda Piskoposu Pavlus'a (Paul) nisbet edilen bir risâleye cevap olarak yazılmıştır. Kitap, Thomas F. Michel tarafından A Muslim Theologian's Response to Christianity: Ibn Taymiyye's Al-Jawab al-Sahih adıyla İngilizce'ye çevrilmiştir (New York 1984). 2. Fetvâ fi'n-Nuṣayriyye (nşr. ve Fr. trc. M. Saint Guyard, JA, XVIII [1871], s. 158-198). Risâletü İbn Teymiyye fi'r-red ʿale'n-Nuṣayriyye adıyla da yayımlanmıştır (Kahire 1323). 3. Ḳavâʿidü'l-edyân (nşr. İbrâhim Muhammed el-Cemîl, Riyad 1410/1989). 4. Ẕemmü ḫamîsi'n-Naṣârâ li-Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (nşr. Velîd b. Abdurrahman b. Muhammed Âlü Feriyyân, Mecelletü'l-Buḥûs̱i'l-İslâmiyye, XLIV [Riyad 1405], s. 357-378).

G) Felsefe ve Mantık. 1. er-Red ʿale'l-manṭıḳıyyîn* (nşr. Abdüssamed Şerefeddin el-Kütübî, Bombay 1368/1949; Lahor 1976; nşr. Refîk el-Acm, Beyrut 1993). Aristo mantığına reddiye niteliğinde olan eseri Celâleddin es-Süyûtî Cehdü'l-ḳarîḥa fî tecrîdi'n-naṣîḥa adıyla ihtisar etmiş, daha sonra da buna çeşitli ilâveler yaparak Ṣavnü'l-manṭıḳ adlı kitabını meydana getirmiştir (iki eseri birlikte nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Beyrut, ts., Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye; nşr. Suâd Abdürrâzık - Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire 1970). Wael B. Hallaq bu kitabı Cehdü'l-ḳarîḥa'yı Ibn Taymiyya Against the Greek Logicians adıyla İngilizce'ye tercüme etmiştir (Oxford 1993). 2. Naḳżü'l-manṭıḳ* (Kahire 1328; nşr. Muhammed b. Abdürrezzâk Hamza - Süleyman b. Abdurrahman es-Sânî, Kahire 1370/1951, 1988). 3. Buğyetü'l-mürtâd fi'r-red ʿale'l-mütefelsife ve'l-Ḳarâmiṭa ve'l-Bâṭıniyye (Kahire 1329; nşr. Mûsâ b. Süleyman ed-Düveyş, Medine 1408/1988, 1415/1995). 4. er-Red ʿalâ felsefeti İbn Rüşd el-Ḥafîd (Kahire 1328/1910).

H) Diğer Eserleri. 1. Risâle ile's-Sulṭân el-Meliki'n-Nâṣır fî şeʾni't-Tâtâr (Kahire 1319, 1346; nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1397/1967). 2. Emrâżü'l-ḳalb ve şifâʾühû (Kahire 1386/1966). 3. Cemʿu kelimeti'l-müslimîn ve vücûbü iʿtiṣâmihim bi-ḥablillâhi'l-metîn (Bağdad 1332). 4. er-Risâletü'l-Ḳubrusiyye (Ḫiṭâb li-Sercüvân

Meliki Ḳubrus) (Kahire 1366; nşr. Ali es-Seyyid Subh el-Medenî, Riyad 1390/1970; Cidde 1399/1979, 1406/1986). 5. Risâle fî Muʿâviye b. Ebî Süfyân (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut 1400/1979). 6. Suʾâl fî Yezîd b. Muʿâviye (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, MMYADm., XXXVIII/3-4 [1383/1963], s. 452-464, 672-678). 7. Menâḳıbü'ş-Şâm ve ehlihî (nşr. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, Dımaşk 1370; Dımaşk-Beyrut 1403/1982; Beyrut 1405). 8. el-Vaṣıyyetü'l-câmiʿa li-ḫayri'd-dünyâ ve'l-âḫire (Kahire 1367). 9. el-Vaṣıyyetü'ṣ-ṣuġrâ (Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-kübrâ içerisinde, Kahire 1323). 10. el-Vaṣıyyetü'l-kübrâ: Risâletü Şeyḫilislâm İbn Teymiyye ilâ etbâʿi ʿAdî b. Müsâfir el-Ümevî (nşr. Ebû Abdullah Muhammed b. Hamd el-Hamûd, Ahsâ 1408/1987; nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a Damîriyye, Tâif 1408/1987). 11. el-İstiḳāme (I-II, nşr. Muhammed Reşâd Sâlim, Riyad 1403/1983). 12. el-Ḫulefâʾü'r-râşidûn (Tanta 1412/1992). 13. Müferriġu'l-ḳulûb (nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Kahire 1415/1995). 14. Risâletü İbn Teymiyye fi'l-ġıybe, suʾâl fi'l-ġıybe ve'l-cevâb ʿanhâ (Kahire 1341). el-Ġıybe adıyla da basılmıştır (nşr. Mahmûd İmâm Mansûr, Tanta 1986). 15. Mecmûʿatü resâʾil fi'l-ḥicâb ve's-süfûr (Riyad 1417/1997). 16. Tezkiyetü'n-nefs (nşr. Muhammed b. Sa-îd b. Sâlim el-Kahtânî, Riyad 1415/1994). 17. Mesʾele fi'l-kenâʾis (nşr. Ali b. Abdülazîz b. Ali eş-Şibl, Riyad 1416/1995). 18. İşârâtün laṭîfe (Küveyt 1980; nşr. Muhammed Münîr ed-Dımaşkī, Dımaşk-Riyad 1404/1983, 1408/1987). 19. Ḳāʿide fi'l-maḥabbe (nşr. Muhammed Reşâd Sâlim, Kahire 1987). 20. et-Tevbe (nşr. Abdullah Haccâl, Kahire 1990; nşr. Ebû Üsâme Muhyiddin Abdülhamîd, Cidde 1414/1994). 21. Reʾsü'l-Ḥüseyin (İmâm et-Taberî'nin İstişhâdü'l-Ḥüseyin adlı eseriyle birlikte, Beyrut 1406/1985, s. 181-215). Eser Mekânü reʾsi'l-Ḥüseyin adıyla da yayımlanmıştır (nşr. Ebû Ya'lâ Muhammed eş-Şebrâvî, Beyrut 1417/1997). 22. Dîvânü Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (nşr. Muhammed Abdürrahîm, Beyrut 1991).

İbn Teymiyye'nin eserleri ayrıca birtakım mecmualar içerisinde toplanarak basılmıştır. Câmiʿu'r-resâʾil (I-II, nşr. Muhammed Reşâd Sâlim, Kahire 1389/1969, 1984; Cidde 1405/1984); Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-kübrâ (I-II, nşr. Hasan el-Feyyûmî İbrâhim, Kahire 1323, 1341, 1385/1966; nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Cidde 1368); Mecmûʿatü'r-resâʾil ve'l-mesâʾil (I-V, nşr. M. Reşîd Rızâ, Kahire 1341-1349, 1412/1992; Beyrut 1403/1983); el-Fetâva'l-kübrâ (Kahire 1329; I-V, nşr. Haseneyn Muhammed Mahlûf, Kahire 1384/1965); bütün eserlerini ihtiva eden Mecmûʿu Fetâvâ* Şeyḫilislâm Aḥmed İbn Teymiyye (I-XXXVII, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kāsım en-Necdî, Riyad 1381-1386/1961-1967, 1412/1991; Beyrut 1386/1967) ve Mecmûʿatü'l-fetâvâ li-Şeyḫilislâm Taḳıyyiddîn Aḥmed b. Teymiyye el-Ḥarrânî (I-XXXVII, nşr. Âmir el-Cezzâr - Enver el-Bâz, Mansûre-Riyad 1418/1997) bunlara örnek olarak gösterilebilir. İbn Teymiyye'nin Mısır'da verdiği fetvalar el-Fetve'l-Mıṣriyye adıyla bir araya getirilmiş olup Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Ali el-Ba'lî bunları Kitâbü'l-Fetâvâ (et-Teshîl) adlı eserinde ihtisar etmiştir (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, baskı yeri yok, 1368; nşr. Abdülmecîd Selîm,

Beyrut 1949, 1407/1987). Mecmûʿu fetâvâ, Tevhid Yayınları tarafından İbn Teymiyye Külliyatı (I-III, İstanbul 1986-1988) adıyla Türkçe'ye çevrilmeye başlanmışsa da tamamlanamamıştır. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ, el-Ḥâvî fî taḫrîci eḥâdîs̱i Mecmûʿi'l-fetâvâ adlı eserinde (Beyrut 1415/1995) Mecmûʿu fetâvâ'nın hadislerini tahrîc etmiştir.

Literatür. A) Biyografik Çalışmalar. Şemseddin İbn Abdülhâdî el-Makdisî, el-ʿUḳūdü'd-dürriyye fî menâḳıbı Şeyḫilislâm Aḥmed İbn Teymiyye (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire 1356); Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Ali el-Bezzâr, el-Aʿlâmü'l-ʿaliyye fî menâḳıbı Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (nşr. İsmâil el-Ensârî, Riyad 1390/1970; nşr. Züheyr eş-Şâvîş, Beyrut 1996); Mer'î b. Yûsuf el-Kermî, el-Kevâkibü'd-dürriyye fî menâḳıbı İbn Teymiyye (Kahire 1329; nşr. Necm Abdurrahman Halef, Beyrut 1406/1986); Safiyyüddin el-Hanefî el-Buhârî, el-Ḳavlü'l-celî fî tercemeti'ş-Şeyḫ Taḳıyyüddin İbn Teymiyye el-Ḥanbelî (Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî, Cilâʾü'l-ʿayneyn fî muḥâkemeti'l-Aḥmedeyn ile birlikte, Bulak 1298); Muhammed Yûsuf Kokan Ömerî, İmâm İbn Taymiyya (Urduca, Madras 1959); Muhammed Behcet el-Baytâr, Ḥayâtü Şeyḫilislâm İbn Teymiyye, muḥâḍarât ve maḳālât ve dirâsât (Dımaşk 1960); Muhammed Saîd İsmâil, Mihrecânü'l-İmâm İbn Teymiyye (baskı yeri yok, 1382/1963); Abdüsselâm Hâşim Hâfız, el-İmâm İbn Teymiyye (Kahire 1389/1969); İbrâhim b. Ahmed el-Gayyânî, Nâhiye min ḥayâti Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1395/1975); Selâhaddin el-Müneccid, Şeyḫülislâm İbn Teymiyye: Sîretühû ve aḫbâruhû ʿinde'l-müʾerriḫîn (Beyrut 1976); Muhammed Ebû Zehre, İbn Teymiyye: Ḥayâtühû ve ʿaṣruhû, ârâʾühû ve fıḳhuh (Kahire, ts; T trc. Osman Keskioğlu, Şeyhülislâm Ahmed İbni Teymiyye, İstanbul 1987; Nusrettin Bolelli v.dğr., İmam İbn-i Teymiyye, İstanbul 1988); Muhammed Yûsuf Mûsâ, İbn Teymiyye (Kahire, ts.); Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî, Ḫâṣ bi-ḥayâti Şeyḫilislâm el-Ḥâfıẓ Aḥmed b. Teymiyye (Ar. trc. Saîd el-A'zamî en-Nedvî, Küveyt 1403/1983; T trc. Yusuf Karaca, İslâm Önderleri Tarihi: İbn Teymiyye, İstanbul 1992); Sâib Abdülhamîd, İbn Teymiyye, ḥayâtühû ve ʿaḳāʾidühû (Beyrut 1414/1994); Abdurrahman en-Nahlâvî, İbn Teymiyye (Dımaşk 1406/1986); Sa'd Sâdık Muhammed, Şeyḫülislâm İbn Teymiyye: İmâmü's-seyf ve'l-ḳalem (Riyad 1407/1987); Kâmil Muhammed Muhammed Uveydâ, Ebü'l-ʿAbbâs Taḳıyyüddin Aḥmed İbn Teymiyye: Şeyḫülislâm (Beyrut 1413/1992); Abdülmün'im Abdürradî el-Hâşimî, İbn Teymiye: el-ʿÂlimü'l-cerîʾ (Dımaşk 1414/1993); Buḥûs̱ü'n-nedveti'l-ʿâlemiyye ʿan Şeyḫilislâm İbn Teymiyye ve aʿmâlihi'l-ḫâlide (nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî, Riyad 1412/1991, 1418/1997).

B) İbn Teymiyye'nin Görüşleriyle İlgili Olarak Lehinde ve Aleyhinde Yazılan Eserler. Takıyyüddin es-Sübkî, Şifâʾü's-seḳām fî ziyâreti Ḫayri'l-enâm (Hayda-râbâd 1305), ed-Dürretü'l-muḍiyye fi'r-red ʿalâ İbn Teymiyye (Dımaşk 1347) ve er-Resâʾilü's-Sübkiyye fi'r-red ʿalâ İbn Teymiyye ve tilmîẕihî İbn Ḳayyim el-Cevziyye (Beyrut

1403/1983); Şemseddin İbn Abdülhâdî, eṣ-Ṣârimü’l-münkî fi’r-red ʿale’s-Sübkî (Kahire 1318/1900; Beyrut 1405/1985; nşr. Ebû Abdurrahman es-Selefî, Beyrut 1412/1992); Şehâbeddin İbn Cebel el-Halebî, el-Ḥaḳāʾiḳu’l-celiyye fi’r-red ʿalâ İbn Teymiyye fîmâ evredehû fi’l-fetve’l-Ḥameviyye (nşr. Tâhâ ed-Desûkī Hubeyşî, Kahire 1987); İbn Nâsırüddin ed-Dımaşkī, er-Reddü’l-vâfir ʿalâ men zeʿame bi-enne men semmâ İbn Teymiyye “şeyḫalislâm” kâfir (nşr. Züheyr eş-Şâvîş, Beyrut 1393/1973, 1400/1980); Mer‘î b. Yûsuf el-Kermî, eş-Şehâdetü’z-zekiyye fî senâʾi’l-eʾimme ʿalâ İbn Teymiyye (nşr. Necm Abdurrahman Halef, Beyrut 1404/1983); Dâvûd b. Süleyman el-Hâlidî, Ṣulḥu’l-iḫvân min ehli’l-îmân ve beyânü’d-dîni’l-ḳayyim fî tebriʾeti İbn Teymiyye ve İbni’l-Ḳayyim (Bombay 1306); Ebû Bekir Hâmid el-Mihdâr, el-Ḳavlü’l-ḳayyim mimmâ yervîhi İbn Teymiyye ve İbnü’l-Ḳayyim (Cidde 1406/1986); Nu‘mân b. Mahmûd el-Âlûsî, Cilâʾü’l-ʿayneyn fî muḥâkemeti’l-Aḥmedeyn (Kahire 1278; Bulak 1298); Yûsuf en-Nebhânî, Şevâhidü’l-ḥaḳ fi’l-istiġās̱e bi-seyyidi’l-ḫalḳ (Kahire 1323); Ebü’l-Meâlî es-Sülemî, Ġāyetü’l-emânî fi’r-red ʿale’n-Nebhânî (Kahire 1325); Dâvûd b. Süleyman b. Circîs el-Bağdâdî, Kitâbü Ṣulḥi’l-iḫvân (Bombay 1306/1889); Muhammed Mehdî el-Kâzımî, Minhâcü’ş-şerîʿa fi’r-red ʿalâ İbn Teymiyye (Necef 1346); Mansûr Muhammed Muhammed Uveys, İbn Teymiyye leyse selefiyyen (Kahire 1970); Seyyid el-Cümeylî, Münâẓarâtü İbn Teymiyye maʿa fuḳahâʾi ʿaṣrihî (Beyrut 1405/1985); Süleym el-Hilâlî, İbn Teymiyye el-müfterâ ʿaleyh (Amman 1405); Abdurrahman eş-Şerkāvî, İbn Teymiyye: el-Faḳīhü’l-muʿazzeb (Kahire 1410/1990); Ali b. Ali el-Harbî, Keşfü’l-estâr li-ibṭâli iddiʿâʾi fenâʾi’n-nâr el-mensûb li-Şeyḫilislâm İbn Teymiyye ve tilmîẕihî İbn Ḳayyim el-Cevziyye (Mekke-Riyad 1410/1990); İbnü’ş-Şeyh el-Hazzâmîn (Ahmed b. İbrâhim el-Vâsıtî), et-Teẕkire ve’l-iʿtibâr ve’l-intiṣâr li’l-ebrâri difâʿ ʿan İbn Teymiyye (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Ahsâ 1988); Mahmûd Mahmûd el-Gurâb, er-Red ʿalâ İbn Teymiyye min kelâmi’ş-Şeyḫi’l-ekber Muḥyiddîn İbni’l-ʿArabî (Dımaşk 1402/1981, 1413/1993); Takıyyüddin el-Hısnî, Fetvâ fî İbn Teymiyye (Brockelmann, GAL, II, 117; diğer bazı çalışmalar için bk. Takıyyüddin es-Sübkî, neşredenin girişi, s. 12).

C) Çeşitli Konulardaki Görüşleriyle İlgili Çalışmalar. Muhammed el-Mübârek, ed-Devle ve niẓâmü’l-ḥisbe ʿinde İbn Teymiyye (Dımaşk 1387/1967); İbrâhim Halîl Bereke, İbn Teymiyye ve cühûdühû fi’t-tefsîr (baskı yeri yok, 1971; Beyrut-Dımaşk 1984); Muhammed Seyyid el-Celyend, el-İmâm İbn Teymiyye ve mevḳıfühû mine’t-teʾvîl (Kahire 1393/1973; Cidde 1983); Ebü’l-Hasan İbnü’l-Lahhâm, el-İḫtiyârâtü’l-fıḳhiyye min fetâvâ Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Beyrut 1369/1950; nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd, Riyad 1399/1979); Muhammed Hüsnî ez-Zeyn, Manṭıḳu İbn Teymiyye ve menhecühü’l-fikrî (Beyrut 1979); Abdurrahman b. Sâlih el-Mahmûd, Mevḳıfü İbn Teymiyye min ḳadâyâ ʿaṣrihî (Riyad 1400/1980). Mevḳıfü İbn Teymiyye mine’l-eşâʿire (Riyad 1416/1995); Mustafa Kara, İbn Teymiyye’ye Göre İbn Arabî (doktora tezi, 1980, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fak.); Muhammed Reşâd Sâlim, Muḳārene beyne’l-Ġazzâlî ve İbn Teymiyye (Küveyt

1400/1980); Sabrî el-Mütevellî, Menhecü İbn Teymiyye fî tefsîri'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm (Kahire 1401/1981); Abdüllatîf Muhammed Abd, Dirâsât fî fikri İbn Teymiyye (Kahire 1981); Mahmûd Sa'd et-Tıblâvî, Mevḳıfü İbn Teymiyye min felsefeti İbn Rüşd (Kahire 1401/1981, 1409/1989) ve et-Taṣavvuf fî türâs̱i İbn Teymiyye (Kahire 1984; T trc. Ali Durusoy, İbn Teymiyye'de Tasavvuf, İstanbul 1989); Muhammed Hanîf Nedvî, ʿAḳliyyâtü İbn Teymiyye (Lahor 1981); Mustafa Hilmî, İbn Teymiyye ve't-taṣavvuf (İskenderiye 1403/1982); Muhammed Halîl Herrâs, Bâʿis̱ü'n-nehḍati'l-İslâmiyye: İbn Teymiyye es-Selefî, naḳdühû li-mesâliki'l-mütekellimîn ve'l-felâsife fi'l-ilâhiyyât (Tanta 1372/1952, 1405/1985; Beyrut 1404/1984); Sâlih b. Abdülazîz Âlü Mansûr, Uṣûlü'l-fıḳh ve İbn Teymiyye (Kahire 1985); Meryem Abdurrahman Abdullah Zâmil, Mevḳıfü İbn Teymiyye mine'n-Naṣrâniyye (Mekke 1405/1985); Hamd b. Muhammed b. Sa'd el-Feriyyân, Ârâʾü İbn Teymiyye fi'l-ḥükm ve'l-idâre (Riyad 1405); Abdülazîz el-Âbidî et-Ticânî, el-ʿAḳīdetü'ṣ-ṣaḥîḥa beyne'ṣ-ṣûfiyye ve İbn Teymiyye (Kahire 1985); Nâsır b. Muhammed el-Humeyd, İbn Teymiyye ve menhecühû ve es̱eruhû fi't-tefsîr (Riyad 1405/1985); Mâcid İrsân el-Kalânî, el-Fikrü't-terbiyevî ʿinde İbn Teymiyye (Amman 1985); Kadriyye Abdülhamîd Şehâbeddin, Mevḳıfü Şeyḫilislâm İbn Teymiyye mine'l-menzile fî mesâʾili'l-ʿaḳīde (Mekke 1404-1405); Assâf Abdülazîz el-Gumârî, el-Manṭıḳ ʿinde İbn Teymiyye (Kahire 1985); Abdurrahman b. Abdullah ed-Debbâsî, İbn Teymiyye: Menhecühû ve iḫtiyârâtühü'l-fıḳhiyye fi'l-cinâyât ve'l-ḥudûd (Riyad 1406); Mahmûd Sayd el-Kürdî, Es̱erü'l-Ḳurʾân ʿalâ menheci't-tefkîri'n-naḳdî ʿinde İbn Teymiyye (Bingazi 1986); Subhî Abdülhamîd Muhammed Abdülkerîm, İbn Teymiyye ve'l-ḳırâʾât (Kahire 1986); Ahmed b. Muhammed Bennânî, Mevḳıfü'l-İmâm İbn Teymiyye mine't-ta-ṣavvuf ve'ṣ-ṣûfiyye (Mekke 1406/1986); Hammû Nakkārî, el-Menheciyyetü'l-uṣûliyye ve'l-manṭıḳu'l-Yûnânî min ḫilâli Ebî Ḥâmid el-Ġazzâlî ve İbn Teymiyye (Rabat 1987-1988); Muhammed b. Abdülvehhâb b. Süleyman, el-Mesâʾil elletî laḫḫaṣahâ Şeyḫülislâm Muḥammed b. ʿAbdilvehhâb min fetâvâ İbn Teymiyye (nşr. Fidâ es-Seyyid Abdülmaksûd el-Eserî, Riyad 1408/1988); Muhammed Harbî, İbn Teymiyye ve mevḳıfühû min ehemmi'l-fıraḳ ve'd-diyânât fî ʿaṣrihî (Beyrut 1407/1987); Suûd b. Sâlih el-Utayşân, İbn Teymiyye ve menhecühû fi'l-fıḳh (Medine 1407); Şevkī Beşîr el-Mecîd, Naḳdü İbn Teymiyye li't-taṣavvuf (Hartum 1987); Fevziyye Rızâ Hayyât, el-Ehdâfü't-terbiyetü's-sülûkiyye ʿinde Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (Mekke 1408/1987); Muhammed Sennân Seyf, el-Ḫilâf fi'l-ḳavâʿidi'l-uṣûliyye el-müteʿalliḳa bi-delâleti'l-elfâẓ min ḥays̱ü'ş-şümûl ve ʿademihî ve mevḳıfü Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (Medine 1408); Râşid el-Gannûşî, el-Ḳader ʿinde İbn Teymiyye (Tunus 1989); Muhammed b. Abdülazîz el-Avâcî, İʿcâzü'l-Ḳurʾân ʿinde Şeyḫilislâm İbn Teymiyye maʿa'l-muḳārane bi-Kitâbi İʿcâzi'l-Ḳurʾân li'l-Bâḳıllânî (yüksek lisans tezi, 1414/1993, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]); Ahmed Mahmûd el-Cezzâr, el-Velâye beyne'l-Cîlânî ve İbn Teymiyye (Kahire 1410/1990); Ömer Ferruh, İbn Teymiyye el-müctehid beyne aḥkâmi'l-fuḳahâʾ ve ḥâcâti'l-müctemaʿ (Beyrut 1411/1991); Hasan

Kûnâkâtâ, en-Naẓariyyetü's-siyâsiyye ʿinde'l-İmâm Aḥmed b. Teymiyye (Demmâm-Riyad 1415/1994); Abdürradî Muhammed Abdülmuhsin, Menhecü ehli's-sünne ve'l-cemâʿa fi'r-red ʿale'n-Naṣârâ: Dirâse ʿilmiyye min ḫilâli cühûdi'l-İmâm İbn Teymiyye (Kahire 1412/1992); Ebû Bekir b. Abdülazîz el-Bağdâdî, en-Nehy yektażi'l-fesâd beyne'l-ʿAlâʾî ve İbn Teymiyye (Demmâm 1414/1993); İbrâhim Ukaylî, Tekâmülü'l-menheci'l-maʿrifî ʿinde İbn Teymiyye (Mariland 1415/1994); Abdülkādir b. Muhammed Atâ Sûfî, el-Uṣûl elletî benâ ʿaleyhâ el-mübtediʿatü meẕhebehüm fi'ṣ-ṣıfât ve'r-red ʿaleyhâ min kelâmi Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (1415/1994, doktora tezi, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]); Nedîm Kārv, el-Ḥaḳ ve'l-îmân fî kelâmi İbn Teymiyye (Dımaşk-Beyrut 1415/1994); Abdullah b. Yûsuf el-Aclân, Fetâvâ mühimme min ecvibeti Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (Riyad 1414/1994); Muhammed Revvâs Kalʻacî, Mevsûʿatü fıḳhi İbn Teymiyye (Riyad 1415/1994); Rızk Yûsuf eş-Şâmî, "İbn Teymiyye: Maṣâdıruhû ve menhecühû fî taḥlîlihâ" (MMMA, XXXVIII/1-2 [Kahire 1415/1994], s. 183-269); Süleyman b. Sâlih el-Gusn, Aʿmâlü'l-ḳulûb ʿinde Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (Riyad 1416/1995); Ahmed Mevâvî, Teysîrü'l-fıḳhi'l-câmiʿ li'l-iḫtiyârâti'l-fıḳhiyye li-Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (Demmâm 1416/1995); Hâlid Abdurrahman el-Ak, el-Uṣûlü'l-fikriyye li'l-menâhici's-selefiyye ʿinde Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (Beyrut 1415/1995); İbtisâm bint Uveyd b. İyâz el-Mutarrafî, Tercîḥâtü Şeyḫilislâm İbn Teymiyye fi'n-nikâḥ (baskı yeri yok, 1417/1996); Abdullah b. Reşîd b. Muhammed el-Hûşânî, Menhecü Şeyḫilislâm İbn Teymiyye fi'd-daʿve ilellāhi Teʿâlâ (Riyad 1417/1996); Nâcî b. Hasan b. Sâlih Hudayrî, el-Ḥisbe: en-Naẓariyye ve'l-ʿameliyye ʿinde Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (Medine 1417/1996); Muhammed b. Ahmed es-Sâlih, Fıḳhü'l-üsre ʿinde'l-İmâm Şeyḫilislâm İbn Teymiyye fi'z-zevâc ve âs̱ârihî (Riyad 1416/1996); Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî, Şeyḫülislâm İbn Teymiyye ve cühûdühû fi'l-ḥadîs̱ ve ʿulûmih (I-IV, Riyad 1416/1996); Salih Özer, İbn Teymiyye'nin Minhâcü's-sünne Kapsamında Rivayetleri Kabul ve Red Kriterleri (1998, doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Meryem Muhammed İvaz b. Lâden, Devru İbn Teymiyye fi'l-cihâd żıdde'l-Moġūle'l-İlhâniyyîn min 661 ilâ 728 (Mekke 1403/1983); Takıyyüddin el-Hısnî, Defʿu şübehi men şebbehe ve temerrede ve nesebe ẕâlike ile'l-İmâm Aḥmed (Kahire 1931).

D) Batı Dillerinde İbn Teymiyye Üzerine Yapılan Çalışmalar. Henri Laoust, Essais sur les doctrines sociales et politiques d'Ibn Taimiya (I-II, Le Caire 1939; Ar. trc. Muhammed Abdülazîm Ali, Naẓariyyâtü Şeyḫilislâm İbn Teymiyye fi's-siyâse ve'l-ictimâʿ, İskenderiye 1396/1976); "Quelques opinions sur la théodicée d'Ibn Taimiya" (Mélanges Maspero, III [Le Caire 1937], s. 431-438); "Une risala d'Ibn Taimiya sur le serment de répudiation" (BEO, VII [1937-1938], s. 215-236); Contribution à une étude de la méthodologie canonique d'Ibn Taimiya (Le Caire 1939); "La biographie d'Ibn Taimiya d'après Ibn Katîr" (BEO, X [1943], s. 115-162); "Le Hanbalisme sous les Mamlouks bahrides" (RÉI, XXVIII [1960], s. 1-71); "Une fetwâ d'Ibn Taimiya sur Ibn

Thumart" (BIFAO, LIX [Le Caire 1960], s. 158-184); "L'influence d'Ibn Taymiyya" (Islam: Past Influence and Present Challenge içerisinde, Mélanges W. Montgomery Watt, Edinburgh 1979, s. 15-33); "Le réformisme d'Ibn Taymiya" (IS, I/3 [1962], s. 27-47); "L'influence d'Ibn Taymiyya" (Islam: Past Influence and Present Challenge, Edinburgh 1979, s. 15-33); George Makdisi, "The Tanbīh of Ibn Taymīya on Dialectic: The Pseud 'Aqīlian Kitāb al-Farq" (Medieval and Middle Eastern Studies in Honor of Aziz Suryal Atiya, Leiden 1972, s. 285-294); "Ibn Taymiya: A Sūfi of the Qādiriya Order" (AJAS, I [Leiden 1974], s. 118-129); Charles D. Matthews, "A Muslim Iconoclast (Ibn Taymiyyah) on the Merits of Jerusalem and Palestine" (JAOS, LVI [1936], s. 1-21); Donald P. Little, "Did Ibn Taymiyya Have a Screw Loose?" (SI, XLI [Paris 1975], s. 93-111); "The Historical and Historiographical Significance of the detention of Ibn Taymiyya" (Middle East Studies, IV [Cambridge 1973], s. 311-327); Alfred Morabia, "Ibn Taymiyya, dernier grand théoricien du ğihâd médiéval" (BEO, XXX [Damas 1978], s. 85-100); "Ibn Taymiyya, les juifs et la Tora" (SI, XLIX [Paris 1979], s. 91-122; L, s. 77-107); Majid Irsan al-Kaylani, Ibn Taymiya on Education: An Analytical Study of Ibn Taymiya's Views on Education (University of Pittsburgh, 1981); Victor Emmanuel Makari, Ibn Taymiyyah's Ethics. The Social Factor (Chicago-California 1983); Abdul Azim Islahi, Economic Concepts of Ibn Taimiyyah (Leicester 1988); Khaliq Ahmad Nizami, "The Impact of Ibn Taymiyya on South Asia" (Journal of Islamic Studies, I [1990], s. 120-149); Wael B. Hallaq, "Ibn Taymiyya on the Existence of God" (Acta Orientalia, LII [Copenhagen 1991], s. 49-69); Niels Henrik Olesen, Culte des saints et pèlerinages chez Ibn Taymiyya (Paris 1991); a.mlf., "Etude comparée des idées d'Ibn Taymiyya (1263-1328) et de Martin Luther (1483-1546) sur le culte des saints" (RÉI, L [Paris 1982], s. 175-206); Binyamin Abrahamov, "Ibn Taymiyya on the Agreement of Reason with Tradition" (MW, LXXXII/3-4 [1992], s. 256-273); a.mlf., "Ibn Taymiya and the Doctrine of 'Ismah" (The Bulletin of the Henry Martin Institute of Islamic Studies, XII/3-4, Haydarâbâd 1993, s. 21-30); Sherman A. Jackson, "Ibn Taymiyyah on Trial in Damascus" (Journal of Semitic Studies, XXXIX/1 [1994], s. 41-86); Bernard Weiss, "Ibn Taymiyya on Leadership in the Ritual Prayer" (Islamic Legal Interpretation: Muftis and their Fatwas, ed. Muhammad Khalid Masud, Brinkley Messick, David S. Powers, London 1996, s. 63-71); Benjamin Jokisch, "Ijtihād in Ibn Taymiyya's Fatāwā", s. 119-140 (Islamic Law: Theory and Practice, ed. Robert Glave, London 1997); Qamaruddin Khan, The Political Thought of Ibn Taymiyah (Islamabad 1973); Serajul Haque, Imâm İbn Taymîya and his Projects of Reform (Dhaka 1403/1982); Muhammad Amin, Ijtihad Ibn Taymiyyah (Jakarta 1991).

Fıkhî Görüşleri. İbn Teymiyye, Abbâsî Devleti'nin Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasıyla müslümanların siyasî otoriteden yoksun hale geldiği, başta kültür ve medeniyet şehri Bağdat olmak üzere pek çok yerleşim biriminin tahrip edildiği, Haçlı saldırılarının devam ettiği, bid'at ehli veya sapık fırkaların iç isyanlara giriştiği ve

ümmet içinde birçok yeni tartışma ve temayülü alevlendirdiği, mezhep taassubunun son derece yaygın olduğu, dinî ve siyasî her fırkanın kendi görüşlerinin üstün gelmesi için muhaliflerini yok etmeyi göze aldığı ve hurafenin alabildiğine yayıldığı bir dönemde yaşamıştır. Hanbelî mezhebinin doktriner gelişimini büyük ölçüde tamamlayıp dört büyük Sünnî mezhebin istikrar kazandığı ve bölgede Hanbelîliğin bir hayli güçlü olduğu bir devirde ve bu mezhebe olan hizmetleriyle ünlü bir aile muhitinde yetişen İbn Teymiyye küçük yaştan itibaren köklü bir fıkıh eğitimi almış, mezhebin temel kaynaklarını okuyarak yetişmiştir. Bu kaynaklar arasında mezhep fıkhının tedvininde önemli rol oynayan âlimlerden Ebû Bekir el-Hallâl'in, Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin ve dedesi Mecdüddin İbn Teymiyye'nin eserleri başta gelir. Ancak İbn Teymiyye, kendi mezhebine ait eserler yanında diğer fıkıh ve kelâm mezheplerinin temel kaynaklarını da okumuş, özellikle felsefe ve tasavvuf literatürüne derinlemesine vâkıf olmuştu. Bu birikim sayesindedir ki akaid, fıkıh, mezhepler tarihi, tasavvuf, felsefe ve mantık gibi çeşitli alanlarda eserler telif etmiş, dönemindeki gruplar arasında cereyan eden tartışmalara katılarak reddiyeler kaleme almış, çok defa bakış açısı ve tezi tartışmanın odağını teşkil etmiştir. İbn Teymiyye, fikirlerinde ve mücadelesinde ilhamını öncelikle Hanbelî kaynaklarından almış olmakla beraber doymak bilmeyen okuma ve araştırma arzusu neticesinde diğer mezhep ve fırkaların görüş ve delillerinden de yararlanarak daha kapsamlı bir bakış açısına ulaşmayı başarmıştır. Ona göre kelâmcılar sistemlerini sadece akıl, hadisçiler nakil, sûfîler ise irade üzerine kurmuşlardır. Kendisi akıl, nakil ve iradeyi bir bütün halinde uzlaştırmaya, bunlar arasında bir senteze ulaşmaya ve denge kurmaya çalışmıştır ki bu yaklaşıma Henri Laoust'un ifadesiyle "muhafazakâr reformculuk" (EI^2 [İng.], VIII, 953) adı verilebilir. İbn Teymiyye'ye göre şeriat kapsamlı bir kavram olup hem sûfîlerin mânevî hakikatini, hem filozof ve kelâmcıların aklî hakikatini hem de hukuku içine alır. Bundan dolayı sahih nakille aklın açık verileri anlamlı bir şekilde birbirine karşıt olamaz. İbn Teymiyye'nin akılla nakli uzlaştırma çabası, sûfî ve filozoflara karşı Selefî geleneğin müdafaası anlamını taşıdığı gibi bazı naslar arasında çelişki veya akla (kıyas) aykırılık görüp te'vile, istihsan veya örf deliline giden fakihlere de bir cevap teşkil eder. Onun genel teorisinde ve ıslah projesinde merkezî bir öneme sahip olan ictihad fikri ve taklid karşıtlığı da bu nakil-akıl uzlaşımı eksenine oturur. Kur'an, sahih sünnet ve eserle aklın açık ilke ve ön kabullerinin daima uyum içinde bulunacağını söyleyen İbn Teymiyye, bu iki kaynağın ferdî ve içtimaî dindarlığın inşası için yeterli olacağını sıkça tekrarlar. Ancak onun, nakli ve nasları merkeze alıp akla onu doğrulayan ve anlamlı kılan bir işlev yükleyerek bu iki kaynak arasında müslüman filozofların aksine bir iç hiyerarşi kurduğu da görülür. Öte yandan İbn Teymiyye hakkında tesbitler kolaylıkla yapılabilirse de dinî ve aklî ilimlerin bunun gibi hemen her dalında birçok eser telif eden bu büyük İslâm âliminin dinî ilimlerin çeşitli alanlarındaki görüşlerini kategorik bir çerçeveye oturtmak belli zorluklar taşır. Onun eserlerinde yer alan ifadelerden hareketle bazı genellemelere gitmenin her zaman

isabetli olmayacağı açıktır. İbn Teymiyye hakkında kaleme alınan eserlerde ona isnat edilen görüşler arasında zaman zaman bazı farklılıkların görülmesi de bundan kaynaklanır.

İbn Teymiyye'nin tefsir konusunda yaptığı çalışmalar Selefî tefsirin klasik örneklerini oluşturur. İslâm tarihinde ilk bid'atların Kur'an'ı yanlış anlamadan doğduğunu söyleyen müellif, bunun öncelikli şartının Allah'ın kitabını te'vil ve tahriften kaçınarak bu konuda Selef yolundan gitmek olduğunu söyler. Hz. Peygamber ve Selef tarafından yapılan açıklamaları bir tarafa bırakıp âyetlerin zâhirî ve lafzî mânalarına bâtınî-tasavvufî anlamlar yüklemeye yönelik çabaları veya sırf akla dayalı yorumları, belli bir görüşün müdafaasını yapan grupların âyetlere bu görüşleri doğrultusunda anlam yüklemelerini hep te'vil olarak nitelendirir ve şiddetle eleştirir. Kur'ân-ı Kerîm'i başından sonuna kadar tefsir ettiği bir eseri bulunmamakla beraber, gerek medresedeki tefsir derslerinde gerek camideki vaazlarında ve gerekse günümüze kadar ulaşan tefsire dair eserlerinde öncelikle Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etmeye çalışmış, eğer herhangi bir âyeti tefsir eden başka bir âyet bulamazsa sünnetle, daha sonra da sahâbe ve tâbiîlerin sözleriyle açıklamıştır. Tefsirde sünnete kaynağının mâsum olması sebebiyle ayrı bir önem atfetmiş, Selef arasındaki ihtilâfın ahkâmda bulunduğunu, tefsir alanında ise yok denecek kadar az olduğunu belirtmiştir. Onun tefsirinde esas olan bu hiyerarşi, genel Selefî çizgiyi yansıttığı gibi hadis ve fıkıh alanında izlediği metodolojiyle de uyum içerisindedir. Mücerret re'y ile Kur'an'ı tefsir etmeyi ise yine Selefîliğinin bir gereği olarak haram görmüş ve bu şekilde davranan kişileri kendi arzularına uyan, bilgi sahibi olmadığı bir şeyin peşine düşen ve bunun sorumluluğunu yüklenen kişiler olarak nitelemiştir. Her vesileyle Allah'ın kitabına ve O'nun resulünün sünnetine dönme fikrine vurgu yapan İbn Teymiyye, âyetlere anlam verirken Kur'an ile yaşanan hayat arasında sıkı bir irtibat kurmaya, bilhassa kendi döneminin problemlerini Kur'an âyetleri ışığında çözmeye ve ileri sürdüğü görüşleri âyet ve hadislerle temellendirmeye özel bir önem verir (tefsir hakkındaki görüşleri için bk. Mecmûʿu fetâvâ, XIII, 329-376).

Hadis konusunda "hâfız" derecesinde bir otorite sayılan İbn Teymiyye, dönemine kadar oluşan zengin hadis ve eser malzemesini gerek rivayet gerekse metin ve muhteva yönüyle yakından tanıyacak geniş bir hadis bilgisine sahipti ve İslâm düşmanı çevrelerle bid'atçı grupların yanında çeşitli gruplaşmaların da uydurma hadislerin ve İsrâiliyat'ın hadis literatürüne girmesinde dahlinin bulunduğu görüşündeydi.

Allah'ın kitabı ile resulünün sünnetini şer'î nas olarak hukukî deliller hiyerarşisinin birinci sırasına yerleştiren İbn Teymiyye'nin Kur'an'ın teşrî' değerini zayıflatıcı görüşlere karşı en küçük bir tahammülü yoktur. Ayrıca müctehid imamlardan hiçbirisinin Hz. Peygamber'in herhangi bir sünnetine kasten aykırı hareket etmediğini

belirterek onların Resûl-i Ekrem'in izinden gitmenin ve ona daima uymanın gerekliliği, peygamber dışındaki insanların sözlerinin ise alınabileceği gibi terkedilebileceği hususunda ittifak ettiklerini söylemiştir. İbn Teymiyye'ye göre müctehid imamların sahih bir hadise aykırı ictihadda bulunması, ancak Hz. Peygamber'in o sözü söylediğine inanmamaları veya bu hadisle söz konusu meseleyi kastetmediğini zannetmeleri ya da bu hükmün mensuh olduğunu kabul etmeleri gibi hallerde söz konusu olabilir.

İbn Teymiyye mezhep taassubuna ve taklide saplanıp kalmamış, herhangi bir konunun hükmünü araştırırken o hususta mezheplerin görüşünün ne olduğundan ziyade o hükmün dayanak ve delillerinin ne olduğunu araştırmayı tercih etmiş, sahip olduğu zengin hadis ve eser malzemesi de bu konuda kendisine büyük kolaylık sağlamıştır. Onun zaman zaman mezhebinin hatta diğer mezheplerin genel kabullerinin aksine farklı görüşleri benimseyip savunması bu tutum ve çizgisinin tabii sonucudur. Kur'an ve Sünnet'i daha iyi anlamaya, bu iki kaynağı hayatın her alanında devreye sokmaya yönelik çabaları, döneminde iyice donuklaşmaya yüz tutmuş olan hukukî zihniyete yeni bir perspektif getirmiş ve ictihad fikrini yeniden canlandırmıştır.

Kaynak değerini inkâr etmemekle birlikte İbn Teymiyye icmâı ashap dönemiyle sınırlandırmaktan yanadır. Sahâbenin icmâını da onların Hz. Peygamber'den vârit bir hadis üzerinde ittifak etmeleri şeklinde anlar ve bunu "kat'î icmâ" olarak nitelendirir. Dolayısıyla hiçbir kat'î icmâ nasla çelişmez ve kitap, sünnet ve icmâ arasında tam bir uyum gözlenir. Bu görüşüne paralel olarak İbn Teymiyye, Mâlikî fıkhında daha etkin bir konuma sahip olan Medine ehlinin icmâını (amel-i ehl-i Medîne) dört kademede ele alır. Resûl-i Ekrem'den nakil değerine sahip icmâ ile Hz. Osman'ın şehid edilmesi öncesi döneme ait amelî ittifaka kaynak değeri yükler, delillerin çatışması halinde tercih kriteri olarak kullanır. İleri dönemlere ait icmâ iddialarına güvensizliği, biraz da çeşitli fırkaların ve aşırı görüşlerin ortaya çıkmasıyla dinî anlayışın saflığının bozulduğu kanaatine dayanır (Mecmûʿu Fetâvâ, XX, 303-313). Zannî icmâ, ileri dönemlerde fakihlerin tümevarım yoluyla ulaştıkları sonuçtan ibaret olup neticede onların herhangi farklı bir görüşü bilmedikleri şeklinde anlaşılmalıdır. Zannî icmâ ile amel etmek câiz olsa bile ona dayanarak bir nas devre dışı bırakılamaz. İcmâ olduğu zannedilen pek çok hususta gerçekte icmâın bulunmadığını ileri süren İbn Teymiyye, talâkla ilgili konularda icmâ gerçekleştiği iddiasına rağmen çeşitli müctehidlerin veya mezheplerin aksi kanaatte olduklarını belirtir. Ona göre dört büyük müctehid imamın veya diğer bazı fakihlerin görüşlerinin bir noktada birleşmesi bağlayıcı bir icmâ niteliğinde olmadığı gibi bütün müslümanların ittifakıyla meydana gelmiş bir icmâ anlamına da gelmez. Müslümanların bir konuda ihtilâfa düşmesi halinde o meseleyi Allah'a ve Resulü'ne götürmeleri, Kitap ve Sünnet hangi görüşe delâlet ediyorsa ona uymaları gerekir. Ayrıca bir konuda icmâ bulunduğunu zanneden kişinin bu zannı onun adı geçen konuda ihtilâf bulunduğunu bilmemesine dayanmaktadır. O takdirde,

hakkında sahih bir delil bulunmadığı, hatta Kitap ve Sünnet'e, sahâbeden gelen haberlere ve sahih kıyasa aykırı olduğu halde zayıf bir görüş üzerinde ümmet nasıl icmâ eder? (Mecmûʿu Fetâvâ, XX, 10-14). İbn Teymiyye'nin bu görüşü ile Ahmed b. Hanbel'in, "Bir kimse herhangi bir konuda icmâ bulunduğunu iddia ederse bu yalandır; belki de insanlar ihtilâf etmişlerdir. Bu iddia Ebû Bekir el-Esam ile Bişr b. Gıyâs'ın iddiasıdır. Bilmiyoruz, belki de insanlar ihtilâf etmişler, fakat bu haber ona ulaşmamıştır" (Mesâʾilü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel, s. 438-439) sözü arasında hemen hemen hiçbir fark yoktur ve İbn Teymiyye'nin icmâ konusunda mezhep imamının kanaatini sürdürdüğünü göstermektedir. Ayrıca onun bu yaklaşımında, ümmet arasında icmâ bulunduğu kabul edilen bazı konularda farklı ictihadlara ulaşmasını meşrulaştırma ve bu ictihadlarının isabetli olduğunu ispat edebilme gayretlerinin de etkili olduğu söylenebilir.

İbn Teymiyye kıyası "birbirine benzer şeyleri birleştirmek, farklı şeyleri de ayrı tutmak" şeklinde açıklayarak ve dinde sahih kıyasa aykırı hiçbir nassın bulunmayacağını söyleyerek âdeta fıkhî kıyastan çok mantıkî kıyası ön plana çıkarmaktadır. Sahih kıyas aynı zamanda adalete tâbi olmak demektir ve sahâbe ile tâbiînin kullandığı bir yoldur. Kıyas nassa aykırı düşüyorsa o takdirde fâsid kıyastan söz edilir. Bu sebeple de "musarrât" hadisinde olduğu gibi bir nassın kıyasa aykırılığını ileri süren veya icâre akdinde olduğu gibi bazı hukukî işlemleri kıyasa aykırı bulan fakihleri sert bir dille eleştirerek kıyasnas uyumuna fıkhın çeşitli alanlarından örnekler verir. Kitap ve Sünnet merkezli bir fikrî oluşumun sözcülüğünü yapan İbn Teymiyye'nin diğer mezhepler (özellikle de Hanefîler ve Mâlikîler) tarafından daha kolaylıkla kullanılan kıyas, özellikle de re'y karşısında çekimser hatta muhalif bir tavır sergilediği ve kıyası nas bulunmadığında başvurulabilecek istisnaî bir yol olarak gören Selefî-Hanbelî çizgiyi sürdürdüğü görülür. Nitekim Ahmed b. Hanbel ve hatta hocası İmam Şâfiî, diğer iki mezhep mensuplarını nassın bulunduğu yerde kıyasa başvurdukları için eleştirmişlerdir. İbn Teymiyye, delilleri araştırıp ilgili konuda herhangi bir nas bulunmadığına dair zann-ı gālib meydana geldikten sonra kıyasa gitmenin câiz olduğunu ifade ederek mezhebin genel çizgisini savunur (el-Müsevvede, s. 330-331). Ancak bir konuda nassın bulunup bulunmadığı veya ne ölçüde o konuya delâlet ettiği hususu sadece hadis bilgisiyle değil fakihin ve fıkıh mezheplerinin metodolojisiyle de yakından bağlantılı, kısmen de sübjektif bir nitelik taşır. Ayrıca İbn Teymiyye'nin bir taraftan fıkhî kıyasa az başvururken diğer taraftan çeşitli din ve mezhep mensuplarıyla yaptığı cedel ve tartışmalarda mantıkî kıyası oldukça sık kullandığı görülür.

Genelde Hanbelî fakihlerinin, özellikle de İbn Teymiyye'nin Selef çizgisinde bir dinî anlayışı savunması, itikad sahasında aklî istidlâlin ve yorumun alanına bir daraltma getirse de fıkıh alanında âdeta aksi yönde sonuç vermiştir. Çünkü Kur'an ve Sünnet merkezli bir metodoloji geliştirip diğer fıkıh mezheplerinin bu iki kaynaktan hüküm

çıkarma konusunda sonradan geliştirdikleri çeşitli metot ve delillere fazla sıcak bakılmaması, nasların fıkhî olaylara nisbetle çok daha sınırlı kalması sebebiyle zorunlu olarak fıkıh alanında akla ve yoruma çok geniş bir yer bırakmıştır. Her ne kadar İbn Teymiyye, bunun bir akıl yürütme ve re'y faaliyeti değil nassın doğrudan veya dolaylı delâletini araştırmaktan ibaret olduğunu ifade eder ve geniş Kur'an ve hadis kültürüyle bunu destekler bir görüntü vererek nasların sınırlı olduğu tezini reddederse de yapılan iş, bir problemin veya çözüm önerisinin nasla ilişkilendirilmesinden başka bir şey değildir. Bu sebeple İbn Teymiyye, ilk bakışta fıkhî kıyasa ve geleneksel usul kurallarına fazla itibar etmiyor olsa da netice itibariyle fıkhın muâmelât alanında diğer fıkıh mezheplerine göre daha esnek, değişikliğe açık bir tavır ortaya koymuştur. Öte yandan İbn Teymiyye'nin kıyas ve re'y konusundaki çekimser tavrının hukuk alanında yol açabileceği donukluğu maslahat düşüncesine geniş bir yer vererek hatta buna Hanefî ve Mâlikîler'in istihsan ve aklî tahsinini de içine alacak tarzda geniş bir içerik kazandırarak giderdiği görülür. İbn Teymiyye, maslahat metodunu belirli kural ve şartlara bağlayarak sıkça kullanırken mefsedet karşısında maslahat yönünü tercih etme prensibi onun fıkıh usulündeki en önemli özelliklerinden biri haline gelmiş, bu sebeple de hukukî işlemlerde objektif ölçülerle yetinme yerine her davranışın sebep-sonuç ilişkisi içerisinde yol açabileceği muhtemel sonuçları göz ardı etmeyen, tarafların niyet ve maksadını da devreye sokan bir yaklaşım sergilemiştir. Şer'î kurallardan amacın bunların lafızları değil maksatları olduğunu belirten İbn Teymiyye, akidlerin yorumunda iç iradenin üstünlüğü ilkesini (sübjektif nazariye, irade hürriyeti teorisi) savunmuş, akid ve hukukî işlemlerde kast ve sâike öncelik tanıyan ve yol açabileceği olumsuz sonuçlara göre davranışlara değer biçen bir tavır ortaya koyarak Mâlikîler'le aynı çizgide yer almıştır. Bundan dolayı maslahat düşüncesi kadar sedd-i zerâi' ilkesi de İbn Teymiyye'nin metodolojisinde önemli bir yer tutar.

İbn Teymiyye'nin çeşitli fürû-i fıkıh konularında bazan kendi mezhebinin, bazan da bütün mezheplerin görüşlerinden farklı düşündüğü olmuştur. Meselâ İbn Teymiyye, mukayyet su ile (meyve suyu, gül suyu gibi) hadesten tahâretin, mesafenin uzun veya kısa olmasına bakılmaksızın her yolculukta dört rek'atlı namazların farzlarının iki rek'at olarak kısaltılmasının câiz olduğunu, kasten bir namazı terkeden kimsenin o namazı kazâ etmesinin câiz olmayıp bunun için tövbe etmesi ve çokça nâfile namaz kılması gerektiğini, tilâvet secdesi yapabilmek için tahâretin (abdest) şart olmadığını, cuma ve bayram namazı gibi namazların vaktinin geçmesinden korkan kişinin su bulunmasına rağmen hemen teyemmüm alarak namazı kılmasının câiz olduğunu, ramazanda akşam olduğu kanaatiyle, fakat gerçekte gündüz vakti yiyen kimsenin bu orucu kazâ etmesinin gerekmediğini, mestlerin iki ayağı tam bir şekilde kapatmış olma şartları bulunmadan üzerine mesh yapmanın câiz olduğunu, hayızlı kadının tavaf yapabileceğini, müslüman bir kişinin Ehl-i kitap'tan olan bir zimmîye vâris olabileceğini, süt emzirme sebebiyle sıhrî haramlığın doğmayacağını, süs amacıyla kullanılan gümüş takıların birbiriyle aynı fiyata değil de fazlaya satılabileceğini ve

fiyattaki bu fazlalığın işçilik karşılığı olduğunu savunmuş ve bu görüşleriyle ulemânın çoğunluğuna aykırı düştüğü gibi birçok tartışmayı da başlatmıştır (İbn Receb, II, 404-405; Mer‘î b. Yûsuf, s. 141-145). Ancak İbn Teymiyye'nin fıkıh alanında en çok tartışılan görüşleri talâk konusuyla ilgili olanlardır. İbn Teymiyye, bir kişinin hanımını bir mecliste aynı anda üç talâkla boşaması halinde, hem kendi mezhebinin hem de diğer mezheplerin hâkim görüşlerinin aksine bununla üç talâkın değil sadece tek bir talâkın gerçekleşeceğini ve bunun geri dönüşü mümkün olan (ric‘î) bir talâk sayılacağını, bu görüşünün kitaba ve Hz. Peygamber'in sünnetine daha uygun düştüğünü ileri sürmüştür. Yine İbn Teymiyye, üç talâkla boşanmış bir kadının tekrar eski kocası tarafından nikâhlanabilmesi için boşaması şartıyla başka bir erkekle evlendirilmesini (tahlîl, hülle) reddetmiş, kadının âdet zamanında yapılan talâkların da hükümsüz olduğunu savunmuştur. Onun birinci görüşü genelde Hanbelîler'in, özelde İbn Teymiyye'nin sedd-i zerâie önem verip her türlü hiyele karşı gösterdiği sert muhalefetle, ikinci görüşü ise sünnete aykırılığı hukukî işlemin sonucunu değiştirici bir müeyyideye bağlamış olmasıyla açıklanabilir. Talâk konusunda onun belki de en çok tepki toplayan ve hapsedilmesine yol açan görüşü ise yemin maksadıyla yapılan talâkın geçersiz olacağı, bunun talâk değil sadece yeminden cayma sayılacağı ve dolayısıyla boşama değil yemin hükümlerinin gerçekleşeceği görüşüdür. İbn Teymiyye, toplumda yaygın bir şekilde kullanılan ve pek çok ailevî problemin yaşanmasına sebep olan, "Şunu yaparsam veya yapmazsam hanımım boş olsun"; "Şunu alırsam, şunu yersem, şunu giyersem ... hanımım boş olsun" gibi sözlerin talâk amacıyla söylenmediğini, sadece söze güç ve kuvvet vermek için kullanıldığını, dolayısıyla vaad edilen iş gerçekleşmediği zaman talâkın değil yemin kefâretinin söz konusu olacağını ileri sürmüştür (talâkla ilgili görüşleri için bk. el-Fetâva'l-kübrâ, III, 3-177). Gerçekten bu görüş, mezheplerin meşhur olan genel kabullerine aykırı yeni bir yaklaşım ve ictihaddır. Bu görüş yüzyıllardır süren anlayış ve uygulamalara aykırı düştüğü, yargı kararlarını etkileyecek ve toplumda kargaşaya yol açabilecek bir boyuta ulaştığı için İbn Teymiyye'nin fetva vermesi yasaklanmış ve kendisi döneminin yöneticileri tarafından çeşitli defalar uyarılmıştır. Ancak İbn Teymiyye, bu konunun ictihadî bir mesele olduğunu ve yöneticilerin bu hususta kendisine müdahale etme hakkının bulunmadığını, ayrıca bir âlimin ulaştığı bir hakikati yöneticilerden korkup gizlemesinin câiz olmadığını belirterek kendi görüşünü savunmaya devam etmiştir (İbn Kesîr, XIV, 87, 97).

Öte yandan İbn Teymiyye, es-Siyâsetü'ş-şer‘iyye adlı eserinde ve diğer eserlerinde devlet nizamına olan ihtiyacı, devlet başkanına itaatin gerekliliğini, onun halkın vekil ve velisi olduğunu dile getirir. Ona göre yöneten-yönetilen ilişkisi temelde adalet esasına dayanır. Yöneticilerin temel görevi dinin ahkâmını muhafaza etmek, iyiliği emredip kötülükleri yasaklamak ve içtimaî nizamı korumaktır. Bütün İslâm düşünürlerinin ortaklaşa ifade ettiği bu hususlara İbn Teymiyye, hem genel ıslah projesinin bir parçası olduğu için hem de mevcut yöneticilere bir eleştiri getirmek

amacıyla sık sık vurgu yapar. İbn Teymiyye'nin ifadelerinden, İslâm dünyasında aynı anda birden fazla halifenin bulunmasını câiz gördüğü anlaşılmaktadır. Ona göre imanın rüknü olan kelime-i şehâdet sadece Allah ve Resulü'ne itaat etmeyi gerektirir. Bu prensip ise kendilerine itaat edilmesi gereken imamların sayısına herhangi bir sınır koymak anlamına gelmez. İbn Teymiyye'nin hilâfetle ilgili görüşlerinde, içinde yaşadığı dönemin ve özellikle Bağdat'ın Moğollar tarafından işgaliyle Abbâsî hilâfetinin son bulması, Anadolu, Suriye, Mısır ve diğer bazı İslâm ülkelerinde küçük devletlerin kurulması gibi tarihî sebeplerin etkili olduğu görülmektedir. Önceki dönem Hanbelî fakihlerinin hilâfet hakkındaki genel kanaatleri ise küçük müslüman devletlerin Abbâsî hilâfetinin himayesi altında toplanması doğrultusunda oluşmuştu.

İslâm vahyinin daha önce gelen Yahudilik ve Hıristiyanlığın yerine geçmek için nâzil olduğunu belirten İbn Teymiyye, bu noktadan hareketle bu dinlerin mensuplarının kendi kitaplarını tahrif ettiklerini belirtmiş ve sinagoglarla kiliselerin tamiri veya yeniden inşası faaliyetlerine karşı çıkmıştır. Bu konuda da herhalde Moğol ve Haçlı saldırılarının devam ettiği, müslümanlarla gayri müslimler arasındaki karşılıklı güvenin sarsıldığı siyasî ve içtimaî şartların büyük etkisi olmuştur. İbn Teymiyye, İslâm toplumu içerisindeki çeşitli bid'at ve hurafelerle de mücadele ederek başta peygamberler olmak üzere evliyanın veya faziletli insanların takdis edilmesine, onlardan yardım istenmesine, dualarda aracı ve vesile kılınmalarına (tevessül), bu kişilerin kabirlerine ibadet amacıyla ziyaretler yapılmasına, özellikle çeşitli tarikatlara mensup şeyh veya müridlerin ibadet maksadıyla icra ettikleri zikir, mûsiki, raks uygulamalarına ve giyim kuşam konusundaki bazı davranışlarına karşı çıkmıştır. Bunlardan tevessül, mutasavvifenin hal ve davranışları ile kabirleri ziyaret konularında çeşitli mektuplar, risâleler ve kitaplar yazmıştır. Bu hususlar içerisinde İbn Teymiyye'yi en çok meşgul eden hatta hapse atılmasına sebep olan konu ise ibadet kastıyla kabirleri ziyarete gitme meselesidir. Enbiya ve sâlih kişilerin kabirlerini ziyaret için özel yolculuğa çıkmanın bid'at olduğunu, Hz. Peygamber'in bunu emretmediğini, sahâbe ve tâbiînden hiç kimsenin bu işi yapmadığını ve hiçbir müctehid imamın da bunu müstehap görmediğini belirten İbn Teymiyye, böyle bir yolculuğun taat (iba-det) olduğu inancıyla çıkılması halinde sünnete ve icmâa muhalefet sebebiyle haram bir iş yapılmış olacağını ileri sürer (Mecmûʿu fetâvâ, XXVII, 184-193). İbn Teymiyye bu görüşü için de özellikle Resûl-i Ekrem'in, "Ancak üç mescidi ziyaret için yol hazırlığı yapılır: Mekke'deki Mescid-i Harâm, Kudüs'teki Mescid-i Aksâ ve benim mescidim" (Buhârî, "Ṣalât", 1, 6; Müslim, "Ḥac", 415, 512; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 94; Tirmizî, "Ṣalât", 126) meâlindeki hadisini delil getirmiş, hatta yalnızca Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret amacıyla yapılan seyahatin dahi günah olduğunu ileri sürmüştür. İbn Teymiyye tarihî ve dinî mekânları, enbiya ve sâlih kişilerin türbelerini ibret almak gibi sebeplerle ziyaret etmede, eski millet ve kavimlerin yaşadıkları bölgeleri gezmede dinen bir sakınca görmediği, fakat ibadet olduğu inancıyla bu tür yerleri ziyareti aynı za-manda tevessül inancını da içermesi

sebebiyle tevhid akîdesini zedeleyici, insanları şirk ve hurafe bataklığına sevkedici bir davranış olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Onun bu konuda sert bir muhalefet göstermesinde halk arasında yaygın çeşitli inanış ve âdetlerin önemli payı olmalıdır. Hayatının sıkıntılarla geçmesinde, halk ve ulemâ katında birçok ciddi tepkiye muhatap olmasında, nüfuz ve selâhiyet sahibi çeşitli şahsiyetlere yönelik tenkitlerinin de etkisi bulunmaktadır. Meselâ Gazzâlî, İbn Rüşd, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, İbnü'l-Fârız gibi âlim ve sûfîlere şiddetli hücumlarda bulunmuş, özellikle Gazzâlî'nin el-Münḳıż mine'ḍ-ḍalâl ile İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn adlı eserlerindeki felsefî fikirlerini sert bir şekilde eleştirmiştir.

Esasında İbn Teymiyye'nin geniş tartışmalara yol açan mukaddes üç mescid dışındaki yerler için özel yolculukların yapılmaması, yemin kastıyla yapılan talâkın geçersizliği, Allah'ın sıfatları, bid'at ve hurafelerle mücadele gibi konular ehl-i hadîs ile ehl-i re'y veya Selefîler ile Mu'tezile ve daha sonra da Eş'arîler arasında yüzyıllardır tartışılan meselelerdir. Ancak İbn Teymiyye'nin görüşlerini savunurken veya karşı görüşü eleştirirken takındığı sert, tâvizsiz ve kırıcı üslûbu, tebliğinde heyecanlı ve ısrarcı olması, hatalı ve sakıncalı gördüğü bir hususa dikkat çekebilmek için zaman zaman abartılı ifadeler kullanması etrafındaki muhalefeti güçlendirmiş ve harekete geçirmiştir. Öyle ki bizzat İbn Teymiyye'yi seven ve sayan birtakım Hanbelî âlimleri dahi onun bazı fetvalarının alınmaması gerektiğini söylemişlerdir (İbn Receb, II, 394). Ancak döneminde yol açtığı tartışmalar ve tepkiler, ıslah ve tebliğ konusunda sadece konuşmak veya yazmakla kalmayıp fiilen de mücadele etmesi, Kitap ve Sünnet yanında sadece sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden oluşan selef-i sâlihînin görüşlerini merkeze alıp bid'atlara ve taklide karşı mücadelesi, aynı zamanda onun fikirlerinin İslâm dünyasında geniş ve kalıcı bir etkiye sahip olmasının da temel âmilini teşkil etmiştir. İbn Teymiyye'nin Selefî tavrı, bir taraftan dinî düşünceyi durağanlaştırıp belirli bir tarihî ve coğrafî alana hapsederken diğer taraftan bid'at anlayışının geniş tutulmasına ve bid'atla mücadelenin sert bir şekilde yapılmasına sebep olmuştur. İslâm düşüncesiyle ilgili ilk ve sahih kaynakların Kur'an, Sünnet ve selef-i sâlihînin görüşleri olması sebebiyle onun bu düşüncesi bugün de birçok kişi ve hareket tarafından genel kabul görmüş, tevhid akîdesini zedeleyici türden bid'at ve hurafelerle mücadelesi pek çok âlimin ve İslâmî hareketin ilgisini çekmiştir. Bid'at ve hurafelere karşı çıkmak, taklide karşı çıkmanın ve aklîleşme sürecinin de ilk basamağını teşkil etmiş ve bu sebeple söz konusu âlimler ve İslâmî hareketler, bazı araştırmacılar tarafından İslâm düşünce tarihinde İslâm modernizminin temsilcileri olarak nitelendirilmiştir. İbn Teymiyye, inanç-ahlâk alanındaki sapmaları giderme ve fıkıh alanındaki donukluğu açma yönünde bir ıslah projesini başlatmış, en azından döneminde belli belirsiz var olan ıslah düşüncesine hareket kazandırmış, bunun teorik çerçevesini oluştururken dinin aslî kaynaklarına ve bu kaynakların ortaya çıktığı tarihî-içtimaî sürece başvurmuştur. Bu sebeple kendisinden iki yüzyıl önce Gazzâlî'nin yaptığına benzer şekilde İslâmî karakteri gölgeleyebilecek mistik ve felsefî akımlara,

halkın yanlış inanış ve uygulamalarına karşı dinin aslî kaynaklarına dönüş çağrısı yapmış, bid'at ve taklide karşı çıkmıştır. Böyle olunca İbn Teymiyye'nin Selefîliği dinin aslî unsurları olan inanç ve ibadetler alanında öze dönüşü ve saflığı amaçlasa da hukuk sahasında akla ve yoruma geniş bir alan bıraktığından İslâm toplumlarına geçmişi tekrar yaşatmayı değil dönemi ve sonrası için çözüm üretmeyi, hatta devamlı kendini yenilemeyi hedefleyen ıslahatçı bir çizgiye sahiptir. Bu açıdan bakıldığında onun Selefî tavrı ile ıslahatçı çizgisi birbirini ta-mamlamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "Ṣalât", 1, 6; Müslim, "Ḥac", 415, 512; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 94; Tirmizî, "Ṣalât", 126; Takıyyüddin İbn Teymiyye, el-Müsevvede (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1983, s. 330-331; a.mlf., Mecmûʿu fetâvâ (nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kāsım en-Necdî), Riyad 1412/1991, IV, 109, 154; XIII, 329-376; XX, 10-14, 204, 303-313; XXVII, 184-193; XXVIII, 63; XXXIV, 209-210; a.mlf., eṣ-Ṣârimü'l-meslûl (nşr. Muhammed b. Abdullah b. Ömer el-Halevânî - Muhammed Kebîr Ahmed Şevderî), Demmâm 1417/1997, neşredenlerin girişi, I, 33-152; a.mlf., el-Fetâva'l-kübrâ (nşr. Hasaneyn Muhammed Mahlûf), Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), III, 3-177; a.mlf., Ref'u'l-melâm (İslam Hukukunda Mezhebler içinde, trc. Hayreddin Karaman), İstanbul 1971, s. 35-74; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Mesâʾilü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (nşr. Züheyr eş-Şâvîş), Beyrut 1408/1988, s. 438-439; Zehebî, el-ʿİber, IV, 84; a.mlf., Muʿcemü'ş-şüyûḫ: el-Muʿcemü'l-kebîr (nşr. M. Habîb el-Hîle), Tâif 1988, I, 56; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, III, 1496-1498; İbnü'l-Verdî, Tetimmetü'l-muḫtaṣar fî aḫbâri'l-beşer (nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî), Beyrut 1389/1970, II, 284-289; İbn Kayyim el-Cevziyye, Esmâʾü müʾellefâti Şeyḫilislâm İbn Teymiyye (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Beyrut 1403/1983; Takıyyüddin es-Sübkî, er-Resâʾilü's-Sübkiyye fi'r-red ʿalâ İbn Teymiyye ve tilmîẕihî İbn Ḳayyim el-Cevziyye (nşr. Kemâl Ebü'l-Münâ), Beyrut 1403/1983, neşredenin girişi, s. 12; Safedî, el-Vâfî, VII, 15-33; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, I, 74-80; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 185, 241, 254, 255, 299, 302, 333-336, 344-345, 352; XIV, 14-254; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Ali el-Ba'lî, Kitâbü'l-Fetâvâ (nşr. Abdülmecîd Selîm), Beyrut 1407/1987, neşredenin girişi, s. 23-48; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952, II, 387-408; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, I, 144-160; İbn Nâsırüddin, er-Reddü'l-vâfir (nşr. Züheyr eş-Şâvîş), Beyrut-Dımaşk 1400/1980, s. 57-222; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IX, 271-272; a.mlf., Menhelü'ṣ-ṣâfî, I, 358-362; Burhâneddin İbn Müflih, el-Maḳṣadü'l-erşed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1410/1990, I, 132-139; Tecrid Tercemesi, IV, 221-229; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 75-80; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, el-Menhecü'l-Aḥmed (nşr. Abdülkâdir el-Arnaût v.dğr.), Beyrut 1997, IV, 151, 298, 312, 320, 321, 324, 239; V, 24-44, 50, 56, 62, 66-68; Mer'î b. Yûsuf, el-Kevâkibü'd-dürriyye fî menâḳıbi'l-müctehid İbn Teymiyye (nşr. Necm Abdurrahman Halef), Beyrut 1406/1986, s. 55-80, 100-159; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 135, 220, 260, 261, 277 vd.; Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî, Cilâʾü'l-ʿayneyn, Bulak 1298, s. 153-155, 308-358; Brockelmann, GAL, II, 117, 125-127; Suppl., II, 119-126; G. Makdisi, "Ibn Taimīya's Autograph Manuscript on Istihsān: Materials For the Study of Islamic Legal Thought", Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A. R. Gibb (ed. George Makdisi), Leiden 1965, s. 446-479; a.mlf., "Ibn Taymiya: A Sūfi of the Qādiriya Order", American Journal of Arabic Studies, I, Leiden 1974, s. 118-129; a.mlf., "Hanābilah", ER, VI, 178-188; Abdüsselâm Hâşim Hâfız, el-İmâm İbn Teymiyye, Kahire 1389/1969, s. 74-77; Hayreddin Karaman, İslam Hukukunda Mezhebler, İstanbul 1971, s. 23-33; H. Laoust, Naẓariyyâtü Şeyḫilislâm İbn Teymiyye fi's-siyâse ve'l-ictimâʿ (trc. Muhammed Abdülazîm Ali - Mustafa Hilmî), Kahire 1396/1976, s. 274-301; a.mlf., "La bibliographie d'Ibn Taymiyya d'après Ibn Kathīr", BEO, IX (1942-43), s. 115-162; a.mlf., "Le Hanbalisme sous les Mamlouks bahrides", REI, XXVIII (1960), s. 1-71; a.mlf., "Hanābila", EI² (İng.), III, 158-162; a.mlf., "Ibn Taymiyya", a.e., III, 951-955; Selâhaddin el-Müneccid, Şeyḫülislâm İbn Teymiyye, sîretühû ve aḫbârüh ʿinde'l-müʾerriḫîn, Beyrut 1976, s. 6-152; a.mlf., "Mersûmü Memlûkî Şerîf bi-muḫâlefeti ʿaḳīdeti İbn Teymiyye", MMİADm., XXXIII/2 (1958), s. 259-269; Fazlurrahman, İslâm (trc. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın), İstanbul 1981, s. 103, 118, 139-140, 142-145, 185-187, 245-247; Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî, Ḫâṣ bi-ḥayâti Şeyḫilislâm el-ḥâfıẓ Aḥmed b. Teymiyye (trc. Saîd el-A'zamî en-Nedvî), Küveyt 1403/1983, s. 19-117; Muhammed Kürd Ali, Künûzü'l-ecdâd, Dımaşk 1404/1984, s. 344-352; Süleym el-Hilâlî, İbn Teymiyye el-müfterâ ʿaleyh, Amman 1405/1985, s. 19-38; Ömer Ferruh, İbn Teymiyye el-müctehid beyne aḥkâmi'l-fuḳahâʾ ve ḥâcâti'l-müctemaʿ, Beyrut 1411/1991, s. 70-77, 251-266,

349-370, 495; Muhammed Ebû Zehre, İbn Teymiyye: Ḥa-yâtühû ve ʿaṣruhû, ârâʾühû ve fıḳhüh, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), s. 36-153, 212-236; Muhammed Yûsuf Mûsâ, İbn Teymiyye, Kahire, ts. (Mektebetü Mısr), s. 66-117, 121-311; Muhammed el-Ya'lâvî, Eştât fi'l-luġa ve'l-edeb ve'n-naḳd, Beyrut 1992, s. 409-416; Muhammed b. İbrâhim eş-Şeybânî, Mecmûʿatü müʾellefâti Şeyḫilislâm İbn Teymiyye, Küveyt 1414/1993; Abdülvâhid b. Abdülkuddûs es-Silefî, "Şeyḫülislâm İbn Teymiyye: Tercümânü'l-Ḳurʾân" (trc. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî), Buḥûşü'n-nedveti'l-ʿâlemiyye ʿan Şeyḫilislâm İbn Teymiyye ve aʿmâlihi'l-ḫâlide (nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî), Riyad 1418/1997, s. 243-256; Yûsuf Hüseyin Ahmed el-Ezherî, "Şeyḫülislâm İbn Teymiyye ve cühûdühû fî işrâʾi'l-fıḳhi'l-İslâmî", a.e., s. 285-315; İbrâhim Abdülbâkī, "Şeyḫülislâm İbn Teymiyye", ME, XXX/2 (1961), s.162-169; Gary Leiser, "Hanbalism in Egypt before the Mamlūks", SI, LIV (1981), s. 155-181; Sheikh M. Safiullah, "Wahhābism: A Conceptual Relationship Between Muḥammad Ibn 'Abd al-Wahhāb and Taqiyy al-Dīn Aḥmad Ibn Taymiyya", HI, X/1 (1987), s. 67-83; Khaliq Ahmad Nizami, "The Impact of Ibn Taymiyya on South Asia", Journal of Islamic Studies, I, Oxford 1990, s. 120-149; Sherman A. Jackson, "Ibn Taymiyyah on Trial in Damascus", JSS, XXXIX/1 (1994), s. 41-86; Muhammed b. Sa'd eş-Şüvey'ir, "İbn Teymiyye ve'd-difâʿ ʿani'l-İslâm", Mecelletü'l-Büḥûṣi'l-İslâmiyye, sy. 44, Riyad 1415-16, s. 257-308; Moh. Ben Cheneb, "İbn Teymiyye", İA, V/2, s. 825-829; Ali Sâmî en-Neşşâr, "er-Red ʿale'l-manṭıḳiyyîn li'bn Teymiyye", Tİ, IV, 105-117; Abbâs Zeryâb, "İbn Teymiyye", DMBİ, III, 171-193.

Ferhat Koca

İtikadî Görüşleri. 1. Akıl-Nakil İlişkisi. Dinin temelini teşkil eden itikadî konularda Kitap ve Sünnet'te yer alan ve Selef âlimleri tarafından benimsenen naslara dayalı dinî akılcılık metodunu tercih etmek gerektiğini düşünen İbn Teymiyye, dinde Kur'an'ın rehberliğini esas alarak ona uymanın lüzumunu sık sık dile getirir. Bu düşüncesinde sahâbe, tâbiîn ve imamlara tâbi olduğunu belirterek onların Kur'an'a aykırı herhangi bir akıl yürütmeyi kabul etmediklerini, Kur'an'ın önüne çıkarılan hiçbir görüşü benimsemediklerini söyler (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 164; Mecmûʿu fetâvâ, XVI, 471).

İbn Teymiyye'ye göre Kur'an sadece itikadî hükümlere değil bu hükümlerin aklî delillerine de yer verir, "âfâk ve enfüsten deliller" (Fussılet 41/53) gibi açık ifadelerle çeşitli âyetlerde bu delillere işaret eder. Dolayısıyla dinde hüccet olan şer'î deliller, Hz. Peygamber'in haber verdiği ve Kur'an'ın delâlet ettiği naklî delillerin yanında mevcûdatın şehâdet ettiği aklî delilleri de ihtiva etiği için akıl ve nakil bütünlüğünü sağlar. Dinen meşrû olmayan deliller ise bunların dışında kalan, cedele dayalı mesnetsiz iddialardır. Meselâ tevhid, peygamberlerin doğruluğu, ilâhî sıfatların ve haşrin ispatı gibi akılla bilinebilen konularda vahiy yol gösterir ve çeşitli ipuçları verir. Dolayısıyla vahyin işaret etmesi şartıyla bazı aklî burhan ve kıyaslar da şer'î delil sayılabilir. Ayrıca delilin aklî veya sem'î diye nitelenişi medih yahut zem ifade etmez, yalnızca o delilin bilinme şeklini ortaya koyar; diğer bir ifadeyle şer'î delil aklînin zıddı değildir. Çünkü şer'înin mukabili bid'îdir (bid'at oluş); bu çerçevede şer'îlik nitelemesi övgü ifadesi iken ikincisi bunun zıddı bir anlam taşır (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 198-200). Hatta filozofların burhan dedikleri kesin (yakīnî) öncüllerden oluşan kıyaslar da buna dahildir; yani bunların şer'î kaynaklarda bulunanı veya onlarla destekleneni aklî, diğerleri bid'îdir. Öte yandan Kur'an'da yer alan meseller de

sonuçta birer kıyastır yani aklî istidlâllerdir (a.g.e., I, 27-28; Mecmûʿu fetâvâ, III, 296-297).

Kelâmcıların yaptığı gibi nasların dışında aklî bir alan ayırımına gidilerek hakkında Resûl-i Ekrem'den nakil bulunmayan itikadî hükümlerden veya delillerden "usûlü'd-dîn" diye söz edilmesi bizzat usûlü'd-dîn kavramının kendisiyle çelişki teşkil eder. Çünkü usûlü'd-dîn Hz. Peygamber vasıtasıyla gelen dinin en önemli unsurla-rını ifade eder. Eğer Resûlullah'tan menkul olmayan deliller ve hükümler de usûlü'd-dîne dahil edilecek olursa ya Hz. Peygamber'in dinin bir kısmını ihmal ettiği ya da ümmetin onun açıkladığı bazı hükümleri gizlediği ihtimalleri doğar. Bunların her ikisi de mümkün olmadığına göre bu tür iddialar ancak usûlü'd-dînden olmayanı ona dahil etme gayretleri olarak izah edilebilir.

Tevhid, sıfatlar, kader, nübüvvet ve meâd gibi itikadî konular veya bunların delilleri Allah ve Resulü tarafından bütünüyle ve en iyi şekilde açıklanmıştır. Çünkü bunlar en önemli konular olup Allah dinini tamamladığına göre (el-Mâide 5/3) bu delillerin ve meselelerin ihmal edildiği düşünülemez. Hatta naslarda yer alan aklî deliller sonradan filozoflar ve kelâmcılarca ortaya konan aklî delillerden daha kuvvetlidir (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 26-28; Mecmûʿu fetâvâ, III, 294-296). Bundan dolayı arazların hudûsüyle âlemin hudûsüne istidlâlde bulunmak gibi aklî yöntemler İbn Teymiyye'ye göre usûlü'd-dînden olmadıkları gibi güçlü deliller de değildir. Nitekim Eş'arî ve gerçeği görebilen diğer bazı ince görüşlü kelâmcılar, bu tür istidlâllerin peygamberlerin ve onları takip edenlerin yöntemi olmadığını itiraf etmişlerdir (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 38-39; Mecmûʿu fetâvâ, III, 303-304).

İbn Teymiyye, akıl ve nakil münasebetine dair görüş beyan eden zümreleri Kur'an merkezli olarak üç gruba ayırır. Birinci grup Kur'an'daki aklîliliği ve aklî delilleri kabul etmeyenler, ikinci grup kabul eden fakat anlama ve tesbitte hata edenler, kendisinin de dahil olduğunu belirttiği üçüncü grup ise Kur'an'daki aklî delilleri doğru bir şekilde bilip anlayanlardır (Mecmûʿu fetâvâ, XVI, 470-471). Ona göre esasen ehl-i hak (Selef ulemâsı) aklî delillere ve aklın doğru kabul ettiği hükümlere itiraz etmez; onların itirazda bulunduğu şey aklın Kitap ve Sünnet'e muhalif sonuçlara varabildiği iddiasıdır. Halbuki tam aksine dinle çelişen her şey akıl tarafından da yanlış bulunur (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 194). Bununla birlikte diğer kelâmcılar gibi İbn Teymiyye de dinî kaygı taşımayan, dinî kaynakları tanımayan ve yalnızca aklî delillere dayanarak tartışma yapanlara karşı kendi yöntemleri ve kendi dilleriyle mücadele etmenin onların karşısında susmaktan daha hayırlı olduğunu kabul eder. Bu durum, tıpkı şerrinden korunabilmek için düşman ordusunun kıyafetini giymekten başka çare bulunmamasına benzer. Böyle bir durumda düşman elbisesi giyerek savaşmak, onlara benzememek düşüncesiyle oturup ülkenin işgal edilmesine razı olmaktan daha iyidir (a.g.e., I, 231).

2. Allah'ın Varlığı ve Sıfatları. İsbât-ı vâcibde Kur'ânî metodu öne çıkaran ve gözleme dayalı tabii ve psikolojik delillere önem veren İbn Teymiyye kelâmcı ve filozofların kullandığı zihnî ve felsefî delillere itibar etmez. Ona göre hudûs ve diğer nazarî / felsefî delillerin önermelerinde her şeyden önce o kadar fazla ayrıntı ve tasnif vardır ki bunlar âdeta Allah'ın varlığını ispat etmek yerine problemi daha da güçleştirmekte ve ispata engel olmaktadır (a.g.e., I, 38-39; Mecmûʿu fetâvâ, III, 303-304). Nitekim insan, kâinatın bir yaratıcısının olması gerektiğini hudûs veya imkân delilini aklına getirmeden de bilir. Mârifetullahın fıtrî bir karakter taşıması, istidlâlde bulunmanın zorunlu olmaması, peygamberlerin insanları dine davetlerinde onları ibadete yöneltmekle işe başlamaları, müminlerin kalplerinin derinliklerinde Allah sevgisinin bulunması ve bunun tezahürlerinin her an görülmesi gibi psikolojik ve sosyal deliller, dolayısıyla dış ve iç gözleme dayalı bir tefekkür ve sevgiye dayalı bir iman, sırf teorik istidlâllere ihtiyaç bırakmadan daha kolay bir şekilde inanmayı sağlar (Mecmûʿatü tefsîr, s. 261-262, 269, 277).

İbn Teymiyye'ye göre Allah'ın zâtına "bağlı" bütün sıfatlar kadîmdir, yokluğu imkânsızdır, bu sıfatların bir fâili de yoktur. Şu halde -Muʻtezile'nin yaptığı gibi- tevhidi sıfatların ve hatta esmâ-i hüsnânın nefyi olarak anlamak yanlıştır. Çünkü böyle bir ulûhiyyet anlayışı varlık alanında değil yalnızca zihinlerde tasavvur edilebilir (İḳtiżâʾü'ṣ-ṣırâṭi'l-müstaḳīm, s. 844). Öte yandan sıfatlar, Allah'ın zâtından ayrı ve bağımsız gerçeklere işaret eden kavramlar olmadığı için sıfatların kabulüyle zât ve sıfatlar arasında bir terkipten de söz edilmiş olmaz. Esasen varlığı zorunlu olan yalnız zât veya yalnız sıfatlar değil kemal sıfatlarıyla nitelenen zâttır, dolayısıyla sıfatlar zâttan ayrı düşünülemez. Vasıfları bulunmayan bir varlığın dış dünyada mevcudiyetini düşünmek mümkün olmadığından sıfatların reddedilmesi mantıkî olarak zâtın varlığını da tehlikeye sokmuş olur (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, III, 292-293, 402).

Buna karşılık sıfatların te'vili, Allah hakkında nasların verdiği bilgilerden başka anlayışlara götürdüğü için bir çeşit tahrif niteliği taşır. Esasen naslarda yer alan sıfatlarda zannedildiği gibi te'vili gerektirecek bir teşbih veya tecsim de söz konusu değildir. Çünkü her ne kadar ifade güçlüğü sebebiyle Allah'ın bazı sıfatlarıyla insanların nitelikleri için aynı kelimeler kullanılırsa da bu tamamen lafzî aynılık olup ilâhî sıfatlar için kullanılan kelimelerin içerikleri insanla ilgili olandan tamamen ayrıdır ve yalnızca Allah'ın hakikatini ifade etmeye yöneliktir. Nitekim İslâm ilâhiyyâtında mevcut yaratılmışlara benzerliği reddetme prensibi bu temel farklılığı dile getirmektedir (Mecmûʿu fetâvâ, III, 3-4). Bu genel tesbit, antropomorfizmi en fazla çağrıştırdığı ileri sürülen istivâ ve nüzûl gibi nitelemeler için dahi geçerlidir. İbn Teymiyye'ye göre âyetlerde Allah'a izâfe edilen kelâm veya basar sıfatları hakkında kelâmcılar tarafından herhangi bir teşbih tehlikesinden söz edilmediğine göre aynı mahiyetteki istivâ ve nüzûlün de İslâm itikadının genel sıfat telakkisinden ayrı

tutulmaması gerekir. Zira sıfatların bazılarını kabul edip bazılarını mevhum bir teşbih düşüncesinden dolayı başka mânalara çekmek tutarsızlık olur (a.g.e., III, 25-27).

Hem “açıklama, yorum”, hem de “daha az ihtimalli mânanın daha yaygın mânaya tercih edilmesi” anlamlarına gelen te’vil İbn Teymiyye’ye göre bu sınırlar dahilinde meşrûdur. Ancak Allah’ın sıfatları ve âhiret gibi gaybî hususlara dair haberler ancak naslarda ortaya konduğu şekilde ifade edilebilir; bunların ne mâna ifade ettiğini yalnız Allah bilir. İnsan açısından bakıldığında gayb âlemiyle ilgili haber ve tanıtımlar, görünür âlemde kullanılan isim ve sıfatlarla anlatılmak suretiyle anlaşılabilir. Fakat görünen âlemin dil kalıplarıyla görünmeyen âlem hakkında böyle bir sınırlı konuşma imkânının bulunması hiçbir şekilde iki âlemin aynı olduğu anlamına gelmez.

Te’vil problemiyle bağlantılı olarak müteşâbih konusunu izah ederken Kur’an’ın bütünü için kullanılan Zümer sûresindeki (39/23) müteşâbih kelimesini “tutarlılık, pekiştiricilik” anlamında kabul eden İbn Teymiyye, âyetlerin bir kısmı için kullanılan müteşâbihe ise (Âl-i İmrân 3/7), “bir şeye bir yönden benzeyip başka bir yönden benzememe” şeklinde bir anlam yükler. Ona göre gayb âlemine dair tasvirler bu anlamdaki müteşâbihler kategorisine girer. Meselâ çeşitli âyetlerde cennet nimetlerini ifade eden kelimeler, dünya nimetlerine de delâlet etmekle birlikte onlara benzememeleri sebebiyle müteşâbihtir. İbn Teymiyye müteşâbihi birçok mânayı ifade edebilen müşterek isme benzetir (a.g.e., III, 55-68). İbn Teymiyye’nin, bir yandan teşbih ve tecsimin İslâm akaidinde bulunmadığını kabul etmekle birlikte Ehl-i sünnet kelâmcılarının bu tehlikeye düşmemek, dolayısıyla tenzihe halel getirmemek gibi niyetlerle arş, istivâ, yed vb. haberî sıfatları te’vil etmeye çalıştıklarını hatırlatarak bu tür çabalara sert bir şekilde karşı çıkarken öte yandan naslarda zikredilen âhiret nimetleri hakkındaki açıklamaları müteşâbih kabul edip bunların başka anlama gelebileceğine işaret etmesi birinci görüşünde aşırı tepkisel davrandığını göstermektedir (krş. Muhammed Ebû Zehre, s. 269-271).

Allah’a herhangi bir fiilinde zorunluluk isnat edilemeyeceğini düşünen İbn Teymiyye, bu konuda Mu‘tezile’ye karşı Ehl-i sünnet kelâmcıları ile aynı görüşü paylaşırken Allah’ın fiillerindeki hikmet ve ta‘lîl noktasında Eş‘arîler’den ayrılır. Ona göre âlemin yaratılışında Allah’ın fiili için gayri iradî ve zarurî bir illet-i gāiyye gösterilmiş olacağı, Allah’a noksanlık izâfe edileceği, illetin kıdeminin ma‘lûlün kıdemini gerektireceği veya O’nun havâdise mahal kılınacağı ve teselsül meydana geleceği gibi endişelerle ilâhî fiillerde sebepliliği (ta‘lîl) reddetmek doğru değildir (Mecmûʿatü’r-resâʾil, V, 286-288). Çünkü bir gaye ve hikmete göre iş yapması Allah’ın kudret ve dilemesiyle olup Eş‘arîler’in iddiasının aksine bu Allah’ın bir şeye ulaşma ihtiyacında olduğu kuşkusunu doğurmaz. Diğer bir ifadeyle, Allah’ın bir hikmete dayalı iradî bir fiilde bulunduğu ileri sürülürse bundan O’nun kemale ihtiyacı olduğu sonucunun çıkacağı endişesine kapılmak yersizdir (a.g.e., V, 337; Minhâcü’s-sünne, I, 145-146).

Bu suretle İbn Teymiyye, Allah'ın fiillerinin kendi zâtı dışında bir kadîm illete bağlı olmadığını düşünmekle birlikte hâdis bir illetle ilgisini kabul etmiş olur. Zira varlıkların bir başlangıcı bulunduğundan O'nun fiil ve hikmeti de hâdistir. Bu durumda söz konusu hikmete başka bir hikmet ya da hâdis illete başka bir illet gerekmez (Mecmûʿatü'r-resâʾil, V, 343-344). Buna göre İbn Teymiyye, Eş'arîler'in tahsîn-i aklîyi ve dolayısıyla hikmeti tamamen reddetme yoluna gitmek suretiyle filozofların aksi istikametinde bir aşırılığa saptıklarını düşünmekte ve böylece Allah'ın fiillerinin ta'lîli konusunda daha çok Mu'tezile'nin görüşüne yaklaşmış bulunmaktadır (bk. HİKMET).

3. Tevhidi Zedeleyen Görüşler. İbn Teymiyye'ye göre tevhidi bozan hususların içinde en aşırısı, İslâmî terminolojiyle takdim edilip Allah ve âlem arasında iç içe bir birlikteliği var sayan hulûl ve ittihad fikri ve bunu temsil eden vahdet-i vücûd nazariyesidir. Varlığın birliği düşüncesinin kaynağının Hıristiyanlık ve diğer İslâm dışı inançlar olduğunu ileri süren İbn Teymiyye güçlü bir muhayyileye sahip olduğunu söylediği İbnü'l-Arabî'yi bu görüşe eğilim gösterenler arasında "İslâm'a en yakın olanı" şeklinde tanıtır.

Allah'tan başkasından yardım talep etmeyi tevhid açısından sakıncalı bulan İbn Teymiyye, Hz. Peygamber'le tevessülün ise onun hürmetine Allah'a dua edilmesi ve O'ndan yardım dilenmesi demek olduğunu belirtir ve sadece bunda mahzur görmez. Çünkü bu durumda doğrudan Resûl-i Ekrem'den değil onun bereketiyle Allah'tan talep veya yardım dilenmektedir. Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in amcası olması dolayısıyla Abbas'ı vesile ederek yağmur duası yapması (Buhârî, "İstisḳāʾ", 3, "Feżâʾilü aṣḥâbi'n-nebî", 11) ve Resûlullah'ın, bir âmâya gözlerinin şifa bulması için kendi adını anarak Allah'a dua etmeyi öğretmesi (Tirmizî, "Daʿavât", 118; İbn Mâce, "İḳāme", 189) bu çerçevede ele alınmalıdır. Aynı şekilde âhirette Hz. Peygamber'den şefaat talep edileceği rivayetleri de dua muhtevalı tevessülün cevazına delil teşkil eder (Mecmûʿu fetâvâ, I, 103-105, 199-202). Resûl-i Ekrem dışında birini dua vesilesi yapmayı ise uygun görmez.

İbn Teymiyye kabir ziyaretine genel anlamda cevaz vermekle birlikte bunun belli zamanlarda ve periyodik olarak yapılmasını, bu niyetle seyahate çıkılmasını, Hz. Peygamber'inki dahil olmak üzere kabirleri öpmeyi, kabirlerin başında namaz kılıp adak kurbanı takdim etmeyi veya ölüden yardım talebinde bulunmayı, söz konusu mekânların takdis ve tâzim edilmelerine yol açacağı için tevhid inancını zedeler nitelikte bulur (a.g.e., I, 230-239).

4. İman. Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde imanın çok defa amel-i sâlih veya ilimle bir arada zikredildiğini belirten İbn Teymiyye, imanın fonksiyonel olması ile Allah korkusuna dayalı amel arasındaki yakın ilişki üzerinde önemle durur. Ona göre burada

söz konusu olan korkuyu, cezaya uğrama korkusu yerine kabule mazhar olmama ve rızâya ulaşamama kaygısı şeklinde anlamak gerekir. Bu hususta hassasiyeti olan kimse imanını daima canlı ve faal durumda bulundurduğu gibi onun gereğini yerine getirme konusunda da dikkatli olur. Kur'an'da ibadetlerde huşûa riayet edilmesinin müminlerin kurtuluşa ermelerinin şartı kılınması da (el-Mü'minûn 23/1-2) imanın iç boyutu açısından dikkat çekicidir. Günah işleyen mümin kalpteki tasdiki muhafaza etmekle birlikte günah ondaki haşyet ve huşû özelliklerini kaybettirir.

Allah'ın emirlerine uymamanın bir bakıma geçiciyi kalıcıya, azı çoğa tercih etme cehâleti olduğu göz önüne alındığında imanın ilimle alâkası daha iyi anlaşılır. Burada ilim kelimesi pragmatik anlamda, yani kişinin kendi nihaî fayda ve zararları hakkındaki bilgisi mânasında kullanılmıştır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm son derece vurgulu bir teşbihle geçici olanı akarsu üzerinde oluşan köpüğe benzetmiş (er-Ra'd 13/17), ayrıca kötü davranışta bulunmayı cehâletle ilişkilendirmiştir (en-Nisâ 4/17). İmansızlığın sebep olduğu kötü âkıbetin Kur'an'da akletmeme neticesi olarak gösterilmesi de (el-Mülk 67/10) ilimle iman arasındaki yakın münasebete işaret eder (Kitâbü'l-İmân, s. 32-60). Ayrıca İbn Teymiyye, Kur'an ve Sünnet'in ilkelerine aykırı ve onlardan bağımsız bir akılcılığı reddetmekle birlikte açıkça şunu da ifade eder: "Bilinmelidir ki bu meselelerde biri yanlış yola kaymış yahut gerçeği bilmede acze düşmüşse bunun sebebi Peygamber'in getirdiklerine uymakta kusur etmesi, kendisini hakka ulaştıracak olan tefekkür ve istidlâl yolunu terketmesidir" (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 54). Eş'arîler'in ve diğer Ehl-i sünnet kelâmcılarının sözlük anlamına dayanarak imanı kalp ile tasdik şeklinde tarif etmesini isa-betli görmeyen İbn Teymiyye imanda istisnanın câiz olduğunu söyler (bk. İMAN; İSTİSNÂ).

Metodolojik ve Fikrî Eleştirileri. Gazzâlî ve İbn Rüşd'den sonra İslâm düşüncesinin önde gelen eleştirici âlim ve mütefekkirlerinden biri sayılan İbn Teymiyye'nin bilhassa kelâmcılar ile filozof ve mantıkçılara yönelttiği eleştiriler yanında mezhepler ve Hıristiyanlık hakkındaki tenkitleri de İslâm düşüncesinin çok değerli ürünleri arasında yer alır.

1. Kelâmcılar. İbn Teymiyye'nin metot açısından kelâmcılara yönelttiği tenkitler şu şekilde gruplandırılabilir: a) Kelâmı usûlü'd-dîn olarak takdim etmeleri. İbn Teymiyye'ye göre kelâmcılar, kelâm ilmini usûlü'd-dîn olarak takdim edip bu ilmin öğrenilmesini dinen farz kabul ettikleri için daha baştan hatalı bir yola girmişlerdir. Kelâmcılar, Cehmiyye ve Mu'tezile'nin başlattığı kelâm metodunu Selef'in karşı çıkmasına rağmen İslâm dininin yegâne usulüymüş gibi ele alarak bu usule muhalefeti İslâm dinine muhalefet şeklinde göstermişlerdir. Ancak kelâmcıların salt kelâmî delilleri ve bu delillerle ulaştıkları hükümler âyete, hadise veya sahâbe ve tâbiînden gelen herhangi bir nakle dayanmaz; Kitap ve Sünnet'in delâlet etmediği bir esas ise İslâm dininin aslı veya delili olamaz. İbn Teymiyye'nin tesbitine göre her kelâm

mezhebi, kendince bazı mesele ve delilleri usûlü'd-dîne dahil edip bunlara uymayan âyet ve hadisleri mücmel veya müteşâbih kabul ederek ya kendi prensiplerine uydurmuş veya terketmiştir. Meselâ Mu'tezile kelâmcıları, sıfat anlayışları sebebiyle halku'l-Kur'ân'ı benimsemeyerek veya rü'yetullah ve arş üzerinde istivâya dair naslarda zikredilen hususları inkâr ederek yanlış bir yola sapmışlardır. Gerçekte ise bu yöntemlerin ve doğurdukları sonuçların Allah'ın koyduğu ve Resûlullah'ın tebliğ ettiği usûlü'd-dînle bir alâkası yoktur (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 41-42, 73, 77; Mecmûʿu fetâvâ, III, 305-306). İbn Teymiyye, bu noktada zaman zaman sertleşerek kelâmcıların usulü için usûlü'd-dîn yerine "usûlü'ş-şeytân" veya "usûlü muhalefeti'r-resûl" tabirlerini kullanır (Mecmûʿatü tefsîr, s. 370). Bazı Mu'tezile kelâmcılarının ulaştıkları aklî hükümlere muhalif kalanları tekfir etmelerini de eleştiren İbn Teymiyye, sadece akılla bilindiği iddia edilen konulardaki ihtilâfın şer'î bir kavram olan küfürle bağdaştırılmasını tutarsızlık olarak görür. Çünkü tekfir dini ilgilendiren bir kavram olup ancak Peygamber'in haber verdiklerinin tekzip veya inkâr edilmesi durumunda söz konusu olabildiğine, özellikle yalnız akılla bilinebilen bir şeye muhalif davrananın kâfir olacağına dair dinde bir hüküm bulunmadığına göre akılla bilinebilen bir hususa muhalefet eden kimse kesinlikle tekfir edilemez (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 242-243). Bu konuda dinin ortaya koyduğu esas özetle şudur: Küfür, bir kimsenin Peygamber'i getirdiği haberler (vahiy) konusunda tekzip etmek veya doğru olduğunu bilmesine rağmen yine de ona tâbi olmamakta direnmektir. Buna göre gerek iman gerekse küfür vahiy ve risâletle sınırlı kavramlardır. Eğer din, yalnız akılla bilinebilen şeyleri reddetmenin küfür olduğuna dair genel bir hüküm koysaydı kelâmcılar haklı sayılabilirdi, fakat dinde böyle bir şey yoktur (a.g.e., I, 242-243). İbn Teymiyye kelâma ve kelâmcılara sert eleştiriler yöneltirken kendi deyimiyle "gerçek usûlü'd-dîn"e ve Kur'an'a dayalı kelâma açık olduğunu da sık sık ifade etmiştir. Ona göre mezmûm olanın aksine gerçek usûlü'd-dînin nehyedilmesi câiz değildir. Selef de şüphe ve bid'at ehli olan kelâmcıları kötülerken Allah'ı bilmeye deliller getiren, O'na uygun olan ve olmayan vasıfları açıklayan gerçek kelâmcıları itham etmemiştir. Selef'in kınadığı kelâm özünde bâtıl ve yalan olan, yani Kitap ve Sünnet'e uymayan ve bid'at ehli ile münazara ederek onlardan etkilenmek suretiyle doğru yoldan uzaklaştıran kelâmdır (a.g.e., VII, 172, 179, 181). Nitekim Hz. Peygamber'in bildirdiği hususlara icmâlen inanmak farz-ı ayın, tafsilî olarak inanmak farz-ı kifâyedir. Ayrıca tedebbür, tezekkür, akletme, fehmetme, Allah'ın yoluna hikmet ve güzel öğütle ça-ğırma ve en güzel şekilde mücadele etme gibi aklî hususların hepsi bizzat Kur'an'ın emirleri arasındadır. Şu halde bunlar usûlü'd-dînden olup bu hususlarla meşgul olmak farz-ı kifâyedir (a.g.e., I, 50-51; Mecmûʿu fetâvâ, III, 311-312).

b) Kelâm konularında kesinlik iddiasında bulunmaları. İbn Teymiyye'ye göre gerek Mu'tezile gerekse onların yolundan giden Eş'arî kelâmcıları ve bir kısım fukaha, mesâilinin kesin olduğu iddiasıyla usûlü'd-dîn olarak adlandırdıkları kelâmı yüceltmişlerdir. Ancak bu iddialarına rağmen İslâm âlimleri arasında en fazla ihtilâfa

düşenler yine kelâmcılar olmuştur (el-İstiḳāme, I, 47-50). Öte yandan kelâmcılar tarafından aklın nasların önüne geçirilmesinin hiçbir haklı gerekçesi olmadığı gibi bu iddia kendi istidlâlleriyle de çelişmektedir. Meselâ Mu‘tezile ile onların takipçisi olan Şîa'nın tevhid ve adl prensipleri kendilerince kesin aklî delillerle bilinirken Sıfâtiyye bunun tam aksinin aklî delillerle bilindiğini söyler. Nefiy ve isbâtı savunanların her biri zekâ ve akıl sahibi olup ilmî seviyeleri de yüksek olduğu halde bunlardan bir tarafın sarih aklın nefye, öteki tarafın isbâta delâlet ettiğini ileri sürmesi nasıl izah edilebilir? Sıfatlarda bile çekişen kelâmcıların cevher-i ferd, cisimlerin temâsülü, arazların bekāsı gibi meselelerde ihtilâfları çok daha fazla olmuştur. İbn Teymiyye'ye göre bunun sebebi sünnetten uzaklaşmadır, uzaklaşma arttıkça aradaki ihtilâflar daha da büyümüştür. Mu‘tezile'deki iç ihtilâflar isbât ehli olan kelâmcılara göre daha fazla olmuştur. Şîa'ya gelince onlar sünnetten daha çok uzaklaştıkları için gruplaşma ve ihtilâfta Mu‘tezile'yi de geride bırakmıştır. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Fahreddin er-Râzî gibi mensubu bulundukları mezheplerin en zeki şahsiyetleri de bir yandan sözlerinin kat‘î, burhanî ve aklî olduğu iddiasında bulunmuşlar, öte yandan riyâziyyât ve tabîiyyât konularında bile bazan kesin kanaat bildirirlerken bazan tevakkuf etmişlerdir. Hatta bu yüzden bir kısmı sonradan pişman olduğunu ve Kur'an metoduna dönüş yaptığını bildirmiştir (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 156-163). Aklî yöntemler kullanan kelâmcılar birbirine böylesine zıt sonuçlara varabildiklerine göre sem‘in delâletine kıyasla aklın delâletinde daha çok zan bulunmaktadır; şu halde nihaî kaynak Kitap ve Sünnet'tir. Kelâmcıların halku'l-Kur'ân, rü'yetullah, vahyin mahiyeti gibi konulara dair açıklamaları Kur'an'a uygun düşerse kabul edilir, aykırı olursa reddedilir. Kitap ve Sünnet'te delâleti kesin olan bir şeye ise delâletinde ihtilâf bulunan aklî bir delille karşı çıkılmaması gerekir (a.g.e., I, 52-53, 192-194, 229).

c) Naslardaki aklîliği ihmal edip Kur'an ve Sünnet metodunun dışına çıkmaları. İbn Teymiyye'ye göre kelâmcıların çoğu, şer‘î delillerin sadece haber-i sâdık olarak bir değer taşıdığını düşündüğünden usûlü'd-dîni akliyyât ve sem‘iyyât diye ikiye ayırıp birincisinin Kitap ve Sünnet'le bilinemeyeceğini ileri sürer. Meselâ Cüveynî, Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî ve diğerleri âyet ve hadislerin delâletlerine sadece haber olarak baktıkları için açıkça veya dolaylı olarak aklı asıl kabul etmek durumunda kalmışlardır. Eş‘arî ve Kādî Abdülcebbâr gibi kelâmda imam sayılan âlimler ise Kur'an'ın aklî deliller ihtiva ettiğini kabul etmekle birlikte onlar da bu delilleri yanlış anlayarak Kur'an'da bulunmayanları ona mal etmişlerdir (Mecmûʿu fetâvâ, XVI, 470-471). İbn Teymiyye'ye göre Kur'an ve Sünnet metodu kelâm metodundan farklıdır. Çünkü Allah kullarına ruhî olgunluk ve iyiliğin son derecesini emrederken kelâmcıların yaptığı gibi bunu sadece sözlü ikrarla sınırlı tutmamaktadır. Kelâm muhteva olarak Kur'an'ın ne delil ne de hükümleriyle uygunluk arzeder. Çünkü Kur'an'ın delilleri fıtrî olup bizzat maksadın kendisine ulaştırırken kelâmcıların kullandığı kıyasa dayalı deliller maksadın kendisine değil onun ancak benzerine

ulaştırabilir. Makāsıd konusunda ise Kur'an hem bilme hem de amel etmeyi öne çıkararak insanı kendi bütünlüğü içinde hedefe götürür. Buna karşılık kelâm yalnızca kulun ikrara ulaşmasına yardımcı olur, yani nazarî olarak varlığın kabulünü sağlar, amele götürmez (a.g.e., II, 12). Bu sebeple birçok âyette Kitap ve Sünnet'in dışında çözüm aramanın yanlışlığı vurgulanmıştır (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 58). Meselâ kelâmda çokça kullanılan hudûs delilinde arazların değişkenliğinden hareketle cevher ve cisimlerin hudûsü ispatlanmaya çalışılır. Zihnî bir kavram olan cevherlerin hâdis oluşu ile istidlâl etmenin Kur'an'ın metoduna uymadığı üzerinde duran İbn Teymiyye, buna karşılık doğrudan a'yânın (müşahede edilebilen nesneler) Allah tarafından yaratılmasına dayalı yöntemi tercih eder. Çünkü eşyanın yoktan yaratılması istidlâle ihtiyaç bırakmayacak kadar bedîhîdir. Kur'an'da da varlıkların cevher ve arazlardan oluşması değil Allah'ın dilemesiyle kendileri dışında başka somut nesnelerden yaratılması (meselâ insanın "alak"tan meydana getirilmesi) konu edilmektedir. Buna karşılık kelâmcıların sık sık dile getirdikleri cisimlerin mürekkep olması, arazların iki zaman birimi içinde devam etmemesi gibi teorik iddialar gözlem alanına girmediği, ayrıca kesin ve bedîhî olmadığından usûlü'd-dînden sayılamayan hususlardır (Mecmûʿatü tefsîr, s. 209-212). Hudûs delilinin önemli bir önermesini teşkil eden illetlerin teselsülünün imkânsızlığı, yani sebep-sonuç ilişkisine dayalı hudûsün sonsuza kadar gidemeyeceği ilkesine de eleştiriler yönelten İbn Teymiyye'ye göre bu aslında herhangi bir şeyin yaratıcısız meydana gelmesine de imkân tanımaktadır (a.g.e., s. 308 vd.). Cehmiyye ve Mu'tezile kadîm bir muhdisi ispat ettiklerini zannetmelerine rağmen bu konudaki istidlâlleri daha çok Allah'ın kadîm olmadığı sonucuna götürme tehlikesi taşımaktadır. Yine Eş'ariyye ve Kerrâmiyye âlemin yaratıcısını ispat ettiklerini ileri sürerlerse de kullandıkları yol böyle bir ispat neticesi vermemektedir. Halbuki vâcibü'l-vücûd ve kadîm bir muhdisin varlığı fıtrî ve zarurî olarak bilinmekte, varlığının delilleri müşahede edilen nesne ve olaylarda kendilerini göstermektedir (a.g.e., s. 363-364). Öte yandan İbn Teymiyye'nin tesbitine göre hudûs delilini kabul etmenin bir neticesi olarak meselâ Cehm b. Safvân cennet ve cehennemin sona ereceği, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf cennet ehlinin hareketlerinin bir noktadan sonra nihayet bulacağı, bazıları da cennet nimetlerinin tat ve kokusunun sürekli olmadığı gibi din ve akıl açısından yanlış fikirlere saplanmışlardır (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 38-41; Mecmûʿu fetâvâ, III, 303-305). Aynı şekilde Kur'an'da meâdın vukuu da -kelâmcıların iddiasının aksine- onun zihnen imkânı noktasından ele alınamaz. Çünkü bir şeyin zihinde mümkün oluşu onun sadece imkânsızlığını ortadan kaldırır, hariçte de mümkün olduğunu göstermez; aksine zihnen imkân dahilinde bulunan gerçekte mümteni olabilir. Şu halde ispatın geçerliliği ancak zihin dışında da imkânının gösterilmesine bağlıdır. Çünkü bir şeyin hariçte mümkün olduğu ispatlanırsa imkânsızlık ihtimali tamamen ortadan kalkar (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 31). İnsanlar hâriçteki imkânı tesbit etmeye bazan bir şeyin kendisinin varlığını, bazan onun benzerinin varlığını, bazan da ondan daha üstün olan -dolayısıyla

var kılınması daha güç bulunan- başka bir şeyin var olduğunu bilmek suretiyle ulaşırlar. Böylece mümkün oluş ortaya çıktıktan sonra bunun Allah'ın kudretiyle bağlantısı kurulur (a.g.e., I, 30-32; Mecmûʿu fetâvâ, III, 298-299). İbn Teymiyye, imkânla ilgili temel yaklaşımını böylece ortaya koyduktan sonra bu çerçevede meâd ile ilgili âyetlerin izahlarını yapmaya, meâdın imkânına ve tevhide dair Kur'an'da yer alan aklî istidlâllerden örnekler vererek bunları incelemeye çalışır (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 32-37). Dehriyye'nin âlemin kıdemi görüşüne karşı, kelâmcıların yaptığı gibi arazlarla onun hudûsünü ispat etmeye uğraşmak, İbn Teymiyye'ye göre Kur'an metodunun dışına çıkıp yanlışa diğer bir yanlışla mukabele etmek demektir (a.g.e., VII, 179). Nitekim kelâmcıların metoduyla inanmanın hâsıl olmadığı tecrübe ile sabittir (a.g.e., I, 309-310). Bu sebeple kelâmcılar bazan "tekâfüü'l-edille"den, yani delillerin eşit değerde olması sebebiyle hangisinin doğru olduğunun bilinemeyeceğinden söz ederler. Hatta İbn Vâsıl el-Hamevî gibi bir kısım âlimlerin, ilâhiyyât konularında deliller yeterli bilgi vermediği için bunları bırakıp astronomi konularıyla ilgilenmeye başladıkları rivayet edilmektedir (a.g.e., I, 164-165; Mecmûʿu fetâvâ, XVI, 471-472). İbn Teymiyye, Kur'an'da nehyedilmiş olmasına rağmen kelâmcıların metodunda yer aldığını ileri sürdüğü bazı tenkit noktalarını şöyle sıralamaktadır (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 48-50): Bilgi sahibi olmadan Allah hakkında tartışmak (el-A'râf 7/33; el-İsrâ 17/36), Allah'a gerçek dışı şeyler isnat etmek (en-Nisâ 4/171; el-A'râf 7/169), ilimsiz cedel yapmak (Âl-i İmrân 3/66), hakikat ortaya çıktıktan sonra yine cedele girişmek (el-Enfâl 8/6), yanlış olan delillerle cedel yapmak (el-Mü'min 40/5), Allah'ın âyetleri üzerinde cedel yapmaya kalkışmak (el-Mü'min 40/4, 35, 56; eş-Şûrâ 42/16, 35), Allah'ın tartışılmasını yasakladığı konularda tefrikaya düşmek (Âl-i İmrân 3/103-106; el-En'âm 6/159; er-Rûm 30/30-32). İbn Teymiyye, bu münasebetle Hz. Peygamber'in ashabını itikadî konuları tartışmaktan menettiğine dair rivayetlere de yer verir (Müslim, "ʿİlim", 1; İbn Mâce, "Muḳaddime", 10). İbn Teymiyye, yukarıda belirtilen yanlışlara düşmemek şartıyla gerçekten usûlü'd-dînden olan konular hakkında bilgi edinme gayretlerinin Kur'an ve Sünnet tarafından menedilmesinin bazı özel durumlar dışında söz konusu olmadığını da özellikle ifade eder (a.g.e., I, 50).

d) Kur'ânî terimlerin anlamlarını değiştirmeleri. İbn Teymiyye'ye göre Selef âlimleri ve müctehid imamlar aslında kelâmcıları cevher, araz, cisim vb. yeni terimleri kullandıkları için değil bu kelimelere yanlış mânalar yükledikleri için eleştirmişlerdir. Nitekim Kitap ve Sünnet'te cevher, cisim, tahayyüz, araz gibi kelimelere yüklenen anlamlarla kelâmcıların kastettikleri anlamlar aynı değildir. Bu farklılık bazan terimlerin vazedilişi, bazan da mânanın delâletiyle ilgilidir (a.g.e., I, 44-45, 232-233, 269; Mecmûʿu fetâvâ, III, 307-308). Halbuki dinî konularda kullanılan terimlerin naslarda kastedilen mânaya uygun olma zorunluluğu vardır. Ayrıca kelâmcılar ve felsefeciler, görüşlerini birkaç anlama gelen mücmel lafızlara dayandırdıkları ve bunların ihtiva ettiği farklı anlamlar karışıklığa sebep olduğu için kullanımda bazan

doğru, bazan da yanlış sonuçlar ortaya çıkmaktadır (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 208-209, 221). Meselâ akıl, madde, sûret, cevher, araz, cisim, tahayyüz, cihet gibi kelimeler böyledir. Öte yandan kelâmcılar özel Kur'ânî terimlere de kastedilenden farklı anlamlar yüklerler; meselâ tevhid kelimesine "sıfatı bulunmama" gibi olumsuz bir anlam verirler. Halbuki Hz. Peygamber'in haber verdiği tevhid, Allah'a ilâhlık (mâbudluk) nisbet etme gibi olumlu bir anlamdadır. Diğer bir ifadeyle ilâh teriminin kapsamı, Sıfâtiyye kelâmcılarının dediği gibi yalnızca "yaratmaya muktedir olan" mânasından ibaret değildir. Zira Mekke müşrikleri de "tevhîdü'r-rubûbiyye" denilen bu ilkeyi, yani yaratıcı Tanrı inancını kabul ediyorlardı. İbn Teymiyye, müşriklerin bu inancı hakkında bilgi veren âyetlerden örnekler aktararak İslâm'ın ortaya koyduğu tanrı inancının rubûbiyyet tevhidi yanında ulûhiyyet tevhidini de kapsadığını, buna göre ilâh kavramının aynı zamanda "ibadet edilen, ibadet edilmeye lâyık olan" anlamını taşıdığını özellikle vurgulamakta (a.g.e., I, 222-226), bu sebeple kelâmcıların ıstılahlarının usûlü'd-dîne uygun düşmediğini ileri sürmektedir. Ancak İbn Teymiyye'nin, İslâm'ın ulûhiyyet anlayışında hem rubûbiyyet hem de ulûhiyyet tevhidinin bulunduğu şeklindeki görüşü önemli olmakla birlikte bu hususta bütün kelâmcıları eleştirmesi haklı görünmemektedir. Zira bu suçlama, ancak amelin imandan cüz olmadığını savunan Eş'arî sonrası Ehl-i sünnet âlimleri için haklı sayılabilir.

2. Filozoflar ve Mantıkçılar. İslâm dünyasında felsefenin zuhurunun, kelâmcıların ortaya attığı mebde ve meâdla ilgili bazı nazariyelerin başkalarınca sarih akla uygun görülmeyip tenkit edilmesiyle başladığını ileri süren İbn Teymiyye filozofları eski Yunan düşünürlerine tâbi olmak, Aristo metafiziğini, Harran Sâbiîleri'nin inançlarını dine sokmak ve böylece eserlerinde İslâm inançlarına uymayan naza-riyelere yer vermekle suçlar. Bununla birlikte İbn Teymiyye'ye göre felsefeyi toptan kabul etmek de reddetmek de doğru değildir. Çünkü ilâhiyyât, meâd, peygamberlik ve diğer dinî meselelerde, hatta tabiat bilimleri, matematik ve mantıkta bile birden çok felsefî anlayış mevcuttur (Minhâcü's-sünne, I, 357). Bu sebeple filozoflar arasında peygamberlerin sadece amelî hikmet hakkında bilgi sahibi olduklarını, ilmî hikmeti bilmediklerini ileri sürenlerin yanında peygamberlerin hakikatleri bildiklerini, fakat sıradan insanların soyut gerçekleri kavramaktan âciz olduğunu düşünerek bunları sembolik bir anlatımla ifade ettiklerini düşünenlerin de bulunduğunu belirtir (a.g.e., I, 322; Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 9-11). İbn Teymiyye'nin, filozoflar arasında hakikati bilme konusunda peygamberleri kendilerinden daha aşağıda gösterenlerden söz ederken Fârâbî, İbn Fâtik gibi isimler yanında İbnü'l-Arabî'yi de zikretmesi (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 9-10) ilgi çekicidir. Bu arada İbn Teymiyye, İbn Sînâ gibi bazı filozofların peygamberleri filozoflardan üstün tuttuğunu da kabul eder. İbn Teymiyye, "tahrif ve te'vil ehli" diye nitelediği filozofların peygamberlere ait beyanların sembolik anlatımlar olduğunu, dolayısıyla te'vil edilmesi gerektiğini ileri

sürmelerini de eleştirerek onların aslında gerçeği ortaya çıkarmak niyetiyle değil savunma psikolojisiyle te'vile başvurduklarını, bu yüzden dinî metinlerdeki kelimeleri geleneksel olarak bilinen anlamından saptırıp garip mecazlar ve istiarelerden faydalandıklarını ve bu suretle kendi görüşlerine uydurmaya çalıştıklarını söyler (a.g.e., I, 12).

İslâm filozoflarının âlemin kıdemi, sudûr nazariyesi ve Allah'ın ilmi gibi konulardaki kanaatlerine karşı daha önce Gazzâlî'nin yönelttiği eleştirileri devam ettiren İbn Teymiyye'ye göre âlemin kıdemi düşüncesi âlemi ezelî ve tam bir illete dayandırma teşebbüsünden kaynaklanmıştır. Çünkü filozofların görüşüne göre illet-ma'lûl ilişkisinde illetin ezelî olması durumunda ma'lûl de başlangıçsız konuma gelir. Halbuki ezelî illet görüşü reddedildiği zaman kıdem iddiaları da kendiliğinden ortadan kalkar (a.g.e., IX, 211-214; Minhâcü's-sünne, V, 148). Âlemin kıdemi konusunda filozofların kesin delil ortaya koymak şöyle dursun zannî delilleri bile yoktur. Zira kullandıkları illet-ma'lûl, eser-müessir veya fâil-i muhtâr gibi nitelemelerin her biri, âlemde hiçbir şeyin kadîm olmasına imkân vermeyen ve hudûsü zorunlu kılan unsurlardır (Minhâcü's-sünne, I, 406). Ayrıca, "Birden ancak bir doğar" şeklindeki sudûr teorisi de akla ve Allah'ın irade sahibi oluşuna aykırıdır. Nitekim İbn Rüşd gibi filozoflar buna karşı çıkmışlardır (a.g.e., I, 323). Sudûr nazariyesi Allah'ın yaratmasıyla bağdaşmadığı gibi bu nazariyedeki "bir" kavramı da muğlaktır, burada "bir" sadece hariçte varlığı olmayan zihnî bir kavram olup kendisiyle âlemin mi yoksa Allah'ın mı kastedildiği anlaşılmamaktadır (a.g.e., I, 402).

Filozofların, varlığı zorunlu (vâcibü'l-vücûd) olan Allah'ın dışındaki bütün varlıkların zorunsuz (mümkün) olduğu ve bunların var edicisinin bulunması gerektiği öncüllerine dayalı olan imkân deliline de tenkitler yönelten İbn Teymiyye'ye göre âlemin zorunsuzluğunun felsefî olarak ispatlanmasına ihtiyaç yoktur. Çünkü Kur'an'da bildirildiği gibi Allah'tan başka her şey O'na muhtaçtır, başkasına muhtaç olan da ister istemez zorunsuz varlıktır (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, VIII, 172-173).

Mümkün kavramı dilde "kendiliğinden varlık alanına çıkamayan" anlamına geldiğine göre bu tür bir şey eğer varlık alanında bulunuyorsa İbn Teymiyye'ye göre mümkünlüğün ötesinde muhdes demektir. Ancak İbn Sînâ ve diğer bazı filozofların bir yandan "zorunlu mümkün" veya "vâcib bi-gayrih" teorisiyle âlemi yokluğu düşünülemeyen, öncesiz ve başlangıçsız kabul ederken öte yandan onu varlığı ve yokluğu eşit mümkün statüsünde görmeleri tutarsız bir yaklaşımdır. Ayrıca sonsuza kadar öncesiz sebeplerin varlığını düşünmek teselsüle yol açar ve bunlar kendilerinin dışında zorunlu bir varlığa bağlanamaz. O halde imkân delili bir isbât-ı vâcib yöntemi olamaz (a.g.e., VIII, 202). İbn Teymiyye'ye göre filozofların bu yaklaşımı, İbnü'l-Arabî gibi vahdet-i vücûd görüşünü benimseyen mutasavvıf düşünürlerin varlığın tamamını birleştirip tekleştirmelerine, Âmidî gibi filozof kelâmcıların da zorunlu

varlığın kanıtlanama-yacağı görüşünü iddia etmelerine yol açmıştır (a.g.e., VIII, 179-182).

Aristo felsefesindeki, Tanrı'nın âlemin ilk hareket ettiricisi (muharrik-i evvel) olması gerektiği kabulüne dayanan hareket deliline karşı da İbn Teymiyye ciddi eleştiriler yapmıştır. Ona göre İbn Sînâ ve İslâm filozofları ilk muharrik yerine vâcibü'l-vücûdu koymuşlarsa da bununla Grek felsefesinde kullanılan delil değişmemektedir. Filozoflar, bu delilde Tanrı'yı hareketin fâil sebebi değil gāî sebebi saydıkları için âlemde Allah'ın yoktan yaratması (ibdâ ve hudûs) yerine âlemin Tanrı'ya olan sevgi ve iştiyakından doğan hareketini esas almışlardır. Dolayısıyla onlar Allah'ın yaratıcılığını ve havâdisin fâili olma özelliğini ortadan kaldırmış ve O'nu nâkıs duruma düşürmüşlerdir. İbn Teymiyye'nin ifadesiyle bu delille Allah'ın âlem karşısındaki durumu, namazda cemaatin kendisine tâbi olduğu imam konumuna düşmektedir. Âlemin hareketsiz var olamayacağı görüşünün de bir mesnedi bulunmadığından bu delil baştan itibaren geçersizdir. Ayrıca bir nesneyi hareket ettirmek, filozofların düşündüğü gibi cüzlerini bir araya getirip onu oluşturmaktan daha üstün bir vasıf değildir. Üstelik Aristo felsefesindeki hareket delilinde Tanrı'nın evreni doğrudan hareket ettirmesi değil ekmeğin acıkanı veya suyun susayanı harekete geçirmesi gibi bir tesir söz konusudur (a.g.e., VIII, 139-141). Şu halde Kur'an'a dayalı olarak yaratılmışların hem ortaya çıktıkları zamanda hem de var oldukları süre boyunca Allah'a muhtaç oluşları kabul edildiği takdirde İbn Teymiyye'ye göre bu delile ihtiyaç kalmayacaktır. Çünkü Allah âlemin hem fâili hem rabbi hem de sevilen ve ibadet edilen ilâhıdır, yani âlemin sadece gāî değil aynı zamanda fâil sebebidir (a.g.e., VIII, 145).

Mantığın İslâm filozofları tarafından doğru düşünmenin vazgeçilmez kuralları olarak kabul edilmesi ve Cüveynî'den itibaren kelâm âlimleri tarafından da benimsenip kullanılması sebebiyle İbn Teymiyye'nin kelâmcılara ve felsefecilere yönelik değerlendirmeleri onun Aristo mantığına yaptığı tenkitlerden ayrı düşünülemez. Diğer eserlerinde bu konudaki eleştirilerine rastlanırsa da mantıkla ilgili en önemli çalışması er-Red ʿale'l-Manṭıḳıyyîn adıyla şöhret bulan Naṣîḥatü ehli'l-îmân fi'r-red ʿalâ manṭıḳı'l-Yûnân'dır. Aristo mantığına Fârâbî'nin ilâve ettiği, daha sonra bütün İslâm mantık kitaplarına yerleşen temel bir tasnife göre bilgi tasavvur ve tasdiklerden oluşur. Tasavvurlara tanım (had), tasdiklere ise kıyas yöntemiyle ulaşılır. Dolayısıyla Aristo mantığının temel dayanakları had ve kıyastır; İbn Teymiyye de Aristo mantığına karşı eleştirisini büyük ölçüde had ve kıyas üzerinde yoğunlaştırmıştır (Ali Sâmî en-Neşşâr, s. 187-282). Aristocular'ın, "herhangi bir tasavvurun tanımsız elde edilemeyeceği" şeklindeki hükümleri İbn Teymiyye'ye göre geçerli olamaz, çünkü bir defa önerme selbîdir, o yüzden bedîhî değildir. Dolayısıyla Aristocu mantığın ilk önermesi daha baştan yanlış bir temel üzerine oturtulmuştur. İkincisi, bir tasavvuru tanımlayan mantıkçı bu fikrî ameliyesini ya önceden yapılan bir tanım yardımıyla veya herhangi

bir tanım olmadan icra eder. Eğer önceki bir tanım vasıtasıyla yapıyorsa bu devir ve teselsüle yol açar; herhangi bir tanım olmadan yapıyorsa o takdirde mantıkçıların, "Tanım olmadan kavramlar elde edilemez" sözü çürütülmüş olur. Ayrıca çeşitli eğitim düzeyindeki insanlar genellikle ihtiyaç duydukları konularda mantıkî tanımlara başvurmadan bilgi edinir ve uygulamada bulunurlar; nitekim ilim ve meslek otoriteleri de bu tanımları kullanmaz.

Öte yandan mantıkçıların ölçülerine ta-mamen uyan bir tanım da yoktur. Meselâ, "İnsan düşünen canlıdır" gibi en meşhur tanıma karşı bile çok sayıda itiraz ileri sürülmüştür. Mantıkçıların tesiriyle nahivciler meselâ ismin, fıkıh usulcüleri kıyasın birçok tanımını yapmışlarsa da bunların hiçbiri itirazdan kurtulamamıştır. Eğer nesnelerin tasavvuru muhakkak surette hadlere bağlı olsaydı şu ana kadar insanların hiçbir şeyi tasavvur edememiş olması, eğer tasdik tasavvurlara bağlı bulunsaydı insan oğlunun herhangi bir ilme sahip bulunmaması gerekirdi. Mantıkçılara göre gerçek tanımlar, cins ve fasılları bulunan neviler yani mürekkep nesneler için yapılır. Bu sebeple onlar, basit varlıklar olarak düşündükleri kozmik akıllar gibi varlıkları tanımlanamaz varlıklar grubuna dahil ederler. Bu durumda İbn Teymiyye'ye göre söz konusu basit varlıkların ya tasavvur edilememesi veya -tasavvur edilebildiğine göre- bunların tanıma muhtaç olmaması gerekir. Bu da tasavvurların mutlaka bir tanıma muhtaç olmadığına delil teşkil eder.

Tanımlar her biri bir anlam ifade eden çeşitli terimleri içerir. Kişinin bu terimleri ve anlamlarını önceden bilmeden tanımı anlaması mümkün değildir. Ekmek, su, yer, gök, anne ve baba lafızlarının gerçek karşılıklarını (müsemmâ) tasavvur edemeyen lafzın delâletini de bilmez. Bu sebeple kelâmcıların da dediği gibi tanımlar kavramlaştırmayı (tasvir) değil ayrıştırmayı (temyiz) sağlar. Tanımdan beklenen ayrıştırma olunca onların eşyaya konan isimler gibi en kısa, en veciz, en kuşatıcı ve en uygun olmaları beklenir. Bu durumda, "İnsan düşünen canlıdır" önermesinde olduğu gibi tanımlar bir veya birkaç ismin bir araya gelmesinden başka bir anlam taşımazlar.

İbn Teymiyye'ye göre lafızlara ihtiyaç duyulmadan da mânaların tasavvuru mümkündür. Tanım ise önceden tasavvur edilen mânaların söze dönüştürülmesinden başka bir şey değildir. Tasavvur edilen varlıklar ise ya tat, renk, koku gibi dıştan gelen veya açlık-tokluk, sevgi-nefret, sevinç-üzüntü, lezzet-elem, arzu-tiksinti, bilgi-bilgisizlik gibi iç duyularla idrak edildiklerinden ayrıca bir tanıma ihtiyaç duymazlar. Bunların dışındakilere ise ancak görünene itibarla kıyas uygulanabilir. Ayrıca mantıkçılar tanımların çürütülebileceğini ve aksinin savunulabileceğini kabul ederler. Bir şeyin çürütülmesi veya aksinin savunulması onun önceden tasavvurunu gerektirdiğine göre tanımsız tasavvur mümkündür. Yine onlar bedîhî olan tasavvurların tanıma muhtaç olmadığını, aksi takdirde devir veya tesel-sülün gerekeceğini kabul ederler. Bir şeyin bedîhî ya da nazarî oluşu ise kat'î ve zannî

kavramlar gibi izafîdir. Birinin zannî saydığı bir şeyi başkası kat‘î kabul edebileceği gibi birinin ancak mantıkî çıkarımla bilebildiği şeyi başka biri doğrudan kavraya-bilir. Hatta kesbî olduğu kabul edilen bazı bilgiler de idrak kapasiteleri ölçüsünde bazıları için tanıma ihtiyaç bırakmayacak derecede apaçık olabilir. O halde bilgiyi tanıma bağımlı kılmak doğru değildir (er-Red ʿale'l-manṭıḳıyyîn, s. 7-14).

İbn Teymiyye, mantıkçılar tarafından ileri sürülen "herhangi bir tasdike kıyas dışında bir yolla ulaşılamayacağı" şeklindeki hükmü de kuşkuyla karşılar. Çünkü nazarî olsun bedîhî olsun bilgi vasıtaları nisbîdir, bazılarının kıyası kullanması hiç kimsenin kıyas dışında bilgi sahibi olamayacağını göstermez. Bilginin sadece kıyasa dayanmadığı mütevâtir haberin de bilgi kaynağı olmasından anlaşılmaktadır. Diğer taraftan kıyasın geçerli sayılabilmesi için önermelerinin her birinin doğru olması gerekir. Ayrıca mantıkî kıyasta bilgiye ulaşmak için en az iki önerme gerekmektedir, halbuki bazan bir önermeyle de bilgi elde etmek mümkündür.

Mantıkçıların akıl yürütmenin en doğru bilgiyi verebildiği iddiasına karşı İbn Teymiyye şu cevapları verir: Akıl yürütme yalnızca zihnî konulara hasredildiği için fizik dünya ile bir münasebet kuramaz, dolayısıyla nesnelerle ilgili bir bilgi veremez. Ayrıca vâcibü'l-vücûd, akıllar, felekler gibi konuların anlaşılmasını sağlayamaması bir yana akıl yürütmenin dayandığı zorunlu, kadîm, cevher ve araz gibi kavramların da fizik âlemde bir karşılığı yoktur. Mantıkçıların ilâhiyyât meselelerini dayandırdıkları küllîler ise objektif varlığa sahip olmayıp zihnin kurguları olmaktan başka bir şey değildir. O halde ruhun kemale ermesi, felsefe ve mantık yapmakla değil Allah'ı bilmek ve iyi davranışlar sergilemekle gerçekleşir. Tek başına bilgi, ruhu tatmin etmediği için teori ve pratiğin birbirini tamamlaması gerekir, bu da ikisini ihtiva eden imanla mümkün olur (a.g.e., s. 88-91).

Bu suretle İbn Teymiyye, Aristo mantığındaki özellikle tanım anlayışına ciddi eleştirilerde bulunmuş, ayrıca kıyasın önermelerini ve istidlâl metotlarını da sorgulamıştır. Formel mantık yerine benzerliğe dayalı usul mantığını esas alan İbn Teymiyye'nin, Batı dünyasında çok sonra dile getirilmeye başlanan ve tecrübî metoda kapı aralayan eleştirileri İslâm âleminde bir gelenek oluşturamamıştır (geniş bilgi için bk. Ali Sâmî en-Neşşâr, s. 187-282).

Mezheplere ve Diğer Dinlere Reddiyeleri. Hadisle iştigal eden bazı kişilerin ümmetin güzîde şahsiyetlerini bid‘atçılık, sapıklık hatta küfürle itham etmeleri gibi şaşırtıcı durumlara bizzat kendisinin şahit olduğunu belirterek (Mecmûʿu fetâvâ, IV, 23-25) hadis ehlini de eleştirmekten geri durmayan İbn Teymiyye, onların arasında bilgi azlığı yahut kavrayış noksanlığı sebebiyle delil olamayacak derecede zayıf hatta mevzû hadislerle istidlâlde bulunanların veya nasların mânalarını anlamayıp onları alâkasız yönlere çekenlerin bulunduğunu söyler. Bununla birlikte fırkâ-i nâciyeden olmayı en

fazla hak edenler olarak ehl-i hadîsi görür. Kelâmcılara yönelttiği metodolojik eleştirilerinde daha çok başta Mu‘tezile ve müteahhirîn Ehl-i sünnet kelâmcıları olmak üzere bütün kelâm ekollerini hedef almakla birlikte en ağır tenkitlerini Cehmiyye, Revâfız (Şîa), Havâric, Kaderiyye ve Mürcie'ye yöneltir. Felâsifeye nisbetle Mu‘tezile'yi, Mu‘tezile ve genel olarak Horasan ehline nisbetle de Kalânisî, Eş‘arî, Bâkıllânî gibi kelâmcıları Ehl-i sünnet'e ve Ahmed b. Hanbel'in yoluna daha yakın bulan İbn Teymiyye'ye göre, bazı meselelerde Mu‘tezile'nin görüşüne meyleden İbn Akīl ve İbnü'l-Cevzî gibi müteahhirîn Hanbelîler'inden birçoğuna nisbetle Ebü'l-Hasan el-Eş‘arî, Ahmed b. Hanbel'e daha yakın olmakla birlikte onun görüşleri de tamamen hakkı yansıtmamaktadır. Eş‘arî ve onun düşüncesinde olanlar Selef'ten doğru olan kelâmı almışlar, fakat sahih olduğunu zannederek Cehmiyye'nin yanlış metotlarını da benimsemişlerdir. Selef çizgisinde olanlardan Eş‘arî'ye yönelenlerin bulunması yanında Cüveynî gibi Cehmiyye çizgisinde olup ona meyledenler de vardır. Râzî ve diğer müteahhirîn kelâmcılarına gelince, onlar Selef yolundan uzaklaşmada Mu‘tezile'yi bile geçmişlerdir (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, I, 270; VII, 238, 275; Mecmûʿu fetâvâ, XVI, 470).

Başta Minhâcü's-sünne olmak üzere birçok eserinde genellikle Revâfız diye andığı Şîa'ya karşı yönelttiği ağır tenkit konularının başında onların imâmet görüşleri gelir. İmâmetin iman esasları arasında sonuncu sırada bile bulunmamasına rağmen Şîa tarafından Allah'a ve Resulü'ne imanın dahi üzerine çıkarıldığını belirten İbn Teymiyye (Minhâcü's-sünne, I, 75-77), İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin imâmetle ilgili görüşlerini, özellikle onun imâmeti dinî hükümlerin en önemlisi ve müslümanların en ciddi meselesi sayan iddiasını eleştirirken imâmetin naslarda İslâm'a giriş şartları veya iman rükünleri arasında gösterilmediğini, bu sebeple kesinlikle bir inanç konusu yapılamayacağını belirtir. Eğer nasların mefhumundan veya yorumlanmasından böyle bir sonuç çıkarılabiliyorsa bu aslî değil fer‘î bir hüküm sayılabilir, halbuki bütün iman konuları tereddüde yer vermeyecek şekilde sarih olarak bildirilmiştir (a.g.e., I, 109-110). İbn Teymiyye, Şîâ'nın, imama veya emîre itaati tavsiye ettiğini ileri sürdüğü hadisleri de tek tek inceleyerek bunların kendileri için delil teşkil etmeyeceğini belirtir (a.g.e., I, 109-120) Hz. Ebû Bekir'e az sayıda sahâbînin biat ettiği şeklindeki Şîa iddiasının doğru olmadığını ifade eden İbn Teymiyye, ilk ha-lifeye biatta Hz. Ali'ye yapılandan daha büyük bir ittifakın bulunduğunu söyler (a.g.e., I, 534-537). Ayrıca Şîa'nın sıfatlarla ilgili görüş ve delillerini ele alarak tenkit ettikten sonra imamların mâsumiyetine dair tezlerinin zayıf olduğunu, Kitap ve Sünnet'e uymadığını kaydeder (a.g.e., II, 452-454). Şîa'ya yönelttiği diğer eleştiriler arasında on iki imamın faziletleriyle ilgili rivayetler, buna karşılık sahâbenin büyük bir kısmı aleyhinde sarfedilen sözler, imamların nasla tayin edildiği tezi, Hz. Ali'nin imâmeti hakkında çok sayıda ilgisiz âyetin delil gösterilmesi ve bir kısım mevzû hadislerle Hz. Ali'ye nisbet edilen gizli ilim veya efsanevî özellikler bulunmaktadır. Bu arada İbn

Teymiyye, zaman zaman Şîa'yı Ehl-i kitaba benzetmek gibi aşırı tepkisel tavırlar da sergilemiştir.

İbn Teymiyye'nin Adî b. Müsâfir'i rehber kabul eden bir gruba yumuşak bir üslûpla yaptığı tavsiyeler, onun mezhep ve tarikata bağlılıkla ilgili görüşlerini tesbit bakımından önemlidir (Mecmûʿu fetâvâ, III, 363-364). Buna göre İslâm bir itidal dini olup bu husus onu diğer dinlerden ayıran önemli bir özelliğidir. Bu sebeple bir yönüyle dinde aşırılık demek olan bid'attan ve bid'atçılardan uzak durmak gerekir. İnsanların çok önemli kişiler de olsa şeyhlerini ve liderlerini övmede aşırı gidip hıristiyanların Hz. Îsâ ve gulât-ı Şîa'nın Hz. Ali hakkında yaptıkları yanlışlıklara düşmemeleri, yalnızca Allah'a kulluk edip şeyhleri veya başka herhangi birini tâzim ve takdiste bulunmamaları gerekir.

İbn Teymiyye eserlerinde Yahudilik, Sâbiîlik, Mecûsîlik gibi dinlere de temas etmesinin yanında (Morabia, XLIX [1979], s. 91-122; L [1979], s. 77-107) özellikle Hıristiyanlığı reddetmek üzere bir de müstakil eser telif etmiştir. Hz. Peygamber'in risâletinin Araplar'la sınırlı bulunduğunu, Hıristiyanlığın son büyük din olduğunu iddia eden ve teslîsi aklen ispat etmeye çalışan bir piskoposa karşı el-Cevâbü'ṣ-ṣaḥîḥ li-men beddele dîne'l-Mesîḥ adıyla kaleme aldığı bu reddiyesinde Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ispatı yanında özellikle cihanşümullüğü üzerinde durur. Ona göre Kur'an'ın Arapça olması hidayetinin evrenselliğine engel teşkil etmez. Nitekim diğer ilâhî kitaplar da gönderildikleri peygamberin diliyledir. Hıristiyanlığın İslâm'dan daha eski bir din olup insanlığın ideali olan ahlâkî fazileti temsil ettiği, dolayısıyla başka bir dine ihtiyaç bırakmadığı şeklindeki iddia tatmin edici değildir. Zira İslâm dini, bütün ihtiyaçlara denge ve itidal içinde yer vererek en mükemmeli ortaya koymuştur. Kur'an'da diğer peygamberler hakkında zikredilen övücü ifadeler, iddia edildiği gibi Hz. Peygamber'in noksanlığını değil aksine onun doğruluğunu ve nübüvvet zinciriyle bağlantısını gösterir. İbn Teymiyye reddiyesinde aklî delillerin yanı sıra Kitâb-ı Mukaddes'ten alıntılara da yer verir. Yine bir hıristiyanın Resûl-i Ekrem'e dil uzatması üzerine bunun hükmüyle ilgili olarak kaleme aldığı eş-Ṣârimü'l-meslûl ʿalâ şâtimi'r-Resûl adlı eserinde Hz. Peygamber'in dindeki konumu üzerinde durarak onun şahsiyetine halel getirmemenin bizzat İslâm'ın muhafazası ile eşdeğer bir görev olduğunu ve geçmiş bütün İslâm âlimlerinin bu konuda hassasiyet gösterdiklerini ifade eder.

Değerlendirme. Hanbelî ilim geleneğine bağlı köklü bir aileye mensup olan İbn Teymiyye, Haçlı seferlerinin müslümanlar üzerinde bıraktığı derin tesirlerin devam etmesi yanında dönemin siyasî, ilmî, fikrî ve mânevî bakımdan mâruz kaldığı en yıkıcı hadise olan Moğol istilâsından birkaç yıl sonra doğmuş ve bu istilânın çok yönlü tesirlerini yoğun bir şekilde yaşayarak yetişmiştir. İbn Teymiyye, hadis ve fıkıhta genç yaştan itibaren başladığı ders verme süreci içinde elde ettiği birikimin yanında başta

kelâm olmak üzere felsefe, mantık ve tasavvuf gibi tefekküre dayalı ilimler alanında temayüz etmiş bir âlimdir. Eserleri, görüşleri ve katıldığı ilmî tartışmalar, bilhassa nazarî tasavvufa yönelttiği eleştiriler yüzünden hayatının yaklaşık son yirmi yılında aralıklarla hapis cezalarına mâruz kalmasına, hatta zaman zaman kâğıdı ve kalemi elinden alınmasına rağmen inandığı çizgiden tâviz vermemiş ve hapiste vefat ettiği ana kadar saf İslâm'ı yozlaştırdığına kanaat getirdiği akımlarla mücadele ederek Hz. Peygamber'in ve ilk müslümanların akîdesini ve yaşayış biçimini eserleriyle savunmaya devam etmiştir.

Kendisinden önce İslâm düşüncesine yön vermiş olan Gazzâlî, İbn Rüşd gibi ilim ve fikir adamlarının eserlerine vâkıf olan İbn Teymiyye bilhassa Gazzâlî'nin filozoflara, İbn Rüşd'ün de Eş'arîler'e yönelik tenkitlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Ancak onun tenkitleri tek bir grup veya mezheple sınırlı kalmamış, Selefî düşünce, inanç ve hayat anlayışına aykırı bulduğu birçok görüşe eleştiriler yöneltmiştir. Yazılarında bazan mûtedil olup eleştirilerini fikir çerçevesinde yaparken bazan da muhaliflerini Firavun'a veya şeytana benzetecek kadar aşırı ithamlarda bulunmuş, bu yüzden kendisi de çeşitli çevrelerin düşmanlık derecesinde tepkilerine mâruz kalmıştır.

Selef ve ehl-i hadîs çizgisini bir düşünce ekolü haline dönüştüren İbn Teymiyye zühd ve takvâya dayalı, ruhanî ve ahlâkî gelişmeyi hedefleyen tasavvufu kabul etmekle birlikte hulûl ve ittihad gibi unsurları ihtiva eden ve İbnü'l-Arabî ile özdeşleşen "mütefelsif tasavvuf"u reddetmiş, velî veya şeyh adı altında bir kısım tasavvuf ehlinin zihniyet ve uygulamalarına şiddetle karşı çıkmıştır. İbn Teymiyye'nin nazarî tasavvufa ağır bir şekilde hücum etmesinin temelinde fikrî sebeplerin yanında zamanla bu tasavvufun amelî hayatta ortaya çıkardığı yaşama biçiminin, dünya görüşünün kurumlaşma şeklinin ve eleştirilere tahammülsüzlüğünün de büyük ölçüde tesiri olmuştur.

İbn Teymiyye'nin eleştirilerini yaparken istidlâl ve tartışma usulünü yoğun bir şekilde kullanması güçlü bir mütefekkir, tenkitlerinin de önemli ölçüde metodolojik olduğunu göstermektedir. Onun, filozofları ve kelâmcıları istidlâllerinde müşahede ve tecrübe verilerini bırakıp sadece soyut ve spekülatif kanıtlar ileri sürmekle, ayrıca ilk dönem İslâmî gelenekte bulunmayan kavramlar üretmek veya mevcut terimlere yine bu gelenekte bulunmayan anlamlar yüklemekle suçlaması son derece önemlidir. Aynı kesimlere bir diğer tenkidi de dinî meselelerde akla Kur'an ve Sünnet'ten bağımsız olarak söz söyleme sorumluluğu vermeleri ve bu sebeple görüşlerinde bir kesinliğe ulaşmayıp aralarında sürekli ihtilâf etmiş olmalarıdır.

İman esaslarını ve diğer itikadî konuları halka sunarken Kur'an ve Sünnet çerçevesinde her türlü ilâveden arınmış bir yöntem uygulamaya çalışmak elbette doğrudur. Ancak kelâmcı ve felsefecilerin İslâm tefekkürünü temsil ettikleri, adına usûlü'd-dîn veya el-hikmetü'l-ilâhiyye de deseler ulûhiyyet ve nübüvveti bilgi ve

varlık düşüncesi etrafında temellendirdikleri ve bu sebeple muhtevayı genişlettikleri hususu göz ardı edilmemelidir. Bu noktada mütefekkirler arasında görüş ayrılığı, metot farklılığı veya fikir değişiminin bulunması garipsenecek bir durum değildir. İbn Teymiyye de eleştirel düşüncesini oluştururken aynı şekilde yoğun bir anlama ve temellendirme ihtiyacı duymuştur. Bir filozof kadar felsefe ve mantıkla, ayrıca en az bir mütekellim kadar kelâmla haşir neşir olmuş ve ancak bu sayede ciddi tenkitler yapabilmiştir. Öte yandan sadece Kur'an terminolojisiyle sınırlı bir aklîlik pratikte mümkün görünmemektedir. Aslında vahyi anlamak veya tefsir etmek de neticede beşerî bir çaba-dır. Dolayısıyla naslar üzerine söylenecek her söz İbn Teymiyye'ninki dahil beşerî bir akılcılıktır. Naslarda zikredilen terim ve yöntemlere hasredilen bir akılcılık anlayışı, Eş'arî'nin haklı olarak ifade ettiği gibi fıkıh ve tefsir usulü tekniklerinin meşruiyetini de tehlikeye sokar. Kaynağını Kur'an'dan almakla beraber giderek genişleyen ve zenginleşen bir aklîliği savunmak Kur'an'ın akletmeyi teşvik eden mesajına daha uygun olur. Vahyin çok yönlü rehberliğini sadakatle benimsemek gerekirse de sürekli bir sapma korkusuna kapılarak düşüncenin önünü kapatma yanlışlığına da düşmemek gerekir.

İbn Teymiyye, kelâmcı ve filozoflara yönelttiği bütün eleştirilere rağmen temellerini açıkladığı gerçek usûlü'd-dîn ve tefekküre karşı olmadığını açıklamıştır. Ancak telif ettiği hacimli eserlerinin düzensizliğinden ve üslûbundaki ıtnab eğiliminden kaynaklanan tekrarlar, hem görüşlerinin hem de tenkitlerinin anlaşılmasını zorlaştırmış ve onlardan gereği gibi faydalanılmamasına sebep olmuştur. Bununla birlikte İbn Teymiyye kendi dönemine kadar kelâmcı, felsefeci ve tasavvufçuların yarattığı müstakil dünyalar arasındaki inanç ve metot hâkimiyeti mücadelesini aşabilmiş, ortaya çıkan düşünce buhranını aslî kaynaklar olan Kur'an, Sünnet ve bunlara doğrudan muhatap olan Selef çizgisi doğrultusunda çözme amacına ömrünü adamış bir İslâm mütefekkiri olarak görülmeli ve çeşitli kesimlere yönelik çıkışları bu çerçevede değerlendirilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA:Buhârî, "İstisḳāʾ", 3, "Feżâʾilü aṣḥâbi'n-nebî", 11; Müslim, "ʿİlim", 1; İbn Mâce, "Muḳaddime", 10, "İḳāme", 189; Tirmizî, "Daʿavât", 118; Takıyyüddin İbn Teymiyye, Mecmûʿatü tefsîri Şeyḫi'l-İslâm İbn Teymiyye (nşr. Abdüssa-med Şerefüddin), Bombay 1374/1954; a.mlf., er-Red ʿale'l-manṭıḳıyyîn, Lahor 1397/1977; a.mlf., Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl (nşr. Muhammed Reşâd Sâlim), Riyad 1399/1979; a.mlf., Mecmûʿatü'r-resâʾil ve'l-mesâʾil (nşr. M. Reşîd Rızâ), Beyrut 1403/1983; a.mlf., el-İstiḳāme (nşr. Muhammed Reşâd Sâlim), Riyad 1403/1983; a.mlf., İḳtiżâʾü'ṣ-ṣırâṭı'l-müstaḳīm (nşr. Nâsır b. Abdülkerîm el-Akl), Riyad 1404; a.mlf., Minhâcü's-sünne (nşr. Muhammed Reşâd Sâlim), Riyad 1406/1986; a.mlf., Mecmûʿu fetâvâ (nşr. Abdurrahman b. Kāsım), Riyad 1412/1991; a.mlf., Kitâbü'l-İmân (nşr. Muhammed ez-Zebîdî), Beyrut 1414/1993; a.mlf., el-Cevâbü'ṣ-ṣaḥîḥ (nşr. Ali b. Hasan b. Nâsır v.dğr.), Riyad 1414/1994; a.mlf., eṣ-Ṣârimü'l-meslûl (nşr. Muhammed b. Abdullah b. Ömer el-Halevânî - Muhammed Kebîr Ahmed Şevderî), Demmân 1417/1997; H. Laoust, Essai sur les doctrines sociales et politiques de Taki-d-Din Ahmad b. Taimiya, Le Caire 1939; Muhammed Ebû Zehre, İbn Teymiyye, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), s. 269-271; Serajul Haque, Imām Ibn Taimīya and His Projects of Reform, Dhaka 1403/1982; Ali Sâmî en-Neşşâr, Menâhicü'l-baḥs̱ ʿinde müfekkiri'l-İslâm, Beyrut 1404/1984, s. 187-282; Muhammed Saîd Ramazan el-Bûtî, es-Selefiyye merḥa-le zemeniyye mübâreke lâ mez̠hebün İslâmî, Dımaşk 1408/1988; W. B. Hallaq, Ibn Taymiyya

Against the Greek Logicians, Oxford 1993; Abdurrahman b. Sâlih el-Mahmûd, Mevḳıfü İbn Teymiyye mine'l-Eşâʿire, Riyad 1416/1995; A. Morabia, "Ibn Taymiyya, les juifs et la Tora", St.I, XLIX (1979), s. 91-122; L (1979), s. 77-107; Binyamin Abrahamov, "Ibn Taymiyya on the Agreement of Reason With Tradition", MW, LXXXII/3-4 (1992), s. 256-272; Mustafa Çağrıcı, "İbn Teymiyye'nin Bakışıyla Gazzâlî-İbn Rüşd Tartışması", İTED, IX (1995), s. 77-126.

M. Sait Özervarlı

Tasavvufla İlgili Görüşleri. İbn Teymiyye, tasavvufun zühd ve ahlâk boyutunu kabul edip ilk dönem mutasavvıflarına olumlu yaklaşımda bulunurken tasavvuf felsefesine, özellikle de hulûl, ittihad, vahdet-i vücûd gibi kavramlarla ifade edilen görüşlere sert tenkitler yöneltmiştir. Vahdet-i vücûd felsefesinin en önemli temsilcilerinden olan İbnü'l-Arabî'nin ölümünden yirmi üç yıl sonra doğan ve ömrünün uzun bir kısmı İbnü'l-Arabî'nin medfun bulunduğu Dımaşk'ta geçen İbn Teymiyye, genellikle "mütefelsife" diye nitelediği tasavvuf ehliyle bu konuda pek çok tartışma yapmış, söz konusu düşüncenin açıkça tevhidi zedelediğini, bu sebeple usûlü'd-dîni ilgilendirdiğini ifade etmiştir. Vahdet-i vücûd anlayışında kâinatın varlığının Allah'ın varlığı şekline dönüştürüldüğünü belirten İbn Teymiyye, Cüneyd-i Bağdâdî'nin, "Tevhid muhdesle kadîmi birbirinden ayırmaktır" şeklindeki cümlesini naklederek ilk dönem sûfîlerinin vahdet-i vücûdcular gibi düşünmediğini vurgulamıştır. Fuṣûṣü'l-ḥikem'i okuyuncaya kadar İbnü'l-Arabî'ye hüsnüzan besleyen İbn Teymiyye (Mecmûʿatü'r-resâʾil, I, 171) bu eseri gördükten sonra fikrini değiştirmiş, onun buradaki görüşlerini dinî esaslarla bağdaştırmanın mümkün olmadığı sonucuna varmıştır. İbnü'l-Arabî'nin yanında İbn Seb'în, İbnü'l-Fârız, Şehâbeddin es-Sühreverdî el-Maktûl, Afîfüddin et-Tilimsânî ve Sadreddin Konevî gibi şahsiyetleri de vahdet-i vücûd ve Selefî akîdeye ters düşen diğer görüşleri sebebiyle hemen her eserinde yeri geldikçe şiddetle tenkit etmiştir. İbn Teymiyye, İbnü'l-Arabî ve onun takipçileri dediği İbn Seb'în, Sadreddin Konevî gibi mutasavvıfları varlığı tanrılaştırma anlamına gelen vahdet-i vücûd düşüncesine İbn Sînâ felsefesinin götürdüğünü ileri sürer (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, VIII, 181-182).

İbn Teymiyye'ye göre vahdet-i vücûd hakkında söylenenleri halk şöyle dursun bunu savunanlar bile anlamamaktadır. Cehmiyye mensuplarıyla sapık filozoflar ve sekr haline mağlûp olan sûfîlerin sözlerinden kaynaklanan bu düşünce hulûl ve ittihad düşüncesiyle de yakınlık arzetmektedir. Vahdet-i vücûdcular Allah'ın, nebîlerin ve velîlerinin kaplarıyla insanlara küfür ve sapıklık şarabı içirmekte, gerçek velîlerin ifadeleri içine münâfık ve kâfirlerin sözlerini yerleştirip müslümanlara sunmaktadır (Mecmûʿatü'r-resâʾil, I, 119; IV, 26).

İbn Teymiyye, vahdet-i vücûd ve tasavvufî kültüre tenkitler yönelttiği gibi hatm-i velâyet, ricâlü'l-gayb, Hurûfîlik, Firavun'un imanı gibi konularda da onları Kitap ve Sünnet çizgisinin dışına çıkmakla itham etmiştir. Bunun yanında Kitap ve Sünnet

çizgisinde bulunan sûfîleri tenkit etmemiş, Ebû Süleyman ed-Dârânî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Ebû Osman el-Hîrî gibi sûfîlerin İslâm'a bağlılıklarını kendilerinden iktibaslar yaparak ifade etmiştir (Mecmûʿu fetâvâ, X, 210, 412, 585; XI, 210; el-Furḳān, s. 39; Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-kübrâ, II, 311). Ayrıca Fudayl b. İyâz, İbrâhim b. Edhem, Serî es-Sakatî, Ebû Bekir eş-Şiblî, Hasan-ı Basrî, Bişr el-Hâfî, Şakīk-ı Belhî, Râbia el-Adeviyye gibi ilk dönem sûfîlerinden de övgüyle bahsetmiş, ancak zaman zaman bunlara da tenkitler yöneltmekten geri durmamıştır (Mecmûʿu fetâvâ, X, 517; Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-kübrâ, I, 141; II, 153; el-Furḳān, s. 38-39, 85). İbn Teymiyye'nin ilk dönem sûfîleri arasında asıl eleştirdiği mutasavvıf ise Hallâc-ı Mansûr'dur.
Muhtemelen Farsça bilmediği için Keşfü'l-maḥcûb, Teẕkiretü'l-evliyâʾ ve Mes̱nevî gibi eserlere temas etmeyen İbn Teymiyye, Sülemî'nin Ṭabaḳātü'ṣ-ṣûfiyye'si, Kuşeyrî'nin er-Risâle'si, İbnü'l-Kayserânî'nin Ṣafvetü't-taṣavvuf'u, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin Ḳūtü'l-ḳulûb'u, Ebû Nuaym'ın Ḥilyetü'l-evliyâʾı ve Gazzâlî'nin İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn'i gibi eserlerde yer alan görüşlerle ilgili kanaatini, "İçlerinde doğrular da vardır yanlışlar da" şeklinde ifade etmiştir. Buna karşılık Gazzâlî'nin el-Maẓnûn bih ʿalâ ġayri ehlih adlı eserini Sâbiî kültürüyle dolu olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Aynı şekilde Gazzâlî'nin Mişkâtü'l-envâr'ına da atıfta bulunarak filozof mutasavvıfların kelâm sıfatı telakkilerini ve genel anlamda vahyin velînin kalbinde bir doğuş olduğu yolundaki görüşlerini bu eserden aldıklarını öne sürmüştür. İbn Teymiyye'nin anlattığına göre Gazzâlî, filozofların kanunu üzerine kurduğu bu eserde Allah'ın Hz. Mûsâ'ya konuşmasını (dolayısıyla vahyi) O'nun ruhlara ilham ettiği bilgiler türünden saymıştır (Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl, X, 205; Mecmûʿu fetâvâ, XII, 23; krş. Çağrıcı, IX [1995], s. 120-121).

Tasavvufî ahlâk ve âdâbla ilgili terimlere de İbn Teymiyye'nin bakışı farklıdır. Ona göre nefis terbiyesini yalnızca şeyhe intisap etmeye bağlamak yanlıştır. İman ve takvâ sahibi olan herkesten bu konuda istifade edilebilir. Ayrıca farklı şeyhlere intisap edildiği zaman müslümanlar arasında tefrikanın meydana gelme tehlikesi de vardır (Mecmûʿu fetâvâ, XI, 514). Sûfîlerin kendilerine has bir kıyafet şekliyle dolaşmaları yanlıştır. Yün elbise (sof) giyerek kişinin inanç veya takvâsı artmaz. Hırka ile ilgili olarak rivayet edilen hadisler sahih değildir. Bu görüşleri sebebiyle İbn Teymiyye, Melâmîliğin şekil ve kurallara karşı ortaya koyduğu olumsuz tavrı tasvip etmektedir (a.g.e., X, 61).

Öte yandan tasavvufî gruplarda çokça rastlanan nefse eziyet etmek, evlenmemek gibi eğilimler ona göre Hıristiyanlığın etkisiyle oluştuğu gibi et yememek, hayvan kesmemek de Brahmanizm'den gelen bir tesirdir. İnzivâda da aşırılığa kaçmamak gerekir. Bazılarının tavsiye ettiği şekilde hayat boyu insanlardan uzaklaşmak yanlıştır, ancak ara sıra halvet ve itikâfa çekilmekte fayda vardır (a.g.e., X, 426, 510, 513, 620, 623). Zikir Allah'ın emri olup şeklini Hz. Peygamber tayin etmiştir. Bununla birlikte

“lâ ilâhe illallah” halkın, “Allah Allah” havâssın, “hû hû” ise havâssü’l-havâssın zikridir yolundaki iddia asılsızdır. Ayrıca halvete girenlere namaz ve oruç yerine bu tür zikirler tavsiye edilmemelidir (a.g.e., X, 395-396).

Kitap ve Sünnet ölçülerinin dışına çıkan mutasavvıflar için “şeytanın velîleri” ifadesini kullanan İbn Teymiyye, Kur’an’daki ilgili beyanları dikkate alarak takvâ sahibi her müslümanın velî (Allah dostu) olduğunu, ayrıca naslarda yer almayan “gavs” ve “kutub” gibi kelimelerin hiç kimseye unvan olarak verilmemesi gerektiğini söyler. Tasavvufî muhitlerde yaygın olan, “Kerâmet değil istikamet esastır” sözünü İbn Teymiyye de benimser, bu arada kerâmeti de Hz. Peygamber’e tâbi olmanın bereketi sayar. İbn Teymiyye, fenâ-bekā meselesine de zaman zaman atıfta bulunarak “fenâ an vücûdi’s-sivâ” ve “fenâ an şühûdi’s-sivâ” terimlerini reddetmiş, bunların yerine “fenâ an ibâdeti’s-sivâ” (Allah’a kul olmanın dışında her şeyden uzak kalma) tabirinin kullanılma-sı gerektiğini ileri sürmüştür.

Tasavvufî hal ve makamların varlığını kabul etmekle birlikte bu konuyla ilgili bazı terimlerin sûfîler tarafından yanlış kullanıldığını söyleyen İbn Teymiyye, bu sebeple tasavvufî literatürdeki haller ve makamlara dair tasnifleri yanlış bulur. Ona göre sabır, havf, recâ, rızâ, tevekkül, ihlâs, şükür gibi kavramlar dinin aslî unsurlarından olmakla birlikte meselâ tasavvufî eserlerde yer alan ve üzerinde önemle durulan hüzün böyle değildir. Allah ve Resulü hiçbir zaman hüznü emretmemiştir. Allah korkusuna yer vermeden sadece aşk ve muhabbeti öne çıkarmak da bir anlam ifade etmez (a.g.e., X, 5-6, 16, 207).

Semâ adını alan ve dinî mûsikiyle iç içe olan meclisler İbn Teymiyye’ye göre mutlaka uzak durulması gereken bir bid‘attır. İbn Teymiyye, kelimenin sözlük anlamından hareketle semâın kapsamını Kur’an dinlemekle sınırlar (el-Furḳān, s. 96). Semâ meclislerini “şeytânî” olarak niteleyip semâ yapanları Kâbe’de ıslık çalıp el çırpan müşriklerle (el-Enfâl 8/35) irtibatlandırır. İlk üç nesil zamanında böyle bir uygulama olmadığı gibi ilk dönem sûfîleri arasında da bu tür törenlere rastlanmadığını hatırlatır (Mecmûᶜatü’r-resâ᾿ili’l-kübrâ, I, 318-319). İbn Teymiyye tasavvufî kültürle yakın münasebeti bulunan kabir ziyareti, yatırlara saygı, istigâse, tevessül, şefaat gibi konularda da genellikle sûfîlerden farklı düşünmüş, tekke muhitlerinde bu konular etrafında oluşan düşünce ve uygulamaları bid‘at, hatta şirk saymıştır (Ḳāᶜide celîle, s. 26).
İbn Teymiyye, kendi dönemine yakın meşhur şahsiyetlerden biri olan Abdülkādir-i Geylânî’ye müsbet gözle bakmış, onun Fütûḥu’l-ġayb adlı eserini şerhetmiştir. Yaşadığı yüzyıldaki mensuplarıyla tartışmalar yapmakla birlikte Ahmed er-Rifâî’yi de saygıyla anmış, onun Kur’an ve Sünnet’e aykırı bir tavır sergilemediğini söylemiştir. Yine İᶜtiḳādü Ehli’s-sünne ve’l-cemâᶜa adlı eserin yazarı ve Adeviyye tarikatının kurucusu Adî b. Müsâfir’i överken ona tâbi olanlara tenkitler yöneltmiş, tavsiyelerde

bulunmuştur (Mecmûʿu fetâvâ, XI, 103, 494, 527; Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-kübrâ, I, 280, 294).

İbn Teymiyye, kendi zamanına kadar gelen düşünce ekollerine karşı Kitap ve Sünnet çizgisinden ayrıldıkları şeklindeki temel gerekçeye dayanarak başlattığı fikrî mücadele çerçevesinde, tasavvufa da bir taraftan metot ve muhteva açısından tenkitler yöneltirken diğer taraftan tasavvuf kaynaklı bazı uygulamaları İslâm'a aykırı görerek bunlarla mücadele etmiştir. Fakat kendisi de âyet ve hadislerde vurgulanan zühd ve takvâ hayatını benimsemiş, hatta bunu bizzat yaşamaya gayret etmiştir. İbn Teymiyye'nin tasavvufî yorumlardaki sübjektifliğe karşı sergilediği keskin tavrı ve bunları bid'at olarak nitelemesi, daha aşırı fikirlerin ortaya çıkmasına ve bunlardan kaynaklanan İslâm'ın ruhuna zıt uygulamaların halk arasında daha fazla yayılmasına engel olmuştur. Onun tasavvufa ve özellikle vahdet-i vücûd anlayışına yaptığı eleştiriler kendisinden sonraki âlimler arasında hayli etkili olmuş, görüşlerini destekleyen eserler telif edilmiştir. Öte yandan İbn Teymiyye'nin tasavvufî düşünceye yönelik eleştirilerine de başta Fuṣûṣü'l-ḥikem şârihleri olmak üzere kendisinden sonraki bazı sûfîler tarafından cevaplar verilmiştir (bk. Literatür).

BİBLİYOGRAFYA:Takıyyüddin İbn Teymiyye, Mecmûʿu fetâvâ (nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kāsım en-Necdî), Riyad 1381-86, tür.yer.; a.mlf., Mecmûʿa-tü'r-resâʾili'l-kübrâ, Kahire 1385/1966, I, 141, 280, 318-319; II, 153; a.mlf., Ḳāʿide celîle, Kahire 1374, s. 26; a.mlf., el-Furḳān, Bağdad 1389, s. 38-39, 85, 96; a.mlf., Mecmûʿatü'r-resâʾil (nşr. M. Reşîd Rızâ), Beyrut 1403/1983, I, 121, 137, 171; IV, 26; a.mlf., Derʾü teʿârużi'l-ʿaḳl ve'n-naḳl (nşr. M. Reşâd Sâlim), Riyad 1399/1979, VIII, 181-182; X, 205; İsmail Fenni [Ertuğrul], Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin-i Arabî, İstanbul 1928, s. 10-40; Ömer b. Ali el-Bezzâr, el-Aʿlâmü'l-ʿaliyye fî menâḳıbi İbn Teymiyye (nşr. Züheyr eş-Şâvîş), Beyrut 1396, s. 26; Mustafa Hilmi, İbn Teymiyye ve't-taṣavvuf, İskenderiye 1403/1982, s. 303-490; Mustafa Kara, İbn Teymiye'ye Göre İbn Arabî (doktora tezi, 1983), UÜ, s. 18-34; Mahmûd Sa'd, İbn Teymiyye'de Tasavvuf (trc. Ali Durusoy), İstanbul 1989; Mahmûd Mahmûd el-Gurâb, er-Red ʿalâ İbn Teymiyye min kelâmi'ş-şeyḫi'l-ekber Muḥyiddîn İbni'l-ʿArabî, Dımaşk 1413/1993, s. 1-10; M. Abdul Haq Ansari, "Ibn Taymiyya and Sufism", IS, XXIV/1 (1985), s. 1-12; Mustafa Çağrıcı, "İbn Teymiyye'nin Bakışıyla Gazzâlî-İbn Rüşd Tartışması", İTED, IX (1995), s. 91, 106-107, 120-121.

Mustafa Kara

TÜCÎBÎ (التجيبي) Ebü'l-Kāsım Alemüddîn Kāsım b. Yûsuf b. Muhammed et-Tücîbî es-Sebtî (ö. 730/1329) Sebteli muhaddis ve seyyah.

670 (1271-72) yılı civarında Sebte'de (Ceuta) doğdu. Aslen Belensiyelidir (Valencia). İbn Sâ[hi]bi Rızkih adıyla meşhur Abdurrahman b. Îsâ el-Vuryaglî'den dinî bilgiler ve Kur'an dersleri aldıktan sonra İbn Ebü'r-Rebî' el-İşbîlî'den kırâat-i seb'a öğrenimini tamamlayıp 686'da (1287) icâzet aldı (Tücîbî, Bernâmec, s. 22). Sonraki sekiz yıl boyunca Sebte'de aralarında Ubeydullah b. Abdülazîz İbnü'l-Kārî, Abdülazîz b. İbrâhim el-Cezerî, İbnü'l-Murahhal, İbrâhim b. Ebû Bekir et-Tilimsânî, Tâhir b. Refî' el-Hüseynî gibi şahsiyetlerin bulunduğu birçok hocadan başta hadis olmak üzere fıkıh,

tasavvuf ve Arap diline dair ilimleri tahsil etti. Diğer şehirlerdeki bazı âlimlerden mükâtebe yoluyla icâzetler aldı. 694 veya 695'te (1295, 1296) Endülüs'e geçip Mâleka'da (Malaga) Ebû Abdullah İbn Ayyâş'tan ve İbn Mesâmid adıyla tanınan Ali b. Yûsuf es-Sanhâcî'den hadis, Meriye'de (Almeria) Ebû Abdullah İbn Şuayb el-Kaysî'den tefsir okudu (a.g.e., s. 46-47, 146-147). Ardından doğu İslâm ülkelerine yönelen Tücîbî iki yıl süren bu seyahati sırasında Bicâye'de (Bougie) Ebû Abdullâh İbn Sâlih, İbn Rahîme el-Kinânî ve Nâsırüddin Mansûr el-Mişdâlî; Tunus'ta Ebû Abdullah el-Hallâsî; İskenderiye'de Ali b. Ebü'l-Abbas el-Garrâfî; Kahire'de Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî ve İbn Dakīkul'îd; Dımaşk'ta Takıyyüddin İbn Teymiyye, Ahmed b. Hibetullah el-Asâkirî, Yûsuf b. Ebû Nasr İbnü'ş-Şukârî, İbnü'n-Nehhâs el-Halebî; Mekke'de Radıyyüddin İbrâhim b. Muhammed et-Taberî, Abdurrahman b. Muhammed İbnü't-Taberî ve Osman b. Muhammed et-Tevzerî, ayrıca Hicaz seyahatinde yol arkadaşı olan Halef b. Abdülazîz el-Kabtevrî gibi âlimlerden ders aldı ve birçok âlî isnad elde etti (a.g.e., s. 34-35, 64). Hac dönüşü Zehebî ile görüştü (Zehebî, s. 194-195). Memleketine döndükten sonra gezdiği yerler ve tanıştığı âlimler hakkında tuttuğu notları Müstefâdü'r-riḥle adıyla kitap haline getirdi. Son hocalarından olan Ebû Bekir el-Estabûnî'den bir süre daha Sebte'de ilim tahsil etti (Bernâmec, s. 276). Daha sonraları hadis ve fıkıh dersleri vermeye başlayarak kısa zamanda bölgenin önde gelen muhaddisleri arasında yer aldı. Öğrencileri içinde Muhammed b. Saîd er-Ruaynî, Muhammed b. Abdülmüheymin el-Hadramî, Ebü'l-Haccâc el-Münteşâfirî, İbn Hamîs el-Cezîrî, Ebû Abdullah el-Ensârî eş-Şedîd, İbnü'l-Hâc el-Billifîkī gibi şahsiyetler zikredilir. Güvenilir bir muhaddis ve münekkit kabul edilen Tücîbî (Zehebî, s. 194), Mâlik b. Enes'in el-Muvaṭṭaʾının (Tücîbî, Bernâmec, s. 64; diğer âlî isnadları için bk. a.g.e., s. 54-55, 57) ve Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin (a.g.e., s. 71) en âlî isnadlarına sahipti. Kırâat-i seb'ayı, özellikle Nâfi' kıraatini çok iyi bilirdi. Yazısı düzgün ve zabtı sağlamdı. Aynı zamanda şair olup sultanlar ve vezirler tarafından sevilirdi. Bazı kaynaklarda geçimini marangozlukla temin ettiğine dair bilgiler vardır (İbn Hacer, III, 240). Seyahatlerinden döndükten sonra Sebte'den ayrılmayan Tücîbî burada vefat etti ve Mînâ Mezarlığı'na defnedildi.

Eserleri. 1. Müstefâdü'r-riḥle ve'l-iğtirâb. Aslının üç cilt olduğu belirtilen eserin (a.g.e., a.y.) yalnızca II. cildinin büyük bir kısmı günümüze ulaşmıştır (bk. bibl.). Abdülhay el-Kettânî'nin Tunus'ta gördüğünü söylediği kısım (Fihrisü'l-fehâris, I, 191) bu cilde ait yazma nüshadır (Müstefâdü'r-riḥle, neşredenin girişi, s. III). Yayımlanan cildinde Kahire, Cidde ve Mekke'ye dair bilgilerin yer aldığı eserin kayıp ciltlerinin birincisinde muhtemelen Tücîbî'nin Sebte'den ayrılıp Mısır'a ulaştığı 696 (1296) yılı başlarına kadarki seyahati, üçüncü cildinde ise Kudüs ve Suriye ile ilgili haberler, dönüş sırasında karşılaştığı olaylar ve kişiler ele alınmıştır (a.g.e., neşredenin girişi, s. II-III). Tücîbî eserinde, kendisinden kısa bir süre önce aynı yerlere seyahat eden hemşehrisi İbn Rüşeyd'in Milʾü'l-ʿaybe'sindekine benzer bir yöntem uygulamakla

birlikte ondan farklı şekilde sadece hocalarından yaptığı rivayetler ve okuduğu dersler hakkında değil aynı zamanda onların hayatlarına dair ayrıntılı bilgi vermektedir. O dönemde okunan kitapların da tanıtıldığı eserde Tücîbî'nin uğradığı şehirlerin coğrafyası, siyasal, ekonomik, sosyal ve ilmî durumuyla mimari yapıları gibi konular da ele alınmaktadır. Asya-Hint ticaret yolu olarak da kullanılan hac yolunun Kūs-Ayzâb şehirleri arasındaki bölümü hakkında bu yolun önemi, ticaret erbabının yol boyunca karşılaştığı zorluklar, devletin bu zorlukları gidermek için gösterdiği gayretler eserde yer alan ayrıntılardır. Yol boyunca karşılaştığı Endülüslü seyyahların verdiği birtakım yanlış bilgileri zikreden Tücîbî onların araştırmadan söylenen her şeye inanmalarını da eleştirmiştir. Eserin Kahire'ye ayrılan bölümünde şehrin kuruluşu, demografik, topografik ve mimari özellikleri, bayındırlık durumu, eğitim kurumları gibi konular işlenmektedir. Tücîbî, Kahire'de medfun bazı meşhur şahısları ve türbelerini kaydettikten sonra burada görüştüğü âlimleri zikretmektedir. Mekke ile ilgili bölümde ise Kâbe'nin inşası ve özellikleri, Hacerülesved, Zemzem Kuyusu'nun açılması, Mekke'nin kuruluşu, fazileti, kapıları, harem sınırları, şehrin sosyal yapısı, ilmî durumu, camileri üzerine bilgi verilmektedir. Müellifin haccın ifası sırasında gördüğü bid'atları eleştirmesi bu seyahatnâmeyi benzerlerinden ayıran bir başka özellik kabul edilmektedir (DİA, XIV, 414). 2. Bernâmec. Müellifin büyük oranda Müstefâdü'r-riḥle'deki bilgileri esas alarak tahminen 702'den (1303) sonra (Bernâmec, neşredenin girişi, s. V) yazdığı bu eserde kendi ilmî macerasını, bilhassa semâ ve kıraat yoluyla okuduğu eserlerin rivayet senedlerini ve hocalarını kaydetmiş, münâvele ve icâzet gibi diğer tahammül vasıtalarıyla aldığı eserlere nâdiren yer vermiştir (a.g.e., s. 8-9). Ana Ramos Calva, Bernâmec neşredilmeden önce bu eser hakkında bazı makaleler yayımlamıştır (bk. bibl.). 3. Erbaʿûne ḥadîs̱ fî fażli'l-cihâd. Müellifin Merînî Sultanı Ebû Saîd Osman b. Ya'kūb için derlediği kırk hadisi içeren bir eser olup et-Terġīb fi'l-cihâd adıyla da bilinir (Bülġatü'l-ümniyye, s. 28). Tücîbî ayrıca hocası İbn Abdülmelik'in ez̠-Z̠eyl ve't-Tekmile'si üzerine bir müstedrek hazırlamış, Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî'nin Muʿcemü'ş-şüyûḫ'una bazı ilâvelerde bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA: Tücîbî, Bernâmec (nşr. Abdülhafîz Mansûr), Libya 1981, s. 8-9, 22, 34-35, 46-47, 54-55, 64, 146-147, 276, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. I-V; a.mlf., Müstefâdü'r-riḥle ve'l-iġtirâb (nşr. Abdülhafîz Mansûr), Tunus 1395/1975, neşredenin girişi, s. I-V; Zehebî, el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ bi'l-muḥaddis̱în (nşr. M. Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, s. 194-195; Safedî, el-Vâfî, XXIV, 173; Bülġatü'l-ümniyye ve maḳṣadü'l-lebîb (nşr. Abdülvehhâb b. Mansûr), Rabat 1404/1984, s. 28-29; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, III, 240-241; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, Fas 1346, I, 191; Avâtıf M. Yûsuf Nevvâb, er-Raḥalâtü'l-Maġribiyye ve'l-Endelüsiyye, Riyad 1417/1996, s. 121-124; Abdullah Murâbıt et-Tergī, Fehârisü ʿulemâʾi'l-Maġrib, Tıtvân 1420/1999, s. 228-249; A. R. Calva, "Le Barnâmağ d'al-Tuğîbî", Arabica, XXIV/3, Leiden 1977, s. 291-298; a.mlf., "Materiales Para el Estudio de Algunas Obras Poeticas y de Adab Contenidas en el Barnamay de al-Tuyibi", Awrāq, sy. 3, Madrid 1980, s. 32-43; Maribel Fierro, "al-Tud̲j̲ībī", EI² (İng.), X, 584-585; Ahmet Özel, "Hac", DİA, XIV, 414; M. Yaşar Kandemir, "İbn Rüşeyd", a.e., XX, 292-294; Zelîha bint Ramazan, "et-Tücîbî", Maʿlemetü'l-Maġrib, Rabat 1415/1995, VII, 2293-2294.

S. Kemal Sandıkçı

CA'BERÎ الجعبري Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl el-Ca'berî (ö. 732/1332) Kıraat âlimi, muhaddis ve fakih.

640 (1242) yılı başlarında Ca'ber Kalesi'nde (Suriye) doğdu. Takıyyüddin, İbnü's-Sirâc, İbnü'l-Müezzin, Şeyhu'l-Halîl gibi lakap ve künyelerle de anılmıştır. Ancak daha çok Burhâneddin lakabıyla ve doğduğu yere nisbetle Ca'berî diye meşhur olmuştur.

Köklü bir aileye mensuptur. Ca'ber'in ileri gelen şahsiyetlerinden ve Ca'ber müezzini olarak tanınan babası Ömer b. İbrâhim, oğulları İbrâhim'le ondan iki yaş küçük olan Muhammed'in iyi yetişmeleri için büyük gayret sarfetti. Devam ettiği ilim meclislerine ve ders halkalarına onları da götürdü. Ca'berî henüz sekiz yaşlarında iken Halep'e giden ve burada tanınmış muhaddis Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Halîl'den Cüzü İbn Arefe'yi okuyan babasına bu derslerde de refakat etti. Buradan Musul'a geçerek Tâceddin Abdürrahim b. Yûnus'tan, Şâfiî fıkhına dair et-Tacîz fî muhtasari'l-Vecîz adlı eserini okudu. Dokuz yaşında Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzetti. Ezberlediği metinler arasında kıraat dalında Ebû Amr ed-Dânî'nin et-Teysîr'i, fıkıhta Şücâ' el-İsfahânî'nin Gayetü'l-ihtisâr'ı gibi eserler de vardı.

1262 yılından sonra tahsilini ilerletmek için Bağdat'a giden ve akaidde Selefiyye'yi, fıkıhta Şâfiî mezhebini benimseyen Ca'berî burada Nizâmiye Medresesi'ne girdi. Ayrıca Müstansıriyye Medresesi'ndeki hocaların derslerine de devam etti. Şâfiî fakihi Ebü'l-İz Muhammed b. Abdullah el-Basrî'den fıkıh dersleri aldı. Çocukken Musul'da okuduğu et-Tacîz fî muhtasari'l-Vecîz adlı eseri burada müellifinden ikinci defa okuma fırsatı buldu. Kırâat-i seb'a*yı Ebü'l-Hasan Ali b. Osman el-Vücûhî'den, aşere*yi Ebû Ali Hüseyn b. Hasan et-Tikrîtî'den okudu. Kıraat ilminde İbnü'l-Hayr İbrâhim b. Mahmûd el-Ezcî'den de icâzet aldı. Bu sırada yazdığı Nüzhetü'l-berere fî kırââti'l-eimmeti'l-aşere ve Ukudü'l-cümân fî tecvîdi'l-Kurân adlı eserleriyle dikkati çekti ve Bağdat âlimleri arasında yerini aldı. Siyasî istikrarın bozulması ve şehirde ulemâ sınıfının azalması üzerine Bağdat'tan ayrılıp Şam'a gitti. Burada dönemin muhaddisleri İbnü'l-Buhârî Ali b. Muhammed ve İbnü'l-Ba'lebekkî Muhammed b. Abdurrahman'dan hadis dersleri aldı. Daha sonra Beledülhalîl'e (Filistin) geçen Ca'berî 1289 yılında hac için Mekke'ye gitti. Bu sırada Medine'de Hulâsatü'l-ebhâs fî şerhi Nehci'l-kırââti's-selâs adlı eserini yazdı. Bir ara Mısır'a da seyahat eden Ca'berî, hayatının bundan sonraki kırk yılı aşkın dönemini Beledülhalîl'de ders okutarak ve eser yazarak geçirdi. Alemüddin el-Birzâlî, Şemseddin ez-Zehebî, Şemseddin İbnü'l-Lebbân, Takıyyüddin es-Sübkî, Takıyyüddin Muhammed b. Râfi' es-Selâm gibi tanınmış âlimler ondan faydalanan pek çok talebe arasında yer aldı.

Kaynakların üstün ahlâk ve engin bilgi sahibi, güzel ve güler yüzlü bir zat olarak tanıttığı Ca‘berî, 15 Ramazan 732’de (10 Haziran 1332) Beledülhalîl’de vefat etti.

Eserleri. Ca‘berî el-Hibâtü’l-heniyyât fi’l-musannefâti’l-Caberiyyât adlı risâlesinde (Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, Mecâmî‘, nr. 50), 725 (1325) yılına kadar muhtelif ilim dallarında telif ettiği 150 kadar eseri bir arada zikretmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

A) Kur’an İlimleri. 1. Kenzü’l-meânî fî şerhi Hırzi’l-emânî. Ca‘berî’nin en önemli eseri olup Ebü’l-Kasım eş-Şâtıbî’nin kırâat-i seb‘a konusunda manzum olarak yazdığı 1173 beyitten meydana gelen Hırzü’l-emânî adlı eserinin şerhidir. İki ciltten meydana gelen eserin muhtelif kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 47, 215 varak, Denizli, nr. 10, 154 varak, İbrâhim Efendi, nr. 24, 316 varak, Lâleli, nr. 52, 416 varak, Şehid Ali Paşa, nr. 18, 401 varak; Nuruosmaniye Ktp., nr. 45; ayrıca bk. Brockelmann, GAL, I, 521). 2. Cemîletü erbâbi’l-merâsıd fî şerhi Akıleti etrâbi’l-kasâid. el-Ebhâsü’l-cemîle şerhu’l-Akıle adıyla da bilinen eser, Ebü’l-Kasım eş-Şâtıbî’nin resm-i hat (mushaf yazısı) konusunda telif ettiği el-Kasîdetü’r-râiyye’si üzerine yazılmış bir şerh olup muhtelif yazma nüshaları mevcuttur (bk. Süleymaniye Ktp., Kadızâde Mehmed Efendi, nr. 7, 181 varak, Reşid Efendi, nr. 1255, 200 varak). 3. Hulâsatü’l-ebhâs fî şerhi Nehci’l-kırââti’s-selâs. Mütevâtir yedi kıraatin imamlarına ilâve olarak üç imamın kıraati hakkında müellifin daha önce kaleme aldığı Nehcü’d-dimâse fî kırââti’l-eimmeti’s-selâse adlı manzum eserine yine manzum olarak yaptığı şerhtir (bk. Ca‘berî, s. 60; Brockelmann, GAL Suppl., II, 135). 4. el-Meded fî marifeti’l-aded. Sûrelerin Kur’ân-ı Kerîm’deki sırasıyla, Mekkî mi Medenî mi olduğuna, âyet, kelime ve harf sayısı ile fâsıla*larına dair bir risâledir (Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah Efendi, nr. 13/3, vr. 101b-147[a]). Zerkeşî bu eseri el-Müfred fî marifeti’l-aded adıyla zikretmektedir (el-Burhân, I, 266). 5. Hüsnü’l-Meded fî marifeti fenni’l-aded. Mukaddimesinde Kur’ân-ı Kerîm’in sûre, âyet, kelime ve harf sayısı ile fâsılalarına dair umumi bilgilerin verildiği bu eser, yukarıda zikredilen el-Meded fî marifeti’l-aded adlı risâlenin genişletilmiş şeklidir (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 362/2, vr. 17b-52[a]; Hamidiye, nr. 18/1, vr. 1b-76[a]). 6. Nüzhetü’l-berere fî kırââti’l-eimmeti’l-(fî mezâhibi’l-kurrâi’l-)âşere. Meşhur on kıraat imamının usul ve kaidelerinin ele alındığı bir manzume olup müellifin Bağdat’ta bulunduğu sırada telif ettiği bu eserini, hocalarından Ebû Ali Hüseyn b. Hasan et-Tikrîtî de kendisinden dinlemiştir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 36, 39 varak; Bankipûr Hudâbahş Ktp., nr. 1426, 39 varak). 7. Ukudü’l-cümân fî tecvîdi’l-Kurân. Tecvid ilmi konusunda 802 beyitlik bir manzume olup muhtelif yazma nüshaları mevcuttur (bk. Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1029, vr. 85b-106[a]). 8. Hadîkatü’z-zeher fî addi âyi’s-süver. İkdü’d-dürer fî addi âyi’s-süver adıyla da bilinen eser, sûrelerdeki âyet sayıları hakkında elli sekiz beyitlik bir manzumedir (MÜ İlâhiyat Fakültesi Ktp., Üsküdarlı, nr. 36, vr. 169[a]-

170b; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 59/ 10, vr. 67b-68[a], Kılıç ali Paşa, nr. 1029, vr. 209b-210[a]). 9. Esbâbü'n-nüzûl. Ebü'l-Hasan el-Vâhidî'nin (ö. 468/1976) aynı adı taşıyan eserinin (Kahire 1316) senedleri terkedilerek yapılan bir muhtasarıdır (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 654, vr. 32b-133[a]). 10. el-Hillü'n-nâsıh fî halli'l-müşkili'l-vâzıh (Süleymaniye Ktp., Yahya Tevfik, nr. 13/2/2). 11. Ahkâmü'l-hemze li-Hişâm ve Hamza (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1029, vr. 203b-206[a]; Ayasofya, nr. 59/8). 12. Nefîsü'l-iczâ fî marifeti'l-eczâ. Kitâbü'l-İczâ fî marifeti'l-eczâ᾽adıyla da bilinen eserde Kur'ân-ı Kerîm'in cüz, hizip gibi bölümlere ayrılmasıyla ilgili rivayetler incelenmektedir (Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 14, vr. 46b-57[a]). 13. el-Vâzıha fî tecvîdi'l-Fâtiha. el-Kuyûdü'l-vâzıha fî tecvîdi'l-Fâtiha adıyla da anılan ve muhtelif kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan eser yirmi iki beyitlik bir manzume olup Abdülhâdî el-Fadlî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Beyrut, ts.).

B) Hadis. 1. Rüsûhu'l-ahbâr fî mensûhi'l-ahbâr. Nâsih ve mensuh hadislerin konularına göre tertip edildiği bir eser olup Hasan Muhammed Makbûlî el-Ehdel tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Beyrut 1409/1988). 2. Rüsûmü't-tahdîs fî ulûmi'l-hadîs. Rüsûmü'l-hadîs adıyla da anılan eser, müellifin mukaddimede belirttiği üzere, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) Ulûmü'l-hadîs adlı eserinin hülâsası niteliğinde olup sonuna fıkıh ve usule dair bazı konular ilâve edilmiştir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1637, vr. 54b-90[a]; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Mecâmî', nr. 50). 3. Kitâbü'l-Erbaîn fi'l-ahkâm li-nefi'l-enâm. Kitâbü'l-Erbaîn fi'l-hadîs diye de bilinen eserde ibâdât ve muâmelâta dair kırk hadis bir araya getirilmiştir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 506/2, 8 varak).

C) Fıkıh. 1. el-İfhâm fî ilmi'l-ahkâm. Şâfiî fıkhına dairdir. 2. Tahrîrü'l-ebhâs fî takrîri vukuagi't-talâkı's-selâs. Bu da Şâfiî fıkhına dairdir. 3. Tetimmetü't-tatrîz fî şerhi't-Tacîz. Ca'berî'nin, hocası Tâceddin Abdürrahim b. Yûnus'un Şâfiî fıkhına dair et-Tacîz fî muhtasari'l-Vecîz adlı eserine yazdığı bir şerh olduğu anlaşılmaktadır (Ca'berî, s. 57). 4. Nazmü'l-leâlî; Nazmü'l-ferâ᾽iż olarak da anılan manzum bir eserdir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4827/3, 18 varak).

D) Dil, Edebiyat, Siyer ve Tarih. 1. Dîvânü'l-Caberî (Kahire 1324). 2. Tedmîsü't-tezkîr fi't-tenîs ve't-tezkîr. Nûnî bir kasidedir (Strazburg 1910). 3. Mevâidü'l-kirâm fî mevlidi'n-nebî aleyhi's-selâm. Hz. Peygamber'in mûcizelerini ve nübüvvetini konu almaktadır (Zâhiriyye Ktp., nr. 771, 23 varak; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Teymûr, nr. 769). 4. İlâmü'z-zurefâ fî eyyâmi'l-hulefâ (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 39; Ca'berî'nin diğer eserleri için bk. Ca'berî, s. 53-69; Brockelmann, Suppl., II, 134-135).

BİBLİYOGRAFYA: Ca'berî, Rüsûhu'l-ahbâr fî mensûhi'l-ahbâr (nşr. Hasan Muhammed Makbûlî), Beyrut 1409/ 1988, Giriş, s. 23-69; Zehebî, Marifetü'l-kurrâ᾽ (Beşşâr), II, 743; a.e., Millet Ktp., nr. 2500, vr. 273b-274[a]; Zerkeşî, el-Burhân, I, 266; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, I, 39-41; Safedî, el-Vâfî, VI, 73-76; İbn Kesîr, el-Bidâye,

XIII, 160; İbnü'l-Cezerî, Gayetü'n-nihâye, I, 21; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, I, 50-51; İbn Tağrîberdî, el-Menhelü's-sâfî (nşr. M. Muhammed Emîn – Saîd Abdülfettâh Âşûr), Kahire 1984, I, 131-135; Süyûtî, Bugyetü'l-vuât, I, 420-421; İbnü'l-Kadî, Dürretü'l-hicâl (nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebünnûr), Kahire 1390/1970, I, 184-186; Keşfü'z-zunûn, I, 464-465, 646; II, 1154, 1966; İbnü'l-İmâd, Şezerât, VI, 97-98; Serkîs, Muʿcem, I, 699; Brockelmann, GAL, I, 521; Suppl., II, 134-135; Hediyyetü'l-ârifîn, I, 1415; Ziriklî, el-Alâm, I, 49; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, I, 69; Ali Şevâh İshak, Muʿcemü musannefâti'l-Kurâni'l-Kerîm, Riyad 1403-1404/1983-84, I, 47, 222, 248, 250, 254; IV, 67, 69, 88, 95, 99, 145, 172, 174.

M. Kemal Atik

İBN CEMÂA, Bedreddin (بدر الدين ابن جماعة) Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî (ö. 733/1333) Muhaddis, fakih, müderris ve kadı.

4 Rebîülâhir 639'da (12 Ekim 1241) Hama'da doğdu. Bu aileden yetişen âlimler dedelerinden Cemâa adlı şahısların adıyla tanınmıştır. Muhaddis, fakih ve sûfî olan babası Ebû İshak İbrâhim Beyâniyye tarikatının şeyhidir (Sübkî, VIII, 115). Bedreddin'in oğlu İzzeddin, torunu Burhâneddin ve İzzeddin'in torunu Muhammed b. Ebû Bekir bu aileden yetişmiş olan en tanınmış âlimlerdir. Bedreddin İbn Cemâa ilk bilgileri küçük yaşta babasından ve onun yakını olan âlimlerden öğrendi. Yedi yaşında iken üstün zekâsını farkeden Şemseddin Mekkî b. Müsellem b. Allân el-Kaysî ile Ebü'l-Fazl İsmâil b. Ahmed el-Irâkī, Buhârî'nin el-Edebü'l-müfred'ini rivayet etmesi için kendisine icâzet verdiler. Aynı zamanda aralarında Ebû Şâme el-Makdisî'nin de bulunduğu Dımaşklı birçok muhaddisten icâzet alan İbn Cemâa'nın düzenli öğrenimine Hama'da babasının müderris olduğu Beşîriyye Medresesi'nde başladığı tahmin edilmektedir. Burada babasından ve Şerefeddin Abdülazîz b. Muhammed el-Ensârî'den hadis dinledi, dinî ilimleri okudu. Şâfiî fakihi ve muhaddis Ebû Tâhir İbrâhim b. Hibetullah b. Müslim el-Bârizî'den Hatîbiyye Medresesi'nde şer'î ilimleri tahsil etti ve Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh adlı eserini okudu. Ebû Amr İbn Reşîḳ er-Rabaî'den Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi rivayet hakkını elde etti. Arap dili ve edebiyatını İbn Mâlik et-Tâî'den okudu. Daha sonra Dımaşk'ta hadis öğrenimini sürdürdü.

İbn Cemâa, ilk seyahatini on yedi yaşında iken babasıyla birlikte hac amacıyla Mekke'ye yaptı ve orada görüştüğü âlimlerden faydalandı. Kur'ân-ı Kerîm hıfzını tamamladıktan sonra 661 (1263) yılı başlarında tahsilini ilerletmek için Mısır'a gitti. Reşîd el-Attâr ile Ebü'l-Hasan Ali b. Vehb el-Kuşeyrî el-Menfelûtî'den hadis öğrendi. Muînüddin Hibetullah b. Abdülvâris el-Ensârî'den kıraat dersleri aldı ve 662'de (1264) eş-Şâṭıbiyye'yi okudu. Ayrıca İbnü's-Salâh'ın talebesi kādılkudât Takıyyüddin İbn Rezîn el-Âmirî'den hadis dinledi, dinî ve edebî ilimlere dair birçok eserini kendisinden okudu. Hocaları arasında en çok faydalandığı bu âlimin bir dersinde imlâ ettiği Taʿlîḳa ʿalâ taḥḳīḳi ḳavli'l-ḳāʾil Zeydün ḳāʾimün ve ḳāme Zeydün vażʿan ve işbâten adlı eserini istinsah ederek günümüze ulaşmasını sağladı (İÜ Ktp., AY, nr.

1367/2, vr. 73b-77a). Radıyyüddin İbnü'l-Burhân el-Vâsıtî, Muînüddin Ahmed b. Ali ed-Dımaşkī, Tâceddin Ali b. Ahmed İbnü'l-Kastallânî ve Kutbüddin İbnü'l-Kastallânî gibi âlimlerden çeşitli hadis kitaplarını okudu. Mısırlı sûfîlerden Ebû İbrâhim İshak b. Mahmûd el-Burûcirdî ve İbnü'l-Kastallânî'den hadis ve tasavvuf dersleri aldı. Hayatı boyunca tarikat erbabı ile samimi ilişkiler içinde oldu ve zâhidâne bir hayat yaşadı (Birzâlî, I, 190; Safedî, Aʿyânü'l-ʿaṣr, IV, 208). Mısır'da sekiz buçuk yıl tahsil gördükten sonra, Receb 669'da (Şubat 1271) Dımaşk yöresine hareket eden el-Melikü'z-Zâhir I. Baybars'ın ordusunda Hısnülekrâd Savaşı'na katıldı, elde edilen zaferin ardından Hama'ya döndü. 669 (1271) yılı sonlarında Dımaşk'a gitti. İbn Cemâa, arkadaşı Emîr Alemüddin ed-Düveydârî es-Sâlihî'nin aracılığı ile müderris olarak görevlendirildi (Yûsufî, s. 134). et-Tuḥfe ʿale'l-Kâfiye adlı eserini 17 Zilkade 670'te (15 Haziran 1272) Âdiliyye Medresesi'nde tamamladığına bakarak ilk müderrislik görevine bu medresede başladığı söylenebilir (Abdülcevâd Halef, s. 184, 266-267). 670-673 (1272-1275) yıllarında Dımaşk'ta çeşitli âlimlerden fıkıh ve hadis dersleri aldı. 14 Zilhicce 672'de (21 Haziran 1274) tamamladığı Teẕkiretü's-sâmiʿ ve'l-mütekellim fî edebi'l-ʿâlim ve'l-müteʿallim adlı eseriyle öğretim işinin ilmî metoda göre yürütülmesi gerektiğine dikkat çeken İbn Cemâa, Şâban 681'de (Kasım 1282) Kaymeriyye Medresesi müderrisliğine getirildi. Daha sonra kendisine Mescid-i Aksâ imam ve hatipliği verildi; Ramazan 687'de (Ekim 1288) Kudüs kadılığına tayin edilerek bu iki görevi birlikte yürüttü. Üç yıl sonra Vezir Şemseddin İbnü's-Sel'ûs tarafından Mısır kādılkudâtlığına getirilmesi üzerine Kahire'ye gitti ve 14 Ramazan 690'da (10 Eylül 1291) bu görevine başladı. Devlet adamları ve halk tarafından çok sevildiği için kendisine "şeyhüşşüyûh" unvanı verildi ve aynı zamanda Ezher Camii hatipliğiyle Sâlihiyye Medresesi müderrisliğine tayin edildi. Fakat 693 yılı başında (Aralık 1293) el-Melikü'l-Eşref Halîl b. Kalavun'un öldürülmesinden sonra kādılkudâtlık ve hatiplik görevlerinden alındı; Nâsıriyye ve Sâlihiyye medreselerindeki görevini ise zilhicce ayına (Kasım 1294) kadar sürdürdü. Bu yıl içinde Dımaşk kādılkudâtlığına getirildi; aynı zamanda Emeviyye Camii'nde hatiplik, Berrâniyye (Barâniyye), Nâsıriyye-i Cevvâniyye ve Büyük Âdiliyye medreselerinde müderrislik yaptı. Cemâziyelâhir 696'da (Nisan 1297) kādılkudâtlıktan alındıysa da 15 Şâban 699'da (6 Mayıs 1300) tekrar aynı göreve getirildi. Hatiplik ve müderrislik görevleri yanında, 19 Rebîülevvel 701'de (22 Kasım 1301) Dımaşk'taki Sümeysâtiyye Hankahı sûfîlerinin isteği üzerine buraya şeyhüşşüyûh olarak tayin edildi (İbn Kesîr, XIV, 425). 17 Safer 702'de (11 Ekim 1302), Takıyyüddin İbn Dakīkul'îd'in vefatıyla boşalan Mısır kādılkudâtlığına davet edildi. 4 Rebîülevvel'de (27 Ekim) ikinci defa getirildiği bu görevi Saray Camii'nde hatiplik, Câmiu'l-Hâkim'de Şâfiîler'e müderrislik ve bir süre yaptığı şeyhüşşüyûhluk görevleriyle birlikte dokuz yıl yürüttü. Bir fetvasının yanlış anlaşılması sebebiyle Rebîülevvel 710'da (Ağustos 1310) bu görevlerden alındıysa da (a.g.e., XIV, 468) birkaç gün sonra Mısır kādılkudâtlığı yanında Nâsıriyye

Medresesi müderrisliği, Kâmiliyye Dârülhadisi şeyhliği, Tolunoğlu Camii, Sâlihiyye ve Nâsıriyye medreseleri müderrisliğine getirildi.

Uzun öğretim hayatı boyunca pek çok öğrenci yetiştiren İbn Cemâa'nın talebeleri arasında İbn Kayyim el-Cevziyye, Zehebî, Alemüddin el-Birzâlî, Safedî, Ca'fer b. Sa'leb el-Üdfüvî, Bahâeddin İbn Akīl, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, Tâceddin es-Sübkî, Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi âlimlerle el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun ve nâibi Argun gibi idareciler sayılabilir (Birzâlî, I, 16-17; Abdülcevâd Halef, s. 197-209). Resmî görevlerine 727 (1327) yılına kadar devam eden İbn Cemâa Cemâziyelevvel 727'de (Nisan 1327) emekli oldu, fakat Salâhiyye Medresesi müderrisliğine ömrünün sonuna kadar devam etti. 21 Cemâziyelevvel 733'te (7 Şubat 1333) vefat etti ve Karâfe Mezarlığı'nda İmam Şâfiî'nin kabri yakınına defnedildi.

İbn Cemâa ibadete düşkün, tevazu ve vakar sahibi, herkes tarafından sayılan, hoşgörülü ve sabırlı bir kimse idi. Yeniliklere ve ilmî gelişmelere açık olmakla beraber siyasî ve içtimaî hadiselerde daima hakkın üstünlüğünü gözetirdi. İbn Cemâa Moğol ve Haçlı saldırılarının, ayrıca küçük devletçiklerin birbirlerine olan düşmanlıklarının sürüp gittiği bir dönemde Mısır Memlükler Devleti'nin dokuz hükümdarının idaresini yakından gördü. Kabilesinin geniş nüfuzundan aldığı destekle dinî, fikrî ve içtimaî hareketlere yön veren şahsiyetlerden biri oldu. 707'de (1307) Hanbelî fakihi Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin, 708'de (1308) sır kâtibi Alâeddin İbnü'l-Esîr el-Halebî'nin yargılanması da onun hizmet süresine rastlamaktadır (İbnü'd-Devâdârî, IX, 184-185; Abdülcevâd Halef, s. 165-175). İbn Cemâa'nın bu yargılamadaki tarafsızlığı ve hakkın korunması hususundaki ciddi tutumu İbn Teymiyye tarafından takdirle anılmıştır (Mecmûʿu fetâvâ, III, 234-247).

699 yılı başlarında (Ekim 1299) Suriye'de bulunan Moğol Hükümdarı Gāzân Han'ın büyük bir ordu ile Dımaşk'a saldıracağı haber alınınca onu bu işten vazgeçirmek için gönderilen, aralarında İbn Teymiyye, Zeynüddin el-Fârikī ve Kadı Necmeddin İbn Sasrâ'nın da yer aldığı âlimler ve halkın ileri gelenlerinden oluşan heyetin başında İbn Cemâa bulunuyordu (İbnü'd-Devâdârî, IX, 19; Makrîzî, I/3, s. 889). İbn Cemâa bu sırada halkın savaşa hazırlanmasına, âlimlerle öğrencilerin halkla birlikte askerlik öğrenmeleri için medreselerin birer eğitim merkezine dönüştürülmesine dair hüküm çıkarmış (İbn Kesîr, XIV, 420; Abdülcevâd Halef, s. 135-138), cihad ve askerlik konusunda yazdığı iki eseriyle önemli bir hizmet görmüş, valilerin ve kumandanların düşman karşısında birleşmelerini sağlamıştır. Ayrıca eğitim ve öğretimle buna dair kurumların bir sisteme kavuşturulması için çeşitli çalışmalar yapmış ve bu konuda bir de eser yazmıştır.

İbn Cemâa'nın şairlik yönü de bulunduğu ve bazı eserlerini manzum olarak yazdığı bilinmektedir. İlmî, hikemî manzumeleriyle medih ve gazel türündeki şiirleri oğlu

İzzeddin İbn Cemâa'nın Münteḫabü Nüzheti'l-elibbâʾ fîmâ yürvâ ʿani'l-üdebâʾ adlı eserinde, ayrıca öğrencilerinden Safedî ve Tâceddin es-Sübkî ile tarihçi Ebü'l-Fidâ, İbn Tağrîberdî ve Dâvûdî'nin eserlerinde nakledilmiş olup bunları bir araya getirmeye çalışan Abdülcevâd Halef sayılarının 300 beyte yaklaştığını söylemektedir (el-Ḳāḍî Bedrüddîn İbn Cemâʿa, s. 380-407).

Eserleri. A) Kur'an İlimleri. 1. et-Tibyân fî (li-)mübhemâti'l-Ḳurʾân. Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli şekillerde işaret edilmekle beraber adları belirtilmemiş kişilerle varlıkları naklî kaynaklardan araştırarak tanıtan eser (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 341, 422; II, 1583; Îżâḥu'l-meknûn, I, 224) 685'te (1286) telif edilmiş olup bir nüshası Meşhed'de (Medresetü Fâzılhân) bulunmaktadır (Âgā Büzürg-i Tahrânî, s. 26, 27). 2. Ġurerü't-Tibyân fî men lem yüsemme fi'l-Ḳurʾân. et-Tibyân'ın muhtasarı olan eseri Abdülcevâd Halef, Madrid Escurial Library ve Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunan iki nüshasını esas alarak yayımlamıştır (Dımaşk 1410/1990). Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Lâleli, nr. 256/1) Ġurerü't-Tibyân li-mübhemâti'l-Ḳurʾân adıyla kayıtlı, müellifin talebelerinden Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf b. Abdülvehhâb el-Hazrecî tarafından 28 Zilhicce 702'de (13 Ağustos 1303) Kahire'de Sâlihiyye Medresesi'nde müellif nüshasından istinsah edildikten sonra kendisine okunmuş bir nüshası daha vardır. Ġurerü't-Tibyân üzerinde Muhammed b. Sâlih el-Fevzân tarafından yüksek lisans çalışması yapılmış (Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye), eser ayrıca Safvân Adnân Dâvûdî tarafından neşredilmiştir (Cidde, ts. [Dârü'l-kıble]). 3. Keşfü'l-meʿânî ʿani (fi)'l-müteşâbih mine'l-mes̱ânî. Kur'ân-ı Kerîm'de lafzen birbirine benzeyen ve mükerrer olan kelime ve cümlelerin anlam bakımından farklılıklarını ve bu benzerliğin edebî inceliklerini ele alan eser üzerinde Abdülvehhâb b. Abdürrezzâk Sultan tarafından yüksek lisans çalışması yapılmış (1405, Riyad Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye), Abdülcevâd Halef de eseri tahkik ederek yayımlamıştır (Kahire 1410/1990). 4. el-Fevâʾidü'l-lâʾiḥa min sûreti'l-Fâtiḥa. Bir nüshası Hollanda'da Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde (nr. 1526/5, vr. 94a-102a) bulunmaktadır (Hoorhoeve, s. 81; el-Fihrisü'ş-şâmil, I, 373). 5. el-Muḳtaṣ fî fevâʾidi tekrâri'l-ḳıṣaṣ (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1793; Îżâḥu'l-meknûn, II, 547).

B) Hadis. 1. el-Menhelü'r-revî fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱i'n-nebevî. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin ʿUlûmü'l-ḥadîs̱'inin ilk muhtasarlarından olup önemli açıklama, düzeltme ve ilâveler yapılarak bir mukaddime ve dört kısım halinde düzenlenen eser 18 Şâban 687'de (17 Eylül 1288) Dımaşk'ta tamamlanmıştır. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan tarafından tahkik edilen eser önce Küveyt'te (MMMA, XXI/1 [1395/1975], s. 29-116; XXI/2, s. 196-255), daha sonra Dımaşk (1406/1986) ve Beyrut'ta (1990) yayımlanmıştır. Brockelmann'ın Muḫtaṣaru aḳṣa'l-emel ve'ş-şevḳ fî ʿulûmi ḥadîs̱i'r-Resûl adıyla kaydettiği eser de (GAL, II, 74; Abdülcevâd Halef, s. 253) bu kitaptır (Hâlid b. Îsâ el-Belevî, I, 258). el-Menhelü'r-revî'yi müellifin torunu

İbn Cemâa Muhammed b. Ebû Bekir el-Menhecü’s-sevî fî şerḥi’l-Menheli’r-revî adıyla şerhetmiştir (Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1784; Kettânî, s. 214-215). 2. el-İʿlâm bi-eḥâdîs̱i’l-aḥkâm. Eserde, Buhârî ve Müslim’in el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’lerindeki ahkâm hadisleri seçilerek Şâfiî fıkhının önemli kitaplarından Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin et-Tenbîh’inin konu başlıklarına göre düzenlenmiştir. Kaynaklarda adından söz edilmeyen eserin Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunan tek nüshası (Esad Efendi, nr. 271/1), muhtemelen yazarın öğrencilerinden olan Mûsâ b. Sinân b. Mes‘ûd b. Şibl b. Mahmûd el-Ca‘ferî tarafından 10 Rebîülevvel 725’te (24 Şubat 1325) istinsah edilmiştir. 3. Muḫtaṣaru Ṣaḥîḥi’l-Buḫârî. et-Tenḳīḥ min eḥâdîs̱i Câmiʿi’ṣ-ṣaḥîḥ adıyla da anılan (İzzeddin İbn Cemâa, Fehrese, vr. 9b). Eserdeki hadisler tekrarlar ayıklanıp senedler çıkarılmak suretiyle fıkıh konularına göre düzenlenmiştir. İbn Cemâa’nın hayatına dair kaynaklarda zikredilmeyen eserin Dublin Chester Beatty’de bulunan (Arberry, nr. 5042) nüshası esas alınarak Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1412/1992). 4. Münâsebâtü terâcimi’l-Buḫârî li-eḥâdîs̱i’l-ebvâb. Ṣaḥîḥ-i Buḫârî’deki konu başlıkları ile bu başlıklar altında yer alan hadisler arasındaki münasebeti açıklayan eser Ali b. Abdullah ez-Zeyn tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiş (Riyad 1404/1984) ve Muhammed İshak İbrâhim es-Selefî tarafından çeşitli notlarla birlikte Münâsebâtü terâcimi’l-Buḫârî adıyla yayımlanmıştır (Bombay 1404/1984). 5. el-Fevâʾidü’l-ġarîzetü’l-müstenbaṭa min ḥadîs̱i Berîre. el-Fevâʾidü’l-ġarîze fî eḥâdîs̱i Berîre adıyla da kaydedilen (Ebü’l-Yümn el-Uleymî, s. 480) eserde, Hz. Âişe’nin âzatlı câriyesi Berîre’nin hürriyetine kavuştuktan sonra kocasından ayrılması hadisesinin (bk. BERÎRE) 300 kadar dinî hükmün elde edilmesine imkân verdiği belirtilmektedir. Bağdatlı İsmâil Paşa eserin bir nüshasının Zeytûne Kütüphanesi’nde bulunduğunu belirtmiş (Îżâḥu’l-meknûn, II, 208), Ziriklî de Dımaşk’taki el-Mektebetü’l-Arabiyye’de eserin bir kısmının mevcut olduğunu kaydetmiştir (el-Aʿlâm, V, 298). 6. el-Erbaʿûne ḥadîs̱en tüsâʿiyye (el-Erbaʿûne’t-tüsâʿiyyetü’l-isnâd). Hz. Peygamber’den müellife kadar dokuz râviden oluşan bir senedle gelen eserdeki kırk hadis (Safedî, Aʿyânü’l-ʿaṣr, IV, 209) on üç şeyhten rivayet edilmiştir. Bir nüshası Berlin’de bulunan (Ahlwardt, II, 274; Brockelmann, GAL, II, 89) eseri Abdülcevâd Halef yayımlamıştır (el-Ḳāḍî Bedrüddîn İbn Cemâʿa, s. 253).

C) Fıkıh. 1. Tenḳīḥu’l-münâẓara fî taṣḥîḥi’l-muḫâbere. Müellif, el-Melikü’n-Nâsır’ın isteğiyle 704 (1304) yılında yazdığı bu eserinde İslâm hukukunda ziraat ortaklığı konusunu ele almıştır. Biri müellif hattıyla bir mecmua içinde Madrid Escurial Library’de (nr. 1598/2), diğeri Dublin Chester Beatty’de (nr. 4577) olmak üzere iki nüshası bulunan (Derenbourg, III, 151; Arberry, nr. 4577) eser üzerinde Mahmûd Abdullah Pencap Üniversitesi’nde yüksek lisans çalışması yapmıştır (Abdülcevâd Halef, s. 257; Bedreddin İbn Cemâa, Keşfü’l-meʿânî, neşredenin girişi, s. 38). 2. el-ʿUmde fi’l-aḥkâm. Sehâvî’nin zikrettiği eserin (eḍ-Ḍavʾü’l-lâmiʿ, I, 59) günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 3. Keşfü’l-ġumme fî aḥkâmi ehli’ẕ-ẕimme (Ebü’l-

Yümn el-Uleymî, s. 480-481; Îżâḥu'l-meknûn, II, 362). Dâvûdî'nin Kitâb fi'l-kenâ᾽is ve aḥkâmihâ adıyla kaydettiği eser de (Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 49) aynı kitap olmalıdır (Taḥrîrü'l-aḥkâm, neşredenin girişi, s. 19). 4. Ḥüccetü's-sülûk fî mühâdâti'l-mülûk (Ebü'l-Yümn el-Uleymî, s. 480; Îżâḥu'l-meknûn, I, 393). Devlet başkanı, vali ve ordu kumandanlarına verilen veya onların yabancı devlet adamlarına verdikleri hediyelerin hükmüne dairdir (eserin telifine sebep olan olay ve İbn Cemâa'nın konuyla ilgili görüşü için bk. Necmeddin İbrâhim b. Ali et-Tarsûsî, s. 113-114). 5. el-Mesâlik fî ᶜilmi'l-menâsik (Menâsikü'l-ḥac). İzzeddin İbn Cemâa (Hidâyetü's-sâlik, I, 192), Dâvûdî (II, 49) ve Kâtib Çelebi (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1663) tarafından hakkında bilgi verilen eserin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir (Abdülcevâd Halef, s. 255-256). Altı defa hacca giden İbn Cemâa'dan (Safedî, Aᶜyânü'l-ᶜaṣr, IV, 211) 713 (1314) yılında arefe vakfesinde yaptığı dua ayrıca nakledilmiştir (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1800/8). 6. eṭ-Ṭâᶜa fî fażîleti ṣalâti'l-cemâᶜa (Ebü'l-Yümn Uleymî, s. 480; Îżâḥu'l-meknûn, II, 76).

D) Kelâm. Îżâḥu'd-delîl fî ḳatᶜi ḥuceci ehli't-taᶜṭîl. Eserin mukaddimesinde, Kur'an ve Sünnet'te anlam yönünden müteşâbih olan hususlarla ilgili olarak te'vil taraftarları ile Selefîler'in görüşleri belirtildikten sonra Allah'ın sıfatları konusundaki otuz âyetle otuz bir hadis Ehl-i sünnet anlayışına göre açıklanmış, din aleyhtarları ile bid'at mezheplerinin görüşleri çürütülmüştür. Kitap, Vehbî Süleyman Gāvecî el-Elbânî tarafından uzunca bir giriş ve geniş notlarla yayımlanmıştır (Kahire 1410/1990). Çeşitli kaynaklarda er-Red ᶜale'l-müşebbihe fî ḳavlihî teᶜâlâ. er-Raḥmânü ᶜale'l-ᶜarşi'stevâ ve et-Tenzîh fî ibṭâli ḥuceci't-teşbîh adıyla kaydedilen (İzzeddin İbn Cemâa, Fehrese, vr. 9b; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 839; Hediyyetü'l-ᶜârifîn, II, 148) eserler de aynı kitap olmalıdır (Abdülcevâd Halef, s. 258-259).

E) Siyaset ve Askerlik. 1. Taḥrîrü'l-aḥkâm fî tedbîri ehli(milleti, ceyşi)'l-İslâm. On yedi bölümden meydana gelen eserde İslâm toplumunda yönetim, kanun hâkimiyeti, ordu ve askerlik düzeni, devletin gelir kaynakları ve harcamaları, cihad, savaş hukuku, azınlıklarla ilgili dinî hükümler vb. konular ele alınmıştır. el-Melikü'l-Eşref Halîl için yazıldığı sanılan kitap (Brockelmann, GAL, II, 89), İslâm'ın siyasî düşüncesini yenileme çabası yanında zamanındaki yönetim biçimleri hakkında değerlendirme yapması bakımından da büyük öneme sahiptir. Hans Kofler tarafından Almanca çevirisiyle birlikte yayımlanan eseri (Islamica, VI [1934], s. 349-414; VII [1935], s. 1-64, Almanca çevirisi 31 sayfa) ayrıca Fuâd Abdülmün'im Ahmed neşretmiştir (Devha [Katar] 1985, 1988). İbn Cemâa'nın bu eseriyle İbn Teymiyye'nin es-Siyâsetü'ş-şerᶜiyye'si arasında ortak noktalar bulunmakta olup Ann K. S. Lambton State and Government in Medieval Islam adlı eserinin dokuzuncu bölümünde bu iki âlime göre halifenin hal'edilmesi konusunu ele almıştır. 2. Müstenedü'l-ecnâd fî âlâti'l-cihâd. İdarecilere itaat, cihad, askerlik, savaş taktikleri, orduya destek verme gibi konuları otuz bölümde ele alan eseri Üsâme Nâsır en-Nakşibendî tarafından yayımlamıştır

(Bağdad 1983). Eserin bu neşirde dikkate alınmayan iki nüshası Süleymaniye (Fâtih, nr. 5455/1) ve İstanbul Üniversitesi (AY, nr. 5832, 23 varak) kütüphanelerinde bulunmaktadır. 3. Tecnîdü'l-ecnâd ve cihâtü ehli'l-cihâd. Müellife ait Taḥrîrü'l-aḥkâm'ın birinci, altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu bölümlerinin yeniden ele alındığı, el-Melikü'l-Eşref için telif edilmiş bir çalışma olup Üsâme Nâsır en-Nakşibendî tarafından tek nüshasına dayanılarak Muḫtaṣar fî fażli'l-cihâd adıyla ve bir önceki eserle birlikte (s. 99-143) yayımlanmıştır (Bağdat 1983). Abdülcevâd Halef'in de neşrettiği eserin (Kahire 1994) Süleymaniye (Fâtih, nr. 5455/2; Ayasofya, nr. 3124/1) ve Berlin Kraliyet (Ahlwardt, V, 115) kütüphanelerindeki nüshalarında eksik olan devlet divanlarıyla ilgili beşinci bölümü Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki diğer bir nüshada (Ayasofya, nr. 2954/3) yer almaktadır.

F) Eğitim ve Öğretim. Teẕkiretü's-sâmiᶜ ve'l-mütekellim fî edebi'l-ᶜâlim ve'l-müteᶜallim. İbn Cemâa, beş bölüm halinde düzenlediği eserde eğitim felsefesi ve ilimamel münasebeti, öğrenciöğretmen ilişkileri, kitaplar ve kütüphanelerden faydalanma yolları, medreselerde ve öğrenci yurtlarındaki düzeni ele almıştır. 14 Zilhicce 672'de (21 Haziran 1274) tamamlanan eser, dönemin eğitim ve öğretim anlayışını yansıtması bakımından önemli bir kaynaktır. Semhûdî, Cevâhirü'l-ᶜıḳdeyn fî fażli'ş-şerefeyn adlı çalışmasında kitabın ilk dört bölümünü büyük ölçüde iktibas etmiştir. ed-Dürrü'l-fâḫir fî şerḥi ᶜuḳūdi'l-cevâhir adlı müellifi meçhul eserde de büyük ölçüde ondan istifade edilmiştir (Ahlwardt, I, 41). Teẕkiretü's-sâmiᶜ, Seyyid Muhammed Hâşim en-Nedvî tarafından geniş notlar ilâvesiyle neşredilmiştir (Haydarâbâd 1353/1934; Beyrut 1974; Riyad 1985; Amman 1419/1998). Abdülemîr Şemseddin, el-Meẕhebü't-terbevî ᶜinde İbn Cemâᶜa: Teẕkiretü's-sâmiᶜ ve'l-mütekellim fî âdâbi'l-ᶜâlim ve'l-müteᶜallim adlı çalışmasında (Beyrut 1984) İbn Cemâa'nın "kanunî terbiye nazariyesi"nin Gazzâlî'den sonraki en önemli temsilcisi olduğunu söyleyerek eserinin tam metnini yayımlamış, bu çalışma el-Fikrü't-terbevî ᶜinde İbn Cemâᶜa adıyla yeniden neşredilmiştir (Beyrut 1990). Hasan İbrâhim Abdül'âl, Fennü't-taᶜlîm ᶜinde Bedriddîn İbn Cemâᶜa (639-733) kemâ yebdû fî kitâbihî: Teẕkiretü's-sâmiᶜ ve'l-mütekellim fî edebi'l-ᶜâlim ve'l-müteᶜallim adlı eserinde (Riyad 1405/1985) İbn Cemâa'nın pedagojiye hizmetini incelemiş, bu eser Min aᶜlâmi't-terbiyeti'l-ᶜArabiyyeti'l-İslâmiyye, III: el-Fikrü't-terbevî ᶜinde Bedriddîn İbn Cemâᶜa başlığıyla da neşredilmiştir (Riyad 1409/1988). Muhammed Şevki Aydın, Teẕkiretü's-sâmiᶜi Türkçe'ye çevirerek İslâm Geleneğinde Öğretmen-Öğrenci: Eğitim-Öğretim Âdâbı adıyla yayımlamıştır (İstanbul 1998; Aydın'ın "İbn Cemâ'a'ya Göre Öğretmenin Görev ve Nitelikleri" başlıklı makalesi için bk. Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 8 [Kayseri 1992], s. 213-228). M. Faruk Bayraktar da eser üzerinde pedagojik bir değerlendirme yapmıştır (İbn Cemâ'a'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler, İstanbul 1997). Ayrıca Ramazan Buyrukçu'nun eserle ilgili bir makalesi bulunmaktadır ("İbn Cemâa'nın Eğitimle İlgili Görüşlerine Pedagojik Yaklaşımlar", EAÜİFD, sy. 13 [Erzurum 1997], s. 247-267).

G) Tarih. 1. Nûrü'r-ravż. Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî'nin Sîretü İbn Hişâm şerhi olan er-Ravżü'l-ünüf adlı eserinin muhtasarı olup bir nüshası Leknev'de Mümtâzü'l-ulemâ Seyyid Muhammed Takī Kütüphanesi'nde (Hadîsü Ehli's-sünne ve'l-cemâa, nr. 75), bu nüshanın mikrofilmi de Kahire'deki Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye'de (film, nr. 3076) bulunmaktadır (Abdülcevâd Halef, s. 264-265). İbn Cemâa'ya nisbet edilen el-Muḫtaṣarü'l-kebîr fi's-sîreti'n-nebeviyye ise oğlu İzzeddin İbn Cemâa'ya aittir. 2. Urcûze fi'l-ḫulefâ'. Hz. Ebû Bekir'den kendi döneminde Mısır'da Abbâsî Halifesi Müstekfî-Billâh'a kadar olan halifeleri yetmiş iki beyitte ele alan bu kaside Kahire'de bulunan bir mecmua içinde zamanımıza ulaşmıştır (Dârü'l-kütüb, Tal'at, Tarih, nr. 1836, vr. 38-40). 3. Urcûze fî ḳuḍâti'ş-Şâm. Başlangıçtan İbn Cemâa'ya kadarki Şam kadıları hakkında doksan bir beyitlik bu kaside de aynı mecmua içinde yer almaktadır (vr. 36-38). 4. Meşyeḫa. İbn Cemâa'nın bu adla üç eser kaleme aldığı bilinmektedir. Öğrencisi Alemüddin el-Birzâlî tarafından İbn Cemâa'nın hocaları hakkında kendisinden alınan bilgilerin isimlere göre alfabetik şekilde düzenlenmesiyle meydana gelen Meşyeḫatü Ḳāḍi'l-ḳuḍât İbn Cemâʿa Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir'in tahkikiyle yayımlanmıştır (I-II, Beyrut 1408/1988). Oğlu İzzeddin İbn Cemâa'nın rivayet ettiği Meşyeḫa (Rûdânî, s. 376; Abdülhay el-Kettânî, II, 639) ile öğrencisi Mi'şerânî'nin İbn Cemâa için tahrîc ettiği Meşyeḫa'nın (a.g.e., II, 639) nüshasına ise henüz rastlanmamıştır. Vâdîâşî, İbn Cemâa'nın Emevî ve Abbâsîler'e dair muhtasar bir tarihi olduğunu haber vermektedir (Bernâmec, s. 294).

H) Diğer Eserleri. 1. et-Tuḥfe ʿale'l-Kâfiye. Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in el-Kâfiye fi'n-naḥv'inin şerhidir. İbn Cemâa'nın Dımaşk'taki Âdiliyye Medresesi'nde 17 Zilkade 670 (15 Haziran 1272) tarihinde tamamladığı eserin Beyazıt Devlet (nr. 647/5), İstanbul Üniversitesi (AY, nr. 1367/1) ve Süleymaniye (Lâleli, nr. 3153/3) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Muhammed Abdünnebî Abdülmecîd eseri Şerḥu'l-Kâfiye li'bni'l-Ḥâcib adıyla yayımlamıştır (Kahire 1407/1987). 2. Muḳaddime fi'n-naḥv (a.g.e., s. 47, 294). 3. Risâle fi'l-usṭurlâb (Abdülcevâd Halef, s. 271-272). 4. Dîvânü'l-ḫuṭab. Müellifin öğrencisi İbn Kesîr (el-Bidâye, XIV, 583), hocasının minber ve kürsülerde yaptığı konuşmaların bu kitapta bir araya getirildiğini söylemektedir.

İbn Cemâa'nın hayatı ve eserleri hakkında yapılan çalışmaların en önemlisi Abdülcevâd Halef tarafından gerçekleştirilmiş olup eser el-Ḳāḍî Bedrüddîn İbn Cemâʿa: Ḥayâtühû ve âs̱âruh adıyla yayımlanmıştır (Mansûre 1408/1988).

BİBLİYOGRAFYA:Bedreddin İbn Cemâa, Keşfü'l-meʿânî fi'l-müteşâbih mine'l-mes̱ânî (nşr. Abdülcevâd Halef), Kahire 1410/1990, neşredenin girişi, s. 5-73; a.mlf., Taḥrîrü'l-aḥkâm fî tedbîri ehli'l-İslâm (nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed), Devha 1408/1988, neşredenin girişi, s. 7-38; İbn Mâlik et-Tâî, İkmâlü'l-İʿlâm bi-tes̱lîs̱i'l-kelâm (nşr. Sa'd b. Hamdân el-Gāmidî), Cidde 1404/1984, neşredenin girişi, I, 20-21; İbn Teymiyye, Mecmûʿu fetâvâ, III, 234-247; Ebü'l-Fidâ, el-Muḫtaṣar, II, 462; İbnü'd-Devâdârî, ed-Dürrü'l-fâḫir fî sîreti'l-Meliki'n-Nâṣır (nşr. H. R. Roemer), Kahire 1379/1960, IX, 19, 184-185, 322; Birzâlî, Meşyaḫatü Ḳāḍi'l-ḳuḍât İbn Cemâʿa (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir), Beyrut 1408/1988, I, 16-17, 96-97, 139, 190, 197, 211, 237, 286, 294, 314, 391, 435, 550; II, 556, ayrıca bk. tür.yer.; Zehebî, el-Muʿcemü'l-kebîr (nşr. Muhammed

Habîb el-Hîle), Tâif 1988, II, 130-131; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1112, 1317; Vâdîâşî, Bernâmec (nşr. Muhammed Habîb el-Hîle), Tunus 1401/1981, s. 46-47, 153, 186, 190-191, 259, 273, 275, 294; İbnü'l-Verdî, Tetimmetü'l-Muḫtaṣar fî aḫbâri'l-beşer (nşr. Ahmed Rifʿat el-Bedrâvî), Beyrut 1389/1970, II, 428-429; Necmeddin İbrâhim b. Ali et-Tarsûsî, Tuḥfetü't-Türk fî mâ yecibü en yuʿmele fi'l-mülk (nşr. Rıdvân es-Seyyid), Beyrut 1413/1992, s. 113-114; Yûsufî, Nüzhetü'n-nâẓır fî sîreti'l-Meliki'n-Nâṣır (nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1406/1986, s. 133-135; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, III, 297-298; Safedî, el-Vâfî, II, 18-19; a.mlf., Aʿyânü'l-ʿaṣr (nşr. Ali Ebû Zeyd v.dğr.), Dımaşk 1418/1998, IV, 208-213; a.mlf., Nektü'l-himyân (nşr. Ahmed Zekî Bek), Kahire 1329/1911, s. 235-236; Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, eẕ-Ẕeyl (Zehebî, el-ʿİber içinde), IV, 96; İzzeddin İbn Cemâa, Hidâyetü's-sâlik ile'l-meẕâhibi'l-erbaʿa fi'l-menâsik (nşr. Nûreddin Itr), Beyrut 1414/1994, I, 192; a.mlf., Fehrese, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 535, vr. 9a-10a; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, IV, 287-288; İbn Battûta, er-Riḥle (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Rabat 1417/1997, I, 216; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), VIII, 115; IX, 139-146; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 386-387; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 245, 247, 254, 301, 310, 316-317, 359, 370; XIV, 420, 425, 429, 468, 583; İbn Habîb el-Halebî, Teẕkiretü'n-nebîh fî eyyâmi'l-Manṣûr ve benîh (nşr. Muhammed Muhammed Emîn - Saîd Abdülfettâh Âşûr), Kahire 1982, II, 236; Hâlid b. Îsâ el-Belevî, Tâcü'l-mefriḳ (nşr. Hasan es-Sâih), Muhammediye, ts. (İhyâü't-türâsi'l-İslâmî), I, 258; Fâsî, Ẕeylü't-Taḳyîd li-maʿrifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânid (nşr. M. Sâlih b. Abdülazîz), Mekke 1411/1990, I, 153-155; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-nihâye, II, 182; Makrîzî, es-Sülûk (Ziyâde), I/3, s. 889; II/2, s. 363; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 280-282; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 280-283; a.mlf., Ẕeylü'd-Düreri'l-kâmine (nşr. Adnân Dervîş), Kahire 1412/1992, s. 71, 175; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẓ-Ẕehebî içinde), Haydarâbâd 1376/1956, s. 107-109; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VIII, 123; IX, 298-299; a.mlf., el-Menhelü'ṣ-ṣâfî, I, 48-49; VII, 96; a.mlf., ed-Delîlü'ş-Şâfî ʿale'l-Menheli'ṣ-ṣâfî (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Hancî), II, 578-579; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, I, 59; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 425; a.mlf., el-İtḳān (Ebü'l-Fazl), III, 339; IV, 79; Semhûdî, Cevâhirü'l-ʿiḳdeyn (nşr. Mûsâ el-Alîlî), Bağdad 1405/1984, s. 251; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Caʿfer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 34, 132, 196, 210, 281, 364, 422-423, 443-444, 461, 545; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, el-Ünsü'l-celîl bi-târîḫi'l-Ḳuds ve'l-Ḫalîl, Kahire 1866, s. 480-481; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 48-50; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 225, 228; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 341, 405-406, 422, 839; II, 1495, 1583, 1663, 1784, 1793; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VIII, 184-186; Rûdânî, Ṣılatü'l-ḫalef bi-mevṣûli's-selef (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1408/1988, s. 72, 376; Ahlwardt, Verzeichnis, I, 41, 52; II, 274; V, 115; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 148; Îżâḥu'l-meknûn, I, 155, 224, 229, 231, 393; II, 76, 145, 208, 209, 362, 478, 547; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 214-215; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 639; H. Derenbourg, Les manuscripts arabes de l'Escurial, Paris 1928, III, 151-152; Brockelmann, GAL, I, 441; II, 74, 89-90; Suppl., I, 611; II, 80-81; Fuâd Seyyid, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'l-Mıṣriyye, Kahire 1956, I, 33; Âgā Büzürg-i Tahrânî, Ẕeylü Keşfi'ẓ-ẓunûn (nşr. Mehdî Hasan el-Mûsevî, Hediyyetü'l-ʿârifîn, II içinde), Tahran 1387/1967, s. 26-27; Sarton, Introduction, III, 997-998; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l - müʾerriḫîne'd - Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 140-141; P. Hoorhoeve, Codices Manuscripti: VII-Handlist of Arabic Manuscripts in The Library of The University of Leiden, Leiden 1980, s. 81; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), V, 297-298; A. K. S. Lambton, State and Government in Medieval Islam, Oxford 1985, s. 138-151; el-Fihrisü'ş-şâmil: ʿUlûmü'l-Ḳurʾân, Amman 1406/1986, I, 373; Abdülcevâd Halef, el-Ḳāḍî Bedrüddîn İbn Cemâʿa: Ḥayâtühû ve âs̱âruh, Mansûre 1408/1988; A. J. Arberry, Fihrisü'l - maḫṭûṭâti'l - ʿArabiyye fî Mektebeti Chester Beatty (trc. Mahmûd Şâkir Saîd), Amman 1993, nr. 4577, 4850, 5042, 5073, 5220; Ramazan Şeşen, Muḫtârât mine'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyyeti'n-nâdire fî mektebâti Türkiyâ, İstanbul 1997, s. 32-34; Kemal S. Salibi, "The Banū Jamāʿa", St.I, IX (1958), s. 97-109; a.mlf., "Ibn Djamāʿa", EI² (İng.), III, 748-749; Saleh K. Hamarneh, "The Banū Jamāʿah, A Family of Scholars in Medieval Jerusalem", HI, XVIII (1995), s. 5-31; "İbn Cemâʿa", DMİ, I, 121-122; T. H. Weir, "İbn Cemâa", İA, V/2, s. 719; Ali Refîî, "İbn Cemâʿa", DMBİ, III, 245-247; Ali Ahmed es-Sâlûs, "İbn Cemâʿa", Mevsûʿatü'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye, Amman 1993, I, 216-217.

Cemil Akpınar

İBN SEYYİDÜNNÂS (ابن سيّد الناس) Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (ö. 734/1334) Muhaddis, fakih, edip ve tarihçi.

---

14 Zilkade 671'de (2 Haziran 1273), bazı kaynaklara göre ise aynı yılın zilhicce (temmuz) ayında Kahire'de doğdu. Kendisine Ebü'l-Feth künyesini, henüz çok küçükken babası tarafından hadis dersine götürüldüğü Necîb Abdüllatîf b. Abdülmün'im el-Harrânî verdi. Babası, dedesi ve kardeşleri Ebû Sa'd Muhammed ile Ebü'l-Kāsım Muhammed de on birinci dedeleri Seyyidünnâs'a nisbetle anılmaktaysa da İbn Seyyidünnâs diye daha çok Ebü'l-Feth meşhur olmuştur. Kinâneoğulları'ndan bir kola nisbetle Ya'merî, Rebîa b. Nizâr'a nisbetle Rebaî, aslen Endülüslü olduğu için de İşbîlî ve Endelüsî nisbeleriyle anıldı. İşbîliye (Sevilla) hıristiyanların eline geçince (646/1248) ailesi Doğu'ya göç etmek zorunda kaldı. Bir âlim olan dedesi Cezayir'de Bicâye'ye yerleşirken babası bir müddet Tunus ve Bicâye'de medreselerde hocalık yaptıktan sonra Kahire'ye yerleşti ve Takıyyüddin İbn Dakīkul'îd'in ardından Kâmiliyye Dârülhadisi hocalığına getirildi. Bazı hadisleri babası ile dedesinden rivayet eden ve onlardan kendisine zengin bir kütüphane kalan İbn Seyyidünnâs'ı henüz beş yaşında iken babası ilim meclislerine götürdü. Babasının 677'de (1278) Kadı Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Atîk b. Reşîḳ'e okuduğu Kādî İyâz'ın eş-Şifâʾı ile çeşitli hocalara okuduğu Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ve el-Ġaylâniyyât gibi eserleri o da dinledi ('Uyûnü'l-eṡer, II, 455-460). Birçok hocadan erken yaşta icâzet aldığı için âlî isnadlara sahip oldu. 685'te (1286) bizzat istinsah ettiği eserleri İbnü'l-Kastallânî diye tanınan Kutbüddin Muhammed b. Ahmed el-Kastallânî'ye okudu. Başta babası olmak üzere Kahire'de ve hadis tahsili için gittiği İskenderiye, Suriye ve Hicaz gibi ilim merkezlerinde pek çok hocadan faydalandı. Bunlar arasında hadis ve usûl-i fıkıh okuduğu Takıyyüddin İbn Dakîkul'îd, Arap dilini öğrendiği İbnü'n-Nehhâs el-Halebî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Garrâfî, Emetülhak Şâmiye bint Bekrî zikredilebilir. Ayrıca Endülüs, Irak ve İfrîkıye'de birçok âlimden istifade edip icâzet aldı (Safedî, I, 291).

İbn Seyyidünnâs, tahsilini tamamladıktan sonra Kahire'deki el-Medresetü'l-Kâmiliyye'de hadis şeyhi ve müderrisi olan hocası Takıyyüddin İbn Dakīkul'îd onu yanına yardımcı aldı. Ardından Zâhiriyye ve Mühezzebiyye (Ebû Huleyka) medreselerinde hadis hocası olarak görevlendirildi; Sâlih Camii ile Rasd Mescidi'nde hadis dersleri verip Kahire dışındaki Hendek Camii'nde hatiplik yaptı. Safedî, İbn Hilâl el-Makdisî, İbn Râfi' ve İbnü'l-Mülakkın gibi şahsiyetler onun talebesi oldu. Sultan el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Lâçin el yazısını beğenerek kendisini Dîvân-ı İnşâ'da görevlendirdiyse de buna yeterli zamanı olmadığı için bir müddet sonra bu görevden affını istedi. İbn Seyyidünnâs 11 Şâban 734'te (17 Nisan 1334) vefat etti ve Karâfe Kabristanı'nda İbn Ebû Cemre'nin yanına defnedildi. Talebesi Safedî onun için bir mersiye yazmıştır.

Başta Zehebî olmak üzere çeşitli âlimler tarafından hadisi, hadis râvilerini ve tabakalarını, hadiste ihtilâf edilen konuları, hadislerdeki gizli kusurları iyi bilen, rivayet ettiği konularda kendisine güvenilen bir âlim ve Mısır ülkesinin hâfızı olarak kabul edilen İbn Seyyidünnâs'ın aynı zamanda dil ve edebiyat sahasında otorite sayıldığı ve külfetsiz şiirler kaleme aldığı belirtilmektedir (Takıyyüddin İbn Fehd, s. 350). Tabakat kitaplarında Safedî ile birbirlerine yazdıkları şiirler ve diğer konulardaki beyitlerinden örnekler yer almaktadır (Kütübî, III, 288-292; Safedî, I, 293-311). René Basset, İbn Seyyidünnâs'ın uzun bir şiirinin (Kütübî, III, 289-290) on dokuz beyti üzerinde durmuştur (bk. bibl.). Aynı zamanda Şâfiî fıkhını iyi bilen İbn Seyyidünnâs, Selef akîdesine sahipti (İbn Kesîr, XIV, 169). Onun Mağrib ve Mısır hatlarını mükemmel şekilde ve hızlı yazdığı, iki cilt hacmindeki ʿUyûnü'l-es̱er'i yirmi günde istinsah ettiği belirtilmektedir.

Eserleri. 1. ʿUyûnü'l-es̱er fî fünûni'l-meġāzî ve'ş-şemâʾil ve's-siyer (es-Sîretü'l-kübrâ, es-Sîretü'n-nebeviyye). İbn Seyyidünnâs bu en önemli eserinde İbn İshak'ın es-Sîre'sini örnek edinip Resûl-i Ekrem'in soyunu, kronolojik sıraya göre hayatını, savaşlarını, mûcizelerini ve şemâilini ele almıştır. Konuları işlerken öncelikle Kütüb-i Sitte ile diğer hadis kitaplarındaki rivayetleri senedleriyle birlikte zikretmiş, bir kısmı günümüze ulaşmayan Mûsâ b. Ukbe ve İbn Âiz'in el-Meġāzî adlı eserleriyle tarih, tabakat ve ensâb kitaplarından yararlanmış, rivayetlerde geçen nâdir kelimeleri, sened ve metinlerdeki bazı meseleleri her konunun sonunda açıklamıştır. Eser bu şekliyle diğer siyer kitaplarından farklı olarak bir hadis kitabı niteliğini taşımaktadır. Çeşitli baskıları bulunan eser üzerinde (I-II, Kahire 1356; Dımaşk 1358; I-II, Beyrut 1394/1974, I-II, 1402/1982; nşr. Muhammed el-Îd el-Hatrâvî - Muhyiddin Mestû, I-II, Medine-Dımaşk 1413/1992) Sıbt İbnü'l-Acemî'nin iki ciltten meydana gelen Nûrü'n-nibrâs ʿalâ Sîreti İbn Seyyidi'n-nâs (Brockelmann, GAL Suppl., II, 77) ve İbnü'l-Mibred'in el-İḳtibâs li-ḥalli müşkili Sîreti İbn Seyyidinnâs (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 3794/1) adlı şerhleri bulunmaktadır. İkinci eser, İḳtibâsü'l-iḳtibâs li-ḥalli müşkili Sîreti İbn Seyyidinnâs adıyla ʿUyûnü'l-es̱er'in Beyrut baskılarıyla birlikte yayımlanmıştır (I-II, 1394/1974; I-II, ts.). Sehâvî Refʿu'l-ilbâs ʿan ẖatmi Sîreti İbn Seyyidinnâs adıyla bir eser yazmış, Nâtık Sâlih Matlûb bir makalesinde ʿUyûnü'l-es̱er'i incelemiştir (bk. bibl.). Çeşitli siyer kitaplarının kaynakları arasında yer alan eser Nûreddin el-Halebî'nin es-Sîretü'l-Ḥalebiyye'sinin iki önemli kaynağından biridir. 2. Nûrü'l-ʿuyûn fî telẖîṣi sîreti'l-emîni'l-meʾmûn Muḥammed ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem (es-Sîretü's-suġrâ). ʿUyûnü'l-es̱er'in muhta-sarı olup Süleyman b. Müslim el-Harş tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1414/1993). 3. en-Nefḥu'ş-şez̠î fî şerḥi Câmiʿi't-Tirmiẕî (el-ʿArfü'ş-şez̠î, el-Fevḥu'ş-şez̠î, el-Münaḳḳaḥu'ş-şez̠î). Eserde Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i "Kitâbü'ş-Ṣalât"ın yarısına kadar şerhedilmiştir. İbn Seyyidünnâs'ın, el-Câmiʿin üçte birinden azını on cilt halinde şerhettiği yönündeki iddianın (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 559) bir dayanağı bulunmadığı belirtilmektedir (en-Nefḥu'ş-şez̠î, neşredenin girişi, I, 70). Zeynüddin el-Irâkī, Tekmiletü Şerḥi't-Tirmiẕî

adıyla bu esere dokuz cilt daha ilâve etmişse de şerhi tamamlayamamıştır. en-Nefḥu'ş-şeẕî üzerinde Abdurrahman b. Sâlih Muhyiddin doktora çalışması yapmış (1406/1986, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine], Kısmü'd-dirâsâti'l-ulyâ, I-III), Ahmed Ma'bed Abdülkerîm de eseri tahkik ederek yayımlamıştır (I-II, Riyad 1409). 4. Minaḥu'l-midaḥ (Şuʿarâʾü'ṣ-ṣaḥâbe, eş-Şuʿarâʾ mine'ṣ-ṣaḥâbe). Ashabın Resûl-i Ekrem'in methine dair şiirlerini, ayrıca mersiyelerini ihtiva etmekte olup İbn Seyyidünnâs'ın 116 beyitlik bir kasidesiyle başlayan eserde şiirlerine yer verilen sahâbîler alfabetik olarak sıralanmış, hayatlarına dair kısa bilgilerden sonra şiirlerinin bazı beyitleri veya bir bölümü zikredilmiştir. Minaḥu'l-midaḥ İffet Visâl Hamza tarafından neşredilmiştir (Dımaşk 1407/1987). 5. Büşra'l-lebîb bi-ẕikra'l-ḥabîb. Hz. Peygamber için yazılan kasidelerle bunların şerhlerinden ibaret olan eserdeki ilk kaside Kâ'b b. Züheyr'in Ḳaṣîdetü'l-bürde'si olup müellifin bu ka-sideye yaptığı şerh ʿUddetü'l-meʿâd fî ʿarûżi Bânet Süʿâd diye adlandırılmış (Brockelmann, GAL Suppl., II, 77), diğer kasideler alfabetik olarak sıralanmıştır. Süleymaniye (Karaçelebizâde Hüsâmeddin, nr. 361), Bursa Hüseyin Çelebi (nr. 34) ve Dublin Chester Beatty (nr. 5163) kütüphanelerinde bulunan eserin bazı kısımları H. G. L. Kosegarten tarafından Carminum Orientalium Triga ile birlikte yayımlanmış (Stralsund 1815), eserin bu neşrinde Türkçe ve Farsça birer kasideye de yer verilmiştir (Serkîs, I, 126; diğer nüshaları için bk. Selâhaddin el-Müneccid, s. 315-316). 6. el-Maḳāmâtü'l-ʿaliyye fî kerâmâti'ṣ-ṣaḥâbeti'l-celiyye (nşr. İffet Visâl Hamza, Kahire 1406/1986). 7. Dîvânü İbn Seyyidinnâs (nşr. Garîb Muhammed Ali Ahmed, I-II, Kahire 1991-1992). 8. el-Ḳaṣîdetü'l-ʿayniyye. Bir nüshası Râmpûr'da bulunmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., II, 77). 9. el-Ḳaṣîdetü'l-lâmiyye. Bu eserin de bir nüshası Râmpûr'dadır (a.g.e., a.y.).

İbn Seyyidünnâs'ın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: ed-Dürrü'n-neşîr ʿalâ ecvibeti'ş-şeyḫ Ebi'l-Ḥasan eṣ-Ṣaġīr (fıkha dairdir; Îżâḥu'l-meknûn, I, 453), Ecvibetü İbn Seyyidinnâs ʿan mesâʾili İbn Aybek lehû ʿan aḥfeẓi men leḳıyehû mine'ş-şüyûḫ, Esmâʾü men nuḳıle ʿanhü mine'ṣ-ṣaḥâbe şeyʾ min şiʿr müteʿallaḳ bi'n-nebî ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem, Ḳaṣâʾid şiʿriyye fî aġrâż muḫtelife mine'l-medḥ ve'l-vaṣf ve'l-aḫlâḳı'l-fâżıla, Kitâb fî ʿilmi'l-ʿarûż, Taḥṣîlü'l-iṣâbe fî tafḍîli'ṣ-ṣaḥâbe. Müellifin dedesi Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed İbn Seyyidünnâs'ın ümmüveledlerin satılamayacağına dair eseri bazı kaynaklarda (İbn Kādî Şühbe, II, 296) ona nisbet edilmiştir. Abdülkerîm Emîn Münevfilî'nin İbn Seyyidünnâs ve edebühû adıyla bir yüksek lisans ça-lışması yaptığı belirtilmektedir (Câmia-tü'l-Ezher külliyyetü'l-lugati'l-Arabiyye).

BİBLİYOGRAFYA: İbn Seyyidünnâs, ʿUyûnü'l-eser (nşr. Muhammed el-Îd el-Hatrâvî - Muhyiddin Mestû), Medine-Dımaşk 1413/1992, neşredenin girişi, I, 5-34; II, 455-460; a.mlf., en-Nefḥu'ş-şeẕî fî şerḥi Câmiʿi't-Tirmiẕî (nşr. Ahmed Ma'bed Abdülkerîm), Riyad 1409, neşredenin girişi, I, 15-151; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1503; a.mlf., el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ bi'l-muḥaddiŝîn (nşr. M. Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, s. 260-261; İbnü'l-Verdî, Tetimmetü'l-Muḫtaṣar fî aḫbâri'l-beşer (nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî), Beyrut 1389/1970, II, 343; Yûsufî, Nüzhetü'n-nâẓır fî sîreti'l-Meliki'n-Nâṣır (nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1406/1986, s. 216-229; Kütübî,

Fevâtü'l-Vefeyât, III, 287-292; Safedî, el-Vâfî, I, 289-311; Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî (nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Dımaşk 1347, s. 16-18; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, IV, 291; Sübkî, Ṭa-baḳāt, IX, 268-272; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 510-511; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV, 169; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, IV, 208-213; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 295-297; İbn Nâsırüddin, er-Reddü'l-vâfir (nşr. Züheyr Şâvîş), Beyrut 1400/1980, s. 57-59; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Dımaşk 1347, s. 350-351; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 246, 559; II, 1183, 1786, 1859, 1860; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VI, 108-109; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 249-251; Ahlwardt, Verzeichnis, IX, 150-154; René Basset, "Une élégie amoureuse d'Ibn Said en Nas", Mélanges africains et orientaux, Paris 1915, s. 180-190; Serkîs, Muʿcem, I, 125-126; Brockelmann, GAL, II, 85; Suppl., II, 77; Îżâḥu'l-meknûn, I, 453; Yûsuf el-Iş, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: Târîḫ ve mülḥaḳātüh, Dımaşk 1366/1947, s. 17, 18, 22; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XI, 269-270; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcem mâ üllife ʿan Resûlillâh, Beyrut 1402/1982, s. 315-316; Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman, Kitâbetü'l-baḥs̱i'l-ʿilmî, Cidde 1403/1983, s. 569-570; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, II, 738; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, III, 241-242; Nâtık Sâlih Matlûb, "Dirâse fî's-Sîreti'n-nebeviyye li'bn Seyyidinnâs", Âdâbü'r-râfideyn, XV, Musul 1982, s. 175-202; F. Rosenthal, "Ibn Sayyid al-Nās", EI² (Fr.), III, 957; Ali Refîî, "İbn Seyyidinnâs", DMBİ, III, 730-732.

M. Yaşar Kandemir

KUTBÜDDİN el-HALEBÎ (قطب الدين الحلبي) Ebû Muhammed (Ebû Alî) Kutbüddîn Abdülkerîm b. Abdinnûr b. Münîr el-Halebî (ö. 735/1335) Hadis ve kıraat âlimi.

---

16 Receb 663'te (4 Mayıs 1265) veya 664 yılında Halep'te doğdu. Yetişmesinde dayısı Nasr b. Süleyman b. Ömer el-Menbicî'nin önemli rolü olmuş, küçükken ondan muhtelif rivayetleriyle kıraat okumuştur. Ardından Kahire'ye yerleşen Kutbüddin el-Halebî burada, ayrıca Dımaşk ve Hicaz'da pek çok âlimden istifade etti. Ebü't-Tâhir İsmâil b. Hibetullah el-Melîcî, Safiyyüddin Halîl b. Ebû Bekir el-Merâgī gibi hocalardan kıraat tahsil ederken Mısır Hanbelî kādılkudâtı Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim el-Makdisî, İbn Dakīkul'îd, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Makdisî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdülhâlik b. Tarhân, Zeyneb bint Mekkî el-Harrânî, Ebû Muhammed Abdülazîz b. Saykal el-Harrânî'den hadis öğrendi. Onun âlî ve nâzil isnadla hadisler yazdığı ve hocalarının sayısının 1000 yahut 1300'ün üzerinde olduğu belirtilmiştir. Birkaç defa hacca giden Kutbüddin el-Halebî ile Zehebî birbirlerinden hadis almış, Vâdîâşî de kendisinin Kutbüddin el-Halebî'den, onun da kendisinden faydalandığını söylemiştir. Talebeleri arasında İbnü'l-Mülakkın, İbn Râfi', İbn Balaban, İbn Merzûk el-Hatîb ve Abdürkādir el-Kureşî gibi âlimler bulunmaktadır. Kıraat ve hadis alanında döneminin ileri gelenlerinden biri kabul edilen Kutbüddin el-Halebî 30 Receb 735 (26 Mart 1335) tarihinde Mısır'da vefat etti. Kaynaklarda onun Hanefî mezhebine mensup olduğuna, mütevazi, güzel ahlâklı, dindar bir kişiliğe sahip bulunduğuna işaret edilmiştir.

Eserleri. 1. el-İhtimâm bi-telḫîṣi Kitâbi'l-İlmâm. İbn Dakīkul'îd'in el-İlmâm bi-eḥâdîs̱i'l-aḥkâm adlı eserinin muhtasarı olup Hüsâm Riyâz'ın tahkikiyle neşredilmiştir

(Beyrut 1410/1990). 2. Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî (el-Bedrü'l-münîri's-sârî fi'l-kelâm ʿale'l-Buḫârî). Yarısına kadar temize çekildiği belirtilen eserin bazı bölümleri günümüze ulaşmıştır (Sezgin, I, 119). 3. el-Mevridü'l-ʿaẕbü'l-henî fi'l-kelâmi ʿalâ Sîreti ʿAbdilġanî. Abdülganî b. Abdülvâhid el-Cemmâîlî'nin ed-Dürretü'l-muḍıyye fi's-sîreti'n-nebeviyye adlı eserinin şerhidir. Süleymaniye (Damad İbrâhim Paşa, nr. 420) ve Topkapı Sarayı Müzesi (Emanet Hazinesi, nr. 1154) kütüphaneleriyle İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda (Osman Ergin, nr. 89) yazma nüshaları bulunan eserin iki cilt olarak basıldığı belirtilmektedir (Şâkir Mustafa, IV, 43). 4. Târîḫu Mıṣr. Mısırlı olan ya da Mısır'da yaşayan hadis râvilerinin biyografilerini bir araya getirmek üzere alfabetik olarak kaleme alınmaya başlanmışsa da ancak Muhammed ismine kadar yazılabilmiştir. İbn Hacer'e göre tamamlanması halinde yirmi cildi bulacak olan kitabın günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir (a.g.e., IV, 43). 5. Muʿcemü'ş-şüyûḫ. Müellifin şeyhlerinin biyografisine dair olup nüshaları hakkında bilgi yoktur. Kutbüddin el-Halebî'nin kaynaklarda ayrıca el-Erbaʿûne't-tüsâʿiyyât, el-Erbaʿûne'l-mütebâyinât, el-Erbaʿûne'l-büldâniyye adlı eserleri zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Zehebî, Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1478; a.mlf., Muʿcemü'ş-şüyûḫ: el-Muʿcemü'l-kebîr (nşr. M. el-Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, I, 412; Vâdîâşî, Bernâmec (nşr. Muhammed Mahfûz), Beyrut 1982, s. 77-78; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 402; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 398-399; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IX, 306; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 158, 301, 304, 546; II, 1013, 1316, 2029; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 100; Îżâḥu'l-meknûn, II, 719; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 610; Sezgin, GAS, I, 118-119; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriḫûn, Beyrut 1993, IV, 42-43.

Ali Toksarı

İBNÜ'l-BÂRİZÎ (ابن البارزي) Ebü'l-Kāsım Şerefüddîn Hibetullāh b. Abdirrahîm b. İbrâhîm el-Cühenî el-Hamevî (ö. 738/1338) Kıraat ve hadis âlimi, Şâfiî fakihi.

Ramazan 645'te (Ocak 1248) Hama'da dünyaya geldi. Doğum günü için kaynaklarda 5, 6 ve 25 Ramazan gibi farklı tarihler zikredilmiştir. Bir fıkıh âlimi ve Hama kadısı olan babası Necmeddin İbnü'l-Bârizî gibi (İsnevî, I, 279-282) o da Bağdat'ta bir mahalle (Bâbü Ebrez) adına nisbetle İbnü'l-Bârizî diye anıldı. Bedreddin Muhammed b. Eyyûb et-Tâzefî'den kıraat okudu. Babasından fıkıh, nahiv ve usul dersleri aldı. Babası ile dedesinden, İzzeddin el-Fârûsî ve Cemâleddin b. Mâlik'ten hadis dinledi. İbn Mâlik'ten ayrıca nahiv öğrendi. Kendisinden Ebû Şâme, Birzâlî ve Zehebî gibi âlimler hadis ilminde faydalandılar. Zehebî, İbnü'l-Bârizî'den hadis derslerini Hama ve Dımaşk'ta aldığını söylemiştir (Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ, III, 1487).

İbnü'l-Bârizî fıkıh ilminde üstün bir seviye kazanmış, güçlü zekâsı, disiplini ve gayretli çalışması, ahlâkı ve tevazuu ile tanınmıştır. Hama'da kırk yıl süreyle herhangi bir ücret almadan kadılık yapan ve birkaç defa Mısır kadılığına tayin edildiği halde bu görevi kabul etmeyen İbnü'l-Bârizî defalarca hacca gitmiştir. Ömrünün sonlarına doğru gözleri görmez olmuş ve bu dönemde yerini torunu Necmeddin Abdürrahim b.

İbrâhim'e bırakarak kadılık görevinden ayrılmışsa da bu makamla ilgisini sürdürmüştür. İbnü'l-Bârizî Allah'ın sıfatları konusunda tartışmaya girmekten sakınmış, Selef ulemasıyla Eş'arî kelâmcılarından herhangi birinin tarafını tercih etmeyip her iki ekol hakkında da olumlu bir tavır sergilemiştir. Hayatı boyunca kitap biriktiren ve zengin kütüphanesini vakfeden İbnü'l-Bârizî 20 Zilkade 738'de (9 Haziran 1338) Hama'da vefat etti.

Eserleri. İbn Kādî Şühbe, İbnü'l-Bârizî'nin kırktan fazla eseri olduğunu söylerken Dâvûdî bu sayıyı doksan küsur olarak zikretmektedir. Bu eserlerden bazıları şunlardır: 1. Nâsiḫu'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîz ve mensûḫuh. Hâtim Sâlih ed-Dâmin'in tahkikiyle Mecelletü Mecmaʿi'l-ʿilmiyyi'l-ʿIrâḳī'de neşredilmiş (XXXIII [Bağdat 1402/1982], s. 265-317), ayrıca aynı muhakkik tarafından Erbaʿatü kütüb fi'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ adıyla yayımlanan (Beyrut 1409/1989) eserde dördüncü risâle olarak yer almıştır. 2. el-Ferîdetü'l-Bâriziyye fî ḥalli'l-Ḳaṣîdi'ş-Şâṭıbiyye. Şâtıbî'nin Ḥırzü'l-emânî adlı kasidesinin şerhidir (yazma nüshaları için bk. Salâh M. el-Hıyemî, I, 417-418; el-Fihrisü'ş-şâmil, s. 148). 3. Kitâbü'l-Bustân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân. Kur'an tefsiri olan eserin bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (III. Ahmed, nr. 113). 4. Ravżâtü cennâti'l-muḥibbîn fî tenzîli'l-ʿulûmi'l-Kitâbi'l-mübîn (Ravżâtü'l-cinân fî tefsîri'l-Ḳurʾân, Kitâbü'r-Ravża fî tefsîri'l-Ḳurʾân). Eserin III. cildinin bir nüshası (Meryem sûresinin başından Saffât sûresinin sonuna kadar olan kısım) Süleymaniye Kütüphanesi'nde olup (Fâtih, nr. 273) bu nüshanın tamamının dört cilt olduğu anlaşılmaktadır. İsrâ ve Kehf sûrelerinin tefsirini ihtiva eden bölümü Berlin'de bulunan eserin (Ahlwardt, I, 367) diğer bir nüshasının Furkān sûresinin başından Kur'ân-ı Kerîm'in sonuna kadar olan kısmını ihtiva eden III. cildi Kütahya'da (Vahîd Paşa Ktp., nr. 2490), Kehf sûresinin tefsirinden bir kısım da Tunus'ta (el-Mektebetü'l-vataniyye, nr. 2438) bulunmaktadır. 5. Tecrîdü (Muḫtaṣarü)'l-uṣûl fî eḥâdîs̱i'r-Resûl. İbnü'l-Esîr'in Câmiʿu'l-uṣûl li-eḥâdîs̱i'r-Resûl adlı eserinin muhtasarı olup pek çok yazma nüshası mevcuttur (meselâ bk. Süleyma-niye Ktp., Beşir Ağa, nr. 55, Hamidiye, nr. 221, Lâleli, nr. 411, Yenicami, nr. 173, 277, Hacı Beşir Ağa, nr. 168, Şehid Ali Paşa, nr. 378; Nuruosmaniye Ktp., nr. 545; Râgıb Paşa Ktp., nr. 246; İÜ Ktp., AY, nr. 39; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 510; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 257; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 510; TSMK, III. Ahmed, nr. 307; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 151; ayrıca bk. DMBİ, III, 88). 6. el-Müctebâ fî eḥâdîs̱i'l-Muṣṭafâ. Bu eser de İbnü'l-Esîr'in adı geçen kitabının başka bir tertiple yapılmış muhtasarı olup yazma nüshaları Rabat'ta (a.g.e., a.y.) ve Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Şehid Ali Paşa, nr. 534). İbnü'l-Bârizî'nin bu eserini Hama Kadısı Alemüddin Süleyman b. Avşar et-Türkmânî, İbnü'l-Esîr'in tertibiyle yeniden düzenlemiş, et-Teysîr fî ḥadîs̱i'l-beşîri'n-nez̠îr adını verdiği bu çalışmasına Ebû Hanîfe'nin müsnedlerinden seçtiği hadisleri de ilâve etmiştir (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 180; Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 84). 7. el-Miṣbâḥ. Begavî'nin Meṣâbîḥu's-sünne adlı eserinin muhtasarı olup Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh adlı eserinin tertibi dikkate alınarak düzenlenmiştir.

Eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır (Fuâd Seyyid, III, 65-66). 8. Rumûzü'l-künûz. Fıkıhla ilgili bir manzume olup bir nüshası Râmpûr Kütüphanesi'ndedir (Brockelmann, GAL Suppl., II, 101). 9. Kitâbü'l-Muġnî fi'ḫtiṣâri't-Tenbîh ve iẓhâri fetâvîh. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh adlı eserinin muhtasarı olup bir nüshası Berlin'dedir (Ahlwardt, IV, 66). 10. ez-Zübd (ez-Zübde fi'l-fıḳh). Eserin 970 beyitlik eksik bir nüshası Gotha'da bulunmaktadır (Pertsch, II, 194-195). 11. Taḥlîlü (Taḥallülü)'l-ḥâʾiż mine'l-iḥrâm. Bir nüshası Kudüs'te Hâlidiyye Kütüphanesi'ndeki (nr. 37) bir mecmuanın içinde (Salâhaddin el-Müneccid, s. 23), diğer bir nüshası da Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Yenicami, nr. 1185). Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de Mesʾele fî ṭavâfi'l-merʾeti ve hiye ḥâʾiż adıyla kayıtlı bulunan (nr. 10367) ve İbnü'l-Bârizî'ye aidiyetinden söz edilen risâlenin de aynı eser olduğu anlaşılmaktadır (M. Mutî' el-Hâfız, II, 167). 12. İẓhârü (Teysîrü)'l-fetâvî min taḥrîri'l-Ḥâvî. Necmeddin Abdülgaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvînî'nin el-Ḥâvi'ṣ-ṣaġīr fi'l-fetâvî adlı eserinin şerhi olup bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (III. Ahmed, nr. 840; diğer nüshaları için bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 679). 13. Tevs̱îḳu ʿura'l-îmân fî tafżîli (feżâʾili) ḥabîbi'r-raḥmân. Kadî İyâz'ın eş-Şifâʾ adlı eserinin muhtasarı olup dört bab üzere düzenlenmiştir (Diyarbakır İl Halk Ktp., nr. 2046; Akseki İlçe Halk Ktp., nr. 173; ayrıca bk. DMBİ, III, 88). Eser, İbn Karâ Şehâbeddin Ahmed b. Ömer el-Hârizmî tarafından Nuḫbetü'n-nuḫab el-mûṣıl ilâ aʿle'r-rüteb adıyla ihtisar edilmiş olup bu muhtasarın bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Sîre, nr. 37). 14. İttiḫâẕü'n-nuṣḥ fî îcâdi'ṣ-ṣulḥ (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 86, vr. 1-3). 15. ed-Dirâye li-aḥkâmi'r-Riʿâye. Hâris el-Muhâsibî'nin er-Riʿâye li-huḳūḳillâh adlı eserinin muhtasarı olan İzzeddin b. Abdüsselâm'ın Maḳāṣıdü'r-Riʿâye'si üzerine yapılmış bir ihtisar çalışmasıdır. Esere ayrıca Muhâsibî'nin diğer kitaplarından seçilmiş on bahis ilâve edilmiştir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 945/5, vr. 443b-462a; Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 5481). 16. Manẓûme fî şerḥi Müs̱elles̱âti Ḳuṭrub (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3767, vr. 258b-260a). İbnü'l-Bârizî'nin kaynaklarda ayrıca el-Esâs fî maʿrifeti ilâhi'n-nâs, Kitâbü'l-ʿArûż, el-Vefâʾ fî eḥâdîs̱i'l-Muṣṭafâ, Kitâbü'l-Menâsik, ed-Dürre fî ṣıfâti'l-ḥacci ve'l-ʿumre, Żabṭu ġarîbi'l-ḥadîs̱ gibi eserlerinden söz edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'l-Bârizî, Nâsiḫu'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîz ve mensûḫuh (MMİIr. içinde, nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, XXXIII, 1402/1982), neşredenin girişi, s. 265-273; Zehebî, Muʿcemü'ş-şüyûḫ: Muʿcemü'l-kebîr (nşr. Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, II, 356-357; a.mlf., el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ bi'l-muḥaddis̱în (nşr. M. Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, s. 291-292; a.mlf., Maʿrifetü'l-ḳurrâʾ (Altıkulaç), III, 1487; Safedî, Nektü'l-himyân (nşr. Ahmed Zekî Bek), Kahire 1329/1911, s. 302-304; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), X, 387-391; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 279-282; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV, 182; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 351-352; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, IV, 401-402; Süyûtî, Lübbü'l-Lübâb fî taḥrîri'l-ensâb (nşr. M. Ahmed Abdülazîz - Eşref Ahmed Abdülazîz), Beyrut 1411/1991, I, 92; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 74-75, 626-627; Pertsch, Gotha, II, 194-195; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 507; Brockelmann, GAL, I, 357-358; II, 86-87; Suppl., I, 608, 679; II, 101; Ziriklî, el-Aʿlâm, IX, 60; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XIII, 139-140; Yûsuf el-Uş, Fihrisü Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye, Dımaşk 1947, s. 56; Fuâd Seyyid, Fihrisü'l-maḫṭûṭât, Kahire 1383/1963, III, 65-66; Ramazan Şeşen, Nevâdirü'l-

maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyye, Beyrut 1975, I, 38; M. Riyâd el-Mâlih, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: et-Taṣavvuf, Dımaşk 1398/1978, I, 523-524; M. Mutî' el-Hâfız, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: el-Fıḳhü'l-Ḥanefî, Dımaşk 1401/1981, II, 167; Selâhaddin el-Müneccid, el-Maḫṭûṭâtü'l-ʿArabiyye fî Filisṭîn, Beyrut 1982, s. 23; Yâsîn M. es-Sevvâs, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyyye: el-Mecâmiʿ, Dımaşk 1403/1983, I, 49; Salâh M. el-Hıyemî, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: ʿUlûmü'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm, Dımaşk 1403/1983, I, 417-418; Ahlwardt, Verzeichnis, I, 367; IV, 66; el-Fihrisü'ş-şâmil: Maḫṭûṭâtü't-tefsîr, Amman 1989, I, 374-375; a.e.: ʿUlûmü'l-Ḳurʾan, maḫṭûṭâtü'l-ḳırâʾât, Amman 1415/1994, s. 148; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, I, 131; M. Âsaf Fikret, "İbn Bârizî", DMBİ, III, 87-88.

Tayyar Altıkulaç

İBN BALABÂN (ابن بلبان) Ebü'l-Hasen Emîr Alâüddîn Alî b. Balabân b. Abdillâh el-Mısrî (ö. 739/1339) Hanefî fakihi ve hadis âlimi.

---

675 (1276) yılında doğdu. Türk asıllı olduğu belirtilmektedir. Kahire'de yerleşti. Ahmed b. İbrâhim es-Serûcî, Fahreddin İbnü't-Türkmânî, Reşîdüddin İbnü'l-Muallim gibi hocalardan fıkıh dersi aldı. Kutbüddin el-Halebî, Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî, İbn Asâkir diye bilinen Bahâeddin Kāsım b. Muzaffer ve İbnü's-Savvâf el-Kureşî gibi âlimlerden hadis, Alâeddin Konevî'den mantık ve usul, Ebû Hayyân el-Endelüsî'den nahiv okudu. Mısır'da Hanefî fıkhının otoritelerinden biri oldu ve aralarında Zehebî ile Kureşî'nin bulunduğu birçok talebe yetiştirdi. Nâib Argun ed-Devâdâr ile dostluk kurdu. Mısır Memlük Sultanı II. Baybars döneminde (1309-1310) yıldızı parladı. Kaynaklarda bir müddet kadılık yaptığı belirtilen İbn Balabân 9 Şevval 739'da (20 Nisan 1339) Kahire'de öldü ve Bâbünnasr'ın dışındaki türbeye defnedildi.

Eserleri. 1. el-İḥsân fî taḳrîbi Ṣaḥîḥi İbn Ḥibbân. İbn Hibbân'ın el-Müsnedü'ṣ-Ṣaḥîḥ (Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân) adlı eserinin fıkıh bablarına göre düzenlenmiş şekli olup dokuz cilttir. İlk cildini Ahmed Muhammed Şâkir'in tahkik edip yayımladığı eserin (Kahire 1953) tamamı, Şuayb el-Arnaût ile Hüseyin Esed tarafından tahkiki ve hadislerinin tahrîci yapılarak Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân (I-XVI, Beyrut 1404-1408), Kemal Yûsuf el-Hût tarafından sadece tahkik edilerek el-İḥsân bi-tertîbi Ṣaḥîḥi İbn Ḥibbân (I-IX, Beyrut 1407/1987) adıyla neşredilmiştir. 2. Telḫîṣü'l-İlmâm fî eḥâdîs̱i'l-aḥkâm. Takıyyüddin İbn Dakīkul'îd'e ait eserin telhisidir. 3. Tuḥfetü'l-ḥarîṣ fî şerḥi't-Telḫîṣ. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Hanefî fıkhına dair el-Câmiʿu'l-kebîr'ine Hılâtî'nin yazdığı Telḫîṣü'l-Câmiʿi'l-kebîr adlı telhisin şerhi olup İstanbul kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunmaktadır (bu eserlerin yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, I, 178, 475; Suppl., I, 290; II, 66, 80). Tuḥfetü'l-ḥarîṣ'i Ömer b. İshak el-Gaznevî ihtisar etmiştir. 4. ʿUmdetü's-sâlik fi'l-menâsik (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 982; Mihrişah Sultan, nr. 133).

İbn Balabân'ın bunlardan başka Sîretü'n-nebî ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem ve Tenbîhü'l-ḫâṭır ʿalâ z̠elleti'l-ḳāriʾi'z̠-z̠âkir adlı eserleri olduğu, ayrıca Taberânî'nin el-Muʿcemü'l-kebîr'ini fıkıh bablarına göre tertip ettiği kaynaklarda belirtilmektedir.

Brockelmann ve Ziriklî'nin Ebü'l-Hasan Ali b. Balabân'a nisbet ettikleri el-Maḳāṣıdü's-seniyye fi'l-eḥâdîs̱i'l-ilâhiyye ve Eḥâdîs̱ü'l-ʿavâlî adlı eserler (GAL Suppl., II, 80; el-Aʿlâm, V, 74) Ebü'l-Kāsım Ali b. Balabân el-Makdisî el-Kerekî'ye (ö. 684/1285) aittir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Balabân, el-İḥsân bi-tertîbi Ṣaḥîḥi İbn Ḥibbân (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1407/1987, neşredenin girişi, I, 19-20; a.e. (nşr. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin Esed), Beyrut 1404/1984, neşredenlerin girişi, I, 47-49; Ali b. Balabân el-Makdisî, el-Maḳāṣıdü's-seniyye fi'l-eḥâdîs̱i'l-ilâhiyye (nşr. Muhyiddin Müstû - Muhammed el-Îd el-Hatrâvî), Beyrut 1408/1988, neşredenlerin girişi, I, 15-23; Zehebî, el-ʿİber, III, 356; Selâhaddin es-Safedî, Aʿyânü'l-ʿaṣr ve aʿvânü'n-naṣr (nşr. Fuad Sezgin - Mâzin Amâvî), Frankfurt 1990, II, 172-173; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII, 307; İbn Râfiʻ es-Selâmî, el-Vefeyât (nşr. Sâlih Mehdî Abbas - Beşşâr Avvâd Maʻrûf), Beyrut 1982, I, 278-280; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍiyye, II, 548; Makrizî, es-Sülûk, I/3, s. 730; II/2, s. 470; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, III, 32; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, VII, 368; IX, 321; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim, s. 43; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, II, 152; a.mlf., Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 468; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Caʻfer el-Hasenî), Kahire 1988, II, 325; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 158, 486; II, 1003, 1075, 1737, 1832; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, V, 388; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 118; Brockelmann, GAL, I, 172, 178, 475; Suppl., I, 273, 290; II, 66, 80; Ziriklî, el-Aʿlâm, V, 74; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 20; Sezgin, GAS, I, 190, 426-427; Ahmet Özel, Hanefî Fıkıh Âlimleri, Ankara 1990, s. 75.

Cengiz Kallek

BİRZÂLÎ البرزالي Alemüddîn Ebû Muhammed el-Kāsım b. Muhammed b. Yûsuf el-İşbîlî ed-Dımaşkī (ö. 739/1339) Muhaddis ve tarihçi.

---

665 (1267) yılında muhtemelen Dımaşk'ta doğdu. İşbîliye'den (Sevilla) Dımaşk'a göç etmiş Berber asıllı (Berberler'in Birzâle oymağından) bir ailenin çocuğudur. Dedesi ve babası da ilmiye sınıfına mensup olduğu için küçük yaştan itibaren kendini ilme verdi ve daha çocukken Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Aile çevresinin teşvikiyle sekiz yaşından itibaren babasının ve Kadı İzzeddin İbnü's-Sâiğ'ın hadis derslerine dinleyici olarak katıldı. Daha sonra hadise karşı ilgisi arttı ve diğer âlimlerden de ders almaya başladı. On iki yaşına geldiğinde babası onu Sahîh-i Buhârî'nin râvisi Kāsım el-İrbilî'nin derslerine gönderdi. Bu derslerde hadise karşı hevesi iyice arttı. 1286'dan itibaren Halep, Baʻlebek, Kudüs, Hama, Mekke, Medine ve Mısır gibi uzak yerlere ilim yolculukları yaptı. Bu arada ilk haccını gerçekleştirdi (1289). Bütün öğrenimi süresince derslerine bizzat iştirak edip semâ* yoluyla hadis öğrendiği hocalarının sayısının 2000'i, icâzet yoluyla faydalandığı şeyhlerinin de 1000'i aştığı kaynaklarda zikredilmektedir.

Şam'daki Eşrefiyye, Zâhiriyye, Nûriyye ve Nefîsiyye dârülhadislerinde 1313'ten itibaren başmüderrisliğe kadar değişik seviyelerde görev yapmıştır. Kaynaklar onun iyi bir muallim olduğunu kaydederler. Zehebî, kendisine hadis ilmini sevdiren ve bu ilme yönelmesine sebep olan hocasının Birzâlî olduğunu söyler.

Birzâlî yazısının güzelliğiyle de ün yapmış, pek çok kitabı istinsah ederek zengin bir kütüphane oluşturmuştur. Bu işte çocukları da ona yardım etmiştir. Nitekim yirmi yaşlarında kendinden önce vefat eden kızı Fâtıma Sahîh-i Buhârî'yi istinsah etmiş, o da bu nüshayı eserin aslı ile karşılaştırarak tashihini yapmıştır.

Kütüphanesini ve emlâkini ilim müesseselerine vakfeden Birzâlî, beşinci haccı sırasında ihramlı iken Mekke ile Medine arasındaki Huleys mevkiinde 4 Zilhicce 739'da (13 Haziran 1339) vefat etti ve orada defnedildi.

Eserleri. 1. el-Muktefî. Ebû Şâme'nin ez-Zeyl ʿale'r-ravzateyn adlı eserinin zeyli olup Ebû Şâme'nin öldüğü ve kendisinin doğduğu 665'ten (1267) vefat yılına (739/1339) kadar geçen dönemin vekāyi'nâmesidir. Târîhu'l-Birzâlî diye de tanınan ve Kütübî'nin belirttiğine göre beş cilt olduğu anlaşılan eserini yazarken arkadaşı Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî'nin Târîẖ'inden büyük ölçüde faydalanmıştır. el-Muktefî'nin ilk iki cildi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir (III. Ahmed, nr. 2951 / 1, 287 varak, 665-698 yıllarını kapsamaktadır; nr. 2951 / 2, 341 varak, 699-720 yıllarını ihtiva etmektedir). Bu esere ait iki cilt de Târîhu'l-Birzâlî adıyla Leiden Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Or. 3098). Birzâlî'nin eserine talebesi İbn Râfi' el-Vefeyât (I-II, Beyrut 1402/1982) adıyla bir zeyil yazmıştır. Birzâlî'nin eserinin 736 (1336) yılının sonlarına kadar olan kısmını temize çekilmiş, son iki yıla ait kısmını da müsvedde halinde bulduğunu belirten İbn Râfi', bu müsveddelerden de faydalanarak zeyli 737 yılından başlatmıştır (Sâlih Mehdî Abbas, s. 67). Brockelmann, "Birzâlî'nin en mühim telifi, Ebû Şâme tarafından yazılan Şam tarihinin 738'e (1337) kadar devamı olan ve Târîhu Mısr ve Dımaşk, veya Kitâbü'l-Vefeyât (Köprülü Ktp., nr. 1047) adını taşıyan eseridir" diyerek kitabın bir yazma nüshasının Köprülü Kütüphanesi'nde bulunduğunu bildirmekteyse de sözü edilen kütüphanede 1037 numarada (1047 değil) kayıtlı bulunan eser Şemseddin Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî'ye (ö. 739/1339) ait olup Birzâlî tarafından kitabın sonuna yazılan Cezerî'nin hal tercümesinin (vr. 307[a]), eserin Birzâlî'ye nisbet edilmesi gibi yanlış bir değerlendirmeye yol açtığı anlaşılmaktadır (bk. Şeşen v.dğr., I, 530; aynı yanılgı için bk. GAL Suppl., II, 35). Brockelmann'ın Berlin Kütüphanesi'nde (nr. 9449) bulunduğuna işaret ettiği nüshanın ise İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-nihâye'sine ait bir cüz olduğu anlaşılmıştır (bk. Müneccid, s. 143). 2. Muʿcemü'ş-şüyûh. Yirmi dört (bazı kaynaklara göre yedi) cilt olduğu söylenen bu eser, 2000 kadar şeyhinin kısa biyografileriyle onlardan rivayet ettiği hadisleri ihtiva etmekte olup bugüne kadar herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır. Ancak Birzâlî'nin, 668-686 yılları arasında faydalandığı ilk hocalarına dair alfabetik olarak tertip edilmiş küçük bir mu'ceminin (Muʿcemü şüyûhi'l-Birzâlî) yazma bir nüshası Şam'da Zâhiriyye Kütüphanesi'nde (nr. 3798, vr. 38-59) bulunmaktadır. 3. el-Münteka. Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Buhalâʾ adlı eserinden seçmeler yaparak tertip ettiği bu eserin kendi hattıyla yazılmış bir nüshası Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir (nr. 3879, Mecmûatü Yehûdâ, 8 varak). 4. Meşyehatü İbn Cemâʿa. Bir nüshası Süleymaniye

Kütüphanesi'nde (Musallâ Medresesi, nr. 32, 200 varak), baş tarafı eksik diğer bir nüshası da Millet Kütüphanesi'nde (Feyzullah Efendi, nr. 535) bulunmaktadır. 5. Meşyehatü'l-Makdisî (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 446 / 4, vr. 36[a]-46[a]). 6. Kitâbü'ş-Şürût. Fıkha dair olan bu eserin bir nüshası Kahire'dedir (Teymûr, Fıkıh, nr. 475). 7. Sülâsiyyât min Müsnedi Ahmed b. Hanbel. Bankipûr'da el-Mektebetü'ş-şarkıyyetü'l-âmme'de bulunmaktadır (EI² [Fr.], I, 1276). Kaynaklarda Birzâlî'nin ayrıca Muʿcemü'l-büldân ve'l-kurâ adlı bir eseri olduğu zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1501; Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, Zeylü Tezkireti'l-huffâz, Haydarâbâd 1376/1956 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), s. 18-23; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, III, 196-198; Sübkî, Tabakat, X, 381-383; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV, 185-186; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, III, 237-239; İbn Tağriberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, IX, 319; Abdülkādir b. Muhammed en-Nuaymî, ed-Dâris fî târîhi'l-medâris (nşr. Caʻfer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 112-113; İbnü'l-Kadî, Dürretü'l-hicâl (nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr), Kahire 1390/1970, III, 277; Keşfü'z-zunûn, I, 287; II, 2019; İbnü'l-İmâd, Şezerât, VI, 122-123; Şevkânî, el-Bedrü't-tâliʿ, II, 51; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 219-220, ayrıca bk. Fihrist; Brockelmann, GAL, II, 45; Suppl., II, 3435; a.mlf., "Berzâlî", İA, II, 566; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 830; Karatay, Arapça Yazmalar, III, 530-531; İbn Râfiʻ es-Selâmî, el-Vefeyât (nşr. Sâlih Mehdî Abbas), Beyrut 1402/1982, I, nâşirin mukaddimesi, s. 47, 67; Donald Presgrave Little, An Introduction to Mamlûk Historiography, Wiesbaden 1970, s. 46-53; Sarton, Introduction, III/1, s. 958-959; Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerrihîne'd-Dımaşkıyyîn, Beyrut 1398/ 1978, s. 142-144; Ramazan Şeşen v.dğr., Fihrisü mahtûtâti mektebeti Köprülü, İstanbul 1406/ 1986, I, 530; Abbas el-Azzâvî, "Müʾerrihu'ş-Şâm", MMİADm., XX, 519-527; F. Rosenthal, "al-Birzalı", EI² (Fr.), I, 1276.

Ali Yardım

HÂZİN, Ali b. Muhammed (علي بن محمد الخازن) Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî (ö. 741/1341) Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.

678'de (1279) Bağdat'ta doğdu. İlk öğreniminden sonra Bağdat'ta Müstansıriyye Medresesi'nin dârülhadis şeyhi İbnü'd-Devâlîbî'den, daha sonra gittiği Dımaşk'ta Bahâeddin Kāsım b. Muzaffer İbn Asâkir ve Vezîre bint Ömer b. Esʻad'dan hadis dersleri aldı. Tahsilini tamamladıktan sonra uzun yıllar Dımaşk'taki Sümeysâtiyye Kütüphanesi'nin yöneticiliğini yaptığı için "Hâzin" lakabıyla meşhur oldu. Ayrıca Sümeysâtiyye Hankahı'nda bir müddet şeyhlik yaptı. Hayatının sonlarına doğru Halep'in Şîha köyüne yerleştiğinden Şîhî nisbesiyle de anılır. Dindarlığı ve faziletli kişiliğiyle tanınan Hâzin tefsir, hadis, fıkıh ve tarih ilimlerinde kendini iyi yetiştirmiş bir âlim olup idare ettiği zengin kütüphane onun telif çalışmalarına önemli katkı sağlamıştır. Hâzin, 741 yılı Receb ayı sonunda (19 Ocak 1341) Halep'te vefat etti ve Sûfîler Mezarlığı'na defnedildi.

Eserleri. 1. Lübâbü't-teʾvîl fî meʿâni't-tenzîl. Müellifin en tanınmış eseri olup daha çok "Tefsîrü'l-Hâzin" diye anılır. İbn Hacer el-Askalânî ve Dâvûdî'nin et-Teʾvîl

limeʿâlimi't-tenzîl adıyla kaydettikleri eserin mukaddimesinde Hâzin bu tefsiri Begavî'nin Meʿâlimü't-tenzîl adlı eserinden özetlediğini, ayrıca el-Keşşâf, Mefâtîḥu'l-ġayb ve Envârü't-tenzîl gibi muteber tefsir kitaplarından topladığı bilgileri de ilâve ederek eserini meydana getirdiğini belirtmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiri, mushaf haline getirilmesi, yedi harf üzere inzâli, tefsir ve te'vilin mânası, istiâzenin lafzı, mânası ve hükümleri gibi konuların ele alındığı bir mukaddime ile başlayan ve 10 Ramazan 725 (20 Ağustos 1325) tarihinde tamamlanan Lübâbü't-teʾvîl (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1540) hem rivayet hem dirayet tefsiri özellikleri taşır. Öncelikle âyetin âyet ve hadisle tefsirine özen gösterilmiş, Eş'arî ve Şâfiî mezheplerinin görüşleri çerçevesinde itikadî ve fıkhî hükümlere dair geniş bilgi verilmiştir. Bu konularda genellikle hadislerin isnadları terkedilerek ilk râvileri ve kaynakları zikredilmekle yetinilmiştir. Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'den yapılan nakiller hâ (خ), Müslim'den alınanlar mîm (م), bunların ikisinin ittifakla zikrettikleri kāf (ق) rumuzları ile gösterilmiş, sünenler ve diğer hadis kitaplarından yapılan nakiller için müellif veya kitap ismi verilmiştir. Hâzin'in, Begavî'nin kendi veya Sa'lebî isnadıyla naklettiği hadisleri ayrıca onların adıyla kaydettiği, hadislerin tesbit ve tashihinde ise Muhammed b. Fütûh el-Humeydî'nin el-Cemʿ beyne'ṣ-ṣaḥîḥayn ve Mecdüddin İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin Câmiʿu'l-uṣûl'ü gibi eserlerden yararlandığı anlaşılmaktadır. Lübâbü't-teʾvîl'de her sûrenin başında o sûrenin ismi, kaç âyet ve harften meydana geldiği, nerede nâzil olduğu gibi hususlarda bilgi verilir; sûrenin faziletiyle ilgili hadisler nakledilir. Daha sonra âyetler kelime kelime veya cümle halinde ele alınarak tefsir edilir. Yer yer tergīb ve terhîb konularına temas edilir; bunlarla birlikte tarihî olaylar, kıssalar ve İsrâiliyat'a dair pek çok rivayet zikredilir. Ancak eser özellikle İsrâiliyat'a ait kıssalar sebebiyle eleştirilmiştir. Hâzin bu tür rivayetleri yer yer tenkit etmiş, Râzî ve Beyzâvî gibi müfessirlerin görüşlerine dayanarak bunların zayıf ve asılsız olduğunu söylemişse de bu kıssaların çoğunun tenkitsiz aktarıldığı görülmektedir. Lübâbü't-teʾvîl Mısır'da Bulak, Ezheriyye, Hayriyye ve Meymeniyye matbaalarında 1287-1317 (1870-1899) yılları arasında, kenarında Nesefî'nin Medârikü't-tenzîl ve ḥaḳāʾiḳu't-teʾvîl adlı tefsiri olduğu halde dört cilt olarak yedi defa basılmış, ayrıca kenarında Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen bir tefsirle birlikte tekrar neşredilmiştir (Kahire 1317). Eserin, Begavî'nin Meʿâlimü't-tenzîl'inin hâmişinde beş cilt halinde yapılmış bir başka neşri daha vardır (Kahire 1331). Bunların dışında da çeşitli baskıları bulunan eser, son olarak Şeyh Abdülganî ed-Dakar tarafından kısmen ihtisar edilip notlar eklenmek suretiyle üç cilt halinde yayımlanmıştır (Dımaşk 1415/1994). Ancak bunların hiçbiri ilmî neşir niteliği taşımamaktadır. Lübâbü't-teʾvîl, Mûsâ b. Hacı Hüseyin el-İznikî (ö. 833/1429) tarafından Enfesü'l-cevâhir adıyla Türkçe'ye çevrilmiş olup bu çevirinin İstanbul'da dört yazma nüshası bulunmaktadır (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3549-3551; TSMK, Hazine, nr. 21, Bağdat Köşkü, nr. 42, Revan Köşkü, nr. 187). 2. Maḳbûlü'l-menḳūl. İbnü'l-Esîr'in Kütüb-i Sitte'deki hadisleri bir araya topladığı Câmiʿu'l-uṣûl adlı eserine, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in

Müsned'leriyle İbn Mâce ve Dârekutnî'nin es-Sünen'lerindeki hadisler ilâve edilerek fıkıh bablarına göre düzenlenmiş on ciltlik bir eser olup bir nüshasının VII. cildi Kahire'de bulunmaktadır (Ali Hilmi Dağıstânî, I, 428). 3. er-Ravż ve'l-ḥadâʾiḳ fî sîreti ḫayri'l-ḫalâʾiḳ. Hz. Peygamber'in sîretiyle ilgili beş ciltlik bir eserdir. İbn İshak ve İbn Hişâm'ın konuya dair kitapları esas alınıp bunlara İbn Abdülber, İbnü'l-Esîr, İbnü'l-Cevzî'nin siyer ve hadisle ilgili kitaplarından alınan rivayetlerin eklenmesi suretiyle meydana getirilen eserde hadis ve haberler cerh ve ta'dîle tâbi tutulmuş, garîb kelimeler şerhedilmiştir. 174 babdan oluşan eserin iki ayrı nüshasının mevcut ciltleri (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1927-1929; Ayasofya, nr. 3216-3218) birbirini tamamlamaktadır. 4. ʿUddetü'l-efhâm fî şerḥi ʿUmdeti'l-aḥkâm. Kâtib Çelebi, herhangi bir nüshasına rastlanmayan bu eseri, Ebû Bekir eş-Şâşî'nin el-ʿUmde fî furûʿi'ş-Şâfiʿiyye'sinin şerhi olarak zikretmişse de (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1169-1170) gerçekte Hâfız Abdülganî b. Abdülvâhid el-Makdisî'nin ahkâm hadislerine dair ʿUmdetü'l-aḥkâm adlı eserinin şerhi olduğu belirtilmektedir (Dâvûdî, I, 423).

BİBLİYOGRAFYA:Hâzin, Lübâbü't-teʾvîl, Kahire 1375, I, 3, 373, 388, 391, 400, 404, 413; İbn Râfi' es-Selâmî, el-Vefeyât (nşr. Sâlih Mehdî Abbas), Beyrut 1402/1982, I, 371; İbn Kādî Şühbe, et-Târîḫ (nşr. Adnân Dervîş), Dımaşk 1994, II, 171; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, III, 97-98; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, I, 422-423; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VI, 131; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 453; II, 1169-1170, 1540, 1792; Ali Hilmi Dağıstânî, Fihristü'l-kütübi'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûża bi'l-Kütübḫâneti'l-Ḫidîviyye, Kahire 1308-10, I, 428; Îżâḥu'l-meknûn, I, 591; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 718; Serkîs, Muʿcem, I, 809; Brockelmann, GAL, II, 133; Suppl., II, 135; Karatay, Türkçe Yazmalar, I, 178; Bilmen, Tefsir Tarihi, II, 547-548; Nâcî Ma'rûf, Târîḫu ʿulemâʾi'l-Müstanṣıriyye, Kahire 1976, I, 246-250; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1978, s. 147; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsîr ve'l-müfessirûn, Kahire, ts. (Mektebetü Vehbe), I, 294-309; a.mlf., el-İsrâʾiliyyât fi't-tefsîr ve'l-ḥadîs̱, Dımaşk 1985, s. 160-166; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 379; Ahmet Çelik, el-Hâzin Tefsiri ve İsrailiyat (yüksek lisans tezi, 1988, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ferîd Vecdî, DM, III, 700.

Ali Eroğlu

İBNÜ'S-SİKA es-SAYRAFÎ (ابن الثقة الصيرفي) Hüseyn b. Mübârek b. es-Sika Yûsuf es-Sayrafî el-Mevsılî (ö. 742/1341) Hadis âlimi, kütüphaneci.

---

670 (1272) yılından sonra Musul'da doğdu. Sarraf olan dedesine nisbetle Sayrafî diye meşhur oldu. Reşîdüddin İbn Ebü'l-Kāsım ve İmâdüddin İbnü't-Tabbâl gibi âlimlerden faydalandığına göre tahsilini Bağdat'taki Müstansıriyye Medresesi'nde yapmış olmalıdır (Zehebî, I, 177; II, 204; Fâsî, I, 142, 469). Öğrenimini tamamladıktan sonra Dımaşk'taki Sümeysâtiyye Hankahı Kütüphanesi'ne müdür oldu ve hayatının sonuna kadar bu görevini sürdürdü. Zehebî'nin dindar, zâhid ve hayır sever bir kişi olarak tanıttığı İbnü's-Sika adı geçen hankahta sûfîler arasında yaşamış, güzel yazısıyla çok sayıda kitap istinsah etmiş; hadis, fıkıh, İslâm ahlâkı ve tasavvuf konularında eserler yazmıştır. İbnü's-Sika Cemâziyelâhir 742'de (Kasım 1341) Dımaşk'ta vefat etti ve Sûfîye Kabristanı'nda toprağa verildi.

Eserleri. 1. Ḫulâṣatü'l-menḳūl min eḥâdîs̱i'r-Resûl. Müellif bu çalışmasında, İbnü'l-Esîr'in Câmiʿu'l-uṣûl'ündeki mukaddime ve levâhik bölümleriyle mükerrerleri çıkararak, hadisleri Rezîn b. Muâviye el-Abderî'nin Tecrîdü'ṣ-ṣıḥâḥi's-sitte'siyle karşılaştırıp Tirmizî'nin hadisler hakkındaki "sahih, hasen" gibi değerlendirmelerini ilâve etmek suretiyle eserin aslına göre bir düzenleme yapmış, hadislerin kaynaklarına rumuzlarla işaret etmiş ve sayfa kenarında garîb kelimeleri açıklamıştır. İki ciltten meydana gelen eserin I. cildi Dımaşk'ta 20 Zilkade 720'de (22 Aralık 1320), II. cildi 8 Şâban 721'de (2 Eylül 1321) tamamlanmış olup müellif hattıyla yazılmış nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Şehid Ali Paşa, nr. 405, 406). 2. Maṭlabü'l-vüṣûl ilâ ittibâʿi sünneti'r-Resûl. Nevevî'nin Riyâżü'ṣ-ṣâliḥîn ve el-Eẕkâr'ındaki hadislere Ṣaḥîḥayn'den seçilen hadislerin de eklenmesiyle beş ana bölüm halinde düzenlenen eserde farz ve nâfile ibadetler, insanı mânen yücelten faziletler, helâk edici günahlar, mubah âdetler ve kıyamet günü meydana gelecek olaylar ele alınmıştır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan I. cildi (Şehid Ali Paşa, nr. 574) ilim, iman, namaz, zekât ve sadaka, oruç, hac, Kur'an okuma, zikir ve dua konularının yer aldığı birinci bölümünü ihtiva etmektedir. Tamamının günümüze ulaşmadığı anlaşılan kitabın aynı cildinden diğer bir nüsha da British Museum'da (Or., nr. 6519) bulunmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., II, 203). 3. el-Evâmir ve'n-nevâhî. Kütüb-i Sitte'de yer alan bu konulara dair hadislerin bir araya getirildiği eser iki kısma ayrılmış, birinci kısımda 424 başlık altında 934 hadis, ikinci kısımda 445 başlık altında 758 hadis kaydedilmiştir. Konu başlıkları alfabetik olarak düzenlenen ve hadislerdeki bazı garîb kelimelerle ilgili açıklamalara yer verilen eser tek nüshasına dayanılarak yayımlanmıştır (Mekke 1417/1997; nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî, Beyrut 1418/1998). 4. el-Fetâva'n-nebeviyye fi'l-mesâʾili'd-dîniyye ve'd-dünyeviyye. Fıkıh konularına göre düzenlenen eserin sonu eksik bir nüshası Kahire'de bulunmaktadır (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Umumi, nr. 4984 [Fıkıh, nr. 135]; ayrıca bk. Fihristü'l-kütübi'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa fi'l-Kütübḫâneti'l-Ḫidîviyye, VI, 160; Brockelmann, GAL, II, 208). İbnü's-Sika es-Sayrafî ayrıca, Kitâbü'l-Vaʿd ve'l-vaʿîd adlı bir eser kaleme aldığını ve bu çalışmasında insan bedenindeki organları ilgilendiren günah ve sevaplara dair hadisleri topladığını söylemektedir (el-Evâmir ve'n-nevâhî, s. 296).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü's-Sika es-Sayrafî, el-Evâmir ve'n-nevâhî (nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî), Beyrut 1418/1998, s. 296, 492; Zehebî, Muʿcemü'ş-şüyûḫ: el-Muʿcemü'l-kebîr (nşr. M. Habîb el-Hîle), Tâif 1407, I, 177, 216-217; II, 204; Fâsî, Ẕeylü't-Taḳyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, I, 142, 469; İbn Kādî Şühbe, et-Târîḫ (nşr. Adnân Dervîş), Dımaşk 1994, I, 266; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 65; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 345; Fihristü'l-kütübi'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa fi'l-Kütübḫâneti'l-Ḫidîviyye, Kahire 1308, VI, 160; Brockelmann, GAL, II, 208; Suppl., II, 203; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 315; Îżâḥu'l-meknûn, II, 158.

Cemil Akpınar

MİZZÎ, Yûsuf b. Abdurrahman (يوسف بن عبد الرحمن المزّي) Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341) Hadis hâfızı.

---

10 Rebîülâhir 654'te (7 Mayıs 1256) Halep civarında doğdu. Benî Kelb'in Kudâa koluna mensup olduğu için Kelbî ve Kudâî nisbeleriyle de anılır. Küçük yaşta muhtemelen ailesiyle birlikte Dımaşk'a giderek Mizze köyüne yerleşti ve orada yetişti. Henüz çocukken Kur'ân-ı Kerîm'i öğrendi ve bir süre Şâfiî fıkhı okuduktan sonra 675'te (1276-77) hadis tahsiline başladı. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Selâme b. İbrâhim ed-Dımaşkī'den Ḥilyetü'l-evliyâʾ başta olmak üzere birçok eseri okudu. Hadis öğrenimini ilerletmek için Kudüs, Humus, Hama, Baʿlebek, Mekke, Medine, Kahire, İskenderiye ve Bilbîs gibi merkezlere giderek Nevevî, İbnü's-Sâbûnî, İbn Hallikân, Zevâvî, Ebü'l-Ferec İbn Kudâme, Muhammed b. Ahmed el-Kastallânî, İbn Hamdân, İbnü'l-Müneccâ, Mahmûd b. Ebû Bekir el-Kelâbâzî, Ali b. Muhammed el-Yûnînî, İbn Dakīkul'îd ve Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî gibi âlimlerden faydalandı. Onlardan Kütüb-i Sitte'yi, İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾ, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned, Taberânî'nin el-Muʿcemü'l-kebîr, Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîḫu Baġdâd, Beyhakī'nin es-Sünenü'l-Kübrâ ve Delâʾilü'n-nübüvve gibi eserlerini ve pek çok hadis cüzünü okudu. Ayrıca Arap dilinde kendini yetiştirdi. Hadisleri anlama, illetlerini, az kullanılan kelimelerini bilme, sağlam ve uydurma olanlarını birbirinden ayırma, özellikle râvilerini tanıma hususunda maharet kazandı, hadis ilimlerinde devrinin en önemli ismi oldu. Dönemin üç önemli şahsiyeti olan Takıyyüddin İbn Teymiyye, Birzâlî ve Zehebî ile yakın temasta bulunup kendilerinden faydalandı, onlar da Mizzî'nin hadis bilgisinden istifade ettiler. Gençlik yıllarında Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd görüşünü savunan Afîfüddin et-Tilimsânî'nin tesirinde kaldığı, daha sonra yanıldığını anlayarak bu görüşleri terkettiği belirtilmektedir. İbn Teymiyye, el-ʿAḳīdetü'l-Vâsıṭıyye adlı eserindeki fikirleri dolayısıyla Şâfiî fakihi ve kādılkudât İbnü'z-Zemlekânî gibi âlimlerle yaptığı şiddetli tartışmalar dolayısıyla Eşʿarîler tarafından suçlanıp Şam nâibi tarafından sorguya çekilince Mizzî de arkadaşını savunmak maksadıyla Dımaşk Câmi-i Kebîri'nde Buhârî'nin Ḫalḳu efʿâli'l-ʿibâd'ından Cehmiyye aleyhindeki bahisleri okuttu. Camide bulunan bazı Şâfiî fakihlerinin, bu tutumuyla Mizzî'nin kendilerini hedef aldığını ileri sürerek onu Şâfiî kadısı Necmeddin İbn Sasrâ'ya şikâyet etmeleri yüzünden Mizzî de bir Şâfiî olduğu halde hapse atıldı (705/1305-1306). Durumu öğrenen İbn Teymiyye kadıyla tartışıp onun hapisten çıkarılmasını sağladıysa da İbn Sasra'nın ısrarı üzerine tekrar hapse kondu; kısa bir süre sonra da serbest bırakıldı. Mizzî'ye Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîḫu Baġdâd'ını okuttuğu için de eziyet edilmiştir (Mizzî, neşredenin girişi, I, 21).

Mizzî, 718'de (1318) Dımaşk'ın en büyük dârülhadisi olan Eşrefiyye'nin başına getirildi ve ölümüne kadar bu görevini sürdürdü. Kendisinden sonra yerine geçen

talebesi Takıyyüddin es-Sübkî, Eşrefiyye Dârülhadisi'ne Mizzî'den daha âlim bir kimsenin girmediğini söyler. Bu sırada Hımsiyye Dârülhadisi'ndeki hocalık vazifesini talebesi hadis hâfızı Alâî'ye devreden Mizzî bir diğer talebesi ve arkadaşı Birzâlî'nin vefatı üzerine Nûriyye Dârülhadisi'nde ders vermeye başladı (739/1338-39), bu görevi de ölümüne kadar devam etti. Elli yıldan fazla bir süre hadis rivayet etti, kendi eserlerinden ve âlî rivayetlerinden başka Ṣaḥîḥ-i Buḫârî, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i, Taberânî'nin el-Muʿcemü'l-kebîr'i, Beyhakī'nin Delâʾilü'n-nübüvve'si gibi eserleri birçok defa okuttu. Bir müddet hadis imlâ meclislerinde talebelerine hadis yazdırdı. İbn Seyyidünnâs, Şemseddin İbn Abdülhâdî, İbn Kayyim el-Cevziyye, Takıyyüddin es-Sübkî, Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, Moğultay b. Kılıç, Şemseddin İbn Müflih, Tâceddin es-Sübkî, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Râfi', İbn Abdülber es-Sübkî, İbn Câbir, İbn Berdis, Burhâneddin İbn Cemâa gibi şahsiyetlere hocalık etti. İbnü'l-Mülakkın ve Ömer b. Reslân el-Bulkīnî de ondan icâzet aldılar.

12 Safer 742'de (28 Temmuz 1341) Dımaşk'ta vebaya yakalanan Mizzî birkaç gün içinde vefat etti. Cenaze namazını Takıyyüddin es-Sübkî kıldırdıktan sonra Mekābirü's-Sûfiyye'de İbn Teymiyye'nin kabrinin yakınına batı tarafına defnedildi. Güzel ahlâkı, zâhidâne yaşantısı ve mütevazi kişiliğiyle tanınan Mizzî'nin Selef yolunu önemsediği belirtilmiş, aile fertlerinin eğitimine özen gösterdiğinden söz edilmiştir. Kur'an hâfızı olan hanımının da pek çok kadına Kur'an okuttuğu, âlim oğlu Abdurrahman b. Yûsuf el-Mizzî'nin (ö. 749/1348) el-Eḥâdîs̱ü'ṣ-ṣıḥâḥu'l-ġarâʾib adlı eserinin günümüze ulaştığı (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 22, müellif hattı), Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in de Mizzî'nin Zeynep adlı kızıyla evlendiği bilinmektedir.

İbn Teymiyye, Mizzî'nin hem dirâyetü'l-hadîs hem rivâyetü'l-hadîs ilimlerindeki üstünlüğüne işaret etmiş, içlerinde İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ebû Şâme el-Makdisî ve Nevevî gibi muhaddislerin de bulunduğu Eşrefiyye Dârülhadisi şeyhleri arasında vâkıfın şartına en uygun âlimin Mizzî olduğunu söylemiştir. Kendisiyle 690 (1291) yılında Dımaşk'ta görüşen İbn Seyyidünnâs onun bütün akranından üstün olduğunu, râvilerin biyografisini onun kadar mükemmel bilen birini görmediğini, Arap dili sahasında da otorite sayıldığını belirtmiştir. Mizzî'nin Tehẕîbü'l-Kemâl'i üzerinde ikmal ve ihtisar türünden dört çalışma yapan Zehebî de hocasının üstün özelliklerine işaret etmiş, ondan güçlü bir hadis hâfızı görmediğini, hadis ilmi ve ricâli konusunda herkesten ileri olduğunu ve kendisinin problemlerini de onun çözdüğünü, ayrıca çok güzel ve düzgün bir yazıya sahip bulunduğunu söylemiştir (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1498).

Eserleri. 1. Tuḥfetü'l-eşrâf* bi-maʿrifeti'l-eṭrâf. Sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîne ait 1391 müsnedde mevcut 19.626 hadisin ele alındığı eser Kütüb-i Sitte ile Ebû Dâvûd'un el-Merâsîl'ini, Tirmizî'nin eş-Şemâʾilü'n-nebî adlı eserini, Nesâî'nin ʿAmelü'l-yevm ve'l-leyle'sini de ihtiva etmektedir. İbn Hacer el-Askalânî, bazı

hataları tashih ve eseri ikmal maksadıyla en-Nüketü'ẓ-ẓırâf ʿale'l-Eṭrâf'ı kaleme almış, her iki eser Abdüssamed Şerefeddin tarafından bir arada yayımlanmıştır (I-XIV, Bombay 1965-1966). 2. Tehẕîbü'l-Kemâl fî esmâʾi'r-ricâl. Mizzî, Cemmâîlî'nin Kütüb-i Sitte râvileri hakkındaki el-Kemâl'ini tashih ve yeniden tertip etmek, ona Buhârî'nin eṣ-Ṣaḥîḥ dışındaki beş, Ebû Dâvûd'un es-Sünen dışındaki yedi, Nesâî'nin es-Sünen dışındaki dört kitabında geçen 1700'den fazla râvinin biyografisini eklemek istemiş, sekiz yıl süren bir çalışma sonunda el-Kemâl'i üç misli genişleterek eserini tamamlamıştır. Mizzî'nin talebelerinden bazı muhaddisler kitabı ihtisar ve tehzip etmiş, bunlardan Zehebî eser üzerinde Teẕhîbü't-Tehẕîb, el-Kâşif fî maʿrifeti men lehû rivâye fi'l-Kütübi's-Sitte, el-Mücerred min Tehẕîbi'l-Kemâl ve el-Muḳteḍab min Tehẕîbi'l-Kemâl adlı dört çalışma yapmıştır. Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî ve Moğultay b. Kılıç'ın eser üzerindeki hacimli çalışmaları da önemlidir (bk. el-KEMÂL). Tehẕîbü'l-Kemâl'i Beşşâr Avvâd Ma'rûf yayımlamıştır (I-XXXV, Beyrut 1402-1413/1982-1992).

Mizzî ayrıca İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin yazdıktan sonra temize çekmeye fırsat bulamadığı, ardından Nevevî'nin bazı biyografiler ekleyerek ihtisar etmeye başladığı, fakat onun da ikmal edemediği Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye'sini tamamlamıştır. Mizzî'nin bunlardan başka Emâlî'si, bazı âlimlerin eserlerinden seçtiği âlî rivayetlerden oluşan cüzleri, İbn Ebü'd-Dünyâ'nın hocalarının adlarını ihtiva eden bir eseri (Zehebî, Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 397; İbn Hacer, el-Mecmaʿu'l-müʾesses, II, 218, 357) ve Dârekutnî'nin es-Sünen'ini kendisinden okuyanların adlarını içeren bir cüzü de vardır (Elbânî, s. 407).

BİBLİYOGRAFYA:Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, neşredenin girişi, I, 13-36; İbn Abdülhâdî, ʿUlemâʾü'l-ḥadîs̱, IV, 275-279; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1498-1500; a.mlf., el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ bi'l-muḥaddis̱în (nşr. M. Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, s. 299-300; a.mlf., Aʿlâmü'n-nübelâʾ, XIII, 397; Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, IV, 353-355; Sübkî, Ṭabaḳāt (Tanâhî), X, 395-430; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV, 191-192; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, III, 74-76; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, IV, 457-461; a.mlf., el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-Muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1415/1994, II, 218, 357; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Dımaşk 1367/1948, I, 35, 97-98; ayrıca bk. İndeks; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 103, 310, 350, 370, 371, 420; Brockelmann, GAL, II, 75-76; Suppl., II, 66-67; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 406-407; G. H. A. Juynboll, "al-Mizzī", EI² (Fr.), VII, 213-214; M. Yaşar Kandemir, "Etrâf", DİA, XI, 499.

M. Yaşar Kandemir

TÎBÎ (الطيبي) Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî (ö. 743/1343) Müfessir, muhaddis, dil ve edebiyat âlimi.

Aslen İranlı olup Vâsıt ile Hûzistan arasında bulunan (Yâkūt, IV, 53) ve muhtemelen doğum yeri olan Tîb kasabasına nisbetle Tîbî diye anılır. Ticaretle uğraşan varlıklı bir aileden gelmektedir. Hayatına dair İbn Hacer'in ed-Dürerü'l-kâmine'sinde yer alan

sınırlı bilgiler sonraki müelliflerin çoğu tarafından tekrar edilmiştir. Tîbî, Şâfiî fakihi ve dil âlimi Çârperdî'den ders aldı. Öğrencileri arasında Mişkâtü'l-Meṣâbîḥ müellifi Hatîb et-Tebrîzî ile kendisine ait et-Tibyân fi'l-meʿânî ve'l-beyân'ı Ḥadâʾiḳu'l-beyân fî şerḥi't-Tibyân adıyla şerheden Ali b. Îsâ el-Erdebîlî bulunmaktadır (Tîbî, et-Tibyân, neşredenin girişi, s. 21-24). Ömrü boyunca öğrenim ve öğretimle meşgul olan Tîbî tanımadığı kişilere dahi kıymetli kitaplarını ödünç verecek kadar cömertti. Ailesinden kalan serveti öğrencilerine ve ihtiyaç sahiplerine harcadı; bu sebeple ömrünün sonlarında muhtaç duruma düştü. Yaşlılığında gözleri iyice zayıfladı. Tîbî hayâ sahibi, cömert, mütevazi biri olarak tanındı (İbn Hacer, II, 68-69).

Kendisinin de yaşadığı Tebriz'i merkez edinen İlhanlılar'ın desteğiyle revaç bulan felsefî akımlara ve bid'at ehline karşı Ehl-i sünnet'in görüşlerini savundu. Tefsir, hadis ve Arap dili alanlarında ileri gelen bir âlim kabul edilen Tîbî, Kur'an'da ve hadislerdeki dil inceliklerini farketmesiyle şöhret buldu. Sabahtan öğleye kadar tefsir, öğleden ikindiye kadar hadis dersleri verdi, derslerini hayatının sonuna kadar hiç aksatmadı. Kalabalık bir grup tarafından takip edilen hadis derslerinde Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini okuttu (a.g.e., II, 69). Kendisine ait bazı eserler üzerine ihtisar ve şerh türü çalışmalar yapmaları için öğrencilerine tâlimat verdiği gibi bazı öğrencilerinin eserlerini bizzat şerhetti. Muhtasar bir hadis usulü telif etti. Aynı zamanda kudsî hadisi terim anlamında tanımlayan ilk kişi olarak bilinir (DİA, XXVI, 318). 13 Şâban 743 (11 Ocak 1343) tarihinde vefat eden Tîbî'nin nerede öldüğüne dair açık bilgi bulunmamakla birlikte Tebriz'de yaşadığına göre burada vefat etmiş olmalıdır. Her gün yaptığı gibi sabahleyin tefsir dersi verdikten sonra Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini okutmak üzere evinin yakınındaki camiye gittiği ve öğle namazını beklerken âniden öldüğü kaydedilmektedir (İbn Hacer, II, 69).

Eserleri. 1. el-Kâşif ʿan ḥaḳāʾiḳi's-sünen (Şerḥu/Ḥâşiyetü Mişkâti'l-Meṣâbîḥ). Tîbî, talebesi Hatîb et-Tebrîzî'yi Ferrâ el-Begavî'nin Meṣâbîḥu's-sünne'de eksik bıraktığı bazı kısımları tamamlaması için görevlendirmiş, bunun üzerine Hatîb et-Tebrîzî, Begavî'nin sahih ve hasen başlıkları altında tasnif ettiği hadisleri yeniden düzenledikten sonra kitaba onun şartlarına uygun üçüncü bir bölüm eklemek suretiyle Mişkâtü'l-Meṣâbîḥ'i kaleme almıştır. Tîbî de bu eser üzerine el-Kâşif ʿan ḥaḳāʾiḳi's-sünen adlı şerhini yazmış, hâşiye olarak da anılan eser Şerḥu't-Ṭîbî ʿalâ Mişkâti'l-Meṣâbîḥ adıyla şöhret bulmuştur (nşr. Naîm Eşref Şebbîr Ahmed v.dğr., I-XII, Karaçi 1413/1992; nşr. Abdülhamîd Hindâvî, I-XIII, Riyad 1417/1997; her iki neşirde görülen eksiklikler hakkında Muhammed Rif'at Zencîr tarafından kaleme alınan tenkitler için bk. bibl.). Eseri hazırlarken daha çok Nevevî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ şerhinden faydalandığını söyleyen Tîbî şerhte alıntı yaptığı kaynakları kısaltmalarla göstermiştir. Meṣâbîḥu's-sünne'de görülen ve ona göre Arapça'yı ve hadis rivayetini yeterince bilmeyen râvilerin tasarrufundan kaynaklanan ifade bozukluklarını da düzelten Tîbî eserin mukaddimesine hadis usulüne dair bir muhtasar dercetmiştir (Tîbî, el-Kâşif, I,

35-36). Bu muhtasar onun el-Ḫulâṣa fî uṣûli'l-ḥadîs̱ adlı eseriyle büyük oranda benzerlik göstermektedir. Şerḥu'ṭ-Ṭîbî ʿalâ Mişkâti'l-Meṣâbîḥ üzerine Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin bir telhis yaptığı kaydedilmektedir (Leknevî, s. 559-561, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 6). Muhammed Rif'at Zencîr, el-Fünûnü'l-beyâniyye fi'l-Kâşif ʿan ḥaḳāʾiḳi's-sünen li'l-İmâmi'ṭ-Ṭîbî başlığıyla hazırladığı yüksek lisans tezini (1410, Câmiatü Ümmi'l-kurâ) genişletip neşretmiştir (Kuala Lumpur 1998). 2. el-Ḫulâṣa fî uṣûli'l-ḥadîs̱. İbnü's-Salâh'ın Muḳaddime'si, Nevevî'nin et-Taḳrîb ve't-teysîr'i, Bedreddin İbn Cemâa'nın el-Menhelü'r-revî'si gibi eserlerden özetlenip İbnü'l-Esîr'in Câmiʿu'l-uṣûl'ünden bazı bilgilerin ilâvesiyle oluşturulmuştur (nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Bağdat 1971; Beyrut 1985). Hibetullah b. Atâ b. Ahmed el-Hüseynî Şâhmîr tarafından şerhedilen eseri (Brockelmann, VI, 238) Seyyid Şerîf el-Cürcânî el-Muḫtaṣar fî uṣûli'l-ḥadîs̱ (ed-Dîbâcü'l-müẕheb) adıyla ihtisar etmiştir (nşr. Abdülgaffâr Süleyman, Kahire, ts.; nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, İskenderiye 1983; Kâfiyecî'nin el-Muḫtaṣar'ıyla birlikte Risâletân fî muṣṭalaḥi'l-ḥadîs̱ adıyla nşr. Ali Zevîn, Riyad 1987; nşr. Akīl b. Muhammed b. Zeyd, Beyrut 1413). Cürcânî el-Ḫulâṣa'daki mevzû hadislerle ilgili örnekleri, râvi isimlerini, künyeleri ve lakapları hazfetmiş, bazı konularda kendi görüşlerini ekleyerek esere aynı zamanda bir hâşiye niteliği kazandırmıştır. Cürcânî'nin muhtasarı Abdurrahman b. Muhammed el-Hanefî, Şemseddin Muhammed el-Hanefî et-Tebrîzî ve Leknevî tarafından şerhedilmiş olup bunların en meşhuru, Leknevî'nin Ẓaferü'l-emânî bi-şerḥi Muḫtaṣari's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî fî muṣṭalaḥi'l-ḥadîs̱'idir (nşr. Takıyyüddin Nedvî, Luknov 1304; Dübey 1995; Cürcânî'nin muhtasarıyla ve Nedvî neşrine dair tenkitlerle birlikte nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1416). 3. Fütûḥu'l-ġayb fi (ve)'l-keşf ʿan ḳınâʿi'r-reyb (Şerḥu/Ḥâşiyetü'l-Keşşâf). Henüz yayımlanmayan bu altı ciltlik eser (yazmaları için bk. el-Fihrisü'ş-şâmil, I, 389-394), Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ının en güzel hâşiyelerinden sayılmaktadır. Kıraat vecihlerinin zikredilmesi, hadislerin ve rivayetlerin doğru biçimleriyle verilmesi, kelimelerin anlamlarındaki ince noktaların dikkatle ele alınması gibi konularda beğenilen ve meseleleri ele alış tarzı başarılı bulunan eser, özellikle beyân ilmine dair inceliklere gerektiğinden fazla ağırlık verdiği gerekçesiyle eleştirilmiştir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1478). Öte yandan İbn Hal-dûn'a (Muḳaddime, II, 366) ve İbn Hacer'e (ed-Dürerü'l-kâmine, II, 69) göre Tîbî bu eserde Zemahşerî'nin Mu'tezilî görüşlerini tenkit etmekte, Kur'an'ın beyân özelliklerinin Ehl-i sünnet'in prensiplerine göre yorumlanması gerektiğini söylemektedir. Kutbüddin er-Râzî eseri Tuḥfetü'l-eşrâf fî şerḥi'l-Keşşâf adıyla ihtisar etmiş (el-Fihrisü'ş-şâmil, I, 417), bu ihtisar üzerine Cemâleddin Aksarâyî bir hâşiye yazmıştır (a.g.e., I, 423). Fütûḥu'l-ġayb'ın Feth sûresine kadar olan kısmı Sa'deddin et-Teftâzânî tarafından özetlenmiş olup (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1478) bu özet Telḫîṣu Fütûḥi'l-ġayb fi'l-keşf ʿan ḳınâʿi'r-rayb adını taşımaktadır (el-Fihrisü'ş-şâmil, I, 394). Fütûḥu'l-ġayb'ın çeşitli bölümleri Arap ülkelerindeki üniversitelerde yüksek lisans ve doktora tezi olarak yayıma hazırlanmıştır (örnekler için bk. Zeyd b. Abdülmuhsin Âlü Hüseyin, II, 150).

4. et-Tibyân fi'l-meᶜânî ve'l-beyân. Tîbî'nin 725 (1325) yılında yazdığı bu eseri 737'de (1337) şerhettiği kaydedilmiş (Brockelmann, VI, 239; ayrıca bk. İbn Hacer, II, 69), bugün herhangi bir nüshası bilinmeyen bu şerhten Taşköprizâde alıntı yapmıştır. et-Tibyân üzerine Tîbî'nin talebesi Ali b. Îsâ el-Erdebîlî Ḥadâʾiḳu'l-beyân fî şerḥi't-Tibyân (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1839; Çorlulu Ali Paşa, nr. 387; Esad Efendi, nr. 2986; Fâtih, nr. 4602, 4604; Şehid Ali Paşa, nr. 2235; Yozgat, nr. 782) ve Abdüllatîf el-Kirmânî el-Hanefî Şerḥu't-Tibyân li'ṭ-Ṭîbî (Abdullah Muhammed el-Habeşî, I, 528-529) adıyla birer şerh yazmıştır. Abdüssettâr Hüseyin Mebrûk Zemmût tarafından hakkında bir doktora tezi hazırlanan eserin (1977, Ezher Üniversitesi) muhtelif neşirleri vardır (nşr. Tevfîk el-Fîl-Abdüllatîf Lutfullah, Küveyt 1986; Abdüssettâr Hüseyin Mebrûk Zemmût, Beyrut 1996; nşr. Hâdî Atıyye Matar el-Hilâlî, Beyrut 1407/1987; nşr. Abdülhamîd Ahmed Yûsuf Hindâvî, Mekke, ts.). 5. Leṭâʾifü't-tibyân fî ᶜilmeyi'l-meᶜânî ve'l-beyân. Hindâvî'ye göre (Tîbî, et-Tibyân, neşredenin girişi, s. 49) et-Tibyân'ın şerhi değil ayrı bir kitap olan eser, Sekkâkî'nin Miftâḥu'l-ᶜulûm'unun ve Fahreddin er-Râzî'nin Nihâyetü'l-îcâz'ının özeti mahiyetindedir (nşr. Abdülhamîd Ahmed Yûsuf Hindâvî, Mekke, ts.; nşr. Halîfe Hasan Halîfe, Kahire 1990). 6. Muḳaddime fî ᶜilmi ḥisâbi'l-yed. Tîbî'ye nisbet edilen eser (Sâlih Zeki, II, 279-280; Kadrî Hâfız Tûkān, s. 434-435) matematiğin temel işlemlerine dair otuz dört sayfalık bir risâledir (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 4503). 7. Tefsîr. İbn Hacer, Tîbî'nin bir tefsir yazmaya başladığını söylemekte, ancak eserin tamamlanıp tamamlanmadığına dair bilgi bulunmamakta, Süyûtî de Tîbî'nin bir tefsir kaleme aldığını zikretmektedir. 8. Ḳaṣîde. 727'de (1327) yazılmış olup ahlâk ilmine dairdir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2446). 9. Şerḥu esmâʾillâhi'l-ḥüsnâ (Nuruosmaniye Ktp., nr. 2206, 2880). 10. Tefsîru âyeti "hel yenẓurûne illâ en teʾtiyehümü'l-melâʾike". Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Şehid Ali Paşa, nr. 2725) Taᶜlîḳa ᶜalâ Tefsîri "hel yenẓurûne illâ en teʾtiyehümü'l-melâʾike" başlığıyla Derviş Muhammed el-Kirmânî adına kayıtlı olan bu risâle bazı kaynaklarda Tîbî'ye nisbet edilmektedir (el-Fihrisü'ş-şâmil, I, 389). Bazı kaynaklarda Tîbî'ye izâfe edilen Esmâʾü ricâli'l-Mişkât adlı eser ona değil talebesi Hatîb et-Tebrîzî'ye aittir.

Abdülhamîd Ahmed Yûsuf Hindâvî eṭ-Ṭîbî ve cühûdühü'l-belâġıyye adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamış (1991, Kahire Üniversitesi) ve bunu el-İmâm Şerefüddîn eṭ-Ṭîbî tecdîdâtühû ve cühûdühü'l-belâġıyye ismiyle neşretmiştir (Mekke, ts.).

BİBLİYOGRAFYA:Tîbî, el-Kâşif ᶜan ḥaḳāʾiḳi's-sünen (nşr. Naîm Eşref v.dğr.), Karaçi 1413, I, 35-36; a.mlf., et-Tibyân fi'l-meᶜânî ve'l-beyân (nşr. Abdülhamîd Ahmed Hindâvî), Mekke, ts. (el-Mektebetü't-ticâriyye), neşredenin girişi, s. 49; a.e. (nşr. Abdüssettâr Hüseyin Zemmût), Beyrut 1416/1996, neşredenin girişi, s. 21-24; Yâkūt, Muᶜcemü'l-büldân, Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), IV, 52-53; İbn Haldûn, Muḳaddime (nşr. Abdüsselâm Şeddâdî), Dârülbeyzâ 2005, II, 366; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 68-69; Süyûtî, Buġyetü'l-vuᶜât, I, 522; Taşköprizâde, Miftâḥu's-saᶜâde, II, 456; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1478; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliᶜ, I, 229; Leknevî, Ẓaferü'l-emânî (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1416, s. 559-561, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 6; Sâlih Zeki, Âsâr-ı Bâkıye, İstanbul 1329, II, 279-281; Kadrî Hâfız Tûkān, Türâşü'l-ᶜArabi'l-ᶜilmî fi'r-riyâżiyyât ve'l-felek, Beyrut, ts. (Dârü'ş-şürûk), s. 434-435; Brockelmann, GAL (Ar.), VI, 237-239; el-Fihrisü'ş-

şâmil: ʿUlûmü'l-Ḳurʾân, maḫṭûṭâtü't-tefsîr ve ʿulûmüh (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1989, I, 389-394, 417, 423; M. Rifʿat Zencîr, el-İmâmü'ṭ-Ṭîbî, Kuala Lumpur 1998, s. 11-19; a.mlf., "el-Kâşif ʿan ḥaḳāʾiḳi's-sünen li'l-İmâmi'ṭ-Ṭîbî, taḥḳīḳ ve dirâse ʿAbdülḥamîd Hindâvî", ʿÂlemü'l-kütüb, XXI/2-3, Riyad 2000, s. 185-198; Zeyd b. Abdülmuhsin Âlü Hüseyin, Delîlü'r-resâʾili'l-câmiʿiyye fi'l-memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye, Riyad 1998, II, 150; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, I, 528-529; Hayati Yılmaz, "Kudsî Hadis", DİA, XXVI, 318.

Halit Özkan

İBNÜ't-TÜRKMÂNÎ, Tâceddin (تاج الدين ابن التركماني) Ebü'l-Abbâs Tâcüddîn Ahmed b. Osmân b. İbrâhîm el-Mardînî (ö. 744/1343) Hanefî fakihi.

---

25 Zilhicce 681'de (26 Mart 1283) Kahire'de doğdu. Birçok ilim adamı yetiştiren Türkmen asıllı seçkin bir aileye mensup olup tanınmış âlimlerden Fahreddin et-Türkmânî'nin oğlu, Alâeddin et-Türkmânî'nin kardeşi, Kādılkudât Cemâleddin Abdullah b. Ali el-Mardînî'nin amcasıdır. Babasından, kardeşi Alâeddin'den ve Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî, Ebü'l-Hasan İbnü's-Savvâf, Şehâbeddin el-Eberkūhî, Ebü'l-Abbas İbnü'ş-Şıhne el-Haccâr gibi âlimlerden ders alarak fıkıh, fıkıh usulü, hadis, Arap dili ve edebiyatı ve mantık ilminde yetişti. Bir süre kādılkudât nâibliği görevini yürüttüyse de daha çok öğretim ve telifle meşgul oldu. İbnü't-Türkmânî'nin 726 (1326) yılında oğlu Muhammed ile birlikte Dımaşk'a gittiğini, vakar ve fazilet sahibi bir kişi olarak tanındığını belirten Zehebî, onun Şehâbeddin el-Eberkūhî'nin elinden Sühreverdî hırkasını giydiğini ve duasını aldığını bizzat kendisinden duyduğunu kaydeder (Muʿcemü şüyûḫi'ẕ-Ẕehebî, s. 56-57). İbnü't-Türkmânî, İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında manzum ve mensur çok sayıda eser yazmış olup bunlardan bir kısmı tamamlanmamış, bazı eserleri de kardeşi Alâeddin'e nisbet edilmiştir. Hat sanatı ve şiirle de ilgilenmekle birlikte şiirde pek başarılı bulunmamıştır. 1 veya 2 Cemâziyelevvel 744 (21 veya 22 Eylül 1343) tarihinde Kahire'de vefat eden İbnü't-Türkmânî, Ridâniye'de Bâbünnasr Kabristanı'nda babasının türbesine defnedildi.

Eserleri. 1. Taʿlîḳa ʿalâ Ḫulâṣati'd-delâʾil fî tenḳīḥi'l-mesâʾil (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 500/1, vr. 1b-148b). Hüsâmeddin Ali b. Ahmed el-Mekkî er-Râzî'nin Kudûrî'nin el-Muḫtaṣar'ı üzerine yazdığı şerhe ta'likat olup şerhte geçen hadisler de tahrîc edilmiştir. Müellif, eserin sonunda Ḫulâṣatü'd-delâʾil'in hadislerini büyük bir ciltte tahrîc ettiğini, ayrıca bu eserin "Kitâbü'ş-Şerike" bölümüne kadar bir şerh kaleme aldığını belirtir (vr. 148a). Kaynaklarda da İbnü't-Türkmânî'nin adı geçen şerhe üç ta'likat yazdığı ifade edilmektedir (Safedî, Aʿyânü'l-ʿaṣr, I, 284-285; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1632). Yazma nüshada Taʿlîḳa'nın İbnü't-Türkmânî'ye ait olduğu belirtilmemekle beraber mukaddimede ve eserin sonunda verilen bilgiler ona aidiyetini teyit etmektedir. 2. Şerḥu'l-Maḳṣadi'l-celîl fî ʿilmi'l-Ḫalîl (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye [Mektebetü'l-Esedi'l-vataniyye, Arûz], nr. 14434; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr.

1653; Halep Evkaf Ktp., Ahmediyye, el-Ulûmü'l-Arabiyye, nr. 1145). İbnü'l-Hâcib'in aruz ve kafiye ilimleriyle şiir kusurları hakkında yazdığı kasidenin şerhidir.

İbnü't-Türkmânî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Ebḥâs̱ü'l-celiyye fî mes᾽eleti (fi'r-red ʿalâ) İbn Teymiyye, Taʿlîḳa ʿale'l-Maḥṣûl (Fahreddin er-Râzî'nin el-Maḥṣûl'ü üzerine Şehâbeddin el-Karâfî'nin yaptığı şerhe ta'likat), Taʿlîḳa ʿale'l-Muḥaṣṣal li'l-İmâm Faḫriddîn er-Râzî, Aḥkâmü'r-rimâye (remy) ve's-sebḳ ve'l-muḥallil, Şerḥu'ş-Şemsiyye fi'l-manṭıḳ, el-Furûḳ fî fürûʿi'l-Ḥanefiyye, Taʿlîḳ ʿalâ Şerḥi'l-Muḳarrib fi'n-naḥv li'bn ʿUṣfûr, Şerḥu'l-Hidâye li'l-Merġīnânî, Şerḥu Münteḫabi (Muḫtaṣari)'l-Bâcî fî uṣûli'l-fıḳh, Şerḥu'l-Câmiʿi'l-kebîr, Taʿlîḳ ʿalâ Muḳaddimetey İbni'l-Ḥâcib, Şerḥu't-Tebṣıra fi'l-hey᾽e li'l-Ḫaraḳī, Taʿlîḳa ʿale't-Tebyîn Şerḥi'l-Münteḫab li'l-İtḳānî, Taʿlîḳa ʿalâ Şerḥi Muḳaddimeti'l-Müberred fi'n-naḥv, Kitâbü't-Tevbe. Ayrıca ferâiz ilmine dair iki eserinin olduğu bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Zehebî, Muʿcemü şüyûḫi'ẕ-Ẕehebî (nşr. Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfî), Beyrut 1410/1990, s. 56-57; Safedî, el-Vâfî, VII, 182-184; a.mlf., Aʿyânü'l-ʿaṣr (nşr. Ali Ebû Zeyd v.dğr.), Beyrut-Dımaşk 1418/1998, I, 284-286; Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, eẕ-Ẕeyl (Zehebî, el-ʿİber içinde), IV, 133; İbn Râfi', el-Vefeyât (nşr. Sâlih Mehdî Abbas - Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1402/1982, I, 456; Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, I, 197-198; Makrîzî, el-Muḳaffe'l-kebîr (nşr. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1411/1991, I, 527-528; İbn Kādî Şühbe, et-Târîḫ (nşr. Adnân Dervîş), Dımaşk 1994, II, 383-384; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, I, 198; İbn Tağrîberdî, el-Menhelü'ṣ-ṣâfî, I, 382-385; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim fî ṭabaḳāti'l-Ḥanefiyye, Bağdad 1962, s. 13; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 334; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 2, 18, 339, 408; II, 1064, 1134, 1246, 1257, 1615, 1632, 1805, 1849, 2036; Temîmî, eṭ-Ṭabaḳātü's-seniyye, I, 389-390; Leknevî, el-Fevâ᾽idü'l-behiyye, s. 25-26; Sarton, Introduction, III, 700; el-Münteḫab mine'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyye fî Ḥaleb, Beyrut 1986, IV, 248; Ramazan Şeşen, Muḫṭârât mine'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyyeti'n-nâdire fî Mektebâti Türkiye, İstanbul 1997, s. 341.

H. Mehmet Günay

İBN ABDÜLHAK el-VÂSITÎ (ابن عبد الحق الواسطيّ) Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Ahmed el-Vâsıtî (ö. 744/1344) Hanefî fakihi ve muhaddis.

667 (1269) veya 669'da (1271) Dımaşk'ta doğdu. Babasının anne tarafından dedesi Ziyâeddin Abdülhak b. Halef el-Hanbelî el-Vâsıtî'ye nisbetle İbn Abdülhak el-Vâsıtî diye meşhur olmakla birlikte Humus'un batısındaki Hısnülekrâd'da babasının kadılık yapması sebebiyle İbn Kādı'l-Hısn olarak da anılmaktadır. Babasından kıraat, Zahîrüddin er-Rûmî ve Şerefeddin el-Fezârî'den fıkıh, Mecdüddin et-Tûnisî ve İbn Abdülkavî'den Arap dili ve edebiyatı, Safiyyüddin el-Hindî'den usul, dedesi Şehâbeddin Ahmed b. Ali, amcası Ebü'l-Fidâ Necmeddin İsmâil b. Ahmed, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Makdisî el-Hanbelî, Fahreddin İbnü'l-Buhârî, İsmâil b. Abdurrahman el-Ferrâ ve İbnü'l-Kavvâs başta olmak üzere bazı âlimlerden hadis okudu. Ayrıca Şemseddin İbnü'l-Harîrî, İbn Dakīkul'îd ve Ebü'l-Abbas Ahmed b. İbrâhim es-Serûcî gibi devrin önemli âlimleri de hocaları arasında yer alır. Zaman zaman kadı nâibliği yapan İbn Abdülhak, Memlük Hükümdarı el-Melikü'n-

Nâsır Muhammed b. Kalavun’un isteği üzerine 728 yılı Cemâziyelâhirinde (Nisan 1328) Kahire’ye gitti ve Şemseddin el-Harîrî’nin vefatı ile boşalan Mısır Hanefî kādılkudâtlığı görevine tayin edildi. Kahire’de kaldığı süre içinde ayrıca Sâlihiyye, Zâhiriyye, Nâsıriyye ve Özkeşiyye medreseleriyle Ahmed b. Tolun ve Hâkim camilerinde Hanefî müderrisliği yaptı. On yıl süreyle yürüttüğü kadılık görevinden Cemâziyelâhir 738’de (Ocak 1338) azledilince Dımaşk’a döndü, Azrâviyye ve Hâtûniyye medreselerinde ders verdi. 28 Zilhicce 744 (12 Mayıs 1344) tarihinde vefat etti ve Kāsiyûn’daki Şeyh Ebû Ömer Kabristanı’na defnedildi.

Döneminde Hanefî mezhebinin önde gelen âlimlerinden biri olan İbn Abdülhakk’ın kaynaklarda adı geçen eserleri şunlardır: Nevâzilü’l-veḳāyiʿ, el-Münteḳā fî furûʿi’l-mesâʾil, Muḫtaṣarü’s-Süneni’l-kebîr li’l-Beyhaḳī, Şerḥu’l-Hidâye (Fıkhî meselelerle ilgili hadisleri, sahâbe ve tâbiîn görüşlerini de kaydetmiş olduğu bu eseri tamamlayamamıştır), Muḫtaṣarü’t-Taḥḳīḳ li’bni’l-Cevzî, Muḫtaṣarü’n-Nâsiḫ ve’l-mensûḫ li’bn Şâhîn, İcâretü’l-iḳṭâʿ, İcâretü’l-evḳāf ziyâdeten ʿale’l-müdde, Mesʾeletü (Risâle fî) ḳatli’l-müslim bi’l-kâfir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV, 212; İbn Hacer, ed-Dürerü’l-kâmine, I, 46-47; İbn Kutluboğa, Tâcü’t-terâcim, s. 5; Kureşî, el-Cevâhirü’l-muḍiyye, I, 93-94; İbn Râfiʿ es-Selâmî, el-Vefeyât (nşr. Sâlih Mehdî Abbas), Beyrut 1402/1982, I, 478-479; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü’z-zâhire, Kahire 1929, IX, 104; a.mlf., el-Menhelü’ṣ-ṣâfî, I, 127-129; a.mlf., ed-Delîlü’ş-Şâfî (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire, ts. (Mektebetü’l-Hancî), I, 23; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 10; II, 1007, 1852, 1920, 1981, 2037; Temîmî, eṭ-Ṭabaḳātü’s-seniyye, I, 211-213; Makrîzî, el-Muḳaffe’l-kebîr (nşr. Muhammed el-Yaʿlâvî), Beyrut 1407/1987, I, 197-198; Süyûtî, Ḥüsnü’l-muḥâḍara, II, 184; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 15; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 51; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, I, 63; Tûnekî, Muʿcemü’l-muṣannifîn (nşr. Sıddîk Kemâl el-Mekkî), Beyrut 1344/1925, III, 244-247; Ali Osman Koçkuzu, Hadisde Nasih-Mensuh, İstanbul 1985, s. 62; Mv.Fİ, IV, 359.

Saffet Köse

İBN ABDÜLHÂDÎ, Şemseddin (شمس لدين ابن عبد الهادي) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî es-Sâlihî ed-Dımaşkī (ö. 744/1343) Hanbelî fakihi ve muhaddis.

İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında birçok âlim yetiştiren İbn Kudâme ailesinden olup dedesi Abdülhâdî’ye nisbetle İbn Abdülhâdî lakabıyla tanınmıştır. Ayrıca İbn Kudâme el-Makdisî diye de anılır. 705 (1305) yılında Dımaşk’ın Sâlihiye mahallesinde doğdu. Çağdaşı olan tabakat müellifleri çoğunlukla doğum tarihi olarak 705 yılını verirken (Safedî, el-Vâfî, II, 161; İbn Kesîr, XIV, 210; İbn Tağrîberdî, II, 587) kendisiyle bilgi alışverişinde bulunmuş olan Zehebî bir yerde 705 veya 706 yılında (Teẕkiretü’l-ḥuffâẓ, IV, 1508), başka bir yerde 705’te veya ona yakın bir tarihte (el-Muʿcemü’l-muḫtaṣ, s. 216), yine çağdaşlarından İbn Receb ise 704 yılı Receb ayında (Şubat 1305)

doğduğunu belirtmektedir (eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, II, 436; ayrıca bk. İbn Tolun, II, 432; İbnü'l-İmâd, VI, 141).

Erken yaşlarda temel İslâmî ilimlerin öğrenimine başlayan İbn Abdülhâdî, asrının şeyhülkurrâsı kabul edilen İbn Bashân Muhammed b. Ahmed'den kıraat, Ebü'l-Abbas el-Enderşî'den gramer, İbn Teymiyye'nin hocası Ebû Bekir Ahmed b. Abdüddâim es-Sâlihî, Îsâ el-Mut'im, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî ve Zehebî gibi âlimlerden hadis ve rivayet ilimlerini, Mecdüddin İsmâil b. Muhammed el-Harrânî ve Hanbelî mezhebinin diğer bazı meşhur âlimlerinden fıkıh okudu. On yedi yaşlarında iken bir müddet Takıyyüddin İbn Teymiyye'den akaid ve kelâm dersleri aldı. İbn Abdülhâdî bu ilimlerin her birinde köklü bir öğrenim görmüşse de daha çok hadis ricâli, ilel, cerh ve ta'dîl konularında temayüz etmiş, Zehebî, İbn Kesîr ve Süyûtî gibi âlimler onu hadis hâfızları arasında saymışlardır.

İbn Abdülhâdî, daha sonra öğretim ve telif çalışmalarına başlayarak Dımaşk'taki Ziyâiyye, Sadriyye, Sabbâbiyye ve Ömeriyye medreselerinde hadis dersleri verdi. Ömeriyye Medresesi'ndeki derslerine bazan tanınmış Hanbelî âlimleri ve Dımaşk halkından pek çok kişi de katılırdı (İbn Kesîr, XIV, 189). Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî onun görev yaptığı medreseleri sayarken Gıyâsiyye ve Mansûriyye (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ, s. 50), Süyûtî de Gıyâsiyye'nin adını zikrediyorsa da (Buġyetü'l-vuʿât, s. 12), Dımaşk'ta özellikle Hanbelîler'in Gıyâsiyye adında bir medreseleri bulunmamaktadır. Dolayısıyla burada Ziyâiyye kelimesi bir zühul eseri olarak Gıyâsiyye şeklinde yazılmış olmalıdır. Ayrıca Mansûriyye Medresesi de Dımaşk'ta değil Kahire'de olup İbn Abdülhâdî'nin Mısır'a giderek orada ders verdiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Öğrencileri arasında Zehebî ile Selâhaddin es-Safedî gibi meşhur kişilerin de bulunduğu İbn Abdülhâdî'nin özellikle Zehebî ile olan ilişkisi bir hoca-talebe münasebetinden ziyade birbirinden faydalanan iki arkadaş ilişkisi şeklinde olmuştur (el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ, s. 216). Ahlâkî meziyetleri ve dinî ilimlerdeki derin vukufu ile çağdaşı olan âlimlerin takdirini toplayan İbn Abdülhâdî 10 Cemâziyelevvel 744 (30 Eylül 1343) tarihinde Dımaşk'ta sıtmadan öldü ve Kāsiyûn Mezarlığı'na defnedildi.

İbn Abdülhâdî'nin, hocası Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin hayatına dair müstakil bir kitap yazması ve onun bazı görüşlerini savunmak için çeşitli risâleler kaleme alması, aralarında hoca-talebe ilişkisinin ötesinde köklü bir düşünce birliği bulunduğunu göstermektedir. Talebesi Safedî'nin, "Yaşasaydı ilimde şaşılacak derecede yükselecekti" (Aʿyânü'l-ʿaṣr, II, 425) diyerek övdüğü İbn Abdülhâdî, kısa süren hayatına rağmen yetmişi aşkın kitap yazarak Hanbelî mezhebi tarihi içerisindeki önemli yerini almıştır (eserlerinin listesi için bk. Tenḳīḥu't-Taḥḳīḳ, neşredenin girişi, I, 95-106; el-Muḥarrer fi'l-ḥadîs̱, neşredenin girişi, I, 43-53).

Eserleri. 1. el-Muḥarrer fi'l-ḥadîs̱. Ahkâm hadisleri konusunda önemli kaynaklardan olan İbn Dakīkul'îd'in el-İlmâm fî eḥâdîs̱i'l-aḥkâm (Beyrut 1406/1986; nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel, I-II, Riyad 1414/1994) adlı kitabının ihtisarı olup fıkıh kitapları sistematiğine göre düzenlenmiştir. 1304 hadis ve haber ihtiva eden eser Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Muhammed Selîm İbrâhim Semâre ve Cemâl Hamdî ez-Zehebî tarafından yayımlanmıştır (I-II, Beyrut 1405/1985). 2. Tenḳīḥu't-Taḥḳīḳ fî eḥâdîs̱i't-Taʿlîḳ. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya ait et-Taʿlîḳu'l-kebîr fi'l-mesâʾili'l-ḫilâfiyye beyne'l-eʾimme adlı eserde geçen hadisleri tahkik ve tashih ettiği et-Taḥḳīḳ fî eḥâdîs̱i'l-ḫilâf (nşr. Mes'ad Abdülhamîd Muhammed es-Sa'denî - Muhammed Fâris, I-II, Beyrut 1415/1994) adlı kitapta bulunan hadislerden bazılarının senedlerinin kısaltılması ve bazı yeni konuların ilâve edilmesiyle meydana getirilmiştir. İbn Abdülhâdî burada hadis râvileri, hadislerin sıhhat veya zayıflık derecesi ve İbnü'l-Cevzî'nin hakkında görüş belirtmediği bazı râvilerin hayatları hakkında geniş bilgi vermiştir. Hilâfla ilgili toplam 351 meselenin incelendiği eserde İbnü'l-Cevzî'nin bazı yanlışları ve çelişkileri de gösterilmiştir (I, 119-125, neşredenin girişi). Eser M. Hâmid el-Fıkī (Kahire 1954) ve Âmir Hasan Sabrî (el-Ayn 1409/1989) tarafından neşredilmiştir. 3. Risâle laṭîfe fî eḥâdîs̱i müteferriḳa żaʿîfe. Özellikle fıkıh kitaplarında çeşitli hükümlerin dayandırıldığı bazı zayıf hadisleri tesbit eden önemli bir risâledir (nşr. Muhammed Îd el-Abbâsî, Dımaşk-Beyrut 1400/1980, 1404/1983; Riyad 1408/1987). 4. Ḳavâʿidü uṣûli'l-fıḳh (nşr. Cemâleddin el-Kāsımî, Dımaşk, ts., fıkıh ve tefsir usulüne dair iki risâle ile birlikte bir mecmua içerisinde). 5. eṣ-Ṣârimü'l-münekkî fi'r-red ʿale's-Sübkî. Şâfiî âlimlerinden ve İbn Teymiyye'nin en büyük muarızlarından biri olan Takıyyüddin es-Sübkî'nin kabir ziyareti konusunda İbn Teymiyye'nin görüşlerini tenkit ettiği Şifâʾü's-seḳām fî ziyâreti ḫayri'l-enâm adlı eserindeki iddialara cevap vermek için yazılmıştır (Kahire 1318/1900; Riyad 1983; Beyrut 1985). Ancak İbn Abdülhâdî'nin bu eserine karşı İbn Teymiyye muarızları reddiye yazmaya devam etmişlerdir (bu reddiyeler için bk. Sübkî, neşredenin girişi, s. 12). 6. Ṭabaḳātü ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱. Eserde 350 hadis hâfızının hayatı anlatılmaktadır (nşr. Ekrem el-Bûşî - İbrâhim ez-Zeybek, I-IV, Beyrut 1409/1989). 7. el-ʿUḳūdü'd-dürriyye fî menâḳıbı Şeyḫilislâm Aḥmed İbn Teymiyye (nşr. M. Hâmid el-Fıkī, Kahire 1356/1938; Beyrut 1406/1986; nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel, I-II, Riyad 1414/1994). İbn Teymiyye hakkındaki ilk kaynaklardan biridir. 8. Feżâʾilü'ş-Şâm (nşr. Mervân el-Atıyye, MMLAÜr., sy. 49, s. 91-166; nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta 1408/1988). 9. er-Red ʿalâ Ebî Bekir el-Ḫaṭîb fî mesʾeleti'l-cehr bi'l-besmele (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 55).

İbn Abdülhâdî'nin kaynaklarda adı geçen diğer bazı eserleri de şunlardır: Eḥâdîs̱ü'l-cemʿ beyne'ṣ-ṣalâteyn fi'l-ḥażar, Eḥâdîs̱ü ḥayâti'l-enbiyâʾ fî ḳubûrihim, el-Aḥkâmü'l-kübrâ, el-İʿlâm fî ẕikri meşâyiḫi'l-eʾimmeti'l-aʿlâm (Kütüb-i Sitte müelliflerinin hayatına dair), et-Tefsîrü'l-Müsned, er-Red ʿalâ İbn Diḥye, er-Red ʿalâ İbn Ṭâhir, er-

Red ʿale'l-Kiyâ el-Herrâsî, Şerḥu Elfiyyeti İbn Mâlik, Şerḥu Kitâbi'l-ʿİlel ʿalâ tertîbi kütübi'l-fıḳh, el-ʿUmde fi'l-ḥuffâẓ, Feżâʾilü'l-Ḥasan el-Baṣrî.

Bazı kaynaklarda, İbn Ferah'ın hadis terimlerine dair manzumesinin İbn Abdülhâdî tarafından Zevâlü't-teraḥ fî şerḥi Manẓûmeti İbn Feraḥ adıyla şerhedildiği ve Fleischer'in bunu yayımladığı (Leiden 1895) belirtiliyorsa da (Serkîs, I, 167; Necîb el-Akīkī, II, 363) söz konusu eser İbn Cemâa'ya aittir.

BİBLİYOGRAFYA:Şemseddin İbn Abdülhâdî, el-Muḥarrer fi'l-ḥadîs̱ (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî v.dğr.), Beyrut 1405/1985, neşredenlerin girişi, I, 33-76; a.mlf., Tenḳīḥu't-Taḥḳīḳ fî eḥâdîs̱i't-Taʿlîḳ (nşr. Âmir Hasan Sabrî), Ebûzabî 1409/1989, neşredenin girişi, I, 17-112; a.mlf., Ṭabaḳātü ʿulemâʾi'l-ḥadîs̱ (nşr. Ekrem el-Bûşî - İbrâhim ez-Zeybek), Beyrut 1409/1989, neşredenlerin girişi, s. 11-72; a.mlf., Feżâʾilü'ş-Şâm (nşr. Mervân el-Atıyye), MMLAÜr., XLIX (1416/1995), neşredenin girişi, s. 92-112; Ebü'l-Fidâ, Târîḫ (nşr. Mahmûd Deyyûb), Beyrut 1417/1997, II, 503; Zehebî, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1508; a.mlf., el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ bi'l-muḥaddis̱în (nşr. M. Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, s. 215-216; Safedî, el-Vâfî, II, 161-162; a.mlf., Aʿyânü'l-ʿaṣr (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1990, II, 425; Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî, Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), s. 49-50; Sübkî, er-Resâʾilü's-Sübkiyye fi'r-red ʿalâ İbn Teymiyye ve tilmîẕihî İbn Ḳayyim el-Cezviyye, Beyrut 1403/1983, neşredenin girişi, s. 12; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV, 189-210; İbn Râfi' es-Selâmî, el-Vefeyât (nşr. Sâlih Mehdî Abbas), Beyrut 1402/1982, I, 457-459; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), II, 436-439; İbn Nâsıruddin, er-Reddü'l-vâfir (nşr. Züheyr eş-Şâvîş), Beyrut 1400/1980, s. 62-64; Makrîzî, es-Sülûk (Ziyâde), II/3, s. 659-660; İbn Kādî Şühbe, Târîḫ (nşr. Adnân Dervîş), Dımaşk 1994, I, 394-396; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, III, 331-332; İbn Tağrîberdî, ed-Delîlü'ş-Şâfî (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Hancî), II, 587; Burhâneddin İbn Müflih, el-Maḳṣadü'l-erşed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1410/1990, II, 360; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 520-521; a.mlf., Buġyetü'l-vuʿât, Kahire 1326/1908, s. 12; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 77, 143; II, 88-89; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (Lecne), II, 83-84; İbn Tolun, el-Ḳalâʾidü'l-cevheriyye fî târîḫi'ṣ-Ṣâliḥiyye (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dımaşk 1981, II, 432-435; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 158, 406, 407; II, 1618, 1856; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VI, 141; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 108-109; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 188; Serkîs, Muʿcem, I, 166-167; II, 1966; Brockelmann, GAL Suppl., II, 128; Îżâḥu'l-meknûn, I, 330; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 157-158; Necîb el-Akīkī, el-Müsteşriḳūn, Kahire 1980, II, 363; Abdullah b. Ali es-Sübey'î, ed-Dürrü'l-münaḍḍad fî esmâʾi kütübi meẕhebi'l-İmâm Aḥmed (nşr. Ömer b. Garâme el-Amravî), Beyrut 1416/1996, s. 221-224; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", DİA, XV, 544; C. Gillot, "Textes arabes anciens édités en Égypte au cours des années 1987 à 1990", MIDEO, XX (1991), s. 485-488.

Ferhat Koca

VÂDÎÂŞÎ (الوادي آشي) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Câbir b. Muhammed el-Vâdîâşî el-Kaysî (ö. 749/1348) Tunuslu muhaddis.

Cemâziyelâhir 673'te (Aralık 1274) Tunus'ta doğdu. İbn Câbir olarak da bilinir. Aslen Endülüs'ün Gırnata bölgesindeki Vâdîâş (Guadix) şehrindendir. Babası Muînüddin Câbir tanınmış bir âlim ve tâcir olup Alemüddin es-Sehâvî'nin öğrencilerindendir. 632'de (1234-35) Meşrik tarafına seyahate çıkan Câbir sekiz yıldan fazla süren bu ticaret ve ilim yolculuğunun ardından Tunus'a yerleşti; 5 Rebîülevvel 694'te (23 Ocak 1295) burada vefat etti. Meşhur seyyah Ebû Muhammed el-Abderî onun talebelerindendir. İlk derslerini babasından alan Vâdîâşî'nin on üçü kadın 279 hocası

vardır. Tahsil hayatının ilk yıllarında Ebü'l-Fazl el-Lebîdî ve Ebü'l-Abbas el-Batarnî'den kıraat okudu. Hadis alanındaki en önemli hocaları Tunus Kadısı Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Gammâz, İbn Hârûn et-Tâî ve Kādılcemâa İbrâhim b. Abdürrefî' et-Tûnisî'dir. Tunuslu birçok âlimin yanı sıra Sebte'deki Azefîler yönetiminin kâtibi Ebü'l-Kāsım Halef b. Abdülazîz el-Kabtevrî, tarihçi Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ahmed el-Gubrînî, Abdülmüheymin el-Hadramî es-Sebtî, Meʿâlimü'l-îmân müellifi Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ, İbn Rüşeyd, Ebû Muhammed el-Abderî, Tücîbî ve Abdullah b. Muhammed et-Ticânî gibi Tunus'a uğrayan âlimlerden ve seyyahlardan da istifade etti. Yirmi yaşlarından itibaren Mağrib, Endülüs ve Meşrik âlimleriyle yazışarak onlardan icâzet aldı. Bu yolla faydalandığı hocaları içinde Dımaşklılar'ın çokluğu dikkati çekmektedir.

Vâdîâşî, Doğu'ya ve Batı'ya yaptığı ilim yolculuklarıyla (rihle) tanınmaktadır. Doğu'ya yaptığı ve "sâhibü'r-rihleteyn" diye anılmasına sebep olan iki rihlenin ilki 720'li yılların başlarında (1320), ikincisi 734'te (1334) gerçekleşti. İlk rihlesi sırasında 722'de (1322) Dımaşk'ta Zehebî ile görüştü. Bu yolculuktan dönüşünden kısa bir süre sonra Mağrib yolculuğuna çıktı ve 726'da (1326) Gırnata'ya uğradı. Burhâneddin İbn Ferhûn 746'da (1345) Medine'de kendisinden el-Muvaṭṭaʾı semâ ettiğini zikretmektedir (ed-Dîbâcü'l-müẕheb, s. 311). Doğu seyahatinde İskenderiye'de Ali b. Ahmed el-Garrâfî; Kahire'de Ebû Hayyân el-Endelüsî, Bedreddin İbn Cemâa; Dımaşk'ta İbrâhim el-Ca'berî, Ebû Muhammed Kāsım b. Muzaffer İbn Asâkir ed-Dımaşkī, Ebü'l-Abbas Şehâbeddin İbnü'ş-Şıhne, İshak b. Yahyâ el-Âmidî; Haremeyn'de Abdullah ed-Delâsî, Radî et-Taberî gibi âlimlerden ders aldı. Birzâlî, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Zehebî ve Kutbüddin el-Halebî gibi akranlarıyla ilim alışverişinde bulundu. Mağrib seyahatinde Kosantîne, Bicâye, Mehdiye, Tilimsân, Tanca, Meriye (Almeria) ve Gırnata'ya gitti. Fas'ta İbnü'z-Zeyyât el-Kelâî'den kıraat okudu. Talebelerinden İbn Merzûk el-Hatîb birçok yolculuğunda ona refakat etti. Tunus'ta uzun süre ders veren Vâdîâşî'nin öğrencileri arasında İbn Merzûk el-Hatîb, İbn Haldûn, Ebû Zekeriyyâ İbn Haldûn, İbn Arafe, Bedreddin İbn Ferhûn, Burhâneddin İbn Ferhûn, İbn Cüzey, Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, İbnü'l-Lebbân, Ebü'l-Abbas Ahmed İbnü'ş-Şemmâ', Ebû İshak et-Tenûhî ve Muhammed b. İbrâhim el-Meâfirî gibi isimler bulunmaktadır. Genç yaşlarından itibaren hocalarının ve önceki âlimlerin eserlerini istinsah etmeye önem verdiği bilinen Vâdîâşî geçimini ticaretle temin etti, hayatı boyunca resmî görev almadı. 749 (1348) yılında Akdeniz'i çevreleyen bütün ülkelerde görülen veba salgınında hastalanarak bu yılın Rebîülevvel veya Receb ayında (Haziran veya Ekim 1348) Tunus'ta öldü. Besta kadılığı yapan ve 752'de (1351) vefat eden Muhammed adında bir oğlu vardır (İbn Hacer, III, 414). Tunuslu muhaddislerin imamı diye anılan Vâdîâşî'nin (İbn Haldûn, s. 18) rivayetteki üslûbu çok beğenilirdi. Uzun süreli seyahatleri ve Tunus'a uğrayan birçok âlimden istifade etmesi kendisini özellikle hadis alanında tanınan, âlî isnad sahibi bir âlim durumuna getirmesinin yanı sıra Arap dili gibi sahalarda da önemli bir şahsiyetti.

Fıkıhta Mâlikî mezhebini benimsemiş, bu mezhebe ait fıkıh kitaplarının rivayet silsilelerine dair bir eser telif etmekle birlikte bu ilimde fazla ön plana çıkmadığı zikredilmiştir (Burhâneddin İbn Ferhûn, s. 311-313). Ancak İbn Haldûn gibi bazı öğrencilerine birçok fıkıh kitabını vermiş olması (et-Taʿrîf, s. 18) onun bu ilimle de ilgilendiğini göstermektedir. Vâdîâşî şiirle de uğraşmış, fakat şiirlerinden günümüze çok az örnek ulaşmıştır.

Eserleri. 1. Bernâmecü'l-Vâdîʾâşî. Endülüs ve Mağrib âlimlerinin biyografilerine ait bernâmec telifi geleneğinin en güzel örneklerindendir. Memleketinde ve seyahatlerinde karşılaştığı yahut icâzet yoluyla kendilerinden faydalandığı hocalarını ve onlardan aldığı kitapları tanıttığı eserin ilk bölümünde hocalarına, ikinci bölümünde kitaplara yer verilmiştir. İlk bölüm de ikiye ayrılmış, bizzat talebelik ettiği hocaları ilk kısma, icâzet yoluyla hadis aldıkları ikinci kısma kaydedilmiştir. 238 kitabın tanıtıldığı ikinci bölümde Kur'an ve kıraat, hadis, tasavvuf, lugat ve edebiyata dair eserler, bunları okuduğu hocalarla rivayet silsilelerini anlattıktan sonra kendi hocalarına ve önceki nesillere ait fihristler ve mu'cemlerden bahsetmiş, âlî isnadlarla aldığı eserleri özellikle belirtmiştir. 720'li (1320) yıllarda yazılan kitaba 744'te (1343) ve daha sonra müellif birtakım ilâveler yapmıştır. İlk defa José Maria Fórneas tarafından Escurial Kütüphanesi'ndeki nüshası (nr. 1726) esas alınarak İspanyolca ve özet halinde neşredilen eser (al-Andalus, XXXVIII [Madrid 1973], s. 1-67; XXXIX [1974], s. 301-365) daha sonra farklı kişilerce yayımlanmıştır (nşr. Muhammed Mahfûz, Beyrut 1980, 1981, 1982; nşr. Muhammed Habîb el-Hîle, Mekke 1981). 2. Zâdü'l-müsâfir ve ünsü'l-müsâmir. Müellifin seyahatlerinde uğradığı şehirleri, buralarda başından geçenleri ve tanıştığı âlimleri anlattığı eserde gördüğü şehirlerin coğrafî, tarihî ve sosyal yapılarını ve şahit olduğu olayları kaydetmiştir (Abdülhay el-Kettânî, I, 465; II, 1117; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, I, 320). Vâdîâşî'nin diğer eserleri de şunlardır: Tercemetü'l-Ḳāḍî ʿİyâż (talebelik yıllarında kaleme aldığı muhtemelen ilk eseridir); Esânîdü kütübi'l-Mâlikiyye; el-Erbaʿûne'l-büldâniyye (gezdiği şehirlerde yaşayan muhaddislerin rivayetlerinden oluşturulmuş bir derlemedir); el-İnşâdâtü'l-büldâniyye (seyahatlerinde karşılaştığı âlim ve şairlerin şiirlerini aktardığı eseridir); et-Taḳyîd (İbnü'l-Hâcib'in el-Maḳṣadü'l-celîl fî ʿilmi'l-Ḫalîl adlı kasidesi üzerine kaleme alınmıştır); el-Müselselât (Tâceddin Abdülgaffâr b. Abdülkâfî'nin rivayetlerinden ve birtakım şiirlerden yapılan bir derlemedir); et-Tüsâʿiyyât (dokuz râvili isnadlarla aktarılan hadislerden meydana getirilen bir kırk hadis derlemesidir) ve el-ʿUşâriyyât, Teʿâlîḳ müfîde, Urcûze fî taʿbîri'r-rüʾyâ. Ziriklî ve Kehhâle, Vâdîâşî'ye Dîvânü'ş-şiʿr adlı bir eser nisbet ederse de bu eserin onun hocası İbn Hârûn et-Tâî'ye ait olduğu belirtilmiştir (Bernâmec, nşr. Muhammed Mahfûz, neşredenin girişi, s. 22; eserleri için ayrıca bk. Bernâmec, nşr. Muhammed Habîb el-Hîle, s. 214; Burhâneddin İbn Ferhûn, s. 313; İbnü'l-Kādî, I, 103; Abdülhay el-Kettânî, I, 465; II, 882, 1117; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, I, 320; EI² [İng.], XI, 15).

BİBLİYOGRAFYA: Vâdîâşî, Bernâmec (nşr. Muhammed Mahfûz), Beyrut 1400/1980, s. 96, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 7-31; a.e. (Bernâmecü İbn Câbir el-Vâdîʾâşî adıyla nşr. Muhammed Habîb el-Hîle), Mekke 1981, s. 100, 214, 275, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 5-38; Zehebî, Muʿcemü şüyûḫi'z-Ẕehebî (nşr. Rûhiyye Abdurrahman Süyûfî), Beyrut 1410/ 1990, s. 274, 488-489; Burhâneddin İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, Kahire 1329-30, s. 311-313; İbn Haldûn, et-Taʿrîf bi'bn Ḫaldûn (nşr. Muhammed b. Tâvît et-Tancî), Kahire 1951, s. 18-19, 305; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 106; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, III, 413-414; İbnü'l-Kādî, Dürretü'l-ḥicâl, I, 102-103; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb, V, 200-203; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 465; II, 882, 1116-1118; Mahfûz, Terâcimü'l-müʾellifîn, V, 113-117; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, Kitâbü'l-ʿÖmr fi'l-muṣannefât ve'l-müʾellifîne't-Tûnisiyyîn (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî - Beşîr el-Bekkûş), Beyrut 1990, I, 319-323; Avâtıf M. Yûsuf Nevvâb, er-Raḥalâtü'l-Maġribiyye ve'l-Endelüsiyye, Riyad 1417/1996, s. 124-129; J. M. Fórneas, "El Barnāmay de Muḥammad Ibn Yābir al-Wādī Āšī", al-Andalus, XXXVIII, Madrid 1973, s. 1-67; XXXIX (1974), s. 301-365; Maribel Fierro, "al-Wādīʾāshī", EI² (İng.), XI, 15.

Halit Özkan

İBNÜ'l-LEBBÂN (ابن اللبّان) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilmü'min el-İs'ırdî ed-Dımaşkī (ö. 749/1349) Şâfiî fakihi, muhaddis, müfessir ve sûfî.

---

29 Şevval 679'da (21 Şubat 1281) Dımaşk'ta doğdu. Aslen Siirtli bir aileden gelmektedir. İlk öğrenimini sûfî ve şeyhülkurrâ olan babasının gözetiminde yaptı. Kur'an okumayı ve kıraat ilmini babasından öğrendi. Arap diline dair ilimleri, Dımaşk'taki Hanbelîler'in reisi olan nahivci Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ebü'l-Feth el-Ba'lî'den okudu. Ebû Bekir Cemâleddin İbn Sücmân eş-Şerîşî, Kemâleddin İbnü'z-Zemelkânî ve Sadreddin İbnü'l-Vekîl gibi âlimlerden fıkıh dersi aldı. Ali b. Muhammed el-Yûnînî, Ebû Hafs İbnü'l-Kavvâs ve İbrâhim b. Abdurrahman el-Fezârî'den hadis dinledi. Daha sonra İskenderiye'ye giderek Şâzelî tarikatı şeyhi Yâkūt el-Arşî'ye intisap etti, ondan tasavvuf terbiyesi aldı ve kızıyla evlendi. Aynı şehirde Nübeyhiyye Dârülhadis Medresesi'nde Tâceddin Ali b. Ahmed el-Garrâfî'den hadis dinleyen İbnü'l-Lebbân daha sonra Kahire'ye yerleşti. Kahire'de muhtesib ve aynı zamanda Muizziyye Medresesi'nde müderris olan Şâfiî fakihi Necmeddin İbnü'r-Rif'a'dan yakın ilgi gördü, ondan fıkıh dersleri aldı. Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî ve Zeynüddin Sıbtu Ziyâde el-Gumârî gibi muhaddislerden hadis dinledi.

Kur'an, hadis, fıkıh, Arap dili alanlarında kendini iyi yetiştiren İbnü'l-Lebbân, Şuaybiyye Köprüsü yakınındaki Efrem Camii'ne hatip oldu (bu cami daha sonra onun adıyla anılmaya başlanmıştır; bk. Makrîzî, el-Ḫıṭaṭ, II, 303). Ayrıca Amr b. Âs Camii yanındaki Sulûhiyye-i Mecdiyye Zâviyesi'nde Şâzelî tarikatı üzere irşad dersleri verdi. Halkın ve ileri gelenlerin ilgisini çeken konuşmalarıyla ün yaptı; fakat vahdet-i vücûda dair konuşmalarından dolayı 736'da (1336) İbnü'l-Kâtib el-Mâlikî'nin şikâyeti sonucu Mısır Başkadısı Hatîb el-Kazvînî tarafından yargılandı. Hatta Mâlikî Kadısı Îsâ b. Mes'ûd ez-Zevâvî kendisini tekfir etti. Sâlihiyye Medresesi'nde büyük bir kalabalık huzurunda yapılan yargılamada kadı İbn Fazlullah el-Ömerî, Dımaşk nâibi Seyfeddin

Tenkiz'in devâdârı Nâsırüddin Muhammed b. Gündük ve diğer taraftarlarının sultan nezdindeki aracılığıyla idama mahkûm edilmekten kurtulduysa da konuşmaları bir müddet yasaklandı. Zamanın edip ve tarihçilerinden Ca'fer b. Sa'leb el-Üdfüvî'nin bu olayla ilgili bir makāme yazdığı bilinmektedir.

İbnü'l-Lebbân bu olaydan sonra Eşrefiyye Dârülhadisi'nde kıraat şeyhliği yaptı ve Hüsâmiyye Medresesi'yle ("Haşşâbiyye" olmamalı, bk. Makrîzî, el-Ḫıṭaṭ, II, 386; Dâvûdî, II, 77) 744'ten (1343) itibaren Karâfe'deki İmam Şâfiî Medresesi'nde ders verdi. Kendisinden Necmeddin Mahmûd b. Ahmed b. Rüstem el-Horasânî, Şerefeddin Muhammed b. Şerefşah, Muhammed b. Muhammed b. Meymûn el-Belevî el-Gırnâtî, Şerefeddin Mûsâ b. Nâsır b. Halîfe en-Nâsırî el-Bâûnî ve Şemseddin Muhammed b. Mekkî el-Âmülî el-Cezzînî (Şîa âlimlerinden Şehîd-i Evvel) gibi şahsiyetler kırâat-i seb'a okudu. Aralarında Zeynüddin el-Irâkī, Takıyyüddin Muhammed İbnü'l-Bibâî, İbn Ümmü Kāsım ve Şehâbeddin Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî'nin bulunduğu âlimler de hadis ve Şâfiî fıkhı konularında istifade ettiler. 19 Receb 748'de (25 Ekim 1347) Kahire'nin en büyük mescidi olarak ibadete açılan Aksungur Camii hatipliğine getirilen İbnü'l-Lebbân bu görevde iken 25 Şevval 749 (16 Ocak 1349) tarihinde vebadan öldü.

Hayatı boyunca ilim öğrenmek, talebe yetiştirmek, fetva vermek ve halkı irşad etmekle uğraşmış sûfî bir âlim olan İbnü'l-Lebbân, kendisine yapılan isnadların aksine tasavvuf erbabının bid'at ve aşırılıklarına karşı koymuş, şeriatta aslı olmayan uygulamaları eleştirmiştir. Eserleri arasında görülen bir fetvası ile kazâ ve meşîet konusundaki el-Ḳaṣîdetü't-tâʾiyye'si bunun açık delilidir. Sübkî, İbnü'l-Lebbân'a isnat edilen suçlamaların asılsız olduğunu söylemiş (Ṭabaḳāt, IX, 94), Harem-i şerif'te kendisini gören Sadreddin Muhammed b. Abdurrahman el-Osmânî de (Kādî Safed) onun şefkati, samimiyeti ve hakkı savunmadaki ciddiyetinden söz etmiştir.

Eserleri. 1. Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm. Dâvûdî'nin bildirdiğine göre müellif, Kur'an'ın başından Bakara sûresinin sonuna kadar olan bu eserini tamamlayamamıştır. İki cilt halindeki tefsirin Kahire'de Dârü'l-kütübi'l-kavmiyye'de bulunan (nr. 9) baş tarafı eksik I. cildi Bakara sûresinin 15-196. âyetlerinin tefsirini ihtiva etmektedir (Fihristü'l-kütübi'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa, I, 141). İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı bir nüsha (Süleymaniye, nr. 188) İbnü'l-Lebbân'a nisbet edilmişse de XI. (XVII.) yüzyıla ait olan ve Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan kelimelerin anlamlarını açıklamak üzere kaleme alınan bu eser "müfredâtü'l-Kur'ân" diye adlandırılabilecek bir çalışma olup nüshanın alt kenarına yazılmış "Tefsîru İbn Lebbân" kaydı ile kütüphane defterindeki tanıtım (Defter-i Kütübhâne-i Süleymâniyye, s. 16), eserin İbnü'l-Lebbân'a aidiyeti konusunda yeterli delil sayılmamalıdır. 2. İzâletü'ş-şübühât ʿani'l-âyât ve'l-eḥâdîs̱i'l-müteşâbihât (Müteşâbihü'l-Ḳurʾân ve'l-ḥadîs̱, Müteşâbihü'l-Ḳurʾân, Reddü [Meʿâni'l-]âyâti'l-müteşâbihât ilâ [meʿâni'l-] âyâti'l-muḥkemât,

Reddü'l-müteşâbih ile'l-muḥkem). Türkiye kütüphanelerinde on civarında yazma nüshası bulunan eser, Hâfız Vehbe'nin niteliksiz bir nüshaya istinaden yaptığı ilk baskısından sonra (Beyrut, ts.) Abdurrahman Hasan Mahmûd tarafından diğer bir nüshaya dayanarak ve sübjektif sebeplerle Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye nisbeti tercih edilerek notlar ilâvesiyle yeniden yayımlanmıştır (Kahire 1415/1994). İbnü'l-Lebbân'ın tasavvufun etkisinde kaldığını gösteren bu eserinden istifade etmiş olan İbn Arrâk ed-Dımaşkī (ö. 933/1526), Cevheretü'l-ġavvâṣ isimli eserinin girişinde bu kitabın İbnü'l-Cevzî'nin aynı konudaki Defʿu şübheti't-teşbîh adlı eserinden daha güzel olduğunu belirtmiştir (Ahlwardt, I, 161). 3. Cevâbü suʾâlin ʿammâ yefʿalühü'l-mutaṣavvife min aḫẕi'l-ʿahdi ve'l-intisâb ve ilbâsi'l-ḫırḳa. Şeyhin müridlerinden ahid ve inâbe alıp hırka giydirmesi ve müridlerin de ona iktidâya mecbur olmasının dinen câiz olup olmadığının tartışıldığı risâlenin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (I. Ks., nr. 1601/3, vr. 63b-64b). İbnü'l-Lebbân bu risâlesinde yaratılmışlardan birine ahid verilemeyeceği, şeyhin ancak zikir telkin edebileceği ve bu ilişkinin bir iman bağı ve irfan sırrı olduğu görüşünü delillerle ortaya koymuştur. 4. el-Ḳaṣîdetü't-tâʾiyye fi'l-każâʾ ve'l-meşîʾe. Metni Sübkî tarafından nakledilen yirmi sekiz beyitlik bu kaside, İbnü'l-Bakakī isminde bir Mu'tezilî'nin kazâ ve irâde-i ilâhiyye konusunda zimmîlerin ağzından yazdığı bir kasideye devrin Sünnî âlimlerince verilen cevaplardan biridir. 5. Tertîbü'l-Üm. İmam Şâfiî'nin el-Üm adlı eserinin kısaltılarak Nevevî'nin Ravżatü'ṭ-ṭâlibîn'inin konu ve meselelerine göre düzene konulmuş bir şekli olup temize çekilemediği için tanınmadığı anlaşılmaktadır. Eserin Terbiyetü'l-Üm adıyla zikredilmesi (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 395) baskı hatası olmalıdır. 6. Muḫtaṣarü'r-Ravża. Nevevî'nin Ravżatü'ṭ-ṭâlibîn adlı eserinin muhtasarıdır. 7. Muḫtaṣaru ʿUlûmi'l-ḥadîs̱ (Kitâb fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱). İbn Hacer el-Askalânî'nin verdiği bilgiye göre İbnü's-Salâh'ın hadis ilimleri ve ıstılahlarına dair kitabının bir özetidir (ed-Dürerü'l-kâmine, III, 331). 8. Şerḥu'l-Elfiyye fi'n-naḥv. İbn Mâlik'in el-Elfiyye'sinin şerhidir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 153). 9. Dîvânü'l-ḫuṭab. Dâvûdî'nin zikrettiği eser İbnü'l-Lebbân'ın konuşmalarının toplandığı bir mecmua olmalıdır.

Dâvûdî, İbnü'l-Lebbân'ın Kitâb fi'n-naḥv adlı bir eserinden söz etmiş ve bunun İbn Mâlik'in et-Teshîl'i ile Müberred'in el-Muḳarrib'inden daha geniş olduğunu, ayrıca kendisi tarafından sonradan şerhedilmiş bir elfiyyesinin bulunduğunu belirtmişse de bunların Şerḥu'l-Elfiyye fi'n-naḥv'den ayrı eserler olmadığı sanılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlik, VIII, 276-277; Mûsâ b. Muhammed el-Yûsufî, Nüzhetü'n-nâẓır fî sîreti'l-Meliki'n-Nâṣır (nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1406/1986, s. 338-340; Safedî, el-Vâfî, II, 168; Yâfiî, Mirʾâtü'l-cenân, IV, 333; Sübkî, Ṭabaḳāt, IX, 94-96; X, 352-359; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 370; İbn Râfi', el-Vefeyât (nşr. Sâlih Mehdî Abbas - Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1402/1982, II, 103-104; İbnü'l-Mülakkın, Ṭabaḳātü'l-evliyâʾ (nşr. Nûreddin Şerîbe), Kahire 1393/1973, s. 569; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 255, 265; Makrîzî, es-Sülûk, II/3, s. 796; a.mlf., el-Ḫıṭaṭ, II, 303, 309, 386; İbn Kādî Şühbe, et-Târîḫ (nşr. Adnân Dervîş), Dımaşk 1994, I, 40, 151, 261, 413, 455, 515, 532; II, 629-630, 649; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, III, 330-331; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 428; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 76-79; Şa'rânî, eṭ-Ṭabaḳāt, II, 19; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 72, 153, 395, 837-838; II, 1397, 1584; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VI, 163-164;

Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 155; Fihristü'l-kütübi'l - ʿArabiyyeti'l - maḥfûẓa bi'l - Kütübḫâneti'l - Ḫidîviyye, Kahire 1308, I, 141; VII, 137; Defter-i Kütübhâne-i Süleymâniyye, İstanbul 1310, s. 16; Ahlwardt, Verzeichnis, I, 161-162, 282-283; Serkîs, Muʿcem, I, 229-230; Brockelmann, GAL, II, 135; Suppl., II, 137; Fuâd Seyyid, Fihrisü'l-maḫṭûṭât bi-Dâri'l - kütübi'l - Mıṣriyye, Kahire 1375/1956, I, 37; III, 4; Ziriklî, el-Aʿlâm, VI, 223; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VIII, 286; R. Mach, Catalogue of Arabic Manuscripts Garrett Collection Princeton University Library, Princeton-New Jersey 1977, s. 16, nr. 160; Âdil Nüveyhiz, Muʿcemü muṣannefâti'l - Ḳurʾâni'l - Kerîm, Riyad 1403/1983, I, 31; II, 109; IV, 200; Ramazan Şeşen v.dğr., Fihrisü maḫṭûṭâti Mektebeti Köprülü, İstanbul 1406/1986, II, 309; Fuâd Sâlih es-Seyyid, Muʿcemü'l-elḳâb ve'l-esmâʾi'l-müsteʿâre, Beyrut 1990, s. 276.

Cemil Akpınar

İBNÜ't-TÜRKMÂNÎ, Alâeddin (علاء الدين ابن التركماني) Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Osmân b. İbrâhîm et-Türkmânî el-Mardînî (ö. 750/1349) Hanefî kādılkudâtı, muhaddis ve müfessir.

683'te (1284) doğdu. Aslen Mardinli olup ailesi Kahire'ye göç ettiği için orada yaşadı. Pek çok âlim yetiştiren ailenin diğer fertleri gibi kendisi de İbnü't-Türkmânî diye tanındı. Babası Mısır'ın meşhur Hanefî fakihlerinden olup Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin el-Câmiʿu'l-kebîr'ine şerh yazan bir âlimdir. Kardeşi Tâceddin Ahmed ve onun oğlu Muhammed de ulemâdandı. Oğulları Cemâleddin Abdullah ve İzzeddin Abdülazîz Hanefî fakihi, torunlarından Hammâd b. Abdürrahîm, Zehebî'den icâzet alan bir muhaddistir (Leknevî, s. 123). İbnü't-Türkmânî başta babası olmak üzere İbnü'l-Kāsım, Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî, İbnü's-Savvâf, Şehâbeddin el-Muhsinî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. İbrâhim es-Serûcî ve İbn Kayyim el-Cevziyye'den istifade etmiş; kendisinden de oğullarından başka Abdülkādir b. Muhammed el-Kureşî, Zeynüddin el-Irâkī, Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî gibi âlimler ilim öğrenmiştir. Aklî ve naklî ilimlerin pek çoğunu iyi bilen, özellikle Hanefî fıkhında otorite sayılan İbnü't-Türkmânî hadis, tefsir, kelâm, fıkıh, tasavvuf, tarih, edebiyat, şiir, matematik, ferâiz gibi alanlarda eserler yazmış olmakla birlikte bunların çoğunu tamamlayamamıştır. Şevval 748 (Ocak 1348) tarihinden ölümüne kadar Zeynüddin el-Bistâmî'den boşalan Mısır Hanefî kādılkudâtlığı görevinde bulundu. Kendisinden sonra bu görev oğlu Cemâleddin Abdullah'a verildi. İbnü't-Türkmânî 10 Muharrem 750'de (31 Mart 1349) vefat etti. Süyûtî bu tarihi 745 (1344) olarak zikretmiştir.

Eserleri. 1. el-Cevherü (ed-Dürrü)'n-naḳī fi'r-reddi ʿale'l-Beyhaḳī. Büyük ölçüde Beyhakī'nin es-Sünenü'l-kübrâ'sına yönelik eleştirilerle bunların tartışılmasının ele alındığı bir şerh olup müellifin Beyhakī'ye yaptığı itirazların bir kısmının yersiz olduğu ifade edilmiştir (Necm Abdurrahman Halef, eṣ-Ṣınâʿatü'l-ḥadîs̱iyye, s. 8, 121, 122). Eser iki cilt halinde Kahire'de (1316, 1329) ve Beyhakī'nin es-Sünenü'l-kübrâ'sı ile birlikte on cilt olarak Haydarâbâd'da (1344-1357/1925-1938) yayımlanmıştır. Ebü'l-Fazl Feyzürrahman Sevrî, Reddü'l-Cevheri'n-naḳī fi'r-reddi ʿale'l-Beyhaḳī

li'bni't-Türkmânî adıyla esere bir reddiye yazmıştır. İbn Kutluboğa, el-Cevherü'n-naḳī'yi Tercîʿu (Terṣîʿu)'l-Cevheri'n-naḳī fi'r-red ʿale'l-Beyhaḳī ismiyle ihtisar edip alfabetik olarak düzenlemeye başlamışsa da vefatı üzerine çalışma "mîm" harfinde kalmıştır. Adem Dölek, İbnü't-Türkmânî'nin Beyhakî ile Hadis Sahasındaki İlişkileri adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1992, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 2. Behcetü'l-erîb fî beyâni mâ fî Kitâbillâhi mine'l-ġarîb (Behcetü'l-eʿârîb [edîb] bimâ fi'l-Ḳurʾân [fî Kitâbillâh] mine'l-ġarîb). Kur'ân-ı Kerîm'deki garîb kelimeleri sûre ve âyetlerin tertibine göre kısaca açıklayan eser Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından yayımlanmıştır (Ürdün 1410/1990). 3. Taḫrîcü eḥâdîs̱i'l-Hidâye. Burhâneddin el-Mergīnânî'nin eserindeki hadisleri konu alan kitabın bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Cârullah Efendi, nr. 261). Bazı kaynaklarda et-Tenbîh ʿale'l-eḥâdîs̱i'l-Hidâye (Ḫulâṣatü'n-nihâye fî fevâʾidi [ḳavâʿidi]'l-Hidâye) adıyla müellife nisbet edilen eser (Brockelmann, GAL, II, 64) Mahmûd b. Abdullah b. Saîd el-Hârisî el-Mervezî'ye aittir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 2039). 4. Manẓûme fi'l-kebâʾir. Yetmiş kadar büyük günahın sayıldığı eserin bir nüshası Berlin Staatsbibliothek'tedir (nr. 2639, We. 1720). 5. el-Cevâhirü'l-ferd fi'l-münâẓara beyne'n-nercis ve'l-verd (Mektebetü'l-Esed, Şiir, nr. 16734, 13 varak). 6. el-Münteḫab fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱ (Muḫtaṣaru ʿUlûmi'l-ḥadîs̱). İbnü's-Salâh'a ait eserin muhtasarı olup bir nüshası Dımaşk'ta Mektebetü'l-Esed'de (Mustalahu'l-hadîs, nr. 13509, 26 varak), iki nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Lâleli, nr. 390; Şehid Ali Paşa, nr. 2762, vr. 90a-115a) kayıtlıdır. 7. el-Kifâye fî muḫtaṣari'l-Hidâye. Müellif bu eserini Şerḥu'l-Hidâye adıyla şerhetmeye başlamış, vefatı üzerine yarım kalan çalışma oğlu Cemâleddin Abdullah tarafından tamamlanmıştır. 8. Muḫtaṣaru Telḫîṣi'l-müteşâbih. Hatîb el-Bağdâdî'nin Telḫîṣü'l-müteşâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü ʿan bevâdiri't-taṣḥîf ve'l-vehm adlı eserinin özetidir. 9. ed-Dürretü's-seniyye fi'l-ʿaḳīdeti's-Sünniyye (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 459). ed-Dürretü's-seniyye fi'l-Ḳaṣîdeti's-sîniyye adıyla da kaydedilmiştir (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 720). 10. Muḫtaṣarü'l-Muḥaṣṣal. Fahreddin er-Râzî'nin fıkıh usulüne dair eserinin muhtasarıdır (İbn Hacer, IV, 101).

İbnü't-Türkmânî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: eḍ-Ḍuʿafâʾ ve'l-metrûkîn (min aṣḥâbi'l-ḥadîs̱), Muḫtaṣaru Risâleti'l-Ḳuşeyrî, Muḳaddime fî uṣûli'l-fıḳh, el-Müʾtelif ve'l-muḫtelif (fî ensâbi'l-ʿArab), Muḳaddimât fi'l-fünûn, es-Saʿdiyye (el-Maʿden) fî uṣûli'l-fıḳh. Bursalı Mehmed Tâhir'in İbnü't-Türkmânî'ye nisbet ettiği es-Sünenü'ṣ-ṣaġīr ve es-Sünenü'l-kebîr adlı eserler Beyhakī'ye aittir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1007).

BİBLİYOGRAFYA:Kureşî, el-Cevâhirü'l-muḍıyye, II, 581-583; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, III, 84-85; IV, 101; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Dımaşk 1347, s. 125-126; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, X, 246-247; İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf), Dımaşk 1413/1992, s. 211; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 469-470; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 256, 459, 473, 736; II, 991, 1007, 1087, 1162, 1208, 1614, 1637, 1849, 2035, 2039; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 123; Ahlwardt, Verzeichnis, II, 630; Osmanlı Müellifleri, I, 218; Serkîs,

Muʿcem, I, 50; Brockelmann, GAL, II, 64, 76; Suppl., II, 67-68; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 720; A. J. Arberry, The Chester Beatty Library, A Handlist of the Arabic Manuscripts, Dublin 1959, IV, 17; Sarton, Introduction, III/1, s. 700; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Fihrisü eḥâdîs̱i's-Süneni'l-kübrâ, Beyrut 1406/1986, giriş, s. 9; Necm Abdurrahman Halef, ʿUlûmü'l-isnâd mine's-Süneni'l-kübrâ dirâse ve naḳd, Riyad 1409/1989, s. 23-25; a.mlf., eṣ-Ṣınâʿatü'l-ḥadîs̱iyye fi's-Süneni'l-kübrâ li'l-İmâm el-Beyhaḳī, Mansûre 1412/1992, s. 8, 121, 122; Hasan Yûsufî Eşkûrî, "İbn Türkmânî", DMBİ, III, 149.

Salahattin Polat

İBN KAYYİM el-CEVZİYYE (ابن قيّم الجوزيّة) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkī el-Hanbelî (ö. 751/1350) İslâm bilimlerinin birçok alanında eser vermiş Hanbelî âlimi.

---

7 Safer 691 (29 Ocak 1292) tarihinde muhtemelen Dımaşk'ta doğdu. Babası Ebû Bekir, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin oğlu Ebû Muhammed Muhyiddin Yûsuf tarafından Dımaşk'ta yaptırılmış olan Cevziyye Medresesi'nin kayyimi olduğu için kendisi İbn Kayyim el-Cevziyye diye tanınmış, ataları aslen Dımaşk'ın güneyinde Havran'a bağlı bugün Ezra adıyla bilinen Zür'dan geldiği için de Züraî (Zür'î) nisbesiyle anılmıştır. İbn Kayyim'in kardeşi Abdurrahman ağabeyi kadar ünlü olmamakla birlikte o da İbn Kayyim el-Cevziyye diye tanınmaktadır. Literatürde kısaca İbnü'l-Kayyim diye de anılan İbn Kayyim el-Cevziyye'nin, Hanbelî mezhebinde İbn Kayyim ez-Ziyâiyye diye meşhur olan Ebû Muhammed Takıyyüddin Abdullah b. Muhammed es-Sâlihî el-Makdisî el-Attâr (ö. 761/1360) ve Mısır'da vakıflarla ilgilendiği ve vezirlik yaptığı belirtilen Şâfiî âlimi İbn Kayyim el-Mısrî ile (ö. 710/1310) zaman zaman karıştırılmıştır; aynı şekilde Hanbelî âlimi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ile karıştırıldığı da görülmektedir. Nitekim İbnü'l-Cevzî'nin Ṣıfatü'ṣ-ṣafve, Aḫbârü'n-nisâʾ ve Defʿu Şübheti't-teşbîh bi-eküffi't-tenzîh adlı eserleri İbn Kayyim el-Cevziyye'ye ait gösterilmiş, hatta son ikisi onun adıyla neşredilmiştir (İbn Kayyim ve İbn Kayyim el-Cevziyye nisbesiyle meşhur olan diğer âlimler için bk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, s. 28-31).

Öğrenim hayatına babasından aldığı derslerle başlayan İbn Kayyim, Mecdüddin Ebû Bekir b. Muhammed et-Tûnisî ve Muhammed b. Ebü'l-Feth el-Ba'lebekkî'den Arap dili ve edebiyatı, sultanın emriyle 705 (1305) yılında akaid konusunda İbn Teymiyye'yi sorgulayan ve onunla tartışan Şâfiî usulcü Safiyyüddin el-Hindî'den kelâm ve usul, Mecdüddin İsmâil b. Muhammed el-Harrânî ile Takıyyüddin İbn Teymiyye'den fıkıh okudu. Fıkıhta asıl hocası İbn Teymiyye olup onun birçok eserini bizzat kendisinden okuma imkânı buldu (Safedî, II, 271). Ayrıca rüya tabirciliğiyle tanınan Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Abdurrahman el-Âbir en-Nablusî, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Zeynüddin İbnü'ş-Şîrâzî, Ebü'l-Fidâ Sadreddin İbn Mektûm es-Süveydî, Ebû Bekir İbn Abdüddâim en-Nablusî, Bedreddin İbn Cemâa, Bahâeddin

İbn Asâkir ve Ümmü Muhammed Fâtıma bint İbrâhim el-Betâihî gibi âlimlerin derslerine katıldı.

Cevziyye Medresesi'nde imamlık, Necmeddin İbn Hallikân'ın yaptırdığı camide 736 (1336) yılından sonra hatiplik yapan İbn Kayyim, İbn Teymiyye daha hayatta iken ders vermeye başladıysa da düzenli olarak 743 (1342) yılında Sadriyye Medresesi'nde hocalığa başladı ve ölünceye kadar bu görevini sürdürdü. Öğrencileri arasında, kendisinden sonra Sadriyye Medresesi'nde ders okutan iki oğlu Cemâleddin Abdullah ile Burhâneddin İbrâhim'in yanı sıra Zeynüddin İbn Receb, Şemseddin Muhammed b. Abdülkādir el-Cenne en-Nablusî, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr anılmakta, Şemseddin İbn Abdülhâdî, Zehebî, Takıyyüddin es-Sübkî gibi akranlarının da ondan faydalandığı kaydedilmektedir.
İbn Kayyim'in hayatı, Haçlı savaşları sonrası ve 722 (1322) yılına kadar zayıflayarak da olsa süren Moğol saldırıları sebebiyle İslâm dünyasının oldukça karışık, çalkantılı ve hükümdarlar arası çekişmelerin yaşandığı bir döneme rastlamaktadır. Böyle bir ortamda genel olarak fikrî serbestlik içerisinde oldukları ve siyasî işlere belli ölçüde karıştıkları bilinen âlimlerde gözlenen ortak özellik, kamu yararı düşüncesinin öncelikli mesele haline gelmesi ve maslahat ve siyâset-i şer'iyye konusunun sistematik bir biçimde ele alınmasıdır. Şam ve Mısır bölgesinde bu düşüncenin temsilcileri olan İzzeddin İbn Abdüsselâm, Şehâbeddin el-Karâfî ve Necmeddin et-Tûfî'den sonra İbn Teymiyye ve İbn Kayyim de bu yaklaşımı devam ettirmişlerdir. Gerek İbn Teymiyye gerekse İbn Kayyim'in, adını pek anmasalar da devlet adamlarıyla ilişkisi açısından İzzeddin İbn Abdüsselâm'ın çizgisini takip ettikleri söylenebilir.

Yeni Hanbelîlik veya Selefîlik diye adlandırılan akımın önde gelen ismi olması dolayısıyla İbn Teymiyye'nin Memlük idarecilerinden gördüğü baskılar büyük oranda talebesi İbn Kayyim için de söz konusu olmuştur. Gerek İbn Teymiyye ile birlikte bulunması gerekse bazı görüşleri sebebiyle yöneticilerle arası pek iyi olmayan İbn Kayyim, biri İbrâhim peygamberin kabrini ziyaret amacıyla yolculuk yapılmasına karşı çıkması yüzünden olmak üzere birkaç defa hapsedilmiştir (İbn Hacer, IV, 21). 726 (1326) yılında İbn Teymiyye ile birlikte Dımaşk Kalesi'nde hapsedilmiş, muhtemelen İbn Teymiyye kadar tehlikeli görülmediği için hocasının ölümünden sonra serbest bırakılmıştır. Bazı görüşleri sebebiyle İbn Kayyim'in dönemin ileri gelen bazı âlimleriyle arasının açıldığı ve onlarla ilmî tartışmaları olduğu nakledilmektedir. Özellikle, öğrencileri arasında da gösterilen ve 739'da (1338) Dımaşk kadılığına getirilen Takıyyüddin es-Sübkî ile 746'da (1345), iki kişinin ortaya bir mal koyarak yarışmalarının câiz olup olmadığı konusunda ve 750 (1349) yılında bir lafızla üç talâk ve öfkeli kişinin talâkı konusunda yankı uyandıran tartışmaları olmuş (a.g.e., IV, 23), İbn Kayyim bu konulardaki görüşlerini açıkladığı müstakil eserler de kaleme almıştır. İbn Kayyim'in kitap toplamaya meraklı olup zengin bir kütüphanesinin bulunduğu söylenmekte (a.g.e., IV, 22), bu husus eserlerindeki atıflarda ve sıkça yaptığı

iktibaslarda da görülmektedir. İbn Kayyim Kudüs, Nablus ve Kahire'ye, biri 731 (1331) yılında olmak üzere birkaç defa da hac için Mekke'ye seyahatte bulundu. 13 Receb 751'de (16 Eylül 1350) vefat etti ve Dımaşk'ta Bâbüssagīr Mezarlığı'na annesinin yanına defnedildi.

Birçok hocadan ders almış olsa da İbn Kayyim'in üzerinde en çok etkisi bulunan kişi, 712 (1312) yılında Mısır'dan dönmesinden ölümüne kadar (728/1328) kendisinden ayrılmadığı İbn Teymiyye olmuştur. Hatta İbn Kayyim'in ilmî birikim ve şöhretini büyük ölçüde İbn Teymiyye'ye borçlu olduğu söylenebilir. Gerçekten bunlar örneğine zor rastlanır bir hoca-talebe ilişkisi sergilemişlerdir. İbn Kayyim hemen her zaman hocası İbn Teymiyye ile birlikte anılmakta ve ona olan aşırı sevgi ve bağlılığı özellikle belirtilmektedir. Bu bağlılık, hocasının eserlerini tehzîb ve görüşlerini yayma konusundaki çabalarında ve yazdığı eserlerin büyük çoğunlukla hocasının görüşlerinin açıklanmasına hasredilmesinde açıkça görülmektedir. İbn Teymiyye'nin tercihlerinin, Hanbelî mezhebinde otorite sayılan Ebü'l-Vefâ İbn Akīl ile Ebü'l-Hattâb'ın ve bunların da hocası olan Ebû Ya'lâ'nın tercihlerine denk olduğunu söyleyen İbn Kayyim (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, IV, 117) onu Kadı Ebû Ya'lâ ve Ebü'l-Hattâb gibi ashâbü'l-vücûhtan saymakta, hatta bu mertebeden daha üstün görmektedir (İġās̱etü'l-lehfân, I, 290). Hocası ile mezhep imamı Ahmed b. Hanbel'in aynı görüşte olduğu bazı hususları, "iki Ahmed dedi ki" şeklinde ifade etmesi, İbn Teymiyye'yi Ahmed b. Hanbel'e denk gördüğünü düşündürmektedir. Bu bağlılığa dikkat çeken İbn Hacer, İbn Kayyim'in hiçbir hususta hocasının görüşlerinin dışına çıkmayacak kadar ona bağlılık gösterdiğini ve esasen İbn Teymiyye'nin kitaplarını tehzîb edenin ve ilmini yayanın da İbn Kayyim olduğunu belirtir (ed-Dürerü'l-kâmine, IV, 21, 22). Küçük bir iki meselede hocasına muhalefet etmiş olması mümkün görülse bile İbn Hacer'in bu değerlendirmesi büyük ölçüde doğrudur. Çağdaş araştırmacılardan Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, İbn Kayyim'in İbn Teymiyye'nin görüşlerini benimseyip savunmasının yalnız bağlılık ve taassup kaynaklı olmadığını, bunun kanaat ve delile dayandığını ileri sürmekte ve İbn Kayyim'in Mizzî, Şehâbeddin el-Âbir ve Şerefeddin İbn Teymiyye gibi başka hocalardan faydalanmış olmasını, İbn Teymiyye'nin eserlerinin bulunmadığı bazı konularda kitaplar yazmasını (Miftâḥu dâri's-saʿâde, Zâdü'l-meʿâd, Ḥâdi'l-ervâḥ, Bedâʾiʿu'l-fevâʾid gibi) ve İbn Teymiyye'den farklı tercihleri bulunmasını bu iddiasına delil olarak göstermektedir (İbn Ḳayyim el-Cevziyye, s. 139-156). İbn Kayyim üzerinde çalışma yapan diğer bazı araştırmacılar, onun İbn Teymiyye'ye muhalefetine dair örnekler vermişlerse de bu örneklerin bir kısmının gerçeği yansıtmadığı görülür. Meselâ Abdülazîm Şerefeddin, İbn Kayyim'in "şeyh dedi ki" sözüyle İbn Teymiyye'yi kastettiğini düşünerek çocuğun emmesiyle ilgili bir meselede ve câriyenin iddeti konusunda İbn Teymiyye'ye muhalif kaldığını ileri sürmüştür (İbn Ḳayyim el-Cevziyye, s. 91-93). Halbuki "sâhib el-Muġnî dedi ki" ve "şeyh el-Muġnî'de dedi ki" gibi kayıtlardan da anlaşılacağı üzere İbn Kayyim bu ifadeyle İbn Kudâme'yi kastetmiştir (Zâdü'l-meʿâd, V, 576-577).

İbn Kayyim, salt bir taklitçi olmayıp delile göre davranmayı ilke edinmekle birlikte hocası gibi genelde Hanbelî mezhebinin usul anlayışı çerçevesinde hareket etmiş, özel olarak da İbn Teymiyye'nin görüşleri doğrultusunda tavır almıştır. Bunun için İbn Teymiyye ile birlikte Selefiyye ekolünün bayraktarı kabul edilen İbn Kayyim'in bu alandaki en önemli katkısı, kendisinin de imada bulunduğu gibi (İġās̱etü'l-lehfân, I, 57) hocasının kitaplarını tehzîb etmek ve görüşlerini yaymak olmuştur. Bazı Hanbelî âlimleri tarafından İbn Teymiyye'nin en tanınmış üç arkadaşı ve talebesi arasında Şemseddin İbn Müflih en fakihi, Şemseddin İbn Abdülhâdî hadisi en iyi bileni, İbn Kayyim de usûlü'd-dîn ve turuku en iyi bilen, fıkıh ve hadis arasında orta yerde bulunan ve en zâhidi olarak değerlendirilirken (İbnü'l-Mibred, s. 114) bazıları İbn Kayyim'in mutlak müctehid (İbnü'l-İmâd, VI, 168; Şevkânî, II, 143; Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, s. 139), bazıları da mezhepte müctehid olduğunu belirtmişlerdir (Subhî Mahmesânî, el-Mücâhidûn fi'l-ḥaḳ, s. 170).

İbn Hazm, Gazzâlî ve İbn Abdüsselâm gibi âlimlerden de etkilendiği anlaşılan İbn Kayyim'in dolaylı olarak tesirinde kaldığı kişilerden biri de Hanbelî âlimi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'dir. Buna örnek olarak da ilk dönem zâhidliğini teşvik etmek ve bilfiil yaşamakla, yani ilim yanında amele çok önem vermekle birlikte sûfiyye karşıtlığı, vâizlik, değişik alanlarda çok sayıda telif ve bunun sonucunda dikkat ve titizlik eksikliği ve derlemeciliğin ağır basması gösterilebilir.

İbn Kayyim, İbn Teymiyye'nin başlattığı ıslah çabasına katkı sağlamayı, bu çabayı devam ettirmeyi hedeflemiştir. Adalet ve toplum yararı temeline dayalı dinî ve içtimaî ıslah projesi sayılabilecek bu çabanın esasını Selef'in yöntemi olarak gördüğü Kitap ve Sünnet'in hakemliğine başvurma, şeriatın ruhunu anlama, toplumsal olguları bu bağlamda dikkate alıp değerlendirme ve buna bağlı olarak taklidin yol açtığı fikrî donukluk ve durgunlukla mücadele etme oluşturmaktadır. Bu noktada İbn Kayyim özellikle akîdenin Selef mezhebine dönmek suretiyle ıslahı, taklide karşı fikir hürriyetinin hâkim kılınması, dini oyuncak haline getirenlerin uydurdukları hilelerle mücadele ve şeriatın ruhunu anlama gibi hususlar üzerinde durmuştur. Onun böyle bir ıslah projesine girişmiş olmasında dönemindeki İslâm dünyasının içine düştüğü zafiyet, ilim çevrelerindeki taassup, mezhepçilik ve Bâtınîlik'le temellenmiş sûfîliğin etkileri aranabilirse de esasen bu projeyi hocası İbn Teymiyye'nin başlattığını, İbn Kayyim'in de onu takip ettiğini söylemek daha doğru olur. Yine bu ıslah çabalarını, bir yönüyle mezhep içinde öteden beri var olan ve âdeta Hanbelîliğin temel özelliklerinden birini teşkil eden ıslahatçı düşüncenin daha sistemli biçimde yeniden ele alınması olarak görmek mümkün olduğu gibi, bir yönüyle de IV. (X.) yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında içine düşülen kısır döngüyü aşma gayretlerinin ve özellikle Gazzâlî'nin çabalarının bir devamı olarak değerlendirmek de mümkündür. Nitekim gerek İbn Teymiyye'nin gerekse İbn Kayyim'in eserlerinde Gazzâlî'nin özellikle İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn'deki üslûbunun ve yaklaşımının izlerini görmek şaşırtıcı değildir.

Yemin kastıyla talâkın boşanma sonucunu doğurmaması, bir lafızda üç talâkın tek talâk kabul edilmesi, herhangi bir kabrin özel bir amaçla ziyaretinin câiz olmayışı gibi fıkhî görüşlerinden dolayı İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'e şiddetli tenkitler yöneltilmesinin arka planında, bu konudaki görüşlerinin genel çizgiden farklı olmasından ziyade bu iki âlimin özellikle Eş'arîlik karşısındaki tutumları ve felsefî tasavvufa bakışları yatmaktadır. Eserlerinden de anlaşılacağı üzere İbn Teymiyye ve İbn Kayyim, mücadelelerini yalnızca akaid alanında ve bid'atlarla mücadelede yoğunlaştırdıkları ve fıkhın fürûunun herhangi bir kişiyi veya mezhebi taklitle gerçekleştirilebileceği kanaatinde oldukları için fürûa nisbeten ikinci planda yer vermişler, birçok fıkhî meselede görüş açıklamakla birlikte müstakil fıkıh ve fıkıh usulü kitapları yazmaya yönelmemişlerdir.

Çağdaşı âlimlerin ve bilhassa Şâfiîler'in İbn Teymiyye'ye yönelttikleri eleştiriler İbn Kayyim'i de hedef almıştır. Meselâ Takıyyüddin es-Sübkî, İbn Kayyim'in el-Ḳaṣîdetü'n-nûniyye'sinde görüşlerine karşı yazdığı es-Seyfü'ṣ-ṣaḳīl adlı eserinden başka İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'i tenkit amacıyla başka risâleler de kaleme almıştır. Bu risâleler er-Resâʾilü's-Sübkiyye fi'r-red ʿalâ İbn Teymiyye ve tilmîẕihî İbn Ḳayyim el-Cevziyye adıyla basılmıştır (Beyrut 1403/1983). Hanbelî âlimlerinden Şemseddin İbn Abdülhâdî, Sübkî'ye reddiye olarak eṣ-Ṣârimü'l-münekkî fi'r-red ʿale's-Sübkî adlı bir risâle yazmıştır. Çağdaşı olan Zehebî, ilmini takdir etmekle birlikte İbn Kayyim'in kendi görüşünü beğenen cüretkâr bir kimse olduğunu ifade etmektedir (el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ, s. 269). İbn Kayyim, son dönemlerde de Zâhid Kevserî'nin aşırı sayılabilecek eleştirilerine hedef olmuştur. Birçok eserinde hem İbn Teymiyye'yi hem de İbn Kayyim'i tenkit eden Kevserî, İbn Kayyim'i bütün görüşlerinde kendi ilmî şahsiyetini oluşturmaksızın hocasının fikirlerini tekrarlayan ve âdeta onun gölgesi ve kopyası olan bir kişi olarak değerlendirir. Kevserî'ye göre İbn Teymiyye ile İbn Kayyim bir kumaşın iki yüzü gibidir; önceki iç yüzü, sonraki dış yüzüdür; ilki karalamış, diğeri temize çekmiştir. Kevserî, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in talâk meselesindeki görüşleriyle ilgili olarak onların bu meselenin ehli olmadığını, itikadî ve amelî konularda fitne yarattıklarını ve müslümanları böldüklerini ileri sürer. Hatta ona göre, son dönemlerde müslümanların birliğini bozmada İbn Teymiyye'den daha zararlı birinin gelmediğini söylemek mümkündür (el-İşfâḳ ʿalâ aḥkâmi'ṭ-ṭalâḳ, s. 72-75). Çağdaş yazarlardan Saîd Ramazan el-Bûtî de İbn Kayyim'in ele aldığı konularda yeterince titiz ve dikkatli olmadığını, niyet ve kastın hükümlere etkisi ve hiyel meselesinde çelişkili ifadelerinin bulunduğunu ileri sürmüştür (Ḍavâbiṭü'l-maṣlaḥa, s. 295, 301-303, 321).

Son dönemlerde Muhammed b. Abdülvehhâb, Şevkânî, M. Reşîd Rızâ, Muhammed Abduh, Mevdûdî ve Vahîdüddin Han gibi âlimlerin İbn Kayyim'den etkilendikleri ve İbn Kayyim'in hocası İbn Teymiyye ile birlikte genellikle Vehhâbîlik, Selefîlik, Senûsîlik akımlarının ve İslâm dünyasındaki benzer ıslah hareketlerinin öncüsü olarak

değerlendirildiği görülür. Çağımız İslâm dünyasında özellikle tasavvuf muhitlerinde ve gelenekçi temayüllerin güçlü olduğu çevrelerde, hocası ile birlikte İbn Kayyim'e ilmî tenkit ve müsamaha sınırlarını zorlayan ağır ithamların yapılmasının esasen bu tür akımlara ve yenileşmeci hareketlere karşı duyulan tepki ve öfke ile yakın bağlantısı bulunmaktadır.
Yöntemi. İbn Kayyim'in yönteminin genel çizgileri "orta yolculuk", "gelenekçilik" ve "anlamcılık" olarak ifade edilebilir. Onun orta yolcu tutumunun sonuçları itikad, usul ve fürûa dair görüşlerinde açıkça görülmektedir. Bu anlayışını, İslâm dinini diğer dinler arasında ve Ehl-i sünnet'i diğer mezhepler arasında konumlandırırken de göstermiştir. Ona göre müslümanlar diğer din mensupları arasında orta (vasat) olduğu gibi Ehl-i sünnet de mezhepler arasında ortadır (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, I, 336; Miftâḥu dâri's-saʿâde, II, 360-361; İġās̱etü'l-lehfân, I, 116-118).

İbn Kayyim'de gelenekçilik / Selefîlik anlayışının usule ilişkin yansımalarını görmek bakımından üzerinde durulması gereken hususların başında sahâbenin dindeki yeri gelmektedir. Gerek İbn Teymiyye'ye gerekse İbn Kayyim'e göre, Hanbelîlik akımının genel çizgisine de uygun olarak sahâbeye iktidâ etmeksizin Kitap ve Sünnet'ten hüküm çıkarma iddiasında bulunan kişi bid'at ve dalâlet ehlidir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak İbn Teymiyye ve İbn Kayyim belli bir mezhebe bağlanmanın gerekmediği görüşünü savunmuşlardır. Çünkü bu bağlanma, ister istemez sahâbe ve tâbiîne doğrudan ulaşma ve başvurma imkânını ortadan kaldıracak, en azından bu mezhebin sistematik bütünlüğü açısından dikkate alınmayıp göz ardı edilen bazı sahâbî görüşlerinin saf dışı bırakılmasını gerektirecektir. Burada onların kamu otoritesine, halkı bir mezhebe göre davranmaya zorlama yetkisi tanımadıklarını da belirtmek gerekir. İbn Kayyim, mezhep imamlarına atfen devlet başkanının muayyen bir mezhebe göre hükmetmek şartıyla kadı tayin etmesi durumunda bazılarına göre şart ve tayinin, bazılarına göre de şartın bâtıl olacağını kaydeder (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, II, 207). Aynı şekilde, hata edeceklerini kabul etmekle birlikte mezhep imamlarının faziletlerine dikkat çekmeleri ve gerek mezhep imamlarının gerekse diğer müctehidlerin söyledikleri bilinmeksizin Kitap ve Sünnet hükümlerinin sağlıklı olarak bilinemeyeceğini ileri sürmeleri ve onların görüşleri etrafında bir korumacılık söylemi geliştirmeleri de yine Selefîlik anlayışının bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir. İbn Kayyim, fürû kitaplarında bulunan görüşlerin mezhep imamlarına nisbet edilemeyeceğini ileri sürdüğü gibi mezhep müntesiplerinin çoğunun kendi imamlarının görüşlerini yanlış anladığından da yakınmaktadır (a.g.e., IV, 184, 196). Eserlerinde mezhep imamlarından, özellikle Şâfiî ve Ahmed'den bolca nakilde bulunan İbn Kayyim mezhep imamlarıyla değil bunların müntesipleriyle uğraşır ve İbn Hazm'ın yaptığı gibi bütün amacı, mezhep imamlarının kişiliklerini ve ilmî ehliyetlerini eleştirmek olmayıp mezhepleri taklide az da olsa engel olmaktır. Gerek İbn Teymiyye gerekse İbn Kayyim, sahâbenin ve fıkıh imamlarının görüşlerinin dikkate alınmasının bir sonucu olarak ictihad ve taklit konusunda nisbeten esnek davranmışlardır. Buna

göre herkes ictihad edemez ve taklit edilmesi câiz olan bir kimse taklit edilebilir. Fakat taklit eden kimsenin uyduğu görüşü öteki görüşlerden daha doğru saymaya hakkı yoktur. İmamların icmâı kesin hüccet, ihtilâfları da geniş rahmettir. Farklı bir yaklaşımla karşılaştırmak gerekirse İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in tam aksine İbn Hazm sahâbe görüşlerine itibar etmemekte, ihtilâfı ve taklidi kötülemekte, herkesin gücü oranında ictihad etmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Özellikle İbn Kayyim, İbn Hazm'dan birçok konuda etkilenmiş olsa bile bu iki âlim ortaya koydukları teorik çerçeve ve sistem bakımından taban tabana zıttır.

Bir ıslah iddiasıyla yola çıktığı için İbn Kayyim'in fetvalarında toplumsal bozulma noktalarını, döneminde ortaya çıkan bid'at ve hurafeleri tesbit etme imkânı bulunabilir. Bu tavır aynı zamanda onun Selefî tutum ve yönteminin de tabii sonucudur. Nitekim kabir ziyaretinin esasen meşrû olduğu kanaatini taşımakla birlikte özellikle bazı sâlih kişilerin kabrini ziyaret amacıyla yola çıkılmasını câiz görmemesi Şîa'nın meşhed haccına tepki olarak değerlendirilebilir. İnsanların kabir ziyaretini ne derece ileri götürdüklerine örnek olarak bir kişinin Menâsikü ḥacci'l-meşâhid adlı bir kitap yazdığını söylemekte (İġās̱etü'l-lehfân, I, 197), gerek inanç gerekse uygulama yönüyle bu konudaki aşırılıklara karşı ağır eleştiriler yöneltmektedir (a.g.e., I, 193-224). Mûsiki aleyhtarlığı, mûsiki aletleri ve şarap kapları gibi eşyanın kırılması, şarap atölyelerinin yıktırılması ve saptırıcı kitapların yırtılması durumunda tazmin gerekmeyeceği şeklindeki görüşleri (a.g.e., I, 224-268; Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 253-254, 258), genel Hanbelî çizgiyle uyumlu olmasının yanında o dönemdeki sosyal hayatın kırılma noktalarını da göstermektedir. İbn Kayyim'in sisteminde anlamcılık önemli ve öncelikli bir yere sahiptir. Anlamcılık eğiliminin boyutları genel hatlarıyla şeriatın ruhunu ve esprisini kavrama, maslahatın dikkate alınması ve gerçekleştirilmesi, buna bağlı olarak zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi şeklinde gösterilebilir.

İbn Kayyim'in esasen İzzeddin b. Abdüsselâm ve İbn Teymiyye'yi takip ederek Kitap, Sünnet, sahâbe sözleri ve sarih kıyas yanında yer verdiği "usûlü'ş-şerîa" ve "kavâidü'ş-şer'" gibi ifadelerin içeriği, kendisi tarafından da kullanılan (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, I, 312, 313) ve Şâtıbî tarafından sistemleştirilen "makāsıdü'ş-şerîa" kavramının içeriğinden başka bir şey değildir. Şeriatın ruhunu anlama ifadesiyle kastedilen de budur. İbn Kayyim, Ahmed b. Hanbel'in pek sıcak bakmadığı, kendisinin de esasen ihtiyaç bulunmadığını söylediği teknik anlamdaki kıyas yerine, kıyası içermekle birlikte onu aşan ve içinde insanların maslahatını gözetme fikrini de taşıyan bu yaklaşımı alternatif olarak ortaya koymaktadır. Beyyine, akidlerde kastın rolü, akid hürriyeti, alacaklıların haklarının korunması, fuzûlînin tasarrufunun muteberliği gibi konular büyük ölçüde dinî-şer'î ahkâmın ruhunu anlama esprisiyle ele alınmıştır. İbn Kayyim bu esastan hareketle bazı nasların kayıtlanabileceğini öne sürer. Meselâ hayız görmekte olan kadının Kâbe'yi tavaf etmesini yasaklayan hadisin şeriatın usul ve kavâidiyle kayıtlanabileceğini söylemektedir (a.g.e., III, 21). Zaruret

ve acz durumunda şâriin kelâmı onun şeriatının kavâid ve usulü ile takyit edilebilir, aynı şekilde imamların mutlak ifadeleri de onların kavâid ve usulü ile kayıtlanabilir (a.g.e., III, 30; usûlü'ş-şerîa ve kavâidü'ş-şer' ifadelerinin kullanımları için bk. a.g.e., IV, 19; eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 63, 128, 147-148, 201, 206).

Lafızların zâhirini aşıp özüne ve hakikatine inmenin gereğinden söz eden İbn Kayyim Zâhirîler'i eleştirir (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, I, 218; IV, 194). Çünkü lafızlar taabbüdî olmayıp anlamların vesileleridir. Bu bakımdan "fıkh" "fehm"den daha özel olup konuşanın maksadını anlamaktır. İbn Kayyim, lafızcı grupta yer alan Zâhirîler'in ve anlamcı grupta yer alan re'y ve kıyas ehlinin yanıldıkları noktalara işaretle, meselâ lafızcıların bazı içecekleri hamr (şarap) kapsamından çıkarmak suretiyle genel hükmü daralttıklarını ve anlamı eksilttiklerini, anlamcıların da iyne (îne) satımını âyetlerde ifade edilen ticaret kapsamına almakla ve tahlîl (hulle) meselesini âyette ifade edilen "başka bir koca" kapsamına dahil etmekle lafza taşıyacağının üstünde anlamlar yüklediklerini belirtir. Ancak İbn Kayyim bu hususta bir ayırıma giderek ibadetler alanında lafızlara, muâmelât ve akidlerde ise lafzın kendisine değil maksadına itibar etmenin gereğinden söz eder (a.g.e., I, 292). Zâhirîler'in anlayışının aksine İbn Kayyim'e göre akid ve şartlarda aslolan şâriin iptal ettikleri dışındakilerin sahih olmasıdır. İbadetlerde aslolan ise emredildiğine dair bir delil olmadıkça butlândır. İkisi arasındaki fark şudur: İbadet Allah'ın hakkı olduğu için Allah'a ancak elçilerinin diliyle emredilen şeylerle ibadet edilir. Akid, şart ve muameleler ise haram kılınmadıkça serbesttir (a.g.e., I, 338-349). İbn Teymiyye'nin, "Ruh ceset için ne ise niyet de amel için odur" sözü İbn Kayyim tarafından, "Kasıt akidlerin ruhu, niyet ise ibadetlerin ruhudur" şeklinde ifade edilmiştir. Mânaları dikkate alma anlayışının bir sonucu olarak tasarruflarda şekle ve lafzın dış anlamına bakılmayıp altında yatan anlamın dikkate alınması gerektiğini söyleyen İbn Kayyim, ribânın muamele diye adlandırılmasında olduğu gibi insanların haram şeylere nefse hoş gelen ve yadırganmayan isimler verdiklerinden yakınmakta ve Kur'an'ın anlaşılmasında olduğu gibi bu tür durumlarda da elbise konumundaki lafızlara değil anlamlara itibar etmek gerektiğini söylemektedir (Miftâḥu dâri's-saʿâde, I, 257-258).

İbn Kayyim'in örf ve maslahatı dikkate alma, zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi konusundaki düşüncesi de anlamcılık özelliğinin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Genel olarak âdet ve geleneklerin, içinde yaşanan çevrenin, hatta hava, toprak, elbise ve gıdanın ahlâk ve davranışlar üzerinde etkisi bulunduğunu ifade eden İbn Kayyim'e göre insanlar babalarına benzediklerinden daha çok kendi zamanlarına benzerler. Bu sebeple fetva zaman, mekân, âdet ve durumların değişmesiyle değişir ve bunların hepsi Allah'ın dinindendir (a.g.e., II, 256-257; İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, III, 3; IV, 201, 205). İbn Kayyim değişik vesilelerle örfün hakemliğine başvurmayı, örfün gerektirdiği görüşün alınmasını önermektedir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak insanların hallerinin değişmesinin ve bozulmasının

uygun başka bir görüşle amel etmeyi gerektireceğini söylemiş, hatta zamanın değişmesi gerekçesiyle, “Bu hükümler adamların adam olduğu zaman içindi, şimdi ise durum değişmiştir” (eṭ-Ṭuruḳu’l-ḥükmiyye, s. 189-190) diyerek bazı hadislerle amel edilmeyebileceğini ima etmiştir. Bu anlayışı sebebiyle İbn Kayyim’in örfü hukukun kaynakları arasına sokma yolunda ciddi bir adım attığı söylenebilir (örfün önemine işaret eden ifadeleri için bk. a.g.e., s. 23, 88, 91, 114, 170, 189, 193). Ancak İbn Kayyim dinde hükmü belirlenmiş bulunan vâcipleri, haramları ve cezaları değişebilir hükümler ve örfün etkisi dışında tutmaya özen gösterir (İġās̱etü’l-lehfân, I, 330-334). Maslahat ve örf konusundaki yaklaşımları, onun sosyal değişme ve hukuk ilişkisi konusundaki görüşüne dair ipuçlarını içinde taşımaktadır. İbn Kayyim’in gelenekçilik yönü, salt korumacılık ve muhafazakârlık veya Selef’in uygulamalarını aynen almak değil, büyük ölçüde Selef’in verdiği hükümlerin mantığını kavrama ve onların gözettiği hedeflere öncelik verme çizgisinde geliştiği için onun gelenekçiliği hukukî görüşlerin zamana ve zemine göre değişebileceği anlayışına ters düşmez.

Maslahat ve örf ekseninde fetvanın değişmesi meselesiyle ilgili olarak İbn Kayyim’in siyâset-i şer‘iyye konusundaki görüşleri de dikkat çekicidir. Siyaset kavramının o dönemlerde yavaş yavaş alternatif hukukî düzenleme getirme temayülü gösterdiğini, bunun bir sebebinin de dinin aslından olmayan ve insanların ihtiyaçlarına cevap vermediği için değişmesi mümkün olan hükümlerin dinin mutlak ve genel hükümleri zannedilmesi olduğunu ifade eder. Siyaset konusunda orta yolcu bir tutum izleyen İbn Kayyim’e göre din kulların dünya ve âhiret maslahatlarını gerçekleştirme amacıyla gelmiş ve adaleti getirmiştir. Bu bakımdan âdil siyaset dinin kendisi sayılmasa bile bir cüzü ve dalıdır. İbn Kayyim’in siyaset için öngördüğü dine uygunluk şartı oldukça esnek ve geniş bir muhtevaya sahiptir. Buna göre bunun sınırı, dinin doğrudan bildirdiğine uygunluk değil ona aykırı olmamaktır. Bu bakımdan vahiy inmemiş ve Hz. Peygamber bir sünnet koymamış bile olsa insanların durumlarına uygun, toplumsal düzeni sağlayıcı kural ve tedbirler dine uygun siyaset çerçevesi içerisinde yer alır (eṭ-Ṭuruḳu’l-ḥükmiyye, s. 4, 12-13, 103).

Haram kılmayı (tahrîm) “tahrîmü ukūbet” ve “tahrîmü sıyânet ve himâye” şeklinde ikiye ayıran ve Hz. Peygamber ile sahâbenin bazı uygulamalarını genel geçer sabit bağlayıcı hükümler olarak değil maslahat düşüncesine dayalı siyaset olarak değerlendiren İbn Kayyim, bu gibi hükümlerin maslahata göre verilmiş cüzi bir siyaset olduğu için zamanın değişmesiyle değişeceğini ileri sürmekte ve bu hükümleri genel geçer ve kıyamete kadar ümmeti bağlayıcı hükümler olarak değerlendirmenin, her ne kadar böyle düşünenler de mâzur ve me’cûr kabul edilse de doğru olmadığını söylemektedir. İbn Kayyim’in bu kapsamda değerlendirdiği sahâbe uygulamaları arasında Hz. Ömer’in bir lafızda üç talâkı sırf cezalandırma amacıyla geçerli sayması, ümmüveledin satımının yasaklığı, ifrad haccını öngörmesi, Osman’ın insanları

Kur'an'ın yazılışında tek harf üzere toplaması ve Ali'nin Râfizî zındıkları yakması sayılabilir (a.g.e., s. 16-19; İġās̱etü'l-lehfân, I, 333, 336).

İbn Kayyim'in anlamı dikkate alan yaklaşım tarzının bir yansıması da fetva konusundaki gerçekçiliğidir. İlâhî emirlerin sosyal hayata sekte vermeyecek şekilde anlaşılması gerekir. Bunun için de meselenin özüne ve ruhuna inmeye çalışmalıdır. Cezalandırmada suçlunun durumunun dikkate alınması gerektiğini belirtmesi (eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 244), nesep konusunda pek de mantıklı olmayan bazı görüşleri şâriin nesep bağını birleştirmeye aşırı arzulu olmasıyla izah etmesi (a.g.e., s. 201) ve zina isnadının ispatı konusunda şâriin daha sıkı davranmış olmasını bu suçun gizli kalmasını sağlama amacıyla açıklaması (a.g.e., s. 147) bu eğilimin izlerini taşır. Ona göre fakih "olan biten" ile "gereken" arasını uzlaştıran ve bunlar arasında uyum sağlayabilen kişidir (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, IV, 220). Bunu sağlayabilmek için de müftünün hür ve serbest fikirli olması, herhangi bir mezhebe bağlanmaması ve nereye varırsa varsın gerçeğin tarafında yer alması gerekir.

Onun anlamcılık özelliğinin yansımalarından biri de sedd-i zerîa (zerâi) ve hiyel konusundaki yaklaşımıdır. Sedd-i zerîa harama giden yolu kapatırken hiyel harama giden kapıyı açmaktadır; bundan dolayı da bu ikisi birbirinin zıddıdır. Sedd-i zerîanın önemini anlamak için ilim ve fıkıhtan biraz nasip almış olmak yeterlidir. İpeğin haram kılınması sedd-i zerîa kabilindendir. Bunun içindir ki normalde kadınlara mubah olan ipek ihtiyaç ve râcih maslahat sebebiyle erkekler için de mubah görülmüştür. Çünkü sedd-i zerîa için haram kılınan bir şey ihtiyaç ve üstün maslahat sebebiyle mubah olur. Ribe'l-fazlın ve haram vakitlerde nâfile namazın yasaklanması da sedd-i zerîa kabilindendir. Bir lafızda üç talâkın tek talâk kabul edilmesi gerektiğini ileri sürerken bunun üç talâk sayılmasının şer'î hukukun genel ilkelerine ve naslara aykırılık içermesi yanında bu uygulamanın başta tahlîl (hulle) uygulaması olmak üzere yol açtığı olumsuz sonuçları da göz önünde bulundurmuş olmalıdır. Nitekim kendi döneminde de müslümanlar, bir lafızda üç talâkın geçerli kabul edilmesi ve bunun ardından yapılan hulle nikâhı sebebiyle o bölgede yaşayan hıristiyanlar tarafından ağır biçimde eleştiriliyor ve ayıplanıyordu. Bundan dolayı İbn Kayyim, bu konuda fıkıh doktrininde yerleşik genel kabulün eleştirisine ayrı bir önem vermiştir (muhallilin nikâhı ve bir lafızda üç talâk için bk. İġās̱etü'l-lehfân, I, 268-338).

İbnü'l-Kayyim'e göre hiyel dinin temel kuralları, hikmetleri ve öngördüğü maslahatlarla uyuşmadığı gibi müctehid imamların usulü ile de uyuşmaz. Hile, özü itibariyle çirkin olan bir şeyi ismen ve sûreten güzel gösterme çabası olduğuna göre hem sedd-i zerîa düşüncesine hem de münasebet ve müessir illet düşüncesine aykırıdır. Bu sebeple hileye kapı açanların, Zâhirîler'i lafzın anlamını görmeyip zâhirine bağlandıkları için suçlaması bir çelişkidir (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, III, 159, 178, 182, 183, 187, 188). Meselenin sosyopolitik yönüne çok az dokunmakla beraber onun bu

konudaki genel gözlemi hiyelin müslümanların siyasî hayatını bozduğu yönündedir. Hiyeli reddetmesinin temel sebebi bunun helâli haram, haramı helâl yapmanın aleti olarak kullanılmasıdır. Hiyelin hukukî geçerliğine karşı çıkmasının temelinde onun hüsün-kubuh anlayışının etkisi de vardır. Yasaklanan şey bizzat mefsedettir ve çirkindir. Allah'ın onu yasaklaması ona ayrıca bir çirkinlik ilâve etmiştir. Dolayısıyla bu şeyin mahiyeti ve hakikati değişmemişken onun isim ve sûretinin değişmesi çirkin bir şeyin güzele dönüşmesini sağlamaz. Bununla birlikte bir hakkın ıskatını, bir helâlin tahrîmini veya bir haramın helâl kılınmasını içermeyen hile câizdir ve böyle hileler sıkıntılı bir durumdan kurtulmaya yaradığı için "vücûhü'l-mehâric mine'l-madâyık" diye adlandırılabilir (a.g.e., III, 189; IV, 21-22).

Usul Görüşleri. Akıl ve vahiy arasında çatışma bulunmadığı noktasından yola çıkan İbn Kayyim hüsün-kubuh, dinî-şer'î hükümlerin amacı ve peygambere ihtiyaç gibi konulara nas merkezli bir açıklama getirir. Ona göre hüsün-kubuh meselesi ve peygambere ihtiyaç konusu dinin amacı konusuyla doğrudan bağlantılıdır. Dinin amacı bizâtihî Allah'ı tanıma (mârifetullah), O'nu sevme, O'na itaat etme ve yakınlaşmadır. İbn Kayyim, filozofların yaklaşımını tenkit ederken kullandığı üslûptan edinilen izlenimin aksine aklî hüsün ve kubhun varlığını kabul etmektedir. Fakat bunun, bazı Hanbelî usulcülerinin ona nisbet ettiği gibi (İbnü'n-Neccâr, I, 302) aklın tahsîn ve takbîh edeceği, vâcip ve haram kılacağı şeklinde anlaşılması zordur. Hüsün ve kubhun fiil için zâtî bir özellik olmasıyla fiilin zatından kaynaklanan bir özellik olması arasında fark gözeten İbn Kayyim birinci yaklaşımı savunur ve bunun zaman, mekân, ahval ve kişilerin değişmesiyle değişebileceğini ileri sürer (Miftâḥu dâri's-saʿâde, I, 52). Allah mârufu emreder, münkeri nehyeder demek akıl ve fıtrata uygun olanı emreder, aykırı olanı yasaklar demektir. Mâruf akılların tanıdığı, fıtratların güzelliğini ikrar ettiği şeydir. Vahiy akıl ve fıtratta mezkûr olanı açıklayıcı, onaylayıcı ve hatırlatıcı olarak gelmiştir (a.g.e., II, 19-22). İyi kimse amellerin sadece iyi olanına ülfet sağlar. Bu ameller de güzelliği hususunda peygamberlerin tebliğiyle selim fıtratların birleştiği ve sahih akılların tezkiye ettiği amellerdir. Dolayısıyla bu amellerin güzelliği hususunda din, akıl ve fıtrat buluşmuş ve ittifak etmiş olmaktadır.

Özelde amellerin hüsün-kubuh açısından mertebeleri, genelde varlıkların hayır ve şer açısından mertebeleri üzerinde duran İbn Kayyim amelleri hâlis maslahat, hâlis mefsedet, râcih maslahat, râcih mefsedet ve ikisinin eşitliği şeklinde taksim ettikten sonra dinin ilk dördünü getireceğini, maslahat ve mefsedet yönleri eşit olan bir şeyi getirmeyeceğini söyler. Sırf maslahat ve sırf mefsedetin bulunup bulunmayacağı meselesinde ise hangi görüş alınırsa alınsın emredilenin maslahatının fazla olacağını söyleyerek uzlaşmacı bir tavır ortaya koyar. Ayrıca sırf maslahatla kastedilenin ne olduğunu belirlemek gerekir. Eğer sırf maslahat ile, mefsedetin bulaşmadığı, özünde saf maslahat olan şey kastediliyorsa bunun varlığında kuşku yoktur. Eğer meşakkatin bulunmadığı kastediliyorsa böyle bir şey mevcut değildir (a.g.e., II, 25-27).

Şeriatta kıyasa aykırı bir şey bulunmadığını gösterme konusunda İbn Teymiyye'nin yaklaşımını devam ettiren İbn Kayyim değişik münasebetlerle şeriat naslarının mâkul olduğuna, akıl, fıtrat ve şer' uyumuna, Kur'an'ın mûcebi olan hükmün aynı zamanda fıtratın mûcebi ve aklın muktezâsı olduğuna dikkat çeker. Ona göre Allah ve Resulü kesinlikle, hissen veya aklen sünnetullahın bâtıllığı sonucuna götürecek hiçbir hüküm getirmemiştir. Bu bakımdan sarih akıl sarih vahye uygun olduğu için akılla vahiy çatışınca akıl takdim edilir demek hatadır. Ona göre âlemin fesadı re'yin vahye, hevânın akla takdim edilmesinden kaynaklanır. İbn Kayyim akıl-vahiy mutabakatı üzerinde önemle durmakla birlikte, "Nübüvvet âlemin ruhudur" diyerek (Miftâḥu dâri's-saʿâde, II, 179, 188) peygamberlere ihtiyacın zaruri oluşu konusunda titizlik göstermekte ve böylece aklı kontrol altına almayı ve sınırlamayı hedeflemektedir.

1. Kitap ve Sünnet. İbn Kayyim'e göre fıkhın kaynakları (usul) genel olarak Kitap, Sünnet ve birleştirici bir delille bu ikisinin anlam çerçevesine giren olmak üzere üçtür (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, II, 191). Bu genel ifade, Ahmed b. Hanbel'in fetvalarını dayandırdığı asıllarda açılımını bulur. Buna göre usul, a) naslar (Kitap ve Sünnet), b) muhalifi bilinmeyen sahâbe fetvaları, c) farklı görüşlerin bulunması durumunda aralarından birinin seçilmesi, d) mürsel ve zayıf hadis, e) zaruret durumunda yani bunların yokluğunda kıyastır (a.g.e., I, 29). İbn Kayyim büyük ölçüde bu beş asla dayanmaktadır.
Bu sıralamada dikkat çeken bir husus, daha önce Şâfiî'de de görüldüğü üzere Kitap ve Sünnet arasında mertebe farkı gözetilmeksizin her ikisinin "naslar" başlığı altında birinci sırada gösterilmesi, diğer bir husus da icmâın isim ve sonraları kazandığı içerik olarak bu sıralamada yer almamasıdır. Bunun sebebi Ahmed b. Hanbel'in icmâ konusundaki farklı yaklaşımıdır. Ahmed b. Hanbel, insanların ihtilâf etmiş olabileceğini göz önünde bulundurup icmâ iddiasına genel olarak sıcak bakmamış ve muhalifi bilinmeyen görüşün icmâ olarak nitelendirilmesi görüşünün Bişr b. Gıyâs el-Merîsî ve Ebû Bekir el-Esam'dan çıktığını ifade edip, "İcmâ vardır" demektense, "Bu konuda hilâf bilmiyorum" demenin daha doğru olacağını ileri sürmüştür. İbn Kayyim de müctehid imamların, baştan beri Kitap ve Sünnet'i icmâa takdim edegeldiklerini ve deliller sıralamasında icmâı üçüncü mertebeye koyduklarını, Kitap ve Sünnet varken icmâa gidilmeyeceğini ifade edip meçhul icmâ ile amel etmenin naslara muhalefet sonucunu doğuracağını söylerken bunu kastetmiş olmalıdır (a.g.e., II, 246-248). İbn Kayyim ve İbn Teymiyye, belki de yerli yersiz icmâ iddiasının yaygınlığını göz önüne alarak icmâın inkârının küfrü gerektirmeyeceğini savunmuşlardır. Onların böyle esnek ve yumuşak bir tavır takınmalarının arkasında, siyaseten verildiğini iddia ettikleri hükümler üzerinde gerçekleşmiş bulunan birtakım icmâlara aykırı görüş açıklamaları durumunda kendilerine yönelecek tenkitleri hafifletme amacının bulunduğu da düşünülebilir. Ancak İbn Kayyim, yukarıda belirtilen deliller hiyerarşisinde görüldüğü ve başka ifadelerinden de anlaşıldığı üzere (eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 179) muhalifi bilinmeyen sahâbe sözlerini bir anlamda icmâ mertebesinde tutmakta, hatadan

korunmuşluğun (ismet) belli bir grup için değil ümmetin toplamı için söz konusu olduğunu, yaygın şekilde bilinen hükümlerin icmâ olacağını (a.g.e., s. 198) dile getirerek icmâ konusunda yaygın anlayışa yakın bir konuma gelmektedir. Bununla beraber bir asırda sünneti bilen ve ona çağıran bir kimsenin bulunması durumunda o kimsenin hüccet, icmâ, sevâd-ı a‘zam ve müminlerin yolu olacağını belirtmesi (İġās̱etü'l-lehfân, I, 70) onun farklı bir çizgide bulunduğunu göstermektedir.

İbn Kayyim'e göre Allah, Hz. Peygamber'e neyi kastettiğini açıklama yetkisi verdiği gibi ona kendi adına kendiliğinden hüküm koyma (teşrî‘) yetkisi de vermiştir. Resûl-i Ekrem, Allah'ın hâs ve âm ifadelerle kastettiği anlamı açıklamış, hüküm ve fetvaları da kitap kaynaklı ve ona uygun olmuştur. Hatta Hz. Peygamber'in bütün kelâmı Allah adına yapılmış açıklamadır (eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 70; İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, II, 313). Kendisine teşrî‘ yetkisi tanındığı için Resûlullah Kur'an nassına ilâve hüküm koyabilir. Nitekim Selef'in ve Ehl-i sünnet'in temel özelliği, Hz. Peygamber'den sahih olarak gelen bir şeyi hiçbir insanın sözü sebebiyle terketmemesidir. Vahiy kaynaklı kabul edilen sünnet, a) münzel kitapların getirdiğine uygun sünnet, b) Allah'ın kitabını tefsir eden, Allah'ın muradını açıklayan ve mutlakını takyit eden sünnet, c) kitabın kaydetmediği bir hükmü içeren ve o hükmü ilk defa olarak açıklayan sünnet olmak üzere kitap karşısında üç konumda bulunur. Bu üç kısımdan herhangi birini reddetmek câiz olmadığı gibi kitabın karşısında sünnetin dördüncü bir konumu da yoktur. Dolayısıyla Kur'an'a aykırı ve onunla çelişkili olan sahih bir tek sünnet vârit olmamıştır (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, II, 307; eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 72; Hz. Peygamber'in beyanını on kısımda değerlendirişi ve taksimin ayrıntıları için bk. İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, II, 314-316). İbn Kayyim, hadisin kabulü konusunda sıkı şartlara başvurmayan geleneğin temsilcisi olduğunun bilinciyle ve iddialı bir şekilde kendilerinin bir re'y, kıyas veya şahsı taklit sebebiyle muhalefet ettiği sahih, sarih ve mensuh olmayan bir tek hadis bile gösterilemeyeceğini ileri sürer. Hatta hadise muhalefet endişesiyle ve Ahmed b. Hanbel'in yaklaşımına uygun olarak teâruz durumunda farklı iki hadisin getirdiği iki hükmün ayrı ayrı sünnet olabileceğini iddia eder (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, I, 330, 367; eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 264).

İbn Kayyim özellikle Hanefî usulcülerce ortaya konulan, kitabın zâhirine veya usule (kıyas) aykırı olduğu gerekçesiyle ya da Kur'an'daki hükme ilâve getiren haber-i vâhidin Kur'an'daki hükmü neshetmiş olacağı, bunun için de amelden düşürülmesi gerektiği şeklinde sonradan oluşturulan bazı kurallar sebebiyle hadislerin reddine karşı çıkmaktadır (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, I, 316; II, 293, 294-307; eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 72-74, 169). Deliller hiyerarşisinde zayıf hadisle amele yer vermekle birlikte bazı hadislere ilişkin tenkitleri bulunan İbn Kayyim (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, I, 203; eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 176, 177, 200, 213), hadisin umde olarak kullanılması ile istişhâd amacıyla kullanılması arasında fark gözetir ve isnadında zayıflıklar bulunan

bazı hadisleri onlara dayanmak maksadıyla değil istişhâd maksadıyla zikrettiğini belirtir (İʿlâmü'l-muvaḳḳʿîn, I, 346, 348; İġās̱etü'l-lehfân, I, 156).

Bütün çabasını naslara itibarın yeniden tesisine harcayan İbn Kayyim, nasların -özellikle kendi zamanını kastederek- adına sikke basılan, hutbe okunan, fakat geçerli bir hükmü ve yetkisi olmayan âciz halife derecesine indirildiğini söyleyerek (İctimâʿu'l-cüyûş, s. 42) naslara hakkının verilmediğinden yakınır ve naslara hakkının verilmesi durumunda mevcut ihtilâfların çoğunun ortadan kalkacağını ileri sürer (Miftâḥu dâri's-saʿâde, II, 58). İbn Hazm'ın daha önce ifade ettiği gibi bütün âlimlerin görüşlerinin Kitap ve Sünnet'e arzedilmesi gerektiği üzerinde durur (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, II, 278) ve resulün getirdiklerine aykırı olan her türlü görüş ve uygulamaya karşı mücadelenin imanın gereği olduğunu ifade eder (a.g.e., I, 50). Ona göre bir lafzın Selef'in dilindeki kullanımıyla sonradan kavuştuğu terimsel anlamı arasındaki farka dikkat etmemek ve Kur'an'ı sonraki terminolojiye göre anlamak doğru değildir (meselâ nesh lafzı için bk. a.g.e., I, 35-36, 40, 90, 98; beyyine kavramı için bk. a.g.e., I, 98; mezhep imamlarının kerâhet kavramını tahrîm için kullanmaları hususunda bk. a.g.e., I, 39). Mezhebî iddialarla Kur'an yorumlanmaz ve lugat o iddialara hamledilmez (Zâdü'l-meʿâd, IV, 18). Bir mezhebi destekleme aşırılığı ve taassubu kişiyi sarih sahih sünnete karşı çıkmaya götürmemelidir (a.g.e., IV, 162). Aslolan delile, delilin gerektirdiğine uymaktır. İbn Kayyim delil sözüyle genel olarak Kitap, Sünnet, sahâbe sözleri ve Arap dilini kastetmektedir (eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 182).

Siyak-sibak ve Kur'an bütünlüğü mutlak surette dikkate alınmalıdır (a.g.e., s. 70-71, 162). Herhangi bir âyet Kur'an'ın genel esprisine ters düşen bir anlamda yorumlanamaz. Nasların zâhirine ve lafzına bağlı kalmayıp esnek ve genel anlamda yorumlanması gerektiğine işaret ederek bazı nasların nihaî belirleme değil temsil kabilinden olduğunu (İġās̱etü'l-lehfân, I, 104), yine cüz'î-hâs nübüvvet kelâmının küllî-âm kılınamayacağı gibi küllî-âm olanın da cüz'î-hâs kılınamayacağını belirtir (Ahmed Mâhir el-Bakarî, s. 64).

2. Sahâbî Sözü. Sahâbenin ictihad yaparken bazan isabet, bazan hata edebileceğini, fakat her iki halde de ecir kazanacağını söylemekle birlikte İbn Kayyim'e göre sahâbîler ümmetin en fakihi, en âlimi ve dinî ahkâmın maksat ve hikmetlerini en iyi bilen kişilerdir. Sahâbenin bilgileriyle sonrakilerin bilgileri arasındaki fark bunlarla onların faziletleri arasındaki fark gibidir (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, I, 175). İbn Kayyim, sahâbenin Hz. Peygamber hayatta iken verdiği fetvaları iki kategoride değerlendirir. Buna göre bir sahâbînin verdiği fetva eğer Hz. Peygamber'e ulaşmış ve Hz. Peygamber de o fetvayı ikrar etmişse o hüküm, sahâbenin fetvası olmak bakımından değil Hz. Peygamber'in ikrarı bakımından hüccet olur. İkinci olarak da sahâbîler Hz. Peygamber'den tebliğde bulunan kimse sıfatıyla fetva vermişlerdir ki bu durumda

onlar taklit eden ve taklit edilen konumunda değil râvi konumundadır (a.g.e., II, 251). İbn Kayyim, mezhep imamları ve âlimlerin çoğunluğunun sahâbe sözlerinin uyulması gerekli bir hüccet olduğu görüşünde birleştiğini, sahâbî dışındakilerin taklidinin ise en fazla câiz sayılacağını belirtir (a.g.e., II, 262). Bununla birlikte, "Sahâbe ve tâbiînin rehberliğinden daha mükemmeli yoktur" diyerek (a.g.e., IV, 195) tâbiînin görüşlerini de bir anlamda sahâbe görüşleri mertebesine yükseltmesi ve Selef'in görüşlerine bazan isim sayarak, bazan "mezâhibü's-Selef" diyerek sıkça atıfta bulunması (eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 153) onun tâbiînin taklidine de sıcak baktığı, en azından karşı çıkmadığı şeklinde anlaşılabilir.

3. Kıyas. İbn Kayyim hükümlerin ta'lîl edilmesinin, dolayısıyla kıyasın içinde yer alacağı kavramsal çerçeveyi oluşturma sadedinde halk ve emir (yaratma ve buyurma) kavramlarına özel bir önem atfeder. Yaratmanın da buyurmanın da kaynağı rabbin ilmi ve hikmetidir. İbn Kayyim emir kavramını, "Allah'ın açıklamak / göstermek üzere elçiler gönderip kitaplar indirdiği şeriat ve din" olarak ifade eder. Buyurmanın kaynağının rabbin hikmeti olarak belirtilmesi, nasların ta'lîl edilebileceğini hissettirdiği gibi teşrî'de maslahatın dikkate alınacağını da göstermektedir. İbn Kayyim ta'lîl konusunda, Zâhirîler'in ve Eş'arîler'in hilâfına İbn Teymiyye ve Necmeddin et-Tûfî gibi Allah'ın fiil ve emirlerinin illet, hikmet ve maslahata dayalı olduğunu kabul etmektedir (Miftâḥu dâri's-saʿâde, I, 522; Ṭarîḳu'l-hicreteyn, s. 154-157). Hükümlerde illet ve hikmetin dikkate alınması konusunda da orta yolu tutan İbn Kayyim, İbn Hazm ve taraftarlarının şâriin hükmü bağladığı anlamları ve hikmetleri dikkate alma kapısını kendi üzerlerine kapadıklarını ve bu yüzden ilimden büyük bir payı kaçırdıklarını, buna karşılık şâriin şehâdet etmediği illetleri ve kıyasların kapısını re'y ile açanların da birçok bâtıla saplandıklarını ve birçok gerçeği kaçırdıklarını ifade ettikten sonra bu iki grubun ifrat ve tefrit içinde olduğunu söylemektedir (eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 120-121, 214). İbn Kayyim'in ta'lîlde hikmet ve maslahatın dikkate alınmasına sıcak baktığı hususu, onun sosyal değişme ve hukuk ilişkisini maslahat ve siyaset temelinde incelemesinde görülmektedir.

İbn Kayyim kıyas konusunu, nasların bütün olayların hükümlerini içerip içermediğine ilişkin teorik tartışma ile bağlantılı kılmış ve Sünnî usulcülerin çoğunluğu tarafından da ifade edilen "nasların sayılı ve sınırlı, olayların ise sınırsız olduğu, dolayısıyla sınırlının sınırsızı içermesinin imkânsız olduğu" şeklindeki anlayışa karşı çıkmıştır. İbn Kayyim'e göre bu gerekçe birkaç yönden geçersizdir. Öncelikle tek tek fertleri sınırsız şeylerin türler haline getirilerek sınırlandırılması mümkündür ve bu türlerin hükümleri belirtildiği vakit bu türler içinde yer alan sonsuz sayıdaki fertlerin hükümleri de belirtilmiş olur. İkinci olarak fiillerin, hatta arazların türleri sınırlıdır. Meselâ akrabalar evlenilmesi mubah olan ve olmayan diye iki türe ayrılır. Yine abdesti bozan şeyler belli bir sayı ile sınırlandırılabilir ki bu durumda geri kalan hallerin abdesti bozmayacağı anlaşılmış olur. Ayrıca beyan konusundaki bütün kusurlarına

rağmen mezhep mensupları, kendi mezheplerine göre helâl veya haram olan şeyleri kuşatan toplayıcı genel kurallar koyarak mezheplerini belirleyebiliyorlar da Allah ve cevâmiu'l-kelim olan peygamber mi helâlleri ve haramları ifade edemiyor? Meselâ Hz. Peygamber'in, "Sarhoş edici olan her şey haramdır" sözü, hangi bitki veya maddeden yapılmış olursa olsun sarhoş edici olan her şeyi içine alır; dolayısıyla sarhoş edici özellikteki içeceklerin haramlığına hükmetmek için kıyasa gerek yoktur. Bu sebeple kıyas, şahit ve tâbi konumunda olup nasların delâlet etmediği hiçbir hükmü müstakillen ispat etmez.

İbn Kayyim, nasların bütün olayları kuşatıp kuşatmadığına ilişkin bu temel teorik görüş ayrılığının daha alt bir alan olan kıyas konusuna da aynı şekilde yansıdığını ve kıyas hususunda üç farklı yaklaşımın bulunduğunu belirtir. Bir grup kıyası bütünüyle inkâr etmiş, bir grup onu kabul etmekle birlikte hikmeti, ta'lîli ve uygun anlamları inkâr etmiş, bir grup da nasların bütün olayları içermediğini ve bazı hükümleri kıyasa havale ettiğini ileri sürmüştür. Bu üçüncü grubun aşırıları hükümlerin büyük çoğunluğunun kıyas yoluyla belirleneceğini, ılımlıları ise başka türlü belirleme imkânı olmayan birçok hükmün kıyas yoluyla belirleneceğini söylemiştir. Her üç yaklaşımın da tutarsızlık, çelişki ve bozukluk içerdiğine temas eden İbn Kayyim doğru görüşün bunlar dışında olduğunu söyler. Ona göre bu konudaki doğru görüş, nasların bütün olayların hükümlerini içine aldığı şekildedir. Allah ve elçisi insanları herhangi bir re'y veya kıyasa havale etmemiş, aksine bütün hükümleri açıklamışlardır. Dolayısıyla naslar bütün hükümlere yeter. Sahih kıyas da haktır ve naslara uygundur. Bu üç gruptan her biri, gerçeğe giden yollardan birini kendisine kapadığı için başka bir yolu kapasitesinin üzerinde genişletmeye mecbur kalmıştır. Kıyası inkâr edenler temsil ve ta'lîlin, maslahat ve hikmetlere itibarın kapısını kapadıkları için nasların zâhirlerini ve istishâbı genişletmek zorunda kalmış ve bu ikisine ihtiyaçtan fazla yük vurmuşlardır. Bunlar nastan bir hüküm anladıklarında sadece o hükmü ispat etmiş ve arkasında bulunan anlama önem vermemişlerdir. Nastan bir hüküm anlayamadıkları durumlarda ise o nassı bırakıp istishâba yönelmişlerdir. Her ne kadar naslara önem verme, onları koruma ve üstün tutma re'y, kıyas ve taklidi nassın önüne geçirmeme, kıyas ehlinin tutarsızlıklarını gösterme gibi hususlardaki tavırları güzel ise de bunlar dört noktada hata etmiştir. 1. Sahih kıyası inkâr etmeleri. 2. Delâleti sadece lafzın zâhirine hasredip nassın ima, tenbih, işaret ve muhataplar nezdindeki örfünü dikkate almadıkları için nasları anlamada kusurlu davranmaları. 3. İstishâba gereğinden fazla yük yüklemeleri ve nakledici delil olmadığı gerekçesiyle istishâbın gerektirdiği hükme kesin gözüyle bakmaları. Halbuki bir şeyi bilmemek o şeyin yokluğunu bilmek anlamına gelmez. 4. Müslümanların akid, şart ve muamelelerinin sıhhat yönünde bir delil olmadıkça butlâna hamledileceğine -istishâb yoluyla- kanaat getirmeleri (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, I, 338-349). İbn Kayyim, isim vermemekle birlikte kıyası inkâr edenlere ilişkin olarak söylediklerinde öncelikle İbn Hazm'ı kastetmekte ve kıyas

bahsinde bir anlamda İbn Hazm ile kıyası benimseyen yaygın Sünnî görüşün arasında bir denge ve uzlaşma noktası bulmaya çalışmaktadır.

İbn Kayyim, re'y ve kıyas ehlinin naslara itina göstermediği ve nasların hükümlere yeterli ve şâmil olduğuna kanaat getirmediği için re'y ve kıyas yollarını genişlettiğini, kıyâsü'ş-şebehi kabul ettiğini, şâriin dikkate alıp almadığı bilinmeyen vasıflara hüküm bağladığını ve yine şâriin hükme gerekçe yapıp yapmadığı bilinmeyen birtakım illetler istinbat ettiğini söylemiş ve sonuçta nasların birçoğu ile kıyas arasında teâruz bulunduğunu ifade durumunda kaldığını, bazan nasları kıyasa, bazan da kıyası naslara takdim ederek kararsız bir çizgi takip ettiğini ve bunun bir sonucu olarak da birçok hükmün kıyasa aykırı olarak sabit olduğunu savunmak zorunda kaldığını ileri sürmüştür. Bunlar beş yönden hata etmiştir. a) Nasların bütün olayları açıklamaya yetmeyeceğine kanaat getirmeleri. b) Birçok nassa re'y ve kıyas ile muâraza etmeleri. c) Şeriat hükümlerinin birçoğunun kıyas ve mîzana (adl) aykırı olduğuna kanaat getirmeleri. d) Bir yandan şâriin itibar edip etmediği bilinmeyen birtakım vasıf ve illetlere itibar ederken öte yandan şâriin itibar ettiği birtakım vasıf ve illetleri ilga etmeleri. e) Bizzat kıyas hususunda çelişkiye düşmeleri (a.g.e., I, 349-350). Kıyasa ilişkin mevcut görüşleri tenkit ettikten sonra İbn Kayyim bu konuda kendi görüşünü üç maddede ortaya koymaktadır. 1. Naslar hükümler için yeterli olup re'y ve kıyasa başvurmaya gerek bırakmamaktadır. 2. Nas varken re'y, kıyas ve ictihad bâtıldır. 3. Şeriatın bütün hükümleri sahih kıyasa uygundur ve Hz. Peygamber'in getirdiği şeyler arasında mîzana ve sahih kıyasa aykırı hiçbir şey yoktur. İbn Kayyim'e göre naslar insanları asla kıyasa muhtaç bırakmamıştır ve nasta her türlü re'y, kıyas, siyaset ve istihsandan müstağni kılacak yeterlilik ve zenginlik vardır. Fakat nasların yeterliliği Allah'ın kuluna vereceği anlama yeteneği şartına bağlıdır (a.g.e., I, 267-268, 350). Nasların delâleti hakikî delâlet ve izâfî delâlet olmak üzere iki kısımdır. Hakikî delâlet konuşanın kastına ve iradesine tâbidir ve bu delâlet değişme göstermez. İzâfî delâlet ise işitenin anlayış, kavrayış, sağlam düşünüş ve zihin berraklığına ve bunun yanında lafızları ve lafızların mertebelerini bilmesine bağlıdır. Dolayısıyla bu delâlet, işitenlerin anılan hususlardaki farklılığına göre değişiklik gösterir.

İbn Kayyim, kıyas konusunda Zâhirîler'i ve re'y ehlini aşırı olarak niteleyip kendisinin orta yolu tercih ettiğini belirterek kıyas karşıtlarının üslûbuyla re'y ehlini ve yer yer Şâfiîler'i ve Hanbelîler'i tenkit etse de (a.g.e., I, 222) her şeyin hükmünün naslarda bulunduğu anlayışı ve bu görüşün temellendirilmesi konusunda kendisiyle öteki usulcüler arasında ciddi bir fark bulunmamaktadır. Çünkü onlar da her şeyin hükmünün naslarda bulunduğunu, fakat bazı hükümlerin lafız, bazılarının ise anlam olarak bulunduğunu ve kıyasın anlam olarak naslarda mevcut hükümlerin anlaşılmasının yolu olduğunu belirtmişlerdir. İbn Kayyim bu yaklaşımıyla bir anlamda, usulcülerin teknik kıyasına veya daha doğru bir ifadeyle nasları gerek tek tek

gerekse birbirine ekleyerek gereği gibi değerlendirmeden önce kıyasa başvurmalarına karşı çıkmış olmaktadır.

Prensip olarak hikmet ve maslahata riayeti kabul ettiği için İbn Kayyim genel anlamda kıyas yanında istihsan ve istislâha da sıcak bakmaktadır. İstishâb ve önceki şeriatlar konusunda öteki usulcülerden pek farkı yoktur. İstishâbın berâet-i asliyye istishâbı, aksi sabit oluncaya kadar şer'î hükmü ortaya koyan vasfın istishâbı ve tartışma konusunda icmâ istishâbı olmak üzere üçe ayrıldığını belirttikten sonra birinci tür istishâbın, Hanefîler'e göre bir durumun devam ettiğini göstermeye değil "def"e uygun, Mâlikîler'in, Şâfiîler'in ve Hanbelîler'in çoğunluğuna göre ise bir durumun devam ettiğini göstermeye uygun olduğunu, ikinci tür istishâbın hüccet olduğu konusunda pek ihtilâf bulunmadığını ve üçüncü tür istihâbın hüccet olup olmadığının ise tartışmalı olduğunu söyler (a.g.e., I, 339-344; kıyas berâet-i asliyye için bk. a.g.e., I, 261). Ayrıca önceki şeriatlar konusunda dört imamın olumlu kanaatini zikreder.

İbn Kayyim Medine ehlinin amelinin hüccet olamayacağı görüşündedir. Çünkü amel, sünneti belirlemenin ölçüsü değil tam aksine sünnet ameli belirlemenin ölçüsüdür; dolayısıyla sünnet hangi ameli destekliyorsa o amel muteberdir. Öte yandan muhalefet edilemeyecek olan amel, bir beldede oturan bir grup sahâbînin ameli olmayıp sahâbenin bütününün amelidir (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, II, 380-396).

4. İctihad ve Taklid. İbn Kayyim, taklid karşıtlığının ve serbest ictihad düşüncesine sahip olmasının bir sonucu olarak ictihad kapısının kapanmasını kabul etmez. İctihad kapısının kapanması anlamına gelen, belli bir dönem veya belli kişilerden sonra o zamana kadarki mevcut görüşler arasında seçim yapmanın câiz olmadığı şeklindeki anlayışları zikrederek bunları şiddetle eleştirir (a.g.e., II, 275-277). Fakat fürû-i fıkıh ve Arapça bilgisi olmayan ve usulcülerin kurallarını bilmeyen kişi için ictihad ehliyeti asgari düzeyde dahi gerçekleşmiş olmayacağı için bu kişilerin doğrudan hadislerden hüküm çıkarmaları, fetva vermeleri ve onunla amel etmeleri uygun değildir. Bunların bilenlere sorması gerekir (a.g.e., IV, 235-236, 239). İhtiyaç anında ve o konuyu bilen bir âlimin bulunmaması durumunda ise taklit yoluyla fetva vermek câizdir (a.g.e., I, 45-46; IV, 198).

İbn Kayyim'e göre ilim ehlinin yolu âlimlerin görüşlerini araştırıp zaptetmek, üzerinde düşünmek ve bunları Kur'an, sabit sünnet ve Hulefâ-yi Râşidîn'in görüşlerine arzetmek, bunlara uygun düşenleri almak, aykırı olanlara iltifat etmemektir. Durumu açıklığa kavuşmayan görüşlere gelince, bunlar sonuçta uymanın vâcip değil câiz olduğu ictihadî meseleler kapsamındadır. Kimseyi bu görüşle ilzam etmeksizin ve bunun hak, ötekilerin bâtıl olduğunu söylemeksizin buna uymak câizdir. Mukallitler ise bu yolu tersine çevirerek Allah'ın kitabını, elçisinin sünnetini ve elçinin halife ve arkadaşlarının görüşlerini taklit ettikleri kişinin görüşlerine arzetmişler, uydukları

kişinin sözüne uygun olanları almışlar, ötekileri almamak için çareler uydurmuşlardır (a.g.e., II, 226-228; el-Fürûsiyye, s. 342-343). Halbuki müctehid imamların görüşleri suyun yokluğunda başvurulacak teyemmüm gibidir. Mukallitler ise müctehidlerin görüşlerini öne alarak Kitap, Sünnet ve sahâbe sözlerini suyun yokluğunda başvurulacak teyemmüm menzilesine indirmişler ve su varken teyemmüm etmişlerdir. Daha sonra gelenler ise büsbütün ileri giderek müftü ve hâkimin karşılaştığı olayda Kitap, Sünnet ve sahâbe sözlerine bakmasının câiz olmadığını, uydukları ve taklit ettikleri kişinin sözüne başvurması gerektiğini söylemişlerdir. IV. (X.) yüzyıldan sonra bir adamın peşine düşüp onun fetvalarını şâriin nasları yerine koymak, hatta nasların önüne alıp onu taklitle yetinmek âdeti ortaya çıkmıştır (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, II, 248-263).

Muayyen bir mezhebe intisap etmek gerekli değildir. Devlet başkanının kadıya belli bir mezhebe göre hükmetmesi şartını koşması durumunda bu şart geçersizdir. Bir mezhebe mensup müctehid, başka bir imamın görüşünü bir delil sebebiyle tercihe daha uygun bulmuşsa bu görüşü kendi imamının usulüne göre tahrîc ederek bununla fetva verebilir (a.g.e., III, 283-284; IV, 185, 238, 261-263). Müftü, bir meselede başkasının mezhebinin kendisinin taklit ettiği mezhepten daha üstün ve delil bakımından daha sahih olduğunu bile bile kendi mezhebine göre fetva vermekten kaçınmalıdır. Müftüye herhangi bir imamın görüşü sorulmuşsa onun görüşünün ne olduğunu söylemesi gerekir. Eğer kendi ictihadı sonucunda ulaştığı hükmün -Allah'ın hükmünün- ne olduğu sorulmuşsa bu takdirde müftü, ister kendi imamına isterse başkalarına ait olsun mevcut görüşler arasında hangisi kendince üstün, Kitap ve Sünnet'e daha yakın ise o görüşle fetva vermelidir (a.g.e., IV, 177, 236). Müftünün, hakkında Allah'tan veya resulünden bir nas bulamadığı bir konuda ictihadının ulaştığı sonucu, "Allah bunu vâcip kılmıştır, haram kılmıştır, mubah kılmıştır veya Allah'ın hükmü budur" diye ortaya koyması câiz olmaz (a.g.e., I, 39, 43-44; II, 230). İbn Kayyim'in bu yaklaşımı, İbn Hazm'ın kıyas, istihsan ve taklit yoluyla ulaşılan hükmün Allah ve resulüne isnadının haram olduğu (İbn Hazm, VI, 152) görüşüne göre daha mutedil görülebilir.

İbn Kayyim, Ahmed b. Hanbel'i Ehl-i sünnet'in imamı şeklinde tavsif ederek ona diğer imamlara göre daha öncelikli bir yer verip onun dayandığı esasları ölçü kabul etmekle birlikte mezhep taassubuna şiddetle karşı çıkar (eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 156, 246, 248) ve yerine göre diğer mezhep imamlarının görüşlerini tercih eder (a.g.e., s. 31, 51, 192, 235). Ahmed b. Hanbel'in görüşleri arasında da seçmeci davranmış, ona atfedilen bazı fikirlerin onun usul ve görüşüne uygun düşmediğini ileri sürmüş (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, I, 310, 319), bazı görüşlerini de mezhep gereği değil salt yorum olarak değerlendirmiştir (eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 293). Bu kadar serbest ve seçmeci davrandığı halde Hanbelî mezhebi içinde kalabilmesinde, Ahmed b. Hanbel'den bir konuda birkaç farklı görüş rivayet edilmesinin sağladığı rahatlığın da rolü bulunmaktadır.

Eserleri. İbnü'l-Cevzî, daha kalıcı olduğu düşüncesiyle telifi öğretime tercih ederken İbn Kayyim ikisini bir arada yürütmeye çalışmıştır. Kitap telifi konusunda Ahmed b. Hanbel'in olumsuz tavrını, Kitap ve Sünnet'le meşguliyetten ve onların savunmasını yapmaktan uzaklaşma gerekçesiyle açıkladıktan sonra Kitap ve Sünnet'e aykırı re'y ve mezhepleri iptale dair kitap yazmada bir sakınca bulunmadığını, hatta bunun yerine göre vâcip, yerine göre müstehap ve yerine göre mubah olduğunu belirtmiştir (eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 255-256). Herhangi bir ilimde otorite sayılmasa da kelâm, tefsir, hadis, fıkıh ve usûl-i fıkıhta derinleşmiş olduğu belirtilen İbn Kayyim'in kaynaklarda 100'e yakın eserinin adı geçmekte olup bunların önemli bir kısmı, gerek onun ilginç kişiliği gerekse Hanbelî mezhebinin tarihî birikimini gün ışığına çıkarma yönünde çağımızdaki bazı resmî politikalar ve finans desteği sayesinde neşredilme imkânı bulmuştur. Geri kalan eserlerinin çok azının yazma nüshası mevcut olup büyük çoğunluğu ise sadece ismen bilinebilmektedir. İbn Teymiyye'nin aksine tasavvuftan daha fazla etkilendiği ve ona nisbetle daha az polemikçi olduğu, bu bakımdan da İbn Teymiyye'nin nisbeten kuru, İbn Kayyim'in ise açık ve akıcı bir üslûba sahip olduğu söylenebilir. Kendisinin de belirttiği gibi (eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye, s. 232) eserlerinde konudan konuya atlama, konu dışına çıkma veya istitrâd fazladır. Buna bağlı olarak sorulan sorulara çok geniş cevaplar vermektedir. Eserlerinde tekrarların fazla oluşunu İbn Kayyim'in vâizliğine ve çok eser yazmış olmasına bağlamak mümkündür. Onun hemen bütün kitapları, bir mezhebin görüşlerini savunma veya öne çıkarma düşüncesi güdülmediği izlenimi verecek şekilde mukayeseli tarzda yazılmış ansiklopedik eserlerdir. Selef'in dediğine aykırı olmamak şartıyla her görüşe açık olan İbn Kayyim'in konulara yaklaşımında objektifliğin hâkim olduğu söylenebilir. Ele aldığı bir konudaki görüşleri gerekçeleriyle birlikte zikrederek tartıştıktan sonra tercihini açıkça belirttiği gibi bazan tercihi okuyucuya bırakır (a.g.e., s. 151). Kişilere değil delile itibar ettiği için delilin desteklediği görüşü almaktan kaçınmaz. Bu bakımdan teorik olarak uzlaşması mümkün olmayan kişilerin görüşlerini tercih ettiği görülmektedir (meselâ bk. İġās̱etü'l-lehfân, I ,104). İbn Kayyim'in eserlerinin tesbiti ve adlandırması konusunda bazı karışıklıklar bulunmakta, bu durum biraz da eserlerinin yoğun bir ilgiye mazhar olmasından ve bu eserlerden seçme ve derlemelerin değişik isimler altında yayımlanmasından kaynaklanmaktadır. İbn Kayyim'in bir eserini yazarken diğer eserlerinden sık sık alıntılar yapması da bunda etkili olmuştur. Bazı eserleri farklı adlarla birçok defa, bazan da eserlerinin çeşitli bölümleri müstakil olarak neşredilmiştir.

A) Akaid. 1. el-Ḳaṣîdetü'n-nûniyye* (el-Kâfiyetü'ş-şâfiye fi'l-intiṣâr li'l-fırḳati'n-nâciye, el-Ḳaṣîdetü'n-nûniyye fi's-sünne). Ehl-i sünnet ve'l-cemâat akaidine, özellikle sıfatlar konusuna dair yaklaşık 3000 beyit ihtiva eden ve üzerinde birçok çalışma yapılan eserin çeşitli baskıları vardır (İstanbul 1318; Kahire 1319, 1344; Cidde 1415/1995; nşr. Abdullah b. Muhammed el-Umeyr, Riyad 1416/1996). 2. eṣ-Ṣavâʿiḳu'l-münezzele ʿale'l-Cehmiyye ve'l-Muʿaṭṭıla (eṣ-Ṣavâʿiḳu'l-mürsele).

İġās̱etü'l-lehfân'da atıfta bulunulan (I, 45; II, 114) eser Selef akaidine dairdir. Eserin İbnü'l-Mevsılî tarafından yapılan ihtisarı basılmış (Kahire 1348, 1380; nşr. Seyyid İbrâhim, Kahire 1412/1992; I-II, Mekke 1348-1349; nşr. Rıdvân Câmi‛ Rıdvân, I-II, Mekke 1415/1994), mevcut kısmı da Ali b. Muhammed ed-Dahîlullah tarafından doktora tezi olarak neşre hazırlanmıştır (I-IV, Riyad 1408/1988). 3. İctimâʿu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye ʿalâ ġazvi'l-Muʿaṭṭıla ve'l-Cehmiyye (Amritsar 1314; Kahire 1351, 1401; Beyrut 1404/1984, 1408/1988; nşr. Avvâd Abdullah el-Mu‛tik, Riyad 1408/1988, 1415/1995; nşr. Ebû Hafs Seyyid b. İbrâhim, Kahire 1992; nşr. Beşîr Muhammed Uyûn, Beyrut-Riyad 1414/1993). Büyük ölçüde İbn Teymiyye'nin el-Fetva'l-Ḥameviyyetü'l-kübrâ'sından esinlendiği ileri sürülen bu eser (Ahmed Mâhir el-Bakarî, s. 118-119), Allah'a nisbet edilen ve eskiden beri kelâmcılar arasında tartışma konusu yapılan istivâ sıfatına dairdir. Eserde istivânın anlamıyla ilgili olarak dilcilerin, kelâmcıların, müfessirlerin, hadisçilerin, sûfîlerin ve şairlerin ifadeleri derlenmiştir. 4. Ḥâdi'l-ervâḥ* ilâ bilâdi'l-efrâḥ. eṣ-Ṣavâʿiḳ'tan sonra yazılan eser, cennetin halen mevcut olduğunu ispat etmek ve cennetin mahiyetiyle orada yaşanacak hayata ilişkin bilgiler vermek üzere telif edilmiş, bundan dolayı müellif tarafından "Sıfâtü'l-cenne" ve "Vasfü'l-cenne" olarak da adlandırılmıştır. Eserin çeşitli baskıları vardır (Kahire 1325; nşr. Mahmûd Hasan Rebî‛, Kahire 1357; nşr. Abdullah es-Seyyid Subh el-Medenî, Kahire 1398/1977; nşr. Abdüllatîf Âlü Muhammed el-Fevâir, Amman 1987; nşr. Yûsuf Ali Büdeyvî - Muhyiddin Mestû, Beyrut 1411/1991; nşr. Ali eş-Şûrbâcî, Beyrut 1412/1992; nşr. İsâmüddin Sabâbatî, Kahire 1992; nşr. Beşîr Muhammed Uyûn, Dımaşk-Riyad 1414/1993; nşr. Seyyid el-Cümeylî, Beyrut-Riyad 1414/1994). 5. er-Rûḥ*. Eserde ağırlıklı olarak rüya, ölümle kıyamet arasındaki süre, kabir hayatı ve ruh konusu ele alınır (Haydarâbâd 1318; Hint 1381, 1386; Dımaşk 1980; nşr. Abdülfettâh Mahmûd Ömer, Amman 1985; nşr. Âdil Abdülmün‛im Ebü'l-Abbas, Kahire 1989). 6. er-Rûḥ ve'n-nefs. İbn Kayyim'in bazı eserlerinde er-Rûḥ ve'n-nefs ve Maʿrifetü'r-rûḥ ve'n-nefs adıyla atıfta bulunduğu bu kitap (Miftâḥu dâri's-saʿâde, s. 496) er-Rûḥ'tan daha geniş kapsamlı ayrı bir eser olmalıdır (Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, s. 258-259). 7. Miftâḥu dâri's-saʿâde ve menşûru velâyeti'l-ʿilm (elviyeti'l-ʿilm) ve'l-irâde (Kahire 1323; nşr. Mahmûd Hasan er-Rebî‛, Kahire 1358; I-II, Kahire 1955; nşr. Hassân Abdülmennân et-Tîbî - İsâm Fâris el-Harestânî, I-II, Beyrut 1994; nşr. Seyyid İbrâhim - Ali Muhammed, Kahire 1414/1994). İbn Kayyim, Medâricü's-sâlikîn'den sonra ve Mekke'de bulunduğu sırada kaleme aldığı eserde esas olarak sırât-ı müstakîme kendileriyle ulaşılabilir dediği ilim ve irade üzerinde duracağını belirtmiş, fakat burada sadece ilim üzerinde durmuş, irade ve muhabbet dediği ikinci aslı Ravżatü'l-muḥibbîn adlı eserinde yazmıştır. Müellif Hz. Âdem'in yeryüzüne indirilmesindeki sırlar, Hz. Peygamber'in kulpeygamber olmayı seçmesi, yaratılışın amacı gibi konulardan bahsettiği bir girişten sonra ilim, ilmin fazileti, ilme olan ihtiyaç ve ilim ehlinin şerefi; yaratıcıyı ispat yolları, Allah'ın yaratıştaki ve teşrî‛deki hikmeti, şeriata olan ihtiyaç; nübüvvetin bilinmesi ve nübüvvete olan

ihtiyaç; hüsün-kubuh ve maslahat-mefsedet; ilm-i nücûm, falcılık, uğur, uğursuzluk gibi çok değişik konulardan bahsetmektedir. Eserin büyük ölçüde, Câhiz'e nisbet edilen ed-Delâʾil ve'l-iʿtibâr adlı kitaptan iktibas edildiği iddiası (Ahmed Mâhir el-Bakarî, s. 169) araştırılmaya muhtaçtır. 8. Şifâʾü'l-ʿalîl fî mesâʾili'l-ḳażâʾ ve'l-ḳader ve'l-ḥikme ve't-taʿlîl (Kahire 1323, 1975, 1994; Tâif 1970; Beyrut 1409/1988). 9. Hidâyetü'l-ḥayârâ* fî ecvibeti'l-yehûd ve'n-naṣârâ (Kahire 1322 [el-Fârıḳ beyne'l-maḫlûḳ ve'l-ḫâliḳ'ın kenarında], 1333; Mekke 1387 [el-Câmiʿu'l-ferîd içinde]; Medine 1396/1976; nşr. Seyfeddin el-Kâtib, Beyrut 1980; nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkā, Kahire 1398, 1399, 1402, 1407; nşr. Mustafa Ebü'n-Nasr eş-Şelebî, Cidde 1988; nşr. Muhammed Ali Ebü'l-Abbas, Kahire 1990). Muhammed eş-Şeyh Ahmed Mahmûd el-Hâc eseri doktora tezi olarak neşre hazırlamıştır (1406, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye [Riyad]). 10. Şerḥu es-mâʾi'llâhi'l-ḥüsnâ. İbn Receb bu isimde bir eseri İbn Kayyim'e nisbet etmiş (ez-Zeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, II, 450), Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, İbn Kayyim'in esmâ-i hüsnâ konusundaki görüşlerini bir araya getirerek et-Taḳrîb li-ʿulûmi İbni'l-Ḳayyim adlı kitabına dercetmiştir. 11. el-Kebâʾir. Abdullah b. Cârullah'ın el-Beyânü'l-maṭlûb li-kebâʾiri'ẕ-ẕünûb adıyla neşrettiği eser (Mekke 1408/1988; Riyad 1414/1994) Zehebî ve İbn Kayyim'in bu isimdeki risâlelerinin özeti ve derlemesi niteliğindedir.

B) Ahlâk ve Tasavvuf. 1. Medâricü's-sâlikîn (beyne menâzili "iyyâke naʿbüdü ve iyyâke nesteʿîn"). Birçok baskısı bulunan (Mısır 1334, 1375; nşr. M. Kemâl Ca'fer, Kahire 1980; Kahire 1983; Cidde 1989) ve Henri Laoust'un Hanbelî mezhebinde mistik literatürün şaheseri olarak nitelendirdiği eser Hâce Abdullah-ı Herevî'nin Menâzilü's-sâʾirîn adlı kitabının şerhidir (bk. MENÂZİLÜ's-SÂİRÎN). 2. İġās̱etü'l-lehfân min meṣâyidi'ş-şeyṭân (Kahire 1320; nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire 1357; nşr. Muhammed Seyyid Keylânî, Kahire 1961; nşr. Muhammed Afîfî, Beyrut-Riyad 1407/1987; nşr. Beşîr Mahmûd Uyûn, Beyrut-Riyad 1414/1993). el-İġās̱etü'l-kübrâ adıyla da bilinen eserde, İbn Kayyim'in toplumsal ıslahat projesinin ana mesajlarını hayatın bütün alanlarını kapsayacak şekilde özetlediği, şeytanın tuzağı olarak adlandırılabilecek her türlü inanış ve davranış bozukluğundan kurtulabilmek için Selefî anlayışı, Kur'an'ın ruhuna ve Hz. Peygamber'in sünnetine dönüşü önerdiği görülür. Müellifin önemli eserlerinden biri kabul edilen İġās̱etü'l-lehfân, bu çizgide yer alan ileri dönem literatürü için de sıkça başvurulan bir kaynak olmuş, eserin bazı bölümleri risâleler halinde ayrıca neşredilmiştir. İġās̱etü'l-lehfân'da yaklaşık elli sayfalık bir bölümün Semev'el el-Mağribî'nin Beẕlü'l-mechûd fî ifhâmi'l-yehûd adlı eserinden aynen iktibas edildiği iddia edilmektedir (Ahmed Mâhir el-Bakarî, s. 170; eserin önemine ilişkin bir değerlendirme için bk. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, s. 2-5). Eseri Şeyh Abdullah b. Abdurrahman Ebâ Butayn Muḫtaṣaru İġās̱eti'l-lehfân (Riyad 1392/1972, 1409/1989), Nûreddin İbn Gānim el-Makdisî Meṣâyidü'ş-şeyṭân ve ẕemmü'l-hevâʾ (nşr. İbrâhim Muhammed el-Cemel, Kahire 1983) adıyla ihtisar etmiş,

Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Eserî Mevâridü'l-emân (Riyad 1415/1995) ve Nûr Saîd Sübülü'l-ḫalâṣ min vesvâsi'l-ḫannâs (Beyrut 1992) adıyla birer seçme yapmışlardır. 3. Ṭarîḳu'l-hicreteyn ve bâbü's-saʿâdeteyn (Kahire 1320, İġāṡetü'l-lehfân kenarında, 1357; nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1394; Beyrut 1982; nşr. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî, Katar, ts.; nşr. Ömer b. Mahmûd Ebû Ömer, Demmâm 1988; Kahire 1988; nşr. Yûsuf Ali Büdeyvî, Beyrut 1993). Seferü'l-hicreteyn ve ṭarîḳu's-saʿâdeteyn adıyla da anılan eserde (Safedî, II, 271) Allah'a ve Hz. Peygamber'e hicretin mânası ve çeşitli yönleri, havf ve recâ, zevk ve muhabbet gibi konular ele alınır. Müellif bu eserinin anlam ve tür bakımından alışılmışın dışında, amacı bakımından ise hayli dikkat çekici olduğunu ifade etmektedir (s. 25). Eserin İnnî Muhâcirün ilâ rabbî adıyla bir muhtasarı da neşredilmiştir (Kahire 1987). 4. Ravżatü'l-muḥibbîn ve nüzhetü'l-müştâḳīn (Kahire 1357; nşr. Ahmed Ubeyd, Kahire 1375; nşr. Sâbir Yûsuf, Beyrut 1982; Halep 1397/1977; Mekke 1397/1977; nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Amman 1988; nşr. Semîr Hüseyin Halebî, Tanta 1410/1990; Riyad 1417/1996). Sevgiye dair olup bu alanda yazılmış eserlerin bir özeti gibidir. İbn Hazm'dan nakilde bulunmasından ve onun bazı görüşlerini tartışmasından hareketle İbn Hazm'ın Ṭavḳu'l-ḥamâme'sini gördüğü ve ondan etkilendiği sonucu çıkarılmaktadır. Tâhir Ahmed Mekkî'ye göre İbn Kayyim, İbn Hazm'ın sevgiye dair görüşlerini dinî bir biçim vererek âdeta bir vâiz üslûbuyla nakletmiştir (Dirâsât ʿan İbn Ḥazm ve Kitâbihî Ṭavḳı'l-ḥamâme, s. 336-341; eserle ilgili değerlendirme için ayrıca bk. Abdul Karim Germanus, IC, XXVI [1952], s. 91-112). Bu eserden seçmeler ve bazı bölümler değişik isimler altında küçük risâleler halinde yayımlanmıştır (Allah yetecellâ ḍâḥiken, nşr. Ahmed İbrâhim Hızır, Cidde 1415/1995; Ẕemmü'l-hevâʾ ve'ttibâʿuhû, nşr. Ali Hasan Abdülhamîd, Amman 1988). 5. el-Kelimü'ṭ-ṭayyib ve'l-ʿamelü'ṣ-ṣâliḥ. Müstakil bir eser mi yoksa İbn Teymiyye'nin el-Kelimü'ṭ-ṭayyib'inin şerhi mi olduğu tartışılan eserin el-Vâbilü'ṣ-ṣayyib mine'l-kelimi'ṭ-ṭayyib adıyla birçok baskısı yapılmıştır (Kahire 1343, Mecmûʿatü'l-ḥadîs̱i'n-Necdiyye içerisinde; nşr. Abdülkādir el-Arnaût - İbrâhim el-Arnaût, Tâif 1393; nşr. İsmâil b. Muhammed el-Ensârî, Riyad 1399/1979; nşr. Kusay Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1401/1980; nşr. Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân, Beyrut 1985; nşr. Beşîr Muhammed Uyûn, Tâif 1406; nşr. Muhammed Abdurrahman İvaz, Beyrut 1407/1987; nşr. İyâd Abdüllatîf, Bağdad 1987; nşr. Muhammed Ali Ebü'l-Abbas, Kahire 1989; nşr. İbrâhim Acûz, Beyrut, ts.; Demmâm 1409/1989). 6. er-Risâletü't-Tebûkiyye. "İyilik ve takvâ üzerine yardımlaşın" (el-Mâide 5/2) âyetinin tefsiri mahiyetindeki eser, er-Risâletü't-Tebûkiyye (Kahire 1347; nşr. Eşref Abdülmaksûd Abdürrahîm, İsmâiliye 1408/1987; nşr. Hammâd Selâme, Zerkā 1410/1989), Tuḥfetü'l-aḥbâb fî tefsîri ḳavlihî teʿâlâ "ve teʿâvenû ʿale'l-birri ve't-taḳvâ..." (Kahire 1376; Riyad 1404/1984) ve Zâdü'l-muhâcir ilâ rabbihî (Kahire, ts.; nşr. Muhammed Cemîl Gāzî, Cidde 1406/1986) adlarıyla basılmıştır. 7. ed-Dâʾ ve'd-devâʾ (nşr. Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1377; nşr. Muhammed Osman el-Huşt, Kahire 1988; nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî,

Kahire 1411/1991; nşr. Seyyid el-Arabî, Mansûre 1415/1994; nşr. Âmir b. Âlü Yâsin, Riyad 1417/1997). el-Cevâbü'l-kâfî limen seʾele ʿani'd-devâʾi'ş-şâfî adıyla da birçok baskısı yapılan eser (Kahire 1904, 1346; nşr. Mahmûd Abdülvehhâb Fâyid, Kahire 1968; Cidde 1403/1983; Beyrut 1985; nşr. Seyyid el-Cümeylî, Beyrut 1986; nşr. Abdüllatîf Âlü Muhammed el-Fevâir, Amman 1986; nşr. Muhammed Abdürrezzâk er-Ruûd, Amman 1413/1992; nşr. Saîd Muhammed el-Lehhâm, Riyad-Beyrut 1407/1987; nşr. İsâmüddin es-Sabâbatî, Kahire 1992; nşr. Murad b. Abdullah, Kahire 1996; Riyad 1417/1996) her hastalığın bir devasının olduğunu bildiren hadisin şerhi mahiyetindedir. Eserde müellif, şifaya yardım eden şeylerin başında ihlâsla yapılan dua, âhiretin dünyaya tercih edilmesi ve mâsiyetlerden uzaklaşılması gibi hususları sayar. 8. el-Fevâʾid. Kaynaklarda yer almayan bu eserin İbn Kayyim'e aidiyetinin şüpheli olduğu iddia edilmekle birlikte Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, kitapta İctimâʿu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye ve el-Meʿâlim (İʿlâm) adlı eserlere atıf bulunduğundan hareketle bunun İbn Kayyim'e ait olduğunu belirtmiştir (İbn Ḳayyim el-Cevziyye, s. 284). Ahlâk, vaaz ve irşad konularını içeren eser birçok defa basılmıştır (Kahire 1344; nşr. Ahmed Râtib Armûş, Beyrut 1399/1979; Kahire 1400/1980; nşr. Abdüsselâm Şâhîn, Beyrut 1983; Beyrut 1406/1986; Kahire 1407/1987; Riyad 1417/1996). el-Fevâʾidü'l-Mekkiyye adıyla müellife nisbet edilen eserin bununla aynı olup olmadığı ise şüphelidir. 9. ʿUddetü'ṣ-ṣâbirîn ve ẕahîretü'ş-şâkirîn (Kahire 1341, 1349; nşr. Nuaym Zerzûr, Beyrut 1983; nşr. Muhammed Ali Ebü'l-Abbas, Kahire 1988; nşr. İbrâhim Süleyman es-Sâih, Tanta 1410/1990; nşr. Ebû Sehl Necâh İvaz Sıyâm, Mansûre 1415/1995).

C) Fıkıh ve Fıkıh Usulü. 1. İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn* ʿan rabbi'l-ʿâlemîn. Mezhepler üstü veya Selefî nitelikte bir metodoloji denemesi mahiyetindeki eserde bu metodolojinin Hz. Peygamber'den itibaren gelişim seyri ve genel esasları ele alınmıştır (Delhi 1313-1314; Kahire 1325, Ḥâdi'l-ervâḥ ile birlikte; nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1374/1955, 1968; nşr. Abdurrahman el-Vekîl, Kahire 1389/1969; nşr. Abdülkerîm İbrâhim el-Garbâvî, Kahire 1970; nşr. M. Abdüsselâm İbrâhim, Beyrut 1991, 1993; nşr. İsâmüddin es-Sabâbatî, Kahire 1414/1993). 2. eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye fi's-siyâseti'ş-şerʿiyye (el-Firâsetü'l-marżiyye fi [aḥkâmi]'s-siyâseti'ş-şerʿiyye). Müellifin en tanınmış eserlerinden biri olup yargılama hukuku alanında önemli bir kaynak sayılır. Eserde müellif, İbn Teymiyye'nin beyyine anlayışını geliştirerek hakkı gösteren her şeyin yargılama hukukunda beyyine sayılacağı, bunun için de şeklî ve zâhirî ispat vasıtalarının yanı sıra ferâset ve sezginin de devreye sokularak halin delâleti, karîne ve emârelerden hareketle hüküm verilebileceği tezi üzerinde durur. Eserin el-Firâse adıyla anılması da bu konuya özel bir önem verildiğini gösterir. İbn Kayyim, Hz. Peygamber döneminden itibaren yargılamada ferâsetle hüküm vermenin, yardımcı ve takdirî delillere itibar etmenin değişik örneklerini vererek beyyine kavramına getirdiği geniş yorumu temellendirmeye çalışır. Eserde dolaylı şekilde de olsa yargılama hukukuyla ilgisi bulunan fıkhî konular ayrıntılı biçimde ele alınır

(Kahire 1317, 1371, 1381; nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire 1372/1953; nşr. Behic Gazâvî, Beyrut, ts.; nşr. M. Cemîl Ahmed, Kahire 1961; nşr. Muhammed Cemîl Gāzî, Kahire 1978; Cidde 1405/1985). 3. Aḥkâmü ehli'ẕ-ẕimme. İslâm ülkesinde gayri müslimlerin hukukuna dair yazılmış en kapsamlı eserdir. Kitapta zimmî hukuku, Hanbelî fıkhı ağırlıklı olmak üzere müellifin dönemine kadar oluşan rivayet ve hukuk doktrini açısından mukayeseli bir şekilde ele alınmış, yer yer de ilk yüzyıllardaki uygulamalara temas edilmiştir (nşr. Subhî es-Sâlih, I-II, Dımaşk 1381/1961; Beyrut 1401/1981, 1983). 4. Tuḥfetü'l-mevdûd bi-aḥkâmi'l-mevlûd. Çocuğa ilişkin hükümleri derleyen bir eser olup çeşitli baskıları yapılmıştır (nşr. Abdülhakîm Şerefeddin el-Hindî, Lahor 1962; nşr. Abdülkādir el-Arnaût, Dımaşk 1391/1971; nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî, Kahire 1987; nşr. Abdülmün'im el-Ânî, Beyrut 1403/1983; nşr. Abdüllatîf Âlü Muhammed el-Fevâir, Amman 1408/1988; nşr. Muhammed Ali Ebü'l-Abbas, Riyad 1408/1988; nşr. Kemâl Ali Cemîl, Mansûre 1414/1993). 5. el-Fürûsiyye. Hz. Peygamber'in koşu müsabakası yapması, güreşmesi, ata binmesi, kılıç kuşanması, ok ve mızrak atışı yarışmalarına katılması gibi konulardan, yarışmayla ilgili genel hükümlerden bahseden ve özellikle yarışmanın sonucuna dair bahse girmenin hükmünü ele alan bir eserdir (nşr. İzzet Osman el-Huşt, Kahire 1360, 1414/1994; Kahire 1360, 1411; Bağdat 1987; nşr. Muhammed Nizâmeddin el-Fetîh, Medine 1410/1990; nşr. Semîr Hüseyin Halebî, Tanta 1411/1991; nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan, Hâil 1414/1993, 1417/1996). Kaynaklarda el-Fürûsiyyetü'l-Muḥammediyye olarak zikredilen, müellifin el-Fürûsiyyetü'ş-şerʿiyye adıyla atıfta bulunduğu (İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn, IV, 22) eser de bu kitap olmalıdır (krş. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, s. 280-281). 6. İġās̱etü'l-lehfân fî ḥükmi ṭalâḳı'l-ġażbân (el-İġās̱etü'ṣ-ṣuġrâ). Bu risâlede öfke halinde söylenen talâk sözlerinin hukukî sonuç doğurmayacağı savunulur (nşr. Muhammed Cemâleddin Kāsımî, Kahire 1396; nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkā, Kahire 1988). 7. Ḥurmetü's-semâʿ. Müellifin 740 (1340) yılında büyük ölçüde İbn Teymiyye'nin el-İstiḳāme'sine dayanarak yazdığı, def ve şebbâbe eşliğinde müziğin câiz olmadığını ileri sürdüğü bir eserdir. Kaynaklarda Keşfü'l-ġıṭâʾ ʿan ḥükmi semâʿi'l-ġınâʾ adıyla da geçen eser (nşr. Rebî' b. Ahmed Halef, Kahire 1411/1991; Beyrut 1412/1992) başka isimler altında da birçok defa basılmıştır (Ḥükmü'l-İslâm fi'l-ġınâʾ, nşr. Ebû Huzeyfe İbrâhim b. Muhammed, Tanta 1406/1986; Risâle fî aḥkâmi'l-ġınâʾ, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Riyad 1403/1983; el-Kelâm ʿalâ mesʾeleti's-semâʿ, nşr. Râşid b. Abdülazîz el-Hamed [doktora tezi], Riyad 1409/1989; Ḥükmü'l-ġınâ, Medine 1410/1990). 8. Ḥükmü târiki'ṣ-ṣalât. Ahmed b. Hanbel'in "Kitâbü'ş-Ṣalât"ı ile birlikte eṣ-Ṣalât ve aḥkâmü târikihâ (Kahire 1342, 1347), eṣ-Ṣalât ve ḥükmü târikihâ (nşr. Seyyid b. İbrâhim Sâdık, Kahire 1992; Beyrut, ts.; Medine 1409/1989) adıyla yayımlanmıştır. 9. Cilâʾü'l-efhâm fî fażli'ṣ-ṣalâti ve's-selâm ʿalâ ḫayri'l-enâm (Kahire 1357, 1375, 1392; nşr. Tâhâ Yûsuf Şâhîn, Kahire 1968; nşr. Şuayb el-Arnaût - Abdülkādir el-Arnaût, Dımaşk 1399/1979, II. bs., Küveyt 1987; nşr. Muhyiddin Dîb Mestû, Medine 1408/1988; nşr. Muhammed Beyyûmî, Mansûre

1415/1995, Beyrut 1996; Mekke 1417/1996). Eser Cilâʾü'l-efhâm fî ẕikri aḥkâmi'ṣ-ṣalâti ve's-selâm ʿalâ ḫayri'l-enâm ve Taʿẓîmü şeʾni's-selâm ʿalâ ḫayri'l-enâm şeklinde de anılmaktadır. 10. Menâsikü'l-ḥac ve'l-ʿumre (nşr. Muhammed Afîfî, Riyad 1400/1980).

D) Tefsir. 1. et-Tibyân fî aḳsâmi'l-Ḳurʾân* (Eymânü'l-Ḳurʾân) (Mekke 1321; nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire 1352, 1388; nşr. Tâhâ Yûsuf Şâhin, Kahire 1388/1968, Beyrut 1402/1982; nşr. M. Zührî en-Neccâr, Riyad 1399/1979; nşr. Şeyh Muhammed Şerîf Sükker, Beyrut 1988; nşr. İsâm Fâris el-Harestânî, Beyrut 1414/1994). 2. Ems̱âlü'l-Ḳurʾân. İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn'in içinde aynı muhtevada bir bölümün bulunması bunun müstakil bir eser olmadığını akla getirmekle birlikte bazı kaynaklarda bu isimle müellife nisbet edilmesi ayrı bir eser olduğunu ve sonradan İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn'e dercedildiğini düşündürmektedir. İʿlâm'ın içindeki bölüm Necidli bir âlim tarafından Dürerü'l-beyân fî tefsîri ems̱âli'l-Ḳurʾân adıyla yayımlanırken (Kahire, ts.) el-Ems̱âl'in de birçok neşri yapılmıştır (nşr. Nâsır b. Sa‘d er-Reşîd, Mekke 1400/1980; Beyrut 1981; nşr. Saîd Muhammed en-Nemr el-Hatîb, Beyrut 1981, 1403/1983; nşr. Mûsâ Ulvân el-Alîlî, Bağdat 1987). 3. Bedâʾiʿu'l-fevâʾid. Kur'an'ın Arap dili ve edebiyatı yönünden taşıdığı inceliklerin ve üstünlüklerin tanıtımını yapan, kısmen Kur'an lugatı ve grameri niteliğinde, yer yer çeşitli âyetlerin ve bazı sûrelerin tefsirini ve dinî ilimlerin çeşitli konularına ait geniş açıklamaları ve tartışmaları içeren orijinal bir eserdir (I-IV, Kahire, ts., 1392/1972; nşr. Ma‘rûf Mustafa Zürayk - Muhammed Vehbî Süleyman - Ali Abdülhamîd Baltacî, I-IV, Beyrut-Dımaşk 1414/1994). Müellif eserinin bu yönüyle bir örneğinin bulunmadığını belirtir. Bu eserin de bazı bölümleri müstakil risâleler halinde neşredilmiştir. Muhammed İbrâhim el-Bennâ, eserin Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî'nin Netâʾicü'l-fiker'inden intihal olduğunu iddia etmekte, Yüsrî es-Seyyid Muhammed ise bu iddiayı haksız bulmaktadır (Bedâʾiʿu't-tefsîr, I, 45-48; ayrıca kitaba ilişkin bir değerlendirme yazısı için bk. Fuâd Ali Muhaymir, XX/2 [1405/1985], s. 65-117). 4. Tefsîrü'l-Fâtiḥa (Kahire 1375). Safedî'nin büyük bir cilt olduğunu söylediği eserin (el-Vâfî, II, 272) müstakil bir kitap olmayıp Medâricü's-sâlikîn'den çıkarıldığı da öne sürülmektedir (Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, s. 232). 5. Tefsîrü'l-Muʿavvizeteyn. Bunun da müstakil bir eser olup olmadığı bilinmemekle birlikte Safedî'nin er-Risâletü'ş-şâfiye fî esrâri'l-Muʿavvizeteyn adıyla andığı (el-Vâfî, II, 272) çalışma olması muhtemeldir (nşr. Mustafa b. Adevî, Tâif 1408/1988; Kahire 1409/1989). Eser Tefsîru süveri'l-Kâfirûn ve'l-Muʿavvizeteyn adıyla (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Beyrut 1949) ve ayrıca Muhammed Üveys en-Nedvî tarafından İbn Kayyim'in diğer eserlerinde yer alan âyet ve kavram tefsirlerinin derlendiği et-Tefsîrü'l-ḳayyim li'l-İmâm İbni'l-Ḳayyim içinde (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire, ts.) neşredilmiştir. Yüsrî es-Seyyid Muhammed, daha titiz bir çalışma yaparak İbn Kayyim'in eserlerinde yer alan tefsirle ilgili bilgileri toplayıp Kur'ân-ı Kerîm'in tertibine göre düzenlemiştir (Bedâʾiʿu't-tefsîri'l-câmiʿ li-tefsîri'l-İmâm İbn Ḳayyim

el-Cevziyye, I-V, Demmâm 1414/1993). el-Fevâʾidü'l-müşevvıḳ ilâ ʿulûmi'l-Ḳurʾân ve ʿilmi'l-beyân adlı bir eser İbn Kayyim'e nisbet edilerek basılmışsa da (nşr. Muhammed Bedreddin en-Na'sânî, Kahire 1327; Beyrut 1982; nşr. Muhammed Osman el-Huşt, Kahire 1994) bunun İbnü'n-Nakīb el-Makdisî tarafından et-Taḥrîr ve't-taḥbîr adlı tefsirine mukaddime mahiyetinde yazıldığı tesbit edilmiş (bk. İBNÜ'n-NAKĪB el-MAKDİSÎ) ve Zekeriyyâ Saîd Ali tarafından yayımlanmıştır (Muḳaddimetü Tefsîri İbni'n-Naḳīb, Kahire 1415/1995).

E) Hadis. 1. Tehẕîbü muḫtaṣari Süneni Ebî Dâvûd. Müellifin 732 (1332) yılında kaleme aldığı eser, Münzirî'nin Muḫtaṣaru Süneni Ebî Dâvûd'u ve Hattâbî'nin Meʿâlimü's-Sünen'i ile birlikte basılmıştır (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir - Muhammed Hâmid el-Fıkī, I-VIII, Kahire 1367-1369/1948-1950). 2. el-Menârü'l-münîf fi'ṣ-ṣaḥîḥ ve'ż-żaʿîf. Senedi incelenmeksizin bir hadisin mevzû olduğunun anlaşılıp anlaşılmayacağına dair olup Abdülfettâh Ebû Gudde, bu eserin İbnü'l-Cevzî'nin el-Mevżûʿât'ının muhtasarı olduğunu ileri sürmektedir. İbn Kayyim, İbnü'l-Cevzî'nin değişik bablar altında zikrettiği hadislerden hareketle bu bablarda kaydedilen hadislerin mevzû olup olmadığına delâlet eden birtakım genel kurallara ulaşmaya çalışmıştır (Menârü'l-münîf, neşredenin girişi, s. 12). İlk önce Muhammed Hâmid el-Fıkī tarafından Mecelletü'l-Hedyi'n-nebevî'nin (1376) 2-7. sayılarında, daha sonra el-Menâr adıyla müstakil olarak neşredilen eser (Kahire, ts.), Naḳdü'l-menḳūl ev el-Menâr fi'ṣ-ṣaḥîḥ ve'ż-żaʿîf ismiyle de basılmış (Mansûre 1383; nşr. Hasan es-Semâhî Süveydân, Beyrut 1411/1990), ayrıca Abdülfettâh Ebû Gudde'nin (Halep 1390/1970, 1403/1983; Riyad 1403/1984) ve Ahmed Abdüşşâfî'nin (Beyrut 1408/1988) tahkikiyle yayımlanmıştır.

F) Diğer Eserleri. 1. Zâdü'l-meʿâd* fî hedyi ḫayri'l-ʿibâd. Hz. Peygamber'in hayatı, günlük yaşayışı ve uygulamalarından çıkarılan dinî, ahlâkî, hukukî vb. hükümlerin yer aldığı ansiklopedik mahiyette bir eserdir (Kanpûr 1298; nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire 1347; Kahire 1369, 1379, 1963; Beyrut 1987; nşr. Şuayb el-Arnaût - Abdülkādir el-Arnaût, I-V, Riyad 1979, Beyrut 1983; T trc. Şükrü Özen - Mehmet Erdoğan v.dğr., I-VI, İstanbul 1988-1990). 2. Esmâʾü müʾellefâti İbn Teymiyye (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, MMİADm., XXVIII [1372/1953], s. 371-395; Beyrut 1981, 1983). 3. Mekâʾidü'ş-şeyâṭîn fi'l-vesvese ve ẕemmi'l-müvesvisîn. Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin Ẕemmü'l-müvesvisîn adlı eserinin şerhidir (Bağdad, ts.; Beyrut 1989). 4. el-Ġurbe ve'l-iġtirâb (Kahire, ts.; Kahire 1351). 5. eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî. Sahasında meşhur bir eser olup çeşitli neşirleri yapılmıştır (Halep 1347; nşr. Abdülganî Abdülhâlik, Kahire 1377/1957, Mekke 1398/1978; nşr. Abdullah b. Müsfir el-Bişr, Riyad 1392/1972; nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, Kahire 1978, Halep 1404; nşr. Âdil el-Ezherî - Ahmed Ali el-Cârim, Kahire 1980; nşr. Şuayb el-Arnaût - Abdülkādir el-Arnaût, Beyrut 1406; nşr. Abdülmün'im el-Ânî, Beyrut 1407; nşr. Muhammed Fethî Ebû Bekir, Kahire 1409/1989; nşr. Muhammed Bekir Ali, İskenderiye 1410/1989). 6.

Meʿâni'l-edevât ve'l-ḥurûf. Arap dilindeki harf ve edatların İslâm hukukuyla ilişkilendirilerek ve örneklendirilerek incelendiği eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Lâleli, nr. 3499) bir nüshası mevcuttur (ayrıca bk. H. Avni Çelik, AÜİFD, sy. 8 [Erzurum 1988], s. 143-164; İbn Kayyim'in eserleri için ayrıca bk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, s. 199-312).

Literatür. Yaşadığı dönemden itibaren Hanbelî mezhebiyle diğer mezheplerde ve tasavvuf muhitlerinde yoğun bir ilgi uyandıran İbn Kayyim'in hayatı, görüşleri ve eserleri tabakat literatürü yanında müstakil çalışmalara da konu olmuştur. Bunun yanında özellikle günümüzde onunla ilgili olarak çeşitli ilmî araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Bunda şüphesiz, XX. yüzyılda Hanbelî mezhebinin tarihî mirasını gün ışığına çıkarmaya yönelik resmî politikaların ve özellikle İbn Teymiyye ile İbn Kayyim'e gösterilen ihtimamın önemli payı vardır.

Kitaplar ve Tezler. 1. Takıyyüddin es-Sübkî, er-Resâʾilü's-Sübkiyye fi'r-red ʿalâ İbn Teymiyye ve tilmîẕihî İbn Ḳayyim el-Cevziyye (Beyrut 1983). 2. a.mlf., es-Seyfü'ṣ-ṣaḳīl fi'r-red ʿalâ İbn Zefîl (nşr. Zâhid el-Kevserî, Kahire 1356/1937). 3. Muhammed b. Azûz et-Tûnisî, el-Ḳavlü'l-ḳayyim fî ḥâli İbn Teymiyye ve İbni'l-Ḳayyim (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 251). 4. Dâvûd b. Süleyman el-Hâlidî, Ṣulḥu'l-iḫvân min ehli'l-îmân ve beyânü'd-dîni'l-ḳayyim fî tebriʾeti İbn Teymiyye ve İbni'l-Ḳayyim (Bombay 1306). 5. Abdülazîm Şerefeddin, İbn Ḳayyim el-Cevziyye ʿaṣruhû ve menhecühû ve ârâʾühû fi'l-fıḳh ve'l-ʿaḳāʾid ve't-taṣavvuf (Kahire 1376/1956, 1387/1967; Küveyt 1405/1984). 6. Muhammed Müslim el-Ganimî, İbn Ḳayyim el-Cevziyye (Dımaşk 1397; Beyrut 1401/1981). 7. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, İbn Ḳayyim el-Cevziyye, ḥayâtühû âs̱âruhû mevâridüh (Riyad 1412). Müellifin İbn Ḳayyim el-Cevziyye, ḥayâtühû ve âs̱âruh (Riyad 1400/1980, 1403/1983, 1405/1985) ve Mevâridü İbni'l-Ḳayyim fî kütübihî (Riyad 1400) adlarıyla neşrettiği iki eserin birleştirilmiş şeklidir. 8. a.mlf., et-Taḳrîb li-ʿulûmi İbni'l-Ḳayyim. Yazar, İbn Kayyim'in hayatını ve fıkhî görüşlerini, Haccâvî'nin Zâdü'l-müstaḳniʿ adlı kitabının tertibine göre düzenleyip önce et-Taḳrîb li-fıḳhi İbni'l-Ḳayyim adıyla yayımlamış, daha sonra İbn Kayyim'in hayat hikâyesinin yer aldığı birinci bölüm yerine onun diğer dinî ilimlerdeki görüşlerini ilâve ederek et-Taḳrîb li-ʿulûmi İbni'l-Ḳayyim adıyla yeniden neşretmiştir (Riyad 1416/1996). Ansiklopedik bir hüviyet taşıyan eserde, İbn Kayyim'in fıkıh ağırlıklı olmak üzere dinî ilimlerin çeşitli konularındaki görüşleri özetlenmiştir. 9. a.mlf., el-Ḥudûd ve't-taʿẕîrât ʿinde İbn Ḳayyim (Riyad 1403/1983, 1415/1995 [yüksek lisans tezi]). 10. a.mlf., Aḥkâmü'l-cinâye ʿale'n-nefs ve mâ dûnehâ ʿinde İbn Ḳayyim el-Cevziyye (Beyrut 1416/1996 [doktora tezi]). 11. Ahmed Mâhir Mahmûd el-Bakarî, İbnü'l-Ḳayyim min âs̱ârihi'l-ʿilmiyye (Beyrut 1404/1984; İskenderiye 1407/1987). 12. a.mlf., İbnü'l-Ḳayyim el-luġavî (İskenderiye 1989). 13. İvazullah Câd el-Hicâzî, İbnü'l-Ḳayyim ve mevḳıfühû mine't-tefkîri'l-İslâmî (Kahire 1380/1960, 1392/1972). 14. Abdurrahman b. Abdülazîz es-Sahmân, el-Maʿârifü's-seniyye min kütübi

Şemsiddîn İbn Ḳayyim el-Cevziyye (Riyad 1391/1971). 15. Muhammed Ahmed es-Sünbâtî, Menhecü İbni’l-Ḳayyim fi’t-tefsîr (Kahire 1973; Devha 1982). 16. Abdülfettâh Lâşîn, İbnü’l-Ḳayyim ve ḥissühü’l-belâġī fî tefsîri’l-Ḳurʾân (Beyrut 1982). 17. Ahmed Hasan el-Bâkūrî, Maʿa İbni’l-Ḳayyim fî ʿâlemi’r-rûḥ (Kahire 1983). 18. Abdülazîm Islâhî, Economic Thought of Ibn al-Qayyim (1292-1350 A. D.) (Jeddah 1984). 19. Ahmed Ferîd, Tezkiyetü’n-nüfûs ve terbiyetühâ kemâ yuḳarriruhâ ʿulemâʾü’s-selef: İbn Receb el-Ḥanbelî, İbnü’l-Ḳayyim, Ebû Ḥâmid el-Ġazzâlî (Beyrut 1405/1985). 20. Sabrî el-Mütevellî, Menhecü Ehli’s-sünne fî tefsîri’l-Ḳurʾâni’l-Kerîm: Dirâse mevḍuʿiyye li-cühûdi İbni’l-Ḳayyim et-tefsîriyye (Kahire 1986). 21. Ebû Bekir Hâmid el-Mihdâr, el-Ḳavlü’l-ḳayyim mimmâ yervîhi İbn Teymiyye ve İbnü’l-Ḳayyim (Cidde 1406/1986). İki âlimin Ehl-i beyt hakkındaki görüşlerini derleyen bir eserdir. 22. Muhammed Enver es-Senhûtî, İbn Ḳayyim el-Cevziyye sîretühû menhecühû ve ârâʾühû fi’l-ilâhiyyât (Riyad 1407/1987). 23. Muhammed Süleyman el-Alît, el-Mecmûʿu’l-ḳayyim min kelâmi Şeyḫi’l-İslâm ve İbni’l-Ḳayyim (Büreyde 1407/1987). 24. Ali Abbûd es-Sâhî, İbn Ḳayyim el-Cevziyye (Bağdat 1408/1988). 25. Hasan b. Ali el-Haccâcî, el-Fikrü’t-terbevî ʿinde İbni’l-Ḳayyim (Cidde 1988). 26. Muhammed el-Müsnid, Aḳvâl fî terbiyeti’l-evlâd, İbnü’l-Ḳayyim, el-Ġazzâlî, İbn Ḫaldûn (Riyad 1409/1989). 27. Ali b. Ali Câbir el-Harbî, Keşfü’l-estâr li-İbṭâli iddiʿâʾi fenâʾi’n-nâr el-mensûb li-Şeyḫi’l-İslâm İbn Teymiyye ve tilmîẕihî İbni’l-Ḳayyim el-Cevziyye (Mekke-Riyad 1410/1990). 28. Yûsuf Mahmûd Muhammed, en-Nefs ve’r-rûḥ fi’l-fikri’l-insânî ve mevḳıfü İbni’l-Ḳayyim minh (Devha 1414/1993). 29. Kâmil Muhammed Uveyda, el-İmâmü’l-ḥâfıẓ Şemsüddîn İbn Ḳayyim el-Cevziyye (Beyrut 1414/1994). 30. Eymen Abdürrezzâk eş-Şevvâ, el-İmâm İbnü’l-Ḳayyim ve ârâʾühü’n-naḥviyye (Dımaşk 1416/1995). 31. Abdülilâh b. Osman eş-Şâyi‘, Ârâʾü İbni’l-Ḳayyim ḥavle’l-iʿâḳa (Riyad 1416/1996). 32. Abdülazîz Mustafa, Şerḥu’l-esbâbi’l-ʿaşerâti’l-mûcibeti li-maḥabbetillâh kemâ ʿaddehe’l-İmâm İbnü’l-Ḳayyim (Riyad 1417/1996). 33. Abdülazîz b. Muhammed el-Gāmidî, İḫtiyârâtü İbni’l-Ḳayyim el-fıḳhiyye fi’l-mesâʾili’l-ḫilâfiyye fi’l-ʿibâdât (1413, yüksek lisans tezi, Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye [Riyad]). 34. Kāsım b. Ahmed b. Abdullah, İbnü’l-Ḳayyim ve âs̱âruhû fi’t-tefsîr (1403, yüksek lisans tezi, Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye). 35. Abdullah Muhammed Cârunnebî, İbn Ḳayyim el-Cevziyye ve cühûdühû fi’d-difâʿ ʿan ʿaḳīdeti’s-Selef (1404-1405, doktora tezi, Câmiatü Ümmi’l-kurâ [Mekke]). 36. Cemâl Muhammed es-Seyyid Abdülhamîd, İbn Ḳayyim el-Cevziyye ve cühûdühû fî ḫidmeti’s-sünneti’n-nebeviyye ve ʿulûmihâ (1407, doktora tezi, Câmiatü’l-İslâmiyye [Medine]). 37. İbrâhim b. Ahmed el-Kindî, İbn Ḳayyim el-Cevziyye ve mevâḳıfühü’l-uṣûliyye (1407, doktora tezi, Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye [Riyad]). 38. Ahmed b. Abdülazîz el-Halef, Menhecü İbni’l-Ḳayyim fi’d-daʿveti ila’llâhi teʿâlâ (1412/1992, doktora tezi, Câmiatü’l-İslâmiyye [Medine]). 39. Ali b. İbrâhim el-Gāmidî, İḫtiyârâtü İbni’l-Ḳayyim el-fıḳhiyye fi’l-muʿâmelâti ve’l-enkiḥa

(1415/1994, doktora tezi, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye [Riyad]). 40. Mehmet Özkan, İbn Kayyim'in Eserlerinde Muhakeme Hukuku (1994, yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Makaleler. F. T. Cooke, "Ibn al-Qaiyyim's Kitāb al-Rūḥ", (MW, 25 [1935], s. 129-144); Subhi Mahmesânî, "İbn Ḳayyim el-Cevziyye ve nevâḥi't-teceddüd fî ictihâdih" (MMİAr., XXIII [Dımaşk 1948], s. 363-381); Moshe Perlman, "Ibn Qayyim and the Devil" (Studi Orientalistici in unore di Giorgio Levi Della Vida, II [Roma 1956], s. 330-337); Hajji Abdul Karim Germanus, "Unknown Masterpieces of Arabic Literature; An Analysis of the Tract Rawdat al-muhibbīn (on Love) by Muhammad b. Abī Bakr Ibn Qayyim al-Jawzīyah and its Relation to Ibn Hazm's Tawq al-hamāmah" (IC, 26 [January 1952], s. 91-112); John W. Livingston, "Ibn Qayyim al-Jawziyyah: A Four Teenth Century Defense Against Astrological Divination and Alchemicial Transmutation" (JAOS, XCI/1 [1971], s. 96-103); a.mlf., "Science and the Occult in the Thinking of Ibn Qayyim al-Jawziyye" (JAOS, CXII/4 [1992], s. 598-610); Ursula Weisser, "Ibn Qaiyim al-Gauziza über die Methoden der Embryologie" (Medizinhist J., 16 [1981], s. 227-239); Tevfîk Muhammed Şâhîn, "İbn Ḳayyim el-Cevziyye ʿâlimen ve imâmen" (el-Baʿs̱ü'l-İslâmî, XXVIII/8 [Leknev 1984], s. 22-43); Fuâd Ali Muhaymir, "et-Tevcîhâtü'n-naḥviyye li'bn Ḳayyim el-Cevziyye min kitâbihî Bedâʾiʿi'l-fevâʾid" (ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XX/2 [1985], s. 65-117). Hüseyin Avni Çelik, "İbn Kayyim el-Cevziyye ve Me'âni el-Edevât ve'l-Huruf Adlı Eseri" (EAÜİFD, sy. 8 [Erzurum 1988], s. 143-164).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Kayyim el-Cevziyye, İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn (nşr. Tâhâ Abdürraûf), Kahire, ts., I-IV, tür.yer.; a.mlf., İġās̱etü'l-lehfân min meṣâyidi'ş-şeyṭân (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī), Kahire 1357, I-II, tür.yer.; a.mlf., el-Menârü'l-münîf fi'ṣ-ṣaḥîḥ ve'ż-żaʿîf (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep 1403/1983, neşredenin girişi, s. 12; a.mlf., Ḥâdi'l-ervâḥ (nşr. Yûsuf Ali Büdeyvî - Muhyiddin Mestû), Beyrut 1411/1991; a.mlf., Miftâḥu dâri's-saʿâde (nşr. Hassân Abdülmennân et-Tîbî - İsâm Fâris el-Harestânî), Beyrut 1414/1994, I-II; a.mlf., Ṭarîḳu'l-hicreteyn ve bâbü's-saʿâdeteyn (nşr. Yûsuf Ali Büdeyvî), Beyrut 1993; a.mlf., Zâdü'l-meʿâd, IV, 18, 162; V, 576-577; a.mlf., eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye); a.mlf., İctimâʿu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye, Beyrut 1984; a.mlf., el-Fürûsiyye (nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan), Hâil 1414/1993; a.mlf., Bedâʾiʿu't-tefsîri'l-câmiʿ li-tefsîri'l-İmâm İbn Ḳayyim el-Cevziyye (der. Yüsrî es-Seyyid Muhammed), Demmâm 1414/1993, derleyenin girişi, I, 9-102; İbn Hazm, el-İḥkâm (nşr. Ahmed M. Şâkir), Beyrut 1403/1983, VI, 152; Zehebî, el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ bi'l-muḥaddis̱în (nşr. M. Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, s. 269; Safedî, el-Vâfî, II, 270-272; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV, 234-235; İbn Receb, eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1953, II, 447-452; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine (nşr. Muhammed Seyyid Câdelhak), Kahire, ts. (Dârü'l-kütübi'l-hadîse), IV, 21-23; Burhâneddin İbn Müflih, el-Maḳṣadü'l-erşed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1410/1990, II, 384-385; İbnü'l-Mibred, el-Cevherü'l-münaḍḍad (nşr. Abdurrahman b. Süleyman), Kahire 1987, s. 29, 114; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 62-63; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, el-Menhecü'l-aḥmed (nşr. Abdülkādir el-Arnaûd v.dğr.), Beyrut 1997, V, 92-97; İbnü'n-Neccâr, Şerḥu'l-kevkebi'l-münîr (nşr. Muhammed ez-Zühaylî - Nezîh Hammâd), Dımaşk 1400/1980, I, 302; İbn Hacer el-Heytemî, el-Fetâva'l-ḥadîs̱iyye, Kahire 1970, s. 114-117; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 251; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VI, 168-170; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 143-146; M. Zâhid Kevserî, Ṣafeʿâtü'l-burhân ʿalâ ṣafaḥâti'l-ʿudvân, Dımaşk 1348, s. 32; a.mlf., Tebdîdü'ẓ-ẓalâmi'l-muḥayyim min Nûniyyeti İbni'l-Ḳayyim, Kahire 1356, s. 192; a.mlf., Maḳālât, Humus 1388, s. 399; a.mlf., el-İşfâḳ ʿalâ aḥkâmi'ṭ-ṭalâḳ, Beyrut, ts. (Dâru İbn Zeydûn), s. 72-75; Abdülmüteâl es-Saîdî, el-Müceddidûn fi'l-İslâm, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Âdâb), s. 302-306; Abdülazîm

Şerefeddin, İbn Ḳayyim el-Cevziyye, Kahire 1387/1967; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, Ġāyetü'l-emâlî fi'r-red ʿale'n-Nebhânî, Riyad 1390, s. 2-5; Sarton, Introduction, III, 901; Amnon Shiloah, The Theory of Music in Arabic Writings, München 1979, s. 185; Subhî Mahmesânî, el-Mücâhidûn fi'l-ḥaḳ, Beyrut 1979, s. 163-192; a.mlf., "İbnü'l-Ḳayyim el-Cevziyye ve nevâḥi't-teceddüd fî ictihâdih", MMİADm., XXIII (1948), s. 363-381; Tâhir Ahmed Mekkî, Dirâsât ʿan İbn Ḥazm ve Kitâbihî Ṭavḳı'l-ḥamâme, Kahire 1401/1981, s. 336-341; Muhammed Müslim el-Ganîmî, İbn Ḳayyim el-Cevziyye, Beyrut 1401/1981; Saîd Ramazan el-Bûtî, Ḍavâbiṭü'l-maṣlaḥa, Beyrut 1982, s. 295, 301-303, 321; Abdülkerîm Osman, Meʿâlimü'ṣ-s̱eḳāfeti'l-İslâmiyye, Beyrut 1984, s. 417-420; Ahmed Mâhir el-Bakarî, İbnü'l-Ḳayyim min âs̱ârihi'l-ʿilmiyye, Beyrut 1404/1984; Ahmed Bükeyr Mahmûd, İshâm fî târîḫi'l-mez̠hebi'l-Ḥanbelî, Beyrut 1990, s. 73-76; Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, İbn Ḳayyim el-Cevziyye, Riyad 1416; Fuâd Ali Muhaymir, "et-Tevcîhâtü'n-naḥviyye li'bn Ḳayyim el-Cevziyye min kitâbihî Bedâʾiʿi'l-fevâʾid", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XX/2, İslâmâbâd 1405/1985, s. 65-117; H. Laoust, "Ibn Ḳayyim al-Dj̲awziyya", EI² (İng.), III; 821-822; Necîb Mâyil-i Herevî, "İbn Ḳayyim Cevziyye", DMBİ, IV, 498-504.

H. Yunus Apaydın

İtikadî Görüşleri. İbn Kayyim el-Cevziyye, itikadî konulara ilişkin eserlerinde akaid meselelerini Selefiyye anlayışına göre inceleyen ve kelâmcıları aşırı derecede eleştiren âlimlerdendir. İctimâʿu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye, el-Kâfiyetü'ş-Şâfiye fi'l-intiṣâr li'l-fırḳati'n-nâciye (el-Ḳaṣîdetü'n-nûniyye), eṣ-Ṣavâʿiḳu'l-mürsele ʿale'l-Cehmiyye ve'l-Muʿaṭṭıla, Şifâʾü'l-ʿalîl fî mesâʾili'l-ḳażâʾ ve'l-ḳader ve'l-ḥikme ve't-taʿlîl, er-Rûḥ, Ḥâdi'l-ervâḥ ilâ bilâdi'l-efrâḥ, Miftâḥu dâri's-saʿâde, Hidâyetü'l-ḥayârâ fî ecvibeti'l-yehûd ve'n-naṣârâ adlı eserlerinde itikad konularını Kur'an ve sahih hadisler ışığında ortaya koyup kanıtladığını ileri süren İbn Kayyim, genel çerçeve itibariyle hocası İbn Teymiyye'nin güçlü bir takipçisidir. Ona göre kulda İslâm anlayışının kök salabilmesi için dinin ve hidayetin tamamen Allah'a ait olduğuna, Hz. Peygamber'in de O'nun dinini açıklayıp uyguladığına bütün kalbiyle inandıktan sonra sûfîler, kelâmcılar ve filozoflarca İslâm adına ileri sürülen görüşleri naslara arzetmesi gerekir. Bu görüşlerden Kur'an ve Sünnet'e uyanların doğru, uymayanların yanlış olduğunu kabul edip inancını düzeltmedikçe kişinin gerçek müslüman olması mümkün değildir. Bu kuralı hakkıyla uygulayanlar Selefiyye âlimleridir. Bundan dolayı Selefiyye'ye ait görüşler Hz. Peygamber ile ashabının gittiği yolu gerçek anlamda temsil eder. Diğer mezhepler ise Kur'an ve Sünnet'i felsefî veya kelâmî görüşlerine arzedip telakkilerine uymayan kısımlarını "te'vil" adını verdikleri bir yöntemle tahrif etmişler ve kendi kanaatlerinin mutlak doğruluğuna inanmışlardır. Onlar bunu yaparken nasların benimsedikleri akıl ilkeleriyle çeliştiğini ve bu sebeple nasları oluşturan lafızlara dilde vazedildikleri gerçek anlamların dışında zorlama bazı anlamlar verilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir. Aslında naslara vazedildiklerinin dışında bir anlam yüklemek isabetli olmadığı gibi onları te'vile tâbi tutmanın gerekçesi de tutarlı değildir. Âlimlerle filozofların aynı konuda ileri sürdükleri fikirler zaman zaman birbiriyle çelişmesine rağmen her görüş sahibi kendi düşüncesinin mâkul, muhalif düşüncelerin ise gayri mâkul olduğunu iddia etmiştir. Gerek sahih akîdelerin gerekse sarih akıl ilkelerinin Kur'an'da anlaşılır bir üslûpla açıklanmış olması da naslara dönmeyi gerekli

kılmaktadır (İġāṡetü'l-lehfân, I, 44-45, 131-133; İbnü'l-Mevsılî, s. 38; Muhammed Halîl Herrâs, I, 245, 285-302, 305-308, 330-331, 345-346).

İbn Kayyim, metot açısından kelâmcılarla İslâm filozoflarına yönelttiği tenkitlerin benzerini sûfîlere de yöneltmiştir. Ona göre sûfîlerce ileri sürülen görüşler de Kur'an ve Sünnet'le karşılaştırılmalı, onlarla uyum halinde olmayanlar reddedilmelidir. Bu yapıldığı takdirde tasavvufun merkezine yerleştirilen ve sûfîlerce benimsenen vahdet-i vücûd, ilm-i ledünnî, zevk-i sûfî, keşf gibi kavramlarla bunlara bağlı olarak geliştirilen nazariyelerin ve yaşama tarzının naslarla uyuşmadığı açıkça görülecektir. Vahdet-i vücûd nazariyesi, zarûrât-ı dîniyye arasında yer alan Allah-âlem ve Allah-insan ayırımını ortadan kaldıran veya zayıflatan bir görünüm arzetmektedir. Hangi gerekçeye dayanırsa dayansın Allah-âlem ve Allah-insan ayırımını zedeleyen bir inanış İslâmî değildir. Sûfîlerin keşf veya ilm-i ledünnî diye adlandırdıkları bilgilerin de İslâmî bir temeli yoktur. Zira İslâmî anlayışa göre gerçek bilgi delile dayanır. Sûfîlerin ilm-i ledünnî dedikleri şey ise istidlâl sonucu üretilmiş bir bilgi olmayıp yegâne kaynağı onu Allah'tan aldığını söyleyen sûfînin kendisidir. İnsan tarafından ortaya konan bir bilgi olduğu dikkate alınarak ilm-i ledünnîye "ilm-i indî" demek daha uygundur (Medâricü's-sâlikîn, III, 450). Ayrıca sûfîler şer'î olmayan birtakım ibadetleri yerine getirmeyi insanlara şart koşmuşlardır, halbuki ibadet şeklini ve sayısını tayin eden sadece Allah'tır (Abdülazîm Şerefeddin, s. 490). İbn Kayyim, bu tenkitlerini özellikle müteahhir dönem sûfîlerine yönelttikten sonra gerçek tasavvufun Hz. Peygamber'i örnek alarak onun sünnetine uygun bir tarzda yaşamaktan ibaret olduğunu söylemiştir. Ona göre bunu gerçekleştirebilmek için bilgi sahibi, cömert ve sabırlı olmanın yanı sıra her zaman mârifeti muhabbetin önüne geçirmek gerekir. Zühd ve takvâya ulaşabilmek için dinin mubah kıldığı hususları terketmek şart değildir. Temeli dinin öngördüğü şekilde yaşamaktan ibaret olan bir tasavvuf anlayışı insanın hiçbir zaman ayrılmaması gereken yoldur. Bu yolda başarılı olmayı mümkün kılan hususlardan biri de nefsi arındırıp güzel ahlâka ulaşmaktır. Zira dinin tamamı güzel ahlâktan ibarettir. Güzel ahlâk ise ilim, cömertlik, sabır, iffet, şecaat ve adalet ilkelerine dayanır. Kötü ahlâkın menşei de cehâlet, zulüm, şehvet ve gazaptır. Bu hususları dikkate alıp uygulayan kişi gerçek tasavvufî hayatı benimsemiş olur (Medâricü's-sâlikîn, II, 320-322; Abdülazîm Şerefeddin, s. 465, 477, 490). İbn Kayyim el-Cevziyye'nin itikadî görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

Bilginin kaynakları haber, akıl ve akılla desteklenen duyulardan ibarettir. Bilgi zarurî ve nazarî veya ilmî ve zannî (vehmî) kısımlarına ayrılır. Çünkü akıl verdiği her hükümde daima isabetli olmayabilir. Aynı şey duyular için de geçerlidir. Ancak duyular akılla ortaklaşa faaliyette bulunursa insanı bu yanlışlardan kurtarabilir. Aklın kontrolünden geçen mütevâtir haber de kesin bilgi ifade eder. Tek başına duyu verileri ve tek başına aklî hükümler kesinlik arzetmemesine karşılık her ikisinin iştirakiyle oluşan bilgiler kesindir. Doğrulukları aklî delillerle ve duyu verileriyle sabit olan

peygamberlerin verdiği haberler de kesinlik arzeder (Miftâḥu dâri’s-saʿâde, II, 131; İbnü’l-Mevsılî, s. 109-111). Düşünme ve akıl yürütmenin her türlü hayrın anahtarı ve kalbî amellerin en değerlisi olduğu şüphesizdir. Ancak düşünürlerin farklı ekollere mensup bulunduğu ve her birinin fikirlerini aklın temel ilkelerine dayandırdığını ısrarla savunduğu da bilinmektedir. Bundan dolayı akıl yürütmekle üretilen bilgileri, doğruluğu kesin aklî delillerle sabit olan peygamberlerin getirdiği dinî bilgilerin önüne geçirmemek gerekir, aksine aklî bilginin doğruluğunu belirlemek için şer‘î bilgilere başvurmalıdır, çünkü bu bilgileri ihtiva eden Kur’an’da aklın temel ilkelerine ve akıl yürütme yöntemlerine işaret edilmiştir (İbnü’l-Mevsılî, s. 96-97).

Kâniatta bulunan bütün varlıklar belli özelliklere sahip kılınarak yaratılmış ve maddî âlem aynı sebepler aynı sonuçları meydana getirecek şekilde düzenlenmiştir. Belli sonuçları doğuran sebepler belli özelliklere kendiliklerinden değil Allah’ın yaratmasıyla sahip olmuşlardır. Maddelerin özelliklerden soyutlanmış olarak birbirine benzer bir şekilde yaratıldığını öne süren “cevâhir ve a‘râz” nazariyesi akıl ve duyu verilerine olduğu gibi naslara da aykırıdır. Zira tabiatta meydana gelen varlıkların belli sebeplere bağlı olarak vücut bulduğu tecrübe yoluyla bilinmektedir. Kur’an ve hadiste de her şeyin bir sebebinin bulunduğu açıkça belirtilmiştir. Zannedildiği gibi sebepleri ispat etmek tevhide aykırı değil aksine tevhidin açık bir delilidir; çünkü değişik sebeplerin değişik neticeleri doğurması ilâhî kudret, ilim ve iradeyi gösterir (Şifâʾü’l-ʿalîl, s. 189-190; Medâricü’s-sâlikîn, III, 519-523; Miftâḥu dâri’s-saʿâde, II, 199-200). Nesnelerin vücut ve mahiyet diye iki ayrı hâricî varlığı yoktur, zihnen böyle bir ayırım yapılsa bile zihinde de vücutla mahiyet birbirinin aynıdır (Medâricü’s-sâlikîn, III, 431).

Ulûhiyyet. Allah’ın varlığı hissî, fıtrî ve aklî delillerle bilinir. Peygamberlerce gösterilen mûcizeler Allah’ın varlığını en güçlü şekilde kanıtlayan hissî delillerdir. Zira mûcizeler bir nesneyi yaratmayı ve mahiyetini değiştirmeyi mümkün kılan hayat, ilim, kudret ve irade sıfatlarının mevcudiyetini gerektirir. Bu sıfatlara sahip bulunan varlık ise ancak ilâhtır. İlâhî birer fiil olan mûcizeler insanlarca müşahede edildiğine göre Allah’ın varlığı duyular yoluyla kanıtlanmış demektir (İbnü’l-Mevsılî, s. 194-195). İkinci delil ise insanın doğuştan Allah’a yönelme, O’na inanma, boyun eğme ve O’nu sevme duygularını taşımasıdır. Eğer insan aksi yönde eğitilmezse bu eğilimi tabii olarak ortaya çıkar. Yaratılışında böyle bir kabiliyet ve duygu bulunmasaydı insanın Allah’a inanması mümkün olmazdı. Bazı insanların inkâra saplanması ise temiz yaratılışlarının bozulmasından kaynaklanmaktadır (Şifâʾü’l-ʿalîl, s. 283-305). Allah’ın varlığına dair diğer bir önemli delil de kâinatın incelenmesinden çıkan hikmet delilidir. Canlı ve cansız varlıkların her birinde derin hikmetlerin, ince bir sanatın bulunduğu açıkça gözlenmektedir. İnsanlara ve hayvanlara ait organların sayısı, bunların bedendeki konumu, şekil ve fonksiyonları, oluşturdukları canlıların hayatlarını devam ettirebilmeleri için ne kadar önem taşıdıklarını ve ne büyük bir hikmetle

düzenlendiklerini görmemek mümkün değildir. Nesne ve olaylarda gözlenen hikmetleri tabiata yüklemek de Allah'ın varlığını ortadan kaldırmaz, aksine tabiat da O'nun mevcudiyetini gerektirir. Çünkü tabiat, cismi oluşturan özellikleri taşıyan nesnelerden ibaret olup bu özellikleri ona tevdi eden şuurlu ve bilgili bir varlığın bulunmasını zaruri kılar (Medâricü's-sâlikîn, III, 416; Miftâḥu dâri's-saʿâde, I, 245-267; İbnü'l-Mevsılî, s. 226).

Peygamberlerin insanlara getirip sunduğu tevhid iki türlüdür. Allah'ın bilinmesine yönelik olan birincisi O'nun zâtını, sıfatlarını, isimlerini, fiillerini, yaratıklarından ayrı olduğunu, kullarından dilediğiyle konuştuğunu ve iradesinin her şeye hükmettiğini kabul etmekle gerçekleşir. İkinci nevi tevhid ise sadece Allah'a ibadet edip O'nun dışında başka hiçbir şeye tapmamaktır. Buna iradî-talebî tevhid de denir. İlâhî buyruklara uymak bu tür tevhide dahildir (Medâricü's-sâlikîn, III, 468-469).

İlâhî sıfatlar konusunda iki ana ilkeyi esas almak gerekir: Allah'ı yaratıklara benzetmeden sıfatlarını ispat etmek, sıfatları iptal etmeden (ta'tîl) tenzihte bulunmak. Allah'ı yaratıklara benzetmek de kendini nitelediği sıfatları inkâr etmek de küfre düşmeye sebep teşkil eder. İnsan aklı ilâhî sıfatların mahiyetini idrak etmekten âciz olduğundan nasların bildirdiği sıfatlara iman etmek, yaratıklardan hareketle akıl yürüterek onları inkâr etmekten daha isabetlidir, zira sıfatları inkâr etmek sonuçta Allah'ı inkâr etmeye götürür. Alîm, kavî, mürîd, mütekellim, semî', basîr gibi ilâhî isimlerin kök anlamları Allah'a nisbet edilmediği takdirde bu isimler anlamı bulunmayan lafızlardan ibaret kalır. Naslarda Allah'a atfedilen sıfatlardan biri de nurdur, fakat bu Allah'a ait bir nur olup yaratıklarına hulûl etmez. İslâm, iman ve ihsan mertebelerini yaşayan müminin kalbinde hâsıl olan nur Allah'ın zâtına ait olan nur değildir (a.g.e., III, 117). Allah iradesiyle konuşan bir varlıktır, O'nun konuşması harf ve seslerledir. Kelâm sıfatı peygamberlere indirdiği vahiylerden ibaret değildir. Zira âyette vahiy ile kelâm sıfatı birbirinden ayırt edilmiştir. Buhârî gibi âlimler de bu görüşü savunmuştur (a.g.e., III, 370; İbnü'l-Mevsılî, s. 515, 544, 546; Muhammed Halîl Herrâs, I, 129). İlâhî sıfatlar içinde bilinip tasdik edilmesi gereken bir sıfat da ulüvdür. Ulüv, Allah'ın zihnin dışında mevcut ve zâtıyla arşın üzerinde bulunan bir varlık olduğunu ifade eder. Arş ise yaratılmış varlıkların en değerlisi, en yükseği ve en şereflisi olup yedinci kat göğün üzerindedir. En yakınında firdevs cenneti bulunur. Allah'ın arşın üzerinde bulunmasının keyfiyeti bilinemez, yani Allah'ın arşla münasebeti bir nesnenin diğer bir nesne ile ilişkisi gibi değildir; çünkü nesneler "vücûdî bir mekân"da bulunur, halbuki arşın üzerinde "ademî bir mekân" vardır. Ulüv sıfatını inkâr etmek, ya Allah'ın sadece zihnî bir varlık olmasını veya kâinatın içinde bulunmasını kabul etmeye götürür ki her ikisi de İslâm akaidine ters düşer. Allah'ın zâtıyla kâinatın içinde değil üstünde olduğu naslar, ashabın icmâı ve değişik dinî zümrelere mensup âlimlerin inancına dayanılarak kanıtlanabilir (Şifâʾü'l-ʿalîl, s. 306-307; İctimâʿu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye, s. 53-83, 115-116, 135-138; Muhammed Halîl

Herrâs, I, 11, 68-69, 190-216; II, 165-166, 339). Ulüv sıfatının yanı sıra naslarda Allah'a atfedilen "nefs, yed, vech, ityân, mecî'" gibi diğer sıfatların aynen ispat edilmesi gerekir. Teşbihe düşmekten kurtulmak amacıyla te'vile başvurmak onları iptal etmek anlamına gelir. Hayat, ilim, kudret, irade, sem' ve basar gibi sıfatları ispat etmenin teşbihe yol açmadığı nasıl kabul ediliyorsa bunların da teşbihe götürmediği kabul edilmelidir. Önemli olan, Allah'ın hiçbir bakımdan yaratıklara benzemediğine kesinlikle hükmetmektir (İbnü'l-Mevsılî, s. 20-21, 36).

Nasların ve sarih aklın Allah Teâlâ'ya izâfe ettiği fiilî sıfatlar tür olarak kadîmdir, fakat fiillerin her biri hâdis olup ezelden ebede kadar devam eder, zira Allah her zaman bir fiil yapmaktadır (er-Rahmân 55/29). O'nun fiillerinin tür olarak kadîm, fert olarak hâdis olması akla aykırı değildir. Bütün ilâhî fiiller tam bir hikmete göre vuku bulur. Bu fiilleri insanların fiilleriyle kıyaslamak suretiyle bazılarının hikmetsiz veya şer olduğu ileri sürülebilirse de bu isabetli değildir. Çünkü öncelikle naslar mutlak şerrin Allah'a nisbet edilemeyeceğini ve bütün ilâhî fiillerin sonuç itibariyle güzel olduğunu haber vermektedir. Bazı fiiller bir yönüyle şer gibi görünse de mutlak şerrin yokluktan ibaret olduğu kabul edildiği takdirde bütün varlıkları hayır olarak değerlendirmek mümkündür. Bu sebeple hakîm olan bir varlığın hiçbir faydalı ve hikmetli yönü bulunmayan bir fiil gerçekleştirdiği tasavvur edilemez (Medâricü's-sâlikîn, II, 204-208).

Kulların fiilleri de dahil olmak üzere bütün varlık ve olaylar ilâhî ilim, irade ve yaratmanın kapsamı içindedir. Allah kâinatı yaratmadan önce onu yaratacağını bilip yazmış ve dileyip yaratmıştır; kazâ ve kadere iman da bundan ibarettir. Ancak kulların fiilleriyle irtibatını kurarken çok defa müslümanlar hataya düşmüşlerdir. Bu konuda naslara ve akla uygun olan görüş şudur: Kulların fiilleri kazâ ve kader planına dahil olmakla birlikte Allah insanları, fiillerinin meydana gelişinde müessir bir sebep olan irade hürriyetine ve gücüne sahip kılmış, yani onları fâil bir varlık olarak yaratmıştır. Bu şu demektir: İnsan hem fâil, hem münfaildir. Fâildir, çünkü irade ve gücüyle fiil yapabilmektedir; münfaildir, zira iradeli ve kudretli bir varlık olarak Allah tarafından yaratılmış, yani fâil kılınmıştır. Buna göre kullara ait fiiller doğrudan doğruya kendileri, dolaylı olarak da Allah tarafından yaratılmış demektir. Bu durumda fiilin sebebi olan fâilin yaratıcısı fiilin de yaratıcısı demektir. Bu durumu naslardan hareketle tesbit etmek mümkündür. Şöyle ki: Kullara ait fiiller naslarda bir taraftan hem kula hem Allah'a nisbet edilmekte, diğer taraftan kulun isteyerek fiil yaptığı anlatılmaktadır. Ancak ilerlemiş müzmin bir hastalığın iyileşmesi imkânsız olduğu gibi küfrü bir karakter halini alan kâfirin iman etmesi de nerede ise imkânsızdır. Bununla birlikte kâfir iman etmek isterse kalbi mühürlenmiş olsa bile dilediğini yapan bir varlık olan Allah levh-i mahfûzdaki yazısını değiştirip onu mümin diye yazabilir. Çünkü levh-i mahfûz O'nun yanındadır, dilediğini siler, dilediğini bırakır (Şifâʾü'l-ʿalîl, s. 6-28, 86-94, 121-137, 146-147; Medâricü's-sâlikîn, III, 418-419). Hidâyet ve

dalâlet konusunda da durum aynıdır. Allah'ın hidâyet veya dalâleti yaratması kulun yönelişine bağlı olup hiç kimseyi başlangıçta hidâyete erdirilmiş veya dalâlete sevkedilmiş bir şekilde yaratmamıştır (Şifâʾü'l-ʿalîl, s. 78-85; İġās̱etü'l-lehfân, II, 170-172).

Nübüvvet. Ulûhiyyetle beşer fıtratı arasında bir irtibat bulunduğu gibi nübüvvetle insanın yaratılışı arasında da sıkı bir ilişki vardır. Bu sayede insanlar peygamberlerin getirdiği vahye inanma imkânı bulur. Şöyle ki: Peygamberlerin getirdiği vahiyler insanları Allah'tan başka ilâh bulunmadığına iman etmeye, iyilik yapıp kötülükten kaçınmaya çağırmış, faydalı ve temiz şeyleri helâl, zararlı ve pis şeyleri haram kılmıştır. Bütün bunlar insanların fıtraten benimsediği şeylerdir. Fıtratı bozulmamış her insan bunlara sahip çıkar. Peygamberler, aklın benimseyeceği bu bilgilerin dışında hiçbir şekilde bilemeyeceği gayb âlemine ait haberler de getirerek kişileri âhiret hakkında aydınlatmış ve oraya nasıl hazırlanacaklarını öğretmiş, böylece hayat ve ölüm gerçeklerine mâkul açıklamalar getirmişlerdir. Peygamberlere inanmamak Allah'ı inkâr etmeye götürür; çünkü insanların yaratılış amacını, Allah'a karşı olan görevlerini ve ebedî hayatı öğretenler sadece peygamberlerdir. Bu ana unsurlar insan hayatından çıkarıldığı takdirde dünyaya gelişin anlamlı bir açıklaması kalmaz. Peygamberlerin getirdiği bilgilerden yoksun olarak yaşayan toplumların dünyevî ilimler alanında ileri gitseler bile üstün ahlâka sahip olmak, nefis terbiyesini gerçekleştirmek, iyilik yapmak, adaletli davranmak gibi konularda geri kalacakları, hatta insanî değerlerini kaybedecekleri şüphesizdir. Bu sebeple peygamberlere inanmak aklın ve fıtratın bir gereğidir. Peygamberleri insan üstü varlıklar olarak görmek sapıklığın başlangıcıdır.

Âhiret, İman-Küfür. Âhiret âlemini kavramak dünya hayatının hikmetini ve işleyişini iyi anlamaya bağlıdır. İlâhî hikmet dünyanın yaratılmasını gerektirdiği gibi bu hayatın sona erdirilip yerine âhiret âleminin getirilmesini de gerektirebilir. Bunun mâkul olmadığını gösteren hiçbir delil yoktur. Aksine bu dünyada gözlemlenebilen temel gerçeklerden biri de varlıklardaki değişikliktir. Bu değişikliğin ileri bir dereceye varıp bütün kâinatı kapsaması ve böylece yerin başka bir yer, göğün başka bir gök haline dönüşmesi mümkündür. Aklen buna itiraz etmek isabetli değildir. Ancak bazı filozoflarca ölümden sonra dirilişe yapılan itirazlar daha çok kelâmcıların telakkisine yöneliktir. Kelâmcılar kâinatın tamamen yok olacağını ve "ma'dûmun iadesi"nin imkân dahilinde bulunduğunu iddia etmişlerdir. Halbuki Kur'an ve Sünnet'te bunu ifade eden herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Naslar, ölümden sonraki hayatın değişime uğrayan insan bedeninin yeniden yaratılmasıyla gerçekleşeceğini bildirmektedir ki bunun ma'dûmun iadesi nazariyesiyle bir ilgisi olmayıp değişime uğrayan mevcudun iadesinden ibarettir (Miftâḥu dâri's-saʿâde, II, 34-35).

Naslardan anlaşıldığına göre “nefs” diye de adlandırılan ve mahiyeti itibariyle duyuların algılayamadığı nûrânî-hafif bir cisim olup bedenin anne rahminde teşekkül ettiği sırada yaratılan insan ruhu ölüm anında bedenden ayrılarak berzah âlemine intikal eder. Ölümden sonra hiçbir zaman yok olmayan müminlerin ve kâfirlerin ruhları farklı yerlerde varlıklarını sürdürürler. Ölenlere ait ruhlar Allah’a arzedilir ve haklarında ilâhî hüküm verilir. Dünya şartlarıyla bilinemeyecek bir şekilde kabirde bedenleriyle irtibat kurulup sorgulandıktan sonra müminlerin ruhları yedinci kat göğün üzerinde bulunan “illiyyîn”e, kâfirlerin ruhları ise yedinci kat yerin altında bulunan “siccîn”e gönderilir. Müminlerin ruhları illiyyînde nimet içinde olup kabirleriyle irtibat kurarlar, kâfirlerin ruhları ise göklere yükselemez ve bulundukları yerde hapsedilip azaba mâruz kalırlar. Yapılacak dua ve verilecek sadakalar sayesinde asî müminlerin kabir azabı geçici bir süre için hafifler. Berzah âleminde yaşayan ruhların durumlarını kavramak imkânsızdır. Akıl yürütmek suretiyle bu hususları kanıtlamak veya eleştirilerde bulunmak mümkün değildir (er-Rûḥ, s. 53-104, 141-186, 279-290).

Kıyamet koptuktan ve dağılan bedenler diriltilip diğer âhiret safhaları tamamlandıktan sonra içinde ebedî olarak kalmak üzere müminler cennete girerler; kâfirler ise hem ceza yeri hem de bir anlamda mânevî hastalıklarının tedavi mahalli olan cehenneme atılırlar. Süresi tam olarak bilinmeyen uzun devirler boyunca cehennemde cezalarını çekip hastalıkları tedavi edildikten sonra oradan çıkarılırlar. Zira bedenî hastalıklar iyileştikten sonra tedaviyi devam ettirmek uygun olmadığı gibi kâfirlerin ruhlarındaki inkâr ve isyan hastalığını iyileştirdikten sonra onların azabını sürdürmenin de bir hikmeti yoktur. Aksi takdirde hakîm olan ve rahmeti gazabını aşmış bulunan Allah’ın kullarını hiçbir fayda sağlamayan ebedî azaba mâruz bırakması gerekir ki bu akla da naslara da ters düşmektedir. Nitekim naslar, cehennem azabının ilâhî iradeye bağlı olarak sona ereceğine işaret etmiş, ashap ve tâbiînin ileri gelenleri de buna inanmışlardır. Kâfirlere verilecek en büyük ceza Allah’ı görmekten mahrum bırakılmaktır (Şifâʾü’l-ʿalîl, s. 253-264; Miftâḥu dâri’s-saʿâde, II, 122-124; Ḥâdi’l-ervâḥ, s. 480-503; el-Fevâʾid, s. 13-14).

Gerçek iman, Hz. Peygamber’in getirdiği vahyi kesinlikle tasdik edip dille ifade etmek ve severek ilâhî buyruklara göre yaşamaktan ibarettir. İmanın ileri seviyeye ulaşabilmesi için kişinin sevgi potansiyelini ve malî imkânlarını Allah rızâsı çerçevesinde tutması gerekir. Hz. Peygamber’e bütünüyle uyan kişi böyle bir imana sahip olabilir. Günahın sebebi ise yeterli Allah sevgisinden yoksun olmaktır. Günah işleyenin imanı azalır, itaat edenin imanı artar. Küfrün ve tekfirin temeli Resûl-i Ekrem’in getirdiği vahyin doğruluğunu kabul etmemeye dayanır, bunun te’vil yoluna başvurularak yapılması sonucu değiştirmez. Mânası açık bulunan nassın hükmünü reddeden kişi kâfir olur. Küfrün kibir, hased, gazap ve şehvetten ibaret olan dört sebebi vardır (İġās̱etü’l-lehfân, I, 123; el-Fevâʾid, s. 140, 206; Muhammed Halîl Herrâs, I, 149; II, 238, 263).

İbn Teymiyye'nin samimi bir takipçisi ve ünlü bir savunucusu olan İbn Kayyim el-Cevziyye aklî ilkelerin naslardan hareketle belirlenmesi gerektiğini vurgulamış, kelâmcıların atomculuğa dayanan tabiat felsefesini reddedip yerine illiyyet ve hikmeti esas alan tabiat görüşünü benimsemiş, Allah'ın özellikle ulüv, nüzûl gibi haberî sıfatlarını ispat etmekte aşırı giderek muhalif düşünenlere karşı tekfire kadar varan tenkitlerde bulunmuştur. Fiilî sıfatların tür olarak kadîm, fakat tek tek her birinin hâdis olduğunu ve dolayısıyla Allah'ın zâtında hâdislerin bulunabileceğini kabul etmiş, kullara ait fiillerin doğrudan doğruya kendileri, dolaylı olarak da Allah tarafından yaratıldığını söylemiştir. Nübüvvetin kanıtlanmasında hissî mûcizelere değil peygamberlerin insanlığa getirdiği bilgilere ve değerlere önem vermiş, insanlara ait ruhların bedenlerden önce değil bedenlerle birlikte yaratıldığına inanan âlimlerin görüşüne katılmıştır. Ölümden sonra bedenlerin misliyle değil aynıyla diriltileceğini benimseyen görüşü isabetli bulmuş ve cennetin ebedî olmasına karşılık ilâhî adaletin gereği olarak cehennem hayatının sona ereceğini savunup kâfirlerin cennete gireceklerini, fakat rablerini göremeyeceklerini ileri sürmüştür. Eş'ariyye kelâmcılarını ve sûfîleri aşırı biçimde tenkit etmiş, buna karşılık aynı gruplara mensup âlimler de kendisini eleştirmiştir. Bunların arasında Tâceddin es-Sübkî ile Zâhid Kevserî'nin eleştirileri dikkat çekicidir. Bu âlimlere göre İbn Kayyim, haberî sıfatlar konusunda sahih olmayan rivayetlere dayandığı gibi bu rivayetlerde bile yer almayan ve kendi te'villeri sonunda ortaya çıkan bazı lafızları Allah'a nisbet ederek teşbih ve tecsîme düşmüş, hâdislerin Allah'ın zâtıyla kaim olduğuna hükmederek Selef âlimlerine muhalefet etmiş, tevhid ve kıble ehli olan Sünnî kelâmcıları haksız yere tekfir etmiştir. Ayrıca er-Rûḥ adlı eserinde el-Ḳaṣîdetü'n-nûniyye'sindeki görüşlere aykırı inançları savunarak çelişkiye düşmüştür (Sübkî, s. 18-30, 76, 91, 128, 145-146, 171, 176; Muhammed Halîl Herrâs, II, 21, 242). M. Reşîd Rızâ da kabir ziyareti ve ölü için Kur'an okuma hususunda İbn Kayyim'i eleştirmiştir (Tefsîrü'l-menâr, VII, 145; VIII, 257-258).

İbn Kayyim el-Cevziyye'nin itikadî görüşleri ve eleştirisi üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Sübkî'nin es-Seyfü'ṣ-ṣaḳīl ile (Kahire 1356) er-Resâʾilü's-Sübkiyye fi'r-red ʿalâ İbn Teymiyye ve tilmîẕihî İbn Ḳayyim el-Cevziyye (Beyrut 1983), Muhammed Enver es-Senhûtî'nin İbn Ḳayyim el-Cevziyye sîretühû menhecühû ve arâʾühû fi'l-ilâhiyyât (Riyad 1407/1987), Abdülazîm Şerefeddin'in İbn Ḳayyim el-Cevziyye ʿaṣruhû ve menhecühû ve arâʾühû fi'l-fıḳh ve'l-ʿaḳāʾid ve't-taṣavvuf (Kahire 1967), Yûsuf Mahmûd Muhammed'in en-Nefs ve'r-rûḥ fi'l-fikri'l-insânî ve mevḳıfü İbni'l-Ḳayyim minhü (Devha 1414/1993), Ahmed Hasan el-Bâkûrî'nin Maʿa İbni'l-Ḳayyim fî ʿâlemi'r-rûḥ (Kahire 1983), M. Halîl Herrâs'ın Şerḥu'l-Ḳaṣîdeti'n-nûniyye (Beyrut 1986), Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd'in et-Taḳrîb li-ʿulûmi İbn Ḳayyim (Riyad 1416/1996), Dâvûd b. Süleyman el-Hâlidî'nin Ṣulḥu'l-iḫvân min ehli'l-îmân ve beyânü'd-dîni'l-ḳayyim fî tebriʾeti İbn Teymiyye ve İbni'l-Ḳayyim (Bombay 1306) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Kayyim el-Cevziyye, Şifâʾü'l-ʿalîl, Kahire 1323, s. 6-28, 35, 78-94, 109, 121-138, 146-147, 179-199, 200-204, 253-307; a.mlf., İġāṡetü'l-lehfân (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī), Beyrut 1395/1975, I, 44-45, 90, 119-123, 131-133, 159, 202; II, 138, 170-172, 268-269; a.mlf., Medâricü's-sâlikîn, Kahire 1403/1983, II, 10, 204-208, 320-322, 401, 419; III, 117, 268, 364-376, 416, 418-419, 431, 450, 463-469, 512, 519-523; a.mlf., Miftâḥu dâri's-saʿâde, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), I, 131, 182-187, 245-267-268, 284-285; II, 22, 34-35, 55, 113, 118-124, 131, 199-200; a.mlf., er-Rûḥ (nşr. M. Enîs İyâde - M. Fehmî es-Sercânî), Kahire, ts. (Mektebetü Nusayr), s. 8-9, 29, 53-104, 141-186, 279-290; a.mlf., Ḥâdi'l-ervâḥ (nşr. Yûsuf Ali Büdeyvî - Muhyiddin Mestû), Beyrut 1411/1991, s. 480-503; a.mlf., el-Fevâʾid, Beyrut 1986, s. 12, 13-14, 39, 40, 140, 206, 241, 266; a.mlf., İctimâʿu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye (nşr. Beşîr Muhammed Uyûn), Dımaşk-Beyrut 1414/1993, s. 8, 15-17, 53-83, 115-116, 135-139, 210-230; a.mlf., Hidâyetü'l-ḥayârâ fî ecvibeti'l-yehûd ve'n-naṣârâ, Kahire 1407/1987, s. 275, 279-280, 287, 288; İbnü'l-Mevsılî, Muḫtaṣaru'ṣ-Ṣavâʾiḳı'l-mürsele ʿale'l-Cehmiyye ve'l-Muʿaṭṭıla, Kahire 1981, s. 20-22, 36-38, 96-97, 109-113, 150, 194-195, 208, 226, 263-265, 544-546, 579, 598, 636; Sübkî, es-Seyfü'ṣ-ṣaḳīl (nşr. Abdülhafîz Sa'd Atıyye), Kahire 1356/1937, s. 18-30, 55-56, 62-63, 76, 88, 91, 128, 136, 145-146, 171-176; Îżâḥu'l-meknûn, II, 70; Reşîd Rızâ, Tefsîrü'l-menâr, VII, 145; VIII, 257-258; Abdülazîm Şerefeddin, İbn Ḳayyim el-Cevziyye, Kahire 1387/1967, s. 331-332, 339, 342, 350-351, 388, 413-415, 443-449, 454, 465, 477, 490; Muhammed Halîl Herrâs, Şerḥu'l-Ḳaṣîdeti'n-nûniyye, Beyrut 1406/1986, I, 10-11, 40, 68-69, 129, 149, 161, 190-216, 222-226, 245, 285-302, 305-308, 330-338, 345-346; II, 4, 5, 21, 31, 41, 84-85, 165-166, 210-212, 237-246, 249, 263, 287-288, 291, 303, 326, 339, 359, 420.

Yusuf Şevki Yavuz

DÂVÛD-i KAYSERÎ (داوود قيصرى) (ö. 751/1350) Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde yaşayan mutasavvıf ve ilk Osmanlı müderrisi.

Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Kaynaklar, hocaları arasında gösterilen Kadı Sirâceddin el-Urmevî'nin Kayseri'den Konya'ya başkadı olarak tayin edildiği 1273'te Dâvûd-i Kayserî'nin on iki on beş yaşları arasında olduğunu bildirdiklerine göre 1260 yılı civarında doğduğu söylenebilir. Bazı eserlerde Karaman'da dünyaya geldiği kaydedilmekle birlikte (Brockelmann, GAL, II, 299) çoğunda doğum yeri olarak Kayseri gösterilmiştir. Nitekim kendisi de nisbesini "er-Rûmî el-Kayserî" şeklinde verir. Dâvûd-i Kayserî'den söz eden çağdaş yazarlar onun Türk olduğunu belirtirken H. Corbin hiçbir delil göstermeden onu İranlı bir mutasavvıf ve filozof olarak tanıtır (Histoire de la philosophie islamique, III, 1289). Öte yandan aynı yazar bir başka eserinde Kayseri'de doğduğunu ve Anadolu kökenli olduğunu söyler (Corps spirituel et terre céleste, s. 139).

Dâvûd-i Kayserî tahsil hayatına Kayseri'de başladı. Dinî ve naklî ilimleri öğrendikten sonra özellikle dinî ilimlerde bilgisini arttırmak için Mısır'a gitti. Mısır'a ne zaman gittiği, orada ne kadar kaldığı, kimlerden ders aldığı ve ne zaman Anadolu'ya döndüğü belli değildir. Bazı kaynaklar onun Sadreddin Konevî'nin öğrencisi olduğunu kaydederlerse de bunun doğru olması mümkün değildir. Çünkü Dâvûd-i Kayserî'nin tahsil için Konya'ya gittiğine dair hiçbir rivayet yoktur. Ayrıca Konevî'nin öldüğü tarihten (1274) bir yıl önce Konya'ya tayin edilen hocası Urmevî ile buraya gelmiş olsa bile bu yıllarda çok genç yaşta olduğundan tasavvufla ilgisi olmaması gerekir.

Yine bazı kaynaklar, onun Mısır dönüşü Kayseri'ye değil Bursa'ya gittiğini kaydederse de (Kefevî, vr. 192[a]) bu konuda kesin bilgi yoktur.

Dâvûd-i Kayserî, Sadreddin Konevî'den tasavvuf öğrenmek için Konya'ya gelen ve onun ölümünden önce Anadolu'dan ayrıldığı bilinen, tasavvuf yolunda üstadı olduğunu söylediği Abdürrezzâk el-Kâşânî ile (ö. 1329) muhtemelen İran'ın Sâve şehrinde tanıştı. Orhan Gazi, 1336 yılında inşaatı biten İznik'teki ilk Osmanlı medresesinin müderrisliğine Dâvûd-i Kayserî'yi 30 akçe maaşla tayin etti. Ölümüne kadar on beş yıla yakın bir süre bu görevde kalan Dâvûd-i Kayserî bir yandan öğrenci yetiştirirken bir yandan da eserlerini kaleme aldı. Onun İznik medresesinde okuttuğu dersler hakkında bilgi bulunmamakla birlikte hadis ve fıkıh gibi dinî ilimlerin yanı sıra felsefe ve mantık gibi aklî ilimler okuttuğu söylenebilir. Kaynaklarda Şeyh Edebâli, Yûnus Emre, Geyikli Baba ve Hacı Bektâş-ı Velî'nin çağdaşı olarak gösterilir (Âşıkpaşazâde, s. 42-43). Kaynakların çoğunda 751'de (1350) İznik'te vefat ettiği bildirilirse de kendisinden bahseden bazı eserlerde 745 (1344) (Sicill-i Osmânî, II, 323), 1335 (Yurdaydın, s. 100) gibi farklı tarihler de verilmiştir. Mezarının İznik'te Çandarlı Halil Paşa Camii'nin karşısında bugün Çınardibi denilen yerde olduğu rivayet edilmektedir. Dâvûd-i Kayserî'nin vefatından sonra yerine öğrencisi Tâceddin Geredevî tayin edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ilk müderrisi ve ilk düşünürlerinden biri olan Dâvûd-i Kayserî'nin eserlerinden dinî ve aklî ilimlerde iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Dinî ilimlerden bilhassa fıkıh ve hadis sahalarında derin bilgiye sahipti. Ancak daha ziyade tasavvuf, kelâm ve felsefe alanlarındaki dirayetiyle temayüz etti.

Zâhirî ilimlerle tasavvufu kendinde birleştiren Dâvûd-i Kayserî özellikle İbnü'l-Fârız, İbnü'l-Arabî ve Abdürrezzâk el-Kâşânî gibi büyük sûfîlerin geliştirip sistemleştirdikleri vahdet-i vücûd* nazariyesini benimsemiştir. Ayrıca Aristo gibi Yunan filozoflarıyla Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî gibi İslâm filozoflarını tenkit edebilecek seviyede felsefe bilgisine sahipti. Vahdet-i vücûd nazariyesini felsefî mahiyette yorumlayan ve savunan ilk sûfî müelliftir. Bu görüş, onun eserleri sayesinde Anadolu'nun dışında özellikle İran'da yayılma imkânı bulmuştur.

Dâvûd-i Kayserî, tasavvufî düşünce açısından İbnü'l-Arabî'nin yolunu takip etmekle birlikte tarikat mensubu ve irşad faaliyeti yürüten bir şeyh değildir. Bazı kaynaklarda İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen Ekberiyye tarikatı müntesibi olarak gösterilmesi, Şeyh-i Ekber'in düşünce sistemini benimsemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Ekberiyye diğer tarikatlar gibi âdâb ve erkânı olan bir tarikat değildir. Bu kaynaklarda Dâvûd-i Kayserî'nin tarikat silsilesi, hocası Abdürrezzâk el-Kâşânî ve Sadreddin Konevî vasıtasıyla İbnü'l-Arabî'ye ulaştırılmaktadır.

Dâvûd-i Kayserî tabiat felsefesiyle ilgili görüşleri açısından da önemli bir düşünürdür. Tabiatta var olan her şeyin esasını ve bütün tabiat olaylarını enerji ve enerji değişimiyle açıklayan fizik ve felsefe doktrini enerjetizmi, Batı'da bu görüşün kurucusu olan Wilhelm Ostwald'dan (ö. 1932) altı yüzyıl önce Dâvûd-i Kayserî temellendirmiştir. Ona göre tabiatın da içinde yer aldığı görünür görünmez maddî ve ruhî bütün varlıkların toplamı olan âlem Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisidir. "Küllî unsur" adını verdiği tabiattaki her şey atom (cüz) ve moleküllerden (mürekkeb) teşekkül etmiştir. Varlıkların nitelik ve niceliğini atom ve moleküller tayin eder. Tabiat kendi özünde enerjiden ibarettir. Enerjinin özelliği ve tezahürü ışık ve ateş olmasıdır. Dâvûd-i Kayserî bu fikrini, "Sonra O, özü duhân olan gökyüzüne yöneldi" (Fussılet 41/11) âyetinde geçen "duhân" kelimesine dayandırır. Ona göre tabiattaki her şeyin kendisinden oluştuğu duhân enerjinin şekil almamış durumudur. İlk enerji olan duhân zaman içinde çok çeşitli formlar almış ve varlıkların şeklini belirleyen dört unsura (su, hava, ateş ve toprak) dönüşmüştür. Öte yandan Demokritos gibi varlıkların atomlardan ve moleküllerden teşekkül ettiğini, ancak kendisinden önceki Yunan filozofları ve onların takipçisi olan müslüman atomist filozoflardan farklı olarak atomların enerji yüklü olduğunu söyler. Dâvûd-i Kayserî bu konudaki görüşünü, "Tabiat ışık veren ve yakıcı özelliğe sahip olan genel toplam enerjidir" cümlesiyle özetler. Aynı fikirler, XIX. yüzyılın sonlarında enerjinin sakınımı, termodinamik ve antropi kanunlarından esinlenerek W. Ostwald tarafından ortaya konulmuştur.

Dâvûd-i Kayserî'nin düşünce sisteminde metafizik ve fizikî açıdan suyun özel bir yeri vardır. Rahmânî nefes (en-nefesü'r-rahmânî), küllî madde (el-heyûle'l-külliyye), asıl cevher (el-cevherü'l-aslî) olarak nitelediği su, hayat sırrının kendi içinde eridiği temel bir unsurdur; hayatın sırrıdır. "Su, varlıkları teşkil eden bütün unsurları kendisinde bulundurur" diyen Dâvûd-i Kayserî bu fikirlerini, "Canlı olan her şeyi sudan yarattık" (el-Enbiyâ 21/30) meâlindeki âyete dayandırır. Su bir yandan ilâhî bilgiyi ve hayatı temsil ederken aynı zamanda bunların yansıması olan tabiat hayatının kendisi, onun sırrının temelidir. Bu mânada su yaratıcı ve üretici bir unsurdur. Allah'ın hayat sıfatı, celâl sıfatıyla yarattığı maddî suda ve heybet sıfatıyla yarattığı maddî ateşte iki yönlü olarak yansımış, su ve ateş Allah'ın arzusuna boyun eğerek birleşmiş, bu birleşmeden enerji bulutu olan duhân meydana gelmiştir. Bulutun hafif ve latif kısmından gökler ve gök cisimleri, kaba ve ağır kısmından toprak oluşmuş, böylece hayat denen olay başlamıştır.

Kâinatta var olan her şeyin canlı olduğunu kabul eden tümcanlıcılık (panbioizm) nazariyesini Mevlânâ ve İbnü'l-Arabî gibi mutasavvıflarda bulmak mümkündür. Bu mutasavvıf düşünürler gibi Dâvûd-i Kayserî de benimsediği vahdet-i vücûd görüşünün mantıkî bir sonucu olarak kâinattaki her şeyin canlı olduğunu söyler. Çünkü kâinatta ne varsa hepsi Allah'ın hay ve hayat sıfatının yansımasıyla var olmuştur. Allah'ın bu sıfatlarının tecellisi olan her varlık O'nun gibi canlıdır. Dolayısıyla kâinatta canlı (organik) ve cansız (inorganik) ayrımı yoktur. Fakat insanlar bunu çıplak gözle açıkça

göremezler. Dâvûd-i Kayserî, yer ve göklerdeki her şeyin Allah'ı tesbih ettiğini (el-İsrâ 17/44), onların sabah akşam ister istemez Allah'a secde ettiklerini (er-Râd 13/15) bildiren âyetlerdeki tesbih ve secde keyfiyetinin gerçek anlamda olduğunu söyleyerek âyetlere mecazî mâna veren kelâm ve tefsir âlimlerinden ayrılır. Ona göre varlıklar sadece lisân-ı hâl ile değil tabii hayattan kaynaklanan şuur ve ilimle Allah'ı zikrederler.
Dâvûd-i Kayserî, Nihâyetü'l-beyân fî dirâyeti'z-zamân adlı eserinde zamanın mahiyetini araştırarak bir zaman felsefesi temellendirmeye çalışmıştır. Zaman konusunda kendisinden önce ortaya konan Aristo ve Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin görüşlerini özetledikten sonra bunların tenkidini yapmış ve kendi görüşünü ortaya koymuştur. Ona göre fizikî zaman aynı zamanda matematiksel bir zamandır. Bu da varlıklar arasındaki ilişkinin süresinin ölçümüdür. O halde fizikî zaman ampirik bir zamandır (Nihâyetü'l-beyân, vr. 68b vd.).

Vahdet-i vücûd nazariyesinin yanı sıra Allah aşkı ve bu aşkın insana verdiği sarhoşluk da tasavvufun en önemli konularından biridir. Zâhir ulemâsı insanın Allah'a âşık olamayacağını ileri sürerek sûfîlere itiraz etmişse de sûfîler bu konuyu işlemeye devam etmişlerdir. Dâvûd-i Kayserî, İbnü'l-Fârız'ın ilâhî aşkı anlattığı el-Kasîdetü'l-mîmiyye'sine yazdığı şerhte ve bu şerhin girişinde bu konudaki görüşlerini açıklamıştır. Ona göre ilâhî aşk, insanın Allah'ın cemâl ve celâli karşısında duyduğu heyecan ve derin sevgidir. İnsan elest bezminde, "Ben sizin rabbiniz değil miyim" sorusuna "evet" demiş ve bu arada Allah'ı müşahede etmekle sarhoş olmuştur. İnsan dünyaya gelince bu sarhoşluğunu dili, kalbi ve ruhuyla Allah'ı zikrederek yeniden hatırlamak suretiyle bu dünyada da ilâhî sarhoşluğa düşebilir. Bu sarhoşluğun şarabı Allah'ı sürekli şekilde anmaktır.

Dâvûd-i Kayserî, tevhid konusunu avamın ve havassın tevhidi şeklinde ikiye ayırarak inceler. Kelime-i tevhidi dil ile söyleyip kalp ile tasdik etmekten ibaret olan avamın tevhidi tevhidlerin en alt mertebesidir. Bu tevhide mantıkî kıyaslama ve istidlâl, peygamberleri taklit veya bu iki yolun birleştirilmesiyle ulaşılır. Ona göre halkın tevhidine birinci yolla elde edilirse istidlâlî tevhid, ikinci yolla elde edilirse naklî tevhid, üçüncü yolla elde edilirse istidlâlî-naklî tevhid adı verilir. İnsan ayrıca bunların ötesinde üstün bir aklî çaba ile tevhide ulaşırsa buna da istidlâlî - aklî tevhid denilir.

Havassın tevhidi avamın tevhidinin üstündedir; bu, şuurla yaşanan mutasavvıfların ulaştıkları tevhid olup fiillerin, sıfatların ve zâtın tevhidi olmak üzere üçe ayrılır. Üç çeşit tevhide "beraberce yaşanan tevhid" (et-tevhîdü'ş-şühûdiyye) adını veren Dâvûd-i Kayserî'ye göre tevhidin dinî, mantıkî ve aklî veya ontolojik üç temeli vardır. Dinî tevhid insanın, peygamberlerin ve dinlerin öğretilerini takip ederek Allah'ın birliğini kabul etmesidir. Mantıkî ve aklî tevhid, insanın kendi düşüncelerinin kendisini

Allah'ın varlık ve birliğine götürmesidir. Ontolojik tevhid ise insanın bir şuur varlığı olarak Allah'tan başka hiçbir varlığın olmadığına inanması ve bunu bilmesidir.

Dâvûd-i Kayserî, daha çok Fusûsü'l-hikem şerhiyle (aş. bk.) kendisinden sonraki müellif sûfîleri etkilemiştir. Bu şerh daha kendi döneminde Anadolu'nun dışında tanınmış, Altın Orda Devleti'nin merkezi Saray'a ulaşmış ve burada el-Emîrü'l-Kebîr Seyyid Ali el-Hemedânî (ö. 786/1384) Fusûsü'l-hikem'e yazdığı şerhte Dâvûd-i Kayserî'nin eserini esas almıştır. Anadolu sahasında ise ilk olarak Şeyh Bedreddin onun şerhine bir ta'likat kaleme almış, ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır. Molla Fenârî, Kutbüddin İznikî, Sofyalı Bâlî Efendi, Abdullah Bosnevî ve İsmâil Hakkı Bursevî gibi Osmanlı âlim ve mutasavvıfları da Dâvûd-i Kayserî'nin Fusûsü'l-hikem şerhindeki görüşlerinden etkilenmişlerdir. Onun bu şerhinin tesiri XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Nitekim İzmirli İsmail Hakkı, Dârülmuallimîn'de öğrenci iken Fusûsü'l-hikem dersi almak isteyince hocası Ahmed Âsım Bey kendisine Dâvûd-i Kayserî'nin şerhini okuttuğunu söyler.

Dâvûd-i Kayserî'nin İranlı düşünürler üzerindeki tesiri daha büyük olmuştur. Ona ilgi duyan bu düşünürlerin ilki olan büyük Şiî kelâmcısı ve mutasavvıfı Haydar el-Âmülî (ö. 787/1385'ten sonra) Nassü'n-nusûs, Nakdü'n-nükud fî maʿrifeti'l-vücûd ve Câmiʿu'l-esrâr adlı eserlerinde Dâvûd-i Kayserî'nin eserlerine sık sık atıflarda bulunmuştur. İranlı filozof Molla Sadrâ Şîrâzî'nin (ö. 1050/1640) eş-Şevâhidü'r-rubûbiyye ve el-Esfârü'l-erbaʿa adlı eserlerinde Dâvûd-i Kayserî'nin tesirlerini açıkça görmek mümkündür. eş-Şevâhidü'r-rubûbiyye'yi yayımlayan Celâleddin Aştîyânî, bu eserin birinci bölümünün âdeta Matlaʿu husûsi'l-kilem mukaddimesinin bir şerhi olduğunu söyler. Molla Sadrâ'nın eserini şerheden Molla Hâdî-i Sebzevârî ile Molla Demâverdî de Dâvûd-i Kayserî'den etkilenen İranlı müellifler arasında sayılabilir. Dâvûd-i Kayserî Arap düşünürleri üzerinde de etkili olmuştur. XV. yüzyılda yazıldığı sanılan ve müellifi kesin olarak bilinmemekle beraber Şemseddin İbn Nasr es-Siczî'ye atfedilen Mecmaʿu'l-bahreyn adlı eserde Dâvûd-i Kayserî'nin Fusûsü'l-hikem şerhinden bahsedilmektedir. Mevlevî ve Nakşibendî tarikatına mensup Abdülganî en-Nablusî ile (ö. 1791) Cezayir'in millî kahramanı Emîr Abdülkādir de (ö. 1883) Dâvûd-i Kayserî'den etkilenen Arap müellifleri arasında sayılabilir.

Eserleri. 1. Matlaʿu husûsi'l-kilem fî meʿânî Fusûsi'l-hikem. Dâvûd-i Kayserî'nin en meşhur eseridir. Mukaddimesinde felsefî tasavvufun bütün meseleleri on iki bölüm halinde incelenmiştir. Müellifin "Mukaddimât" adını verdiği bu kısım, genellikle ayrı bir eser gibi değerlendirilip şerhin metninden ayrı olarak istinsah edilmiştir. Müstensihlerin Risâletü'l-vücûd, Risâletü vahdeti'l-vücûd, el-Usûl fi't-tasavvuf, Risâle fi'l-gayb ve'l-ʿayn gibi adlar verdikleri mukaddime, bazı kaynaklarla kütüphane kataloglarında da ayrı bir eser gibi gösterilmiştir. Dâvûd-i Kayserî eserini İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın veziri Gıyâseddin Muhammed İbn Reşîdüddin

Fazlullah'a ithaf etmiştir. Bu vezir hükümdarla birlikte 736 (1335) yılında şehid edildiğine göre kitap bu tarihten önce kaleme alınmış olmalıdır. Birçok yazma nüshası bulunan eser mukaddimesiyle birlikte ilk defa Tahran'da (1299 hş.), ertesi yıl da Bombay'da Mirza Muhammed Şîrâzî tarafından taşbaskı olarak yayımlanmıştır. Celâleddin Aştîyânî eserin mukaddimesini Şerh-i Mukaddime-i Kayserî ber Fusûsü'l-hikem adıyla Farsça olarak şerhetmiştir (Meşhed 1385; 2. bs. Tahran 1991). 2. Şerhu Kasîdeti't-Tâʾiyye. İbnü'l-Fârız'ın Nazmü's-sülûk diye de adlandırılan et-Tâʾiyyetü'l-kübrâ adlı kasidesinin şerhidir. Şerhin çeşitli tasavvuf meselelerinin incelendiği mukaddimesi müstakil bir eser gibi istinsah edilmiştir. Risâle (Kitâb) fî ʿilmi't-tasavvuf, Şeceretü'l-yakın fî ʿilmi't-tasavvuf gibi adlar verilen mukaddimenin bazı bölümleri de ayrı ayrı istinsah edilip Merâtibü't-tevhîd, Risâletü't-tevhîd vb. isimlerle çoğaltılmıştır. Bu mukaddimesinin Arapça metni Mehmet Bayraktar tarafından Risâle fî ʿilmi't-tasavvuf adıyla yayımlanmıştır (İFD, XXX [Ankara 1988], s. 171-215). 3. Şerhu'l-Kasîdeti'l-mîmiyye. İbnü'l-Fârız'ın Hamriyye olarak da adlandırılan el-Kasîdetü'l-mîmiyye'sinin şerhidir. İlâhî aşkın ele alındığı bir mukaddimesi bulunan şerh, İlhanlı vezirlerinden Abdülkâfî b. Abdullah et-Tebrîzî'ye ithaf edilmiştir. Eserin kütüphanelerde çeşitli nüshaları vardır (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4075, Fâtih, nr. 3964, 3965, Hâlet Efendi, nr. 888/6; İÜ Ktp., AY, nr. 1586, 3738). 4. Şerhu Besmele bi's-sûreti'n-nevʿiyyeti'l-insâniyyeti'l-kâmile. Abdürrezzâk el-Kâşânî'nin Kitâbü Teʾvîlâti'l-Kurʾâni'l-Kerîm adlı eserinin mukaddimesinde besmele hakkında verdiği bilgilerin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1693/16; Cârullah Efendi, nr. 2061/3; Fâtih, nr. 141/2; Hekimoğlu, nr. 49/2). 5. Nihâyetü'l-beyân fî dirâyeti'z-zamân. Dâvûd-i Kayserî bu eserinde Aristo ve Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin zaman anlayışlarını tenkit ederek yeni bir zaman felsefesi geliştirmeyi denemiştir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1511; Esad Efendi, nr. 1682/8). 6. Tahkıku mâʾi'l-hayât ve keşfü esrâri'z-zulümât. Dâvûd-i Kayserî, Hızır'ın yaşayıp yaşamadığını, velî mi peygamber mi olduğunu tartıştığı eserde Hızır'ın şeriat getirmemiş bir nebî olduğunu ve artık cismanî bedenle bu dünyada yaşamadığını ileri sürer. Bazı kaynaklarda ve kütüphane katologlarında adı Risâle fî beyâni ahvâli'l-Hızr olarak geçen eserin bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde (nr. 2687/2), diğer bir nüshası Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Garrett Collection'u içinde (nr. 731) bulunmaktadır. Sekiz varaktan ibaret olan risâle Mehmet Bayraktar tarafından Hayat Suyunu İncelemek ve Karanlıkların Gizliliklerini Açığa Çıkarmak başlığıyla tercüme edilmiştir (Kayserili Dâvûd içinde, s. 45-63). 7. Keşfü'l-hicâb ʿan kelâmi Rabbi'l-erbâb. Müellif, Allah'ın kelâm sıfatını ele aldığı bu eserinde Mu'tezile, Hanbeliyye ve Kerrâmiyye mezheplerinin konuyla ilgili görüşlerini özetledikten sonra bunları tenkit etmiş, daha sonra kendi vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde konuyla ilgili yeni yorumlar ve görüşler ortaya koymuştur (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1682/8; Lala İsmail, nr. 714/5). 8. Esâsü'l-vahdâniyye ve menbaʿu'l-ferdâniyye. Eserde

vahdet-i vücûd nazariyesi açısından vahdet - kesret meselesi ele alınmıştır (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1814/3).

Bazı kaynaklarda Dâvûd-i Kayserî'ye nisbet edilen Şerhu ʿAnkāʾi mugrib (Massignon, IV, 42), Şerhu Menâzili's-sâʾirîn (Brockelmann, GAL Suppl., II, 323; Osmanlı Müellifleri, I, 68), Şerhu'l-esmâʾi'l-hüsnâ (Defter-i Kütübhâne-i Köprülü Mehmed Paşa, s. 148), Risâletü'l-irâde (Defter-i Kütübhâne-i Süleymâniyye, s. 18), Risâletü'l-mermûze (Massignon, IV, 42), Şerhu Kitâbi'l-Hucüb (Massignon, IV, 42) adlı eserlerin Dâvûd-i Kayserî'ye ait olup olmadığı henüz kesinlik kazanmamıştır. Şerhu ʿArûzi'l-Endelüsî, Kurretü'l-ʿayni'ş-şühûd, Şerhu Hadîsi'l-erbaʿîn, Şerhu'l-Ferâʾiz adlı eserlerin ise ona ait olmadığı bilinmektedir. Dâvûd-i Kayserî üzerine Mehmet Bayraktar tarafından bir doktora çalışması yapılmıştır (bk. bibl.)

BİBLİYOGRAFYA: Dâvûd-i Kayserî, Matlaʿu husûsi'l-kilem (nşr. Mirza Muhammed Şîrâzî), Bombay 1300, s. 306-309; a.mlf., Nihâyetü'l-beyân fî dirâyeti'z-zamân, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1682/8, vr. 68b vd.; Âşıkpaşazâde, Târih, s. 42-43, 199-200; Taşköprizâde, eş-Şekāʾik, s. 7, 8; Süleyman el-Kefevî, Ketâʾibü aʿlâmi'l-ahyâr min fukahâʾi mezhebi'n-Nuʿmân elmuhtâr, İÜ Ktp., AY, nr. 2345, vr. 192[a]; Mecdî, Şekaik Tercümesi, s. 27; Hoca Sâdeddin, Tâcü't-tevârîh, I, 43; Âlî, Künhü'l-ahbâr, İÜ Ktp., TY, nr. 5959, vr. 14b; Defter-i Kütübhâne-i Köprülü Mehmed Paşa, İstanbul 1311, s. 148; Defter-i Kütübhâne-i Süleymâniyye, İstanbul 1311, s. 18; Sicill-i Osmânî, II, 323; Osmanlı Müellifleri, I, 67-69; W. Ostwald, Der Energetische Imperativ, Leipzig 1912; Brockelmann, GAL, II, 231, 299; Suppl., II, 323; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 361; Sarton, Introduction, III/1, s. 626; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilâtı, s. 227; H. Corbin, "La Philosophie islamique depuis la mort d'Averroes jusqu'à nos jours", Histoire de la philosophie Islamique, Paris 1974, III, 1289; a.mlf., Corps spirituel et terre céleste, Paris 1979, s. 139; L. Massignon, La Passion d'al-Hosayn Ibn Mansour al-Hallaj, Paris 1975, IV, 42; Mehmet Bayraktar, La Philosophie mystique de la religion chez Dâvûd de Kayserî (doktora tezi, 1978), Paris, Sorbonne; a.mlf., Kayserili Dâvûd (Dâvûdu'l-Kayseri), Ankara 1988; Hüseyin G. Yurdaydın, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1982, s. 100; Mustafa Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1984, s. 68; Bursalı Mehmed Tâhir, "Terâcim-i Ahvâl: Dâvûd-i Kayserî", SM, VI/134 (1326), s. 55 vd.; A. Turan Akbulut, "Dâvûd-i Kayserî", İslâm Medeniyeti Mecmuası, IV/3, İstanbul 1980, s. 61-83; İzmirli İsmail Hakkı, "Âsım Bey", İTA, I, 583.

Mehmet Bayraktar

ALÂÎ العلائي Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî (ö. 761/1359) Şamlı muhaddis ve fakih.

Türk asıllı bir asker çocuğu olarak Dımaşk'ta doğdu (694/1295) ve orada büyüdü. On yaşında iken hadis dinlemeye başladı. Tahsil için Kudüs, Mekke, Mısır gibi ilim merkezlerine birçok seyahatler yaptı. Aralarında Ahmed b. İbrâhim el-Fezârî, Kemâleddin b. Zemlekânî, İbn Teymiyye, Cemâleddin el-Mizzî ve Zehebî gibi bilginlerin de bulunduğu 700'den fazla âlimden feyiz aldı. Sened, metin, ricâl ve ilel gibi hadisin çeşitli branşlarında uzmanlaştı. Hac maksadıyla defalarca Hicaz'a gitti ve orada mücâvir olarak uzun süre kaldı. Şam'daki Nâsıriyye (1318) ve Esediyye (1323) medreselerinde, ayrıca Kudüs'teki Salâhiyye (1331) ve daha sonra Tenkıziyye medreselerinde hadis dersleri verdi. Bu arada müfessir İbn Kesîr ve kendinden sonra

Salâhiyye Medresesi'nde hocalık yapan damadı İsmâil b. Ali el-Kalkaşendî, kızı Esmâ bint Halîl gibi birçok âlim yetiştirdi. Bu sırada Hanbelîler'le arasında ilmî konularda anlaşmazlıklar oldu.

Sağlam bir zihin yapısına, ince bir anlayışa, dinî, ilmî ve ahlâkî meziyetlere sahipti. Güzel şiirleri edebî zevkinin delili sayılır. "Zamanının hâfızı, fıkıh, usul ve benzeri ilimlerde imam, zeki, araştırıcı, cömert ve belâgat sahibi bir âlim" diye anılan Alâî'yi Sübkî, kendisinden sonra yerini doldurabilecek kişi olarak göstermiş, Irâkı de onu "Doğu'nun ve Batı'nın hâfızı" diye nitelendirmiştir.

Kitaplarını Şam'daki Samsatiyye Hankahı'na vakfeden Alâî, 5 Muharrem 761'de (27 Kasım 1359) Kudüs'te vefat etti.

Eserleri. Elliye varan eserlerinin (bk. Brockelmann, GAL, II, 76-77; Suppl., II, 68) belli başlıları şunlardır: 1. el-Mecmûu'l-müzehheb fî kavâidi'l-mezheb. Şâfiî fıkhına ait olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunmaktadır (Kara Çelebizâde, nr. 91; Ayasofya, nr. K 1386, O 1387 ve Şehid Ali Paşa, nr. 667). 2. Tehzîbü'l-usûl fî ehâdîsi'r-Resûl. İbnü'l-Esîr'in Câmiu'l-usûl li ehâdisi'r-Resûl adlı eserinin muhtasarı olup bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Yenicami, nr. 179). 3. Kitâbü'l-Muhtelitîn (Köprülü Ktp., nr. 386). 4. el-Emâli'l-erbaîn fî amâli'l-müttekın (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1181/11). 5. el-Mevridü'r-râvî fi'l-mevlidi'n-nebevî (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5293/5, vr. 112-159). Aynı konuya dair ed-Dürretü's-seniyye fî mevlidi hayri'l-beriyye'si de yine aynı kütüphanede aynı mecmuanın içindedir (nr. 5293/4, vr. 94-111). 6. el-Udde inde'l-kerb ve'ş-şidde (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 276/2, vr. 22-33). 7. Câmiu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl. Eser Hamdi Abdülmecîd es-Selefî tarafından neşredilmiştir (Bağdat 1397/1978; Beyrut 1986). 8. Tahkıku'l-murâd fî enne'n-nehye yaktezi'l-fesâd. Usûl-ı fıkha dair olup Dımaşk'ta basılmıştır (1975, 1982). 9. Bugyetü'l-mültemes fî sübâiyyâti hadîsi'l-İmâm Mâlik b. Enes. Bu eser de Hamdi Abdülmecîd es-Selefî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1985).

BİBLİYOGRAFYA:Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, Zeylü Tezkireti'l-huffâz, Haydarâbâd 1376/1956, s. 43-47; Sübkî, Tabakat, X, 35-38, 181, 197, 209, 224; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV, 267; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 90-92; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, Kahire 1956 → Kahire 1383/1963, X, 337; Süyûtî, Tabakatü'l-huffâz (Lecne), s. 528-529; a.mlf., Zeylü Tabakati'l-huffâz li'z-Zehebî (Zeylü Tezkireti'l-huffâz içinde), Haydarâbâd 1376/1956, s. 360-361; Dâvûdî, Tabakatü'l-müfessirîn, I, 165-166; İbnü'l-İmâd, Şezerât, VI, 190-191; Brockelmann, GAL, II, 76-77; Suppl., II, 68; Mv.Fs., II, 371-372.

Selman Başaran

ZEYLAÎ, Abdullah b. Yûsuf ((عبد الله بن يوسف الزيلعي Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullāh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylaî (ö. 762/1360) Hanefî fakihi ve hadis hâfızı.

Bugün Somali’nin Cibuti sınırına yakın bölgede bulunan, Aden körfezi sahilindeki liman şehri Zeyla‘dandır. Süyûtî biyografisini verirken, “Zeylaî aslında bir sonraki tabakada zikredilmeliydi, ancak oradaki akranlarından önce vefat ettiği için buraya alınmıştır” der (Ṭabaḳāṭü’l-ḥuffâẓ, s. 535; Ẕeylü Ṭabaḳāti’l-ḥuffâẓ, s. 363). Süyûtî’nin bahsettiği bir sonraki tabakada yer alan hadis hâfızlarının doğum tarihlerinin 723-749 (1323-1348) arasında değişmesi ve Zeylaî’nin bu tabakada mevcut 725 (1325) doğumlu Zeynüddin el-Irâkī ile dostluğu dikkate alındığında 720’li (1320) yıllarda dünyaya geldiği söylenebilir.

Zeylaî, devrinin önde gelen ilim adamlarından Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Fütûh et-Tücîbî, Osman b. Ali ez-Zeylaî, Alâeddin İbnü’t-Türkmânî, Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Kays el-Ensârî, Celâleddin Ebü’l-Fütûh Ali b. Abdülvehhâb el-Cüreyrî ve Bahâeddin İbn Akīl gibi şahsiyetlerden hadis, fıkıh ve nahiv tahsil etti. Naṣbü’r-râye’nin birçok yerinde belirttiğine göre (meselâ bk. I, 59, 181, 297; II, 86; III, 27) hadis hocaları arasında Ebü’l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî ile Zehebî de bulunmaktadır. Fıkıhta fetva verecek seviyeye gelmiş olsa da (İbn Tağrîberdî, XI, 9) kaleme aldığı eserlerde hadisçilik yönü ön plandadır. İbn Hacer, hocası Zeynüddin el-Irakī’nin kendisinin Şâfiî, Zeylaî’nin Hanefî olmasına rağmen örnek bir dayanışma içinde çalışmalar gerçekleştirdiklerini belirttiğini nakleder. Buna örnek olarak da Irâkī’nin, Gazzâlî’nin İḥyâ’ındaki hadislerle Tirmizî’nin es-Sünen’inde, “Ve fi’l-bâb an fülân ...” (bu babda falan sahâbîlerden nakledilmiş hadisler de vardır) ifadesiyle işaret ettiği rivayetlerin tahrîci üzerinde çalışırken Zeylaî’den; Zeylaî’nin de Mergīnânî’nin el-Hidâye’siyle Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ındaki hadislerin tahrîcini yaparken Irâkī’den faydalandığını belirtir (İbn Hacer el-Askalânî, II, 310). Hadis tahrîci konusundaki çalışmaları birçok âlim tarafından kaynak olarak kullanılan Zeylaî 11 Muharrem 762 (21 Kasım 1360) tarihinde Kahire’de vefat etti. Onun Evfât Emirliği’ni temsilen Memlük Sultanı Muhammed b. Kalavun’a gönderilen elçilik heyetine başkanlık etmesi (DİA, XI, 518) kendisinin ülkesinde büyük itibar taşıdığını göstermektedir.

Eserleri. 1. Naṣbü’r-râye li-taḫrîci eḥâdîs̱i’l-Hidâye. Türünün en önemli örneklerinden olup eseri farklı kılan özelliklerinin başında Hanefî mezhebinin yanı sıra diğer üç mezhebin delillerini de ihtiva etmesi gelir. Zeylaî, el-Hidâye’deki bir hadisi kaydettikten sonra onu zikreden sahâbî râvileri ve rivayetleri kaynaklarıyla birlikte nakleder. Hanefî mezhebinin delil aldığı hadislerde bir zaaf varsa onu da belirtir. Mergīnânî’nin verdiği hadisin metniyle hadis kaynaklarında yer alan metin arasında

farklar varsa bu tür rivayetler için “garîb” veya “garîb cidden” tabirini kullanır. Konuyla ilgili merfû hadislerin ardından mevkuf ve maktû rivayetleri nakleder. Bu rivayetler hakkında kendisinden önce yapılan eleştirileri aktarır; kısmen kendi eleştirilerine de yer verir. Daha sonra diğer mezheplerin delillerini ayrıntılı biçimde kaydeder. Geçmiş âlimlerin sözlerini zaman zaman tenkit eder. Hocası İbnü’t-Türkmânî onun en çok eleştirdiği isimlerden biridir. Naṣbü’r-râye ahkâm hadisleri konusunda Bedreddin ez-Zerkeşî, İbnü’l-Mülakkın, İbn Hacer el-Askalânî ve Süyûtî gibi müelliflerin en önemli kaynaklarındandır. Kütüb-i Sitte yanında İmam Mâlik’in el-Muvaṭṭaʾı, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Abd b. Humeyd, İshak b. Râhûye, Ebû Avâne el-İsferâyînî, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî ve Bezzâr’ın el-Müsned’leri, İbn Ebû Şeybe ve Abdürrezzâk b. Hemmâm’ın el-Muṣannef’leri, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī’nin es-Sünenü’l-kübrâ’sı, el-H̱ilâfiyyât’ı ve Delâʾilü’n-nübüvve’si, Hâkim en-Nîsâbûrî’nin el-Müstedrek’i, Dârekutnî’nin es-Sünen’i, İbn Sa‘d’ın eṭ-Ṭabaḳāt’ı, Ukaylî ve İbn Adî’nin eḍ-Ḍuʿafâʾları, İbn Hibbân’ın es̱-S̱iḳāt’ı ile el-Mecrûḥîn’i, Hatîb el-Bağdâdî’nin Târîḫu Baġdâd’ı, Mizzî’nin Tehẕîbü’l-Kemâl ve Tuḥfetü’l-eşrâf’ı, Zehebî’nin Mîzânü’l-iʿtidâl’i Zeylaî’nin yararlandığı ve telhisler yazdığı pek çok eser arasında zikredilebilir. Şemseddin İbn Abdülhâdî’nin Tenḳīḥu’t-Taḥḳīḳ’ini ve İbn Kesîr’in Tefsîr’ini kaynak olarak kullanması (Naṣbü’r-râye, II, 10) Zeylaî’nin akranı âlimlerden de istifade ettiğini gösterir. Mevcut haliyle kullanışlı bir eser niteliği taşımayan Naṣbü’r-râye’nin nihaî şeklini almış bir eser olduğunu söylemek güçtür. Nitekim İbn Hacer el-Askalânî ve Kāsım b. Kutluboğa, eserin bazı nüshalarında Zeylaî’nin kendi el yazısıyla kaydettiği notlar bulunduğunu tesbit etmişlerdir; söz konusu notlar bu konuda mukayeseli bir çalışma yapan Muhammed Avvâme tarafından ayrıntılı biçimde zikredilmiştir. Râvi tenkidinde gevşek davranması, yer yer çelişkilere düşmesi, kaynaklara atıflarında zühullerinin bulunması ve el-Hidâye’deki hadislerin tamamını tahriç etmemesi Zeylaî’nin eleştirilen yönleridir (Muhammed Avvâme, s. 200 vd.). el-Hidâye’de geçtiği halde onun tahriç etmediği hadisleri Kāsım b. Kutluboğa Münyetü’l-elmaʿî fîmâ fâte min taḫrîci eḥâdîs̱i’l-Hidâye li’z-Zeylaʿî adlı risâlesinde ele almış (nşr. M. Zâhid Kevserî, Kahire 1369/1950), bu risâle Naṣbü’r-râye ile birlikte birkaç defa basılmıştır (Kahire 1393/1973; Beyrut 1416/1996). Naṣbü’r-râye, İbn Hacer el-Askalânî tarafından ed-Dirâye fî taḫrîci (telḫîṣi, münteḫabi) eḥâdîs̱i’l-Hidâye adıyla ihtisar edilmiştir (Delhi 1299, 1327; Leknev 1301; nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî, Kahire 1384/1964; Beyrut, ts.). Eserin muhtelif neşirleri mevcuttur (I-IV, Leknev 1301; Kahire 1357, 1393; Beyrut 1393, 1407/1987). Muhammed Avvâme, Dirâse ḥadîs̱iyye muḳārene li-Naṣbi’r-râye ve Fetḥi’l-Ḳadîr ve Münyeti’l-elmaʿî adlı çalışmayla birlikte eseri yeniden yayımlamıştır (Beyrut 1418/1997). Avvâme bu eserinde önceki neşirlerde mevcut hataları düzeltmiş, M. Zâhid Kevserî’nin Naṣbü’r-râye için “sunuş” mahiyetinde kaleme aldığı, daha sonra müstakil baskısı yapılan Fıḳhü ehli’l-ʿIrâḳ ve ḥadîs̱ühüm adlı risâle ile İbn Kutluboğa’nın Münyetü’l-

elmaʿî'sini de bu cilde aktarmıştır. Naṣbü'r-râye'de tanıtılan râviler hakkında Hâfız Senâullah Zâhidî (Küveyt 1408), eserdeki rivayetler hakkında Adnân Ali Şellâk (Beyrut 1988) tarafından birer fihrist hazırlanmıştır. 2. el-İsʿâf bi-eḥâdîs̱i'l-Keşşâf. Zemahşerî'nin tefsirindeki rivayetlerin tahrîcine dair olup müellif zaman zaman eseri eleştirmiş, ancak ondaki bütün rivayetleri tahriç edememiştir. Zeylaî'nin bu eseri de daha sonraları hadis tahrîci yapanlar için vazgeçilmez bir kaynaktır. Müellif bu eserini el-İsʿâf bi-eḥâdîs̱i'l-Keşşâf diye adlandırmakla birlikte (Naṣbü'r-râye, I, 197) eser Taḫrîcü'l-eḥâdîs̱ ve'l-âs̱âri'l-vâḳıʿa fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemaḫşerî adıyla basılmıştır (nşr. Sultân b. Fehd et-Tubeyşî, Riyad 1414). İbn Hacer eseri el-Kâfü'ş-şâf fî taḫrîci eḥâdîs̱i'l-Keşşâf adıyla ihtisar etmiş ve önemli notlar yanında Zeylaî'nin ulaşamadığı bazı rivayetleri de eklemiştir. İbn Hacer, Zeylaî'nin bu eserinde birçok merfû hadisi ve sahâbe rivayetlerini zikretmediğini söylemişse de bunların kayda değer bir yeküne ulaşmadığı görülmektedir. İbn Hacer'in çalışması el-Keşşâf'ın bazı baskılarında yer almaktadır (meselâ Beyrut 1366/1947). Aynı müellifin buna et-Taḫrîcü'l-vâf bi-âs̱âri'l-Keşşâf adıyla bir zeyil yazmaya başladığı, fakat eserini tamamlayamadığı belirtilmektedir (DİA, XIX, 522). 3. Muḫtaṣaru Şerḥi Meʿâni'l-âs̱âr. Zeylaî bu çalışmasında Tahâvî'nin Şerḥu Meʿâni'l-âs̱âr'da zikrettiği rivayetlerin sahâbî râvi dışındaki senedlerini hazfetmiş, Tahâvî'nin rivayetlerin delâletini tartıştığı yerleri de sadece vardığı hükmü ifade edecek şekilde kısaltmıştır (Köprülü Ktp., Hâfız Ahmed Paşa, nr. 66; Selimiye Ktp., nr. 823). Zeylaî hakkında yapılan ilmî çalışmalar arasında Meryem İbrâhim Hindâvî'nin el-İmâmü'z-Zeylaʿî ve menhecühû fi't-taḫrîc adlı yüksek lisans tezi (1934, Kahire Üniversitesi) ile Âmir Hasan Sabrî'nin "el-Menhecü'l-ḥadîs̱î lede'l-Ḥâfıẓ ez-Zeylaʿî min ḫilâli kitâbihî Naṣbi'r-râye" başlıklı makalesi (Ḥavliyyetü Külliyyeti Uṣûli'd-dîn, sy. 13, Kahire 1416/1996, s. 325-362) sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA: Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî, Naṣbü'r-râye, I, 59, 181, 297; II, 10, 86; III, 27; İbnü'l-Irâkī, eẕ-Ẕeyl ʿale'l-ʿİber (nşr. Sâlih Mehdî Abbas), Beyrut 1409/1989, s. 56; Makrîzî, es-Sülûk li-maʿrifeti düveli'l-mülûk (nşr. M. Abdülkādir Atâ), Beyrut 1417/1997, IV, 258; İbn Hacer el-Askalânî, ed-Dürerü'l-kâmine, Beyrut, ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî), II, 310; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire (nşr. M. Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1413/1992, XI, 9; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid Kevserî), Dımaşk 1347, s. 129; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 359; a.mlf., Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 535; a.mlf., Ẕeylü Ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid Kevserî), Dımaşk 1347, s. 363; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 228-229; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, Beyrut 1418/1998, I, 277; Muhammed Avvâme, Dirâse ḥadîs̱iyye muḳārene li-Naṣbi'r-râye ve Fetḥi'l-ḳadîr ve Münyeti'l-elmaʿî, Beyrut 1418/1997, tür.yer.; Mehmet Aykaç, "Evfât", DİA, XI, 518; M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", a.e., XIX, 522.

Ebubekir Sifil

MOĞULTAY b. KILIÇ (مغلطاي بن قليج) Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî (ö. 762/1361)Hadis hâfızı, tarih ve ensâb âlimi.

689'da (1290) Kahire'de dünyaya geldi. 690'da (1291) veya daha sonraki bir tarihte doğduğu da zikredilmiştir. Aslen Türk olup bazı kaynaklarda adı Muğaltay (Mugaltay), Muğlatay ve babasının adı Kalîç şeklinde yanlış okunmuştur. Çocukluğunda babası onu ok tâlimi yapanların yanına gönderdiği halde o ilim meclislerine gitmeyi severdi. 715'te (1315) hadis öğrenmeye başlayarak Tâceddin Ahmed b. Ali b. Dakīkul'îd, Debûsî (Debâbîsî) diye tanınan Yûnus b. İbrâhim el-Kinânî, Ebü'l-Hasan Nûreddin Ali b. Ömer el-Vâfî, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî ve en çok faydalandığı İbn Seyyidünnâs gibi âlimlerden ilim tahsil etti. Arap dili, ensâb ve şiire olan merakı dolayısıyla bu alanlarda kendini yetiştirdi; fakat daha çok hadise ilgi duydu ve geniş bir kütüphaneye sahip oldu. Okuduğu eserlerde gördüğü hataları düzeltmek ve bu eserlere ilâvelerde bulunmak en önemli meşgalesiydi. Moğultay'ı Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Râfi' ve Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî ile kıyaslayan Zeynüddin el-Irâkī, eserlerinde bazı yanlışlar bulunmakla beraber onun diğerlerinden daha geniş bir kültüre sahip olduğunu ve en-sâbı hepsinden daha iyi bildiğini söyler. İbn Seyyidünnâs'ın vefatı üzerine (734/1334) Zâhiriyye Medresesi hocalığına getirilen, ayrıca Kubbetü Baybars, Necmiyye gibi medreselerde ve el-Câmiu's-Sâlihî'de hadis okutan Moğultay Ömer b. Reslân el-Bulkīnî, İbnü'l-Mülakkın, Zeynüddin el-Irâkī, Demîrî gibi şahsiyetlere dersler vermiş, İbn Hacer el-Askalânî'nin hocalarının çoğu ondan faydalanmıştır. Moğultay b. Kılıç 24 Şâban 762'de (29 Haziran 1361) Kahire'de vefat etti, cenaze namazını Kadı İzzeddin İbn Cemâa kıldırdı ve Reydâniye'de (Ridâniye) defnedildi. Bazı kaynaklarda onun bu tarihten bir yıl önce öldüğü kaydedilmektedir.

Eserleri. Hadis, siyer, fıkıh, lugat ve en-sâba dair 100'den fazla çalışması bulunduğu kaydedilen müellifin belli başlı eserleri şunlardır: 1. ez-Zehrü'l-bâsim fî sîreti (siyeri) Ebi'l-Ḳāsim. Süheylî'nin er-Ravżü'l-ünüf'ünü tenkit ve tashih etmek amacıyla yazılan kitap ilim adamları arasında ilgi görmüş, hocası Hatîb el-Kazvînî'nin isteği üzerine müellif eserini el-İşâre ilâ sîreti'l-Muṣṭafâ ve târîḫi men baʿdehû mine'l-ḫulefâʾ (Telḫîṣu Sîreti'l-Muṣṭafâ, es-Sîretü'n-nebeviyye, es-Sîretü'l-muḫtaṣara, es-Sîretü'ṣ-ṣuġrâ) adıyla ihtisar etmiştir. Hülâgû'nun Bağdat'ı istilâsına kadar (656/1258) halifelerden de kısaca söz eden bu muhtasarı Takıyyüddin el-Fâsî el-Cevâhirü's-seniyye fi's-sîreti'n-nebeviyye adıyla kısaltarak el-ʿİḳdü'ṡ-ṡemîn'in baş tarafına koymuş ve bu konuda birçok kitap bulunmasına rağmen sadece ona dayandığını söylemiştir (el-ʿİḳdü'ṡ-ṡemîn, I, 217-279). Kastallânî el-Mevâhibü'l-ledünniyye'de eserden büyük ölçüde faydalanmış, Şâmî Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd'ın, Diyarbekrî Târîḫu'l-ḫamîs'in mukaddimesinde kaynakları arasında bu kitabın da bulunduğunu

belirtmiştir. Zeynüddin el-Irâkī'nin eseri manzum olarak Naẓmü's-sîreti'l-muḫtaṣara adıyla kısalttığı kaydedilmektedir (Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân, s. 430). el-İşâre adı bilinmeyen bir müellif tarafından ihtisar edilip basılmış (Kahire 1326), ayrıca Muhammed Nizâmeddin el-Füteyyih'in tahkikiyle yayımlanmıştır (Dımaşk-Beyrut 1416/1996). Moğultay b. Kılıç'ın çağdaşlarından Ebü'l-Berekât Muhammed b. Abdürrahîm, ez-Zehrü'l-bâsim'i sadece Süheylî'ye yapılan itirazları bir araya getirmek suretiyle kısaltmıştır. 2. İkmâlü (Ẕeyl ʿalâ) Tehẕîbi'l-Kemâl. Müellif, Mizzî'nin Tehẕîbü'l-Kemâl'inde gördüğü eksiklikleri tamamlamak için 744'ten (1343) itibaren biyografileri düzeltip bazan da Mizzî'nin eserine almadığı biyografileri ve bilgileri ilâve ederek, özellikle de râvilerin cerh ve ta'dîli konusunda ek bilgiler vererek aslının hacmine ulaşan on dört ciltlik eserini kaleme almıştır. İbnü'l-Irâkī bu çalışmayı faydalı bulmakla beraber müellifin birçok katı görüşünün bulunduğunu söylemiş, İbn Hacer el-Askalânî de Tehẕîbü't-Tehẕîb'de ondan faydalandığını belirtmiştir (I, 8). Moğultay b. Kılıç, daha sonra özellikle Mizzî'nin hatalarını tashih etmek amacıyla yazdığı kısımları iki cilt halinde kısaltmış, Süyûtî bu muhtasara Evhâmü't-Tehẕîb adını vermiştir. Müellifin bu muhtasarı da bir cilt halinde ihtisar ettiği belirtilmektedir. İkmâlü Tehẕîbi'l-Kemâl'in müellif hattıyla olan nüshaları Millet (Feyzullah Efendi, nr. 1478-1479) ve Süleymaniye (Kılıç Ali Paşa, nr. 190-191) kütüphanelerinde, diğer nüshaları da çeşitli kütüphanelerde (Brockelmann, GAL Suppl., I, 606) bulunmaktadır. Eser üzerinde Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye külliyyetü'l-hadîs'te yüksek lisans çalışmaları yapılmış (1414/1993, Bedr b. Muhammed b. Muhsin el-Ammâş; 1416/1995, Avvâd b. Humeyd b. Muhammed er-Ruveysî), Muhammed Ali Kāsım Ahmed el-Ömerî, aynı yerde el-Ḥâfıẓ Moġulṭay ve Kitâbü İkmâli Tehẕîbi'l-Kemâl adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (1403/1983). 3. el-İʿlâm bi-sünnetihî ʿaleyhisselâm. Müellifin 732'de (1332) Sünenü İbn Mâce'yi şerhetmeye başlayıp beş cilt kadar yazdığı, fakat tamamlayamadığı bu eserin iki ciltten oluşan müsvedde halindeki müellif hattı nüshası Millet Kütüphanesi'nde (Feyzullah Efendi, nr. 362, hicrî 737 tarihli), müellif nüshasından istinsah edilen üç ciltlik bir diğer nüshası da Bankipûr'da (Kettânî, s. 404) bulunmaktadır. 4. Ḫaṣâʾiṣü'n-nebî (el-Ḫaṣâʾiṣü'n-nebeviyye, Ḫaṣâʾiṣü'r-resûl, Muʿcizâtü'r-resûl). Resûl-i Ekrem'in hayatının tarihî seyri içinde hasâise ait bazı konuların kısaca anlatıldığı bu risâlenin yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi'nde (İbrâhim Efendi, nr. 428/4) ve Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de (nr. 229) kayıtlıdır. Brockelmann eserin Ḫaṣâʾiṣü'l-Muṣṭafâ adıyla yayımlandığını (Kahire 1319) kaydeder. Moğultay'ın Aʿlâmü'n-nübüvve ve Delâʾilü'n-nübüvve adlı eserlerinin bulunduğu da belirtilmektedir. 5. Târîḫu selâṭîni Mıṣr ve'ş-Şâm ve'l-Ḥaleb. Yazma bir nüshasının Berlin'de olduğu (nr. 9835) belirtilmektedir (Şâkir Mustafa, III, 218). 6. el-İttiṣâl fî muḫtelifi'n-nisbe. Müellif hattıyla olan nüshası Fas'ta el-Mektebetü'l-Kettâniyye'de kayıtlıdır (nr. 4183). 7. Men vâfeḳat künyetühû isme ebîh. Hatîb el-Bağdâdî'nin Men vâfeḳat künyetühû isme ebîh mimmâ lâ yüʾmenü vuḳūʿu'l-ḫaṭaʾi fîh adlı eserinden yapılmış alfabetik bir seçmedir.

Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire, 238 isim etrafındaki bu seçme-yi Ebü'l-Feth el-Ezdî'nin Men vâfeḳa ismühû isme ebîh ve Men vâfeḳa ismühû künyete ebîh adlı kitaplarıyla birlikte yayımlamış, ayrıca esere künyesi babasının ismine benzeyen 160 kişinin biyografisini ilâve etmiştir (Küveyt 1408/1988, s. 77-137). 8. el-Vâḍıḥu'l-mübîn fî men üstüşhide mine'l-muḥibbîn. Aşka dair olan eser iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Hz. Peygamber'e veya İbn Abbas'a nisbet edilen, “Kim âşık olur, aşkını gizler ve sabrederse Allah onu bağışlar ve cennete koyar” meâlindeki hadisin farklı rivayetleri ele alınarak bunların sahih veya hasen olduğu ileri sürülmekte, bir kısım âlimlerin bu rivayetin güvenilir sayıldığını belirten manzum ifadelerine yer verilmekte, âşıkların halleri ve bazı tanınmış şahsiyetlerin bu konudaki görüşleri zikredilmektedir. İkinci bölümde sevgilisinden ayrıldığı için ölen âşıkların hikâyeleri yarı alfabetik bir sırayla anlatılmaktadır. Bu eserde yer alan Hz. Âişe ile ilgili bir ifadesi dolayısıyla Alâî gibi bazı âlimlerin müellife reddiye yazdığı belirtilmişse de (İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, VI, 72) ilim merkezlerinde hadis hocalığı yapmış bir kimsenin Hz. Âişe aleyhinde söz söylemesi mümkün görülmemiş, Sehâvî'nin belirttiğine göre bu rivayet kendisini çekemeyenler tarafından uydurulmuştur (el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 128). Otto Spies el-Vâżıḥu'l-mübîn'i yayımlamış (Stuttgart 1936) ve bir makalesinde eseri tanıtarak bir kısmını Almanca'ya tercüme etmiştir (bk. bibl.). Eser daha sonra da Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'deki bir nüshası esas alınarak neşredilmiştir (Beyrut 1997). 9. Terkü'l-mîrâs̱ fi'z-ziyâdeti ʿalâ Muʿcemi'ş-şuʿarâʾ li'l-Merzübânî (Brockelmann, GAL Suppl., II, 48). 10. İṣlâḥu İbni'ṣ-Ṣalâḥ fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱. Moğultay'ın Muḳaddimetü İbni'ṣ-Ṣalâh'a yönelttiği bazı tenkitleri ihtiva etmektedir (İbn Hacer, Lisânü'l-Mîzân, VI, 72-73; Sehâvî, s. 150). 11. et-Telvîḥ fî şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ li'l-Buḫârî. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'teki metinlerin “kavlühû” başlıkları altında şerhedildiği ve yirmi cilt olduğu söylenen eser İbn Hacer el-Askalânî'nin Fetḥu'l-bârî'deki kaynaklarından biridir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 546). Müellifin talebesi İbnü'l-Mülakkın da Şevâhidü't-tavżîḥ fî şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ'ini telif ederken bu eserle Kutbüddin el-Halebî'nin Ṣaḥîḥ-i Buḫârî şerhini esas almıştır (DİA, XXI, 150). 12. Ẕeyl ʿalâ Tekmileti'l-İkmâl (Ẕeyl ʿalâ İbn Nuḳṭa fi'l-müştebeh, Ẕeylü'l-Müʾtelif ve'l-muḫtelif). İbn Nukta'nın eserine Mansûr b. Selîm'in yazdığı Ẕeyl ʿalâ Tekmileti'l-İkmâl ile İbnü's-Sâbûnî'nin kaleme aldığı Ẕeyl ʿalâ Tekmileti İkmâli'l-İkmâl üzerine yapılmış bir zeyildir (Kettânî, s. 240). 13. el-Îṣâl. Lugata dair eserin müellif hattıyla olan nüshasının I. cildi Hizânetü'r-Rabat'ta bulunmaktadır (Kettânî, nr. 361). 14. Tertîbü Ṣaḥîḥi İbn Ḥibbân. İbn Hacer el-Askalânî, İbn Hibbân'ın el-Müsnedü'ṣ-ṣaḥîḥ'inin bablara göre yeniden düzenlendiği bu çalışmanın müellif hattıyla olan nüshasını gördüğünü, fakat eserin tamamlanmadığını belirtmektedir (Lisânü'l-Mîzân, VI, 74). 15. Zevâʾidü İbn Ḥibbân ʿale'ṣ-Ṣaḥîḥayn. İbn Hacer el-Askalânî, bir cilt olduğu belirtilen bu eserin de tamamlanmamış müellif nüshasını gördüğünü söylemektedir (a.g.e., a.y.).

Moğultay b. Kılıç'ın ayrıca Kütüb-i Sitte'nin her birindeki ahkâm hadislerini bir araya getirdiği el-Aḥkâm'ı, İbnü'l-Kattân el-Mağribî'nin Beyânü'l-vehm ve'l-îhâm'ı üzerine yazdığı Tertîbü Beyâni'l-vehm'i ile bu iki eseri bir araya getirdiği Menâretü'l-İslâm'ı, Mizzî'nin Tuḥfetü'l-eşrâf'ına tenkitlerini ihtiva eden Evhâmü'l-Eṭrâf'ı (et-Taʿaḳḳub ʿale'l-Eṭrâf), İbnü'l-Esîr'in Üsdü'l-ġābe'sindeki bazı bilgileri düzeltmek için kaleme aldığı ve İbn Hacer el-Askalânî'nin görüp faydalandığı bir eseri (Kettânî, s. 414), tamamlayamadığı Şerḥu Süneni Ebî Dâvûd'u, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Esmâʾü'ḍ-ḍuʿafâʾ ve'l-vażżâʿîn (vâżıʿîn) adlı eserine yazdığı ve Ẕeyl ʿalâ Kitâbi'ḍ-Ḍuʿafâʾ li'bni'l-Cevzî diye de anılan eseri, Men ʿarefe bi'llâhi teʿâlâ, et-Tuḥfetü'l-cesîme li-İslâmi Ḥalîme isimli çalışmaları ve İbn Hâleveyh'in lugata dair Leyse fî kelâmi'l-ʿArab'ının (Kitâbü Leyse) zeyli veya ta'liki olduğu anlaşılan Eleyse ilâ Kitâbi Leyse adlı eserleri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Moğultay b. Kılıç, el-İşâre ilâ sîreti'l-Muṣṭafâ (nşr. M. Nizâmeddin el-Füteyyih), Dımaşk-Beyrut 1416/1996, neşredenin girişi, s. 7-24; Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, neşredenin girişi, I, 57-63; İbn Râfi', el-Vefeyât (nşr. Sâlih Mehdî Abbas - Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1402/1982, II, 234; İbnü'l-Irâkī, eẕ-Ẕeyl ʿale'l-ʿİber (nşr. Sâlih Mehdî Abbas), Beyrut 1409/1989, I, 70-73; Fâsî, el-ʿİḳdü'ṣ-ṣemîn, I, 217-279; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, IV, 352-354; a.mlf., Lisânü'l-Mizân, VI, 72-74; a.mlf., Tehẕîbü't-Tehẕîb, I, 8; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid Kevserî), Dımaşk 1347, s. 133-142; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 128, 150, 163, 164, 168; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 98, 546; II, 958, 1004, 1005, 1087, 1163, 1510, 1637, 1823, 1915, 1995; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 312-313; Serkîs, Muʿcem, II, 1768-1769; O. Spies, "al-Muġulṭāʾi's Spezielwerk Über Märtyrer der Liebe", Studien zur Geschichte und Kultur des Nahen und Fernen Ostens Paul Kahle zum 60. Geburtstag (ed. W. Heffening - W. Kirfel), Leiden 1935, s. 145-155; Brockelmann, GAL, I, 350, 360, 518; Suppl., I, 206, 209, 606; II, 47-48; Îżâḥu'l-meknûn, I, 103, 245; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 467-468; Dârü'l-kütübi'l-Mıṣriyye, Fihristü'l-maḫṭûṭât I: Muṣṭalaḥu'l-ḥadîs̱, Kahire 1375/1956, s. 161; M. Reşad Halife, Medresetü'l-ḥadîs̱ fî Mıṣr, Kahire 1403/1983, s. 71; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriḫûn, Beyrut 1990, III, 218-219; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VII, 275-276; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, Muʿcemü'l-muṣannefâti'l-vâride fî Fetḥi'l-bârî, Riyad 1412/1991, s. 209, 223, 430; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 221, 240, 404, 407, 414, 420, 421; Encyclopedia of Arabic Literature (ed. J. S. Meisami - P. Starkey), London 1998, II, 535. M. Yaşar Kandemir

İBN MÜFLİH, Şemseddin (شمس الدين ابن مفلح) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî (ö. 763/1362) Hanbelî fakihi ve muhaddis.

Hanbelî fıkhının gelişmesinde önemli katkıları olan, birçok âlim ve kadı yetiştiren İbn Müflih ailesinin bilinen ilk simasıdır. Aile, aslen Filistin'de Nablus'a bağlı Vâdişşaîr'in köylerinden Râmînli olup önce Beytülmakdis'e (Kudüs), daha sonra Dımaşk'a göç etmiş, Şemseddin İbn Müflih de muhtemelen Beytülmakdis'te dünyaya gelmiştir. Doğumu için 706 ile 716 (1306-1316) arasında çeşitli tarihler zikredilmektedir. Elli yaşlarında öldüğü kaydedildiğine göre 712 (1312) veya 713 yılında doğduğuna dair rivayetlerin daha kuvvetli olduğu söylenebilir.

Şemseddin İbn Müflih Îsâ el-Muta‘‘im’den hadis; İbn Müsellem’den fıkıh ve nahiv; Kadı Burhâneddin ez-Zür‘î’den usul; Kādılkudât Cemâleddin el-Merdâvî’den fıkıh; Haccâr, Mizzî ve Zehebî’den hadis, ricâl ve tarih; İbnü’l-Füveyre’den Arap dili ve edebiyatı okudu. Ancak onun fikirlerinin oluşmasında hocası Takıyyüddin İbn Teymiyye’nin büyük etkisi olmuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra kendini öğretim ve telif çalışmalarına veren İbn Müflih yerleştiği Dımaşk’ta Sâhibiyye, Şeyh Ebû Ömer, Selâmiyye, Sadriyye ve Dârü’l-hadîsi’l-âlime gibi medreselerde ders verdi. Bir süre kayınpederi Cemâleddin el-Merdâvî’ye nâiblik yaptı. 2 Receb 763 (27 Nisan 1362) tarihinde Dımaşk’ta vefat etti ve Kāsiyûn tepesindeki mezarlıkta Hanbelî fakihlerinden Muvaffakuddin İbn Kudâme’nin kabri yakınına defnedildi.

Geniş ilmi ve ahlâkî meziyetleriyle dikkati çeken İbn Müflih hakkında İbn Teymiyye, “Sen Müflih’in oğlu (İbn Müflih) değil bizzat müflihsin (kurtarıcı)” demiş, İbn Teymiyye’nin öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye de, “Gökkubbenin altında İmam Ahmed’in mezhebini İbn Müflih’ten daha iyi bilen bir kişi yoktur” diyerek mezhebin görüşleriyle İbn Teymiyye’nin fikirlerini öğrenmek için zaman zaman ona başvurmuştur. Hocası Zehebî onun ricâl hakkında bilgi sahibi olduğunu, İbn Kesîr de özellikle fürû konularında ve Ahmed b. Hanbel’in mezhebini nakletme hususunda derin bilgisi bulunduğunu söylemiştir. İbn Teymiyye’nin katı muhaliflerinden olan Takıyyüddin es-Sübkî bile onu övmektedir (el-Muʿcemü’l-muḫtaṣ, s. 266; el-Bidâye, XIV, 294; Burhâneddin İbn Müflih, II, 519).

İbn Müflih’in dört oğlu da Hanbelî mezhebinin önde gelen simalarından olup bunlar Zeynüddin Abdurrahman, Burhâneddin ve Takıyyüddin lakaplarıyla anılan Dımaşk Hanbelî Kadısı Ebû İshak İbrâhim, Şehâbeddin Ahmed ve Şerefeddin Abdullah’tır. İbn Müflih’in torunları arasından da pek çok âlim yetişmiştir. Gazze’deki ilk Hanbelî kadısı Nizâmeddin Ebû Hafs Ömer b. İbrâhim, Ekmeleddin Muhammed b. Abdullah, el-Maḳṣadü’l-erşed’in müellifi Burhâneddin İbrâhim b. Muhammed b. Abdullah ve Dımaşk Kadısı Şerefeddin Abdullah b. Ömer b. İbrâhim bunlardan bazılarıdır.

Eserleri. 1. Kitâbü’l-Fürûʿ. Hanbelî mezhebinin orta hacimdeki temel fürû metinlerinden biridir. Kolay okunup ez-berlenebilmesi için çok defa görüşler belirtilmekle yetinilmiş, delillere yer verilmemiştir. Müellif konuları genellikle mezhepte tercih edilen görüşe öncelik vererek ele almış, bu arada diğer üç fıkıh mezhebinin görüşlerine de yer vermiştir. Eserin çeşitli neşirleri vardır (I-III, Kahire 1339/1921; nşr. Abdüllatîf Muhammed es-Sübkî, I-VI, Kahire 1341/1922; nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, I-VI, Beyrut 1415/1985). Kitâbü’l-Fürûʿ üzerine Alâeddin Ebü’l-Hasan Ali b. Süleyman el-Merdâvî Taṣḥîḥu’l-Fürûʿ (nşr. Ali b. Abdullah Âl-i Sânî, Katar 1379/1960; nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, I-VI, Kahire 1388/1967, Kitâbü’l-Fürûʿ ile birlikte; Beyrut 1405/1985), Yûsuf el-Merdâvî Nihâyetü’l-ḥükmi’l-meşrûʿ fî taṣḥîḥi’l-Fürûʿ ve Ahmed b. Ebû Bekir b. Muhammed b. İmâd el-Hamevî el-

Maḳṣa-dü'l-müncih li-Fürûʿı İbn Müflih adıyla birer şerh, İbn Nasrullah ve Ebû Bekir İbn Kundüs de birer hâşiye kaleme almışlardır. 2. el-Âdâbü'ş-şerʿiyye (I-III, Kahire 1348/1929, 1987; Riyad 1391/1971, 1397/1977; I-III, nşr. Şuayb el-Arnaût - Ömer el-Kayyâm, Beyrut 1416/1996). İslâm ahlâkına dair olan eser Haccâvî tarafından Şerḥu Manẓûmeti'l-âdâb li'bni Müfliḥ adıyla manzum hale getirilmiştir. 3. en-Nüket ve'l-fevâʾidü's-seniyye ʿalâ müşkili'l-Muḥarrer li-Mecdiddîn İbn Teymiyye İbn Teymiyye'nin el-Muḥarrer fi'l-fıḳh ʿalâ mez̠hebi'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel adlı kitabının şerhidir (I-II, Kahire 1369/1950; Riyad 1984). 4. Uṣûlü'l-fıḳh. Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in Muḫtaṣarü'l-müntehâ'sı derecesinde bir kitap olduğu, diğer pek çok Hanbelî usul kitabında bulunmayan meseleleri ihtiva ettiği söylenen eser, Fehd b. Muhammed es-Sedhân tarafından bir kısmı yüksek lisans, bir kısmı da doktora tezi olarak iki cilt halinde neşre hazırlanmıştır (1401, 1404, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd). Kaynaklarda İbn Müflih'in ayrıca Şerḥu'l-Muḳniʿ, Ḥâşiye ʿale'l-Muḳniʿ, Ḥâşiye ʿale'l-Münteḳā adlı eserleri olduğu belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Şemseddin İbn Müflih, Kitâbü'l-Fürûʿ (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Beyrut 1405/1985, neşredenin girişi, I, 1-11; Zehebî, el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ bi'l-muḥaddis̱în (nşr. M. Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, s. 265-266; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV, 294, 308; İbn Râfi', el-Vefeyât (nşr. Sâlih Mehdî Abbas - Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1402/1982, II, 252-253; İbnü'l-Irâkī, ez̠-Z̠eyl ʿale'l-ʿİber (nşr. Sâlih Mehdî Abbas), Beyrut 1409/1989, I, 99; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, IV, 261-262; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, XI, 16; Burhâneddin İbn Müflih, el-Maḳṣadü'l-erşed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1410/1990, I, 9-18; II, 517-520; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, II, 43-44, 84-85; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, el-Menhecü'l-aḥmed (nşr. Abdülkādir el-Arnaût - Hasan İsmâil Merve), Beyrut 1997, V, 118-120; İbn Tolun, el-Ḳalâʾidü'l-cevheriyye fî târîḫi'ṣ-Ṣâlihiyye (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dımaşk 1401/1980, I, 243-244; Abdullah b. Ali es-Sübey'î, ed-Dürrü'l-müneḍḍad fî esmâʾi kütübi mez̠hebi'l-İmâm Aḥmed (nşr. Ömer b. Garâme el-Amrî), Beyrut 1416/1996, s. 229-232; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 42; II, 1256; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, VI, 199-200; Muhammed eş-Şattî, Muḫtaṣaru Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile (nşr. Fevvâz Ahmed ez-Zemerlî), Beyrut 1406/1986, s. 70; Abdülkādir Bedrân, el-Medḫal ilâ mez̠hebi'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Beyrut 1405/1985, s. 437-438; Brockelmann, GAL Suppl., II, 129; Îżâḥu'l-meknûn, II, 678; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, V, 125-126; G. Makdisi, "Ibn Müfliḥ", EI² (İng.), III, 882-883; Muhammed Hâdî Müezzin-i Câmî, "İbn Müfliḥ", DMBİ, IV, 654-656; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", DİA, XV, 541. Ferhat Koca

İBN HİLÂL el-MAKDİSÎ (ابن هلال المقدسي) Ebû Mahmûd Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hilâl el-Makdisî (ö. 765/1364) Muhaddis.

714'te (1314) Kudüs'te doğdu. Sûfî İbrâhim el-Havvâs'ın (ö. 291/903) soyundan geldiği için Havvâsî nisbesiyle de anılır (Zehebî, s. 33). Kudüs, Dımaşk ve Kahire gibi ilim merkezlerinde hadis öğrendi ve bu sahada temayüz etti. Zehebî'den İbn Mâce'nin es-Sünen'ini okudu; İbn Seyyidünnâs, Birzâlî, Alâî ve Zeynüddin el-Irâkī'den ders aldı. Memlükler döneminde Şam valiliği yapan Tenkīz'in 729'da (1329) Kudüs'te inşa ettirdiği Tenkīziyye Medresesi'nde Alâî'nin ölümünden (761/1359) sonra hadis hocalığına başladı ve hayatının sonuna kadar görevini sürdürdü. Bu medresede hadis hocalığı yapmak için âlî rivayetleri semâ yoluyla almanın ve onları iyi zaptetmenin

şart olduğu (Mevsûʿatü'l-Filisṭîniyye, III, 17) göz önüne alınırsa İbn Hilâl'in hadis ilmindeki yerinin önemli olduğu anlaşılır. Şâfiî fukahasından olduğu belirtilen ve fazilet sahibi bir âlim olarak nitelendirilen İbn Hilâl el-Makdisî, Rebîülâhir 765'te (Ocak 1364) Mısır'da vefat etti. İbn Hacer ise onun Kudüs'te öldüğünü kaydetmektedir.

Eserleri. 1. Müs̱îrü'l-ġarâm ilâ ziyâreti'l-Ḳuds ve'ş-Şâm. 23 Şâban 752'de (15 Ekim 1351) Kudüs'te tamamlanan eser, Filistin tarihi ve Kudüs'ün fazileti hakkında telif edilen ilk önemli kaynaklardan olup birinci kısmında Şam'ın sınırları ve faziletleri, ikinci kısmında Mescid-i Aksâ ile ilgili tarihî bilgiler ve onun faziletleri anlatılmaktadır. Muhammed b. Ammâr b. Muhammed el-Mâlikî eseri Müntehe'l-merâm fî taḥṣîli Müs̱îri'l-ġarâm adıyla ihtisar etmiştir. Kemâleddin es-Süyûtî ile Ebü'l-Yümn el-Uleymî'nin geniş ölçüde faydalandığı kitabın 5-7. fasıllarını ilk defa Guy Le Strange İngilizce tercümesiyle birlikte (bk. bibl.), daha sonra Ahmed el-Hâlidî (Yafa 1946) ve Ahmed el-Hâtimî (Beyrut 1415/1994) tamamını neşretmişlerdir. Müs̱îrü'l-ġarâm'ın kaynakları ve muhtevasıyla ilgili bir çalışma da Conrad Koening tarafından yapılmıştır (Islamic Geography, LXXIV, 147-177). 2. el-Miṣbâḥ fi'l-cemʿ beyne'l-Ez̠kâr ve's-Silâḥ. Nevevî'nin el-Ez̠kâr'ı ile İbnü'l-İmâm'ın Silâḥu'l-müʾmin fi'd-duʿâʾ ve'z̠-z̠ikr adlı eserlerinden seçme dua ve zikirleri ihtiva etmekte olup yazma nüshalarından biri Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde (nr. 1193), bir diğeri Berlin'de (nr. 3705) bulunmaktadır (Brockelmann, GAL, II, 162). 3. İntihâʾü's-senen ve'ktifâʾü's-Sünen. Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i üzerine yapılan bir şerhtir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1006). 4. İktifâʾü'l-minhâc fî eḥâdîs̱i'l-miʿrâc (a.g.e., I, 136). 5. ʿUcâletü'l-ʿâlim min kitâbi'l-Meʿâlim. Hattâbî'nin Meʿâlimü's-sünen'inin muhtasarıdır (a.g.e., II, 1005). 6. İfhâmü'l-mümârî bi-aḫbâri Temîm ed-Dârî. Temîm ed-Dârî'nin Kudüs'e seyahatle ilgili rivayetlerini doğrulamak amacıyla yazılmıştır (Mevsûʿatü'l-Filisṭîniyye, III, 370).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hilâl el-Makdisî, Müs̱îrü'l-ġarâm ilâ ziyâreti'l-Ḳuds ve'ş-Şâm (nşr. Ahmed el-Hâtimî), Beyrut 1415/1994, neşredenin girişi, s. 20-40; Zehebî, el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ bi'l-muḥaddis̱în (nşr. M.Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, s. 33; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, I, 242; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Ẕeylü Tez̠kireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Dımaşk 1347, s. 148-150; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, el-Ünsü'l-celîl bi-târîḫi'l-Ḳuds ve'l-Ḫalîl, Kahire 1283/1866, II, 499-550; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 136; II, 1005, 1006, 1589, 1707; Brockelmann, GAL, II, 162; Suppl., II, 162; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 216; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 62-63; Conrad Koening, "Der Kitāb muṭīr al-ġarām ilā zijāra al-Ḳuds wa'š-Šamdes Šihābeddīn Abū Maḥmūd Aḥmed al-Muḳaddasī", Islamic Geography (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993, LXXIV, 147-177; Guy Le Strange, "Description of the Noble Sanctuary at Jerusalem in 1470 A.D., by Kamâl (or Shams) ad Dîn as Suyûtî, Extracts Re-Translated", JRAS, sy. 19 (1887), s. 247-305 (aynı makale için bk. Islamic Geography [ed. Fuat Sezgin], Frankfurt 1993, LXXIII, 139-199); Mv.Fs., I, 106; el-Mevsûʿatü'l-Filisṭîniyye, Beyrut 1990, II, 611-612; III, 14, 17, 337, 370; VI, 810.

Nuri Topaloğlu

İBN CEMÂA, İzzeddin (عزّ الدين ابن جماعة) Ebû Ömer İzzüddîn Abdülazîz b. Muhammed b. İbrâhîm el-Kinânî el-Hamevî (ö. 767/1366) Şâfiî fakihi, kādılkudât.

---

19 Muharrem 694 (9 Aralık 1294) tarihinde Dımaşk'ta doğdu. Aslen Hamalı olup Benî Kinâne kabilesine mensuptur. Babasının büyük dedesi Cemâa'ya nisbetle İbn Cemâa diye anıldı. Küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi ve hadis öğrendi. Babası Bedreddin İbn Cemâa 702 (1302) yılında Kahire'de kādılkudât olunca tahsilini orada sürdürdü. Babasından, Cemâleddin Ahmed b. Muhammed el-Vecîzî ve Ali b. Muhammed el-Bâcî'den fıkıh öğrendi. 710 (1310) yılından itibaren özellikle hadis tahsili için İskenderiye, Şam, Mekke ve Medine başta olmak üzere çeşitli ilim merkezlerini dolaştı. Haccâr, Afîfüddin İshak b. Yahyâ el-Âmidî ve Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l-Heycâ, İbn Kayyim el-Cevziyye, Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî, İbnü'l-Ekfânî, İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi birçok âlimden hadis, usûl-i fıkıh, kelâm, nahiv gibi dersler aldı. Zehebî ile de birbirlerinden hadis dinlediler.

Genç yaşta ders vermeye başlayan İbn Cemâa 714'te (1314) Kahire'deki Sâlihiyye Medresesi'nde müderris oldu. Ayrıca el-Câmiu'l-Ömerî'de İmam Şâfiî'nin ders halkasının kurulduğu Haşşâbiyye Zâviyesi, Kâmiliyye Medresesi Dârülhadisi ve Akmer Camii'nde ders verdi; Tolunoğlu Camii'nde fıkıh ve hadis müderrisliği yanında hatiplik yaptı. 731 (1331) yılında başta Tolunoğlu Camii ve Nâsıriyye Medresesi olmak üzere çeşitli vakıflara nezaret etmekle görevlendirildi. Ertesi yıl sultanın maiyetinde hac yolculuğuna çıktı. 737'de (1336-37) Mısır beytülmâl eminliğine, Cemâziyelâhir 738'de (Ocak 1338) Mısır kādılkudâtlığına getirildi. Memlük Sultanı Muhammed b. Kalavun Şam kadılarını tayin yetkisini ona verdi. 748 (1347), 753 (1352) ve 754 (1353) yıllarında son ikisi sultanın maiyetinde olmak üzere tekrar hacca gitti. 17 Rebîülâhir 754 (22 Mayıs 1353) tarihinde kādılkudâtlıktan istifa etti, ancak ertesi gün görevine iade edildi. Cemâziyelâhir 759'da (Mayıs 1358) Emîr Sargatmış tarafından bu görevinden azledildiyse de seksen gün sonra yeniden bu göreve getirildi. Daha sonra Vezir Fahreddin b. Kazvîne ile bazı şer'î meselelerde ihtilâfa düşünce kazâ işlerini nâibi Tâceddin el-Münâvî'ye bırakarak bir süre uzlete çekildi. Ancak Münâvî'nin ölümü üzerine bütün yük kendisinin üzerine kalınca 16 Cemâziyelâhir 766 (10 Mart 1365) tarihinde istifa etti. Hanefî ve Hanbelî kadılarıyla birlikte ayağına kadar giden Vezir Yelboğa görevde kalması için çok ısrar ettiyse de kararından vazgeçmedi. Bununla birlikte öğretim faaliyetini sürdürdü. Talebeleri arasında Zehebî, Zeynüddin el-Irâkī, Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî ve İbnü's-Sübkî gibi meşhur şahsiyetler bulunmaktadır. Aynı yıl ifa ettiği hacdan sonra Mekke'ye yerleşti. Zaman zaman uzlete çekilmesi ve sonunda kadılıktan istifa edip ömrünün kalan kısmını Mescid-i Nebevî ile Mescid-i Harâm'a kapanarak geçirmesinde tasavvufla olan bağlantısının

(İbnü'l-Mülakkın, s. 504-505) rol oynadığı düşünülebilir. 10 Cemâziyelâhir 767 (22 Şubat 1366) tarihinde Mekke'de vefat eden İbn Cemâa, Cennetü'l-Muallâ'da Fudayl b. İyâz ile Necmeddin el-İsfahânî'nin kabirleri arasına defnedildi. İbn Cemâa kādılkudâtlık yapmış ve fıkıh sahasında çeşitli eserler telif etmişse de daha çok hadisçiliğiyle dikkati çekmektedir. İbn Hacer el-Askalânî de onun hadis alanındaki uzmanlığının aksine fıkıhta pek mâhir olmadığını söylemektedir.

Eserleri. 1. Ravżatü'n-nebîh fî şerḥi't-Tenbîh. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin fıkıh usulüne dair et-Tenbîh adlı eserinin şerhi olup Yale Üniversitesi Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Nemoy, s. 110). 2. Hidâyetü's-sâlik ile'l-meẕâhibi'l-erbaʿa fi'l-menâsik (el-Mensekü'l-kebîr, el-Menâsikü'l-kübrâ ʿalâ meẕâhibi'l-erbaʿa). Sâlih b. Nâsır el-Huzeym tarafından Riyad'da Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de doktora tezi olarak neşre hazırlanan eser (1403/1983) Nûreddin Itr tarafından edisyon kritiği yapılarak yayımlanmıştır (I-III, Beyrut 1414/1994). 3. el-Menâsikü'ṣ-ṣuġrâ. Önceki eserin muhtasarı olup Hüseyin b. Sâlim ed-Dühmânî tarafından neşredilmiştir (Tunus 1987). 4. Taḫrîcü eḥâdîs̱i'r-Râfiʿî. Gazzâlî'nin Şâfiî fıkhına dair el-Vecîz'ine Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî'nin yaptığı eş-Şerḥu'l-kebîr adlı şerhteki hadislerin tahrîcidir. Eserin eẕ-Ẕehebü'l-ibrîz fî taḫrîci eḥâdîs̱i'l-Vecîz başlıklı bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 868). 5. Tüsâʿiyyâtü İbn Cemâʿa. Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdüllatîf b. Küveyk er-Rabaî tarafından tahrîc edilen kırk hadise dair bir eserdir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 403). Brockelmann'ın kaydettiği Kitâbü'l-Erbaʿîn ile (GAL, II, 86) aynı eser olması muhtemeldir. 6. es-Sîretü'l-kübrâ (el-Muḫtaṣarü'l-kebîr). Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgilidir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (nr. 2796) Muḫtaṣaru sîreti'n-nebî adıyla kayıtlı nüshasının Ahmet Turan Yüksel tarafından yüksek lisans tezi olarak edisyon kritiği yapılmıştır (Konya 1987). Eser Asyâ Kelîbar Ali ez-Züheyrî tarafından es-Sîretü'n-nebeviyyetü'ş-şerîfe: el-Muḫtaṣarü'l-kebîr (Bağdat 1990) ve Sâmî Mekkî el-Ânî tarafından el-Muḫtaṣarü'l-kebîr fî sîreti Resûlillâh (Amman 1413/1983) adıyla yayımlanmıştır. 7. es-Sîretü'ṣ-ṣuġrâ (el-Muḫtaṣarü'ṣ-ṣaġīr). Önceki eserin muhtasarı olup Muhammed Kemâleddin İzzeddin tarafından neşredilmiştir (el-Muḫtaṣarü'ṣ-ṣaġīr fî sîreti'l-beşîri'n-neẕîr, Beyrut 1408/1988). 8. Rûḥu ḳarḥi'l-elibbâ fîmâ ruviye mine'ş-şiʿr bi-senedihî ʿalâ ḥurûfi esmâʾi'ş-şuʿarâʾ (İbnü'l-Irâkī, I, 204). 9. Nüzhetü'l-elibbâ fîmâ yürvâ ʿani'l-üdebâʾ (GAL, II, 86). Müellif bu eserini Münteḫabü Nüzheti'l-elibbâ adıyla ihtisar etmiş olup bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlıdır (Teymûriyye, Şiir, nr. 401). 10. Nüzhetü'l-elbâb fîmâ lâ yûced fî Kitâb. Amman'da el-Câmiatü'l-Ürdüniyye Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (Hidâyetü's-sâlik, neşredenin girişi, I, 33). 11. Ünsü'l-muḥâḍara mimmâ yüstaḥsen fi'l-müẕâkere. Eserin Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde (nr. 5286) müellif hattı bir nüshası bulunmaktadır (Une liste des manuscrits, s. 9).

Bunların dışında kaynaklarda anılmamakla birlikte Brockelmann tarafından yazma nüshaları kaydedilen eserleri de şunlardır: Ḳaṣîde teḍammenet muṣṭalaḥa'l-ḥadîs̱, Kitâbü'l-Erbaʿîni'l-vüsṭâ el-muḫtaṣar mine'l-Erbaʿîni'l-kübrâ, Sefînetü Nûḥ fi'l-fıḳhi'ş-Şâfiʿî, Tâʾiyyetü İbn Cemâʿa (GAL, II, 86; Suppl., II, 78).

BİBLİYOGRAFYA:İzzeddin İbn Cemâa, Hidâyetü's-sâlik ile'l-meẕâhibi'l-erbaʿa fi'l-menâsik (nşr. Nûreddin Itr), Beyrut 1414/1994, neşredenin girişi, I, 7-44; Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ, Haydarâbâd 1376/1956 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), s. 41-42; Sübkî, Ṭabaḳāt, X, 79-81; İsnevî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, I, 388-390; İbn Râfiʻ es-Selâmî, el-Vefeyât (nşr. Sâlih Mehdî Abbas - Beşşâr Avvâd Maʻrûf), Beyrut 1402/1982, II, 305-308; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV, 319; İbnü'l-Mülakkın, Ṭabaḳātü'l-evliyâʾ, s. 504-505; İbnü'l-Irâkī, eẕ-Ẕeyl ʿale'l-ʿİber (nşr. Sâlih Mehdî Abbas), Beyrut 1409/1989, I, 200-207; Fâsî, el-ʿİḳdü'ṣ-s̱emîn, V, 457-460; Makrîzî, es-Sülûk, II/3, s. 624, 647, 725, 858, 893, 894, 903; III/1, s. 125; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, III, 101-103; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 378-382; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, XI, 89-90; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 531-532; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 403; II, 1013, 1829, 1940, 2003, 2030; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 359-360; C. Rieu, Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum, London 1894, s. 808; P. K. Hitti v.dğr., Descriptive Catalog of the Garret Collection of Arabic Manuscripts in the Princeton University Library, Princeton 1938, s. 212; Brockelmann, GAL, II, 86; Suppl., II, 78; Une liste des manuscrits choisis parmi les bibliothèques de Manisa, Akhisar (haz. Millî Eğitim), İstanbul 1951, s. 9; L. Nemoy, Arabic Manuscripts in the Yale University Library, Copenhagen 1956, s. 110, 133; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 100-101; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 306-307; Fuâd Seyyid, Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-muṣavvere, Kahire 1383/1963, III, 115; Kamal S. Salibi, "The Banū Jamāʿa: A Dynasty of Shāfiʻite Jurists in the Mamluk Period", Stvdia Islamica, IX, Paris 1958, s. 97-109; Kamil J. Asali, "The Banū Jamāʿah A Family of Scholars in Medieval Jerusalem", HI, XVIII/3 (1995), s. 5-31 (bu makale aynı dergide daha önce yanlışlıkla Saleh K. Hamarneh adına yayımlanmıştır [XVIII/1, 1995, s. 5-31]); Ali Refîî, "İbn Cemâʿa", DMBİ, III, 247-248.

Cengiz Kallek

SİTTÜLARAB (ستّ العرب) Ümmü Muhammed Sittül'arab bint Şemsiddîn Muhammed b. Fahriddîn Alî (İbni'l-Buhârî) es-Sâlihiyye (ö. 767/1366) Kadın muhaddis.

Birçok âlim yetiştiren Dımaşklı bir aileye mensuptur. Aile içinde eğitim gördü ve ilim muhitinde yetişti. Babası bir hadis âlimi olup Zehebî ve İbn Râfiʻ onun talebeleri arasında yer alır. İbnü'l-Buhârî diye bilinen dedesi Ebü'l-Hasan Fahreddin Ali de çok sayıda öğrenci yetiştiren meşhur bir hadis âlimi olup Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin hocasıdır. İbn Teymiyye onun hakkında, "Bir hadis rivayetinde kendimle Resûlullah arasına İbnü'l-Buhârî'yi dahil ettiğimde gönlüm ferahlıyor" ifadesini kullanırken (İbn Receb el-Hanbelî, II, 326), Zehebî, "İlim ve hadis evinden gelen İbnü'l-Buhârî, dünyada kendisiyle Peygamber arasında sekiz sika râvinin yer aldığı kimselerin sonuncusudur" demiştir (a.g.e., II, 328). Sittülarab, dedesinden çok faydalandı ve Müslim'in eṣ-Ṣaḥîḥ'i, Beyhakī'nin es-Sünenü'l-kübrâ'sı gibi hadis kitapları ile Temmâm er-Râzî'nin el-Fevâʾid'i ve İbn Gaylân'ın el-Ġaylâniyyât'ı (el-Fevâʾidü'l-münteḫabe el-ʿavâlî ʿani'ş-şüyûḫ) gibi hadis cüzlerini ondan semâ yoluyla aldı. Dedesinin meşyehası yanında çok sayıda hadis kitabı ve hadis cüzleri kendisine intikal

etti (İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 127). Abdurrahman b. Zeyn de Sittülarab'ın hocaları arasındadır.

İbn Receb, Zeynüddin el-Irâkī, Heysemî ve İbnü'l-Cezerî ondan hadis dinleyen ve rivayet eden âlimlerden olup İbnü'l-Cezerî 766 (1364-65) yılında Sittülarab'ın Kāsiyûn dağı eteğindeki Urmevî Zâviyesi yakınlarında bulunan evinde şifahî olarak âlî isnadla kendisinden hadis rivayet ettiğini söyler. İbn Hacer el-Askalânî de hocası Zeynüddin el-Irâkī vasıtasıyla Sittülarab'dan hadis rivayetinde bulunmuştur (Tağlîḳu't-taʿlîḳ, II, 282, 461). Hanbelî olan ve Dımaşk'ta Sâlihiye mahallesinde oturan Sittülarab'ın rivayet ettiği pek çok hadis çeşitli bölgelerden gelen öğrencileri vasıtasıyla çevreye yayıldı. Hadisleri senediyle rivayet ettiğinden hakkında kullanılan müsnide sıfatı onun hadis ilmindeki vukufunu gösterirken sâliha ve asîle sıfatları da kendisinin ahlâkî ve fıtrî meziyetlerine işaret eder. Uzun bir ömür yaşadığı için adı muammerûn arasında anılan Sittülarab, 1 Cemâziyelevvel 767'de (14 Ocak 1366) Dımaşk'ta vefat etti, cenaze namazı Câmiu'l-Muzafferî'de kılındıktan sonra Kāsiyûn dağı eteğindeki kabristana defnedildi.

"Araplar'ın hanımefendisi" anlamında Sittülarab adıyla bilinen diğer bazı âlimler şunlardır: 1. Ümmü'l-Hayr Sittülarab bint Yahyâ b. Kaymâz el-Kindiyye ed-Dımaşkıyye. Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî kendisinden hadis rivayet etmiş olup Muharrem 684'te (Mart 1285) seksen beş yaşında vefat etti. 2. Ümmü Muhammed Sittülarab bint Seyfeddin Ali b. Radî Abdurrahman el-Makdisiyye. Ebû Ali Hasan b. Arafe el-Bağdâdî'nin cüzü, Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmilî'nin Kitâbü'd-Duʿâʾ adlı mecmuası kendisinin semâ yoluyla rivayet ettiği hadis mecmuaları arasındadır. Safedî 729'da (1329) onun kendisine icâzet verdiğini söyler. Bu hanım da, Rebîülevvel 734'te (Kasım 1333) Sâlihiye'de vefat etti. 3. Ümmü'l-Hayr Sittülarab Âişe bint Ali b. Ömer el-Himyeriyye es-Sanhâciyye el-Mısriyye. Zilhicce 660'ta (Ekim 1262) doğdu ve Rebîülevvel 739'da (Eylül 1338) vefat etti. İzzeddin İbn Cemâa, Mısırlı hadis âlimi Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-Dîneverî'nin yirmi altı cüzden oluşan el-Mücâlese ve cevâhirü'l-ʿilm adlı kitabını ondan dinlemiştir (Takıyyüddin el-Fâsî, II, 380). 4. Sittülarab bint İbrâhim b. Muhammed el-Halebiyye. IX. (XV.) yüzyılda yaşamış olup 829'da (1426) kendisinden aldığı icâzetle hadis cüzlerini rivayet eden Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim ve Ebü'l-Fazl İbnü'ş-Şıhne onun öğrencilerindendir (Sehâvî, XII, 55). 5. Ümmü Mecdüddin Sittülarab bint Abdülmecîd b. Hasan el-Acemî. Kendisi ve kızları Zekî İbrâhim el-Hanefî'den hadis rivayet etti. Ebü'l-Fütûh el-Bekrî ve İbn Mülâib gibi âlimlerden icâzetleri vardır. İbnü'z-Zâhirî'nin kendisi için tahrîc ettiği hadis cüzünü rivayet etti. Ümmü Mecdüddin 675 (1276) yılında vefat etti (Safedî, XV, 119).

BİBLİYOGRAFYA:Mizzî, Tehẕîbü'l-Kemâl, XV, 136; XVII, 85; XIX, 285; XX, 201; XXXIV, 144; XXXV, 213; Zehebî, el-ʿİber, III, 355; a.mlf., Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1471; Safedî, el-Vâfî, XV, 119; İbn Râfi', el-Vefeyât (nşr. Sâlih Mehdî Abbas - Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1402/1982, II, 304-305; Takıyyüddin el-Fâsî, Ẕeylü't-Taḳyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, II, 374, 380; İbn

Receb el-Hanbelî, Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), II, 325-329; İbnü'l-Cezerî, en-Neşr, I, 2, 5, 239-240; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 127; a.mlf., Taġlîḳu't-taʿlîḳ (nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekī), Beyrut-Dımaşk-Amman 1405/1985, II, 282, 461; III, 390; V, 111, 460; Burhâneddin İbn Müflih, el-Maḳṣadü'l-erşed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1410/1990, I, 433-435; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, XII, 55; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 53-54, 142; Sezgin, GAS (Ar.), I, 207; Kehhâle, Aʿlâmü'n-nisâʾ, II, 158-159.

Zekeriya Güler

İBN FERHÛN, Bedreddin (بدر الدين ابن فرحون) Ebû Muhammed Bedrüddîn Abdullāh b. Muhammed b. Ebi'l-Kāsım Ferhûn el-Ya'merî (ö. 769/1367) Hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimi.

6 Cemâziyelâhir 693'te (4 Mayıs 1294) Medine'de doğdu. Aslen Tunusludur. Endülüslü olduğu da söylenmektedir. Hac maksadıyla Mekke'ye yaptığı elli civarındaki seyahati dışında Medine'den hiç ayrılmadı ve İslâmî ilimlerin hemen her dalında başta babası olmak üzere pek çok hocadan ders aldı. Kendisinden Kur'an öğrenip aynı zamanda rivayette bulunduğu Ebû Abdullah el-Kasrî ile Muhammed b. Hureys es-Sebtî, İzzeddin Yûsuf ez-Zerendî, Vâdiâşî, Radıyyüddin et-Taberî onun hocalarından bazılarıdır. Tanınmış talebeleri arasında Zeynüddin el-Irâkī ve yeğeni Burhâneddin İbn Ferhûn anılabilir. Şerefeddin Ebû Seken el-Mısrî'nin, İbn Ferhûn'un hocalarını ve onlardan yaptığı rivayetleri bir araya getiren birçok meşyeha* hazırladığı kaydedilmektedir (İbn Ferhûn, I, 454).

Hadis ilmi yanında tefsir, fıkıh ve fıkhü'l-hadîs alanlarında geniş ilim sahibi olan ve Arap dilinde otorite kabul edilen İbn Ferhûn hayatının önemli bir kısmında Mâlikî fıkhı okuttu. İbn Atıyye'nin tefsirine bu eseri ezbere okuyabilecek derecede vâkıftı. 746 (1345) yılından itibaren yaklaşık yirmi dört yıl Medine kadılığına vekâlet etti.

Zaman zaman mihraba geçip namaz kıldırmasına rağmen kendisine teklif edilen Mescid-i Nebevî imam-hatipliği görevini Hz. Peygamber'e ve onun yüce makamına olan saygısından dolayı kabul etmedi. Sünnete son derece bağlı olduğundan bid'at ehli fırkalarla daima mücadele etti, belki de bu yüzden iftiraya uğrayarak kısa bir süre hapsedildi, ancak durum anlaşılınca serbest bırakıldı.

Güzel ahlâkı ve cömertliği sayesinde halk arasında çok sevilen İbn Ferhûn, Medine'nin zenginlerinden olması sebebiyle pek çok köle satın alarak hürriyetine kavuşturmuş, bizzat kaleme aldığı vasiyetnâmesinde öldüğünde yoksullara dağıtılmak ve köle âzadı için kullanılmak üzere 30.000 dinar ayırmış, geliri fakirlerin ihtiyacına harcanması şartıyla bir de fırın yapılmasını istemiştir. İbn Ferhûn 10 Rebîülâhir 769'da (4 Aralık 1367) Medine'de vefat etti.

Eserleri. 1. el-ʿUdde fî iʿrâbi'l-ʿUmde. İki cilt olduğu belirtilen bu eserde Cemmâîlî'ye ait ʿUmdetü'l-aḥkâm'da yer alan hadislerin i'rabı, lugat ve iştikak tahlilleri yapılmıştır. Burhâneddin İbn Ferhûn, bunun müellifin en son eseri olduğunu

kaydederek daha önce yazılmış benzerlerinden çok farklı geniş bir çalışma olduğunu söylemektedir (ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 457). Eserin bir nüshası İskenderiye'dedir (el-Mektebetü'l-belediyye, Hadis, nr. 4). 2. Şerḥu kifâyeti'ṭ-ṭullâb fî şerḥi muḫtaṣari'l-Cellâb. İbnü'l-Cellâb'ın (ö. 734/1333-34) Mâlikî fıkhına dair et-Tefrîʿ adlı eserinin İbrâhim b. Hasan er-Rib'î tarafından yapılmış es-Sehlü'l-bedîʿ isimli muhtasarının şerhidir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 427). İbn Ferhûn'un kaynaklarda zikredilen diğer eserleri de şunlardır: ed-Dürrü'l-maḫalliṣ mine't-Taḳaṣṣî ve'l-Mülaḫḫıṣ (Kābisî'nin el-Mülaḫḫıṣ'ı ile İbn Abdülber en-Nemerî'nin et-Taḳaṣṣî adlı eserinin fıkıh bablarına göre birleştirilip özetlenmesi suretiyle meydana getirilmiş bir eserdir); Keşfü'l-muġaṭṭâ (ġıṭâ) fî şerḥi muḫtaṣari'l-Muvaṭṭaʾ (dört cilt olduğu belirtilen bu eser bir önceki kitabın şerhidir); Nihâyetü'l-ġâye fî şerḥi'l-âye (bazı âyetlerin soru-cevap biçiminde tefsir edildiği bir çalışmadır); Şifâʾü'l-fuʾâd fî iʿrâbi Bânet Süʿâd (eserde Kâ'b b. Züheyr'in Ḳaṣîdetü'l-bürde'sinin i'rabı yapılmıştır); Şerḥu Ḳavâʿidi'l-iʿrâb li'bni Hişâm (İbn Hişâm en-Nahvî'nin Muġni'l-lebîb adlı eserinin şerhidir); et-Teysîr fî ʿilmeyi'l-binâ ve't-taġyîr fi'n-naḥv; el-Mesâlikü'l-celiyye fi'l-ḳavâʿidi'l-ʿArabiyye.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü'l-müẕheb, I, 454-459; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 300; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 427; Brockelmann, GAL Suppl., I, 606; II, 221; Îżâḥu'l-meknûn, II, 95; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 467; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VI, 137; Hüseyin b. Muhammed Şevât, Medresetü'l-ḥadîs̱ fi'l-Ḳayrevân, Riyad 1411, II, 845; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 7-8, 383.

Mehmet Ali Sönmez

İBN RÂFİ' (ابن رافع) Ebü'l-Meâlî Takıyyüddîn Muhammed b. Râfi' b. Hicris es-Sellâmî (ö. 774/1372) Hadis hâfızı, fakih ve tarihçi.

Zilkade veya Zilhicce 704'te (Haziran veya Temmuz 1305) Kahire'de doğdu. Suriye'nin güneyindeki Havran bölgesine ve ora-da bulunan köylerden Sumeyd'e nisbetle Havrânî ve Sumeydî nisbeleriyle de anılır. Babası hadis ve kıraat âlimi, annesi Hatice bint Ali b. Abdullah el-Halebiyye de Kahire ve Dımaşk'ta hadis rivayet etmiş bir hanımdı (İbn Râfi', II, 133). Amcası Nâsırüddin Nasrullah b. Hicris ile oğlu ve kızı da muhaddisti. Babasıyla birlikte Ebü'l-Hasan Ali b. Îsâ b. Süleyman İbnü'l-Kayyim es-Sa'lebî, Ebü'l-Hasan Ali b. Nasrullah b. Ömer İbnü's-Savvâf gibi muhaddislerin derslerine katıldı. Babası onun için Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî'den icâzet aldı ve 714'te (1314) Suriye'ye götürerek kendisi Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'ye Tehẕîbü'l-Kemâl fî esmâʾi'r-ricâl'ini okurken oğlunun da dinlemesini sağladı. Onu ayrıca İbnü'l-Muallim diye bilinen İsmâil b. Osman el-Hanefî, Sittülvüzerâ, kıraat âlimi ve muhaddis İsmâil b. Yûsuf b. Mektûm gibi kimselerin derslerine götürdü. İbn Râfi', babasının vefatından sonra hadis tahsiline devam ederek Mısır'da Kutbüddin el-Halebî ve İbn Seyyidünnâs'ın derslerine katıldı. Tahsilini ilerletmek üzere seyahate çıkarak haccını eda ettikten sonra Mekke ve Medine'deki âlimlerden faydalandı. 723'te (1323) ikinci, bir yıl sonra üçüncü defa Dımaşk'a giderek Alemüddin el-Birzâlî, Zehebî ve Mizzî gibi âlimlerden istifade etti. Dımaşk'a 729 (1329) ve 739'da (1338-

39) gitti, bu arada Halep ve Hama'ya uğradı, Kādılkudât Takıyyüddin es-Sübkî'den faydalandı. 752 (1351) ve 763 (1362) yıllarında yaptığı görevleri vesilesiyle Mekke'de rivayette bulundu; çeşitli âlimlerle görüşüp onlardan istifade etti. Dımaşk'a yerleşen İbn Râfi', Mizzî'nin vefatından sonra (742/1341) Dımaşk Nûriyye Dârülhadisi'nde, Zehebî'nin vefatından sonra Fâzıliyye Dârülhadisi'nde, ayrıca Kūsiyye Dârülhadisi ile Azîziyye ve İzziyye medreselerinde hocalık yaptı.

Zehebî İbn Râfi'in müfîd* ve mütkın* olduğunu, Takıyyüddin es-Sübkî onun muhaddislerin terimlerini İbn Kesîr'den daha iyi bildiğini, talebesi İbnü'l-Cezerî de âlî ve nâzil rivayetlerle müteahhir hadis âlimlerini, özellikle mü'telif ve muhtelif* olanları iyi bildiğini, Muhibbüddin İbn Fehd ise büyük bir fakih olduğunu söylemektedir. Tanınmış talebeleri arasında Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, Tâceddin es-Sübkî, Zeynüddin el-Irâkī, Nûreddin el-Heysemî, İbn Hiccî, İbnü'l-Cezerî yer almakta, daha küçük yaşta olan İbn Hacer el-Askalânî'ye icâzet verdiği bilinmektedir. İbn Râfi'den hocası Zehebî de hadis rivayet ettiği gibi kendi âlî rivayetlerini onun için bir cüzde toplamış, ayrıca el-Muᶜcemü'l-muḫtaṣ bi'l-muḥaddis̱în adlı kitabında biyografisine yer vermiştir.

İbn Râfi', oğulları Ahmed ve Ebû Bekir ile İbn Hacer el-Askalânî'ye icâzet veren kızı Külsûm'ün tahsiliyle yakından ilgilendi, onların muhaddis olarak yetişmelerini sağladı. Hem talebelik yıllarındaki arkada-şı hem de kendisinden faydalanmış olan Safedî'nin belirttiğine göre İbn Râfi' iyi bir dost ve güvenilir bir arkadaş, bilgisi sağlam bir âlimdi. Dünyevî zevklere önem vermez, devlet adamlarından, hatta bir ölçüde halktan uzak durmaya çalışırdı. 18 Cemâziyelevvel 774'te (15 Kasım 1372) Dımaşk'ın dışındaki el-Medresetü'ş-Şâmiyye'de vefat eden İbn Râfi', Sûfiye (bazı kaynaklara göre Ferâdîs veya Bâbüssa-gīr) Kabristanı'nda İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin yakınına defnedildi.

Eserleri. 1. el-Vefeyât. Birzâlî'nin el-Muḳtefâ li-Târîḫi Ebî Şâme adlı zeylinin zeyli olup 737-774 (1336-1372) yıllarını kapsamaktadır. Eserde çeşitli İslâm ülkelerinde, özellikle Suriye'de vefat eden muhaddis, müfessir, kurrâ, fakih, kadı, tarihçi, edebiyatçı, şair, zâhid, halife, sultan, müezzin, hatip, tabip, tüccar ve zenaatkâr gibi çeşitli sınıflara mensup 953 şahsın vefat tarihi tesbit edilerek biyografileri ele alınmakta olup en geniş yer muhaddislere ayrılmıştır. Birçok biyogra-fi kitabına kaynak teşkil eden eser Sâlih Mehdî Abbas ve Beşşâr Avvâd Ma'rûf tarafından yayımlanmıştır (I-II, Beyrut 1402/1982). İbn Râfi'in talebesi İbn Hiccî esere bir zeyil yazmıştır. Sâlih Mehdî Abbas, el-Vefeyât üzerine İbn Râfiᶜ es-Sellâmî ve kitâbühü'l-Vefeyât (Bağdat 1404/1984) adıyla bir çalışma yapmış, müellifin 211 hocasını sıralamış ve el-Vefeyât'ta biyografileri verilen kişilerin alfabetik fihristini hazırlamıştır. 2. Muᶜcemü'ş-şüyûḫ. Müellifin 1000'den veya 2000'den (İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, I, 60) fazla hocasının ve onlardan okuduğu kitapların adlarını ihtiva eden ve dört cilt hacminde olduğu belirtilen eserden İbn Hacer'in ed-Dürerü'l-

kâmine'de 160'tan fazla nakil yaptığı belirtilmektedir (İbn Râfi', neşredenlerin girişi, I, 44). 3. ez-Zeyl ʿalâ Târîḫi Baġdâd. İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî'nin eseri üzerine yapılmış bir çalışmadır. İbn Hacer el-Askalânî eserin müellif hattıyla olan nüshasının bir bölümünü gördüğünü, onun üç veya dört cilt olduğunu söylemektedir (ed-Dürerü'l-kâmine, III, 439). Takıyyüddin el-Fâsî el-ʿİḳdü'ṡ-ṡemîn'i yazarken müellifin bu eserinden ve diğer kitaplarından faydalanmış, bu zeyilden seçtiği 210 biyografiyi el-Münteḫabü'l-muḫtâr el-müẕeyyel bihî ʿalâ Târîḫi İbni'n-Neccâr (Târîḫu ʿulemâʾi Baġdâd) adıyla bir araya getirmiştir (nşr. Abbas el-Azzâvî, Bağdat 1357/1938). 4. Ẕeylü Müştebihi'n-nisbe. Zehebî'nin el-Müştebih fi'r-ricâl es-mâʾühüm ve ensâbühüm (nşr. P. de Jong, Leiden 1881; nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, Kahire 1962) adlı eserinin küçük bir zeyli olup Selâhaddin el-Müneccid tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1394/1974, 1396/1976). 5. Kitâbü Tercemeti'l-imâm imâmi'd-dîn Ebi'l-Ḳāsım er-Râfiʿî. Bir nüshası Berlin Staatsbibliothek'te bulunmaktadır (Ahlwardt, IX, 495, nr. 10124). 6. Cüzʾ fîhi meşyeḫatü'ş-şeyḫi'l-celîli'ṣ-ṣâliḥi'n-nebîl Necmiddîn Ebi'l-ʿİz ʿAbdilʿazîz Muḥammed b. Yûsuf b. İlyâs b. ʿAbbâs ed-Deḳūḳiyyi'l-aṣl el-Baġdâdî (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 378, vr. 177-193). İbn Râfi'in ayrıca on hocasının meşyehasını yazdığı (el-Vefeyât, neşredenlerin girişi, I, 49-51) ve onun bir de el-İcâzetü'l-ʿâmme'si bulunduğu (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 10) belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Râfi', el-Vefeyât (nşr. Sâlih Mehdî Abbas - Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1402/1982, neşredenlerin girişi, I, 13-51; II, 133; Zehebî, el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ bi'l-muḥaddiṡîn (nşr. M. Habîb el-Hîle), Tâif 1408/1988, s. 229-230; Safedî, el-Vâfî, III, 68-69; Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî (nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Dımaşk 1347, s. 52-54; İbnü'l-Irâkī, eẕ-Ẕeyl ʿale'l-ʿİber (nşr. Sâlih Mehdî Abbas), Beyrut 1409/1989, II, 352-355; İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, II, 139-140; İbn Kādî Şühbe, Târîḫ (nşr. Adnân Dervîş), Dımaşk 1994, III, 421-423; İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr (nşr. Hasan Habeşî), Kahire 1392/1972, I, 59-62; a.mlf., ed-Dürerü'l-kâmine, III, 439-440; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 223-224, 254; ayrıca bk. İndeks; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 94-95, 98, 113; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 10, 288; II, 1696; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VI, 234-235; Ahlwardt, Verzeichnis, IX, 495, nr. 10124; Brockelmann, GAL, II, 33; Suppl., II, 30; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 53; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 208-209, 449; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 73, 440; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 124; Sâlih Mehdî Abbas, "Muḥammed b. Râfiʿ es-Sellâmî (704-774 h.): sîretühû ve müʾellefâtüh", el-Müʾerriḫu'l-ʿArabî, XXVII, Bağdad 1986, s. 164-179.

M. Yaşar Kandemir

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ (أبو الفداء ابن كثير) Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkī eş-Şâfiî (ö. 774/1373) Tarihçi, müfessir, muhaddis ve Şâfiî fakihi.

701'de (1301-1302) Busrâ'nın Müceydilülkarye köyünde dünyaya geldi (el-Bidâye, XIV, 21). 700 (1300-1301) yılında doğduğu da rivayet edilir (İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, I, 45; İbnü'l-İmâd, VIII, 397-398). Kendisi fakih, hatip, şair ve edip olan babası öldüğünde (Cemâziyelevvel 703/Aralık 1303) üç yaşlarında olduğunu söyler (el-Bidâye, XIV, 32). İbn Kesîr 707 (1307-1308) yılında ailesiyle birlikte Dımaşk'a göç

etti. Ağabeyi Kemâleddin Abdülvehhâb onun öğrenimiyle yakından ilgilendi; ilk fıkıh derslerini de ondan aldı ve 711'de (1311-12) Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Daha sonra Burhâneddin İbrâhim b. Abdurrahman el-Fezârî ve Kemâleddin İbn Kādî Şühbe'den fıkıh okudu. Genç yaşta yazdığı Aḥkâmü't-tenbîh adlı eserini hocası Burhâneddin el-Fezârî'ye arzedip onun takdirini kazandı. Usûl-i fıkha dair Muḫtaṣaru İbni'l-Ḥâcib'i Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî'ye okuyup icâzet aldı. Ayrıca Şerefeddin Îsâ el-Makdisî, Bahâeddin İbn Asâkir, Şemseddin Muhammed b. Muhammed eş-Şîrâzî, İshak b. Yahyâ el-Âmidî, Muhammed b. Ahmed b. Zerrâd, İbnü'ş-Şıhne el-Haccâr, Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Makdisî ve Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'den hadis, Alemüddin el-Birzâlî ve Zehebî'den hadis ve tarih, Muhammed b. Şerefeddin el-Ba'lebekkî'den kıraat, Takıyyüddin İbn Teymiyye'den kelâm ve fıkıh dersleri aldı. Bu hocaları arasında daha çok Burhâneddin el-Fezârî, kayınpederi Yûsuf el-Mizzî, Zehebî ve İbn Teymiyye'den etkilendi. Bunların dışında Şemseddin el-İsfahânî, Ebü'l-Feth ed-Debûsî, Ali b. Ömer el-Vanî, Yûsuf el-Hutenî, Ebû Mûsâ el-Karâfî ve İbnü'd-Devâlibî el-Bağdâdî icâzet aldığı hocalarından bazılarıdır.
İbn Kesîr öğrenimini tamamladıktan sonra hatip, müderris, kıraat âlimi, müftü ve mahkeme heyeti üyesi olarak çeşitli görevlerde bulundu. 11 Cemâziyelevvel 736'da (27 Aralık 1335) Dımaşk'ta Şâfiîler'e tahsis edilmiş olan Necîbiyye Medresesi'nde ders vermeye başladı ve ölümüne kadar bu görevini sürdürdü. 16 Muharrem 746'da (19 Mayıs 1345) Bahâeddin Mercânî'nin yaptırdığı Mizze Camii'nde hutbe okumak üzere görevlendirildi. Zehebî'nin 16 Zilkade 748'de (17 Şubat 1348) ölümü üzerine Dımaşk'taki Sâlihiyye Medresesi'ne müderris tayin edildi. Bu medresede verdiği ilk derse ulemâ, kadılar ve kalabalık bir halk topluluğu katıldı. Takıyyüddin es-Sübkî'nin 756'da (1355) vefatından sonra kısa bir süre Dımaşk'ta Dârü'l-hadîsi'l-Eşrefiyye'nin reisliğini yaptı. Ayrıca Dârü'l-Kur'ân ve Dârü'l-hadîsi't-Tenkıziyye'de ders verdi. 28 Şevval 767'de (8 Temmuz 1366) Emeviyye Camii'nde Fâtiha sûresinin tefsirini yaptığı derse melikü'l-ümerâ ve nâibü's-saltana Seyfeddin Mengliboğa, kadılar ve ileri gelen devlet adamları da katıldı.

Yönetim aleyhindeki her türlü isyana karşı olan İbn Kesîr, Memlük Devleti ile olduğu kadar ulemâ ve halkla da iyi ilişkiler içindeydi ve hemen her konuda ılımlı bir politika takip edilmesinden yanaydı. 752'de (1351) Emîr Bayboğa Urûs'un başarısızlıkla sonuçlanan isyanından sonra Memlük Sultanı el-Melikü's-Sâlih ile birlikte Dımaşk'a gelen Halife Mu'tazıd-Billâh, onu devlete bağlılığının bir mükâfatı olarak Demmâgıyye Medresesi'nde huzuruna kabul etti. Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'indeki bazı hadisleri güzel yorumlamasından dolayı kendisini kutladı (a.g.e., XIV, 245).

Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a küfür ettiği ve Emeviyye Camii'nde Sünnîler'le birlikte namaz kılmayı reddettiği için Mâlikî kadısı tarafından kırbaç cezasına

çarptırılan Hilleli bir Şiî, daha sonra Dârüssaâde'de toplanan mahkeme heyeti tarafından idam cezasına mahkûm edildi (Cemâziyelâhir 755 / Haziran-Temmuz 1354). Bu mahkeme heyetinin üyeleri arasında İbn Kesîr de bulunuyordu. İbn Kesîr, 741 Şevvali sonunda (Nisan 1341) ulûhiyyet iddiasında bulunan Osman ed-Dekākī'nin yargılandığı Dârüssaâde'deki Dârüladl'de de üye olarak görev yaptı. Rebîülevvel 756'da (Mart-Nisan 1355) Kādılkudât Takıyyüddin es-Sübkî'nin, Altunboğa en-Nâsırî ve Kutluboğa el-Fahrî'nin yetimlerin mallarına el uzatmalarına göz yummakla itham edilmesi üzerine kurulan mahkemede görev aldı ve kadıyı savundu. 26 Rebîülevvel 766'da (21 Aralık 1364) Emîr Mengliboğa tarafından teşkil edilen ve Dârüssaâde'de toplanan mahkeme heyetinde de bulundu. Kanuna aykırı icraat yapmakla suçlanan Kadı Tâceddin b. Takıyyüddin es-Sübkî lehinde oy kullanarak Mengliboğa'nın takdirini kazandı (a.g.e., XIV, 316-317).

762'de (1360-61) isyan ettiği için azledilen Dımaşk Valisi Baytemür Şâban 766'da (Nisan-Mayıs 1365) Dımaşk'a gelince onun şerefine Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin ezbere okunması işini organize etme görevi İbn Kesîr'e verildi. Kıbrıs Frankları'nın İslâm ülkelerine karşı başlattıkları saldırıyı sürdürmeleri üzerine gerekli askerî tedbirleri alan Dımaşk Valisi Emîr Mencek 770'te (1368-69) halkın cihada katılması gerektiği konusunda ondan fetva istedi. Bunun üzerine İbn Kesîr el-İctihâd fî ṭalebi'l-cihâd adıyla bir eser yazdı. Hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybeden İbn Kesîr 26 Şâban 774'te (20 Şubat 1373) Dımaşk'ta vefat etti (İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, XI, 123). 15 Şâban'da (9 Şubat) öldüğü de rivayet edilir (İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, I, 400). Vasiyeti uyarınca Dımaşk'ta Bâbünnasr dışındaki Sûfiye Mezarlığı'na hocası İbn Teymiyye'nin yanına defnedildi.

"el-Hâfızü'l-muhaddis" unvanı verilen İbn Kesîr'i Zehebî Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ'ın sonunda çağdaşı olan muhaddisler arasında zikretmiş ve hadis ilminin çeşitli alanlarında verdiği eserler dolayısıyla kendisinden övgü ile söz etmiş, ayrıca ona "el-fakîhü'l-müftî" lakabını vermiştir (Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ, IV, 1508). İbn Kesîr'den, camilerde verdiği umumi derslere ve dârü'l-hadîslerdeki derslerine katılan çok sayıda talebe rivayette bulunmuştur. İbn Hiccî, Sa'deddin en-Nevevî, İbnü'l-Cezerî Muhammed b. Muhammed, Bedreddin ez-Zerkeşî bunların en meşhur olanlarıdır.

Fıkıhta Şâfiî mezhebine mensup olmakla beraber İbn Kesîr diğer mezheplerin görüşlerine de açıktı. İbn Teymiyye'nin etkisinde kalarak Hanbelî kelâmını benimsemiş, hilâfetin Kureyşîliğini savunması dışında diğer dinî-siyasî konularda onun görüşlerine bağlı kalmıştır. Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî ve Şehâbeddin es-Sühreverdî gibi ilk sûfîlerden saygıyla bahsetmiş, ancak tarikatları reddetmiştir. Şiîliğe karşı sert bir tavır takınmış, eserlerinde İsrâiliyat'a yer vermemiştir.

İbn Kesîr hükümdarlar, emîrler, ulemâ ve halk nezdinde güvenilir bir şahsiyetti. Önemli dinî ve siyasî meselelerde onun fetvasına başvurulmuş ve verdiği kararlara uyulmuştur. Meselâ 22 Muharrem 767'de (9 Ekim 1365) Franklar'ın İskenderiye'yi yakıp yıkarak müslümanları öldürmeleri üzerine Memlük Sultanı el-Melikü'l-Eşref II. Şa'bân, yayımladığı bir menşurla Suriye'deki hıristiyanların mallarının dörtte birinin müsadere edilmesini istemiş, Mısırlı fakihlerin fetvasına rağmen İbn Kesîr bunun şer'an câiz olmadığını söylemiş (el-Bidâye, XIV, 314-315), sultan da onun görüşüne uymuştu.

Eserleri. A) Tarih ve Tabakat. 1. el-Bidâye ve'n-nihâye*. İbn Kesîr'in büyük tarihçiler arasında yer almasını sağlayan eser, başlangıçtan 767 (1365-66) yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan on dört ciltlik umumi bir İslâm tarihidir. Tamamı basılan ve bazı bölümleri çeşitli başlıklar altında ayrıca neşredilen eser Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (I-XIV, İstanbul 1994-1995). 2. el-Fuṣûl fî sîreti'r-Resûl. İlk defa el-Fuṣûl fî iḫtiṣâri sîreti'r-Resûl adıyla neşredilen eser (Kahire 1357), daha sonra Muhammed Îdü'l-Hatrâvî ile Muhyiddin Mestû (Beyrut-Dımaşk 1400; Mekke-Beyrut 1405/1985; Medine-Beyrut-Dımaşk 1413/1992) ve Seyyid b. Abbas el-Cüleymî (Kahire 1410/1990; Beyrut 1413/1993) tarafından yayımlanmıştır. 3. Sîretü Ebî Bekr eṣ-Ṣıddîḳ (el-Bidâye, VII, 18). 4. Sîretü ʿÖmer b. el-Ḫaṭṭâb (a.g.e., VII, 18). 5. Sîretü Mengliboġa (Mâ yünteḳā ve yübteġā min sîreti Mengliboġa). el-Melikü'n-Nâsır Hasan'ın memlüklerinden, onun Halep ve Dımaşk nâibi olan Emîr Mengliboğa'nın hayatına dairdir (Sehâvî, s. 554). 6. Ṭabaḳātü fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyye (Ṭabaḳātü'l-fuḳahâʾi'ş-Şâfiʿiyyîn). Ahmed Ömer Hâşim ve Muhammed Ali Zeynühüm tarafından Abâdî'nin zeyliyle birlikte üç cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1413/1993). İbn Kesîr bu eserinde Sübkî ile olan fikrî ihtilâflarını da ortaya koymuştur. 7. et-Tekmîl fî maʿrifeti'ṯ-ṯiḳāt ve'ż-żuʿafâʾ ve'l-mecâhîl. Mizzî'nin Tehẕîbü'l-Kemâl ve Zehebî'nin Mîzânü'l-iʿtidâl adlı eserlerinin bazı ilâvelerle ihtisarından ibarettir (el-Bidâye, IX, 97; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 471).

B) Tefsir. 1. Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîm*. Rivayet tefsirleri arasında önemli bir yeri olan ve birçok defa basılan eser (Kahire 1342/1923, 1390/1971; Beyrut 1980, 1416/1996; İstanbul 1984; Riyad 1418/1997) Hacı Bekir Karlığa ve Bedreddin Çetiner tarafından Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsîri adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (I-XVI, İstanbul 1983-1988, 1993-1994). Yûsuf Abdurrahman Mar'aşlî tefsirde geçen hadisleri alfabetik olarak sıralamış ve Fihrisü eḥâdîs̱-i Tefsîri İbn Kes̱îr adıyla neşretmiştir (Beyrut 1986). 2. Feżâʾilü'l-Ḳurʾân (Kahire 1343, 1348/1929; Beyrut 1407/1987; nşr. Muhammed İbrâhim el-Bennâ, Cidde-Beyrut-Dımaşk 1408/1988). Ahmed Hamdî İmâm bu eserden yaptığı seçmeleri Muḫtârât min Feżâʾili'l-Ḳurʾân adıyla yayımlamış (Kahire 1981), Mehmet Sofuoğlu da eseri Kur'an'ın Faziletleri adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul 1978).

C) Hadis. 1. Câmiʿu'l-mesânîd ve's-süneni'l-hâdî li-aḳvâmi's-senen (el-Hedy ve's-senen fî eḥâdîs̱i'l-mesânîd ve's-sünen). Eserde, Kütüb-i Sitte ve Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Ahmed b. Amr el-Bezzâr'ın müsnedleriyle Taberânî'nin iki mu'ceminde mevcut hadisler ele alınmış, bu eserlerde rivayeti bulunan sahâbeler alfabetik olarak sıralanıp bütün rivayetleri bir araya getirilmiş, sahâbî ve diğer hadis râvilerinin hayatı hakkında bilgi verilmiştir. Câmiʿu'l-mesânîd Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş (Mekke 1411/1990) ve Abdülmu'tî Emîn Kal'acî (I-XXXVII, Beyrut 1415/1994) tarafından neşredilmiştir. 2. İḫtiṣâru ʿUlûmi'l-ḥadîs̱. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin Muḳaddimetü İbni's-Salâh* diye tanınan ʿUlûmü'l-ḥadîs̱ adlı eserinin özeti olmakla birlikte İbn Kesîr esere önemli ilâvelerde bulunmuş, ihtilâflı konularda kendi tercihini belirtmiştir. Ahmed Muhammed Şâkir tarafından el-Bâʿis̱ü'l-ḥas̱îs̱ şerḥu İḫtiṣâri ʿulûmi'l-ḥadîs̱ adıyla şerhedilerek yayımlanan eser (Kahire 1355, 1370, 1377/1958; Beyrut 1387; Riyad-Dımaşk 1414/1994, 1417/1996) daha çok el-Bâʿis̱ü'l-ḥas̱îs̱ adıyla meşhur olmuştur. 3. Müsnedü'l-Fârûḳ emîri'l-müʾminîn Ebî Ḥafṣ ʿÖmer b. Ḫaṭṭâb ve aḳvâlühû ʿalâ ebvâbi'l-ʿilm. Hz. Ömer'in Resûl-i Ekrem'den doğrudan rivayet ettiği hadisleriihtiva eden eser, müellifin Müsnedü'ş-Şeyḫayn adlı kitabının Hz. Ömer'in rivayetlerini içine alan kısmı olmalıdır (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, I-II, Dımaşk-Kahire 1411/1991; Mansûre 1412/1992). 4. Tuḥfetü'ṭ-ṭâlib bi-maʿrifeti eḥâdîs̱i Muḫtaṣari İbni'l-Ḥâcib. İbnü'l-Hâcib'in Muḫtaṣarü'l-münteḳā adlı eserindeki hadislerin tahrîci olup Abdülganî b. Humeyd b. Mahmûd el-Kübeysî tarafından neşredilmiştir (Mekke 1406/1986). 5. Taḫrîcü eḥâdîs̱i edilleti't-Tenbîh. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Şâfiî fıkhına dair muhtasar eserindeki hadislerin tahrîcine dair olan kitabın Muhammed İbrâhim es-Sâmerrâî tarafından tahkik edildiği belirtilmektedir (Muhammed ez-Zuhaylî, s. 159). 6. Aḥkâmü'ṣ-ṣuğrâ (ṣağīr) fi'l-ḥadîs̱. Müellif bu adla bir eser yazdığını bizzat ifade etmektedir (Ahmed Muhammed Şâkir, s. 202). 7. el-Aḥkâmü'l-kebîr. Hadis, tefsir ve hac bahsine kadar fıkhî konulardan bahseden bir eser olup (el-Bidâye, III, 524) İbn Kesîr çeşitli kitaplarında buna atıfta bulunmuştur (Ahmed Muhammed Şâkir, s. 35, 202). 8. Muḫtaṣarü'l-Medḫal ilâ Kitâbi's-Sünen li'l-Beyhaḳī. Müellif, İbnü's-Salâh'ın ʿUlûmü'l-ḥadîs̱'ini ihtisar ettiği metotla Beyhakī'nin el-Medḫal'ini de ihtisar ettiğini belirtmiştir (a.g.e., s. 17-19). 9. el-Muḳaddimât. Hadis ilimlerine dair olup müellif bu eserine de atıflarda bulunmuştur (a.g.e., s. 17-18, 97, 102). 10. Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî (el-Bidâye, III, 3; XI, 33).

D) Fıkıh. 1. el-İctihâd fî ṭalebi'l-cihâd. Memlükler'in Dımaşk nâibi Seyfeddin Mencek'in isteği üzerine Haçlılar'a karşı müslümanları cihada teşvik amacıyla yazılan eserde İbn Teymiyye'nin es-Siyâsetü'ş-şerʿiyye'sinden istifade edilmiştir. İlk defa 1347'de (1928) yayımlanan eser daha sonra Abdullah Abdürrahîm Useylân (Riyad 1401/1981, 1402/1982, 1412/1992) ve Muhammed Zeynühüm (Kahire 1413/1993) tarafından neşredilmiştir. 2. İrşâdü'l-faḳīh ilâ maʿrifeti edilleti't-Tenbîh (nşr. Behcet Yûsuf Hamed Ebü't-Tayyib, Beyrut 1416/1996). 3. Aḥkâmü't-Tenbîh. İbn Kesîr'in ilk eseri olup Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh'ine şerh mahiyetinde yazılmıştır. Müellif,

bu eserinin hocası Burhâneddin el-Fezârî’nin takdirini kazandığını belirtir (a.g.e., XII, 125). 4. Kitâbü’s-Semâʿ. Mûsikinin hükmüne dairdir (Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1002; İbn Kesîr’in diğer eserleri için bk. Tuḥfetü’ṭ-ṭâlib, neşredenin girişi, s. 35-37; Abdülmu‘tî Emîn Kal‘acî, s. 199-216; Muhammed ez-Zuhaylî, s. 150-183).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Kesîr, el-Bidâye, III, 3, 524; VII, 18; IX, 97; XI, 33; XII, 124-125; XIII, 155, 164; XIV, 21, 25, 26, 31-34, 46, 120, 126, 127, 131-132, 134, 150, 158, 179, 183, 189-192, 204, 216, 245, 263, 281, 295-296, 312, 314-318, 321; a.mlf., el-İctihâd fî ṭalebi’l-cihâd (nşr. Abdullah Abdürrahîm Useylân), Riyad 1402/1982, neşredenin girişi, s. 9-34; a.mlf., el-Fuṣûl fî sîreti’r-Resûl (nşr. Muhammed el-Îdü’l-Hatrâvî - Muhyiddin Müstû), Beyrut 1413/1992, neşredenlerin girişi, s. 9-71; a.mlf., Câmiʿu’l-mesânîd ve’s-sünen (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1411/1990, neşredenin girişi, I, 20-34; a.mlf., Tuḥfetü’ṭ-ṭâlib bi-maʿrifeti eḥâdîs̱i Muḫtaṣari İbni’l-Ḥâcib (nşr. Abdülganî b. Humeyd b. Mahmûd el-Kübeysî), Mekke 1406/1986, neşredenin girişi, s. 21-52; Zehebî, Tez̠kiretü’l-ḥuffâẓ, IV, 1508; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü’ş-Şâfiʿiyye, III, 85-86; İbn Hacer, ed-Dürerü’l-kâmine, I, 373-374; a.mlf., İnbâʾü’l-ġumr, I, 45-47, 400; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü’z-zâhire, XI, 123-124; a.mlf., el-Menhelü’ṣ-ṣâfî, II, 414; Sehâvî, el-İʿlân bi’t-tevbîḫ, s. 554; Süyûtî, Ṭabaḳātü’l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 523-524; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi’l-medâris (nşr. Ca‘fer el-Hasenî), Dımaşk 1368/1948, I, 36-37; Dâvûdî, Ṭabaḳātü’l-müfessirîn, I, 111-113; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 10, 19, 228, 280, 439, 471, 550, 573; II, 1001, 1002, 1005, 1162, 1521, 1840; İbnü’l-İmâd, Şez̠erât (Arnaût), VIII, 397-398; Şevkânî, el-Bedrü’ṭ-ṭâliʿ, I, 153; M. Şemseddin [Günaltay], İslâmda Târih ve Müverrihler, İstanbul 1339-42, s. 339-340; Brockelmann, GAL, II, 60-61; Suppl., II, 48-49; a.mlf., “İbn Kesîr”, İA, V/2, s. 762; Îżâḥu’l-meknûn, II, 194; Abbas el-Azzâvî, et-Taʿrîf bi’l-müʾerriḫîn fî ʿahdi’l-Moġol ve’t-Türkmân, Bağdad 1376/1957, I, 196-200; Ahmed Muhammed Şâkir, el-Bâʿis̱ü’l-ḥas̱îs̱, Kahire 1377/1958, s. 17-19, 35, 97, 102, 202; Donald Presgrave Little, An Introduction to Mamlūk Historiography, Wiesbaden 1970, s. 69-73; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü’l-müʾerriḫîne’d-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 203-207; C. Zeydân, Âdâb, III, 203; Maʿa’l-Mektebe, s. 205-206; J. D. McAuliffe, “Quranic Hermeneutics: The Views of al-Ṭabarī and Ibn Kathīr”, Approaches to the History of the Interpretation of the Qur’ān (ed. Andrew Rippin), New York 1988, s. 46-62; Abdülmu‘tî Emîn Kal‘acî, Muḳaddimetü’l-Câmiʿi’l-mesânîd, Beyrut 1415/1994; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu’l-ʿArabî ve’l-müʾerriḫûn, Beyrut 1993, IV, 83-85; Muhammed ez-Zühaylî, İbn Kes̱îr ed-Dımaşḳī, Dımaşk 1415/1995; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 196-198; Henry Laoust, “Ibn Kas̲h̲īr Historien”, Arabica, II, Leiden 1955, s. 42-88; a.mlf., “Ibn Kat̲h̲īr”, EI² (İng.), III, 817-818; Muhammed Râşid, “İbn Keşîr: ḥayâtühû ve müʾellefâtüh”, Mecelletü’l-mecmaʿi’l-ʿilmî el-Hindî, V/1-2, India 1980, s. 241-244; İsmail Cerrahoğlu, “İbn Kesir ve Tefsir”, AÜİFD, XXV (1982), s. 45-69; Ali Eroğlu, “Meâlimü’t-tenzil ve Tefsirü’l-Kur’ani’l-azim Tefsirleri Üzerine Bir Mukayese”, EAÜİFD, IX (1990), s. 280-303; Hûlû Cevdet Ferec, “Dirâse muḳārene li-mażmûni sene 615 h./1218 m. fî küllin mine’l-kitâbeyni’t-tâliyeyn”, Târîḫu’l-ʿArab ve’l-ʿâlem, sy. 150, Beyrut 1415/1994, s. 65-79; Yûsuf Rahîmlû, “İbn Keşîr”, DMBİ, IV, 511-514.

Abdülkerim Özaydın

İBNÜ’l-HÂC en-NÜMEYRÎ (ابن الحاجّ النميري) Ebû İshâk (Ebü’l-Kāsım) İbrâhîm b. Abdillâh b. İbrâhîm (ö. 780/1378 [?]) Endülüslü kâtip, edip ve muhaddis.

Köklü bir ailenin çocuğu olarak 713’te (1313) Gırnata’da (Granada) doğdu. Ailenin atası Sevvâbe b. Hamza en-Nümeyrî Endülüs’e geçtiğinde Vâdîâş’a (Guadix) yerleşmişti. Dedesi İbrâhim en-Nümeyrî Nasrîler’in hizmetine girdi ve Dîvânü’l-cünd kâtipliğinde bulundu; babası Abdullah en-Nümeyrî de Sebte (Ceuta) ve Gırnata’da bazı önemli görevler üstlendi. İbnü’l-Hâcc’ın Gırnata’daki tahsil hayatı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir; ancak genç yaşında edebiyat, hat sanatı ve kitâbet alanlarında

temayüz edişi ciddi bir eğitim gördüğünü göstermektedir. 737 (1337) ve 748 (1348) yıllarında iki defa hac maksadıyla Doğu İslâm dünyasına gitti ve kendisi için ilim öğrenme açısından büyük fırsat oluşturan bu seyahatlerinde Dımaşk, Kahire ve İskenderiye gibi ilim merkezlerinde Abdurrahman el-Mizzî, Birzâlî, Zehebî, İmâdüddin el-Kindî, Kadı Vecîhüddin es-Sanhâcî başta olmak üzere birçok Şâfiî ve Mâlikî âlimiyle görüştü; onlardan hadis dinledi ve bazılarından hadis rivayeti için icâzet aldı. Memuriyet hayatında sırasıyla Nasrî, Hafsî, Merînî ve tekrar Nasrî saraylarında kâtip olarak hizmet verdi. Hafsî sarayında çalışırken Mağrib'de meydana gelen siyasî buhran, kendisini görevinden ayrılarak Tilimsân yakınlarındaki Şeyh Ebû Medyen Tekkesi'nde inzivâya çekilmeye sevkettiyse de bu durum fazla sürmedi ve Sultan Ebû İnân'ın ısrarıyla Merînî sarayında yeniden kâtipliğe başladı. Ebû İnân'ın ölümü üzerine (759 /1358) yirmi iki yıl aradan sonra döndüğü Gırnata sarayında iyi karşılandı ve Dîvân-ı İnşâ kâtipliğine tayin edildi; bir süre de kadılık yaptı ve ayrıca Nasrî sultanlarını temsilen bazı devletlere elçi olarak gönderildi. 768'de (1367) elçi sıfatıyla Abdülvâdî sarayına gitmekte iken Franklar tarafından esir alındı ve kısa süre sonra yüklü bir fidye karşılığında serbest bırakıldı. İbnü'l-Hâcc'ın vefat tarihi hakkında ihtilâf vardır. Ancak öğrencilerinden İbn Azîm'in 780'de (1378) yirmi yaşlarında iken kendisinden ders aldığı bilinmekte ve buna göre söz konusu tarihte veya daha sonra öldüğü anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda İbnü'l-Hâcc'ın edebiyat, tasavvuf, usûlü'd-din, fıkıh, hadis, seyahat gibi çeşitli alanlarda kaleme aldığı birçok eserin adı verilmekte ve içeriğine atıfta bulunulmaktadır. Onun aynı zamanda şairliğiyle de tanındığı bilinmektedir. Bir divanda toplamak yerine çeşitli eserlerine serpiştirdiği anlaşılan şiirlerinden bazılarını Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, İbnü'l-Ahmer, Safedî, İbnü'l-Kādî ve Makkarî gibi müellifler günümüze ulaştırmışlardır; bunların büyük bölümü hocaları ve önemli kişiler için yazdığı methiyelerdir. Özellikle İbnü'l-Kādî tarafından yetmiş dokuz beyti nakledilen Hz. Peygamber'in kabri başında söylediği kasidesi diğerleri arasında ayrı bir yere sahiptir. Bazı şiirlerinin zamanla Endülüs'te bestelenerek şarkı haline getirildiği de bildirilmiştir.

Eserleri. 1. Feyżü'l-ʿubâb ve ifâżatü ḳıdâḥi'l-âdâb fi'l-ḥareketi's-saʿîde ilâ Ḳosantîne ve'z-Zâb. Merînî sarayında kâtip iken Sultan Ebû İnân'ın, Kostantîne civarındaki Benî Süleym Arapları'nın isyanını bastırmak ve hac yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla çıktığı seferin gidiş dönüş notlarını ihtiva eder. Müellif kitapta secili bir üslûp kullanmış ve böylece tarihçiden ziyade edip olduğunu göstermiştir. Merînî tarihi ve özellikle Ebû İnân dönemi için önem taşıyan eserin bugüne ulaşan tek nüshası Muhammed b. Şakrûn tarafından yayımlanmıştır (Rabat 1984; Beyrut 1990). 2. Ḳarâʾinü'l-ḳaṣr ve meḥâsinü'l-ʿaṣr. Bilinen tek nüshası British Museum'da (Or., nr. 5670) kayıtlıdır (Brockelmann, GAL Suppl., II, 369). İbnü'l-Hâcc'ın kaynaklarda adı geçen diğer eserlerinden bazıları da şunlardır: el-Müsâhele ve'l-müsâmaḥa fî tebyîni

ṭuruḳi'l-müdâʿabe ve'l-mümâzeḥa, Îḳāẓü'l-kirâm bi-aḫbâri'l-menâm, Tenʿîmü'l-eşbâḥ bi-muḥâdes̱eti'l-ervâḥ, el-Vesâʾil ve nüzhetü'l-menâẓır ve'l-ḫamâʾil, ez-Zehrât ve icâletü'n-naẓarât, Nüzhetü'l-ḥadaḳ fî ẕikri'l-fıraḳ, el-Libâs ve'ṣ-ṣuḥbe, Mes̱âlîbü'l-ḳavânîn fi't-tevriye ve'l-istiḫdâm ve't-tażmîn, el-Fuṣûlü'l-muḳteḍabe fi'l-aḥkâmi'l-münteḫabe. Bunlardan başka silâh, zırh, ferâiz ve cedele dair dört risâle, kırk hadis türünde ve ism-i a'zam konusunda kitaplar yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Safedî, el-Vâfî, VI, 40; İbnü'l-Hatîb, el-İḥâṭa, I, 342-363; a.mlf., el-Ketîbetü'l-kâmine (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1963, s. 266-269; İbnü'l-Ahmer, Nes̱îrü ferâʾidi'l-cümân fî naẓmi fuḥûli'z-zamân (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Beyrut 1967, s. 314-318; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, I, 30; İbn Tağrîberdî, el-Menhelü'ṣ-ṣâfî, I, 86-87; İbnü'l-Kādî, Cezvetü'l-iḳtibâs, Rabat 1973, s. 96; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü'l-ibtihâc, Trablus 1408/1989, 46-47; Makkarî, Nefḥu'ṭ-ṭîb (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1949, IX, 315-327; Brockelmann, GAL Suppl., II, 369; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 129; Ömer Ferruh, Târîḫu'l-edeb, VI, 483-489; J. F. P. Hopkins, "An Andalusian Poet of the Fourteenth Century: Ibn al-Hājj", BSOAS, XXIV (1961), s. 57-64; a.mlf, "Ibn al-Hād̲j̲d̲j̲", EI² (İng.), III, 780; Muhammed Züneybir, "İbnü'l-Ḥâc en-Nümeyrî, Feyżü'l-ʿubâb ve ifâżatü ḳıdâḥi'l-âdâb fi'l-ḥareketi's-saʿîde ilâ Ḳosantîne ve'z-Zâb", el-Kitâbü'l-Mağribî, III, Rabat 1985, s. 155-158; Muhammed Seyyidî, "İbn Ḥâc", DMBİ, III, 286.

Mehmet Özdemir

İBN MERZÛK el-HATÎB (ابن مرزوق الخطيب) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Acîsî et-Tilimsânî (ö. 781/1379) Mâlikî fakihi, muhaddis, hatip ve devlet adamı.

---

710 (1310) veya 711 (1311) yılında Tilimsân'da doğdu. İfrîkıye'nin güneyinde yaşayan Benî Acîs kabilesine mensup olup dedesinin büyük dedesi Merzûk, V. (XI.) yüzyılın sonlarına doğru Hilâlîler'in bölgeye hâkim olması üzerine buradan göç ederek Tilimsân'a yerleşmiş, ailenin üç asır boyunca çeşitli dinî ve resmî görevlerde bulunan fertleri ona nisbetle İbn Merzûk diye anılmıştır. Ailenin en çok tanınan şahsiyetlerinden biri olan Şemseddin İbn Merzûk "hatîb", "reîs" ve "ced" sıfatlarıyla bilinmektedir. Torunu İbn Merzûk "el-Hafîd", onun oğlu İbn Merzûk "el-Kefîf", onun oğlu İbn Merzûk "Hafîdü'l-Hafîd" (el-Hatîb) diye tanınmıştır. İbn Merzûk küçük yaşta babası ile birlikte haccetmek üzere Hicaz'a gitti. Bir müddet Mekke ve Medine'de kalıp çeşitli âlimlerden ders okudu. Daha sonra babasından ayrı olarak Kudüs, el-Halîl, Dımaşk, İskenderiye ve Kahire'ye giderek tahsilini sürdürdü. On dokuz yaşlarında iken İskenderiye Camii'nde okuduğu hutbeden sonra kendisine "hatîb" unvanı verildi. Bu sırada birçok âlimle görüştü ve onlardan ders aldı. Haklarında müstakil bir eser de kaleme aldığı hocaları arasında Ebû Abdullah İbnü'l-Kammâh, Burhâneddin İbnü'l-Firkāh, İzzeddin İbn Cemâa, Alâeddin el-Konevî, Kutbüddin el-Halebî, Hatîb el-Kazvînî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Takıyyüddin es-Sübkî, Fethuddin İbn Seyyidünnâs, Şemseddin İbn Adlân, Muhammed b. Hüseyin ez-Zebîdî, İbn Râşid el-Kafsî, İbnü'l-İmâm ve Ebû İshak İbn Abdürrefî' gibi âlimler sayılabilir. 733 (1332) veya 735 (1334) yılında babası Mağrib'e geri dönmesini istedi. İskenderiye, Trablus, Cerîd, Tunus ve Bicâye'de bir müddet kaldıktan sonra Tilimsân'a gitmek üzere yola çıktı. Bu sırada

şehir Merînîler Hükümdarı Ebü'l-Hasan tarafından kuşatıldığından Tilimsân yakınlarında Şeyh Ebû Medyen'in zâviye ve türbesinin bulunduğu Ubbâd'da, Sultan Ebü'l-Hasan Camii hatibi ve hükümdarın kâtibi olarak görev yapan amcası Muhammed b. Merzûk'un yanında kaldı. Hükümdar kendisine özel bir ilgi gösterdi ve amcasının ölümü üzerine onu yerine hatip tayin etti. 30 Rama-zan 737 (2 Mayıs 1337) tarihinde Tilimsân Merînîler'in hâkimiyetine geçti. 741 (1340) yılında Ebü'l-Hasan'la birlikte Tâif Seferi'ne katıldı. Sonuçta Ebü'l-Hasan'ın ordusu Kastilya (Kaştâle) Kralı XI. Alfonso ve Portekiz Kralı IV. Alfonso'un birleşik kuvvetleri karşısında yenildi ve aralarında hükümdarın oğlu Ebû Ömer Tâşfîn'in de bulunduğu bazı askerler esir düştü. Daha sonra XI. Alfonso'ya gönderilen İbn Merzûk onunla bir antlaşma imzaladı ve esirlerin serbest bırakılmasını sağladı (748/1347). Ardından Konstantîne'ye gitti. Sultan Ebü'l-Hasan Muharrem 749'da (Nisan 1348) Kayrevan seferine çıktı. Ancak 30 Rebîülevvel 749'da (28 Haziran 1348) yenilgi haberi gelince Tilimsân valisi olan oğlu Ebû İnân Fas'a hareket etti ve babasının hükümranlığına son verip tahta çıktı. İbn Merzûk, yeni sultanı ziyaret edip bir müddet onun sarayında kaldıktan sonra Tilimsân'a döndü. Bu sırada şehir, Abdülvâdîler'den Ebû Saîd Osman b. Abdurrahman ez-Zeyyânî ve kardeşi Ebû Sâbit'in eline geçmiş, tahtını kaybeden Ebü'l-Hasan da Tilimsân'ı kuşatmak için Cezayir'de bir grup asker toplamıştı. Bundan haberdar olan Ebû Saîd, İbn Merzûk'u babasıyla görüşmeler yapmak üzere görevlendirdi. Ancak yolda Ebû Sâbit taraftarlarınca yakalanıp hapse atıldı. Bir müddet sonra serbest bırakılınca Gırnata'ya (Granada) gitti (752/1351).

Gırnata'da Sultan Ebü'l-Haccâc İbnü'l-Ahmer'in ilgisine mazhar olan İbn Merzûk Elhamra Camii'ne hatip tayin edildi. Burada Ebû İnân'ın sürgünde bulunan kardeşi Ebû Sâlim'le iyi ilişkiler kurdu. Bu görevde iki yıl kaldıktan sonra Ebû İnân onu yeniden ele geçirdiği Tilimsân'a davet etti. 758 (1357) yılında Ebû İnân tarafından Hafsî Hükümdarı Ebû Yahyâ'nın kızını istemek üzere Tunus'a gönderildi. Bu görevin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Ebû İnân onu hapse attıysa da altı ay sonra serbest bırakıldı. 759'da (1358) Ebû İnân'ın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Ebû Sâlim İbn Merzûk'a büyük ilgi gösterdi, hatta yönetim önemli ölçüde onun eline geçti. Ancak bu durum bazı kıskançlıkları da beraberinde getirdi ve Ebû Sâlim'in öldürülmesiyle tekrar hapse atıldı (762/1361). İki yıl sonra serbest bırakılınca Tunus'a gitti. Tunus'ta Sultan Ebû İshak ile veziri Ebû Muhammed b. Tâfrâgîn'den büyük alâka gördü ve Muvahhidîn Camii hatipliğine getirildi. Yedi yıl devam eden bu görevden alınınca iki yıl daha Tunus'ta kaldı ve 773'te (1371) Kahire'ye gitti. Burada birçok âlim ve devlet adamı ile görüştü. Sultan el-Melikü'l-Eşref Şa'bân b. Hüseyin kendisine saygı gösterdi. Şeyhûniyye, Sargatmışiyye ve Necmiyye gibi medreselerde müderrislik yaptı. Kadılık görevinde bulundu. Vefatında İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden İbnü'l-Kāsım ile Eşheb'in kabirleri arasına defnedildi.

İbn Merzûk hareketli bir siyasî ortamda yaşamış, İbn Haldûn ve Lisânüddin İbnü'l-Hatîb gibi meşhur şahsiyetlerle tanışmıştır. Dolaştığı İslâm ülkelerinde çeşitli âlimlerle görüşerek onlardan ders almış, çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Bunlar arasında Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, İbn Zemrek, İbn Kunfüz ve Şâtıbî gibi meşhur âlimler bulunmaktadır. Başta hadis olmak üzere dinî ilimlerde kendini yetiştiren İbn Merzûk, güçlü hitabeti sayesinde gittiği her ülkenin merkez camiinde ha-tip olarak görev yapmıştır. Bizzat kendisi İslâm dünyasının çeşitli ülkelerinde kırk sekiz camide hutbe okuduğunu, İskenderiye'den Endülüs'e Ṣıḥâḥ (Kütüb-i Sitte) hadislerini müsned olarak rivayet edecek kendisinden başka kimsenin bulunmadığını ifade etmiştir (Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, s. 453; Abdülhay el-Kettânî, I, 522).

Eserleri. 1. el-Müsnedü'ṣ-ṣaḥîḥu'l-ḥasen fî meḥâsini Mevlânâ Ebi'l-Ḥa-san. 772 (1371) yılında telif edilen eserde Sultan Ebü'l-Hasan'ın hayatı, devletin askerî, siyasî ve malî durumu, toplumun mânevî ve kültürel değerleri, örf ve âdetleri ele alınmıştır. Müellifin Fas, Cezayir, Tunus ve Endülüs gibi çeşitli yerleri gezmiş olması ve birçok devlette görev alma-sı sebebiyle kitap o dönemin tarihi için ayrı bir önem taşımaktadır. Eserin bazı bölümleri Fransızca tercümesiyle birlikte ilk defa Evarista Lévi-Provençal tarafından neşredilmiş (Hespéris, V [Paris 1925], s. 1-82), bir kısmı da Regis Blachère tarafından Fransızca'ya çevrilerek Mémorial Henri Basset adlı eserde yayımlanmıştır (Paris 1928, s. 83-89). 1973 yılında İspanyol araştırmacısı Maria Jesus Viguera, Madrid Üniversitesi'nde İbn Merzûk'un hayatını ve eserini konu alan bir doktora çalışması yapmış, tezin önce Arapça metin dışındaki kısmı (Madrid 1977), daha sonra da metin basılmıştır (Cezayir 1401/1981). 2. Teysîrü'l-merâm fî şerḥi ʿUmdeti'l-aḥkâm. Cemmâîlî'ye ait eserin şerhi olup İbn Dakīkul'îd ve Fâkihânî'nin şerhlerinin bazı ilâvelerle birleştirilmesinden ibarettir. Yazma nüshalarının Rabat, Kahire ve İstanbul kütüphanelerinde mevcut olduğu belirtilmektedir (Brockelmann, GAL, I, 438; DMBİ, IV, 606). 3. ʿUcâletü'l-müstevfiz el-müstecâz fî ẕikri men semiʿa mine'l-meşâyiḫ dûne men ecâze min eʾimmeti'l-Maġrib ve'ş-Şâm ve'l-Ḥicâz. Müellif bu eserinde 2000 civarında hadis dinlediği hocalarının adını zikretmektedir. Bir nüshası Rabat el-Hizânetü'l-melekiyye'de bulunmaktadır (a.g.e., a.y.). 4. ʿAḳīdetü ehli't-tevḥîd el-muḫrice min ẓulmeti't-taḳlîd (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1601, vr. 113a-117a). 5. Şerḥu'ş-Şifâʾ. Kādî İyâz'ın eserinin şerhi olan kitap beş cilt olup bir nüshası Gotha Herzoglichen Bibliothek'te kayıtlıdır (EI² [İng.], III, 867). 6. Suʾâl ve cevâb (Chester Beatty Library, nr. 3296/9).

İbn Merzûk'un kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Cene'l-cenneteyn fî fażli'l-leyleteyn (Kadir gecesiyle Hz. Peygamber'in doğduğu gecenin faziletleri hakkındadır); el-Menzeʿu'n-nebîl fî şerḥi Muḫtaṣarı Ḫalîl (bu iki eserden ilkinin yazma nüshası Fas'ta özel bir kütüphanede, torunu İbn Merzûk el-Hafîd'e de nisbet edilen [Sehâvî, VII, 51; Makkarî, V, 430] diğerinin bir cildi ez-Zâviyetü'l-Hamziyye'de bulunmaktadır [Abdurrahman b. Muhammed el-Cîlâlî, II, 134]);

İzâletü’l-ḥâcib ʿan furûʿi İbni’l-Ḥâcib (İbnü’l-Hâcib’in el-Muḫtaṣar fi’l-furûʿ [Câmiʿu’l-ümmehât] adlı eserinin şerhidir); Şerḥu’l-aḥkâmi’ṣ-ṣuġrâ (Abdülhak el-İşbîlî’nin eserinin şerhidir); Tuḥfetü’ṭ-ṭuraf ile’l-Meliki’l-Eşref; el-Erbaʿûne’l-müsnede fi’l-ḫilâfeti ve’l-ḫulefâʾ; Kitâbü’l-İmâme; Dîvânü ḫuṭab ve ḳa-ṣâʾid; Îżâḥu’l-merâşid fîmâ teştemilü ʿaleyhi’l-ḫilâfeti mine’l-ḥükmi ve’l-fevâʾid; Şerḥu Ṣaḥîḥi’l-Buḫârî.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Ferhûn, ed-Dîbâcü’l-müẕheb, II, 290-296; İbn Haldûn, et-Taʿrîf bi’bn Ḫaldûn (nşr. Muhammed b. Tâvît et-Tancî), Kahire 1951, s. 49-55; a.mlf., el-ʿİber, VII, 312-314; İbn Kunfüz, el-Vefeyât (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1971, s. 373-374; İbn Hacer, ed-Dürerü’l-kâmine, III, 360-362; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü’l-lâmiʿ, VII, 51; Süyûtî, Buġyetü’l-vuʿât, I, 46-47; İbnü’l-Kādî, Ceẕvetü’l-iḳtibâs, Rabat 1973, s. 225-227; a.mlf., Dürretü’l-ḥicâl, II, 275-276; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü’l-ibtihâc, Trablus 1408/1989, s. 450-455; Makkarî, Nefḥu’ṭ-ṭîb, V, 390-396, 412-418, 429, 430; VI, 419-427; ayrıca bk. tür.yer.; Brockelmann, GAL, I, 309, 345, 438; Suppl., II, 335-336; İbn Sûde, Delîlü müʾerriḫi’l-Maġribi’l-aḳṣâ, Dârülbeyzâ 1960, II, 305; Abbas b. İbrâhim, el-İʿlâm, V, 11-21; Abdurrahman b. Muhammed el-Cîlâlî, Târîḫu’l-Cezâʾiri’l-ʿâm, Beyrut 1400/1980, II, 131-134; Hifnâvî, Taʿrîfü’l-ḫalef bi-ricâli’s-selef, Beyrut 1402/1982, I, 141-148; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü’l-fehâris, I, 521-523; Sâlihiyye, el-Muʿcemü’ş-şâmil, s. 74-75; Maya Shatzmiller, “Les circonstances de la composition du Musnad d’Ibn Marzūq”, Ara-bica, XXII/3, Leiden 1975, s. 292-299; M. J. Viguera, “Au sujet du Musnad d’Ibn Marzūq”, a.e., XXIII (1976), s. 266-274; “Müsnedü İbn Merzûḳ”, Evrâḳ, I, Madrid 1978, s. 105-106; Mahmûd Bû İyâd, “el-Müsnedü’s-ṣaḥîḥü’l-ḥasen fî meʾâşiri ve meḥâsini mevlânâ Ebi’l-Ḥa-sen li’bn Merzûḳ et-Tilimsânî”, ʿÂlemü’l-kütüb, III/2, Riyad 1982, s. 211-215; Abdülhâdî et-Tâzî, “el-Müsnedü’s-ṣaḥîḥü’l-ḥasen”, el-Baḥsü’l-ʿilmî, sy. 33, Rabat 1982, s. 253-261; M. Hadj-Sadok, “Ibn Marzūḳ”, EI² (İng.), III, 866-868; Ferâmürz Hâc Minûçihrî, “İbn Merzûḳ”, DMBİ, IV, 605-606.

Saffet Köse

İBN BERDİS (ابن بردس) Ebü’l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Muhammed b. Berdis el-Ba‘lebekkî el-Hanbelî (ö. 786/1384) Hadis hâfızı.

Cemâziyelâhir 720’de (Temmuz 1320) Ba‘lebek’te dünyaya geldi. 725 Cemâziyelâhirinde (Mayıs-Haziran 1325) doğduğunun söylenmesi (DMBİ, III, 100) bir zühûl eseri olmalıdır. Tahsil hayatında faydalandığı âlimlerden biri Ebü’l-Feth el-Yûnînî’dir. İbnü’l-İmâd bu zatı İbn Berdis’in babası olarak gösterirse de (Şeẕerât, VI, 287) kaynaklarda bunu doğrulayacak bir kayıt bulunmamaktadır. Öğrenim amacıyla gittiği Dımaşk’ta Kāsım b. Asâkir, İbnü’ş-Şıhne, Muhammed b. Habbâz gibi âlimlerin öğrencisi oldu ve onlardan icâzet aldı. Bu arada hadis ilmine duyduğu ilgi arttı; Halep’e geçerek İbrâhim b. Şihâb ile Süleyman b. Mutavvi‘den hadis dinledi. Ardından Dımaşk’a döndü ve muhaddis Mizzî’den ders aldı. Ömrünün sonlarına doğru Ba‘lebek’e giderek burada çok sayıda öğrenciye hadis okutmaya başladı. Hanbelî mezhebine mensup olan İbn Berdis’in önemli talebeleri arasında oğlu Tâceddin ile Muhammed b. Ni‘me el-Hatîb de bulunmaktadır. İbn Berdis Şevval 786’da (Kasım-Aralık 1384) Ba‘lebek’te vefat etti. 785 (1383) olarak da verilen bu tarih Keşfü’ẓ-ẓunûn’da bir yanlışlık eseri olarak 764 (1363) şeklinde zikredilmiş (II, 1500), Hediyyetü’l-ʿârifîn’de de aynı hata tekrarlanmıştır (I, 214).

Eserleri. 1. el-İʿlâm fî vefeyâti'l-aʿlâm. Zehebî'nin Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ'ı esas alınarak hazırlanan manzum bir eserdir. Muhaddislerin vefat tarihini göstermek için rakam yerine ebced harfleri kullanılmıştır. Bilinen yazma nüshalarından biri, Naẓmü Ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ adıyla 759 (1358) yılında Ba'lebek'te Ahmed b. Abdülmü'min tarafından istinsah edilmiş olup Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 243, 54 varak). el-İʿlâm adıyla 779'da (1377) istinsah edilen diğer bir nüsha Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Ayasofya, nr. 2961, 47 varak; diğer nüshaları için bk. Selahaddin el-Müneccid, s. 214). 2. el-İntiḫâb fi'ḫtiṣâri Keşfi'n-niḳāb. Buhârî ve Müslim'in kendilerinden rivayette bulunduğu şeyhler hakkında Alâî'nin kaleme aldığı Keşfü'n-niḳāb ʿammâ reve'ş-şeyḫân li'l-aṣḥâb (Brockelmann, GAL Suppl., II, 68; Sezgin, I, 142) adlı eserin muhtasarı olup yeni bir tertiple yazılmıştır. Kitapta muhaddisler 1000'den fazla rivayeti olanlar, 1000-100 arasında hadis rivayet edenler, 100-10 hadis rivayet edenler ve 10'dan daha az rivayette bulunanlar olmak üzere dört gruba ayrılmıştır. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Ayasofya, nr. 2961, vr. 93-113). 3. Naẓmü'l-ḳanâʿa fî men revâ li-(le-hû) ehli'l-cemâʿa. Kütüb-i Sitte'de rivayeti bulunan muhaddislerle ilgili manzum bir eser olup bir nüshası İrlanda'da Chester Beatty Library'de bulunmaktadır (nr. 3458). 4. el-Kifâye fi'ḫtiṣâri (fî naẓmi)'n-Nihâye. Müellifin, İbnü'l-Esîr'in en-Nihâye fî ġarîbi'l-ḥadîs̱'ini kısaltarak nazma çevirdiği iki ciltlik bir çalışmasıdır (Brockelmann, GAL, I, 439). İbn Berdis'in bunlardan başka Buġyetü'l-erîb fi'ḫtiṣâri't-Tehẕîb ile (Mizzî'nin Tehẕîbü'l-Kemâl'inin muhtasarı) Vesîletü'l-mütelaffıẓ ilâ Kifâyeti'l-müteḥaffıẓ (Kādî Şehâbeddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Hûyî'nin Kifâyetü'l-müteḥaffıẓ fi'l-luġa adlı eserinin manzum şekli) adlı eserleri kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, IV, 110; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, I, 378; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1500, 2010; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VI, 287; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 214; Brockelmann, GAL, I, 439; Suppl., II, 30, 46, 68; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 290; Hasan Nasrullah, Târîḫu Baʿlebek, Beyrut, ts., II, 56-57; Sezgin, GAS, I, 142; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1978, s. 214; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 324; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 247, 293; Ebü'l-Feth Hekîmyân, "İbn Berdis", DMBİ, III, 100.

Abdülkadir Şenel

KİRMÂNÎ, Şemseddin (شمس الدين الكرماني) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî (ö. 786/1384) Buhârî şârihi, muhaddis ve fakih.

---

16 Cemâziyelâhir 717'de (26 Ağustos 1317) Kirman'da doğdu. İlk eğitimini babasından aldı. Asıl hocası Adudüddin el-Îcî'dir. Onun yanında bulunduğu on iki yıl boyunca kendisinden özellikle dil ve edebiyat konusunda istifade etti, bu sebeple çalışmalarının önemli bir kısmını onun eserleri üzerine yaptı. Kirmânî daha sonra tahsil için Mısır, Şam, Kudüs, Halîl, Mekke, Medine ve Irak bölgelerini dolaştı;

ardından Bağdat’a yerleşerek otuz yıldan fazla bir süre öğretimle meşgul oldu. Dolaştığı bölgelerdeki âlimlerden Buhârî’nin el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’ini dinledi. Bunlardan, kendisini Buhârî’nin icâzet halkasına bağlayan ve eserin büyük kısmını semâ, geri kalan kısmını da kıraat (arz) yoluyla aldığı Câmiu’l-Ezher muhaddisi Nâsırüddin Muhammed b. Ebü’l-Kāsım el-Fârûkī, Mescid-i Nebevî muhaddisi Ebü’l-Hasan Ali b. Ebû Yûsuf ez-Zerendî ve Harem-i şerif muhaddisi Cemâleddin Muhammed b. Şehâbeddin el-Ensârî el-Mekkî en başta gelenlerdir.

Evinin damından düşmesi sonucu ayağı sakat kalan Kirmânî birçok defa hacca gitmiş, son haccından dönerken 16 Muharrem 786’da (10 Mart 1384) Ravdu Mühennâ’da (Mihnâ) vefat etmiştir. Cenazesi Bağdat’a getirilerek Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin kabri yanında kendisinin hazırladığı mezara defnedilmiş, daha sonra kabrin üzerine kubbe yapılmıştır. Nâsırüddin el-Irâkī, Kirmânî ile Hicaz’da buluştuğunu, onun faziletli bir kimse olduğunu belirtir. Süyûtî ise Kirmânî’yi hadis, fıkıh, tefsir, meânî ve Arap dili alanlarında allâme olarak nitelendirir. Mal ve mevkiye önem vermeyen, kimsesizlere, yoksullara ve ilim ehline yardım eden Kirmânî’ye zaman zaman devlet adamlarının istişare için başvurduğu kaydedilmektedir. Oğlu Takıyyüddin Yahyâ da babasının ve İbnü’l-Mülakkın’ın Ṣaḥîḥ-i Buḫârî şerhlerini bir araya getiren bir âlimdir (Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 546-547).

Eserleri. 1. el-Kevâkibü’d-derârî fî şerḥi Ṣaḥîḥi’l-Buḫârî. Kirmânî’nin, el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ üzerine yazılan şerhlerin yetersiz olduğunu düşünerek kaleme aldığı bu eseri İbn Hacer bazı hataları bulunduğunu söyleyerek tenkit etmişse de (ed-Dürerü’l-kâmine, IV, 311) Fetḥu’l-bârî’de yer yer ona atıfta bulunmuştur (meselâ bk. VI, 447-448; X, 450; XI, 123, 284; XII, 104; XIII, 344, 541). el-Kevâkibü’d-derârî’nin bir bölümü ilk defa Kahire’de neşredilmiş (1350), daha sonra eserin tamamının çeşitli baskıları yapılmıştır (I-XXV [12 mücelled], Kahire 1356/1937, 1358/1939; Beyrut 1401/1981; ayrıca bk. el-CÂMİU’s-SAHÎH [Buhârî]). 2. en-Nüḳūd ve’r-rudûd fi’l-uṣûl. İbnü’l-Hâcib’in Muḫtaṣarü’s-sûl ve’l-emel fî ʿilmeyi’l-uṣûl ve’l-cedel adlı eserinin şerhidir. Bazı kaynaklarda müellife nisbet edilen ve en-Nüḳūd kaleme alınırken faydalanılan yedi meşhur şerhe işaret etmek üzere es-Sebʿatü’s-seyyâre diye anılan eser de muhtemelen bu çalışmadır. en-Nüḳūd ve’r-rudûd’un başlangıcından fıkıh konularının sonuna kadar olan kısmını Muhammed Beşîr Âdem yüksek lisans tezi olarak tahkik etmiştir (1416/1995, el-Câmiatü’l-İslâmiyye kısmü usûli’l-fıkh [Medine]). 3. Ḥâşiye ʿalâ Envâri’t-tenzîl ve esrâri’t-teʾvîl (Ḥâşiye ʿale’l-Ḳāḍî Beyżâvî). Yûsuf sûresine kadar olduğu kaydedilen eserin (Hediyyetü’l-ʿârifîn, II, 172) bir nüshası Râgıb Paşa Kütüphanesi’nde bulunmaktadır (nr. 151, 90 varak). 4. Şerḥu Aḫlâḳ-ı ʿAḍudiyye (Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 1115, vr. 1a-18a). 5. et-Taḥḳīḳ fî şerḥi’l-Fevâʾidi’l-Ġıyâs̱iyye. Sekkâkî’nin Miftâḥu’l-ʿulûm’undan Îcî’nin el-Fevâʾidü’l-Ġıyâs̱iyye adıyla ihtisar ettiği meânî, bedîʻ ve beyâna dair eserin şerhidir (Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1299). 6. Şerḥu’l-Mevâḳıf. Adudüddin el-Îcî’nin klasik kelâm ilmine dair el-Mevâkıf’ının

şerhidir (a.g.e., II, 1891). Kirmânî’nin bunlardan başka Risâle fî mesʾeleti’l-küḥl, Ünmûẕecü’l-Keşşâf, Ẕeylü Mesâliki’l-ebṣâr, Żamâʾirü’l-Ḳurʾân, Şerḥu Kitâbi’l-Cevâhir adlı eserlerinin bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Şemseddin el-Kirmânî, el-Kevâkibü’d-derârî fî şerḥi Ṣaḥîḥi’l-Buḫârî, Beyrut 1401/1981, I, 1-6; Ebü’l-Mehâsin el-Hüseynî, Ẕeylü Teẕkireti’l-ḥuffâẓ (nşr. Hüsâmeddin el-Kudsî), Beyrut, ts. (Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye), I, 168; Fâsî, Ẕeylü’t-Taḳyîd fî ruvâti’s-sünen ve’l-mesânid (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, I, 209; İbn Hacer, ed-Dürerü’l-kâmine, IV, 310-311; a.mlf., Fetḥu’l-bârî (Hatîb), VI, 447-448; X, 450; XI, 123, 284; XII, 104; XIII, 344, 541; Süyûtî, Buġyetü’l-vuʿât, I, 279-280; Taşköprizâde, Miftâḥu’s-saʿâde, I, 212, 213; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 546-547; II, 1299, 1891; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, VI, 294; Sıddîk Hasan Han, Ebcedü’l-ʿulûm, Beyrut, ts. (Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye), II, 330; III, 59-60; Hediyyetü’l-ʿârifîn, II, 172; Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/2, s. 600-603; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, Muʿcemü’l-muṣannefâti’l-vâride fî Fetḥi’l-bârî, Riyad 1412/1991, s. 244-245; Cezzâr, Medâḫilü’l-müʾellifîn, s. 1354; Brockelmann, GAL, III, 168; Tahsin Görgün, “Adudüddin el-Îcî”, DİA, XXI, 412-414.

İsmail Hakkı Ünal

ZERKEŞÎ, Bedreddin (بدر الدين الزركشي)Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî (ö. 794/1392) Şâfiî âlimi.

---

745 (1344) yılında Kahire’de doğdu. Babasının ve dedesinin ismi bazı kaynaklarda yer değiştirmiş şekilde verilmektedir. Babasının veya dedesinin Bahâdır (Bahâdur, cesur, pehlivan) adını taşımasından ailesinin Mısır’a sonradan gelip yerleşen Türk asıllı olması dolayısıyla Türkî, küçükken ailesinin geçimine katkıda bulunmak amacıyla altın ve gümüş işleme (zerkeş) sanatında ustalaştığı için Zerkeşî, Nevevî’nin Minhâcü’ṭ-ṭâlibîn’ine özel bir ilgi duyup ezberlediği için Minhâcî lakaplarıyla anılmaktadır. Öğrenimine küçük yaşlarda Kahire’de başladı. Başta Minhâcü’ṭ-ṭâlibîn olmak üzere bazı kitapları ezberledi. Döneminin âdeti gereği farklı ilim dallarıyla ilgilenmekle birlikte ağırlıklı olarak fıkıh ve fıkıh usulü tahsil etti. Kahire’de Cemâleddin el-İsnevî, Sirâceddin Ömer b. Reslân el-Bulkīnî, Moğultay b. Kılıç ve 764’te (1363) Kahire’ye gelen Halepli Şâfiî âlimi Şehâbeddin İbnü’l-Hanbelî’nin derslerine devam etti; İbn Hişâm en-Nahvî’den dil ilimlerini öğrendi. Dönemin ilim merkezlerine yaptığı yolculuklarda Dımaşk’ta Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr, Selâhaddin İbn Ebû Ömer (Muhammed b. Ahmed el-Makdisî es-Sâlihî) ve İbn Ümeyle el-Merâgī’den, Halep’te Şehâbeddin el-Ezraî’den ders aldı. Öğrencilerinden Birmâvî, mütevazi ve sade bir hayat yaşayan hocası Zerkeşî’nin bütün mesaisini ilmî faaliyetlere ayırdığını, geçim masraflarını ise akrabalarının karşıladığını bildirmektedir. İbn Hacer el-Askalânî’nin belirttiğine göre Zerkeşî zamanının çoğunu evinde ilimle meşgul olarak geçirir, zaman zaman kitapçılar çarşısına gider, kitap almadan eserleri inceleyip notlar tutar, eve döndüğünde bu notları eserlerinin ilgili yerlerine kaydederdi (ed-Dürerü’l-kâmine, III, 398; krş. Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü’l-lâmiʿ, IV, 306). İslâmî ilimlerin çeşitli

dallarında eser veren, birçoğunu kendi hattıyla yazdığı bilinen Zerkeşî talebe yetiştirdi, fetva işleriyle de uğraştı, Zâhiriye Medresesi'nde Şâfiî mezhebi müderrisliği ve Karâfetüssuğrâ'daki Kerîmüddin Hankahı'n-da şeyhlik yaptı. Aralarında, çocukları ve Şemseddin Muhammed b. Abdüddâim el-Birmâvî, Ebü'l-Hasan Nûreddin Ali b. Muhammed b. Mûsâ el-Mahallî el-Medenî eş-Şâfiî, Şemseddin İbnü'l-Merâgī el-Medenî (Muhammed b. Ebû Bekir b. Hüseyin), Kemâleddin Muhammed b. Hasan eş-Şümünnî el-İskenderî el-Mâlikî ve Ebü'l-Fütûh Necmeddin Ömer b. Hiccî es-Sa'dî el-Husbânî ed-Dımaşkī eş-Şâfiî gibi farklı mezheplere mensup meşhur âlimlerin bulunduğu pek çok talebe yetiştirdi. İlimle dolu bir hayat süren Zerkeşî, 3 Receb 794 (26 Mayıs 1392) tarihinde kırk dokuz yaşında Kahire'de vefat etti ve Karâfetüssuğrâ'da Emîr Bektemür es-Sâkî Türbesi'nin yakınına defnedildi.

Eserleri. Velûd bir müellif olduğundan "musannif" lakabıyla anılan Zerkeşî daha çok el-Burhân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân adlı eseriyle tanınmış olsa da eserlerinin yarıya yakınını fıkıh ve fıkıh usulüne dair eserlerle hocalarının ve bazı Şâfiî âlimlerinin fıkıh eserlerine yaptığı şerhler teşkil eder. Eserlerinde çok sayıda kaynağa başvurması, lugavî ve fıkhî tahliller yapması, kendi ulaştığı sonuç ve çıkarımlara yer vermesi onun tenkitçi bir fıkıh anlayışına sahip bulunduğunu göstermektedir. Fıkhın on farklı dalında eser telif edildiğini belirten Zerkeşî, bunların arasında en yararlı ve yetiştirici olanının usul ve fıkha dair genel kuralları bir araya getiren, kuşatıcı ve tamamlayıcı özellikleriyle ictihad mertebesine ulaşmaya katkı sağlayan kavâid kitapları olduğunu söylemektedir (el-Menṡûr, I, 69-71). Hadis ve hadis usulü alanında telif, şerh ve tahrîc çalışmaları onu bu alanda da söz sahibi yapmıştır. İbn Hacer, Zerkeşî'nin aynı zamanda orta seviyede bir şair olduğunu belirtir (İnbâʾü'l-ġumr, III, 141).

A) Tefsir. Zerkeşî'nin tefsire dair tek eseri el-Burhân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân*'dır. İbn Hacer'in hayranlık uyandıran en mükemmel eserlerden biri olarak nitelediği el-Burhân (İnbâʾü'l-ġumr, III, 140) tefsir usulü ve Kur'an ilimleri alanının en geniş ve en kapsamlı klasik kaynaklarından biridir. Eserin dört cilt halinde değişik baskıları yapılmıştır (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1376-1377, 1378; Beyrut 1972; nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 1408/1988; nşr. Zekî Muhammed Ebû Serî', Riyad 2006; Kahire 2006; nşr. Muhammed Mütevellî Mansûr, Kahire 1429/2008). el-Burhân üzerine Abdülmecîd Hindâvî Ca'fer, Bedîʿu'l-Ḳurʾân min Kitâbi'l-Burhân li'l-ʿAllâme ez-Zerkeşî (1988, Ezher Üniversitesi Arap Dili), Halîfe Karnî Muhammed Halîfe Mebâḥiṡü ʿilmi'l-meʿânî fî Kitâbi'l-Burhân li'l-İmâm ez-Zerkeşî (1988, Ezher Üniversitesi Arap Dili), Vedat Tekin Zerkeşî'nin "el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân"ında Anlama ve Yorum (yüksek lisans tezi, 2007, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlarıyla tez çalışması yapmışlardır.

B) Hadis. 1. en-Nüket ʿalâ Muḳaddimeti İbni'ṣ-Ṣalâḥ (en-Nüket ʿalâ ʿUlûmi'l-ḥadîṡ, Taʿlîḳ ʿalâ Maʿrifeti envâʿi ʿulûmi'l-ḥadîṡ, el-Kelâm ʿalâ ʿulûmi'l-ḥadîṡ). İbnü's-

Salâh'ın ʿUlûmü'l-ḥadîs̱ ve el-Muḳaddime adlarıyla bilinen eserinin şerhi olup Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc tarafından ilk seksen varakı üzerine yüksek lisans çalışması yapıldıktan sonra (1406, Medine İslâm Üniversitesi) aynı kişinin tahkikiyle yayımlanmıştır (ez-Zerkeşî ve Kitâbühû en-Nüket ʿalâ Muḳaddimeti İbni'ṣ-Ṣalâḥ, I-III, Riyad 1419/1998, 1429/2008). 2. en-Nüket ʿale'l-ʿUmde fi'l-aḥkâm (Taṣḥîḥu ʿUmdeti'l-aḥkâm, Şerḥu'l-ʿUmde). Abdülganî el-Makdisî'nin Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerinde fıkhî konularla ilgili müttefekun aleyh hadisleri bir araya getirdiği ʿUmdetü'l-aḥkâm'ında yer alan hadislerin nisbetlerinin doğruluğunu belirtmek ve dil açısından tahlillerini yapmak üzere kaleme alınmıştır. Eseri önce Merzûk b. Heyyâs ez-Zehrânî "Kitâbü Taṣḥîḥi'l-ʿUmde li'l-İmâm ez-Zerkeşî" adıyla Zerkeşî'nin yalnızca hadis tenkidine dair açıklamalarına yer vererek bir özet halinde yayımlamış (Mecelletü'l-Câmiʿati'l-İslâmiyye, sy. 75-76 [Medine 1407]), ardından Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî tarafından muhtevası korunmakla birlikte yeniden tertip edilerek bir bütün halinde neşredilmiştir (nşr. Riyad 2002, 1428/2007). İbn Hacer el-Askalânî'nin de en-Nüket ʿalâ Nüketi'l-ʿUmde adlı bir çalışması vardır. 3. el-İcâbe* li-îrâdi me'stedrekethü ʿÂʾişe ʿale'ṣ-ṣaḥâbe. Eserde Hz. Âişe'nin diğer sahâbîlere hadis ve yorum açısından yönelttiği eleştiriler, bu alanda yazılan diğer eserlere (DİA, II, 204) nisbetle oldukça geniş biçimde ele alınmaktadır. Onlarca rivayetin bulunduğu eserde Zerkeşî rivayetleri Kur'an ve Sünnet'e arzederek, tarihî olaylarla mukayese ederek, akıl, mantık ve dil eleştirilerine yer vererek değerlendirmiştir (nşr. Saîd el-Efgānî, Dımaşk 1358/1939, 1391/1971, 1401/1981; Beyrut 1390/1970, 1400/1980, 1405/1985; nşr. Zekeriyyâ Ali Yûsuf, Kahire 1965; nşr. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib, Kahire 1421/2001; nşr. Bünyamin Erul-Şuayb el-Arnaût, Beyrut 1425/2004). Bünyamin Erul eseri genişçe bir sunuş, notlar ve dizinle birlikte Türkçe'ye çevirmiştir (bk. bibl.). Celâleddin es-Süyûtî eseri ʿAynü'l-iṣâbe fi'stidrâki ʿÂʾişe ʿale'ṣ-ṣaḥâbe adıyla özetlemiştir (nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dımaşk 1983). 4. et-Tez̠kire fi'l-eḥâdîs̱i'l-müştehire (el-Leʾâli'l-mens̱ûre fi'l-eḥâdîs̱i'l-meşhûre, el-Fevâʾidü'l-mens̱ûre fi'l-eḥâdîs̱i'l-meşhûre). Eserde halk arasında hadis diye bilinen rivayetler sened ve metin bakımından değerlendirilmiştir. The Encyclopaedia of Islam'ın 2004'te yayımlanan zeylinde Zerkeşî'nin biyografisini yazan Andrew Rippin'in "şimdi kayıp" dediği eserin muhtelif neşirleri vardır (nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 1406/1986, el-Leʾâli'l-mens̱ûre fi'l-eḥâdîs̱i'l-meşhûre el-maʿrûf bi't-Tez̠kire fi'l-eḥâdîs̱i'l-müştehire adıyla; nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, Beyrut 1417/1996, el-Leʾâli'l-mens̱ûre fi'l-eḥâdîs̱i'l-meşhûre evi't-Tez̠kire fi'l-eḥâdîs̱i'l-müştehire adıyla). Celâleddin es-Süyûtî bu eseri de ed-Dürerü'l-müntes̱ire fi'l-eḥâdîs̱i'l-müştehire adıyla ihtisar etmiş, bu arada bazı ilâvelerde de bulunmuştur (Kahire 1307, 1380; nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys, Beyrut 1984; nşr. Muhammed Abdülkādir Atâ, Kahire 1987; nşr. Mahmûd el-Arnaût-Muhammed Bedreddin Kahvecî, Küveyt 1988; nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, Riyad 1988; nşr. Muhammed Abdürrahîm, Beyrut 1995). 5. et-Tenḳīḥ li-elfâẓi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ

(Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, Ḥâşiyetü'l-Buḫârî). Bu çalışma İbn Hacer'in verdiği bilgiye göre, Zerkeşî'nin daha önce başlayıp müsvedde halinde bıraktığı Şerḥu'l-Buḫârî adlı çalışmasının bir cilt halindeki özetidir. İbn Hacer şerhin orijinalinin bazı bölümlerini gördüğünü belirtmektedir (ed-Dürerü'l-kâmine, III, 398). et-Tenḳīḥ'in de muhtelif baskıları yapılmıştır (nşr. Muhammed Muhammed Abdüllatîf, I-VI, Kahire 1351-1353; nşr. Ahmed Ferîd, Mekke-Riyad 2000; nşr. Yahyâ b. Muhammed Ali el-Hakemî, Riyad 2003, 1425/2004; nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil, Beyrut 1424/2004, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Keşfü'l-müşkil ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî adlı eseriyle birlikte; nşr. Rıdvân Câmiʿ Rıdvân, Kahire 2002-2007). İbn Hacer el-Askalânî'nin eserdeki yanlışları düzelterek bazı noktaları açıkladığı bir çalışması Ḥavâşî Tenḳīḥi'z-Zerkeşî ʿale'l-Buḫârî adıyla yayımlanmıştır (nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil, Beyrut 1424/2004, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Keşfü'l-müşkil ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî adlı eseriyle birlikte; nşr. Ebû Abdurrahman b. Hasan ez-Zendî el-Kürdî, Beyrut 1429/2008). et-Tenḳīḥ üzerine Kadı Muhibbüddin İbn Nasrullah el-Bağdâdî en-Nüket (Ḥâşiye) ʿale't-Tenḳīḥ şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1151; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1591/5, vr. 106a-132b; krş. DİA, XLI, 616), Şemseddin es-Sehâvî Tecrîdü Ḥavâşî ʿalâ Tenḳīḥi'z-Zerkeşî adıyla birer hâşiye yazmıştır. İbn Gāzî el-Miknâsî, eserin eksiklerinin tamamlanması ve Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin daha iyi anlaşılması için İrşâdü'l-lebîb ilâ maḳāṣıdi ḥadîs̱i'l-ḥabîb ismiyle bir eser telif etmiştir (nşr. Abdullah Muhammed et-Temsemânî, Muhammediye 1409/1989). Ahmed b. Hüseyin er-Remlî de et-Tenḳīḥ ile Şemseddin el-Kirmânî'nin Buhârî şerhindeki bazı noktaları eleştiren bir eser kaleme almıştır. Medine İslâm Üniversitesi'nden Ali b. Sultân el-Hakemî, Teʿaḳḳubâtü'l-ʿAllâme Bedriddîn ed-Demâmînî fî kitâbihî "Meṣâbîḥu'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ" ʿale'l-İmâm Bedriddîn ez-Zerkeşî fî kitâbihî "et-Tenḳīḥ li-elfâẓi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ" fi'l-ḳażâye'n-naḥviyye ve'ṣ-ṣarfiyye ve'l-luġaviyye adlı çalışmasında Bedreddin İbnü'd-Demâmînî'nin Meṣâbîḥu'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ'inde et-Tenḳīḥ'e dil bilimi açısından yönelttiği eleştirileri ele almıştır (Medine 1416/1995). 6. el-Muʿteber fî taḫrîci eḥâdîs̱i'l-Minhâc ve'l-Muḫtaṣar. Kādî Beyzâvî'nin Minhâcü'l-vüṣûl ilâ ʿilmi'l-uṣûl ve İbnü'l-Hâcib'in Muḫtaṣaru Müntehe's-sûl ve'l-emel adlı eserlerindeki hadislerin tahrîcine dairdir. Abdürrahîm b. Muhammed Ahmed el-Kaşkarî tarafından üzerine doktora çalışması yapılan eser (1404/1984, Medine İslâm Üniversitesi) Hamdî Abdülmecîd es-Selefî'nin tahkikiyle de basılmıştır (Küveyt 1404/1984). 7. ez̠-Z̠ehebü'l-ibrîz fî taḫrîci eḥâdîs̱i Fetḥi'l-ʿazîz (TSMK, III. Ahmed, nr. 482/1-3). Abdülkerîm er-Râfiî'nin eserinde yer alan hadislerin tahrîci ve değerlendirmesiyle ilgilidir. Zerkeşî, el-İcâbe'de zikrettiği bu eserinde İbn Hacer el-Askalânî'nin belirttiğine göre İbnü'l-Mülakkın'ın derlemesini takip etmişse de hadisleri senedleriyle verme konusunda Abdullah ez-Zeylaî'nin yöntemini benimsediği için kitabın hacmi büyümüştür (ed-Dürerü'l-kâmine, III, 398).

C) Fıkıh Usulü. 1. el-Baḥrü'l-muḥîṭ fî uṣûli'l-fıḳh. Zerkeşî'nin fıkıh usulü alanındaki eserlerinin yazılış sırası açıkça bilinmemekle beraber Selâsilü'ẕ-ẕeheb'de (s. 332) "büyük kitabım" diye andığı ve 777 (1376) yılında henüz otuz iki yaşında iken kaleme aldığı el-Baḥrü'l-muḥîṭ'i diğerlerinden önce yazdığı anlaşılmaktadır. Dört Sünnî mezheple Zâhirî, Mu'tezilî ve Şiî âlimlerine ait 200'ü aşkın eserden yararlanılarak telif edilen bu ansiklopedik eser pek çok eski kaynaktan yaptığı derlemelerle dikkati çekmektedir. Zerkeşî'nin, müteahhirîn usulcülerinin kendilerinden iktibasta bulundukları eserleri görmeden nakilde bulunmaları sebebiyle çok kere hataya düştüklerini, kendisinin ise nakilde bulunduğu eserleri gördüğünü, şifahî ve aracı vasıtasıyla görüş nakletmediğini ifade etmesi (el-Baḥrü'l-muḥîṭ, VI, 328) onun ilmî titizliğini göstermektedir. Müellif, kitabının içeriğini daha zengin hale getirmek için usul eserlerinin yanı sıra tefsir, kelâm, hadis şerhleri ve lugat kitaplarına da sıkça atıfta bulunmakta ve terimlerin tanımına geniş yer vermektedir. Konuları işlerken İmam Şâfiî'nin görüşlerine öncelik vermekle birlikte gerek farklı düşünen Şâfiî usulcülerinin gerekse diğer mezhep mensubu muhalif usulcülerin görüşlerini de gerekçeleriyle birlikte vermekte, eleştirel bir bakış açısıyla bunlara ilişkin değerlendirmelerde bulunmaktadır (nşr. Abdülkādir Abdullah Halef el-Ânî v.dğr., I-VI, Küveyt 1409/1988, 1413/1992; I-VIII, Kahire 1414/1994; Muhammed Muhammed Tâmir, I-IV, Beyrut 1421/2000). Eserin "Kitâbü'l-Ḳıyâs" bölümü üzerine Hâris Mustafa Zugayb tarafından 1977 yılında Paris Sorbonne Üniversitesi'nde bir doktora tezi (Edition critique du "Kitāb al-qiyās" extrait du "Kitāb al-baḥr al-muḥīṭ fī uṣūl al-fiqh" de l'Imām Abū ʿAbdullāh Badr al-dīn Muḥammad b. Bahādur al-Zarkašī al-Šāfiʿī) Ali b. Sâlim (Bedrüddîn ez-Zerkeşî ve kitâbühû el-Baḥrü'l-muḥîṭ fî uṣûli'l-fıḳh, 1983, el-Külliyyetü'z-Zeytûniyye [Tunus]), Muhammed Halîl (Muḳaddimâtü'l-Baḥri'l-muḥîṭ fî uṣûli'l-fıḳh, Yeni Sorbon Üniversitesi [Paris, ts.]) tarafından tezler hazırlanmıştır. Muhammed b. Abdürrezzâk ed-Düveyş I. cildini İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nde doktora tezi olarak sunmuştur (1406). Zerkeşî'nin öğrencisi Şemseddin el-Birmâvî, kendisinin el-Elfiyye fî uṣûli'l-fıḳh adlı manzumesine yazdığı şerhte büyük oranda el-Baḥrü'l-muḥîṭ'ten faydalanmıştır. Ömer Osman Arık "ez-Zerkeşî ve el-Baḥrü'l-muḥîṭ" adıyla bir makale yayımlamıştır (Darende İlâhiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, I [1995], s. 177-186). 2. Selâsilü'ẕ-ẕeheb. Hilâf ilmi yöntemiyle kaleme alınan eser fıkıh usulündeki ihtilâflı meseleleri ve bunların sebeplerini göstermek üzere telif edilmiştir (nşr. Muhammed el-Muhtâr b. Muhammed el-Emîn eş-Şinkītî, Kahire 1411/1990; Medine 1423/2002; nşr. Safiyye Ahmed Halîfe, Kahire 2008; nşr. Nâcî es-Süveyd, Beyrut 2011). 3. Teşnîfü'l-mesâmiʿ bi-Cemʿi'l-cevâmiʿ (Şerḥu Cemʿi'l-cevâmiʿ). Tâceddin es-Sübkî'nin muhtasar eseri üzerine yapılan bu şerh bir mukaddime ile yedi bölümden oluşmaktadır; ictihad bölümünün çok geniş şekilde şerhedilmesi dikkat çekicidir. Mûsâ b. Ali Fakīhî tarafından Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nde doktora tezi olarak tahkik edilen eserin (1407) muhtelif baskıları yapılmıştır (Kahire 1332; nşr. Seyyid Abdülazîz-Abdullah Rebî', I-

IV, Kahire 1990, 1418/1998, 1419/1999; nşr. Ebû Amr el-Hüseynî Ömer b. Abdürrahîm, I-II, Beyrut 1420/2000). İbnü'l-Irâkī'nin el-Ġayŝü'l-hâmiᶜ şerḥu Cemᶜi'l-cevâmiᶜ adlı eserinde bizzat müellifinin de belirttiği üzere çoğunlukla Teşnîfü'l-mesâmiᶜ esas alındığı için bir bakıma onun muhtasarı gibidir (nşr. Ebû Âsım Hasan b. Abbas b. Kutb, Kahire 2000, 1423/2003). Tabakat kitaplarında yer almamakla birlikte Zerkeşî, Selâsilü'ẕ-ẕeheb'de bunların dışında el-Vüṣûl ilâ ŝimâri'l-uṣûl (s. 98, 221), Müntehe'l-cemᶜ (s. 128) ve Maṭlaᶜu'l-neyyireyn (s. 132, 398) adlarıyla üç ayrı usul eserine atıfta bulunmakta ve el-Vüṣûl ilâ ŝimâri'l-uṣûl'den, özellikle Şâfiî görüşlerinin ortaya konuluşu bakımından hangi mezhepten olursa olsun usulcünün müstağni kalamayacağı bir eser olarak söz etmektedir.

D) Fıkıh. 1. el-Menŝûr fi'l-ķavâᶜid (el-Ķavâᶜid). Kavâid literatürünün seçkin örneklerinden biri olan eserde kaidelerin alfabetik sırayla derlenmesi, alanında bir ilki teşkil etmekte ve kitaptan yararlanılmasını kolaylaştırmaktadır (nşr. Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd, I-III, Küveyt 1402/1982, 1985; nşr. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil, I-II, Beyrut 1421/2000). Sirâceddin Ömer el-Abbâdî el-Mısrî eser üzerine iki ciltlik bir şerh yazmış, Abdülvehhâb eş-Şa‘rânî eseri ihtisar etmiş (Ezher Ktp., nr. 867, Genel, nr. 23430), İbn Kāsım el-Abbâdî bir hâşiye yazmış (Ezher Ktp., nr. 869, Genel, nr. 22232), Cemâleddin Muhammed b. Ahmed es-Sa‘dî el-Hadramî ise eseri önce ihtisar edip sonra şerhetmiştir. Bazı yazmalarda ve kataloglarda eṭ-Ṭırâzu'l-müẕehheb fî ķavâᶜidi'l-meẕheb (el-Ķavâᶜid) adıyla ayrı bir kavâid eseri olarak Zerkeşî'ye nisbet edilen eser de el-Menŝûr'un farklı nüshalarından biridir (krş. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 662, 910; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 333; Esad Efendi, nr. 478). 2. ed-Dîbâc fî tavżîḥi'l-Minhâc. Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn'i üzerine yapılan şerhte görüşlerin dayandığı deliller verilmiş, hadislerin kaynağı belirtilmiş, başta Şâfiî fıkhının temel eserleri olmak üzere bazılarının bugün sadece adı bilinen pek çok kaynağa müracaat edilmiştir (Kahire 1306; nşr. Yahyâ Murâd, Kahire 1427/2006; nşr. Osman Gazâl, Beyrut 2009). 3. Ḫabâya'z-zevâyâ. Abdülkerîm er-Râfiî'nin el-Vecîz şerḥu Fetḥu'l-ᶜazîz ve Nevevî'nin Ravżatü'ṭ-ṭâlibîn adlı eserlerinde bulunmakla birlikte uygun başlık altında zikredilmemiş olduklarından bulunamadığı düşünülen 616 önemli meselenin kolay ulaşılması amacıyla bilinen fıkıh sistematiğine göre tertip edildiği bir eserdir (nşr. Abdülkādir Abdullah el-Ânî, Küveyt 1402/1982, 1993; nşr. Eymen Sâlih Şa‘bân, Beyrut 1417/1996). Bu eser üzerine Ebû İshak Burhâneddin İbrâhim b. Hıdr b. Ahmed es-Saîdî el-Kusûrî (Ḥavâşî), Ebü's-Saâdât Bedreddin Muhammed b. Muhammed el-Bulkīnî (Ḥâşiye ᶜalâ Ḫabâya'z-zevâyâ) ve İzzeddin Hamza b. Ahmed b. Ali el-Hüseynî ed-Dımaşkī eş-Şâfiî (Beķāya'l-ḫabâyâ fi'l-istidrâk ᶜalâ Ḥabâya'z-zevâyâ) birer çalışma yapmıştır. 4. Ḫâdimü'r-Râfiᶜî ve'r-Ravża. Râfiî'nin Fetḥu'l-ᶜazîz ve Nevevî'nin Ravżatü'ṭ-ṭâlibîn'inde mevcut kapalı meseleleri açıklığa kavuşturmak amacıyla kaleme alınan bu hacimli eserde Ezraî'nin et-Tavassuṭ ve'l-fetḥ beyne'r-Ravża ve'ş-Şerḥ'inin üslûbu benimsenerek ondan çok yararlanılmış olmakla birlikte başka kaynaklardan da bilgiler ilâve edilmiştir. On

dokuz ciltlik bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (III. Ahmed, nr. 672/1-19). Zerkeşî eserini Taḥrîrü'l-Ḫâdim (Lübbü'l-Ḫâdim) adıyla ihtisar etmiştir. Celâleddin es-Süyûtî zekât bölümünden hac bölümünün sonuna kadar olan kısmı Taḥsînü'l-Ḫâdim adıyla ihtisar etmeye başlamış, ancak tamamlayamamıştır. 5. Şerḥu'l-Vecîz. İmam Gazzâlî'ye ait eserin şerhidir (Zâhiriyye Ktp., Fıkhu Şâfiî, nr. 2392 [499]). 6. Şerḥu't-Tenbîh. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh'inin şerhi olup birinci cüzü 785 (1383) yılında tamamlanmıştır (TSMK, III. Ahmed, nr. 955/1-4; Berlin Kraliyet Ktp., nr. 4466). 7. Tekmiletü Şerḥi'l-Minhâc. Hocası İsnevî'nin Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn'ine Kâfi'l-muḥtâc fî şerḥi'l-Minhâc adıyla yazdığı ve yarım kalan (müsâkat bölümüne kadar) şerhini tamamladığı bir eserdir. Nakil ağırlıklı kitapta İbnü'n-Nakīb el-Mısrî'nin en-Nüket'i esas alınmakla birlikte Ezraî ve Bulkīnî'den de nakiller vardır (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 507; Ezher Ktp., nr. 2669 [Arûsî 42349]; Berlin Kraliyet Ktp., nr. 4525; Yale Üniversitesi Ktp., nr. 1054; Paris Millî Ktp., nr. 1007). 8. Mâ lâ yeseʿu'l-mükellefe cehlüh. Namaza dairdir (Escurial Ktp., nr. 707). 9. el-Ġurerü's-sevâfir ʿammâ [fî mâ] yaḥtâcü ileyhi'l-müsâfir. Yolculukla ilgili hükümleri ve yolculuk âdâbını konu alan bir eserdir (nşr. Ahmed Mustafa el-Kudât, Amman 1409/1989; Beyrut, ts.; nşr. Merzûk Ali İbrâhim, Kahire 2003). 10. İʿlâmü's-sâcid fî aḥkâmi'l-mesâcid. Mescidlerle ilgili hükümlerin bir araya getirildiği ilk müstakil eser kabul edilmektedir. Bir mukaddime ile dört bölümden oluşan eserde Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ ve diğer mescidlerle ilgili fıkhî hükümlere mukayeseli şekilde yer verilmiştir (nşr. Ebü'l-Vefâ Mustafa el-Merâġī, Kahire 1384, 1403, 1420/1999; Ebûzabî 1401/1981; nşr. Eymen Sâlih Şa'bân, Beyrut 1416/1995). 11. Zehrü'l-ʿarîş fî taḥrîmi'l-ḥaşîş. Hint kenevirinden elde edilen esrar kullanımının fıkhî hükmünün ele alındığı bu risâlede esrarın isimleri, İslâm dünyasında ortaya çıkışı, insanın akıl ve beden sağlığına, ahlâka ve sosyal yaşantıya olumsuz etkileri gibi çeşitli yönleri üzerinde de durulmuştur (nşr. Seyyid Ahmed Ferec, Mansûre 1407/1987). Franz Rosenthal tahkikli neşrini The Herb: Hashish Versus Medieval Muslim Society adlı eser içinde (Leiden 1971) İngilizce, Indalecio Lozano Cámara, Tres Tratados Árabes Sobre El Cannabis Indica: Textos Para La Historia Del Hachi s En Las Sociedades Islámicas S. XIII-XVI adlı çalışma içinde (Madrid 1990) İspanyolca tercümesiyle birlikte yayımlamıştır. Süleymaniye Kütüphanesi'n-de (Şehid Ali Paşa, nr. 2093, vr. 43b-50b) el-Fuṣûl fi'l-kelâm ʿale'l-ḥaşîşe adıyla kayıtlı eser bu risâle ile aynıdır. 12. Ḥâşiye ʿalâ Ḳavâʿidi'l-ʿAlâʾî. Şâfiî âlimi Alâî'nin el-Mecmûʿu'l-müẕehheb fî ḳavâʿidi'l-meẕheb adlı eseri üzerine yapılan bir çalışmadır (Brockelmann, GAL Suppl., II, 108). 13. Mefâtîḥu'l-künûz ve melâmiḥu'r-rumûz. Kitâbü'l-Ḥâvî'de yer alan fıkhî meselelerle ilgilidir (Sûhâc/Mısır, Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye, nr. 296). 14. Mecmûʿa fî fıḳhi'ş-Şâfiʿiyye (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Fıkhu Şâfiî, nr. 253). 15. el-Emâlî fî Naẓmi'l-leʾâlî. Ca'berî'nin Naẓmü'l-leʾâlî adlı ferâize dair manzumesinin şerhidir (Dımaşk el-Mecmau'l-lugavî'de yazması bulunmaktadır).

E) Diğer Eserleri. 1. Luḳṭatü'l-ʿaclân ve bülletü'ẓ-ẓamʾân: Ḫulâṣatü'l-fünûni'l-erbaʿa. 1 Zilhicce 769 (18 Temmuz 1368) tarihinde tamamlanan eser kelâm, fıkıh usulü, mantık ve felsefe konularından oluşan muhtasar bir kitaptır (nşr. Cemâleddin el-Kāsımî, Kahire 1326, 1327; Dımaşk 1934; nşr. Muhammed el-Muhtâr b. Muhammed el-Emîn eş-Şinkıtî, Medine-Dımaşk 1425/2004). Kitap üzerine Zekeriyyâ el-Ensârî (Fetḥu'r-Raḥmân bi-şerḥi Luḳṭati'l-ʿaclân ve bülleti'ẓ-ẓamʾân, Kahire 1328, 1355; Şeyh Yâsîn b. Zeynüddin el-Uleymî el-Hımsî'nin bu şerh üzerine yazdığı hâşiye ile birlikte; nşr. Adnân b. Şehâbeddin, Amman 1433/2010), İsmâil b. İbrâhim b. İsmâil el-Alevî ez-Zebîdî (et-Taʿrîf ve'l-beyân fî şerḥi Luḳṭati'l-ʿaclân) ve Ali b. Muhammed b. Zehrân el-Hudarî er-Reşîdî birer şerh yazmıştır. Burhâneddin İbn Ebû Şerîf el-Makdisî ve Ebü'l-Fezâil Hasan b. Ali el-Bedrî el-Hicâzî el-Ezherî de eseri manzum hale getirmiştir. 2. Ḥuliyyü'l-efrâḥ fî şerḥi Telḫîṣi'l-Miftâḥ. Sekkâkî'nin Miftâḥu'l-ʿulûm adlı eserinin belâgat ilimlerine dair bölümünün Kazvînî tarafından yapılan Telḫîṣü'l-Miftâḥ adlı muhtasarına yazılan şerhtir. Müellif ferâğ kaydında eserini 7 Muharrem 763'te (6 Kasım 1361) tamamladığını belirtmektedir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2222). 3. el-Ezhiye fî aḥkâmi'l-edʿiye (nşr. Cemîl Abdullah Avîza, Amman 1431/2010). Zekeriyyâ el-Ensârî tarafından Telḫîṣü'l-Ezhiye fî aḥkâmi'l-edʿiye adıyla ihtisar edilmiştir (nşr. Abdürraûf b. Muhammed b. Ahmed el-Kemâlî, Beyrut 1426/2005). 4. et-Teẕkiretü'n-naḥviyye (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1458). Dil bilimi konularıyla ilgili birçok meselenin ele alınıp tartışıldığı eserin Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan müellif hattı nüshası, kaynaklarda yazısı okunaksız olduğu ifade edilen Zerkeşî'nin yazısına bir örnek teşkil etmesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. 5. Şerḥu Ḳaṣîdeti'l-bürde. Bûsîrî'ye ait eserin şerhidir (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 3542; Hüdâbahş Bankipûr, nr. 2534). 6. Maʿnâ lâ ilâhe illallāh (nşr. Ali Muhyiddin Ali el-Karadâğî, Kahire 1982, 1985; Tunus 1984, 1986; Beyrut 1406/1986, 1425/2005). İskenderiye Kütüphanesi'nde (nr. 87) Risâle fî kelimâti't-tevḥîd adıyla Zerkeşî'ye nisbet edilen eser bu eserle aynı olmalıdır. 7. ʿUḳūdü'l-cümân. İbn Hacer'in müellifin Naẓmü'l-cümân fî ebnâʾi'z-zamân adıyla andığı eseriyle aynı olmalıdır (İnbâʾü'l-ġumr, III, 140). İbn Hallikân'ın Vefeyâtü'l-aʿyân'ının zeyli olan eserin 764 (1363) yılında Kahire'de tamamlanan müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Fâtih, nr. 4434) bir diğer nüshası Medine Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde (Tarih, nr. 459) kayıtlıdır. İbn Hacer'in ed-Dürerü'l-kâmine'nin birçok yerinde Zerkeşî'den aktardığı bibliyografik bilgiler bu esere dayanmış olmalıdır. Kitabı Bedreddin el-Aynî Muḫtaṣaru ʿUḳūdi'l-cümân ẕeylü Vefeyâti'l-aʿyân adıyla ihtisar etmiştir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2446). Muhammed Kemâleddin İzzeddin el-Bedrü'z-Zerkeşî müʾerriḫan adlı çalışmasında (Beyrut 1989) ʿUḳūdü'l-cümân'ı esas alarak diğer tarih ve biyografi kaynaklarıyla karşılaştırmak suretiyle Zerkeşî'nin tarihçilik yönünü incelemiştir. 8. Teʾsîlü'l-bünâ fî taʿlîli'l-binâ: Şerḥu ebyâti ʿileli binâʾi'l-esmâʾ min Elfiyyeti İbn Mâlik (nşr. Âdil Fethî Riyâd, Kahire 1428/2007). 9. Râʾiyye fî menâzili'l-Ḥicâz (Mağrib'de Tıtvân Kütüphanesi

yazmaları arasında bulunmaktadır). 10. Risâle fi'ṭ-ṭâʿûn ve cevâzi'l-firâr minhu (yazması için bk. Selâsilü'ẕ-ẕeheb, s. 51).

Kaynaklarda Zerkeşî'ye ayrıca Tefsîrü'l-Ḳurʾân, (Meryem sûresine kadar) Keşfü'l-meʿânî ʿalâ ḳavlihî teʿâlâ "ve lemmâ belaġa eşüddehû..." (âyetinin [Yûsuf 12/22] tefsiridir), Şerḥu'l-Erbaʿîn (Nevevî'nin el-Erbaʿûne'n-neveviyye'sinin şerhidir), el-Muḫtaṣarü'l-ḥadîs̱, et-Taḥrîr fi'l-uṣûl, ez-Zerkeşiyye, Ġunyetü'l-muḥtâc fî şerḥi'l-Minhâc, Fetâvâ (İbn Hacer'in, bu eserin Zerkeşî tarafından derlenmek suretiyle meydana getirildiğini belirtmesinden içindeki fetvaların kendi fetvaları olmadığı anlaşılmaktadır, bk. İnbâʾü'l-ġumr, III, 140), ʿAmelü men ṭabbe li-men ḥabbe, Rebîʿu'l-ġazlân (edebiyata dairdir) adlı eserler nisbet edilmektedir. Fî Aḥkâmi't-temennî adıyla Zerkeşî'ye izâfe edilen risâle (Berlin Kraliyet Ktp., nr. 5410, vr. 3-4) onun el-Mens̱ûr fi'l-kavâʿid adlı eserindeki temenniyle ilgili bölümle (I, 402-411) paralellik göstermektedir (krş. Ahlwardt, V, 19). Bazı kataloglarda el-ʿArûżu's-Sâviyye adıyla Zerkeşî'ye nisbet edilen eser, mukaddimesindeki müellif ismine göre Şâfiî âlimi Muhammed b. Muhammed b. Necmeddin eş-Şîrâzî et-Tebrîzî el-Mukrî ez-Zerkeşî'ye ait olup kapak sayfasında eser ismi Kitâb fî ʿilmi'l-ʿarûż muḫtaṣaru Ḳaṣîdeti's-Sâvî şeklinde kaydedilmektedir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1985; krş. İbnü'l-İmâd, VII, 104). Kataloglarda ve yazma nüshasının başında Kitâbü'n-Nikâḥ fi'l-fıḳhi'ş-Şâfiʿî li'l-İmâm ez-Zerkeşî adıyla Zerkeşî'ye nisbet edilen eser de (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 925) Abdülkerîm er-Râfiî'nin Gazzâlî'nin el-Vecîz'i üzerine el-ʿAzîz şerḥu'l-Vecîz adıyla yazdığı şerhin nikâh bölümünün 15 Zilhicce 701 (11 Ağustos 1302) istinsah tarihli bir nüshasından ibarettir.

Zerkeşî hakkında bazı çalışmalar da yapılmıştır: Kenneth Edward Nolin, The Itqān and Its Sources: A Study of al-Itqān fī ʿulūm al-Qurʾān by Jalāl al-Dīn al-Suyūtī with special reference to al-Burhān fī ʿulūm al-Qurʾān by Badr al-Dīn al-Zarkashī (1968, doktora tezi, The Hartford Seminary Foundation); Abdülazîz İsmâil Sakar, ez-Zerkeşî ve menhecuhû fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân (doktora tezi, 1981, Ezher Üniversitesi Usûliddîn Fakültesi); Ali b. Sâlim, Bedrüddîn ez-Zerkeşî ve Kitâbühû el-Baḥrü'l-muḥîṭ fî uṣûli'l-fıḳh (1983, el-Külliyyetü'z-Zeytûniyye li'ş-şerîa ve usûliddîn [Tunus]); Abdülhamîd Ahmed Muhammed Ali, Mebâḥis̱ü't-teşbîh ʿinde'l-İmâm Bedriddîn ez-Zerkeşî (Kahire 1984); Mustafa Canlı, Bedreddin Zerkeşi ve Hadis İlmindeki Yeri (yüksek lisans tezi, 1992, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Muhibbüddin Abdüssubhân Vâiz, "Muvâzene fî mebḥas̱i maʿrifeti esbâbi'n-nüzûl beyne'z-Zerkeşî ve's-Süyûtî" (Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-ʿArabiyye, XIX [Dübey 2000], s. 59-89); Andrew Rippin, "al-Zarkashī and al-Suyūtī on the 'Occasion of Revelation' Material" (IC, LIX [1985], s. 243-258); The Qur'an and Its Interpretative Tradition (Aldershot/Hampshire 2001); Nâsır b. Suûd b. Abdullah es-Selâme, Muʿcemü müʾellefâti'l-ʿAllâme ez-Zerkeşî eş-Şâfiʿî el-maḫṭûta bi-mektebâti'l-Memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye (Cîze/Kahire 2002); Mustafa Öztürk,

“Zerkeşî’nin Kaynakları: el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân Üzerine Bir İnceleme” (Çukurova Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, III/2 [2003], s. 181-212); Âdil Fethî Riyâd, el-Cühûdü’n-naḥviyye li-Bedriddîn ez-Zerkeşî: Uṣûlü’n-naḥv, el-mesâʾilü’n-naḥviyye, ḥurûfü’l-meʿânî (Kahire 2006); Gānim b. Abdullah b. Süleyman el-Gānim, Tercîhâtü’z-Zerkeşî fî ʿulûmi’l-Ḳurʾân (Riyad 2009); Muhammed Muhammed Osman Yûsuf, en-Naṣṣü’l-Ḳurʾânî ʿinde’z-Zerkeşî: Beyne’l-fehm ve’t-teẕevvuḳ (Desûk 2009); Bilal Deliser, ez-Zerkeşî ve Kur’an İlimlerindeki Yeri (Ankara 2012).

BİBLİYOGRAFYA:Bedreddin ez-Zerkeşî, el-Leʾâli’l-mens̱ûre fi’l-eḥâdîs̱i’l-meşhûre (nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ), Beyrut 1406/1986, s. 10-15, 79; a.mlf., el-Baḥrü’l-muḥîṭ (nşr. Abdüssettâr Ebû Gudde), Küveyt 1413/1992, VI, 328; a.mlf., el-İcâbe (nşr. Bünyamin Erul-Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1425/2004, s. 9-28, 283; a.mlf., Selâsilü’ẕ-ẕeheb (nşr. M. Muhtâr b. M. Emîn eş-Şinkītî), Kahire 1411/1990, s. 26-66, 98, 128, 132, 221, 332, 398; a.mlf., el-Mens̱ûr fi’l-ḳavâʿid (nşr. Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd), Küveyt 1402/1982, I, 69-71, 402-411; Makrîzî, es-Sülûk, VIII, 779; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü’ş-Şâfiʿiyye, III, 167-168; İbn Hacer, ed-Dürerü’l-kâmine, I, 126, 261; II, 465; III, 397-398; a.mlf., İnbâʾü’l-ġumr, III, 138-141; İbn Tağrîberdî, el-Menhelü’ṣ-ṣâfî, IX, 335-336; a.mlf., en-Nücûmü’z-zâhire, XII, 134; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü’l-lâmiʿ, I, 338, 343; II, 185, 237, 296; IV, 306; VI, 24, 78, 88; VII, 161, 281; Süyûtî, Ḥüsnü’l-muḥâḍara, I, 437; Dâvûdî, Ṭabaḳātü’l-müfessirîn, I, 162-163; Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 448, 549, 698, 699, 832, 834, 876; II, 1162, 1223, 1384, 1495, 1927; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, VI, 335; VII, 104, 151, 193; VIII, 20, 269; Ahlwardt, Verzeichnis, X, 324 (İndeks); Brockelmann, GAL, II, 112; Suppl., II, 108; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 174-175; Karatay, Arapça Yazmalar, II, 649-651, 724-729; Bünyamin Erul, Hz. Aişe’nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler, Ankara 2000; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu’ş-şürûḥ ve’l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, I, 117, 402-403, 455; II, 759, 1225, 1400-1401; III, 1589, 1912, 1937, 2120, 2148; A. Rippin, “Al-Zarkashī and al-Suyūtī on the ‘Occasion of Revelation’ Material”, IC, LIX/3 (1985), s. 243-258; a.mlf., “al-Zarkashī”, EI² Suppl. (İng.), s. 842; Mustafa Fayda, “Âişe”, DİA, II, 204; Abdullah Kahraman, “Tüsterî, Nasrullah b. Ahmed”, a.e., XLI, 616; Hişâm Burhânî, “ez-Zerkeşî”, el-Mevsûʿatü’l-ʿArabiyye, Dımaşk 2004, X, 344-345; Ömer Abdüsselâm Tedmürî, “ez-Zerkeşî, Bedrüddîn Muḥammed b. Behâdır”, Mv.AU, XI, 130-132.

Menderes Gürkan

İBN RECEB (ابن رجب) Ebü’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkī (ö. 795/1393) Hanbelî fakihi, muhaddis ve müfessir.

Rebîülevvel 736’da (Kasım 1335) Bağdat’ta dünyaya geldi. Babasının doğduğu 706 (1306-1307) yılı bazı kaynaklarda İbn Receb’in doğum tarihi olarak kaydedilmektedir. Doğduğu ay sebebiyle kendisine Receb lakabı verilen dedesine nisbetle İbn Receb diye tanındı. İlk öğrenimini muhaddis olan babası ve dedesinden gördü. Kendi ifadesine göre (eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti’l-Ḥanâbile, II, 436) henüz küçük yaşta olduğu için ilmî kıymetini takdir edemediği Abdürrahîm b. Abdullah ez-Zerîrânî’nin Bağdat Mücâhidiyye Medresesi’ndeki derslerini takip etti. Babasının teşvikiyle yine küçük yaşta iken Bağdat’ta Safiyyüddin İbn Abdülhak el-Bağdâdî, Alemüddin el-Birzâlî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Telî ed-Dımaşkī gibi âlimlerin ilim meclislerinde bulundu, onlardan icâzet aldı. 744 (1343) yılında babasıyla birlikte Dımaşk’a gitti. Orada muhaddis İbnü’n-Nakīb el-Mısrî ve Alâeddin Ahmed b.

Abdülmü'min es-Sübkî'den icâzet aldı. Muhammed b. İsmâil el-Habbâz ve İbrâhim b. Dâvûd el-Attâr gibi muhaddislerden hadis dinledi. Nablus'a geçerek Hâfız İbn Bedrân'ın talebelerinden ders gördü. Ardından gittiği Kudüs'te Alâî'den hadis dinledi. 748'de (1347) babasıyla beraber Bağdat'a döndü. Bu arada Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Abdürrezzâk eş-Şeybânî'den hadis okudu. Ertesi yıl babasıyla birlikte hacca gitti. Mekke'de Ebû Hafs Ömer'den Buhârî'nin S̱ülâs̱iyyât'ını dinledi. Geri döndüğü Dımaşk'ta İbn Kayyim el-Cevziyye'nin talebesi oldu ve ölümüne kadar ondan ayrılmadı. Daha sonra Kahire'ye geçip İbnü'l-Mülûk ve Muhammed b. Muhammed b. Ebü'l-Harem el-Kalânisî'nin hadis halkasına katıldı. 763'te (1362) tekrar hacca gitti. Hocaları arasında Zeynüddin el-Irâkī, İbn Abdülhâdî, Fahreddin Osman b. Yûsuf en-Nûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülazîz el-Verrâk, Alâeddin Ali b. Zeynüddin el-Müneccâ gibi âlimler de vardır.

Nihayet Dımaşk'a yerleşen İbn Receb, hocası İbn Kādi'l-Cebel'in vefatından (ö. 771/1370) sonra onun sohbetlerini devraldı ve İbnü't-Takī'nin ölümünün (ö. 788/1386) ardından Hanbeliyye Medresesi'nde ders vermeye başladı. Ayrıca Ömeriyyetü'ş-Şeyhiyye ve Türbetü'l-İzziyye medreselerinde vâizlik yaptı. İbn Receb âbid ve zâhid kişiliği, hadislere, sahâbe ve selefin menkıbelerine vâkıf olması yanında güçlü üslûbu sayesinde etkili vaazlar veriyordu. Dünya işlerini pek önemsemeyen ve idarecilerle de görüşmeyen İbn Receb, Kassâîn'deki Sükkeriyye Medresesi'nde öğretim ve telif faaliyetleriyle meşgul oldu. Aralarında Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, İbnü'l-Lahhâm, İbnü'r-Ressâm, Abdurrahman b. Ahmed b. Ayyâş, Kādıl-kudât Ebü'l-Fazl Muhibbüddin Ahmed b. Nasrullah el-Bağdâdî ve Ebû Zer Abdurrahman b. Muhammed el-Mısrî gibi âlimlerin de bulunduğu birçok talebe yetiştirdi. 4 Ramazan 795'te (14 Temmuz 1393) Dımaşk'ta vefat etti ve Bâbüssagīr Kabristanı'na defnedildi. Kabri Şam'daki ziyaretgâhlar arasındadır. Bazı kaynaklarda vefat ayı receb olarak kaydedilmiştir.

Hadis alanında zamanının otoritesi olan İbn Receb fıkıh, usul, tefsir, kelâm, ahlâk ve tarih sahalarında eser vermiş, bilhassa Dımaşk ve Kudüs'te Hanbelî mezhebinin bayraktarlığını yapmıştır. Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin görüşleri doğrultusunda fetva verdiği için baskılara mâruz ka-lınca bundan vazgeçmiş, ancak bu defa da İbn Teymiyye taraftarlarınca eleştirilmiş, nihayet ömrünün sonuna doğru fetva vermeyi terketmiştir. el-Ḳavâʿid fi'l-fıḳhi'l-İslâmî adlı eserinde İbn Teymiyye'nin görüşlerini Ahmed b. Hanbel'inkilere tercih ettiğini gösteren örneklere rastlanmakla birlikte (meselâ bk. Kāide 17) hem İbn Teymiyye'nin hem İbn Kayyim'in görüşlerini reddettiği de olmuştur. Meselâ bir defada verilen üç talâkın ric'î talâk sayılması gerektiği yönündeki kana-atlerini benimsememiştir (M. Zâhid Kevserî, s. 35-36). Ayrıca eserlerinde diğer üç mezhebin görüşlerine de yer vermesinden mutaassıp bir Hanbelî olmadığı anlaşılmaktadır.

İbn Receb, akaide ve genel İslâmî konulara dair eserlerinde itikadî meseleleri Selef çizgisinde ele alan bir âlimdir. O zamana kadar İslâm dünyasında felsefe, kelâm ve tasavvuf alanında meydana gelen fikrî gelişmelere olumlu yaklaşmamış, hatta fıkıh ve ahlâk da dahil olmak üzere din adına geliştirilen bütün fikirleri Hz. Peygamber tarafından yasaklanan bid‘at kapsamı içinde mütalaa etmiştir. Onun kanaatine göre sünnete uyduklarını iddia eden, fakat nasları müctehid âlimlerden farklı bir şekilde yorumlayan Zâhirîler, cedel yöntemini benimseyen ve naslar arasında çelişki bulunduğunu ileri sürüp onları kendi anlayışlarına göre te’vile tâbi tutan İslâm filozofları ile kelâmcılar da bid‘atçı zümreler içinde yer alır. Sûfîlere gelince, onlar da bâtınî ilimler ve kalbî faaliyetler konusunda zevk veya keşif diye adlandırdıkları kendi görüşlerine dayanarak din adına tehlikeli bid‘atlar çıkarmışlardır. Sûfîlerce açılan keşif kapısından girilerek zındıklara ait pek çok görüş İslâm’a mal edilmeye çalışılmış, bu arada velîlerin nebîlerden üstün olduğuna veya nebîlere ihtiyaç bulunmadığına inanılmış, hulûl ve ittihad görüşleri benimsenmiş, vahdet-i vücûd nazariyeleri ortaya atılmış, dinin haram kıldığı hususlar mubah sayılmış, insanı Allah’ı anmaktan ve namaz kılmaktan alıkoyan fiiller teşvik edilmiştir (Fażlü ʿilmi’s-Selef ʿalâ ʿilmi’l-ḫalef, s. 24-27, 44-46, 64; Câmiʿu’l-ʿulûm, s. 252; et-Taḫvîf mine’n-nâr, s. 20).

İbn Receb’in benimsediği itikadî görüşler genellikle Selefiyye’ye uymakla birlikte bilhassa kabir hayatıyla ilgili olarak ileri sürdüğü fikirler naslarda yer almayıp bazı âlimlerin telakkilerinden ibarettir (Ehvâlü’l-ḳubûr, s. 15-22, 36-41, 48, 58, 73-85, 95-116, 125). Bir kısım hadis rivayetlerine dayanarak namaz kılmayanı kâfir kabul etmesi genel çerçevede Ehl-i sünnet ekolüne aykırı görünmektedir. İtikadî konularda gerektiğinde aklî delillere başvurmayı bir ilke olarak benimsediklerinden dolayı kelâmcıları bid‘atçılıkla suçlaması da isabetli değildir. Zira başta Kur’an olmak üzere naslar, vahyin insana sunduğu bilgilerin anlaşılabilmesi için akıl yürütmeyi emrettiği gibi İbn Receb’in kendisi de âriflerin cehennem azabından korkmadıklarına dair iddiaların akla ve fıtrî bilgilere aykırı olduğunu söylemiştir (et-Taḫvîf mine’n-nâr, s. 19-20).

Eserleri. A) Fıkıh. 1. el-Ḳavâʿid (Taḳrîrü’l-ḳavâʿid ve taḥrîrü’l-fevâʾid). Hanbelî mezhebinde VIII. (XIV.) yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan kavâid literatürünün ilk örneklerinden biri sayılan eserde 160 kaideye, ardından “fâide” adıyla yirmi bir kurala yer verilir; her kaide ve kural mezhep fürûundan çeşitli örneklerle açıklanır. Hanbelî mezhebinin doktriner gelişimini büyük ölçüde tamamladığı bir dönemde kaleme alınan eserde İbn Receb, dönemine kadar oluşan Hanbelî fıkhını ve mezhep içi görüş farklılıklarını açıklamaya yönelik bazı kaideler ve hareket noktaları belirlemeye, bu arada fakihlerin tercih ve çözüm önerilerinin arkasında yatan hukuk mantığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bunda, mezhebin çeşitli konulardaki temel görüşleri arasında mantıkî bütünlük kurarak ve muhtemel boşlukları bu şekilde doldurarak mezhep müdafaasını yapma gayretinin de önemli payı olmalıdır. Müellif de eserin girişinde

mezhebin usulünü tesbit ve derleme, fıkhın kaynaklarını ortaya çıkarma, dağınık fıkhî meseleleri bir araya getirme, aykırı ve aşırı görüşlere bu çerçevede anlam kazandırma bakımından bu kaidelerin fakih için son derece önemli olduğunu ifade eder. Kaideler, genellikle birkaç cümleden meyda-na gelen uzun fıkhî açıklamalar ve tasnifler şeklinde olup kavâid literatüründe yaygın olan kısa ve özlü anlatımlar nisbeten azdır. Bu üslûp farklılığına rağmen eserin telifinde, hatta kaidelerin alt ayırım ve örneklendirmesinde konuya ilişkin toparlayıcı ve ortak açıklama getirme amacı ön planda olup eser bu türün ileri dönem literatürü için de önemli bir kaynak teşkil etmiştir. el-Kavâʿid önce Muhammed Emîn (Kahire 1352/1933), daha sonra kaidelerin fürû-ı fıkhın sistematiğine göre tasnifini içeren bir fihrist ile birlikte Tâhâ Abdürraûf Sa‘d tarafından neşredilmiş (Kahire 1392/1972), Ahmed b. Abdullah el-Kārî el-Hanefi, eserdeki 160 kaideyi ihtisar ederek Mecelletü'l-aḥkâmi'ş-şerʿiyye ʿalâ mez̠hebi'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel adlı eserinin (nşr. Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman - Muhammed İbrâhim Ahmed, Tihâme 1401/1981) giriş kısmına almıştır. 2. el-İstiḫrâc li-aḥkâmi'l-ḫarâc. Genelde vergi hukukuyla ilgili bir eser olup bilhassa haraç üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kaynakları arasında tefsir, hadis, fıkıh, tarih, lugat, biyografi, devlet idaresi, kamu maliyesi alanlarında yazılmış çeşitli eserlerin yer alması müellifin çok yönlü ilmî birikimini göstermektedir. Hasan b. Ziyâd el-Lü'lüî'nin Kitâbü'l-Ḫarâc'ı, Ebû Bekir el-Hallâl ve Cehdamî'nin Kitâbü'l-Emvâl'leri gibi günümüze ulaşamayan eserlere atıfta bulunması kitaba ayrı bir değer katmaktadır. Eserin çeşitli neşirleri yapılmıştır (nşr. Abdullah es-Sıddîk el-Gumârî, Kahire 1352; Beyrut 1982, 1405/1985; nşr. Cündî Mahmûd Şelâş el-Heytî, Riyad 1409/1989). 3. el-Ḳāʿidetü'z̠-z̠ehebiyye fi'l-muʿâmelâti'l-İslâmiyye: "Lâ żarara ve lâ ḍırâr" (nşr. Îhâb Hamdî Gays, Kahire 1410/1990). 4. Aḥkâmü'l-ḫavâtîm ve mâ yeteʿallaḳ bihâ (nşr. Abdullah el-Kādî, Beyrut 1405/1985, 1407/1987). 5. Faṣl fî vücûbi iḫrâci'z-zekât ʿale'l-fevr. Zekâtın bekletilmeden verilmesinin farziyetine dair bir risâledir (nşr. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkī, Mecelletü'l-buḥûs̠i'l-İslâmiyye, sy. 33 [Riyad 1992], s. 119-142). 6. el-Ḳavlü's̠-s̠evâb fî tezvîci ümmehâti evlâdi'l-ġuyyâb (nşr. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkī, Riyad 1991). 7. Taʿlîḳu'ṭ-ṭalâḳ bi'l-vilâde (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5318). 8. Nüzhetü'l-esmâʿ fî mesâʾili's-semâʿ. Mûsikinin dinî hükmüyle ilgilidir (nşr. Velîd Abdurrahman el-Firyân, Riyad 1407/1986; nşr. Ümmü Abdullah bint Mahrûs, Riyad 1407; Tanta 1408; Kahire 1992). 9. Leṭâʾifü'l-maʿârif fîmâ li-mevâsimi'l-ʿâm mine'l-veẓâʾif. Muharremden başlamak üzere her ayın önemli günlerinde yapılması farz veya müstehap olan ibadetlerle zikirleri ihtiva eden bir eser olup vaaz üslûbu ile yazılmıştır (Kahire 1342, 1343; Beyrut 1975, 1414/1993). Eserin ramazan ayına dair kısmı Buġyetü'l-insân fî veẓâʾifi ramażân (nşr. M. Züheyr eş-Şâvîş, Dımaşk 1963) ve Veẓâʾifü ramażân (nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kāsım, Riyad 1409/1989), zilhicce ile ilgili bölümü ise Beyânü'l-ḥücce fî veẓâʾifi şehri z̠ilḥicce (nşr. Ümmü Amr bint İbrâhim el-Etrâbî, Kahire 1413/1993) adıyla müstakil olarak da yayımlanmıştır. 10. el-Ḫuşûʿ fi'ṣ-ṣalât

(ez̠-Z̠ül ve’l-inkisâr li’l-ʿAzîzi’l-Cebbâr) (Mültan 1341; Kahire 1341, 1983; nşr. Âdil Ebü’l-Muâtî, Kahire 1408/1988; nşr. M. Amr Abdüllatîf - Hüseyin b. İsmâil el-Cemel, Kahire 1409/1989; nşr. Yüsrî Abdülganî el-Bişrî, Bulak 1409/1989; nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Zerkā 1407/1986). 11. Risâle fî rüʾyeti hilâl (nşr. Abdullah b. İbrâhim er-Reşîd, Riyad 1412/1992). 12. Ṣadaḳatü’s-sır ve fażlühâ (nşr. Velîd Abdurrahman el-Firyân, ʿÂlemü’l-kütüb, VII/I [Riyad 1986], s. 58-61).

B) Biyografi ve Tarih. 1. ez̠-Z̠eyl ʿalâ Ṭabaḳāti’l-Ḥanâbile. İbn Ebû Ya‘lâ’ya ait eserin zeyli olup 750 (1349) yılına kadar vefat eden Hanbelî fakihlerini içine almaktadır (nşr. Henri Laoust - Sâmî ed-Dehhân, Dımaşk 1370; I-II, Kahire 1372). Eser üzerinde çeşitli zeyiller yazılmıştır (DİA, XV, 544). 2. Sîretü ʿAbdilmelik b. ʿÖmer b. ʿAbdilʿazîz. Yine müellife ait Muḫtaṣaru Sîreti ʿÖmer b. ʿAbdilʿazîz adlı eserle birlikte Riyad’da basılmıştır. 3. Feżâʾilü’ş-Şâm (İskenderiye el-Mektebetü’l-belediyye, Tarih, nr. 108; Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Haraççıoğlu, nr. 1050).

C) Hadis. 1. Fetḥu’l-bârî ʿalâ Ṣaḥîḥi’l-Buḫârî. el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’in “Kitâbü’l-Cenâʾiz”e kadar olan kısmının şerhidir. Mahmûd b. Şa‘bân b. Abdülmaksûd ve bir grup ilim adamı tarafından yayımla-nan eserde (I-X, Medine 1417/1996) hadislerin tahrîcinden sonra Hanbelî mezhebinin görüşleri esas alınmakla birlikte fıkhî hükümler karşılaştırmalı olarak delilleriyle ortaya konmakta, zaman zaman delilleri güçlü olan görüşler mezhebinkilere tercih edilmektedir. 2. Şerḥu ʿİleli’t-Tirmiz̠î (nşr. Subhî Câsim el-Humeyd, Bağdat 1396/1976; nşr. Nûreddin Itr, I-II, Dımaşk 1398/1978; Zerkā 1407/1987; nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Beyrut 1405/1985). İbn Receb, Tirmizî’nin el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’ine Şerḥu Câmiʿi’t-Tirmiz̠î adıyla yirmi ciltlik bir şerh yazmışsa da bundan günümüze sadece el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’in elli birinci kitabı mahiyetindeki el-ʿİlelü’ṣ-ṣaġīr adlı son bölümünün şerhi (Şerḥu ʿİleli’t-Tirmiz̠î) ve “Kitâbü’l-Libâs”tan on varaklık bir kısım ulaşmıştır. el-ʿİlelü’ṣ-ṣaġīr, aynı müellifin el-ʿİlelü’l-kebîr adlı müstakil eseriyle karıştırılma-malıdır. Hemmâm Abdürrahîm Saîd, Şerḥu ʿİleli’t-Tirmiz̠î üzerine el-ʿİlel fi’l-ḥa-dîs̠ adıyla bir doktora çalışması yapmış (bk. bibl.), burada İbn Receb’in hayatı ve hadisle ilgili çalışmalarını geniş bir şekilde incelemiştir. 3. Câmiʿu’l-ʿulûm ve’l-ḥikem fî şerḥi ḫamsîne ḥadîs̠en min cevâmiʿi’l-kilem. Nevevî’nin kırk iki hadis ihtiva eden el-Erbaʿîn adlı mecmuasının elliye tamamlanarak yapılmış şerhidir. Eserde hadislerin sıhhat derecesi ve aynı meâldeki benzer rivayetler yanında ilgili fıkhî hükümler de zikredilmektedir. Zira “ehâdîs-i külliyye” de denilen bu tür hadisler (meselâ bk. 1, 2, 3, 10, 32, 33, 39, 46 numaralı hadisler) fıkhın küllî kaidelerine mesned teşkil etmektedir. Eserin çeşitli neşirleri yapılmıştır (Hindistan 1897; Kahire 1322, 1346, 1369; nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, ts.; nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebü’n-Nûr, Kahire 1389/1969, 1407/1987; Riyad 1382/1962; nşr. Yûsuf el-Bikāî, Sayda 1416/1995; nşr. Vehbe ez-Zühaylî, Beyrut-Dımaşk 1413). 4. İḫtiyârü’l-evlâ fî şerḥi ḥadîs̠i iḫtiṣâmi’l-meleʾi’l-aʿlâ. Hakkında yüce melekler topluluğunun (mele-i a‘lâ) çekiştiğinin bildirildiği, günah ve hatalara kefâret olacak,

insanı yüksek derecelere ulaştıracak ameller ve makbul dualar hakkındaki kutsî hadisin şerhidir (nşr. M. Münîr ed-Dımaşkī, Kahire 1353; nşr. Tâhâ Yûsuf, Kahire 1381/1961; nşr. Câsim el-Füheyd ed-Devserî, Küveyt 1405, 1406/1985; nşr. Beşîr Muhammed Avn, Dımaşk 1985; nşr. Hüseyin el-Cemel, Beyrut 1407/1987). 5. el-Ḥikemü'l-cedîre bi'l-iẕâʿa min ḳavli'n-nebî "Buʿis̱tü bi's-seyf beyne yedeyi's-sâʿa" (nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, Kahire 1349/1931, 1939; nşr. M. Nâsırüddin el-Elbânî, Kahire 1978; nşr. Züheyr eş-Şâviş, Beyrut 1403/1983; nşr. Abdülkādir el-Arnaût, Dımaşk 1411/1990). 6. el-Meḥacce fî seyri'd-dülce (Şerḥu ḥadîs̱i "Len yüneccî aḥaden minküm ʿamelüh") (Mekke 1347; nşr. Yahyâ Muhtâr Gazâvî, Beyrut 1404/1984, 1406; Kahire 1985). 7. Şerḥ ve beyân li-ḥadîs̱i "Mâ ẕiʾbâni câʾiʿân" (Ẕemmü'l-mâl ve'l-câh) (Lahor 1320; er-Resâʾilü'l-münîriyye içinde, Kahire 1346; nşr. Bedr el-Bedr, Küveyt 1984; nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, Beyrut 1413/1992; nşr. Eşref b. Abdülmaksûd, Riyad 1413). 8. Veres̱etü'l-enbiyâʾ (Şerḥu ḥadîs̱i Ebi'd-Derdâʾ fî "Men seleke ṭarîḳan yeltemisü fîhi ʿilmen") (nşr. Abdüzzâhir Ebü's-Semh, Mekke 1347; nşr. M. Müfîd el-Haymî, Riyad 1402/1982; nşr. Eşref b. Abdülmaksûd, Kahire 1987). 9. Ġāyetü'n-nefʿ fî şerḥi ḥadîs̱i "Temes̱s̱üli (tems̱îli)'l-müʾmin bi-ḫâmeti'z-zerʿ". Müminin taze ekin gibi olması sebebiyle belâlar karşısında yıkılmayıp sadece eğildiğini belirten hadisin şerhidir (Mekke 1347; Kahire 1347, 1358; nşr. Eşref b. Abdülmaksûd, Kahire 1408/1988; Riyad 1404; nşr. Ebû Abdurrahman İbrâhim b. Muhammed el-Arf, Cidde 1408/1987). 10. Keşfü'l-kürbe bi-vaṣfi (ḥâli) ehli'l-ġurbe (Kahire 1332, 1340, 1345, 1351, 1369; nşr. Ahmed eş-Şerbâsî, Kahire 1373/1954; Küveyt 1404/1984; nşr. Cemâl el-Mâdî, İskenderiye 1403/1983, 1984; nşr. Yüsrî Abdülganî el-Bişrî, Bulak 1988). 11. Nûrü'l-iḳtibâs fî mişkâti vaṣiyyeti'n-nebî li'bn ʿAbbâs (Tuḥfetü'l-eḳyâs fî şerḥi vaṣiyyeti'n-nebî li'bn ʿAbbâs) (Mekke 1347; nşr. Abdülfettâh Halîfe, Kahire 1365/1946, 1368, 1979; nşr. İzzeddin el-Bedevî en-Neccâr, Cidde 1400/1980; nşr. Muhammed b. Nâsır el-Acmî, Küveyt 1406/1986; nşr. Muhammed Avn, Dımaşk-Tâif 1412/1991). 12. Şerḥu ḥadîs̱i ʿAmmâr b. Yâsir. Resûl-i Ekrem'in Ammâr b. Yâsir tarafından rivayet edilen, "Yaşamak hayırlı olduğu sürece beni yaşat, ölüm daha hayırlı olduğu zaman canımı al" diye başlayan duasının şerhidir (nşr. Ebû Abdurrahman İbrâhim b. Muhammed el-Arf, Cidde 1408/1987). 13. Şerḥu ḥadîs̱i "Ḍaraballāhü mes̱elen ṣırâṭan müstaḳīmen" (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5318). 14. Şerḥu ḥadîs̱i "Lebbeyk Allāhümme lebbeyk" (Bağdat, Mektebetü'l-evkāf, nr. 4767/23; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5318/2; Mektebetü câmiati'r-Riyâdi'l-merkeziyye, nr. 56/16, 1817/1). 15. Şerḥu ḥadîs̱i "İnne aġbaṭa evliyâʾî ʿindî" (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5318). 16. Ẕemmü ḳasveti'l-ḳalb (Şerḥu ḥadîs̱i Şeddâd b. Evs "İẕâ keneze'n-nâs eẕ-ẕeheb ve'l-fiḍḍa") (Bağdat, Mektebetü'l-evkāf, nr. 4767/25; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5318; Mektebetü câmiati'r-Riyâdi'l-merkeziyye, nr. 1637/12, 1817/8). 17. Şerḥu ḥadîs̱i "Yetbeʿu'l-meyyit s̱elâs̱" (nşr. Sa'd b. Abdurrahman el-Hamdân, Riyad 1408/1988). 18. ed-Dürerü'l-melîḥatü'l-münteḳāt min şerḥi ḥadîs̱i "ed-Dînü'n-naṣîḥa" (nşr. Eşref b. Abdülmaksûd, Riyad 1411). 19.

Ẕemmü'l-ḫamr ve şarâbihâ (şâribihâ) (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5318/5). 20. el-Beşâretü'l-ʿuẓmâ fî enne ḥaẕẕa'l-müʾmin mine'n-nâr el-ḥummâ. Sıtma hastalığının günahlara kefâret olacağını ifade eden hadisin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5318/15). 21. Tesliyetü nüfûsi'n-nisâʾ ve'r-ricâl ʿinde faḳdi'l-eṭfâl (nşr. Velîd Abdurrahman el-Firyân, Mecelletü'l-buḥûs̱i'l-İslâmiyye, sy. 23 [1988], s. 159-180).

D) Akaid-Kelâm. 1. et-Taḫvîf mine'n-nâr ve't-taʿrîf bi-ḥâli dâri'l-bevâr (nşr. Abdurrahman b. Kāsım, Mekke 1357; nşr. Beşîr Muhammed Avn, Dımaşk 1399/1979; nşr. Muhammed Hasan el-Hımsî, Beyrut 1984; nşr. M. Cemîl el-Gāzî, Beyrut 1402/1982; Beyrut 1405/1985; İskenderiye, ts.; nşr. Ahmed b. Ahmed el-Îsevî, Tanta 1411/1991). Eser ayrıca, Ebû Muâz Eymen b. Ârif ed-Dımaşkī tarafından zayıf oldukları gerekçesiyle bazı hadisleri çıkarılarak Vaṣfü'n-nâr adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1413/1992). 2. Muḫtaṣaru Şuʿabi'l-îmân. Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī'ye ait eserin muhtasarıdır (Kahire 1355). 3. Kelimetü'l-iḫlâṣ ve taḥḳīḳu maʿnâhâ (el-Kelâm ʿalâ "Lâ ilâhe illallāh", Kitâbü't-Tevḥîd) (Kahire 1369, 1390; nşr. Züheyr eş-Şâvîş, Dımaşk 1381/1961; nşr. İmâd Tâhâ Firre, Tanta 1408). 4. Ehvâlü'l-ḳubûr ve aḥvâlü ehlihâ ile'n-nüşûr (Mekke 1357; Kahire 1378; nşr. Muhammed et-Tayyib, Kahire 1403/1982; Ebû Hâcir Muhammed Zağlûl, Beyrut 1405/1985; nşr. Hâlid Abdüllatîf es-Seb', Beyrut 1410/1990, 1412/1991). 5. Cemîʿu'r-rusül kâne dînühüm el-İslâm (Tanta 1411/1991).

E) Tefsir. 1. Tefsîru sûreti'n-Naṣr (İbn Kayyim'in Tuḥfetü'l-vedûd'u ile birlikte, Lahor 1339; nşr. Muhammed b. Nâsır el-Acmî, Küveyt 1407/1986; nşr. Eşref b. Abdülmaksûd, Kahire 1987). 2. Mevridü'z-zemʿân ilâ maʿrifeti feżâʾili'l-Ḳurʾân (nşr. Yüsrî Abdülganî el-Bişrî, Bulak 1409/1989; Kahire 1990). 3. Tefsîru sûreti'l-İḫlâṣ (nşr. Muhammed b. Nâsır el-Acmî, Küveyt 1407/1986). 4. Tefsîru sûreti'l-Felaḳ. Matbudur.

F) Diğer Eserleri. 1. Fażlü ʿilmi's-selef ʿalâ ʿilmi'l-ḫalef (Kahire 1343; nşr. M. Münîr Abduh, Kahire 1347, 1934, 1985; nşr. M. Abdülhakîm el-Kādî, Kahire 1989; nşr. Yahyâ Muhtâr Gazâvî, Beyrut 1403/1983, 1409/1989; Amman 1983; Küveyt 1983; nşr. Muhammed b. Nâsır el-Acmî, Küveyt 1407/1986; nşr. Mervân el-Atıyye, Dımaşk-Beyrut 1409/1989). 2. el-Farḳ beyne'n-naṣîḥa ve't-taʿyîr. Nasihat ve ayıplama arasındaki farkı anlatmakla birlikte genelde emir bi'l-ma'rûf mükellefiyetini ele alan bir risâledir (nşr. Necm Abdurrahman Halef, Kahire 1399/1979, 1402/1982; Dımaşk 1986; Beyrut 1405). 3. İstinşâḳu nesîmi'l-üns min nefeḥâti riyâżi'l-ḳuds. Eserde Allah sevgisinin mahiyeti, gerekleri ve sonuçları incelenmektedir (Kahire 1363; nşr. Mecdî Kāsım, Tanta 1411/1990; nşr. Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf, Beyrut 1411/1991). 4. Veẓâʾifü'z̠-z̠ikri'l-muvaẓẓafa fi'l-yevm ve'l-leyle (nşr. Abdullah b. Cârullah b. İbrâhim, Lahsâ 1409/1989; Riyad 1408/1988). 5. Ṣadaḳatü's-sır ve fażlühâ (nşr. Velîd Abdurrahman el-Firyân, ʿÂlemü'l-kütüb, VII/1 [1986], s. 58-61). 6. Risâle fîmâ ruviye

ʿan ehli'l-maʿrife ve'l-ḥaḳāʾiḳ fî muʿâmeleti'ẓ-ẓâlimi's-sârıḳ. Kötülük yapan kimselere beddua etmek yerine onların ıslahı için dua etmenin daha iyi olduğunu savunan bir eserdir (nşr. Velîd Abdurrahman el-Firyân, Mecelletü'l-buḥûs̱i'l-İslâmiyye, sy. 16 [Riyad 1407], s. 261-274). 7. Esbâbü'l-maġfire (nşr. Eşref b. Abdülmaksûd, Kahire 1987) (İbn Receb'in eserlerinin bir listesi için bk. Fetḥu'l-bârî, neşredenin girişi, I, 19-32).

Emine Muhammed b. Yûsuf el-Câbir İbn Receb el-Ḥanbelî ve âs̱âruhü'l-fıḳhiyye (Katar 1985), Ali b. Abdülazîz eş-Şibl Menhecü'l-ḥâfıẓ İbn Receb el-Ḥanbelî fi'l-ʿaḳīde (Riyad, ts.) ve Ahmed Ferîd Tezkiyetü'n-nüfûs ve terbiyetühâ kemâ yuḳarriruhâ ʿulemâʾü's-selef: İbn Receb el-Ḥanbelî, İbn Ḳayyim, Ebû Ḥâmid el-Ġazzâlî (Beyrut 1405/1985) adlı çalışmalarında İbn Receb'i çeşitli yönleriyle ele almışlardır.

BİBLİYOGRAFYA:

İbn Receb, ez̠-Z̠eyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile, Kahire 1372/1952-53, I, 12, 15, 41, 67, 82, 118, 137, 177, 289; II, 109, 184, 192, 213-214, 286, 321, 341, 365, 436, 439, 441, 444, 446; a.mlf., el-İstiḫrâc li-aḥkâmi'l-ḫarâc (nşr. Cündî Mahmûd Şelâş el-Heytî), Riyad 1409/1989, neşredenin girişi, s. 43-146; a.mlf., Fażlü ʿilmi's-selef ʿalâ ʿilmi'l-ḫalef (nşr. M. Abdülhakîm el-Kādî), Kahire 1989, s. 22-31, 44-46, 63-64; a.mlf., Câmiʿu'l-ʿulûm, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 24-29, 41, 156, 252, 365-366; a.mlf., Şerḥu ʿİleli't-Tirmiz̠î (nşr. Nûreddin Itr), [baskı yeri yok] 1398/1978 (Dârü'l-Mellâh), neşredenin girişi, I, 27-40; a.mlf., Fetḥu'l-bârî (nşr. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdülmaksûd v.dğr.), Medine 1417/1996, I, 5-41, 51-54, 80-83, 129-130, 159-161, 214-215; a.mlf., Kelimetü'l-iḫlâṣ ve taḥḳīḳu maʿnâhâ (nşr. İmâd Tâhâ Firre), Tanta 1408, s. 28-37, 38-39, 42, 56-66; a.mlf., Cemîʿu'r-rusül kâne dînühüm el-İslâm, Tanta 1411/1991, s. 16-17, 18-19, 35-36; a.mlf., Ehvâlü'l-ḳubûr ve aḥvâlü ehlihâ ile'n-nüşûr (nşr. Ebû Hâcir Muhammed Zağlûl), Beyrut 1405/1985, s. 4, 6, 15-22, 25-41, 48, 50, 58-87, 93, 95-116, 125; a.mlf., et-Taḫvîf mine'n-nâr, Beyrut 1405/1985, s. 17-20, 43, 47-48, 61-85, 141-142, 151-153, 184, 189, 210, 211, 217-218, 219; a.mlf., Şerḥu ḥadîs̱i ʿAmmâr b. Yâsir (nşr. Ebû Abdurrahman İbrâhim b. Muhammed el-Arf), Cidde 1408/1987, neşredenin girişi, s. 5-11; a.mlf., Şerḥ ve beyân li-ḥadîs̱i "Mâ z̠iʾbâni câʾiʿân" (nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk), Beyrut 1413/1992, neşredenin girişi, s. 9-15; İbn Nâsırüddin ed-Dımaşkī, er-Reddü'l-vâfir (nşr. Züheyr eş-Şâvîş), Beyrut 1400/1980, s. 135, 176-178; İbn Kādî Şühbe, et-Târîḫ (nşr. Adnân Dervîş), Dımaşk 1977, I, 189, 488-489; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, II, 321-322; a.mlf., İnbâʾü'l-ġumr, III, 175-176; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Z̠eylü Tez̠kireti'l-ḥuffâẓ li'z̠-Z̠ehebî içinde, nşr. M. Zâhid Kevserî), Dımaşk 1347, s. 180-182; İbn Tağrîberdî, el-Menhelü'ṣ-ṣâfî, VII, 163-164; Burhâneddin İbn Müflih, el-Maḳṣadü'l-erşed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Riyad 1410/1990, II, 81-82; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), I, 540; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, II, 76-77; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, ed-Dürrü'l-münaḍḍad fî z̠ikri aṣḥâbi'l-İmâm Aḥmed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Kahire 1412/1992, II, 579-580; İbnü'l-Hûrânî, el-İşârât ilâ emâkini'z-ziyârât (nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî), Dımaşk 1401/1981, s. 71; Mer'î b. Yûsuf, eş-Şehâdetü'z-zekiyye fî s̱enâʾi'l-eʾimme ʿalâ İbn Teymiyye (nşr. Necm Abdurrahman Halef), Beyrut 1404/1983, s. 49-51; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 59, 79, 203, 550, 559; II, 1097, 1359, 1400, 1554, 1911; İbnü'l-Gazzî, Dîvânü'l-İslâm (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1411/1990, II, 349-351; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 328; Muhammed eş-Şattî, Muḫtaṣaru Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile (nşr. Fevvâz Ahmed ez-Zemerlî), Beyrut 1406/1986, s. 71-72; Pertsch, Gotha, I, 492; II, 38-39; Serkîs, Muʿcem, I, 107; Brockelmann, GAL, II, 129-130; Suppl., II, 129-130; A. J. Arberry, The Chester Beatty Library, A Handlist of the Arabic Manuscripts, Dublin 1955, II, 7, 16; V, 36, 75, 84; VI, 129, 153; VII, 2, 17; L. Nemoy, Arabic Manuscripts in the Yale University Library, Copenhagen 1956, s. 78, 169; A. S. Fulton - M. Lings, Second Supplementary Catalogue of Arabic Printed Books in the British Museum, London 1959, s. 61-62; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 147-148; Müneccid, Muʿcem, II, 22-23; IV, 25; V, 23; a.mlf., Muʿcemü'l-müʾerrihîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 218-219; A. Shiloah, The Theory of Music in Arabic Writings, München 1979, s. 207-208; Hemmâm Abdürrahîm Saîd, el-ʿİlel fi'l-ḥadîs̱ dirâse menheciyye

fî ḍav᾿i Şerḥi ᶜİleli't-Tirmiẕî li'bn Receb el-Ḥanbelî, Amman 1400/1980, s. 45-54, 213-291; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 636-637; Ali Ahmed en-Nedvî, el-Ḳavâᶜidü'l-fıḳhiyye, Dımaşk 1406/1986, s. 222-226, 228-230; Suûd b. Abdullah el-Funeysân, Âs̱ârü'l-Ḥanâbile fî ᶜulûmi'l-Ḳur᾿ân, Riyad 1409, s. 145-146; Abdullah b. Ali es-Sübey'î, ed-Dürrü'l-münaḍḍad fî esmâ᾿i kütübi meẕhebi'l-İmâm Aḥmed (nşr. Câsim ed-Devserî), Beyrut 1410/1990, s. 48; M. Zâhid Kevserî, el-İşfâḳ ᶜalâ aḥkâmi'ṭ-ṭalâḳ, Kahire, ts. (el-Mektebetü'l-Ezheriyye), s. 35-36; Nuri Topaloğlu, Tek Hadis Şerhleri, İzmir 1998, s. 1, 12, 16, 21, 36, 38, 54, 70, 89, 96, 99, 104, 132, 148, 165; Ali b. Abdülazîz eş-Şibl, Menhecü'l-ḥâfıẓ İbn Receb el-Ḥanbelî fi'l-ᶜaḳīde, Riyad, ts. (Dârü's-sumey'î); Abdülemîr Selîm, "İbn Receb", DMBİ, III, 548-549.

Cengiz Kallek

İBNÜ'l-ÂKŪLÎ (ابن العاقولي) Ebü'l-Mekârim Gıyâsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh el-Vâsıtî el-Bağdâdî (ö. 797/1394) Şâfiî fakihi ve hadis âlimi.

---

733 Recebinde (Nisan 1333) Bağdat'ta doğdu. İlmî geleneğe sahip bir aileye mensup olup ataları Bağdat yakınlarında-ki Âkūl köyünde ikamet ettikleri için buraya nisbetle anılmıştır. Babası Muhyiddin el-Âkūlî'den, Sirâceddin el-Kazvînî ve zamanın diğer önde gelen âlimlerinden ders aldı. Hadis, fıkıh ve Arap dili ve edebiyatı alanlarında kendini yetiştirdi. Dedesi ve babası gibi Bağdat'ta Müstansıriyye ve Nizâmiyye medreselerinde Şâfiî fıkhı okuttu, Mekke, Medine, Şam, Halep ve Kudüs'te hadis rivayet etti.

Devrin âlimleri ve devlet adamları katında saygın bir yeri olan İbnü'l-Âkūlî, bugün Câmiu'l-Âkūlî olarak bilinen Dârü'l-Kur'âni'l-Cemâliyye'nin de kurucusudur. Babasının kabrinin bulunduğu yerde inşa ettirdiği, döneminin bütün ilimlerinin okutulduğu bu medreseye birçok vakıf tahsis eden İbnü'l-Âkūlî'nin yıllık gelirinin tamamını tasadduk ettiği nakledilmektedir.

Timur'un Bağdat'a yönelik saldırısı sırasında Kuzey Irak'ta hüküm süren Celâyirliler hânedanının hükümdarı Sultan Ahmed Celâyir ile beraber Bağdat'tan ayrılan İbnü'l-Âkūlî'nin malları yağma edildi ve ailesi esir alındı. Bir süre Dımaşk ve Kahire'de ikamet ettikten sonra yine Sultan Ahmed'le beraber Bağdat'a döndü ve beş ay sonra burada vefat etti (Safer 797/ Aralık 1394); cenazesi vasiyeti üzerine Ma'rûf-i Kerhî'nin türbesi civarına defnedildi.

Eserleri. 1. er-Raṣf limâ ruviye ᶜani'n-nebiyyi mine'l-fiᶜl ve'l-vaṣf. Daha çok Hz. Peygamber'in özellikleri ve şahsiyeti öne çıkarılarak telif edilen muhtasar bir hadis kitabıdır (I-II, Dımaşk 1393/1973; Kahire 1406/1986). On yedi bölümden meydana gelen eserin kaynakları arasında İbnü'l-Esîr'in Câmiᶜu'l-uṣûl'ü, Ömer b. Bedr el-Mevsılî'nin el-Cemᶜ beyne'ṣ-Ṣaḥîḥayn'i, Beyhakī'nin Delâ᾿ilü'n-nübüvve'si, Kādî İyâz'ın eş-Şifâ᾿ı, Hakîm et-Tirmizî'nin en-Naᶜt'ı, İbn Mâce'nin es-Sünen'i ve meşhur

tabakat kitapları yer almaktadır. 2. ʿArfü'ṭ-ṭîb fî aḫbâri Mekke ve Medîneti'l-ḥabîb (nşr. Muhammed Zeynühüm Muhammed Azb, Kahire 1409/1989). 3. Miftâḥu'r-recâ fî şerḥi Meṣâbîḥi'd-dücâ. Begavî'nin Meṣâbîḥu's-sünne adlı eserinin şerhidir.

İbnü'l-Âkūlî'nin günümüze ulaşan diğer iki eseri ed-Dirâye fî maʿrifeti'r-rivâye ve Kifâyetü'n-nâsik fî maʿrifeti'l-menâsik'tir (bu eserlerin yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, II, 209; Suppl., II, 204; DMBİ, IV, 174). Beyzâvî'nin Minhâcü'l-vüṣûl ilâ ʿilmi'l-uṣûl ve el-Ġāyetü'l-ḳusvâ fî dirâyeti'l-fetvâ adlı eserlerini şerheden İbnü'l-Âkūlî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: ʿİddetü'l-vaḥîd ve ʿumdetü't-tevḥîd (İslâm akaidine dair manzum bir eserdir), er-Red ʿale'r-Râfiża.

BİBLİYOGRAFYA:Makrîzî, Sülûk, VIII, 846; İbn Kādî Şühbe, Ṭa-baḳātü'ş-Şâfiʿiyye, III, 176-178; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine, IV, 194; a.mlf., İnbâʾü'l-ġumr, III, 275-278; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 225-226; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1192, 1699, 1879; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VI, 351-352; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 175; Îżâḥu'l-meknûn, II, 140; Brockelmann, GAL, II, 209; Suppl., I, 620; II, 203-204; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XI, 240; Nâcî Ma'rûf, Târîḫu ʿulemâʾi'l-Müstanṣıriyye, Kahire 1976, I, 138, 142-143; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VII, 43; Claude Golliot, "Textes arabes anciens edités en Egypte au cours des années 1990 à 1992", MIDEO, XXI (1993), s. 543; Mihyâr Alevî Mukaddem, "İbn ʿÂḳūlî", DMBİ, IV, 173-174; Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", DİA, VI, 102.

Ali Bakkal

HİCRİ 800'DEN 900'E KADAR

İBNÜ'l-MÜLAKKIN (ابن الملقن) Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî (ö. 804/1401) Şâfiî fakihi, muhaddis ve biyografi yazarı.

---

24 Rebîülevvel 723'te (2 Nisan 1323) Kahire'de dünyaya geldi. Kendisi, eserlerinin rivayetiyle ilgili bir icâzetnâmenin sonunda bu tarihi babasının el yazısıyla gördüğünü söyler (Muhammed Kemâleddin İzzeddin, s. 75); talebesi İbn Hacer ile İbn Tağrîberdî ve Takıyyüddin İbn Fehd de bu tarihi naklederler. Sehâvî'nin 22 Rebîülevvel'de doğduğu ve bunu kendi el yazısından okuduğuna dair verdiği bilgi (eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, VI, 100) yanlış olmalıdır. Fetihten sonra Endülüs'e yerleşen Medineli ensarın soyundandır. Babası, Vâdîâş'tan (Guadix) Batı Afrika'daki Tekrûr bölgesine göç edip bir müddet burada kaldıktan sonra Mısır'a giderek Kahire'de ikamet etti. Talebeleri arasında Zeynüddin İbnü'l-Murahhil, Şehâbeddin İbnü'n-Nakīb el-Mısrî, Cemâleddin el-İsnevî ve Bahâeddin es-Sübkî'nin de bulunduğu tanınmış bir nahiv âlimi olup İbnü'l-Mülakkın'ın doğumundan bir yıl sonra öldü; ölümünden önce oğlunun himayesini arkadaşı Îsâ el-Mağribî'ye vasiyet etti. İbnü'l-Mülakkın'ın annesiyle de evlenen bu zat, İbn Tolun Camii'nde tecvid kurallarına göre Kur'an okumayı (telkīn) öğrettiği için Ömer ona nisbetle İbnü'l-Mülakkın diye anıldı. Ancak kendisi bu lakabı sevmez ve lakabını İbnü'n-Nahvî diye yazardı. Nitekim Yemen bölgesinde bu lakapla meşhur olmuştur.

İbnü’l-Mülakkın üvey babasından Kur’an okuyup hıfzını tamamladı; Mâlikî fıkhını öğrendi ve Cemmâîlî’nin ʿUmdetü’l-aḥkâm adlı eserini, daha sonra da İzzeddin İbn Cemâa’nın telkiniyle Şâfiî mezhebine yönelerek Nevevî’nin Minhâcü’ṭ-ṭâlibîn’ini ezberledi. Kahire’nin tanınmış âlimlerinden Arapça, fıkıh ve kıraat dersleri aldı. Bizzat kendisi 1000 hadis cüzü dinlediğini söyler (İbn Kādî Şühbe, IV, 44). İskenderiye, Kudüs, Dımaşk ve hac münasebetiyle iki defa gittiği (740/1340, 761/1360) Mekke ve Medine’de tahsilini sürdürdü; birçok âlimle bilgi alışverişinde bulundu. Fethuddin İbn Seyyidünnâs, Halîl b. Keykeldî el-Alâî, Moğultay b. Kılıç, Kutbüddin el-Halebî hadis; Takıyyüddin es-Sübkî, Cemâleddin el-İsnevî, İzzeddin İbn Cemâa ve Şemseddin İbn Adlân fıkıh ve usulü; Ebû Hayyân el-Endelüsî ile Cemâleddin İbn Hişâm en-Nahvî Arapça öğrendiği âlimlerdir. Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî ve Zehebî’den de icâzet aldı.
Üvey babası kendisine önemli ölçüde bir servet bıraktığı için geçim sıkıntısı çekmeyen İbnü’l-Mülakkın tamamen ilimle meşgul olarak fıkıh, hadis, tefsir, tarih, biyografi, kıraat ve Arap dili alanlarında kendini yetiştirdi. Dârü’l-hadîsi’l-Kâmiliyye, Kubbetü’s-Sâlih ve Sâbıkıyye ile Hüsâmiyye medreselerinde ders verdi. Talebeleri arasında İbn Hacer el-Askalânî, Veliyyüddin el-Irâkī, Sıbt İbnü’l-Acemî, Takıyyüddin el-Makrîzî, Takıyyüddin el-Fâsî, İbnü’d-Demâmînî, İbn Nâsırüddin ed-Dımaşkī, İbn Hiccî ve Cemâleddin İbn Zahîre gibi âlimler bulunmaktadır. Bir süre kadı nâibliği de yapan İbnü’l-Mülakkın, 780 (1378) yılında Kahire Şâfiî kadılığına atanmasını istediyse de rakiplerinin bu konuda bir emîre bahşiş vaad ettiğini ileri sürmeleri üzerine o zamana kadar kendisini destekleyen Sultan Berkuk’un gözünden düştü ve tutuklandı. Ancak bazı âlimlerin aracılığıyla hapisten çıktı. Bundan sonra zamanını tamamen telif ve öğretime ayırdı. 26 Rebîülevvel 804 (3 Kasım 1401) tarihinde Kahire’de vefat etti (İbn Hacer, V, 46). Sehâvî ve İbn Fehd ölüm gününü 16 Rebîülevvel olarak kaydederler (eḍ-Ḍavʾü’l-lâmiʿ, VI, 105; Laḥẓu’l-elḥâẓ, s. 202).

Kaynaklarda “fakih, imam, şeyh, muhaddis, hâfız, allâme” gibi unvanlarla anılan İbnü’l-Mülakkın genç yaşta tahsile başlaması, geçim sıkıntısı çekmemesi, iyi bir kütüphaneye sahip olması ve uzun süre resmî görev almaması sebebiyle telife erken dönemde başlamış, çeşitli konularda yaklaşık 300 kitap yazmıştır (İbn Hacer, V, 45; İbnü’l-Mülakkın’ın eserlerinin rivayetiyle ilgili olarak verdiği icâzetnâmede zikrettiği çalışmalarının bir listesi için bk. Muhammed Kemâleddin İzzeddin, s. 69-74). Fakat ömrünün sonlarına doğru kütüphanesinin yanması eserlerinden bir kısmının gün ışığına çıkmasını engellemiştir. Eyyûbîler’den sonra Memlükler’in de bölgede Eşʻarîliği desteklemeleri İbnü’l-Mülakkın’ın bu düşünce çizgisini benimsemesinde etkili olmuş, yine aynı dönemde yaygın olan tasavvuf hareketinden de önemli ölçüde etkilenmiştir. Sûfîlere dair eserinde verdiği bilgilerden, o sırada yaygın olan bidʻat ve hurafeler konusunda tenkidî bakış açısına sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Eserleri. A) Hadis. 1. Şevâhidü't-tavżîḥ fî şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ. İbn Hacer el-Askalânî'nin bildirdiğine göre müellifin, hocaları Kutbüddin el-Halebî ve Moğultay b. Kılıç'ın Buhârî şerhlerini esas alıp bazı ilâvelerde bulunduğu eser yirmi cilttir. Millet Kütüphanesi (Feyzullah Efendi, nr. 377-392) başta olmak üzere çeşitli kütüphanelerde eserin muhtelif ciltlerine ait yazmaları mevcuttur (Sezgin, I, 120). Ahmed Hâc Muhammed Osman, kitabın "Enbiyâ" ve "Menâkıb" bölümlerinden bazı kısımları Ḳaṣaṣu'l-enbiyâʾ ve menâḳıbü'l-ḳabâʾil mine't-Tavżîḥ li-şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ adıyla neşretmiştir (Mekke 1418/1998). 2. Muḫtaṣaru İstidrâki'l-Ḥâfıẓ eẕ-Ẕehebî ʿalâ Müstedreki Ebî ʿAbdillâh el-Ḥâkim. Zehebî'nin Hâkim en-Nîsâbûrî'ye ait el-Müstedrek'i özetlediği Telḫîṣü'l-Müstedrek'in bazı ilâveler de içeren bir muhtasarı olup en-Nüketü'l-liṭâf fî beyâni eḥâdîs̱i'ḍ-ḍiʿâf adıyla da anılır (nşr. Abdullah Hamed el-Lahîdân - Sa'd b. Abdullah b. Abdülkādir, I-VII, Riyad 1411). 3. el-Bedrü'l-münîr fî taḫrîci eḥâdîs̱i'ş-Şerḥi'l-kebîr. Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî'nin İmam Gazzâlî'ye ait el-Vecîz'e yazdığı Fetḥu'l-ʿazîz (eş-Şerḥu'l-kebîr) adlı şerhteki hadislerin tahrîcine dairdir. İbn Hacer, İbn Kutluboğa, Ebû Abdullah İbnü'l-Vezîr el-Yemenî, Emîr es-San'ânî ve Şevkânî gibi âlimler hadis tahrîciyle ilgili eserlerinde buna atıfta bulunmuşlardır. Fetḥu'l-ʿazîz üzerine yapılan çeşitli tahrîcler arasında önemli bir yeri olan eseri İbn Hacer ihtisar edip bazı ilâvelerde bulunmak suretiyle Telḫîṣu'l-ḥabîr fî taḫrîci eḥâdîs̱i'r-Râfiʿiyyi'l-kebîr'i kaleme almıştır. Müellifin de kendi eserine yaptığı ihtisar Muḫtaṣarü'l-Bedri'l-münîr (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut 1407/1987) ve Ḫulâṣatü'l-Bedri'l-münîr (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, I-II, Riyad 1410/1989) adlarıyla neşredilmiştir. Medine'de el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de bazı araştırmacılar tarafından çeşitli bölümleri yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanan el-Bedrü'l-münîr'in üç cildi yayımlanmıştır (nşr. Cemâl Muhammed es-Seyyid, Riyad 1414). 4. el-İʿlâm bi-fevâʾidi ʿUmdeti'l-aḥkâm. Cemmâîlî'ye ait eserin şerhidir (nşr. Ahmed b. Muhammed el-Müşeykıh, I-V, Riyad 1417/1997). 5. Tuḥfetü'l-muḥtâc ilâ edilleti(eḥâdîs̱i)'l-Minhâc. Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn'indeki fıkhî hükümlere mesned teşkil eden hadislerle ilgilidir (nşr. Abdullah Saâf el-Lihyânî, I-II, Mekke 1406). 6. Îżâḥu'l-irtiyâb fî maʿrifeti mâ yeştebihü ve yeteṣaḥḥafü mine'l-esmâʾ ve'l-ensâb ve'l-elfâẓ ve'l-künâ ve'l-elḳābi'l-vâḳıʿa fî Tuḥfeti'l-muḥtâc ilâ edilleti'l-Minhâc. Yaklaşık on varaklık bir çalışmadır (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Hadis, nr. 1746; Chester Beatty Library, nr. 3382; bundan çekilmiş bir nüshası Küveyt Ma'hedü'l-mahtûtât, nr. 933/2'de kayıtlıdır). 7. el-Bülġa fî eḥâdîs̱i'l-aḥkâm mimma'ttefeḳa ʿaleyhi'ş-şeyḫayn. Tuḥfetü'l-muḥtâc'dan Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiği hadislerin seçilmesiyle meydana getirilmiş olup 475 (mükerrerlerle 508) hadis ihtiva etmektedir (nşr. Muhyiddin Necîb, Dımaşk 1411). 8. Teẕkiretü'l-muḥtâc ilâ eḥâdîs̱i'l-Minhâc. Beyzâvî'nin Minhâcü'l-vüṣûl adlı eserindeki hadislerin tahrîcine dairdir (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Beyrut 1415/1994). 9. el-Muḳniʿ fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱. İbnü's-Salâh'ın ʿUlûmü'l-ḥadîs̱ adlı eserinin ihtisarı, yeniden düzenlenip ilâveler yapılması suretiyle kaleme alınmıştır. Mekke Ümmülkurâ

Üniversitesi'nde Câvid A'zam Abdülazîm'in yüksek lisans tezi olarak neşre hazırladığı eser (1403/1983) Abdullah Yûsuf el-Cedî tarafından da yayımlanmıştır (I-II, Riyad 1413/1992). 10. et-Teẕkire fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱. Bir önceki eserin muhtasarıdır (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Amman 1408). Şemseddin es-Sehâvî, bu kitaba et-Tavżîḥu'l-ebher ʿalâ Teẕkireti İbni'l-Mülaḳḳın fî ʿilmi'l-es̱er adıyla bir şerh yazmıştır (nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel, Bilbîs 1409). 11. Teẕkiretü'l-aẖyâr bimâ fi'l-Vasîṭ mine'l-aẖbâr. Gazzâlî'nin el-Vasîṭ adlı eserindeki hadislerin tahrîcine dairdir (TSMK, III. Ahmed, nr. 473). 12. Ġâyetü'l-meʾmûli'r-râġıb fî maʿrifeti eḥâdîs̱i İbni'l-Ḥâcib. Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in el-Muẖtaṣar adlı fıkıh usulüne dair eserindeki hadislerin tahrîciyle ilgilidir (Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 396). 13. İncâzü'l-vaʿdi'l-vefî fî şerḥi Câmiʿi't-Tirmiẕî. Eserin ilk bölümlerini ihtiva eden 153 varaklık müellif hattı nüshası Chester Beatty Library'de kayıtlıdır (nr. 5187). Klasik kaynaklarda adı geçmeyen bu eser aynı kaynaklarda anılan, Tirmizî'nin Kütüb-i Sitte'den Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvûd'un eserlerine yaptığı zevâidinin şerhi olmalıdır. 14. Mâ temessü ileyhi'l-ḥâce ʿalâ Süneni İbn Mâce. İbn Mâce'nin es-Sünen'inin Kütüb-i Sitte'ye dahil diğer beş esere olan zevâidinin şerhidir (Edirne Selimiye Ktp., nr. 487). 15. Şerḥu Zevâʾidi Müslim ʿale'l-Buẖârî (Bağdat, Mektebetü'l-evkāfi'l-âmme, nr. 3012, 3015).

B) Fıkıh. 1. ʿUmdetü'l-muḥtâc ilâ Kitâbi'l-Minhâc. Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn adlı eserinin şerhidir. Klasik kaynaklarda altı veya sekiz cilt olduğu kaydedilen eserin muhtelif ciltleri günümüze ulaşmıştır (Chester Beatty Library, nr. 3361, 3366, 3382, 3946, 4687; bundan çekilmiş bir nüsha için bk. Küveyt Ma'hedü'l-mahtûtât, nr. 1841). 2. ʿUcâletü'l-muḥtâc ilâ tevcîhi'l-Minhâc. Aynı eserin daha küçük bir şerhidir (Chester Beatty Library, nr. 3360, 3423, 3481; Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 211, Turhan Vâlide Sultan, nr. 144; Bağdat, Mektebetü'l-evkāfi'l-âmme, nr. 3870). 3. el-İşârât ilâ mâ vaḳaʿa fi'l-Minhâc mine'l-esmâʾ ve'l-emâkin ve'l-luġāt (Chester Beatty Library, nr. 4547; İskenderiye, Mektebetü'l-belediyye, nr. 2294 B; bundan çekilmiş bir nüsha için bk. Kahire Ma'hedü ihyâi'l-mahtûtâti'l-Arabiyye, Tarih, nr. 38). 4. et-Teẕkire fi'l-fıḳhi'ş-Şâfiʿî (nşr. Yâsîn b. Nâsır el-Hatîb, Cidde 1990). 5. el-Eşbâh ve'n-neẓâʾir fi'l-fıḳh (TSMK, III. Ahmed, nr. 752; bundan çekilmiş bir nüsha için bk. Mekke Ümmülkurâ Ünviversitesi Merkezü'l-bahsi'l-ilmî Ktp., nr. 89; Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 59/9). 6. Ḫulâṣatü'l-fetâvî fî teshîli esrâri'l-Ḥâvî. Abdülgaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvînî'nin el-Ḥâvi'ṣ-ṣaġīr adlı eserinin şerhi olup (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 625; krş. el-Bedrü'l-münîr, neşredenin girişi, I, 103) Bağdat Mektebetü'l-evkāfi'l-âmme'de (nr. 3875), müellifin aynı esere yaptığı daha küçük bir şerh olan Taḥrîrü'l-fetâvi'l-vâḳıʿa fi'l-Ḥâvî'nin ise Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Fâtih, nr. 2284) birer nüshası mevcuttur. 7. Ġunyetü'l-faḳīh fî şerḥi't-Tenbîh. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin fıkha dair eserine yazdığı şerhtir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1341, I. cilt). Müellifin et-Tenbîh üzerine yaptığı birkaç çalışması daha vardır (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 491;

Muhammed Kemâleddin İzzeddin, s. 70). 8. el-Kelâm ʿalâ Süneni'l-cumʿa ḳablehâ ve baʿdehâ (Hind 1314).

C) Biyografi. 1. el-ʿİḳdü'l-müẕheb fî ṭabaḳâti ḥameleti'l-meẕheb. Başlangıçtan müellifinin zamanına kadar 1200 kadar Şâfiî âliminin biyografisini ihtiva eden eserde âlimler üç tabakaya ayrılmış olup birinci tabakada ashâbü'l-vücûh ve onlara yakın âlimlere, ikinci tabakada bu dereceden daha aşağı olanlara, üçüncü tabakada ise müellifin çağdaşlarına yer verilmiştir. Bu üç tabaka ayrıca birçok alt bölüme ayrılmış ve her bölüm kendi içinde alfabetik olarak düzenlenmiştir. Eser Eymen Nasr el-Ezherî ve Seyyid Mühennâ tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1417/1997). 2. Ṭabaḳātü'l-evliyâʾ. Nûreddin Şerîbe, müellif tarafından, ayrıca klasik kaynaklarda Ṭabaḳātü'ṣ-ṣûfiyye şeklinde kaydedilen eseri, bazı yazma nüshalardan hareketle yukarıdaki adla yayımlamıştır (Kahire 1393/1973). Otuz yedisi müellifin çağdaşlarına ait olmak üzere 230 biyografiyi ihtiva eden eser, dönemin tasavvuf hayatı ve anlayışı yanında İbnü'l-Mülakkın'ın tasavvufa bakışını da aksettirmesi bakımından önem taşımaktadır. 3. Nüzhetü'n-nüẓẓâr fî ḳuḍâti'l-emṣâr (Aḫbâru ḳuḍâti Mıṣr) (nşr. Medîha Muhammed eş-Şerkāvî, Kahire 1996). Muhammed Kemâleddin İzzeddin, İbnü'l-Mülakkın'ın tarihçiliğiyle ilgili eserinde (bk. bibl.) müellifin bu üç kitabını incelemiştir. 4. İkmâlü Tehẕîbi'l-Kemâl. Mizzî'nin eserini Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i, İbn Huzeyme ve İbn Hibbân'ın eṣ-Ṣaḥîḥ'leri, Dârekutnî ve Beyhakī'nin es-Sünen'leriyle Hâkim'in el-Müstedrek'indeki râvileri ilâve etmek suretiyle tamamladığı bir çalışmadır (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 190; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1378-1379). 5. Dürerü'l-cevâhir fî menâḳıbi'ş-Şeyḫ ʿAbdilḳādir (Süleymaniye Ktp., Hasan Hayri - Abdullah Efendi, nr. 171; Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 4407/2, vr. 39-43; Bağdat, Mektebetü'l-evkāfi'l-âmme, nr. 10058, Ṭabaḳātü'l-evliyâʾın sonunda).

D) Diğer Eserleri. 1. Tefsîru ġarîbi'l-Ḳurʾân. Müellif, hocası Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Tuḥfetü'l-erîb'inden de önemli ölçüde faydalanmak suretiyle hazırladığı bu eserini onun gibi alfabetik değil mushaf tertibine göre düzenlemiştir (nşr. Semîr Tâhâ el-Meczûb, Beyrut 1408/1987). 2. Ġāyetü's-sûl fî ḫaṣâʾiṣi'r-Resûl (Ḫaṣâʾiṣu efḍâli'l-maḫlûḳīn) (nşr. Abdullah Bahrüddin Abdullah, Beyrut 1414/1993). 3. Ḥadâʾiḳu'l-ḥaḳāʾiḳ (Ḥadâʾiḳu'l-evliyâʾ) (San'a el-Câmiu'l-kebîr Ktp., nr. 90; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 208; İbnü'l-Mülakkın'ın eserlerinin bir listesi ve bazılarının yazma nüshaları için bk. Muhammed Kemâleddin İzzeddin, s. 69-74; Ṭabaḳātü'l-evliyâʾ, neşredenin girişi, s. 47-68; Ġāyetü's-sûl, neşredenin girişi, s. 25-32; el-Bedrü'l-münîr, neşredenin girişi, I, 89-112; el-Bülġa, neşredenin girişi, s. 10-12; Nüzhetü'n-nüẓẓâr, neşredenin girişi, s. 64-80).

BİBLİYOGRAFYA: İbnü'l-Mülakkın, Ṭabaḳātü'l-evliyâʾ (nşr. Nûreddin Şerîbe), Kahire 1393/1973, neşredenin girişi, s. 27-73; a.mlf., el-Bülġa fî eḥâdîṣi'l-aḥkâm (nşr. Muhyiddin Necîb), Dımaşk 1411, neşredenin girişi, s. 10-12; a.mlf., Tefsîru ġarîbi'l-Ḳurʾân (nşr. Semîr Tâhâ el-Meczûb), Beyrut 1408/1987, neşredenin girişi, s. 28-39; a.mlf., Ġāyetü's-sûl fî ḫaṣâʾiṣi'r-Resûl (nşr. Abdullah Bahrüddin Abdullah), Beyrut 1414/1993, neşredenin

girişi, s. 17-63; a.mlf., el-Bedrü'l-münîr (nşr. Cemâl M. es-Seyyid), Riyad 1414, neşredenin girişi, I, 41-191; a.mlf., Nüzhetü'n-nüẕẕâr fî ḳuḍâti'l-emṣâr (nşr. Medîha Muhammed eş-Şerkāvî), Kahire 1996, neşredenin girişi, s. 49-81; Makrîzî, el-Ḫıṭaṭ, II, 393-394; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, IV, 43-47; İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, V, 41-46; İbn Fehd, Laḥẓu'l-elḥâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Dımaşk 1347, s. 197-202; İbn Tağrîberdî, ed-Delîlü'ş-Şâfî ʿale'l-Menheli'ṣ-ṣâfî (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire 1399/1979, I, 502; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, VI, 100-105; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 438; a.mlf., Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 537-538; a.mlf., Ẕeylü Ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Dımaşk 1347, s. 369; Ebû Bekir b. Hidâyetullah el-Hüseynî, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1402/1982, s. 235-236; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 491, 625; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VII, 44-45; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 508-511; Ali Paşa Mübârek, el-Ḫıṭaṭü't-Tevfîḳıyye, Kahire 1305/1886, IV, 218-221; Serkîs, Muʿcem, I, 252; Brockelmann, GAL, II, 113-114; Suppl., II, 109-110; Lutfî Abdülbedî, Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-muṣavvere, Kahire 1956, II/1, s. 17-18; II, 29, 39; Fuâd Seyyid, Fihrisü'l-maḫṭûṭât: neşre bi'l-maḫṭûṭâti'lletî iḳteneha'd-dâr min sene 1936-1955, Kahire 1380/1961, I, 181; II, 82; III, 39; A. J. Arberry, The Chester Beatty Library, A Handlist of the Arabic Manuscripts, Dublin 1966, I, 105; II; 39, 47, 48, 50, 58; III, 98; IV, 53, 68; VI, 15; VII, 60; Sezgin, GAS, I, 120, 221; Muhammed Kemâleddin İzzeddin, İbnü'l-Mülaḳḳın müʾerriḫan, Beyrut 1407/1987; Ebü'l-Hasan Diyânet, "İbn Mülaḳḳın", DMBİ, IV, 690-691.

Ahmet Özel

SERRÂC, Yahyâ b. Ahmed (يحيى بن أحمد السرّاج) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ahmed b. Muhammed es-Serrâc el-Fâsî (ö. 805/1402) Hadis âlimi.

Fas'ta doğdu. Himyer kabilesinden olup Endülüs'e yerleşen atalarına nisbetle Himyerî, ailesi Endülüs'ün güneyinde bulunan Runde (Ronda) şehrinden Fas'a göç ettiği için Rundî, Berber asıllı Nefze kabilesi arasında yaşadığı için Nefzî nisbeleriyle de anılmıştır. Kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte "eyerci" anlamına gelen Serrâc lakabını atalarından birinin veya kendisinin bu işi yapmış olmasından dolayı aldığı düşünülebilir. Serrâc ilk eğitimine Fas'ta babasının yanında başladı. Daha sonra ilmî seyahatlere çıktı. İbnü'l-Kādî'nin kendisini "rahhâle" diye tanıtması (Dürretü'l-ḥicâl, III, 335) Endülüs ve Mağrib'de pek çok yeri dolaştığını göstermektedir. İbnü'l-Hâc el-Billifîkī, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd er-Ruaynî, Ahmed b. Kāsım b. Abdurrahman el-Kabbâb, Ebû Saîd Muhammed b. Abdülmüheymin el-Hadramî, Ebû Saîd Ferec b. Kāsım b. Lüb el-Gırnâtî, Ali b. Muhammed el-Huzâî, İbn Abbâd er-Rundî, Nübâhî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmelik el-Mentûrî gibi kişilerle görüştü ve bunlardan hadis ve fıkıh başta olmak üzere çeşitli ilimler tahsil etti. Bu arada hocası İbn Abbâd er-Rundî'nin yanında tasavvuf eğitimi aldı. İbnü'l-Kādî, Mağrib bölgesinde onun el yazısının bulunmadığı kitabın az olduğunu, dolayısıyla Serrâc'ın bu bölgedeki kütüphanelerde mevcut kitapların tamamına yakınını incelediğini söyler (Ceẕvetü'l-iḳtibâs, II, 539).

İlmî seyahatlerini tamamladıktan sonra Fas şehrine yerleşen Serrâc burada özellikle hadis rivayetiyle meşgul oldu. Senedle hadis rivayetinin azaldığı bu devirde isnada büyük önem verdi; döneminde hadis ilminin zirvesi kabul edildi. Abdülhay el-Kettânî ondan "Fas ve Mağrib'in müsnidi" diye söz eder (Fihrisü'l-fehâris, II, 993). Serrâc 805

(1402) yılında Fas’ta vefat etti ve şehrin Fütûh adıyla bilinen kapısının iç tarafına, kendisine tasavvufî âdâb ve erkân konularına dair pek çok mektup yazmış olan hocası, Şâzelî şeyhi İbn Abbâd er-Rundî’nin yanına defnedildi. Önceleri etrafı duvarla çevrili olan kabri daha sonra türbe haline getirilmiştir. Ölüm tarihi 803 (1400) olarak da zikredilmiştir.
Serrâc’ın Fehrese (Fihrist) dışında bir eseri bilinmemektedir. Hocaları ile onlardan okuduğu kitapları tanıtan ve bir kısmı günümüze ulaşan (Brockelmann, GAL, II, 318) iki ciltlik bu eser hadis ve hadisçilerin fazileti, hadis öğrenmenin ve rivayet etmenin gerekliliği, hadis öğrenme yolları ve icâzetle hadis almanın önemi gibi konularla başlamakta; müellifin istifade ettiği hocaların adları, okuduğu kitaplar ve bunlara dair isnadlarla devam etmektedir. Fehrese’nin müellif hattıyla olan nüshasının bir cildini gördüğünü söyleyen Abdülhay el-Kettânî’ye göre Faslı âlimler tarafından konuya dair kaleme alınan eserlerin en kapsamlısı bu çalışmadır (Fihrisü’l-fehâris, II, 994). İdrîs b. Mâhî el-İdrîsî el-Hasenî eseri iki cüz halinde ihtisar etmiştir (Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, II, 310).

BİBLİYOGRAFYA: Süyûtî, Lübbü’l-Lübâb fî taḥrîri’l-ensâb (nşr. M. Ahmed Abdülazîz - Eşref Ahmed Abdülazîz), Beyrut 1411/1991, I, 259, 359; II, 301; İbnü’l-Kādî, Dürretü’l-ḥicâl, III, 335; a.mlf., Cez̲vetü’l-iḳtibâs, Rabat 1974, II, 539; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü’l-ibtihâc (nşr. Abdülhamîd Abdullah el-Herâme), Trablus 1408/1989, II, 634; Brockelmann, GAL, II, 318; Suppl., II, 344; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, Delîlü müʾerriḫi’l-Maġribi’l-aḳṣâ, Dârülbeyzâ 1965, II, 310; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü’l-fehâris, II, 993-994; Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe (Özbek), s. 313; a.mlf., Selvetü’l-enfâs (nşr. Abdullah Kâmil el-Kettânî v.dğr.), Dârülbeyzâ 1425/2004, II, 159-160; Mustafa Kara, “İbn Abbâd er-Rundî”, DİA, XIX, 267.

Hayati Yılmaz

IRÂKĪ, Zeynüddin (زين الدين العراقيّ) Ebü’l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-Irâkī (ö. 806/1404) Hadis âlimi ve hâfızı.

---

21 Cemâziyelevvel 725’te (5 Mayıs 1325) Kahire’de Nil kenarındaki Menşeetülmihrânî’de doğdu. Kürt asıllı olan babası Hüseyin, Kuzey Irak’taki Erbil’e bağlı Râznân (bazı kaynaklara göre Râzyân; meselâ bk. İbn Hacer, el-Mecmaʿu’l-müʾesses, II, 176; İbn Fehd, s. 220) beldesinden gelerek Kahire’ye yerleşmiştir. Irâkī üç yaşında iken babasını kaybetti. Çok güçlü bir hâfızaya sahip olan Irâkī, sekiz yaşında Kur’an’ı hıfzettiği gibi çeşitli ilimlerde okutulan belli başlı metinlerle birlikte Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin Şâfiî fıkhına dair et-Tenbîh adlı kitabını da ezberledi. Önceleri kıraat ve Arap dili öğrenimine ağırlık vererek Abdurrahman b. Ahmed b. Bağdâdî’den ve daha başkalarından kırâat-i sebʿayı okudu. Bu arada fıkıh, fıkıh usulü ve tefsir sahalarında da kendini yetiştirdi. İzzeddin İbn Cemâa’nın teşvikiyle hadise yöneldi. Hadis tahsiline ne zaman başladığı bilinmemekle beraber on iki yaşında iken hadis öğrenmekte olduğu, ilk hadis dersini Şehâbeddin Ahmed b. Ebü’l-Ferec İbnü’l-Bâbâ’dan aldığı, bu alanda önemli bilgileri Kahire’de Hanefî âlimi Alâeddin İbnü’t-

Türkmânî'den öğrendiği, ondan ve Abdürrahîm b. Abdullah b. Şâhidü'l-Ceyş'ten Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi okuduğu belirtilmektedir. Kahire'nin tanınmış muhaddislerinden faydalandıktan sonra Dımaşk, Hama, Humus, Halep, İskenderiye, Trablus, Ba'lebek, Nablus, Gazze, Kudüs, Mekke ve Medine başta olmak üzere şöhretini duyduğu muhaddislerin bulunduğu ilim merkezlerini dolaştı. İstifade ettiği pek çok âlim arasında İbn Seyyidünnâs, İbn Abdülhâdî diye bilinen Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Muhib ed-Dakkāk, Mısır'da Mâlikîler'in kadısı olan Takıyyüddin Muhammed b. Ebû Bekir el-Ahnâî, Takıyyüddin es-Sübkî, Halîl b. Keykeldî el-Alâî, İzzeddin İbn Cemâa, tefsir ve kıraat âlimi Semîn, Sirâceddin Ömer b. Muhammed ed-Demenhûrî ve özellikle Şâfiî fıkhı konusunda İsnevî anılabilir. Irakī, Ebû Hayyân el-Endelüsî'den faydalanmak istediyse de sûfîlere karşı müsamahasız davrandığını öğrenince bundan vazgeçti (İbn Fehd, s. 222). Dımaşk'ta Muhammed b. İsmâil b. Habbâz'a Ṣaḥîḥ-i Müslim'i altı mecliste, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'ini de otuz kadar mecliste okudu (Fâsî, II, 106). Irâkī'nin en iyi yetiştiği alan hadis olup hocaları Alâî, İzzeddin b. Cemâa, Takıyyüddin es-Sübkî, İsnevî ile Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr onun bu yönünü özellikle belirtmişlerdir.

Çok erken yaşlardan itibaren telif çalışmalarına başlayan Irâkī, Gazzâlî'nin İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn adlı eserinin hadislerini henüz yirmi yaşında iken tahrîc etti. 752'den (1351) sonra tamamen hadise yönelerek zamanını okuma, okutma ve yazmaya hasretti. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'den itibaren uzunca bir süre ihmal edilmiş olan hadis imlâ meclislerini yeniden canlandırdı. 795 (1393) yılında Medine'de başlayıp daha sonra Kahire'de ölümünden altı ay öncesine kadar on bir yıl boyunca 416 imlâ meclisinde talebelerine hadis rivayet etti. İbn Hacer, onun bu meclislerde hadislerin çoğunu ezberinden yazdırdığını söylemektedir. Kahire'deki Kâmiliyye ve Zâhiriyye dârülhadisleriyle İbn Tolun Camii hadis okuttuğu belli başlı merkezlerdir. Fâzıliyye Medresesi'nde de fıkıh dersleri verdi. Ayrıca Mısır ve Suriye'nin muhtelif şehirleriyle Mekke ve Medine'de hadis okuttu, fetvalar verdi. Kahire'de hem talebe yetiştirdi hem hatiplik yaptı. Medine'de 788 (1386) yılından itibaren üç yıl beş ay süreyle kadılık görevi yanında Mescid-i Nebevî'de imamlık ve hatiplik görevlerini yürüttü. Daha sonra Mekke kadılığı görevinde bulundu.

Irâkī'den devrinin tanınmış âlimlerinin hemen hepsi faydalanmış olup Kemâleddin ed-Demîrî, Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî, Takıyyüddin el-Fâsî, Sıbt İbnü'l-Acemî ve İbn Zahîre bunlardan bazılarıdır. Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, ondan yirmi dört yaş daha büyük olmasına rağmen kendisinden bazı eserleri okumuş ve hadis tahrîci konusunda faydalanmıştır. Ancak Irâkī'den en fazla istifade etmiş olanlar Nûreddin el-Heysemî, İbn Hacer el-Askalânî ve İbnü'l-Irâkī diye tanınan oğlu Ebû Zür'a'dır. Heysemî onun aynı zamanda arkadaşı, damadı ve en büyük yardımcısı olmuştur. Irâkī Heysemî'yi zevâid* konusu üzerinde çalışmaya yöneltmiş ve bu çalışmalarında kendisine rehberlik etmiştir. İbn Hacer ise Irâkī'ye on yıl süreyle talebelik etmiş, onun kendi eserleri

yanında Tirmizî'nin eş-Şemâʾil'ini, Dârekutnî'nin es-Sünen'ini, Ebû Avâne'nin eş-Ṣaḥîḥ'ini, Beyhakī'nin es-Sünenü'l-kübrâ'sını ve daha birçok eseri kendisinden okumuştur (bu eserler için bk. el-Mecmaʿu'l-müʾesses, II, 184-230). İbnü'l-Irâkī de babasından her fırsatta faydalanmıştır. Vefatı sırasında Irâkī'ye kendisinden sonra geride hangi hadis hâfızlarının kaldığını soran bir kişiye önce İbn Hacer'in, sonra oğlu Ebû Zür'a'nın, üçüncü olarak da Nûreddin el-Heysemî'nin adını vermesi (İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, V, 172), bu üç öğrencisine gösterdiği özel ilginin sebebini ortaya koymaktadır.

Irâkī hem zühdü, takvâsı ve erdemli kişiliği hem de hadis ilimleri sahasındaki dirayeti sayesinde büyük itibar görmüştür. Nitekim hocası İzzeddin İbn Cemâa onu Mısır'ın hadis otoritesi sayarken İbn Hacer de hadis ilmini ondan daha iyi bilen bir kimseyi görmediğini belirtmiş (a.g.e., V, 171), Süyûtî ise Irâkī'nin VIII. (XIV.) yüzyılın müceddidi olduğunu söylemiştir (Irâkī, el-Bâʿiṡ ʿale'l-ḫalâṣ [nşr. Muhammed es-Sabbâğ], s. 94). Zeynüddin el-Irâkī 8 Şâban 806 (20 Şubat 1404) tarihinde vefat etti. İbn Hacer, yazdığı uzunca bir mersiye ile üzüntüsünü ifade ederken aynı zamanda onun önemli çalışmaları hakkında da bilgi vermiştir.

İbnü'l-Irâkī'nin Tuḥfetü'l-vârid bi-tercemeti'l-vâlid adlı eserinde babasının biyografisini yazdığı belirtilmekte (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 376), bazı dergilerde, Ahmed Ma'bed Abdülkerîm'in 1973 yılında el-Ḥâfıẓ el-ʿIrâḳī ve eṡeruhû fi's-sünne adıyla bir yüksek lisans çalışması yaptığı, Tahsin İbrâhim ed-Düseykî'nin de "Tabakātü ulemâi Kürdistân" serisinin ikinci kitabı olarak el-Ḥâfıẓ Zeynüddîn el-ʿIrâḳī ve eṡeruhû fî ʿilmi'l-ḥadîṡ (Riyad 1413) adlı bir eser kaleme aldığı belirtilmektedir.

Eserleri. 1. İḫbârü'l-aḥyâʾ bi-aḫbâri'l-İḥyâʾ. Kaynaklarda dört ciltten oluştuğu ve 751'de (1350) tamamlandığı belirtilen eser, müellifin İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn'in hadislerini tahrîc etmek üzere kaleme aldığı üç kitabın ilki ve en genişidir. Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791), İḥyâʾ şerhi İtḥâfü's-sâde'de bazı hadisleri tenkit ederken Irâkī'den yaptığı nakillerin aynı seriden el-Muġnî ʿan ḥamli'l-esfâr'da bulunmaması, günümüze geldiği bilinmeyen bu eseri Zebîdî'nin görüp ondan faydalandığı kanaatini uyandırmaktadır. 2. el-Keşfü'l-mübîn ʿan taḫrîci İḥyâʾi ʿulûmi'd-dîn. İḥyâʾdaki hadislerin tahrîc edildiği serinin ikinci kitabı ve orta büyüklükte olanıdır. Müellif, günümüze gelmediği anlaşılan bu eseri yazdıkça talebelerine okutmuş, fakat tamamlayamamıştır. Zebîdî'nin bu eserden söz etmediği gibi Irâkī'nin İḥyâʾ hadisleri üzerine iki kitabı bulunduğunu belirtmesi (İtḥâfü's-sâde, I, 40-41) muhtemelen eserin yarım kalması sebebiyledir. 3. el-Muġnî ʿan ḥamli'l-esfâr fi'l-esfâr fî taḫrîci mâ fi'l-İḥyâʾi mine'l-aḫbâr. Irâkī'nin İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn'deki hadisler üzerine yazdığı eserlerin en küçüğü ve günümüze gelmiş olanıdır. Müellif burada tahrîcini yaptığı hadisin baş tarafından bir bölüm zikretmekte, onun hangi sahâbî tarafından rivayet edildiğini ve hangi hadis kitaplarında yer aldığını

söylemekte, ardından hadisin sağlamlık derecesini belirtmektedir. Irâkī'nin, İḫbârü'l-aḥyâ˒ adlı eserini telif ettiği zaman elde edemediği bazı hadislerin senedlerine dokuz yıllık bir çalışmadan sonra ulaşması ile bu bilgileri yeniden değerlendirdiğini söylemesi eserin yüzyıllar boyunca büyük rağbet görmesini sağlamıştır. İbn Hacer el-Muġnî'den birçok nüsha istinsah ettiğini belirtmektedir (İnbâ˒ü'l-ġumr, V, 171). Irâkī'nin İḥyâ˒ hadislerinden isnadını bulamadığını, dolayısıyla mevzû olduğunu belirttiği 271 rivayeti Muhammed Emîn es-Süveydî el-Mevżûʿât fi'l-İḥyâ˒ ev el-İʿtibâr fî ḥamli'l-esfâr adlı eserinde (nşr. Ali Rızâ b. Abdullah, Demenhûr [Mısır] 1414/1993) bir araya getirmiş, eserin nâşiri Ali Rızâ, Süveydî'nin dikkatinden kaçan otuz altı rivayeti de kitabın sonuna eklemiştir (s. 118-124). el-Muġnî İḥyâ˒ ile birlikte birçok defa basılmıştır (I-IV, Kahire 1332/1913, 1352/1933). 4. et-Taḳyîd ve'l-îżâḥ limâ uṭliḳa ve uġliḳa min Muḳaddimeti'bni'ṣ-Ṣalâḥ. Müellifin, usûl-i hadîs alanında en değerli çalışma dediği İbn Salâh'a ait Muḳaddime üzerindeki iki çalışmasından birincisidir. Irâkī Muḳaddime'nin tertibini aynen koruyarak gerekli gördüğü kısımları açıklamış, yer yer itirazlarını ortaya koymuş, İbnü's-Salâh'a yöneltilen isabetsiz tenkitleri de belirtmiştir (I-II, Kahire 1353; I-II, Beyrut, ts.). Eser ayrıca Muhammed Râgıb et-Tabbâh (Halep 1350; Beyrut 1405) ve Abdurrahman Muhammed Osman (Medine 1389; Kahire 1389/1969, 1400/1980; Beyrut 1401/1981) tarafından Muḳaddime ile birlikte yayımlanmış, ayrıca Beyrut'ta basılmıştır (1412/1991). Bazı kaynaklarda Irâkī'nin Nüketü İbni'ṣ-Ṣalâḥ adıyla anılan eserinin et-Taḳyîd ve'l-îżâḥ olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hacer el-Askalânî, en-Nüket ʿalâ Kitâbi'bni'ṣ-Ṣalâḥ'ında (bk. bibl.) İbnü's-Salâh'ın bazı görüşlerini tenkit ederken Irâkī'nin bu eserindeki el-li kadar görüşüne de eleştiriler yöneltmiştir (I, 133-173). 5. el-Elfiyye*. Irâkī, İbnü's-Salâh'ın Muḳaddime'sini 1002 beyitte özetlemiş ve eserine Tebṣıratü'l-mübtedî ve teẕkiretü'l-müntehî (et-Tebṣıra ve't-teẕkire; nşr. Mahmûd Rebîʿ, Kahire 1355/1937, bir ciltte dört cüz halinde) adını vermiştir. Benzerleri gibi el-Elfiyye diye şöhret bulan eseri Irâkī daha sonra Fetḥu'l-muġîs̱ bi-şerḥi Elfiyyeti'l-ḥadîs̱ adıyla şerhetmiştir. Eser ilk defa Sehâvî'nin aynı kitap üzerindeki bir şerhiyle birlikte yayımlanmıştır (Leknev 1303/1885, taşbaskı; nşr. Muhammed b. Hüseyin el-Irâkī, Fas 1354/1935; nşr. Mahmûd Rebîʿ, Kahire 1355/1937; nşr. Salâh Muhammed Muhammed Uveyda, Beyrut 1413). el-Elfiyye'nin Sehâvî, Bikāî, Zekeriyyâ el-Ensârî, Emîr Pâdişah, Abdürraûf el-Münâvî ve Uchûrî gibi âlimler tarafından yapılan şerhleri de bulunmaktadır. 6. Taḳrîbü'l-esânîd ve tertîbü'l-mesânîd. Irâkī, oğlu Ebû Zürʿa için hazırladığı ve 775 (1373-74) yılında tamamladığı bu eserinde özellikle Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i ile İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭa˒ında en sağlam senedlerle rivayet edilen hadislerden ahkâma dair olan bir kısmını derleyerek kitap ve bab adlarına göre sıralamış, eserin sonunda "Ebvâbü'l-edeb" başlığı altında ahlâk hadislerini bir araya getirmiştir. Bir yıl sonra eseri oğlu Ebû Zürʿa'nın kendisine dokuz mecliste okuduğunu belirten Irâkī bu hadislerin bir kısmını şerhetmiştir (Kahire 1310; nşr. Hasan Rebîʿ, Kahire 1353; nşr. komisyon, Beyrut 1404/1984). Babasının vefatı

üzerine Ebû Zür'a yarım kalan bu şerhi Ṭarḥu't-tes̱rîb fî şerḥi't-Taḳrîb adıyla 818 (1415) yılında tamamlamıştır. Ṭarḥu't-tes̱rîb dört mücelledde sekiz cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1353; Beyrut, ts.). Ebû Zür'a, bu eserdeki hadisleri Taḫrîcü Taḳrîbi'l-esânîd adıyla tahrîc etmiş olup eserin II. cildi Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır (Hadis, nr. 725). 7. Ẕeyl ʿalâ Mîzâni'l-iʿtidâl (Ẕeylü Mîzâni'l-iʿtidâl). Tenkit edilmesi gerekenlerden olduğu halde Zehebî'nin Mîzânüliʿtidâl'e almadığı 787 râvi hakkında bilgi veren eser Subhî es-Sâmerrâî (Beyrut 1407/1987) ve Abdülkayyûm Abdürabbinnebî (Mekke 1406/1986; Beyrut 1407/1987) tarafından neşredilmiştir. 8. Taḫrîcü eḥâdîs̱i muḫtaṣari'l-Minhâc (Taḫrîcü eḥâdîs̱i'l-Minhâc li'l-Beyżâvî). Beyzâvî'nin usûl-i fıkha dair Minhâcü'l-vüṣûl ilâ ʿilmi'l-uṣûl adlı eserinde yer alan seksen dokuzu merfû, on sekizi sahâbe sözü olmak üzere 107 rivayetin sağlamlık derecesinin kısaca belirtildiği eseri önce Subhî es-Sâmerrâî yayımlamış (Mecelletü'l-baḥs̱i'l-ʿilmî ve't-türâs̱i'l-İslâmî [1399], II, 279-315; Bağdat 1397/1976), daha sonra da Muhammed Nâsır el-Acmî Taḫrîcü'l-eḥâdîs̱ ve'l-âs̱âr el-vâḳıʿa fî Minhâci'l-Beyżâvî adıyla neşretmiştir (Beyrut 1409/1989). Irâkī'nin Minhâc üzerindeki bazı tenkitlerini ihtiva eden Nüket'inden de söz edilmekte, fakat bu eseri tamamlayamadığı anlaşılmaktadır (İbn Fehd, s. 230). 9. Naẓmü Minhâci'l-vüṣûl ilâ ʿilmi'l-uṣûl (en-Necmü'l-vehhâc fî naẓmi'l-Minhâc). Müellif bu çalışmasında Minhâcü'l-vüṣûl'ü 1367 beyitte manzum hale getirmiştir. İbnü'l-Irâkī'nin şerhettiği eserin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir. 10. Tekmiletü Şerḥi't-Tirmiẕî. İbn Seyyidünnâs'ın yarım bıraktığı Tirmizî şerhini tamamlamak için kaleme alınan bu eserden söz eden İsnevî, zamanın hadis hâfızı dediği talebesi Irâkī'nin onu aslına uygun bir şekilde ikmal ettiğini söylemektedir (Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, II, 511). Irâkī'nin dokuz cilt daha ilâve ettiği halde tamamlayamadığı Tekmile'nin (Sehâvî, IV, 173) bazı bölümleri günümüze gelmiştir (Escurial Library, nr. 1464, 172 varak; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Hadis, nr. 2504, 256 varak; el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye [Medine], nr. 33, bunun İbn Hacer el-Askalânî'nin nüshası olduğu söylenmektedir). Eserin VIII. cildi Rabat Evkaf Kütüphanesi'ndedir (nr. 7). Tekmile'nin bir nüshasının kenarında, yine Irâkī'nin Şerḥu Süneni't-Tirmiẕî adıyla birkaç ciltten meydana gelen bir çalışmasından söz edilmekte (İbn Hacer, el-Mecmaʿu'l-müʾesses, II, 182-183), bu bilgiyi tekrarlayan Sezgin eserin Millet Kütüphanesi'nde mevcut iki nüshasından (Feyzullah Efendi, nr. 363, 226 varak; nr. 364, VII, 275 varak) birinin (nr. 364) müellif hattı olduğunu söylemektedir (GAS, I, 155). 11. Kitâbü'l-Erbaʿîn el-ʿuşâriyye (el-Eḥâdîs̱ü'l-ʿuşâriyyât, el-Erbaʿûne'l-ʿuşâriyyâtü'l-isnâd). Müellifin, talebelerinin arzusu üzerine âlî isnadlı (on râvili) olup Kütüb-i Sitte'de yer almayan sahih, hasen ve garîb derecelerindeki kırk rivayeti bir araya getirdiği, talebelerine Medine'de Hz. Peygamber'in kabriyle minberi arasında imlâ ettiği hadislerden meydana gelen eser, Bedr b. Abdullah el-Bedr tarafından Afîfüddin Ebü'l-Ferec Muhammed b. Abdurrahman el-Mukrî'nin Kitâbü'l-Erbaʿîn fi'l-cihâd ve'l-mücâhidîn'i ile birlikte neşredilmiştir (Beyrut 1413/1992, s. 101-235). İbn Hacer, hocasının hayatının son yılında kendilerine imlâ ettiği on râvili

rivayetlerinden altmışını daha bir araya getirerek bu hadislerin sayısını 100'e çıkarmıştır. 12. et-Tüsâʿiyyât. Irâkī'nin, kendisine dokuz râvi ile ulaşan rivayetlerden kırkını bir araya getirdiği eserin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Fâzıl Ahmed Paşa, Mecmua, nr. 371/2). Müellifin dokuz râvili kırk hadis çalışmaları arasında, kendisinden en âlî rivayetleri elde ettiği yaşlı hocası Ebü'l-Feth el-Meydûmî'nin rivayetlerinden derlediği Erbaʿûne tüsâʿiyye li'l-Meydûmî (Taḫrîc ʿale'l-erbaʿîne tüsâʿiyyeti'l-isnâd li'l-Meydûmî) ve Erbaʿûne tüsâʿiyye min rivâyeti'l-Beyyânî adlı iki eserinden daha söz edilmektedir. 13. el-Bâʿis̱ ʿale'l-ḫalâṣ min ḥavâdis̱i'l-ḳuṣṣâṣ. Eserde sahâbenin kıssacılığı uygun görmediği, kıssa anlatmak isteyenlere izin vermediği, kıssacıların hadis rivayetine ehliyetli kişiler olmadıkları, halkın anlamakta zorluk çekeceği şeyleri hikâye edip onların zihinlerini karıştırdıkları belirtilerek bu hurafecilerin vaaz etmesine izin verilmemesi istenmektedir. Eser Muhammed es-Sabbâğ tarafından yayımlanmıştır (Eḍvâʾü'ş-şerîʿa, IV, Riyad 1393, s. 81-171). 14. ed-Dürerü's-seniyye fî (naẓmi)'s-siyeri'z-zekiyye (fî naẓmi's-sîreti'n-nebeviyye). Naẓmü'd-düreri's-seniyye fi's-siyeri'z-zekiyye ve Elfiyye fi's-siyer diye de anılan eser müellifin, Hz. Peygamber'in hayatını ve şemâilini bin beyitte anlattığı bir diğer el-fiyyesidir. Eserin yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Âşir Efendi, nr. 279; Şehid Ali Paşa, nr. 2747, 2757; Ayasofya, nr. 4789; Esad Efendi, nr. 273; Lâleli, nr. 1997; Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 114; Çorlulu Ali Paşa, nr. 443 [bu kütüphanede eserin başka yazmaları da vardır]), ayrıca İstanbul Üniversitesi (nr. 4117), Köprülü (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1116) ve Kayseri Râşid Efendi (nr. 223) kütüphanelerinde bulunmaktadır. ed-Dürerü's-seniyye'nin Rabat'ta yayımlandığı kaydedilmektedir (İbn Hacer, el-Mecmaʿu'l-müʾesses, II, 183, neşredenin dipnotu, nr. 748). Şerhleri arasında Muhammed Abdürraûf el-Münâvî'nin el-ʿUcâletü's-seniyye ʿalâ Elfiyyeti's-sîreti'n-nebeviyye'si (nşr. İsmâil el-Ensârî, Riyad 1389/1969; eser Çorum İl Halk Kütüphanesi'n-de [nr. 1230] el-Fütûḥâtü's-sübḥâniyye adıyla kaydedilmiştir), Uchûrî'nin Şerḥu Naẓmi'd-düreri's-seniyye fi's-siyeri'z-zekiyye'si (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1900; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 216) ve İbnü'l-Hâim'in el-Ġurerü'l-muḍîʾe'si (Brockelmann, GAL, II, 78; Suppl., II, 70) zikredilebilir. 15. el-Elfiyye fî ġarîbi'l-Ḳurʾân. Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı garîb kelimeleri alfabetik sıraya göre de alıp açıklayan bu manzum eser, Abdülazîz ed-Dîrînî'nin usûl-i tefsîre dair et-Teysîr fî ʿilmi't-tefsîr adlı manzum eserinin kenarında Tefsîru elfâẓi'l-Ḳurʾân adıyla yayımlanmış (Kahire 1310, 1311), ayrıca Süyûtî'nin Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm'inin kenarında basılmıştır (Kahire 1345). 16. el-Ḳurab fî maḥabbeti'l-ʿArab (Maḥaccetü'l-ḳurab fî maḥabbeti [fażli, feżâʾili]'l-ʿArab). Araplar'ı sevmekle ilgili rivayetlerin bir araya getirildiği yirmi babdan meydana gelen bir risâle olup Bombay'da (1303) ve Kahire'de (1332; nşr. İbrâhim el-Kādirî, 1381/1961) yayımlanmıştır. Müellifin Enfaʿu'l-ḳurab fî beyâni fażli'l-ʿArab adıyla zikredilen eseri de muhtemelen bu kitaptır. 17. Ḳurretü'l-ʿayn bi'l-meserre bi-vefâʾi'd-deyn. Müellifin en son yazdığı ve defalarca rivayet ettiği söylenen eserlerinden biridir

(nşr. Müs‘id Abdülhamîd es-Sa‘dânî, Bulak 1993). Kaynaklarda Ḳurretü’l-ʿayn bi-vefâʾi’l-vâlideyn adıyla zikredilen eserinin de bu kitap olması muhtemeldir. 18. Risâle. Kitapta, Kudâî’nin Şihâbü’l-aḫbâr’ında yer almakla beraber Radıyyüddin es-Sâgānî’nin ed-Dürrü’l-mülteḳaṭ fî tebyîni’l-ġalaṭ ve nefyi’l-laġaṭ adlı eserinde mevzû olduğunu söylediği altmıştan fazla rivayetten on üçünün sahih veya hasen derecesinde bulunduğu belirtilmektedir. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî bu risâleyi Müsnedü’ş-Şihâb’ın sonunda yayımlamıştır (Beyrut 1405/1985, II, 249-368). 19. Nüketü’l-fetâvâ ʿale’l-muḫtaṣarât. Irâkī’nin yetişme çağında bir kısmının metinlerini ezberlediği üç Şâfiî fakihinin eserleri (Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin et-Tenbîh’i, Abdülgaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvînî’nin el-Ḥâvi’ṣ-ṣaġīr’i, Beyzâvî’nin el-Minhâc’ı) üzerindeki bazı görüşlerini ihtiva etmektedir (Brockelmann, GAL Suppl., II, 70). 20. el-Müstaḫrec ʿale’l-Müstedrek li’l-Ḥâkim (Emâlî fî taḫrîci’l-Müstedrek, Taḫrîcü Müstedreki’l-Ḥâkim). İbn Hacer’in belirttiğine göre Irâkī, el-Müstedrek’ten “Kitâbü’s-Salât”a kadar olan kısmı 300 kadar mecliste imlâ etmiştir (el-Mecmaʿu’l-müʾesses, II, 185). Bunlardan yedi mecliste imlâ ettiği hadisler Ebû Abdurrahman Muhammed Abdülmün‘im b. Reşâd tarafından aynı adla yayımlanmıştır (Kahire 1410/1990). 21. Mecâlis sebʿa. Yedi oturumda yazdırdığı hadisleri ihtiva eden eserin bir nüshası İskenderiye’de bulunmaktadır (Mektebetü’l-belediyye, nr. 2436; ayrıca bk. Brockelmann, GAL Suppl., II, 70). 22. Muḫtaṣar fi’l-eḥâdîs̱i’l-müteʿalliḳa bi’l-aḥkâm. Eserin bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’dedir (a.g.e., II, 70). 23. el-ʿAdedü’l-muʿteber fi’l-evcühi’lletî beyne’s-süver. Bir nüshası Hidîviyye Kütüphanesi’nde kayıtlıdır (Brockelmann, GAL, I, 78). 24. İstiḥbâbü’l-vuḍûʾ (a.g.e., II, 78). Manẓûme fi’l-vuḍûʾi’l-müsteḥab adıyla da anılmaktadır (Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 562). 25. el-İstiʿâẕe bi’l-vâḥid min iḳāmeti cumʿateyn bi-mekân vâḥid (Brockelmann, GAL Suppl., II, 70). 26. Temyîzü’l-aṣḥâb (a.g.e., II, 70). 27. Ẕeylü Târîḫi’l-İslâm (a.g.e., II, 70). 28. el-Kelâm ʿale’l-eḥâdîs̱i’lletî tüküllime fîhâ bi’l-važʿ ve hiye fî Müsnedi’l-İmâm Aḥmed. İbn Hanbel’in el-Müsned’inde mevcut dokuz hadisin mevzû olduğuna dair bir risâledir. Risâleyi İbn Hacer el-Ḳavlü’l-müsedded fi’ẕ-ẕebbi ʿan Müsnedi Aḥmed’ine almış, daha sonra bu hadislerin bir kısmını savunmuştur (Beyrut 1404/1984, s. 7-17; Müsned, nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Beyrut 1411/1991, X, 492-502). 29. Fetvâ fî enne mâ uʿtîde yevme ʿâşûrâʾ min ekli’d-decâc ve’l-ḥubûbi’l-mübâḥ. Bir nüshası Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye’de (Hidîviyye) bulunmaktadır (Brockelmann, GAL, II, 78). 30. Emâlî fîmâ yeteʿalleḳu bi’l-istisḳāʾ. Nil nehrinin sularının çekilmesi ve Mısır’da büyük bir kuraklığın başlaması üzerine vefatından beş ay kadar önce son imlâ meclisinde (416. meclis) yazdırdığı yağmur duasıyla ilgili hadislerden meydana gelmektedir. İstiskā namazını kıldırdıktan sonra Irâkī’nin hutbesini dinleyen İbn Hacer, bu olayın ardından her şeyde bolluk ve bereket görüldüğünü söylemektedir (el-Mecmaʿu’l-müʾesses, II, 188).

Bunlardan başka Ecvibetü İbni’l-ʿArabî, el-Eḥâdîs̱ü’l-muḫarrace fi’ṣ-Ṣaḥîḥayn elletî tüküllime fîhâ bižaʿf ve’n-ḳıṭâʿ, Emâlî ʿale’l-Erbaʿîne’n-Neveviyye ve bu eser

üzerinde yapılmış bir çalışma olan Taḫrîcü'l-Erbaʿîne'n-Neveviyye, Emâlî ʿalâ Emâli'r-Râfiʿî (bu eserdeki hadisleri tahrîc etmiştir), Emâlî fî-mâ yeteʿalleḳu bi-ṭûli'l-ʿömr, Fażlü Ḥirâʾ, İḥyâʾü'l-ḳalbi'l-meyyit bi-duḫûli'l-beyt, mürsel rivayetler konusunda olup hayatının son döneminde kaleme aldığı ve İbn Hacer'in de kendisinden okuduğu belirtilen el-İnṣâf, ʿİşrûne s̱emâniye min rivâyeti'l-Beyyânî, el-Kelâm ʿalâ ḥadîs̱i "el-Mevtü keffâretün li-külli müslim", el-Kelâm ʿalâ ḥadîs̱i't-tevsiʿati yevme ʿâşûrâʾ, el-Kelâm ʿale'l-ḥadîs̱i'l-vârid fî eḳalli'l-ḥayż ve eks̱erihî, el-Kelâm ʿalâ mesʾeleti's-sücûd li-terki'l-ḳunûṭ, el-Kelâm ʿalâ ṣavmi sit min şevvâl, Mesʾeletü ḳaṣṣi'ş-şârib, Mesʾeletü'ş-şürb ḳāʾimen, (Taḫrîcü) Meşyeḫati İbni'l-Ḳārî ʿAbdirraḥmân, (Taḫrîcü) Meşyeḫati'l-ḳâdî Nâṣırüddîn b. et-Tûnisî, Muʿcem müştemil ʿalâ terâcimi cemâʿa min ehli'l-ḳarni's̱-s̱âmin, el-Mevridü'l-henî fi'l-mevlidi'n-nebî, Muḫtaṣarü'l-ḥücce, Nevevî'nin Şâfiî fıkhına dair er-Ravża adlı eserinin bir muhtasarına İsnevî'nin yazdığı el-Mühimmât ʿale'r-Ravża üzerinde Irâkī'nin bazı görüşlerini ihtiva eden el-Mühimmât ʿale'l-Mühimmât (Tetimmâtü'l-Mühimmât, Mühimmâtü'l-Mühimmât), İbn Dakīkul'îd'in usûl-i hadîse dair el-İḳtirâḥ'ını Irâkī'nin 427 beyitte manzum hale getirdiği, oğlunun da bazı kısımlarını şerhettiği (İbn Fehd, s. 231) Naẓmü'l-İḳtirâḥ, usûl-i hadîse dair Şerḥu'l-Beyḳūniyye, Tafḍîlü Zemzem (Tafḍîlü mâʾi Zemzem ʿalâ külli mâʾin ḳalîl Zemzem), Taḫrîcü erbaʿîne ḥadîs̱ büldâniyye min Ṣaḥîḥi'bni Ḥibbân, Târîḫu taḥrîmi'r-ribâ (el-Cevâb ʿan suʾâl yeteḍammenü târîḫe taḥrîmi'r-ribâ), Tercümetü'l-İsnâʾî, Ṭuruḳu ḥadîs̱i "Men küntü mevlâhü fe-ʿAliyyün mevlâhü", Tertîbü men lehû ẕikru tecrîḥ ev taʿdîl fî "Beyâni'l-vehem ve'l-îhâm" li'bni Ḳaṭṭân (eser alfabetiktir), Zehebî'nin el-ʿİber'i üzerine 741-763 (1340-1362) yıllarını ilâve eden (İbn Fehd, s. 231) eẕ-Ẕeyl ʿale'l-ʿİber, Ẕeylü Meşyeḫati'l-ḳāḍî Ebi'l-Ḥarem el-Ḳalânisî ve Ẕeylü'ẕ-Ẕeyl li-Vefeyâti'l-aʿyân adlı eserler de kaynaklarda Irâkī'ye nisbet edilmektedir.

Bazı şiir ve kasideleri de bulunan Irâkī'nin tamamlamaya fırsat bulamadığı eserleri arasında şu kitapları da zikredilmektedir: Eṭrâfü Ṣaḥîḥi İbn Ḥibbân, Ricâlü Ṣaḥîḥi İbn Ḥibbân, Ricâlü Süneni'd-Dâreḳutnî. Sonuncu eserde, Sünenü Dâreḳutnî râvilerinden olup İbn Hacer'in Tehẕîbü't-Tehẕîb'inde bulunmayan râvilerin biyografilerinin bir araya getirilmesi amaçlanmıştır. Ziriklî onun usûl-i fıkha dair et-Taḥrîr adlı bir eserinin bulunduğunu söylemektedir (el-Aʿlâm, III, 344).

BİBLİYOGRAFYA: Irâkī, Ẕeyl ʿalâ Mîzâni'l-iʿtidâl (nşr. Subhî es-Sâmerrâî), Beyrut 1407/1987, neşredenin girişi, s. 11-16; a.mlf., el-Bâʿiş ʿale'l-ḫalâṣ min ḥavâdis̱i'l-ḳuṣṣâṣ (nşr. Muhammed es-Sabbâğ, Edvâʾü'ş-şerîʿa, IV, Riyad 1393 içinde), s. 81-171; a.mlf., Tâḫrîcü eḥâdîs̱i muḫtaṣari'l-Minhâc (nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Mecelletü'l-baḥs̱i'l-ʿilmî ve't-türâs̱i'l-İslâmî içinde), II, Mekke 1399/1979, neşredenin girişi, s. 279-283; a.e.: Taḫrîcü'l-eḥâdîs̱ ve'l-âs̱âr el-vâḳıʿa fî Minhâci'l-Beyżâvî (nşr. M. Nâsır el-Acmî), Beyrut 1409/1989, neşredenin girişi, s. 6-21; İsnevî, Ṭabaḳâtü'ş-Şâfiʿiyye, II, 511; Fâsî, Ẕeylü't-Taḳyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, II, 106-109; İbnü'l-Cezerî, Ġâyetü'n-nihâye, I, 382; İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, V, 170-176; a.mlf., el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-Muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1415/1994, II, 176-230; a.mlf., en-Nüket ʿalâ Kitâbi'bni'ṣ-Ṣalâḥ (nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr), Riyad 1408/1988, neşredenin girişi, I, 133-173; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Ẕeylü

Ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde), Haydarâbâd 1376/1956, s. 220-239; İbn Tağrîberdî, el-Menhelü'ṣ-ṣâfî, VII, 245-250; a.mlf., ed-Delîlü'ş-şâfî ʿale'l-Menheli'ṣ-ṣâfî (nşr. M. Şeltût), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Hâncî), I, 409; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, IV, 171-178; İbn Tolun, el-Ḳalâʾidü'l-cevheriyye fî târîḫi'ṣ-Ṣâliḥiyye (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dımaşk 1400/1980, II, 445-449; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 306-362; a.mlf., Ẕeylü Ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî, Haydarâbâd 1376/1956 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), s. 370-372; a.mlf., Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Ömer), s. 538-540; İbnü'l-Kādî, Dürretü'l-ḥicâl, III, 113; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 24, 135, 156, 218, 376, 464, 559, 747, 930; II, 1028, 1122, 1124, 1140, 1162, 1208, 1324, 1455, 1696, 1748, 1867, 1880, 1911, 1915, 1961, 2018; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VII, 55-57; Zebîdî, İtḥâfü's-sâde, I, 40-41; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 354-356; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 562; Serkîs, Muʿcem, II, 1317-1318; Brockelmann, GAL, II, 77-78; Suppl., II, 69-70; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 814-818; Sezgin, GAS, I, 155; Tecrid Tercemesi, I, 215; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), III, 344-345.

M. Yaşar Kandemir

HEYSEMÎ (الهيثمي) Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî (ö. 807/1405) Mecmaʿu'z-zevâʾid adlı eseriyle tanınan muhaddis.

Receb 735'te (Mart 1335) Mısır'da Fustat ile Mukattam dağı arasındaki Sahrâ'da doğdu. Oradaki Ebü'l-Heysem köyüne nisbetle Heysemî diye anılır. Onun bu nisbesinin hemşehrisi Ahmed b. Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) nisbesine benzemesi sebebiyle bazı müellifler iki âlimi birbirine karıştırmış, Brockelmann ve Fuat Sezgin de Heysemî'nin adını Ebü'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir b. Hacer el-Heytemî şeklinde yazmışlardır (GAL, II, 91; Suppl., II, 82; GAS, I, 148, 171, 190, 196). Kettânî bu yanlışa dikkat çekmiştir (er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 374). Heysemî'nin babasının Fustat Sahrâsı'nda ticaretle meşgul olduğu kaydedilmektedir.

Heysemî, ilk öğreniminden sonra on beş yaşında iken tahsil için Kahire'ye gitti. Çeşitli hocalardan faydalandığı sırada kendisinden on yaş büyük olan Zeynüddin el-Irâkī ile tanıştı. Zamanla hem ilimde rehberi ve hocası hem de hâmisi olan Irâkī ile Kahire, Haremeyn, Kudüs, Dımaşk, Ba'lebek, Halep, Hama, Humus ve Trablus gibi ilim merkezlerine seyahatler yaptı; bütün hac ziyaretlerinde onunla birlikte bulundu. Hemen hemen aynı âlimlerden aynı eserleri beraber okudular. Heysemî'nin diğer hocaları arasında İbn Abdülhâdî Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, İbnü'l-Mülûk Muhammed b. İsmâil b. Abdülazîz, kendisinden Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi okuduğu Muzafferüddin Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Attâr, Ṣaḥîḥ-i Müslim'i ve Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'ini okuduğu İbnü'l-Habbâz Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim, Ebû Dâvûd'un es-Sünen'ini okuduğu Ahmed b. Ebû Bekir b. Ömer el-Meydûmî, Muhammed b. İsmâil b. Ömer el-Hamevî ve İbn Kayyim ez-Ziyâiyye diye bilinen Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim anılabilir. Heysemî en çok faydalandığı hocası Zeynüddin el-Irâkī'nin birçok kitabını, hatta derslerde birlikte takip ettikleri eserleri ondan bir kere daha okumuş, imlâ* meclislerinde yazdırdığı hadisleri kaydetmiş ve bütün eserlerini istinsah etmiştir. Irâkī hayatta olduğu sürece Heysemî onun şahsına ve hadis alanındaki otoritesine olan saygısından dolayı hadis

rivayetinden kaçınmıştır. Irâkī de Heysemî'yi çok sevmiş, kızı Hatice ile onu evlendirmiş, bu evlilikten birkaç çocukları olmuştur. Heysemî, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde bulunup Kütüb-i Sitte'de yer almayan hadisleri bir araya getirme işini ve daha sonraki çalışmalarını Irâkī'nin tavsiyesi ve yardımıyla yapmıştır.

Irâkī'den hadis okumaya gelenler Heysemî'den de faydalanma imkânı bulmuşlar ve bu sayede başta Irâkī'nin oğlu İbnü'l-Irâkī Ebû Zür'a Veliyyüddin, Takıyyüddin el-Fâsî, Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî, İbn Merzûk el-Hafîd, İbn Hacer el-Askalânî ve Bedreddin el-Aynî gibi isimler olmak üzere pek çok talebe ondan ders almıştır (Necmeddin İbn Fehd, s. 536, ayrıca bk. İndeks). Bunlar arasında İbn Hacer el-Askalânî'nin ayrı bir yeri vardır. İbn Hacer, Irâkī'den öğrenmek istediği birçok ilmî konuda Heysemî'nin yardımını görmüş, Heysemî'nin Mecmaʿu'z-zevâʾid'inin üçte biriyle Zevâʾidü Müsnedi Aḥmed'in dörtte birini diğer talebe arkadaşlarıyla beraber, Beyhakī'nin es-Sünenü'l-kübrâ'sının üçte birini de tek başına ondan okumuştur. Heysemî, bu kabiliyetli öğrencisinin Mecmaʿu'z-zevâʾid'i tenkide hazırlandığını duyduğu zaman ona gücendiğini ima etmiş, o da hocasını üzmemek için bu çalışmasından vazgeçmiştir. İbn Hacer, Irâkī ile Heysemî arasındaki sıcak ilişkiden hayranlıkla söz etmekte, Heysemî'nin elli altı yıl boyunca Irâkī'ye ve ailesine hizmet ettiğini belirtmektedir.

Heysemî 29 Ramazan 807 (31 Mart 1405) tarihinde Kahire'de vefat etti ve Bâbülberkūkıyye'nin dış tarafına defnedildi. Kaynakların bir kısmında 19 Ramazan 807'de (21 Mart 1405) öldüğü kaydedilmekteyse de bunun bir okuma hatasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda Heysemî'nin sakin tabiatlı, gösterişten hoşlanmayan, iyilik sever, zühd ve takvâ sahibi bir kimse olduğu belirtilmektedir. Heysemî'nin, Irâkī ile birlikte çeşitli hocalardan okuduğu kitapları onun gibi doğrudan rivayet etme yetkisine sahip olduğu halde bunları Irâkī'den okumuş gibi rivayet etmesi, hocasına duyduğu derin saygı yanında alçak gönüllü bir âlim olduğunu da göstermektedir.

Eserleri. A) Zevâid Çalışmaları. 1. Ġāyetü'l-maḳṣad fî zevâʾidi Aḥmed. Irâkī'nin tavsiyesi üzerine 776 (1374) yılında kaleme aldığı bu kitabında Heysemî, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde yer alıp Kütüb-i Sitte'de bulunmayan hadisleri bir araya getirmiştir. Eser üzerinde, Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi'nde 1981-1988 yılları arasında Seyfürrahman Mustafa, Abdurrahman Muhammed Sirâc gibi araştırmacılar doktora çalışması yapmışlardır. 2. Keşfü'l-estâr ʿan zevâʾidi'l-Bezzâr. Takıyyüddin İbn Fehd, eserin adının el-Baḥrü'z-zeḫḫâr fî zevâʾidi'l-Bezzâr olduğunu söylemekteyse de (Laḥẓü'l-elḥâẓ, s. 239-240) el-Baḥrü'z-zeḫḫâr Bezzâr'ın el-Müsned'inin diğer adıdır (DİA, VI, 113). Heysemî bu kitabında, Bezzâr'ın el-Müsned'inde bulunduğu halde Kütüb-i Sitte'de yer almayan 3698 rivayeti bablarına

göre sıralamış, Bezzâr'ın hadislere dair kısa değerlendirmelerini aynen, uzun açıklamalarını kısaltarak almış, ayrıca Buhârî'nin ta'likleriyle Ebû Dâvûd'un el-Merâsîl'de ve Tirmizî'nin eş-Şemâʾil'de topladığı rivayetlerle Nesâî'nin es-Sünen'i dışındaki nakillerini de bu eserde bir araya getirmiştir. Habîbürrahman el-A'zamî tarafından dört cilt halinde neşredilen (Beyrut 1399-1405/1979-1985) Keşfü'l-estâr'daki hadislerin alfabetik fihristini hazırlayanlardan Ebû Ya'lâ el-Kuveysînî çalışmasına Fihrisü eḥâdîs̱i Keşfi'l-estâr ʿan zevâʾidi'l-Bezzâr ʿale'l-Kütübi's-sitte (Beyrut 1408/1988), Muhammed Eymen eş-Şebrâvî ise Hidâyetü'l-muḥtâr ilâ tertîbi Keşfi'l-estâr ʿan zevâʾidi'l-Bezzâr adını vermiş, Ahmed el-Küveytî de eserin çeşitli fihristlerini yaparak Fehârisü Keşfi'l-estâr adıyla yayımlamıştır (Beyrut 1408/1988). 3. el-Maḳṣadü'l-ʿalî (aʿlâ) fî zevâʾidi Ebî Yaʿlâ el-Mevṣılî. Mevsılî'nin el-Müsned'inde bulunup Kütüb-i Sitte'de yer almayan 2030 hadisin bablarına göre tertip edildiği bu eserin bir nüshası Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 233). Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de kitap üzerinde bir doktora çalışması yapan Nâyif b. Hâşim ed-Daîs, daha sonra eserin tam metnini ihtiva eden bu çalışmasını yayımlamıştır (Cidde 1402/1982). el-Maḳṣadü'l-ʿalî Seyyid Kisrevî Hasan tarafından da neşredilmiştir (I-IV, Beyrut 1413/1993). 4. Mecmaʿu'l-baḥreyn fî zevâʾidi'l-Muʿcemeyn. Heysemî, Zevâʾidü Muʿcemeyi'ṭ-Ṭaberânî adıyla da anılan bu eserinde Taberânî'nin el-Muʿcemü'ṣ-ṣaġīr ve el-Muʿcemü'l-evsaṭ'ında yer aldığı halde Kütüb-i Sitte'de bulunmayan rivayetleri tesbit etmiş; ayrıca Tirmizî'nin eş-Şemâʾil'inde ve Nesâî'nin es-Sünenü'l-kübrâ, ʿAmelü'l-yevm ve'l-leyle, et-Tefsîr gibi eserlerinde bulunup Kütüb-i Sitte'de yer almayan rivayetleri de bu kitabında bir araya getirmiştir. Hâfız Muhammed Abdullah Hakemî, Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de eserin bir kısmı üzerinde (Kitâbü's-Salât, Ebvâbü'l-imâm'a kadar) doktora çalışması yapmış (1406/1986) ve bu çalışmanın I. cildi yayımlanmıştır (Tâif 1412/1992). Eserin tamamı ise Abdülkuddûs b. Muhammed Nezîr tarafından biri fihrist olmak üzere dokuz cilt halinde neşredilmiştir (Riyad 1413/1992). 5. Mecmaʿu'z-zevâʾid* ve menbaʿu'l-fevâʾid. Heysemî bu eserini yukarıda zikredilen dört zevâid ile el-Bedrü'l-münîr'i (aş. bk.) tamamladıktan sonra kaleme almıştır. Zevâid kitaplarının en meşhuru olan bu eser önce taş baskısı olarak bir cilt (Dehli 1308/1891), daha sonra Hüsâmeddin el-Kudsî'nin tashihiyle on cilt (Kahire 1351-1353; Beyrut 1967) halinde yayımlanmıştır. Muhammed Dervîş de eseri, hadisleri numaralayıp bir önceki baskının cilt ve sayfalarını göstermek suretiyle Buġyetü'r-râʾid fî taḥḳīḳi Mecmaʿi'z-zevâʾid adıyla neşretmiştir (I-X, Beyrut 1414/1994). 6. Mevâridü'ẓ-ẓamʾân ilâ zevâʾidi İbn Ḥibbân. İbn Hibbân'ın el-Müsnedü'ṣ-ṣaḥîḥ'inde bulunup Ṣaḥîḥayn'da yer almayan 2647 hadisi ihtiva etmektedir. Eserin mukaddimesinde Heysemî, İbn Hibbân'ın sahih hadisleri bir araya getirmedeki ölçüsüne güvenerek senedlerden sahâbîler dışındaki râvileri çıkarmayı düşündüğünü, fakat hocası Irâkī'nin oğlu İbnü'l-Irâkī'nin uyarısı üzerine eserdeki bazı hadislerin muhaddislerce tenkit edildiğini dikkate alarak senedleri aynen muhafaza ettiğini söylemektedir. Önce Muhammed Abdürrezzâk Hamza tarafından bir

cilt halinde yayımlanan eseri (Kahire, ts.; Beyrut, ts., Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye; Medine, ts., el-Matbaatü's-Selefiyye) daha sonra Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, bu baskıya göre eserdeki hadislerin fihristini hazırlayıp Fihrisü eḥâdîs̱i Mevâridi'ẓ-ẓamʾân ilâ zevâʾidi İbn Ḥibbân adıyla neşretmiştir (Beyrut 1407/1987). Şuayb el-Arnaût tarafından iki cilt halinde yayımlanan eseri (Beyrut 1414/1993), Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî ve Abduh Ali el-Kûşek titiz bir çalışmayla biri fihrist olmak üzere dokuz cilt halinde neşretmişlerdir (Dımaşk 1411-1414/1990-1993). 7. Zevâʾidü İbn Mâce ʿale'l-kütübi'l-ḫamse. Eserin bir nüshası Haydarâbâd Âsafiye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Brockelmann, GAL Suppl., II, 82). 8. Buġyetü'l-bâḥis̱ ʿan zevâʾidi Müsnedi'l-Ḥâris̱. Heysemî bu çalışmasında, Hâris b. Ebû Üsâme'nin (ö. 282/896) kendisine tamamına yakın kısmı ulaşan, fakat günümüze pek az bir bölümü gelmiş olan Müsned'inin (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 55/2, vr. 183a-197a, nr. 101/16) Kütüb-i Sitte'de bulunmayan 1136 kadar rivayetini bir araya getirmiştir. Son tarafı eksik olan Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'deki (Hadis, nr. 705, 138 varak) yegâne nüshası üzerinde Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkerî Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de bir doktora çalışması yapmış (1405/1985) ve Hâris b. Ebû Üsâme'nin Müsned'inin eksik kısımlarını onun başka kitaplardaki rivayetlerinden faydalanarak tamamlamaya çalıştığı bu eserini iki cilt halinde yayımlamıştır (Medine 1413/1992). 9. el-Bedrü'l-münîr fî zevâʾidi'l-Muʿcemi'l-kebîr. Taberânî'nin, sahâbî râvilerin adlarına göre sıraladığı 25.000 kadar rivayeti ihtiva eden el-Muʿcemü'l-kebîr'inin (I-XXV, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Bağdat 1978-1983) bablara göre tertip edildiği bir çalışmadır. Kettânî'nin üç cilt olduğunu söylediği (er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 374) eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

B) Tertip Çalışmaları. Heysemî'nin, kolayca faydalanmaya elverişli bulmadığı için daha kullanışlı hale getirmek amacıyla kitaplara ve bablara göre düzenlediği veya alfabetik sıraya koyduğu eserler şunlardır: 1. Taḳrîbü'l-buġye fî tertîbi eḥâdîs̱i'l-Ḥilye. Heysemî, Ebû Nuaym'in Ḥilyetü'l-evliyâʾ adlı eserinde isnadlarıyla birlikte rivayet edilen hadisleri bir araya getirerek bablara göre tertip ettiği bu çalışma daha müsvedde halindeyken vefat edince İbn Hacer el-Askalânî eser üzerinde çalışarak yaklaşık dörtte birini gözden geçirmiştir (Brockelmann, GAL, I, 445; II, 91; Suppl., II, 617). Heysemî ayrıca, Dârekutnî'nin beş on varaktan ibaret olduğu belirtilen el-Fevâʾidü'l-efrâd'ını Tertîbü eḥâdîs̱i'l-efrâd li'd-Dâreḳuṭnî, Temmâm er-Râzî'nin muhtelif hocalardan derleyerek bir araya getirdiği 395 hadis ihtiva eden Fevâʾid'ini (Ebû Süleyman Câsim b. Süleyman el-Füheyd ed-Devserî, bu eserdeki rivayetleri bablara göre tasnif ederek er-Ravżü'l-bessâm bi-tertîbi ve taḫrîci Fevâʾidi Temmâm adıyla yayımlamıştır, Beyrut 1408/1987) Tertîbü eḥâdîs̱i Fevâʾidi Temmâm, İbn Gaylân'ın el-Ġaylâniyyât'ını Tertîbü eḥâdîs̱i'l-Ġaylâniyyât, Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan el-Hileî'nin yirmi cüzden meydana geldiği söylenen el-Ḫileʿiyyât'ını Tertîbü eḥâdîs̱i'l-Ḫileʿiyyât adıyla tertip etmiştir. Kettânî, bu dört eserin iki cilt hacminde bir çalışma olduğunu, Sehâvî'nin el yazısıyla tek cilt halinde derlenmiş olan bir nüshasını gördüğünü söylemektedir (er-

Risâletü'l-müstetrafe, s. 379). 2. Tertîbü S̱iḳāti'l-ʿİclî. Ebü'l-Hasan el-İclî'nin sahâbî râvilerle tâbiîn, tebeu't-tâbiînden ve daha sonraki nesilden sika kabul ettiği râvileri bir araya getirdiği bu eseri Heysemî alfabetik olarak düzenlemiş, İbn Hacer el-Askalânî de ona bazı ilâveler yapmıştır. Eser Abdülmu'tî Kal'acî tarafından Târîḫu's̱-s̱iḳāt adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 1405/1984, bu baskı 2116 râviyi ihtiva etmektedir). İclî'nin eserinin Takıyyüddin es-Sübkî tarafından tertip edilen bir nüshasını elde eden Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, bunu Heysemî'nin ve İbn Hacer'in adı geçen çalışmalarıyla birlikte Maʿrifetü's̱-s̱iḳāt adıyla iki cilt halinde neşretmiştir (Medine 1405/1985, bu baskı 2366 râviyi ihtiva etmektedir). 3. Tertîbü S̱iḳāti İbn Ḥibbân. Heysemî'nin, İbn Hibbân'ın muhtelif tabakalar halinde bir araya getirdiği sika râvileri alfabetik sıraya koyduğu bu eseri Muhammed Abdürreşîd tarafından es̱-S̱iḳāt adıyla yayımlanmıştır (I-IX, Haydarâbâd 1393-1403/1973-1983). Kettânî, Heysemî'nin Zevâʾidü'l-Firdevs adlı bir eserinin daha bulunduğunu söylemektedir (a.g.e., s. 374).

BİBLİYOGRAFYA:Heysemî, Mevâridü'ẓ-ẓamʾân ilâ zevâʾidi İbn Ḥibbân (nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî), Dımaşk 1411/1990, neşredenin önsözü, I, 65-77; Fâsî, Ẕeylü't-Taḳyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, II, 229-230; İbn Hacer el-Askalânî, el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1415/1994, II, 263-267; a.mlf., İnbâʾü'l-ġumr, V, 256-260; a.mlf., Muḫtaṣaru zevâʾidi Müsnedi'l-Bezzâr ʿale'l-Kütübi's-sitte ve Müsnedi Aḥmed (nşr. Sabrî b. Abdülhâlıḳ Ebû Zer), Beyrut 1412/1992, I, 12-16, 23-27; İbn Fehd, Muʿcemü'ş-şüyûḫ (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Riyad 1982, s. 536, ayrıca bk. İndeks; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ, Haydarâbâd 1376/1956 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), s. 239-244; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, V, 200-203; Süyûtî, Ẕeylü Ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî, Haydarâbâd 1376/1956 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), s. 372-373; a.mlf., Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 362; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 957, 1400; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VII, 70; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 95, 292, 320, 373-375, 379; Sıddîk Hasan Han, et-Tâcü'l-mükellel, Beyrut 1404/1983, s. 397-398; Îżâḥu'l-meknûn, I, 186; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 727; Brockelmann, GAL, I, 445; II, 91; Suppl., II, 82, 617; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 266-267; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VII, 45; Sezgin, GAS, I, 148, 171, 190, 196; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, V, 315-316; M. Yaşar Kandemir, "Bezzâr", DİA, VI, 113.

M. Yaşar Kandemir

DEMÎRÎ (الدميري) Ebü'l-Bekā Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ el-Kahirî eş-Şâfiî (ö. 808/1405) Hayâtü'l-hayevân adlı meşhur eserin yazarı, Mısırlı hadis ve fıkıh âlimi.

---

742 (1341) yılı başlarında Nil deltasındaki Semennûd kasabası yakınında bulunan Demîre adlı iki köyden kuzeydekinde doğdu. Doğum tarihi bazı kaynaklarda 745 (1344) ve İbn Kādî Şühbe ile İbn Hacer tarafından 750 (1349) şeklinde verilirse de Sehâvî, Demîrî'nin kendi el yazısıyla bir notta doğum tarihini 742 (1341) olarak gördüğünü söylemektedir (ed-Davʾü'l-lâmiʿ, X, 59).

Demîrî önceleri geçimini terzilikle sağlıyordu. Daha sonra kendisini ilme verip uzun müddet Bahâeddin es-Sübkî'nin yanında bulundu ve ondan faydalandı. Cemâleddin

Abdürrahim b. Hasan el-İsnevî'den fıkıh, Burhâneddin İbrâhim b. Şerefeddin el-Kırâtî'den edebiyat, Bahâeddin Abdullah b. Abdurrahman İbn Akıl'den Arapça ve başka ilimler tahsil etti. Hocaları arasında İzzeddin Muhammed b. Ahmed en-Nüveyrî, Sirâceddin İbnü'l-Mülakkın ve Sirâceddin Ömer b. Raslân el-Bulkınî gibi tanınmış âlimler de vardır. Kendisinden de Selâhaddin el-Akfehsî Mekke'de, Takiyyüddin el-Fâsî Kahire'de hadis dinlemişlerdir. Demîrî tefsir, hadis, fıkıh ve fıkıh usulünde, dil ve edebiyat ilimlerinde mütehassıs oldu; fetva ve tedris icâzeti aldı. Kahire'de Ezher ve Zâhir camileriyle Kubbetü'l-Baybarsiyye (II. Baybars Hankahı) ve Bâbünnasr içindeki İbnü'l-Bakarî Medresesi'nde ders verdi. 1360-1379 yılları arasında altı defa hacca gitti. 1379'dan 1399'a kadar yirmi yıl kaldığı Mekke'de hem ders okuttu hem de fetva verdi.

Zühd ve takvâsı dolayısıyla Kahire'de mensubu olduğu Dârü saîdi's-süedâ (Salâhiyye Hankahı) dervişleri arasında büyük bir şöhret kazandı. Çağdaşı Makrîzî el-ʿUkūd fî târîhi'l-ʿuhûd adlı eserinde yıllarca onunla birlikte bulunduğunu ve vaazlarına katıldığını belirtmektedir. Demîrî 3 Cemâziyelevvel 808 (27 Ekim 1405) tarihinde Kahire'de vefat etti ve Dârü saîdi's-süedâ yakınındaki Mekabirü's-sûfiyye'ye defnedildi. Gösterdiği rivayet edilen bazı kerâmetler ve hakkındaki mugayyebat*la ilgili haberler sayesinde meşhur oldu. Kendisi bu kerâmetlerin rüya olduğunu söylüyorsa da halk buna inanmıyor ve onun mânevî kişiliğini gizlemek için böyle davrandığını sanıyordu.

Eserleri. 1. Hayâtü'l-hayevân*. Demîrî'ye Doğu'da ve Batı'da büyük şöhret kazandıran ve bir hayvanlar ansiklopedisi mahiyetinde olan eserin "kübrâ" (büyük), vustâ (orta) ve "suğrâ" (küçük) olmak üzere üç ayrı şekli vardır. Kitap birçok defa basılmıştır (meselâ Bulak 1275, 1284; Tahran 1285; Kahire 1305). On kadar ihtisarı bulunan eser Türkçe, Farsça, Latince, Fransızca ve İngilizce'ye yapılan tam veya kısmî tercümeleri yanında birçok araştırmaya da konu olmuştur. 2. Muhtasarü'l-Gaysi'l-müseccem fî Şerhi Lâmiyyeti'l-ʿAcem. Halîl b. Aybek es-Safedî'nin, Tuğrâî'nin Lâmiyyetü'l-ʿAcem'ine yaptığı el-Gaysü'l-müseccem fî Şerhi Lâmiyyeti'l-ʿAcem (el-Gaysü'l-lezî insecem fî Şerhi Lâmiyyeti'l-ʿAcem) adıyla bilinen şerhinin ihtisarıdır. Kâtib Çelebi bu eserin bir nüshasının üzerinde 769 yılı Rebîülevvelinde (Kasım 1367) dört gün içinde ihtisar edildiğine dair bir kayıt gördüğünü bildirmektedir (Keşfü'z-zunûn, II, 1538, dipnot 1). Eserin müellif nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 4110). 3. en-Necmü'l-vehhâc (Şerhu Minhâci't-tâlibîn li'n-Nevevî). Demîrî, telifini 786 Rebîülâhirinde (Haziran 1384) tamamladığı bu şerhini hocaları olan Bahâeddin es-Sübkî, İsnevî ve başkalarının Minhâcü't-tâlibîn'e yaptıkları şerhleri kısaltmak suretiyle meydana getirmiştir. Eserin muhtelif nüshalarına ait bazı ciltler Süleymaniye Kütüphanesi'nin çeşitli bölümlerinde mevcuttur (Ayasofya, nr. 1278, I. cilt; nr. 1280, III. cilt; Fâtih, nr. 1830, I. cilt; nr. 1831, III. cilt; Pertevniyal, nr. 263, I. cilt; nr. 264, II. cilt). 4. Rumûzü'l-künûz ellezî bereze ibrûzühû

ahsen bürûz. Fıkıh ve kelâm ilimlerine dair 30.000 beyitlik bir urcûze*dir. Eserin bir nüshası dört cilt halinde Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Hacı Ahmed Paşa, nr. 89-92). 5. Manzûme fi'stihbâbi'l-vuzû. Oğlu tarafından şerhedilmiştir (bir nüshası için bk. Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa, nr. 92/2). 6. Şerhu'l-Muʿallakāti's-sebʿ (Keşfü'z-zunûn, II, 1741). 7. el-Cevherü'l-ferîd fî ʿilmi't-tevhîd (a.g.e., I, 619). 8. ed-Dîbâce (Şerhu Süneni İbn Mâce). Beş cilt kadar olduğu kaydedilen eser tamamlanamamıştır (a.g.e., II, 1004). 9. Gāyetü'l-ereb fî kelâmi hükemâʾi'l-ʿArab. Müellif bu eserine bir de şerh yazmıştır (a.g.e., II, 1190). 10. et-Tezkire (a.g.e., I, 386).

BİBLİYOGRAFYA: İbn Kādî Şühbe, Tabakātü'ş-Şâfiʿiyye, IV, 61-62; İbn Hacer, İnbâʾü'l-gumr, V, 347-348; Sehâvî, ed-Davʾü'l-lâmiʿ, X, 59-62; Taşköprizâde, Miftâhu's-saʿâde, Haydarâbâd 1328, I, 186; Kâtib Çelebi, Süllemü'l-vüsûl ilâ Tabakāti'l-fühûl, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1887, vr. 231b; Keşfü'z-zunûn, I, 386, 619, 696-697; II, 1004, 1190, 1537, 1538, 1741, 1875; Şevkânî, el-Bedrü't-tâliʿ, II, 272; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 203; Ali Paşa Mübârek, el-Hıtatü't-Tevfîkıyye, Bulak 1306, XI, 59; F. Wüstenfeld, Geschichte der arabischen Aerzte und Naturforscher, Göttingen 1840, nr. 265; L. Leclerc, Histoire de la médicine arabe, Paris 1876, II, 278; Brockelmann, GAL, II, 172-173; Suppl., II, 170-171; Sarton, Introduction, III/2, s. 1639-1641; Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim (Kazancıgil), s. 30; Joseph de Somogy, "Index des sources de la Hayât al-Hayawân de ad-Damîrî", JA, sy. 213 (1928), s. 5-128; a.mlf., "ad-Damīrī's Hayât al-Hayawân An Arabic Zoological lexicon", Osiris, IX, Bruges 1950, s. 33 vd.; a.mlf., "al-Jāhiz and ad-Damīrī", Annual of the Leeds University, Oriental society, Leiden 1958-59, I, 55-60; a.mlf., "Die Stellung ad-Damīrī's in der arabischen Literatur", WZKM (1960), s. 192-206; Azîz Ali el-İzzî, "ed-Demîrî ve Kitâbühû Hayâtü'l-Hayevân", el-Mevrid, XIV/4, Bağdad 1985, s. 139-152; Muhammed Reşâd et-Tûbâ, "Hayâtü'l-Hayevâni'l-kübrâ", Tİ, III, 776-783; D. B. Macdonald, "Demîrî", İA, III, 521-522; L. Kopf, "al-Damīrī", EI² (Fr.), II, 109-110.

Cevat İzgi

AKFEHSÎ الأقفهسي Ebû Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İmâd b. Muhammed b. Yûsuf el-Akfehsî el-Kāhirî (ö. 808/1405) Şâfiî fakihi ve hadis âlimi.

İbnü'l-İmâd olarak da tanınan Akfehsî, 750'den (1349) önce doğdu. Cemâleddin el-İsnevî, Irâkī, Bulkīnî ve İbnü's-Sâiğ gibi hocalardan okudu. Fıkıhtaki derin bilgisi sayesinde devrindeki Şâfiî fukahasının önde gelenlerinden biri oldu. Reşîdî, Burhâneddin el-Halebî ve İbn Hacer gibi âlimler kendisinden ders aldılar.

Velûd bir müellif olan Akfehsî, başta fıkıh olmak üzere İslâmî ilimlerin değişik dallarında, çoğu yazma olarak günümüze kadar ulaşan otuz kadar kitap ve risâle telif etmiştir. Bunlardan üçü basılmıştır. 1. el-Kavlü't-tâm (temâm) fî ahkâmi'l-meʾmûm ve'l-imâm (Kahire 1322). 2. Manzûme fi'l-maʿfüvvât. Fıkha dair olan bu eser Ahmed er-Remlî'nin (ö. 957/1550) Fethu'l-cevâd adlı şerhi ve bu şerhe Hüseyin b. Süleyman er-Reşîdî'nin Bulûgu'l-murâd bi-Fethi'l-cevâd adıyla yaptığı hâşiye ile birlikte basılmıştır (Kahire 1286, 1298, 1299, 1321). 3. Keşfü'l-esrâr ʿammâ hufiye ʿalâ (ʿan fehmi)'l-efkâr. Kelâmla ilgili bazı konuları ihtiva eder (İskenderiye 1315).

Akfehsî'nin yazma halinde olan diğer eserlerinden bazıları da şunlardır: Teshîlü'l-makāsıd li-züvvâri'l-mesâcid; Ahkâmü'l-evânî ve'z-zurûf ve mâ fîhâ mine'l-mazrûf;

el-Kavlü't-temâm fî âdâbi duhûli'l-hamâm; ed-Dürretü'd-davʾiyye fi'l-ahkâmi's-sünniyye ve'l-ahvâli'r-raziyye fî hicreti hayri'l-beriyye; et-Taʿakkubât ale'l-Mühimmât; Delâʾilü'l-hükkâm ilâ maʿrifeti gavâmizi'l-ahkâm, Dîvânü'l-hayevân, Şerhu'l-Bürde, Risâle fi'n-Nîl ve ehrâmihâ.

BİBLİYOGRAFYA: Sehâvî, ed-Davʾü'l-lâmiʿ, II, 47-49; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara, I, 439; İbnü'l-İmâd, Şezerât, VII, 73; Şevkânî, el-Bedrü't-tâliʿ, I, 93; Hediyyetü'l-ârifîn, I, 118; Serkîs, Muʿcem, I, 462-463, 938, 951; Brockelmann, GAL, I, 309; II, 114-116; Suppl., I, 753; II, 110-111; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 26.

Vecdi Akyüz

TÜSTERÎ, Nasrullah b. Ahmed (نصر الله بن أحمد التستري) Ebü'l-Feth Celâlüddîn Nasrullāh b. Ahmed b. Muhammed et-Tüsterî el-Bağdâdî (ö. 812/1409) Hanbelî fakihi ve muhaddis.

Tüster (Şüşter) asıllı olup 733 (1333) yılında Bağdat'ta doğdu. Sehâvî'nin verdiği bu tarihe karşılık İbn Hacer 730'da (1330) dünyaya geldiğini belirttikten sonra 733'te doğduğuna dair bir kaydı da zikreder. Küçük yaşta babasını kaybedince şehrin önde gelen âlimlerinden Ahmed es-Sekkâ'nın himayesinde yetişti ve ondan Kur'an öğrendi. Hocasının oğlu Şemseddin Muhammed İbnü's-Sekkâ ile Şemseddin İbn Bektaş, Cemâleddin Abdüssamed b. İbrâhim el-Hudarî, Ebû Bekir b. Muhammed es-Sincârî, Hüseyin b. Sâlâr el-Gaznevî, Bedreddin Muhammed b. Ali el-Erbilî, Şemseddin Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî'den Arap dili, fıkıh, fıkıh usulü ve hadis okudu. Devrin meşhur Hanbelî fakihlerinden oldu. Bağdat'ta Mescidü Yânis ile Müstansıriyye ve Mücâhidiyye medreselerinde hadis dersleri verdi. Timur'un Bağdat üzerine sefer düzenlemesi yüzünden 789 (1387) yılında oradan ayrılıp Dımaşk'a göç etti. Bir yıl sonra oğlu Muhibbüddin Ahmed'in davetiyle gittiği Kahire'de yerleşti, öğretim ve fetva ile meşgul oldu. el-Melikü'z-Zâhir Berkuk Medresesi'nde hadis ve ardından Hanbelî fıkhı müderrisliğine getirildi. İbn Hacer el-Askalânî onunla beraber bulunduğunu ve ilminden faydalandığını belirtir. Oğlu Kādılkudat Muhibbüddin Ahmed ve hocasının oğlu Takıyyüddin İbnü'l-Kirmânî kendisinden ders aldı. Tüsterî uzun bir hastalık döneminden sonra 20 Safer 812 (4 Temmuz 1409) tarihinde Kahire'de vefat etti. Bazı kaynaklarda Hanefî fakihi diye anılması (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 493; Mv.AU, IV, 462) doğru değildir.

Eserleri. 1. Ḥâşiye ʿalâ Tenḳīḥi'z-Zerkeşî. Bedreddin ez-Zerkeşî'nin et-Tenḳīḥ fî elfâẓi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ adlı eseri üzerine kaleme alınmıştır (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1151, vr. 133-290; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1591, vr. 106-132; Sezgin, I, 120). 2. Enîsü'l-ġarîb ve celîsü'l-edîb. Garîbü'l-Kur'ân'a dairdir (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 6801; bir başka nüshası Bağdat'ta Abbas el-Azzâvî'nin kütüphanesindedir; bk. İbn Humeyd, III, 1152). Kaynaklarda Naẓmü ġarîbi'l-Ḳurʾân diye anılan eser de bu kitap olmalıdır. 3. Manẓûmetü'l-ʿavâmili'l-

miʾe. Abdülkāhir el-Cürcânî'ye ait eserin manzum şeklidir (Brockelmann, GAL, I, 342; Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde [Bayezid, nr. 6391] Buġyetü'l-ʿâmil fî naẓmi'l-ʿAvâmil adıyla kayıtlıdır, 79b-81b varakları). 4. Urcûze fi'l-ferâʾiż (Manẓûmetü'l-ferâʾiż). Osman b. Ahmed en-Necdî 100 beyitlik bu eseri şerhetmiştir (yazma nüshası için bk. Habeşî, I, 137; Küveyt el-mevsûatü'l-fıkhiyye Ktp., nr. 197). 5. Ḥâşiye ʿalâ Fürûʿi İbn Müfliḥ. Şemseddin İbn Müflih'in Hanbelî fıkhına dair eserinin hâşiyesidir. 6. Şerḥu Müntehe's-sûl ve'l-emel. İbnü'l-Hâcib'in fıkıh usulüne dair eserinin şerhidir; Tüsterî bu eseri ayrıca ihtisar etmiştir (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 493; Habeşî, III, 1584). 7. Muḫtaṣarü'n-Nuḳūd ve'r-rudûd. Şemseddin el-Kirmânî'nin fıkıh usulüne dair eserinin muhtasarıdır (Brockelmann, GAL Suppl., II, 212). 8. Manẓûme fi'l-fıḳh. İbn Ebü's-Serî diye bilinen Sirâceddin Hüseyin b. Yûsuf ed-Düceylî'nin el-Vecîz adlı eserinin manzum şekli olup Naẓmü'l-Vecîz adıyla anılır (6 veya 7000 beyittir). 9. Medâʾiḥ nebeviyye.

BİBLİYOGRAFYA: Makrîzî, es-Sülûk, IV, 128; İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, VI, 196-197; a.mlf., el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1415/1994, III, 353-356; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, II, 234, 235-236; X, 198; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire (nşr. M. Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1413/1992, XIII, 127; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, el-Menhecü'l-aḥmed (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1403/1983, V, 200; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 316; İbn Humeyd, es-Süḥubü'l-vâbile ʿalâ ḍarâʾiḥi'l-Ḥanâbile (nşr. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd-Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Beyrut 1416/1996, III, 1149-1152; Brockelmann, GAL, I, 342; II, 211; Suppl., II, 212; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 493; Sezgin, GAS, I, 120; Nâcî Ma'rûf, Târîḫu ʿulemâʾi'l-Müstanṣıriyye, Kahire 1396/1976, I, 252-253; Sâlih b. Abdülazîz İbn Useymîn, Teshîlü's-sâbile li-mürîdi maʿrifeti'l-Ḥanâbile (nşr. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd), Beyrut 1421/2000, III, 1275-1276; Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkī, Muʿcemü muṣannefâti'l-Ḥanâbile, Riyad 1422/2001, IV, 273-277; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, I, 137, 402-403; III, 1584; Nizâr Muhammed Kādir, "et-Tüsterî, Celâl", Mv.AU, IV, 462-463.

Abdullah Kahraman

ÂİŞE bint MUHAMMED عائشة بنت محمد Ümmü Muhammed Âişe bint Muhammed b. Abdilhâdî el-Makdisiyye (ö. 816/1413) Sekizinci hicrî asrın tanınmış hadis âlimi.

723'te (1323) Dımaşk'ta doğdu. Henüz dört yaşlarında iken Ahmed b. Ebû Tâlib el-Haccâr'dan Sahîh-i Buhârî'yi, daha sonra Şerefeddin Abdullah b. Hasan'dan Sahîh-i Müslim'i dinleyerek hadis tahsil etmeye başladı. Babasından ve ayrıca devrinin meşhur âlimi Ebû Bekir er-Râzî'den İbn Hişâm'ın es-Sîre'si ile Dârimî'nin es-Sünen'i gibi bazı önemli kitapları okuyarak icâzet aldı. Tahsilini tamamladıktan sonra bütün vaktini hadis okutmaya ve icâzetini aldığı kitapları rivayet etmeye ayırdı. İbn Hacer el-Askalânî kendisinden Sahîh-i Buhârî başta olmak üzere birkaç kitap okumuştur.

Âişe bint Muhammed, Sahîh-i Buhârî'nin rivayet tariklerini kendisinde toplamış olan Hâfız el-Haccâr'dan bu kitabı rivayet edenlerin sonuncusudur. Hanbelî mezhebine

mensup olan Âişe Bağdat'ta vefat etti (Rebîülevvel 816/Haziran 1413). İki kardeşi Fâtıma ve Zeyneb de devrinin ileri gelen hadis âlimlerindendi.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hacer, İnbâüʾl-gumr bi-enbâʾi'l-ʿumr (nşr. Abdullah b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Sâdıkuddin el-Ensârî), Haydarâbâd 1396/1976 → Beyrut 1406/1986, VII, 132-133; Sehâvî, ed-Davʾü'l-lâmiʿ, XII, 81; İbnü'l-İmâd, Şezerât, VII, 120-121; Kehhâle, Aʿlâmü'n-nisâʾ, Dımaşk 1378/1959, III, 187-188.

Mücteba Uğur

İBN HİCCÎ (ابن حجّي) Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alâiddîn Hiccî b. Mûsâ es-Sa'dî ed-Dımaşkī (ö. 816/1413) Muhaddis, tarihçi ve Şâfiî fakihi.

---

4 Muharrem 751'de (14 Mart 1350) Dımaşk'ta doğdu (Nuaymî, I, 139; İbn Tolun, I, 178). Kur'an'ı ezberledikten sonra başta babası olmak üzere Şemseddin İbn Kādî Şühbe ve Bahâeddin Ebü'l-Bekā Muhammed gibi âlimlerden fıkıh okudu. Hadis öğrenimini Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr ve İbn Râfi'in yanında tamamladı; ayrıca aralarında İmâdüddin eş-Şîracî, Ahmed b. İsmâil, İbnü'l-Mülakkın, Muhammed b. Humeyd'in de bulunduğu Kudüs, Medine, Ba'lebek ve Halep gibi şehirlerin muhaddislerinden icâzet aldı. Hadis ve fıkıh yanında tarihle de ilgilenerek Dımaşk'ın meşhur âlimlerinden biri oldu ve şehrin Şâfiî mezhebine bağlı medreselerinin çoğunda müderrislik yaptığı gibi kadı nâibliğini ve Emeviyye Camii'nin hatipliğini de yürüttü. Birçok defa Kahire'ye giderek hadis rivayet edip ders ve fetva verdi. Bu seyahatlerinin sonuncusunu, sekiz yıl sonra Memlük tahtına çıkacak olan o sıradaki Dımaşk Nâibi el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'nin Sultan el-Melikü'n-Nâsır Ferec b. Berkūk'a yolladığı mektubu götürmek için yaptı. Bu arada Kahire'de İbn Hacer el-Askalânî ile karşılaştı ve onun Taġlîḳu't-Taʿlîḳ adlı kitabını ezberledi. Dımaşk'a döndükten sonra kadılığı bıraktı; kendisine birçok defa kādılkudâtlık makamının teklif edilmesine rağmen kararından vazgeçmedi ve geri kalan ömrünü ibadetle ve kitap yazmakla geçirdi. Öğrencileri arasında Takıyyüddin İbn Kādî Şühbe ve oğlu Bedreddin İbn Kādî Şühbe de bulunmaktadır.

Eserleri. ez-Ẕeyl ʿalâ Târîḫi İbn Kes̱îr (Târîḫu İbn Ḥiccî). İbn Hiccî'ye "müerrihu'l-İslâm" denilmesine yol açan en önemli çalışmasıdır; 741 (1340) yılından itibaren ay ay olaylar hakkında bilgi verip her ay vefat eden meşhur şahsiyetleri tanıtır. İbn Hiccî, İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-nihâye adlı tarihine zeyil olarak hazırladığı kitabında 741-747 (1340-1346) ve 769-816 (1368-1413) yılları arasındaki olayları konu edinmiş, eksik kalan 748-768 (1347-1367) yılları arasının yazılmasını ise öğrencisi Takıyyüddin İbn Kādî Şühbe'den istemiştir; o da bu kısmı ve 816'dan (1413) 840 (1437) yılına kadar meydana gelen olayları ekledikten sonra zeyli yeniden kaleme almıştır (İbn Kādî Şühbe, IV, 13; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1122-1123). İbn Hacer'in İnbâʾü'l-ġumr'u yazarken çok faydalandığı bu eserden İbn Tolun et-Târîḫu't-tezyîl adıyla bahseder (el-Ḳalâʾidü'l-cevheriyye, I, 181). Kitabın yazma nüshası ilk

bulunduğunda (Berlin Staatsbibliothek, nr. 9458) İbn Hacer el-Askalânî'ye nisbet edilmiş, daha sonra Wilhelm Ahlwardt eserin İbn Hiccî'ye ait olduğunu ortaya koymuştur (Verzeichnis, IX, 65-66). Muhtemelen iki cilt hacmindeki kitabın II. cildini oluşturan bu nüsha, 769-815 (1368-1412) yılları arasındaki olayları ve vefeyât konularını içermektedir; ancak 805-808 (1402-1406) yılları arası eksiktir.

İbn Hiccî'nin diğer eserleri zamanımıza ulaşmamış olup kaynaklardan onun geleneğe uyarak hadis aldığı hocalarının ve okuduğu ders kitaplarının isimlerini el-Muʿcem adlı eserinde bir araya getirdiği, zamanındaki Dımaşk medreseleri hakkında kaleme aldığı ed-Dâris min aḫbâri'l-medâris adlı kitabında bu medreseleri kurup vakfeden kimselerle oralarda ders veren âlimlerin hayat hikâyelerini anlattığı, Şemseddin İbn Abdülhâdî'nin el-Muḥarrer adlı eserinin bazı bölümlerini şerhettiği, bir reddiyede İsnevî'nin el-Mühimmât ve'l-elġāz adlı eserindeki birçok yanlışı ortaya koyduğu ve ilimlerin faydaları üzerine Cemʿu'l-müfteriḳ adlı bir eserle hocası İbn Râfi'in Vefeyât'ına bir zeyil yazdığı öğrenilmektedir (Nuaymî, I, 143; İbnü'l-İmâd, VII, 117). Bazan İbn Hacer el-Askalânî'ye nisbet edilmekle birlikte yazma nüshalarının çoğunda müellifi Zeynülkudât Ahmed b. Muhammed el-Hiccî (el-Hacerî) olarak kaydedilen el-Münebbihât ʿale'l-istiʿdâd li-yevmi'l-mîʿâd adlı eserin de İbn Hiccî'ye ait olması muhtemeldir (Abdüssettâr eş-Şeyh, s. 481; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, I, 394-395).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, IV, 12-14; İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, I, 3; VII, 121-124; Sehâvî, el-İʿlân bi't-tevbîḫ, s. 310-311; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 138-143; İbn Tolun, el-Ḳalâʾidü'l-cevheriyye fî târîḫi'ṣ-Ṣâlihiyye (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dımaşk 1401/1980, I, 178-182; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 277; II, 1122-1123; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VII, 116-118; Ahlwardt, Verzeichnis, IX, 65-66; Brockelmann, GAL, II, 63; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 105; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 229-230; Abdüssettâr eş-Şeyh, el-Ḥâfıẓ İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Dımaşk 1412/1992, s. 481; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Beyrut 1417/1997, I, 394-395; Muhammed Abd-i Alî, "İbn Ḥiccî", DMBİ, III, 336-338.

Sabri Hizmetli

FİRÛZÂBÂDÎ الفيروزآبادي Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kūb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö.817/1415) el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ adlı sözlüğüyle tanınan Arap dili, tefsir ve hadis âlimi.

Rebîülâhir veya Cemâziyelâhir 729'da (Şubat veya Nisan 1329) İran'da Şîraz'a bağlı Kâzerûn kasabasında doğdu. Şîrâzî nisbesiyle de anılır. Babasının dil ve edebiyat âlimi olduğu bilinmekte, ailesi hakkında başka bilgi bulunmamaktadır. İlk tahsilini Kâzerûn'da babasının yanında yapan Fîrûzâbâdî yedi yaşında iken Kur'an'ı ezberledi; sekiz yaşında Şîraz'a gitti. Burada babasından ve Kıvâmüddin Abdullah b. Mahmûd gibi âlimlerden dil ve edebiyat dersi aldı. Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Ensârî ez-Zerendî'den Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ve Sünen-i Tirmiẕî'yi okudu. 745'te (1344-45) Vâsıt'a

giderek Şehâbeddin Ahmed b. Ali ed-Dîvânî'den kıraat dersi aldı. Aynı yıl Bağdat'ta Sirâceddin Ömer b. Ali el-Kazvînî'den Radıyyüddin es-Sâgānî'nin Meşâriḳu'l-envâr'ı ile Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi tekrar okudu. Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisi ve Bağdat Kadısı Abdullah b. Bektâş'ın yanında yıllarca yardımcı olarak çalıştı. 755 (1354) yılında Şam'a geçti. Orada da başta Takıyyüddin es-Sübkî olmak üzere 100 civarında hocadan ders aldı ve Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi bir defa daha okudu. Bundan sonra Ba'lebek, Hama, Halep ve Kudüs'e gitti. Kudüs'te bir taraftan Alâî gibi âlimlerin derslerine devam ederken bir taraftan da çeşitli medreselerde ders verdi ve zaman zaman Gazze, Remle ve Kahire'ye gidip geldi. Kahire'de Bahâeddin İbn Akīl, Cemâleddin el-İsnevî ve İbn Hişâm en-Nahvî gibi âlimlerle tanıştı. İzzeddin İbn Cemâa ve İbn Nübâte el-Mısrî'den ilâhiyat ve edebiyat dersleri aldı. 770'te (1368) Mekke'ye giden Ffrûzâbâdî burada da Mâlikî fakihi Ziyâeddin el-Cündî ve Yâfiî gibi âlimlerden faydalandı. İbn Hacer el-Askalânî, Cemâleddin el-Merrâküşî adında bir kişinin Ffrûzâbâdî için 150'yi aşkın âlimin ismini ihtiva eden bir meşyeha* hazırladığını haber vermektedir. Fîrûzâbâdî bütün bu hocalardan dil ve edebiyattan başka Kütüb-i Sitte, Beyhakī'nin es-Sünen'i, Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i, İbn Hibbân'ın Ṣaḥîḥ'i, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe'nin el-Muṣannef'i ve Sâgānî'nin Meşâriḳu'l-envâr'ı gibi önemli hadis kitaplarını okuyarak rivayet etme izni aldı.

Bağdat hâkimi İbn Üveys'in daveti üzerine 794 (1392) yılında tekrar Bağdat'a giden Fîrûzâbâdî buradan İran ve Hindistan'a geçti. Hürmüz'den deniz yoluyla Mekke'ye giderken Yemen'in Aden ve Taiz şehirlerinde kaldı, el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî İsmâil b. Abbas, buralardaki âmillerine Fîrûzâbâdî'ye gerekli ilgi ve saygının gösterilmesi için emir verdi ve onu başşehir Zebîd'e davet etti. Daveti kabul eden Ffrûzâbâdî'yi izzet ve ikramla karşıladı. Onu önce Zebîd, daha sonra da 797 (1395) yılında Yemen kadılığına tayin etti. Fîrûzâbâdî, el-Melikü'l-Eşref ve oğlu Nasır Ahmed zamanında ömrünün sonuna kadar bu görevini kesintisiz sürdürdü. Bir taraftan da ders vermeye devam etti. Başta el-Melikü'l-Eşref olmak üzere birçok öğrenci onun derslerine katıldı. Fîrûzâbâdî'ye her vesile ile izzet ve ikramda bulunan el-Melikü'l-Eşref yine bu maksatla onun kızıyla evlendi (Sehâvî, X, 81). Zebîd'den zaman zaman Mekke ve Medine'ye gidip mücavir olarak kalan Fîrûzâbâdî Mekke'de el-Melikü'l-Eşref adına bir medrese yaptırdı ve talebe okuttu.

Fîrûzâbâdî, seyahatlerinde bir taraftan ilim adamlarıyla fikir alışverişinde bulunurken diğer taraftan devlet adamları katında büyük itibar gördü. Nitekim Bağdat hâkimi İbn Üveys, Azerbaycan Hükümdarı Şah Şücâ', Mısır Sultanı Eşref, Şîraz'da Türk Hükümdarı Timur, Delhi Hükümdarı Alâeddin I. İskender Şah ve Bursa'da Osmanlı Sultanı I. Bayezid tarafından büyük ilgiyle karşılanmıştır. Fîrûzâbâdî 20 Şevval 817 (2 Ocak 1415) tarihinde Zebîd'de vefat etti ve Cebertiyye tarikatının kurucusu Şeyh İsmâil b. İbrâhim el-Cebertî'nin türbesine defnedildi.

Hz. Ebû Bekir soyundan geldiğini söyleyen Fîrûzâbâdî çok geniş bir kültüre ve kuvvetli bir hafızaya sahipti. İbn Hacer el-Askalânî'nin belirttiğine göre her gece 200 satır ezberlemeden uyumazdı. Sözlük çalışmalarından başka hadis, tefsir, fıkıh ve tarihle de meşgul olmuş, bu konularda da eser yazmıştır. Fîrûzâbâdî ile Zebîd'de görüşen İbn Hacer hadis konusunda pek titiz davranmadığını, râviler hakkında fazla bilgisi bulunmadığını, hatta sahte sahâbî Hintli Raten b. Nasr'a inanacak kadar saf olduğunu, Buhârî'ye yazdığı şerhini garip hikâyelerle doldurduğunu, birçok yerde Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin görüşlerine yer verdiğini belirterek kendisini tenkit etmiştir. Ayrıca onun Tenvîrü'l-miḳbâs'ta İbn Abbas adına topladığı rivayetlerden de hadisteki ilmî gücünü anlamak mümkündür. Tasavvufî konularda Muhyiddin İbnü'l-Arabî'yi takdir eden Fîrûzâbâdî onu savunmak üzere iki risâle ile bir fetva kaleme almıştır.

Kitaba meraklı olan Fîrûzâbâdî büyük paralar harcayarak çok sayıda kitap toplamış, fakat paraya ihtiyaç duyduğu zamanlarda kitap satmaktan da çekinmemiştir. el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ'in önsözünde bu eserin 2000 kitabın özeti olduğunu söylemektedir. Devrinde yaygın olan üslûbun etkisiyle eserlerinde hem seçili bir dil hem de garip kelimeler kullanmış, bu sebeple el-Ḳāmûsü'l-muḥît'in mukaddimesi birçok âlim tarafından ayrıca şerhedilmiştir.

Eserleri. Velûd bir müellif olan Fîrûzâbâdî'nin kaynaklarda yetmişten fazla eserinden söz edilmekteyse de (el-Bulġa, nâşirin mukaddimesi, s. 24-29) bunlardan yarıya yakın bir kısmının günümüze ulaşmadığı sanılmaktadır. Eserlerinin yaklaşık yirmi dördünün dile, dokuzunun tefsire, on birinin hadise, sekizinin biyografiye, sekizinin coğrafyaya, altısının akaid ve fıkha, altısının da tarihe ait olduğu anlaşılmaktadır. Başlıca eserleri şunlardır: A) Sözlük ve Dil: 1. el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ*. İlim âleminde çok tanınan sözlüklerden biri olan eser Kalküta (I-IV, 1230-1232), Bombay (1272/1884), Leknev (1885), Bulak (1289) ve İstanbul'da (I-IV, 1304) defalarca basılmış, Farsça ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir. 2. Taḥbîrü'l-müveşşîn fi't-taʿbîri (fîrnâ yuḳālü) bi's-sîn ve'ş-şîn. Hem "sîn" hem de "şîn" harfleriyle yazılıp okunabilen kelimeler hakkındadır. Muhammed b. Şeneb (Cezayir 1327/1909; Beyrut 1330/1911-1912) ve Muhammed Hayr el-Bikāî (Dımaşk 1982) tarafından yayımlanmıştır. 3. ed-Dürerü'l-mübeṯṯeṯe fi'l- ġureri'l-müṯelleṯe (el-Ġurerü'l-müṯelleṯe ve'd-dürerü'l-mübeṯṯeṯe, el-Müṯelleṯât). Bu eserde üç hareke ile okunup mânası değişen ve değişmeyen kelimeler bir araya toplanmıştır. Kitabı Ali Hüseyin Bevvâb (Riyad 1982) ve Tâhir Ahmed ez-Zâvî (Trablus-Tunus 1982) neşretmişlerdir. Ayrıca Süleyman b. İbrâhim b. Muhammed el-Âyid eser üzerinde bir yüksek lisans çalışması yapmıştır (Ümmülkurâ Üniversitesi Şeriat Fakültesi, Mekke 1398/ 1978). 4. Celîsü'l-enîs fî esmâʾi (taḫrîmi)'l-ḫanderis. Şarabın değişik isimleri ve haramlığı hakkında olup A. S. Fulton tarafından yayımlanmıştır (BSOAS, XII 11947-48), s. 579-585). 5. el-Ferâʾid (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Umumi, nr. 3317; Edeb, nr. 653). 6. Risâle fî meʿâni baʿżi'l-hurûf

(Süleymaniye Ktp., Kasîdecizâde Süleyman Sırrı, nr. 664; Riyad Üniversitesi Ktp., Umumi, nr. 2392). 7. İʿtirâżâtü ṣâḥibi'l-Ḳāmûs ʿale'l-Cevherî (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 313). 8. Ṭariḳu'l-esel fî esmâʾi'l-ʿasel. Balın çeşitli isimlerine dair olan bu eser Süyûtî tarafından el-Müzhir'de nakledilmiştir (II, 407-408).

B) Tefsir. 1. Beṣâʾiru ẕevi't-temyiz fî leṭâʾifi'l-kitâbi'l-ʿazîz. Bu eser, aslında el-Melikü'l-Eşref tarafından geniş kapsamlı ansiklopedik bir kitap olarak hazırlanması düşünülen eserin bir bölümüdür. Müellifin kitabın önsözünde belirttiğine göre söz konusu eser, Kur'ânî ilimlerden fizikteki yakıcı aynalara kadar her biri bir ilme ait "maksad" adı altında altmış bölüm ihtiva edecekti.

Muhtemelen ortak bir çalışma ile telifi tasarlanan, ancak Fîrûzâbâdî tarafından sadece Kur'an ilimleriyle ilgili kısmı yazılan eserin diğer bölümleri el-Melikü'l-Eşref'in vefatı sebebiyle yazılamamıştır. Beṣîʾir'de, Kur'an hakkında genel bilgilerden sonra her sûre "basîret" başlığı altında ele alınarak sûrenin nazil olduğu yer, harf ve kelime sayısı, kurrânın ihtilâfları, fâsılaları, sûrenin ismi, maksat ve muhtevası, nâsih, mensuh ve müteşâbihi ile sûrenin faziletine dair hadislerle ilgili açıklamalar yapıldıktan sonra Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kelimeler alfabetik sıra ile izah edilmektedir. Sonunda da Kur'an'da adı geçen peygamberlerle bunlara karşı gelenler hakkında bilgi verilmektedir. Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'deki nüshaları esas alınarak ilk dört cildi Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire 1383-1389/1963-1969), son iki cildi Abdülhalîm et-Tahâvî (Kahire 1390/1970) tarafından neşredilen eserin, Melik Eşref Kütüphanesi için 802 (1399-1400) yılında istinsah edilen Maṭlaʿu zevâhiri'n-nücûm ve mecmaʿu cevâhiri'l-ʿulûm adlı bir nüshası da Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 212). Ancak nâşirlerin bu nüshadan haberdar olmadıkları görülmektedir. Eserin bu baskısından daha sonra Kahire ve Beyrut'ta çeşitli ofset baskılar yapılmıştır. Sâib b. Abdurrahman el-Ahmerî Beṣâʾir üzerinde Nüzhe fî Kitabi Beṣâʾiri ẕevi't-temyîz adlı bir çalışma yapmıştır (Riyad 1985). 2. Tenvîrü'l-miḳbâs (miḳyas) min Tefsiri İbn ʿAbbâs. İbn Abbas'a isnat edilen tefsirle ilgili değişik eserlerdeki rivayetleri bir araya getiren bu çalışmanın Fîrûzâbâdî'ye aidiyeti şüphelidir. Eser Bulak (1290), Kahire (1316) ve İstanbul'da (1320) Beyzâvî ve Hâzin tefsirleriyle birlikte basılmıştır. 3. Tefsîru fâtiḥati (Teysîru fâʾiḥati)'l-ihâb (iyâb) bi-tefsîri Fâtiḥati'l-kitâb (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Tefsir, nr. 6; Bağdat Evkaf Ktp., nr. 4848). 4. Nuġbetü (Buġyetü)'r-reşşâf min ḫuṭbeti'l-Keşşaf (Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 31, Kadızâde Mehmed, nr. 69, Şehid Ali Paşa, nr. 331, Lâleli, nr. 3712; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Lugat, nr. 300; el-Hizânetü't-Teymûriyye, Tefsir, nr. 500).

C) Hadis. 1. Sifrü (Süferü)'s-saʿâde. Hz. Peygamberin özel hayatını ve ibadetlerini hadislerle anlatan Farsça bir eserdir. 804 (1401) yılında Ebü'l-Cûd Muhammed b. Mahmûd el-Mahzûmî tarafından Arapça'ya çevrilen eserin çeşitli baskıları yapılmıştır (Kahire, ts.; Şah Veliyyullah'ın el-Fevzü'l-kebîr maʿa Fetḥi'l-ḫabîr fî uṣûli't-tefsîr'i

kenarında, Kahire 1307; nşr. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî, Sayda - Beyrut 1402/1982; nşr. Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân, Beyrut 1408/1988). Farsça aslı ise Atıf Efendi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 443). Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî'nin Ṭarîḳu'l-ifâde (Kalküta 1252) adıyla Farsça bir şerh yazdığı Sifrü's-saʿâde Rıfkı Durgun tarafından İbadetleriyle Peygamberimiz adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 1979). 2. eṣ-Ṣılâtü ve'l-büşer fi'ṣ-ṣalâti ʿalâ ḫayri'l-beşer. Hz. Peygamber'e salâtü selâm getirmeye dair olup Muhammed Nûreddin Adnan el-Cezâirî - Abdülkādir el-Hıyârî - Muhammed Mutîʻ el-Hâfız (Dımaşk 1385/1966) ve Ebû Esmâ İbrâhim b. İsmâil Âlü Asr (Beyrut 1405/1985) tarafından neşredilmiştir. 3. el-Eḥâdîs̱ü'ż-żaʿîfe (TÜYATOK, nr. 1511). 4. Edʿiye meʾs̱ûre merviyye ʿani'n-nebî (TSMK, III. Ahmed, nr. 9470). 5. Urcûze fî muṣṭalaḥi'l-ḥadîs̱ (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Mecâmî', nr. 706).

D) Fıkıh-Akaid. 1. el-İsʿâd bi'l-işʿâd ilâ dereceti'l-ictihâd (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Umumi, nr. 2351; Fıkıh [Şâfiî], nr. 414). 2. İbnü'l-Arabî ile ilgili risâleleri, a) el-İġtibâṭ bi-muʿâleceti İbni'l-Ḫayyâṭ fî ecvibeti mesâʾile süʾile ʿanhâ bi-ḥaḳḳı Muḥyiddîn İbni'l-ʿArabî (İÜ Ktp., nr. 3518; Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 176-180). b) Fetva fî ḥaḳḳı İbni'l-ʿArabî ve kütübih (Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 706; Hamidiye, nr. 1458; Fâtih, nr. 5376). c) Risâle fi'r-red ʿale'l-muʿteriżîn ʿalâ İbni'l-ʿArabî (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Tasavvuf, nr. 50).

E) Biyografi. 1. el-Bulġa fî terâcimi eʾimmeti'n-naḥv ve'l-luġa. 422 dil âliminin hayatını kısaca anlatan bir eser olup Muhammed el-Mısrî tarafından yayımlanmıştır (Dımaşk 1972; Kuveyt 1407/ 1987). 2. İs̱âretü'l-ḥacûn ilâ ziyâreti'l-Ḥacûn (Mekke 1332). Mekke yakınında Hacûn dağında medfun sahâbîlere dair bir eserdir. 3. Tuḥfetü'l-ebîh fîmen nüsibe ilâ ġayri ebîh. Babasından başkasına nisbet edilen meşhur şahıslar hakkında bir risâle olup Abdüsselâm Muhammed Hârûn ([Nevâdirü'l-maḫṭûṭât içinde], Kahire 1370/1950, s. 97-110) ve Muhammed Sâlih eş-Şennâvî ([İbn Habîb el-Bağdâdî'ye ait iki risâleyi ihtiva eden bir mecmuanın içinde üçüncü risâle), Beyrut 1410/1990) tarafından neşredilmiştir. 4. el-Mirḳātü'l-vefiyye fî ṭabaḳāti'l-Ḥanefiyye (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 4647; Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 671). 5. el-Meġānimü'l-muṭâbe fî meʿâlimi Ṭâbe (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1587; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1529). Medine ve civarının tarihi, coğrafyası ve Medine ziyaretiyle Fîrûzâbâdî ve hocalarının Medine'de görüşüp tanıştığı kimseler hakkında bilgi veren altı bölümden ibaret bir eserdir. Kitabın sadece coğrafî adlarla ilgili beşinci bölümünü Hamed el-Câsir neşretmiştir (Riyad 1389/ 1969).

Fîrûzâbâdî'nin diğer bazı eserleri de şunlardır: el-Lâmiʿu'l-muʿlemü'l-ʿucâbü'l-câmiʿ beyne'l-Muḥkem ve'l-ʿUbâb (müellifin bu eseri önce altmış (veya yüz) cilt olarak yazmayı düşündüğü, daha sonra ise beş cildini kaleme aldığı, fakat kullanılmasının

güçlüğünü dikkate alarak el-Ḳāmûsü'l-muḥît'i yazdığı rivayet edilmektedir), Esmâ᾿ü's-serâḥ (el-berâḥ) fî esma᾿i'n-nikâḥ, er-Ravżü'l-meslûf fîmâ lehû ismâni ilâ ülûf, el-İşârât ilâ mâ fî kütübi'l-fıḳhi mine'l-esmâ᾿ ve'l-emâkîn ve'l-luġāt, el-Müttefiḳ vażʿan ve'l-muḫtelif şuḳʿan, Envâ᾿ü'l-ġays̱ fî esmâ᾿i'l-Leys̱, Maḳṣûdü ẕevi'l-erbâb fî ʿilmi'l-iʿrâb, Şerḥu Zâdi'l-meʿâd fî vezni Bânet Süʿâd, ed-Dürrü'n-naẓîmü'l-mürşid ilâ maḳāṣıdi'l-Ḳur᾿âni'l-ʿaẓîm, Ḥâṣılü kûreti'l-ḫalâṣ fî feżâ᾿ili sûreti'l-İḫlâṣ, Menḥu (Fetḥu)'l-bârî bi's-seyḥi('s-seyli)'l-fesîḥi'l-cârî fî şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫâri (Buhârî şerhi olup ibadetler kısmının dörtte birini yirmi ciltte şerhettiği nakledilmektedir), Şevâriḳu'l-esrâri'l-ʿaliyye fî şerḥi Meşâriḳi'l-envâri'n-nebeviyye, Teshîlü ṭarîḳi'l-vuṣûl ile'l-eḥâdîs̱i'z-zâ᾿ide ʿale'l-Câmiʿi'l-uṣûl, ed-Dürrü'l-ġālî fi'l-eḥâdîs̱i'l-ʿavâlî, et-Tecârîḥ fî fevâ᾿ide müteʿalliḳa bi-eḥâdîs̱i'l-Meṣâbîḥ, en-Nefḥatü'l-ʿanberiyye fî mevlidi ḫayri'l-beriyye, el-Mirḳâtü'l-erfaʿiyye fî ṭabaḳāti'ş-Şâfiʿiyye, el-Elṭâfü'l-ḫafiyye fî eşrâfi'l-Ḥanefiyye, Ravżatü'n-nazır fî tercemeti'ş-Şeyḫ ʿAbdilḳādir, el-Fażlü'l-vefî fi'l-ʿadli'l-Eşrefî, Müheyyicü'l-ġarâm ile'l-beledi'l-ḥaram, Târîḫu Merv, Nüzhetü'l-iḫvân fî târiḫi Iṣfahan.

BİBLİYOGRAFYA:Fîrûzâbâdî, el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ, Beyrut 1406/ 1986, s. 5-30; a.mlf., Beṣâ᾿iru ẕevi't-temyîz (nşr. M. Ali en-Neccâr), Kahire 1383/1963, nâşirin mukaddimesi, I, 1-30; a.mlf., el-Bulġa fî terâcimi e᾿immeti'n-naḥv ve'l-luġa (nşr. Muhammed el-Mısrî), Kuveyt 1407/1987, nâşirin mukaddimesi, s. 8-40; Tâcü'l-ʿarûs, I, 13-14; Ali b. Hasan el-Hazrecî, el-ʿUḳūdü'l-lü᾿lü᾿iyye (nşr. M. Besyûnî Asel), Kahire 1329-32/1911-14, II, 264-265, 278, 286, 297, 303-304; Fâsî, el-ʿİḳdü's̱-s̱emîn fî târîḫi'l-beledi'l-emîn (nşr. Fuâd Seyyid), Kahire 1381/1962, II, 392-401; İbn Hacer, İnbâ᾿ü'l-ġumr, VIII, 159-163; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, IV, 63-66; Sehâvî, eḍ-Ḍav᾿ü'l-lâmiʿ, X, 79-86; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 273-275; a.mlf., el-Müzhir, II, 407-408; Taşköprizâde, Miftâḥu's-saʿâde, I, 119-123; a.mlf., eş-Şeḳā᾿iḳ, s. 29-30; İbnü'l-Kādî, Dürretü'l-ḥicâl, II, 317-318; Makkarî, Ezhârü'r-riyâż (nşr. Saîd Ahmed A'râbî v.dğr.), Rabat 1398-1400/1978-80, III, 48-52; a.mlf., Nefḥu'ṭ-ṭîb, II, 176-180; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VII, 126-131; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 280-285; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât,VIII, 101-106; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 907-910; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 180-181; Sarton, Introduction, III, 1827-1828; Bilmen, Tefsir Tarihi, II, 579-582; C. Zeydân, Âdâb (Dayf), III, 157-158; Brockelmann, GAL, II, 231-234; Suppl., II, 234-236; a.mlf., "Fîrûzâbâdî", İA, IV, 653-654; Ömer Ferruh, Târîḫu'l-edeb, III, 829-832; Serkîs, Muʿcem, II, 1469-1471; Kehhâle, Muʿcemü'l-mü᾿ellifîn, XII, 118; a.mlf., el-Müstedrek, Beyrut 1985, s. 762; Ahmet Suphi Furat, al-Fīrūzābādī'nin aṣ-Ṣıḥāḥ'ı Tenkidi (profesörlük takdim tezi, 1978), İSAM Ktp., nr. 586, s. 40-60; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VII, 146-147; A. S. Fulton, "Fīrūzābādī's Winerlist", BSOAS, XII (1947-48), s. 579-585; H. Fleisch, "al-Fīrūzābādī", EI² (İng.), II, 926-927.

Hulûsi Kılıç

İBN CEMÂA, Muhammed b. Ebû Bekir (ابن جماعة، محمد بن أبي بكر) Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilazîz el-Kinânî el-Hamevî (ö. 819/1416) Şâfiî fakihi, hadis ve dil âlimi.

---

759 (1358) yılında Hicaz'ın Yenbu' şehrinde doğdu. Bazı kaynaklarda bu tarih 749 (1348) ve 747 (1346) olarak da geçmektedir. Kahire'de öğrenim gördü ve buraya yerleşti. Dedesi İzzeddin İbn Cemâa, Ebû Abdullah el-Beyânî, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Kārî ve Kalânisî'den hadis dinledi. İbn Haldûn, Sirâceddin el-Hindî, Tâceddin es-Sübkî,

Bahâeddin es-Sübkî, Ömer b. Raslân el-Bulkīnî, İbnü's-Sâiğ ez-Zümürrüdî gibi âlimlerden ders okudu. Astronomi, kimya, tıp, ilm-i cedel, ilm-i hilâf, fıkıh, tefsir, hadis, kelâm, mantık, sarf, nahiv, meânî, beyân, bedî', ilm-i hurûf ve remil gibi birçok dalda ilim sahibi oldu. İbnü'l-Hümâm, İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî ve İbnü'l-Aksarâyî'nin de aralarında bulunduğu birçok âlim yetiştirdi. İbn Hacer el-Askalânî 790 (1388) yılından ölümüne kadar hocasının yanından ayrılmadığını belirtir. Sultan el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'nin saygı gösterdiği ve malî yardımda bulunduğu İbn Cemâa takvâ sahibi bir âlim olup devlet ricâlinden uzak durmayı tercih ederdi. Bu sebeple hiçbir resmî görev kabul etmedi. 20 Rebîülâhir 819 (17 Haziran 1416) tarihinde Kahire'de vebadan öldü.

Kaynaklarda yirmiye yakın ilim dalında 100 civarında eser kaleme aldığı, fakat ölümünden sonra eserlerinin büyük bir kısmının kaybolduğu kaydedilir. Ders kitabı olarak okuttuğu hemen bütün eserler üzerine şerh veya hâşiye türü çalışmalar yapan İbn Cemâa şiir de yazmış, fakat bu alanda başarılı bulunmamıştır.

Eserleri. 1. et-Tebyîn fî şerḥi'l-Erbaʿîn. Nevevî'nin Kitâbü'l-Erbaʿîn adlı eserinin şerhi olup iki cilt halinde neşredilmiştir (Kahire 1332/1914). 2. Zevâlü't-teraḥ fî şerḥi Manẓûmeti İbn Feraḥ (Şerḥu'l-Ḳaṣîdeti'l-ġazeliyye). İbn Ferah'ın hadis terimleriyle ilgili Ḳaṣîde ġazeliyye (Ġarâmî ṣaḥîḥ) adlı yirmi beyitlik manzumesinin şerhi olup Friedrich Risch tarafından asıl metinle beraber bazı notlar ilâvesiyle yayımlanmıştır (Kommentar des Izz-ad-Dīn Abū Abdullāh über die Kunstausdrücke der Traditionswissenchaft, Leiden 1885; bk. Brockelmann, GAL, I, 459; Suppl., I, 635; Bibliographie, XVII, 119). Şemseddin İbn Abdühâdî el-Makdisî'nin Ġarâmî ṣaḥîḥ'e bir şerh yazdığı (Tenḳīḥu't-taḥḳīḳ, neşredenin girişi, I, 99-100) ve Zevâlü't-teraḥ fî şerḥi Manẓûmeti İbn Feraḥ adlı bu şerhin Heinrich Leberecht Fleischer tarafından Almanca tercümesiyle birlikte neşredildiği (Leiden 1895) kaydedilmekteyse de (Serkîs, I, 167; Necîb el-Akīkī, II, 363) birçok yazma nüshada söz konusu şerh bu adla İbn Cemâa'ya nisbet edilmektedir (meselâ bk. Amasya Beyazıt Ktp., nr. 1545, vr. 1a-3b; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 215, vr. 146a-149b; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 349, Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2099, vr. 164-169, Hacı Mahmud Efendi, nr. 657, vr. 16-21). 3. Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Çârperdî ʿale'ş-Şâfiye. İbnü'l-Hâcib'in Arapça grameriyle ilgili eş-Şâfiye'sine Çârperdî'nin yaptığı şerhin hâşiyesidir (İstanbul 1310). 4. el-Müsʿif ve'l-muʿîn fî şerḥi'bni'l-muṣannif Bedriddîn. İbn Mâlik et-Tâî'nin nahve dair meşhur eseri el-Elfiyye'ye İbnü'n-Nâzım diye bilinen oğlu Bedreddin'in yaptığı şerhin hâşiyesidir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3206). 5. Ġâyetü'l-emânî fî ʿilmi'l-meʿânî (Süleymaniye Ktp., Şeyhülislâm Esad Efendi Medresesi, nr. 185). 6. Dercü'l-meʿâlî fî şerḥi Bedʿi'l-emâlî. Ûşî'nin akaidle ilgili olup el-Ḳaṣîdetü'l-lâmiyye diye de bilinen Bedʿü'l-emâlî adlı eserinin şerhidir (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 259; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 215, 21527; Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1074, Lâleli, nr. 3770, Lala İsmâil, nr. 535, Esad Efendi, nr. 1424; eser için ayrıca bk.

Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1350; DİA, XI, 73). 7. el-Kevkebü'l-vaḳḳād fî şerḥi'l-iʿtiḳād. 8. Risâle fi'l-ḥudûdi'l-kelâmiyye. 9. Lemaʿâtü'l-envâr ve nefeḥâtü'l-ezhâr fi't-teşrîḥ. Anatomiyle ilgilidir. 10. Nüket ʿalâ Fuṣûli İbuḳrâṭ. Hipokrat'ın tıpla ilgili Kitâbü'l-Fuṣûl'ü üzerine yazılmış şerh mahiyetinde bir eserdir. 11. en-Nefeḥâtü's-sırriyye ve leṭâʾifü'l-ʿulûmi'l-ḫafiyye (Nuruosmaniye Ktp., nr. 2842, vr. 1-6). 12. Ḫulâṣatü'l-ḳavâʿid ve ġāyetü'l-maḳāṣıd. 13. Aḳrebü'l-maḳāṣıd fî şerḥi'l-ḳavâʿid (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3493). 14. Îżâḥu'l-mübhem min Lâmiyyeti'l-ʿAcem (Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 283; İÜ Ktp., AY, nr. 4746). 15. Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-ʿAḳāʾidi'n-Nesefiyye (Köprülü Ktp., M. Âsım Bey, nr. 215; Tire İlçe Halk Ktp., Necip Paşa, nr. 154; bu eserlerin yazma nüshaları için ayrıca bk. Brockelmann, GAL, I, 459, 499; II, 116; Suppl., I, 522, 635, 764; II, 111-112). Fuat Sezgin, İbn Hişâm'a ait Sîret'in İbn Cemâa tarafından yapılmış bir muhtasarının yazma nüshalarını kaydetmekle birlikte (GAS, I, 299) bunun Ebû Ömer İzzeddin İbn Cemâa'nın el-Muḫtaṣarü'l-kebîr (Muḫtaṣaru sîreti'n-nebî) veya el-Muḫtaṣarü'ṣ-ṣaġīr adlı eserleriyle aynı kitap olup olmadığı araştırılmaya muhtaç bir konudur.

İbn Cemâa'nın kaynaklarda adı geçen diğer bazı eserleri de şunlardır: Nüket ʿale'l-Mühimmât li'l-İsnevî, Nüket ʿalâ Ravżati'ṭ-ṭâlibîn, Şerḥu Cemʿi'l-Cevâmiʿ, Ḥâşiye ʿalâ Refʿi'l-ḥâcib Şerḥi Muḫtaṣari İbni'l-Ḥâcib, Nüket ʿalâ Muḫtaṣari İbni'l-Ḥâcib, Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Çârperdî li-Minhâci'l-vüṣûl, Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-İsnevî li-Minhâci'l-vüṣûl, Şerḥ ʿale'l-Ḳavâʿidi'l-kübrâ li'bni ʿAbdisselâm, Şerḥu ʿUlûmi'l-ḥadîs li'bni'ṣ-Ṣalâḥ, Şerḥu'l-Menheli'r-revî, Şerḥu Meṭâliʿi'l-envâr, Câmiʿu'ṭ-ṭıb, el-Envâr fi'ṭ-ṭıb, Ḥâşiye ʿalâ ʿArûsi'l-efrâḥ Şerḥi Telḫîṣi'l-Miftâḥ, es-Sâlik fî telḫîṣi Telḫîṣi'l-Miftâḥ, el-Mübîn ve'l-mufaṣṣal ʿale'l-Muṭavvel, el-Müselleṡ fi'l-luġa, Evs̱aḳu'l-esbâb fî şerḥi ḳavâʿidi'l-iʿrâb, Ḥâşiye ʿale't-Tavżîḥ li'bni Hişâm, Ḥâşiye ʿalâ Muġni'l-lebîb.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Abdülhâdî, Tenḳīḥu't-taḥḳīḳ fî eḥâdîs̱i't-taʿlîḳ (nşr. Âmir Hasan Sabrî), İmâretü'l-Arab 1409/1989, neşredenin girişi, I, 99-100; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, IV, 49-50; İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, VII, 240-243; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, VII, 171-174; Süyûtî, Buġyetü'l-vuʿât, I, 63-66; a.mlf., Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 548; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn, II, 94-97; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1147, 1350, 1865; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VII, 139-141; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 147-149; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât, VIII, 108-110; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 189-190; Serkîs, Muʿcem, I, 65, 167; Brocklemann, GAL, I, 459, 499; II, 116; Suppl., I, 522, 635, 764; II, 111-112; Tebrîzî, Reyḥânetü'l-edeb, Tebriz, ts. (Çâphâne-i Şafak), VII, 446-447; Sezgin, GAS, I, 299; A. G. Ellis, Catalogue of Arabic Books in the British Museum, London 1967, I, 161; II, 206-207; Sarton, Introduction, III, 998; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî ve dirâsetü muṣannefâtihî ve menhecihî ve mevâridihî fî kitâbihi'l-İṣâbe, Bağdad 1978, I, 160-161; Necîb el-Akīkī, el-Müsteşriḳūn, Kahire 1980, II, 363; Âyide İbrâhim Nusayr, el-Kütübü'l-ʿArabiyye elletî nüşiret fî Mısr beyne ʿâmey 1926-1940, Kahire 1980, s. 24; Ahmed Îsâ, Muʿcemü'l-eṭıbbâʾ, Beyrut 1402/1982, s. 391-393; Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde (ed. F. Sezgin), Frankfurt 1993, XVII, 119, 206-207; T. H. Weir, "İbn Cemâ'a", İA, V/2, s. 719; Ali Refîî, "İbn Cemâʿa", DMBİ, III, 248-249; M. Sait Özervarlı, "el-Emâlî", DİA, XI, 73.

Cengiz Kallek

MERRÂKÜŞÎ, İbn Mûsâ (ابن موسى المرّاكشي) İbü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Alî el-Merrâküşî el-Mekkî (ö. 823/1421) Hadis âlimi.

3 Ramazan 787'de (8 Ekim 1385) Mekke'de doğdu. Aslen Merakeşli olup Mirʾâtü'l-cenân müellifi Yâfiî'nin torunudur. Küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi, Mekke ve Medine'de İslâmî ilimlerle ilgili temel bilgileri aldı. Hadis, fıkıh, fıkıh usulü, hesap, Arapça, aruz, meânî ve beyân ilimlerini öğrenerek edebiyatın hem nazım hem nesir türlerinde başarı sağladı. Bilhassa hadis ilmindeki bilgisiyle tanındı. İlelü'l-hadîs ve ricâlü'l-hadîs konularındaki derin bilgisi, âlî ve nâzil rivayetleri diğerlerinden ayırmadaki ustalığıyla Hicaz bölgesinde tanınmış bir âlim ve hadis hâfızı oldu. 814'te (1411) seyahate çıkarak Medine, Kahire, İskenderiye, Kudüs, Şam, Halep, Hama, Humus, Ba'lebek, Gazze, Nablus ve Remle gibi ilim merkezlerini dolaştı. Cemâleddin Muhammed b. Abdullah İbn Zahîre, İbnü'l-Irâkī, Takıyyüddin el-Fâsî, Sıbt İbnü'l-Acemî, Selâhaddin el-Akfehsî gibi âlimlerden hadis ve fıkıh, babalığı Mâlikî fakihi Halîl b. Hârûn es-Sanhâcî el-Cezâirî'den Arapça öğrendi. Kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî ve Fîrûzâbâdî'den faydalandı. İbn Hacer el-Askalânî'nin belirttiğine göre 814-815 (1411-1412) yıllarında ondan Nuḫbetü'l-fiker ile şerhi Nüzhetü'n-naẓar'ı yazdı (el-Mecmaʿu'l-müʾesses, III, 342). Zeynüddin el-Irâkī, Nûreddin el-Heysemî, İbn Haldûn gibi âlimlerden mektupla icâzet aldı.

İbn Hacer el-Askalânî ve diğer biyografi yazarlarının belirttiğine göre Merrâküşî az konuşması, aza kanaat etmesi, kazancını ve ilmini Allah yolunda sarfetmesi, kitaplarını başkalarının istifadesine sunması, zamanını değersiz şeylerle geçirmemesi gibi meziyetleri yanında sözü yerli yerinde kullanmada ve maksadını güzelce ifade etmede de başarılı idi. Defalarca gittiği Yemen'e yerleşerek 820 (1417) yılından itibaren Zebîd'deki el-Medresetü't-Tâciyye'de ders vermeye başladı. Şöhretini duyup ona ilgi gösteren Yemen Hükümdarı en-Nâsır Ahmed'e bir kaside yazarak teşekkür etti. Orada kaldığı süre içinde her yıl hacca gitti. 823 (1420) yılında Yemen'den hac için kara yoluyla yaptığı çetin yolculuk sonunda rahatsızlanarak 28 Zilhicce 823'te (3 Ocak 1421) Mekke'de vefat etti ve Cennetü'l-muallâ'ya defnedildi. Onun ölümü üzerine yazılıp mezarı başında okunan uzunca bir mersiye Laḥẓü'l-elḥâẓ'da bulunmaktadır (Takıyyüddin İbn Fehd, s. 277-279).

Eserleri. 1. Taḫrîcü meşyeḫati Ebî Bekir b. Ḥüseyin b. ʿÖmer el-Ḳureşî el-Merâġī. Merrâküşî sekiz cüzden meydana gelen bu eserini, hocası Merâgī'nin seksen küsur yıllık öğrenim ve öğretim hayatında birçok âlimden semâ yoluyla elde ettiği rivayetlerinden derlemiş olup eserin onun hayatında istinsah edilen bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlıdır (Mustalah, nr. 97). 2. Taḫrîcü meşyeḫati Ṭaḳıyyiddîn el-Fâsî. Müellif eserine hocasının Muhammed adlı şeyhleriyle başlamış olup müellifin bu adı taşıyan âlimlere dair birkaç "kürrâse" yazdığı belirtilmektedir. 3. Taḫrîcü

meşyeḫati'l-Fîrûzâbâdî. Takıyyüddin İbn Fehd bu eseri Fîrûzâbâdî'den okumak için Yemen'e gittiğini ve onu kıraat yoluyla okuduğunu söylemektedir (a.g.e., s. 275). 4. Erbaʿûne ḥadîs̱en mütebâyinetü'l-isnâd ve'l-mütûn. Kütüb-i Sitte musanniflerine ulüvv-i nisbî yoluyla muvafakat eden hadislerden meydana gelen eseri müellifin temize çekemediği belirtilmekte, ayrıca bir başka kırk hadisinin bulunduğu kaydedilmektir.

Merrâküşî'nin bunlardan başka hadis usulüne dair Muḫtaṣar adlı bir eseri, İbnü'l-Cevzî tarzında kaleme aldığı Mevżûʿât'ı, yarım kalmış bir Târîḫu'l-Medîne'si bulunduğu, ders aldığı hocalarını ayrı bir meşyehada topladığı, Nuḫbetü'l-fiker'i şerhetmeye başladığı, fakat bu çalışmalarını tamamlayamadığı bildirilmektedir. Müellif kendi eserleri dahil olmak üzere çok sayıda kitabını Zebîd'e nakletmiş, ancak Mekke'de âni vefatı üzerine bunlar kaybolmuştur. Onun ayrıca pek çok manzumesinden söz edilmiş, İbnü'l-Cezerî'den istediği manzum icâzet talebiyle İbnü'l-Cezerî'nin ona gönderdiği manzum cevabı bazı kaynaklarda yer almıştır (a.g.e., s. 280-281).

BİBLİYOGRAFYA: Fâsî, el-ʿİḳdü'ṣ-ṣemîn, II, 364-371; İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, VII, 401-403; a.mlf., el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Marʻaşlî), Beyrut 1415/1994, III, 341-343; Necmeddin İbn Fehd, Muʿcemü'ş-şüyûḫ (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Riyad 1402/1982, s. 135-136, ayrıca bk. İndeks; Abdülvehhâb b. Abdurrahman el-Büreyhî, Ṭabaḳātü ṣuleḥâʾi'l-Yemen (nşr. Abdullah Muhammed el-Habeşî), Beyrut 1403/1983, s. 124, 344-345; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid Kevserî), Dımaşk 1347, s. 272-282; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmîʿ, X, 56-58; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye: Fihristü'l-maḫṭûṭât I: Muṣṭalaḥu'l-ḥadîs̱, Kahire 1375/1956, I, 293-294; Abbas b. İbrâhim, el-İʿlâm, V, 34-35; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 323; VII, 118-119; M. Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, Mekke 1994, s. 97-99.

İsmail Hakkı Ünal

BULKĪNÎ, Abdurrahman b. Ömer (عبد الرحمن بن عمر البلقيني) Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ömer b. Raslân el-Bulkīnî (ö. 824/1421) Şâfiî fakihi, muhaddis ve kādılkudât.

763'te (1362) Kahire'de doğdu. Aslen Askalânlı olduğu için Askalânî, bazan da Kinânî nisbeleriyle, bir kısım kaynaklarda ise İbnü'l-Bulkīnî lakabıyla anılmaktadır. Annesi, tanınmış nahiv âlimi ve Mısır kadısı İbn Akīl'in kızıdır. Babası Şam kadısı olunca dokuz yaşında iken onunla birlikte oraya gitti. Arap dili başta olmak üzere çeşitli ilimleri ve bu arada Kütüb-i Sitte'nin birçoğunu babasından okudu. Diğer âlimlerden de faydalandı. Fakat babası, muhaddislere bazı önemli kitapları okuyup onlardan rivayette bulunma geleneğine pek önem vermediği için âlî senedle rivayet etme imkânını elde edemedi. Kendilerinden hadis dinlememekle beraber Tâceddin es-Sübkî, İbn Kesîr ve Zeynüddin el-Irâkī gibi tanınmış hadis hâfızlarından icâzet aldı.

Daha on yedi yaşında iken babasının izniyle fetva vermeye ve ders okutmaya başladı. Babasının ölümünden sonra fetva için kendisine başvuruldu. Ağabeyi Bedreddin Muhammed ölünce ondan boşalan askerî kadılık görevine getirildi. Daha sonra Mısır kadılığına (kādılkudât) tayin edildi (804/1402). Kısa aralıklarla bu görevden alındıysa da vefatına kadar on dokuz yıl süreyle bu makamda kaldı. Babasının ölümünden sonra Berkūkıyye ve İbn Tolun camilerinde onun tefsir derslerini, Haşşâbiyye, Harrûbiyye, Melikiyye gibi medreselerde fıkıh derslerini, ağabeyinin vefatından sonra da Eşrefiyye Dârülhadisi'ndeki hadis derslerini o devam ettirdi. Talebesi İbn Nâsırüddin, el-İʿlâm bimâ vakaʿa fî Müştebehi'z-Zehebî mine'l-evhâm adlı eserini onun tavsiyesi üzerine yazdığını söylemektedir. 11 Şevval 824 (8 Ekim 1421) tarihinde Kahire'de vefat etti ve babasıyla kardeşinin yanına gömüldü.

Bulkīnî'nin çok kuvvetli bir hâfızası ve süratli bir anlayışı vardı. Güzel konuşurdu. Memlüklü hükümdarları ona büyük değer verirlerdi.

Eserleri. 1. Nehrü'l-hayât. Kur'an tefsirine dair 789'da (1387) yazdığı bu eserin bir nüshası British Museum'da bulunmaktadır (nr. 1553/7). 2. en-Nasîha (Bezlü'n-nasîha) fî defʿi'l-fadîha. Kadıların muhakeme esnasında dikkate alacakları bazı hususlara dair olup bir nüshası Berlin'dedir (bk. Brockelmann, II, 137). 3. Risâle fî beyâni'l-kebâʾir ve's-sagāʾir. Bazı kaynaklarda Maʿrifetü'l-kebâʾir ve's-sagāʾir adıyla geçen eserin müellif nüshası Münih'te bulunmaktadır (bk. Brockelmann, GAL Suppl., II, 139). 4. el-İfhâm limâ fi'l-Buhârî mine'l-ibhâm. Vefatından iki yıl önce tamamladığı bu eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Ayasofya, nr. 679). Bazı kaynaklarda Şerhu'l-Buhârî adıyla zikredilen eseri de budur. 5. Mevâkıʿu'l-ʿulûm min mevâkıʿi'n-nücûm. Süyûtî'nin el-İtkān'da geniş çapta faydalandığını söyleyerek tanıttığı, Kâtib Çelebi'nin de Süyûtî'ye atfen zikrettiği (Keşfü'z-zunûn, II, 1890) bu eser Kur'an ilimlerine dair olup altı bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde âyetlerin nüzûl yeri ve zamanları; ikinci bölümde Kur'an ilminin rivayet ve senedle ilgili meseleleri; üçüncü bölümde vakf, ibtidâ, imâle gibi Kur'an tilâvetine dair hususlar; dördüncü bölümde mecaz, müşterek, istiâre gibi konular; beşinci bölümde âm, hâs vb. hükümlerle ilgili terimler; altıncı bölümde fasıl, vasıl, îcâz gibi lafızlarla ilgili terimler ele alınmaktadır (Süyûtî, el-İtkān, I, 5).

Bunlardan başka Buhârî'nin bab başlıkları ile ilgili Münâsebâtü ebvâbi terâcimi'l-Buhârî (Ziriklî, III, 320), ayrıca Hasâʾisü'n-nebeviyye adlı iki eseri ve İbnü'l-Hâcib ile Nevevî'nin Şâfiî fıkhına dair bazı eserleri üzerinde tamamlayıcı mahiyette yarım kalmış çalışmaları vardır.

BİBLİYOGRAFYA:Kalkaşendî, Subhu'l-aʿşâ, IX, 180; İbn Hacer, İnbâʾü'l-gumr, VII, 440-441; Muhammed b. Muhammed b. Fehd, Lahzü'l-elhâz bi zeyli Tabakāti'l-huffâz, Dımaşk, ts., s. 282-284; Sehâvî, ed-Davʾü'l-lâmiʿ, IV, 106-114; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara, I, 438-439; II, 172-175; a.mlf., el-İtkān (Ebü'l-Fazl), I, 4-6; İbn İyâs, Bedâʾiʿu'z-zühûr, II, 73-74; Dâvûdî, Tabakātü'l-müfessirîn, I, 276-277; Keşfü'z-zunûn, I, 444, 554-555, 626,

706, 885; II, 1163, 1856, 1874, 1890; İbnü'l-İmâd, Şezerât, VII, 166-167; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 529-530; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 731-732; Brockelmann, GAL, II, 137; Suppl., II, 139; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), III, 320; H. A. R. Gibb, "al-Bulkīnı", EI² (Fr.), I, 1348-1349.

M. Yaşar Kandemir

BULKĪNÎ, Abdurrahman b. Ömer (عبد الرحمن بن عمر البلقيني) Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ömer b. Raslân el-Bulkīnî (ö. 824/1421) Şâfiî fakihi, muhaddis ve kādılkudât.

763'te (1362) Kahire'de doğdu. Aslen Askalânlı olduğu için Askalânî, bazan da Kinânî nisbeleriyle, bir kısım kaynaklarda ise İbnü'l-Bulkīnî lakabıyla anılmaktadır. Annesi, tanınmış nahiv âlimi ve Mısır kadısı İbn Akīl'in kızıdır. Babası Şam kadısı olunca dokuz yaşında iken onunla birlikte oraya gitti. Arap dili başta olmak üzere çeşitli ilimleri ve bu arada Kütüb-i Sitte'nin birçoğunu babasından okudu. Diğer âlimlerden de faydalandı. Fakat babası, muhaddislere bazı önemli kitapları okuyup onlardan rivayette bulunma geleneğine pek önem vermediği için âlî senedle rivayet etme imkânını elde edemedi. Kendilerinden hadis dinlememekle beraber Tâceddin es-Sübkî, İbn Kesîr ve Zeynüddin el-Irâkī gibi tanınmış hadis hâfızlarından icâzet aldı. Daha on yedi yaşında iken babasının izniyle fetva vermeye ve ders okutmaya başladı. Babasının ölümünden sonra fetva için kendisine başvuruldu. Ağabeyi Bedreddin Muhammed ölünce ondan boşalan askerî kadılık görevine getirildi. Daha sonra Mısır kadılığına (kādılkudât) tayin edildi (804/1402). Kısa aralıklarla bu görevden alındıysa da vefatına kadar on dokuz yıl süreyle bu makamda kaldı. Babasının ölümünden sonra Berkūkıyye ve İbn Tolun camilerinde onun tefsir derslerini, Haşşâbiyye, Harrûbiyye, Melikiyye gibi medreselerde fıkıh derslerini, ağabeyinin vefatından sonra da Eşrefiyye Dârülhadisi'ndeki hadis derslerini o devam ettirdi. Talebesi İbn Nâsırüddin, el-İʿlâm bimâ vakaʿa fî Müştebehi'z-Zehebî mine'l-evhâm adlı eserini onun tavsiyesi üzerine yazdığını söylemektedir. 11 Şevval 824 (8 Ekim 1421) tarihinde Kahire'de vefat etti ve babasıyla kardeşinin yanına gömüldü.Bulkīnî'nin çok kuvvetli bir hâfızası ve süratli bir anlayışı vardı. Güzel konuşurdu. Memlüklü hükümdarları ona büyük değer verirlerdi.

Eserleri. 1. Nehrü'l-hayât. Kur'an tefsirine dair 789'da (1387) yazdığı bu eserin bir nüshası British Museum'da bulunmaktadır (nr. 1553/7). 2. en-Nasîha (Bezlü'n-nasîha) fî defʿi'l-fadîha. Kadıların muhakeme esnasında dikkate alacakları bazı hususlara dair olup bir nüshası Berlin'dedir (bk. Brockelmann, II, 137). 3. Risâle fî beyâni'l-kebâʾir ve's-sagāʾir. Bazı kaynaklarda Maʿrifetü'l-kebâʾir ve's-sagāʾir adıyla geçen eserin müellif nüshası Münih'te bulunmaktadır (bk. Brockelmann, GAL Suppl., II, 139). 4. el-İfhâm limâ fi'l-Buhârî mine'l-ibhâm. Vefatından iki yıl önce tamamladığı bu eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Ayasofya, nr. 679). Bazı

kaynaklarda Şerhu'l-Buhârî adıyla zikredilen eseri de budur. 5. Mevâkıʿu'l-ʿulûm min mevâkıʿi'n-nücûm. Süyûtî'nin el-İtkān'da geniş çapta faydalandığını söyleyerek tanıttığı, Kâtib Çelebi'nin de Süyûtî'ye atfen zikrettiği (Keşfü'z-zunûn, II, 1890) bu eser Kur'an ilimlerine dair olup altı bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde âyetlerin nüzûl yeri ve zamanları; ikinci bölümde Kur'an ilminin rivayet ve senedle ilgili meseleleri; üçüncü bölümde vakf, ibtidâ, imâle gibi Kur'an tilâvetine dair hususlar; dördüncü bölümde mecaz, müşterek, istiâre gibi konular; beşinci bölümde âm, hâs vb. hükümlerle ilgili terimler; altıncı bölümde fasıl, vasıl, îcâz gibi lafızlarla ilgili terimler ele alınmaktadır (Süyûtî, el-İtkān, I, 5).

Bunlardan başka Buhârî'nin bab başlıkları ile ilgili Münâsebâtü ebvâbi terâcimi'l-Buhârî (Ziriklî, III, 320), ayrıca Hasâʾisü'n-nebeviyye adlı iki eseri ve İbnü'l-Hâcib ile Nevevî'nin Şâfiî fıkhına dair bazı eserleri üzerinde tamamlayıcı mahiyette yarım kalmış çalışmaları vardır.

BİBLİYOGRAFYA:Kalkaşendî, Subhu'l-aʿşâ, IX, 180; İbn Hacer, İnbâʾü'l-gumr, VII, 440-441; Muhammed b. Muhammed b. Fehd, Lahzü'l-elhâz bi zeyli Tabakāti'l-huffâz, Dımaşk, ts., s. 282-284; Sehâvî, ed-Davʾü'l-lâmiʿ, IV, 106-114; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara, I, 438-439; II, 172-175; a.mlf., el-İtkān (Ebü'l-Fazl), I, 4-6; İbn İyâs, Bedâʾiʿu'z-zühûr, II, 73-74; Dâvûdî, Tabakātü'l-müfessirîn, I, 276-277; Keşfü'z-zunûn, I, 444, 554-555, 626, 706, 885; II, 1163, 1856, 1874, 1890; İbnü'l-İmâd, Şezerât, VII, 166-167; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 529-530; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 731-732; Brockelmann, GAL, II, 137; Suppl., II, 139; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), III, 320; H. A. R. Gibb, "al-Bulkīnī", EI² (Fr.), I, 1348-1349.

M. Yaşar Kandemir

İBNÜ'l-IRÂKĪ (ابن العراقي) Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî (ö. 826/1423) Hadis hâfızı ve fakih.

3 Zilhicce 762'de (4 Ekim 1361) Kahire'de doğdu. Babası Zeynüddin el-Irâkī devrinin tanınmış bir hadis âlimiydi. Annesi Ümmü Ahmed Âişe el-Alâî de hadisle ilgilenen bir hanım olup 765'te (1364) tahsil için Dımaşk'a giden eşine refakat etmiş ve oradaki muhaddislerden faydalanmıştı. İbnü'l-Irâkī, önce babasından daha sonra Ebü'l-Harem Muhammed b. Muhammed el-Kalânisî, İzzeddin İbn Cemâa ve İbn Nübâte el-Mısrî gibi âlimlerden ders aldı. Babası onu üç yaşında iken Dımaşk'a götürdü ve Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, İbn Râfi' ve Sittülarab gibi muhaddislerin derslerinde bulunmasını, oradan da Kudüs'e giderek Dımaşk'ın ileri gelen âlimlerinden icâzet almasını sağladı. İbnü'l-Irâkī Kahire'ye dönünce Kur'ân-ı Kerîm'i ve çeşitli ilimlere dair metinleri ezberlemeye başladı. İbn Abdülber es-Sübkî, Nâsırüddin Muhammed b. Ali el-Harâvî, Cüveyriye bint Ahmed el-Hekkâriyye ve Cemâleddin Abdullah b. Ali el-Bâcî gibi âlimlerden faydalandı. 768'de (1367) babasıyla birlikte Mekke ve Medine'ye gitti. Medine'de Bedreddin İbn Ferhûn'dan, Mekke'de Bahâeddin İbn Akīl, Ümmü'l-Hasan Fâtıma bint Ahmed el-Harâzî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed en-Nümeyrî gibi muhaddislerden hadis dinledi. 780'den (1378) sonra, eniştesi ve hocası

olan Nûreddin el-Heysemî ile ikinci defa Dımaşk'a giderek muhtelif âlimlerden istifade etti. Başta hadis, fıkıh ve usûl-i fıkıh olmak üzere çeşitli ilimlerde kendini yetiştiren İbnü'l-Irâkī'nin tanınmış hocaları arasında İsnevî, İbnü'l-Mülakkın ve Ömer b. Raslân el-Bulkīnî de yer alır. 822'de (1419) hac maksadıyla Hicaz'a gitti, orada birçok kişiye hadis imlâ etti. Takıyyüddin el-Fâsî, İbnü'l-Hümâm, Sâlih b. Ömer el-Bulkīnî, Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî, Şümünnî ve Kadı Ebü'l-Berekât İzzeddin Ahmed b. İbrâhim el-Askalânî ondan faydalanmış pek çok talebeden bazılarıdır.

İbnü'l-Irâkī Kahire'deki Baybarsiyye, Karasunguriyye, Cemâliyye en-Nâsıriyye, Fâzıliyye medreseleriyle Kâmiliyye Dârülhadisi ve İbn Tolun Camii'nde ders verdi. Babasının uzun bir aradan sonra yeniden canlandırdığı imlâ meclislerini onun vefatının ardından Şevval 810'dan (Mart 1408) itibaren devam ettirerek 600'den fazla mecliste hadis imlâ etti (Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ, s. 548). 790'lı (1388) yılların başından itibaren yirmi yıllık bir dönem içinde Ahmed b. Îsâ el-Kerekî'nin yerine çeşitli tarihlerde kadı nâibliği yaptı, Menûf kadılığında bulundu. Bu arada Cemâliyye en-Nâsıriyye Medresesi'nde meşîhatü't-tasavvuf (şeyhüşşüyûh) görevini de üstlendi. Celâleddin el-Bulkīnî'nin vefatı üzerine 15 Şevval 824'te (13 Ekim 1421) Sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak tarafından Mısır kādılkudâtlığına tayin edildi. Kendisine zaman zaman talebesi İbn Hacer el-Askalânî'nin vekâlet ettiği bu görevini on üç ay yirmi bir gün sürdürdü. Aralarında öğrencilerinin de bulunduğu bazı kimseler tarafından Mısır Memlük Sultanı el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay'a şikâyet edilmesi ve bu sebeple görevinden alınması onu çok üzdü. 27 Şâban 826'da (5 Ağustos 1423) Kahire'de vefat etti ve babasının Kahire dışında sahradaki kabrinin yanına defnedildi.

İbnü'l-Irâkī'nin talebesi Takıyyüddin el-Fâsî hocasının fıkıh konularını, fıkıh usulünü, tefsir ve Arap dilini iyi bilen, isabetli fetvalar veren bir âlim olduğunu söyler. İbn Hacer, İbn Tağrîberdî ve Dâvûdî gibi âlimler onun aynı zamanda kuvvetli hâfızası ve üstün zekâsıyla öne çıktığını, devrinin en güçlü hadis hâfızlarından biri kabul edildiğini belirtmişlerdir. Vefatından önce Zeynüddin el-Irâkī'ye geride hangi hadis hâfızlarını bıraktığı sorulduğunda sırasıyla İbn Hacer'in, İbnü'l-Irâkī'nin ve Nûreddin el-Heysemî'nin adını vermesi (İnbâʾü'l-ġumr, V, 172), onun hadis alanındaki yetişkinliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. İbn Hacer el-Askalânî, İbnü'l-Irâkī'nin hakkı savunma hususundaki tâvizsiz tutumuyla tanındığına ve herkesle iyi geçinen tabiatıyla temayüz ettiğine, İbn Tağrîberdî mütevazi ve hoşsohbet kişiliğine, Sehâvî de aile fertleri çok, maddî imkânları az bir âlim olduğuna işaret etmiştir.

Eserleri. A) Hadis. 1. el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd. Senedinde veya metninde "recül, ibnü fülân, bintü fülân" gibi müphem şahısların geçtiği hadisleri derleyerek bu kişilerin kim olduğunu göstermeyi amaçlayan İbnü'l-Irâkī, Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Esmâʾü'l-mübheme, Nevevî'nin el-İşârât, İbn Beşküvâl'in

Ġavâmiżü'l-esmâʾi'l-mübheme ve İbnü'l-Kayserânî'nin Îżâḥu'l-işkâl adlı eserlerinden faydalanmış, bu eserleri yer yer ilâve ettiği bilgilerle yeni bir düzene koymuştur. Benzer eserlerde müphem şahıslar veya sahâbî adlarının esas alınmasına karşılık fıkıh bablarına göre düzenlenen eserde genellikle önce sözü edilen dört kitapta, ardından onların üçünde, daha sonra ikisinde ve sadece birinde yer alan müphem rivayetler kaydedilmiş, ayrıca müellifin tesbit ettiği müphem rivayetler de sıralanmıştır. Konusunun en muhtevalı çalışması olan eseri Abdurrahman Abdülhamîd el-Ber üç cilt halinde yayımlamıştır (Mansûre-Cidde 1414/1994). 2. Ṭarḥu't-tes̱rîb fî şerḥi't-Taḳrîb. İbnü'l-Irâkī henüz on iki-on üç yaşlarında iken babası, onun ahkâma dair sahih hadisleri senedleriyle ezberlemesi için Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i ile İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾından seçerek hazırladığı kitabına Taḳrîbü'l-esânîd ve tertîbü'l-mesânîd adını vermiş, İbnü'l-Irâkī de bu eseri babasına dokuz mecliste okumuştu. Zeynüddin el-Irâkī'nin ancak bir kısmını şerhedebildiği bu çalışmayı İbnü'l-Irâkī onun vefatından sonra 818 (1415) yılında tamamlamıştır (I-VIII, Kahire 1353; Beyrut, ts.). Baba ve oğulun bu eserleri üzerine Fehd b. Sa'd el-Cühenî, el-Ârâʾü'l-uṣûliyye fi'l-emr ve'n-nehy ve'l-ʿâm ve'l-ḫâṣ li'l-ḥâfıẓ el-ʿIrâḳī ve'bnihî fî kitâbihimâ Ṭarḥi't-tes̱rîb fî şerḥi't-Taḳrîb adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1416/1995, Câmiatü Ümmi'l-kurâ külliyyetü'ş-şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye fer'u'l-fıkh ve'l-usûl). İbnü'l-Irâkī'nin Taḳrîbü'l-esânîd'in hadisleri üzerine yaptığı Taḫrîcü Taḳrîbi'l-esânîd adlı çalışmasının II. cildi Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır (Hadis, nr. 725). 3. el-Eṭrâf (el-İṭrâf) bi-evhâmi'l-Eṭrâf. Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin Tuḥfetü'l-eşrâf bi-maʿrifeti'l-eṭrâf'ında görülen bazı hataları düzeltmek amacıyla kaleme alınmış olup Kemâl Yûsuf el-Hût tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1406/1986). 4. el-Beyân ve't-tavżîḥ li-men uḫrice lehû fi'ṣ-Ṣaḥîḥ ve müsse bi-ḍarbin mine't-tecrîḥ. Buhârî ile Müslim'in eserlerine rivayetlerini almalarına rağmen bazı âlimlerce tenkit edilen râviler hakkında bir çalışma olup müellif önce bu râvileri tenkit edenlerin, ardından savunanların görüşlerini zikretmiştir (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut 1410/1990). 5. ez̠-Z̠eyl ʿale'l-ʿİber fî ḫaberi men ġaber. Zehebî'nin el-ʿİber'i ile onun üzerine yine müellifinin yazdığı zeyil için Zeynüddin el-Irâkī 741-763 (1340-1362) yıllarını içine alan bir zeyil kaleme almış, İbnü'l-Irâkī de bu çalışmaları, kendi doğum yılı olan 762'den (1361) başlayarak 786'ya (1384) kadar olan dönemi kapsayan bir eserle devam ettirmiştir (nşr. Sâlih Mehdî Abbas, I-III, Beyrut 1409/1989). 6. Z̠eylü'l-Kâşif. Eserde, Mizzî'nin Tehẕîbü'l-Kemâl'i ile İbn Hacer el-Askalânî'nin Tehẕîbü't-Tehẕîb'inde olduğu halde Zehebî'nin sadece Kütüb-i Sitte râvilerini bir araya getirdiği el-Kâşif'e almadığı şahıslar derlenmiş, ayrıca Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde yer almasına rağmen adı geçen kitaplarda bulunmayan râvilere de yer verilmiştir. 2198 şahsı ihtiva eden eseri Bûrân ed-Dannâvî yayımlamıştır (Beyrut 1406/1986). İbn Hacer el-Askalânî, Z̠eylü'l-Kâşif'te gördüğü tashihe muhtaç hususlara Taʿcîlü'l-menfaʿa bi-zevâʾidi ricâli'l-eʾimmeti'l-erbaʿa'da işaret etmiş, ayrıca el-Evhâm elletî vaḳaʿat li'l-Ḥüseynî ve Ebî Zürʿa (el-Cevâbü'l-celîli'l-vaḳʿa fîmâ yüraddü ʿale'l-Ḥüseynî ve Ebî

Zürʿa) adlı eserinde bu tashihlerini sürdürmüştür. 7. Şerḥu Süneni Ebî Dâvûd. Müellifin ilk çalışmalarından olan yedi cilt hacmindeki bu eser, Sünenü Ebî Dâvûd'un "Sücûdü's-sehv" bahsine kadar gelen kısmının şerhidir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan başı ve sonu eksik iki nüsha (Cârullah Efendi, nr. 316, 131 varak; nr. 318, 79 varak) muhtemelen bu tamamlanamamış çalışmadır. 8. Emâlî fi'l-ḥadîs̱ (Cüzʾ). Kettânî'nin 600 meclis kadar olduğunu söylediği (er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 342) eserin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 251/2; diğer nüshaları için bk. Brockelmann, GAL Suppl., II, 71). 9. el-Eḥâdîs̱ü'l-ʿuşâriyyât. İbnü'l-Irâkī tarafından imlâ edilmiş kırk hadisi ihtiva eden eserin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 371). 10. Tuḥfetü't-taḥṣîl fî ẕikri ruvâti'l-merâsîl (Köprülü Ktp., nr. 386/2). 11. Kitâbü (Aẖbârü)'l-müdellisîn. Eserde, Alâî'nin Câmiʿu't-taḥṣîl fî aḥkâmi'l-merâsîl'de tesbit ettiği müdellislere on üç kişi daha eklenmiş, İbn Hacer el-Askalânî, Ṭabaḳātü'l-müdellisîn diye de bilinen Taʿrîfü ehli (üli)'t-taḳdîs bi-merâtibi'l-mevṣûfîne bi't-tedlîs'inde bunu ve aynı konudaki diğer eserleri tamamlamıştır. Kitabın bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Mecmua, nr. 386/5; diğer nüshaları için bk. a.g.e., a.y.).

B) Fıkıh. 1. Muḳaddime bi'l-hüḳm bi'l-mûcib ve'l-ḥükm bi'ṣ-ṣıḥḥa (el-Ḥükm bi'ṣ-ṣıḥḥa ve'l-ḥükm bi'l-mûcib, el-Farḳ beyne'l-ḥükm bi'ṣ-ṣıḥḥa ve'l-mûcib). Fetva usulüne dair olan eserin bazı nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 1025, vr. 5a-13a, Damad İbrâhim Paşa, nr. 680, vr. 370a-374a; diğer nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, II, 79; Suppl., II, 71). 2. Taḥrîrü'l-fetâvî ʿale't-Tenbîh ve'l-Minhâc ve'l-Ḥâvî (en-Nüket ʿale'l-muẖtaṣarâti'ṯ-ṯelâṯe). Şâfiî fıkhının üç önemli kitabı üzerine çeşitli âlimler tarafından yazılan eserlerin bir araya getirilip değerlendirildiği çalışmadır (Brockelmann, GAL, II, 79; Suppl., II, 71). 3. el-Ecvibetü'l-merḍıyye ʿani'l-esʾileti'l-Mekkiyye. Takıyyüddin İbn Fehd el-Mekkî'nin yönelttiği otuz soruya İbnü'l-Irâkī'nin 809'da (1406) verdiği cevaplardan ibaret olan eseri Muhammed Tâmir yayımlamıştır (Kahire 1411/1991). 4. Tenḳīḥu'l-Lübâb. İbnü'l-Mehâmilî'nin el-Lübâb fi'l-fıḳh adlı eserinin muhtasarıdır (Brockelmann, GAL, I, 192; Suppl., II, 71). 5. Muẖtaṣarü'l-Mühimmât (Mühimmâtü'l-Mühimmât). İsnevî'nin el-Mühimmât ʿale'r-Ravża'sının muhtasarı olan eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlıdır (Brockelmann, GAL Suppl., II, 71). 6. Şerḥu Manẓûme fi'l-vuḍûʾi'l-müsteḥab. Kırk yerde abdest almanın müstehap olduğuna dair Zeynüddin el-Irâkī'nin yazdığı manzumenin şerhidir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1867). 7. en-Nehce(el-Behce)tü'l-merḍıyye şerḥu'l-Behceti'l-verdiyye. Abdülgaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvînî'nin el-Ḥâvi'ṣ-ṣaġîr'inin manzum hale getirilmiş şeklidir (Sehâvî, I, 343; Brockelmann, GAL, I, 495; II, 79; Suppl., I, 679). 8. el-Ġays̱ü'l-hâmiʿ şerḥu Şerḥi Cemʿi'l-cevâmiʿ. Tâceddin es-Sübkî'nin Cemʿu'l-cevâmiʿine Bedreddin ez-Zerkeşî'nin yazdığı şerhin muhtasarıdır (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 305). Eseri Mahmûd Ferec Süleyman'ın neşrettiği belirtilmektedir (el-Müstefâd, neşredenin girişi, I, 56). 9. Şerḥu'n-Necmi'l-vehhâc fî naẓmi'l-Minhâc. Zeynüddin el-

Irâkī, Beyzâvî'nin Minhâcü'l-vüṣûl ilâ ʿilmi'l-uṣûl adlı eserindeki hadisleri Taḫrîcü eḥâdîs̱i Muḫtaṣari'l-Minhâc (Taḫrîcü eḥâdîs̱i'l-Minhâc li'l-Beyżâvî) adıyla tahrîc etmiş, ayrıca en-Necmü'l-vehhâc fî naẓmi'l-Minhâc (Naẓmü Minhâci'l-vüṣûl ilâ ʿilmi'l-uṣûl) adıyla 1367 beyitte manzum hâle getirmişti. İbnü'l-Irâkī ise 788'de (1386) kaleme aldığı bu eserinde babasının manzum kitabını şerhetmiş olup kitabın bir nüshası İran'da Kütüphâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî'de (Şûrâ, nr. 9/70) bulunmaktadır (DMBİ, IV, 220).

C) Diğer Eserleri. 1. Elfiyye fî tefsîri ġarîbi elfâẓi'l-Ḳurʾân. Alfabetik olarak düzenlenen eser Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm'in (Cava 1355, II, 205-274) ve Dîrînî'nin et-Teysîr fî ʿilmi't-tefsîr'i (Kahire 1310/1893, s. 2-139) kenarında basılmıştır. 2. Şerḥu'ṣ-ṣadr bi-ẕikri leyleti'l-ḳadr. Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-münîriyye içinde (Riyad, ts., I, 266-279), ayrıca Leyletü'l-ḳadr adıyla müstakil olarak (Kahire, ts.) neşredilmiştir. 3. Ünsü'l-vâḥid. Arap edebiyatıyla ilgili olan eserin eksik bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 3786, 126 varak). 4. Şerḥu'l-urcûzeti'l-Yâsemîniyye (el-Muʿîn ʿalâ fehmi urcûzeti İbni'l-Yâsemîn). İbnü'l-Yâsemîn diye anılan Ebû Muhammed Abdullah b. Haccâc'ın "el-cebr ve'l-mukābele" konusundaki urcûzesinin şerhidir (Brockelmann, GAL, II, 79). 5. el-İnṣâf (Brockelmann, GAL Suppl., I, 509; II, 71).

İbnü'l-Irâkī'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Cemʿu ḥavâşi'l-Bulḳīnî ʿale'r-Ravża, Cemʿu ṭuruḳi ḥadîs̱i'l-Mehdî, el-Cevâhirü'l-behiyye şerḥu'l-Erbaʿîni'n-Neveviyye, el-Erbaʿûn fi'l-cihâd bi-dûni'l-isnâd, ed-Delîlü'l-ḳavîm ʿalâ ṣıḥḥati cemʿi't-taḳdîm, Fażlü'l-ḫayl ve mâ fîhâ mine'l-ḫayr ve'n-neyl, Fihristü merviyyât, Ḥallü'r-rumûz ve keşfü'l-künûz, Ḥâşiye ʿale'l-Keşşâf, Muḫtaṣarü'l-Keşşâf (bu çalışmada el-Keşşâf'ın hadisleri tahrîc edildiği gibi bazı eksiklikleri de tamamlanmıştır), İkmâlü Şerḥi'l-aḥkâm (müellifin babasının eseri üzerine yaptığı bir çalışmadır), el-İstifâde bi'l-vâḥid min iḳāmeti cumʿateyn fî mekân vâḥid, Kitâb fi'l-aḥkâm, Kitâb mâ ḍuʿʿife min eḥâdîs̱i'ṣ-Ṣaḥîḥayn, Muḫtaṣarü'l-Menseki'l-kebîr li-ʿİzzeddîn b. Cemâʿa, Muḫtaṣarü'l-Mühimmât fi'l-fıḳh, el-Müselsel bi'l-evveliyye, en-Nüket ʿale'l-Îżâḥ fi'l-menâsik li'n-Nevevî, Şerḥu ebyât min Elfiyeti vâlidihî fi'l-ḥadîs̱, Şerḥu ḳıṭʿa min Kitâbi'd-Deḳāʾiḳ fi'r-reḳāʾiḳ, Şerḥu metni Minhâci'l-uṣûl, Terâcimü ricâli Minhâci'l-uṣûl, et-Taḥrîr limâ fi'l-Minhâci'l-uṣûl mine'l-maʿḳūl ve'l-menḳūl, Şerḥu Naẓmi'l-İḳtirâḥ fi'l-ıṣṭılâḥ (müellifin babasına ait eserinin şerhidir), Şerḥu Nüketi Ebî İsḥâḳ eş-Şîrâzî fî ʿilmi'l-cedel, et-Taʿḳîbât ʿale'r-Râfiʿî (İbnü'l-Irâkī'nin yazdığı kısımların altı cilt kadar olduğu belirtilmektedir), et-Teẕkiretü'l-müfîde (birkaç ciltten meydana geldiği söylenmektedir), Tuḥfetü'l-vârid bi-tercemeti'l-vâlid, eẕ-Ẕeyl ʿalâ ẕeyli vâlidihî ʿale'l-Vefeyât (Zeynüddin el-Irâkī'nin Ẕeylü'ẕ-Ẕeyl li-Vefeyâti'l-aʿyân'ı üzerine yapılan bu çalışma 806 [1403-1404] yılından başlamaktadır).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Irâkī, eẕ-Ẕeyl ʿale'l-ʿİber (nşr. Sâlih Mehdî Abbas), Beyrut 1409/1989, neşredenin girişi, I, 7-34; a.mlf., el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd (nşr. Abdurrahman Abdülhamîd el-Ber), Cidde 1414/1994, neşredenin girişi, I, 47-69; a.mlf., Ẕeylü'l-Kâşif (nşr. Bûrân ed-Dannâvî), Beyrut 1406/1986,

neşredenin girişi, s. 5-14; Fâsî, Ẕeylü't-Taḳyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, I, 332-336; Makrîzî, Dürerü'l-ʿuḳūdi'l-ferîde fî terâcimi'l-aʿyâni'l-müfîde (nşr. M. Kemâleddin İzzeddin Ali), Beyrut 1412/1992, II, 356-357; İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, V, 172; VIII, 21-22; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Dımaşk 1347, s. 284-291; İbn Tağrîberdî, el-Menhelü'ṣ-ṣâfî, I, 332-335; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, I, 336-344; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 363; a.mlf., Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 548; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 12, 63, 117, 166, 364, 376, 464, 595, 627, 761; II, 1005, 1042, 1124, 1279, 1368, 1480, 1511, 1541, 1583, 1867, 1880, 1915, 1977; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 72-74; Brockelmann, GAL, I, 192, 495; II, 79; Suppl., I, 509, 679; II, 71; Îżâḥu'l-meknûn, I, 46, 54, 72; II, 83; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 1118-1119; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 122, 130, 170, 342, 371, 394, 423, 427, 443; Claude Gilliot, "Textes arabes anciens édités en Égypte au cours des années 1992 à 1994", MIDEO, XXII, Louvain 1994, s. 349; Muhsin Âbidî, "İbn ʿIrâḳī", DMBİ, IV, 219-220.

M. Yaşar Kandemir

ÜBBÎ (الأبّي) Ebû Abdillâh Muhammed b. Hilfe b. Ömer el-Veştâtî el-Übbî (ö. 828/1425) Tunuslu muhaddis ve müfessir, Mâlikî kadısı.

745 (1344-45) yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Berberî asıllı Veştât kabilesinden ve Tunus'un kuzeybatısında yer alan Kâf bölgesindeki Übbe köyündendir. En önemli hocası kendisinden naklî ve aklî ilimler sahasında çok faydalandığı İbn Arafe'dir. Küçük yaşlardan itibaren İbn Arafe'nin derslerine devam etti. Kelâm, fıkıh, tefsir ve tasavvufa dair birçok konuda onunla tartıştı, kendisine itirazlarda bulundu ve zamanla hocasının önde gelen talebelerinden biri oldu. Talebesinin itirazlarına cevap yetiştirmek için geceleri dahi çalışmak zorunda kaldığını belirten İbn Arafe'nin, "Bir yanımda Übbî, bir yanımda Burzülî gibi iki aslan varken beni uyku tutar mı?" dediği nakledilmektedir (Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, s. 488). Übbî'nin diğer hocaları arasında Ebü'l-Abbas Ahmed b. İdrîs el-Bicâvî, Kādî Ebü'l-Abbas Ahmed b. Haydere, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Kassâr, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs el-Muhâsibî ve Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ahmed el-Batranî'nin adları anılır.

Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Übbî'nin birçok ilmî seyahat (rihle) yaptığını ve hacca gittiğini zikretmekle birlikte bir dönem bulunduğu Mehdiye dışında (Abdurrahman Avn, s. 121) nerelere seyahat ettiği bilinmemektedir. Übbî'nin hacca gitmiş olması ihtimali sonraki bazı kaynaklar tarafından zayıf görülmekle birlikte (a.g.e., s. 127-128) onun Ahmed b. Abdullah el-Gazzî ile Hicaz'da görüştüğüne dair kayıtlar vardır (DİA, XIII, 536). Erken yaşlarda Medresetü't-Tevfîk'te (bugün Câmiatü'z-Zeytûne'ye bağlı el-Ma'hedü'l-âlî li'l-hadâreti'l-İslâmiyye) ilim tahsiline başlayan Übbî, tahsilinden sonra aynı medresenin yakınlarındaki Câmiu'l-hevâ, el-Câmiu'l-kebîr ve el-Câmiu'l-a'zam'da imamlık yaptı. Bu görevleri sırasında kendisinden pek çok talebe fıkıh, hadis ve tefsir okudu. İbn Nâcî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Bâcî, Ebû İshak İbrâhim b. Fâid ez-Zevâvî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kuheyl et-Tûnisî, Ebû Zeyd

es-Seâlibî onun talebelerinden bazılarıdır. 808'de (1405) Cezîre-i Kıbeliyye (Kuzeydoğu Tunus) kadılığına tayin edilen Übbî, Ebû Fâris Azzûz'un idareciliği döneminde Tunus şehri müftülüğüne getirildi ve ölünceye kadar bu görevde kaldı. Übbî hem naklî hem aklî ilimlere vâkıf çok yönlü bir âlim olup kaynaklarda "Mağrib âlimi, hâfız, müdekkik ve muhakkik" gibi nitelikleriyle zikredilmiştir. Daha çok hadis yönü ön plana çıkmakla birlikte aynı zamanda hocasının tefsirine notlar ilâve edecek derecede tefsir bilgisine ve kadılık yapacak derecede fıkıh ilmine sahipti. Şiirle uğraşmışsa da bu alandaki eserleri başarılı bulunmamıştır.

Eserleri. 1. İkmâlü İkmâli'l-Muʿlim bi-fevâʾidi Müslim. Übbî'nin en meşhur telifi olan bu eser Müslim'in ilk şerhlerinden ve fıkhü'l-hadîs literatürünün en güzel örneklerinden biri olan Mâzerî'nin el-Muʿlim'i üzerine Kādî İyâz tarafından yazılan İkmâlü'l-Muʿlim'in şerhi olup Ṣaḥîḥu Müslim ile birlikte neşredilmiştir (I-VII, Kahire 1327-1328/1909-1910; nşr. Muhammed Sâlim Hâşim, I-IX, Beyrut 1415/1994). Übbî İkmâlü'l-İkmâl'i telif ederken Mâzerî, Kādî İyâz, Ahmed b. Ömer el-Kurtubî ve Nevevî'nin şerhlerini esas almış, ayrıca hocası İbn Arafe'nin görüşlerine sık sık atıfta bulunmuştur. Yararlandığı müelliflerin görüşlerini nakletmekle kalmayıp onları eleştirmiş, özellikle hadis usulüne dair konulara yer vermiş, dini doğru anlayabilmek için sünnete önem vermenin gerekliliği üzerinde durmuştur. Eserde Übbî'nin kendi dönemi ve çevresi hakkında başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler de yer almaktadır. Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, İkmâlü'l-İkmâl üzerine Mükemmilü İkmâli'l-İkmâl adıyla bir muhtasar yazmış ve bu iki eser birlikte neşredilmiştir (Riyad, ts. [Mektebetü't-Taberiyye]; nşr. Muhammed Sâlim Hâşim, Beyrut 1415/ 1994). Übbî'ye ve bu eserine dair Abdurrahman Avn tarafından hazırlanan doktora tezi yayımlanmıştır (bk. bibl.). 2. et-Taḳyîdü'l-kebîr. Bazı kaynaklarda Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm şeklinde kaydedilen eser Übbî'nin, hocası İbn Arafe'nin tefsir derslerinde kaydettiği notlardan meydana gelmektedir. Nitekim esere Tefsîru İbn ʿArafe bi-rivâyeti'l-Übbî veya Taḳyîdü'l-Übbî ʿalâ Tefsîri İbn ʿArafe şeklinde atıf yapıldığı gibi (Abdurrahman Avn, s. 154) eserin çoğunun İbn Arafe'ye ait olduğu da zikredilmektedir (Sa'd Gurâb, s. 107). Kitabın iki cüzü Hasan Mennâî tarafından Tefsîrü'l-İmâm İbni ʿArafe bi-rivâyeti'l-Übbî adıyla yayımlanmıştır (Tunus 1986, 1987, 1990). 3. Şerḥu Fürûʿi İbni'l-Ḥâcib. Übbî'ye nisbet edilen eserin (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1256) günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 4. Şerḥu'l-Müdevvene. Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî tarafından müellife izafe edilmektedir (Neylü'l-ibtihâc, s. 487). 5. ed-Dürretü'l-vüsṭâ fî müşkili'l-Muvaṭṭaʾ. İkmâlü İkmâli'l-Muʿlim'in nâşiri M. Sâlim Hâşim eseri Übbî'ye nisbet etmekle birlikte (neşredenin girişi, s. 8) aslında eserin Ebû Abdullah Muhammed b. Halef el-İlbîrî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır (el-Fihrisü'ş-şâmil, II, 781).

BİBLİYOGRAFYA: Übbî, İkmâlü İkmâli'l-Muʿlim bi-fevâʾidi Müslim (nşr. M. Sâlim Hâşim), Beyrut 1415/1994, neşredenin girişi, s. 7-8; İbn Hacer, Tebṣîrü'l-müntebih, I, 21; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü'l-

ibtihâc (nşr. Abdülhamîd Abdullah el-Herâme), Trablus 1408/1989, s. 487-488; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 557-558; II, 1256; Sezgin, GAS (Ar.), I, 265-266; Abdurrahman Avn, Ebû ʿAbdillâh el-Übbî ve kitâbühû el-İkmâl, Tunus 1983, s. 121, 127-128, 154; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, Kitâbü'l-ʿÖmr fi'l-muṣannefât ve'l-müʾellifîne't-Tûnisiyyîn (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî - Beşîr el-Bekkûş), Beyrut 1990, I, 330-335; el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Ḥadîs̱ (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1991, II, 781; Sa'd Gurâb, İbn ʿArafe ve'l-menzeʿu'l-ʿaḳlî, Tunus 1993, s. 99-109; Necm Abdurrahman Halef, İstidrâkât ʿalâ Târîḫi't-türâs̱i'l-ʿArabî, Cidde 1422, IV, 279-280; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", DİA, VII, 126; Ahmet Akgündüz, "Gazzî, Ahmed b. Abdullah", a.e., XIII, 536; Hasan el-Mennâî, "el-Übbî", Mv.AU, I, 222-224.

İbrahim Hatiboğlu

HEREVÎ, Muhammed b. Atâullah (محمد بن عطاء الله الهروي) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Atâillâh b. Muhammed el-Herevî er-Râzî (ö. 829/1426) Şâfiî fakihi.

Aslen Reyli olup 767'de (1365) Herat'ta doğdu. Fahreddin er-Râzî'nin soyundan geldiğini ileri sürmekle birlikte bu iddia tartışmalıdır (Sehâvî, VIII, 151). İlk tahsilini memleketinde yaptı. Sa'deddin et-Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî ve diğer bazı âlimlerden ders aldı. Timur ile görüştü; önceleri onun saygı ve takdirine mazhar olmuşken daha sonra araları bozuldu. Bunun üzerine Anadolu'ya, ardından da Kudüs'e gitti (814/1411). Herevî, Hanefî mezhebine mensupken o bölgede Şâfiîler'in yönetimdeki nüfuzunu görünce bu mezhebe geçti (Ebü'l-Yümn el-Uleymî, II, 111). Burada şöhretinin duyulması üzerine Şam ve Kudüs bölgesi nâibi Emîr Nevrûz tarafından Salâhiyye Medresesi'ne hoca tayin edildi (815/1412). Nevrûz'un öldürülmesinden sonra da Memlük Sultanı el-Melikü'l-Müeyyed el-Mahmûdî onu bu görevde bıraktı. 818'de (1415) Kahire'ye giden Herevî'ye Sultan Müeyyed büyük ilgi gösterdi. Ancak Herevî, hadis bilgisini denemek için sultanın kurduğu âlimler meclisinde başarılı olamayınca Kudüs'e dönerek Salâhiyye'deki görevine devam etti; bunun yanında Kudüs ve Halîl bölgesi nâzırlığı görevini de yürüttü.

Sultan Müeyyed, Mısır Kādılkudâtı Abdurrahman b. Ömer el-Bulkīnî'yi azlederek yerine Herevî'yi getirdiyse de (821/1418) daha sonra Herevî yine Kudüs'teki müderrislik görevine döndü (823/1420). Müeyyed'in ölümünün ardından tekrar Kahire'ye geldi ve Cemâleddin Yûsuf el-Kerekî'nin yerine el-Melikü'l-Eşref Barsbay'ın sır emîni ve kâtibi oldu (827/1424). Üç ay sonra bu görevden alınan Herevî, aynı yılın sonlarına doğru İbn Hacer el-Askalânî'nin yerine Şâfiî kādılkudâtlığına getirildi. Ertesi yıl receb ayında (Haziran 1425) İbn Hacer tekrar kādılkudât olurken Herevî Salâhiyye Medresesi'ne geri döndü. 19 Zilhicce 829'da (22 Ekim 1426) Kudüs'te vefat eden Herevî zâhid Ömer el-Belhî'nin kabrinin yakınına defnedildi.

Herevî, Kudüs’te bulunduğu sırada bir medrese yapımını başlattıysa da bitiremedi. Kādî Abdülbâsıt b. Halîl ed-Dımaşkī’nin tamamladığı bu medrese ona nisbetle Bâsıtiyye olarak anılır. Hanefî ve Şâfiî fıkhı yanında Arap dili ve edebiyatı, hadis ve tarih bilgisiyle de dikkati çeken Herevî’nin, akranlarıyla olan çekişmeleri yüzünden zaman zaman gözden düşmesine rağmen hayatının sonuna kadar resmî görevlerde bulunmasından yöneticiler katında itibarını koruduğu anlaşılmaktadır.

Eserleri. Herevî’nin günümüze ulaştığı bilinen iki eseri Meṭâliʿu’l-esrâr fî şerḥi Meşâriḳi’l-envâr ile (Süleymaniye Ktp., Turhan Vâlide Sultan, nr. 62; ayrıca bk. Brockelmann, GAL, I, 443; Suppl., I, 614) Fażlü’l-münʿim fî şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim’dir (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 442-443; Oriental Public Library / Bankipûr, nr. 202). Kaynaklarda adları geçen diğer eserleri de şunlardır: Şerḥu Meṣâbîḥi’s-sünne, et-Tenvîr fî telḫîṣi’l-Câmiʿi’l-kebîr (Hanefî fıkhı), Taḳrîbü’l-aḥkâm (Şâfiî fıkhı).

BİBLİYOGRAFYA: Makrîzî, es-Sülûk, X, 240, 312, 446-448, 483-485, 525; XI, 660, 664-665, 670, 687, 689, 732; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü’ş-Şâfiʿiyye, IV, 104-105; İbn Hacer, İnbâʾü’l-ġumr, VII, 299-302, 307-312; VIII, 40, 41, 69-70, 113; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü’l-lâmiʿ, VIII, 151-155; Süyûtî, Buġyetü’l-vuʿât, II, 5-6; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi’l-medâris (nşr. Ca‘fer el-Hasenî), [baskı yeri yok] 1988 (Mektebetü’s-Sekāfeti’d-dîniyye), I, 329; Ebü’l-Yümn el-Uleymî, el-Ünsü’l-celîl bi-târîḫi’l-Ḳuds ve’l-Ḫalîl, Amman 1973, II, 111-112; İbnü’l-İmâd, Şeẕerât, VII, 189-190; Şevkânî, el-Bedrü’ṭ-ṭâliʿ, II, 206-208; Brockelmann, GAL, I, 443; Suppl., I, 614; Îżâḥu’l-meknûn, II, 199, 490; Hediyyetü’l-ʿârifîn, II, 185-186; Ziriklî, el-Aʿlâm, VII, 150-151; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, X, 293-294; Sezgin, GAS, I, 139.

Saffet Köse

BİRMÂVÎ, Muhammed b. Abdüddâim محمد بن عبد الدائم البرماوي Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî (ö. 831/1428) Şâfiî fakihi ve hadis âlimi.

763’te (1362) doğdu. Aslen Askalânlı olup Mısır’ın kuzeybatısında Garbiye vilâyetine bağlı Birma kasabasına nisbetle Birmâvî diye anılır. Daha sonra Kahire’ye yerleşti. İbrâhim b. İshak el-Âmidî, Abdurrahman b. Ali b. Kārî, Burhâneddin İbn Cemâa, Zerkeşî, Ömer b. Raslân el-Bulkīnî, İbnü’l-Mülakkın gibi âlimlerden ders aldı. Arkadaşı Necmeddin b. Hiccî’nin daveti üzerine Dımaşk’a gitti (821/1418); orada hatiplik ve kadılık yaptı. Dârü’l-adl’de fetva görevini üstlendi. Revâhiyye ve Emîniyye medreselerinde ders okuttu. Oğlu Muhammed’in ölümü üzerine Kahire’ye döndü (Receb 826/Haziran 1423). Burada fetva vermeye, ders okutmaya ve telif çalışmalarına devam eden Birmâvî, aralarında Mahallî, Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî, Takıyyüddin İbn Fehd, İbn Nâsırüddin gibi tanınmış âlimlerin de bulunduğu birçok talebe yetiştirdi. 828’de (1425) hacca gidince bir yıldan fazla Mekke yakınlarında ikamet edip ders okuttu. Kahire’ye döndükten sonra yine öğretim

maksadıyla Kudüs’e giden Birmâvî bir müddet sonra orada vefat etti (22 Cemâziyelâhir 831 / 8 Nisan 1428).

Eserleri. 1. el-Lâmiʿu’s-sabîh ʿale’l-Câmiʿi’s-sahîh. Sahîh-i Buhârî üzerine dört ciltlik bir şerh olup Süleymaniye Kütüphanesi’nde nüshaları bulunmaktadır (Pertevniyal, nr. 131, 132/1, Fâtih, nr. 929, 935, 949). 2. en-Nübzetü’l-elfiyye fi’l-usûli’l-fıkhiyye. Fıkıh usulüne dair manzum bir eserdir. Elfiyye fî usûli’l-fıkh adıyla da bilinir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3705/4). 3. Şerhu’n-nehr bi-şerhi’z-Zehr. Zehrü’l-bisâm adlı kendi eserinin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1308). 4. Şerhu Lâmiyyeti’l-efʿâl. Cemâleddin İbn Mâlik’in sarfa dair eserinin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3099). 5. Menhecü’r-râʾiz bi-davâbiti’l-ferâʾiz. Ferâize dair manzum bir eser olup müellifi tarafından ayrıca şerhedilmiştir. 6. el-Fevâʾidü’s-seniyye fî şerhi’l-Elfiyye. Fıkıh usulüne dair kendi eserinin şerhidir. 7. Şerhu’s-sudûr li-şerhi zevaʾidi’ş-Şüzûr. Cemâleddin b. Hişâm’ın nahve dair Şüzûru’z-zeheb adlı eserinin şerhidir. 8. el-Mukaddimetü’ş-şâfiye fî ʿilmeyi’l-ʿarûz ve’l-kafiye (son dört eserin yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, I, 165; II, 30, 118; Suppl., II, 113; Sezgin, I, 121).

Birmâvî’nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Şerhu Sülâsiyyâti’l-Buhârî, Cemʿu’l-ʿudde fî fehmi’l-ʿUmde, Şerhu’l-Mühimmât, el-Muhtasar fi’s-sîreti’n-nebeviyye, el-Behcetü’l-verdiyye.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hacer, İnbâʾü’l-ġumr, VIII, 161-165; Sehâvî, ed-Davʾü’l-lâmiʿ, VII, 280-282; Süyûtî, Hüsnü’l-muhâdara, I, 439; Keşfü’z-zunûn, I, 157, 547; II, 958, 959, 1170, 1561, 1881, 1923; İbnü’l-İmâd, Şezerât, VII, 197, 198; Şevkânî, el-Bedrü’t-tâliʿ, II, 181; Îzâhu’l-meknûn, II, 617, 618; Hediyyetü’l-ʿârifîn, II, 186; Brockelmann, GAL, I, 165; II, 30, 117-118; Suppl., II, 113; Ziriklî, el-Aʿlâm, VII, 60; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, X, 132; Sezgin, GAS, I, 121.

M. Esat Kılıçer

İBNÜ’l-CEZERÎ (ابن الجزري) Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî (ö. 833/1429) Kıraat ve hadis âlimi.

---

25 Ramazan 751’de (26 Kasım 1350) Dımaşk’ta doğdu. İbnü’l-Cezerî diye anılması Cezîre-i İbn Ömer’e (bugünkü Şırnak’a bağlı Cizre ilçesi) nisbetledir. Kur’an’ı ezberledikten sonra İbnü’l-Buhârî diye tanınan Ali b. Ahmed b. Abdülvâhid’in talebelerinden hadis dinledi ve kıraat okudu. İbnü’s-Sellâr Abdülvehhâb b. Yûsuf’tan Ebû Amr b. Alâ’nın kıraatiyle bir hatim indirdi. Daha sonra Hamza b. Habîb ez-Zeyyât’ın kıraatiyle de bir hatim yapıp ardından Nâfiʿ b. Abdurrahman ve Abdullah b. Kesîr’in kıraatlerini cemederek Raʿd sûresinin sonlarına kadar geldi. İfrad metoduyla Ahmed b. İbrâhim et-Tahhân ve Ahmed b. Receb’den kıraat öğrenimini sürdürdü.

Ancak çok zaman alan bu usulü bırakarak İbrâhim el-Ha-mevî’den cem‘ metoduyla kırâat-i seb‘a okudu. Ayrıca 768’de (1367) Ebü’l-Meâlî İbnü’l-Lebbân’dan kıraat tahsiline devam etti. Aynı yıl tüccar olan babası ile birlikte hacca gitti. Zilkade (temmuz) ayında Medine’de Harem-i şerif imamhatibi Ebû Abdullah Muhammed b. Sâlih’ten Bakara sûresinin 25. âyetinin sonuna kadar cem‘ usulüyle kıraat okudu. 769’da (1368) tahsil amacıyla Mısır’a ilk seyahatini yaptı. Burada bazı kıraat kitaplarını esas alarak ve cem‘ usulüyle Ebû Bekir İbnü’l-Cündî’den kıraat okumaya başladıysa da Nahl sûresinin 90. âyetine gelince hocası vefat etti. Ayrıca İbnü’s-Sâiğ Muhammed b. Abdurrahman b. Ali ve Ebû Muhammed Abdurrahman b. Bağdâdî’den kırâat-i seb‘a tahsil etti. İbnü’l-Cündî’nin ölümü üzerine yarım kalan hatmini bu hocalardan tamamladı. 770 yılı başında (1368 sonları) Dımaşk’a döndüyse de Rebîülevvel 771’de (Ekim 1369) ebeveyniyle birlikte tahsilini ilerletmek için ikinci defa Mısır’a gitti. İbnü’s-Sâiğ’den aşereyi, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Bağdâdî’den on imamın kıraatiyle birlikte İbn Muhaysın, A‘meş ve Hasan-ı Basrî’nin kıraatlerini okudu. Abdülmü’min b. Halef ed-Dimyâtî ve Muhammed b. İshak el-Eberkūhî’nin bazı talebelerinden hadis dinledi. Şâfiî fakihi Abdürrahîm b. Hasan el-İsnevî’den fıkıh dersleri aldı. Daha sora Dımaşk’a dönen İbnü’l-Cezerî, burada Ebû Yûsuf Ahmed b. Hüseyin el-Kefrî’den kırâat-i seb‘aya göre bir hatim indirdi.

774 (1372-73) yılında Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr İsmâil b. Ömer, İbnü’l-Cezerî’ye fetva izni verdi. 778’de (1376) Ziyâeddin Sa‘dullah el-Kazvînî, 785’te (1383) Şeyhülislâm Ömer b. Raslân el-Bulkīnî de ona fetva yetkisi verdi. İbnü’l-Cezerî, Mısır’daki bazı âlimlerden istifade etmesi gerektiğini düşünerek 778 (1376) yılında üçüncü defa Mısır’a gitti (İbnü’l-Cezerî, Câmiʿu’l-esânîd, vr. 69b); Ziyâeddin Sa‘dullah el-Kazvînî gibi hocalardan usul, meânî, beyân dersleri aldı. İskenderiye’de bazı âlimlerden hadis dinledi. Kendisinin belirttiğine göre Kur’an ve kıraat konularında istifade ettiği hocalarının sayısı kırkın üzerindedir.

Mısır’daki tahsilini tamamlayan İbnü’l-Cezerî, Dımaşk’ta Emeviyye Camii’nde Kubbetü’n-nesr’in altında kıraat okutmaya başladı. Onun yıllarca sürdürdüğü bu dersleri Endülüs, Yemen, Hindistan, Rum ve Acem diyarından gelen talebelerin ilgi odağı oldu. Kendisine ayrıca Âdiliyye Medresesi kıraat şeyhliği görevi verildi. Daha sonra Dârü’l-hadîsi’l-Eşrefiyye şeyhliğine getirildi. Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf İbnü’s-Sellâr’ın 18 Şâban 782’de (17 Kasım 1380) vefatı üzerine Ümmü’s-Sâlih Türbesi kıraat şeyhliği görevini de üstlendi. Dımaşk’ta bir dârü’l-Kur’ân yaptıran İbnü’l-Cezerî’den Dımaşk ve Mısır’da kırâat-i aşere okuyan pek çok talebe arasında oğlu Ebû Bekir Ahmed, Mahmûd b. Hüseyin b. Süleyman eş-Şîrâzî, Ebû Bekir b. Ahmed b. Musabbih el-Hamevî, Necîbüddin Abdullah b. Kutb el-Beyhakī, Ahmed b. Mahmûd b. Ahmed el-Hicâzî ve Mü’min b. Ali b. Muhammed er-Rûmî gibi şahsiyetler yer alır.

Sultan Zâhir Berkuk'un atabegi olan Aytemiş'in üstâdüddârı Emîr Kutlubey'in kendisine bazı idarî görevler vermesi üzerine İbnü'l-Cezerî defalarca Mısır'a gidip geldi. Dımaşk'taki Câmiu't-tevbe'nin hatipliği göreviyle ilgili olarak İbnü'l-Hüsbânî Şehâbeddin Ahmed b. İsmâil'le aralarında çıkan ihtilâf yıllarca devam etti. Sehâvî, İbnü'l-Cezerî'nin 779'da (1377) "tevkīu'd-dest" (fermanlara tuğra çekme) işiyle de görevlendirildiğini belirtmiştir.

İbnü'l-Cezerî 792 (1390) yılında ikinci defa hacca gitti. Kendisinin kaleme aldığı biyografisinde (Ġāyetü'n-Nihâye, II, 249) 793'te (1391) Dımaşk kadılığına getirildiğini söyler. Ancak diğer kaynaklardaki bilgilere göre nâib-i saltanat Yelboğa'nın (Yulbuga) müdahalesi üzerine Berkuk, eski kadı Şerefeddin Mes'ûd'un göreve devam etmesini uygun görmüştür (İbnü'l-Fürât, IX, 260-261; ayrıca bk. İbn Kādî Şühbe, I, 379; İbn Hacer, III, 75). Takıyyüddin İbn Kādî Şühbe'nin bir başka vesileyle kaydettiği bilgiden (et-Târîḫ, I, 383), bu gelişmenin İbnü'l-Cezerî'nin o günlerde mâruz kaldığı bir yargılama olayı ile ilgili olduğunu düşünmek mümkündür. Buna göre Mansûrî Vakfı yetkilileri, İbnü'l-Cezerî'nin vakıf malını kurallara aykırı olarak kullandığını ileri sürmüş, Mısırlı Mâlikî kadısı da 28 Ramazan 793'te (29 Ağustos 1391) İbnü'l-Cezerî'nin kusurlu olduğuna hükmetmiştir.

Zilkade 795'te (Eylül 1393) Atabeg Aytemiş'le aralarındaki bir dava konusuyla ilgili olarak muhtemelen Mısır'dan Dımaşk'a gelen İbnü'l-Cezerî, Kudüs Salâhiyye Medresesi'nde ders okutmakla görevlendirilmiş ve 797 (1394) yılı başlarına kadar bu görevine devam etmiştir. İbnü'l-Cezerî, başka bir vesile ile Salâhiyye Medresesi'nden söz ederken (Ġāyetü'n-Nihâye, I, 30) bu medresenin Dımaşk'ta olduğunu belirttiğine göre her iki şehirde de aynı adı taşıyan birer medrese bulunduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Cezerî aynı yıl Kahire'ye gitmiş ve şâban (mayıs-haziran) ayında Dımaşk'ta mal varlığını yönettiği Kutlubeg'le hesap görmek üzere Kudüs üzerinden Dımaşk'a dönmüştür. Bu malî ilişki yüzünden İbnü'l-Cezerî ile Kutlubeg arasında uzun süre devam eden bir anlaşmazlık olmuş, konu aynı yıl Kahire'ye intikal etmiş, yapılan yargılama sonunda Kutlubeg'in İbnü'l-Cezerî'den büyük miktarda alacaklı olduğuna hükmedilmiştir (İbnü'l-Furât, IX, 434; İbn Kādî Şühbe, I, 579; İbn Hacer, III, 287). Bu karar üzerine Mısır'daki mallarına el konan İbnü'l-Cezerî, hem yargılanma biçimini hem de verilen hükmü zulüm olarak nitelendirdi; hizmetinde bulunan İbn Teymiyye adındaki şahısla birlikte 1 Cemâziyelâhir 798'de (12 Mart 1396) Kahire'den kaçarak İskenderiye'ye gitti; buradan da 1 Receb (10 Nisan) günü Antakya'ya ulaştı. İbnü'l-Cezerî, Antakya'da bir müddet kalarak bazı talebelere aşere okuttu; daha sonra Bursa'ya gitti. İbnü'l-Cezerî Bursa'da Yıldırım Bayezid'den büyük ilgi gördü; kendisine yüksek miktarda maaş bağlandı, burada talebe yetiştirmesi sağlandı. Padişahın teklifi üzerine 785 Şevvalinde (Aralık 1383) İstanbul'a yapılan askerî harekâta katıldı; ardından gerçekleşen Niğbolu Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'in beraberinde bulundu. Savaştan sonra Bursa'ya giden İbnü'l-Cezerî burada en-Neşr fi'l-

ḳırâʾâti'l-ʿaşr adlı eserini yazdı; Ṭayyibetü'n-Neşr'i nazmetti. Bu manzumeyi pek çok talebe ezberleyerek kendisinden aşere okudu. Padişahın oğulları Mehmed, Mustafa ve Mûsâ da onun talebeleri arasında yer aldı.

İbnü'l-Cezerî, yaklaşık yedi yıl sonra meydana gelen Ankara Savaşı'na Yıldırım Bayezid'le birlikte katılarak esir düştü; ancak onun şöhretinden haberdar olan Timur kendisini huzuruna getirterek ona saygı gösterdi ve ikramda bulundu (İbn Hacer, V, 64); ardından ülkesine götürüp Keş'te inşa ettirdiği medresede görevlendirdi. Çok arzu etmesine rağmen Mâverâünnehir'den ayrılamayan İbnü'l-Cezerî, 17 Şâban 807'de (18 Şubat 1405) Timur'un vefatından sonra onun torunu Sultan Halîl'den izin alarak 7 Zilhicce 807'de (6 Haziran 1405) Semerkant'tan ayrıldı. Uğradığı Buhara'da gördüğü ilgi üzerine bir müddet burada kalıp ders verdi. 27 Safer 808'de (24 Ağustos 1405) Buhara'dan Herat'a ulaştığında Sultan Mirza Şâhruh kendisini şehrin dışında karşıladı. Burada da bir müddet Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi ve Begavî'nin Meṣâbîḥu's-sünne adlı eserini okuttu. Ardından Yezd'e, oradan İsfahan'a geçti; her iki yerde de bir müddet ikamet edip aşere dersi verdi. Ramazan 808'de (Mart 1406) Şîraz'a ulaştı. Sultan Pîr Muhammed onu burada alıkoydu, pek çok talebe kendisinden kıraat okudu. Daha sonra sultan tarafından kadı olarak tayin edildi. İbnü'l-Cezerî, başta Şîraz'da kalmayı arzu etmemesine rağmen daha sonra burayı benimsedi; Dımaşk'taki gibi bir dârü'l-Kur'ân yaptırdı.

Üçüncü defa haccetmek için 822 (1419) yılında yola çıkan İbnü'l-Cezerî, Basra-Mekke arasında bir belde olan Uneyze yakınlarında bedevî Araplar'ın saldırısına uğrayarak soyuldu, canını zor kurtarıp Uneyze'ye sığındı. Burada ed-Dürre fî ḳırâʾâti's̱-s̱elâseti'l-mütemmime li'l-ʿaşere adlı manzum eserini yazdı. O yıl hacca yetişemedi; bir müddet Yenbu'da ikamet ettikten sonra Rebîülevvel 823'te (Mart-Nisan 1420) Medine'ye, aynı yıl 1 Receb'de (12 Temmuz) Mekke'ye ulaştı.

Hac mevsimine kadar mücâvir olarak kalıp haccını ifa ettikten sonra Şîraz'a döndü. Hac yolculuğu süresince uğradığı yerlerde kıraat dersleri vermeyi sürdüren, Medine'de Harem şeyhi Tavâşî'ye de kıraat okutan İbnü'l-Cezerî 827 (1424) yılında Dımaşk'a, buradan da Kahire'ye gitti; yıllar önce gizlice ayrıldığı bu şehirde bu defa Sultan Eşref Barsbay tarafından saygıyla karşılandı. Kahire'de bulunduğu süre içinde başta kıraat olmak üzere çeşitli dersler okuttu. Aynı yıl Mekke'ye gidip dördüncü haccını ifa etti. Ardından ticarî maksatla Yemen'e gitti. Yemen Meliki Mansûr Abdullah b. Ahmed er-Resûlî ona ilgi gösterdi; kendisinden hadis dinledi. Daha sonra Mekke'ye dönüp 828 (1425) yılında beşinci haccını ifa ederek 829 (1426) yılı başlarında tekrar Kahire'ye geçti; buradan da Dımaşk ve Basra üzerinden Şîraz'a ulaştı. 5 Rebîülevvel 833'te (2 Aralık 1429) Şîraz'da Sûkulis-kâfiyyîn'de bulunan evinde vefat etti ve kendi yaptırdığı dârü'l-Kur'ân'da defnedildi.

İbnü'l-Cezerî'nin altı oğlu ile dört kızı olmuştur. Oğullarından Ebü'l-Feth Muhammed 2 Rebîülevvel 777'de (1 Ağustos 1375) Dımaşk'ta doğdu; Kur'an'ı ezberledikten sonra kıraat, fıkıh, hadis ve nahiv gibi ilimleri tahsil etti. Babası Bursa'ya gidince Dımaşk'taki görevleri kendisine devredilen Ebü'l-Feth Muhammed 814 (1411) yılında vebadan öldü. Diğer bir oğlu Ebü'l-Hayr Muhammed Cemâziyelevvel 789'da (Haziran 1387) dünyaya geldi. Kıraat ve hadis tahsil etti. 801 (1399) yılında babasının yanına Bursa'ya gitti. Bir ara Fâtih Sultan Mehmed onu Dîvân-ı Hümâyun'da tuğra çekmekle görevlendirdi (Taşköprizâde, eş-Şeḳāʾiḳ, s. 42). Kardeşleri içinde ilimde temayüz ettiği anlaşılan Ebû Bekir Ahmed 17 Ramazan 780'de (7 Ocak 1379) Dımaşk'ta doğdu. Kur'an'ı hatmettikten sonra Şâtıbî'nin Ḥırzü'l-emânî'si başta olmak üzere kıraate dair bazı metinleri ezberledi. Babası onu Mısır'a götürüp ders okumasını sağladı. Ardından ona en-Neşr, Ṭayyibetü'n-Neşr ve Taḳrîbü'n-Neşr adlı eserlerini okuttu. Ebû Bekir ayrıca zamanın tanınmış âlimlerinden hadis dinledi. Babası Bursa'da iken yanına gidip bir taraftan kendini yetiştirmeye çalışırken diğer taraftan ders verdi; Yıldırım Bayezid'in çocukları onun talebeleri arasında yer aldı. Bursa Ulucamii'nde imamlık yaptı. Ankara Savaşı sırasında babasıyla birlikte olan Ebû Bekir'i Timur elçi olarak Sultan Nâsır Ferec b. Berkuk'a gönderdi. Babası Mâverâünnehir'de iken Ebû Bekir Bursa'da kaldı. Kardeşi Ebü'l-Feth Muhammed'in ölümü üzerine Sultan Eşref Barsbay tarafından ondan boşalan görevlere tayin edildi. 827'de (1424) babasıyla birlikte Mısır'da bulundu ve on günlük beraberlikten sonra onu Mekke'ye uğurladı; bir yıl sonraki hac mevsimine kadar burada kalarak babasının Ṭayyibetü'n-Neşr'i ile tecvide ve hadis ilmine dair Muḳaddime'lerini şerhetti. 828 (1425) yılında babasıyla birlikte hac görevini ifa etti. Beraber gerçekleştirdikleri Mısır ziyaretinden sonra ailesini almak üzere 829 (1426) yılında Bursa'ya gitti. Bizzat babasının verdiği bu bilgiler karşısında Keşfü'ẓ-ẓunûn'da yer alan (II, 1799) onun 827'de (1424) öldüğüne dair bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Ziriklî babasından bir süre sonra vefat ettiğini belirtmiştir. Taşköprizâde, İbnü'l-Cezerî'nin diğer çocuklarının da tecvid, kıraat ve hadis konularında yetişmiş olduklarına işaret etmektedir (eş-Şeḳāʾiḳ, s. 41-42).

İlmî Şahsiyeti. İbnü'l-Cezerî'nin zirveye ulaştığı alan hiç şüphesiz ki kıraat ilmidir. İlk dönemlerde değişik konularda kendini yetiştirmeye çalışırken bu alanla ilgisini hiç kesmemiş, Dımaşk, Mısır ve Medine'de kırâat-i seb'a ve kırâat-i aşere ile A'meş, Hasan-ı Basrî ve İbn Muhaysın gibi imamların kıraatlerini muhtelif hocalardan tekrar tekrar okuyarak pekiştirmiş, kıraat vecihlerini meleke haline getirecek ölçüde hıfzetmiştir. Sadece kıraat okuduğu hocalarının sayısının kırkın üzerinde olması, onun bu ilme tutku ölçüsünde kendini verdiğini göstermektedir. Hocalık döneminde de okuttuğu çeşitli dersler arasında kıraati hep ön planda tutmuş, birkaç günlüğüne misafir olarak bulunduğu yerlerde de bu konuda kendisinden istifade etmek için etrafında kalabalıklar oluşmuş, hatta uzun yolculuklar sırasında geçirilen zaman dahi ondan yararlanmak için değerlendirilmiştir (Ġāyetü'n-Nihâye, II, 250).

Kıraat ve hadis ilmindeki önemi dolayısıyla isnad konusunu ele alan İbnü’l-Cezerî isnadı dinin bir rüknü olarak anlamış (Câmiʿu’l-esânîd, vr. 1b), en-Neşr’ini yazarken istifade ettiği kıraat kitaplarıyla ilgili bütün senedlerini bu eserin girişinde verdiği gibi Câmiʿu’l-esânîd adlı kitabını da bu maksatla kaleme almıştır. İbnü’l-Cezerî kıraat ilminde daha çok aşere konusu üzerinde durmuştur. İbn Mücâhid’in Kitâbü’s-Sebʿa’sı ile başlayan kırâat-i seb‘a anlayışının Ebû Amr ed-Dânî’nin et-Teysîr’i ve Şâtıbî’nin Ḥırzü’l-emânî’si gibi eserlerle yaygınlık kazanması, sahih kıraatlerin kırâat-i seb‘adan ibaret olduğu ve Hz. Peygamber’in, “Kur’an yedi harf üzere nâzil oldu” meâlindeki hadisinde geçen “yedi harf” ile de aynı şeyin kastedildiği gibi bir anlayışın ortaya çıkması, bu sebeple kendisinden önce yazılan ve sekiz, on, on bir, on iki, on üç kıraati ihtiva eden eserlere ilgi gösterilmemesi karşısında İbnü’l-Cezerî, sahih kıraatlerden oluştuğuna inandığı aşere konusunu ciddi şekilde ele almıştır. Önce en-Neşr fi’l-ḳırâʾâti’l-ʿaşr adlı eserini yazmış, ardından onu Ṭayyibetü’n-Neşr ile manzum hale getirmiş, daha sonra da Taḳrîbü’n-Neşr fi’l-ḳırâʾâti’l-ʿaşr adıyla eserini ihtisar etmiştir. Amacı da öğretim programlarında seb‘anın yerini aşerenin almasını sağlamaktı. İbnü’l-Cezerî, bu çalışmalarıyla kırâat-i seb‘a anlayışına alternatif bir program ortaya koymakla yetinmemiş, bu anlayışın yaygınlaşmasında önemli yeri olan eserlerden Şâtıbî’nin Ḥırzü’l-emânî adlı manzumesindeki yedi kıraati ona tamamlamak üzere ed-Dürre’yi nazmetmiş, ardından Ebû Amr ed-Dânî’nin et-Teysîr’ine Ebû Ca‘fer el-Kārî, Ya‘kūb el-Hadramî ve Halef b. Hişâm’ın kıraatlerini de ilâve etmek suretiyle Taḥbîrü’t-Teysîr fî ḳırâʾâti’l-eʾimmeti’l-ʿaşere adlı eserini meydana getirmiştir (Taḥbîrü’t-Teysîr, s. 8). Aşere üzerinde dururken yedi imama ilâve ettiği üç imamın kıraatlerinin de sahih senedle geldiğini, onların her bir rüknünün Hz. Osman’ın mushaflarının hattına, bir vechile de olsa nahiv kaidelerine uygun olduğunu savunmuştur. İbnü’l-Cezerî bu çabalarında amacına ulaşmış, İbn Mihrân en-Nîsâbûrî’nin ilk defa el-Ġāye fi’l-ḳırâʾâti’l-ʿaşr adlı eseriyle bir araya getirdiği meşhur on imamın kıraati onun bu çalışmalarıyla yaygınlaşmış ve zaman içinde bu ilmin öğretiminde bütünlüğünü koruyarak günümüze ulaşmıştır. Bazı İslâm ülkelerinde, özellikle Türkiye’de kıraat tedrîsatında korunagelen icâzet geleneğindeki isnad zincirlerinin genellikle İbnü’l-Cezerî’ye dayanması, diğer bir ifadeyle günümüzden Hz. Peygamber’e ulaşan kıraat silsilelerinin en yoğun kesişme noktasında İbnü’l-Cezerî’nin bulunması onun bu ilimdeki haklı otoritesiyle doğrudan ilgilidir.

İbnü’l-Cezerî, gençlik yıllarında kaleme aldığı Müncidü’l-muḳriʾîn adlı eserinde aşerenin bütün ihtilâf unsurlarıyla mütevâtir kıraatler olduğunu ileri sürmüş, kıraat vecihlerinden med, imâle ve hemzenin teshîli gibi konulardaki farklılıkları mütevâtir saymayan İbnü’l-Hâcib’i eleştirerek idgam, “râ”nın terkīkı, “lâm”ın tağlîzi, harekenin nakli gibi konular dahil olmak üzere aşere içinde yer alan bütün kıraat vecihlerinin mütevâtir olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Kırâat-i seb‘a içinde sadece imâle ve med gibi usule dair konularda değil ferş-i hurûfta da şâz unsurların bulunduğunu ileri süren Ebû Şâme’yi eleştirirken daha ağır bir üslûp kullanmıştır (Müncidü’l-muḳriʾîn, s. 57-

62). Ancak İbnü'l-Cezerî'nin yetişkinlik döneminde kaleme aldığı en-Neşr'inde bu anlayışını yumuşattığı, "mütevâtir" terimi yerine "sahih" kelimesini kullandığı, hatta önceki görüşünde yanıldığını itiraf ettiği görülmektedir. Buna göre bir kıraatin sahih olabilmesi için onun resm-i hatta, bir vechile de olsa nahiv kaidelerine uygun olması ve sahih bir senedle gelmesi önemlidir. Bu şartları taşımayan bir kıraat vechi -yedi kıraat içinde de olsa- şâzdır ve bâtıldır (en-Neşr, I, 9-13). el-Ahrufü's-seb'a* konusunda genelde İbn Cerîr et-Taberî, İbn Abdülber, Mekkî b. Ebû Tâlib gibi düşünen İbnü'l-Cezerî'ye göre meşhur on kıraat, Hz. Peygamber'in el-ahrufü's-seb'a hadisinde geçen yedi harften biri veya onun bir cüzüdür. Hz. Osman'ın mushafları da bu yedi harften birine göre yazılmış, ancak nokta ve hareke taşımadıklarından bir harften daha çok okuyuşa imkân vermiştir (Müncidü'l-muḳriʾîn, s. 56).

İbnü'l-Cezerî, kıraat ilminin öğretiminde cem' metodunun uygulanabileceği görüşündedir. Ancak bu metotla okumaya geçmeden önce talebenin bütün kıraatleri infirâd üzere okuması, kıraat ve resm-i hatta dair birer kitabı ezberlemesi, tecvidi ve harflerin sıfat ve mahreclerini öğrenip uygulayabilmesi gerekir. Kıraat vecihlerini cemederken uygun olmayan yerlerde durmamaya ve vakıf sonrasında uygun olmayan yerlerden başlangıç yapmamaya dikkat edilmelidir. Bazı müteahhir kurrânın yaptığı gibi kıraat farklılıklarını kelime kelime okuyarak göstermek bid'attır (a.g.e., s. 12-13).

Onun ilmî mesaisi içinde hadisin de önemli bir yeri vardır. Gençlik yıllarında hadis tahsiline ciddi şekilde eğildiği gibi yetişkinlik döneminde gittiği her yerde hadis dersleri de vermiş, Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi ve kendi eseri Şerḥu'l-Meṣâbîḥ'i çeşitli talebe gruplarına takrir etmiş, Kahire'de Ahmed b. Hanbel ve Şâfiî'nin el-Müsned adlı eserlerini okutmuştur (İbn Hacer, VIII, 246; İbnü'l-İmâd, VII, 205). Ebü'l-Fütûh Ahmed b. Abdullah et-Tâvûsî, kendi döneminde onun gerek âlî isnad ve hadislerin hıfzı, gerekse cerh ve ta'dîl konularında yegâne âlim olduğunu belirtmiş, Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ve Ṣaḥîḥ-i Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin es-Sünen, Dârimî, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned adlı eserleri, Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾı, Begavî ve Nevevî'nin bazı eserleriyle ilgili senedlerini ortaya koyduğunu söylemiştir (Sehâvî, IX, 258). Süyûtî de onun için, "Kıraatte eşşiz bir imamdı" derken hadiste hâfız olduğuna işaret etmiştir (Ẕeylü Ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ, s. 377).

İbnü'l-Cezerî, zamanın fıkıh otoritelerinden fıkıh tahsil etmesine ve onların kendisine fetva icâzeti vermesine rağmen bir fakih olarak ön plana çıkmamış, Dımaşk kadılığında görevlendirilmesi ve Şîraz'da uzun müddet kadılık yapması da bu alanda ona bir şöhret kazandırmamıştır. Kazâ ve fetvadaki üslûbu eleştirilmiş, aklına geleni tartıp düşünmeden söylediği ileri sürülmüştür (İbn Hacer, VIII, 247; İbnü'l-İmâd, VII, 205-206). Süyûtî de onun fıkıh bilmediği görüşündedir (Ẕeylü Ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ, s. 377).

Eserleri. İbnü'l-Cezerî'nin çalışmaları için Muhammed Mutî' el-Hâfız seksen yedi eseri ihtiva eden bir liste vermiştir (el-İmâm Şemsüddîn İbnü'l-Cezerî, s. 7-51). Ali Osman Yüksel'in düzenlediği listede ise 100 kitap ve risâle bulunmaktadır (İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr, s. 201-203). Bu eserlerden bazıları şunlardır: A) Kur'an İlimleri, Kıraat. 1. en-Neşr* fi'l-ḳırâ᾽âti'l-ʿaşr. Müellifin on kıraatle ilgili en geniş çalışması olup Muhammed Ahmed Dehmân (I-II, Dımaşk 1345) ve Ali Muhammed ed-Dabbâ' (I-II, Kahire, ts., 1976; Beyrut 1940, 1985) tarafından yayımlanmıştır. 2. Ṭayyibetü'n-Neşr fi'l-ḳırâ᾽âti'l-ʿaşr. en-Neşr'in 799 (1397) yılında manzum hale getirilmiş şekli olan eser 1019 beyit ihtiva etmektedir. Çeşitli kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunan eserin çeşitli baskıları yapılmış (nşr. Hasan et-Tûhî, Kahire 1282, 1302 [mecmua içinde, taşbaskı], 1307, 1308; nşr. Ali Muhammed ed-Dabbâ', Kahire 1354 [İtḥâfü'l-berere fi'l-ḳırâ᾽ât ve'r-resm ve'l-ây ve't-tecvîd adlı mecmua içinde, s. 168-263]) ve eser üzerine muhtelif şerhler yazılmıştır. 3. Taḳrîbü'n-Neşr fi'l-ḳırâ᾽âti'l-ʿaşr (et-Taḳrîb fî muḫtaṣari'n-Neşr). en-Neşr'in özellikle talebelere kolaylık sağlamak üzere yapılmış muhtasarı olup on imamın kıraati ikişer râvi, her râvi ikişer tarik ve her iki ta-rik de yine ikişer tarik sınırları içinde ele alınmıştır. 10 Muharrem 804'te (20 Ağustos 1401) Bursa'da tamamlanan ve pek çok nüshası bulunan eser İbrâhim Atve İvaz tarafından neşredilmiştir (Kahire 1381/1961, 1412/1992). 4. ed-Dürre fî ḳırâ᾽âti'ṣ-ṣelâṣeti'l-mütemmime li'l-ʿaşere (ed-Dürretü['l-maʿniyyetü]'l-muḍıyye fî ḳırâ᾽âti'l-e᾽immeti'ṣ-ṣelâṣeti'l-marḍıyye li-tetmîmi'l-ḳırâ᾽âti'l-ʿaşr). Şâtıbî'nin Ḥırzü'l-emânî'sindeki yedi kıraati on kıraate tamamlamak üzere aynı vezinle kaleme alınan eser 240 beyitten meydana gelmektedir (Kahire 1319 [Şâtıbî'nin Ḥırzü'l-emânî ve ʿAḳīletü etrâbi'l-ḳaṣâ᾽id fî esne'l-maḳāṣıd'ı, kendisinin Ṭayyibetü'n-Neşr ve el-Muḳaddime fîmâ yecibü ʿale'l-ḳāri᾽ en yaʿlemehû ve Muhammed Mütevellî el-Mısrî'nin el-Vücûhü'l-müsfire fî tetmîmi'l-ʿaşere'si ile birlikte, s. 68-82]).

Eser üzerinde yapılan şerh çalışmaları şunlardır: Muhammed b. Hasan es-Semennûdî, Şerḥu's-Semennûdî ʿalâ metni'd-Dürre li'l-ḳırâ᾽âti'l-ʿaşr (Kahire 1342); Ebü's-Sâlih Ali b. Muhsin es-Saîdî eş-Şâzelî, el-Minaḥu'l-ilâhiyye bi-şerḥi'd-Dürreti'l-marḍıyye (Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 23, 180 varak); Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Muhammed en-Nüveyrî, Şerḥu'd-Dürreti'l-muḍıyye fî ḳırâ᾽âti'ṣ-ṣelâṣeti'l-marḍıyye (TSMK, III. Ahmed, nr. 174; Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 51, vr. 50-228, Şehid Ali Paşa, nr. 16, Reşid Efendi, nr. 14, Dârülmesnevî, nr. 25, Kasîdecizâde Süleyman Sırrı, nr. 7); Ebû Amr Osman b. Ömer b. Ebû Bekir en-Nâşirî ez-Zebîdî, Şerḥu'd-Dürreti'l-muḍî᾽e fi'l-ḳırâ᾽âti'ṣ-ṣelâṣi'l-mütemmime li'l-ʿaşr (baskı yeri yok, 1989/1409, diğer şerhler için bk. Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 743; Brockelmann, GAL Suppl., II, 275). 5. Taḥbîrü't-Teysîr fî ḳırâ᾽âti'l-e᾽immeti'l-ʿaşere. Ebû Amr ed-Dânî'nin yedi kıraate dair et-Teysîr adlı eseri üzerinde yapılmış bir çalışma olup müellif yedi imamın kıraatine Ebû Ca'fer el-Kārî, Ya'kūb el-Hadramî ve Halef b. Hişâm'ın kıraatlerini de dercetmiş, ayrıca eseri tashih, tavzih ve kısmen ikmal etmiştir. Çeşitli kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunan ve günümüzde kırâat-i aşere denilince gerek râviler

gerekse ihtilâf vecihleri açısından akla ilk gelen kitap olan eser, Abdülfettâh el-Kādî ile Muhammed Sâdık Kamhâvî tarafından yayımlanmış (Kahire 1392/1972), daha sonra bir heyetin tashihiyle yeni bir neşri yapılmıştır (Beyrut 1404/1983). 6. et-Temhîd fî ʿilmi't-tecvîd. 5 Zilhicce 769'da (22 Temmuz 1368) tamamlanan ve tecvid konularını kısa bir mukaddimeden sonra on bölüm halinde inceleyen eser ilk defa Mısır'da basılmış (Kahire 1326), ardından Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyad 1405/1985) ve Gānim Kaddûrî Hamed (Beyrut 1407/1986, 1409/1989) tarafından neşredilmiştir. 7. Muḳaddime(tü'l-Cezerî) fîmâ yecibü ʿale'l-ḳāriʾi en yaʿlemehû (el-Muḳaddimetü'l-Cezeriyye, el-Cezeriyye, Muḳaddime fi't-tecvîd). On dokuz babdan oluşan toplam 109 beyitlik bu eserde mehâric-i hurûf, sıfât-ı hurûf, terkīk, tefhîm, idgam, lahn, gunne, medler, vakıf, hemze gibi konular işlenmiştir. Her dönemde pek çok öğrenci tarafından ezberlenen ve çeşitli kütüphanelerde yüzlerce nüshası bulunan eserin baskıları da yapılmıştır (İstanbul, ts., İbrâhim Efendi Matbaası, 1280 [Mağnisî'nin Türkçe tercüme ve şerhi ve diğer bazı risâlelerle birlikte, s. 150-156], 1299, 1310; İzmir 1301; Kahire 1302, 1304, 1306, 1307, 1310, 1319 [Şâtıbî'nin Ḥırzü'l-emânî ve ʿAḳīletü etrâbi'l-ḳaṣâʾid fî esne'l-maḳāṣıd'ı, kendisinin Ṭayyibetü'n-Neşr ve ed-Dürre'si ve Muhammed Mütevellî el-Mısrî'nin el-Vücûhü'l-müsfire'si ile birlikte, s. 68-82], 1371/1952 [Şehâbeddin Ahmed el-İşbîlî, Tâhâ b. Muhammed el-Beykūnî ve Muhammed b. Ali es-Sabbân'ın hadis ıstılahlarına dair manzumeleriyle birlikte, s. 10-15]; Tahran 1316; Delhi 1888; Cidde 1415/1995). İbnü'l-Cezerî'nin bu manzumesi üzerine muhtelif şerhler kaleme alınmıştır. a) el-Ḥavâşi'l-müfehhime fî şerḥi'l-Muḳaddime. Müellifin oğlu Ebû Bekir Ahmed'e ait olup 1 Ramazan 806'da (13 Mart 1404) Lârende'de (Karaman) tamamlanmıştır (Kahire 1309). Eser üzerine Zekeriyyâ el-Ensârî bir hâşiye yazmış, Hasan b. Müslim el-Âmilî de Muḫtaṣaru Şerḥi'l-Muḳaddimeti'l-Cezeriyye (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 50) adıyla eseri ihtisar etmiştir. b) ed-Deḳāʾiḳu'l-muḥkeme fî şerḥi'l-Muḳaddime. Zekeriyyâ el-Ensârî'ye ait olup Ali el-Kārî'nin el-Minaḥu'l-fikriyye ʿalâ metni'l-Cezeriyye'si kenarında basılmış (Kahire 1302, 1308, 1367), daha sonra Nesîb Neşâvî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Dımaşk 1400/1980). c) el-Minaḥu'l-fikriyye ʿalâ metni'l-Cezeriyye. Ali el-Kārî tarafından kaleme alınan eserin çeşitli baskıları olup (Kahire 1302, 1308, 1367 [kenarında Zekeriyyâ el-Ensârî'nin ed-Deḳāʾiḳu'l-muḥkeme fî şerḥi'l-Muḳaddime adlı eseriyle birlikte], 1308 [İbnü'l-Cezerî'nin oğluna ait bir şerhle birlikte], Kazan 1887, Mekke 1308 [Taşköprizâde'nin bir şerhiyle birlikte]) ayrıca Muhyiddin el-Kürdî ve Muhammed Gayyâs es-Sabbâğ tarafından Şerḥu'l-Muḳaddimeti'l-Cezeriyye adıyla yayımlanmıştır (Dımaşk, ts.). d) el-Fevâʾidü's-sırriyye fî şerḥi'l-Muḳaddimeti'l-Cezeriyye. İbnü'l-Hanbelî'nin bu şerhinin iki nüshası Süleymaniye (Şehid Ali Paşa, nr. 2766; Kadızâde Ahmed, nr. 13), birer nüshası Beyazıt Devlet (Bayezid, nr. 183, vr. 49b-130a) ve Edirne Selimiye (nr. 55), bir nüshası Princeton Kütüphanesi'nde (nr. 3989) bulunmaktadır (diğer şerhler için bk. Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1799-1800; Brockelmann, GAL Suppl., II, 276). 8. Müncidü'l-muḳriʾîn ve mürşidü'ṭ-ṭâlibîn. Yedi

babdan oluşan ve telifi 25 Receb 773'te (1 Şubat 1372) Dımaşk'ta tamamlanan eserde kıraat, kāri ve mukrî terimleriyle mütevâtir, sahih ve şâz kıraatler, aşerenin kıraat ilmindeki yeri ve bu konuyla ilgili tartışmalar ele alınmış, aşerenin el-ahrufü's-seb'a ile münasebeti üzerinde durulmuştur (Kahire 1350,1977; Beyrut 1400/1980). 9. Hidâyetü'l-mehere fî tetimmeti('l-ḳırâʾâti)'l-ʿaşere. 352 beyitten oluşmaktadır. Ebû Ca'fer el-Kārî, Ya'kūb el-Hadramî ve Halef b. Hişâm'ın kıraatlerinin kırâat-i seb'aya eklendiği eserin nüshaları Süleymaniye (Ayasofya, nr. 39, vr. 1-17; İzmirli İsmail Hakkı, nr. 42, vr. 21-33; Şehid Ali Paşa, nr. 36, vr. 42-61; Turhan Vâlide Sultan, nr. 1, vr. 104-117), Beyazıt Devlet (nr. 161) ve Râşid Efendi (nr. 1007) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcut olan (Fâtih, nr. 57, vr. 1-12) ve ed-Dürre fî ḳırâʾâti'ṡ-ṡelâṡeti'l-mükemmile li'l-ʿaşere adını taşıyan eser de bu manzumenin bir başka nüshasıdır (diğer nüshaları için bk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, s. 51). 10. Nihâyetü'l-berere fi'l-ḳırâʾâti'ṡ-ṡelâṡ ez-zâʾide ʿale'l-ʿaşere (el-Ḳırâʾâtü'ş-şâẕẕe). İbn Muhaysın, A'meş ve Hasan-ı Basrî'nin kıraatlerinin meşhur on kıraate eklendiği 450 beyitlik bu manzum eserin telifi Ramazan 798'de (Haziran 1396) tamamlanmış olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Turhan Vâlide Sultan, nr. 1, vr. 117-134; Yazma Bağışlar, nr. 1843, vr. 38-55; İzmirli İsmail Hakkı, nr. 42, vr. 1-16; Hüsrev Paşa, nr. 5, vr. 1-14) nüshaları bulunmaktadır (diğer yazmaları için bk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, s. 31, 51). 11. el-Elġāzü'l-Cezeriyye (Erbaʿûne mesʾele mine'l-mesâʾili'l-müşkile fi'l-ḳırâʾât). Kırk üç beyitten meydana gelen eserin nüshaları Süleymaniye (Kılıç Ali Paşa, nr. 65, vr. 106-107; 1029, vr. 106a-107b; Reşid Efendi, nr. 26, vr. 71-72) ve Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi (Ali Üsküdarlı, nr. 36) kütüphanelerinde kayıtlıdır (diğer nüshaları için bk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, s. 9). 12. el-ʿİḳdü'ṡ-ṡemîn fî Elġāzi'l-ḳırâʾa. Bir önceki eserin müellif tarafından yapılan şerhidir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 150). Ebû Hafs Ömer b. Kāsım el-Ensârî'nin el-ʿİḳdü'l-Cevherî fî ḥalli Elġāzi'l-Cezerî adıyla esere yazdığı şerhin (a.g.e., II, 1150) bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Kılıç Ali Paşa, nr. 1029, vr. 51-55). 13. Kifâyetü'l-elmaʾî fî şerḥi ḳavlihî teʿâlâ "ve ḳīle yâ arḍubleʿî" (nşr. Adnân Ebû Şâme, Dımaşk 1411/1990). 14. et-Teẕkâr fî rivâyeti Ebân b. Yezîd el-ʿAṭṭâr. Seksen beyitlik bu manzum eserin bir nüshası Millet Kütüphanesi'ndedir (Feyzullah Efendi, nr. 6, vr. 195-201; diğer nüshaları için bk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, s. 12). 15. Tuḥfetü'l-iḫvân fi'l-ḫulfi beyne'ş-Şâṭıbiyyeti ve'l-ʿUnvân. Şâtıbî'nin Ḥırzü'l-emânî'si ile Ebû Tâhir İsmâil b. Halef es-Sarakustî'nin el-ʿUnvân'ı arasındaki ihtilâfların ele alındığı eserin bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde (nr. 53, vr. 169-181) kayıtlıdır (diğer nüshaları için bk. a.g.e., s. 12). 16. Uṣûlü'l-ḳırâʾât ed-dâʾire ʿale'ḫtilâfi'l-ḳırâʾât (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1029, vr. 192-196; diğer nüshaları için bk. a.g.e., s. 8).

B) Hadis. 1. el-Ḥıṣnü'l-ḥaṣîn min kelâmi Seyyidi'l-mürselîn. Telifi 22 Zilhicce 791'de (12 Aralık 1389) Dımaşk'ta tamamlanan eserde başta Kütüb-i Sitte olmak üzere temel hadis kaynaklarından derlenen rivayetlerle dua ve zikrin fazilet ve âdâbı, icâbet

vakitleri ve yerleri, esmâ-i hüsnâ, bazı sûre ve âyetlerin fazileti, Hz. Peygamber'in duaları gibi konular ele alınmıştır (Kahire 1277 [kenarında Abdülhâdî el-Ebyârî'nin en-Nûrü'l-mübîn li'l-Ḥıṣni'l-ḥaṣîn adlı takrirleriyle birlikte], 1297, 1301,1302, 1303, 1306, 1307, 1310, 1312, 1316, 1320, 1321, 1349 [Muhammed Hakkı en-Nâzilî'nin Ḫazînetü'l-esrâr celîletü'l-eẕkâr adlı kitabının kenarında], Bombay 1301; Cezayir 1328; Delhi 1871 [Urduca tercümesiyle birlikte], Lahor 1320). Ali el-Kārî eseri el-Ḥırzü'ṣ-ṣemîn li'l-Ḥıṣni'l-ḥaṣîn adıyla şerhetmiştir (I-II, Mekke 1304). 2. Miftâḥu'l-Ḥıṣni'l-ḥaṣîn. Bir önceki eserin şerhi olup Ramazan 831'de (Haziran 1428) Şîraz'da yazılmıştır. Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 3591, vr. 1-25; Dârülmesnevî, nr. 88, vr. 29-57), Nuruosmaniye (nr. 788/2, 31 varak), Râşid Efendi (nr. 1139, vr. 1-32) ve Millet (Murad Molla, nr. 434) kütüphanelerinde nüshaları vardır (diğer nüshaları için bk. Brockelmann, GAL Suppl., II, 277; Muhammed Mutî' el-Hâfız, s. 34). 3. ʿUddetü'l-Ḥıṣni'l-ḥaṣîn min kelâmi Seyyidi'l-mürselîn. el-Ḥıṣnü'l-ḥaṣîn'in müellif tarafından yapılmış muhtasarıdır (Kahire 1279, 1349; Hama 1354, 1396; Beyrut 1401/1981, 3. bs.). İbnü'l-Cezerî'nin aynı eserden yaptığı bazı seçmeler de Nebẕetün min edʿiye nebeviyye adıyla İbn Hacer el-Askalânî'nin Nuḫbetü'l-fiker fî muṣṭalaḥâti ehli'l-eṡer'i ve Birgivî'nin Muṣṭalaḥu'l-ḥadîṡ'i ile birlikte (Mecmûʿ müştemil ʿalâ resâʾili ṡelâṡ) basılmıştır (Kahire 1303). Şevkânî, ʿUddetü'l-Ḥıṣni'l-ḥaṣîn'i Tuḥfetü'ẕ-ẕâkirîn bi-ʿUddeti'l-Ḥıṣni'l-ḥaṣîn (Kahire 1381, 1386, 1392, 1403; Beyrut, ts.), Yahyâ b. Muhammed el-Eryânî de el-Müstebṣırîn bi-şerḥi ʿUddeti'l-Ḥıṣni'l-ḥaṣîn (Dımaşk 1397) adıyla şerhetmiştir (el-Ḥıṣnü'l-ḥaṣîn üzerinde yapılan diğer şerh ve ihtisar çalışmalarıyla ʿUddetü'l-Ḥıṣni'l-ḥaṣîn'in Türkçe ve Farsça tercümeleri için bk. Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 669-670). 4. el-Masʿadü'l-aḥmed fî ḫatmi Müsnedi'l-İmâm Aḥmed. 11 Rebîülevvel 828'de (31 Ocak 1425) Mescid-i Harâm'da Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inin hatmini takiben kaleme alınan eser, önce er-Resâʾilü'n-nâdire içinde (s. 17-47) Ebû Mûsâ el-Medînî'nin Ḫaṣâʾiṣü'l-Müsned'i ile birlikte basılmış (Kahire 1347/1929; Riyad 1410/1990), daha sonra Ahmed Muhammed Şâkir'in tahkikiyle Talâʾiʿu'l-Müsned başlıklı mecmua içinde (s. 12-41) neşredilmiştir (Kahire, ts., Mektebetü't-türâsi'l-İslâmî). 5. el-Bidâye fî meʿâlimi'r-rivâye (el-Bidâye fî ʿulûmi['r-rivâyeti]'l-ḥadîṡ, el-Hidâye fî fünûni'l-ḥadîṡ, el-Hidâye ilâ ʿulûmi'r-rivâye). 370 beyitten oluşan eser Zilhicce 800'de (Ağustos 1398) tamamlanmış olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları vardır (Lâleli, nr. 70, vr. 1-22, 393; Servili, nr. 52, vr. 103-111). 6. Biʿṡetü (Ṭarfetü)'l-ʿâlim min kelâmi Ebi'l-Ḳāsım (el-Erbaʿûn). Müellifin, sahihlerin en sahih olanlarından seçtiğini belirttiği kırk hadisi ihtiva eden eserin iki nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Mahmud Paşa, nr. 71, vr. 152-153; İsmihan Sultan, nr. 200, vr. 22-28). 7. el-Erbaʿûne'ẓ-ẓâhiretü'l-mensûbe ile'l-ʿıṭrati'ṭ-ṭâhire. Ehl-i beyt'e mensup kişilerin rivayet ettiği kırk hadisi ihtiva eden eserin bir nüshası Millet Kütüphanesi'ndedir (Ali Emîrî Efendi, nr. 2383, vr. 193-197). 8. ʿİḳdü'l-leʾâlî fi'l-eḥâdîṡi'l-müselseleti'l-ʿavâlî. 808'de (1405) Şîraz'da kaleme alınmıştır (nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, II, 260; DMİ, I, 120). 9. el-

Erbaʿûne'l-ʿavâlî. Senedinde Hz. Peygamber'le müellif arasında on râvi bulunan kırk hadisi ihtiva eden eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (nr. 5882, vr. 1-46). 10. Muḳaddimetü ʿilmi'l-ḥadîs̱. Müellifin oğlu Ebû Bekir Ahmed'in şerhettiği belirtilen eserin (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1803) bir nüshası Berlin'dedir (Brockelmann, GAL, II, 260). 11. Esne'l-meṭâlib fî menâḳıbi seyyidinâ ʿAlî b. Ebî Ṭâlib. Önce Mekke'de basılan eseri (1324) daha sonra Muhammed Hâdî el-Emînî yayımlamış (İsfahan 1402), ayrıca Muhammed Bâkır el-Mahmûdî tarafından tehzîb edilen eser Esne'l-menâḳıb fî tehẕîbi Esne'l-meṭâlib fî menâḳıbi'l-İmâm Emîri'l-müʾminîn ʿAlî b. Ebî Ṭâlib adıyla neşredilmiştir (Beyrut 1403/1983). 12. el-Eḥâdîs̱ü'l-ʿişrûne'l-ʿavâlî. Bir nüshası San'a'dadır (Muhammed Mutî' el-Hâfız, s. 7). 13. Eḥâdîs̱ü müselselât ve ʿuşâriyyâtü'l-isnâdi ʿâliyât (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmû', nr. 58, vr. 51-60). 14. Şerḥu'l-Meṣâbîḥ. Ferrâ el-Begavî'nin Meṣâbîḥu's-sünne adlı eseri üzerine yazılmış üç cilt hacminde bir şerh olup günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair bilgi yoktur. 15. el-Müsnedü'l-aḥmed fîmâ yeteʿalleḳu bi-Müsnedi Aḥmed. Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inin şerhidir (Îżâḥu'l-meknûn, II, 481).

C) Siyer. 1. Ḳıtʿa min mevlidi'ş-şerîf. Hz. Peygamber'in hizmetçileri, binekleri, savaş aletleri, kâtipleri, hanımları ve çocuklarına dair olan eserin son kısmı eksik bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Esad Efendi, nr. 448/2). 2. Mevlidü'n-nebî. Yazımı 11 Rebîülevvel 806'da (28 Eylül 1403) Keş'te tamamlanmıştır (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2063, vr. 11-16). el-Mevlidü'l-kebîr adıyla kaydedilen eser de (Brockelmann, GAL, II, 260; DMİ, I, 120) bu kitap olmalıdır. 3. Ẕâtü'ş-şifâʾ fî sîreti'n-nebiyyi'l-Muṣṭafâ ve aṣḥâbihi'l-erbaʿa-ti'l-ḫulefâʾ (Ẕâtü'ş-şifâʾ fî sîreti'l-Muṣṭafâ, Zâtü'ş-şifâʾ fî sîreti'n-nebî ve'l-ḫulefâʾ). 515 beyitten meydana gelen eserin nüshaları Süleymaniye (Lala İsmâil Paşa, nr. 375; Lâleli, nr. 2040) ve Emel Esin (nr. 505) kütüphanelerinde kayıtlıdır (diğer nüsha-ları için bk. DMBİ, III, 233). Eser üzerine Muhammed b. Hasan el-Âlânî el-Kürdî'nin Refʿu'l-ḫafâʾ şerḥu Ẕâti'ş-şifâʾ adıyla yazdığı şerh Hamdî Abdülmecîd'in tahkikiyle yayımlanmıştır (Beyrut 1407/1987). 4. Risâle fî ḥaḳḳı ebeveyi'n-nebî (er-Risâletü'l-beyâniyye fî ḥaḳḳı ebeveyi'n-nebî). Süleymaniye Kütüphanesi ile (Pertev Paşa, nr, 603, vr. 25-38) Berlin Staatsbibliothek'te (nr. 10343) nüshaları bulunmaktadır.

D) Tarih, Tabakat, Terâcim. 1. Câmiʿu'l-esânîd. Müellif bu çalışmasında önce isnadı dinin rükünlerinden biri olarak ele alıp onun önemini belirten rivayetleri zikretmiş, bu arada kendi hayatıyla ilgili bilgiler de vererek Kur'an ve kıraat okuduğu kırk altı hocasının kısa biyografisini ve isnadlarını zikretmiş, ardından kendi hocalarından okuyan yirmi iki kıraat âlimini kısaca tanıtmıştır. Eserin nüshaları Süleymaniye (Dârülmesnevî, nr. 11) ve Emel Esin (nr. 415) kütüphanelerinde kayıtlıdır. 2. Nihâyetü'd-dirâyât fî esmâʾi ricâli'l-ḳırâʾât (Ṭabaḳātü'l-ḳurrâʾi'l-kebîr). Bizzat müellifin belirttiğine göre (Ġāyetü'n-Nihâye, II, 408-409) eser 772 (1370-71) yılında yazılmaya başlanmış, 16 Cemâziyelâhir 774'te (13 Aralık 1372) Dımaşk'ta tamamlanmıştır. 3. Gāyetü'n-Nihâye* fî ṭabaḳāti'l-ḳurrâʾ (Ġāyetü'n-Nihâye fî esmâʾi

ricâli'l-ḳırâ᾿ât üli'r-rivâye ve'd-dirâye). Bir önceki eserin muhtasarı olup 3955 biyografiyi ihtiva etmektedir (nşr. Gotthelf Bergstraesser, I-II, Kahire 1351-1352/1932-1933; Bağdat 1970; I-II, Beyrut 1402/1982 [3. bs.]). 4. ed-Derecâtü'l-ʿaliyye fî ṭabaḳāti ʿulemâ᾿i'l-Ḥanefiyye. Uluğ Bey adına yazılan bu alfabetik eserin elif ve bâ harflerinin tamamı ile tâ harfinden bir bölümün yer aldığı bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (III. Ahmed, nr. 2831, vr. 1-51). 5. Muḫtaṣaru Târîḫi'l-İslâm li'ẕ-Ẕehebî. Telifi Receb 798'de (Nisan 1396) Antakya'da tamamlanan eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 703) kayıtlıdır (diğer nüshaları için bk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, s. 33; DMBİ, III, 233).

E) Diğer Eserleri. 1. Muḫtârü'n-naṣîḥa bi'l-edilleti'ṣ-ṣaḥîḥa. Ülkede bir yönetici bulunmasının gereği, âdil devlet başkanı, idarecilerin hediye kabul etmesinin hükmü gibi konuların hadislerle ele alındığı risâle, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'deki tek nüshası esas alınarak yayımlanmıştır (Tanta 1411). 2. ez-Zehrü'l-fâ᾿ih fî ẕikri men tenezzehe ʿani'ẕ-ẕünûbi ve'l-ḳabâ᾿iḥ. Çeşitli baskıları yapılan eser (Kahire 1305, 1310, 1313, 1332, 1375) Muhammed Abdülkādir Atâ'nın tahkikiyle de neşredilmiştir (Beyrut 1406/1986). 3. Cevâbü İbni'l-Cezerî ʿan ḥükmi mütâlaʿati kütübi'bni'l-ʿArabî. Müellifin Yemen'de bulunduğu sırada İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûda dair görüşleriyle ilgili olarak kendisine sorulan bir sorunun cevabı mahiyetindeki risâlenin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Hüsrev Paşa, nr. 423, vr. 38-40). 4. Manẓûme fi'l-felek (Berlin, Staatsbibliothek, nr. 8159/3). 5. Ṭabaḳātü'ş-şuʿarâ᾿ (nşr. Bergstraesser, Kahire 1352). 6. el-İṣâbe fî levâzimi'l-kitâbe (Berlin Staatsbibliothek, nr. 6). 7. Kâşifü'l-ḫaṣâṣa ʿan elfâẓi'l-ḫulâṣa. İbn Mâlik et-Tâî'nin el-Elfiye'sinin şerhi olan eser Mustafa Ahmed en-Nehhâs'ın tahkikiyle neşredilmiştir (Kahire 1403/1983).

Recep Akakuş, "İlm-i Kıraat Otoritelerinden: İmam Cezeri ve Torunu Kasım Paşa" başlıklı bir makale yayımlamış (Diyanet Dergisi, XXVI/4 [Ankara 1990], s. 3-31), Mustafa Öztürk, Muhammed b. el-Cezerî ve et-Temhîd fî İlmi't-Tecvîd adıyla doktora tezi hazırlamış (1981, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi), Muhammed Mutî' el-Hâfız el-İmâm Şemsüddîn İbnü'l-Cezerî adlı çalışmasında (bk. bibl.) İbnü'l-Cezerî'nin kısa biyografisiyle eserlerini tanıtmıştır. Ali Osman Yüksel de İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr adlı doktora çalışmasında (1982, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, bk. bibl.) Kur'an tarihine ve kıraat ilmine genel bir bakıştan sonra İbnü'l-Cezerî'nin hayatı ve eserlerini incelemiş, Ṭayyibetü'n-Neşr'in baştan itibaren 432 beytinin Türkçe'ye tercümesini ve izahını yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Cezerî, Ġāyetü'n-Nihâye, I, 30, 49, 129-131, 483; II, 243, 247-253, 408-409; a.mlf., Câmiʿu'l-esânîd, Süleymaniye Ktp., Dârülmesnevî, nr. 11, vr. 1b, 12a-72a; a.mlf., Müncidü'l-muḳri᾿în ve mürşidü'ṭ-ṭâlibîn, Kahire 1350, s. 12-13, 56-62; a.mlf., Taḥbîrü't-Teysîr fî ḳırâ᾿âti'l-e᾿immeti'l-ʿaşere, Beyrut 1404/1983, s. 7-8; a.mlf., en-Neşr, I, 9-13; İbnü'l-Furât, Târîḫ (nşr. K. Zürayk - Neclâ İzzeddin), Beyrut 1936, IX, 260-261, 434, 457; İbn Kādî Şühbe, et-Târîḫ (nşr. Adnân Dervîş), Dımaşk 1977, I, 8, 36, 92, 131, 159, 284, 379, 383, 477, 551, 552, 579, 608; İbn Hacer, İnbâ᾿ü'l-ġumr, III, 75, 287; V, 64; VIII, 245-248; Sehâvî, eḍ-Ḍav᾿ü'l-lâmiʿ, IX, 255-263; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 549; a.mlf., Ẕeylü Ṭabaḳāti'l-ḥuffâz (Ẕeylü

Tez̠kireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Dımaşk 1347, s. 376-377; Taşköprizâde, eş-Şeḳāʾiḳ, s. 36-44; a.mlf., Miftâḥu's-saʿâde, II, 55-59; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I,150, 669-670, 743; II, 1118, 1150, 1799-1800, 1803, 2042; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, VII, 204-206; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 257-259; Serkîs, Muʿcem, I, 62-64; Brockelmann, GAL, II, 257-261; Suppl., II, 274-278; Îżâḥu'l-meknûn, I, 168; II, 89, 481; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 187-188; Ziriklî, el-Aʿlâm, VII, 274-275; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 246-247; Halil İbrahim Kutlay, el-İmâm ʿAlî el-Ḳārî ve es̠eruhû fî ʿilmi'l-ḥadîs̠, Beyrut 1408/1987, s. 378, 383; Muhammed Mutîʿ el-Hâfız, el-İmâm Şemsüddîn İbnü'l-Cezerî, Dübey 1414/1994, s. 7-51; Ali Osman Yüksel, İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr, İstanbul 1996, s. 201-203, 226, 251-252; Muhammed Şeneb, "İbnü'l-Cezerî", DMİ, I, 118-120; a.mlf., "İbnülcezerî", İA, V/2, s. 850-851; a.mlf., "Ibn al-Djazarī", EI² (İng.), III, 753; Ahmed Pâketçî, "İbn Cezerî", DMBİ, III, 231-234.

Tayyar Altıkulaç

İBNÜ'l-KİRMÂNÎ (ابن الكرماني) Takıyyüddîn Yahyâ b. Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî (ö. 833/1430) Hadis, tarih ve tıp âlimi.

Aslen Kirmanlı olup Receb 762'de (Mayıs 1361) Bağdat'ta doğdu. Babası, el-Kevâkibü'd-derârî fî şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî adlı eseriyle tanınan Şemseddin el-Kirmânî'dir. Küçük yaşta Bağdat'ta tahsile başlayarak babasının talebesi Celâleddin Es'ad b. Muhammed b. Mahmûd el-Hanefî'den Kur'ân-ı Kerîm'i ve çeşitli metinleri ezberledi. Ayrıca ondan Kur'an'ın büyük bir kısmının i'rabını okuyarak icâzet aldı. Babasından sarf-nahiv, mantık, edebiyat, fıkıh ve kelâm ilimleriyle ilgili önemli eserleri şerhleriyle birlikte okudu. Bağdat medreselerinde verdiği dersleri on iki yıl boyunca takip ederek Şâfiî fıkhı ve usulüne dair çeşitli eserleri ve el-Kevâkibü'd-derârî'nin tamamını ondan dinledi. Devrin tanınmış âlimlerinden hadis, lugat, hüsn-i hat, edebiyat, belâgat, mantık, felsefe, kelâm, âdâbü'l-bahs, astronomi, vaaz ve irşad (tasavvuf) dersleri aldı. Yaşadığı sürece yanından ayrılmadığı babasıyla birlikte elli kadar ilim merkezini dolaştı. Sehâvî, Timur'un Bağdat'ı kuşatması üzerine İbnü'l-Kirmânî'nin babasıyla birlikte Dımaşk'a göç edip oraya yerleştiğini belirtmişse de (eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, X, 260) Timur'un Bağdat üzerine ilk seferinin 795'te (1393) olduğuna (Yücel, s. 10; Aka, s. 18) ve babası 786'da (1384) vefat ettiğine göre bu göç daha erken bir tarihte gerçekleşmiş olmalıdır. 800 (1397) yılından önce kardeşi Abdülhamîd'le birlikte Kahire'ye giderken babasının Buhârî şerhini de götürerek ilim çevrelerine tanıtan İbnü'l-Kirmânî bu eser sayesinde Kahire ve Dımaşk civarında şöhret kazanmıştır. Sirâcüddin el-Bulkīnî'ye uzun yıllar talebelik ederek fetvalarını yazmış, ondan fetva ve tedrîs icâzeti almış, Irâkī'den el-Elfiyye'sini dinlemiş, İbnü'l-Mülakkın'dan hadis tahsil etmiştir.

Kahire'de öğrenimini tamamladıktan sonra Dımaşk'a dönen İbnü'l-Kirmânî, Dımaşk Valisi Şeyh el-Mahmûdî ile tanışarak onun sırdaşı ve imamı oldu. Onun Kahire'ye yaptığı seyahatlerde beraberinde bulundu. Dımaşk'ta ikameti esnasında Tâceddin b. Berdis'ten Ṣaḥîḥ-i Müslim'i okudu. Şeyh el-Mahmûdî 802'de (1399-1400) Trablus valiliğine tayin edilince onunla birlikte Trablus'a gittiyse de Mahmûdî daha sonra onun Dımaşk'ta dârüladlde fetva görevini üstlenmesini istedi; Şeyh el-Mahmûdî

Kahire'ye dönünce onunla Kahire'ye giderek orada yerleşti. Mahmûdî, 815'te (1412) sultan olunca İbnü'l-Kirmânî'yi Bîmâristânü'l-Mansûrî'nin nâzırı olarak görevlendirdi. Teori ve pratiğe dayalı tıp eğitimi yapılan bîmâristandaki görevi sultanın ölümüne kadar devam etti (824/1421). Bu tarihten itibaren eğitim, öğretim ve telifle meşgul olan İbnü'l-Kirmânî, gözlerinin zayıflaması ve kulağının ağır işitmesi sebebiyle ölümünden bir yıl önce derslerine son verdi. Hayatının son yıllarında genç bir hanımla yaptığı evlilikten 831 (1428) yılında Yûsuf adında bir oğlu dünyaya geldi. Sehâvî "arkadaşım" dediği Yûsuf'un iyi yetiştiğini, faziletli bir insan olduğunu ve Ḳaṣîdetü'l-bürde'nin altmış kadar tahmîsini derlediğini söylemektedir (eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, X, 337; Vecîzü'l-kelâm, II, 509). İbnü'l-Kirmânî 8 Cemâziyelâhir 833'te (4 Mart 1430) Kahire'de vebadan öldü.

Eserleri. 1. Mecmaʿu'l-baḥreyn ve cevâhirü'l-ḥabreyn. Ṣaḥîḥ-i Buḫârî şerhi olup müellif hattı nüshası sekiz cilt halinde Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir (III. Ahmed, nr. 402; bk. Karatay, II, 50-52; DİA, VII, 119). 2. Muḫtaṣaru Târîḫi Mekketi'l-müşerrefe. Ezrakī'nin Aḫbâru Mekke'sinin muhtasarı olup müellif hattıyla yazılmış bir nüshası Berlin Staatsbibliothek'te kayıtlıdır (Ahlwardt, IX, 259). İbnü'l-Kirmânî'nin ayrıca Ṣaḥîḥ-i Müslim üzerine bir şerhiyle bir muhtasarı olduğu, Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî'nin er-Ravżü'l-ünüf, İbn Mâkûlâ'nın Müfâḫaratü'l-ḳalem ve'd-dînâr adlı eserleriyle 810'da (1407) Ebü'l-Alâ b. Zühr'ün tıbba dair el-Ḫavâṣṣ'ını ihtisar ettiği el-Maḳṣûd min Tuḥfeti'l-mevdûd (Süleymaniye Kütüphanesi kayıtlarında [Fâtih, nr. 3096] İbnü'l-Kirmânî'ye nisbet edilen nüshanın adı ve müellifi belli olmayıp 893'te [1488] kaleme alındığı ve Şehzade Korkut'a takdim edilen bir akaid kitabı olduğu anlaşılmaktadır) ve el-Muḫtaṣar fî aḫbâri Mıṣr adlı çalışmalarının bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Makrîzî, es-Sülûk, IV/2, s. 845; İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, II, 183; VIII, 225; İbn Tağrîberdî, en-Nücûmü'z-zâhire, XV, 169; a.mlf., ed-Delîlü'ş-Şâfî (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire 1399/1979, II, 781; Hatîb el-Cevherî, Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân fî tevârîḫi'z-zamân (nşr. Hasan Habeşî), Kahire 1973, III, 210; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, X, 259-261, 337; a.mlf., Vecîzü'l-kelâm fi'ẕ-ẕeyl ʿalâ Düveli'l-İslâm (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf v.dğr.), Beyrut 1416/1995, II, 509; a.mlf., Ẕeylü't-tâm ʿalâ Düveli'l-İslâm (nşr. Hasan İsmâil Merve), Beyrut 1992, s. 565; Abdülbâsıt el-Malatî, Nüzhetü'l-esâṭîn fî men veliye Mıṣr mine's-selâṭîn (nşr. Muhammed Kemâleddin İzzeddin Ali), Kahire 1407/1987, s. 126; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 546-547; II, 1629; Ahlwardt, Verzeichnis, IX, 259; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 547; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XIII, 230; Karatay, Arapça Yazmalar, II, 50-52; Sezgin, GAS, I, 121, 344; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VIII, 166-167; Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu Anadolu Seferleri ve Sonuçları: 1393-1402, Ankara 1989, s. 10; İsmail Aka, Timur ve Devleti, Ankara 1991, s. 18; Kemal Sandıkçı, Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar, Ankara 1991, s. 47; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", DİA, VII, 119.

Ali Akyüz

İBN HATÎBÜDDEHŞE (ابن خطيب الدهشة) Ebü's-Senâ Nûrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî el-Hamevî (ö. 834/1431) Muhaddis, fakih ve edip.

---

750 (1349) yılında Suriye'nin Hama şehrinde dünyaya geldi. 760'ta (1359) doğduğu da zikredilmiştir (İbn Kādî Şühbe, IV, 109). Yukarı Mısır'ın Feyyûm kasabasından olan ve daha sonra Hama'ya yerleşip Hatîbüddehşe diye anılan (DİA, XII, 516-517) babasına nisbetle İbn Hatîbüddehşe lakabıyla tanındı. İlk öğrenimini Hama'da yaptı; küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi. Ardından tahsil için Suriye ve Mısır'a gitti. Hadis, fıkıh, edebiyat ve nahivde kendini yetiştirdikten sonra 809 (1406) yılından itibaren ders vermeye başladı; hayatının büyük bir kısmını öğretimle ve fetva vermekle geçirdi. Talebesi İbn Hacer el-Askalânî'nin belirttiğine göre ilmî ve ahlâkî kişiliğiyle Hama'nın mümtaz bir şahsiyeti oldu (İnbâʾü'l-ġumr, VIII, 249).

İbn Hatîbüddehşe, Memlük Sultanı Şeyh el-Mahmûdî'nin sır kâtibi Kadı Nâsırüddin el-Bârizî'nin aracılığı ile Hama kadılığına tayin edildi ve on yıl kadar (1412-1422) bu görevde kaldı. Melik Eşref Barsbay sultan olunca görevinden alındı. Bundan sonra ilmî çalışmalarına devam etti ve Kāsımiyye Medresesi'nde ders verdi. Dalgınlığı sebebiyle bazı nakillerinde gevşek davrandığı ileri sürülen (Sehâvî, X, 130) İbn Hatîbüddehşe'nin şiir yazdığı belirtilir. İbn Hatîbüddehşe 17 Şevval 834'te (28 Haziran 1431) Hama'da vefat etti. Oğulları Kadı Kemâleddin ile Mahmûd da ilimle meşgul olmuşlardır.

Eserleri. 1. Tehẕîbü'l-Meṭâliʿ li-terġībi'l-muṭâliʿ. İbn Kurkūl'ün garîbü'l-hadîs konusundaki Meṭâliʿu'l-envâr ʿalâ ṣıḥâḥi'l-âs̱âr adlı eserinin bazı ilâvelerle birlikte yapılmış bir telhisi olup altı cilt hacmindeki kitabın beş cildinin bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'dedir (nr. 31536/B; diğer bazı ciltleri için bk. el-Fihrisü'ş-şâmil, I, 440-441). 2. Ḫâtimetü Tehẕîbi'l-Meṭâliʿ. Tehẕîbü'l-Meṭâliʿin sekizinci bölümünü oluşturan eserde bazı hadis metinlerinin tashîf ve i'rabıyla ilgili tartışmalar ele alınmıştır. Kitabın bir nüshası Mektebetü'l-belediyye bi'l-İskenderiyye'de kayıtlıdır (nr. 1216/B). 3. et-Taḳrîb fî ʿilmi'l-ġarîb. İki cilt olan eser Tehẕîbü'l-Meṭâliʿin muhtasarı olup 23 Ramazan 804'te (26 Nisan 1402) tamamlanmıştır (yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, II, 79; Suppl., II, 71). 4. Tuḥfetü ẕevi'l-ereb (ireb) fî müşkili'l-esmâʾ ve'n-neseb (niseb) (et-Tuḥfe fi'l-mübhemât, Tuḥfetü ẕevi'l-elbâb fî müşkili'l-esmâʾ ve'l-ensâb). Yine Tehẕîbü'l-Meṭâliʿin muhtasarı olan eserde el-Muvaṭṭaʾ ve Ṣaḥîḥayn'da geçen isim ve nisbelerin okunuşu meselesi ele alınmaktadır. Traugott Mann tarafından doktora çalışması olarak incelendikten sonra yayımlanan (Leiden 1905) eser üzerinde Muhammed İdrîs Zübeyr de bir doktora çalışması yapmıştır (University of Glasgow, Scotland, United Kingdom). 5. el-Münteḳā min Kitâbi Câmiʿi'l-uṣûl. Tuḥfetü ẕevi'l-ereb'in zeyli olan ve 8 Cemâziyelâhir 807'de (12

Aralık 1404) tamamlanan eser, el-Muvaṭṭaʾ ve Ṣaḥîḥayn ile diğer bazı hadis eserlerindeki isimlerin okunuşuyla ilgili olup bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Beşir Ağa, nr. 187, vr. 1-106). 6. el-Muḫtâr min Kitâbi'l-Ensâb. Sem'ânî'nin el-Ensâb'ından çokça kullanılan nisbelerin seçilip kaydedildiği eser 29 Rebîülâhir 808'de (24 Ekim 1405) tamamlanmıştır; bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Beşir Ağa, nr. 187, vr. 107-149). 7. İġāṣetü'l-muḥtâc ilâ Şerḥi'l-Minhâc (Lübâbü'l-Ḳūt). Ezraî tarafından Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn'i üzerine yazılan Ḳūtü'l-muḥtâc fî şerḥi'l-Minhâc'ın muhtasarı olup dört cilt hacminde olduğu belirtilmektedir (Sehâvî, X, 130). 8. Tekmiletü Şerḥi Minhâci'n-Nevevî. Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn adlı eserine Takıyyüddin es-Sübkî'nin yazdığı el-İbtihâc adlı şerhin zeylidir (Şevkânî, II, 294). 9. Muḫtaṣar min ḳavâʿidi'l-ʿAlâʾî ve kelâmi'l-İsnevî. Alâî'nin el-Mecmûʿu'l-müẕehheb fî ḳavâʿidi'l-meẕheb'i ile İsnevî'nin el-Mühimmât'ının muhtasarı olan eser Mustafa Mahmûd el-Bencevînî tarafından yayımlanmıştır (I-II, Musul 1984). 10. Taḥrîrü'l-ḥâşiye fî şerḥi'l-Kâfiyeti'ş-Şâfiye. İbn Mâlik'in el-Elfiyye'si üzerine yapılan şerhin üç cilt hacmindeki (Sehâvî, X, 130) hâşiyesidir (Brockelmann, GAL Suppl., I, 526). 11. Vesîletü'l-iṣâbe fî ṣanʿati'l-kitâbe. Doksan beş beyitten oluşan bu manzumenin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Kılıç Ali Paşa, nr. 786, vr. 58-59). 12. Şerḥu Vesîleti'l-iṣâbe ilâ ṭarîḳi ṣanʿati'l-kitâbe (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 171; TSMK, Koğuşlar, nr. 945).

İbn Hatîbüddehşe'nin bunlardan başka üç cilt hacminde Şerḥu'l-Kâfiye li'bni'l-Ḥâcib ve el-Yevâḳītü'l-muḍıyye fî mevâḳīti'ş-şerʿiyye adlı eserleri olduğu kaydedilmektedir (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 410).

BİBLİYOGRAFYA:Sâbûnî, Târîḫu Ḥamâ, Hama 1332/1914, s. 117; İbn Kādî Şühbe, Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye, IV, 108-109; İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, VIII, 249; a.mlf., el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-Muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1992, III, 345-346; İbn Tağrîberdî, ed-Delîlü'ş-Şâfî ʿale'l-Menheli'ṣ-ṣâfî (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire, ts., II, 721; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, X, 129-131; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 464; II, 1361, 1369, 2009; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VII, 210-211; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), II, 293-294; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 410; Brockelmann, GAL, II, 79; Suppl., I, 526; II, 70-71; Ziriklî, el-Aʿlâm, VIII, 37-38; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XII, 148; Karatay, Arapça Yazmalar, IV, 218; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 157-158; el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Ḥadîs̱ (nşr. el-Mecmau'l-melikî), Amman 1991, I, 340, 395, 440-441; Farhat Idrees - Muhammad Idrees Zubair, "Ibn Khaṭīb, al-Dahshah: Life and Works", IS, XXIX/3 (1990), s. 311-329; Hasan Yûsufî Eşkûrî, "İbn Ḫaṭîbi'd-Dehşe", DMBİ, III, 431-432; Hüseyin Elmalı, "Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed", DİA, XII, 516-517. İ. Hakkı Ünal

BÛSÎRÎ, Ahmed b. Ebû Bekir أحمد بن أبي بكر البوصيري Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl el-Bûsîrî (ö. 840/1436) Zevâid kitapları telifiyle tanınan Mısırlı muhaddis.

762 (1361) yılında Mısır'ın batı yöresindeki Ebû Sîr'de doğdu. Ömer b. Îsâ'dan hâfızlık yaptı ve kıraatini geliştirdi. Hocasının teşvikiyle Kahire'ye gitti. Orada fıkıh

ve nahiv okudu. İzzeddin b. Cemâa, Bulkınî, Zeynüddin el-Irâkī, Nûreddin el-Heysemî ve yaşça kendisinden küçük olan İbn Hacer el-Askalânî gibi muhaddislerin derslerine devam etti. Hocası Irâkī henüz hayatta olduğu halde İbn Hacer'den devamlı şekilde istifade ederek onun Lisânü'l-Mîzân, en-Nüket ʿale'l-Kâşif adlı eserlerini ve daha başka kitaplarını yazdı. Yazısı güzel olduğu için birçok eseri istinsah etti. Bir Şâfiî âlimi olan Bûsîrî 18 Muharrem 840'ta (2 Ağustos 1436) Remle'de vefat etti.

Bûsîrî, herhalde asabî mizacı sebebiyle sakin bir hayat içinde Kur'an okuyup ibadet etmeyi pek sever, insanlardan uzak kalmayı tercih ederdi. Bundan dolayı hadis rivayetinden çok hadis kitaplarıyla meşgul olmuştur. Çağdaşları onun hadiste bir otorite olmadığını da kaydederler.

Eserleri. Bûsîrî'nin en tanınmış eserleri zevâid* konusundaki kitaplarıdır. 1. Misbâhu'z-zücâce fî zevâʾidi İbn Mâce. İbn Mâce'nin es-Sünen'inde bulunduğu halde kütüb-i hamse*de yer almayan hadisleri ihtiva eder. Bûsîrî Sünen-i İbn Mâce'deki hadislerin senedlerini sağlamlık açısından değerlendirmiş, ancak haklarında farklı görüşler bulunan senedleri değerlendirmeye tâbi tutmamıştır. Muhammed Fuad Abdülbâkī İbn Mâce'nin es-Sünen'ini neşrederken Bûsîrî'nin bu eserindeki değerlendirmelerden faydalanmıştır. Eser bazı kaynaklarda Zevâʾidü İbn Mâceʿale'l-Kütübi'l-hamse adıyla da zikredildiği için Brockelmann bunu iki ayrı kitap olarak tanıtmaktadır (GAL Suppl., II, 72). Misbâhu'z-zücâce Mûsâ Muhammed Ali-İzzet Ali Atıyye tarafından iki cilt halinde Kahire'de (ts.), Kemal Yûsuf el-Hût tarafından yine iki cilt halinde Beyrut'ta (1986) basılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde eserin müellifi meçhul bir de hâşiyesi bulunmaktadır (Hafîd Efendi, nr. 35, 268 varak). 2. Fevâʾidü (Cevâhirü)'l-müntekī li-zevâʾidi'l-Beyhakī. Beyhakī'nin es-Sünenü'l-kübrâ'sında olup Kütüb-i Sitte'de bulunmayan hadisleri bir araya toplayan bu eserin, müellifin kendi hattıyla yazılmış II ve III. ciltleri Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Hadis, nr. 357) bulunmaktadır (Ziriklî, I, 104). 3. İthâfü'l-hıyere bi-zevâʾidi'l-mesânîdi'l-ʿaşere. İthâfü's-sâdeti'l-mehere adıyla da anılan kitap Tayâlisî, Müsedded, Humeydî, İbn Ebû Ömer, İshak b. Râhûye, Ahmed b. Menî', İbn Ebû Şeybe, Abd b. Humeyd, Hâris b. Ebû Üsâme ve Ebû Ya'lâ el-Mevsılî'nin müsnedlerinde olup Kütüb-i Sitte'de bulunmayan hadisleri toplamaktadır. İthâfü'l-hıyere ile Bûsîrî'nin hocası İbn Hacer'in el-Metâlibü'l-ʿâliye adlı zevâidinin kaynakları tamamen aynıdır. Müellif 823 (1420) yılında tamamladığı bu eserini daha sonra senedlerini zikretmeksizin ihtisar etmiş, onu da 832'de (1429) bitirmiştir. 4. Tuhfetü'l-habîb li'l-habîb bi'z-zevâʾid ʿale't-Tergīb ve't-terhîb. Bûsîrî bu eserini İthâfü'l-hıyere'den ve Deylemî'ye ait Müsnedü'l-Firdevs'in zevâidinden derlemiş ve Münzirî'nin et-Tergīb ve't-terhîb adlı eserine zeyil olarak kaleme almıştır. Ancak eseri tertip ederek temize çekmeye imkân bulamadan vefat etmiştir. Tuhfetü'l-habîb'i daha sonra oğlu temize çekerken çok hata yapmıştır (bk. Brockelmann, II, 72).

BİBLİYOGRAFYA:Bûsîrî Ahmed b. Ebû Bekir, Misbâhu'z-zücâce (nşr. Mûsâ Muhammed Ali – İzzet Ali Atıyye), Kahire, ts., I-III; İbn Hacer, İnbâʾü'l-gumr, VIII, 431-432; İbn Fehd Ömer b. Muhammed, Muʿcemü'ş-şüyûḫ (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Riyad 1402/1982, s. 55-56; Sehâvî, ed-Davʾü'l-lâmiʿ, I, 251-252; Süyûtî, Hüsnü'l-muhâdara, I, 363; İbnü'l-İmâd, Şezerât, VII, 233-234; Brockelmann, GAL Suppl., I, 618-619; II, 7172; Îzâhu'l-meknûn, I, 17, 245; Sezgin, GAS, I, 148; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, I, 175; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 104.

İsmail L. Çakan

SIBT İBNÜ'l-ACEMÎ (سبط ابن العجمي) Ebü'l-Vefâ Sıbtu İbni'l-Acemî Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Halîl et-Trâblusî el-Halebî (ö. 841/1438) Hadis hâfızı, âlim.

Aslen Trablusşamlıdır. Kendisinden nakledildiğine göre 22 Receb 753'te (3 Eylül 1352) Halep'te doğdu. Anne tarafından dedesi Ömer b. Muhammed b. Muvaffak İbnü'l-Acemî'ye nisbetle Sıbt İbnü'l-Acemî diye anılır. Kaynaklarda Burhâneddin el-Halebî, İbrâhim el-Muhaddis, Burhânü'l-muhaddis diye de zikredilmiştir. Küçük yaşta iken babası vefat etti. Annesi Âişe bint Ömer b. Muhammed'le bir süre Dımaşk'a gittilerse de tekrar Halep'e döndüler ve annesi onu Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemesi için Mektebetü'l-eytâm'a kaydettirdi. Kureyş'in Ümeyyeoğulları koluna dayanan anne tarafı ilim ehli kimselerin çokça bulunduğu bir sülâle olup annesi, İbrâhim b. Sâlih İbnü'l-Acemî'den hadis dinleyen ve oğlu Sıbt İbnü'l-Acemî'ye hadis rivayet eden bir hanımdır (İbn Hacer, III, 4). Aynı sülâleden çok sayıda erkek ve kadın muhaddis yetiştiği belirtilmektedir. Büyük dedesi Ebû Tâlib Şerefeddin Abdurrahman b. Hasan İbnü'l-Acemî, Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta kurduğu Nizâmiye medreselerinde hocalık yaptı, Halep'e dönünce orada bir medrese kurdu, daha sonra peş peşe inşa edilen medreselerle o bölge ilim merkezi haline geldi. Şâfiî mezhebine mensup olan Sıbt İbnü'l-Acemî'nin oğlu Ebû Zer el-Halebî de muhaddis, Şâfiî fakihi, edip ve tarihçidir. O da babası gibi Sıbt İbnü'l-Acemî diye tanındığı için baba ile oğlun birbirine karıştırıldığı olmuştur (bk. EBÛ ZER el-HALEBÎ).

Sıbt İbnü'l-Acemî, kıraat ilmini öğrenmek için Şehâbeddin İbn Ebü'r-Rızâ el-Hamevî, Abdülahad el-Harrânî el-Hanbelî, Ebû Abdullah Muhammed b. Meymûn el-Belevî'den Ebû Amr, Kālûn, Âsım, İbn Âmir, İbn Kesîr kıraatlerini okuyup icâzet aldı. On yaşına gelince kendi arzusuyla hadis ilmiyle meşgul olmaya başladı. Halep'te rivayet edilen hadislerin büyük çoğunluğunu Halepli hocalarından öğrendi. İlk seyahatini 780 (1378) yılında, ikincisini 786'da (1384) Mısır'a gerçekleştirdi. Ayrıca Kahire, İskenderiye, Dimyat, Tinnîs, Kudüs, Halîl, Gazze, Remle, Nablus, Hama, Humus, Trablus, Ba'lebek ve Dımaşk'a giderek muhtelif hocalardan hadis dinledi. 813'te (1410) haccını ifa etmek ve hadis dinlemek üzere Mekke'ye gitti. Fîrûzâbâdî, Zeynüddin el-Irâkī, Ömer b. Reslân el-Bulkīnî, İbn Habîb el-Halebî, İbnü'l-Mulakkın, İbn Câbir, Heysemî ve Cemâl el-Malatî gibi âlimlerden faydalandı. Kendisinin kaleme

aldığı “sebet”inde ve talebesi Necmeddin İbn Fehd’in onun adına yazdığı Muʿcem’de hocalarının adları bulunmakta ve 200 kadar âlimden faydalandığı belirtilmektedir. Talebeleri arasında Necmeddin İbn Fehd’den başka onun babası Takıyyüddin İbn Fehd, İbn Hacer el-Askalânî, İbn Hatîb en-Nâsıriyye, İbn Nâsırüddin, İbn Emîru Hâc, İbnü’l-Haydırî, İbnü’l-Kabâkıbî, Ebü’l-Fazl İbnü’ş-Şıhne gibi âlimler yer alır. İbn Hacer el-Askalânî onun hocalarına dair Meşyeḫatü’l-Burhân el-Ḥalebî adlı bir eser kaleme almıştır. Kendisine iki defa Halep’in Şâfiî kadılığı teklif edildiyse de kabul etmedi. İlim ve zühdü birleştiren Sıbt İbnü’l-Acemî, döneminde Halep’in en önde gelen hadis hâfızıydı. Kendisine “emîrü’l-mü’minîn fi’l-hadîs” unvanı verildi. Sıbt İbnü’l-Acemî vebaya yakalanarak 20 Şevval 841’de (16 Nisan 1438) Halep’te öldü ve Halep surları içindeki aile kabristanına defnedildi.

Eserleri. 1. Muʿcemü’ş-şüyûḫ. Hocalarından bahsettiği bu hacimli eserin müellif hattıyla bir nüshası Beyrut Amerikan Üniversitesi Jafat Library Özel Koleksiyonlar Bölümü’ndedir. Talebesi Muhibbüddin İbn Fehd’in Mevridü’t-ṭâlibi’ẓ-ẓamî min merviyyâti’l-Ḥâfıẓ Sıbṭ İbni’l-ʿAcemî adıyla tertip ettiği, hocasının isnadları ve biyografileri hakkında bilgi verdiği eser Muʿcemü’ş-şüyûḫ adıyla yayımlanmıştır (nşr. Muhammed ez-Zâhî, ts. [Dârü’l-Yemâme]; Riyad 1982). 2. el-İġtıbâṭ li-men rumiye bi’l-iḫtilâṭ fî ricâli’l-ḥadîs̱ (nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh, Halep 1350/ 1931; Delhi 1406, S̱elâs̱ü resâʾil fî uṣûli’l-ḥadîs̱ içinde; nşr. Fevvâz Ahmed Zemerlî, Beyrut 1408/1988 [Kitâbü’l-İġtibâṭ bi-maʿrifeti men rumiye bi’l-iḫtilâṭ adıyla]; nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Zerkā, ts. [el-Vekâletü’l-Arabiyye li’t-tevzîʿ ve’n-neşr], S̱elâs̱ü resâʾil fî ʿulûmi’l-ḥadîs̱ içinde). Eserde ömürlerinin sonunda ihtilât vâki olan râvilerin isimleri sıralanmakta, ihtilât sonrası onlardan kimlerin hadis rivayet ettiği belirtilmektedir. Alâeddin Ali Rızâ eseri tahkik edip bazı ilâveler yapmış ve Nihâyetü’l-iġtibâṭ bi-men rumiye mine’r-ruvât bi’l-iḫtilâṭ adıyla neşretmiştir (Beyrut 1408/1988). 3. et-Tebyîn li-esmâʾi’l-müdellisîn. et-Taʿlîḳu’l-emîn ʿalâ Kitâbi’t-Tebyîn li-esmâʾi’l-müdellisîn adıyla neşredilmiştir (nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh, Halep 1350/1931; Delhi 1406, S̱elâs̱ü resâʾil fî uṣûli’l-ḥadîs̱ içinde; nşr. Yahyâ Şefîk, Beyrut 1406/1986; nşr. Muhammed İbrâhim Dâvûd el-Mevsılî, Beyrut 1414/1994). 4. Nûrü’n-nibrâs ʿalâ Sîreti İbn Seyyidi’n-nâs. İbn Seyyidünnâs’ın ʿUyûnü’l-es̱er fî fünûni’l-meġâzî ve’ş-şemâʾil ve’s-siyer adlı eserinin şerhidir (Râgıb Paşa Ktp., nr. 1055/901; Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 1036; Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 768-769, Şehid Ali Paşa, nr. 1963; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1550). 5. el-Ḥavâşî (Taʿlîḳ) ʿalâ Süneni’l-ḥâfıẓ İbn Mâce (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 496). 6. Nes̱lü’l-himyân fî miʿyâri’l-Mîzân. Mîzânü’l-iʿtidâl’in zeyli olup Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye’de bir nüshası bulunmaktadır (nr. 23346 B). Müellifin aynı konuda Naḳdü’n-noḳṣân adlı başka bir çalışmasından söz edildiği gibi bunun Nes̱lü’l-himyân’ın diğer bir adı olduğu da belirtilmektedir (Nihâyetü’s-sûl, nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî, neşredenin girişi, I, 31-33). 7. el-Muḳtefâ (el-İḳtifâʾ) fî (şerḥi/ḍabṭi/ḥalli) elfâẓi’ş-Şifâʾ li’l-Ḳāḍî ʿİyâż. Eserin müellif hattıyla olan nüshaları Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye (nr.

1301) ve Köprülü Kütüphanesi'nde (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 797) kayıtlıdır. Ayrıca Millet (Feyzullah Efendi, nr. 876), Murad Molla (nr. 453), Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 442), Süleymaniye (Kadızâde Mehmed Efendi, nr. 76; Kılıç Ali Paşa, nr. 194; Damad İbrâhim Paşa, nr. 863) ve Âtıf Efendi (nr. 472) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. İbnü'l-Kabâkıbî bu eseri Zübdetü'l-Muḳtefâ fî taḫrîci elfâẓi'ş-Şifâ adıyla şerhetmiştir (bk. İBNÜ'l-KABÂKIBÎ). 8. el-Keşfü'l-ḥas̱îs̱ ʿammen rumiye bi-vażʿi'l-ḥadîs̱ (nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Bağdat 1404/1984; Beyrut 1407/1987; Kahire 1407). Eseri ayrıca İbrâhim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Lâhim yüksek lisans tezi olarak tahkik etmiştir (1403, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye). 9. Tez̠kiretü'ṭ-ṭâlibi'l-muʿallem li-men (bi-men) yuḳālü innehû muḫaḍram (nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh, Halep 1350/ 1931; nşr. Meşhûr Hasan Selmân, Delhi 1406, S̱elâs̱ü resâʾil fî uṣûli'l-ḥadîs̱ içinde; Riyad 1414/1994). Eser hakkında Hüseyin M. Hidâyet (Hosain M. Hidayat) "Tadhkirat at-Talib al-Muallam of Sibt ibn al-Ajami" başlığıyla bir makale yazmıştır (JASB, XIV [1928], s. 363-365). 10. et-Telḳīḥ li-fehmi ḳāriʾi'ṣ-Ṣaḥîḥ li'l-Buḫârî. Muhtasar bir Ṣaḥîḥ-i Buḫârî şerhidir (TSMK, III. Ahmed, nr. 392/1-2; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 689; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 435). 11. Nihâyetü's-sûl fî ruvâti's-sitteti'l-uṣûl (nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî, I-VI, Mekke 1421-1428/2000-2007). 12. İḫtiṣârü'l-Ġavâmiż ve'l-mübhemâti'l-vâḳıʿa fî mütûni'l-eḥâdîs̱. İbn Beşküvâl'in hadis metinlerinde ismi belirtilmemiş veya meşhur olmayan bir künye yahut lakapla anılmış kişilere dair eserinin muhtasarıdır (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 496).

Sıbt İbnü'l-Acemî'nin ayrıca Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-Ṣaḥîḥ'i (Tuḥfetü'l-müncid ve'l-müthim fî ġarîbi Ṣaḥîḥi Müslim [Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb, nr. 118]), Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i, Zehebî'nin Tecrîdü'ṣ-ṣaḥâbe'si ve el-Kâşif'i (Ḥâşiyetü'l-Kâşif, nşr. Ahmed Muhammed Nemir Hatîb - Muhammed Avvâme, Cidde 1992), Alâî'nin Câmiʿu't-taḥṣîl fî aḥkâmi'l-merâsîl'i ve Tirmizî'nin Şemâʾilü'n-nebî'si üzerine yazdığı hâşiyeleri vardır. Şemseddin el-Kirmânî'nin el-Kevâkibü'd-derârî'sini Meṣâbîḥu'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ adıyla ihtisar etmiş (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 1291), Zeynüddin el-Irâkī'nin hadis usulüne dair el-Elfiyye'sine ve Şerḥu'l-Elfiyye'sine de birer hâşiye yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Sıbt İbnü'l-Acemî, et-Taʿlîḳu'l-emîn ʿalâ kitâbi't-Tebyîn li-esmâʾi'l-müdellisîn (nşr. M. İbrâhim Dâvûd el-Mevsılî), Beyrut 1414/1994, neşredenin girişi, s. 6-14; a.mlf., Nihâyetü's-sûl fî ruvâti's-sitteti'l-uṣûl (nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî), Mekke 1421/2000, neşredenin girişi, I, 7-34; İbn Hacer, ed-Dürerü'l-kâmine (nşr. M. Abdülmuîd Han), Haydarâbâd 1392/1972, III, 4; Necmeddin İbn Fehd, Muʿcemü'ş-şüyûḫ (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Riyad 1402/1982, neşredenin girişi, s. 47-50; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, I, 138-145; Süyûtî, Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ (Lecne), s. 551; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, VII, 237-238; İbn Hamza, Ẕeylü Tez̠kireti'l-ḥuffâẓ (nşr. Hüsâmeddin el-Kudsî), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), s. 308-315, 379; Râgıb et-Tabbâh, İʿlâmü'n-nübelâʾ bi-târîḫi Ḥalebi'ş-şehbâʾ, Halep 1344/1925, V, 205; Dârü'l-kütübi'l-Mıṣriyye: Fihrisü'l-maḫṭûṭât I: Muṣṭalaḥu'l-ḥadîs̱, Kahire 1375/1956, s. 313; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, I, 405; Muʿcemü'l-maḫṭûṭâti'l-mevcûde fî mektebâti İstânbûl ve Ânâṭûlî (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], s. 34-35. İbrahim Hatiboğlu

İBN NÂSIRÜDDİN (ابن ناصر الدين) Ebû Bekr Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Kaysî (ö. 842/1438) Hadis hâfızı ve tarihçi.

Muharrem 777'de (Haziran 1375) Dımaşk'ta doğdu. Aslen Hamalı olduğu için Hamevî nisbesiyle de anılır. Küçük yaşta Kur'an'ı ve bazı ilimlere dair kitapları ezberledi. Hadise ilgi duyarak Dımaşklı hocalardan ve Dımaşk'a gelen bazı muhaddislerden hadis dersi almaya başladı. Arapça'yı Ahmed b. Yûsuf el-Banyâsî'den, fıkhı İbn Hatîbüddehşe ve Ömer b. Raslân el-Bulkīnî'den okudu. Ba'lebek, Mekke, Medine ve Halep'e seyahat etti. Ha-lep'te Sıbt İbnü'l-Acemî ve İbn Hatîb en-Nâsıriyye, Mekke'de Cemâleddin İbn Za-hîre gibi âlimlerden faydalandı. Kahire'de Zeynüddin el-Irâkī, İbnü'l-Mülakkın, Meryem bint Ahmed el-Ezraî gibi hadis âlimlerinden icâzet aldı. İbn Hacer el-Askalânî kendisine, kendisi de İbn Hacer'e çeşitli eserleri okudu. Ebû Hüreyre b. Zehebî ve Muhammed b. İbrâhim el-Münâvî de onun hocalarındandır. İbn Nâsırüddin, Dımaşk'ta âlî ve nâzil rivayetleri bilecek ölçüde devrinin en meşhur muhaddisi (hâfızü'ş-Şâm) oldu. Nâsıriyye Camii'nin yapıldığı tarihten vefatına kadar burada imam-hatiplik ve Dımaşk Eşrefiyye Dârülhadisi'nde 837'den (1433-34) itibaren hocalık yapan İbn Nâsırüddin'in tasavvufa meyli olduğu ve sünnete uygun bir zühd hayatı yaşadığı belirtilmektedir. Sehâvî'nin kaydettiğine göre (eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, VIII, 106) İbn Nâsırüddin, 16 veya 27 yahut 28 Rebîülâhir 842'de (6 veya 17 yahut 18 Ekim 1438) bir arazi taksimi için Dımaşk köylerinden birine gittiğinde köylüler tarafından zehirlenerek öldürülmüş, günümüzde Makberetüddahdâh diye anılan Bâbülferâdis (Bâbül'ukaybe) Kabristanı'na defnedilmiştir. Vefatının cemâziyelevvel (ka-sım) ayında olduğu da zikredilmiştir. Selef akîdesine ve Şâfiî mezhebine bağlılığı ile bilinen ve aynı zamanda orta derecede bir şair sayılan İbn Nâsırüddin'in Hanbelî olduğu da ileri sürülmüştür (İbnü'l-İmâd, VII, 243). Yazısı Zehebî'nin hattına çok benzediğinden yazdığı bazı kitapların Zehebî tarafından kaleme alındığı zannedilerek yüksek fiyata satıldığı belirtilmiştir.

Eserleri. A) Hadis. 1. İtḥâfü's-sâlik bi-ruvâti'l-Muvaṭṭaʾ ʿan Mâlik. İmam Mâlik'ten el-Muvaṭṭaʾı rivayet eden seksen üç kişinin adının tesbit edildiği on "kürrâse" hacmindeki eserin müellif hattıyla olan nüshasının bir bölümü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Umumi, nr. 6181, vr. 1-10), bir nüshası da el-Mektebetü'l-Ezheriyye'de (Mecmua, nr. 1003, vr. 81-158) bulunmaktadır. 2. İtḥâfü's-sâmiʿ bi'fti-tâḥi'l-câmiʿ fî fażli'l-ḥadîs̱ ve ehlih. Hadisin, muhaddislerin, Ṣaḥîḥayn ile onları okutmanın fazileti konusunun ele alındığı eserin bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir (nr. 278). 3. el-İtḥâf bi-ḥadîs̱i fażli'l-inṣâf. Ammâr b. Yâsir'in insafa dair sözünün ve bu sözü Hz. Peygamber'e nisbet eden hadisin farklı rivayetlerinin ele alındığı bir risâle olup Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1407). Nâşir hadisin râvileri, şâhidleri ve şerhiyle ilgili çalışmasını da kitapla birlikte el-İşrâf ʿale'l-İtḥâf adıyla neşretmiştir. 4. Eḥâdîs̱ü sitte fî meʿân sitte min ṭuruḳı ruvât

sitte ʿan ḥuffâẓ sitte min meşâyiḫi'l-eʾimmeti's-sitte beyne muḫarricîhâ ve beyne ruvâtihâ sitte (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Hadis, nr. 307, vr. 1-3; nr. 284, vr. 26-34). 5. el-Erbaʿûne'l-mütebâyinâtü'l-mütûn ve'l-esânîd. Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de (Mecmua, nr. 106) ve el-Eḥâdîs̱ü'l-erbaʿûne'l-mütebâyinetü'l-esânîd ve'l-mütûn adıyla Berlin Staatsbibliothek'te (Ahlwardt, II, 231) birer nüshası mevcuttur. 6. Esânîdü'l-Kütübi's-Sitte ve ġayrihâ. Müellif hattıyla bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de olup (Hadis, nr. 284, vr. 1-9) sonunda müellifin, Tirmizî'nin eş-Şemâʾil'i ile Dârimî'nin es-Sünen'ini rivayetine dair isnadları yer almaktadır. 7. el-İntiṣâr li-semâʿi'l-ḥaccâr. Hadis hâfızı Ebü'l-Abbas Ahmed b. Şıhne el-Haccâr'ın hocaları ve ona icâzet verenler zikredilerek bazı iddiaların aksine onun Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi hocası Hüseyin b. Zebîdî'den 630'da (1233) tam olarak rivayet ettiğinin ortaya konulduğu eserin (geniş bilgi için bk. Takıyyüddin İbn Fehd, s. 322-324) bir nüshası Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'dedir (Mecmua, nr. 106, 6 varak). 8. et-Tercîḥ li-ḥadîs̱i ṣalâti't-tesbîḥ (nşr. Mahmûd Saîd Memdûh, Beyrut 1405). 9. Tenvîrü'l-fikre fî ḥadîs̱i Behz b. Ḥakîm fî ḥüsni'l-ʿişre (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Mecmua, nr. 106, 8 va-rak). 10. er-Red ʿalâ men enkere refʿa'l-yedeyn fi'd-duʿâʾ. 817'de (1414) kaleme alınan eserin müellif hattıyla yazılmış bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Umumi, nr. 6181, vr. 2-13). 11. Risâle fi'l-kelâm ʿalâ ḥadîs̱eyn eḥadühümâ fî Kitâbi Mücâbi'd-daʿve li'bn Ebi'd-Dünyâ ve'l-âḫar ḥadîs̱ü Enes fî duʿâʾi'r-racül bi'l-ḥannâni'l-mennân. Müellif hattıyla bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (M. Nâsırüddin el-Elbânî, s. 124). 12. Reyʿu'l-ferʿ fî şerḥi ḥadîs̱i Ümmi Zerʿ. Eserin Rabat el-Hizânetü'l-âmme'de (Kettânî, nr. 2124), Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de ve Milano Ambrosiana Kütüphanesi'nde nüshaları bulunmaktadır (Ziriklî, VI, 237; el-Fihrisü'ş-şâmil, II, 870). 13. eṭ-Ṭılbetü (et-Taʿlîḳatü)'l-laṭîfe bi-ḥadîs̱i'l-beḍʿati'ş-şerîfe. Eserin sonundan iki varak Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de mevcuttur (el-Fihrisü'ş-şâmil, III, 1746).

14. el-Lafẓü'l-mükerrem bi-fażli ʿâşûrâʾi'l-muḥarrem (Cüzʾ fî fażli ʿâşûrâʾ) (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Mecmua, nr. 106, 15 varak). 15. et-Tenḳīḥ fî ḥadîs̱i't-tesbîḥ: Şerḥu ḥadîs̱i kelimetâni ḥabîbetâni ile'r-raḥmân. Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin son hadisinin şerhi olması bakımından Ḫatmü'l-Buḫârî diye de adlandırılabilecek olan eser Muhammed Nâsır el-Acmî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1413/1993). 16. Meclis laṭîf yeteʿalleḳu bi-ḫatmi'l-Buḫâriyyi'ş-şerîf (Meclis fî ḫatmi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî). Kelime-i tevhîd, Hz. Peygamber'e sa-lât, Allah'ın rahmetinin genişliği ve ölümle ilgili meselelerin ele alındığı eserin bir nüshası Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 157). 17. Meclis fî fażli yevmi ʿarefe. Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de (Mecmua, nr. 106, 15 varak), Meclis fî fażli yevmi ʿarefe ve mâ yeteʿalleḳu bih adıyla ve müellif hattıyla Câmiatü Ümmi'l-kurâ'da (nr. 2014) birer nüshası mevcuttur. 18. el-Meclisü'l-evvel min emâlî İbn Nâṣıriddîn ve hüve fî ḥadîs̱i "er-râḥimûne yer-ḥamühüm er-raḥmân". Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd'ın el-Ümniyye fî taḫrîci'l-müselsel bi'l-evveliyye'siyle birlikte yayımlanmıştır (Riyad 1400). 19. Meclis fî ḥadîs̱i Câbir el-lez̠î raḥale fîhi mesîrete şehr ilâ ʿAbdillâh

b. Üneys el-Cühenî raḍıyallāhü ʿanhümâ (nşr. Meş‘al b. Bânî el-Cibrîn el-Mutayrî, Beyrut 1415/1995). 20. Min cüzʾi Bekir b. Bekkâr. Müellif hattıyla yazılmış bir sayfalık bir kısmı Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de bulunmaktadır (M. Nâsırüddin el-Elbânî, s. 125). 21. Mecâlis min tedrîsihî fî âyeti “leḳad menne’llāhü ʿale’l-müʾminîn”. Varakları karışık şekilde sıralanmış bir nüshası Dârü’l-kütübi’z-Zâhiriyye’de kayıtlıdır (Hadis, nr. 284, vr. 43-92). 22. en-Nüketü’l-es̱eriyye ʿale’l-eḥâdîs̱i’l-cezeriyye (Mektebetü’l-Haremi’l-Mekkî, Mecmua, nr. 106, 8 varak). 23. İsnâdü Ṣaḥîḥi’l-Buḫârî. Princeton Üniversitesi Kütüphanesi’ndeki nüshasından (nr. 4098) alınmış bir fotokopisi Merkezü’l-bahsi’l-ilmî Kütüphanesi’nde bulunmaktadır (Mecmua, nr. 1408). 24. İftitâḥu’l-ḳārî fî şerḥi’l-Câmiʿi’ṣ-ṣaḥîḥ li’l-Buḫârî (İftitâḥu’l-ḳārî li-Ṣaḥîḥi’l-Buḫârî). 25. er-Ravżü’n-nedî fi’l-ḥavżi’l-Muḥammedî (Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, Mecmua, nr. 25929 B., vr. 1-12). 26. Minhâcü’s-selâme fî mîzâni’l-ḳıyâme (ilâ mîzâni yevmi’l-ḳıyâme) (nşr. Meş‘al b. Bânî el-Cibrîn el-Mutayrî, Beyrut 1416/1996).

İbn Nâsırüddin’in hadis alanında bunlardan başka Meclis fî ḫatmi Ṣaḥîḥi Müslim, Meclis fî ḫatmi’ş-Şifâʾ, Muḫtaṣaru Ḫatmi’l-Buḫârî, Müsnedü Temîm ed-Dârî, Nefeḥâtü’l-aḫyâr min müselselâti’l-aḫbâr, Refʿu’d-desîse bi-važʿi ḥadîs̱i’l-herîse, Şennü’l-ġāre fî fażli ziyâreti’l-meġāre (eserin Muhammed b. Nâsırüddin es-Süvâî’ye ait olduğu da söylenmektedir [İbn Nâsırüddin, et-Tenḳīḥ, neşredenin girişi, s. 36]), et-Telḫîṣ li-ḥadîs̱i rabvi’l-ḳamîṣ, Zevâlü’l-bûsâ ʿammen eşkele ʿaleyhi ḥadîs̱ü teḥâcci Âdem ve Mûsâ adlı çalışmaları bulunmaktadır.

B) Hadis Usulü. ʿUḳūdü’d-dürer fî ʿulûmi’l-es̱er. Sehâvî’nin manzum olduğunu söylediği (eḍ-Ḍavʾü’l-lâmiʿ, VIII, 104) eserin adını İbn Hacer Urcûze fî ʿilmi’l-ḥadîs̱ olarak kaydetmekte (el-Mecmaʿu’l-müʾesses, III, 287), müellifin daha sonra eserini biri geniş, diğeri kısa olmak üzere iki defa şerhettiği belirtilmekte, Abdülhay el-Kettânî de bu şerhlerden geniş ola-nının kendi kütüphanesinde bulunduğunu zikretmektedir (Fihrisü’l-fehâris, II, 676). el-Muḫtaṣar fî ḥalli ʿUḳūdi’d-dürer fî ʿulûmi’l-es̱er adlı diğer şerhi ise Berlin Staatsbibliothek’te (nr. 1070, vr. 64-129) bulunmakta olup Ahlwardt bu şerhin müellifinin bilinmediğini kaydetmektedir (Verzeichnis, II, 18).

C) Hadis Ricâli. 1. Tavżîḥu’l-Müştebih fî żabṭı esmâʾi’r-ruvât ve ensâbihim ve elḳābihim ve künâhüm. Zehebî’nin el-Müştebih fi’r-ricâl’i üzerinde müellifin yaptığı iki çalışmadan biri olup eserde Zehebî’nin sadece künyesiyle veya lakabıyla zikrettiği yahut babalarının adını vermeyip dedelerine nisbet ettiği şa-hısların tam adları tesbit edilmeye çalışılmış, söz konusu kişinin bazan hocaları ve talebeleri, bazan rivayet ettiği bir hadis, vefat tarihi ve bir kısım eserleri zikredilmiştir. Eser Şuayb el-Arnaût (I-VI, Beyrut 1403/1982) ve Muhammed Nuaym el-Araksûsî (I-X, Beyrut 1414/1993) tarafından yayımlanmıştır. Son neşrin X. cildi fihristtir. 2. el-İʿlâm bimâ vaḳaʿa fî

Müştebihi'z-Zehebî mine'l-evhâm. Zehebî'nin el-Müştebih'teki kaynaklarının önemli bir kısmının müellif nüshalarına sahip olduğu için onun bazı hatalarının nereden kaynaklandığını görebilen İbn Nâsırüddin bunları Tavżîḥu'l-Müştebih'te göstermiş, daha sonra hocası Abdurrahman b. Ömer el-Bulkīnî'nin tavsiyesi üzerine bu hataları oradan ihtisar ederek bu eserini meydana getirmiştir. el-İʿlâm, üzerinde yüksek lisans tezi yapan (1405/1984, Câmiatü Ümmi'l-kurâ) Abdürabbinnebî Muhammed tarafından neşredilmiştir (Medine 1407/1987). 3. Bedîʿatü'l-beyân ʿan mevti'l-aʿyân ʿale'z-zamân (Urcûze fi'l-ḥuffâẓ ve şerḥihâ). Hadis hâfızlarını yirmi beş tabaka halinde 1000 beyitte toplayan bu manzumeyi Ekrem el-Bûşî yayımlamıştır (Küveyt 1418/1997). 4. et-Tibyân fî şerḥi Bedîʿati'l-beyân. Nüshaları British Museum (nr. Add. 7350), et-Tibyân li-Bedîʿati'l-beyân adıyla Topkapı Sarayı Müzesi (nr. 6457, Emanet Hazinesi, nr. 1234), Millet (Feyzullah Efendi, nr. 1412), Süleymaniye (Lâleli, nr. 2067, müellif hattı nüsha ile mukabele edildiği belirtilmektedir) ve Ârif Hikmet (Tarih, nr. 140) kütüphanelerinde bulunmaktadır. İbn Hacer, esere yirmi sekiz hâfızın biyografisini ilâve ederek çalışmasına Zeylü't-Tibyân li-manẓûmeti'l-ḥuffâẓ Bedîʿati'l-beyân adını vermiştir. 5. er-Reddü'l-vâfir ʿalâ men zeʿame bi-enne men semmâ İbn Teymiyye "şeyḫa'l-İslâm" kâfir. İbn Teymiyye'ye muhalif olan ve onu "şeyhülislâm" unvanı ile ananları küfürle itham eden Hanefî fakihi Alâeddin el-Buhârî'ye reddiye mahiyetinde kaleme alınmış, ancak kimin hedef alındığı açıkça belirtilmemiştir. Eserde önce İbn Teymiyye'ye yöneltilen iddiaların doğru olup olmadığı araştırılmış, mezhep farklılığı yüzünden kimseyi itham etmemek gerektiği gibi konular ele alınmıştır. Daha sonra İbn Teymiyye'yi şeyhülislâm diye anan Takıyyüddin İbn Dakīkul'îd, İbn Seyyidünnâs, İbn Abdülhâdî, Zehebî, İbn Berdîs, İbn Râfi', İbn Hamza el-Hüseynî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Zeynüddin el-Irâkī gibi âlimlerden seksen yedisi kısa biyografileriyle tanıtılmış ve onların hangi eserlerinde İbn Teymiyye'yi şeyhülislâm diye andıkları gösterilmiştir. İbn Hacer el-Askalânî ve Bedreddin el-Aynî'nin takdirini kazandığı belirtilen eseri Züheyr Şâvîş yayımlamıştır (Beyrut 1393/1973, 1400/1980). 6. Tuḥfetü'l-iḫbârî bi-tercemeti'l-Buḫârî. Muhammed Nâsırüddin el-Acmî tarafından et-Tenḳīḥ fî ḥadîsi't-tesbîḥ ile birlikte (s. 165-227) neşredilmiştir. 7. Refʿu'l-melâm ʿammen ḫaffefe (ḥaḳḳaḳa) vâlide şeyḫi'l-Buḫârî Muḥammed b. Selâm (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Mecmua, nr. 106, 6 varak). 8. es-Sürrâḳ ve'l-mütekellem fîhim mine'r-ruvât (es-Sürrâḳ mine'ḍ-ḍuʿafâʾ). Abdülhay el-Kettânî, 805'te (1402-1403) kaleme alınan bu eserin müellif hattıyla yazılmış bir nüshasının kendi kütüphanesinde bulunduğunu belirtmektedir (Fihrisü'l-fehâris, II, 676). 9. Silsiletü'l-ḫulefâʾi'l-ʿAbbâsiyyîn (British Museum, Supplement, nr. 487/3). 10. Keşfü'l-ḳınâʿ ʿan ḥâli men iddeʿa'ṣ-ṣuḥbete ev lehû ittibâʿ. Abdülhay el-Kettânî müellif hattıyla yazılmış bir nüshasının özel kütüphanesinde bulunduğunu söylemektedir (Fihrisü'l-fehâris, II, 676). İbn Nâsırüddin'in bu konuda ayrıca Ṭabaḳātü'ş-şüyûḫ (hocalarının sekiz tabaka halinde ele alındığı bir eserdir), Tercemetü Aḥmed er-Rifâʿî, Tercemetü Ḥucr b. ʿAdî adlı kitapları bulunduğu belirtilmektedir.

D) Sîret. 1. el-İḫbâr bi-vefâti'l-muḫtâr. Hz. Peygamber'in vefatına dair olan eserin Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Umumi, nr. 5567, vr. 61-66), Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de (Mecmua, nr. 106), Millet Kütüphanesi'nde (Feyzullah Efendi, Mecmua, nr. 2137/3, vr. 55a-70b) ve Chester Beatty Library'de (Mecmua, nr. 3296, vr.17-24) nüshaları mevcuttur. 2. Selvetü'l-keʾîb bi-vefâti'l-ḥabîb. Eserin nüshaları Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Umumi, nr. 5567, vr. 35-60) ve Rabat el-Hizânetü'l-âmme'de (Kettânî, nr. 2694) bulunmaktadır (Ziriklî, VI, 237). Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, Ḥüccetullāh ʿale'l-ʿâlemîn adlı eserinin dördüncü bölümünün birinci babındaki konuları bu eserden özetlemiştir. 3. Câmiʿu'l-âs̱âr fî mevlidi'l-muḫtâr. Hâlid Reyyân, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bir nüshası bulunan (nr. 1894, 310 varak) eserin Hz. Peygamber'in doğumuyla değil sîretiyle ilgili olduğunu belirtmektedir (Fihrisü maḫṭûṭâti'ẓ-Ẓâhiriyye, II, 639). 4. Bevâʿis̱ü'l-fikre ilâ (fî) ḥavâdis̱i'l-hicre. Hicretten Hz. Fâtıma'nın vefatına kadar ilk on yılda meydana gelen belli başlı olayların zikredildiği yirmi sekiz beyitten meydana gelen bir manzume olup Ahmed Ali Muhammed tarafından ʿÂlemü maḫṭûṭât ve'n-nevâdir dergisinde yayımlanmıştır (I/2 [Riyad 1417/1997], s. 380-381). 5. es-Sirâcü'l-vehhâc fi'zdivâci'l-miʿrâc. Mi'raca dair muhtelif eserler kaleme aldığı belirtilen müellifin bu eserinin bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Tarih, nr. 10599, 25 varak). Onun Minhâcü'l-uṣûl fî miʿrâci'r-resûl adlı çalışmasının günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 6. Mevridü'ṣ-ṣâdî fî mevlidi'l-hâdî. Eserin Mektebetü'l-Ha-remi'l-Mekkî'de iki (Sîre, nr. 38/2, 52/2), Chester Beatty Library'de (nr. 4658, 9 va-rak, müellife okunan bir nüsha) ve Brockelmann'ın belirttiğine göre (GAL Suppl., II, 83) Bankipûr'da birer nüshası bulunmaktadır. Müellif bu eserini el-Lafẓü'r-râʾiḳ fî mevlidi ḫayri'l-ḫalâʾiḳ adıyla ihtisar etmiş olup buna ait nüshalar da Millet Kütüphanesi'nde (Feyzullah Efendi, Mecmua, nr. 2137/1, vr. 2a-23a) ve Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'dedir (Mecmua, nr. 106, 8 varak).

E) Diğer Eserleri. 1. Muḫtaṣaru iʿrâbi'l-Ḳurʾân li's-Sefâḳusî. Eserin ikinci yarısının Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunduğu belirtilmiştir (Ziriklî, VI, 237). 2. Berdü'l-ekbâd ʿan (ʿinde) faḳdi'l-evlâd. Kahire (1304) ve Lahor'da (1311/1893) basılan eser daha sonra Abdülkādir b. Şeybe el-Hamed (Riyad 1400/1980), Hâlid Abdülkerîm Cum'a ve Abdülkādir Ahmed Abdülkādir (Küveyt 1406/1986), Ebû Abdullah Âdil b. Abdullah es-Saîdân (Damâm 1409/1989), Abdülcelîl Atâ el-Bekrî (Dımaşk 1413/1992) ve Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan (Huber 1418/1997) tarafından yayımlanmıştır. Kitap, Berdü'l-ekbâd fi'ṣ-ṣabri ʿalâ faḳdi'l-evlâd adıyla Süyûtî'ye nisbet edilerek basılmışsa da (Kahire 1332) Süyûtî'nin eserlerini inceleyen Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl onun böyle bir kitabının bulunmadığını belirtmektedir (Mektebetü'l-Celâl es-Süyûṭî, s. 103). 3. el-İmlâʾü'l-enfes fî tercemeti ʿAsʿas. As'as b. Selâme'nin sahâbî olup olmadığına dair bir eserdir (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Terâcim, Dihlevî, nr. 106/1, 6 varak). 4. ʿArfü'l-ʿanber fî vaṣfi'l-minber. İbn Hatîb en-Nâsıriyye'nin hac yolculuğu vesilesiyle kaleme alınan bir kaside olup son kısmı eksik

bir nüshasının el-Hizânetü't-Teymûriyye'de bulunduğu (nr. 398) belirtilmektedir (el-Fihrisü'ş-şâmil, II, 1082). 5. Kerârîs min tedrîsih. Müellifin talebelerine okuttuğu hadisleri ihtiva eden eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Hadis, nr. 351, vr. 1-170). 6. Cüzʾ fîhi cevâbü suʾâl min Mârdîn ʿan beyti şiʿri medḥi'n-nebî. Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de (Mecmua, nr. 106, 3 varak), Mektebetü'l-mevsûati'l-fıkhiyye (nr. 286/7) ve el-Mektebetü'l-merkeziyye'de (nr. 2992) nüshaları mevcuttur. 7. Ẕikru men sümmiye Muḥammed ḳable mîlâdi seyyidinâ Resûlillâh ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem. Bir varaktan ibaret olan risâle Ahmed Ali Muhammed tarafından ʿÂlemü maḫṭûṭât ve'n-nevâdir dergisinde yayımlanmıştır (I/2 [Riyad 1417/1997], s. 379-380).

Kaynaklarda İbn Nâsırüddin'in ayrıca Aʿlâmü'l-vâżıḥa fî aḥkâmi'l-muṣâfaḥa, İʿlâmü'r-ruvât bi-aḥkâmi ḥadîs̱i'l-ḳuḍât, Muḫtaṣar fî menâsiki'l-ḥac, Şerḥu'l-imâm fî eḥâdîs̱i'l-aḥkâm, İṭfâʾü ḥurḳati'l-ḥavbe bi-ilbâsi ḫirḳati't-tevbe, Ḫuṭab, Neşrü'n-niʿme bi-ẕikri'r-raḥme, Neylü'l-ümniyye bi-ẕikri'l-ḫayli'n-nebeviyye adlı çalışmalarının bulunduğu zikredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Nâsırüddin, el-İʿlâm bi-mâ vaḳaʿa fî Müştebehi'ẕ-Ẕehebî mine'l-evhâm (nşr. Abdürabbinnebî Muhammed), Medine 1407/1987, neşredenin girişi, s. 21-73; a.mlf., Tavżîḥu'l-Müştebih (nşr. Muhammed Nuaym el-Araksûsî), Beyrut 1414/1993, neşredenin girişi, I, 50-90; a.mlf., et-Tenḳīḥ fî ḥadîs̱i't-tesbîḥ (nşr. Muhammed b. Nâsır el-Acmî), Beyrut 1413/1993, neşredenin girişi, s. 7-40; İbn Hacer, el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-Muʿcemi'l-müʾesses (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1415/1994, III, 285-289; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. Zâhid el-Kevserî), Dımaşk 1347, s. 317-324; Necmeddin İbn Fehd, Muʿcemü'ş-şüyûḫ (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Riyad, ts. (Dârü'l-Yemâme), s. 238-239; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, VIII, 103-106; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, s. 41-43; Şevkânî, el-Bedrü't-tâliʿ, II, 198-199; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VII, 243-245; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 6, 158, 238; II, 838, 984, 1559, 1901; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 193; Îżâḥu'l-meknûn, I, 29, 95, 108, 126, 198, 318, 334, 533, 579; II, 58, 79, 87, 99, 407, 431, 585, 586, 614; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 675-677; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 148, 204, 241, 294, 442; Serkîs, Muʿcem, II, 1625-1626; Ahlwardt, Verzeichnis, II, 18, 231; Brockelmann, GAL, II, 92; Suppl., II, 83; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 237; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 123-125; Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, Mektebetü'l-Celâl es-Süyûṭî, Rabat 1397/1977, s. 103; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾellifîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 234-236; M. İsâm Arrâr el-Hüseynî, İtḥâfü'l-ḳārî bi-maʿrifeti cühûd ve aʿmâli'l-ʿulemâʾ ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, Dımaşk-Beyrut 1407/1987, s. 284-285; Hâlid Reyyân, Fihrisü maḫṭûṭâti'ẓ-Ẓâhiriyye: et-Târîḫ ve mülḥaḳātüh, Dımaşk 1393/1973, II, 32-33, 302, 639; el-Fihrisü'ş-Şâmil: el-ḥadîs̱ (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1991, I, 18-19, 32, 90, 134, 174, 248, 293, 294, 368, 424, 622; II, 805, 843, 870, 1082; III, 1362, 1369, 1564, 1703, 1746; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, IV, 1718-1719; Ahmed Ali Muhammed, "Risâle fî ẕikri men sümmiye Muḥammed ḳable mîlâdi seyyidinâ Resûlillâh ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem ve maʿahâ ḳaṣîdetü Bevâʿişi'l-fikre ilâ ḥavâdişi'l-hicre", ʿÂlemü maḫṭûṭât ve'n-nevâdir, I/2, Riyad 1417/1997, s. 377-383.

M. Yaşar Kandemir

İBN HACER el-ASKALÂNÎ (ابن حجر العسقلانيّ) Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449) Ünlü hadis âlimi ve hâfızı.

---

22 Şâban 773'te (28 Şubat 1372) eski Mısır'da doğdu. Adı veya lakabı Hacer olan yedinci dedesine nisbetle İbn Hacer diye meşhur oldu. Ebü'l-Fazl künyesiyle ve ailesinin memleketi olan Filistin'deki Askalân şehrine nisbetle Askalânî, soyunun dayandığı Kinâne'ye (İbn Hacer, el-Mecmaʿu'l-müʾesses, III, 196) nisbetle Kinânî olarak anıldı. Babası, dedeleri gibi ticaretle uğraşması yanında kırâat-i seb'ayı bilen, şiir yazan ve Nevevî'nin el-Ez̲kâr'ına istidrâk kaleme alan bir âlimdi. İbn Hacer dört yaşında iken babası öldü. Bir müddet sonra annesi Nicâr da (EI² [Fr.], III, 799'daki Tüccâr kaydı yanlıştır, bk. Abdüssettâr eş-Şeyh, s. 33) vefat edince ablası ile yalnız kaldı. Ancak babaları vefat etmeden önce onları biri âlim, diğeri tüccar iki arkadaşına emanet etmiş olup babalarından ve annelerinden hayatları boyunca kendilerini refah içinde yaşatacak bir servet kalmıştı. Her iki çocuğunun eğitimine önem veren babaları küçük yaşta onları ilim meclislerine götürmüş ve İbn Berdis, Şemseddin el-Kirmânî, Zeynüddin el-Irâkī gibi muhaddislerden kızı için icâzet almıştı. Hâmilerinden tâcir olan Zekiyyüddin el-Harrûbî Mekke'de mücâvir olarak kaldığı zaman İbn Hacer de yanında bulundu. Hıfzını Muhammed b. Muhammed es-Seftî'den dokuz yaşında tamamladı. On iki yaşında iken Harrûbî ile birlikte tekrar Mekke'ye gitti. Hadis tahsiline Mekke'de başlayarak ilk hocası Abdullah b. Muhammed en-Neşâverî'den Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin çoğunu ve Mekke Kadısı Cemâleddin İbn Zahîre'den Cemmâîlî'nin ʿUmdetü'l-aḥkâm'ını okudu. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin et-Tenbîh'i ile Abdülgaffâr el-Kazvînî'nin el-Ḥâvi'ṣ-ṣaġīr'ini, Harîrî'nin Mülḥatü'l-iʿrâb'ı ile İbn Mâlik et-Tâî'nin el-Elfiyye'sini, İbnü'l-Hâcib'in el-Muḫtaṣar'ını, Kādî Beyzâvî'nin Minhâcü'l-vüṣûl ve Irâkī'nin el-Elfiyye adlı eserlerini ezberledi (Sehâvî, el-Cevâhir ve'd-dürer, I, 64). Harrûbî'nin vefatından sonra (787/1385) tahsiline üç yıl ara verdi. Ardından diğer hâmisi İbnü'l-Kattân es-Semennûdî'nin derslerine devam ederek fıkıh, usûl-i fıkıh, Arap dili, hesap gibi ilimlere dair kitaplar okudu. Daha sonra tarihle ve râvilerle ilgilenen İbn Hacer 792 (1390) yılından itibaren edebî ilimlerle meşgul oldu. Şair ve edip Muhammed b. İbrâhim el-Beştekî'den faydalanarak edebî kültürünü geliştirdi ve çoğu dinî konulara, Hz. Peygamber'in methine dair şiirler yazdı. İbn Hacer 796'dan (1394) itibaren kendini tamamen hadise verdi ve aynı yıl Zeynüddin el-Irâkī'nin ders halkasına katıldı. Hocasının vefatına kadar on yıl devam eden bu süre içinde ondan el-Elfiyye adlı eseriyle bu esere yazdığı şerhi okudu. Yine Irâkī'den, İbnü's-Salâh'ın Muḳaddime'sinde müphem gördüğü konuları açıklamak üzere kaleme aldığı et-Taḳyîd ve'l-îżâḥ'ını, Beyhakī ve Dârekutnî'nin es-Sünen'lerini, Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ dışındaki bazı eserlerini, İbn Hişâm'ın es-Sîre'sini okudu ve bunları okutmak üzere icâzet aldı. Hocası kendisine "hâfız" unvanını verdi. O günden itibaren bu unvan tek başına söylendiği zaman sadece onu hatırlatacak kadar özel bir anlam kazandı. Irâkī'nin vefatından sonra damadı ve talebesi Nûreddin el-Heysemî'den tahsiline

devam etti. Ondan Mecmaʿu'z-zevâʾid'ini okurken gördüğü bazı kusurları tesbit etmeye başladıysa da hocasının buna üzüldüğünü görünce vazgeçti.

İbn Hacer fıkıh ve usulü, tefsir, lugat, edebiyat ve tarihle de meşgul oldu. Burhâneddin İbrâhim b. Mûsâ el-Ebnâsî'den Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn'ini, İbnü'l-Mülakkın'dan bu esere yazdığı şerhi, Şâfiî fakihi Ömer b. Raslân el-Bulkīnî'den Müzenî'nin el-Muḫtaṣar'ı ile Nevevî'nin Ravżatü'ṭ-ṭâlibîn'ini, ayrıca Ṣaḥîḥayn ve Sünenü Ebî Davûd başta olmak üzere pek çok eseri, bu arada yirmi dokuz yıl boyunca faydalandığı Muhammed b. Ebû Bekir b. Cemâa'dan Beyzâvî'nin Minhâcü'l-vüṣûl'ünü, İbnü'l-Hâcib'in el-Muḫtaṣar'ını, Sa'deddin et-Teftâzânî'nin el-Muṭavvel ve kendisinin Cemʿu'l-cevâmiʿ adlı eserlerini okudu. Kıraat ilmini Ebû İshak Burhâneddin İbrâhim b. Ahmed et-Tenûhî eş-Şâmî'den öğrendi (İbn Hacer, el-Mecmaʿu'l-müʾesses, I, 79-201). Kendisine Nesâî'nin es-Sünen'inin tamamını okuduğu Ahmed b. Hasan es-Süveydâvî'den altmıştan fazla kitabın (a.g.e., I, 299-351), Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'ini huzurunda okuduğu Ebü'l-Meâlî Abdullah b. Ömer el-Halâvî'den 100 kadar kitabın (a.g.e., II, 27-81) bazı bölümlerini, Muhibbüddin Muhammed b. Abdullah el-Meydûmî'den muhtelif cüzlerden başka İbnü's-Salâh'ın ʿUlûmü'l-ḥadîs̱'ini okudu.

Yirmi yaşında ilmî seyahatlere başlayan İbn Hacer İskenderiye'de çeşitli âlimlerden okuduğu eserlere dair bilgileri, şiirleri ve mektuplaşma örneklerini ed-Dürerü'l-muḍıyye min fevâʾidi'l-İskenderiyye adlı bir cüzde topladı. Ardından Hicaz'a, oradan Yemen'e geçti (800/1397). Taiz, Zebîd, Aden, Vâdilhasîb gibi şehirleri dolaşarak tanınmış âlimlerden faydalandı; özellikle el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ'in müellifi Fîrûzâbâdî ile tanışıp ona bu eserin çoğunu okudu ve rivayet izni aldı. Kendisi de birçok âlime hadis rivayet etti. Yemen Meliki el-Melikü'l-Eşref İsmâil b. Abbas er-Resûlî, İbn Hacer'in kendi ülkesinde bulunduğunu öğrenince onu Zebîd'e davet etti. İbn Hacer de melike, kendi el yazısıyla kırk cilt hacmindeki Müsâmirü's-sâḥir ve müsâḥirü's-sâmir adlı edebî notları ile daha başka kitapları hediye etti ve melikin hac için gönderdiği bir kafileyle aynı yıl Mekke'ye gitti. Altı yıl sonra ikinci defa uğradığı Yemen'den ülkesine dönerken bindiği gemi parçalanınca çok miktarda parası, kendisinin istinsah ettiği Mizzî'nin Tuḥfetü'l-eşrâf bi-maʿrifeti'l-eṭrâf'ı ve kendine ait bazı eserler kayboldu. 800 (1398), 805 (1403), 815 (1412) ve 824 (1421) yıllarında haccetmek, mücâvir olarak kalmak ve ilmî faaliyetlerde bulunmak üzere gittiği Hicaz'da çeşitli âlimlerden faydalandı, birçok kimse de onun eserlerini okuma ve rivayetlerini dinleme imkânı buldu. 802 Şâbanında (Nisan 1400) gidip 100 gün kaldığı Dımaşk'ta, Gazze, Nablus, Remle, Kudüs, el-Halîl ve Sâlihiyye gibi ilim merkezlerinde muhtelif âlimlerden istifade etti ve onlardan çeşitli kitapların (Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, I, 131-132) rivayet hakkını elde etti. Moğollar'ın Dımaşk'a doğru gelmekte olduğu duyulunca Mısır'a döndü. Şâban 836'da (Nisan 1433) Mısır Memlük Sultanı el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay ile birlikte Şâfiî kadısı olarak Âmid'e (Diyarbakır)

gitti. Uğradıkları şehirlerde imlâ meclisleri akdedip hadis rivayet etti. Sıbt İbnü'l-Acemî ve İbn Hatîb en-Nâsıriyye ile Halep'te görüştü. Bedreddin el-Aynî'nin daveti üzerine onunla Ayıntab'a (Gaziantep) gitti. Bu sırada Aynî'nin bazı şiirlerini yazıp kendisinden hadis rivayet etti. Beş ay kadar süren bu seyahatin hâtıralarını Celebü Ḥaleb adlı eserinde topladı.

Elli beşi kadın 628 hocadan faydalanan İbn Hacer'in (hocaları için bk. Sehâvî, el-Cevâhir ve'd-dürer, I, 135-177) kadın hocaları arasında kendilerinden çeşitli eserler okuduğu Fâtıma et-Tenûhiyye ile Fâtıma el-Makdisiyye anılabilir. Hocaları ile onlardan okuduğu kitapları el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-muʿcemi'l-müfehres'te toplamıştır. Kendisinden de pek çok talebe faydalanmış olup Şemseddin es-Sehâvî bunlardan 500 kadarının adını zikretmektedir (Abdüssettâr eş-Şeyh, s. 300). Tanınmış öğrencileri arasında eserlerinin çoğunu rivayet eden Sehâvî başta olmak üzere Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî, Kemâleddin İbnü'l-Hümâm, Necmeddin İbn Fehd, Takıyyüddin İbn Fehd, İbn Tağrîberdî, İbn Kutluboğa, Bikāî, Ebü'l-Fazl İbnü'ş-Şıhne, Necmeddin İbn Kādî Aclûn, Burhâneddin İbn Müflih, İbnü'l-Mibred, İbn Emîru Hâc, İbnü'l-Haydırî ve Zekeriyyâ el-Ensârî bulunmaktadır.

İbn Hacer 806 (1403) yılında resmen hocalık vazifesine başladı. Aynı yıl Şeyhûniyye, 809'da (1406) Mahmûdiyye medreselerinde hadis hocalığına getirildi. 812-819 (1409-1416) yılları arasında el-Cemâliyye el-Müstecidde Medresesi'nde, 833'te (1430) İbn Tolun Camii'nde, 836'daki (1433) Dımaşk seyahatinde Eşrefiyye Dârülhadisi'nde ve vefatından bir yıl önce yapılan Zeyniyye Medresesi'nde hadis okuttu. Hadis hocalığı yanında 813 (1410) yılından itibaren Baybars Hankahı'nda meşihat görevini üstlendi. İbnü's-Salâh'tan (ö. 643/1245) sonra devam ettirilmeyen imlâ meclisleri geleneğini yeniden canlandıran Zeynüddin el-Irâkī'nin ardından özellikle Baybarsiyye ile Şeyhûniyye'de ve Kâmiliyye Dârülhadisi ile Nil kenarındaki evinde vefatına kadar bu meclisleri sürdürerek 1150 kadar mecliste yaklaşık on cilt hacmindeki hadisleri âdet olduğu üzere ezbere yazdırdı. Onun el-Emâli'l-ḥadîs̱iyye'si bu gayretinin ürünüdür. Ayrıca Şeyhûniyye, Şerîfiyye, Müeyyidiyye, Harrûbiyye, Sâlihiyye ve Salâhiyye medreselerinde fıkıh okuttu.

İbn Hacer, 811 (1408) yılından vefatına kadar Dârüladl'de Şâfiî mezhebine göre fetva verme görevini yürüttü. Mısır Memlük Sultanı el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Barsbay'ın teklifi üzerine, yirmi yedi yıl boyunca ısrarla reddetmesine rağmen 22 Muharrem 827'de (26 Aralık 1423) talebesi Alemüddin Sâlih b. Ömer el-Bulkīnî'nin azledilmesiyle boşalan Mısır Şâfiî başkadılığını kabul etti (İbn Hacer, İnbâʾü'l-ġumr, VIII, 39). Çeşitli şikâyetler yüzünden yedi defa azledildiği, fakat her defasında haklılığı anlaşılarak tekrar getirildiği bu görevini vefatından birkaç ay öncesine kadar (25 Cemâziyelevvel 852/27 Temmuz 1448) devam ettirdi. Bu görevi, onun devlet

yapısını ve toplumu iyi tanımasına ve bu tecrübelerini eserlerine yansıtmasına vesile olmuştur.

Tesirli vaaz ve hutbeleriyle tanınan İbn Hacer 819'da (1416) Ezher, daha sonra Amr b. Âs, kadılığı süresince de sultanın bulunduğu Kal'a camilerinde hatiplik yaptı. Nûreddin er-Reşîdî'nin vefatı üzerine Hüseyniyye'deki Zâhir Camii'nde vâizlik görevi ona verildi. İbn Hacer, ayrıca Mahmûdiyye Medresesi Kütüphanesi'nin yöneticiliğini de üstlendi. Bu görevi sırasında, Burhâneddin İbn Cemâa'nın hayatı boyunca topladığı eserleri ve önemli bir kısmı müellif hattıyla olan 4000 değerli kitabı ihtiva eden kütüphanedeki kitapların fihristlerini hazırlamış, kaybolan bazı kitapları istinsah etmiş veya onların yerine kendi kitaplarını vermiştir.

İbn Hacer 28 Zilhicce 852'de (22 Şubat 1449) Kahire'de dizanteriden öldü. Onun bu tarihten dokuz veya on gün önce vefat ettiği de söylenmektedir. Cenazesini taşıyanlar arasında bulunan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın (Takıyyüddin İbn Fehd, s. 338) teklifi üzerine cenaze namazını Abbâsî halifesi kıldırdı ve Karâfetüssuğrâ Kabristanı'na defnedildi. İbn Teymiyye'nin vefatından sonra hiçbir cenazede bu kadar büyük bir cemaatin toplanmadığı, Mekke, Kudüs, Halep, Dımaşk gibi birçok şehirde onun için gıyabî cenaze namazı kılındığı, pek çok şair tarafından birkaç cilt tutacak hacimde mersiyeler yazıldığı belirtilmektedir.

İbn Hacer yirmi beş yaşında iken Abdülkerîm b. Ahmed b. Abdülazîz'in kızı Üns ile evlendi. Zeynüddin el-Irâkī, Alâî'nin oğlu Ebü'l-Hayr, Zehebî'nin oğlu Ebû Hüreyre gibi âlimlerden çeşitli eserler okuyan ve hadis alanında kendini yetiştirerek tanınmış kimselere Ṣaḥîḥ-i Buḫârî gibi eserleri okutan Üns'ten beş, daha sonra evlendiği eşinden de bir kızı oldu. Kızlarının hepsi kendi sağlığında öldü. İbn Hacer daha sonra üçüncü defa evlendiyse de tek erkek çocuğu, Tatar asıllı câriyesinden doğan (815/1412) Ebü'l-Meâlî Bedreddin Muhammed'dir. Fıkıh sahasında yetişmesini arzu ettiği oğlunu kendisi okuttuğu gibi onun Suriye ve Mısır'ın ileri gelen âlimlerinden okuyup icâzet almasını sağladı. Bulûğu'l-merâm'ı oğlunun ezberlemesi için kaleme aldığı, fakat onun eserin az bir kısmını ezberlediği bilinmektedir. Ebü'l-Meâlî Bedreddin, Baybars Hankahı şeyhliğinde bulunmuş ve Hüseyniyye Medresesi'nde hadis okutmuşsa da bu görevleri onun yerine daha çok babası yapmıştır. Tolunoğlu Camii'nde imamlık da yapan Ebü'l-Meâlî, babasının Nuḫbetü'l-fiker adlı kitabını Netîcetü'n-naẓar adıyla şerhetmiştir. Onun bazı tutumları sebebiyle babasını sıkıntıya soktuğu ve babasının eserlerini muhafaza etmek için gayret sarfetmediği kaydedilmektedir. İbn Hacer'in en büyük kızı Zeyn Hatun'dan olma Sıbt İbn Hacer diye tanınan torunu Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Şâhin tarih, fıkıh ve hadis sahalarında yetişmiş, çoğu tabakata dair olmak üzere çeşitli eserler kaleme almış, dedesinin Bulûğu'l-merâm'ını Minḥatü'l-kirâm adıyla şerhetmiş ve onun bazı görevlerini üstlenmiştir. Ayrıca edebiyat ve belâgat gibi konularda dedesini tenkit etmişse de

Sehâvî bu tenkitlerin isabetli olmadığını ortaya koymuştur (eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, X, 315-317).

İbn Hacer orta boylu, zarif görünümlü olmakla birlikte heybetli ve hareketli bir kimseydi. Yiyip içmeye önem vermezdi. Süratli anlayışı ve güçlü hâfızası sebebiyle, bir şey yazarken aynı zamanda kendisine okunan metinleri takip ve tashih edebilirdi. Hacda zemzem içerken Zehebî derecesinde hadis hâfızı olmak için dua ettiği söylenir (Sehâvî, el-Cevâhir ve'd-dürer, I, 106, 109, 319). Süratli okuma ve yazma alışkanlığına sahip olan İbn Hacer, kalemini kâğıttan kaldırmadan yazdığı için altın zincire benzetilen hattını herkesin kolay okuyamadığı belirtilmektedir. İbn Hacer bütün vaktini okumak, okutmak, eser yazmak, fetva vermek veya ibadet etmekle geçirirdi. Mekke'ye ve Yemen'e giderken bineğinin üzerinde kitap yazmaya devam etmiş, el-Vuḳūf ʿalâ mâ fî Ṣaḥîḥi Müslim mine'l-mevḳūf adlı cüzünü üç günde kaleme almıştı. Mütevazi bir kişiliğe sahip olan İbn Hacer az konuşur, kimseyi gücendirmemeye dikkat ederdi. Talebelere şefkatli davranır, isteklerini geri çevirmez, değerli kitaplarını dahi ödünç vermekten kaçınmazdı. İbn Hacer görevlerinden aldığı maaşları çeşitli hayırlara sarfeder, görevli gittiği yerlerde devlet parasıyla hazırlanan şeyleri yemez, ayrıca fakirlere yardım ederdi. Seyahatlerinde ve rahatsızlandığında bile teheccüd namazını kılar, her fırsatta oruç tutardı.

Eserlerinde tenkit ettiği kişilerin, özellikle görevleri dolayısıyla aralarında rekabet bulunan bazı meslektaşlarının biyografilerini yazarken son derece dürüst davranır, talebesi bile olsa kendilerinden faydalandığı kimselerin adını zikreder, eserlerini başkalarının kitaplarından yaptığı nakillerle meydana getirip de kaynaklarından söz etmeyen kimseleri eleştirirdi (a.g.e., I, 315-318). Hocalarına beslediği saygı onların ilmî hatalarını tenkit etmesine engel olmazdı (meselâ bk. Fetḥu'l-bârî, IX, 375, 430-431; X, 185).

İbn Hacer ile Veliyyüddin es-Seftî, Muhammed b. Atâullah el-Herevî, Şemseddin el-Hirmâvî ve Muhammed b. İsmâil el-Venâî gibi âlimler arasında kādılkudâtlık, müderrislik gibi görevler sebebiyle rekabet meydana gelmiştir. Seftî'nin kendisine yaptığı haksız ithamlar üzerine Redʿu'l-mücrim fi'ẕ-ẕebbi ʿan ʿırżi'l-müslim adlı bir kırk hadis kitabı kaleme alması bu rekabetin derecesi hakkında fikir vermektedir. Ancak onun en önemli ihtilâfı Hanefî kādılkudâtı Bedreddin el-Aynî ile olmuştur. Her ikisi de 836'da (1433) el-Melikü'l-Eşref Barsbay'la Âmid'e, oradan da Aynî'nin daveti üzerine Ayıntab'a gitmesine, İbn Hacer'in bu seyahatte Aynî'den hadis rivayet etmesine rağmen daha sonra araları açılmış, Aynî onu ilmin itibarını korumayıp makam ve menfaat için sultana boyun eğmekle suçlamıştır. Halbuki İbn Hacer, kendisine ısrarla teklif edilen kādılkudâtlık görevini kabul etmeyip uzun süre direnmiş, kabul ettikten sonra da her konuda doğru bildiğini yapmıştır. Ayrıca Barsbay'ın teklif ettiği kadılık ve sır kâtipliği görevlerini, onun oğlu el-Melikü'n-Nâsır'ın önerip iki yıl

süreyle kimseye vermediği Zebîd kādılkudâtlığını, hatta aylık 10.000 dirhem maaşla teklif edilen Dımaşk kadılığını da reddetmiştir. İkisi arasındaki anlaşmazlığın asıl kaynağı muhtemelen İbn Hacer'in Aynî'nin bazı eserlerini tenkit etmesidir. Nitekim Aynî'nin es-Seyfü'l-mühenned fî sîreti'l-Meliki'l-Müʾeyyed adlı manzum eserinde vezinleri bozuk 400 kadar beyti İbn Hacer Ḳaẕe'l-ʿayn min naẓmi ġurâbi'l-beyn'inde bir araya getirmiş, bunun yanında onun ʿİḳdü'l-cümân fî târîḫi ehli'z-zamân adlı eserini de eleştirmiştir (İnbâʾü'l-ġumr, I, 3-4).

Aynî ile İbn Hacer arasındaki anlaşmazlığın diğer bir yönü onların Ṣaḥîḥ-i Buḫârî şerhleriyle ilgilidir. Çeşitli kaynaklarda İbn Hacer'in Fetḥu'l-bârî'yi 817'de (1414) yazmaya başladığı kaydedilmekle beraber kendisi eserini 813 (1410) yılında kaleme almaya, beş yıl sonra da yazdığı kısımları imlâ etmeye başladığını söylemekte (İntiḳādü'l-iʿtirâż, I, 7), Aynî'nin ise ʿUmdetü'l-ḳārî'yi 820'de (1417) yazmaya başladığı (DİA, VII, 121-122), İbn Hacer'in talebesi Burhâneddin İbn Hızır'dan Fetḥu'l-bârî'den yazdığı kısımları ödünç alıp onlardan faydalandığı ve eserini Fetḥu'l-bârî'nin bitirilmesinden beş yıl sonra tamamladığı (847/1443) belirtilmektedir (İbn Hacer, İntiḳādü'l-iʿtirâż, s. 10; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, I, 175, 364). Aynî, ʿUmdetü'l-ḳārî'de Fetḥu'l-bârî'den iktibaslarda bulunmakla beraber ona tenkitler yöneltmiş, İbn Hacer'in kendi eserini diğer Ṣaḥîḥ-i Buḫârî şerhlerinden üstün görmesini tasvip etmemiştir. İbn Hacer de Aynî'nin Fetḥu'l-bârî'ye olan itirazını el-İstinṣâr ʿale't-ṭâʿini'l-miʿs̱âr ile, bu eserdeki bazı görüşlerine olan itirazlarını da İntiḳādü'l-iʿtirâż adlı eseriyle cevaplandırmıştır.

Zâhid Kevserî gibi bazı âlimler, bir müellifin daha önce yazılan eserlerden faydalanmasının tabii olduğunu söyleyerek Aynî'yi bu tartışmada haklı görmüşlerdir. Ayrıca Zâhid Kevserî, ʿUmdetü'l-ḳārî'nin Fetḥu'l-bârî'den çok daha hacimli olduğunu, konuları mükemmel şekilde işlediğini, İbn Hacer'in eserinin ise ötekinin seviyesinde bulunmadığını, eğer Hedyü's-sârî'yi yazmasaydı şerhinin ʿUmdetü'l-ḳārî'den çok gerilerde kalmış olacağını söylemektedir (Takıyyüddin İbn Fehd, s. 334). Sâlih Yûsuf Ma'tûk da Bedrüddîn el-ʿAynî ve es̱eruhû fî ʿilmi'l-ḥadîs̱ adlı kitabında (s. 225-238) Aynî'nin eserinin çok daha hacimli, bazı yönlerden daha kullanışlı olduğunu söylemiş, buna karşılık İbn Hacer'in eserinin özellikle mukaddimesi ve baştan sona kadar değişmeyen bir üslûpta yazılması ile dikkati çektiğini ifade etmiştir. Öte yandan başta Hanefî kādılkudâtı İbnü'd-Deyrî olmak üzere bazı Hanefî ve Şâfiî âlimleri de İbn Hacer'in eserinin önceki Ṣaḥîḥ-i Buḫârî şerhlerinden üstün olduğunu belirtmişlerdir (Sehâvî, el-Cevâhir ve'd-dürer, I, 224-226). Mâlikî âlimi Abdurrahman el-Bûsîrî, Aynî'nin iddialarından yola çıkarak Mübtekirâtü'l-leʾâlî ve'd-dürer fi'l-muḥâkemeti beyne'l-ʿAynî ve'bni Ḥacer (bk. bibl.) adlı eserinde Aynî'nin ʿUmdetü'l-ḳārî'de İbn Hacer'e yönelttiği itirazları 343 noktada toplayarak incelemiş ve sonuçta İbn Hacer'i haklı bulmuştur.

Talat Sakallı'nın Hadis Tartışmaları (İbn Hacer-Bedruddin Aynî [Ankara 1996]) adlı kitabı bu önemli konuyu aydınlatacak kapasitede değildir. Bu çalışmada ʿUmdetü'l-ķārî'ye daha fazla yer ayrılması, İbn Hacer'in faydalandığı 1430 eseri tanıtan Muʿcemü'l-muṣannefâti'l-vâride fî Fetḥi'l-bârî'nin (bk. bibl.) görülmemesi, ayrıca İbn Hacer'in İntiķādü'l-iʿtirâż'da "başından sonuna kadar kendini savunma telâşına düştüğü" şeklinde ifadeler kullanılması onun yeterince tanınmadığını göstermektedir. İbn Hacer'in talebesi, Hanefî fakihi ve kadısı Ebü'l-Fazl İbnü'ş-Şıhne, İbn Hacer'in hadis sahasındaki eserlerinin en büyüğünün Fetḥu'l-bârî olduğunu, onun bu eserinde başkaları tarafından yorumlanamayan birçok hadisi şerhettiğini belirtmektedir (Sehâvî, el-Cevâhir ve'd-dürer, I, 261). Son devir Ṣaḥîḥ-i Buḫârî şârihlerinden Hanefî âlimi Enverşah Keşmîrî de bu iki eseri değerlendirirken Fetḥu'l-bârî'yi hadis tekniğini yansıtması ve tertibi yanında maksadı güzel ifade etmesi bakımından üstün görmekte, ʿUmdetü'l-ķārî'yi de lafızları mükemmel tarzda şerh ve tefsir etmesi, İslâm büyüklerinin sözlerini derleyip toparlaması açısından daha değerli bulmaktadır (Feyżü'l-bârî ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, I, 38). Aynî'nin İbn Hacer'i son hastalığı sırasında ziyaret etmesi, aralarındaki ihtilâfın ilmî tartışmadan ibaret olduğunu ortaya koymaktadır.

İlmî Şahsiyeti. İbn Hacer hayatının büyük bölümünü hadis ilmine vermiş, bu ilmin hem rivayet hem dirayet sahalarında devrinin en yetkili âlimi olmuştur. Başta örnek aldığı Zehebî gibi olmayı isterken sonraları onun Mîzânü'l-iʿtidâl'ini tamamlamak için Lisânü'l-Mîzân'ı yazması, hadis rivayet ve dirayet ilimlerinin çeşitli dallarında 170 kadar eser kaleme alması onun hadis sahasındaki üstün yerini ortaya koymakta, Taġlîķu't-taʿlîķ'i 350 kadar eserden, Fetḥu'l-bârî'yi de 1430 kaynaktan faydalanarak kaleme alması, önemli bir kısmı günümüze ulaşmayan zengin bir hadis edebiyatından istifade ettiğini göstermektedir. Usûl-i hadîs konusundaki eserleri kendisinin orijinal görüşlerini yansıtmakta olup hadis ricâline dair çalışmaları, meşhur âlimlerin râviler hakkındaki tesbitlerine dair tashihlerle doludur. Bir konudaki pek çok rivayeti onlarca eserden ancak modern yöntemlerle toplamak mümkün olduğu halde İbn Hacer'in o çağda bunu başarması veya bir hadisin farklı rivayetlerinin kaç râvi tarafından nakledildiğini ortaya koyması, muallak olduğu sanılan bir rivayetin mevsûl ve muttasıl olduğunu göstermek amacıyla o rivayetin birçok kaynağını zikredebilmesi (Taġlîķu't-taʿlîķ, II, 314-317) onun ilmî derinliğini göstermektedir. İzzeddin İbn Abdüsselâm, İbn Hacer'in Buhârî gibi olmasa bile ondan çok aşağı kalmadığını söylemektedir (Sehâvî, el-Cevâhir ve'd-dürer, I, 242). "Emîrü'l-mü'minîn fi'l-hadîs" unvanı verilen nâdir muhaddislerden biri olan İbn Hacer'in hadis konusundaki en önemli çalışmaları Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'iyle ilgili olanlardır.

İbn Hacer, tahsil hayatının daha ilk dönemlerinde şair ve edebiyatçı Muhammed b. İbrâhim el-Beştekî gibi hocalarının ve kendisine örnek aldığı Zehebî'nin aynı zamanda tarihçi olmasının etkisiyle tarih bilmenin önemini anlamış, hadisle tarihin yakın ilgisini, bir muhaddis için râvilerin hayatlarını çok iyi bilmenin zaruretini tesbit ederek

tarihle yakından ilgilenmeye başlamıştır. Öte yandan üstlendiği önemli görevler sebebiyle devlet adamlarıyla yakın ilişki içinde bulunması, bir kısmının biyografisi için yegâne kaynak olması, onu bu konulardaki bilgilerini İnbâʾü'l-ġumr bi-ebnâʾi'l-ʿumr adlı eserinde bir araya getirmeye yöneltmiştir. Tanınmış şahsiyetlere dair ed-Dürerü'l-kâmine fî aʿyâni'l-miʾeti'ṡ-ṡâmine'si ile Ẕeylü'd-Düreri'l-kâmine'si, 12.304 sahâbenin biyografisini ihtiva eden el-İṣâbe fî temyîzi'ṣ-ṣaḥâbe'si, Mısır kadılarının hal tercümesine dair Refʿu'l-iṣr ʿan ḳuḍâti Mıṣr'ı, ayrıca Leys b. Sa'd'ın biyografisiyle ilgili er-Raḥmetü'l-ġayṡiyye bi't-tercemeti'l-Leyṡiyye'siyle bazı önemli şahsiyetlerin biyografileri hakkındaki kitapları onun hayatı boyunca tarihle yakından ilgilendiğini göstermektedir. İbn Hacer'in cerh ve ta'dîl ilmini iyi bilmesi tarihî olaylara ve şahsiyetlere tenkitçi bir gözle bakmasına imkân vermiştir. Hadis ve rivayetle ilgilenen bazı kimseleri eserlerinde cerh ve ta'dîle tâbi tutması, hissîlik ve tenkitlerinde aşırı gitmekle suçlanmasına yol açmışsa da bunun ilmî bir dayanağı yoktur. Onun bizzat görmediği bazı olayları kimden duyduğunu veya hangi eserde gördüğünü özellikle belirtmesi ilmî hassasiyetini ortaya koymaktadır (İbn Hacer'in tarih yazıcısının niteliği konusundaki bir soruya verdiği uzunca bir fetva için bk. Fetvâ fî kitâbeti't-târîẖ [nşr. Fuâd Seyyid], MMMA, II/1 [1375/1956] içinde, s. 162-177).

On dört yaşında iken edebiyat ve şiirle ilgilenmeye başlayan İbn Hacer'in bu meşguliyeti 792 (1390) yılından itibaren daha da artmış, şiir zevki ve bilgisi gelişmiş, kısa şiirler, kıtalar ve Hz. Peygamber'in methine dair manzumeler yazmıştır. Memlükler dönemi edip ve şairlerinden İbn Hicce el-Hamevî, Resûl-i Ekrem'in methine dair Şerḥu'l-Bedîʿiyye adlı eserinde ve daha başka edipler çeşitli kitaplarında onun şiirlerine yer vermişlerdir (Şevkânî, I, 91). 816 (1413) yılından itibaren şiiri büyük ölçüde bırakıp kendini hadis ilimlerine vermekle beraber kendisine yöneltilen manzum sorulara manzum cevaplar vermiş, Muhammed b. Atâullah el-Herevî'nin ölümü üzerine "eş-Şikâye mine'n-nükâye" adlı kasidesini yazmıştır (Dîvânü'l-ḥâfıẓ İbn Ḥacer, s. 20). Hadisleri şerhederken de şiir ve aruz konularındaki yeteneğini ortaya koymuştur (Fetḥu'l-bârî, II, 168-169; V, 193; VII, 463-464, 531; XI, 13). İbn Hacer'in o dönemde Kahire'de Şehâbeddin diye anılan yedi şairin ikincisi olduğu (Süyûtî, Naẓmü'l-ʿiḳyân, s. 45), devrin meşhur edip ve münekkidi Nevâcî'nin her ay onu ziyaret ederek içinden çıkamadığı edebî meseleleri kendisine sorup hallettiği belirtilmektedir (Sehâvî, el-Cevâhir ve'd-dürer, s. 78). İbn Hacer'in divanını neşreden Subhî Reşâd Abdülkerîm onun tab'an şair olduğunu, şiirlerinde ilim dilinin kendine has ağır ifade ve terimleri yerine şiirin lirik ve akıcı üslûbunun görüldüğünü belirtmekte ve şiirlerini edebî sanatlar açısından tahlil etmektedir (s. 19-71). İbn Hacer Arap dili ve gramerine olan nüfuzunu eserlerine yansıtmış, açıklamaları sırasında verdiği örnekleri özellikle Kur'an ve hadislerden seçmiştir (Fetḥu'l-bârî, II, 139; III, 404; V, 288; XI, 269; XIII, 231).

İbn Hacer, el-Medresetü'l-Hüseyniyye ve el-Kubbetü'l-Mansûriyye'de uzun süre tefsir okutmuş, gerek tefsir ve fezâilü'l-Kur'ân bahislerinde gerekse âyetleri tefsir ederken kendine has açıklamalar ortaya koymuştur. İ'câzü'l-Kur'an veya sebeb-i nüzûle dair bilgi verirken yahut âyetleri hadislerle veya sahâbî sözleriyle açıklarken sahih rivayetlere itibar etmiştir. Âyetlerdeki nâdir kelimeleri açıklamış, ilk bakışta birbirine zıt gibi görünen âyetler arasında herhangi bir tezat bulunmadığını izah etmiştir (a.g.e., VII, 506; VIII, 197-198, 441, 554, 580-581, 611).

Onun en yetkili olduğu sahalardan biri de fıkıhtır. Bu ilmi Ömer b. Raslân el-Bulkīnî ve İbnü'l-Mülakkın gibi fakih ve muhaddislerinden tahsil ederek fetva verme ve fıkıh okutma hususunda icâzet almış, hem fıkhı hem de hadisi iyi bilmesi onun fıkhu'l-hadîs mütehassısı olmasını kolaylaştırmıştır. Sadece fıkıh konusunda otuz kadar eser kaleme almış, 811-848 (1408-1444) yılları arasında Şeyhûniyye, Şerîfiyye, Müeyyidiyye, Harrûbiyye, Sâlihiyye ve Salâhiyye medreselerinde fıkıh okutmuş, uzun süre fetva vermiş ve yirmi yıl kadar Şâfiî kādılkudâtlığı görevini yürütmüştür. İhtilâflı konularda çeşitli fikirleri bir araya getirmesi, meselâ cuma günü duaların kabul edildiği vakit (icâbet saati) hakkında kırk iki farklı görüşü delilleriyle birlikte ortaya koyması (a.g.e., II, 483-489), nikâhtan önce boşanmanın söz konusu olamayacağını incelerken meseleyi hadis kitaplarından derlediği rivayetlerle sayfalarca açıklaması (a.g.e., IX, 294-299), fıkhî meselelerdeki derin bilgi ve nüfuzunun bir ifadesi olduğu kadar hadisi ve fıkhı bilmenin bir âlime sağladığı kültür zenginliğini de göstermektedir.

Eserleri. Sehâvî'ye göre İbn Hacer, hadis başta olmak üzere çeşitli ilimlere dair 150'den fazla eser kaleme almıştır (et-Tibrü'l-mesbûk, s. 231). Bikāî, İbn Hacer'in vefatından altı yıl önce yazdığı ʿUnvânü'z-zamân fî terâcimi'ş-şüyûẖ ve'l-aḳrân'ında bu eserlerin sayısını 142 (Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, I, 274), Süyûtî bir kısmı hatalı ve mükerrer olmak üzere 200 (Naẓmü'l-ʿiḳyân, s. 46-50) olarak zikretmiştir. Bu konuda en geniş çalışmayı yapan Şâkir Mahmûd Abdülmün'im ise 282 eserin varlığını tesbit etmiştir (İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, I, 282-666). Brockelmann'ın kaydettiği doksan kadar eserin önemli bir kısmı yanlış yazılmıştır (GAL, II, 81-84; Suppl., II, 73-76).

A) Hadis. 1. Hedyü's-sârî. Fetḥu'l-bârî'nin mukaddimesi olup Ṣaḥîḥ-i Buẖârî hakkında gerekli bilgileri ihtiva eden bu eseri İbnü'l-Hâc diye bilinen Ebü'l-Feyz Hamdûn b. Abdurrahman el-Fâsî önce manzum hale getirmiş, daha sonra Nefḥatü'l-miski'd-derârî li-ḳāriʾi Ṣaḥîḥi'l-Buẖârî adıyla şerhetmiştir (Rabat, Mektebetü'l-Kettânî, nr. 926/1). Muhammed en-Nâsır ez-Zeâyirî de İbn Ḥacer ve muḳaddimetühû Hedyü's-sârî adlı bir doktora çalışması yapmış (1985, I-II, Külliyetü'z-Zeytûniyye li'ş-şerîa ve usûli'd-dîn), ayrıca eser üzerinde Muhammed Fâzıl tarafından bir makale yayımlanmıştır ("Ibn Hajar's Hady al-sārī: A Medieval Interpretation of the Structure of al-Bukhāri's al-Cāmi' al-Sahīh: Introduction and Translation", JNES, LIV/3 [1995], s. 161-190). Eser, Fetḥu'l-bârî'nin bütün baskılarında genellikle müstakil bir cilt halinde yer almıştır (bk.

el-CÂMİU's-SAHÎH [Buhârî]). 2. Fetḥu'l-bârî bi-şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî. İbn Hacer'in en değerli çalışması kabul edilen eser, onun kaybolan kitaplarında veya bazı müelliflerin günümüze ulaşmayan eserlerinde yer alan bilgileri de ihtiva etmektedir. İbn Hacer'in Ṣaḥîḥ-i Buḫârî üzerine biri şerh, diğeri muhtasar olmak üzere iki eser daha kaleme almaya başladığı, fakat bunları tamamlayamadığı ifade edilmiş (Sehâvî, el-Cevâhir ve'd-dürer, I, 224), Süyûtî ise muhtasar olanın ilk üç cildini gördüğünü belirtmiştir (Naẓmü'l-ʿiḳyân, s. 46). Sezgin, İbn Hacer tarafından kaleme alınan en-Nüket ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî adlı bir Fetḥu'l-bârî muhtasarının günümüze ulaştığını (Mektebetü'l-Ezher, Hadis, nr. 295) söylemekteyse de bunun, Bedreddin ez-Zerkeşî'nin et-Tenḳīḥ li-elfâẓi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ'ini eleştirmek amacıyla yazmaya başlayıp tamamlayamadığı en-Nüket ʿalâ Tenḳīḥi'z-Zerkeşî ʿale'l-Buḫârî (aş. bk.) olması muhtemeldir. Fetḥu'l-bârî Delhi (I-VII [30 cüz], taşbaskı 1304), Bulak (I-XII, 1300-1301) ve Kahire'de (nşr. Ömer b. Hüseyin el-Haşşâb, I-XIII, 1319-1329; nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd v.dğr., I-XXVIII, 1398-1400/1978-1980; nşr. Muhibbüddin el-Hatîb v.dğr., I-XII, 1407/1986-87), ayrıca Beyrut'ta (nşr. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz, I-XVII, 1416/1996, fihristi ve Hâfız Senâullah ez-Zâhidî'nin Tevcîhü'l-ḳārî ile'l-ḳavâʿid ve'l-fevâʾidi'l-uṣûliyye ve'l-ḥadîs̱iyye ve'l-isnâdiyye fî Fetḥi'l-bârî adlı eseriyle birlikte) yayımlanmıştır. Hâlid Abdülfettâh Şibl eserin çeşitli fihristlerini neşretmiştir (I-II, Beyrut 1413/1992). Abdüsselâm Muhammed Ömer Allûş Münteḳa'l-ḳārî ve keşfü'l-mütevârî: Lübâbü mesâʾili Hedyi's-sârî ve Fetḥi'l-bârî bi-şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî adlı bir çalışma yapmış (Beyrut 1413/1993), Ebû Suheyb Safâüddavî Ahmed el-Adevî eseri İtḥâfü'l-ḳārî bi'ḫtiṣâri Fetḥi'l-bârî adıyla ihtisar etmiştir (I-V, Riyad 1414/1993). Ahmed İsâm el-Kâtib, İbn Hacer'in akaide dair görüşlerini ʿAḳīdetü't-tevḥîd fî Fetḥi'l-bârî şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî adıyla (Beyrut 1403/1983), Ahmed Ferhân Debvân el-İdrîsî, dil ve lugat hakkındaki fikirlerini el-Ḳavâʿidü'l-uṣûliyye el-müteʿalliḳa bi-bâbi'l-ḥükm ve'l-mebâḥis̱i'l-luġaviyye (ve'l-elsine) ve't-taṭbîḳ ʿaleyhâ min kitâbi Fetḥi'l-bârî adlı doktora çalışmasıyla (1412/1991, I-II, Câmiatü Ümmi'l-kurâ, Külliyetü'ş-şerîa ve'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye, Fer'u'l-fıkh ve usûlihî), Nebîl b. Mansûr b. Ya'kūb el-Besâre de ricâl tenkidiyle ilgili kanaatlerini Tecrîdü esmâʾi'r-ruvât elleẕîne tekelleme fîhim el-Ḥâfıẓ İbn Ḥacer fî Fetḥi'l-bârî ve muḳārenetü kelâmihî bimâ ḳālehû fî Taḳrîbi't-Tehẕîb (Küveyt 1407) adlı eseriyle ortaya koymuş, Abdullah Haccâc, el-İsrâ ve'l-miʿrâc min Fetḥi'l-bârî şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî ile (Kahire 1404) es-Siḥr ve'l-kehâne ve'l-ḥased (Kahire 1990) adlı iki eser kaleme almıştır. Muhammed Abdülhakîm el-Kādî, yine isrâ ve mi'rac hakkındaki görüşlerini Süyûtî'nin aynı konudaki eseriyle birlikte el-İsrâ ve'l-miʿrâc adıyla yayımlamıştır (Kahire, ts.). Fetḥu'l-bârî'nin bazı bölümleri muhtemelen derslerde okutulmak üzere müstakil olarak neşredilmiştir. Hâlid Abdülfettâh Şibl "el-İʿtişâm bi'l-kitâb ve's-sünne" bölümünü el-İʿtişâm ve's-sünne adıyla (Beyrut 1410/1990), Ahmed Muhammed Halîfe "el-Cihâd ve's-siyer" bölümünü Kitâbü'l-Cihâd ve's-siyer min Fetḥi'l-bârî (Beyrut 1406/1985), "en-Nikâḥ"ı en-Nikâḥ li-Ebî ʿAbdillâh el-Buḫârî

min Fetḥi’l-bârî (Beyrut 1406/1985), hac ve umre kitaplarını da el-Ḥac ve’l-ʿumre min Ṣaḥîḥi’l-Buḫârî (Beyrut 1405/1985, 1408/1988) adıyla yayımlamıştır (eseri için ayrıca bk. el-CÂMİU’s-SAHÎH [Buhârî]). 3. Ḥavâşî Tenḳīḥi’z-Zerkeşî ʿale’l-Buḫârî (en-Nüket ʿalâ Tenḳīḥi’z-Zerkeşî ʿale’l-Buḫârî). Zerkeşî’nin Ṣaḥîḥ-i Buḫârî’deki garîb kelimeleri, müşkil i‘rabları, yanlış okunabilecek isim ve nisbeleri ve bazı bölümleri açıklamak için kaleme aldığı et-Tenḳīḥ li-elfâẓi’l-Câmiʿi’ṣ-ṣaḥîḥ’teki bir kısım görüşlerin tenkit edildiği eser (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1591/4) tamamlanamamıştır. 4. el-Mülteḳaṭ mine’t-Telḳīḥ fî şerḥi’l-Câmiʿi’ṣ-ṣaḥîḥ. Sıbt İbnü’l-Acemî’nin et-Telḳīḥ li-fehmi ḳāriʾi’ṣ-Ṣaḥîḥ (nüshaları için bk. DİA, VII, 119) adlı eserinden faydalanılarak yapılan bir çalışmadır. 5. Şerḥu’t-Tirmiẕî. İbn Hacer, Şeyhûniyye Medresesi’nde hadis okuttuğu sırada (808/1405) kaleme almaya başladığı bu eserin bir cildini yazdıktan sonra devam etmekten vazgeçmiştir. 6. el-Muḳarrer fî şerḥi’l-Muḥarrer. Müellif, medreselerde hadis okuttuğu yıllarda Şemseddin İbn Kudâme’nin el-Muḥarrer fi’l-ḥadîs̱’ini bu adla şerhetmeye başlamış, ancak Fetḥu’l-bârî’yi yazmaya karar verince eseri tamamlamadan bırakmıştır. 7. en-Nüket ʿalâ Şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim. Sehâvî, bu eserin Ṣaḥîḥ-i Müslim’in mukaddimesine ait kısmıyla diğer bir bölümünü gördüğünü söylemektedir. 8. et-Taʿlîḳu’n-nâfiʿ fi’n-Nüket ʿalâ Cemʿi’l-cevâmiʿ (en-Nüket ʿalâ Cemʿi’l-cevâmiʿ). İbnü’s-Sübkî’nin Cemʿu’l-cevâmiʿine yazdığı bazı ta‘liklerini ihtiva eden bu çalışma da yarım kalmıştır. 9. et-Teẕkiretü’l-ḥadîs̱iyye. Sehâvî, on ciltten meydana gelen ve hadis metinlerini ihtiva eden bu eserin çoğunu Mekke’de gördüğünü belirtmekte, eserin aynı hacimdeki bir başka tertibini İbn Hacer’in Yemen melikine hediye ettiği kaydedilmektedir. 10. S̱ünâʾiyyâtü’l-Muvaṭṭaʾ. İmam Mâlik’in iki râvi ile Hz. Peygamber’e veya sahâbeye ulaştığı 122 merfû ve mevkuf rivayetinin bir araya getirildiği bir çalışmadır (İbn Hacer, el-Mecmaʿu’l-müʾesses, I, 434). 11. S̱ülâs̱iyyâtü’l-Buḫârî. Buhârî’nin üç râvi ile Hz. Peygamber’e ulaştığı hadislerden yirmi ikisinin İbn Hacer ve başka âlimler tarafından bir araya getirilip şerhedildiği bir eserdir (yazma nüshaları için bk. Sezgin, GAS, I, 128-129). 12. Ḫumâsiyyâtü’d-Dâreḳutnî. Dârekutnî’nin beş râvili rivayetlerini ihtiva eden eser onun es-Sünen’inden seçilerek meydana getirilmiş olmalıdır (İbn Hacer, el-Mecmaʿu’l-müʾesses, III, 256). 13. el-Cemʿ beyne’ṣ-Ṣaḥîḥayn. Hem Buhârî hem Müslim’in el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’lerinde bulunan hadisleri bir araya getiren bu türün (DİA, VII, 282-283) önemli eserlerinden biri olup İbn Hacer bu çalışmasında hadisleri konularına göre düzenlemiş ve kitabına çeşitli müstahreclerden ilâvelerde bulunmuştur. Onun Humeydî’nin aynı adla anılan eserini ihtisar ettiği de belirtilmektedir. 14. et-Taʿlîḳ ʿalâ Müstedreki’l-Ḥâkim. Zehebî’nin Telḫîṣü’l-Müstedrek’ine İbn Hacer’in yazdığı bazı notları ihtiva eden eserin bir nüshası Rabat’ta bulunmaktadır (el-Hizânetü’l-âmme, nr. 177f). 15. el-Mecâlis. Müellifin 193 imlâ meclisinde yazdırdığı hadisleri içine alan eserin talebesi Bikāî’nin el yazısıyla olan bir nüshası günümüze ulaşmıştır (Ziriklî, I, 178). 16. Taḳrîbü’l-ġarîb el-vâḳıʿ fi’ṣ-Ṣaḥîḥ. 818’de (1415) kaleme alınan bir cüz hacmindeki bu çalışmanın Kurtubî’den

özetlendiği, ayrıca ona bazı ilâvelerde bulunulduğu belirtilmektedir. Eser Tefsîru ġarîbi'l-ḥadîs̱ müretteben ʿale'l-ḥurûf adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1950, 1954). 17. Muḫtaṣarü't-Terġīb ve't-terhîb li'l-Münẕirî. Münzirî'nin derleyip sağlamlık derecelerini belirttiği hadislerin sahih olanlarının bir araya getirildiği eser 855 hadis ihtiva etmekte olup Muhammed Ali Subeyh (Kahire 1352/1933), Habîburrahman el-A'zamî ve iki arkadaşı (Bombay [Nâsik] 1380/1960; Beyrut 1407/1987), Abdullah Haccâc (Kahire 1400/1979, 1402/1981, 1404/1983, 1409/1989) ve Muhammed el-Mecdûb (Kahire-Tunus 1400) tarafından yayımlanmış, ayrıca Tehẕîbü't-Terġīb ve't-terhîb adıyla da basılmıştır (Kahire 1413). 18. Beẕlü'l-mâʿûn fî fażli'ṭ-ṭâʿûn. Vebaya dair eserlerle hadis kitaplarında yer alan konuyla ilgili rivayetlerin derlendiği bir çalışmadır. İbn Hacer'in, kızları Fâtıma ile Gāliye'yi vebadan kaybetmesi üzerine (819/1416) yazmaya başlayıp en büyük kızı Zeyn Hatun da aynı hastalıktan öldüğünde (833/1430) tamamladığı eser Ahmed İsâm el-Kâtib tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1411). Eseri Süyûtî senedlerini çıkararak Mâ revâhü'l-vâʿûn fî aḫbâri'ṭ-ṭâʿûn, talebesi Zekeriyyâ el-Ensârî Tuḥfetü'r-râġıbîn fî beyâni emri'ṭ-ṭavâʿîn (Brockelmann, GAL, I, 82) adıyla ihtisar etmiştir.

İbn Hacer, İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'den bizzat duyduğu hadisleri Cemʿu eḥâdîs̱i İbn ʿAbbâs elletî semiʿahâ mine'n-nebî adıyla bir araya getirmiştir. Bazıları bu hadislerin dört ile yirmi arasında değiştiğini ileri sürmüşse de İbn Hacer, bunların sadece sahih ve hasen olanlarının kırktan fazla olduğunu belirtmiştir. Onun ayrıca Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî'nin Tuḥfetü'l-ḥabîb li'l-ḥabîb bi'z-zevâʾid (bimâ zâde) ʿale't-Terġīb ve't-terhîb'ine bir "müntekā" yazdığı ve bunun Mebrûk İsmâil tarafından yayımlandığı (Kahire 1993) kaydedilmekte (Gilliot, XXII [1994], s. 314-315), muhtelif hocalarının rivayetlerinden derleyip onlara okuduğu cüzleri bulunduğu, Kütüb-i Sitte'ye dahil dört sünende yer alıp Ṣaḥîḥayn'da bulunmayan sahih hadisleri derlemeye başlayıp ancak sekiz varak kadarını yazabildiği belirtilmekte (Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, I, 369), Efrâdü Müslim ʿale(ʿani)'l-Buḫârî ve el-Efrâdü'l-ḥisân min Müsnedi'd-Dârimî ʿAbdillâh b. ʿAbdirraḥmân adlı çalışmalarından da söz edilmektedir.

B) İlelü'l-hadîs. 1. Taġlîḳu't-taʿlîḳ. Bazı eserlerde yanlış olarak Taʿlîḳu't-taʿlîḳ diye zikredilen çalışmayı İbn Hacer henüz otuz yaşında iken 350 kadar kaynaktan (Taġlîḳu't-taʿlîk, I, 243-265; V, 442-473) faydalanarak yazmış ve 807'de (1404-1405) temize çekmiştir. Sahasının ilk ürünü kabul edilen eserde Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin tertibine uygun olarak ondaki merfû, mevkuf ve maktû bütün ta'liklerin isnadları yanında ayrıca Buhârî'nin "tâbeahû fülân" veya "revâhü fülân" diyerek bir kısmını verdiği senedlerin muttasıl isnadlarını tesbit etmiştir. İbn Hacer bu çalışmasını önce et-Teşvîḳ ilâ vaṣli'l-mühim mine't-taʿlîḳ, daha sonra et-Tevfîḳ li-vaṣli'l-mühim mine't-taʿlîḳ adıyla ihtisar etmiş, ikinci ihtisarı Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekî tarafından beş cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut-Dımaşk-Amman 1405/1985). 2. el-Ḳavlü'l-müsedded fi'ẕ-

ẕebbi ʿan Müsnedi Aḥmed. Müellif bu eserini, İbnü'l-Cevzî'nin Kitâbü'l-Mevżûʿât'ında Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde mevzû olduğunu ileri sürdüğü on beş hadisin mevzû olmadığını ispat etmek üzere 819'da (1416) kaleme almıştır. Süyûtî, esere el-Ḳavlü'l-müsedded ve ẕeylühû ʿaleyh adıyla bir zeyil yazarak el-Müsned'de mevzû olduğu söylenen diğer on beş hadisi de savunmuştur. el-Ḳavlü'l-müsedded Haydarâbâd-Dekken'de (1319, 1371/1951, 1400), Beyrut'ta (1404/1984), ayrıca Sââtî'nin el-Fetḥu'r-rabbânî'si ile birlikte Kahire'de (1377, 1981) yayımlanmış, Abdullah Muhammed ed-Dervîş de eseri müstakil olarak (Dımaşk-Beyrut 1985) ve Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inin sonunda (Beyrut 1411/1991, X, 489-554) neşretmiştir. 3. el-Vuḳūf ʿalâ mâ fî Ṣaḥîḥi Müslim mine'l-mevḳūf. Ṣaḥîḥ-i Müslim'de mukaddime kısmı dışında mevkuf rivayet bulunmadığı görüşüne katılmayan İbn Hacer, eserde mevcut 192 mevkuf ve maktû rivayeti Zilhicce 803'te (Temmuz 1401) üç gün içinde derleyerek Ṣaḥîḥ-i Müslim'deki tertibe uygun şekilde bablara göre sıralamıştır. Eser Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî (I-II, Medine 1404; I-II, Riyad 1408), Abdullah el-Leysî el-Ensârî (Beyrut 1406/1986) ve Ümmü Abdullah bint Mahrûs (Küveyt, ts.) tarafından yayımlanmıştır. 4. İntiḳāḍü'l-iʿtirâż fi'r-red ʿale'l-ʿAynî fî şerḥi'l-Buḫârî (İsḳāṭü'l-iʿtirâż). Aynî'nin ʿUmdetü'l-ḳārî adlı eserinde Fetḥu'l-bârî'ye yönelttiği tenkitlerin önemli bir kısmına verilen cevapları ihtiva eden eseri Hamdî Abdülmecîd es-Silefî ve Subhî es-Sâmerrâî neşretmiştir (I-II, Riyad 1413/1993). 5. el-İstinṣâr ʿale'ṭ-ṭâʿini'l-miʿṣ̱âr. Aynî'nin ʿUmdetü'l-ḳārî'nin mukaddimesinde İbn Hacer'e yönelttiği eleştirileri cevaplandırmak ve bu mukaddimedeki seksenden fazla yanlışı göstermek amacıyla yazılan bir eser olup (İbn Hacer, İntiḳāḍü'l-iʿtirâż, I, 9) el-Cevâhir ve'd-dürer (I, 224) ve Îżâḥu'l-meknûn'da (I, 69) olduğu gibi el-İstibṣâr adıyla kaydedilmesi doğru değildir. 6. el-Müʾtemen fî cemʿi's-sünen (el-Câmiʿu'l-kebîr min süneni'l-beşîri'n-neẕîr). Eserde çeşitli kaynaklardan seçilip bablara göre düzenlenen hadisler senedsiz olarak alınmış ve rivayet kusurları gösterilmiştir. Yaklaşık sekiz varak olduğu belirtilen eser İbn Hacer'in tamamlamaya fırsat bulamadığı çalışmalarından biridir. 7. et-Taʿlîḳ ʿale'l-Mevżûʿât li'bni'l-Cevzî. Taʿaḳḳubât ʿale'l-Mevżûʿât olarak da kaydedilen eser (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 129), Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin el-Mevżûʿât'ında bulunup mevzû olmadığı söylenen rivayetler (Süyûtî'ye göre 300 kadar) hakkındadır. 8. Taʿrîfü'l-menhec bi-tertîbi (bi-maʿrifeti)'l-müdrec. Taḳrîbü'l-menhec diye de zikredilen (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 465) ve 807'de (1404-1405) tamamlanan eser, Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Faṣl li'l-vaṣl el-müdrec fi'n-naḳl'inin ihtisar edilmesi ve bir o kadar ilâvede bulunulmasıyla meydana gelmiştir. İbn Hacer'in aynı konuda Taḳvîmü's-sinâd bi-müdreci'l-isnâd adlı bir eserinin daha bulunduğu belirtilmektedir (Süyûtî, Naẓmü'l-ʿiḳyân, s. 48). 9. el-Muḫarrec mine'l-müdebbec (el-Efnân fî rivâyeti'l-aḳrân). Bazı kaynaklarda el-Efnân fî rivâyeti'l-Ḳurʾân (İbnü'l-İmâd, VII, 272), el-İmtinân fî rivâyeti'l-aḳrân (Abdülhay el-Kettânî, I, 334) şeklinde kaydedilmesi yanlıştır. 10. et-Taʿrîc ʿale't-tedbîc. Akran olan râvilerin birbirlerinden rivayetine (müdebbec) dair

olan eser bazı kaynaklarda yanlış olarak et-Taʿrîc ʿale't-tedrîc şeklinde yazılmıştır (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 420; İbnü'l-İmâd, VII, 272). 11. el-Muḳterib fî beyâni'l-mużṭarib. Dârekutnî'nin ʿİlelü'l-ḥadîs̱'inden derlenip ona ilâveler yapılmak suretiyle meydana getirilmiştir. 12. el-İntifâʿ bi-tertîbi'l-ʿİlel li'd-Dâreḳutnî ʿale'l-envâʿ. Eser Keşfü'ẓ-ẓunûn'da (I, 175) el-İntifâʿ bi-tertîbi'd-Dâreḳutnî ʿale'l-envâʿ adıyla geçmektedir. Kaynaklarda İbn Hacer'in bu konuda ayrıca Nüzhetü'l-ḳulûb fî maʿrifeti'l-mübdel ve (mine)'l-maḳlûb (Cilâʾü'l-ḳulûb fî maʿrifeti'l-maḳlûb), Mezîdü'n-nefʿ bi-maʿrifeti mâ rucciḥa fîhi'l-vaḳf ʿale'r-refʿ, (el-)Beyânü'l-faṣl limâ rucciḥa fîhi'l-irsâl ʿale'l-vaṣl ve bazı kaynaklarda Zehrü'l-muṭavvel fî beyâni'l-ḥadîs̱i'l-muʿaddel şeklinde yanlış yazılan (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 961) ez-Zehrü'l-maṭlûl fi'l-ḫaberi(fî maʿrifeti)'l-maʿlûl, Şifâʾü'l-ġalel fî beyâni'l-ʿilel adlı eserleri bulunduğu zikredilmektedir.

C) Tariklerin Cem'i. 1. Ṭuruḳu ḥadîs̱i "Mâʾü zemzem limâ şüribe leh". Keylânî Muhammed Halîfe (Kahire, ts.) ve Fażlü Zemzem adlı kitabının sonunda (Mekke 1413/1993, s. 167-195) Sâid Bekdâş tarafından Cüzʾ fîhi'l-cevâb ʿan ḥâli'l-ḥadîs̱i'l-meşhûr "Mâʾü zemzem limâ şüribe leh" adıyla yayımlanmıştır. 2. Lâ tesübbû aṣḥâbî (Beyrut 1408). 3. el-Basṭu'l-mebs̱ûs̱ li-ḫaberi'l-bürġûs̱ (Ṭuruḳu ḥadîs̱i "Lâ tesübbü'l-bürġûs̱") Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunduğunu belirten Brockelmann risâlenin adını bir yerde (GAL, II, 82) el-Basîṭü'l-mebs̱ûs̱ fî ḫaberi'l-burġûs̱, başka bir yerde (GAL Suppl., II, 74) el-Bez̠l ve'l-mebs̱ûs̱ fî ḫaberi'l-burġûs̱ şeklinde yanlış olarak kaydetmiştir. 4. Nüzhetü'n-nâẓır ve's-sâmiʿ fî ṭuruḳi ḥadîs̱ eṣ-ṣâʾimü'l-mecâmiʿ. Ramazan ayında oruçlu iken eşiyle ilişkiye girdikten sonra bu günahtan kurtulmanın yolunu araştıran sahâbîye dair olan cüzün bir nüshası el-Mektebetü'l-Ezheriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 109, Mustalahu'l-hadîs). İbn Hacer Fetḥu'l-bârî'de bu çalışmasını özetlemiştir (IV, 193-204). 5. Lez̠z̠etü'l-ʿayş bi-cemʿi ṭuruḳi "el-eʾimmetü min Ḳureyş" (Beyazıt Devlet Ktp., Mecmua, nr. 7951, vr. 35a-64b). 6. Ḥadîs̱ü'l-mesḥ ʿale'l-ḫuffeyn (el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Mecmua, nr. 109, vr. 37-51). 7. Ḥadîs̱ü'l-ġusl yevme'l-cumʿa (el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Mecmua, nr. 109, vr. 129-155). Eserde, hadisi ünlü râvisi Nâfi'den 120'den fazla kimsenin rivayet ettiği ortaya konmaktadır. 8. Ḥadîs̱ü iz̠â laḳīte aḥad min ümmetî fesellim ʿaleyhi yeṭûl ʿumruk (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 1075, Hadis 284, vr. 19-23). 9. Tuḥfetü'l-müsterîż bi-mesʾeleti't-temḫîż (meḫiż). Kadınlarla normal olmayan şekilde ilişkiye girmeyi yasaklayan hadislerin tariklerinin incelendiği ve bu konuda sahâbe, tâbiîn ve diğer âlimlerin görüşlerinin tesbit edildiği bir çalışmadır.

İbn Hacer'in ayrıca, insanları sık sık ziyaret etmeme konusundaki hadise dair el-Enâre bi-ṭarîḳi ḥadîs̱i ġıbbi'z-ziyâre (İbn Hacer, Fetḥu'l-bârî, X, 514) ve Tuḥfetü'r-râʾiż bi-taḫrîci ḥadîs̱i teʿallemû el-ferâʾiż adlı eserleri bulunduğu ve "el-A'mâlü bi'n-niyyât"; "Evle'n-nâs bî ekseruhüm aleyye salât"; "Hadîsü Câbir fi'l-baîr"; "İfk"; "İhtecce Âdem ve Mûsâ"; "Kabzu'l-ilm"; "el-Kudât selâse"; "Lev enne nehren bi-bâbi ahadiküm"; "Men benâ lillâhi mesciden"; "Men hafiza alâ ümmetî erbaîne hadîs";

“Men kezebe aleyye müteammiden”; “Men sallâ cenâzeten fe-lehû kīrât”; “Meselü ümmetî meselü’l-matar”; “el-Miğfer”; “Naddarallâhü’m-reen”; “Salâtü’t-tesbîh”; “Yâ Abdarrah-mân lâ tes’eli’l-imâre”; “es-Sâdıku’l-masdûk”; “İnne imreetî lâ terüddü yede lâmis” hadislerini de tahrîc ettiği belirtilmektedir.

D) Etrâf Çalışmaları. 1. İtḥâfü’l-mehere bi-eṭrâfi’l-ʿaşere (İtḥâfü’l-mehere bi’l-fevâʾidi’l-mübtekire min eṭrâfi’l-ʿaşere). Eserde İmam Mâlik’in el-Muvaṭṭaʾ, İmam Şâfiî ile Ahmed b. Hanbel’in el-Müsned, Dârimî’nin es-Sünen, İbnü’l-Cârûd’un el-Münteḳā, Ebû Avâne el-İsferâyînî’nin el-Müstaḫrec, Tahâvî’nin Şerḥu Meʿâni’l-âs̱âr, İbn Hibbân’ın eṣ-Ṣaḥîḥ, Dârekutnî’nin es-Sünen ve Hâkim’in el-Müstedrek adlı kitapları, ayrıca İbn Huzeyme’nin dörtte biri günümüze ulaşan eṣ-Ṣaḥîḥ’i yer almakta olup bir nüshası Millet Kütüphanesi’nde kayıtlıdır (Murad Molla, nr. 349-364). 2. İṭrâfü’l-müsnedi’l-muʿtelî bi-Eṭrâfi’l-Müsnedi’l-Ḥanbelî. Bu çalışmada önce Ahmed b. Hanbel’in el-Müsned’indeki sahâbî râviler ve bunlardan rivayette bulunanlar alfabetik olarak sıralanmış, ardından bu râvilerin uzun rivayetlerinin baş tarafından bir bölümü zikredilip hadisin Ahmed b. Hanbel’den o râviye kadar olan kısmının senedi verilmiştir. Müellifin önce İtḥâfü’l-mehere’nin içine aldığı, daha sonra müstakil bir kitap haline getirdiği eser, Semîr Emîn ez-Züheyrî tarafından el-Müsnedü’l-muʿtelî bi-eṭrâfi’l-Müsnedi’l-Ḥanbelî (Riyad 1410), Züheyr b. Nâsır en-Nâsır tarafından Eṭrâfü Müsnedi’l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel (Dımaşk-Beyrut 1414/1993) adıyla on cilt halinde yayımlanmış, Hz. Âişe’ye ait rivayetleri ihtiva eden kısmını da Ebû Mutî‘ Atâullah b. Abdülgaffâr es-Sindî Müsnedü ʿÂʾişe mine’l-müsnedi’l-muʿtelî bi-eṭrâfi’l-Müsnedi’l-Ḥanbelî adıyla neşretmiştir (Kahire 1416/1995). 3. en-Nüketü’ẓ-ẓırâf ʿale’l-Eṭrâf (el-İʿtirâf bi-evhâmi’l-eṭrâf). Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî’nin Kütüb-i Sitte’yi ve ayrıca üç eseri ihtiva eden Tuḥfetü’l-eşrâf bi-maʿrifeti’l-eṭrâf’ında görülen bazı yanlışları düzeltmek amacıyla kaleme alınmış olup her iki eser Abdüssamed Şerefeddin tarafından birlikte yayımlanmıştır (I-XIV, Bombay 1965-1966). 4. el-İnâre fî eṭrâfi’l-Muḫtâre (Eṭrâfü’l-Eḥâdîs̱i’l-muḫtâre). Ziyâeddin el-Makdisî’nin el-Eḥâdîs̱ü’l-muḫtâre’sindeki hadislere dair olan eseri İbn Hacer Şâban 802’de (Nisan 1400) Dımaşk’a giderken kaleme almış, 806’daki (1403-1404) ikinci Yemen seyahati esnasında kaybetmiştir. Müellifin ayrıca Eṭrâfü’ṣ-Ṣaḥîḥayn (Tertîbü eṭrâfi’ṣ-Ṣaḥîḥayn), bablara göre düzenlediği bir cilt hacmindeki el-Fevâʾidü’l-mecmûʿa bi-eṭrâfi’l-eczâʾi’l-mesmûʿa, müsned tertibinde iki ciltlik bir çalışma olduğu belirtilen el-Eczâʾ bi-eṭrâfi’l-eczâʾ adlı eserleri mevcuttur.

E) Zevâid Çalışmaları. 1. el-Meṭâlibü’l-ʿâliye bi-zevâʾidi’l-mesânîdi’s̱-s̱emâniye. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, Müsedded b. Müserhed, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, İbn Ebû Ömer, Ahmed b. Menî‘, Abd b. Humeyd, Hâris b. Ebû Üsâme, İshak b. Râhûye (eserinin ancak yarısını görebilmiştir) ve Ebû Ya‘lâ el-Mevsılî’nin el-Müsned’lerinde bulunduğu halde Kütüb-i Sitte ile Ahmed b. Hanbel’in el-Müsned’inde yer almayan 4702 hadisin konularına göre düzenlendiği bir eserdir.

Çalışmaya esas alınan eserlerin bir kısmının günümüze kadar gelmemiş olması sebebiyle değeri daha da artan el-Meṭâlibü'l-ʿâliye Habîbürrahman el-A'zamî tarafından dört (Küveyt 1390-1393/1970-1973, 1393/1973), Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî tarafından son cildi fihrist olmak üzere beş cilt (Beyrut 1407/1987) halinde yayımlanmıştır. Ayrıca Ömer b. Garâme el-Amravî, el-Eṭrâfü's-seniyye li-Mecmaʿi'z-zevâʾid ve'l-Meṭâlibi'l-ʿâliye adlı hacimli çalışmasında (Riyad 1406) eserin fihristini hazırlamıştır. 2. Muḫtaṣaru Zevâʾidi Müsnedi'l-Bezzâr ʿale'l-Kütübi's-Sitte ve Müsnedi Aḥmed. 808'de (1405-1406) tamamlanan ve çeşitli kaynaklarda "el-Müntehab", "el-Muhtâr", "Tecrîd", "Zevâid" kelimeleriyle başlayarak yukarıdakine yakın adlarla zikredilen eserde Heysemî'nin Keşfü'l-estâr ʿan Zevâʾidi'l-Bezzâr'ındaki 3700 kadar hadis senedleri ve metinleri ihtisar edilerek 2341'e indirilmiş, rivayet sırasında meydana gelen illetler belirtilmiş, günümüze ulaşmayan hadis kitaplarından nakiller yapılmış, ayrıca başta Heysemî olmak üzere bazı muhaddislerin hadisler ve râviler hakkındaki değerlendirmeleri eleştirilmiştir. Sabrî b. Abdülhâlik Ebû Zer tarafından yayımlanan (I-II, Beyrut 1412/1992) eser üzerinde Abdullah Murâd Ali el-Münteḫab min Zevâʾidi'l-Bezzâr ʿale'l-Kütübi's-Sitte ve Müsnedi Aḥmed adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (1405, Medine, el-Câmiatü'l-İslâmiyye). 3. Ziyâdâtü baʿżı'l-muvaṭṭaʾât ʿalâ baʿż. Müsned tertibindeki bu çalışmanın bir nüshası Mektebetü'l-Ezher'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 109, vr. 107-122).

İbn Hacer'in ayrıca Zevâʾidü'l-Edebi'l-müfred li'l-Buḫârî ʿale's-sitte, Zevâʾidü Müsnedi'l-Ḥâris̱ b. Ebî Üsâme ʿale's-sitte ve Aḥmed, Zevâʾidü Müsnedi Aḥmed b. Menîʿ ve pek az bir kısmını yazabildiği Zevâʾidü'l-kütübi'l-erbaʿa mimmâ hüve ṣaḥîḥ (Abdüssettâr eş-Şeyh, s. 409) adlı çalışmaları ile Tâceddin es-Sübkî'nin Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyyeti'l-vüsṭâ'sı üzerine bir zevâidi bulunmaktadır.

F) Tahrîc Çalışmaları. 1. Netâʾicü'l-efkâr fî taḫrîci eḥâdîs̱i'l-Ez̠kâr (Taḫrîcü'l-Ez̠kâr, el-Emâlî, Emâli'l-Ez̠kâr, el-Emâli'l-ḥadîs̱iyye). Nevevî'nin el-Ez̠kâr'ında yer alan hadislerin tahrîc edildiği eseri İbn Hacer 7 Safer 837'den (23 Eylül 1433) 15 Zilkade 852'ye (10 Ocak 1449) kadar 660 mecliste talebelerine imlâ etmiş, eksik kalan kısımları Sehâvî el-Ḳavlü'l-bâr fî tekmileti taḫrîci'l-Ez̠kâr adıyla (Abdülhay el-Kettânî, II, 990) tamamlamıştır. Beş cilt olduğu belirtilen eserin bir nüshası Rabat'ta bulunmaktadır (el-Hizânetü'l-âmme, nr. 114 f). Kitabın Kahire'deki Baybarsiyye Medresesi'nde imlâ edilmesi sebebiyle el-Baybarsiyye (el-Emâli'l-Mıṣriyye el-Baybarsiyye) diye de anılan ve Bikāî tarafından rivayet edilen 193-463. meclislerinin bir nüshası Köprülü (Mecmua, nr. 251, vr. 1a-216b), diğer bir nüshası da Millet Kütüphanesi'ndedir (Feyzullah Efendi, nr. 265, 273 varak). Köprülü Kütüphanesi'nde ayrıca müellifin iki imlâ meclisinde yazdırdıkları Meclisâni min emâlî İbn Ḥacer adıyla yer almaktadır (Mecmua, nr. 427, vr. 7b-12a). Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî, 71-150. meclisleri ihtiva eden eserin II. cildini el-Emâli'l-muṭlaḳa adıyla neşretmiş

(Bağdat 1406/1986; Beyrut 1416/1995), ayrıca ilk yarısını Abdullah b. Sâlih ed-Devserî, ikinci yarısını Abdullah b. Ali el-Cüaysin yüksek lisans tezi olarak tahkik etmiştir (1407, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Usûlü'd-dîn, es-Sünne ve ulûmühâ). İbn Allân'ın el-Fütûḥâtü'r-rabbâniyye ʿale'l-Eẕkâri'n-Neveviyye'si (I-VII, Kahire 1348/1929) Netâʾicü'l-efkâr'dan pek çok nakil ihtiva etmektedir. 2. Muvâfaḳatü'l-ḫubri'l-ḫaber fî taḫrîci eḥâdîs̱i'l-Muḫtaṣar (Taḫrîcü eḥâdîs̱i [esânîdi] Muḫtaṣari İbni'l-Ḥâcib, el-Emâli'l-muḫarrece ʿalâ Muḫtaṣari İbni'l-Ḥâcib el-Aṣlî). İbn Hacer, Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in Müntehe's-sûl ve'l-emel fî ʿilmeyi'l-uṣûl ve'l-cedel'ini önce Muḫtaṣarü'l-Müntehâ adıyla ihtisar etmiş, daha sonra Muvâfaḳatü'l-ḫubri'l-ḫaber adıyla hadislerini tahrîc edip bunları 230 mecliste imlâ etmiş ve 17 Receb 836'da (9 Mart 1433) çalışmasını tamamlamıştır. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî ile Subhî es-Sâmerrâî'nin yayımladığı eserin (I-II, Riyad 1412/1991, 1414/1993) ilk 104 meclisi üzerinde Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed Muvâfaḳatü'l-ḫubri'l-ḫaber fî taḫrîci âs̱âri'l-Muḫtaṣar adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (1404, el-Câmiatü'l-İslâmiyye ed-Dirâsâtü'l-ulyâ Şu'betü'l-hadîs [Medine]). 3. el-İstidrâk ʿalâ şeyḫihi'l-ʿIrâḳī fî taḫrîci'l-İḥyâʾ. Zeynüddin el-Irâkī'nin İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn'deki hadisleri tahrîc etmek üzere kaleme aldığı üç kitabın en küçüğü olan el-Muġnî ʿan ḥamli'l-esfâr fi'l-esfâr fî taḫrîci mâ fi'l-İḥyâʾi mine'l-aḫbâr'da gözden kaçan bazı hususların tamamlanması için yazılmıştır. 4. Tesdîdü'l-ḳavs fî muḫtaṣarı (eṭrâfi, tertîbi) Müsnedi'l-Firdevs (Tesdîdü'l-ḳavs zehrü'l-Firdevs). Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî'nin 9056 hadis ihtiva eden Firdevsü'l-aḫbâr'ındaki rivayetlerin senedlerini tesbit edip esere 5000 hadis ekleyen oğlu Şehredâr ed-Deylemî'nin kaleme aldığı Müsnedü'l-Firdevs'in muhtasarıdır. Kitabın Zehru Müsnedi'l-Firdevs (Zehrü'l-Firdevs) adıyla Millet Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan (Murad Molla, nr. 393) nüshasında görüldüğü üzere İbn Hacer bu çalışmasında Müsnedü'l-Firdevs'in baş tarafından bir kısım rivayetlerin tahrîcini de yapmış, hadisleri yeniden alfabetik sıraya koyarak bazı ilâve ve tashihlerde bulunmuştur. Eser Fevvâz Ahmed Zemirlî tarafından Firdevsü'l-aḫbâr ile birlikte yayımlanmıştır (I-V, Beyrut 1987). İbn Hacer, Müsnedü'l-Firdevs üzerinde el-Ġarâʾibü'l-mülteḳaṭa min Müsnedi'l-Firdevs (el-Mülteḳaṭ min Müsnedi'l-Firdevs) adıyla bir çalışma daha yapmış olup (Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 199, 200, 201 [I, II ve IV. ciltler]) bu eserde Müsnedü'l-Firdevs'in meşhur hadis kitaplarında yer almayan garîb rivayetlerini bir araya getirmiştir. Onun Zevâʾidü'l-Firdevs adlı bir eserinden daha söz edilmekte, Mustafa Sî Ya'kūb'un bu eser üzerinde Tesdîdü'l-ḳavs fî tertîb ve Müsnedi'l-Firdevs: taḥḳīḳ ve dirâse 700 ḥadîs̱ adıyla bir doktora çalışması yaptığı (1406, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]) belirtilmektedir. 5. Telḫîṣü'l-ḥabîr fî taḫrîci eḥâdîs̱i'r-Râfîʿiyyi'l-kebîr (et-Temyîz fî taḫrîci eḥâdîs̱i'l-Vecîz, et-Telḫîṣü'l-ḥabîr fî taḫrîci eḥâdîs̱i'ş-şerḥi'l-Vecîzi'l-kebîr). Gazzâlî'nin el-Vecîz adlı fıkıh kitabına Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî tarafından yazılan eş-Şerḥu'l-kebîr'deki (Fetḥu'l-ʿazîz) hadislerin tahrîcine dair olan eser 21 Şevval 812'de (26 Şubat 1410) tamamlanmış, 820'de

(1417) esere son şekli verilmiştir. Telḫîṣü'l-ḥabîr'in Hindistan'da taş baskısı yapılmış (1303), daha sonra Seyyid Abdullah Hâşim el-Yemânî (I-IV, Kahire 1384/1964, iki mücelled) ve Şa'bân Muhammed İsmâil (I-IV, Kahire 1399/1979) tarafından neşredilmiş, ayrıca Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin el-Mühez̲z̲eb'i ile birlikte yayımlanmıştır (I-XX, baskı yeri ve tarihi yok). Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî Fihrisü eḥâdîs̲i Telḫîṣi'l-ḥabîr (Beyrut 1406/1986) ve Abdurrahman Dımaşkıyye Tertîbü eḥâdîs̲ ve âs̲âri Telḫîṣi'l-ḥabîr (Riyad 1407/1987) adıyla eserdeki rivayetlerin fihristini yayımlamışlardır. 6. ed-Dirâye fî taḫrîci (telḫîṣi, münteḫabi) eḥâdîs̲i'l-Hidâye. Burhâneddin el-Mergīnânî'nin el-Hidâye'sindeki hadisleri tahrîc etmek üzere Cemâleddin Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî'nin kaleme aldığı Naṣbü'r-râye'nin 827'de (1424) yapılmış muhtasarıdır. 1085 hadisi senedleri ve metinleriyle birlikte veren, bunların sağlamlık dereceleri hakkında geniş bilgiler ihtiva eden eser Delhi (1299, 1327) ve Leknev'de (1301), ayrıca Abdullah Hâşim el-Yemânî tarafından Kahire'de (I-II, Kahire 1384/1964; Beyrut, ts.) yayımlanmış, Riyâz Abdullah Abdülhâdî Fehârisü'd-Dirâye fî taḫrîci eḥâdîs̲i'l-Hidâye (Beyrut 1408/1988) adıyla eserin fihristini hazırlamıştır. 7. el-Kâfi'ş-şâf fî taḫrîci eḥâdîs̲i'l-Keşşâf. Eserde, Zemahşerî'nin el-Keşşâf ʿan ḥaḳāʾiḳi't-tenzîl adlı tefsirinde lafızlarına işaretle yetinilen merfû hadislerle Zeylaî'nin bu eser üzerindeki tahrîc çalışmaları sırasında temas etmediği merfû hadisler ve mevkuf rivayetler tahrîc edilmiştir. 821 (1418) yılında tamamlanan, 398 rivayetin tahrîc edildiği eser el-Keşşâf'ın IV. cildinin sonunda yayımlanmıştır (Beyrut 1366/1947). İbn Hacer'in buna et-Taḫrîcü'l-vâf bi-âs̲âri'l-Keşşâf adıyla bir zeyil yazmaya başladığı, fakat eseri tamamlayamadığı belirtilmektedir. 8. Hidâyetü'r-ruvât ilâ taḫrîci eḥâdîs̲i'l-Meṣâbîḥ ve'l-Mişkât. Ferrâ el-Begavî'nin Meṣâbîḥu's-sünne'sine Hatîb et-Tebrîzî'nin bir üçüncü bab ekleyerek telif ettiği Mişkâtü'l-Meṣâbîḥ'teki 6285 hadisin kaynaklarının gösterilip değerlendirildiği bir eser olup Süleymaniye (Hamidiye, nr. 410) ve Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 477) kütüphanelerinde nüshaları vardır. 9. el-Eḥâdîs̲ü'l-mevżûʿa el-vâride fî Meṣâbîḥi's-sünne li'l-Beġavî (el-Ecvibe ʿan eḥâdîs̲ vaḳaʿat fî Meṣâbîḥi's-sünne ve vuṣıfet bi'l-vażʿ). 850 (1446) yılının sonunda kaleme alınan bu risâlede Meṣâbîḥu's-sünne'de mevzû olduğu ileri sürülen on sekiz hadis savunulmakta ve bunların sıhhat derecesi belirtilmektedir. Eser, Ecvibetü'l-Ḥâfıẓ İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî ʿan eḥâdîs̲i'l-Meṣâbîḥ adıyla Meṣâbîḥu's-sünne'nin baş tarafında (I, 77-96), aynı adla Mişkâtü'l-Meṣâbîḥ'in (I-III, nşr. Nâsırüddin el-Elbânî, Beyrut-Dımaşk 1382/1962, 1399/1979) sonunda (III, 1773-1792), Ecvibetü'l-Ḥâfıẓ İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî ʿalâ risâleti'l-Ḳazvînî ḥavle baʿżı eḥâdîs̲i'l-Meṣâbîḥ adıyla Ali el-Kārî'nin Mirḳātü'l-mefâtîḥ'inin (I-X, nşr. Sıdkī Muhammed Cemîl el-Attâr, Beyrut 1412/1992) I. cildinde (I, 535-550) yayımlanmıştır. Amr b. Abdülmün'im, eser üzerinde en-Naḳdü'ṣ-ṣarîḥ li-ecvibeti'l-Ḥâfıẓ İbn Ḥacer ʿan eḥâdîs̲i'l-Meṣâbîḥ adlı bir çalışma yapmıştır (Kahire-Cidde 1414). 10. Taḫrîcü'l-eḥâdîs̲i'n-nebeviyye el-münḳaṭıʿa fi's-Sîreti'l-Hişâmiyye (Taḫrîcü'l-

eḥâdîs̱ fi’s-sîreti’n-nebeviyye el-Hâşimiyye, Taḫrîcü’l-eḥâdîs̱i’l-münḳaṭıᶜa fi’s-sîreti’l-Hâşimiyye; bk. Abdülhay el-Kettânî, I, 334).

İbn Hacer’in aynı konuda yarım kalmış eserleri de şunlardır: el-ᶜUcâb fî taḫrîci mâ yeḳūlü fîhi’t-Tirmiẕî “ve fi’l-bâb” (el-Lübâb fî şerḥi ḳavli’t-Tirmiẕî “ve fi’l-bâb” da muhtemelen aynı eserdir), Taḫrîcü eḥâdîs̱i Muḫtaṣari’l-Kifâye, ed-Dâᶜi’l-beşîr li-taḫrîci eḥâdîs̱i İbn Beşîr, Taḫrîcü eḥâdîs̱i Şerḥi’t-Tenbîh li’z-Zenkelûnî (a.g.e., I, 336).

G) Âlî İsnad Çalışmaları. 1. el-ᶜUşâriyyât (el-ᶜAşeretü’l-ᶜUşâriyye). 1000’e yakın âlî isnadlı hadisin bir araya getirildiği eserin iki nüshası el-Hizânetü’t-Teymûriyye’de bulunmaktadır (Hadis, nr. 189, 399). 2. Naẓmü’l-leʾâlî bi’l-miʾeti’l-ᶜavâlî (el-Miʾetü’l-ᶜuşâriyyât li’t-Tenûḫî). Müellifin İbrâhim b. Ahmed et-Tenûhî’den rivayet ettiği uşârî hadislerden 100’ünü ihtiva eden eser Kemâl Yûsuf el-Hût tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1410/1990). İbn Hacer’in aynı kişiden yaptığı rivayetleriyle ilgili Mütebâyinâtü’t-Tenûḫî adlı bir eserinden daha söz edilmektedir. 3. es-Sittûne’l-ᶜUşâriyye (el-ᶜUşâriyyâtü’s-sittûn). Zeynüddin el-Irâkī’nin Kütüb-i Sitte’de yer almayan sahih, hasen ve garîb derecesindeki on râvili kırk rivayeti bir araya getirdiği Kitâbü’l-Erbaᶜîn el-ᶜuşâriyye adlı eserine, yine Irâkī’den derlenmiş aynı nitelikte altmış rivayetin eklenmesiyle meydana getirilen bir çalışmadır. İbn Hacer’in âlî isnada dair çalışmaları arasında el-ᶜAvâli’t-tâliye li’l-miʾeti’l-ᶜâliye de (el-Erbaᶜûne’t-tâliye li’l-miʾeti’l-ᶜuşâriyye) zikredilmektedir.

Müellifin, âlî isnadın beş türünden biri olan nisbî uluvvün çeşitlerinden bedel ve muvafakate dair kaynaklarda zikredilen eserleri şunlardır: Buğyetü’r-râvî bi-ebdâli’l-Buḫârî, el-Ebdâlü’l-ᶜavâlî min Ebî Dâvûd eṭ-Ṭayâlisî, Ebdâlü ᶜAbd b. Ḥumeyd ve muvâfaḳātühû, el-Ebdâlü’l-ᶜavâlî ve’l-muvâfaḳātü’l-ḥisân min Müsnedi’d-Dârimî ᶜAbdillâh b. ᶜAbdirraḥmân, Kāsım b. Fazl es-Sekafî’nin on cüz hacmindeki es̱-S̱eḳafiyyât’ından derlediği el-Ebdâlü’ṣ-ṣafiyyât mine’s̱-S̱eḳafiyyât, Ebü’l-Hasan Ali b. Hasan el-Hilaî’nin el-Ḫileᶜiyyât’ından 100 hadis seçerek meydana getirdiği el-Ebdâlü’l-ᶜaliyyât mine’l-Ḫileᶜiyyât ve ᶜAvâlî Müslim (aş. bk.).

H) Kırk Hadis Çalışmaları. 1. el-İmtâᶜ bi’l-erbaᶜîne’l-mütebâyineti (bi-şarṭi)’s-semâᶜ. İbn Hacer, 808’de (1405) bir hafta içinde kaleme alıp aynı yıl talebelerine imlâ ettiği bu eserinde kendisinin semâ yoluyla ve âlî isnadla kırk ayrı hocasından duyduğu, onların da kırk ayrı sahâbîden rivayet ettikleri kırk beş hadisi derlemiş, ayrıca bu hadislerin Kütüb-i Sitte ile dört mezhep imamının eserlerinde bulunması gibi şartları da gözetmiş ve hadislerin sağlamlık derecesini belirtmiştir. Müellif eserini 832’de (1429) hadislerin çeşitli tariklerinden sadece birini zikrederek ihtisar etmiş, Muhammed b. Ebû Bekir b. Cemâa da eser üzerinde ihtisar çalışması yapmıştır. el-İmtâᶜ Selâhaddin Makbûl Ahmed (Küveyt 1408/1988), Muhammed Şekûr el-Meyâdînî (Devha 1409/1989), Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Kahire, ts.) ve Ebû Abdullah

Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî (Beyrut 1418/1997) tarafından yayımlanmıştır. 2. ʿAvâlî Müslim: erbaʿûne ḥadîs̱ münteḳāt min Ṣaḥîḥi Müslim (el-Erbaʿûne'l-ʿâliye li-Müslim ʿale'l-Buḫârî fî Ṣaḥîḥayhimâ). Ṣaḥîḥayn'da bulunup Müslim'in Buhârî'ye göre bir râvi ile âlî olarak rivayet ettiği kırk hadisin derlendiği eseri Muhammed el-Meczûb (Tunus 1393/1973) ve Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut 1405/1985) neşretmiştir. 3. el-Erbaʿûn fî redʿi'l-mücrim ʿan sebbi'l-müslim (Redʿu'l-mücrim fi'ẕ-ẕebbi ʿan ʿırżı'l-müslim). Bazı âlimlerin müellife yaptığı haksızlıklar üzerine Receb 851'de (Eylül 1447) kaleme alınan eser Şeyh el-Huveynî es-Selefî (Beyrut 1406/1986) ve Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Kahire 1989) tarafından yayımlanmıştır. 4. Taḫrîcü'l-Erbaʿîne'n-Neveviyye bi'l-esânîdi'l-ʿaliyye. İbn Hacer'in 800 (1398) yılında Aden'de okuttuğu bir eser olup onun el-Erbaʿûne'n-Neveviyye'yi şerhettiği de söylenmektedir (Abdüssettâr eş-Şeyh, s. 410). 5. el-Erbaʿûne'l-müheẕẕebe bi'l-eḥâdîs̱i'l-mülaḳḳabe. İbn Hacer'in Yemen'de bulunduğu sırada, Nefîsüddin Süleyman b. İbrâhim el-Alevî et-Taizzî'nin isteği üzerine kendi rivayetlerinden bir günde derlediği eseridir. 6. Żiyâʾü'l-eyyâm (enâm) bi-ʿavâlî şeyḫi'l-İslâm el-Bulḳīnî. Ömer b. Raslân el-Bulkīnî'nin kırk şeyhinden âlî isnadla dinlediği kırk hadis mecmuasıdır. 7. el-Erbaʿûne'l-müctâze ʿan şüyûḫi'l-icâze. Hocası Ebû Bekir b. Hüseyin el-Merâgī adına onun kırk hocasından derlediği kırk hadis mecmuasıdır. 8. el-Erbaʿûne'l-münteḳāt min ʿavâlî el-Leys̱ b. Saʿd. Müellifle arasında sekiz râvi bulunan Leys b. Sa'd'ın âlî rivayetlerinden derlenmiş bir risâledir. İbn Hacer'in bunlardan başka el-Erbaʿûn min mesmûʿi İbni'd-Dâʾim mine't-Terġîb li't-Teymî, Erbaʿûn ḥadîs̱ mine'l-vuḥdân min Müsnedi Aḥmed b. Ḥanbel adlı eserleri de bulunmaktadır.

I) Hadis Usulü. 1. Nuḫbetü'l-fiker*. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin, hadis ilimlerini altmış beş nevi halinde incelediği Muḳaddime'sinin buna kırk nevi daha eklenerek yapılmış bir muhtasarı olup 812'de (1409) tamamlanmış ve müellifi tarafından 818'de (1415) Nüzhetü'n-naẓar fî tavżîḥi Nuḫbeti'l-fiker adıyla şerhedilmiştir. Nuḫbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-naẓar (nşr. W. Nassau v.dğr., Calcutta 1862, ikisi birlikte) zamanla büyük kabul görmüş, ders kitabı olarak okutulmuş, üzerine şerhler, hâşiyeler ve muhtasarlar yazılmış, manzum hale getirilmiş ve çeşitli dillere tercüme edilmiştir. 2. Risâle fî muṣṭalaḥâti ehli'l-ḥadîs̱. Eserin iki varaktan ibaret baş tarafı eksik bazı nüshaları Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'dedir (Mecmua, Timur, nr. 126; Mecmua, Tal'at, nr. 255). 3. el-İfṣâḥ bi-tekmîli'n-Nüket ʿalâ İbni'ṣ-Ṣalâḥ (en-Nüket ʿalâ ʿUlûmi'l-ḥadîs̱). Irâkī'nin et-Taḳyîd ve'l-îżâḥ'ındaki (Nüketü İbni'ṣ-Ṣalâḥ) elli kadar görüşüne İbn Hacer'in yönelttiği bazı tenkitleri ihtiva etmekte olup Rebî' b. Hâdî Umeyr, eser üzerindeki doktora çalışmasında (1400/1980, Câmiatü Ümmi'l-kurâ, Külliyetü'ş-şerîa ve'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye) İbn Hacer'in İbnü's-Salâh'a ve Irâkī'ye yönelttiği eleştirilerini de tesbit ederek eseri en-Nüket ʿalâ Kitâbi'bni'ṣ-Ṣalâḥ adıyla yayımlamış (I-II, Medine 1984; I-II, Riyad 1988), kitabı Mes'ûd Abdülhamîd es-Sa'denî de aynı adla neşretmiştir (Beyrut 1414/1994). İbn Hacer'in el-İstidrâk ʿalâ Nüketi İbni'ṣ-Ṣalâḥ adıyla anılan eseri de bu kitap olmalıdır. 4. en-Nüket ʿale'l-Elfiyye. Irâkī'nin el-

Elfiyye'si üzerindeki bazı görüş ve tenkitleri ihtiva eden eser yarım kalmıştır (Süyûtî, Naẓmü'l-ʿiḳyân, s. 47). 5. Muḫtaṣaru (Telḫîṣu) ʿilmi'l-veşy fîmen yervî ʿan ebîhi ʿan ceddih. Alâî'nin el-Veşyü'l-muʿlem fîmen yervî ʿan ebîhi ʿan ceddihî ʿani'n-nebiyyi ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem adlı eserinin muhtasarı olup önemli ilâveler de ihtiva etmektedir. 6. Nüzhetü's-sâmiʿîn fî rivâyeti'ṣ-ṣaḥâbe mine't-tâbiʿîn. Hatîb el-Bağdâdî'nin bir cüzden ibaret olduğu söylenen Rivâyetü'ṣ-ṣaḥâbe mine't-tâbiʿîn adlı eserinin muhtasarıdır.

İbn Hacer'in ayrıca Dârekutnî'nin et-Taṣḥîf (Taṣḥîfü'l-muḥaddis̱în) adlı eserinin muhtasarı olan Telḫîṣü't-Taṣḥîf'inden söz edilmiştir (a.g.e., s. 49). Bazı kataloglarda (Brockelmann, GAL Suppl., II, 76; Köprülü Ktp., Mecmua, nr. 715/11, vr. 132-151) müellife nisbet edilen ve İstanbul'da çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunan Riyâżü'l-ezhâr fî cilâʾi'l-ebṣâr ise Şehâbeddin Sivâsî'ye aittir.

J) Ricâlü'l-hadîs. 1. el-İṣâbe* fî temyîzi'ṣ-ṣaḥâbe. Mükerrerleriyle birlikte 12.300 kadar biyografiyi ihtiva etmesi sebebiyle sahasının en kapsamlı kitabı olan eserin çeşitli baskıları arasında Mevlevî Muhammed Vecîh, Abdülhak, Gulâm Kadîr ve A. Srenger tarafından yapılan neşirle (I-IV, Kalküta 1270-1291/1853-1874) Ali Muhammed el-Bicâvî'nin neşri (I-VIII, Kahire 1390-1392/1970-1972, 1413/1992) zikredilebilir. 2. Tehẕîbü't-Tehẕîb*. Türünün en önemli çalışması olan eserde Mizzî'nin Kütüb-i Sitte râvilerine dair Tehẕîbü'l-Kemâl fî esmâʾi'r-ricâl'i ihtisar edilmiş ve esere hacminin üçte biri kadar ilâvede bulunulmuştur. Eser Haydarâbâd-Dekken'de (I-XII, 1325-1327; Beyrut 1388/1968) ve Beyrut'ta (I-VI, 1412/1991) yayımlanmıştır. 3. Taḳrîbü't-Tehẕîb. Tehẕîbü't-Tehẕîb'in muhtasarı olup 827 (1424) yılında tamamlanan eserde ayrıca Buhârî'nin el-Edebü'l-müfred, Ḫalḳu efʿâli'l-ʿibâd, Cüzʾü'l-ḳırâʾe ve Refʿu'l-yedeyn; Müslim'in Muḳaddime; Ebû Dâvûd'un el-Merâsîl, Feżâʾilü'l-enṣâr, Nâsiḫu'l-Ḳurʾân ve mensûḫuh, Kitâbü'l-Ḳader, et-Teferrüd fi's-sünen, Mesâʾilü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel ve Müsnedü Mâlik; Tirmizî'nin Şemâʾilü'n-nebî; Nesâî'nin Müsnedü ʿAlî, Müsnedü Mâlik, ʿAmelü'l-yevm ve'l-leyle, Ḫaṣâʾiṣu ʿAlî ve İbn Mâce'nin Kitâbü't-Tefsîr adlı eserlerindeki toplam 8826 râvinin çok kısa biyografileri verilmektedir. Sonunda kadınlara dair bir bölümün de yer aldığı Taḳrîbü't-Tehẕîb Leknev'de (1271, taşbaskı), Delhi'de (1308, 1320), Abdülvehhâb Abdüllatîf tarafından Kahire-Medine'de (I-II, 1380/1960; I-II, Beyrut 1395/1975) ve İrşâdü'l-hak Eserî tarafından Lahor'da (1985), değişik adlarla mükerrer olarak zikredilen yüzlerce râvinin eserde hangi numaralarla gösterildiğini belirten titiz bir çalışma ile birlikte Muhammed Avvâme tarafından Halep'te (1406/1986, 1408/1988, 1411/1991) ve Mustafa Abdülkādir Atâ tarafından Beyrut'ta (1413/1993) yayımlanmıştır. Kitap üzerinde Mevlevî Emîr Ali'nin Taḳʾîbü't-Taḳrîb adlı bir çalışması vardır (Leknev 1934, 1356/1937). 4. Lisânü'l-Mîzân*. Zehebî'nin zayıf râvilere dair Mîzânü'l-iʿtidâl'inin hem muhtasarı hem de zeyli ve ikmali mahiyetinde olan eser Haydarâbâd Dekken'de neşredilmiştir (I-VII, 1329-1331; Beyrut 1390/1971).

5. Taʿcîlü'l-menfaʿa bi-zevâʾidi ricâli'l-eʾimmeti'l-erbaʿa. Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî'nin, Mizzî'nin Tehẕîbü'l-Kemâl'ini ihtisar edip İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾı ile Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hanîfe'nin el-Müsned'lerindeki râvileri de ekleyerek meydana getirdiği et-Teẕkire fî (bi-maʿrifeti) ricâli'l-kütübi'l-ʿaşere'ye dayanan bir çalışma olup et-Teẕkire'deki râvilerden Tehẕîbü't-Tehẕîb'de bulunanlar inceleme dışı bırakılmış ve dört mezhep imamının eserlerindeki râviler bir araya getirilip bunlar hakkında Hüseynî'nin verdiği bilgiler düzeltilip tamamlanmıştır. Ayrıca Hüseynî'nin Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'indeki râvilerden Tehẕîbü'l-Kemâl'de bulunmayanları bir araya getirdiği el-İkmâl'inde, el-İkmâl'i tamamlamak üzere Nûreddin el-Heysemî'nin kaleme aldığı cüzde ve İbnü'l-Irâkī'nin Ẕeylü'l-Kâşif'inde görülen tashihe muhtaç hususlar üzerinde de durulmuştur. 330 kadar kaynaktan faydalanılarak (İbn Hacer, Taʿcîlü'l-menfaʿa, I, 62-102) 826'da (1423) tamamlanan, ilk isimlerine göre alfabetik olarak sıralanmış 1727 (veya 1732) râvi hakkında bilgi verilen eser önce Haydarâbâd'da basılmış (1322/1904, 1324/1906; Beyrut, ts.), daha sonra Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî (Kahire 1386/1966), Eymen Sâlih Şa'bân (Beyrut 1416/1996) ve İkrâmullah İmdâdülhak (I-II, Beyrut 1416/1996) tarafından yayımlanmıştır. İbn Hacer, Hüseynî'nin et-Teẕkire'si ile İbnü'l-Irâkī'nin Ẕeylü'l-Kâşif'inde gördüğü hataları ayrıca bir cüzde toplamış ve 833'te (1430) tamamladığı bu çalışmasına el-Evhâm elletî vaḳaʿat li'l-Ḥüseynî ve Ebî Zürʿa (el-Cevâbü'l-celîli'l-vaḳʿa fîmâ yüraddü ʿale'l-Ḥüseynî ve Ebî Zürʿa) adını vermiştir. 6. Taʿrîfü ehli (üli)'t-taḳdîs bi-merâtibi'l-mevṣûfîne bi't-tedlîs (Ṭabaḳâtü'l-müdellisîn). Alâî'nin Câmiʿu't-taḥṣîl fî aḥkâmi'l-merâsîl'i ihtisar edilip ona önemli ilâveler yapılmak suretiyle meydana getirilmiş, 152 müdellisin yer aldığı bir eser olup 815'te (1412) tamamlanmıştır. Daha sonra da bazı ilâvelerin yapıldığı eser Kahire'de basılmış (1322/1904), ayrıca Tâhâ Abdürraûf Sa'd (Kahire 1398/1978), Âsım b. Abdullah el-Kureyvitî (Zerkā 1403/1983), Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî ve Muhammed Ahmed Abdülazîz (Beyrut 1405/1984; 1407/1987), Muhammed Zeynhüm Muhammed Azb (Kahire 1407/1986), Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî (Riyad 1413/1993) tarafından yayımlanmıştır. İbn Hacer'in bu konuda ayrıca Cüzʾ fî esmâʾi'l-müdellisîn adlı bir kitabı bulunduğu söylenmektedir. 7. el-Îs̱âr bi-maʿrifeti ruvâti'l-Âs̱âr. Hanefî âlimlerinden birinin isteği üzerine (a.g.e., I, 244) Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin el-Âs̱âr'ındaki râvilerin önce isimlerine, sonra künyelerine göre alfabetik olarak sıralandığı eserde fazla tanınmayan şahsiyetlerle kadın râvilere de yer verilmiş, Tehẕîbü't-Tehẕîb'de bulunanlara işaret etmekle yetinilmiş, diğerleri bazan uzunca biyografileriyle tanıtılmıştır. 265 râvi hakkında bilgi verilen ve hazırlanmasına 813'te (1410) başlanan eser yirmi yılda tamamlanabilmiştir. Süleyman b. Abdülazîz el-Ureynî tarafından üzerinde yüksek lisans çalışması (1401, el-Câmiatü'l-İslâmiyye ed-Dirâsâtü'l-ulyâ [Medine]) yapılarak Karaçi'de yayımlanan eseri (1411) Ebû Mus'ab Muhammed Saîd el-Bedrî (Beyrut 1411/1991), Seyyid Hasan Kesrevî (Beyrut 1413/1993) ve Mes'ad Abdülhamîd Muhammed es-Sa'denî de (Kahire, ts.)

neşretmiştir. 8. Tebṣîrü'l-müntebih bi-taḥrîri'l-Müştebih. Zehebî'nin el-Müştebih fi'r-ricâl'inde isimlerin okunuşu gösterilmediği ve eser muhtasar tutulduğu için yapılan hataları düzeltmek, kelimelerin doğru okunmasını sağlamak ve el-Müştebih'te bulunmayan bazı isimleri ilâve etmek amacıyla kaleme alınan alfabetik bir eser olup türünün en muhtevalı çalışmasıdır (Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî, II, 298). Eserde megāzî, siyer ve tarih kitaplarında geçen Câhiliye devri şair ve kahramanlarının adları da zikredilmiştir. İbn Hacer'in on beş kitaptan faydalanarak (Tebṣîrü'l-müntebih, IV, 1511-1513) 816'da (1413) tamamladığı eser Ali Muhammed el-Bicâvî ve Muhammed Ali en-Neccâr tarafından Kahire'de (I-IV, 1383-1386/1964-1967), ayrıca Delhi-Mekke'de (I-IV, 1406) yayımlanmıştır. 9. Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elḳāb. Lakaplarıyla tanınan muhaddislere dair alfabetik bir eser olup Abdülazîz b. Muhammed es-Sedîdî tarafından üzerinde yapılan yüksek lisans çalışması yayımlanmıştır (I-II, Riyad 1409/1989). Muhammed Abdurrahman el-Ehdel ("Eḍvâʾ ʿalâ Nüzheti'l-elbâb fi'l-elḳāb li'l-Ḥâfıẓ İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî", ʿÂlemü'l-kütüb, XVIII/6 [1418/1997], s. 483-489) ve İbrâhim es-Sâmerrâî ("Maʿa Nüzheti'l-elbâb fi'l-elḳāb li'bni Ḥacer el-ʿAsḳalânî", MMLAÜr., XVII/45 [1414/1993], s. 11-49) bu neşirdeki önemli hataları tesbit etmişlerdir. Eseri Muhammed Zeynhüm Muhammed Azb da yayımlamış (Beyrut 1412/1992), Âişe bint Hüseyin es-Süleymânî bu neşrin iki babındaki altmış kadar okuma hatasını eleştirmiştir (al-Muafaqat, Algeria 1412/1992, I, 445-454). Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde (nr. 1252/2) Elḳābü'r-ruvât adıyla kaydedilen eser Nüzhetü'l-elbâb'ın bir nüshasıdır. 10. Tesmiyetü men ʿurife mimmen übhime fi'l-ʿUmde. Cemmâîlî'nin ʿUmdetü'l-aḥkâm adlı eserindeki hadislerde adları tam zikredilmeyen veya müphem şekilde geçen şahısların kim olduğunu göstermek üzere kaleme alınan eserin Mektebetü'l-Ezher'de bir nüshası mevcuttur (Mecmua, nr. 109, vr. 113-128). 11. Tertîbü Ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî ʿalâ ḥurûfi'l-muʿcem. Zehebî'nin Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ'ında bulunup Mizzî'nin Tehẕîbü'l-Kemâl'inde yer almayan hadis hâfızlarının bir araya getirildiği iki cilt hacminde bir eser olup (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1097) bazı hadis hâfızlarının biyografilerinin ilâve edilmiş olması sebebiyle Ẕeyl ʿalâ Teẕkireti'l-ḥuffâẓ olarak da anılmaktadır. 12. Ẕeylü't-Tibyân li-manẓûmeti'l-ḥuffâẓ bedîʿati'l-beyân. İbn Nâsırüddin ed-Dımaşḳī'nin hadis hâfızlarını 1000 beyitte topladığı Bedîʿatü'l-beyân ʿan mevti'l-aʿyân ʿale'z-zamân'da zikredilmeyen yirmi sekiz hâfızın biyografisiyle ilgilidir. 13. Ṣiḳātü'r-ricâl mimmen lem yüẕker fî Tehẕîbi'l-Kemâl. Müsveddesinin üç cilt olduğu belirtilen ve muhtemelen İbn Hacer'in yarım kalan çalışmalarından olan eser Süyûtî'nin Naẓmü'l-ʿiḳyân'ında (s. 46) Esbâṭu'r-ricâl şeklinde kaydedilmiştir. 14. Fevâʾidü'l-iḥtifâl bi-beyâni aḥvâli'r-ricâl (el-İʿlâm bi-men ẕükire fi'l-Buḫârî mine'l-aʿlâm). Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'de bulunduğu halde Tehẕîbü'l-Kemâl'de yer almayan râvilerin biyografisini ihtiva eden eserin bir cilt olduğu belirtilmektedir. 15. Telḫîṣü'l-Müttefiḳ ve'l-müfteriḳ. Hatîb el-Bağdâdî'nin el-Müttefiḳ ve'l-müfteriḳ adlı eserinin (DİA, XVI, 457) tashih, ihtisar ve ilâvelerle yeniden tertip edildiği bir çalışma olup tamamlanmamıştır. 16. et-Taʿrîfü'l-ecved bi-

evhâmi men cemaʿa min ricâli'l-Müsned. Çeşitli kaynaklarda yanlış olarak et-Taʿrîfü (Taʿrîfü)'l-evḥad şeklinde kaydedilmektedir. 17. Esmâʾü ricâli'l-kütüb (Beyânü aḥvâli'r-ricâli'r-ruvât). İtḥâfü'l-mehere'ye konu olan kitaplarda geçen râvilerden Tehẕîbü't-Tehẕîb'de biyografisi bulunmayanları ele alan eser yarım kalmıştır. el-Mühmel min şüyûḫi'l-Buḫârî adlı bir kitabı da bulunduğu belirtilen İbn Hacer, ayrıca Ebü'l-Hasan el-İclî'nin sika kabul ettiği râvileri tabakalar halinde sıraladığı, Nûreddin el-Heysemî'nin alfabetik hale getirdiği Târîḫu'ṡ-ṡiḳāt (Maʿrifetü'ṡ-ṡiḳāt) adlı esere bazı ilâveler yapmıştır (DİA, XV, 56).

K) Mu'cem. 1. el-Muʿcemü'l-müfehres. el-Maḳāṣıdü'l-ʿaliyyât (ʿaliyye) fî fihristi'l-merviyyât (fî fihristi'l-kütübi ve'l-eczâʾi'l-merviyye) ve Tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâʾi'l-menṡûre adlarıyla da anılan (Abdüssettâr eş-Şeyh, s. 453) eserde müellif okuttuğu kitapları hangi senedlerle rivayet ettiğini, bunları kimlerden nasıl aldığını belirtmektedir. el-Muʿcemü'l-müfehres'in müellif hattı nüshası Millet Kütüphanesi'nde (Murad Molla, nr. 609), diğer bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Mustalah, nr. 82) bulunmaktadır. 2. el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-muʿcemi'l-müfehres. İbn Hacer'in 730 hocasının adını alfabetik olarak sıraladığı, bunların hayatına dair geniş bilgiler verdiği, kendisinin onlardan hangi kitapları okuduğunu belirttiği bir eserdir. Telifine 806'da (1403) Aden'de başlanıp 832'de (1429) Kahire'de tamamlanan, daha sonra bazı ilâvelerde bulunulan eser, Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî tarafından üç cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut 1413-1415/1992-1994). 3. el-Muʿcem li'l-Ḥurre Meryem (Muʿcemü'ş-şeyḫa Meryem). İbn Hacer'in rivayet ettiği birçok eseri kendisine okuduğu, bir kısmına da kendisinden icâzet yoluyla sahip olduğu hocası (İbn Hacer, el-Mecmaʿu'l-müʾesses, II, 559-571) Meryem bint Ahmed el-Ezraî'nin hocalarına dair on üç cüz hacminde bir eser olup Sıbt İbn Hacer tarafından yazılan bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlıdır (Hadis, nr. 1421). 4. Muʿcemü't-Tenûḫî (el-Muʿcemü'l-kebîr li'ş-Şâmî). Yirmi dört cüz hacmindeki eserde müellifin kendisinden faydalandığı İbrâhim b. Ahmed et-Tenûhî'nin 500'den fazla hocası tesbit edilmiştir (a.g.e., I, 80). 5. el-Meşyeḫatü'l-bâsime li'l-Ḳıbâbî ve Fâṭıma. 837'de (1434) tamamlanan eserde, İbn Hacer'in hocalarından Abdurrahman b. Ömer el-Kıbâbî ile Fâtıma bint Halîl el-Kinânî'nin şeyhlerinden 167'si alfabetik olarak sıralanmıştır. Kitabın bir nüshası Kudüs'te (Mektebetü dâri'l-Hatîb, F 22), baş tarafı eksik bir nüshasının küçük bir bölümü de Köprülü Kütüphanesi'nde (Mecmua, nr. 1629, vr. 65a-67b) bulunmaktadır. Jacqueline Sublet bir çalışmasında eserin muhtevasını incelemiştir ("Les maîtres et les études de deux traditionnistes de l'époque mame-louke", BEO, XX [1967], s. 7-99). 6. Meşyeḫatü Ebi'ṭ-Ṭâhir b. Küveyk elleẕîne ecâzû lehû. İbn Hacer, hocası olan bu zatın semâ ve icâzet yoluyla aldığı âlî rivayetleri de derlemiştir (a.g.e., II, 483). 7. Meşyeḫatü'l-Burhân el-Ḥalebî. Sıbt İbnü'l-Acemî'nin hadis ilminde 200, diğer ilimlerde ve şiirde otuzar olmak üzere toplam 260 hocası hakkındadır. Telḫîṣu Ṯebeti'l-Burhân el-Ḥalebî adıyla anılan eser de muhtemelen aynı kitaptır. 8. Fihristü

ṭuruḳi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin İbn Hacer'e ulaşan rivayet tariklerinin tesbit edildiği bu risâlenin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 427/1, vr. 1b-6a).

İbn Hacer'in bunların dışında Münteḳā min Muʿcemi's-Sübkî, Meşyeḫatü İbn Ebi'l-Mecd elleẕîne inferede bi'r-rivâyeti ʿanhüm bi'l-Ḳāhire, Münteḳā min meşyeḫati İbn ʿAsâkir ve'bni's-Serârî ve'l-Faḫr b. el-Buḫârî, Cüzʾ fîhi't-taʿḳīb ʿalâ İbni'l-Cezerî fî meşyeḫati şeyḫihî el-Cüneyd, Fihristü merviyyâti'l-Ḳāḍî Celâliddîn bi'l-icâze, Fihristü ʿAlemiddîn el-Bulḳīnî bi'l-icâze, Fihristü'ş-Şeref b. Küveyk, Cüzʾ mine'l-meşyeḫati'l-faḫriyye gibi eserleri de vardır. Ayrıca onun Mahmûdiyye Medresesi Kütüphanesi'ndeki 4000 kitap için hazırladığı fihristler de burada zikredilmelidir.

L) Biyografi Kitapları. 1. er-Raḥmetü'l-ġays̱iyye bi't-tercemeti'l-Leys̱iyye (el-Merḥametü'l-ġays̱iyye ʿan tercemeti'l-Leys̱iyye, Merḥametü'l-ġays̱ bi-tercemeti'l-Leys̱). 834'te (1431) Leys b. Sa'd'ın hayatını yazıp bazı âlî rivayetlerini derlediği eser Bulak'ta (1301, Hedyü's-sârî, ayrıca Ḫulâṣatü Teẕhîbi Tehẕîbi'l-Kemâl ile), Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-münîriyye içinde (nşr. İdâretü't-tıbâati'l-münîriyye, Riyad, ts., I, 235-265) ve Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî tarafından (Beyrut 1407/1987) yayımlanmıştır. er-Raḥmetü'l-ġays̱iyye'yi ayrıca Abdurrahman Hasan Mahmûd ve A. Ali Hasan, Tevâli't-teʾsîs ile birlikte Sîretü'l-imâmeyn el-Leys̱î ve'ş-Şâfiʿî adıyla neşretmiştir (Kahire 1994). 2. Tevâli't-teʾsîs bi-meʿâlî İbn İdrîs. İmam Şâfiî'nin biyografisine dair olup 835'te (1432) kaleme alınmıştır. Çeşitli kaynaklarda yanlış olarak Tevâli't-teʾnîs̱ diye kaydedilen eser, er-Raḥmetü'l-ġays̱iyye ile birlikte (Bulak 1301) ve ayrıca Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kādî tarafından (Beyrut 1406/1986) yayımlanmıştır. 3. ez-Zehrü'n-naḍır fî nebeʾi (ḥâli)'l-Ḫaḍır. Hızır'ın peygamber mi, velî mi olduğu, Resûl-i Ekrem'in zamanına yetişip yetişmediği, kıyamete kadar yaşayıp yaşamayacağı gibi konularla ilgili rivayetlerin bir araya getirildiği eser Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-münîriyye içinde (Kahire 1346, I, 195-234), ayrıca Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Kahire 1405/1985, 1407/1987; Kahire, ts.) ve Semîr Hüseyin Hilmî (Beyrut 1408/1988) tarafından neşredilmiştir. 4. Ġıbṭatü'n-nâẓır fî tercemeti'ş-Şeyḫ ʿAbdilḳādir. Abdülkādir-i Geylânî'nin hayatına dair olup sekiz bölümden meydana gelen eseri E. D. Ross yayımlamıştır (Kalküta 1903). Serkîs bu risâlenin İbn Hacer'e nisbet edilmesinin doğru olmadığını ileri sürmüştür (Muʿcem, I, 80). 5. Hidâyetü's-sârî li-sîreti'l-Buḫârî. 805 (1402-1403) yılında kaleme alınan eserin bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir (Mecmua, nr. 7951, vr. 224b-255b). 6. Tercemetü İbn Teymiyye. Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye (Mecmua, nr. 20545 B, vr. 23-31) ve Bağdat Dârü'l-evkāfi'l-âmme'de (Mecmua, nr. 6019) nüshaları bulunan eserin ed-Dürerü'l-kâmine'deki biyografiden iktibas edilmiş olması mümkündür (Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, I, 558). 7. el-Înâs bi-menâḳıbi'l-ʿAbbâs. Abbas b. Abdülmuttalib'in hayatıyla ilgili eserin müsvedde halinde ve bir cilt olduğu

belirtilmiştir. İbn Hacer'in ayrıca el-Envâr bi (fî maʿrifeti)-ẖaṣâʾiṣi'l-muẖtâr adlı bir çalışmasının bulunduğu kaydedilmektedir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 195, 706).

M) Tertip Çalışmaları. 1. Tertîbü Fevâʾidi Semmûye ʿale'l-mesânîd. Semmûye diye bilinen Ebû Bişr İsmâil b. Abdullah el-Abdî'nin sekiz cüzden meydana gelen Fevâʾid'inin râvilerine göre tertip edildiği bir eserdir. 2. Taḳrîbü'l-buġye fî tertîbi eḥâdîs̱i'l-Ḥilye. Nûreddin el-Heysemî'nin, Ḥilyetü'l-evliyâʾda isnadlarıyla birlikte rivayet edilen hadisleri bablara göre tertip etmeye başladığı bu çalışma, onun vefatı üzerine İbn Hacer tarafından gözden geçirilerek yaklaşık dörtte biri iki cilt halinde temize çekilmiştir (Brockelmann, GAL, I, 445; II, 91; Suppl., II, 617).

İbn Hacer'in 803 (1400-1401) yılında kaleme aldığı Tertîbü Müsnedi'ṭ-Ṭayâlisî ve Tertîbü Müsnedi ʿAbd b. Ḥumeyd adlı çalışmaları Yemen seyahati dönüşünde denizde kaybolmuştur. Onun yine bablara göre düzenlediği Tertîbü Fevâʾidi Temmâm ve Tertîbü Ġarâʾibi Şuʿbe li'bni Mende'si de burada anılmalıdır.

N) Kur'an İlimleri. 1. el-İʿcâb bi-tibyâni'l-esbâb (el-ʿUbâb fî beyâni'l-esbâb, Esbâbü nüzûli'l-Ḳurʾân). Hacimli bir cilt olduğu belirtilen eserin bir nüshası Karaviyyîn Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Brockelmann'ın (GAL Suppl., II, 75) Şerḥu'l-ʿUbâb adıyla zikrettiği ve Petersburg'daki Asya Kafkas Müzesi'nde (nr. 935) bulunduğunu söylediği eser de bu kitap olmalıdır. 2. el-İtḳān fî (cemʿi eḥâdîs̱) feżâʾili'l-Ḳurʾân. Tamamlanamamış bir risâledir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 8). 3. el-İḥkâm li-beyâni mâ fi'l-Ḳurʾân mine'l-ibhâm. Abdurrahman es-Süheylî'nin et-Taʿrîf ve'l-iʿlâm limâ fi'l-Ḳurʾân mine'l-ibhâm'ı ile Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir'in Ẕeylü't-Taʿrîf ve'l-iʿlâm'ından faydalanılarak kaleme alınan eserin hacimli bir cilt olduğu belirtilmektedir (Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, I, 284).

Müellifin el-Âyâtü'n-neyyirât fî maʿrifeti'l-ẖavâriḳ (li'l-ẖavâriḳ) ve'l-muʿcizât (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 204), Tecrîdü't-tefsîr min Ṣaḥîḥi'l-Buẖârî (ʿalâ tertîbi's-süver) adlı eserlerinin de bulunduğu, ayrıca müteşâbih âyetleri incelediği, Kur'an'da yer alan yirmi yedi yabancı kelimeye dair Tâceddin es-Sübkî'nin manzum risâlesine Mâ vaḳaʿa fi'l-Ḳurʾân min ġayri luġati'l-ʿArab adıyla bir zeyil yazdığı, son iki eser için Süyûtî'nin de bir zeyil kaleme aldığı belirtilmektedir (Taşköprizâde, II, 412-415).

O) Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh. 1. Bulûgu'l-merâm* min edilleti'l-aḥkâm. Müellifin, oğlu Ebü'l-Meâlî Bedreddin Muhammed için 828 (1425) yılında kaleme aldığı eser ibadet, hukuk ve muâmelâta dair 1356 sahih hadisi ihtiva etmekte olup ilki Leknev'de (taşbaskı 1253/1837) olmak üzere birçok defa basılmış, Emîr es-San'ânî, Sıddîk Hasan Han, Ahmed Hasan ed-Dihlevî gibi âlimler tarafından şerhedilmiştir. 2. Tebyînü'l-ʿaceb fîmâ (bimâ) verede fî fażli (ṣavmi) receb (Feżâʾilü receb). Receb ayında yapılan ibadetlerin faziletine dair çeşitli sorular üzerine kaleme alınan bir eser olup bu

konudaki otuz sekiz rivayetin metin ve senedleri değerlendirilmiş, yirmi üç rivayetin uydurma olduğu ve bu ayla ilgili sahih bir rivayetin bulunmadığı belirtilmiştir. Kahire'de (1351/1932) basılan eser, İbrâhim Yahyâ Ahmed (Kahire 1391/1971) ve Ebû Esmâ İbrâhim b. İsmâil (Beyrut 1408/1988, Ḳuvvetü'l-ḥicâc ile birlikte) tarafından yayımlanmıştır. 3. Refʿu (Keşfü)'s-sitr ʿan ḥükmi'ṣ-ṣalât baʿde'l-vitr (Keşfü's-sitr bi-rekʿateyn baʿde'l-vitr). Vitirden sonra kılınması tavsiye edilen iki rek'at namaza dair hadisin değerlendirildiği risâle, M. Halîfe Kîylânî tarafından "Min musannefâti'l-Hâfız" serisinin dördüncü kitabı olarak neşredilmiştir (Kahire 1413/1993). 4. Ḳuvvetü'l-ḥicâc fî ʿumûmi'l-maġfireti li'l-ḥuccâc. Hz. Peygamber'in arefe gününde ve Müzdelife'de ümmetinin bağışlanması için yaptığı duanın kabul edildiğine dair Abbas b. Mirdâs tarafından rivayet edilen hadisin muhtelif sahâbîlerden gelen pek çok rivayetinin değerlendirildiği, hadisi mevzû kabul eden İbnü'l-Cevzî'nin yanıldığının ortaya konduğu bir risâle olup 19 Rebîülevvel 842'de (9 Eylül 1438) tamamlanmıştır. Semîr Hüseyin Halebî'nin şerhederek yayımladığı eseri (Beyrut 1408/1988, İbn Hacer'in Ebû Esmâ İbrâhim b. İsmâil tarafından tahkik edilen Tebyînü'l-ʿaceb'i ile beraber) Ümmü Amr bint İbrâhim el-İtribî de neşretmiştir (Kahire 1412/1993). 5. el-Mümettiʿ bi-müsnedi (bi-ḥükmi, fî menâsiki, fî menseki)'l-mütemettiʿ (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1591/6, vr. 134-142). 6. et-Tetebbuʿ li-ṣıfati't-temettuʿ bi'l-ḥac ile'l-ʿumre. Sehâvî'nin el yazısıyla olan bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1591/7, vr. 142-147). İbn Hacer'in ayrıca et-Tenbîh li-ṣıfati'l-mütemettiʿ adlı bir eseri, kadınların temettu' haccına dair bir başka çalışması ve torunu için kaleme aldığı et-Temettuʿ ʿalâ meẕhebi'l-Ḥanefiyye'si bulunduğu belirtilmektedir. 7. Menâsikü'l-ḥac. Müellifin ayrıca, Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn adlı eserinin hac bölümünü Şerḥu'l-Minhâc (Şerḥu menâsiki'l-Minhâc) adıyla şerhettiği de belirtilmektedir. Brockelmann'ın sözünü ettiği Şerḥu'l-Menâsik de (GAL, I, 84) muhtemelen bu eserdir. 8. Cüzʾ fî iḥdâs̱i'l-cumʿa bi-Medreseti İbn Süveyd bi-Mıṣr (Mektebetü'l-Ezher, Mecmua, nr. 109, vr. 51a-53a). 9. Risâle fî mesʾeleti şirâʾi's-sulṭân el-arża min beyti'l-mâl nefsih (Mesʾeletü şirâʾi's-sulṭân bi-mâlihî li-nefsihî min arâżî beyti'l-mâl) (Köprülü Ktp., Mecmua, nr. 1429, vr. 1a-6b). 10. Şerḥu'r-Ravża (Taṣḥîḥu'r-Ravża). Nevevî'nin Ravżatü'ṭ-ṭâlibîn adlı eserinin şerhi olup İbn Hacer bu çalışmasından önce aynı eseri ihtisar etmiştir. Eserin üç cilt olduğu, fakat tamamlanamadığı belirtilmektedir. 11. en-Nüket ʿalâ Şerḥi'l-Mühez̠z̠eb. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin el-Mühez̠z̠eb'ini el-Mecmûʿ adıyla şerheden Nevevî'nin bu eseri üzerinde yapılmış yarım kalan bir çalışmadır. 12. en-Nüket ʿalâ Şerḥi'l-ʿUmde. İbn Hacer'in, Cemmâîlî'nin ʿUmdetü'l-aḥkâm'ına İbnü'l-Mülakkın'ın yazdığı şerh hakkındaki görüşlerini ihtiva eden bu eser de tamamlanamamıştır. 13. en-Nüket ʿalâ Nüketi'l-ʿUmde. Yine Cemmâîlî'nin eserine Bedreddin ez-Zerkeşî'nin yazdığı Nüket üzerine yazılmış bir tenkit çalışmasıdır. 14. ʿAcebü'd-dehr fî fetâvâ şehr. İbn Hacer'e bir ay içinde sorulan 300 soruyla ilgili olarak verdiği fetvaların bir araya getirildiği eserdir. 15. el-Minḥa fîmâ ʿallaḳa'ş-Şâfiʿî

el-ḳavle bihî ʿale'ṣ-ṣıḥḥa. Şâfiî'nin bazı fıkhî meseleleri açıklarken o meseleye dair hadisin sahih olduğunu belirttiği yerlerde İbn Hacer'in aynı konudaki diğer hadisleri de zikrederek bunların sıhhat derecesini gösterdiği bir çalışmadır. İbn Hacer, fıkıh ve akaide dair bazı hadislerin sıhhat derecesi hakkında kendisine yöneltilen soruları bir cüzde toplamış, Ebû Abdurrahman el-Eserî el-Mısrî bunlardan otuz hadisi ihtiva eden bir bölümü yayımlamıştır (Tanta 1411/1990). Onun bu konuda ayrıca Cüzʾ fi't-tehniʾeti fi'l-aʿyâd ve ġayrihâ, el-Esmaḥu'l-eṣlaḥ fî ṣıḥḥati imâmeti ġayri'l-efṣaḥ (el-Eṣlaḥ fî imâmeti ġayri'l-efṣaḥ), Fetâvâ el-ḥadîs̱iyye, Ḫaberü's̱-s̱ebt bi-ṣıyâmi's-sebt, Ḳuvvetü'l-cebel fi'l-kelâmi ʿale'l-ḫiyel (ḫayl), Ḳuvvetü's-seyr fî ḥükmi ʿameli'l-ḫayr, Meclis fî taḥrîmi'ẓ-ẓulm, el-Meclisü'l-Cemâlî evvelü mâ fütiḥat, Mesʾeletü'd-devr, yarım kalan el-Mesʾeletü's-Süreyciyye, er-Raḥâ ed-dâʾire ʿale'l-yemîni'd-dâʾire, eş-Şemsü'l-münîre fî maʿrifeti (taʿrîfi)'l-kebîre (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1062), Telḫîṣu mesʾeleti's-sâkit adlı eserleri bulunmaktadır. Temhîdü'l-ʿuḳūdi'l-cemme fî tecdîdi ʿuḳūdi'l-ümme ise İbn Hacer'in, III. (IX.) yüzyılın başından itibaren kimlerin müceddid olabileceği konusunda yazmayı düşündüğünü belirttiği (İbn Hacer, Tevâli't-teʾsîs, s. 49) cüzüdür. Süyûtî'nin, elde etmek için çok çaba sarfetmesine rağmen göremediğini söylediği eser el-Fevâʾidü'l-cemme fîmen yüceddidü'd-dîne li-hâẕihi'l-ümme (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1296) olmalıdır.

Ö) Akaid. 1. el-Ġunye fi'r-rüʾye. İsrâ gecesinde Hz. Peygamber'in Allah Teâlâ'yı gördüğünü ileri sürenlerle buna karşı çıkanların görüşlerinin bir araya getirilerek değerlendirildiği bir cüz olup bir nüshası el-Hizânetü't-Teymûriyye'de bulunmaktadır (Hadis, nr. 146). 2. el-Ḫiṣâlü (Maʿrifetü'l-ḫiṣâli)'l-mükeffire li'ẕ-ẕünûbi'l-muḳaddeme ve'l-muʾaḫḫare. Günahların bağışlanmasına vesile olacağı müjdelenen yirmi ibadete dair yirmi dört hadisin derlenip sıhhat derecelerinin belirtildiği eser 845'te (1441) yazılmıştır. Kahire'de (1343) basılan kitap, ayrıca Risâle fi'l-Ḫiṣâli'l-mükeffire li'ẕ-ẕünûbi'l-müteḳaddime ve'l-müteʿaḫḫire adıyla Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-münîriyye içinde (Kahire 1343, I, 257-266), daha sonra Muhammed Riyâz Mâlih (Dımaşk 1963) ve Câsim el-Füheyd ed-Devserî (Küveyt 1404/1984; Beyrut 1410/1990) tarafından yayımlanmıştır. 3. Maʿrifetü'l-ḫiṣâli'l-mûṣile ile'ẓ-ẓılâl. Kıyamet gününde yedi kişinin arşın gölgesinde barınacağını müjdeleyen hadisten hareketle aynı nimetten faydalanacağı belirtilen otuz üç kişiye dair zayıf ve sağlam rivayetlerin toplandığı eser müellifin el-Emâlî'sinin 99-105. meclislerinde de yer almaktadır. 4. Ẕikrü'l-bâḳıyâti'ṣ-ṣâliḥât. Bir müslümanın her gün tekrarladığı zikirlere dair yirmi hadisi ihtiva ettiği belirtilen bir çalışmadır.

P) Tarih. 1. ed-Dürerü'l-kâmine* fî aʿyâni'l-miʾeti's̱-s̱âmine. 701-800 (1302-1398) yılları arasında vefat eden 4500 kişinin biyografisini içine alan eser Freitz Krenkow (I-IV, Haydarâbâd 1348-1350), Muhammed Seyyid Câdelhak (I-V, Kahire 1385-1386/1966-1967) ve Muhammed Abdülmuîd Han (I-VI, Hindistan 1392/1972) tarafından yayımlanmıştır. İbn Hacer'in bu eserine yazdığı zeyli de (Ẕeylü'd-Düreri'l-

kâmine) Adnân Dervîş neşretmiştir (Kahire 1412/1992). 2. İnbâʾü'l-ġumr bi-ebnâʾi'l-ʿumr. İbn Hacer'in doğduğu tarihten (773/1372) 850'ye (1446) kadar meydana gelen ve çoğu kendisi tarafından müşahede edilen gelişmeleri, çeşitli kuruluş ve vakıflara dair bilgileri genellikle yıl, ay ve gün sırasıyla ele alıp o tarihlerde vefat eden tanınmış şahsiyetlerin biyografisini veren eser, dönemin bir Mısır tarihi olması yanında İslâm âleminin çeşitli yerlerindeki tanınmış şahsiyetlerin biyografilerini de ihtiva etmektedir. Tarihî olayları 773 (1372) yılına kadar getiren İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-nihâye'si ile İbn Râfi'in Vefeyât'ının zeyli mahiyetindeki esere Süyûtî Târîẖu'l-ʿumr adıyla bir zeyil yazmış, Muhammed Kemâleddin İzzeddin et-Târîẖ ve'l-menhecü't-târîẖî li'bni Ḥacer el-ʿAsḳalânî adlı çalışmasında İbn Hacer'in bu kitabındaki metodunu incelemiştir. İnbâʾü'l-ġumr'u önce Muhammed Abdülmuîd Han'ın kontrolünde Seyyid Abdullah b. Ahmed el-Alevî yayımlamış (I-IX, Haydarâbâd 1387-1396/1967-1976; Beyrut 1406/1986), ardından Hasan Habeşî, İbn Hacer'in müsvedde halindeki nüshası ile diğer bazı nüshalardan hareketle yer yer açıklamalar yapmak suretiyle eseri neşretmiştir (I-III, Kahire 1389-1392/1969-1972). Kitap daha sonra Muhammed Ahmed Dehmân tarafından çok yönlü fihristler yapılarak tarihçi Abdülbâsıt el-Hanefî ile Bedreddin el-Aynî'den notlar eklenmek suretiyle yayımlanmışsa da (Dımaşk 1399/1978-79) müellif nüshasına dayanmadığı için muhtelif hatalara düşülmüştür (neşirler hakkındaki değerlendirmeler için bk. M. Kemâleddin İzzeddin, et-Târîẖ ve'l-menheci't-târîẖî li'bni Ḥacer el-ʿAsḳalânî, s. 200-207). 3. Refʿu'l-iṣr ʿan ḳuḍâti Mıṣr. Mısır'ın fethinden IX. (XV.) yüzyılın başına kadar burada kadılık yapanları kronolojik sıraya göre ele alan eser, İbn Dânyâl'in Mısır kadılarını saydığı ʿUḳūdü'n-niẓâm fî men vülliye Mıṣr mine'l-ḥükkâm adlı şiirine dayandığı için belirtilen dönemde Mısır'da kadılık yapanların tamamını kapsamamaktadır. İbn Hacer'in talebesi İzzeddin el-Hanbelî kitabı alfabetik biçimde yeniden düzenlemiş ve bazı ilâve ve düzeltmeler de yapmış olup çeşitli muhtasarları içinde Sıbt İbn Hacer'in en-Nücûmü'z-zâhire bi-telẖîṣi Aẖbâri ḳuḍâti Mıṣr ve'l-Ḳāhire adlı kitabı en önemlisidir. Zeyilleri arasından da Şemseddin es-Sehâvî'nin eẕ-Ẕeyl ʿalâ Refʿi'l-iṣr adıyla yayımlanan Buġyetü'l-ʿulemâʾ ve'r-ruvât'ı anılabilir. Sıbt İbn Hacer tarafından istinsah edilen bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Molla Çelebi, nr. 123, vr. 69-112) bulunan eserden 237-419 (851-1028) yılları arasında kadılık yapan bazı şahsiyetlerin biyografisi alınarak Kindî'nin Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-ḳuḍât'ı ile birlikte basılmış (nşr. R. Guest, Leiden 1912), eser daha sonra Hâmid Abdülmecîd, Muhammed Mehdî Ebû Sene, Muhammed İsmâil es-Sâvî (I-II, Kahire 1376-1380/1957-1961) ve Ali Muhammed Ömer (Kahire 1418/1998) tarafından yayımlanmıştır. 4. Mâ verede mine'r-rivâye fi'l-Bidâye ve'n-nihâye (Telẖîṣü'l-Bidâye ve'n-nihâye). İbn Kesîr'in el-Bidâye'sinden bazı olayların seçilerek ihtisar edildiği, yer yer ilâveler yapıldığı, bu olaylarda geçen rivayetlerin ve özellikle Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadislerin sıhhat derecesinin belirtildiği bir çalışma olup 821'de (1418) tamamlanmıştır. Eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır (Tarih, nr. 522, vr. 1-77). 5.

Münteḳā min Meġāzi'l-Vâḳıdî (Telḫîṣu Meġāzi'l-Vâḳıdî) (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Tarih, nr. 522, vr. 83-149). 6. Taʿlîḳ min Târîḫi İbn ʿAsâkir. Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir'in Târîḫu Medîneti Dımaşḳ'ından seçilmiş bazı bölümlere ilâveler yapılıp ayrıca tashih edilmek suretiyle meydana getirilen bir eserdir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Tarih, nr. 522, vr. 150-194). 7. Tecrîdü'l-Vâfî bi'l-Vefeyât. Safedî'nin el-Vâfî bi'l-vefeyât'ındaki biyografilerden Tehẕîbü't-Tehẕîb'de bulunmayanların tesbit edilmesiyle ortaya çıkan alfabetik bir çalışma olup müellifin vefatından on yıl sonra istinsah edilen bir nüshası Millet Kütüphanesi'ndedir (Feyzullah Efendi, nr. 1413). 8. Taʿrîfü'l-fiʾe fî maʿrifeti men ʿâşe miʾe (Taʿrîfü'l-fiʾe bi-men [fî men] ʿâşe min hâẕihi'l-ümme miʾe). "Bugün yaşayanlardan hiçbiri yüz yıl sonra hayatta kalmayacaktır" meâlindeki hadisten hareketle kaleme alınan risâlesinin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1629/2). 9. el-İʿlâm bi-men sümmiye Muḥammed ḳable'l-İslâm. Câhiliye devrinde on beş kişinin Muhammed adıyla anıldığını göstermek üzere yazılmış bir cüz olup müellif bu konudaki tesbitlerini Fetḥu'l-bârî'de (VI, 642-643, [Menâkıb 17]) özetlemiştir. 10. el-İʿlâm bi-men (fîmen) vülliye Mıṣr fi'l-İslâm. Mısır'ın fethinden itibaren burada valilik yapanların ele alındığı eserin üç ciltlik bir yazması Oxford Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (C. Zeydân, III, 176). 11. İḳāmetü'd-delâʾil ʿalâ maʿrifeti'l-evâʾil. Evâile dair rivayetlerin konularına göre sıralandığı ve senedleri hakkında bilgi verildiği eser 818'de (1415) tamamlanmışsa da temize çekilememiştir. Müellif el-İṣâbe'de (V, 528) bu çalışmasından söz etmektedir. 12. Münteḳā min Târîḫi İbn Ḫaldûn. 13. el-Ḳaṣdü'l-aḥmed fîmen künyetühû Ebü'l-Fażl ve ismühû Aḥmed. İbn Hacer bu çalışmasında kendisi gibi adı Ahmed, künyesi Ebü'l-Fazl olan şahsiyetleri bir araya getirmiştir. 14. en-Nebeʾü'l-enbeh fî binâʾi'l-Kaʿbe. el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî için 822'de (1419) yazılmıştır.

İbn Hacer'in tarih çalışmaları arasında sayılabilecek olan Kitâbü'l-Muʿammerîn ile (İbn Hacer, el-İṣâbe, VI, 369) Kitâbü Men câveze'l-miʾe adlı eseri (a.g.e., VI, 395) muhtemelen aynı çalışmadır. Onun ayrıca, İbnü'l-Adîm'in Buġyetü'ṭ-ṭaleb'ine İbn Hatîb en-Nâsıriyye tarafından yazılan ed-Dürrü'l-münteḫab fî (tekmileti) Târîḫi Ḥaleb adlı zeyle birçok ilâvede bulunduğu belirtilmektedir. Şerḥu Naẓmi's-sîre li'l-ʿIrâḳī ise (Süyûtî, Naẓmü'l-ʿiḳyân, s. 49) Irâkī'nin, Hz. Peygamber'in hayatını ve şemâilini 1000 beyitte ele aldığı ed-Dürerü's-seniyye (Naẓmü'd-düreri's-seniyye) fi's-siyeri'z-zekiyye adlı eserine İbn Hacer tarafından yazılan bir şerh olmalıdır.

R) Dil ve Edebiyat. 1. Dîvânü şiʿrihi'l-kebîr (Manẓûmü'd-dürer). Bir nüshası Escurial Library'de (nr. 444), bu nüshadan alınan mikrofilmi Mektebetü'l-mecmai'l-ilmiyyi'l-Irâkī'de (nr. 179) bulunmaktadır. Müellif bu divandan yaptığı seçmeleri Ḍavʾü'ş-şihâb adıyla bir araya getirmiş olup (İbn Hacer, el-Mecmaʿu'l-müʾesses, III, 87) bazı kaynaklarda sözü edilen küçük divanı da muhtemelen bu eserdir. 2. es-Sebʿatü (es-Sebʿu)'s-seyyâre (es-Sebʿatü's-seyyâre en-neyyirât). İbn Hacer'in Ḍavʾü'ş-şihâb'dan

veya büyük divanından (İbn Tağrîberdî, el-Menhelü'ṣ-ṣâfî, II, 27-28; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 765; II, 977) derleyerek 811'de (1408) tamamladığı üçüncü divanı olup yedi bölümden meydana gelen eserin ilk altı bölümünün yedişer gazel ihtiva etmesi sebebiyle el-Müsebbiʿât veya bazı kaynaklarda büyük divanının adı olduğu belirtilen Manẓûmü'd-dürer adıyla da anılmaktadır. Subhî Reşâd Abdülkerîm tarafından yayımlanan eserin (Tanta 1410/1990) sonunda Zeynüddin el-Irâkī için İbn Hacer'in yazdığı otuz dokuz beyitlik bir mersiye yer almaktadır. Seyyid Ebü'l-Fazl, bu yedi bölümü divanın çeşitli nüshalarından ve matbu eserlerde dağınık halde bulunan parçalardan derleyerek Dîvânü'l-ʿallâme el-muḥaddis̱ el-imâm Ebi'l-Fażl Şihâbiddîn Aḥmed b. ʿAlî b. Ḥacer el-ʿAsḳalânî adıyla yayımladığı gibi (Haydarâbâd-Dekken 1381/1962) "Ibn Hajar: His Times and His Life" adlı makalesinde (IC, XXXII/1, s. 28-45) İbn Hacer'in dönemini ve eserlerindeki şiirin temel niteliklerini incelemiştir. Şehâbeddin Ebû Amr ise İbn Hacer'in divanını Ünsü'l-ḥucer fî ebyâti İbn Ḥacer adıyla şerhetmiştir (Beyrut 1409/1988). 3. Müsâmirü's-sâhir ve müsâhirü's-sâmir (et-Teẕkiretü'l-edebiyye). 794 (1392) ve 795 (1393) yıllarında çeşitli divanlardan ve edebî eserlerden derlenen ve müellifin el yazısıyla kırk cilt hacminde olduğu belirtilen bu çalışma Yemen Meliki el-Melikü'l-Eşref İsmâil b. Abbas er-Resûlî'ye hediye edilmiştir. 4. Ḳaẕa'l-ʿayn min naẓmi ġurâbi'l-beyn. Eserde, Aynî'nin es-Seyfü'l-mühenned fî sîreti'l-Meliki'l-Müʾeyyed adlı kitabında vezinleri bozuk 400 kadar beyit doğru şekilleriyle bir araya getirilmiştir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1316-1317). 5. Celebü Ḥaleb. Müellifin 836'da (1433) Halep'e yaptığı seyahat sırasında derlediği çeşitli bilgileri ihtiva eden dört cüz hacminde bir seyahatnâmedir. 6. ed-Dürerü'l-muḍıyye min fevâʾidi'l-İskenderiyye. İbn Hacer'in 797 (1395) yılı sonlarında İskenderiye'ye yaptığı seyahat esnasında elde ettiği rivayetleri, çeşitli bilgileri, şiirleri ve mektuplaşma örneklerini bir cüz halinde derlediği bir eser olup kendisine ait bazı şiirler de ihtiva etmektedir. 7. Urcûze fî Vefeyâti'l-aʿyân li'ẕ-Ẕehebî (Naẓmü Vefeyâti'l-aʿyân li'ẕ-Ẕehebî, Naẓmü vefeyâti'l-muḥaddis̱în). Zehebî'nin 1-700 (622-1300) yıllarına ait el-İşâre ilâ vefeyâti'l-aʿyân ve'l-münteḳā min Târîḫi'l-İslâm'ı bu eserle nazma çekilmek istenmişse de çalışma ancak 201 (816-17) yılına kadar getirilebilmiştir. 8. eẕ-Ẕeyl ʿalâ mâ cemaʿahû el-Beştekî min naẓmi İbni Nübâte (el-İʿtirâf ve'l-istidrâk ʿalâ men cemaʿa Dîvâne İbn Nübâte el-Mıṣrî).

İbn Hacer'in, 795 (1393) yılında aruzla ilgili beyitleri şerhettiği Muḫtaṣarü'l-ʿarûż'u (Muḳaddime fi'l-ʿarûż), Nüzhetü'n-nevâẓıri'l-mecmûʿa fi'l-mülaḥi ve'n-nevâdiri'l-mesmûʿa adlı (Süyûtî, Naẓmü'l-ʿiḳyân, s. 48) tamamlayamadığı bir eseri, ayrıca es-Sehlü'l-menîʿ fî şevâhidi'l-bedîʿ, el-Münteḫab min Kitâbi'l-Edeb ve el-Ḳaṣdü'l-bâdî beyne'l-merâciʿ ve'l-bâdî adlı çalışmalarının bulunduğu kaydedilmektedir.

S) Sorular ve Cevaplar. 1. Fetâva'l-Ḥâfıẓ İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî fî aḥvâli'l-ḳubûr ve ehvâli'n-nüşûr. Ölünün kabir ve âhiret hayatıyla ilgili yirmi sekiz sorunun kısa cevaplarını ihtiva eden risâle Delhi (1872), Kahire (1408/1987) ve fetvaların

kaynakları gösterilmek suretiyle Muhammed b. Abdülhakîm el-Kādî tarafından yine Kahire'de (1407/1987) yayımlanmıştır. Müellifin benzer konularda sorulan otuz iki soruya verdiği daha uzun cevapları içine alan fetvalarını da Fetâvâ el-Ḥâfıẓ İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî: ḳısmü'l-ʿaḳīde adıyla Muhammed Tâmir neşretmiştir (Tanta 1410/1989). Onun Risâle fî suʾâli'l-meyyit fi'l-ḳabr, el-Cevâbü'ş-şâfî ʿani's-suʾâli'l-ḫâfî adlarıyla anılan eserlerinin de aynı veya benzer risâleler olması muhtemeldir. Müellifin 108 hadisi ihtiva eden Aḥvâlü'l-meyyit min ḥîni'l-iḥtiżâr ile'l-ḥaşr (nşr. Yüsrâ Abdülganî el-Büşrâ, Kahire 1409/1989) adlı eseri de burada anılmalıdır. Müminin ölüm sonrası haline dair yirmi sekiz soruyu ve cevaplarını ihtiva ettiği ve iki yazmasının günümüze geldiği belirtilen (Brockelmann, GAL, II, 82-83) el-Esʾiletü'l-müfîde ve'l-ecvibetü'l-ʿadîde, aynı konudaki elli dokuz soruya verdiği cevapları içine alan ve Milano Ambrosiana'da bulunan bir diğer risâlesi de (Brockelmann, GAL Suppl., II, 75) onun aynı tür eserlerindendir. 2. el-Ecvibetü'l-vâride ʿani'l-esʾileti'l-vâfide min Ḥaleb (el-Ecvibetü'l-celiyye ʿani'l-esʾileti'l-Ḥalebiyye, Tertîbü'l-mübhemât ʿale'l-ebvâb). Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'deki bazı hadislerde müphem ifadelerle zikredilen şahısların kim olduğu, bir kısım muallak rivayetlerin hangi hadis kitaplarında mevsûl olarak rivayet edildiği, bazı olayların hangi yılda meydana geldiği gibi hususlarda hocası Burhâneddin el-Halebî'nin oğlu Ebû Zer el-Halebî'nin kendisine sorduğu kırk kadar soruya verdiği cevapları ihtiva eden eser, Ebû Yahyâ Eşref el-Fîşâvî (Tanta 1412/1992) ve İkmâlü mübhemâti'l-Buḫârî ve fevâʾid li-Fetḥi'l-bârî el-maʿrûfe bi'smi'l-Ecvibeti'l-vâride ʿani'l-esʾileti'l-vâfide adıyla Amr Ali Ömer (Dımaşk-Beyrut 1415/1994) tarafından yayımlanmıştır. 3. Cevâbü suʾâl fîmen ʿâşe baʿde'l-mevt (el-Baḥs̱ ʿan aḥvâli'l-baʿs̱) (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Mecmua, Hadis, nr. 1559; Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 1075, hadis 284, vr. 17-19). 4. Esʾile min ḫaṭṭi'ş-Şeyḫ İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî ve'l-cevâb ʿaleyhâ. Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî tarafından derlenen eseri Ebû Abdullah Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî el-İmtâʿ bi'l-erbaʿîne'l-mütebâyineti's-semâʿ ile birlikte neşretmiştir (Beyrut 1418/1997). 5. Suʾâl ile'l-ʿulemâʾ ʿani'l-müʾerriḫ elleẕî yeẕkürü terâcüme'n-nâs ʿalâ mâ yaʿlemü minhâ min ḫayr ve şer ve icâbetü'l-ʿulemâʾ ʿaleyhâ ve evvelühüm İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî. Haydarâbâd Âsafiye Kütüphanesi'nde bir nüshası vardır (Mecmua, nr. 44). 6. el-Cevâbü'l-celîl ʿan ḥükmi (ziyâreti) beledi'l-Ḫalîl (el-Binâʾü'l-celîl bi-ḥükmi beledi'l-Ḫalîl). Temîm ed-Dârî ile birlikte Hz. Peygamber'in huzuruna gelen Ebû Hind ed-Dârî'nin biyografisine dair bir cüzdür. Brockelmann'ın (GAL, II, 82) adını Cevâbü esʾile teteʿallaḳ bi'l-ḥadîs̱ fî vaḳfi beledi'l-Ḫalîl ʿalâ Temîm (Brockelmann'a göre Temîn, bk. a.g.e., a.y.) ed-Dârî adıyla kaydettiği eserin Berlin'de Staatsbibliothek'te (nr. 1589) ve British Museum'da (nr. 1468/2) birer nüshası bulunmaktadır.

Bazı hadislerin sağlamlık derecesini öğrenmek amacıyla sorulan sorulara İbn Hacer'in verdiği cevapları ihtiva eden el-Esʾile ve'l-ecvibe adlı risâleler de vardır. Bunlardan Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüsha (Beşir Ağa [Eyüp], Mecmua, nr. 142, vr. 22-

24) on dört, Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshalar (Mecmua, nr. 1629, vr. 47-51, 53-59; nr. 1630, vr. 133-140) sırasıyla dört, on iki ve üç, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki nüsha (AY, nr. 2461, vr. 25-27) yirmi dokuz soruya verdiği cevapları içine alır. Onun el-Ecvibetü'l-müşerriḳa ʿani'l-esʾileti'l-müferriḳa adlı eseri de (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 12) burada anılmalıdır.

Ş) Diğer Eserleri. 1. Dîvânü'l-Ḫuṭabi'l-Ezheriyye. Rebîülevvel 817'den (Haziran 1414) Şevval 820'ye (Kasım 1417) kadar Ezher Camii'nde okuduğu otuza yakın hutbesini ihtiva etmektedir (Bulak 1301). 2. Ẕeyl ʿalâ Ẕeyli'l-Ḥüseynî. Zehebî'nin el-ʿİber'i üzerine Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî'nin yazdığı zeylin devamı mahiyetinde olup 763 (1362) yılından başlamaktadır. 3. Münteḫabü Târîḫi Ḳazvîn. 836'daki (1433) Halep seyahati sırasında Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî'nin et-Tedvîn fî târîḫi Ḳazvîn adlı eserini birkaç "kürrâse" halinde ihtisar ettiği bir çalışmadır. İbn Hacer'in ayrıca 795'te (1393) tamamladığı belirtilen Muḫtaṣaru Telbîsi İblîs li'bni'l-Cevzî, Dîvânü'l-ḫuṭabi'l-Ḳılâʿiyye, el-Mecmaʿu'l-ʿâm fî âdâbi'ş-şarâb ve'ṭ-ṭaʿâm ve duḫûli'l-ḥammâm, Cüzʾ fî ḍarbi'r-remel, Risâle fî taʿaddüdi'l-Cumʿa bi-belde vâḥide adlı eserleri vardır.

İbn Hacer'e Nisbet Edilen Eserler. 1. el-Münebbihât (el-Münebbihât ʿale'l-istiʿdâd li-yevmi'l-mîʿâd [meʿâd] li'n-nuṣḥ ve'l-vedâd). İbn Hacer'le ilgisi bulunmamakla beraber Münebbihâtü İbn Ḥacer adıyla çeşitli baskıları bulunan kitabı (Bombay 1270/1853; İstanbul 1315/1899, 1322/1904; İzmir 1963; İstanbul 1974) Kâtib Çelebi Zeynülkudât Ahmed b. Muhammed el-Hiccî'ye nisbet etmiş olup (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1848) eser muhtemelen Şehâbeddin İbn Hiccî (ö. 816/1413) tarafından kaleme alınmıştır (Abdüssettâr eş-Şeyh, s. 481). Yanlışlığın ise İbn Hiccî kelimesinin İbn Hacer şeklinde okunmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Eser bazı yazmalarında İbn Hacer el-Mekkî'ye izâfe edilmektedir (Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, I, 681). İbn Hacer'e nisbet edilen el-İstiʿdâd ḳable'l-fevt fî nuṣreti meleki'l-mevt de (Brockelmann, GAL, II, 82) aynı kitabı hatırlatmaktadır. Lahor (1889, 1897), Kazan (1904), Kanpûr (1284, 1890), Delhi (1282), İstanbul (1315), Tanta (1978) ve Beyrut'ta (1980, 1983) basılan el-Münebbihât Ömer ed-Dîrâvî (?), Ebû Hacele (Beyrut 1974) ve Âdil Ebü'l-Meâtî (Kahire 1986) tarafından tahkik edilerek el-İstiʿdâd li-yevmi'l-meʿâd adıyla yayımlanmıştır (yazma nüshaları ve üzerinde yapılan diğer çalışmalar için bk. Brockelmann, GAL Suppl., II, 74). 2. Ġırâsü'l-Esâs. Zemahşerî'nin Esâsü'l-belâġa adlı Arapça mecazlar sözlüğünden sadece mecazi mânalar ihtisar edilerek meydana getirilen eser Tevfîk Muhammed Şâhîn tarafından yayımlanmış olup (Kahire 1411/1990) Şâkir Mahmûd Abdülmün'im eserin İbn Hacer'e nisbet edilen kitaplardan biri olduğunu söylemektedir (İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, I, 668-670). Brockelmann'ın zikrettiği (GAL, I, 84) Muḫtaṣarü'l-Esâs bu eserin muhtasarı olmalıdır. 3. en-Nüḫabü'l-celîle fi'l-ḫuṭabi'l-cezîle. Altmış bir hutbeyi ihtiva eden çalışma (Kahire 1310) İbn Hacer'in eserlerinin zikredildiği hiçbir

kaynakta geçmemektedir (Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, I, 609-610). 4. el-Esʾiletü'l-fâʾiḳa bi'l-ecvibeti'l-lâʾiḳa (nşr. Muhammed İbrâhim Hafîzürrahman, Bombay 1410).

İbn Hacer'e nisbet edilen diğer eserler de şunlardır: ʿAşeretü(ʿİşretü)'l-ʿâşir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1141); İbn Hişâm'ın Ḳavâʿidü'l-iʿrâb'ının muhtasarı olduğu söylenen ʿAynü'l-Ḳavâʿid; Beyânü mâ aḫrecehü'l-Buḫârî ʿâliyen ʿan şeyḫ aḫrece ẕâlike'l-ḥadîs̱ aḥadü'l-eʾimme ʿan vâḥid ʿanh (Abdülhay el-Kettânî, I, 335); Cemâlü'l-ḳurrâʾ (Brockelmann, GAL Suppl., II, 75); Cüzʾ fî esmâʾi'l-müdellisîn; Cüzʾ Ḳıṣṣati (Ṭuruḳu ḥadîs̱i) Hârût ve Mârût; Corcî Zeydân'ın on iki cilt olup Leknev'de (1253) ve Lahor'da (1888) basıldığını ileri sürdüğü hadise dair ed-Dîbâce (Âdâb, III, 176; Ziriklî, I, 178); ed-Dürer fi'n-nafaḳati'l-ḳalîle; ed-Dürrü'l-manẓûm veya el-Muʿaşşerât (Brockelmann, GAL, II, 84); Edebü'ż-żayf ve'l-mużayyif (Brockelmann, GAL, I, 83); Esne'l-meṭâlib fî ṣılati'l-eḳārib (Brockelmann, GAL Suppl., II, 76); Fihrist müstaʿcel ve ʿulâle müteḥammil (Abdülhay el-Kettânî, II, 930); Ḥadîs̱ü Aḥmed b. Ḫuzeyme (bu eserden yapılmış seçmeler için bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 75); el-Ḫiṣâlü'l-vâride bi-ḥüsni'l-ittiṣâl; el-İḫlâṣ (eserden yapılmış seçmeler için bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 75); el-İlhâmü'ṣ-ṣâdır ʿani'l-inʿâmi'l-vâfir; İrşâdü'l-ʿibâd (Brockelmann, GAL, II, 76); İlsâḳu ʿuvâri'l-heves limen lem yefhemi'l-ıżṭırâb fî ḥadîs̱i'l-besmele ʿan Enes (Brockelmann, GAL Suppl., II, 75); İsnâdü'l-ḫamse (Brockelmann, GAL, II, 76); İttibâʿu'l-es̱er fî riḥleti İbn Ḥacer; hadise dair olup Bâlîzâde Mustafa Efendi ve daha başkaları tarafından şerhedildiği söylenen el-Ḳuṣârâ (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1327); Aclûnî'nin Keşfü'l-ḫafâ adlı eserini kaleme alırken çok faydalandığı anlaşılan (I, 6, 7, 8) el-Leʾâli'l-mens̱ûre fi'l-eḥâdîs̱i'l-meşhûre; Menâḳıbü'ş-Şeyḫ Ebi'l-ʿAbbâs Aḥmed el-Ḥarrâr; Irâkī'nin el-Mevridü'l-henî fi'l-mevlidi'n-nebî adlı eserine yazılmış muhtasar (Brockelmann, İbn Hacer'in bu konudaki eserinin adının Mevlidü'n-nebî olduğunu, günümüze gelen şerh ve hâşiyelerinin bulunduğunu söylemektedir, bk. GAL, II, 83; Suppl., II, 74); el-Muġnî fî żabṭi'l-esmâʾ ve'l-ensâb (Medine, el-Mektebetü'l-Muhammediyye'de [Esmâü'r-ricâl, nr. 4] bir nüshasının bulunduğu kaydedilmektedir: Brockelmann, GAL Suppl., II, 75); Muḫtaṣarü't-Tenbîh; Münteḫab laṭîf min Kitâbi'l-Meslât li-Ebî Ḥayyân; Münteḫabü Riḥleti İbn Rüşeyd; Münteḳā Zevâʾidi'l-elġāz li'l-Ġazzî; Riḥle min Mıṣr ilâ Dımaşḳ; Risâle fî ḥaḳḳi'l-eḥâdîs̱ (Brockelmann, GAL Suppl., II, 76); er-Risâletü'l-ġarriyye (ʿizziyye, ġazziyye) fi'l-ḥisâb; Risâle fi'l-cevâb ʿan esʾile ʿuriżat ʿaleyh (Brockelmann, GAL, II, 76); Ebü'l-Feth el-Kāhirî'nin S̱ebet'inden derlendiği söylenen (Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 129) Sülve fî ḫaberi Kilve (Sülvet s̱ebetü Kilvet; benzeri için bk. Brockelmann, GAL, II, 539); es-Sîre (es-Sîretü'n-nebeviyye); Abdülganî el-Ezdî'nin Müştebihü'n-nisbe'sinin üzerine yazıldığı söylenen Tavżîḥu'l-Müştebih; Tuḥfetü ehli't-taḥdîs̱ ʿan şüyûḫi'l-ḥadîs̱ (Ziriklî eserin üç cilt olduğunu söylemektedir, el-Aʿlâm, I, 178; Brockelmann, GAL Suppl., II, 75); Târîḫu'l-Medîneti'l-münevvere (Brockelmann, GAL Suppl., II, 75); Tercemetü'n-Nevevî; Tercemetü es-Seyyid

Aḥmed el-Bedevî (Brockelmann, GAL, I, 83). Ayrıca İbn Hacer'in hiçbir kaynakta zikredilmeyen Ġāyetü'n-nefʿ fî şerḥi temṡîli'l-müʾmin bi-ḫâṣṣati'z-zerʿ adlı bir eserinin yayımlandığı (Kahire 1358/1940) kaydedilmektedir (Sâlihiyye, II, 152).

Müellifleri bilinen bazı eserler de İbn Hacer'e nisbet edilmiştir. Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'nin el-Fetḥu'l-mevâhibî fî menâḳıbi'ş-Şâfiʿî'si (bazı kaynaklarda el-Fetḥu'l-Vehbî fî menâḳıbi'ş-Şâṭıbî adıyla geçmektedir, bk. Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, I, 678), Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir b. Zeyd el-Mevsılî'nin (ö. 870/1465-66) Meḥâsinü'l-mesâʿî fî menâḳıbi'l-İmâm Ebî ʿAmr el-Evzâʿî'si, İbn Hacer el-Heytemî'nin el-Ecvibetü'z-zekiyye ʿan teʾḫîri'l-ʿamel ve taḳdîmi'n-niyye'si (Brockelmann, GAL Suppl., II, 75), yine İbn Hacer el-Heytemî'nin Şerḥu'l-İrşâd'ı (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 69), muhtemelen yine İbn Hacer el-Heytemî'ye ait olan Tuḥfetü'l-muḥtâc bi-şerḥi'l-Minhâc'ı bunlardan bazılarıdır.

İbn Hacer'in hayatı ve eserlerine dair talebesi Sehâvî el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti şeyḫi'l-İslâm İbn Ḥacer adıyla bir kitap kaleme almış (nşr. Hâmid Abdülmecîd, Tâhâ ez-Zeynî, Kahire 1406/1986), bu kitap İbn Hacer üzerinde yapılan bütün araştırmalara kaynak teşkil etmiştir. Sabri Hâlid Kavaş (Sabri Khalid Kawash), Ibn Hajar al-Asqalānī (1372-1449 A.D.): A Study of the Background, Education and Career of a ʿĀlim in Egypt adlı doktora çalışmasında (Princeton University, 1969) İbn Hacer'in ilmî kişiliğini incelemiş, Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî ve dirâsetü muṣannefâtihî ve menhecihî ve mevâridihî fî Kitâbi'l-İṣâbe (I-, Bağdat, ts. [Dârü'r-risâle]; I-II, Beyrut 1417/1997) adlı doktora tezinde İbn Hacer'in hayatını ve özellikle eserlerini geniş şekilde araştırmış, Abdüssettâr eş-Şeyh de el-Ḥâfıẓ İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî emîrü'l-müʾminîn fi'l-ḥadîṡ (Dımaşk 1412/1992) adıyla bir eser yazmıştır. Âftâb Ahmed Rahmânî, "The Life and Works of Ibn Hajar al-Asqalānī" adlı makalesinde (bk. bibl.) onun hayatı ve eserleri, Muhammed Kemâleddin İzzeddin et-Târîḫ ve'l-menhecü't-târîḫî li'bn Ḥacer el-ʿAsḳalânî adlı kitabında (Beyrut 1404/1984) hayatı ve özellikle İnbâʾü'l-ġumr'daki metodu üzerinde durmuş, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî müʾerriḫen adlı çalışmasında ise (Beyrut 1407/1987) bir önceki eserini özetlemiştir. Abdurrahman el-Bûsîrî de İbn Hacer'le Bedreddin el-Aynî arasındaki ihtilâfa dair Mübtekirâtü'l-leʾâlî ve'd-dürer fi'l-muḥâkemeti beyne'l-ʿAynî ve'bni Ḥacer'i kaleme almıştır (nşr. Süleyman Muhammed er-Rûbî - Hâdî Arefe, Trablusgarp 1959; Kahire 1401/1981). İbn Hacer'in muhaliflerinden Alemüddin Sâlih b. Ömer el-Bulkīnî'nin el-Fücer ve'l-bücer fî tercemeti İbn Ḥacer adlı bir kitap yazdığı (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 618), Abdullah b. Zeynüddin b. Ahmed el-Busravî eş-Şâfiî'nin İbn Hacer'in biyografisine dair Cümânü'd-dürer adlı bir eser kaleme aldığı (Murâdî, III, 87) ve bu eserin Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunduğu (Ziriklî, IV, 88) zikredilmiştir. Brockelmann, Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed el-Mukrî el-Fâsî'nin Tenâsüḳu'd-dürer fî tercemeti İbn Ḥacer adıyla bir eser kaleme

aldığını, bunun da muhtemelen Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Hâc eş-Şâtıbî tarafından el-Cümân min muḫtaṣari Aḫbâri'z-zamân adıyla ihtisar edildiğini ileri sürmekteyse de (GAL Suppl., II, 73) bu muhtasarın Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî'nin Aḫbârü'z-zamân'ı ile ilgili bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır (Muhammed Kürd Ali, III [1971], s. 239-240).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hacer, Fetḥu'l-bârî (Hatîb), II, 168-169, 483-489; V, 193; VII, 463-464, 506, 531; VIII, 197-198, 441, 554, 580-581, 611; IX, 375, 430-431; X, 185; XI, 13; a.mlf., el-Mecmaʿu'l-müʾesses li'l-muʿcemi'l-müfehres (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1415/1994, I, 79-201, 434; II, 27-81, 294-351, 483, 559-571; III, 120-122, 196, 256; a.mlf., İntiḳāḍü'l-iʿtirâż fi'r-red ʿale'l-ʿAynî fî şerḥi'l-Buḫârî (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî - Subhî es-Sâmerrâî), Riyad 1413/1993, I, 79; a.mlf., İnbâʾü'l-ġumr, I, 3-4; VIII, 39; a.mlf., Taġlîḳu't-taʿlîḳ ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî (nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekî), Beyrut-Dımaşk 1405/1985, tür.yer.; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 23-250; a.mlf., Taʿcîlü'l-menfaʿa bi-zevâʾidi ricâli'l-eʾimmeti'l-erbâʿa (nşr. İkrâmullah İmdâdü'l-Hak), I-II, Beyrut 1416/1996; a.mlf., el-İṣâbe (Bicâvî), VI, 369, 395; a.mlf., Tebṣîrü'l-müntebih, I, 414-415; IV, 1511-1513; a.mlf., Tevâli't-teʾsîs (nşr. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kādî), Beyrut 1406/1986, s. 49; a.mlf., Dîvânü'l-Ḥâfıẓ İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî (nşr. Subhî Reşâd Abdülkerîm), Tanta 1410/1990, s. 19-71; a.mlf., "Fetvâ fî kitâbeti't-târîḫ" (nşr. Fuâd Seyyid, MMMA, II/1, [1375/1956] içinde), s. 162-177; Begavî, Meṣâbîḥu's-sünne (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî v.dğr.), Beyrut 1407/1987, neşredenin girişi, I, 77-96; Fâsî, Ẕeylü't-Taḳyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, I, 352-357; Takıyyüddin İbn Fehd, Laḥẓü'l-elḥâẓ (nşr. Hüsâmeddin el-Kudsî, Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde), Haydarâbâd 1376/1956 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), s. 326-343; İbn Tağrîberdî, el-Menhelü'ṣ-ṣâfî, II, 16-32; Necmeddin İbn Fehd, Muʿcemü'ş-şüyûh (nşr. Muhammed ez-Zâhî - Hamed el-Câsir), Riyad 1982, s. 70-78; Sehâvî, el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti şeyḫi'l-İslâm İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî (nşr. Hâmid Abdülmecîd - Tâhâ ez-Zeynî), Kahire 1406/1986; a.mlf., eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, II, 36-40; X, 315-317; a.mlf., et-Tibrü'l-mesbûk fî ẕeyli's-Sülûk, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezher), s. 230-236; a.mlf., eẕ-Ẕeyl ʿalâ Refʿi'l-ʿiṣr (nşr. Cûde Hilâl - M. Mahmûd Subh), s. 75-89; Süyûtî, Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 363-366; a.mlf., Naẓmü'l-ʿiḳyân, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), s. 45-53, 179; a.mlf., Tedrîbü'r-râvî, II, 298; Taşköprizâde, Miftâḥu's-saʿâde, II, 412-415; İbn İyâs, Bedâʾiʿu'z-zühûr, II, 268-270; İbn Tolun, el-Ḳalâʾidü'l-cevheriyye fî târîḫi'ṣ-Ṣâliḥiyye (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dımaşk 1400/1980, II, 454-457; İbnü'l-Kādî, Dürretü'l-ḥicâl, I, 64-72; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 7, 8, 12, 21, 24, 28, 58, 60, 69, 106, 116, 117, 126, 157, 162, 167, 170-171, 175, 195, 200, 204, 215, 228, 237, 245, 254, 257, 292, 301, 305, 307, 339-340, 354, 363, 375, 400, 418, 420, 421, 464, 465, 503, 508, 545-548, 551, 552, 555, 600, 608, 618, 705, 706, 748, 751, 765, 835, 838, 877, 909, 919, 930, 935; II, 961, 977, 990, 1039, 1052, 1062, 1097, 1141, 1162, 1275, 1295, 1296, 1316-1317, 1327, 1328, 1351, 1481, 1510, 1511, 1541, 1548, 1604, 1660, 1684, 1691, 1697, 1714, 1792, 1822, 1830, 1840, 1842, 1848, 1856, 1860, 1917, 1923, 1932, 1936-1937, 1945, 2003, 2030, 2036; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VII, 272; Aclûnî, Keşfü'l-ḫafâʾ (nşr. Ahmed el-Kalâş), Kahire, ts. (Dârü't-Türâs), I, 6, 7, 8; Murâdî, Silkü'd-dürer, III, 87; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 87-92; Keşmîrî, Feyżü'l-bârî ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, Kahire 1357/1938, I, 38; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 128-130; Îżâḥu'l-meknûn, I, 69; Serkîs, Muʿcem, I, 77-81; Brockelmann, GAL, I, 82, 84, 445; II, 81-84, 91; Suppl., I, 777; II, 73-76, 617; M. Mustafa Ziyâde, el-Müʾerriḫûn fî Mıṣr fi'l-ḳarni'l-ḫâmis ʿaşer el-mîlâdî, Kahire 1954, s. 17-20; Abbas el-Azzâvî, et-Taʿrîf bi'l-müʾerriḫîn fî ʿahdi'l-Moġol ve't-Türkmân, Bağdad 1376/1957, I, 233-236; Abdurrahman el-Bûsîrî, Mübtekirâtü'l-leʾâlî ve'd-dürer fi'l-muḥâkemeti beyne'l-ʿAynî ve'bni Ḥacer (nşr. Süleymân Muhammed er-Rûbî - Hâdî Arefe), Trablusgarp 1959; Sezgin, GAS, I, 122, 128-129; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 321-337; II, 881-882, 930, 990; Müneccid, Muʿcem, I, 12-13; II, 19-20; M. Abdullah İnân, Müʾerriḫû Mıṣri'l-İslâmiyye ve meṣâdirü't-târîḫi'l-İslâmiyye, Kahire 1388/1969, s. 105-114; Sabri Khalid Kawash, Ibn Hajar al-Asqalānī (1372-1449 A. D.): A Study of the Background, Education and Career of a 'Ālim in Egypt (doktora tezi, 1969), Princeton University; Elbânî, Maḫṭûṭâti, s. 43-45, 185; C. Zeydân, Âdâb, III, 174-177; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 178-179; IV, 88; VI, 120; M. Kemâleddin İzzeddin, et-Târîḫ ve'l-menhecü't-târîḫî li'bn Ḥacer el-ʿAsḳalânî, Beyrut 1404/1984, s. 200-207; a.mlf., İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî müʾerriḫen, Beyrut 1407/1987; Sâlih Yûsuf Ma'tûk, Bedrüddîn el-ʿAynî ve eṡeruhû fî ʿilmi'l-ḥadîṡ, Beyrut 1407/1987, s. 225-250; Muhammed İsâm Arrâr el-Hüseynî, İtḥâfü'l-ḳārî bi-maʿrifeti cühûd ve aʿmâli'l-ʿulemâʾ ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, Beyrut 1407/1987, s. 121;

Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan - Ebû Huzeyfe Râid b. Sabrî, Muʿcemü'l-muṣannefâti'l-vâride fî Fetḥi'l-bârî, Riyad 1412/1991; Abdüssettâr eş-Şeyh, el-Ḥâfıẓ İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî emîrü'l-müʾminîn fi'l-ḥadîs̱, Dımaşk 1412/1992; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, II, 141-158; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 173; ayrıca bk. İndeks, s. 467; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî ve dirâsetü muṣannefâtihî ve menhecihî ve mevâridihî fî kitâbihi'l-İṣâbe, I-II, Beyrut 1417/1997; a.mlf., "Şâʿiriyyetü İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî", Mecelletü'l-baḥs̱i'l-ʿilmî ve't-türâs̱i'l-İslâmî, II, Mekke 1979, s. 147-165; Jacqueline Sublet, "Les maitres et les études de deux traditionnistes de l'èpoque mamelouke", BEO, XX (1967), s. 7-99; Abdülhamîd M. el-Besyûnî, "el-Meṭâlibü'l-ʿâliye bi-zevâʾidi'l-mesânîdi'ş-şemâniye", el-Vaʿyü'l-Muḥammedî, VI/69 (1970), s. 72-84; Muhammed Kürd Ali, "Kitâbü'l-Cümân", MMLADm., III (1971), s. 239-240; Aftab Ahmed Rahmani, "The Life and Work of Ibn Hajar al-Asqalānī", IC, XLV/3 (1971), s. 203-212; XLV/4 (1971), s. 275-293; XLVI/1 (1972), s. 75-81; XLVII/3 (1973), s. 257-273; Abdürrezzâk Ḳāsım, "Menhecü İbn Ḥacer fî kitâbihî Hedyi's-sârî", Âdâbü'r-râfideyn, XI, Musul 1979, s. 361-403; Claude Gilliot, "Textes arabes ancien édité en Egipte au cours des années 1992 à 1994, 1994-1996", MIDEO, XXII (1994), s. 314-315; XXIII (1997), s. 343, 354, 389-390, 419; Muhammed Abdurrahman el-Ehdel, "Eḍvâʾ ʿalâ Nüzheti'l-elbâb fi'l-elḳāb li'l-ḥâfıẓ İbn Ḥacer el-ʿAsḳalânî", ʿÂlemü'l-kütüb, XVIII/6, Riyad 1418/1997, s. 483-489; C. Van Arendonk, "İbn Hacerü'l-Askalânî", İA, V/2, s. 735-737; F. Rosenthal, "Ibn Ḥadjar al-ʿAsḳalānī", EI² (Fr.), III, 799-802; Asri Çubukçu, "Çakmak, el-Melikü'z-zâhir", DİA, VIII, 193; Abbas Zeryâb, "İbn Ḥacer-i ʿAsḳalânî", DMBİ, III, 319-331.

M. Yaşar Kandemir

AYNÎ, Bedreddin بدر الدين العيني Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451) Türk asıllı Hanefî fakihi, tarihçi, hadis ve dil âlimi.

Aynî'nin büyük dedesi Ahmed XIV. yüzyılın başlarında Ankara'dan göçerek Halep'e yerleşmiş, babası orada doğmuştur. Aynî ise ailesinin daha sonra yerleştiği Ayıntab'da (Gaziantep) 17 (veya 26) Ramazan 762 (21 Temmuz 1361) tarihinde doğdu. Bir ulemâ ailesine mensup olan Aynî ilk tahsilini memleketinde yaptı. Ayıntab kadısı olan babasından fıkıh okudu ve bir süre onun yerine kadılık yaptı. 1382'de babasının vefatından sonra Ayıntab'dan ayrılarak Besni, Kâhta ve Malatya'da tahsiline devam etti. Halep'te Cemâl el-Malatî ve Kudüs'te Alâ es-Sîrâmî'den ders aldı. Daha sonra da bu hocasıyla birlikte Kahire'ye gitti ve hocası tarafından Berkūkıyye Tekkesi'ne yerleştirildi. Sîrâmî'nin vefatına kadar bu tekkede kalan ve bazı görevleri yürüten Aynî'nin bu münasebetle tasavvufla olan ilgisinden söz edilir. Kahire'de Sirâceddin el-Bulkīnî, Zeynüddin el-Irâkī, Nûreddin el-Heysemî ve Ebü'l-Feth el-Askalânî gibi devrin önde gelen âlimleri başta olmak üzere birçok hocadan ders aldı.

Daha sonra Kahire'ye yerleşen Aynî, ilmî sahada adını duyurmaya başladı ve yöneticiler nezdinde itibar kazanarak muhtelif resmî görevlere getirildi. İlk olarak 801 (1398-99) yılında el-Melikü'z-Zâhir Berkuk tarafından tarihçi Makrîzî'nin yerine Kahire muhtesib*liğine tayin edildi. Bu görevinden birkaç defa alınan ve tekrar tayin edilen Aynî 803'te (1400-1401) el-Melikü'n-Nâsır Ferec tarafından daha çok Memlük sultanlarının kurmuş olduğu vakıfların idaresiyle görevli bir kurum olan nâzirü'l-ahbâslığa (evkaf nâzırlığı) getirildi. Bu arada Mahmûdiyye Medresesi'nde fıkıh

okutmaya başladı. Sultan el-Melikü'l-Müeyyed tahta geçtiğinde (1412) gözden düşerek evkaf nâzırlığından alındı ise de bir süre sonra tekrar bu göreve getirildi. 1416 yılında yine muhtesibliğe tayin edildi. el-Melikü'l-Müeyyed ile Kudüs Seferi'ne katılan ve onun nezdindeki mevkiini daha da güçlendiren Aynî, sultan tarafından 1420'de Konya'ya Karamanoğlu Ali Bey'e elçi olarak gönderildi. Aynî'nin Müeyyediyye Medresesi'nde hadis hocalığına başlaması da bu hükümdar zamanındadır. 1421 yılında tahta geçen ve kendisine son derece hürmet gösteren el-Melikü'z-Zâhir Tatar'dan sonra el-Melikü'l-Eşref Barsbay'ın da teveccühünü kazanarak 829'da (1425-26) Kahire'de Hanefî başkadısı oldu. 1429 yılında azledilip yeniden muhtesibliğe tayin edildi. İki yıl sonra eski görevleri uhdesinde bulunmakla birlikte tekrar başkadılığa getirildi. Böylece evkaf nâzırlığı, muhtesiplik ve başkadılık görevlerinin bir arada ilk defa onun tarafından yürütüldüğü kaynaklarda zikredilir. 1435'te Barsbay'ın Âmid seferine de katılan Aynî, bir süre sonra muhtesiblik vazifesinden alındı. 1438'de Barsbay vefat edince başkadılıktan da alınan ve uhdesinde yalnız evkaf nâzırlığıyla müderrislik görevi kalan Aynî bu tarihten sonra evine çekilerek eser yazmakla meşgul oldu. Ardından tekrar muhtesib tayin edildi. 1449 yılında el-Melikü'z-Zâhir Çakmak tarafından bütün görevlerinden alındı. Bu yüzden geçim sıkıntısına düşen ve emlâkiyle kitaplarını satarak geçimini sağlamak zorunda kalan Aynî, 4 Zilhicce 855 (28 Aralık 1451) tarihinde vefat etti ve kendi kurduğu Medresetü'l-Ayniyye'ye defnedildi.

Aynî'nin, sultanların teveccühünü kazanarak idarî sahada aktif bir rol oynamasında Türkçe bilmesinin büyük tesiri olmuştur. Nitekim o, el-Melikü'z-Zâhir Tatar için Hanefî fakihi Kudûrî'nin el-Muhtasar adlı eserini Türkçe'ye tercüme ettiği gibi, Arapça yazmış olduğu tarihi Sultan Barsbay'a okur ve Türkçe açıklamasını yapardı. Talebesi İbn Tağrîberdî ve kendisinden çok faydalanmış olan tarihçi Sehâvî'nin belirttiğine göre Aynî'nin özellikle fıkıh, usul, tarih, hadis ve lugat ilimlerinde derin bir vukufu vardı. İdarî hayata olduğu kadar devrinin ilmî ve fikrî hayatına da aktif bir şekilde katılmış bulunan Aynî'nin, çağdaşı iki büyük âlim Makrîzî ve İbn Hacer el-Askalânî ile dostça olmayan bazı münasebetleri olmuştur. Makrîzî'nin yerine muhtesiblik makamına getirilişi, kendisinin Türk, İbn Hacer'in ise Arap oluşu ve Sahîh-i Buhârî'ye yaptıkları şerhler münasebetiyle aralarında geçen tartışmalar bu ihtilâfların kaynağını teşkil etmiştir.

Eserleri. Oldukça karışık ve yoğun faaliyetlerle dolu bir hayat süren ve ömrünün büyük bir kısmını devlet hizmetlerinde geçiren Aynî, çeşitli konularda birçok eser yazmıştır. Türkçe birkaç kitabı dışında hepsi Arapça olan eserlerinin başlıcaları şunlardır: 1. ʿİkdü'l-cümân* fî târîhi ehli'z-zamân. Aynî, yirmi cildi bulan bu umumi tarihi daha sonra kardeşi Şehâbeddin Ahmed'le birlikte sekiz ciltte ihtisar etmiştir. ʿİkdü'l-cümân, Aynî'nin lakabına nisbetle Târîhu'l-Bedrî, bu ihtisar da kardeşine nisbetle Târîhu'ş-Şihâbî adıyla tanınmıştır. Aynî bu büyük eserini üç cilt halinde bir

kere daha kısaltarak buna da Târîhu'l-Bedr fî evsâfi ehli'l-ʿasr adını vermiştir. Eserin Memlükler dönemine ait 648-664 (1250-1266) yıllarını kapsayan bölümü Muhammed Muhammed Emîn tarafından (Kahire 1407/1987); 815-824 (1412-1421) yıllarını kapsayan bölümü de Abdürrâzık et-Tantâvî tarafından edisyon kritiği yapılarak neşredilmiştir (Kahire 1985). 2. ʿUmdetü'l-kārî* fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî. Aynî, Sahîh-i Buhârî'nin diğer şerhlerine nisbetle daha derli toplu ve düzenli olan bu eseri, İbn Hacer'in Fethu'l-bârî adlı şerhini gördükten sonra kaleme almış ve bazı konularda üstü kapalı da olsa onu tenkit etmiştir. Eserin muhtelif baskıları yapılmıştır (I-XIII, İstanbul 1308-1311; I-XIII, Kahire 1348; I-XXV, Kahire 1348 ve I-XX, Kahire 1392/1972). 3. el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye. Mergīnânî'nin Hanefî fıkhına dair meşhur eseri el-Hidâye'nin şerhidir. Fıkhî konuları derli toplu ele alışı ve özellikle hadisleri inceleyişi bakımından el-Hidâye'nin önemli şerhlerinden biri olan bu eser de basılmıştır (I-VI, Leknev 1293; I-X, Kahire 1980-1981). 4. Remzü'l-hakāʾik fî şerhi Kenzi'd-dekāʾik. Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin Hanefî fıkhına dair Kenzü'd-dekāʾik, adlı eserinin şerhi olup birçok defa basılmıştır (I-II, Bulak 1285; Bombay 1302; Dehli 1870, 1884, 1298, 1315-1317; Leknev 1877, 1882; Mısır 1299). 5. el-Mākasıdü'n-nahviyye fî şerhi şevâhidi şurûhi'l-Elfiyye. İbn Mâlik'in el-Elfiyye adlı eserindeki örnek beyitlere (şevâhid) dair olan ve eş-Şevâhidü'l-kübrâ diye de bilinen kitap, Bağdâdî'nin Hizânetü'l-edeb adlı eserinin kenarında basılmıştır (I-IV, Bulak 1299). Bu eserin muhtasarı olan ve eş-Şevâhidü's-sugrâ diye bilinen Ferâʾidü'l-kalâʾid fî muhtasari şerhi'ş-Şevâhid adlı eseri de matbudur (Mısır 1297). 6. es-Seyfü'l-mühenned fî sîreti'l-Meliki'l-Müʾeyyed. Memlüklü hükümdarı el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî (1412-1421) ve devriyle ilgili olarak kaleme aldığı bir eserdir. Fehim Muhammed Şeltût tarafından edisyon kritiği yapılarak neşredilmiştir (Kahire 1387/1967).

Aynî'nin sayıları kırkı aşan diğer eserlerinin başlıcaları şunlardır: Tarih ve Biyografi: er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir (Kahire 1370, 1962); Târîhu'l-ekâsire (İran hükümdarlarının biyografilerine dair Türkçe eser); el-Cevherü's-seniyye fî târîhi'd-devleti'l-Müʾeyyediyye; Muhtasaru Târîhi İbn Hallikân; et-Tabakātü'l-Hanefiyye; Tabakātü'ş-şuʿarâʾ. Hadis ve Hadis Ricâli: Mebâni'l-ahbâr fî şerhi Meʿâni'l-âsâr; Nuhabü'l-efkâr fî tenkīhi Mebâni'l-ahbâr; Megāni'l-ahyâr fî ricâli Meʿâni'l-âsâr; Şerhu Süneni Ebî Dâvûd. Fıkıh ve Fıkıh Usulü: Şerhu'l-Menâr; Minhatü's-sülûk fî şerhi Tuhfeti'l-mülûk; Şerhu Mecmaʿi'l-bahreyn; et-Tuhfe ve'l-hidâye; ed-Dürerü'z-zâhire fî şerhi'l-Bihâri'z-zâhire (eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Sâlih Yûsuf Ma'tûk, s. 85-123, 175-265).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hacer el-Askalânî, İnbâʾü'l-gumr, I-III, tür.yer.; Sehâvî, ed-Davʾü'l-lâmiʿ, X, 131-135; Taşköprizâde, Miftâhu's-saʿâde, I, 265-266; İbnü'l-İmâd, Şezerât, VII, 286-288; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 207-208; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 839; Osmanlı Müellifleri, I, 352-353; Serkîs, Muʿcem, II, 1402-1404; Brockelmann, GAL, II, 64-66, 251; Suppl., I, 645; II, 50, 266; Ziriklî, el-Aʿlâm, VIII, 38-39; Yaşar Kopraman, el-Aynî'nin İkdü'l-cümân'ında XV. yy.'a Ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar (doktora tezi, 1971), AÜ DTCF Ktp., nr. 149; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XII, 150-151; Talat Sakallı, Aynî'nin Hadis

Kültüründeki Yeri (doktora tezi, 1987), AÜ İlâhiyat Fakültesi, DİA Ktp., nr. 9675; Sâlih Yûsuf Ma'tûk, Bedrüddîn el-ʿAynî ve eseruhû fî ʿilmi'l-hadîs, Beyrut 1407/1987; Âdile Âbidin, "Aynînin, Ikdü'l-Cuman Fi Târihi Ehlizzeman Adlı Tarihinde Osmanlılara Ait Verilen Malûmatın Tedkiki", Tarih Semineri Dergisi, II, İstanbul 1938, s. 109-215; Marçais, "Aynî", İA, II, 70-72; a.mlf., "al-ʿAynī", EI² (İng.), I, 790-791.

Ali Osman Koçkuzu

MÜCÂRÎ (المجاري) Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Alî el-Mücârî el-Endelüsî (ö. 862/1458) Kıraat ve hadis âlimi.

Endülüs'te Gırnata (Granada) bölgesindeki Vâdîâş (Guadix) şehrinin kuzeydoğusunda bir yerleşim yeri olan Mûcer'e (Mojar) nisbet edildiğine göre burada doğduğunu söylemek mümkündür; nisbesi Mûcârî olarak da okunmuştur (Ebû Ca'fer el-Belevî, s. 425). Bir vezir oğlu olan Mücârî tahsilini Gırnata'da yaptı. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Cüzey'den tefsir, hadis, usul ve nahiv okuyarak icâzet aldı. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Kay'âtî el-Kinânî'nin derslerini otuz yıl boyunca takip ederek kendisinden kıraat, nahiv ve fıkıh gibi alanlarda faydalandı. Yine kıraat, fıkıh ve Arapça okuduğu, ayrıca kendisinden hadis rivayet ettiği Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Haffâr ile usûl-i fıkıh ve nahiv dersleri aldığı el-Muvâfaḳāt sahibi İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî, Ebû Yahyâ İbn Âsım ve Ebû Abdullah İbn Allâk da onun Gırnata'daki hocaları arasında yer alır.

Mücârî, daha sonra tahsilini ilerletmek ve hac farîzasını eda etmek maksadıyla seyahate çıktı. Önce Tilimsân'a gitti; burada Ebû Osman Saîd b. Muhammed el-Ukbânî et-Tilimsânî, İbn Merzûk el-Hafîd ve diğer bazı âlimlerden fıkıh, ferâiz, tefsir, mantık, hesap ve hendese gibi alanlarda istifade etti. 798 (1396) yılında Bicâye üzerinden Tunus'a geçti; 799'da (1397) Mısır'a gitti. Bicâye'de Ebü'l-Kāsım el-Meşezzâlî, Tunus'ta İbn Arafe, Kahire'de Ömer b. Raslân el-Bülkīnî, Zeynüddin el-Irâkī gibi âlimlerden çeşitli konularda faydalandı Bulkīnî onu kendi medresesinde çocuklarına ve torunlarına Arapça dersleri vermekle görevlendirdi.

Gırnata'ya döndükten sonra burada talebe yetiştirmekle meşgul olan Mücârî'den özellikle kıraat ve hadis alanında pek çok kişi istifade etti. Mâlikî fakihi Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed es-Sarakustî, kendisinden kırâat-i seb'a okuyan Abbas b. Ahmed eş-Şâvî, Gırnata Camii hatibi kadı Ebû Ömer Muhammed b. Manzûr el-Kaysî onun talebelerinden bazılarıdır. "Râviye, rahhâl, mukrî, fakīh, hâtimetü'r-ruvât bi'l-Endelüs" gibi ifadelerle anılan Mücârî, talebelerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ci'dâlle'nin tesbitine göre 2 Cemâziyelâhir 862'de (17 Nisan 1458) vefat etti (a.g.e., s. 201). Şemseddin es-Sehâvî'nin bu tarihi 856 (1452) olarak zikretmesi doğru değildir. Bernâmec'i için talebelerinden Ebü'l-Hasan Ali b. Ebü'l-Kāsım el-Beyâzî'ye verdiği icâzetnâmenin 858 (1454) tarihini taşıması da (Bernâmec, s. 81) Şemseddin es-Sehâvî'nin tesbitinin yanlış olduğunu göstermektedir.

Mücârî'nin günümüze ulaşan tek eseri Bernâmec'i olup onun Gırnata'dan on dört, Tilimsân'dan beş, Bicâye'den iki, Tunus'tan bir ve Mısır'dan on iki olmak üzere kendilerinden istifade ettiği toplam otuz dört hocasının biyografisini ihtiva etmektedir. Eser, Muhammed Ebü'l-Ecfân tarafından tahkik edilerek Bernâmecü'l-Mücârî adıyla neşredilmiştir (Beyrut 1982).

BİBLİYOGRAFYA:Mücârî, Bernâmec (nşr. Muhammed Ebü'l-Ecfân), Beyrut 1982, s. 81; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 32-43, 69-72; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, IX, 151; Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Belevî, S̱ebetü Ebî Caʿfer (nşr. Abdullah el-İmrânî), Beyrut 1403/1983, s. 157, 164, 183, 186, 190, 199-201, 204, 216, 425.

Muhammed el-Hâdî Ebü'l-Ecfân

İBN FEHD, Takıyyüddin (تقيّ الدين ابن فهد) Ebü'l-Fazl Takıyyüddîn Muhammed b. Necm Muhammed b. Muhammed b. Fehd el-Hâşimî el-Mekkî (ö. 871/1466) Muhaddis ve tarihçi.

---

5 Rebîülâhir 787 (16 Mayıs 1385) tarihinde Yukarı Mısır'ın (Saîd) Asfûn beldesinde doğdu. IX-X. (XV-XVI.) yüzyıllarda Hicaz bölgesinde ve özellikle Mekke'de birçok âlim yetiştirmiş ve ticarî hayatta aktif rol oynamış İbn Fehd ailesine mensuptur. Kaynaklar, nesebinin Ali b. Ebû Tâlib'in oğullarından Muhammed b. Hanefiyye'ye dayandığını kaydediyorsa da Süyûtî bu konuda tereddüt göstermektedir (Naẓmü'l-ʿiḳyân, s. 171); çünkü ailenin büyük dedesi Kadı Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Fehd (ö. 770/1369) aslen Mısırlıdır.

İbn Fehd'in ailesi 795 (1393) yılında Mekke'ye göç ederek oraya yerleşti. İlk eğitimini babasından ve Mekke'deki âlimlerden alan İbn Fehd Kur'an'ı, ʿUmdetü'l-aḥkâm'ı, fıkıhta et-Tenbîh'i, nahivde İbn Mâlik'in ve hadiste Irâkī'nin el-Elfiyye'lerini ezberledi. Burhâneddin el-Ebnâsî'den el-Muvaṭṭaʾı okudu. Hadisle ilgilenmeye 804'te (1401-1402) başladı. 805 (1402-1403) ve 816 (1413) yıllarında Yemen'e seyahat etti ve orada meşhur dil âlimi Fîrûzâbâdî ile görüştü. 811'de (1408-1409) Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret amacıyla Mekke'den Medine'ye yürüyerek gitti. Ayrıca San'a'ya, Cebel'e ve Aden'e ilmî seyahatlerde bulundu. İbn Zahîre, Şemseddin el-Garâkī, İbn Selâme, İbnü'l-Cezerî, Heysemî ve Âişe bint İbnü'l-Hâdî gibi âlimlerden çeşitli icâzetler aldı. İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Yümn et-Taberî, Ebû Bekir b. Hüseyin el-Merâgī, Ebû Hüreyre b. Nakkāş, Muhammed b. Abdüddâim el-Birmâvî ve Cemâleddin b. Hayyât da hocalarından bazılarıdır. Müftülük ve müderrislik yapan İbn Fehd'in öğrencileri arasında Süyûtî, Şemseddin es-Sehâvî ve Muhammed b. Tolun ile torunu İzzeddin İbn Fehd gibi âlimler vardır. İbn Hacer, Mekkeliler ve Yemenliler'le ilgili eserlerinde ondan büyük oranda istifade etmiştir.

Âlî ve nâzil rivayetleri elde etmek için büyük gayret gösteren İbn Fehd, çok sayıda kitap satın alarak Mekke'de büyük bir kütüphane oluşturmuş ve bunu umumun istifadesine sunmuş, ölümünden önce de vakıf haline getirmiştir. 7 Rebîülevvel 871 (17 Ekim 1466) tarihinde Mekke'de vefat etti ve Mi'lât Kabristanı'na gömüldü. Sehâvî ve İbn Nâsırüddin gibi âlimler ondan övgüyle bahsetmişlerdir. Üç oğlundan Necmeddin Ömer babasının ilmine vâris olmuştur.

Eserleri. 1. Laḥẓü'l-elḥâẓ bi-ẕeyli ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ. Zehebî'nin Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ'ına yapılmış bir zeyildir. Müellif eserinin vefeyât kısmında ana hatlarıyla biyografileri, gerekli gördüğü yerlerde bazı isim ve nesepleri de vermiş ve adını andığı kişilerden gelen rivayetleri senedleriyle birlikte nakletmiştir. Eser, Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ ile birlikte Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî ile Süyûtî'nin zeyillerinin de yer aldığı Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ içerisinde yayımlanmıştır (Dımaşk 1347; Beyrut, ts., s. 69-344). 2. ʿUmdetü'l-münteḥil ve bülġatü'l-mürteḥil. Demîrî'nin Ḥayâtü'l-ḥayevân'ına yapılmış bir tekmile olan kitapta önce âlî hadislere, ardından hikâyelere ve daha sonra şiirlere yer verilmiştir. Hadisler Kütüb-i Sitte ve dört mezhebe ait eserlerden alınmıştır; eserdeki kırk hadisi nakleden sahâbî ve diğer râvilerin sayısı da kırktır. Eserin yazma nüshaları Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye (Mecâmî', nr. 175) ve Dublin'deki Chester Beatty Library'de (nr. 3470) kayıtlıdır. 3. el-Büdûrü'z-zevâhir mimmâ li'l-muḫtâr ve ʿıtretühû mine'l-mefâḫir. Mekke şerifi Ebü'l-Kāsım b. Hasan b. Aclân için kaleme alınan eser, Hz. Peygamber'in mûcizelerine ve Ehl-i beyt'in faziletine dair kırk yedi sahâbîden gelen altmış yedi hadisi ihtiva etmektedir. Müellifin kendi hattıyla Safer 849'da (Mayıs 1445) yazdığı eserin asıl nüshası Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de bulunmaktadır (nr. 441). 4. ed-Dürerü's-seniyye ve'l-cevâhirü'l-behiyye mine'l-eḥâdîs̱i'n-nebeviyye ve'l-aḫbâri'l-merviyye. Devlet adamlarını imar faaliyetlerine yönelmeye ve özellikle ordu nâzırı Ebü'l-Mehâsin Yûsuf'u Mina'daki Hayf Mescidi'ni tamir ettirmeye teşvik amacıyla yazılmıştır. 4 Rebîülâhir 855 (6 Mayıs 1451) tarihinde bitirilen, mescidlerle medreseleri inşa veya tamir ettirmenin faziletine dair hadislerden meydana gelen ve iki cüz olduğu bilinen eserin birinci cüzü Paris Bibliothèque Nationale'de kayıtlıdır (nr. 721). 5. Muḫtaṣaru esmâʾi'ṣ-ṣaḥâbe (Muʿcemü'ṣ-ṣaḥâbe). Müellif hattıyla yazılmış 817 (1414) tarihli nüshası el-Mektebetü'l-Ezheriyye'de bulunmaktadır (Tarih, nr. 10.667). 6. el-Menhecü'l-celî ilâ şüyûḫi ḳāḍi'l-Ḥaremeyni's-sirâci'l-Ḥanbelî. Müellifin, hocası Sirâceddin Abdüllatîf b. Muhammed b. Ahmed el-Fâsî için kaleme alıp Safer 848'de (Mayıs-Haziran 1444) tamamladığı eser alfabetik olarak sıralanmış 310'u erkek, kırk üçü kadın 353 kişinin (151'i sahâbî) biyografisinden meydana gelen bir mu'cemdir (Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 269). 7. en-Nûrü'l-bâhiri's-sâṭıʿ min sîreti ẕi'l-burhâni'l-ḳāṭıʿ. Hz. Peygamber'in sîretine dair olan eserin bir kısmı Berlin Staatsbibliothek'te bulunmaktadır (nr. 9633/31). 8. Risâle teştemilü ʿalâ terâcimi'l-Mekkiyyîn ve'l-Medeniyyîn elleẕîne eḫaẕe ʿanhüm Aḥmed b. Ḫalîl el-Lübûdî (Terâcimü'l-meşâyiḫ). Alfabetik olarak düzenlenen eserin yazma nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'dedir (Mecâmî', nr. 175). 9. Risâle teştemilü ʿalâ

ʿiddeti icâzât li-baʿżı efâżıli'l-ḳarni't-tâsiʿ (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Mecâmî', nr. 175). 10. Tuḥfetü'l-vârid ve buġyetü'r-râʾid. Müellif bu eserinde Cemâleddin b. Ali ez-Zemzemî ile diğer hocalarının rivayetlerinin tahrîcini yapmıştır. Oğlu Necmeddin İbn Fehd'in hattıyla yazılan eserin bir nüshası Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî'de kayıtlıdır (Mecmua, nr. 441).

İbn Fehd'in kaynaklarda adı geçen diğer bazı eserleri de şunlardır: Behcetü'd-dimâs̱e bimâ verede fî fażli'l-mesâcidi's̱-s̱elâs̱e, Büşra'l-verâ bimâ verede fî Ḥirâʾ, el-Cevâhirü'l-fâḫiretü'l-müctemeʿa fîmâ ḳaraʾehû et-Taḳī b. Fehd ve semiʿahû, ed-Dürerü'l-ʿavâlî ve'l-cevâhirü'l-ġavâlî, ed-Dürerü'l-fâʾiḳa ve'l-aḫbârü'r-râʾife, Nihâyetü't-Taḳrîb ve tekmîlü't-Tehẕîb bi't-Tehẕîb (İbn Hacer'in Tehẕîbü't-Tehẕîb'i ile Zehebî'nin Teẕhîbü Tehẕîbi'l-Kemâl'ini cemettiği on iki ciltlik bir kitap olup Takıyyüddin el-Fâsî gibi âlimlerin takdirini kazanmıştır; bk. Mahmûd Saîd Memdûh, s. 38), Fehresetü Cemâliddîn Ebî Ḥâmid b. Ẓahîre, Kitâb fî meşyeḫati't-Taḳī b. Fehd, el-Mecmûʿatü'l-müsteṭâbe fî maʿrifeti benî Fehd ve men yelteḥıḳ bihim mine'l-ḳarâbe, Meşyeḫatü'l-Cemâli'l-enṣâri'l-mürşidî, Meşyeḫatü ʿAbdillaṭîf el-Fâsî, Meşyeḫatü Ebi's-Saʿâdât b. Ẓahîre, Meşyeḫatü Muḥammed b. ʿAbdirraḥmân el-Kinânî el-Medenî, el-Meṣâbîḥu'l-müşriḳatü'ẕ-ẕâhire min muʿcizâti'l-Muṣṭafâ ve menâḳıbi ʿıtretihi'ṭ-ṭâhire, el-Meṭâlibü's-Seniyyetü'l-ġavâlî bimâ li-Ḳureyşin mine'l-mefâḫir ve'l-ʿavâlî, el-İbâne bimâ verede fi'l-Ciʿrâne, Tuḥfetü'l-ʿulemâʾi'l-etḳıyâʾ bimâ câʾe fî ḳıṣaṣi'l-enbiyâʾ, Sîretü'l-ḫulefâʾ ve'l-mülûk, Ṭuruḳu'l-İṣâbe bimâ câʾe fi'ṣ-ṣaḥâbe, Ṭuruḳu's-Selâme min meşyeḫati'l-faḳīh ʿAlî b. Selâme, Vesîletü'n-nâsik fi'l-menâsik (ayrıca bk. Sehâvî, IX, 282; Mahmûd Saîd Memdûh, s. 38-39; M. Habîb el-Hîle, s. 138-146; DMBİ, IV, 427-428).

BİBLİYOGRAFYA:Takıyyüddin İbn Fehd, Lahẓü'l-elhâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde, nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Dımaşk 1347, neşredenin girişi, s. 2-5; Fâsî, el-ʿİḳdü's̱-s̱emîn, VI, 140; Necmeddin İbn Fehd, İtḥâfü'l-verâ bi-aḫbâri Ümmi'l-ḳurâ (nşr. Abdülkerîm Ali Bâz), Mekke 1408/1988, IV, 475; a.mlf., Muʿcemü'ş-şüyûḫ (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Riyad 1982, s. 280-284; neşredenin girişi, s. 11-13; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, VII, 182, 184; IX, 215, 281-283; Süyûtî, Naẓmü'l-ʿiḳyân (nşr. Philip K. Hitti), Beyrut, ts., s. 170-171; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1987; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 259-260; Ahlwardt, Verzeichnis, IX, 186; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 205; Îżâḥu'l-meknûn, I, 8, 111, 220, 269; II, 84; Brockelmann, GAL, II, 225; Suppl., II, 225, 538; III, 1267; G. Vajda, Index Général des Manuscrits Arabes Musulmans de la Bibliothèque Nationale de Paris, Paris 1953, s. 310; Ziriklî, el-Aʿlâm, VII, 277-278; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, s. 270, 420, 876-877, 911, 1124, 1125; Mahmûd Saîd Memdûh, Tezyînü'l-elfâẓ bi-tetmîmi ẕüyûli Teẕkireti'l-ḥuffâẓ, Beyrut 1413/1993, s. 36-40; M. Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, Mekke 1994, s. 137-146; F. Rosenthal, "Ibn Fahd", EI² (İng.), III, 760; Yûsuf Rahîmlû, "İbn Fehd", DMBİ, IV, 427-428.

Sâmî es-Sakkâr

İBN KUTLUBOĞA (ابن قطلوبغا) Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kāsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî (ö. 879/1474) Hanefî fakihi ve hadis âlimi.

802 yılının Muharrem ayında (Eylül 1399) Kahire'de doğdu. Allâme Kāsım ve Kāsım el-Hanefî diye de anılır. Brockelmann künyesini Ebü'l-Fazl, baba adını da Abdullah şeklinde yanlış kaydeder (GAL Suppl., II, 93; ayrıca bk. İA, V/2, s. 763). Dedesi Abdullah hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamışsa da Sultan Zâhir Berkuk'un emîrlerinden saltanat nâibi Cemâleddin Sûdûn b. Abdullah eş-Şeyhûnî'nin kölesi olarak Mısır'a geldiği sanılmaktadır. Zerrâf lakabıyla anılan babası Kutluboğa ise kendisini âzat eden Sûdûn eş-Şeyhûnî'nin memlüklerinin kumandanı idi, Cemâlî ve Sûdûnî nisbesini de bundan dolayı almıştır.

Babasını küçük yaşta kaybeden İbn Kutluboğa Kur'ân-ı Kerîm'i ve diğer bazı temel eserleri ezberledi. Hayatını kazanmak için bir süre terzilik yaptı. Fakat ilme karşı duyduğu ilgi sebebiyle yeniden ders almaya başladı. Alâeddin Muhammed b. Muhammed el-Buhârî, İbn Hacer el-Askalânî, Şerefeddin Mûsâ b. Ahmed es-Sübkî, Şemseddin İbnü'l-Cezerî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Bisâtî, Kāriu'l-Hidâye, Takıyyüddin el-Makrîzî, Sa'deddin İbnü'd-Deyrî ve Tâceddin Ahmed b. Muhammed el-Fergānî gibi birçok âliminden tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, mantık, matematik, tarih ve Arapça'ya dair ilimleri okudu. 834'te (1430) İbn Hacer'den el-Îs̱âr bi-maʿrifeti ruvâti'l-Âs̱âr adlı eserini okurken zaman zaman yaptığı itirazları hocası yerinde bularak eserinde düzeltmeler yaptı ve mukaddimesinde de buna işaret etti. Hocası İbnü'l-Hümâm ile, derse başladığı 825 (1422) yılından vefat ettiği 861 (1457) yılına kadar alâkasını devam ettirdi. İlim tahsili için İskenderiye'ye ve Şam bölgesine seyahat yaptı. Birkaç defa eda ettiği hac ibadeti esnasında Mekke'de, Medine'de ve ayrıca Kudüs'te âlimlerle görüşüp ilmî sohbetlerde bulundu.

İbn Kutluboğa hocalarının takdirine mazhar olarak genç yaşta ders okutmaya, fetva vermeye ve kitap yazmaya başladı. Ebü'l-Velîd Muhibbüddin İbnü'ş-Şıhne, Burhâneddin İbrâhim b. Ömer el-Bikāî, Hasan et-Tûlûnî, Şemseddin es-Sehâvî, Hatîb el-Cevherî diye de bilinen Nûreddin İbnü's-Sayrafî ve İbnü'l-Aynî onun öğrencilerinden bazılarıdır. Baybars Medresesi'ndeki hadis hocalığı ile Cânıbek Medresesi şeyhliği gibi iki kısa süreli resmî görevin dışında ilmî mevkii ile mütenasip bir görev alamadı. Dönemin devlet adamlarından ilgi ve destek görmekle birlikte mütevazi bir hayat sürdü ve hayatının çoğunu Eşrefiyye Dergâhı'nda fakir bir derviş olarak geçirdi. 4 Rebîülâhir 879 (18 Ağustos 1474) tarihinde Kahire'de vefat etti.

Tabakat müelliflerinin ortaklaşa ifadesine göre başta fıkıh ve hadis olmak üzere dinî ilimlerde derin bilgi sahibi olan İbn Kutluboğa aynı zamanda cedel ve münazaraya yatkınlığıyla tanınır. Ülfet ve ünsiyet kabiliyeti, üstün mizacı ve kaleminden daha güçlü olan hitabeti sayesinde devrinin âlimleriyle tartışmaya girmekten çekinmemiştir.

Zühdü ve takvâsıyla da tanınan İbn Kutluboğa Eşrefiyye Dergâhı'na müntesip bir sûfî idi ve vahdet-i vücûd konusunda Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini benimserdi. İbnü'l-Fârız'ın vahdet-i vücûd ve hulûl görüşlerine yer verdiği "Kasîde-i Tâiyye"si üzerinde meydana gelen tartışmalar sırasında Muhibbüddin İbnü'ş-Şıhne ve Burhâneddin el-Bikāî gibi birçok âlim İbnü'l-Fârız'ı küfürle itham ederken Kâfiyeci, Zekeriyyâ el-Ensârî, Süyûtî ve İbnü'l-Gars ile birlikte İbn Kutluboğa da onu savundu. Hatta bu yüzden öğrencisi Bikāî'nin insafsız hücumlarına mâruz kaldı. İtikadî konularda Hanefî-Matürîdî bir çizgide yer alan İbn Kutluboğa, hocası İbnü'l-Hümâm'ın el-Müsâyere'sine yazdığı şerhte (aş. bk.) Allah'ın tekvin sıfatının ezelîliği, kulun iradesi, cennet, cehennem, ruh, imanın tasdik ve ikrarın rolü gibi konularda kendi görüşlerini açıklayarak hocasının katılmadığı fikirlerine işaret etmiş (Şerḥu'l-Müsâyere, s. 85, 90-91, 97-98, 102-103, 223, 245, 249, 289-292, 296, 299), akla yüklediği fonksiyon ve bazı kelâmî tercihleri sebebiyle Eş'arî çizgiye biraz yaklaşmıştır. Başta hocaları olmak üzere dönemindeki âlimler tarafından takdirle anılan İbn Kutluboğa'nın (Sehâvî, VI, 187-188) eserlerini ve fetvalarını inceleyen bazı çağdaş araştırmacılar kendisini klasik fukaha tasnifi içindeki ashâbü't-tahrîc*den göstermişlerdir (Mûcebâtü'l-aḥkâm, neşredenin önsözü, s. 25).

Eserleri. İbn Kutluboğa, risâleleri dışında hadis ve fıkıh başta olmak üzere çeşitli ilim dallarında 100'ün üzerinde eser yazmıştır. Bu konuda yapılan bir araştırmaya göre (Fazlurrahman, V/1-2 [1964], s. 145-200) Arap dili ve edebiyatına dair beş, akaide dair beş, mantığa dair dört, Kur'an ilimlerine dair iki, hadis ilimlerine dair çoğu döneminin meşhur eserlerinin hadislerini tahrîc niteliğinde olan otuz beş, ricâl, siyer ve tabakata dair yirmi dört, fıkıh usulüne dair yedi, ferâiz ilmine dair altı, fıkha dair on dört kitap yazmış, bunların yanı sıra çoğu fıkıh alanında olmak üzere çeşitli konularda kırk bir risâle kaleme almıştır. Bu risâlelerin büyük bir kısmı İstanbul kütüphanelerinde çeşitli yazma mecmuaları içinde mevcuttur (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 620, 702, 1016, 3816, Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 530, Yenicami, nr. 1186, Lâleli, 951; Köprülü Ktp., nr. 652). Büyük çoğunluğu günümüze kadar gelen eserlerinin belli başlıları şunlardır: 1. Şerḥu'l-Müsâyere fi'l-ʿaḳāʾidi'l-münciye fi'l-âḫire. Hocası İbnü'l-Hümâm'ın eserinin şerhi olup Kemâleddin İbn Ebû Şerîf'in el-Müsâmere bi-şerḥi'l-Müsâyere'si ile birlikte basılmıştır (Kahire 1317; Bağdad 1962; İstanbul 1979). Mehdî Selmâsî, İbn Kutluboğa'nın eserini yanlış olarak el-Müsâmere bi-Şerḥi'l-Müsâyere adıyla kaydetmiştir (DMBİ, IV, 482). 2. Tâcü't-Terâcim. Hocası Makrîzî'nin Hanefî âlimlerine dair et-Teẕkire adlı eserindeki bilgileri tashih etmek ve zenginleştirmek amacıyla kaleme almıştır. 350 civarında Hanefî âliminin isimlerine göre alfabetik sırayla yer aldığı eserde özet halinde biyografileri verilip telif ettikleri eserler belirtilmiştir (nşr. G. L. Flügel, Leipzig 1862; Bağdad 1962; nşr. İbrâhim Sâlih, Dımaşk 1412/1992; nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dımaşk 1413/1992). 3. Mûcebâtü'l-aḥkâm ve vâḳıʿâtü'l-eyyâm. Müellifin döneminde rehnedilen bir akarın vakfedilmesiyle başlayan fıkhî bir ihtilâfta Hanbelî kadısının verdiği hükmün

kendisine sorulması üzerine telif edilmiş ve bu vesileyle fürû-i fıkhın bütün konularında Hanefî mezhebinin yerleşik görüşü ve Hanefî kadının gözetmesi gereken fıkhî hükümler belirtilmiştir. Eser Muhammed Suûd el-Maînî tarafından neşredilmiştir (Bağdad 1983). 4. Men ravâ ʿan ebîhi ʿan ceddih. Dedesi ve babası tarikiyle hadis rivayet eden râvilere ve rivayetlerine dairdir (nşr. Bâsim Faysal el-Cevâbire, Küveyt 1409/1988). 5. Münyetü'l-elmaʿî fîmâ fâte min taḫrîci eḥâdîs̱i'l-Hidâye li'z-Zeylaʿî. Cemâleddin ez-Zeylaî'nin Mergīnânî'ye ait el-Hidâye'deki hadisleri tahrîc ettiği Naṣbü'r-râye'yi ikmal için yazdığı küçük hacimli bir hâşiye olup Zâhid Kevserî'nin tahkikiyle önce İbn Hacer'in ed-Dirâye fî telḫîṣi Naṣbi'r-râye'si üzerine İbn Kutluboğa'nın yaptığı bazı ta'likatla birlikte müstakil olarak (Kahire 1369/1950), daha sonra Naṣbü'r-râye'nin IV. cildinin sonunda (Kahire 1393/1973) yayımlanmıştır. 6. ʿAvâli'l-Leys̱ b. Saʿd (nşr. Abdülkerîm Bedr el-Mevsılî en-Naîmî, Cidde 1408/1987). 7. Reddü'l-ḳavli'l-ḫâʾib fi'l-ḳaḍâ ʿale'l-ġāʾib. Hindistan'da bir grup risâle ile birlikte basılmıştır (Serkîs, II, 1971). 8. et-Taʿrîf ve'l-iḫbâr bi-taḫrîci eḥâdîs̱i'l-İḫtiyâr. Mevsılî'nin fıkha dair el-İḫtiyâr adlı eserindeki hadisleri tahrîc etmiştir (TSMK, Medine, nr. 307'deki yazmanın tıpkıbasımı, nşr. Sadi Çöğenli, Erzurum 1988; nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, I-III, Dımaşk 1417/1997). 9. Taḫrîcü eḥâdîs̱i'l-Pezdevî. Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin fıkıh usulüne dair Kenzü'l-vüṣûl adlı eserindeki hadislerin tahrîci olup müellifi hayatta iken yazılmış elli altı varaklık bir nüshası Kahire el-Mektebetü'l-Hidîviyye'de, bunun mikrofilmi Medine'deki el-Câmiatü'l-İslâmiyye'nin merkez kütüphanesinde (nr. 1275) bulunmakta olup Muhammed Edîb Sâlih tarafından neşre hazırlanmıştır. 10. Ġarîbü'l-Ḳurʾân. İbn Cemâa'nın el-Beyân fî ġarîbi'l-Ḳurʾân ve Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Tuḥfetü'l-erîb adlı eserlerinin birleştirilmesiyle telif edilmiş olup Ahmed Muhammed el-Hammâdî tarafından yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1407, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye [Riyad]). 11. et-Tercîḥ ve't-taṣḥîḥ ʿale'l-Ḳudûrî. Kudûrî'nin el-Muḫtaṣar adlı eseri üzerine yapılmış bir çalışmadır (Halep, el-Mektebetü'l-Ahmediyye, nr. 605, 606; Mektebetü Abdullah b. Abbas, Tâif, nr. 4/155; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 22591/B; Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 500). 16 Şâban 868 (24 Nisan 1464) tarihli müellif hattı nüshası Chester Beatty Library'de (nr. 5040) Taṣḥîḥu'l-Ḳudûrî adıyla yer alan eser bazı kütüphane kayıtlarında Şerḥu müşkilâti'l-Ḳudûrî (İÜ Ktp., AY, nr. 2642), Taṣḥîḥu Muḫtaṣari'l-Ḳudûrî (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1074), Ḥâşiye ʿalâ Muḫtaṣari'l-Ḳudûrî (Millet Ktp., Murad Molla, nr. 796) adlarıyla da geçer. Eser, Şevket Kerâsnîş tarafından Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1417/1996, Külliyetü'ş-şerîa). 12. ez-Zehrü'l-bâsim fî sîreti Ebi'l-Ḳāsım (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1878). 13. Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'n-Nuḫbe. İbn Hacer'in hadis usulüne dair Nuḫbetü'l-fiker adlı eserine yazdığı hâşiyedir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Tal'at, Hadis, nr. 165; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 672). Eser, Ḥâşiye ʿalâ Nüzheti'n-naẓar fî tavżîḥi Nuḫbeti'l-fiker adıyla da anılmaktadır (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 620, Şehid Ali Paşa, nr. 336, 348; Medine,

el-Câmiatü'l-İslâmiyye Ktp., mikrofilm nr. 454). 14. Ḥâşiye ʿalâ Fetḥi'l-muġīs̱. Zeynüddin el-Irâkī'nin hadis usulüne dair eserinin hâşiyesidir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Tal'at, Mecâmi', nr. 789). 15. Ḥükmü'l-İslâm fî luḥûmi'l-ḫayl (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Beyrut 1414/1994). 16. Risâletü'l-üsûs fî keyfiyyeti'l-cülûs. Namazda oturuşla ilgilidir (nşr. Ebû Yûsuf Muhammed Hasan el-Eserî, Riyad 1414/1993). 17. Şerḥu Muḫtaṣari'l-Menâr. Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin fıkıh usulüne dair Menârü'l-envâr'ına Ebü'l-İz İbn Habîb el-Halebî (Tâhir b. Hasan) tarafından yapılan muhtasarın şerhidir (Halep, el-Mektebetü'l-Ahmediyye, nr. 606; Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 620, Pertev Paşa, nr. 154). 18. el-Fetâva'l-Ḳāsımiyye (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 937, Yenicami, nr. 1186). 19. el-Vâḳıʿât (Halep, el-Mektebetü'l-Ahmediyye, nr. 604). 20. Tercümetü Ẕünnûn el-Mıṣrî ve ʿavâli hadîs̱ihî. 21. ʿAvâlî Ebî Caʿfer eṭ-Ṭaḥâvî. 22. Müsnedü ʿUḳbe b. ʿÂmir. 23. Münteḳā min Münteḳā İbn Cârûd (son dört eserin yazma nüshaları için bk. Medine, el-Câmiatü'l-İslâmiyye Ktp., mikrofilm nr. 1167). 24. Tertîbü's̱-s̱iḳāt mine'r-ruvât (Köprülü Ktp., nr. 264, 1060, I ve II. cilt; el-Hizânetü'l-âmme [Rabat], nr. 361 K, eserin bir bölümü) (İbn Kutluboğa'nın eserlerinin listesi ve yazma nüshaları için bk. Brockelmann, bibl.; Mûcebâtü'l-aḥkâm ve vâḳıʿâtü'l-eyyâm, neşredenin önsözü, s. 31-35; Men revâ ʿan ebîhi an ceddih, neşredenin önsözü, s. 43-60; Tâcü't-terâcim [nşr. İbrâhim Sâlih], neşredenin önsözü, s. 16-26; a.e. [nşr. M. Hayr Ramazan Yûsuf], neşredenin önsözü, s. 16-38]).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Kutluboğa, Mûcebâtü'l-aḥkâm ve vâḳıʿâtü'l-eyyâm (nşr. M. Suûd el-Maînî), Bağdad 1983, neşredenin girişi, s. 16-35; a.mlf., Men revâ ʿan ebîhi ʿan ceddih (nşr. Bâsim Faysal el-Cevâbire), Küveyt 1409/1988, neşredenin girişi, s. 26-60; a.mlf., Tâcü't-terâcim (nşr. İbrâhim Sâlih), Dımaşk 1412/1992, neşredenin girişi, s. 3-26; a.e. (nşr. M. Hayr Ramazan Yûsuf), Dımaşk 1413/1992, neşredenin girişi, s. 11-63; a.mlf., Münyetü'l-elmaʿî (Zeylaî, Naṣbü'r-râye, IV içinde, nşr. M. Zâhid el-Kevserî), [baskı yeri yok] 1393/1973 (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), neşredenin girişi, s. 3-8; Bikāî, ʿUnvânü'z-zamân fî terâcimi'ş-şüyûḫ ve'l-aḳrân, Köprülü Ktp., nr. 1119, vr. 192; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, VI, 184-190, 223; İbn İyâs, Bedâʾiʿu'z-zühûr, III, 97; Keşfü'ẓ-ẓünûn, I-II, tür.yer.; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VII, 326; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 45-47; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 99; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, Fas 1346, II, 321-322; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 131; Serkîs, Muʿcem, I, 216; II, 1971; Brockelmann, GAL, I, 469; II, 224; Suppl., I, 296, 362, 611-612, 635, 638, 658; II, 90, 92, 93, 264; A. J. Arberry, The Chester Beatty Library a Hand List of the Arabic Manuscripts, Dublin 1964, VII, lv. 181; Abdullah Mustafa el-Merâgī, el-Fetḥu'l-mübîn fi ṭabaḳāti'l-uṣûliyyîn (nşr. Abdülhamîd Ahmed Hanefî), Kahire, ts., III, 48; Hayreddin Karaman, İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul, ts. (İrfan Yayınevi), s. 165; Salâh M. el-Hıyemî, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: ʿUlûmü'l-Kurʾâni'l-Kerîm, Dımaşk 1405/1984, III, 313-314; Ahmet Özel, Hanefi Fıkıh Âlimleri, Ankara 1990, s. 101; Fazlurrahman, "Ḳāsım b. Ḳuṭlûboġā el-Ḥanefî", Mecelle-i ʿUlûm-i İslâmiyye, IV/2, Aligarh 1963, s. 59-91; V/1-2 (1964), s. 145-200; "İbn Kutlu-Boğa", İA, V/2, s. 763; F. Rosenthal, "Ibn Ḳuṭlūbughā", EI² (İng.), III, 848-849; Mehdî Selmâsî, "İbn Ḳuṭlûboġā", DMBİ, IV, 482. Talat Sakallı

BİKAÎ البقاعي Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî el-Bikaî (ö. 885/1480) Müfessir, muhaddis, Şâfiî fakihi, tarihçi ve edip.

809'da (1406) Lübnan'ın Bikā' bölgesindeki Hırba köyünde doğdu ve hıfzını burada tamamladı. Çerkez Memlükleri'nin hüküm sürdüğü bir muhitte yaşadı. Babasını ve

amcalarını kaybettiği bir hadiseden sonra Şam'a yerleşti (1417). Şam, Kudüs ve Kahire'de İbnü'l-Cezerî, İbn Hacer el-Askalânî, İbn Kādî Şühbe, İbn Nübâte, İbn Raslân gibi âlimlerden ders okudu. 1433'te Kahire'ye yerleşti. Yirmi sekiz yaşında iken fetva ve tedris icâzeti aldı. 1440 ve 1443'te Sultan Zâhir Çakmak'la birlikte iki defa Rodos seferine katıldı. Bu seferler sırasında bile telif işinden geri kalmadı. 1445'te hacca gitti. Mücadeleci bir mizacı olan Bikaî, İbnü'l-Arabî ve İbnü'l-Fârız'ı hulûl* ve ittihad* isnadıyla tekfir etmesi, hatta bu hususta eserler yazması ve Gazzâlî'ye tenkitler yöneltmesi sebebiyle şimşekleri üzerine çekti. Nitekim Süyûtî, reddiye mahiyetinde kaleme aldığı birkaç eseriyle bu âlimleri savunma gereğini duydu. Vefatından dört beş yıl önce çevresinin kendisini fazlaca rahatsız etmesi sebebiyle Şam'a hicret etti. Şam valisi tarafından büyük itibar gördü ve Gazzâliyye Medresesi müderrisliğine tayin edildi. Daha sonra bu şehirde vefat etti.

Eserleri. Bikāî kıraat, fıkıh, hadis, tarih, kelâm ve nahiv dallarında, özellikle de tefsir sahasında eserler yazdı. Tesbit edilebilen altmış üç eserinden kırk tanesinin nüshaları günümüze kadar gelmiştir. Önemli eserleri şunlardır: 1. Nazmü'd-dürer* fî (min) tenâsübi'l-ây ve's-süver. Âyetler ve sûreler arasındaki münasebet ve insicam ile sûrelerin ana fikirlerine dair bir tefsirdir. Haydarâbâd Nizâmiye Üniversitesi'nden Muhammed Abdülhamîd ve arkadaşları tarafından 1969'da Dâiretü'l-maârifi'l-Osmâniyye yayınları arasında neşrine başlanan eserin yirmi iki cildi yayımlanmıştır. 2. Delâletü'l-burhâni'l-kavîm ʿalâ tenâsübi âyi'l-Kurʾâni'l-ʿazîm. Nazmü'd-dürer'in muhtasarı olup Süleymaniye (Kılıç Ali Paşa, nr. 77) ve İstanbul Üniversitesi kütüphanelerinde (AY, nr. 853) birer nüshası vardır. 3. Mesâʿidü'n-nazar li'l-işrâfi ʿalâ makasıdi's-süver. 114 sûrenin tek tek ele alındığı bu eserde her sûrenin esas konusu, temel hedefleri ve sûre ile ismi arasındaki münasebet açıklanmış, sûre ve âyetlerin faziletlerine dair hadisler zikredilmiştir. Eserin Nuruosmaniye (nr. 598) ve Süleymaniye (Fâtih, nr. 647; Reîsülküttâb, nr. 96; Beşir Ağa, nr. 76) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. 4. Laʿibü'l-ʿArab bi'l-meysir fi'l-câhiliyyeti'l-ûlâ. Bakara sûresinin 219. âyetinin Nazmü'd-dürer'den naklen tefsiri olup Araplar'ın Câhiliye devrinde oynadıkları kumar hakkındadır. C. Landberg tarafından Turafun Arabiyye (Primeurs arabes) adlı dergi içinde neşredilmiştir (Leiden 1303/1886). 5. Sırrü'r-rûh. İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Kitâbü'r-Rûh, adlı eserinin özetidir. Ruhun mahiyetinden ve bedenle birlikte ölüp ölmeyeceğinden bahseden eser Kahire'de basılmıştır (1326/1907). 6. ʿUnvânü'z-zamân fî terâcimi'ş-şüyûhi ve'l-akrân. Bikāî'nin çağdaşı olan âlimlerin ve mektep arkadaşlarının biyografilerine dair alfabetik bir eserdir. 386 varak halindeki bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde (nr. 1119) bulunan eseri ve ʿUnvânü'l-ʿunvân adlı muhtasarını Câmiatü Ayni'ş-şems hocalarından Hasan Habeşî yayıma hazırlamıştır. 7. en-Nüketü'l-vefiyye. Zeynüddin el-Irâkı'nin usûl-i hadise dair Elfiyyetü'l-ʿIrâkī adlı eserinin şerhi olup Millet Kütüphanesi'nde bir nüshası vardır (Feyzullah Efendi, nr. 252, 275 varak). 8. Ahbârü'l-cilâd fî fütûhi'l-bilâd. Tarihe dair bir eserdir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunmaktadır (Lâleli, nr. 1994;

Damad İbrâhim Paşa, nr. 886). 9. el-Akvâlü'l-kadîme fî hükmi'n-nakl mine'l-kütübi'l-kadîme. Kâtib Çelebi'nin el-Akvâlü'l-kavîme adıyla zikrettiği eser Muhammed Mürsî el-Hûlî tarafından Mecelletü'l-maʿhedi'l-mahtûtâti'l-ʿArabiyye'de neşredilmiştir (1401/1980, XXVI/2, s. 37-96). 10. Esvâku'l-eşvâk min Mesâriʿi'l-ʿuşşâk. Mısırlı şair Serrâc el-Verrâk'ın Mesâriʿu'l-ʿuşşâk, adlı eserinin muhtasarı olan kitabın Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunmaktadır (Reîsülküttâb, nr. 745, 300 varak; Beşir Ağa, nr. 552, 285 varak). 11. Tenbîhü'l-gabî ʿalâ (ilâ) tekfîri İbni'l-ʿArabî. Bu eserin de Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları vardır (Lâleli, nr. 3679/3; Şehid Ali Paşa, nr. 2734/3; Celâl Ökten, nr. 218). 12. Hâşiye ʿalâ Şerhi'l-ʿakāʾid. Teftâzânî'nin Şerhu'l-ʿakāʾid'i üzerine yapılmış bir hâşiye olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Hamidiye, nr. 741).

Edebî yönü de bulunan Bikāî şiirlerini İşʿârü'l-vâʿî bi-eşʿâri'l-Bikāʿî'de (bk. Ömer b. Fehd el-Hâşimî, s. 338), Hz. Peygamber'in methine dair şiirlerini de Cevâhirü'l-bihâr fî nazmi sîreti'l-muhtâr (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 6480; Şehid Ali Paşa, nr. 2804/1) adlı eserinde toplamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Sehâvî, ed-Davʾü'l-lâmiʿ, I, 101-111; Süyûtî, Nazmü'l-ʿıkyân (nşr. Philip K. Hitti), Beyrut 1927, s. 24-25; Dâvûdî, Tabakātü'l-müfessirîn, II, 242-243; Keşfü'z-zunûn, I, 81, 86, 104, 105, 117, 140, 156, 170, 210, 216, 267, 355, 382, 513, 596, 602, 612, 759, 828, 910, 911, 1174-1175; II, 1018, 1090, 1142, 1148, 1174, 1175, 1215, 1233, 1365, 1393, 1421, 1500, 1579, 1704, 1961-1962; Şevkânî, el-Bedrü't-tâliʿ, I, 19-22; Serkîs, Muʿcem, I, 573-574; II, 1599; Brockelmann, GAL, II, 179-180; Suppl., II, 177-178; Îzâhu'l-meknûn, I, 475; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 21-22; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, I, 71; Müneccid, Muʿcem, IV, 61-62; V, 58; Bilmen, Tefsir Tarihi, II, 594-595; Necati Kara, Burhânüddin İbrahim b. Ömer el-Bikāî ve Tefsirindeki Metodu (doktora tezi, 1981), EAÜİF; Ömer b. Fehd el-Hâşimî, Muʿcemü'ş-şüyûẖ (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Riyad 1402/1982, s. 336-339; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 17. Suat Yıldırım

İBN FEHD, Necmeddin (نجم الدين ابن فهد) Ebü'l-Kāsım (Ebû Hafs) Necmüddîn Ömer (Muhammed) b. Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî el-Mekkî (ö. 885/1480) Muhaddis ve tarihçi.

29 Cemâziyelâhir 812'de (8 Kasım 1409) Mekke'de doğdu. IX-X. (XV-XVI.) yüzyıllar Mekke'sinin ilim ve fikir hayatında önemli bir mevkiye sahip olan İbn Fehd ailesine mensuptur; babası ünlü hadis âlimi ve tarihçi Takıyyüddin İbn Fehd'dir. İlk tahsiline Kur'an'ı ve babasının kendisi için yazdığı hadis kitabını ezberlemekle başladı. Ardından Hırakī'nin Hanbelî fıkhına dair el-Muḫtaṣar'ını ferâiz bölümüne kadar ezberlediyse de daha sonra babasının teşvikiyle Şâfiî fıkhına yöneldi ve Nevevî'nin el-Minhâc'ının yarısını, bu arada nahivde de İbn Mâlik'in el-Elfiyye'sinin üçte birini ezberledi. Babası onu erken yaşlarda, hac ve umre için Mekke'ye gelen birçok âlimle tanıştırdı ve onlardan ders aldırdı. Zeynüddin Ebû Bekir el-Merâgī, Cemâleddin İbn Zahîre, Zeynüddin Muhammed b. Muhammed et-Taberî, İbnü's-Selâme, İbnü'l-Cezerî ve Takıyyüddin el-Fâsî hocalarından bazılarıdır. 835 (1432)

yılının hac mevsiminde ilim yolculuğuna çıkan İbn Fehd üç yıl boyunca Kahire'den başlayarak İskenderiye, el-Halîl, Kudüs, Dımaşk, Ba'lebek, Halep, Humus, Hama, Trablus, Gazze, Remle ve Dimyat gibi merkezleri dolaştı. 838'de (1435) İskenderiye'ye, daha sonra aynı yılın hac mevsiminde Mekke'ye dönerek ilmî faaliyetlerini burada sürdürdü. 850 Cemâziyelâhirinin sonunda (Eylül 1446) tekrar Kahire'ye gitti ve aynı yılın hac mevsiminde geri geldi. Bu yolculukları sırasında İbn Hacer el-Askalânî, Hüseyin b. Ali el-Bûsîrî, Abdullah b. Ali el-Kinânî, Rukıyye bint Yahyâ b. Mezrû', Âişe bint İbnü'ş-Şerâihî, İbn Nâsırüddin, İbn Hatîbüddehşe, Sıbt İbnü'l-Acemî, Hammâd et-Türkmânî, Muhammed b. Ahmed et-Tedmürî, Şemseddin Muhammed b. Muhammed es-Sübkî, Zeynüddin Abdurrahman b. Ömer el-Kubâî gibi devrin önemli simalarının meclislerine katıldı ve onlardan icâzet aldı; kaldığı her yerde bir yandan da ders okuttu ve birçok talebe yetiştirdi.

7 Ramazan 885'te (10 Kasım 1480) Mekke'de vefat eden Necmeddin İbn Fehd İbn Hacer, Sehâvî, Ebû Abdullah b. Nâsırüddin gibi âlimler tarafından hadis ve özellikle tarih ilmindeki otoritesi kabul edilen, nahiv ilminin inceliklerini bilmemesine rağmen hitâbet ve kitâbet yetenekleriyle tanınan bir ilim adamı ve güvenilir, azimli, zâhid, yardım sever, hoşsohbet ve mütevazi kişiliğinden dolayı daima övgüyle anılan iyi bir insandı.

Eserleri. 1. İtḥâfü'l-verâ bi-aḫbâri ümmi'l-ḳurâ. Mekke tarihiyle ilgili en eski ve en önemli kitaplardan biri olup daha sonraki Mekke tarihçileri tarafından kaynak olarak kullanılmıştır; özellikle oğlu İzzeddin b. Fehd'in Buġyetü'l-verâ, torunu Muhibbüddin İbn Fehd'in Neylü'l-münâ, Sincârî'nin Menâʾiḥu'l-kerem ve Sehâvî'nin eḍ-Ḍavʾü'l-lâmîʿi gibi eserlerinde kullandıkları görülür. Müellif bu eserini, Takıyyüddin el-Fâsî'nin Mekke tarihi hakkındaki çalışmalarında yer almayan olayları, vefat eden şahısları ve kendi zamanında cereyan eden hadiseleri hicretten itibaren yıllara göre düzenleyerek yazmıştır. Eser dört cüzden meydana gelmekte ve birinci cüz Hz. Peygamber'in doğumu ile vefatı, ikinci cüz 12-600 (633-1204), üçüncü cüz 601-830 (1205-1427), dördüncü cüz 831-885 (1428-1480) yılları arasındaki olayları içermektedir. İlk üç cildini Fehîm Muhammed Şeltût'un yayımladığı kitabın (Kahire 1403-1404/1983-1984) IV. cildini Abdülkerîm el-Bâz doktora tezi olarak hazırlamış ve bu çalışmayı Câmiatü Ümmi'l-kurâ bastırmıştır (Mekke 1408/1988). Eserin bir de Muhammed İsmâil es-Seyyid Ahmed ve Sâdık el-Beylî Muhammed Ebû Şâdî tarafından çıkarılmış âyet, hadis, şiir ve kişi adları fihristi bulunmaktadır (Mekke 1410/1990). 2. ed-Dürrü'l-kemîn bi-ẕeyli'l-ʿİḳdi'ṡ-ṡemîn fî târîḫi beledi'l-emîn. Takıyyüddin el-Fâsî'nin Mekke tarihine yazılan bir zeyildir. Fâsî'nin zikretmedikleriyle onun ölümünden sonra 832-885 (1429-1480) yılları arasında Mekke'de yaşayan kişileri de içerir. Eserde Muhammed ve Ahmed'den sonra alfabetik düzenle sıralanmış yaklaşık 3000 isim yer almaktadır. Müellif hattından istinsah edilen 934 (1528) tarihli 250 varaklık bir yazma nüshası Hindistan'da Râmpûr Rızâ

Kütüphanesi'nde (nr. 3613 [f]-3032), bir diğer nüshası da Cidde'de Mektebetü Câmiati'l-Melik Abdilazîz'de (nr. 75) kayıtlıdır. İbrâhim b. Hammûd el-Müşeykıh eserle ilgili olarak Riyad'da lisans tezi hazırlamıştır (1405, Câmiatü İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye el-ulûmü'l-ictimâiyye, Tarih). 3. Muʿcemü'ş-şüyûẖ. 861'de (1457) tamamlanan ve kaynaklarda Muʿcemü Şüyûẖi'n-Necm b. Fehd adıyla da zikredilen eser 447'si erkek, altmış yedisi kadın olmak üzere toplam 514 kişinin ismini ihtiva etmektedir. Dört yazma nüshası bulunan kitap Berlin Staatsbibliothek'teki nüsha (nr. 10131) esas alınarak Muhammed ez-Zâhî tarafından neşredilmiştir (Riyad 1982). 4. Buġyetü'l-merâm bi-aẖbâri vülâti'l-beledi'l-Ḥarâm. Sahâbî Attâb b. Esîd'den başlayarak Mekke'de doğan ünlü kişilerden bahsetmektedir; müellifin ölümüyle eksik kalmıştır. İzzeddin b. Fehd'in, Ġāyetü'l-merâm bi-aẖbâri salṭanati'l-beledi'l-Ḥarâm adlı eserini babasının bu kitabını tamamlamak ve isim değişikliğiyle sahiplenmek suretiyle meydana getirdiği sanılmaktadır. Müellif hattından istinsah edilen bir nüshası Mekke Câmiatü Ümmi'l-kurâ mektebetü merkezi'l-bahs'ta kayıtlıdır (Tarih, nr. 1090). 5. Meşyeẖatü Ebi'l-Fetḥ el-ʿO̱smânî el-Merâġī (el-Fetḥu'r-rabbânî bi-muʿcemi'ş-şeyẖ Ebi'l-Fetḥ el-ʿO̱smânî). Yazma nüshasının bir kısmı Medine'de Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 68/231). 6. et-Tebyîn bi-terâcimi'ṭ-Ṭaberiyyîn. Bir nüshasının Mekke'de el-Mektebetü'l-Feyziyye'de olduğu söylenmekte, ancak bölümü ve numarası bildirilmemektedir (M. Habîb el-Hîle, s. 150). 7. Terâcimü şeyẖatinâ Sâre bint el-ʿİz b. Cemâʿa. Yazma nüshası Kudüs'te Dârü'l-hatîb'de bulunmaktadır (Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye, nr. 993).

İbn Fehd'in kaynaklarda adı geçen diğer başlıca eserleri de şunlardır: Beẕlü'l-cehd fî men sümmiye bi-Fehd ev İbn Fehd, Tertîbü esmâʾi terâcimi Târîẖi'l-eṭıbbâʾ li'bni Ebî Uṣaybiʿa, Tertîbü esmâʾi terâcimi Ḥilyeti'l-evliyâʾ li-Ebî Nuʿaym el-İṣbahânî, Tertîbü esmâʾi terâcimi Ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî ve ẕüyûlih, Tertîbü esmâʾi terâcimi Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile li'bni Receb, Tertîbü esmâʾi terâcimi'l-medârik li'l-Ḳāḍî ʿİyâż el-Yaḥṣûbî, Tertîbü Kitâbi'l-ʿUḳūd li'l-Maḳrîzî, es-Sırrü'ẓ-ẓahîrî bi-evlâdi Aḥmed en-Nüveyrî, Ġāyetü'l-emânî fî terâcimi evlâdi'l-Ḳasṭallânî, Fehresetü'n-Necm b. Fehd, Kitâbü'l-Büldâniyyât, Kitâbü'l-Muẖaḍramîn, Kitâbü'l-Müdellisîn, el-Lübâb fi'l-elḳāb, el-Meşâriḳu'l-münîre fî ẕikri Benî Ẓahîre, Meşyeẖatü Aḥmed b. ʿAbdillâh es-Semhûdî, Meşyeẖatü Zeyneb bint ʿAbdillâh el-Yâfiʿî, Meşyeẖatü ʿAbdilḳādir b. eş-Şihâb el-Enṣârî, Meşyeẖatü el-ʿİz b. el-Furât el-Mıṣrî, Meşyeẖatü Ebi'l-Ferec el-Merâġī, Meşyeẖatü Muḥammed b. Muḥammed el-Maṭarî, Meşyeẖatü'n-Nûri'l-Maḥallî, Meşyeẖatü Ebi'l-Vefâ İbrâhîm b. Muḥammed el-Ḥalebî, Muʿcemü şüyûẖi't-Taḳī b. Fehd, el-Müse̱lse̱lât (diğer eserleri için bk. M. Habîb el-Hîle, s. 147-160).

BİBLİYOGRAFYA:Necmeddin İbn Fehd, Muʿcemü'ş-şüyûẖ (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Riyad 1982, s. 191-194; a.mlf., İtḥâfü'l-verâ bi-aẖbâri Ümmi'l-ḳurâ (nşr. Fehîm M. Şeltût), Kahire 1983, neşredenin girişi, I, 7-20; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, VI, 126-131; a.mlf., el-İʿlân bi't-tevbîẖ, s. 251, 355, 360; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 7, 306; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VII, 342; Muhibbî, Ḫulâṣatü'l-eṯer, II, 457, 461, 462; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 512-513; Ahlwardt, Verzeichnis, IX, 497-498; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 794; Îżâḥu'l-meknûn, I, 21, 174, 224, 277; II, 11,

485, 685; Brockelmann, GAL, II, 225; Suppl., II, 225; Ziriklî, el-Aʿlâm, V, 225; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VII, 318; F. Rosenthal, A History of Muslim Historiography, Leiden 1968, s. 320, 419-421, 429, 434, 452, 480; a.mlf., "Ibn Fahd", EI² (İng.), III, 760; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 669; Cezzâr, Medâẖilü'l-müʾellifîn, III, 1180-1181; M. Habîb el-Hîle, et-Târîẖ ve'l-müʾerriẖûn bi-Mekke, Mekke 1994, s. 147-160; Yûsuf Rahîmlû, "İbn Fehd", DMBİ, IV, 428-429.

Sâmî es-Sakkâr

ÂMİRÎ, Yahyâ b. Ebû Bekir يحيى بن أبي بكر العامري Ebû Zekeriyyâ İmâdüddîn Yahyâ b. Ebî Bekr el-Âmirî (ö. 893/1488) Yemenli muhaddis, fakih ve tarihçi.

816'da (1413) Yemen'in Haraz nahiyesinde doğdu. Ebü'l-Feth el-Merâgı, Ali b. İbrâhim en-Nahvî, Muhammed b. Ebü'l-Gays el-Kirmânî, Hâfız b. Fehd el-Mekkî ve babasından fıkıh, hadis, tarih ve tıp öğrenimi gördü. Çeşitli sahalarda eser veren müellif devrinde Yemen'in önde gelen âlimlerindendi. Haraz'da vefat etti.

Eserleri. 1. er-Riyâzü'l-müstetâbe* fî maʿrifeti men revâ fi's-sahîhayn mine's-sahâbe. Rivayet ettikleri hadisler Sahîh-i Buhârî ile Sahîh-i Müslim'de yer alan ashap hakkında bilgi veren eser ilk defa Ömer Ebû Hacele tarafından yayımlanmıştır (Bhopal 1303). Eser daha sonra da basılmıştır (Katar 1400). 2. Behcetü'l-mehâfil ve bugyetü'l-emâsil fî telhîsi's-siyer ve'l-muʿcizât ve'ş-Şemâʾil. Müellifin 855'te (1451) tamamladığı siyer ve fıkhî meselelere dair olan bu eser Cemâleddin Muhammed el-Eşhar el-Yemenî'nin şerhiyle birlikte neşredilmiştir (I-II, Mısır 1330). 3. Gurbâlü'z-zamân. Hicretten itibaren VII. yüzyılın ortalarına kadar meydana gelen olayları ihtiva eder. 4. Beyânü'l-iʿtikad ve mâ yeksüru ileyhi ihtiyâcü'l-ʿibâd. Kelâmla ilgili olan bu eserde akaid meseleleriyle küfür ve irtidadı gerektiren sözler (elfâz-ı küfür) üzerinde durulmaktadır (Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 439/8; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 11209/2). Diğer bazı eserleri de şunlardır: ʿel-Uded fîmâ lâ yestagnî ʿanhü ahad (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 949), et-Tuhfetü'l-câmiʿa li'l-müfredâti't-tıbbi'n-nâfiʿa, Vesîletü't-tâlib ilâ neyli'l-metâlib, Bugyetü'l-merâm fî sîreti seyyidi'l-enâm.

BİBLİYOGRAFYA:Sehâvî, ed-Davʾü'l-lâmi, X, 224; Keşfü'z-zunûn, s. 258; Şevkânî, el-Bedrü't-tâliʿ, II, 327; Serkîs, Muʿcem, II, 1261; Brockelmann, GAL Suppl., II, 225-226; Îzâhu'l-meknûn, I, 203; II, 96; Ziriklî, el-Aʿlâm, IX, 168; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XIII, 187-188; el-Kamûsü'l-İslâmî, II, 62-63; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe, s. 207-208; Müneccid, Muʿcem, IV, 109; M. Ulmann, Die Medizin im Islam, Leiden 1970, s. 286; Eymen Fuâd Seyyid, Mesâdiru târîhi'l-Yemen fi'l-ʿasri'l-İslâmî, Kahire 1974, s. 185; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 1131; Metin Yurdagür, Bibliyografik Bir Kelâm Tarihi Denemesi, İstanbul 1989, s. 120-121.

Abdülkerim Özaydın

ZEBÎDÎ, Ahmed b. Ahmed (أحمد بن أحمد الزبيدي) Ebü'l-Abbâs Zeynüddîn (Şihâbüddîn) Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf eş-Şercî ez-Zebîdî (ö. 893/1488) et-Tecrîdü'ṣ-ṣarîḥ adlı eseriyle tanınan Hanefî fakihi ve muhaddis.

---

22 Ramazan 812'de (28 Ocak 1410) Yemen'in Zebîd şehrinde dünyaya geldi. 811 veya 816 (1413) yıllarında doğduğu da zikredilmekle birlikte 812 (1409) yılı tercih edilmektedir (Sehâvî, I, 214). Ailesi Yemen'in Kızıldeniz sahilindeki Şerce bölgesinden gelip Zebîd'e yerleşmişti. Zebîdî henüz kendisi doğmadan vefat eden babası Ahmed'in adını almıştır. Babası ile dedesi Sirâcüddin Abdüllatîf b. Ebû Bekir, İbn Hacer el-Askalânî'nin öğrencilerinden olup dedesi Abdüllatîf hadis ve nahiv alanında devrin ileri gelen Hanefî âlimlerindendi. Hadis öğrenimine erken yaşlarda başlayan Zebîdî 823'te (1420) kardeşiyle birlikte Taiz'de Nefîsüddin Ebû Rebî' Süleyman b. İbrâhim el-Alevî'den Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini semâ, kıraat ve kısmen icâzet yoluyla okudu. Ders ve icâzet aldığı hocaları arasında Ebû Bekir b. Hüseyin el-Medenî ve oğlu Ebü'l-Feth Muhammed b. Ebû Bekir el-Medenî, Kādılkudât Mecdüddin Muhammed b. Ya'kūb eş-Şîrâzî, İbnü'l-Hayyât, Mâlikî âlimlerinden Takıyyüddin el-Fâsî gibi muhaddis ve fakihler de yer alır. Zebîdî, Zebîd'e gelen İbnü'l-Cezerî'den Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini, Nesâî ve İbn Mâce'nin es-Sünen'lerini, Müsnedü'ş-Şâfiʿî'yi, İbnü'l-Cezerî'nin el-Ḥıṣnü'l-ḥaṣîn min kelâmi seyyidi'l-mürselîn adlı eseriyle bunun muhtasarı el-ʿUdde'yi, İbnü'l-Cezerî'nin derslerine katılmak için Yemen'e gelen Zeynüddin Abdurrahman b. Muhammed el-Birşekî'den 829 (1426) veya 827 (1424) yılında Ṭardü'l-mükâfeḥa ʿan senedi'l-muṣâfaḥa adlı eserini ve eş-Şifâʾ, el-Muvaṭṭaʾ, el-ʿUmde gibi kitapları okudu. Ayrıca Yemen'in önde gelen fakihlerinden olan Ebü'l-Kāsım el-Uslukī ile görüşüp kendisinden faydalandı ve 835 (1432) yılında onunla birlikte hacca gitti. Daha çok Taiz ve Zebîd medreselerinde öğrenim gören Zebîdî yine buralarda hocalık yaptı. Onun tanınmış talebeleri arasında Yemen tarihine dair eserleriyle bilinen ve İbnü'l-Esîr'in Câmiʿu'l-uṣûl'ünü Teysîrü'l-vuṣûl ilâ Câmiʿi'l-uṣûl adıyla ihtisar eden İbnü'd-Deyba' da vardır. Hadis, fıkıh, edebiyat, şiir ve tarih alanlarında tanınan Zebîdî'nin hadisçilik yönünün daha ağır bastığı görülmektedir. Nitekim o devrinin Yemen muhaddisi olarak tanınmıştır. Zebîdî, talebesi İbnü'd-Deyba'ın kaydettiğine göre 9 Rebîülâhir 893 gecesi (23 Mart 1488) Zebîd'de vefat etti ve ertesi gün defnedildi (Buġyetü'l-müstefîd, s. 181). Diğer bazı kaynaklarda vefat günü 10 Rebîülâhir (24 Mart) olarak geçer. Zebîdî'nin vefatı ile Yemen halkının hadis rivayetinde, âlî isnaddan bir derece düştüğü kabul edilmiştir (Sehâvî, I, 214-215).

Eserleri. 1. et-Tecrîdü'ṣ-ṣarîḥ* li-eḥâdîs̱i'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ. Muḫtaṣarü'l-Buḫârî adıyla da bilinen eser el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'in ihtisarı ve yeniden tertip edilmiş şekli olup Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin en meşhur muhtasarlarından biridir. Zebîdî bu eserinde Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'deki hadislerden sadece muttasıl müsned olanlara yer vermiş, bunların senedlerini ve mükerrerlerini de çıkarmıştır. Abdullah eş-Şerkāvî tarafından Fetḥu'l-

mübdî bi-şerḥi Muḫtaṣari'z-Zebîdî; Sıddîk Hasan Han tarafından da ʿAvnü'l-Bârî li-ḥalli edilleti'l-Buḫârî adıyla şerhedilen eseri Ahmed Naim ve Kâmil Miras uzun açıklamalarla birlikte Türkçe'ye çevirmiş, çeviri 1928-1948 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından neşredilmiştir (Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, I-XII). 2. Ṭabaḳātü'l-ḫavâṣ ehlü'ṣ-ṣıdḳı ve'l-iḫlâṣ. Müellifin kendi zamanına kadar Yemen'de yaşamış sûfîlerin biyografilerini alfabetik olarak kaleme aldığı bir eserdir (Kahire 1321/1903-1904; nşr. Abdullah Muhammed el-Hibşî, Beyrut 1406/1986). Kaynaklarda Ṭabaḳātü'l-ḫavâs eṣ-ṣuleḥâ min ehli'l-Yemen adıyla da geçen eserin (Sehâvî, I, 214) 14 Şevval 867'de (2 Temmuz 1463) tamamlandığı belirtilmektedir. Zebîdî, Kuşeyrî'nin er-Risâle'si, Sülemî'nin Ṭabaḳātü'ṣ-ṣûfiyye'si, Sühreverdî'nin ʿAvârifü'l-maʿârif'i, İbn Hamîs el-Kâ'bî'nin Menâḳıbü'l-ebrâr'ı gibi tabakat kitaplarında Yemenli âlim, zâhid ve âbidlere yer verilmemesi üzerine bu eseri kaleme aldığını zikretmektedir (Ṭabaḳātü'l-ḫavâṣ, s. 35). 3. el-Fevâʾid ve'ṣ-ṣılât ve'l-ʿavâʾid. Çeşitli konulardaki hadisler ve me'sûr dualarla tefsir ve hadisle ilgili bilgilerin yer aldığı bir çalışmadır (Kahire 1283, 1294, 1296, 1344). 4. eṭ-Ṭarîḳatü'l-vâżıḥa ilâ esrâri'l-Fâtiḥa (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbî Efendi, nr. 975; Şâzelî Tekkesi, nr. 103, vr. 85-120; ayrıca bk. Habeşî, s. 23-24). 5. el-Cevâbü'ş-şâfî fi'r-red ʿale'l-mübtediʾi'l-câfî (yazma nüshası için bk. Habeşî, s. 134). 6. Nüzhetü'l(Tuḥfetü'l)-aḥbâb. Şiir, nevâdir, nükte, hikâye, fevâid gibi türlere ait 100 civarında örneğin bulunduğu hacimli bir eserdir (Brockelmann, GAL, II, 243; Habeşî, s. 367). 7. el-Muḫtâr min meṭâlibi'l-envâr. Çeşitli konulara dair kırk hadisin derlendiği eserde müellif her hadisten sonra tıpla ilgili bir hadise de yer vermiş, bunları âyet ve hadisler ışığında açıklamıştır. 8. Dîvânü İbni'l-Muḳrî. Sehâvî, Yemenli şair ve dilci İbnü'l-Mukrî'nin şiirlerini Zebîdî'nin bir divan halinde derlediğini söylemekle birlikte eserin ona aidiyeti şüpheli görülmektedir (Ṭabaḳātü'l-ḫavâṣ, neşredenin girişi, s. 6). 9. el-Muʿcemü'l-laṭîf. Müellifin kendilerinden semâ yoluyla ilim tahsil ettiği hocalarına dairdir.

BİBLİYOGRAFYA: Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, et-Tecrîdü'ṣ-ṣarîḥ (nşr. İbrâhim Bereke-Ahmed Râtib Armuş), Beyrut 1992, I, 18-20; a.mlf., Ṭabaḳātü'l-ḫavâṣ, Beyrut 1406/1986, s. 35, ayrıca bk. Abdullah Muhammed el-Habeşî'nin girişi, s. 5-7, ayrıca bk. tür.yer.; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, I, 214-215; İbnü'd-Deyba', Buġyetü'l-müstefîd fî târîḫi Zebîd (nşr. Abdullah Muhammed el-Habeşî), San'a, ts. (Merkezü'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-Yemenî), s. 33, 85, 181, 229-230; Temîmî, eṭ-Ṭabaḳātü's-seniyye, I, 268-269; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 554; II, 1099, 1303, 1938; Serkîs, Muʿcem, I, 1113-1114; Brockelmann, GAL, II, 242-243; Suppl., II, 254; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 136; Tecrîd Tercemesi, Mukaddime, I, 2-3; Eymen Fuâd Seyyid, Meṣâdiru târîḫi'l-Yemen fi'l-ʿaṣri'l-İslâmî, Kahire 1974, s. 184; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 91; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Meṣâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen, Beyrut 1408/1988, s. 23-24, 51-52, 134, 367, 473; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, III, 369; Abdullah Kāsım el-Veşelî, ʿİlmü'l-ḥadîs̱ fi'l-Yemen ve'l-ʿinâyetü'l-Yemâniyye bi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ, San'a 1419/1998, s. 45, 79, 124.

Hüseyin Hansu

İBNÜ'l-HAYDIRÎ (ابن الخيضري) Ebü'l-Hayr Kutbüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Haydır el-Haydırî ed-Dımaşkī (ö. 894/1489) Muhaddis, fakih ve tarihçi.

---

16 Ramazan 821'de (17 Ekim 1418) Dımaşk'ta dünyaya geldi. Beytülmakdis'te doğduğu da rivayet edilir. İkinci dedesine nisbetle İbnü'l-Haydırî diye tanındı. Küçük yaşta babasının ölümü üzerine annesi tarafından yetiştirildi. İlk hocası, usûl-i fıkıh ve nahiv konularında iyi bir âlim olan dayısı Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Harîrî'dir. Maddî ve mânevî desteğini gördüğü dayısından temel bilgileri alarak Kur'ân-ı Kerîm'i ve diğer bazı metinleri ezberledi. İbnü'l-Haydırî Mısır, Kudüs, Ba'lebek ve Haremeyn'i dolaşarak İbn Nâsırüddin, Makrîzî, Takıyyüddin İbn Kādî Şühbe, İbn Hacer el-Askalânî, İbnü'l-Merâgī ve İbn Raslân gibi âlimlerden istifade etti; Burhâneddin el-Halebî ve Tedmürî'den icâzet aldı.

İbn Hacer'in zeki ve anlayışlı bir kişi olarak nitelendirdiği İbnü'l-Haydırî Dımaşk'ta Şâfiî kadılığı ve beytülmâl sorumluluğu, çeşitli medreselerde hocalık, 865'ten (1461) itibaren bir süre Eşrefiyye Dârülhadisi'nin şeyhliği görevlerinde bulundu. 878'de (1473) kendi adıyla anılan bir dârülkur'ân ile yanında bir türbe inşa ettirdi ve buralara zengin vakıflar tahsis etti. Memlük Sultanı Seyfeddin Kayıtbay'ın bir müddet sır kâtipliğini de yapan İbnü'l-Haydırî Rebîülevvel 894'te (Şubat 1489) Kahire'de vefat etti ve kendi yaptırdığı türbeye defnedildi.

Eserleri. 1. Lafẓü'l-mükerrem bi-ḫaṣâ᾽iṣi'n-nebiyyi'l-muʿaẓẓam (muḥterem) ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem. Allah'ın sadece Hz. Peygamber'e verdiği özelliklerin incelendiği eserin Riyad'da bulunan müellif hattı nüshasını Sâlih Süleyman el-Haccî tanıtmış (ʿÂlemü'l-kütüb, I/3 [1980], s. 325-329), daha sonra eseri Mustafa Osman Muhammed Sumeyde tahkik ederek yayımlamıştır (Beyrut 1417/1997). 2. Tuḥfetü'l-ḥabâ᾽ib bi'n-nehy ʿan ṣalâti'r-Reġā᾽ib. Kâtib Çelebi bunun iki varaklık bir risâle olduğunu kaydeder (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 365). 3. el-Eḥâdîs̱ü'l-münteḫabe (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 905). 4. el-Mesâlikü'l-ʿilmiyye li'l-ḥadîs̱i'l-müselsel bi'l-evveliyye. 838'de (1434) kaleme alınan eserin bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'dedir (Mustalah, nr. 290/1). 5. el-Livâ᾽ü'l-muʿlem fî (bi-) şerḥi Mevâṭıni'ṣ-ṣalât ʿale'n-nebiyyi'l-muḥterem ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem. Müellifin daha önce yazdığı Mevâṭınü'ṣ-ṣalât adlı kitabının şerhi olup eserde Hz. Peygamber anıldığında salâtü selâm getirilmesi gereken elli beş yer sayılmaktadır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1520). 6. er-Ravżü'n-naḍr fî ḥâli'l-Ḫaḍr (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1799). 7. Zehrü'r-riyâż fî reddi mâ şeneʿahü'l-Ḳāḍî ʿİyâż. İmam Şâfiî'nin, namazlarda son ka'dede Hz. Peygamber'e salâtü selâm okunması gerektiği yolundaki görüşüne Kādî İyâz tarafından yöneltilen eleştiriye cevap olarak kaleme alınan eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Esad Efendi, nr. 1520). 8. el-İktisâb fî telḫîṣi (kütübi)'l-Ensâb. Sem'ânî'nin el-Ensâb'ını özetlemek, İbnü'l-Esîr'in ve diğer bazı

müelliflerin kitaplarında olup da onda bulunmayan kişilerin biyografilerini eklemek suretiyle telif edilmiştir. Müellifin 846'da (1442) Kahire'de yazdığı bu dört ciltlik eserin III. cildinin müellif hattı nüshası Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Feyzullah Efendi, nr. 1377). 9. el-Lümaʿu'l-elmaʿiyye li-aʿyâni'ş-Şâfiʿiyye (Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye). Sübkî'nin eserini özetleyip başka kaynaklarda yer alan Şâfiî âlimlerini de ilâve etmek suretiyle meydana getirilen eserin müellif hattı nüshası Mektebetü'l-methafi'l-Irâkī'de kayıtlıdır (Hizânetü'l-Âlûsî, nr. 6242). 10. el-İftirâż fî (li-) defʿi'l-iʿtirâż. Müellifin Hızır hakkında yazdığı er-Ravżü'n-naḍr adlı eserine yöneltilen tenkitlere cevap olarak yazılmıştır (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 132). 11. Mecmaʿu'l-ʿuşşâḳ ʿalâ tavżîḥi Tenbîhi'ş-şeyḫ Ebî İsḥâḳ (a.g.e., I, 492). 12. Risâle fî mesʾeleti's-semâʿ. Müzik dinlemenin mubah veya haram olduğu konusundaki delillerin sahih ve açık olmadığını belirtmek üzere telif edilmiş bir risâledir (a.g.e., II, 1001).

İbnü'l-Haydırî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: el-Berḳu'l-lümûʿ li-keşfi'l-ḥadîs̱i'l-mevżûʿ (İbnü'l-Cevzî'nin Kitâbü'l-Mevżûʿât'ında yer alan Regaib namazının faziletine dair hadisle [II, 124-126] ilgili olarak İbn Hacer el-Askalânî'nin yaptığı tenkit esas alınarak meydana getirilmiştir); el-Menhelü'l-cârî el-mücerred min Fetḥi'l-bârî şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ li'l-Buḫârî (İbn Hacer'in Fetḥu'l-bârî adlı eserinden yapılmış soru-cevap tarzında bir özettir); Şuʿûdü'l-merâḳī şerḥu Elfiyyeti'l-ʿIrâḳī fi'l-ḥadîs̱; eṣ-Ṣafâʾ bi-taḥrîri'ş-Şifâʾ (Kādî İyâz'ın eş-Şifâʾ adlı eserinin muhtasarıdır); Taḳvîmü'l-esel fî tafżîli'l-leben ʿale'l-ʿasel; Buġyetü'l-mübteġī fî (bi-) tebyîni maʿnâ ḳavli'r-ravża yenbeġī; Taḥrîrü't-tafṣîl fî ruvâti'l-merâsîl.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Cevzî, el-Mevżûʿât (nşr. Abdurrahman M. Osman) [baskı yeri yok] 1403/1983 (Dârü'l-fikr), II, 124-126; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, IX, 117-124; Süyûtî, Naẓmü'l-ʿiḳyân (nşr. Philip K. Hitti), Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-ilmiyye), s. 162; Nuaymî, Dûrü'l-Ḳurʾân fî Dımaşḳ (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Beyrut 1982, s. 3-6; a.mlf., ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 7-8; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 132, 141, 156, 179, 239, 250, 365, 468, 492, 555, 921; II, 960, 1001, 1055, 1102, 1559-1560, 1566, 1889; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 245-246; Brockelmann, GAL, II, 120-121; Suppl., II, 116; Îżâḥu'l-meknûn, I, 231; II, 68; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 215-216; Ziriklî, el-Aʿlâm, VII, 280; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XI, 237-238; Dârü'l-kütübi'l-Mıṣriyye, Fihristü'l-maḫṭûṭât I: Muṣṭalaḥu'l-ḥadîs̱, Kahire 1375/1956, s. 290; Selâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 263-264; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 128, 412; Sâlih Süleyman el-Haccî, "Kitâbü'l-Lafẓi'l-mükerrem bi-ḫaṣâʾiṣi'n-nebî ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem", ʿÂlemü'l-kütüb, I/3, Riyad 1980, s. 325-329; Erdinç Ahatlı, "Hasâisü'n-nebî", DİA, XVI, 277, 279, 280.

İsmail Hakkı Ünal

HİCRİ 900'DEN 1000'E KADAR

SEHÂVÎ, Şemseddin (السخاوي الدين شمس) Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 902/1497) Hadis âlimi ve tarihçi.

Rebîülevvel 831'de (Ocak 1428) Kahire'de doğdu. Ailesi Mısır'ın Garbiye bölgesindeki Sehâ kasabasından Kahire'ye göç ettiğinden Sehâvî nisbesiyle anılır. Çocukluğunda Kahire'de aynı mahallede oturdukları İbn Hacer el-Askalânî ilmî

hayatının şekillenmesinde önemli rol oynadı. Îsâ b. Ahmed el-Kāhirî ve Hüseyin b. Ahmed el-Ezherî'den ilk dinî bilgileri aldı ve Kur'an'ı ezberledi. Fakih Şemseddin Muhammed b. Ahmed ed-Darîr'den tilâvet dersleri aldı. Yedi yaşından itibaren İbn Hacer'in ilim meclislerine devam etti ve onun ölümüne kadar Kahire'den ayrılmadı. Hocasının huzurunda okuduğu eserler arasında İbnü's-Salâh'ın ʿUlûmü'l-ḥadîs̱'i, Şâfiî'nin Menâḳıb'ı ile hocasının Fetḥu'l-bârî, Taḫrîcü'l-Meṣâbîḥ ve Bulûġu'l-merâm'ı sayılabilir. Sehâvî, çok saygı duyduğu İbn Hacer için pek çok kitap istinsah ettiği gibi bazı kitaplarını ikmal ve şerhetti, bazılarına da zeyil yazdı.

Kahire ve çevresindeki hadis hâfızlarından istifade eden Sehâvî, İbn Hacer'in vefatının ardından ilmî amaçlı ilk seyahatini 853 (1449) yılında Dimyat'a yaptı. Burada bazı muhaddislerin rivayetlerini dinledi. 856'da (1452) annesiyle birlikte çıktığı hac yolculuğu sırasında uğradığı şehirlerdeki âlimlerden faydalandı. Hocası Münâvî aracılığıyla tarikata intisap eden Sehâvî, Mekke'de Takıyyüddin İbn Fehd ile Ebü'l-Feth İbnü'l-Merâgī ve Burhâneddin ez-Zemzemî gibi âlimlerle görüştü. Medine'ye geçerek Bedreddin Abdullah İbn Ferhûn ve Ebü'l-Ferec el-Merâgī'den ders okudu. Halep, Kudüs, Dımaşk, Hama gibi şehirlerde dönemin önde gelen muhaddisleriyle tanıştı. Bu seyahatin ardından Kahire'de kendisini tamamen ilme veren Sehâvî 870 (1466), 885 (1480), 892 (1487) ve 896 (1491) yıllarındaki hac yolculukları dışında buradan ayrılmadı. Vefat tarihi hakkında çeşitli rivayetler bulunmakla birlikte Şâban 902'de (Nisan 1497) Medine'de öldüğü görüşü ağırlık kazanmaktadır. Kendisine pek çok defa kadılık teklif edilmesine rağmen bunu kabul etmemiş, evinde ve mescidlerde verdiği derslerin yanı sıra Kahire'nin Fâzıliyye, Dârü'l-hadîsi'l-Kâmiliyye, Zâhiriyye, Berkūkıyye ve Sargatmışiyye gibi medreselerinde hadis okutmuş ve imlâ meclisleri düzenlemiştir.

400'den fazla hocadan ilim tahsil ettiğini belirten Sehâvî hocalarının büyük kısmını eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿde zikretmiştir (VIII, 2-15). İbn Hacer el-Askalânî'nin yanı sıra Bedreddin el-Aynî, Abdüsselâm el-Bağdâdî, İbnü'd-Deyrî, Sâlih b. Ömer el-Bulkīnî, İzzeddin el-Askalânî, Bisâtî, Necmeddin İbn Kādî Aclûn, Takıyyüddin İbn Kādî Şühbe, Celâleddin el-Mahallî, Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî, İbn Kutluboğa, Kâfiyeci, Kemâleddin İbnü'l-Hümâm ve Ebü'l-Fazl İbnü'ş-Şıhne gibi dönemin önemli simalarından ders okumuş, ʿUmdetü'l-aḥkâm, et-Tenbîh, el-Minhâc, İbn Mâlik ve Irâkī'nin el-Elfiyye'leri gibi pek çok kitabı ezberlemiştir. Hadis ilminde olduğu kadar fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsir, Arap dili ve edebiyatı, şiir ve tarih gibi alanlarda derin bilgiye sahipti. Sehâvî, teliflerinde İbn Hacer'in kitaplarının yanı sıra ondan şifahî olarak aldığı bilgilerden de istifade etmiştir. Bunun dışında kıraat, semâ ve icâzet yoluyla Zekeriyyâ el-Ensârî ve Muhammed b. Ürkmes el-Hanefî'den aldığı rivayetleri eklemiştir. Talebeleri arasında Hâlid b. Abdullah el-Ezherî, Hasan et-Tûlûnî, Huncî, İbn Abdüsselâm el-Menûfî, İzzeddin İbn Fehd, Muhibbüddin İbn Fehd, İbn Kāsım el-Gazzî, İbnü'l-Kerekî, Seriyyüddin İbnü'ş-Şıhne, Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî

ve Muhammed b. Ebü'l-Feth sayılabilir. Aşırı gururlu ve sert bir mizaca sahip olan Sehâvî hocası İbn Hacer dışında çağdaşlarının pek çoğunu eleştirmiş, bundan dolayı özellikle Süyûtî ile aralarında husumet meydana gelmiş ve birbirlerini ağır bir dille tenkit etmişlerdir (eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, IV, 65-68; Naẓmü'l-ʿiḳyân, s. 152-153). Ayrıca Süyûtî, Sehâvî'nin eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ adlı eserine el-Kâvî ʿalâ Târîḫi's-Seḫâvî ismiyle bir tenkit yazmıştır. Dönemin en velûd müelliflerinden olan Sehâvî 200'ün üzerinde eser telif etmiş, ancak bunların önemli bir kısmı günümüze ulaşmamıştır.

Eserleri. Hadis ve Hadis İlimleri. 1. Büldâniyyât. Sehâvî bu eserinde ilmî seyahatleri esnasında uğradığı seksen civarında şehir, kasaba ve köy hakkında bilgi vermiş, buralarda yetişen âlimleri tanıtmış, ayrıca derlediği hadis, beyit ya da haberi kitabına kaydetmiştir (nşr. Hüsâm b. Muhammed el-Kattân, Riyad 1422/2001). 2. ʿUmdetü'l-ḳārî ve's-sâmiʿ fî ḫatmi'ṣ-Ṣaḥîḥi'l-Câmiʿ. Buhârî'nin ve eseri eṣ-Ṣaḥîḥ'in üstünlüğüne dair bir çalışmadır (nşr. Mübârek b. Seyf el-Hâcerî, Mecelletü'ş-şerîʿa ve Dirâsâti'l-İslâmiyye, XVI/44 [Küveyt 1421/2001], s. 293-352). 3. Taḫrîcü eḥâdîs̱i'l-ʿâdilîn li-Ebî Nuʿaym el-İṣbahânî. İsfahânî'nin Fażîletü'l-ʿâdilîn adlı çalışmasında yer alan hadislerin tahrîcidir (nşr. Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân, Amman 1408/1988). 4. et-Tavżîḥu'l-ebher ʿalâ (li-) Teẕkireti İbni'l-Mülaḳḳın fî ʿilmi'l-es̱er (nşr. Hüseyin İsmâil el-Cemel, Bilbîs 1409/1989; nşr. Abdullah b. Muhammed Abdürrahîm b. Hüseyin el-Buhârî, Riyad 1418/1998). 5. Kitâbü'l-Ġāye fî şerḥi'l-Hidâye fî ʿilmi'r-rivâye. İbnü'l-Cezerî'nin el-Bidâye (el-Hidâye) fî meʿâlimi'r-rivâye adlı manzum eserinin şerhidir (nşr. Muhammed Seyyidî Muhammed Emîn, I-II, Medine 1422/2002). 6. Buġyetü'r-râġıbi'l-mütemennî fî ḫatmi'n-Nesâʾî (Rivâyetü İbni's-Sünnî). Nesâî'nin es-Sünen'inin hatim merasimiyle ilgili olan eserde Nesâî'nin hayatı ve metodu da incelenmiştir (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire-Beyrut 1991; nşr. Abdülazîz b. Muhammed b. İbrâhim Abdüllatîf, Riyad 1414/1993). 7. Ġunyetü'l-muḥtâc fî ḫatmi Ṣaḥîḥi Müslim b. el-Ḥaccâc. Eserde Müslim b. Haccâc'ın hayatı, hadis ilmindeki yeri ele alındıktan sonra el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ ile Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin karşılaştırması yapılmaktadır (nşr. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyad 1413/1992). 8. Fetḥu'l-muġīs̱ bi-şerḥi Elfiyyeti'l-ḥadîs̱ li'l-ʿIrâḳī (Kahire 1355/1937 [bir ciltte dört cilt]; I-III, Beyrut 1983; nşr. Ali Hüseyin Ali, I-V, Kahire 1415/1995; bu neşrin gözden geçirilmiş ikinci baskısı yapılmıştır [I-V, Kahire 1424/2003]). 9. el-Maḳāṣıdü'l-ḥasene* fî beyâni kes̱îrin mine'l-eḥâdîs̱i'l-müştehire ʿale'l-elsine. Eser bu alandaki en meşhur çalışmalardan biridir (Leknev 1303; nşr. Abdullah Muhammed Sıddîk, Kahire 1375/1956; nşr. Muhammed Osman el-Huşt, Beyrut 1985). 10. Taḫrîcü'l-erbaʿîne'ṣ-ṣûfiyye li-Ebî ʿAbdirraḥmân es-Sülemî (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Beyrut 1408/1988). Sehâvî'nin ayrıca Esânîdü'l-kütübi's-sitte ve'l-Muvaṭṭaʾ ve ġayrihâ, el-Cevâhirü'l-mükellele fi'l-aḫbâri'l-müselsele, Żiyâʾü'l-enâm bi-erbaʿîne ḥadîs̱en li'bni'l-Hümâm, Fihristü Zekeriyyâ el-Enṣârî, Fetḥu'l-ḳarîb fî şerḥi müʾellefi'n-Nevevi't-Taḳrîb, Erbaʿûne ḥadîs̱en min Kitâbi'l-Edebi'l-müfred li'l-Buhârî, Tecrîdü Ḥavâşî ʿalâ Tenḳīḥi'z-Zerkeşî, Beẕlü'l-mechûd fî ḫatmi Süneni Ebî

Dâvûd, ʿUmdetü'l-aṣḥâb fî maʿrifeti'l-elḳāb gibi eserleri yazma halinde mevcuttur. Tarih ve Biyografi. 1. el-İʿlân bi't-tevbîḫ li-men ẕemme ehle't-târîḫ. İslâm ilimleri açısından tarih ve tarihçiliğin önemini ve şartlarını ortaya koymak için yazılan eser bir tarih savunması niteliğindedir. Tarihin tanımını yaptıktan sonra konusunu, amacını ve faydalarını anlatarak kitabına başlayan Sehâvî, tarihe bir hadisçinin bakış açısıyla ve daha ziyade hadislerin sıhhatini tesbit etmek maksadıyla yaklaşmış, modern tarih metodu yönünden zaman zaman başarılı tanımlamalar yapmıştır. Müellifin, kendisinden önce yaşamış veya çağdaşı olan pek çok tarihçinin eserlerinin mukaddimesinde verdikleri mâlûmatı eserine dercetmesi önemlidir. Sehâvî, İslâm tarih kaynaklarını metodolojik ve bütüncül bir yaklaşımla incelemekten ziyade kendi dönemine yakın veya çağdaşı tarihçilerin eserlerinden istifade etme yolunu seçmiştir. Eserin ikinci bölümünde özellikle Zehebî'den faydalanarak kendi dönemine kadar yaşamış tarihçileri ve eserlerini tasnif etmiştir. el-İʿlân, ilk defa Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye nüshalarına dayanılarak (el-Hizânetü't-Teymûriyye, Tarih, nr. 704, 2047) Hüsâmeddin el-Kudsî tarafından yayımlanmış (Dımaşk 1349/1930), tahkikli neşrini Franz Rosenthal gerçekleştirmiş (Bağdat 1963), bu neşir daha sonra pek çok defa yayımlanmıştır. Franz Rosenthal tarafından A History of Muslim Historiography içinde "The Open Denunciaton of the Adverse Critics of the Historians" başlığıyla ve notlarla İngilizce'ye tercüme edilen eser (Leiden 1968, s. 263-529) A History of Muslim Historiography'nin Sâlih Ahmed Ali tarafından Arapça çevirisi içinde (Franz Rosenthal, ʿİlmü't-târîḫ ʿinde'l-müslimîn, Beyrut 1983, s. 381-725) Arapça olarak tekrar neşredilmiştir. Eserin 209 hadis münekkidinin ele alındığı bölümü el-Mütekellimûn fi'r-ricâl adıyla yayımlanmıştır (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Erbaʿu resâʾil fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱ içinde, Beyrut 1400/1980, s. 81-149). Kitabın son neşrini Muhammed Osman el-Huşt gerçekleştirmiştir (Kahire 1409/1989). 2. et-Tibrü'l-mesbûk fî ẕeyli's-Sülûk. Makrîzî'nin es-Sülûk li-maʿrifeti düveli'l-mülûk'ünün zeyli olup 1878-1896 yılları arasında Bulak'ta basılmıştır. 3. et-Tuḥfetü'l-laṭîfe fî târîḫi'l-Medîneti'ş-şerîfe. I. (VII.) yüzyıldan itibaren Medine ile ilgisi olan kişilerin biyografisini içeren eser "م" harfine kadar yazılabilmiştir (nşr. Hâmid el-Fıkī, I-II, Kahire 1957-1958; I-II, Beyrut 1993). 4. Buğyetü'l-ʿulemâʾ ve'r-ruvât (eẕ-Ẕeyl ʿalâ Refʿi'l-iṣr). İbn Hacer'in Refʿu'l-iṣr ʿan ḳuḍâti Mıṣr adlı kitabının zeylidir (nşr. Cevdet Hilâl - Muhammed Mahmûd Subh, Kahire 1966). 5. Rüchânü'l-kiffe fî beyâni nübẕetin min aḫbâri ehli'ṣ-ṣuffe (nşr. Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân - Ahmed eş-Şükayrât, Riyad 1415/1995). 6. ed-Davʾu'l-lâmiʿ* li-ehli'l-ḳarni't-tâsiʿ. 801-896 (1398-1491) yılları arasında vefat eden meşhur kişilerin biyografilerini içerir. Müellif son cildini kadınlara ayırdığı kitabına kendi biyografisini de eklemiştir (nşr. Hüsâmeddin el-Kudsî, I-XII, Kahire 1353-1355/1934-1936). 7. el-Faḫrü'l-mütevâlî li-men intesebe ile'n-nebî mine'l-ḫâdim ve'l-mütevâlî (nşr. Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân, Zerkā 1407/1987; Küveyt 1423/2002). 8. Vecîzü'l-kelâm fi'ẕ-ẕeyl ʿalâ Düveli'l-İslâm. Zehebî'ye ait eserin zeyli olan kitap 745-898 (1344-1493) yılları

arasındaki olayları içerir. Eserde önce siyasî ve içtimaî hadiseler, ardından o yıl vefat eden kişilerin biyografileri kaydedilmiştir. Bir kısmı Hasan İsmâil Merve ve Mahmûd el-Arnaût (Beyrut 1413/1992), tamamı Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, İsâm Fâris el-Harestânî ve Ahmed el-Hutaymî tarafından (I-IV, Beyrut 1416/1995) yayımlanmıştır. 9. el-Cevâhir ve’d-dürer fî tercemeti Şeyḫi’l-İslâm İbn Ḥacer. Bir kısmı Hâmid Abdülmecîd ve Tâhâ ez-Zeynî tarafından yayımlanan eseri (I, Kahire 1406/1986) Şemseddin Muhammed b. Ömer b. Ahmed es-Sefîrî Muḫtaṣarü’l-Cevâhir ve’d-dürer fî tercemeti Şeyḫi’l-İslâm İbn Ḥacer (Medine Ârif Hikmet Ktp., Tarih, nr. 3941), Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Busravî Cümânü’d-dürer min tercemeti Şeyḫi’l-İslâm İbn Ḥacer (Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye, Tarih, nr. 726) adıyla ihtisar etmiştir. 10. Kitâbü’l-Ḳavli’l-münbî fî tercemeti İbn ʿArabî. Muhyiddin İbnü’l-Arabî’yi öven veya eleştiren müelliflerin görüşlerini içeren eserin bir nüshası Berlin Staatsbibliothek’te bulunmaktadır (nr. 2849). 11. el-Menhelü’l-ʿaẕbü’r-ravî fî tercemeti ḳuṭbi’l-evliyâʾ en-Nevevî (nşr. Mahmûd Hasan Rebî‘, Kahire 1354/1935; Muhammed Îd el-Hatrâvî, Medine 1409/1989). 12. el-İntihâż fî ḫatmi’ş-Şifâʾ li’l-ʿİyâż. Kādî İyâz’ın hayatı ve eş-Şifâʾ adlı eseri hakkındadır (nşr. Abdüllatîf b. Muhammed el-Cîlânî, Beyrut 1422/2001). Müellifin ayrıca Ṭabaḳātü’l-Ḥanefiyye, İrşâdü’l-ġāvî bel isʿâdü’ṭ-ṭâlib ve’r-râvî li’l-iʿlâm bi-tercemeti’s-Seḫâvî ve ʿUmdetü’n-nâs fî menâḳıbi seyyidine’l-ʿAbbâs adlı eserleri zikredilebilir.

Diğer Eserleri. 1. el-Ecvibetü’l-merżıyye fîmâ üsʾile ʿanhü mine’l-eḥâdîs̱i’n-nebeviyye. Hadis, fıkıh, tarih, terâcim ve Arap diliyle ilgili olarak müellife yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan meydana gelir (nşr. Ali Rızâ b. Abdullah b. Ali Rızâ, Dımaşk 1416/1995; Muhammed İshak Muhammed İbrâhim, Riyad 1418/1997). 2. Ḳurretü’l-ʿayn bi’l-meserreti’l-ḥâṣıleti bi’s̱s̱evâb li’l-meyyiti ve’l-ebeveyn (nşr. Nizâm Ya‘kūbî, Beyrut 1426/2005). 3. el-Îżâḥ ve’t-tebyîn bi-mesʾeleti’t-telḳīn. Önceki eserle birlikte neşredilmiştir. 4. el-İbtihâc bi-eẕkâri’l-müsâfiri’l-ḥâc (nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân, Kahire 1371/ 1952; nşr. Ali Rızâ b. Abdullah, Medine 1413/1993). 5. İsticlâbü irtiḳāʾi’l-ġuref bi-ḥubbi aḳribâʾi’r-Resûl ve ẕevi’ş-şeref (nşr. Hâlid b. Ahmed Summî Bâbtîn, I-II, Beyrut 1421/2000). İbn Hacer el-Heytemî bu eseri özetleyip yer yer bazı ilâveler yapmış ve eṣ-Ṣavâʿiḳu’l-muḥriḳa adlı kitabının sonuna eklenmesini istemiştir. 6. (Cüzʾün fîhi) Taḥrîrü’l-cevâb ʿan mesʾeleti ḍarbi’d-devâb (nşr. Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân - Ahmed eş-Şükayrât, Mecelletü’l-ḥikme, sy. 4 [Leeds 1415/1994], s. 215-257; nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Beyrut 1418/1998). 7. el-Cevâhirü’l-mecmûʿa ve’n-nevâdirü’l-mesmûʿa. Cömertliğin fazileti ve cimriliğin kötülüğü hakkında olup hadislere dayanılarak hazırlanmıştır (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Beyrut 1421/2000). 8. el-Ḳanâʿa fîmâ yaḥsünü’l-iḥâṭa bihî min eşrâti’s-sâʿa (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim, Kahire, ts. [Mektebetü’l-Kur’ân]; nşr. Muhammed b. Abdülvehhâb el-Ukayl, Riyad 1422/2002). 9. el-Ḳavlü’l-bedîʿ fi’ṣ-ṣalâti ʿale’l-Ḥabîbi’ş-şefîʿ (Medine 1397/ 1977; Beyrut-Kahire 1407/1987). Âişe el-Bâûniyye bu eseri kaside (urcûze) şeklinde ihtisar etmiştir. Bunların yanında müellifin ʿUmdetü’l-

muḥtec fî ḥükmi şaṭranc, el-Ḳavlü't-tâm fî fażli'r-remy bi's-sihâm, el-İttiʿâẓ bi'l-cevâb ʿan mesâʾili baʿżi'l-vaʿâẓ, İrtiyâḥu'l-ekbâd bi-erbâḥi fıḳdi'l-evlâd ve el-Ecvibetü'd-Dümyâtiyye adlı eserleri sayılabilir (bütün eserleri için bk. eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, VIII, 15-19; Bedr b. Muhammed b. Muhsin el-Ammâş, bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA:Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, IV, 65-68; VIII, 2-32; Süyûtî, Naẓmü'l-ʿikyân (nşr. Philip K. Hitti), New York 1927, s. 152-153; Abdülkādir el-Ayderûsî, en-Nûrü's-sâfir, s. 18-23; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire, I, 53-54; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 57, 107, 151, 465; II, 1089-1090, 1356; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât (Arnaût), X, 23-25; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 185-187; Ahlwardt, Verzeichnis, III, 23-24; Brockelmann, GAL, II, 43-44; Suppl., II, 31-33; Îżâḥu'l-meknûn, I, 238; A. J. Arberry, The Chester Beatty Library, A Handlist of the Arabic Manuscripts, Oxford 1955, II, 91-92; W. Popper, "Sakhawi Criticism of Ibn Taghri Birdi", Studi Orientalistici in Onore di Giorgio Levi Della Vida, Roma 1956, II, 371-389; Abbas el-Azzâvî, et-Taʿrîf bi'l-müʾerriḫîn fî ʿahdi'l-Moğūl ve't-Türkmân, Bağdad 1376/1957, I, 252-253; F. Rosenthal, A History of Muslim Historiography, Leiden 1968, s. 263-529; C. F. Petry, The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages, Princeton 1981, s. 8-14; a.mlf., "al-Sak̲h̲āwī", EI² (İng.), VIII, 881-882; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriḫûn, Beyrut 1990, III, 177-182; Süleyman el-Hatîb, Fikretü't-târîḫ beyne's-Seḫâvî ve'l-Kâfiyeci, Kahire 1991; Bedr b. Muhammed b. Muhsin el-Ammâş, el-Ḥâfıẓ es-Seḫâvî ve cühûdühû fi'l-ḥadîs̱ ve ʿulûmih, Riyad 1421/2000, I-II; Chase F. Robinson, Islamic Historiography, Cambridge 2003, s. 102, 181-182; Tarif Khalidi, "Islamic Biographical Dictionaries: A Preliminary Assesment", MW, LXIII/1 (1973), s. 59; Huda Lutfi, "al-Sakhawi's Kitāb al-Nisā as a Source for the Social and Economic History of Muslim Women during the Fifteenth Century A.D.", a.e., LXXI/2 (1981), s. 104-124; Adil Yavuz, "Sehâvî ve Halk Dilinde Dolaşan Hadisler Problemi ile İlgili Eseri", SÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 14, Konya 2002, s. 164-187.

Cengiz Tomar

MUÎN el-MİSKÎN (معين المسكين) Muînüddîn el-Miskîn Muhammed Emîn b. Şerefiddîn el-Hâc Muhammed el-Ferâhî el-Herevî (ö. 907/1501-1502) Hadis âlimi, vâiz ve kadı.

Hayatına dair çok az bilgi vardır. Otuz bir yıl hadis tahsil ettiği ve bu süre içinde cuma günleri Herat Camii'nde vaaz verdiği belirtilmiş, kırk yıl kadar süren vâizlik görevi yanında bir yıl kadar da Herat kadılığında bulunduğu ve bu vazifeden kendi isteğiyle ayrıldığı zikredilmiştir. İyi bir hattat olduğu bilinen Muîn 907'de (1501-1502) vefat etti ve Herat yakınlarında Hâce Abdullah-ı Herevî'nin türbesi civarında kardeşi Kadı Nizâmeddin Muhammed'in kabri yanına defnedildi. Ölüm tarihi 909 (1503) ve 911 (1505) olarak da kaydedilmiştir. Molla Miskîn diye tanınmasından dolayı aynı lakabı taşıyan Hanefî fakihi Muînüddin Muhammed b. Abdullah ile karıştırılmıştır.

Eserleri. 1. Meʿâricü'n-nübüvve* fî medârici'l-fütüvve. 866'da (1462) kaleme alınmaya başlanan ve daha sonra genişletilen bu Farsça eser 891'de (1486) tamamlanmıştır (Leknev 1292). Kitabı Celâlzâde Mustafa Çelebi Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî ve Şemâil-i Fütüvvet-i Ahmedî, Altıparmak Mehmed Efendi Meâricü'n-nübüvve Tercümesi (Altıparmak) adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1257). 2. Ḥadâʾiḳu'l-ḥaḳāʾiḳ fî keşfi esrâri'd-deḳāʾiḳ. Bir bölümü tamamlanıp gerisinin müsvedde halinde kaldığı belirtilen Farsça bir tefsir olup Yûsuf sûresiyle ilgili bölümü,

Ca'fer Seccâdî tarafından Tefsîr-i Ḥadâʾiḳu'l-ḥaḳāʾiḳ: Ḳısmet-i Sûre-i Yûsuf adıyla yayımlanmıştır (Tahran 1346, 1364). 3. Aḥsenü'l-ḳaṣaṣ (Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf) (Tahran 1278). Farsça olan eser yanlışlıkla Muînüddin Cüveynî'ye nisbet edilerek yayımlanmıştır. Mektebetü meclisi'n-nüvvâb'daki nüshanın da (nr. 789) Çiştî'ye izâfe edilmesi doğru değildir (Ali Şevvâh İshak, II, 104). 4. Baḥrü'd-dürer. Farsça-Arapça hacimli bir tefsir çalışmasıdır. Eserin Mülk sûresinden Kur'ân-ı Kerîm'in sonuna kadar olan bölümünü içine alan bir cildi günümüze ulaşmıştır (Âgā Büzürg-i Tahrânî, III, 38; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1511). 5. Ravżatü'l-vâʿiẓîn fî eḥâdîs̱i seyyidi'l-mürselîn. Kırk hadis türünde Farsça bir eser olup vâizlerin vasıfları, vaaz ve ilim meclisleri gibi konulara, ayrıca vaaz örneklerine yer verilmiştir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1829, 1830). 6. Muʿcizât-ı Mûsevî (Târîḫ-i Mûsevî ve Ḳıṣṣa-i Mûsevî). Hz. Mûsâ'nın hayatına dair âyetlere ve yahudi efsanelerine dayanılarak kaleme alınan bir hikâye kitabıdır. 904'te (1498-99) tamamlanan eserin bir nüshası India Office'te kayıtlıdır (Ethé, Catalogue of Persian Manuscripts, I, 1547). 7. el-Vâżıḥa fî esrâri (tefsîri)'l-Fâtiḥa. Müellifin, iki bölüm halindeki bu Farsça eserin birinci bölümünde hamd kavramı üzerinde durduğu, ikinci bölümünde meâlden sonra tefsir kısmına geçerek her birine "asıl" adını verdiği yedi kısımda âyetleri tefsir ettiği belirtilmektedir. el-Vâżıḥa'nın birkaç nüshasının günümüze ulaştığı, Kerbelâ'daki Kütübhâne-i Ca'feriyye'de bir nüshasının bulunduğu kaydedilmektedir (DMT, IV, 526). 8. Tefsîru sûreti'l-Fâtiḥa. Bir önceki esere zeyil olarak kaleme alınmıştır. 9. Miʿrâcnâme (Ḳıṣṣa-i Miʿrâc). 10. Dîvân. Müellifin Muîn, Muînî ve Muîn-i Miskîn mahlaslarıyla yazdığı şiirleri ihtiva etmektedir. Muîn el-Miskîn'in bütün eserlerini kendisinin Ziyaretgâh dediği, bugün Mezârışerif adıyla bilinen yerde yazdığı kaydedilmektedir

BİBLİYOGRAFYA:Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 224, 933; Hândmîr, Ḥabîbü's-siyer, IV, 340; Ethé, Catalogue of Persian Manuscripts, I, 1547 (nr. 2853, 2854); a.mlf., "Neupersische Litteratur", Grundriss der Iranischen Philologie (ed. W. Geiger - E. Kuhn), Strassburg 1896-1904, II, 235, 319-320, 358; Brockelmann, GAL Suppl., II, 278; Storey, Persian Literature, I/1, s. 11-12, 162-163, 187-189; I/2, s. 1194, 1250; Tebrîzî, Reyḥânetü'l-edeb, V, 350-351; Nefîsî, Târîḫ-i Naẓm u Nes̱r, I, 242; Âgā Büzürg-i Tahrânî, eẕ-Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa, Beyrut 1403/1983, III, 37-38; IX, 1078; XVII, 108; XXI, 184; XXV, 12; Ali Şevvâh İshak, Muʿcemü muṣannefâti'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm, Riyad 1404/1984, II, 104-105, 133; M. Tayyib Gökbilgin, "Celâlzâde", İA, III, 62; E. Berthels, "Muʿīn al-Miskīn", EI² (İng.), VII, 481; DMT, IV, 526-527; Adnan Karaismailoğlu, "Altıparmak Mehmed Efendi", DİA, II, 542.

Abdülkadir Şenel

İBNÜ'l-MİBRED (ابن المبرد) Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Hasen b. Ahmed el-Makdisî (ö. 909/1503) Hanbelî fakihi ve muhaddis.

1 Muharrem 840 (16 Temmuz 1436) tarihinde Dımaşk'ta dünyaya geldi. Doğum yılı bazı kaynaklarda 841 olarak da geçer. Birçok âlim yetiştiren ve V. (XI.) yüzyıldan

itibaren Hanbelî mezhebinin gelişimine önemli katkılarda bulunan Benî Kudâme ailesine mensuptur. Babası, dedesi ve kardeşi Ahmed de tanınmış birer âlimdi. Kardeşi için Taʿrîfü'l-ġādî bi-baʿżı feżâʾili Aḥmed b. ʿAbdilhâdî adında bir risâle yazdığı kaydedilir (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 561). Büyük dedelerinden Abdülhâdî'ye nisbetle İbn Abdülhâdî olarak da anılmakla birlikte daha çok dedesi Ahmed'in lakabı olan Mibred'den dolayı İbnü'l-Mibred (İbnü'l-Mebred) diye meşhur olmuştur. İbnü'l-Mibred ilk eğitimini babası ve dedesinden aldı. Daha sonra Dımaşk'ta Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, nahiv, tıp ve tarih gibi ilimleri okudu ve özellikle hadis konusunda temayüz etti. Hocaları arasında Zeynüddin el-Habbâl, İbnü'l-Bâlisî, Takıyyüddin el-Cerrâî, Takıyyüddin İbn Kundüs, Alâeddin el-Merdâvî, Burhâneddin İbn Müflih gibi dönemin meşhur âlimleri bulunmaktadır. Ayrıca İbn Hacer el-Askalânî, Takıyyüddin eş-Şümünnî, Ebû Abdullah İbn Fehd, Kāsım b. Kutluboğa gibi âlimlerden icâzet aldı. Dımaşk dışında sadece Ba'lebek'e giden İbnü'l-Mibred 908 (1503) yılında da hac farîzasını ifa etti.

İbnü'l-Mibred, öğrenimini tamamladıktan sonra el-Medresetü'l-Ömeriyye başta olmak üzere Dımaşk'ta çeşitli medrese ve mescidlerde ders verdi, bir ara kadı nâibliğine getirildi. En tanınmış öğrencisi, kendisi hakkında el-Hâdî ilâ tercümeti Yûsuf b. ʿAbdilhâdî adıyla bir eser yazan tarihçi Şemseddin İbn Tolun'dur. Ayrıca Necmeddin b. Hasan el-Mâtânî, Ahmed b. Muhammed eş-Şüveykî, Ahmed b. Osman el-Havrânî, Müflih b. Müflih el-Merdâvî, Mûsâ b. İmrân el-Cemmâîlî, Ahmed b. Yahyâ b. Utve en-Necdî, Fazl b. Îsâ en-Necdî gibi âlimler de ondan okumuş veya icâzet almıştır. İbnü'l-Mibred 16 Muharrem 909'da (11 Temmuz 1503) Dımaşk'ta vefat etti ve Kāsiyûn tepesindeki mezarlığa gömüldü. Bağdatlı İsmâil Paşa 880'de (1475) öldüğünü söylemekteyse de (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 560) bu bir zühul eseri olmalıdır.

İlmi ve eserleriyle kendi çağdaşları arasında seçkin bir mevkiye sahip olan İbnü'l-Mibred, usul ve fürûda Hanbelî mezhebinin görüşlerine sıkı sıkıya bağlı idi. Bu mezhebin akaid konularında özellikle Eş'arîler'e karşı olan geleneksel tavrını sürdürmüş, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşleri hakkında Keşfü'l-ġıṭâʾ ʿan maḥżı'l-ḫaṭâʾ (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 1132/1), İbn Asâkir'in Eş'arî mezhebini metheden Tebyînü keẕibi'l-müfterî adlı eserine karşı da Cemʿu'l-cüyûş ve'd-desâkir ʿalâ İbn ʿAsâkir (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 1132/2) adıyla birer reddiye kaleme almıştır. Öte yandan İbnü'l-Mibred tasavvufa karşı daha mutedil davranmış, hatta bizzat tarikata girerek el-Vuḳūf ʿalâ lübsi'ṣ-ṣûf ve Ṣıdḳu't-teşevvüf ilâ ʿilmi't-taṣavvuf adında iki eser kaleme almıştır. Tehẕîbü'n-nefs adlı eserinde ise ilim tâliplerini meşâyihten okumaya ve tasavvuf hırkası giymeye teşvik ederek Selefiyye'den bir grup ulemânın da sâlih insanların elinden hırka giymeyi arzu ettiğini söyler (el-Ḳavâʿidü'l-külliyye, s. 28-29). Ayrıca Muġnî ẕevi'l-efhâm adlı fıkıh kitabında tasavvufî konularla ilgili bir başlık açarak burada bazı tasavvufî esasları özetlemiş, tasavvufun derecelerini sekiz ana kısma ve her dereceyi de kendi arasında çeşitli menzillere ayırmıştır (s. 71-

74). Eserinde böyle bir bölüme yer vermiş olması Hanbelî fıkıh kitaplarının sistematiği açısından dikkate değer bir farklılıktır.

Eserleri. Daha on yedi yaşında iken başta hadis olmak üzere fıkıh, kelâm, cedel, tarih, siyer, biyografi, vaz‘, tasavvuf, edebiyat ve tıp konularında eser vermeye başlayan İbnü'l-Mibred, büyük bir kısmı Şam'daki Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunan irili ufaklı 400'ü aşkın risâle ve kitap kaleme almıştır. İbnü'l-Mibred, kitaplarının sayısı ve çeşitliliği bakımından Celâleddin es-Süyûtî'ye (ö. 911/1505) benzemektedir. Ancak Süyûtî'nin eserleri daha çok meşhur olmuş, onun kitapları ise itinasız bir şekilde yazıldığından güç okunmaları sebebiyle daha az yayılmıştır. Öte yandan İbnü'l-Mibred'in, çok eser yazmasından dolayı bazı konularda fazla derinleşemediği ve özellikle hadis ricâliyle ilgili çeşitli hatalar yaptığı ileri sürülmüştür (Baḥrü'd-dem, neşredenin girişi, s. 20). Neşredilen eserlerinden bazıları şunlardır: 1. Mesʾele fi't-tevḥîd ve fażli lâ ilâhe illallāh (Kitâbü't-Temhîd fi'l-kelâm ʿale't-tevḥîd) (nşr. Abdülhâdî Muhammed Mansûr - Abdülkādir el-Arnaût, Beyrut 1416/1995). Kelime-i tevhidin önemi çeşitli âyet ve hadislerle anlatılmaya çalışılır. Eserin sonunda "Mietâ fazîletin li-kelimeti 'lâ ilâhe illallāh'" adlı bir cüz bulunmaktadır. 2. eş-Şeceretü'n-nebeviyye fî nesebi ḫayri'l-beriyye (Kahire 1289; İstanbul 1303; Bulak 1285; nşr. Muhyiddin Dîb Mestû, Dımaşk-Beyrut 1414/1994; nşr. Ahmed Selâhaddin, Kahire 1997). Eserde Hz. Peygamber'in nesebi verildikten sonra aşere-i mübeşşere ile Resûl-i Ekrem'in hanımlarının soyu anlatılır. Ayrıca Hz. Peygamber'in çocukları, torunları, amcaları, halaları, dayı ve teyzeleri, müezzinleri, köle ve câriyeleriyle yakın mesai arkadaşlarının ve kullandığı çeşitli malzemelerin isimleri sayılır. 3. ed-Dürretü'l-muḍıyye ve'l-ʿarûsü'l-merḍıyye ve'ş-şeceretü'n-nebeviyye ve'l-aḫlâḳu'l-Muḥammediyye (Bulak 1285; Bombay 1289). 4. el-ʿİḳdü't-tâm fî-men zevvecehü'n-nebî ʿaleyhi'ṣ-ṣalâtü ve's-selâm (nşr. Ebû İsmâil Hişâm b. İsmâil es-Sekkā, Riyad 1405/1985). Hz. Peygamber'in hanımlarından bahseden küçük bir risâledir. 5. Kitâbü Baḥri'd-dem fî men tekelleme fîhi el-İmâm Aḥmed bi-medḥ ev ẕem (nşr. Ebû Üsâme Vasıyyullah b. Muhammed b. Abbas, Riyad 1409/1989; nşr. Ravhiye Abdurrahman es-Süveyfî, Beyrut 1413/1992). 6. ed-Dürrü'n-naḳī fî şerḥi elfâẓi'l-Ḫıraḳī (nşr. Rıdvân Muhtâr b. Garbiyye, I-III, Cidde 1411/1991). Hanbelî mezhebinde yazılmış ilk temel metinlerden biri olan Hırakī'nin el-Muḫtaṣar'ındaki garîb kelimelerle fıkıh terimlerinin açıklandığı bir eser olup tanımlar sırasında âyet ve hadisler yanında Arap şiirinden de deliller getirilmiştir. Usûl-i fıkıh, mantık ve dil terimlerine de yer verilen eser, fıkıh bablarına göre düzenlenmiş bir nevi fıkıh terimleri sözlüğüdür. İbnü'l-Mibred, es-Seġārü'l-bâsim li-taḫrîci eḥâdîs̱i Muḫtaṣari Ebi'l-Ḳāsım adlı eserinde ise Hırakī'nin el-Muḫtaṣar'ında geçen hadisleri tahrîc etmiştir. 7. el-Ḳavâʿidü'l-külliyye ve'ḍ-ḍavâbiṭü'l-fıḳhiyye (nşr. Câsim b. Süleyman el-Füheyd ed-Devserî, Beyrut 1415/1994). Fıkıh kitaplarının sistematiğine göre yazılmış olan eserde 100 kaideye yer verilmiş ve her konu kendi arasında çeşitli alt başlıklara ayrılmıştır. 8. Muġnî ẕevi'l-efhâm ʿani'l-kütübi'l-kes̱îre fi'l-aḥkâm ʿalâ mez̠hebi'l-İmâmi'l-mübeccel Aḥmed b.

Ḥanbel (nşr. Abdullah b. Ömer b. Düheyş, Cidde 1388/1968; nşr. Abdülazîz b. Muhammed b. İbrâhim Âlü'ş-Şeyh, Kahire 1391/1971; nşr. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd, Riyad 1416/1995). Hanbelî fıkhına dair muhtasar bir kitap olup diğer üç mezhebin görüşlerine de yer verilmiştir. Eserde önce akaid konularından bilinmesi gereken hususlar, Arapça'yla ilgili dil kuralları ve fıkıh usulü kaideleri, birtakım fıkhî terimler, tasavvuf ve dereceleri, imamdan rivayet yolları ve tercihe dair bazı kavramlar özet şekilde anlatılmış, daha sonra klasik fıkıh konuları kitab ve bab sistematiği içerisinde incelenmiştir. Bizzat müellif ve diğer bazı âlimler tarafından şerhedilen eseri ayrıca Abdülmuhsin b. Nâsır Âl-i Ubeykān Ġāyetü'l-merâm şerḥu Muġnî ẕevi'l-efhâm adıyla tahâret bahsine kadar şerhetmiştir (Riyad 1991). 9. Kitâbü'l-Ḥisbe (nşr. Habîb Zeyyât, el-Meşriḳ, XXXV/3 [Beyrut 1937], s. 384-390). 10. es-Siyerü'l-ḫâṣ ilâ ʿilmi'ṭ-ṭalâḳi'ṡ-ṡelâṡ (nşr. Abdullah b. Ömer b. Düheyş, Mekke 1398/1978). 11. Ṡimârü'l-maḳāṣıd fî ẕikri'l-mesâcid (nşr. Muhammed Es'ad Talas, Dımaşk 1941; Beyrut 1975). 12. Nücûmü'l-mesâ tekşîfü ʿan meʿâni'r-resâ li'ṣ-ṣâliḥâti mine'n-nisâʾ (nşr. Muhammed Hâlid el-Harsa, Dımaşk 1411/1990). 13. Târîḫu'ṣ-Ṣâliḥiyye. Dımaşk'ın Sâlihiyye mahallesiyle ilgili olan eseri İbn Kennân es-Sâlihî (ö. 1153/1740) bazı ilâvelerle birlikte el-Mürûcü's-Sündüsiyye adıyla ihtisar etmiştir (nşr. Muhammed Ahmed Dehmân, Dımaşk 1346/1947). Şemseddin İbn Tolun, el-Ḳalâʾidü'l-cevheriyye fî târîḫi'ṣ-Ṣâliḥiyye adlı kitabında hocasının bu eserinden bazan isim vererek, bazan da isim vermeden geniş bir şekilde yararlanmıştır (bk. s. 138, 246-248, 257, 259, 260-261, 263, 266, 270, 295, 297, 299). 14. Ẕeylü İbn ʿAbdilhâdî ʿalâ Ṭabaḳāti İbn Receb (Riyad 1408/1988). İbn Receb'in, İbn Ebû Ya'lâ'ya ait Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile'ye yazdığı Kitâbü'ẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile'nin zeylidir. 15. el-Cevherü'l-münaḍḍad fî ṭa-baḳāti müteʾaḫḫirî aṣḥâbı Aḥmed (nşr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Kahire 1407/1987). Bu da yine İbn Receb'in eserine zeyil mahiyetindedir. 16. Muʿcemü'l-kütüb (nşr. Yüsrî Abdülganî el-Bişrî, Riyad 1409/1989). Eseri Abdullah b. Dâvûd ez-Zübeyrî el-Hanbelî tamamlamıştır. 17. İtḥâfü'n-nübelâʾ bi-aḫbâr ve eşʿâri'l-küremâʾ ve'l-buḫalâʾ (nşr. Yüsrî Abdülganî el-Büşrî, Kahire 1409/1989). 18. Nüzhetü'l-müsâmir fî aḫbâri Mecnûni Benî ʿÂmir (nşr. Muhammed Altuncî, Beyrut 1414/1994). Müellif bu eserinde, Leylâ ile Mecnûn hikâyesinde geçen Mecnûn'un Benî Âmir kabilesine mensup Kays b. Mülevvah olduğunu ispat etmeye çalışır. Eserde Leylâ ile Mecnûn hikâyesi ayrıntılı biçimde anlatılır ve âşıkların şiirleri nakledilir. 19. Vuḳūʿu'l-belâʾ bi'l-buḫli ve'l-buḫalâʾ. Cimriliğin zararları, tarihte cimriliğiyle meşhur olan bazı kişiler ve cimrilerin ortak özellikleri hakkındadır. Fedwa Malti-Douglas eseri geniş bir şekilde tanıtmıştır (BEO, XXXI [1980], s. 17-50). 20. el-İḳtibâs li-ḥalli müşkili Sîreti İbn Seyyidinnâs (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 3794/1, vr. 1-47). Müellifin İbn Seyyidünnâs'ın ʿUyûnü'l-eṡer'ine yazdığı bu şerh, İḳtibâsü'l-iḳtibâs li-ḥalli müşkili Sîreti İbn Seyyidinnâs adıyla ve ʿUyûnü'l-eṡer'le birlikte yayımlanmıştır (Beyrut, I-II, 1394/1974). 21. el-İġrâb fî aḥkâmi'l-kilâb (nşr. Abdullah b. Muhammed et-Tayyâr ve Abdülazîz b. Muhammed el-Huceylân, Riyad 1417/1996).

22. Resâ˒ilü Dımaşḳıyye (nşr. Salâh Muhammed el-Hıyemî, Dımaşk 1408/1988). Bu eserin içinde müellifin Ġadeḳu'l-efkâr fî ẕikri'l-enhâr, ˓Uddetü'l-mülimmât fî ta˓dâdi'l-ḥammâmât, el-İ˓ânât fî ma˓rifeti'l-ḫânât, Nüzhetü'r-rifâḳ fî şerḥi ḥâleti'l-esvâḳ adlı risâleleri vardır. 23. Maḥżü'ṣ-ṣavâb fî feżâ˒ili Emîri'l-mü˒minîn ˓Ömer b. el-Ḫaṭṭâb. Abdülazîz b. Muhammed b. Abdülmuhsin el-Füreyh tarafından Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de doktora tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1415/1994).

24. Maḳbûlü'l-menḳūl min ˓ilmeyi'l-cedel ve'l-uṣûl (Berlin Staatsbibliothek, nr. 4419). İbn Kennân es-Sâlihî bu esere ez-Zühûrü'l-behiyye fî şerḥi risâleti'l-uṣûli'l-fıḳhiyye adıyla bir şerh yazmıştır (Staatsbibliothek, nr. 4420; Chester Beatty Library, nr. 3548).

Bunların dışında İbnü'l-Mibred'in Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de şu eserleri de bulunmaktadır. Aḥkâmü'l-ḥammâm ve âdâbühû (nr. 4549), Âdâbü'd-du˓â˒ (nr. 3773), el-Erbe˓ûne'l-muḫtâre min ḥadîs̱i Ebî Ḥanîfe (nr. 3795), el-İrşâd ilâ ḥükmi mevti'l-evlâd (nr. 3214), İrşâdü's-sâlik ilâ menâḳıbi Mâlik (nr. 3461), Îżâḥu ṭuruḳı'l-istiḳāme fî beyâni aḥkâmi'l-vülâti ve'l-imâme (nr. 3301), el-Beyân li-bedî˓i ḫalḳı'l-insân (nr. 3196), et-Taġrîd bi-medḥi's-Sulṭân es-Sa˓îd Ebi'n-Naṣr Ebî Yezîd (nr. 3194/4), Tehẕîbü'n-nefs li'l-˓ilm ve bi'l-˓ilm (nr. 3216/3), et-Teva˓˓ud bi'r-recm ve's-siyâṭ li-fâ˓ili'l-livâṭ (nr. 3215/1), Cüz˒ min târîḫi'r-Resûl ve Ebî Bekir (nr. 4552), Zebedü'l-˓ulûm ve ṣâḥibü'l-manṭûḳ ve'l-mefhûm (nr. 3192/1), Ṣabbü'l-ḫamûl ˓alâ men vaṣale eẕâhü ilâ evliyâ˒illâh (nr. 1141), Żabṭu men ġaber fî-men ḳayyedehû İbn Ḥacer (nr. 1182), Ṭıbbü'l-fuḳarâ˒ (nr. 3155), Feżâ˒ilü'l-Ḳur˒ân (nr. 1372/1), Maḥżü'l-ḫalâṣ fî menâḳıbi Sa˓d b. Ebî Vaḳḳāṣ (nr. 3248/1), Mu˓cemü terâcimi'ş-şevâfi˓a (nr. 4551), Hidâyetü'l-insân ile'l-istiġnâ˒i bi'l-Ḳur˒ân (nr. 345) (müellifin diğer eserleri için bk. Brockelmann, GAL, II, 130-131; Suppl., II, 130-131, 947; Salâh Muhammed el-Hıyemî, XXVI/2 [1982], s. 788-802).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Mibred, ed-Dürrü'n-naḳī fî şerḥi elfâẓi'l-Ḫıraḳī (nşr. Rıdvân Muhtâr b. Garbiyye), Cidde 1411/1991, neşredenin girişi, I, 13-83, 135-184; a.mlf., el-Ḳavâ˓idü'l-külliyye ve'ḍ-ḍavâbiṭü'l-fıḳhiyye (nşr. Câsim b. Süleyman Füheyd ed-Devserî), Beyrut 1415/1994, neşredenin girişi, s. 11-36; a.mlf., Muġnî ẕevi'l-efhâm (nşr. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd), Riyad 1416/1995, s. 19-38, 71-74; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 5-16; a.mlf., Baḥrü'd-dem fî men tekelleme fîhi'l-İmâm Aḥmed bi-medḥ ev ẕem (nşr. Ebû Üsâme Vasıyyullah b. Muhammed b. Abbas), Riyad 1409/1989, s. 33-41; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 15-32; a.mlf., Mes˒ele fi't-tevḥîd ve fażli lâ ilâhe illallāh (nşr. Abdülhâdî Muhammed Mansûr - Abdülkādir el-Arnaût), Beyrut 1416/1995, neşredenin girişi, s. 11-31; Sehâvî, eḍ-Ḍav˒ü'l-lâmi˓, X, 308; Nuaymî, ed-Dâris fî târîḫi'l-medâris (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 55, 502; II, 64, 109, 111; İbn Tolun, el-Ḳalâ˒idü'l-cevheriyye fî târîḫi'ṣ-Ṣâliḥiyye (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dımaşk 1401/1980, s. 138, 246-248, 257, 259, 260-261, 263, 266, 270, 295, 297, 299, 574; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâ˒ire, I, 316; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VIII, 43; Muhammed Kemâleddin b. Muhammed el-Gazzî, en-Na˓tü'l-ekmel (nşr. M. Mutî' el-Hâfız - Nizâr Abaza), Dımaşk 1402/1982, s. 67-72; Muhammed Şattî, Muḫtaṣaru Ṭabaḳâti'l-Ḥanâbile (nşr. Fevvâz ez-Zemerlî), Beyrut 1406/1996, s. 83-86; Hediyyetü'l-˓ârifîn, II, 560-562; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 1141-1142; Brockelmann, GAL, II, 130-131; Suppl., II, 130-131, 947; Selâhaddin el-Müneccid, Mu˓cemü'l-mü˒erriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 272-276; Ömer Ferruh, Me˓âlimü'l-edebi'l-˓Arabî, Beyrut 1406/1986, I, 155-158; Habîb Zeyyât, "Hânâtü Dımaşḳı'l-ḳadîme", el-Meşrıḳ, XXXV/1, Beyrut 1938, s. 66-70; Fedwa Malti-

Douglas, “Yūsuf Ibn ‘Abd al-Hādī and His Autograph of the Wuqū’ al-balā’ bi’l-bukhl wal-bukhalā”, BEO, XXXI (1980), s. 17-50; Georges Vajda, “Trois manuscrits de la bibliothèque du savant damascain Yūsuf Ibn ‘Abd al-Hādī”, JA, CCLXX (1982), s. 229-256; Salâh Muhammed el-Hıyemî, “Celâlüddîn b. Yûsuf b. ʿAbdilhâdî el-Maḳdisî ed-Dımaşḳī: ḥayâtühû ve âşârühü’l-maḫṭûṭa ve’l-maṭbûʿa”, MMMA (Küveyt), XXVI/2 (1982), s. 775-811; C. Gilliot, “Textes arabes anciens édités en Egypte au cours des années 1987 à 1990”, MIDEO, XIX (1989), s. 384-385; XX (1991), s. 490; Ferhat Koca, “Hanbelî Mezhebi”, DİA, XV, 531, 542, 544.

Ferhat Koca

SÜYÛTÎ (السيوطي) Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505) Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı alimi.

---

1 Receb 849’da (3 Ekim 1445) Kahire’de doğdu. Ataları Orta Mısır’daki Asyût’ta yaşadığı için Süyûtî, büyük dedelerinden biri Asyût’a gelmeden önce Bağdat’ın Hudayriye mahallesinde bulunduğundan Hudayrî nisbeleriyle anılır. Asyût’a ilk yerleşen büyük dedesi Hümâmüddin bir sûfî olup buradaki kabri halen ziyaretgâhtır. Babası Kemâleddin Ebû Bekir Asyût’ta doğmuş, Kahire’de İbn Hacer el-Askalânî gibi âlimlerin talebesi olmuş, vâizlik yanında Mısır Abbâsî Halifesi Müstekfî-Billâh’ın hususi imamlığını yapmış, bir dönem Kahire kadılığına vekâlet etmiş, şerh, ta‘lik ve hâşiye türünden eserler yazmıştır. Oğlunun da ilimle uğraşmasını istediğinden İbn Hacer’in derslerine giderken onu da götürmüş, Süyûtî henüz beş yaşlarında iken vefat edeceğini hissedince oğlunu medresedeki arkadaşlarına emanet etmiştir. Süyûtî’nin önemli iki hâmisinden biri İbnü’l-Hümâm, diğeri hocası Celâleddin el-Mahallî’dir. Annesinin Türk veya Çerkez asıllı bir câriye olduğu belirtilir. Eşi ve çocukları hakkında bilgi yoktur; sadece oğlu Ziyâeddin Muhammed’i Şümünnî’nin derslerine götürdüğü bilinmektedir.

Tahsil hayatına Kur’an öğrenerek başlayan Süyûtî, Cemmâilî’nin ʿUmdetü’l-aḥkâm’ını, Nevevî’nin Minhâcü’ṭ-ṭâlibîn’ini, İbn Mâlik’in el-Elfiyye’sini ve Beyzâvî’nin Minhâcü’l-vüṣûl’ünü ezberledi. 864’te (1460) Sâlih b. Ömer el-Bulkīnî, Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî gibi hocalara ilk üç kitabı arzetti; iki yıl sonra da Şemseddin es-Sîrâmî’den Arapça okutmak için icâzet aldı. 1460’tan itibaren Şehâbeddin eş-Şârimsâhî’nin ferâiz derslerine katıldıysa da hocasının vefatı üzerine bu dersler yarım kaldı. Şeyhûniyye Hankahı’nın imamı Şemseddin Muhammed b. Mûsâ el-Hanefî’den Ṣaḥîḥ-i Müslim’in tamamına yakınını, Kādî İyâz’ın eş-Şifâʾ adlı eserini ve önceden ezberlediği İbn Mâlik’in el-Elfiyye’sini okudu. Arap dili ve edebiyatına ağırlık verdiği ve Arapça ile ilgili birçok kitap okuduğunu belirttiği bu dönemde en çok faydalandığı hocalarından biri, Şeyhûniyye Kütüphanesi görevlisi Şemseddin Muhammed b. Sa‘d b. Halîl el-Merzübânî el-Hanefî’dir. Süyûtî gençlik döneminde çoğu Arap diline ait bazı kitaplara ve meselelere dair şerh, hâşiye vb. eserler yazmış, fakat daha sonra bunları imha etmiştir (Abdülkādir eş-Şâzelî, s. 67-68). 865 (1461)

yılında kendisine büyük hayranlık duyduğu hocası Kādılkudât Sâlih b. Ömer el-Bulkīnî'nin fıkıh derslerine katıldı. Aynı yıl Şerḥu'l-istiʿâẕe ve'l-besmele ile Şerḥu'l-Ḥavḳale ve'l-ḥayʿale adlı eserlerini kaleme aldı ve hocası Bulkīnî her iki eser için birer takriz yazdı. Acemi işi gördüğü bu iki eserini diğer çalışmalarıyla birlikte imha etmemesine gerekçe olarak hocasının hattıyla yazılan takrizleri gösterdi. Bulkīnî'den fetva verme ve ders okutma hususunda icâzet aldı (866/1462) ve hocasının da hazır bulunduğu ilk dersini 9 Zilkade 867'de (26 Temmuz 1463) Şeyhu Camii'nde verdi. Bulkīnî'nin ölümüne kadar onun derslerine katılmaya devam etti. Süyûtî'nin hocaları arasında Kādılkudât İzzeddin el-Kinânî, Abdülazîz b. Muhammed el-Mikâtî ve Seyfeddin İbn Kutluboğa da vardır. Fakat onun bu dönemdeki asıl önemli hocaları, on dört yıl boyunca kendisinden her gün yeni bir şey öğrendiğini söylediği ve "ikinci babam" dediği (Buġyetü'l-vuʿât, I, 118) Kâfiyeci ile 1463-1467 yılları arasında derslerini takip ettiği Şümünnî'dir. Kâfiyeci'den tefsir, hadis, fıkıh usulü, hadis usulü, Arap edebiyatı gibi alanlarda faydalandı, çeşitli ilimleri okutmak üzere icâzet aldı. Kâfiyeci, kelâmla ilgili Envârü's-saʿâde adlı kitabına şerh yazması konusunda ısrar ettiği halde Süyûtî bu ilme ilgi duymadığı için hocasına olumsuz cevap verdi (Abdülkādir eş-Şâzelî, s. 76). Cemʿu'l-cevâmiʿ ve Şerḥu'l-Elfiyye gibi eserlerine takrizler yazan Şümünnî'den (Buġyetü'l-vuʿât, I, 377; el-Müncem, s. 87) hadis, Arap dili ve edebiyatı konularında faydalandı ve hocalarından rivayet ettiği hadislerin fihristini çıkardı. Süyûtî'nin müderris sıfatını kazandığı 867'den (1463) bir yıl sonra giriştiği hadis tahammül faaliyeti çok uzun sürmedi. Muteber hocaların vefatından önce onlardan dirâyete dair bilgi edinmeyi hadis semâ etmekten daha önemli saydı, ancak bu hocalardan hadis semâ etmekten de vazgeçmedi. Tamamını veya bir kısmını hocalarından dinlediği kitapların listesi sayfalarca uzamakta (et-Teḥaddüs̱, s. 39-42, 249-251), hadis hocaları hakkında yazdığı eserlerin en önemlisi olan el-Müncem fi'l-muʿcem'de üç tabaka halinde zikrettiği hocalarının sayısı 195'i bulmaktadır.

Süyûtî 869'daki (1465) hac yolculuğu dışında Mısır'dan hiç ayrılmadı. Dâvûdî'ye dayanarak 873'te (1469) ikinci defa hacca gittiği söylenirse de (Sartain, s. 40) başka kaynaklarda böyle bir bilgi yoktur. Hac yolculuğu ve Mekke'deki ikameti sırasında geçen olayları, karşılaştığı hocaları ve çeşitli edebî konuları en-Naẖletü'z-zekiyye fi'r-riḥleti'l-Mekkiyye ve en-Nefḥatü'l-miskiyye ve't-tuḥfetü'l-Mekkiyye adlı eserlerinde anlattı. 870 yılı Receb ayından (Şubat-Mart 1466) başlayarak Dimyat ve İskenderiye çevresinde yaklaşık üç aylık bir gezi yaptı, el-İġtibâṭ fi'r-riḥle ile'l-İskenderiyye ve Dimyâṭ yâhud Ḳaṭfü'z-zehr fî riḥleti şehr'de bu seyahatlerindeki gözlemlerini yazdı. Gittiği yerlerde o güne kadar telif ettiği Şerḥu'l-Elfiyye gibi eserlerini, âlî isnadlı rivayetlerinden oluşan ʿUşâriyyât'ını ve Nûrü'l-ḥadîḳa gibi manzumelerini, ayrıca Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i ile Kādî İyâz'ın eş-Şifâʾ adlı eserini nakletti, akranlarına ve yaşça kendisinden büyük âlimlere icâzet verdi. İbn Hacer'in vefatıyla yirmi yıl kadar kesintiye uğradığını söylediği hadis imlâ meclislerini (et-Teḥaddüs̱, s. 88) 872 (1467-68) yılında yeniden başlattı, fakat veba salgını yüzünden derslerine

zaman zaman ara verdi. 877'de (1472) Şeyhûniyye Medresesi'nde hadis hocalığına tayin edildi.

875'te (1470) Berkuk Türbesi şeyhliği yapan Süyûtî, 1486-1500 yıllarında dönemin en büyük hankahı olan Baybarsiyye Hankahı şeyhliğine getirildi. Bu görevinin son yılları devlet idarecileriyle ilişkileri açısından sıkıntılı geçti. Bu konudaki görüşlerini ifade etmek için Mâ ravâhü'l-esâṭîn fî ʿademi'l-mecîʾ ile's-selâṭîn ve er-Risâletü's-sulṭâniyye gibi eserlerini kaleme aldı (Abdülkādir eş-Şâzelî, s. 159-164). Özellikle büyük dedesi Hümâmüddin'in etkisiyle tasavvufa meyletti. Başında bulunduğu hankahın imkânlarının sûfîlikle ilgisi olmayan kişilerce kötüye kullanılmasını engellemek için birtakım girişimlerde bulundu. 903 (1497-98) yılında hankah mensuplarının devletten aldıkları tahsisatın yerinde harcanmadığı gerekçesiyle kesilmesini talep etmesi büyük tepkiyle karşılandı, dövülmesine, hatta ölümle tehdit edilmesine yol açtı. Süyûtî, üç yıl daha sürdürdüğü bu görevinden kendisini öldürmek isteyen Tomanbay'ın 906'da (1501) tahta geçmesi üzerine ayrıldı ve birkaç ay saklanmak zorunda kaldı (Hammûde, s. 113). Daha önce Süyûtî bütün yargı teşkilâtını yönetme yetkisiyle donatılmış bir makama tayin edilmişti; 902 (1496-97) yılında onun talebiyle Halife Mütevekkil-Alellah, Mısır yanında diğer bütün İslâm ülkelerindeki yargı teşkilâtından sorumlu bir makam ihdas edip kendisini bu göreve getirmişti (tayin kararının metni için bk. Abdülkādir eş-Şâzelî, s. 173-174). Dört mezhebin kādılkudâtlarına hükmetme yetkisi veren bu tayin, yargı çevrelerinde şiddetli tepkilere sebep oldu ve halife, sultanın yetkilerine tecavüz ettiği iddiaları üzerine bu kararından döndüğünü ilân etti. Bazı araştırmacılar Süyûtî'nin o dönemde Şâfiî kādılkudâtı olan, kendisinden yaşça büyük ve toplumda saygın bir yeri bulunan Zekeriyyâ el-Ensârî ile rekabete girmek yerine böyle bir yol seçtiğini, Eyyûbîler zamanında İbn Bintü'l-Eaz tarafından yürütülen buna benzer bir görev bulunduğunu ileri sürerek halifeyi ikna ettiğini belirtir (Hammûde, s. 110-111). Hayatının belirli bir safhasından sonra öğretim faaliyetlerini asgariye indirdiği, ayrıca Baybarsiyye Hankahı şeyhliğine tayin edildiği ve telif çalışmalarına ağırlık verdiği için çok fazla talebesi olmayan Süyûtî'den Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, Abdülkādir b. Muhammed eş-Şâzelî, İbn İyâs, Şemseddin İbn Tolun, Zeynüddin İbnü'ş-Şemmâ', Hasan b. Ali el-Kaymerî, Ebü'l-Hasan el-Menûfî, kıraat âlimi Sirâceddin en-Neşşâr, Şemseddin eş-Şâmî ve Alkamî gibi şahsiyetler ders almıştır.

Süyûtî, hayatının son beş yılını inzivada geçirdiği Nil üzerindeki Ravza adasında 19 Cemâziyelevvel 911'de (18 Ekim 1505) vefat etti ve babasının Bâbülkarâfe dışında bulunan kabrinin yanına defnedildi. Annesi tarafından üzerine küçük bir türbe yaptırılan ve zamanla ziyaretgâh durumuna gelen kabrinin etrafı 945 (1538) yılında düzenlendi. Asyût'ta Süyûtî'ye nisbet edilen kabir muhtemelen kendisinin bir ziyaretgâh olduğunu söylediği (et-Teḥaddüs̱, s. 5) dedesi Hümâmüddin'e aittir. Süyûtî'nin mirasıyla ve sağlığında vakfettiği kitaplarıyla annesi ilgilenmiş, bu kitaplar

Osmanlılar'ın Mısır'ı fethi sırasında Ezher Camii'ne götürülmüştür. Kendi eserleri dışındaki bazı kitapları ise aralarında Hanefî fakihi İbnü'ş-Şıhne'nin de bulunduğu kişiler tarafından satın alınmıştır (Abdülkādir eş-Şâzelî, s. 261-262).

Süyûtî'nin çağdaşlarıyla girdiği tartışmalar meşhurdur. Öğrencilik döneminden başlayıp 906'da (1500) inzivaya çekilmesine kadar devam eden bu tartışmalara genellikle bir eleştiriye cevap vermesi, bir görüş veya fetvayı reddetmesi dolayısıyla girmiştir. Çeşitli ilimlere dair meseleler veya intihal suçlamaları yüzünden cereyan eden bu tartışmaların asıl sebebi Süyûtî'nin çağdaşlarını ilmî açıdan hafife alması (Sehâvî, IV, 69) ve onları cehaletle suçlamasıdır. Kendini IX. (XVI.) yüzyılda fıkıh, hadis ve dil ilimlerinde mutlak müctehid seviyesine ulaşan tek kişi ve müceddid olarak kabul eden Süyûtî herkesin ilimde kendisine ihtiyaç duyduğunu belirtmiş (el-Ḥâvî, II, 248; Ṭarzü'l-ʿimâme, II, 687, 696, 782; ed-Deverânü'l-felekî, I, 409, 419; el-Küllâciyye, II, 958-960, 969), başkalarının hatalarını eleştirmekten geri durmamıştır. Bir müctehidin mantık ve kelâm bilmesinin şart olmadığını (Taḳrîrü'l-istinâd, s. 49-50), bütün âlimlerin hata ettiği sırada tek başına doğru görüşü bulabileceğini iddia etmiş (er-Red, s. 169), bu tür iddiaları yüzünden başına gelenleri Hz. Peygamber'in peygamberliğini ilân ettiği zaman çektiği sıkıntılara benzetmiştir (Ṭarzü'l-ʿimâme, II, 691). Fıkıhta mutlak müctehid sayıldığını söylemesine rağmen mutlak müctehidin müstakil müctehidle aynı mânaya gelmediğine dikkat çekerek fıkhî konularda Şâfiî mezhebine mensup bulunmakla birlikte Şâfiî'nin mukallidi değil ictihadında onun yöntemini benimseyen mutlak bir müctehid olduğunu söylemiştir. Bu sebeple fetvalarında Şâfiî'nin meşhur görüşünü benimsemediği yerlerde ya onun veya ashabının diğer bir kavlini esas almış, nâdiren mezhebin dışına çıkmıştır (et-Teḥaddüs̱, s. 90, 205; er-Red, s. 112-116).

Onun en meşhur muhalifleri, çağdaşları hakkındaki övgü ve yergilerinde çoğu zaman aşırıya kaçan hadis âlimi Şemseddin es-Sehâvî, Hanefi fakihi İbnü'l-Kerekî, Muhammed b. Abdülmün'im el-Cevcerî, Şemseddin el-Bânî ve Buhârî şârihi Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'dir. Süyûtî'nin özellikle Sehâvî ile anlaşmazlıklarında İbn Hacer'le ilişkileri merkezî konumdadır. İbn Hacer'in ardından hadis ilminde en önemli isim olduğunu iddia eden Süyûtî, dönemin ileri gelen hadis hâfızlarını küçümseyen Sehâvî'nin bu tavırlarına son verdiğini söylemekte (Ṭarzü'l-ʿimâme, II, 766-767), Sehâvî ise İbn Hacer'in vefatından yirmi yıl sonra hadis imlâ meclislerini yeniden başlattığını söyleyen Süyûtî'nin bu iddiasını asılsız saymakta, aynı zamanda onu kendisinin ve İbn Hacer'in eserlerinden intihal yapmakla suçlamaktadır (eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, IV, 68; Süyûtî, Ṣâḥibü seyf, I, 562). Sehâvî, İbn Hacer'in ölümünün ardından 870 (1465-66) yılına kadar elli dokuz hafta hadis imlâ ettiğine göre (Ayderûsî, s. 19-20) bu konuda haklı sayılabilir. Ancak Süyûtî'nin Ṣâḥibü seyf ʿalâ ṣâḥibi ḥayf'ta ve el-Kâvî'de delilleriyle verdiği cevaplar, hakkında yapılan intihal suçlamasının isabetli olmadığını göstermektedir. Sehâvî'ye göre Süyûtî hocaların derslerini yeterince takip

etmediği ve bilgisini kitaplardan elde ettiği için muhakkik sayılmamalıdır. Ayrıca İbn Hacer'in başında bulunduğu Mahmûdiyye Kütüphanesi'ndeki kitapları çok iyi bildiğinden, başkalarının muhtevasından haberdar olmadığı bazı eserleri kendisine nisbet etmiştir. Nitekim onun Lübâbü'n-nüḳūl, ʿAynü'l-iṣâbe, en-Nüketü'l-bedîʿât, el-Medrec ile'l-müdrec, Teẕkiretü'l-müʾtesî, Tuḥfetü'n-nâbih, Mâ revâhü'l-vâʿûn, el-Esâs fî menâḳıbi Beni'l-ʿAbbâs, Cüzʾ fî esmâʾi'l-müdellisîn, Keşfü'n-niḳāb ʿani'l-elḳāb, Neşrü'l-ʿabîr gibi kitapları aslında İbn Hacer'den yapılmış intihallerdir (eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, IV, 68). Bu suçlamaları kabul etmeyen Süyûtî, Sehâvî'yi avam tabakasından ve cahil şeyhlerden çokça hadis aldığı için kınamış, ona ait zannedilen hadis kitaplarının çoğunun hocası İbn Hacer'in terekesinden elde edilen müsveddelerden yazıldığını söylemiştir (el-Kâvî, II, 948-949).

Sehâvî, Süyûtî'nin Mahmûdiyye Kütüphanesi'ni çok iyi bildiğini ve çok çabuk eser telif ettiğini söyler. Süyûtî de Mahmûdiyye Kütüphanesi'nden istifade ettiğini (et-Teḥaddüs̱, s. 165) ve İbn Hacer'in yaptığı bu kütüphanedeki 4000 kitaba ait alfabetik fihristi (DİA, XIX, 515) gördüğünü söylemekte (el-Kâvî, II, 950), hatta vakfiyesine aykırı olduğu halde buradan dışarıya kitap çıkardığı bilinmektedir. Süyûtî bunu meşrû göstermek için Beẕlü'l-mechûd fî ḫizâneti Maḥmûd adıyla bir risâle telif etmiştir (nşr. Fuâd Seyyid, MMMA, IV/1 [1958], s. 125-136). Kendisi çok kolay kitap yazmasının sebebini açıklarken eserlerin muhtevasını iyi tanıdığını, hangi bilgiyi nereden elde edeceğini bildiğini söylemiş; nitekim Ḥüsnü'l-muḥâḍara, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr, Buġyetü'l-vuʿât, el-İtḳān ve diğer birçok eserinde kaynakları zikretmiş, hatta et-Taʿrîf bi-âdâbi't-teʾlîf, el-Fâriḳ beyne'l-muṣannif ve's-sâriḳ gibi risâleler yazmıştır. İntihal hususunda kesin bir hükme varabilmek için bir yandan o dönemin telif tarzının dikkate alınması (bu konuda bir açıklama için bk. Şevkânî, I, 333), bir yandan da Süyûtî'nin eserleriyle başka müelliflere ait eserlerin karşılaştırılması gerekir. Nitekim bu tür çalışmalar Süyûtî'nin olduğu zannedilen bazı kitapların başka müelliflere aidiyetini gösterdiği gibi (Adnân Dervîş, XIII/51 [1993], s. 90 vd.; Abdülilâh Nebhân, XV/ 57 [1994], s. 89-90) ona nisbet edilen bazı kitapların da başkaları tarafından telif edilmiş olması muhtemeldir (Derûbî, XXVII/ 64 [2003], s. 47-49). Meselâ Şâzelî, hocası Süyûtî'nin kitaplarından yapacağı derlemeleri ona nisbet ederek yaygınlaştırma konusunda kendisinden izin aldığını söylemektedir ki (Behcetü'l-ʿâbidîn, s. 280) Şâzelî'nin neşretmiş olması muhtemel bu tür kitapların Süyûtî'ye ait zannedilmesi mümkündür. Sehâvî'nin Süyûtî hakkındaki eleştirilerini bazan acımasızca dile getirdiği eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿine karşılık Süyûtî el-Kâvî fî Târîḫi's-Seḫâvî'yi telif etmiş, Sehâvî de buna cevap olarak el-İʿlân bi't-tevbîḫ li-men zemme ehle't-târîḫ'i yazmıştır (Şerḥu Maḳāmât, neşredenin girişi, I, 63). Süyûtî'nin Kastallânî ile tartışmasının konusu ise Kastallânî'nin onun el-Muʿcizât, el-Ḫaṣâʾiṣ, Ṭayyü'l-lisân ve Mesâlikü'l-ḥunefâʾ fî vâlideyi'l-Muṣṭafâ adlı kitaplarından intihal yapmış olmasıdır. Uzun süren tartışmalar sonunda Kastallânî bu eleştirileri kabul ederek kendisinden özür dilemiştir.

Süyûtî bu konunun ayrıntılarını el-Fâriḳ beyne'l-muṣannif ve's-sâriḳ ve Ṣâḥibü seyf adlı eserlerinde anlatmaktadır.

Süyûtî'nin bu tartışmalar vesilesiyle kaleme aldığı bazı eserlerin yazılış tarihleri tesbit edilebilmekte, bu tür bilgiler, kendisinin kırk yaşından sonra uzlete çekildiği görüşünün (Abdülkādir eş-Şâzelî, s. 158; İbnü'l-İmâd, X, 76) gerçeği yansıtmadığını, Baybarsiyye Hankahı şeyhliğine getirildiği 891 (1486) yılından sonra fetva vermeye ve ders okutmaya devam ettiğini göstermektedir (el-İstinṣâr, I, 226). Buna göre ders okutmaktan ve fetva vermekten tamamen vazgeçmesinin gerekçelerini açıkladığı el-Maḳāmetü'l-lüʾlüʾiyye'yi kırk yaşında yazmış olması mümkün görülse de bu kesin değildir. Zira kendisinin yahut başkalarının fetvalarıyla ilgili bazı eserlerini 894, 897 (1492), 898, 900 yıllarında kaleme aldığı bilinmektedir (Şerḥu Maḳāmât, neşredenin girişi, I, 84-85). Ayrıca halkın meseleleriyle ilgilenmemeyi gerektirecek bir inziva anlayışı, onun yıllarca sürdürdüğü müceddidlik iddiasına da uymamaktadır. Vakit kaybı olarak gördüğü tartışmalardan vazgeçerek (Ṭarzü'l-ʿimâme, II, 708) tam anlamıyla uzlete çekilip kendini telife adaması 906 (1500) yılından sonradır (Hammûde, s. 106, 116).

Hadis İlmindeki Yeri. Süyûtî, İbn Hacer el-Askalânî'den hemen sonraki dönemde hadis ilmini temsil eden birkaç önemli şahsiyetten biridir. Hayatının bazı devirlerinde hadis hocalığı yapmış, daha çok hadis alanında eser vermiştir. Hadis ilminde mutlak müctehid sayılmanın hâfızlık makamına erişmekle mümkün olduğunu söyleyen Süyûtî kendisinin 200.000 hadis ezberlediğini (a.g.e., s. 146; ayrıca bk. İbnü'l-İmâd, X, 76) ve bu ilimde müctehidliğe ulaştığını ifade etmiştir (et-Teḥaddüs̱, s. 205). Yaşadığı dönemde kendisinden başka hadis hâfızının bulunmadığını ileri sürmekteyse de (Ṭarzü'l-ʿimâme, II, 688) diğer bazı eserlerinde Sehâvî, Bikāî, Fahreddin Osman b. Muhammed ed-Diyemî ve İbrâhim b. Ali el-Karkaşendî gibi âlimleri hâfız diye anmaktadır (el-Maḳāmetü's-Sündüsiyye, I, 614; Ṭarzü'l-ʿimâme, II, 766). Hadis ilminin hem rivayet hem dirayet sahasında eser veren Süyûtî, özellikle câmi' türüne giren kitaplarıyla o devirde çok benimsenen telif tarzlarından ansiklopedik eser yazma geleneğini hadis ilminde de başlatmıştır. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr, Ziyâdâtü'l-câmiʿi'ṣ-ṣaġīr ve el-Câmiʿu'l-kebîr'i hazırlarken 345 müellife ait 642 kaynaktan faydalanmış (Lahhâm, s. 333-379), fetvalarında müşkil gördüğü her meselede âlimlerin görüşlerini araştırmak için çaba sarfetmiştir (el-Maḳāmetü'l-Lüʾlüʾiyye, II, 1005). 877'de (1472) Şeyhûniyye Medresesi'nde hadis okutmaya başlamadan önce üç yıla yakın bir süre İbn Tolun Camii'nde imlâ meclisleri kurarak halka açık hadis öğretimi geleneğini sürdürmüştür. Hadis kitaplarındaki her hadisin naklinin câiz olmadığını, bazı hadislerin ehline danışılmadan aktarılmaması gerektiğini söyleyen Süyûtî (Ṭarzü'l-ʿimâme, II, 719-720), vaaz, fetva ve konuşmalarda mevzû hadis kullanmanın sakıncalarına dikkat çekmiştir (a.g.e., II, 765; el-İstinṣâr, I, 226, 228; el-Fettâş, II, 868). Ancak fezâil hakkında zayıf hadislere yer verilebileceği görüşünü benimseyen

Süyûtî'nin zayıf, hatta mevzû hadisleri durumlarına işaret etmeksizin kullandığı da olmuştur. Onun hadisçiliğinin önemli bir yönünü tasavvufa ilgisi teşkil eder. Tasavvuf ehline has bazı halleri benimsediği anlaşılan Süyûtî, meselâ Hz. Peygamber'i uyanıkken görme konusundaki birçok rivayeti zikrettikten sonra bunların değerini hadis ilminin kriterlerine göre tartışmak yerine böyle bir halin ancak yaşayanlar tarafından anlaşılabileceğini söylemekle yetinmiştir (el-Ḥâvî, II, 483). Birçok tarikattan icâzet alıp hırka giyen, Desûkıyye'nin dört kolundan biri olan Süyûtiyye'nin nisbet edildiği Süyûtî tasavvufta Ehl-i sünnet'in yolundan ayrılmamıştır. Tasavvufu yanlış anladıkları gerekçesiyle bilhassa vahdet-i vücûd, hulûl ve ittihad anlayışını benimseyenleri, ibâha ehlini ve kendi düşüncelerinin Allah'tan mülhem olduğuna inandıkları için şeriatın ve sünnetin emirlerine riayet etmeyenleri şiddetle eleştirmiştir (Tenzîhü'l-iʿtiḳād, I, 304 vd.). Süyûtî hadis usulünün bazı meselelerini fıkıh ve dil ilimlerinden örneklerle açıklamış, bazılarını önceki âlimlerden farklı biçimde ele almıştır. Meselâ İbnü's-Salâh'ın Muḳaddime'de ve Nevevî'nin et-Taḳrîb'de altmış beş başlık altında incelediği hadis usulü konularını Tedrîbü'r-râvî'de doksan üçe çıkarmıştır. Ayrıca birtakım yenilikler getirdiğini belirttiği dil bilimine dair eserlerinde ve özellikle el-Müzhir'de usûl-i hadîsin tasnif yöntemini kullandığını, bunun kendisine ait bir icat olduğunu söylemiştir (Derûbî, XXVII/64 [2003], s. 56).

Hadis ilmine dair belli başlı konulardaki görüşlerini sıralayacağını söyleyen (et-Teḥaddüs̱, s. 234), ancak bilinmeyen bir sebeple bu listeyi yarım bırakan Süyûtî'nin hadisle ilgili bazı görüşleri şöyledir: 1. Müteahhirîn döneminde önceden hakkında hüküm bulunmayan bir hadisin sahih li-zâtihî olduğuna değil sahih li-gayrihî olduğuna hükmedilebilir. 2. Râviler hakkında cerh ve ta'dîl yapma imkânı kalmadığından hadislerin sıhhati konusunda artık kitaplara güvenmek gerekir (Şerḥu Elfiyyeti'l-ʿIrâḳī, s. 147). 3. Cevâmiu'l-kelim olmamak kaydıyla hadislerin mâna ile rivayeti câizdir. 4. Mütevâtir için gerekli asgari râvi sayısı ondur. 5. Hadiste yalancılığı sabit olan kişi tövbe etse de rivayetleri kabul edilmez (et-Teḥaddüs̱, s. 234; Lahhâm, s. 400). 6. Bir hadisin mevzû olduğu metnine bakılarak da anlaşılabilir (Tedrîbü'r-râvî, I, 274). 7. Buhârî ve Müslim'in ortaklaşa rivayet ettikleri hadislerin sıhhati kesindir ve kesin bilgi ifade eder. 8. İcâzetsiz mükâtebe sadece icâzetten ve münâvelenin birçok çeşidinden üstündür. 9. Hadislerin i'mâli ilgasından evlâdır (Ṭarzü'l-ʿimâme, II, 749-750).

Eserleri. Süyûtî'nin esas kıymetinin asılları kaybolmuş birçok kitaptan alıntı, ihtisar ve cem' yaparak bu metinleri günümüze aktarmasından kaynaklandığı düşüncesinde (meselâ bk. Abdülilâh Nebhân, XV/57 [1994], s. 89-90; Conrad, XI, 520-521) haklılık payı bulunmakla birlikte özellikle olgunluk döneminde kendine has bir üslûpla şahsî görüşlerini de ifade etmiştir. Henüz otuz yaşına gelmeden eserleri Hindistan'tan Afrika'ya, Hicaz'dan Anadolu'ya ulaşacak kadar meşhur olmuştur (et-Teḥaddüs̱, s. 155-159; Ṭarzü'l-ʿimâme, II, 687; ed-Deverân, I, 397). İslâm dünyasının çeşitli

bölgelerinden mektupla gönderilen sorulara cevap yazması, katıldığı tartışmalara dair eserlerinin insanlar arasında merak uyandırması, hocası Kâfiyeci'nin onu her zaman kollaması ve Anadolu'ya giden talebelerinden eserlerini yanlarında götürmelerini istemesi (Ṣâḥibü seyf, I, 560), çeşitli ülkelerden gelenlerin onun yanında uzun süre kalıp eserlerini istinsah etmeleri Süyûtî'nin eserlerinin yayılmasını sağlamıştır. Bu husus onun için aynı zamanda önemli bir geçim kaynağı olmuş, kitaplarından elde ettiği gelirle hem kendisi hem de kitaplarını istinsah eden öğrencileri geçimlerini sağlamıştır. Öte yandan sultanlardan yardım almayı kabul etmemiş, devlet tarafından kendisine gönderilen paraları dağıtmıştır. Süyûtî'nin yazdığı her konuda mümkün olduğunca çok görüşe yer vermesi, eserlerinin mukaddimelerinde o konuda yazılmış önceki eserleri, kendi kitabını onlardan ayıran yönleri, kaynaklarını ve yöntemini belirtmesi onun eserlerinin belirgin özelliklerindendir. Süyûtî'ye göre çok eser yazmak ve bu sayede görüşlerinden insanların istifade etmesini sağlamak bir müctehidin ve müceddidin vasıflarındandır (et-Teḥaddüs̱, s. 225-226; er-Red, s. 149; Ṭarzü'l-ʿimâme, II, 687). Kendisinin farklı tarihlerde oluşturduğu fihristlere ve kitaplarındaki kayıtlara göre eserlerinin sayısı 295 ile 555; Şâzelî, Dâvûdî ve İbn İyâs gibi talebelerinin sayımına göre 529 ile 600; İbnü'l-İmâd, Bağdatlı İsmâil Paşa ve Brockelmann'a göre 500 ile 639 arasında değişmektedir. Çağdaş araştırmacılardan Şerkāvî İkbâl bu sayıyı 725 (Mektebetü'l-Celâl, s. 384-385), Hâzindâr ve Şeybânî ise 981 (Delîlü maḫṭûṭât, s. 282) olarak göstermektedir. Bu husustaki en kapsamlı listeyi yapan İyâz Hâlid et-Tabbâ' 1194 sayısına ulaşmakta, bunlardan 331'inin matbu, 431'inin yazma, 432'sinin kayıp olduğunu söylemektedir (el-İmâmü'l-Ḥâfıẓ, s. 312-313). Sayılardaki farklılıklar bazı eserlerin birkaç adla anılması, bazılarının Süyûtî tarafından imha edilmesi (Abdülkādir eş-Şâzelî, s. 121), bir kısmının diğer bir eserinin parçası olması gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır. Süyûtî kendi eserlerini yedi grup halinde şöyle sıralamıştır: 1. Daha önce benzeri yazılmamış olanlar (on sekiz adet); 2. Benzeri yazılmış veya yazılabilecek olanlar (elli adet); 3. Yirmi ile yüz sayfa arasındaki kitaplar (altmış adet); 4. Fetvalar dışında on sayfa civarındaki eserler (102 adet); 5. On sayfa civarındaki fetvalar (seksen adet); 6. Öğrencilik yıllarında yazdığı fakat önemsemediği eserler (kırk adet); 7. Yarım kalmış eserler (seksen üç adet; bk. et-Teḥaddüs̱, s. 105-136).

Tefsir ve Kur'an İlimleri (aş.bk.): Hadis. 1. Cemʿu'l-cevâmiʿ*. Bütün hadislerin 200.000 civarında olduğunu düşünen Süyûtî bu eserinde 100.000'e yakın hadis derlemiş, ancak vefatı üzerine eser yarım kalmıştır. Hadislerin derlendiği kaynakların bir kısmının günümüze ulaşmaması eserin kıymetini arttırmaktadır (Kahire 1970; nşr. Hâlid Abdülfettâh Şibl, Beyrut 2000). Abbas Ahmed Sakr ve Ahmed Abdülcevâd, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr, Ziyâdetü'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr ve el-Câmiʿu'l-kebîr'deki hadisleri mükerrerlerini çıkarmak suretiyle birleştirmişler ve Câmiʿu'l-eḥâdîs̱ adıyla neşretmişlerdir (I-IX, baskı yeri yok, 1984; Beyrut 1994). Brockelmann'a göre Süyûtî'nin Câmiʿu'l-mesânîd adlı eseri Cemʿu'l-cevâmiʿ ile aynı kitaptır ve Kahire'de

1321'de basılmıştır (Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî, VI, 622). 2. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr*. Süyûtî Cemʿu'l-cevâmiʿden özetlediği bu eserinde 10.010 veciz kavlî hadisi alfabetik olarak sıralamış, hadislerin sıhhat durumunu ve kaynaklarını kısaltmalarla göstermiştir. Eser Kahire'de (meselâ 1284, 1286), Marsilya'da (1851, Fransızca tercümesiyle birlikte), Beyrut'ta (nşr. Heysem Nizâm Temîm, el-Fetḥu'l-kebîr'le birlikte; 1970, 1981, 2000, Cemʿu'l-cevâmiʿ içinde, 2004), Riyad'da (1988, et-Teysîr'le birlikte) ve Mekke'de (1998, Feyżü'l-ḳadîr'le birlikte) yayımlanmıştır. Kitap üzerine ihtisar, şerh, hâşiye, nazım, tercüme vb. türlerde birçok çalışma yapılmıştır. 3. et-Tevşîḥ ʿale'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ. Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin şerhidir (nşr. Rıdvân Câmi' Rıdvân, Riyad 1998; nşr. Alâ İbrâhim Ezherî, Beyrut 2000). Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî eseri Rûḥu't-Tevşîḥ ʿale'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ adıyla ihtisar etmiş (Kahire 1298), Fâize Ahmed Sâlim Bâferec (I. kısım) ve Hayât Sıddîk Abdülvâhid (II. kısım) et-Tevşîḥ üzerine doktora tezi hazırlamıştır (1418, Câmiatü Ümmi'l-kurâ). 4. ed-Dîbâc ʿalâ Ṣaḥîḥi Müslim b. el-Ḥaccâc. Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî'nin muhtasarı Veşyü'd-Dîbâc ʿalâ Ṣaḥîḥi Müslim b. el-Ḥaccâc'ı ile birlikte yayımlandığı gibi (Kahire 1299) Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî (Huber 1996), Muhammed Adnân Dervîş, Heysem Temîm (Beyrut, ts., Muhammed Zekeriyyâ el-Kandehlevî'nin ta'likleriyle birlikte) ve Ahmed Fethî Hicâzî (Beyrut 2006) tarafından da neşredilmiştir. 5. Mirḳātü'ṣ-ṣuʿûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd (Kahire 1298). Dimnâtî eseri Derecâtü Mirḳāti'ṣ-ṣuʿûd adıyla ihtisar etmiştir (Kahire 1298). 6. Ḳūtü'l-muġteẕî ʿalâ Câmiʿi't-Tirmiẕî. Özellikle Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin ʿÂriżatü'l-aḥveẕî'sine dayalı muhtasar bir şerh olup (Kanpûr 1299) Dimnâtî tarafından Nefʿu Ḳūti'l-muġteẕî adıyla ihtisar edilmiştir (Kahire 1299). 7. Zehrü'r-rübâ ʿale'l-Müctebâ (Kahire 1894, 1930, 1964, Sünenü'n-Nesâʾî ile birlikte; nşr. Mustafa Âşûr, Kahire, ts.; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1988, Sünenü'n-Nesâʾî ile birlikte; I-II, Kahire 1312, 1348, 1932; I-VIII, 1964; Kanpûr 1848, 1882; Delhi 1272-1281, Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin hâşiyesiyle birlikte). 8. Miṣbâḥu'z-zücâce ʿalâ Süneni İbn Mâce (Delhi 1847, 1282; Kahire 1299, Sünenü İbn Mâce ile birlikte). 9. Keşfü'l-muġaṭṭâ fî şerḥi'l-Muvaṭṭâ (Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 129). 10. Tenvîrü'l-ḥavâlik ʿalâ Muvaṭṭaʾi Mâlik. Keşfü'l-muġaṭṭâ'ın muhtasarı olup Kahire'de (1885, 1343, 1934, 1937, 1951, el-Muvaṭṭaʾ ile birlikte) ve Beyrut'ta (1973, 1988; nşr. Muhammed Abdülazîz Hâlidî, 2002, 2007) yayımlanmıştır. 11. İsʿâfü'l-mübeṭṭaʾ bi-ricâli'l-Muvaṭṭaʾ. Eserde el-Muvaṭṭaʾda ismi geçen yaklaşık 376 râvi alfabetik sıraya göre tanıtılmıştır (Delhi 1865, 1323/1905; Haydarâbâd 1902; Kahire 1913, 1924, 1934, 1937, 1951, el-Muvaṭṭaʾ ile birlikte; nşr. Saîd Muhammed Lahhâm, Beyrut 1408, el-Muvaṭṭaʾ ile birlikte; Beyrut, ts.; Mağrib 1992, el-Muvaṭṭaʾ ile birlikte; nşr. Hâlid Beşîr el-Karyûtî, Riyad-Amman 2004). 12. el-Leʾâli'l-maṣnûʿa fi'l-aḫbâri (eḥâdîs̱i)'l-mevżûʿa. İbnü'l-Cevzî'nin mevzû hadisler hakkında yazdığı, ancak bazı sahih ve zayıf hadisleri de mevzû şeklinde gösterdiği el-Mevżûʿât'ını tashih etmek amacıyla iki aşamada yazılmıştır. Müellifin 870'te (1465-66) başlayıp 875'te (1470-71) tamamladığı ve el-Mevżûʿâtü'ṣ-ṣuġrâ adını verdiği ilk

çalışmasındaki eleştiriler oldukça kısa olup 905'te (1500) yazdığı bu ikinci çalışması geniş kapsamlıdır. Müellifin Ẕeylü'l-Leꜣâli'l-maṣnûꜥa adlı eseri (Leknev 1303) bunun devamı olmayıp İbnü'l-Cevzî'nin eserinde yer vermediği mevzû hadisleri ihtiva etmektedir (bk. el-MEVZÛÂT). Eseri Muhammed Abdülmün'im Râbih yayımlamış (Beyrut 2007), Riyâz Abdullah Abdülhâdî ed-Dürerü'l-mecmûꜥa bi-tertîbi eḥâdîs̱i'l-Leꜣâli'l-maṣnûꜥa (Beyrut 1988), Ebû Ya'lâ Muhammed Eymen eş-Şebrâvî es-Sürurü'l-mevżûꜥa fî tertîbi'l-Leꜣâli'l-maṣnûꜥa (Beyrut 1997) ismiyle birer fihrist hazırlamıştır. Mevlüt Karayılan eser üzerinde yüksek lisans çalışması yapmıştır (1994, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 13. en-Nüketü'l-bedîꜥât ꜥale'l-Mevżûꜥât. Yine İbnü'l-Cevzî'nin el-Mevżûꜥât'ına dair olan eserdeki hadisler konularına göre ayrıldıktan sonra alfabetik sıralanmakta ve kaynakları rumuzlarla gösterilmektedir (nşr. Âmir Ahmed Haydar, Beyrut 1991). Süyûtî'nin et-Teꜥaḳḳubât ꜥale'l-Mevżûꜥât adlı eseri (Leknev 1303; Lahor 1303; nşr. Abdullah Şa'bân, Mansûre 2004) bunun muhtasarı olup 343 hadisi ele almaktadır. 14. el-Ḳavlü'l-ḥasen fi'ẕ-ẕebbi ꜥani's-Sünen. Süyûtî'nin mevzû olduğunu kabul etmediği yaklaşık 120 hadisten meydana gelen eser, İbn Hacer'in İbnü'l-Cevzî'ye itiraz mahiyetinde yazdığı el-Ḳavlü'l-müsedded'i ile kendisinin bu eser üzerine kaleme aldığı eẕ-Ẕeylü'l-mümehhed ꜥale'l-Ḳavli'l-müsedded ve başkalarına ait bazı zeyillerdeki hadislere birkaç rivayet daha eklenmek suretiyle oluşturulmuştur. 15. el-Ezhârü'l-mütenâs̱ire fi'l-aḫbâri'l-mütevâtire (Kahire 1884). Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî buna 200'den fazla hadis ilâve ederek Naẓmü'l-mütenâs̱ir adlı eserini kaleme almıştır. Süyûtî'nin el-Fevâꜣidü'l-mütekâs̱ire fi'l-aḫbâri'l-mütevâtire adlı bir eseri daha vardır (Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 678). Burada en az on sahâbî tarafından rivayet edilen mütevâtir hadislerin ulaşabildiği bütün tariklerini derlemiş (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1301), daha sonra bu eseri Ḳaṭfü'l-ezhâri'l-mütenâs̱ire adıyla ihtisar etmiştir (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys, Beyrut 1985). 16. ed-Dürerü'l-müntes̱ire fi'l-eḥâdîs̱i'l-müştehire. Müellifin 885'te (1480) kaleme aldığı ve alfabetik sıraladığı eser, Bedreddin ez-Zerkeşî'nin et-Teẕkire fi'l-eḥâdîs̱i'l-müştehire (el-Leꜣâli'l-mens̱ûre fi'l-eḥâdîs̱i'l-meşhûre, nşr. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1986) adlı eserinin özeti ve bazı ilâvelerle zenginleştirilmiş şeklidir (Kahire 1307, el-Fetâva'l-ḥadîs̱iyye ile birlikte; nşr. Muhammed Kâmil el-Asyûtî, Kahire 1927, el-Fetâva'l-ḥadîs̱iyye li'bn Ḥacer'le birlikte; nşr. Ahmed Sa'd Ali, Kahire 1937, el-Fetâva'l-ḥadîs̱iyye ile birlikte; Kahire 1960; nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, Riyad 1983; nşr. Muhammed Abdülkādir Atâ, Beyrut 1988; nşr. Mahmûd el-Arnaût - Muhammed Bedreddin Kahveci, Küveyt 1989). 17. Menâhilü'ṣ-ṣafâꜣ fî taḫrîci eḥâdîs̱i'ş-Şifâꜣ. Kādî İyâz'ın eserindeki hadislerin kaynaklarını tesbit etmek amacıyla yapılan ilk çalışma olup müellif hadislerin sadece hangi kitaplarda geçtiğine işaret etmiş (Kahire, ts., taşbaskı; Hindistan 1858, taşbaskı), eserin Semîr el-Kādî tarafından yapılan neşrinde (Beyrut 1988) hadislerin kaynakları tam olarak gösterilmiştir. 18. Miftâḥu'l-cenne fi'l-iꜥtişâm (iḥticâc) bi's-sünne (Kahire 1928, 1990, 1993; nşr. Kusay Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1394; nşr. Seyyid Cemîlî, Kahire, ts.;

nşr. Bedr b. Abdullah Bedr, Küveyt 1402; Beyrut 1993; nşr. Abdurrahman Fâhûrî, Halep 1979; nşr. Mustafa Âşûr, Kahire 1987). Eseri Yüksel Kılıçaslan (Akidede Sünnetin Yeri, İstanbul 1987), Enbiya Yıldırım (Sünnetin İslâm'daki Yeri, İstanbul 1992, 1996) ve Emin Aşıkkutlu (Sünnetin Dindeki Yeri, İstanbul 2003) Türkçe'ye çevirmiştir. 19. el-ƒaṣâʾiṣü'l-kübrâ*. Müellifin Ünmûzecü'l-lebîb fî ḫaṣâʾiṣi'l-ḥabîb adıyla ihtisar ettiği eseri (nşr. Zuhûr Ahmed Azhar, Lahor, ts.) Muhammed Abdürraûf el-Münâvî üç defa şerhetmiş (Brockelmann, VI, 615), Ahmed b. Kāsım el-Bûnî manzum hale getirmiştir. Ünmûzec, Osmanlı âlimi Hanîf İbrâhim Efendi tarafından Menhecü'l-edîb fî şerḥi Ünmûzeci'l-lebîb adıyla şerhedilmiştir. Mevlevî Emîr Hasan'ın neşrettiği eseri (Haydarâbâd 1901) Muhammed Halîl Herrâs tahkik etmiştir (I-III, Kahire 1386-87/1967; Beyrut 1985, 2003). 20. Taḥẕîrü'l-ḫavâṣ min ekâẕîbi'l-ḳuṣṣâṣ. Vâizlerin ve kıssacıların konuşmalarında mevzû hadis kullanmalarını engellemek için kaleme alınan eserde Zeynüddin el-Irâkī'nin el-Bâʿis̱ ʿale'l-ḫalâṣ min ḥavâdis̱i'l-ḳuṣṣâṣ'ı ve daha başka eserler özetlenmekte ve ilâveler yapılmaktadır (Kahire 1932; nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, Beyrut 1984; nşr. Muhammed Hasan İsmâil, Beyrut 2002). Süyûtî'nin Taḥẕîrü'l-eyḳāẓ min ekâẕîbi'l-vuʿʿâẓ adlı bir eseri daha vardır (nşr. Ali Toksarı, Kayseri 1993). 21. et-Tenbîh (et-Tenbiʾe) bi-men yebʿas̱ühullāhü ʿalâ reʾsi külli miʾe. Müellif 899'da (1494) yazdığı bu eserinde mutlak müctehid ve IX. yüzyılın müceddidi olduğunu ileri sürmektedir. Eser, Süyûtî'nin Tuḥfetü'l-mühtedîn bi-esmâʾi'l-müceddidîn adlı manzumesiyle birlikte Abdülhamîd Şânûha (Mekke 1990) ve Abdürrahîm el-Kürdî (Türâs̱iyyât, Ocak 2004, s. 89-120) tarafından neşredilmiştir. 22. eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî (el-Menhecü's-sevî ve'l-menhelü'r-revî fi'ṭ-ṭıbbi'n-nebevî). Eseri Hasan Muhammed Makbûlî el-Ehdel yayımlamış (San'a-Beyrut 1986), İngilizce tercümesini (as-Suyuti: Medicine of the Prophet) Ahmad Thomson neşretmiştir (London 1994). 23. Şerḥu'ṣ-ṣudûr bi-şerḥi ḥâli'l-müteveffâ (el-mevtâ) fi'l-ḳubûr (Kitâbü'l-Berzaḫ) (Kahire 1859, 1891, 1911; nşr. Ahmed Seleme, Lahor 1893; Beyrut 1984; nşr. Yûsuf Ali Bedîvî, Dımaşk 1992). Süyûtî, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin et-Teẕkire fî aḥvâli'l-mevtâ ve'l-âḫire adlı eserini esas alarak yazdığı kitabını (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1042), el-Fevzü'l-ʿaẓîm fî liḳāʾi'l-kerîm (nşr. Mes'ad Abdülhamîd es-Sa'denî - Muhammed Fâris, Beyrut 1994, 2005) ve Büşra'l-keʾîb bi-liḳāʾi'l-ḥabîb (Kahire 1859, 1911, Şerḥu'ṣ-ṣudûr'la birlikte; nşr. İltizam Ahmed es-Semnî, Kahire 1860, 1969; nşr. Mecdî İbrâhim, Kahire 1986; nşr. Meşhûr Hasan, Zerkā 1988) adıyla ihtisar etmiş, eser ayrıca Molla Halîl Siirdî tarafından kısaltılmıştır. Ali Böcül eser üzerinde bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (aş.bk.). 24. el-Budûrü's-sâfire* ʿan (fî) umûri'l-âḫire (nşr. Ahmed Seleme, Lahor 1893; Medine, ts. [el-Mektebetü'l-ehliyye]; Lahor 1337; nşr. Mustafa Âşûr, Kahire 1990; Riyad, ts., nşr. Ebû Muhammed el-Mısrî, Beyrut 1991; nşr. Ebû Abdullah Muhammed Şâfiî, Beyrut 1996). Süyûtî'nin ed-Dürerü'l-ḥisân fi'l-baʿs̱ ve naʿîmi'l-cinân adlı bir eseri daha vardır (Kahire 1276, taşbaskı, 1287, 1298, 1299, 1302, 1304, 1307, 1310, 1326). 25. Eẕkârü'l-Eẕkâr. Nevevî'nin el-Eẕkâr'ının muhtasarı olup

müellif tarafından Tuḥfetü'l-ebrâr adıyla şerhedilmiştir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 272). 26. el-Heyʾetü's-seniyye fi'l-heyʾeti's-sünniyye (nşr. Anton M. Heinen, Beyrut 1982, ʿİlmü'l-heyʾeti'l-İslâmî: Islamic Cosmology adıyla ve İngilizce tercümesiyle birlikte; nşr. Seyyid Yûsuf Ahmed, Beyrut 2006). İbrâhim Karamânî tarafından genişletilen eseri Nazmîzâde Murtaza Hey'et-i Seniyye Tercümesi adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 850). 27. Taḫrîcü eḥâdîs̱i Şerḥi'l-ʿAḳāʾid (nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Riyad, ts.; nşr. Muhammed Adnân Dervîş, baskı yeri yok, ts. [Şerḥu'l-ʿAḳāʾidi'n-Nesefiyye ile birlikte]). 28. ʿUḳūdü'z-zeberced ʿalâ Müsnedi'l-İmâm Aḥmed (ʿUḳūdü'z-zeberced fî iʿrâbi'l-ḥadîs̱, nşr. Ahmed Abdülfettâh Temmâm - Semîr Hüseyin Halebî, Beyrut 1987; nşr. Selmân el-Kuzât, Beyrut 1994). 29. et-Taʿẓîm ve'l-minne fî enne vâlideyi'l-Muṣṭafâ fi'l-cenne (Meclisü dâireti'l-Maârifi'n-nizâmiyye, Haydarâbâd 1866, 1915; nşr. Mustafa Âşûr, Riyad 1988, el-Fevâʾidü'l-kâmine ile birlikte; Beyrut 1989, er-Resâʾilü'l-ʿaşr içinde). Müellifin aynı konudaki diğer bazı eserleri şunlardır: Mesâlikü'l-ḥunefâ fî vâlideyi'l-Muṣṭafâ (Haydarâbâd 1334, 1915; Kahire 1934; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1959; Beyrut 1989, er-Resâʾilü'l-ʿaşr içinde; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); ed-Derecü'l-münîfe fi'l-âbâʾi'ş-şerîfe (Haydarâbâd 1898, 1915; Beyrut 1989, er-Resâʾilü'l-ʿaşr içinde); Neşrü'l-ʿalemeyni'l-münîfeyn fî iḥyâʾi'l-ebeveyni'ş-şerîfeyn (Haydarâbâd 1915; Beyrut 1985, er-Resâʾilü't-tisʿ içinde; Beyrut 1989, er-Resâʾilü'l-ʿaşr içinde). 30. et-Tenfîs fi'l-iʿtiẕâr ʿan terki'l-fütyâ ve't-tedrîs (el-Maḳāmetü'l-Lüʾlüʾiyye). Müellif eserinde fetva ve tedrîs faaliyetlerinden ayrılmasının sebeplerini açıklamaktadır (nşr. Mustafa eş-Şek'a, Kahire 1981; nşr. Semîr Mahmûd ed-Derûbî, Beyrut 1989). 31. el-Kelâm ʿalâ ḥadîs̱i "iḥfaẓi'llâhe yaḥfaẓke". Süyûtî'nin 872'de (1467-68) Kâfiyeci'nin huzurunda verdiği ilk dersin metnidir (nşr. E. M. Sartain, Cambridge 1975, et-Teḥaddüs̱ içinde, s. 92 vd.). 32. Cüzʾ fî (Faṣlu / fażli) mevti'l-evlâd (nşr. Hâlid Abdülkerîm Cum'a - Abdülkādir Ahmed, Küveyt 1987). Süyûtî'nin ayrıca Fażlü'l-celed ʿinde faḳdi'l-veled (nşr. Muhammed Seyyid Ebû Ammih, Tanta 1990) ve el-İḥtifâl bi'l-eṭfâl (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1959) gibi eserleri vardır. 33. Sihâmü'l-iṣâbe fi'd-daʿavâti'l-mücâbe (Kahire 1889; nşr. Abdullah Muhammed Dervîş, Dımaşk 1983; nşr. Âdil Ebü'l-Meâtî, Kahire 1988; nşr. Muhammed Şekûr Hâc, Beyrut-Amman 1991). Mehmed Zihni Efendi tarafından Sihâmü'l-isâbe fî kenzi'd-daavâti'l-müstecâbe adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 1313). 34. Taḫrîcü eḥâdîs̱i Şerḥi'l-Mevâḳıf (nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Beyrut 1986; nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Beyrut 1986). 35. ʿAynü'l-iṣâbe fîmâ istedrekethü ʿÂʾişe ʿale'ṣ-ṣaḥâbe. Zerkeşî'nin aynı konudaki el-İcâbe adlı eserinin bazı ilâvelerle telhisidir (nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dımaşk 1983). 36. el-Eḥâdîs̱ü'l-münîfe fî fażli's-salṭanati'ş-şerîfe. Mes'ad Abdülhamîd Sa'denî tarafından neşredilen eseri (baskı yeri ve tarihi yok) Bursalı Mehmed Tâhir Türkçe'ye çevirmiştir (TSMK, Mehmed Reşad, nr. 915). 37. Mâ ravâhü'l-esâṭîn fî ʿademi'l-meciʿ ile's-selâṭîn (nşr. Tâhâ Bû Serîh, Beyrut 1992).

Müellif eseri er-Risâletü' s-sulṭâniyye adıyla ihtisar etmiştir (Âtıf Efendi Ktp., nr. 2121; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2682, Esad Efendi, nr. 3623, Hekimoğlu nr. 943). 38. el-Erec fi'l-ferec. İbn Ebü'd-Dünyâ'nın el-Ferec baʿde'ş-şidde'sinin muhtasarıdır (el-Erec fî edʿiyeti'l-ferec adıyla, Kahire 1317/ 1899; nşr. Muhammed Emîn el-Hancî, Kahire, ts.; Kahire 1900; Dımaşk 1931; nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 1988). 39. İʿlâmü'l-erîb bi-ḫudûs̱i bidʿati'l-meḥârîb (nşr. Ebü'l-Ferec İbnü's-Sıddîk, Kahire, ts.; nşr. İmâd Tâhâ Ferre, Tanta 1990 [bu neşrin mukaddimesinde risâlenin daha önce M. Zâhid Kevserî tarafından yayımlandığı belirtilmektedir]). 40. Zehrü'l-ḫamâʾil ʿale'ş-Şemâʾil. Tirmizî'nin Şemâʾilü'n-nebî'sinin muhtasarıdır (nşr. Mustafa Âşûr, Kahire 1988). 41. Mâ ravâhü'l-vâʿûn fî aḫbâri'ṭ-ṭâʿûn. İbn Hacer el-Askalânî'nin Bez̠lü'l-mâʿûn fî fażli't-ṭâʿûn adlı eserindeki hadislerin senedleri çıkarılmak suretiyle yapılmış bir muhtasardır (Beyrut 1997; Şam 1997). Süyûtî'nin hadis ilmine dair diğer eserleri arasında eş-Şâfi'l-ʿiyy ʿalâ Müsnedi'ş-Şâfiʿî, Râfiî'nin Fetḥu'l-ʿazîz fî Şerḥi'l-Vecîz'indeki hadisleri tahrîc ettiği Neşrü'l-ʿabîr fî taḫrîci eḥâdîs̱i'ş-Şerḥi'l-kebîr, Ebû Hanîfe'nin el-Müsned'inin İbn Kutluboğa tarafından fıkıh bablarına göre düzenlenip şerhedilmesiyle ortaya çıkan el-Emâlî'yi esas alarak yazdığı et-Taʿlîḳatü'l-münîfe ʿalâ Müsnedi Ebî Ḥanîfe adlı şerh sayılabilir.

Hadis Usulü. 1. Tedrîbü'r-râvî fî şerḥi Taḳrîbi'n-Nevevî. Nevevî tarafından İbnü's-Salâh'ın Muḳaddime'si üzerine yazılan eserin şerhidir (Kahire 1889, 1307; nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Kahire 1966; Medine 1392, 1396; Beyrut 1399, 1409; Riyad 1400; nşr. İzzet Ali Atıyye, Kahire 1400-1405; nşr. Ahmed Ömer Hâşim, Beyrut 1409; nşr. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyad 1994, 2005; Beyrut 1994, 2005; nşr. Muhammed Eymen b. Abdullah Şebrâvî, Kahire 2004; nşr. Bedîʻ es-Seyyid el-Lahhâm, Dımaşk 2005). 2. Şerḥu Elfiyyeti'l-ʿIrâḳī (nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dımaşk 1998). 3. Naẓmü'd-dürer fî ʿilmi'l-es̱er (Elfiyyetü's-Süyûṭî fî muṣṭalaḥi'l-ḥadîs̱). Eser İbnü's-Salâh'ın Muḳaddime'sinin manzum hale getirilmiş şeklidir (Kahire 1332; nşr. Ahmed b. Yûsuf Kādirî, Dımaşk 2000; nşr. Ebû Muâz Târık b. İvedullah b. Muhammed, Kahire 2004). Daha sonra bu manzume müellif tarafından el-Baḥrü'llez̠î zeḫar fî şerḥi Elfiyyeti'l-es̱er adıyla şerhedilmiştir (nşr. Ebû Enes Enîs b. Ahmed b. Tâhir, Medine 1999). Muhammed b. Ali b. Âdem b. Mûsâ el-Vellüvî, Süyûtî'nin Elfiyye'sini İsʿâfü z̠evi'l-vaṭar bi-şerḥi Naẓmi'd-dürer ismiyle şerhetmiştir. 4. Esbâbü vürûdi'l-ḥadîs̱ (el-Lümaʿ fî esbâbi'l-ḥadîs̱). Eserde fıkıh bablarına göre sıralanan doksan sekiz hadisin farklı rivayetleriyle birlikte vürûd sebepleri anlatılmaktadır (nşr. Yahyâ b. İsmâil Ahmed, Beyrut 1984, 2008; Kahire 1409/1988; nşr. Gıyâs Abdüllatîf Dahdûh, Beyrut 2004). Necati Tetik ve Abdülmecid Okçu eseri Hadisler ve Sebepleri adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (Erzurum 1996). 5. ed-Dürrü'n-nes̱îr fî telḫîs̱i(muḫtaṣarı) Nihâyeti İbni'l-Es̱îr. İbnü'l-Esîr'in kitabındaki hadis metinlerinin çıkarılıp garîb kelimeler hakkındaki açıklamaların muhafaza edildiği bir muhtasardır (Kahire 1893; nşr. Abdülazîz İsmâil et-Tahtâvî, Kahire 1311, en-Nihâye ile birlikte; Kahire 1318, 1320, 1322, en-Nihâye ile birlikte). Süyûtî, bu eserde

bulunmayan bazı kelimeleri ekleyip alfabetik olarak düzenlemek suretiyle et-Teẕyîl ve’t-teẕnîb ʿalâ Nihâyeti’l-ġarîb’i oluşturmuştur (nşr. Abdullah el-Cebbûrî, Riyad 1982, 1983). 6. el-Medrec ile’l-müdrec. Eserde, İbn Hacer’in Taʿrîf (taḳrîb)ü’l-menhec bi-tertîb (taḳrîb)i’l-müdrec adlı kitabında yer alan ve sadece metninde idrâc bulunan yetmiş kadar rivayet senedleri çıkarılarak bir araya getirilmiştir (nşr. Subhî es-Sâmerrâî, Küveyt 1980). 7. Lübbü’l-Lübâb fî taḥrîri’l-Ensâb. İzzeddin İbnü’l-Esîr’in Sem‘ânî’nin el-Ensâb’ını özetlediği el-Lübâb fî tehẕîbi’l-Ensâb’ın telhisidir (nşr. Petrus Johannes Veth, Leiden 1840, 1851; Beyrut, ts.; nşr. Muhammed Ahmed Abdülazîz - Eşref Ahmed Abdülazîz, Beyrut 1991). 8. et-Taʿrîf bi-âdâbi’t-teʾlîf (nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî, Bağdat 1969-1970; nşr. Merzûk Ali İbrâhim, Kahire 1979). 9. et-Tenḳīḥ fî mesʾeleti’t-taṣḥîḥ. Hadislerin sıhhatini tesbit yöntemleri ve bunun imkânlarına dair yazılan eser Süyûtî’nin en son kitabı olarak bilinmektedir (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 7913; Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 442, Süleymaniye, nr. 708).

Fıkıh. 1. el-Eşbâh ve’n-nezâʾir* fî ḳavâʾid ve fürûʿi fıḳhi’ş-Şâfiʿiyye. Süyûtî’nin İslâm hukukundaki küllî kaideleri ve benzer meselelerin tâbi olduğu hükümleri ele alan bu eseri aynı konuda daha önce yazılmış eserlerden farklı tertip edilmiş olmasıyla dikkat çeker (nşr. Hâlid Abdülfettâh Şibl, Beyrut 1994; nşr. Abdülkerîm Fudaylî, Beyrut 2003; nşr. Muhammed Muhammed Tâmir - Hâfız Âşûr Hâfız, Kahire 2004; nşr. Muhammed Hasan İsmâil, Beyrut 2005, 2007). 2. el-Ḥâvî li’l-fetâvî*. Süyûtî’nin fetvalarını bir araya getirdiği eseridir. Fıkıhla ilgili fetvalar fıkıh kitaplarının sistematiğine göre sıralanmış, bunların dışında sayısı yetmiş dokuzu bulan bazı fetvalar risâleler halinde verilmiştir. Bu risâleler Süyûtî’nin kendi fihristlerinde ve başka kaynaklarda müstakil kitap olarak zikredilir (Kahire 1351-1352, 1353; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1959; Beyrut, ts.; nşr. Abdüllatîf Hasan Abdurrahman, Beyrut 2000; nşr. Şeyh Hâlid Tartûsî, Beyrut 2005). el-Ḥâvî içinde yer alan veya ayrıca basılan risâlelerden bazıları şunlardır: Ḥüsnü’l-maḳṣıd fî ʿameli’l-mevlid (Kahire 1327, 1934; nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 1985); Fetḥu’l-meġāliḳ fî enti tâliḳ (nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); Refʿu menâri’d-dîn ve hedmü binâʾi’l-müfsidîn (Hedmü’l-cânî ʿale’l-Bânî) (nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); Tuḥfetü’l-cülesâʾ bi-rüʾyetillâh li’n-nisâʾ (Kahire 1934; Beyrut 1984, İsbâlü’l-kisâ ile birlikte; Süyûtî, aynı konuda Muhammed b. Abdülmün‘im el-Cevcerî’ye reddiye olarak el-Lafẓü’l-cevherî fî reddi ḫubâṭi’l-Cevcerî adıyla bir eser daha kaleme almıştır [Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 678; Süleymaniye, nr. 1030]); Taʿrîfü’l-fiʾe bi-ecvibeti’l-esʾileti’l-miʾe (Kahire 1934; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); el-Cevâbü’l-muṣîb ʿan (esʾileti) iʿtirâżi’l-ḫaṭîb (nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); el-Keşf ʿan mücâvezeti hâẕihi’l-ümme el-elf (hicrî 1000. [1591] yılda kıyametin kopacağı iddialarına cevap olarak 898’de [1493] yazılmıştır; Kahire 1934; nşr. Câsim b. Muhammed Yâsîn, baskı yeri yok, 1988; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); el-ʿUrfü’l-verdî fî

aẖbâri’l-Mehdî (Kahire 1934, 1401; nşr. Ebû Ya‘lâ el-Beyzâvî, Beyrut 2006; Müttakī el-Hindî eseri Telẖîṣü’l-beyân adıyla özetlemiştir); İnbâ(h)ʾü’l-ezkiyâ li-ḥayâti’l-enbiyâʾ (nşr. Mevlevî Muhammed Hüseyin - Mevlevî Gulâm Hüseyin, Lahor 1890, taşbaskı; Haydarâbâd 1915; Kahire 1934; nşr. Ebû Sehl Necâh İvaz Sıyâm, Mansûre 1993, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī’nin Ḥayâtü’l-enbiyâʾ fî ḳubûrihim’i içinde; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1997); el-İʿlâm bi-ḥükmi ʿÎsâ ʿaleyhisselâm (Nüzûlü ʿÎsâ b. Meryem âẖire’z-zamân; Hz. Îsâ hakkındaki bir soru üzerine 888’de [1483] telif edilmiştir; Kahire 1934; nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 1985; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); el-Bâriʾ fî iḳṭâʾi’ş-şâriʾ (Kahire 1934; nşr. Subhî Lebîb, Isl., sy. 35 [Mart 1960]; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996); el-Mebâḥiṡü’z-zekiyye fi’l-mesʾeleti’d-Divrikiyye (vakıflarla ilgili olarak Divriği’den gönderilen [Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1077] bir soruya verdiği cevaptır; Kahire 1934). 3. er-Red ʿalâ men aẖlede ile’l-arż ve cehile enne’l-ictihâde fî külli ʿaṣrin farż (nşr. Halîl el-Meys, Beyrut 1983; nşr. Fuâd Abdülmün‘im Ahmed, İskenderiye 1984). Süyûtî bu eserinde ve Taḳrîrü’l-istinâd fî teysîri’l-ictihâd adlı kitabında (nşr. Fuâd Abdülmün‘im Ahmed, İskenderiye 1983) ictihadın her dönemde farz olduğunu söylemiştir. 4. el-Ḳavlü’l-müşrıḳ fî taḥrîmi’l-iştiġāl bi’l-manṭıḳ. Müellifin Aristo mantığının kullanılmasına karşı çıkmak üzere telif ettiği dört eserin ilki olup 867 (1463) veya 868’de yazılmıştır (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1959; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996). 5. Ṣavnü’l-manṭıḳ ve’l-kelâm ʿan fenneyi’l-manṭıḳ ve’l-kelâm. İbn Teymiyye’nin er-Red ʿale’l-manṭıḳıyyîn adlı eserinden ihtisar edilerek oluşturulan Cehdü’l-ḳarîḥa fî taḥrîri(tecrîdi)’n-Naṣîḥa’ya ilâveler yapılmak suretiyle meydana getirilen eserde bir müctehidin mantık bilmesinin gerekli olmadığı fikri savunulmuştur (nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire 1947, 1970; nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr - Suâd Abdürrâzık, Beyrut 1970; Kahire 1970; nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut 2007). Vâil b. Hallâk mukaddime ve dipnotlar ekleyerek Cehdü’l-ḳarîḥa’yı İngilizce’ye çevirmiş (Ibn Taymiyya against the Greek Logicians, Oxford 1993), Muftî Alî de eser hakkında bir inceleme yapmıştır (“Jalal al-Din al-Suyuti against Logic and Kalam: Analysis and Significance of Sawn al-Mantiq wa’l-Kalâm an Fannay al-Mantiq wa’l-Kalâm”, HI, XXVIII/2) (2005). 6. Şerḥu’t-Tenbîh (Beyrut 1996, et-Tenbîh’le birlikte). Ebû İshak eş-Şîrâzî’nin Şâfiî fıkhına dair eserinin şerhi olup müellif et-Teḥaddüs̱’ü yazdığı tarihte henüz hac bahsine kadar getirebildiği bu şerhi (bk. s. 109) daha sonra tamamlamıştır. 7. (Münteḳā) el-Yenbûʿ fî-mâ zâde ʿale’r-Ravża mine’l-fürûʿ (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz, Beyrut 1992, er-Ravża ile birlikte). 8. İrşâdü’l-mühtedîn ilâ nuṣreti’l-müctehidîn. Mutlak ictihadın şartlarına dairdir (Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 67; Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 678; Süleymaniye, nr. 10309). 9. el-Muʿtaṣar fî taḳrîri ʿibâreti’l-Muẖtaṣar. Halîl b. İshak el-Cündî’nin eserindeki bazı müşkil ibareler açıklanmaktadır (Keşfü’ẓ-ẓunûn, II, 1731; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3553; Hekimoğlu, nr. 943; Lala İsmâil, nr. 678; Fâtih, nr. 5294).

Usûl-i Fıkıh, Usûlü'd-dîn, Tasavvuf. 1. el-Kevkebü's-sâṭıʿ fî naẓmi Cemʿi'l-cevâmiʿ (Kahire 1923, 1998). Sübkî'ye ait eserin manzum şekli olup Süyûtî kitabı Şerḥu'l-Kevkebi's-sâṭıʿ adıyla şerhetmiştir (nşr. Mahmûd Abdurrahman Abdülmün'im - Müntasır Muhammed Abdüşşâfi', Kahire 2007). 2. Teʾyîdü'l-ḥaḳīḳati'l-ʿaliyye ve teşyîdü'ṭ-ṭarîḳati'ş-Şâẕeliyye (nşr. Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk, Kahire 1934; nşr. Muhammed Hüseynî Mustafa, Halep 2002; nşr. Âsım Kiyâlî, Beyrut 2006). 3. Tenzîhü'l-iʿtiḳād ʿani'l-ḥulûl ve'l-ittiḥâd. Süyûtî'nin tasavvuf anlayışını içeren bir risâledir (Kahire 1934; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1959; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996). 4. İsbâlü'l-kisâʾ ʿale'n-nisâʾ (Beyrut 1984). Müellif, Defʿu'l-esâʾ olarak da bilinen eseri (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1559) Refʿu'l-esâʾ ʿani'n-nisâʾ adıyla ihtisar etmiştir. Süyûtî'nin usûlü'd-dîn sahasında ayrıca (el-İḳtiṣâd fî) Şerḥi'l-Kevkebi'l-Veḳḳād fi'l-iʿtiḳād (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2350), Teşyîdü'l-erkân min "leyse fi'l-imkân ebdeʿu mimmâ kân" (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1403; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2707), el-Berḳu'l-vâmiż fî şerḥi Yâʾiyyeti İbni'l-Fârıż (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1872; Süleymaniye, nr. 708; Şehid Ali Paşa, nr. 1320) adlı çalışmaları bulunmaktadır.

Lugat, Sarf, Nahiv. 1. el-Müzhir* fî ʿulûmi'l-luġa. Süyûtî'nin lugat ilimlerine dair en kapsamlı eseridir (nşr. Muhammed Saîd er-Râfiî, Kahire 1325; nşr. Fuâd Ali Mansûr, Beyrut 1998). 2. Cemʿu'l-cevâmiʿ*. Müellifin en çok emek verdiği çalışmalarından biri olduğunu söylediği kitap usulcülerin metodolojisi esas alınarak telif edilmiştir (Kahire 1327, Muhammed Bedrüddin en-Na'sânî'nin şerhiyle birlikte; nşr. Ahmed b. Emîn eş-Şinkītî, Kahire 1328, ed-Dürerü'l-levâmiʿ ile birlikte; [Mecmaʿu'l-buḥûs̱i'l-İslâmiyye], Kahire 1974; Beyrut 1973). I. cildi Abdüsselâm Muhammed Hârûn ve Abdülâl Sâlim Mekrem, diğer ciltleri Abdülâl Sâlim Mekrem tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (I-VI, Küveyt 1400/1980). Süyûtî bu eserini Hemʿu'l-hevâmiʿ adıyla şerhetmiştir (nşr. Muhammed Bedreddin en-Na'sânî, Kahire 1909-1910; nşr. Seyyid Muhammed Bedreddin el-Halebî, Kahire 1327; nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn - Abdülâl Sâlim Mekrem, Küveyt 1975-1979; Beyrut 1992; Kahire 2001; nşr. Abdülhamîd Hindâvî, Kahire, ts.; nşr. Ahmed Şemseddin, Beyrut 2006). 3. el-Eşbâh ve'n-nezâʾir* fi'n-naḥv. Müellif bu kitabının bir benzerinin yazılmadığını söylemiştir (nşr. Hasan b. Ahmed el-Hanefî, Haydarâbâd 1898 [2. bs., 1940]; nşr. Fâyiz Tarhînî, Beyrut 1404, 1984; Kahire 2003; nşr. Gureyd eş-Şeyh, Beyrut 2007). Abdülilâh Nebhân, el-Fehârisü'l-mufaṣṣal li'l-eşbâh ve'n-neẓâʾir fî'n-naḥv li's-Süyûṭî adıyla bir eser yazmıştır (Kahire 1998). 4. el-İḳtirâḥ fî uṣûli'n-naḥv ve cedelih. Müellifin en çok önemsediği eserlerinden olup bir mukaddime ile yedi fasıldan oluşmaktadır (Haydarâbâd 1892; Delhi 1895; Halep 1940; nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1975; nşr. Ahmed Selîm el-Hımsî - Muhammed Ahmed Kāsım, Beyrut 1988; nşr. Mahmûd Fucâl, Suudi Arabistan 1989; nşr. Abdülhakîm Atıyye, Dımaşk, ts.; nşr. Muhammed Süleyman Ya'kūt, İskenderiye 2006; nşr. Muhammed Hasan İsmâil, Beyrut 2007). 5. Şerḥu Elfiyyeti İbn Mâlik (el-Behcetü'l-merḍıyye). Süyûtî'nin es-Seyfü'ṣ-ṣaḳīl ʿalâ

Şerḥi İbn ʿAḳīl adlı hâşiyesiyle Bahâeddin İbn Akīl şerhini birleştirmek suretiyle meydana getirdiği bir eserdir (Leknev 1247; Tahran 1248, 1268, 1282, 1284; Kerbelâ 1854; Kahire 1282, 1874, 1892, 1314, 1901, el-Ezhârü'z-Zeyniyye ile birlikte; Tebriz 1286; nşr. Abdülkādir Ahmed, Dımaşk, ts.; nşr. Sâlih Süleyman el-Umeyr, Riyad, ts.; nşr. Mustafa Hüseynî Deştî, Kum 2005; Kahire 2000; İstanbul 2005). 6. el-Ferîde fi'n-naḥv. 885'te (1480) kaleme alınan Elfiyye üzerine müellifi el-Meṭâliʿu's-saʿîde adıyla bir şerh yazmış (nşr. Süleyman Hammûde, İskenderiye 1401), İbn Zekrî el-Fâsî de eseri el-Mühimmâtü'l-müfîde ismiyle şerhetmiştir (Fas 1319; Kahire 1913; nşr. Abdülkerîm Midrâs, Bağdat 1977; nşr. Nebhân Yâsîn Hüseyin, Bağdat 1977). 7. Şerḥu şevâhidi Muġni'l-lebîb. İbn Hişâm'a ait eserin şevâhid şerhlerindendir (Tahran 1271; nşr. Muhammed Mahmûd İbnü't-Telâmîd, Kahire 1904; Beyrut 1966, Kahire 1904 baskısı esas alınarak; nşr. Ahmed Zâfir Kucân, Beyrut, ts., Dımaşk 1967). Süyûtî'nin aynı eser üzerinde iki şerhi daha vardır: Tuḥfetü'l-ḥabîb bi-nüḥâti Muġni'l-lebîb (nşr. Hasan Melh - Sehî Na'ce, İrbid 2005), el-Fetḥu'l-ḳarîb fî ḥavâşî Muġni'l-lebîb (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2960; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4536, Damad İbrâhim Paşa, nr. 1054, Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 1037, Yazma Bağışlar, nr. 1221). 8. Şerḥu'l-Ḳaṣîdeti'l-Kâfiye. Adı bilinmeyen bir müellifin 657 (1259) yılında yazdığı bir manzumenin (Tabbâ'a göre İbn Mâlik'in el-Kâfiye'sinin, bk. el-İmâmü'l-Ḥâfıẓ, s. 365) şerhidir (nşr. Nâsır Hüseyin Ali, Dımaşk 1989). 9. eş-Şemʿatü'l-muḍîʾe fî ʿilmi'l-ʿArabiyye. Süyûtî'nin ilk eserlerinden iki varaklık bir muhtasar olup Muhammed ed-Dimyâtî tarafından el-Mişkâtü'l-fetḥiyye adıyla şerhedilmiştir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1065). Hişâm Saîd Mahmûd'un el-Mişkâtü'l-fetḥiyye ile birlikte neşrettiği (Bağdat 1983) esere dair Muhammed Abdürraûf el-Münâvî el-Muḥâḍaratü'l-vefiyye ismiyle bir çalışma yapmıştır. 10. el-Aḫbârü'l-merviyye fî sebebi vażʿi'l-ʿArabiyye (nşr. Mevlevî Muhammed Hüseyin - Mevlevî Gulâm Hüseyin, Lahor 1891; İstanbul 1302, et-Tuḥfetü'l-behiyye içinde; Beyrut 1981, İstanbul 1302'den ofset; nşr. Abdullah el-Cübûrî, Beyrut 1982, Resâʾil fi'l-fıḳh ve'l-luġa içinde). 11. el-Münâ fi'l-künâ. Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in el-Muraṣṣaʿının künyelerle ilgili bölümünün muhtasarıdır (nşr. C. F. Seybold, ZDMG, XLIX [1895], s. 231-243). 12. Dîvânü'l-ḥayevân. Müellifin Demîrî'nin Ḥayâtü'l-ḥayevân'ından 901'de (1495-96) yaptığı bir ihtisarın ilk cildi olup II. cildi Ẕeylü'l-ḥayevân adını taşımaktadır (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4170; Nuruosmaniye Ktp., nr. 80). Eserin I. cildini Abraham Ecchellensis Latince'ye çevirmiştir (nşr. Samuel Bochart, Paris 1647). Süyûtî bu alanda şu eserlerinden de bahsetmektedir: el-İlmâʿ fi'l-itbâʿ (İbn Fâris'in Arapça'daki pekiştirme kelimelerini derlediği el-İtbâʿ ve'l-müzâvece adlı sözlüğünün eksikleri tamamlanmış ve ihtisar edilmiş şeklidir); en-Nüket ʿale'l-Elfiyye ve'l-Kâfiye ve'ş-Şâfiye ve Şüzûrü'ẕ-ẕeheb ve'n-Nüzhe (müellif 867'de [1463] başladığı bu eserini 895'te [1490] tamamlamıştır [Brockelmann, VI, 666]; Kütahya Vahîd Paşa İl Halk Ktp., nr. 880); el-Ker ʿalâ ʿAbdilber (bir âyetin i'rabı hakkındaki bu eser Hanefî fakihi Seriyyüddin İbnü'ş-Şıhne'ye reddiyedir [Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil Paşa, nr. 678;

Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 161]); Tuḥfetü'n-nücebâ fî ḳavlihim hâẕâ büsran aṭyebü minhü raṭben (el-Eşbâh ve'n-neẓâʾir fi'n-naḥv içinde).

Meânî, Beyân, Bedî'. 1. ʿUḳūdü'l-cümân fi'l-meʿânî ve'l-beyân (Bulak 1876; Kahire 1939). Müellifin 872'de (1467-68) yazdığı eser Hatîb el-Kazvînî'nin Telḫîṣü'l-miftâḥ'ının manzum şekli olup onu ayrıca Ḥallü'l-ʿUḳūd adıyla şerhetmiştir (Bulak 1876; nşr. Ahmed eş-Şîrâzî, Dehli 1898; Kahire 1884, Şerḥu'd-Demenhûrî ile birlikte; Kahire 1321, 1939). 2. Naẓm (Tanẓîm)ü'l-bedîʿ fî medḥi'ş-şefîʿ. İbn Hicce'nin Hz. Peygamber'e methiye olarak kaleme aldığı el-Bedîʿiyye'sine nazîredir. 133 beyitten meydana gelen ve 147 bedîî sanat ihtiva eden eser, müellifin Şerḥu Naẓmi'l-bedîʿ (el-Cemʿ ve't-tefrîḳ beyne'l-envâʿi'l-bedîʿiyye) adlı şerhiyle birlikte basılmıştır (Kahire 1880; nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali M. Muavvaz, Halep 1995). 3. Cene'l-cinâs (nşr. Hamza ed-Demirdâş Zağlûl, Kahire 1982; nşr. Muhammed Rızk el-Hafâcî, Kahire 1986).

Edebiyat. Süyûtî'nin edebiyatla ilgili en önemli eserleri makāmeleridir. Çeşitli konulardaki yedi makāmesini el-Maḳāmâtü'l-mecmûʿa adıyla bir araya getirmiş, makāmeler daha sonra birçok kişi tarafından derlenmiştir. Bunların içinde en geniş hacimlisi, Semîr Mahmûd ed-Derûbî'nin bir mukaddimeyle birlikte Şerḥu Maḳāmâti Celâliddîn es-Süyûṭî adıyla yaptığı neşir olup yirmi dokuz makāme ihtiva etmektedir (Beyrut 1989). Bazı makāmeleri ayrıca Hindistan'da (1297), İstanbul'da (1298), Kahire'de (1275) yayımlanmış olup Kahire'de tarihsiz bir baskısı daha yapılmıştır (Maḳāmâtü's-Süyûṭî el-edebiyyetü'ṭ-ṭayyibe). Makāmelerden bazıları Osman Reşer tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir. Derûbî neşrinde yer alan makāmelerden bazıları şunlardır: 1. Ḳamʿu (ḳamḥu)'l-muʿârıż fî nuṣreti İbni'l-Fârıż. Görüşleri hakkında ortaya çıkan bir tartışmada Bikāî gibi âlimler tarafından hulûl ve ittihad anlayışına meyletmekle eleştirilen İbnü'l-Fârız'ı savunmak amacıyla kaleme alınmıştır. 2. el-Fâriḳ beyne'l-muṣannif ve's-sâriḳ. Süyûtî'nin, bazı kitaplarından intihal yaptığını iddia ettiği Kastallânî'yi isim vermeden eleştirdiği eseridir. Hilâl Nâcî tarafından yapılan tahkikinin sonunda (Beyrut 1998) ayrıntılı fihristler ve Süyûtî'nin 799 eserinin listesi yer almaktadır. Hilâl Nâcî bu eseri ilk defa kendisinin neşrettiğini söylerse de Kāsım es-Sâmerrâî'nin (ʿÂlemü'l-kütüb, II/4 [1402/1982], s. 741-752) ve Derûbî'nin neşirleri daha eskidir. 3. el-Mekkiyye (en-Nefḥatü'l-miskiyye). Müellifin hac için Mekke'de bulunduğu sırada İbnü'l-Mukrî el-Yemenî'nin ʿUnvânü'ş-şerefi'l-Vâfî'i tarzında bir günde telif ettiği eseridir (Cezayir 1865). 4. el-Kâvî fî Târîḫi's-Seḫâvî. Sehâvî'nin kendisine çok sert eleştiriler yönelttiği eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿdeki iddialarına cevap olarak telif edilmiştir. 5. Bülbülü'r-Ravża. Nil üzerindeki Ravza adası hakkındadır (İstanbul 1298; nşr. Nebîl Muhammed Abdülazîz, Kahire 1981). Süyûtî'nin diğer edebî eserleri arasında şunlar sayılabilir: el-Vesâʾil ilâ (fî müsâmereti) maʿrifeti'l-Evâʾil (Ebû Hilâl el-Askerî'nin el-Evâʾil'inin muhtasarı olmakla birlikte pek çok ilâve ile fıkıh bablarına göre yeniden düzenlenmiştir [nşr. R. Gosche, Halle

1867; nşr. Es‘ad Talas, Bağdat 1950; nşr. İbrâhim Ahmed el-Adevî - Ali Muhammed Ömer, Kahire 1980; nşr. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl, Beyrut 1986; nşr. Muhammed Zeynühüm Muhammed Azb, Kahire 2003]); Reşfü’z-zülâl mine’s-sehari’l-ḥelâl (eserde yirmi âlim evliliklerinin ilk gecesini kendi ilim dallarının terimlerini kullanarak anlatmaktadır [Fas 1319, taşbaskı; Kahire, ts.; Beyrut 1997]); Dürerü’l-kilem ve ġureru’l-ḥikem (Zemahşerî’nin Nevâbiġu’l-kelim’i tarzında bir eserdir [Keşfü’ẓ-ẓunûn, I, 748]); en-Nüch fi’l-icâbe ile’ṣ-ṣulḥ (nşr. E. M. Sartain, New York 1975, et-Teḥaddüs̱ içinde); Nüzhetü’n-nedîm (nşr. Ferec el-Huvâr, Tunus 2003); el-Muḥâḍarât ve’l-muḥâverât (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 5586); Eḥâsinü’l-iḳtibâs fî meḥâsini’l-iḳtibâs (Burdur İl Halk Ktp., nr. 1548-01; Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 1150, Lâleli, nr. 3733); Vaḳʿu’l-es̱el fî ḍarbi’l-mes̱el (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 7913); İtḥâfü’n-nübelâʾ bi-aḫbâri’ṣ-ṣüḳalâʾ (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 708, 1030; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1579).

Tarih. 1. Ṭabaḳātü’l-ḥuffâẓ. Zehebî’nin Tez̠kiretü’l-ḥuffâẓ’ının muhtasarı olup esere Zehebî’den sonra yaşayan kırk yedi hadis hâfızı eklenmiştir (Göttingen 1833; Dımaşk 1347; nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1973, 1994; Beyrut 1983, 1993). Eser ayrıca Z̠eylü Ṭabaḳāti’l-ḥuffâẓ adıyla basılmıştır (Beyrut, ts., Z̠eylü Tez̠kireti’l-ḥuffâẓ li’z̠-Z̠ehebî içinde, s. 345-384). 2. Buġyetü’l-vuʿât* fî ṭabaḳāti’l-luġaviyyîn ve’n-nüḥât. Süyûtî önce 300 civarında kaynaktan yararlanarak yedi ciltlik bir eser kaleme almış, ardından bunu özetleyip 2209 dil âliminin biyografisini içeren eserini meydana getirmiştir (nşr. A. Meursinge, Leiden 1839; nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 2004; nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2005; nşr. Muhammed Abdürrahîm, Beyrut 2005). 3. Târîḫu’l-ḫulefâʾ (Menâhilü’ṣ-ṣafâʾ bi-tevârîḫi’l-eʾimme ve’l-ḫulefâʾ). Hz. Ebû Bekir’den müellifin devrine kadar gelen halifelerin hayatı ve bunların dönemindeki olayların kronolojik sırayla anlatıldığı bir eserdir (nşr. W. N. Lees, Kalküta 1856; Lahor 1870, 1887; Kahire 1887, 1932; nşr. Ca‘fer Ali en-Necînevî, Leknev 1906; nşr. Muhammed Münîr ed-Dımaşkī, Kahire 1932; nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1952, 1964, 1969; nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 1988; nşr. Rıdvân Câmi‘ Rıdvân, Kahire 2004; nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, Kahire 1976; Beyrut 2005; nşr. İbrâhim Sâlih, Beyrut 2003; nşr. Saîd Mahmûd Ukayl, Beyrut 2005; nşr. Vâil Mahmûd eş-Şarkī, Beyrut 2008). İbn Hacer el-Heytemî’nin ihtisar ettiği eseri Abdülkerîm-i Münşî Farsça’ya çevirmiştir. 4. Ḥüsnü’l-muḥâḍara. Eserde Mısır’ın firavunlar dönemi, müslümanlar tarafından fethi, İslâmlaşması süreci, burada kurulan devletler, ayrıca sultanlar, devlet adamları, ileri gelen âlimler, şairler, hekimler ve Mısırlılar’ın âdetleri anlatılmaktadır (nşr. C. J. Tornberg, Upsala 1834 [kısmî neşir]; Kahire 1861, 1864, 1903, 1906, 1909; nşr. Muhammed b. Ahmed en-Neccâr, Kahire 1881; nşr. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, Kahire 1967; Beyrut 2004; nşr. Halîl Mansûr, Beyrut 1997). Müellif bu eseri ez-Zeberced adıyla ihtisar etmiştir. 5. et-Teḥaddüs̱ bi-niʿmetillâh. Süyûtî’nin

otobiyografisi olup hayatı hakkında en önemli kaynak sayılır. Elisabeth Mary Sartain eser üzerinde doktora tezi hazırlayıp neşretmiş (Kahire 1975), Jalāl al-Dīn al-Suyūtī adlı çalışmasını da bu neşrin ilk cildi olarak yayımlamıştır (Cambridge 1975). 6. Naẓmü'l-ʿiḳyân fî aʿyâni'l-aʿyân. IX. (XV.) yüzyılda Mısır, Suriye, Hicaz, Irak, Endülüs gibi bölgelerde yaşamış sultan, kadı, âlim, şair ve siyaset adamlarının tanıtıldığı eser Philip Khuri Hitti tarafından neşredilmiştir (Beyrut-New York 1927; Beyrut 2001; Beyrut, ts. [New York 1927'den ofset]). 7. eş-Şemârîḫ fî ʿilmi't-târîḫ. Bu küçük hacimli eserde Süyûtî tarihlendirme, çeşitli dönemlerde kullanılan takvimlerin ve hicrî takvimin başlangıcı, tarih bilmenin faydaları, gün ve ay isimlerinin menşei gibi konulara yer vermiştir (nşr. Mevlevî Muhammed Hüseyin - Mevlevî Gulâm Hüseyin, Lahor 1890, 1892; nşr. C. F. Seybold, Leiden 1894; nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî, el-Mecelletü't-târîḫiyye, I, Bağdat 1970; nşr. Muhammed b. İbrâhim eş-Şeybânî, Küveyt 1978; Frankfurt am Main 1998 [Seybold 1894'ten tıpkıbasım]; Ahmet Canbek'in bu eser üzerine hazırladığı yüksek lisans tezi için aş.bk.). 8. Muʿcemü şüyûḫî (el-Müncem fi'l-muʿcem). Süyûtî'nin önem sırasına göre üç tabakaya ayırdığı 195 hadis hocasını tanıttığı eseridir (nşr. İbrâhim Bâcis Abdülmecîd, Beyrut 1995). 9. Tebyîżü'ṣ-ṣaḥîfe bi-menâḳıbi'l-İmâm Ebî Ḥanîfe (Haydarâbâd-Dekken 1317/1899, 1915; nşr. Muhammed Âşık, Beyrut, ts.; Beyrut 1989, er-Resâʾilü'l-ʿaşr içinde; nşr. Mahmûd Hasan Nassâr, Beyrut 1990; Karaçi 1990, M. Abdürreşîd Nu'mânî'nin Mekânetü'l-İmâmi'l-Aʿẓam Ebî Ḥanîfe fî ʿilmi'l-ḥadîs̱'i ile birlikte). Müellifin bu konuda şu eserleri de zikredilebilir: Tuḥfetü'l-kirâm bi-aḫbâri'l-ehrâm (nşr. Sâmî Câhîn, Kahire 1992); Tezyînü'l-memâlik bi-menâḳıbi'l-İmâm Mâlik (I-IV, Kahire 1324, Kahire 1325); Ṭabaḳātü'l-uṣûliyyîn (Manisa İl Halk Ktp., nr. 1047/2); el-Mülṭaḳat mine'd-Düreri'l-kâmine (İbn Hacer'in ed-Dürerü'l-kâmine'sinin muhtasarıdır); Târîḫu'l-ʿumr (İbn Hacer'in İnbâʾü'l-ġumr'una zeyildir); ʿAynü'l-İṣâbe fî maʿrifeti'ṣ-ṣaḥâbe (İbn Hacer el-Askalânî'nin el-İṣâbe'sinin muhtasarıdır).

Diğer Eserleri. 1. en-Nükâye. 873'te (1468-69) yazılan eser (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1970) on dört ilim dalı ve on dört konuyla ilgili bir derleme olup müellif tarafından İtmâmü'd-dirâye adıyla şerhedilmiştir (Tahran 1891; Bombay 1891; nşr. Muhammed ez-Zührî el-Gamrâvî, Kahire 1899, Miftâḥu'l-ʿulûm ile birlikte; nşr. Muhammed Kâmil b. Muhammed el-Asyûtî, Kahire 1929, Miftâḥu'l-ʿulûm ile birlikte). Ayrıca Muhammed Yâsîn Abdullah Mîrganî'nin ʿUnvânü'd-dirâye adıyla şerhettiği esere Ahmed b. Ahmed es-Sinbâtî dört ilim daha ilâve edip Ravżatü'l-fühûm adıyla nazma çevirmiştir (a.g.e., a.y.; Brockelmann, VI, 671). 2. el-Lümʿa fî ecvibeti'l-esʾileti's-sebʿa (Kahire 1349, et-Tezkîr bi'l-mecî ve'l-mesîr içinde; nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut 1996). 3. el-Kenzü'l-medfûn ve'l-fülkü'l-meşhûn (Kahire 1288, 1303). 4. Bezlü'l-mechûd fî Ḫizâneti Maḥmûd (nşr. Fuâd Seyyid, MMMA, IV/1 [1958], s. 125-136). Süyûtî'nin diğer eserleri için Derûbî'nin neşrettiği fihristlere ve Tabbâ'ın eserine bakılabilir (bk. bibl.).

Literatür. Süyûtî'nin öğrencileri Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî Tercemetü'l-ʿAllâme es-Süyûṭî (kısmen nşr. Muhammed Hayr el-Bikāî, Dir'iye 2000-2001) ve Abdülkādir b. Muhammed eş-Şâzelî Behcetü'l-ʿâbidîn bi-tercemeti ḥâfıẓi'l-ʿaṣr Celâliddîn es-Süyûṭî (nşr. Abdülilâh Nebhân, Dımaşk 1998) adıyla onun hakkında biyografiler yazmışlardır. Çağdaş müellifler de Süyûtî'nin hayatına dair birçok eser kaleme almıştır. et-Teḥaddüs̱'le ilgili doktora tezi hazırlayan Elisabeth Mary Sartain, Jalāl al-Dīn al-Suyūṭī adlı eserinde Süyûtî'nin hayatını anlatmakta, ayrıca içerdiği notlar sebebiyle bu eser, et-Teḥaddüs̱'ün doğru anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Bu eserin bazı kısımları Hasan Nûreddin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 2002). Sa'dî Ebû Habîb'in Ḥayâtü Celâliddîn es-Süyûṭî maʿa'l-ʿilm mine'l-mehdi ile'l-laḥd adlı eseri (Dımaşk 1993) onun hayatını edebî açıdan anlatması yönüyle değerlidir. Süyûtî'nin makāmeleri üzerinde yıllarca çalışan Semîr Mahmûd ed-Derûbî yirmi dokuz makāmeyi Şerḥu Maḳāmâti's-Süyûṭî adıyla şerhetmiştir (Beyrut 1989). Ahmed el-Hâzindâr ve Muhammed İbrâhim eş-Şeybânî'nin hazırladığı Delîlü maḫṭûṭâti's-Süyûṭî ve emâkinü vücûdihâ (Küveyt 1983), Süyûtî'nin eserlerinin hangi kütüphanelerde bulunduğunu gösteren en kapsamlı çalışmadır. Fakat bu eserin kaynak göstermede ilmî standarda uyulmaması, bazı kitap isimlerinin yanlış okunması, iki kitabın tek kitap gibi verilmesi, Süyûtî'nin fihristlerinin görülmeden hazırlanması ve Brockelmann'dan faydalanılmamış olması gibi kusurları vardır (Derûbî, MMLAÜr., XIII/56 [1999], s. 182). Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl'in Mektebetü'l-Celâl es-Süyûṭî adlı çalışması da (Rabat 1977) alfabetik olarak sıraladığı Süyûtî'nin eserleri hakkında önemli bilgiler vermesine rağmen onun kendi fihristleri görülmeden hazırlanmıştır (a.g.e., XXIII/56 [1999], s. 180). Süyûtî'nin tefsir ilmindeki yeri hakkında, Muhammed Yûsuf eş-Şürbâcî'nin Tunus Zeytûne Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırladığı el-İmâm es-Süyûṭî ve cühûdühû fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân adlı eseriyle (Dımaşk 2001) el-İtḳān'ın kaynakları üzerine Olaf Tyllack'ın Die Quellen Des Itqân von Suyûtî (Münih 1952) ve Kenneth E. Nolin'in The 'Itqan' and Its Sources: A Study of 'Al-Itqan fi Ulum Al-Quran' by Jalal al-Din Al-Süyûtî with reference to 'Al-Burhan fi Ulum Al-Quran' by Badr al-Din Al-Zarkashi (Hartford 1968) isimli doktora tezleri burada zikredilmelidir. Bedî' es-Seyyid el-Lahhâm'ın el-İmâmü'l-Ḥâfıẓ Celâlüddîn es-Süyûṭî ve cühûdühû fi'l-ḥadîs̱ ve ʿulûmihî'si (Dımaşk 1994) Süyûtî'nin hadis ilmindeki yeri hakkında yapılan en kapsamlı çalışmalardan biridir. Süyûtî'nin Arap dili alanındaki yerine dair önemli bir çalışma Ignaz Goldziher'e ait "Zur Charakteristik Gelâl ud-dîn us-Sujûtî's und seiner literarischen Thätigkeit" başlıklı makaledir (Sitzungsberiche der Philosophisch-historischen Classe der Akademie der Wissenschaften, LXIX [Wien 1871], s. 7-28). Michael Barry tarafından İngilizce'ye çevrilen makaleyi J. O. Hunwick ilâve notlar ve düzeltmelerle "Ignaz Goldziher on al-Süyûtî" adıyla yayımlamıştır (MW, VII, [1978], s. 79-99). Tâhir Süleyman Hammûde tarafından Süyûtî hakkında yakın dönemde yapılan bir çalışma, Celâlüddîn es-Süyûṭî: ʿAṣruhû ve ḥayâtühû ve âs̱âruhû ve cühûdühû fi'd-dersi'l-luġavî adını taşımaktadır.

Eser, Arap dünyasında Süyûtî hakkındaki ilk doktora tezi olup (1971) 1989'da Beyrut'ta neşredilmiştir. Mustafa Muhammed eş-Şek'a'nın "Mevsûatü'd-dirâsâti's-Süyûtiyye" serisinin ilk kitabı olarak neşredilen Celâlüddîn es-Süyûṭî: Mesîretühü'l-ʿilmiyye ve mebâḥiṡühü'l-luġaviyye'siyle (Kahire 1981) Abdülâl Sâlim Mekrem'in Celâlüddîn es-Süyûṭî ve eṡeruhû fi'd-dirâsâti'l-luġaviyye adlı eseri de (Beyrut 1989) burada anılmalıdır. Muhammed Celâl Şeref, Celâlüddîn es-Süyûṭî: Menhecühû ve ârâʾühü'l-kelâmiyye'sinde (Beyrut, ts.) Süyûtî'nin mantık, kelâm ve akaide dair bazı görüşlerini incelemiştir. Süyûtî'nin ölümünün 500. yıl dönümü münasebetiyle Ezher Üniversitesi ile ISESCO tarafından 3-5 Nisan 1993'te düzenlenen sempozyumun tebliğleri el-İmâm Celâlüddîn es-Süyûṭî: Faḳīhen ve luġaviyyen ve muḥaddiṡen ve müctehiden adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 2001). Ayrıca et-Türâṡü'l-ʿArabî (XIII/51, Nisan 1994) ve Mecelletü Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye bi-Dımaşḳ (LXVII/4, Ekim 1992) dergileri Süyûtî özel sayıları çıkarmıştır.

Süyûtî hakkında Türkiye'de gerçekleştirilen akademik çalışmaların sayısı çok azdır. 2008 yılı itibariyle Süyûtî'ye dair sadece bir doktora tezi yapılmış (Recep Aslan, 2007, Süyûtî'nin Hadis İlmindeki Yeri, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Süyûtî ile ilgili olarak çoğu edisyon kritik, tercüme ve eser tanıtımı türünden sekiz yüksek lisans tezi hazırlanmıştır: Mahmut Kavaklıoğlu (1989, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Mevlüt Karayılan (1994, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Şahabettin Ergüven (1998, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Caner Akdemir (2000, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ali Böcül (2005, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Murat Atasoy (2006, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Emel Keleş (2007, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ahmet Canbek (2008, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA:Süyûtî, et-Teḥaddüṡ bi-niʿmetillâh (nşr. E. M. Sartain), Cambridge 1975, s. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 39-42, 45, 88, 90, 92, 105-136, 137, 155-159, 165, 205, 225-226, 234, 235, 240, 249-251; a.mlf., Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 336, 338, 339, 442; a.mlf., Buġyetü'l-vuʿât, I, 118, 167, 377, 472; a.mlf., el-Müncem fi'l-muʿcem (nşr. İbrâhim Bâcis Abdülmecîd), Beyrut 1995, s. 86-87, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 23-24; a.mlf., Tedrîbü'r-râvî (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Beyrut 1399/1979, I, 274; II, 139; a.mlf., Ẕeylü Ṭabaḳāti'l-ḥuffâẓ (Ẕeylü Teẕkireti'l-ḥuffâẓ li'ẕ-Ẕehebî içinde), Beyrut, ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî), s. 381, 382; a.mlf., Naẓmü'l-ʿikyân (nşr. Philip K. Hitti), New York 1927, s. 152, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 18; a.mlf., Tebyîżü'ṣ-ṣaḥîfe fî menâḳıbi'l-İmâm Ebî Ḥanîfe (er-Resâʾilü'l-ʿaşr içinde), Beyrut 1409/1989, s. 256-257; a.mlf., ed-Dîbâc ʿalâ Ṣaḥîḥi Müslim b. el-Ḥaccâc (nşr. M. Adnân Dervîş - Heysem Temîm), Beyrut, ts. (Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam), I, 20; a.mlf., Şerḥu Elfiyyeti'l-ʿIrâḳī (nşr. Abdullah M. ed-Dervîş), Dımaşk 1998, s. 147; a.mlf., el-Ḥâvî li'l-fetâvî, Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), I, 385; II, 123-166, 191 vd., 248, 277 vd., 483, 507, 567; a.mlf., Tenzîhü'l-iʿtiḳād ʿani'l-ḥulûl ve'l-ittiḥâd (el-Ḥâvî li'l-fetâvî içinde), Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), I, 304; a.mlf., er-Red ʿalâ men aḫlede ile'l-ʿarż ve cehile enne'l-ictihâde fî külli ʿaṣrin farż (nşr. Halîl el-Meys), Beyrut 1983, s. 112-116, 149, 169; a.mlf., Taḳrîrü'l-istinâd fî tefsîri'l-ictihâd (nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed), İskenderiye 1983, s. 49-50, 69; a.mlf., et-Tenbiʾe bi-men yebʿaṡühullāhü ʿalâ reʾsi külli miʾe (Türâṡiyyât içinde, nşr. Abdürrahîm el-Kürdî), sy. 3, Kahire 2004, s. 113, 116, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 89; a.mlf., Ḳaṭfü'l-ezhâri'l-mütenâṡire fi'l-aḫbâri'l-mütevâtire (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Beyrut 1405/1985, s. 21; a.mlf., Ṭarzü'l-ʿimâme (Şerḥu maḳāmâti Celâliddîn es-Süyûṭî içinde, nşr. Semîr Mahmûd ed-Derûbî), Beyrut 1409/1989, II, 687, 688, 691, 696, 706, 708, 719-720, 736, 737, 749-750, 765, 766-767, 782, 804, 815; a.mlf., el-

Maḳāmetü'l-Lü'lü'iyye (a.e. içinde), II, 1001, 1002, 1005, 1032; a.mlf., Ṣâḥibü seyf ʿalâ ṣâḥibi ḥayf (a.e. içinde), I, 554, 560, 562; a.mlf., ed-Deverânü'l-felekî ʿalâ İbni'l-Kerekî (a.e. içinde), I, 395-396, 397, 409, 419; a.mlf., el-Küllâciyye fi'l-es'ileti'n-nâciyye (a.e. içinde), II, 958-960, 965-966, 969; a.mlf., el-Kâvî fî târîḫi's-Seḫâvî (a.e. içinde), II, 948-949, 950, 953; a.mlf., el-İstinṣâr bi'l-vâḥidi'l-ḳahhâr (a.e. içinde), I, 225, 226, 228; a.mlf., el-Maḳāmetü's-Sündüsiyye (a.e. içinde), I, 575 vd., 614; a.mlf., el-Fettâş ʿale'l-ḳaşşâş (a.e. içinde), II, 868, 870; a.mlf., İʿlâmü'l-erîb bi-ḥudûs̱i bidʿati'l-meḥârîb (nşr. İmâd Tâhâ Ferre), Tanta 1990, s. 5; Sehâvî, eḍ-Ḍav'ü'l-lâmiʿ, IV, 65, 68, 69; XII, 72-73; İbn İyâs, Bedâ'iʿu'z-zühûr, IV, 83; Dâvûdî, Tercemetü'l-ʿAllâme es-Süyûṭî (ed-Dirʿiyye içinde, kısmî nşr. M. Hayr el-Bikāî), III/11-12, Riyad 2000-2001, s. 394, 410; Abdülkādir eş-Şâzelî, Behcetü'l-ʿâbidîn bi-tercemeti ḥâfıẓi'l-ʿaṣr Celâliddîn es-Süyûṭî (nşr. Abdülilâh Nebhân), Dımaşk 1419/1998, s. 61, 64, 67-68, 71, 76, 78-79, 88, 102, 108, 113, 120, 121, 143, 146, 151, 158, 159-164, 165-166, 173-174, 242-245, 255, 257, 261, 262, 269, 279, 280; Abdülkādir el-Ayderûsî, en-Nûrü's-sâfir, s. 19-20, 51, 52; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâ'ire, I, 74, 226; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 19, 67, 126, 127, 162, 232, 398, 597-598, 748; II, 1010, 1042, 1065, 1077, 1155, 1173, 1259, 1301, 1559, 1602, 1731, 1918, 1970; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, X, 75, 76, 78; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 333; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 534-544; E. M. Sartain, Jalāl al-Dīn al-Suyūṭī, Cambridge 1975, s. 24, 36, 40, 92, 115; Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, Mektebetü'l-Celâl es-Süyûṭî, Rabat 1977, s. 384-385; Mustafa eş-Şek'a, Celâlüddîn es-Süyûṭî mesîretühü'l-ʿilmiyye ve mebâḥis̱ühü'l-luġaviyye, Kahire 1401/1981, s. 271; Ahmed el-Hâzindâr - M. İbrâhim eş-Şeybânî, Delîlü maḫṭûṭâti's-Süyûṭî ve emâkinü vücûdihâ, Küveyt 1983, s. 282; Tâhir Süleyman Hammûde, Celâlüddîn es-Süyûṭî: ʿAṣruhû ve ḥayâtühû ve âs̱âruhû ve cühûdühû fi'd-dersi'l-luġavî, Beyrut 1410/1989, s. 51, 106, 110-111, 113, 116, 155; Şerḥu Maḳāmâti Celâliddîn es-Süyûṭî (nşr. Semîr Mahmûd ed-Derûbî), Beyrut 1409/1989, neşredenin girişi, I, 63, 73, 84, 85; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-mü'erriḫûn, Beyrut 1990, III, 183; C. Brockelmann, Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî (trc. Abdülhâlim en-Neccâr v.dğr.), Kahire 1993, VI, 615, 617, 618, 621, 622-627, 637, 638, 639, 641, 643, 644, 646, 663, 666, 671, 672, 676, 681; Sa'dî Ebû Habîb, Ḥayâtü Celâliddîn es-Süyûṭî maʿa'l-ʿilm mine'l-mehd ile'l-laḥd, Dımaşk 1993, s. 61, 64, 65, 200; Bedî' Seyyid el-Lahhâm, el-İmâmü'l-Ḥâfıẓ Celâlüddîn es-Süyûṭî ve cühûdühû fi'l-ḥadîs̱ ve ʿulûmih, Dımaşk 1994, s. 85, 234, 333-379, 400, 463; İyâz Hâlid et-Tabbâ', el-İmâmü'l-Ḥâfıẓ Celâlüddîn es-Süyûṭî, Dımaşk 1417/1996, s. 312-313, 320, 325, 327, 331, 334, 340, 344, 346, 347, 348, 365, 366, 374, 388, 401, 409; el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Ḥadîs̱ (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1991, I, 595-611, 653-656; II, 1329; el-Fihrisü'ş-şâmil: es-Sîre (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1996, I, 413; II, 620, 777-779; Yahyâ Mahmûd Sââtî, "Fihrisü mü'ellefâti's-Süyûṭî el-mensûḫ fî ʿâm 903h.", ʿÂlemü'l-kütüb, XII/ 2, Riyad 1411/1991, s. 232-248; Adnân Dervîş, "İttihâmü'l-Celâl", et-Türâs̱ü'l-ʿArabî, XIII/51, Dımaşk 1993, s. 90 vd.; Abdülilâh Nebhân, "Celâlüddîn es-Süyûṭî: İzâ'ât taḥlîliyye fî sîretih", a.e., XV/57 (1994), s. 80-99; Semîr Mahmûd ed-Derûbî, "es-Süyûṭî ve risâletühû: 'Fihristü mü'ellefâtî', el-ʿulûmü'd-dîniyye", MMLAÜr., XXIII/ 56 (1999), s. 169-223; XXIII/57 (1999), s. 99-148; a.mlf., "es-Süyûṭî ve risâletühû: 'Fihristü mü'ellefâtî', ʿulûmü'l-luġa ve'n-naḥv ve'l-belâġa ve'l-edeb ve't-târîḫ", a.e., XXVII/64 (2003), s. 29-95; Abdülkadir Karahan, "Süyûtî", İA, XI, 258-263; E. Geoffroy, "al-Suyūṭī", EI² (İng.), IX, 913-916; L. Conrad, "al-Suyūṭī", Dictionary of the Middle Ages (ed. J. R. Strayer), New York 1989, XI, 520-521; Yusuf Şevki Yavuz, "el-Budûrü's-sâfire", DİA, VI, 360; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", a.e., XV, 48; a.mlf., "İbn Hacer el-Askalânî", a.e., XIX, 515; a.mlf., "el-Mevzûât", a.e., XXIX, 497-498.

Halit Özkan

Kur'an İlimleri. Süyûtî, tefsiri derinleştiği ilimlerin başında saydığı gibi benzerlerinin yazılmadığını iddia ettiği eserlerinden ilk altısı da Kur'an ilimlerine dairdir (Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 336-338; et-Teḥaddüs̱, s. 105). Bu alanda en çok eser veren âlimlerden olan Süyûtî, eserlerinin tefsirde okuyucusunu başka bir esere ihtiyaç duymayacak şekilde bir bütünlük oluşturduğu kanaatindedir (Ḳatfü'l-ezhâr, vr. 3a). Doğu'da Moğol istilâsı, Batı'da Endülüs faciasının yaşandığı bir dönemin ardından bu eserlerini kaleme alırken ilmin zayi olmasından endişe ederek o güne kadar yazılmış kitapları sonraki nesillere aktarmaya çalışmıştır. Bu sebeple onun yazdıkları başta Ahmed b. Menî'in Müsned'i, İbn Mâce ve İbn Merdûye'nin tefsirleri, İbnü'l-Enbârî'nin

Kitâbü'l-Meṣâḥif'i, Ebü'ş-Şeyh'in Tefsîr'i ve Ṣevâbü'l-aʿmâl'i gibi bugüne ulaşmayan kaynaklar olmak üzere mevcut birikimi zamanımıza taşıması açısından önemlidir. Dağınık şekilde bulunan bilgileri Kur'an ilimlerinde olgunluk dönemini temsil eden eserlerinde derli toplu halde bir araya getirmesi ve çoğunlukla bu bilgilerin kaynağına işaret etmesi araştırmacılara kolaylık sağlamıştır. Süyûtî'nin el-İtḳān'ı ve Tefsîrü'l-Celâleyn'i günümüze kadar tefsir öğretimi ve araştırmalarında en çok başvurulan kaynaklar arasında yer aldığı gibi müfessirlerin biyografilerine dair eseri de bu literatürün öncüsü durumundadır.

Süyûtî'nin hadisçi kimliği tefsir alanındaki eserlerinin rivayet ve nakil ağırlıklı olması sonucunu doğurmuştur. Kur'an'ın mânalarına dair Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen rivayetlere dayanmayan görüşleri "mahzâ re'y" ve bunlardan kurallara uygun olanları "te'vil", kuralların dışına çıkan ve hataya düşenleri ise "tahrif" ve "tebdil" diye nitelendiren Süyûtî tefsirde bu rivayetlerle sınırlı kalmanın gerekli ve yeterli olduğunu, onlardan daha güzel bir görüş ortaya koyacağını zannedenlerin itham altında kalacağını ve aldanacağını söyler. Yapılması gereken şey sadece bu rivayetler arasında ehli tarafından tercihte bulunmaktır (a.g.e., vr. 1b). Süyûtî, felsefeyle uğraşıp hadis ilimlerini ihmal edenlerin Kur'an tefsirinde sahih rivayetleri terkederek gereksiz yere te'vile ve mecaza yönelmelerini şiddetle eleştirir (Nevâhidü'l-ebkâr, neşredenin girişi, s. 42-51). Ancak onun tefsirde karşı çıktığı asıl husus sahih nakle rağmen delile dayanmayan re'yin ileri sürülmesidir. Zira naklin bulunmadığı yerlerde sağlam delile dayanmak suretiyle Süyûtî'nin de meseleleri dirâyet yoluyla ele aldığı anlaşılmaktadır. Onun Kur'an ilimleri ve tefsir konusunda dikkat çeken görüşleri de vardır. Mensuh âyetlerin sayısını yirmi olarak tesbit etmesi (el-İtḳān, II, 708-713), hurûf-i mukattaaları müteşâbihattan kabul etmesi ve müteşâbihlerin anlamını yalnız Allah Teâlâ'nın bilebileceğini söylemesi (a.g.e., I, 642, 658), Fâtiha'daki besmelenin ispatının da nefyinin de zannî değil katî olduğunu ileri sürmesi (et-Teḥaddüṣ, s. 229), Hz. İbrâhim'in kurban etmek istediği çocuğunun (Sâffât 37/101-102) İsmâil değil İshak olduğunu iddia etmesi (el-Ḥâvî, II, 34-39), Bakara sûresindeki (2/238) orta namazın ikindi değil öğle namazı olduğunu belirtmesi (et-Teḥaddüṣ, s. 229) bunun örnekleri arasında zikredilebilir.

Kur'an ilimleri alanında çok sayıda eser veren Süyûtî bazı eleştirilere hedef olmuştur. 1. Asılsız rivayetlere ve İsrâiliyat'a yer verdiği, özellikle tefsirle ilgili bütün rivayetleri derleme amacı taşıyan ed-Dürrü'l-menṣûr'unda asılsız rivayetlerin bulunduğu üzerinde durulmuştur (meselâ bk. I, 233-249; VII, 116-118, 155-165, 178-186, 191-195). Süyûtî bu rivayetlerle ilgili bir değerlendirmede bulunmamıştır (Şürbacî, s. 268-270). 2. Kur'an'da müphem bırakılan hususları mesnetsiz şekilde tafsil etmiştir. Tefsîrü'l-Celâleyn'de Bakara sûresinin 35. âyetinde yasaklandığı belirtilen ağacı buğday ve üzümle açıklaması, aynı sûrede (2/73) ineğin dilinden ya da kuyruk sokumundan söz etmesi, A'râf sûresinde (7/145) zikredilen levhaları ayrıntılı biçimde tasvir etmesi bu

tür açıklamalardandır (Candan, sy. 3 [2000], s. 345-350). 3. Sebeb-i nüzûle dair rivayetlere dayanarak bazı âyetleri genel anlamından uzaklaştırmış ve tahsis yoluna gitmiş, Leyl sûresinin 17-18. âyetlerinin Hz. Ebû Bekir'le ilgili olduğunu ortaya koymak için el-Ḥablü'l-vesîḳ fî nuṣreti'ṣ-Ṣıddîḳ adıyla bir eser kaleme almıştır. 4. Kur'an'da zâit harf ve kelimeler bulunduğunu ileri sürmüştür (eleştiriler için ayrıca bk. el-İtḳān [giriş], I, 65-69; Zehebî, I, 244-245; Kāsıd Yâsir, VIII [1977], s. 399-400).

Eserleri. Süyûtî, otobiyografik eseri et-Teḥaddüs̱'te eserlerini önem ve hacim gibi kriterler açısından tasnif ederek sıralamıştır. Kur'an ilimlerine dair olanlar aşağıda bu sıralamaya göre verilmiş, daha sonra bu kaynakta yer almayanlar zikredilmiştir. 1. el-İtḳān* fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân. Süyûtî'nin, sadece Fâtiha sûresinin ilk altı âyetiyle Kevser sûresi tefsirini yazabildiği (et-Teḥaddüs̱, s. 129) Mecmaʿu'l-baḥreyn ve maṭlaʿu'l-bedreyn adlı dirâyet tefsirine mukaddime olarak düşündüğü kapsamlı eseridir (Kalküta 1852-1854; Kahire 1278, 1287, 1306; nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1387/1967, 1405/1985; nşr. Ahmed b. Ali, Kahire 2005; nşr. Mustafa Dîb el-Bugā, Beyrut 1407/ 1987; nşr. Fevvâz Ahmed Zemerlî, Beyrut 1999; nşr. Mahmûd Ahmed el-Kaysiyye, Ebûzabî 2003; nşr. Merkezü'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye, Medine 1426). Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik eseri Türkçe'ye (el-İtkān fî ulûmi'l-Kur'ân: Kur'an İlimleri Ansiklopedisi, İstanbul 1987), Hamid Algar İngilizce'ye (Comprehensive Guide to the Sciences of the Qur'an, Berkshire 2008) çevirmiştir. Eserin kaynakları üzerine Olaf Tyllach (Münih 1952) ve Kenneth E. Nolin (Hartford 1968) birer çalışma yapmıştır. 2. Tercümânü'l-Ḳurʾân. Muttasıl senedlerle Hz. Peygamber'e ulaşan 10.000 civarında rivayeti ihtiva eden (müsned) bir tefsirdir. Müellifin tamamlandığını ve beş cilt olduğunu söylediği eserin (Ḳatfü'l-ezhâr, vr. 1b) 1314'te (1896-97) Mısır'da basıldığı zikredilmişse de (Serkîs, I, 1077) basılmış olan eser onun muhtasarı olan ed-Dürrü'l-mens̱ûr olup asıl kitabın günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 3. ed-Dürrü'l-mens̱ûr* fi't-tefsîr bi'l-meʾs̱ûr. En hacimli rivayet tefsiri olarak kabul edilir (Kahire 1314; Tahran 1377; Beyrut, ts., 1972, 1983, 1991, 2001). Eser ayrıca Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (I-XVII, Riyad 2003). Ömer b. Garâme el-Amravî, Fehresü eḥâdîs̱i'd-Dürri'l-mens̱ûr fi't-tefsîr bi'l-meʾs̱ûr adıyla bir eser yayımlamıştır (Riyad 1408/1988). 4. Ḳatfü'l-ezhâr fî keşfi'l-esrâr (Esrârü't-tenzîl). Kur'an'ın iʿcâzının ve belâgat üslûplarının, âyet ve sûreler arasındaki münasebetlerin, kıraat farklılıklarından doğan anlam zenginliğinin ele alındığı eser Tevbe sûresinin 92. âyetine kadar yazılmış olup Muhammed el-Hamâdî tarafından neşredilmiştir (I-II, Katar 1414/ 1994). 5. el-İklîl fi'stinbâṭi't-tenzîl. Ahkâm âyetlerinin tefsirine dairdir. Eserde kelâm konularına da girilmiş ve Ehl-i sünnet'in görüşleri savunulmuştur. Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk'ın tashihleriyle (Kahire 1373/ 1953) ve Seyfeddin Abdülkādir el-Kâtib'in hadis tahrîcleriyle (Beyrut 1405/1985) basılan eser üzerinde Âmir b. Ali el-Arabî doktora tezi hazırlamıştır (Cidde 1422/2002). 6. Tenâsüḳu'd-dürer fî tenâsübi's-süver. Ḳatfü'l-ezhâr'ın ilgili bölümünden ihtisar edilmiş ve 883 (1478) yılında tamamlanmıştır

(Tenâsüḳ, s. 53-54; nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dımaşk 1983; nşr. Abdülkādir Ahmed Atâ, Beyrut 1406/1986). Kitap Esrâru tertîbi'l-Ḳurʾân (nşr. Abdülkādir Ahmed Atâ, Kahire 1396/1976) ve Tertîbü süveri'l-Ḳurʾân (nşr. es-Seyyid el-Cümeylî, Beyrut 1986) adlarıyla da yayımlanmış, Mustafa Karakoç tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Sûrelerin Sıralanışındaki Sırlar, İstanbul 2004). 7. Lübâbü'n-nüḳūl fî esbâbi'n-nüzûl. Konusunda en hacimli kitaplardan olup 950 civarında âyetin nüzûl sebebine yer verilen eserde zayıf rivayetler de vardır. Tefsîrü'l-Celâleyn'in kenarında (Mısır 1301, 1316, 1342) ve müstakil olarak çeşitli baskıları yapılan eser (Kahire 1951, 1954; Tunus 1984; Dımaşk, ts.) ayrıca Hâlid Şibl (Beyrut 2002) ve Muhammed el-Fâzılî (Beyrut 2000) tarafından neşredilmiştir. 8. Tekmiletü Tefsîri'l-Celâl el-Maḥallî. Celâleddin el-Mahallî'nin Fâtiha sûresiyle Kehf'ten Nâs sûresine kadar yazabildiği tefsirin diğer sûrelerine dair olup kırk günde yazılmıştır. Eser iki müellifinin adına işaretle Tefsîrü'l-Celâleyn diye meşhur olmuştur (bk. TEFSÎRÜ'l-CELÂLEYN). Kur'ân-ı Kerîm'in ve çeşitli tefsirlerin kenarında veya şerh ve hâşiyeleriyle birlikte çok sayıda baskısı bulunan eser (Delhi 1211/1796; Kalküta 1256/1840; Mısır 1280; Bombay 1282/ 1865) ayrıca Lübâbü'n-nüḳūl'le birlikte basılmış, Tefsir-i Celâleyn: Celâleyn Tefsiri Tercümesi (Ali Rıza Kaşeli v.dğr., I-III, İstanbul 1997) ve Kelime Anlamlı Celâleyn Tercümesi (Taha Alp v.dğr., I-V, İstanbul 2005) adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. 9. Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr. Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl'ini okutan müellifin bu eser üzerine Hûd sûresine kadar aldığı notlardan oluşturduğu bir hâşiye olup yaklaşık yirmi yıllık bir süre sonunda 900'de (1494-95) tamamlanmış (el-Fihrisü'ş-şâmil, VII, 1865-1873), bazı bölümleri hakkında Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi'nde üç ayrı doktora çalışması yapılmıştır (Ahmed Hâc Muhammed Osman, Baştan Bakara sûresinin 20. âyetine kadar, 1423-1424; Muhammed Kemâl Ali, Bakara sûresinin 21. âyetinden Âl-i İmrân sûresinin 112. âyetine kadar, 1424-1425; Ahmed b. Abdullah b. Ali ed-Derûbî, Âl-i İmrân sûresinin 113. âyetinden Tevbe sûresinin 48. âyetine kadar, 1424-1425). 10. Ṭabaḳātü'l-müfessirîn. Türünün ilk örneği olan ve 136 müfessirin biyografisini içeren eser müellifin vefatı sebebiyle tamamlanamamıştır. Süyûtî'nin talebesi Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî'nin 704 biyografi ihtiva eden Ṭabaḳātü'l-müfessirîn'i bu eserin ikmal edilmesiyle meydana gelmiş olup Süyûtî'nin eseri Meursinge (Leiden 1839) ve Ali Muhammed Ömer (Kahire 1396/1976) tarafından neşredilmiştir. 11. Şerḥu'ş-Şâṭıbiyye. Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'nin Ḥırzü'l-emânî (eş-Şâtıbiyye) adlı kasidesinin şerhidir. Kısa açıklamalardan oluşan ve 884'te (1479) tamamlanan eseri Ebû Âsım Hasan b. Abbas b. Kusay (Kahire 1424/ 2004) ve Abdullah b. Abdurrahman eş-Şeşerî - Muhammed b. Fevzân el-Ömer (Riyad 1428/2007) Şerḥu Ḳaṣîdeti'l-İmâm Ebi'l-Ḳāsım eş-Şâṭıbî adıyla yayımlamıştır. 12. et-Taḥbîr fî ʿulûmi't-tefsîr. Süyûtî'nin ulûmü'l-Kur'ân'a dair ilk eseri olup 872'de (1467-68) tamamlanmıştır. Abdurrahman b. Ömer el-Bulkīnî'nin Mevâḳıʿu'l-ʿulûm'unu esas alan kitap Züheyr Osman Ali (Katar, ts.) ve Fethî Abdülkādir Ferîd (Riyad 1402/1982) tarafından neşredilmiştir. 13.

Muᶜterekü'l-aḳrân fî müştereki'l-Ḳurˀân (Muᶜterekü'l-aḳrân fî iᶜcâzi'l-Ḳurˀân) (nşr. Muhammed el-Bicâvî, I-III, Kahire 1973; Beyrut 1988). 14. Müfḥimâtü'l-aḳrân fî mübhemâti'l-Ḳurˀân. Konusunda son eser olarak kabul edilen ve çeşitli baskıları bulunan kitabı (Leiden 1839; Kahire 1309; Beyrut 1976) ayrıca İyâz Hâlid et-Tabbâ' (Beyrut 1986) ve Mustafa Dîb el-Bugā (Dımaşk 1991) yayımlamıştır. 15. el-Mühez̠z̠eb fîmâ vaḳaᶜa fi'l-Ḳurˀân mine'l-muᶜarreb. Alfabetik sıraya göre düzenlenen ve 878'de (1473) tamamlanan eser el-Mevrid dergisinde yayımlanmış (sy. 1-2 [Bağdat 1971], s. 57-126), Tihâmî Râcî el-Hâşimî (Mağrib, ts.) ve Semîr Hüseyin Halebî (Beyrut 1988) tarafından da neşredilmiştir. Süyûtî, daha sonra Mısır Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah Abdülazîz b. Ya'kūb'un isteği üzerine bu kitabın muhtasarını dillere göre düzenleyerek el-Mütevekkilî fîmâ verede fi'l-Ḳurˀân bi'l-luġāti'l-Ḥabeşiyye ve'l-Fârisiyye ve'r-Rûmiyye ve'l-Hindiyye ve's-Süryâniyye ve'l-ᶜİbrâniyye ve'n-Nabaṭiyye ve't-Türkiyye ve'z-Zenciyye ve'l-Berberiyye adlı eserini meydana getirmiştir (Kahire 1306; Dımaşk 1348; nşr. Abdülkerîm ez-Zebîdî, Beyrut 1988). 16. Ḫamâˀilü'z-zehr fî feżâˀili's-süver. Bir nüshası Berlin'de bulunmaktadır (Hâzindâr - Şeybânî, s. 36). 17. Şerḥu'l-istiᶜâẕe ve'l-besmele (Riyâżu'ṭ-ṭâlibîn fî şerḥi'l-istiᶜâẕe ve'l-besmele). Müellifin 865'te (1461) tamamladığı ve hocası Bulkīnî'nin takrizi dolayısıyla imha etmediğini söylediği eserin (et-Teḥaddüs̱, s. 239) nüshalarının bulunduğu belirtilmiştir (Şerkāvî, s. 212; Hâzindâr - Şeybânî, s. 38). 18. Kebtü'l-aḳrân fî ketbi'l-Ḳurˀân. Kur'an'ın yazım kuralları hakkındaki eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. 19. Merâṣıdü'l-meṭâliᶜ fî tenâsübi'l-maḳāṭıᶜ ve'l-meṭâliᶜ. Muhammed b. Ömer b. Sâlim Bazmûl (ᶜİlmü'l-münâsebât fi's-süver ve'l-âyât içinde, Mekke 1423/2002, s. 121-196) ve Muhammed Yûsuf eş-Şürbacî (Mecelletü'l-Aḥmediyye, Dübey, ts., sy. 4) tarafından neşredilmiş, Süleyman Mollaibrahimoğlu eseri Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1994). 20. Fetḥu'l-celîl li'l-ᶜabdi'z̠-z̠elîl fi'l-envâᶜi'l-bedîᶜiyyeti'l-müstaḫrece min ḳavlihî teᶜâlâ "Allāhü veli'yyüllez̠îne âmenû". Bakara sûresinin 257. âyetindeki bedî' sanatlarına dairdir. Abdülkādir Ahmed Abdülkādir'in yayımladığı eseri (Amman 1992) Rıza Halilov ve Cüneyt Eren Türkçe'ye tercüme etmiştir (Erzurum 2001). 21. el-Ezhârü'l-fâˀiḥa ᶜale'l-Fâtiḥa. Bir nüshası Berlin'dedir (Hâzindâr - Şeybânî, s. 30). 22. el-Kelâm ᶜalâ evveli sûreti'l-Fetḥ. Müellifin 867 (1462-63) yılında hocalığa başlaması münasebetiyle verdiği dersin metni olup âyetlerin tasavvuf ilmi açısından değerlendirildiği son kısmı eksik olduğu halde eser Mücâhid Tevfîk el-Cündî tarafından yayımlanmıştır (Mecelletü'l-Ezher, LV/4 [1983], s. 490-496). 23. el-Yedü'l-büsṭâ fî taᶜyîni'ṣ-ṣalâti'l-vüsṭâ. Eserde Bakara sûresinin 238. âyetinde sözü edilen "orta namaz"ın öğle namazı olduğu görüşü savunulmuştur (nüshaları için bk. Şerkāvî, s. 384; Hâzindâr - Şeybânî, s. 138-139). 24. Mîzânü'l-maᶜdele fî şeˀni'l-besmele (nüshaları için bk. Şerkāvî, s. 362; Hâzindâr - Şeybânî, s. 44). 25. el-Kelâm ᶜalâ ḳavlihî teᶜâlâ "velev yuˀâḫiẕü'llāhü'n-nâse bimâ kesebû". Fâtır sûresinin 45. âyetinin tefsirine dair olup muhtemelen Süyûtî'nin ilk kaleme aldığı ve daha sonra içindeki görüşlerden rücû ettiği kitapları arasında yer alır

(Şürbacî, s. 229). 26. el-Meʿâni'd-daḳīḳa fî idrâki'l-ḥaḳīḳa. Bakara sûresinin 31. âyetinin tefsiriyle ilgili olup Ali b. Yûsuf'un Ṭarḥu'd-dür adlı eseriyle birlikte basılmıştır (Mısır 1285). 27. Dercü'l-ʿulâ fî ḳırâʾati Ebî ʿAmr b. el-ʿAlâ. Müellifin muhtemelen görüşlerinden rücû ettiği kitapları arasında yer aldığı belirtilmiştir (a.g.e., s. 230). 28. ed-Dürrü'n-nes̱îr fî ḳırâʾati İbn Kes̱îr. Bu da görüşlerinden rücû ettiği kitaplarındandır (a.g.e., s. 230). 29. el-Ḳavlü'l-faṣîḥ fî taʿyini'ẕ-ẕebîḥ. Hz. İbrâhim'in kurban etmek istediği oğlunun İsmâil değil İshak olduğunun ileri sürüldüğü eser el-Ḥâvî içinde yayımlanmıştır (II, 34-39). 30. el-Ḥablü'l-vesîḳ fî nuṣreti'ṣ-Ṣıddîḳ. Leyl sûresinin 17. âyetinin âm değil Hz. Ebû Bekir'e has olduğunun ileri sürüldüğü risâle el-Ḥâvî içinde neşredilmiştir (II, 44-54). 31. Defʿu't-teʿassüf fî iḫveti Yûsuf. Hz. Yûsuf'un kardeşlerinin peygamber olmadığına dair olan eser el-Ḥâvî içinde (II, 23-26) ve Mevlevî Muhammed Hüseyin - Mevlevî Gulâm Hüseyin tarafından Süyûtî'nin on iki risâlesini bir araya getiren mecmuada (Lahor 1891) neşredilmiştir. 32. el-Kaẕâẕe fî taḥḳīḳi maḥalli'l-istiʿâẕe. Âyet iktibas ederken, "Ḳāle'llāhu teâlâ baʿde eʿûẕü billâhi mine'ş-şeyṭâni'r-racîm" demenin câiz olup olmadığına dairdir ve el-Ḥâvî içinde yayımlanmıştır (II, 6-10). 33. Nefḥu'ṭ-ṭîb min esʾileti'l-ḫaṭîb. Bakara sûresinin 257. âyetinin i'rabına dair olan eser Neşrü'ṭ-ṭîb ʿale'l-ḫaṭîb adıyla da bilinir (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1959, el-Ḥâvî içinde). 34. İtmâmü'n-niʿme fi'ḫtiṣâṣi'l-İslâm bi-hâẕihi'l-ümme. Önceki ümmetlerin İslâm sıfatını taşımaması hakkındadır. 888'de (1483) kaleme alınmış olup el-Ḥâvî içinde neşredilmiştir (II, 286-304). 35. el-Fevâʾidü'l-bârize ve'l-kâmine fi'n-niʿami'ẓ-ẓâhire ve'l-bâṭıne. Lokman sûresinin 20. âyetinin tefsiri hakkındadır (nüshaları için bk. Hâzindâr - Şeybânî, s. 274-275). 36. el-Muḥarrer fî ḳavlihî teʿâlâ "li-yaġfira lekellāhü mâ teḳaddeme min ẕenbike ve mâ teʾaḫḫar". Fetih sûresinin 2. âyetinin tefsiriyle ilgili olan eseri Hüseyin Muhammed Ali Şükrî Medine'de neşretmiştir (Nevâhidü'l-ebkâr, neşredenin girişi, s. 23). Süyûtî et-Teḥaddüs̱'te (s. 127-133) daha sonra rivayete önem verenlerin usulünce yazdığı ve fazla önem vermediği eserlerini sıralamıştır: el-Münteḳā min Tefsîri İbn Ebî Ḥâtim, el-Münteḳā min Tefsîri'l-Firyâbî, el-Münteḳā min Feżâʾili'l-Ḳurʾân li-Ebî ʿUbeyd, el-Münteḳā min Tefsîri ʿAbdirrezzâḳ, Mecmaʿu'l-baḥreyn ve maṭlaʿu'l-bedreyn, Mefâtîḥu'l-ġayb, Meydânü'l-fürsân fî şevâhidi'l-Ḳurʾân, Mecâzü'l-fürsân ilâ Mecâzi'l-Ḳurʾân, el-Elfiyye fi'l-ḳırâʾati'l-ʿaşr (son beş eser tamamlanmamıştır). el-İtḳān'da (II, 707) nâsih ve mensuh konusunda bir kitap yazdığını söyleyen, ancak et-Teḥaddüs̱'te bundan söz etmeyen Süyûtî eserlerine ait fihristte en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ adlı bir kitabını kaydetmektedir (Derûbî, XXIII/56 [1999], s. 189). Bugā bir nüshasının bulunduğunu söylüyorsa da (el-İtḳān, II, 707, 4 nolu dipnot) eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. Süyûtî'nin el-Ḥâvî li'l-fetâvî'sinde Kur'an'la ilgili soruların cevaplandırıldığı "el-Fetâva'l-Ḳurʾâniyye" başlıklı bir bölüm yer almaktadır (II, 5-60). Bu sayılanların dışında çeşitli kaynaklarda Süyûtî'ye nisbet edilen veya Süyûtî'nin başta el-İtḳān olmak üzere çeşitli

kitaplarındaki bölümlerden derlenen bazı eserler de bulunmaktadır (Brockelmann, GAL, II, 181-183; Suppl., II, 179-181; Şürbacî, s. 237-241).

BİBLİYOGRAFYA:Süyûtî, Ḳatfü'l-ezhâr fî keşfi'l-esrâr, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 146, vr. 1b, 3a; a.mlf., el-Muḥarrer fî ḳavlihî teʿâlâ "li-yaġfira lekellāhü mâ teḳaddeme min ẕenbike ve mâ teʾaḫḫar", Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 2103, vr. 63b; a.mlf., Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 336-349; a.mlf., et-Teḥaddüs̱ bi-niʿmetillâh (nşr. E. M. Sartain), Cambridge 1975, s. 105-136, 229, 239; a.mlf., el-Ḥâvî li'l-fetâvî, Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), II, 5-60; a.mlf., Tenâsüḳu'd-dürer fî tenâsübi's-süver (nşr. Abdülkādir Ahmed Atâ), Beyrut 1406/ 1986, s. 53-54, 152; a.mlf., el-İtḳān (Bugā), I, 642, 658; II, 707-713, 976; a.e., Medine 1426, Giriş, I, 65-69; Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr (nşr. Ahmed Hâc M. Osman, doktora tezi, 1423-24), Câmiatü Ümmi'l-kurâ, neşredenin girişi, s. 19-24, 42-51; Abdülkādir eş-Şâzelî, Behcetü'l-ʿâbidîn bi-tercemeti ḥâfıẓi'l-ʿaṣr Celâliddîn es-Süyûṭî (nşr. Abdülilâh Nebhân), Dımaşk 1419/ 1998, s. 175-181; Serkîs, Muʿcem, I, 1077; Brockelmann, GAL, II, 181-183; Suppl., II, 179-181; Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, Mektebetü'l-Celâl es-Süyûṭî, Rabat 1397/1977, tür.yer.; Ahmed el-Hâzindâr - M. İbrâhim eş-Şeybânî, Delîlü maḫṭûṭâti's-Süyûṭî ve emâkinü vücûdihâ, Küveyt 1983, tür.yer.; M. Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsîr ve'l-müfessirûn, Kahire 1405/1985, I, 244-245; el-Fihrisü'ş-şâmil: ʿUlûmü'l-Ḳurʾân, maḫṭûṭâtü't-tefsîr (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1987, VII, 1865-1873; M. Yûsuf eş-Şürbacî, el-İmâm es-Süyûṭî ve cühûdühû fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân, Dımaşk 1421/2001, tür.yer.; Kâsıd Yâsir Hüseyin, "Menhecü'l-Celâleyn fî tefsîri'l-Ḳurʾân: el-Ḳısmü'ş-şânî", Âdâbü'r-râfideyn, VIII, Musul 1977, s. 399-400; Semîr Mahmûd ed-Derûbî, "es-Süyûṭî ve risâletüh: 'Fihristü müʾellefâtî', el-ʿUlûmü'd-dîniyye", MMLAÜr., XXIII/56 (1999), s. 189-190; Abdülcelil Candan, "Celâleyn Tefsirine Eleştirel Bir Yaklaşım", Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 3, Van 2000, s. 345-350.

Mehmet Suat Mertoğlu

Arap Dili ve Edebiyatı. Şümünnî, Kâfiyeci ve Seyfeddin İbn Kutluboğa gibi dönemin önde gelen nahivcilerinin öğrencisi olan Süyûtî ilk icâzetini Arap dili öğretimi konusunda almış, birçok esere ulaşma imkânı bulmuş, lugat, nahiv, sarf, belâgat, dil bilimi, nahiv usulü, imlâ gibi dallara ilişkin çok sayıda eser kaleme almıştır. Onun bu alandaki en önemli eseri el-Müzhir fî ʿulûmi'l-luġa'dır. Süyûtî, hadis rivayetinde kullanılan bölümleme ve terminolojiyi bu eserinde lugat rivayetine uyarlamış, bu arada hadis metodolojisinin dil bilimiyle uyuşmayan yönlerini terketmiştir. Lugavî rivayetlerin eleştirisiyle ilgili olarak daha önce İbn Cinnî bazı hususlara temas etmiş, Kemâleddin el-Enbârî de bu rivayetlerin tenkidine dair esasları tesbit etmeye çalışmıştır. Ancak bunlardan sonra fıkıh usulü âlimlerinin ele aldığı bazı konular ve dilcilerin temas ettiği dağınık bilgiler dışında Süyûtî'ye kadar bu alanla ayrıntılı biçimde ilgilenen olmamıştır (Hammûde, s. 237-238). Süyûtî hadis rivayetindeki katı kriterlerin dil alanında uygulanmasının gerekli sayılmadığını, çünkü dilde uydurmaya sevkedecek etkenlerin mevzû hadis üretmeye yöneltecek sebepler kadar çok olmadığını belirtir. Lugat malzemesinin kayda geçirilmesi konusunu da ele alarak tashif ve tahrifin lugat malzemesinin doğrudan kitaplardan öğrenilmesi dolayısıyla ortaya çıktığına dikkat çeker ve bundan sakınmanın yolunun hadis rivayetinde görüldüğü gibi bilgilerin hocadan dinlenerek alınması olduğunu belirtir (a.g.e., s. 247). Bazı araştırmacılar el-Müzhir'deki bilgilerin önceki âlimlerin eserlerinden aktarıldığını ileri sürmüşse de Süyûtî bu nakilleri dikkatli ve bilinçli bir şekilde yapmış, özenle planlayıp eserinde en doğru yere yerleştirmiştir. el-Müzhir ayrıca günümüze

ulaşmayan pek çok eserin ihtiva ettiği birçok önemli bilginin günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Süyûtî'nin dili ilgilendiren eserlerinden bazıları Kur'an Arapçası'na dairdir. Bu tür teliflerinde ta'rîb konusunu da inceleyen Süyûtî, Kur'an'da Arapça dışında kelimelerin bulunduğunu kabul etmektedir. Ancak ona göre bu kelimeler değişikliğe uğrayarak Arapçalaşmış ve bu dilin bir unsuru haline gelmiştir (a.g.e., s. 192). Süyûtî, el-Mühe̠z̠zeb fîmâ vaḳaʿa fi'l-Ḳurʾân mine'l-muʿarreb ve el-Mütevekkilî adlı eserlerinde bu tür kelimelerin sayısını 117'ye kadar çıkarmıştır. Ancak bunlardan bazılarının aslında Arapça olduğu tesbit edilmiş, ayrıca bir kısım eserlerinde Arapça olmadığını söylediği bazı kelimeleri başka yerlerde Arap lehçelerine ait kelimeler arasında saymıştır. Bu onun nakilci metodu yüzünden zaman zaman düştüğü hatalardan biri kabul edilmiştir (a.g.e., s. 375). Süyûtî'nin dile dair eserleri arasında kelimelerin anlam değişikliklerini konu edinen Risâle fî uṣûli'l-kelimât da bulunmaktadır. Risâlede bazı kelimelerin ilk mânalarını tesbit etmek suretiyle bunların zaman içinde anlam değişikliğine uğradığına dikkat çekmiştir. Onun bu konudaki değerlendirmeleri, kelimelerin hissî delâletlerinin (somut anlamlar) mücerret delâletlerinden (soyut anlamlar) önce olduğu görüşünü benimsediğini göstermektedir (a.g.e., s. 205-207, 376). Dilde eş anlamlıların sayısını çoğaltan ve eş anlamlılık sınırlarını genişletenler arasında yer alan (a.g.e., s. 209) Süyûtî et-Teberrî min maʿarreti'l-Maʿarrî adlı risâlesinde kelb (köpek) kelimesinin eş anlamlarının sayısını oldukça çoğaltır, ancak bunlardan bir kısmının sıfat konumunda bulunduğu görülür.

Süyûtî'nin nahiv konusundaki çalışmaları bu alanın bütün yönlerini kapsar. Süyûtî nahiv usulü, nahiv ilminin doğuş sebebi, muhtevası, problemleri ve bu ilmin muhtelif metinler üzerine uygulanması gibi konularda eserler kaleme almıştır. Bu eserler yalnız konu bakımından değil şekil bakımından da zengin bir çeşitlilik göstermekte ve kendisi İbn Hişâm'dan sonra Mısır'da yetişmiş en önemli nahiv âlimi olarak kabul edilmektedir (a.g.e., s. 379-380). Süyûtî'nin nahiv alanındaki önemi görüşlerinden ziyade telifleriyle ortaya çıkar. Bu alanda kaleme aldığı çok sayıdaki eser araştırmacıların kaynakları arasında yer almıştır. Teliflerinin en belirgin özelliği kaybolmuş birçok kitaptan yapılan nakilleri günümüze taşımış olmasıdır (Adnân M. Selmân, s. 677-678). Dil âlimi olduğu kadar fıkıh, fıkıh usulü ve hadis âlimi olan Süyûtî bu ilimlerin yöntemlerini dile uygulamıştır. el-Müzhir'de hadis ilminin metotlarını dil bilimine uygularken Hemʿu'l-hevâmiʿ ve el-İḳtirâḥ fî ʿilmi uṣûli'n-naḥv adlı eserlerinde fıkıh usulünü nahiv usulüne, el-Eşbâh ve'n-neẓâʾir fi'n-naḥv'de fıkıh ilminin metotlarını nahiv ilmine uygulamıştır (Şek'a, Celâlüddîn es-Süyûṭî, s. 161). Aslında "el-eşbâh ve'n-nezâir" daha önce fakihlerin eser verdikleri bir alan olup Süyûtî'nin aynı adla fıkıh ilminde de bir eseri bulunmaktadır. el-Eşbâh ve'n-neẓâʾir fi'n-naḥv'ini telif ederken Tâceddin es-Sübkî'nin fıkıh ilmine dair el-Eşbâh ve'n-neẓâʾir'ini örnek almıştır. Süyûtî'nin fıkıh ilminin metodunu uyguladığı bir başka eseri

de es-Silsile olup bunda Rüknülislâm el-Cüveynî'nin fıkıh ilmine dair es-Silsile'sini (Silsiletü'l-vâsıl) esas kabul etmiştir (a.g.e., s. 236, 239-240). Onun el-İḳtirâḥ'ı nahiv usulüne önemli bir katkı niteliğindedir. Kendisinin de belirttiği üzere Süyûtî, bu çalışmasıyla söz konusu ilmi yeniden düzenleyerek daha sistematik ve kapsamlı hale getirmiştir. Bazı araştırmacıların ileri sürdüğü gibi nahiv ilmi usulünü ilk ortaya koyan kimse olduğunu iddia etmemiş (a.g.e., s. 159, 223), sadece bu eserinde sergilediği düzenleme, temellendirme ve bölümlemenin ilk defa kendisi tarafından uygulandığını belirtmiştir (el-İḳtirâḥ, s. 2). Zaten Süyûtî, eserinde İbn Cinnî'nin el-Ḫaṣâʾiṣ'i ile nahiv usulüne dair ilk müstakil telif olan Kemâleddin el-Enbârî'nin Lümaʿu'l-edille'sinden ve nahivde cedel ilmine dair el-İġrâb fî cedeli'l-iʿrâb'ından, yine onun el-İnṣâf fî mesâʾili'l-ḫilâf'ından faydalandığını açıkça söylemiştir (a.g.e., s. 3-4). Bu eserinde kaynakları titizlikle seçmiş, aktardığı bilgileri ustalıkla kullanmış ve telifini yeni bir tarzda ortaya koymuştur (Şek'a, Celâlüddîn es-Süyûṭî, s. 224). Süyûtî'nin nahiv usulünde İbn Cinnî ve Kemâleddin el-Enbârî'den farkı onun bu ilmin konusunu ve hedeflerini daha derin şekilde idrak etmiş, daha güzel bir çerçevede düzenlemiş ve öncekilerin ihmal ettiği bazı konuları ilâve etmiş olmasıdır (Hammûde, s. 379). Süyûtî, kendinden önceki bilgileri toplayıp onları daha düzenli biçimde ortaya koymasıyla nahivciler arasında şöhret bulmuştur. Genellikle aktardığı bilgileri değerlendirmemesi eserlerinde birbiriyle çelişen bilgi ve görüşlerin yer almasına sebep olmuştur. Bununla birlikte Süyûtî'nin nakillerde titiz davranması nahiv tarihi incelemeleri bakımından önem taşır (Adnân M. Selmân, s. 678-679).

İbn Mâlik et-Tâî, Ebû Hayyân el-Endelüsî ve İbn Hişâm en-Nahvî, Süyûtî'nin en çok etkilendiği ve eserlerinden nakilde bulunduğu nahivcilerdir. Onun Cemʿu'l-cevâmiʿ adlı eseri, bazı ilâve ve düzenlemelerle İbn Mâlik'in et-Teshîl ve Ebû Hayyân'ın İrtişâfü'ḍ-ḍarab adlı eserlerinin özeti mahiyetindedir (Hemʿu'l-hevâmiʿ, I, 2). Süyûtî ayrıca bunların eserlerine şerh ve hâşiyeler yazmıştır. el-Behcetü'l-merḍıyye fî şerḥi'l-Elfiyye, el-Vefiyye fi'ḫtiṣâri'l-Elfiyye, es-Seyfü'ṣ-ṣaḳīl ʿalâ şerḥi'bni ʿAḳīl, Şerḥu şevâhidi'l-Muġnî, el-Fetḥu'l-ḳarîb ḥâşiye ʿalâ Muġni'l-lebîb bunun örnekleri arasında yer alır (Adnân M. Selmân, s. 679). Süyûtî'nin eserleri, aynı zamanda Endülüs nahiv çalışmaları hakkında önemli başvuru kaynağı niteliğindedir. Zira onun teliflerinde Batalyevsî, İbnü't-Tarâve, İbn Harûf en-Nahvî, Şelevbîn el-Kebîr, İbn Usfûr el-İşbîlî, İbn Mâlik et-Tâî ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi nahivcilerin görüşlerine geniş ölçüde yer verilmiştir (a.g.e., s. 679-680). Süyûtî'nin kendine has nahiv metodu genel prensiplerde Basra ekolüne meyleden müteahhirîn nahiv âlimlerinin seçme ve tercih yöntemiyle örtüşmekte, semâ, kıyas ve ihticâc gibi konularda onlarla aynı tutumu sergilemektedir. Fer'î meselelerde ise delilini kuvvetli bulduğu görüşü benimsemekte ve bazan Basra, bazan da Kûfe ekolünü tercih etmektedir. Bu metodunu Hemʿu'l-hevâmiʿ adlı eserinde görmek mümkündür (a.g.e., s. 680).

Belâgat ilminin gerek nazarî kısmına gerekse uygulamasına yönelik çok sayıda eser veren Süyûtî'nin bu alandaki teliflerini üçe ayırmak mümkündür. Birincisi ʿUḳūdü'l-cümân ve şerhi gibi doğrudan belâgat nazariyesine yönelik eserleridir. İkincisi Muʿterekü'l-aḳrân fî iʿcâzi'l-Ḳurʾân, el-İtḳān fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân, Hemʿu'l-hevâmiʿ, el-Müzhir, et-Taḥbîr fî ʿulûmi't-tefsîr, el-Ḫaṣâʾiṣü'l-kübrâ, en-Nüḳāye gibi i'câzü'l-Kur'ân, ulûmü'l-Kur'ân, nahiv, dil bilimi, tefsir, siyer gibi ilimlere dair olup bazı belâgat konularını da içermektedir. Üçüncü tür eserler ise belâgatın uygulamasına yöneliktir. Bunlardan bazıları Naẓmü'l-bedîʿ gibi belâgat ilimlerinden birine, Cene'l-cinâs gibi belâgat ilimlerinin bir konusuna, Fetḥu'l-celîl li'l-ʿabdi'ẕ-ẕelîl gibi bazı âyetlerin belâgat yönünden incelenmesine ve Ḳaṭfü'l-ezhâr gibi tefsire tahsis edilmiş çalışmalardır (Necâh bint Ahmed ez-Zahhâr, XVIII/28 [1424], s. 873-885). Süyûtî'nin belâgatta uyguladığı metot, kendi ifadesiyle Arap beliğlerinin zevkiselime dayalı metotlarına paralellik arzedip Arap asıllı olmayanların kelâm, felsefe ve mantık esaslarına dayalı metodu değildir (Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 338). Bu sebeple onun belâgat meselelerini mantık konularından soyutlayarak ele almaya çalıştığı görülür. Meselâ ʿUḳūdü'l-cümân fi'l-meʿânî ve'l-beyân'ı Hatîb el-Kazvînî'nin Telḫîṣü'l-Miftâḥ'ının manzum şeklidir. Telḫîṣü'l-Miftâḥ aslında felsefe-mantık ekolüne mensup bir eser olmakla birlikte Süyûtî mantıkî tanım ve tasnifleri dışarıda bırakarak kendi eserini oluşturmuştur. Süyûtî, belâgat konularını önceki kaynaklardan naklediyorsa da özellikle bedî' ilminde kendi görüş ve tesbitlerini ortaya koymuştur. Belâgat alanında en ünlü eseri olan Cene'l-cinâs'ta cinası on üç türe ayırmış, bunlara birçok şiir ve nesir parçasından örnekler vermiştir. Fetḥu'l-celîl li'l-ʿabdi'ẕ-ẕelîl adlı risâlesinde Bakara sûresinin 257. âyetinde tesbit ettiği 120 belâgat özelliğini göstermiştir (Necâh bint Ahmed ez-Zahhâr, XVIII/28 [1424], s. 890-891, 933-943).

Süyûtî'nin edebî yönü teliflerinin mukaddimelerinde, bazı ülkelerin sultanlarına yazdığı mektuplarında ve en önemlisi otuz civarındaki makāmesinde kendini gösterir. Bedîüzzaman el-Hemedânî ve Harîrî'ninkiler kadar şöhret bulmasa da onun makāmeleri edebî, tarihî ve kültürel bakımdan önemlidir. Süyûtî'nin Asyûtiyye, Cîziyye, Mısriyye ve Mekkiyye adlarını taşıyan ilk dört makāmesi büyük ölçüde Bedîüzzaman el-Hemedânî'nin ve Harîrî'nin makāmelerine benzemektedir. Bunlarda hikâyeyi anlatan bir râvi, olayları yaşayan bir kahraman bulunmakta, kahramanın başından geçen olaylar hikâye tarzında ve sanatlı nesir üslûbuyla anlatılmaktadır. Ancak Bedîüzzaman ve Harîrî'ninkilerden farklı olarak birer makale niteliği taşıyan diğer makāmelerinde râvi veya kahramana rastlanmadığı gibi öncekilerde görülen heyecanlandırma unsurları da söz konusu değildir; bunlar daha ziyade makaleler, hutbeler, vaazlar şeklindedir. Süyûtî'nin makāmelerinin üslûbu ağırdır ve anlaşılması güçtür. Bu metinlerde önceki müelliflerde çokça görülen seci, cinas ve tıbâk gibi edebî sanatlar bolca yer almıştır (Ahmed Emîn Mustafa, s. 202-203, 303-305). Süyûtî makāmelerinde ilmini, dile hâkimiyetini, dinî ilimlerde önder olduğunu göstererek bununla övünmek, toplumda baş gösteren bozulmaları ıslah etmek ve hasımlarına

hücum etmek gibi hedefleri gözetir (a.g.e., s. 275-276). Bunların arasında Nil'in suyunun azalmasına bağlı olarak ortaya çıkan kuraklık neticesinde fiyatların yükselmesi, Mısır'da yayılan veba hastalığı, sûfîlerin toplumdaki konumları, üstü kapalı da olsa dönemindeki idarecilere yönelik eleştiriler, toplumda baş gösteren bazı cinsel sapkınlıklara karşı evliliğe teşvik edici hikâyeler, zekât gibi dinî konularda vaaz ve nasihatler sayılabilir. Ayrıca Mısır bahçelerinin, nehirlerinin ve diğer tabiat güzelliklerinin tasviri gibi edebî ifadeler, fıkıh ve dil bilimine dair meseleler, çeşitli hastalıklar için faydalı olduğuna inanılan şifalı bitkiler ve ilâçlar hakkındaki bilgiler makāmelerin diğer konuları arasında zikredilebilir (a.g.e., s. 218-250).

BİBLİYOGRAFYA:Süyûtî, el-Eşbâh ve'n-neẓâʾir, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), I, 5-8; a.mlf., Hemʿu'l-hevâmiʿ fî şerḥi Cemʿi'l-cevâmiʿ (nşr. Abdülâl Sâlim Mekrem), Beyrut 1413/1992, I, 2; a.mlf., Ḥüsnü'l-muḥâḍara, I, 338; a.mlf., el-İḳtirâḥ fî ʿilmi uṣûli'n-naḥv (nşr. Ahmed Subhi Furat), İstanbul 1395/1975, s. 2-4; a.mlf., el-İtḳān (Bugā), I, 427-430; a.mlf., Maḳāmâtü's-Süyûṭî el-edebiyye eṭ-ṭıbbiyye (nşr. M. İbrâhim Selîm), Kahire 1989, s. 4-9; a.mlf., el-Müzhir (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye), I, 1; Adnân M. Selmân, es-Süyûṭî en-naḥvî, Bağdad 1396/1976; s. 677-680; Abduh er-Râcihî, "es-Süyûṭî ve'd-dersü'l-luġavî", Celâlüddîn es-Süyûṭî: Buḥûs̱ün ülḳıyet fi'n-nedve, Kahire 1978, s. 377-388; Mustafa eş-Şek'a, "es-Süyûṭî kâtiben edîben", a.e., s. 390-433; a.mlf., Celâlüddîn es-Süyûṭî mesîretühü'l-ʿilmiyye ve mebâḥis̱ühü'l-luġaviyye, Kahire 1401/1981, s. 159-161, 208, 223-224, 236, 239-240; Abdülâl Sâlim Mekrem, Celâlüddîn es-Süyûṭî ve es̱eruhû fi'd-dirâsâti'l-luġaviyye, Beyrut 1409/1989, s. 317, 322-323, 335; Tâhir Süleyman Hammûde, Celâlüddîn es-Süyûṭî: ʿAṣruhû ve ḥayâtühû ve âs̱âruhû ve cühûdühû fi'd-dersi'l-luġavî, Beyrut 1410/1989, s. 176, 192, 205-207, 209, 237-238, 247, 374-376, 379-380; Ahmed Emîn Mustafa, Fennü'l-maḳāme beyne'l-Bedîʿ ve'l-Ḥarîrî ve's-Süyûṭî, [baskı yeri yok] 1411/1991, s. 202-203, 218-250, 275-276, 303-305; İsâm Îd Fehmî Ebû Garbiyye, Uṣûlü'n-naḥv ʿinde's-Süyûṭî beyne'n-naẓariyye ve't-taṭbîḳ, Kahire 2006, s. 547-549; Necâh bint Ahmed ez-Zahhâr, "Müʾellefâtü's-Süyûṭî fî ʿilmi'l-belâġa", Mecelletü Câmiʿati Ümmi'l-ḳurâ, XVIII/28, Mekke 1424, s. 873-880, 890-891, 933-943.

Sedat Şensoy

Kelâm. Süyûtî akaid ve kelâm alanında da çeşitli kitap ve risâleler telif etmiş; kelâm ilminin eleştirisi başta olmak üzere ulûhiyyet, nübüvvet, kıyamet alâmetleri, âhiret, fetret ehli, ebeveyn-i resûl gibi konulara ilişkin eserlerinde bazı farklı görüşler benimsemiştir. Eserlerinin incelenmesinden onun sıhhati tartışmalı olsa bile rivayetlere büyük önem verdiği ve Selefî bir eğilim taşıdığı anlaşılmakla birlikte kendisi itikadda Eş'ariyye'ye mensup olduğunu belirtmiştir (es-Sübülü'l-celiyye, s. 225-226). Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî ve Tâceddin es-Sübkî'den nakillerde bulunup onların telakkilerini delil kabul etmesi de Eş'ariyye'ye bağlılığını gösterir (M. Celâl Şeref, s. 49, 97). Eserlerinde zaman zaman aşırı sayılabilecek Selefî görüşleri savunmasını dikkate alarak onun Selefî-Eş'arî bir çizgide bulunduğunu söylemek mümkündür. Ehl-i sünnet'i sıfatlar konusunda diğer mezheplerden ayırt etmek için onları Münezzihe diye isimlendirmiştir. Hayatının sonlarında Şîa'ya meylettiği yolundaki iddialar Şiî temayüller içeren bir eserin yanlışlıkla ona nisbet edilmesinden kaynaklanmıştır (İyâz Hâlid, s. 297-298).

Kelâm ilminin Kur'an ve Sünnet'i temel almak yerine yanlış bir cedel ve muhalefet yöntemine dayandığını ileri süren Süyûtî, Selef âlimlerinin kelâm ilmine yönelik eleştirilerini bu görüşünün delilleri arasında zikreder. Ona göre kelâm ilmi kadîm felsefeden etkilenerek doğmuş ve Dehriyye'ye mensup filozofların düşünceleriyle peygamberlerin insanlara öğrettiği bilgileri uzlaştırmaya çalışan bir ilim haline gelmiştir. Halbuki kelâm ilmini Kur'an'daki aklî delilleri ve yöntemleri dikkate alarak inşa etmek gerekirdi (Ṣavnü'l-manṭıḳ, s. 5-82; İyâz Hâlid, s. 295-296; M. Celâl Şeref, s. 53, 70-78). Bu görüşler Süyûtî'nin İbn Teymiyye'den etkilendiğini açıkça göstermektedir; nitekim İbn Teymiyye'nin Aristocu mantığa dair eleştirilerinden de yararlandığı bilinmektedir (Ṣavnü'l-manṭıḳ, s. 2-5). Süyûtî'nin din anlayışı büyük ölçüde, zayıf da olsa Hz. Peygamber'e nisbet edilen rivayetleri benimseme esasına dayanır. Bu sebeple hadislerin Kur'an'a arzedilmesine ihtiyaç bulunmadığını, aksine Kur'an'ın anlaşılabilmesi için sünnete arzedilmesinin gerektiğini söyler (Abdülhafîz Fergalî, s. 165-170).

Süyûtî'nin dikkat çeken itikadî görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür: 1. Bilgi. Düşünüp akıl yürütmenin ardından insanda bilginin oluşması Allah'ın insan zihninde o bilgiyi yaratmasının bir sonucudur (Muʿterekü'l-aḳrân, III, 379). Akıl olmadan Allah'ın ve O'nun emirlerinin kavranması mümkün olmamakla birlikte akıl tek başına bunları bilme yeteneğine sahip değildir. Aklın görevi Allah'ın gönderdiği dini benimsemek ve ilâhî emirlere uymaktır. Yalnız akıldan hareketle insana dinî bir yükümlülük yüklenemez ve dinen sabit bir hükmü iptal edilemez. Mu'tezile ile Ehl-i sünnet'i ayıran yegâne ölçü akla yüklenen fonksiyondan ibarettir. Mu'tezile dini akla dayandırırken Ehl-i sünnet aklın dine tâbi olmasını gerekli görmüştür.

2. Ulûhiyyet. Evrendeki hareketler, değişiklikler ve hikmetli düzenlemelerin yanı sıra insan bedeninin teşekkülü ve işleyişi Allah'ın varlığına dair açık delillerdir (a.g.e., I, 41-42; II, 654-655). Arş göklerin ve yerin yaratılmasından önce mevcuttu. Allah'ın insanlarla birlikte olması (maiyyet) onların yaptıklarını bilmesi anlamına gelir. Naslarda geçen haberî sıfatlar zâhirî mânada değildir ve dil kuralları ile aklî bilgiler ışığında te'vil edilmelidir. Ancak Selef âlimlerinin yaptığı gibi zâhirî mânalarını terketmek ve mahiyetlerini Allah'ın ilmine havale etmek suretiyle haberî sıfatları te'vile tâbi tutmamak da mümkündür (İyâz Hâlid, s. 297-298; Mervân el-Kaysî, XXXIII/1 [1997], s. 5-21; Çakın, sy. 10 [2001], s. 7-12). Süyûtî cennette Allah'ı sadece mümin erkeklerin görebileceğini iddia etmiştir. Bu iddia onun nakilcilikte aşırılığa kaçtığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Ona göre her ne kadar Kur'an'da cennetliklerin bütün arzularına kavuşacakları bildirilmişse de (Yâsîn 36/57) kadınların Allah'ı görmeyi arzu edeceklerine dair zayıf da olsa herhangi bir hadis veya sahâbe sözü mevcut değildir. Bu konuda en isabetli davranış ise görüş belirtmemektir (İşbâlü'l-kisâʾ, s. 17-44, aş.bk.). Bütün varlık ve olaylar meydana gelmeden önce levh-i mahfûzda yazılmıştır. Meydana gelecek nesne ve olaylar Allah'ın ilminde

değişmemekle birlikte O'nun yaratma fiilinde değişiklikten söz edilebilir. Nitekim Hz. Ömer'in, "Allahım! Beni şakî olarak yazmışsan onu sil ve nezdinde saîd olarak yaz" şeklinde dua etmesi, insanın tutum ve davranışına göre Cenâb-ı Hakk'ın onun için iyi veya kötü şeyler yaratabileceğini kanıtlar. Yapılan duaların ve iyiliklerin kaderi değiştireceğine dair hadisler de mevcuttur (Muʿterekü'l-aḳrân, II, 442; İfâdetü'l-ḫubr, s. 123-129).

3. Nübüvvet. İnsanların dinî bakımdan yükümlü kılınması için nübüvvet gerekli olup akıl bu konuda tek başına yeterli değildir; zira hakkın ve hayrın belirlenmesinde birbiriyle çelişen aklî bilgiler ileri sürülebilmektedir (Muʿterekü'l-aḳrân, II, 337; M. Celâl Şeref, s. 52). Allah'ın her millete kendi dilinde vahiy göndermesi bütün dillerin Allah tarafından vazedilip insanlara öğretildiğini kanıtlar. Risâlet erkeklere mahsus olmakla birlikte nübüvvet kadınları da kapsar (Muʿterekü'l-aḳrân, II, 112; III, 324, 379). Allah, Hz. Muhammed'in hakikatini Âdem'den önce yaratmış, adını arşa yazmış, bütün nebî ve resullerden onun nübüvvetine iman etme konusunda ahid almış, böylece onu peygamberlerin ve ümmetlerinin hepsine peygamber yapmıştır. Resûlullah'ın bütün insanlara gönderildiğini bildiren âyet bunu teyit etmektedir. Diğer peygamberlere kendi dönemleriyle sınırlı mûcizeler verildiği halde Hz. Muhammed'e kıyamete kadar devam edecek olan ve basîrete hitap eden Kur'an mûcizesi verilmiştir. Kur'an, bütün incelikleriyle başka bir dile çevrilmesi mümkün olmayan üstün bir edebî mûcizedir (el-Ḫaṣâʾiṣü'l-kübrâ, I, 7-11, 188). Bunun yanında her peygambere verilen mûcizelerin benzerleri veya daha mükemmeli Hz. Muhammed'e de verilmiştir. Ayrıca ümmetinden pek çok velî gelmiş ve kerametler göstermiştir, bunlar da Resûl-i Ekrem'e ait mûcizeler olarak kabul edilmelidir (el-Bâhir, s. 20-22). Hz. Muhammed insanlara ve cinlere gönderilmiş yegâne resuldür; diğer peygamberler ya sadece bir kavme, bir millete yahut yalnızca insanlara gönderilmiştir (Laḳṭü'l-mercân, s. 73-77). Resûlullah hem şeriat (zâhir) ilmine hem Hızır gibi hakikat (bâtın) ilmine göre hüküm vermeye yetkili kılınmıştır (Ṭarḥu's-seḳaṭ, s. 75-89; Şuʿletü nâr, s. 95-96). Peygamberlerin gösterdiği mûcizeler onun nurundan alınmıştır, zira o güneş, diğerleri yıldızdır. Ayrıca Kur'an'da kendisine yetmiş ad verilmesi nübüvvetinin yüceliğine işaret eder (Abdülhafîz Fergalî, s. 137). İsrâ ve mi'rac olayları uyanıklık halinde gerçekleşmiştir; çünkü Kur'an'da bu olayların insanların imandaki kararlılığını denemek amacıyla gerçekleştirildiği açıklanmıştır, insanların rüyaları yalanlaması ise söz konusu değildir (İnbâhü'l-eẕkiyâʾ, s. 204; Abdülhafîz Fergalî, s. 134). Diğer peygamberler gibi Resûl-i Ekrem de kabrinde diridir. Onun ölmesi gözle görülmemesi anlamına gelir. Aksi takdirde hadislerde belirtildiği gibi kendisine salavat okuyanlara mukabele etmesi imkânsız hale gelirdi (İnbâhü'l-eẕkiyâʾ, s. 197-205). Sâlih bir müslümanın dünyada uyanık iken Hz. Peygamber'le görüşüp irtibat kurması mümkündür (Abdülhafîz Fergalî, s. 73-75).

4. Kıyamet. Kıyamet alâmetlerinin ilki “duhân” olacaktır. Mehdîden sonra Hz. Îsâ gökten inip Resûlullah’ın şeriatını yeniden uygulayacak, bu sırada Allah’tan vahiy alacak, ayrıca Hz. Peygamber ile görüşüp onun ashabı arasına girecektir (Muʿterekü’l-aḳrân, II, 86, 101; el-İʿlâm, s. 514-532). İnsan ruh ve bedenden oluşan bir varlıktır, ruh biyolojik canlılıktan başka bir mahiyet taşır. Allah’ın emri üzerine meleklerin ruhu bedenden çıkarıp almasıyla ölüm gerçekleşir, ruh ölümden sonra var olmaya devam eder. Ruhun mahiyetini yalnızca Allah bilir. Ölümle kıyamet arasındaki zaman içinde ruhların beklediği süreci ifade eden berzah âleminde insanların durumları birbirinden farklıdır. Ölen müminlerin ruhu Allah’a yükseltilip cennet nimetlerine kavuşur, kâfirlerin ruhları ise gök kapısından geri çevrilip cehennem azabı içinde bulunur. Kabirdeki bedende uygulanan nimet ve azabı hissedecek kadar bir canlılığın bulunduğu kabul edilir (Muʿterekü’l-aḳrân, I, 629; III, 273, 496-497, 625-626; Şerḥu’ṣ-ṣudûr, s. 2; İnbâhü’l-eẕkiyâʾ, s. 9-11). Amel defterleri iki kefesi bulunan bir terazide tartılacaktır. Cennet “ceberût” adı verilen, levh-i mahfûz, kürsî ve kalemin dahil olduğu bir âlemde bulunup arşın altındadır. Kur’an’da geçen a‘râf (el-A‘râf 7/46) cehennem üzerinde kurulmuş sırata işaret eder (Muʿterekü’l-aḳrân, II, 478, 631; Abdülhafîz Fergalî, s. 130-131).

5. Ehl-i Fetret ve Ebeveyn-i Resûl. Fetret ehlinden kendi basiretleriyle Allah’ın varlığına ve birliğine iman edenler âhirette kurtuluşa erer, müşrik olanlar ise cezalandırılır. Aynı gruptan Allah’ın varlığına ve birliğine iman etmeyen, fakat müşrik olmayıp dinî bakımdan hayatlarını gaflet içinde geçirenler de âhirette kurtuluşa erer. Hz. Peygamber’in ebeveyni ile Hz. İbrâhim’e kadar geçen bütün ataları şirke sapmadıkları, Hanîf dinine mensup oldukları için cennete girecektir. Muhakkik âlimlerin tercih ettiği görüş müşrik çocuklarının da cennete gireceği şeklindedir (Mesâlikü’l-ḥunefâʾ, s. 8-11, 27-28; M. Celâl Şeref, s. 95-102).İtikadî görüşleri bakımından Eş‘ariyye’ye bağlı olmasına rağmen Süyûtî’nin akaid konularında zaman zaman zayıf hadislere ve nakillere itibar etmesi dikkat çekicidir. Mümin kadınların cennette Allah’ı göremeyeceklerini söylemesi onun akaid hususunda Kur’an’a yeterince başvurmadığının bir kanıtını teşkil etmektedir. Zira Kur’an’da ve hadislerde bu konuda iki cins arasında herhangi bir ayırım yapılmamaktadır. Kur’an’da, erkek olsun kadın olsun imanın yanı sıra sâlih amellerde bulunan herkesin cennete gireceği ve zerre kadar haksızlığa uğratılmayacağı bildirilmektedir (en-Nisâ 4/124). Süyûtî sûfî tabakat kitaplarında velîler arasında gösterilmiş ve hakkında pek çok menkıbe nakledilmiştir (meselâ bk. Şa‘rânî, s. 16-35). Öğrencilerinden Abdülkādir eş-Şâzelî, Süyûtî’nin uyanıkken Hz. Peygamber’le defalarca görüştüğünü ve ondan hadislere dair bilgi aldığını naklederse de (Abdülhafîz Fergalî, s. 73-75) bunu dinî açıdan temellendirmek mümkün değildir. Süyûtî’nin itikadî görüşlerini Muhammed Celâl Ebü’l-Fütûh Şeref Celâlüddîn es-Süyûṭî menhecühû ve ârâʾühü’l-kelâmiyye (Beyrut, ts.), Abdülhafîz Fergalî el-Karanî el-Ḥâfıẓ Celâlüddîn es-Süyûṭî (Kahire 1990),

Mervân el-Kaysî ʿAḳīdetü's-Süyûṭî min ḫilâli tefsîrihi'l-Ḳurʾân (ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye içinde, İslâmâbâd 1997, XXXIII/1, s. 5-26) adlı çalışmalarında incelemiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Süyûtî, Muʿterekü'l-aḳrân fî iʿcâzi'l-Ḳurʾân (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), [baskı yeri ve tarihi yok], (Dârü'l-fikri'l-Arabî), I, 41-42, 151, 527, 557, 629; II, 86, 101, 112, 133, 143, 324, 337, 405, 426, 442, 478, 560, 631, 640, 654-655; III, 220, 273, 324, 365, 379, 496-497, 625-626; a.mlf., Ṣavnü'l-manṭıḳ ve'l-kelâm (nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), s. 2-82, 90, 100-101, 182-183; a.mlf., Laḳṭü'l-mercân fî aḥkâmi'l-cân (nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ), Beyrut 1406/1986, s. 73-77; a.mlf., el-Ḫaṣâʾiṣü'l-kübrâ, Beyrut 1405/1985, I, 7-11, 90-100, 188; a.mlf., Mesâlikü'l-ḥunefâʾ fî vâlideyi'l-Muṣṭafâ (er-Resâʾilü't-tisʿa içinde), Beyrut 1405/ 1985, s. 8-11, 27-28; a.mlf., es-Sübülü'l-celiyye fi'l-âbâʾi'l-ʿaliyye (a.e. içinde), s. 142, 225-226; a.mlf., el-Büdûrü's-sâfire (nşr. Ebû Abdullah M. Hasan eş-Şâfiî), Beyrut 1416/1996, tür.yer.; a.mlf., Şerḥu'ṣ-ṣudûr bi-şerḥi ḥâli'l-mevtâ ve'l-ḳubûr, Kahire, ts. (Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye), s. 2; a.mlf., İsbâlü'l-kisâʾ ʿale'n-nisâʾ, Beyrut 1405/1984, s. 17-44; a.mlf., el-İʿlâm bi-nüzûli ʿÎsâ ʿaleyhisselâm (Homenaje al Prof. Jacinto Bosch Vilá içinde, nşr. M. Abdülvehhâb Hallâf), Granada 1991, s. 514-532; a.mlf., el-Fevâʾidü'l-kâmine fî îmâni's-Seyyide Âmine ve't-taʿẓîm ve'l-minne fî enne ebeveyi'l-Muṣṭafâ fi'l-cenne (nşr. Mustafa Âşûr), Kahire 1988, s. 84; a.mlf., İnbâhü'l-eẕkiyâʾ fî ḥayâti'l-enbiyâʾ (er-Resâʾilü'l-ʿaṣr içinde), Beyrut 1409/1989, s. 9-11, 197-205; a.mlf., İfâdetü'l-ḫubr bi-naṣṣıh fî ziyâdeti'l-ʿumr ve naḳṣıh (Âfâḳu'ṣ-ṡeḳāfe ve't-türâṡ içinde, nşr. Abdülkādir Ahmed Abdülkādir), XII/48, Dübey 1425/2005, s. 123-129; a.mlf., el-Bâhir fî ḥükmi'n-Nebî bi'l-bâṭın ve'ẓ-ẓâhir (Ṡelâṡü resâʾil içinde, nşr. Abbas Ahmed Sakr el-Hüseynî - Hüseyin M. Ali Şükrî), Medine 1421/2000, s. 20-31; a.mlf., Ṭarḥu's-seḳaṭ ve naẓmü'l-lüḳaṭ (a.e. içinde), s. 75-89; a.mlf., Şuʿletü nâr (a.e. içinde), s. 95-96; Abdülvehhâb b. Ahmed eş-Şa'rânî, eṭ-Ṭabaḳātü'ṣ-ṣuġrâ (nşr. Abdülkādir Ahmed Atâ), Kahire 1410/1990, s. 16-35; Leknevî, el-Ecvibetü'l-fâżıla (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep 1384/1964, s. 126-127; Abdülhafîz Fergalî el-Karanî, el-Ḥâfıẓ Celâlüddîn es-Süyûṭî, Kahire 1990, s. 73-75, 130-131, 134, 137, 165-170; İyâz Hâlid et-Tabbâ', el-İmâmü'l-Ḥâfıẓ Celâlüddîn es-Süyûṭî, Dımaşk 1417/1996, s. 295-303; M. Celâl Şeref, Celâleddîn es-Süyûṭî menhecüh ve ârâʾühü'l-kelâmiyye, Beyrut, ts. (Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye), s. 49, 52, 53, 70-78, 95-102; Mervân el-Kaysî, "ʿAḳīdetü's-Süyûṭî min ḫilâli tefsîrihi'l-Ḳurʾân", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XXXIII/1, İslâmâbâd 1997, s. 5-26; Kamil Çakın, "Teşbîh ve Tecsîm Karşısında Bir Hadisçi: Celâleddin es-Süyûtî", Dinî Araştırmalar, sy. 10, Ankara 2001, s. 7-12.

Salih Sabri Yavuz

SEMHÛDÎ (السمهودي) Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî (ö. 911/1506) Medine tarihi hakkındaki eserleriyle tanınan hadis ve fıkıh âlimi.

---

844 (1440) yılında Yukarı Mısır'da Nil'in batısında yer alan Semhûd şehrinde doğdu. Soyu Hz. Hasan'a ulaştığı için şerif, seyyid unvanlarıyla tanınır. Küçük yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi, kadı olan babasından hadis, fıkıh ve Arapça dersleri aldı. Eğitimini tamamlamak için 858'de (1454) babasıyla birlikte Kahire'ye gitti. Burada Muhammed b. Abdülmün'im el-Cevcerî, Sâlih b. Ömer el-Bulkīnî, Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî başta olmak üzere çeşitli hocalardan hadis, tefsir, fıkıh, ferâiz, mantık, Arap dili ve edebiyatı, kelâm ve usul dersleri okudu. Hocası Münâvî vasıtasıyla tasavvuf yoluna girdi. Genç yaşta ders okutmaya, fetva vermeye başlayan Semhûdî'yi Münâvî kendisine yardımcı olarak seçti. Semhûdî, İbn Tolun Camii'nde hadis, Sâlihiyye Medresesi'nde fıkıh dersleri okuttu ve Münâvî ile birlikte mahkemelerde hazır

bulundu. Kendisine teklif edilen Semhûd kadılığı ve Saîd bölgesindeki nâibleri denetleme görevini kabul etmedi (Sehâvî, III, 228).

870'te (1466) hacca gitmek için Kahire'den ayrıldı. Fakat hac mevsimine yetişemediğinden bir yıl Mekke'de kaldıktan sonra bu görevini tamamladı. 873'te (1468-69) Medine'ye giderek önce Mescid-i Nebevî'nin yanında bir hücrede, ardından kiraladığı Bâbürrahme'nin yakınındaki Temîm ed-Dârî'den intikal ettiği söylenen bir evde kaldı. Bu yıllarda Mekke ve Medine'deki âlimlerle ilmî sohbetlerde bulundu, hac ve umre için buraya gelen âlimlerden ders aldı, kendisi de ders verdi. Medine'de Ahmed b. İsmâil el-İbşîtî'nin derslerine devam ederek ders okutma izni aldı. Medine ve Mescid-i Nebevî hakkındaki yazılı ve sözlü rivayetleri toplamaya başladı.

Semhûdî, 1 Ramazan 654'teki (22 Eylül 1256) yangında ciddi hasar gören Mescid-i Nebevî'de başlatılan imar faaliyetlerinin Hülâgû'nun Bağdat'ı işgali yüzünden arzu edilen biçimde tamamlanamamasından duyduğu rahatsızlığın tesiriyle Mescid-i Nebevî'nin aslına uygun biçimde yeniden inşa edilmesini tavsiye eden bir risâle kaleme aldı. Bu risâle, Semhûdî'nin diğer kitapları ve kütüphanesiyle birlikte 13 Ramazan 886'daki (5 Kasım 1481) Mescid-i Nebevî yangınında yok oldu. Hac mevsiminin bitimine kadar Mekke'de kaldıktan sonra Mısır'a dönüp annesini ziyaret için Semhûd'a gitti. On gün sonra vefat eden annesinin defin işlerini tamamlayarak Kahire'ye döndü.

Memlük Sultanı el-Melikü'l-Eşref Kayıtbay 884'teki (1479-80) haccı sırasında Medine'ye geldiğinde mihmandarlığını yapan Semhûdî sultanla iyi ilişkiler kurdu. Sultan Kayıtbay onun talebiyle Medine halkına maddî destekte bulundu, vergilerini de kaldırdı. Semhûdî'ye 100 dinar özel tahsisat yanında çeşitli maddî desteklerde bulunan ve maaş bağlayan Memlük sultanı, Medine Kütüphanesi'ni kendi adını taşıyan medresede yeniden oluşturmasını istedi ve önemli miktarda kıymetli kitabı bu kütüphaneye bağışladı. Semhûdî bunun üzerine 887 (1482-83) yılının sonlarına doğru tekrar Medine'ye döndü. Memlük sultanının desteğiyle Medine'de bazı faaliyetlere öncülük etti, bazılarını da bizzat üstlendi. el-Melikü'l-Eşref'in Mescid-i Nebevî'nin yanındaki medresesinin eğitim ve öğretimine katkıda bulunan Semhûdî burada bir kütüphane kurdu, kütüphane vakfını denetleme görevini de aldı. Aynı şekilde el-Melikü'l-Eşref'in emriyle Zeyniyye Medresesi'nin yapımında denetleme görevi yaptı ve sultan adına bir ribât inşa ettirdi. Sultan eşleri ve ümerâ ile iyi ilişkiler kurarak onların Medine halkına maddî yardımlarda bulunmalarını sağladı. Necid, Bahreyn ve Katîf emirleriyle de iyi ilişkiler içindeydi. Medine'de yaşadığı süreç içinde başta fıkıh usulü olmak üzere çeşitli dersler okutan ve Şâfiî mezhebine göre fetva veren Semhûdî'nin Hanefî fakihi Şemseddin el-Hucendî, Mâlikî fakihi Menûfî gibi diğer mezheplere mensup öğrencileri de vardı. Haremeyn'de ve özellikle Medine'de yaşayıp ondan ders almayan kişi sayısı çok azdı (İbnü'l-İmâd, VIII, 51). Hac ve umre için

Mekke’ye gittiği zaman Mekke Kadısı Burhâneddin İbn Zahîre gibi âlimlerle ve ilimle uğraşan Âl-i Fehd, Âl-i Mercânî aileleriyle münasebet kurdu. İzzeddin İbn Fehd ve Muhibbüddin İbn Fehd ondan ders ve icâzet aldı.

Semhûdî’nin ilmî konularda ve Mescid-i Nebevî’de yapılacak düzenlemeler hakkında Medine âlimleriyle zaman zaman fikir ayrılığına düştüğü oldu. Ravza-i Mutahhara’da kendisine ağır hakaretlerde bulunan Hatîb el-Vezîrî için burada tartışmanın âdâb ve erkânını gösteren Defʿu’t-taʿarruż ve’l-inkâr li-basṭı ravżati’l-muḫtâr adlı bir risâle telif etti. Togan Şeyh el-Ahmedî’nin bu risâleye bir reddiye yazması üzerine bir süre Mescid-i Nebevî’ye devam etmedi ve daha sonra Mekke’ye gitti (Vefâʾü’l-vefâ, neşredenin girişi, II, 19-20; Sehâvî, III, 233). Zaman zaman Mekke, Kahire ve Kudüs’e ziyaretlerde bulunan Semhûdî 18 Zilkade 911 (12 Nisan 1506) tarihinde Medine’de vefat etti ve Cennetü’l-bakī’e defnedildi. Semhûdî’nin ilmî faaliyetlerin yanında ticaret yaptığı ölümünden sonra geride bıraktığı mirastan anlaşılmaktadır. Medine’de kendi adıyla anılan hurma bahçesi ve çiftlik başta olmak üzere önemli bir servet bırakan Semhûdî’den geriye kalan mallar Medine’ye yerleşen üç kardeşi ve bunların çocukları tarafından değerlendirilmiş, içlerinden bazı âlimlerin yetiştiği Âl-i Semhûdî şehrin önemli ailelerinden biri olmuştur (Abdurrahman b. Abdülkerîm el-Ensârî, s. 271-272).

Memlükler dönemindeki şehir tarihçiliği geleneğini sürdüren Semhûdî, çalışmalarını Medine ve Mescid-i Nebevî’nin tarihi ve kültürü üzerinde yoğunlaştırmıştır. Semhûdî tarih alanındaki çalışmalarında, Medine hakkında yazılan en eski eserlerden biri kabul edilen İbn Zebâle’nin kitabı başta olmak üzere şehrin tarihiyle ilgili günümüze ulaşmayan eserlerden iktibaslarda bulunmuş, çalışmalarını kendisinden önce yazılanları da kapsayacak biçimde planlamıştır. Sadece toplamak ve nakletmekle yetinmemiş, bilgileri eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra kullanmış, yeni ve orijinal ilâveler yapmıştır. Onun tarih alanındaki çalışmaları, Medine’nin ve özellikle Mescid-i Nebevî’nin geçirmiş olduğu değişimin takip edilebileceği yegâne eserler olarak bugün de önemini korumaktadır. Semhûdî’nin eserleri ayrıca, hicretten sonra Hz. Peygamber’in Medine’deki faaliyetleri ve Medine toplumu hakkındaki orijinal bilgileri kayıt altına alması bakımından önemlidir. Müellif çalışmalarını Medine ve Mescid-i Nebevî ile sınırlandırmamış, şehrin yakın çevresi, Resûl-i Ekrem’in ziyaret ettiği mahaller ve Mescid-i Kubâ’nın tarihi hakkında da geniş bilgi vermiştir. Hadis alanındaki çalışmalarını ise özellikle mevzû hadisler üzerinde yoğunlaştırmıştır. Yaşadığı dönemde Şâfiî mezhebinde otorite kabul edilen Semhûdî’nin fıkıh ve fıkıh usulü alanlarında da çalışmaları vardır. Bunlar daha çok sosyal hayatla ilgili problemlerde yoğunlaşmıştır. Onun günümüze ulaşan az sayıda şiiri mevcuttur (meselâ bk. Vefâʾü’l-vefâ, V, 84-85). Semhûdî’nin eserleri kendisi henüz hayatta iken kullanılmaya başlanmış, vefatından sonra da en çok istifade edilen kaynaklar olmuştur. Eserlerine Medine ve Mescid-i Nebevî’nin tarihi yanında genel eğitim usulleri ve Ehl-i

beyt kavramı konusunda sıkça başvurulmuştur. el-İşâʿa li-eşrâṭi's-sâʿa adlı eserin müellifi olan Berzencî gibi bazı âlimler Semhûdî'nin eserlerinden faydalanmak için Medine'ye gelerek çalışmalarını burada sürdürmüştür.

Eserleri. 1. Vefâʾü'l-vefâ bi-aḫbâri dâri'l-Muṣṭafâ. Semhûdî, İktifâʾü'l-vefâʾ bi-aḫbâri dâri'l-Muṣṭafâ adlı eserinin diğer kitaplarıyla birlikte Mescid-i Nebevî yangınında yok olması üzerine eserde yer verdiği bilgi ve rivayetlerin önemli bir kısmını muhafaza ederek (a.g.e., I, 52) Vefâʾü'l-vefâ bi-aḫbâri dâri'l-Muṣṭafâ adıyla yeniden yazmıştır. Bir mukaddime ile sekiz bölümden oluşan eserin birinci bölümünde Medine'nin isimleri, ikinci bölümde Medine'nin fazileti ve Hz. Peygamber'in Medine'yle ilgili hadisleri, üçüncü bölümde Medine'nin ilk kuruluşu ve buraya yerleşen kavimler anlatılmaktadır. Dördüncü bölümde Mescid-i Nebevî ile birlikte hücre-i saâdet ve Ravza-i Mutahhara ele alınmış, hicretten sonra Mescid-i Nebevî'nin inşasına bağlı olarak Medine şehir planındaki değişim ortaya konulmuştur. Beşinci bölümde Resûl-i Ekrem'in namaz kıldığı ev ve mescidler, Mescid-i Nebevî dışındaki diğer mescidler, müellifin zamanından önce inşa edilip ortadan kalkan mescidler, Cennetü'l-bakīʻ ve buraya defnedilen meşhur şahsiyetlerin kabirleri, burada ve Medine'nin çeşitli yerlerindeki meşhed ve türbelerle Uhud Şehitliği'ni anlatır. Altıncı bölümde Medine'nin meşhur kuyuları, bunların etrafında oluşan kültür, Resûl-i Ekrem'e ait hurmalıklar, onun seferlerinde uğradığı mescidler ele alınır. Yedinci bölümde Medine'deki vadiler, dağlar korular, meşhur bahçe ve çiftliklerle diğer önemli mekânlar alfabetik olarak sıralanır. Sekizinci bölümde Resûlullah'ın kabrini ziyaret etmenin önemi ve âdâbı, Hz. Peygamber'in sözleri ve ilk dönem uygulamalarından örneklerle anlatılır. Eserin tamamı Türkçe'ye çevrildiği gibi (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1524) Türkçe yazılan Medine tarihlerine de esas olmuştur. Aşkî Mustafa Efendi, Ta'tîru ercâi'd-devleti'l-mecîdiyye bi-tayyibi ahbâri beledi hayri'l-beriyye adlı üç ciltlik eserinin ilk iki cildinin tamamına yakın kısmını Vefâʾü'l-vefâ'nın tercümesinden oluşturmuştur (Erünsal, sy. 6 [1991], s. 116-117). Eyüb Sabri Paşa da Mir'âtü Medîne adlı eserinin Semhûdî'nin zamanına kadar olan kısmında Vefâʾü'l-vefâ ile Ḫulâṣatü'l-vefâ bi-aḫbâri dâri'l-Muṣṭafâ'yı esas almıştır. Birçok defa tıpkıbasımı yapılan Vefâʾü'l-vefâ (Medine 1326; Kahire 1326; Beyrut 1393/1973) Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1373/ 1954; Beyrut 1374/1955, 1393/1973, 1401/1981, 1404/1984, 1417/ 1997). Ancak bu neşirde hatalar olduğu ileri sürülmüş (Hamed el-Câsir, s. 38), bu eleştirileri dikkate alan Kāsım es-Sâmerrâî eserin tenkitli neşrini gerçekleştirmiştir (Beyrut 1422/2001). Vefâʾü'l-vefâ'da yer alan İbn Zebâle rivayetleri Ferdinand Wüstenfeld tarafından bir araya getirilmiştir (Geschicte der Stadt Medina im Auszuge aus dem arabischen des Samhudi, Goettingue 1860). 2. Ḫulâṣatü'l-Vefâ bi-aḫbâri dâri'l-Muṣṭafâ. Vefâʾü'l-vefâ'nın müellif tarafından hazırlanan muhtasarıdır. Farsça'ya çevirileri bulunan eserin önce tıpkıbasımı yapılmış (Bulak 1205, 1285; Mekke 1316; Dımaşk 1393/1973), ardından Hamed el-Câsir (Medine 1392/1972) ve İbrâhim el-Fakīh (Cidde 1403/1983)

tarafından neşredilmiştir. 3. el-Vefâʾ bimâ yecibü li-ḥażreti'l-Muṣṭafâ. Vefâʾü'l-vefâ'nın farklı bir nüshası olduğu kabul edilen eser ondan önce telif edilmiştir. Muhammed b. Ahmed el-Kastallânî'nin ʿUrvetü't-tevs̱îḳ adlı kitabından önemli ölçüde faydalanılarak hazırlanan eserde Mescid-i Nebevî'nin geçirmiş olduğu yangınlar, tamirler, hücre-i saâdet ve Ravza-i Mutahhara'nın özellikleriyle ilgili Vefâʾü'l-vefâ'da yer almayan hususlar anlatılmakta ve Medine'nin sosyal durumu hakkında Semhûdî'nin diğer eserlerinde bulunmayan bilgiler verilmektedir. Leiden nüshasında adı Zirvetü'l-vefâʾ olan eseri Hamed el-Câsir yayımlamıştır (Resâʾil fî târîẖi'l-Medîne içinde, Riyad 1392/1972, s. 95-179). 4. Cevâhirü'l-ʿiḳdeyn fî fażli'ş-şerefeyn. İlmin ve âlimin faziletine dair olan eserin ilk bölümü, büyük ölçüde Bedreddin İbn Cemâa'nın Teẕkiretü's-sâmiʿ ve'l-mütekellim fî edebi'l-ʿâlim ve'l-müteʿallim adlı eserine dayanmaktadır. İkinci bölümde Ehl-i beyt kavramının kapsamı ve nitelikleri, buna dahil olanların nesepleri ve faziletleri ele alınmıştır. Eser Mûsâ Benây el-Alîlî tarafından edisyon kritiği yapılarak yayımlanmıştır (Bağdat 1405/1984, 1407/1987). 5. el-Ġummâz ʿale'l-lümmâz fi'l-eḥâdîs̱i'l-müştehire fi'l-mevżûʿâti'l-meşhûrât. Semhûdî bu eserinde Sehâvî'nin el-Maḳāṣıdü'l-ḥasene adlı çalışmasından büyük ölçüde yararlanmıştır. Kitabı Muhammed İshak İbrâhim es-Selefî (Riyad 1401/1981; Beyrut 1406/1986) ve Muhammed Abdülkādir Atâ (Beyrut 1406/1986) edisyon kritiğini yaparak neşretmiştir.

Semhûdî'nin günümüze ulaşan diğer kitap ve risâleleri de şunlardır: Dürerü's-sümûṭ fîmâ li'l-vuḍûʾ mine'ş-şürûṭ (Bulak 1285); el-ʿİḳdü'l-ferîd fî aḥkâmi't-taḳlîd (nşr. Ramazan Muhammed Abd Heytemî, Kahire 1401/1981); el-Mevâridü'l-heniyye fî mevlidi ẖayri'l-beriyye (İstanbul 1326); Ṭayyibü'l-kelâm bi-fevâʾidi's-selâm (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 5579; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4005, Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 481; Manchester Ktp., nr. 3624); Şifâʾü'l-eşvâḳ li-ḥükmi mâ yüksiru beyʿahû fi'l-esvâḳ (Leiden Ktp., nr. 25570); el-Lüʾlüʾü'l-mens̱ûr fî naṣîḥati vülâti'l-umûr (Medine Mektebetü'l-evkāf, nr. 14/100; Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 549); el-Ḳavlü'l-müstecâd fî şerḥi kitâbi ümmehâti'l-evlâd (Manchester Ktp., nr. 4899); el-Envârü's-seniyye fî cevâbi'l-esʾileti'l-Yemeniyye (Tunuslu Hasan Hüsnî Abdülvehhâb'ın özel kütüphanesindedir; bk. Hamed el-Câsir, s. 34); el-Aḳvâlü'l-müsfire ʿan delâʾili'l-maġfire (Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 754; Lâleli, nr. 3669); Îżâḥu'l-beyân li-mâ raʾâhü(erâdehü)'l-ḥücce men leyse fi'l-imkân (ebdeʿu mimmâ kân) (Manchester Ktp., nr. 4871; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2187, Lâleli, nr. 3661, Şehid Ali Paşa, nr. 2707). Semhûdî, İbn Âcurrûm'un el-Âcurrûmiyye'sini Şerḥu'l-Âcurrûmiyye (Berlin Ktp., nr. 6677), Nevevî'nin el-Îżâḥ fî menâsiki'l-ḥacc'ını Şerḥu'l-Îżâḥ fi'l-menâsik (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 8413) ve yine Nevevî'nin Ravżatü'ṭ-ṭâlibîn ve ʿumdetü'l-müttaḳīn'ini Emniyetü'l-müftîn bi-ravżati'ṭ-ṭâlibîn adlarıyla şerhetmiştir. Semhûdî'nin bunların dışında günümüze ulaşmayan çok sayıda eseri vardır (Vefâʾü'l-vefâ, neşredenin girişi, I, 45-47; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 740).

BİBLİYOGRAFYA:Semhûdî, Vefâʾü'l-vefâ bi-aḫbâri dâri'l-Muṣṭafâ (nşr. Kāsım es-Sâmerrâî), Beyrut 1422/2001, I, 52; V, 84-85; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 45-47; II, 19-20; a.mlf., Cevâhirü'l-ʿiḳdeyn fî fażli'ş-şerefeyn (nşr. Mûsâ Benây el-Alîlî), Bağdad 1405/ 1984, I, 173-174; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, III, 245-248, 280; a.mlf., et-Tuḥfetü'l-laṭîfe fî târîḫi'l-Medîneti'ş-şerîfe, Medine 1979, III, 227-235; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 210, 302-303, 614; II, 1896; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VIII, 50-51; Abdurrahman b. Abdülkerîm el-Ensârî, Tuḥfetü'l-muḥibbîn ve'l-aṣḥâb fî maʿrifeti mâ li'l-Medeniyyîn mine'l-ensâb (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî), Tunus 1390/1970, s. 271-275; Storey, Persian Literature, I, 427-428; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 740; Hamed el-Câsir, Resâʾil fî târîḫi'l-Medîne, Riyad 1392/ 1972, s. 26-45; Brockelmann, GAL (Ar.), VII, 71-75; İsmail E. Erünsal, "Aşkî Mustafa Efendi ve Medine Tarihine Dâir Eseri", MÜTAD, sy. 6 (1991), s. 116-117; F. Krenkow, "Semhûdî", İA, X, 472-473; C. Edmund Bosworth, "al-Samhūdī", EI² (İng.), VIII, 1043.

Mustafa Sabri Küçükaşcı

İBN KĀSIM el-GAZZÎ (ابن قاسم الغزّي) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Kāsım b. Muhammed el-Gazzî el-Kāhirî (ö. 918/1512) Şâfiî fakihi, Arap dil âlimi ve muhaddis.

Receb 859'da (Temmuz 1455) Gazze'de doğdu ve burada yetişti. İbnü'l-Garâbîlî lakabıyla da bilinir. Kur'an yanında fıkıh, hadis, tefsir ve Arap edebiyatına dair bazı temel metinleri ezberledi. Receb 881'de (Kasım 1476) Kahire'ye gitti. Kemâleddin İbn Ebû Şerîf, Bedreddin el-Mardînî, Şemseddin es-Sehâvî, Cemâleddin el-Kûrânî ve Alâeddin el-Hısnî başta olmak üzere birçok âlimden fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm, kıraat, nahiv, aruz, mantık, ferâiz ve hesap dersleri aldı. Daha sonra Ezher'de ders verdi, Câmiu'l-Kal'a'da müderrislik ve hatiplik yaptı. Güzel sesi ve hitabetteki kabiliyetiyle halkın rağbetini kazandı. Hayatıyla ilgili kayda değer bilgi veren yegâne kaynak hocası Sehâvî'nin (ö. 902/1497) eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ adlı eseridir. İbn İyâs'ın 6 Muharrem (24 Mart), Gazzî'nin 15 Muharrem 918 (2 Nisan 1512) tarihinde öldüğünü belirttikleri Kansu Gavri Camii imam-hatibi Şemseddin Muhammed el-Gazzî eş-Şâfiî, İbn Kāsım el-Gazzî olmalıdır. Nitekim Kâtib Çelebi de ölüm tarihini 918 (1512) olarak kaydetmektedir.

Eserleri. 1. Fetḥu'l-ḳarîbi'l-mücîb fî şerḥi elfâẓi't-Taḳrîb (el-Ḳavlü'l-muḫtâr fî şerḥi Ġāyeti'l-iḫtiṣâr). Ebû Şücâ'ın fıkha dair Ġāyetü'l-iḫtiṣâr (et-Taḳrîb, el-Muḫtaṣar) adlı eserinin şerhidir. Müstakil olarak veya İbrâhim b. Muhammed el-Birmâvî ve Bâcûrî'nin hâşiyeleriyle birlikte birçok defa basılan eser (Bulak 1271, 1285, 1298; Kahire 1278, 1279, 1281, 1285, 1287, 1289, 1301, 1303, 1304, 1305, 1306, 1307, 1319, 1326) Malayca'ya (Singapore 1310/1893) ve L. W. C. van den Berg tarafından Fransızca'ya (Leiden 1895) tercüme edilmiştir. Fransızca tercümedeki bazı hataları G. H. Bousquet, Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Kitâbü't-Tenbîh'inin Fransızca çevirisinin ekinde tashih etmiştir (Kitāb al-Tanbīh ou le Livre de l'admonition, Alger 1949, appendice: Corrections proposées aux traductions par v. d. Berg de textes châfé'îtes). 2. Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi ʿAḳāʾidi'n-Nesefî (el-Ḳavlü'l-vefî li-Şerḥi ʿAḳāʾidi'n-Nesefî).

Necmeddin en-Nesefî'nin meşhur akaid risâlesine Teftâzânî'nin yaptığı şerhin hâşiyesidir. 3. Ḥavâşî ʿalâ Ḥâşiyeti'l-Ḫayâlî. Teftâzânî'nin anılan şerhine Hayâlî'nin yaptığı hâşiyenin hâşiyesi olup önceki eserle aynı kitap olması muhtemeldir. 4. Ḥâşiye ʿalâ Fetḥi'l-muġīs̱. Zeynüddin el-Irâkī'nin hadis usulüne dair manzum eseri el-Elfiyye'ye yine kendisinin yaptığı Fetḥu'l-muġīs̱ adlı şerhin hâşiyesidir. 5. Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi Saʿdi'd-dîn li'l-ʿİzzî fi't-taṣrîf (Nüzhetü'n-nâẓır bi'ṭ-ṭarf fî ʿilmi'ṣ-ṣarf). İzzeddin ez-Zencânî'nin el-ʿİzzî fi't-taṣrîf'ine Teftâzânî'nin yaptığı şerhin hâşiyesidir. 6. Fetḥu'r-rabbi'l-melik li-Şerḥi Elfiyyeti İbn Mâlik. 7. Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Çârperdî li-Şâfiyeti İbni'l-Ḥâcib. 8. Manẓûme fi'd-dâl ve'ẕ-ẕâl (bu eserlerin yazma nüshaları için bk. Pertsch, I, 237; II, 216-217, 241; Hitti v.dğr., s. 467-468, 531; Brockelmann, GAL, I, 549; Suppl., I, 498, 525, 536, 612, 760; Selâhaddin el-Müneccid, s. 18).

BİBLİYOGRAFYA: Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, VIII, 286-287; İbn İyâs, Bedâʾiʿu'z-zühûr, IV, 253; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire, I, 80, 82; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1140, 1146; İbnü'l-Gazzî, Dîvânü'l-İslâm (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1411/1990, III, 398; Pertsch, Gotha, I, 237; II, 216-217, 241; Serkîs, Muʿcem, II, 1416-1417; Tebrîzî, Reyḥânetü'l-edeb, VII, 147-148; P. K. Hitti v.dğr., Descriptive Catalog of the Garret Collection of Arabic Manuscripts in the Princeton University Library, Princeton 1938, s. 467-468, 531; Îżâḥu'l-meknûn, II, 136, 169, 662; Brockelmann, GAL, I, 492, 549; Suppl., I, 498, 525, 536, 612, 677, 760; II, 440; A. S. Fulton - M. Lings, Second Supplementary Catalogue of Arabic Printed Books in the British Museum, London 1959, s. 108, 352, 521; M. Cemâleddin eş-Şurbâcî, Ḳāʾime bi-evâʾili'l-maṭbûʿâti'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa bi-Dâri'l-kütüb, Kahire 1383/1963, s. 162, 222; A. G. Ellis, Catalogue of Arabic Books in the British Museum, London 1967, I, 163-164; II, 204, 208-209; Esmâ el-Hımsî, Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: ʿulûmü'l-luġati'l-ʿArabiyye, Dımaşk 1393/1973, s. 467; Âyide İbrâhim Nasîr, el-Kütübü'l-ʿArabiyye elletî nüşiret fî Mıṣr beyne ʿâmey 1926-1940, Kahire 1980, s. 54; Selâhaddin el-Müneccid, el-Maḫṭûṭâtü'l-ʿArabiyye fî Filisṭîn, Beyrut 1982, s. 18; M. Murâd ed-Debbâğ, Bilâdünâ Filisṭîn, Amman 1405/1985, I/2, s. 73-74; Mv.F, IV, 155; J. Schacht, "Ibn Ḳāsım al-Ghazzī", EI² (İng.), III, 817; Mehdî Silmâsî, "İbn Ḳāsım Ġazzî", DMBİ, IV, 435-436.

Cengiz Kallek

İBN GĀZÎ (ابن غازي) Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Gāzî el-Osmânî el-Miknâsî (ö. 919/1513) Kıraat, hadis ve fıkıh âlimi.

841'de (1437) Fas'ın doğusundaki Miknâs'ta (Miknâsetüzzeytûn) doğdu. Benî Osman diye tanınan bir sülâleden olup büyük cedlerinden Gāzî'ye nisbetle İbn Gāzî lakabıyla meşhur oldu. İlk öğrenimini Miknâs'ta yaptı. Ebû Zeyd Abdurrahman el-Kâvânî,

Ebü'l-Hasan Ali b. Menûn eş-Şerîf el-Miknâsî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Kāsım el-Kūrî'den Arap dili, dinî ilimler, siyer, tarih, edebiyat ve matematik okudu (Fihrisü İbn Ġāzî, s. 70, 83, 85).

858 (1454) yılında tahsilini ilerletmek için Fas şehrine giden İbn Gāzî, orada uzun yıllar Karaviyyîn Camii ve Misbâhiyye medreselerinde tahsil gördü. Devrin meşhur kıraat âlimi ve muhaddisi, "Sagīr" lakabıyla tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Hüseyin el-Evrebî en-Nîcî'nin derslerine devam etti. İlmî ve ahlâkî üstünlükleri dolayısıyla çok sevdiği ve Fihris'inde kendisinden övgüyle bahsettiği bu hocasından özel dersler alarak kıraat, Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis, fıkıh, siyer, ahlâk ve tasavvufa dair birçok kitabı okudu; icâzetler aldı. Ebû Amr ed-Dânî, Şâtıbî, İbn Berrî, Ebû Ca'fer İbnü'l-Bâziş, Muhammed b. Muhammed el-Harrâz ve Ebü'l-Abbas el-Mehdevî'nin kırâat-i seb'aya dair kitaplarındaki muhtevaya uygun olarak Kur'ân-ı Kerîm'i üç defa hatmetti. Fas'ta ayrıca Misbâhiyye Medresesi müderrisi Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ömer el-Müzceldî, Karaviyyîn Camii Medresesi müderrisi Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ebû Ahmed el-Karmûnî, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Muhammed et-Tancî ve Serrâc en-Nefzî gibi hocalardan istifade eden İbn Gāzî, Fihris'inde isimlerini zikrettiği on sekiz hocası dışında birçok âlimden fıkıh, edebiyat, matematik, ferâiz, aruz, mantık, tasavvuf ve tıp ilimleri okuduğunu belirtir (a.g.e., s. 169-170).

İbn Gāzî daha sonra Miknâs'a dönerek Miknâs Camii'nin hatipliğini üstlendi ve burada ders vermeye başladı. Kendisinden kıraat, edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, siyer, megāzî ve matematik alanlarında çok sayıda öğrenci ve ayrıca halk faydalandı. İlmî şahsiyeti, güzel konuşması ve nasihatleriyle insanlar üzerinde etkili oldu. Miknâs'taki ilim adamlarıyla yakından ilgilenen ve onların dostluğunu kazanan İbn Gāzî, perşembe günleri ders yapmayıp öğrencilerinden bazılarını geçen bir hafta içinde şehirde olup bitenleri tesbit etmekle görevlendirerek toplanan bilgileri değerlendirmeyi âdet haline getirmişti (Abdülhay el-Kettânî, et-Terâtîbü'l-idâriyye, II, 124). Bu uygulamasıyla aynı zamanda bir cemiyet adamı olduğunu ortaya koymuştur. İbn Gāzî, 880 (1475) yılında Miknâs'a uğrayan Kudüslü âlim Ebû Muhammed Abdülkādir b. Abdülvehhâb el-Bekrî ile karşılıklı ilim alışverişinde bulunarak ondan Irak, Hicaz, Şam ve Mısırlı âlimlerin bazı eserlerine dair umumi icâzetnâme aldı; kendisi de Ebû Muhammed'e Münyetü'l-ḥüssâb adlı eserinden bir nüsha ve buna dair icâzetnâme verdi (Fihrisü İbn Ġāzî, s. 123). Fas ve çevresini 876 (1471) yılında ele geçiren Vattâsîler'in Miknâs valisi Muhammed Hulv, muhtemelen İbn Gāzî'nin çalışmalarından rahatsızlık duyduğu için Fas Sultanı Muhammed el-Vattâsî'ye tesir ederek onu Fas'ta ikamete zorlamasını sağladı. Bunun üzerine İbn Gāzî 891'de (1486) tekrar Fas'a göç etti ve orada yerleşti. Sultan onu önce Yeni Fas Mescidi'n-de hatip, ardından Karaviyyîn Camii'nde imam-hatip ve müderris olarak görevlendirdi. Daha sonra kendisine verilen "şeyhü'l-cemâa" unvanı ile ilim meclisi başkanlığını hayatının sonuna kadar yürüttü. Karaviyyîn Camii ve Medresesi'nde verdiği dersler çok sayıda ilim adamı, öğrenci ve

halk tarafından takip edildi. Bunun yanında evinde verdiği özel dersler sayesinde yetişmiş birer âlim olan oğulları Ebü'l-Abbas Ahmed ve Muhammed ile Muhammed Şakrûn b. Ebû Cum'a el-Mağrâvî, Ahmed ed-Dükūn b. Muhammed es-Sanhâcî, Hasan el-Vezzân, Ebû Ali Hasan b. Osman et-Tâmilî, Kadı Abdülvâhid b. Ahmed el-Venşerîsî ve yirmi yedi yıl yanından hiç ayrılmadan derslerinde kalfalığını yapan Ebü'l-Abbas Ali b. Mûsâ el-Matgarî onun çok sayıdaki talebesinden bazılarıdır. Tilimsân âlimlerinden bir kısmının isteği üzerine 896 (1491) yılında telif ettiği Fihris'ini gören Tilimsânlı âlim İbn Merzûk el-Kefîf, İbn Gāzî'ye ve oğlu Muhammed'e umumi bir icâzetnâme gönderdi (a.g.e., s. 174 vd.). Bu sebeple İbn Gāzî 905'te (1499) onun biyografisini de Fihris'ine almıştır (a.g.e., s. 173-192). İbn Gāzî her yıl ramazan ayında Ṣaḥîḥ-i Buḫârî okutmayı âdet haline getirmiş, bu uygulama Karaviyyîn Camii'nde onun ölümünden sonra da devam etmiştir (Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, s. 291; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, s. 582).

Endülüs'teki müslümanların katliama uğraması karşısında ıstırap duyan ve defalarca askerî seferlerde yer alan İbn Gāzî, son olarak Asîlâ'nın hıristiyanlardan geri alınması için hazırlanan orduya katılmak üzere yola çıktıysa da hastalanınca Fas'a geri döndü ve birkaç gün sonra 9 Cemâziyelevvel 919'da (13 Temmuz 1513) vefat etti.

Eserleri. A) Kıraat. 1. İnşâdü'ş-şerîd min ḍavâlli'l-ḳaṣîd. Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'nin kırâat-i seb'aya dair Ḥırzü'l-emânî adlı kasidesi üzerine yazılmış bir şerhtir. Rabat el-Hizânetü'l-âmme'de (nr. 566, 567), Escurial (nr. 1370, 1388/2) ve Amasya Beyazıt İl Halk (nr. 103) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. 2. Tafṣîlü ʿiḳdi'd-dürer. Meşhur yedi imamdan Nâfi' b. Abdurrahman'ın kıraat tarikleri hakkında yazılmış manzum bir eserdir (Bibliothèque Nationale, nr. 1057).

B) Hadis. 1. İrşâdü'l-lebîb ilâ maḳāṣıdi ḥadîs̱i'l-ḥabîb. Bedreddin ez-Zerkeşî'nin et-Tenḳīḥ li-elfâẓi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ adlı eserinin eksiklerinin tamamlanması ve Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin daha iyi anlaşılması için telif edilmiş olup Abdullah Muhammed et-Temsemânî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Muhammediyye 1409/1989). 2. et-Teʿallül bi-rüsûmi'l-isnâd baʿde'n-tiḳāli ehli'l-menzil ve'n-nâd (Fihrisü İbn Ġāzî). Eseri Muhammed ez-Zâhî yayımlamıştır (Dârülbeyzâ 1399/1979). 3. Manẓûme fi'l-bidaʿ. Bir nüshası Cezayir'de Mektebetü'l-câmii'l-a'zam'daki bir mecmua içinde bulunmaktadır (nr. 77, vr. 249-261).

C) Fıkıh. 1. Şifâʾü'l-ġalîl fî ḥalli muḳfeli Ḫalîl. Halîl b. İshak el-Cündî'nin Mâlikî fıkhına dair el-Muḫtaṣar'ının şerhidir. Eserin çeşitli kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunmakta olup (meselâ bk. Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 170, 171, 172, 1512; Tunus, el-Mektebetü'l-vataniyye, nr. 19279, 19424) Paris'te Institut National des Langues et Civilisations Orientales'in kütüphanesinde mevcut (nr. 299) 900 (1494) yılında istinsah edilmiş nüsha en eskisidir. 2. Tekmîlü't-taḳyîd ve ḥallü't-taʿḳīd (İtḥâfü

ẕevi'ẕ-ẕekâʾ ve'l-maʿrife bi-tekmîli taḳyîdi Ebi'l-Ḥasan ve taḥlîli Taʿḳīdi İbn ʿArafe). Mâlikî fıkhının temel kitabı el-Müdevvene'nin şârihlerinden Ebü'l-Hasan ez-Zervâlî ile İbn Arafe'nin eserlerinde anlaşılması güç yerleri açıklayan ve bunları tamamlayan eserin çeşitli nüshaları mevcuttur (meselâ bk. el-Hizânetü'l-Karaviyyîn, nr. 340, 1126). 3. Taḥrîrü'l-maḳāle fî neẓâʾiri'r-Risâle. Mâlikî fıkhına dair temel metinlerden biri olan İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin er-Risâle'sindeki görüşlerle paralellik arzeden bazı meselelerin nazmen ifade edildiği eser (İrşâdü'l-lebîb, neşredenin girişi, s. 38), daha sonra müellif tarafından Şerḥu Naẓmi neẓâʾiri'r-Risâle adıyla şerhedilmiş olup bu şerhin bir nüshası Cezayir'de Mektebetü'l-Câmii'l-a'zam'da kayıtlıdır (nr. 77/2). Taḥrîrü'l-maḳāle ayrıca Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman el-Hattâb tarafından 943 (1537) yılında şerhedilmiştir (a.g.e., a.y.; Fihrisü İbn Ġāzî, neşredenin girişi, s. 14, 16). 4. el-Külliyyâtü'l-fıḳhiyye (Külliyyât fi'l-fıḳh). İbn Gāzî'nin fıkıh konusundaki araştırmalarını ve fetvalarını 893 (1488) yılında bir araya getirerek oluşturduğu eserin Rabat el-Hizânetü'l-âmme'de birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Eser Fas'ta taşbaskı olarak yayımlanmıştır. 5. el-Câmiʿu'l-müstevfî li-cedâvili'l-Ḥavfî. Kādî Ebü'l-Kāsım el-Havfî'nin Kitâbü'l-Ferâʾiż adlı eserinin zeyli olan kitabın bir nüshası Rabat el-Hizânetü'l-âmme'de bulunmaktadır (nr. 10136). 6. Ebyât fi'ẕ-ẕekât (Urcûze fî ṣıfati'ẕ-ẕebâʾiḥ). Hayvan kesimi usulü konusunda tıbbî ve fıkhî bilgiler ihtiva eden manzume, Ebû Süleyman Dâvûd b. Ahmed el-Ugaylî tarafından er-Ravżü'l-fâʾiḥ fî beyâni ṣıfati'ẕ-ẕebâʾiḥ adıyla şerhedilmiştir. Bu şerhin bir nüshası Rabat el-Hizânetü'l-âmme'de kayıtlıdır (nr. 1472).

D) Nahiv-Aruz. 1. İmtâʿu ẕevi'l-istiḥḳāḳ bi-baʿżi murâdi'l-Murâdî ve Zevâʾidi Ebî İsḥâḳ. İbn Mâlik et-Tâî'nin el-Elfiyyesi üzerine İbn Ümmü Kāsım el-Murâdî ile İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî'nin yazdıkları şerhlerin birleştirilmesi ve bazı ilâveler yapılmasıyla meydana getirilen eserin bir nüshası Tıtvân el-Hizânetü'l-âmme'dedir (nr. 544). 2. İmdâdü ebḥuri'l-Ḳaṣîd bi-baḥri ehli't-tevlîd. Ziyâeddin el-Hazrecî el-Endelüsî'nin aruza dair el-Ḳaṣîdetü'r-râmize adlı eserinin zeyli olup bir nüshası Rabat el-Hizânetü'l-âmme'deki (nr. 292) bir mecmua içinde yer almaktadır.

E) Tarih-Coğrafya. er-Ravżü'l-hetûn fî aḫbâri Miknâseti'z-zeytûn. Miknâs'ın tarihi, coğrafyası ve burada yetişmiş meşhur âlimlerin biyografileri hakkında bilgi veren ve defalarca basılmış olan eserin son neşri Rabat'ta yapılmıştır (1384/1964).

F) Matematik. 1. Münyetü'l-ḥüssâb. Merakeşli matematikçi İbnü'l-Bennâ'nın Telḫîṣu aʿmâli'l-ḥisâb'ının bazı ilâvelerle nazma çekilmiş şekli olup 250 beyittir. Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Lâleli, nr. 2765/1, vr. 1-15). 2. Buġyetü'ṭ-ṭullâb fî şerḥi Münyeti'l-ḥüssâb. 24 Ramazan 895'te (11 Ağustos 1490) tamamlanmıştır. İlk defa 1317'de (1899) taşbaskı olarak yayımlanan esere bazı hâşiyeler de yazılmıştır (Buġyetü'ṭ-ṭullâb, neşredenin önsözü, s. yb). Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Lâleli, nr.

2752, 2765/3) iki nüshası bulunan eserin ilmî neşri Muhammed Süveysî tarafından yapılmıştır (Halep 1403/1983) (İbn Gāzî'nin eserlerinin bir listesi ve yazma nüshaları için bk. Fihrisü İbn Ġāzî, neşredenin girişi, s. 11-16; İrşâdü'l-lebîb, neşredenin girişi, s. 35-40).

BİBLİYOGRAFYA: İbn Gāzî, Fihrisü İbn Ġāzî: et-Teʿallül bi-rüsûmi'l-isnâd baʿde'ntiķāli ehli'l-menzil ve'n-nâd (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Dârülbeyzâ 1399/1979, neşredenin girişi, s. 7-24; a.mlf., Buġyetü'ṭ-ṭullâb fî şerḥi Münyeti'l-ḥüssâb (nşr. Muhammed Süveysî), Halep 1403/1983, neşredenin girişi, s. h-kb; a.mlf., İrşâdü'l-lebîb ilâ maķāṣıdi ḥadîṣi'l-ḥabîb (nşr. Abdullah M. et-Temsemânî), Muhammediyye 1409/1989, neşredenin girişi, s. 11-40; İbn Asker el-Mağribî, Devḥatü'n-nâşir (nşr. Muhammed Haccî), Rabat 1397/1977, s. 45-47; İbnü'l-Kādî, Dürretü'l-ḥicâl, II, 147; a.mlf., Cez̠vetü'l-iķtibâs, Rabat 1973, I, 66; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü'l-İbtihâc, Trablus 1398/1989, s. 581-583; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 226; İbn Zeydân, İtḥâfü aʿlâmi'n-nâs, Rabat 1350/1932, IV, 2-11; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 276; Brockelmann, GAL, II, 311; Suppl., II, 337; Îżâḥu'l-meknûn, I, 17-18; Ziriklî, el-Aʿlâm, VI, 232; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IX, 16; Abdullah Kennûn, en-Nübûġu'l-Maġribî fi'l-edebi'l-ʿArabî, Beyrut 1395/1975, I, 218-219; a.mlf., İbn Ġāzî (Mevsûʿatü meşâhîri ricâli'l-Maġrib içinde), Beyrut, ts.; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 288-291; a.mlf., et-Terâtîbü'l-idâriyye (Özel), II, 124; Saîd A'râb, el-Ķurrâʾ ve'l-ķırâʾât bi'l-Maġrib, Beyrut 1410/1990, s. 69-84; J. F. P. Hopkins, "Ibn Gh̲āzī", EI² (İng.), III, 773; Ebü'l-Hasan Diyânet, "İbn Ġāzî", DMBİ, IV, 352.

Mehmet Ali Sarı

KASTALLÂNÎ, Ahmed b. Muhammed (أحمد بن محمد القسطلاني) Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî (ö. 923/1517) Hadis hâfızı, kelâm ve kıraat âlimi.

---

12 Zilkade 851'de (19 Ocak 1448) Kahire'de doğdu. Ailesi aslen Tunus'ta Kastilya olarak da adlandırılan Cerîd bölgesinin Tûzer (Tevzer) şehrindendir. Kastallânî, Kur'an'ı ezberledikten sonra kırâat-i seb'a yanında İbnü'l-Cezerî ve Şâtıbî gibi kıraat âlimlerinin rivayetlerini öğrendi. On dört kıraati ve rivayetlerini bildiği kaydedilmektedir. Kendisinden en çok faydalandığı hocası Şemseddin es-Sehâvî'den hadis, Sirâceddin en-Neşşâr'dan kırâat-i seb'a okudu; ayrıca beş mecliste Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini dinledi. Necmeddin İbn Fehd, Celâl el-Bekrî, Hâlid el-Ezherî, Zekeriyyâ el-Ensârî gibi hocalardan istifade etti. Daha sonra Nüzhetü'l-ebrâr fî menâķıbi'ş-şeyẖ Ebi'l-ʿAbbâs el-Ḥarrâr adlı eserinde hayatını yazdığı Ebü'l-Abbas el-Harrâr'ın ardından Karâfetüssuğrâ Medresesi'nin şeyhliğine tayin edildi. Bu görevi yanında 873 (1468) yılından itibaren başta el-Câmiu'l-Gumarî olmak üzere çeşitli yerlerde vaaz veren Kastallânî'nin oldukça etkili bir vâiz olduğu ve çok güzel Kur'an okuduğu belirtilmektedir. Biri 884 (1480), diğeri 894 (1489) yılında olmak üzere yaptığı iki hac ziyareti dışında Kahire'den ayrılmayan Kastallânî 7 Muharrem 923'te (30 Ocak 1517) burada vefat etti ve evinin yakınlarında bulunan Medresetü'l-Ayniyye'nin avlusunda Bedreddin el-Aynî'nin yanına defnedildi. Süyûtî ile Kastallânî arasında bir küskünlük olduğu belirtilir. Süyûtî, Kastallânî'yi kitaplarından yararlandığı halde bunu belirtmeyip doğrudan bu kitaplarda anılan kaynaklara atıfta

bulunmakla suçlamışsa da bu iddianın aynı dönemde yaşamış âlimler arasında mevcut kıskançlıktan doğduğu ifade edilmektedir.

Eserleri. 1. İrşâdü's-sârî. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ine yazdığı ve sahasının önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen bu şerhini 916'da (1510) tamamlayan Kastallânî çalışmasını el-İsʿâd fî muḫtaṣari'l-İrşâd adıyla kısaltmaya başlamışsa da bitirememiştir. Eser gerek müstakil olarak gerekse başka kitaplarla birlikte birçok defa basılmıştır (DİA, VII, 121). 2. Leṭâʾifü'l-işârât li-fünûni'l-ḳırâʾât. On dört kıraatle rivayetlerini esas alan ve pek çok nüshası bulunan eserin (Brockelmann, GAL, II, 88; Suppl., II, 79) I. cildi Âmir Seyyid Osman ve Abdüssabûr Şâhin tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1392/1972). 3. el-Mevâhibü'l-ledünniyye*. Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret edip bir süre kaldığı Medine'de duyduğu heyecanla kaleme aldığı bir siyer kitabıdır. İlk defa Kahire'de neşredilen eserin (1281/1864) daha sonra pek çok baskısı yapılmış ve Türkçe'ye de çevrilmiştir. 4. Mevlidü'n-Nebî. Eserin, Muhammed b. Ömer en-Nevevî tarafından el-İbrîzü'd-dânî fî mevlidi seyyidinâ Muḥammed el-ʿAdnânî adıyla yapılan ihtisarı basılmıştır (Kahire 1299). 5. Mesâlikü'l-ḥunefâʾ ilâ meşâriʿi'ṣ-ṣalât ʿale'n-Nebiyyi'l-Muṣṭafâ (nşr. Bessâm Muhammed Bârûd, Ebûzabî 2000). 6. Fetḥu'l-mevâhibî fî menâḳıbi'l-İmâm eş-Şâṭıbî. Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'nin biyografisine dairdir. Bizzat Kastallânî'nin Minḥa min mineḥi'l-Fetḥ adıyla ihtisar ettiği belirtilen eser ayrıca adı bilinmeyen bir müellif tarafından da kısaltılmış (Brockelmann, GAL, II, 87-88), daha sonra Muhammed Hasan Akīl Mûsâ, gereksiz gördüğü haberlerle rivayetlerin senedlerini çıkarıp Şâtıbî hakkında başka kaynaklarda verilen önemli bilgileri eklemek suretiyle bu çalışmayı Muḫtaṣaru Fetḥi'l-mevâhibî fî menâḳıbi'l-imâm eş-Şâṭıbî adıyla yayımlamıştır (Cidde 1415/1995). Eser İbrâhim b. Muhammed el-Cüremî tarafından da et-Tercemetü'l-kâmile li-seyyidi'l-ḳurrâʾ: el-Fetḥu'l-mevâhibî fî tercemeti'l-imâm eş-Şâṭıbî başlığıyla neşredilmiştir (Amman 2000). 7. Menâhicü'l-hidâye li-Meʿâlimi'r-rivâye. İbnü'l-Cezerî'nin el-Bidâye fî meʿâlimi'r-rivâye adlı hadis ilimleriyle ilgili manzum eserinin şerhidir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 23824; Süleymaniye Ktp., Karaçelebizâde Hüsâmeddin, nr. 30; Adana İl Halk Ktp., nr. 982). 8. Tuḥfetü's-sâmiʿ ve'l-ḳārî bi-ḫatmi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 7951). 9. el-İlhâmü'ṣ-ṣâdır ʿani'l-inʿâmi'l-vâfir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 973). 10. İḳtidâʾü'l-ġāfil bi-ihtidâʾi'l-ʿâḳıl. Fıkıhla ilgili bir eserdir (Âtıf Efendi Ktp., Âtıf Efendi, nr. 1383; İÜ Ktp., nr. 1395). 11. Maḳāmâtü'l-ʿârifîn (Köprülü Ktp., nr. 784). 12. Zehrü'r-riyâż ve şifâʾü'l-ḳulûbi'l-mirâż. Müellifin vaazlarından oluşan bu eserin bir nüshası İskenderiye'de bulunmaktadır (el-Mektebetü'l-belediyye, Mevâiz, nr. 20). 13. Meşâriḳu'l-envâri'l-mużiyye fî şerḥi'l-Kevâkibi'd-dürriyye fî medḥi ḫayri'l-beriyye. İbn Merzûk Hafîd'in Ḳaṣîdetü'l-bürde şerhinin özetidir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 16208, 16275; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 3539). 14. en-Nûrü's-sâṭıʿ el-mülteḳaṭ mine'ḍ-Ḍavʾi'l-lâmiʿ. Kastallânî'nin, hocası Sehâvî'nin eserini ihtisar etmek amacıyla kaleme aldığı bu çalışmanın bir nüshası Zâviyetü'l-Hamzaviyye'dedir (nr. 120; bu nüshadan

alınmış bir mikrofilm Kahire'de Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye, nr. 2153'te kayıtlıdır).

Bunların dışında Kastallânî'ye Minhâcü'l-ibtihâc bi-şerḥi Müslim İbni'l-Ḥaccâc ("Kitâbü'l-Ḥacc"a kadar), el-ʿUḳūdü's-seniyye fî şerḥi'l-Muḳaddimeti'l-Cezeriyye, el-İsʿâd fî telḫîṣi'l-İrşâd (İbnü'l-Mukrî el-Yemenî'nin Şâfiî fıkhına dair eserinin bir kısmının özetidir), Kitâbü'l-Envâr fi'l-edʿiye ve'l-eẕkâr ve diğer bazı eserler de nisbet edilmektedir (Leṭâʾifü'l-işârât, neşredenin girişi, s. 16-18; Brockelmann, GAL, I, 165, 170, 310; II, 87-88; Suppl., I, 262-263, 268; II, 78-79). Atıyye Abdürrahîm Atıyye el-İmâm el-Ḳasṭallânî ve Ṣaḥîḥü'l-Buḫârî adıyla bir çalışma yapmıştır (Kahire 1399/1978, 1406).

BİBLİYOGRAFYA:Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, Leṭâʾifü'l-işârât li-fünûni'l-ḳırâʾât (nşr. Âmir Seyyid Osman - Abdüssabûr Şâhin), Kahire 1392/1972, neşredenlerin girişi, I, 5-28; a.mlf., Muḫtaṣaru Fetḥi'l-mevâhibî fî menâḳıbi'l-imâm eş-Şâṭıbî (nşr. Muhammed Hasan Akīl Mûsâ), Cidde 1415/1995, s. 26; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 11-18; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, II, 103-104; Abdülkādir el-Ayderûsî, en-Nûrü's-sâfir, s.106-107; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire, I, 126-127; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 69, 366, 647, 867, 919; II, 1090, 1335, 1568, 1848, 1938, 1965; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât (Arnaût), X, 169-171; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 102-103; Ahlwardt, Verzeichnis, IX, 494; Brockelmann, GAL, I, 165, 170, 310; II, 87-88; Suppl., I, 262-263, 268; II, 78-79; a.mlf., "al-Ḳasṭallānī", EI² (İng.), IV, 736-737; Fuâd Seyyid, Fihristü'l-maḫṭûṭât, Kahire 1383/1963, III, 61, 112; Mustafa Muhammed eş-Şek'a, Celâlüddîn es-Süyûtî, Kahire 1401/1981, s. 95-98; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 967-970; Şâkir Mustafa, et-Târîḫu'l-ʿArabî ve'l-müʾerriḫûn, Beyrut 1990, III, 255-256; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", DİA, VII, 121.

Abdülkadir Şenel

İBN EBÛ ŞERÎF, Burhâneddin (برهان الدين ابن أبي شريف) Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Makdisî el-Mısrî (ö. 923/1517) Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi.

---

18 Zilkade 836'da (6 Temmuz 1433) Kudüs'te doğdu. İlk bilgileri, kendisi gibi İbn Ebû Şerîf lakabıyla anılan ağabeyi Kemâleddin Muhammed'den öğrendi. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra Şemseddin İbn İmrân'dan Ebû Ma'bed İbn Kesîr ve Ebû Amr b. Alâ kıraatleri üzere tecvid ve tashîh-i hurûf dersleri aldı. Kudüs'te Sirâceddin er-Rûmî ve Ya'kūb er-Rûmî gibi âlimlerden Arap dili ve edebiyatı, usul, mantık, meânî ve Hanefî fıkhı konularında istifade etti. Tahsilini ilerletmek için gittiği Kahire'de Emîn Aksarâyî'den Teftâzânî'nin Şerḥu'l-ʿAḳāʾid'ini, Celâleddin el-Mahallî'den fıkıh usulüne dair Cemʿu'l-cevâmiʿin şerhini okudu. Ayrıca Alemüddin Sâlih b. Ömer el-Bulkīnî, Kādılkudât Şemseddin Muhammed b. Ali el-Kāyatî ve İbn Hacer el-Askalânî'den fıkıh, Şehâbeddin Ahmed b. İsmâil el-İbşîtî'den ferâiz ve hesap, İbnü'd-Deyrî'den tefsir dersleri aldı. 853'te (1449) babası ve kardeşiyle beraber hac için Mekke'ye giden İbn Ebû Şerîf burada Takıyyüddin İbn Fehd el-Mekkî, Ebü'l-Feth İbnü'l-Merâgī ve İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî'den hadis dinledi; bazı hocalarından

kıraat okutmak ve fetva vermek için icâzet aldı. Hacdan sonra kızıyla evlendiği Mısır'ın kādılkudâtı Şerefeddin Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî'nin derslerine devam etti ve ona niyâbeten kadı (şeyhülislâm) seçildi; Ezher ve İbn Tolun Camii'nde, el-Medresetü'l-Hicâziyye'de ve Câmiu'l-Fekkâhîn'de tefsir, fıkıh, hitabet dersleri verdi.

İbn Ebû Şerîf 898'de (1493) Şam'a giderek Sümeysât'ta ikamet etmiş, bu sırada Şemseddin İbn Tolun kendisinden ders almış, aynı yıl uzun müddet ayrı kaldığı Kudüs'e dönerek Salâhiyye Medresesi'nde ders vermeye başlamıştır. Ancak sonraları iki defa Kahire'ye gidip geldiği, orada öğretimle uğraştığı söylenir. Bedreddin el-Gazzî ve Zeynüddin Ömer b. Ahmed eş-Şemmâ Kahire'de onun derslerine devam edenler arasındadır. Şeyhülislâmlık vazifesinden herhangi bir ücret almayan ve geçimini Kudüs'teki kendisine ait sabun imalâthanesinden temin eden İbn Ebû Şerîf 906'da (1500) tayin edildiği Mısır kadılığında dört yıl hizmet verdi. Ardından Kahire'deki Gavrî Medresesi'ne müderris oldu. Ancak zina ettiklerine dair baskı altında itirafta bulunduktan sonra bu ikrardan dönen kimselerin recmedilmemesi yönündeki görüşü sebebiyle bu görevden azledildi. Daha sonra evine çekildiyse de halk kendisinden faydalanmaya devam etti. İbn Ebû Şerîf 28 Muharrem 923'te (20 Şubat 1517) Kahire'de vefat etti. Abbasî Halifesi Mütevekkil-Alellah'ın kıldırdığı cenaze namazından sonra İmam Şâfiî'nin kabrine yakın bir yere defnedildi.

Eserleri. Bir divan oluşturacak kadar şiirleri de bulunduğu belirtilen İbn Ebû Şerîf'in çoğu günümüze ulaşmamış olan belli başlı eserleri şunlardır: 1. Şerḥu'l-Ḥâvî. Abdülgaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvînî'nin Şâfiî fıkhına dair el-Ḥâvi'ṣ-ṣaġīr adlı eserinin şerhidir. 2. Şerḥu'l-Minhâc. Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn adlı fıkha dair eserinin dört ciltlik şerhidir. 3. Şerḥu't-Tuḥfeti'l-ḳudsiyye fi'l-ferâʾiż. İbnü'l-Hâim'in manzum eserinin şerhidir. 4. Şerḥu'l-Behceti'l-verdiyye. el-Ḥâvi'ṣ-ṣaġīr'in Zeynüddin İbnü'l-Verdî tarafından nazma çevrilmiş şekline yapılan bir şerh olup tamamlanmamıştır. 5. Şerḥu'l-İrşâd fî uṣûli'l-ḥadîs̱. İbnü's-Salâh'ın ʿUlûmü'l-ḥadîs̱ adlı eserinin Nevevî tarafından el-İrşâd fî uṣûli'l-ḥadîs̱ adıyla ihtisar edilen metninin şerhidir. 6. Şerḥu Ḳavâʿidi'l-İʿrâb. İbn Hişâm en-Nahvî'nin asıl adı el-İʿrâb ʿan ḳavaʿidi'l-iʿrâb olan eserinin şerhi olup Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Veliyyüddin Efendi, nr. 2965; ayrıca bk. DMBİ, II, 664). 7. el-ʿİḳdü'n-naḍîd fî şerḥi ʿAḳīdeti'bni Daḳīḳılʿîd. 8. Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi ʿAḳāʾidi'n-Nesefî. Teftâzânî'nin ʿAḳāʾidü'n-Nesefî'ye yazdığı şerhin hâşiyesidir. 9. Naẓmü'l-Varaḳāt. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin Şâfiî usûl-i fıkhına dair el-Varaḳāt adlı risâlesinin nazma çevrilmiş şeklidir. 10. Naẓmü Nuḫbeti'l-fiker fî muṣṭalaḥi ehli'l-es̱er. İbn Hacer el-Askalânî'nin ulûmü'l-hadîse dair eserinin 100 küsur beyitle nazma çevrilmiş şeklidir. 11. Naẓmü Luḳaṭati'l-ʿaclân. Zerkeşî'nin asıl adı Luḳaṭatü'l-ʿaclân ve bülletü'ẓ-ẓamʾân fî uṣûli'l-fıḳh ve'l-ḥikmeti ve'l-manṭıḳ olan eserinin nazma çevrilmiş şeklidir. 12. Naẓmü Tehẕîbi'l-manṭıḳ. Teftazânî'nin Tehẕîbü'l-manṭıḳ ve'l-kelâm adlı eserinin nazma çevrilmiş şeklidir. 13. Naẓmü ʿAḳāʾidi'n-Nesefî. Ebû Hafs Necmeddin

en-Nesefî'nin ʿAḳāʾidü'n-Nesefî diye bilinen risâlesinin nazma çevrilmiş şekli olup asıl adı el-Ferâʾid fî naẓmi'l-ʿAḳāʾid'dir. 14. Naẓmü rivâyeti Ebî ʿAmr. Eserde Ebû Amr'ın kıraati yaklaşık 500 beyitle nazma çevrilmiştir. 15. Manẓûme fi'l-ḳırâʾât. İbn Ebû Şerîf'e ait olduğu belirtilen, fakat hakkında başka bir bilgi verilmeyen (Ali Şevvâh İshak, IV, 167) bu eserin Naẓmü rivâyeti Ebî ʿAmr ile aynı eser olması muhtemeldir. 16. Tefsîrü'l-âyeteyn ve'l-ḥadîs̱. İki âyetle (el-Bakara 2/257; ez-Zümer 39/53) Hz. Peygamber'e salavat getirilmesine dair bir hadisin (Tirmizî, "Ḳıyâme", 23) tefsirinden ibaret olup bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 393). 17. Esʾile. Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlı (nr. 25920B) küçük bir risâle olup müellifin fıkha dair bazı sorulara verdiği cevapları ihtiva eder (DMBİ, II, 664). 18. Tefsîru sûreti'l-Kevs̱er. 879'da (1474) yazılmış olan bu eserin bir nüshası ʿUḳūdü'd-dür ve'l-cevher fî nebẕetin min esrâri sûreti'l-Kevs̱er adıyla Şam'da Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlıdır (nr. 5881). 19. Ḳaṣîdetü'bni Ebî Şerîf (Brockelmann, GAL, II, 24).

BİBLİYOGRAFYA:Tirmizî, "Ḳıyâme", 23; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, I, 134-136; Süyûtî, Naẓmü'l-ʿiḳyân, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-ilmiyye), s. 26; Dâvûdî, Ṭabaḳātü'l-müfessirîn (Lecne), I, 16-18; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire, I, 102-105; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 70, 124, 259, 372; II, 1148, 1153, 1157, 1936-1937, 2005-2006; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VIII, 118-120; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 26-27; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 25; Îżâḥu'l-meknûn, I, 391; Tûnekî, Muʿcemü'l-muṣannifîn (nşr. Sıddîk Kemâl el-Mekkî), Beyrut 1344/1925, IV, 419-420; Brockelmann, GAL, II, 24-25; Suppl., II, 13; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, I, 88; Ali Şevvâh İshak, Muʿcemü muṣannefâti'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm, Riyad 1404/1984, IV, 167; Ali Refîî, "İbn Ebî Şerîf", DMBİ, II, 663-664; Mv.Fs., I, 42-43.

Ali Özek

ZEKERİYYÂ el-ENSÂRÎ (زكريّا الأنصاري) Ebû Yahyâ Zeynüddîn Zekeriyyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Ensârî el-Hazrecî (ö. 926/1520)Şâfiî fakihi.

Çağdaşı Mısırlı tarihçi İbn İyâs ile kendisine niyâbeten kadılık görevinde bulunan talebesi İbnü'l-Hımsî'nin kaydettiğine göre 824 (1421) yılında Mısır'ın doğusunda Bilbîs ve Abbâsiye şehirleri arasındaki Süneyke beldesinde dünyaya geldi (Bedâʾiʿu'z-zühûr, V, 370; Ḥavâdis̱ü'z-zamân, III, 33). Gazzî, Ensârî'nin talebesi olan babasından naklen 823 (1420) yılını kaydederken Sehâvî 826'da (1423) doğduğunu belirtir. Hazrec kabilesinden sahâbî Hubâb b. Münzir'in soyundandır. İlk eğitimini Süneyke'de aldı, Kur'an'ı ezberledi. Babasının ölümü üzerine annesi tarafından ilim tahsili için Kahire'ye gönderildi (841/1437). Ezher'de okudu, muhtelif ilim dallarına ait birçok temel metni ezberledi. Bir müddet sonra memleketine gittiyse de tekrar Kahire'ye döndü. Talebelik yıllarında maddî sıkıntı çektiğinden bir zenginin desteğiyle tahsilini sürdürdü. İbn Hacer el-Askalânî, Muhammed b. Ali el-Kâyâtî, Sâlih b. Ömer el-Bulkīnî, Kemâleddin İbnü'l-Hümâm, Zeynüddin Rıdvân b. Muhammed el-Ukbî,

Takıyyüddin eş-Şümünnî, Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî, Ebü'l-Fazl İbnü'ş-Şıhne el-Halebî, Muhyiddin el-Kâfiyecî, Şehâbeddin İbnü'l-Mecdî, Celâleddin el-Mahallî ve Şerefeddin İbnü'l-Haşşâb'ın da aralarında bulunduğu 150'yi aşkın âlimden dört mezhep fıkhı ve diğer dinî ilimler yanında Arap dili ve edebiyatı, hat, astronomi, hesap, cebir, tıp gibi ilim dallarında ders okudu, icâzet aldı (Chester Beatty Library, nr. 3208'de kayıtlı "Sebet" adlı otobiyografisinde okuduğu 110 eseri ve hocalarını, ayrıca faydalandığı, yirmi ikisi kadın olan 112 âlimin ismini zikreder; bk. Arberry, VII/3 [1968], s. 247-263). Bu arada tasavvufa dair çok sayıda kitap inceledi ve Saîdüssüedâ Hankahı'ndaki sûfî meclislerine devam etti, birçok tarikat şeyhinden hırka giyip irşad izni aldı (Gazzî, I, 198). Kendi ifadesine göre bâtın ilimlerinde dualarının kabul edildiği bir mertebeye ulaşınca zâhir ilimlerine yönelerek genç yaşta hocalarının izniyle ders ve fetva verecek düzeye erişti. İmam Şâfiî'nin makamında ve Sâbıkıyye, Salâhiyye ile Cemâliyye'nin aralarında bulunduğu çeşitli medreselerde ve sûfî hankahlarında ders verdi, meşihatlık görevi yaptı. Kendilerinden bâtınî ilimleri tahsil ettiği şeyhlere zâhirî ilimleri öğretti. Şâfiî fıkhında otorite seviyesine ulaşınca çeşitli eserleri medreselerde okutulmaya başlandı. Ders halkasına İslâm dünyasının dört bir yanından birçok talebe katılıyordu. Kendisinden ilim tahsil edenler arasında İbn Hacer el-Heytemî, Hatîb eş-Şirbînî, Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, Bedreddin el-Gazzî, Şehâbeddin Ahmed b. Ahmed er-Remlî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bekrî, İbnü'n-Nakīb el-Halebî, Ömer b. Ahmed eş-Şemmâ' el-Halebî, Şehâbeddin Ahmed Amîre el-Burullusî gibi şahsiyetler bulunmaktadır. 850 (1447) yılında hacca gitti; bu vesileyle Şerefeddin İbnü'l-Merâgī, İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, Takıyyüddin İbn Fehd, Ebü's-Saâdât İbn Zahîre gibi âlimlerden yararlandı. Zekeriyyâ el-Ensârî yetkin bir âlim olup adını duyurunca Memlük yöneticilerinin dikkatini çekti; Hoşkadem kendisine kadılık teklifinde bulunduysa da o bunu kabul etmedi. Ardından Sultan Kayıtbay'ın teklif ettiği Şâfiî kādılkudâtlığı görevini de birçok defa geri çevirdikten sonra nihayet ileri sürdüğü şartlar sultan tarafından kabul edilince 6 Receb 886 (31 Ağustos 1481) tarihinde bu görevi üstlendi (İbn İyâs, III, 184, 448); el-Melikü'n-Nâsır Muhammed, Kansu, Canbolat, el-Melikü'l-Âdil Tomanbay ve Kansu Gavri dönemlerinde de bu görevi sürdürdü. 904 Ramazanında (Nisan 1499) artık gücünün azaldığını ve gözlerinin zayıfladığını ileri sürerek Sultan Kansu'dan görevden affını talep ettiyse de bu talebin kabul edilmediği, zayıflığı sebebiyle bayram hutbelerini okuyamadığı, daha sonraları saraydaki bazı kutlamalara da katılamadığı belirtilir (İbnü'l-Hımsî, II, 73, 75, 91, 92). İbn İyâs, Safer 906'da (Eylül 1500) gözleri iyice zayıfladığından kapısını kapatıp kendini azlettiğini, 22 Safer 906'da (17 Eylül 1500) yerine Muhyiddin İbnü'n-Nakīb'in tayin edildiğini yazar (Bedâʾiʿu'z-zühûr, III, 448). İbnü'l-Hımsî, 18 Cemâziyelâhir 906'da (9 Ocak 1501) Tomanbay'ın tahta çıkışı sırasında mâzul olduğu için sarayda hazır bulunmayan Zekeriyyâ el-Ensârî'nin davet edilip getirtildiğini, sultanın kendisine büyük saygı gösterdiğini ve onu tekrar kādılkudâtlık görevine tayin ettiğini kaydeder (Ḥavâdiṡü'z-zamân, II, 110-111). 1

Şevval 906'da (20 Nisan 1501) Memlük tahtına geçen Kansu Gavri'nin 8 Zilhicce'de (25 Temmuz) azlettiği Ensârî (a.g.e., II, 127; İbn İyâs, IV, 12) bu tarihten sonra kendini tedrîs, telif ve iftâ faaliyetlerine verdi. Cenazesinde bulunan İbn İyâs'ın kaydettiğine göre 3 Zilhicce 926 (14 Kasım 1520) Çarşamba günü Kahire'de vefat etti. Cenaze namazını Osmanlılar'ın ilk Mısır beylerbeyi olan Hayır Bey kıldırdı ve Karâfe Mezarlığı'nda İmam Şâfiî'nin kabrinin yakınına defnedildi. Gazzî 3 Zilkade 926 (15 Ekim 1520) Çarşamba günü vefat ettiğini ve perşembe günü defnedildiğini yazarsa da çarşamba günü 3 Zilkade'ye değil 3 Zilhicce'ye denk gelmektedir. Abdülvehhâb eş-Şa'rânî 926 Zilhiccesinde, ölüm haberini Mekke'de 927 Rebîülevvelinde aldığını belirten bir diğer talebesi Şemmâ el-Halebî ise 4 Zilhicce 926'da (15 Kasım 1520) öldüğünü söyler. Ayderûsî'nin zikrettiği 925 (1519) tarihi ile yine onun ve Şemmâ'ın verdiği 4 Zilhicce (15 Kasım), Gazzî'nin kaydettiği 3 Zilkade günleri yanlış olmalıdır. Kaynaklarda "el-imâm, el-hâfız, şeyhu meşâyihi'l-İslâm, şeyhü'l-İslâm" gibi lakaplarla anılan Zekeriyyâ el-Ensârî, hemen bütün dinî ilimler alanındaki geniş bilgisi yanında Şâfiî mezhebi naslarını ve özellikle mezhep literatüründe "Şeyhayn" diye anılan Râfiî ve Nevevî'nin eserlerini anlama, onların tercihleri arasında değerlendirme ve tercih yapma konusunda uzmandı. Eserleri mezhep görüşlerinin âyet ve hadislerle temellendirilmesi, ta'lîl edilmesi, muhakkik ulemânın istidlâllerinin ve kendi görüşlerinin kaydedilmesi, önceki ulemânın hatalı bulduğu nakil ve görüşlerinin eleştirilmesi, hadisleri tahrîc ederek kaynaklarının ve bu konuda ulemânın değerlendirmelerinin belirtilmesi bakımından önem taşır. Bundan dolayı eserleri daha sonraki Şâfiî ulemâsı arasında büyük itibar görmüş, mezhebin mesâili hususunda dayanak olmuş, üzerine çeşitli ihtisar, şerh ve hâşiye çalışmaları yapılmıştır. Çoğunu kendi talebelerine okuttuğu eserleri arasında özellikle mutemet görüşlere yer verdiği Menhecü'ṭ-ṭullâb ve buna yazdığı şerh mezhepte mutemet görüşleri tercih hususunda bir istikrarı temsil eder. Daha sonraki mezhep fukahasının yaptığı açıklamalardan, Zekeriyyâ el-Ensârî'nin müctehidlerle ilgili tasnifte "müctehid fi'l-fetvâ ve't-tercîh" kategorisi içinde değerlendirildiği anlaşılmakta (Târık Yûsuf Hasan Câbir, s. 121-123), bazıları onu IX. (XV.) yüzyılın müceddidi olarak nitelemektedir. Ensârî, Memlük sultanları Kayıtbay ve Kansu Gavri'nin yanlış uygulamalarını kendilerinin de hazır bulunduğu hutbelerinde eleştirmekten çekinmeyen, takvâ sahibi, ibadete düşkün, tasavvuf ehli bir âlimdi. Şa'rânî, Ensârî'nin elinden hırka giydiğini, kendisine yirmi yıl hizmet ettiğini, onu hiçbir zaman gaflet halinde ve boş işlerle meşgul görmediğini belirtir. Burhâneddin el-Bikāî'nin İbnü'l-Fârız ile Muhyiddin İbnü'l-Arabî'yi tekfir ettiği sırada sultanın ulemâdan görüş istemesi üzerine birçoğu aleyhte görüş bildirirken Ensârî onların velî olduklarına dair fetva vermiştir.

Eserleri. Velûd bir müellif olan, naklî ve aklî ilimlerin birçok dalında eser telif eden Zekeriyyâ el-Ensârî'yi ulaştığı şöhret bakımından IX. (XV.) yüzyılın müceddidi olarak niteleyen Abdülkādir el-Ayderûsî özellikle Şâfiî fıkhına dair eserlerinin önem taşıdığını, diğer eserlerinin derlemeden ibaret olduğunu ileri sürer (en-Nûrü's-sâfir, s.

115). Günümüze ulaşan elliyi aşkın eserinden yayımlananlar şunlardır: A) Fıkıh ve Fıkıh Usulü. 1. Menhecü'ṭ-ṭullâb. Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn adlı eserinin muhtasarıdır (Bulak 1285, 1294; Kahire 1287, 1311, 1329, 1343, 1344; Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn'in kenarında, Kahire 1305, 1308, 1314, 1329; Mekke 1306). Eser üzerine müellifin dışında Abdülkādir b. Ahmed el-Fâkihî, Ahmed b. Ali el-Mısrî (İḥsânü'l-vehhâb), Ali b. Şelebî eş-Şebbînî, Ali b. Abdülber el-Venâî (Keşfü'n-niḳāb), Ahmed b. Hasan et-Tılâvî (Fetḥu'l-vehhâb) gibi âlimler şerh yazmış; İbnü'l-Cevherî kitabı önce Nehcü'ṭ-ṭâlib li-eşrefi'l-meṭâlib adıyla ihtisar etmiş, ardından İtḥâfü'r-râġıb ismiyle şerhetmiş, bu şerh üzerine de hâşiyeler yazılmıştır. 2. Fetḥu'l-vehhâb bi-şerḥi Menheci'ṭ-ṭullâb. Bir önceki eserin şerhidir (Bulak 1294; Kahire 1329, 1332, 1380; Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn'in kenarında, I-II, Kahire 1305, 1329). Bu eser üzerine İbn Kāsım el-Abbâdî, Ali b. Yahyâ ez-Zeyyâdî, Nûreddin el-Halebî, Muhammed b. Ahmed eş-Şevberî, Ahmed b. Hasan el-Cevherî el-Kebîr, Sultân b. Ahmed el-Mezzâhî, Abdülber b. Abdullah el-Üchûrî, Nûreddin eş-Şebrâmellisî, İbrâhim b. Muhammed el-Birmâvî, Ahmed b. Ömer ed-Deyrebî, Süleyman b. Ömer el-Cemel (Fütûḥâtü'l-vehhâb bi-tavżîḥi Şerḥi Menheci'ṭ-ṭullâb, I-V, Kahire 1305), Mustafa b. Hanefî ez-Zehebî (er-Resâʾilü'z-Zehebiyye fi'l-mesâʾili'd-daḳīḳati'l-Menheciyye, I-II, Kahire 1315, 1332, 1344; I-II, Beyrut, ts. [Dârü'l-ma'rife], 1418/1998) ve Süleyman b. Muhammed el-Büceyrimî (et-Tecrîd li-nefʿi'l-ʿabîd, I-IV, Bulak 1286, 1292, 1307, 1309) hâşiyeler kaleme almıştır (Menhecü'ṭ-ṭullâb ve müellifin şerhi üzerine yapılan çalışmalar için bk. Habeşî, III, 1942-1947). 3. Taḥrîru Tenḳīḥi'l-Lübâb. Ebü'l-Hasan İbnü'l-Mehâmilî'nin Şâfiî fıkhına dair el-Lübâb fi'l-fıḳh adlı eserine Veliyyüddin İbnü'l-Irâkī'nin yazdığı Tenḳīḥu'l-Lübâb adlı muhtasarın açıklamalı muhtasarıdır (Bulak 1292; Kahire 1306, 1309, 1310, 1316, 1377). Muhammed Abdürraûf el-Münâvî eseri İḥsânü't-taḳrîr bi-şerḥi't-Taḥrîr adıyla şerhetmiştir. Şerefeddin Yahyâ b. Mûsâ el-Amrîtî, Taḥrîr'i et-Teysîr (Naẓmü't-Taḥrîr) adıyla manzum hale getirmiş (Kahire 1314), bunu da Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (Fetḥu'r-raʾûfi'l-ḫabîr), Muhammed el-Kabbânî, Abdullah b. Hicâzî eş-Şerkāvî (Fetḥu'l-ḳadîri'l-ḫabîr) ve Nâsırüddin Muhammed b. Sâlim et-Tıblâvî (Behcetü't-taḥrîr) şerhetmiştir. 4. Tuḥfetü'ṭ-ṭullâb bi-şerḥi Taḥrîri Tenḳīḥi'l-Lübâb (Bulak 1292; Kahire 1306, 1309, 1331, 1340, 1360; Mekke 1310, 1316; nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza, Beyrut 1418/1997). Tuḥfetü'ṭ-ṭullâb üzerine Şehâbeddin Ahmed b. Ahmed el-Kalyûbî, Şehâbeddin er-Remlî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed eş-Şevberî, Abdülber b. Abdullah el-Üchûrî, Abdullah b. Hicâzî eş-Şerkāvî (Tuḥfetü'ṭ-ṭullâb ile birlikte, I-II, Kahire 1360/1941; I-IV, Beyrut 1418/1997) gibi âlimler hâşiye yazmıştır (Taḫrîru Tenḳīḥi'l-Lübâb ve müellifin şerhi üzerine yapılan çalışmalar için bk. Habeşî, I, 543-547). 5. Esne'l-meṭâlib şerḥu Ravżi'ṭ-ṭâlib. Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin Ravżatü'ṭ-ṭâlibîn adlı eserine İbnü'l-Mukrî el-Yemenî tarafından Ravżü'ṭ-ṭâlib adıyla yapılan muhtasarın şerhidir (Şehâbeddin er-Remlî'nin hâşiyesiyle birlikte, I-IV, Kahire 1301, 1313; nşr. Muhammed Muhammed Tâmir, I-IX, Beyrut 1422/2001). 6. el-Ġurerü'l-

behiyye fî şerḥi'l-Behceti'l-Verdiyye. Zeynüddin İbnü'l-Verdî'nin, Abdülgaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvînî'ye ait el-Ḥâvi'ṣ-ṣaġīr'i manzum hale getirdiği el-Behcetü'l-Verdiyye adlı eserinin şerhi olup İbn Kāsım el-Abbâdî ve Abdurrahman b. Muhammed eş-Şirbînî bu esere birer hâşiye yazmıştır (üç eser birlikte: I-V, Kahire 1315, 1318; nşr. Muhammed Abdülkādir Atâ, I-XI, Beyrut 1418/1997). Bizzat müellif esere Ḫulâṣatü'l-fevâʾidi'l-Muḥammediyye adıyla bir de küçük şerh yazmıştır. 7. Lübbü'l-uṣûl. Tâceddin es-Sübkî'nin Cemʿu'l-cevâmiʿinin muhtasarıdır. Ensârî bu eserini Ġāyetü'l-vüṣûl ilâ şerḥi Lübbi'l-uṣûl ismiyle şerhetmiş (ikisi birlikte, Kahire 1327), İbnü'l-Cevherî bu şerhe bir hâşiye yazmıştır (üç eser birlikte: Kahire 1310, 1330, 1347, 1360). Abdullah Muhammed el-Ahmedî es-Sâlih (1404/1984, Câmiatü Ümmi'l-kurâ [Mekke]) ve Sirâcülhak b. Muhammed Lokmân (1421, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]) hazırladıkları yüksek lisans tezlerinde, Ahmed Sırrülhatem Abdullah doktora tezinde (1405/1985, Câmiatü Ümmi'l-kurâ [Mekke]) Ġāyetü'l-vüṣûl'ü tahkik etmiştir. 8. Ḥâşiye ʿale't-Telvîḥ. Sadrüşşerîa'nın Tenḳīḥu'l-uṣûl'üne Sa'deddin et-Teftâzânî'nin yazdığı et-Telvîḥ ilâ keşfi ḥaḳāʾiḳi't-Tenḳīḥ adlı şerhin hâşiyesidir (beş eserin yer aldığı bir mecmua içinde, 1292). 9. Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi Cemʿi'l-cevâmiʿ. Celâleddin el-Mahallî'nin eseri üzerine yazılmıştır (nşr. Abdülhafîz Hilâl el-Cezâirî, I-IV, Riyad 1428/2007). 10. Fetḥu'r-raḥmân ʿalâ metni (bi-şerḥi) Luḳṭati'l-ʿaclân. Bedreddin ez-Zerkeşî'nin kelâm, fıkıh, usul, mantık ve felsefeye dair Luḳṭatü'l-ʿaclân ve belletü'ẓ-ẓamʾân adlı eserinin şerhidir (Kahire 1328, 1329, 1929; nşr. Adnân Şihâbüddin, Amman 1433/2010). 11. Nihâyetü'l-hidâye ilâ taḥrîri'l-Kifâye. İbnü'l-Hâim'in ferâize dair Kifâyetü'l-ḥuffâẓ'ının şerhidir. Abdürrâzık Ahmed Hasan Abdürrâzık hazırladığı doktora tezinde eseri neşre hazırlamış (1412/1992, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye [Riyad]) ve daha sonra yayımlamıştır (I-II, Riyad 1420/1999). 12. ʿİmâdü'r-rıżâ bi-beyâni Âdâbi'l-ḳażâʾ. Şerefeddin Îsâ b. Osman el-Gazzî'nin Âdâbü'l-ḥükkâm'ının muhtasarıdır (nşr. İsmâil Muhammed Ebû Şerîa, Kahire 1987). Eser, Muhammed Abdürraûf el-Münâvî tarafından Fetḥu'r-raʾûfi'l-ḳādir li-ʿabdihî hâẕe'l-ʿâcizi'l-ḳāṣir adıyla şerhedilmiştir (nşr. Abdurrahman Abdullah Avaz Bekîr, I-II, Cidde 1406/1986). 13. el-Ḥudûdü'l-enîḳa ve't-taʿrîfâtü'd-daḳīḳa. Yaklaşık 200 fıkıh teriminin açıklandığı bir risâledir (el-Lüʾlüʾü'n-naẓîm'in kenarında, Kahire 1319; nşr. Abdülgafûr Fayz Muhammed, "Ḥudûdu'l-el-fâẓi'l-mütedâvile fî uṣûli'l-fıḳh ve'd-dîn", Mecelletü'l-baḥṣi'l-ʿilmî ve't-türâṣi'l-İslâmiyye, V [1402/1982], s. 565-581; nşr. Mâzin el-Mübârek, Beyrut 1411/1991). Zekeriyyâ el-Ensârî'nin fetvaları Ahmed Ubeyd tarafından el-İʿlâm ve'l-ihtimâm bi-cemʿi fetâvâ Şeyḫilislâm adıyla derlenerek neşredilmiştir (Dımaşk 1355/1936; Beyrut 1404/1984).

B) Tefsir ve Kıraat. 1. Fetḥu'r-raḥmân bi-keşfi mâ yeltebisü fi'l-Ḳurʾân. Bazı müteşâbih âyetlerin esrarı hakkındadır (Hatîb eş-Şirbînî'nin es-Sirâcü'l-münîr'inin kenarında, I-IV, Bulak 1299; Kahire 1311, 1328; nşr. Abdüssemî' Muhammed Ahmed Haseneyn, Riyad 1404/1984; nşr. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Beyrut 1983, 1405/1985; nşr. Bahâeddin Abdülmevcûd Muhammed, Kahire 1987). Eser üzerine Muhammed

Hasbullāh b. Süleyman el-Mekkî Feyzü'l-mennân adıyla bir şerh yazmış (Kahire 1291), Abdullah b. Mutlak et-Tıvâleh hazırladığı yüksek lisans tezinde eseri neşre hazırlamıştır (1404, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye [Riyad]). 2. Fetḥu'l-celîl bi-beyâni ḫafiyyi Envâri't-tenzîl. Beyzâvî tefsirinin hâşiyesidir. Ensârî bu eserini gözlerini kaybettikten sonra oğlu Cemâleddin Yûsuf'a ve Abdülvehhâb eş-Şa'rânî'ye imlâ etmiştir. Hasan b. Halevî Müvekkilî yüksek lisans tezinde eserin I. cildini yayıma hazırlamıştır (1406, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye [Riyad]). 3. ed-Deḳāʾiḳu'l-muḥkeme fî şerḥi'l-Muḳaddime. İbnü'l-Cezerî'nin tecvide dair eserinin şerhidir (Kahire 1283, 1308, 1324, 1329, 1332, 1344; Ali el-Kārî'nin el-Mineḥu'l-fikriyye'sinin kenarında, Kahire 1302; Kazan 1887; nşr. Muhammed Gıyâs es-Sabbâğ, Dımaşk, ts.; nşr. Nesîb Neşâvî, Dımaşk 1400/1980; San'a 1986; nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1990; nşr Muhammed Ahmed Habîb, Kahire 1421/2001). Müellifin torununun torunu Zeynelâbidîn b. Muhyiddin b. Veliyyüddin bu eseri el-Levzaʾiyye ʿalâ şerḥi'l-Cezeriyye adıyla şerhetmiş, Nûreddin eş-Şebrâmellisî de ed-Deḳāʾiḳ'e bir hâşiye yazmıştır. 4. el-Maḳṣıd li-telḫîṣi mâ fi'l-Mürşid. İbn Ebû Akīl el-Umânî'nin el-Mürşid fi'l-vaḳf ve'l-ibtidâʾ adlı eserinin muhtasarıdır (Bulak 1280, 1281, 1282, 1290; Kahire 1301, 1321; Fîrûzâbâdî'nin Tenvîrü'l-miḳbâs'ının kenarında, Kahire 1290, 1305; Ahmed b. Muhammed el-Üşmûnî'nin Menârü'l-hüdâ'sı ile birlikte, Kahire 1353/1934, 1973; Dımaşk 1985; nşr. Abdurrahman el-Cezâirî, Dımaşk 1423/2002). 5. Tuḥfetü nücebâʾi'l-ʿaṣr fî aḥkâmi'n-nûni's-sâkine ve't-tenvîn ve'l-med ve'l-ḳaṣr (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân, Bağdat 1406/1986). 6. Muḳaddime fi'l-kelâm ʿale'l-besmele ve'l-ḥamdele (nşr. Sâlih Mehdî el-Azzâvî, el-Mevrid, VII/3 [1398/1978], s. 239-248). Bu risâle üzerine Ahmed b. Ahmed b. Abdülhak es-Sünbâtî (Kahire 1317), Nûreddin el-Halebî ve Ebû Bekir b. İsmâil eş-Şenevânî birer şerh, Ali b. Ahmed el-Adevî ise hâşiye yazmıştır. 7. İʿrâbü'l-Ḳurʾân (nşr. Muhammed Osman, Kahire 1430/2009).

C) Hadis. 1. Tuḥfetü'l-bârî ʿalâ (bi-şerḥi) Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî (Kastallânî'nin İrşâdü's-sârî'si, Abdülhâdî el-Ebyârî'nin Neylü'l-emânî'si ile birlikte ve kenarında Nevevî'nin Müslim şerhi olarak, I-XII, Kahire 1325-1326). Eser Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî tarafından hâşiye ile birlikte ihtisar edilmiştir (Kahire 1300, 1318). 2. Fetḥu'l-bâḳī bi-şerḥi (ʿalâ) Elfiyyeti'l-ʿIrâḳī. Zeynüddin el-Irâkī'nin hadis usulüne dair manzumesinin şerhidir (Zeynüddin el-Irâkī'nin kendi şerhiyle birlikte, nşr. Muhammed b. Hüseyin el-Irâkī el-Hüseynî, I-III, Fas 1354; Beyrut, ts.; nşr. Senâullah ez-Zâhidî, Beyrut 1420/1999; Şemseddin es-Sehâvî'nin Fetḥu'l-muġîs̱'i ile birlikte, nşr. Abdüllatîf el-Hümeym ve Mâhir Yâsin Fahl, Beyrut 1422/2002). Eser üzerine Sultân b. Ahmed el-Mezzâhî, Mansûr b. Abdürrâzık et-Tûhî ve Ali b. Ahmed el-Adevî birer hâşiye yazmıştır. 3. el-İʿlâm bi-eḥâdîs̱i'l-aḥkâm. Ahkâm hadislerinin fıkıh konularına göre derlendiği bir eser olup müellif tarafından Fetḥu'l-ʿallâm bi-şerḥi'l-İʿlâm adıyla şerhedilmiştir (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, Beyrut 1411/1990). D) Tasavvuf. 1. Şerḥu'r-Risâleti'l-Ḳuşeyriyye (İḥkâmü'd-delâle

ʿalâ taḥrîri'r-Risâle). Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin meşhur eserinin şerhidir (Mustafa b. Muhammed el-Arûsî'nin Netâʾicü'l-efkâri'l-ḳudsiyye fî beyâni meʿânî Şerḥi'r-Risâleti'l-Ḳuşeyriyye adlı hâşiyesiyle birlikte, I-IV, Bulak 1290; Kahire 1318, 1957, 1970; nşr. Abdülvâris Muhammed Ali, I-IV, Beyrut 1420/2000). 2. el-Fütûḥâtü'l-ilâhiyye fî nefʿi ervâḥi'ẕ-ẕevâti'l-insâniyye (ed. A. H. Harley, Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal, XX/3, 1924, s. 123-142; Ḥaḳīḳatü't-taṣavvufi'l-İslâmî içinde, nşr. Bedevî Tâhâ Allâm, Kahire 1412/1992, s. 8-25). On fasıllık bir eser olup müellifin torununun torunu Zeynelâbidîn b. Muhyiddin b. Veliyyüddin tarafından el-Minaḥu'r-rabbâniyye fî şerḥi'l-Fütûḥâti'l-ilâhiyye adıyla şerhedilmiştir. 3. Fetḥu'r-raḥmân bi-şerḥi Risâleti'l-velî Arslân. Arslân b. Ya'kūb ed-Dımaşkī'nin tevhide, tasavvufa ve ahlâka dair eserinin şerhidir (İzzeddin İbn Gānim el-Makdisî'nin Ḥallü'r-rumûz'u ile birlikte, Kahire 1317; Şürûḥu risâleti'ş-Şeyḫ Arslân içinde, nşr. İzzet Husariyye, Dımaşk 1389/1969, s. 181-198). G. W. J. Drewes bu eserle ilgili bir çalışma yapmıştır (Directions for Travellers on the Mystic Path. Zakariyya' al-Ansari's Kitab Fath al-Rahman and its Indonesian Adaptations, The Hague 1977).

E) Dil ve Edebiyat. 1. el-Eḍvâʾü'l-behice fî ibrâzi deḳāʾiḳi'l-Münferice. İbnü'n-Nahvî'nin el-Ḳaṣîdetü'l-Münferice'sinin şerhi olup (Cezayir 1854-1855; Mecmûʿatü'r-resâʾil içinde, İstanbul, ts. [1302], s. 94-122; Kahire 1288, 1323, 1332, 1345; el-Münfericetân içinde, nşr. Abdülmecîd Diyâb, Kahire 1420/1999). Müellif tarafından Fetḥu müferrici'l-kürûb adıyla ihtisar edilmiştir. 2. el-Menâhicü'l-kâfiye fî şerḥi'ş-Şâfiye. Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in sarf ilmine dair eserinin şerhidir (eş-Şâfiye'nin muhtelif şerh ve hâşiyelerini ihtiva eden iki ciltlik bir mecmua içinde, İstanbul 1310; Razzân Yahyâ Haddâm, Manchester 1424/2003). Ebû Bekir b. İsmâil eş-Şenevânî bu şerh üzerine el-Menâhilü'ṣ-ṣâfiye adıyla bir hâşiye yazmıştır. 3. Fetḥu Rabbi'l-beriyye bi-şerḥi'l-Ḳaṣîdeti'l-Ḫazreciyye. Abdullah b. Osman el-Hazrecî'nin aruz ve kafiyeye dair el-Ḫazreciyye (er-Râmize) adlı kasidesinin şerhi olup (Bedreddin İbnü'd-Demâmînî'nin el-ʿUyûnü'l-(fâḫiretü'l-)ġāmize adlı şerhi ile birlikte, Kahire 1303, 1323, 1324) Cemâleddin Yûsuf b. Sâlim el-Hifnî, Riyâhî ve Hasan b. Ali el-Medâbigī eser için birer hâşiye kaleme almıştır. 4. Aḳṣa'l-emânî fî ʿilmi'l-beyân ve'l-bedîʿ ve'l-meʿânî. Hatîb el-Kazvînî'nin Telḫîṣü'l-Miftâḥ'ının muhtasarıdır (Bulak 1305; Kahire 1323, 1330; şerh ve nşr. Hamza ed-Demirdâş Zağlûl, Kahire 1988). 5. Fetḥu münezzili'l-mesânî (Fütûḥu münezzili'l-mebânî) bi-şerḥi Aḳṣa'l-emânî. Bir önceki eserin şerhidir (Kahire 1332; nşr. Hamza ed-Demirdâş Zağlûl, Kahire 1988). Muhammed b. Mâzî er-Ruhâvî bu şerhe el-Fetḥu'd-dânî adıyla bir hâşiye yazmıştır (Kahire 1342). 6. Bülûġu'l-ereb bi-şerḥi Şüẕûri'ẕ-ẕeheb. İbn Hişâm en-Nahvî'nin eseri üzerine yazılmış bir şerh olup Yûsuf el-Hâc Ahmed tarafından doktora tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1999, Câmiatü Dımaşk). 7. Dîvân (Kahire 1906).

F) Diğer Eserleri. 1. el-Edeb fî teblîġi'l-ereb. Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī'nin el-Âdâb'ının muhtasarıdır (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Amman 1413/1992). 2. el-

Muṭṭalaᶜ. Esîrüddin el-Ebherî'nin Îsâġūcî adlı eserinin şerhi olup üzerine muhtelif hâşiyeler yazılmıştır (Yûsuf b. Sâlim el-Hifnî'nin hâşiyesiyle birlikte, Bulak 1282, 1283; Kahire 1328, 1329, 1332-1333, 1345). 3. Şerḥu żâbiṭati'l-eşkâli'l-erbaᶜa. Teftâzânî'nin mantığa dair eserinin şerhidir (1292). 4. el-Lüʾlüʾü'n-naẓîm fî revmi't-taᶜallüm ve't-taᶜlîm. Eserde otuz sekiz ilmin tarifi yapılmakta ve faydaları açıklanmaktadır (Müellifin el-Ḥudûdü'l-enîḳa adlı eseriyle birlikte, Kahire 1319, 1339). Abdullah Nezîr Ahmed, bu risâleyi Ḥizânetü'l-ᶜulûm fî taṣnîfi'l-fünûni'l-İslâmiyye ve maṣâdırihâ adıyla şerhetmiştir (Beyrut 1419/1998). 5. et-Tuḥfetü's-seniyye fi'l-ḫuṭabi'l-minberiyye (Kahire 1281). Zekeriyyâ el-Ensârî'nin bunların dışında yazma halinde birçok eseri vardır (listesi ve nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, II, 123-124; Suppl., II, 117-118; Muᶜcemü'l-maḫṭuṭâti'l-mevcûde, I, 535-538; Târık Yûsuf Hasan Câbir, s. 48-59, 109-116; Abdülkādir Ahmed Abdülkādir, sy. 29-30 [1421/2000], s. 169-189).

Kâmil Muhammed Cân, Zekeriyyâ el-Enṣârî ve cühûdühü'l-belâğıyye (1404/1984, el-Câmiatü'l-İslâmiyye [Medine]), Sâmiye Abdülhamîd Ahmed Cebr et-Terbiye ᶜinde Şeyḫi'l-İslâm Zekeriyyâ b. Muḥammed el-Enṣârî ke-nümûzec li't-taᶜlîm fi'l-ᶜaṣri'l-Memlûkî fî Mıṣr (1989, Aynişems Üniversitesi [Kahire]), Târık Yûsuf Hasan Câbir Şeyḫu'l-İslâm Zekeriyâ el-Enṣârî ve eṡeruhû fi'l-fıḳhi'l-İslâmî (2004, Ürdün Üniversitesi) adıyla birer yüksek lisans tezi hazırlamış, Nâdiye Hamîs Ali el-Hanâvî de Zekeriyyâ el-Enṣârî ve cühûdühü'l-belâğıyye adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (1994, Ezher Üniversitesi).

BİBLİYOGRAFYA:Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiᶜ, III, 234-238; a.mlf., eẕ-Ẕeyl ᶜalâ Refᶜi'l-iṣr (nşr. Cûde Hilâl-M. Mahmûd Subh), Kahire 1966, s. 140-150; Süyûtî, Naẓmü'l-ᶜiḳyân (nşr. Philip K. Hitti), New York 1927, s. 113; İbn İyâs, Bedâʾiᶜu'z-zühûr, III, 183-184, 241, 448, 464; IV, 12; V, 370-372; Şehâbeddin İbnü'l-Hımsî, Ḥavâdiṡü'z-zamân ve vefeyâtü'ş-şüyûḫ ve'l-aḳrân (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1419/1999, I, 389; II, 16, 73, 75, 91, 92, 110-111, 127; III, 30-33; İbnü'ş-Şemmâʻ el-Halebî, el-Ḳabesü'l-ḥâvî li-ġureri Ḍavʾi's-Seḫâvî (nşr. Hasan İsmâil Merve-Haldûn Hasan Merve), Beyrut 1998, I, 281-286; Şaʻrânî, eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ (nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd), Kahire 1421/2001, II, 688-693; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire, I, 196-206, 295; M. Abdürraûf el-Münâvî, el-Kevâkibü'd-dürriyye (nşr. Abdülhamîd Sâlih Hamdân), Kahire, ts. (el-Mektebetü'l-Ezheriyye), II, 163-164; IV, 52-55; Abdülkādir el-Ayderûsî, en-Nûrü's-sâfir, s. 111-116; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VIII, 134-136; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliᶜ, I, 252-253; Serkîs, Muᶜcem, I, 483-488, 1109; II, 1322, 1512, 1881; Brockelmann, GAL, II, 122-124; Suppl., I, 263; II, 117-118; Nebhânî, Kerâmâtü'l-evliyâʾ, II, 79-82; Abdülmüteâl es-Saîdî, el-Müceddidûn fi'l-İslâm, Kahire, ts. (Mektebetü'l-âdâb), s. 341-343; Âyide İbrâhim Nusayr, el-Kütübü'l-ᶜArabiyyetü'lletî nüşiret fî Mıṣr beyne ᶜâmey 1926-1940, Kahire 1980, s. 12, 50, 62; a.mlf., el-Kütübü'l-ᶜArabiyyetü'lletî nüşiret fî Mıṣr beyne ᶜâmey 1900-1925, Kahire 1983, s. 12, 41, 58, 59, 63, 82, 96, 113, 165, 198, 281; a.mlf., el-Kütübü'l-ᶜArabiyyetü'lletî nüşiret fî Mıṣr fi'l-ḳarni't-tâsiᶜ ᶜaşer, Kahire 1990, s. 7, 24, 25, 27, 42, 53, 56, 67, 84-85, 230; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 457-459; Ömer Ferruh, Meᶜâlimü'l-edebi'l-ᶜArabî fi'l-ᶜaṣri'l-ḥadîṡ, Beyrut 1406/1985, I, 182-192; Hilâl Nâcî-İsâm M. eş-Şantî, el-Muᶜcemü'ş-şâmil li't-türâṡi'l-ᶜArabiyyi'l-matbûᶜ: el-Müstedrek I, Kahire 1417/1996, s. 56-60; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiᶜu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, I, 264, 297, 494-495, 543-547, 639; II, 767, 1072; III, 1942-1947; Muᶜcemü'l-maḫṭûṭâti'l-mevcûde fî mektebâti İstânbûl ve Ânâṭûlî (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], I, 535-538; Târık Yûsuf Hasan Câbir, Şeyḫu'l-İslâm Zekeriyyâ el-Enṣârî ve eṡeruhû fi'l-fıḳhi'l-İslâmî (yüksek lisans tezi, 2004), el-Câmiatü'l-Ürdüniyye; A. J. Arberry, "The Repertory of Ibn al-Anṣārī", IS, VII/3 (1968), s. 247-263; Abdülkādir Ahmed Abdülkādir, "Zekeriyyâ el-Enṣârî:

Muṣannefâtühû ve emâkinü vücûdi maḫṭûṭâtihâ", Âfâḳu'ṣ-ṣeḳāfe ve't-türâṣ, sy. 29-30, Dübey 1421/2000, s. 169-189; E. Geoffroy, "Zakariyyā˒ al-Anṣārī", EI² (İng.), XI, 406.

Ahmet Özel-Cengiz Kallek

İBNÜ'l-KEYYÂL (ابن الكيّال) Ebü'l-Berekât Zeynüddîn Muhammed (Berekât) b. Ahmed b. Muhammed el-Hatîb ed-Dımaşkī (ö. 929/1523) Muhaddis, vâiz ve hatip.

863'te (1459) doğdu. Ticaretle uğraştığından İbnü'l-Keyyâl (Keyyâl) lakabı ile şöhret buldu. Kendisine "ez-Zehebiyyü's-sagīr" dendiği de belirtilmektedir. Ticarette işleri kötü gidince ilme yöneldi. Kendisinden uzun yıllar istifade ettiği hocası, Hanbelî iken Şâfiî mezhebine geçen Burhâneddin İbrâhim b. Muhammed en-Nâcî'dir. Buhârî'nin el-Câmiᶜu'ṣ-ṣaḥîḥ'i ile kendi eserlerini ondan okudu. Hocasının vefatından sonra yerini aldı; Şam Emeviyye Camii'nde uzun yıllar hadis okuttu ve vaaz etti. Mescid-i Aksâ, Câmiu'l-Cevze ve Sâbûniyye'de de vâizlik ve hatiplik görevinde bulundu. Hitabet alanındaki başarısı sebebiyle "Hatîb" lakabıyla anıldı. Oğullarından fakih Şemseddin İbnü'l-Keyyâl Şam'da Şâfiî kadılığı yapmıştır.

İbnü'l-Keyyâl, İskâf diye bilinen Şeyh Ömer el-Ukaybî'ye bağlı müridlerin sokaklarda cehrî zikir yapmalarını doğru bulmadığını söylediğinden şeyhi seven bazı kimseler ona düşman oldular. Sabah namazı için Emeviyye Camii'ne giderken iki mürid yolunu keserek kendisini dövdü. Vücudu ağır şekilde hırpalanan İbnü'l-Keyyâl 8 Rebîülevvel 929'da (25 Ocak 1523) vefat etti ve Bâbüssagīr Kabristanı'na defnedildi. İbn Tolun, İbnü'l-Keyyâl'in el-Cevâhirü'z-zevâhî ve el-Encümü'ẓ-ẓevâhir adlı eserlerini gördükten sonra onun Arapça bilgisinin az olduğu kanaatine vardığını ifade etmiştir (Gazzî, I, 165). el-Kevâkibü'n-neyyirât'ta diğer müelliflerden iktibas ettiği kısımları kendi ifadesi gibi sunduğu şeklindeki tesbit de (İbnü'l-Keyyâl, neşredenin girişi, s. 39) İbn Tolun'u teyit etmektedir.

Eserleri. İbnü'l-Keyyâl'in günümüze ulaştığı bilinen tek eseri el-Kevâkibü'n-neyyirât fî maᶜrifeti men iḫtelaṭa mine'r-ruvâti'ṣ-ṣiḳāt adını taşımaktadır. Eserde, başta Kütüb-i Sitte râvileri olmak üzere ömürlerinin sonuna doğru hâfızaları zayıfladığı için bildiklerini karıştırdıkları veya unuttukları ileri sürülen yetmiş kadar sika râvinin biyografileri alfabetik olarak ele alınmıştır. Bağdat'ta el-Mektebetü'l-Kādiriyye'de bulunan (nr. 1238 [1722]) müellif hattı olması muhtemel tek nüshasını esas alarak eser üzerinde yüksek lisans tezi hazırlayan (1397/1977, Câmiatü Ümmi'l-kurâ külliyyetü'ş-şerîa ed-dirâsâtü'l-ulyâ eş-şer'iyye [Mekke]) ve daha sonra eseri yayımlayan (Mekke-Dımaşk-Beyrut 1401/1981) Abdülkayyûm Abdürabbinnebî, bu biyografiler arasına alınması gereken başka isimler de bulunduğunu, müellifin, güvenilir olup olmadığı tartışılan bazı kimseleri hâfıza kaybına uğramadan önce sika gibi gösterdiğini, konuyla

ilgili çok az kaynağa başvurduğunu, naklettiği görüşlerin kime ait olduğunu açıklamadığından bunların kendi görüşü imiş gibi anlaşıldığını belirtmiştir. Eser, bu neşrin metni esas alınmak suretiyle Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut 1407/1987), Hamdî Abdülmecîd es-Silefî (Kahire 1401; Beyrut 1407) ve Ömer b. Garâme el-Amravî (Beyrut 1415/1995) tarafından da neşredilmiştir. İbnü'l-Keyyâl'in bunun dışında vaaz ve irşad konusunda Ḥayâtü'l-ḳulûb ve neylü'l-maṭlûb, ayrıca Esne'l-maḳāṣıd fî maʿrifeti ḥuḳūḳi'l-veled ʿale'l-vâlid, el-Cevâhirü'z-zevâhî, el-Encümü'ẓ-ẓevâhir fî taḥrîmi'l-ḳırâʾati bi-lüḥûni ehli'l-fısḳ ve'l-kebâʾir adlı eserlerinin bulunduğu, Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî'nin Müsnedü'l-Firdevs bi-meʾs̱ûri'l-ḫiṭâb'ının tahrîcini yaptığı kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Keyyâl, el-Kevâkibü'n-neyyirât (nşr. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî), Dımaşk 1401/1981, neşredenin girişi, s. 23-53; İbn Tolun, Müfâkehetü'l-ḫillân fî ḥavâdis̱i'z-zamân (nşr. Muhammed Mustafa), Kahire 1962, II, 63; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire, I, 165-167; Şerefeddin Mûsâ b. Yûsuf el-Ensârî, Nüzhetü'l-ḫâṭır ve behcetü'n-nâẓır, Dımaşk 1991, I, 150; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VIII, 164; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 231; Îżâḥu'l-meknûn, I, 131; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, III, 41; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 49; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, III, 1398-1400; İbrâhim ed-Derûbî, "Maḫṭûṭâtü'l-Mektebeti'l-Ḳādiriyye", MMİIr., VI (1375), s. 225.

İbrahim Hatiboğlu

İBNÜ'd-DEYBA' (ابن الديبع) Ebû Abdillâh (Ebü'l-Ferec, Ebû Muhammed) Vecîhüddîn Abdurrahmân b. Alî eş-Şeybânî eş-Şâfiî ez-Zebîdî el-Abderî (ö. 944/1537)Tarihçi, hadis âlimi, fakih ve şair.

Buğyetü'l-müstefîd adlı eserinde kendisi hakkında verdiği bilgilerden (s. 227-232) öğrenildiğine göre 4 Muharrem 866'da (9 Ekim 1461) Yemen'in Zebîd şehrinde doğdu. Bazı müelliflerce Dîba' şeklinde de okunan ve Nûbe dilinde "beyaz" anlamına gelen künyesini büyük dedesi Ali b. Yûsuf'un lakabından almıştır (Sehâvî, IV, 104). Babası onun doğduğu yılın sonunda Zebîd'den ayrılarak bir daha geri dönmemiş ve Hindistan'daki Diû'da ölmüştür (876/1471). Çocukluğunu, anne tarafından dedesi allâme Şerefeddin Ebü'l-Ma'rûf İsmâil b. Muhammed b. Mübâriz eş-Şâfiî'nin yanında geçirdi. Onun akraba olarak yalnız dayılarından bahsetmesi, Zebîd kadınlarının gurbetçilerle evlendikleri ve kesinlikle yerlerinden ayrılmadıkları yolundaki rivayetleri destekler mahiyettedir.

İbnü'd-Deyba', dayısı Zebîd Kadısı Cemâleddin Ebü'n-Necâ Muhammed et-Tayyib b. İsmâil b. Mübâriz'den kıraat, Arapça, matematik, ferâiz ve fıkıh, Yemen ulemâsından Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatîf eş-Şerecî'den hadis ve tefsir, Cemâleddin Ebû Ahmed Tâhir İbn Cağmân'dan fıkıh dersleri aldı. Hocaları arasında İbrâhim b. Ebü'l-Kāsım İbn Cağmân, Nûreddin Ali b. Ebû Bekir Hattâb, Ömer b. Muhammed el-Fetâ b. Muîd el-Eş'arî, Muhammed b. Abdüsselâm en-Nâşirî ve Hasan b. Osman da bulunmaktadır.

883 (1479), 885 (1481) ve 897 (1492) yıllarında hacca gitti. Üçüncü haccında tanıştığı Hâfız Şemseddin Abdurrahman es-Sehâvî'den Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ile Ṣaḥîḥ-i Müslim'i dinledi ve ona İbn Hacer el-Askalânî'nin Bülûġu'l-merâm'ını okudu (eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, IV, 105). Öğrencilerinden bazı meşhur simalar da şunlardır: İbn Ziyâd el-Gaysî, Seyyid Hâfız Tâhir b. Hüseyin el-Ehdel, Ahmed b. Ali el-Müzcâcî, Şeyh b. Abdullah el-Ayderûs, Ebü's-Saâdât el-Fâkihî el-Mekkî. İbnü'd-Deyba', Tâhirîler'in son hükümdarı el-Melikü'z-Zâfir Âmir b. Abdülvehhâb'dan himaye görmüş, Zebîd Ulucamii'ne hadis müderrisi tayin edilerek kendisine şehrin en güzel yerinde bir ev verildiği gibi ayrıca bereketli topraklar iktâ edilmiştir. 26-27 Receb 944 (29-30 Aralık 1537) tarihinde Zebîd'de vefat etti ve Bâbü Siham'daki Şeyh İsmâil b. İbrâhim el-Cebertî Türbesi'nin yanına gömüldü.

İbnü'd-Deyba', Zebîd ve Yemen tarihi konusunda kitap yazan tarihçilerin en önemlilerindendir ve onun Memlükler'le Osmanlılar'ın Yemen'e girişlerine bizzat şahit olması önemini arttırmaktadır. Eserleri, özellikle bölgenin 900-923 (1495-1517) yıllarını içeren dönemi için birinci elden kaynaktır ve mahallî tarih yazıcılığının güzel örneklerinin başında gelir. Bu eserler, o yıllarda Aşağı Yemen'deki Şâfiî merkezlerinin başlıcalarından olan Zebîd şehrinin, Resûlîler'in ve Yemen Tâhirîleri'nin tarihleri hakkında kaleme alınmış en önemli kaynaklardan sayılmaktadır. İbnü'd-Deyba'ın kitaplarını yazarken daha çok şu müelliflerin eserlerinden istifade ettiği görülür: İbn Semüre el-Ca'dî, Umâre el-Yemenî, Muhammed b. Yûsuf el-Cenedî, Cemâleddin Abdülbâkī b. Abdülmecîd el-Kureşî el-Yemânî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan el-Hazrecî, Şerefeddin İsmâil b. Ebû Bekir el-Mukrî, Afîfüddin Muhammed en-Nâşirî. Kendisinden istifade eden tarihçilerden bazıları da şöyle sıralanabilir: Îsâ b. Lutfullah b. Mutahhar, Kutbüddin en-Nehrevâlî, Muhammed b. İsmâil b. Muhammed, Muhammed el-Yemenî, Muhyiddin el-Ayderûsî, Ebû Muhammed Muhammed et-Tayyib b. Abdullah (Bâ Mahreme).

Eserleri. 1. Buġyetü'l-müstefîd fî aḫbâri medîneti Zebîd. 6 Safer 906'da (1 Eylül 1500) tamamlanan ve bir mukaddime ile on babdan meydana gelen kitap, başlangıçtan 900 (1495) yılına kadar Zebîd şehrinin coğrafî durumu, kurucusu ve kronolojik düzenle siyasî tarihi hakkında bilgi vermekte ve müellifin kendi biyografisiyle son bulmaktadır. İbnü'd-Deyba', bu eseri Benî Tâhir'in durumunu açıklamak amacıyla yazmaya başlamış, buna çok memnun olan Sultan el-Melikü'z-Zâfir onu ödüllendirdiği gibi unuttuğu bazı noktaları hatırlatarak bunları da kitaba almasını sağlamıştır. Çok sayıda yazma nüshası bulunan eserin (Eymen Fuâd Seyyid, s. 201-202) önce bir kısmı Carl Theodor Johannsen tarafından şerh edilip Historia Iemanae adıyla Latince'ye çevrilmiş (Bonn 1828), daha sonra da tamamı Abdullah Muhammed el-Habeşî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut-San'a 1979). Ayrıca Râdî Dağfûs, İbnü'd-Deyba'ın biyografisini içeren son bölümü (Ḥavliyyâtü Câmiʿati't-Tûnisiyye, sy. 18 [Tunus 1980], s. 38-47), Yûsuf Şülhud da yine tamamını müellifin bu esere

yazdığı zeyille birlikte neşretmiştir (aş. bk.). 2. el-Fażlü'l-mezîd ʿalâ Buġyeti'l-müstefîd fî aḫbâri (medîneti) Zebîd. 923 (1517) yılına, yani son Tâhirî sultanının ölümü ve Memlükler'in Yemen'e girişine kadar meydana gelen olayları anlatan kitap Buġyetü'l-müstefîd'e zeyil olarak yazılmıştır. Eseri Muhammed Îsâ Sâlihiyye, üzerine hazırladığı yüksek lisans teziyle birlikte (Küveyt 1402/1982), Yûsuf Şülhud da Fransızca bir mukaddime ve fihrist ekleyerek Buġyetü'l-müstefîd ile birlikte (Beyrut 1983) yayımlamıştır. 3. el-ʿİḳdü'l-bâhir fî târîḫi devleti Benî Ṭâhir. Buġyetü'l-müstefîd'in ihtisarı olup Sultan el-Melikü'z-Zâfir'in isteği üzerine kaleme alınmıştır (Râgıb Paşa Ktp., nr. 944/21). 4. Aḥsenü's-sülûk fî naẓmi men vülliye medînete Zebîd mine'l-mülûk. Tâhirî sultanlarını ve Zebîd tarihini anlatan recez tarzında telif edilmiş bir eser olup (yazma nüshaları için bk. Eymen Fuâd Seyyid, s. 202-203) Râdî Dağfûs tarafından yayımlanmıştır (Ḥavliyyâtü'l-Câmiʿati't-Tûnisiyye, sy. 18 [Tunus 1980], s. 64-74). 5. Ḳurretü'l-ʿuyûn fî aḫbâri'l-Yemeni'l-meymûn. Buġyetü'l-müstefîd'e zeyil olarak yazılmış, Yemen'in 924 (1518) yılına kadar gelen İslâmî dönemine ait şümullü bir tarihidir. Üç bölüm halinde hazırlanan eserin birinci bölümünde Yemen, San'a ve Aden, ikinci bölümde Zebîd ve burada hüküm süren emîrlerle vezirler, üçüncü bölümde ise Tâhirîler ele alınmaktadır. İbnü'd-Deyba', Resûlîler'le Tâhirîler hakkındaki önemli kaynaklardan biri olan bu eserinin telifinde İbn Vehhâs el-Hazrecî'nin (ö. 812/1410) özellikle el-ʿAscedü'l-mesbûk ve el-Kifâye ve'l-iʿlâm adlı eserlerinden faydalanmıştır (Eymen Fuâd Seyyid, s. 162-164). Çok sayıda yazma nüshası bulunan eseri (el-Fażlü'l-mezîd, neşredenin girişi, s. 15) Muhammed b. Ali el-Ekva' neşretmiştir (I-II, Kahire 1971-1977). 6. Ḥadâʾiḳu'l-envâr ve meṭâliʿu'l-esrâr fî sîreti'n-nebiyyi'l-muḫtâr ve ʿalâ âlihi'l-muṣṭafîne'l-aḫyâr (nşr. Abdullah İbrâhim el-Ensârî, I-III, Dımaşk 1979-1981; Mekke 1413/1993). 7. Mükeffirâtü'ẕ-ẕünûb ve mûcibâtü'l-cenne (nşr. Abdülkādir Ahmed Tâhâ, Kahire 1395/1975). 8. el-Mevlidü'ş-şerîf ve ḳaṣâʾid fî medḥi'r-Resûl (Bombay 1312/1894; Mekke 1313/1895; Kahire 1349/1930). 9. Tuḥfetü'z-zemen fî feżâʾili ehli'l-Yemen (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan, Beyrut 1412/1992). 10. Neşrü'l-leʾâli's-seniyye (nşr. Ahmed Râtib Hammûş, Beyrut-Dımaşk 1413/1992). 11. Neşrü'l-meḥâsini'l-Yemâniyye fî ḫaṣâʾiṣi'l-Yemen ve nesebi'l-Ḳahtâniyye. Yine Hammûş tarafından şerhi Neşrü'l-leʾâli's-seniyye ile birlikte yayımlanmıştır. Müellifin bunlardan başka Muḫtaṣaru Ṭabaḳâti'l-Meliki'l-Eşref er-Resûlî ve Kitâbü'l-Miʿrâc adlı iki eseri daha olduğu bilinmektedir (Tuḥfetü'z-zemen, neşredenin girişi, s. 60-63).

İbnü'd-Deyba'ın kaleme aldığı diğer eserleri de şunlardır: 1. Ġāyetü'l-maṭlûb ve ʿaẓamü'l-minne fîmâ yaġfirullāhü bihî mine'ẕ-ẕünûb ve yûcibü'l-cenne. 885 (1480) yılında yazılmıştır (Buġyetü'l-müstefîd, s. 229-230).

2. Keşfü'l-kürbe fî şerḥi Duʿâʾi'l-İmâm Ebî Ḥarbe. 897'de (1492) kaleme alınmıştır (a.g.e., s. 231). 3. Temyîzü'ṭ-ṭayyib mine'l-ḫabîs̱ mimmâ yedûru ʿalâ elsineti'n-nâs mine'l-ḥadîs̱. Sehâvî'nin el-Maḳāṣıdü'l-ḥasene fî kes̱îrin mine'l-eḥâdîs̱i'l-müştehire

ʿale'l-elsine'sinin muhtasarıdır (Kahire 1324/1906, 1347/1928, 1353/1934, 1382/1963; nşr. Muhammed Osman el-Huşt, Kahire 1405/1985; Beyrut 1403/1983, 1405/1985). 4. Teysîrü'l-vüṣûl ilâ Câmiʿi'l-uṣûl. Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in Câmiʿu'l-uṣûl fî eḥâdîs̱i'r-Resûl adlı eserinin muhtasarıdır (I-III, Kalküta 1252/1836; 1301/1883; Kahire 1324, 1330/1912; nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkī, I-IV, Kahire 1346/1927; nşr. Ahmed Sa'd Ali, I-IV, Kahire 1352/1934). Eser İbrahim Canan tarafından açıklamalarla birlikte Türkçe'ye çevrilmiştir (Hadis Ansiklopedisi: Kütüb-i Sitte, I-XVIII, İstanbul, ts.).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'd-Deyba', Buġyetü'l-müstefîd (nşr. Abdullah Muhammed el-Habeşî), Beyrut-San'a 1979, s. 227-232; a.mlf., el-Fażlü'l-mezîd ʿalâ Buġyeti'l-müstefîd fî aḫbâri medîneti Zebîd (nşr. Yûsuf Şülhud), Beyrut 1983, neşredenin girişi, s. 5-21; a.e. (nşr. Muhammed Îsâ Sâlihiyye), Küveyt 1402/1982, s. 5-40; a.mlf., Tuḥfetü'z-zemen fî feżâʾili ehli'l-Yemen (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), Beyrut 1412/1992, neşredenin girişi, s. 11-15, 60-63; a.mlf., Neşrü'l-meḥâsini'l-Yemâniyye fî ḫaṣâʾiṣi'l-Yemen ve nesebi'l-Ḳaḥṭâniyye (nşr. Ahmed Râtib Hammûş), Beyrut-Dımaşk 1413/1992, neşredenin girişi, s. 5-52; a.mlf., Ḥadâʾiḳu'l-envâr ve meṭâliʿu'l-esrâr fî sîreti'n-nebiyyi'l-muḫtâr ve ʿalâ âlihi'l-muṣṭafîne'l-aḫyâr (nşr. Abdullah İbrâhim el-Ensârî), Mekke 1413/1993, I, 57-63; Sehâvî, eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ, IV, 104-105; Abdülkādir el-Ayderûsî, en-Nûrü's-sâfir, s. 191-199; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire, II, 158; İbnü'l-İmâd, Şez̠erât, VIII, 255-256; Muhibbî, Ḫulâṣatü'l-es̱er, III, 192-193; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 335-336; Serkîs, Muʿcem, I, 104-105; Brockelmann, GAL, II, 400; Suppl., II, 32, 238, 548; Muhammed Zibâre, Eʾimmetü'l-Yemen, Kahire 1952, I, 415; Ziriklî, el-Aʿlâm, III, 318; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, V, 159; Eymen Fuâd Seyyid, Meṣâdiru târîḫi'l-Yemen fi'l-ʿaṣri'l-İslâmî, Kahire 1974, s. 162-164, 200-205; Ömer Ferruh, Meʿâlimü'l-edebi'l-ʿArabî fi'l-ʿaṣri'l-ḥadîs̱, Beyrut 1406/1985, I, 274-278; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Meṣâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen, Beyrut 1408/1988, s. 477-478; Râdî Dağfûs, "İbnü'd-Deybaʿ müʾerriḫu'l-Yemen ve Zebîd", Ḥavliyyâtü Câmiʿati't-Tûnisiyye, sy. 18 (Tunus 1980), s. 31-74; G. Rex Smith, "The Tahirids Sultans of the Yemen (858-923/1454-1517) and their Historian Ibn al-Dayba", JSS, XXIX/1 (1984), s. 141-154; C. van Arendonk - [G. Rentz], "Ibn al-Daybaʿ", EI² (Fr.), III, 769; Muhammed Hâdî Müezzin-i Câmî, "İbn Deybaʿ", DMBİ, III, 523-525; Hüseyin Abdullah el-Ömerî, "ʿAbdurraḥmân b. ʿAlî b. ed-Deybaʿ", Mevsûʿatü'l-Yemeniyye, San'a 1412/1992, II, 630.

Eymen Fuâd Seyyid

ATÛFÎ, Hayreddin Hızır (ö. 948/1541) Osmanlı tefsir ve hadis âlimi, vâiz.

Kaynaklarda Kastamonî ve Merzifonî nisbeleriyle yer alan Atûfî'nin babasının adı Mahmud'dur. Aslen Merzifonlu olduğunu bizzat kendisi bazı eserlerinde belirtmiştir. Kastamonî nisbesinin hangi sebeple kullanıldığı hakkında bilgi elde edilememiştir. Devrinin tanınmış âlimlerinden Bahşı Halîfe'den tefsir ve hadis, Amasyalı Mevlânâ Abdî'den ilm-i meânî, Kadızâde'nin torunu meşhur riyâziyeci Kutbüddin Muhammed'den riyâziye, Bursalı Mevlânâ Hocazâde'den usul ve Efdalzâde'den fıkıh okudu. İlmî şöhretinden dolayı Sultan II. Bayezid onu saray hizmetlilerine hoca tayin etti. Bir müddet sonra İstanbul camilerinde vaaz edip tefsir okutmayı daha faydalı görerek saraydaki görevinden ayrıldı. Günde 50 akçe ücretle başladığı bu yeni görevinde zamanla günde 80 akçe ücrete kadar terfi etti. Daha sonra bu görevi de

bırakarak evine çekildi ve kitap telifiyle meşgul oldu. Atûfî Eyüp'te vefat etti ve kendi evinin civarına defnedildi.

Tefsir, hadis, tıp, mantık ve kelâm ilimlerine dair çoğu şerh ve hâşiye mahiyetinde olmak üzere on beş kadar kitap yazan Atûfî'nin belli başlı eserleri şunlardır: 1. Hâşiye ʿalâ Tefsîri Keşşâf (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 263). 2. Hâşiye ʿalâ Tefsîri Beyzâvî (Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 25). 3. Keşfü'l-Meşârık. Radıyyüddin es-Sâgānî'nin hem Sahîh-i Buḫârî hem de Sahîh-i Müslim'de bulunan hadisleri bir araya getirdiği Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye adlı eserinin şerhidir. Bu eserin müellif hattıyla 516 varaklık yegâne nüshası Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 230). 4. el-Cevheretü'l-cinâniyye fî mesâʾili'l-îmâniyye (TSMK, III. Ahmed, nr. 607). 5. el-Enzâr fî şerhi baʿzi'l-ehâdîs ve'l-âsâr. Meşârık, şerhinden müellifin bizzat yaptığı seçmelerden meydana gelen bir eserdir (Süleymaniye Ktp., Şehzade Mehmed, nr. 8/1). 6. Mirʾâtü'r-rüʾyâ. Hz. Peygamber'in, "Rüyada beni gören gerçekten görmüştür; çünkü şeytan benim suretime giremez" (Buhârî, "İlim", 38, "Edeb", 109, "Tabîr", 10; Müslim "Rüyâ", 4, 7) meâlindeki hadisinin şerhinden ibarettir. Kaynaklarda zikredilen bu eserin herhangi bir nüshasına henüz rastlanmamıştır. 7. Ravzü'l-insân fî tedâbîri'l-ebdân (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3569). Tıpla ilgili hadislerin şerhine dairdir.

BİBLİYOGRAFYA:Taşköprizâde, eş-Şekāʾik, s. 416-417; Mecdî, Şekāik Tercümesi, s. 415; Kāmûsü'l-â'lâm, IV, 3161; Sicill-i Osmânî, II, 314; Osmanlı Müellifleri, I, 355-357; Brockelmann, GAL Suppl., II, 639; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 346; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IV, 101; Bilmen, Tefsir Tarihi, II, 642-643; Sadık Cihan, "Hayreddin Hıdır b. Mahmud b. Ömer el-ʿAtûfî «Kastamonî» ve Hadis Eserleri", İİFD, III (1979), s. 65-72; TDEA, I, 228.

İsmail L. Çakan

MOLLA MİSKÎN (ملا مسكين) Mollā Miskîn Muînüddîn Muhammed b. Abdillâh (İbrâhîm) el-Ferâhî el-Herevî (ö. 954/1547)Hanefî fakihi, kadı.

Herat'ta kadılık yapmış olmasının dışında hayatı hakkında bilgi yoktur. Kaynaklarda Molla Miskîn lakabıyla tanınan Meʿâricü'n-nübüvve müellifi Muîn el-Miskîn ile (ö. 907/1501) karıştırıldığı görülmektedir. Şerḥu Kenzi'd-deḳāʾiḳ adlı çalışması Ebü'l-Berekât en-Nesefî'ye ait eserin şerhlerinden biridir. Kitabın 881'de (1476) Semerkant'ta tamamlandığı belirtilmekteyse de (Serkîs, II, 1795) müellifin vefat tarihi dikkate alındığında bu bilginin ihtiyatla karşılanması gerektiği anlaşılmakta, tarihin doğru kabul edilmesi halinde Kâtib Çelebi'nin verdiği ölüm yılının yanlış olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Birçok defa basılan eser üzerine (Bulak 1287 [Hüseynî'nin hâşiyesiyle birlikte]; Kahire 1294, 1303, 1312, 1324, 1328) Ahmed b. Muhammed el-Hamevî Keşfü'r-remz ʿan beyâni (ḫabâye)'l-Kenz (yazmaları için bk. DİA, XV, 457) ve Ebüssuûd Muhammed b. Ali el-Hüseynî Fetḥullāhi'l-muʿîn (son olarak üç cilt halinde Karaçi'de neşredilmiştir [1403/1983]) adıyla birer hâşiye

yazmışlardır. Taʿlîḳa ʿalâ ḳavli şihâbi't-telḫîṣ: Feṣâḥatü'l-kelâm başlığını taşıyan bir risâle ile (Süleymaniye Ktp., M. Ârif - M. Murad, nr. 177) Herat tarihine dair Ravżatü'l-cenne adlı eser de Molla Miskîn'e nisbet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1515; Serkîs, Muʿcem, I, 316; II, 1795; Brockelmann, GAL, II, 252; Suppl., II, 266; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 242; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XII, 312; Bilmen, Kamus2, I, 434; Ahmet Özel, Hanefi Fıkıh Âlimleri, Ankara 1990, s. 114, 143; Kāmûsü'l-a'lâm, VI, 4336; Mustafa Sinanoğlu, "Hamevî, Ahmed b. Muhammed", DİA, XV, 457.

Abdülkadir Şenel

İBN ARRÂK, Ebü'l-Hasan (أبو الحسن ابن عرّاق) Ebü'l-Hasen Nûruddîn (Sa'düddîn) Alî b. Muhammed b. Alî el-Kinânî ed-Dımaşķī (ö. 963/1556) Tenzîhü'ş-şerîʿa adlı eseriyle tanınan muhaddis, fakih ve kıraat âlimi.

7 Zilhicce 907'de (13 Haziran 1502) Beyrut'ta doğdu. Büyük dedesine nisbetle İbn Arrâk diye tanındı. Bu künyenin İbn Irâk şeklinde söylenişi doğru değildir. Çerkez emîrlerinin soyundan gelen babasının Şâzeliyye tarikatının Arrâkıyye kolunun pîri olması ve İbn Arrâk diye tanınması da bunu göstermektedir. İbn Arrâk Dımaşk'ta büyüdü. Kur'an'ı ezberledikten sonra çeşitli ilimlere dair pek çok kitap okudu ve bunların da bir kısmını ezberledi. Kıraat ilimlerini babasının talebeleri olan Ahmed b. Abdülvehhâb ve Mahmûd b. Humeydân el-Medenî'den öğrendi. Şemseddin b. Muhammed b. Zeyneddin el-Kattân'dan aşere okudu. 924'te (1518) babasıyla birlikte hac vazifesini yerine getirdikten sonra Medine'ye yerleşti; Mescid-i Nebevî'nin imam ve hatipliğiyle görevlendirildi ve bu görevini ölümüne kadar sürdürdü. Çeşitli ülkelere seyahatler yaptı. Anadolu'ya gittiği sırada Dımaşk'a ve Halep'e de uğradı. Dönüşünde bir müddet Dımaşk'ta kaldı ve bu arada Kudüs'ü ziyaret etti (947/1540). Ardından Mısır'a gitti. Anadolu'da bulunduğu esnada işitme duyusunu kaybetti. Bazıları onun müzik dinlemeye son derece düşkün olduğunu, babası müzik dinlemesini yasakladığı halde buna aldırmadığı için Allah tarafından bu şekilde cezalandırıldığını ileri sürmüşlerdir.

İbn Arrâk hadis, fıkıh ve kıraat ilimlerinde söz sahibi bir âlim olduğu gibi ferâiz, matematik, astronomi ve edebiyatla da meşgul olmuş, ayrıca şiir yazmış ve güçlü bir şiir tenkitçisi olarak tanınmıştır. Tasavvufta babasına intisap etmiş olup Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye hayranlık duyduğu, Dımaşk'ta bulunduğu sırada onun kabrini ziyaret ettiği bilinmektedir.

Son derece zeki, vazifesine düşkün, mütevazi bir insan olarak bilinen İbn Arrâk'ın Dımaşk'ta kahve içme âdetini yaygınlaştırdığı, babasının ise kahve içmenin uygun olmadığı görüşünü savunduğu belirtilmektedir. Halep'e geldiği zaman Radıyyüddin İbnü'l-Hanbelî kendisinden kahve içmenin meşrû olup olmadığı konusunda fetva

istemiş, o da ölçüyü kaçırmamak şartıyla bunun meşrû olduğunu bir şiirle bildirmiştir. İbn Arrâk Medine'de vefat etti.

Eserleri. 1. Tenzîhü'ş-şerîa*ti'l-merfûʿa ʿani'l-aḫbâri'ş-şenîʿati'l-mevżûʿa. Müellif, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin el-Mevżûʿât'ı ile Süyûtî'nin el-Leʿâli'l-maṣnûʿa'sını ihtisar edip onlarda bulunmayan birçok mevzû hadisi de ilâve etmek suretiyle meydana getirdiği bu eserini Kanûnî Sultan Süleyman'a takdim etmiştir. Kitapta uydurma hadisler konularına göre sıralanmış, baş tarafa da hadis uyduran râvilerin isimleri alfabetik olarak kaydedilmiştir. Eser, Abdülvehhâb Abdüllatîf ve Abdullah Muhammed es-Sıddîk'in tahkikiyle iki cilt halinde basılmıştır (Kahire 1375, 1383). 2. et-Teẕkiretü'ṣ-ṣuġrâ. Edebî ve tarihî birtakım bilgiler ihtiva eden eserin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1226). 3. eṣ-Ṣırâṭü'l-müstaḳīm ilâ meʿânî bismillâhirraḥmânirraḥîm. Eser Aydınlı Muhammed b. Bilâl tarafından Rüstem Paşa adına Türkçe'ye çevrilmiştir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1077). 4. Neşrü'l-leṭâʾif fî ḳuṭri'ṭ-Ṭâʾif. Üç bölümden meydana gelen eserde Tâif'in önemi, Hz. Peygamber'in Tâif'e gidişi, Vec vadisi ve orada yaşayan Abdullah b. Abbas ile Muhammed b. Hanefiyye'nin fazileti ve Tâif'in önemli yerleri hakkında bilgi verilmektedir. Eseri Osman Mahmûd es-Sînî yayımlamıştır (baskı yeri yok, 1406/1986). 5. Şerḥu Ṣaḥîḥi Müslim. Kastallânî'nin Ṣaḥîḥ-i Buḫârî şerhine benzeyen bir çalışma olduğu belirtilmektedir. 6. Şerḥu'l-ʿUbâb. Ahmed b. Nâsır el-Bâûnî tarafından yazılan Şâfiî fıkhına dair el-ʿUbâb adlı eserin (a.g.e., II, 1122; Brockelmann, GAL Suppl., II, 12) şerhi olup tamamlanmamıştır. İbn Arrâk'ın Tehẕîbü'l-aḳvâl ve'l-aʿmâl ve Muḫtaṣaru Riḥleti İbn Rüşeyd adlı iki eserinin daha bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Arrâk, Tenzîhü'ş-şerîʿa, Abdülvehhâb Abdüllatîf'in girişi, s. s-k; Abdülkādir el-Ayderûsî, en-Nûrü's-sâfir, s. 174-179; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire, II, 197-199; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VIII, 337-338; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 494, 514; II, 1077, 1122; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 746; Îżâḥu'l-meknûn, II, 648; Brockelmann, GAL, II, 513; Suppl., II, 12, 534; Ziriklî, el-Aʿlâm, V, 12, 165; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VII, 218; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 113; Cezzâr, Medâḫilü'l-müʾellifîn, II, 988-989; M. Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, London 1994, s. 213-216.

Selman Başaran

ALKAMÎ العلقمي Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Alî el-Alkamî (ö. 969/1561-62) Şâfiî fakihi ve muhaddis.

Kahire'de doğdu (897/1491-92); daha çok Alkamî veya Şems el-Alkamî diye tanındı. Bazı kaynaklarda Kevkebî nisbesiyle de anılır. Süyûtî'nin derslerine devam etti ve ondan icâzet aldı. Aklî ve naklî ilimlerde ihtisas kazandıktan sonra uzun yıllar Ezher'de usul, fıkıh ve hadis okuttu. Hayır sever bir zengin olması sebebiyle fakirlere yardımdan ve camileri tamir ettirmekten hoşlanırdı. Ölümüyle ilgili olarak farklı tarihler zikrediliyorsa da 969 (1561-62) yılında Kahire'de vefat ettiği bilinmektedir.

Eserleri. Bilinen ve dördü hadise, biri de tefsire dair olan eserleri şunlardır: 1. el-Kevkebü'l-münîr bi-şerhi'l-Câmiᶜi's-sagır. Hocası Süyûtî'nin el-Câmiᶜu's-sagır adlı eserine yazdığı ve ölümünden bir yıl önce tamamladığı üç ciltlik şerh olup Süleymaniye (Lâleli, nr. 482-483; Beşir Ağa, nr. 102-103; Ayasofya, nr. 0.561; Kılıç Ali Paşa, nr. 204-207; Süleymaniye, nr. 239-242; Fâtih, nr. 777-780; Turhan H. Sultan, nr. 53) ve Nuruosmaniye (nr. 669-670/933-936) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Müellifin kendi eserinden el-Müntehab min şerhi'l-Câmiᶜi's-sagır li'l-ᶜAlkamî adıyla küçük bir hulâsa yaptığı da anlaşılmaktadır (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1029/27, 30). 2. Mülteka'l-bahreyn fi'l-cemᶜ beyne kelâmi'ş-şeyhayn. Adından Buhârî ile Müslim'in el-Câmiᶜu's-sahîhlerine müştereken aldıkları (müttefekun aleyh) hadisleri derleyen bir eser olduğu anlaşılmaktadır. 3. Muhtasaru İthâfi'l-mehere bi-etrâfi'l-ᶜaşere. İbn Hacer el-Askalânî'nin İthâfü'l-mehere adlı sekiz ciltlik kitabının muhtasarıdır. Eser Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır (bk. Ziriklî, VI, 196). 4. et-Tuhafü'z-zırâf fî telhîsi'l-etrâf. Medine'de Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (bk. Ziriklî, VI, 196). 5. Kabesü'n-neyyireyn ᶜalâ Tefsîri'l-Celâleyn. Tefsîrü'l-Celâleyn'e yazdığı hâşiyedir (bk. Fihrisü'l-kütübi'l-ᶜArabiyye, I, 45).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-İmâd, Şezerât, VIII, 338; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire (nşr. Cebrâil S. Cebbûr), Beyrut 1979, III, 62; Keşfü'z-zunûn, I, 445, 560; II, 1816; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 826-827; ayrıca bk. I, 326, 465; II, 802, 1125; Fihrisü'l-kütübi'l-ᶜArabiyyeti'l-mevcûde bi-Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1345-48/1926-34, I, 45; Brockelmann, GAL, II, 186; Suppl., II, 180, 183-184, 186; Kehhâle, Muᶜcemü'l-müʾellifîn, X, 144; Ziriklî, el-ᶜAlâm (Fethullah), VI, 195-196.

Mücteba Uğur

İBN HACER el-HEYTEMÎ (ابن حجر الهيتمي) Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567) Şâfiî fakihi, muhaddis ve edip.

Aslen Mısır'ın Aynişems yakınlarındaki Selmünt nahiyesinden olup atalarının daha sonra yerleştiği Garbiyye bölgesindeki Mahalletü Ebi'l-Heytem (Heyâtim) köyünde dünyaya geldi. Doğum tarihi olarak kaynaklarda 899 (1494) ve 911 (1505-1506) yılları da verilmekle birlikte doğrusu kendi Muᶜcem'indeki bir kayıttan anlaşıldığı üzere (Abdülkādir el-Ayderûsî, s. 262; Abdülmuiz Abdülhamîd el-Cezzâr, s. 28) 909 (1503-1504) yılıdır. Mensup olduğu Benî Sa'd kabilesinin soyu ensara kadar uzandığı için Ensârî nisbesiyle de anılmaktadır. Büyük dedelerinden birine çok az konuşması sebebiyle "Hacer" (taş) lakabı takılmış, onun soyundan gelenler de İbn Hacer diye anılmıştır.

Küçük yaşta babasını kaybeden İbn Hacer ilk öğrenimini, babasının şeyhi olan sûfî İbn Ebü'l-Hamâil ve onun talebesi Şemseddin eş-Şinnâvî'den gördü. Kur'an'ı

ezberledikten sonra Şinnâvî'nin himayesinde önce Tanta'ya, ardından Kahire'ye giderek (924/1518) tahsiline Ahmediyye Medresesi'nde ve Ezher'de devam etti. Zekeriyyâ el-Ensârî, Şehâbeddin Ahmed b. Ahmed er-Remlî, Ebü'l-Hasan el-Bekrî es-Sıddîkī, Abdülhak b. Muhammed es-Sünbâtî, İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî ve Reîsületıbbâ Şehâbeddin İbnü's-Sâiğ gibi âlimlerden ders okudu. Başta Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn'i olmak üzere çeşitli metinleri ezberleyen İbn Hacer daha yirmi yaşında iken fetva ve ders vermek üzere hocalarından icâzet aldı. Tefsir, hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, ferâiz, kelâm, matematik, tıp, mantık, sarf, nahiv, meânî, beyân ve tasavvuf gibi ilim dallarının çoğunda eser verecek seviyeye ulaştı. 933 (1527) ve 937'de (1531) yaptığı hac ziyaretlerinin ardından bir süre Mekke'de kaldı. 940'ta (1534) üçüncü hac ziyareti için gittiği Mekke'ye yerleşti. Günlerini Harem-i şerif'te ders ve fetva vermeye, ayrıca eser yazmaya hasretti. "Şeyhülislâm, İmâmü'l-Haremeyn, Müfti'l-Irâkeyn" gibi lakaplarla tanındı. Kendisine İslâm dünyasının her tarafından fetva sorulurdu. Bazı fetvalarının tartışmalara yol açması üzerine bu meselelerle ilgili müstakil risâleler kaleme aldı; el-Fetâva'l-kübrâ'sı içinde zikredilen risâleler bunlardandır. Zebîd Şâfiî müftüsü İbn Ziyâd el-Gaysî ile sert tartışmalara girdi. Özellikle hac için Mekke'ye gelen birçok talebeye ders verdi. Muhammed Tâhir Fettenî, Vecîhüddin Abdurrahman b. Ömer el-Amûdî, Şeyh Sadr İbn Abdülkuddûs, Abdülkādir el-Fâkihî, Muhammed b. Ahmed el-Fâkihî ve Muhammed b. Abdülazîz ez-Zemzemî tanınmış talebelerinden bazılarıdır. İbn Hacer 23 Receb 974 (3 Şubat 1567) tarihinde Mekke'de vefat etti ve Cennetü'l-muallâ'daki Türbetü't-Taberiyyîn kısmına defnedildi. Bazı kaynaklarda ölümü için verilen 973 tarihi yanlış olmalıdır.

Genellikle Eş'ariyye'nin itikadî görüşünü benimseyen İbn Hacer el-Heytemî Allah'ın dünyada görülebileceği, gaybın velîlerce bilineceği, kullara ait fiillerde beşerî kudretin etkili olamayacağı, kâinatın "nûr-i Muhammedî"den yaratıldığı, Hz. Peygamber'in kabrinde diri olup velîlerin kendisiyle görüşebildiği, Kur'an okumanın bedenî hastalıkları da iyileştirebileceği gibi bazı görüşleri savunmuş ve bunları zayıf veya mevzû birtakım rivayetlere dayandırmıştır (et-Taʿarruf, s. 109-111; Şerḥ ʿalâ metni'l-Hemziyye, s. 16-17, 85, 139, 157, 158). Hemen hemen bütün günahları "kebîre" olarak sayması da bunun bir sonucudur (ez-Zevâcir ʿan iḳtirâfi'l-kebâʾir, tür.yer.). Zayıf veya mevzû olup olmadıklarını dikkate almadan bütün rivayetleri sahih kabul etme anlayışının yaygınlaşmasına sebep olan İbn Hacer'in bu tutumunu ve tasavvufa olan teslimiyetçi bakışını, ayrıca İbn Teymiyye'yi haksız olarak eleştirmesini Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî Cilâʾü'l-ʿayneyn fî muḥâkemeti'l-Aḥmedeyn adlı eserinde (bk. bibl.) tenkit etmiştir.

İbn Hacer, Hulefâ-yi Râşidîn'le ilgili genel Sünnî akîdenin savunuculuğunu yapmış, özellikle imâmet meselesine dair eser ve fetvalarında Şîa'ya karşı sert bir tutum takınmıştır. Bir yandan Hz. Ali'nin Allah ile Resulü katındaki mertebesini ve imâmete liyakatini ikrar ederken öte yandan Muâviye'ye sövmenin inanç bakımından

tehlikelerini vurgulayan bir eser kaleme almıştır. Bu yüzden Şîa âlimleri tarafından küfürle ithamına kadar varan tenkitlere mâruz kalmıştır (meselâ bk. Hânsârî, I, 347, 353, 361-364; DMBİ, III, 332). Tasavvufa bakışı müsbet olan ve kendisi de tarikata mensup bulunan İbn Hacer Kitap ve Sünnet'e dayanmayan, fıkıh bilgisiyle beslenmeyen tasavvufun karşısında yer almıştır.

Eserleri. İbn Hacer çeşitli konulara dair çok sayıda eser telif etmiştir. A) Fıkıh. 1. Tuḥfetü'l-muḥtâc bi-şerḥi'l-Minhâc (I-III, Bulak 1290, Ömer el-Basrî el-Mekkî'nin hâşiyesiyle birlikte; I-IV, Kahire 1282; İbn Kāsım el-Abbâdî ve Abdülhamîd eş-Şirvânî'nin hâşiyesiyle birlikte; I-VIII, Kahire 1305; I-X, Kahire 1315; Beyrut 1989). Nevevî'nin Şâfiî fıkhına dair Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn adlı eserinin en önemli şerhlerinden biridir (bk. MİNHÂCÜ't-TÂLİBÎN). 2. el-Fetâva'l-kübra'l-fıḳhiyye (el-Fetâva'l-kübra'l-Heytemiyye) (I-IV, Kahire 1307, 1308, 1329, 1333, 1357, Ahmed b. Ahmed er-Remlî'nin Fetâvâ'sı ile birlikte; Beyrut 1403/1983). Fıkıh konularına göre düzenlenmiş soru ve cevaplardan oluşan bir fetva mecmuasıdır. Talebelerinden Abdülkādir el-Fâkihî tarafından İbn Hacer'in sağlığında derlendiği anlaşılan esere müellifin şu risâleleri de dahil edilmiştir: Tenvîrü'l-beṣâʾir ve'l-ʿuyûn bi-îżâḥi ḥükmi beyʿi sâʿatin min karâri'l-ʿuyûn (II, 166-221); İṣâbetü'l-aġrâż fî süḳūti'l-ḫıyâr bi'l-aʿrâż (II, 242-249); Ḳurretü'l-ʿayn bi-beyâni enne't-teberruʿ lâ yübṭılühü'd-deyn (müellifin daha sonra bu risâlesine zeyil olarak yazdığı Keşfü'l-ġayn ʿammen ḍalle ʿan meḥâsini Ḳurreti'l-ʿayn da aynı koleksiyon içinde yayımlanmıştır [III, 2-38]); Refʿu'ş-şübeh ve'r-reyb ʿan ḥükmi'l-iḳrâr bi-uḫuvveti'z-zevceti'l-maʿrûfeti'n-neseb (III, 132-141); Sevâbiġu'l-meded fi'l-ʿamel bi-mefhûmi ḳavli'l-vâḳıf men mâte min ġayri veled (III, 194-221); et-Taḥḳīḳ limâ yeşmülühû lafẓü'l-ʿatîḳ (III, 301-326); el-İtḥâf bi-beyâni aḥkâmi icâreti'l-evḳāf (III, 326-361); el-Ḥaḳḳu'l-vâżıḥu'l-muḳarrer fî ḥükmi'l-vaṣıyye bi'n-naṣîbi'l-muḳadder (IV, 50-68); el-İntibâh li-taḥḳīḳi ġavîṣi mesâʾili'l-ikrâh (IV, 171-179); Taḥẕîru's-s̱iḳāt min ekli'l-küfte ve'l-ḳāt (IV, 223-234). 3. el-Fetâva'l-ḥadîs̱iyye (Kahire 1307, 1325, 1328, 1329, Celâleddin es-Süyûtî'nin ed-Dürerü'l-müntes̱ire'si ile birlikte; Kahire 1328, 1353, 1356, 1390, 1409-1410/1989-1990). el-Fetâva'l-kübrâ'nın zeyli gibi değerlendirilen bu eserin büyük bir kısmını akaidle ilgili yönü bulunan fetvalar teşkil etmektedir. 4. el-Minhâcü'l-ḳavîm (Şerḥ ʿalâ Muḫtaṣari Bâ Fażli'l-Ḥaḍramî, Şerḥu'l-Muḳaddimeti'l-Ḥaḍramiyye) (Kahire 1276, 1288, 1297, 1301, 1303, 1305, 1308, 1322, 1325, 1340; Bulak 1309, 1316, 1349; nşr. Mustafa el-Hun v.dğr., Beyrut-Dımaşk 1395/1975; nşr. Mahmûd Mataracî, Beyrut 1416/1996). Müellifin 944 (1538) yılında kaleme aldığı eser, Abdullah Bâ Fazl el-Hadramî'nin Şâfiî fıkhına dair Muḫtaṣar'ının (el-Muḳaddimetü'l-Ḥaḍramiyye) şerhidir. Muhammed Mahfûz b. Abdullah et-Tirmizî'nin Mevhibetü'l-fażl ʿalâ Şerḥi İbn Ḥacer ʿalâ Muḫtaṣari Bâ Fażl, Muhammed b. Süleyman el-Kürdî'nin el-Ḥavâşi'l-Medeniyye ve Hüseyin b. Ali el-Uşârî'nin Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Ḥaḍramiyye adlı eserleri el-Minhâcü'l-ḳavîm üzerine yazılan hâşiyelerden bazılarıdır. 5. Fetḥu'l-cevâd fî şerḥi'l-İrşâd (I-II, Kahire 1305-1306, 1347, 1391-1392/1971-1972). İbnü'l-Mukrî el-Yemenî'nin Şâfiî

fıkhına dair İrşâdü'l-ġavî adlı eserinin şerhidir. 6. el-İmdâd fî şerḥi'l-İrşâd. Aynı eserin daha muhtasar bir şerhi olup önceki eserle birlikte basılmıştır. 7. Ḥâşiye ʿale'l-Îżâḥ fî menâsik (Kahire 1323, 1329, 1344, 1969, el-Îżâḥ ile birlikte). Nevevî'nin el-Îżâḥ adlı eserinin hâşiyesidir. 8. İtḥâfü ehli'l-İslâm bi-ḫuṣûṣiyyâti'ṣ-ṣıyâm (nşr. Mahmûd en-Nevâvî, Kahire 1380/1960; nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 1410/1990). 9. ez-Zevâcir ʿan iḳtirâfi'l-kebâʾir* (I-II, Bulak 1284; Kahire 1292, 1310, 1322, 1325, 1331, 1356, 1390/1970, 1980; nşr. Ahmed Abdüssâfî, Beyrut 1407/1987, el-İʿlâm bi-ḳavâṭıʿi'l-İslâm ve Keffü'r-raʿâʿ ʿan muḥarremâti'l-lehv ve's-semâʿ ile birlikte; Kahire 1328, Taṭhîrü'l-cenân ile birlikte; Kahire 1370/1951, el-İʿlâm bi-ḳavâṭıʿi'l-İslâm'la birlikte; nşr. M. Mahmûd Abdülazîz v.dğr., Kahire 1414/1994). Muhammed b. Ali el-Beyrûtî'nin Kenzü'n-nâẓır, Abdullah b. Ahmed el-Mevsılî'nin Zevâhirü'z-Zevâcir ve Muhammed Osman el-Huşt'un Kebâʾirü'ẕ-ẕünûb (Kahire 1985) adıyla ihtisar ettiği eser Ahmed Serdaroğlu ve Lütfi Şentürk tarafından İslâm'da Helâller ve Haramlar: Büyük Günahlar başlığıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1981, 1986, 1990). 10. Keffü'r-raʿâʿ ʿan muḥarremâti'l-lehv ve's-semâʿ (I-II, Bulak 1284; Kahire 1310, 1325, 1331; Beyrut 1407/1987, ez-Zevâcir'in kenarında; nşr. Muhammed Abdülkādir Ahmed Atâ, Beyrut 1406/1986; nşr. Âdil Abdülmün'im Ebü'l-Abbas, Kahire 1409/1989). Mûsiki, oyun ve eğlencenin bazı çeşitlerini kötüleyen bir eser olup İbn Zuğdân lakabıyla bilinen Ebü'l-Mevâhib Muhammed b. Ahmed b. Muhammed et-Tûnisî'nin (ö. 881/1476) Feraḥu'l-esmâʿ bi-ruḫaṣi's-semâʿ adlı eserine reddiye olarak kaleme alınmıştır. 11. Derrü'l-ġamâme fî dürri'ṭ-ṭaylesân ve'l-ʿaẕebe ve'l-ʿimâme. 12. Telḫîṣü'l-İḥrâʾ fî taʿlîḳ bi'l-ibrâʾ. Semhûdî'nin el-İḥrâʾının muhtasarıdır. 13. Taṭhîrü'l-ʿaybe min denesi'l-ġaybe (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim, Kahire 1987; nşr. Yüsrî Abdülganî Abdullah, Beyrut 1409/1988).

B) Siyer, Biyografi, Tarih. 1. el-Ḫayrâtü'l-ḥisân fî menâḳıbi'l-İmâmi'l-Aʿẓam Ebî Ḥanîfe en-Nuʿmân (Kahire 1303, 1304, 1305, 1311, 1322, 1326; Beyrut 1403/1983). Şemseddin eş-Şâmî'nin ʿUḳūdü'l-cümân fî menâḳıbi Ebî Ḥanîfe en-Nuʿmân adlı kitabından faydalanılarak kaleme alınmıştır. Manastırlı İsmâil Hakkı'nın aslına tam sadık kalmadan büyük bir kısmını Türkçe'ye çevirdiği eseri (Mevâhibü'r-rahmân, İstanbul 1310) Ahmet Karadut (Menâkıb-ı İmâm-ı Azam: İmâm-ı Azam'ın Menkıbeleri, Ankara 1978, 1983) ve Abdülvehhab Öztürk de (İmâm-ı Azam'ın Menkıbeleri, Ankara 1978) tercüme etmiştir. 2. el-Cevherü'l-munaẓẓam (muntaẓam) fî ziyâreti'l-ḳabri'l-muʿaẓẓami'l-mükerrem (Bulak 1279; Kahire 1309, 1320, 1331). Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmenin hüküm ve âdâbına dairdir. 3. Tuḥfetü'z-züvvâr ilâ ḳabri'n-nebiyyi'l-muḫtâr (nşr. es-Seyyid Ebû Ömer, Tanta 1412/1992). 4. ed-Dürrü'l-mendûd fi'ṣ-ṣalât ve's-selâm ʿalâ ṣâḥibi'l-maḳâmi'l-maḥmûd. Haseneyn Muhammed Mahlûf tarafından neşredilmiştir (Kahire 1380/1961). 5. Mevlidü'n-nebî (Kahire 1323; nşr. Ebü'l-Fazl el-Huveynî el-Eserî, Tanta 1411/1990). Eser üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır. 6. Tuḥfetü'l-aḫbâr fî mevlidi'l-muḫtâr (Dımaşk 1283; Tanta 1322). 7. en-Niʿmetü'l-kübrâ ʿale'l-ʿâlem bi-mevlidi seyyidi benî (veledi) Âdem

(İstanbul 1308, 1977, 1404/1984). 8. Eşrefü'l-vesâʾil ilâ fehmi'ş-şemâʾil (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 314; Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 198; ayrıca bk. Muhammed Habîb el-Hîle, s. 220). Tirmizî'nin Şemâʾilü'n-nebî'sinin şerhi olup Şebrâmellisî'nin eser üzerine bir hâşiyesi vardır. 9. Meblağu'l-ereb fî faḫri'l-ʿArab. Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Kahire 1987) ve Yüsrî Abdülganî Abdullah (Beyrut 1410/1990) tarafından yayımlanmıştır. 10. İtḥâfü iḫvâni'ṣ-ṣafâʾ bi-nübeẕ min aḫbâri'l-ḫulefâʾ. Süyûtî'nin Târîḫu'l-ḫulefâʾ adlı eserinin muhtasarıdır. 11. el-Menâhilü'l-ʿaẕbe fî ıṣlâḥi mâ vehâ mine'l-Kaʿbe. 12. Muʿcem (S̱ebet). Kendilerinden hadis dinlediği âlimlerin biyografilerini ihtiva etmektedir.

C) Hadis. 1. Fetḥu'l-mübîn fî şerḥi'l-Erbaʿîn (Kahire 1307, 1317, 1320, Hasan el-Medâbigī'nin el-Erbaʿîn hâşiyesiyle birlikte; Beyrut 1978). Nevevî'nin el-Erbaʿîn adlı eserinin şerhidir. 2. el-Erbaʿûn el-ʿadliyye. Eserde adaletle ilgili kırk hadis yer almaktadır. 3. el-İfṣâḥ ʿan eḥâdîs̱i'n-nikâḥ. 130 hadis ihtiva eden bir eser olup Muhammed Şekûr İmrîr el-Meyâdînî tarafından neşredilmiştir (Amman 1406/1986). 4. Esânidü'l-faḳīh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥacer el-Heytemî (derleme ve tertip, Ebü'l-Feyz M. Yâsin b. Îsâ el-Fâdanî, Beyrut 1408/1988). 5. Şerḥu Mişkâti'l-meṣâbîḥ. Tebrîzî'nin eserinin şerhidir. 6. el-İfâde limâ câʾe fi'l-maraż ve'l-ʿiyâde (nşr. Abdullah Nezîr Ahmed, Beyrut 1413/1993). 7. el-İnâfe fîmâ câʾe fi'ṣ-ṣadaḳa ve'ż-żiyâfe (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim, Riyad 1407/1987; nşr. M. Abdülkādir Ahmed Atâ, Beyrut 1411/1991).

D) Akaid-Kelâm. 1. el-İʿlâm bi-ḳavâṭıʿi'l-İslâm (Kahire 1293, 1294; Bulak 1284, 1293; Kahire 1310, 1325, 1331, 1370/1951; Beyrut 1407/1987, ez-Zevâcir'in kenarında). Kişinin kâfir sayılmasına yol açan sözlere dair bir eserdir. 2. eṣ-Savâʿiḳu'l-muḥriḳa*. Hulefâ-yi Râşidîn'in hilâfetlerinin meşruiyetini ispat ve Şîa'nın bu konudaki görüşlerini tenkit amacıyla hazırlanan bir eser olup 950 (1544) yılında tamamlanmıştır. Esere Nûrullah et-Tüsterî eṣ-Ṣavârimü'l-muḥriḳa ve Ahmed b. Muhammed el-Murtazâ el-Biḥârü'l-muġriḳa adıyla birer reddiye yazmışlardır. Çeşitli baskıları bulunan eser (Bulak 1290; Kahire 1292, 1307-1308, 1312, 1324, 1341, 1375, Taṭhîrü'l-cenân ile birlikte; Lahor 1895) Abdülvehhâb Abdüllatîf (Kahire 1385/1965), Abdurrahman b. Abdullah et-Türkî ve Kâmil Muhammed el-Harrât (I-II, Beyrut 1417/1997) tarafından yayımlanmıştır. 3. Taṭhîrü'l-cenân ve'l-lisân ʿani'l-ḫuṭûr ve't-tefevvüh bi-s̱elbi Muʿâviye b. Ebî Süfyân (Kahire 1290, 1292, 1303, 1307-1308, 1312, 1324, 1341, 1375/1955, eṣ-Ṣavâʿiḳu'l-muḥriḳa'nın kenarında; Kahire 1328, ez-Zevâcir'in kenarında; Beyrut 1405/1985; nşr. Abdüllatîf Abdülvehhâb, Kahire 1385/1965; nşr. Ebû Abdurrahman el-Mısrî el-Eserî, Tanta 1413/1992). Muâviye b. Ebû Süfyân'a sövmenin akaid açısından tehlikesini açıklamak için kaleme alınmıştır. 4. el-Ḳavlü'l-muḫtaṣar fî ʿalâmâti'l-Mehdî el-Muntaẓar (nşr. Muhammed Zeynhüm - Muhammed Azeb, Kahire 1407/1987; nşr. Mustafa Âşûr, Bulak 1987; nşr.

Abdurrahman b. Abdullah et-Türkî, Kahire 1415/1994). Eseri Müşerref Gözcü, Beklenen Mehdi'nin Alâmetleri adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (Manisa 1985, 1986).

E) Diğer Eserleri. 1. et-Taʿarruf fi'l-aṣleyn ve't-taṣavvuf. İbn Allân tarafından et-Telaṭṭuf fi'l-vüṣûl ile't-Taʿarruf adıyla şerhedilmiştir (bir kısmı Mekke 1330, kalan kısmı Kahire 1354, kenarında metniyle birlikte). 2. Taḥrîrü'l-maḳāl fî âdâb ve aḥkâm ve fevâʾid yaḥtâcü ileyhâ müʾeddibü'l-eṭfâl. Muhammed Süheyl ed-Debs (Dımaşk-Beyrut 1407/1987) ve Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Bulak 1407/1987) tarafından neşredilmiştir. 3. el-Menhecü'l-ḳavîm fî mesâʾili't-taʿlîm. 4. en-Nuḫabü'l-celîle fi'l-ḫuṭabi'l-cezîle (Kahire 1290, 1310, 1324). 5. Esne'l-meṭâlib fî ṣılati'l-eḳārib (nşr. Hasan Abdülhamîd Hasan, Kahire 1984). 6. el-Mineḥu'l-Mekkiyye fî şerḥi'l-Hemziyye (Bulak 1292, kenarında Hifnî'nin bu şerhe yazdığı Enfesü nefâʾisi'd-dürer adlı hâşiyesiyle birlikte; Kahire 1304, 1307, 1309, 1322, 1326). Bûsîrî'nin el-Ḳaṣîdetü'l-Hemziyye'sinin şerhidir. 7. Şerḥu Ḳaṣîdeti'l-bürde (Kahire 1307, 1322). 8. Künhü emrâd fî şerḥi Bânet Süʿâd. Kâ'b b. Züheyr'in kasidesinin şerhidir (bu eserleri ve diğer bazı eserleriyle yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, II, 508-511; Suppl., II, 527-529; Pertsch, I, 14-17, 47, 49, 486-487; II, 142; III, 215-216, 381-382, 389; IV, 294; Abdülmuiz Abdülhamîd el-Cezzâr, s. 191-216; Muhammed Habîb el-Hîle, s. 217-228).

Ali el-Kārî, Risâle fî beyâni'l-ḥacci'l-mebrûr ve taḥḳīḳi'l-ḫilâf beyne'l-imâm eş-Şeyḫ İbn Ḥacer el-Mekkî eş-Şâfiʿî ve'l-Emîr Bâbişâh el-Buḫârî el-Ḥanefî fî enne'l-ḥac hel yükeffirü'l-kebâʾire em lâ adıyla bir risâle kaleme almış (Bulak 1287) Ebû Sabrîn Ali b. Ahmed b. Saîd de Şemseddin er-Remlî ile İbn Hacer el-Heytemî arasındaki ihtilâfları Esmedü'l-ʿayneyn fî baʿżi iḫtilâfi'ş-şeyḫayn adlı eserinde derlemiştir (Seyyid Abdurrahman b. Muhammed Bâ Alevî'nin Buġyetü'l-müsterşidîn'inin kenarında basılmıştır, Kahire 1371/1952).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hacer el-Heytemî, el-Fetâva'l-kübra'l-fıḳhiyye, Kahire 1357, I, 3-5; a.mlf., et-Taʿarruf fi'l-aṣleyn ve't-taṣavvuf, Mekke 1330, s. 109-111; a.mlf., Şerḥ ʿalâ metni'l-Hemziyye, Kahire 1304, s. 16-17, 85, 139, 157, 158; a.mlf., ez-Zevâcir ʿan iḳtirâfi'l-kebâʾir, Beyrut 1408/1988, tür.yer.; Abdülkâdir el-Ayderûsî, en-Nûrü's-sâfir, s. 258-263; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire, III, 111-112; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 57, 60, 128, 307, 620, 735; II, 1059, 1083, 1324, 1349, 1502, 1876; Hafâcî, Reyḥânetü'l-elibbâʾ, I, 435-436; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VIII, 370-372; Muhibbî, Ḫulâṣatü'l-eṡer, II, 166; el-Ḥulelü's-sündüsiyye, III, 194, 196, 198; İbnü'l-Gazzî, Dîvânü'l-İslâm (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1411/1990, II, 200-202; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, I, 109; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 240-241; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât, I, 345-364; Serkîs, Muʿcem, I, 81-84; Tebrîzî, Reyḥânetü'l-edeb, VII, 471-472; Brockelmann, GAL, II, 508-511; Suppl., II, 527-529; Karatay, Arapça Basmalar, I, 112; A. S. Fulton - M. Lings, Second Supplementary Catalogue of Arabic Printed Books in the British Museum, London 1959, s. 66-112; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 194; A. G. Ellis, Catalogue of Arabic Books in the British Museum, London 1967, I, 175-176, 726; Müneccid, Muʿcem, I, 13; Hacvî, el-Fikrü's-sâmî, II, 352; Âyide İbrâhim Nusayr, el-Kütübü'l-ʿArabiyyetü'lletî nüşiret fî Mıṣr beyne ʿâmey 1900-1925, Kahire 1983, s. 59, 74, 95, 112, 116, 253, 275, 308; a.mlf., el-Kütübü'l-ʿArabiyyetü'lletî nüşiret fî Mıṣr beyne ʿâmey 1926-1940, Kahire 1980, s. 51, 64; Abdülmuiz Abdülhamîd el-Cezzâr, İbn Ḥacer el-Heytemî, Kahire 1401/1981; Nu'mân el-Âlûsî, Cilâʾü'l-ʿayneyn, Kahire 1278, tür.yer.; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 337-340; C. Zeydan, Âdâb, III, 352-353; Abbas el-Kummî, el-Künâ ve'l-elḳāb, Beyrut 1403/1983, I,

262-263; Muhammed el-Âbid el-Fâsî, Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti'l-Ḳaraviyyîn, Dârülbeyzâ 1403/1983, I, 273, 297-298; Mustafa Hilmî, "İbn Ḥacer el-Heysemî", Muʿcemü aʿlâmi'l-fikri'l-insânî (nşr. İbrâhim Medkûr), Kahire 1984, I, 101-102; Ömer Ferruh, Meʿâlimü'l-edebi'l-ʿArabî fi'l-ʿaṣri'l-ḥadîs̱, Beyrut 1985, I, 402-417; Ebü'l-Hayr Abdullah Mürdâd, el-Muḫtaṣar min Kitâbi Neşri'n-nevr ve'z-zeher fî terâcimi efâḍili Mekke mine'l-ḳarni'l-ʿâşir ile'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer (nşr. Muhammed Saîd el-Âmûdî - Ahmed Ali), Cidde 1986, s. 122-124; Pertsch, Gotha, I, 14, 15, 16, 17, 47, 49, 486-487; II, 142; III, 215-216, 381-382, 389; IV, 294; Ahmet Özel, Hanefî Fıkıh Âlimleri, Ankara 1990, s. 201-202; Muhammed Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, Mekke 1994, s. 216-228; C. van Arendonk, "İbn Hacerülheytemî", İA, V/2, s. 737-738; a.mlf. - [J. Schacht], "Ibn Ḥadjar al-Haytamī", EI² (İng.), III, 778-779; M. Âsaf Fikret, "İbn Ḥacer-i Heytemî", DMBİ, III, 331-333.

Cengiz Kallek

İBN HACER el-HEYTEMÎ (ابن حجر الهيتمي) Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Saʻdî (ö. 974/1567) Şâfiî fakihi, muhaddis ve edip.

Aslen Mısır'ın Aynişems yakınlarındaki Selmünt nahiyesinden olup atalarının daha sonra yerleştiği Garbiyye bölgesindeki Mahalletü Ebi'l-Heytem (Heyâtim) köyünde dünyaya geldi. Doğum tarihi olarak kaynaklarda 899 (1494) ve 911 (1505-1506) yılları da verilmekle birlikte doğrusu kendi Muʿcem'indeki bir kayıttan anlaşıldığı üzere (Abdülkādir el-Ayderûsî, s. 262; Abdülmuiz Abdülhamîd el-Cezzâr, s. 28) 909 (1503-1504) yılıdır. Mensup olduğu Benî Saʻd kabilesinin soyu ensara kadar uzandığı için Ensârî nisbesiyle de anılmaktadır. Büyük dedelerinden birine çok az konuşması sebebiyle "Hacer" (taş) lakabı takılmış, onun soyundan gelenler de İbn Hacer diye anılmıştır.

Küçük yaşta babasını kaybeden İbn Hacer ilk öğrenimini, babasının şeyhi olan sûfî İbn Ebü'l-Hamâil ve onun talebesi Şemseddin eş-Şinnâvî'den gördü. Kur'an'ı ezberledikten sonra Şinnâvî'nin himayesinde önce Tanta'ya, ardından Kahire'ye giderek (924/1518) tahsiline Ahmediyye Medresesi'nde ve Ezher'de devam etti. Zekeriyyâ el-Ensârî, Şehâbeddin Ahmed b. Ahmed er-Remlî, Ebü'l-Hasan el-Bekrî es-Sıddîkī, Abdülhak b. Muhammed es-Sünbâtî, İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî ve Reîsületıbbâ Şehâbeddin İbnü's-Sâiğ gibi âlimlerden ders okudu. Başta Nevevî'nin Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn'i olmak üzere çeşitli metinleri ezberleyen İbn Hacer daha yirmi yaşında iken fetva ve ders vermek üzere hocalarından icâzet aldı. Tefsir, hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, ferâiz, kelâm, matematik, tıp, mantık, sarf, nahiv, meânî, beyân ve tasavvuf gibi ilim dallarının çoğunda eser verecek seviyeye ulaştı. 933 (1527) ve 937'de (1531) yaptığı hac ziyaretlerinin ardından bir süre Mekke'de kaldı. 940'ta (1534) üçüncü hac ziyareti için gittiği Mekke'ye yerleşti. Günlerini Harem-i şerif'te ders ve fetva vermeye, ayrıca eser yazmaya hasretti. "Şeyhülislâm, İmâmü'l-Haremeyn, Müfti'l-Irâkeyn" gibi lakaplarla tanındı. Kendisine İslâm dünyasının her tarafından fetva sorulurdu. Bazı fetvalarının tartışmalara yol açması üzerine bu meselelerle ilgili müstakil risâleler

kaleme aldı; el-Fetâva'l-kübrâ'sı içinde zikredilen risâleler bunlardandır. Zebîd Şâfiî müftüsü İbn Ziyâd el-Gaysî ile sert tartışmalara girdi. Özellikle hac için Mekke'ye gelen birçok talebeye ders verdi. Muhammed Tâhir Fettenî, Vecîhüddin Abdurrahman b. Ömer el-Amûdî, Şeyh Sadr İbn Abdülkuddûs, Abdülkādir el-Fâkihî, Muhammed b. Ahmed el-Fâkihî ve Muhammed b. Abdülazîz ez-Zemzemî tanınmış talebelerinden bazılarıdır. İbn Hacer 23 Receb 974 (3 Şubat 1567) tarihinde Mekke'de vefat etti ve Cennetü'l-muallâ'daki Türbetü't-Taberiyyîn kısmına defnedildi. Bazı kaynaklarda ölümü için verilen 973 tarihi yanlış olmalıdır.

Genellikle Eş'ariyye'nin itikadî görüşünü benimseyen İbn Hacer el-Heytemî Allah'ın dünyada görülebileceği, gaybın velîlerce bilineceği, kullara ait fiillerde beşerî kudretin etkili olamayacağı, kâinatın "nûr-i Muhammedî"den yaratıldığı, Hz. Peygamber'in kabrinde diri olup velîlerin kendisiyle görüşebildiği, Kur'an okumanın bedenî hastalıkları da iyileştirebileceği gibi bazı görüşleri savunmuş ve bunları zayıf veya mevzû birtakım rivayetlere dayandırmıştır (et-Taʿarruf, s. 109-111; Şerḥ ʿalâ metni'l-Hemziyye, s. 16-17, 85, 139, 157, 158). Hemen hemen bütün günahları "kebîre" olarak sayması da bunun bir sonucudur (ez-Zevâcir ʿan iḳtirâfi'l-kebâʾir, tür.yer.). Zayıf veya mevzû olup olmadıklarını dikkate almadan bütün rivayetleri sahih kabul etme anlayışının yaygınlaşmasına sebep olan İbn Hacer'in bu tutumunu ve tasavvufa olan teslimiyetçi bakışını, ayrıca İbn Teymiyye'yi haksız olarak eleştirmesini Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî Cilâʾü'l-ʿayneyn fî muḥâkemeti'l-Aḥmedeyn adlı eserinde (bk. bibl.) tenkit etmiştir.

İbn Hacer, Hulefâ-yi Râşidîn'le ilgili genel Sünnî akîdenin savunuculuğunu yapmış, özellikle imâmet meselesine dair eser ve fetvalarında Şîa'ya karşı sert bir tutum takınmıştır. Bir yandan Hz. Ali'nin Allah ile Resulü katındaki mertebesini ve imâmete liyakatini ikrar ederken öte yandan Muâviye'ye sövmenin inanç bakımından tehlikelerini vurgulayan bir eser kaleme almıştır. Bu yüzden Şîa âlimleri tarafından küfürle ithamına kadar varan tenkitlere mâruz kalmıştır (meselâ bk. Hânsârî, I, 347, 353, 361-364; DMBİ, III, 332). Tasavvufa bakışı müsbet olan ve kendisi de tarikata mensup bulunan İbn Hacer Kitap ve Sünnet'e dayanmayan, fıkıh bilgisiyle beslenmeyen tasavvufun karşısında yer almıştır.

Eserleri. İbn Hacer çeşitli konulara dair çok sayıda eser telif etmiştir. A) Fıkıh. 1. Tuḥfetü'l-muḥtâc bi-şerḥi'l-Minhâc (I-III, Bulak 1290, Ömer el-Basrî el-Mekkî'nin hâşiyesiyle birlikte; I-IV, Kahire 1282; İbn Kāsım el-Abbâdî ve Abdülhamîd eş-Şirvânî'nin hâşiyesiyle birlikte; I-VIII, Kahire 1305; I-X, Kahire 1315; Beyrut 1989). Nevevî'nin Şâfiî fıkhına dair Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn adlı eserinin en önemli şerhlerinden biridir (bk. MİNHÂCÜ't-TÂLİBÎN). 2. el-Fetâva'l-kübra'l-fıḳhiyye (el-Fetâva'l-kübra'l-Heytemiyye) (I-IV, Kahire 1307, 1308, 1329, 1333, 1357, Ahmed b. Ahmed er-Remlî'nin Fetâvâ'sı ile birlikte; Beyrut 1403/1983). Fıkıh konularına göre

düzenlenmiş soru ve cevaplardan oluşan bir fetva mecmuasıdır. Talebelerinden Abdülkādir el-Fâkihî tarafından İbn Hacer'in sağlığında derlendiği anlaşılan esere müellifin şu risâleleri de dahil edilmiştir: Tenvîrü'l-beṣâʾir ve'l-ʿuyûn bi-îżâḥi ḥükmi beyʿi sâʿatin min karâri'l-ʿuyûn (II, 166-221); İṣâbetü'l-aġrâż fî süḳūti'l-ḫıyâr bi'l-aʿrâż (II, 242-249); Ḳurretü'l-ʿayn bi-beyâni enne't-teberruʿ lâ yübṭılühü'd-deyn (müellifin daha sonra bu risâlesine zeyil olarak yazdığı Keşfü'l-ġayn ʿammen ḍalle ʿan meḥâsini Ḳurreti'l-ʿayn da aynı koleksiyon içinde yayımlanmıştır [III, 2-38]); Refʿu'ş-şübeh ve'r-reyb ʿan ḥükmi'l-iḳrâr bi-uḫuvveti'z-zevceti'l-maʿrûfeti'n-neseb (III, 132-141); Sevâbiġu'l-meded fi'l-ʿamel bi-mefhûmi ḳavli'l-vâḳıf men mâte min ġayri veled (III, 194-221); et-Taḥḳīḳ limâ yeşmülühû lafẓü'l-ʿatîḳ (III, 301-326); el-İtḥâf bi-beyâni aḥkâmi icâreti'l-evḳāf (III, 326-361); el-Ḥaḳḳu'l-vâẓıḥu'l-muḳarrer fî ḥükmi'l-vaṣıyye bi'n-naṣîbi'l-muḳadder (IV, 50-68); el-İntibâh li-taḥḳīḳi ġavîṣi mesâʾili'l-ikrâh (IV, 171-179); Taḥẕîru'ṯ-ṯiḳāt min ekli'l-küfte ve'l-ḳāt (IV, 223-234). 3. el-Fetâva'l-ḥadîṯiyye (Kahire 1307, 1325, 1328, 1329, Celâleddin es-Süyûtî'nin ed-Dürerü'l-münteṯire'si ile birlikte; Kahire 1328, 1353, 1356, 1390, 1409-1410/1989-1990). el-Fetâva'l-kübrâ'nın zeyli gibi değerlendirilen bu eserin büyük bir kısmını akaidle ilgili yönü bulunan fetvalar teşkil etmektedir. 4. el-Minhâcü'l-ḳavîm (Şerḥ ʿalâ Muḫtaṣari Bâ Fażli'l-Ḥaḍramî, Şerḥu'l-Muḳaddimeti'l-Ḥaḍramiyye) (Kahire 1276, 1288, 1297, 1301, 1303, 1305, 1308, 1322, 1325, 1340; Bulak 1309, 1316, 1349; nşr. Mustafa el-Hun v.dğr., Beyrut-Dımaşk 1395/1975; nşr. Mahmûd Mataracî, Beyrut 1416/1996). Müellifin 944 (1538) yılında kaleme aldığı eser, Abdullah Bâ Fazl el-Hadramî'nin Şâfiî fıkhına dair Muḫtaṣar'ının (el-Muḳaddimetü'l-Ḥaḍramiyye) şerhidir. Muhammed Mahfûz b. Abdullah et-Tirmizî'nin Mevhibetü'l-fażl ʿalâ Şerḥi İbn Ḥacer ʿalâ Muḫtaṣari Bâ Fażl, Muhammed b. Süleyman el-Kürdî'nin el-Ḥavâşi'l-Medeniyye ve Hüseyin b. Ali el-Uşârî'nin Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Ḥaḍramiyye adlı eserleri el-Minhâcü'l-ḳavîm üzerine yazılan hâşiyelerden bazılarıdır. 5. Fetḥu'l-cevâd fî şerḥi'l-İrşâd (I-II, Kahire 1305-1306, 1347, 1391-1392/1971-1972). İbnü'l-Mukrî el-Yemenî'nin Şâfiî fıkhına dair İrşâdü'l-ġavî adlı eserinin şerhidir. 6. el-İmdâd fî şerḥi'l-İrşâd. Aynı eserin daha muhtasar bir şerhi olup önceki eserle birlikte basılmıştır. 7. Ḥâşiye ʿale'l-Îżâḥ fî menâsik (Kahire 1323, 1329, 1344, 1969, el-Îżâḥ ile birlikte). Nevevî'nin el-Îżâḥ adlı eserinin hâşiyesidir. 8. İtḥâfü ehli'l-İslâm bi-ḫuṣûṣiyyâti'ṣ-ṣıyâm (nşr. Mahmûd en-Nevâvî, Kahire 1380/1960; nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut 1410/1990). 9. ez-Zevâcir ʿan iḳtirâfi'l-kebâʾir* (I-II, Bulak 1284; Kahire 1292, 1310, 1322, 1325, 1331, 1356, 1390/1970, 1980; nşr. Ahmed Abdüssâfî, Beyrut 1407/1987, el-İʿlâm bi-ḳavâṭıʿi'l-İslâm ve Keffü'r-raʿâʿ ʿan muḥarremâti'l-lehv ve's-semâʿ ile birlikte; Kahire 1328, Taṭhîrü'l-cenân ile birlikte; Kahire 1370/1951, el-İʿlâm bi-ḳavâṭıʿi'l-İslâm'la birlikte; nşr. M. Mahmûd Abdülazîz v.dğr., Kahire 1414/1994). Muhammed b. Ali el-Beyrûtî'nin Kenzü'n-nâẓır, Abdullah b. Ahmed el-Mevsılî'nin Zevâhirü'z-Zevâcir ve Muhammed Osman el-Huşt'un Kebâʾirü'ẕ-ẕünûb (Kahire 1985) adıyla ihtisar ettiği eser Ahmed Serdaroğlu ve Lütfi Şentürk tarafından İslâm'da Helâller ve

Haramlar: Büyük Günahlar başlığıyla Türkçe’ye çevrilmiştir (İstanbul 1981, 1986, 1990). 10. Keffü’r-raʿâʿ ʿan muḥarremâti’l-lehv ve’s-semâʿ (I-II, Bulak 1284; Kahire 1310, 1325, 1331; Beyrut 1407/1987, ez-Zevâcir’in kenarında; nşr. Muhammed Abdülkādir Ahmed Atâ, Beyrut 1406/1986; nşr. Âdil Abdülmün‘im Ebü’l-Abbas, Kahire 1409/1989). Mûsiki, oyun ve eğlencenin bazı çeşitlerini kötüleyen bir eser olup İbn Zuğdân lakabıyla bilinen Ebü’l-Mevâhib Muhammed b. Ahmed b. Muhammed et-Tûnisî’nin (ö. 881/1476) Feraḥu’l-esmâʿ bi-ruḫaṣi’s-semâʿ adlı eserine reddiye olarak kaleme alınmıştır. 11. Derrü’l-ġamâme fî dürri’ṭ-ṭaylesân ve’l-ʿaẕebe ve’l-ʿimâme. 12. Telḫîṣü’l-İḥrâʾ fî taʿlîḳ bi’l-ibrâʾ. Semhûdî’nin el-İḥrâʾının muhtasarıdır. 13. Taṭhîrü’l-ʿaybe min denesi’l-ġaybe (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim, Kahire 1987; nşr. Yüsrî Abdülganî Abdullah, Beyrut 1409/1988).

B) Siyer, Biyografi, Tarih. 1. el-Ḫayrâtü’l-ḥisân fî menâḳıbi’l-İmâmi’l-Aʿẓam Ebî Ḥanîfe en-Nuʿmân (Kahire 1303, 1304, 1305, 1311, 1322, 1326; Beyrut 1403/1983). Şemseddin eş-Şâmî’nin ʿUḳūdü’l-cümân fî menâḳıbi Ebî Ḥanîfe en-Nuʿmân adlı kitabından faydalanılarak kaleme alınmıştır. Manastırlı İsmâil Hakkı’nın aslına tam sadık kalmadan büyük bir kısmını Türkçe’ye çevirdiği eseri (Mevâhibü’r-rahmân, İstanbul 1310) Ahmet Karadut (Menâkıb-ı İmâm-ı Azam: İmâm-ı Azam’ın Menkıbeleri, Ankara 1978, 1983) ve Abdülvehhab Öztürk de (İmâm-ı Azam’ın Menkıbeleri, Ankara 1978) tercüme etmiştir. 2. el-Cevherü’l-munaẓẓam (muntaẓam) fî ziyâreti’l-ḳabri’l-muʿaẓẓami’l-mükerrem (Bulak 1279; Kahire 1309, 1320, 1331). Hz. Peygamber’in kabrini ziyaret etmenin hüküm ve âdâbına dairdir. 3. Tuḥfetü’z-züvvâr ilâ ḳabri’n-nebiyyi’l-muḫtâr (nşr. es-Seyyid Ebû Ömer, Tanta 1412/1992). 4. ed-Dürrü’l-mendûd fi’ṣ-ṣalât ve’s-selâm ʿalâ ṣâḥibi’l-maḳâmi’l-maḥmûd. Haseneyn Muhammed Mahlûf tarafından neşredilmiştir (Kahire 1380/1961). 5. Mevlidü’n-nebî (Kahire 1323; nşr. Ebü’l-Fazl el-Huveynî el-Eserî, Tanta 1411/1990). Eser üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır. 6. Tuḥfetü’l-aḫbâr fî mevlidi’l-muḫtâr (Dımaşk 1283; Tanta 1322). 7. en-Niʿmetü’l-kübrâ ʿale’l-ʿâlem bi-mevlidi seyyidi benî (veledi) Âdem (İstanbul 1308, 1977, 1404/1984). 8. Eşrefü’l-vesâʾil ilâ fehmi’ş-şemâʾil (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 314; Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 198; ayrıca bk. Muhammed Habîb el-Hîle, s. 220). Tirmizî’nin Şemâʾilü’n-nebî’sinin şerhi olup Şebrâmellisî’nin eser üzerine bir hâşiyesi vardır. 9. Meblaġu’l-ereb fî faḫri’l-ʿArab. Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Kahire 1987) ve Yüsrî Abdülganî Abdullah (Beyrut 1410/1990) tarafından yayımlanmıştır. 10. İtḥâfü iḫvâni’ṣ-ṣafâʾ bi-nübeẕ min aḫbâri’l-ḫulefâʾ. Süyûtî’nin Târîḫu’l-ḫulefâʾ adlı eserinin muhtasarıdır. 11. el-Menâhilü’l-ʿaẕbe fî ıṣlâḥi mâ vehâ mine’l-Kaʿbe. 12. Muʿcem (Ṣebet). Kendilerinden hadis dinlediği âlimlerin biyografilerini ihtiva etmektedir.

C) Hadis. 1. Fetḥu’l-mübîn fî şerḥi’l-Erbaʿîn (Kahire 1307, 1317, 1320, Hasan el-Medâbigī’nin el-Erbaʿîn hâşiyesiyle birlikte; Beyrut 1978). Nevevî’nin el-Erbaʿîn adlı eserinin şerhidir. 2. el-Erbaʿûn el-ʿadliyye. Eserde adaletle ilgili kırk hadis yer

almaktadır. 3. el-İfṣâḥ ʿan eḥâdîs̱i'n-nikâḥ. 130 hadis ihtiva eden bir eser olup Muhammed Şekûr İmrîr el-Meyâdînî tarafından neşredilmiştir (Amman 1406/1986). 4. Esânidü'l-faḳīh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥacer el-Heytemî (derleme ve tertip, Ebü'l-Feyz M. Yâsin b. Îsâ el-Fâdanî, Beyrut 1408/1988). 5. Şerḥu Mişkâti'l-meṣâbîḥ. Tebrîzî'nin eserinin şerhidir. 6. el-İfâde limâ câʾe fi'l-maraż ve'l-ʿiyâde (nşr. Abdullah Nezîr Ahmed, Beyrut 1413/1993). 7. el-İnâfe fîmâ câʾe fi'ṣ-ṣadaḳa ve'ẓ-ẓiyâfe (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim, Riyad 1407/1987; nşr. M. Abdülkādir Ahmed Atâ, Beyrut 1411/1991).

D) Akaid-Kelâm. 1. el-İʿlâm bi-ḳavâṭıʿi'l-İslâm (Kahire 1293, 1294; Bulak 1284, 1293; Kahire 1310, 1325, 1331, 1370/1951; Beyrut 1407/1987, ez-Zevâcir'in kenarında). Kişinin kâfir sayılmasına yol açan sözlere dair bir eserdir. 2. eṣ-Savâʿiḳu'l-muḥriḳa*. Hulefâ-yi Râşidîn'in hilâfetlerinin meşruiyetini ispat ve Şîa'nın bu konudaki görüşlerini tenkit amacıyla hazırlanan bir eser olup 950 (1544) yılında tamamlanmıştır. Esere Nûrullah et-Tüsterî eṣ-Ṣavârimü'l-muḥriḳa ve Ahmed b. Muhammed el-Murtazâ el-Biḥârü'l-muġriḳa adıyla birer reddiye yazmışlardır. Çeşitli baskıları bulunan eser (Bulak 1290; Kahire 1292, 1307-1308, 1312, 1324, 1341, 1375, Taṭhîrü'l-cenân ile birlikte; Lahor 1895) Abdülvehhâb Abdüllatîf (Kahire 1385/1965), Abdurrahman b. Abdullah et-Türkî ve Kâmil Muhammed el-Harrât (I-II, Beyrut 1417/1997) tarafından yayımlanmıştır. 3. Taṭhîrü'l-cenân ve'l-lisân ʿani'l-ḫuṭûr ve't-tefevvüh bi-s̱elbi Muʿâviye b. Ebî Süfyân (Kahire 1290, 1292, 1303, 1307-1308, 1312, 1324, 1341, 1375/1955, eṣ-Ṣavâʿiḳu'l-muḥriḳa'nın kenarında; Kahire 1328, ez-Zevâcir'in kenarında; Beyrut 1405/1985; nşr. Abdüllatîf Abdülvehhâb, Kahire 1385/1965; nşr. Ebû Abdurrahman el-Mısrî el-Eserî, Tanta 1413/1992). Muâviye b. Ebû Süfyân'a sövmenin akaid açısından tehlikesini açıklamak için kaleme alınmıştır. 4. el-Ḳavlü'l-muḫtaṣar fî ʿalâmâti'l-Mehdî el-Muntaẓar (nşr. Muhammed Zeynhüm - Muhammed Azeb, Kahire 1407/1987; nşr. Mustafa Âşûr, Bulak 1987; nşr. Abdurrahman b. Abdullah et-Türkî, Kahire 1415/1994). Eseri Müşerref Gözcü, Beklenen Mehdi'nin Alâmetleri adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (Manisa 1985, 1986).

E) Diğer Eserleri. 1. et-Taʿarruf fi'l-aṣleyn ve't-taṣavvuf. İbn Allân tarafından et-Telaṭṭuf fi'l-vüṣûl ile't-Taʿarruf adıyla şerhedilmiştir (bir kısmı Mekke 1330, kalan kısmı Kahire 1354, kenarında metniyle birlikte). 2. Taḥrîrü'l-maḳāl fî âdâb ve aḥkâm ve fevâʾid yaḥtâcü ileyhâ müʾeddibü'l-eṭfâl. Muhammed Süheyl ed-Debs (Dımaşk-Beyrut 1407/1987) ve Mecdî es-Seyyid İbrâhim (Bulak 1407/1987) tarafından neşredilmiştir. 3. el-Menhecü'l-ḳavîm fî mesâʾili't-taʿlîm. 4. en-Nuḫabü'l-celîle fi'l-ḫuṭabi'l-cezîle (Kahire 1290, 1310, 1324). 5. Esne'l-meṭâlib fî ṣılati'l-eḳārib (nşr. Hasan Abdülhamîd Hasan, Kahire 1984). 6. el-Mineḥu'l-Mekkiyye fî şerḥi'l-Hemziyye (Bulak 1292, kenarında Hifnî'nin bu şerhe yazdığı Enfesü nefâʾisi'd-dürer adlı hâşiyesiyle birlikte; Kahire 1304, 1307, 1309, 1322, 1326). Bûsîrî'nin el-Ḳaṣîdetü'l-Hemziyye'sinin şerhidir. 7. Şerḥu Ḳaṣîdeti'l-bürde (Kahire 1307, 1322). 8.

Künhü emrâd fî şerḥi Bânet Süᶜâd. Kâ'b b. Züheyr'in kasidesinin şerhidir (bu eserleri ve diğer bazı eserleriyle yazma nüshaları için bk. Brockelmann, GAL, II, 508-511; Suppl., II, 527-529; Pertsch, I, 14-17, 47, 49, 486-487; II, 142; III, 215-216, 381-382, 389; IV, 294; Abdülmuiz Abdülhamîd el-Cezzâr, s. 191-216; Muhammed Habîb el-Hîle, s. 217-228).

Ali el-Kārî, Risâle fî beyâni'l-ḥacci'l-mebrûr ve taḥḳīḳi'l-ḫilâf beyne'l-imâm eş-Şeyḫ İbn Ḥacer el-Mekkî eş-Şâfiᶜî ve'l-Emîr Bâbişâh el-Buḫârî el-Ḥanefî fî enne'l-ḥac hel yükeffirü'l-kebâʾire em lâ adıyla bir risâle kaleme almış (Bulak 1287) Ebû Sabrîn Ali b. Ahmed b. Saîd de Şemseddin er-Remlî ile İbn Hacer el-Heytemî arasındaki ihtilâfları Esmedü'l-ᶜayneyn fî baᶜżi iḫtilâfi'ş-şeyḫayn adlı eserinde derlemiştir (Seyyid Abdurrahman b. Muhammed Bâ Alevî'nin Buġyetü'l-müsterşidîn'inin kenarında basılmıştır, Kahire 1371/1952).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hacer el-Heytemî, el-Fetâva'l-kübra'l-fıḳhiyye, Kahire 1357, I, 3-5; a.mlf., et-Taᶜarruf fi'l-aṣleyn ve't-taṣavvuf, Mekke 1330, s. 109-111; a.mlf., Şerḥ ᶜalâ metni'l-Hemziyye, Kahire 1304, s. 16-17, 85, 139, 157, 158; a.mlf., ez-Zevâcir ᶜan iḳtirâfi'l-kebâʾir, Beyrut 1408/1988, tür.yer.; Abdülkādir el-Ayderûsî, en-Nûrü's-sâfir, s. 258-263; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire, III, 111-112; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 57, 60, 128, 307, 620, 735; II, 1059, 1083, 1324, 1349, 1502, 1876; Hafâcî, Reyḥânetü'l-elibbâʾ, I, 435-436; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VIII, 370-372; Muhibbî, Ḫulâṣatü'l-es̱er, II, 166; el-Ḥulelü's-sündüsiyye, III, 194, 196, 198; İbnü'l-Gazzî, Dîvânü'l-İslâm (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1411/1990, II, 200-202; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliᶜ, I, 109; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 240-241; Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât, I, 345-364; Serkîs, Muᶜcem, I, 81-84; Tebrîzî, Reyḥânetü'l-edeb, VII, 471-472; Brockelmann, GAL, II, 508-511; Suppl., II, 527-529; Karatay, Arapça Basmalar, I, 112; A. S. Fulton - M. Lings, Second Supplementary Catalogue of Arabic Printed Books in the British Museum, London 1959, s. 66-112; Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, s. 194; A. G. Ellis, Catalogue of Arabic Books in the British Museum, London 1967, I, 175-176, 726; Müneccid, Muᶜcem, I, 13; Hacvî, el-Fikrü's-sâmî, II, 352; Âyide İbrâhim Nusayr, el-Kütübü'l-ᶜArabiyyetü'lletî nüşiret fî Mısr beyne ᶜâmey 1900-1925, Kahire 1983, s. 59, 74, 95, 112, 116, 253, 275, 308; a.mlf., el-Kütübü'l-ᶜArabiyyetü'lletî nüşiret fî Mısr beyne ᶜâmey 1926-1940, Kahire 1980, s. 51, 64; Abdülmuiz Abdülhamîd el-Cezzâr, İbn Ḥacer el-Heytemî, Kahire 1401/1981; Nu'mân el-Âlûsî, Cilâʾü'l-ᶜayneyn, Kahire 1278, tür.yer.; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 337-340; C. Zeydan, Âdâb, III, 352-353; Abbas el-Kummî, el-Künâ ve'l-elḳāb, Beyrut 1403/1983, I, 262-263; Muhammed el-Âbid el-Fâsî, Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti'l-Ḳaraviyyîn, Dârülbeyzâ 1403/1983, I, 273, 297-298; Mustafa Hilmî, "İbn Ḥacer el-Heysemî", Muᶜcemü aᶜlâmi'l-fikri'l-insânî (nşr. İbrâhim Medkûr), Kahire 1984, I, 101-102; Ömer Ferruh, Meᶜâlimü'l-edebi'l-ᶜArabî fi'l-ᶜaṣri'l-ḥadîs̱, Beyrut 1985, I, 402-417; Ebü'l-Hayr Abdullah Mürdâd, el-Muḫtaṣar min Kitâbi Neşri'n-nevr ve'z-zeher fî terâcimi efâḍili Mekke mine'l-ḳarni'l-ᶜâşir ile'l-ḳarni'r-râbiᶜ ᶜaşer (nşr. Muhammed Saîd el-Âmûdî - Ahmed Ali), Cidde 1986, s. 122-124; Pertsch, Gotha, I, 14, 15, 16, 17, 47, 49, 486-487; II, 142; III, 215-216, 381-382, 389; IV, 294; Ahmet Özel, Hanefi Fıkıh Âlimleri, Ankara 1990, s. 201-202; Muhammed Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, Mekke 1994, s. 216-228; C. van Arendonk, "İbn Hacerülheytemî", İA, V/2, s. 737-738; a.mlf. - [J. Schacht], "Ibn Ḥaḏjar al-Haytamī", EI² (İng.), III, 778-779; M. Âsaf Fikret, "İbn Ḥacer-i Heytemî", DMBİ, III, 331-333.

Cengiz Kallek

MÜTTAKĪ el-HİNDÎ (المتّقي الهندي) Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kādîhân el-Müttakī el-Hindî (ö. 975/1567) Hindistanlı sûfî ve hadis âlimi.

885'te (1480) Orta Hindistan'da Burhânpûr'da doğdu. Bazı kaynaklarda babasının adı Hüsâmeddin Abdülmelik olarak zikredilmektedir. Ailesi Cavnpûrludur. Hayatı Hakkında temel bilgiler, müridi Şeyh Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî'nin Zâdü'l-müttaḳīn adlı eserine dayanmaktadır. Çocuk yaşta iken babasını kaybeden Müttakī el-Hindî ilk öğrenimini Şah Bâcen Burhânpûrî'nin yanında gördü. Burhânpûrî'nin vefatı üzerine on beş yaşında Mâlvâ Sultanı Gıyâseddin Şah'ın hizmetine girdi. Bir müddet sonra saraydaki itibarlı hayattan sıkılıp tasavvufa yöneldi ve hocasının oğlu Abdülhakîm Çiştî'ye intisap etti. Ardından Mültan'a giderek sülûkünü Şeyh Hüsâmeddin Mültânî'nin yanında tamamladı. Bu dönemde günlerini riyâzet ve ilim tahsiliyle geçirdi. Mültan'dan Gucerât'a, Gucerât Sultanı Bahadır Şah'ın Bâbürlü Hükümdarı Hümâyun'a mağlûp olmasının ardından 1536'da Mekke'ye gitti. Burada Şeyh Ebü'l-Hasan Tâcü'l-ârifîn el-Bekrî'nin halkasına dahil oldu. Muhammed es-Sekafî'den Kādiriyye, Şâzeliyye ve Medyeniyye hilâfeti alarak irşad faaliyetlerine başladı. Öte yandan dinî ilimler tahsiline devam edip İbn Hacer el-Heytemî gibi âlimlerden ders gördü. 944-961 (1537-1554) yılları arasında Gucerât Sultanı III. Mahmud'un davetiyle Hindistan'a giderek Gucerât başkadısı oldu; icraatından rahatsız olan çevrelerin III. Mahmud ile aralarını açma girişimleri üzerine tekrar Mekke'ye döndü. Hayatının geri kalan kısmını Mekke'de ilim tedrîsi ve irşad faaliyetleriyle geçiren Müttakī el-Hindî 2 Cemâziyelevvel 975 (4 Kasım 1567) tarihinde vefat etti. Müridlerinden Şeyh Abdülvehhâb el-Müttakī onun Hakkında İtḥâfü't-taḳī fî fażli'ş-Şeyḫ ʿAlî el-Müttaḳī, Abdülkādir el-Fâkihî el-Ḳavlü'n-naḳī fî menâḳıbi'l-Müttaḳī adıyla birer eser kaleme almışlardır.

Kaynaklarda sûfîliğin yanı sıra hadis ve fıkıh âlimi olarak tanınan Müttakī el-Hindî'nin Mekke'deki dergâhının hem ilim ve irşad merkezi, hem de özellikle Hindistan'dan gelen Hacılarla yardıma muhtaç insanların barındığı bir mekân olduğu, masraflarının Gucerât sultanlarının gönderdiği malî destekle kendisi ve talebelerinin kitap istinsahından elde ettikleri gelirlerle karşılandığı belirtilmektedir. Hicaz'daki Osmanlı idaresinden de itibar görmüş, Osmanlı topraklarından kendisine intisap edenler olmuştur. Mâlvâ ve Gucerât sultanlıkları ile iyi ilişkileri yüzünden Hindistan'da Bâbürlü yükselişini pek hoş karşılamadığı anlaşılmaktadır.

Müttakī el-Hindî'nin hayatı, faaliyetleri ve çeşitli eserlerinde ortaya koyduğu fikirleri değerlendirildiğinde onun tasavvufta ıslah ve ihya hareketlerinin öncülerinden olduğu görülür. Mevcut literatürde Hindistan'da bu tür arayışların daha sonraki dönemlerde yaşayan İmâm-ı Rabbânî ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'ye dayandırılması Müttakī'nin uzun süre Hicaz'da yaşamasıyla ilgili olmalıdır. Tasavvuf anlayışını dinî

ilimleri esas alarak temellendiren Müttakī ilim sahibi olmadan mürşid olunamayacağını, tasavvufa yönelen kişinin önce temel dinî ilimleri öğrenmesi gerektiğini söyler. Ona göre şeyhlik makamı tevârüs edilen bir mertebe değil ilim ve çile ile hak edilen bir mertebedir. Mutasavvıflar kendilerini toplumdan soyutlamak yerine toplumun içinde aktif olarak bulunmalı ve halka örneklik etmelidir. Riyâzet ve inzivâ hayatın belli dönemlerinde faydalı ise de sürekli olmamalıdır. Tarikat mensuplarının en bâriz vasfı dinî ve ahlâkî değerleri günlük hayatlarına yansıtmalarıdır. Cezbe ve istiğrak gibi mânevî hallerin açıkça ortaya konması doğru bir davranış değildir. İlim şeyh-mürid ilişkisinde ve intisapta birinci derecede belirleyici olmalıdır. Şeyhin insanî ve dünyevî vasıflarına bağlanmakla tasavvufî olgunluk elde edilemez. Meselâ şeyhin kullandığı eşyaya ve yaşadığı mekânlara özel anlam yüklenmesinin veya onun hazîresinde defnedilmek istenilmesinin dinî açıdan teşvik edilecek bir tarafı yoktur. Müttakī el-Hindî'in mûsiki ve semâyı benimsemediği ve Hindistan'daki tarikatların uygulamalarını eleştirdiği belirtilmektedir. Scott Alan Kugle, Müttakī el-Hindî ve tasavvufî görüşleri üzerine bir doktora tezi hazırlamıştır (bk. bibl.).

Eserleri. Müttakī el-Hindî'nin hadis, tasavvuf ve diğer ilimlere dair Arapça ve Farsça çoğu risâle hacminde 100'ü aşkın eser kaleme aldığı kaydedilmektedir. Yayımlanmış eserleri şunlardır: 1. Kenzü'l-ʿummâl* fî süneni'l-aḳvâl ve'l-efʿâl. Süyûtî'nin Cemʿu'l-cevâmiʿ ile el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr'i ve onun zeyli niteliğindeki Ziyâdetü'l-Câmiʿ adlı kitapları esas alınarak hazırlanan eser müellifin en tanınmış çalışmasıdır. Kenzü'l-ʿummâl'in Hindistan'da çeşitli baskıları yapılmış (nşr. Muhammed Vahîdüzzamân, I-VIII, Haydarâbâd 1312/1895, 1364-1369/1945-1949), daha sonra bu baskı esas alınıp notlar eklenerek yeniden yayımlanmıştır (nşr. Bekrî Hayyânî - Saffet Sekkā, I-XVI, Halep 1387-1393/1970-1977; Beyrut 1969, 1979, 1981, 1985, 1990-1991). 2. Münteḫabü Kenzi'l-ʿummâl. Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inin kenarında basılmıştır (I-VI, Kahire 1313/1895). 3. Tebyînü'ṭ-ṭuruḳ. Müttakī el-Hindî'nin tasavvufa dair kaleme aldığı ilk risâledir. Muhammed Sagīr Hasan Maʻsûmî eseri müellif Hakkında bir inceleme, karşılaştırılmalı metin ve İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlamıştır (IS, III/3 [1964], s. 339-374). 4. el-Burhân fî ʿalâmâti mehdiyyi âḫiri'z-zamân. Câsim b. Mühelhel tarafından bir incelemeyle birlikte neşredilmiş (Küveyt 1988), bir başka baskısı da Tanta'da yapılmış (1992), eser ayrıca Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Âhir Zaman Mehdî'sinin Alâmetleri, trc. Müşerref Gözcü, İstanbul 1986). Müttakī'nin diğer bazı eserleri de şunlardır: Cevâmiʿu'l-kelim, el-Ḥikemü'l-ʿirfâniyye, el-Burhânü'l-celî fî maʿrifeti'l-velî, Esrârü'l-ʿârifîn ve siyerü'ṭ-ṭâlibîn, ʿUmdetü'l-vesâʾil, Şemâʾilü'n-nebî, ed-Dürrü'l-meknûn ve's-sırrü'l-maṣûn, Tenbîhü'l-aḥibbâʾ fî ʿalâmeti'l-maḥabbe, ʿUrvetü's-selef ve'l-ḫalef fi't-taṣavvufi'l-münbeset mine'l-Kitâb ve's-Sünne, Fetḥu'l-cevâd, Vesîletü'z-zâhire fî salṭanati'd-dünyâ ve'l-âḫire, Muḫtaṣarü'n-nihâye, İrşâdü'l-Ḳurʾâniyye, Zâdü'ṭ-ṭâlibîn (eserlerinin tam bir listesi için bk. Kugle, s. 617-630).

BİBLİYOGRAFYA: Abdülkādir el-Ayderûsî, en-Nûrü's-sâfir, s. 283-286; Abdülhak ed-Dihlevî, Aḫbârü'l-aḫyâr, Delhi 1309, s. 257-260; Âzâd-ı Bilgrâmî, Meʾâs̱irü'l-kirâm, Agra 1328/1910, s. 192-194; Gulâm Server Lâhûrî, Ḫazînetü'l-aṣfiyâʾ, Lahor 1284/1867-68, s. 425-428; Rahmân Ali, Teẕkire-i ʿUlemâ-i Hind, Leknev 1332, s. 146-147; Storey, Persian Literature, I, 979-980; Brockelmann, GAL, II, 384; Suppl., II, 518; Zubaid Ahmad, The Contribution of Indo-Pakistan to Arabic Literature, Lahore 1968, s. 20, 55, 292, 295, 348; Yûnus eş-Şeyh İbrâhim es-Sâmerrâî, ʿUlemâʾü'l-ʿArab fî şibhi'l-ḳārreti'l-Hindiyye, Bağdad 1986, s. 331; S. A. A. Rizvi, Muslim Revivalist Movements in North India in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Delhi 1993, s. 135-142; C. W. Ernst, "Persecution and Circumspection in Shattari Sufism", Islamic Mysticism Contested: Thirteen Centuries of Debate and Conflict (ed. F. de Jong - B. Radtke), Leiden 1999, s. 416-426; S. A. Kugle, In Search of the Center: Authenticity, Reform and Critique in Early Modern Islamic Sainthood (doktora tezi, 2000), Duke University, s. 363-630; N. Hanif, "Muttaqi, Shaikh Ali", Biographical Encyclopaedia of Sufis: South Asia, New Delhi 2000, s. 248-252; Muhammad Saghir Hasan Masumi, "Shaykh Ali al-Muttaqi's Risalah Tabyin al-Turuq", IS, III (1964), s. 339-374; M. Hidayet Hosain, "al-Muttaqī al-Hindī", EI² (İng.), VII, 800-801; a.mlf., "Müttaḳī el-Hindî", UDMİ, XVIII, 504; M. Baqir, "Ali Mottaqī", EIr., I, 869-870.

Azmi Özcan

BİRGİVÎ (ö. 981/1573) Çeşitli sahalarda eser veren büyük Türk âlimi.

Birgili diye de bilinmektedir. 10 Cemâziyelevvel 929 (27 Mart 1523) tarihinde Balıkesir'de doğdu. Asıl adı Takıyyüddin Mehmed'dir. Zâviye mensubu âlim ve faziletli bir kişi olan babası Pîr Ali Balıkesir'de müderristi. Balıkesir'in Çay mahallesindeki kabri bugün de ziyaret edilmektedir. Dedesi Balıkesir Kepsut'a bağlı Bektaşlar köyünden İskender Efendi'dir. Annesi ise Meryem Hanım'dır. Birgivî ilk tahsilini babasının yanında yaptı. Ondan Arapça, mantık ve diğer bazı ilimleri okudu, bu arada Kur'an'ı da ezberledi. Daha sonra İstanbul'a giderek Mahmutpaşa mahallesinde Küçük Şemseddin Efendi'den ders aldı. Ardından Haseki Medresesi'ne girdi; dönemin tanınmış âlimlerinden Ahîzâde Mehmed Efendi'nin ve daha sonra Rumeli kazaskeri olan, Kızıl Molla lakabıyla tanınmış Abdurrahman Efendi'nin öğrencisi oldu. İcâzet alarak müderrislik pâyesini elde etti. Ardından Abdurrahman Efendi'nin yanına mülâzım olup ihtisasını tamamladı. Bir süre bazı medreselerde müderrislik yaptı. Kanûnî döneminde hocası Abdurrahman Efendi'nin aracılığıyla Edirne kassâm-ı askerîsi olan Birgivî bu görevi süresince ders okutmaya devam etti. Bu arada camilerde vaaz veriyor, halkı Kur'an ve Sünnet'e uymaya davet ediyordu. Zamanında kabirler üzerine türbe yapılması, buralarda mum yakılması, ücret karşılığında Kur'an okunması gibi bid'atlar ve ayrıca bâtıl itikadlarla, kadılar arasında rüşvetin yaygınlaşması, zengin çocuklarına ücretle ilmî pâyeler verilmesi gibi meşrû olmayan uygulamalara karşı da mücadele etti. Para vakfetmenin câiz olmadığını savunan Birgivî, İmam Züfer'in görüşüne ve örfe dayanarak bu tür vakıfların cevazına fetva veren Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'ye ve onunla aynı görüşü paylaşan Kadı Bilâlzâde'ye reddiye olarak İnkāzü'l-hâlikîn, Îkāzü'n-nâʾimîn ve ifhâmü'l-kasırîn ve es-Seyfü's-sârim adlı risâleleri yazdı. Ebüssuûd'un, esasen daha önceki Osmanlı ulemâsı arasında da tartışılan, hatta İmâm-ı Âzam'ın öğrencilerinin de farklı görüşler ileri sürdükleri bu konuda halk arasında fitneye yol açmaması hususunda Birgivî'ye

nasihatta bulunduğu ve kendi fetvasına gerekçe olarak da hayır işlerinin kesilmesi endişesini dile getirdiği rivayet edilmektedir.

Halkın bid'atları terketmesinden ümidini kesen Birgivî İstanbul'a gidip Bayramiyye tarikatı şeyhi Abdullah Karamânî'ye intisap ederek inzivaya çekildi. Edirne'de kassâm-ı askerî iken aldığı paraları defter kayıtlarına göre geri vererek hak sahiplerinden helâllik aldı. Ancak müridinin ders ve irşad faaliyetleri için geri dönmesini isteyen Abdullah Karamânî'nin de tavsiyesi üzerine, Sultan II. Selim'in hocası Birgili Atâullah Efendi'nin Birgi'de yaptırdığı medreseye müderris tayin edildi. İlmî ehliyetiyle kısa zamanda meşhur olan Birgivî'den ders almak isteyen pek çok talebe ülkenin her tarafından buraya akın etmeye başladı. Ömrünün geri kalan kısmını Birgi'de tedris, irşad ve telif faaliyetleriyle geçirmiş olması sebebiyle de Birgivî nisbesiyle şöhret buldu.

Hakkı söylemekten çekinmeyen Birgivî ömrünün sonlarına doğru tekrar İstanbul'a giderek Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'ya memleketteki adaletsizliklerle mücadele etmesi için tavsiyelerde bulunmuştur. Fıkıhta Hanefî, itikadda Mâtürîdî olan Birgivî Mehmed Efendi'nin biyografisinden bahseden bütün kaynaklar, onun Osmanlılar döneminde yetişmiş seçkin bir âlim olması yanında dinî ve ahlâkî şahsiyeti bakımından da mükemmel bir insan olduğu belirtir. Mehmet Ali Aynî Türk Ahlâkçıları adlı eserinde (I, 105) ondan, "Ahlâkçılarımız içinde Birgivî derecesinde mümtaz bir simaya nâdir tesadüf olunur. Çünkü onun dinî bilgisi ve bıraktığı eserleri ne kadar yüksek ise meslek ve meşrebi de o nisbette pâk, nezih ve metîn idi" şeklinde söz eder. Özellikle ahlâk ve fıkha dair eserlerinde klasik görüş ve bilgileri aktarması yanında kendi dönemindeki dinî, ahlâkî, sosyal ve siyasî meselelere özel bir önem vermesi, bunlarla ilgili şahsî görüşlerini ve tenkitlerini cesaretle ortaya koyması onun ilmî şahsiyetinin en dikkate değer yönüdür. Eserleri çağının sosyal hayatını ve problemlerini yansıtması bakımından da büyük önem taşır.

Birgivî son derece dürüst ve tavizsiz bir ilim adamıdır. Nitekim döneminde çok yaygın olan anlayışa rağmen hiçbir eserini herhangi bir devlet büyüğüne ithaf etmemiş, aksine devlet ileri gelenleri de dahil olmak üzere her seviyedeki yöneticilerde ve görevlilerde gördüğü kusurları cesaretle tenkit etmiştir. Özellikle memuriyetlerin rüşvet karşılığı satılması, kadılar, muhtesibler ve diğer görevlilerin rüşvet almaları, ehli olmayanlara ilmî ve idarî rütbeler verilmesi, bu yüzden cehaletin yaygınlaşması ile her türlü bid'at ve hurafe Birgivî'nin şiddetle karşı çıktığı hususlardır (meselâ bk. et-Tarîkatü'l-Muhammediyye, s. 72, 92, 182, 215-216, 219; Şerhu'l-ehâdîsi'l-erbaʿîn, s. 1-4). Birgivî'nin, bazı haksız menfaatlar elde ettiği, görevliler nezdinde nüfuz sağlayarak devlet işlerine karıştığı gerekçesiyle, II. Selim'in hocası olduğu için "Hâce-i Sultânî" diye şöhret bulan tanınmış âlim Atâullah Efendi'yi bile ikaz etmesi (bk. Ahmet Turan Arslan, s. 81), onun dürüstlük ve cesaretinin ilginç bir örneğidir.

Birgivî, kendisi de Bayramiyye müntesibi olmakla birlikte zamanında Sünnî esaslardan sapmış ve bid‘atlar ihdas etmiş olan bazı tasavvuf erbabını da eleştirmekten geri durmamış, hatta bir kısım mutasavvıfların bid‘at ve aşırılıklarını ortaya koyup tenkit etmek üzere el-Kavlü'l-vasît beyne'l-ifrât ve't-tefrît, adlı bir de risâle yazmış olması yüzünden tasavvuf düşmanı olmakla itham edilmişse de bu iddia isabetsiz görülmüştür. Nitekim et-Tarîkatü'l-Muhammediyye'nin şârihlerinden ünlü mutasavvıf Abdülganî en-Nablusî (ö. 1143 / 1731), Birgivî'nin Ehl-i sünnet esaslarına bağlı tasavvuf büyüklerini değil tasavvuf adına bir yığın bid‘at ve hurafe ortaya çıkaran sözde mutasavvıfları tenkit ettiğini belirtir (el-Hadîkatü'n-nediyye, I, 155). Esasen onun et-Tarîkatü'l-Muhammediyye'yi telif ederken Gazzâlî'nin İhyâʾü ʿulûmi'd-dîn'inden çok geniş ölçüde faydalanmış olması da Sünnî tasavvufa bağlılığının açık bir delilidir. Öte yandan öğrencilerinden Akşehirli Hocazâde Abdünnâsır tarafından yazılan ve Kuşadalı Ahmed Efendi'nin Tercüme-i Evrâd-ı Birgiviyye adıyla Türkçe'ye çevirdiği, Birgivî'nin yirmi dört saatlik hayat kesitini anlatan bir risâlede de onun çok yoğun bir dinî ve tasavvufî hayat yaşadığı görülmektedir. Bununla birlikte Birgivî birçok Osmanlı ulemâsından farklı olarak sosyal gelişmeleri de tenkitçi bir yaklaşımla takip etmiştir. Nitekim daha sonraki birçok Osmanlı ilim ve devlet adamının, imparatorluğun içine düştüğü gerilemenin bünyevî sebepleri olarak gösterdiği ve başta devlet adamları, ulemâ, mutasavvıflar gibi seçkin zümreler olmak üzere toplumun çeşitli kesimlerinde hissedilen olumsuz sosyal ve ahlâkî gelişmeleri ve bunların doğuracağı tehlikeli sonuçları Birgivî'nin daha o zamandan görmesi, kendi dönemindeki Osmanlı ulemâsı içinde sosyal gelişmeleri takip eden az sayıdaki münevverlerden biri olduğunu gösterir. Başta et-Tarîkatü'l-Muhammediyye olmak üzere eserlerinin her devirde büyük ilgi görmesi de ilmî dirayeti yanında dürüst, basiretli, cesur ve sosyal problemler karşısında sorumluluk duygusu taşıyan bir kişilik sahibi olmasının sonucu şeklinde değerlendirilmelidir.

Birgivî, başta el-ʿAvâmil ve İzhâr olmak üzere Arap grameri konusunda kaleme aldığı eserlerle de İslâm ilimleri alanında büyük bir hizmet ifa etmiş ve haklı olarak yaygın bir şöhrete kavuşmuştur. İslâm dininin iki ana kaynağını oluşturan Kur'an ve Sünnet'in dili olan ve ayrıca İslâm medeniyetinin müşterek lisanı haline gelen Arapça'nın Arap olmayan müslüman milletler tarafından öğrenilebilmesi için büyük gayretlerin sarfedildiği bilinmektedir. İlmî Arapça'nın öğrenilmesinde onun gramerinin bilinmesinin büyük payı bulunduğu da şüphesizdir. Birgivî de, ana kuralların öğrenciler tarafından ezberlenmesi geleneğine uyarak kaleme aldığı el-ʿAvâmil risâlesinden başka onun şerhi durumundaki İzhâr'ı telif etmiştir. Sağlam bir tertibe ve özlü bilgilere sahip olmanın yanında çeşitli nahiv kaidelerinin örneklerle açıklanması sırasında pedagojik esaslar ihtiva eden cümlelerin kaydedilmesi bu iki esere büyük itibar kazandırmış, asırlar boyu Arapça'nın öğrenilmesinde vazgeçilmez eserler listesindeki yerlerini korumalarını sağlamıştır. Şüphe yok ki söz konusu

kitapların bu derece itibar görmesinde Birgivî'nin ilim ve din hayatındaki güçlü şahsiyetinin de önemli bir payı olmuştur.

Birgivî 981 yılı Cemâziyelevvel ayında (Eylül 1573) bir İstanbul seyahati sırasında vebaya yakalanarak hicrî yıla göre elli iki yaşında vefat etti ve Birgi'ye getirilerek burada defnedildi.

Eserleri. İlmî açıdan önemlerine göre Arap dili grameri, ahlâk - tasavvuf, fıkıh, akaid, tefsir - kıraat, hadis gibi sahalarda çoğu Arapça, birkaçı da Türkçe olmak üzere tesbit edilebilmiş altmışa yakın eserinin başlıcaları şunlardır:

A) Gramer. 1. el-ʿAvâmil. Nahiv ilmine dair Arapça küçük bir risâle olup el-ʿAvâmilü'l-cedîde diye de bilinmektedir. İlki İstanbul'da (1234) olmak üzere çeşitli yer ve zamanlarda kırk civarında baskısı yapılmıştır. Eser Süleyman b. Ahmed, Hüseyin b. Ahmed Zeynîzâde (Taʿlîku'l-fevâdıl), Kuşadalı İsmet Ahmed ve Mustafa b. İbrâhim (Tuhfetü'l-ihvân) tarafından şerhedilmiş, bu şerhlere de muhtelif hâşiyeler yazılmıştır. 2. İzhârü'l-esrâr*. Nahivle ilgili Arapça bir eser olup ilki İstanbul'da (1219) olmak üzere çeşitli yer ve zamanlarda kırkı aşkın baskısı yapılmıştır. Ayrıca birçok şerh ve hâşiyesi vardır. En meşhuru Adalı Şeyh Mustafa'nın hazırladığı, bu sebeple Adalı diye tanınan ve birçok defa basılan Netâʾicü'l-efkâr adlı şerhtir. 3. İmʿânü'l-enzâr. Arap grameriyle ilgili meşhur el-Maksûd'un şerhi olup 952'de (1545) telif edilmiştir. İlki Bulak'ta (1207) olmak üzere on beşten fazla baskısı yapılmıştır. 4. Kifâyetü'l-mübtedî (İstanbul 1289, 1300, 1302, 1303). Sarf ilmine dair Arapça bir eserdir. Süleyman Sırrî tarafından Kifâyetü'l-müntehî fî şerhi Kifâyeti'l-mübtedî (İstanbul 1312) ve Kuşadalı Ahmed tarafından ʿİnâyetü'l-mübteġī (İstanbul 1284) adıyla şerhedilmiştir. 5. İmtihânü'l-ezkiyâʾ (İstanbul 1270, 1271, 1305, 1309, 1311). Nahivle ilgili Arapça bir eser olup İbnü'l-Hâcib el-Mısrî'nin el-Kâfiye'sinin Kādî Beyzâvî tarafından yapılan Lübbü'l-elbâb fî ʿilmi'l-iʿrâb adlı muhtasarının şerhidir. Eser Târık Muhtâr el-Melîcî tarafından tahkik edilmiştir (basılmamış doktora tezi, 1410/1989, Kahire Üniversitesi, Darü'l-ulûm Fakültesi). Eser üzerinde Adalı Şeyh Mustafa'nın Hâşiyetü Adalı ʿale'l-İmtihân adlı bir hâşiyesi vardır. 6. Şerhu'l-Emsile. Müellifinin belli olmadığına dair yaygın kanaatin aksine Brockelmann'ın bir Vatikan el yazmasına dayanarak Birgivî'ye ait olduğunu söylediği Arapça el-Emsiletü'l-fazliyye'nin yine Birgivî tarafından yapılmış şerhidir.

B) Ahlâk - Tasavvuf. 1. et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*. Din, ahlâk ve tasavvuf konularıyla ilgili çok tanınmış Arapça bir eserdir. İlki İstanbul'da (1260) olmak üzere on beşi aşkın baskısı vardır. Ayrıca pek çok şerhi ve Türkçe tercümesi yapılmıştır. 2. Cilâʾü'l-kulûb. Tasavvufla ilgili bir risâle olup 7 Zilhicce 971'de (17 Temmuz 1564) tamamlanmıştır. İshak b. Hasan ez-Zencânî (Ziyâʾü'l-kulûb) ve Abdüsselâm el-Kayserî (Şifâʾü'l-kulûb) tarafından şerhedilmiştir.

C) Fıkıh. 1. Vasiyetnâme*. Risâle-i Birgivî diye de bilinmektedir. Derli toplu Türkçe bir ilmihal kitabıdır. İlki İstanbul'da (1218) olmak üzere on civarında baskısı yapılmıştır. 2. es-Seyfü's-sârim fî ʿademi cevâzi vakfi'l-menkul ve'd-derâhim. Para ve menkulün vakfedilmesini câiz gören Ebüssuûd'a reddiye olarak kaleme alınmış olup 9 Zilkade 979'da (24 Mart 1572) tamamlanmış Arapça bir eserdir. 3. Îkazü'n-nâʾimîn ve ifhâmü'l-kāsırîn. Para karşılığında Kur'an okumanın ve para vakfetmenin câiz olmadığına dair bir eser olup 972 Şevvalinin ortasında (Mayıs 1565) bitirilmiştir. 4. İnkazü'l-hâlikîn. Para vakfetmenin aleyhinde bir başka risâle olup 967 Zilkadesinin sonunda (Ağustos 1560) tamamlanmıştır. Eserin bizzat müellif tarafından yapılmış Türkçe bir tercümesi de vardır. 5. Muʿaddilü's-salât. Namazın ta'dîl-i erkânı ile ilgili olup 975'te (1567-68) tamamlanmıştır. Niğdeli Mûsâ b. Ahmed (Muvazzıhu'l-Muʿaddil), İsmâil Efendi, Güzelhisârî, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdurrahman es-Senedî (Menhelü'l-hüdât) ve Ebû Bekir el-Erzurûmî tarafından şerhedilmiştir. 6. Zuhrü'l-müteʾehhilîn ve'n-nisâʾ fî taʿrîfi'l-athâr ve'd-dimâʾ. Kadınların ay halleriyle ilgili bir risâle olup 979'da (1571-72) yazılmıştır. Eser üzerinde bizzat müellifin Zâdü'l-mütezevvicîn adlı şerhi yanında İshak b. Hasan ez-Zencânî'nin de bir şerhi vardır.

D) Akaid. 1. Ahvâlü etfâli'l-müslimîn. Müslüman çocukların âhiretteki durumu ile ilgili bir risâledir. 2. Ziyâretü'l-kubûr (son yedi risâle ile Cilâʾü'l-kulûb adlı eser, müellifin diğer bazı risâleleriyle birlikte bir külliyat halinde basılmıştır, İstanbul 1280).

E) Tefsir-Kıraat. 1. Tefsîru sûreti'l-Bakara. Bakara sûresinin yarısına kadar yapılmış bir tefsir olup daha çok dil kuralları ile ilgili açıklamalarıyla dikkati çekmektedir. Beyzâvî tefsirinden daha üstün olduğu iddia edilmekteyse de ondan daha muhtasar ve daha az meşhurdur. Eser Yaşar Düzenli tarafından tahkik edilmiştir (basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1989, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). 2. ed-Dürrü'l-yetîm. Tecvidle ilgili iki varaklık bir risâle olup 974 Cemâziyelevveli başında (Kasım 1566) telif edilmiştir. Eskicizâde'nin (ö. 1243 / 1827-28) yaptığı tercüme (Tercüme-i Dürr-i Yetîm) ve tecvide dair diğer bazı risâlelerle birlikte basılmıştır (İstanbul 1253, 1280; İzmir 1301). Eser bizzat müellifi tarafından şerhedilmiştir.

F) Hadis. 1. Risâle fî usûli'l-hadîs. Küçük fakat oldukça değerli bir risâledir. Eser Dâvûd-i Karsî tarafından şerhedilmiş (İstanbul 1272, 1288, 1289, 1293, 1314), bu şerh üzerine de Mustafa Şevket Efendi (ö. 1292/1875) ve Yûsuf b. Osman Harpûtî (ö. 1292 / 1875) birer hâşiye yazmışlardır. Dâvûd-i Karsî'nin şerhi ve Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin Râmûzü'l-ehâdîs, Garâʾibü'l-ehâdîs'iyle birlikte çeşitli baskıları yapılan eser (İstanbul 1275, 1288, 1314, 1326; Bulak 1303) Sadık Cihan tarafından tercüme edilmiştir (bk. bibl.). 2. el-Erbaʿûn. İbadetlere dair kırk hadisi ihtiva etmekte olup Şerhu'l-ehâdîsi'l-erbaʿîn adıyla bir de şerhi vardır. İlk sekiz hadisi müellifin

kendisi, diğerlerini ise Mehmed Akkirmânî (ö. 1174 / 1760) şerhetmiştir (Tunus 1295; İstanbul 1289, 1316, 1321, 1323). Muhtemelen her ikisinin de "inneme'l-aʿmâlü bi'n-niyyât" hadisiyle başlaması sebebiyle Brockelmann yanlış olarak bu eseri Nevevî'nin el-Erbaʿîn'inin şerhleri arasında zikretmiştir (GAL Suppl., I, 683; II, 674). Eser Mustafa Cem'î tarafından Burhânü'l-müttakın Tercüme-i Hadîs-i Erbaîn adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1290). 3. Kitâbü'l-Îmân ve'l-istihsân (Atıf Efendi Ktp., nr. 596-597).

Nihal Atsız, İsmihan Sultan Kütüphanesi'nde (nr. 424) kayıtlı nüshasının sonunda telif veya istinsah tarihi olarak Birgivî'nin doğumundan on altı yıl öncesine rastlayan 913 (1507-1508) yılının verilmesinden hareketle Sıhâh-ı Acemiyye adlı Farsça-Türkçe sözlüğün, Kâtib Çelebi (Keşfü'z-zunûn, II, 1074) ve Brockelmann (GAL, II, 586; Suppl., II, 657) tarafından yanlışlıkla Birgivî'ye isnat edildiğini ileri sürmektedir. Birgivî'ye Ravzatü'l-cennât fî usûli'l-i'tikād adlı bir eser daha nisbet edilirse de Mahmud Esad Efendi (Seydişehrî) tarafından tercüme edilerek yayımlanmış olan (İstanbul 1305) bu eser aslında Bosnalı Hasan Kâfî Akhisârî'nin telifidir (Birgivî'nin eserleriyle ilgili daha geniş bilgi ve ayrıca yazma nüshalar için bk. Nihal Atsız, İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası; GAL, II, 583-586; Suppl., II, 654-658).

BİBLİYOGRAFYA:Birgivî, et-Tarîkatü'l-Muhammediyye, İstanbul 1307, s. 72, 75, 92, 182, 215-219; a.mlf., Şerhu'l-ehâdîsi'l-erbaʿîn, İstanbul 1304, s. 14; Kuşadalı Ahmed Efendi, Tercüme-i Evrâd-ı Birgiviyye, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 449, vr. 149b; Ali b. Bâlî, el-ʿİkdü'l-manzûm fî zikri efâzıli'r-Rûm, Nuruosmaniye Ktp., nr. 2838 / 3316, vr. 161-163; Atâî, Zeyl-i Şekāik, I, 179-181; Peçuylu İbrâhim, Târih, I, 467; Kâtib Çelebi, Mîzânü'l-hak, İstanbul 1306, s. 121 vd.; Keşfü'z-zunûn, I, 54, 117, 183-184, 214-215, 592, 737, 822; II, 1017, 1074, 1111, 1246, 1500, 1546, 1737, 2022, 2036-2037; Abdülganî en-Nablusî, el-Hadîkatü'n-nediyye şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye, İstanbul 1290, I, 155; G. de Tassy, Exposition de la foi musulmane de Birkewı traduit du Turc, Paris 1822; Kamûsü'l-a'lâm, II, 1284-1285; Sicill-i Osmânî, IV, 121; Osmanlı Müellifleri, I, 253-256; Serkîs, Muʿcem, I, 610-611; Mehmed Ali Aynî, Türk Ahlâkçıları, İstanbul 1939, I, 105; Brockelmann, GAL, II, 582, 583-586; Suppl., I, 645, 683, 742; II, 654-658, 674; Îzâhu'l-meknûn, I, 2, 427, 442; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 252; H. Laoust, Les Gouverneurs de Damas sous les Mamlûks et les Premiers Ottomans, Damas 1952, s. 188; Karatay, Arapça Basmalar, II, 434-437; Esat İleri, İmam-ı Birgivî, İzmir 1954, s. 3; Abdülkadir Karahan, İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis, İstanbul 1954, s. 77, 243, 260-264; Ziriklî, el-Aʿlâm, VI, 286-287; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IX, 123-124; Muhammed Cemâleddin eş-Şurbacî, Kāʾime bi-evâʾili'l-matbûʿâti'l-ʿArabiyyeti'l-mahfûza bi-Dâri'l-Kütüb, Kahire 1383/1963, s. 27, 47, 83, 104, 153; Nihal Atsız, İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası, İstanbul 1966; Özege, Katalog, I, 121, 178; II, 663; III, 1341; Emrullah Yüksel, Les Idées Religieuses et Politiques de Mehmed al-Birkewı (929-981 / 1523-1573) (doktora tezi, Paris 1972); Bilmen, Tefsir Tarihi, II, 650-651; Ahmet Turan Arslan, İmam Birgivi ve Arapça Tedrisatındaki Yeri (doktora tezi, 1981), MÜ İlâhiyat Fakültesi; Fihrisü'l-matbûʿâti't-Türkiyyeti'l-ʿOs̱mâniyye, Kahire 1982, I, 51, 61, 84, 88-89, 95, 107, 128, 260; Sadık Cihan, "Muhammed b. Pir Ali Birgivi ve Risâle fî Usûli'l-Hadîs'in Tercümesi", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 2, Samsun 1987, s. 55-76; Kasım Kufralı, "Birgivî", İA, II, 634-635; a.mlf., "Birgewī", EI² (İng.), I, 1235; Hasan Aksoy, "Birgivī (Birgili) Mehmed Efendi", TDEA, I, 447.

Emrullah Yüksel

GAZZÎ, Bedreddin بدر الدين الغزّي Ebü'l-Berekât Bedrüddîn Muhammed b. Radıyyiddîn el-Gazzî el-Âmirî (ö.984/1577) Tefsir, kıraat, hadis, fıkıh âlimi; edip ve şair.

---

14 Zilkade 904'te (23 Haziran 1499) Şam'da doğdu. İki yaşında iken Şeyh Ebü'l-Feth Muhammed el-Avfî'nin elinden tasavvuf hırkası giyip zikir telkini aldı. Büyük bir âlim ve kadı olan babasından Kur'ân-ı Kerîm okumayı öğrendi. Daha sonra sırasıyla Şemseddin Muhammed el-Bağdâdî, Muhammed İbnü's-Sübkî, Muhammed en-Neşâî ve Muhammed el-Yemânî'den kıraat ve tecvid; İbnü'l-Cezerînin öğrencilerinden Bedreddin Ali es-Senhûrî ile Nûreddin Ali el-Uşmûnî ve Şemseddin Muhammed ed-Dehşûrî'den kıraat-i aşere okudu. Yine babasından fıkıh, mantık, Arap dili ve edebiyatı, Bedreddin Hasan el-Makdisî'den de hadis ve tasavvuf dersleri aldı. Fıkıh alanında babasından sonra en çok istifade ettiği âlim Takıyyüddin Ebû Bekir b. Kâdî Aclûn'dur. On bir yaşında iken babasıyla birlikte Mısır'a gitti ve orada beş yıl kalarak Kâdî Zekeriyyâ el-Ensârî, İbn Ebû Şerif, Burhâneddin el-Kalkaşendî ve Şehâbeddin el-Kastallânî gibi tanınmış âlimlerden ders gördü ve bu arada Celâleddin es-Süyûtî'den icazet aldı. Böylece tahsilini tamamlayan Bedreddin el-Gazzî, 921 yılı Receb ayında (Ağustos 1515) babasıyla beraber Şam'a döndü. Bir müddet Emeviyye Camii'nde şeyhü'l-kurrâlıkve maksûre imamlığı yaptı; Âdiliyye, Fârisiyye, Berâniyye ve Mukaddemiyye medreselerinde dersler verdi. Son olarak Takviyye ve Cevvâniyye medreselerine müderris oldu ve bu görevini vefatına kadar sürdürdü. Genç yaşta tedris, fetva ve telif çalışmalarına başlayan Gazzî'nin yetiştirdiği ve bazıları yaş bakımından kendinden büyük olan öğrencileri arasında Çivizâde Mehmed Efendi, Bostanzâde Mehmed Efendi, Muîdzâde el-Amâsî ve Fevzi Efendi gibi ünlü âlimler sayılabilir.

Bedreddin el-Gazzî, 18 Ramazan 936'da (16 Mayıs 1530) saraydan bazı isteklerde bulunmak amacıyla oğlu Şehâbeddin Ahmed ve birkaç dostuyla birlikte İstanbul'a gitti. Burada, Mısır'dan tanıdığı ünlü muhaddis Ebü'l-Feth Abdürrahim el-Abbâsî'ye konuk oldu; onunla ilmî müzakerelerde bulundu; bu arada bir eserini de özetledi. Baba dostu Vezîriâzam Ayas Paşa ile görüştüğünde ona İbnü'l-Bevvâb hattı bir mushaf ile kendisinin İstanbul'da yazdığı ez-Zübde fî Şerḥi'l-bürde adlı eserinden bir nüsha hediye etti. Ardından üçüncü vezir Kâsım Paşa, kazasker Kadiri Çelebi ve İstanbul müftüsü Sadî Çelebi başta olmak üzere birçok siyaset ve ilim adamıyla görüştü. 1530-1531 kışını İstanbul'da geçirip vezîriâzama ilettiği isteklerine kavuşmayı beklerken Şam Kadısı İsrâfilzâde Fahreddin Efendi'den Gazzî'nin aleyhine yazılmış bir iddianame geldi. Durum kendisinden sorulduğunda gerekli bilgileri verip açıklama yapınca bu iddia dikkate alınmayıp istekleri yerine getirilmiş ve yeni emirnamelerle, kendisini çekemeyenlere karşı durumu kuvvetlendirilmiş olarak Şam'a döndü. Bu seyahatini daha sonra yazdığı Meṭâliʿu'l-bedriyye'sinde anlatmıştır. Kırk yaşlarında iken uzlete çekilerek ancak vali ve kadı gibi devlet adamlarının ziyaret taleplerini

kabul eden Gazzî, 26 Şevval 984 (16 Ocak 1577) tarihinde vefat etti ve ertesi gün Eme-viyye Camii'nde Şeyhülislâm Şehâbeddin el-Aysâvî'nin kıldırdığı cenaze namazından sonra Şeyh Arslan Türbesi'ne defnedildi. Oğlu Necmeddin el-Gazzî el-Kevâkibü's-sâ˒ire adlı eserinde (III, 10) babası hakkında kendisinin müstakil bir kitap yazdığını, Şemseddin es-Sâlihî'nin ona bir mersiye söylediğini, şair Mâmâyî'nin de vefatına tarih düştüğünü bildirir ve bu beytin metnini verir.

Gazzî iyi huylu, cömert, ilimle ameli birleştirmiş mutasavvıf bir âlim olarak ömrünü ilim, öğretim, ibadet ve zikre vakfetmiştir. Öğrencilerini ve halkı iyi tanır, onların bütün işleriyle ilgilenirdi. Vali ve diğer makam sahipleriyle halk arasında sevgi ve adaletin sağlanması için gayret gösterir, ortaya çıkan haksızlıkları idarecilere bildirir, hatta gerektiğinde onları muaheze etmekten bile çekinmezdi. Verdiği fetvalar karşılığında ücret almaz, yakınları ve dostları dışında hiç kimseden hediye kabul etmezdi. Bilhassa yoksul öğrencilerinin ve Şam'a uğrayan ilim taliplerinin ihtiyaçlarını karşılar, bunun yanında sûffleri sever, onlara ikram eder, şeriata aykırı hallerini duyunca da kendilerini doğru yola çağırırdı. Bu hasletleriyle herkesin sevgi ve saygısını kazanmış olan Gazzî geniş ilmî birikimi yanında güçlü bir şair olarak da tanınıyordu. Müstakil manzum eserleri dışındaki şiirlerinin bir divanda toplandığı bilinmekte, el-Kevâkibü's-sâ˒ireve Reyḥânetü'l-elibbâ˒ ile diğer bazı kaynaklarda da şiirlerinden seçmeler bulunmaktadır.

Eserleri. Bedreddin el-Gazzî tefsir, kıraat, hadis, fıkıh ve fıkıh usulü, kelâm, Arap dili ve edebiyatı, ilimler tasnifi ve eğitim gibi çeşitli alanlarda bazıları manzum olmak üzere 110'dan fazla eser yazmış olup başlıcalan şunlardır: 1. et-Teysîr fi't-tetsîr. Tefsîrü'l-Ġazzî olarak da tanınan eser Kur'ân-ı Kerîm'in manzum tefsiridir. Müellif kitabın sonunda tefsirini önce 60.000 beyit olarak yazdığını, ardından yirmişer bin beyitlik iki genişletme çalışmasıyla 100.000 beyte tamamladığını kaydeder. Şevkânî'nin verdiği bilgiye göre devrin bazı âlimleri Gazzî'nin bu manzum tefsir tarzını eleştirmişlerse de Gazzî tarzının doğruluğunu savunarak eserini Kanunî Sultan Süleyman'a sunmuş, padişah, zamanında benzersiz olan bu tefsiri inceletmek üzere İstanbul âlimlerine havale etmiş, sonuçta eserde sakıncalı bir ifade ve yoruma rastlanmadığı tesbit edilmiş, bunun üzerine o sırada İstanbul'da bulunan müellif padişah tarafından ödüllendirilmiştir (el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 252). Fakat başka kaynaklar bu hususu doğrulamadığı ve Gazzî de seyahatnamesinde bu konuda bir şey söylemediği için Şevkânî'nin yanıldığı kabul edilebilir. Çünkü Gazzî bu tefsiri İstanbul seyahatinden önce yazmış olsaydı ondan iftiharla bahsederdi; ayrıca onun bu seyahati dışında İstanbul'a gittiğine dair de hiçbir kaynakta bilgi yoktur. Gazzî'nin eserine itirazda bulunan birine cevaben, onun öğrencilerinden olduğu sanılan Muhibbüddin Muhammed b. Ebû Bekir el-Alvânî (ö. 1016/1608) tarafından yazılan es-Sehmü'l-muʿteriż fî ḳalbi'l-muʿteriż adlı eserin eksik bir nüshası Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'ndedir (Kemankeş, nr. 240/3, vr. 69a-78b). Tefsîrü'l-Ġazzî'nin iki ciltlik

bir yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, nr. 98-99), yine aynı kütüphanede 971 (1564) yılında istinsah edilen dört ciltlik bir nüshasının II, III ve IV. ciltleriyle (Yenicami, nr. 39, 40, 41) bir başka nüshanın III. cildi (Fâtih, nr. 632) bulunmaktadır. Şam'daki Zâhiriyye Kütüphanesi'nde de bir nüshasının kayıtlı olduğu tesbit edilmiştir (Ömer Mûsâ Bâşâ, XLII, 503-504). 2. Teysîrü'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳurʿân. et-Teysîr fi 't-tefsir adlı eserini nesre çevirerek meydana getirdiği ve yer yer itirazlara cevaplar verdiği on iki ciltlik yarı manzum Kur'ân tefsiridir. 14 Receb 962'de (4 Haziran 1555) tamamlanan eserin müellif hattı nüshasının II, III, IV, V, VII. X ve XI. ciltleri Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Hasan Hüsnü Paşa, nr. 11); aynı numarada IV. ciltten ikinci bir nüsha daha vardır. Oğlu Necmeddin el-Gazzî'nin istinsah ettiği sanılan ve Mâide sûresinin 32. âyetine kadar olan kısmın tefsirini içeren bir cildinin Mingana koleksiyonunda, bir başka cildinin de Zâhiriyye Kütüphanesi'nde olduğu bildirilmektedir (Hopwood, (1961), s. 102; Ömer Mûsâ Bâşâ, XLII/3-4, s. 503-5041. 3. ed-Dürrü'ṣ-ṣemîn fi'l-münâḳaşati beyne Ebî Ḥayyân ve's-Semîn. Kınalızâde Ali Çelebi ile aralarında cereyan eden ilmî tartışmanın savunmasıdır. Emeviyye Camii'nde İbnü'l-Gazzî'nin manzum tefsirinin hatim merasimi sırasında (971/ 1564) müellifle Kınalızâde arasında çıkan tartışmada, Kınalızâde müfessirlerden Semîn el-Halebî'nin Ebû Hayyân'ın tefsirine yaptığı itirazlardan söz edince Gazzî bunların çoğunun gerçek olmadığını söylemiş, bunun üzerine Kınalızâde bir araştırma yaparak İbn Hacer el-Askalânî'nin Semîn hakkında, "hocası hayatta iken tefsir yazıp onunla tartışmalar yaptığı ve bunların çoğunun güzel ve haklı olduğu" şeklinde bir değerlendirmesini bulmuş ve Gazzî'ye bir mektup yazarak bu itirazların cevabını kendisine bildirmesini istemiştir. Gazzî de bunlardan on tanesini tesbit edip Ebû Hayyân'ın görüşlerini benimseyen ve Semîn'in itirazlarını çürüten bu risaleyi yazarak göndermiştir. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Mihrişah Sultan, nr. 39, vr. 63-69). Daha sonra Kınalızâde bu risaleye karşılık Semîn'in itirazlarını savunan büyük bir eser kaleme almıştır. Şam âlimlerinin bu çalışmayı beğendikleri ve Gazzî'ninkinden üstün tuttukları nakledilir (Keşfuẓ-ẓunûn, I, 122-123, 730-7311.4. el-Burhânü'n-nâhiż fî istibâḥati'l-vaṭiʾi'l-ḥâʾiz. Âdet görmekte olan kadınla cinsî münasebet konusunun ele alındığı bu eserin bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, nr. 383). 5. Cevâhirü'ẕ-ẕehâʾir fi'l-kebâʾir ve'ṣ-ṣaġāʾir. Büyük ve küçük günahlar hususunda yazılmış küçük bir eser olup bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Lâleli, nr. 3767, vr. 268-270). 6. Şerḥu Elfiyyeti İbn Mâlik. İbn Mâlik et-Tâî'nin meşhur Elfiyye'sine 944 (1537-38) yılında yazdığı manzum şerh olup Süleymaniye (Lâleli, nr. 3265) ve Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk (nr. 1028) kütüphanelerinde birer nüshası bulunmaktadır. 7. Taḳribü'l-meʿâhid fî Şerḥi'ş-Şevâhid. Ebü'l-Feth Abdürrahim el-Abbâsî'nin Meʿâhidü't-tenṣîṣ fî şerḥi Şevâhidi't-telḫiṣ adlı eserinin İstanbul'da onun evinde misafir kaldığı sırada yaptığı özetidir. 6 Cemâziyelâhir 937 (25 Ocak 1531) tarihli müellif hattı nüsha Süleymaniye

Kütüphanesi'ndedir (Yenicami, nr. 1036). Eserin aynı kütüphanede iki nüshası daha mevcuttur (Lâleli, nr. 2866; Kılıç Ali Paşa, nr. 871). 8. ez-Zübde fî şerḥil-Bürde. Bûsîrî'nin meşhur kasidesinin şerhi olup İstanbul'da tamamlanmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Lâleli, nr. 3656, vr. 201-220) yazma bir nüshası bulunan eser Ömer Mûsâ Bâşâ tarafından neşredilmiştir (Cezayir 1972). 9. ed-Dürrü'n-nażîd fî âdâbi'l-müfîd ve'l-müstefîd. Müellifin, ilimler tasnifi ve pedagoji alanlarına giren eğitim öğretim, araştırma ve kitapla ilgili İslâmî teori ve uygulamaları ele aldığı bu eserinin telifini 932 yılı Receb ayında (Nisan 1526) tamamladığı bilinmektedir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 735). İlmî çalışmanın samimiyet ve doğrulukla birlikte kurallara uyularak yapılabileceğini herkesin anlayabileceği bir biçimde açıklayan eser kısa zamanda ilgi çekmiş ve yazarın öğrencisi Abdülbâsıt b. Mûsâ el-Almâvî tarafından el-Muʿîd ti edebi'l-müfîd ve'l-müstefîd adıyla özetlenmiştir. Almâvî'nin bu eseri önce Ahmed Ubeyd'in tahkikiyle (Dımaşk 1340), daha sonra da Ali Zey'ûr'un yeniden tahkik ve ilimler tasnifi, eğitim psikolojisi ve pedagoji açısından yaptığı değerlendirmelerle birlikte, ʿUlûmü't-terbiyye ve'n-nefs ve'l-ifâde fî tedbîri'l-müteallim ve siyâseti't-teallüm" başlıklı araştırma serisi içinde yayımlanmıştır (Beyrut 1413/ 1993, s. 79-237). 10. el-Meṭâliʿu'l-bedriyye fi'l-menâzili'r-(fi r-riḥleti'r) Rûmiyye. Gazzî'nin Anadolu-İstanbul seyahatini anlattığı eseridir. Ekrem Kâmil tarafından bazı bölümleri Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmıştır (bk. bibl); fakat bu çalışma birçok eksiklik ve hata ihtiva eder. Eserin bilinen tek nüshası Köprülü Kütüphanesi'ndedir (nr. 1390). 11. Risâletü âdâbi'l-müʿâkele. Önce Ömer Mûsâ Bâşâ'nın tahkikiyle Mecelletü Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye'de yayımlanmış (bk. bibl.), daha sonra müstakil olarak basılmıştır (Rabat 1984; Dımaşk 1407/ 1987). 12. Âdâbü'l-ʿişre ve ẕikri'ṣ-ṣoḥbe ve'l-uḫuvve. Bu eser de önce Ömer Mûsâ Bâşâ'nın tahkikiyle Mecelletü Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye'de yayımlanmış (1968), ardından Ali Hasan Ali Abdülhamid (Beyrut 1407/1987) ve Abdülgaffâr Süleyman Abdülgaffâr (Kahire 1408/ 1988) tarafından tahkik edilmiştir. 13. el-Merâḥ fi'l-müzâḥ. Seyyid el-Cemîlî tarafından tahkik edilmiştir (Kahire 1986). 14. et-Taḫṣîṣ fî şerḥi şevâhidi't-Telḫîṣ. Hatîb el-Kazvînî'nin Telḫîṣü'l-miftâḥ fi'l-meʿânî ve'l-beyân adlı kitabındaki örneklerin (şevâhid) şerhi olup bu konudaki ikinci eseridir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 478).

BİBLİYOGRAFYA: Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire, III, 3-10; Keşfü'z-zunûn, I, 122-123, 153, 240, 380, 443, 454, 478, 596, 730-731, 735, 836; II, 1260, 1332, 1617, 1651; Hafâcî, Reyhânetü'l-elibbâʾ, I, 138-144; İbnü'l-İmâd, Şezerât, VIII, 403-406; Şevkânî, el-Bedrü't-tâliʿ, II, 252; Brockelmann, GAL, II, 473-474; Suppl., II, 488; Izâhu'l-meknûn, I, 5, 314, 330, 343; II, 33, 105, 497, 658-659; Hediyyetü'l-ʿâriftn, II, 285; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XI, 270; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VII, 59; Ekrem Kâmil, "Gazzî-Mekkî Seyahatnâmesi", Tarih Semineri Dergisi, I/2, İstanbul 1937, s. 3-90; D. Hopwood, "The Islamic Arabic Manuscripts in the Mingana Collection", JRAS (1961), s. 100-105; Ömer Mûsâ Bâşâ, "Risâletü âdâbi'l-müʾakele", MMLADm., XLII/ 3-4 (1967), s. 503-524, 732-757; Mv.Fs., IV, 158.

Fatih Çollak - Cemil Akpınar

FETTENÎ الفتّني Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî (ö.986/1578) Hindistanlı hadis âlimi.

914’te (1508-1509) bugünkü adı Pattan (Arapça telaffuzu Fetten) olan Nehrevâle’de (Gucerât) doğdu. Sıddîkî ve Gucerâtî nisbeleriyle de anılır. Küçük yaşta Kur’an’ı ezberledikten sonra ilk öğrenimini Burhâneddin es-Semhûdî ve Nâkûrî gibi âlimlerden gördü. Hac için gittiği Hicaz’da (944/1538) bir müddet kalarak Ebü’l-Hasan el-Bekrî, İbn Hacer el-Heytemî, İbn Arrâk, Abdullah el-Ayderûs ve Cârullah el-Mekkî gibi âlimlerden ders aldı. Kādiriyye ve Şâzeliyye şeyhi Muttaki el-Hindî’ye intisap etti. Hindistan’a döndükten sonra ders vermeye başladı ve “Hint muhaddislerinin efendisi” lakabıyla meşhur oldu. Babasından miras kalan büyük mal varlığını talebelerine sarfetti. Seyyid Muhammed Gavs Şettârî ile Ekber Şah’ın sadrü’s-sudûru Şeyh Abdünnebî meşhur talebelerindendir.

Bid’atlara karşı çıkan bir müceddid olarak önemli hizmetler yapan Fettenî, görüşlerini şiddetle eleştirdiği Mehdevîler’e karşı sert bir mücadele başlattı. Gucerât’ı fetheden Ekber Şah ile görüşerek (980/1572) şirk ihtiva eden unsurlarla mücadelede ondan destek sözü aldı. Gerçekten Mehdevîler’le mücadelesi esnasında yeni Gucerât valisi Hân-ı A‘zam Mirza Aziz Bey’den büyük yardım gördüyse de onun yerine geçen Abdürrahim Hân-ı Hânân döneminde durum tersine döndü. Bu gelişmelerle ilgili şikâyetlerini bildirmek için Ekber Şah’ın sarayına gitmek üzere çıktığı yolculuk sırasında Mehdevîler’e mensup bir kişi tarafından Ücceyn yakınlarında öldürüldü (6 Şevval 986/6 Aralık 1578). Sârengpûr’da defnedilen Fettenî’nin kabri daha sonra kız kardeşinin oğlu Şeyh Nûr Muhammed tarafından Patan’daki aile kabristanına nakledildi. Eserleri. Hadis alanında çalışmaları bulunan Fettenî’nin önemli eserleri şunlardır: 1. Mecmaʿu biḥâri’l-envâr fî ġarâʾibi’t-tenzîl ve leṭâʾifi’l-aḫbâr. En meşhur eseri olup şeyhine atfen hazırladığı büyük bir Kur’an ve hadis lügatidir. Kitabın hadisle ilgili kısmı Kütüb-i Sitte hadislerindeki garîb kelimeleri ihtiva etmektedir. Birkaç defa yayımlanan eser (I-II, Leknev 1248; I-IV, 1284, 1314) Habîbürrahman el-A’zamî’nin tahkikiyle yeniden neşredilmiştir (I-V, Haydarâbâd-Dekken 1967-1973; I-V, Medine 1415/1994). 2. Teẕkiretü’l-mevżûʿât. Fettenî bu eserinde, münekkitlerin mevzû yahut zayıf olduğunda ittifak ettikleri veya makbul saymadıkları haberleri senedlerini zikretmeksizin bablara göre sıralamış, zaman zaman kendi görüşlerine de yer vermiştir. Mukaddimesinde bazı hadis terimleri, hadis uyduran kimseler ve içinde uydurma rivayetler bulunan kitaplar hakkında kısa bilgilerin de yer aldığı eserin çeşitli baskıları yapılmıştır (Kahire 1343; Bombay 1927; Beyrut 1399). 3. Ḳānûnü’l-mevżuʿât ve’ḍ-ḍuʿafâʾ. Zayıf râvilerle hadis uyduranlara dair alfabetik bir eser olup Teẕkiretü’l-mevżûʿât ile birlikte basılmıştır. 4. el-Muġnî fî żabṭı esmaʾi’r-ricâl. Yanlış okunma ihtimali bulunan bazı râvilerin isimleriyle ilgili olan eser İbn Hacer el-Askalânî’nin Taḳrîbü’t-Tehẕîb’i ile birlikte (Delhi 1290, 1320) ve müstakil olarak (Lahor 1973) yayımlanmıştır. 5. el-Kifâyetü’l-müfriṭîn. Cemâleddin İbn Hâcib’in Arap

gramerine dair meşhur eseri eş-Şâfiye'nin şerhidir (Hindistan 1284). Fettenî'nin bunlardan başka Risâle fî luġati'l-Mişkât ve Taʿlîḳu't-Tirmiẕî adlı eserlerinden de söz edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Fettenî, Teẕkiretü'l-mevżûʿât (nşr. M. Abdülcelîl es-Sâmerûdî), Beyrut 1399, nâşirin mukaddimesi, s. 1-2; Abdülhak ed-Dihlevî, Aḫbârü'l-aḫyâr, Delhi 1309, s. 272-273; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VII, 410; Âzâd-ı Bilgrâmî, Meʾâşirü'l-kirâm, Agra 1328, s. 194-196; a.mlf., Sübḥatü'l-mercân (nşr. M. Fazlurrahmân), Aligarh 1976, I, 109-114; Leknevî, el-Fevâʾidü'l-behiyye, s. 164-165; Abdülkādir b. Abdullah el-Ayderûs, en-Nûrü's-sâfir ʿan aḫbâri'l-ḳarni'l-ʿâşir, Bağdad 1934, s. 361-362; Abdülvehhâb b. Ahmed, Teẕkire-i Muḥammed b. Ṭâhir (trc. Seyyid Ebû Zafer Nedvî), Delhi 1954; Sıddîk Hasan Han, İtḥâfü'n-nübelâʾ, Kanpûr 1288, s. 397-400; a.mlf., Ebcedü'l-ʿulûm, Beyrut 1978, II, 22-223; Fakîr Muhammed Ceylemî, Ḥadâʾiḳu'l-Ḥanefiyye, Leknev 1906, s. 385-387; Rahman Ali, Teẕkire-i ʿUlemâ-i Hind, Leknev 1322, s. 195-196; Ali Muhammed Han, Mirʾâtü'l-Ahmedî, Kalküta 1928-30, II, 116-117; Serkîs, Muʿcem, II, 1670-1671; Brockelmann, GAL, II, 416; Suppl., II, 601-602; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, IV, 298-301; Zübeyd Ahmed, The Contributiort of India to Arabic Literatüre, Allahâbâd 1945, s. 152, 254, 403; Mehmet Özşenel, Pakistan'da Hadis Çalışmaları (yüksek lisans tezi, 1992), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 39-40.

K. A. Nizami

NEHREVÂLÎ (النهروالي) Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mekkî en-Nehrevâlî (ö. 990/1582) Mekke'ye ve Yemen'e dair eserleriyle meşhur olan tarihçi, hadis ve fıkıh âlimi.

---

917 (1511) yılında Lahor'da doğdu. Bir ulemâ ailesine mensuptur. Büyük dedelerinden Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Adenî, muhtemelen VII. (XIII.) yüzyılda Aden'den Hindistan'a gidip Gucerât'a bağlı Nehrevâle'de (bugünkü Patan) yerleşmişti. Bazı kaynaklarda Nehrevânî nisbesiyle de kaydedilen Kutbüddin Muhammed, ilk dinî bilgileri Gucerât müftüsü olan babası Alâeddin Ahmed'den aldı. Genç yaşta ailesiyle birlikte Mekke'ye göç etti. Babası Mescid-i Harâm'da bir süre ders verdi ve 949 (1542) yılında Mekke'de vefat etti. Kutbüddin Muhammed, bir süre Mekke'de ilim tahsil ettikten sonra 943'te (1536-37) Mısır'a giderek tahsilini burada sürdürdü. Mısır'da Osmanlı Valisi Hüsrev Paşa (Deli) ve son Mısır Abbâsî halifesi Mütevekkil-Alellâh Muhammed ile tanıştı. Ardından Mekke'ye döndü ve Eşrefiyye Medresesi'ne müderris tayin edildi. Mekke ve Mısır'daki öğrenim hayatı sırasında Muhibbüddin Ahmed b. Ebü'l-Kāsım Muhammed el-Ukaylî en-Nüveyrî, Abdurrahman b. Ali İbnü'd-Deybaʿ, Nûreddin Ebü'l-Fütûh Ahmed b. Abdullah eş-Şîrâzî, Nâsırüddin el-Lekānî, Muhammed et-Tûnisî, Ahmed b. Yûnus b. eş-Şelebî, Abdülhak es-Sinbâtî, Şehâbeddin Ahmed b. Mûsâ el-Mağribî, Muhibbüddin Muhammed b. Abdülazîz b. Ömer b. Fehd gibi âlimlerden ders aldı.

Nehrevâlî'nin Türkçe bilmesi Mekke'ye gelen Osmanlı devlet adamlarıyla dostluk kurmasına vesile oldu. Bu sebeple Mekke şerifleri Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde onu istihdam ettiler. Ayrıca Mekke'yi ziyaret eden Osmanlı devlet adamlarına rehberlik yapıyordu. Bu ilişkiler neticesinde kendisine verilen hediye ve ihsanlarla

bazı önemli kitap ve yazmaları satın alma imkânı buldu. Devlet ricâli nezdindeki itibarı gittikçe arttı ve Mekke müftüsü ve kadısı olarak görevlendirildi. Ayrıca Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yaptırılan Süleymâniye Medresesi'ne ilk Hanefî müderrisi tayin edildi (Cemâziyelevvel 975 / Kasım 1567).

Kutbüddin en-Nehrevâlî, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde İstanbul'a iki defa gitti ve padişahla göRüştü. Bu ziyaretlerden birincisi, 943 (1536-37) yılında Osmanlı hükümdarından Portekizliler'e karşı askerî yardım talebi için gelen Gucerât Sultanı Bahadır Şah'ın veziri Âsaf Han ile birlikte, ikincisi, 965'te (1558) Medine'deki Osmanlı kuvvetlerinin başındaki Pîrî'nin görevden alınmasını isteyen Mekke Şerîfi Hasan b. Ebû Nümeyy'in elçisi olarak gerçekleşti. Nehrevâlî her iki ziyaretinde Osmanlı devlet adamları ile görüşme ve ulemâ ile ilmî müzakerelerde bulunma imkânı elde etti. II. Selim ve III. Murad'ın ilgi ve ihsanlarına da nâil olan Nehrevâlî 26 Rebîülâhir 990'da (20 Mayıs 1582) Mekke'de vefat etti ve Cennetü'l-muallâ'ya defnedildi. Onun 991 (1583) yılında öldüğü de kaydedilir. Nehrevâlî'nin oğlu Muhammed, Yemen'de kadılık yapmış ve burada uzun süre görevde bulunan Osmanlı Valisi Hasan Paşa'yı ve fetihlerini anlatan İbtihâcü'l-insân ve'z-zamân adlı eserini kaleme almıştır. Nehrevâlî'nin akrabaları arasında en meşhuru ise kendisinden sonra Mekke müftülüğüne tayin edilen ve bir süre Yemen'de kadılık yapan yeğeni Abdülkerîm b. Muhibbüddin'dir.

Eserleri. Nehrevâlî birçok eser kaleme almış, ancak 959 (1552) yılında evinde çıkan yangında bir kısmı babasından kalma 1500 civarında kitaptan oluşan kütüphanesi yandığı için bazı kitapları zayi olmuştur. 1. el-İʿlâm bi-aʿlâmi Beytillâhi (beledillâhi)'l-ḥarâm. III. Murad'a takdim edilen eser 985'te (1577) tamamlanmıştır. Müellif bu eserinde Mekke'nin fazileti, Kâbe'nin inşası, Mekke'de önemli mekânlar ve Mescid-i Harâm'ın çeşitli dönemlerde geçirdiği tamirlerden bahseder. Bu arada başta Abbâsîler, Memlükler ve Osmanlılar olmak üzere Mekke'ye hâkim olan devletlerin tarihlerinden bazı kesitlere yer verir. Eserde Yavuz Sultan Selim, Kanûnî Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murad'ın icraatları ile Haremeyn'e yönelik hizmetleri önemli yer tutmaktadır. Nehrevâlî bu eserinde Ebü'l-Velîd el-Ezrakī, Fâkihî, Takıyyüddin el-Fâsî ve Muhibbüddin İbn Fehd'in çalışmalarından yararlanmıştır. el-İʿlâm Ferdinand Wüstenfeld tarafından yayımlanmış (Göttingen 1274/1857), bu baskı 1303'te (1886) Kahire'de tekrarlanmış, ayrıca Ahmed Zeynî Dahlân'ın Ḫulâṣatü'l-kelâm fî beyâni ümerâʾi'l-beledi'l-ḥarâm adlı eserinin (Mısır 1305) hâmişinde neşredilmiştir. Eseri Osmanlı şairi Bâkî Türkçe'ye tercüme etmiş, bu tercümeyi Joseph M. E. Gottwald Kazan'da 1286 (1869) yılında yayımlamıştır. el-İʿlâm'ı müellifin yeğeni Abdülkerîm b. Muhibbüddin İʿlâmü ʿulemâʾi'l-aʿlâm bi-binâʾi'l-Mescidi'l-Ḥarâm adıyla ihtisar etmiştir (nşr. Ahmed Muhammed Cemâl - Abdülazîz er-Rifâî - Abdullah el-Cebûrî, Riyad 1403/1983, 1407/1987). 2. el-Berḳu'l-Yemânî fi'l-fetḥi'l-ʿOs̱mânî. Müellif, önce el-Fütûḥâtü'l-ʿOs̱mâniyye li'l-aḳṭâri'l-

Yemâniyye adıyla bir eser yazıp II. Selim'e sunmuş, III. Murad döneminde tekrar gözden geçirip bazı bilgiler eklediği kitabına bu ismi vermiştir. Ġazavâtü'l-Cerâkise ve'l-Etrâk fî cenûbi'l-Cezîre adıyla da bilinen eser 981'de (1573) tamamlanmıştır. Yemen'in Osmanlı hâkimiyetinden kısa bir süre önce XVI. yüzyıl başlarındaki durumu, Osmanlı hâkimiyetine girmesi, Zeydîler'in isyan edip Yemen'i ele geçirmesi, Osmanlı Veziri Koca Sinan Paşa'nın ikinci defa Osmanlı hâkimiyetini tesis etmesi eserin temel konularını oluşturur. Son kısımda Sinan Paşa'nın Tunus ve Halkulvâdî fetihleri de anlatılır. Sinan Paşa, 978'de (1571) hac için Mekke'ye geldiği sırada müellife bu seferini anlatmış ve Yemen'de görev yapan Osmanlı defterdarı Mustafa Rumûzî'nin Nâme-i Futûh-i Yemen adlı manzum eserini vermiştir. Nehrevâlî, Sinan Paşa'nın anlattıklarının yanı sıra Rumûzî'nin kitabından da faydalanmıştır. Hamed el-Câsir tarafından yayımlanan eser (Riyad 1387/1967) Abdullah Kudsî, Mısır Valisi Ahmed Paşa'nın kâtibi Âlî ve Mustafa b. Mehmed Hüsrevzâde tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Yavuz, I, s. XIX, XXII, XL, XLII). 3. Târîẖu'l-Medîne. Şehrin tarihi yanında Hz. Peygamber dönemindeki durumundan da bahsedilen küçük hacimli bir eserdir (nşr. Ebû Abdullah Muhammed Hasan İsmâil, Beyrut 1417/1997). 4. el-Fevâʾidü's-seniyye fi'r-riḥleti'l-Medeniyye ve'r-Rûmiyye. Nehrevâlî'nin Medine'ye, ardından Suriye ve Anadolu üzerinden İstanbul'a yaptığı seyahatlerini anlattığı önemli bir eseridir. Uğradığı şehir ve kasabalardan, karşılaştığı kişi ve olaylardan bahseden müellifin yer verdiği olaylar arasında Kütahya yakınlarında Şehzade Bayezid ile kardeşi Selim arasındaki mücadele, İstanbul'da Kanûnî'nin hanımı Hürrem Sultan için düzenlenen cenaze merasimi ve Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi ile görüşmesi de yer almaktadır. Kitabın Türkiye ile ilgili kısmını Kilisli Rifat tercüme etmiştir. Ekrem Kâmil de Nehrevâlî'nin Türkiye'de gezdiği şehirlere dair anlatımlarını Bedreddin el-Gazzî'nin anlatımları ile mukayeseli olarak Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi, I [İstanbul 1937], s. 3-90; eserin yazma nüshası için bk. Brockelmann, GAL Suppl., II, 515). 5. Tez̠kiretü'n-Nehrevâlî. Müellifin 959 (1552) yılındaki yangından sonra kaleme aldığı eser onun çeşitli konulara dair notlarını, nazım ve nesir halinde çeşitli kitaplardan yaptığı alıntılarla Medine ve İstanbul'a yaptığı seyahat hâtıralarına temel teşkil eden hususları ihtiva etmektedir (el-Berḳu'l-Yemânî, neşredenin girişi, s. 41-45). 6. et-Tems̠îl ve'l-muḥâḍara bi'l-ebyâti'l-müfredeti'n-nâdire. Fas Sultanı Gālib-Liemrillâh eş-Şerîf Abdullah'a ithaf edilen bir şiir kitabıdır (Brockelmann, GAL, II, 501). 7. el-Câmiʿ li-kütübi's-sünneti's-sitte fi'l-ḥadîs̠. Müellifin Kütüb-i Sitte'yi esas alarak yazdığı bu kitabın 959 (1552) yılındaki yangında kaybolduğu tahmin edilmektedir (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 576). 8. Ṭabaḳātü'l-Ḥanefiyye. Bu eseri de yangın sırasında yanmıştır (a.g.e., II, 1098). 9. Kenzü'l-esmâ fî fenni (keşfi)'l-muʿammâ. Arapça metin yazımında edebî açıdan bazı kelimelerin kullanımına dairdir (Brockelmann, GAL, II, 501). 10. Miʿyârü'l-mürîdîn. Bazı dinî fırkaların görüşleri ve bunların tenkidi Hakkındadır (el-Berḳu'l-Yemânî, neşredenin girişi, s. 53). 11. Münteẖabü't-târîẖ fi't-terâcim.

Nehrevâlî ailesinden başlamak üzere bazı meşhur şahısların biyografisi Hakkındadır (C. Zeydân, III, 325; Muhammed Habîb el-Hîle, s. 253). 12. Edʿiyetü'l-ḥac ve'l-ʿumre (Kahire 1288; Mekke 1319). Farsça eserler yazdığı da bilinen Nehrevâlî, Lutfi Paşa'nın el-Fıkhü'l-ekber Şerhi'ni Arapça'ya ve ardından Farsça'ya tercüme etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Nehrevâlî, el-Berḳu'l-Yemânî fi'l-fetḥi'l-ʿOs̱mânî (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1387/1967, tür.yer., ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 11-59; a.mlf., el-İʿlâm bi-aʿlâmi Beytillâhi'l-ḥarâm (nşr. F. Wüstenfeld), Göttingen 1274/1857, s. 6, 458, ayrıca bk. tür.yer.; Atâî, Ẕeyl-i Şekâik, s. 268-269; Gazzî, el-Kevâkibü's-sâʾire, III, 44-48; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 126, 239-240, 576; II, 1098, 1298, 1513, 1832; Hafâcî, Reyḥânetü'l-elibbâ, I, 407-416; İbnü'l-İmâd, Şeẕerât, VIII, 420-421; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 57-58; Brockelmann, GAL, II, 500-501; Suppl., II, 514-515; a.mlf., "Nehrevâlî", İA, IX, 190-191; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, IV, 285-290; Eymen Fuâd Seyyid, Meṣâdiru târîḫi'l-Yemen fi'l-ʿaṣri'l-İslâmî, Kahire 1974, s. 213-215; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 944-961; Babinger (Üçok), s. 99-101; C. Zeydân, Âdâb, III, 324-325; M. Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, Mekke 1994, s. 242-253; Hulûsi Yavuz, Yemen'de Osmanlı İdâresi ve Rumûzî Târihi, Ankara 2003, I, s. XIX-XXII, XXXIX-XLII; J. R. Blackburn, "al-Nahrawālī", EI² (İng.), VII, 911-912.

Eymen Fuâd Seyyid

İBN ABDÜLKUDDÛS, Şeyh Sadr (شيخ صدر ابن عبد القدّوس) Şeyh Sadrü's-sudûr Abdünnebî b. Ahmed b. Abdilkuddûs Gengûhî (ö. 991/1583) Hindistanlı fakih ve muhaddis.

Gengûh'ta dünyaya geldi. Hindistanlı meşhur mutasavvıf Abdülkuddûs Gengûhî'nin torunudur. Burada Kur'ân-ı Kerîm, Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve diğer ilimleri okuduktan sonra Mekke ve Medine'ye gitti. Şehâbeddin İbn Hacer el-Heytemî ve diğer âlimlerden hadis okudu. Hicaz'a muhtelif seyahatlerinde çok sayıda âlimle görüştü. Tanınmış hocaları arasında Hindistanlı hadis âlimi Fettenî de bulunmaktadır. Babası ve dedesi gibi o da Hindistan'ın en büyük tarikatı kabul edilen Çiştiyye'ye bağlı idi. Ancak Haremeyn'den Hindistan'a döndüğünde bu tarikatın fikrî yapısının esası olan vahdet-i vücûd kavramı ile semâ gibi diğer bazı esaslarına ve tarikat şeyhlerinin yaptığı merasimlerin birçoğuna karşı çıkarak muhaddislerin ve Selef'in metodunu tercih etti. Bu sırada babasının semâın cevazı hakkındaki risâlesine bir reddiye yazdı. Bu tutumu babasıyla amcalarının muhalefetine ve çeşitli sıkıntılar çekmesine sebep oldu. Vaktinin büyük bir kısmını eğitim öğretim, vaaz ve nasihatle geçiren İbn Abdülkuddûs zamanla Hindistan'ın saygın âlimlerinden biri olarak şöhret kazandı.

İbn Abdülkuddûs, 971 (1563) yılında Bâbürlü Hükümdarı Ekber Şah tarafından şeyhülislâmlık veya kādılkudâtlık anlamına gelen (İbn Hasan, s. 256; M. Mujeeb, s. 37, 39, 73, 239), yetkileri arasında dinî müesseselere yardım ve toprak bağışı bulunan "sadrü's-sudûr" makamına tayin edildi. Ekber Şah başlangıçta ona çok saygı gösterdi, hadis dinlemek için evine gitti. Onun nasihat ve sohbetlerinin tesiriyle namazlarını camide kılmakla kalmayıp bizzat kendisi ezan okumaya, imamlık yapmaya, hatta

camiyi süpürmeye başladı. Ancak bu durum iki yıl kadar devam etti. Cami imamlarının aldığı maddî yardım ve arazi bağışı fermanlarında sadrü's-sudûrun imzasının bulunması şart olduğundan İbn Abdülkuddûs'e ulaşmak isteyenlere aracılık yapanlar rüşvet almaya başladılar. Şikâyetler Ekber Şah'a ulaşınca sadrü's-sudûr makamı ilga edilerek görevleri eyaletlerdeki emîrlere devredildi. Bundan sonra bazı üst düzey devlet görevlilerinin aleyhinde çalışmaları sebebiyle İbn Abdülkuddûs'ün Ekber Şah ile arası açıldı. Ekber Şah, 983 (1575) yılında Fetihpûr Sikri sarayında büyük bir divanhâne inşa ettirerek buraya "ibadethâne" adını verdi. Mahdûmülmülk lakabıyla tanınan Sultanpûrlu Şeyh Şemseddin'in oğlu Mevlânâ Abdullah burada İbn Abdülkuddûs'ü eleştirmeye başladı ve aleyhinde çeşitli risâleler yazdı. Risâlelerinde onu Mîr Habeş'i âsi olduğu, Hızır Han Şirvânî'yi de Hz. Peygamber'e hakaret ettiği gerekçesiyle haksız olarak öldürülmesine sebebiyet vermekle suçladı. Ayrıca semâ konusundaki risâlesine yazdığı reddiye dolayısıyla babasına âsi olduğunu ve bu yüzden arkasında namaz kılmanın câiz olmadığını söyledi. İbn Abdülkuddûs'ün cevap vermesi üzerine çıkan tartışmalardan dinî ortam olumsuz yönde etkilendi. Öte yandan Ekber Şah'ın nedimi olan Ebü'l-Fazl el-Allâmî ve ağabeyi şair Feyzî-i Hindî ile babaları Mübârek ve diğer bazı kişiler Ekber'i ulemâ aleyhine kışkırttılar ve İbn Abdülkuddûs hakkında dedikodu çıkardılar. Bu esnada Ekber Şah'ın Hindû hanımının bir akrabasının Mathûrâ'da Hz. Peygamber'e hakarette bulunması ve Mathûrâ kadısının bu olayı İbn Abdülkuddûs'e anlatması, onun da bu kişi hakkında ölüm cezasına hükmetmesi İbn Abdülkuddûs'ün muhalifleri ve Ekber Şah için bir bahane teşkil etti. Bunun üzerine Ekber Şah ulemânın idarî ve siyasî iktidarına son verdiğini belirten bir ferman çıkardı. Daha sonra Mahdûmülmülk ile İbn Abdülkuddûs'ü Mekke'ye sürdü (988/1580). İbn Abdülkuddûs bir yıl sonra Hindistan'a dönerek Ekber Şah'tan özür diledi. Bu arada Ekber Şah, çeşitli din ve inanç sistemlerinin belli başlı prensiplerini birleştirerek "dîn-i ilâhî" adıyla yeni bir din kurdu. 990 (1582) yılında eyalet valilerinin sarayda bulunmasını fırsat bilerek bu dini resmen ilân etti. İbn Abdülkuddûs'ü de bu yeni dine davet etti. Fakat İbn Abdülkuddûs kabul etmeyince onu bir müddet hapsedip işkenceye tâbi tuttu. İbn Abdülkuddûs'ün muhalifleri, onun Mekke ve Medine'de bulunduğu sırada Ekber'in dinsiz olduğu yönünde propaganda yaptığını hükümdara söylediler. Ayrıca Mekke yolculuğu esnasında, kafilede bulunanlara hem kendileri harcamak hem de gittikleri bölgelerdeki âlimlere sunmak için teslim edilmiş olan mal ve paranın hesabını vermek üzere aleyhinde dava açılarak hapsedildi ve hapiste iken öldürüldü. Abdülhay el-Hasenî 991 (1583) yılında öldürüldüğünü söylerken Bedâûnî bir yerde (Muntakhabu-t-tawārīkh, III, 131) bu tarihi, başka bir yerde de (a.g.e., II, 322) bir yıl sonrasını kaydetmektedir. Ayderûsî ise vefat tarihini 12 Rebîülevvel 990 (6 Nisan 1582) olarak vermektedir (en-Nûrü's-sâfir, s. 339).

İbn Abdülkuddûs'ün kaynaklarda Veẓâʾifü'l-yevm ve'l-leyleti'n-nebeviyye, Sünenü'l-hüdâ fî mütâbeʿati'l-Muṣṭafâ (Brockelmann, II, 602), Risâle fî reddi ṭaʿni'l-Ḳaffâl el-

Mervezî ʿale'l-İmâm Ebî Ḥanîfe ve Risâle fî ḥurmeti's-semâʾ adlı eserleri zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Bedâûnî, Muntakhabu-t-tawārīkh (trc. V. Haig), Delhi 1986, II, 321-322; III, 127-131; Ebü'l-Fazl Allâmî, The Āʾīn-i Akbarī (trc. H. Blochmann), Delhi 1989, I, 195-198, 279-284; Abdülkādir el-Ayderûsî, en-Nûrü's-sâfir, s. 339; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, IV, 23, 219-222; Zübeyd Ahmed, el-Âdâbü'l-ʿArabiyye, II, 337-338; Ziriklî, el-Aʿlâm, II, 320; Brockelmann, GAL Suppl., II, 602; Ibn Hasan, The Central Structure of the Mughal Empire, Karachi 1967, s. 256; A. Schimmel, Islam in the Indian Subcontinent, Leiden-Köln 1980, s. 81-83; M. Mujeeb, Indian Muslims, New Delhi 1985, s. 37, 39, 73, 239; S. M. Ikram, History of Muslim Civilization in India and Pakistan, Lahore 1989, s. 253-256; H. M. Elliot, The History of India, Delhi 1990, V, 199, 232, 519-520, 542-543; "Ekber", İA, IV, 213-214; E. D. Erşed-İdâre, "ʿAbdünnebî", UDMİ, XII, 964-966; A. S. Beveridge, "Ekber", DMİ, II, 489; Enver Konukçu, "Ekber Şah", DİA, X, 543.

Saffet Köse

MENCÛR (المنجور) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Abdirrahmân el-Mencûr el-Miknâsî el-Fâsî (ö. 995/1587) Mâlikî fakihi ve hadis âlimi.

---

929 (1523) yılında Fas'ta dünyaya geldi. Doğum tarihi 926 (1520) ve 928 (1522) olarak da kaydedilmektedir. Aslen bir yahudi ailesine mensuptur. Sükayn lakabıyla tanınan Abdurrahman b. Ali el-Âsımî, İbn Hârûn el-Matgarî, Abdülvâhid b. Ahmed el-Venşerîsî, Abdülvehhâb b. Muhammed ez-Zekkāk, Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el-Yesîtinî, Abdurrahman b. Muhammed b. İbrâhim ed-Dükkâlî ve Muhammed Harûf et-Tûnisî gibi âlimlerden ders aldı. Başta fıkıh ve fıkıh usulü olmak üzere hadis, Arap dili ve edebiyatı, hesap, mantık, kelâm, tefsir, tarih gibi ilim dallarında kendini yetiştirdi. Kaynaklarda çok yönlü bir âlim olarak kendisinden övgüyle söz edilmekte, hâfız ve müsnid diye anılması da hadis alanındaki vukufunu göstermektedir. Harûf et-Tûnisî ve Muhammed el-Yesîtinî'den birlikte ders alan Mencûr ile Kassâr'ın bu hocalardan edindikleri birikimle Fas'ta aklî ilimleri yeniden canlandırdıkları kaydedilir (Muhibbî, IV, 121; Abbas b. İbrâhim, V, 215). Sünnete son derece bağlı, takvâ sahibi bir âlim olan Mencûr, her türlü bilgiye sahip olmayı faydalı görürdü. Nitekim bu anlayışla satranç oynamayı ve ud çalmayı da öğrenmişti. Hayatı boyunca görev almamış, öğretim ve telifle meşgul olmuştur (Muhammed Haccî, I, 274). Yetiştirdiği talebeler arasında, derslerine yirmi yıl kadar devam eden İbnü'l-Kādî başta olmak üzere Ebü'l-Mehâsin el-Fâsî, Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Ebü'l-Abbas İbn Ardûn, Abdülvâhid el-Filâlî gibi âlimler sayılabilir. Her yıl Merakeş'te görmeye gittiği Saʻdî Sultanı Ahmed el-Mansûr da ondan icazet almıştır (icâzetnâmenin metni için bk. Mencûr, s. 81). Ahmed el-Mencûr 16 Zilkade 995 (18 Ekim 1587) tarihinde Fas'ta vefat etti ve Bâbülfütûh'un dışında hocası Yesîtinî'nin kabri yanına defnedildi. Eserleri. 1. Fihrisü Aḥmed el-Mencûr. Sultan Ahmed el-Mansûr'un isteği üzerine, ders aldığı hocalarının biyografisine dair kaleme aldığı bir eser olup Muhammed Haccî tarafından neşredilmiştir (Rabat 1396/1976). Abdülhay el-Kettânî, Mağrib ulemâsının

isnadlarının İbn Gāzî ve Mencûr'un Fihris'lerine dayandığını kaydeder (Fihrisü'l-fehâris, II, 567). 2. Şerḥu'l-Menheci'l-münteḫab ilâ ḳavâʾidi'l-mez̠heb. Ebü'l-Hasan Ali b. Kāsım ez-Zekkāk'ın fıkha dair manzumesinin şerhi olan eser Meyyâre'nin bu manzumeye yazdığı tekmile ve şerhle birlikte basılmıştır (I-II, Fas 1305). Bizzat müellif eserini el-Muḫtaṣarü'l-müz̠heb min Şerḥi'l-Menheci'l-münteḫab adıyla ihtisar etmiştir. 3. Naẓmü'l-ferâʾid ve mübdi'l-fevâʾid fî şerḥi Muḥaṣṣıli'l-maḳāṣıd. İbn Zekrî et-Tilimsânî'nin kelâma dair manzum eserinin şerhi olup yine Mencûr tarafından Muḫtaṣaru Naẓmi'l-ferâʾid adıyla ihtisar edilmiştir (Hizânetü'l-Karaviyyîn, nr. 717/2, 725). 4. el-Ḥâşiyetü'l-kübrâ ʿalâ Şerḥi'l-kübra's-Senûsî. Senûsî'nin kendi eseri ʿAḳīdetü's-Senûsî el-kübrâ'ya yazdığı şerhin hâşiyesidir (Rabat el-Mektebetü'l-melekiyye, nr. 575, 1511; Temgrût, Dârü'l-kütübi'n-Nâsıriyye, nr. 1694/b). Mencûr bu esere bir de küçük hâşiye yazmıştır (el-Mektebetü'l-melekiyye, nr. 8054; Dârü'l-kütübi'n-Nâsıriyye, nr. 2038/d). 5. Merâḳi'l-mecd li-âyâti's-Saʿd. Sa'deddin et-Teftâzânî'nin Telḫîṣü'l-Miftâḥ'a yaptığı şerhte geçen âyetlerin tefsirine dairdir (el-Mektebetü'l-melekiyye, nr. 176, 5038, 5302; Merakeş Hizânetü İbn Yûsuf, nr. 254). 6. Şerḥu Naẓmi ʿalâḳāti'l-mecâz ve müreccehâtih. İbnü's-Sabbâğ el-Miknâsî'nin eserinin şerhidir (Rabat el-Mektebetü'l-âmme, nr. 1032/d). 7. Ecvibetü mecmûʿa fi'l-fıḳh ve'l-kelâm (el-Mektebetü'l-âmme, nr. 318; Dârü'l-kütübi'n-Nâsıriyye, nr. 1996/b). 8. Ecvibe fi'l-ḳırâʾât (el-Mektebetü'l-melekiyye, nr. 8011). 9. Taḳrîb li-fehmi şevâhidi'l-Ḫazrecî. Aruz ve kafiyeye dair el-Hazreciyye üzerine yazılmış ta'likattır (el-Mektebetü'l-melekiyye, nr. 603/b). 10. Risâle fî mesʾeleti'l-ḫilâf beyne'l-Hebṭî ve'l-Yesîtinî ḥavle'l-heylele (Dârü'l-kütübi'n-Nâsıriyye, nr. 2085/b; Hizânetü İbn Yusuf, nr. 350/4). Mencûr'un kaynaklarda ayrıca Şerḥu'l-Muḫtaṣar min mülteḳaṭi'd-dürer ve Şerḥu Îżâḥi'l-mesâlik ilâ ḳavâʾidi'l-İmâm Ebî ʿAbdillâh Mâlik (hocası Venşerîsî'nin eserinin şerhi) adlı eserleri zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Mencûr, Fihrisü Aḥmed el-Mencûr (nşr. Muhammed Haccî), Rabat 1396/1976, neşredenin girişi, s. 3-7; İbn Asker el-Mağribî, Devḥatü'n-nâşir (nşr. Muhammed Haccî), Rabat 1397/1977, s. 59; İbnü'l-Kādî, Dürretü'l-ḥicâl, I, 156-163; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Neylü'l-ibtihâc, Trablus 1408/1989, s. 143-145, 594-595; Makkarî, Ravżatü'l-âsi'l-ʿâṭireti'l-enfâs, Rabat 1403/1983, s. 285-286; Muhibbî, Ḫulâṣatü'l-es̠er, IV, 121; Kādirî, Neşrü'l-mes̠ânî, I, 55; Abbas b. İbrâhim, el-İʿlâm, II, 237-241; V, 215; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 566-567; Muhammed Haccî, el-Ḥareketü'l-fikriyye bi'l-Maġrib fî ʿahdi's-Saʿdiyyîn, Rabat 1396-98/1976-78, I, 24, 96-97, 104, 105-106, 138, 145, 274, 285; II, 360, 406; ayrıca bk. İndeks; M. Âbid el-Fâsî, Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti'l-Ḳaraviyyîn, Dârülbeyzâ 1400/1980, II, 308-309, 326-327, 345; Muhammed el-Menûnî, Delîlü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'n-Nâṣıriyye bi-Temgrût, Muhammediye 1405/1985, s. 101, 129, 133, 137; Sıddîk b. el-Arabî, Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti İbn Yûsuf bi-Merrâküş, Beyrut 1414/1994, s. 178, 444.

Ahmet Özel

HİCRİ 1000’DEN 1100’E KADAR

MÜNÂVÎ, Muhammed Abdürraûf (محمّد عبد الرؤف المناوي) Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil‘ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî (ö. 1031/1622) Hadis âlimi, fakih ve sûfî.

952’de (1545) Kahire’de doğdu. Büyük dedesi Şehâbeddin Ahmed, VII. (XIII.) yüzyılda Tunus’taki Haddâde köyünden Mısır’daki Münyetü Benî Hasîb’e gelip yerleştiği için Haddâdî ve Münâvî (Münevî), ayrıca Kāhirî ve Şâfiî nisbeleriyle anılmıştır. Babası, dedesi ve büyük dedeleri de tanınmış âlimlerden olan Münâvî küçük yaşta Kur’ân-ı Kerîm’i ve hadis, fıkıh, nahiv gibi ilimlere dair bazı metinleri ezberledi. Başta Arap diline dair ilimleri okuduğu babası ve en çok faydalandığı hocası Şemseddin er-Remlî olmak üzere Muhammed b. Sâlim et-Tablâvî, Muhammed b. Ali el-Bekrî ve Nûreddin İbn Gānim gibi âlimlerden tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf okudu. Kendisinden oğulları Tâceddin Muhammed ve Zeynelâbidîn ile Süleyman el-Bâbilî, Ahmed b. Muhammed el-Makkarî ve Üchûrî faydalandı. Müctehid hâfızların sonuncusu kabul edilen Münâvî hadiste ve “zamanın Şâfiîsi” diye anılacak kadar fıkıhta söz sahibi olduğundan mezhebinin tercihlerine aykırı da olsa daha sahih gördüğü hadisleri belirtmekten geri kalmadı. Tasavvuf terbiyesini Abdülvehhâb b. Ahmed eş-Şa‘rânî’den aldı ve Halvetiyye, Bayramiyye, Şâzeliyye, Nakşibendiyye tarikatlarına intisap etti. Şâfiî nâibliğiyle görevlendirilen Münâvî bu görevi bırakarak evine kapandı ve telifle meşgul oldu. Uzun süre kaldığı uzletten çıktıktan sonra Sâlihiyye Medresesi’nde hocalık yapmaya başladı. Münâvî 23 Safer 1031’de (7 Ocak 1622) Kahire’de vefat etti ve bugün Zâviyetü’l-Münâvî diye bilinen yere defnedildi. Babası ve iki oğlu da orada medfundur. Düşmanlarından birinin Münâvî’yi zehirlediği, tedavi maksadıyla aldığı ilâçlar dolayısıyla çok zayıfladığı ve sonunda öldüğü zikredilmektedir (Muhibbî, II, 413). Oğullarından Zeynelâbidîn fıkıh, ferâiz ve hesap alanında iyi yetişmiş bir âlim, Halvetiyye tarikatına mensup bir zâhid olup Münâvî’nin sağlığında vefat etmiştir (ö. 1026/1617). Babasının hayatına dair İʿlâmü’l-ḥâḍır ve’l-bâdî bi-tercemeti ʿAbdirraʾûf el-Münâvî el-Ḥaddâdî adlı bir eser kaleme alan (Ârif Hikmet Ktp., nr. 3758) diğer oğlu Tâceddin Muhammed de İbnü’l-Fârız’ın et-Tâʾiyyetü’l-kübrâ adlı kasidesini şerhetmiş, babası hayatının son yıllarında rahatsızlandığında eserlerinin telifine yardım etmiştir.

Eserleri. A) Hadis. 1. Feyżü’l-ḳadîr şerḥu’l-Câmiʿi’ṣ-ṣaġīr. Süyûtî’ye ait eserin şerhleri arasında en çok kabul görenidir. Münâvî hadisleri genişçe şerhetmiş, bazı yerlerde hadislerin râvileri hakkında bilgi vermiş, ancak çok defa hadisin sıhhatine dair görüş belirtmemiştir. Eser Alkamî’nin el-Kevkebü’l-münîr fî şerḥi’l-Câmiʿi’ṣ-ṣaġīr’i ile (Kahire 1329), ayrıca sayfaların üst tarafında el-Câmiʿu’ṣ-ṣaġīr’in metniyle birlikte altı cilt (Kahire 1356, 1357; Beyrut 1391/1972) ve Hamdî ed-Demirtaş Muhammed

tarafından on üç cilt (Mekke-Riyad 1418/1998) halinde yayımlanmıştır. İbnü's-Sıddîk Ebü'l-Feyz, bu kitaba el-Müdâvî li-ʿileli'l-Münâvî adıyla dört büyük cilt hacminde bir hâşiye yazarak Münâvî'nin hadisleri değerlendirirken yaptığı hataları göstermiştir (ʿAlî b. Ebî Ṭâlib, neşredenin girişi, s. 17). 2. et-Teysîr bi-şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr. Fazla geniş bulduğu Feyżü'l-ḳadîr'i bu çalışmasında üçte bir nisbetinde ihtisar eden Münâvî bu defa hadislerin sıhhat derecesini titizlikle belirtmiştir. Eser iki cilt olarak yayımlanmıştır (Hindistan 1286 [taş baskısı]; → Dımaşk, ts. [el-Mektebü'l-İslâmî]; Bulak 1286; Kahire 1980; Riyad 1408/1988). Mustafa Muhammed Amâre kitabı Muḫtaṣaru Şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr adıyla ihtisar etmiştir (I-II, Kahire 1373). 3. el-Câmiʿu'l-ezher min ḥadîs̱i'n-nebiyyi'l-enver. Müellif bu eserinde 30.000 hadisi derlemiş, bunlardan Süyûtî'nin el-Câmiʿu'l-kebîr'inde bulunmayanları göstermiş ve hadislerin sıhhat derecesini belirtmiştir (I-III, Kahire 1400/1980). Abbas Ahmed Sakr ve Ahmed Abdülcevâd, el-Eḥâdîs̱ü'l-mevżûʿa mine'l-Câmiʿi'l-kebîr ve'l-Câmiʿi'l-ezher adlı çalışmalarında bu eserde 487 mevzû rivayet tesbit etmişlerdir (Beyrut 1409/1988, 1414/1994). Münâvî, el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr'in zeyli üzerine Miftâḥu's-saʿâde bi-şerḥi'z-ziyâde adıyla yarım kalmış bir şerh daha yazmıştır. 4. Künûzü'l-ḥaḳāʾiḳ min ḥadîs̱i ḫayri'l-ḫalâʾiḳ. 1026 (1617) yılında tamamladığı bu eserinde müellif kırk dört hadis kitabından seçtiği kısa metinli, bir kısmı zayıf ve mevzû (Abdülhay el-Kettânî, II, 561) 10.349 hadisi sahâbî râvisini de zikretmeden alfabetik olarak sıralamış ve bunların hangi hadis kitaplarında yer aldığını rumuzlarla göstermiştir (İstanbul 1285; Bulak 1286; Kahire 1305, 1321, 1323, 1330 [el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr'in kenarında]; nşr. Mahmûd Muhammed ez-Zenârî [?], Beyrut-Kahire 1405/1985; nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyza, I-II, Beyrut 1417/1996). Abdülganî en-Nablusî, Kenzü'l-ḥaḳḳi'l-mübîn fî eḥâdîs̱i seyyidi'l-mürselîn adlı çalışmasında eserdeki 3800 hadisi bir araya getirmiştir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 417, Lâleli, nr. 629, Pertev Paşa, nr. 298). 5. el-Fetḥu's-semâvî bi(fî)-taḫrîci eḥâdîs̱i Tefsîri'l-Ḳāḍı'l-Beyżâvî. Münâvî bu eserinde tefsirde geçen, mükerrerleriyle birlikte 1051 merfû, mevkuf ve maktû rivayeti değerlendirmiş, bunları tahric ederken Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı üzerine Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî ve İbn Hacer el-Askalânî'nin yaptığı tahriclerden, Tîbî ve İbnü'l-Irâkī'nin aynı esere dair hâşiyelerinden ve Süyûtî'nin Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiyeden büyük ölçüde faydalanmıştır. Ahmed Müctebâ b. Nezîr es-Selefî'nin eser hakkında yaptığı yüksek lisans çalışması yayımlanmıştır (I-III, Riyad 1409). 6. el-İtḥâfâtü's-seniyye bi'l-eḥâdîs̱i'l-ḳudsiyye (Haydarâbâd 1323; nşr. Muhammed Münîr ed-Dımaşkī, Kahire 1354/1935, nâşirin eser üzerindeki en-Nefeḥâtü's-selefiyye adlı şerhiyle birlikte, 1380/1961, 1393; Dımaşk-Beyrut 1403/1983; nşr. Muhammed Afîf Za'bî [?] Cidde 1403/1983, 1407/1987). Hasan Hüsnü Erdem, İlâhî Hadisler adlı kitabında (Ankara 1952) bu eseri esas almıştır. 7. el-Meṭâlibü'l-ʿaliyye fi'l-edʿiyeti'z-zehiyyeti'l-muḫteteme bi'l-eḥâdîs̱i'l-ḳudsiyye (Haydarâbâd 1323). 8. İmʿânü (İsʿâfü)'ṭ-ṭullâb bi-şerḥi tertîbi'ş-Şihâb. Kudâî'nin Şihâbü'l-aḫbâr'ının şerhedildiği bu çalışmanın bir nüshası Ârif Hikmet

Kütüphanesi'nde (nr. 361/13/232), diğer bir nüshası da Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Brockelmann, GAL Suppl., II, 417) bulunmaktadır. Münâvî'nin Refʿu'n-niḳāb ʿan Kitâbi'ş-Şihâb li'l-Ḳuḍâʿî adlı bir çalışması daha vardır (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 225; Lâleli, nr. 453). 9. (el-Mecmûʿu)'l-Fâʾiḳ min (fî) ḥadîs̱i ḫâtimeti rusüli'l-ḫalâʾiḳ. Bu eserde de kısa hadisler derlenmiş ve sıhhat dereceleri gösterilmiştir. Escurial Library'den (Madrid) alınmış bir mikrofilmi de el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de (Medine) kayıtlıdır (nr. 743). 10. Taḫrîcü'l-eḥâdîs̱i'l-erbaʿîn (Riyad Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, nr. 2119, mikrofilm). Münâvî'nin, Nevevî'nin kırk hadisi üzerine yapılan en güzel şerhlerden biri olduğu söylenen (Abdülhay el-Kettânî, II, 562) Şerḥu'l-Erbaʿîni'n-Neveviyye'si ile Şerḥu'l-eḥâdîs̱i'n-nebeviyye'si de (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 492) burada anılmalıdır. 11. el-Yevâḳīt ve'd-dürer şerḥu Şerḥi Nuḫbeti'l-fiker. İbn Hacer el-Askalânî'nin Nüzhetü'n-naẓar fî tavżîḥi Nuḫbeti'l-fiker'inin hâşiyesidir. Eser üzerinde Hasan Muhammed Abacı doktora çalışması yapmış (1417/1997, Câmiatü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye [Sudan]), eseri ayrıca Ebû Abdullah Rebîʻ b. Muhammed es-Suûdî (I-II, Riyad 1411/1991, 1413/1993) ve Murtazâ ez-Zeyn Ahmed (I-II, Riyad 1420/1999) yayımlamıştır. Münâvî'nin Nuḫbetü'l-fiker üzerinde Netîcetü'l-fiker adlı bir şerhi daha bulunmaktadır. 12. Buġyetü'ṭ-ṭâlibîn li-maʿrifeti ıṣṭılâḥi'l-muḥaddis̱în (Zehrü'n-naḍîr fi'ṣṭılâḥi'l-muḥaddis̱în) (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 257/6, vr. 157-187). 13. el-Edʿiyetü'l-mebrûre (meʾs̱ûre) bi'l-eḥâdîsi'l-meʾs̱ûre (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1451). 14. İsfârü'l-bedr ʿan (fażîleti) leyleti'l-ḳadr (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 239). 15. (Şerḥu) Feżâʾilü leyleti'n-nıṣf min şaʿbân (Süleymaniye Ktp., Denizli, nr. 177; İÜ Ktp., AY, nr. 6403; Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 4958). Münâvî, Ebü'l-Hasan el-Bekrî es-Sıddîkī'nin şâban ayının on beşinci gecesinin faziletine dair Nübẕe adlı eserini de şerhetmiştir (Ârif Hikmet Ktp., nr. 2016; Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye, nr. 1059, Hizânetü Rabat'tan fotokopi). 16. Mesânîdü'ṣ-ṣaḥâbe. Bir nüshası İbrâhim Bessâm'ın özel kütüphanesindedir (Fetḥu's-semâvî, neşredenin girişi, I, 46). 17. el-Eḥâdîs̱ü'l-münteḳāt mine'l-Mîzân ve'l-Lisân. Eserde Zehebî'nin Mîzânü'l-iʿtidâl'i ile İbn Hacer el-Askalânî'nin Lisânü'l-Mîzân'ından derlenen rivayetler alfabetik olarak sıralanmış, mevzû, zayıf ve metrûk olanları belirtilmiştir. el-Münteḳā min Lisâni'l-Mîzân da muhtemelen aynı eserdir. B) Fıkıh. 1. Fetḥu'r-raʾûfi'l-ḳādir li-ʿabdihî hâẕe'l-ʿâcizi'l-ḳāṣir. Zekeriyyâ el-Ensârî'nin İslâm muhâkeme hukukuna dair ʿİmâdü'r-rıżâʾ bi-beyâni âdâbi'l-ḳażâʾ adlı eserinin şerhidir (nşr. Abdurrahman Abdullah Avaz Bekir, I-II, Cidde 1406/1986). 2. Teysîrü'l-vuḳūf ʿalâ ġavâmiżi aḥkâmi'l-vuḳūf. Vakıf konusunda geniş bir çalışma olan eser üzerinde Ahmed Abdülcebbâr eş-Şaʻbî'nin yaptığı doktora çalışması yayımlanmıştır (I-II, Riyad 1418/1998). 3. İtḥâfü'n-nâsik bi-aḥkâmi'l-menâsik (Süleymaniye Ktp., Musallâ Medresesi, nr. 1988). 4. İḥsânü't-taḳrîr bi-şerḥi't-Taḥrîr. İbnü'l-Hümâm'ın eseri üzerine olduğu anlaşılmaktadır (Merkezü'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, nr. 1046, Paris Bibliothèque Nationale'den mikrofilm). Münâvî ayrıca

Müzenî’nin el-Muḫtaṣar’ını şerhetmeye başlamış, ancak çalışmasını tamamlayamamıştır. 5. en-Nuḳūd ve’l-mekâyîl ve’l-mevâzîn (nşr. Recâ Mahmûd es-Sâmerrâî, Bağdad 1981). 6. el-Cevâhirü’l-muḍıyye fî beyâni’l-âdâbi’s-sulṭâniyye (Ârif Hikmet Ktp., nr. 3826/80/900). 7. Ġāyetü’l-irşâd ilâ maʿrifeti aḥkâmi’l-ḥayevân ve’n-nebât ve’l-cemâd (Ârif Hikmet Ktp., nr. 2908/25/610).

C) Kelâm. 1. Şerḥ ʿalâ ḳaṣîdeti Bedʾi’l-emâlî. Ali b. Osman el-Ûşî’nin el-Emâlî’sinin şerhi olup nüshaları Ârif Hikmet Kütüphanesi (nr. 734/195/240) ve Dârü’l-kütübi’l-Mısriyye’de (Brockelmann, GAL Suppl., II, 417) bulunmaktadır. 2. Şerḥu’l-Mevâḳıf (Merkezü’l-Melik Faysal li’l-bühûs ve’d-dirâsâti’l-İslâmiyye, nr. 2364, Ârif Hikmet Kütüphanesi’nden mikrofilm). 3. Şerḥu esmâʾillâhi’l-ḥüsnâ mine’l-Câmiʿi’ṣ-ṣaġīr (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 536, vr. 1-13). 4. el-Burhân fî delâlâti ḫalḳi’l-insân ve’l-ḥayevân ʿalâ vücûdi’ṣ-ṣâniʿi’r-raḥmân (Köprülü Ktp., Mehmed Paşa, nr. 715, vr. 57-82). Münâvî ayrıca Teftâzânî’nin ʿAḳāʾidü’n-Nesefî’ye yazdığı Şerḥu’l-ʿAḳāʾid üzerine Ġāyetü’l-emânî adlı bir hâşiye, Burhâneddin İbn Ebû Şerîf’in Naẓmü’l-ʿAḳāʾidi’n-Nesefî’sine Şerḥu Naẓmi’l-ʿAḳāʾid’i yazmıştır. Onun bu konuda İʿlâmü’l-aʿlâm bi-uṣûli fenni’l-manṭıḳ ve’l-kelâm, Şerḥu esmâʾillâhi’l-ḥüsnâ ve ḫavâṣṣuhâ adlı eserlerinin de bulunduğu zikredilmiştir (Brockelmann, GAL, II, 395).

D) Biyografi, Siyer, Şemâil. 1. el-Kevâkibü’d-dürriyye fî terâcimi’s-sâdeti’ṣ-ṣûfiyye. 1011 (1602-1603) yılında tamamlanan esere kerametlere dair bir girişle başlanmış, Hz. Peygamber’in ve Hulefâ-yi Râşidîn’in biyografileri verilmiş, sahâbeden müellifin zamanına kadar olan dönem on bir tabaka halinde ele alınmış, her tabaka alfabetik olarak sıralanmak suretiyle 898 sûfînin biyografisi anlatılmıştır. Eserin ilk iki cildini Mahmûd Hasan Rebî‘ neşretmiş (Kahire 1357/1938), tamamını ise Abdülhamîd Sâlih Hamdân yayımlamıştır (I-IV, Kahire, ts. [el-Mektebetü’l-Ezheriyye]). Kitap, René R. Khawam tarafından Mahomet mystique et les quatre premiers khalifes adıyla Fransızca’ya tercüme edilmiştir (Paris 1987). 2. Tuḥfetü’l-aṣfiyâʾ bi-menâḳıbi’l-evliyâʾ. 216 biyografi ihtiva etmektedir (Kütahya Vahîd Paşa Ktp., nr. 366). 3. el-ʿUcâletü’s-seniyye ʿalâ Elfiyyeti’s-sîreti’n-nebeviyye. Zeynüddin el-Irâkī’nin Hz. Peygamber’in hayatını ve şemâilini 1000 beyitte anlattığı ed-Dürerü’s-seniyye fî (naẓmi)’s-siyeri’z-zekiyye (Naẓmü’d-düreri’s-seniyye fi’s-siyeri’z-zekiyye) adlı kitabının şerhidir (nşr. İsmâil el-Ensârî, Riyad 1389/1969). Müellifin Elfiyyetü’s-sîreti’n-nebeviyye üzerinde iki şerhi bulunmaktadır. Bunlardan el-Fütûḥâtü’s-sübḥâniyye (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3272; Çorum İl Halk Ktp., nr. 1230) Abdülhay el-Kettânî’ye göre (Fihrisü’l-fehâris, II, 562) hacimli olanın, Muhammed b. Ca‘fer el-Kettânî’ye göre ise (er-Risâletü’l-müstetrafe, s. 409) muhtasarın adıdır. 4. Şerḥu’ş-şemâʾili’n-nebeviyye ve’l-ḫaṣâʾiṣi’l-Muḥammediyye. Münâvî bu çalışmasında, Tirmizî’nin Şemâʾilü’n-nebî’sine İsâmüddin el-İsferâyînî ve İbn Hacer el-Heytemî’nin yazdığı şerhleri bazı bilgiler ekleyerek ihtisar etmiştir (İstanbul 1290; Kahire 1317; nşr. Muhammed Râgıb el-Fettenî, I-II, Kahire 1318, Ali el-Kārî’nin

Cemʿu'l-vesâʾil fî şerḥi'ş-Şemâʾil'i ile birlikte). 5. er-Ravżü'l-bâsim fî şemâʾili'l-Muṣṭafâ Ebi'l-Ḳāsım. Tirmizî'nin Şemâʾilü'n-nebî'sini geniş bilgiler ilâve etmek suretiyle ihtisar ettiği bir çalışmadır (Ârif Hikmet Ktp., nr. 929/96/242). 6. Şerḥu'l-Ḫaṣâʾiṣ. Münâvî, Süyûtî'nin el-Ḫaṣâʾiṣü'ṣ-ṣuġrâ olarak da bilinen Ünmûẕecü'l-lebîb fî ḫaṣâʾiṣi'l-ḥabîb adlı eserini üç defa şerhetmiş, birine Fetḥu'r-raʾûfi'l-mücîb bi-şerḥi'l-ḫaṣâʾiṣi'l-ḥabîb (Muhibbî, II, 414), daha hacimli olana Tavżîḥu Fetḥi'r-raʾûfi'l-mücîb (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 467, Mihrişah, nr. 64), üçüncü şerhine de el-ʿUcâletü's-seniyye ʿale'l-Ḫaṣâʾiṣi'n-nebeviyye (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 1118; Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4405) adını vermiştir (Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, s. 94). 7. İtḥâfü's-sâʾil bimâ li-Fâṭımete mine'l-menâḳıb: Seyyidetü nisâʾi ehli'l-cenne Fâṭımetü'z-Zehrâʾ (nşr. Abdüllatîf Âşûr, Bulak 1407/1987). 8. Şerḥu'ş-Şifâʾ. Kādî İyâz'ın eserinin birinci babının şerhidir (Merkezü'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, nr. 1957, Paris Bibliothèque Nationale'den mikrofilm). 9. İrġāmü evliyâʾi'ş-şeyṭân bi-ẕikri menâḳıbi evliyâʾi'r-raḥmân (eṭ-Ṭabaḳātü'ṣ-ṣûfiyye) (Ârif Hikmet Ktp., nr. 3754/8/900). 10. Menâḳıbü'ş-Şâfiʿî (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Menâkıb, nr. 5609).

E) Ahlâk ve Tasavvuf. 1. ed-Dürrü'l-menḍûd fî ẕemmi'l-buḫl ve medḥi'l-cûd (nşr. Ebü'l-Fazl el-Huveynî, Tanta 1410/1990). 2. Teẕkiretü üli'l-elbâb bi-maʿrifeti'l-âdâb (el-Âdâb, Âdâbü'l-ekl ve'ş-şerâb ve'l-melbes ve'l-menâm ve ʿişreti'n-nisâʾ ve âdâbi terbiyyeti'l-evlâd ve'l-ḫuddâm). Nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 446), Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye (Brockel-mann, GAL Suppl., II, 417) ve Mektebetü Câmiati Ümmi'l-kurâ el-Merkeziyye'de (nr. 4/125) bulunmaktadır. 3. Fetḥu'r-raʾûfi'l-cevâd bi-şerḥi Manẓûmeti İbni'l-ʿİmâd. Akfehsî'nin yemek yeme âdâbına dair manzumesinin şerhidir (Ârif Hikmet Ktp., nr. 1390/162/810; ayrıca bk. Brockelmann, GAL, II, 395; Suppl., II, 417). 4. ed-Dürerü'l-cevheriyye fî şerḥi'l-Ḥikemi'l-ʿAṭâʾiyye. Şâzeliyye şeyhlerinden İbn Atâullah el-İskenderî'nin hikmetli sözlerinin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1353, vr. 106-236; İÜ Ktp., AY, nr. 943). Münâvî, Müttakī el-Hindî'nin yine aynı eser hakkındaki bir çalışmasıyla muhtemelen en-Nehcü'l-etem fî tebvîbi'l-Ḥikem'le ilgili olarak Fetḥu'l-ḥakîmi'l-ḥikem fî tertîb ve şerḥi(bi-şerḥi tertîbi)'l-Ḥikem isimli bir eser yazmış, ayrıca Hâce Abdullah Herevî'nin Menâzilü's-sâʾirîn adlı kitabını da şerhetmiştir.

F) Dil ve Edebiyat. 1. Şerḥu Ḫuṭbeti'l-Ḳāmûs (Adana İl Halk Ktp., nr. 1128). Müellifin Fîrûzâbâdî'nin el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ'ine bir şerh yazdığı, dâl veya zâl harflerine kadar geldiği halde çalışmasını tamamlayamadığı belirtilmekte ve bu eserin Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde (nr. 2363, 2364) bulunduğu bilinmektedir. 2. ʿİmâdü'l-belâġa (Kitâbü'l-Emẟâl). (Ârif Hikmet Ktp., nr. 2784/99/416). Münâvî ayrıca İḥkâmü'l-esâs fi'ḫtiṣâri'l-Esâs adlı eserinde Zemahşerî'nin Esâsü'l-belâġa'sını ihtisar ederek Cevherî'nin Ṣıḥâḥu'l-luġa'sı tarzında tertip etmiş, Süyûtî'nin eş-Şemʿatü'l-

muḍîʾe fî ʿilmi'l-ʿArabiyye'si üzerine de el-Muḥâḍaratü'l-vefiyye adıyla bir çalışma yapmıştır.

G) Felsefe, Tıp. 1. Şerḥu'l-Ḳaṣîdeti'l-ʿayniyye (Şerḥu Ḳaṣîdeti İbn Sînâ fî ḥaḳīḳati'n-nefsi'n-nâṭıḳa, Şerḥu Ḳaṣîdeti'n-Nefs). İbn Sînâ'nın el-Ḳaṣîdetü'l-ʿayniyyetü'r-rûḥiyye fi'n-nefs'inin şerhidir (Kahire 1318, Ḳaṣîdetü'n-Nefs adıyla). 2. et-Tevḳīf ʿalâ mühimmâti't-teʿârîf. Çeşitli ilimlere dair alfabetik terimler sözlüğü olup büyük ölçüde Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin et-Taʿrîfât'ına dayanmakta, onda bulunmayan daha pek çok tarifi de kapsamaktadır (nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Beyrut 1410/1990). 3. en-Nüzhetü'z-zehiyye fî aḥkâmi'l-ḥammâmi'ş-şerʿiyye ve'ṭ-ṭıbbiyye. Üç bölümden meydana gelen eserde hamamla ilgili şiir ve hikâyelere de yer verilmiştir (nşr. Abdülhamîd Sâlih Hamdân, Kahire 1408/1987). Münâvî'nin bunlardan başka Buġyetü'l-muḥtâc ilâ maʿrifeti uṣûli'ṭ-ṭıb ve'l-ʿilâc ve Kitâb fi't-teşrîḥ ve'r-rûḥ ve mâ bihî fesâdü'l-insân adlı eserleri zikredilmektedir. Onun akaid, usûl-i fıkıh, ferâiz, nahiv, teşrîh, tıp, hey'et, tecvid ve tasavvufla ilgili konuları bir araya getirdiği Kitâb Câmiʿ li-ʿaşreti ʿulûm, ayrıca eṣ-Ṣafve bi-menâḳıbi Âli beyti'n-nübüvve (Abdülhay el-Kettânî, II, 562) ve Kitâb fi't-tafżîl beyne'l-melek ve'l-insân gibi eserlerinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, el-Fetḥu's-semâvî bi-taḫrîci eḥâdîs̱i Tefsîri'l-Ḳāḍî el-Beyżâvî (nşr. Ahmed Müctebâ b. Nezîr Âlim es-Selefî), Riyad 1409, neşredenin girişi, I, 17-48; a.mlf., el-Yevâḳīt ve'd-dürer fî şerḥi Nuḫbeti İbn Ḥacer (nşr. Murtazâ ez-Zeyn Ahmed), Riyad 1420/1999, neşredenin girişi, I, 59-68; a.mlf., Fetḥu'r-raʾûfi'l-ḳādir li-ʿabdihî hâẕe'l-ʿâcizi'l-ḳāṣır (nşr. Abdurrahman Abdullah Avaz Bekîr), Cidde 1406/1986, neşredenin girişi, I, 23-30; a.mlf., el-Kevâkib, neşredenin girişi, s. c-m; a.mlf., et-Tevḳīf ʿalâ mühimmâti't-teʿârîf (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Beyrut 1410/1990, neşredenin girişi, s. 5-8; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 71, 193, 408, 508, 560, 597, 617, 675, 705, 734, 747; II, 1190, 1714, 1923, 1936, 1942; Muhibbî, Ḫulâṣatü'l-es̱er, II, 193-195, 412-416; Kādirî, Neşrü'l-mes̱ânî, IV, 1737-1738; Serkîs, Muʿcem, II, 1798-1799; Brockelmann, GAL, II, 393-395; Suppl., II, 417; Îżâḥu'l-meknûn, I, 510-511; Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk, ʿAlî b. Ebî Ṭâlib: İmâmü'l-ʿârifîn (nşr. Ahmed Muhammed Mürsî), Kahire 1389/1969, neşredenin girişi, s. 17; Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, Mektebetü'l-Celâl es-Süyûṭî, Rabat 1397/1977, s. 94; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 560-562; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 204; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, V, 166-168; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 215, 294, 385, 387, 402, 405, 409, 412, 433, 440; Ebû Muhammed Abdülmehdî b. Abdülhâdî, Ṭuruḳu taḫrîci ḥadîs̱i Resûlillâh, Kahire, ts. (Dârü'l-i'tisâm), s. 55-64; Cl. Gilliot, "Textes arabes anciens édités en Egypte au cours des années 1985 à 1987", MIDEO, XX (1991), s. 375-376; A. Saleh Hamdan, "al-Munāwī", EI² (Fr.), VII, 565-566.

M. Yaşar Kandemir

AHMED BÂBÂ et-TİNBÜKTÎ أحمد بابا التنبكتي Ebü'l-Abbâs Ahmed Bâbâ b. Ahmed b. Hâc Ahmed b. Ömer b. Muhammed Akīt es-Sanhâcî el-Mesûfî et-Tinbüktî (ö. 1036/1627) Sudanlı Mâlikî fakihi, muhaddis ve biyografi yazarı.

Birçok âlimin yetiştiği yaklaşık beş yüz yıllık maziye sahip bir ulemâ ailesinden olan Ahmed Bâbâ, 21 Zilhicce 963'te (26 Ekim 1556) Tinbüktü'de (Tümbüktü) doğdu

(Tinbüktü bugün Mali Cumhuriyeti sınırları içinde bulunmaktadır). Büyük dedesi Muhammed Akıt'in hicrî IX. asır ortalarında, asıl yurtları Mâsine'den (Tinbüktü'nün güneybatısında Nijer nehrinin sağ şeridi üzerinde) ayrılıp Tinbüktü'ye yerleştiği bilinmektedir. Babasının amcası Mahmûd b. Ömer, 1498-1548 yılları arasında Tinbüktü kadılığı yapmış ve Halîl'in Muhtasar'ı üzerine iki ciltlik bir şerh yazmıştır. Babası Ahmed b. Hâc Ahmed'in bugün tesbit edilen altı kitabı bulunmaktadır (bk. J. O. Hunwick, s. 569). Böyle bir ailenin ferdi olarak Tinbüktü'de İslâm kültürünün çok gelişmiş olduğu bir dönemde dünyaya gelen Ahmed Bâbâ öğrenimini burada yaptı. En çok feyiz aldığı hocalardan birisi, kendi ailesinden olan Muhammed Bağyu'dur (بغيع)). Ondan hadis, fıkıh, usul, Arapça, beyân ve tefsir okudu. Bir diğer hocası da babasının amcazadesi Kādî Âkıb b. Mahmûd'dur. Babası Ahmed ile amcası Ebû Bekir de önde gelen diğer hocalarındandır.

Sa'dî Sultanı Ahmed el-Mansûr, Tinbüktü'yü ele geçirdiğinde Ahmed Bâbâ bölgenin en önde gelen ilim adamlarından biri olarak kabul ediliyordu. Bu yüzden Sa'dîler'e karşı ilk mukavemet hareketini o başlattı ve bu hareketin sembolü haline geldi. Bunun üzerine Sultan Ahmed'in emriyle Tinbüktü'deki kumandanı Mahmud Zerkun tarafından 1594'te ailesiyle birlikte Mağrib'e gönderildi. Meşakkatli geçen bu yolculukta 1600 ciltten meydana gelen kütüphanesi kayboldu; kendisi de devesinden düştü ve ayağı kırıldı. Ona yapılan bu muameleye Mağrib âlimlerinin karşı çıkması üzerine 19 Mayıs 1596'da Merakeş'ten ayrılmamak şartıyla serbest bırakıldı.

Ahmed Bâbâ'nın bu dönemde Merakeş Câmiu'ş-şurefâ'da Mâlikî fıkhı, kelâm, nahiv ve belâgat gibi muhtelif ilimleri okuttuğu ve geniş bilgisi karşısında Mağrib âlimlerinin hayrete düştüğü bilinmektedir. Kısa sürede şöhreti yayılan Tinbüktî'nin dersini dinleyenler arasında Fas kādılkudâtı Ebü'l-Kāsım b. Ebû Nuaym el-Gassânî, Merakeş müftüsü Muhammed b. Abdullah er-Recrâcî ve Miknâs kadısı tarihçi İbnü'l-Kādî bulunmaktaydı. Yine bu dönemde resmen müftü olmadığı halde fetva veriyor, telif bakımından verimli bir devre geçiriyordu. Tesbit edilebilen elli altı eserinden yirmi dokuzunu burada yazmıştır.

Zeydân en-Nâsır'ın 1607'de tahta çıkması üzerine Ahmed Bâbâ serbest bırakıldı ve 27 Mart 1608'de Tinbüktü'ye döndü. Hayatının geri kalan kısmını ders ve fetva vermekle geçirdi; 6 Şâban 1036'da (22 Nisan 1627) burada vefat etti.

Eserleri. Sudan ve Mağrib'in kültür hayatında önemli bir yeri olan Ahmed Bâbâ birçok talebe yetiştirmiş ve yarıdan çoğu bize kadar ulaşan elliyi aşkın eser bırakmıştır (Mahmûd Zübeyr elli altı tanesinin adını verir). En meşhur talebeleri, Nefḥu'ṭ-ṭîb müellifi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, Merakeşli edip Ebû Abdullah b. Ya'kūb el-Merrâküşî ve Târîhu's-Sûdân'ın yazarı Abdurrahman b. Abdullah es-Sa'dî'dir. Afrika ve İslâm tarih ve kültürüyle ilgili konularda faaliyette bulunmak

üzere Tinbüktü'de 23 Ocak 1970 tarihinde Ahmed Bâbâ'nın adını taşıyan bir araştırma merkezi kurulmuş olması da onun tesir ve önemini göstermesi bakımından zikre değer. Ahmed Bâbâ'nın bize ulaşan eserlerinden birkaçı dışında hepsi yazma halinde olup başlıcaları şunlardır:

1. Neylü'l-ibtihâc bi-taṭrîzi'd-Dîbâc. İbn Ferhun'un ed-Dîbâcü'l-müzheb fî maʿrifeti aʿyâni ulemâʾi'l-meẕheb adlı eserinin zeylidir. Daha çok fıkıhla meşgul olmasına rağmen Tinbüktî'nin en meşhur eseri budur. Mâlikî âlimlerinin biyografisine tahsis ettiği bu eser, Kuzey Afrika ve Kuzeybatı Afrika'da yetişen âlimler için önemli bir kaynak durumunda olup basılmıştır (Fas 1317; Kahire 1329, 1351). 2. Kifâyetü'l-muhtâc li-maʿrifeti men leyse fi'd-Dîbâc. Neylü'l-ibtihâc'ın gözden geçirilmiş ve kısaltılmış şeklidir. 3. İrşâdü'l-vâkıf li-maʿnâ niyyeti'l-hâlif (Fas 1307). 4. İfhâmü's-sâmiʿ bi-maʿnâ kavli'ş-Şeyẖ Ḫalîl fi'n-nikâh bi'l-menâfiʿ (Fas 1307). 5. Enfesü'l-aʿlâk fî fethi'l-istiglâk min fehmi kelâmi Ḫalîl fî dereki's-sadâk (Fas 1307). 6. Fethü'r-Rezzâk fî mesʿeleti'ş-şek fi't-talâk (Fas 1307). 7. Miʿrâcü's-suûd ilâ neyli meclûbi's-Sûd (veya el-Keşf ve'l-beyân li-esnâfi meclûbi's-Sûdân). Sudanlı zencilerin köleleştirilmesi ve satılması hakkındadır. 8. Celbü'n-niʿme ve defʿu'n-nakme bi-mücânebeti'l-vülâti'z-zaleme. Âlimlerle devlet reislerinin münasebetlerinden bahseder. 9. Tuhfetü'l-fuzalâʾ bi-baʿzı fezâʾili'l-ulemâʾ. İlmin fazileti, âlimlerle velîlerin karşılaştırılması gibi konulara dairdir. 10. Cevâb ʿani'l-kavânîni'l-ʿurfiyye elletî teʿârefe ʿaleyhâ baʿzu sükkâni'l-cibâl. Yol kesici eşkıyaya karşı tatbik edilen bazı örfî uygulamalarla İslâm hukukunun bu konudaki hükümleri ele alınmıştır. 11. el-Lemʿ fi'l-işâre ilâ hükmi't-tebag. 12. el-Leʾâli's-sündüsiyye fi'l-fezâʾili's-Senûsiyye. Muhammed b. İbrâhim el-Mellâlî'nin el-Mevâhibü'l-kudsiyye fi'l-menâkıbi's-Senûsiyye adlı eserinin muhtasarıdır. 13. el-Kavlü'l-münîf fî tercemeti'l-imâm Ebî Abdillâh eş-Şerîf. Şerif et-Tilimsânî'nin biyografisine dairdir (eserlerinin bir listesi ve nüshalarının bulunduğu yerler için bk. Ferrâc Atâ Sâlim, IV, 652-664).

BİBLİYOGRAFYA: Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Kifâyetü'l-muḥtâc, Tunus Millî Ktp., nr. 14597, vr. 209ª-211b; Makkarî, Ravzatü'l-âs, Rabat 1403/1983, s. 303-315; Muhibbî, Ḫulâsatü'l-eser, I, 170-172; Muhammed b. Ebû Bekir el-Vülâtî, Fethu'ş-şekûr fî maʿrifeti aʿyâni ʿulemâʾi't-Tekrûr (nşr. Muhammed İbrâhim el-Kettânî - Muhammed Huccî), Beyrut 1401/1981, s. 31-37; Brockelmann, GAL, II, 618; Suppl., II, 715-716; Abdülazîz Benabdullah, el-Mevsûʿatü'l-Magribiyye li'l-aʿlâmi'l-beşeriyye ve'l-hadâriyye (Mülhak 1), Rabat 1976, s. 28; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 113-114; Hifnâvî, Taʿrîfü'l-halef bi-ricâli's-selef, Beyrut 1402/1982, s. 16-25; Mahmoud A. Zouber, Ahmad Baba de Toumbouctou (1556-1627) sa vie et son oeuvre, Paris 1977 ve burada zikredilen kaynaklar; J. O. Hunwick, "A New Source for the Biography of Ahmad Bābā al-Tinbüktî (1556-1627)", BSOAS, XXVII (1964), s. 568-593; Joseph Cuoq, "La famille Aqit de Tombouctou", IBLA, XLI (1978), s. 85-102; Ferrâc Atâ Sâlim, "Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî", Mecelletü'l-Bahsi'l-ʿilmî ve't-türâsi'l-İslâmî, IV, Mekke 1981, s. 641-666; Mohammed Ben Cheneb, "Ahmed Baba", İA, I, 175-176; E. Lévi-Provençal, "Aḥmad Bābā", EI² (Fr.), I, 288.

Sa'd Gurâb

DİHLEVÎ, Abdülhak b. Seyfeddin (عبد الحق بن سيف الدين الدهلوي) Ebü'l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn b. Sa'dillâh ed-Dihlevî (ö. 1052/1642) Hindistanlı muhaddis.

958 yılı Muharreminde (Ocak 1551) Delhi'de seçkin bir Türk ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi. Ecdadından Hindistan'a ilk göç eden Âga Muhammed et-Türk el-Buhârî (ö. 790/1388), Moğol istilâsından dolayı Buhara'yı terkederek buraya yerleşmişti. Bu sebeple Dihlevî Buhârî nisbesiyle de anılır. Hindistan'da hadis ilminin temelini ilk defa o attığı için "muhaddis", soyunu göstermesi bakımından da "Türk" lakapları onun adının ayrılmaz parçaları haline gelmiştir. Bir diğer lakabı da Hakkı'dır. Babası Şeyh Seyfeddin âlim, zâhid ve edip bir kimse idi. Akaid ve tasavvufa dair bazı kitapları ile şiirleri bulunmaktadır. Dihlevî ilk öğrenimini ondan yaptı. Önce bir yıl içinde Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi, sonra Arapça öğrenimine başladı. Yedi yıl süre ile hocası Muhammed Mukım'den ve Delhi Medresesi'ndeki diğer hocalardan İslâmî ilimler tahsil etti ve yirmi iki yaşında tahsilini tamamladı.

Babasının isteği üzerine onun medresesinde birkaç yıl hocalık yapan Dihlevî, yine babasının arzusuyla Abdülkadir-i Geylânî'nin torunlarından olan Şeyh Mûsâ b. Hâmid el-Hasenî'ye intisap etti (985/1577). Babasının ölümünden sonra (990/1582) devrinin önemli bir eğitim ve öğretim merkezi sayılan Ekber Şah'ın sarayına girdi. Burada gösterdiği başarı sebebiyle imparatorun lutuf ve ihsanına nâil oldu. Zamanının büyük kısmını imparatorun şairi Feyzî-i Hindî ve Tabakat-ı Ekberî'nin müellifi Mirza Nizâmeddin Ahmed el-Herevî ile birlikte geçiriyordu. Bu arada tarihçi ve ilim adamı Molla Abdülkadir el-Bedâûnî ile de irtibat kurdu. Sarayın önde gelenlerinin, dindarlığını ve şöhretini kendi şahsî gayeleri için suistimal ettiklerini anlayınca saraydan ayrıldı ve hacca gitmeye karar verdi. Bu maksatla Delhi'den ayrıldı, fakat gemiyi kaçırdığı için bir yıl Ahmedâbâd'da beklemek zorunda kaldı. Burada kendisini Mirza Nizâmeddin b. Muhammed el-Herevî misafir etti ve onu Hicaz'a bizzat uğurladı (996/1588). Mekke'ye vardığında Kenzü'l-ʿummâl müellifi Ali el-Müttakı'nin talebesi muhaddis Abdülvehhâb b. Veliyyullah el-Müttakı'nin ders halkasına iki yıl devam etti ve bu arada ona Mişkâtü'l-Mesâbîḥ'i okudu. Hocasından icâzet aldıktan sonra Hicaz'da bulunan diğer âlimlerden de faydalandı. Mekke'ye yerleşmek ve özellikle hadis ilmindeki hizmetlerine burada devam etmek istiyordu. Ancak hocası Abdülvehhâb onu Hindistan'a dönerek hizmetini kendi vatanında sürdürmeye ikna etti. Dihlevî bunun üzerine 1000 (1591-92) yılında Hindistan'a döndü ve Delhi'de bir medrese kurarak hadis öğretimiyle meşgul olmaya başladı. Diğer medreselerden farklı olarak bütün ilimleri Kur'an ve hadis temeli üzerine dayandıran metodu ve ciddi gayretleriyle Hint yarımadasında hadis ilminin temelini ilk defa onun attığı ve oğlu Nûrulhak ed-Dihlevî ile diğer talebelerinin bu geleneği devam ettirdiği kabul edilir.

O dönemde dinî ve kültürel yönden büyük bir cehalet içinde bulunan Hindistan'da sapık fırkalar, bozuk tasavvuf ekolleri, bid'at ve hurafe son derece yaygındı. Abdülhak ed-Dihlevî bunlarla mücadeleye başladı. Halk arasında dinî şuurun yayılması ve kabuğuna çekilmiş ulemânın uyarılması hususunda gayret gösterdi. Hükümetin ileri gelen şahsiyetlerini de sünneti ihya etmeye, bid'atları ortadan kaldırmaya teşvik ederek bu konuda çeşitli kitaplar ve risâleler yazdı, dersler ve konferanslar verdi. Bu maksatla halk üzerinde son derece etkili olan Hâce Muhammed Bâkı-Billâh ve Şeyh Ahmed-i Serhendî gibi âlim ve sûfî şahsiyetlerle iş birliği yaptı. Onun tasavvuf konusundaki kanaati şudur: "Tasavvuf fıkha muhtaç, ancak fıkıh tasavvufa muhtaç değildir. Tasavvuf ne kadar yüce ve değerli olursa olsun fıkhın faydası daha kapsamlıdır. Kısacası fıkıh ve şeriatla amel her şeyden önce gelir".

Abdülhak ed-Dihlevî'nin sapık cereyanlara karşı durmaları için kendilerine mektup yazdığı devlet adamları arasında Moğol veziri Abdürrahim Hân-ı Hânân ve nâib Murtaza Han da bulunmaktaydı. İmparator Ekber Şah'ın vefatından sonra yerine geçen oğlu Cihangir'e verilmek üzere Murtaza Han'a uzun bir mektup yazdı ve bu mektubuna Tenbîhü'l-gāfilîn bi-fenâʾi'd-dünyâ ve erbâbihâ ve'gtirâri'l-câhilîn bi-zehârifihâ ve esbâbihâ adını verdi. Daha sonra imparatoru on dördüncü cülûs yıl dönümünde ziyaret etti. Cihangir'in Şiî olan karısı Nurcihan'ın kendisine duyduğu nefrete rağmen imparatordan hürmet ve ikram gördü ve ona ayrıca er-Risâletü'n-Nûriyye fî beyâni kavâʿidi's-saltana ve ahkâmihâ ve erkânihâ ve esbâbihâ ve âlâtihâ adlı bir risâle sundu.

Abdülhak ed-Dihlevî, hadis ilimlerinde yarım asrı aşan hocalığı, Hanefî fıkhındaki dirayeti, yetiştirdiği binlerce talebesi, telif ettiği birçok eseri yanında Hint yarımadasında gerçek İslâm anlayışını yerleştirmek için sapık cereyanlarla, bâtıl fırkalarla, bid'at ve hurafelerle mücadele eden bir mürşid ve lider şahsiyetti. Sıddık Hasan Han onu hadis ilminde bir otorite kabul etmemekle beraber bu ilme yaptığı hizmetleri takdirle yâdetmektedir. İleri gelen talebelerinden biri olan, dindarlığı ve dürüstlüğü ile tanınan oğlu Nûrulhak, Agra kadılığı yanında yazdığı birçok eserle ve özellikle Sahîh-i Buhârî'yi Teysîrü'l-karî adıyla ve altı cilt halinde Farsça'ya tercüme etmesiyle şöhret bulmuştur. Dihlevî 23 Rebîülevvel 1052'de (21 Haziran 1642) vefat etti, vasiyeti üzerine Delhi'de Havz-ı Şemsî yakınında yaptırılan türbeye gömüldü.

Eserleri. Abdülhak ed-Dihlevî, Teʾlîfü'l-kalbi'l-elîf bi-kitâbeti fihristi't-tevâlîf adlı risâlesinde eserlerinden otuz kadarını saymakta ve her biri hakkında bilgi vermektedir. Bütün eserlerinin 100'ü bulduğu söylenmektedir. Bunların çoğunun dili yaşadığı bölgede hâkim olan Farsça'dır. Bir kısmını da Arapça olarak kaleme almıştır. Önemli eserleri şunlardır:

A) Hadisle İlgili Olanlar. 1. Lemaʿâtü't-tenkıh fî şerhi Mişkâti'l-Mesâbîh. Dihlevî'nin en büyük eseridir. Arapça olarak kaleme aldığı kitabın ilk iki cildi Muhammed Ubeydullah tarafından Lahor'da basılmış (1390/1970), diğer ciltleri daha sonra neşredilmiştir. Müellif hadisleri Hanefî mezhebini ön planda tutarak yorumlamıştır. Eserin hadis usulüne dair mukaddimesi Mişkâtü'l-Mesâbîh, ile birlikte Hindistan'da basıldığı gibi (1312, 1899) Selmân el-Hüseynî en-Nedvî tarafından Mukaddime fî usûli'l-hadîs adıyla ayrıca neşredilmiştir (Beyrut 1404 / 1984). Dihlevî, Mişkâtü'l-Mesâbîḥ'e daha büyük hacimde Farsça olarak Eşiʿatü'l-Lemaʿât fî şerhi Kitâbi'l-Mişkât adıyla bir şerh daha yazmıştır. Bu eser dört cilt halinde Leknev'de basılmıştır (1277). Mişkât üzerinde Arapça olarak kaleme aldığı Esmâʾü'r-ricâl ve'r-ruvâti'l-mezkûrîn fî Kitâbi'l-Mişkât (bk. GAL Suppl., I, 621) ve Câmiʿu'l-berekât fî müntehabi şerhi'l-Mişkât adlı iki eseri daha vardır. 2. Mâ sebete bi's-sünne fî eyyâmi's-sene (Kalküta 1253/1837; Leknev 1307). Eserde muhtelif aylarda yapılması tavsiye edilen ibadet ve davranışlara dair rivayetler tenkit edilmektedir. 3. Tarîku'l-ifâde (Kalküta 1252 / 1836). Fîrûzâbâdî'nin Sifrü's-saʿâde adlı eserine Farsça olarak yazılmış şerhtir. Kitap et-Tarîku'l-kavîm şerhu's-sırâti'l-müstakım adıyla da bilinmektedir. 4. Tahkıku'l-işâre ilâ taʿmîmi'l-beşâre bi'l-cenne. Aşere-i mübeşşere*den başka muhtelif hadislerde cennetle müjdelendikleri belirtilen sahâbîlere dairdir. Dihlevî'nin ayrıca bazı kırk hadis çalışmaları, Risâle fî aksâmi'l-hadîs adlı bir kitabı ile Hz. Peygamber'e salâtü selâma dair eserleri de vardır.

B) Tasavvufla İlgili Olanlar. 1. Miftâhu'l-Fütûh (Leknev 1298 / 1881). Abdülkadir-i Geylânî'nin Fütûhu'l-gayb adlı eserinin Farsça tercüme ve şerhidir. 2. Cezzâbü'l-kulûb ilâ tarîki'l-mahbûb. Tasavvufa intisap eden kişinin yapması gereken şeyleri otuz üç babda özetlediği bir eserdir. 3. Meracü'l-bahreyn fi'l-cemʿi beyne't-tarîkayn (Delhi 1265/1848). Şeriatla tarikatın uyum içinde bulunduğunu göstermek üzere Farsça olarak kaleme alınmış bir eserdir. 4. Tahsîlü't-taʿarruf fî maʿrifeti'l-fıkhi ve't-tasavvuf. Müellif bu Arapça eserinde de aynı konuyu işlemiştir. 5. Âdâbü's-sâlihîn. Gazzâlî'nin İhyâʾü ulûmi'd-dîn'inden yeme, içme, uyuma, âdâb-ı muâşeret ve benzeri konuları özetlediği Farsça bir eserdir. Dihlevî'nin tasavvufa dair Mektûbât ve Terceme-i Gunyeti't-tâlibîn adlı eserleri de vardır.

C) Biyografiyle İlgili Olanlar. 1. Medâricü'n-nübüvve ve merâtibü'l-fütüvve (I-II, Delhi 1281 / 1864). Hz. Peygamber'in hayatına dair Hindistan'da yazılan kitapların en mükemmeli kabul edilen Farsça bir eserdir. Menâhicü'n-nübüvve adıyla Urdu diline de tercüme edilmiştir (Leknev 1277). 2. Matlaʿu'l-envâri'l-behiyye fi'l-hilyeti'l-celiyyeti'n-nebeviyye. Arapça olan bu eser de Hz. Peygamber'in ahlâkı ve şemâiline dairdir. Kitabın bir nüshası Bengladeş'te el-Cem'iyyetü'l-Asyeviyye Kütüphanesi'ndedir. 3. el-Envârü'l-celiyye fî ahvâli'l-meşâyihi'ş-Şâzeliyye. Şâzeliyye tarikatına mensup sekiz büyük âlimin hal tercümesidir. 4. Zâdü'l-müttakın fî sülûki tarîki'l-yakın. Ali el-Müttakı ile onun talebesi ve kendi hocası Abdülvehhâb b.

Veliyyullah ve daha başkalarının biyografilerini ihtiva eden eserin iki yazma nüshası bilinmektedir (bk. bibl.). 5. Zübdetü'l-âsâr fî ahbâri kutbi'l-ahyâr (Bombay 1304 / 1887). Abdülkādir-i Geylânî'nin hal tercümesine dairdir. 6. Ahbârü'l-ahyâr fî ahvâli'l-ebrâr (Delhi 1270 / 1853). Kendi biyogrofisini de ihtiva eden kitap Hintli âlim ve mutasavvıflara dair olup Dihlevî'nin ilk eseridir. Aynı konuda Farsça olarak kaleme aldığı Ahvâl-i Eʾimme-i İsnâ ʿAşer ve Zübdetü'l-esrâr fî menâkıbi gavsi'l-ebrâr adlı kitapları da vardır.

D) Diğer Eserleri. Dihlevî'nin ayrıca tarih, fıkıh, mantık, nahiv ve diğer ilimlere dair muhtelif çalışmaları olup bunlardan bazıları şunlardır: 1. Cezbü'l-kulûb ilâ diyâri'l-mahbûb. Farsça olarak kaleme alınan ve Târîh-i Medîne olarak da bilinen eser Hakîm Seyyid Ali İrfan tarafından Urduca'ya tercüme edilmiş ve yayımlanmıştır (Lahor 1988). 2. Fethu'l-mennân fî teʾyîdi mezhebi'n-Nuʿmân. Fıkhî konuları hadislerle açıkladığı bir eserdir (bk. GAL Suppl., II, 603). 3. Tekmîlü'l-îmân ve takviyetü'l-îkān. Akaide dair olan bu Farsça eserinde hilâfet konusunu geniş bir şekilde ele almıştır. 4. et-Târîhu'l-Hakkı. Farsça olarak kaleme alınan eser Hindistan'da İslâmiyet'in yayılışından X. (XVI.) yüzyıla kadar geçen dönemi içine alan bir Hint tarihidir. 5. Zikrü'l-mülûk. Bu eserde Gurîler devrinden Ekber Şah zamanına kadar olan dönemi içine alan bir Hint tarihidir. 6. İrşâdü'l-mekâtîb ve'r-resâʾil ilâ erbâbi'l-kemâl ve'l-fezâʾil. Müellifin çoğu tasavvufa dair altmış yedi risâlesinden meydana gelmiştir.

Dihlevî bunlardan başka, Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin mantığa dair Şemsiyye adlı eserini hem şerhetmiş hem de ed-Dürretü'l-behiyye adıyla ihtisar etmiştir. Ayrıca tecvide dair ed-Dürrü'l-ferîd fi'l-kırâʾati ve't-tecvîd (fî beyâni kavâʿidi't-tecvîd) adlı bir çalışması, tefsire dair Taʿlîku'l-hâvî ʿalâ tefsîri'l-Beyzâvî adlı bir kitabı olduğu kaydedilmektedir. Âdâbü'l-libâs adlı kitabı da önemli eserlerindendir.

BİBLİYOGRAFYA:Abdülhak ed-Dihlevî, Mukaddime fî usûli'l-hadîs (nşr. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî), Beyrut 1404/1984, nâşirin mukaddimesi, s. 27-30; Keşfü'z-zunûn, I, 581; Sıddık Hasan Han, Ebcedü'l-ʿulûm, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), III, 228-229; a.mlf., el-Hıtta fî zikri's-sıhâhi's-sitte, Beyrut 1405/1985, s. 146; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 725-728; Serkîs, Muʿcem, I, 889; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-havâtır, V, 206-215; Brockelmann, GAL Suppl., I, 621; II, 603; Îzâhu'l-meknûn, I, 88, 360, 608; II, 16, 66, 179, 419, 526; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 503; Muhyiddin el-Elvâî, ed-Daʿvetü'l-İslâmiyye ve tetavvüruhâ fî şibhi'l-kārreti'l-Hindiyye, Dımaşk 1406/1986, s. 379, 384, 387, 401, 412, 427, 433; Zübeyd Ahmed, el-Âdâbü'l-ʿArabiyye, s. 85-86, 9697; Muhammed Ahmed es-Sıddîkı, "eş-Şeyh ʿAbdülhak el-Muhaddis ed-Dihlevî", Sekāfetü'l-Hind, XII/4, New Delhi 1961, s. 39-44; Mahmûd Ahmed Gazî, "el-İmâmü'l-muhaddis ʿAbdülhak ed-Dihlevî", MMLADm., LI/3 (1976), s. 592-611; M. S. Akhtar, "An Introduction to the Life and Works of Sheikh ʿAbd al-Haqq Muhaddith Dihlavı", MW, sy. 68 (1978), s. 205-214; Iqtidar Hussain Siddiqui, "Zad al-Muttaqeen wa Saluk-i Tariq al-Yaqin", Bulletin of the Institute of Islamic Studies, sy. 17-21, Aligarh 1984-88, s. 69-79; Mohammad Shafi, "ʿAbd al-Hakk b. Sayf al-Dın", EI² (İng.), I, 60-61; a.mlf., "ʿAbdülhak Hakkı b. Seyfiddîn", UDMİ, XII, 830-832; N. H. Zaidi, "ʿAbd al-Haqq Dehlawı", EIr., I, 113-114.

İsmail Hakkı Ünal

İBN ALLÂN (ابن علان) Muhammed Alî b. Muhammed Allân b. İbrâhîm el-Bekrî es-Sıddîkī (ö. 1057/1648) Hadis ve tefsir âlimi, tarihçi.

20 Safer 996'da (20 Ocak 1588) Mekke'de dünyaya geldi. 980 (1572) yılı civarında doğduğu da söylenmiştir. Bekrî ve Sıddîkī nisbeleriyle anılması Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelmesiyle ilgili olup Mekke'nin birçok âlim yetiştiren köklü bir ailesine mensubiyetinden dolayı Mekkî nisbesiyle de zikredilmiştir. Muhibbî, onun dördüncü dedesi Abdülmelik b. Ali'yi VIII. (XIV.) yüzyılın müceddidi kabul eder (Ḫulâṣatü'l-es̱er, IV, 184). Anne tarafından soyu Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib'e dayanır. Ömrünü Mekke'de geçiren İbn Allân, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra Abdürrahîm b. Hassân el-Hanefî'den nahiv, Abdülmelik el-İsâmî'den belâgat, amcası Ahmed b. İbrâhim'den hadis, fıkıh ve tasavvuf öğrendi. Hasan b. Muhammed ed-Dımaşkī, Mısır muhaddisi diye tanınan Muhammed Hicâzî eş-Şa'râvî gibi âlimlerden başta Ṣaḥîḥ-i Buḫârî olmak üzere hadis kitaplarını icâzet yoluyla aldı. Hadis rivayet ve dirayet ilmi yanında kıraat, nahiv, belâgat, tasavvuf, tarih, fıkıh ve edebiyata nüfuzu ile de tanındı. On sekiz yaşında ders okutmaya, yirmi dört yaşında fetva vermeye başladı. Kâbe revaklarında verdiği derslerle şöhreti yayıldı. Cava ve Yemen'den gelen talebelerine Ṣaḥîḥ-i Buḫârî okuttu. Muhammed Hasan b. Ali el-Uceymî, Fazl b. Abdullah et-Taberî, Ahmed el-Esedî gibi âlimler onun talebelerinden bazılarıdır. Geçimini kitap istinsahı ve kitap ticaretiyle sağlayan ve döneminin Süyûtî'si olarak anılan İbn Allân 11 Zilhicce 1057'de (7 Ocak 1648) Mekke'de vefat etti ve İbn Hacer el-Mekkî'nin kabri yakınına defnedildi. Ölüm tarihi 1058 olarak da zikredilmiştir.

Eserleri. Kaynaklarda İbn Allân'ın eserlerinin sayısı hakkında farklı bilgiler bulunmaktaysa da Hâlid el-Hâlidî onun doksan bir eserini tesbit etmiştir. A) Tefsir. 1. Żiyâʾü's-sebîl ilâ meʿâni't-Tenzîl (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1875/1-2). 2. Refʿu'l-iltibâs bi-beyâni iştirâki meʿâni'l-Fâtiḥati ve sûreti'n-Nâs (Nuruosmaniye Ktp., nr. 2430, vr. 226-232). 3. Refʿu'l-iştibâh. Neml sûresinin 65. âyetinin i'rabıyla ilgili olan eserin bir nüshası Medine'de Mektebetü'l-Mahmûdiyye'de kayıtlıdır (Mecmua, nr. 100).

B) Hadis. 1. Delîlü'l-fâliḥîn li-ṭuruḳı Riyâżi'ṣ-ṣâliḥîn. Nevevî'nin Riyâżü'ṣ-ṣâliḥîn adlı eserinin şerhi olup Mahmûd Hasan Rebî' tarafından neşredilmiştir (I-IV, Kahire 1347, 1385/1966, 1971, 1977, 1987; ayrıca bk. RİYÂZÜ's-SÂLİHÎN). 2. el-Fütûḥâtü'r-rabbâniyye ʿale'l-Eẕkâri'n-Neveviyye. Nevevî'nin el-Eẕkâr'ının yedi cilt hacmindeki şerhidir (Kahire 1323, 1348, 1351/1933; Malta 1331; İstanbul 1375/1955). 3. Refʿu'l-ḫaṣâʾiṣ ʿan ṭullâbi'l-ḫaṣâʾiṣ. Müellifin Fetḥu'l-ḳarîbi'l-mücîb fî naẓmi ḫaṣâʾiṣi'l-ḥabîb adlı manzumesinin şerhi olup Süleymaniye (Lâleli, nr. 583; Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 209), İstanbul Üniversitesi (nr. 892), Çorum İl Halk (nr. 2087), Princeton Üniversitesi (Garrett, nr. 649) ve Ezher (nr. 716) kütüphanelerinde nüshaları vardır. 4.

el-Vechü'ṣ-ṣabîḥ fî ḫatmi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin son hadisinin şerhinden ibarettir (Nuruosmaniye Ktp., nr. 2431, vr. 243-248). 5. Tercümetü'l-Buḫârî. Bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (nr. 8995) bulunmakta olup Aḫlâḳu'l-Buḫârî adıyla Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlı olan kitabın da aynı eser olabileceği belirtilmiştir (M. Habîb el-Hîle, s. 329). 6. el-Ḳavlü'l-ḥaḳ ve'n-naḳlü'ṣ-ṣarîḥ bi-cevâzi en yüderrise fî cevfi'l-Kaʿbe el-ḥadîs̱e'ṣ-ṣaḥîḥ. Kâbe'nin yanında Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini okutması sebebiyle müellife yöneltilen tenkitlere verilen cevaptan ibaret olup bir nüshası Medine'de el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye'dedir (Mecmû', nr. 1645).

C) Akaid. 1. Bedîʿu(Bedâʾiʿu)'l-meʿânî fî şerḥi ʿaḳīdeti (ḳaṣîdeti)'ş-Şeybânî. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile (nr. 2619) Bağdat Hazâinü'l-evkāf'ta (nr. 4811/2) nüshaları mevcuttur. 2. el-ʿİḳdü'l-ferîd fî taḥḳīḳi't-tevḥîd. Eserin bir nüshası Cakarta Millî Kütüphanesi'ndedir (nr. DCLI). 3. Fetḥu'l-vâḥid vaḥde fî ḥükmi'l-ḳāʾil li'l-vücûdi bi'l-viḥde. Bu eserin de bir nüshası Cakarta Millî Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. CXIX). 4. Ġavṣü'l-biḥâri'z-zâḫire. Gazzâlî'nin ed-Dürretü'l-fâḫire adlı eserinin şerhidir (DİA, X, 32).

D) Ahlâk-Tasavvuf. 1. el-Mevâhibü'l-fetḥiyye ʿale'ṭ-Ṭarîḳati'l-Muḥammediyye. Birgivî'nin eserinin şerhi olup Süleymaniye (Harput, nr. 15; Kılıç Ali Paşa, nr. 602, 603; İsmihan Sultan, nr. 287 [eksik]; Lâleli, nr. 1410; Süleymaniye, nr. 713; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 688; Yozgat, nr. 459, 827; Fâtih, nr. 2691, 2692, 2693; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1673), Millet (Feyzullah Efendi, nr. 1251, 1252), Beyazıt Devlet (Bayezid, nr. 1474, 1475, 1476; Veliyyüddin Efendi, nr. 1945, 1946), Âtıf Efendi (nr. 1425) ve Kayseri Râşid Efendi (nr. 168) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. 2. et-Telaṭṭuf fi'l-vüṣûl ile't-Taʿarruf. İbn Hacer el-Heytemî'nin et-Taʿarruf fi'l-aṣleyn ve't-taṣavvuf adlı eserinin şerhi olup ilk doksan altı sayfası Mekke'de (1330/1912), geri kalan kısmı (s. 97-144) Kahire'de (1354/1936) yayımlanmıştır.

E) Arap Dili. 1. Ḥadâʾiḳu'l-elbâb fî ʿilmi ḳavâʿidi'l-iʿrâb. Bir nüshası Medine'de el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye'de kayıtlıdır (nr. 100). 2. Fetḥu'l-kerîmi'l-vehhâb fî şerḥi naẓmi ḳavâʿidi'l-iʿrâb (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 8924). 3. el-Muḳarreb fî maʿrifeti mâ fi'l-Ḳurʾân mine'l-muʿarreb. Bir nüshası Medine'de el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye'de (nr. 100) bulunmaktadır. 4. Dâʿi'l-felâḥ li-muḫbeyâti'l-İḳtirâḥ.

Süyûtî'nin el-İḳtirâḥ fî uṣûli ʿilmi'n-naḥv adlı eserinin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3264, Esad Efendi, nr. 3064; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 1117). 5. Ḥüsnü'l-ʿibâre fî naẓmi risâleti'l-istiʿâre. Câmiatü İmâm Muhammed b. Suûd Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (Mecmua, nr. 1296, vr. 54-57). 6. Laṭîfü'r-remz (rumûz) ve'l-işâre ilâ ḫabâyâ zevâyâ Ḥüsni'l-ʿibâre. Bir önceki manzum eserin şerhi olup Süleymaniye (Lâleli, nr. 2998) ve Princeton Üniversitesi (Garrett, nr. 59)

kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. 7. ez-Zehru ve'l-ʿudde fî şerḥi'l-Bürde. Bûsîrî'nin meşhur kasidesinin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Servili, nr. 144). 8. el-Mineḥu'l-aḥadiyye bi-taḳrîbi meʿâni'l-Hemziyye. Yine Bûsîrî'ye ait el-Ḳaṣîdetü'l-hemziyye'nin şerhi olan eserin bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir (Bayezid, nr. 3545). 9. en-Nefeḥâtü'l-ʿanberiyye fî medḥi (mevlidi) ḫayri'l-beriyye (Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 1087). 10. Fetḥu rabbi'l-beriyye bi-taḫmîsi'l-ḳaṣîdeti'l-hemziyye. Bir nüshası Mekke'de Câmiatü Melik Abdilazîz'de kayıtlıdır (nr. 239/8). 11. İtḥâfü (ifâdetü)'l-fâżıl bi'l-fiʿli'l-mebniyyi li-ġayri'l-fâʿil. Meçhul sigasıyla kullanılan fiilleri ihtiva eden ve alfabetik olarak düzenlenen eserin çeşitli baskıları yapılmıştır (Dımaşk 1348/1929; nşr. Yüsrî Abdülganî Abdullah, Beyrut 1987). 12. Taḫmîsü ḳaṣîdeti Ebî Medyen (Kahire 1305).

F) Diğer Eserleri. 1. Mevridü'ṣ-ṣafâ fî mevlidi'l-Muṣṭafâ. Hz. Peygamber'in doğumuyla ilgili rivayetleri ele alan eserin Süleymaniye (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1143, vr. 46-74) ve Kayseri Râşid Efendi (nr. 364) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. 2. İtḥâfü ehli'l-İslâm ve'l-îmân bi-beyâni enne'l-Muṣṭafâ lâ yaḫlû ʿanhü zamân (DİA, XVI, 280). 3. eṭ-Ṭayfü'ṭ-ṭâʾif bi-fażli'ṭ-Ṭâʾif (bi-târîḫi Vec ve'ṭ-Ṭâʾif). Tâif'in özellikleri, İbn Abbas ve Muhammed b. Hanefiyye'nin menkıbeleri gibi konuları ihtiva etmektedir. Eserin Câmiatü Melik Suûd Kütüphanesi'ndeki nüshasına (nr. 4850) dayanılarak Ebû Abdurrahman b. Akīl ez-Zâhirî ve Yahyâ Mahmûd Saadî tarafından başlatılan neşir çalışmaları halen devam etmektedir (Sâlih Süleyman, IV/4, s. 551-553). 4. Buġyetü'ẓ-ẓurefâʾ fî maʿrifeti'r-rudefâʾ. Hz. Peygamber'in terkisine aldığı kırktan fazla sahâbîye dair bir eserdir (Tire İlçe Halk Ktp., Necip Paşa Vakfı, nr. 283). 5. el-Minne fî beyâni baʿżı muvâfaḳāti'l-Kitâb ve's-Sünne. Müellifin, daha sonra nâzil olan âyetlerin veya Resûl-i Ekrem'in beyanlarının görüşlerini teyit ettiği sahâbîlere dair Muvâfaḳātü cemʿ min aṣḥâbihî li-âyât Ḳurʾâniyye ve âs̱âri'n-nebeviyye (itḥâfü's̱-s̱iḳāt fi'l-muvâfaḳāt) adlı manzum eserine kendisinin yazdığı şerhtir (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 86). 6. Ḳurretü'l-ʿayn min ḥadîs̱i istemtiʿû min hâẕe'l-beyt feḳad hüdime merreteyn (Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 364). 7. İnbâʾü müʾeyyedi'l-celîl murâd bi-binâʾi beyti'l-vehhâbi'l-cevâd (Feżâʾilü Mekke). 1039 (1630) yılında sel yüzünden Kâbe'nin harap oluşunu ve yeniden inşasını anlatan eser üzerinde Hâlid Hamd el-Hâlidî yüksek lisans çalışması yapmıştır (1407/1987 [Riyad], Câmiatü Melik Suûd). 8. Fetḥu'l-ḳadîr fi'l-aʿmâli'l-letî yaḥtâcü ileyhâ men ḥaṣale lehû bi'l-mülk ʿale'l-beyti velâyete't-taʿmîr (Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 364). 9. Tenbîhü ẕevi'n-nühâ ve'l-ḥicr ʿalâ feżâʾili aʿmâli'l-ḥicr (Âtıf Efendi Ktp., nr. 2813). 10. el-ʿAlemü'l-müfred fî fażli'l-Ḥaceri'l-esved. Âtıf Efendi (nr. 2813), Kayseri Râşid Efendi (nr. 364) kütüphanelerinin yanı sıra Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye (nr. 3184) ve Medine'de el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye'de (nr. 1645) nüshaları mevcuttur. 11. Viṣâlü'l-muraḳḳam fî Dâri'l-Erḳam (Âtıf Efendi Ktp., nr. 2813). 12. en-Nebeʾü'l-ʿaẓîm (Mektebetü Mekketi'l-Mükerreme, nr. 1205). 13. Ḳalâʾidü'l-cümân fî naẓmi ʿavâmili ʿâlimi Cürcân. Bu eserle şerhinin bir nüshası Medine'de el-

Mektebetü'l-Mahmûdiyye'de (nr. 100) bulunmaktadır. 14. Risâle fî sekerâti'l-mevt (Bağdat Dârü'l-evkāfi'l-âmme, nr. 7071/16). 15. er-Risâletü'n-nâfiʿa (Bağdat Dârü'l-evkāfi'l-âmme, nr. 2415/3). 16. el-Beyân ve'l-iʿlâm fî tevcîhi farîżati ʿimâreti's-sâḳıt mine'l-beyti li-sulṭâni'l-İslâm (Medine el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, nr. 1645/3). 17. Ḥüsnü'n-nebeʾ fî fażli mescidi Ḳubâ. Kubâ Mescidi hakkında daha önce Zehrü'r-rubâ adıyla bir eser kaleme alan İbn Allân, bu çalışmasında İbrâhim b. Abdullah el-Vessâbî el-Yemenî'nin Cevâhirü'l-enbâʾ fî fażli mescidi Ḳubâ adlı eserini ihtisar etmiştir. Ḥüsnü'n-nebeʾin bir nüshası Hindistan'da Râmpûr Rızâ Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 3630). 18. Şerḥu menseki'n-Nevevî (Fetḥu'l-fettâḥ fî şerḥi'l-Îżâḥ). Nevevî'nin el-Îżâḥ fi'l-menâsik adlı eserinin şerhidir (Câmiatü Melik Suûd Ktp., nr. 1302). 19. Îḳādü'l-meṣâbîḥ li-meşrûʿiyyeti ittiẖâẕi'l-meṣâbîḥ (Princeton Üniversitesi Ktp., Garrett, nr. 2010). 20. Tuḥfetü ẕevi'l-idrâk fi'l-menʿ mine't-tünbâk. Müellif bu eserine Tenbîhü ẕevi'l-idrâk bi-ḥürmeti tenâvüli't-tünbâk adıyla bir muhtasar yazmıştır (Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 486).

Kaynaklarda İbn Allân'a nisbet edilen diğer bazı eserler de şunlardır: el-Beyân ve nihâyetü't-tibyân fî târîẖi Âli ʿOs̱mân, el-Menhelü'l-ʿaẕbü'l-müfred fi'l-fetḥi'l-ʿOs̱mânî li-Mıṣr ve men vellâ niyâbete ẕâlike'l-beled, İʿlâmü'l-iẖvân bi-taḥrîmi'd-duẖân, el-Fetḥu'l-müstecâd li-Baġdâd, en-Nefeḥâtü'l-erîce fî müteʿalliḳāti beyti ümmi'l-müʾminîn Ḫadîce, Dürerü'l-ḳalâʾid fîmâ yeteʿallaḳu bi-zemzem ve siḳāyeti'l-ʿAbbâs mine'l-fevâʾid (eserleri için ayrıca bk. M. Habîb el-Hîle, s. 316-330).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Allân, Ḥüsnü'l-ʿibâre, Câmiatü İmam Muhammed b. Suûd Ktp., nr. 1296, vr. 54-57; a.mlf., Ġavṣü'l-biḥâri'z-zâẖire, Mektebetü Cakarta, nr. 32, vr. 2a; Keşfü'ẓ-ẓunûn, I, 6, 306-307, 486; II, 959, 1119, 1287; Ali et-Taberî, el-Ercü'l-miskî fi't-târîẖi'l-Mekkî (haz. Muhammed Sâlih et-Tâsân, doktora tezi, 1975, University of Edinburgh), II, 226; Muhammed b. Ali et-Taberî, İtḥâfü fużalâʾi'z-zamân, Câmiatü Melik Suûd Ktp., nr. 224, II, 100; Muhammed Hasan el-Uceymî, Ḫabâye'z-zevâyâ, Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Dihlevî, nr. 7, vr. 356-358; Muhibbî, Ḫulâṣatü'l-es̱er, I, 157; IV, 184-189, 256; Abdullah Mirdâd Ebü'l-Hayr, el-Muḫtaṣar min kitâbi Neşri'n-nevr, Mekke 1292, I, 7, 85; II, 207, 228, 412-416, 447, 464-471; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 283-284; Îżâḥu'l-meknûn, I, 15, 82, 100, 102, 128, 189, 207, 208, 247; II, 169, 170, 248, 575, 594, 605, 647, 663, 665; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 252, 277, 505; Brockelmann, GAL, II, 512-513; Ziriklî, el-Aʿlâm, VI, 187; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XI, 54-55; Hâlid el-Hâlidî, Enbâʾü'l-Müeyyedi'l-Celîl Murâd bi-binâʾi beyti'l-vehhâbi'l-cevâd (yüksek lisans tezi, 1986, Câmiatü Melik Suûd), s. 31-56, 58-78; M. Habîb el-Hîle, et-Târîẖ ve'l-müʾerriẖûn bi-Mekke, Mekke 1994, s. 314-330; Bender b. Muhammed b. Reşîd el-Hemezânî, el-Menhecü't-târîẖî li-müʾerrihî Mekkete'l-mükerreme fi'l-ḳarni'l-ḥâdî ʿaşer el-hicrî, Riyad 1418/1997, s. 115-146, 521-542; Sâlih b. Süleyman el-Haccî, "eṭ-Ṭayfü't-tâʾif bi-fażli'ṭ-Ṭâʾif li'bn ʿAllân", ʿÂlemü'l-kütüb, IV/4, Riyad 1404/1984, s. 551-553; Mehdî Selmâsî, "İbn ʿAllân", DMBİ, IV, 325-326.

Sâmî es-Sakkâr

NECMEDDİN el-GAZZÎ (نجم الدين الغزّي) Ebü'l-Mekârim (Ebü's-Suûd, Ebü'l-Mehâsin) Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Âmirî el-Gazzî ed-Dımaşkī (ö. 1061/1651) Fıkıh, hadis ve biyografi âlimi.

---

13 Şâban 977'de (21 Ocak 1570) Dımaşk'ta doğdu. Gazze'den Dımaşk'a göç eden bir ulemâ ailesine mensuptur. İlk öğrenimine Dımaşk'ta babası Bedreddin el-Gazzî'nin yanında başladı. Yedi yaşında iken babası ölünce tahsiliyle annesi ilgilendi ve Zeynüddin Ömer b. Sultan, Şehâbeddin Ahmed b. Yûnus el-Îsâvî, Muhibbüddin b. Takıyyüddin diye bilinen Kadı Muhibbüddin Muhammed b. Ebû Bekir el-Ulvânî el-Hamevî, Osman el-Yemânî gibi âlimlerin derslerine devam etmesini sağladı. Necmeddin el-Gazzî 1001-1032 (1593-1623) yılları arasında Ba'lebek, Halep ve İstanbul gibi şehirleri ziyaret edip ulemâ ile göRüştü. Hac maksadıyla birkaç defa Hicaz'a gitti. 1025'te (1616) hocası Şehâbeddin el-Îsâvî'den sonra el-Medresetü'ş-Şâmiyye el-Berrâniyye'ye müderris tayin edildi. Emeviyye Camii'nde imamlık, ayrıca vâizlik ve müftülük gibi görevleri de ölümüne kadar sürdürdü. Rakiplerinin hasedi yüzünden müderrislikten azledildiyse de daha sonra tekrar görevine döndü. Bunun yanında Emeviyye Camii'nde Kubbetü'n-nesr'de ders vermeye başladı. 18 Cemâziyelâhir 1061'de (8 Haziran 1651) Dımaşk'ta vefat etti ve Şeyh Rislân (Arslan) ed-Dımaşkī Kabristanı'nda defnedildi. Dımaşklı birçok şair onun ölümü üzerine kasideler yazmış, Muhammed b. Yûsuf ed-Dımaşkī kasidesinin bir beytinde ölümüne tarih düşürmüştür. "Şeyhülislâm, hâfızü'l-asr, hâfızü'ş-Şâm, hâtimetü huffâzi'ş-Şâm, muhaddisü'ş-Şâm, muhaddisü'd-dünyâ" lakaplarıyla anılan Necmeddin el-Gazzî hadis ve fıkıhta devrinin önde gelen âlimlerinden olup zamanının Şâfiî'si diye kabul edilir. Tasavvufa ilgi duyduğu ve Suriye'de üç abdâldan biri olduğu kaydedilir (Muhibbî, IV, 199-200). Dinî ilimler yanında şiir, nahiv, edebiyat, tarih ve tıp gibi sahalarda da geniş bilgi sahibiydi. Öğrencileri arasında Kûrânî, İsmâil en-Nablusî, Abdülganî en-Nablusî, İbrâhim b. Mansûr el-Fettâl, Ahmed b. Kemâleddin el-Bekrî, oğlu Suûdî b. Muhammed el-Gazzî, yeğeni Zeynelâbidîn b. Zekeriyyâ el-Gazzî, Abdurrahman b. Zeynelâbidîn el-Gazzî, Nakîbzâde Abdülkādir b. Yûsuf el-Halebî, torunu Abdülkerîm b. Suûdî, İbn Hamza Abdülkerîm b. Muhammed el-Hüseynî, Ebü'l-Mevâhib Muhammed b. Abdülbâkī ve İbn Hamza Muhammed b. Kemâleddin gibi âlimler bulunmaktadır.

Eserleri. Necmeddin el-Gazzî elliye yakın eser yazmışsa da bunların bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Başlıca eserleri şunlardır: 1. el-Kevâkibü's-sâʾire bi-menâķıbi aʿyâni'l-miʾeti'l-ʿâşire. Gazzî eserin önsözünde, "Ümmetimden her asırda ileri gelenler bulunur" hadisi gereğince, yaşadığı X. (XVI.) yüzyılda da önemli şahsiyetler yetiştiğini, fakat bunlar Hakkında derli toplu bir eser bulunmadığını belirttikten sonra bu yüzyılda yaşamış şahsiyetlerin hal tercümesini içeren bir kitap yazmak için teşvik edildiğini, bu konuda daha önce kaleme alınmış eser olarak sadece

Şemseddin İbn Tolun el-Hanefî'nin et-Temettuʿ bi'l-iḳrân isimli kitabının bir parçasıyla yine onun Müfâkehetü'l-ẖillân adlı eserinin ilk iki cüzünü gördüğünü ve onun sadece, vefatlarına yetiştiği kimselerin vefat tarihini vermekle yetindiğini kaydetmektedir. Müellif el-Kevâkibü's-sâʾire'yi yazarken Suriye, Kahire ve Haremeyn bölgelerinde yetişen şahsiyetlerle ilgili bilgileri şifahî olarak derlemiş, Osmanlı devlet ricâlinin hal tercümelerini Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin eş-Şeḳāʾiḳu'n-nuʿmâniyye'siyle babası Bedreddin el-Gazzî'nin el-Meṭâliʿu'l-Bedriyye adlı seyahatnâmesinden özetlemiş, ayrıca kendisine ulaşan bazı bilgilerden, şahsî araştırmalarından da istifade etmiştir. Gazzî, X. (XVI.) yüzyılda hüküm süren bazı hükümdarların biyografilerini de eserine ilâve etmiş, Kutbüddin el-Mekkî'nin el-Berḳu'l-Yemânî fi'l-fetḥi'l-ʿOs̱mânî'sinin Mekke ile ilgili kısımlarını değerlendirmiştir. Eserin kaynaklarından biri de Radıyyüddin İbnü'l-Hanbelî'nin Dürrü'l-ḥabeb fî târîẖi aʿyâni Ḥaleb'idir. Ancak Gazzî bu eserin gereksiz bilgilerle, nakkaş, tâcir, mugannî, mutrip, âşık, mimar gibi çeşitli kesimlerden pek çok kişinin hal tercümesiyle doldurulmuş olduğunu söyler. Nuaymî'nin el-ʿUnvân fî żabṭi mevâlîd ve vefeyâti ehli'z-zamân ve Abdülvehhâb eş-Şa'rânî'nin eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ ile eṭ-Ṭabaḳātü'l-vüsṭâ adlı kitapları, Bedreddin el-Alâî el-Hanefî'nin 917-934 (1511-1528) yılları arasında meydana gelen Kahire ile ilgili hadiselere dair eserinin bir parçasıyla Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed el-Hımsî el-Hatîb eş-Şâfiî'nin önemli tarihî olayları ve vefat tarihlerini ihtiva eden muhtasar tarihinin bir bölümü de Gazzî'nin faydalandığı kaynaklar arasında zikredilebilir. 901-1000 (1495-1592) yılları arasında vefat edenlerin hal tercümesini içeren eser üç tabaka üzerine tertip edilmiş, her tabaka ricâli alfabetik olarak sıralanmış, bu arada Muhammed adını taşıyanlar öne alınmıştır. Gazzî hal tercümesini verdiği şahısların adını, lakabını ve künyesini zikretmiş, doğum ve ölüm tarihlerini tam olarak tesbite çalışmış, tesbit yapamadığı durumlarda tahminde bulunmuştur. Bu arada, diğer kaynaklarda verilen tarihlerin kendi kitabıyla uyuşmadığında kendisine itimat edilmesini, çünkü bu bilgileri güvenilir kişilerden elde ettiğini söylemektedir. Eser Cebrâil Süleyman Cebbûr tarafından tahkik edilerek yayımlanmış (I-III, Beyrut 1945, 1959, 1979), Cebbûr'un gözünden kaçan bazı hataları Muhammed Ahmed Dehmân tashih etmiştir (MMİADm., XXV [1950], s. 561). 2. İtḳānü mâ yaḥsünü mine (min beyâni)'l-aẖbâri'd-dâʾire (el-eḥâdîs̱i'l-câriye) ʿale'l-elsün. Müellif eserini Bedreddin ez-Zerkeşî'nin el-Leʾâli'l-mens̱ûre (et-Teẕkire fi'l-eḥâdîs̱i'l-müştehire), Süyûtî'nin ed-Dürerü'l-müntes̱ire fi'l-eḥâdîs̱i'l-müştehire ve Şemseddin es-Sehâvî'nin el-Maḳāṣıdü'l-ḥasene adlı kitaplarından faydalanıp halk arasında meşhur olan diğer bazı hadisleri de ilâve etmek suretiyle ortaya koymuştur. İtḳān başta Aclûnî olmak üzere birçok müellifin ilgisini çekmiş ve kaynak olarak kullanılmıştır. Halîl b. Muhammed el-Arabî tarafından neşredilen eseri (I-II, Kahire 1415/1995) müellifin torunlarından Ahmed b. Abdülkerîm el-Âmirî el-Gazzî el-Ceddü'l-ḥas̱îs̱ fî beyâni mâ leyse bi-ḥadîs̱ adıyla ihtisar etmiştir (Riyad 1991). İbrâhim b. Süleyman b. Muhammed el-Cînînî de Gazzî'nin Süyûtî, Zerkeşî ve Sehâvî'ye

eklediği hadisleri tesbit ederek Ziyâdât ʿale'l-Maḳāṣıdi'l-ḥasene ve'd-Düreri'l-münteşire adlı eserinde toplamıştır (Zâhiriyye Ktp., nr. 8584). 3. Luṭfü (Latfü)'s-semer ve ḳaṭfü'ṣ-ṣemer min terâcimi aʿyâni'ṭ-ṭabaḳāti'l-ûlâ mine'l-ḳarni'l-hâdî ʿaşer. el-Kevâkibü's-sâʾire'nin zeyli olup XI. (XVII.) yüzyılın önde gelen şahsiyetleri ve Suriye'nin meşhur simaları Hakkında bilgi içerir (nşr. Mahmûd eş-Şeyh, I-II, Dımaşk, ts.). 4. Şerḥu manẓûmeti Ḫaṣâʾiṣi'l-cumʿa (el-Leʾâli'l-müctemiʿa, el-Fevâʾidü'l-müctemiʿa). Radıyyüddin Muhammed el-Gazzî'ye ait eserin manzum şerhidir (Zâhiriyye Ktp., nr. 5244 [müellif hattı]; Berlin Königlichen Bibliothek, nr. 3812). 5. Taḥbîrü'l-ʿibârât fî taḥrîri'l-imârât (Zâhiriyye Ktp., nr. 6636, 8579, 8997 [müellif hattı]). 6. Ḥüsnü't-tenebbüh li-mâ verede fi't-teşebbüh (et-Tenbîh fi't-teşbîh, et-Tenebbüh fi't-teşebbüh). Ahlâka dair yedi ciltlik bir çalışmadır (Zâhiriyye Ktp., nr. 8586, 9030; Edeb, nr. 107-111). 7. Mevâhibü'r-raḥmân ʿalâ Miʾeti'l-meʿânî ve'l-beyân. Ebü'l-Velîd İbnü'ş-Şıhne'ye ait Elfiyye'nin belâgat bölümünün şerhidir (Hidiviyye Ktp., nr. 3540; Dârü'l-kütübi'l-Katariyye, nr. 993; Câmiatü Ümmi'l-kurâ, nr. 400). Necmeddin el-Gazzî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Bülġatü'l-vâcid fî tercemeti'ş-Şeyḫi'l-İslâm el-Vâlid, el-ʿİḳdü'l-manẓûm fî riḥleti'r-Rûm, Tuḥfetü'ṭ-ṭullâb, Mecâlis fî tefsîri sûreti'l-İsrâʾ, el-Hemʿu'l-hettân fî şerḥi ebyâti'l-cemʿi li'ş-Şeyḫ ʿAlvân, Minberü't-tevḥîd ve maẓharü't-tefrîd fî şerḥi cemʿi'l-cevheri'l-ferîd fî edebi'ṣ-ṣûfî ve'l-mürîd ve ʿAḳdü'n-niẓâm li-ʿiḳdi'l-kemâl (Luṭfü's-semer, neşredenin girişi, I, 104-121).

BİBLİYOGRAFYA:Necmeddin el-Gazzî, Luṭfü's-semer ve ḳaṭfü'ṣ-ṣemer (nşr. Mahmûd eş-Şeyh), Dımaşk, ts. (Vezâretü's-sekāfe ve'l-irşâd), neşredenin girişi, I, 11-211; a.mlf., İtḳānü mâ yaḥsünü mine'l-aḫbâri'd-dâʾire ʿale'l-elsün (nşr. Halîl b. Muhammed el-Arabî), Kahire 1415/1995, neşredenin girişi, s. 3-18; a.mlf., el-Kevâkibü's-sâʾire (nşr. Cebrâil Süleyman Cebbûr), Beyrut 1979, Mukaddime, I, 1-10; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, s. e-r; Muhibbî, Ḫulâṣatü'l-eṣer, IV, 189-200; İbn Şâşû, Terâcimü baʿżı aʿyâni Dımaşḳ min ʿulemâʾihâ ve üdebâʾihâ, Beyrut 1886, s. 101-104; Brockelmann, GAL, II, 376; Suppl., II, 402; Îżâḥu'l-meknûn, II, 391-392; Salâhaddin el-Müneccid, Muʿcemü'l-müʾerriḫîne'd-Dımaşḳıyyîn, Beyrut 1398/1978, s. 319-320; Maʿa'l-mektebe, s. 104-105; Ömer Ferruh, Meʿâlimü'l-edebi'l-ʿArabî fi'l-ʿaṣri'l-ḥadîṣ, Beyrut 1406/1986, II, 579-588; Abdulkarim Rafeq, "Social Groups, Identity and Loyalty and Historical Writing in Ottoman and Post-Ottoman Syria", Les Arabes et l'histoire créatrice (ed. D. Chevallier), Paris 1995, s. 83-84; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul 1998, s. 351.

Cevat İzgi

ÜCHÛRÎ (الأجهوري) Ebü'l-İrşâd Nûrüddîn Alî b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Üchûrî el-Mısrî (ö. 1066/1656) Mâlikî fakihi, muhaddis ve mutasavvıf.

967 (1560) veya 975 (1567-68) yılında Mısır'ın Kalyûbiye vilâyetine bağlı Üchûrülverd köyünde doğdu. Dedesi Abdurrahman dönemin önde gelen âlimlerindendi, özellikle Muḫtaṣaru Ḫalîl dersleriyle tanınırdı. Osmanlı döneminde Kahire'de yetişen Üchûrî, aralarında Şemseddin er-Remlî, İbn Kāsım el-Abbâdî, Nûreddin Ali b. Ebû Bekir el-Karâfî, Bedreddin el-Karâfî, Sâlih b. Ahmed el-Bulkīnî,

Osman b. Ali b. Muhammed el-Gazzî, Sâlim b. Abdullah es-Senhûrî ve Muhammed Abdürraûf el-Münâvî'nin de bulunduğu, birçoğu Câmiu'l-Ezher'de ders veren otuza yakın hocadan Arap dili, fıkıh, usûl-i fıkıh, hadis, tefsir, belâgat, mantık ve tasavvuf dersleri aldı. Bu ilimlerde kendini yetiştirdi ve devrin sayılı âlimleri arasına girdi. Mısırlılar'ın yanı sıra Kahire'ye ilim öğrenmeye gelen talebeler özellikle onun fıkıh, hadis ve tasavvuf derslerine büyük ilgi gösterdiler. Yaklaşık 100 yıl yaşadığı için çağdaşlarının yetişemediği hocalardan ders alıp âlî isnad sahibi olması bu ilgiyi daha da arttırdı. Tanınmış öğrencileri arasında ilk Ezher şeyhi Haraşî, Abdülbâkī b. Yûsuf ez-Zürkānî, Muhammed b. Abdülbâkī ez-Zürkānî, İbrâhim b. Mer'î eş-Şübrâhîtî, Ebû İmrân Mûsâ el-Kalyûbî, Nûreddin eş-Şebrâmellisî, Şehâbeddin Ahmed el-Acemî, Ebû Sâlim el-Ayyâşî, Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, Abdülâl b. Abdülmelik b. Ömer el-Ca'ferî el-Bûtîcî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ve Rûdânî sayılabilir. Kaynaklarda açıkça belirtilmese de Üchûrî'nin muhtemelen Câmiu'l-Ezher'de bir ders halkası vardı ve ömrünün son yıllarına kadar burada ders verdi. Şahsıyla ilgili fetvasını beğenmeyen bir öğrencisinin saldırısına uğrayıp yaralandıktan sonra evine çekildiği ve ölümüne kadar derslerini evinde sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Ayyâşî, kendisiyle Özbekiye semtindeki evinde iki defa görüşüp 13 Şevval 1065'te (16 Ağustos 1655) icâzet aldığını nakleder (İḳtifâʾü'l-es̱er, s. 119-120, 149). Hiç evlenmemiş olan Üchûrî 2 Cemâziyelevvel 1066'da (27 Şubat 1656) Kahire'de vefat etti ve İhvetü seyyidinâ Yûsuf adıyla bilinen meşhed civarındaki aile kabristanına defnedildi.

Yaşadığı dönemde Kahire ve dışında Mâlikîler'in şeyhi (fetva reisi) diye tanınan Üchûrî'nin Mâlikî fıkhına dair çalışmaları, özellikle de Muḫtaṣaru Ḫalîl şerhi mezhebin daha sonraki gelişiminde etkili olmuştur. IX. (XV.) yüzyıldan itibaren Muḫtaṣaru Ḫalîl merkezli bir gelişme kaydeden Mâlikî fıkıh literatürü içerisinde Üchûrî'nin şerhiyle başlayıp öğrencileri Abdülbâkī ez-Zürkānî, Haraşî ve Şübrâhîtî'nin şerhleriyle devam eden bir şerh geleneği ortaya çıkmıştır. Bu şerhler muhteva ve üslûp açısından el-Muḫtaṣar şerhleri içinde ayrı bir grup teşkil etmekte, bu geleneğe bağlı çoğu Mısırlı Mâlikî fakihlerine de Ecâhire adı verilmektedir. XII. (XVIII.) yüzyıldan itibaren Mısır Mâlikîliği için şerhler mezhebin kaynak metinleri, Ecâhire'nin şerhlerde ortaya koyduğu tahrîc ve tercihler de mezhebin râcih görüşleri haline gelmiştir. Mezhebin yaşayan diğer ekolü durumundaki Mağribliler ise hem Üchûrî ve takipçilerinin şerhlerine hem mezhep içi rivayet ve tercihlerine daha eleştirel yaklaşırlar. Onlara göre çok yararlı katkılar (fevâid) içermekle birlikte özellikle mezhebin erken dönem kaynaklarındaki görüşlerin nakil ve değerlendirilmesi bakımından ciddi hatalar ihtiva eden söz konusu şerhler dikkatle okunmalı ve ileri sürdükleri şâz tercihlere itibar edilmemelidir. Bu sebeple geç dönem Mağrib Mâlikîleri'nin çalışmalarını yoğunlaştırdığı başlıca sahalardan biri Ecâhire'nin eserlerinde gördükleri hatalar ve eksikler olmuştur. Bu çalışmalar arasında İbn Sûde et-Tâvüdî, Bennânî, Muhammed b. Ahmed er-Ruhûnî ve Muhammed b. Medenî

Cennûn'un (Kennûn) Zürkānî şerhi üzerine yazdıkları hâşiyeler önemlidir. Mâlikî fıkhına dair silsilesini verirken Mağribli hocalarını esas alan Ayyâşî, hocası Üchûrî'nin kesintisiz bir silsile oluşturma çabasına rağmen Mısırlılar'ın mezhep içi rivayet silsilesinin zayıf kaldığını belirtir (a.g.e., s. 213).

Tütün kullanımının İslâm dünyasında yaygınlaşmaya başladığı bir dönemde yaşayan Üchûrî, Mısırlı çağdaşı İbrâhim b. İbrâhim el-Lekānî'nin tütünün haramlığını savunan Naṣîḥatü'l-iḫvân fî şürbi'd-duḫân adlı risâlesine reddiye mahiyetinde Ġāyetü'l-beyân adıyla bir risâle yazmış ve insan sağlığına zarar vermediği sürece tütünün helâl olduğunu ileri sürmüştür (iki ayrı risâle yazdığı da söylenir, bk. Mahlûf, I, 291). Tütünün mubahlığı konusunda ilk müelliflerden sayılan Üchûrî'nin bu risâlesi çok tanınmış ve daha sonraki tütün savunucularının temel başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Mubahlığını savunanların çoğunun aksine kendisinin de tütün içtiği kaydedilen Üchûrî'nin (Yûsî, I, 181-182) bu görüşünden vazgeçerek tütünün haramlığına fetva verdiğine dair öğrencisi Ahmed et-Türkî'den nakledilen bir rivayet bulunmakla birlikte (Kādirî, Neşrü'l-mes̱ânî, II, 81) onun tütünü mubah gören âlimler arasında anılmaya devam etmesi, bu yeni görüşünün yayılmadığını ya da bu rivayete kuşkuyla yaklaşılması gerektiğini göstermektedir. Aynı zamanda bir tasavvuf şeyhi olan Üchûrî, Sühreverdiyye tarikatının Büzgaşiyye (Necîbiyye) koluna mensuptur. Şeyhi Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Mutavviî el-Hımmisânî'dir (silsilesi için bk. Ayyâşî, s. 151-152; Abdülhay el-Kettânî, I, 452). Ebû Sâlim el-Ayyâşî kendisinden Sühreverdî zikri alan öğrencilerindendir (Ayyâşî, s. 120, 149).

Eserleri. Fıkıh. 1. Şerḥu Muḫtaṣarı Ḫalîl. Üchûrî el-Muḫtaṣar üzerine üç ayrı şerh yazmıştır (on iki ciltlik eş-Şerḥu'l-kebîr, beş ciltlik eş-Şerḥu'l-vasîṭ, iki ciltlik eş-Şerḥu'ṣ-ṣaġīr). Tamamlanmadığı söylenen Mevâhibü'l-celîl fî taḥrîri mâ havâhü Muḫtaṣarü'ş-Şeyḫ Ḫalîl adlı büyük şerh (yazmaları için bk. Fihrisü'l-kütübi'l-mevcûde, II, 417; Fihrisü maḫṭûṭâti'l-Mektebeti'l-Ḳāsımiyye, s. 430-431; Abdullah Muhammed el-Habeşî, III, 1605) Mısırlılar'ca çok tutulmuş ve Ecâhire geleneğini başlatmış, öğrencisi Abdülbâkī ez-Zürkānî'nin Üchûrî'nin eserini telhis ederek kaleme aldığı Şerḥ ʿalâ Muḫtaṣarı Ḫalîl bu geleneği temsil eden en yaygın şerh durumuna gelmiştir. Hizânetü'l-Karaviyyîn'deki nüsha (nr. 444) manzum bir eser olduğu anlaşılan eş-Şerḥu'ṣ-ṣaġīr'e ait olmalıdır (M. Âbid el-Fâsî, I, 421). 2. Ḥâşiye (Şerḥ) ʿalâ Şerḥi Nâṣıriddîn el-Leḳānî ʿalâ (Ḫuṭbeti) Muḫtaṣarı Ḫalîl (yazmaları için bk. Abdullah Muhammed el-Habeşî, III, 1601; Fihrisü'l-kütübi'l-mevcûde, II, 319, 349-350). 3. Şerḥu Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Ḳayrevânî. Kayrevânî'nin Mâlikî fıkhının ilk muhtasarlarından ve temel metinlerinden sayılan eserinin şerhidir (yazmaları için bk. a.g.e., II, 349). 4. Ḥâşiye ʿalâ Tenvîri'l-maḳāle fî/bi-ḥalli elfâẓi'r-Risâle. Kayrevânî'nin aynı eseri üzerine Tetâî'nin yazdığı şerhin en tanınmış hâşiyelerindendir (yazmaları için bk. Sezgin, I, 480; Abdullah Muhammed el-Habeşî, II, 956). 5. Ġāyetü'l-beyân li-ḥılli şürbi mâ lâ yüġayyibü'l-ʿaḳle mine'd-duḫân.

Üchûrî'nin tütüne dair meşhur risâlesidir (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2154; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1974). 14 Ramazan 1025'te (25 Eylül 1616) kaleme alınan risâle, öğrencisi Abdülâl b. Abdülmelik el-Bûtîcî'nin ez-Zehrâtü'l-verdiyye adlı fetva derlemesi içerisinde nakledilmektedir (vr. 6b-15a). 6. Menâsikü'l-ḥac ve'l-ʿumre (Risâle fî aḥkâmi'l-ḥac ve'l-ʿumre) (yazması için bk. Fihrisü'l-kütübi'l-mevcûde, II, 408; VII, 65). 7. Şerḥu Urcûzeti'l-Muġārese. Üchûrî'nin tarla ortaklığı (mugārese) konusundaki manzum risâlesinin (Brockelmann, II, 437) kendisi tarafından yapılan şerhidir (yazması için bk. Fihrisü'l-kütübi'l-mevcûde, VII, 66). 8. Fetâva'l-Üchûrî. Üchûrî'nin fetvaları öğrencisi Abdülâl b. Abdülmelik el-Bûtîcî tarafından ez-Zehrâtü'l-verdiyye fi'l-fetâva'l-Üchûriyye adıyla derlenmiştir. Bûtîcî, fıkıh bablarına göre tasnif ettiği ve sık sık ilgili mesele hakkında başka âlimlerin fetvalarını da aktardığı bu eserinde Üchûrî'nin bazı risâlelerini de nakleder (yazmaları için bk. a.g.e., II, 347-348; Brockelmann, II, 437).

Hadis ve Siyer. 1. en-Nûrü'l-vehhâc fi'l-kelâm ʿale'l-isrâʾ ve'l-miʿrâc (nşr. Fethî Abdurrahman Ahmed Hicâzî, Beyrut 1424/2003). Delâilü'n-nübüvve literatürü içinde önemli eserlerden olup Ca'fer b. İsmâil el-Berzencî tarafından Tâcü'l-ibtihâc ʿale'n-Nûri'l-vehhâc fi'l-isrâʾ ve'l-miʿrâc adıyla şerhedilmiştir (baskı yeri yok, 1314 [el-Matbaatü'l-Hamîdiyyeti'l-Mısriyye]). 2. Şerḥu'd-Düreri's-seniyye fî naẓmi's-sîreti'n-nebeviyye. Zeynüddin el-Irâkī'nin Elfiyye fi's-siyer olarak da bilinen manzum siyer ve şemâil kitabının şerhidir (nşr. İbrâhim b. Rebî' - Minâ Şihâta, Kahire 1422/2001). 3. Şerḥu Elfiyyeti'l-ʿIrâḳī. Irâkī'nin manzum hadis usulü eserinin tanınmış şerhlerindendir (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 267). 4. Şerḥu Muḫtaṣarı İbn Ebî Cemre. İbn Ebû Cemre'nin Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inden derlediği, Cemʿu'n-nihâye adıyla da bilinen muhtasar hadis kitabının şerhidir. Şerḥu İḫtiṣâri'l-Buḫârî ve Taʿlîḳa ʿalâ Muḫtaṣari'l-Buḫârî adlarıyla da anılır (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 127; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 352; yazmaları için ayrıca bk. Fihrisü'l-kütübi'l-mevcûde, I, 503; Abdullah Muhammed el-Habeşî, I, 425). 5. Şerḥu'ş-Şemâʾil li't-Tirmiẕî. Tamamlanmamış bir eserdir (a.g.e., II, 1108). 6. Ḥâşiye (Taʿlîḳāt) ʿalâ (Nüzheti'n-naẓar fî tavżîḥi) Nuḫbeti'l-fiker. İbn Hacer el-Askalânî'nin hadis usulüne dair Nuḫbetü'l-fiker üzerine kendisi tarafından yazılan şerhin hâşiyesidir (el-Mektebetü'l-Ezheriyye, nr. 1365 [13]; Süleymaniye Ktp., Murad Molla, nr. 326; İzmir Millî Ktp., nr. 193/3; ayrıca bk. Sezgin, I, 127; Abdullah Muhammed el-Habeşî, III, 2014).

Kelâm (Akaid). 1. ʿAḳīdetü'l-Üchûrî (Manẓûmetü'l-Üchûrî). Bûtîcî tarafından ez-Zehrâtü'l-verdiyye içinde nakledilen manzumenin (vr. 23a-25b) çok sayıda müstakil yazması mevcuttur (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3693; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 6155/10; ayrıca bk. Brockelmann, II, 437; Fihrisü'l-kütübi'l-mevcûde, III, 278). 2. Şerḥu Manẓûmeti'l-ʿaḳāʾid. Müellife ait akaid metninin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1163, Lâleli, nr. 2245; yazmaları için ayrıca

bk. a.g.e., III, 231). 3. Şerḥu ʿAḳīdeti'r-Risâle (el-Münḳıẕ mine'ḍ-ḍalâle ʿalâ ʿaḳīdeti'r-Risâle). İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'ye ait eserinin akîde kısmı üzerine yazılmış müstakil şerhlerdendir (yazmaları için bk. a.g.e., III, 231; Abdullah Muhammed el-Habeşî, II, 956).

Diğer Eserleri. 1. Şerḥu Tehẕîbi'l-manṭıḳ. Teftâzânî'ye ait eserin şerhidir (a.g.e., a.y.). 2. Şerḥu Îsâġūcî (a.g.e., I, 357). 3. Şerḥu Urcûzetihî fi'r-resm (metni için bk. ez-Zehrâtü'l-verdiyye, vr. 28b-33b). 4. Manẓûme fî evzâni buḥûri'ş-şiʿr (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 3872; metni için ayrıca bk. a.g.e., vr. 19a-b). 5. Şerḥu Ḳaṣîdeti Mecnûni Leylâ (yazması için bk. İstidrâkât ʿalâ Târîḫi't-türâs̱i'l-ʿArabî, VII, 103). 6. el-Ferâʾidü'l-ḥisân fî feżâʾili şehri ramażân. Oruç âyetinin tefsiri mahiyetinde yaklaşık 100 varaklık bir eserdir (Fihrisü'l-kütübi'l-mevcûde, VII, 507). Burhâneddin İbrâhim b. Ali es-Sekkā'nın şerhiyle birlikte Feżâʾilü şehri ramażân adıyla yayımlanan eserin (Kahire 1277) aynı adla bir neşri daha yapılmıştır (nşr. Ahmed Abdürrahîm es-Sâyih - Abdullah Ferec Dervîş, Kahire 1996). Üchûrî'nin ayrıca Feżâʾilü ramażân adlı bir manzumesi bulunmaktadır (a.g.e., VII, 507). Muḳaddime fî feżâʾili ramażân adıyla yayımlanan eser (Kahire 1277/1860) muhtemelen el-Ferâʾidü'l-ḥisân'ın mukaddimesi mahiyetindeki bu manzumedir. 7. Hidâyetü'l-mennân fî feżâiʾli (Risâle fî) leyleti'n-nıṣf min şaʿbân (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1368; yazmaları için ayrıca bk. a.g.e., III, 692). 8. Risâle (Muḳaddime) fî feżâʾili yevmi'l-ʿâşûrâʾ (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3981; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1509, 7917; yazmaları için ayrıca bk. a.g.e., III, 691; VII, 507). 9. Risâle fî fażli inşâʾi'l-mesâcid ve ʿimâratihâ (nşr. Haseneyn Muhammed Mahlûf, Kahire 1971). Aynı eser Risâle fî tefsîri ḳavlihî teʿâlâ "İnnemâ yeʾmüru mesâcidellāh" adıyla da neşredilmiştir (nşr. İyâde b. Eyyûb el-Kübeysî, Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-ʿArabiyye, XXV [Dübey 1424/2003], s. 275-340). 10. Şerḥu Manẓûmetihî fi'ş-şühedâʾ (metni için bk. ez-Zehrâtü'l-verdiyye, vr. 16b-19a). 11. Risâle fî medḥi'l-ʿadl ve ẕemmi'l-cevr (metni için bk. a.g.e., vr. 19b-23a). Bunların dışında Ürcûze fî ʿilmi'l-ḥisâb adlı bir manzum eseri de olan Üchûrî'nin (metni için bk. a.g.e., vr. 25b-28b) kaynaklarda zikredilen diğer eserleri şunlardır: el-İlticâ ile'l-mennân fî esbâbi ḥıfẓi'l-îmân, Şerḥu Elfiyyeti İbn Mâlik, el-Ecvibetü'l-muḥarrere li-esʾileti'l-berere, Risâle fîmâ yecûzü ṭarḥuhû mine's-sefîne ʿinde ḫavfi'l-ġarḳ, Risâle fî feżâʾili'l-ḳahve ve menâfiʿihâ, Miʿrâcü'l-ʿamel.

BİBLİYOGRAFYA:Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1190-1191, 1628-1629; Abdülâl b. Abdülmelik b. Ömer el-Bûtîcî, ez-Zehrâtü'l-verdiyye fi'l-fetâva'l-Üchûriyye, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, nr. 3039 [397], vr. 6b-33b; Ayyâşî, İḳtifâʾü'l-es̱er baʿde ẕehâbi ehli'l-es̱er (nşr. Nüfeyse ez-Zehebî), Rabat 1996, s. 119-123, 149, 151-152, 177, 185, 196, 213; Yûsî, el-Muḥâḍarât fi'l-edeb ve'l-luġa (nşr. Muhammed Haccî - Ahmed Şerkāvî İkbâl), Beyrut 1402/1982, I, 181-182; Muhibbî, Ḫulâṣatü'l-es̱er, III, 157-160, 176, 241; IV, 40, 152, 205; Ali b. Huleyfe el-Mesâkînî, Fehrese (nşr. Muhammed Mahfûz), Beyrut 1992, s. 43, 45, 47-50, 55; Kādirî, Neşrü'l-mes̱ânî, II, 80-81; a.mlf., el-İklîl ve't-tâc fî teẕyîli Kifâyeti'l-muḥtâc (nşr. Mâriye Dâdî), Rabat 2009, s. 481-482; a.mlf., İltiḳāṭü'd-dürer (nşr. Hâşim el-Alevî el-Kāsımî), Beyrut 1403/1983, s. 138; Ali Paşa Mübârek, el-Ḫıṭaṭü't-tevfîḳıyye, Kahire 1422/ 2001, VIII, 104-109, 302, 311; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 115, 452; II,

782-784, 888; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 281, 289, 291, 303-304, 305, 317, 334; Brockelmann, GAL Suppl., II, 437; Fihrisü'l-kütübi'l-mevcûde bi'l-Mektebeti'l-Ezheriyye, [baskı yeri ve tarihi yok] (Matbaatü'l-Ezher), I, 311, 503; II, 319, 347-350, 408, 417; III, 231, 278, 680, 691, 692; VII, 65, 66, 507; Îżâḥu'l-meknûn, I, 27, 607; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 758; Sezgin, GAS, I, 127, 480; Hacvî, el-Fikrü's-sâmî, II, 279, 399; M. Âbid el-Fâsî, Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti'l-Ḳaraviyyîn, Dârülbeyzâ 1399/1979, I, 421; M. İbrâhim Ali, Iṣṭılâḥu'l-meẕheb ʿinde'l-Mâlikiyye, Dübey 1421/2000, s. 519-520, 526, 530, 532, 542-545, 559-560, 575-581; Hüseyin b. Kāsım b. M. en-Nuaymî - Hamza b. Hüseyin b. Kāsım en-Nuaymî, İstidrâkât ʿalâ Târîḫi't-türâs̱i'l-ʿArabî, Cidde 1422, VII, 103; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, I, 266, 357, 425; II, 956, 1108; III, 1601, 1605, 2014; Fihrisü maḫṭûṭâti'l-Mektebeti'l-Ḳāsımiyye (el-Cezâʾir), Beyrut 2006, s. 430-431.

Ali Hakan Çavuşoğlu

AYYÂŞÎ العيّاشي Ebû Sâlim Abdullah b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sicilmâsî el-Ayyâşî (ö. 1090/1679)Faslı mutasavvıf, muhaddis ve fakih.

1037'de (1628) Fas'ta doğdu. Sicilmâse havzasının Büyük Sahra sınırı bölgesinde yaşayan Ayt Ayyâş (Ayyâşoğulları) adlı bir Berberî kabilesine mensuptur. Önce babasından ve kardeşinden, sonra da Ebû Zeyd İbnü'l-Kadî ve Abdülkadir el-Fâsî gibi memleketinin tanınmış âlimlerinden ilim tahsil etti. Daha sonra Mısır'a giderek orada Ali el-Uchûrî, Şehâbeddin el-Hafâcî, Abdülkadir el-Mahallî'nin derslerine devam etti. Mekke ve Medine'yi üç defa ziyaret etti. er-Rihletü'l-Ayyâşiyye adlı eserini son olarak Medine'de bulunduğu sırada yazdı. Ayrıca burada hadis dersleri verdi. Ebû İshak İbrâhim eş-Şehrezûrî'ye intisap etti. Elli üç yaşında 10 Zilkade 1090'da (13 Aralık 1679) vebadan öldü.

Eserleri. 1. er-Rihletü'l-ʿAyyâşiyye (III, Fas 1306, 1318; Rabat 1977). Asıl adı Mâʾü'l-mevâʾid olan eser Fas ile Mekke arasındaki kervan yolunu, o bölgede yaşayan halkın örf ve âdetlerini, âlim ve sûfîlerini anlatır. Eser ayrıca Muktetafât min Rihleti'l-ʿAyyâşî adıyla kısaltılarak neşredilmiştir (Riyad 1984). 2. Tenbîhü'l-himemi'l-ʿaliyye ʿale'z-zühd fi'd-dünya'l-fâniyye. 3. el-Hükm bi'l-ʿadl ve'l-insâfi'd-dâfiʿ. 4. en-Nûrü'l-bâsim fî cümleti min kelâmi Ebî Sâlim. Oğlu Hamza tarafından derlenen şiirleri. 5. İktifa'l-âsâr baʿde zihâbi ehli'l-âsâr. 6. İtḥâfü'l-ahillâʾ bi-esânîdi'l-ecillâʾ. Hocalarının ve bazı âlimlerin biyografilerini ihtiva eden son iki kitabın aynı eser olduğu söylenmektedir. Ayrıca bey'* hakkında daha sonra şerhettiği fıkha dair manzum bir risâlesi de vardır.

BİBLİYOGRAFYA:Ayyâşî, er-Rihletü'l-ʿAyyâşiyye, Rabat 1977, III; Muktetafât min Rihleti'l-ʿAyyâşî, Riyad 1984; Zebîdî, İtḥâfü'l-asfiyâʾ, s. 228; Cebertî, ʿAcâʾibü'l-âsâr, I, 115; Muhammed Mahlûf, Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye, Kahire 1349, I, 314; Brockelmann, GAL, II, 616; Suppl., II, 711; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 168-169; II, 832-835; Mohammed ben Cheneb, "Ayyâşî", İA, II, 79-80; a.mlf. - [Ch. Pellat], "al-ʿAyyāshı", EI² (İng.), I, 795.

Hasan Kâmil Yılmaz

RÛDÂNÎ (الروداني) Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Süleymân er-Rûdânî (ö. 1094/1683) Hadis ve astronomi âlimi.

1030 (1621) yılında Kuzey Afrika'nın Sûs şehri yakınlarındaki Târûdânt'ta dünyaya geldi. Doğum tarihi 1033 (1624) ve 1037 (1627-28) olarak da zikredilmiş, ayrıca Mağribî, Sûsî, Mâlikî, Mekkî nisbeleriyle de anılmış, babasının adının Süleyman olduğunu kaydedenler de olmuştur. On iki yaşında iken Merakeş'e giderek İbn Nâsır ed-Der'î ve Muhammed b. Ebû Bekir ed-Delâî'den Arap dili, hadis, tefsir, fıkıh ve Muhammed b. Saîd el-Merrâküşî es-Sûsî'den astronomi dersleri gördü. Daha sonra Fas, Cezayir, Mısır, Şam, Medine, Mekke gibi merkezleri dolaştı. Cezayir'de müftü Saîd b. İbrâhim Kaddûre'den tasavvuf eğitimi aldı. Üchûrî, Şehâbeddin el-Hafâcî, Hayreddin er-Remlî gibi âlimlerden ders okudu. 1060'ta (1650) hac görevini yerine getirdikten sonra bir müddet Medine'de kalarak Semhûdiyye Medresesi'nde ders verdi. Ardından Mekke'ye döndü ve Mescid-i Harâm'da ders okuttu. Evlenip oraya yerleşti. 1080 (1670) yılında hacca giden Osmanlı Veziri Mustafa Bey onunla tanışıp derslerine katıldı ve kendisini İstanbul'a davet etti. 1081'de (1670-71) İstanbul'a giden Rûdânî, Vezir Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa ile görüştü ve burada itibar gördü. Mekke şerifi Sa'd b. Zeyd'i azlettirerek yerine Berekât b. Muhammed'in getirilmesini sağladı, kendisi de Mekke'de Haremeyn işleri sorumluluğuna tayin edildi. Rûdânî bu görevinde önemli hizmetler yaptı, Mekke'de yaygınlaşan bid'atlarla mücadele etti. Ancak onu bu göreve getiren vezir vefat edince (1087/1676) kendisini çekemeyenlerin şikâyeti üzerine görevinden alındı. 1093 (1682) yılında hacca, ardından Şam'a gitti ve burada vaktini eser yazmakla geçirdi. 1094 Zilkadesinde (Ekim-Kasım 1683) Şam'da vefat etti. 1095 veya 1096'da (1685) öldüğü de zikredilir. Rûdânî başta hadis olmak üzere temel İslâmî ilimler yanında astronomi, mantık, felsefe ve matematik alanında tanınmaktadır. Vakit tayininde ve astronomik hesaplarda kullanılan "el-âletü'l-câmia" isimli geometri aletinin mûcididir. Bû Zeyd Ahmed, Muḥammed b. Süleymân er-Rûdânî min aʿlâmi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ḥâdî ʿaşer el-hicrî adıyla bir çalışma yapmıştır (Rabat 1990).

Eserleri. 1. Cemʿu'l-fevâʾid min Câmiʿi'l-uṣûl ve Mecmaʿi'z-zevâʾid. İbnü'l-Esîr'in Câmiʿu'l-uṣûl'ü ile Heysemî'nin Mecmaʿu'z-zevâʾid'ine İbn Mâce ve Dârimî'nin es-Sünen'lerini ilâve etmek suretiyle on dört temel hadis kitabını tekrarları önemli ölçüde ayıklayıp ve hadislerin isnadını hazfederek bir araya getirdiği eseri olup (10.131 hadis) Mecmaʿu'z-zevâʾid'deki zayıf ve uydurma rivayetler bu kitapta yer almamıştır. Birçok defa basılan eser (Hindistan 1346/1929; Medine 1387, 1406/1986; Mekke 1404/1983; Kıbrıs 1405; Beyrut 1408/1988; I-II, Cidde 1973, 1988; I-IV, Küveyt 1418/1998) Naim Erdoğan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (I-V, İstanbul 1996). 2. Ṣılatü'l-ḫalef bi-mevṣûli's-selef. Müellifin tefsir, hadis gibi temel İslâm ilimlerinden rivayet icâzetini aldığı eserleri ve onların isnadlarını zikrettiği bu

çalışmayı Muhammed Haccî yayımlamıştır (Beyrut 1408/1988). 3. Ḳalâʾidü'l-leʾâlî fi'l-aʿmâli'l-eyyâm ve'l-leyâlî. Müellif bu risâleyi Maḳāṣıdü'l-ʿavâlî bi-Ḳalâʾidi'l-leʾâlî adıyla şerhetmiştir. 4. en-Nâḳıʿa ʿale'l-âleti'l-câmiʿa. Kendi icat ettiği aletin özellikleri ve kullanılışı hakkında olup Charles Pellat tarafından neşredilmiş (BEO, XXVI [Damas 1973], s. 7-82), daha sonra nâşir bu risâlenin Fransızca tercümesini de yayımlamıştır (BEO, XXVIII [Damas 1975], s. 83-165). 5. Tebṣıratü'l-iḫvân. Takvimle ilgili manzum bir eserdir. 6. Behcetü'ṭ-ṭullâb fi'l-ʿamel bi'l-usṭurlâb. 7. Risâle fî resmi'l-usṭurlâb bi'l-hendese. 8. Risâle fî esmâʾi'r-rüsûmi'l-mersûme ʿale'l usṭurlâb eş-Şimâlî. 9. Tuḥfetü üli'l-elbâb fi'l-ʿamel bi'l-usṭurlâb (son dört eserin nüshaları için bk. İhsanoğlu v.dğr., I, 318-321).

BİBLİYOGRAFYA: Rûdânî, Ṣılatü'l-ḫalef bi-mevṣûli's-selef (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1408/1988, neşredenin girişi, s. 7-13; Muhibbî, Ḫulâṣatü'l-eṣer, IV, 204-208; İbrâhim Rifat Paşa, Mirʾâtü'l-Ḥaremeyn, Kahire 1344/1925, I, 260; Brockelmann, GAL, II, 610-611; Suppl., II, 691; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 297; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 425-429; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 151-152; M. Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, Mekke 1994, s. 358-361; Bündâr b. Muhammed b. Reşîd el-Hemedânî, el-Menhecü't-târîḫî li-müʾerriḫî Mekketi'l-mükerreme, Riyad 1418/1997, s. 405-416; Ekmeleddin İhsanoğlu v.dğr., Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi, İstanbul 1997, I, 317-321. Ahmet Yücel

YAHYÂ b. HÜSEYİN es-SAN'ÂNÎ (يحيى بن الحسين الصنعاني) Yahyâ b. el-Hüseyn b. el-Mansûr-Billâh el-Kāsım b. Muhammed el-Hasenî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1099/1687'den sonra) Yemenli tarihçi, Zeydiyye fakihi, hadis ve kelâm âlimi.

1035 (1625) yılında San'a'da doğdu. Kāsımiyye Devleti'nin kurucusu İmam Mansûr-Billâh Kāsım b. Muhammed'in torunu olduğundan İbnü'l-Kāsım diye de anılır. Babası Hüseyin devletin kurulmasında etkili olan kumandanlardandır. Dedesi, babası ve kardeşi Muhammed, siyasî ve askerî şahsiyetlerinin yanı sıra Zeydiyye mezhebinde eser veren önemli âlimlerdendir. Yahyâ San'a'da yetişti. Seyyid Ahmed b. Ali eş-Şâmî, Hüseyin b. Muhammed et-Tihâmî'den fıkıh ve fıkıh usulü, Kadı Ahmed b. Sâlih el-Ansî'den hadis tahsil etti. Kadı Ahmed b. Sa'deddin'den Zeyd b. Ali'nin Mecmûʿu'l-fıḳh'ını okuyup icâzet aldı ve eseri istinsah etti. Zeynelâbidin b. Abdülvâhid b. İbrâhim el-Hatîb'den Sünen-i Ebû Dâvûd'u okudu. Aşağı Yemen'de büyük bir bölgenin valisi olan kardeşi Muhammed 1067'de (1657) ölünce ona bağlı vilâyetlerin valiliği kendisine teklif edildi. Ancak bu teklifi kabul etmedi ve tamamen öğretime ve telife yöneldi. Özellikle hadiste ve dinî ilimlerde ün kazandı; bu ilimlerde ve Yemen tarihi alanında eserler yazdı. Büyük bir cesaret göstererek biat etmediği amcası İmam Mütevekkil-Alellah İsmâil zamanında (1644-1676) dönemin en büyük âlimi ve fetva makamı kabul ediliyordu. San'a yahudilerinden toplanan vergi kendisine tahsis edilmişti. Yahyâ b. Hüseyin'in ölüm tarihi kesinlikle bilinmemektedir; kabri San'a'nın batısında kalan Bi'rütâhir'dedir.

Yemen'de yetişen önemli muhaddislerden sayılan Yahyâ b. Hüseyin, Yemen'de sünneti yayma çalışmalarını yeniden canlandıran iki hadis âliminden biridir (Abdullah b. Muhammed el-Habeşî, s. 62). Çağdaşları ve daha sonra gelen âlimlerin Yahyâ b. Hüseyin'i tanıtmayı ihmal ettiklerini söyleyen Şevkânî bunun muhtemel sebebinin, onun temel hadis kaynaklarındaki sahih rivayetleri esas alıp bu rivayetlere karşı çıkanları eleştirmesi olduğunu belirtir. Hocası Kadı Ahmed b. Sa'deddin'in hadis imamlarını tenkit ettiği risâlesine cevap mahiyetinde Ṣavârimü'l-yaḳīn li-ḳaṭʿı şükûki'l-Ḳāḍî Aḥmed b. Saʿdi'ddîn adıyla bir risâle ve el-Îżâḥ li-mâ ḫufiye mine'l-ittifâḳ ʿalâ taʿzîmi ṣaḥâbeti'l-Muṣṭafâ adlı bir eser yazması yüzünden çağdaşlarıyla arasının açıldığını ifade eder ve bu iki eseri gördüğünü söyler (el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 328). Daha ziyade tarih alanında kaleme aldığı eserleriyle tanınan Yahyâ b. Hüseyin, Yemen'de yetişen en güvenilir tarihçilerden biri kabul edilir. Eserleri İslâmî dönem Yemen tarihinin en hacimli kitaplarındandır. Tarihle ilgili eserlerinde kendisinden önceki tarihçilerin ihtilâf ettiği pek çok konuyu açıklığa kavuşturmuştur.

Eserleri. 1. İnbâʾü enbâʾi'z-zemen fî târîḫi'l-Yemen. Enbâʾü'z-zemen diye de bilinen eser müellifin eserlerinin en genişi ve en önemlisidir. İslâmî dönem Yemen tarihinin değerli kaynaklarından sayılan eser bir nevi tarih ansiklopedisi özelliği taşır. Mukaddimede yararlandığı kaynaklardan altmış kadarının ismini veren müellif bunların dışında pek çok orijinal belgeden, güvenilir âlimlerin aktardığı bilgilerden, ayrıca nâdir eserlerden faydalandığını söyler. Yemen'i tanıttıktan sonra Hz. Peygamber'in hayatına geçer. Hicretten sonraki olayların kronolojik sırayla ele alındığı eserde Yemen'de İslâmiyet'in yayılışı ve bölgede cereyan eden olaylara daha geniş yer verilir. Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve III. (IX.) yüzyılın başlarına kadar Abbâsîler dönemiyle devam eden eserde asıl konu Yemen tarihidir. Yemen'in Abbâsî yönetiminden çıktığı yıllardan itibaren bölgede kurulan devletler tanıtılır ve Yemen tarihi 1046 (1636) yılına kadar getirilir. Yemen âlimlerinin biyografisine de geniş yer ayrılan eserde ülkedeki İslâm mezhepleri hakkında önemli bilgiler verilir; aynı zamanda sosyal ve ekonomik konular ele alınır. Gat ve kahvenin Yemen'e girmesi, ateşli silâhların ortaya çıkması ve Portekizliler'in Hint Okyanusu'na gelişi gibi hadiselere de temas edilir. Muhammed Abdullah Mâzî, eserin 280-322 (893-934) yıllarına ait bölümünü Almanca bir mukaddime ile birlikte yayımlamıştır (Leipzig 1936). Habeşî de bir arkadaşıyla birlikte kitabı neşre hazırladığını söyler (Yevmiyyâtü Ṣanʿâʾ, neşredenin girişi, s. 19). Abdullah b. Ali el-Vezîr eseri kısaltarak Câmiʿu'l-mütûn'u telif etmiştir. 2. Behcetü'z-zemen fî ḥavâdiṡi'l-Yemen. Müellif, yukarıdaki eserine zeyil mahiyetinde hazırladığı bu kitabında 1046-1099 (1636-1687) yılları olaylarını ele almıştır. Eserin müellif hattıyla günümüze ulaşan tek nüshası İmam Yahyâ Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Eymen Fuâd Seyyid, s. 247). Abdullah b. Ali el-Vezîr, Ṭabaḳu'l-ḥalvâ ve ṣıḥâfü'l-men ve's-selvâ adlı eserinde bu kitaptan büyük ölçüde yararlanmıştır. Abdullah b. Muhammed el-Habeşî de eserden sosyal olaylar, imamların icraatları ve bölgede yaşanan iç mücadelelerle ilgili bölümlerini seçerek

Yevmiyyâtü Ṣanʿâʾ adıyla yayımlamıştır (Ebûzabî 1996). 3. el-ʿİber fî aḫbâri men meḍâ ve ġaber. İnbâʾü enbâʾi'z-zemen'in mukaddimesi mahiyetinde ki eserde Himyerîler'in ilk dönemleri anlatılır. Tamamlanamayan eser el-ʿİber fî mülûki Ḥimyer adıyla da bilinir. 4. Ġāyetü'l-emânî fî aḫbâri'l-ḳuṭri'l-Yemânî. Önceleri ʿAḳīletü'd-dimen el-muḫtaṣar min İnbâʾî enbâʾi'z-zemen adıyla tanınan eser İnbâʾü enbâʾi'z-zemen'in muhtasarıdır. Müellif, İnbâʾü en-bâʾü'z-zemen'de Zeydiyye'nin ve diğer mezheplerin itikadî görüşlerine dair aktardığı geniş bilgileri bu eserine almamıştır (nşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr, I-II, Kahire 1388). 5. Ṭabaḳātü'z-Zeydiyye (eṣ-ṣuġrâ). eṭ-Ṭabaḳātü'z-zühr fî aʿyâni'l-ʿaṣr ve el-Müsteṭâb fî terâcimi ricâli'z-Zeydiyyeti'l-eṭyâb adlarıyla da bilinir. Eserde Yemenli ve Deylemli Zeydiyye ile Hâdeviyye ricâlinin biyografilerine yer verilmiştir. On asır boyunca gelen 5000'den fazla âlimin biyografisini içeren eser, önemli bir kısmı günümüze ulaşmayan kırk iki kaynaktan istifade edilerek kaleme alınmıştır. Eymen Fuad Seyyid, Kitabı neşre hazırlayan babasının vefatı üzerine neşir çalışmalarını tamamladığını söylemektedir (Meṣâdiru târîḫi'l-Yemen, s. 248). 6. et-Taʿrîf bi-cümleti min ehli'l-ʿilmi ve't-taṣnîf. Müellif hattıyla günümüze ulaşan nüshası San'a'da el-Câmiu'l-kebîr Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Tarih, nr. 374). Yahyâ b. Hüseyin'in diğer eserleri arasında Şerḥu Mecmûʿı Zeyd b. ʿAlî (el-Miṣbâḥu'l-münîr), el-Müstecâd fî beyâni ʿulemâʾi'l-ictihâd, el-İḫtiyâr min meẕâhibi ʿulemâʾi'l-emṣâr, el-ʿUmde fi'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ mine'l-ḥadîs̱, el-Ġurerü'l-behiyye fî sîreti Seyyidinâ Muḥammed Ḫayri'l-beriyye, Münteha'l-iṣâbe fî-mâ yecibü min riʿâyeti ḥaḳḳı'ṣ-ṣaḥâbe, Menâfiʿu'l-ebdân fî-müdâvâti emrâżi'l-insân sayılabilir (Yahyâ b. Hüseyin'in 100'ün üzerindeki eserinin isimleri ve yazma nüshaları için bk. Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, s. 1111-1118; Yevmiyyâtü Ṣanʿâʾ, neşredenin girişi, s. 5-16, 62).

BİBLİYOGRAFYA:Yahyâ b. Hüseyin es-San'ânî, Ġāyetü'l-emânî fî aḫbâri'l-ḳuṭri'l-Yemânî (nşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr), Kahire 1388/1968, neşredenin girişi, s. 6-11; a.mlf., Yevmiyyâtü Ṣanʿâʾ (nşr. Abdullah b. Muhammed el-Habeşî), Ebûzabî 1996, neşredenin girişi, s. 3-22, 62; İbrâhim b. Kāsım, Ṭabaḳātü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ: Bulûġu'l-murâd ilâ maʿrifeti'l-isnâd (nşr. Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh), Amman 1421/2001, III, 1220-1222; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 328; Sıddîk Hasan Han, et-Tâcü'l-mükellel (nşr. Abdülhakîm Şerefeddin), Beyrut 1404/1983, s. 328; Brockelmann, GAL, II, 530; Suppl., II, 551; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 532; Ahmed Hüseyin Şerefeddin, Târîḫu'l-Yemeni's̱-s̱eḳāfî, Kahire 1387/1967, IV, 282; Eymen Fuâd Seyyid, Meṣâdiru târîḫi'l-Yemen fi'l-ʿaṣri'l-İslâmî, Kahire 1974, s. 246-249; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VIII, 143; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Meṣâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen, Beyrut 1408/1988, s. 62, 144, 249-250, 492; Hüseyin b. Abdullah el-Amrî, el-Müʾerriḫûne'l-Yemeniyyûn fi'l-ʿaṣri'l-ḥadîs̱, Beyrut 1409/1988, s. 34-36; Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, Aʿlâmü'l-müʾellifîne'z-Zeydiyye, Amman 1420/1999, s. 1111-1118; Sâib Abdülhamîd, Muʿcemü müʾerriḫi'ş-Şîʿa, Kum 1424/2004, II, 450-451; Muʿcemü ṭabaḳāti'l-mütekellimîn, Kum 1426/1383 hş., IV, 208-209.

İsmail Yiğit

HİCRİ 1100’DEN 1200’E KADAR

HÜR el-ÂMİLÎ (الحرّ العاملي) Muhammed b. el-Hasen b. Alî el-Hürr el-Âmilî el-Meşgarî (ö. 1104/1693) Şiî muhaddis ve fakih, Ahbâriyye ekolünün önde gelen temsilcilerinden.

---

8 Receb 1033’te (26 Nisan 1624) eski bir Şiî ilim merkezi olan Cebeliâmil bölgesinin Meşgarâ köyünde doğdu. Kendisinin ve bazı akrabasının taşıdığı Hür lakabı, Kerbelâ’da şehid düşen Hür b. Yezîd er-Riyâhî’ye ulaşan neseplerinden dolayıdır. Babasının ve annesinin babası Şeyh Abdüsselâm b. Muhammed el-Hür, amcası Şeyh Muhammed el-Hür ile babasının dayısı Şeyh Ali b. Mahmûd’un yanında öğrenimine başladı. Ardından yine Cebeliâmil’de bulunan Cebâ köyüne gidip Şeyh Hüseyin ez-Zahîrî ve Şeyh Zeyneddin b. Muhammed’in yanında öğrenime devam etti. Cebeliâmil’de kaldığı yaklaşık kırk yıl boyunca iki defa hacca gitti. Daha sonra Irak’taki imamların türbelerini ziyaret etmek için Cebeliâmil’den ayrıldı ve o devirde Arap Şiî ulemâsı için büyük cazibesi olan İran’a geçerek İmam Ali er-Rızâ’nın medfun bulunduğu Meşhed’e yerleşti (1073/1663). Ölünceye kadar bu şehirde şeyhülislâm ve kādılkudât makamlarını şahsında birleştirdi. Meşhed’de iken iki defa daha hacca gitti. İkinci seferinde İsfahan’a uğrayıp ülkenin siyasî ve dinî işlerinde büyük nüfuzu olan Muhammed Bâkır el-Meclisî ile görüştü; iki âlim hadis rivayeti konusunda birbirlerine icâzet verdiler. Âmilî aynı zamanda Safevî Hükümdarı Şah Süleyman’ın lutfuna mazhar oldu.

21 Ramazan 1104 (26 Mayıs 1693) tarihinde Meşhed’de vefat eden Hür el-Âmilî, İmam Rızâ’nın türbesine yakın Mirza Ca‘fer Medresesi’nin kapısının yanına defnedildi. Tarihçi olan kardeşi Ahmed de şeyhülislâm ve kādılkudât makamlarına getirildi. Hür el-Âmilî, fıkıh ve akaidle ilgili meselelerde Kur’an ve Sünnet’i (imamların ahbârı) esas alıp aklî metotlara karşı çıkan Ahbâriyye ekolüne mensup olmakla birlikte Usûliyye’ye karşı mutedil bir yol takip etmiş, şöhretini de fakih olarak değil muhaddis olarak kazanmıştır.

Eserleri. Çeşitli konularda eser kaleme alan Hür el-Âmilî, vefatından yedi yıl önce yazdığı Emelü’l-âmil’deki otobiyografisinde (I, 141-154) yirminin üzerinde kitap ve risâlesinin adını vermektedir. Bahrânî, Hür el-Âmilî’nin çok sayıda eser kaleme almakla birlikte bunların titiz bir inceleme mahsulü olmadığını, ayrıca tertipten de yoksun bulunduğunu belirtmekte (Lüʾlüʾetü’l-baḥreyn, s. 80), Hânsârî de bu değerlendirmeyi kaydettikten sonra söz konusu eksikliğin bütün Ahbâriyye mensuplarında görüldüğünü ileri sürmektedir (Ravżâtü’l-cennât, VII, 102). Âmilî’nin belli başlı eserleri şunlardır: 1. Tafṣîlü vesâʾili’ş-Şîʿa ilâ taḥṣîli mesâʾili’ş-şerîʿa. Âmilî’nin en önemli eseri olup daha çok Vesâʾilü’ş-Şîʿa adıyla tanınmıştır. Şîa hadis

külliyatının dört ana kitabı (kütüb-i erbaa) yanında çok sayıda güvenilir kaynakta yer alan hadisleri bir araya getiren eser on sekiz yılda telif edilmiştir. Fıkıh bablarına göre düzenlenen eserdeki hadisler çeşitli rivayet yolları ve tam isnadlarıyla kaydedilmiş, müellif bazı ihtilâflı konularda kendi görüşlerini de kısaca belirtmiştir. Çeşitli baskıları yapılan Vesâʾilü'ş-Şîʿa (I-III, Tahran 1269-1271, 1283-1288, 1313-1314, 1323-1324) Abdürrahîm er-Rabbânî eş-Şîrâzî tarafından yeniden neşredilmiştir (I-XX, Tahran-Kum 1376-1389, 1398; Beyrut 1412/1991). Eserin kaynaklarının, hadis ricâli ve diğer bazı konuların yer aldığı son bölümü Ḫâtimetü Tafṣîli vesâʾili'ş-Şîʿa adıyla Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâlî tarafından ayrıca yayımlanmıştır (Kum 1412). Hür el-Âmilî, konunun uzmanları için büyük önem taşımakla birlikte umumun faydalanmasına pek uygun olmayan bu eseri, tekrarlar ve isnadları çıkararak Hidâyetü'l-ümme ilâ aḥkâmi'l-eʾimme (I-VII, Meşhed 1412-1413) adıyla ihtisar ettiği gibi kullanımını kolaylaştırmak için İbn Bâbeveyh'in Men lâ yaḥḍuruhü'l-faḳīh adlı eserine telmihle Men lâ yaḥḍuruhü'l-imâm adını verdiği bir de fihrist hazırlamıştır (Tahran 1323, 1376-1389, Vesâʾilü'ş-Şîʿa ile birlikte). Mirza Hüseyin Nûrî, bu eserde bulunmayan hadisleri toplayarak Müstedrekü'l-Vesâʾil (I-III, Tahran 1318-1321), Âyetullah Âgā Hüseyin Burûcirdî de eserin bazı yanlışlarını düzelterek Tehẕîbü'l-Vesâʾil adlı eserleri kaleme almışlar, bazı âlimler de eser üzerine şerh yazmışlardır (Âgā Büzürg-i Tahrânî, eẕ-Ẕerîʿa, IV, 353; XIV, 169-170). 2. Bidâyetü'l-hidâye. Vesâʾilü'ş-Şîʿa'nın kısaltılıp sadeleştirilmiş şekli olan eserde Kitap ve Sünnet'te hükmü bulunan farz (vâcip) ve haramlara yer verilmiştir. Birkaç defa basılan eser (Tahran 1270, 1318, 1325; Hind 1271; Leknev 1311) M. Ali el-Ensârî tarafından neşredilmiştir (Kum 1407). 3. İs̱bâtü'l-hüdât bi'n-nuṣûṣ ve'l-muʿcizât. Birçok kitaptan derlenen ve Hz. Peygamber ile imamlara, onların faziletlerine dair 20.000'i aşkın hadis ihtiva eden eseri Seyyid Hâşim er-Resûlî yayımlamıştır (I-VII, Kum 1337-1339, Muhammed Nasrullahî'nin Farsça tercüme ve şerhiyle birlikte). 4. el-Cevâhirü's-seniyye fi'l-eḥâdîs̱i'l-ḳudsiyye (Tahran 1302; Necef 1384; Beyrut 1402, 1405; bir değerlendirme için bk. Robson, XXII [1970], s. 1-13). Bir Şiî muhaddis tarafından kutsî hadislere dair yazılan ilk eser olup Sünnî âlimlerin kaleme aldığı kitaplarda da bulunan bazıları dışında eserdeki hadislerin çoğu Şîa doktrinini destekleyici mahiyettedir. 5. el-Îḳāẓ mine'l-hecʿa bi'l-burhân ʿale'r-recʿa. Altmış dört âyet, 600'ü aşkın hadise ve diğer delillere dayanılarak rec'at konusunun ele alındığı eser Hâşim er-Resûlî tarafından neşredilmiştir (Ahmed Cennetî'nin Farsça tercümesiyle birlikte, Kum 1381). 6. el-Fevâʾidü't-Tûsiyye. Bazı müşkil hadisler ve Tûs'ta kendisine sorulan zor meselelere dair olup Seyyid Mehdî el-Lâciverdî ve Muhammed Dürûdî tarafından yayımlanmıştır (Kum 1403). 7. Emelü'l-âmil (Tahran 1302, Muhammed b. İsmâil el-Hâirî'nin Müntehe'l-maḳāl'i ile birlikte; Tahran 1306, Muhammed b. Ali el-Esterâbâdî'nin Menhecü'l-maḳāl'i ile birlikte; nşr. Seyyid Ahmed el-Hüseynî, I-II, Necef-Bağdat 1385/1965; Kum 1362 hş.). Cebeliâmil bölgesinde yetişen ulemânın biyografisi hakkındadır. I. ciltte bu bölgeye mensup 200'ü aşkın kişiye, II. ciltte ise

bölge dışından Ebû Ca‘fer et-Tûsî’den müellifin zamanına kadar 1000’in üzerinde müteahhirîn devri âlimine yer verilmiştir. Hasan es-Sadr (Tekmiletü Emeli’l-âmil, nşr. Ahmed el-Hüseynî, Kum 1406) ve diğer bazı âlimler bu esere zeyil yazmışlardır (Âgā Büzürg-i Tahrânî, eẕ-Ẕerîʿa, III, 337-339; IV, 411; Salati, LXII [1988], s. 8-9). 8. el-Fuṣûlü’l-mühimme fî uṣûli’l-eʾimme (Tebriz 1324; Necef 1378). Akaid, usûl-i fıkıh, fürû-i fıkıh, tıp gibi konularda naslara dayalı küllî kaidelere dair olup 1000’i aşkın babdan meydana gelmiştir. 9. eṣ-Ṣaḥîfetü’s̱-s̱âniyetü’s-Seccâdiyye (Bombay 1311; Kahire 1322). 10. Risâletü’l-is̱nâʿaşeriyye fi’r-red ʿale’ṣ-ṣûfiyye (nşr. Muhammed Dürûdî, Kum 1400). Tasavvuf ehline ve çeşitli görüşlerine karşı yazılmış olup 1000 civarında hadis ihtiva etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Hür el-Âmilî, Vesâʾilü’ş-Şîʿa (nşr. Abdürrahîm Rabbânî Şîrâzî), Tahran 1376-89, neşredenin girişi, I, yz-kh; a.mlf., Emelü’l-âmil (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Necef 1385/1965, I, 141-154; Bahrânî, Lüʾlüʾetü’l-baḥreyn (nşr. M. Sâdık Bahrülûlum), Beyrut 1406/1986, s. 76-80; Muhammed b. Süleyman et-Tünükâbünî, Ḳıṣaṣü’l-ʿulemâʾ, Tahran, ts., s. 289-293; Hânsârî, Ravżâtü’l-cennât, VII, 96-105, 644-646; Brockelmann, GAL, II, 542; Suppl., II, 578-579; Abbas el-Kummî, Fevâʾidü’r-Reżeviyye, Tahran 1327/1948, s. 473-477; a.mlf., el-Künâ ve’l-elḳāb, Tahran 1989, II, 176-177; Tebrîzî, Reyḥânetü’l-edeb, II, 31-33; Âgā Büzürg-i Tahrânî, Muṣaffa’l-maḳāl, Tahran 1378, s. 401-402; a.mlf., eẕ-Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi’ş-Şîʿa, Beyrut 1398, I, 111-112, 350; II, 506-507; III, 337-339; IV, 352-355, 411; V, 271; XIV, 169-170; XXV, 171-172; Abdullah Efendi el-İsfahânî, Riyâżü’l-ʿulemâʾ ve ḥiyâżü’l-fużalâʾ (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Kum 1401, V, 63-75; Hânbâbâ, Fihrist, s. 17, 92, 109, 119, 178, 260, 670, 840, 989; Aʿyânü’ş-Şîʿa, IX, 167-171; J. Robson, “A Shi‘a Collection of Divine Traditions”, Glasgow University Oriental Society Transactions, XXII, Cambridge 1970, s. 1-13; M. Salati, “La takmila Amal al-Âmil di Hasan as-Sadr (1272-1354/1856-1935)”, RSO, LXII (1988), s. 7-24; G. Scarcia, “al-Ḥurr al-ʿĀmilī”, EI² (İng.), III, 588-589; Dihhudâ, Luġatname, XI, 441; J. Van Ess, “Amal al-Āmel”, EIr., I, 917-918.

Hamid Algar

UCEYMÎ (العجيمي) Ebü’l-Bekā (Ebû Alî) Hasen b. Alî b.Yahyâ el-Uceymî el-Hanefî el-Mekkî (ö. 1113/1702)Hadis, fıkıh ve tasavvuf âlimi, tarihçi.

10 Rebîülevvel 1049 (11 Temmuz 1639) tarihinde âlim yetiştiren bir ailenin çocuğu olarak Mekke’de doğdu. Ataları aslen Yemenli’dir, bir süre Mısır’da yaşamış, ardından Mekke’ye yerleşmişlerdi. Babası Mescid-i Harâm’da Hanefî makamının müezzini idi. Uceymî nisbesi hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Atalarının muhtemelen bir süre Necid’e yerleşmiş olup bölgenin âdetlerine göre yabancılara verilen Uceymî nisbesiyle anıldıkları, ailesinin Benî Rebîa’dan Bağdat’a yerleşen Uceymîler’e mensup bulunduğu, dedelerinden birinin dilinin peltekliği dolayısıyla Arapça harfleri doğru telaffuz edememesi yüzünden bu lakabın verildiği kaydedilir. Uceymî henüz bir yaşında iken babasının ölümü üzerine annesi tarafından yetiştirildi. Dokuz yaşında hıfzını tamamladı. Annesi vefat edince eğitimini ağabeyi üstlendi. Muhammed b. Ali el-Buhârî el-Mekkî’den kıraat, Hanefî fakihi ve Mekke müftüsü Pîrîzâde İbrâhim’den (İbn Bîrî) fıkıh, on beş yıla yakın talebelik yaptığı Mâlikî fakihi Îsâ b. Muhammed b. Muhammed es-Seâlibî el-Mağribî el-Mekkî’den hadis, tefsir,

usûl-i fıkıh, tasavvuf, akaid, siyer, Arap dili ve edebiyatı gibi dersler aldı. Şâfiî fakihlerinden Mühennâ b. İvaz Bâmezrû‘ el-Hadramî, Şebrâmellisî ve Berzencî, mutasavvıf Kuşâşî, hadis ve astronomi âlimi Rûdânî, Şâfiî fakihi, muhaddis ve mutasavvıf Kûrânî, Yemenli âlim ve tarihçi Şillî, hadis ve tefsir âlimi, tarihçi İbn Allân ve Şâfiî fakihi Zeynelâbidîn b. Abdülkādir et-Taberî de onun hocaları arasındadır.

İlim tahsil ederken ders vermeye başladı ve bir süre evinde talebe okuttu. Hocası Îsâ b. Muhammed es-Seâlibî'nin ölümünden sonra Mescid-i Harâm'da hocalık yapmaya devam etti. Zühd ve takvâ sahibi olan Uceymî "Müsnidü'l-Hicâz" lakabıyla ve yetiştirdiği talebelerle tanındı. Özellikle dönemin Hicaz, Yemen, Mısır ve Suriye bölgelerinde kendilerinden hadis rivayet edilen üç meşhur âlimden biridir (diğerleri Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nahlî el-Mekkî [ö. 1130/1717] ve Abdullah b. Muhammed b. Sâlim el-Basrî el-Mekkî'dir [ö. 1134/1722]). Uceymî'nin talebeleri arasında İbn Akīle, Mekke müftüsü Abdülkādir b. Ebû Bekir es-Sıddîkī, Tâceddin b. Ahmed ed-Dehhân, Mekke müftüsü, kadısı ve Mescid-i Harâm imamlarından Tâceddin Ebü'l-Fazl b. Abdülmuhsin el-Kalaî, Bedreddin b. Ömer Hûc el-Mekkî, Muhammed b. Sultân el-Velîdî, Abdülhâlik̠ el-Mezcâcî el-Hanefî, Ziyâüddin Mustafa b. Fethullah el-Hamevî el-Mekkî, Muhammed Emîn el-Muhibbî, muhaddis İbn Hamza, Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî, oğlu Muhammed ve torunu Abdülkādir b. Yahyâ zikredilebilir. Medine'de Mescid-i Nebevî'de ve Tâif'te İbn Abbas Camii'nde de ders veren Uceymî 3 Şevval 1113'te (3 Mart 1702) Tâif'te vefat etti. Faslı mutasavvıf, muhaddis ve fakih Ayyâşî er-Riḥletü'l-ʿAyyâşiyye adlı eserinde Uceymî'ye geniş yer ayırmış ve onunla tanışmış olmaktan duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir (II, 212 vd).

Eserleri. 1. Târîḫu Mekke ve'l-Medîne ve Beyti'l-Maḳdis. Bu yerlerin tarihiyle birlikte faziletleri, camileri, mezarlıkları, su kaynakları, önemli mevkileri ve ziyaret yerleri hakkındaki eserin bir nüshası Riyad Melik Suûd Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 43/1; bk. Bender b. Muhammed el-Hemedânî, s. 101). 2. el-Fetḥu'l-ġaybî fîmâ yeteʿallaḳu bi-manṣıbi Âli Şeybî. Kâbe örtüsüyle ilgili hizmetlerle görevli Benî Şeybe ailesine dair küçük bir risâle olup bir nüshası Riyad Melik Suûd Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir (nr. 559/8; bk. a.g.e., s. 111). 3. Ḫabâya'z-zevâyâ. Müellifin Mekke'deki çeşitli tekke ve zâviyelerde faydalandığı tasavvuf âlimleri başta olmak üzere kendilerinden ders aldığı hocalarının biyografisini ihtiva eden eser özellikle XI. (XVII.) yüzyılda Mekke'nin dinî ve sosyokültürel tarihi bakımından önemlidir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Tarih, nr. 2410; Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, nr. 7; bk. a.g.e., s. 417). 4. İsbâlü's-setri'l-cemîl ʿalâ tercemeti'l-ʿabdi'ẕ-ẕelîl. Uceymî'nin kendi hayatına dair küçük bir risâledir (Mektebetü Mekkete'l-Mükerreme, nr. 6/16; bk. a.g.e., s. 426). 5. İhdâʾü'l-leṭâʾif min aḫbâri'ṭ-Ṭâʾif. Tâif şehrinin coğrafyası, dinî ve kültürel tarihi hakkındadır (nşr. Yahyâ Mahmûd es-Sââtî, Riyad 1393/1973; Tâif 1400/1980; nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1417/1996). 6. Ḳurretü

ʿuyûni ẕevi’r-rütbe bi-tedḳīḳı mesâʾili’ṣ-ṣalâti fi’l-Kaʿbe. Kâbe içinden Kâbe’nin dışındaki imama uymaya dair bir risâle olup Riyad Üniversitesi Kütüphanesi’nde kayıtlıdır (nr. 1054; bk. M. Habîb el-Hîle, s. 376). Uceymî’nin çoğu risâle mahiyetindeki diğer bazı eserleri de şunlardır: en-Nefḥu’l-miskî fî ʿumreti’l-Mekkî, es-Seyfü’l-meslûl fî cihâdi aʿdâʾi’r-Resûl, Maʿrifetü ṭuruḳı’ṣ-ṣûfiyye, Bulûġu’l-meʾmûl min maʿrifeti’l-mükellefi ve ṭarîḳı’l-vüṣûl, Buġyetü’l-müsterfid fi’l-ḳavli bi-ṣıḥḥati îmâni’l-muḳallid, Taḥḳīḳu’n-nuṣra li’l-ḳavli bi-îmâni ehli’l-fetre, Maẓharu’r-rûḥ bi-sırri’r-rûḥ, Taḥṣîlü’l-ḳaṣdi ve’l-murâd min eḥâdîs̱i’t-terġībi fî eyseri’l-aʿmâli ve’l-evrâd, el-Ecvibetü’l-mardiyye ʿale’l-esʾileti’l-Yemâniyye (Abdullah Mirdâd Ebü’l-Hayr, s. 172-173).

BİBLİYOGRAFYA:Ayyâşî, er-Riḥletü’l-ʿAyyâşiyye, Rabat 1397/ 1977, I, 319; II, 212-225; Kādirî, Neşrü’l-mes̱ânî, III, 136-142; Sıddîk Hasan Han, Ebcedü’l-ʿulûm, Beyrut, ts. (Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye), III, 167-168; Brockelmann, GAL Suppl., II, 536-537; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 294; Kehhâle, Muʿcemü’l-müʾellifîn, III, 264; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü’l-fehâris, II, 810-813; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 205; Abdullah Mirdâd Ebü’l-Hayr, el-Muḫtaṣar min Kitâbi Neşri’n-nevr (nşr. M. Saîd el-Âmûdî - Ahmed Ali), Cidde 1406/1986, s. 167-173; M. Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve’l-müʾerriḫûn bi-Mekke, Mekke 1994, s. 370-377; Bender b. Muhammed b. Reşîd el-Hemedânî, el-Menhecü’t-târîḫî li-müʾerriḫî Mekkete’l-mükerreme, Riyad 1418/1997, s. 91-101, 417, 426.

Casim Avcı

İBN HAMZA (ابن حمزة) Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Kemâliddîn el-Hüseynî ed-Dımaşkī (ö. 1120/1708) el-Beyân ve’t-taʿrîf adlı eseriyle tanınan muhaddis.

---

5 Zilkade 1054’te (3 Ocak 1645) Dımaşk’ta doğdu. Aslen Harranlı olup soyunun Hz. Hüseyin’e ulaştığı söylenmektedir. İlk tahsilini babasının ve ağabeyinin yanında yaptı. Dil, hadis ve fıkıh konularında Dımaşk’ta Muhammed b. Süleyman el-Mağribî, Haskefî, Abdülbâkī el-Hanbelî; Mısır’da Abdülbâkī b. Yûsuf ez-Zürkānî; Haremeyn’de Ahmed b. Muhammed en-Nahlî, İbn Sâlim el-Basrî, Hasan b. Ali el-Uceymî, İbrâhim b. Hasan el-Kûrânî’den ders aldı. Ayrıca Yahyâ eş-Şâvî, İbrâhim el-Fettâl, Muhammed el-Mehâsinî, İsmâil el-Mehâsinî, Muhammed b. Balabân es-Sâlihî, Abdülkādir es-Sûfî ve Kemâleddin el-Mâlikî gibi hocalardan faydalandı. İstanbul’da II. Süleyman’ın hocası olan Molla Abdülvehhâb’ın, Üsküdar Camii imamı Abdülkādir Makdisî’nin ve Medine kadısı Molla Mûsâ Kastamonî’nin derslerine devam etti.

İbn Hamza Sâlihiyye’deki Mârdâniyye, Emcediyye ve Cevziyye medreselerinde ders verir, senenin üç ayında Nahhâsîn mahallesindeki evinde okuttuğu Ṣaḥîḥ-i Buḫârî derslerine çok sayıda dinleyici iştirak ederdi. Ayrıca Dımaşk’ta kadı nâibliğiyle nakîbüleşraflık yaptı. 1093 (1682) yılında Mısır nakîbüleşraflığına tayin edildi. 1119

(1707-1708) yılında hacca giden İbn Hamza dönüşte Zâtülhac mevkiinde 9 Safer 1120 (30 Nisan 1708) tarihinde vefat etti ve orada defnedildi.

Eserleri. 1. el-Beyân ve't-taʿrîf* fî es-bâbi vürûdi'l-ḥadîs̱i'ş-şerîf. Telifine Dımaşk'ta başlanıp 4 Muharrem 1119'da (7 Nisan 1707) İstanbul'da tamamlanan eser hadislerin vürûd sebeplerine dair olup kendi alanında en geniş çalışmadır. Eserin çeşitli baskıları yapılmıştır (meselâ bk. I-II, Halep 1329). 2. Ḥâşiye ʿalâ şerḥi'l-Elfiyye. İbn Hamza'nın, İbn Mâlik et-Tâî'nin el-Elfiyye'sine onun oğlu Bedreddin Muhammed b. Muhammed (İbnü'n-Nâzım) tarafından yapılan ed-Dürretü'l-muḍıyye (Beyrut 1312) adlı şerh üzerine yazmaya başladığı, ancak tamamlayamadığı bir çalışmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hamza, el-Beyân ve't-taʿrîf (nşr. Seyfeddin el-Kâtib), Beyrut 1401/1981, I, 2-3; a.e. (nşr. Hüseyin Abdülmecîd Hâşim), Kahire 1975, neşredenin girişi, I, 30; Süyûtî, Esbâbü vürûdi'l-ḥadîs̱ (nşr. Yahyâ İsmâil Ahmed), Beyrut 1404/1984; Murâdî, Silkü'd-dürer, Beyrut 1988, I, 22-24; Tûnekî, Muʿcemü'l-muṣannifîn (nşr. Sıddîk Kemâl el-Mekkî), Beyrut 1344/1925, IV, 391-393; Serkîs, Muʿcem, I, 88; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 37; Îżâḥu'l-meknûn, I, 68, 120, 207; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, I, 105-106; Tayyib Okiç, Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler, İstanbul 1959, s. 22; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 68.

Ali Akyüz

ZÜRKĀNÎ, Muhammed b. Abdülbâkī (محمّد بن عبد الباقي الزرقاني) Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkī b. Yûsuf ez-Zürkānî (ö. 1122/1710)Mâlikî fakihi ve muhaddis.

1055'te (1645) Kahire'de doğdu ve orada yetişti. Aslen Aşağı Mısır'daki Menûfiye vilâyetinin Zürkān köyündendir. Babası Abdülbâkī'den ve Nûreddin el-Üchûrî, Muhammed el-Bâbilî, Nûreddin eş-Şebrâmellisî, Muhammed b. Abdullah el-Haraşî gibi âlimlerden ders aldı. Babasından sonra en çok faydalandığı hocası kendisine muîdlik yaptığı Şebrâmellisî'dir. Zürkānî'nin öğrenim için Kahire dışında bir yere gittiği bilinmemektedir. Eğitimini tamamladıktan sonra babası gibi Ezher'de görev aldı ve hayatının sonuna kadar fıkıh ve hadis dersleri okuttu. Kaynaklarda hâfız, müctehid, muhaddis, ilmiyle amel eden bir kişi olarak nitelendirilen Zürkānî'nin öğrencileri arasında Abdullah b. Muhammed eş-Şebrâvî, Muhammed b. Halîl el-Aclûnî, Muhammed Zeytûne et-Tûnisî, Muhammed b. Muhammed et-Tûnisî el-Büleydî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Sekkât, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Mustafa es-Sabbâğ el-İskenderî, Muhammed b. Ahmed el-Aşmâvî sayılabilir. Zürkānî daha çok hadis ve siyer alanında eser vermiştir.

Eserleri. 1. Şerḥu'l-Muvaṭṭaʾ (Ebhecü'l-mesâlik bi-şerḥi Muvaṭṭaʾi'l-İmâm Mâlik). el-Muvaṭṭaʾın önemli şerhlerinden biri olup birçok defa basılmıştır (nşr. Nasr el-Hûrînî, I-IV, Kahire 1279-80, 1310, 1320, 1325, 1355, 1399; nşr. İbrâhim Atve İvaz, I-V, Kahire 1381-82, 1389; I-IV, Beyrut 1398, 1407/1987, 1410/1990). Müellifin

belirttiğine göre eser 1109-1112 yılları arasında kaleme alınmıştır. İbn Hacer el-Askalânî'nin Buhârî şerhini örnek alan Zürkānî eserini eğitim amaçlı kullanılmak üzere orta hacimde yazmıştır. Müellifin zengin bir kaynakçaya dayandığı, V-VI. (XI-XII.) yüzyıl hadis şerhlerine ve Memlükler döneminin hadis literatürüne vâkıf olduğu görülmektedir. Temel kaynakları arasında meşhur sıhah ve sünenlerle musanneflerin yanı sıra Hattâbî'nin hadis şerhleri, İbn Abdülber en-Nemerî'nin et-Temhîd'i, İbn Battâl el-Kurtubî'nin Buhârî şerhi, Bâcî'nin el-Münteḳā'sı, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin el-Ḳabes'i ve Âriżatü'l-aḥveẕî'si, Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'nin el-Müfhim şerḥu Ṣaḥîḥi Müslim'i, Nevevî'nin el-Minhâc'ı, İbn Hacer'in Fetḥu'l-bârî'si, Süyûtî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr'i ile Sünen-i Nesâʾî ve el-Muvaṭṭaʾ gibi çeşitli eserler yer alır. Bunların yanı sıra dil ve garîbü'l-hadîs kitaplarını, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, Beyzâvî ve Fahreddin er-Râzî'nin tefsirlerini, Kādî İyâz'ın Tertîbü'l-medârik'ini, Şehâbeddin el-Karâfî'nin el-Furûḳ ve eẕ-Ẕaḫîre'sini, İbn Dakīkul'îd, Takıyyüddin es-Sübkî ve Tâceddin es-Sübkî'nin eserlerini, İbnü'l-Hâcib'in el-Muḫtaṣar'ını ve diğer fıkıh usulü eserlerini kullandığı görülür. Öte yandan Muhammed Zekeriyyâ Kandehlevî'nin Evcezü'l-mesâlik adlı el-Muvaṭṭâʾ şerhini kaleme alırken başvurduğu temel kaynaklar arasında Zürkānî'nin bu eseri de vardır. 2. Muḫtaṣarü'l-Maḳāṣıdi'l-ḥasene (nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, Riyad 1401/1981, 1403/1983, 1416/1995; Beyrut 1983). Zürkānî, Sehâvî'nin halk arasında meşhur olan hadislerle ilgili eseri üzerine biri büyük, diğeri onun özeti şeklinde küçük hacimli iki ihtisar çalışması yapmıştır. Bazı kütüphane kayıtlarında Ḥüsnü leʾâli'd-dürer bi-îcâzi'l-Muḫtaṣar adıyla da kaydedilen küçük hacimli ihtisar (Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 127) basılmıştır, büyüğü hakkında ise bilgi bulunmamaktadır. Eserde farklı lafızlarla tekrarlanan rivayetlerden birini tercih eden Zürkānî, el-Maḳāṣıdü'l-ḥasene'de yer almayan bazı ilâveler yapmıştır. En önemli katkılarından biri de her rivayetin sıhhatine dair notlar eklemesidir. 3. Şerḥu'l-Manẓûmeti'l-Beyḳūniyye fî muṣṭalaḥi'l-ḥadîs̱ (Kahire 1305, 1310, 1324, 1349, 1368; Halep 1383; Beyrut 1405/1985, 1409/1989; nşr. Muhammed Emîn Ferşûh, Beyrut 1410/1990). Ömer b. Muhammed ed-Dımaşkī el-Beykūnî'nin hadis usulüne dair otuz dört beyitlik eserinin şerhidir. Atıyyetullah b. Atıyye el-Üchûrî bu şerh üzerine bir hâşiye yazmıştır (Kahire 1305, 1324, 1368). 4. Şerḥu'l-Mevâhibi'l-ledünniyye (İşrâḳu meṣâbîḥi's-sîreti'n-nebeviyye bi-mezci es-râri'l-Mevâhibi'l-ledünniyye). Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'nin meşhur eserinin şerhi olup birçok defa basılmıştır (Bulak 1271, 1278, 1291; I-VIII, Kahire 1325-28; I-VIII, Beyrut 1393/1973; nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî, I-XII, Beyrut 1417/1996). Fas Alevî sultanı Mevlây Süleyman ile Şemseddin Muhammed b. Ahmed eş-Şevberî'nin bu esere birer hâşiye yazdığı kaydedilir (Abdullah Muhammed el-Habeşî, III, 1972; Îżâḥu'l-meknûn, II, 603). Zürkānî eserini 13 Cemâziyelevvel 1117'de (2 Eylül 1705) tamamladığını, henüz tamamlanmadan eserin meşhur olduğunu ve nüshalarının yayıldığını söyler. 5. el-ʿUḳūdü'l-cevheriyye li-ḥalli esʾileti'l-Maġribiyye: el-Esʾiletü'l-muḥayyire ḥavle'd-

dünyâ ve'l-âḫire (nşr. Mustafa Âşûr, Kahire 1409, 1410). Zürkānî'ye manzum halde sorulan elli üç soruya verdiği cevaplardan oluşur. 6. Risâle fi's-sebʿa ellezîne yuẓılluhümüllāh yevme'l-ḳıyâme yevme lâ ẓılle illâ ẓılluhû (Muḫtaṣarü'l-Ḫıṣâli'l-mûcibe li'ẓ-ẓılâl) (nşr. Nûreddin Şubed, Rabat 1430/2009). Şemseddin es-Sehâvî'nin el-Ḫıṣâlü'l-mûcibe li'ẓ-ẓılâl adlı eserinin bazı önemli ilâvelerle yapılmış ihtisarıdır (Risâle fi's-sebʿa, neşredenin girişi, s. 32). Zürkānî ayrıca farklı rivayetlerde zikredilen doksan dört hasleti şiir halinde özetlemiştir (a.g.e., s. 79-81). 7. Şerḥu's-Sevâdi'l-aʿẓam. Hakîm es-Semerkandî'nin akaidle ilgili eserinin şerhidir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 363/1; bk. Abdullah Muhammed el-Habeşî, II, 1061). Zürkānî'nin bunların dışında hadisle ilgili Vüşûlü'l-emânî adlı bir eserle küçük bir "sebet"inin bulunduğu nakledilir.

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed b. Abdülbâkī ez-Zürkānî, Risâle fi's-sebʿa (nşr. Nûreddin Şubed), Rabat 1430/2009, neşredenin girişi, s. 15-28, 32; Murâdî, Silkü'd-dürer, IV, 32-33; Ali Paşa Mübârek, el-Ḫıṭaṭü't-Tevfîḳıyye, Kahire 1994, XI, 242; Serkîs, Muʿcem, I, 967; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, I, 317-318; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, III, 383; Sezgin, GAS, I, 462; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 456-457; II, 778, 832; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 184; Îżâḥu'l-meknûn, II, 603; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, s. 99-100; M. Zekeriyyâ el-Kandehlevî, Evcezü'l-mesâlik ilâ Muvaṭṭaʾi Mâlik (nşr. Takıyyüddin en-Nedvî), Dımaşk 1424/2003, I, 122; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, I, 506-507; II, 1061; III, 1791, 1972; M. Muranyi, al-Zurḳānī", EI² (İng.), XI, 572; Hişâm Karîse, "Zürḳânî, Ebû ʿAbdullah Muḥammed b. ʿAbdülbâḳī", Mv.AU, XI, 123-125. Tuncay Başoğlu

BÛNÎ, Ahmed b. Kāsım أحمد بن قاسم البوني Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Kāsım b. Muhammed Sâsî et-Temîmî el-Bûnî (ö. 1139/1726) Hadis ve fıkıh âlimi, şair.

1063'te (1653) Cezayir'in doğusundaki Bûne (Annâbe) kasabasında doğdu. Hakkında pek az bilgi vardır. İlk tahsilini tanınmış bir hadis âlimi olan babasından yaptı. Daha sonra Kuzey Afrika'nın muhtelif şehirlerini, Mısır'ı ve daha başka yerleri dolaşarak devrin meşhur âlimlerinden kıraat, tefsir, hadis ve Mâlikî fıkhı okudu. Tahsil hayatını bitirdikten sonra Bûne'de yerleşerek hadis rivayeti ve kitap telifiyle meşgul oldu ve orada vefat etti. Oğulları Muhammed ve Ahmed de dönemlerinin tanınmış ilim adamlarındandır.

Eserleri. Bûnî'nin çoğu hadis ilimlerine dair manzum ve mensur, büyüklü küçüklü 100'den fazla eseri vardır. Bunları et-Taʿrîf bi-mâ li'l-fakīri mine't-tevâlîf adlı kitabında zikretmiştir. Âdil Nüveyhiz Muʿcemü aʿlâmi'l-Cezâʾir adlı kitabında Bûnî'nin eserlerinden kırk dört tanesinin adını verir. Buna göre belli başlı eserleri şunlardır: 1. Nazmü'l-hasâʾisi'n-nebeviyye. Süyûtî'nin el-Hasâʾisü'l-kübrâ adlı eserinin manzum hale getirilmiş şeklidir. 2. Nazmü'ş-Şemâʾil. Tirmizî'nin eş-Şemâʾil'inin manzum şeklidir. 3. ed-Dürretü'l-meknûne (masûne) fî ʿulemâʾi ve sulehaʾi Bûne. Bûne âlim ve zâhidlerinin hal tercümelerine dair yine manzum olarak yazdığı bir eserdir. Diğer eserlerinden bir kısmı da şunlardır: Fethu'l-bârî fî şerhi garîbi'l-Buhârî, es-Simârü'l-muhtasıre fî menâkıbi'l-ʿaşere, ed-Dürer nazmü

Nuhbeti'l-fiker, Nazmü ʿAkāʾidi'n-Nesefî, en-Nûrü'd-dâvî ʿalâ ʿAkıdeti't-Tahâvî, Fethu'l-muʿîn bi-zikri meşâhîri'n-nühâti ve'l-lugaviyyîn. Şiirlerini topladığı bir de divanının bulunduğu kaynaklarda zikredilir.

BİBLİYOGRAFYA:Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 329-330; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 189; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 49-50; el-Kāmûsü'l-İslâmî, I, 397; Âdil Nüveyhiz, Muʿcemü aʿlâmi'l-Cezâʾir, Beyrut 1400/1980, s. 49-51; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 236-239.

Mücteba Uğur

SİNDÎ, Muhammed b. Abdülhâdî (محمّد بن عبد الهادي السندي) Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî (ö. 1138/1726) Hindistanlı muhaddis.

Hint alt kıtasının kuzeybatısında Pakistan'ın Sind bölgesinde Karaçi yakınlarındaki Tette beldesinde doğdu. Kendisini aynı künye ve nisbeyle tanınan Ebü'l-Hasan Gulâm Hüseyin b. Muhammed Sâdık es-Sindî es-Sagīr'den (ö. 1187/1773) ayırmak için adına "Kebîr" sıfatı eklenmiştir. Bununla birlikte bu iki âlimin eserleri zaman zaman birbirine karıştırılmış, meselâ Bağdatlı İsmâil Paşa, Sindî es-Sagīr'e ait Nüzhetü'n-naẓar şerhi Behcetü'n-naẓar'ı (nşr. Gulâm Mustafa el-Kāsımî, Haydarâbâd-Sind, ts.) Sindî el-Kebîr'e nisbet etmiştir (Îżâḥu'l-meknûn, I, 204), Sindî o dönemde önemli ilim merkezlerinden olan Tette'de yetişti. Ardından Tüster'e giderek oradaki âlimlerden ders aldı. Muhtemelen 1102'de (1691) Hicaz'a gitti. Medine'de Seyyid Muhammed el-Berzencî, Molla İbrâhim b. Hasan el-Kûrânî gibi âlimlerden faydalandı; tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerde önemli birikime sahip oldu. Devrin muhaddisleri Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve Hasan b. Ali el-Uceymî'den hadis icâzeti aldıktan sonra Mescid-i Nebevî'de ders okutmaya başladı. Medine'ye yerleşerek hayatının daha sonraki kısmını tedrîs ve telif faaliyetleriyle geçirdi. Ayrıca Dârüşşifâ Medresesi'nde temel hadis kaynaklarını, özellikle Kütüb-i Sitte'yi ve Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'ini okuttu (M. İshak el-Battî, V/2, s. 179). Onun derslerine Hindistan, Afganistan ve Anadolu'dan gelen öğrenciler katılıyordu. Kütüb-i Sitte'ye ve el-Müsned'e yazdığı hâşiyeleri bu sırada kaleme aldı. Muhammed Hayât es-Sindî, Keşmirli âlim Abdülvelî Tarhânî onun derslerinden faydalananlar arasındadır. Keşfü'l-ḫafâʾ müellifi İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî de ondan icâzet almıştır.

Sindî'nin devrin âlimleriyle yaptığı ilmî münazaralar meşhurdur. Kendisi Hanefî mezhebine mensup olmakla birlikte, mezhebin hadise aykırı kabul ettiği görüşlerini benimsemeyip hadisle ameli tercih etti. Özellikle namazda ellerin iftitah tekbiri dışındaki yerlerde de kaldırılması, ellerin göğüs üzerine bağlanması gibi uygulamalarıyla mezhep görüşüne aykırı davrandı. Ancak bu uygulamalarıyla Medine'de bulunan hemşehrisi Ebü't-Tayyib es-Sindî'nin şiddetli muhalefetiyle

karşılaştı. Ebü't-Tayyib'in münazaralarda ikna edemediği Sindî'yi Medine'ye görevli olarak gelen Osmanlı kadılarına şikâyet ettiği, görüş ve uygulamalarından vazgeçmediği için altı gün hapiste kaldığı, Medine halkının araya girmesiyle serbest bırakıldığı, bir süre sonra kadının vefat etmesi üzerine aynı uygulamalarına devam ettiği belirtilmektedir (a.g.e., V/2, s. 174-176, ikinci kısım). Sindî, 1132'de (1720) hacca gelen Yemenli âlim Emîr es-San'ânî ile de müşriklerin ölen çocuklarının durumu konusunda münazara yaptı. İki âlimin daha sonra yazıştığı, bu yazışmaların birinde, Sindî'nin kulların fiillerinin yaratılmışlığıyla ilgili el-İfâżatü'l-medeniyye adlı risâlesine San'ânî'nin el-Enfâsü'r-raḥmâniyye fi'l-ebḥâs̱ ʿale'l-İfâḍati'l-medeniyye adıyla bir cevap yazdığı kaydedilmektedir (Abdurrahman Tayyib Ba'ker, s. 70). Fazilet ve zekâsı, zühd ve takvâsıyla tanınan Sindî 12 Şevval 1138'de (13 Haziran 1726) Medine'de vefat etti ve Cennetü'l-bakī'da defnedildi (Murâdî, IV, 66). Hadisle amel düşüncesini öne çıkaran Sindî'nin Hanefî mezhebinde hadisçi bir çizgiyi temsil ettiği söylenebilir. Nitekim onun mezhep içinde ashâbü'l-vücûhtan olduğu yolunda değerlendirmeler yapılmıştır (Muhammed b. Yahyâ et-Tirhetî, s. 33). Sindî özellikle Kütüb-i Sitte üzerine yazdığı hâşiyelerde Süyûtî'nin eserlerinden faydalanmakla birlikte yer yer onun görüşlerini tenkit etmiş, hâşiyelerinde nakille yetinmemiş, mânanın anlaşılması ve maksadın açıklığa kavuşması yönünde aklî yorumlar da yapmıştır (M. Abdürreşîd en-Nu'mânî, First National Congress, s. 33).

Eserleri. 1. Ḥâşiyetü's-Sindî ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî. Kısa açıklamaların yer aldığı eser Kahire'de yayımlanmış (I-IV, 1320, 1327, 1351; el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ ile birlikte, 1372/1953), Beyrut'ta, Hindistan ve Pakistan'da çeşitli baskılarının yapıldığı belirtilmiştir. 2. Ḥâşiyetü's-Sindî ʿalâ Ṣaḥîḥi Müslim. Bu eser de kısa bir şerh olup Abdüttevvâb Mültânî tarafından neşredilmiştir (Mültan, ts.). 3. Fetḥu'l-vedûd bi-şerḥi Süneni Ebî Dâvûd. Türkiye kütüphanelerinde (İÜ Ktp., nr. 1897; Beyazıt Devlet Ktp., nr. 1117; Râgıb Paşa Ktp., nr. 275; Antalya Akseki İlçe Halk Ktp., nr. 208) ve Kahire'de (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Hadis, nr. Kāf, 87) nüshaları bulunan eserin Pakistan'da da bazı yazmalarının olduğu zikredilmektedir. 4. Ḥâşiyetü's-Sindî ʿalâ Câmiʿi't-Tirmiẕî. Bu çalışmanın yarım kaldığı belirtilmektedir. 5. Ḥâşiyetü's-Sindî ʿalâ Süneni'n-Nesâʾî (I-II, Kahire 1281; I-II, Delhi 1315; I-VIII, Kahire 1348, 1383, 1406/1986; eser bu baskıda ve aşağıdaki neşirlerde es-Sünen ve Süyûtî'nin Zehrü'r-rubâ adlı şerhiyle birlikte yayımlanmıştır; I-VIII, Beyrut 1406/1986; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, I-IX, Beyrut 1409/ 1988). 6. Ḥâşiyetü's-Sindî ʿalâ Süneni İbn Mâce (es-Sünen ile birlikte, I-II, Kahire 1313; nşr. Halîl Me'mûn Şîha, Şerḥu Süneni İbn Mâce adıyla ve Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsîrî'nin Miṣbaḥu'z-zücâce fî zevâʾidi İbni Mâce'siyle birlikte, I-IV, Beyrut 1416/1996). Eser Kifâyetü'l-ḥâce ve Keşfü'l-ḥâce (I-II, Kahire 1349) adlarıyla da anılmaktadır. 7. Ḥâşiye ʿalâ Müsnedi'l-İmâm Aḥmed. Murâdî'nin nefis bir hâşiye dediği (Silkü'd-dürer, IV, 66) Abdülhay el-Kettânî'nin okuyucunun müstağni kalamayacağını söylediği (Fihrisü'l-fehâris, I, 148) eserin elli cüz kadar olduğu kaydedilmektedir. İbnü'ş-Şemmâ' diye bilinen Ömer b. Ahmed el-

Halebî bu hâşiyeyi ed-Dürrü'l-münaḍḍad min Müsnedi'l-İmâm Aḥmed adıyla ihtisar etmiştir. 8. el-Bedrü'l-münîr fi'l-keşf ʿan mebâḥiṡi Fetḥi'l-ḳadîr. İbnü'l-Hümâm'ın eseri üzerine kaleme alınan bu hâşiye nikâh bahsine kadar yazılabilmiştir. 9. Ḥâşiye ʿalâ Ḥâşiyeti Şerḥi Cemʿi'l-cevâmiʿ. İbn Kāsım el-Abbâdî'nin usûl-i fıkha dair Cemʿu'l-cevâmiʿ şerhi üzerine kaleme aldığı el-Âyâtü'l-beyyinât adlı hâşiyenin hâşiyesidir. 10. Behcetü'n-naẓar ʿalâ şerḥi Nuḫbeti'l-fiker (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 782; Mektebetü Medreseti Beşir Ağa [Medine], usûlü'l-hadis, nr. 7). 11. el-Füyûżâtü'n-nebeviyye fî ḥalli'l-elġāzi'l-Birgiviyye (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1410, vr. 1-10). Bazı kayıtlarda el-Fütûḥâtü'n-nebeviyye adıyla geçen eserin Bengal'de nüshaları bulunmaktadır. 12. Menhelü'l-hüdât ilâ muʿaddili'ṣ-ṣalât. Namazda ta'dîl-i erkânla ilgili olduğu anlaşılan eserin İstanbul'da bir nüshası mevcuttur (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1138). 13. el-Vicâze fi'l-icâze li-kütübi'l-ḥadîṡ maʿa ẕikri baʿḍi'l-eḥâdîṡi'l-mümtâze. Kettânî bu eserin Sindî'nin isnadlarını topladığı sebeti (Fehrese) olduğunu, bunu öğrencisi Muhammed Hayât es-Sindî'ye varan isnadlarla rivayet ettiğini kaydetmektedir (Fihrisü'l-fehâris, II, 1130). 14. el-Fevâʾidü'l-müteʿalliḳa bi-Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî. Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin bablarına dair bir ta'likat olup bir nüshası Kahire'de bulunmaktadır (GAS, I, 250). 15. Erbaʿûne ḥadîṡen mine'l-eḥâdîṡi'l-ḳudsiyye (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1410, vr. 19-22). 16. el-İfâżatü'l-medeniyye fî irâdeti'l-cüzʾiyye (Amasya Beyazıt İl Halk Ktp., nr. 341). 17. Ecvibe ʿale'l-mesâʾili'l-fıḳhiyye (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1410, vr. 24-25). Sindî ayrıca Zekeriyyâ el-Ensârî'nin Tuḥfetü'l-bârî ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî adlı eserini (Kahire 1300) ihtisar etmiş, Nevevî'nin el-Eẕkâr'ı üzerine bir şerh yazmış, Ali el-Kārî'nin Zehrâveyn adlı eseriyle Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl'i ve Celâleyn tefsiri üzerine de birer hâşiye kaleme almıştır.

BİBLİYOGRAFYA: Sindî, Ḥâşiye ʿalâ Süneni'n-Nesâʾî (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, es-Sünen içinde), Beyrut 1409/1988, I, 2; Murâdî, Silkü'd-dürer, I, 260; IV, 66; Füllânî, Ḳatfü'ṡ-ṡemer fî refʿi esânîdi'l-muṣannefât fi'l-fünûn ve'l-eṡer, Haydarâbâd 1328, s. 19, 21, 25; Cebertî, ʿAcâʾibü'l-âṡâr, I, 135; Sıddîk Hasan Han, el-Ḥıṭṭa fî ẕikri'ṣ-ṣıḥâḥi's-sitte, Beyrut 1405/1985, s. 225; Muhammed b. Yahyâ et-Tirhetî, el-Yâniʿu'l-cenî fî esânîdi'ş-Şeyḫ ʿAbdilġanî (Heysemî, Keşfü'l-estâr içinde), Delhi 1341, s. 33; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, VI, 5-6; Serkîs, Muʿcem, I, 1056-1057; Îżâḥu'l-meknûn, I, 140, 204; II, 175; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 318; Rahmân Ali, Teẕkire-i ʿUlemâ-i Hind (trc. M. Eyyûb Kādirî), Karaçi 1961, s. 332, 427; Zubaid Ahmad, The Contribution of Indo-Pakistan to Arabic Literature, Lahore 1968, s. 44, 300-301, 328, 362; M. Abdürreşîd en-Nu'mânî, "Berr-i Sağīr key ʿUlemâ or unki Ḫidmât", First National Congress for Promotion of Arabic in Pakistan, Karachi 1975, s. 33; a.mlf., el-İmâm İbn Mâce ve kitâbühû es-Sünen (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1419, s. 271-273; Ubeydullah es-Sindî, et-Temhîd li-taʿrîfi eʾimmeti't-tecdîd (nşr. Gulâm Mustafa el-Kāsımî), Haydarâbâd-Sind 1976, s. 182-184; Muhammed İshak, ʿİlm-i Ḥadîṡ mey Pâk u Hind kâ Ḥiṣṣe (trc. Şâhid Hüseyin Rezzâkī), Lahor 1977, s. 280-281; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 148; II, 1130; Sezgin, GAS (Ar.), I, 250, 270, 287, 294, 329; M. İshak Battî, Fuḳahâ-i Hind, Lahor 1979-81, V/1, s. 86-87; V/2, s. 170-179; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 253; Abdurrahman Tayyib Ba'ker, Muṣliḥu'l-Yemen Muḥammed b. İsmâʿîl el-Emîr eṣ-Ṣanʿânî, Taiz-Dımaşk 1408/1988, s. 70; M. Sa'd Sıddîkī, ʿİlm-i Ḥadîṡ or Pâkistân mey uski Ḫidmet, Karaçi 1988, s. 282-290; Seyyid Süleyman Nedvî, "Hindustân mey ʿİlm-i Ḥadîş", Maḳālât-ı Süleyman (nşr. Şâh Muînüddin Ahmed Nedvî), Karaçi 1989, II, 38; Mehmet Özşenel, Pakistan'da Hadis Çalışmaları (yüksek lisans tezi, 1992), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 56-57; Ömer Rızâ Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, Beyrut 1414/1993, III, 468;

Halid Zaferullah Daudi, Pakistan ve Hindistan'da Şâh Velîyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları, İstanbul 1995, s. 84-85. Mehmet Özşenel

SÜLEYMAN FÂZIL EFENDİ (ö. 1134/1722) Ayasofya kürsü şeyhi, vâiz ve muhaddis.

İstanbul'un Hocapaşa semti Demirkapı mahallesinde dünyaya geldi. Doğum tarihini Şeyhî Mehmed Rebîülevvel 1060 (Mart 1650), Fındıklılı İsmet Efendi 1063 (1653) diye kaydeder. Babası Ahmed Efendi, dedesi Mustafa b. Mehmed Fakīh Efendi'dir. Kaynaklarda Şeyh-i Ayasofya, Fâzıl er-Rûmî ve Fâzıl Süleyman olarak da geçmektedir. Nişancı Mehmed Paşa Camii imamı Şeyhülkurrâ Mehmed Efendi'den kırâat-i seb'a ve aşere, Gürcüzâde Mustafa ve Arabzâde Abdülvehhâb'dan Arap dili ve edebiyatı okudu. 1080 (1669) yılında Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa ile birlikte hac ibadetini eda etmek tahsil için Arap yarımadası ve yöresini dolaştı. Bu sırada uğradığı Şam, Kudüs, Remle, Kahire ve Haremeyn'de Muhammed el-Belbânî, Nûreddin eş-Şebrâmellisî, Hasan el-Acîmî, İbrâhim el-Kürdî, Muhammed b. Süleyman el-Mağribî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî, Hayreddin er-Remlî, Abdülkādir el-Makdisî gibi âlimlerden ders okuyup icâzet aldı. İstanbul'a döndüğünde Şeyhülislâm Minkārîzâde Yahyâ Efendi'nin derslerine devam etti. Şeyhülislâma mülâzemetle IV. Mehmed'in Lehistan seferine katılarak (1085/ 1674) huzur derslerinde bulundu. Sefer dönüşü Edirne'de Mehmed Vanî Efendi'den hesap, hendese, hey'et ve riyâziyyât okudu. Safer 1091'de (Mart 1680) Eyüp-Sütlüce'deki Mahmud Ağa Medresesi'ne müderris tayin edildi. Şevval 1092'de (Ekim-Kasım 1681) Hoca Paşa Camii vâizliğine, Şâban 1101'de (Mayıs 1690) Eyüp Sultan Camii cuma vâizliğine, aynı yılın zilhiccesinde (eylül) Sultan Selim, Cemâziyelâhir 1103'te (Mart 1692) Fâtih, Receb 1105'te (Mart 1694) Beyazıt ve Cemâziyelevvel 1106'da (Aralık 1694 - Ocak 1695) Süleymaniye camileri vâizliğine getirildi. 1112'de (1700-1701) Amcazâde Hüseyin Paşa'nın yaptırdığı dârülhadiste müderris olarak görev yaptı. Cemâziyelevvel 1120'de (Temmuz-Ağustos 1708) Ayasofya kürsü şeyhliğine, Rebîülevvel 1122'de (Mayıs 1710) Okmeydanı Musallâsı vâizliğine, Rebîülevvel 1130'da (Şubat 1718) Sarây-ı Hümâyun hocalığına getirildi. Bu sırada kıraatle ilgili bir konuda söyledikleri kurrâ ve hâfızlar arasında büyük bir tartışmaya yol açınca Sarıyer'de ikamete gönderildi, aynı yılın zilkadesinde affedilerek İstanbul'daki evine döndü. Daha sonra derslerine ve vaazlarına devam etti. 24 Rebîülâhir 1134 (11 Şubat 1722) tarihinde vefat etti. Kabri Okmeydanı İnciler Tekkesi hazîresindedir. Talebeleri arasında müderris, mahreç mollası, Edirne mollası sıfatıyla görev yapan oğlu Yahyâ Sıddîk, Hediyyetü'l-ihvân adlı eseriyle tanınan Mehmed Nazmi Efendi, Emrullah b. Nasûh Efendi, Sârıkulbahr Hüseyinefendizâde Mehmed Emin, Tefsîrîzâde Mehmed Atâullah, Yûsufzâde Abdullah Efendi ve Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi sayılabilir. Süleyman Fâzıl Efendi zamanının önde gelen âlimlerinden olup aynı

zamanda fazilet ehli bir mutasavvıftır. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini ve Kādî Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl ve esrârü't-teʾvîl'ini ikişer defa, Ferrâ el-Begavî'nin Meṣâbîḥu's-sünne'sini, Radıyyüddin es-Sâgānî'nin Meşâriḳu'l-envâri'n-nebeviyye'sini ve Kādî İyâz'ın eş-Şifâʾ adlı eserini defalarca okutmuştur.

Eserleri. 1. Buġyetü'l-müslim ve ġunyetü'l-muġnim fî żabṭi'l-elfâẓi'l-ġarîbeti'l-vâride fî Ṣaḥîḥi Müslim (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 548; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 19164b, Hadis 303). 2. Fevâʾidü'ṣ-ṣalâvâti'ş-şerîfe (Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 1696, vr. 29-32). 3. Risâle fî beyâni'l-kebâʾir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3566, vr. 51-59, Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 456/ 2, vr. 23-28, Lâleli, nr. 2326/2; Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 152/3, vr. 79-88; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, Mecmua, nr. 3200/5; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 350/6, vr. 92-100). 4. el-Fevâʾidü's-seniyye fî şerḥi'l-ʿAḳāʾidi'l-ʿAḍudiyye (Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 456/4, vr. 33-52, Esad Efendi, Mecmua, nr. 3534/7, vr. 56-83; Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 152; TSMK, III. Ahmed, nr. 1523/ 4, vr. 40-65; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, Mecmua, nr. 3200/6; Kütahya Vahîd Paşa Ktp., nr. 667; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 350/1, vr. 1b-31a). 5. Şerḥu'l-Âdâbi'l-Aḍudiyye. Adudüddin el-Îcî'nin Âdâbü'l-baḥs̱ diye de bilinen risâlesinin şerhidir (TSMK, III. Ahmed, nr. 1523/ 5, vr. 65-72; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, Mecmua, nr. 3534/6, vr. 46-55, Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 456, vr. 55-61; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 350/7, vr. 101-110). 6. Şerḥu (Ḥâşiyetü) Tehẕîbi'l-(manṭıḳ) ve'l-kelâm. Sa'deddin et-Teftâzânî'nin Tehẕîbü'l-manṭıḳ ve'l-kelâm adlı eserinin şerhi olup 1087 (1676) yılında tamamlanmıştır (Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 1676, Ayasofya, nr. 2230, Çelebi Abdullah Efendi, nr. 200; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3200; Kütahya Vahîd Paşa Ktp., nr. 265). 7. Risâle fî beyâni (şerḥi) kelimeteyi'ş-şehâde (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1192, vr. 55-63; nr. 3712, vr. 54-60; nr. 3534, vr. 30-46; nr. 3566, vr. 1-16; Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 152/6, vr. 95-113; TSMK, Revan Köşkü, nr. 332/4, vr. 31-51). 8. Risâle fî beyâni mevâżiʿi'ṣ-ṣalât ʿale'n-nebiyyi ʿaleyhi's-selâm. İbnü'l-Cezerî'nin el-Ḥıṣnü'l-ḥaṣîn min kelâmi seyyidi'l-mürselîn adlı eserinin muhtasarıdır. Eserde Hz. Peygamber'e salâtü selâm getirilmesi gereken kırk yer ve ona salâtü selâm getirmenin kırk faydası sayılmaktadır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3534/ 4, vr. 26-30; Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 152/5, vr. 89-93; TSMK, Revan Köşkü, nr. 332/3, vr. 26-31; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3200/4, vr. 133b-135a; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 350/5, vr. 87b-91a). Müellifin Münteḫab min Kitâbi Miftâḥi'l-Ḥıṣni'l-ḥaṣîn min kelâmi seyyidi'l-mürselîn adlı bir çalışması daha vardır (TSMK, III. Ahmed, nr. 1523, vr. 36-40). 9. Risâle fi't-taḳvâ (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, Mecmua, nr. 3534/9; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1142). 10. Risâle fî beyâni'l-ḥâṣıl bi'l-maṣdar. Arap diline ve dil felsefesine dair bir risâledir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, Mecmua, nr. 3534/10, vr. 53-59). 11. Risâle fî mesʾeleti'd-delîl (Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 152/7, vr. 120-131). 12. Şerḥu Erbaʿîne'n-Neveviyye (Beyazıt Devlet

Ktp., Veliyyüddin Efendi, Mecmua, nr. 3200/3). 13. Miftâḥu'l-felâḥ. Birgivî'nin eṭ-Ṭarîḳatü'l-Muḥammediyye adlı eserinden yapılan seçmeleri ihtiva etmektedir (İÜ Ktp., AY, nr. 5828, müellif hattı; Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 456/1, vr. 1b-22b; Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 152/2, vr. 39-76; Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 1452/2, vr. 2-34; Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankeş Emîr Hoca, nr. 252; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2612; Âtıf Efendi Ktp., nr. 1508). 14. Münteḫab min Kitâbi'z-Zevâcir ʿan iḳtirâfi'l-kebâʾir. İbn Hacer el-Heytemî'nin eserinden yaptığı seçmelerden ibarettir (Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 1523/ 2, vr. 23-28).

BİBLİYOGRAFYA:Şeyhî, Vekāyiu'l-fuzalâ, II, 187, 203, 386, 401, 678-680; Sâlim, Tezkiretü'ş-Şu'arâ (haz. Adnan İnce), Ankara 2005, s. 668; Şem'dânîzâde, Müri't-tevârîh (Aktepe), I, 147; İsmet, Tekmiletü'ş-Şekāik, s. 260-265; Sicill-i Osmânî, III, 74; IV, 640; Osmanlı Müellifleri, I, 325; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 403; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IV, 272; Metin Yurdagür, Bibliyografik Bir Kelâm Tarihi Denemesi, İstanbul 1989, s. 68, 113-114; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabi 1425/2004, III, 1691; Muʿcemü'l-maḫṭûṭâti'l-mevcûde fî mektebâti İstânbûl ve Ânâṭûlî (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], I, 580-581.

İbrahim Hatiboğlu

DEDE MEHMED EFENDİ (ö. 1147/1734) Hz. Peygamber'in sîret ve şemâiline dair eserleriyle tanınan Osmanlı kazaskeri.

1050 (1640) yılında Van'da, bazı kaynaklara göre ise Erzurum'da doğdu. Kendi ifadesine göre soyu Şems-i Tebrîzî'ye uzanmaktadır. Silâhdar Mehmed Ağa adını Ahmed olarak yazmaktaysa da (Nusretnâme, s. 143, 201) öteki çağdaş kaynaklardan adının Mehmed olduğu anlaşılmaktadır. Babasının adı Mustafa'dır.

Mehmed Efendi memleketinin ileri gelen âlimlerinden ilim tahsil etti. Bu arada ünlü vâiz Vanî Mehmed Efendi'ye damat oldu. Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı zamanında İstanbul'a gelen Dede Efendi burada Mimar Sinan, Merdümiye, Hasodabaşı, Hüsrev Kethüdâ, Minkarîzâde, Mihrimah, Sahn-ı Semân ve Süleymaniye medreselerinde müderrislik yaptı. 1106'da (1694-95) Edirne kadılığı pâyesiyle Galata mevleviyetine getirildi. Ertesi yıl kendisine Haremeyn pâyesi verilen Dede Mehmed Efendi, 1699 Haziranında Anadolu kazaskerliği pâyesiyle İstanbul kadılığına, 1702 Nisanında Rumeli kazaskerliğine tayin edildi. Dede Efendi'nin bu hızlı yükselişlerinde önceleri kayınpederi ve IV. Mehmed'in hocası Vanî Mehmed Efendi'nin, II. Mustafa zamanında da (1695-1703) bacanağı ve bu padişahın hocası olan Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi'nin büyük rolü olmuştur. Nitekim bir müddet sonra çıkan Edirne Vak'ası sırasında, Feyzullah Efendi'ye olan intisabı ve aynı zamanda bu şeyhülislâmın amcazadesi olması yüzünden görevinden alındı (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 785). Âsiler tarafından şeyhülislâmın oğulları ve akrabaları gibi evi yağmalanan Dede Efendi bir süre Yedikule Zindanı'nda mahpus tutuldu, ardından

Magosa'ya sürüldü. Yıllarca orada kalan Dede Efendi'nin (Râşid, III, 93) vaktini eser yazmakla geçirdiği anlaşılmaktadır. 1719 yılında Bursa'ya gelerek Sâdîfakih mahallesinde satın aldığı evde ders verip kitap yazmakla meşgul oldu. I. Mahmud'un (1730-1754) cülûsundan sonra İstanbul'a gelmesine izin verildiyse de Mehmed Efendi Sultâniye Medresesi'nden emekliliğini istedi. 1734 yılı sonlarında vefat etti ve evi civarında yaptırdığı dârülkurrâ hazîresindeki türbeye gömüldü. Kaynaklarda âbid ve zâhid, faziletli, ikram etmekten hoşlanan bir kişi olarak nitelendirilen Dede Mehmed Efendi'nin Arapça, Türkçe ve Farsça şiirlerinin bulunduğu da belirtilmiştir (İsmet, s. 81).

Eserleri. 1. el-Midhatü'l-kübrâ mine'l-kelâmi'l-kadîm fî hakkı Seyyidinâ Muhammed el-Mustafâ. Dede Efendi, bazı kaynaklarda Medâyihu'l-kübrâ fî hakki'l-Mustafâ adıyla geçen bu Arapça eserini 1086 (1675) yılında yazmıştır. Eserin mukaddimesinde Kur'ân-ı Kerîm'i başından sonuna kadar incelediğini, Hz. Peygamber'in faziletleriyle ilgili âyetleri topladığını ve bir sıraya göre dizdiğini belirten müellif, bu arada faydalandığı kaynakların adlarını da verir. Eser yayımlanmıştır (Bulak 1301). 2. el-Vesîletü'l-uzmâ fî şemâili'l-Mustafâ. Dede Efendi'nin İstanbul kadılığı ve Rumeli kazaskerliği görevlerinde bulunduğu sırada yazdığı bu Arapça eser bir fâtiha, bir basîre, üç bab, bir hâtime ve bir tezyîlden oluşmaktadır. Fâtiha kısmı Hz. Peygamber'in övgüsüne tahsis edilmiş, basîrede onun doğduğu ayda gösterilen sevinç ve neşeler, bablarda yaratılışı ve dünyaya rahmet olarak gönderilmesi, hâtimede âhirete intikali anlatılmış, tezyîlde ise Hz. Peygamber'i sevmenin gereği üzerinde durulmuştur. Eser önce el-Midhatü'l-kübrâ ile birlikte (Bulak 1301), daha sonra Tabersî'nin Mekârimü'l-ahlâḳ'ının hâmişinde (Kahire 1311) ve ayrıca tek başına (Haydarâbâd 1331) yayımlanmıştır. 3. en-Nüshatü'l-kübrâ fî vilâdeti hayri'l-verâ. Dede Mevlidi diye bilinen bu Türkçe eserini müellif Magosa'da sürgünde iken bazı ilâvelerle Kitâbü'ş-Şemâil fî hakkı hayri'l-evâhir ve'l-evâil adıyla Arapça'ya çevirmiş, ancak daha sonra bazı ilâveler yaparak tekrar Türkçe'ye tercüme etmiştir. Dede Efendi, II. Mustafa'ya takdim ettiği bu eserinin baş tarafında Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin ilmî şahsiyetini de övmüştür. Eserin 1147'de (1734-35) istinsah edilmiş bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 3218). 4. el-Vasfü'l-mahmûd fî menâkıbi'l-âbâ ve'l-cüdûd. Müellif bu eserinde kendi silsilesini kaydetmekte ve soyunu Şems-i Tebrîzî'ye kadar götürmektedir (Osmanlı Müellifleri, I, 308). 5. Risâle fi's-siyâseti'ş-şeriyye. Bu Arapça kitap kendi türündeki eserlerle büyük benzerlik göstermektedir. Eserin bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'ndedir (I. kısım, nr. 62/2, vr. 31b-45[a]). 6. Ahkâm-ı Müfîde. Tekmiletü'ş-Şekaik'te adı geçen (s. 81) bu fıkhî eserin hangi dilde yazıldığı tesbit edilememiştir. 7. Şerhu Risâleti'l-kıyâs. Mantıkla ilgili Arapça bir eser olup basılmıştır (Ziriklî, el-Alâm, VII, 100).

BİBLİYOGRAFYA: Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekayi'ât (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1993, s. 728, 737, 785, 794, 796, 823; Silâhdar, Nusretnâme, s. 143, 201; Şeyhî, Vekayiu'l-fuzalâ, II, 66, 124,

133, 171, 177, 185, 194, 222, 226, 272, 281, 289, 310, 334, 338, 375, 386, 409, 491, 523, 579; Râşid, Târih, III, 39, 93; İsmet, Tekmiletü'ş-Şekaik, s. 80-81; Sicill-i Osmânî, IV, 229; Osmanlı Müellifleri, I, 307-308; Serkîs, Muʿcem, I, 611; Hediyyetü'l-ârifîn, II, 321; Ziriklî, el-Alâm, VII, 100; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, IX, 298-299. Cevat İzgi

İBN AKĪLE (ابن عقيلة) Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. Akīle el-Mekkî (ö. 1150/1737) Hadis, tefsir, kelâm ve tasavvuf âlimi, tarihçi ve Kādirî şeyhi.

Mekke'de doğdu. Tahsil hayatından söz ettiği el-Mevâhibü'l-cezîle adlı eserinden (vr. 74a vd.) 1070 (1660) yılından sonra dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. Babası gibi o da Akīle veya İbn Akīle lakabıyla anılmış, bazı kaynaklarda adı Muhammed Akīle veya Muhammed b. Akīle şeklinde zikredilmiştir. Gerek kendisi gerekse biyografisini yazan âlimler, yetişme döneminin çok verimli geçtiğini ve birçok önemli şahsiyetten ders aldığını belirtmektedir. İbn Akīle, Hicazlı âlimler yanında hac vesilesiyle Mekke'ye gelen ilim adamlarından da istifade etme imkânı buldu. Kendilerinden uzun süre okuduğu hocaları arasında Sâlim b. Abdullah el-Basrî, Ahmed b. Muhammed el-Kattân, Uceymî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, Abdülcelîl b. Ebü'l-Mevâhib el-Hanbelî, Ahmed b. Muhammed en-Nahlî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve İlyâs b. İbrâhim el-Kûrânî gibi kimseler yer almaktadır. Hüseyin b. Tuʻme el-Kādirî, Ali b. Ahmed el-Küzberî ve Abdülhâlıḳ b. Ebû Bekir el-Mizcâcî gibi âlimler de kendisinden faydalanmıştır (diğer hocaları ve talebeleri için bk. Birışık, s. 26-37).

İbn Akīle ömrünün sonuna doğru gittiği Bağdat, Şam ve Halep'te ders okuttu ve icâzet verdi. Bağdat'ta Hintli sûfî Seyyid Ali b. Abdullah el-Ayderûs'un icâzetiyle Şeyh Kāsım b. Muhammed el-Bağdâdî'nin elinden Kādirî şeyhliği hırkası giydi (1143/1731). Şam'da bulunduğu uzun süre içerisinde Çakmakıye Medresesi'nde hadis ve tasavvuf dersleri verdi. Buradan ayrılırken yerine talebesi Küzberî'yi halife bıraktı. Bazı kaynaklarda yer alan ifadelerden onun Anadolu'ya veya İstanbul'a da gittiği anlaşılmakta, ancak bu konuda açık bilgi bulunmamaktadır. Mekke'de vefat eden İbn Akīle Dârü'l-Akīliyye diye anılan zâviyesine defnedildi. Burası daha sonra Mekke Emîri Abdullah'ın mülkiyetine geçmiştir. Onun 930 (1524) veya 1149'da (1736) öldüğüne dair bilgiler doğru değildir.

Çok yönlü bir âlim olan İbn Akīle tefsir konusunda hacimli eserler vermekle birlikte daha çok hadisçiliğiyle tanınmıştır. Bu alandaki yerini ifade etmek için ondan Hicaz'ın muhaddisi ve hâfız diye söz edilmiş, kaynakların ortaklaşa belirttiğine göre müselsel hadis rivayetinde döneminin önde gelen muhaddislerinden biri olmuş ve İslâm dünyasından pek çok kimse ondan müselsel hadis dinleyip rivayetine dair yazılı icâzet almıştır. Müselsel hadisle ilgili el-Fevâʾidü'l-celîle'nin çok sayıda istinsah edilmesi ve Murtazâ ez-Zebîdî gibi bir âlim tarafından üzerine taʻlikat yazılmış olması İbn

Akīle'nin hadis ilmindeki yerini göstermektedir. Zâhid Kevserî Fıḳhu ehli'l-ʿIrâḳ ve ḥadîs̱ühüm adlı eserinde İbn Akīle'den övgüyle söz etmiş, onu Hanefî mezhebine mensup büyük muhaddisler ve hâfızlar arasında saymıştır.

Eserleri. Çeşitli ilimlere dair yaklaşık doksan kitap ve risâle kaleme alan (Abdullah Mirdâd Ebü'l-Hayr, s. 463) İbn Akīle'nin bu eserlerinden otuz kadarının günümüze ulaştığı bilinmektedir. A) Tefsir. 1. ez-Ziyâde ve'l-iḥsân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân.

Süyûtî'nin el-İtḳān fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân'ını tamamlamak için yazılmıştır. Eserde el-İtḳān esas alınmakla birlikte ona pek çok yeni bilgi eklenmiş, ulûmü'l-Kur'ân konuları yeniden düzenlenmiş, el-İtḳān'da bulunan bazı yerler çıkarılmış ve hatalı görülen noktalar tenkit edilip doğrusu ortaya konulmuştur. Bu düzeltmelerden sonra eser, Süyûtî'nin el-İtḳān fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân'ı üzerine yetmiş dört yeni bölüm (nevi) ilâvesiyle 154 bölüme ulaşmıştır. Eserin bilinen üç yazmasından Süleymaniye Kütüphanesi'ndekinin (Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 5, 6 [954, 955], 295 + 261 varak) müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Diğer iki nüsha Süleymaniye (Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 105, 294 varak) ve Nevşehir Damad İbrâhim Paşa (nr. 48) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Abdülhamit Birışık, Muhammed b. Akīle ve ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî Ulûmi'l-Kur'ân'ı adlı yüksek lisans tezinde İbn Akīle'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserlerini incelemiş, ayrıca bu eserin ilk yirmi iki bölümünün edisyon kritiğini yapmıştır (bk. bibl.). Eser üzerinde Muhammed Safâ Şeyh İbrâhim Hakkı (nev': 1-45), Fehd b. Ali el-Andes (nev': 46-90), İbrâhim b. Muhammed el-Mahmûd (nev': 91-119) ve Muslih b. Abdülkerîm es-Sâmidî de (nev': 120-143) Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de birer yüksek lisans tezi hazırlayarak büyük bölümünü tahkik etmişlerdir (Delîlü'r-resâʾili'l-câmiʿiyye, s. 272). 2. el-Cevherü'l-manẓûm fi't-tefsîr bi'l-merfûʿ min kelâmi Seyyidi'l-mürselîn ve'l-maḥkûm. İbn Akīle, beş büyük ciltten oluşan bu tefsirini ez-Ziyâde ve'l-iḥsân'dan sonra 1140 (1728) yılında tamamlamıştır (ez-Ziyâde, vr. 239b). Eserde sadece merfû hadisler kullanılmış, kıraat farkları da ayrı bir başlık altında gösterilmiştir. el-Cevherü'l-manẓûm'un İstanbul (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 58, 59, 60, 61, 62; Hekimoğlu Ali Paşa ve Camii, nr. 19 [967]) ve Milano Biblioteca Ambrosiana'da (nr. 139) nüshaları vardır. 3. es-Sırrü'l-esrâ fî maʿnâ sübḥânelleẕî esrâ. İsrâ sûresinin ilk âyetinin tefsiri olup bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'dedir (Fihristü'l-kütübi'l-ʿArabiyye, VII, 591). 4. Ḥizbü's-sırri'l-maṣûn el-müstenbaṭ mine'l-kitâbi'l-meknûn. Havâssü'l-Kur'ân'a dair olan risâlenin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde olup (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2067/8) Mecmûʿatü'l-aḥẕâb içerisinde basılmıştır (İstanbul 1298, 1311, s. 315-320).

B) Hadis. 1. el-Fevâʾidü'l-celîle fî müselselâti Muḥammed b. Aḥmed ʿAḳīle. Hicaz, Yemen ve Suriye bölgelerinde yaygın olan kırk beş müselsel hadisi ihtiva eden eseri Abdülhay el-Kettânî, 1905'te Abdülcelîl b. Abdüsselâm Berrâde'den Mekke'de tek mecliste semâ yoluyla rivayet ettiğini söylemektedir (Fihrisü'l-fehâris, II, 921-922).

Eserin Süleymaniye Kütüphanesi (Hacı Mahmud Efendi, nr. 638, 682; Âşir Efendi, nr. 68), İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı (Belediye, nr. 437), Beyazıt Devlet (Veliyyüddin Efendi, nr. 738) ve Tire İlçe Halk (Necip Paşa Vakfı, nr. 119) kütüphaneleriyle el-Hizânetü't-Teymûriyye (Hadis, nr. 99), İskenderiye el-Mektebetü'l-belediyye (Hadis, nr. 3 [39]), Mektebetü'l-Ezher (Mustalah, nr. 364), Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye (Tal'at, nr. 155, 197; Halim, nr. 5; Mecâmi', nr. 690), Mektebetü Mekketi'l-Mükerreme (nr. 82), Berlin Königlichen Bibliothek (nr. 1614, 1615), Riyad Üniversitesi (nr. 707/1) ve Princeton Üniversitesi (Garrett, nr. 774) kütüphanelerinde, ayrıca Ziriklî'nin özel kitaplığında (el-Aʿlâm, VI, 13) nüshaları bulunmaktadır. Murtazâ ez-Zebîdî'nin el-Fevâʾid üzerine et-Taʿlîḳātü'l-celîle ʿalâ Müselselâti İbn ʿAḳīle adlı bir müstahreci vardır (Princeton University Library, Garrett, nr. 775). Muhammed Âbid es-Sindî'nin müselselâtla ilgili eseri Haṣrü'ş-şârid min (fî) esânîdi Muḥammed ʿÂbid'de el-Fevâʾid'in tesiri görülmektedir (Abdülhay el-Kettânî, I, 513; II, 662). 2. el-Mevâhibü'l-cezîle fî merviyyâti Muḥammed b. Aḥmed ʿAḳīle. Müellif bu eserinde hocalarından, onlardan okuduğu eserlerden ve tahsil hayatından bahsetmektedir. 1135 (1723) yılında tamamlanan eserin Süleymaniye Kütüphanesi (Âşir Efendi, nr. 65/2), Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye ile (Hidîviyye, Mecâmi' Mustalah, nr. 6, 7; Mecâmi', nr. 104, Mecâmi' Tal'at, nr. 933), Rabat'ta (M. Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, s. 395) ve Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nde (Garrett, nr. 77) nüshaları vardır (tanıtımı için bk. Abdülhay el-Kettânî, II, 607-608). 3. S̱ebetün ṣaġīr. İbn Akīle'nin hangi hocalardan hangi senedlerle hadis aldığını gösteren bu kitabın Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (Garrett, nr. 78). Eserin Ali b. Ahmed es-Saîdî tarafından Muḫtaṣaru S̱ebeti İbn ʿAḳīle adıyla yapılan ihtisarının ise Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (nr. 9027) ve Abdülhay el-Kettânî'nin özel kütüphanesinde (Fihrisü'l-fehâris, II, 584) birer nüshası bulunmaktadır. 4. Sened. Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bir nüshası vardır (Fihristü'l-kütübi'l-ʿArabiyye, VII, 590). 5. İcâze. İbn Akīle'nin Şeyh İsmâil el-Aclûnî ve Ömer b. Muhammed el-Antâbî'ye verdiği icâzetlerin Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye ile (Mecâmi', nr. 104; Teymûr, nr. 97) Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (nr. 3672) nüshaları mevcuttur (M. Habîb el-Hîle, s. 394). 6. Muḫtaṣar fi'l-ḥadîs̱. Yedi varaklık bir risâle olup Tire İlçe Halk Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunmaktadır (Necip Paşa Vakfı, nr. 119).

C) Tarih ve Siyer. 1. Nüsḫatü'l-vücûd fi'l-aḫbâri ʿan ḥâli'l-mevcûd. Peygamberler, halifeler, krallar ve padişahlarla meşhur âlimlerden ve kıyamet alâmetlerinden bahseden eserin Mektebetü Mekketi'l-Mükerreme (Tarih, nr. 82) ve Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Hidîviyye, nr. 167/5) birer nüshası kayıtlıdır. Bazı kaynaklarda Lisânü'z-zamân fî aḫbâri Seyyidi'l-ʿurbân ve aḫbâri ümmetihî mine'l-ins ve'l-cân adıyla İbn Akīle'ye nisbet edilen eserin Nüsḫatü'l-vücûd ile aynı kitap olduğu anlaşılmaktadır. 2. ʿUnvânü's-saʿâde fîmâ ḫâṣṣa (ḫuṣṣa) bihi'n-nebiyyü mine'l-kerâmât ve'l-feżâʾil ḳable'l-vilâde. Eserde Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi hayatı anlatılmaktadır

(Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 66; Şehid Ali Paşa, nr. 512). 3. Risâle fî mevlidi'n-nebî (Mevlid). Süleymaniye (Sâliha Hatun, nr. 111) ve Princeton Üniversitesi (Garrett, nr. 4559) kütüphanelerinde birer nüshası vardır.

D) Tasavvuf ve Ahlâk. 1. ʿİḳdü'l-cevâhir fî selâsili'l-ekâbir. On sekiz tarikatla bunların kollarının tanıtıldığı, silsilelerinin ortaya konulduğu eserin İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda (Osman Ergin, nr. 1129), Tire İlçe Halk (Necip Paşa Vakfı, nr. 119), Brill (GAL Suppl., II, 522) ve Princeton Üniversitesi (Garrett, nr. 76) kütüphanelerinde, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Teymûr, nr. 53), Biblioteca Vaticana'da (nr. 1454/4), ayrıca Abdülhay el-Kettânî'nin özel kütüphanesinde (Fihrisü'l-fehâris, II, 865) nüshaları bulunmaktadır. ʿİḳdü'l-cevâhir sonraki müellifler tarafından tarikat silsilelerinde kaynak olarak kullanılmıştır (Ahlwardt, III, 221; VI, 152). 2. Hediyyetü'l-ḫallâḳ ile'ṣ-ṣûfiyyeti fî sâʾiri'l-âfâḳ. Altı bölüm halinde tasavvufun ana ilkelerinin ele alındığı risâlenin bir nüshası Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir (Garrett, nr. 2867). 3. el-Esrârü'l-maṭviyye fi'l-esmâʾi's-Sühreverdiyye (Mektebetü'l-Ezher, nr. 335/6; ayrıca bk. DMBİ, IV, 323). 4. Keşîbü'l-envâr fî ẕikrillâhi'l-ʿazîzi'l-cebbâr. 1136 (1724) yılında telif edilen bir dua kitabı olup Nuruosmaniye (nr. 1864) ve Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 200) kütüphanelerinde birer nüshası mevcuttur. 5. Fıḳhü'l-ḳulûb ve miʿrâcü'l-ġuyûb. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bir nüshası vardır (Brockelmann, GAL Suppl., II, 522; DMBİ, IV, 323). 6. Ḳurretü'l-ʿayn fî beyâni virdi'l-ḫamîsi ve'l-iṡneyn (Princeton University Library, Garrett, nr. 2867). 7. Risâle fî edʿiyeti'l-ḥac (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Mecâmi', nr. 10; Fihristü'l-kütübi'l-ʿArabiyye, VII, 591). 8. Nefeḥâtü'z-zekiyye fi'ṣ-ṣalâti ʿalâ ḫayri'l-beriyye (Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 1323).

E) Kelâm ve Akaid. 1. el-Manṭıḳu'l-fehvânî ve'l-meşhedü'r-rûḥânî fi'l-meʿâdi'l-insânî. Hayat, ölüm, ruh, âlemin son bulması, cennet, cehennem ve nefhanın keyfiyeti gibi konuların ele alındığı eser Cemâleddin el-Kāsımî tarafından yirmi iki risâle ile birlikte yayımlanmıştır (Kahire 1328). 2. Ḥaḳīḳatü'l-beyân fî cevâbi's-sâʾil ʿani'd-delîli ve'd-dâl. Bir nüshası Bağdat'taki Dârü'l-evkāfi'l-âmme'dedir (nr. 3371/4; bk. Muhammed Es'ad Tales, s. 289). 3. Keşfü'l-işkâl fî mesʾeleti'l-efʿâl. Eserde Mu'tezile'nin insan fiillerinin yaratılması konusundaki görüşlerine cevap verilmiştir (Abdullah Mirdâd Ebü'l-Hayr, s. 463). 4. Feyżü'l-mennân fî maʿnâ leyse fi'l-imkân ebdeʿu mimmâ kân. Allah'ın yarattıklarından daha güzelini yaratmasının mümkün olmadığına dair bir risâledir. Muhammed Habîb el-Hîle, İbn Akīle'nin Mektebetü Mekketi'l-Mükerreme'de (Tevhîd, nr. 53) kader hakkında bir risâlesi olduğunu söylüyorsa da (et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, s. 394) bununla son iki eserden birini mi yoksa başka bir eseri mi kastettiği anlaşılmamaktadır.

İbn Akīle'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: ʿArûsü'l-efrâh fî şerḥi maʿnâ ḥadîs̱i'l-ervâḥ, Refʾü'z̠-z̠ikr fî fażli'z̠-z̠ikr; Keşfü'l-hûbe fî meʿâni'n-nevbe; el-Ḳavlü'n-nefîs fi'l-cevâb ʿan esʾileti İblîs; Risâle teteʿallaḳu bi-beyʿi'l-ʿidde ve'l-emâne ve'l-iḳāle (bk. Abdülhay el-Kettânî, II, 607; Abdullah Mirdâd Ebü'l-Hayr, s. 463). Ayrıca müellifin Şam, Anadolu ve Irak'a yaptığı yolculukları anlatan bir seyahatnâmesi bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:İbn Akīle, el-Fevâʾidü'l-celîle fî müselselâti Muḥammed b. Aḥmed ʿAḳīle, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 68, vr. 50b; a.mlf., el-Mevâhibü'l-cezîle fî merviyyâti Muḥammed b. Aḥmed ʿAḳīle, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 65/2, vr. 8a-9a, 74a vd.; a.mlf., ez-Ziyâde ve'l-iḥsân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 6, vr. 239b; Tâcü'l-ʿarûs, "ʿaḳl" md.; Murâdî, Silkü'd-dürer, II, 26-30, 52-55, 219, 304; III, 85, 88, 205, 206, 219, 233; IV, 30-31, 50; Cebertî, ʿAcâʾibü'l-âs̱âr (Bulak), I, 261-288; II, 35, 94; IV, 260; Ahlwardt, Verzeichnis, II, 271; III, 221; VI, 152; Fihristü'l-kütübi'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa bi'l-Kütübḫâneti'l-Ḫidîviyye, Kahire 1308/1891, VII, 590-591; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 323; Îżâḥu'l-meknûn, I, 32; II, 9, 106, 726; G. Levi Della Vida, Elenco dei manoscritti arabi islamici della biblioteca Vaticana, Rome 1935, nr. 1454/4; Brockelmann, GAL, II, 506; Suppl., II, 522; Fihrisü'l-Ḫizâneti't-Teymûriyye, Kahire 1367-69/1948-50, II, 307; III, 210; Fihrisü [Kütübi]'l-mevcûde bi'l-Mektebeti'l-Ezheriyye: el-muṣṭalaḥ ve ʿulûmü'l-ḥadîs̱, Kahire 1952, Hadis, nr. 335/6, Mustalah, nr. 364; Muhammed Es'ad Tales, el-Keşşâf ʿan maḫṭûṭâti ḫazâʾini kütübi'l-evḳāf, Bağdad 1372/1953, nr. 3371/4; Muhammed Hasan Bikāî, Kitâbnâme-i Büzürg: Ḳurʾân-ı Kerîm, Tahran 1374 hş./1995, I, 160; Fuâd Seyyid, Dârü'l-kütübi'l-Mıṣriyye, Fihrisü'l-maḫṭûṭât I: Muṣṭalaḥu'l-ḥadîs̱, Kahire 1375/1956, s. 94, 259, 272, 292, 310-311; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VIII, 264; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 98, 485, 513; II, 572, 584, 607-608, 662, 737, 738, 863, 865, 921-922, 976, 998, 1009-1010; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 13; M. Zâhid el-Kevserî, Fıḳhu ehli'l-ʿIrâḳ ve ḥadîs̱ühüm (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1390/1970, s. 75; Elbânî, Maḫṭûṭât, nr. 3672, 9027; O. Löfgren - R. Traini, Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Biblioteca Ambrosiana, Vicenza 1975-81, nr. 135; R. Mach, Catalogue of Arabic Manuscripts in the Garrett Collection Princeton University Library, Princeton-New Jersey 1977, nr. 76, 77, 78, 774, 775, 1956, 2867, 4559; Abdurrahman b. Süleyman el-Ehdel, en-Nefesü'l-Yemânî ve'r-rûḥu'r-reyḥânî fî icâzeti'l-ḳuḍâti beni'ş-Şevkânî (nşr. Merkezü'd-Dirâsât ve'l-ebhâsi'l-Yemeniyye), San'a 1979, s. 20-21, 273, ayrıca bk. tür.yer.; Fihrisü maḫṭûṭâti Câmiʿati'r-Riyâḍ: el-ḥadîs̱ ve ʿulûmüh, Riyad 1980, nr. 707/1; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, II, 487; Ali Şevvâh İshak, Muʿcemü muṣannefâti'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm, Riyad 1403-1404/1983-84, III, 176; Abdullah Mirdâd Ebü'l-Hayr, el-Muḫtaṣar min Kitâbi Neşri'n-nevr (nşr. M. Saîd el-Âmûdî - Ahmed Ali), Cidde 1406/1986, s. 35, 292, 462-464; Abdülhamit Birışık, Muhammed b. Akīle ve ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî Ulûmi'l-Kur'ân'ı (yüksek lisans tezi, 1990, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 2-61; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 124; M. Habîb el-Hîle, et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûn bi-Mekke, London 1994, s. 393-396; a.mlf., Fihrisü maḫṭûṭâti Mektebeti Mekkete'l-Mükerreme: Târîḫ, London 1414/1994, s. 69-70; Zeyd b. Abdülmuhsin Âl-i Hüseyin, Delîlü'r-resâʾili'l-câmiʿiyye fi'l-memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye, Riyad 1415/1994, s. 272; Muhammed Hâdî Müezzin-i Câmî, "İbn ʿAḳīle", DMBİ, IV, 323.

Abdülhamit Birışık

İFRENÎ (الإفراني) Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh el-İfrenî el-Merrâküşî (ö. 1154/1741'den sonra) Tarihçi, edip, fakih, muhaddis ve dil âlimi.

1080'de (1669) Merakeş'te doğdu. Fas'ın güneyinde Sûs bölgesindeki Vâdîder'a'da yaşayan İfren (İfrân, Üfrân, Vüfrân, Yefren) adlı Berberî kabilesine mensuptur. Merakeş'te Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Mevâsî es-Sûsî'nin de aralarında bulunduğu

çeşitli hocalardan öğrenim gördü. Daha sonra Fas şehrine giderek Câmiatü'l-Karaviyyîn'de Sîdî Ahmed b. Abdülhay el-Halebî, Muhammed b. Abdurrahman b. Abdülkādir el-Fâsî gibi âlimlerin derslerine katıldı. Merakeş'te İbn Yûsuf (Yûsufî) Camii'nde imamlık ve hatiplik yaptı, tefsir ve hadis dersleri okuttu. Tartışmalı geçen tefsir derslerine katılan bazı öğrencileri tarafından zındıklıkla suçlanarak Kadı İbn Bû Abdeley Muhammed b. Ahmed'e şikâyet edildi. Kendini savunmak için fakihlerle yaptığı tartışmalar şöhretini arttırdı ve derslerini takip edenlerin sayısı günden güne çoğalmaya başladı. Ancak daha sonra tefsir derslerinden vazgeçerek Ṣaḥîḥ-i Buḫârî gibi muteber hadis kitaplarıyla fıkhî eserleri okutmaya yöneldi. Bir ara Filâlî sultanının emriyle Merakeş'ten uzaklaştırılan İfrenî 1151'de (1738) tekrar Merakeş'e döndü. Bu tarihten itibaren kendisini telif çalışmalarına verdi. Hayatının son yıllarını malî sıkıntı içinde geçirdi. 1154'ten (1741) sonra (muhtemelen 1156 [1743] veya 1157'de [1744]) Merakeş'te vefat etti ve İbn Yûsuf Camii'nin hazîresine defnedildi.

Eserleri. 1. Nüzhetü'l-hâdî bi-aḫbâri mülûki'l-ḳarni'l-ḥâdî. Sa'dîler'le (1511-1659) Mevlây İsmâil'in saltanatına (1672-1727) kadar Filâlîler'in tarihini ihtiva etmektedir. Mağrib tarihi açısından önemli bir kaynak olan eser 1306'da (1888) Fas'ta taş baskısı olarak ve aynı yıl Paris'te O. Houdas'ın yaptığı Fransızca tercümesiyle birlikte (Nozhet elhadis histoire de la dynastie saadienne au Maroc) neşredilmiş, eserin bir bölümü Cümle min aḫbâri'd-devleti's-Sicilmâsî adıyla da yayımlanmıştır (Paris 1321/1903). 2. Ṣafvetü men inteşer min aḫbâri'ṣ-ṣuleḥâ᾽i'l-ḳarni'l-ḥâdî ʿaşer. İslâm dünyasının batısı ve doğusunda yaşamış 250 âlim ve mutasavvıfın biyografisini ihtiva eder. Bu özelliğiyle İbn Asker el-Mağribî'nin Devḥatü'n-nâşir li-meḥâsini men kâne bi'l-Maġrib min meşâyiḫi'l-ḳarni'l-ʿâşir'inin zeyli gibidir. Fas'taki şerif ve murâbıt hareketinin tarihi için değerli bir kaynak olan eser, XI. (XVII.) yüzyılda Fas'ta yaşayan mutasavvıfların biyografileri açısından da önemlidir. Eser 1316'da (1898) Fas'ta yayımlanmıştır. 3. el-Meslekü's-sehl fî şerḥi Tevşîḥi İbn Sehl (el-Menhelü's-sehl). Endülüslü şair İbrâhim b. Sehl el-İşbîlî'nin bir şiirinin şerhidir. 1324'te (1906) Fas'ta taş baskısı yapılan eser, Ahmed b. Abbas ve Muhammed b. Kāsım el-Bâdisî tarafından neşredilmiştir (Rabat 1400/1980). 4. Ravżatü't-taʿrîf fî mefâḫiri Mevlânâ İsmâʿîl b. eş-Şerîf (eẓ-Ẓıllü'l-verîf fî mefâḫiri Mevlânâ İsmâʿîl b. eş-Şerîf, Rabat 1382/1962). 5. Dürerü'l-ḥicâl fî menâḳıbi sebʿati ricâl (Zübdetü'l-evṭâb fî menâḳıbi'l-aḳṭâb). Merakeş'te medfun yedi önemli şahsiyetin (Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Ali es-Sanhâcî, Kādî İyâz, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ca'fer es-Sebtî, Ebû Abdullah Muhammed Süleyman el-Cezûlî, Ebû Fâris Abdülazîz et-Tebbâ', Ebû Muhammed Abdullah el-Gazvânî, Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî) biyografilerini ihtiva eden eserin müellif hattı nüshası Fas'ta el-Hizânetü'l-Ahmediyye'dedir.

İfrenî'nin bunlardan başka Fetḥu'l-muġîs̱ bi-ḥükmi'l-laḥn fi'l-ḥadîs̱, Vâsıṭatü'l-ʿaḳdeyn fî tertîbi'l-künnâşeteyni's-saʿdeteyn, el-Mümteniʿu's-Sehl fî tercemeti İbrâhîm İbn Sehl adlı eserlerinin Fas kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Onun

kaynaklarda adı geçen diğer bazı eserleri de şunlardır: el-Muʿrib fî aḫbâri'l-Maġrib, Yâḳūtetü'l-beyân, el-Veşyü'l-ʿabḳarî fî żabṭi lafẓati'l-Maḳḳarî, Ṭalʿatü'l-müşterî fî s̱übûti tevbeti'z-Zemaḫşerî, el-İfâdât ve'l-inşâdât'tır (Abbas b. İbrâhim, VI, 51; Maʿlemetü'l-Maġrib, II, 552).

BİBLİYOGRAFYA:Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 335; Brockelmann, GAL, II, 475; Suppl., II, 681-682; E. Lévi-Provençal, Extraits des historiens Arabes du Maroc, Paris 1948, s. 7-8; a.mlf., "Vefrânî", İA, XIII, 258-259; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, Delîlü müʾerriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ, Dârülbeyzâ 1960-65, I, 152-153, 162-168, 242, 277-278; II, 44; Ahmed el-Miknâsî, Ehemmü meṣâdiri't-târîḫ ve't-terceme fi'l-Maġrib, Tıtvân 1963, s. 129-131; Abbas b. İbrâhim, el-İʿlâm, VI, 50-58; C. Zeydân, Âdâb, III, 335; Fevzî Abdürrezzâk, el-Maṭbûʿâtü'l-ḥaceriyye fi'l-Maġrib, Rabat 1986, s. 74, 89, 95; G. Deverdun, "al-Ifrānī", EI² (İng.), III, 1046-1047; Abdüllatîf eş-Şâzelî, "el-İfrânî, Muḥammed eṣ-Ṣaġīr", Maʿlemetü'l-Maġrib, Rabat 1410/1989, II, 551-552.

Rıza Kurtuluş

ACLÛNÎ, İsmâil b. Muhammed إسماعيل بن محمد العجلوني Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî (ö. 1162/1749) Yaşadığı devrin Şam muhaddisi.

1087'de (1676) Aclûn'da doğdu. Cerrâhî nisbesini, soyunun meşhur sahâbî Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a ulaşmasından dolayı almıştır. İlk öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra on üç yaşlarında iken Şam'a giderek devrin ünlü âlimlerinden İslâmî ilimleri tahsil etti. 1707 yılında hilâfet merkezi olan İstanbul'a gitti. Bir sene sonra, Osmanlı Devleti tarafından Şam Emevî Camii müderrisliğine tayin edildi. Vefatına kadar kırk yılı aşkın bir müddetle bu vazifeyi yürüttü. Şâfiî fıkhı yanında şiire ve Arap gramerine de vukufu vardı. Silkü'd-dürer'de (I, 261-272) şiirlerinden çeşitli örnekler bulunmaktadır. Aclûnî Şam'da vefat etti.

Eserleri. 1. Keşfü'l-hafâ* ve müzîlü'l-ilbâs. Halk arasında yaygın olan hadislerin, hadis diye bilinen hikmetli sözlerin ve mevzû hadislerin alfabetik olarak yer aldığı eserde bu hadis ve sözlerin doğruluğuyla ilgili açıklamalar da vardır. 2. el-Feyzü'l-cârî. Yarım kalmış bir Sahîh-i Buhârî şerhidir. Daha önceki Buhârî şerhlerinin bir nevi özeti mahiyetinde olan eser, müellifin vefatı sebebiyle "Kitâbü't-tefsîr"de kalmıştır. 3. İkdü'l-cevheri's-semîn fî erbaîne hadîsen min ahâdîsi Seyyidi'l-mürselîn. Evâilü'l-Aclûnî ve el-Erbaʿûne'l-Aclûniyye diye de bilinen bu eser kırk ayrı kitaptan alınan kırk hadisi ihtiva etmektedir. Kahire'de basılan (1322) eserin başka birçok baskıları da vardır. Eserin Cemâleddin el-Kasımî tarafından yapılan el-Fazlü'l-mübîn alâ İkdi'l-cevheri's-semîn adlı şerhini Âsım Behcet el-Beytâr neşretmiştir (Beyrut 1403/1983). 4. Hilyetü ehli'l-fazl. Hocalarının hal tercümelerini anlattığı bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Dârülmesnevi, nr. 63) altmış sekiz varaklık bir nüshası bulunmaktadır. 5. Şerhu'l-hadîsi'l-müselsel bi'd-Dımaşkıyyîn. 6. el-Fevâidü'd-derârî fî tercemeti'l-İmâm el-Buhârî. Eserin bir nüshası İskenderiye Kütüphanesi'nde

bulunmaktadır (bk. GAL, II, 399). 7. Şeze'r-ravzı'l-bedîi'l-müdrik fî ziyâreti's-seyyide Zeyneb ve seydî Müdrik. İskenderiye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan eserin (bk. GAL, II, 399) adı Hediyyetü'l-ârifîn'de Urfü'z-zerneb bi-tercemeti seydî Müdrik ve's-seyyide Zeyneb şeklinde geçmektedir. 8. İstirşâdü'l-müsterşidîn li-fehmi'l-fethi'l-mübîn alâ şerhi'l-Erbaîn li'n-Nevevî. 9. Esne'l-vesâil bi-şerhi'ş-Şemâil. 10. Nasîhatü'l-ihvân fîmâ yetealleku bi-receb ve şabân ve ramazân. Hediyyetü'l-ârifîn'de Aclûnî'nin bunlardan başka dokuz kitabının daha adı verilmektedir. Ayrıca İzâetü'l-bedreyn fî tercemeti'ş-şeyhayn adlı bir eserinden de söz edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Murâdî, Silkü'd-dürer, Bulak 1301, I, 259-272; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, Fas 1347 → Beyrut 1402/1982, I, 98-100; Hediyyetü'l-ârifîn, I, 220-221; Brockelmann, GAL, II, 398-399; Suppl., II, 422; Ziriklî, el-Alâm, Kahire 1373-78/1954-59, I, 324; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, Dımaşk 1376-80/1957-61 → Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), II, 292; Hânî Subhî el-Amed, Muʿcemü'n-nâbihîn, Amman 1985, I, 265-266. Ali Yardım

BENNÂNÎ البنّاني Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdisselâm b. Hamdûn el-Bennânî (ö. 1163/1750) Muhaddis ve fakih.

Fas'ta doğdu. Başta Hicaz bölgesi olmak üzere çeşitli ilim ve kültür merkezlerini dolaşarak tahsilini tamamladı. Hocaları arasında Abdülkādir el-Fâsî'nin iki oğlu Muhammed ve Abdurrahman ile İbnü'l-Hâc Ahmed b. Arabî de bulunmaktadır. Daha sonra ülkesine dönerek Karaviyyin Medresesi'nde hocalık yapmaya başladı. Sahîh-i Buhârî derslerinin yanı sıra Arap dili ve edebiyatına duyduğu yakın ilgi sebebiyle Muhtasaru Halîl adlı eseri her yıl okuturdu. Memleketinde çıkan siyasî kargaşa sebebiyle 1150 (1737) yılında Tıtvân'a gitti. Burada altı yıl boyunca tefsir, hadis ve gramer dersleri verdi. Sonra tekrar Fas'a döndü. 16 Zilkade 1163'te (17 Ekim 1750) hayli ileri bir yaşta iken Fas'ta vefat etti.

Eserleri. 1. Meʿâni'l-vefâʾ bi-meʿâni'l-İktifâʾ. Kelâî'nin (ö. 634/1237) el-İktifâʾ fî megāzî Resûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâʾ adlı kitabının şerhi olup bu eseri hocası Muhammed b. Abdülkādir el-Fâsî'nin isteği üzerine yazmaya başlamış, ancak tamamlamaya ömrü kâfi gelmemiştir. Eserin altı cilt olduğu kaydedilmektedir. 2. Kitâb fî fezâʾili'l-Haremeyn. Haccın önemi ve ifa şekli ile Mekke ve Medine'nin sınırları gibi konulardan bahsetmekte, ayrıca hacda birbirleriyle karşılaşan İslâm âlimlerinden söz etmektedir.

Bennânî'nin bunlardan başka el-Ecvibetü'l-Bennâniyye ʿani'l-esʾileti'l-Mısrıyye, Şerhu'l-Hizbi'l-kebîr, Şerhu Lâmiyyeti'z-Zekkāk (ahkâma dair), İhtisâru Şerhi'ş-Şifâʾ ile hocası İbnü'l-Hâc hakkında kaleme aldığı Fehrese adlı eserleri vardır. Yarım kalmış bazı çalışmalarının bulunduğu da kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Kādirî, Neşrü'l-mesânî, IV, 80-81; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 224-227; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 327; Îzâhu'l-meknûn, II, 52, 163; Mahlûf, Şeceretü'n-nûri, I, 353; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, X, 168; Brockelmann, GAL Suppl., II, 686; Muhammed Dâvûd, Târîhu Tıtvân, Tıtvân 1377/1957, III, 142-147; J. Schacht, "Bannānī", EI² (Fr.), I, 1050-1051.

M. Yaşar Kandemir

DÂVÛD-i KARSÎ (داوود قارصى) (ö. 1169/1756) Çok yönlü Osmanlı âlim ve müderrisi.

Aslen Karslı olup doğum tarihi ve ailesi hakkında bilgi yoktur. Döneminde Dâvûd-i Karsî veya Dâvud Efendi olarak tanınmıştır. Sonraları Kara Dâvud diye anılmışsa da bu kendisinden çok önce yaşamış olan Teftâzânî'nin talebesi Kara Dâvud (Keşfü'z-zunûn, II, 1063) veya Dâvûd b. Kemâl el-Kocevî el-İzmitî ile (ö. 948/1541) karıştırılmış olmasından kaynaklanmaktadır (bk. Taşköprizâde, s. 399-400; Osmanlı Müellifleri, I, 399). Bütün eserlerinin mukaddimesinde kendisini Dâvûd b. Muhammed el-Karsî el-Hanefî şeklinde tanıtan Dâvud, temel medrese eğitimini Kars'ta o yörenin tanınmış zâhid ve âlimi Çolak Abdullah Efendi'den yaptı. Daha sonra İstanbul'a giderek tahsilini ve mülâzemetini tamamladı. Akkirmânî'nin de mümeyyiz olarak bulunduğu ruûs imtihanında başarılı oldu. Bu imtihanda mümeyyizlerin kendisine sorduğu sorularla onun verdiği cevaplardan oluşan Risâletü'l-imtihân'ı Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Kasîdecizâde, nr. 723/2, vr. 4b-6[a]). Osmanlı ilmiye geleneğine göre ruûs imtihanında başarılı olanlar taşra medreselerinden birine müderris olarak tayin edilirlerse de kaynaklarda Dâvûd-i Karsî hakkında bu hususla ilgili bir bilginin bulunmamasından ve resmî makamlardan uzak kalarak zâhidâne bir hayat yaşamış olmasından hareketle onun böyle bir tayine yanaşmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Her ne kadar başta Âkifzâde el-Amâsî olmak üzere (el-Mecmûʿ, vr. 138) Dâvûd-i Karsî'den bahseden bütün kaynaklar, onun mülâzemetini tamamladıktan sonra Birgi'ye gittiğini kaydediyorsa da eserleri yazıldıkları yer ve tarihlere göre incelendiğinde Dâvud'un tahsilini tamamladıktan sonra Mısır'a gittiği, orada kısa bir süre içinde ilmî ehliyetini çevresine kabul ettirip ders vermeye başladığı ve daha ziyade öğrencilerinin ihtiyacı doğrultusunda eserler telif ettiği anlaşılır. Dâvûd-i Karsî'nin Mısır'dan ne zaman döndüğü kesin olarak belli değildir. Ancak Mısır'da iken telif ettiği bilinen eserlerinden ikisinin öğrencileri tarafından 1154 yılının ilk aylarında (1741'in ortaları) İstanbul'da istinsah edilmiş olmasını dikkate alarak 1153 yılının sonlarında (1741'in ilk ayları) İstanbul'a geldiğini söylemek mümkündür. Dâvûd-i Karsî bir süre sonra kendisine hayran olduğu ünlü Türk bilgini Birgivî'nin memleketi olan Birgi kasabasına giderek orada yerleşmiş ve Birgi Ulucami Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Daha sonra 1159 (1746) yılında Kıbrıs'a gittiği, bir müddet orada kalarak öğretim ve irşad faaliyetiyle meşgul olduğu, bu sırada kaleme aldığı bilinen eserlerinden anlaşılmaktadır. 1162 yılının ramazan

bayramında (14-16 Eylül 1749) bir ziyaret amacıyla Lârende'de (Karaman) bulunduğu, orada yazdığı bir eserin ferâğ kaydından öğrenilmektedir.

Dâvûd-i Karsî Birgi Ulucami Medresesi'nde Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis, kelâm, mantık, âdâbü'l-münâzara ve ilm-i mîkāt gibi çok çeşitli alanlarda dersler verdi. Bir yandan öğrencilerini sağlam bir öğretim metoduyla yetiştirmeye çalışırken öte yandan adı geçen ilim dallarında Türkçe ve Arapça olarak pek çok eser telif etti. Dünya malına, makam ve mansıba değer vermeyerek zâhidâne bir hayat yaşamayı tercih etti; ilmi, takvâsı ve Ehl-i sünnet akîdesine bağlılığı ile talebelerinin ve muhitinin takdirini kazandı. Bazı eserlerinin muhtevasından, onun bâtınî fikirler karıştırılmış tasavvufî anlayışlarla mücadele ettiği, bunlara karşı Asr-ı saâdet'in ihsân* anlayışını savunduğu anlaşılmaktadır. Hayatının son on beş yılını Birgi'de geçiren Dâvûd-i Karsî 1169 yılının son günlerinde (Ağustos 1756) bu kasabada vefat etti. Vasiyeti gereği Birgi'nin dışındaki bir tepe üzerinde medfun bulunan Birgivî'nin yanına gömüldü. Dâvûd-i Karsî'nin Ömer ve Osman adlı iki oğlunun bulunduğu, bunların eserlerinden bahseden bazı kaynaklardan öğrenilmektedir (meselâ bk. Osmanlı Müellifleri, I, 309; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 659; Îzâhu'l-meknûn, I, 310).

Eserleri. İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında kendisinden önce yazılmış, daha ziyade ders kitabı olarak kullanılan pek çok kitaba, özellikle talebelerinin bunlardan istifadesini kolaylaştırmak amacıyla şerh ve hâşiyeler yazan Dâvûd-i Karsî'nin eserlerini şu şekilde gruplandırmak mümkündür:

A) Tefsir-Kıraat. 1. er-Risâletü'n-Nûriyye ve'l-mişkâtü'l-kudsiyye. Nûr sûresinin 35. âyetinin tefsiri olup bazı müfrit tasavvuf ehline cevap olmak üzere kaleme aldığı bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi ile (Hacı Mahmud Efendi, nr. 6383) Birgi Kütüphanesi'nde birer nüshası bulunmaktadır. Bursalı Mehmed Tâhir'in Risâle fi't-tefsîr adıyla kaydettiği eser (Osmanlı Müellifleri, I, 309) muhtemelen bu risâledir. 2. el-Fethiyye fî beyâni'd-dâdi'l-katʿiyye. "Dad" harfinin telaffuzuyla ilgili küçük bir risâle olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki nüshası bulunmaktadır (Tekelioğlu, nr. 408/4; İbrâhim Efendi, nr. 32/17). 3. Tahrîrât ve takrîrât ʿale'l-besmele ve'l-hamdele ve's-salâti ve's-selâmi'l-lafziyye. Risâlenin Berlin'de bulunan nüshasının (bk. Ahlwardt, nr. 2281), muhtemelen öğrencilerinden olan Ali b. Ahmed b. Hacı Ali tarafından 1150 (1737) yılında istinsah edilmiş olmasından hareketle müellifin bu risâleyi Mısır'da kaleme aldığı söylenebilir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde de iki nüshası vardır (Tırnovalı, nr. 1412/10; Yazma Bağışlar, nr. 769/1). 4. Şerhu'd-Dürri'l-yetîm. Birgivî'nin tecvidle ilgili ed-Dürrü'l-yetîm adlı Arapça eserinin şerhi olmalıdır (Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 4559/3).

B) Hadis. Şerhu Usûli'l-hadîs li'l-Birgivî. Öğrencilerine Sahîh-i Buhârî okutmadan önce hadis usulüne dair bilgi vermek için Birgivî'nin konuyla ilgili olan Arapça

risâlesini şerhetmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi'nin çeşitli bölümlerindeki on yedi ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki üç nüshasının yanı sıra dünyanın çeşitli kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan şerhin ayrıca birçok baskısı yapılmıştır (İstanbul 1272'de iki defa, 1275, 1288'de iki defa, 1293, 1298, 1312, 1314, 1326; Bulak 1303). Eser hem ilim erbabının hem de öğrencilerin ilgisini çekmiş, bu sebeple tercüme edilmiş ve üzerine hâşiyeler yazılmıştır. Galata kadılarından Babakaleli Abdülaziz Ahmed Efendi'nin Mukarribü't-tâlibîn adıyla yaptığı Türkçe tercümesi yayımlanmıştır (İstanbul 1290). İstanbullu Şevket Mustafa Efendi'nin hâşiyesi (İstanbul 1298, 1321) ile Medine Mahmûdiye Medresesi müderrislerinden Yûsuf Şükrî el-Harpûtî tarafından yazılan hâşiye de basılmıştır (İstanbul 1293; ayrıca bk. Osmanlı Müellifleri, I, 339).

C) Kelâm. 1. el-Kasîdetü'n-nûniyye şerhleri. Dâvûd-i Karsî, Hızır Bey'in (ö. 863/1459) kelâma dair ünlü eseri el-Kasîdetü'n-nûniyye'ye biri Türkçe, diğeri Arapça iki şerh yazmıştır. Müellifin meşhur olan Arapça şerhinden başka Türkçe olarak da bir şerh kaleme almış olduğunun bilinmemesi bazı araştırmacıları yanılgıya düşürmektedir. Nitekim "Bratislava Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu"nu hazırlayan J. Blaškovics, bu kütüphanede bulunan Türkçe Kasîde-i Nûniyye Şerhi'nin (nr. 496) müterciminin bilinmediğini söyler. Türkçe şerhin Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının (nr. 3284/5) sonundaki kayda göre Dâvud Efendi bu şerhi 1158 (1745) yılında tamamlamıştır (Dobraca, I, 428). Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki (Kasîdecizâde, nr. 166; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 1177/ 3), British Museum (Add., 5987 / II) ve Lefkoşe'de Sultan II. Mahmud Kütüphanesi'nde de (nr. 1101/2) birer nüshası mevcuttur. Müellif, Şerhu'l-Kasîdeti'n-nûniyyeti't-tevhîdiyye adını taşıyan Arapça şerhini 1169 (1756) yılının sonlarında Birgi'de tamamlamıştır. Şerhin telifi sırasında aynı kasideye daha önce Hayâlî Çelebi tarafından yapılan şerhten de faydalanan, ancak zaman zaman bu eseri tenkit eden Karsî'nin ayrıca pek çok kaynağa da başvurduğu eserin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunan (Brockelmann, GAL Suppl., II, 321; Rieu, Catalogue, s. 5b-6[a]; Ahlwardt, nr. 2003) şerhin ilk baskısı litografik olarak gerçekleştirilmiştir (İstanbul 1291). Bu baskının 20-26. sayfaları arasında yer alan kasidenin on üçüncü beytine ait açıklamalarda müellif, İslâm inancına aykırı hulûl ve ittihad fikirlerinin karıştığı Vücûdiyye, İttihâdiyye, Hulûliyye ve Zuhûriyye gibi bâtınî ve aşırı tasavvufî görüşleri tenkit ederek Mevlevîlik, Halvetîlik, Celvetîlik, Sa'diyye, Kādiriyye ve Gülşeniyye gibi tarikatların da adı geçen dört ana görüşten türemiş olduğunu ileri sürdüğü için eserin Halil Efendizâde tarafından yaptırılan ikinci baskısında (İstanbul 1318) bu kısım metinden çıkarılmıştır (diğer baskıları için bk. Serkîs, II, 1503). 2. Şerh-i Âmentü billâh. Âmentü metni üzerine Mâtürîdî mezhebine göre yazılmış Türkçe bir şerh olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde üç (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2174/2; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 1177/4; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1490/1), Köprülü (III. Kısım, nr. 250/1),

Manisa İl Halk (nr. 5822/15) ve Saraybosna Gazi Hüsrev Bey (nr. 3284/6; bk. Dobraca, I, 429) kütüphanelerinde birer nüshası bulunmaktadır. 3. Şerhu Kasîdeti Bedʾi'l-Emâlî. Ûşî'nin el-Emâlî adıyla bilinen akaide dair kasidesi üzerine yazdığı bu şerh konuyla ilgili kaynaklarda zikredilmemektedir. Eserin Lefkoşe'de Sultan II. Mahmud Kütüphanesi ile (nr. 1431) Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde (nr. 3284/1) birer nüshası vardır (Dobraca, I, 428). 4. Risâle fî beyâni mesʾeleti'l-ihtiyârâti'l-cüzʾiyye ve'l-idrâkâti'l-kalbiyye. İnsana ait fiiller ve irade konularıyla ilgili olan bu risâlenin Süleymaniye Kütüphanesi'nin çeşitli bölümlerinde sekiz, Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde iki (nr. 3129/1, 5950/2), Üsküdar Hacı Selim Ağa (nr. 1273/4) ve Köprülü (III. Kısım, nr. 720/3) kütüphanelerinde birer nüshası bulunmaktadır. Aynı risâlenin Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi ile (nr. 1102/7; bk. Dobraca, I, 472-473) Mısır Millî Kütüphanesi'nde de (Fihristü'l-kütübi'l-ʿArabiyye, I, 182; Fihrisü'l-mahtûtât, I, 364) birer yazma nüshası mevcuttur. Risâle üzerine Silleli Osman Hamdi tarafından kaleme alınan hâşiye, Dâvûd-i Karsî'nin hal tercümesiyle birlikte bir mecmua içinde yayımlanmıştır (İstanbul 1312). Bursalı Mehmed Tâhir'in Risâle fî beyâni'l-kazâʾ ve'l-kader adıyla Dâvûd-i Karsî'ye izâfe ettiği eser de (Osmanlı Müellifleri, I, 309) bu risâle olmalıdır.

D) Mantık. 1. el-Mûcez fî şerhi Tehzîbi'l-mantık. Teftâzânî'ye ait Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm'ın birinci kısmının şerhidir. Dâvûd-i Karsî'nin, gerek Tehzîbü'l-mantık, gerekse Ali b. Ömer el-Kâtibî'nin yine mantıkla ilgili eş-Şemsiyye'sine daha önce yazılmış olan şerhlerden de faydalanarak tamamladığını belirttiği bu eserin müellif hattı nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (III. Kısım, nr. 325). Eserin başka bir nüshası Lefkoşe'de Sultan II. Mahmud Kütüphanesi'ndedir (nr. 140/1). Âkifzâde el-Amâsî'nin Hâşiyetü't-Tehzîb adıyla kaydettiği eser de (el-Mecmûʿ, vr. 138) muhtemelen bu şerhtir. 2. Tekmile liTehzîbi'l-mantık. Tehzîb'in birinci kısmının özetine bazı tamamlayıcı bilgilerin eklenmesiyle oluşmuş yeni bir mantık metnidir. Müellifin 1150 (1737) yılında tamamladığı bu eseri Brockelmann Mülahhasu Tehzîbi'l-mantık, adıyla kaydetmektedir (GAL Suppl., II, 304). Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde üç (Kasîdecizâde, nr. 708/2; Çelebi Abdullah Efendi, nr. 48/1; Yazma Bağışlar, nr. 258), Ezher Kütüphanesi'nde (Fihrisü'l-mektebeti'l-Ezheriyye, III, 421) bir nüshası bulunmaktadır. Dâvûd-i Karsî Tekmile'ye, yukarıda adı geçen el-Mûcez adlı eserini özetlemek suretiyle bir de şerh yazmıştır. 1 Receb 1152'de (4 Ekim 1739) tamamladığı, Şerhu Tekmileti't-Tehzîb fi'l-mantık, adını taşıyan bu eser bazı kaynaklarda Hâşiye ʿalâ Şerhi'l-Gelenbevî li-Tehzîbi'l-mantık, adıyla anılmışsa da (meselâ bk. Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 363; Kehhâle, IV, 142) Dâvûd-i Karsî'nin Gelenbevî'den (ö. 1205/1790) önce vefat etmiş olması bu tesbitin yanlış olduğunu göstermektedir. Şerhin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki pek çok nüshası yanında (meselâ bk. Kasîdecizâde, nr. 708/1) Lefkoşe'de Sultan II. Mahmud Kütüphanesi ile (nr. 1128), Ezher (Fihrisü'l-mektebeti'l-Ezheriyye, III, 421), Bratislava (Petracek v.dğr., nr. 237) ve Princeton Üniversitesi (Mach, nr. 3254) kütüphanelerinde de birer

nüshası bulunmaktadır. 3. Şerhu'l-Îsâgucî fi'l-mantık. Esîrüddin el-Ebherî'ye ait muhtasar mantık metninin şerhidir. Müellif bu şerhi, Kıbrıs'ta bulunduğu 1159 (1746) yılında çok kısa bir süre içinde yazdığını belirtir. Şerhin Köprülü Kütüphanesi'ndeki 1159 (1746) tarihli nüshası (III. Kısım, nr. 321) muhtemelen müellif hattıdır. Eserin Beyazıt Devlet (nr. 3129/3) ve Saraybosna Gazi Hüsrev Bey (nr. 5285/2; bk. Dobraca, I, 244) kütüphanelerinde de birer nüshası vardır (eserin diğer nüshaları için bk. Brockelmann, GAL Suppl., I, 843). 4. el-Îsâgūci'l-cedîd ve'd-dürrü'l-ferîd. Bu eseri de Kıbrıs'ta bulunduğu sırada el-Îsâgucî'den esinlenip yeni bir mantık metni olarak telif etmiştir. Eserin Hacı Selim Ağa (nr. 1273/11), Lefkoşe'de Sultan II. Mahmud (nr. 204/1 ve 1636/2) ve Princeton Üniversitesi (bk. Mach, nr. 3190) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır. Bu yeni mantık metnini, Kıbrıs'tan Birgi'ye döndükten sonra eş-Şerhu'l-cedîd ʿale'l-Îsâguci'l-cedîd adıyla şerhetmiş ve bu eserin ferâğ kaydına Birgivî ile beraber haşrolma dileğini eklemiştir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi ile (İzmir, nr. 830/3) Akhisar Zeynelzâde Kütüphanesi'nde (nr. 156/8) birer nüshası bulunmaktadır. Silleli Osman Hamdi bu şerh ile Şerhu'l-Îsâgucî'yi birbirine karıştırdığından eserin telif tarihini 1169 (1755) olarak vermiştir. 5. Şerhu'r-Risâle fi'l-kaziyye ve eczâʾihâ. Müellifin Lârende'de bulunduğu 1162 yılının ramazan bayramında (14-16 Eylül 1749), yörenin hayatta bulunan âlimlerinden Ebû Saîd el-Hâdimî'nin mantığın önerme bahsiyle ilgili er-Risâle fi'l-kaziyye ve eczâʾihâ adlı eserine yazdığı şerhtir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki nüshası bulunmaktadır (Çelebi Abdullah Efendi, nr. 392/26; Tırnovalı, nr. 1325).

E) Cedel ve Münâzara. Tezkire li-vezâʾifi'l-bahhâsîn. Dâvûd-i Karsî, ilmî tartışmaya dayalı İslâmî ilimlerin metodolojisi durumundaki cedel ve münâzaraya dair olan bu eserini 1152 (1739) yılında yazmıştır. Saçaklızâde Mehmed'in konuyla ilgili Takrîrü'l-kavânîn adlı eserinin özeti ve Hüseyin Antâkî'nin aynı konuyu ele alan el-Hüseyniyye'sinden seçilmiş bazı kısımların da buna eklenmesiyle oluşan eser, bir kısım bibliyografik kaynaklarda Âdâbü'l-Karsî adıyla kaydedilir (Îzâhu'l-meknûn, I, 3). Brockelmann ise bu kitabı Muhtasaru Takrîri'l-kavânîn (GAL, II, 487, 582) ve Mülahhasu Takrîri'l-kavânîn (GAL Suppl., II, 498) adlarıyla iki ayrı yerde vermektedir. Eserin Mısır Millî Kütüphanesi'nde bulunduğu belirtilen (Fihristü'l-kütübi'l-ʿArabiyye, II, 271; Ziriklî, II, 334) nüshasının müellif hattı olması muhtemeldir. Dâvûd-ı Karsî eserini 1152 Receb ayı ortalarında (Ekim 1739) Şerhu't-Tezkire li-vezâʾifi'l-bahhâsîn adıyla şerhetmiştir. Bu şerhin Süleymaniye Kütüphanesi'nin çeşitli bölümlerinde bulunan altı nüshasından başka Beyazıt Devlet (nr. 3129/2), Lefkoşe'de Sultan II. Mahmud (nr. 204/2), Mısır Millî Kütüphanesi (Fihrisü'l-mahtûtât, II, 19), ile Bratislava (Petracek v.dğr. nr. 278) ve Princeton Üniversitesi (Mach, nr. 3408) kütüphanelerinde de birer nüshası vardır.

F) Arap Dili ve Edebiyatı. 1. Şerhu'l-Emsileti'l-muhtelife fi's-sarf. Bu şerhi, Mısır'daki müderrisliği sırasında Arapça öğretiminde yabancılar için uygulanan

metottan farklı bir usul uygulamak amacıyla kaleme almıştır. Eser Brockelmann tarafından yanlışlıkla Muslihuddin Sürûrî'nin Şerhu'l-Emsile'sinin bir hâşiyesi olarak kaydedilir (GAL, II, 579, 582; Suppl., II, 498, 650). Şerhin Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 3123/4; Fâtih, nr. 5354/3; Hacı Mahmud Efendi, nr. 6091; Yozgat, nr. 507/5), Beyazıt Devlet (nr. 6613/2), Berlin (Ahlwardt, nr. 6821) ve Hersek Mostar (Hasandediç, nr. 297/11) kütüphanelerinde mevcut pek çok yazma nüshası yanında İstanbul'da çeşitli tarihlerde yapılmış birçok baskısı da bulunmaktadır (1263, 1272, 1273, 1274, 1281, 1291, 1301, 1304). Dâvûd-i Karsî Birgi'de bulunduğu sırada aynı esere bir de Türkçe şerh yazmıştır. Bu şerhin de Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki (Esad Efendi, nr. 3123/3; Fâtih, nr. 5354/1), Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde üç (nr. 6613/1, 6512/4, 6763/ 2), Lefkoşe'de Sultan II. Mahmud Kütüphanesi'nde bir nüshası (nr. 450/4) mevcuttur. Ayrıca Arapça şerhin baskılarının kenarında yayımlanmıştır. 2. Şerhu'l-Binâʾ. Müellifi meçhul el-Binâʾ adlı temel sarf metni üzerine yazılmış olan bu şerhin bilinen tek nüshası Lefkoşe'de Selimiye Camii Kütüphanesi'ndedir (nr. 99/2). 3. Şerhu İzhâri'l-esrâr. Birgivî'nin nahve dair meşhur eserinin şerhidir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan 1175 (1761) tarihli nüshası (Fâtih, nr. 4933/1), şârihin talebelerinden Süleyman b. Yûsuf tarafından istinsah edilmiştir. 4. Şerhu'l-ʿAvâmil. Yine Birgivî'ye ait el-ʿAvâmil adlı muhtasar nahiv risâlesinin şerhi olup Süleymaniye (Fâtih, nr. 4933/2), Saraybosna Gazi Hüsrev Bey (nr. 3285/3, bk. Dobraca, I, 244) ve Lefkoşe Selimiye Camii (nr. 176) kütüphanelerinde birer nüshası vardır. 5. Muhtâru Muhtâri's-Sıhâh. İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'ye ait olup es-Sıhâh, diye tanınan Tâcü'l-luga adlı Arapça sözlük üzerinde Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî tarafından Muhtârü's-Sıhâh, adıyla yapılmış ihtisar çalışmasının yeni bir ayıklama ile daha da kısaltılmış şeklidir. Eser, öğrencilerin kullanımı kolay bir sözlüğe sahip olmalarını amaçlayan bir çalışma niteliğindedir. Sözlüğün 1151 (1738) yılında tamamlanmış müellif hattı nüshası British Museum'da (Or., nr. 4185/1) bulunmaktadır (Rieu, Suppl., nr. 852; Brockelmann, GAL, II, 582; Suppl., I, 197). 6. Şerhu'r-Risâleti'l-Endelüsiyye fi'l-ʿarûz. 1155 (1742) yılında yazılan ve Ebü'l-Ceyş el-Ensârî el-Endelüsî'ye ait Kitâbü'l-ʿArûz'un şerhi olan bu eserin Süleymaniye (Fâtih, nr. 5349/6), Wien (nr. 223) ve Princeton Üniversitesi (Mach, nr. 3833) kütüphanelerinde birer nüshası bulunmaktadır (ayrıca bk. Brockelmann, GAL, I, 378; II, 582; Suppl., I, 544).

G) İlm-i Mîkāt. Dâvûd-i Karsî'nin kıblenin tayini ve ibadet vakitlerinin belirlenmesiyle ilgili iki risâleye de şerh yazdığı tesbit edilmiştir. 1. Şerhu'r-Risâleti'l-fethiyye fi'l-aʿmâli'l-ceybiyye. Bedreddin el-Mardînî'nin konuyla ilgili eserinin şerhidir. 1162 (1749) yılından önce yazdığı bu eserin Süleymaniye (Lâleli, nr. 2761/4), Balıkesir İl Halk (nr. 1069/2) kütüphaneleriyle Mısır Millî Kütüphanesi'nde (Tal'at, Mecmûalar, 366/1; bk. King, I, 552; II, 504) nüshaları bulunmaktadır. 2. Şerhu Risâle fi'l-ʿamel bi'r-rubʿ el-mevsûm bi'l-mukantarât. İbnü'l-Mecdî'ye ait risâlenin şerhi olup 15 Zilhicce 1154 (21 Şubat 1742) tarihli müellif nüshası Gotha'da bulunmaktadır

(Pertsch, III, nr. 1418). Eserin Balıkesir İl Halk Kütüphanesi'nde de (nr. 1069/2) sonu eksik bir nüshası vardır.

Bunlardan başka Dâvûd-ı Karsî'nin, Takrîrât-ı Dâvûd Efendi olarak da bilinen, kendisinin çeşitli ilim dallarıyla ilgili Arapça ve Türkçe bazı not ve takrirlerinin bulunduğu, otuz üç ana başlık ihtiva eden Ma'lûmât adlı bir eseri de vardır. Ma'lûmât'ın Süleymaniye Kütüphanesi'nde üç (Kasîdecizâde, nr. 664/3; Fâtih, nr. 5349/5; Denizli, nr. 402/2), Köprülü (III. Kısım, nr. 705/39) ve Saraybosna Gazi Hüsrev Bey (nr. 672/9; bk. Dobraca, I, 504) kütüphanelerinde birer nüshası bulunmaktadır.

Dâvûd-i Karsî'ye kütüphane ve kataloglarda nüshaları bulunamayan şu eserler de nisbet edilmiştir: Mecmaʿu'l-bahreyn fî tefsîri'l-Kurʾân, Hulâsatü'l-havâşî ʿalâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî, Risâle fî tavzîhi'l-mukaddimâti'l-erbaʿa, Talîkat ʿalâ kavlihî teʿâlâ "Mâ nensah min âyetin" (Âkifzâde el-Amâsî, vr. 138), Türkçe Şerh-i Tarîkat-i Muhammediyye (Silleli Osman Hamdi, s. 11).

Silleli Osman Hamdi tarafından Dâvûd-i Karsî'ye izâfe edilen (a.g.e., s. 11) Şerhu'ş-Şemsiyye fi'l-mantık, adlı eser, umumiyetle Dâvûd-i Karsî ile karıştırılan Kara Dâvud'a ait olup tam adı Hâşiyetü Küçük ʿalâ Şerhi'ş-Şemsiyye'dir (Keşfü'z-zünun, II, 1063; Voorhoeve, s. 311). Âkifzâde el-Amâsî de ona Şerhu'd-Delâil adlı bir eser nisbet etmiştir (el-Mecmûʿ, vr. 138). Ancak bu Türkçe Delâilü'l-hayrât şerhinin müellifi, Dâvûd-i Karsî ile yakınlığı bulunmayan ve 1170'te (1756) vefat eden Karadâvudzâde Şeyh Mehmed Efendi'dir (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 331, Îzâhu'l-meknûn, I, 340; Osmanlı Müellifleri, I, 399). Bursalı Mehmed Tâhir tarafından (a.g.e., I, 399) Dâvûd-i Karsî'nin eserleri arasında zikredilen ve Köprülü Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan (III. Kısım, nr. 58) Şerhu'l-Menâr fi'l-usûl adlı eserin de ona değil Kara Dâvud'a veya Dâvûd b. Kemâl el-Kocevî'ye ait olması ihtimali daha kuvvetlidir.

BİBLİYOGRAFYA:Taşköprizâde, eş-Şekāʾik, s. 399-400; Keşfü'z-zunûn, II, 1063; Âkifzâde el-Amâsî, el-Mecmûʿ fi'l-meşhûd ve'l-mesmûʿ, Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 2527, vr. 138; Silleli Osman Hamdi, "Terceme-i Müellif" (Dâvûd-i Karsî, Risâle fî beyâni mesʾeleti'l-ihtiyârâti'l-cüzʾiyye ve'l-idrâkâti'l-kalbiyye içinde), İstanbul 1312, s. 11; Osmanlı Müellifleri, I, 309, 338-339, 384, 399; II, 57; Serkîs, Muʿcem, I, 861; II, 1503, 1525; Brockelmann, GAL, I, 378; II, 487, 579, 582, 584; Suppl., I, 197, 544, 843; II, 304, 321, 437, 498, 564, 650, 654; Îzâhu'l-meknûn, I, 3, 310, 340; II, 233; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 363, 659; II, 331, 458, 570; Flügel, Handschriften, nr. 223; Pertsch, Gotha, III, nr. 1418; Ahlwardt, Verzeichniss, nr. 2003, 2281, 6821; Rieu, Catalogue, s. 5b-6b; a.mlf., Suppl., nr. 852; Fihristü'l-kütübi'l-ʿArabiyyeti'l-mahfûza bi'l-kütübhâneti'l-Hidîviyye, Kahire 1308-10, I, 182, 224; II, 24, 31, 271; VII/2, s. 599; Fihrisü'l-hizâneti't-Teymûriyye, Kahire 1367-69/1948-50, II, 85; III, 240; Fihrisü'l-mektebeti'l-Ezheriyye, Kahire 1369/1950, III, 421; M. E. Tales, el-Keşşâf ʿan mahtûtâti hazâʾini kütübi'l-evkaf, Bağdad 1372/1953, s. 305; Fuâd Seyyid, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Fihrisü'l-mahtûtât I: Mustalahu'l-hadîs, Kahire 1375/1956, s. 245-246; a.mlf., Fihrisü'l-mahtûtât, Kahire 1380-83/1961-63, I, 364; II, 19; P. Voorhoeve, Handlist of Arabic Manuscripts, Leiden 1957, s. 311; Ziriklî, II, 334; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IV, 142; K. Petracek v.dğr., Arabische, Türkische und Persische Handschriften der Universitäts-bibliothek in Bratislava, Bratislava 1961, nr. 237, 278, 496; Karatay, Arapça Yazmalar, II, 11-12; K. Dobraca, Katalog Arapskih, Turskih i Perzijskih Rukopisa, Sarajevo 1963-79, I, 122,

243-244, 428-429, 472-473, 504; R. Mach, Cataloque of Arabic Manuscripts in the Garrett Collection Princeton University Library, Princeton-New Jersey 1977, nr. 559, 3190, 3254, 3408, 3833; Hıvzıja Hasandediç, Katalog Arapskih, Turkskih i Perszijskih Rukopisa, Mostar 1977, nr. 297/10-11; D. A. King, Fihrisü'l-mahtûtâti'l-ʿilmiyyeti'l-mahfûza bi-Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1981-86, I, 552; II, 504; Şeşen, Fihrisü mahtûtât, III, 33, 117, 153, 154, 333, 361.

Cemil Akpınar

YÛSUFEFENDİZÂDE (ö. 1167/1754) Osmanlı âlimi.

1066 (1656) yılında İstanbul'un Sultanahmet semtindeki Nakilbent mahallesinde dünyaya geldi. Bazı kaynaklarda (meselâ bk. Osmanlı Müellifleri, I, 471) onun 1085'te (1674) Amasya'da doğduğu ileri sürülürse de doğumuna düşülen "sâat-i saâdet" (1066) kaydı ile babasının Nakilbent Camii'nde imamlık yapması bunun doğru olmadığını göstermektedir. Babası şeyhülkurrâ Mehmed Efendi, dedesi Amasyalı reîsülkurrâ Yûsuf Efendi'dir. Dedesine nisbetle Yûsufefendizâde lakabıyla şöhret kazanmakla birlikte Abdullah Hilmi Efendi diye de anılır. Hıfzını tamamladıktan sonra babasından kıraat dersleri aldı. Bu ilimdeki icâzet silsilesi babası ve dedesi yoluyla İbnü'l-Cezerî'ye (ö. 833/1429) kadar ulaşır. Musâhib Mustafa Paşa hocası İbrâhim b. Süleyman el-Bektaşî'den Arapça, edebiyat ve tefsir; Birgili Kara Halil Efendi'den tefsir, usûl-i hadîs, hadis ve aklî ilimleri okudu. Şeyhülkurrâ Ali b. Süleyman Mansûrî'den aklî ilimler tahsiline devam etti. Sultan Ahmed Camii'nin "Karakız" lakabıyla tanınan başmüezzini hattat Hocazâde Mehmed Enverî'den sülüs ve nesih yazılarını meşkedip icâzet aldı. Sultanahmet semtindeki Kabasakal Tekkesi şeyhi Sakızlı İlyas Efendi'ye intisap ederek Halvetiyye tarikatına bağlı Cihangîriyye şubesinin erkânı üzere seyrüsülûkünü tamamladı. Müstakimzâde onun Niyâzî-i Mısrî ile de yazıştığını kaydetmektedir (Tuhfe, s. 282). Öğrencileri arasında Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, Râgıb Paşa, Müftîzâde Mehmed Sâdık Erzincânî, Mustafa İzmîrî ve Benderli Şeyhülkurrâ Ebûbekir Efendi bulunmaktadır. Sicill-i Osmânî'de (III, 378) "Bıçakçılar imamı" olarak tanıtıldığına göre muhtemelen gençlik yıllarında bir süre imamlık yaptığı anlaşılmaktadır. III. Ahmed döneminde 15 Şâban 1123'ten (28 Eylül 1711) itibaren sarayda Ṣaḥîḥ-i Buḫârî okutmaya başladı. Muharrem 1131'de (Aralık 1718) I. Ahmed'in kurduğu vakıflara reîsülkurrâ tayin edildi. 1134'te (1722) hocası Ali Mansûrî'nin vefatı ile boşalan Sultan Ahmed Camii şeyhülkurrâlığına getirildi. 1148'de (1735) Sarây-ı Hümâyun hocası oldu. Ayrıca Enderun Kütüphanesi'nde ve Amcazâde Hüseyin Paşa Medresesi'nde tefsir dersleri okutuyordu. I. Mahmud döneminde Ayasofya Camii içindeki kütüphaneye tefsir müderrisi tayin edildi. Sarây-ı Hümâyun Kütüphanesi'ne hâfız-ı kütüb tayin edildi ve ölünceye kadar bu görevde kaldı. Şeyhülislâm Seyyid Murtaza Efendi'nin "imtihân-ı sânî"lerinde reîsülmümeyyizîn olan Yûsufefendizâde (Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâsı, s. 82) aynı zamanda katar şeyhiydi ve yıllarca Fâtih Camii'nde vâizlik yaptı (Sicill-i Osmânî, III, 378). Bazı mübarek gecelerde I. Mahmud'un huzurunda vaazlar verdi.

Hac görevi dışında İstanbul'dan hiç ayrılmadı. Hac yolculuğu sırasında görüştüğü birçok âlime kıraat ve hadis icâzeti veren Yûsufefendizâde 26 Zilhicce 1167'de (14 Ekim 1754) 101 yaşında İstanbul'da vefat etti. Cenaze namazı Fâtih Camii'nde kılındıktan sonra Topkapı civarında bulunan babası ve dedesinin kabirleri yanına defnedildi. Abdülhalim isminde bir oğlunun olduğu bilinmekte (Tobay, s. 70), 1217'de (1802-1803) vefat eden Yûsufefendizâde Ahmed Efendi de onun soyundan gelmektedir (Sicill-i Osmânî, III, 379). Müstakimzâde'ye göre dilinde hafif tutukluk bulunan (Tuhfe, s. 282) ve özellikle kıraat, tefsir, hadis ilimlerinde meşhur olan Yûsufefendizâde sülüs ve nesih hatlarında iyi bir hattat, Arapça, Farsça ve Türkçe nesir ve nazımda önde gelen isimlerdendi. Bazı şiirleri Râmiz'in Âdâb-ı Zurefâ'sında yer almaktadır.

Eserleri. 1. Necâḥu'l-ḳārî li-Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî. Sarayda Ṣaḥîḥ-i Buḫârî okutmakla görevlendirildiği zaman telifine başladığı, Aynî'nin ʿUmdetü'l-ḳārî ve İbn Hacer el-Askalânî'nin Fetḥu'l-bârî'si esas alınarak yazılmış otuz ciltlik bir şerhtir. Telifi kırk yıl süren eser 21 Rebîülâhir 1163'te (30 Mart 1750) tamamlanmış ve I. Mahmud'a takdim edilmiştir. Müellif, Sarây-ı Hümâyun Kütüphanesi'nde yıllarca okuttuğu eserin kendi hattıyla olan nüshasını Fâtih Camii Kütüphanesi'ne vakfetmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen'in, "Şimdiye kadar (1974) tabedilmemiş olması teessüfe şayandır" dediği eser (Büyük Tefsir Tarihi, II, 720) hâlâ yazma halindedir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 844-873 [müellif hattı], Ayasofya, nr. 685 [müellif hattı], Hasan Hüsnü Paşa, nr. 229, Hacı Mahmud Efendi, nr. 456/1, 456/2, Hamidiye, nr. 267-275, 279-284, Serez, nr. 467-487, Yahyâ Tevfik, nr. 55-64; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 627-628, 630-632; Nuruosmaniye Ktp., nr. 894-922, 923-932; TSMK, III. Ahmed, nr. 384; Halil Hamîd Paşa Ktp., nr. 1667). 2. ʿİnâyetü'l-meliki'l-münʿim li-şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim. 14 Cemâziyelâhir 1163'te (21 Mayıs 1750) yazılmaya başlanan eser müellifin vefatı üzerine yarım kalmıştır (Nuruosmaniye Ktp., nr. 1042-1043; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 381-382, Hamidiye, nr. 343-345, Lâleli, nr. 560-561; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 205; TSMK, Medine, nr. 245-246; Vahîd Paşa Ktp., nr. 1068). 3. el-İʾtilâf fî vücûhi'l-iḫtilâf. Kırâat-i aşereye dair bir eserdir (İstanbul 1290, 1298, 1311, 1312; Kahire 1344/1925). 4. Tuḥfetü'ṭ-ṭalebe fî beyâni meddâti ṭarîḳi'ṭ-Ṭayyibe (Risâle fî beyâni merâtibi'l-med fî ḳırâʾâti'l-eʾimmeti'l-ʿaşere). Eserde on kıraat imamının medle ilgili rivayetleri ayrı ayrı ele alınmıştır (İstanbul 1290, 1342). Müellifin Risâletü'l-meddât adlı bir çalışması daha vardır (nşr. İbrâhim Muhammed Cermî, Amman 1420/2000). 5. Risâle fî ḥükmi (reddi)'l-ḳırâʾe bi'l-ḳırâʾâti'ş-şevâẕ. Yûsufefendizâde, kendi döneminde şâz kıraatlerin Kur'an'ın birer parçasıymış gibi yaygın biçimde okutulmasına karşı bu risâleyi kaleme almıştır (bk. bibl.). 6. Risâletü'r-reddiyye fi'ḍ-ḍâd. Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Risâle fî keyfiyyeti edâʾi'ḍ-ḍâd adlı eserine (DİA, XXXV, 369) reddiyedir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 68, 5328; Hamidiye, nr. 1261). Eser, bazı kaynaklarda (Risâle fî ḥükmi'l-ḳırâʾe, neşredenin girişi, s. 14) müellifin Risâle fî ḥarfi'ḍ-ḍâdi'ṣ-ṣaḥîḥa'sı ile (Süleymaniye

Ktp., Fâtih, nr. 68, 5328, Hamidiye, nr. 1261, İbrâhim Efendi, nr. 32, İzmir, nr. 788; İzmir Millî Ktp., nr. 966; MÜ İlâhiyat Fakültesi Ktp., Üsküdarlı, nr. 64) aynı eser gibi gösterilmişse de bunlar farklı risâlelerdir. 7. Ḥâşiye ʿalâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-teʾvîl. Beyzâvî tefsirinden Bakara sûresinin ilk on âyetinin hâşiyesidir (Süleymaniye Ktp., Servili, nr. 22). 8. Ḥâşiye ʿalâ Ḥâşiyeti'l-Ḫayâlî. Teftâzânî'nin Şerḥu'l-ʿAḳāʾidi'n-Nesefiyye'si üzerine Hayâlî tarafından yapılan hâşiyenin hâşiyesidir (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 188, Fâtih, nr. 2970; Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 591). 9. Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi Hidâyeti'l-ḥikme maʿa ḥavâşi'l-Lârî. Esîrüddin el-Ebherî'nin Hidâyetü'l-ḥikme'si için Kādî Mîr Meybüdî'nin kaleme aldığı şerhe Muslihuddin el-Lârî tarafından yazılan hâşiyenin hâşiyesidir (Süleymaniye Ktp., Giresun, nr. 70, 3542). Müellifin ayrıca Risâle fî taḥḳīḳi baʿżi vücûhi'l-ḳırâʾâti'l-mezkûre fi'ş-Şâṭıbiyye (Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 4-5), el-Miʿrâciyye (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 222), Ḥâşiye ʿalâ Ḥâşiyeti Ebi'l-Fetḥ li-Şerḥi'l-Ḥanefî ʿalâ Âdâbi'l-ʿAḍudiyye (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1257; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 1476; Lâleli, nr. 2947) ve Ḥâşiye alâ Ḥâşiyeti Ḳara Dâvûd (Köprülü Ktp., Mehmed Âsım Bey, nr. 290-291) gibi eserleri vardır. Ahmet Tobay, Yûsufefendizâde'nin hadisçiliğine dair bir doktora tezi hazırlamıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA: Yûsufefendizâde, Risâle fî ḥükmi'l-ḳırâʾe bi'l-ḳırâʾâti'ş-şevâẕ (nşr. Ömer Yûsuf Abdülganî Hamdân-Tağrîd Muhammed Abdurrahman Hamdân), Amman 1425/2004, neşredenlerin girişi, s. 5-32; a.mlf., Risâletü'l-meddât (nşr. İbrâhim Muhammed el-Cürmî), Amman 1420/2000, neşredenin girişi, s. 5-15; Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı: İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük (haz. Sadık Erdem), Ankara 1994, s. 81-82; Müstakimzâde, Tuhfe, s. 281-282; Bursalı Mehmed Tâhir, Ulemâ-yı Osmâniyye'den Altı Zâtın Terceme-i Hâli, İstanbul 1321, s. 30-34; Osmanlı Müellifleri, I, 364-366, 471; İsmet, Tekmiletü'ş-Şekāik, s. 63, 251-257; Sicill-i Osmânî, III, 378-379; Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, İstanbul 1974, II, 719-720; Ahmet Tobay, Yûsufefendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri (doktora tezi, 1991), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 31, 37, 40, 46, 70, 89, 100; Tahsin Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", DİA, XXXV, 369.

Halit Özkan

ŞAH VELİYYULLAH (شاه وليّ الله) Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullāh Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî el-Fârûkī (ö. 1176/1762) Hindistanlı âlim ve ıslahatçı.

---

14 Şevval 1114 (3 Mart 1703) tarihinde Delhi şehrine bağlı Muzaffernagar'da doğdu. Soyu baba tarafından Hz. Ömer'e, anne tarafından İmam Mûsâ el-Kâzım'a ulaşır. VII. (XIII.) yüzyılın sonlarına doğru Hindistan'a yerleşmiş bir aileye mensuptur. Hayatına dair kaynaklarda yer alan bilgiler daha çok Enfâsü'l-ʿârifîn adlı eserindeki otobiyografisine dayanmaktadır. Dedesi Vecîhüddin ile babası Abdürrahim, Delhi ulemâsından olup her ikisi de el-Fetâva'l-Hindiyye'yi (el-Âlemgîriyye) hazırlayan heyette yer almıştı. Şeyh Muhammed Pühletî'nin kızı olan annesi Fahrünnisâ da dinî ilimlere vâkıftı. Şah Veliyyullah küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi. İlk öğrenimini

babasının yanında gördü. Hindistan'da kendisinden en çok istifade ettiği hocası Şeyh Muhammed Efdal es-Siyâlkûtî'dir. Henüz on dört yaşında iken seyrü sülûkünü tamamlayarak bir Nakşibendî şeyhi olan babasına intisap etti ve ölümünden önce ondan hilâfet aldı. Babasının vefatından (1131/1719) sonra onun kurduğu Rahîmiyye Medresesi'nde ders okutmaya başladı. On iki yıl süren bu faaliyet neticesinde çevresinde geniş bir talebe halkası oluştu. Şah Veliyyullah on dört yaşında iken dayısı Ubeydullah'ın kızıyla evlendi ve bu hanımından Muhammed adlı oğlu dünyaya geldi. Hanımının vefatı üzerine Seyyid Senâullah Pânîpetî'nin kızıyla nikâhlandı. Hindistan'da başlattığı dinî irşad faaliyetini kendisinden sonra sürdürecek olan oğulları Abdülazîz, Refîuddin, Abdülkādir ve Abdülganî ile Emetülazîz adlı kızı bu hanımından doğdu. 1143'te (1731) hac vazifesini ifa etmek amacıyla gittiği Mekke ve Medine'de yaklaşık on dört ay kaldı. Bu sırada özellikle hadisle ilgilendi, İslâmî ilimlerin diğer dallarındaki bilgilerini arttırdı, ayrıca talebe okuttu. Onun, hocaları arasında Medine'deki Ebû Tâhir Muhammed b. İbrâhim el-Kürdî'nin ilmî ve tasavvufî hayatından önemli derecede etkilendiğini belirtir. Hindistan'a dönünce Rahîmiyye Medresesi'nde yeniden ders okutmaya başladı, daha çok hadis ve tefsir ilimlerine ağırlık verdi. Kısa zamanda sayıları artan öğrencilerine medrese binası kâfi gelmeyince Sultan Muhammed Şah'ın desteğiyle kendisine daha geniş bir bina tahsis edildi. Sonraları Delhi Dârululûmu diye şöhret bulan medrese, Hindistan'daki üç değişik dinî eğitim geleneğinin (Delhi, Leknev, Haydarâbâd) tefsir ve hadise ağırlık veren önemli birimini oluşturdu ve bir dârülhadis vazifesi gördü (bk. DÂRÜLULÛM). Şah Veliyyullah 29 Muharrem 1176 (20 Ağustos 1762) tarihinde Delhi'de vefat etti ve Eski Delhi'deki Münhediyân Mezarlığı'nda babasının yanına defnedildi.

Eserleri. Arapça ve Farsça bilen, velûd bir müellif olan Şah Veliyyullah'ın bu iki dilde yazıldığı pek çok eseri bulunmaktadır. Kesin sayısı tesbit edilemeyen eserlerinin önemlileri şöylece sıralanabilir: Tefsir. 1. Fetḥu'r-raḥmân fî tercemeti'l-Ḳurʾân. Farsça bir Kur'an tercümesidir. Bazı kaynaklarda eserin, Nâsırüddin Muhammed b. Abdullah b. Korkmas'a ait (ö. 882/1477) Fetḥu'r-raḥmân fî tefsîri'l-Ḳurʾân adlı Arapça kitabın (Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1232-1233) Farsça tercümesi olduğu kaydedilmekteyse de (Hamîdullah, s. 131) yeni çalışmalar eserin Dihlevî'ye ait olduğunu ortaya koymuştur (Ahmad Khan, V/1 [1982], s. 37-44). İlk baskısı müellifin hayatında gerçekleştirilen (1156/1743) eserin (diğer baskıları için bk. World Bibliography, s. 356-362) yeni neşirleri de yapılmıştır (meselâ Karaçi 1983). Fetḥu'r-raḥmân'ın Mevlânâ Muhammed Hayreddin Hindî Haydarâbâdî tarafından et-Tefsîrü'l-Cemâlî ale't-tenzîli'l-celâlî adıyla yapılan Türkçe tercümesi dört cilt halinde basılmıştır (Bulak 1294; tanıtımı için bk. Muhammed Hamîdullah, s. 131; World Bibliography, s. 464-465). 2. Muḳaddime der Fenn-i Terceme-i Ḳurʾân (Muḳaddime fî ḳavânîni't-terceme). Kur'an mütercimlerinin dikkat etmesi gereken hususlara dair bir risâledir. Hıfzurrahmân Sevhârevî eseri Urduca'ya çevirmiştir (Burhân, XV/4 [1945], s. 232-248; XV/5 [1945], s. 294-300). 3. el-Fevzü'l-kebîr* fî uṣûli't-tefsîr. Çeşitli baskıları ve

tercümeleri bulunan Farsça muhtasar bir eserdir (Delhi 1296, değişik mütercimlerce yapılmış Arapça tercümeleri için bk. Fevzü'l-kebîr, T. trc. Mehmed Sofuoğlu, s. 118; Brockelmann, II, 614). Eserin Arapça tercümelerinden biri Süleyman el-Hüseynî en-Nedvî tarafından gerçekleştirilmiştir (Beyrut 1405/1984, 1407/1987). el-Fevzü'l-kebîr'i Mehmet Sofuoğlu aynı adla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1980). 4. Fetḥu'l-ẖabîr bimâ lâ büdde min ḥıfẓıhî fî ʿilmi't-tefsîr. el-Fevzü'l-kebîr'in tekmilesi kabul edilen risâle özellikle Abdullah b. Abbas'ın garîbü'l-Kur'ân'la ilgili açıklamalarını içerir (Leknev 1314). Ayrıca el-Fevzü'l-kebîr ile yapılmış değişik baskıları bulunmaktadır (Kahire 1295; Delhi 1296). 5. Teʾvîlü'l-eḥâdîs̱ fî rumûzi ḳıṣaṣi'l-enbiyâʾ. Kur'ân-ı Kerîm'deki peygamber kıssalarına dair tasavvufî yorumları içeren bir eser olup Gulâm Mustafa el-Kāsımî tarafından neşredilmiştir (Haydarâbâd 1966). Eseri J. M. S. Baljon, A Mystical Interpretation of Prophetic Tales by an Indian Muslim: Shāh Walī Allah's Ta'wīl al-Ahādīth adıyla İngilizce'ye (Leiden 1973), G. N. Jalbani Sindî diline (Haydarâbâd 1964) ve İngilizce'ye (Ta'wīl al-Ahādith, Lahore 1973) tercüme etmiştir.

Hadis. 1. el-Erbaʿîn. Müellifin Medine'de bulunduğu sırada hocası Ebû Tâhir Muhammed el-Medenî'den aldığı, Hz. Ali'ye ulaşan muttasıl senedli kırk hadisi içermektedir (nşr. Enver Muhammedî, Leknev 1319). 2. ed-Dürrü's̱-s̱emîn fî mübeşşirâti'n-nebiyyi'l-emîn (Delhi 1890). Kırk hadis alanındaki diğer bir çalışmasıdır (Delhi 1890). Ayrıca İkbâl Ahmed Fârûkī tarafından yapılan Urduca tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Pakistan [?], 1368). 3. Şerḥu terâcimi ebvâbi Ṣaḥîḥi'l-Buẖârî (Haydarâbâd 1321; nşr. Şerefeddin Osman, Haydarâbâd 1402/1982). 4. el-İrşâd ilâ mühimmâti ʿilmi'l-isnâd. Dihlevî'nin hac dönüşünde kaleme aldığı bir risâledir (Delhi 1889). Müellifin Risâle-i Basîṭa fi'l-esânîd adlı Farsça bir risâlesinin bulunduğu da kaydedilmektedir. 5. el-Muṣaffâ Şerḥu'l-Muvaṭṭaʾ. İmam Mâlik'in eseri için yazılmış Farsça bir şerhtir. Müellif kitabın Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetini esas alarak önce içerdiği hadisleri fıkıh kitaplarındaki tertibe göre sıralamış, ardından bunlarla ilgili âyetleri Farsça tercümeleriyle birlikte eklemiş, ayrıca bazı garîb kelimeleri açıklamıştır (I, Delhi, ts.; II, Delhi 1293/1876). el-Muṣaffâ'nın Urduca iki muhtasar tercümesi bulunmaktadır (Al-Rahīm, I/5 [1963]; nşr. S. Abdullah, Kalküta 1294). 6. el-Müsevvâ fî eḥâdîs̱i'l-Muvaṭṭaʾ. el-Muvaṭṭaʾın Arapça şerhi sayılabilecek bu çalışmada eserden faydalanacak olanlara çeşitli kolaylıklar sağlanmış, Mâlikî fıkhına aykırı olan bazı Hanefî ve Şâfiî görüşlerine de yer verilmiştir (Delhi 1876; Beyrut 1403/1983).

Akaid ve Kelâm. 1. el-ʿAḳīdetü'l-ḥasene (Ḥüsnü'l-ʿaḳīde) (Leknev 1962). S. Seccâd Ali Asifâbâdî tarafından Urduca'ya çevrilmiştir (Aligarh, ts.). 2. Ḳurretü'l-ʿayneyn fî tafḍîli'ş-Şeyẖayn. Şîa'nın Hz. Ebû Bekir ile Ömer'e yönelik ithamlarına cevap veren Farsça bir eserdir (Delhi 1320; Lahor 1976). Ahmed Ali'nin yaptığı Urduca tercümesi altı cilt halinde neşredilmiştir (I, IV, VI, Luknov 1296; II, III, V, Agra 1295). 3. el-

Muḳaddimetü's-seniyye fi'l-intiṣâr li'l-fırḳati's-Sünniyye (Delhi, ts.). İmâm-ı Rabbânî'nin bazı Şiî âlimlerinin aşırı görüşlerine cevap mahiyetindeki (Risâle der) Redd-i Revâfıż adlı eserinin Arapça tercümesi ve şerhi olup Şah Veliyyullah'ın Medine'deki hocası Şeyh Ebû Tâhir'in ricası üzerine kaleme alınmıştır. 4. İzâletü'l-ḫafâʾ ʿan ḫilâfeti'l-ḫulefâʾ (Birîlî 1286/1869; Lahor 1976). Siyasî otoritenin hilâfetten saltanata dönüşmesi hakkında önemli bir eser kabul edilen bu Farsça risâlenin biri Abdüşşekûr Fârûkī (Leknev 1329), diğeri Abdüşşekûr Fârûkī, İnşâallah Kandehlevî ve Hamîdürrahmân Kandehlevî (I-II, Karaçi, ts.) tarafından gerçekleştirilmiş Urduca tercümeleri bulunmaktadır.

İslâm Hukuku. 1. ʿİḳdü'l-cîd fî aḥkâmi'l-ictihâd ve't-taḳlîd (Delhi 1344). Eseri Sâcidürrahmân Sıddîkī Kandehlevî Urduca'ya tercüme etmiş (Karaçi 1379), bazı bölümlerini Muhammed Dâvûd Rehber İngilizce'ye çevirmiştir (MW, LV/4 [1955], s. 346-358). Eserin Türkçe tercümesi Hayreddin Karaman tarafından gerçekleştirilmiştir (İctihad, Taklîd ve Telfîk Üzerine Dört Risâle adlı eser içinde, İstanbul 1982, s. 151-222). 2. el-İnṣâf fî beyâni sebebi'l-iḫtilâf beyne'l-fuḳahâʾi ve'l-müctehidîn (Delhi 1308; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1977; Beyrut, ts., I, 140-162, Ḥüccetullāhi'l-bâliġa içinde; Kahire 1978). Risâlenin çeşitli Urduca tercümeleri bulunmaktadır (Hayret Dihlevî, Delhi, ts.; M. Abdüşşekûr Fârûkī, Leknev, ts.; Sadreddin Islâhî, Râmpûr 1952). Şükrü Özen eseri Türkçe'ye tercüme etmiştir (Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması başlıklı eser içinde, İstanbul 1987, s. 43-115).

Tasavvuf ve İslâm Felsefesi. 1. Ḥüccetullāhi'l-bâliġa*. Dinî hükümlerin hikmetlerine dair olan eserin birçok baskısı (nşr. M. Şerîf Sükker, Beyrut 1412/1992) ve Urduca, Türkçe, İngilizce tercümeleri yapılmıştır. 2. el-Büdûrü'l-bâziġa. Bir giriş ve üç bölümden meydana gelen tasavvuf, hikmet-i teşri', kelâm ve İslâm felsefesiyle ilgili olan eser Hindistan'da Meclis-i İlmî tarafından yayımlanmıştır (1935). Eserin Şah Veliyyullah Akademisi tarafından gerçekleştirilmiş bir baskısı daha bulunmaktadır (Haydarâbâd 1970). er-Raḥîm dergisi editörünce yapılan kısmî Urduca tercümesi bu dergide neşredilmiştir (I/10 [March 1964], s. 17-30). 3. el-Ḳavlü'l-cemîl fî beyâni sevâʾi's-sebîl. Hindistan'da çok sayıda mensubu bulunan Nakşibendiyye, Kādiriyye ve Çiştiyye'deki seyrü sülûk âdâb ve erkânı hakkında olup (Kahire 1290) çeşitli Urduca tercümeleri vardır (Hürrem Ali, Bombay, ts.; Ali Bahâî Şeref Ali, Bombay, ts.; Muhammed Sürûr, Lahor 1946). 4. et-Tefhîmâtü'l-ilâhiyye. Tasavvuf ve kelâm alanında müellife yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan oluşmaktadır (Hindistan [?] 1355/1936; nşr. Gulâm Mustafa el-Kāsımî, Haydarâbâd 1387/1967). 5. Elṭâfü'l-ḳuds fî leṭâʾifi'n-nefs (Delhi, ts.; Gujrânvala 1964). Farsça olan eseri Hakîm Muhammed Mûsâ Urduca'ya (Lahor 1975), G. N. Jalbani İngilizce'ye (The Sacred Knowledge of the Higher Functions of the Mind, London 1982) tercüme etmiştir. 6. Lemeḥât. Mutasavvifenin varlık felsefesine dairdir (nşr. Gulâm Mustafa el-Kāsımî, Haydarâbâd,

ts. [Şah Veliyyullah Akademisi]). İngilizce çevirisi G. N. Jalbani tarafından gerçekleştirilmiştir (Haydarâbâd 1970). 7. es-Seṭaʿât (Haydarâbâd 1964). Dihlevî'nin mutasavvıflara ait kozmoloji görüşlerini özetlediği bu eserini de G. N. Jalbani İngilizce'ye tercüme etmiş (Haydarâbâd 1970), G. N. Jalbani'nin bu iki çevirisi, D. B. Fry tarafından Sufism and the Islamic Tradition: Lamahāt and Sataāt of Shah Walīullāh adıyla yeniden yayımlanmıştır (London 1980). 8. el-Hemeʿât (Haydarâbâd 1964). Allah'a ulaşmanın yollarını anlatan Farsça bir eser olup Muhammed Sürûr tarafından yapılmış Urduca tercümesi yanında (Lahor 1946), Urduca bir tercemesi daha bulunmaktadır (Taṣavvuf kî Ḥaḳīḳat aur uskâ Felsefe-i Târîḫ, Deoband 1969). 9. el-Ḫayrü'l-keṡîr ev ḫazâʾinü'l-ḥikme (nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut 2008). Biyografi, Vasiyetnâme. 1. Enfâsü'l-ʿârifîn. Dihlevî'nin aile büyükleri ve hocalarıyla ilgili eseridir. "el-Cüzʾü'l-laṭîf fî tercemeti'l-ʿabdi'ż-żaʿîf" adlı bölümü müellifin otobiyografisini içermektedir (Delhi 1897, 1335). Seyyid Muhammed Fârûkī el-Kādirî tarafından Urduca'ya tercüme edilen eseri (Lahor 1974; Deoband, ts.) Hidâyet Hüseyin İngilizce'ye çevirmiştir ("The Persian Autobiography of Shâh Walîullâh al-Rahîm al-Dihlavî", Journal of Asiatic Society of Bengal, XIV [1912], s. 162-175). 2. Şâh Veliyyullāh ke Siyâsî Mektûbât (Shāh Walī Allāh's Political Letters). Müellifin Halîk Ahmed Nizâmî tarafından bir araya getirilen mektuplarıdır (Aligarh 1951, Urduca tercümesiyle birlikte Farsça metin; Delhi 1969). 3. el-Maḳāletü'l-vaḍʿiyye fi'n-naṣîḥa ve'l-vaṣıyye. Şah Veliyyullah'ın İslâm hukukunun çeşitli konuları ve ekolleri, tasavvufla ilgili düşünceleri ve Hint-İslâm toplumunun kültürel durumu hakkındaki tesbitlerini içeren sekiz risâleden ibaret vasiyetnâme niteliğinde Farsça bir eserdir. Dihlevî'nin görüş ve düşüncelerini topluma benimsetmek için özellikle bu kitaba şerhler yazılmıştır. Şârihler arasında öğrencisi Kadı Senâullah Pânîpetî, Nevvâb Sâdık Hasan Han ve Urdu şairi Saâdet Yâr Han Rengîn sayılabilir (Hafeez Malik, "Shāh Walī Allāh's Last Testamet: al-Maqāla al-Wadiyya fī al-Nasıha wa al-Wasiyya", MW, LXIII/2 [1973], s. 105-118). 4. Risâle-i Dânişmendî. Eğitim ve öğretim metotlarından bahseden bu eseri (Delhi 1321) M. İkrâm Nedvî "Uşûlü'd-dirâse ve't-taʿlîm" başlığıyla Arapça'ya tercüme etmiş (Baḥs̱ü'l-İslâmî, XXVII/4 [Leknev 1403]), eserin Urduca tercümesi er-Raḥîm dergisinde yayımlanmıştır (II/4 [1964], s. 5-11). Şah Veliyyullah'ın ayrıca es-Sırru'l-mektûm fî esbâbi tedvîni'l-ʿulûm (Delhi 1321; Urduca tercümesi Ebû İhyâ İmam Han tarafından yapılmıştır [Al-Rahīm, II/2 [1964], s. 5-11]) ve Dîvân-ı Şâh Veliyyullāh (İshak b. Muhammed İrfân tarafından toplanan şiirler Leknev'de Nedvetü'l-ulemâ Kütüphanesi'nde bulunmaktadır) adlı eserleri vardır.

Literatür: Ali Muhammed Fakīr, Ḥayât-ı Ḥüccetü'l-İslâm (Delhi 1962); Abdul Qayyûm Mazâharî, Shāh Walī-Allāh Muhaddith Dihlavī (Kanpûr 1967); İsmail Godharawî, Walī Allāh (Lahor 1968); Mahmûd Fazle, A Study of Life and Works of Shāh Walī Allāh (Haydarâbâd 1972); Muhammed Rahîm Baksh, Ḥayât-ı Velî (Lahor 1972); A. D. Muztar, Shāh Walī Allāh: A Saint - Scholar of Muslim India (Islamabad

1979); S. A. A. Rizvi, Shāh Walī-Allāh and his Times: A Study of Eighteenth Century Islam, Politics and Society in India (Canberra-Australia 1980); G. N. Jalbani, Life of Shāh Walīullāh (Delhi 1981); Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî, el-İmâm ed-Dihlevî (Küveyt 1405/ 1985 [Ricâlü'l-fikr ve'd-daʿ ve fi'l-İslâm serisinin IV. cildi olarak yayımlanan eser Yusuf Karaca tarafından İslâm Önderleri Tarihi Şah Veliyyullah Dehlevi 5 adıyla tercüme edilmiştir, İstanbul 1992]); A. J. Halepota, The Practical Theology and Ethics of Shah Waliullah of Delhi (doktora tezi, 1949, Oxford Üniversitesi); Abd el-Hamid Abd el-Aal, God, The Universe and Man in Islamic Thought: Contribution of Shāh Walīullāh of Delhi (1703-1762) (doktora tezi, 1971-72, London SOAS); M. I. Al-Qeisi, Some Religious and Political Aspects of Thought of Shāh Walī Allāh of Delhi 1703-1762 (doktora tezi, 1977, Manchester Üniversitesi); Marcia K. Hermansen, Shāh Walī Allāh's Theory of Religion (doktora tezi, 1982, Chicago Üniversitesi); A. J. Halepota, Philosophy of Shāh Walī Ullāh (Lahor, ts); G. N. Jalbani, Teachings of Shāh Walī Ullāh (Lahor 1973); J. M. S. Baljdon, Religion and Thought of Shāh Walī Allāh Dihlawī 1703-1762 (Leiden 1986). Şah Veliyyullah'ın Urduca ve İngilizce pek çok makalesiyle ilgili olarak yayımlanmış bibliyografik çalışmalar bulunmaktadır (meselâ bk. Kabir Ahmad Khan, "A Select Bibliography of Writings by and about Shāh Walī-Allah Dihlavī in English and Urdu", MWBR, VII/1 [1986], s. 56-65; M. K. Hermansen, "The Current State of Shāh Walī Allāh Studies", HI, XI/3 [1988], s. 17-30).

BİBLİYOGRAFYA:Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, el-Fevzü'l-kebîr fî uṣûli't-tefsîr (trc. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî), Beyrut 1407/1987, s. 7-14; a.e. (trc. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul 1980, s. 118; a.mlf., Ḥüccetullâhi'l-bâliġa (nşr. M. Şerîf Sükker), Beyrut 1990, s. 5-18; Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1232-1233; Brockelmann, GAL Suppl., II, 614-615; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, VI, 398-415; Muhammed Hamidullah, Kur'ân-ı Kerîm Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyoğrafyası (trc. Macit Yaşaroğlu), İstanbul 1965, s. 131; İctihad, Taklîd ve Telfîk Üzerine Dört Risâle (haz. Hayreddin Karaman), İstanbul 1971, s. 139-149; A. D. Muztar, Shāh Walī Allah: A Saint-Scholar of Muslim India, Islamabad 1979; Fazlurrahman, İslâm (trc. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın), Ankara 1981, s. 187, 253 vd.; a.mlf., İslâm ve Çağdaşlık (trc. Alpaslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbaşoğlu), Ankara 1990, s. 121, 125; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 1119-1121; Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî, el-İmâm ed-Dihlevî, Küveyt 1405/1985; World Bibliography of Translations of Meanings of the Holy Qur'an (haz. İsmet Binark - Halit Eren), İstanbul 1406/1986, s. 356-362, 464-465; Mezheplerin Doğuşu ve İçtihad Tartışması (haz. Şükrü Özen), İstanbul 1987, s. 11-42; G. N. Celbânî, Şah Veliyyullah'ın Hayatı (trc. Hasan Nureddin), İstanbul 2002; Abdülmüteâl es-Saîdî, el-Müceddidûn fi'l-İslâm, Kahire, ts. (Mektebetü'l-âdâb), s. 442-444; Aziz Ahmad, "Political and Religious Ideas of Shah Wali-Ullah of Delhi", MW, LII/1 (1962), s. 22-30; Ahmad Khan, "A Unique Manuscript of Fath al-Rahmân by Shāh Walī Allāh", HI, V/1 (1982), s. 37-44; Kabir Ahmad Khan, "A Select Bibliography of Writings by and About Shâh Walî-Allâh Dihlavî in English and Urdu", MWBR, VII/1 (1986), s. 56-65; M. K. Hermansen, "The Current State of Shah Walī Allāh Studies", HI, XI/3 (1988), s. 17-30; Muhammad al-Faruque, "Some Aspects of Muslim Revivalist Movements in India During the 18th Century: The Activities of Shah Wali-Allah", IC, LXIII/3 (1989), s. 19-41; Abdul Azim Islahi, "Shah Wali Allah's Concept of Irtifaqat (Stages of Socio-Economic Development)", Journal of Objective Studies, II/1, Aligarh 1990, s. 46-63; Arshad Islam, "Shāh Walī Allah Dehlavī: Some Aspects of His Life and Works (1703-1762)", JPHS, LII/3 (2004), s. 81-110; Özgür Kavak, "Zor Zamanda Âlim Olmak: Şah Veliyyullah Dihlevî'nin Kendi Kaleminden Hayatı", Dîvân: İlmî Araştırmalar, sy. 17, İstanbul 2004, s. 117-145; A. S. Bazmee Ansari, "al-Dihlawī, Shāh Walī Allāh", EI² (İng.), II, 254-255. Mehmet Erdoğan

Düşüncesi. A) Din ve Hikmet. 1. Kur'an ve Hadis. Şah Veliyyullah dinî bilginin öncelikle Kur'an'dan öğrenilmesini, dolayısıyla toplumun her kesiminin doğrudan Kur'an'la irtibat kurup kendi seviyesine göre ondan yararlanmasını sağlamak amacıyla büyük gayret göstermiştir. Yaşadığı toplumda belâgat ve edebî ilimler bilinmeden Kur'an'ı anlamanın zorluğuna kanaat getirilerek sadece okunmasının yeterli görülmesi Şah Veliyyullah'ı meâl çalışmalarına yöneltmiştir. Kur'an'ı o dönemde Hindistan'da eğitim dili olan Farsça'ya tercüme etmesi yörenin âlimleri tarafından bid'at ve sapıklıkla itham edilmesine yol açmışsa da o bu yöndeki çalışmalarını sürdürmüştür. İlim ehlinin ömürlerini yardımcı bilgileri öğrenmek ve hacimli tefsirleri okumakla geçirip Kur'an'ın özünü kavramaya vakit bulamamaları ona göre dinî hayatın gelişmesinin önündeki engellerin başında yer almaktadır. Bundan dolayı kendisi tefsir yazmamış, klasik bir tefsir usulü yerine Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasına dair ilkeleri ortaya koymak maksadıyla el-Fevzü'l-kebîr'i kaleme almıştır. Öncelikle ihtilâfları asgariye indirecek ve ortak kabulleri öne çıkaracak prensipler üzerinde duran Şah Veliyyullah, gerekli gereksiz her konuya temas eden tefsir kaynaklarından kaçınmayı tavsiye eder. Tefsir yazanların çoğunun kendi ilim dallarındaki teorik problemlere yoğunlaştıkları ve önemsiz ayrıntılara daldıkları için Kur'an'ın ana meselelerinden uzaklaştıklarını ileri sürer. Şah Veliyyullah, medrese ilimlerine vâkıf olmasına rağmen kendini daha çok Kur'an'ın vasıtasız talebesi olarak görür (el-Fevzü'l-kebîr, s. 17, 104-106). Kur'an'daki nesih konusuna değinen Şah Veliyyullah, ilk zamanlarda farklı muhtevadaki birçok âyetin hükmen mensuh kapsamına alındığını, halbuki müteahhir dönemdeki âlimlerin âyetler arasında anlam ilişkileri kurup mensuh kabul edilen âyet sayısını azalttıklarını, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve Süyûtî'nin bunları yirmi bire indirdiklerini ifade eder ve kendisi sadece beş âyetin mensuh sayılabileceğini söyler. Nüzûl sebebi diye zikredilen hususlar, âyetlerin söz konusu olaylara dayanmasını değil benzeri olayların aynı anlam kapsamına girdiğini ortaya koyar. Ayrıca bazı âyetlerin hangi sebeple indirildiği âyetlerden anlaşılır. Dolayısıyla Kur'an'ı anlamak için nüzûl sebeplerini bilmek şart değildir. Kur'an'daki müteşâbihlerin ilim ehli tarafından anlaşılabileceğini belirten Şah Veliyyullah müteşâbihlere dair âyeti (Âl-i İmrân 3/7) bu şekilde anlamak gerektiğini kaydeder (a.g.e., s. 53-67, 82-84).

Şah Veliyyullah hadis ilmine de büyük önem vermiş, hadisi bütün ilimlerin esası ve dinî bilgilerin dayanağı kabul etmiş, bu sebeple Hindistan coğrafyasında muhaddis lakabıyla şöhret bulmuştur. Talebelerine Arapça'yı öğrendikten sonra hadis tahsiline İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾını Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî el-Masmûdî'nin rivayetinden okumakla başlamalarını tavsiye etmiştir. Kütüb-i Sitte'den üstün kabul ettiği ve bütün hadis metinlerinin kaynağı saydığı el-Muvaṭṭaʾa el-Muṣaffâ adıyla Farsça ve el-Müsevvâ ismiyle Arapça birer şerh yazmıştır. Fıkıh alanındaki ihtilâflarda hadisle amel etmenin gerektiğini söyleyen Şah Veliyyullah, benimsedikleri mezhebin dışında kalan mezhepleri dışlayan kimseleri hadislerle susturmuştur. Ancak o, zamanındaki hadisçilerin çalışmalarını yeterli bulmaz, onları sadece sahih ve zayıf rivayetleri

sayarak metinleri süratle tekrarlayıp durmakla itham eder (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 20, 442; II, 25). Sahih hadislerin ve özellikle fiilî sünnetin terkedilmesini uygun bulmaz. Gerektiğinde haber-i vâhidi bile delil olarak kullanır, gelecekle ilgili haberlerde ve mûcizelerin açıklanmasında bunlara yer verir. Öte yandan mezhepler arası ihtilâflara yol açan birçok kuralın da Ebû Hanîfe zamanında değil sonraki fukaha tarafından tahrîc yoluyla belirlendiğini ve bu konuda birçok hadisin göz önüne alınmadığını ifade eder (a.g.e., I, 459-461). Bununla birlikte rivayetlerin yanında dirayete ve metin tenkidine dikkat eder, imam ve müctehidlerin zayıf rivayetlere dayanarak verdikleri hükümleri eleştirir.

2. Fıkıh ve İctihad. Hadislerle teyit edilen bir fıkıh sistemi oluşturmaya çalışan Şah Veliyyullah bütün Sünnî fıkıh mezheplerini öğrenip onlardan yararlanmayı amaçlamıştır. Nitekim ailesi içinde Hanefîliği öğrenmiş, Medine'de kendisinden çok faydalandığını söylediği Şâfiî âlimi Ebû Tâhir Muhammed b. İbrâhim el-Kürdî'den ders almış, İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾı ile meşgul olmuş ve muhaddis kimliğinden dolayı Ahmed b. Hanbel'e yakınlık duymuştur. Allah'ın emirlerini genel ahlâk ilkeleri ve fıtrî prensipler gibi daima sabit kalanlarla zamana ve mekâna uyum gösterebilen hükümler şeklinde ikiye ayıran Şah Veliyyullah farklı ümmetlere farklı şeriatların gelmesini ve ahkâmın değişmesini bu çerçevede ele alır. Bu açıdan ictihadı "tafsilî delillerden fer'î hükümlerin çıkarılması hususunda çaba gösterme" şeklinde tarif eder ve müctehidlerin farklı sonuçlara varmasını eş değerde görür (ʿİḳdü'l-cîd, s. 5-6). Bu konuda ictihad yerine zaman zaman re'y ve istinbat terimlerini de kullanır. İctihad çeşitlerini nasların açık anlamını ortaya çıkarma, istinbatla hüküm elde etme ve kıyas yapma şeklinde sıralar. Ona göre İslâm'ın ilk dört asrında ictihad faaliyeti yoğun biçimde gerçekleşirken sonraki dönemlerde yavaşlamıştır (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 438-439; el-İnṣâf, s. 55). Önceleri âlimler arasında birbirinin görüşünü benimsemek, fetvasına dayanmak veya mezhebine bağlanmak gibi uygulamalara fazla rastlanmazken III. (IX.) yüzyıldan itibaren mezhebe bağlılık ve IV. (X.) yüzyıldan sonra taklit yaygınlaşıp yerleşmeye başlamıştır. İlk dönemlerde muhakkik âlimler hem hadise hem re'ye ağırlık vererek meseleleri çözüyorlardı. Zira hadis bilgisi re'y olmaksızın amaca ulaştırmayacağı gibi re'y de sünnete dayanmayan görüş demek değildir. Şah Veliyyullah, Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y ekollerini karşılaştırırarak iki tarafın yöntemlerini uzlaştıran fakih hadisçilerin yaklaşımını tercih eder (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 447-449, 461-462). Müctehidleri tabakalara ayırırken farklı bir tasnifle mutlak müctehidi "müstakil" ve "müntesib" diye iki grupta ele alır. Müstakil müctehid, hüküm çıkarma usulünde tasarrufta bulunabilen ve meseleleri çözebilen, müntesip müctehid ise imamının ictihad yöntemini izleyen, fıkhî delilleri bilen ve bunlardan hüküm çıkarabilen âlimdir. Bunlardan sonra gelen ve mezhep içinde otorite sayılmayan müctehidi "muharric", mezhep savunması yapan âlimi "mütebahhir", mezhep âlimlerine tâbi olanı da "mukallit" şeklinde nitelendirir (ʿİḳdü'l-cîd, s. 7-8, 26). Kendi zamanında birçok kişinin ictihad kapısının kapandığını

ileri sürmesine rağmen Şah Veliyyullah, yeryüzünde Allah'ın hücceti konumunda bulunan âlimler sayesinde bu faaliyetin kesintiye uğramadığını belirtir (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 442; el-İnṣâf, s. 63). Her asırda yeni meselelerin ortaya çıkması sebebiyle ictihad farz-ı kifâye çerçevesinde bir zorunluluk arzeder. İctihad yapılmaksızın fıkıh ilkelerini topluma mal etmek mümkün değildir. Bu gayreti gösterecek çağdaş âlimlere el-Muvaṭṭaʾın rehberliği çerçevesinde hareket etmelerini ve şer'î hükümlerdeki hikmetleri kavramaya çalışmalarını tavsiye eder. Ona göre hükümlerde gözetilen maksatları kavrayamayan veya bu maksatların bir amaç taşımadığını zannedenlerin anlayışı denize batırılıp çıkarılan iğnede kalan su kadar kıttır (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 29). Şah Veliyyullah'ın fıkhî düşüncesinde helâl ve haramlar nefsi olgunlaştırma, dinî hayatı güçlendirme veya topluma hizmet etme sonuçlarından birini gerçekleştirmeye yöneliktir.

3. Kelâm ve Tasavvuf. Son dönem Hint âlimlerinden Şiblî Nu'mânî, Şah Veliyyullah'ın doğrudan kelâm ilmine dair bir eser yazmadığını, dolayısıyla kelâmcılar arasında sayılmadığını, buna karşılık Ḥüccetullāhi'l-bâliġa'da dinin hakikatlerini ve esrarını ele aldığını, aslında kelâmın özünü de bu konuların oluşturduğunu belirtir (Târîḫ-i ʿİlm-i Kelâm, s. 86). Fazlurrahman da Şah Veliyyullah'ın kelâma geleneksel yapısından daha geniş bir çerçeve çizdiğini, İslâm'ın sosyal ve ekonomik adalet düşüncesine sosyolojik bir temel kurduğunu, bunu ayrıca tasavvufî bir anlayışa bağladığını ifade eder (Islam, s. 202-203). Şah Veliyyullah'ın eserleri incelendiğinde onun itikadî düşüncesinde kelâm ve tasavvufun iç içe geçtiği görülür. Kendisi de kelâmcıların çoğunun benimseyemeyeceği bazı ifadeleri kullandığını kabul eder; ancak o, bu tür görüşlerini âyet ve hadislerle teyit ettiğini ve bu konuda derunî ilim sahibi bazı âlimleri örnek aldığını söyler (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 39-40). Ulûhiyyet hakkında konuşan kişilerin fayda sağlamayacak tartışmalardan kaçınmaları ve bunların yerine Allah'ın nimetleri üzerine yoğunlaşmaları gerektiğini vurgular, peygamberlerin de bunu tavsiye ettiğini belirtir. Özellikle esmâ ve sıfatlar için kullanılan kelimelerin tevkīfî olması sebebiyle değiştirilemeyeceğini ve yorumlanamayacağını söyleyen Şah Veliyyullah bu konuda farklı te'villere ve aklî tasarruflara meydan verilemeyeceğini ileri sürer (a.g.e., I, 191-193, 252). Ancak bu yaklaşımı o daha çok avam için uygun görür; ilimde derinleşenlerin akıl, keşf ve ilham yoluyla bazı hakikatlere ulaşmalarının mümkün olduğunu belirtir. Aslında insanların inanmaya ve Allah'ı yüceltmeye eğilimli olduğunu, yaratıcıyı inkâr etmenin selim fıtrata ters düştüğünü ifade eder (a.g.e., I, 200-204, 234).

Ulûhiyyetle ilgili terimleri kullanırken İşrâkī ve tasavvufî felsefenin etkisinde kaldığı görülen Şah Veliyyullah sudûr nazariyesini destekler, fakat vâcibü'l-vücûdun hakikatinden sudûr eden ilk şeyin bazı felsefecilerin öne sürdüğü gibi akıl değil Allah'ın isimlerinin bütün mânalarını kendinde toplayan ism-i a'zam olduğunu iddia eder. Esmâ-i hüsnânın gölgeleri ve yansımaları olan mümkin varlıklar günü geldiğinde

ortadan kaybolup tekrar Allah'a döner ve O'nun zâtı dışında hiçbir varlık kalmaz (et-Tefhîmâtü'l-ilâhiyye, II, 27-28, 31-32, 41). Şah Veliyyullah, Cenâb-ı Hakk'ın âlemle ilgili tasarruflarında rahmân ismini öne çıkarır ve yaratma hadisesini ibdâ', halk, tedbir olmak üzere birkaç aşamada ele alır. İbdâ' mevcudatın ilk defa yokluktan varlığa çıkarılması, halk bir varlığın başka bir nesneden yaratılması (ilk insanın topraktan yaratılması gibi), tedbir ise yaratılan varlıkların bir maslahat ve hikmete göre düzen içinde işleyişlerinin sağlanmasıdır. Ayrıca kabz, bast, ihâle ve ilhamla mahlûkat üzerinde bir çeşit ilâhî rehberlik ve yönlendirmeden söz edilebilir. Kabz yaratıkları zarar ve tehlikelere karşı korurken bast yollarını açacak kolaylıklar sağlar; ihâle, içinde bulunulan konum ve şartları değiştirir, ilham da doğruya yönlendirmek için bazı bilgi ve işaretler verir (Ḥüccetullâhi'l-bâliġa, I, 47-50). Allah'ın hidayet ve rehberliğini insanlara ulaştırmakla görevlendirilen peygamberler başkalarının vâkıf olamayacağı derin meselelere nüfuz edebilecek kapasiteye sahip olup Allah tarafından korunmuştur. Her dönemde toplumlar kendilerine önderlik edecek günahsız insanların rehberliğine ihtiyaç duymuştur. Peygamberler fıtratın dört temel özelliğini oluşturan iç temizliği, Allah'a bağlılık, hoşgörü ve adalet ilkelerini yerleştirmek ve bunların önündeki engelleri kaldırmak için çalışır. Böylece insanların maddî güçlerini ıslah ederek melekî yönlerinin gelişmesine yardımcı olurlar. Dinin temel prensiplerinde ve genel hükümlerde peygamberler müttefiktir, aralarındaki farklılıklar sadece şekil bakımındandır. Nebîlerin ismet sıfatı taşıması dinin korunması açısından zorunlu olup henüz bu görevi üstlenmedikleri dönemi de kapsamaktadır (a.g.e., I, 159-165, 243-256; II, 135-136, 558). Şah Veliyyullah'a göre peygamberliğin tasdik edilmesi için mûcize şart değildir; mûcizenin yanı sıra kesin aklî delil, ilâhî kitap veya ortaya konulan farklı hayat tarzı da delil sayılabilir. Nitekim Hz. Muhammed'in en büyük mûcizesi Kur'ân-ı Kerîm ve insanların mutluluğunu sağlayan dinî hükümlerdir (a.g.e., I, 37; el-Ḫayrü'l-keṡîr, s. 83). Mûcizelerin her zaman olağan üstü özellikler taşıması gerekmez. Onların bir kısmının âdetullah çerçevesinde cereyan etmesine rağmen sebepleri bilinmeyebilir ve nâdiren meydana geldikleri için insanlar tarafından mûcize şeklinde algılanır (Ta'wil al-ahadith, s. 91).

Şah Veliyyullah sahâbe, tâbiîn ve on iki imama büyük saygı gösterir, ancak peygamberler dışında kimsenin hatadan korunmadığını söyler, buna bağlı olarak Şîâ'nın mâsum imam teorisini reddeder. On iki imam birer kutub sayılmakla birlikte vahye mazhar olmamıştır. İmamların vahye benzer bir bilgiye sahip olabileceklerini iddia etmek nübüvvetin Hz. Muhammed'le sona ermiş olması ilkesine ters düşer. Ayrıca Şiî âlimlerinin Ehl-i beyt'in soyundan gelenlere övgüde bulundukları halde büyük sahabîleri itham etmeleri bâtıl bir anlayıştır (et-Tefhîmâtü'l-ilâhiyye, II, 294-295, 301). Bununla birlikte Şah Veliyyullah yaşadığı dönemde kendi bölgesinde çokça bulunan Şiîler'i tekfir etmeyi reddeder. Hatta Şîa'yı küfürle suçlamadığı için bazıları tarafından kendisi Şiîlik'le itham edilmiştir (Muztar, s. 116). Fakat Şah Veliyyullah'ın bir yandan Şîa'nın imâmet görüşünü tenkit ederken aynı zamanda nebîlerden sonra

hakikate mazhar kılınan, kâmil, hakîm, velî gibi unvanlara sahip bazı ruhanî şahsiyetlerden söz etmesi tezat oluşturmaktadır (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 248-249; Baljon, Religion and Thought, s. 116-128).

İnsanın ölümden sonra hayatiyetini sürdürmesini sağlayan ruh "neseme" denilen ve canlılığı sağlayan bir unsur taşır. Ölüm anında bedenden ayrılan neseme kabir hayatı boyunca varlığını sürdürür. Ruhlar ise "hazîretü'l-kuds"te toplanarak küllî bir şahsiyete katılır. Kişinin dünyadaki davranışları doğrultusunda berzah âlemiyle bağlantılı olan ferdî ruhaniyeti kabirde acı veya mutluluk hisseder. Dünya hayatının bir uzantısı olan kabir âleminde insanlar kendi nefisleri hakkındaki hükümleri ferdî olarak müşahede ederken haşirdeki dirilme sırasında toplu halde verilen hükme muhatap kalacaklardır. Âhiret hayatında insanların dünyada yaptıkları kötülüklere misliyle karşılık verilir; iyiliklerin kat kat ödüllendirilmesi ise güzel davranışların o hayattaki nuranî ortamı bereketlendirmesiyle ilgilidir (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 106-118; et-Tefhîmâtü'l-ilâhiyye, I, 200, 223-224, 296). Öte yandan fizik âlemin sona erme sürecini bilmenin imkânsızlığını vurgulayan Şah Veliyyullah'ın bir eserinde sözünü ettiği kıyamet anlamındaki büyük hadisenin (ed-dâhiyetü'l-kübrâ) kendi döneminden itibaren üç veya dört yüzyıl içinde vuku bulacağını söylemesi (et-Tefhîmâtü'l-ilâhiyye, I, 219, 307) nasların zâhiriyle uyuşmamaktadır.

Gençliğinde kendisine hırka giydirilen ve babası tarafından irşad icâzeti verilen Şah Veliyyullah tasavvuf geleneğini benimseyip özümsemiş, düşüncesinde temel öğelerden biri olarak bu geleneğe yer vermiştir. Babası vasıtasıyla Nakşibendî tarikatına intisap etmekle birlikte Kādirîlik, Çiştîlik ve Sühreverdîlik'le de ilgilenmiş, Medine'deki hocası ve mürşidi Ebû Tâhir el-Kürdî'den hilâfet almıştır. Tarikatlar arasında uzlaştırma faaliyetlerinin yanı sıra tasavvuf düşüncesinin tartışmalara yol açan iki önemli teorisini, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûdu ile İmâm-ı Rabbânî'nin vahdet-i şühûdunu birleştirme yönünde çaba sarfetmiş ve bu konuda bir risâle yazmıştır. Allah'ı mutlak ve küllî varlık kabul eden İbnü'l-Arabî diğer bütün mevcudatı mutlak varlığın tezahürleri şeklinde görür. Bu sebeple ontolojik olarak sadece o tek varlığın mevcudiyetini öne çıkarır ve O'nu görünürdeki farklılıkların yegâne kaynağı sayar. Görünürdeki nesneler kendi başlarına varlıkları bulunmadığı için aynada görünen sûretler gibidir (Fuṣûṣü'l-ḥikem, s. 54-55, 61-62, 101-105). Dolayısıyla İbnü'l-Arabî'nin varlık düşüncesinde şehâdet âleminde olup bitenler -Platonik düşünceyi çağrıştıracak biçimde- asıllarına ait gölgelerden ibarettir. İmâm-ı Rabbânî ise bu görüşü eleştirerek gölgenin asıl varlıkla özdeşleştirilemeyeceğini ve yaratanla yaratılan arasında bütünlük kurulamayacağını söyler. Ona göre sadece şehâdet âlemindeki bir uyum ve birlikten yani antolojik bir monizm yerine fenomenolojik monizmden söz edilebilir. Zira görünen âlem ilâhî varlığın bir uzantısı değil O'nun yokluk (adem) üzerine yansıyan tecellilerinin sonucudur. Yokluktan geldiği için bu âlemin ilâhî varlığa benzer bir gerçekliği yoktur (Mektûbât, II, 3-7).

Şah Veliyyullah, müslüman toplumlardaki ihtilâfları en aza indirmek amacıyla bu iki şahsiyetin fikirlerini uzlaştırmaya çalışmış, iki teori arasında ciddi bir farklılığın bulunmadığını, benzer görüşlerin farklı ifadelerle dile getirildiğini iddia etmiştir. Görünür âlemdeki tezahürleri hem realite hem temsil açısından ele almanın mümkün olduğunu belirtmiş ve bunu bal mumu örneğiyle açıklamaya çalışmıştır. Bal mumundan yapılan şekiller farklı görünümlere sahip olsa da asılları bal mumudur. Şah Veliyyullah ayrıca, doğrudan tezahürle yokluk üzerine tecelli etme arasında büyük bir farkın bulunmadığını belirtmiştir (Siddiqi, II, 1569-1572; Ansari, XXXV/2 [1988], s. 201-202). Şah Veliyyullah, bu açıklamalarla İbnü'l-Arabî'nin içkin ulûhiyyet anlayışını yumuşatarak İmâm-ı Rabbânî'nin aşkınlık teorisine yaklaştırmaya gayret etmişse de aralarındaki farkı göz ardı etmiş ve meseleyi belirsiz hale getirmiştir. Öte yandan şehâdet ve gayb âlemleri arasında "âlem-i misâl" adını verdiği ruhanî bir alanın bulunduğunu kabul etmiş, Allah'ın vücut bulmasını murat ettiği nesne ve olayların misâl âleminde karşılık bulduktan sonra çeşitli formlara dönüşerek görünür âleme yansıdığını belirtmiştir. Burada somut durumlarıyla idrak edilen eşya ve hadiseler misal âlemindeki karşılıklarıyla uyum içinde olur. Şah Veliyyullah bunu rüyada görülüp sonra gerçekleşen olayların uykudaki soyut görünümlerine benzetir. Normal insanlara görünen bu temsiller peygamber ve velîlere daha belirgin halde zuhur eder. Misal âleminin varlığını ise kabirde veya kıyamet gününde amellerin çeşitli sûretlerde görüneceği veya cansız varlıkların dile geleceği yolunda rivayet edilen hadislere dayandırır. Ayrıca bu rivayetlerde geçen tasvirleri temsil şeklinde algılayıp başka mânalara yoranların hakikat ehli olamayacağını söyler (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 51-54, 198-199). Ona göre Allah'ın isim ve sıfatlarının maddî âlemde çokluk şeklinde tezahürü de (vahdetten kesrete geçiş süreci) misal âlemindeki ara oluşumlar ve irtibatlar sayesinde gerçekleşir. Bu aşamada mânalar temessül ederken çoğalmalar da meydana gelir (a.g.e., I, 292). Büyük ölçüde İbnü'l-Arabî'nin a'yân-ı sâbite teorisinin izlerini taşıyan âlem-i misâl görüşü, Şah Veliyyullah'ın tasavvuf felsefesine bağlılığının bir sonucu olarak dinî düşüncesinde belirleyici rol oynamıştır. Ancak onun bu düşünceyi farklı maksatlar taşıyan hadislerle ilişkilendirip naslara dayandırmaya çalışması bazı anlam zorlamalarına yol açmıştır. Bununla birlikte Şah Veliyyullah sûfîliği sosyal hayattan tamamen el çekme şeklinde yorumlayanlara karşı çıkmış, birtakım farklı dinî uygulamalara kalkışan sahte sûfîleri sert bir dille eleştirmiştir. Nitekim mezarlara tâzimde bulunmanın ve ölülerden yardım dilemenin büyük günah işlemekten veya müşriklerin Lât ve Uzzâ'ya yalvarmalarından farklı bir şey olmadığını söylemiştir. Şah Veliyyullah kanaatin Allah'ın verdiği nimetlerden feragat etmekten ibaret olmadığını belirtmiş, çalışmanın, kazanmanın ve topluma hizmet etmenin gerekliliği üzerinde durmuş, aktif bir dinî hayatın önemine vurgu yapmıştır. İnsanların dini öğrenmelerine yardımcı olmayan şeyhlere ve onların keramet iddialarına karşı halkı uyarmış, gerçek mânevî rehberliği onaylamakla birlikte

herkesin dinî sorumluluğunu öncelikle kendi inisiyatifinde tutmasının önemini vurgulamıştır (et-Tefhîmâtü'l-ilâhiyye, I, 152-158; II, 49, 202, 289-291).

B) Toplum ve Siyaset. Cenâb-ı Hak, insan türüne sosyal hayatta mükemmele ulaşmaya çalışırken nasıl bir yol izleyeceği konusunda yaratılıştan bazı nitelikler lutfetmiştir. Nitekim insan herhangi bir sebep olmaksızın faydalı davranışlarda bulunma özelliğine sahiptir. Dolayısıyla sosyal düzenlemeler yapmaya, ahlâkını geliştirmeye ve kendini olgunlaştırmaya yönelebilir. Ayrıca bunu estetik ölçüler içinde yerine getirmeye özen gösterir ve bundan haz duyar. Bunun ötesinde insanlar kendilerine sunulan imkânlardan daha iyi yararlanabilmeleri için yenilikleri keşfetme kabiliyetiyle donatılmıştır. Ancak bu özelliklerin pratiğe aktarılmasında bütün toplumlar aynı düzeyde değildir. Bedevî ve medenî topluluklar ihtiyaçlarını farklı şekillerde karşılar, seviyeleri yükseldikçe ihtiyaçları da artar ve bunların karşılanması için çeşitli yönetim modelleri ortaya çıkar. Nitekim tarihte insanlar asgari düzeyde sosyal davranışlar gösteren ilk topluluklardan şehir devletlerine, oradan belli bir düzen kurmak için güç kullanan monarşik yapılanmaya ve nihayet halifeliğin hâkim olduğu âdil topluma doğru yükselmiştir (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 119-123). Şah Veliyyullah'ın "irtifak" adını verdiği bu teorisinde İbn Haldûn'dan etkilenmiş olması muhtemeldir. Yine onun Hulefâ-yı Râşidîn döneminden sonra müslümanlar arasında yerleşen saltanat yönetimlerini geriye dönüş diye algıladığı anlaşılmaktadır. Bir medrese âlimi olmasına rağmen sosyolojik tahliller yapması, fıkhî hükümleri sosyal hayatın barış ve huzur ilkesine dayandırması onu çağdaşlarına oranla daha ilgi çekici bir konuma getirmiştir (krş. Abbot, LII [1962], s. 122). Şah Veliyyullah'a göre hükümdarlar arasında çıkan sorunlar üst otoriteyi temsil eden ve halka güven veren bir halifenin varlığını zorunlu kılar. Halife herkesin menfaatini gözeten, halkın sevgisini kazanan, kararlarında isabet bulunan, mevcut şartları gözetmede gerçekçi davranan bir yöneticidir. Ayrıca hilâfetin zâhirî ve bâtınî olmak üzere iki boyutu vardır. Zâhirî hilâfet, toplumun korunması ve ihtiyaçlarının giderilmesini sağlarken diğeri ilmî ve ahlâkî rehberliği yerine getirir, bu ikincisinde âlimler de rol oynar (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 145-147; et-Tefhîmâtü'l-ilâhiyye, I, 8-9). Şah Veliyyullah bazı hadis rivayetlerine dayanarak halifenin Kureyş'ten olması gerektiğini kabul eder ve halifeye karşı isyan etmenin meşruiyetini yalnızca küfür şartına bağlar (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, II, 396-399).

Kendi dönemindeki siyasî meselelerle yakından ilgilenen Şah Veliyyullah, Bâbürlü hükümdarına, yönetici ve ileri gelenlerine gönderdiği mektuplarda ekonomik, idarî ve sosyal reformlar yapmalarını ve ülkeyi muhtemel saldırılara karşı güçlendirmelerini istemiştir. Onun önemli bir siyasî girişimi de Afgan hükümdarıyla temasa geçmesidir. Hindu gruplarının yayılmacı faaliyetlerini önlemesi ve müslümanların güvenliğini sağlaması için Ahmed Şah Dürrânî'ye mektup yollayarak onu Delhi bölgesine sefer yapmaya çağırmış, Hindistan'daki Bâbürlü yöneticilerinin kendi aralarında bölünüp cihad yapmaktan kaçındıklarını, dolayısıyla İslâm topraklarının kaybedilmesi

tehlikesiyle karşı karşıya gelindiğini bildirerek harekete geçmesini istemiştir. Şah Veliyyullah'ın kısa dönemdeki amacı müslümanların dağılmaya mâruz kalmalarını önlemek, uzun vadede ise onların Hint alt kıtasında yeniden güçlü bir konum elde etmelerini sağlamaktı. Ahmed Şah, Rûhile bölgesi lideri Necîbüddevle ile birlik olarak 1760'ta Hindistan'a girmiş ve Şah Veliyyullah'ın vefatından kısa bir süre önce Hindular'la yaptığı savaşı kazanmıştır (Muztar, s. 140-163; Ghazi, s. 95-109, 126-131). Bununla birlikte Şah Veliyyullah'ın sadece Delhi yöresinin sorunlarıyla ilgilenmesi ve ülkenin diğer yerleri hakkında faaliyette bulunmaması eleştiri konusu yapılmıştır. Meselâ 1757'de İngilizler'in Bengal'i işgal etmesi ve Hindistan'ı sömürgeleştirmenin ilk adımını atması konusunda sessiz kalması şaşırtıcı bulunmuştur. Bazı tarihçiler, bunu mevcut şartlar içindeki öncelikler durumuyla açıklayarak Hindu hâkimiyetinin o sırada daha âcil bir tehdit oluşturduğunu ileri sürmüştür (Ghazi, s. 123-124; al-Faruque, LXIII/3 [1989], s. 35-36).

C) Eğitim ve Islahat. Eğitimde esas hedefin fıtratı korumak olduğunu söyleyen Şah Veliyyullah insanların tecrübeyle kazandığı örf, âdet ve kültürlerine fazlaca müdahale edilmesini yanlış bulur. Peygamberlerin geliş amacı da toplumlarının mâkul şekilde devam eden yaşama biçimlerini bozan ve kültürlerine karışmış olan yanlışlıkları düzeltmektir. Nitekim peygamberler kendi toplumlarını örnek alınacak biçimde eğitmişler, onları diğer toplulukların doğru prensiplerine uyum gösterecek şekilde yetiştirmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla eğitimcinin işi bozmak ve değiştirmek değil denetlemektir. Zaman ve mekânın değişmesiyle şeriatın değişmesi ilkesinin amacı da örf ve âdetlere ahkâm içinde yer temin etmek ve onları içselleştirmektir (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 265-266, 304-305; et-Tefhîmâtü'l-ilâhiyye, II, 20). Muhammed İkbal, sosyal değişim meselesi bağlamında Şah Veliyyullah'ın bu tesbitlerinin çok aydınlatıcı ve yeni tartışmalara ışık tutucu olduğunu vurgular (The Reconstruction, s. 136).

Sadece medreselerde ders okutmakla yetinen âlimleri örnek almayan Şah Veliyyullah içinde yaşadığı toplumu sorgulayan, meseleleri teşhis etmeye çalışan ve sorunların çözülmesi için çareler arayan bir tavır benimsemiştir. Dönemindeki müslüman Hint toplumunu tasvir ederken belli kesimler arasında sefahatin artık bir hayat standardı haline geldiğini, bunun gerektirdiği harcamaları karşılamak üzere insanlara ağır vergilerin yüklendiğini, durumun böyle devam etmesi halinde din ve ilimle meşgul olacak kimselerin kalmayacağını, mutlu azınlığın beklentilerini yerine getirmek için kitlelerin sürekli çalışmak zorunda kalacağını belirtir. Bu durum halk tabakasında özentiye yol açmasının yanı sıra zenginlere yaranmaya çalışan şair, sanatçı ve derviş görünümlü dalkavukların çoğalmasına sebep olmaktadır. Bu ise geçmişte Bizans ve Sâsânî hânedanlarının tarihten silinmelerine yol açan duruma benzemektedir (Ḥüccetullāhi'l-bâliġa, I, 305-307). Şah Veliyyullah'ın ıslah düşüncesi çerçevesinde müslüman toplumun dinamiklerine zarar veren, ümmetin kendisini temsil kabiliyetine

ve yenilemesine engel olan iki temel problemin üzerine gitmeyi amaç edindiğini söylemek mümkündür. Bunların birincisi hilâfetin saltanata dönüşmesi, diğeri taklidin yaygınlaşmasıdır. Bu açıdan Şah Veliyyullah şeyhleri ve ulemâyı eleştirmekten kaçınmamış, toplumun her kesimine hitap ederek onlara sorumluluklarını hatırlatmıştır. Yeni neslin daha sağlam bir ilim anlayışı kazanabilmesi için iyi yetişmesine vurgu yapmış, Farsça kaleme aldığı vasiyetnâmesinde Arapça'nın öğrenilmesi, tefsirlere başvurmadan Kur'an'ın anlaşılması ve ardından diğer ilimlere geçilmesi gibi tavsiyelerde bulunmuştur (et-Tefhîmâtü'l-ilâhiyye, I, 282-288; II, 495-496).

D) Tesiri. Şah Veliyyullah henüz hayatta iken çevresinde etkili olmuş, ölümünden sonra, hocalık yaptığı Delhi'deki Rahîmiye Medresesi mensupları tarafından görüşlerine sahip çıkılmış, önce Hindistan müslümanları arasında, ardından bütün İslâm âleminde şöhreti yayılmıştır. Başta Şah Abdülazîz olmak üzere oğulları, Murtazâ ez-Zebîdî, Senâullah Pânîpetî gibi talebeleri ve Ubeydullah es-Sindî gibi takipçileri onun düşünce ve ideallerinin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Şah Veliyyullah hareketiyle özdeşleşen Rahîmiye Medresesi 1857'deki İngiliz işgali sırasında yıkılmışsa da, yakın zamanlarda Haydarâbâd'da onun eserlerinin neşri yanında görüşlerinin tanıtılması için yayınlar ve çeşitli etkinlikler yapan bir Şah Veliyyullah Akademisi kurulmuştur. Ölümünden sonra Şah Veliyyullah'ın görüşlerini esas alan, birbirinden farklı çeşitli gruplar ortaya çıkmıştır. Hanefî mezhebiyle hadis ilmini kaynaştırmaya çalışan Muhammed Kāsım Nânevtevî öncülüğündeki Diyûbend ekolü, onun muhaddis yönüne vurgu yapan torunu Şah İsmâil eş-Şehîd'in kurduğu ve Seyyid Nezîr Hüseyin'in devam ettirdiği Ehl-i hadîs ekolü ile akılcılığını esas alan Seyyid Ahmed Han'ın önderliğindeki modernist Aligarh ekolü bunların başında yer alır. Hatta kendisine yakınlık duymayan gelenekçi Berelvîler grubundan bazıları onun sûfî meşrebinden etkilenmiştir. Ancak bunların hiçbiri Şah Veliyyullah'ı aynen takip etmemiş, sadece görüşlerinden kendilerine uyan tarafları sahiplenmiştir. Onun değişik kesimler üzerindeki bu etkileri, Cemâleddîn-i Efgānî ve Muhammed Abduh'un Mısır'da, Yeni Osmanlılar hareketinin Türkiye'de farklı çizgilere mensup gruplar üzerindeki etkilerini andırmaktadır. XX. yüzyılın başlarında Şiblî Nu'mânî, Ebü'l-Kelâm Âzâd ve Muhammed İkbal gibi yenilikçi ilim adamı ve düşünürler üzerinde Şah Veliyyullah'ın belirgin bir etkisinden söz etmek mümkündür. Nitekim Şiblî, akılcı yaklaşımların zayıfladığı son dönemde Şah Veliyyullah'ın İslâm düşüncesine bir canlılık getirerek Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî ve İbn Rüşd'ün başarılarını bile geride bırakan bir süreç başlattığını ifade eder (Târîḫ-i ʿİlm-i Kelâm, s. 85). Modern dönemde müslümanlara geçmişleriyle bağlarını koparmadan düşünce sistemlerini gözden geçirme sorumluluğu yükleyen İkbal de bu yeni ruhu kendinde hisseden ilk müslüman şahsiyetin Şah Veliyyullah olduğunu belirtir ve onu son büyük kelâmcı olarak anar (The Reconstruction, s. 78, 97).

Bu tür övgülerin yanında Şah Veliyyullah'a bazı eleştiriler de yöneltilmiştir. Bunların arasında M. Zâhid Kevserî'nin farklı ictihadları dolayısıyla onu sert biçimde eleştirmesini zikretmek mümkündür. Şah Veliyyullah'ın büyük bir âlim olduğunu, hadis ilminin güçlenmesinde hizmetlerinin bulunduğunu söyleyen Kevserî bununla birlikte görüşlerinde bulanıklık görüldüğünü, müctehidlere cüretle karşı çıktığını, eserlerinde ilim ehlinin bile zor anlayacağı ağır ibarelerin bulunduğunu, Hanefî mezhebinden uzaklaştığını ve torununun sonradan mezhepsizliği tercih ettiğini ileri sürer (Ḥüsnü't-teḳāḍî, s. 116-118). Kevserî'nin daha ziyade üslûpla ilgili eleştirilerini bu tür bir suçlamaya dönüştürmesinin ne kadar uygun olduğu tartışılabilir. Diğer eleştirileri ise ilme büyük katkılar yapan bir kişi için üzerinde durulacak hususlar değildir. Öyle görünüyor ki Kevserî'nin Şah Veliyyullah'a asıl kızgınlığı onun Hanefî olmayan Ebû Tâhir'den etkilenmesi, kendi ifadesiyle fıkıh ve tasavvufta onun mezhebine kaymasıdır. Kevserî'ye göre her ne kadar Şah Veliyyullah bir eserinde (Füyûżü'l-Ḥaremeyn) Hanefî mezhebine dönüşüne işaret etmişse de el-İnṣâf, ʿİḳdü'l-cîd ve Ḥüccetullāhi'l-bâliġa gibi eserlerinde Hanefî mezhebini "kazma kürekle yıktığı için" affedilemez. Halbuki Şah Veliyyullah'ın mezhep içinde tercihler yaptığı bilinmektedir. Ayrıca Kevserî'nin ifadeleri göz önüne alındığında onun Şah Veliyyullah'ı kendi eserlerinden incelemediği, daha çok Keşmîrî'nin eleştirel yönü ağır basan Feyżü'l-bârî adlı kitabından etkilendiği anlaşılır (krş. Mezheplerin Doğuşu, s. 29-39).

Şah Veliyyullah'ın asıl sorgulanması gereken yönü müteahhirîn döneminde felsefî bir renge bürünen tasavvufî düşünce teorileriyle naslar arasında bir özdeşleştirmeye gitmesidir. Ancak bu da onun hem aile hem ilmî çevre itibariyle yoğun bir tasavvufî ortam içinde bulunması ve çok kültürlü Hint coğrafyasında yetişmesiyle bağlantılıdır. Hint düşüncesi tarih boyunca farklı ekoller arasında eklektizmin gerçekleştiği, birbirine zıt fikirlerden sentezlerin yapıldığı bir çeşitliliğe sahip olmuştur. Nitekim Şah Veliyyullah'tan hemen önce Ekber Şah döneminde İslâm'ın yerli inançlarla bir araya getirilip ortak bir dine dönüştürülmesi arayışı içine girilmiş, bazı âlimlerin sert tenkitleri neticesinde bu teşebbüs sonuçsuz kalmıştı. Ayrıca İbnü'l-Arabî'nin görüşleriyle Hint öğretisi Upanişadlar arasında benzerliklerin kurulması onun eserlerine rağbetin artmasına ve yeni yorumlara tâbi tutulmasına yol açmıştı. Öte yandan bâtınî ve gnostik düşüncelere açık yorumların yaygınlaşmasına karşı tepkiler VIII. (XIV.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sultan Muhammed b. Tuğluk'un desteğiyle bir kısım Hint ulemâsı arasında İbn Teymiyye düşüncesinin tutunmasına sebep olmuştur. İki görüş arasındaki çatışma ve mücadeleler uzun yıllar etkisini sürdürürken denge arayışları da gündemden düşmemiştir (bk. HİNDİSTAN [Din]). Şah Veliyyullah, böyle bir geçmişe dayanan dinî hareketlerin hüküm sürdüğü bir dönemin siyasal açıdan istikrarsız ortamında yetişmiştir. Uzlaştırma ve sentez hareketinin etkileri onun eserlerinde açık biçimde görülmektedir. Bu da kısmen mezhep kalıpları yüzünden artan dinî ayrılıklara esneklik getirme isteğinden, kısmen

de Hint kültür ortamının zenginliğinden ve sûfîliğin yoruma açık yapısından kaynaklanmıştır. Şah Veliyyullah'ın bir yandan Kur'an ve Sünnet akılcılığına yaptığı vurguya, bid'atlara karşı duruşuna, diğer yandan vahdet-i vücûd ve âlem-i misâl gibi görüşlere olan bağlılığına bakıldığında onun uzlaşmaz gibi görünen İbn Teymiyye ile İbnü'l-Arabî düşünceleri arasında sentez yapmaya çalıştığını söylemek mümkündür. Islahatçı yönü, eserlerinin muhtevası ve sık sık yaptığı alıntılar Gazzâlî'den etkilenmesinin göstergeleridir. İslâm düşünce tarihine katkısı, onun klasik ilim geleneğine bağlılığını sürdürürken modern öncesi bir dönemde disiplinler arası ilişkiler, temel kaynaklar ve ictihad gibi alanlarda yenilikçi tavırlar sergilemesidir.

BİBLİYOGRAFYA: Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, Ḥüccetullāhi'l-bâliġa (nşr. M. Şerîf Sükker), Beyrut 1413/1992, tür.yer.; a.mlf., et-Tefhîmâtü'l-ilâhiyye (nşr. Gulâm Mustafa el-Kāsımî), Haydarâbâd 1387/1967, tür.yer.; a.mlf., el-Ḫayrü'l-kes̱îr ev ḫazâʾinü'l-ḥikme (nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut 2008, s. 83; a.mlf., el-Fevzü'l-kebîr fî uṣûli't-tefsîr (trc. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî), Beyrut 1407/1987, s. 17, 53-67, 82-84, 104-106; a.mlf., el-Müsevvâ Şerḥu'l-Muvaṭṭaʾ, Beyrut 1403/1983, I, 62-65; a.mlf., Ta'wil al-ahadith (trc. G. N. Jalbani), New Delhi 1990, s. 91; a.mlf., ʿİḳdü'l-cîd fî aḥkâmi'l-ictihâd ve't-taḳlîd (nşr. Kusay Muhibbüddin el-Hatîb), Kahire 1398, s. 5-8, 26; a.mlf., el-İnṣâf fî beyâni sebebi'l-iḫtilâf fi'l-aḥkâmi'l-fıḳhiyye (nşr. Kusay Muhibbüddin el-Hatîb), Kahire 1398, s. 55, 63; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Fuṣûṣü'l-ḥikem (nşr. Ebü'l-Alâ el-Afîfî), Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), s. 54-55, 61-62, 101-105; İmâm-ı Rabbânî, Mektûbât, İstanbul 1963, II, 3-7; Şiblî Nu'mânî, Târîḫ-i ʿİlm-i Kelâm (trc. M. Takī Fahr-i Gîlânî), Tahran 1328, s. 85-91; M. Zâhid Kevserî, Ḥüsnü't-teḳāḍî fî sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Ḳāḍî, Humus 1388/ 1968, s. 116-118; Aziz Ahmad, Studies in Islamic Culture in the Indian Environment, Oxford 1969, s. 201-217; İctihad, Taklîd ve Telfîk Üzerine Dört Risâle (haz. Hayreddin Karaman), İstanbul 1971, s. 142-146; Fazlur Rahman, Islam, Chicago 1979, s. 202-203; A. D. Muztar, Shah Wali Allah: A Saint-Scholar of Muslim India, Islamabad 1979, s. 116, 140-163; S. A. A. Rizvi, Shah Wali-Allah and His Times: A Study of Eighteenth Century Islam, Politics and Society in India, Canberra 1980; Abdul Hamid Siddiqi, "Renaissance in Indo-Pakistan: Shah Wali Allah Dihlawi", A History of Muslim Philosophy (ed. M. M. Sharif), Karachi 1983, II, 1557-1579; J. M. S. Baljon, Religion and Thought of Shah Wali Allah al-Dihlawi: 1703-1762, Leiden 1986; a.mlf., "Shah Waliullah and the Dargah", Muslim Shrines in India (ed. C. W. Troll), Delhi 1989, s. 189-197; Hafiz A. Ghaffar Khan, Shah Wali Allah: An Analysis of His Metaphysical Thought (doktora tezi, 1986), Temple University, s. 362-366; a.mlf., "Shah Wali Allah on the Nature, Definition and Classification of Knowledge", Journal of Islamic Studies, III/2, Oxford 1992, s. 203-213; a.mlf., "Shah Wali Allah (Qutb al-Din Ahmad al-Rahim)", Routledge Encyclopedia of Philosophy, London 1998, VIII, 732-735; Mezheplerin Doğuşu ve İçtihad Tartışması (haz. Şükrü Özen), İstanbul 1987, s. 15-40; G. N. Jalbani, Teachings of Shah Waliyullah of Delhi, New Delhi 1988; Mohammad Iqbal, The Reconstruction of Religious Thought in Islam, Lahore 1989, s. 78, 97, 136-137, 196-197; M. K. Hermansen, "Contemplating Sacred History in Late Mughal Sufism: The Case of Shah Wali Allah of Delhi", The Heritage of Sufism (ed. L. Lewisohn - D. Morgan), Oxford 1999, III, 319-343; a.mlf., "Shah Wali Allah's Theory of the Subtle Spiritual Centers (Lataif): A Sufi Model of Personhood and Self-Transformation", JNES, XLVII (1988), s. 1-25; Halid Zaferullah Daudi, Pakistan ve Hindistan'da Şâh Velîyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları, İstanbul 1995, s. 97-148; Abdülhamit Birışık, Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri, İstanbul 2001, s. 55-62; Mahmood Ahmad Ghazi, Islamic Renaissance in South Asia: 1707-1867, Islamabad 2002, s. 95-109, 123-163; Özgür Kavak, Şah Veliyullah Dihlevî'nin İctihad Anlayışı (yüksek lisans tezi, 2002), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Shah Waliullah (1703-1762): His Religious and Political Thought (ed. M. Ikram Chaghatai), Lahore 2005; Hamid Naseem Rafiabadi, Saints and Saviours of Islam, New Delhi 2005, s. 130-191; Mehmet İlhan, Şah Veliyyullah Dihlevî'nin Kelâmî Görüşleri, Ankara 2007; Muhammad Daud Rahbar, "Shah Wali Ullah and Ijtihad", MW, XLV/ 4 (1955), s. 346-358; Freeland Abbot, "The Decline of Mughul Empire and Shah Waliullah", a.e., LII (1962), s. 115-123; Hafeez Malik, "Shah Waliy Allah's Last Testament: al-Maqala al-Wadiyya fi al-Nasiha wa al-Wasiyya", a.e., LXIII (1973), s. 105-118; A. J. Halepota, "Shah Waliyullah and Iqbal, the Philosophers of Modern Age", IS, XIII/ 4 (1974), s. 225-233; K. A. Nizami, "Shah Waliullah of Delhi: His Thought and Contribution", IC, LIV/3 (1980), s. 141-152; M. Abdul Haq Ansari, "Shah Waliy Allah

Attempts to Revise Wahdat al-Wujud", Arabica, XXXV/2, Leiden 1988, s. 197-213; Muhammad al-Faruque, "Some Aspects of Muslim Revivalist Movements in India During the 18th Century: The Activities of Shah Wali-Allah", IC, LXIII/3 (1989), s. 19-41; Abdul Azim Islahi, "Shah Wali Allah's Concept of Irtifaqat (Stages of Socio-Economic Developments)", Journal of Objective Studies, II/1, Aligarh 1990, s. 43-63; Ahmad Dallal, "The Origins and Objectives of Islamic Revivalist Thought, 1750-1850", JAOS, CXIII/3 (1993), s. 343-349; Muhammad al-Ghazali, "Universal Social Culture: An Emprico-Revelational Paradigm of Shah Wali Allah", The American Journal of Islamic Social Sciences, XI/1, Herndon 1994, s. 13-24; a.mlf., "Holistic Trend in Islamic Thought: Pioneering Contribution of Shah Wali Allah", HI, XVIII/4 (1995), s. 41-55; R. Geaves, "A Comparison of Ideas of Maulana Mawdudi (1903-1980) and Shah Waliallah (1703-1762): A Pure Islam or Cultural Heritage", IQ, XLI/3 (1997), s. 167-186; Muhammad Athar Ali, "A Critical Evaluation of Shah Wali Allah's Attitude to Ijtihad Vis-a-Vis the Views of the Other Jurists", HI, XX/1 (1997), s. 19-26; Abdul Ali, "The Style of Shah Wali-Allah as Arabic Author in Huccat-Allah al-Balighah in the Historical Perspective", IC, LXXVI/3 (2002), s. 83-92; Tasadduq Husain, "The Sufi Epistemology of Shah Waliullah", Journal of Objective Studies, XIV/ 1-2 (2002), s. 59-89; Jamil Farooqui, "Sociological Thought of Shah Wali Allah al-Dehlawi", IQ, XLVII/3 (2003), s. 177-196.

M. Sait Özervarlı

EMÎR es-SAN'ÂNÎ الأمير الصنعاني Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellāh İsmâîl es-San'ânî (ö. 1182/1768) Müctehid Zeydî âlimi.

Dedeleri gibi el-Emîr lakabıyla anılmakta olup 15 Cemâziyelâhir 1099'da (17 Nisan 1688) San'a'nın güneyindeki Yerîm şehrine bağlı Kehlân'da doğdu. On bir yaşında iken ailesiyle birlikte San'a'ya gitti. Burada hıfzını tamamladı ve babasından nahiv, beyân ve hadis gibi ilimleri okudu. Tahsilini Zeyd b. Muhammed b. Hasan, Salâh b. Hüseyin el-Ahfeş, Abdullah b. Ali el-Vezîr ve Ali b. Muhammed el-Ansî gibi San'alı âlimlerden aldığı derslerle sürdürdü. İlk hac ziyareti vesilesiyle gittiği (1122/1711) Mekke ve Medine'de başta hadis olmak üzere çeşitli ilim dallarında ders aldı. İkinci (1720) ve üçüncü (1722) hac ziyaretlerinde de karşılaştığı âlimlerle ilim alış verişinde bulundu. İki yıl sonra Kehlân'a, oradan da tekrar San'a'ya döndü. Bu arada kendisine İmam Kāsım b. Hüseyin tarafından Benderülmehâ kadılığı teklif edildiyse de ilimle meşgul olmayı bu göreve tercih etti. Daha sonra İmam Mansûr - Billâh tarafından San'a Camii'ne hatip tayin edildi ve imamın oğlu Mehdî-Lidînillâh dönemine kadar (1748-1775) bu görevde kaldı. Bir cuma günü hutbede isimlerinin anılması âdet haline gelen imamları zikretmediği için Zeydî cemaatin hücumuna uğraması sonucunda çıkan kargaşa üzerine Mehdî her iki grubu da hapsettirdi (1753). İki aylık hapis hayatından sonra hatiplik görevini terkeden San'ânî kendisini telif, öğretim ve fetva işlerine verdi.

Emîr es-San'ânî zamanla San'a'nın fıkıh otoritesi durumuna geldi. Taklidi reddederek delillerle amel etmeye başlayınca diğer âlimlerle arasında sert tartışmalar çıktı. Zeydî mezhebinde kabul görmeyen bazı namaz sünnetlerini edâda israr ettiği için yörenin Zeydî halkının hücumuna uğradı. Buna rağmen kendisine tâbi olanlar çoğaldı. Yemen dışından da ziyaretine gelenler oldu. Aralarında Şevkânî'nin hocası Abdülkādir el-

Kevkebânî, İbn Ebü'r-Ricâl, Muhammed b. İshak b. Mehdî, Hasan b. İshak b. Mehdî ve Ahmed b. Muhammed Kātın'ın da bulunduğu birçok talebe yetiştirdi. 3 Şâban 1182'de (13 Aralık 1768) San'a'da vefat etti ve İmam Şerefeddin Medresesi yakınına defnedildi.

Şairlik yönü de bulunan San'ânî'nin şiirlerinin konuları genellikle ilmî meselelerle bazı âlimlere reddiye ve cevaplardır. Oğlu Abdullah bunları bir cilt halinde toplamıştır.

Eserleri. Emîr es-San'ânî'nin 200'den fazla eser kaleme aldığı belirtilmektedir. Bunların belli başlıları şunlardır: 1. Sübülü's-selâm. İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) ahkâm hadislerini ihtiva eden Bulûğu'l-merâm adlı eserinin şerhidir. Şerefeddin Hüseyin b. Muhammed b. Saîd el-Mağribî'nin (ö. 1119/1707) el-Bedrü't-tamâm adlı daha hacimli Bulûğu'l-merâm şerhini bazı ilâve ve değişikliklerle ihtisar eden San'ânî, Bulûğu'l-merâm'da geçen şahısların kısa biyografilerini vermiş, hadislerdeki garîb kelimeleri açıklamış ve her hadisten çıkarılan hükümleri kısaca belirtmiştir. Bu kitap müellifin en meşhur eseri olup "Sübülü's-selâm sahibi" diye anılmasını sağlamıştır. Eserin çeşitli baskıları vardır (Delhi 1302, 1311; Kahire 1911 [taşbaskı]; nşr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1972; nşr. Fevvâz Ahmed Zemirlî ve İbrâhim Muhammed Cemel, Beyrut 1405/1985; ayrıca bk. BULÛGU'l-MERÂM). San'ânî'nin Naẓmü Bulûġi'l-merâm adlı manzum bir eseri daha vardır (Aden 1366). 2. Tavżîḥu'l-efkâr li-meʿânî Tenḳīḥi'l-enẓâr. Ebû Abdullah İbnü'l-Vezîr'in (ö. 840/1436) hadis usulüne dair Tenḳīḥu'l-enẓâr adlı eserinin şerhi olup Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd tarafından neşredilmiştir (Kahire 1366). 3. İrşâdü'n-nüḳḳād ilâ teysiri'l-ictihâd. Selâhaddin Makbûl Ahmed'in uzunca bir girişiyle birlikte yeniden yayımlanan (Küveyt 1985) eserin daha önce yapılmış çeşitli baskıları vardır (Beyrut 1970; Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-münîriyye içinde, Kahire 1346, I, 1-47). 4. el-ʿUdde ʿalâ Şerhi'l-ʿUmde. Takıyyüddin İbn Dakīku'l-Îd'in (ö. 702/1302), Abdülganî el-Makdisî'nin (ö. 600/1203) hadisle ilgili ʿUmdetü'l-aḥkâm'ına yaptığı şerh üzerine bir hâşiyedir (nşr. Ali b. Muhammed el-Hindî, I-IV, Kahire 1379; nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, I-IV, Kahire 1410/1990). 5. Ḳaṣabü's-sükker. İbn Hacer'in hadis usulüne dair Nuḫbetü'l-fiker adlı eserinin manzum hale getirilmiş şeklidir. Abdülkerîm Murâd el-Eserî tarafından Şuḥḥu'l-maṭar ʿalâ Ḳaṣabi's-sükker adıyla şerhedilmiştir (Mekke 1380). 6. İsbâlü'l-maṭar ʿalâ Ḳaṣabi's-sükker. Önceki eserin şerhi olup Muhammed Eserî tarafından Hindistan'da neşredilmiştir. 7. İcâbetü's-sâʾil şerḥu Buġyeti'l-ʿâmil. Muhammed Behrân'ın (ö. 957/1550) fıkıh usulüne dair el-Kâfil adlı eserine yazdığı "Buğyetü'l-âmil" isimli manzumeye yine kendisinin hazırladığı şerhtir (nşr. Hüseyin b. Ahmed es-Siyâġī - Hasan Muhammed Makbûlî el-Ehdel, Beyrut-San'a 1406/1986). 8. Edilletü'l-mesâʾili'l-marżiyye fî beyâni ittifaḳı Ehli's-sünne ʿalâ süneni'ṣ-ṣalât ve'z-Zeydiyye. Ehl-i sünnet ile Zeydiyye'nin namazın sünnetleri hususundaki ittifak noktalarını gösteren bir risâle olup Cidde'de basılmıştır. 9. Büşra'l-keʾîb bi-liḳāʾi'l-ḥabîb. Âhiret ahvaline dair manzum bir eser olup müellifi tarafından Teʾnîsü'l-ġarîb

adıyla şerhedilmiştir. Her iki eser aynı konudaki Cemʿu'ş-şetît adlı kitabıyla birlikte yayımlanmıştır (Mekke 1381). 10. Dîvânü'l-Emîr eṣ-Ṣanʿânî. Çeşitli konulardaki şiirlerinin alfabetik olarak düzenlenmesiyle meydana gelen bir eser olup Ali Subhî el-Medenî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Kahire 1384/1964). 11. er-Ravżatü'n-nediyye bi-şerḥi't-Tuḥfeti'l-ʿAleviyye. Hz. Ali'nin menâkıbına dairdir (Delhi 1322; San'a 1371). 12. Taṭhîrü'l-iʿtiḳād ʿan edrâni'l-ilḥâd (Kahire 1340; Katar 1979). 13. Risâle fî taḥḳīḳi ʿilmi'l-yaḳīn ve ʿayni'l-yaḳīn ve ḥaḳḳı'l-yaḳīn. er-Resâʾilü'l-minberiyye adlı eserin içinde basılmıştır. 14. Refʿu'l-estâr li-ibṭâli edilleti'l-ḳāʾilîne bi-fenâʾi'n-nâr (Beyrut 1405/1984). 15. Mensekü'l-Emîr eṣ-Ṣanʿânî (Kahire 1348). 16. Cevâbü süʾâl fî ṣıḥḥati ṣalâti'l-müfteriż ḫalfe'l-müteneffil ve'l-muḫtelifeyn farżan (nşr. Akīl b. Muhammed b. Zeyd el-Miḳtarî, San'a 1992). 17. et-Tenvîr şerḥu Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr. Süyûtî'nin (ö. 911/1505) el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr'in dört ciltlik şerhidir. 18. Minḥatu ġaffâr. İbnü'l-Murtazâ'nın (ö. 840/1437) el-Ezhâr fî fıḳhi'l-eʾimmeti'l-eṭhâr adlı eserine Celâl el-Yemenî'nin (ö. 1079/1668) Ḍavʾü'n-nehâr adıyla yaptığı şerhin hâşiyesidir. 19. et-Taḥbîr li-îżâḥi meʿâni't-Teysîr. İbnü'd-Deyba'ın (ö. 944/1537) Teysîrü'l-vüṣûl'ünün şerhi olup tamamlanmamıştır. 20. Îḳāẓü'l-fikre bi-mürâcaʿati'l-fıṭre. "Her çocuk İslâm fıtratı üzere doğar" meâlindeki hadisin şerhidir (müellifin eserleri hakkında daha geniş bilgi ve bunların yazma nüshaları için bk. Habeşî'nin bibliyografyadaki eser ve makaleleri).

BİBLİYOGRAFYA:Emîr es-San'ânî, Tavzîhu'l-efkâr (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Medine, ts. (el-Mektebetü's-Selefiyye), nâşirin mukaddimesi, s. 73-78; Şevkânî, el-Bedrü't-tâliʿ, II, 133-139; Îzâhu'l-meknûn, I, 51, 69, 159, 294, 400; II, 4, 445, 578, 579; Sıddık Hasan Han, Ebcedü'l-ʿulûm, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), III, 191; Serkîs, Muʿcem, II, 1548; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IX, 56, 57; Ziriklî, el-Aʿlâm, VI, 263; X, 190; Ahmed Davudoğlu, Selâmet Yolları, İstanbul 1966, Mukaddime, s. N-O; Hayreddin Karaman, İslam Hukuk Tarihi, İstanbul 1975, s. 178; Müneccid, Muʿcem, IV, 105; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, s. 513-514; Ahmed Muhammed el-Uleymî, es-Sanʿânî ve kitâbühû Tavzîhu'l-efkûr, Beyrut 1408/1987; Abdurrahman Tayyib Ba'ker, Muslihu'l-Yemen Muhammed b. İsmâ'îl el-Emîrü's-Sanʿânî, Dımaşk 1408/1988; Habeşî, el-Fikrü'l-İslâmî fi'l-Yemen, s. 30, 68-69, 151-152, 183-184, 258-259, 331-332, 389, 434, 501, 537; a.mlf., "Müʾellefâtü Muhammed b. İsmâʿîl el-Emîr es-Sanʿânî", el-ʿArab, VI/9-10, Riyad 1972, s. 684-689; a.mlf., "Müʾellefâtü Muhammed b. İsmâʿîl el-Emîr es-Sanʿânî", el-İklîl, I/2, Sana 1980, s. 145-174.

Mustafa Baktır

SEFFÂRÎNÎ (السفّاريني) Ebü'l-Avn (Ebû Abdillâh) Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim es-Seffârînî (ö. 1188/1774) Hanbelî âlimi.

1114'te (1702) Filistin'in Nablus kasabasına bağlı Seffârîn köyünde doğdu ve orada yetişti. Ailesi Hicaz'dan gelip Filistin'e yerleşmişti. Eserî, Hanbelî ve Nablusî diye de anılır. On dokuz yaşında hâfızlığını tamamladıktan sonra tahsil için Dımaşk'a gitti ve Emeviyye Camii'nde beş yıl kalarak hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, ferâiz, tefsir ve diğer ilimleri okudu. Bu ilimlere dair bazı eserleri ezberleyerek icâzet aldı. Hocaları arasında Abdülganî b. İsmâil en-Nablusî, İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, Ahmed el-Menînî,

Muhammed b. Abdurrahman el-Gazzî de vardır. Ayrıca Takıyyüddin İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin birçok eserinden faydalandı. Kıraat ilmine de ilgi duydu. 1148'de (1736) hacca gitti. Öğreniminin ardından Nablus'a yerleşti; burada talebe okuttu, fetva verdi ve eser telif etti. Hadis alanındaki çalışmalarıyla ün kazandı. Bu sebeple "şeyhü'l-hadîs, muhaddisü'ş-Şâm" diye anıldı. Selef ulemâsına son derece bağlı olan Seffârînî, Hz. Peygamber'in sünnetinin uygulanması için gayret sarfetti. Bu arada pek çok talebe yetiştirdi. Hadis âlimi Abdülkadir Gedikzâde ve Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî önde gelen talebelerindendir. Seffârînî 1188'de (1774) Nablus'ta vefat etti. Bu tarih 1189 olarak da zikredilmiştir.

Eserleri. Hadis. 1. Şerḥu S̱ülâs̱iyyâti Müsnedi'l-İmâm Aḥmed (Nefes̱âtü ṣadri'l-mükmed ve ḳurretü ʿayni'l-müsʿad). Eserde Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'de Resûl-i Ekrem'den üç râvi vasıtasıyla rivayet ettiği ve Ziyâeddin el-Makdisî'nin derlediği 363 hadis şerhedilmiştir (nşr. Züheyr eş-Şâvîş, I-II, Dımaşk 1380; Beyrut 1391, 1399). 2. Netâʾicü'l-efkâr fî şerḥi ḥadîs̱i seyyidi'l-istiğfâr. Bu eserde "seyyidü'l-istiğfâr" diye bilinen hadisi rivayet eden sahâbî ile onu eserlerine alan muhaddislerin biyografileri ve hadisten çıkarılabilecek faydalar geniş bir şekilde ele alınmıştır (bk. bibl.). 3. ez-Zeḫâʾir li-şerḥi Manẓûmeti'l-kebâʾir. Hanbelî fakihi Haccâvî'nin yetmiş üç büyük günahı ele aldığı manzumesine dair olan çalışma Velîd b. Muhammed b. Abdullah el-Alî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1422/2001). 4. ed-Derâri'l-maṣnûʿât fi'ḫtiṣâri'l-mevżûʿât (ed-Dürerü'l-maṣnûʿât fi'l-eḥâdîs̱i'l-mevżûʿât). Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin el-Mevżûʿât'ının muhtasarıdır (Ziriklî, VI, 14). 5. el-Mülaḥu'l-Ġarâmiyye (Ḳaṣîde Ġarâmî ṣaḥîḥ). İbn Ferah'ın Ġarâmî ṣaḥîḥ diye de anılan Manẓûme fî muṣṭalaḥi'l-ḥadîs̱'ine yazılan pek çok şerhten biri olup bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'dedir (Mustalahu'l-hadîs, nr. 164, Teymûr).

Akaid. 1. Levâʾiḥu'l-envâri's-seniyye ve levâḳıḥu'l-efkâri's-sünniyye şerḥu Ḳaṣîdeti İbn Ebî Dâvûd el-Ḥâʾiyye fî ʿaḳīdeti ehli'l-âs̱âri's-Selefiyye. Seffârînî, İbn Ebû Dâvûd'un rü'yet, kader, kabir azabı, havz, mîzan, şefaat, havâric gibi konularda kendisinin, babasının ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin görüşlerini otuz üç beyitte özetlediği kasidesini şerhetmiş, eseri Abdullah b. Muhammed b. Süleyman el-Busayrî yayımlamıştır (I-II, Riyad 1415/1994). 2. Levâmiʿu'l-envâri'l-behiyye ve sevâṭıʿu'l-esrâri'l-es̱eriyye şerḥu'd-Dürreti'l-muḍıyye fî ʿaḳīdeti'l-(ʿaḳdi ehli'l-) firḳati'l-merḍıyye. Müellif, Şerḥu ʿAḳīdeti's-Seffârînî (el-ʿAḳīdetü'l-ferîde) olarak da bilinen ed-Dürretü'l-muḍıyye fî ʿaḳīdeti'l-firḳati'l-merḍıyye adlı 210 beyitlik manzumesini (Mekke 1364) öğrencilerinin arzusu üzerine şerhetmiştir (Beyrut 1323; Kahire 1332; Hindistan 1336; Katar-Cidde 1380; I-II, Kahire 1405/ 1984). Eser üzerinde Abdullah b. Abdurrahman Ebâ Butayn ve Süleyman b. Sehmân gibi âlimlerin ta'likleri, Hasan eş-Şattî el-Hanbelî ve Ali Mansûr el-Keremî'nin ihtisarları bulunmaktadır (Levâʾiḥu'l-envâri's-seniyye, neşredenin girişi, I, 47). Muhammed b. Ali b. Sellûm'un muhtasarı da önemlidir (nşr. Muhammed Zehrî en-Neccâr, Beyrut 1403/1983). ed-Dürretü'l-

muḍıyye'yi Muhammed Abdülazîz b. Mâni' el-Kevâkibü'd-dürriyye (Şerḥu'l-ʿAḳīdeti's-Seffârîniyye) adıyla şerhetmiş (nşr. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd, Riyad 1418/1997), Abdurrahman b. Muhammed b. Kāsım el-Âsımî de esere bir hâşiye yazmıştır (baskı yeri yok, 1416/ 1995). 3. el-Mesîḥu'd-Deccâl ve esrârü's-sâʿa (Kahire, ts. [Mektebü't-türâsi'l-İslâmî]; Beyrut 1407). 4. el-Buḥûrü'z-zâẖire fî ʿulûmi'l-âẖire. Berzah, eşrât-ı sâat, mahşer, cennet ve cehennem olarak beş bölümden meydana gelen eserin I. cildi Bombay'da basılmış (1341), daha sonra Muhammed İbrâhim Şelebî Şûmân tamamını yayımlamıştır (I-II, Küveyt 1428/ 2007). 5. Ehvâlü yevmi'l-ḳıyâme ve ʿalâmâtühe'l-kübrâ (Beyrut 1406/1986).

Diğer Eserleri. 1. et-Taḥḳīḳ fî butḷâni't-telfîḳ. Mer'î b. Yûsuf'un ibadet ve diğer konularda telfîkin câiz olduğuna dair Risâle fi't-taḳlîd ve't-telfîḳ adlı eserine reddiye şeklinde yazılmış olup Abdülazîz b. İbrâhim ed-Dahîl tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1418/1998). 2. Taḥbîrü'l-Vefâ fî sîreti'l-Muṣṭafâ. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin el-Vefâ fî aḥvâli'l-Muṣṭafâ adlı eserinin muhtasarıdır (bk. el-VEFÂ). 3. Meʿâricü'l-envâr fî sîreti'n-nebiyyi'l-muẖtâr (Şerḥu Nûniyyeti'ṣ-Ṣarṣarî). Eserin iki cilt olduğu kaydedilmektedir. 4. Ġıẕâʾü'l-el-bâb şerḥu Manẓûmeti'l-âdâb. Hanbelî fakihi Muhammed b. Abdülkavî el-Merdâvî'ye ait eserin şerhidir (Kahire 1324; I-II, Mekke 1393; I-II, nşr. Muhammed Abdülazîz el-Hâlidî, Beyrut 1417/1996). 5. Şerḥu Feżâʾili'l-aʿmâl. Ziyâeddin el-Makdisî'nin eserinin şerhidir (Beyrut 1380). 6. el-Ḳavlü'l-ʿalî fî (li-) şerḥi es̱eri Emîri'l-müʾminîn ʿAlî (el-Ḳavlü'l-ʿalî şerḥu es̱eri seyyidine'l-imâm ʿAlî). Rabat'ta bir nüshasının bulunduğu belirtilmektedir (Ziriklî, VI, 14). 7. Risâle fî fażli'l-faḳīri'ṣ-ṣâbir. 8. Ḳarʿu's-siyâṭ fî ḳamʿi ehli'l-livâṭ (nşr. Râşid el-Gufeylî, Riyad, ts.).

Seffârînî'nin henüz yazma halinde olduğu belirtilen eserlerinden bazıları şunlardır: Tuḥfetü'n-nüssâk fî fażli's-sivâk, hocalarından aldığı icâzetlere dair Sebet, el-Cevâbü'l-muḥarrer fi'l-keşf ʿan ḥayâti (fî keşfi ḥâli)'l-Ḫaḍır ve'l-İskender, Risâle fî beyâni's̱-s̱elâs̱ ve's-sebʿîn fırḳa ve'l-kelâm ʿaleyhâ, Risâle fî aḥkâmi'ṣ-ṣalât ʿale'l-meyyit, Keşfü'l-lisâm Şerḥu ʿUmdeti'l-aḥkâm li-ʿAbdilġanî el-Maḳdisî (iki cilt), Şerḥu Nûniyyeti İbni'l-Ḳayyim, Taʿziyetü'l-lebîb bi-eḥabbi ḥabîb (Hz. Peygamber'in özelliklerine dair kasidedir), ʿUrfü'z-zerneb fî şeʾni's-seyyide Zeyneb, Beyânü küfri târiki'ṣ-ṣalât. Müellifin ayrıca Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühd'ünü ihtisar ettiği belirtilmektedir.

Muhammed b. Nâsır el-Acemî'nin Ṣafaḥât fî tercemeti'l-imâm es-Seffârînî adlı bir çalışması bulunmaktadır (Beyrut 1414).

BİBLİYOGRAFYA:Seffârînî, Levâʾiḥu'l-envâri's-seniyye (nşr. Abdullah b. Muhammed b. Süleyman el-Busayrî), Riyad 1415/1994, neşredenin girişi, I, 24-81; a.mlf., Netâʾicü'l-efkâr fî şerḥi ḥadîs̱i seyyidi'l-istiġfâr (nşr. Abdülazîz b. Süleymân el-Hebdân - Abdülazîz b. İbrâhim ed-Dahîl), Riyad 1416/1996, neşredenlerin girişi, s. 29-61; Murâdî, Silkü'd-dürer, IV, 31-32; Kemâleddin el-Gazzî, en-

Naʿtü'l-ekmel (nşr. M. Mutî' el-Hâfız-Nizâr Abâza), Dımaşk 1402/ 1982, s. 301-306; İbn Humeyd, es-Süḥubü'l-vâbile ʿalâ ḍarâʾiḥi'l-Ḥanâbile (nşr. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd - Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn), Beyrut 1416/1996, II, 839-846; Serkîs, Muʿcem, I, 1028; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 340; Dârü'l-kütübi'l-Mıṣriyye: Fihristü'l-maḫṭûṭât I: Muṣṭalaḥu'l-ḥadîs̱, Kahire 1375/1956, s. 304; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 1002-1005; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 14; Muhammed b. Abdülazîz b. Mâni', Şerḥu'l-ʿAḳīdeti's-Seffârîniyye: el-Kevâkibü'd-dürriyye (nşr. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd), Riyad 1418/1997, neşredenin girişi, s. 47-55; "Muḥammed b. Aḥmed b. Sâlim es-Seffârînî", Mv.Fs., IV, 130-131.

M. Yaşar Kandemir

Kelâm. Hadis ve fıkhın yanı sıra kelâma dair de eserler yazan Seffârînî, Hanbeliyye-Selefiyye'nin önemli âlimlerinden biridir. Fıkıhta haramları mubah kılmaya ve sonuçta dinin esaslarını ortadan kaldırmaya götürebileceği düşüncesiyle mezheplerin telfikini reddetmiş (et-Taḥḳīḳ, s. 171-176), yolculuk ve hastalık gibi istisnaî durumlar dışında namazların cem'ine cevaz vermemiş, mazereti bulunmadığı halde cemaatle namaz kılmayı terkedenin günahkâr olduğuna hükmetmiş (Şerḥu S̱ülâs̱iyyât, I, 255-256; II, 198), müzik dinlemeyi ve beyazlamış saçları boyatmayı câiz görmüştür (Ġıẕâʾü'l-elbâb, I, 122; Şerḥu S̱ülâs̱iyyât, I, 440). Seffârînî tasavvufa da ilgi duymuştur. Sâlih müslümanların görecekleri sâdık rüyalar sayesinde melekût âlemiyle irtibat kurabileceğine, şeytana ve nefsânî arzulara karşı mücadelede Allah'ı zikretmenin en etkili vasıtalardan birini teşkil edeceğine ilişkin görüşleri onun bu temayülünü teyit edici mahiyettedir (a.g.e., I, 174, 551-552). Ayrıca ona bazı kerametler de atfedilmiştir (Muhammed b. Abdülazîz b. Mâni', neşredenin girişi, s. 54-55).

Akaid alanında kendini Selefiyye'ye nisbet eden Seffârînî çok defa bu mezhepten Eseriyye diye söz eder ve bu ekolü şöyle tanımlar: "Eseriyye, inançlarını sadece sahih naslara ve bunların ashapla tâbiîn âlimlerince nakledilen açıklamalarına dayandıranlardır." Ehl-i sünnet'in Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'den oluştuğunu kabul etmekle birlikte bunların içinde Selefiyye'nin daha isabetli yöntem ve görüşlere sahip bulunduğunu savunur (Levâmiʿu'l-envâr, I, 22, 73; Levâʾiḥu'l-envâr, I, 97, 141-142, 260; II, 15, 138-139). Ona göre büyük mezheplerin imamlarının da Selefî görüşleri benimsemesine rağmen Selefiyye'nin sadece Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilmesi, onun diğerlerine nisbetle daha çok hadis bilgisine sahip olması ve mihne olayında görüldüğü gibi ölümü göze alacak şekilde Ehl-i bid'at'a karşı amansız bir mücadeleye girişmesinden ötürüdür. Aslında Mâlik b. Enes ile Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, Selefiyye mezhebine öncülük etmiş, fakat Ahmed b. Hanbel yabancı kültürlere karşı direnmek suretiyle onun saf bir Sünnî mezhep olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır (Levâmiʿu'l-envâr, I, 3, 8-10, 74-92; Muhammed b. Abdülazîz b. Mâni', neşredenin girişi, s. 26-27, 36-38). Sanıldığının aksine Selef yöntemi düşünmeden yalnızca lafızlara inanmaktan ibaret değildir. Selefiyye'de dinî hükümlerin asıl kaynağı Hz. Peygamber ile ashap ve tâbiîn âlimlerinden gelen açıklamalardır. Her

alanda vahiy beşerî görüş ve arzuların önüne geçirilmelidir. Çünkü vahiylerde akla aykırı değil sadece aklın tek başına anlamaktan âciz kaldığı bilgiler vardır (Levâmiʿu'l-envâr, I, 7-8, 26-27). Gerçeğe ulaşmak için düşünmek ve kesin kanıtlara başvurarak tartışmak zaruri bir şeydir. Bu sebeple kelâm ilmi Kur'an ve sahih sünnetin ışığı altında faaliyet göstermelidir. Ancak yabancı kültürlere dair eserlerin Arapça'ya çevrilmesinin ardından ve 200 (815) yılından sonra gelişip yayılan kelâm ilminde Kur'an ve Sünnet bir tarafa bırakılıp merkezinde felsefî bilgilerin yer aldığı bir inanç sistemi inşa edilmiş, kesin olmayan aklî delillere dayanılarak naslar yorumlanmış ve nasları bu yorumların etrafında oluşan mezheplerin ışığında anlamanın gerektiği ileri sürülmüş, bu sebeple ümmete faydalı olunmakla birlikte çokça zarar verilmiştir (Levâmiʿu'l-envâr, I, 8-10, 20-21, 28; Şerḥu S̱ülâs̱iyyât, I, 556-557; Levâʾiḥu'l-envâr, I, 124-127; el-Buḥûrü'z-zâẖire, II, 531; Ehvâlü yevmi'l-ḳıyâme, s. 56).

Müteahhir dönem Selefiyye âlimleri arasında yer alan Seffârînî'nin itikadî görüşleri genel anlamıyla Ehl-i sünnet çizgisinde olmakla birlikte zaman zaman kelâmcılarla Selefiyye arasında tercihler yaptığı da görülür. Onun bu tür kanaatlerinin başlıcaları şunlardır. Ümmetin kabulüne mazhar olan haber-i vâhid usûlü'd-dîn alanında kesin delil teşkil eder (Ġıẕâʾü'l-elbâb, II, 367; Muhammed b. Abdülazîz b. Mâni', s. 78). Allah, olayları canlı ve cansız varlıkların tabiatlarına yerleştirdiği sistem sayesinde yaratır (Levâmiʿu'l-envâr, I, 151-152, 311). Allah'ın varlığına ve birliğine inanmak farz olduğu gibi O'nu sevmek de farzdır, zira O'nu sevmeyenin günah işlemekte ısrar etmesi kaçınılmaz bir sonuçtur (el-Buḥûrü'z-zâẖire, I, 255-256; Şerḥu S̱ülâs̱iyyât, I, 617-620). Allah'ın isim ve sıfatları tevkīfî olmakla birlikte naslardan dolaylı olarak çıkarılan vücûd, kıdem, bekā ve tekvîn de onun sıfatlarındandır. Kelâm hem zâtî hem de fiilî bir sıfat olup Allah dilediği zaman harf ve sesle de konuşur. Haberî sıfatlar insan zihnine gelen fikirlerin ötesinde bir anlam taşır. İlâhî fiillerdeki hikmet yaratıkların fiillerindeki hikmete benzetilemez. Meselâ kendini senâ etmek ve insanların ruhunu kabzetmek Allah hakkında güzel fiiller olduğu halde insanların kendilerini övmesi ve birini haksız yere öldürmesi çirkindir (Levâmiʿu'l-envâr, I, 100-101, 190-201, 231-247, 333, 355-357). İbn Kesîr gibi bazı Selef âlimleri kadınların âhirette Allah'ı göremeyeceğini iddia etmişse de bu yanlıştır, çünkü naslar cennete giren herkesin Allah'ı göreceğini bildirmiştir. Dünyada ise sadece Hz. Peygamber O'nu görmüştür, bu da ruhen değil bedenen vuku bulmuştur. Allah'ın rüyada görülmesi de mümkündür (Levâʾiḥu'l-envâr, I, 295-297). Kader Allah'ın ezelî ilmi, kazâ ise yaratmasıyla ilişkilidir. Kazâ Allah'ın fiili, gerçekleşen olay ise (makzî) insanın fiilidir. Buna göre Allah'ın insanı inkâr alternatifini seçebilecek şekilde yaratması kazâ, insanın kendi iradesiyle inkâr etmesi makzîdir. Bu sebeple inkâr Allah'ın fiili değil insanı inkâr edebilecek şekilde yaratma fiilinin bir sonucudur ve inkâr etmekten sorumlu olan insandır (Levâmiʿu'l-envâr, I, 151-152, 311-313, 346-348; Levâʾiḥu'l-envâr, II, 138-142; Ġıẕâʾü'l-elbâb, II, 417).

Peygamberler erkeklerden seçilmiş olup kadınlar nübüvvetle görevlendirilmemiştir. Herhangi bir peygamberi inkâr etmek veya onu küçümsemek küfrü gerektirir. Resûl-i Ekrem'i sevmek ona iman etmenin kapsamına dahildir. Kur'an'ın benzerinin yapılabileceğini söylemek inkâra götüren bir kanaattir. Muhammed veya Ahmed ismini taşıyan kişilerin cehenneme girmeyeceği örneğinde olduğu gibi Resûlullah etrafında oluşturulmuş bâtıl inançlar da mevcuttur (Levâʾiḥu'l-envâr, I, 238; Şerḥu S̱ülâs̱iyyât, I, 198-199, 339-340, 620-621; Muhammed b. Abdülazîz b. Mâni', s. 269). Kıyamet alâmetleriyle ilgili hadisler mütevâtir olduğundan deccâl ile mehdînin çıkışına ve Hz. Îsâ'nın gökten inmesine inanmak farzdır. Her ne kadar Kur'an'da Îsâ'nın vefat ettirilmesi anlamına gelebilecek âyet varsa da (Âl-i İmrân 3/55) burada "teveffî" kelimesi onun "yeryüzünden kabzedilip göğe alınması" veya "melekût âlemine yükselmesini engelleyen şehvetinin öldürülmesi" mânasındadır. Mehdî insanları, Antakya'da gizli bir yerde olan Tevrat ve İncil'in bulunmasına yönlendireceği için bu adı almıştır. Kur'an'ın dünyadan kaldırılması ve Kâbe'nin yıkılması da kıyamet alâmetleri arasında yer alır (Levâmiʿu'l-envâr, II, 216; Şerḥu S̱ülâs̱iyyât, I, 471; Levâʾiḥu'l-envâr, I, 248; Ehvâlü yevmi'l-ḳıyâme, s. 16-35, 45, 60, 68, 81). Ölüm ruhun bedenden meleklerce çıkarılmasıyla gerçekleşir. Ruh ölümden sonra yok olmaz. Kabirde ruhun bedenle dünyadakinden farklı bir şekilde irtibat kurması sayesinde insan azap veya nimeti hisseder. Kabir azabı yahut nimeti hem ruhî hem bedenî olarak gerçekleşir. Kabir ehlinin azabını dünyadakilerin nâdiren de olsa duyularıyla idrak etmesi mümkündür. Nitekim buna dair çeşitli olaylar nakledilmiştir. Kabir azabı dirilerce yapılacak dua ve okunacak Kur'an sayesinde kesintiye uğrayabilir. Asırlardan beri müslümanların yaptığı bu uygulama bir icmâ niteliğindedir (el-Buḥûrü'z-zâẖire, I, 100-102, 145-162, 226, 251-260, 359-363). Cennet yedi kat göğün üstünde ve arşın altında, cehennem ise yedi kat yerin altındadır. İyi amellerle değil Allah'ın rahmeti sayesinde cennete girilir. İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin cehennemdeki azabın sona ereceğine dair görüşleri isabetli değildir (a.g.e., I, 681-728; II, 44, 521-523; Levâmiʿu'l-envâr, II, 234-239; Levâʾiḥu'l-envâr, II, 178-181, 196). Fetret ehli âhirette tâbi tutulacağı imtihanı kazanması halinde kurtuluşa erecek, aksi takdirde cehenneme girecektir. Hz. Peygamber'in yanı sıra diğer peygamberler, mukarrebîn melekleri, sâlih âlimler ve kullar, başta Kur'an tilâveti olmak üzere sâlih ameller günahkârlara şefaat edecektir. Kur'an'ın şefaat etmesi tilâveti sebebiyle yaratılan meleklerin şefaat etmesi anlamına gelebilir. Şefaatin vuku bulacağına inanmak Ehl-i sünnet'e bağlı olmanın bir alâmetidir, şefaate inanmamak âhirette ondan mahrum kalışın sebebidir (Levâmiʿu'l-envâr, II, 209-216; Şerḥu S̱ülâs̱iyyât, I, 272-273, 775-777; el-Buḥûrü'z-zâẖire, II, 31-33).

Seffârînî itikadî görüşlerinde çoğunlukla Selefiyye'ye uymuş, özellikle İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye ve İbn Hamdân'dan etkilenerek onlardan bolca iktibaslarda bulunmuştur. Bununla birlikte Allah'ın sonsuz bir varlık olduğunu, O'nun birliğinin parçalardan oluşmamak anlamına geldiğini, kıdem ve bekā sıfatlarının bulunduğunu,

cennete sâlih amellerle değil ilâhî rahmetle girileceğini, Hz. Peygamber'in nurların nuru ve sırların sırrını teşkil ettiğini, sâlih âlimlerin kabirlerini ziyaret etmekten hayır ve uğur beklenebileceğini ve Eş'ariyye ile Mâtürîdiyye'nin Ehl-i sünnet mezhepleri arasında yer aldığını kabul ettiğinden İbn Sehmân, Abdullah b. Abdurrahman Ebâ Butayn ve İbn Mâni' gibi son dönem mutaassıp Selefiyye mensuplarınca eleştirilmiştir, çünkü bu görüşler kelâmcılarla sûfîlere ait olup Selefiyye tarafından reddedilmiştir (Muhammed b. Abdülazîz b. Mâni', s. 93, 106, 142-145; Netâʾicü'l-efkâr, neşredenin girişi, s. 46-54). Eserleri üzerinde çeşitli şerh ve hâşiyelerin yapılması, mezhep içinde İbn Teymiyye ve İbn Kayyim gibi müctehid âlimleri eleştirmesi Seffârînî'nin müteahhir dönem Selefiyye âlimlerinin önemlileri arasında yer aldığını kanıtlar. Görüşlerini bazan zayıf veya mevzû rivayetlerle delillendirmesi ve âhâd yoluyla rivayet edildiği kesin olan bazı hadisleri mütevâtir kabul etmesi onun hadis konusunda yeterince titiz davranmadığını göstermektedir. Hz. Îsâ'nın nüzûlü meselesinde olduğu gibi âyetleri bazan peşin kabul çerçevesinde yorumladığı da olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA:Seffârînî, Levâmiʿu'l-envâri'l-behiyye, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), I-II, tür.yer.; a.mlf., Şerḥu S̱ülâs̱iyyâti Müsnedi'l-İmâm Aḥmed (nşr. Züheyr eş-Şâvîş), Dımaşk 1399, I-II, tür.yer.; a.mlf., Ehvâlü yevmi'l-ḳıyâme ve ʿalâmâtühe'l-kübrâ, Beyrut 1406/1986, s. 16-35, 45, 56, 60, 68, 81, 89, 95-97, 104; a.mlf., Levâʾiḥu'l-envâri's-seniyye (nşr. Abdullah b. Muhammed b. Süleyman el-Busayrî), Riyad 1415/1994, I, II, tür.yer.; a.mlf., Netâʾicü'l-efkâr fî şerḥi ḥadîs̱i seyyidi'l-istiġfâr (nşr. Abdülazîz b. Süleyman el-Hebdân - Abdülazîz b. İbrâhim ed-Dahîl), Riyad 1416/1996, s. 149-158, 213-227, 244-247, ayrıca bk. neşredenlerin girişi, s. 46-57; a.mlf., Ġıẕâʾü'l-elbâb şerḥu Manẓûmeti'l-âdâb (nşr. M. Abdülazîz el-Hâlidî), Beyrut 1417/1996, I, 122, 125; II, 315, 336, 367, 417; a.mlf., et-Taḥḳīḳ fî buṭlâni't-telfîḳ (nşr. Abdülazîz b. İbrâhim ed-Dahîl), Riyad 1418/1998, s. 171-176; a.mlf., eẕ-Ẕeḫâʾir li-şerḥi Manẓûmeti'l-kebâʾir (nşr. Velîd b. Muhammed b. Abdullah el-Alî), Beyrut 1422/2001, s. 101, 122, 166, 226, 232, 243; a.mlf., el-Buḥûrü'z-zâḫire fî ʿulûmi'l-âḫire (nşr. M. İbrâhim Şelebî Şûmân), Küveyt 1428/2007, I-II, tür.yer.; Muhammed b. Abdülazîz b. Mâni', Şerḥu'l-ʿAḳīdeti's-Seffârîniyye: el-Kevâkibü'd-dürriyye (nşr. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd), Riyad 1418/1997, s. 71-79, 93, 106, 142-145, 150, 207, 216-226, 269, 288, 327, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 26-27, 36-39, 47, 54-55.

Yusuf Şevki Yavuz

HANÎF İBRÂHİM EFENDİ (ö. 1189/1775) Osmanlı âlimi.

Hanîf mahlasıyla anılan üç Osmanlı âliminin en meşhurudur. Babası bir süre Bağdat defterdarlığı yapmış olan Üsküplü Mustafa Efendi'dir. Hanîf Efendi tahsilini İstanbul'da yaptı. Devrinin meşhur hattatlarından Kâtibzâde Mehmed Refî' Efendi'den sülüs, nesih ve ta'lik yazılarını meşketti. el-La'lü'l-musaffâ adlı eserinin bir nüshasında bulunan bir kayıttan (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3841/2, vr. 53a) İstanbul'un Balat semtinde ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Abacı Hüseyin Efendi'nin damadı olması sebebiyle önce Bostancı Ocağı kâtibi oldu; daha sonra Koca Mustafa Paşa evkafı kâtipliğine tayin edildi (Müstakimzâde, Tuhfe, s. 638).

Tasavvufta zikr-i hafî tarikini Tatar Ahmed Efendi'den aldığı kaydedilen Hanîf Efendi (a.g.e., s. 638), gençliğinden itibaren daha çok hadis ve siyer konularında çalışmalar

yaptı. 1 Cemâziyelevvel 1147’de (29 Eylül 1734) hâriç medresesi müderrisi oldu. Sonraki üç yıl içinde ilmî kudretini ortaya koyan beş eser yazdı. Teftiş göreviyle gittiği Haremeyn’de tanınmış pek çok âlimle görüştü ve ilmî çalışmalarda bulundu. Mekke’de iken telif ettiği ed-Dürrü’s̱-s̱emîn adlı kırk hadis şerhini orada ikamet eden Mısırlı muhaddis Abdülvehhâb b. Ahmed Berekât el-Ahmedî et-Tantâvî’ye sundu. Eseri çok beğenen Tantâvî kitaba bir takriz yazdı ve Hanîf Efendi’ye Ṣaḥîḥ-i Buḫârî okutma icâzeti verdi (bu icâzetnâmenin bir nüshası için bk. İÜ Ktp., AY, nr. 3454/10, vr. 133b).

Hanîf Efendi 21 Rebîülâhir 1166’da (25 Şubat 1753) sahn müderrisi oldu. Ertesi yıl Mimar Kasım Medresesi’ne nakledildi. Bir müddet sonra da Süleymaniye Medresesi’ne müderris tayin edildi. Onun bu göreve ne zaman başladığı bilinmemekteyse de Muhtasarü’l-A‘dâd adlı eserinin bir nüshasına arkadaşı Mustafa Âşir Efendi tarafından düşülen bir nottan (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 418/3, vr. 186a), bu eseri tamamladığı 1177 yılının Cemâziyelâhirinde (Aralık 1763) Süleymaniye Medresesi’ndeki görevine devam ettiği anlaşılmaktadır. 1177 yılı Ramazan ayı başında (4 Mart 1764) Galata, 1185 yılı Zilkade ayında (Şubat 1772) Bursa kadısı olan Hanîf İbrâhim Efendi Bursa kadılığından emekli olarak İstanbul’a döndü ve bir süre sonra 1189 yılı Şevval ayında (Aralık 1775) vefat etti. Mezarı, Şeyh Vahyî’nin kabri (Eyüp) karşısında bulunan Dâye Hatun Türbesi’ndedir (Müstakimzâde, Tuhfe, s. 638).

Daha çok Hanîfzâde olarak tanınan ve çeşitli eserleri bulunduğu belirtilen Ahmed Tâhir Efendi’nin Hanîf İbrâhim’in oğlu olduğu bilinmektedir. Hilyetü’l-evliyâ ve ravzatü’l-asfiyâ adlı Türkçe bir eserin müellifi olduğu kaydedilen (Îżâḥu’l-meknûn, I, 420) Süleyman Vecdî b. İbrâhim Hanîf er-Rûmî’nin de onun oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

İyi bir hattat olan Hanîf Efendi birçok eserini bizzat yazmış, başka müelliflere ait çok sayıda kitap ve risâleyi de istinsah etmiştir (bu eserlerin bazı nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 79; Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Şer‘iyye, nr. 525/2).Sade bir dil kullanma gayretine rağmen Türkçe eserlerini Arapça ve Farsça terkiplerle süslü bir şekilde, ancak akıcı bir üslûpla yazmış olan Hanîf Efendi’nin şiirde de güçlü olduğu eserlerinde rastlanan çok sayıdaki şiirden anlaşılmaktadır. Öğrencisi Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi’nin el-Hediyyetü’s-seferiyye ve’l-hazariyye adlı eserine yazdığı takrizin sonunda yer alan Arapça bir kıta (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Şer‘iyye, nr. 525/1, vr. 45a) bunların en güzel örneklerinden biridir.

“Hanîf” mahlasıyla tanınmaları sebebiyle bazı kaynaklarda Hanîf İbrâhim Efendi ile karıştırılan (meselâ bk. Osmanlı Müellifleri, I, 281-283; Hediyyetü’l-ʿârifîn, I, 39) iki Osmanlı âlimi vardır. Bunlardan biri, önceleri Hanîf mahlasını kullanmış iken

sonradan Servet mahlası ile meşhur olan ve her iki mahlasla tertip edilmiş iki ayrı divanı bulunan İstanbullu şair Osman b. Sâlih'tir (ö. 1180/1766). Süleymaniye (Hamidiye, nr. 1091/2) ve Topkapı Sarayı Müzesi (Hazine, nr. 973) kütüphanelerinde birer nüshası mevcut olan ve Osman b. Sâlih'e ait olduğu çağdaşı Murâdî ve diğer kaynakların verdiği bilgilerle doğrulanan (Silkü'd-dürer, III, 150; Râmiz, s. 55; Müstakimzâde, Mecelletü'n-nisâb, vr. 164a, 192a) Dîvân-ı Hanîf, Bursalı Mehmed Tâhir ile (Osmanlı Müellifleri, I, 282) Fehmi Ethem Karatay (Türkçe Yazmalar, II, 207) tarafından Hanîf İbrâhim Efendi'ye nisbet edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde Siyer-i Şerîf Manzumesi (Nâfiz Paşa, nr. 1212) ve Hâsıl-ı Hacc-ı Şerîf li-menâzili'l-Haremeyn (Lala İsmâil Paşa, nr. 220) adlı eserleri bulunan İstanbullu şair ve hattat Seyyid İbrâhim Hanîf Bey de (ö. 1217/1802) Hanîf İbrâhim Efendi ile karıştırılan diğer âlimdir (meselâ bk. Fatîn, s. 77; Ârif Hikmet, s. 18; Îżâḥu'l-meknûn, II, 33-34, 556; Sicill-i Osmânî, II, 258).

Eserleri. 1. Hulâsatü'l-vefâ fî şerhi'ş-Şifâ. Kādî İyâz'ın şemâil ve siyer konusundaki eş-Şifâʾ adlı eserinin Türkçe tercümesi ve şerhidir. Hanîf Efendi, Şeyhülislâm İshak Efendi'ye ithaf ettiği bu eseri sebebiyle "şârih-i Şifâ" diye tanınmıştır. 1148 (1735) yılı başlarında temize çekildiği anlaşılan esere (Hanîfzâde, nr. 14.809) Şeyhülislâm İshak Efendi ile İstanbul kadısı Mehmed Esad ve Anadolu Kazaskeri Mirzazâde Ahmed Neylî efendiler birer takriz yazmışlardır. Önce Mısır'da (Bulak 1257), daha sonra İstanbul'da iki cilt halinde (1314-1317) yayımlanan eserin Hanîf Efendi'nin kendi hattı ile yazılmış nüshaları bulunmaktadır (Nuruosmaniye Ktp., nr. 725; Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 378). 2. Ġāyetü'l-merâm fî taḫrîci eḥâdîs̱i Şirʿati'l-İslâm. İmamzâde Muhammed b. Ebû Bekir'in ibadetler ve İslâm ahlâkına dair Şirʿatü'l-İslâm adlı eserinde geçen hadislerin kaynaklarını ve sıhhat derecelerini tesbit eden bir eser olup 1175 (1761) yılında telif edilmiştir (Hanîfzâde, nr. 14.558). Hanîf Efendi'nin öğrencilerinden İbrâhim b. Receb tarafından Receb 1177'de (Ocak 1764) yazılmış bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Esad Efendi, nr. 406). Eserin Medîne-i Münevvere'de de bir nüshası bulunmaktadır (el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, Usûl-i Hadîs, nr. 39). 3. ed-Dürretü'l-asmâ' fî beyâni ebhe'l-esmâ'. Hz. Peygamber'in isimlerinden 140'ının Türkçe açıklamalarını ihtiva eden bu eser 1172 (1758) yılında yazılmıştır (Hanîfzâde, nr. 14.695). Kitabın, dönemin şeyhülislâmına takdim edilmiş 1176 (1762-63) tarihli müellif hattı nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (TY, nr. 2570), bir başka nüshası da Tire İlçe Halk Kütüphanesi'nde (Necib Paşa Vakfı, nr. 639) mevcuttur. 4. el-La'lü'l-musaffâ fî ziyâreti'l-Mustafâ. Resûl-i Ekrem'in kabrini ziyaret etmenin âdâbından bahseden eser bir mukaddime ile dört fasıldan meydana gelmektedir. Müellif, Kādî İyâz'ın eş-Şifâʾ adlı eseriyle bunun Hafâcî tarafından yapılan şerhi Nesîmü'r-riyâż, Ali el-Kārî'nin ed-Dürretü'l-muḍıyye, İbn Hacer el-Heytemî'nin el-Cevherü'l-münaẓẓam ve Semhûdî'nin Ḫulâṣatü'l-vefâʾ adlı eserlerinden faydalanarak kitabını 25-27 Zilhicce 1147 (18-20 Mayıs 1735) tarihlerinde üç gün gibi kısa bir zamanda tamamlamıştır (Hanîfzâde'ye göre eserin

telif tarihi 1142’dir [1729]; bk. Âs̱âr-ı Nev, nr. 14.921). Kitabın, Bursalı Mehmed Tâhir tarafından Zeynüddin Muhammed b. Abdullah el-Abbâsî el-Halîfetî’nin (ö. 1176/1763) Medine tarihiyle ilgili Netîcetü’l-fiker fî ḫaberi Medîneti seyyidi’l-beşer adlı eserinin tercümesi olarak gösterilmesi (Osmanlı Müellifleri, I, 282) yanlıştır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi’nde kayıtlı (Hacı Mahmud Efendi, nr. 3841/2) müellif hattı nüshasından başka aynı kütüphanede iki (Âşir Efendi, nr. 418/2; Esad Efendi, nr. 1010/3), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde üç (TY, nr. 73; nr. 1732/2; nr. 6805), Millet Kütüphanesi’nde de bir nüshası (Ali Emîrî Efendi, Şer‘iyye, nr. 727/1) bulunmaktadır. 5. Menhecü’l-edîb fî şerhi Ünmûzeci’l-lebîb. Süyûtî’nin, Hz. Peygamber’in hasâis ve şemâiline dair Ünmûzecü’l-lebîb fî ḫaṣâʾiṣi’l-ḥabîb adlı muhtasar eserinin, 1179 yılı sonlarında (Mayıs 1766) yazılmış Türkçe tercüme ve şerhi olup (Hanîfzâde, nr. 14.790) Süleymaniye (Âşir Efendi, nr. 418/1; Hacı Mahmud Efendi, nr. 4303) ve İstanbul Üniversitesi (TY, nr. 1662) kütüphanelerinde nüshaları vardır. 6. Esmâʾü Ehli Bedr. Bağdatlı İsmâil Paşa tarafından bu adla zikredilen eser (Îżâḥu’l-meknûn, I, 80), Hanîfzâde’ye göre Esâmî aṣḥâbı Bedr adını taşımakta olup 1150’de (1737) telif edilmiştir (Âs̱âr-ı Nev, nr. 14.505). Eserin Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 2691/6) ve Millet (Ali Emîrî Efendi, nr. 2448) kütüphanelerinde birer nüshası bulunmaktadır. 7. el-Asl ve’l-fer‘ fî şerhi hadîsi Ümmi Zer‘. Meşhur “Ümmü Zer hadisi”nin Türkçe şerhi olan eserin müellifi tarafından Hediyyetü’l-ihvân diye adlandırıldığı nakledilirse de (Hanîfzâde, nr. 14.786; Osmanlı Müellifleri, I, 281) Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunan 1148 Zilhicce (Nisan 1736) tarihli müellif hattı nüshasında (Çelebi Abdullah Efendi, nr. 70/2, vr. 69a-77b) böyle bir isim görülmemektedir (ayrıca bk. Hanîfzâde, nr. 14.738). 8. ed-Dürrü’s̱-s̱emîn fî şerḥi’l-erbaʿîn. Ali el-Kārî tarafından düzenlenen bir kırk hadis risâlesinin Arapça şerhi olan eser, 1153 yılının Şevval ayında (Ocak 1741) Mekke’de tamamlanmıştır (Hanîfzâde, nr. 14.689). Hanîf Efendi’nin Abdülvehhâb b. Ahmed et-Tantâvî’ye sunduğu eserin, 1171 (1758) tarihli müellif hattı nüshasından istinsah edilmiş bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde (AY, nr. 3454/11), bir başka nüshası da Süleymaniye Kütüphanesi’nde (Esad Efendi, nr. 311/1) kayıtlıdır. 9. Erbaʿûne ḥadîs̱en bi-lafẓateyn. Hanîfzâde, bu eserin 1150’de (1737) yazılmış olduğunu bildirmektedir (Âs̱âr-ı Nev, nr. 14.739). Eserin bu adla kayıtlı 1151 (1738) tarihli bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi’ndedir (nr. 48/4). Süleymaniye Kütüphanesi ile (Esad Efendi, nr. 311/4) İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’ndeki (AY, nr. 3454/12) nüshalarda ise eser Erbaʿûne ḥadîs̱en min levâmiʿi’l-kelim başlığını taşımaktadır. 10. el-A‘dâd fî i‘dâdi’z-zâd li’l-meâd. Müellifin, âyet ve hadislerle fıkıh ve fezâil konularında sayılarla ilgili olarak verilen bilgileri çeşitli Arapça kaynaklardan derleyip Türkçe’ye tercüme ederek yetmiş başlık halinde düzenlediği bu eserini, 1172 yılının Safer ayı başlarında (Ekim 1758) Süleymaniye Medresesi’ndeki müderrisliği sırasında tamamladığı kaydedilmektedir (Hanîfzâde, nr. 14.509). Eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde bulunan (TY, nr. 1704) güzel bir ta‘likle yazılmış müellif nüshası

yanında Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki nüshası daha bulunmaktadır (Esad Efendi, nr. 2650/2; Hacı Mahmud Efendi, nr. 6313). Hanîf Efendi bu eserini daha sonra Muhtasarü'l-A'dâd başlığıyla özetlemiştir (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 418/3). 11. Dürrü's-seḫâbe fî feżâʾili'l-ḫaṭ ve'l-kitâbe. Kalem ve yazının faziletine dair kırk hadisten oluşan bu eser 1181 yılının Şevvalinde (Mart 1768) tamamlanmıştır. "Kitâb" ve "kitâbet" kelimelerinin anlamları, Hz. Peygamber'in mektupları, vahiy ve sır kâtipleri konularında kısa bilgilerin verildiği eserin müellifin talebelerinden İbrâhim b. Receb tarafından yazılmış bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Esad Efendi, nr. 311/3). 12. Muḫtaṣaru Muʿarrebâti'l-Cevâlîḳī. Bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Esad Efendi, nr. 2691/3). 13. Risâletü'l-gasb. Gasp konusunu İslâm hukuku açısından ayrıntılı bir şekilde inceleyen bu Türkçe eserin muhtemelen müellif hattı olan bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde mevcuttur (TY, nr. 3446). 14. Tercüme-i Mecâmi' fi'l-usûl. Ebû Saîd Hâdimî'nin fıkıh usulüne dair Mecâmiʿu'l-ḥaḳāʾiḳ fi'l-uṣûl adlı eserinin Türkçe tercümesidir. Bir mukaddime, iki bab ve bir hâtimeden ibaret olan eserin bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (TY, nr. 3692). 15. Sehmü'l-isâbe fî fezâili'r-remy ve's-sihâm. Hanîfzâde, babasının bu eseri 1172 (1759) yılında bir dostunun isteği üzerine yazmaya başladığını kaydeder (Âs̱âr-ı Nev, nr. 14.740). Ok ve yayla ilgili kırk hadisin Türkçe bir mukaddime ile üç "fâide"den oluşan bir hâtime şeklinde sunulduğu bu eserin 1174 (1760) tarihli müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Esad Efendi, nr. 311/2). Eserin aynı kütüphanede iki (Esad Efendi, nr. 2691/5; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2054/4), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde de bir nüshası (TY, nr. 7347/2) vardır. Bağdatlı İsmâil Paşa bu eseri Levâmiu'l-İslâm fi'r-remy bi's-sihâm adıyla kaydetmektedir (Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 413).

Hanîf İbrâhim Efendi'ye nisbet edilen ancak nüshalarına henüz rastlanmayan eserler de şunlardır: 1. er-Râsih fi'l-mensûh ve'n-nâsih. Hanîfzâde ile Bağdatlı İsmâil Paşa'nın bu adla kaydettikleri eseri (Âs̱âr-ı Nev, nr. 14.742; Îżâḥu'l-meknûn, I, 546) Bursalı Mehmed Tâhir Risâle fi'n-nâsih ve'l-mensûh adıyla zikretmektedir (Osmanlı Müellifleri, I, 282). 2. Durûb-i Emsâl. Müellifin, Türkçe'de kullanılan darbımesellere dair bu eserini 1175 (1761) yılında hazırladığı belirtilmektedir (Hanîfzâde, nr. 14.877).

BİBLİYOGRAFYA:Hanîf İbrâhim, el-La'lü'l-musaffâ, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3841/2, vr. 53a; Hanîfzâde, Âs̱âr-ı Nev: Nova Opera (ed. G. Flügel), [baskı yeri ve tarihi yok], nr. 14.505, 14.509, 14.558, 14.689, 14.695, 14.736-14.743, 14.767, 14.786, 14.790, 14.809, 14.877, 14.921; Râmiz, Âdâb-ı Zurefâ, Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 762, s. 55, 80-81; Müstakimzâde, Tuhfe, s. 638; a.mlf., Mecelletü'n-nisâb, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 628, vr. 164a, 192a; Murâdî, Silkü'd-dürer, III, 150; Fatîn, Tezkire, s. 76-77; Ârif Hikmet, Tezkire, Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Tarih, nr. 789, s. 18; Sicill-i Osmânî, II, 258; Osmanlı Müellifleri, I, 281-283; II, 298-299; III, 125; Serkîs, Muʿcem, I, 800; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 39, 182, 659; II, 413; Îżâḥu'l-meknûn, I, 80, 99, 420, 438, 445, 459, 495, 499, 546; II, 33-34, 403, 413, 463, 556, 590; Ḳāmûsü'l-a'lâm, III, 1993; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, I, 27, 113; a.mlf., el-Münteḫab min maḫṭûṭâti'l-Medîneti'l-münevvere, Dımaşk 1393/1973, s. 127; Abdülkadir Karahan, İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis, İstanbul 1954, s. 253-254; Karatay, Türkçe Yazmalar, II, 207. Cemil Akpınar

HİCRİ 1200'DEN 1300'E KADAR

ÂZÂD-ı BİLGRÂMÎ آزاد بلكرامي Mîr Gulâm Alî b. Nûh el-Hüseynî el-Vâsıtî el-Bilgrâmî (ö. 1200/1786) Hindistanlı âlim ve şair.

Âzâd ve Hassânü'l-Hind lakaplarıyla meşhurdur. 18 Haziran 1704'te Leknev'e bağlı Bilgram kasabasında pek çok ilim adamı yetiştirmiş bir ailede doğdu. Soyu, Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali'ye dayanmakta olup büyük dedeleri Emevîler'in zulmünden kaçarak Hindistan'a yerleşmişlerdir. İlk öğrenimini memleketinde tamamladı. 1721'de tahsil için, ana tarafından dedesi meşhur âlim ve dört dilde (Arapça, Farsça, Türkçe ve Hintçe) şair olan Abdülcelîl-i Bilgrâmî'nin yaşadığı Şahcihanâbâd'a gitti ve ondan Arapça, hadis ve siyer öğrendi. Orada iki yıl kaldıktan sonra Bilgram'a döndü. Dayısı Muhammed b. Abdülcelîl'den aruz, kafiye ve edebî ilimleri okudu. 1730'da dayısı Mîr Muhammed'in ordu vak'anüvisliği yaptığı Sihvan'a (Sivîstan) gitti. Burada dayısının nâibi olarak dört yıl kaldı. 1734 yılında önce Delhi'ye, sonra da Bilgram'a döndü. Bu seferi sırasında Hazîn-i Lâhîcî ve Vâlih-i Dağıstânî gibi şairlerle görüştü. Mekke ve Medine'ye giderek iki yıl kaldı (1738). Medine'de Şeyh Muhammed Hayât es-Sindî'den Sahîh-i Buhârî'yi okudu ve Kütüb-i Sitte'den icâzet aldı. Hindistan'a döndüğünde (1739) Evrengâbâd şehrine yerleşti. 1745'te müstakbel Haydarâbâd nizamı Nevvâb Nizâmüddevle Âsafcâh'la karşılaştı ve ondan malî yardım gördü. Bununla beraber Âzâd hiçbir zaman onun sarayına girip kendisi için kaside yazmadı. Âzâd aynı zamanda Haydarâbâd başveziri Samsâmüddevle Şahnevâz Han'la da çok iyi dosttu. Adı geçen başvezirin 1757'de gözden düşmesi üzerine ona yeniden eski itibarını kazandıran yine Âzâd oldu. Hatta Samsâmüddevle'nin katlinden sonra onun tamamlanmamış Meʾâsirü'l-ümerâʾ adlı eserini yok olmaktan kurtarıp bastıran da Âzâd'dır. 1764'te Haydarâbâd'dan Evrengâbâd'a döndü ve burada Şah Müsâfir Gucdüvânî'nin türbesinde zâhidâne bir hayat sürdü ve resmî görev kabul etmedi.

Şiirlerini daha çok ilkbahar aylarında yazan Âzâd Arapça, Farsça eserler verdi. Kendisinden önce hiçbir Hintli şair Arapça divan tertip etmemiş ve onun kadar Arapça şiir söylememiştir. Belki de bu sebeple şiirlerinde zaman zaman kendini övmüş, diğer şairlerden üstün olduğunu söylemiştir. Edebiyat tenkitçileri de Âzâd'ın şiirlerini emsalinden üstün görür ve o devirde Hindistan ile Arap âlemi arasında bir yakınlık bulunmadığı için lâyık olduğu şekilde tanınmadığını belirtirler. Hint ve Sanskrit şiirindeki teşbihi ve diğer edebî sanatları Arap şiirine ilk sokan şair olarak da bilinmektedir. Gazel ve kasidelerinde Hz. Peygamber'i övdüğü için kendisine Hassânü'l-Hind (Hindistan'ın Hassân b. Sâbit'i) ve Meddâhu'n-nebî lakapları verilmiştir.

Âzâd-ı Bilgrâmî Evrengâbâd'da vefat etti ve Ravza denilen yere defnedildi.

Arapça Eserleri. 1. Sübhatü'l-mercân fî âsâri Hindistân (Bombay 1303/1886, taş baskı). Müellifin en meşhur eseri olup bazı müstakil kitaplarını da ihtiva etmektedir. Bunlardan biri, Hindistanlı âlim ve kelâmcılardan kırk dört kişinin hal tercümeleriyle beraber Hz. Peygamber'in methine dair şiirlerini de ihtiva eden Tesliyetü'l-fuâd'dır. Eserde yer alan ikinci kitabı, tefsir kitaplarıyla hadis şerhlerinden Hindistan'la ilgili bilgileri toplayarak meydana getirdiği Şemmâmetü'l-anber fîmâ verede fi'l-Hind min seyyidi'l-beşer adlı eseridir. Sübhatü'l-mercân'da ayrıca Arap ve Hint dillerinde belâgat ile Hintliler'e ve Araplar'a göre sevgi konusuna dair birer bölüm bulunmaktadır. 2. Dîvân. 3000'den fazla beyit ihtiva eden üç ciltlik bir eserdir (Haydarâbâd 1300-1301/1882-1883). 3. Muhtâru Dîvânı Âzâd. Yazarın es-Sebatü's-seyyâre adıyla anılan yedi şiir divanından seçilen şiirleri muhtevidir (Leknev 1328/1910). 4. Davü'd-derârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî. Haremeyn'de bulunduğu dönemde Kastallânî'nin Sahîh-i Buhârî şerhinden "Kitâbü'z-Zekât"ın sonuna kadar hulâsa ettiği tamamlanmamış bir eserdir. Kitabın müellif hattı nüshası, Sıddık Hasan Han'ın oğlu Seyyid Nûrü'l-Hasen'in kütüphanesinde bulunmaktadır. 5. Mazharü'l-berekât. Âzâd'ın ömrünün son yıllarında mesnevî tarzında yazdığı tasavvufî ve ahlâkî mahiyetteki şiirlerdir. 6. Keşkûl. Eserin müellifin el yazısıyla olan nüshası Haydarâbâd Âsafiyye Kütüphanesi'ndedir. 7. Şifâʾü'l-alîl fi'l-ıslâhâti alâ ebyâti ebi't-Tayyib el-Mütenebbî. 1197 yılında kaleme aldığı bu eserde Mütenebbî'nin şiirlerinde gördüğü hataları tashih etmeyi hedef almıştır. Kitap N. Ahmed el-Fârûkı tarafından Sekafetü'l-Hind mecmuasında yayımlanmıştır (Delhi 1984, XXXV, sy. 3-4).

Farsça Eserleri. 1. Meʾâsirü'l-kirâm fî târîhi Bilgrâm. Bilgramlı mutasavvıflar hakkında yazılmış muteber bir kaynaktır (Agra 1910, taş baskı). 2. Hizâne-i Âmire. 135 kadar İranlı eski ve yeni şair hakkında kısa bilgiler ihtiva eden alfabetik bir eserdir (Cavnpûr 1871, 1900). 3. Serv-i Âzâd. Hindistan'da Farsça ve Urduca şiir söyleyen 143 şairin biyografisini veren bir eserdir (Lahor 1913). 4. Senedü's-saâdât fî hüsni hâtimeti's-sâdât. Hz. Pey gamber'in soyundan gelen kimselerin faziletiyle âkıbetlerinden bahseden bu kitap Bombay'da basılmıştır (1865). 5. Şecere-i Tayyibe. Bilgram'da yetişen mutasavvıfların hayatına dairdir. 6. Ravzatü'l-evliyâ. Âzâd'ın gömülmüş olduğu Ravza adlı kabristanda yatan dokuz zat ile kendisinin hal tercümesini ihtiva eden bu eser de basılmıştır (Evrengâbâd 1892). 7. Yed-i Beyzâ. Farsça yazan 532 şairin hal tercümelerini ihtiva etmektedir. 8. Dîvân. Farsça gazel, rubâi ve kıtalarını ihtiva etmektedir. Diğer Farsça şiirleri Serâpâ-yı Maşûk, ve Dilkeşnâme adlı eserlerinde bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA: Sıddık Hasan Han, Ebcedü'l-ulûm, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), III, 250-252; Zübeyd Ahmed, el-Âdâbü'l-ʿArabiyye, s. 198-200, 217-220, 246-252, 298-299; Brockelmann, GAL Suppl., II, 600-601; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-havâtır, VI, 201-205; Ziriklî, el-Aʿlâm, V, 314; Abdülmaksûd Muhammed Şalkamî, "Hassânü'l-Hind Gulâm Alî Âzâd", Mecelletü'l-Ezher, XLVIII/9-10, Kahire 1976, s. 1472-1482, 1707-1720; XLIX/3 (1977), s. 496-509; Fazlurrahmân en-Nedevî, "Gulâm Alî Âzâd el-Bilgrâmî", Sekafetü'l-Hind, XXXVIII/3-4, Delhi 1987, s. 128-136; "Gulâm Ali", İA, IV, 823-824; A. S. Bazmee Ansari,

"Azad Bilgramı", EI² (İng.), I, 808; a.mlf., v.dğr., "Âzâd-ı Bilgrâmî", UDMİ, I, 104-110; M. Sıddiqi, "Azad Belgramı", EIr., II, 171-173; Rızâ Rızâzâde, "Âzâd-ı Bilgrâmî", DMBİ, I, 317-319.

İsmail L. Çakan

TRABZONÎ, Mehmed (ö. 1200/1786) Osmanlı âlimi.

XVII. yüzyılın sonlarında Trabzon'da doğduğu anlaşılmaktadır. Babasının adı Mahmud, dedesinin adı Sâlih'tir. Bir süre Medine'de ikamet ettiği için Medenî Mehmed Efendi diye tanınır. İstanbul'da öğrenim gördükten sonra Şam, Kudüs, Mekke ve Medine gibi merkezlerde tahsiline devam etti. Hicaz'da iken 1157'de (1744) Muhammed b. Tayyib el-Fâsî el-Mâlikî'den Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'leri ile Tirmizî'nin eş-Şemâʾil'i, Zeynüddin el-Irâkī'nin el-Elfiyye'si ve Fîrûzâbâdî'nin el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ'i (Mecmûʿa, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1071, vr. 96a); 1170'te (1757) Muhammed b. Hasan b. Himmât'tan el-Muvaṭṭaʾ, Kütüb-i Sitte, Dârimî'nin es-Sünen'i ve Delâʾilü'l-ḫayrât (a.g.e., vr. 98a-b); Mescid-i Harâm müderrislerinden Yahyâ b. Sâlih'ten hadis ve fıkıh tedrîsi için (a.g.e., vr. 100a-101b) genel icâzet aldı. Hicaz'dan İstanbul'a dönünce Süleymaniye Medresesi'nde müderris ve hâfız-ı kütüb olarak görevlendirildi. Süleymaniye Kütüphanesi'nde onun tarafından istinsah veya mukabele edildiği bilinen pek çok kitap bulunmaktadır. Vefatından kısa bir süre önce 5 Cemâziyelâhir 1199'da (15 Nisan 1785) 226 kitabını Süleymaniye Camii'ndeki kütüphaneye vakfetti (DİA, XXIII, 282). Aynı zamanda bir Kādirî şeyhi olan Trabzonî yaşadığı dönemin dinî, ahlâkî ve sosyal meseleleriyle yakından ilgilendi, özellikle bir müslümanı tekfir etmenin tehlikeleri üzerinde durdu, o yıllarda buna öncülük eden Necidli bir şeyhe (muhtemelen Muhammed b. Abdülvehhâb) reddiyeler yazdı (aş.bk.). Bursalı Mehmed Tâhir 1123 (1711) yılında Medine'de öldüğünü zikretmekteyse de (Osmanlı Müellifleri, I, 167) Mehmed Süreyyâ 15 Ramazan 1200'de (12 Temmuz 1786) İstanbul'da vefat ettiğini ve Karacaahmet Mezarlığı'nda defnedildiğini belirtir (Sicill-i Osmânî, IV, 262-263).

Eserleri. 1. Tertîbü evâʾili âyâti'l-Ḳurʾân ʿalâ ḥurûfi'l-hicâʾ (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 389). 2. Risâle fî feżâʾili's-süver ve'l-âyât (ed-Dürerü'ṡ-ṡemîne fî feżâʾili'l-âyât ve's-süveri'l-ʿaẓîme) (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1041, vr. 202a-244a; Fâtih, nr. 754). 3. Risâle fi't-tecvîd maʿa ẕelleti'l-ḳārî (Câlibü'l-ferec ve sâlibü'l-ḥarec). Kur'ân-ı Kerîm'i kolay öğretmekle ilgili hadisleri, tecvidle ilgili bilgileri ve fakihlerin Kur'an tilâvetiyle ilgili görüşlerini ihtiva etmektedir (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1041, vr. 109a-161a). 4. el-İtḥâfâtü's-seniyye fi'l-eḥâdîs̱i'l-ḳudsiyye. Başta Süyûtî'nin Cemʿu'l-cevâmiʿi olmak üzere alfabetik hadis kitaplarından faydalanılarak üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci bölümde "قال", ikinci bölümde "يقول" lafzıyla başlayan kutsî hadisler, üçüncü bölümde diğer kutsî hadisler alfabetik olarak sıralanmış, bunların kaynakları zikredilmiştir (İstanbul

1293; Haydarâbâd 1323/1905, 1358/1939). 5. el-Câmiʿu'l-aʿẓam fî es-mâʾi nebiyyine'l-muʿaẓẓam. Şemseddin eş-Şâmî'nin Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd'ı esas alınarak yazılan eserde Hz. Peygamber'e nisbet edilen 783 isim ve sıfat açıklanmaktadır (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1032, vr. 11a-56a). 6. Şerḥu es-mâʾi ehli Bedr (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1032, vr. 64a-171a; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 810). 7. Temyîzü'l-fâżıl ʿani'l-mefżûl. Eserde peygamberlerin, meleklerin, ashabın, tâbiînin, kadınların ve sahâbe evlâdının birbirlerine üstünlüğü konu edilmektedir (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1032, vr. 58a-63a). 8. Tuḥfetü'l-iḫvân fi'l-ḥarâm ve'l-ḥelâl mine'l-ḥayevân. Ali el-Ḳārî'nin Behcetü'l-insân fî maḥicceti'l-ḥayevân adlı kitabının muhtasarıdır. Eserde garîb kelimeler açıklanmış, hayvanlarla ilgili çeşitli hükümler zikredilmiş ve hayvan isimleri alfabetik olarak sıralanmıştır (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 402). 9. Muḫtaṣaru Ġunyeti'l-mütemellî fî şerḥi Münyeti'l-muṣallî ve ḥâşiyetü Muḥammed eṭ-Ṭrabzonî. İbrâhim el-Halebî'nin Ḥalebî Ṣaġīr adıyla da bilinen eserine yazılmış bir hâşiyedir (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 437). 10. Risâle fi'd-duḫân Hâdi'l-ʿumâ ilâ câddeti'ṭ-ṭarîḳ. Yaşadığı dönemde tartışma konusu olan tütün içmenin hükmü konusundaki bu eserinde müellif tütünün helâl veya haram oluşuna dair bir hüküm bulunmadığını belirtmiş, bununla birlikte sultan tarafından yasaklandığını ve bu emre uyulması gerektiğini vurgulamıştır (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1041, vr. 169b-186b). 11. Risâle fî beyâni mâ vaḳaʿa mine'l-evhâm fî Ṣıḥâḥi'l-Cevherî. Eserde Cevherî'nin eṣ-Ṣıḥâḥ'ta yaptığı hatalardan Fîrûzâbâdî'nin tesbit ettikleri bir araya getirilmiştir (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1041, vr. 78a-92b). 12. Risâle fî beyâni'l-eżdâd. Müellif, el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ'i esas alarak karşıt anlamlı kelimeleri bir araya getirmiş, risâlenin sonuna ezdâd hakkında nakledilen farklı görüşleri eklemiştir (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1041, vr. 92b-97b). 13. Risâle fî beyâni müsellesâti'l-luġaviyye (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1041, vr. 98a-107b). Nihal Değer eseri tahkik ederek yüksek lisans tezi olarak sunmuştur (2000, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). 14. ʿUcâletü'z-zâd fî şerḥi Ẕuḫri'l-meʿâd fî muʿârażati Bânet Süʿâd. İbn Hacer el-Askalânî'ye ait Ẕuḫrü'l-meʿâd fî muʿârażati Bânet Süʿâd adlı kasidenin Muhammed b. Abdülmelik b. Anîn el-Yemenî tarafından el-İʿdâd ve'z-zâd adıyla yapılan şerhinin muhtasarıdır (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1050, vr. 79a-256b). 15. Ruseyyile fî beyâni'l-elfâẓ elletî yestevî fîhe'l-müfred ve'l-müs̱ennâ ve'l-cemʿ ve'l-müẕekker ve'l-müʾennes̱ (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1041, vr. 107b-108a). 16. ed-Dürrü'l-muʿaẓẓam fî şerḥi Ḥizbi'l-aʿẓam. Ali el-Ḳārî'ye ait dua mecmuasının şerhidir (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1559). 17. el-Maḳṣadü'l-esnâ fî şerḥi esmâʾi'l-ḥüsnâ (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1032, vr. 2a-9b). 18. Mevlidü'r-Resûl ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem (Kahire 1279/1862). 19. Nefeḥâtü'l-ḳurab ve'l-ittiṣâl bi-is̱bâti't-taṣarruf li-evliyâʾillâhi ve'l-kerâme baʿde'l-intiḳāl. Vezir Abdurrahman Paşa'nın huzurunda bir mecliste evliyanın kerametinin vefatından sonra devam edip etmeyeceğinin sorulması üzerine yazılmıştır (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr.

1041, vr. 196a-200b). 20. Ṣârimü'l-vâridât. Muhammed b. Abdülvehhâb olduğu tahmin edilen Necidli bir şeyhin asılsız iddialarına karşı kaleme alınmış bir reddiyedir (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1041, vr. 188a-195a). 21. eṣ-Ṣârimü'l-meslûl li-men taṣaddâ bi-cehlihî ḳaṣṣa aḥkâmi'r-Resûl. Eserin birinci bölümünde İstanbul'da evlerine nazar için sarmısak takanların tekfir edilmesiyle ilgili sorulara müellifin verdiği cevap yer almakta, ikinci bölümde fakihlerin bu konudaki görüşleri zikredilmekte, üçüncü bölümde kıssacıların vehimleriyle müslümanların tekfir edilemeyeceği belirtilmektedir (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1041, vr. 166a-169a). 22. Risâletü ṭarîḳi'l-iḥtisâb ve'n-naṣîḥa. İbrâhim el-Lekānî'nin Cevheretü't-tevḥîd'indeki bazı beyitlerin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1041, vr. 164b). 23. Risâle fî ʿademi tekfîri'l-müslimîn (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1041, vr. 162a-164a).

BİBLİYOGRAFYA:Trabzonî, Risâle fî feżâʾili's-süver ve'l-âyât, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1041, vr. 261b; a.mlf., Tertîbü âyâti'l-Ḳurʾân ʿalâ ḥurûfi'l-hicâʾ, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 389, vr. 70a; Mecmûʿa, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1071, vr. 98a-b, 99a, 100a-101b; Sicill-i Osmânî, IV, 262-263; Osmanlı Müellifleri, I, 167; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 345; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XII, 262; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 1068; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, V, 63; Ebû Muhammed Abdülmehdî b. Abdülkādir, Ṭuruḳu taḫrîci ḥadîs̱i Resûlillâh, Kahire, ts. (Dârü'l-i'tisâm), s. 245-247; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, I, 381-383; II, 819-820; Muʿcemü'l-maḫṭûṭâti'l-mevcûde fî mektebâti İstânbûl ve Ânâṭûlî (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], III, 1386; İsmail E. Erünsal, "İstanbul (İstanbul Kütüphaneleri)", DİA, XXIII, 282.

Ali Benli

ZEBÎDÎ, Muhammed Murtazâ (محمّد المرتضى الزبيدي) Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö. 1205/1791) Lugat, hadis, tasavvuf, tefsir, fıkıh, tarih ve biyografi âlimi.

1145 (1732) yılında Hindistan'ın kuzeyinde Kannevc'e 5 fersah (yaklaşık 25 km.) uzaklıktaki Bilgram kasabasında doğdu. Bilgram Seyyidleri diye anılan ataları Irak'ın Vâsıt şehrinden Hindistan'a gelmiş olup soylarını, Hülâgû'nun Bağdat'ı istilâsından (656/1258) sonra Hindistan'a göç eden Hz. Ali neslinden Ebü'l-Ferrâh el-Vâsıtî'ye dayandırırlar. Zebîdî'nin Vâsıtî nisbesi buradan gelir. Kendisi de verdiği icâzetnâmelerde şeceresini Hz. Ali'ye kadar sayar ve nesebini Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd b. Ali Zeynelâbidîn'e ulaştırır. Bu sebeple Hüseynî, Alevî, Zeydî nisbeleri ve seyyid, şerîf sıfatlarıyla da anılır. Abdülhay el-Kettânî onu tahsil ve şöhret açısından Zebîdî, mezhep bakımından Hanefî, akîde bakımından Eş'arî, irtibaten Kādirî, sülûken Nakşibendî olarak tanıtır (Fihrisü'l-fehâris, I, 527). Evlâdı bulunmamakla birlikte hepsi övgü ve takdir ifade eden Ebü'l-Feyz, Ebü'l-Vakt, Ebü'l-Cûd, Ebü'l-Eşbâl künyeleriyle tanınır. Vefâiyye tarikatı şeyhi Ebü'l-Envâr İbn Vefâ'ya bağlılığından

dolayı Vefâî nisbesini de alan Zebîdî'ye Ebü'l-Feyz künyesini 17 Şâban 1182'de (27 Aralık 1768) bu şeyhi vermiştir.

Zebîdî'nin hayatı Hindistan, Yemen (Zebîd) ve Mısır olmak üzere üç devreye ayrılır. On altı yaşına kadar yaşadığı Hindistan'da ilk bilgileri Bilgram'da aldı, daha sonra tahsil için gittiği Sendîle, Hayrâbâd, İlâhâbâd, Ekberâbâd, Dihli ve Sûret'te Sıfatullah el-Hayrâbâdî, Ahmed b. Ali es-Sendîlî, Muhammed Fâhir b. Yahyâ ez-Zâir el-İlâhâbâdî, Yâsîn el-Abbâsî, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, Nûreddin Muhammed el-Kabûlî ve Hayreddin Muhammed Zâhid es-Sûretî'den hadis tahsil etti (Sıddîk Hasan Han, III, 217-222). 1162'de (1749) Hanefî mezhebinin önemli merkezlerinden olan Yemen'in Zebîd şehrine gitti. Burada yaklaşık beş yıl kalarak birçok hocadan ders aldı. Abdülhâlıḳ b. Ebû Bekir el-Mizcâcî'den hadis ve diğer dinî ilimleri okudu, Fîrûzâbâdî'nin el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ'ini rivayet etti. Süleyman b. Yahyâ Ehdelî ez-Zebîdî, Muhammed b. Abdülbâkī el-Mizcâcî, Şemseddin b. Muhammed b. Alâeddin ez-Zebîdî, Abdullah b. Süleyman el-Cerhezî ez-Zebîdî gibi pek çok âlimden faydalandı. Zebîd'de kaldığı süre içinde her yıl hac mevsiminde Hicaz'a gidip Mekke, Medine ve Tâif ulemâsıyla görüşerek onlardan istifade etti. Mekke'de Abdullah Muhammed es-Sindî, Ömer b. Ahmed es-Sekkāf el-Mekkî, İbnü't-Tayyib eş-Şarkī el-Fâsî gibi âlimlerden yararlandı. İbnü't-Tayyib el-Fâsî'den Medine'de el-Ḳāmûs'u okudu ve onun yazdığı İżâʾetü'r-râmûs ḥâşiye ʿale'l-Ḳāmûs adlı eseri kendisinden aldı. 1166'da (1753) Abdullah b. İbrâhim el-Mîrganî et-Tâifî'den fıkıh tahsil etmek amacıyla Tâif'e gitti. O sırada Tâif'te bulunan mutasavvıf Seyyid Abdurrahman b. Mustafa el-Ayderûs'tan İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn ile Teftâzânî'nin Muḫtaṣarü'l-meʿânî'sini okudu; ona bağlanarak kendisinden icâzet aldı ve tarikat hırkasını onun elinden giydi. Ayderûs, Zebîdî'ye ilmî hayatın daha canlı olduğu Mısır'a gitmesini tavsiye etti. 9 Safer 1167'de (6 Aralık 1753) hayatının otuz sekiz yılını geçireceği Kahire'ye gitti. Seyyid Ali b. Mûsâ (İbnü'n-Nakīb) el-Makdisî, Sâlim b. Ahmed en-Nefrâvî, Ahmed b. Hasan el-Cevherî el-Ezherî, Ahmed b. Muhammed ed-Derdîr, Muhammed b. Sâlim el-Hifnî, Ali b. Ahmed el-Adevî, Abdullah b. Muhammed eş-Şebrâvî, İbn Sûde et-Tâvüdî el-Fâsî, Abdülhay b. Hasan el-Behnesî, Atıyye b. Atıyye el-Üchûrî, tarihçi Abdurrahman el-Cebertî'nin babası Hasan b. İbrâhim el-Cebertî gibi Mâlikî, Şâfiî, Hanefî fakihleri ve hadis ulemâsının ders halkalarına devam etti. Kısa zamanda fazileti, ilmi, hıfzı ve rivayetiyle tanınarak hocalarından icâzetler aldı. Mısır'da birçok şehri dolaşıp ilim ve tasavvuf erbabından faydalandı. Kudüs, Yafa, Reşîd, Remle, Dimyat, Senhûr, Mansûre, Demenhûr, Asyût, Cürcân ve Ferşût'a ilim tahsili ve hadis semâı için seyahatler yaptı (a.g.e., III, 219). Bu seyahatlerinde hacimli bir cilt teşkil edecek kadar notlar tuttu. Zebîdî el-Muʿcemü'l-ekber, el-Muʿcemü'ṣ-ṣaġīr ve Elfiyyetü's-sened adlı eserlerinde kendilerinden ders okuduğu ve icâzet aldığı 300'ü aşkın hocasından söz eder. Kettânî de Zebîdî'nin hocalarına geniş yer ayırmıştır (Fihrisü'l-fehâris, I, 531-536).

Mısır'da ilim, tasavvuf ve tarikat erbabı, yöneticiler ve halkla dostane ilişkiler kuran Zebîdî bu sayede kısa zamanda tanındı. Kahire'ye gittikten yedi yıl sonra telifine başladığı Tâcü'l-ʿarûs şöhretini daha da arttırdı. Yazımı yedi yıl süren ilk cildi bitince düzenlediği ziyafette ulemâ ve talebeye eserini tanıttı, büyük ilgi gören bu şerh için ulemâ takrizler yazdı. 2 Receb 1188'de (8 Eylül 1774) Tâcü'l-ʿarûs'u tamamlayınca şöhreti iyice yayıldı. Ardından Selef usulü hadis imlâsını başlattı. Pazartesi ve perşembe günleri Şeyhûniyye Camii'nde yapılan imlâ meclisleri 400'e ulaşmıştır. İbn Hacer ve öğrencisi Şemseddin es-Sehâvî ile sona eren, bir ara Süyûtî'nin hadis ve lugat imlâ gayreti de ilgi görmediğinden sonuçsuz kalan bu usule göre hadis mecliste bulunanlara imlâ edilirken hadisin râvileri, hadisi tahric edenler ve hadisin çeşitli tarikleri ezberden okunur, imlâ meclislerine katılan herkesin adı kaydedilirdi. Bir süre Ezher ulemâsının devam edip icâzet aldığı bu dersler zenginlerin evlerinde ziyafetler eşliğinde bütün aile fertlerinin, akraba ve dostların katılımıyla biraz daha sürdürüldü (Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, II, 106-107; Abdülhay el-Kettânî, I, 526, 530). Hanefî Camii'nde şemâil dersleri veren Zebîdî'nin halk kesimine de açık tutulan bu umumi dersleri ve imlâ meclisleri geniş kitlelerce sevilip sayılmasını sağladığı gibi Mısır'dan ve dış ülkelerden emîr, vali, halife ve melik gibi yüksek düzeyden devlet ricâli nezdinde saygınlığının artmasına vesile oldu. Anadolu, Hicaz, Irak, Mağrib, Sudan, Cezayir ve diğer ülkelerden devlet ricâlinin mektup ve hediyeleri yıllarca devam etti. Mısır Valisi İzzet Mehmed Paşa'nın 1191'de (1777) yüksek bir maaş bağladığı Zebîdî'den I. Abdülhamid de hadis icâzeti aldı. Zebîdî, 1194'te (1780) İstanbul'a davet edildiyse de inzivaya çekilme arzusunun başladığı yıllara rastladığından bu davete olumlu cevap vermedi. Özellikle Mağrib halkının derin bir saygı gösterdiği Zebîdî'yi hac sırasında ziyaret etmeyen hacıların haccının tamamlanmadığına inanılırdı. Kendisinden ders ve icâzet alanlar arasında İbnü'l-Cevherî (Cevherî es-Sagīr), Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, Abdülkādir b. Muhammed el-Muaskerî, Ebû Re's el-Muaskerî, Ali b. Muhammed Saîd es-Süveydî, Muhammed b. İsmâil el-Kosantînî, İbn Abdüsselâm ed-Der'î, İbnü'l-Hâc es-Sülemî gibi tanınmış âlimler mevcuttur.

Zebîdî şöhretinin zirvesinde iken bütün ilişkilerini asgari düzeye indirdi, kendisine gönderilen mektuplara cevap vermedi, 1195'te (1781) derslerini ve imlâ meclislerini sona erdirdi, gelen hediyeleri geri çevirdi ve münzevi bir hayat yaşamaya başladı. Onun vefatına kadar sürecek olan inzivaya çekilmesinde bu tarihlerde şerhiyle uğraştığı İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn'de Gazzâlî'nin şöhretin, devlet adamlarıyla yakın ilişkinin ve dünyaya meyletmenin âfet olduğunu söylemesinin etkisi bulunabileceği gibi çok sevdiği eşi Zübeyde Hanım'ın on dört yıllık evliliğin ardından 1196'da (1782) vefatının da etkili olduğu şüphesizdir. Yaşının ilerlemesi ve sağlık sorunları da buna eklenebilir. Eşini Hz. Ali'nin kızı Seyyide Rukayye'nin yanına defneden Zebîdî onun için duygu yüklü mersiyeler nazmetti, türbe yaptırdı, yakınına inşa ettirdiği küçük bir eve kayınvâlidesini yerleştirdi, kendisi de birçok gecesini burada dua ve niyazla

geçirdi (Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, VI, 152-154). Ardından bir evlilik daha yapan Zebîdî'nin çocuğu olmamıştır. Zebîdî, Şâban 1205 (Nisan 1791) tarihinde vebadan öldü ve eşi Zübeyde Hanım'ın yanına defnedildi. Osmanlı Sultanı III. Selim onun kütüphanesini 70.000 akçeye satın alarak Mısır'da talebelere vakfetmiştir. Zebîdî'nin Arapça'dan başka Türkçe ve Farsça da bildiği kaydedilir (a.g.e., IV, 148).

Eserleri. Zebîdî'nin 140 dolayındaki eserinin çoğu küçük hacimli kitaplar ve risâleler şeklindedir. Bunların bir kısmı didaktik manzumelerden teşekkül etmektedir. Zebîdî didaktik manzumeler konusunda üretken bir şairdir. Bunun yanında lirizmin egemen olduğu çok sayıda kaside yazmıştır. Duygu yüklü lirik şiirlerinin başında Zübeyde Hanım için yazdığı mersiyelerle İmam Şâfiî için kaleme aldığı ve alfabenin her harfini kafiye olarak kullandığı kırk kasidesi gelir. Bunların yanında Ḳaṣîde fî medḥi'l-Ḳuṭb Aḥmed el-Bedevî, I. Abdülhamid'e yazdığı Ḳaṣîde müthafe, İsmâil b. Abdullah er-Ruaynî ile Vefâiyye tarikatı şeyhi Ebü'l-Envâr İbn Vefâ için kaleme aldığı iki methiye ve özellikle Taḫmîsü Ḳaṣîdeti'l-Bürdeti'ş-şerîfe (li'l-Bûṣîrî) zikredilir. Makāme türünde yazdığı İsʿâfü'l-eşrâf ile İsmâil b. Abdullah er-Ruaynî'ye methiye tarzında kaleme aldığı makāmesi de bulunmaktadır (Fihrisü'l-Kütübḫâneti'l-Ḫidîviyye, IV, 214).

A) Lugat, Dil ve Edebiyat: 1. Tâcü'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs. Zebîdî'nin şöhretini sağlayan en önemli eseridir. Fîrûzâbâdî'nin el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ'inin şerhi yanında ikmal, tashih ve tenkidi mahiyetindeki eser 120.000 maddelik hacmiyle zamanımıza ulaştığı bilinen en büyük Arapça sözlüktür. Zebîdî kitabın yazımına, el-Ḳāmûs şârihlerinden hocası İbnü't-Tayyib el-Fâsî'nin teşvikiyle Mısır'a gittikten yedi yıl sonra 1174'te (1761) başlamış, eserini on dört yıl iki ayda tamamlamıştır (1188/1774). Eserin girişinde belirtildiği üzere sözlük başta Lisânü'l-ʿArab olmak üzere lugat, nahiv, sarf, emsâl, tarih, tabakāt, ensâb, edebiyat, Kur'an ilimleri, coğrafya, hayvanat, nebatat, tıp ve siyaset alanlarında 120 kaynaktan yapılmış derleme ve seçmelerle oluşturulmuştur. el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ gibi köklerin son harfine göre alfabetik sıralanan eserin mukaddimesinde sözlük biliminin temel kavram ve konuları on başlık (maksad) altında ele alınmıştır. Bu konular dillerin doğuşu nazariyesi, Arap dilinin zenginliği, kelime kalıpları, mütevâtirâhâd, fasih-efsah, muttarid-şâz, hakikat-mecaz, müşterek, muarreb-müvelled lugatlar, lugatçıların âdâbı, mertebeleri, Basriyyûn ve Kûfiyyûn dilcilerinin öncüleri, ilk lugat yazarı, Fîrûzâbâdî'nin biyografisi ve Zebîdî'nin Fîrûzâbâdî'ye ulaşan sened zincirine dairdir. Aynı zamanda bir genel ansiklopedi niteliği taşıyan eserde sözlük bilgilerinin dışında müellifin kişisel gözlemlerine dayanan Mısır şehir, kasaba ve köy adları, yer adlarına ilişkin izahlar, hadis ve fıkıh âlimleri, ünlü kişiler ve özel isimlerle ilgili kısa bilgiler, bilimsel terimlere, zooloji, botanik ve tıbba dair önemli açıklamalar, garîb, müvelled, dahîl, aʻcemî kelimeler, bilhassa Zemahşerî'nin Esâsü'l-belâġa'sına dayanan mecazi mânalar, İbn Fâris'in Muʿcemü meḳāyîsi'l-luġa'sından alınan etimolojik açıklamalar yer alır. Tâcü'l-

ʿarûs'un önce ayn harfi sonuna kadar gelen ilk beş cildi (Kahire 1285-1287), ardından tamamı (I-X, Kahire 1306-1308) basılmış, bu baskı esas alınarak Muhammed Kāsım ve arkadaşlarının tashihiyle yeni bir basımı gerçekleştirilmiş (I-X, Bingazi 1386/1966), eseri ayrıca Seyyid Ali Cevdet (I-X, Kahire 1889-1900) ve Ali Şîrî (I-XX, Beyrut 1414/1994) yayımlamıştır. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Hüseyin Nassâr, Mustafa el-Hicâzî ve Abdüsselâm Hârûn gibi önemli dilcilerin yer aldığı kalabalık bir heyetin gerçekleştirdiği neşir ise otuz yedi yılda tamamlanmıştır (I-XL, Küveyt 1965-2002). Hamed el-Câsir, Küveyt neşrinin eleştirisine dair Naẓarât fî Kitâbi Tâci'l-ʿarûs (I-II, Riyad 1407/1987), Hâşim Tâhâ Şelâş el-Edviye ve'l-edvâʾ fî muʿcemi Tâci'l-ʿarûs (Bağdat 1408/1987), Mahmûd Mustafa ed-Dimyâtî Muʿcemü esmâʾi'n-nebâtât (Kahire 1966) adıyla birer eser yazmışlardır (ayrıca bk. el-KĀMÛSÜ'l-MUHÎT). 2. et-Tekmile ve'ẕ-ẕeyl ve'ṣ-ṣıla li-mâ fâte ṣâḥibü'l-Ḳāmûs mine'l-luġa. Zebîdî'nin, Radıyyüddin es-Sâgānî'nin Cevherî'nin eṣ-Ṣıḥâḥ'ı için kaleme aldığı zeyilden esinlenerek yazdığı eser, Tâcü'l-ʿarûs'ta el-Ḳāmûs'a yapılan ilâvelerin özetlenmesi ve bazı konuların eklenmesiyle meydana gelmiştir Tekmilede bilhassa Mısır'la ilgili yer, şahıs ve kabile adlarıyla diğer dillerden Arapça'ya girmiş kelimeler bulunmaktadır (nşr. Mustafa Hicâzî [I, II, V, VI. ciltler]; Dâhî Abdülbâkī Muhammed [III, IV. ciltler], Abdülvehhâb Avadullah [VII. cilt], Kahire 1406-1416/1986-1996). 3. el-Ḳavlü'l-mesmûʿ fi'l-farḳ beyne'l-kûʿ ve'l-kürsûʿ (nşr. Abdürraûf Zafer, ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, XXX/2 [İslamâbâd 1995], s. 134-148; nşr. Ebû Mahfûz el-Kerîm el-Maʿsûmî, Buḥûs̱ ve tenbîhât, s. 57-64; a.mlf., Mecelletü'l-baʿs̱i'l-İslâmî, XXVII [Leknev 1404], s. 61-69). 4. el-Ḳavlü'l-mes̱bût (mebtût/mażbûṭ) fî taḥḳīḳı lafẓı't-tâbût (nşr. Dâhî Abdülbâkī Muhammed, ed-Derʿiyye, II/6-7 [Rabat 1420/1999], s. 693-730). 5. et-Taʿrîf bi-żarûriyyi ḳavâʿidi ʿilmi'ṣ-ṣarf (nşr. Guneym Gānim el-Yenbuâvî, Mekke 1418/1997). 6. Ḥikmetü'l-işrâḳ ilâ küttâbi'l-âfâḳ (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Nevâdirü'l-maḫṭûṭât [Kahire 1373/1954], s. 49-98; Kahire 1393/1973; nşr. M. Talha Bilâl, Cidde 1411/1990). 7. İcâze li's-Sulṭân Ebi'l-Fetḥ ʿAbdilḥamîd Ḫan ve ḳaṣîde müthafe ile's-Sulṭân Ebi'l-Fetḥ ʿAbdilḥamîd Ḫan. Osmanlı Sultanı I. Abdülhamid'in talebi üzerine Zebîdî'nin kendisine verdiği hadis icâzetiyle sonuna eklediği methiyesidir. İcâzetin metni Muhammed İshak tarafından doktora tezi içinde yayımlanmıştır (India's Contribution to the Study of Hadith Literature, Dacca 1976, s. 261-270). 8. Tuḥfetü'l-ḳamâʿîl fî medḥi Seyyidi (Şeyḫi)'l-ʿArab İsmâʿîl. Ebü'l-Mehâmid Mecdüddin İsmâil b. Abdullah b. Hemmâm el-Hevvârî er-Ruaynî el-Himyerî hakkında yazılan bir makāme ve methiyedir (Hidîviyye Ktp., nr. 16725 [müellif hattı]). 9. Taḥḳīḳu'l-vesâʾil li-maʿrifeti'l-mükâtebât ve'r-resâʾil (Brockelmann, GAL Suppl., II, 398).

B) Hadis: Bez̠lü'l-mechûd fî taḫrîci ḥadîs̱i "şeyyebetnî Hûd" (Kahire 1312; Beyrut 1405/1985; Tanta 1413/1993); el-ʿArûsü'l-mecliyye fî esânîdi'l-ḥadîs̱i'l-müselsel bi'l-evveliyye (nşr. Muhammed b. Nâsır el-Acemî, Beyrut 1425/2004); Laḳṭü'l-leʾâli'l-mütenâs̱ire fi'l-eḥâdîs̱i'l-mütevâtire (nşr. M. Abdülkādir Atâ, Beyrut 1968,

1405/1985); Bülġatü'l-erîb fî muṣṭalaḥi âs̱âri'l-ḥabîb (Kahire 1326; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Kahire 1326; Beyrut 1408; İbnü'l-Hanbelî'nin Ḳafvü'l-es̱er fî ṣafvi ʿulûmi'l-es̱er'i ile birlikte); el-Murabba'l-Kâbülî fî-men revâ ʿani'ş-Şems el-Bâbilî (Îsâ b. Muhammed es-Seâlibî'nin S̱ebetü Şemsiddîn el-Bâbilî adlı eseriyle birlikte, nşr. Muhammed b. Nâsır el-Acemî, Beyrut 1425/2004); Ġāyetü'l-ibtihâc li-muḳtefî esânîdi (kitâbi) Müslim b. el-Ḥaccâc (nşr. Ebû Kuteybe Nazar M. el-Fâryâbî, I-II, Riyad 1427/2006, Ṣaḥîḥ-i Müslim ile birlikte); İncâzü vaʿdi's-sâʾil fî şerḥi ḥadîs̱i Ümmi Zerʿ mine'ş-şemâʾil (Beyrut 2008, 2011); Senedü'l-ḥadîs̱i'l-müselsel bi'l-evveliyye (el-Ḥadîs̱ü'l-müselsel bi'l-muṣâfaḥa, el-Ḥadîs̱ü'l-müselsel bi'l-müşâbeke, el-Ḥadîs̱ü'l-müselsel bi'ṣ-ṣûfiyye) (Berlin Kraliyet Ktp., nr. 1618); Risâle fî eḥâdîs̱ teteʿallaḳ bi-fażli yevmi'l-ʿâşûrâʾ (Hidîviyye Ktp., Mecmua, nr. 160, vr. 7-10); Ḳalensüvetü't-tâc fî baʿżi eḥâdîs̱i ṣâḥibi'l-isrâʾ ve'l-miʿrâc (Berlin Kraliyet Ktp., nr. 293); el-Mirḳâtü'l-ʿaliyye bi-şerḥi'l-ḥadîs̱i'l-müselsel bi'l-evveliyye (Şerḥu ḥadîs̱i'r-raḥme) (Türk Tarih Kurumu Ktp., Muhammed Tancî, ʿİḳdü'l-cevheri's̱-s̱emîn'in yer aldığı mecmua içinde, vr. 151-184; Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 3761); el-Emâli'ş-Şeyẖûniyye (1189-1190 yıllarında Şeyhûniyye Camii'nde icra edilen hadis imlâlarını kapsayan iki ciltlik bir eserdir; Berlin Kraliyet Ktp., nr. 10253; Mevâhibü rabbi'l-beriyye bi'l-emâli'ş-Şeyẖûniyye, Berlin Kraliyet Ktp., nr. 1215); el-Müselselât fi'l-ḥadîs̱ (TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 64).

C) Tasavvuf, Ahlâk: İtḥâfü's-sâdeti'l-müttaḳīn bi-şerḥi esrâri İḥyâʾi ʿulûmi'd-dîn (Zebîdî bu şerh üzerinde on bir yıl çalışmış ve eseri 1201 yılında tamamlamıştır; I-XIII, Fas 1302-1304; I-X, Kahire 1311); ʿİḳdü'l-cevheri's̱-s̱emîn fî ṭuruḳı'l-ilbâs ve't-telḳīn (tarikatta zikrin şartları, âdâbı, hırka giydirme, biat ve telkinin keyfiyetine dairdir; Türk Tarih Kurumu [Muhammed Tancî, Mecmûʿa, vr. 1-57] ve Medine Ârif Hikmet [nr. 260/55] kütüphanelerinde yazma nüshası bulunan eseri Âbid Yaşar Koçak al-Murtażā al-Zabīdī ve ʿİḳd al-Cavhar al-S̱amīn'i adlı doktora tezinde tahkik edip incelemiştir; İÜ Ed. Fak., 1986); Tenbîhü'l-ʿârifi'l-baṣîr ʿalâ esrâri'l-Ḥizbi'l-kebîr (Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin el-Ḥizbü'l-kebîr [Ḥizbü'l-bir] adlı eserinin şerhidir; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Fâsî'nin şerhiyle birlikte, Kahire 1333; nşr. Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, Merakeş 1986; nşr. Bedr b. Abdullah el-İmrânî, Beyrut 2003, 1432/2011); Müzîlü niḳābi'l-ẖafâʾ ʿan künâ sâdâtinâ Beni'l-Vefâʾ (bir mukaddime, yirmi bölüm ve bir hâtimeden oluşur, Benî Vefâ'nın mertebelerine dairdir; nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dımaşk 1428/2007); el-Maḳāṣıdü (el-Meḳāʿidü)'l-ʿindiyye fi'l-meşâhidi'n-Naḳşbendiyye (Nakşibendiyye esaslarına, usul ve âdâbına dair 150 beyitlik bir manzumedir; nşr. Ebû Mahfûz el-Kerîm el-Ma'sûmî, Buḥûs̱ ve tenbîhât, s. 75-83; a.mlf., Mecelletü'l-Mecmaʿi'l-ʿilmiyyi'l-Hindî, V/1-2 [Hindistan 1400/1980], s. 68-77); ed-Dürretü'l-murtażıyye ʿale'ṭ-ṭarîḳati(s-sâdeti)'n-Naḳşbendiyye (104 beyitlik bir manzumedir; nşr. Ebû Mahfûz el-Kerîm el-Ma'sûmî, Mecelletü'l-Mecmaʿi'l-ʿilmiyyi'l-Hindî, V/1-2 [Hindistan 1400/1980], s. 79-87; Buḥûs̱ ve tenbîhât, s. 65-82); Kelimât seniyye ve ʿibârât fâʾiḳāt marḍıyye fi'l-hażreti'n-nebeviyye (Kahire 1347);

en-Nefâʾiḥu'l-miskiyyeʿale'l-fevâʾiḥi'l-Kîşkiyye (tasavvufî hayatı yaşama âdâbı ve buna dair mev'izalar hakkında bir risâledir; TSMK, Hazine, nr. 1741/2, vr. 4-9; TTK, Muhammed Tancî, Mecmûʿa, vr. 60-66); İtḥâfü (İsʿâfü)'l-aṣfiyâʾ bi-refʿi selâsili'l-evliyâʾ (Hz. Peygamber'e ulaşan tarikatların silsileleri ve tarikat kolları alfabetik sıraya göre yazılmıştır; TTK, Muhammed Tancî, Mecmûʿa, nr. 83-130); Bülûġu aḳṣa'l-ereb bi-şerḥi Delâʾili'l-ḳureb (Seyyid Kutbüddin Mustafa el-Bekrî salavatının şerhi olup otuz varaklık müellif hattı nüshası Ezher Kütüphanesi'ndedir [Fihrisü Mektebeti'l-Ezheriyye, VI, 340]); el-Minaḥu'l-ʿaliyye fi'ṭ-ṭarîḳati'n-Naḳşbendiyye (Nakşî sâlikinin kemale ermesi için izlemesi gereken yolu açıklayan bir risâledir; İÜ Ktp., nr. 1597/3, vr. 12-15; İSAM Ktp., nr. 14064, vr. 151-157); Esânîdü'ṭ-ṭuruḳı'ṣ-ṣelâṣe (İlkāniyye, Çiştiyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının silsilelerine dairdir [Brockelmann, GAL Suppl., II, 620]); el-Mevʿiẓatü'l-ḥasene fî vedâʿi şehri ramażân el-mübârek (a.g.e., II, 398).

D) Tefsir, Fıkıh, Kelâm: ʿUḳūdü'l-cevâhiri'l-münîfe fî edilleti meẕhebi'l-İmâm Ebî Ḥanîfe (Ebû Hanîfe'nin ictihadlarının Kütüb-i Sitte'de yer alan hadislerden delillerinin fıkıh bablarına göre ele alındığı bir eserdir; I-II, İskenderiye 1292; nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî el-Medenî, Medine 1382/1962; nşr. Vehbî Süleyman Gâvecî el-Elbânî, I-II, Beyrut 1406/1985); Neşvetü'l-irtiyâḥ fî (beyâni) ḥaḳīḳati'l-meysir ve'l-ḳıdâḥ (nşr. Carlo de Landberg [Şeyh Ömer es-Süveydî], Ṭuraf ʿArabiyye içinde, Leiden 1303/1886, I, 40-55); Hediyyetü'l-iḫvân fî şecereti'd-düḫân (İtḥâfü'l-iḫvân fî ḥükmi'd-düḫân [eserde tütünün mübahlığı savunulmaktadır]; nşr. Hamed el-Câsir, Mecelletü'l-ʿArab, I/2 [Riyad 1396/1976], s. 114-130; nşr. İbrâhim es-Sâmerrâî, el-Meşriḳ, LXXII/1 [Beyrut 1998], s. 239-249); ʿİḳdü'l-cümân fî beyâni şuʿabi'l-îmân (müellifin Îżâhu'l-medârik adlı risâlesiyle birlikte, nşr. Servet Abdüssemî' Muhammed, "Risâletân li'z-Zebîdî", MMMA, LIII/2 [Kahire 1430/2009], s. 179-212; nşr. Nizâm Muhammed Sâlih Ya'kūbî, Beyrut 1425/2004); Mineḥu'l-füyûżâti'l-vefiyye fîmâ fî sûreti'r-Raḥmân min esrâri'ṣ-ṣıfâti'l-ilâhiyye (TSMK, Hazine, nr. 1741/1).

E) Tarih, Biyografi, Ensâb: Tervîḥu'l-ḳulûb bi-ẕikri mülûki(n min) Benî Eyyûb (nşr. Selâhaddin el-Müneccid, Dımaşk 1388/1969; Beyrut 1983; nşr. Medîha eş-Şerkāvî, Kahire 1998); el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ (Muʿcemü'l-meşâyiḫ, el-Muʿcemü'l-ekber, XII. asırda yaşamış, içlerinde Zebîdî'nin bazı hocaları ve öğrencilerinin de yer aldığı 600 kadar ricâlin biyografisini kapsar; öğrencisi Abdurrahman el-Cebertî, Mısır tarihiyle ilgili ʿAcâʾibü'l-âṣâr adlı eserinde XII. yüzyıl ricâlini hemen bütünüyle bu eserden aktarmıştır; nşr. Nizâm M. Sâlih Ya'kūbî-Muhammed b. Nâsır el-Acemî, Beyrut 1427/2006; nşr. M. Adnân el-Bahît-Nevfân Recâ es-Sevâriye, Riyad 1432/2010); el-Muʿcemü'ṣ-ṣaġīr (müellifin çok sayıdaki hocasının isim listesini içeren risâleye Kettânî Fihrisü'l-fehâris'inde yer vermiş [I, 402-406], ayrıca bir önceki eserin sonunda yayımlanmıştır); Elfiyyetü's-sened (1420 beyitten meydana gelen, Zebîdî'ye icâzet

veren hocaların hal tercümeleri hakkındaki eser müellifi tarafından şerhedilmiştir; nşr. Nizâm M. Sâlih Yaʿkūbî, Beyrut 1426/2005; nşr. Muhammed b. Azzûz, Beyrut 1427/2006); İstidrâkât ʿalâ Kitâbi'l-Müşecceri'l-keşşâf li-taḥḳīḳı uṣûli's-sâdeti'l-eşrâf (Muhammed b. Ahmed en-Necefî'nin seyyidler ve eşrafın ensâbına dair eserinin zeylidir; adı geçen eserle birlikte, nşr. Ârif Ahmed Abdülganî-Abdullah b. Hüseyin es-Sâde, I-II, Dımaşk 1422/2001); Îżâḥu'l-medârik ʿan nesebi'l-ʿavâtiḳ (Îżâḥu'l-medârik fi'l-ifṣâḥ ʿani'l-ʿavâtiḳ) (Hz. Peygamber'in anne tarafından on ninesinin nesebi ve biyografisiyle ilgilidir; nşr. Müsâid Sâlim el-Abd el-Câdir, Beyrut 1425/2004; müellifin ʿİḳdü'l-cümân adlı risâlesiyle birlikte, nşr. Servet Abdüssemîʿ Muhammed, "Risâletân li'z-Zebîdî", MMMA, LIII/2 [Kahire 1430/2009], s. 179-212); Cez̠vetü'l-iḳtibâs fî nesebi Beni'l-ʿAbbâs (eserde, Abbas b. Abdülmuttalib'in soyundan ve Mütevekkil-Alellah'a kadar gelen Abbâsî halifelerinden söz edilmektedir; nşr. Yahyâ Mahmûd b. Cüneyd, Beyrut 1426/2005); Tuḥfetü'l-aḥbâb fi'l-künâ ve'l-elḳāb (nşr. Muhammed Fâtih Kaya, Beyrut 2009); er-Ravżü'l-celî fî ensâbi âli Bâ ʿAlevî (nşr. Ârif Abdülganî, Dımaşk 1431/2010); Muʿcemü'l-ʿAllâme Ṣafiyyiddîn Muḥammed el-Buḫârî el-Es̠erî (nşr. Muhammed Mutîʿ el-Hâfız, Dımaşk 1420/1999); el-İntiṣâr li-vâlideyi'n-nebiyyi'l-muḫtâr (Ḥadîḳatü'ṣ-ṣafâʾ fî vâlideyi'l-Muṣṭafâ) (Hz. Peygamber'in anne ve babasının nesepleriyle iman konusundaki durumları hakkındadır, İSAM Ktp., nr. 14064, s. 158-162); Nefḥatü'l-ʿanber fî nesebi'ş-şeyḫ ʿAlî İskender (Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 1806, vr. 1-11); Sefînetü'n-necâti'l-muḥteviyye ʿalâ biḍâʿatin müzcâtin mine'l-fevâʾidi'l-münteḳāt (X-XII. yüzyıllara ait ulemâ biyografilerine dair notlardan oluşur; Brockelmann, GAL Suppl., II, 399); er-Ravżü'l-miʿṭâr fî nesebi('s-sâdeti âli)'s-Seyyid Caʿfer eṭ-Ṭayyâr (Fihrisü Mektebeti Dâri'l-kütübi'l-Mıṣriyye, V, 205); el-ʿİḳdü'l-munaẓẓam fî ẕikri ümmehâti'n-nebiyyi'l-mükerrem (Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 4567 [müellif hattı]); el-Hediyye ve't-tuḥfe bi-esmâʾi ehli'ṣ-ṣuffe (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 27/2, 415/8); Şerḥu'ṣ-ṣadr fî (şerḥi) esmâʾi ehli Bedr (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 27/1). Kaynaklarda bunların dışında Zebîdî'ye yukarıdaki konularla ilgili birçok eser nisbet edilmektedir (eserlerinin bir listesi ve yazma nüshaları için bk. Ebû Mahfûz el-Kerîm Maʿsûmî, Buḥûs̠ ve tenbîhât, s. 276-293; a.mlf., V/1-2 [1400/1980], s. 42-59; Yıldırım, VI [1988], s. 39-50; Âbid Yaşar Koçak, s. 20-43).

BİBLİYOGRAFYA:Zebîdî, Tâcü'l-ʿarûs (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Küveyt 1385/1965, neşredenin girişi, I, z-k; a.mlf., el-Muʿcemü'l-muḫtaṣ (nşr. Nizâm M. Sâlih Yaʿkūbî-Muhammed Nâsır el-Acemî), Beyrut 1427/2006; a.mlf., Bülġatü'l-erîb fî muṣṭalaḥi âs̠âri'l-ḥabîb (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1408, neşredenin girişi, s. 148-184; Sıddîk Hasan Han, Ebcedü'l-ʿulûm, Bopal 1296, III, 208, 217-222; Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, ʿAcâʾibü'l-âs̠âr, Kahire 1322/1905, II, 196-200, 296-298; IV, 148; VI, 152-154; ayrıca bk. tür.yer.; Ali Paşa Mübârek, el-Ḫıṭaṭü't-tevfîḳıyye, Kahire 1970, s. 342-346; Ahlwardt, Verzeichnis, I, 95; II, 73, 272; IX, 581-582; Baytâr, Ḥilyetü'l-beşer (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Dımaşk 1383/1963, III, 1492, 1509-1550; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, VII, 471-477; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 402-406, 526-543; ayrıca bk. İndeks; Fihrisü'l-Kütübḫâneti'l-Ḫidîviyye, Kahire 1308-1310, I, 225, 240; IV, 179, 214; VII, 209; Serkîs, Muʿcem, II, 1726-1728; Brockelmann, GAL, II, 371; Suppl., II, 398-399, 620, 696; a.mlf., "Muḥammad Murtaḍā", EI² (İng.), VII, 445; Îżâḥu'l-meknûn, I, 55, 130, 159, 284, 300, 325, 579; II, 362, 365,

577, 620, 682; Fihrisü Mektebeti Dâri'l-kütübi'l-Mıṣriyye, Kahire 1342-61, II, 26; III, 47; V, 43, 150, 205, 343; Fihrisü'l-Ḫizâneti't-Teymûriyye, Kahire 1367/1948, II, 24; Fihrisü Mektebeti'l-Ezheriyye, Kahire 1369/1950, I, 298; VI, 340; Cemâleddin eş-Şeyyâl, Muḥâḍarât fi'l-ḥarekâti'l-ıṣlâḥiyye, Kahire 1958, II, 50, 53, 66-67, 75-77; J. A. Haywood, Arabic Lexicography, Leiden 1960, s. 89-90; Abdüsselâm M. Hârûn, Nevâdirü'l-maḫṭûṭât, Kahire 1960, II, 50-106; Hüseyin Nassâr, el-Muʿcemü'l-ʿArabî: Neşʾetühû ve teṭavvüruh, Kahire 1968, I, 639-679; R. Mach, Catologue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection, Princeton University Library, Princeton-New Jersey 1977, s. 10-11, 61, 70, 164, 184, 251, 386, 394, 407; Âbid Yaşar Koçak, al-Murtażā al-Zabīdī ve ʿİḳd al-Cavhar al-Şamīn'i (doktora tezi, 1986), İÜ Ed. Fak., s. 1-44; a.mlf., "el-Murtedâ ez-Zebîdî: Tâcu'l-'Arûs Müellifi", Nüsha, II/6, Ankara 2002, s. 101-114; Abdülvehhâb es-Sâbûnî, ʿUyûnü'l-müʾellefât (nşr. Mahmûd Fâhûrî), Halep 1413/1992, I, 219-220; S. Reichmuth, The World of Murtadā al-Zabīdī (1732-91), Life, Networks and Writings, Exeter 2009; a.mlf., "Murtaḍā al-Zabīdī and His Role in 18th Century Sufisme", Le soufisme à l'époque ottomane XVIe-XVIIIe siècle (ed. R. Chih-C. Mayeur-Jaouen), Caire 2010, s. 383-406; a.mlf., "Murtaḍā az-Zabīdī (d. 1791) in Biographical and Autobiographical Accounts. Glimpses of Islamic Scholarship in the 18th Century", WI, XXXIX/1 (1999), s. 64-102; a.mlf., "Notes on Murtaḍā al-Zabīdī's Mu'jam as a Source for al-Jabartī's History", Jerusalem Studies in Arabic and Islam, XXV, Jerusalem 2001, s. 374-383; Ebû Mahfûz el-Kerîm Ma'sûmî, Buḥûs̱ ve tenbîhât I, Beyrut 2001, s. 57-64, 65-94, 235-294; a.mlf., "el-ʿAllâme ez-Zebîdî: Ḥayâtüh ve âs̱âruh", Mecelletü'l-Mecmaʿi'l-ʿilmiyyi'l-Hindî, V/1-2, Aligarh 1400/1980, s. 1-88; Suat Yıldırım, "Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî", EAÜİFD, VI (1986), s. 21-52; Şevkī el-Maarrî, "el-Murtaçâ ez-Zebîdî", et-Türâs̱ü'l-ʿArabî, XVI/62, Dımaşk 1416/1996, s. 66-80; Süleyman Akkuş-Recep Önal, "Muhammed Murtaza ez-Zebîdî ve İthâfü's-Sâdeti'l-Müttakîn bi Şerhi Esrârı İhyâi Ulûmi'd-Dîn Adlı Eserinin Kelâm İlmi Açısından Tahlili", Usûl: İslâm Araştırmaları, sy. 6, Adapazarı 2006, s. 115-144; Mahmûd Ali Mekkî, "ez-Zebîdî", Mevsûʿatü'l-aʿlâmi'l-fikri'l-İslâmî, Kahire 1425/2004, s. 401-404.

İsmail Durmuş

İBN AMMÂR el-CEZÂİRÎ (ابن عمّار الجزائري) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Seyyidî (Sîdî) Ammâr b. Abdirrahmân el-Cezâirî (ö. 1205/1791 [?]) Cezayir müftüsü, muhaddis, şair ve edip.

Hayatının ilk yılları hakkında bilgi yoktur. Talebesi Ahmed el-Gazzâl el-Mağribî'nin hocası için yazdığı kasidenin bir beytinde ilim ve dinde babasını örnek aldığını belirtmesinden (kaside için bk. Hifnâvî, II, 324-325) ve Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini dayısı Muhammed b. Seyyid el-Mâlikî'den okuduğunun kaydedilmesinden onun ilim ehli bir aile muhitinde yetiştiği anlaşılmaktadır. Ebû Hafs Ömer b. Akīl el-Hüseynî'den hadis, Hifnî'den fıkıh dersleri alan İbn Ammâr, Ebû Abdullah Muhammed Münevver et-Tilimsânî'den Şâzeliyye tarikatının âdâbını öğrendi ve Abdülvehhâb el-Afîfî'den temel tasavvufî bilgiler aldı. 1166 (1753) yılında hacca gitti ve Mekke'de mücâvir olarak kaldı. On iki yıl kadar süren bu ikameti sırasında 1172'de (1758-59) Mısır'ı ziyaret etti. Cezayir'e döndükten sonra fıkıh, hadis ve tefsir dersleri verdi. 1181'de (1767) tayin edildiği Cezayir müftülüğü görevini kısa bir azil dönemiyle birlikte 1184 (1770) yılına kadar sürdürdü. Hüseyin el-Vertelânî, Ebû Re's el-Muaskerî ve İbrâhim b. Abdullah es-Seyyâle et-Tilimsânî onun talebelerinden bazılarıdır.

1195'te (1781) yerleşmek üzere gittiği Tunus'ta uzun süre kalmadan geri döndü. Ömrünün kalan kısmını Mekke ve Medine'de geçirmek üzere ikinci defa Hicaz'a gitti. Bundan sonraki hayatı bilinmeyen İbn Ammâr'ın vefat tarihi kesin olarak tesbit edilememekteyse de talebesi İbrâhim b. Abdullah es-Seyyâle'de bulunan el-Münteḫab'ındaki icâzet kaydının 1204 (1790) tarihini taşıması (Abdülhay el-Kettânî, I, 122), diğer bir öğrencisi olan Muhammed Halîl el-Murâdî'nin icâzetinin 1205'te (1791) verilmesi onun bu yıllarda hayatta olduğunu göstermektedir (Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, Târîḫu'l-Cezâ᾽iri'ṡ-ṡeḳāfî, II, 236).

Döneminin önde gelen âlimleri arasında sayılan İbn Ammâr manzum ve mensur eserler vermiştir. Feth b. Hâkān el-Kaysî, İbn Zemrek, Şakrâtisî, Harîrî gibi önemli edip ve şairleri örnek aldığı, özellikle mevlid ve ilâhi tarzında başarılı örnekler verdiği, bunların günümüzde Cezayir'deki dinî törenlerde okunduğu belirtilmektedir.

Eserleri. 1. Niḥletü'l-lebîb bi-aḫbâri'r-riḥle ile'l-ḥabîb. er-Riḥletü'l-Ḥicâziyye diye de anılan eser (Brockelmann, II, 689) müellifin Hicaz'a yaptığı birinci yolculuğun ardından telif edilmiş olup mukaddime, garaz (maksat) ve hâtime olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir. Müellif, eserin basılmış olan mukaddime kısmında (Cezayir 1320/1902) Hz. Peygamber ve Haremeyn'e olan sevgisini konuyla ilgili âyet ve hadisleri derleyip yorumlamak suretiyle ifade etmiş, mevlid-i nebî münasebetiyle yapılan törenleri bu törenlerde okunan mevlid, ilâhi ve kasidelerden örnekler vererek anlatmış, Cezayir halkına mahsus bazı âdet ve gelenekler hakkında bilgiler vermiştir (Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, Ebḥâṡ ve ârâ᾽ fî târîḫi'l-Cezâ᾽ir, I, 183). Halen kayıp olan ikinci kısımda Cezayir'den başlayan yolculuk anlatılmış, yine elde bulunmayan sonuç bölümünde bu seyahatin değerlendirilmesi yapılmıştır (Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, Târîḫu'l-Cezâ᾽iri'ṡ-ṡeḳāfî, II, 406). Muhammed Hâc Sâdık, İbn Ammâr'ın bu eserinde mevlidle ilgili olarak verdiği bilgiler konusunda bir inceleme yapmıştır ("Le Mawlid, d'après le Mufti, poète d'Alger Ibn ʿAmmar", Mélanges Louis Massignon, Damascus 1957, II, 270-292). 2. el-Îcâze li-Muḥammed Ḫalîl el-Murâdî. Dönemin Şam müftüsü Muhammed Halîl el-Murâdî'ye 1205'te (1791) verilen ve İbn Ammâr'ın bazı hocalarının adını kaydetmesi bakımından ayrıca önemli olduğu söylenen bu icâzetnâmenin metni Ebü'l-Kāsım Sa'dullah tarafından yayımlanmıştır (eṡ-Ṡeḳāfe, [Cezayir 1978], sy. 45). 3. Risâle fî mes᾽eleti vaḳf. İsmâil et-Temîmî'nin el-Mineḥu'l-ilâhiyye adlı eseriyle birlikte basılmıştır (Tunus, ts.). 4. Livâ᾽ü'n-naṣr fî fużalâ᾽i (ʿulemâ᾽i)'l-ʿaṣr. Feth b. Hâkān el-Kaysî'nin (ö. 529/1135 [?]) Ḳalâ᾽idü'l-ʿiḳyân'ı örnek alınarak hazırlanan eser, müellifin kendi döneminden iki asır öncesine kadar edebiyata ilgi duyan Endülüslü emîr, vali, kumandan ve vezirlerle edip ve şairlerin biyografilerini ihtiva etmektedir (Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, Târîḫu'l-Cezâ᾽iri'ṡ-ṡeḳāfî, II, 243). 5. Münteḫabü'l-esânîd (Maḳālîdü'l-esânîd). Müellifin hocaları ile onlardan okuduğu kitapların adlarını ve rivayet tariklerini ihtiva eder. İbn Ammâr'ın Tunuslu talebesi İbrâhim b. Abdullah es-Seyyâle tarafından 1203'te (1789) iki cüz halinde

derlenmiştir. Kettânî, üzerinde bu öğrencisine verilen 1204 (1790) tarihli icâzet kaydının yer aldığı bir nüshanın kendisinde bulunduğunu bildirmektedir (Fihrisü'l-fehâris, II, 590).

İbn Ammâr'ın ayrıca bir divanının olduğu, aralarında Buhârî'nin el-Câmîʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin de bulunduğu bazı kitaplara hâşiyeler yazdığı, diğer müelliflere ait eserlere takrizler kaleme aldığı ve değişik konularda küçük hacimli risâleler telif ettiği kaydedilmektedir (Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, Târîḫu'l-Cezâʾiri'ṡ-ṡeḳāfî, II, 240-241).

BİBLİYOGRAFYA:Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1354; Brockelmann, GAL Suppl., II, 689; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 178; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, II, 27; Âdil Nüveyhiz, Muʿcemü aʿlâmi'l-Cezâʾir, Beyrut 1400/1980, s. 97; Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, Târîḫu'l-Cezâʾiri'ṡ-ṡeḳāfî, Cezayir 1401/1981, I, 273, 284, 356, 438, 460; II, 233-246, ayrıca bk. İndeks; a.mlf., Ebḥâs̱ ve ârâʾ fî târîḫi'l-Cezâʾir, Beyrut 1990, I, 25, 183-185, 228, 235; Hifnâvî, Taʿrîfü'l-ḫalef bi'r-ricâli's-selef, Tunus 1402/1982, II, 89, 324-325; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 121-122, 233; II, 590, 1137; M. Hadj-Sadok, "Ibn ʿAmmār", EI² (İng.), III, 705; Ferâmürz Hâc Minûçihrî, "İbn ʿAmmâr", DMBİ, IV, 338-339.

Mehmet Ali Sönmez

İBN SÛDE (ابن سودة) Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed et-Tâlib b. Muhammed b. Alî et-Tâvüdî el-Fâsî (ö. 1209/1795) Mâlikî fakihi ve muhaddis.

1111 (1700) yılında Fas'ta dünyaya geldi. Bazı kaynaklarda 1128'de (1716) doğduğu da kaydedilmekle birlikte öğrencisi Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Muhammed el-Havvât'ın 1206'da (1792) yazdığı bir eserde hocasının hayatta olduğunu ve doksan yaşını aştığını belirtmesi ilk tarihi teyit etmektedir (Abbas İbrâhim, VI, 141; Abdülhay el-Kettânî, I, 259). Abdülazîz Tîlânî ise doğum tarihi olarak 1118 (1706) yılını vermektedir (er-Ravżatü'l-maḳṣûde, neşredenin girişi, I, 103). Birçok âlim yetiştiren ve ataları Sûde'ye nisbetle anılan köklü bir aileden gelmektedir. Zebîdî bu ismi Sevde şeklinde kaydeder (Tâcü'l-ʿarûs, "svd" md.). Benî Mürre kabilesine mensup olan ve fetih sırasında Şam'dan gelerek Endülüs'e yerleşen ailenin bazı fertleri, Gırnata'dan (Granada), Fas'ın 80 km. kadar kuzeybatısında bugünkü adı Fâsülbâlî olan Benî Tâvüde (Tâvde) köyüne göç etti. Buraya yerleştiği bilinen ilk kişi, 754'te (1353) Merînîler Hükümdarı Ebû İnân devrinde ilim tahsili için Fas'a gelip aklî ilimler ve tıp okuyan, daha sonra da onun oğlu Mûsâ'ya kâtiplik yapan Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Sûde'dir. Bu zatın torununun oğlu Ebü'l-Kā-sım b. Ebû Muhammed Kāsım ise (ö. 1004/1596) Tâze, Merakeş ve Fas'ta kadılık yapmıştır (Abbas b. İbrâhim, I, 378-379; II, 455; IV, 364-366).

İbn Sûde Fas'ın önde gelen âlimlerinden Arap dili ve edebiyatı, mantık, usul, tefsir, hadis, fıkıh ve usulü, kelâm okudu. Ders aldığı hocalar arasında Ebü'l-Bekā Yaîş b. Raggây eş-Şâvî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdüsselâm el-Bennânî, Şehâbeddin

Ahmed b. Mübârek el-Lamtî es-Sicilmâsî, Ahmed b. Abdülazîz el-Hilâlî es-Sicilmâsî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali (Allâl) el-Veccârî, Muhammed b. Ahmed et-Temmâk, Ebû Abdullah İbn Celûn, Muhammed b. Hasan el-Cündûz el-Masmûdî, Cessûs lakabıyla tanınan Ebû Abdullah Muhammed b. Kāsım gibi âlimler vardır. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed es-Sıkıllî el-Hüseynî'den tasavvuf öğrendi ve onun biyografisini ve menkıbelerini içeren Taḳyîd fî tercemeti'ş-şeyḫi'l-celîl Ebi'l-ʿAbbâs Aḥmed b. Muḥammed eṣ-Ṣıḳıllî adlı bir eser yazdı. Ayrıca Şeyh Abdullah b. Muhammed Yizrûr, Fethullah el-Acemî et-Tûnisî ve diğer bazı şeyhler vasıtasıyla tarikata intisap etti.

İbn Sûde, oğulları Muhammed ve Ebû Bekir'le 1181 (1768) yılında çıktığı hac yolculuğu sırasında Mekke ve Medine'de Ebû Zeyd Abdurrahman b. Eslem el-Hüseynî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Abdüşşekûr et-Tâifî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hâlid el-Ca'ferî, İbrâhim ez-Zemzemî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülkerîm es-Semmân, Burhâneddin İbrâhim b. Es'ad el-Medenî, Ebü'l-Hasan Ali es-Sindî gibi birçok âlimle karşılaştı; onlardan icâzet aldı ve kendilerine icâzet verdi. Hac dönüşü 1182'de (1769) Kahire'de bir süre kalarak Ezher'de el-Muvaṭṭaʾı, Kütüb-i Sitte'nin baş kısımlarını, eş-Şemâʾil ve el-Ḥikemü'l-ʿAṭâʾiyye gibi pek çok eser okuttu. Derslerine Kahire ulemâsının büyük bir kesimi katıldı; onlara icâzet verdi ve kendilerinden icâzet aldı. Bunlar arasında Cevherî es-Sagīr, Tablâvî, Atıyye el-Uchûrî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Adevî, Demenhûrî, Derdîr, Abdülalîm el-Feyyûmî, Süleyman el-Feyyûmî, Hasan b. İbrâhim el-Cebertî, Abdurrahman b. Mustafa el-Ayderûsî, Murtazâ ez-Zebîdî, el-Emîrü'l-Kebîr es-Sünbâvî ve Mahmûd el-Kürdî gibi meşhur âlimler vardır. Brockelmann, Abbas b. İbrâhim ve diğer bazı çağdaş yazarlar bu yolculuğun 1191'de (1777) gerçekleştiğini belirtirler. Ancak öğrencisi Süleyman el-Havvât'ın otobiyografik eseri S̱emeretü nefsî fi't-taʿrîf bi-nefsî adlı kitabından yapılan bir alıntı (Abbas b. İbrâhim, VI, 141) bu yolculuğun 1181'de (1767) gerçekleştiğini göstermektedir. İbn Sûde bu seyahati sırasında Abdurrahman b. Eslem, Muhammed b. Abdülkerîm es-Semmân ve Abdurrahman b. Mustafa el-Ayderûsî'den Kādiriyye, Nakşibendiyye, Şâzeliyye, Medyeniyye, Rifâiyye ve diğer bazı tarikatların hırkalarını giydi.

Mısır ve Hicaz'a yaptığı seyahatten sonra şöhreti daha da artan İbn Sûde Fas'ta Câmiu'l-Endelüs'e hatip tayin edildi ve Safer 1192 (Mart 1778) ortalarında bu görevden alındı. 1203 (1789) yılında Fas sultanının kadılık teklifini istemeyerek kabul etti. Bu arada öğretim faaliyetlerini de sürdürdü. Yetiştirdiği talebeler arasında oğullarından başka Muhammed b. Abdüsselâm er-Der'î, Muhammed b. Hasan el-Cenevî el-Hasenî, Muhammed b. Ali el-Verzâzî et-Tıtvânî, Ebû Abdullah İbn Kîrân el-Fâsî, Muhammed b. Amr ez-Zervâlî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Vezzânî er-Rehûnî, Ebü'l-Abbas Hamdûn İbnü'l-Hâc es-Sülemî ve Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Muhammed el-Havvât gibi âlimler anılabilir.

İbn Sûde, ilmî otoritesi ve tasavvufî kişiliği sayesinde halk ve yöneticiler katında büyük bir saygıya mazhar olmuş, siyasî alanda da etkili bir şahsiyet haline gelmişti. Fas sultanları Mevlây Muhammed b. Abdullah ve oğlu Mevlây Süleyman'ın biat tezkerelerini imzalayan âlimler arasında yer alan İbn Sûde, Mevlây Muhammed'in 1204'te (1790) vefatının ardından biat alan büyük oğlu Yezîd'in 1206'da (1792) Merakeş'te öldürülmesi üzerine Fas'ın ileri gelenleri ve halk sulta-nın seçimini ona havale etme konusunda ittifak ettiler ve bu isteklerini bir belge ile kendisine arzettiler (belge metni için bk. İtḥâfü'l-muṭâliʿ, VII, 2447). O da Yezîd'in kardeşi Mevlây Süleyman'a biat etti.

İbn Sûde 29 Zilhicce 1209 (17 Temmuz 1795) tarihinde Fas'ta vefat etti ve Havmetü Zukākı'l-Hacer'de evinin karşısındaki zâviyesine defnedildi. Mezarı halen ziyaretgâhtır. Vefat tarihini Cebertî ve ona dayanarak Abdürrezzâk el-Baytâr 1207 (1793) (ʿAcâʾibü'l-âs̱âr, II, 152; Ḥilyetü'l-beşer, III, 1408), biyografisini iki ayrı yerde zikreden Kehhâle ise 1209 (Muʿcemü'l-müʾellifîn, IX, 125) ve 1207 (a.g.e., X, 96) olarak kaydeder. Bağdatlı İsmâil Paşa ise ayrı ayrı yerlerde 1207 (Îżâḥu'l-meknûn, I, 419) ve 1194 (1780) tarihlerini verir (a.g.e., II, 172, 578).

Tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, kelâm, mantık ve usul ilimlerini çok iyi bilen İbn Sûde Fas'ın yetiştirdiği en büyük âlimlerden biridir. Döneminde Mağrib'de kendisinden doğrudan ya da öğrencileri vasıtasıyla faydalanmayan hiçbir âlim bulunmadığı söylenir. Oğulları Muhammed (ö. 1194/1780), Ebü'l-Kāsım (ö. 1209/1795), Ebû Bekir (ö. 1215/1801) ve Ebü'l-Abbas Ahmed de (ö. 1235/1820) tanınmış âlimlerdir. Bunlardan Ebü'l-Abbas Ahmed Fas kadılığı görevinde bulunmuş ve sultanın isteği üzerine Nevevî'nin Erbaʿîn'ini şerheden dört kişilik komisyon arasında yer alarak bu eserin ilk on hadisini şerhetmiştir (Fas 1309). Bunun oğlu Abbas da (ö. 1241/1826) önce babasına Fas kadılığı görevinde nâiblik, onun vefatından sonra Fas kadılığı ve sonra da Fas müftülüğü görevinde bulunmuştur. Ahmed'in diğer oğlu Arabî ise (ö. 1229/1814) Şerḥ ʿale'l-Muvaṭṭaʾ, Nihâyetü'l-münâ ve's-sûl fî ḥubbi âli'r-Resûl, Fetḥu'l-Meliki'l-Celîl fî ḥalli muḳaffeli ferâʾiżi'ş-Şeyẖ Ḫa-lîl, Ḥâşiye ʿalâ şerḥi'l-Mekkûdî li'l-Elfiyye ve diğer bazı eserlerin müellifidir.

Süleyman el-Havvât hocası İbn Sûde ve mensup olduğu aile hakkında er-Ravżatü'l-maḳṣûde ve'l-ḥulelü'l-memdûde fî meʾâs̱iri Benî Sûde (bk. bibl.) adıyla bir eser yazmış ve Kettânî onun biyografisini bu eserden özetlemiştir. Fas Kadısı İbnü'l-Hâc Muhammed et-Tâlib b. Hamdûn es-Sülemî'nin et-Taʿrîf bi't-Tâvüdî İbn Sûde adlı eseri neşredilmiştir (Dımaşk 1991). Ayrıca müellifi meçhul Tercemetü Muḥammed et-Tâvüdî b. Sûde adlı bir eser mevcuttur (Rabat, el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 7173). Eserleri. 1. Zâdü'l-müciddi's-sârî li-meṭâliʿi'l-Buḫârî (el-Ḥâşiye ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, I-IV, Fas 1328-1330). 2. ʿAvnü'l-Bârî ʿalâ fehmi âḫiri terâcimi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî (Fas, ts.). 3. el-Hibâtü'l-vâfiye bi-şerḥi'l-Fütûḥâti'l-İlâhiyye. Fas Sultanı Muhammed'in

Ṣaḥîḥayn, el-Muvaṭṭaʾ ve Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inden fıkıh bablarına göre derlediği 300 hadisi içeren el-Fütûḥâtü'l-İlâhiyye fî eḥâdîs̱i Ḫayri'l-beriyye adlı eserinin şerhidir (Mali-Tinbüktü, Merkezü Ahmed Bâbâ li't-tevsîk ve'l-buhûsi't-târîhiyye, nr. 890). 4. Şerḥu Meşâriḳı'l-envâr. Sultan Muhammed'in isteği üzerine Sâgānî'nin eserini üçe bölerek Bû Harîs Abdülkādir b. Arabî ve İdrîs b. Muhammed el-Irâkī ile birlikte şerhetmişlerdir (Fas 1301). 5. Şerḥu'l-Erbaʿîni'n-Neveviyye (Fas 1309). 6. eḍ-Ḍavʾü'l-lâmiʿ bi-şerḥi'l-Câmiʿ (Taḳrîżü'l-mesâmiʿ bi-Şerḥi Kitâbi'l-Câmiʿ). Halîl b. İshak el-Cündî'nin el-Câmiʿ adlı eserinin şerhidir (Fas 1300, 1307, hocası Cessûs'un, İbn Âşir el-Fâsî'nin el-Mürşidü'l-muʿîn adlı eserinin sonunda tasavvufa dair bölümüne yazdığı şerhle birlikte). Halîl b. İshak'ın el-Câmiʿi, el-Muḫtaṣar'ının asıl metinde yer almayan "el-Câmiʿ" adlı bölümünün kitap haline getirilmiş şekli olmalıdır (Abdülhay el-Kettânî, I, 258; Abdülazîz Binabdullah, s. 77-78, 124; Fevzî Abdürrezzâk, s. 35, 64). 7. Ṭâliʿu'l-emânî ʿalâ Meṭâliʿi'z-Zürḳānî. Abdülbâkī b. Yûsuf ez-Zürkānî'nin Halîl b. İshak el-Cündî'nin el-Muḫtaṣar adlı eseri üzerine yazdığı şerhin hâşiyesidir (Fas 1300, 1307, Cessûs'un ed-Dürrü's̱-s̱emîn'i ile birlikte). 8. Ḥalyü'l-meʿâṣım li-binti fikri İbn ʿÂṣım (Şerḥu't-Tuḥfe li'bn ʿÂṣım). Ebû Bekir İbn Âsım el-Gırnâtî'nin fıkha dair Tuḥfetü'l-ḥükkâm adlı manzum eserinin şerhidir (Fas 1284, 1293, 1304; Muhammed el-Mehdî b. Muhammed el-Vezzânî'nin hâşiyesiyle birlikte, Fas 1308-1310, 1330). 9. Tuḥfetü'l-ḥuẕẕâḳ fî şerḥi Lâmiyyeti'z-Zeḳḳāḳ. Ebü'l-Hasan Ali b. Kāsım ez-Zekkāk'ın İslâm muhakeme usulüne dair Tuḥfetü'l-ḥükkâm bi-mesâʾili't-tedâʿî ve'l-aḥkâm adlı kasidesinin şerhidir (Muhammed el-Mehdî b. Muhammed el-Vezzânî'nin hâşiyesiyle, Fas 1308, 1315; Abdüsselâm b. Muhammed el-Hevvârî'nin hâşiyesiyle, Fas 1321, 1327). Bu şerhe Abdülkādir el-Irâkī (Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 1438; Câmiatü Melik Suûd, nr. 5412) ve Ebü'l-Hasan Ali b. Abdüsselâm et-Tesûlî tarafından hâşiyeler yazılmıştır. 10. Tuḥfetü'l-iḫvân fî fevâti beyʿi's-sünyâ bi-ṭûli'z-zamân (Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 1395; Fas, Hizânetü'l-Karaviyyîn, nr. 1199; Câmiatü Melik Suûd, nr. 5189/6; ayrıca bk. Abdülazîz Binabdullah, s. 77). Fâsid olarak gerçekleşen gayri menkul satım akdinin üzerinden uzun yıllar geçtikten sonra satıcının bu fesad sebebiyle gayri menkulü geri alma talebinde bulunup bulunamayacağına dair sorulan bir soruya verilen cevaptır (Fihrisü maḫṭûṭâti Câmiʿati'l-Melik Suʿûd, VI, 222; Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti'l-Ḳaraviyyîn, III, 279). 11. Esʾile ve ecvibe (Nevâzil fi'l-fıḳh). İbn Sûde'nin verdiği fetvaları içeren bu eser oğlu Ebü'l-Abbas Ahmed tarafından derlenmiştir (nşr. Muhammed et-Tihâmî b. Medenî Kennûn, Fas 1301). 12. Menâsikü'l-ḥac (Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 2018D, 2159K; Rabat, el-Hizânetü'l-melekiyye, nr. 4641). 13. Keşfü'l-ḥâl ʿani'l-vücûhi'lletî yenteẓımü bihâ beytü'l-mâl. Fas Sultanı Muhammed başa geçtiğinde, kendisini ziyarete gelen Fas fukahasına babasının halktan almakta olduğu vergilerin dinî hükmünü sorması ve cevaplarını yazılı olarak kendisine iletmelerini istemesi üzerine aralarında İbn Sûde'nin de bulunduğu âlimler birer risâle yazmışlardır. İbn Sûde'nin risâlesi Muhammed el-Mehdî el-Vezzânî'nin el-Miʿyârü'l-

cedîd'inin sonunda (Fas 1328, XI, 255-268) neşredilmiştir. Bazı kaynaklarda Fetḥu'l-müteʿâl fîmâ yenteẓımü minhü beytü'l-mâl adıyla kaydedilen eser bu risâle olmalıdır. 14. el-Fehresetü'l-kübrâ (Sebt). Mısır'da ders verdiği sırada ilim tahsil ettiği ve hadis dinlediği hocalarına dair kaleme aldığı bu eserde onlardan okuduğu eserleri de zikreder ve aldığı icâzetlerin metinlerini verir (yazma nüshala-rı için bk. Muhammed el-Menûnî, II, 30). Ziriklî bu eserin basıldığını belirtir (el-Aʿlâm, VI, 171). 15. el-Fehresetü'ṣ-ṣuġrâ. Müellifin karşılaştığı mutasavvıflar hakkındadır (Mektebetü'z-zâviyeti'l-Hamziyye, nr. 178). Kettânî önceki fihristi "suğrâ", bunu ise "kübrâ" olarak kaydeder (Fihrisü'l-fehâris, I, 188; krş. Muhammed el-Menûnî, II, 30). 16. Şerḥu Ḳaṣîdeti Bânet Süʿâd (Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 2008B).

İbn Sûde'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır. Taʿlîḳ ʿalâ Ṣaḥîḥi Müslim, Ḥâşiye ʿalâ Süneni Ebî Dâvûd, Taḳrîbü'l-mesâlik fî fehmi Muvaṭṭaʾi Mâlik, Taʿlîḳ ʿalâ Şemâʾili't-Tirmiẕî, İḫtiṣârü'l-Muḫtaṣar, Ḥâşiye ʿalâ Tefsîri İbn Cüzey, Ḥâşiye ʿale'l-Beyżâvî (tamamlanmamıştır), Şerḥu Elfiyyeti'l-ʿIrâḳī, Şerḥ ʿalâ Elġāzi İbni'l-Fârıż, Manẓûme fîmâ yaḫtaṣṣu bi'n-nisâʾ (bu manzumenin küçük bir kısmı için bk. Abdürrezzâk el-Baytâr, III, 1408) (eserlerinin bir listesi için bk. Ebü'r-Rebî Süleyman el-Havvât, II, 700-701; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 122-125). İbn Sûde'nin, öğrencisi Ahmed b. Ali b. Abdülvehhâb b. Hâc el-Fâsî'ye verdiği 9 Cemâziyelâhir 1203 (7 Mart 1789) tarihli icâzet Cebertî ve Abdürrezzâk el-Baytâr tarafından özetle aktarılmıştır (ʿAcâʾibü'l-âs̱âr, II, 149-150; Ḥilyetü'l-beşer, III, 1405-1406).

BİBLİYOGRAFYA: Tâcü'l-ʿarûs, "svd" md.; Ebü'r-Rebî Süleyman el-Havvât, er-Ravżatü'l-maḳṣûde ve'l-ḥulelü'l-memdûde fî meʾâs̱iri Benî Sûde (nşr. Abdülazîz Tîlânî), Fas 1415/1994, tür.yer.; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 103-129; Cebertî, ʿAcâʾibü'l-âs̱âr, II, 149-152; Selâvî, el-İstiḳṣâʾ (nşr. Caʿfer en-Nâsırî - Muhammed en-Nâsırî), Dârülbeyzâ 1956, VIII, 4, 7, 85, 89, 96; Serkîs, Muʿcem, II, 1643, 1918; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 372-373; Îżâḥu'l-meknûn, I, 419; II, 76-77, 172, 578; Brockelmann, GAL Suppl., I, 263; II, 98, 375, 376, 689; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IX, 125; X, 96; Hacvî, el-Fikrü's-sâmî, II, 294; Ahmed el-Miknâsî, Ehemmü meṣâdiri't-târîḫ ve't-terceme fi'l-Maġrib, Tıtvân 1963, s. 32, 83, 96-97; Abdürrezzâk el-Baytâr, Ḥilyetü'l-beşer fî târîḫi'l-ḳarni's̱-s̱âlis̱ ʿaşer, Dımaşk 1963, III, 1405-1408; Abbas b. İbrâhim, el-İʿlâm, I, 378-382; II, 455-457; IV, 364-366; VI, 136-143; Abdullah Kennûn, en-Nübûġü'l-Maġribî fi'l-edebi'l-ʿArabî, Beyrut 1395/1975, I, 303-304, 310, 312; M. Âbid Fâsî, Fihrisü maḫṭûṭâti Ḫizâneti'l-Ḳaraviyyîn, Dârülbeyzâ 1400/1980, II, 511-512; III, 262-263, 278-279; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 188, 256-263; Abdülazîz Binabdullah, Maʿlemetü'l-fıḳhi'l-Mâlikî, Beyrut 1403/1983, s. 77-78, 124; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 170-171; Fihrisü maḫṭûṭâti Câmiʿati'l-Melik Suʿûd, Riyad 1984, VI, 222, 367, 373; Fihrisü'l-maḫṭûṭât, Riyad, ts. (Merkezü'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye), V, 51; Fevzî Abdürrezzâk, el-Maṭbûʿâtü'l-ḥaceriyye fi'l-Maġrib, Rabat 1986, s. 27, 35, 42, 46, 48, 51, 63, 64, 66, 76, 140; Mecmûʿa muḫtâre li-maḫṭûṭâti ʿArabiyye nâdire min mektebâti ʿâmme fi'l-Maġrib, Beyrut 1986, I, 45; Muhammed el-Menûnî, el-Meṣâdirü'l-ʿArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib: el-Fetretü'l-muʿâṣıra, Muhammediye 1410/1989, II, 20-21, 28, 30, 61; Muhammed b. Abdullah et-Telîdî, Türâs̱ü'l-Meġāribe fi'l-ḥadîs̱i'n-nebevî ve ʿulûmih, Beyrut 1995, s. 188, 189, 219; Sîdî Ömer b. Ali, Fihrisü maḫṭûṭâti Merkezi Aḥmed Bâbâ li't-tevs̱îḳ ve'l-buḥûs̱i't-târîḫiyye bi-Tinbüktü, London 1995, I, 26-27, 56-57; Abdülkebîr el-Fâsî, Teẕkiretü'l-muḥsinîn bi-vefeyâti'l-aʿyân ve ḥavâdîs̱i's-sinîn (Mevsûʿatü aʿlâmi'l-Maġrib içinde, nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1996, VII, 2448, 2454; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, İtḥâfü'l-muṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni's̱-s̱âlis̱ ʿaşer ve'r-râbiʿ (Mevsûʿatü aʿlâmi'l-Maġrib içinde, nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1996, VII, 2379, 2402, 2419, 2430, 2446-2447, 2453-2454, 2472, 2491,

2497, 2507, 2523, 2564; a.mlf., Delîlü müʾerriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ, Dârülbeyzâ 1960, s. 89, 101, 202; "Ibn Sūda", EI² (İng.), III, 948; Ali Beyât, "İbn Sûde", DMBİ, III, 722-723.

Şükrü Özen

FÜLLÂNÎ الفلاني Sâlih b. Muhammed b. Nûh b. Abdillâh b. Ömer el-Ömerî (ö. 1218/1803) Mâliki fakihi ve muhaddis.

1166'da (1753) Gine Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Futa Calon bölgesindeki Nus kasabasında doğdu. Soyundan bazılarının yaşadığı Sudan'da bir kabile olan Füllân'a (Füllâne) nisbetle Füllânî, bu kabilenin bulunduğu Mesûf bölgesine nisbetle de Mesûfî diye anılır. Ayrıca Medine'ye yerleşmesinden dolayı Medenî, soyu Hz. Ömer'e ulaştığı için Ömerî nisbeleriyle de tanınmıştır. Hayatının ilk yıllarını dayısı Osman b. Abdullah ve yörenin âlimlerinden Sâlih b. Muhammed Abdülkādir el-Ömerî'nin yanında geçiren Füllânî, on iki yaşında iken tahsil maksadıyla memleketinden ayrıldı. Güney Moritanya'da Muhammed b. Bûne'nin yanında yaklaşık bir yıl, Bâgī'de Muhammed b. Sinne el-Füllânî'nin yanında altı yıl, Tinbüktü'de Muhammed Zeyn'in yanında da bir yıl öğrenim gördü. Der'â'daki Nâsıriyye Zâviyesi'nde bir yıl kaldıktan sonra Şinkīt, Merakeş, Tunus ve Mısır'a gidip Mâlikî fakihi Ali es-Saîdî el-Alevî ve Ahmed ed-Derdîr gibi tanınmış hocalardan ders aldı. 1187 (1773) yılında Hicaz'a gitti ve Medine'ye yerleşti. 5 Cemâziyelâhir 1218'de (22 Eylül 1803) vefatına kadar burada çok sayıda öğrencinin yetişmesine yardımcı oldu.

Füllânî, fıkıh ve diğer İslâmî ilimlerde müctehid derecesinde bir âlim olmakla birlikte özellikle hadis alanında devrinin imamlarından kabul edilmiş, bu konuda Şevkânî'nin övgüsüne mazhar olmuştur (Sıddîk Hasan Han, ed-Dînü'l-ḫâliṣ, IV, 179; Füllânî'nin ilmî kapasitesiyle ilgili geniş bilgi için bk. Hunwick, s. 142-144). Kettânî, bundan dolayı Fî men iddeʿa'l-ictihâd ev üddüʿiye fîh adlı eserinde ona yer verdiğini kaydetmektedir (Fihrisü'l-fehâris, II, 901). Sıddîk Hasan Han ise onu XII. (XVIII.) yüzyılın başında yetişen müceddidler arasında zikreder (el-Ḥıṭṭa fî ẕikri ṣıḥâḥi's-sitte, s. 153). Ebû Dâvûd'un es-Sünen'inin şerhi ʿAvnü'l-maʿbûd'da da Zebîdî ile birlikte Füllânî müceddid olarak sayılmaktadır (Azîmâbâdî, XI, 395).

Hayatını, Şah Veliyyullah ve Şevkânî gibi taklid anlayışı ile mücadeleye vakfeden Füllânî ictihada büyük önem vermiş ve bu konuda eser telif etmiştir. Takıyyüddin İbn Teymiyye ekolünden etkilenen müellif (İbn Kayyim el-Cevziyye'den yaptığı nakiller için bk. Füllânî, s. 33, 57, 113, 121, 165 vd.) Mâlikî mezhebine mensup olduğu halde tek mezhebin görüşleri içinde sıkışıp kalmaya şiddetle karşı çıkmıştır. Ona göre bu tavır körü körüne tarafgirlikten başka bir şey değildir. Kitap ve Sünnete uymadığı anlaşılan mezhep görüşü hemen terkedilmelidir (a.e., s. 94). Resûlullah'a uymakla taklidin aynı şey olmadığını savunan Füllânî (a.e., s. 40-41), doğrudan sünnete

uymanın dini yabancı tesirlere karşı koruyacağını belirtir. Bu sebeple hadis tahsili onun hayatında mühim bir yer tutmuştur.

Kitap ve Sünnete dönüş çağrısı, Füllânî'nin Vehhâbîlik hareketine yakınlığını akla getirirse de kendisinin Hanbelî değil Mâlikî mezhebine mensubiyeti ve tasavvufa olumlu bakışı bu ihtimali zayıflatmaktadır (Hunwick, s. 149).

Eserleri. 1. Îḳāẓu himemi üli'l-ebṣâr. Uzun bir giriş, dört bölüm ve bir sonuç kısmından meydana gelen eser, mezhep taassubuna karşı ilim ehlini uyarmak ve taklid yerine doğrudan doğruya Hz. Peygamber'e uymaya teşvik için yazılmıştır. Her bölümü, dört mezhep imamından birinin bu konudaki görüşlerine ayrılan kitap Hindistan'da (1298), M. Münîr ed-Dımaşkī tarafından da Kahire'de (1354) neşredilmiş, daha sonra ofset baskıları yapılmıştır. 2. eṡ-Ṡimârü'l-yâniʿ fî refʿi ṭuruḳi'l-müselselât ve'l-eczaʾ ve'l-cevâmiʿ. Kendisine ulaşan çeşitli eserleri liste halinde kaydeden ve bunların kimlerden geldiğini belirten dokümanter bir çalışma olup daha sonra Ḳaṭfü'ṡ-ṡemer fî refʿi esânîdi'l-muṣannefât fi'l-fünûn ve'l-eṡer adıyla ihtisar edilmiştir (Haydarâbâd 1328). Bu muhtasarın müellif nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (AY, nr. 3412, 28 varak). Bu iki eser eṡ-Ṡebetü'l-kebîr ve eṡ-Ṡebetü'ṣ-ṣaġīr adlarıyla da anılmaktadır. 3. Tuḥfetü'l-ekyâs bi-ecvibeti'l-İmâm Ḫayriddîn İlyâs. Medine müftüsü Tâceddin İlyâs'ın bazı sorulara verdiği cevaplara dair olan bu eser, kaynakların bir kısmında Naẓmü esʾileti's-Süyûṭî fî elifbâʾ adıyla zikredilmektedir (Brockelmann, II, 523).

Füllânî'nin ayrıca el-Ecvibetü'l- muʿribe ʿan me'staʿceme mine'l-esʾileti'l-vâride fî ḥurûfi'l-muʿcem, Mâ verede fî taḥrîmi'l-ḫamri ve'l-emri bi'l-maʿrûf ve'n-nehyi ʿani'l-münker adlı eserleriyle kutsî hadisleri toplayan bir kitabı bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA: Sâlih el-Füllânî, Îḳāẓu himemi üli'l-ebṣâr (nşr. M. Münîr ed-Dımaşḳī), Kahire 1354; Sıddîk Hasan Han, ed-Dînü'l-ḫâliṣ (nşr. M. Zührî en-Neccâr), Kahire, ts. (Dârü't-Türâs), IV, 179; a.mlf., el-Ḥıṭṭa fî ẕikri'ṣ-ṣıḥâḥi's-sitte, Beyrut 1405/ 1985, s. 153; a.mlf., Ebcedü'l-ʿulûm, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübi'l-ilmiyye), III, 170-171; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 287-288; II, 901-906; Serkîs, Muʿcem, II, 1186, 1458; Brockelmann, GAL Suppl., II, 523; III, 1311; Îżâḥu'l-meknûn, I, 28, 160, 242; II, 236, 421; Hediyyetü'l-ʿarifîn, I, 424-425; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifin, V, 12; Azîmâbâdî, ʿAvnü'l-maʿbûd, XI, 395; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), III, 195; J. O. Hunwick, "Sālih al-Fullānī (1752/ 3-1803): The Career and Teachings of A West African ʿĀlim in Medina", In Quest of an Islamic Humanism, Arabic and Islamic Studies in Memory of Mohamed al-Nowaihi (nşr. A. H. Green), Kahire 1984, s. 139-153.

Salim Öğüt

İBNÜ'l-HÂC es-SÜLEMÎ (ابن الحاجّ السلمي) Ebü'l-Feyz Hamdûn b. Abdirrahmân b. Hamdûn es-Sülemî el-Fâsî (ö. 1232/1817) Hadis âlimi, fakih, edip ve şair.

1174 (1760) yılında Fas'ta doğdu. Sahâbî Abbas b. Mirdâs es-Sülemî'nin soyundan geldiği için Mirdâsî nisbesiyle de anılır. Endülüs'e göç eden atalarından Ebû İshak

İbrâhim b. Hâc el-Billifîkī ile (ö. 616/1219) bunun torunu Ebü'l-Berekât İbnü'l-Hâc el-Billifîkī de (ö. 771/1370) tanınmış şahsiyetlerdir. Endülüs'ün müslümanların elinden çıkmasından sonra dedelerinden Ebû Abdullah Muhammed Fas'a yerleşti. Aile burada birçok âlim ve yönetici yetiştirdi. İbnü'l-Hâc Fas'ta tahsil gördü. Muhammed b. Hasan el-Bennânî, Süleyman b. Ahmed el-Fiştâlî, İbn Sûde et-Tâvüdî, Muhammed b. Ahmed Benîs, Abdülkādir İbn Şakrûn, Tayyib İbn Kîrân'dan ders aldı. Muhammed b. Abdüsselâm b. Nâsır ed-Der'î, Murtazâ ez-Zebîdî ve diğer bazı âlimler de ona icâzet verdiler. Hadis, tefsir, dil ve edebiyat, fıkıh, kelâm, mantık dallarında yetişti ve genç yaşta ders vermeye başladı.

Sultan Mevlây III. Muhammed tarafından oğlu Mevlây Süleyman'a hoca tayin edilen İbnü'l-Hâc 1202'de (1788) Sicilmâse'ye gönderildi. Burada Emîr Süleyman'la dostluk kurdu. Mevlây Muhammed vefat edip yerine oğlu Mevlây Yezîd geçtikten sonra hacca gitti (1205/1791). Üç yıl süren hac seyahati sırasında Cezayir, Tunus, Mısır ve Haremeyn'de birçok âlimle görüştü. Murtazâ ez-Zebîdî'den Mısır'da iken icâzet almış olmalıdır. Hac dönüşünde tahta geçmiş olan talebesi Mevlây Süleyman'ın kâtip ve şairleri arasında yer aldı, saraydaki ilmî ve edebî meclislere katıldı ve çeşitli kitapları takrir etti. Bu arada Fas muhtesibliği görevine getirildi. 1219'da (1804) Arâiş bölgesine yönetici olarak gönderildiyse de üç yıl sonra bu görevden affını istedi. Vücde'ye tayin isteğini de kabul etmeyen İbnü'l-Hâc kendisini öğretim faaliyetlerine verdi. Mevlây Süleyman'dan başka Ahmed Şekūr el-Alemî, Ebû Hâmid el-Arabî ed-Dimnâtî, Abdülkādir el-Kûhin ve Ali b. İdrîs Kassâre gibi âlimler ondan ders aldılar. İbnü'l-Hâc 7 Rebîülâhir 1232 (24 Şubat 1817) tarihinde Fas'ta vefat etti ve Bâbülfütûh dışındaki Matrahulcille'de hocası İbn Kîrân'ın kabri yanında defnedildi.

Başta hadis ve tefsir olmak üzere dinî ilimlere vukufu yanında şair ve edip olarak da adını duyuran İbnü'l-Hâc, hocası İbn Kîrân tarafından Peygamber methiyelerinde Bûsîrî'ye, hükümdar methiyelerinde ise İbnü'l-Hatîb'e benzetilmiştir. Kütüb-i Sitte ve özellikle Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin hadisleri konusunda mütehassıstı. Oğlu Muhammed Tâlib, babasının biyografisiyle ilgili olarak Riyâżü'l-verd ilâ mâ intehâ ileyhi hâẕe'l-cevherü'l-ferd adlı bir eser kaleme almıştır (yazma nüshaları için bk. Muhammed el-Menûnî, II, 25-26).

Muhammed Tâlib İbnü'l-Hâc (ö. 1273/1857), Merakeş ve Fas kadılığı ile kādılcemâa görevlerinde bulunmuş olup el-Ezhârü'ṭ-ṭayyibetü'n-neşr fîmâ yeteʿallaḳu bi-baʿżi'l-ʿulûm mine'l-mebâdi'l-ʿaşr (Fas 1317), Şerḥu Lâmiyyeti'l-efʿâl (Fas 1310), Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi Baḥraḳ ʿalâ Lâmiyyeti'l-efʿâl (Fas 1300, 1315), Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Mürşidi'l-muʿîn (Fas 1315), et-Taʿrîf bi't-Tâvüdî İbn Sûde ile (Dımaşk 1991) diğer birçok eserin müellifidir (Abbas b. İbrâhim, VI, 303-306; Hacvî, II, 300; Fevzî Abdürrezzâk, s. 26, 45, 70, 79; Muhammed el-Menûnî, II, 25-26, 39-40, 72-73). İbnü'l-Hâcc'ın diğer oğlu Muhammed İbnü'l-Hâc da (ö. 1274/1858) el-Cevherü'l-

ferîde fî ḥalli rumûzi'l-Ḫarîde (Fas 1329), Naẓmü Evḍaḥi'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik (Fas 1319) ve diğer bazı eserleri kaleme almıştır (Abbas b. İbrâhim, VI, 306-308; Fevzî Abdürrezzâk, s. 61, 97).

Eserleri. 1. Nefḥatü'l-miski'd-dârî li-ḳâriʾi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî. Müellif, İbn Hacer el-Askalânî'nin Fetḥu'l-bârî adlı Buhârî şerhinin mukaddimesi Hedyü's-sârî'nin bazı bölümlerini manzum hale getirdikten sonra (Dîvânü'l-ʿâm, I, 321-345) bu adla şerhetmiştir (Fas 1328, 1329). Brockelmann bu eseri, biraz farklı bir isimle Buhârî'nin et-Târîḫu'ṣ-ṣaġīr'ine dair bir kitap gibi kaydetmiştir (GAL Suppl., I, 264). 2. el-Ḫarîde fi'l-manṭıḳ. 111 beyitlik bu manzume, müellifin hocası İbn Kîrân ve oğlu Muhammed İbnü'l-Hâc tarafından yapılan şerhlerle birlikte basılmıştır (Fas 1329). 3. ed-Dîvânü'l-ʿâm. Başta Hz. Peygamber'e methiyeler olmak üzere çeşitli konulardaki 545 şiirden oluşan eser Ahmed el-Irâkī tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir (Fas 1995). 4. en-Nevâfiḥu'l-ġāliye fi'l-emdâḥi's-Süleymâniye. Sultan Mevlây Süleyman'la ilgili methiyelerini ihtiva eden bu divanı Ahmed el-Irâkī, Fas'ta Külliyyetü'l-âdâb'da (1982) yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamıştır. 5. ʿUḳūdü'l-fâtiḥa. Hz. Peygamber'in sîretine dair yaklaşık 4000 beyitlik bir eser olup Medine'de kaleme alınmıştır. Bu esere kendisinin yazmaya başladığı, ölümü üzerine oğlu Muhammed tarafından tamamlanan beş ciltlik şerhin ilk cildi basılmıştır (Fas, ts.). 6. Ḫuṭab cumaʿiyye. Mevlây Süleyman'ın isteği üzerine yazılan eser konuları İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn'den seçilen hutbelerden ibarettir (Rabat, el-Mektebetü'l-Haseniyye, nr. 6490). 7. eṡ-Ṡemerü'l-mühteṣar fî ravżi'l-Muḫtaṣar. Teftâzânî'nin Telḫîṣü'l-miftâḥ'a yazdığı Şerḥu'l-Muḫtaṣar üzerine kaleme aldığı bir hâşiyedir (Brockelmann, GAL Suppl., I, 518). 8. Maḳṣûre fî ʿilmeyi'l-ʿarûż ve'l-ḳavâfî. Ḫazreciyye'ye nazîre olarak yazılmıştır (a.g.e., II, 875).

İbnü'l-Hâcc'ın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Taʿlîḳ ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, Ḥâşiye ʿalâ Tefsîri Ebi's-Suʿûd (Merâḳı'ṣ-ṣuʿûd ʿalâ Tefsîri Ebi's-Suʿûd, tamamlanmamıştır), Ḥâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Beyżâvî, Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Maḥallî ʿalâ Cemʿi'l-cevâmiʿ, Naẓmü'l-Ḥikemi'l-ʿAṭâʾiyye, Buġyetü'l-erîb fî uṣûli'd-dîn (muhtemelen Urcûze fî ʿilmi'l-kelâm ile aynı eserdir), İmtâʿu'l-esmâʿ bi-taḥrîri mâ ültibise min ḥükmi's-semâʿ, Riḥle Ḥicâziyye (eserlerinin bir listesi için bk. Abdüsselâm b. Abdülkādir b. Sûde, VII, 2499; ed-Dîvânü'l-ʿâm, neşredenin girişi, I, 10-12).

BİBLİYOGRAFYA:İbnü'l-Hâc es-Sülemî, ed-Dîvânü'l-ʿâm (nşr. Ahmed el-Irâkī), Fas 1995, neşredenin girişi, I, 7-17; Abdülkebîr el-Fâsî, Teẕkiretü'l-muḥsinîn bi-vefeyâti'l-aʿyân ve ḥavâdiṡi's-sinîn (Mevsûʿatü aʿlâmi'l-Maġrib içinde, nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1996, VII, 2500; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni'ṡ-ṡâliṡ ʿaşer ve'r-râbiʿ (a.e. içinde), VII, 2499; Brockelmann, GAL Suppl., I, 264, 518; II, 874-875, 882; Abbas b. İbrâhim, el-İʿlâm, III, 117-129; VI, 303-308; Abdullah Kennûn, en-Nübûġü'l-Maġribî fi'l-edebi'l-ʿArabî, Beyrut 1395/1975, I, 306-307; Hacvî, el-Fikrü's-sâmî, II, 300; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 292, 540-541; II, 622, 847, 1041; Abdülazîz Binabdullah, Maʿlemetü'l-fıḳhi'l-Mâlikî, Beyrut 1403/1983, s. 62-63, 81, 124; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), II, 275; Muhammed b. Tâvît,

el-Vâfî bi'l-edebi'l-ʿArabî fi'l-Maġrib, Dârülbeyzâ 1404/1984, III, 875-876; Fevzî Abdürrezzâk, el-Maṭbûʿâtü'l-ḥaceriyye fi'l-Maġrib, Rabat 1406/1986, s. 26, 41, 45, 61, 68, 79, 97; Muhammed el-Menûnî, el-Meṣâdirü'l-ʿArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib, Muhammediye 1410/1989, II, 25-26, 39-40, 55, 57, 72-73, 77, 81; Muhammed b. Abdullah et-Telîdî, Türâs̱ü'l-Meġāribe fi'l-ḥadîs̱i'n-nebevî, Beyrut 1416/1995, s. 107, 155, 290.

Ahmet Özel

SÜVEYDÎ, Ali b. Muhammed Saîd (علي بن محمّد سعيد السويدي) Ebü'l-Meâlî Alî b. Muhammed Saîd b. Abdillâh b. el-Hüseyn es-Süveydî el-Bağdâdî eş-Şâfiî (ö. 1237/1822) Hadis ve fıkıh âlimi, tarihçi ve edip.

1170 (1757) yılında Bağdat'ta doğdu. İlk öğrenimini babasından yaptı. Daha sonra uzun bir süre amcası Abdurrahman'ın talebesi oldu ve büyük bir ihtimalle ondan icâzet aldı. Bağdat râvisi ve Irak âlimi diye tanınan dedesinin Sâmerrâ'dan Bağdat'a göç ettiği ve soyunun bölgede birkaç nesil ulemâ ailesi olarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Süveydî bir müddet Bağdat'ta kaldı, ardından Dımaşk'a gitti ve öğrenimini burada sürdürdü. Hocaları arasında Şam muhaddislerinden Muhammed b. Abdurrahman el-Küzberî ve muhaddisler şeyhi olarak bilinen Hâfız Murtazâ ez-Zebîdî gibi âlimler yer alır. Süveydî'nin Hâlid el-Bağdâdî yoluyla Nakşibendî tarikatına intisap ettiği belirtilir.

Dımaşk'ta birçok öğrenci yetiştiren, ömrünün sonlarına doğru yeniden Bağdat'a dönen Süveydî'nin bu dönemdeki öğrencileri arasında Muhammed Cemîl eş-Şattî'nin büyük dedesi Hasan b. Ömer eş-Şattî, Bağdat müftüsü Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, Bağdat Valisi Kölemen Dâvud Paşa gibi şahsiyetler zikredilmektedir. Vezir Küçük Süleyman Paşa'nın iltifatını kazanan Süveydî devrin iktidarından büyük ilgi gördü. Muhammed Emîn, Muhammed Sâlih, İsmâil ve Mahmûd adında dört oğlu olduğu, bunlardan Muhammed Emîn'in babasından öğrenim görerek onun ilmî çevrelerdeki şöhretini devam ettirdiği bilinmektedir (Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, s. 79). Tekrar Dımaşk'a giden Süveydî 27 Receb 1237 (19 Nisan 1822) tarihinde orada vefat etti ve Kâsiyûn tepesindeki mezarlığa defnedildi. Onun hakkında birçok mersiye yazılmıştır (a.g.e., s. 77-79; M. Cemîl eş-Şattî, s. 180).

Kaynaklarda Süveydî'nin hadisin yanı sıra diğer İslâmî ilimlerde ve edebiyatta zengin birikim ve yeteneğe sahip bulunduğu, hâfızasının ve anlatımının güçlü olduğu, erdemli bir hayat yaşadığı, bölgede halk tabakası ve seçkinler tarafından çok sevildiği belirtilmektedir. Öğrencisi Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin Nüzhetü'l-elbâb adlı eserinde "Ehl-i sünnet'in burhanı, muhaddislerin sultanı" diye zikredilir (Halîl Merdem Bek, s. 73-74). Akaid sahasında Ahmed b. Hanbel'in metodunu kabul etmekle birlikte Vehhâbî düşüncesinin etkisi altında kalmamış (a.g.e., s. 165), zaman

zaman edebî değeri yüksek şiirler yazmıştır (a.g.e., s. 74-75; Hayreddin ez-Ziriklî, V, 170).

Eserleri. 1. el-ʿİḳdü'ṡ-ṡemîn fî beyâni mesâʾili'd-dîn. Selef akîdesi doğrultusunda kaleme alınmış olup müellifin en kapsamlı eseridir (Kahire 1325; bk. Avvâd, II, 433). Oğlu Muhammed Emîn esere et-Tavżîḥ ve't-tebyîn li-mesâʾili'l-ʿİḳdi'ṡ-ṡemîn adıyla bir şerh yazmıştır (Abdullah Muhammed el-Habeşî, II, 1197). 2. el-Kevkebü'l-münîr fî şerḥi'l-Münâvî [ʿale'ṣ-] ṣaġīr. Süyûtî'ye ait el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr'e Muhammed Abdürraûf el-Münâvî'nin yaptığı Feyzü'l-ḳadîr adlı şerhin yine onun tarafından yapılmış olan et-Teysîr bi-şerḥi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr isimli muhtasarına ait bir şerh olmalıdır (DİA, XXXI, 573). 3. er-Red ʿale'l-İmâmiyye. 4. Telḫîṣu İrşâdi's-sâlik ilâ fıḳhi'l-İmâm Mâlik. Büyük bir ihtimalle, Şehâbeddin Abdurrahman b. Muhammed b. Asker el-Bağdâdî'ye ait İrşâdü's-sâlik ilâ eşrefi'l-mesâlik fî fıḳhi'l-İmâm Mâlik adlı eserin kısaltılmış şeklidir. 5. Ẕuḫrü'l-meʿâd fî muʿâražati Bânet Süʿâd. Kâ'b b. Züheyr'in Hz. Peygamber'e sunduğu kasideye nazîredir (nüshaları için bk. Muʿcemü'l-maḫṭuṭât, II, 962). 6. Târîḫu Bağdâd fi'l-veḳāʾiʿ ve terâcimi'l-ʿulemâʾ. 7. Şerḥu't-Taʿarruf fi'l-aṣleyn ve't-taṣavvuf. İbn Hacer el-Heytemî'ye ait eserin şerhidir. 8. Şerḥu Maḳāṣıdi'l-İmâm en-Nevevî. Eserin aslı akaid, ibadet ve tasavvufla ilgili bir risâledir (DİA, XXXIII, 48; krş. Mahmud Şükrî el-Âlûsî, s. 74). Bazı kaynaklarda Süveydî'ye nisbet edilen Sebâʾikü'ẕ-ẕeheb fî maʿrifeti ensâbi'l-ʿArab adlı eserin oğlu Muhammed Emîn'e ait olduğu tesbit edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İbn Sened el-Basrî, Eṣfe'l-mevârid, Kahire 1313, s. 101-109; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, el-Miskü'l-eẕfer, Bağdad 1348/1930, s. 73-79; M. Cemîl eş-Şattî, Ravżü'l-beşer fî aʿyâni Dımaşḳ fi'l-ḳarni'ṡ-ṡâliṡ ʿaşer, Dımaşk 1365/1946, s. 64, 178-180; Îżâḥu'l-meknûn, I, 540; II, 105, 394-395; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 773; K. Avvâd, Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-ʿIrâḳıyyîn, Bağdad 1969, II, 433; Hayreddin ez-Ziriklî, el-Aʿlâm, Beyrut 1389/1969, V, 170; Halîl Merdem Bek, Aʿyânü'l-ḳarni'ṡ-ṡâliṡ ʿaşer fi'l-fikr ve's-siyâse ve'l-ictimâʿ, Beyrut 1977, s. 73-75, 165; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 1008-1010; M. Mutî' el-Hâfız - Nizâr Abâza, ʿUlemâʾü Dımaşḳ ve aʿyânühâ fi'l-ḳarni'ṡ-ṡâliṡ ʿaşer el-hicrî, Dımaşk 1412/1991, I, 264-265; Ömer Rızâ Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, Beyrut 1414/1993, II, 506; Baytâr, Ḥilyetü'l-beşer (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Beyrut 1413/1993, II, 1076-1077, 1095; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, III, 231; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, I, 718; II, 1020, 1197; III, 1790; Muʿcemü'l-maḫṭûtâti'l-mevcûde fî mektebâti İstânbûl ve Ânâṭûlî (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], II, 962; M. Yaşar Kandemir, "Münâvî, Muhammed Abdürraûf", DİA, XXXI, 573; a.mlf., "Nevevî", a.e., XXXIII, 48.

Muhammed Aruçi

ABDÜLAZÎZ ed-DİHLEVÎ عبد العزيز الدهلوي Abdülazîz b. Ahmed b. Abdirrahîm el-Ömerî el-Fârûkı ed-Dihlevî (ö. 1239/1824) Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin oğlu, Sirâcü'l-Hind unvanıyla tanınan müfessir ve muhaddis.

Delhi'de doğdu (1159/1746). Hindistan'ın meşhur hadis ve kelâm âlimi, aynı zamanda Nakşibendî tarikatının şeyhi olan babasının Hint müslümanları arasındaki üstün

mevkii sebebiyle iyi bir tahsil gördü. Daha çocuk denecek yaşta iken Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek tecvid ve kıraat öğrendi. On bir yaşına geldiği sıralarda, babası tarafından görevlendirilen iki hocanın yanında eğitim gördü. Başta Kütüb-i Sitte olmak üzere el-Muvatta, Mişkâtü'l-Mesâbîh, Şemâilü't-Tirmizî gibi eserleri ya bizzat babasına okudu veya babasının huzurunda okunurken dinledi; sonra da ondan bu kitapların rivayet iznini aldı. Henüz on altı yaşında iken tefsir, hadis, fıkıh, usul, akaid, kelâm, mantık, cebir, geometri, astronomi, tarih ve coğrafya gibi ilimler alanındaki geniş bilgisiyle herkesin dikkatini çekti. 1762 yılında babasının ölümü üzerine, dedesinin adını taşıyan Rahîmiyye Medresesi'nde babasının yerine ders okutmaya başladı. Bir yandan eser yazıyor, diğer yandan davet ve irşad görevlerini yürütecek müridler ve öğrenciler yetiştiriyordu. Fakat yirmi beş yaşına girdiği zaman birbiri arkasından gelen başta körlük, cüzzam ve alaca hastalığı olmak üzere birçok hastalıkla mücadele etmek zorunda kaldı. Bu yüzden medresedeki derslerini başkalarına devretti; fakat kitap yazmayı, salı ve cuma günleri vaaz edip fetva vermeyi hayatının son günlerine kadar aralıksız sürdürdü. 1824 yılında hastalığı ağırlaşınca nakit parasını vârisleri arasında paylaştırdı; giydiği elbiseden kefen yapılmasını vasiyet etti. Bir müddet sonra da vefat etti ve Delhi'de babasının yanına gömüldü.

Abdülazîz ed-Dihlevî ince uzun boylu, esmer, iri gözlü, gür sakallı olup atıcılık, binicilik, hüsnühat ve mûsiki sahalarında da maharet sahibi idi. Onun, İngiliz idaresindeki Hindistan'ın bir "kâfir ülkesi" olduğu noktasında yoğunlaşan görüşleri, müslümanların İngiliz idaresine karşı direnmelerinde önemli rol oynamış, ancak İngilizler'in ilim ve tekniğinden faydalanılmasını da tavsiye etmiştir. Ayrıca müslümanların, gayri meşru olmamak şartıyla, İngiliz sivil idaresinden iş almalarının veya onlarla beraber çalışmalarının mahzurlu olmadığına dair fetva vermiştir. Onun cesur, serbest ve mâkul fikirleri Hindistan müslümanları üzerinde derin tesirler icra etmiş ve onları peşinden sürüklemiştir. Ona göre, İslâm âleminde görülen kötülüklerin başlıca sebebi, müslümanların İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'an'dan ve Sünnet'ten uzaklaşmalarıdır. Müslümanlar Kur'an ve Sünnet'e döndükleri ve İslâm'dan olmayan bütün bid'atları terkettikleri zaman gerçek kurtuluş yolunu bulmuş olacaklardır.

Abdülazîz ed-Dihlevî'nin elli kadar eserinin belli başlıları şunlardır:

1. Tefsîru Fethi'l-Azîz. Fâtiha ve Bakara sûreleri ile Tebâreke ve Amme cüzlerinin Farsça tefsiri olan bu hacimli eserin büyük bir kısmı Hint ihtilâlinde kaybolmuştur. Bugün sadece iki cildi elde bulunan kitap Kalküta'da basılmıştır (1248-1249). 2. Tuhfe-i İsnâ Aşeriyye (Leknev 1255, 1295). On iki imama bağlı Şîa inancını tenkit etmek için yazılan ve Hindistan Sünnî müslümanlarının Şîa'ya karşı en sert tepkisi olarak bilinen bu Farsça eser, Şiîler ile Sünnîler arasında şiddetli tartışmalara yol açmış ve Şiî müellifler, Şah Abdülazîz'e cevap olmak üzere muhtelif kitaplar kaleme almışlardır. Gulâm Muhammed b. Muhyiddin b. Ömer, Tuhfe'yi Arapça'ya çevirmiş,

Mahmud Şükrî el-Âlûsî de onu el-Minhatü'l-ilâhiyye telhîsu tercemeti't-Tuhfeti'l-isnâ aşeriyye adıyla ihtisar etmiştir. Eseri Muhibbüddin el-Hatîb, bir mukaddime ve bazı dip notları ilâvesiyle 1953'te Kahire'de neşretmiştir. 3. Bustânü'l-muhaddisîn (Delhi 1876, 1898). Hadis kitapları bibliyografyası mahiyetinde olan bu tamamlanmamış Farsça eserde müelliflerin biyografilerine de yer verilmiştir. Kitap Ali Osman Koçkuzu tarafından aynı adla Türkçe'ye tercüme edilerek neşredilmiştir (Ankara 1986). 4. Ucâle-i Nâfia (Delhi 1312, 1348). Hadis usulüne dair Farsça bir eserdir. 5. Sırrü'ş-şehâdeteyn (Delhi 1261). Kerbelâ şehidleri hakkındaki bu eseri, müellifin talebelerinden Selâmetullah Farsça olarak şerhetmiştir (Leknev 1882). 6. Azîzü'l-iktibâs fî fezâili ahyâri'n-nâs. Hulefâ-yi Râşidîn'in faziletlerine dair hadisleri toplayan bu eser Farsça ve Urduca tercümeleriyle birlikte neşredilmiştir (Delhi 1322/1904). 7. Mîzânü'l-akâid (Delhi 1321). Akaide dair Arapça bir eserdir. 8. Fetâvâ-yı Azîzî (Delhi 1311-1314; Haydarâbâd 1313; Delhi 1341). İki cilt olan bu Farsça eser, Dihlevî'nin fetvalarını ihtiva etmektedir.

Ayrıca mantığa, hikmete, rüya tâbirine ve çeşitli konulara dair birçok risâlesi vardır (bk. Nüzhetü'l-havâtır, VII, 273-274).

BİBLİYOGRAFYA:Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-havâtır, VII, 268-276; Muhammad Ishaq, India's Contribution to the Study of Hadith Literature, Dacca 1976, s. 179-181; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, Fas 1347 → Beyrut 1402/1982, II, 874-875; Yûnus es-Sâmerrâî, 'Ulemâʾü'l-Arab fî şibhi'l-karreti'l-Hindiyye, Bağdad 1986, s. 619-620; Sh. Inayatullah, "Abd al-Aziz Dehlewi", EI² (Fr.), I, 60-61; Gulâm Resûl Mehr, "Şâh Abdülazîz Muhaddis ed-Dihlevî", UDMİ, XI, 634-637; Azduddin Khan, "Abd al-Aziz Dehlavi", EIr., I, 99-101.

Talât Koçyiğit

AHSÂÎ الأحسائي Ahmed b. Zeyniddîn b. İbrâhîm el-Ahsâî el-Bahrânî (ö. 1241/1826) Şeyhiyye'nin kurucusu, Şîa kelâmcısı, muhaddis ve fakihi.

1166'da (1753) Bahreyn'in Ahsâ şehrinde doğdu. Küçüklüğünden itibaren zâhidâne bir hayat yaşadı. Dinî ilimleri öğrendikten sonra yirmi yaşında Irak'ın Şîîler'ce mukaddes sayılan bölgesini ziyaret etti. Necef ve Kerbelâ'da Şîî müctehidlerden Ahmed b. Hasan el-Bahrânî'den icâzet aldı. Bu sıralarda Şîa'da gördüğü bozulma ve karışıklıklardan rahatsız olan Ahsâî, kendisini bu durumu ortadan kaldırmakla görevli saydı. Bu maksatla Irak, Bahreyn ve İran'da pek çok seyahatler yaptı. 1806 yılında Yezd'e yerleşti. Burada geçirdiği on iki yıl boyunca kendini ilme verdi; bir yandan da müessir vaazlarıyla büyük ilgi ve taraftar topladı. Daha sonra Kaçar Hükümdarı Feth Ali Şah'ın daveti üzerine Tahran'a gitti ve orada büyük saygı gördü. Âhiretle ilgili görüşleri dolayısıyla mutedil Şîî kelâmcıların şiddetli tenkitlerine hedef oldu. Kerbelâ'yı son defa ziyaret edip Kirmanşah'a yerleşti. Molla*ların kendisine karşı gösterdiği düşmanlıktan tedirgin olarak hac niyetiyle yola çıktı. Bu yolculuk sırasında Medine yakınlarında öldü ve Cennetü'l-bakī'a defnedildi. Ölümünden sonra sayıları

gittikçe artan taraftarları Şeyhîler adını aldılar ve Ahsâî'nin düşüncelerini yaymak için büyük çaba harcadılar.

Ahsâî, dinî ilimler yanında tıp ve matematikte de dirayet sahibi bir âlim ve aynı zamanda şairdi. Mutasavvıfları, özellikle İbnü'l-Arabî'yi şiddetle tenkit etmiş, bu konuda Sadreddin eş-Şîrâzî'nin görüşlerini hareket noktası olarak almıştır. Öğrencisi ve Şeyhiyye'nin diğer önemli siması Kâzım Reştî de aynı yolu takip etmiştir. Şeyhîler arasında Allah ve peygamber telakkilerinin, Bâtıniyye ve Hulûliyye akımlarından doğduğu hakkında yaygın bir kanaat vardır. Mehdî Tabâtabâî ve Muhammed Takı-i Râzî gibi Şiî âlimler, Ahsâî'ye mensup olduklarını iddia edenleri ağır bir dille tenkit etmişlerdir. Ahsâî'nin iki âlim oğlunun da babalarını şiddetle reddettikleri nakledilmektedir. Ölümünden sonra Şeyhîler Rükniyye ve Bâbiyye adlı iki fırkaya ayrılmıştır. Ancak Reştî'nin halefi Mirza Hasan Gevher bu iki fırkayı da reddeder ve bunların Ahsâî ve Reştî ile hiçbir ilgileri olmadığını söyler. Mirza İbrâhim de Rücûmü'ş-şeyâṭîn fi'r-red ʿale'l-Bâb ve'l-müteşeyyiḫîn adlı eserini bu fırkaları reddetmek için yazmıştır. Ahsâî, Mehdîlik anlayışında İmâmiyye'den ayrılır. Ona göre mehdî alelâde bir insan olup vakti gelince zuhur edecektir.

Ahsâî'nin tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf ve felsefe konularında çoğu basılmamış yüzden fazla eseri vardır (bk. Muhsin el-Emîn, I, 591-592). Basılmış eserleri şunlardır: Mefâtîhu'l-ġayb (Taʿlîḳa laṭîfe ʿale'r-risâleti'l-müsemmât bi'l-ʿArşiyye [Tahran 1236, 1271; Tebriz 1278]); Cevâmiʿu'l-kelim (I-II, Tahran 1273; Tebriz 1276); Beyânü'l-eḥâdîs (Tahran 1274); Şerḥu'l-Fevâʾid (Tahran 1276); Şerḥu'z-ziyâreti'l-câmiʿati'l-kebîre (Tahran 1276). Hüseyin Ali Mahfûz tarafından Ahsâî'nin hayatı hakkında bir risâle yayımlanmıştır (Sîretü'ş-Şeyḫ Aḥmed el-Aḥsâʾî, Bağdad 1957).

BİBLİYOGRAFYA: Brockelmann, GAL Suppl., II, 845; Browne, LHP, IV, 410, 421-422; Ma'sûm Ali Şah, Ṭarâyıḳu'l-ḥaḳāyıḳ, Tahran 1339 hş., III, 217, 337; Mirza Muhammed Bâkır Hânsârî, Ravżâtü'l-cennât, Tahran, ts., I, 88-94; Muhsin Abdülhamîd, İslâma Yönelen Yıkıcı Hareketler (trc. M. Saim Yeprem - Hasan Güleç), Ankara 1973, s. 55-62; Aʿyânü'ş-Şîʿa, II, 589-593; E. Ruhi Fığlalı, Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri, Ankara 1983, s. 186; Abdullah Ni'met, Felâsifetü'ş-Şîʿa, Beyrut 1987, s. 128-131; A. Bausani, "al-Aḥsāʾı", EI² (İng.), I, 304; D. M. MacEoin, "Aḥsāʾı", EIr., I, 674-679. Mehmet Demirci

ŞEVKÂNÎ (الشوكاني) Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834) Çok yönlü İslâm âlimi, müctehid.

28 Zilkade 1173'te (12 Temmuz 1760) San'a'nın güneydoğusundaki Şevkân'da doğdu. Babasının kırk yıl boyunca kadılık yaptığı San'a'da yetişti. Yemen'deki Zeydî imâmetinin kurulmasında ve idaresinde çok etkin olmuş, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşlarda önemli roller üstlenmiş köklü bir aileye mensuptur. Şevkânî, devrin Zeydî muhitlerinde kabul gören müfredata uygun biçimde öğrenim hayatına başladı. Babasının desteği sayesinde bütün vaktini ilme hasredebileceği rahat bir gençlik

dönemi yaşadı. Başkadılıkta bulunduğu yıllarda Zeydî imamları ile katıldığı bazı askerî seferler hariç San‘a dışına çıkmadı. Devrin ehl-i hadîs ve tecdid hareketinin Yemen'deki önemli simalarından Abdülkādir el-Kevkebânî ve Hasan b. İsmâil el-Mağribî ile Zeydî geleneğinin savunuculuğuyla tanınmış Abdullah b. İsmâil en-Nehmî ve Zeydî fıkhının önde gelen ismi Yahyâ b. Muhammed el-Hevsî gibi San‘a'daki ilmî hayatın çeşitli yönlerini temsil eden âlimlerin talebesi oldu. Eğitim hayatı boyunca gerek Yemen kültür havzasına ait birçok önemli eseri, gerekse müteahhirîn devri İslâm dünyasının merkez bölgelerinde öne çıkan medrese metinlerini tahsil etti. Bu sırada ilm-i hey'etle vaz‘ gibi bazı ilimleri kendi gayretiyle öğrenmeye çalıştı. Henüz eğitimini tamamlamadan ders okutmaya başladı ve bir müddet sonra günde ondan fazla halkaya ders veren bir hoca oldu. Oğlu Ahmed'in yanı sıra Muhammed b. Hasan ez-Zimârî, Muhammed b. Ahmed es-Sûdî, Muhammed b. Ahmed Meşham es-San‘ânî, Ahmed b. Abdullah ed-Damedî, Ali b. Ahmed Hâcir es-San‘ânî ve Ahmed b. Ali b. Muhsin b. İmâm el-Mütevekkil-Alellah gibi talabeleri Yemen'in ilmî, idarî ve adlî hayatında önemli roller üstlendi. Öğrenciliği devam ederken fetva vermeye başladı ve yirmili yaşlarında tanınmış bir müftü haline geldi. Yemen Zeydîliği içinde gelişerek Sünnî kaynak ve usul anlayışının kabul edilmesini ve ehl-i hadîsin bazı ilkelerinin benimsenmesini isteyen akımın Şevkânî üzerindeki etkisinin bu dönemde giderek arttığı görülmektedir. Bu çerçevede 1205'te (1791) yazdığı el-‘İḳdü'ṡ-ṡemîn'de bir yandan Zeydî inanışına paralel olarak Hz. Ali'nin sahâbe içindeki özel mevkiini koruyan diğer yandan Sünnî hilâfet anlayışını teyit eden bir çizgi benimsedi. Üç yıl sonra İrşâdü'l-ġabî'yi kaleme alıp Zeydî toplumlarında yaygın olan, bazı sahâbîlere sebbetme âdetine yine Zeydî kaynaklarını kullanarak karşı çıkması bu mezhebin yaygın olduğu çevrelerde büyük tepki uyandırdı. Bu tepkilere karşı kendisini koruyan Yemen İmamı Mansûr Ali b. Abbas 1209'da (1795) Şevkânî'yi kādılkudât tayin etti. Vefatına kadar kādılkudâtlık makamında kalan Şevkânî devletin iç ve dış politikalarını belirlemede önemli roller üstlendi ve kırk yılı aşan bu görevi esnasında Yemen'in en etkili siyasal kişiliklerinden biri haline geldi. Sünnî-Şiî geriliminin çatışmalara dönüştüğü 1210'da (1795-96) başta Kevkebânî olmak üzere bazı hocalarının teşvikiyle kaleme aldığı Neylü'l-evṭâr'ı tamamlayıp talebelerine okutmaya başlaması, Şevkânî'nin Zeydî kelâmıyla ve Zeydîliğin Yemen'deki kolu olan Hâdevîliğin kaynak anlayışıyla irtibatını kesme sürecinde önemli bir dönüm noktası teşkil etti. Vehhâbî hareketinin gerek askerî gerek sosyal etkilerini özellikle Kuzey Yemen üzerinde hissettirdiği dönemde bu hareketin vurguladığı şeyleri ve temel iddialarını paylaşan ed-Dürrü'n-nażîd ile Şerḥu'ṣ-Ṣudûr gibi eserleri ve çeşitli fetvalarıyla bir yandan kendi tecdid anlayışını geliştiren, diğer yandan bu hareketin siyasî yönden Yemen'e girmesinin gerekli olmadığını ima ederek Yemen imâmetinin çıkarlarını koruyan bir çizgi takip etti. 1216 Ramazanında (Ocak 1802) yeniden patlak veren Sünnî-Şiî çatışmasının bastırılmasının ardından Hâdevîliğin bazı önemli simalarının ağır cezalar almasını sağlayıp kendisine muhalefet eden çevrelere karşı iktidarını güçlendirdi.

1222’deki (1807) ekonomik krizde devletin şer‘î yükümlülükler dışında hiçbir vergi almaması yönündeki teklifini Mansûr Ali’ye kabul ettirdiyse de Yemen imâmetinin malî politikalarını ehl-i hadîs Selefîliğine yakın bir çizgiye çekme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. Bu tecrübenin ardından ed-Devâʾü’l-ʿâcil gibi eserleri çerçevesinde Yemen Devleti ve toplumunun problemlerine yönelik konulara daha çok temas etmekle birlikte kapsamlı bir ıslahat projesi geliştiremedi. Kādılkudâtlığa tayininden yaklaşık yirmi yıl sonra, öğrenciliğinden beri ehl-i hadîs Selefîliği çizgisinde geliştirdiği kaynak ve usul anlayışının olgun örneklerini tamamlamaya başladı. Nitekim bu çerçevedeki en önemli çalışmaları sayılan et-Tuḥaf, Fetḥu’l-ḳadîr, İrşâdü’l-fuḥûl ve es-Seylü’l-cerrâr gibi eserlerini 1228-1235 (1813-1820) yılları arasında kaleme aldı. Yemen imâmetinin karşılaştığı önemli siyasî meselelerde görüşüne başvurulan Şevkânî kādılkudâtlığın yanı sıra zaman zaman vezir, vali ve saray görevlisi gibi idarî makamların yetkilerine dahil sorumluluklar üstlendi. Mansûr Ali ile halefi ve oğlu Mütevekkil Ahmed arasındaki ihtilâfta olduğu gibi birçok siyasî çekişmede ve çeşitli isyanlarda ara buluculuk yaptı, imâmetin dış siyasetinin şekillenmesinde rol oynadı. Meselâ Necid Emîri Abdülazîz b. Muhammed b. Suûd ve Mekke Emîri Gālib b. Müsâid ile yapılan bazı yazışmaların yanı sıra Bâbıâli ve Mehmed Ali Paşa’nın temsilcileriyle bir kısım görüşmeleri yürüttü. Kāsımî imâmetinin Yemen’e hâkim olduğu dönemde yaşayan Şevkânî 26 Cemâziyelâhir 1250’de (30 Ekim 1834) vefat etti. San‘a’nın Huzeyme Kabristanı’na defnedildiyse de bu kabristanın 1966’da yıkılması üzerine mezarı Filayhî Camii’nin hazîresine nakledildi. Kendisinden sonra kādılkudât olan kardeşi Yahyâ ve oğlu Ahmed’le devam eden soyu Yemen’in siyasal ve kültürel hayatında etkili olmayı sürdürdü.

İlmî Şahsiyeti. Şevkânî, Yemen Hâdevî toplumu içinde özellikle IX. (XV.) yüzyıldan itibaren Sünnî kaynak anlayışını benimsemeye yönelik gelişen ve modernleşme sürecine kadar devam eden eğilimin en tanınmış simasıdır. Ebû Abdullah İbnü’l-Vezîr (ö. 840/1436), Hasan el-Celâl, Makbilî ve Emîr es-San‘ânî’nin (ö. 1182/1768) şekillendirdiği bu akımın son noktasını Şevkânî teşkil etmektedir. İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye’den etkilenmekle beraber yaklaşım ve iddialarının temelleri ehl-i hadîs Selefîliğinde bulunan söz konusu akımın XII. (XVIII.) yüzyılda Kāsımî imâmeti tarafından himaye edildiği görülmektedir. Bu politika, Şevkânî’yi akımın yaklaşımlarını benimsemiş genç bir hoca iken kādılkudâtlığa getirerek ona kadılık ve müderrislik görevlerine kendi öğrencilerini tayin etme, böylece de görüşlerini Hâdevî toplumu üzerinde uygulama imkânı vermiştir. Şevkânî, modernleşme sürecinden önce genellikle İslâm medeniyetinin merkez bölgelerinin dışında ortaya çıkan, ilmî olduğu kadar içtimaî ve siyasî gündemlere de sahip tecdid hareketlerinden birini temsil etmektedir. İslâmî ilimlerdeki çalışmalarının yanı sıra gerek kendi anlayışını meşrulaştıran bir İslâm tarihi inşa etme teşebbüsü, gerek hedeflediği âlim tipini yetiştirmek için yeni bir müfredat hazırlaması, gerekse talebeleriyle Yemen toplumunda söz sahibi olacak teşebbüslerde bulunan bir çevre meydana getirmesi,

onun sadece telif ve yargı işleriyle meşgul bir âlimden ziyade çok boyutlu bir tecdid hareketinin önderi olduğunu göstermektedir. Eser ve görüşleriyle M. Reşîd Rızâ gibi şahsiyetleri hayli etkilemişse de onu modern İslâm düşüncesinin erken öncülerinden biri diye niteleyen çalışmalar ciddi bir yanılgıya düşmektedir. Şevkânî, entelektüel seviyede Batılılaşma çabaları henüz kendi yaşadığı coğrafyaya girmemişken İslâm medeniyetinin kendine has dilini, meselelerini ve literatürünü kullanıp bu medeniyete yönelik önemli eleştiriler ortaya koymuştur. Şevkânî'nin hem öğrenim hayatının hem müctehid yetiştirmek için teklif ettiği müfredatın muhtevasını oluşturan metinler büyük ölçüde onun yaşadığı dönemde İslâm medeniyetinin ulaştığı noktayı temsil eden eserlerdir. Ancak temel iddiaları ehl-i hadîs Selefîliğini yansıtmakta ve çağdaşı olan diğer tecdid hareketleriyle mukayese edildiğinde eserlerinde görülen zâhirî temayüllerin daha kuvvetli olduğu anlaşılmaktadır. Yazıldıkları tarihler dikkate alınarak incelendiğinde Şevkânî'nin eserlerinde Hâdevî kültürünün izlerinin giderek azaldığı, buna karşılık ehl-i hadîs Selefîliğinin etkisinin arttığı görülmektedir. Söz konusu eğilim süreci içinde eserlerinde yer verdiği bazı görüşlerinin değiştiği anlaşılmaktadır. Kaynak, iddia ve üslûp açısından Vehhâbîlik'le arasında dikkat çekici paralellikler bulunmasına rağmen Şevkânî'yi bu hareketin bir parçası diye kabul etmek yanlış olur. Yemen Zeydî imâmetinin en önemli devlet adamlarından biri olarak Şevkânî, hem Vehhâbîler'e hem diğer devletlere ve siyasî hareketlere karşı kendi devletinin çıkarlarını gözeten bir tutum sergilemiştir.

Görüşleri. 1. Fıkıh. Şevkânî'nin fıkıh anlayışını belirleyen prensipler nasların zâhirine bağlılık, sahih senedli âhâd hadisi âyete denk bir delil değerinde sayma, ictihadın sürekliliğini ve taklidin reddini esas alma ve mezheplere karşı çıkma şeklinde özetlenebilir. Bu kabulleri onu hem Sünnî fıkıh mezheplerine hem de Hâdevîliğe karşı tavır almaya sevketmiştir. Fıkıh usulünün naslarla temellendirilmesi halinde fıkhın zandan büyük ölçüde uzaklaştırılabileceğini düşünen Şevkânî, naslarla doğrudan irtibatı bulunmayan her türlü usul meselesinin reddedilmesi gerektiğini ve birçok usul kaidesinin aslında re'y kaynaklı olup tartışılmadan kabul edildiğini ileri sürmekte, bu çerçevede kelâm, mantık ve dile dair terim ve meselelerin fıkıh usulünde yerinin bulunmadığını iddia etmektedir. Ona göre fıkıh usulü ictihad için gereken en önemli ilim sayılmasına rağmen mevcut haliyle tam aksi bir amaca hizmet etmekte ve müctehid yerine mukallid yetiştirmektedir. Nasların mefhum alanının klasik İslâm ilimlerinde ve özellikle fıkıhta anlaşılandan çok daha geniş olduğunu söyleyen Şevkânî'ye göre fıkıh ilminde çok defa naslarla hüküm verme imkânı varken Kur'an ve Sünnet'te hüküm bulunmadığı ileri sürülerek re'ye başvurulmuştur. Hadislerle ameli birtakım kayıtlarla sınırlandırdıklarını düşündüğü mezheplerin anlayışına karşı çıkan ve bir hadisin senedinin sıhhat şartlarını taşıdıktan sonra hiçbir gerekçe ile terkedilemeyeceğini düşünen Şevkânî bu çerçevede umûmü'l-belvâ, râvinin rivayetiyle amel etmemesi, amel-i ehl-i Medîne ve nassa ziyade gibi prensiplere dayanarak bazı âhâd rivayetlerle amel etmeyen Hanefî ve Mâlikîler'i eleştirir. Ona

göre fıkıh tarihinde mezheplerin ilmî gelenekleri içinde oluşmuş hadis eserlerine başvurulduğu ve hadis literatürü bir bütün olarak fıkıh çalışmalarının malzemesi haline getirilmediği için mezhep mensubu âlimler birçok hataya düşmüştür. Mürsel hadisin delil değerini reddeden Şevkânî, fiilî sünnetin vücûb ifade edemeyeceğini ve zayıf rivayetlerin birbirini desteklemesi durumunda birlikte hüccet olabileceğini kabul etmektedir. Sahâbî kavlinin ictihaddan ibaret bulunduğunu vurgulayıp icmâın hem vukuunun muhtemel olmadığını hem de mezhepleşme gibi etkenlerden ötürü sıhhatli bir şekilde gerçekleşemeyeceğini savunmaktadır. Müslümanların görüşlerinin bir meselede birleşmesi bu kişilerin meydana getirdiği topluluğa din sahasında teşrî‘ yetkisi vermez. Bir yandan icmâ edilen görüşlerin esasen ictihad ürünü sayıldığı için daha sonra ortaya çıkacak ictihadları nakzedemeyeceğini vurgulayan Şevkânî, diğer yandan icmâın tesbitinde Dâvûd ez-Zâhirî gibi kişilerin görüşlerinin dikkate alınmayacağını söyleyen Nevevî gibi müellifleri tenkit eder. Şevkânî, hem naslardan uzaklaşmayı hem de mezheplerin ve taklidin ortaya çıkışını re'y ile hareket etmenin sonucu diye görmektedir. Re'ye muhalefetini naslara ve ilk nesillerden aktarılan rivayetlere dayandırmakta, mezhep taassubu ve hîle-i şer'iyye gibi gelişmeleri re'y ile hareket etmenin birer neticesi olarak sunmakta ve Ehl-i kitabın dinlerini tahrif etmesiyle mezhep mensuplarının İslâm'ı aslından koparmalarının ortak sebebini re'yin teşkil ettiğini ileri sürmektedir. İbn Hazm'ın kıyas hakkındaki görüşlerine katıldığını söyleyerek fıkıh usulündeki illeti belirleme yollarının re'y kaynaklı olduğunu, re'yin ise dinde geçerli bir bilgi kaynağı sayılmadığını iddia edip kıyasa karşı çıkar. Ancak yine İbn Hazm gibi, fıkıh mezhepleri tarafından kıyas diye kabul edilen akıl yürütmelerin önemli bir kısmının kıyas olmayıp nassın mefhumu içinde yer aldığını vurgulayarak bu kıyaslar neticesinde elde edilen hükümleri benimser. İstihsana sert eleştiriler yönelten Şevkânî'nin istishâb, mesâlih-i mürsele ve örf delilleri hakkında açık bir şey söylememekle birlikte fürû eserlerinde bu delillerle istidlâlde bulunduğu görülmektedir.

İctihadın farz-ı kifâye olduğunu söyleyen Şevkânî, bir dönemden sonra müctehid gelmediğini ileri sürmenin bu dönemlerde yaşayan müslümanların tekfir edilmesi anlamına geldiğini düşünür. İctihad faaliyetinin kesintiye uğramasını, naslarla irtibatın koparılması ve müctehid imamların görüşlerinin nasların yerine geçirilmesi olarak görür. Bu durumu Kur'an ve Sünnet'in neshi diye niteler. Taklidin haram olduğunu vurgulayıp müctehid sayılmayanların takınması gereken tavrın delile uymak olduğunu söyler. Delile uymak bir âmmînin bir meselenin hükmünü müctehid bir âlime sorması, bu âlimin naslardaki ilgili hükmü ona anlatması, böylece onun bu hükümle amel etmesidir. Şevkânî, ictihadın ictihadı nakzedemeyeceğini öne sürerek bazı müctehidlerin mezhep imamı şeklinde nitelenmesine ve ictihadda tecezzîyi reddedip mutlak müctehidin bazı dönemlerde mevcut olmayabileceği anlayışına itiraz etmektedir. Müctehidin kendisini Asr-ı saâdet'te gibi görmesini ve vahye sanki ilk defa kendisi muhatap oluyormuş gibi araya hiçbir görüşü sokmamasını tavsiye eder.

Mezheplerin teşekkülünden sonra ortaya çıkan tahrîc ve tercih gibi fıkhî faaliyetleri mezhep imamlarının görüşlerinin nasların yerine ikame edilmesi olarak telakki eder. Mezhep mensupları arasında da her dönemde müctehidlerin çıktığını söyleyen Şevkânî bu bağlamda Mâlikîler'den İbn Abdülber, Kādî İyâz ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'yi, Şâfiîler'den İbn Abdüsselâm, İbn Dakīkul'îd, İbn Seyyidünnâs, Zeynüddin el-Irâkī, İbn Hacer el-Askalânî ve Süyûtî'yi; Hanbelîler'den Muvaffakuddin İbn Kudâme, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'yi müctehidlik mertebesine ulaşmalarına rağmen ictihadlarını açıklayamayan âlimler diye zikreder. Mezhep imamlarının merkeze alınıp sonraki dönemlerde ilmî seviyenin giderek düştüğünün kabul edilmesine karşı çıkarak bu devirlerde imamlarla aynı seviyede ve hatta onlardan üstün birçok âlimin geldiğini düşünür. Bu âlimlerden biri olarak İbnü'l-Vezîr'i zikreder ve onun hem fıkıh hem kelâm imamları ile yarışabilecek bir ilme sahip olduğunu söyler. Şevkânî fürû-i fıkıh eserlerinde bazan Hâdevî fıkhından, bazan icmâdan yahut dört Sünnî fıkıh mezhebinin ittifak ettiği görüşlerden ayrılmaktadır. Hâdevî fıkhına muhalefet ederek âdil ve Ehl-i beyt'ten imam bulunmasa da cuma namazının farz olduğunu, ezan ve kāmette "hayye alâ hayri'l-amel" ifadesinin okunmaması gerektiğini ve mukimken namazların özürsüz cemedilemeyeğini savunur. Dörtten fazla kadınla evlenilebileceği, ribâ hadisinde zikredilmeyen cinslerin zikredilenlere ilhak edilemeyeceği ve bid'î talâkın hüküm belirtmediği gibi görüşleri ise icmâa veya Sünnî fıkıh mezheplerinin ittifaklarına aykırı olarak nitelendirilmektedir.

2. Hadis. Yemen Zeydîliği içinde gelişen hadis merkezli ilim anlayışının temsilcilerinden biri olan Şevkânî bu çevrede Sünnî hadis kaynaklarının benimsenmesi için çalışmıştır. Zeydî kültüründe önemli yere sahip Ehl-i beyt muhabbetiyle Sünnî hadis kaynaklarının kabulünü birbirine zıt gören anlayışa karşı hayatı boyunca yoğun bir mücadele vermiş, gerek eserleri gerekse fetvalarında bir hadisin eṣ-Ṣaḥîḥayn gibi önemli Sünnî hadis kitaplarında yer almasını temel bir tercih sebebi olarak benimsemiştir. Müctehid olabilmek için öğrenilmesi gereken ilimlerin başında hadisin gelmesi gerektiğini düşünen Şevkânî'ye göre hadiste uzmanlık seviyesine diğer ilimlere kıyasla çok daha uzun bir çalışma sonucu ulaşılabilir. Özellikle kādılkudâtlığından önceki hayatı dikkate alındığında kendisinin de hadis ağırlıklı bir faaliyet içinde bulunduğu, verdiği derslerin büyük kısmının hadise dair olduğu görülmektedir. Hocalarından Sünnî hadis literatürünün birçok eserini okuyan Şevkânî'nin icâzetleri arasında ricâl eserlerinin azlığı dikkati çekmektedir. Ona göre Zeydîlik gibi Sünnî ilim geleneği de hadise yeterince önem vermemiştir. Nitekim kelâm ve fıkıh sahalarında senedi sahih kabul edilen hadisin tek başına yeterli delil teşkil etmesi anlayışı Sünnî ilim dünyasına hâkim olamadığı gibi bu dünyayı şekillendiren Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî gibi pek çok âlim de hadis alanına yeterince emek vermemiştir. Şevkânî'nin, senedi sahih hadislerin zâhir anlamlarıyla amel edilmesi gerektiğini benimseyip metin tenkidinden genellikle uzak durduğu anlaşılmaktadır. Erken dönem eserlerinde daha çok Zeydî çevrelerinde kullanılan zayıf

rivayetlere yer verirken bu eğiliminin sonraki çalışmalarında giderek azaldığı görülmektedir. Büyük ölçüde Süyûtî ve İbnü'l-Cevzî'den etkilendiği anlaşılan mevzû hadis çalışmaları çerçevesinde bazı rivayetlerin kendisinden önceki literatürde mevzû kabul edilmesini eleştirmiş ve bu tavrıyla Leknevî gibi âlimlerin eleştirilerine hedef olmuştur.

3. Tefsir. Şevkânî'nin tefsir çalışmalarının başlıca özellikleri, bu çalışmaların Mu'tezilî kaynaklardan beslenen Zeydî tefsir geleneğinden farklılığı çerçevesinde anlaşılabilmektedir. Mu'tezilî dirâyet tefsirlerine karşılık rivayet usulüne de yer vermeye çalışan Şevkânî bir yandan Kurtubî, İbn Kesîr ve Süyûtî gibi Sünnî İslâm dünyasının önemli tefsir âlimlerinin eserlerinden, diğer yandan Zeydî toplumunda Sünnî tefsir anlayışının önceki temsilcileri olan İbnü'l-Vezîr gibi âlimlerin çalışmalarından yararlanmıştır. Genellikle Zemahşerî ve İbn Atıyye üzerinden Mu'tezilî tefsirlere sık sık eleştiriler yönelten Şevkânî'nin Hz. Ali'nin imâmeti gibi birkaç noktada Şiî tefsir kültüründen etkilendiği görülmektedir. Şevkânî, esbâb-ı nüzûle yer veriş tarzında Süyûtî'yi takip etmiş, esbâb-ı nüzûl rivayetlerini değerlendirirken tarih alanındaki bilgi ve çalışmalarını da kullanmıştır. Ona göre Kur'an'ın i'câzını âyet ve sûreler arasındaki uyumda (münâsebâtü'l-âyât ve's-süver) aramak İslâm'ın esaslarına ve Kur'an'ın hususiyetlerine tamamen aykırıdır. Böyle bir uyumun insanlar tarafından kaleme alınmış metinlerde bile bulunabileceğini vurgulayan Şevkânî bir yandan bu konudaki eseriyle meşhur Bikāî'yi, diğer yandan bu anlayışa yakın duran ve ona eserlerinde yer veren Râzî ve Zemahşerî'yi eleştirir. Neshi reddedenlere karşı ağır ifadeler kullanır ve İsrâiliyat diye nitelenen rivayetleri şiddetle reddeder. Zaman zaman sened tenkidine tâbi tutmadan bazı zayıf rivayetlere yer verir. İstivâ ve kürsî gibi müteşâbih kelimelerin zâhir mânalarıyla anlaşılması gerektiği hususunda ehl-i hadîs Selefîliğini benimser. İctihad ve taklid hakkındaki iddialarını tefsirine de yansıtır. Şevkânî'nin, özellikle atalarının yolundan gitmekte ısrar eden müşriklerle din adamlarını tanrı edinen hıristiyanların durumunu mukallitlerin mezheplerine bağlı kalmadaki ısrarlarına benzetmesi dikkat çekmektedir.

4. Kelâm. Şevkânî, İslâm medeniyeti tarihi boyunca kazandığı muhteva açısından kelâm ilmine karşıdır. Hem Ehl-i sünnet'in hem de Mu'tezile'ye dayanan Zeydiyye'nin kelâmını temelsiz telakkiler bütünü diye gören Şevkânî, prensip olarak itikadî sahada akıl yürütmeye karşı çıkmamakla beraber kelâm ilminin akla dayalı bir disiplin sayıldığı görüşünü reddeder. Aklî istid-lâllerle kelâm meselelerinde ne kadar farklı sonuçlara varılabileceği hususunda örnekler verir. Ona göre kelâmın birçok meselesi hakkında akıl yürütmek mümkün olmadığı gibi bu meselelerin vazedilmesi ve tartışılması İslâm tarafından öngörülmemektedir. Öte yandan kelâm literatüründen haberdar olmamayı bir İslâm âlimi için doğru bulmamakta, fakat kelâm eserlerinin ancak ilim tahsilinin son merhalelerinde okunması gerektiğini söylemektedir. Şevkânî, ehl-i hadîs Selefîliğini hem görüş hem üslûp açısından ana hatlarıyla benimsemekle

beraber bazı meselelerde söz konusu çizgiden ayrılmaktadır. Nitekim Allah'ın sıfatlarının anlaşılmasında Selef'in yoluna uyulup herhangi bir te'vile gidilmemesi gerektiğini birçok yerde ifade etmesine rağmen hayatının farklı dönemlerine ait eserlerinde vech, yed, ulüv gibi haberî sıfatları te'vil ettiği görülmektedir. Esmâ-i hüsnânın naslarla bildirilen isimlerle sınırlı olmadığını düşünen Şevkânî, halku'l-Kur'ân meselesinde hem ehl-i hadîsin hem Mu'tezile'nin görüşünü reddederek bu konuda tavır almayı doğru bulmayan anlayışı (vâkıfiyye) benimsediğini ima etmekte ve Hanbelîler'in bu hususta kendi görüşlerini benimsemeyenlere karşı gösterdikleri tavrı eleştirmektedir. Kaderin sebeplere bağlı olarak değişebileceğini söylemekte ve insanın biri mutlak, diğeri mukayyet iki eceli bulunduğunu öne sürmektedir. Amelin imandan cüz olduğu ve imanın artıp eksilebileceği anlayışını kabul eden Şevkânî, şirk kavramı hakkında İbn Teymiyye çizgisini takip etse de peygamberlerin ve sâlih kimselerin hem şahısları hem de sâlih amelleri ve dualarıyla tevessülde bulunmayı câiz görmektedir. Ona göre kabir ziyaretlerinde ihtiyaçlarını arzeden ve adakta bulunan kişiler Câhiliye Arapları'na nisbetle daha koyu bir dalâlet içindedir; zira bunlar, o dönemde bile putlara atfedilmeyen kudret ve yüce özellikleri kabirlere izâfe etmektedir. Şevkânî, Zeydiyye'den farklı şekilde Ehl-i beyt kavramının Hz. Peygamber'in eşlerini de kapsadığı, halifenin Kureyş'in herhangi bir koluna mensup olabileceği, açıkça küfür içinde bulunduğunu ortaya koymamak, ehl-i kıble olmak ve Allah'a isyanı emretmemek şartıyla devlet başkanına isyanın câiz sayılmadığı ve Hulefâ-yi Râşidîn'in hilâfete geliş sırasının aynı zamanda onların arasındaki fazilet derecesini gösterdiği kanaatini taşımaktadır.

5. Tasavvuf. Tasavvufun çıkış noktasının İslâm'ın esaslarına uygun bulunduğunu kabul eden Şevkânî, kerametin hak olduğunu sahâbîlerin kerametlerinden örnekler vererek ispat etmeye çalışmakta ve erken dönem tasavvufundaki bazı zâhid simaları saygıyla anmaktadır. ona göre zühd ve takvânın anlam değiştirip tasavvuf halini alması İslâm tarihindeki en tehlikeli dönüşümlerin başında gelmektedir. Çünkü fıkıh mezheplerinin teşekkülü ve mezhep taassubunun yayılması yalnızca amel sahasıyla ilgili birtakım bid'atları ortaya çıkarmışken tasavvuf ve tarikatların oluşumu tevhid inancını zedeleyen muhtelif unsurları beraberinde getirdiğinden müslümanların itikadını tehdit etmektedir. Şevkânî, tasavvuf düşüncesi tarafından mânaları yeniden şekillendirilmiş birçok kavramın İslâm'a muhalif anlayışların yansıması olduğunu öne sürmektedir. Mümini zayıflatan ve tayyibi terketmeyi gerektiren tasavvufî zühdü bid'at diye nitelediği gibi peygamberlerin ve ulemânın örnek hayatlarıyla bağdaşmayan ve topluma yarar sağlamayı ortadan kaldıran uzlete de karşı çıkar. Öte yandan riyâzet yoluyla hârikulâde gibi görülen haller meydana getirmeyi İslâm'a tamamen aykırı bulur ve bu hallerin keramet kabul edilmesine itiraz eder. Riyâzet sonucu ortaya çıkan hallerin tabiat kanunları gibi kurallı bir oluşum niteliği taşıdığını vurgulayan Şevkânî, Hint kültürünün yoga kavramını gündeme getirip İslâm dışı toplumlarda geliştirilmiş vasıtalar sonucunda görülen hârikulâdeliklerin riyâzetin

rahmânî sayılmadığına delil teşkil ettiğini öne sürer. Ona göre sürekli ibadetle meşgul olmalarıyla tanınan bazı sûfî gruplar bir yandan İslâm'ın esaslarına muhalefet etmekte, diğer yandan çok ibadet eden Hâricîler'e benzemektedir. Şevkânî vahdet kavramını üçe ayırmış, vahdet-i şühûd ve vahdet-i kusûdun hak, vahdet-i vücûdun ise hem şeriata hem akla aykırı olduğunu vurgulamıştır. Vahdet-i vücûd anlayışını küfür diye niteleyen Şevkânî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve İbn Seb'în gibi kişilerin eserlerine ağır eleştiriler yöneltmekte ve tasavvuf tarihinde ortaya çıkan birçok gelişmenin şeriat hükümlerini devre dışı bırakmayı amaçladığını iddia etmektedir.

Etkileri. Şevkânî, modern dönem İslâm dünyasında eserleri en çok rağbet gören ve kendisine en çok atıfta bulunulan isimlerden biridir. Onun görüşleri ve eserleri erken devir modern İslâm düşüncesinin en önemli tarihî kaynakları arasında yer almaktadır. Özellikle ictihad çerçevesindeki tartışmalarda sürekli gündeme getirilen Şevkânî birçok modern müellif tarafından müctehid, muslih, müceddid gibi sıfatlarla nitelendirilmiştir. 1. Yemen'deki Etkileri. Şevkânî'nin Yemen'in siyasal ve entelektüel hayatı üzerinde gerek Osmanlılar'ın Yemen'de ikinci defa hâkimiyet kurduğu yıllarda gerek Hamîdüddin imâmeti döneminde gerekse 1962 ihtilâli sonrasında çok boyutlu ve derin etkileri görülmektedir. Daha öncelere uzanmakla birlikte genellikle İbnü'l-Vezîr'le başladığı ifade edilen ve Şevkânî tarafından zirveye taşınan hareket, Zeydî mezhebini ve toplumunu Sünnî dünyasına daha çok yaklaştırarak Yemen Zeydî çevresinde Sünnî kaynak ve usul anlayışını büyük ölçüde hâkim kılmış, İslâmî ilimler müfredatında köklü değişiklikler meydana getirmiş, ilim dünyasında yeni kavram ve kurumlar ortaya çıkarmıştır. Şevkânî'nin öğrencilerinin siyasî ve ilmî sahada elde ettikleri hâkimiyet, Osmanlılar'ın Yemen'e Tanzimat ve Mecelle ile taşımaya çalıştıkları ıslahat faaliyetlerinin sonuçlarını doğrudan etkilemiştir. Hamîdüddin imâmeti devrinde de birçok önemli makamı ellerinde bulunduran Şevkânî'nin öğrencilerinden bazıları aynı zamanda kendini göstermeye başlayan modern Yemen milliyetçiliğini ilk defa dile getiren kişiler arasında yer almıştır. Şevkânî 1962 ihtilâliyle kurulan Cumhuriyet'in bürokrat ve aydınlarınca da benimsenmiş ve 1000 yılı aşkın süredir Yemen'de kurumsal varlığını sürdüren Zeydî imâmetinin doktrinel meşruiyetini ortadan kaldırmak için yine onun ismi ve görüşleri öne çıkarılmıştır. İhtilâl sonrasında Şevkânî'nin Yemen birliğini kurmak için gayret eden öncülerden biri olduğu iddia edilmiş, çeşitli cadde, meydan ve resmî binalara adı verilmiştir. Şevkânî'nin fıkhî anlayış ve görüşlerinin modern Yemen medenî hukukunu da etkilediği anlaşılmakta, gerek 1979 Yemen Medenî Kanunu'nda gerekse Yemen'in resmî fetva kurumlarının çalışmalarında onun yaklaşımlarının benimsendiği görülmektedir. Şevkânî'nin görüşleri sadece Yemen'in fizikî coğrafyasını teşkil eden bölgesinde değil Zengibar gibi Yemen'in kültürel etkisi altında kalan Afrika ve Hint Okyanusu'ndaki bazı bölge ve adalarda da etkili olmuştur. 2. Yemen Dışındaki Etkileri. Şevkânî'nin İslâm dünyasında tanınması özellikle M. Reşîd Rızâ ve Sıddîk Hasan Han'ın faaliyetleri sayesinde gerçekleşmiştir. Bir ıslah hareketi için gerekli

zemini oluşturduklarını düşündüğü en önemli simalar arasında Şevkânî'yi de zikreden ve onu müceddidler arasında gösteren Reşîd Rızâ Neylü'l-evṭâr'ı en iyi ahkâmü'l-hadîs, İrşâdü'l-fuḥûl'ü de en iyi fıkıh usulü kitaplarından biri diye nitelemektedir. Reşîd Rızâ'nın yaklaşımları, Şevkânî'nin bazı eserlerinin hayli erken sayılabilecek bir dönemde yayımlanmasını ve İslâm dünyasının merkezî bölgelerinde hızla tanınmasını sağlamıştır. Şevkânî'nin öğrencilerinden Abdülhak b. Fazlullah Benâresî ve Hüseyin (Hasan) b. Muhsin es-Seb'î el-Ensârî'nin öğrencisi olan Sıddîk Hasan Han onun düşünce ve eserlerini Hindistan'a taşımıştır. Sıddîk Hasan Han, Şevkânî'nin çeşitli eserleri üzerine şerh ve ihtisarlar kaleme alıp Hindistan'daki modern Selefîliğin Şevkânî'nin eserleri çerçevesinde teşekkül etmesini sağlamıştır. Modern İslâm düşüncesinin önde gelen simalarıyla klasik İslâm medeniyetindeki ilim geleneğinin ana damarını savunan müellifler arasındaki tartışmalarda Şevkânî kendisine en çok atıfta bulunulan kişilerden biri olmuştur. Nitekim gerek Zâhid Kevserî ile Muhammed Abduh'un talebeleri gerekse Abdülhay el-Leknevî ile Sıddîk Hasan Han arasında geçen tartışmaların başlıca konularından biri Şevkânî'nin görüşlerinin ilmî değeridir. Öte yandan Vehhâbî hareketine mensup bazı müellifler Şevkânî'nin görüşleriyle bu hareket arasındaki benzerliklerden yola çıkarak onu Vehhâbî önderlerin içinde tanıtmaya gayret etmiş, böylece Arap yarımadasının Yemen dışında kalan kısmında da Şevkânî'nin benimsenmesini sağlamıştır.

Eserleri. Şevkânî aşağıda kaydedilenler dışında akîde, fıkıh, tefsir ve hadise, Arap diline ve mantığa dair çeşitli risâlelerini el-Fetḥu'r-rabbânî min fetâva'l-İmâm eş-Şevkânî ismiyle bir araya getirmeye çalışmıştır. Bu mecmuanın bazı kısımları kaybolmuşsa da Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk başkanlığında bir grup tarafından tamamlanarak 218 risâleden oluşan on iki cilt halinde neşredilmiştir (San'a 1402/2002). Eserlerinde bir yandan otuz yaşına varmadan mutlak ictihad derecesine ulaştığını, diğer yandan çalışmalarının doğruyu yanlıştan ayırt edici bir kıstas olduğunu çeşitli vesilelerle vurgulayan Şevkânî, muhaliflerini eleştirirken bazan hayli sert ifadeler kullanan ve özgüvenini muhataplarına hissettiren bir üslûba sahiptir. A) Fıkıh. 1. İrşâdü'l-fuḥûl* ilâ taḥḳīḳi'l-ḥaḳ min ʿilmi'l-uṣûl. Şevkânî'nin geç dönem çalışmalarından olup kendi görüşlerini de eklediği karşılaştırmalı bir fıkıh usulü eseri niteliğindedir (Kahire 1327, 1347, 1356). 2. es-Seylü'l-cerrârü'l-mütedeffiḳ ʿalâ ḥadâʾiḳi'l-Ezhâr. 1235'te (1820) tamamlanan eser Şevkânî'nin en önemli fürû-i fıkıh çalışması kabul edilmektedir (I-II, Kahire 1971; nşr. Mahmûd İbrâhim Zâyid, I-IV, Beyrut 1405/1985). İmam İbnü'l-Murtazâ'nın Kitâbü'l-Ezhâr fî fıḳhi'l-eʾimmeti'l-eṭhâr'ı üzerine yazılmış bir şerh olmakla birlikte yer yer ağır ifadelerle metinde benimsenen görüşlerin eleştirisinin yapıldığı bu eser için İbn Herîve es-Semâvî, el-Ġuṭamṭamü'z-zeḫḫârü'l-mütedeffiḳ ʿalâ ḥadâʾiḳi'l-ezhâr li-yüṭahhirahû min ricsi's-Seyli'l-cerrâr adıyla bir reddiye kaleme almıştır. Eseri, Hasan b. Ahmed Âkiş ez-Zamdî Nüzhetü'l-ebṣâr mine's-Seyli'l-cerrâr ve Abdurrahman b. Muhammed el-Amrânî Muḫtaṣarü's-Seyli'l-cerrâr adıyla ihtisar etmiştir. 3. el-Ḳavlü'l-müfîd fî

edilleti'l-ictihâd ve't-taḳlîd. Şevkânî'nin ictihad ve taklid hakkındaki görüşlerini en geniş çerçevede ele aldığı eseridir. İbn Kayyim el-Cevziyye'nin İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn'inden önemli ölçüde faydalanıldığı anlaşılan eserin birçok baskısı bulunmaktadır (Kahire 1340, 1347, 1411/1991). 4. ed-Dürerü'l-behiyye fi'l-mesâʾili'l-fıḳhiyye (Tanta 1408/1987, 1991; Riyad 1413/1992). 1217'de (1802) tamamlanan bu muhtasar fürû-i fıkıh eseri üzerine müellif ed-Derâri'l-muḍıyye şerḥu'd-Düreri'l-behiyye, oğlu Ahmed b. Muhammed es-Sümûtü'ẕ-ẕehebiyyetü'l-ḥâviye li'd-Düreri'l-behiyye ve Sıddîk Hasan Han er-Ravżatü'n-nediyye şerḥu'd-Düreri'l-behiyye adlarıyla şerhler yazmıştır.

B) Hadis. 1. Neylü'l-evṭâr şerḥu Münteḳa'l-aḫbâr. Mecdüddin İbn Teymiyye'nin ahkâm hadislerini bir araya getirdiği Münteḳa'l-aḫbâr min eḥâdîs̱i seyyidi'l-aḫyâr adlı kitabının şerhi olup 1793-1797 yılları arasında kaleme alınmıştır. 1297'deki (1880) ilk baskısından sonra birçok defa basılan eserde müellifin İbn Hacer'in Fetḥu'l-bârî ve Telḫîṣü'l-ḥabîr'i ile Nevevî'nin el-Minhâc'ından önemli ölçüde yararlandığı anlaşılmaktadır. Şevkânî'nin ilk dönem eserlerinden olduğu için Hâdevî görüşlerinin sonrakilerine göre daha fazla yer aldığı kitabı İbrâhim İbrâhim Hilâl Nüzûlü meni'tteḳā bi-keşfi aḥvâli'l-Münteḳā, Halîl Abdurrahman Ak Muḫtaṣaru Neyli'l-evṭâr ve Faysal b. Abdülazîz Mübârek Bustânü'l-aḫbâr adıyla ihtisar etmiştir. 2. el-Fevâʾidü'l-mecmûʿa* fi'l-eḥâdîs̱i'l-mevżûʿa. Müellifin, mevzû hadis sahasında daha önce yazılan eserleri bir araya getirmek amacıyla 1248'de (1832) kaleme aldığı bu eser (1303; Kahire 1380/1960) Mehmet Emin Akın tarafından Mevzu Hadisler ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Ankara 2006). 3. İrşâdü'l-ġabî ilâ meẕhebi Ehli'l-beyt fî ṣaḥbi'n-nebî. Sahâbeye beddua ve hakaret etmeye Ehl-i beyt'e mensup âlimlerin de karşı olduğunu göstermek maksadıyla yazılmıştır (Amman 2006). 4. Tuḥfetü'ẕ-ẕâkirîn bi-ʿUddeti'l-Ḥıṣni'l-ḥaṣîn min kelâmi seyyidi'l-mürselîn. İbnü'l-Cezerî'nin zikir ve dua ile ilgili hadisleri derlediği eserinin tahrîc ağırlıklı şerhidir (Kahire 1350, 1381; Beyrut 1988). 5. Derrü's-seḥâbe fî menâḳıbi'l-ḳarâbe ve'ṣ-ṣaḥâbe. Şevkânî'nin büyük ölçüde Mecmaʿu'z-zevâʾid ve Kenzü'l-ʿummâl'den faydalanıp kaleme aldığı anlaşılan bu eserinde sahâbe, Ehl-i beyt, tâbiîn ve sonraki nesillere mensup bazı kişilerin fazilet ve menkıbeleri ele alınmaktadır (Dımaşk 1984, 1411/1990). 6. Ḳaṭrü'l-velî ʿalâ ḥadîs̱i'l-velî. “Kim benim bir velîme düşmanlık ederse ona savaş ilân ederim” meâlindeki hadisin (Buhârî, “Riḳāḳ”, 38) şerhi mahiyetindeki eserde gerçek velînin kimler olduğu, velâyet makamına nasıl ulaşılacağı, sahâbeden itibaren velîlerin gösterdiği kerametler gibi konuların yanı sıra mukallidlere yönelik eleştiriler ve hîle-i şer'iyyelerin yanlışlığı gibi meseleler de işlenmektedir (Kahire 1969). 7. Veblü'l-ġamâm ḥâşiye ʿalâ Şifâʾi'l-evâm. Emîr Ebû Tâlib Hüseyin b. Bedreddin'e ait Şifâʾü'l-evâm fî eḥâdîs̱i'l-aḥkâm li't-temyîz beyne'l-ḥelâl ve'l-ḥarâm isimli ahkâm hadisleri şerhine yazılan hâşiye olup Şifâʾü'l-evâm ile birlikte üç cilt halinde basılmıştır (1996).

C) Akaid. 1. ed-Dürrü'n-nażîd fî iḫlâṣi kelimeti't-tevḥîd. Kadı Muhammed b. Ahmed Meşham'ın peygamberler, velî-ler ve büyük insanlarla tevessülün hükmünü sorması üzerine 1214 (1799) yılında kaleme alınmıştır (Kahire 1340, 1343; Riyad 1414/1994). 2. et-Tuḥaf fi'l-irşâd ilâ meẕhebi's-Selef. 1228'de (1813) yazılan eserde Allah'ın zât ve sıfatları hakkındaki yorumlar arasında en isabetlisinin Selef'e ait görüş olduğu ispata çalışılmaktadır. 3. Tenbîhü'l-efâżil ʿalâ mâ verade fî ziyâdeti'l-ʿumri ve nuḳṣânihî mine'd-delâʾil. Kaderin değişebilirliği ve ömrün uzayıp kısalabileceğine dair bir eseridir (San'a 1990). Şevkânî'nin kelâm sahasında dikkat çeken eserleri arasında el-ʿİḳdü'ṡ-ṡemîn fî iṡbâti veṣâyeti emîri'l-müʾminîn, el-Muḫtaṣarü'l-bedîʿ fi'l-ḫalḳi'l-vasîʿ, el-Ḳavlü'ṣ-ṣâdıḳ fî imâmeti'l-fâsıḳ, Şerḥu'ṣ-ṣudûr fî taḥrîmi refʿi'l-ḳubûr, Baḥṡün fî enne icâbete'd-duʿâʾ lâ yünâfiʿ sebḳa'l-ḳażâʾ ve Keşfü'l-estâr fî ibṭâli men ḳāle bi-fenâʾi'd-dâr zikredilebilir.

D) Diğer Eserleri. 1. Fetḥu'l-ḳadîr* el-câmiʿ beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ʿilmi't-tefsîr. Modern dönemin en yaygın tefsirleri arasındadır. Şevkânî'nin ayrıca her birinde farklı bir âyeti tefsir ettiği ondan fazla risâlesi bulunmaktadır (I-V, Kahire 1349-1351). 2. el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ* bi-meḥâsini men baʿde'l-ḳarni's-sâbiʿ. Müctehid olarak nitelenebilecek kişilerin VII. (XIII.) yüzyıl ve sonrasında da yaşamış olduğunu göstermek amacıyla kaleme alınmıştır (I-II, Kahire 1348). 3. İtḥâfü'l-ekâbir bi-isnâdi'd-defâtir. Şevkânî'nin hocaları, öğrencileri ve icâzet aldığı eserleri hakkındadır (Haydarâbâd 1328; Beyrut 1999). 4. Dîvânü'ş-Şevkânî eslâkü'l-cevher (Dımaşk 1402/1982). Şevkânî'nin oğlu Ali tarafından derlenen şiirlerinden oluşmaktadır. 5. Edebü'ṭ-ṭaleb ve müntehe'l-ereb. Müellifin çeşitli amaçlara yönelik eğitim çalışmaları için İslâm ilimleri merkezli müfredatlar sunduğu ve bu çerçevede kendi tecrübelerini anlattığı eseridir (Beyrut 1402/1982, 1421/2000). 6. ed-Devâʾü'l-ʿâcil li-defʿi'l-ʿadüvvi'ṣ-ṣâʾil (Kahire 1343, 1348; er-Resâʾilü's-selefiyye içinde, Beyrut 1991). Şevkânî'nin Yemen toplumunda gördüğü problemleri ve teklif ettiği çözüm yollarını işleyen eseridir. 7. İrşâdü'ṡ-ṡiḳāt ilâ ittifâḳi'ş-şerâʾiʿ ʿale't-tevḥîd ve'n-nübüvve ve'l-meʿâd. Bu risâlede tevhid, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve âhiretin varlığı üç ilâhî dinin kaynaklarından hareketle ispat edilmeye çalışılmakta, yahudi düşünürü İbn Meymûn âhiretle ilgili görüşlerinden dolayı eleştirilmekte ve İbn Sînâ'nın bu konuda onun görüşlerini benimsediği iddia edilmektedir (Beyrut 1404/1984).

Şevkânî hakkında ilk eser talebesi olan Muhammed b. Hasan ez-Zimârî'nin Kitâbü't-Tiḳṣâr fî cîdi ʿallâmeti'l-eḳālîm ve'l-emṣâr'ı olup müellif burada Şevkânî'nin hocalarını ve talebelerini geniş bir şekilde ele almaktadır. Şevkânî'ye dair kaleme alınan ilk modern akademik çalışmaların Ahmed Hâfız el-Hakemî'nin eş-Şevkânî edîben ve şâʿiren (1977), İbrâhim İbrâhim Hilâl'in el-İmâmü'ş-Şevkânî ve'l-ictihâd ve't-taḳlîd (Kahire 1979) adlı eserleri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Hüseyin b. Abdullah el-Amrî'nin el-İmâmü'ş-Şevkânî: Râʾidü ʿaṣrih (Beyrut 1990), Kāsım Muhammed Gālib eş-Şercî'nin el-İmâmü'ş-Şevkânî: ʿAṣruhû ve fikruh (Beyrut 1988),

Şa‘bân Muhammed İsmâil’in el-İmâmü’ş-Şevkânî ve menhecühû fî uṣûli’l-fıḳh (Devha 1989), Ziyâd Ali’nin el-Fikrü’s-siyâsî ve’l-ḳānûnî ʿinde’ş-Şevkânî (Beyrut 1999) ve Halîme Bûkerûşe’nin Meʿâlimü tecdîdi’l-menheci’l-fıḳhî nümûẕecü’ş-Şevkânî (Devha 2002) isimli çalışmaları modern Şevkânî literatürünün önemli eserleri arasındadır. XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren değişik İslâm ülkelerinde hakkında onlarca doktora ve yüksek lisans çalışması yapılan Şevkânî’ye dair Türkiye’de Adil Yavuz doktora, Hasan Arslan, Yakup Bıyıkoğlu ve Nail Okuyucu yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Batı’daki çalışmalar arasında dikkat çeken Bernard Haykel’in Revival and Reform: The Legacy of Muḥammed al-Shawkānī adlı eserinde Şevkânî’nin hayatı ve çalışmalarını çevreleyen tarihî şartlar ayrıntılı biçimde ele alınmakla birlikte onun görüşleri ve katkıları yüzeysel bir şekilde anlatılmaktadır. San‘a Üniversitesi’nin 1990’da düzenlediği Şevkânî sempozyumunda sunulan tebliğlerden bazıları Dirâsât Yemeniyye dergisinde yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Şevkânî, Neylü’l-evṭâr (nşr. İsâmüddin es-Sabâbetî), Kahire 1426/2005, I, 11-12; a.mlf., es-Seylü’l-cerrâr (nşr. M. Subhî Hasan Hallâk), Dımaşk-Beyrut 1426/2005, I, 88, 143, 177, 351; II, 596; a.mlf., Fetḥu’l-ḳadîr, I, 12, 13, 272; III, 397; V, 440; a.mlf., el-Fetḥu’r-rabbânî min fetâva’l-İmâm eş-Şevkânî (nşr. M. Subhî Hasan Hallâk), San‘a 1423/2002, V, 2595, 2610; a.mlf., Baḥsün fî kevni aʿẓami esbâbi’t-teferruḳ fi’d-dîn hüve ʿilmü’r-reʾy (el-Fetḥu’r-rabbânî içinde), V, 2441-2464; a.mlf., Buġyetü’l-müstefîd fi’r-red ʿalâ men enkera’l-ʿamele bi’l-ictihâd min ehli’t-taḳlîd (a.e. içinde), V, 2265, 2268, 2275; a.mlf., et-Teşkîk ʿale’t-tefkîk li-ʿuḳūdi’t-teşkîk (a.e. içinde), V, 2111-2160; a.mlf., Veblü’l-ġamâm ḥâşiye ʿalâ Şifâʾi’l-evâm, [baskı yeri yok] 1416/1996 (Cem‘iyyetü ulemâi’l-Yemen), II, 168-169; a.mlf., ed-Derâri’l-muḍıyye şerḥu’d-Düreri’l-behiyye (nşr. M. Subhî Hasan Hallâk), San‘a 1414/1993, I, 165; a.mlf., eṣ-Ṣavârimü’l-ḥıdâdü’l-ḳāṭıʿa li-ʿalâʾiḳi maḳālâti erbâbi’l-ittiḥâd (nşr. M. Subhî Hasan Hallâk), San‘a 1411/1990, s. 32, 37; a.mlf., ed-Dürrü’n-nażîd fî iḫlâṣi kelimeti’t-tevḥîd (er-Resâʾilü’s-selefiyye fî iḥyâʾi sünneti ḫayri’l-beriyye [nşr. Hâlid Abdüllatîf] içinde), Beyrut 1411/1991, s. 1-47; a.mlf., et-Tuḥaf fî meẕâhibi’s-selef (nşr. Selîm b. Abdülhâdî - Ali Hasan Ali Abdülhamîd), Desûk 1409/1988, s. 39-48; Leknevî, İbrâzü’l-ġayyi’l-vâḳıʿ fî Şifâʾi’l-ʿay: Naḳdü evhâmi Ṣıddîḳ Ḥasan Ḫân (nşr. Salâh M. Ebü’l-Hac), Amman 1421/2000, s. 18-19; a.mlf., Ẓaferü’l-emânî (nşr. Takıyyüddin Nedvî), Dübey 1995, s. 484; Sıddîk Hasan Han, Ebcedü’l-ʿulûm, Beyrut 1978, III, 201-205; Muhammed b. Hasan ez-Zimârî, Ḥayâtü’l-İmâm eş-Şevkânî: Kitâbü’t-Tiḳṣâr fî cîdi zamâni ʿallâmeti’l-eḳālîm ve’l-emṣâr şeyḫü’l-İslâm Muḥammed b. ʿAlî eş-Şevkânî (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva‘), San‘a 1990; Serkîs, Muʿcem, I, 1160; Ahmed Emîn, Züʿamâʾü’l-ıṣlâḥ fi’l-ʿaṣri’l-ḥadîs̱, Beyrut, ts. (Dârü’l-kitâbi’l-Arabî), s. 22; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü’l-ḫavâṭır, VII, 240; M. Zâhid Kevserî, Maḳālât, Kahire, ts. (Matbaatü’l-envâr), s. 64, 218, 337; a.mlf., Muḳaddimât, Dımaşk-Beyrut 1997, s. 405; İbrâhim İbrâhim Hilâl, el-İmâmü’ş-Şevkânî ve’l-ictihâd ve’t-taḳlîd, Kahire 1979, s. 9; a.mlf., Min Nuḳati’l-iltiḳāʿ beyne’l-imâmeyn Muḥammed ʿAbduh ve’l-İmâmi’ş-Şevkânî, Kahire 1987; Ahmed Hüseyin Şerefeddin, Târîḫu’l-fikri’l-İslâmî fi’l-Yemen, Riyad 1400/1980, s. 204; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü’l-fehâris, I, 409; Abdülazîz el-Mekâlih, Ḳırâʾe fî fikri’z-Zeydiyye ve’l-Muʿtezile, Beyrut 1982, s. 224; M. Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsîr ve’l-müfessirûn, Kahire 1405/1985, II, 273-287; Abdülganî Ḳāsım Ġālib eş-Şercî, el-İmâmü’ş-Şevkânî ḥayâtühû ve fikrüh, Beyrut 1988; Hüseyin b. Abdullah el-Amrî, Miʾetü ʿâm min târîḫi’l-Yemeni’l-ḥadîs̱, Dımaşk 1988, s. 62-65; a.mlf., el-İmâm eş-Şevkânî: Râʾidü ʿaṣrih, Beyrut 1411/1990, tür.yer.; a.mlf., “Ḥareketü’t-tecdîd ve’l-ıṣlâḥ fi’l-Yemen fi’l-ʿaṣri’l-ḥadîs̱”, el-İctihâd, sy. 9, Beyrut 1990, s. 175-193; Şa‘bân M. İsmâil, el-İmâmü’ş-Şevkânî ve menhecühû fî uṣûli’l-fıḳh, Devha 1989, s. 49; Abdullah Nûmsûk, Menhecü’l-imâmi’ş-Şevkânî fi’l-ʿaḳīde, Beyrut 1994, s. 33, ayrıca bk. tür.yer.; B. Haykel, “al-Shawkânî and the Jurisprudental Unity of Yemen”, Le Yemen, passé et present de l’unité, Provence 1994, s. 53-65; a.mlf., “Reforming Islam by Dissolving The Madhâhib: Shawkânî and his Zaydî Detractors in Yemen”, Studies in Islamic Legal Theory (ed. B. Weiss), Leiden 2002, s. 352; a.mlf., Revival and Reform in Islam: The Legacy of Muhammad el-Shawkānī, Cambridge 2003, tür.yer.; a.mlf., “Rebellion, Migration or Consultative Democracy? The Zaydis and their Detractors in Yemen”, el-Mesâr, I/1, McLean 2000, s. 38-40; a.mlf., “ʿUlemâʾü ehli’l-ḥadîs̱ ʿinde Zeydiyyeti’l-Yemen”, a.e., II/2 (2001), s. 50-53; Semîr Hüsnî Hüseyin Ebû Seyf,

el-İmâm eş-Şevkânî ve menhecühû fi'l-fıḳhi'l-İslâmî min ḫilâli kitâbihi's-Seyli'l-cerrâr (yüksek lisans tezi, 1997), el-Câmiatü'l-Ürdüniyye 1997, s. 131, 143; İsmâil b. Ali el-Ekva', ez-Zeydiyye neşʾetühâ ve muʿteḳadâtühâ, [baskı yeri yok] 1421/2000, s. 40-58; Nail Okuyucu, Şevkânî'nin Fıkıh Tarihi Anlayışı ve Mezheblere Bakışı (yüksek lisans tezi, 2008), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 102-108; Muhammed b. Muhammed Zebâre, Neylü'l-vaṭar min terâcimi ricâli'l-Yemen fi'l-ḳarni's-sâlis ʿaşer, San'a, ts. (Merkezü'd-Dirâsât ve'l-ebhâsü'l-Yemeniyye), I-II, tür.yer.; R. Peters, "Idjtihad and Taqlid in 18th and 19th Century Islam", WI, XX/3-4 (1980), s. 138; Hamed el-Câsir, "el-İmâm Muḥammed b. ʿAlî eş-Şevkânî ve mevḳıfühû mine'd-daʿveti's-selefiyyeti'l-ıṣlâḥiyye", ed-Dirʿiyye, III/10, Riyad 2000, s. 13-19; III/11-12 (2000-2001), s. 16-21.

Eyyüp Said Kaya - Nail Okuyucu

SİNDÎ, Muhammed Âbid (محمّد عابد السندي) Muhammed Âbid b. Ahmed Alî b. Muhammed Murâd el-Eyyûbî el-Ensârî es-Sindî (ö. 1257/1841) Hanefî fakihi ve muhaddis.

1190 (1776) yılında Sind bölgesinde Haydarâbâd'ın kuzeyindeki Siyven kasabasında doğdu. Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin soyundan gelen ve ilim geleneğini uzun nesiller boyu sürdürmüş olan bir aileye mensuptur. Şeyhülislâm lakabıyla anılan dedesi Muhammed Murâd ailesiyle birlikte 1190'lı (1776) yıllarda Hicaz'a göç etti ve Cidde'ye yerleşti. Muhammed Âbid babasının 1202 (1787) yılında vefatından birkaç yıl sonra amcası Muhammed Hüseyin ile birlikte Yemen'e giderek Hudeyde'ye yerleşti. Uzun süre Zebîd'de kaldı, kadılık yaptı. Özellikle fıkıh ve diğer İslâmî ilimler yanında tıp ilmindeki bilgi ve becerisiyle de şöhret kazanan amcasından ve daha sonra Hicaz ve Yemen âlimlerinden ders aldı. Amcasının tıp bilgisinden geniş ölçüde faydalanan Sindî, Muhammed Mü'min ed-Deylemî el-Mâzenderânî tarafından Safevî Hükümdarı Şah Süleyman zamanında (1666-1694) Farsça kaleme alınan Tuḥfetü'l-müʾminîn adlı tıp eserini Yemen'e ilk getiren kişi olarak tanınır. Bu konudaki şöhreti sayesinde 1213 (1798) yılında Yemen hâkimi İmam Mansûr-Billâh tarafından San'a'ya çağrıldı. Burada tabiplik yaptı. Bu sırada Muhammed b. Ali eş-Şevkânî ile tanıştı ve Esîrüddin el-Ebherî'nin Hidâyetü'l-ḥikme adlı eseri ve Kādî Mîr Meybüdî şerhi üzerine verdiği derslerine katıldı. Şevkânî ile ilişkisi daha sonra devam etti. İmam tarafından kendisine dolgun bir maaş bağlandı ve aynı yıl Hudeyde'ye döndü. Mansûr-Billâh ve onun ardından Mütevekkil ve Mehdî dönemlerinde birçok defa San'a'ya gidip geldi. Bu arada İmam Mansûr'un vezirlerinden birinin kızıyla evlendi. 1232'de (1817) Yemen imamı tarafından elçi olarak Mehmed Ali Paşa'ya hediyeler sunmak üzere Mısır'a gönderildi. Yemen'de Sünnî ulemâ ile Zeydî ilim çevreleri arasında birinci Osmanlı hâkimiyetinin sona erdiği ve Zeydî hâkimiyetinin başladığı XVII. yüzyılın ortalarından itibaren beliren ve bu dönemde yoğunlaşan ilişkiler sayesinde geniş bir etkileşim ağı oluşmuştu. Muhammed Âbid bu çevrelerle hem öğrenci hem hoca olarak geniş ilişkiler kurdu. Özellikle San'a âlimlerini hadislere yaklaşımlarında ve sahih hadisle amel konusundaki tutumları sebebiyle ilmî bakımdan diğerlerine üstün gördüğü, 1233 (1818) yılında Mısır'dan dönüşünde Şevkânî'ye ilmin Mısır'da yok olup gittiğini ve geriye taklit ve tasavvuftan başka bir şey kalmadığını söylediği nakledilir.

Muhammed Âbid, Yemen'e yerleştikten sonra birçok defa hac için Hicaz'a gitti ve oradaki âlimlerden de icâzet aldı. Mekke'de Muhammed Tâhir Sünbül, Abdülmelik el-Kalaî, Yemen'de Abdurrahman b. Süleyman el-Ehdel, Yûsuf b. Muhammed el-Mezcâcî ve Medine'de mezhep görüşleri karşısında hadislerle amel etmenin gerekliliğini savunan Sâlih b. Muhammed el-Füllânî tanınmış hocalarıdır. Yetiştirdiği birçok talebe arasında da Muhammed b. Halîl el-Kavukcî, Hasan el-Hulvânî el-Medenî, Abdülganî b. Ebû Saîd ed-Dihlevî, İbn Humeyd, Muhammed b. Ali es-Senûsî bulunur. Medine'ye yerleşmeyi düşünen Sindî muhtemelen şehrin Vehhâbîler tarafından işgal edildiği dönemde oraya giderek öğretim ve irşad faaliyetlerinde bulunmak istediyse de büyük bir mukavemetle karşılaşarak geri dönmek zorunda kaldı. Vehhâbî hareketinin Mehmed Ali Paşa tarafından bastırılmasından sonra Hicaz'a gitti, bir ara memleketi Sind'e yaptığı seyahatten sonra 1243 (1827) yılında Medine'ye yerleşti ve reîsülulemâ sıfatıyla 17 Rebîülevvel 1257 (9 Mayıs 1841) tarihinde vefatına kadar ilmî faaliyetlerini sürdürdü. Cennetü'l-bakī'a defnedildi.

Nakşibendiyye tarikatına mensup olan Sindî hadis ilimleri konusunda geniş bilgiye sahip olup fıkhî konularda genelde Hanefî mezhebinin görüşlerine bağlı kalmıştır. Yakın ilişkide bulunduğu, özellikle mezhep görüşleri karşısında hadis metinlerinin zâhirî anlamlarına öncelik verilmesi gerektiği yönündeki görüşleriyle tanınan âlimlerle mukayese edildiğinde bu tutumu bazıları tarafından tutuculuk diye tanımlanmıştır (Sıddîk Hasan Han, III, 172). Bu yönüyle kendisi gibi Sind'den gelip Medine'ye yerleşen ve hadis ilimleri üzerinde yoğun çalışmaları yanında mezhep görüşlerinin hadisler ışığında eleştirel bir şekilde ele alınmasını açıkça savunan XVIII. yüzyıl âlimlerinden Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî el-Kebîr, Muhammed Hayât es-Sindî ve Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâdık es-Sindî es-Sagīr'den belirgin bir şekilde ayrılır. Hacimli eserlerinin yanı sıra ağırlıklı olarak fıkhî konularla ilgili kaleme aldığı çok sayıda risâle ve fetvası bulunmaktadır. Bunlardan biri Osmanlı ülkesine II. Mahmud döneminde başlayan reformlar çerçevesinde Batılı tarzda düzenlenen yeni askerî üniformaların giyilmesinin câiz olup olmadığı sorusu üzerine kaleme aldığı İlzâmü ʿasâkiri'l-İslâm bi'l-iḳtisâri ʿale'l-ḳalensuveti ṭâʿaten li'l-imâm adlı risâledir. Zengin kütüphanesiyle de şöhret bulan Sindî'nin eserlerinin ve şahsî kütüphanesine ait kitapların önemli bir bölümü Medine'de II. Mahmud tarafından inşa ettirilen el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye'de bulunmaktadır.

Eserleri. 1. Minḥatü'l-bârî fî cemʿi rivâyâti(... bi-mükerrerâti)'l-Buḫârî. Buhârî'de aynı konuyla ilgili farklı lafızlarla değişik başlıklar altında zikredilen hadisleri fıkhî hüküm çıkarmada kolaylık sağlamak amacıyla bir araya getirdiği eseri olup müellif hattı nüshası Medine'de el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye'de bulunmaktadır (nr. 610). 2. Tertîbü Müsnedi'l-İmâm Ebî Ḥanîfe. Ebû Hanîfe'nin Mûsâ b. Zekeriyyâ el-Haskefî rivayetiyle ulaşan el-Müsned'inin fıkhî konulara göre tasnif edilmiş şeklidir (Hint 1304; Leknev 1318; Kahire 1327). 3. el-Mevâhibü'l-laṭîfe ʿalâ Müsnedi'l-İmâm Ebî

Ḥanîfe. Bir önceki eser üzerine kaleme aldığı hadis ve fıkıh ilmiyle ilgili geniş izahlara yer verilen bir şerhtir (TSMK, Mehmed Reşad, nr. 297). 4. Tertîbü müsnedi'l-İmâmi'ş-Şâfiʿî. İmam Şâfiî'nin el-Müsned'inin fıkıh konularına göre tasnifidir (M. Zâhid el-Kevserî'nin önsözüyle, nşr. Yûsuf Ali ez-Zevâvî - İzzet el-Attâr, I-II, Kahire 1369/1950 → Beyrut 1370/1951). Ebû Umeyr Mecdî b. Muhammed el-Mısrî, eserin hadislerini tahrîc ederek Şifâʾü'l-ʿiy bi-taḫrîci ve taḥḳīḳi Müsnedi'l-İmâm eş-Şâfiʿî adıyla yayımlamıştır (I-II, Kahire 1416). 5. Mesʿadü'l-elmaʿiyyi'l-mühez̠z̠eb fî ḥalli müsnedi'l-İmâmi'ş-Şâfiʿiyyi'l-müretteb. Bir önceki eserin tamamlanmamış şerhi olup (TSMK, Medine, nr. 299) bunu Yûsuf b. Abdurrahman es-Sünbülâvînî el-Mekkî tamamlamıştır (Abdullah Merdâd, s. 520). 6. Şerḥu Teysîri'l-vüṣûl. İbnü'd-Deyba' tarafından Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in Câmiʿu'l-uṣûl'ü üzerine yapılan ihtisarın "kitâbü'l-hudûd" bölümüne kadar olan şerhidir (Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ, I, 713). 7. Ḥaṣrü'ş-şârid min(fî) esânîdi Muḥammed ʿÂbid. Müellifin tahsil ettiği ilimler ve rivayet ettiği kitapların isnadlarını bir araya getirdiği eseridir (nşr. Halîl b. Osman es-Sebîî, Riyad 1424). 8. Ṭavâliʿu'l-envâr ʿale'd-Dürri'l-muḫtâr (Adana İl Halk Ktp., nr. 1053; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ, I, 678; Muʿcemü'l-maḫṭûṭât, III, 1464). Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî'nin Hanefî fıkhına dair Tenvîrü'l-ebṣâr'ı üzerine Haskefî tarafından ed-Dürrü'l-muḫtâr adıyla kaleme alınan şerhin kapsamlı bir şerhidir. Müellif bu şerhle ilgili ilk çalışmalarında oldukça kısa açıklamalarla yetinmiş, ancak Medine'ye yerleşmesinin hemen ardından geniş bir şerh kaleme almaya başlamış, çağdaşı Hanefî fıkıh bilginlerinden Ahmed b. Muhammed et-Tahtâvî, Mustafa er-Rahmetî ve İbn Âbidîn'in aynı eser üzerine yapmış oldukları hâşiyelerinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Eserin müellif nüshası sekiz cilt halinde Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Medine, nr. 364-371). 9. Şerḥu Bulûġi'l-merâm. İbn Hacer el-Askalânî'nin ahkâm hadislerini bir araya geldiği eseri üzerine kaleme aldığı yarım kalmış bir şerhtir.

BİBLİYOGRAFYA:Sıddîk Hasan Han, Ebcedü'l-ʿulûm, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), III, 171-172; Şevkânî, el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ, II, 227-228; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, VII, 446-449; Brockelmann, GAL Suppl., I, 286-287, 951; II, 428; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 720-722, 759; Sezgin, GAS, I, 117, 416; Yûnus İbrâhim es-Sâmerrâî, ʿUlemâʾü'l-ʿArab fî şibhi'l-ḳārreti'l-Hindiyye, Bağdad 1986, s. 682-683; Abdullah Merdâd Ebü'l-Hayr, el-Muḫtaṣar min Kitâbi Neşri'n-nevr ve'z-zeher (nşr. M. Saîd el-Âmûdî - Ahmed Ali), Cidde 1406/1986, s. 419, 520, ayrıca bk. İndeks; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Fihrisü maḫṭûṭâti baʿżi'l-mektebâti'l-ḫâṣṣa fi'l-Yemen, London 1994, s. 147; a.mlf., Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, I, 678, 713; III, 1702, 1704; Sâid Bekdâş, Muḥammed ʿÂbid es-Sindî el-Enṣârî, Beyrut 1423; Muhammed b. Muhammed Zebâre, Neylü'l-vaṭar min terâcimi ricâli'l-Yemen fi'l-ḳarni'ṡ-ṡâliṡ ʿaşer, San'a, ts. (Merkezü'd-Dirâsât ve'l-ebhâsi'l-Yemeniyye), II, 279-281; Zübeyd Ahmed, el-Âdâbü'l-ʿArabiyye, II, 302-303, 327; Muʿcemü'l-maḫṭûṭâti'l-mevcûde fî mektebâti İstânbûl ve Ânâṭûlî (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], III, 1463-1464.

İrfan İnce

RÂGIB EFENDİ (1786-1848) HİCRİ 1264 Osmanlı âlimi, şair.

Rebîülevvel 1200'de (Ocak 1786) Âmid'de (Diyarbekir) doğdu. Babası Diyarbekir müftüsü Mehmed Mesud Efendi, dedesi müftülük ve müderrislik yapan Lübbü'l-beyân müellifi Seyyid Mehmed Sıbgatullah Efendi, büyük dedesi Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi şerheden ve Beyzâvî'nin tefsirine hâşiyesi bulunan Küçük Ahmed Efendizâde Ebûbekir Efendi'dir. Aile çevresinde özel eğitim alarak yetişti; babasından ve amcası müftü Halil Efendi'den Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve fıkıh usulü, kelâm, mantık dersleri aldı. 1816'da İstanbul'a giderek Şeyhülislâm Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi, Celâlî Emin Efendi, Ankaravî Abdullah Efendi gibi âlimlerden ders gördü ve icâzet aldı, Süleymaniye ruûsuna nâil oldu. Ardından memleketine döndü. 1819'da Diyarbekir Valisi Behram Paşa ile halk arasında çıkan ihtilâf sebebiyle meydana gelen olaylardan sonra o sırada müftü olan babası Anapa'ya sürgün edilince o da Anapa'ya, oradan da İstanbul'a gitti. Babasının affedilmesi için temaslarda bulundu, devlet ricâli için kasideler yazdı; 1237 (1821-22) yılında babasının affedilmesini sağladı.

1241'de (1825-26) babası vefat ettiğinde Diyarbekir'de Hüsrev Paşa (Hüsreviye) Medresesi'nde müderrislik yapmaktaydı. 1244 (1829) yılındaki haccı esnasında Mekke'de bir yıl kadar mücâvir kaldı. Bu sırada Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'den istinsah ettiği bir nüshayı ulemâdan Abdullah Horasânî ve on beş kadar muhaddis huzurunda mukabele ve tashih ederek tamamladı. Eylül 1830'da memleketine döndükten sonra evinde Muḫtaṣarü'l-Meʿânî ile eṭ-Ṭarîḳatü'l-Muḥammediyye ve Câmi-i Kebîr'de Ṣaḥîḥ-i Buḫârî okuttu; telifle meşgul oldu. 1832 yılından itibaren derslerine evinin karşısında yaptırdığı, halen Râgıbiye Camii olarak bilinen medresede devam etti. 1835'te oğlu Sıbgatullah Efendi ile birlikte Kudüs'e gitti; beş ay kadar Kudüs ve civarında kaldıktan sonra memleketine döndü. 1840'ta bütün görev ve mukātaalarını oğlu Sıbgatullah Efendi'ye devrederek inzivaya çekilmek maksadıyla İstanbul'a gitti. Birkaç ay içinde beratlarını tanzim ettirip Diyarbekir'e döndü. 1843 yılında Dicle nehri kenarındaki Çaruğî köyünde bir kasır inşa ettirdi. Vefatına kadar sohbetlerine devam etti ve eser telifiyle meşgul oldu. Kaynaklarda 1264 yılı Safer ayının başlarında (Ocak 1848) vefat ettiği, vasiyeti üzerine Râgıbiye Medresesi'nin hazîresine defnedildiği belirtiliyorsa da mezar taşında bu tarih "gurre-i Safer 1265" (Aralık 1848) olarak kayıtlıdır.

Hayır sahibi bir zat olduğu kaydedilen Râgıb Efendi'nin Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleri vardır. Hz. Peygamber için yazdığı kasideler yanında devrinin önde gelen ricâli, ayrıca çeşitli olaylar için şiirler kaleme aldığı ve tarih düşürdüğü belirtilir. Râgıb Efendi yaptırdığı medresede bir kütüphane kurarak burada çok sayıda eser toplamıştır. Diyarbekir'de iki fırın ve Câmi-i Kebîr yakınındaki bir kahvehaneden başka Çaruğî köyündeki bir değirmenle tarlalardan oluşan mallarını bu medreseye vakfetmiştir. Medresenin gelir kaynakları arasında, Diyarbekir'de 980-983 (1572-1575) yıllarında valilik yapan Vezirzâde Hasan Paşa'nın inşa ettirdiği hanın gelirinin yarısı da

sayılmaktadır (Yılmazçelik, I, 145-146). Zamanla harabe haline gelen medresenin bitişiğindeki Defterdar Camii'ni tamir ettirerek ibadete açılmasını sağlayan Râgıb Efendi ayrıca Diyarbekir yakınlarındaki Dilâver Paşa Köprüsü'nü yeniden yaptırmıştır. Oğlu Sıbgatullah Efendi Diyarbekir müftülüğü ve Bağdat kadılığı, torunu Hacı Mehmed Mesud Efendi Meclis-i Meb'ûsan (1877) üyeliğinden başka Haremeyn pâyesi alarak Medine kadılığı görevlerinde bulunmuştur. Yetiştirdiği öğrenciler arasında Ali Emîrî Efendi'nin hocası Mehmed Şâban Kâmî Efendi de bulunmaktadır.

Eserleri. Bursalı Mehmed Tâhir, Râgıb Efendi'nin tefsir, hadis ve diğer ilimlerde on üç eserini kaydederse de Ali Emîrî Efendi bunların dışında bazı eserler zikrederek sayılarının kırktan fazla olduğunu söyler. Ancak eserlerinin günümüzde mevcudiyetine dair yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi'nde Âmidli Mehmed adına kayıtlı Dini Onbir Risale (nr. 4390) bulunamamış, Risâletü't-teʿavvüz adıyla basılan (Evkāf-ı İslâmiyye Matbaası, baskı yeri yok, 1337) et-Teʿavvüz min menʿi't-taʿvîz ve't-tesbîḥ ve't-tekbîr adlı risâlenin Tatarzâde Mehmed b. Halîl el-Âmidî'ye, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde kayıtlı (Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 1453) Mevlid'in Nakşibendî hulefasından Bursalı Kitapçı Mustafa Râgıb Efendi'ye ait olduğu tesbit edilmiştir. Râgıb Efendi'nin kaynaklarda anılan başlıca eserleri şunlardır: Risâle mühimme fî tefsîri'l-âyât ve şerhi'l-ehâdîsi'l-vâride fî hakki'l-guzât (Şeyhülislâm Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi'ye takdim etmiştir), Seyahatnâme (babasının sürgün edildiği Anapa'ya giderken meydana gelen olayların anlatıldığı bir eserdir), Şerhu Lugazı ismi Ferezdak li-Kāsım Râsim Âmidî, Risâle fî tahkīki't-târîh, Tercemetü't-terâcim fî terâcimi'l-Buhârî, Risâle fî tesbîhâti't-tuyûr, Risâle fî tahkīki ibâreti'n-nas ve işâretühû ve delâletühû ve'ktizâühû fi'l-usûl, Risâle fî tahkīki tahvîli'l-kıble, Risâle nefîse fî alâyiki'l-mecâz mufassalen, Risâle fî lafzi'l-küfr ve'l-ikfâr ve't-tekfîr, Risâle fî tahkīki ibâreti'l-Kuhistânî, Risâle fî ef'âli'l-ibâd, Risâle-i Siyâsiyye (Hüsrev Paşa için kaleme alınmıştır). Ayrıca dedesi Mehmed Sıbgatullah Efendi'nin Lübbü'l-beyân adlı risâlesini şerhettiği kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Ali Emîrî, Tezkire-i Şuarâ-i Âmid, İstanbul 1328, I, 364-374; Osmanlı Müellifleri, I, 240, 317; Şevket Beysanoğlu, Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, İstanbul 1957, I, 251; a.mlf., Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri, İstanbul 1963, s. 145-146; İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840). Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı (doktora tezi, 1991), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, I, 116-117, 143, 145-146; Hasan Aksoy, "Mevlid (Türk Edebiyatı)", DİA, XXIX, 483.

Tahsin Özcan

MUHAMMED el-HÛT (محمّد الحوت) Ebû Abdillâh (Ebû Abdirrahmân) Muhammed b. Dervîş b. Muhammed el-Hût el-Beyrûtî el-Alevî (ö. 1276/1860) Muhaddis, Şâfiî fakihi.

1209'da (1794) Beyrut'ta doğdu. Hz. Ali'nin soyundandır. Kur'an'ı ezberledikten sonra Muhammed el-Müseyyerî el-İskenderânî'den usûlü'd-dîn okuyarak başladığı öğrenimini sürdürmek için 1228'de (1813) Şam'a gitti ve özellikle Abdurrahman et-Tîbî, Muhammed Emîn İbn Âbidîn ve Abdurrahman b. Muhammed el-Küzberî'den istifade etti. Temel İslâmî ilimler yanında felsefe, mantık, şiir ve edebiyat alanındaki eserleri okudu. 1231'de (1816) Beyrut'a döndü. 1236 (1821) yılına kadar Kitap ve Sünnet'le ilgili ilimlerle uğraştı. Bu arada el-Câmiu'l-Ömeriyyü'l-kebîr'de ders okuttu, bir taraftan da vaaz ve irşadla meşgul oldu. Değişik meslek gruplarından insanların bu derslere devam etmesini sağlamak için özel gayret sarfetti. En tanınmış talebesi, daha sonra Beyrut müftülüğü görevinde bulunan Abdülbâsıt el-Fâhûrî'dir. Ayrıca Ebü'l-Hasan Kāsım b. Muhammed el-Kestî, Ömer Hâlid ile oğulları Abdurrahman ve Muhammed de kendisinden faydalandı. Sünnete bağlı bir âlim ve zâhid olan, ayrıca şiirle de uğraşan Muhammed el-Hût tasavvufa yönelmiş ve geçimini temin edecek kadar ticaretle uğraşmıştır. Muhammed el-Hût 8 Zilhicce 1276'da (27 Haziran 1860) Beyrut'ta vefat etti ve Bâşûre Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. 1. ed-Dürretü'l-vażʿiyye fî tevḥîdi rabbi'l-beriyye. Akaide dair olup Muhammed Misbâh el-Hût tarafından neşredilmiştir (Beyrut, ts.). 2. er-Risâletü'r-râʾiḳa. Halku'l-ef'âl hakkında filozoflar, Mu'tezile kelâmcıları ve Ehl-i sünnet âlimlerinin görüşlerinin ele alındığı bir risâledir. 3. el-ʿAḳīdetü'l-fâʾiḳa. Müellifin talebesi Abdülbâsıt el-Fâhûrî'ye imlâ ettiği küçük bir risâledir (Mahmûd Selîm el-Hût, s. 139; ed-Dürretü'l-vażʿiyye ile birlikte basılan son iki risâle, Kemâl Yûsuf el-Hût tarafından yine aynı eserle birlikte Resâʾil fî beyâni ʿaḳāʾidi Ehli's-sünne ve'l-cemâʿa adıyla yeniden yayımlanmıştır [Beyrut 1403/1983, 1404/1984]). 4. Esne'l-meṭâlib fî eḥâdîs̱ muḫtelifeti'l-merâtib. Halk arasında hadis diye bilinen meşhur sözlerin sıhhat derecesini tesbit amacıyla kaleme alınan ve 1784 rivayet ihtiva eden eser 1265'te (1849) tamamlanmıştır. Müellifin oğlu Abdurrahman'ın alfabetik sıraya koyduğu bu çalışma Beyrut (1319) ve Kahire'de (1346) basılmış, daha sonra Halîl el-Meys tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1403/1983). Ancak bu son baskı hatalarla doludur (örnekler için bk. a.g.e., s. 141-144). Kemâl Yûsuf el-Hût'un el-Eḥâdîs̱ü'l-müşkile fi'r-rütbe adıyla yayımladığı eser de bu kitaptır (Beyrut 1403/1983). 5. Ḥüsnü'l-es̱er fîmâ fîhi ḍaʿf ve'ḫtilâf min ḥadîs̱ ve ḫaber ve es̱er. Gazzâlî'nin Şâfiî fıkhına dair el-Vecîz'ine Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî'nin yazdığı Fetḥu'l-ʿazîz (eş-Şerḥu'l-kebîr) adlı şerhteki hadislerin tahrîcini yapmak üzere İbnü'l-Mülakkın'ın kaleme aldığı el-Bedrü'l-münîr fî taḫrîci eḥâdîs̱i'ş-Şerḥi'l-kebîr'i özetlemek ve bazı yerlerdeki zaaflarla ihtilâflara işaret etmek amacıyla telif edildiği belirtilen eser (Muhammed el-

Hût, Muḫtaṣar, s. 17) fıkıh bablarına göre düzenlenmiştir. Müellifin bir ad vermediği anlaşılan kitabı Muhammed Tevfîk Hâlid Ḥüsnü'l-eṡer başlığıyla neşretmiş (Beyrut 1353/1934), daha sonra bu neşrin eksik ve yanlışlarla dolu olduğunu söyleyen Kemâl Yûsuf el-Hût eseri Muḫtaṣaru Bedri'l-münîr adıyla yeniden yayımlamıştır (Beyrut 1407/1987). 6. Risâle fî ḥisâbi'l-keṣr maʿa'ṣ-ṣaḥîḥ. Ferâizle ilgili olup Kemâl Yûsuf el-Hût tarafından Rahbî'nin er-Rahbiyye'sine Bedreddin el-Mardînî'nin yazdığı şerhle birlikte neşredilmiştir (Beyrut 1409/1989, 2. bs.).

Muhammed el-Hût'un kaynaklarda adı geçen diğer eserlerinden bazıları şunlardır: Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi İbn Ḥacer li'l-Erbaʿîne'n-Neveviyye, Kitâb fî Ẕikri es-mâʾi'r-ricâli'ḍ-ḍuʿafâʾ ve'l-metrûkîn, Kitâb fî Beyâni'ż-żaʿîf min eḥâdîs̱i'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr, Kitâb fî Esmâʾi ricâli'l-Buḫârî, el-Vażżâʿûn ve mâ vażaʿû (diğer eserleri ve nüshaları için bk. Mahmûd Selîm el-Hût, s. 150-161). Mahmûd Selîm el-Hût, Muhammed el-Hût'a dair geniş bir çalışma yapmıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed el-Hût, el-Eḥâdîs̱ü'l-müşkile fi'r-rütbe (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1403/1983, Kāsım Ebü'l-Hasan el-Küstî'nin yazdığı biyografi, s. 7-8; a.mlf., Resâʾil fî beyâni ʿaḳāʾidi Ehli's-sünne ve'l-cemâʿa (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1404/1984, s. 24, 70, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 8-19; a.mlf., Muḫtaṣaru Bedri'l-münîr (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1407/1987, s. 17, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 5-12; Tâhâ el-Velî, Beyrût fi't-târîḫ ve'l-ḥaḍâre ve'l-ʿumrân, Beyrut 1993, s. 287-288; Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Mevsûʿatü ʿulemâʾi'l-müslimîn fî târîḫi Lübnân el-İslâmî: Ricâlü'l-ḥadîs̱ ve'l-ʿulûmi'l-insâniyye, Beyrut 1414/1993, IV, 143-151; Mahmûd Selîm el-Hût, Şeyḫu Beyrût el-ʿallâme el-imâm Muḥammed el-Ḥût, Beyrut 1994.

Abdülkadir Şenel

HİCRİ 1300'DEN GÜNÜMÜZE KADAR

LEKNEVÎ (اللكنوي) Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî (1848-1886) HİCRİ 1303 Hindistanlı muhaddis ve Hanefî fakihi.

Banda'da (Hindistan) doğdu. Soyu Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye dayandığı için Ensârî nisbesiyle de anılır. Babası hadis, fıkıh ve aklî ilimlere dair otuzdan fazla eser vermiş bir âlimdir. Leknevî on yaşında iken Kur'an'ı ezberledi, babasından aklî ve naklî ilimleri öğrendi. Hâfızlık yaptığı yıllarda Farsça, belâgat ve hat dersleri aldı. On yedi yaşında öğrenimini tamamladıktan sonra babasıyla gittiği Haydarâbâd'da Medresetü'n-Nizâmiyye'de iki yıl eğitim öğretim faaliyetinde bulundu. Babasıyla hacca gitti (1863), dönüşünde Haydarâbâd'da tedrîs ve telif hayatına devam etti. Babasının Haydarâbâd'da kadılık ve Adâletü'n-Nizâmiyye'de yöneticilik görevinde iken vefat etmesi üzerine (1868) bu görev kendisine verilmek istendiyse de kabul etmeyip Banda'ya döndü ve amcası Muhammed Mehdî'nin kızıyla evlendi.

Leknevî, ikinci haccı sırasında Ahmed b. Zeynî Dahlân ve İbn Humeyd'den Mekke'de, Muhammed b. Muhammed el-Arab el-Mağribî, Abdülganî b. Ebû Saîd el-Ömerî el-Müceddidî ve Ali el-Harîrî el-Medenî'den Medine'de bazı eserlerin rivayeti için icâzet aldı. Babasının dayısı Muhammed Ni'metullah b. Nûrullah el-Ensârî'den matematik ve aklî ilimler, Muhammed Hâdim Hüseyin el-Muzafferpûrî'den Farsça ve riyâziyyât öğrendi. Hamîdüddin Ferâhî'den fıkıh okudu. Kısa ömrüne rağmen Zahîr Ahsen en-Nimevî, Muhammed Abdülbâkī el-Leknevî, İdrîs b. Abdülalî en-Nekrâmî gibi pek çok öğrenci yetiştirdi (Veliyyüddin en-Nedvî, s. 120-145). Leknevî 30 Rebîülevvel 1304'te (27 Aralık 1886) vefat etti. Kaleme aldığı biyografisinde kendisinde sâdık rüya görme özelliğinin bulunduğunu, meydana gelecek olaylar hakkında rüya yoluyla açıkça veya işaretle bilgi sahibi kılındığını, bu yolla sahâbe ve ileri gelen âlimlerle görüşerek kendilerinden faydalandığını ileri sürmüştür (er-Refʿ ve't-tekmîl, neşredenin girişi, s. 28).

Usul ve fürû ilimlerinde söz sahibi olan Leknevî delillerden hüküm çıkarmada oldukça mâhirdi. Hanefî olmasına rağmen mezhebin görüşüne muhalif açık bir delil bulduğunda mezhebin görüşünü kabul etmezdi (Abdülhay el-Hasenî, el-İʿlâm, VIII, 1268). Hadis ilimleri ve fıkıh yanında tefsir, tarih, ensâb, edebiyat, felsefe ve mantıkla da meşgul olan Leknevî, İngiliz idaresinin Hint alt kıtasını işgalinin en yoğun yaşandığı dönemde dinin temel kaynaklarına dönüş hareketine önem vermiş, bu durum halkın kendisine olan güvenini arttırmış, Seyyid Ahmed Han öncülüğünde devam eden İngiliz yanlısı çabaların halk nazarındaki etkisinin azalmasında önemli rol oynamıştır.

Eserleri. 120'ye yakın çalışması bulunan Leknevî'nin tahkik ederek neşrettiği kitaplara mukaddimeler yazmak, eserin müellifi, şârihleri, o sahada yazılan diğer eserler hakkında bilgi vermek, eserin muhtelif nüshalarına başvurarak güvenilir bir nüsha ortaya koymak ve gerekli yerlere notlar düşmek suretiyle o zamana göre yeni bir tahkik usulü geliştirdiği kabul edilmiştir (Veliyyüddin en-Nedvî, s. 158-159). Belli başlı eserleri şunlardır: Hadis. 1. et-Taʿlîḳu'l-mümecced ʿalâ Muvaṭṭaʾi'l-İmâm Muḥammed. İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾının Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî rivayetinin şerhidir (Leknev 1297, 1306 [taşbaskı], 1346; nşr. Takıyyüddin en-Nedvî, I-III, Dımaşk 1412/1991). 2. er-Refʿ ve't-tekmîl fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl. Cerh ve ta'dîl konusundaki belli başlı yanılgıları ortaya koyan eser Leknevî'nin sağlığında Mîzânü'l-iʿtidâl'in eki olarak yayımlanmış (Leknev 1301/1884, 1309), daha sonra Abdülfettâh Ebû Gudde'nin tahkikiyle neşredilmiş (Halep 1383/1963; Beyrut 1388/1968), Ebû Gudde 3. baskıdan itibaren (Beyrut 1407/1987) esere hacminden daha geniş dipnotlar eklemiştir. 3. el-Âs̱ârü'l-merfûʿa fi'l-aḫbâri'l-mevżûʿa. Adı bazı kaynaklarda yanlış olarak el-Envârü'l-merfûʿa şeklinde kaydedilen eser (Kehhâle, XI, 235; Abdülhay el-Kettânî, II, 729), belirli gün ve gecelerde kılınması tavsiye edilen nâfile namazlara dair mevzû olduğunda ittifak veya ihtilâf edilen rivayetleri bir araya getirmektedir (Leknev 1304; nşr. M. Saîd Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1405/1984). 4. el-Ecvibetü'l-fâżıla*. Hadis

meselelerine dair kendisine sorulan on sorunun cevabını ihtiva etmektedir (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep 1384/1964). 5. Ḫayrü'l-ḫaber fî eẕâni ḫayri'l-beşer. Ezan konusunda sorulan sorulara cevap vermek ve bu husustaki hadislerin sıhhat durumunu açıklamak üzere yazılmış bir risâle olup Mecmûʿatü'r-resâʾili's-sitte içinde yayımlanmıştır (Leknev 1303, 1323). 6. Şerḥu'l-Ḥıṣni'l-ḥaṣîn. İbnü'l-Cezerî'ye ait eserin şerhidir (Leknev 1278, 1306; Mekke 1304, 1307). 7. Ẓaferü'l-emânî fî Muḫtaṣari'l-Cürcânî. Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin el-Muḫtaṣar fî uṣûli'l-ḥadîs̱ (ed-Dîbâcü'l-müẕheb) adlı eserinin şerhidir (Leknev 1304; nşr. Takıyyüddin en-Nedvî, Dubâi 1415/1995; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1416). Leknevî ayrıca İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin ʿUlûmü'l-ḥadîs̱'ini Muḳaddimetü İbni's-Ṣalâḥ adıyla neşretmiştir (Leknev 1304 [taşbaskı]).

Fıkıh. 1. ʿUmdetü'r-riʿâye fî ḥalli Şerḥi'l-Viḳāye. Eserde Sadrüşşerîa'nın Şerḥu'l-Viḳāye'sindeki görüşlerin Kitap, Sünnet ve sahâbe kavlinden delilleri kaydedilmekte, Hanefî imamlarının farklı kanaatlerine de işaret edilmektedir. Müellifin esere Muḳaddimetü ʿUmdeti'r-riʿâye adıyla yazdığı giriş ʿUmdetü'r-riʿâye ile birlikte neşredilmiştir (Leknev, ts.; Delhi 1916 [taşbaskı]). Leknevî bu eser üzerine es-Siʿâye fî keşfi mâ fî Şerḥi'l-Viḳāye adıyla bir çalışma daha yapmıştır (Lahor 1976, 1987). 2. Müẕeyyiletü'd-dirâye li-muḳaddimeti'l-Hidâye. Burhâneddin el-Mergīnânî'nin el-Hidâye'si üzerine yazılan eserde Hidâye'nin ilk iki cildinde geçen âlimlerin hal tercümeleri verilmiş ve kapalı görülen bazı hususlar açıklanmıştır. Kitap el-Hidâye'nin Hint baskılarının baş tarafında neşredilmiştir (Leknev 1314; Delhi 1306, 1328, 1331). Leknevî ayrıca Muḳaddimetü'l-Hidâye adıyla bir eser daha yazmış, burada Mergīnânî, eseri, metodu, bazı fıkhî terimlerle eserin ikinci yarısında geçen ricâl hakkında bilgi vermiştir. Babasının el-Hidâye'ye yazdığı notları Ḥâşiyetü'l-Hidâye adıyla genişletmiş, bu çalışma da el-Hidâye ile birlikte yayımlanmıştır (Leknev 1324). 3. en-Nâfiʿu'l-kebîr limen yuṭâliʿu'l-Câmiʿa'ṣ-ṣaġīr. İmam Muhammed'in el-Câmiʿu's-saġīr'inden kolayca faydalanılması için kaleme alınan eserde şahıslar, eserler ve fakihlerin tabakaları hakkında bilgi verilmiştir (el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr içinde, Leknev 1303, 1323; Mecmûʿatü'r-resâʾili's-sitte içinde, Beyrut 1406/1986). Leknevî'nin aynı kitap üzerinde bir de hâşiyesi bulunmaktadır (Leknev 1291). 4. el-Leṭâʾifü'l-müstaḥsene bi-cemʿi ḫuṭabi şühûri's-sene. Cuma hutbeleri ve vaazları sırasında yapılan hataların düzeltilmesi için kaleme alınmış olup ayrıca her ay için beşer hutbenin yer aldığı bir eserdir (Leknev 1311). 5. Taʿlîḳ ʿale'ş-Şerîfiyye şerḥi's-Sirâciyye. Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin el-Ferâʾiżü's-Sirâciyye'si üzerine Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir (Leknev 1284). 6. Ġāyetü'l-maḳāl fîmâ yeteʿallaḳu bi'n-niʿâl. Bizzat müellifin eser üzerine kaleme aldığı Ẓaferü'l-enfâl adlı hâşiyesiyle birlikte yayımlanmıştır (Leknev 1305). 7. Tedvîrü'l-felek fî ḥuṣûli'l-cemâʿati bi'l-cinni ve'l-melek (Leknev 1304). 8. et-Taḥḳīḳu'l-ʿacîb fi't-tes̱vîb (Leknev 1291/1874, 1304). 9. İḥkâmü'l-ḳanṭara fî aḥkâmi'l-besmele (Leknev 1305). 10. İfâdetü'l-ḫayr fi'l-istivâk bi-sivâki'l-ġayr (Leknev 1304). 11. Âkâmü'n-nefâʾis fî

edâʾi'l-ezkâr bi-lisâni'l-Fâris (Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-ḫams içinde, Leknev 1303). 12. İḳāmetü'l-ḥücce ʿalâ enne'l-ikṣâr fi't-teʿabbüd leyse bi-bidʿa (Leknev 1291, 1337; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep 1966, 1410/1990; nşr. Muhammed Nûreddin Merbû Bencâr el-Mekkî, Kahire 1415/1994). 13. el-İfṣâḥ ʿan şehâdeti'l-merʾe fi'l-irḍâʿ (Mecmûʿatü'r-resâʾili's-sebʿ içinde, Leknev 1299, 1310). 14. İmâmü'l-kelâm fîmâ yeteʿallaḳu bi'l-ḳırâʾati ḫalfe'l-imâm. Müellifin Ġayṡü'l-ġamâm adlı ta'likiyle birlikte Leknev'de (1304) ve Osman Cum'a Zamîriyye tarafından Cidde'de (1411/1991) yayımlanmıştır. 15. el-İnṣâf fî ḥükmi'l-iʿtikâf (Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-ḫams içinde, Leknev 1303). 16. Tuḥfetü'l-aḫyâr fî iḥyâʾi sünneti seyyidi'l-ebrâr (Leknev 1288/1872, Mecmaʿu'r-resâʾili'ṣ-ṣemânî içinde, Leknev 1305). Eseri Abdülfettâh Ebû Gudde müellifin Nuḫbetü'l-enẓâr adlı ta'likiyle birlikte neşretmiştir (Halep-Beyrut 1412/1992). 17. Tuḥfetü'n-nübelâʾ fî cemâʿati'n-nisâʾ. Kadınların kendi aralarında cemaatle namaz kılmalarına dairdir (Mecmûʿatü'r-resâʾili's-sebʿ içinde, Leknev 1299, 1310). 18. Tuḥfetü'ṭ-ṭalebe fî taḥḳīḳi mesḥi'r-raḳabe. Müellifin Tuḥfetü'l-kemele adlı hâşiyesiyle birlikte neşredilmiştir (Leknev 1307). 19. Tervîḥu'l-cinân bi-teşrîḥi ḥükmi şürbi'd-duḫân. Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-ḫams içinde müellifin Zecrü erbâbi'r-reyyân ʿan şürbi'd-duḫân adlı eseriyle birlikte yayımlanmıştır (Leknev 1303). 20. el-Ḳavlü'l-câzim fî suḳūṭi'l-ḥaddi bi-nikâḥi'l-meḥârim (Leknev 1302). 21. Cemʿu'l-ġurer fî reddi Neṡri'd-dürer. Babasının inşikāku'l-kamere dair eserine Ahmed Ali el-Mustafaâbâdî'nin yazdığı reddiyeye cevap olan eser Mecmûʿatü'r-resâʾili'ṣ-ṣemânî içinde neşredilmiştir (Leknev 1305). 22. el-Felekü'd-devvâr fî rüʾyeti'l-hilâl bi'n-nehâr (Mecmûʿatü'r-resâʾili's-sebʿ içinde Leknev 1299, 1310). 23. Refʿu's-setr ʿan keyfiyyeti idḫâli'l-meyyit ve tevcîhihî ile'l-ḳıble fi'l-ḳabr. Eser üzerine Muhammed Abdülgafûr er-Ramazânpûrî'nin bir ta'liki olup onunla birlikte Mecmûʿatü'r-resâʾili's-sitte içinde yayımlanmıştır (Leknev 1303). 24. Zecrü'ş-şübbân ve'ş-şeybe ʿan irtikâbi'l-ġıybe (Leknev, ts. [Matbau Enver Muhammedî]). 25. Sibâḥatü'l-fikr fi'l-cehr bi'ẕ-ẕikr (Mecmûʿatü'r-resâʾili's-sitte içinde, Leknev 1303, 1322, 1340; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut-Halep 1408/1988). 26. el-Heshese bi-naḳżi'l-vużûʾ bi'l-ḳahḳaha (Mecmûʿatü'r-resâʾili's-sitte içinde, Leknev 1303). 27. el-Ḳavlü'l-eşref fi'l-fetḥ ʿani'l-muṣḥaf (Haydarâbâd 1286). 28. Ḳūtü'l-muġteẕ-ẕîn bi-fetḥi'l-muḳtedîn (Mecmûʿatü'r-resâʾili's-sebʿ içinde, Leknev 1299). 29. Hidâyetü'l-muʿtedîn ilâ fetḥi'l-muḳtedîn (Câmiatü Aligarh el-İslâmiyye, Mahtûtât-i Firengî Mahal, nr. 1/184). Son üç eser Kur'an tilâveti sırasında yapılan bid'atlara dairdir. 30. es-Saʿyü'l-meşkûr fî reddi'l-Meẕhebi'l-meʾṡûr. Beşîr es-Sehsevânî'nin el-Meẕhebü'l-meʾṡûr fî ziyâreti seyyidi'l-ḳubûr adlı eserine reddiyedir (Leknev 1296). 31. ʿUmdetü'n-neṣâʾiḥ fî terki'l-ḳabâʾiḥ (Leknev, ts., [el-Matbau'l-Yûsufî]). 32. el-Ḳavlü'l-menşûr fî hilâli ḫayri'ş-şühûr (Mecmûʿatü'r-resâʾili's-sebʿ içinde, Leknev 1299, 1310). Müellif bu eseri üzerine el-Ḳavlü'l-menşûr ʿale'l-ḳavli'l-menşûr adıyla bir ta'lik yazmıştır (Câmiatü Aligarh el-islâmiyye, Mahtûtât-i Firengî Mahal, nr. 60/352). 33. el-Kelâmü'l-celîl fîmâ yeteʿalleḳu bi'l-mindîl. Havlu âdâbıyla ilgili meselelerin ele

alındığı bir risâledir (Mecmûʿatü’r-resâʾili’s-sebʿ içinde, Leknev 1299). 34. el-Kelâmü’l-mübrem fî naḳżi’l-ḳavli’l-muḥaḳḳaḳi’l-muḥkem (Leknev 1290). Müellif, Hz. Peygamber’in kabrini ziyaret etmenin vâcip değil müstehap olduğunu ileri süren Allâme Sehsevânî’ye cevap vermek üzere eserini Urduca olarak kaleme almış, Sehsevânî kendisine el-Ḳavlü’l-manṣûr fî ziyâreti seyyidi’l-ḳubûr adıyla bir reddiye yazınca Leknevî yine Urduca olarak el-Kelâmü’l-mebrûr fî reddi’l-ḳavli’l-manṣûr’u yazmıştır (Leknev 1291). 35. Mecmûʿa-i Fetâvâ* (I-III, Leknev 1314). 36. Nüzhetü’l-fikr fî sübḥati’ẕ-ẕikr (Leknev 1291, 1337; Kanpûr 1299; nşr. Hüseyin Mahlûf, Kahire 1380, 1968). Müellif bu eserine en-Nefḥa bi-taḥşiyeti’n-Nüzhe adıyla bir ta‘lik yazmıştır (Leknev 1337).

Tarih ve Tabakat. 1. el-Fevâʾidü’l-behiyye* fî terâcimi’l-Ḥanefiyye. Leknevî bu eserine et-Taʿlîḳātü’s-seniyye ʿale’l-Fevâʾîdi’l-behiyye adıyla bir ilâve yapmış, bu da el-Fevâʾidü’l-behiyye ile birlikte yayımlanmıştır (Leknev, ts. [Matbaa-i Çeşme-i Feyz]; Kahire 1324/1906; nşr. Ahmed Za‘bî, Beyrut 1418/1998). el-Fevâʾidü’l-behiyye üzerine Muhammed Bedreddin Ebû Firâs en-Na‘sânî bir ta‘lik yazmıştır. 2. Ṭarabü’l-emâs̱il bi-terâcimi’l-efâḍıl. el-Fevâʾidü’l-behiyye ve et-Taʿlîḳāt’ın ardından hazırlanan eserde çoğu Hanefî olmak üzere çeşitli mezheplere mensup 399 âlimin hal tercümesiyle meşhur eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Eser Mecmûʿatü’r-resâʾili’s-sitte içinde (Leknev 1303) ve el-Fevâʾidü’l-behiyye’nin Ahmed Za‘bî neşrinin sonunda yayımlanmıştır. Leknevî ayrıca Risâle fî terâcimi fużalâʾi Hind adıyla bir eser daha yazmış, bu da sözü edilen mecmua içinde yayımlanmıştır (Leknev 1303). 3. Ḥasretü’l-ʿâlem bi-vefâti merciʿi’l-ʿâlem. Babasının hayatına dairdir (Leknev, ts. [el-Matbau’l-Yûsufî]; Mecmûʿatü’r-resâʾili’s̱-s̱emânî içinde, Leknev 1305).

Diğer Eserleri. 1. et-Tibyân fî şerḥi’l-Mîzân. Mîzânü’ṣ-ṣarf adlı Farsça bir esere yazdığı şerh olup bu eseri üzerine Farsça olarak yazdığı Tekmiletü’l-Mîzân ve şerḥuhû adlı bir çalışması daha vardır (Leknev, ts. [el-Matbau’l-Yûsufî]). 2. İmtiḥânü’ṭ-ṭalebe fi’ṣ-ṣiyaġi’l-müşkile. Müellif hattı bir nüshası mevcuttur (Câmiatü Aligarh el-İslâmiyye, Mahtûtât-i Frengî Mahal, nr. 16/163). 3. Taʿlîḳ ʿalâ ḥâşiyeti’r-Reşîdiyye şerḥi’ş-Şerîfiyye. Seyyid Şerîf el-Cürcânî’nin münazara ilmine dair eş-Şerîfiyye adlı eserine Abdürreşîd el-Cavnpûrî’nin yazdığı er-Reşîdiyye adlı şerhi üzerinde yapılan bir çalışmadır (Leknev 1366). 4. el-Hidâyetü’l-muḫtâriyye şerḥu’r-Risâleti’l-ʿAḍudiyye. Adudüddin el-Îcî’nin münazaraya dair risâlesinin şerhidir. Eserin müellif hattıyla olan nüshası Câmiatü Aligarh el-İslâmiyye’de bulunmaktadır (Mahtûtât-i Frengî Mahal, nr. 286/1007). 5. el-İfâdetü’l-ḫaṭîre fî mebḥas̱i nisbeti sübüʿi ʿarażin şaʿîre (Delhi 1326). 6. Taʿlîḳu’l-ḥamâʾil ʿalâ taʿlîḳı’s-seyyidi’z-zâhid el-müteʿalliḳ bi-şerḥi’l-meyâkil. Şehâbeddin el-Maktûl es-Sühreverdî’nin Heyâkilü’n-nûr’una Devvânî’nin yazdığı şerh üzerine yapılmış bir çalışmadır (Leknev 1304). 7. et-Taʿlîḳu’l-ʿacîb li-ḥalli Ḥâşiyeti’l-Celâl li-manṭıḳı’t-Tehẕîb. Devvânî’nin sözü edilen çalışması üzerinedir (Câmiatü Aligarh el-İslâmiyye, Mahtûtât-i Frengî Mahal, nr.

172/1186). 8. Ḥallü'l-muġlaḳ fî baḥs̱i'l-mechûli'l-muṭlaḳ. Bihârî'nin Süllemü'l-ʿulûm adlı kitabındaki "mechûlü'l-mutlak" kavramını açıklamak üzere kaleme alınmış reddiye mahiyetinde bir çalışmadır (Kanpûr 1308). Leknevî, aynı kitap üzerine Hidâyetü'l-verâ ilâ livâʾi'l-hüdâ (Leknev 1281) ve Miṣbâḥu'd-dücâ fî livâʾi'l-hüdâ (Câmiatü Aligarh el-İslâmiyye, Mahtûtât-i Frengî Mahal, nr. 95/1109) adıyla iki eser daha kaleme almıştır.

Müellifin ayrıca el-Âyâtü'l-beyyinât ʿalâ vücûdi'l-enbiyâʾ fi'ṭ-ṭabaḳāt (Câmiatü Aligarh el-İslâmiyye, Mahtûtât-i Frengî Mahal, nr. 10/190 [müellif hattı]), el-Ḥâşiye ʿalâ ḥavâşi'l-Ḫayâlî ʿalâ Şerḥi'l-ʿaḳāʾid, Dâfiʿu'l-vesvâs fî es̱eri İbn ʿAbbâs (Leknev, ts. [el-Matbaatü'l-Yûsufî]) adlı eserleri vardır. Onun bazı müelliflerle yaptığı ilmî münakaşalara dair çalışmaları da bulunmaktadır (Veliyyüddin en-Nedvî, s. 219-317).

Leknevî'nin hayatına dair Veliyyüddin en-Nedvî el-İmâm ʿAbdülḥay el-Leknevî ʿallâmetü'l-Hind ve imâmü'l-muḥaddis̱în ve'l-fuḳahâʾ (Dımaşk 1415/1995), eserleri hakkında da Abdülfettâh Ebû Gudde Müʾellefâtü'l-İmâm el-Leknevî (Halep, ts. [el-Matbaatü'l-İslâmiyye]) adıyla birer çalışma yapmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA:Leknevî, er-Refʿ ve't-tekmîl, neşredenin girişi, s. 18-39; a.mlf., en-Nâfiʿu'l-kebîr, Beyrut 1986, s. 154; a.mlf., et-Taʿlîḳu'l-mümecced ʿalâ Muvaṭṭaʾi Muḥammed (nşr. Takıyyüddin en-Nedvî), Dımaşk 1412/1991, neşredenin girişi, I, 38-44; a.mlf., Tuḥfetü'l-aḫyâr bi-iḥyâʾi sünneti seyyidi'l-ebrâr (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1412/1992, neşredenin girişi, s. 31-37; Serkîs, Muʿcem, s. 1597; Îżâḥu'l-meknûn, I, 114; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, XI, 235; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, VIII, 234-239; a.mlf., el-İʿlâm bimâ fî târîḫi'l-Hind mine'l-aʿlâm, Beyrut 1420/1999, VIII, 1249, 1268-1270; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 729; Abdülvehhâb es-Sâbûnî, ʿUyûnü'l-müʾellefât (nşr. Mahmûd Fâhûrî), Halep 1992, I, 75-76; Veliyyüddin en-Nedvî, el-İmâm ʿAbdülḥay el-Leknevî ʿallâmetü'l-Hind ve imâmü'l-muḥaddis̱în ve'l-fuḳahâʾ, Dımaşk 1415/1995; Halid Zaferullah Daudi, Pakistan ve Hindistan'da Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları, İstanbul 1995, s. 175-181; Muhammed Erşed el-A'zamî en-Nedvî, "el-İmâm Ebü'l-Ḥasenât Muḥammed ʿAbdülḥay el-Leknevî", el-Baʿs̱ü'l-İslâmî, XXXI/7, Leknev 1987, s. 92-95; Sh. Inayatullah, "ʿAbd al-Ḥayy, Abu'l-Ḥasanāt Muḥammad", EI² (İng.), I, 66; F. Robinson, "ʿAbd al-Ḥayy, Abu'l-Ḥasanāt Muḥammad", EIr., I, 114-115.

İbrahim Hatiboğlu

DAHLÂN, Ahmed b. Zeynî أحمد بن زيني دحلان Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Zeynî Dahlân el-Mekkî (ö. 1304/1886) HİCRİ 1303 Mekke müftüsü, tarihçi.

1232'de (1816) Mekke'de doğdu. Tahsili sırasında başta Mısırlılar olmak üzere Hicazlı, Hintli ve Mağribli âlimlerden ders gördü. Kendisi Şâfiî olmakla birlikte diğer fıkhî mezhepleri de öğrendi. Fıkıh ve hadis ilimlerinde, özellikle tarih sahasında meşhur oldu. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'ini ezberledi. Mescid-i Harâm'ın Necâbe adlı köşesinde ders verip öğrenci yetiştirdi. 1871 yılından itibaren Mekke'de Şâfiîler'in müftülüğüne ve şeyhü'l-ulemâlığa tayin edildi. Mekke'de ilk matbaa kurulunca bu müessesenin idaresini üzerine aldı. Daha önce basılmamış eserlerini

burada bastırdı. 1886'da Mekke Şerifi Avnürrefîk, Osmanlı Valisi Osman Paşa ile anlaşmazlığa düştüğü zaman şerifin tarafını tuttu ve şerif Mekke'den Medine'ye çekilmek zorunda kalınca onunla birlikte Medine'ye gitti. Aynı yıl Medine'de vefat etti.

Dahlân tarih, fıkıh, hadis, mantık ve tasavvufa dair birçok eser yazmıştır. Çeşitli meseleler hakkında verdiği fetvalarla devrinin tarihine ait kitapları meşhurdur. Dahlân dinî ve tarihî konular yanında Mehdîlik, Vehhâbîlik, Şiîlik, Ebû Tâlib'in imanı ve bazı tarikat şeyhlerinin durumu gibi ihtilâflı meseleler üzerinde de birçok kitap ve risâle kaleme almıştır. Şerif ailesine yakınlığı dolayısıyla XVIII ve XIX. yüzyıllara ait tarihî hadiseler hakkında hem yazılı hem de şifahî geniş ve sağlam bilgilere sahipti. Talebelerinden Ebû Bekir Osman b. Muhammed Şettâ el-Bekrî ed-Dimyâtî Nefḥatü'r-raḥmân (Tuḥfetü'r-raḥmân) fî menâḳıbi seyyid Aḥmed Zeynî Daḥlân (Kahire 1305) adlı eserinde Dahlân'ın hayatını anlatmıştır.

Eserleri. 1. Târîḫu'd-düveli'l-İslâmiyye bi'l-cedâvili'l-merḍıyye. Müellif bu eserinde, kronolojik sırayı göz önüne almaksızın, Hz. Peygamber'den başlayarak kendi zamanına kadar gelen, tarihin çeşitli dönemlerinde özellikle Arabistan ve Mısır üzerinde hâkimiyet kurmuş Sünnî ve Şiî halifelerin ve hânedanların tarihini anlatır (Kahire 1306). 2. Ḫulâṣatü'l-kelâm fî beyâni ümerâʾi'l-beledi'l-ḥarâm. Hz. Peygamber zamanından XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar gelen Mekke tarihidir. Eserin 1095 (1684) yılına kadar olan kısmı Sincârî'nin tarihinin bir muhtasarıdır. Ancak son iki asırdan bahseden bölüm tamamen kendi telifi olup Mekke emîrleri ve bilhassa Vehhâbîler'in siyasî faaliyetleri için orijinal bir kaynak ve XIX. yüzyıl Mekke tarihine dair yegâne eserdir. Ḫulâṣatü'l-kelâm yayımlanmış olup (Kahire 1305; Mekke 1311) ayrıca adı zikredilmeyen biri tarafından bazı dipnotları ilâvesiyle ed-Dârü'l-müttehide li'n-neşr müessesesi tarafından Ümerâʾü'l-beledi'l-ḥarâm adıyla yeniden bastırılmıştır (Beyrut, ts.). 3. es-Sîretü'n-nebeviyye ve'l-âs̱ârü'l Muḥammediyye. es-Sîretü'z-Zeyniyye olarak da bilinen ve Hz. Peygamber'in hayatı, mûcizeleri ve hilyesine dair olan eser iki ve üç cilt halinde Mekke'de (1285), Kahire'de (1285, 1295, 1310, 1320), İstanbul'da (1929), ayrıca Nûreddin el-Halebî'nin İnsânü'l-ʿuyûn fî sîreti'l-emîni'l-meʾmûn adlı eserinin kenarında (Kahire 1292, 1308) basılmıştır. 4. el-Fetḥu'l-mübîn fî feżâʾili'l-ḫulefâʾi'r-râşidîn ve ehli'l-beyti'ṭ-ṭâhirîn. İlk dört halifenin ve Ehl-i beyt'in faziletleri hakkındadır (Kahire 1300, 1302). Eser es-Sîretü'nnebeviyye'nin kenarında da basılmıştır (Kahire 1310). Dahlân'ın Hz. Peygamber'in soyuna dair Meşâriḳu'l-envâri's-seniyye bi-feżâʾili zürriyyeti ḫayri'l-beriyye adlı bir çalışması daha vardır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 576, 54 varak). 5. el-Fütûḥâtü'l-İslâmiyye baʿde muḍiyyi'l-fütûḥâti'n-nebeviyye. Hz. Ömer zamanından II. Abdülhamid'in ilk yıllarına kadar cereyan eden siyasî ve askerî gelişmeleri ele alan bir İslâm tarihidir. Eser Selçuklu ve Osmanlı fetihlerine, Türkler'in İslâm'a hizmetlerine geniş yer vermesiyle tanınır. Yazar burada Sudan'daki Mehdî hareketini çok geniş bir

şekilde ele almıştır. Osmanlı Devleti'nin Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn devirlerinden sonra İslâm dünyasındaki diğer devletlerin en iyisi olduğunu, diğer birçok İslâm devletinde görülmeyen güzel vasıflara sahip bulunduğunu, büyük fetihler gerçekleştirdiğini, insanlar arasında ilmi, huzur ve sükûnu yaydığını, Ehl-i sünnet anlayışını hâkim kıldığını belirtir. Dahlân eserini, II. Abdülhamid'in Mekke'de matbaa kurulmasını emrettiğini, burada Arapça, Türkçe ve Cava dilinde eserler basılmaya başlandığını haber vererek tamamlar. el-Fütûḥât Mekke'de (1311) ve iki cilt halinde Kahire'de (1323, 1387/1968) yayımlanmıştır. 6. Esne'l meṭâlib fî necâti Ebî Ṭâlib. Eserde Ebû Tâlib'in müslüman olarak öldüğü görüşü savunulmaktadır (Kahire 1305). 7. ed-Dürerü's-seniyye fi'r-reddi ʿale'l-Vehhâbiyye. Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ve tevessül* gibi meselelerde Vehhâbîler'in görüşlerini tenkit eden bu önemli risâle yayımlandığı zaman (Kahire 1299, 1319) büyük yankılar uyandırmıştır. Hindistanlı âlim Muhammed Beşîr es-Sehsevânî esere Ṣıyânetü'l-insân ʿan vesveseti'ş-şeyẖ Daḥlân adlı hacimli bir reddiye yazmış ve kitap Muhammed Reşîd Rızâ'nın takdimiyle basılmıştır (Dehli 1308/1890). 8. Risâle fî keyfiyyeti'l-münâẓara maʿa'ş-Şîʿa ve'r-reddi ʿaleyhim (Kahire 1323). 9. Risâle fi'r reddi ʿale'ş-şeyẖ Süleymân Efendi. Mekke'de bulunan Nakşî tarikatı şeyhi Türk asıllı Süleyman Efendi'nin aleyhinde yazdığı bir risâledir (Mekke 1301). 10. Şerḥu'l-Âcurrûmiyye. İbn Âcurrûm'un (ö. 723/1323) Arap diline dair meşhur eserinin şerhidir (Kahire 1297, 1299, 1301, 1305, 1306, 1311; Mekke 1305, 1314; Medine 1304). 11. el-Ezhârü'z-Zeyniyye fî şerḥi metni'l-Elfiyye. İbn Mâlik'in nahve dair el-Elfiyye'sinin şerhidir (Bulak 1294). 12. İʿrâbü "câʾe Zeydün" ve mesâʾilü taṭbîḳıyye fi'n-naḥv ve'l-luġa (Cidde 1986). 13. Tenbîhü'l-ġāfilîn muẖtaṣaru Minhâci'l-ʿâbidîn. Gazzâlî'nin Minhâcü'l-ʿâbidîn adlı eserinin muhtasarıdır (Kahire 1298). Bağdatlı İsmâil Paşa'nın bu eseri Nevevî'nin Şâfiî fıkhına dair Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn'inin muhtasarı şeklinde göstermesi (Îżâḥu'l-meknûn, II, 588) doğru değildir. 14. Fetḥu'l-cevâdi'l-mennân ʿale'l-ʿaḳīdeti'l-müsemmât bi-Feyżi'rraḥmân. Dahlân'a ve Ahmed el-Merzûkı'ye ait diğer üç risâle ile birlikte basılmıştır (Kahire 1298). 15. Risâletü'n-naṣr fî ẕikri vaḳti ṣalâti'l-ʿaṣr (Kahire 1304, 1319). 16. Menhelü'l-ʿaṭşân ʿalâ Fetḥi'rraḥmân fî tecvîdi'l-Ḳurʾân. Süleyman el-Cümzûrî'nin tecvide dair Fetḥu'l-aḳfâl adlı risâlesiyle birlikte basılmıştır (Kahire 1298).

Dahlân'ın bunlardan başka tasavvufa dair Taḳrîbü'l-uṣûl li-teshîli'l-vuṣûl limaʿrifeti'r-Rab ve'r-Resûl adlı bir eseri ve ayrıca çeşitli risâleleri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 390-392; Serkîs, Muʿcem, I, 990-992; Brockelmann, GAL, II, 649-650; GAL Suppl., II, 810-811; Îżâḥu'l-meknûn, I, 82, 214, 436; II, 161, 172, 588, 594, 650; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 191; Ziriklî, el-Aʿlâm, I, 125; Zeki Muhammed Mücâhid, el-Aʿlâmü'ş-şarḳıyye, Kahire 1963, II, 75-76; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, I, 229-230; Muʿcemü muṣannefi'l-kütübi'l-ʿArabiyye, Beyrut 1986, s. 34; T. H. Weir, "Dahlân", İA, III, 460; J. Schacht, "Dahlān", EI² (Fr.), II, 93.

İrfan Aycan

KAVUKCÎ (القاوقجي) Ebü'l-Mehâsin Şemsüddîn Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî (ö. 1305/1888) Muhaddis, fakih ve mutasavvıf.

12 Rebîülevvel 1224'te (27 Nisan 1809) Trablusşam'da doğdu. Soyu baba tarafından Hz. Hasan'a, anne tarafından Hz. Ömer'e dayanmaktadır. Önceleri mutasavvıf Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî'ye nisbetle Meşîşî olarak tanınan Kavukcî, ailesinden birinin kavuk imalâtıyla uğraştığı, yaptığı bir kavuğu Osmanlı Padişahı Sultan Mustafa'ya (?) hediye etmesi üzerine padişahın kendisine Trablusşam'a iki saat mesafedeki Zekrûn beldesini hediye etmesinden sonra Kavukcîbaşî sıfatıyla anılmaya başlandığı söylenmektedir. İlk öğrenimine memleketinde başlayıp 1239'da (1823-24) Mısır'a gitti; Ezher'de fıkıh öğrenimi gördü, aklî ve naklî ilimler tahsil etti, hadis ilimleri üzerinde yoğunlaştı. Yirmi yedi yıl kaldığı Mısır'da isimlerini Maʿdenü'l-leʾâlî fi'l-esânîdi'l-ʿavâlî adlı eserinde saydığı pek çok âlimden faydalanmış olup Mahmûd ed-Desûkī, Bahâeddin Muhammed b. Ahmed el-Behî, Muhammed Âbid es-Sindî ve İbrâhim el-Bâcûrî onun hocalarından bazılarıdır. Ahmed b. Hasan b. Reşîd el-Kahtânî'den, başta Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'i olmak üzere değişik ilim dallarına ait muhtelif kitapların icâzetini alan Kavukcî memleketine döndükten sonra Câmiu't-Tahhâm'da ders okutmaya ve eser telif etmeye başladı. Ebû Abdullah Muhammed b. Halîfe el-Medenî, Ebü'n-Nasr el-Hatîb, İbn Âbide el-Hadramî ve Ebü'l-Hasan Ali b. Zâhir onun talebeleri arasında yer aldı.

Etkili bir hatip ve çok sayıda müridi bulunan bir mutasavvıf olduğu anlaşılan Kavukcî 1305 yılı Receb ayının ortalarında (1888 Mart sonları) çıktığı son hac yolculuğunda Mansûre'ye uğrayıp Mısır'a gitti. Zilkade (Temmuz) ayına kadar orada kalarak bir Osmanlı gemisiyle Cidde'ye, oradan da Mekke'ye geçti. Umre ziyaretini tamamladıktan sonra başlayan humma sebebiyle 7 Zilhicce 1305'te (15 Ağustos 1888) veda kapısı civarında vefat etti ve Hz. Hatice'nin kabri yakınlarına defnedildi.

Eserleri. Çeşitli ilim dallarında büyüklü küçüklü 200 kadar eseri bulunduğu belirtilen Kavukcî'nin çalışmalarından bazıları şunlardır: 1. el-Lüʾlüʾü'l-merṣûʿ fî-mâ lâ aṣle lehû ev bi-aṣlihî mevżûʿ. Mukaddimesinde, hadis olarak şöhret kazanıp yayıldığı halde senedi bulunmayan veya uydurma olan rivayetleri bir araya getirmeyi amaçladığını ifade eden müellif, hadis uydurmacılığını yasaklayan haberlerle âlimlerin bu konudaki görüşlerini kaydettikten sonra 742 rivayeti alfabetik olarak sıralamıştır. Eser önce müridlerinden Abdullah el-Attâr tarafından neşre hazırlanmış, oğlu Muhammed Kemâleddin tarafından gözden geçirilip müellifin hayatı hakkında bir giriş ilâve edilerek Radıyyüddin es-Sâgānî'nin el-Mevżûʿât'ı ile birlikte basılmış (Kahire, ts., 1305), daha sonra bu matbu nüshayı esas alan Fevvâz Ahmed Zemerlî eserin ilmî neşrini gerçekleştirmiştir (Beyrut 1415/1994). 2. eẕ-Ẕehebü'l-ibrîz şerḥu'l-Muʿcemi'l-vecîz min eḥâdîs̱i'r-resûli'l-ʿazîz. Abdullah b. İbrâhim el-Mîrganî'nin eserinin şerhidir

(Beyrut 1316). 3. Cevâmiʿu'l-kelim. Müellifin Tenvîrü'l-ḳulûb ve'l-ebṣâr min eḥâdîs̱i'l-Muṣṭafa'l-muḫtâr adlı eserinden seçip alfabetik sıraya göre düzenlediği 1000 hadisten oluşan esere ayrıca, Bedir ve Uhud gibi gazvelere katıldığı bilinen 1000 kadar sahâbî ile peygamberler, âlimler ve evliyadan seçtiği kişilerin kısa biyografilerini de eklemiştir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Hizânetü't-Teymûriyye, Hadis, nr. 385). 4. Müselselât. Müselsel hadisleri derlemek amacıyla telif edilmiştir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Hizânetü't-Teymûriyye, Mustalahu'l-hadîs, nr. 132). 5. Maʿdenü'l-leʾâlî fi'l-esânîdi'l-ʿavâlî. Müellifin şeyhlerini ve aldığı icâzetleri kaydettiği eserin müellif hattıyla icâzet kaydının da yer aldığı bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir (Tasavvuf, nr. 314). 6. Leṭâʾifü'r-râğıbîn ve buğyetü'ṭ-ṭâlibîn. Hadis usulüne dair bir eserdir (İÜ Ktp., nr. 1932). 7. el-Câmiʿu'l-feyyâh li'l-kütübi's̱-s̱elâs̱eti's̱-ṣıḥâḥ. Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'leri ile İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾı üzerine yapılmış bir çalışmadır. 8. el-Esânîdü'l-ʿaliyyeti'l-muttaṣıla bi-erbaʿîne kitâben min eşhüri'l-kütübi'l-ḥadîs̱iyye. Meşhur hadis kitaplarından seçilmiş âlî isnadlı kırk hadisin kaydedildiği eserde kısaca bu eserlerin müelliflerinin biyografisine de yer verilmiştir.

Kavukcî'nin diğer bazı eserleri de şunlardır: Nesebü'l-ḳuṭbi'n-nebeviyyi'ş-şerîf el-ʿAlevî Aḥmed el-Bedevî (Kahire 1321); eṭ-Ṭavrü'l-aʿlâ ʿale'd-devri'l-ʿulâ (Şam 1301); ed-Dîvânü'l-muḫtaṣar (Kahire 1321/1903); Cümle mine'l-Müselselât (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Umumi, nr. 9140); Şevâriḳu'l-envâri'l-celiyye fî esânîdi's-sâdeti'ş-Şâẕeliyye (Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Tasavvuf, nr. 314); el-Ġurerü'l-ġâliye fi'l-esânîdi'l-ʿâliye (Süleymaniye Ktp., Osman Huldî Öztürkler, nr. 20). Kavukcî'nin Şâzelî'nin nesebi hakkında kaleme aldığı uzunca bir manzume Selmân b. Mustafa el-Bârûdî tarafından el-Manẓûmetü't-tevessüliyye li-nesebi Ebi'l-Ḥasan eş-Şâẕelî başlığıyla neşredilmiştir ([baskı yeri yok] 1386; diğer eserleri için bk. el-Lüʾlüʾü'l-merṣûʿ, neşredenin girişi, s. 7-9; Ömer Abdüsselâm Tedmürî, IV, 128-129, 131-133, 135-137). Abdülkādir el-Edhemî et-Trablusî Tercümetü Şemsiddîn Ebi'l-Meḥâsin el-Ḳavuḳcî adıyla bir çalışma yapmıştır (Beyrut 1306).

BİBLİYOGRAFYA:Kavukcî, el-Lüʾlüʾü'l-merṣûʿ fîmâ lâ aṣle lehû ev bi-aṣlihî mevżûʿ (nşr. Fevvâz Ahmed Zemerlî), Beyrut 1415/1994, s. 22-27; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 5-11, 19-20; Brockelmann, GAL Suppl., II, 776; Îżâḥu'l-meknûn, I, 98, 177, 364, 501, 544, 548, 585; II, 18, 242, 383, 390, 416, 478, 531, 557, 601, 646, 657, 724; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, IX, 287-288; Elbânî, Maḫṭûṭât, s. 376; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 105-106, 107, 109, 157, 163, 250, 254, 348, 367, 380, 382, 448, 492; II, 800, 901, 906, 933, 938, 1093; Abdullah Habîb Nevfel, Terâcimü ʿulemâʾi Ṭarâblus ve üdebâʾihâ, Trablus 1984, s. 58-60; Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, Câmiʿu kerâmâti'l-evliyâʾ (nşr. İbrâhim Atve İvaz), Beyrut 1409/1989, I, 373-374; Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Mevsûʿatü ʿulemâʾi'l-müslimîn fî târîḫi Lübnân el-İslâmî: Ricâlü'l-ḥadîs̱ ve'l-ʿulûmü'l-insâniyye, Beyrut 1414/1993, IV, 127-138; Kettânî, er-Risâletü'l-müstetrafe (Özbek), s. 126, 328, 442; "Kitâbü'l-Lüʾlüʾi'l-merṣûʿ fîmâ lâ aṣle lehû ev bi-aṣlihî mevżûʿ", el-Menâr, VI/10, Kahire 1315/1903, s. 390.

Abdülkadir Şenel

DİMNÂTÎ (الدمناتي) Ebü'l-Hasen Alî b. Süleymân ed-Dimnâtî (ö. 1306/1889) HİCRİ 1306 Hadis ve fıkıh âlimi.

1234'te (1818-19) Merakeş yakınlarındaki Dimnat'ta doğdu. Bücum'avî nisbesiyle de anılan Dimnâtî'nin hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Mağrib'de fakih Ahmed b. Muhammed es-Sûsî et-Timeccedeştî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ömer ed-Dükkâlî, Abdülganî ed-Dihlevî el-Medenî'den; Mekke'de Hanbelîler'in müftüsü olan Muhammed b. Abdullah b. Humeyd, Mâlikîler'in müftüsü Hüseyin b. İbrâhim el-Ezherî, Hanefî fakihi Cemâl b. Ömer el-Mekkî gibi âlimlerden ders aldı. Bir müddet Mısır'da yaşadığı da söylenmektedir. Fıkıhta Mâlikî olan ve Şâzelî tarikatına mensup bulunan Dimnâtî 28 Rebîülâhir 1306'da (1 Ocak 1889) Merakeş'te vefat etti.

Eserleri. Çoğu önemli hadis şerhlerinin birer cilt halindeki ihtisarından ibaret olan çalışmalarının belli başlıları şunlardır: 1. Nefʿu Kūti'l-mugtezî ʿalâ Câmiʿi't-Tirmizî (Kahire 1289). Süyûtî'nin, Tirmizî'nin el-Câmiʿu's-sahîḥ'ine yaptığı Kūtü'l-mugtezî adlı şerhin muhtasarıdır. 2. Eclâ mesânidi ʿule'r-rahmân fî aʿlâ esânidi ʿAlî b. Süleymân (Kahire 1298). Kendilerinden hadis öğrendiği hocaları ile onlardan rivayet ettiği hadislere ve Kütüb-i Sitte'nin senedlerine dair bilgiler ihtiva eden eserin baş tarafında kendi biyografisi de yer almaktadır. 3. Hulâ nühûri hûri'l-cinân fî hazâʾiri'r-rahmân (Kahire 1298). Hz. Peygamber'e yazılan methiyeleri ihtiva etmektedir. 4. Rûhu't-Tevşîh (Kahire 1298). Süyûtî'nin et-Tevşîh ʿale'l-Câmiʿi's-sahîḥ adlı Sahîh-i Buhârî şerhinin muhtasarı olup 1294 (1877) yılında tamamlanmıştır. 5. Derecâtü Mirkāti's-suʿûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd (Kahire 1298). Süyûtî'nin Mirkātü's-suʿûd'unun muhtasarı olan bu eserini de 1877 yılında tamamlamıştır. 6. Gurretü eşhüri'l-envâr bi-şerhi manzûmeti Ezhüri'l-ezhâr (Kahire 1298). Vaz'*, makūlât*, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerine dair kendi eserinin kısa bir şerhi olup 1297'de (1880) tamamlanmıştır. 7. Veşyü'd-Dîbâc ʿalâ Sahîhi Müslim b. Haccâc (Kahire 1299). Süyûtî'nin ed-Dîbâc'ının muhtasarıdır. 8. Nûrü Misbâhi'z-zücâce ʿalâ Süneni İbni Mâce (Kahire 1299). Süyûtî'nin Misbâhu'z-zücâce adlı eserinin özeti mahiyetindedir. 9. ʿArfü Zehri'r-rübâ ʿale'l-Müctebâ (Kahire 1299). Süyûtî'nin, Nesâî'nin es-Sünen'ine yaptığı Zehrü'r-rübâ adlı şerhin özetinden ibarettir. 10. en-Nasîhatü't-tâmme li'l-ḫalîkati'l-ʿâmme (Kahire 1899). Müellifin bazı vaazlarını ihtiva etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA: Serkîs, Muʿcem, I, 527-528; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 176-177; Hediyyetü'l-ʿârifîn, I, 776; Brockelmann, GAL, II, 636; Suppl., II, 737; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, VII, 103-104; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), IV, 292.

M. Yaşar Kandemir

SIDDÎK HASAN HAN (صدّيق حسن خان) Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî el-Kannevcî (ö. 1307/1890) HİCRİ 1307 Hindistanlı âlim.

---

19 Cemâziyelevvel 1248'de (14 Ekim 1832) Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Bans Bireli'de doğdu. Hüseynî ve Buhârî nisbeleriyle ve Seyyid lakabıyla da zikredilmiştir. Ayrıca Kannevcî diye anılması yetişip büyüdüğü Uttar Pradeş eyaletine bağlı Kannevc (Kannûc, Kınnevc, Kannauj) şehrine nisbetledir. Babası ilmiyeden olup yirmiye yakın kitabı vardır. Annesi Necbünnisâ Begüm, Müftü Muhammed İvaz'ın kızıdır. Nesebinin babası tarafından Hz. Hüseyin'e, annesi tarafından Hz. Osman'a dayandığı belirtilmiş, dedesinin ve büyük dedelerinin Şiî olduğu ve Buhara'dan Mültan'a göçtükleri kaydedilmiştir (Nevşehrevî, s. 278). Bopal emîresiyle evlendikten sonra "Nevvâb" (eyalet reisi veya valisi) unvanını da kullanmıştır.

Beş yaşında iken babasını kaybettiğinden ailesi malî sıkıntı içine düştü. Ancak annesinin özel ilgisiyle öğrenim görmeyi başardı. Başta ağabeyi Seyyid Ahmed Hasan Arşî olmak üzere çeşitli hocalardan aldığı ilk eğitimden ve dil öğreniminden sonra Ferruhâbâd, Kanpûr ve Delhi gibi şehirlere gitti; buralardaki hocalardan aklî ve naklî ilimleri okuyarak icâzetler aldı. Delhi müftüsü Sadreddin Han Bahadır Âzurde ed-Dihlevî'den yararlandı. Tahsilini yirmi bir yaşında tamamlayınca Kannevc'e döndü ve kısa bir süre sonra iş bulmak için Bopal'e gitti (1855). Burada iki yıl devlet dairesinde kâtiplik ve mütercimlik yaptı. 1857 bağımsızlık savaşı sırasında görevinden alındıysa da 1860 yılında görevine tekrar döndü. 1861'de Bopal Emirliği Başveziri Şeyh Cemâleddin'in dul kızı Zekiyye Begüm ile evlendi. Kendisinden iki çocuk sahibi olduğu Zekiyye Begüm'ün vefatı üzerine hacca gitti (1285/1868-69); sekiz ay Hicaz ve Yemen'de kaldı. Burada Hint ulemâsından ve diğer âlimlerden ders okudu, hadis ve tefsir ilmine dair senedler edindi. Şah Abdülazîz ed-Dihlevî'nin torunu Muhammed Ya'kūb ed-Dihlevî, Şevkânî'nin talebesi Abdülhak b. Fazlullah Benâresî ve Hudeyde Müftüsü Şeyh Hüseyin (Hasan) b. Muhsin el-Ensârî el-Yemânî yararlandığı hocalardan bazılarıdır. Onun Şevkânî merkezli bir çizgi oluşturmasında bu dönemin önemli etkileri olmuştur. Mevlevî Muhammed Hüseyin Şahcihanpûrî, Hakîm Asgar Hüseyin, Molla M. Murad Buhârî, Mevlevî M. Muhibbullah Pânîpetî çeşitli zamanlarda istifade ettiği veya icâzet aldığı diğer hocalarından bazılarıdır. Sıddîk Hasan Han ikinci evliliğini, ölmüş olan Bopal emîresi İskender Begüm'ün o tarihte Bopal emîresi bulunan dul kızı Şah Cihan Begüm'le yaptı (1871). Şah Cihan Begüm, Sıddîk Hasan'ı devlet işlerindeki yetkisine ortak etti ve kendisine yıllık 75.000 rupi maaş bağlanmasını sağladı. Uzun bir süre yönetici konumunda bulunduktan sonra bazı suçlamalar üzerine 28 Ağustos 1885'te görevine son verildi. Bundan sonra ilmî çalışmalarına ağırlık veren Sıddîk Hasan Han 29 Cemâziyelâhir 1307'de (20 Şubat 1890) Bopal'de vefat etti ve buradaki aile mezarlığına defnedildi.

Sıddîk Hasan Han, XIX. yüzyılda Hint alt kıtasında kurumsal yapıya kavuşmuş bir fikir hareketi olarak ortaya çıkan Ehl-i hadîs ekolünün kurucularındandır. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin görüşleri doğrultusunda Kur'an ve Sünnet'i esas alarak müslümanların problemlerine çözüm getirmeyi amaç edinmekle birlikte aşırı bir çizgiye kayan bu ekol, bid'at ve hurafe kaynağı kabul ettiği fıkıh mezhepleri ve tasavvufa karşı sert bir mücadele vermiştir. Nezîr Hüseyin'in eğitim faaliyetleri ve yetiştirdiği öğrenciler sayesinde Delhi'de gelişen ekol Sıddîk Hasan Han'ın Bopal'de yürüttüğü teşkilâtlanma, telif ve yayın faaliyetleriyle kökleşmiş ve İslâm dünyasına adını duyurmuştur (Saeedullah, s. 124-130; Bırışık, s. 113-117).

Bopal emîresiyle evliliği sonrasında Sıddîk Hasan Han elde ettiği imkânları şehrin bir ilim merkezi haline gelmesi için kullanmıştır. Bu arada matbaalar kurulmuş, başta tefsir ve hadis olmak üzere çeşitli alanlarda eserler basılmış, birçok kitap ücretsiz olarak ilim çevrelerine gönderilmiştir (İbḳāʾü'l-minen, s. 75). Medrese-i Belkīsî, Medrese-i Süleymâniyye, Medrese-i Cihangîrî ve Medrese-i Sıddîkī adlarıyla medreseler açılmış, başka yerlerden öğrenci gelişine imkân hazırlanmıştır. Temel hadis külliyatı Arapça'dan Urduca'ya tercüme ettirilmiş, bazılarına Urdu dilinde şerhler yazılmıştır. Sıddîk Hasan Han kendisi için çok zengin bir kütüphane (Kütübhâne-i Vâlâcâhî) oluşturmuş ve büyük meblağlar ödeyerek önemli yazmaları bir araya getirmiştir. Onun kütüphanesi oğlu tarafından Leknev'deki Nedvetü'l-ulemâ'ya bağışlanmış olup halen bu kuruluşun kütüphanesinde muhafaza edilmektedir (Nevşehrevî, s. 291-292). Döneminde halkın hayatını kolaylaştıracak sosyal projelere öncelik verilmiş, şehirde İslâm'a aykırı görülen fiiller yasaklanmış, Hindu âdetlerinden kaynaklanan merasimler düzene konulmuştur. Ehl-i hadîs ekolünün gelişmesindeki bütün bu katkılarına rağmen Sıddîk Hasan Han'ın Bopal emîresiyle evliliği Aziz Ahmed tarafından Ehl-i hadîs mensuplarının ilkelerine aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirilmiş, Sıddîk Hasan Han'ın yöneticilerle iş birliği zemini aradığı ileri sürülmüştür. Sıddîk Hasan Han'ın İslâmî ilimlerin her alanında Arapça, Farsça ve Urduca olmak üzere ortaya koyduğu yüzlerce eser, Ehl-i hadîs ekolünün ve düşüncesinin bütün İslâm dünyasına yayılmasında çok etkili olmuştur. Ancak bunların büyük ölçüde derleme ve ihtisar niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tercümânü'l-Ḳurʾân adlı tefsiri gibi bazı eserlerini bütünüyle kendisi yazmamış, nezaretinde çalışan bir komisyon tarafından hazırlanan bu tür eserler de onun adıyla neşredilmiştir. Bu yüzden Tercümânü'l-Ḳurʾân başarılı bir tefsir çalışması olarak kabul görmemiş ve Hindistan'da çok etkili olmamıştır (Abdülhay el-Hasenî, VIII, 191; Van Dyck, s. 497; Bırışık, s. 119-126, 278). Ayrıca ʿAvnü'l-bârî li-ḥalli edilleti'l-Buḫârî ve es-Sirâcü'l-vehhâc min keşfi meṭâlibi Ṣaḥîḥi Müslim İbni'l-Ḥaccâc gibi şerh, Ḥuṣûlü'l-meʾmûl min ʿilmi'l-uṣûl ve Ravżati dâri's-selâm gibi ihtisar çalışmalarıyla Bulûġu'l-merâm'ın Farsça'ya, ed-Dürerü'l-Behiyye'nin Fetḥu'l-muġīs adıyla Urduca'ya tercümelerinde asıl müelliflerin adına sadece önsözlerde yer verilmesi de eleştiri konusu olmuştur.

Sıddîk Hasan küçük bir emirliğin yöneticisi olmasına rağmen uluslararası ilişkilere önem vermiş, Osmanlı Padişahı Abdülhamid ile iyi ilişkiler kurmuş, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu malî darlığın giderilmesi için yardım göndermiştir. Savaştan ve şehitlikten bahsettiği kitabında Türk-Rus savaşından söz ederken bütün müslümanların Osmanlı padişahının başarısı için dua ettiğini zikretmiştir (el-ʿİbre mimmâ câʾe fi'l-ġazv ve'ş-şehâde ve'l-hicre, s. 7-8). Sultan Abdülhamid de kendisine ikinci dereceden Mecîdî nişanı, eşi Şah Cihan Begüm'e Şefkat nişanı göndermiştir (ilgili belgeler için bk. BA, HR.TO. dosya nr. 387, gömlek nr. 78, tarih 09.6.1879; BA, HR.TO. dosya nr. 387, gömlek nr. 87, tarih 07.7.1879; HR.TO. dosya nr. 387, gömlek nr. 89, tarih 07.7.1879; HR.TO. dosya nr. 387, gömlek nr. 91, tarih 07.7.1879; BA, HR.TO. dosya nr. 387, gömlek nr. 88, tarih 24.9.1879).

Eserleri. Sıddîk Hasan Han'ın Arapça, Farsça ve Urduca olarak çeşitli konularda yazdığı 220'yi aşkın eserin tamamına yakınının ilk baskıları Bopal, Agra, Kanpûr, İstanbul ve Kahire gibi merkezlerde yapılmış olup bunlardan bazıları şunlardır (eserlerinin listesi için bk. Ebcedü'l-ʿulûm, III, 274-279): A) Tefsir. 1. Fetḥu'l-beyân fî maḳāṣıdi'l-Ḳurʾân (I-XV, Bopal 1290; I-X; Kahire 1975; nşr. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî, I-XV, Beyrut 1412/1992). Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin Medârikü't-tenzîl, İbn Kesîr'in Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm ve Şevkânî'nin Fetḥu'l-ḳadîr adlı tefsirlerinden alıntılar yapılan ve rivayetlerle desteklenen eserde İsrâiliyat'a yer verilmemiştir. 2. Tercümânü'l-Ḳurʾân bi-leṭâʾifi'l-beyân (I-XVI, Lahor 1890-1905, 1916). Baştan Kehf sûresinin sonuna kadarki bölümüyle Mülk sûresi ve sonrası 1885-1890 yılları arasında yazılan eser, müellifin vefatı üzerine talebelerinden Muhammed b. Hâşim ve Zülfikar Ahmed Bopalî tarafından 1891-1897 yıllarında tamamlanmıştır. İlk cildi 1888'de Lahor'da basılan tefsirin Sıddîk Hasan Han'a ait diğer ciltleri ilk defa Lahor'da 1888-1892 yılları arasında yedi cilt olarak yayımlanmış, diğerleri ise 1892-1901 yıllarında sekiz cilt halinde neşredilmiştir (tanıtımı için bk. Birışık, s. 119-126). 3. Neylü'l-merâm min tefsîri âyâti'l-aḥkâm (Leknev 1292; Kahire 1347, 1963, 1979; nşr. Ali es-Seyyid Subhî el-Medenî, Cidde 1979; nşr. Râid b. Sabrî İbn Ebû Ulfe, Demmâm 1418/1997). Fetḥu'l-beyân'dan önce kaleme alındığı anlaşılan tefsirde müellife göre hüküm içerdiği düşünülen 253 âyetin tefsiri yapılmış, ahkâm âyeti içermediği kabul edilen yetmiş dokuz sûreye hiç yer verilmemiştir. Müellif bu eserinde de Şevkânî'nin görüşlerinin etkisi altındadır. 4. Ḫulâṣatü'l-Keşşâf (Leknev 1289). Zemahşerî'ye ait eserin özetidir. 5. el-İksîr fî uṣûli't-tefsîr (Kanpûr 1290/1873). Farsça olan eseri Seyyid Nûrü'l-Hüseyin Hüseynî Kalpevî Arapça'ya çevirmiştir.

B) Hadis. 1. ʿAvnü'l-bârî li-ḥalli edilleti'l-Buḫârî (I-II, Bopal 1299/1881; I-V, Halep 1984). Zebîdî'nin et-Tecrîdü'ṣ-ṣarîḥ adlı eserinin şerhidir. 2. es-Sirâcü'l-vehhâc min keşfi meṭâlibi Ṣaḥîḥi Müslim b. Ḥaccâc (Bopal 1302; nşr. Ahmed Ferîd Mezîdî, I-VIII, Beyrut 1425/2004; nşr. Abdüttevvâb Heykel, I-XI, Doha-Katar 1984-1995). Münzirî'nin Ṣaḥîḥ-i Müslim üzerine yazdığı Muḫtaṣaru Ṣaḥîḥi Müslim'in şerhidir. 3.

Fetḥu'l-ʿallâm li-şerḥi Bulûġi'l-merâm (I-II, Bulak 1302; nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda, I-II, Beyrut 1418/1997; nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, I-IV, Beyrut 1422/ 2001; I-II, Beyrut, ts. [Dârü Sâdır]). İbn Hacer'in ahkâm hadislerine dair eserinin şerhidir. Sıddîk Hasan Han bu eseri Miskü'l-ḫitâm min şerḥi Bulûġi'l-merâm adıyla Farsça olarak da şerhetmiş (I-III, Leknev, ts.), ayrıca er-Ravżü'l-bâsim min tercemeti Bulûġi'l-merâm ismiyle Farsça'ya tercüme etmiştir. 4. ed-Dînü'l-ḫâliṣ (I-II, Kahire 1959; nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, I-IV, Kahire, ts.; nşr. M. Sâlim Hâşim, I-IV, Beyrut 1415/1995). Eserde tevhid, ulûhiyyet, bid'at ve hurafe gibi konular ele alınmıştır. 5. el-İdrâk bi-taḫrîci eḥâdîs̱i Reddi'l-işrâk (Kanpûr 1290/1873). İsmâil Şehîd'e ait eserdeki hadislerin tahrîci yapılmıştır. 6. Yaḳaẓatü üli'l-iʿtibâr mimmâ verede fî ẕikri'n-nâr ve aṣḥâbi'n-nâr (Kahire 1398/1978; nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkā, Kahire 1978, 1981). 7. el-ʿİbretü mimmâ câʾe fi'l-ġazv ve'ş-şehâde ve'l-hicre (Bopal 1293; İstanbul 1293; nşr. Ebû Hacer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1985, 1408/1988). 8. el-Ḥıṭṭa fî zikri'ṣ-Ṣıḥâḥi's-sitte (Lahor 1977; Beyrut 1405/1985, 1987). 9. Mevâʿidü'l-ʿavâʾid min uyûni'l-aḫbâr ve'l-fevâʾid (Bopal 1298/1880). 10. Nüzûlü'l-ebrâr bi-ʿilmi'l-meʾs̱ûri mine'l-edʿiyeti ve'l-eẕkâr (İstanbul 1301; Beyrut, ts. [Dârü'l-ma'rife]), 11. Temîmetü'ṣ-ṣabiy fî tercümeti'l-erbaʿîn fî eḥâdîs̱i'n-nebî (Lahor 1390).

C) Akaid. 1. Ḳaṭfü's̱-s̱emer fî beyâni ʿaḳīdeti ehli'l-es̱er (nşr. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî, Kahire 1984; nşr. Muhammed Emîn el-Ganâvî, Beyrut 2000). 2. el-İẕâʿa limâ kâne ve mâ yekûnü beyne yedeyi's-sâʿa (Bopal 1293; İstanbul 1294; Medine 1971; Kahire 1379; Beyrut 1986; nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Beyrut 1421/2000; nşr. Abdülkâdir el-Arnaût, Dımaşk 2001). 3. el-İntiḳādü'r-racîḥ fî şerḥi'l-iʿtiḳādi'ṣ-ṣaḥîḥ (Kahire 1292; Bulak 1298, Cilâʾü'l-ʿayneyn fî muḥâkemeti'l-Aḥmedeyn ile birlikte; Beyrut 2000). 4. Mellâkü's-saʿâde fî ifrâdillâhi Teʿâlâ bi'l-ʿibâde ([baskı yeri yok] 1887).

D) Fıkıh ve Fıkıh Usulü. 1. Ḥuṣûlü'l-meʾmûl min ʿilmi'l-uṣûl (İstanbul 1296; Kahire 1938; nşr. Muktedî Hasan el-Ezherî, Kahire 1985; Benâres 1982). Şevkânî'nin İrşâdü'l-Fuḥûl'ünün muhtasarı olan eser daha sonra Müntehe's-sûl fî ʿilmi'l-uṣûl adlı kitapla birlikte Taḥṣîlü'l-meʾmûl adıyla da basılmıştır (Beyrut 1424/ 2003). 2. er-Ravżatü'n-nediyye şerḥu'd-Düreri'l-behiyye (Bulak 1296; I-II, Beyrut 1406/1986, 1990; nşr. Muhammed Subhî Hasan Hallâk, I-II, Riyad 1418/1997; I-II, Kahire, ts.). Şevkânî'nin ed-Dürerü'l-behiyye fi'l-mesâʾili'l-fıḳhiyye adlı kitabının şerhidir. 3. Ḥüsnü'l-üsve bimâ s̱ebete ʿanillâhi ve resûlihî fi'n-nisve (İstanbul 1301; nşr. Muhammed Abdürrezzâk er-Raûd, Amman 1989; nşr. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda, Mansûre 1996; nşr. Hedy Mahmûd Karâa, Kahire 1401/1981; nşr. Mustafa Saîd el-Hın Muhyiddin Misto, Beyrut 1416/1997). Eser, Fıḳhü'n-nisâ fi'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm ve's-Sünneti'n-nebeviyye adıyla da basılmıştır (nşr. Hamza en-Neşretî - Abdülhafîz Feraglî, Kahire 1998). 4. Ẓaferü'l-lâḍî bimâ yecibü fi'l-ḳaḍâʾi

ʿale'l-ḳāḍî (Bopal 1294/ 1877; nşr. Ebû Abdurrahman b. Îsâ el-Bâtenî, Beyrut 1422/2001). 5. eṭ-Ṭarîḳatü'l-müslâ fi'l-irşâdi ilâ terki'd-taḳlîd ve'ttibâʿu mâ hüve'l-evlâ (İstanbul 1296). 6. Delîlü'ṭ-ṭâlib ʿalâ tercîḥi'l-meṭâlib. Müellifin Farsça olarak kaleme aldığı fetvalarını ihtiva eden eseri Leys Muhammed Lâl Muhammed Arapça'ya çevirmiş, Muhammed Lokmân es-Selefî de Fetâva'l-İmâmi'ş-Şerîf Ṣıddîḳ Ḥasan el-Ḳannevcî el-Buḫârî adıyla yayımlamıştır (Riyad-Medînetüsselâm 1422). 7. Taḫrîcü'l-veṣâyâ min ḫabâya'z-zevâyâ: veṣâyallāh ve veṣâyâ resûlih ve veṣâyâ ṣâliḥi'l-eʾimme ve aḥkâmü'l-vaṣıyye fi's-sünneti'l-muṭahhare (Bulak 1302; nşr. Abdullah el-Leysî el-Ensârî, Beyrut 1986). 8. Ẕüḫrü'l-muḥṭî min âdâbi'l-müftî (Beyrut 2000). 9. İklîlü'l-kerâme fî tibyâni maḳāṣıdi'l-imâme (Bopal 1294; Beyrut 1990). 10. el-İklîd li-edilleti'l-ictihâd ve't-taḳlîd (İstanbul 1295). Şevkânî'nin et-Teşkîk ʿale't-tefkîk adlı risâlesinin özetidir. Şükrü Özen tarafından Türkçe'ye tercüme edilip Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması adlı derleme içerisinde yayımlanmıştır (İstanbul 1987, s. 275-317). Bunların dışında Arapça, Farsça ve Urduca yazılmış daha birçok fıkıh kitabı bulunmaktadır.

E) Dil, Edebiyat, Tarih, Biyografi. 1. Neşvetü's-sekrân min ṣaḥbâʾi teẕkâri'l-ġizlân (Bopal 1294; İstanbul 1296; Kahire 1338; Beyrut 2007). Kur'an, sünnet ve önemli kaynaklarda kadınlar hakkında geçen bilgilerin derlendiği ve değerlendirildiği bir çalışmadır. 2. el-Mevʿiẓatü'l-ḥasene bimâ yuḫtebü fî şühûri's-sene (Beyrut 1962, 1984). 3. el-ʿAlemü'l-ḫaffâḳ min ʿilmi'l-iştiḳāḳ (Bopal 1294; İstanbul 1296; nşr. Nezîr Muhammed Mektebî, Dımaşk 1985). 4. el-Bülġa fî uṣûli'l-luġa (İstanbul 1294; nşr. Nezir Muhammed Mektebî, Beyrut 1988). 5. Ġusnü elbâni'l-müverraḳ bi-muḥassenâti'l-beyân (İstanbul 1294; nşr. Ahmed Abdülfettâh Temmâm - Semîr Hüseyin Halebî, Beyrut 1987). 6. et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri meʾâs̱iri'ṭ-ṭırazi'l-âḫiri ve'l-evvel (nşr. Abdülhakîm Şerefeddin, Bombay 1963; Beyrut 1983). Kitapta 543 kişinin biyografisine yer verilmiştir. 7. Ebcedü'l-ulûm* (I-III, Bopal 1295/1878; nşr. Abdülcebbâr Zekkâr, I-III, Dımaşk 1978, 1988; I-III, Beyrut 1978; nşr. Abdullah el-Hâlidî, Beyrut 2001). İlimlerin tasnifine dair ansiklopedik bir eserdir. 8. Lükṭatü'l-ʿaclân mimmâ temessü ilâ maʿrifetihî ḥâcetü'l-insân (Bopal 1878; İstanbul 1296; Beyrut 1985). 9. Ḫabîʾetü'l-ekvân fi'ftirâḳı'l-ümem ʿale'l-meẕâhib ve'l-edyân (İstanbul 1296 [Lükṭatü'l-ʿaclân ... ile birlikte]; Beyrut 1405/1984, 1989). 10. Leffü'l-ḳımât ʿalâ taṣḥîḥi baʿżı me'staʿmalehü'l-ʿâmmetü ʿani'l-muʿarrebi ve'd-daḫîli ve'l-müvelledi ve'l-aġlâṭ (Bopal 1291). 11. Riḥletü'ṣ-Ṣıddîḳ ile'l-Beyti'l-ʿatîḳ (nşr. Abdurrahman Şerefeddin, Bombay 1961; Demmâm/Riyad 1985; eserleri için ayrıca bk. Serkîs, II, 1201-1205; Abdülhay el-Hasenî, VIII, 194; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 388-390; Razıyye Hamîd, s. 373-387; Eserî, s. 91-96; Ferîvâî, s. 21-25; Saeedullah, s. 104-123, 185-190, 195-198; Nevşehrevî, s. 298-311).

Sıddîk Hasan Han'la ilgili olarak çok sayıda çalışma yapılmıştır. Abdülhay el-Leknevî'nin Naḳdü evhâmi Ṣıddîḳ Ḥasan Ḫân el-müsemmâ ibrâzü'l-ġay el-vâḳıʿ fî

şifâʾi'l-ʿay adlı kitabı (nşr. Salâh Muhammed Ebü'l-Hac, Amman 1421/2000) reddiye türündedir. Ebû Nasr Muhammed Ali Hasan Han'ın Meʾâs̱ir-i Ṣıddîḳī adlı eseri (Leknev 1925) konuyla ilgili önemli bir kaynak niteliğindedir. Ḳurretü'l-aʿyân ve meserretü'l-ezhân fî meʾâs̱iri'l-meliki'l-celîl en-Nevvâb Muḥammed Ṣıddîḳ Ḥasan H̱ân (İstanbul 1298) çağdaş âlimlerin görüşlerini bir araya getirmesi açısından faydalı bir derlemedir. Saeedullah The Life and Works of Muhammad Siddiq Hasan Khan, Nawab of Bhopal 1248-1307/1832-1890 (1970, Cambridge Üniversitesi; Lahore 1973); Ömer Han Âsıfî Menhecü'ş-Şeyẖ Ṣıddîḳ Ḥasan H̱ân fî tefsîrihî Fetḥi'l-beyân fî maḳāṣıdi'l-Ḳurʾân (1415, İslâmâbâd, el-Câmiatü'l-İslâmiyye el-âlemiyye külliyyetü usûliddîn); Şâziye Hâlid Seyf en-Nevvâb Ṣıddîḳ Ḥasan H̱ân ve cühûdühû el-cebbâre fî ẖidmeti'l-ʿArabiyye (1417, İslâmâbâd, National Institute of Modern Languages); Ali b. Ahmed el-Ahmed Daʿvetü'l-emîr el-ʿâlim Ṣıddîḳ Ḥasan H̱ân raḥimehullāh ve intisâbüh (1420, Riyad, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd); Zübeyr b. Muhammed b. Eyyûb Ṣıddîḳ Ḥasan H̱ân ve cühûdüh fi'd-dirâsâti'l-luġaviyye (1420, Medine, el-Câmiatü'l-İslâmiyye) adlarıyla yüksek lisans çalışmaları yapmış; Razıyye Hamîd Nevvâb Ṣıddîḳ Ḥasan H̱ân (1982, Bopal Üniversitesi; Delhi 1983); Cüneyt Eren Sıddık Hasan Han (1832-1890) ve Neylü'l-merâm min Tefsîri Âyâti'l-ahkâm (1994, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Erzurum 2001); Ahter Cemâl Lokman es-Seyyid Ṣıddîḳ Ḥasan H̱ân el-Ḳannevcî: Ârâʾühü'l-iʿtiḳādiyye ve mevḳıfuhû min ʿaḳīdeti's-Selef (1409, Mekke, Câmiatü Ümmi'l-kurâ; Riyad 1417/1996) ismiyle birer doktora tezi hazırlamıştır. Muhammed İctibâ Nedvî de el-Emîr Seyyid Ṣıddîḳ Ḥasan H̱ân: Ḥayâtüh ve âs̱âruh (Dımaşk 1999) adlı Urduca bir kitap yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Sıddîk Hasan Han, İbḳāʾü'l-minen bi-ilḳāʾi'l-miḥen, Lahor 1986, s. 30, 38, 69-71, 75, 78; a.mlf., Ebcedü'l-ʿulûm (nşr. Abdülcebbâr Zekkâr), Dımaşk 1978, III, 271-280; a.mlf., el-ʿİbre mimmâ câʾe fi'l-ġazv ve'ş-şehâde ve'l-hicre (nşr. Ebû Hacer M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1408/1988, s. 7-8; a.mlf., et-Tâcü'l-mükellel (nşr. Abdülhakîm Şerefeddin), Beyrut 1404/1983, s. 541-550; a.mlf., er-Ravżatü'n-nediyye, Beyrut 1988, I, 191; Ḳurretü'l-aʿyân ve meserretü'l-ezhân fî meʾâs̱iri'l-meliki'l-celîl en-Nevvâb Muḥammed Ṣıddîḳ Ḥasan H̱ân, İstanbul 1298/1881, tür.yer.; Serkîs, Muʿcem, II, 1201-1205; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ẖavâṭır, VIII, 187-195; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 388-390; Rahmân Ali, Teẕkire-i ʿUlemâ-i Hind (trc. M. Eyyûb Ḳādirî), Karaçi 1961, s. 250-251; Aziz Ahmad, Islamic Modernism in India and Pakistan: 1857-1964, London 1970, s. 119; Saeedullah, The Life and Works of Muhammad Siddiq Hasan Khan: Nawab of Bhopal, Lahore 1973, s. 21-80, 104-130, 185-190, 195-198; Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî, Cühûdü ehli'l-ḥadîs̱ fî ẖidmeti'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm, Benâres 1980 s. 21-25; Seyyid Hamîd Şettârî, Ḳurʾân-ı Mecîd key Urdû Terâcim u Tefâsîr ka Tenḳīdî Müṭâlaʿa, Haydarâbâd 1982, s. 436; Razıyye Hamîd, Nevvâb Ṣıddîḳ Ḥasan H̱ân, Delhi 1983, s. 73-227, 373-387; Ahmed Han, Ḳurʾân-ı Kerîm key Urdû Terâcim: Kitâbiyât, İslâmâbâd 1987, s. 107-108; E. A. van Dyck, İktifâʾü'l-ḳanûʿ bimâ hüve maṭbûʿ, Kum 1409, s. 497; İrşâdülhak Eserî, Pâk u Hind meyn ʿUlemâʾey Ehl-i Ḥadîs̱ ki H̱idmât-ı Ḥadîs̱, Faysalâbâd 1990, s. 91-96; Halid Zaferullah Daudi, XIX. Asır Hindistan Hadis Âlimi Sıddîk Hasan Han'ın Hayatı ve İlmi Şahsiyeti (doktora semineri, 1991), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., Pakistan ve Hindistan'da Şâh Velîyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları, İstanbul 1995, s. 181-195; Ebû Yahyâ İmâm Han Nevşehrevî, Terâcim-i Ulemâʾey Ḥadîs̱-i Hind, Lahor 1992, s. 277-297, 298-311; Cemîl Nakvî, Urdû Tefâsîr: Kitâbiyât, İslâmâbâd 1992, s. 47; Abdülhamit Birışık, Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri, İstanbul 2001, s. 113-117, 119-126, 278; Muhyiddin el-Elvâî, "el-Müʾellefâtü'l-ʿArabiyye li-ʿulemâʾi'l-Hindi'l-müslimîn", ME, XXXVIII/8 (1967), s. 844-850; Cüneyt Eren - Nurullah Yılmaz, "Hindistan Bhopal Emiri ve Müfessir Sıddîk Hasan Han'ın Osmanlı Devleti ile İlişkisi", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, IX/19, Erzurum 2002, s. 233-238; Cüneyt Eren -

Laith Suud Jassim, “Türk Dostu Bopal Emiri Sıddîk Hasan Han’ın Arap Dilindeki Yeri”, a.e., IX/20 (2002), s. 43-60; Zafarul-Islām Khān, “Nawwāb Sayyid Ṣıddīḳ Ḥasan Khān”, EI² (İng.), VII, 1048-1049; “Ṣıddîḳ Ḥasan Ḫân Ḳannevcî”, UDMİ, XII, 103-106.

Abdülhamit Birışık – A. Cüneyt Eren

AHMED HAN, Seyyid سيد أحمد خان (1817-1898) HİCRİ 1315 Hindistanlı tanınmış fikir adamı ve yazar.

17 Ekim 1817’de Delhi’de doğdu. Babası Seyyid Muhammed Müttakı Han’dır. Ataları, Şah Cihan devrinde Herat’tan Hindistan’a gelip yerleşmiş ve burada çeşitli devlet hizmetlerinde görev almışlardır. Neseplerinin Hz. Hüseyin vasıtası ile Hz. Peygamber’e ulaştığı yolundaki iddiadan dolayı aile fertleri “seyyid” unvanını taşımaktadır. Ahmed Han, ilk tahsilini annesinin nezaretinde geleneklere uygun olarak tamamladı. Daha sonra Farsça, Arapça, matematik ve geometri öğrenimi gördü; şiir ve edebiyatla ilgilendi; bu arada devrin önde gelen edipleriyle yakın ilişki kurdu. 1838 yılında babası Müttakı Han’ın ölümü üzerine hayatını kazanmak için çalışmak zorunda kaldı ve Delhi Ceza Mahkemesi zabıt kâtipliğine tayin edildi. Burada hâkim olan amcası Halîlullah’ın yanında meslekî bilgisini ilerletti. Bu sırada açılan hâkimlik imtihanını kazanarak 1841’de Manipûr’a stajyer hâkim oldu. Bir yıl sonra Fetihpûr Sikri’ye ve 1846’da Delhi’ye gönderildi. Delhi’de kaldığı dokuz yıl zarfında, resmî görevi yanında bir taraftan da kitap ve risâleler yazarak büyük bir şöhrete kavuştu. 1855 yılında daha yüksek bir hâkimlik derecesi olan “sadr-ı emîn” unvanı ile Bicnor’a tayin edildi.

1857 yılında İngilizler’e karşı başlatılan ve Hint tarihine “sipahi ayaklanması” olarak geçen hareket sırasında Bicnor’da bulunan Ahmed Han, tamamen İngilizler’e bağlı kaldı. Bicnor’daki birçok kadın ve erkek İngiliz’i Meerut’a göndermek suretiyle hayatlarını kurtardı. Bu hareketi İngilizler tarafından takdirle karşılanarak kendisine “Star of India” (Hint yıldızı) nişanının Companion rütbesi verildi. Daha sonra intikam almak için mukabil harekete geçen İngiliz askerlerine karşı, bu defa mâsum halkın kurtarılmasında büyük hizmetleri oldu. Hareketten sonra kendisine, hizmetlerine karşılık olmak üzere, yerlilerden müsadere edilen ve yıllık on beş bin İngiliz lirası gelir getiren bir mülk bağışlandıysa da kabul etmedi. 1857’den sonra Murâdâbâd’da daha üst bir derece olan “sadrü’s-sadr” unvanı ile hâkimlik görevine devam etti. Burada müslümanların sosyal hayat ve eğitimle ilgili problemlerini dile getiren bazı yazı ve broşürler yayımladı. Loyal Mohammadan of India ve Esbâb-ı Begavât-ı Hind adlı eserlerini bu sırada yazdı. İkinci eser Hindistan’da sıkıyönetim uygulandığı sırada neşredilmiş olup Hindistan halkının devlet kademelerinde temsil edilmediği yönünde birçok tenkitler ihtiva etmektedir. 1859’da eşini kaybeden Ahmed Han, aynı yıl Murâdâbâd’dan Gazîpûr’a ve 1864 yılında Aligarh’a giderek hâkimlik görevini

sürdürdü. Burada da müslümanların eğitim düzeyinin mutlaka yükseltilmesi gereği üzerinde önemle durdu.

Ahmed Han, 1869 yılında oğulları Hâmid ve Mahmud'la birlikte İngiltere'ye gitti. On yedi ay müddetle meslekî tetkiklerle birlikte İngiliz üniversite teşkilâtını da inceledi. Özellikle Kraliçe Victoria'dan ve İngiliz devlet adamlarından büyük ilgi gördü. Hindistan'a dönüşünde Tehzîbü'l-ahlâk, adıyla aylık bir gazete çıkararak müslümanları Batı kültürüne ve İngiliz hükümetine ısındırmak için çaba gösterdi; din ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması ve dinin her işe karıştırılmaması gerektiğini savundu. 24 Mayıs 1875'te, Kraliçe Victoia'nın doğum yıldönümünde, en büyük eseri sayılan Aligarh'taki Mohammadan Anglo-Oriental College'i kurdu. 1876'da mesaisini tamamen okula vermek istediği için hâkimlik görevini bıraktı ve Aligarh'a yerleşti. 1877'de kraliyet nâibi Lord Lytton yeni kolej binasının temelini attı; 1878'de Cambridge ve Oxford örnek alınarak yüksek öğretim sınıfları açıldı. Bu kolej Ahmed Han'ın ölümünden sonra 1920 yılında üniversite haline getirildi. Hindistan'daki günümüz müslüman aydınlarının birçoğu Aligarh Koleji veya üniversitesinde yetişmiştir.
1878'den 1883'e kadar kraliyet nâibinin yasama meclisinde üye olan Ahmed Han, halkın direnişinden korkan birçok İngiliz memurun muhalefetine rağmen, bulaşıcı hastalıklara karşı mecburi aşılanma kanununu kabul ettirdi. 1886'da, ülke müslümanlarını eğitim, öğretim ve siyaset alanlarında aydınlatmak amacıyla ve her yıl toplanmak üzere, The Mohammadan Educational Conference'ı (İslâm Eğitim Konferansı) başlattı. Aynı yıl Hint aydınları tarafından kurulan All-India National Congress'e karşı çıkarak müslümanların bu harekete karışmamaları için bütün gücüyle çalıştı. 1887'deki İslâm Eğitim Konferansı'nda Millî Kongre'yi şiddetle tenkit etti. Onun kanaatine göre müslümanlar, İngiliz hükümetinin aleyhine olan Millî Kongre ile birlik oldukları takdirde İngilizler'in teveccühünü kaybedecekler ve bu kuruluşun istediği seçim tarzı getirilirse mağdur olacaklardır. Onun bu çabaları İngiliz hükümetince büyük bir memnuniyetle karşılandı ve kendisine "Sir" ve "Knight Commander of the Star of India" (Hint yıldızı nişanının şövalye kumandanı) unvanı verildi. 1889'da Edinburg Üniversitesi tarafından fahrî doktor unvanıyla taltif edildi. 27 Mart 1898 tarihinde Aligarh'ta öldü.

Dinî ve Siyasî Görüşleri. İslâm'ın akılla uzlaştığını kabul eden Ahmed Han, XIX. yüzyıl Avrupa akılcılığı ve tabiat felsefesinin geniş ölçüde tesirinde kalmıştır. İnanç sistemlerini değerlendirirken "tabiata uyma" ilkesini kabul etmiş ve İslâm'ın bu ölçüye en çok uyan bir din olduğu sonucuna varmıştır. Aklı en önemli standart sayarak İslâm'ı buna göre açıklarken radikal İslâmî yorumu canlandırmak yerine, Ortaçağ İslâm filozoflarının sudûr* görüşünü yoruma tâbi tutarak benimsemiş ve Allah'ı ilk sebep şeklinde ifade etmiştir. Ahmed Han, Batı akılcılığına dayanarak İslâm'ı kendi şahsî yorum ve fikirleriyle uzlaştırmaya çalışmıştır.

Ona göre kâinatta sebep-sonuç prensibi hâkimdir ve kâinat bu prensibe bağlı olarak yönetilir. Bütün varlıkların yaratıcısı, yani ilk sebebi Allah'tır. Allah, tabiat kanunlarını yaratmış ve kesinliğe bağlamıştır; bu yüzden kâinatta bu kanunlara aykırı hiçbir şey cereyan etmez. Bu anlayıştan hareket eden Ahmed Han, peygamberlerin mûcizelerini ve velîlerin kerâmetlerini kabul etmeyip bunlarla ilgili nasları tabiat kanunlarına uygun bir şekilde yorumlamaya çalışır. Ona göre vahiy tabii bir olaydır ve peygamberin melek vasıtasıyla değil, kendi sahip olduğu istidatla ilâhî kelâmı duyması halidir. Buna göre peygamberlik de istidada bağlı tabii bir olaydır. Nasıl ki bütün istidatlar insanın fizik yapısıyla ilgiliyse, Allah tarafından verilen nübüvvet de peygamberin fizik yapısına bağlı bir özelliktir. Bu bakımdan peygamber ana rahminde iken de peygamberdir. Nübüvvet Hz. Muhammed'le sona ermiştir. İslâm Peygamberi'nin her sözü, konusunda söylenecek en son sözdür. İşte bu özelliğinden dolayı o son peygamberdir. Kendisinden sonra bin peygamber de gelse, onun söylediklerinden başka bir şey söylemeleri mümkün değildir. Kur'an en mükemmel prensipleri ihtiva eder ve değiştirilemez. Fakat onun bütün muhtevası dinle ilgili değildir. Kuran'da bulunan dinî mahiyetteki emirler (ahkâm âyetleri) beş yüz civarındadır. Kur'an'da dünyevî konuların zikredilmesi, onların dinin bir bölümü olduğunu göstermez. Hadisler Kur'an derecesinde mevsuk değildir. Çünkü onların çoğu sonraki nesillere aynen nakledilmemiştir. Sahâbe ve halefleri, naklettikleri hadislerde bizzat Hz. Peygamber'in kullandığı lafızları kullanmayıp kendi ifadeleriyle rivayet etmişlerdir; böylece hadis metinleri kitaplara son râvinin ifadesi ile girmiştir. Bundan dolayı, bu râviye kadar Hz. Peygamber'in ifadesinin ne derecede korunduğunu tesbit etmek çok güçtür. Râvinin, hadisi ve ifade ettiği mânanın mahiyetini anlayamaması sonucu, asıl metnin tamamen yanlış bir ifadeye bürünmesi de mümkündür. Hadis bilginleri, hadis ricâlinin güvenilir olup olmadığı hakkında tenkitler yürüttükleri halde, hadisin metni hakkında tenkitte bulunmamışlardır. Buna göre hadis akıl ve dirâyet* yoluyla sabit olmadıkça kabul edilemez. Ahmed Han, Hz. Peygamber'in hadislerde beliren söz ve fikirlerine karşı saygılı olmakla beraber bu nakillerin peygamberin hayatındaki fonksiyonunu ifa edeceği görüşünde değildir. O, bu kanaatiyle hadisin otoritesini kabul etmeyen ve Kur'an'la yetinen bir telakkiyi benimsemektedir. Ona göre, İslâm âlimlerinin görüş ve kanaatleri doğru veya yanlış olabilir. Yanlış olması halinde düzeltilir ve bu durum Kur'an'a zarar getirmez. Çünkü Kur'an ıslaha muhtaç değildir. Geçmişte İslâm âlimlerinin siyasî, içtimaî, hukukî, iktisadî vb. meselelerle ilgili münakaşa ve münazaralara getirdikleri çözüm tarzları fıkıh kitaplarında toplanmış ve sonraki nesillere kanun, şeriat ve İslâm'ın kendisi imiş gibi sunulmuştur. Âlimlerin şahsî görüş ve kanaatlerinden ibaret olan bu çözüm tarzlarının mükemmel ve değişmez bir hayat nizamı olduğuna inanılmış, fıkhın her sahada yeterli olduğu görüşü yayılmış, böylece müslüman topluluklar fikrî donukluğa sürüklenmişlerdir.

Ahmed Han'a göre, dünya ile ilgili konuların temel olarak değişmeyen dine dahil edilmesi büyük bir hatadır. O, bizzat kendisinin de bu hataya düştüğünü, nitekim konuyla ilgili olarak daha önce yayımladığı Râh-ı Sünnet ve Bidat adlı eserinde dinî hükümleri iki gruba ayırdığını, birinci grubu akîde ve ibadetler, ikincisini de sosyal âdetler (yeme, içme ve diğer muaşeret kaideleri) olarak belirttiğini, ancak ikinci kısmı dinden saymakla hata ettiğini söyler. Bu düşünceye göre din iman, ibadet ve ahlâkî hükümlerden ibarettir (IS, VI, 294-295).

Siyasetin dinden ayrılması Ahmed Han'ın önemle üzerinde durduğu konulardan biridir. Ona göre müslümanlar hiçbir devirde vahye dayanarak siyaset yapmamışlardır. Bizzat Hz. Peygamber çeşitli konularda ashabı ile istişarede bulunmuş ve ona göre hareket etmiştir. Daha sonra da hiç kimse siyasî meselelerle ilgili hadislerin ilâhî vahyin bir kısmı olduğunu düşünmemiştir. Gerek Kur'an gerekse Peygamber, yönetim konusunda idarecilere ülkelerindeki âlimlerle istişare esasına dayalı olarak geniş bir hareket serbestliği tanımıştır.

Ahmed Han, kendi zamanında Hindistan'daki müslümanların bir kısmının yahudiler gibi dışa dönük ve şekilci olduklarını, diğerlerinin de Katolikler gibi içe yöneldiklerini ifade ederek, her iki anlayışın da müslümanların gerçek İslâm'a olan imanlarını zedelediğini ve dinî hayatlarını dejenere ettiğini ileri sürmüştür. Halka yeni şeyler telkin edilmek istendiğinde söz konusu zümrelerin karşı çıkışından yakınan ve modern ilimlerle uzlaşacak yahut onları aşacak bir kelâm ilminin geliştirilmesinin zaruri olduğuna inanan Ahmed Han, fıkıh, hadis ve tefsir ilimleriyle bunların dayandığı prensiplerin yeniden münakaşa edilmesi gerektiğini, bu bakımdan Hindistan'ın bir Luther'e ihtiyacı olduğunu iddia etmiştir. Onun bu tür cüretli fikirlerinden, Protestanlık reformuna benzer bir hareketin İslâm dünyasında da meydana getirilmesini arzu ettiği sezilmektedir. Ahmed Han bu düşüncelerini Tehzîbü'l-ahlâķ'ı çıkarmakla geliştirmeye başlamıştır. Bu gazete, müslümanlarda hâkim olan âdetlerin ve sosyal alışkanlıkların akıl ve faydacılık yönünden münakaşa edildiği bir yayın organı haline gelmiştir. Ahmed Han, siyasî görüş bakımından, çağdaşı olan Cemâleddîn-i Efganî'nin temsil ettiği panislâmizm*e karşıdır. Nitekim Hint müslümanlarını İslâm dünyasının diğer bölgelerinden, özellikle Osmanlı ülkesinden ayrı tutmuş, cihanşümul bir islâm hilâfetine karşı çıkmıştır.

Ahmed Han, düşünce ve uygulamalarından dolayı bazı İslâm âlimlerinin tekfir*e kadar varan tenkitlerine hedef olmuştur. Onun bu alışılmamış görüşlerine, özellikle Kur'an tefsiri konusundaki anlayışına ve Batı medeniyetini olduğu gibi taklit etme fikrine karşı çıkan âlimlerin başında, Deyûbend Dârülulûmu'nun kurucusu Muhammed Kasım en-Nânevtevî (ö. 1881) gelir. Ahmed Han da Nânevtevî'nin ilmî gücünü, münazaradaki ihlâs ve takvâsını kabul etmiştir (Ebü'l-Hasan en-Nedvî, es-Sırâ, s. 72). Cemâleddîn-i Efganî ve Muhammed Abduh, Ahmed Han'ın İngilizler'in

sömürgecilik emellerine hizmet eden bir dehrî (materyalist) olduğunu söyleyerek, yazdığı tefsirde Allah'ın kelâmını bozmaya varacak kadar fahiş hatalar yaptığını ortaya koymuşlar, ayrıca Hint müslümanları arasına ihtilâflar soktuğunu belirtmişlerdir (el-Urvetü'l-vüska, s. 412, 417). Ahmed Han hareketinin tabii ilimler ve maddeci Batı medeniyetine hayranlık ve bağlılık esasına dayandığı, onun İslâm'ı modern hayata uydurmaya çalıştığı hususu da kendisine yöneltilen tenkitler arasında yer almaktadır (Muhammed el-Behî, s. 31-32). Batı kültür ve medeniyetinin sonuçlarını hiçbir şekilde seçime tâbi tutmadan bunların müslüman toplumlarca uygulanmasını istemesi, kurduğu müesseselerde İngiliz hocalara öncelik tanıyarak yeni neslin İngiliz kültürü ile yetiştirilmesini sağlaması ve Batı'ya gereğinden fazla değer vermesi bir başka tenkit konusudur. Yine kurduğu okullarda uygulamalı ilimler terkedilip sadece teorik ilimler, dil ve edebiyat okutulması da ayrıca eleştirilmiştir (Ebü'l-Hasan en-Nedvî, es-Sırâg, s. 83-84).

Ahmed Han, XIX. yüzyılın koyu determinist tabiat felsefesinden etkilenerek, nâdiren de olsa tabiat kanunlarını aşan olayları (mûcize, kerâmet) kabul etmemiş, bu sebeple Kur'an'da bazı peygamberlere nisbet edilen bu tür olayları dil ve mantık kurallarına uymayan yorumlarla açıklamaya çalışmıştır (bk. KERÂMET, MÛCİZE). Hadislerin tesbiti sırasında metin tenkidine önem verilmediği ve Hz. Peygamber'in sözleri rivayet edilirken onun kullandığı lafızların korunmasına dikkat edilmediği şeklindeki iddiası da gerçeklerden uzaktır (bk. HADİS, SÜNNET). Öyle anlaşılıyor ki Ahmed Han, yabancı tesirler altında kendine has bir din anlayışına sahip olmuş, İslâmiyet'i bu din anlayışına uydurmak maksadıyla bazı teoriler geliştirmiş ve benimsenmesi güç yorumlara girişmiştir. İslâmiyet'in siyasî ve hukukî problemlere çözüm bulma dinamizminden mahrum olduğunu ileri sürmesi de aynı yabancı tesirlere bağlanabilir.

Eserleri. Ahmed Han'ın yazarlığını üç devreye ayırmak mümkündür: 1. 1857 yılına kadar olan gençlik döneminde eserlerinde geleneksel üslûp ve ifade hâkimdir. Bu dönemde, dinî ve tasavvufî konularda Cilâü'l-kulûb bi-zikri'l-mahbûb (1839); Câm-ı Cem (Delhi 1840); Şîa'ya reddiye olarak yazdığı Tuhfe-i Hasan (1844), Kelimetü'l-hak (1849), Râh-ı Sünnet ve Bidat (1850); Delhi'nin arkeolojik tarihine dair Âsârü's-sanâdîd (Delhi 1854, 2. bs.) ve Gazzâlî'ye ait Kimyâü's-saʿâde'nin bazı bölümlerinin Urduca'ya tercümesi gibi çalışmaları vardır. 2. 1857-1869 yılları arasında, daha çok sipahi ayaklanmasının meydana getirdiği yeni şartlar çerçevesinde memleketinin genel ve siyasî durumu ile ilgili eserler yazdı. Târîh-i Serkeşî-yi Bicnor'da 1857-1858 yılları arasında cereyan eden olayları ele aldı. Ayrıca Esbâb-ı Begavât-ı Hind (1859) ve Loyal Muhammadan of India'yı (1860-1861) yazdı (bu eserler için bk. Hafeez Malik, Political Profile of Sir Sayyid Ahmad Khan, s. 7-329). Onun bu döneme ait eserlerinde genellikle bir uzlaşma eğilimi görülür. Gayesi müslümanlarla İngilizler arasındaki siyasî bağları güçlendirmektir. Tahkık-i Lafz-ı Nasârâ, İncil tefsiri olan Tibyânü'l-kelâm (Tebyînü'l-kelâm) (1862), Risâle-i Ahkâm-ı Taâm-ı Ehl-i Kitâb (1868) bu

devrede yazılan eserlerindendir. 3. 1869'dan ölümüne kadar geçen zaman, onun düşünceleri ve eserleri itibariyle hayatının en verimli devresidir. İngiltere'de bulunduğu sırada Sir William Muir'in Life of Mohamet adlı eserine cevap olarak Hutabât-ı Ahmediyye'yi yazdı. Daha sonra telif etmeye başladığı ve ilk cildi 1880'de yayımlanan Tefsîrü'l-Kurân'ı on yedinci cüze kadar yazabildi. Bu eserin İsrâ sûresine kadar olan kısmı altı cilt halinde yayımlanmıştır (1880-1895).

BİBLİYOGRAFYA:W. H. T. Gairdner, The Reproach of Islam, London 1911, s. 205-207; A. H. al-Birunı, Makers of Pakistan and Modern India, Lahor 1950, s. 1-60; Cemâleddîn-i Efganî - Muhammed Abduh, el-Urvetü'l-vüskaa, Beyrut 1389/1970, s. 412-417; Ahmed Emîn, Züʿamâʾü'l-ıṣlâḥ, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî), s. 121-139; Bayur, Hindistan Tarihi, III, 380-386, 483; Abdülmüteâl es-Saîdî, el-Müceddidûn fi'l-İslâm, Kahire, ts. (Dârü'l-Hammâmî), s. 483-485; Ebü'l-Hasan en-Nedvî, el-Müslimûn fi'l-Hind, Dımaşk 1381/1962, s. 66-67; a.mlf., es-Sırâ beyne'l-fikreti'l-İslâmiyye ve'l-fikreti'l-garbiyye fi'l-aktâri'l-İslâmiyye, Kuveyt 1388/1968, s. 70-90; Haydar Bammat, İslâmiyetin Mânevî ve Kültürel Değerleri (trc. Bahadır Dülger), Ankara 1963, s. 402-404; Muhammed el-Behî, el-Fikrü'l-İslâmî el-hadîs, Kahire 1384/1964, s. 27, 33; G. F. I. Graham, The Life and Work of Sir Syed Ahmed Khan, Karachi 1979, s. 1-40, 58-125; Fazlurrahman, İslâm (trc. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın), İstanbul 1981, s. 273-276; Morris Dembo, Political Profile of Sir Sayyid Ahmad Khan [Hafeez Malik], İslâmâbâd 1402/1982, Giriş, s. XVI-XXII; a.e., s. 7-329; John Obert Voll, Islam, Continuity and Change in the Modern World, Colarado 1982, s. 112-113; Hüseyin G. Yurdaydın, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1982, s. 325-330; G. Allana, Eminent Muslim Freedom Fighters 1562-1947, New Delhi 1983, s. 111-123; A Comprehensive History of India, XI (nşr. K. K. Datta), New Delhi 1985, s. 798-799, 817; Mazheruddin Siddiqi, "Religious Thought of Sir Sayyid Ahmad Khan", IS, VI (1967), s. 289-308; Osman Keskioğlu, "Zuamâ'ul-Islâh = Islâhât Öncüleri Hakkında Görüşler", AÜİFD, XVII (1969), s. 143-144; Kan Kagaya, "A Comparative Study of Islamic Modernism in Indo-Pakistan, Egypt and Iran", Orient, XIV, Tokyo 1978, s. 71-78; Blumhardt, "Ahmed Hân", İA, I, 182-183; J. M. S. Baljon Jr., "Ahmad Khan", EI² (İng.), I, 287-288; Seyyid Abdullah, "Ahmed Hân", UDMİ, II, 116-122.

Mustafa Öz

NEZÎR HÜSEYİN (نذير حسين) (1805-1902) HİCRİ 1319 Hindistanlı hadis âlimi ve Ehl-i hadîs hareketinin lideri.

Bihâr eyaletine bağlı Mongîr şehrinin Surecgarh beldesinde doğdu. Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği için Seyyid Nezîr Hüseyin diye anılır. Birçok âlimin yetiştiği bir aileye mensup olmakla birlikte tahsil hayatına geç bir dönemde on altı yaşında iken başladı. İlk eğitimini babası Cevâd Ali'den aldı. Patna'ya bağlı Sâdıkpûr beldesine giderek Şah Muhammed Hüseyin'den Mişkâtü'l-Meṣâbîḥ ile Kur'ân-ı Kerîm'in Urduca tercümesini okudu. Daha sonra Hindistan cihad hareketi liderleri Ahmed-i Birelvî ve İsmâil Şehîd ile Patna'da karşılaştı (1236/1821). Seyyid Ahmed Şehîd'in vaazından etkilenip hem tahsilini tamamlamak hem de Abdülazîz ed-Dihlevî'den istifade etmek için Delhi'ye gitmeye karar verdi. Bu yolculuk sırasında Gāzîpûr, Benâres ve İlâhâbâd şehirlerinde bazı âlimlerden faydalandı. 1828'de Delhi'ye geldiğinde Abdülazîz ed-Dihlevî vefat ettiği için Abdülhâliķ ed-Dihlevî, Molla Ahund Şîr Muhammed Kandehârî, Muhammed Bahş Terbiyet Han, Celâleddin el-Herevî, Kerâmet Ali el-İsrâilî, Abdülkādir Râmpûrî gibi âlimlerden beş yıl boyunca aklî ve

naklî ilimleri okudu. Tahsilini tamamladıktan sonra Abdülhâlıḳ ed-Dihlevî'nin kızıyla evlendi ve Abdülazîz ed-Dihlevî'nin torunu ve halifesi Şah Muhammed İshak ed-Dihlevî'nin ders halkasına katıldı. Muhammed İshak'ın 1258'de (1842) Mekke'ye hicretine kadar onun tefsir, hadis ve fıkıh derslerine iştirak ederek icâzet aldı.

Nezîr Hüseyin, Delhi'de Evrengâbâdî Mescidi'nde müstakil bir ders halkası açarak ders vermeye başladı. Aynı zamanda vaaz, irşad ve fetva faaliyetlerini yürüttü. O zamana kadar hocaları gibi Hanefî mezhebine bağlı olan Nezîr Hüseyin, 1270'te (1854) herhangi bir fıkhî mezhebe bağlı kalmadan Kur'an ve hadisin zâhirine göre hüküm vermeye ve sadece tefsir, hadis ve fıkıh okutmaya yöneldi. Bid'at ve hurafelere karşı sert tavrından etkilendiği Ahmed-i Birelvî'nin bu yöndeki tutumunu daha da ileri götürerek Hint altkıtasında Ehl-i hadîs olarak anılacak olan Selefî hareketinin temellerini atmış oldu. Uzun süre yaşaması ve altmış yıl boyunca ders okutması sebebiyle silsilesi büyük bir yaygınlık kazanan Nezîr Hüseyin "şeyhü'l-kül" lakabıyla tanındı. Yetiştirdiği binlerce öğrenciden bir kısmı sonraları bu hareketin önde gelen liderleri olmuştur. Ebû Dâvûd'un es-Sünen'i için ʿAvnü'l-maʿbûd adıyla bir şerh kaleme alan Azîmâbâdî, Tirmizî'nin es-Sünen'ine Tuḥfetü'l-aḥve̱zî adlı şerhi yazan Mübârekpûrî, İşâʿatü's-sünne adlı Ehl-i hadîs dergisini çıkaran Muhammed Hüseyin Mevlevî, temel hadis kitaplarını Urduca'ya tercüme eden Vahîdüzzaman Han gibi şahsiyetler onun talebelerinden bazılarıdır.

İlmî açıdan cihad hareketi çizgisini benimseyen Nezîr Hüseyin'in siyasî anlamda silâhlı mücadele fikrine katılmadığı anlaşılmakta, 1857'deki sipahi ayaklanmasında onun ve öğrencilerinin İngiliz hükümetine karşı cephe almayışı da bunu göstermektedir. Bununla birlikte, cihad hareketinin Sâdıkpûr kanadını temsil eden Emîr Vilâyet Ali ekibinin İngilizler'e karşı 1864 yılında Embâlâ'da başlattığı isyanın ardından Ehl-i sünnet çizgisinden ayrılıp idarecilere karşı geldiği ithamıyla tutuklanarak Ravalpindi'de bir yıl süreyle hapsedildi. Suçsuz olduğu anlaşılıp serbest bırakıldıktan sonra tedrîs ve irşad faaliyetlerini sürdürdü. Ancak dile getirdiği görüşler itibariyle kendisi ve temsil ettiği hareket bu defa Vehhâbîlik iddiasıyla eleştirildi. Nitekim 1883'te hacca gittiğinde burada Nevşehrevî'nin kaydına göre üç gün boyunca vaaz ve nasihatte bulundu. Bundan rahatsız olan Hint kökenli bazı kişiler onun Ehl-i sünnet'ten ayrılıp Vehhâbî olduğunu, ticaret mallarından zekât verilmesini gerekli görmediğini, domuz etini helâl saydığını, teyze ve hala ile evlenmeyi câiz gördüğünü ileri sürerek kendisini Mekke Valisi Osman Nûri Paşa'ya şikâyet ettiler. Bu iddialar üzerine bizzat Osman Nûri Paşa tarafından sorgulandıktan sonra serbest bırakıldı (Terâcim, I, 149-150).

Nezîr Hüseyin hac ziyaretinin ardından Hindistan'a dönerek ders, irşad ve vaaz faaliyetleriyle görüşlerini yaymaya devam etti. 1897'de kendisine İngiliz hükümeti tarafından verilen "şemsü'l-ulemâ" lakabını benimsemediği, bunun yerine hocası

Muhammed İshak'ın ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ailesinin lakabı olan "miyân sâhib"i tercih ettiği kaydedilir (a.g.e., I, 151). Nezîr Hüseyin'in, hocasının ilmî ve mânevî mirasına vâris olduğu görüşü, Hanefî mezhebine bağlı kaldığı 1854 yılına kadar doğru kabul edilse bile taklidi reddettiği daha sonraki yılları için isabetli değildir. Bu sebeple müntesipleri tarafından, Mekke'ye hicretinden sonra hocasının Delhi'de halifesi ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ekolünün temsilcisi olarak kaldığı yönündeki iddialar da (Mübârekfûrî, I, 52; İrşâdülhak Eserî, s. 31) özellikle ekolün diğer takipçileri Diyûbendîler tarafından eleştirilmiştir (Rahmân Ali, s. 409-410, mütercimin ilâveleri; Metcalf, s. 276). Onun Selefî yaklaşımına aykırı olarak Muhyiddin İbnü'l-Arabî hakkında hürmetkâr bir tavır takınması, Muhammed İshak ve Veliyyullah ed-Dihlevî ekolünden aldığı ilmî ve tasavvufî terbiyeye bağlanmaktadır (Muhammed İkrâm, s. 69). Buna rağmen Birelviyye'nin kurucusu Ahmed Rızâ Han tarafından tekfir edilmekten kurtulamamıştır (İhsan İlâhî Zahîr, s. 174).

Düşünceleri ve hadis okutma faaliyetiyle Hint altkıtasında hadisin yaygınlaşmasına önemli katkılar sağlayan Nezîr Hüseyin ed-Dihlevî 13 Ekim 1902'de Delhi'de vefat etti ve burada toprağa verildi. 1894 yılında derslerine katılan Abdülhay el-Hasenî onu zühd ve takvâ sahibi, doğruyu söylemekten çekinmeyen bir âlim diye nitelemektedir (Nüzhetü'l-ḫavâṭır, VIII, 498-499). Nezîr Hüseyin'in öğretim hayatı boyunca özellikle fikrî dönüşüm yaşadığı 1854'ten sonraki devirde hadis okutması ve hadise bağlılık faaliyetleri sonucunda Ehl-i hadîs cemaati teşekkül etmiş, öğrencileri ve bağlıları tarafından açılan birçok medresede bu doğrultuda hadis öğretimi çalışmaları sürdürülmüştür. Bugün Ehl-i hadîs Hindistan, Pakistan ve Bengladeş'te birçok müntesibi, kurumları, üniversite ve medreseleri bulunan büyük bir cemaat konumundadır. Nezîr Hüseyin'in hayatı ve eserleri hakkında öğrencilerinden Fazl Hüseyin Muzafferpûrî'nin el-Ḥayât baʿde'l-memât adlı bir biyografisi bulunmaktadır (Agra 1908). Azîmâbâdî de Sünenü Ebî Dâvûd üzerine kaleme aldığı Ġāyetü'l-maḳṣûd adlı geniş şerhinin önsözünde (Delhi, ts.) hocasının hayatına dair ayrıntılı bilgi vermiştir.

Eserleri. 1. Miʿyârü'l-ḥaḳ. İsmâil Şehîd'in Îżâḥu'l-ḥaḳḳı'ṣ-ṣarîḥ ve Tenvîrü'l-ʿayneyn fî is̱bâti refʿi'l-yedeyn adlı kitaplarını eleştirmek üzere Hanefî âlimi Nevvâb Kutbüddin Han Bahadır'ın kaleme aldığı Tenvîrü'l-ḥaḳ isimli esere reddiye olarak yazılmıştır. İlk defa 1916'da neşredilen ve daha sonra da basılan (Lahor 1988) eser için Hanefî âlimleri reddiyeler kaleme almıştır. 2. Fetâvâ-yı Nez̠îriyye. Müellifin hayatı boyunca verdiği fetvalardan bir kısmının öğrencisi Mübârekpûrî tarafından derlenmesiyle meydana gelmiştir (I-II, Delhi 1913; I-III, Lahor 1971). Nezîr Hüseyin'in bunlardan başka Urduca yazdığı Vâḳıʿatü'l-fetvâ ve dâfiʿatü'l-belvâ, S̱übûtü'l-ḥaḳḳi'l-ḥaḳīḳ, Risâle fî teḥalli'n-nisâʾ bi'z̠-z̠eheb, el-Mesâʾilü'l-erbaʿa, ed-Delîlü'l-ḥakem ʿalâ nefyi es̱eri'l-ḳadem; Farsça olarak kaleme aldığı Felâḥu'l-velî

bi’t-tibâʿi’n-nebî, Mecmûʿatü’l-fetâvâ ve Arapça olarak yazdığı Risâle fî ibṭâli ʿameli’l-mevlid adlı risâleleri yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, İtḥâfü’n-nebîh fî mâ yaḥtâcü ileyhi’l-muḥaddiṡ ve’l-faḳīh (nşr. M. Atâullah Hanîf), Lahor 1389/1969, neşredenin girişi, s. 24-29; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü’l-ḫavâṭır, VIII, 497-501; Rahmân Ali, Teẕkire-i ʿUlemâʾey Hind (trc. M. Eyyûb Ḳādirî), Karaçi 1961, s. 392, 409-410, 560, 590, 595; Mübârekfûrî, Muḳaddimetü Tuḥfeti’l-aḥveẕî (nşr. Abdurrahman M. Osman), Kahire 1386-87/1967, I, 52-53; ayrıca bk. Abdüssemî‘ el-Mübârekfûrî’nin yazdığı müellifin biyografisi, II, 191-192, 210-211; Ebû Yahyâ İmâm Han Nevşehrevî, Hindustân meyn Ehl-i Ḥadîṡ ki ʿİlmî Ḫidmât (nşr. M. Hanîf Yezdânî), Lahor 1391/1971, s. 19-21, 71, 115, 205; a.mlf., Terâcim-i ʿUlemâ-i Ḥadîṡ-i Hind, Lahor 1992, I, 132-159; Ubeydullah es-Sindî, et-Temhîd li-taʿrîfi eʾimmeti’t-tecdîd (nşr. Gulâm Mustafa el-Kāsımî), Haydarâbâd 1976, s. 76-81, 105; Muhammed İshak, ʿİlm-i Ḥadîṡ me Pâk u Hind kâ Ḫiṣṣa (trc. Şâhid Hüseyin Rezzâkī), Lahor 1977, s. 202-203; B. D. Metcalf, Islamic Revival in British India: Deoband 1860-1900, Princeton 1982, s. 205-206, 276-295, 309; İhsan İlâhî Zahîr, el-Birelviyye: ʿAḳāʾid ve Târîḫ, Lahor 1984, s. 174-178; Ubeydullah Fehd Fellâhî, Târîḫ-i Daʿvet ve Cihâd, Karaçi 1986, s. 199-200; Yûnus eş-Şeyh İbrâhim es-Sâmerrâî, ʿUlemâʾü’l-ʿArab fî şibhi’l-ḳārreti’l-Hindiyye, Bağdad 1986, s. 875-876; Hâlid Mahmûd, Âşârü’l-ḥadîṣ, Lahor 1988, II, 366-380; İrşâdülhak Eserî, Pâk u Hind meyn ʿUlemâʾey Ehl-i Ḥadîṡ ki Ḫidmât-ı Ḥadîṣ, Faysalâbâd 1990, s. 31-33; Muhammed İkrâm, Mevc-i Kevṡer, Lahor 1979, s. 68-70; J. M. S. Baljon, “Nadhir Husain”, Dictionnaire biographique des savants et grand figures du monde musulman périphérique du XIXe siècle a nos jours (ed. M. Gaborieau v.dğr.), Paris 1992, I, 20-21; Halid Zaferullah Daudi, Pakistan ve Hindistan’da Şâh Velîyullah ed-Dehlevî’den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları, İstanbul 1995, s. 170, 195-198; Abdülhamit Birışık, Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri, İstanbul 2001, s. 83, 113-117.

Mehmet Özşenel

AZÎMÂBÂDÎ العظيم آبادي Ebü’t-Tayyib Muhammed Şemsü’l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî (1857-1911) HİCRİ 1329 Hindistanlı hadis ve fıkıh âlimi.

Zilkade 1273’te (Temmuz 1857) Azîmâbâd’da (Patna) doğdu. İlk tahsilini burada yaptı. 1875’te Leknev’e giderek bir yıl Fazlullah b. Ni‘metullah el-Leknevî’nin derslerine devam etti. Ardından Muradâbâd’a geçti. 1878’e kadar Beşîrüddin el-Osmânî el-Kannûcî’den ders okudu. Daha sonra Delhi’ye giderek devrinin en büyük hadis âlimlerinden Nezîr Hüseyin ed-Dihlevî’nin derslerini takip ederek ondan hadis rivayet etti. Bir ara memleketine döndü ve 1302’ye (1884-85) kadar orada kaldı. Ardından tekrar Delhi’ye gidip yine Şeyh Nezîr Hüseyin’den Kur’an, tefsir ve hadis okudu. Bu arada Hüseyin b. Muhsin es-Sub‘î el-Ensârî’nin derslerine de devam ederek ondan da hadis rivayetinde bulundu. Delhi’deki tahsilini tamamladıktan sonra memleketine dönen Azîmâbâdî bir taraftan hadis öğretimiyle, diğer taraftan kitap telifi ve özellikle hadis kitaplarını toplayıp kendi imkânlarıyla neşretmekle meşgul oldu. 1894’te hacca gitti ve orada ileri gelen ilim adamlarıyla tanıştı. 19 Rebîülevvel 1329’da (20 Mart 1911) vebadan öldü.

Eserleri. Özellikle hadis sahasındaki çalışmaları ve şerhleriyle dikkati çeken Azîmâbâdî’nin başlıca eserleri şunlardır: 1. Gayetü’l-maksûd fî halli Süneni Ebî

Dâvûd. Ebû Dâvûd'un es-Sünen'inin şerhidir. Çok hacimli olarak tasarlanan bu eser tamamlanamamıştır. Nezîr Hüseyin eserin otuz iki cilt olduğunu söylemektedir (UDMİ, XI, 780). Yalnız I. cildi yayımlanabilen eserin mukaddimesinde Ebû Dâvûd ve es-Sünen'i hakkında değerli bilgiler vardır (yazma nüshası için bk. Brockelmann, I, 948; Brockelmann eserin adını Gayetü'l-makasıd olarak vermektedir). 2. Avnü'l-mabûd*. Gayetü'l-maksûd'u çok geniş tutan müellif eseri bitiremeyeceği endişesiyle ihtisar ederek Avnü'l-mabûd'u kaleme almıştır. Mukaddimede müellif olarak Azîmâbâdî'nin kardeşi Muhammed Eşref el-Azîmâbâdî görünmekte ve bu sebeple bazı kaynaklarda sadece onun adı (Serkîs, II, 1344) veya her ikisi birlikte (Brockelmann, I, 267; Sezgin, I, 151) zikredilmekte ise de asıl yazar Muhammed Şemsülhak el-Azîmâbâdî'dir. Nitekim kitabın sonundaki ifadeler ve yazılan takrizler bunu açıkça ortaya koymaktadır (IV, 220, 223, 226, 227, 229, 231). Ayrıca ilk cildi kitabın hazırlanmasında yardımlarını gördüğü kardeşi Muhammed Eşref'in adıyla neşretmeyi arzu ettiği için eseri ona nisbet ettiğini bizzat Şemsülhakk'ın beyanına dayanarak Abdülhay el-Hasenî zikretmektedir (Nüzhetü'l-havâtır, VIII, 408). Ebû Dâvûd'un en meşhur şerhi olan bu eser dört büyük cilt halinde yayımlanmıştır (Delhi 1918-1923). Daha sonra yine Delhi'de çeşitli baskıları yapılan Avnü'l-mabûd, son olarak Abdurrahman Muhammed Osman'ın tahkikiyle on dört cilt olarak neşredilmiştir (Medine 1388/1968). 3. Talîku'l-mugnî alâ Süneni'd-Dârekutnî. Dârekutnî'nin es-Sünen'inin şerhi olup iki cilt (Delhi 1910) ve Dârekutnî'nin es-Sünen'i ile birlikte dört cilt (Kahire, ts.) halinde yayımlanmıştır.

Azîmâbâdî'nin diğer eserleri de şunlardır: İlâmü ehli'l-asr bi-ahkâmi rekateyi'l-fecr (Kahire, ts.); Ukudü'l-cümân fî cevâzi talîmi'l-kitâbeti li'n-nisvân, el-Mektûbü'l-latîf; el-Metâlibü'r-refîa fi'l-mesâili'n-nefîse (bu üç kitap için bk. Kettânî, II, 592-594); el-Akvâlü's-sahîha fî ahkâmi'n-nüsükiyye; el-Kavlü'l-muhakkık fî tahkıki ihsâi'l-behâim (bu iki eser için de bk. UDMİ, XI, 781); Gunyetü'l-elmaî. Bazı hadis ve fıkıh meselelerini soru-cevap tarzında ele alan küçük bir risâledir. Taberânî'nin el-Muʿcemü's-sagır'i ile birlikte basılmıştır (Beyrut 1403/1983; II, 153-176). Bunların dışında tamamlanmamış eserleri arasında Tezkiretü'n-nübelâ fî terâcimi'l-ulemâʾ adlı biyografi ile ilgili bir eseriyle Tenkıhu'l-mesâil adlı bir fetva kitabı da vardır.

BİBLİYOGRAFYA:Azîmâbâdî, ʿAvnü'l-maʿbûd (nşr. Abdurrahman M. Osman), Medine 1388-89/1968-69, nâşirin takdîmi, I, 7, 13, not 1, Hâtimetü't-tabʿ, XIV, 220-231; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, II, 592-594; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-havâtır, VIII, 179-180, 408; Serkîs, Muʿcem, II, 1344; Brockelmann, GAL Suppl., I, 267, 275, 948; Sezgin, GAS, I, 151; Kehhâle, Muʿcemü'l-müellifîn, X, 72; Sehârenfûrî, Bezlü'l-mechûd, I, 8; Muhammad Ishaq, India's-Contribution to the Study of Hadith Literature, Dacca 1976, s. 185; İsmail L. Çakan, Hadîs Edebiyâtı, İstanbul 1985, s. 150-151; Nezîr Hüseyin, "Şemsü'l-Hak Diyânüvî", UDMİ, XI, 779-781.

Mehmet Âkif Aydın

MUHAMMED HÜSEYİN MEVLEVÎ (محمّد حسين مولوي) (1840-1920) HİCRİ 1338 Ehl-i hadîs hareketinin ileri gelenlerinden Hindistanlı âlim.

17 Muharrem 1256'da (21 Mart 1840) Pencap eyaletinde Amritsar yakınlarındaki Gordaspûr şehrine bağlı Batâle beldesinde doğdu. Bu sebeple Batâlevî (Batâlvî) nisbesiyle de anılır. Babasının adı Abdürrahîm (Rahîmbahş), dedesinin adı Zevk Muhammed'dir. İlk öğrenimini Batâle'de, yüksek öğrenimini Delhi, Aligarh ve Leknev'de yaptı. Müftî Sadreddin Han Âzerde Dihlevî, Mevlânâ Gülşen Ali Cavnpûrî ve Mevlânâ Nûrü'l-Hasen Kandehlevî gibi âlimlerden özellikle fıkıh ve usûl-i fıkıh dersleri aldı. Hindistan'da XIX. yüzyılın sonunda, tarihi ehl-i hadîs* çizgisini devam ettirmek üzere ortaya çıkan Ehl-i Hadîs Cemaati'nin kurucusu Nezîr Hüseyin Dihlevî'den hadis okudu. Uzun süre sohbetinde bulunduğu bu hocasının Miʾyârü'l-ḥaḳ adlı kitabının telifinde ona yardım etti. 1864'te öğrenimini tamamlayıp Batâle'ye döndü ve tefsir dersleri verip vaaz etti.

Muhammed Hüseyin, muhalifleriyle giriştiği polemikler sebebiyle Urduca İşâʿatü's-sünne adlı aylık dergiyi çıkarmaya başladıktan sonra üne kavuştu. Derginin ilk üç sayısı, Amritsar'da neşredilen Sefîr-i Hind gazetesinin eki halinde (Nisan-Haziran 1878) ve ardından müstakil olarak yayımlandı. Muhammed Hüseyin, Ehl-i hadîs grubunun ilk süreli yayını olan bu dergide hıristiyanları, bid'at fırkalarını, Ehl-i Kur'ân ekolünü, Kādiyânîler'i, modernistleri ve başta Hanefîler olmak üzere mezhep imamlarını taklit edenleri sert bir dille eleştirdi. Onun en büyük hedeflerinden biri Kādiyânîler ve liderleri Mirza Gulâm Ahmed'di. Önceleri Ehl-i hadîs hareketi içinde yer alan, daha sonra ayrılarak Kādiyânîlik'in temellerini atan bu eski ders arkadaşına ilk defa o karşı çıktı ve bütün Kuzey Hindistan'ı dolaşarak Ahmediyye hareketi liderinin ve müntesiplerinin mürted veya sapık olduğuna dair yaklaşık 200 âlimin imzasını taşıyan bir fetva aldı (8 Mayıs 1891). Bu çabaları sonucunda 1899'da Pencap hükümeti Mirza Gulâm Ahmed'in faaliyetlerini sınırlayan bir karar aldı (May, s. 137-138). Onun yazılarında hedef aldıklarından biri de Ehl-i hadîs hareketinden koparak hadisin delil olma değerini inkâr eden ve sadece Kur'an'la yetinme iddiasında bulunan Ehl-i Kur'ân grubunun liderlerinden Abdullah Çekrâlevî olup küfrüne fetva veren Hint ulemâsının görüşlerini 1902 yılı sonlarında dergisinde yayımladı (Hâdim Hüseyin İlâhîbahş, s. 31-32); bunun üzerine hükümet Çekrâlevî'nin hayatını korumak zorunda kaldı (Azîz Ahmed, s. 147).

Hindistan halkının çoğunluğunu oluşturan muhtelif mezheplere mensup müslümanlar ve özellikle Hanefîler de Muhammed Hüseyin'in hedeflerinden biri haline gelmiştir. İctihad, taklit, hadisle amel gibi meseleler ve bunların uygulamadaki yansımalarını teşkil eden namazda rükûdan sonra elleri kaldırma, cemaatle namazda Fâtiha sûresinden sonra "âmin"i yüksek sesle söyleme ve imama uymakla beraber Kur'an da

okuma gibi konular çevresindeki tartışmalar çeşitli makale ve kitapların yazılmasına vesile oldu. Onun bu konularla ilgili olarak Hanefî âlimlerine meydan okuması, Mahmûd Hasan Diyûbendî'nin Edille-i Kâmile (İẓhâr-ı Ḥaḳ) adlı bir eseri kaleme almasına yol açtı. Mevlevî'nin Hindistan'daki Hanefîler'i temsil eden Diyûbend ekolünün kurucularından Muhammed Kāsım Nânevtevî ile yaptığı tartışma da ünlüdür (Metcalf, s. 285). Abdülhay el-Hasenî, onun Sünnî gruplarla giriştiği bu polemiklerin faydasız tartışmalara dönüştüğünü, hatta fitneye sebep olduğunu, bazı çatışmalara zemin hazırladığını, İslâm'ı ve müslümanları zaafa düşürdüğünü söyler ve bunu farkeden Mevlevî'nin daha müsamahakâr bir yol izlediğini kaydeder (Nüzhe, VIII, 427-428).

Muhammed Hüseyin, itikadda sahih rivayetlere dayanan Selef'in görüşlerine tâbi olmayı ve amelde herhangi bir mezhebi taklit etmeden nasların zâhirine bağlanmayı savunmakta, âlimlerin görüşlerini de Kitap ve Sünnet ışığında değerlendirmektedir. Ancak taklidin reddine ve herkesin ictihad etmesi anlayışına dayanan bu düşüncenin zamanla Seyyid Ahmed Han'da olduğu gibi yeni Mu'tezilî düşüncelere, Abdullah Çekrâlevî'de hadisin inkârına, Gulâm Ahmed Kādiyânî'de nübüvvet iddialarına kadar vardığını görünce onun kendisini Hanefî Ehl-i hadîs olarak nitelendirmeye başladığı söylenmektedir (Hâlid Mahmûd, II, 384-389). Muhammed Hüseyin'in Ehl-i hadîs hareketi açısından önemli bir faaliyeti de bu ismin resmî hüviyet kazanması yönündeki gayretidir. Ehl-i hadîs önceleri kendilerini bu isim yanında Muhammedî ve muvahhid diye adlandırırken muhalifleri onlara Vehhâbî, gayri mukallid, lâ-mezhep gibi isimler vermekteydi. Fakat onlar Vehhâbîlik'le alâkaları bulunmadığını çeşitli vesilelerle açıklamıştır. Muhammed Hüseyin, 1887'de İngiliz hükümetinin Pencap valisine bir dilekçe vererek kendilerine nisbet edilen Vehhâbî isminin bütün resmî dairelerden kaldırılmasını ve adlarının Ehl-i hadîs olarak tescil edilmesini istedi. Bu isteği önce Pencap'ta, ardından bütün Hindistan eyaletlerinde kabul edildi (Metcalf, s. 279, 281; Hâlid Mahmûd, II, 366-367, 370).

Tedrîs, vaaz, irşad ve telif faaliyetleriyle polemikçiliği yanında gazeteciliği ve cemiyetçiliğiyle Ehl-i hadîs hareketine önemli katkılarda bulunan Muhammed Hüseyin 27 Ocak 1920'de vefat etti ve memleketi Batâle'de defnedildi. Onun görüşleri, dergisindeki yazıları dışında kaleme aldığı polemik türü risâleleriyle Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ve Mişkâtü'l-Meṣâbîḥ üzerine yazdığı ta'lîkat ve hâşiyelerde yer almaktadır. Eserleri. Muhammed Hüseyin'in çoğu Urduca risâleler halinde olan eserleri genellikle Hindistan'daki Ehl-i hadîs hareketinin diğer gruplarla ihtilâflarına dairdir. Onun en önemli eseri kendi yönetiminde yaklaşık yarım asır aylık olarak yayımı süren İşâʿatü's-sünne'dir. Bu dergi önce Amritsar, sonra Lahor'da yayımlanmıştır. Mevlevî'nin diğer eserleri ise şunlardır: el-Burhânü's-sâṭıʿ, et-Tibyân (el-Beyân) fî reddi'l-burhân (içtihad ve taklit konusundadır), el-İḳtiṣâd fî mesâʾili'l-cihâd (cihad aleyhinde kaleme alınmış bir risâle olduğu belirtilmektedir), Müftetaḥu'l-kelâm fî

ḥayâti’l-Mesîḥ ʿaleyhi’s-selâm, İʿâze-i Raḥmânî, Buġż o Tehâcür, Taḳdîr aôr Cebr o İḫtiyâr, el-İḳtiṣâd fî beyâni’l-iʿtiḳād (Allah’ın sıfatları hakkındadır), el-İḳtiṣâd fî ḥükmi’ş-şehâde ve’l-mîlâd, Keşfü’l-estâr ʿan vechi’l-iẓhâr, Minaḥu’l-bârî fî tercîḥi Ṣaḥîḥi’l-Buḫârî, İs̱bât-ı Nübüvvet, Tevrât o İncîl ki Nisbet İslâmî ʿAḳāʾid, el-Meşrûʿ fî ẕikri’l-iḳtiżâʾ bi’l-muḫâlifîn fi’l-fürûʿ, Hidâyetü’r-Rab li-ibâḥati’ḍ-ḍab, el-Mefâtîḥ fî baḥs̱i’t-terâvîḥ, Secde-i Taʿẓîm, Taʿlîḳāt ʿalâ Kitâbi’ṣ-ṣalât ve’l-meġāzî ve’t-tefsîr mine’l-Buḫârî, Taʿlîḳāt ʿale’n-nıṣfi’l-evvel mine’l-Mişkât ve Muhammed Hayât es-Sindî’nin el-Îḳāf ʿalâ sebebi’l-iḫtilâf adlı eserinin Urduca’ya çevirisi (nşr. Atâullah Hanîf Bücyânî, Lahor 1959).

BİBLİYOGRAFYA:Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü’l-ḫavâṭır, VIII, 427-428, 469; Rahman Ali, Teẕkire-i ʿUlemâ-i Hind (trc. M. Eyyûb Kādirî), Karaçi 1961, s. 454-455; L. S. May, The Evolution of Indo-Muslim Thought After 1857, Lahore 1970, s. 137-138; Ebû Yahyâ İmâm Han Nevşehrevî, Hindustân meyn Ehl-i Ḥadîs̱ ki ʿİlmî Ḫidmât (nşr. M. Hanîf Yezdânî), Sahival 1391/1971, s. 29, 71, 100; Kārî Füyûzurrahman, Meşâhîr-i ʿUlemâ-i Diyûbend, Lahor 1976, I, 568-569; B. D. Metcalf, Islamic Revival in British India: Deoband 1860-1900, Princeton 1982, s. 212-213, 279, 281, 285, 289; Hâlid Mahmûd, Âs̱ârü’l-ḥadîs̱, Lahor 1988, II, 366-380, 384-390; Hâdim Hüseyin İlâhîbahş, el-Ḳurʾâniyyûn ve şübühâtühüm ḥavle’s-sünne, Tâif 1409/1989, s. 31-32; İrşâdülhak Eserî, Pak u Hind meyn ʿUlemâʾey Ehl-i Ḥadîs̱ ki Ḫidmât-ı Ḥadîs̱, Faysalâbâd 1990, s. 124-125, 131; Aziz Ahmed, Hindistan ve Pakistan’da Modernizm ve İslâm (trc. Ahmet Küskün), İstanbul 1990, s. 144-147; Mehmet Özşenel, Pakistan’da Hadis Çalışmaları (yüksek lisans tezi, 1992), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 74, 82, 87-88; Abdünnebî Kevkeb, “Muḥammed Ḥüseyin Baṭâlevî (Mevlevî)”, UDMİ, XIX, 414-416; Abdullah Aydınlı, “Ehl-i Hadîs”, DİA, X, 508; Encyclopaedia of Muslim Biography: India, Pakistan, Bangladesh (ed. N. Kr. Singh), New Delhi 2001, IV, 31.

Mehmet Özşenel

MELÎHÂBÂDÎ (مليح آبادي) Seyyid Emîr Alî Melîhâbâdî (1858-1919) HİCRİ 1337 Hintli tefsir ve hadis âlimi.

Eved şehrine bağlı Melîhâbâd kasabasında doğdu. Urduca ve Farsça tahsilini bazı mektep ve medreselerde tamamladıktan sonra devlet okullarına girdi ve orta öğrenim gördü. Maddî imkânsızlıklar yüzünden yüksek tahsil yapamadı. Bir kasaba postahanesinde yönetici olarak göreve başladıysa da teftiş için gelen İngiliz hükümet görevlisini cuma namazı sebebiyle bekletmesi üzerine ortaya çıkan hoşnutsuzluk neticesinde kendi isteğiyle görevinden ayrıldı (Emîr Hasan Nûrânî Nedvî, LXXVIII/12 [1981], s. 9). Dinini yaşamak için işinden ayrılmayı göze almasına rağmen İslâmiyet’i bilmediğini anlayıp dinî ilimleri tahsile yöneldi. Lahor ve Agra’da çeşitli dersler aldıktan sonra Delhi’ye gitti. Burada Hindistan Ehl-i hadîs mektebinin kurucusu Seyyid Nezîr Hüseyin’in derslerine katıldı, ondan sıhah ve sünenleri okuyup icâzet aldı. Hekim Abdülmecîd Dihlevî’den geleneksel tıp tahsil eden Melîhâbâdî Muhammed Fârûk Çiryâkôtî, Kadı Beşîrüddin Osmânî Kannevcî ve Haydar Ali Muhâcir gibi hocalardan da faydalandı.

Öğrenimini tamamladıktan sonra Leknev'deki Nivalkişôr Matbaası'nın sahibi Münşî Nivalkişôr'un isteği üzerine burada işe başlayan Melîhâbâdî ömrünün büyük bir kısmını basılacak kitapların tashihi, önemli eserlerin hâşiyesi ve tercümesiyle geçirdi. Fahreddin er-Râzî'nin tefsirini tercüme etmeye başladı, fakat rahatsızlığı sebebiyle bırakmak zorunda kaldı; ardından yerleşmek üzere Hicaz'a gitti. Cidde'de uzun süre hocalık yaptıysa da Hicaz'ın iklimine alışamadığı gibi büyük oğlunun hastalanıp vefat etmesi üzerine Hindistan'a döndü; aynı yayınevinde çalışmaya başladı ve buradan emekli oldu. 1915 yılında Kalküta'da Medrese-i Âliye'de başmüderrislik görevine tayin edildi. Bu görevi devam ederken Dârülulûm-i Nedvetü'l-ulemâ'nın rektörü Abdülhay el-Hasenî tarafından hadis dersi vermek üzere Nedvetü'l-ulemâ'ya davet edildi. Daha sonra medresenin sekreterliğini de üstlendi. Osmanlı idaresinde bulunan Şam'ın İngiliz ve Fransızlar'dan oluşan güçlerin eline geçtiğini öğrenince çok üzüldü ve iki hafta sonra 26 Nisan 1919'da vefat etti (a.g.e., s. 19). Yoğun bir çalışmayla pek çok eserin neşrine vesile olan ve erken yaşta sağlığı bozulan Melîhâbâdî (a.g.e., s. 11) binlerce hadisi ve râvilerini, ayrıca Arapça, Farsça ve Urduca pek çok şiiri ezbere biliyordu. İngilizler'in hâkimiyeti altında yaşamaktan üzüntü duyar, İslâm'ın bayraktarlığını yaptığına inandığı Osmanlılar'a karşı büyük bir sevgi beslerdi.

Melîhâbâdî, hocası Nezîr Hüseyin gibi taklit yerine Kur'an ve hadisle amel etme düşüncesini benimsiyordu. Ancak hadisle amel ve mezhepler konusunda Ehl-i hadîs düşüncesini benimseyen diğer âlimler kadar katı davranmamıştır. Hadislere gereken önemi vermemekle suçlanan Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tefsirinde değerlendirerek çok defa tasvip etmiş, diğer mezhep imamlarına da insafla yaklaşmıştır (Tefsîr-i Mevâhibü'r-raḥmân, Mukaddime, s. 99; I/1, s. 8, 34-35; II/2, s. 48-49). Hadise karşı olumsuz tavır takınan Seyyid Ahmed Han ve arkadaşlarının düşüncelerini benimsememiş, tefsirinde yer yer bunları eleştirmiştir (a.g.e., Mukaddime, s. 22).

Eserleri. Melîhâbâdî'nin ilmî kişiliği ve eserleri üzerinde ciddi çalışmalar yapılmadığı için eserlerinin adları ve sayısı hakkında sağlıklı bilgi bulunmamakta, Emîr Hasan Nûrânî'nin araştırması (bk. bibl.) bu konuda bir başlangıç olmakla birlikte yeterli sayılmamaktadır. Belli başlı eserleri şunlardır: 1. Tefsîr-i Mevâhibü'r-raḥmân (Câmiʿu'l-beyân). Urduca tefsirlerin en hacimlilerinden olup müellif eserini Nivalkişôr Matbaası'nda çalışırken Münşî Nivalkişôr'un isteği üzerine kaleme almıştır. Klasik tefsir geleneğini sürdüren müellif daha çok rivayet metoduna dayanan eserini Taberî ve İbn Kesîr tarzında telif etmiş, İsrâiliyat'a yer vermediği gibi naslarla çelişmese de İsrâilî haberlerin kullanılmasını hoş görmemiştir (a.g.e., Mukaddime, s. 94). Kitabın 134 sayfalık mukaddimesi dikkate değer bir çalışmadır. İlk baskısı otuz cilt olarak adı geçen matbaada gerçekleştirilen tefsir (Leknev 1896-1902) daha sonra birkaç defa basılmış (Lahor 1976, ts. [İdâre-i Neşriyyât-ı İslâm]), mukaddimesi müstakil olarak da neşredilmiştir (Leknev 1923). Abdülhamit Birışık doktora çalışmasında (bk. bibl.) bu mukaddimeyi ve tefsiri tanıtmıştır. 2. Ṣaḥîḥ-i Buḫârî

tercümesi ve Urduca şerhi. Otuz cilt halindeki çalışma Münşî Nivalkişôr'un vefatı üzerine yayımlanma imkânı bulamamış olup halen yayınevinin deposunda muhafaza edilmektedir. 3. Taʿḳībü't-taḳrîb ḥâşiyetü Taḳrîbi't-Tehẕîb. İbn Hacer el-Askalânî'nin eseri üzerine yazılmış bir hâşiyedir (Leknev 1356/1937). 4. el-Fetâva'l-Hindiyye. el-Âlemgîriyye'nin Urduca'ya tercümesi olup on cilt halinde yayımlanmıştır (Leknev, ts.; Lahor 1964). Melîhâbâdî eserin başına usûl-i fıkha ve fukahaya dair 300 sayfalık bir mukaddime eklemiştir. 5. ʿAynü'l-Hidâye. Burhâneddin el-Mergīnânî'ye ait eserin tercümesi ve şerhi olup dört cilt olarak basılmıştır (Abdülhay el-Hasenî, VIII, 76; Sâliha Abdülhakîm Şerefeddin, s. 410). 6. el-Müstedrek fi'r-ricâl. Sem'ânî'nin el-Ensâb'ı gibi eserlerden yararlanılarak sıhah ve sünen kitaplarının ricâlini tanıtmayı amaçlayan bu çalışma tamamlanamamıştır (Abdülhay el-Hasenî, VIII, 76).

Feyzî-i Hindî'nin Sevâṭıʿu'l-ilhâm adlı tefsirinin basımı sırasında eseri tashih edip ona bir mukaddime yazan Melîhâbâdî ayrıca içlerinde Uṣûlü'ş-Şâşî ve el-Fıḳhü'l-ekber'in de bulunduğu dinî ilimler, tıp, mantık ve felsefeye dair on iki kadar Arapça eseri Urduca'ya çevirip şerhetmiştir (diğer eserleri için bk. Abdülhay el-Hasenî, VIII, 76; Emîr Hasan Nûrânî Nedvî, LXXVIII/12 [1981], s. 12-13).

BİBLİYOGRAFYA:Melîhâbâdî, Tefsîr-i Mevâhibü'r-raḥmân, Lahor, ts. (İdâre-i Neşriyyât-ı İslâm), Mukaddime, s. 22, 78-80, 94, 99, 101; I/1, s. 8, 34-35; II/2, s. 48-49; X, 1099; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, VIII, 75-76; Abdülhak, Ḳāmûsü'l-kütüb Urdû, Karaçi 1961, s. 19, 66; M. Sâlim Kāsımî v.dğr., Câʾize-i Terâcim-i Ḳurʾânî, Diyûbend 1968, s. 39-40; Füyûzurrahmân, Teʿârüf-i Ḳurʾân, Lahor, ts. (Mektebe-i Medeniyye), s. 250; Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî, Cühûdü ehli'l-ḥadîs̱ fî ḫidmeti'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm, Benâres 1980, s. 35; Sâliha Abdülhakîm Şerefeddin, Ḳurʾân-ı Ḥakîm key Urdû Terâcim, Karaçi, ts. (Kadîmî Kütübhâne), s. 237-242, 409-410; M. İshak Nedvî - Şems-i Tebrîz Hân, Târîḫ-i Nedveti'l-ʿulemâʾ, Leknev 1983-84, II, 126, 144, 166-167, 177-178, 192, 212, 264; Ahmed Han, Ḳurʾân-ı Kerîm key Urdû Terâcim-Kitâbiyât, İslâmâbâd 1987, s. 59; Cemîl Nakvî, Urdû Tefâsîr-Kitâbiyât, İslâmâbâd 1992, s. 37; Halid Zaferullah Daudi, Pakistan ve Hindistan'da Şâh Velîyullah Dihlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları, İstanbul 1995, s. 339; Abdülhamit Birışık, Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri, İstanbul 2001, s. 126-141; Emir Hasan Nûrânî Nedvî, "Mevlânâ Seyyid Emîr ʿAli Melihâbâdî Bülend Pâye ʿÂlim Bâ Kemâl Mütercim", Câmiʿa, LXXVIII/12 (1981), s. 8-9, 11-13, 18, 19.

Abdülhamit Birışık

MEHMED ZİHNİ EFENDİ (1846-1913) HİCRİ 1331 Son devir Osmanlı âlimi, müderris.

---

10 Temmuz 1846'da İstanbul'da doğdu. "Zihnî" mahlası çok zeki ve kavrayışlı olmasından dolayı hocası tarafından verilmiştir. Babası Kaymakam Mehmed Reşid Efendi, annesi Güzide Gülsüm Hanım'dır. Küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi ve cami derslerine devam etti. Hocaları bilinmemekle birlikte ciddi bir öğrenim gördüğü eserlerinden anlaşılan Mehmed Zihni Efendi ulûm-i âliye (medrese öğretim üyeliği) şehâdetnâmesi aldı. 1864 yılında Bâbıâli Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası'na mülâzım oldu. Bir süre sonra Matbaa-i Âmire Takvîm-i Vekāyi' kâtiplik ve musahhihliğine

getirildi (1868). Burada on yıl kadar çalışarak birçok dinî ve edebî eserin hatasız bir şekilde basılmasını sağladı. 1877'de Hasan Râsim Paşa'nın çocuklarına öğretmenlik yapmak üzere üç aylığına İskenderiye'ye gitti (Meşâhîrü'n-nisâ, II, 64, 91). Ardından Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi ulûm-i Arabiyye ve dîniyye muallimliği (1879), Mekteb-i Mülkiyye usûl-i fıkıh muallimliği (1883), Tedkîk-i Müellefât Komisyonu üyeliği (1891), Meclis-i Kebîr-i Maârif üyeliği (1894), Maarif Nezâreti Encümen-i Teftîş ve Muâyene üyeliği ve başkanlığı (1902) görevlerinde bulundu. 1906 yılında Mekteb-i Mülkiyye'deki müderrislik görevinden istifa ettiyse de Meclis-i Kebîr-i Maârif'teki vazifesi devam etti. 1908'de yaş haddinden emekliye ayrılması gerekirken Meclis-i Vükelâ kararıyla görevini sürdürdü. Halvetiyye-Şâbâniyye tarikatı şeyhi Necib Efendi'ye intisap eden Mehmed Zihni Efendi, Meclis-i Kebîr-i Maârif üyesi iken 16 Aralık 1913 tarihinde İstanbul'da vefat etti ve Küplüce Mezarlığı'ndaki aile kabristanına defnedildi.

Ülke içinde üstün başarı madalyaları ile taltif edilen Mehmed Zihni Efendi, Eylül 1889'da Stockholm'de toplanan Müsteşrikler Kongresi'ne gönderdiği matbu eserlerinin ilmîliği, ayrıca Arap dili ve öğretimine yaptığı hizmetlerden dolayı kongrenin teklifi üzerine birleşik krallık olan İsveç-Norveç hükümeti tarafından bir altın madalya ile ödüllendirilmiştir. Bu madalya günümüzde Galatasaray Lisesi Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Mehmed Zihni Efendi'nin okuduğunu iyi anlayan, eleştiren, dikkatli ve düzenli yazan bir âlim olduğu belirtilmektedir. Bu husus eserlerinin incelenmesinden de anlaşılmaktadır. Üstlendiği görevleri hakkıyla yerine getiren, şahsî hayatında dürüstlükten ayrılmayan nazik bir insan olduğu nakledilmektedir. Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde ve Mekteb-i Mülkiyye'deki hocalığı sırasında çığır açıcı öğretimi sayesinde birçok değerli talebe yetiştirmiştir. Babanzâde Ahmed Naim, Ali Nazîma, Kenan Rifâî, Hanbelîzâde Muhammed Şâkir ve Abdülhak Şinasi Hisar bunlardan bazılarıdır. Arap, Türk, İran dil ve edebiyatlarına vâkıf olan Mehmed Zihni Efendi 1025 kitaptan oluşan kitaplığını Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne bağışlamıştır. Mehmed Zihni Efendi'ye göre Arapça öğrenmenin zor olduğu yolundaki kanaat doğru değildir. Kelimelerinin önemli bir kısmının dilimize girmiş olması sebebiyle Arapça'nın öğrenimi Avrupa dillerinden daha kolaydır. Dil öğrenmenin en iyi yolu kişinin öğreneceği dilin kurallarını kendi diliyle öğrenmesidir. Bu sebeple Türkçe hazırlanmış bir Arapça gramer kitabını okuyup anlayabilen kişi kendi kendine Arapça öğrenebilir (el-Müntehab, s. 4). Mehmed Zihni Efendi Arapça öğretimi için bir dizi kitap yazmış ve bu hususta yeni bir çığır açmıştır.

Eserleri. A) Arap Dili ve Öğretimi. 1. el-Müntehab fî ta'lîmi lugati'l-Arab (İstanbul 1303). Arap sarfına dair kapsamlı bir eser olup sarf kalıplarıyla ilgili çok sayıda kelime Türkçe karşılıklarıyla birlikte "temrin" başlığı altında; âyet, hadis ve diğer Arap edebiyatı kaynaklarından seçilmiş nesir ve şiir örnekleri de "emsile" adıyla verilmiştir. 2. el-Muktedab mine'l-Müntehab fî ta'lîmi lugati'l-Arab (İstanbul 1304). Bir önceki

eserin özeti olup i‘lâl ve idgam konuları “Teznîb” başlığı altında eserin sonuna eklenmiştir. 3. el-Müşezzeb (Mektebü edeb fî sarfi ve nahvi lisâni’l-Arab, el-Mürteeb fî sarfi ve nahvi lisâni’l-Arab; “Sarf kısmı”, İstanbul 1307, 1311, 1327). Önceki iki eserin özetidir. Ali Nazîma bu üç kitabı Miftâhu’l-Müntehab ve’l-Muktedab ve’l-Müşezzeb adıyla özetlemiştir (İstanbul 1307). 4. el-Muktedab (İstanbul 1303-1304) “Nahiv kısmı”. Arap nahvine dair kapsamlı bir eser olup sonunda Arapça edatlar alfabe sırasına göre açıklanmıştır. Birinci ve dördüncü kitap el-Müntehab ve’l-Muktedab fî kavâidi’s-sarf ve’n-nahv adıyla tekrar yayımlanmıştır (İstanbul 1981). 5. el-Müşezzeb fî sarfi ve nahvi lisâni’l-Arab (İstanbul 1311) “Nahiv kısmı”. Bir önceki eserin özetidir. Sarf ve nahve dair el-Müşe̱ẕẕeb adlı özetlerle ilgili olarak Gökhan Sebati Işkın tarafından Arapça’ya tercüme edilerek Muḥammed Zihnî Efendi ve kitâbühû el-Müşe̱ẕẕeb fî ṣarfi ve naḥvi lisâni’l-ʿArab adıyla Pakistan’da yüksek lisans çalışması yapılmıştır (Arslan, s. 108). 6. el-Kavlü’l-ceyyid fî şerhi ebyâti’t-Telhîs ve şerhayhi ve hâşiyeti’s-Seyyid (İstanbul 1304, 1327; Kazan 1321/1903). Hatîb el-Kazvînî’nin belâgata dair Telḫîṣu’l-Miftâḥ’ı ile Teftâzânî’nin buna yazdığı el-Muṭavvel ve Muḫtaṣarü’l-meʿânî adlı şerhlerde ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî’nin el-Muṭavvel’e yazdığı hâşiyedeki 649 beytin Türkçe izahı ile şairleri hakkında bilgi veren bir eserdir. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, bu eseri Beyânü’l-Hak mecmuasında (sy. 36-69), “Reddî ʿalâ mâ fi’l-ḳavli’l-ceyyid mine’r-redî” başlığı altında yirmi beş makalede tenkit etmişse de devamı gelmemiştir (a.g.e., s. 113-116). 7. Kitâbü’t-Terâcim (İstanbul 1304). Arapça öğretiminde okuma metni olarak kullanılmak amacıyla 160 kadar âlim ve edibin Arapça biyografilerini ihtiva etmektedir. 8. Feyz-i Yezdân Tercüme-i Nasîhatü’l-ihvân (İstanbul 1292). Zeynüddin İbnü’l-Verdî’ye ait yetmiş yedi beyitlik Lâmiyye’nin izahlı tercümesidir. 9. Atvâku’z-zeheb Tercümesi (İstanbul 1290). Zemahşerî’ye ait eserin Said Efendi ile birlikte yapılan açıklamalı çevirisidir. B) İslâmî İlimler. 1. Ni‘met-i İslâm. Eserin birinci kısmında (İstanbul 1310, 1313, 1316, 1320) akaidle ilgili çok kısa bir girişten sonra tahâret, namaz, oruç ve zekât konuları, ikinci kısımda (İstanbul 1322, 1329) hac, avlanma, hayvan kesimi, kurban ve akîka bahisleri işlenmiştir. Üçüncü kısım (İstanbul 1324) Münâkehât ve Müfârakât adıyla hazırlanmış olup fıkhın nikâh, talâk, eymân ve radâ‘ bölümlerini içermektedir. Eser müellife büyük şöhret kazandırmıştır. 2. Usûl-i Fıkıh (Husûlü’n-nekh fî usûli’l-fıkh; İstanbul 1309, 1312, 1314). 3. Elgāz-ı Fıkhiyye (İstanbul 1309). İbrahim Halilcan tarafından sadeleştirilerek Fıkıh Bilmeceleri adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1978). 4. Hanımlar İlmihali (İstanbul 1313). 5. Kızlar Hocası (Küçük Hanımlar İlmihali; İstanbul 1312, 1316, 1324). 6. el-Muhtasarât fî mesâili’t-tahârât ve’l-ibâdât (İstanbul 1332). Ni‘met-i İslâm’ın özeti olup Diyanet İşleri Başkanlığı’nca el-Muhtasarât ismiyle tekrar neşredilmiştir (Ankara 1957). 7. el-Hakāik mimmâ fi’l-Câmii’s-sagîr ve’l-Meşârık min hadîsi hayri’l-halâik (İstanbul 1310; II, 1311). Eserin yazma halindeki cüzleri Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi’ndedir (nr. 293, 294, 295). 8. el-Kavlü’s-sedîd fî ilmi’t-tecvîd (Tecvîd-i Cedîd; İstanbul 1328). 9. Tuhfetü’l-

erîb fi'r-reddi alâ ehli's-salîb Tercümesi (İstanbul 1291). Abdullah b. Abdullah et-Tercümân'a ait eserin Said Efendi ile birlikte yapılan çevirisi olup Hristiyanlığa Reddiye adıyla yeni harflerle de yayımlanmıştır (İstanbul 1965). 10. el-Münkızu mine'd-dalâl Tercümesi (İstanbul 1287). Gazzâlî'nin eserinin Said Efendi ile birlikte tercümesidir. 11. Sihâmü'l-İsâbe fî kenzi'd-daavâti'l-müstecâbe Tercümesi (İstanbul 1313). Süyûtî'nin makbul dualara ve duanın kabul şartlarına dair eserinin çevirisidir.

C) Biyografi. 1. Meşâhîrü'n-nisâ (I-II, İstanbul 1294-1295). İslâm öncesi ve İslâm döneminde ilim, edebiyat ve siyaset alanında meşhur olmuş Arap, Türk ve İranlı 1165 kadar hanımın biyografisini içeren bir ansiklopedidir. Zamanın kız öğretmen okullarında okutulmak üzere Maarif Nezâreti'nin isteği üzerine hazırlanan eseri Muhammed Hasanhan İ'timâdüssaltana Ḫayrât-ı Ḥisân adıyla Farsça'ya çevirmiştir (I-III, Tahran 1304-1307). Kitap, Tarihte İz Bırakan Kadınlar ismiyle Bedrettin Çetiner tarafından sadeleştirilerek yayımlanmış (İstanbul 1982), ancak giriş kısmı ile "Fasl-ı Mahsûs" bölümü çıkarılmıştır. 2. Buğyetü't-tâlib fî tercemeti Tuhfeti'r-râgıb (İstanbul 1332). Kalyûbî'nin, Mısır'da kabirleri meşhur olan bazı Ehl-i beyt büyüklerinin biyografi ve menkıbelerini içeren Tuḥfetü'r-râğıb adlı eserinin tercümesidir.

D) Tashih ve Ta'likleri. Sahîh-i Buhârî (I-VIII, İstanbul 1315); Sahîh-i Müslim ("Kitâbü'l-cihâd"ın kırk üçüncü babı "Gazvetü Hayber"e kadar; İstanbul 1329-1332); Sâgānî, Meşâriḳu'l-envâri'n-nebeviyye (İstanbul 1311); İbn Melek, Şerḥu Menâri'l-envâr (İstanbul 1292); Radî el-Esterâbâdî, Şerḥu'ş-Şâfiye (İstanbul 1290); Seyyid Abdullah el-Hüseynî, Şerḥu'ş-Şâfiye (İstanbul 1293). Kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: Sarf-ı Arabî, Teshîlü't-tahsîl, Şerhu ebyâti'l-İsfehendî, Mekteb-i Sultânî, Kavâid-i Türkiyye Risâlesi, İktibâsü'l-envâr fî tercemeti'l-Menâr, Düstûrü'l-muvahhidîn, Terceme-i Tuhfetü'l-mülûk.

Mehmed Zihni Efendi'ye dair şu çalışmalar yapılmıştır: Mevlüt Kuyucu, Mehmed Zihni Efendi'nin Hayatı ve Eserleri (mezuniyet tezi, 1970; İÜ Ed. Fak. Arap-Fars Filolojisi); Ömer Güzel, el-Kavlü'l-ceyyid'in Mahiyeti ve İndeksi (Mezuniyet tezi 1970, İÜ Ktp., Tez, nr. 7693); Candemir Doğan, Hacı Mehmed Zihni Efendi ve Yeni Arapça Öğretim Metodu (doktora semineri, 1993, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ahmet Turan Arslan, Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi (İstanbul 1999); Cansel Kılıç, el-Kavlü'l-ceyyid: Ebyat Şerhi (mezuniyet tezi, 1999, Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi); Osman Güman, XIX. Yüzyılda Nimet-i İslâm Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkhı (yüksek lisans tezi, 2000, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA:BA, Sicill-i Ahvâl Defteri, nr. 66, s. 185-186; Mehmed Zihni, Meşâhîrü'n-nisâ, İstanbul 1294-95, I, 159; II, 64, 91; a.mlf., Nimet-i İslâm, İstanbul 1957, oğlu Ali Rânâ Tarhan'ın yazdığı hal tercümesi, s. 5-7; a.e. (s.nşr. M. Rahmi), İstanbul 1978, neşredenin yazdığı hal tercümesi, s. 7-10; a.e. (nşr. Bayram Ali Öztürk), İstanbul 1986, neşredenin yazdığı hal tercümesi, s. 19-32; a.mlf., el-Müntehab, İstanbul 1981, s. 4;

Ahmed Naim - Mustafa Cemil, Sarf-ı Arabî ve Temrînât, İstanbul 1321, s. 1-10; Osmanlı Müellifleri, I, 310-312; Hediyyetü'l-ʿârifîn, II, 400; Ṣaḥîhu Müslim (nşr. M. Fuâd Abdülbâkī), Kahire 1374/1954, neşredenin girişi, I, 2; Ali Çankaya, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Ankara 1954, I, 290, 409; a.mlf., Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, Ankara 1968-69, II, 1041-1043; Agâh Sırrı Levent, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1984, I, 421; Hasan Duman, Bayezit Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında, İstanbul 1984, s. 19; Sadi Çögenli, Müderris Hacı Mehmed Zihni Efendi Bibliyografyası, Erzurum 1989; Ahmet Turan Arslan, Son Devir Osmanlı Alimlerinden Mehmed Zihni Efendi, İstanbul 1999, s. 108, 113-116; Mehmet Kanar, Çağdaş İran Edebiyatı'nın Doğuşu ve Gelişmesi, İstanbul 1999, s. 78; Zeyneb Fevvâz, ed-Dürrü'l-menşûr fî ṭabaḳāti rabbâti'l-ḫudûr (nşr. M. Emîn ed-Dannâvî), Beyrut 1420/1999, I, 13; "Mehmed Zihni Efendi", TDEA, VI, 223.

Hulûsi Kılıç

CEMÂLEDDÎN el-KĀSIMÎ (جمال الدين القاسمي) Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kāsım ed-Dımaşkī (1866-1914) HİCRİ 1332 İlim ve fikir adamı, müfessir.

Doğduğu yere nisbetle Dımaşkī ve âlim bir zat olan dedesinden dolayı da Kāsımî nisbeleriyle tanındı. Babasının teşvikiyle ilme yöneldi. İlk öğreniminden sonra Zâhiriyye Medresesi'ne girdi. Burada akaid, sarf, nahiv, mantık, beyan, tecvid vb. ilimleri okudu. Sâlim Attâr'ın derslerine devam etti. Tefsir, hadis, fıkıh gibi çeşitli ilimleri değişik hocalardan okuyarak her birinden icâzet aldı. On dört yaşında iken ders okutmaya, babasının cami derslerinde ona yardımcı olmaya başladı. Dört yıl süre ile ramazan aylarında Suriye'nin çeşitli yerlerinde vaazlar verdi. Babasının vefatı üzerine onun yerine geçerek irşad derslerini devam ettirdi (1317/1899-1900). Sinan Paşa Camii'ndeki imamlık ve vâizlik görevleriyle ders okutmayı ölümüne kadar sürdürdü. Bir ara Mısır'a gitti ve 1903'te tekrar Şam'a döndü. 1910 yılında da Medine'yi ziyaret etti.

Kāsımî bazı görüş ve düşüncelerinden dolayı birkaç defa takibata uğradı. Mezheb-i Cemâlî adında bir mezhep kurmakla suçlanarak tevkif edildiyse de (1897) suçsuz olduğu anlaşıldığından serbest bırakıldı ve Şam valisi kendisinden özür diledi. Daha sonra yine aynı mahiyetteki suçlamalarla özel olarak kurulan mahkemeye sevkedildi. Bir ara imamlık yaptığı cami ile evinde bulunan kitaplarına el kondu. Osmanlı idaresinde meşrutiyetin ilânından (1908) birkaç yıl sonra Şam'da gizli cemiyet kurmak, Vehhâbîliğin Şam'daki üyeleriyle iş birliği yapmak suçlarından tekrar hâkim huzuruna çıkarıldı.

Kāsımî 23 Cemâziyelevvel 1332'de (19 Nisan 1914) Şam'da vefat etti ve Makberetülbâbissagīr'e defnedildi. Dedesinden ve babasından kalan özel kütüphane sayesinde ilmî ve fikrî hareketleri ve gelişmeleri yakından takip etme imkânını bulan Kāsımî'nin Mehâsinü't-teʾvîl adlı tefsiri onun dinî ilimlerdeki üstünlüğünü göstermeye yetecek mahiyettedir. Ayrıca matematik, felsefe, tıp, sosyoloji, hukuk,

ziraat vb. sahalarda yazılmış pek çok kitap okudu. İslâmiyet'le diğer sistemleri karşılaştırdı; tarih, edebiyat ve ahlâk üzerine araştırmalar yaptı ve eserler kaleme aldı. Sosyalizmi inceledi. Kazandığı bu ilmî ve fikrî seviyeden dolayı Şam'ın önde gelen âlimleri arasında yerini aldı.

İslâmî esasların izah ve tefsirinde hür düşünceyi savunan ve ictihadın önemi üzerinde duran Kāsımî, bu hususta Takıyyüddin İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin yolunu benimsedi. Ona göre itikadda Selef yolu takip edilmelidir. Âlimler ve mezhepler arasında ihtilâf olsa da mezheplerin hepsi aynı kaynaktan beslenmiş ve bu hususta İslâm adına hayırlı ve faydalı çalışmalar yapılmıştır. İhtilâf asılda değil fer'î meselelerdedir. Bu ise İslâm'ın gücünü ve canlılığını gösterir. İslâmiyet fikir hürriyetine önem verir, taklidi ve hurafeyi reddeder. Gerçek, herhangi bir görüş veya mezhebin inhisarında değildir. Her devirde müslümanlar arasından müctehidler çıkacak ve bunlar yeni gelişmeler karşısında fikir üretecekler, İslâm'ı yorumlayacaklardır. Bu ise yeni bir mezhep kurmak demek değildir. Asıl hedef İslâm'ın özünü ortaya çıkarmak ve ondan donukluk, taklit, hurafe ve bid'atları gidermektir. İslâm ile çağın arası bulunmalıdır. Akıl İslâm'ın anlaşılmasında önemli bir vasıtadır. Akıl ile nakil çelişmez; çelişirse nakil te'vil edilir.

Irkçılığı şiddetle reddeden ve zencilerin köleleştirilmesine karşı çıkan Kāsımî, ayrıca çeşitli eserlerinde devlet, ülke, siyaset ve Araplar'la ilgili görüşlerine yer vermiş, Kur'ân-ı Kerîm'in cihad emrini, vatan sevgisi gibi konuları etraflıca işlemiş, içinde bulunduğu asrın ve bu asırda yaşayan müslümanların meselelerini tesbit ve teşhis etmiş, bunlara hal çareleri bulmaya çalışmıştır.

Dili yumuşak, kimseyi incitmeyen bir kişi olarak bilinen Kāsımî, evine sırf eksiğini bulmak üzere gelenleri bile hoşgörü ile karşılar, onların da takdirini kazanırdı. Kitaplarında ilmî-edebî münakaşayı esas almıştır. Muhaliflerine cevap verirken onları küçük düşürecek bir üslûp kullanmamış, sadece doğrunun ortaya çıkmasını amaçlamıştır.

Eserleri. 100'e yakın eseri bulunduğu belirtilen Kāsımî'nin belli başlı eserleri şunlardır: 1. Mehâsinü't-teʾvîl*. On yedi ciltlik bir Kur'an tefsiri olup Muhammed Fuad Abdülbâkī'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Kahire 1376/1957; Beyrut 1398/1978). 2. İrşâdü'l-halk ile'l-ʿameli bi-haberi'l-berk (Dımaşk 1329). Eserde kazâî meselelerde telgrafla amel etmenin cevazı tartışılmıştır. 3. Evâmiru mühimme fî ıslâhi'l-kazâʾi'ş-şerʿî (Dımaşk, ts.). Osmanlı mahkemelerinin ıslahına yönelik teklifler çerçevesinde Hanefî mezhebinin dışındaki mezheplere göre de hüküm verilebileceği üzerinde durulmuştur. 4. Mecmûʿatü hutab (Dımaşk 1325). Eserde Hz. Peygamber'le ashabın ve bazı âlimlerin hutbelerinden örnekler bir araya getirilmiştir. 5. Cevâmiʿu'l-âdâb fî ahlâkı'l-encâb (Mısır 1926). Genel anlamda bir ahlâk kitabı olup eserde parlamenterlerin uyması gereken kurallar da ahlâkî açıdan ele alınmıştır. 6. Delâʾilü't-

tevhîd. Bir girişle dört bölümden meydana gelen eserin giriş kısmında bilgi kaynağı olarak akıl ve aklî tefekkürün önemine temas edildikten sonra birinci bölümde Allah'ın varlığı, ikinci bölümde yaratıcı ile kâinat arasındaki münasebet, üçüncü bölümde materyalizmin tenkidi ve din-ilim ilişkileri, sonuncu bölümde de nübüvvet konuları ele alınmıştır. Yeni ilm-i kelâm devri ürünlerinden sayılan ve ilmî bir değer taşıyan eserin iki baskısı tesbit edilmiştir (Dımaşk 1330; Beyrut 1405/1984). 7. Şerefü'l-esbât (Dımaşk 1331). Eserde nesebin şerefinin baba tarafından olduğu gibi anne tarafından da intikalinin mümkün olduğu üzerinde durulmuş, müellif bu eseriyle anne tarafından seyyid* olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. 8. Fetâvâ mühimme fi'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye (Muhammed Abduh'la birlikte, Kahire 1331). Osmanlı şeyhülislâmlarının ihtiyaç karşısında dört mezhebin hangisine göre hüküm verilebileceğine dair fetvalarını ihtiva etmektedir. 9. el-Fetvâ fi'l-İslâm. Daha çok müftü ve hâkimler için yazılmış bir usul kitabı olup eserde fetva, müftü ve müsteftî ile ilgili konular işlenmiştir. Müftülerin matematik bilmelerinin zarureti üzerinde de duran kitap önce Dımaşk'ta (1329), daha sonra da Muhammed Abdülhakîm el-Kādî'nin tahkikiyle Beyrut'ta (1406/1986) neşredilmiştir. 10. Mezâhibü'l-Aʿrâb ve felâsifetü'l-İslâm fi'l-cin (Dımaşk 1328). Larousse ve Encyclopaedia Britannica'daki "Cin" maddesinin Arapça'ya tercümesidir. 11. Mevʿizatü'l-müʾminîn min İhyâʾi ʿulûmi'd-dîn (Kahire 1331). Gazzâlî'nin İhyâʾü ʿulûmi'd-dîn adlı eserinin iki cilt halinde özetidir. Kitap Ali Özek tarafından Zübdetü'l-İhyâ adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 1973). 12. Nakdü'n-nesâʾihi'l-kâfiye ʿalâ taʿdîli Muʿâviye (Dımaşk 1328). Muhammed b. Akıl'in Kitâbü'n-Nesâʾihi'l-kâfiye ʿan tevellî Muʿâviye adlı eserine reddiyedir. 13. Kavâiʿdü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs. Hadis usulüne dair bir eser olup Muhammed Behcet el-Baytâr'ın tahkikiyle neşredilmiştir (Dımaşk 1352; Kahire 1380/1961).

Kāsımî'nin bunların dışında el-Ecvibetü'l-merdıyye (Dımaşk 1326); el-İsrâʾ ve'l-miʿrâc (Dımaşk 1331); el-Evrâdü'l-meʾsûre (Beyrut 1320); Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Muʿtezile (Sayda 1320; Kahire 1321; Beyrut 1981); Tenbîhü't-tâlib ilâ maʿrifeti'l-farz ve'l-vâcib (Kahire 1326); Hayâtü'l-Buhârî (Sayda 1330); eş-Şây ve'l-kahve ve'd-duhân (Kahire 1320); Şezratün mine's-sîreti'l-Muhammediyye (Kahire 1321); el-Mesh ʿale'l-cevrabeyn (Dımaşk 1332); en-Nefhatü'r-rahmâniyye şerhu metni'l-Meydâniyye fi't-tecvîd (Dımaşk 1323); el-Cerh ve't-taʿdîl (Kahire, ts.; Beyrut 1985) adlı eserleri de zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA:Serkîs, Muʿcem, II, 1483-1486; Şekîb Arslan, "Önsöz" (Cemâleddin el-Kāsımî, Kavâʿidü't-tahdîs [nşr. Muhammed Behcet el-Baytâr] içinde), Dımaşk 1353/1935, s. 5-7; Brockelmann, GAL Suppl., II, 777; Ziriklî, el-Aʿlâm, II, 135; Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, III, 157-158; XI, 220; XIII, 420; a.mlf., el-Müstedrek, Beyrut 1406/1985, s. 175-176; Zâfir el-Kāsımî, Ebî: Cemâlüddîn el-Kāsımî, Dımaşk 1380/1961, s. 20-32; Enver el-Cündî, Terâcimü'l-aʿlâmi'l-muʿâsırîn fi'l-ʿâlemi'l-İslâmî, Kahire 1970, s. 69-78; Bilmen, Tefsir Tarihi, II, 773-774; Hayreddin Karaman, İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul 1975, s. 211; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 299, 476-477; Nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, I, 127; Abdülkādir Ayyâş, Muʿcemü'l-müʾellifîne's-Sûriyyîn fi'l-karni'l-ʿışrîn, Dımaşk 1405/1985, s. 408-409; Muhammed Mutî' el-

Hâfız-Nizâr Ebâza, Târîhu ʿulemâʾi Dımaşk, Dımaşk 1406/1986, I, 298-311; Muhammed Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr, Aʿlâmü Dımaşk, Dımaşk 1408/1987, s. 61-62. Ali Turgut

MAHFÛZ b. ABDULLAH et-TERMESÎ (محفوظ بن عبد الله الترمسي) Mahfûz b. Abdillâh b. Abdilmennân et-Termesî el-Mekkî (1868-1920) HİCRİ 1338 Endonezyalı hadis ve fıkıh âlimi.

---

12 Cemâziyelevvel 1285 (31 Ağustos 1868) tarihinde Doğu Cava’nın Pacitan bölgesindeki Tremas şehrinde doğdu. Fertlerinin çoğu, Cava’da geleneksel dinî eğitim kurumu olan “pesantren”lerde hizmet veren bir aileye mensuptur. Dedesi Abdülmennân Dipomenggolo 1830’da halen varlığını sürdüren Tremas Pesantreni’ni kurmuş, Cava’nın meşhur pesantrenlerinden Tegalsari Pesantreni’nde öğrenim gördükten sonra Mekke’de Seyyid Muhammed eş-Şattâ ve Ezher şeyhi İbrâhim el-Bâcûrî’den ders almıştır. Onun 1862’de ölümünden sonra oğlu Abdullah, Tremas Pesantreni’nin hocası ve yöneticisi olarak yerine geçmiş, 1894’te Mekke’de vefat ederek orada defnedilmiştir. 1894’ten 1934 yılına kadar Mahfûz’un küçük kardeşi Kiai Dimyâtî bu pesantrenin yöneticiliğini yapmıştır.

Kiai Hacı Mahfûz ilk dinî eğitimini babasından aldı. Henüz altı yaşında iken babasıyla birlikte Mekke’ye giderek eğitimini sürdürdü. 1870’li yılların sonlarında ülkesine döndü ve Cava’nın Semarang şehrinde Kiai Sâlih Darat’ın yönetimindeki pesantrende öğrenim gördü. 1880’li yılların başında tekrar Mekke’ye giden Mahfûz bir daha geri dönmeyerek tahsiline orada, Medine’de ve Kahire’de devam etti. Mekke’de Seyyid Bekrî (Ebû Bekir) b. Muhammed eş-Şattâ ed-Dimyâtî, Mekke’nin Şâfiî müftüsü Muhammed Saîd Bâ-Basîl el-Hadramî ve burada yaşayan Nevevî Muhammed b. Ömer el-Câvî el-Bentenî, Abdülganî el-Bimâvî ve Muhammed Zeynüddin es-Sûmbâvî gibi Endonezyalı âlimlerden ders aldı. Mahfûz’un hocaları arasında ayrıca Muhammed el-Minşâvî, Ömer b. Berekât eş-Şâmî, Mustafa b. Muhammed el-Afîfî, Seyyid Hüseyin b. Muhammed el-Habşî, Seyyid Ahmed ez-Zevâvî, Muhammed eş-Şirbînî ed-Dimyâtî gibi âlimler de vardır.

Şâfiî mezhebini benimseyen Mahfûz eğitimini tamamlayarak hadis, fıkıh, fıkıh usulü, tasavvuf, Kur’an ilimleri gibi alanlarda icâzetnâme aldıktan sonra Mekke’deki medreselerde ve Mescid-i Harâm’da ders vermeye başladı; Endonezya ve Malezya’dan gelen öğrencilerle ilgilendi. Tahsil amacıyla Mekke’ye giden Endonezyalılar genellikle onun eğitiminden geçmiş ve talebelerinin çoğu ülkelerine döndüklerinde pesantrenler kurdukları için Mahfûz’un şöhreti Cava’daki pesantrenlerde yayılmıştır. Talebeleri, Cava’da geleneksel dinî eğitimin ve düşüncenin gelişmesinde ve yaygınlaşmasında, daha entelektüel bir görünüm kazanmasında önemli rol oynamışlardır. Cava’da XX. yüzyılın en tanınmış pesantren liderleri ve

“kiai” adı verilen hocalar ondan en çok etkilenen kimselerdir. Birçok öğrencisi arasında Doğu Cava’dan Combanglı K. H. Hâşim Eş‘arî ve K. H. Vâhid Hasbullah, Panci Sidarco Pesantreni’nin kurucusu K. Abdülmuhît, Orta Cava’dan Yogyakartalı Muhammed Bekir b. Nûr, Lasemli Muammer b. Kiai Beyzâvî, Lasem Pesantreni’nin kurucusu Ma‘sûm b. Muhammed ve Güney Borneo’nun Bancermasin bölgesinden gelip uzun yıllar Mekke’de ikamet eden Ali Bancarî bulunmaktadır. Bunlardan Hâşim Eş‘arî, Vâhid Hasbullah ve Bisri Şamsurî gibi âlimler, 1926 yılında Endonezya’nın en büyük geleneksel dinî teşkilâtı olan Nehdatü’l-ulemâ’yı kurmuşlardır. Hâşim Eş‘arî, memleketi Doğu Cava’ya döndükten sonra Combang yakınlarındaki Tebuiren Pesantreni’ni tesis etmiş ve hocasının etkisiyle pesantrenlerde Buhârî’nin eṣ-Ṣaḥîḥ’inin okunmasını başlatan ilk kiai olarak tanınmıştır. Mahfûz’un ders verdiği talebelerin sayısı hakkında kesin bilgi yoksa da bunların 4000’in üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Mahfûz 1 Receb 1338 (21 Mart 1920) tarihinde Mekke’de vefat etti.

Eserleri. 1. Mevhibetü ẕi’l-fażl ʿalâ Şerḥi İbn Ḥacer ʿalâ Muḳaddimeti Bâ-Fażl. En önemli eseri olup Şâfiî fıkhına dair Abdullah Bâ-Fazl el-Hadramî’nin el-Muḳaddimetü’l-Ḥaḍramiyye adlı eseri üzerine İbn Hacer el-Heytemî’nin yazdığı el-Minhâcü’l-ḳavîm’in hâşiyesidir. Endonezya’da fıkıhla ilgili en kapsamlı çalışma olan ve çeşitli baskıları bulunan eser (I-IV, Kahire 1327), pesantrenlerde nâdiren okutulmasına rağmen Cavalı âlimler tarafından fetva vermede en çok başvurulan bir kaynak durumundadır. 2. Menhecü ẕevi’n-naẓar bi-şerḥi Manẓûmeti ʿilmi’l-es̱er. Süyûtî’nin hadis usulüne dair eserinin geniş bir şerhi olup Endonezya’da pesantrenlerde hâlâ okutulmaktadır (Kahire 1332). 3. Neylü’l-meʾmûl bi-ḥâşiyeti Ġāyeti’l-vüṣûl. Tâceddin es-Sübkî’nin fıkıh usulüne dair Cemʿu’l-cevâmiʿ adlı eserinin Zekeriyyâ el-Ensârî tarafından Lübbü’l-uṣûl ismiyle yapılan ihtisarının yine kendisine ait şerhi Ġāyetü’l-vüṣûl üzerine yazılmış bir hâşiyedir. 4. İsʿâfü’l-muṭâliʿ bi-şerḥi’l-Bedri’l-lâmiʿ. Cemʿu’l-cevâmiʿin Nûreddin el-Üşmûnî tarafından manzum hale getirilmiş şekli olan el-Bedrü’l-lâmiʿin şerhidir. 5. el-Fevâʾidü’t-Termesiyye fî esânîdi’l-ḳırâʾati’l-ʿaşeriyye (Mekke 1330). 6. el-Bedrü’l-münîr fî ḳırâʾati’l-İmâm İbn Kes̱îr. 7. Tenvîrü’ṣ-ṣadr fî ḳırâʾati’l-İmâm Ebî ʿAmr. 8. İnşirâḥu’l-fuʾâd fî ḳırâʾati’l-İmâm Ḥamza. 9. Temîmü’l-menâfiʿ fî ḳırâʾati’l-İmâm Nâfiʿ. 10. Ünyetü’ṭ-ṭalebe bi-şerḥi Naẓmi’ṭ-Ṭayyibe. 11. Kifâyetü’l-müstefîd limâ aʿlâ li’t-Termesî mine’l-esânîd (Kahire 1332). Tefsir, hadis, fıkıh, usul, alet ilimleri, tasavvuf alanında okuduğu klasik metinlerin müelliflerinden kendi hocalarına kadar uzanan rivayet zincirlerini ihtiva eder. 12. es-Siḳāyetü’l-merżıyye fî esmâʾi kütübi aṣḥâbinâ eş-Şâfiʿiyye.

Mahfûz’un ayrıca kelâm, tasavvuf, siyer ve ahlâka dair küçük risâlelerinin bulunduğu ve eserlerinin sayısının yirmiye ulaştığı belirtilmektedir. Çalışmalarından bazıları Kahire, Beyrut ve Endonezya’da basılmışsa da çoğu henüz yayımlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Serkîs, Muʿcem, I, 634; Brockelmann, GAL Suppl., II, 528, 816; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 503-504; M. Yâsîn b. Muhammed el-Fadânî, Buġyetü'l-mürîd min ʿilmi'l-esânîd, Mekke, ts., s. 14-16; Ömer Abdülcebbâr, Siyer ve terâcimü baʿżi ʿulemâʾinâ fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer li'l-hicre, Cidde 1403/1982, s. 286-287; Z. Dhofier, Tradisi Pesantren: Studi Tentang Pandangan Hidup Kyai, Jakarta 1985, s. 90-91; Muhammad S. H., Mengenal Pondok Tremas dan Perkembangannya, Tremas 1986, s. 31-32; M. van Bruinessen, "Mahfuz b. Abd Allah al-Tarmasi", Dictionnaire biographique des savants et grandes figures du monde musulman périphérique du XIXe siècle à nos jours (nşr. M. Gaborieau v.dğr.), Paris 1992, s. 30-31; Abdurrahman Masʿud, "Maḥfûẓ al-Tirmisî An Intellectual Biography", Studia Islamika, V/2, Jakarta 1998, s. 27-48.

İsmail Hakkı Göksoy

TÂHİR el-CEZÂİRÎ (طاهر الجزائري) Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed es-Sem'ûnî el-Hasenî el-Cezâirî (1852-1920) HİCRİ 1338 Suriyeli Selefî âlim ve ıslahatçı.

20 Rebîülâhir 1268'de (12 Şubat 1852) Dımaşk'ta doğdu. Soyunun Hz. Hasan'a ulaştığından Hasenî, ailesinin Cezayir'deki kabilesini ve yaşadığı yeri göstermesi dolayısıyla Sem'ûnî ve Vağlîsî, Mağrib bölgesinden göç etmeleri sebebiyle Mağribî nisbeleriyle de anılır. İlim ve tasavvuf geleneğine sahip bir aileye mensuptur. Fransız işgali yüzünden 1847'de Cezayir'den Şam bölgesine hicret eden ilk grup içinde yer alan babası Muhammed Sâlih Dımaşk'ta Mâlikî kadısı, birkaç göbek önceki dedesi Ebü'l-Kāsım Halvetî şeyhidir. İlk eğitimini babasından alan Tâhir daha sonra Dımaşk'taki Çakmâkıyye Mektebi'nde Abdurrahman el-Boşnâkī'den Arapça, Türkçe ve Farsça'nın yanı sıra birçok ilmin temel meselelerini öğrendi. Ayrıca Türk hocalarından matematik, astronomi ve tarih gibi ilimler tahsil etti. Ölünceye kadar yanından ayrılmadığı ve en çok etkilendiği hocası Abdülganî b. Tâlib el-Meydânî'den değişik ilimlerde ders aldı. Dinin bid'at ve hurafelerden arındırılmasına ve bunları yayanlara karşı mücadele edilmesi gerektiğine inanması, Cezâirî'nin dinî konulardaki hassasiyetinin ve ıslahatçılığının oluşumunda en büyük etken kabul edilmektedir.

İlk görevine öğretmen olarak 1877'de Dımaşk'taki Melikü'z-Zâhir Mektebi'nde başladı. Eğitimin yaygınlaştırılması ve yeni okulların açılması amacıyla aynı yıl kurulan el-Cem'iyyetü'l-hayriyye'ye ve kısa bir müddet sonra da vilâyette Meclis-i Maârif'e üye oldu. 1878'de dönemin Suriye Valisi Midhat Paşa tarafından Suriye mekâtib müfettişliğine getirildi. Ardından Şam İdâdî Mektebi'nde çeşitli dersler verdi. 1890'da Şam bölgesinde ilköğretimin gelişmesine katkılarından dolayı Suriye Valisi Mustafa Âsım Paşa kendisinin dördüncü dereceden Mecîdî nişanı ile taltifini istedi (BA, MF.MKT, nr. 121.12). 1898 yılında Suriye kütüphaneler müfettişliği görevine tayin edildi. 1902'de Jön Türkler'e ait yasak yayın bulundurduğu şüphesiyle evi arandı (Hâfız - Abâza, I, 371; Commins, s. 187). 1907'de Mısır'a göç etti. 1916'da yeğeni Selîm el-Cezâirî'nin Cemal Paşa tarafından idam ettirilmesinin etkisiyle Şerîf Hüseyin

isyanına katıldı (Commins, s. 280). 1919 yılının sonlarına doğru Dımaşk'a geri döndü. Buradaki el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Arabî üyeliğine ve el-Mektebetü'l-umûmiyye adıyla 1881'de kurduğu Zâhiriyye Kütüphanesi'nin ilk müdürlüğüne getirildi. 6 Ocak 1920 tarihinde Dımaşk'ta vefat etti, vasiyeti üzerine Kāsiyûn dağı eteğinde bulunan Zülkifl Mezarlığı'na defnedildi. Cezâirî'nin aşırı derecede sigara tiryakisi oluşu astım hastalığına yakalanmasına sebep olmuştur. Hastalığın kendisine verdiği ıstırapların çoğalması sebebiyle doktorundan kendisine dinde mubah olduğunu ileri sürdüğü ötenazi uygulamasını istediği bilinmektedir (M. Kürd Ali, Künûzü'l-ecdâd, s. 18). Şam bölgesinin Muhammed Abduh'u diye anılan Tâhir el-Cezâirî ardında bıraktığı eserler, kurduğu okullar ve kütüphaneler, etkilediği kişilerle XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında bölgenin ilim ve fikir hayatı üzerinde etkili olmuştur. Tabakat, terâcim-i ahvâl ve eski kaynakları tanıma hususundaki engin bilgisinden dolayı ayaklı kütüphane, ansiklopedi ve bibliyograf gibi lakaplarla anılırdı. Arap dilinin sarf, nahiv ve belâgat alanlarında devrinin en önde gelen âlimi olarak kabul edilmiştir (a.g.e., s. 11).

Arap entelektüel uyanış hareketinin Şam bölgesindeki öncülerinden kabul edilen Cezâirî, başta eğitim olmak üzere çeşitli alanlarda reformların gerçekleştirilmesi yolunda çalışmıştır. Dımaşk'ta ilk defa kızların eğitim gördüğü mekteplerin açılışını gerçekleştirmesi, ilkokul müfredatına el sanatları dersinin konulmasını istemesi gibi düşünce ve uygulamalarıyla Suriye'de eğitim alanında yeni bir ufuk açmıştır. Cezâirî'nin kırâat-i aşere ve takrîb dersleri veren ayrı bir mektebin kurulması yönünde önemli çabaları olmuş (a.g.e., s. 37), ayrıca birçok dergi, kitap ve broşür onun yönlendirmesi sayesinde Şam ve Mısır'da yayımlanmaya başlanmıştır. Tâhir el-Cezâirî, İslâm toplumlarının en önemli eksiklerinden birinin kurum halinde bir araya gelememeleri olduğunu söylemiş, gerek icraatları gerekse tavsiyeleriyle konuyu hayatı boyunca gündemde tutmuştur. Hidiv Abbas Hilmi'den Mısır'da Arap Dili Okulu'nun yanı sıra matbaasıyla birlikte bir tercüme evinin kurulmasını istemesi (er-Riḥle ilâ Mıṣr, vr. 2b, 3a) bu yaklaşımı ile alâkalıdır. Suriye ve Filistin bölgesindeki el yazması eserlerin Zâhiriyye Kütüphanesi'nde ve tasnifinde büyük emek sarfettiği Kudüs'teki Hâlidiyye Kütüphanesi'nde toplanarak muhafaza edilmesinde Cezâirî'nin önemli katkıları olmuştur. İncelemelerde bulunduğu İstanbul kütüphanelerindeki nâdir el yazmalarının ayrı bir kütüphanede koruma altına alınmasını teklif etmiştir (M. Kürd Ali, Künûzü'l-ecdâd, s. 35). Birçok şarkiyatçı ile yakın ilişki içine giren Cezâirî bunların bazılarıyla yazışmalarda bulunmuş, bazıları tarafından ziyaret edilmiş, bazılarını Avrupa'ya gittiğinde kendisi ziyaret etmiştir. Bu şarkiyatçılar arasında Ignaz Goldziher, Max Horten, Ignazio Guidi, D. Samuel Margoliouth gibi isimler yer alır.

Dımaşk'ta haftada birkaç defa Tâhir el-Cezâirî'nin başkanlığında gerçekleşen sohbet meclisleri onun fikirlerini aktarmak için yararlandığı önemli ortamlar arasında yer alır. Bilimsel, kültürel ve siyasal konuların tartışıldığı bu toplantılara Cemâleddin el-

Kāsımî, Abdürrezzâk el-Baytâr ve Selîm el-Buhârî; daha küçük yaşlardaki Muhammed Kürd Ali, Hayreddin ez-Ziriklî, Cemîl el-Azm, Refik Bey el-Azm, Şükrü el-Aselî, Abdülhamîd ez-Zehrâvî, Selîm el-Cezâirî, Abdurrahman eş-Şehbender, Fâris el-Hûrî, Muhibbüddin el-Hatîb ve Muhammed Saîd el-Bânî gibi Suriye'nin ilmî ve siyasî faaliyetlerinde belirleyici rol oynayan simalar katılırdı. Diğer taraftan devrin önemli ıslahatçılarından olmalarına rağmen Cezâirî ile Muhammed Abduh'un birbirinden nefret ettiği, Cemâleddîn-i Efgānî ile birbirini hiç duymamış gibi davrandıkları ve Abduh ile aralarındaki nefretin siyasî ve şahsî sebeplere dayandığı ifade edilmektedir (Adnân el-Hatîb, s. 123). Uykusuzluk (seher) hastalığına müptelâ olduğundan gecelerini kitap okuma ve sohbetle geçiren Cezâirî'nin ceplerine yolculuklarda gerekli kalem, kâğıt, iğne, iplik, makas ve ustura gibi araç gereçleri koyduğu cübbesi meşhurdur. Suriye ve Filistin topraklarında hemen hemen gitmediği yerleşim birimi bırakmadığı için (M. Saîd el-Bânî, s. 127) yörenin Evliya Çelebi'si diye anılmıştır. Hangi ortamda olursa olsun ezan okunur okunmaz orada namaz kılması ve zâhidâne hayatıyla da tanınmıştır.

Tâhir el-Cezâirî'ye göre İslâm toplumunun kurtuluşu, Selef'in anladığı mânada dinin saf ve temiz haliyle algılanması ve uygulamasıyla mümkündür. İslâm toplumunda yaygın bid'at ve hurafelerin yerine dinin aslı yerleştirilmeli, dinin yorumlanmasında ilmin ve aklın rehberliği ön plana çıkarılmalıdır. Cezâirî'de Selefî bakış açısı ağırlık bassa da birçok konudaki akılcı yaklaşımı ve yorumları onu diğer Selefîler'den ayırmaktadır. Tefsirde yirmi sekiz maddede özetlediği bir metot benimsemesi ve bu metotların çoğunun Kur'an'ı yorumlamada aklı ön plana çıkaran prensipler içeriyor olması (et-Teẕkire, I, vr. 70a, 85a) dinin anlaşılmasında onun akla verdiği rolü ortaya koyması bakımından önemlidir. Fıkhî bir mezhebe bağlı olmadığını özellikle vurgulayan Cezâirî bu anlamda kendini Ehl-i sünnet'e mensup biri olarak tanımlamış; İbn Hazm, Gazzâlî, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin fikirlerini kendine daha yakın bulduğunu söylemiştir. Zaman zaman Şîa, İbâzıyye ve Mu'tezile mezhebinin görüşlerini Ehl-i sünnet'e tercih etmiş (M. Kürd Ali, Künûzü'l-ecdâd, s. 13), ictihadın ve aklın rehberliğinin İslâm toplumlarının dinamizminin en önemli kaynağı olduğuna vurgu yapmıştır.

Ona göre müslüman toplumların kalkınması tek başına ilme dayalı bir metotla gerçekleşemez. İdeal kalkınma ancak ilmin ahlâkî değerlerle paralel bir şekilde geliştirilmesiyle mümkündür. Bu sebeple Doğu toplumlarının gelişiminde ahlâkî değerlere sahip çıkılması kalkınmanın en önemli şartlarındandır. Cezâirî Batılılaşma hareketine körü körüne taklit noktasında karşı çıkmıştır. Zira Batı medeniyetinden İslâm ümmetinin gelişmesine katkı sağlayacak bilim ve teknoloji alanındaki bazı unsurların alınması, fakat ahlâkî açıdan zararlı yönlerinin mutlaka terkedilmesi taraftarıdır. İslâm'ın ruhuna uygun geleneklerin muhafazasını savunması açısından gelenekçi olmasına rağmen toplumsal katmanlarda revaçta olan zararlı bazı âdet ve

geleneklerden bir an önce vazgeçilmesini istemesi yönüyle de ıslahatçıdır. İslâm ümmetine has bazı özelliklerin ne pahasına olursa olsun korunması gerektiği düşüncesini taşıdığından, dönemin tartışma konularından biri olan hicrî takvim yerine milâdî takvimin kullanılması fikrine büyük tepki göstermiştir (a.g.e., s. 40). İslâm toplumlarının kalkınmasının, içinde yaşadığı dünya değerlerinin ve İslâm kültürünün iyice benimsenmesinden geçtiğini savunan Cezâirî bu yolun uzun ve zahmetli olmasına rağmen en sağlam yol sayıldığına işaret etmiş, şiddet, ihtilâl ve devrim yoluyla gerçekleştirilecek toplumsal değişimlerin ise uzun soluklu olamayacağını vurgulamıştır (M. Kürd Ali, Müẕekkirât, III, 719).

Tâhir el-Cezâirî, Osmanlı idarecilerinin güttüğü siyasetten hoşlanmamasına rağmen sohbetlerinde Türkler'in edep ve terbiyelerini, evlerindeki düzenlerini, büyüklerine karşı güzel muamelelerini ve davranışlarındaki nezaketi takdir etmiş, bu yönleriyle Türkler'den övgüyle söz etmiştir. Özellikle ömrünün son dönemlerinde İngilizler'le yakınlaştığı anlaşılmaktadır. Vefatından kısa bir süre önce 1919 yılında Irak'taki İngiliz görevlilerinden Gertrude Lowthian Bell'e yazdığı ve "Arap ümmetine ve Büyük Britanya Devleti'ne bağlı Tâhir el-Cezâirî" sözüyle bitirdiği mektubunda İngiltere'den Arap dünyasındaki ilmî faaliyetleri desteklemesini, ticareti geliştirmesini, Arapça'nın, Arap âdet ve geleneklerinin korunmasını sağlayacak resmî kurumların açılmasını, alkollü içeceklerin satışının yasaklanmasını istemiştir (M. Kürd Ali, Künûzü'l-ecdâd, s. 44-53). Cezâirî'nin çok farklı alanlarda fikir ve görüş beyan etmesinin ardında çeşitli yabancı dillere âşina olmasının ve bu kültürlere mensup bazı insanlarla kurduğu ilişkilerin etkisi olsa gerektir. Küçük yaşlardan itibaren matematik, astronomi ve arkeoloji gibi müsbet ilimlere ilgi göstermiş, matematik, geometri ve eğitim bilimleri alanlarda ilkokullarda okutulmak üzere eserler yazmıştır.

Eserleri. 1. Tefsîrü'l-Ḳurʾân. Beyzâvî tefsiri üzerine bir hâşiye olup kaynaklarda et-Tefsîrü'l-kebîr şeklinde de anılan eserin yegâne nüshası et-Teẕkire ve fîhâ Tefsîrü'l Beyżâvî adıyla kayıtlıdır (Mektebetü'l-Esed, Zâhiriyye, nr. 11743-11746). Cezâirî sağlığında bütün eserlerini et-Teẕkiretü'ṭ-Ṭâhiriyye şeklinde adlandırmıştır. Dört bölümden oluşan et-Teẕkiretü'ṭ-Ṭâhiriyye'nin birinci bölümünü bu hâşiye oluşturmaktadır. Bütün âyetleri içeren tam bir hâşiye niteliği taşımayan eserde diğer kaynaklardan yapılmış nakillerin fazlalığı dikkat çekmekte olup daha çok İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin eserlerinden alıntılar niteliğindedir. Tefsirde Arap dilinin ve kıraat ilminin önemine özel vurgu yapan Cezâirî'nin eserinde dirâyet metodu ağır basmakta, fıkhî ihtilâflara ve kelâm tartışmalarına temas edilmektedir. Müellif, yaşadığı dönemin tasavvuf anlayışına ciddi eleştiriler yöneltmesine rağmen tefsirinde Muhyiddin İbnü'l-Arabî'den ve el-İbrîz gibi bazı tasavvufî kaynaklardan nakillere yer vermiş, Tevrat ve İncil ile Kur'an arasında sık sık mukayeseler yapmıştır. 2. el-Cevâhirü'l-kelâmiyye (Dımaşk 1302; Beyrut 1905, 1986). Akaid ilminin temel meselelerinin soru-cevap şeklinde basit bir üslûpla kaleme

alındığı bir eser olup Hollandaca'ya (Brill 1948) ve Abdurrahman Ensari tarafından Türkçe'ye (İslam Akaidi, İstanbul 2001) çevrilmiştir. 3. Tevcîhü'n-naẓar ilâ uṣûli'l-es̱er (Kahire 1328; Beyrut 1980; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, I-II, Beyrut 1995). 4. Ḥadîḳatü'l-eẕhân fî ḥaḳīḳati'l-beyân (Dımaşk 1298; nşr. Adnân b. Ömer el-Hatîb, Dımaşk 2009). 5. el-Kâfî fi'l-luġa. Arapça'dan Arapça'ya bir sözlük çalışması olup çoğu kaybolmuş olan eserin kalan kısmı basılmıştır (Kahire 1326; nşr. Ebûbekir Belkāsım Dayf, Beyrut 2007). 6. et-Taḳrîb li-uṣûli't-taʿrîb (Mısır 1337). Diğer dillerden ve bilhassa Farsça'dan Arapça'ya geçen kelimeleri konu edinen eser Cezâirî'nin son telifidir. 7. Kitâbü eşhüri'l-ems̱âl (Mısır 1338; Dımaşk 1995). 8. et-Tibyân libaʿżi'l-mebâḥis̱i'l-müteʿalliḳa bi'l-Ḳurʾân ʿalâ ṭarîḳi'l-İtḳān (Kahire 1334; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep 1992, 3. bs.). Süyûtî'ye ait el-İtḳān fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân adlı kitabın ilk dörtte birlik bölümünün ihtisarı ve şerhi niteliğindedir. 9. Şerḥu Dîvâni ḫuṭabi İbn Nübâte. İbn Nübâte el-Hatîb ile oğlu Ebû Tâhir Muhammed'e ait hutbelerin şerhidir (Beyrut 1311; İ'tinâ Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut 2007). 10. Münyetü'l-eẕkiyâʾ fî ḳaṣaṣi'l-enbiyâʾ (Dımaşk 1299). Cezâirî'nin Türkçe'den Arapça'ya yaptığı tercümelerden biridir.

Tâhir el-Cezâirî, Câhiz'in el-Ḥanîn ile'l-evṭân, İbn Kuteybe'nin Telḫîṣu Edebi'l-küttâb, Sâlih b. Cennâh'ın el-Edeb ve'l-mürûʾe, İbnü'l-Mukaffa'ın el-Edebü'ṣ-ṣaġīr, İbn Hibbân el-Büstî'nin Ravżatü'l-ʿuḳalâʾ ve nüzhetü'l-fużalâʾ, Râgıb el-İsfahânî'nin Tafṣîlü'n-neşʾeteyn ve taḥṣîlü's-saʿâdeteyn, İbn Sa'd el-Ensârî'nin İrşâdü'l-ḳaṣâʾid ilâ esne'l-maḳāṣıd, İbn Miskeveyh'in el-Fevzü'l-aṣġar ve İbn Habbâk'ın Buġyetü'ṭ-ṭullâb fî ʿilmi'l-usṭur-lâb adlı eserlerini ilk defa neşretmiştir. Onun telif, tercüme, şerh, ihtisar, hâşiye, tahkik ve neşirlerden oluşan irili ufaklı 200'ü aşkın eserinden bir kısmı henüz yazma halindedir (eserlerinin listesi için bk. Çimen, s. 72-86; el yazması eserleri için ayrıca bk. el-Hâfız - el-Hıyemî, s. 515, 563-565, 569-576). Tâhir el-Cezâirî hakkında Muhammed Saîd el-Bânî'nin ve Adnân el-Hatîb'in çalışmaları vardır (bk. bibl.). Abdurrahman el-Hâc İbrâhim eş-Şeyḫ Ṭâhir el-Cezâʾirî ve nehḍatü'l-İslâm ve Hâzim Zekeriyyâ Muhyiddin eş-Şeyḫ Ṭâhir el-Cezâʾirî râʾidü't-tecdîdi'd-dînî fî Bilâdi'ş-Şâm fî ʿaṣri'l-ḥadîs̱ (Dımaşk 1421/2001) adıyla birer eser kaleme almışlardır. Abdullah Emin Çimen (bk. bibl.) ve Sacit Ekerim (Tâhir el-Cezâirî ve Tevcîhu'n-nazar Adlı Eseri Çerçevesinde Hadisçiliği [2005, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]) Cezâirî üzerine yüksek lisans tezi hazırlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA: BA, MF.MKT., nr. 155.82, 167.14, 168.59, 1006. 15, 1093.57; BA, DH.MKT., nr. 1494.15, 1500.13; Tâhir el-Cezâirî, et-Teẕkire ve fîhâ Tefsîrü'l-Beyżâvî, Mektebetü Esed, Zâhiriyye, nr. 11743-11746, I, vr. 70a, 85a, 368a, 544b, 620a; a.mlf., er-Riḥle ilâ Mıṣr ve muḳābeletü'l-Ḫidîvî, Mektebetü Esed, Zâhiriyye, nr. 11721, vr. 2b, 3a; a.mlf., et-Tibyân libaʿżi'l-mebâḥis̱i'l-müteʿalliḳa bi'l-Ḳurʾân ʿalâ ṭarîḳi'l-İtḳān, Kahire 1334, s. 52; a.mlf., Tevcîhü'n-naẓar, Beyrut, ts., s. 22, 418; Suriye Vilâyet Salnâmesi (1300), s. 100; M. Saîd el-Bânî, Tenvîrü'l-beşâʾir bi-sîreti'ş-Şeyḫ eṭ-Ṭâhir, Dımaşk 1920; M. Kürd Ali, Müẕekkirât, Dımaşk 1368/1949, III, 719-720, 892; a.mlf., Künûzü'l-ecdâd, Beyrut, ts., tür.yer.; Adnân el-Hatîb, eş-Şeyḫ Ṭâhir el-Cezâʾirî râʾidü'n-nehḍati'l-ʿilmiyye fî Bilâdi'ş-Şâm, Kahire 1971, s. 92, 98, 111, 123; M. Abdülcevâd el-Kayâtî, Nefḥatü'l-beşşâm fî riḥleti'ş-Şâm, Beyrut 1401/1981, s. 121-122, 130; M. Mutî' el-Hâfız - Nizâr Abâza, Târîḫu

ʿulemâʾi Dımaşḳ, Dımaşk 1406/1986, I, 366-380; M. Mutîʿ el-Hâfız - Salâh Muhammed el-Hıyemî, el-Fihrisü'l-ʿâm li-maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye, Dımaşk 1407/1987, s. 515, 563-565, 569-576; D. D. Commins, Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri (trc. Selahaddin Ayaz), İstanbul 1993, tür.yer.; Abdullah Emin Çimen, Tahir el-Cezairi ve Tefsir İlmindeki Yeri (yüksek lisans tezi, 1993), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Fihrisü maḫṭûṭâti'l-Mektebeti'l-Ḫâlidiyye: el-Ḳuds, London 1427/2006, Velîd el-Hâlidî'nin takdim yazısı, s. 29-30; İskender Maʿlûf, "eş-Şeyḫ Ṭâhir el-Cezâʾirî ed-Dımaşḳī", el-Meşriḳ, XVIII, Beyrut 1920, s. 145; Sâlih Muhlis Rızâ, "eş-Şeyḫ Ṭâhir el-Cezâʾirî ed-Dımaşḳī: Ḥayâtühû ve mevtühû ve neşʾetühü'l-ʿilmiyye", el-Menâr, XXII/8, Kahire 1921, s. 637-640; Mağribî, "eẓ-Ẓâhir min âs̱âri'ş-şeyḫ Ṭâhir", MMİADm., III (1923), s. 171-172; J. H. Escovitz, "He was the Muhammad Abduh of Syria, a Study of Tahir al-Jazâirî and His Influence", IJMES, XVIII (1986), s. 293-310.

Abdullah Emin Çimen

SEHÂRENPÛRÎ, Halîl Ahmed (خليل أحمد السهارنپوري) Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî (1852-1927) HİCRİ 1345 Hindistanlı hadis ve fıkıh âlimi.

Safer 1269'da (Aralık 1852) Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Sehârenpûr şehrinin Nânevte (Nânota) kasabasında doğdu. İslâm'ın Hint yarımadasına ulaşmasından sonra Sehârenpûr yakınlarındaki Enbîte kasabasına yerleşen ve nesebi Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye dayanan bir aileye mensuptur. İlk eğitimini Nânevte'de Yaʿkūb b. Memlûk Nânevtevî ve Ahmed Nânevtevî'den aldı. Urduca, Arapça ve Farsça'sını geliştirmek için gittiği Enbîte'de çeşitli hocalardan faydalandı. 1836'da Diyûbend Medresesi'nin açıldığını duyunca buraya giderek dayısı Muhammed Yaʿkūb'un ders halkasına katıldı. Ancak Diyûbend'de umduğu ilmî ortamı bulamadı ve altı ay sonra Sehârenpûr'da açılan Mezâhirü'l-ulûm Medresesi'ne geçti. Başta tefsir, hadis ve fıkıh olmak üzere dinî ilimleri başmüderris olan dayısı Muhammed Mazhar'dan, mantık ve felsefe gibi aklî ilimleri de medresenin diğer hocalarından okudu. 1871'de buradan mezun olunca edebiyat bilgisini geliştirmek amacıyla Lahor'daki National College'a kaydoldu, orada da Feyzülhasan Sehârenpûrî'den ders aldı. Dönemin tanınmış âlim ve sûfîlerinden, aynı zamanda Diyûbend Medresesi'nin kurucularından olan Reşîd Ahmed Gengûhî'nin yanında seyrü sülûke başladı.

Tahsilini tamamladıktan sonra Mezâhirü'l-ulûm'da yardımcı hoca olarak göreve başlayan Sehârenpûrî ilki 1877, sonuncusu 1926 yılında olmak üzere hac maksadıyla yedi defa Hicaz'a seyahat etti. Geçtiği yerlerde âlimlerle görüşerek seyahatlerini ilmî sefere çevirdi. İlk hac yolculuğunda Mekke'de Şâfiî müftüsü Ahmed Zeynî Dahlân'dan, Medine'de Abdülganî el-Müceddidî'den, memleketine döndükten sonra da Abdülkayyûm Budhânevî'den hadis icâzeti aldı. 1879'daki ikinci hac yolculuğunda Mekke'de sûfî İmdâdullah Tehânevî'nin yanında kaldı ve bir yıl sonra dört tarikten aldığı icâzetle halifesi oldu. Ülkesine dönünce büyük bir sevgiyle bağlandığı Reşîd Ahmed Gengûhî'den icâzet alarak onun da ilk halifesi oldu. 1906'da yaptığı üçüncü hac ziyaretinde Medine'de görüştüğü Şâfiî müftüsü Seyyid Ahmed el-Berzencî'den, 1911'de Bedreddin eş-Şâmî'den mükâtebe yoluyla hadis icâzeti aldı (Bernî, s. 126).

Onun Hint alt kıtasındaki isnatları hocaları olan Diyûbend ulemâsı vasıtasıyla Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'ye ulaşmaktadır.

Sehârenpûrî, Mezâhirü'l-ulûm'daki ilk görevinin ardından 1890'da Diyûbend Dârülulûmu'na müderris tayin edildi. Burada altı yıl görev yaptıktan sonra şeyhi Gengûhî'nin emriyle Mezâhirü'l-ulûm Medresesi'ne döndü ve başmüderris sıfatıyla otuz yıldan fazla sürecek olan tedrîs, telif, fetva ve irşad faaliyetlerine başladı. 1907'den itibaren başkanlığını da üstlendiği bu medrese onun döneminde büyük şöhret kazandı. Muhammed Yahyâ Kandehlevî ve oğlu Muhammed Zekeriyyâ Kandehlevî, Muhammed Enver Şah Keşmîrî, Muhammed İdrîs Kandehlevî, Zafer Ahmed Tehânevî, Cemîl Ahmed Tehânevî, Hüseyin Ahmed Medenî, Bedr Âlem Mîretî, Muhammed Hayat Senbehlî, Feyzülhasan Gengûhî, İşfâkurrahman Kandehlevî, Cemâat-i Tebliğ'in kurucusu Muhammed İlyâs Kandehlevî, Abdurrahman Kâmilpûrî ve Muhammed Eyyûb Sehârenpûrî gibi âlimler onun talebeleri arasında yer aldı.

Tedrîs ve irşad faaliyetlerini yürüttüğü dönemde Sehârenpûrî hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, ilm-i hilâf ve cedel konularında kitaplar ve risâleler kaleme aldı. 1335 (1916-17) yılında başladığı ve Bez̠lü'l-mechûd fî ḥalli Ebî Dâvûd adını verdiği eserini hac için gittiği Medine'de tamamladı ve bu münasebetle büyük bir ziyafet verdi. Hacdan sonra kaldığı Medine'de 15 Rebîülâhir 1346'da (12 Ekim 1927) vefat etti, cenazesi Bakīʻ Kabristanı'na defnedildi. İki evliliğinden İbrâhim ve Münîrünnisâ adlı çocukları olan Sehârenpûrî siyasetten uzak durur, müslümanların ve talebelerin dertleriyle ilgilenir, hakkı söylemekten çekinmez ve sünnete uymaya özen gösterirdi (Abdülhay el-Hasenî, VIII, 136).

Eserleri. 1. Bez̠lü'l-mechûd fî ḥalli Ebî Dâvûd. Ebû Dâvûd'un es-Sünen'inin şerhi olup müellifin ömrünün sonlarına doğru bütün birikimini ortaya koyduğu eseridir ve yaklaşık on yılda tamamlanmıştır. Önce büyük boy beş cilt (Füyûzurrahman, I, 169), ardından Muhammed Zekeriyyâ Kandehlevî'nin taʻlikleriyle birlikte yirmi cilt halinde basılmıştır (Leknev-Kahire 1393/ 1973, 1408/1988; Beyrut, ts.; Riyad, ts.) (bk. es-SÜNEN). 2. el-Mühenned ʿale'l-müfenned (Taṣdîḳāt li-defʿi't-telbisât). Birelvî hareketinin kurucusu Rızâ Han Birelvî'nin Ḥüsâmü'l-Ḥaremeyn adlı eserinde Diyûbend ulemâsının Ehl-i sünnet'e aykırı görüşlerinin bulunduğunu iddia etmesi üzerine ona reddiye olarak yazılmıştır. Sehârenpûrî 1907'de yazdığı eserinde Rızâ Han'ın tekfire varan suçlamalarını cevaplandırmış, görüşlerini dönemin Hicaz, Suriye, Mısır ve Hindistan âlimlerinin görüşleriyle desteklemiştir. Diyûbend ulemâsının tasavvufî ve itikadî konulardaki görüşlerinin bir tür özeti sayılan eser kaleme alındıktan hemen sonra basılmış (baskı yeri yok, 1325/1907), günümüzde de el-Mühenned ʿale'l-müfenned yaʿnî ʿaḳāʾid-i ʿUlemâʾ-i Ehl-i Sünnet Diyûbend adıyla (Lahor 1987) ve ʿAḳāʾid-i ʿUlemâʾ-i Diyûbend or Ḥüsâmü'l-Ḥaremeyn adlı mecmua içinde Urduca tercümesiyle birlikte (Karaçi, ts.) neşredilmiştir. 3. Hidâyâtü'r-reşîd ilâ

ifḥâmi'l-ʿanîd. İmâmiyye Şîası'nın bazı konulardaki görüşlerinin tenkidi mahiyetindedir (baskı yeri yok, 1336/1917). 4. Miṭraḳatü'l-kerâme ʿalâ mirʾâti'l-imâme. İmâmiyye Şîası'na reddiye olarak iki cilt halinde yazılan eserin önce birinci cildi (baskı yeri yok, 1330/1911), ardından tamamı (Lahor 1980) basılmıştır. 5. Tenşîṭu'l-âẕân fî taḥḳīḳi maḥalli eẕân. Cuma namazındaki iç ezanın cami dışında okunması gerektiğini ileri süren Birelvîler'e cevap niteliğinde bir risâle olup yayımlanmıştır (Füyûzurrahman, I, 168). 6. Berâhîn-i Ḳāṭıʿa ʿalâ ẓalâmi'l-Envâri's-sâṭıʿa. Abdüssemî' Râmpûrî'nin Envâr-ı Sâṭıʿa adlı eserine reddiyedir (baskı yeri yok, 1304/ 1886; Karaçi 1987). 7. İtmâmü'n-niʿam ʿalâ tebvîbi'l-ḥikem. İbn Atâullah el-İskenderî'nin el-Ḥikemü'l-ʿAṭâʾiyye adlı eserinin Urduca'ya çevirisi olup yayımlanmıştır (a.g.e., I, 168-169). 8. es-Suʾâl ʿan cemîʿi ʿulemâʾi'ş-Şîʿa. Şîa'nın Kur'an anlayışını sorgulayan bir eserdir. 9. Fetâvâ-yı Meẓâhirü'l-ʿulûm. Sehârenpûrî'nin Mezâhirü'l-ulûm Medresesi'nde müderrisken verdiği fetvaların bir araya getirildiği dört ciltlik bir eser olup ilk cildi neşredilmiştir (Karaçi 1403/1983).

BİBLİYOGRAFYA:Sehârenpûrî, Beẕlü'l-mechûd, Riyad, ts. (Dârü'l-livâ), I, 38-46; XX, 219; ayrıca bk. Ebü'l-Hasan en-Nedvî'nin takdimi, I, 10, 15-18; Hüseyin Ahmed el-Medenî'nin tanıtım yazısı, I, 33; M. Zekeriyyâ Kandehlevî'nin baskı kaydı, XX, 220; Muhammed Yûsuf el-Bennûrî'nin tanıtım yazısı, XX, 251-252; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, Karaçi 1976, VIII, 133-136; M. Zekeriyyâ Kandehlevî, Evcezü'l-mesâlik ilâ Muvaṭṭaʾi Mâlik, Mültan, ts. (İdâre-i Te'lifât-ı Eşrefiyye), I, 58-62; Füyûzurrahman, Meşâhîr-i ʿUlemâʾ, Lahor, ts. (Frontier Publishing Company), I, 167-170; Seyyid Mahbûb Rizvî, Mükemmel Târîḫ-i Dârü'l-ʿulûm-i Diyûbend, Karaçi, ts. (Mîr Muhammed Kütübhâne-i Merkez-i İlm ü Edeb), II, 31-33; B. D. Metcalf, Islamic Revival in British India: Deoband 1860-1900, Princeton 1982, s. 309-311; Yûnus İbrâhim es-Sâmerrâî, ʿUlemâʾü'l-ʿArab fî şibhi'l-ḳārreti'l-Hindiyye, Bağdad 1986, s. 746-747; M. Âşık İlâhî el-Bernî, el-ʿAnâḳīdü'l-ġāliyye mine'l-esânîdi'l-ʿâliye, Karaçi 1408, s. 99-103, 124-128; M. Ekber Şah Buhârî, Ekâbir-i ʿUlemâ-i Diyûbend, Lahor, ts. (İdâre-i İslâmiyyât), s. 46-53; Halid Zaferullah Daudi, Pakistan ve Hindistan'da Şâh Velîyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları, İstanbul 1995, s. 210-212, 234-235; İsmail L. Çakan, Hadîs Edebiyâtı, İstanbul 1989, s. 163-164.

Mehmet Özşenel

KETTÂNÎ, Muhammed b. Ca'fer (محمد بن جعفر الكتّاني) Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî el-Hasenî (1857-1927) HİCRİ 1345 Hadis âlimi.

Fas'ta doğdu. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Alevî, Ebû Abdullah İbn Sûde (Muhammed b. Abdülvâhid), Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed es-Sicilmâsî, Ebû Abdullah İbn Cellûn, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ahmed el-Bennânî ve Ebü'l-Hasan Ali b. Zâhir el-Veterî gibi âlimlerden ders aldı. Babasından yaklaşık yirmi defa Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'yi dinledi. Bu hocalarından ve diğer bazı hocalardan birçok hadis kitabı dinleyerek icâzet aldı, bu alanda derinleşti. 1904'te Hicaz'a seyahat etti. Habîbürrahman el-Hindî el-Medenî, Ahmed b. İsmâil el-Berzencî; Şam'da Muhammed Emîn el-Baytâr, Cemâleddin el-Kāsımî, Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî;

Mısır'da Selîm el-Bişrî, Abdurrahman eş-Şirbînî ve Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Mîrgānî gibi âlimlerden faydalandı. 1907'de tekrar hacca gitti ve ertesi yıl memleketine döndü. 1910'da ailesini de alarak Medine'ye göç etti; burada on yıl kaldıktan sonra Şam'a yerleşti. 1926 sonlarında Fas'a döndü ve 21 Mart 1927'de vefat etti. Özellikle hadis sahasında zamanın en önde gelen âlimlerinden biri olan Kettânî, diğer birçok eser yanında Kütüb-i Sitte'nin büyük kısmını semâ yoluyla almış ve aynı şekilde rivayet etmiştir. Tasavvuf alanında da bilgi ve tecrübe sahibi olup Batı ve Doğu İslâm dünyasında birçok şeyh ile tanışmış, onlar vasıtasıyla çeşitli tarikatlara intisap etmiştir. et-Terâtîbü'l-idâriyye ve Fihrisü'l-fehâris adlı eserleriyle tanınan halasının oğlu Abdülhay el-Kettânî'nin dedesi Şeyh Muhammed b. Abdülvâhid, babası Abdülkebîr b. Muhammed el-Kettânî, Mâûlayneyn, Ebû Bekir el-Haddâd, Şemseddin el-Mîrgānî ve Abdülhâdî el-Avvâd bunlardan bazılarıdır. Kendisinden ders veya icâzet alanlar arasında Abdülhay el-Kettânî, Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, Muhammed Zâhid Kevserî, Saîd Tayyib el-Cezâirî ve Muhammed b. Muhammed Mahlûf gibi âlimler yer almıştır. Selef akîdesine bağlı olan Kettânî müteşâbihâtı te'vil etmez, bunlarla ne kastettiğini ancak Allah'ın bileceğini söylerdi. Fıkıhta Mâlikî mezhebini takip etmekle birlikte müctehid bir âlimdi ve zaman zaman mezhep fıkhına aykırı da olsa kendi ictihadına göre amel ederdi. Taklit düşüncesinin özellikle son yüzyıllarda fıkhın donuklaşmasına yol açarak müslümanların problemlerinin çözümünü zorlaştırdığını, bunu aşmak için temel kaynaklara dönmek gerektiğini belirtmiştir (Kettânî, neşredenin girişi, s. dâdg). Başta hadis olmak üzere İslâmî ilimlerin çeşitli dallarındaki vukufu ve eserleriyle şöhret bulan Kettânî'ye dair irili ufaklı muhtelif çalışmalar yapılmış, birçok kaynakta biyografisine yer verilmiştir (bir listesi için bk. a.g.e., neşredenin girişi, s. v-y).

Eserleri. Kettânî hadis, tarih, fıkıh, tasavvuf, ahlâk ve tefsir konularında bir kısmı risâle mahiyetinde altmışı aşkın eser kaleme almış olup (bir listesi için bk. a.g.e., neşredenin girişi, s. g-v) bunlardan basılı olanların belli başlıları şunlardır: 1. el-Ezhârü'l-ʿâṭıreti'l-enfâs bi-ẕikri baʿżı meḥâsini Ḳuṭbi'l-Maġrib ve tâci medîneti Fâs (Fas 1307, 1314). İdrîsîler Hükümdarı II. İdrîs'in biyografisine dairdir. 2. Selvetü'l-enfâs ve muḥaddes̱etü'l-ekyâs bi-men uḳbire mine'l-ʿulemâʾ ve'ṣ-ṣuleḥâʾ bi-Fâs (I-III, Fas 1316). On altı yılda telif edilen eser, aslen Faslı olan veya dışarıdan Fas'a gelip orada medfun bulunan ulemâ ve meşâyihin biyografisiyle ilgili olup şehrin mahallelerine göre düzenlenmiştir. Fas'ın dinî ve tarihî gelişimi, topografyası bakımından önemli bir kaynak olmakla birlikte hurafe mahiyetinde bazı kıssalar ihtiva etmesi sebebiyle eleştirilmiştir (Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, I, 68). Abdülhay el-Kettânî'nin İʿlâmü'l-ḥâżır ve'l-ât bimâ fi's-Selve mine'l-henât adıyla bu esere yazdığı zeylin Merakeş'te özel bir kütüphanede olduğu (Muhammed el-Menûnî, II, 216), Kettânî'nin ayrıca matbu bir nüshanın üzerine notlar düştüğü (Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, Matbuat, nr. 1671 K) kaydedilmektedir (bu çalışma ve eser üzerine yapılan diğer bazı çalışmalar için bk. Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, I, 68;

Muhammed el-Menûnî, II, 209-210). René Basset Selvetü'l-enfâs'ın kaynaklarıyla ilgili bir çalışma yapmış (Recherches sur les sources bibliographiques de la Salwat el Anfâs, Alger 1908), Rabat el-Hizânetü'l-âmme de eserin şahıs indeksini hazırlatmıştır (Rabat 1966). 3. Bülûġu'l-merâm bi-beyâni mâ tenfiru minhü'l-melâʾiketü'l-kirâm (Fas 1321; Kahire 1325; Medine 1329). 4. Şifâʾü'l-esḳām ve'l-âlâm bi-mâ yükeffiru mâ teḳaddeme ve mâ teʾaḫḫare mine'ẕ-ẕünûbi ve'l-âs̱âm (Fas 1321; Kahire 1325). 5. Naṣîḥatü ehli'l-İslâm. İslâm devletinin çöküşünün ve yeniden yükselmesinin sebepleri üzerine ilmî bir araştırmadır (Fas 1326/1908; nşr. İdrîs el-Kettânî, Rabat 1409/1989). 6. Naẓmü'l-mütenâs̱ir mine'l-ḥadîs̱i'l-mütevâtir (Fas 1328; Beyrut 1400, 1403/1983; Kahire 1983). Lafız veya mâna bakımından mütevâtir kabul edilen 310 hadisin yer aldığı eser, Süyûtî'nin aynı konudaki el-Ezhârü'l-mütenâs̱ire'sinin tekmilesi mahiyetinde olup onda bulunmayan 200'den fazla hadis ihtiva etmektedir. 7. ed-Diʿâme fî aḥkâmi sünneti'l-imâme (Kahire 1328; Şam 1342). 8. el-Eḳāvîlü'l-mufaṣṣale li-beyâni ḥâli ḥadîs̱i'l-ibtidâʾ bi'l-besmele (Medine 1329). 9. er-Risâletü'l-müsteṭrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe. Klasik hadis literatürüne dair en geniş çalışma olup eserde, II-XIV. (VIII-XX.) yüzyıllar arasında yaşayan 600 kadar müellif ve bunlara ait 1400 civarında eser hakkında bilgi verilmiştir. Telifinden dört yıl sonra yayımlanan er-Risâletü'l-müsteṭrafe (Beyrut 1332) daha sonra da basılmış (Karaçi 1379/1959) ve müellifin torunu Muhammed Muntasır el-Kettânî tarafından da bir neşri gerçekleştirilmiştir (Beyrut 1383/1964, 1400, 1406). Eseri Türkçe'ye çeviren Yusuf Özbek (Hadis Literatürü: er-Risâletü'l-Mustatrafe, İstanbul 1994) kitapların baskıları, kütüphane numaraları veya anıldıkları kaynakları dipnot halinde belirtmek, yanlış bilgileri tashih etmek ve müellifin söz etmediği birçok kitap hakkında bilgi vermek suretiyle eserin hacmini oldukça genişletmiştir. 10. İʿlânü'l-ḥücce ve iḳāmetü'l-burhân ʿalâ menʿi mâ ʿamme ve feşâ min istiʿmâli ʿuşbeti'd-duḫân (Dımaşk 1411/1990). Sigara içmenin haramlığının ileri sürüldüğü bir eserdir. 11. en-Nebẕetü'l-yesîretü'n-nâfiʿa elletî hiye li-estâri aḥvâli'ş-şuʿbeti'l-Kettâniyye râfiʿa. Müellifin mensup olduğu Kettânî ailesine dair olup sonunda kendi hayatıyla ilgili bilgilere de yer verilmiştir. 1900 yılında kaleme alınan eserin müellif hattı nüshası el-Mektebetü'l-Ahmediyye'de bulunmaktadır (Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, I, 109). 12. el-Mevlidü'n-nebevî. Fas ve Rabat'ta birçok defa basılmıştır. 13. el-Yümn ve'l-isʿâd bi-mevlidi ḫayri'l-ʿibâd (Rabat 1926).

BİBLİYOGRAFYA: Kettânî, er-Risâletü'l-müsteṭrafe, neşredenin girişi, s. e-y; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 436-437, 468; Serkîs, Muʿcem, II, 1545-1546; Brockelmann, GAL Suppl., II, 890-891; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, Delîlü müʾerriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ, Dârülbeyzâ 1960-65, I, 68, 109, 123-124; II, 356; ayrıca bk. İndeks; a.mlf., İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni's̱-s̱âlis̱ ʿaşer ve'r-râbiʿ (Mevsûʿatü aʿlâmi'l-Maġrib içinde, nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1996, VIII, 2961-2964; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 515-518; a.mlf., et-Terâtîbü'l-idâriyye (Özel), tercüme edenin önsözü, I, s. XV; Fevzî Abdürrezzâk, el-Maṭbûʿâtü'l-ḥaceriyye fi'l-Maġrib, Rabat 1406/1986, s. 171; M. Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr, Aʿlâmü Dımaşḳ, Dımaşk 1408/1987, s. 286-287; Muhammed el-Menûnî, el-Meṣâdirü'l-ʿArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib, Muhammediye 1410/1989, II, 209-210, 216, 221, 223, 226, 265; M. Zâhid el-Kevserî, et-Taḥrîrü'l-vecîz fî mâ yebteġīhi'l-müstecîz (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep 1413/1993, s. 78-79; Zeki M. Mücâhid, el-Aʿlâmü'ş-Şarḳıyye,

Beyrut 1994, I, 367-368; Muhammed b. Abdullah et-Telîdî, Türâşü'l-Meġāribe fi'l-ḥadîşi'n-nebevî, Beyrut 1416/1995, s, 73, 83, 143, 150, 197, 289; ayrıca bk. İndeks; Muhyiddin Atıyye v.dğr., Delîlü mü'ellefâti'l-ḥadîş, Beyrut 1416/1995, I, 320; II, 578, 643; F. J. Harahap, "The Fatwā of Muhammad Bin Jaʿfar al-Kattānī Concerning with the Wearing of the Turban", IQ, XLII/3 (1998), s. 188-199; A. Faure, "al-Kattānī", EI² (İng.), IV, 774. Ahmet Özel

KEŞMÎRÎ (كشميرى)Muhammed Enver Şâh Hüseynî Keşmîrî (1875-1933) HİCRİ 1351 Hadis, fıkıh ve kelâm âlimi.

26 Kasım 1875'te Keşmir'in Vodvân kasabasında doğdu. Ataları Bağdat'tan Hindistan'a göç etmiş, Mültan ve Lahor'da bir süre ikamet ettikten sonra Keşmir'e yerleşmiştir. Babası Muazzam Şah, Sühreverdiyye tarikatı şeyhiydi (M. Yûsuf Bennûrî, s. 1, 299). Keşmîrî ilk eğitimini babasından aldı. Mevlânâ Gulâm Muhammed'den sarf, nahiv, fıkıh ve usûl-i fıkha dair Arapça ve Farsça kitaplar okudu. 1888'de tahsil için Keşmir yakınında Hezâre bölgesine gitti. Burada kaldığı üç yıl içerisinde usûl-i fıkıh, fıkıh, ilm-i felek (astronomi), mantık ve felsefe dersleri aldı. 1891'de Diyûbend'e geçti. Dârülulûm-i Diyûbend'de başmüderris Şeyhülhind Mahmud Hasan Diyûbendî, Muhammed İshak Keşmîrî ve Halîl Ahmed Sehârenpûrî'den temel hadis kitaplarını okudu. 1896'da buradan mezun oldu. Ayrıca Reşîd Ahmed Gengûhî'den hadis senedi ve tasavvuf dersleri aldı. Hâkim Vâsıl Han'dan geleneksel tıp öğrendi.

Delhi'deki Medrese-i Abdürrab'da ilk hocalığını yaparken Medrese-i Emîniyye'yi kurdu ve buranın yöneticisi oldu; hadis, tefsir ve fıkıh gibi dersler okuttu. 1901'de Keşmir'e gitti, ıslah ve eğitim çalışmaları için Medrese-i Feyz-i Âm'ı tesis etti. 1905'te hac görevini yerine getirdi. Birkaç ay Mekke'de kaldıktan sonra Medine'de Şeyhülislâm Ârif Hikmet ve Mahmûdiye kütüphanelerinde el yazmaları üzerinde çalıştı. Hüseyin el-Cisr et-Trablusî'den hadis icâzeti aldı (a.g.e., s. 10, 296). Keşmîrî, Hicaz'dan dönünce iki yıl kadar Medrese-i Feyz-i Âm'da öğretim faaliyetine devam ettiyse de ilgisizlik yüzünden Medine'ye yerleşmeye karar verdi. Ancak hocası Şeyhülhind'in Dârülulûm-i Diyûbend'de ders okutmasını istemesi üzerine bu kararından vazgeçerek Diyûbend'de hocalığa başladı; başmüderrislik ve şeyhü'l-hadîslik makamına kadar yükseldi. Şeyhülhind Mahmud Hasan'ın İngiliz yönetimine karşı verilen mücadele çerçevesinde ülkeden ayrılmasından (1915) sonra Dârülulûm-i Diyûbend'in yönetimi tamamen Keşmîrî'ye kaldı.

Dârülulûm-i Diyûbend'i daha aktif ve yeni ilimlere açık bir yapıya kavuşturmak isteyen Keşmîrî burada ıslah çalışmaları yapmak istiyordu. Ancak diğer yöneticilerle arasında anlaşmazlık çıkınca bazı hocalar ve bir kısım öğrenciyle birlikte 1927 yılı sonunda medreseden ayrıldı; çalışmalarına Sûrat'a bağlı Dabil'deki Câmia-i İslâmiyye'de devam etti ve hizmetlerini 1931 yılına kadar sürdürdü. Ayrıca telif ve

neşriyat için bir ilim meclisi kurdu. Fakat sağlığının bozulması üzerine Diyûbend'e geri döndü; 28 Mayıs 1933'te burada vefat etti.

Bölgenin önde gelen muhaddisleri arasında sayılan ve güçlü hâfızasıyla tanınan Keşmîrî'nin belli başlı talebeleri arasında Menâzir Ahsen Geylânî, Bedr-i Âlem Mir'âtî, Muhammed İdrîs Kandehlevî, Muhammed Şefî' ve Muhammed Yûsuf Bennûrî gibi şahsiyetleri zikretmek mümkündür (Abdürreşîd Erşed, s. 297-298).Keşmîrî fıkıh ilmine de ilgi duymuş, Hanefî fıkhının belli başlı eserlerini ve İmam Şâfiî'nin el-Üm adlı kitabını incelemiş, bölgenin geleneğine uyarak Hanefî fıkhına bağlılık göstermiştir. Abdülfettâh Ebû Gudde, İslâm âleminin XX. yüzyıldaki altı büyük fakihini tanıttığı eserinde ilk olarak Keşmîrî'ye yer vermiştir. Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Keşmîrî'nin Ḍarbü'l-ḫâtem ʿalâ ḥudûs̱i'l-ʿâlem adlı risâlesini Sadreddîn-i Şîrâzî'nin el-Esfârü'l-erbaʿa'sına tercih ettiğini söylemiş, M. Zâhid Kevserî ondan övgü ile söz etmiş (M. Yûsuf Bennûrî, s. 305), Muhammed İkbal müşkil aklî ve felsefî konularda kendisine başvurmuştur (Muhammed Ezher Şah, s. 163-166; Seyyid Mahbûb Rizvî, II, 75). Keşmîrî tasavvufî hayattan hiç ayrılmamıştır. Babasından başka Reşîd Ahmed Gengûhî ve Mahmûd Hasan Diyûbendî'den de icâzet almıştı. Müridlerinin durumuna göre Çiştiyye, Sühreverdiyye ve Nakşibendiyye'nin ezkârını öğretirdi. Şiir ve edebiyatla da ilgilenmiş, 15.000 beyitten fazla şiiri olduğu belirtilmiştir (M. Yûsuf Bennûrî, s. 176-194).

Gulâm Ahmed Kādiyânî'nin başlattığı hareketi yakından takip eden Keşmîrî bu harekete şiddetle karşı çıkmıştır (Abdülhay el-Hasenî, VIII, 82). Hayatının son dönemlerini Kādiyânîliğin reddi konusuna ayırmış, Kādiyânîlik'le ilgili on kadar eser telif etmiştir. 25 Ağustos 1932'de meşhur Bahâvelpûr davasında (Mukaddime-i Bahâvelpûr) raportör sıfatıyla Kādiyânîliğin İslâm dışı bir hareket olduğunu ispat için beş gün boyunca konuşma yapmıştır (mahkeme zabıtları, Muḳaddime-i Mirzâʾiye Bahâvalpûr Rôdâd-ı 1926-1935 adıyla üç cilt halinde bir araya getirilmiştir [haz. Hâkim Muhammed Ekber, Lahor 1988]). Cem'iyyet-i Ulemâ-i Hind'in Peşâver'deki toplantısında İngiliz siyasetini açıkça eleştirmiş, İngilizler'e karşı kurtuluş savaşı başlatan Mustafa Kemal'in başarı haberleri üzerine 1922'de onu öven Arapça bir kaside yazmıştır (M. Yûsuf Bennûrî, s. 188-190). Keşmîrî, Diyûbendî ekolü içinde itidali temsil etmiş, değişik fikirlere hoşgörüyle bakmıştır. Onun İbn Teymiyye, İbn Hacer el-Askalânî ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye hayranlık duyduğu belirtilmektedir (Abdülhay el-Hasenî, VIII, 82).

Eserleri. 1. Feyżü'l-bârî ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî (I-IV, Kahire 1357). Müellifin Ṣaḥîḥ-i Buḫârî derslerindeki takrirlerinin öğrencilerinden Bedr-i Âlem Mir'âtî ve Muhammed Yûsuf Bennûrî tarafından kaleme alınması ile oluşturulmuş bir eserdir. 2. Maʿârifü's-Sünen: Şerḥu Süneni't-Tirmiẕî (nşr. Muhammed Yûsuf el-Bennûrî, Karaçi, ts. [el-Mektebetü'l-Bennûriyye]). 3. el-ʿArfü'ş-şeẕî ʿalâ Câmiʿi't-Tirmiẕî (nşr. Muhammed

Çerâğ, Diyûbend, ts.). 4. Muḳaddimetü Envâri'l-bârî (I-II, Gucrânvâlâ 1981). 5. Envârü'l-bârî Urdu şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî (I-II, Gucrânvâlâ 1988; bu iki eser, Keşmîrî'nin verdiği derslerin Ahmed Rızâ Bicnôri tarafından kitap haline getirilmiş şeklidir). 6. Daʿvet-i Ḥıfż-i Îmân (I. Bölüm, Kanpûr 1351; II. Bölüm, Bicnûr 1351). 7. en-Nûrü'l-fâʾiz ʿalâ nâẓımi'l-ferâʾiż (baskı yeri yok, 1355). 8. Felsefetü'l-İzdivâc (Peşâver 1360). 9. Ḫâtemü'n-nebiyyîn (trc. Muhammed Yûsuf Ludhyânevî, Mültan 1398). 10. ʿAḳīdetü'l-İslâm fî ḥayâti ʿÎsâ ʿaleyhisselâm (Dabil 1961). Hz. Îsâ'nın halen yaşayıp yaşamadığı konusuyla ilgili olarak Kur'an'da ve hadis kaynaklarında yer alan bilgilerle ulemânın görüşlerini ihtiva etmektedir. Eser, önce bazı açıklamalar ve yeni konular ilâve edilerek Taḥiyyetü'l-İslâm ḥâşiyetü ʿAḳīdeti'l-İslâm adıyla neşredilmiştir (Dabil 1932). 11. Müşkilâtü'l-Ḳurʾân (Delhi 1938; Mültan, ts. [İdâre-i Te'lîfât-ı Eşrefiyye]). Kırk sekiz sûrede yer alan 190 müşkil âyetin açıklandığı eser Muhammed Yûsuf Bennûrî tarafından neşredilmiş olup nâşir eserin başına bir giriş ve Yetîmetü'l-beyân li-müşkilâti'l-Ḳurʾân adıyla bir risâle eklemiştir (tanıtımı için bk. Muhyiddin el-Elvâî, XXXVIII/9-10 [1967], s. 978-981). 12. İkfârü'l-mülḥidîn fî żarûriyyâti'd-dîn (Dabil 1931). İslâm'ın temel inanç konularını reddeden veya te'vile yönelenlere karşı yazılmıştır. 13. Faṣlü'l-ḫiṭâb fî mesʾeleti Ümmi'l-kitâb (Dabil 1931). Namazda Fâtiha sûresinin okunmasına dairdir. 14. Neylü'l-ferḳadeyn fî refʿi'l-yedeyn (Dabil 1931). Namazda ellerin kaldırılmasıyla ilgili olup hâşiyesi Besṭu'l-yedeyn li-Neyli'l-ferḳadeyn ile birlikte de basılmıştır (Dabil 1932). 15. Mirḳātü'ṭ-ṭârem li-ḥudûs̱i'l-ʿâlem (Dabil 1932). 16. Ḍarbü'l-ḫâtem ʿalâ ḥudûs̱i'l-ʿâlem (Dabil 1935). 17. Înâs bi-ityân-i İlyâs (Dabil 1961). Yahudilerin Hz. İlyâs'ın yeniden dünyaya geleceğine dair iddialarına cevap niteliğindedir. 18. et-Taṣrîḥ bimâ tevâtere fî nüzûli'l-Mesîḥ. Muhammed Şefî'in tertibiyle Abdülfettâh Ebû Gudde tarafından neşredilmiştir (Halep 1965; 2. bs., Halep-Beyrut 1982). 19. Keşfü's-sitr ʿan mesʾeleti'l-vitr (Dabil 1934). Son on eser bir arada Mecmûʿatü Resâʾili'l-Keşmîrî adıyla da basılmıştır (I-IV, Karaçi 1416/1996).

Keşmîrî'nin diğer eserleri de şunlardır: Ḫâtimetü'l-ḫiṭâb fî Fâtiḥati'l-Kitâb; el-İtḥâf li-mez̠hebi'l-aḥnâf (Zahîr Ahsen en-Nîmevî el-Bihârî'nin Âs̱ârü's-sünen adlı eseri üzerine yapılan hâşiye ve ta'likattan oluşan kitap el-Meclisü'l-ilmî tarafından yayımlanmıştır); Sehmü'l-ġayb fî kebidi ehli'r-rayb; Emâlî ʿalâ Süneni Ebî Dâvûd (Abdülfettâh Ebû Gudde, s. 49-50); Kitâb fi'z̠-z̠ebbi ʿân Ḳurrati'l-ʿayneyn (Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin Ḳurratü'l-ʿayneyn fî tafḍîli'ş-şeyḫayn adlı kitabını savunmak amacıyla Farsça olarak yazılmıştır; bk. M. Yûsuf Bennûrî, s. 128); Emâlî ʿalâ Ṣaḥîḥ-i Müslim (a.g.e., s. 291); Ḥâşiye ʿalâ Sünen-i İbn Mâce (kaybolmuştur). Keşmîrî'nin çeşitli konularda henüz yayımlanmamış kitap, ta'likat, hâşiye ve risâleleri de bulunmaktadır (Tâceddin Medenî, s. 152).

BİBLİYOGRAFYA:Keşmîrî, et-Taṣrîḥ bimâ tevâtere fî nüzûli'l-Mesîḥ (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Kahire 1402/1982, neşredenin girişi, s. 32; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, VIII, 82; Muhammed Ezher Şah,

Ḥayât-ı Enver, Delhi 1955, s. 163-166; M. Yûsuf Bennûrî, Nefḥatü'l-ʿanber fî ḥayâti imâmi'l-ʿaṣr eş-Şeyḫ Enver, Karaçi 1389/1969, s. 1-6, 10, 48-93, 128, 130-132, 135, 176-207, 291, 296, 299, 305-313; M. Habîbullah Muhtâr, el-Muḳaddimâtü'l-Bennûriyye, Karaçi 1400/1980, s. 135-136; Seyyid Süleyman Nedvî, Yâd-ı Reftegân, Karaçi 1983, s. 146; Enzâr Şah Mesʿûdî, Naḳş-ı Devâm, Lahor 1989, s. 207-274; Abdürreşîd Erşed, Bîs Barey Müselmân, Lahor 1990, s. 297-298; Tâceddin Medenî, ʿAllâme Enver Şâh Keşmîrî aôr unki ʿİlmî Ḫidmât, Kerek 1991, s. 43-51, 80-82, 91-122, 152; Abdülfettâh Ebû Gudde, Terâcimü sittetin min fuḳahâʾi'l-ʿâlemi'l-İslâmî fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve âs̱âruhümü'l-fıḳhiyye, Halep-Beyrut 1417/1997, s. 13-81; Seyyid Mahbûb Rizvî, Mükemmel Târîḫ-i Dârü'l-ʿulûm-i Diyûbend, Karaçi, ts. (Mîr Muhammed Kütübhâne-i Merkez-i İlm ü Edeb), II, 75; Bedrü'l-Hasan el-Kāsımî, İmâmü'l-ʿaṣr eş-Şeyḫ Muḥammed Enver Şâh el-Keşmîrî, Diyûbend, ts.; Ahmed Rızâ Bicnôrî, Melfûẓât-ı Muḥaddiṣ Keşmîrî, Lahor, ts.; Muhyiddin el-Elvâî, "el-Müʾellefâtü'l-ʿArabiyye li-ʿulemâʾi'l-Hindi'l-müslimîn", ME, XXXVIII/9-10 (1967), s. 976, 978-981; "Muḥammed Enver Şâh", UDMİ, XIX, 376.

Abdülhamit Birışık - Khalıd Zafarullah Daudı

BABANZÂDE AHMED NAİM (1872-1934) HİCRİ 1352 Müderris, mütercim, fikir adamı ve yazar.

Bağdat'ta doğdu. Babanzâdeler'den Mustafa Zihni Paşa'nın oğludur. Galatasaray Sultânîsi ve Mülkiye Mektebi'nde okudu. Bir ara Hariciye Nezâreti Tercüme Kalemi'nde çalıştıktan sonra Maarif Nezâreti Yüksek Tedrisat müdürlüğüne getirildi (1911-1912). Galatasaray Sultânîsi'nde Arapça okuttu (1912-1914) ve Maarif Nezâreti Telif ve Tercüme Odası üyeliğinde bulundu (1914-1915). Daha sonra Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'nde felsefe, mantık, ruhiyat ve ahlâk dersleri müderrisliğine başladı (1915); bu görevini Dârülfünun'un lağvedilmesine kadar (1 Temmuz 1933) aralıksız sürdürdü. Bu tarihte üniversite yeniden kurulurken açıkta bırakıldı.

Ahmed Naim İstanbul'da 13 Ağustos 1934 Pazartesi günü öğle namazının ikinci rekʿatında secdede vefat etti. Mehmed Âkif, "Naim'in vefat haberi üzerime dağ gibi yıkıldı" diyerek üzüntüsünü dile getirirken aynı zamanda onun kaybının büyüklüğüne de işaret etmiş oluyordu. Kabri Edirnekapı Mezarlığı'nda, dostu Mehmed Âkif Ersoy'un mezarının yanındadır.

Arapça, Farsça ve Fransızca'yı çok iyi bilen, Doğu ve Batı kültürünü tam mânasıyla hazmetmiş olan Ahmed Naim, Arap edebiyatından seçtiği parçaların tercüme ve şerhlerini Servet-i Fünûn dergisinde "Bedâyiu'l-Arab" başlığıyla neşrederek yazı hayatına başladı (1901). Edebiyat ve mûsiki dostu, Garp ilminin âşığı, fakat maddeciliğin amansız düşmanı bir felsefe âlimi idi. Velûd bir yazar değildi ama yazacağı konuyu Doğu ve Batı kaynaklarından inceledikten sonra kaleme alırdı. Taklitçi ve kuru bir mütercim olmayıp tenkit ve tercihler yapan bir düşünürdü. Özellikle tercümelerinde terimlerin tam karşılığını bulmak için büyük bir titizlik göstermiştir. Felsefe alanında değerli bir mütercim olduğunu, Georges Fonsgrive'in birçok terim ihtiva eden psikoloji kitabını İlmü'n-nefs adıyla Türkçe'ye çevirmekle ispat etmiştir. Telif ve Tercüme Odası'nda üye iken de aynı hassasiyeti gösterir, kabul

ettiremediği fakat doğru olduğuna inandığı terimleri kendi eserlerinde kullanırdı. Tecrîd-i Sarîh Tercemesi'nde, Türk dilini kullanmadaki ustalığı yanında Arapça kelimelerin en uygun karşılığını bulmadaki mahareti de açıkça görülmektedir. Ahmed Naim, maddeciliğe ve belli bir hizbe bağlılık gösterenlere karşı çıkarak onlarla mücadele ettiği gibi eski usulle Arapça öğretimine de cephe aldı. Ayrıca hadis okutma usulünün ıslaha muhtaç olduğunu ortaya koydu. Türk dilinin istiklâlinin korunmasına dair yazılar yazdı; ilmî terimlere dokunulmadan Türkçe'nin arındırılmasını ve üslûbun sadeleştirilmesini savundu. Kendisine "Arapçacı" denmesine rağmen yazılarında Türkçe'yi ustalıkla kullandı. Hatta onun Mehmed Âkif'le birlikte Âsım Efendi'nin Kāmus Tercümesi'ndeki Türkçe kelimeleri seçerek bir Türk lugatı yapmaya çalıştığı, ancak bu teşebbüsün yarım kaldığı da bilinmektedir.

Ahmed Naim, tarihî ve millî hâtıraları övmenin insanı ciddi surette yanıltacağını ve hurafelere düşüreceğini savunarak Yahya Kemal ile yaptığı bir münakaşadan on yıl kadar sonra onunla karşılaştığında, Yahya Kemal'in deyişiyle, müminlere yakışır samimi bir üzüntüyle kusurunun bağışlanmasını dilemiş ve böylece onu hayretler içinde bırakmıştı. O, meziyetlerini gizleme, düşmanının bile değeri varsa o değeri tanıma, dostlarını onların gıyabında da sevme meziyetlerine sahipti. "Sormazsan mâlumatını söylemeyen", "dinlemesini bilen", "sözü senet teşkil eden" güvenilir adam özellikleriyle Mehmed Âkif'in "ashaptan sonra en sevdiği kişi" olan Ahmed Naim'in İslâm'a bağlılığı tamdı. İlim ve irfan erbabı kimselerle sohbet etmekten çok hoşlanırdı. Kayınpederi Fâtih türbedarı Ahmed Amiş Efendi'ye intisap etmişti. Şâfiî mezhebine mensuptu. İslâm birliği ve kardeşliği konusunda çok titiz ve dikkatli olup bu birliğe zarar verme ihtimali bulunan her harekete karşı çıkmıştır. Türkçülük cereyanlarına Türk olmadığı için cephe aldığı ileri sürülen Ahmed Naim, İslâm birliği açısından sakıncalı bulduğu Arap İttihat Kulübü'nün isim ve kuruluşunu da tenkit etmiştir. Kavmiyet ve cinsiyet davası gütmeyi İslâm'ın varlığı için kanser kadar tehlikeli bulmuş, bunu "yabancı bir bid'at", "Frenk hastalığı" olarak nitelendirmiş ve bu davanın faydalı ve zararlı taraflarını Kur'an ve Sünnet'e dayanarak izah etmeye çalışmıştır.

Eserleri. 1. Temrînât. Sarf-ı Arabî'ye Mahsus Temrînât (İstanbul 1316) ve Mekteb-i Sultânî'ye Mahsus Sarf-ı Arabî ve Temrînât (İstanbul 1323) gibi adlarla basılan eser, Galatasaray ders nâzırı Mustafa Cemil Bey'in Arapça sarf risâlesinin uygulama ve alıştırma kitabı haline getirilmiş şeklidir. Medrese usulü ile Arapça öğretimini bu kitabın mukaddimesinde tenkit etmiştir. 2. Hikmet Dersleri (İstanbul 1328 r./1329). 3. Felsefe Dersleri (İstanbul 1333). 4. Mebâdî-i Felsefeden İlmü'n-nefs (İstanbul 1331). G. Fonsgrive'den birçok dip notu ekleyerek tercüme ettiği bu eserin sonuna 1900 felsefî terim için hazırladığı Türkçe karşılıkları da eklemiştir. 5. İlm-i Mantık (Elie Rabier'den tercüme, İstanbul 1335 r./ 1338). 6. Tevfik Fikret'e Dair (İstanbul 1336). Dr. Rıza Tevfik'in Türk Ocağı'nda verdiği bir konferansta Tevfik Fikret'i savunarak

başta Mehmed Âkif olmak üzere İslâmcılar'ı tenkit etmesi üzerine bu kitapçığı kaleme almıştır. 7. Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları (İstanbul 1340 r./1342). 1912'de Lahey'de toplanan Ahlâk Terbiyesi Kongresi'ne sunmak üzere hazırladığı bir tebliğ olup Ömer Rıza Doğrul tarafından sadeleştirilerek İslâm Ahlâkının Esasları adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1963). 8. İslâmda Da'vâ-yı Kavmiyyet (İstanbul 1332). Eser daha sonra Abdullah Işıklar tarafından bazı kısımları eksik olarak İslam Irkçılığı Menetmiştir adıyla (İstanbul 1963), bazı açıklayıcı notlarla Ömer Lütfi Zararsız tarafından İslâmda Irkçılık ve Milliyetçilik adıyla (Ankara 1979), ayrıca Ertuğrul Düzdağ tarafından Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meselesi adlı çalışmasının içinde (İstanbul 1983, s. 33-117) yayımlanmıştır. 9. Kırk Hadis (İstanbul 1341 r./1343). Nevevî'nin el-Erbaʿûn adlı eserinin tercümesidir. 10. Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (İstanbul 1346, ilk üç cilt; daha sonraki ciltler Kâmil Miras tarafından tercüme edilmiştir). Tecrid tercümesine giriş mahiyetindeki bir ciltlik mukaddimesi son derece önemli ve oldukça geniş bir hadis usulü kitabıdır (bk. et-TECRÎDÜ's-SARÎH).

Ayrıca çeşitli dergilerde, özellikle Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd'da birçok makalesi yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Tecrid Tercemesi, III, 402 (dipnot); Muallim Cevdet [İnançalp], Müderris Ahmed Naim, İstanbul 1935; Mithat Cemal [Kuntay], Mehmet Akif Ersoy-Hayatı-Seciyesi-Sanatı, İstanbul 1939, s. 114-128; Yahya Kemal Beyatlı, Siyâsî ve Edebî Portreler, İstanbul 1968, s. 51-58; Mâhir İz, Yılların İzi, İstanbul 1975, s. 38, 86, 128, 144-145, 161, 176, 254, 261-262, 358; M. Ertuğrul Düzdağ, Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meselesi, İstanbul 1976, s. 27-133; İsmail Kara, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, İstanbul 1986, I, 273-308; TDEA, I, 274-275.

İsmail L. Çakan

MÜBÂREKPÛRÎ (المباركپوري) Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekpûrî (1865-1935) HİCRİ 1353 Hindistanlı hadis âlimi.

Hindistan'ın kuzey eyaleti Uttar Pradeş'e bağlı A'zamgarh şehrinin Mübârekpûr beldesinde doğdu. İslâm dünyasında Mübârekfûrî diye tanındı. İlk eğitimini babasından gördü; Urduca ve Farsça bazı risâleler okudu. Daha sonra Hüsâmeddin el-Mievî ve Selâmetullah el-Ceyracpûrî gibi âlimlerden Arapça, fıkıh, fıkıh usulü ve mantık dersleri aldı. Tahsilini tamamlamak için Gāzîpûr'daki (Uttar Pradeş) Çeşme-i Rahmet Medresesi'ne gitti; medresenin reisi Abdullah Gāzîpûrî'den beş yıl süreyle aklî ve naklî ilimleri okudu. Ardından hocasının teşvikiyle Delhi'ye, Hindistan'daki Ehl-i hadîs hareketinin kurucusu kabul edilen Nezîr Hüseyin'in yanına giderek ondan çeşitli eserler okudu ve bu eserlerle başka kaynakların rivayet ve tedrîs icâzetini aldı (1306 [1888] tarihli bu icâzeti Tuḥfetü'l-aḥveẕî'nin başında yayımlanmıştır: I, 3-4).

Tahsilini tamamladıktan sonra Mübârekpûr'a dönerek irşad ve tedrîs faaliyetine başladı. Burada kurduğu Dârütta'lîm adlı medresede ders okuttu, fetva verdi, vaaz ve irşadla meşgul oldu. Şöhreti kısa sürede yayıldı ve bölgede birçok medresenin kurulmasına öncülük etti. Gondabondihar'da açtığı Sirâcülulûm'da bir süre ders verdi. Azîmâbâdî'nin isteği üzerine onun yanına giderek ʿAvnü'l-maʿbûd adlı eserinin telifine yardımcı oldu (1902-1905). Hocası Abdullah Gāzîpûrî'nin davetiyle bir ara Ârre'deki Medrese-i Ahmediyye'de ders okuttu; ardından bir süre Kalküta'daki Dârü'l-Kur'ân ve's-sünne Medresesi'nde hocalık yaptı. Tedrîs hayatı boyunca pek çok öğrenci yetiştirdi. Bunlar arasında Sîretü'l-İmâm el-Buḫârî'nin müellifi Abdüsselâm Mübârekpûrî, oğlu Ubeydullah er-Rahmânî, Berlin'de Arapça hocalığı yapan Muhammed b. Abdülkādir el-Merâkeşî ve Leknev'deki Nedvetü'l-ulemâ hocalarından Takıyyüddin el-Hilâlî gibi isimler yer alır. Mübârekpûrî daha sonra doğduğu beldeye dönerek eser yazmakla meşgul oldu. Bu sebeple Suudi Arabistan hükümetinin Harem-i şerif'te, Hindistan'da ve Dârü'l-hadîsi'r-Rahmâniyye'de hadis dersleri vermesi için yaptığı teklifleri geri çevirdi. Mübârekpûrî, sadece telifle meşgul olduğu bu dönemde en önemli eseri olan Tuḥfetü'l-aḥveẕî'ye ağırlık verdi. Eserin yarısına geldiğinde gözlerini kaybettiyse de Delhi'ye gidip ameliyat oldu ve gözlerinin biri açıldı. Eserin geri kalan kısmını oğlu Ubeydullah Mübârekpûrî ile öğrencilerinden Abdüssamed Mübârekpûrî'nin yardımıyla tamamladı. 22 Ocak 1935'te vefat etti ve Mübârekpûr'da defnedildi.

Mübârekpûrî, XIX. yüzyılda özellikle taklitçi akımlara tepki olarak gelişen ve polemikçi bir hüviyet taşıyan Ehl-i hadîs hareketinin önemli simalarından biridir. Amelî konularda hiçbir mezhep imamına uymayan Mübârekpûrî itikadda Selefî bir yol takip etti. Tuḥfetü'l-aḥveẕî'de belli bir mezhebin görüşüne göre yorum yapmayarak hadislerle ilgili görüşler arasında tercihlerde bulundu. Diğer eserlerinde, özellikle Hanefî mezhebine bağlı Diyûbend ekolü mensuplarıyla ihtilâf halinde oldukları, namazda imamın arkasında Kur'an okuma ve köylerde cuma namazı kılma gibi konular ağırlıklı biçimde yer alır. Diğer taraftan dönemin Batılılaşmış aydınlarına, Seyyid Ahmed Han tarafından temsil edilen modernist harekete şiddetle karşı çıktı ve onlara reddiye yazdı. Ehl-i hadîs hareketinin şiddetli tepkilerine hedef olan Ehl-i Kur'ân hakkında ise Tuḥfetü'l-aḥveẕî'nin mukaddimesinde bir bölüm ayırdığı, ancak ölümü sebebiyle bunu yazmaya fırsat bulamadığı kaydedilmektedir. Eserlerinde ilmî bir üslûp kullanmakla birlikte muhaliflerine karşı zaman zaman alaycı ifadeler sarfettiği, mensubu olduğu Ehl-i hadîs hareketini destekleme ve Hanefîler'i eleştirme konusunda aşırı gittiği belirtilmektedir (Abdülhay el-Hasenî, VIII, 243).

Eserleri. 1. Tuḥfetü'l-aḥveẕî şerḥu Câmiʿi't-Tirmiẕî. Eserin kaleme alınmasında müellifin çağdaşı bazı Hanefî âlimlerinin yazdığı Tirmizî şerhlerinin önemli rolü olmuştur. Bunlardan özellikle Enver Şah el-Keşmîrî'nin el-ʿArfü'ş-şeẕî ʿalâ Câmiʿi't-Tirmiẕî'siyle İşfâkurrahmân el-Kandehlevî'nin eṭ-Ṭîbü'ş-şeẕî fî şerḥi't-Tirmiẕî adlı

eserinin Tirmizî'nin kitabını Hanefî fıkhına tâbi bir eser haline çevirdiğini düşünen Mübârekpûrî kitabına mensubu olduğu Ehl-i hadîs hareketinin düşüncelerini yansıtmıştır (Ebû Yahyâ İmâm Han Nevşehrevî, Terâcim-i ʿUlemâʾ-i Ḥadîs̱-i Hind, I, 402-403). Klasik hadis şerhleri tarzında kaleme alınan ve yazımı on dört yıl (1921-1935) süren şerhin sonundaki bir takrizden ilk cildin 1924'te basıldığı anlaşılmaktadır (Mübârekfûrî, Tuḥfetü'l-aḥvez̠î, X, 531); daha sonra tamamı dört cilt olarak neşredilmiştir (Delhi 1935). Eserin ikinci baskısı iki ciltlik Muḳaddime'siyle birlikte on iki cilt halinde yapılmış olup (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman, Kahire 1964-1967) Mültan, Diyûbend, Beyrut ve Kahire neşirleri de vardır. Hindistan Ehl-i Hadîs Konferansı Ehl-i hadîs düşüncesini yaymak için eseri ücretsiz olarak dağıtmıştır (Ebû Yahyâ İmâm Han Nevşehrevî, Hindustân, s. 189-190). 2. Muḳaddimetü Tuḥfeti'l-aḥvez̠î. Eserde hadis tarihi ve hadis literatürü hakkında bilgi verildikten sonra Tirmizî'nin hayatı, çalışmaları, hadisçiliği ve el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'in özellikleri anlatılmaktadır. Mübârekpûrî'nin, Keşfü'ẓ-ẓünûn'dan büyük ölçüde istifade ederek yazdığı Muḳaddime (Çakan, s. 166), vefatından sonra 1940 yılında (3. baskı, Beyrut 1404) öğrencilerinin gayretiyle yayımlanmış (Muḳaddimetü Tuḥfeti'l-aḥvez̠î, II, 218-220), bu neşir Kahire baskısında iki cilt halinde yer almıştır. 3. Şifâʾü'l-ġilel fî şerḥi Kitâbi'l-ʿİlel. Tirmizî'nin Kitâbü'l-ʿİleli'ṣ-ṣaġīr'inin şerhi olan çalışma Tuḥfetü'l-aḥvez̠î'nin son cildinin sonunda neşredilmiştir (X, 458-530). 4. İbkârü'l-minen fî tenḳīdi Âs̱âri's-sünen. Hindistanlı Hanefî âlimi Zahîr Ahsen en-Nîmevî'nin özellikle mezhepler arasında ihtilâflı olan ahkâm hadislerini toplamak ve Hanefî mezhebi açısından değerlendirmek üzere tasnif ettiği Âs̱ârü's-sünen adlı kitabını eleştirmek amacıyla Arapça olarak kaleme alınmıştır (Delhi 1338/1919; Laylpur 1388/1968). 5. İʿlâmü ehli'z-zemen tebṣıratü Âs̱âri's-sünen. Yine Âs̱ârü's-sünen'in tenkidi hakkında Urduca bir eser olup İbkârü'l-minen'in tercümesi olması da muhtemeldir (Ebû Yahyâ İmâm Han Nevşehrevî, Hindustân, s. 54). 6. Nûrü'l-ebṣâr. Zahîr Ahsen Nîmevî'nin köylerde cuma namazının kılınmasının zaruri olmadığına dair Câmiʿu'l-âs̱âr fi'ḫtiṣâṣi'l-cumʿa bi'l-emṣâr adlı Urduca risâlesine cevap olarak yazılmış Urduca bir risâledir ve aynı konudaki diğer iki risâleyle birlikte yayımlanmıştır (Lahor 1978). Mübârekpûrî'nin bu eseri desteklemek için yazılmış Żiyâʾü'l-ebṣâr ve Tenvîrü'l-ebṣâr bi-teʾyîdi Nûri'l-ebṣâr adlı Urduca iki risâlesi daha vardır. 7. Taḥḳīḳu'l-kelâm fî vücûbi'l-ḳırâʾa ḫalfe'l-imâm. Hint alt kıtasında Hanefîler'le Ehl-i hadîs arasındaki en önemli ihtilâf konularından biri olan, cemaatle namaz kılarken imamın arkasında Kur'an okumanın farz olup olmadığına dair bu Urduca eserde müellif imamın arkasında Kur'an okumanın farz olduğunu söylemektedir (I, 1320/1902; II, 1335/1916, baskı yeri yok; Mültan 1978). Hindistan Ehl-i Hadîs Konferansı bu eseri ücretsiz dağıtmıştır (a.g.e., s. 189-190). 8. el-Maḳāletü'l-ḥüsnâ fî sünniyyeti'l-muṣâfaḥa bi'l-yedi'l-yümnâ. Urduca bir risâle olup Vasiyyullah Muhammed Abbas tarafından Arapça'ya çevrilmiştir (Faysalâbâd 1402). 9. el-Ḳavlü's-sedîd fî mâ yeteʿallaḳu bi-tekbîrâti'l-ʿîd (Lahor 1968). 10. Kitâbü'l-Cenâʾiz. Urduca olan eserde cenaze ile ilgili

hükümler geniş bir şekilde ele alınmıştır (Mübârekfûrî, Muḳaddimetü Tuḥfeti'l-aḥveẕî, II, 209-210). Müellifin Ḫayrü'l-mâʿûn fî menʿi'l-firâr mine'ṭ-ṭâʿûn adlı bir eseri daha vardır. Mübârekpûrî hocası Nezîr Hüseyin ile Abdullah Gāzîpûrî'nin fetvalarını bir araya getirmiş, Nezîr Hüseyin'in fetvaları Fetâvâ Neẕîriyye adıyla neşredilmiştir (I-II, Delhi, ts.). el-Vişâḥu'l-ibrîzî fî ḥükmi'd-devâʾi'l-İngilîzî adlı yayımlanmamış risâlesinden döneminin güncel problemleriyle de ilgilendiği anlaşılmaktadır. Onun yayımlanmamış veya tamamlanmamış Urduca başka risâleleri de zikredilmektedir (a.g.e., II, 210; Ebû Yahyâ İmâm Han Nevşehrevî, Terâcim-i ʿUlemâʾ-i Ḥadiṡ-i Hind, I, 406-407).

BİBLİYOGRAFYA:Mübârekfûrî, Tuḥfetü'l-aḥveẕî (nşr. Abdurrahman M. Osman), Kahire 1986, I, 3-5; X, 531; a.mlf., Muḳaddimetü Tuḥfeti'l-aḥveẕî (nşr. Abdurrahman M. Osman), Kahire 1387/1967, I, 98-99; ayrıca bk. Abdüssemîʿ el-Mübârekfûrî'nin yazdığı biyografi, II, 189-220; Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-ḫavâṭır, VIII, 242-243; Ebû Yahyâ İmâm Han Nevşehrevî, Hindustân meyn Ehl-i Ḥadîṡ ki ʿİlmî Ḫidmât (nşr. M. Hânif Yezdânî), Sahival 1391/1971, s. 51, 54-55, 132, 189-190; a.mlf., Terâcim-i ʿUlemâʾ-i Ḥadîṡ-i Hind, Lahor 1992, I, 401-407; Emîn Ahsen Islâhî, Mebâdi-i Tedebbür-i Ḥadîṣ, Lahor 1989, s. 13-14; İsmail L. Çakan, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989, s. 165-166; İrşâdülhak Eserî, Pâk u Hind meyn ʿUlemâʾey Ehl-i Ḥadîṡ ki Ḫidmât-ı Ḥadîṣ, Faysalâbâd 1990, s. 112-114; Halid Zaferullah Daudi, Pakistan ve Hindistan'da Şâh Veliyyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları, İstanbul 1995, s. 218-222.

Mehmet Özşenel

BEDREDDİN el-HASENÎ بدر الدين الحسني Muhammed b. Yûsuf b. Abdirrahmân el-Mağribî el-Merrâküşî (1850-1935) HİCRİ 1353 Devrinin meşhur Şam muhaddisi.

Dımaşk'ta doğdu. Aslen Merakeşli olup Delâʾilü'l-hayrât müellifi Şeyh el-Cezûlî'nin soyundandır. Ezher âlimlerinden olan babası Yûsuf el-Mağribî fıkıh ve hadis ilimlerindeki otoritesi yanında şiir ve edebiyatla da meşguldü. Eserleri arasında et-Tahdîs ʿan nâzileti dâri'l-hadîṡ adlı 400 beyitten meydana gelen bir kasidesi bulunmaktadır. Bedreddin on iki yaşında babasını kaybetti. Eşrefiyye Dârülhadisi'nde tahsilini tamamladı. Bu arada Kur'ân-ı Kerîm'i ve Sahîh-i Buhârî ile Sahîh-i Müslim'i ezberledi. Ayrıca akaid, usûl-i hadîs, usûl-i fıkıh, sarf, nahiv, edebiyat ve mantık gibi ilimlerin ana metinlerini özetleyen 20.000 beyit hıfzetti. Hocaları arasında en çok Ebü'l-Hayr el-Hatîb b. Abdülkādir'den faydalandı. Hadis ve ibadetle meşgul olmak için Eşrefiyye'deki odasına kapanır, yatsıdan sonra evine dönerdi. Hastalığı sebebiyle evinden çıkamadığı son birkaç yıl müstesna bütün ömrünü böyle geçirdi. Ancak başarısının kıskanıldığını görünce derslerini bıraktı. Yedi (veya on yedi) yıl boyunca Eşrefiyye Dârülhadisi'ndeki odasında münzevi bir hayat yaşadı. Günaha girme endişesiyle insanlardan uzak durmaya çalışır, kendine sorulan sorulara kısaca cevap vermekle yetinirdi. I. Dünya Savaşı sırasında İttihatçılar'dan şikâyet eden bir kısım halk Bedreddin el-Hasenî'ye başvurarak halife olmasını, Osmanlı idaresine karşı

yapılacak ihtilâli yönetmesini istediler. Böyle bir harekete karşı olduğunu açıkça söyleyen Hasenî halkla olan ilgisini daha da azalttı; fakat Suriye'de Fransızlar'a karşı başlatılan ayaklanmada kasaba kasaba dolaşarak verdiği vaazlarla mücahidleri destekledi.

Cuma günleri Emeviyye Camii'nde verdiği dersler, eski devirlerdeki meşhur âlimlerin ders halkalarını andıracak şekilde kalabalık olurdu. Kesintisiz üç saat süren bu derslerde yeni meselelere çözümler getirmeye çalışırdı. Onun bu dersleri eş-Şark, adlı gazetede yazı işleri müdürü olan talebesi Abdülkādir el-Mağribî tarafından özetlenerek neşredilirdi. Umuma açık bu cuma derslerinden başka haftada iki veya üç gün, ramazan aylarında ise her gün talebelerine hadis dersleri verir, bilhassa Kütüb-i Sitte'yi okuturdu. Bedreddin el-Hasenî 13 Ağustos 1935'te Şam'da vefat etti.

Muhammed Riyâz el-Mâlih, Bedreddin el-Hasenî ile ilgili olarak ʿÂlimü'l-ümme ve zâhidü'l-ʿasr el-ʿallâme elmuhaddisü'l-ekber Bedrüddîn el-Hasenî (Dımaşk 1977), talebelerinden Muhammed Sâlih Ferfûr da el-Muhaddisü'l-ekber ve imâmü'l-ʿasr kemâ ʿareftüh (Dımaşk 1406/1986) adlarıyla birer eser kaleme almışlardır.

Eserleri. 1. Şerhu kasîdeti Garâmî sahîh. Hadis usulüne dair olan bu eseri Kahire'de basılmıştır (1286). 2. ed-Dürerü'l-behiyye fî şerhi'l-manzûmeti'l-Beykuniyye. Rabat Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Kettânî, nr. 1295). Ayrıca Sahîh-i Buhârî'nin senedlerine dair yayımlanmış bir eserinin daha bulunduğu kaydedilmektedir.

Bedreddin el-Hasenî'nin biyografisini veren kaynaklarda, onun daha otuz yaşına varmadan kırk kadar kitap yazdığı, bu kitapların çoğunun oturduğu mahallede çıkan büyük bir yangında telef olduğu belirtilmektedir. Bu bilgilerden müellifin Sahîh-i Buhârî, eş-Şemâʾil, eş-Şifâʾ adlı eserlere, ayrıca nahve dair Şüzûrü'z-zeheb, Katrü'n-nedâ ve Mugni'l-lebîb'e birer şerh; Nuhbetü'l-fiker, Muhtasaru İbn Hâcib, ʿAkāʾidü'n-Nesefî, el-ʿAkāʾidü'l-ʿAdudiyye ve Tefsîrü'l-Celâleyn gibi eserlere de hâşiye yazdığı anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VII, 157-158, 237-238; Muhammed Sâlih el-Ferfûr, el-Muhaddisü'l-ekber ve imâmü'l-ʿasr kemâ ʿareftüh, Dımaşk 1406/1986; Muhammed Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr, Aʿlâmü Dımaşk, Dımaşk 1408/1987, s. 243-246; Mağribî, "eş-Şeyh Bedrüddîn el-Hasenî", MMİADm., XIII/5-6 (1935), s. 296-299; XIII/7-8 (1935), s. 351-358, 375-376.

M. Yaşar Kandemir

ŞİNKĪTÎ, Muhammed Habîbullah (محمّد حبيب الله الشنقيطي) Ebü'l-Mevâhib Muhammed Habîbullāh b. Abdillâh b. Ahmed Mâye'bâ el-Cekenî eş-Şinkītî (1878-1944) HİCRİ 1363 Moritanyalı hadis âlimi.

Moritanya'nın Havzulgarbî eyaletine bağlı Tikye köyünde doğdu. İlim adamlarıyla meşhur bir kabilenin reisi olan büyük dedesi Câken el-Eber'e nisbetle Cekenî, Moritanya bölgesinin eski ismi Şinkīt'e nisbetle Şinkītî diye tanındı. Ebü'l-Mevâhib'i kendisine künye olarak seçti. Cömertlikten kinaye olan Mâye'bâ ise dedesi Ahmed'in lakabıdır. Şinkītî ilk eğitimini aile içinde aldı ve Kur'an'ı ezberledi. Muhammed Emîn el-Cekenî'den Kur'an ve kıraat ilimlerini, Ahmed b. Ahmed b. Hâdî el-Lemtûnî'den özellikle Mâlikî fıkhını, onun kardeşi Muhtâr b. Ahmed b. Hâdî'den kazâ usulünü öğrendi. Fransızlar'ın 1909'da Moritanya'yı işgal etmesi üzerine Fas'a göç etti; burada tefsir, hadis ve mantık tahsil etti. Bir müddet Kral Abdülhafîz el-Alevî'ye ders okuttuktan sonra Medine'ye gidip yerleşti. Bir süre Mekke'de oturdu. Fas, Merakeş, Kudüs, Şam ve Kahire gibi yerlerde görüştüğü veya mektuplaştığı Abdülhay el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, Ali b. Zâhir el-Vitrî gibi âlim ve sûfîlerden icâzet aldı. 1924'te Mekke'de iken Abdülhay el-Kettânî'den mektupla icâzet istemesi Kettânî'nin Fihrisü'l-fehâris'inin yazılmasına vesile oldu (Abdülhay el-Kettânî, I, 49-57). Hicaz'daki ikameti süresince Mescid-i Nebevî, Harem-i şerif, Savletiyye ve Felâh medreselerinde ders verdi. Özellikle hadis, fıkıh ve kıraat dersleri büyük ilgi gördü. Hicaz'ın ardından yerleştiği Kahire'de Ezher Üniversitesi Usûlüddin Fakültesi'nde hayatının sonuna kadar hadis okuttu ve bazı ilmî kuruluşlarda görev yaptı. Bu dönemde kendisinden faydalananlar arasında M. Fuâd Abdülbâkī, Ahmed b. Abdurrahman es-Sââtî, Muhammed Yûsuf el-Bennûrî ve Yozgatlı Mehmed İhsan Efendi zikredilebilir. Muhammed Mustafa el-Merâgī, Muhammed Bahît el-Mutîî, Muhammed Yûsuf en-Nebhânî, Abdülhay el-Kettânî gibi âlimler yanında Fas Kralı Abdülhafîz el-Alevî ve Osmanlı sonrası Yemen devletinin kurucusu İmam Yahyâ, Şinkītî'nin Zâdü'l-müslim'i için yazdıkları takrizlerde ondan övgüyle söz etmişlerdir (Zâ-dü'l-müslim, V, 554-567). 2 Şubat 1944'te Kahire'de vefat eden Şinkītî, İmam Şâfiî Kabristanı'na defnedildi. Şinkītî'nin zengin kütüphanesinin ölümünden sonra satıldığı belirtilmektedir.

Moritanya gibi Mâlikî mezhebinin ve çeşitli tasavvufî cereyanların hâkim olduğu bir coğrafyada yetişen Şinkītî, dönemin revaçta olan modernist ve Selefî akımlarından etkilenmeyen mutedil ve sûfîmeşrep bir âlimdir. İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾı hakkında yazdığı Delîlü's-sâlik adlı manzumenin son bölümünde ictihad ve taklidin mahiyeti, müctehid olmayanların naslardan hüküm çıkarmasının yanlışlığı ve mezhep imamlarını taklidin gerekliliği gibi hususlar üzerinde durmuş, Zâdü'l-müslim şerḥu Fetḥi'l-Münʿim'de hadislerin anlaşılması meselesi yanında güncel sorunlara da değinmiştir (Sa'deddin Mansûr Muhammed, XLI/3 [2006], s. 75-76). Ayrıca o devirde

tartışma konusu olan Hz. Îsâ ve Mehdî'ye dair rivayetler, tasavvuf, tevessül ve teberrük gibi meselelerle ilgilenmiştir. Şinkītî'nin hadisle ilgili bazı görüşleri eleştirilmiştir. Nitekim Süyûtî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr ve Ziyâdetü'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr'inin Yûsuf en-Nebhânî tarafından birleştirilmesiyle meydana gelen el-Fetḥu'l-kebîr'e yazdığı tanıtımda Süyûtî'nin bu iki eserinde çok zayıf rivayetlerin bulunmadığını, ayrıca belirli şartlarla fezâil konularında zayıf hadisle amel edilebileceğini söylemesi tenkit edilmiş (M. Nâsırüddin el-Elbânî, I, 39 vd.), Şinkītî'nin hadis usulü prensiplerini yeterince uygulamadığı ve sahih hadisle zayıf rivayetleri ayırma hususunda hassas davranmadığı söylenmiştir (Mahmûd Saîd Memdûh, s. 157-158). Eserleri. 1. Zâdü'l-müslim fîme'ttefeḳa ʿaleyhi'l-Buḫârî ve Müslim. Ṣaḥîḥayn'daki müşterek hadislerin alfabetik olarak sıralandığı bir çalışmadır. Müellif eserinde 1370 civarında hadis bulunduğunu söylemişse de (V, 539) matbu nüshadaki (Beyrut 1981) sayı 1296'dır (M. Fuâd Abdülbâkī esere ilâveler yapmak suretiyle el-Lüʾlüʾü ve'l-mercân'ı oluşturmuştur). Takrîrî sünnet kapsamındaki hadisler yanında merfû hükmündeki bazı rivayetler esere alınmadığından bu çalışmada Ṣaḥîḥayn'daki müşterek rivayetlerin tamamı bulunmamaktadır. Müellif eserin hâtime bölümünde "kâne" ile başlayan siyer ve şemâil hadislerini, "lâ" ile başlayan rivayetleri ve "nehâ" ile başlayan yasakları da kaydetmiştir. Senedlerini hazfederek aldığı hadislerin Ṣaḥîḥayn'daki yerlerine el-Muʿlim (et-Taḳyîdü'l-muʿlim) bi-mevâżıʿi eḥâdîs̱i Zâdi'l-müslim adını verdiği notlarda işaret etmiş ve Fetḥu'l-münʿim bi-beyâni mâ uḥtîce li-beyânihî min Zâdi'l-müslim'de hadisleri kısaca açıklamıştır. Bu üç eser birlikte basılmıştır (Kahire 1348, 1954-1956, 1967; Dımaşk 1981). Müellifin Esaḥḥu mâ verede baʿde'l-Ḳurʾân li'l-müslim mimme'ttefeḳa ʿaleyhi'l-Buḫârî ve Müslim ve İtḥâfü ebnâʾi'z-zemen bi-ḥaṣri me'ttefeḳa ʿaleyhi'ş-Şeyḫân mine'l-eḥâdîs̱ el-muṣaddera bi-men adlı eserleri de onun Zâdü'l-müslim'den yaptığı özetlerdir. 2. Delîlü's-sâlik ilâ Muvaṭṭaʾi'l-İmâm Mâlik. el-Muvaṭṭaʾın Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inden üstün olduğunu anlatan 922 beyitlik bir eserdir (nşr. Muhammed Ali b. Hüseyin, Kahire 1340). Şinkītî bu manzumeyi önce Tebyînü'l-medârik li-naẓmi Delîli's-sâlik adıyla şerhetmiş, daha sonra bu şerhten yaptığı seçmelerle İḍâʾetü'l-ḥâlik min elfâẓi Delîli's-sâlik ilâ Muvaṭṭaʾi'l-İmâm Mâlik'i meydana getirmiştir (Kahire 1354/1935; Beyrut 1995). Onun ayrıca el-Muvaṭṭaʾ üzerine Zübdetü'l-mesâlik li'l-icâze fî rivâyâti Muvaṭṭaʾi Mâlik adlı bir risâlesi ve Fetḥu'l-ḳadîri'l-mâlik fî şerḥi elfâẓi Muvaṭṭaʾi Mâlik isimli yarım kalmış bir şerhi vardır. 3. Kitâbü Îḳāẓi'l-aʿlâm li-vücûbi ittibâʿi resmi'l-Muṣḥafi'l-İmâm. Eserde Hz. Osman'ın mushaflarının imlâsına uymanın gerekliliği vurgulanmaktadır (Beyrut 1345/1926; 1402/1982). 4. Hediyyetü'l-muġīs̱ fî ümerâʾi'l-müʾminîn fi'l-ḥadîs̱. Hadiste "müminlerin emîri" diye nitelendirilen on altı âlimin tanıtıldığı seksen dokuz beyitlik bir manzume olup (Kahire 1939; nşr. Remzî Saʿdeddin Dımaşkıyye, Beyrut 1410/1989) Abdülfettâh Ebû Gudde esere on âlim daha ekleyerek Ümerâʾü'l-müʾminîn fi'l-ḥadîs̱'ini oluşturmuştur (Cevâbü'l-ḥâfıẓ Ebî Muḥammed ʿAbdilʿaẓîm el-Münẕirî el-Mıṣrî [Halep 1990] içinde, s. 103-125). 5. İkmâlü'l-minne bi'ttiṣâli

senedi'l-muṣâfaḥa el-mudḫile li'l-cenne. Musâfaha* ile alınan müselsel hadis isnadlarını ihtiva eder (Kahire 1345, 2. bs.). 6. el-Ḫulâṣatü'n-nâfiʿatü'l-ʿaliyye(ʿilmiyye) el-müʾeyyede bi-ḥadîs̱i'r-raḥme el-müselsel bi'l-evveliyye. Eserde müselsel bazı hadislerle birlikte müellifin icâzetleri yer almaktadır (Kahire 1338, en-Neṣâʾi-ḥu'd-dîniyye ile birlikte). 7. Kifâyetü't-ṭâlib li-menâḳıbi ʿAlî b. Ebî Ṭâlib (nşr. Muhammed Mahmûd Vuld Muhammed el-Emîn, el-Ayn 2005).

Şinḳīṭî'nin Mısır'da basıldığı söylenen eserleri arasında Tezyînü'd-defâtir bi-menâḳıbi Veliyyillâh eş-Şeyḫ ʿAbdil-ḳādir, el-Fetḥu'l-bâṭınî ve'ẓ-ẓâhirî fî nes̱ri ve naẓmi'l-virdi'l-Ḳādirî, Eṣaḥḥu mâ verade fi'l-Mehdî ve ʿÎsâ, el-Cevâ-bü'l-muḳniʿ el-muḥarrer fî aḫbâri ʿÎsâ ve'l-Mehdiyyi'l-muntaẓar, eṣ-Ṣaḥâbiyyât ve aḥdâs̱ü's-sîre, el-Fevâʾidü's-seniyye fî baʿżi'l-meʾâs̱iri'n-nebeviyye, Hidâyetü'r-Raḥmân fîmâ s̱ebete mine'd-duʿâʾi'l-müstaʿmel fî leyleti'n-nıṣfi min şaʿbân bulunmaktadır (Sa'deddin Mansûr Muhammed, s. 70-71). Onun diğer bazı eserleri şunlardır: Ahdarî'nin mantığa dair es-Süllemü'l-mürevnaḳ adlı eserinin şerhi es-Sebkü'l-bedîʿi'l-muḥkem fî şerḥi naẓmi's-Süllem; yine Ahdarî'nin meânî, beyân ve bedî' ilimleri hakkındaki el-Cevherü'l-meknûn'unun şerhi İbrâzü'd-dürri'l-maṣûn ʿale'l-Cevheri'l-meknûn; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin el-Varaḳāt'ının Yahyâ b. Nûreddin el-Umraytî tarafından yapılan nazmının şerhi Envârü'n-nefeḥât fî şerḥi Naẓmi'l-Varaḳāt; dayısı Muhammed b. Ahmed b. Tebeyy'in manzum siyeri el-Lübâb üzerine kaleme aldığı Müsâmeretü'l-aḥbâb fî şerḥi'l-Lübâb adlı şerh ve onun muhtasarı Münyetü't-ṭullâb fî ḥalli elfâẓi'l-Lübâb; el-Muvaṭṭaʾ ve Ṣaḥîḥayn'da Mâlik-Nâfi'-İbn Ömer isnadıyla gelen hadislerden oluşturduğu Erbaʿûne ḥadîs̱en bi-rivâyeti Mâlik ʿan Nâfiʿ ʿan İbn ʿÖmer; kadılık ahkâmıyla ilgili manzumesi Süllemü'l-ḳużât ilâ sülûki ṭuruḳi'n-necât; peygamberlerle tevessül ve teberrük etmenin cevazına dair 700 beyitlik bir manzume olan, daha sonra üzerine hâşiye yazdığı Ḥücecü't-tevessül; Arap diliyle ilgili Fâkihetü'l-ḫivân fî naẓmi aʿlâ düreri'l-beyân ve bunun hâşiyesi Ferâʾidü'l-beyân ʿalâ Fâkiheti'l-ḫivân; Abdülazîz ez-Zemzemî'nin tefsir usulüyle ilgili manzum eserinin şerhi olan Teysîrü'l-ʿasîr min ʿulûmi't-tefsîr ve bunun muhtasarı Taḳrîbü't-teysîr min ʿulûmi't-tefsîr; İbn Hacer'in Nuḫbetü'l-fiker'ine dair İncâḥu'l-ḳarye şerḥu'n-Nuḫbe. Şinḳīṭî'nin ayrıca şiirlerini topladığı büyükçe bir divanı vardır (eserleri hakkında ayrıca bk. Ebû Bekir b. Ahmed el-Habeşî el-Alevî, s. 74-76).

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed Habîbullah eş-Şinḳīṭî, Zâdü'l-müslim fîme'ttefeḳa ʿaleyhi'l-Buḫârî ve Müslim, Beyrut 1401/1981, I, 3-6; V, 537-540, 544, 549-567; a.mlf., İḍâʾetü'l-ḥâlik, Beyrut 1415/1995, s. 2, ayrıca bk. İbnü's-Sıddîk el-Cekenî eş-Şinḳīṭî'nin girişi, s. 1-12; Ziriklî, el-Aʿlâm, VI, 79; M. Nâsırüddin el-Elbânî, Żaʿîfü'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġîr ve ziyâdetüh, Beyrut 1969, I, 39 vd.; Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 49-57; II, 1173-1175; Zekî M. Mücâhid, el-Aʿlâmü'ş-şarḳıyye, Beyrut 1994, I, 374-375; Ebû Bekir b. Ahmed el-Habeşî el-Alevî, ed-Delîlü'l-müşîr, Mekke 1418/1997, s. 72-83; M. Fuâd Abdülbâkī, el-Lüʾlüʾü ve'l-mercân fîme'ttefeḳa ʿaleyhi'ş-şeyḫân, [baskı yeri ve tarihi yok] (Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye), I, 8-9; Mahmûd Saîd Memdûh, Teşnîfü'l-esmâʾ bi-şüyûḫi'l-icâze ve's-semâʿ, Kahire, ts., s. 155-158, 587-588; Seyyid Alevî b. Abbas el-Hasenî, Fihristü'ş-şüyûḫ ve'l-esânîd, [baskı yeri yok] 1423/2003, s. 73-74 vd.; Abdullah Muhammed el-Habeşî, Câmiʿu'ş-şürûḥ ve'l-ḥavâşî, Ebûzabî 1425/2004, III, 1694, 1995, 2018; Sa'deddin Mansûr Muhammed, "Zâdü'l-

müslim fîme’ttefeḳa ʿaleyhi’l-Buḫârî ve Müslim li’ş-Şeyḫ Muḥammed Ḥabîbullah eş-Şinḳīṭî”, ed-Dirâsâtü’l-İslâmiyye, XLI/3, İslâmâ-bâd 2006, s. 67-85.

Mehmet Özşenel

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay (محمد عبد الحي الكتّاني) Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî (1886-1962) HİCRİ 1361Hadis âlimi ve mutasavvıf.

1303’te (1886) doğdu. İdrîsî şeriflerinden olup hadis âlimi, edip ve fakihler yetiştiren Kettânî ailesine mensuptur. İlk eğitimini babasından aldı. Birçok ilim adamının gelip gittiği Fas’taki zâviyelerinde babasından Münâvî’nin Şerḥu’ş-Şemâʾil’i ile diğer hadis kitaplarını, Begavî, İbn Kesîr ve Âlûsî tefsirlerini, Süyûtî’nin ed-Dürrü’l-menẟûr’unu, İḥyâʾü ʿulûmi’d-dîn, Ḳūtü’l-ḳulûb, ʿAvârifü’l-maʿârif, el-Fütûḥâtü’l-Mekkiyye, Füṣûṣü’l-ḥikem ve el-İbrîz gibi tasavvufî kitapları okudu. Daha sonra Fas’ın tanınmış âlimlerinin derslerini takip etti. Dayısı Ca‘fer b. İdrîs el-Kettânî’den hadis, fıkıh, tasavvuf, tarih ve ensâba dair eğitim görerek 1318’de (1900) ondan icâzet aldı. Ağabeyi ve Kettâniyye tarikatının kurucusu Muhammed b. Abdülkebîr el-Kettânî’den Ṣaḥîḥ-i Buḫârî, eş-Şifâʾ, Sünenü’n-Nesâʾî, el-Mevâhibü’l-ledüniyye, eş-Şemâʾil, el-Fütûḥâtü’l-Mekkiyye, Ḳūtü’l-ḳulûb ile İḥyâʾın büyük bir kısmını ve ayrıca kelâm, dayısının oğlu Muhammed b. Ca‘fer el-Kettânî’den Ṣaḥîḥayn, el-Muvaṭṭaʾ, Sünenü Ebî Davûd, el-Elfiyye, Halîl b. İshak el-Cündî’nin el-Muḫtaṣar’ı ve Cemʿu’l-cevâmiʿ gibi eserleri okudu. Ebü’l-Abbas İbnü’l-Hayyât, Ebû Abdullah Muhammed b. Kāsım el-Kādirî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdüsselâm Kennûn, Ebü’l-Abbas Ahmed b. Tâlib b. Sûde ve Ebû Abdullah Muhammed b. Fudayl ez-Zerhûnî’den ders aldı. Zerhûnî’nin Ṣaḥîḥ-i Buḫârî şerhi olan el-Fecrü’s-sâṭıʿı ondan yalnız Kettânî rivayet etmiştir.

Bizzat ders okuduğu hocaları yanında İslâm dünyasının çeşitli yerlerindeki hadis âlimleriyle de yazışarak mükâtebe yoluyla icâzet alan Kettânî, 1905’te yaptığı Mısır ve Hicaz yolculuğu sırasında Mısır’da Abdurrahman eş-Şirbînî, Selîm el-Bişrî, Ahmed er-Rifâî’den; Hicaz’da Hüseyin el-Habeşî el-Bâ Alevî, Fâlih ez-Zâhirî, Ahmed b. İsmâil el-Berzencî’den; Şam’da Abdullah es-Sükkerî, Muhammed Emîn el-Baytâr, Abdürrezzâk el-Baytâr gibi âlimlerden icâzet aldı. Beyrut’ta Yûsuf en-Nebhânî ile birbirlerine icâzet verdiler. Bu seyahati esnasında Medine’de Harem-i şerif’te Tirmizî’nin eş-Şemâʾil’ini ve Ṣaḥîḥ-i Müslim’in mukaddimesini, Cennetü’l-bakī’da İmam Mâlik’in türbesinde el-Muvaṭṭaʾı, Remle’de Nesâî’nin türbesinde onun es-Sünen’ini, Şam’da İbnü’l-Arabî’nin türbesinde el-Fütûḥâtü’l-Mekkiyye’yi ve Kudüs’te İbn Ebü’d-Dünyâ’nın el-Ferec baʿde’ş-şidde’sini okuttu.

1906’da ülkesine dönünce burada başlıyan ıslahat ve uyanış hareketlerine katılarak idarî, iktisadî ve siyasî konularda görüşler ortaya koydu. Sömürgeci güçlere ve

yönetimde İslâmî ıslahat yapacağına söz verdiği halde bunları gerçekleştirmeye yanaşmayan Fas Kralı Abdülhafîz el-Alevî'ye karşı verdiği mücadelede ağabeyinin yanında yer aldı. 1909'da ağabeyi, babası ve bazı aile fertleriyle birlikte hapse atıldı. Ağabeyinin aynı yıl hapiste işkence sonucu ölümünden bir süre sonra serbest bırakıldı. Karaviyyîn Üniversitesi'nde hocalık ve kütüphane yöneticiliği yaptı. Karaviyyîn Kütüphanesi'nin tanzimi ve ilk katalogunun hazırlanmasında (1915) önemli katkıları oldu. Üniversitenin ıslahı meselesinde mücadele verdi. 1915'te babası vefat edince Kettâniyye tarikatının başına geçti. 1921'de Cezayir, Tunus ve Kayrevan'a gitti. Kayrevan'da İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin türbesinde onun er-Risâle ve en-Nevâdir'ini, Kābisî'nin türbesinde el-Mülaḫḫaṣ'ını ve Sahnûn'un türbesinde el-Müdevvenetü'l-kübrâ'yı okuttu.

Kötü yönetimi ve Batı etkisi altında İslâmî esaslardan ayrılması sebebiyle Kral Abdülhafîz ile ilişkileri bozulan Kettânî tarikatlarına ait zâviyelerin kapatılması, ağabeyinin öldürülmesi ve kendi hayatının da tehdit altında bulunması gibi gerekçelerle kral ailesine ve yönetim kadrosuna karşı yürüttüğü mücadelede 1920'lerden itibaren Fransızlar'la yakınlık kurmaya ve onların desteğini sağlamaya çalıştı. Bu yüzden ağır tenkitlere muhatap oldu. Ailesinin İslâmî ilimlerdeki geleneğini devam ettirmesi yanında bir İdrîsî şerifi olarak bu dönemde Fas'ta hüküm süren Alevî hânedanına karşı şiddetli bir muhalefet sürdürdü ve 1953 yılında Kral V. Muhammed'in tahttan uzaklaştırılıp sürgüne gönderilmesine yol açan hareketlerde önemli rol oynadı. Daha sonra V. Muhammed geri dönüp Fas bağımsızlığını kazanınca (1956) Kettânî de Fransa'da yaşamak zorunda kaldı ve 28 Eylül 1962'de Paris'te vefat etti.

Kettânî özellikle hadis ilminde derinleşti. Kendisinden icâzet aldığı hocalarıyla diğer birçok âlim onu asrın muhaddis ve hâfızı, asrın müsnidi gibi vasıflarla anmışlardır. İslâm tarihi, tasavvuf, ensâb, tabakat ve fıkıh konularında da bilgi sahibiydi. Batı İslâm dünyasının en büyük özel kütüphanesine sahipti. Birçok nâdide yazmayı da ihtiva eden Kettâniyye Kütüphanesi bugün Rabat Umumi Kütüphanesi içinde ayrı bir bölüm olarak bulunmaktadır.

Eserleri. Kettânî, bir kısmı risâle şeklinde olan çeşitli ilimlere dair 130 kadar eser kaleme almış olup bunlardan bazıları şunlardır: 1. et-Terâtîbü'l-idâriyye (Niẓâmü'l-ḥükûmeti'n-nebeviyye). Tam adı et-Terâtîbü'l-idâriyye ve'l-ʿamâlât ve'ṣ-ṣınâʿât ve'l-metâcir ve'l-ḥâletü'l-ʿilmiyye elletî kânet ʿalâ ʿahdi teʾsîsi'l-medeniyyeti'l-İslâmiyye fi'l-Medîneti'l-münevvereti'l-ʿaliyye'dir. İslâm medeniyetinin orijinal olmayıp diğer medeniyetlerden alındığını ileri sürebilmek için bazı araştırmacıların Kur'an ve Sünnet'e dayanan köklerini göz ardı ederek İslâm medeniyetini Abbâsîler'den başlattıklarını belirten Kettânî, Emevî ve Abbâsîler'den itibaren İslâm tarihi boyunca kurulan müslüman devletlerdeki siyasî, idarî, askerî, adlî, ilmî ve iktisadî kurumların

bir şekilde Hz. Peygamber zamanında mevcut olduğunu, İslâm uygarlığının temellerinin Resûl-i Ekrem ve ilk müslüman nesil zamanında atılmış bulunduğunu ortaya koymak için bu eseri kaleme almıştır. Kitapta Ali b. Muhammed el-Huzâî'nin (ö. 789/1387) Taḫrîcü'd-delâlâti's-semʿiyye ʿalâ mâ kâne fî ʿahdi Resûlillâh mine'l-ḥiref ve'ṣ-ṣanâʾiʿ ve'l-ʿamâlâti'ş-şerʿiyye adlı çalışması esas alınmış ve yeni konuların ilâvesiyle genişletilmiştir. Huzâî'nin eserindeki tertibe uygun olarak kitabını on bölüme ayıran Kettânî, elde edebildiği Taḫrîcü'd-delâlât nüshasında son bölüm mevcut olmadığından bu kısa bölümün yerine Hz. Peygamber zamanındaki ilmî ve içtimaî durumu ele alan ve bütün eserin yaklaşık üçte birini oluşturan bir bölüm eklemiştir. Kettânî eserini klasik tarzda kaleme almış, iktibasta bulunduğu yaklaşık 500 kaynağın cilt ve sayfa numaralarını genellikle göstermemiştir. İki cilt halinde Fas'ta basılan (1346-1347/1927-1928) ve birçok matbaa hatası yanında iktibaslarda yanlışlar bulunan eserin bugüne kadar ilmî bir neşri gerçekleştirilmemiştir. Abdullah el-Hâlidî tarafından yapılan tek ciltlik neşirde (Beyrut 1416/1996) eserin yeniden dizilmesi, birkaç önemsiz notun ilâvesi ve farkedilebilen bazı imlâ hatalarının tashihinden başka bir şey yapılmamış, ilk baskıdaki matbaa ve bilgi hataları tekrar edilmiştir. Asr-ı saâdet'te yönetim, yargı, ordu, diplomatik ilişkiler, dinî ve iktisadî hayatla ilgili düzenlemelerle düğün ve eğlenceye varıncaya kadar bütün bir sosyal hayat konusunda en önemli başvuru kitabı sayılan et-Terâtibü'l-idâriyye, Ahmet Özel tarafından kaynaklarının tesbiti ve bir nevi edisyon kritiği yapılarak Türkçe'ye çevrilmiştir (et-Terâtîbü'l-İdâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar, I-III, İstanbul 1990-1993). 2. Fihrisü'l-fehâris. Tam adı Fihrisü'l-fehâris ve'l-es̱bât ve muʿcemü'l-meʿâcim ve'l-meşyaḫât ve'l-müselselât'tır. İbn Nâsırüddin ve Süyûtî'nin Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ'larının bir zeyli mahiyetinde olan ve IX. (XV.) yüzyılın ortalarından müellifin zamanına kadar hadis sahasında eser vermiş âlimlerin biyografilerini ihtiva eden eserde 1300 kadar fehrese zikredilmiş, 662 şahıs ve 563 kitap ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. İki cilt olarak Fas'ta basılan eseri (1346-1347/1927-1928) daha sonra İhsan Abbas neşretmiştir (I-III, Beyrut 1402/1982).

Kettânî'nin diğer bazı eserleri de şunlardır: Müfâkehetü ẕevi'n-nübl ve'l-icâde ḥażretü müdîri cerîdeti's-Saʿâde (Fas 1326; çeşitli dillere tercüme edilmiştir), Telḫîṣü'n-Nefḥi'l-miskî fî şüyûḫi Aḥmed el-Mekkî (Fas 1325), Keşfü'l-lebs ʿan ḥadîs̱i vażʿi'l-yed ʿale'r-reʾs (Tanca 1326), Mâ ʿalleḳa bi'l-bâl eyyâme'l-iʿtiḳāl (Fas 1327), Münyetü's-sâʾil (İḫtiṣārü'ş-Şemâʾil, Fas 1331), Teblîġu'l-emâne fî mażârri'l-isrâf ve't-teberrüc ve'l-kehâne (Fas 1352), el-İcâzetü'ṣ-ṣuġrâ, el-Yevâḳītü'ṯ-ṯemîne fi'l-eḥâdîs̱i'l-ḳāḍiye bi-ẓuhûri sikketi'l-ḥadîd ve vüṣûlihâ ile'l-Medîne, Vesîletü'l-melhûf ilâ ceddihi'r-raḥîmi'l-ʿaṭûf, İnâretü'l-aġvâr ve'l-encâd bi-delîli muʿteḳadi vilâdeti'n-nebî mine's-sebîli'l-muʿtâd (Tunus 1340), el-Beyânü'l-muʿrib ʿan meʿâni baʿżi mâ verede fî ehli'l-Yemen ve'l-Maġrib (Fas 1331), er-Raḥmetü'l-mürsele fî şeʾni ḥadîs̱i'l-besmele (Bulak 1323; eserlerinin bir listesi için bk. Fihrisü'l-fehâris, I, 24-32; et-Terâtîbü'l-idâriyye, tercüme edenin girişi, I, s. XXIII).

BİBLİYOGRAFYA:Abdülhay el-Kettânî, Fihrisü'l-fehâris, I, 5-33; II, 1171, 1174; a.mlf., et-Terâtîbü'l-idâriyye (Özel), tercüme edenin girişi, I, s. XI-XXIII; Nebhânî, Kerâmâtü'l-evliyâʾ, Beyrut 1329, I, 226-229; Michaux-Bellaire, Essai sur l'histoire de confréries marocaines, Rabat 1921, I, 141-159; Mahlûf, Şeceretü'n-nûr, s. 437; Serkîs, Muʿcem, II, 1546; Brockelmann, GAL Suppl., II, 891; Ch. A. Julien, l'Afrique du nord en marche, Paris 1952, s. 143; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, Delîlü müʾerriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ, Dârülbeyzâ 1960-65, I, 68, 107, 167, 176, 198, 232-233, 235-236, 238, 242; II, 290, 300-304, 307, 308, 320, 359, 435-436, 440, 444, 445, 449, 458, 482; M. Bâkır el-Kettânî, Tercemetü'ş-Şeyḫ Muḥammed el-Kettânî, Rabat 1962, s. 239-242; R. Landau, Târîḫu'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn (trc. N. Ziyâde), Beyrut 1963, s. 143-145, 380-386; M. I. Cohen - L. Hahn, Morocco, London 1966, s. 53; Abdelaziz Amin, Vers le protectorat-La crise marocaine, Paris 1968, s. 322-325; Abdülkerîm Gallâb, Târîḫu'l-ḥareketi'l-vaṭaniyyeti'l-Maġribiyye, Dârülbeyzâ 1976, I, 6-47; Abdullah Laroui, Les origines sociales et culturelles du nationalisme marocaine (1830-1912), Paris 1977, s. 381, 387-399, 404-406, 451; Muhammed Beşîr el-İbrâhimî, ʿUyûnü'l-beṣâʾir, Cezayir 1978, s. 615-626; J. M. Abun-Nasr, A History of the Maghrib, Cambridge 1980, s. 366, 368, 376; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 187-188; Kehhâle, Muʿcemü muṣannifi'l-kütübi'l-ʿArabiyye, Beyrut 1406/1986, s. 506; Fevzî Abdürrezzâk, el-Maṭbûʿâtü'l-ḥaceriyye fi'l-Maġrib, Rabat 1406/1986, s. 169; Muhammed el-Menûnî, el-Meṣâdirü'l-ʿArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib, Muhammediye 1410/1989, I-II, bk. İndeks; Muhammed b. Abdullah et-Telîdî, Türâs̱ü'l-Meġāribe fi'l-ḥadîs̱i'n-nebevî, Beyrut 1416/1995, bk. İndeks; "el-Mektebâtü'l-ḫâṣṣatü'l-kebîre: 1. Mektebetü'l-Kettânî", MMMA (Kahire), V/1 (1959), s. 174-190; Mustafa Fayda, "el-Huzâî'nin Tahrîc'inin Neşredilmeyen Son Bölümü", AÜİFD, XX (1975), s. 173-177; A. Faure, "al-Kattānī", EI² (İng.), IV, 774-775.

Ahmet Özel

KANDEHLEVÎ, Muhammed İlyas (محمد إلياس كاندهلوي) (1885-1944) HİCRİ 1363 Cemâat-i Teblîğ'in kurucusu Hindistanlı dinî lider.

Bugünkü Utar Pradeş eyaletinin batısında Kandehle'de tanınmış bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi. 1896'da öğrenim görmek üzere Gengûh'a gidip ağabeyi Muhammed Yahyâ'dan İslâmî ilimlerle ilgili dersler aldı; Abdürrahim Reypûrî ve Eşref Ali et-Tehânevî gibi âlim ve sûfîlerin meclislerinde bulundu, Reşîd Ahmed Gengûhî'ye intisap ederek özel sohbetlerine devam etti. Gengûhî'nin ölümünden (1905) etkilenen Kandehlevî bir süre münzevi hayat yaşadı. Daha sonra Delhi'ye giderek Halil Ahmed Sehârenpûrî'ye intisap etti ve seyrü sülûkünü tamamladı. 1908'de Mahmud Hasan'ın ders halkasına katılmak üzere Diyûbend'e gitti ve ondan Ṣaḥîḥ-i Buḫârî ile Sünen-i Tirmiẕî'yi okudu. Ayrıca hocasına İngilizler'e karşı cihad edeceğine dair söz verdi. 1910'da Sehârenpûr'daki Mezâhirü'l-ulûm Medresesi'nde ders vermeye başladı. 1914'te Halil Ahmed Sehârenpûrî ile birlikte hacca gitti ve ertesi yıl döndüğünde medresedeki görevine yeniden başladı. İki yıl sonra buradan ayrılıp Delhi'deki Nizâmeddin Türbesi yakınında Bangle Vâli Mescidi Külliyesi'ne yerleşti. Babası Muhammed İsmâil'in 1917'de ölümü üzerine onun bölge halkına yönelik eğitim faaliyetlerini sürdürmek isteyen Kandehlevî çok sayıda okul açarak ders verdi, halkın sosyal meseleleriyle ilgilendi.

1925'te ikinci defa çıktığı hac yolculuğu sırasında Mekke ve Medine'de yaklaşık beş ay kalan Kandehlevî, memleketine döndükten sonra kapsamlı ve teşkilâtlı bir tebliğ

faaliyetine başladı. Tevhid akîdesinin, ibadet ve ahlâk anlayışının öğretilmesi hedeflenen bu çalışmaları sırasında Nûh'ta halka yaptığı bir konuşmada onlara cemaat halinde örgütlenmeleri çağrısında bulundu. Böylece Cemâat-i Teblîğ, Teblîgī Cemâat, Tahrîk-i Îmân gibi isimlerle anılan bir hareketin kuruluşu gerçekleşti. Kandehlevî ve hareketin müntesipleri çeşitli bölgelere düzenli olarak tebliğ gezileri yaptılar.

Kandehlevî, 1932 yılında üçüncü defa gerçekleştirdiği hacdan dönüşünde daha azimli ve kararlı olarak faaliyetlerini genişletti. Belirli sayılardan oluşan düzenli grupları tebliğ amacıyla Utar Pradeş'in çeşitli yerlerine gönderdi. Gittikçe güçlenen tebliğ faaliyetlerini ülke dışına yaymak için önde gelen arkadaşlarıyla birlikte 1938'de son defa Hicaz'a gitti ve dünyanın çeşitli bölgelerinden hacca gelen insanlara hareketin misyonunu anlattı; ayrıca yöneticilerle temaslarda bulundu. Hacdan dönünce Bastinizâmeddin ve Mevat başta olmak üzere çeşitli yerlerde tebliğ faaliyetlerini yoğunlaştırdı ve yeni okullar açmayı sürdürdü. 1941'de Nûh'ta düzenlenen, Kandehlevî'nin konuşmacı olarak iştirak ettiği mitinge 25.000 kişi katıldı.

1940 yılından itibaren Nedvetü'l-ulemâ adlı diğer bir cemaatin mensupları Kandehlevî hareketinin çizgisine uygun bir çalışma içine girmiş ve her iki cemaat arasında irtibat kurulmuştu. Bu gelişmelerin sonucunda yapılan bir davet üzerine Kandehlevî 1943'te Nedvetü'l-ulemâ'nın merkezlerinden olan Leknev'e gitti ve kendisine büyük ilgi gösteren halka konuşmalar yaptı. Ardından Delhi'ye dönen Kandehlevî 13 Temmuz 1944'te vefat etti ve Bangle Vâli Mescidi yakınına defnedildi. Kendisinden sonra Cemâat-i Teblîğ'in başına oğlu Muhammed Yûsuf geçti.

Tasavvufî gelenekten etkilenmiş bir hareket adamı olan Kandehlevî'nin temel misyonu ve hedefi sosyal, kültürel ve dinî açılardan problemli gördüğü İslâm ümmetinin sağlıklı temeller üzerinde yeniden gelişmesine katkıda bulunmaktı. Müslümanların içinde bulunduğu durumun ana sebebini İslâmî şuur ve yaşayıştan uzaklaşma olarak gören Kandehlevî, İslâmî ilkeleri samimiyetle uygulamadıkça bu durumdan kurtulmanın mümkün olmayacağını savunmakta, başarı ve kurtuluşu ferdî ve içtimaî olmak üzere iki kategoride değerlendirmektedir. Ferdî başarı müslümanın bütün ilâhî emirlere bağlı kalmasıyla mümkündür; toplumsal başarıya gelince bunun için takip edilmesi gereken esaslar da şu şekilde sıralanabilir: Tebliğ ruhunu canlı tutmak, Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu vahye dayalı bilgiyi öğrenmek ve öğretmek, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak, muhtaçlara yardım etmek, ahlâklı ve dindarlıkta samimi olmak.

Müslümanların başarısını yaratıcıyla kuracakları derin irtibatta gören Kandehlevî, bu irtibatı merkeze alarak müslümanların mükemmel bir ibadet şuuruna ermelerini arzulamaktadır. Ona göre esasen her müslümanın kalbinde potansiyel bir iman bulunmaktadır. Olumsuz şartların etkisiyle üzeri örtülen bu imanın açığa çıkarılması,

aksiyona dönüştürülmesi gerekmektedir. İslâm ancak bu şartla fert ve toplum olarak yaşanır hale gelecektir. Kandehlevî bu noktada altı esasa dayanan bir program ve yöntem teklif etmektedir. Ön şartı anlamsız şeyleri terketmek olan bu esaslar şunlardır: Kelime-i şehâdeti gerçek anlamıyla kavramak ve gereğini yerine getirmek, namaza gereken titizliği göstermek, her günün belli vakitlerinde ilimle meşgul olmak, her müslümana sevgi ve saygı göstermek, ihlâslı olmak ve dünyanın bütün bölgelerine tebliğ amaçlı seyahatler yapmak.

Allah'a gönülden bağlılığı ve O'na kulluğu ahlâkî kemale ulaşmanın şartı olarak gören Kandehlevî bunu başarılı bir siyasî hayatın da esası gibi düşünmektedir. Şahsî hayatlarında bu şarta uymayanların kamu hayatını ve toplumu buna göre düzenlemeleri mümkün değildir. Kandehlevî'nin öncüsü olduğu Cemâat-i Teblîğ'in üyeleri ferdî olarak belirli siyasî görüşleri destekleme ve politik meselelerle ilgilenme hususunda özgür bırakılmakla birlikte kendi içlerinde siyasî tartışmalara girmeleri veya siyasî gayelerle tebliğ çalışmalarına katılmaları yasaklanmıştır (bk. CEMÂAT-i TEBLÎĞ).

Kandehlevî'nin müstakil bir eseri bulunmamaktadır. Ancak dinî, ahlâkî ve içtimaî konularla Cemâat-i Teblîğ hareketinin yapısına ve faaliyetlerine dair düşüncelerinin yer aldığı çok sayıdaki mektubunu Ebü'l-Hasan en-Nedvî bir araya getirerek Mekâtîb-i Ḥażret-i Mevlâna Şâh Muḥammed İlyâs adıyla neşretmiştir (Delhi 1952, 1972, 1979). Daha sonra burada yer alan, Nedvî'ye yazdığı otuz dört mektubun beşi Christian W. Troll tarafından bir değerlendirme yazısıyla birlikte İngilizce'ye çevrilerek yayımlanmıştır (Islam in India: Studies and Commentaries içinde, Delhi 1985, II, 138-176). Ayrıca konuşmaları esnasında Muhammed Manzûr Nu'mânî'nin kaydettiği bazı sözleri Melfûẓât-i Ḥażret-i Mevlânâ Muḥammed İlyâs adıyla neşredilmiş (Lucknow 1978), bunların bir kısmı Muhammed Âsif Kıdvâî tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir (Abul Hasan Nadwi, Life and Mission of Maulana Mohammad Ilyas içinde, 2. bs., Lucknow 1983, s. 153-169). Delhi'de 1944 yılında "Bütün Hindistan Ulemâsı ve Müslüman Siyasî Liderleri" adıyla gerçekleştirilen konferansa Kandehlevî'nin sunduğu bir metin A Call to Muslims başlığıyla yayımlanmıştır (Lyallpûr 1944).

BİBLİYOGRAFYA: M. Anwarul Haq, The Faith Movement of Mawláná Muhammad Ilyás, London 1972; Abul Hasan Nadwi, Life and Mission of Maulana Mohammad Ilyas (trc. Mohammad Asif Kidwai), Lucknow 1983; C. W. Troll, "Five Letters of Maulana Ilyas (1885-1944), The Founder of the Tablighi Jamaʿat, Translated, Annotated and Introduced", Islam in India: Studies and Commentaries (ed. C. W. Troll), Delhi 1985, II, 138-176; Maulana Wahiduddin Khan, Tabligh Movement, New Delhi 1986; M. Gaborieau, "Muhammad Ilyas Kandhalawi", Dictionnaire biographique des savants et grandes figures du monde musulman périphèrique, du XIXe siècle à nos jours (ed. M. Gaborieau v.dğr.), Paris 1992, I, 16-17; Mumtaz Ahmad, "Islamic Fundamentalism in South Asia: The Jamaat-i Islami and the Tablighi Jamaat of South Asia", Fundamentalisms Observed (ed. M. E. Marty - R. S. Appleby), USA 1994, s. 510-524; a.mlf., "Teblīghī Jamāʿat", The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World (ed. J. L. Esposito), New York 1995, IV, 165-169. Ömer Mahir Alper

İZMİRLİ, İsmail Hakkı (1869-1946) HİCRİ 1365 Osmanlılar'ın son döneminde yetişen ve yeni ilm-i kelâm hareketini temsil eden âlim.

İzmir'de doğdu. Çubukçu Hüseyin Efendi'nin torunu ve yedek yüzbaşı Hasan Efendi ile Giritli Hafize Hanım'ın oğludur. Küçük yaşta iken babasını kaybetti ve kardeşiyle birlikte annesi tarafından yetiştirildi. İlk öğrenimden sonra babasının amcası Âmâ Hâfız'ın yanında hıfzını tamamladı. Bir yandan medrese dersleri alırken öte yandan rüşdiyeyi bitirdi ve Ağustos 1891'de Namazgâh İbtidâî Mektebi'ne muallim tayin edildi. Aynı yıl İzmir Dârülmuallimîni'nde fahrî hocalığa başladı, bu arada İzmir İdâdîsi'nde imamlık ve hocalık yaptı. 13 Ocak 1890'da İstanbul'a gitti ve Dârülmuallimîn-i Âliye'nin ilk talebeleri arasına girdi, 1892'de Edebiyat Şubesi'nden mezun oldu. Medrese tahsiline İstanbul'da da devam eden İsmail Hakkı, Fâtih dersiâmlarından Hâfız Ahmed Şâkir Efendi'den icâzet aldı. Dârülmuallimîn-i Âliye'deki hocaları arasında en çok etkilendiği Ahmed Âsım Efendi ile irtibatını devam ettirdi ve mezun olduktan sonra ondan Fuṣûṣü'l-ḥikem'i okudu. Ahmed Âsım ve Ahmed Şâkir efendiler onun ilmî şahsiyeti üzerinde derin etkiler bırakmıştır. İsmail Hakkı ayrıca Hüseyin el-Ezherî'den Şâzeliyye tarikatı icâzetnâmesi almıştır.

İstanbul'un çeşitli mekteplerinde muallim, müderris ve müdür olarak görev yapan İsmail Hakkı, Maarif Nâzırlığı'nın Encümen-i Teftiş ve Muâyene heyetinde de çalıştı (1896). Bu arada Maarif Nâzırı Zühdü Paşa tarafından çocuklarının özel hocalığına getirildi. Mülkiye Mektebi'nde Arapça, akāid-i İslâmiyye ve usûl-i fıkıh dersleri verdi. Daha sonra Dârülmuallimîn-i Âliye'de tarih muallimi oldu (1907-1908) ve Dârüşşafaka müdürlüğünde bulundu, ardından Dârülmuallimîn-i Âliye müdürlüğü yaptı (1908-1909). Bu arada eğitim sisteminde ıslah programları çerçevesinde kurulan Cem'iyyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye içinde yer aldı. 1909 yılında Kadıköy'e taşındı ve bundan sonraki hayatını Ankara'da geçen kısa bir dönem hariç burada sürdürdü.

İsmail Hakkı, 22 Haziran 1909'da tayin edildiği Dârülfünun hocalığına emekliye ayrıldığı 1 Ekim 1935 tarihine kadar aralıklarla devam etti. Bu süre içinde Ulûm-i Dîniyye ve Edebiyye şubelerinin müdürlüğü yanında (1909-1913) çeşitli dersler verdi ve 13 Ekim 1914'te buradaki muallimliği sona erdi. Dârülfünun'daki beş yıllık hizmeti ve ilmî yayınlarıyla dinî ilimler alanındaki ehliyetini ispatlayan İzmirli İsmail Hakkı, medreselerin ıslahı projesi çerçevesinde kurulan Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye'de müfettişliğe tayin edildi (1914-1918). 1915 yılında Süleymaniye Medresesi'nin açılması üzerine Kelâm Şubesi'nin felsefe-i İslâmiyye tarihi (daha sonraki adıyla hikmet-i ilâhiyye) müderrisliği de ona verildi ve 1923 yılına kadar bu dersi okuttu. Ayrıca Menbâülirfan'da felsefe dersiyle Medresetü'l-irşâd ve'l-vâizîn Şubesi'nde kelâm ve felsefe tarihi dersleri verdi. Bu arada tekrar Dârülfünun'da felsefe-i

İslâmiyye tarihi müderrisliğine başladı (1919) ve Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye'de üyeliğin yanı sıra bir müddet reis vekilliği ve reislik yaptı.

İzmirli, Ankara'da Umûr-i Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti bünyesinde kurulan Tedkîkat ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti'nde de üye (16 Ekim 1922 - 10 Şubat 1924), reis vekili ve reis olarak çalıştı (11 Şubat-22 Kasım 1924). Bu sırada Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile kapatılan medreselerin yerine Dârülfünun'un yeniden yapılandırılması üzerine İstanbul'a döndü, buranın İlâhiyat ve Edebiyat fakültelerinde müderrislik yaptı ve İlâhiyat Fakültesi'nin reisliğine getirildi (1931). Dârülfünun'un İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmesiyle İlâhiyat Fakültesi yerine kurulan İslâm Tedkikleri Enstitüsü kadrosuna tayin edildi (1933). Yaş haddinden emekliliği gelince Vekiller Heyeti kararıyla görev süresi bir yıl daha uzatıldı ve 1 Ekim 1935'te emekliye ayrıldı. Bundan sonraki hayatını da ilmî faaliyetlerle geçiren İzmirli, oğlunu ziyaret için gittiği Ankara'da 31 Ocak 1946 tarihinde vefat etti ve 2 Şubat 1946'da Cebeci Mezarlığı'na defnedildi.

Meslek hayatını çok yoğun biçimde geçiren İzmirli İsmail Hakkı birçok cemiyet ve teşekkülde faaliyette bulunmuş, dönemin hemen bütün ilmî komisyonlarında yer almıştır. Dârüşşafaka'da görev yaparken Cem'iyyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye'de çalışmış, Abdullah Cevdet'in tercüme ettiği Dozy'nin Târîh-i İslâmiyyet adlı kitabı hakkında bir rapor hazırlamak üzere Maarif Nezâreti tarafından kurulan komisyonda bulunmuştur. Ayrıca Tedkîk-i Kütüb, Ulûm-i Dîniyye ve Arabiyye ve Ahlâkiyye gibi komisyonlarda çalışmış, Mehmed Zihni Efendi'nin vefatı üzerine onun yerine Meclis-i Maârif üyeliğine getirilmiş ve Cem'iyyet-i Sûfiyye'de görev almıştır. Öte yandan Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye derslerinde terimler arasında birlik sağlamak üzere 1915'te kurulan ve kelâm ilminin çağın ihtiyaçlarına göre yeniden ele alınıp şekillendirilmesi amacıyla aynı yıl teşekkül eden encümenlerin başkanlığını yapmıştır. İzmirli, Türk Tarih Kurumu yedek üyeliği ve Paris'teki Milletlerarası İlimler Akademisi Türk grubu üyeliğinde de bulunmuştur.

İlmî çalışmaları ve idarî hizmetlerinden dolayı İzmirli'ye Dârülmuallimîn-i Âliye'de birçok rütbe ve nişan verilmiştir. İlk olarak aldığı Mûsıle-i Sahn ruûsu müderrisliği sonradan Berîde-i Sahn derecesine yükseltilmiştir. Mercan Mülkiye İdâdîsi'nde iken üçüncü rütbeden Mecîdî, Encümen-i Teftiş ve Muâyene memuru iken dördüncü rütbeden Osmânî nişanları alan İzmirli'nin rütbesi daha sonra Mülkiye'ye çevrilmiş, ardından sınıf-ı sânî rütbesiyle ödüllendirilmiştir. Ayrıca Fransa tarafından akademi nişanına lâyık görüldüğü gibi maarif çalışmalarına yaptığı hizmetlerinden ötürü kendisine önce ikinci, ardından birinci rütbeden Maarif nişanları verilmiştir.

İzmirli'nin siyasetle uğraştığı bilinmemekle birlikte Mehmed Âkif (Ersoy) gibi o da Meşrutiyet'in ilk günlerinin havası içinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne kaydedilmiş,

Meşrutiyet idaresinin üstünlüklerini halka anlatmak üzere 1909 Ekiminde Kayseri ve Konya'ya gitmiştir. Aynı yıl cemiyetin Şehzadebaşı'ndaki İlmiye Kulübü'nde medrese talebelerine yönelik olarak verilen konferanslara Mûsâ Kâzım, Bursalı Mehmed Tâhir ve Mehmed Âkif'le birlikte katılmıştır. Son derece nazik bir kişi olan İzmirli'nin dinî konularda sorumsuz kimselere karşı zaman zaman sertleştiği nakledilir. Nitekim Balkan Harbi'nden sonra İstanbul'da ortaya çıkan ve "kavm-i cedîd" fikrini yaymaya çalışan Ubeydullah Efgānî'ye bu tür çıkışlar yapmıştır.

Titiz bir kitap arayıcısı ve okuyucusu olan İzmirli Türkçe, Arapça ve Fransızca kitaplardan oluşan kütüphanesini Süleymaniye Kütüphanesi'ne vakfetmiştir. 275 yazma ve 4110 matbu kitaptan oluşan kütüphane daha sonra oğlu Celâleddin İzmirli'nin kattığı kitaplarla zenginleşmiştir. Kütüphane, bilhassa İzmirli'nin basılmamış eserlerinin nüshalarını ihtiva etmesi ve düşüncesinin kaynaklarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Burada yer alan kelâm kitapları üzerine Habip Terzioğlu tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (1989, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Eserleri. A) Kur'an İlimleri ve Hadis. 1. Siyer-i Celîle-i Nebeviyye (İstanbul 1332). Siyerin önemi, kaynakları ve tarih ilmindeki yeri hakkında kısa bir girişten sonra hadis türleri ve mevzû hadislere dair giriş mahiyetinde bilgiler içermektedir. 2. Târîh-i Hadîs (İstanbul 1340). Dârülfünun'da verdiği ders notlarıdır. 3. Mustasvife Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri (İstanbul 1341). Şeyh Saffet'in (Yetkin) Tasavvuf'un Zaferleri adlı kitabına yazılmış reddiye olup tasavvufî kaynaklarda hadis olarak nakledilen ifadelerin çoğunun aslında tasavvuf büyüklerine ait sözlerden ibaret olduğunu örneklerle göstermektedir. 4. Binbir Hadis (İstanbul 1926). Dârülfünun'da okuttuğu hadis metinlerinden ibarettir. 5. Meânî-yi Kur'ân. Kur'ân-ı Kerîm'in açıklamalı Türkçe meâli olup iki cilt halinde yayımlanmıştır (İstanbul 1343/1927). Latin harfleriyle de çeşitli baskıları yapılan eserin son üç cüzü 1931 yılında ayrı ayrı basılmıştır. 6. Târîh-i Kur'ân. Meâlin sonuna ilâve edilen bir risâle olup (II, 579-596) sonradan Celâleddin İzmirli'nin takdim yazısıyla birlikte basılmıştır (İstanbul 1956). 7. Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ahâdis Hakkında. Müellifle Şeyh Saffet arasında ahlâk ve tasavvuf kitaplarında yer alan hadislerin sıhhati konusunda cereyan eden tartışmaları ihtiva eden bu eseri (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 537) İbrahim Hatiboğlu giriş ve notlar ilâvesiyle yayımlamıştır (İstanbul 2001).

B) Kelâm. 1. Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme (İstanbul 1336). Kelâm ilmine giriş mahiyetindeki eserin ilk bölümünde bu ilmin ortaya çıkışı, dönemleri ve metodu ele alınmakta, diğer bölümde ise kısaca itikadî İslâm mezhepleri tanıtılmaktadır. 2. Mülahhas İlm-i Tevhîd (İstanbul 1338). Maarif Vekâleti tarafından sultânîlerin dokuzuncu sınıfları için ders kitabı olarak yazdırılmıştır. 3. Yeni İlm-i Kelâm* (I-II, İstanbul 1339 r./1341-1340 r./1343). Kelâm ilminin zamanın ihtiyaçlarına göre yeni

bir metotla ele alınması amacıyla telif edilmiştir. Eserin giriş kısmı ile ilâhiyyât konularını ihtiva eden ilk bölümü yazılmış, ikinci bölüm ve sonuç kısmı eksik kalmıştır. Kitap Sabri Hizmetli tarafından da yayımlanmıştır (Ankara 1981). 4. el-Cevâbü's-sedîd fî beyâni dîni't-tevhîd (Ankara 1339 r. /1341). Anglikan kilisesinin, İslâm dininin mahiyetini ve zamanımızın problemlerini çözüm önerilerini öğrenmek maksadıyla düzenlediği soruların cevaplandırılması talebiyle şeyhülislâmlık makamına yaptığı başvuru üzerine kaleme alınmış ve resmî makamlarca Londra'ya gönderilmiştir. Kitap ayrıca, Anglikan Kilisesine Cevap adıyla sadeleştirilerek basılmıştır (haz. Fahri Unan, Ankara 1995). 5. Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkîkat (İstanbul 1341). Âhirette cehennem azabının ebediyen aynı şekilde devam etmesinin cezalandırma mantığına ve ilâhî hikmete aykırı düşeceği görüşünü savunan bir risâledir. 6. Dürzî Mezhebi (İstanbul 1926). 7. Dîn-i İslâm ve Dîn-i Tabîî. Aydınlanma dönemiyle birlikte Batılı düşünürlerin savunmaya başladığı rasyonel din anlayışı ile vahye dayalı İslâm dininin karşılaştırıldığı bir eser olup (Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 376, müellif hattı) Osman Karadeniz tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır (İzmir 1998). 8. el-Furkān beyne't-tevfîk ve'l-hızlân. Meclis-i Maârif âzası ve Mâbeyn-i Hümâyun mütercimi Sabuncuzâde Louis'nin İslâm'daki oruç ibadetinin gereksizliği, Kur'an'daki hurûf-ı mukattaanın anlamsızlığı ve mezhep ihtilâflarının zararlarıyla ilgili bir makalesine reddiyedir (Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3740).

İzmirli'nin Süleymaniye'deki kitapları arasında Nusayriyye, Dürziyye, Şeyhiyye, Bâbiyye, Vehhâbiyye (nr. 3738), Ebû Bekir el-Bâkıllânî (nr. 3739, ayrıca bk. DİFM, II/5-6 [1927], s. 137-172), Risâletü't-teselsül (nr. 3741), Risâletü'l-hudûs (nr. 3742), Teâlîm-i Mu'tezile (nr. 3760) ve Medhal-i İlm-i Kelâm (nr. 3772) gibi genellikle mecmualarda çıkan yazılarından derlenen diğer bazı risâleleri de vardır.

C) Fıkıh. 1. Hikmet-i Teşrî' (İstanbul 1328). Dört bölüm olarak tasarlanan kitabın sadece, hikmet kavramının felsefedeki yerini ve diğer ilimlerle ilişkisini ele alan mukaddime kısmı yazılabilmiştir. 2. Usûl-i Fıkıh Dersleri (İstanbul 1329). Daha çok hüsün ve kubuh konusunun işlendiği Dârülfünun ders notlarıdır. 3. Usûl-i Fıkıh (İstanbul 1330). Fıkıh usulü terimlerinin kısaca açıklandığı küçük bir risâledir. 4. İlm-i Hilâf (İstanbul 1330). Üç cilt halinde yazılması planlanan eserin hilâf ilminin tarifi, önemi ve konularını içeren mukaddime kısmı ile fıkhî istinbat, delil ve ahkâmdaki ihtilâfların işlendiği ilk bölümü yayımlanmıştır. 5. Kitâbü'l-İftâ ve'l-kazâ (İstanbul 1336-1338). 6. Fıkıh Târihi (İstanbul 1919). 7. el-ʿİnâye fî Şerḥi'l-Bidâye. İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid adlı fıkha dair eserinin mukaddime kısmının şerhi olup Arapça'dır (Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3764).

D) Felsefe ve Mantık. 1. Mi'yârü'l-ulûm (İstanbul 1315). Îsâğūcî şerhi olup müellifin yayımlanmış ilk kitabıdır. 2. Mantık-ı Tatbîkî veya Fenn-i Esâlib (İstanbul 1327/1329,

taş baskısı). 3. Muhtasar Felsefe-i Ûlâ (İstanbul 1329). Metafizik konularını tanıtan bir risâledir. 4. Arap Felsefesi (İstanbul 1329/1331). Kindî'nin felsefesine dairdir. 5. Fenn-i Menâhic: Méthodologie (İstanbul 1329). 6. Felsefe Dersleri (İstanbul 1330). Dârülfünun'daki dersler için mantık konularıyla ilgili olarak felsefeye giriş mahiyetinde hazırlanmıştır. 7. Felsefe-hikmet (birinci kitap, İlmü'n-nefs; İstanbul 1333). Ruh konusunu ele almaktadır. 8. Müslüman-Türk Filozofları (İstanbul 1936). 9. İhvân-ı Safâ Felsefesi (İstanbul 1337). Celâleddin İzmirli tarafından sadeleştirilip bazı ilâvelerle birlikte basılmıştır (Ankara 1949). 10. İslâmda İlk Tercüme (İstanbul 1337). Emevîler ve Abbâsîler devrinde Yunanca, Süryânîce ve Farsça'dan yapılan tercümeler hakkındadır. 11. Felsefe-i İslâmiyye Târihi (birinci kitap, Ebü'l-hükemâ Ya'kūb b. İshâk el-Kindî, İstanbul 1338). Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası'nda çıkan yazılarından derlenen eser Abbas el-Azzâvî tarafından Feylesûfü'l-ʿArab Yaʿḳūb b. İsḥâḳ el-Kindî adıyla Arapça'ya çevrilmiştir (Bağdad 1963). 12. Şeyhü'l-etıbbâ Ebû Bekir Muhammed bin Zekeriyyâ er-Râzî (İstanbul 1341). 13. İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese (Ankara 1952). Süleyman Hayri Bolay tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır (Ankara 1973). İzmirli'nin kendi kütüphanesinde İlm-i Mantık, Muhtasar Mâ ba'de't-tabîa (nr. 3746), Tasnîf-i Ulûm (nr. 3759) ve Muhtasar İlm-i Ahlâk (nr. 3762) adlı eserleri de mevcuttur.

İzmirli İsmail Hakkı'nın bunlardan başka İlm-i Târih (nr. 3756), Tahlil ve Tenkīd-i Târîh-i İslâm, Târihin Lüzûmu (nr. 3773) adlı küçük risâleleri, liseler için hazırlanmış din dersi kitapları, Harbiye Nezâreti'nce yazdırılan Gazilere Armağan (İstanbul 1332), ayrıca Yiğitlere Öğütler (Ankara 1964) adlı eserleriyle Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler adıyla (İstanbul 1941) W. F. Tiesenhausen'den Türkçe'ye çevirdiği bir kitabı da bulunmaktadır.

Meşrutiyet'in ilânının ardından İzmirli'nin ilk yazıları haftalık Merâm dergisinde neşredilmiştir. Daha sonra Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd mecmualarında yazan İzmirli'nin hayatında özellikle ikinci derginin önemli bir yeri vardır. Ayrıca Cerîde-i İlmiyye'de Şeyh Saffet'le tasavvuf hakkında başladığı tartışmaya Mihrâb'da devam etmiş (sy. 23, 26, 27), Mahfil'e de (sy. 24, 25, 26) "Resm-i Mushaf-ı Osmânî Meselesi" başlığıyla yazılar vermiştir. İzmirli'nin "İslâm'da Felsefe Cereyanları" adı altında Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası'nda yayımlanan makaleleri N. Ahmet Özalp tarafından derlenip İslâm'da Felsefe Akımları adıyla sadeleştirilip yayımlanmıştır (İstanbul 1995). Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası'ndaki yazıları ise "İslâm İctimâiyatı" ve "İki Türk Filozof" başlıklarıyla çıkmıştır. İzmirli, 1940 yılında çıkan İslâm-Türk Ansiklopedisi'ne çok sayıda maddenin yanı sıra bu ansiklopedinin mecmuasında da çeşitli makaleler yazmış, İkdam, Tasvir, Ulus gibi gazetelerde yazıları çıkmıştır.

İzmirli İsmail Hakkı'ya dair bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında oğlu Celâleddin İzmirli'nin İzmirli İsmail Hakkı (İstanbul 1946) adlı kısa biyografisi, Sabri Hizmetli'nin Sorbonne Üniversitesi'nde hazırladığı yüksek lisans (La vie et les oevres d'Izmirli Ismail Haqqi, 1976) ve doktora (Les idées théologiques d'Ismail Hakki Izmirli, 1979) tezleriyle İsmail Hakkı İzmirli adlı eseri (Ankara 1996), Bayram Ali Çetinkaya'nın İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri, Görüşleri (İstanbul 2000) adlı eserleri sayılabilir. İsmail Hakkı ile ilgili olarak 24-25 Kasım 1995 tarihlerinde İzmir'de bir sempozyum düzenlenmiş, daha sonra bildiriler kitap halinde yayımlanmıştır (İzmirli İsmail Hakkı, haz. Mehmet Şeker - A. Bülent Baloğlu, Ankara 1996).

BİBLİYOGRAFYA:İlmiyye Salnâmesi (haz. Seyit Ali Kahraman v.dğr.), İstanbul 1998, s. 177, 187; DİB Arşivi, İsmail Hakkı İzmirli sicil dosyası, nr. 230939; TC Emekli Sandığı, İsmail Hakkı İzmirli sicil dosyaları, M.T. nr. 8816, 35966, 70908; İbrahim Alâeddin Gövsa, Meşhur Adamlar Ansiklopedisi, İstanbul 1933-35, II, 799-800; Celâleddin İzmirli, İslâm Âleminde Yetişen Filosof, Tabip, Natüralist ve Biyoloğlar, İstanbul 1951, s. 54-61; Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1966, II, 453-458; Reşat Özalp, Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923), İstanbul 1982, s. 536-541; Hamit Er, İstanbul Darülfünûnu İlâhiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları, İstanbul 1993, s. 163-166; Neşet Toku, Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe, İstanbul 1996, s. 215-250; İsmail Kara, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, İstanbul 1997, II, 135-137, 139-200; a.mlf., "İzmirli, İsmail Hakkı", Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul 1999, I, 686-687; Ahmet Hamdi Akseki, "Hocam İzmirli İsmail Hakkı", Yeni Selâmet, V/73, İstanbul 1949, s. 4, 15; VI/74 (1949), s. 6-7, 11; Sabri Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", Milli Eğitim ve Kültür, sy. 18, Ankara 1982, s. 21-36; sy. 19 (1983), s. 39-53; Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları", DTCFD, XXX/1-2 (1982), s. 59-89.

Ali Birinci

İlmî Şahsiyeti ve Görüşleri. İzmirli İsmail Hakkı, ilim anlayışını ve uyguladığı metodu açıklarken ilke olarak Hz. Peygamber dışında kimseyi günahsız ve hatasız kabul etmediğini belirtmiş, eski âlimlerin görüşlerine değer vermekle birlikte kişileri veya ekolleri körü körüne taklit etmeden gerçeğe ulaşmaya çalıştığını söylemiştir. İzmirli bilhassa iyi bir nakilci olmakla övünmüş, nakillerde tahrife ve yanlış anlamaya meydan vermeme, delile dayanmayan bir fikri kendine mal etmeme konusunda titiz davranmıştır. Müslümanlara yönelik sapıklık ve küfür suçlamaları yapmaktan kaçınmakla birlikte dinî emir ve yasakları hafife alanlara muhalefet etmekten de geri durmamıştır. Düşünce çizgisi hakkında ise İzmirli, Selef âlimlerine büyük bir saygı duyduğunu, yararlandığı İslâm düşünürleri arasında Gazzâlî'nin başta geldiğini kaydetmiştir (Mustasvife Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi?, s. 6-8).

Kendisine yönelik eleştirileri cevaplandırırken akaidde felsefî yöntemleri tercih etmediğini, tartışmalı meselelerde Selefiyye'nin yolunu izlediğini, inanç konularında vahye bağlı kaldığını, sadece kalben mutmain olmak ve inkârcılara cevap vermek amacıyla aklî istidlâlleri kullandığını belirten İzmirli, görüşlerine ön yargıya dayanan bir kuşkuyla bakılmasını haksız bulduğunu ifade eder (SR, XXII/551-552 [1342], s.

30-31). İzmirli, Selef ekolüne meyilli tenkitçi bir İslâm âlimi, ilmî konularda ise rasyonel düşünen, ruhbeden ilişkisinde düalizmi savunan ve idealizmi realizme tercih eden bir düşünür (Celâleddin İzmirli, s. 27-29), ele aldığı konularla ilgili olarak zihinlerde şüphe uyandırmak yerine kısa ve kesin hükümlere ulaşmayı seven, kavramlar arasında çeşitli benzetme ve sınıflamalar yoluyla sentezlere varmaya çalışan bir ilim adamıdır (Ülken, s. 284). Dinî hayatın bir realitesi ve bir eğitim metodu olarak gördüğü tasavvufla Şâzeliyye tarikatı ve Cem'iyyet-i Sûfiyye kanalıyla münasebet kuran İzmirli fikir dünyasında tasavvufa fazlaca yer vermemiştir. Tasavvuf ve ahlâk kitaplarında hadis diye zikredilen sözlerin çoğunun aslında mutasavvıfların sözleri olduğunu söylemesi, başta Şeyh Saffet olmak üzere zamanındaki bazı tasavvuf mensuplarıyla uzun tartışmalara girmesine yol açmıştır. Hadislerin sıhhatinin tesbiti konusuna verdiği önem dolayısıyla hadis ilmiyle yakından meşgul olmuş, Târîh-i Hadîs ve Siyer-i Celîle-i Nebeviyye adlı eserlerinde bilhassa mevzû ve zayıf hadislerin kriterleri üzerinde durmuştur.

Kelâm. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan kelâmda yenilik hareketinin Türkiye'deki en önemli temsilcisi olan İzmirli, yaşadığı dönemde kelâm disiplininin artık ilmî değerini kaybettiğini, günün ihtiyaçlarına cevap veren yeni bir kelâma ihtiyaç bulunduğunu ifade eder (SR, XIV/344 [1333], s. 43) ve bu görüşünü kelâm tarihinde daha önce meydana gelen değişimlere dayandırır. Ona göre Fahreddin er-Râzî döneminde Bâkıllânî'ye ait kelâm anlayışı ihtiyaca cevap vermediği gibi günümüzde de Râzî kelâmı yetersiz kalmıştır. Kelâm ilminin amacı ve temel konuları değişmemekle birlikte metodu ve kullandığı bazı deliller zamana ve ihtiyaca bağlı olarak değişebilir. Ayrıca din karşıtları ve inkârcı akımlar değiştikçe bu ilmin savunma biçimi de farklılaşır. Müteahhir dönem kelâmının dayandığı Aristo felsefesi üç asırdan beri geçerliliğini yitirdiğine göre bugünün kelâmcıları çağdaş Batı filozoflarının görüşlerini inceleyip İslâm'a uygun olanlarını almalı, uymayanları da reddetmelidir. Bunun yanında skolastik metot yerine kelâmda modern metodolojinin kuralları uygulanmalıdır (Yeni İlm-i Kelâm, I, 18-19; Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme, s. 13-14).

Allah'a imanda her ferdin aklî kapasitesine ve özelliklerine göre bir yol izlenebileceğine dikkat çeken İzmirli isbât-ı vâcib delilleri konusunda belirgin bir tercihte bulunmaz, ancak kolay anlaşılması sebebiyle fıtrat delilini halk için daha uygun görür. Kozmolojik delillere bazı filozoflarca yapılan itirazlara karşı, sebep-sonuç ilişkisinin sadece tecrübe alanında değil teoride de geçerli olduğunu ve bu sayede düşünmenin mümkün hale geldiğini öne sürer. İzmirli, gaye ve nizam delilinin âlemin yaratıcısını ispat etmeyip yalnızca düzenleyicisini ispatladığı yönündeki eleştiriyi de haksız bulur. Ona göre insan ürünü olan eserlerden farklı olarak âlemi düzenleyen varlık aynı zamanda onun yaratıcısı olduğundan âlemin kendisi ve düzeni birbirinden ayrılmaz. Çünkü âlem sahip olduğu düzen sayesinde varlığını devam ettirebilmektedir. Öte yandan âlemi gayelilik yerine biyolojik mekanizmle açıklayan

evrim teorisi her ne kadar Allah'ı inkâr edenler tarafından kullanılıyorsa da ona göre aslında ancak her şeyi kontrolü altında tutan bir gücün bulunması durumunda bu teori anlam kazanabilir. Zira canlılar arasında bazı kuvvetli türlerin kaybolup zayıf varlıkların hayatiyetlerini devam ettirmesi tesadüfle açıklanamaz (Yeni İlm-i Kelâm, I, 229; II, 6, 49-58). Nitekim tekâmül anlayışı İbn Miskeveyh, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Erzurumlu İbrâhim Hakkı gibi İslâm düşünürlerinde de mevcuttur (İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese, s. 36-41).

Allah'ın sıfatlarının tam olarak yine kendisi tarafından bilinebileceğini kaydeden İzmirli'ye göre, anlaşılır hale getirmek maksadıyla onları muhtemel bir mânaya hamletmek mümkünse de bu te'viller doğrudan Allah'ın kastettiği anlamı yansıtmayabilir. Kelâm terminolojisinde haberî sıfat diye nitelendirilen "yed, vech, istivâ" gibi Kur'ânî terimler hakkında İzmirli'nin Selef tavrını tercih ettiği ve Ehl-i sünnet kelâmcılarının te'vil çabalarını hoş karşılamadığı görülmektedir (Yeni İlm-i Kelâm, II, 91-92, 152-153). Kader konusundaki tartışmalara girmeyen İzmirli, Allah'ın ezelî ilminin değişmeyeceğini kabul etmekle birlikte insanların âkıbetinin değişmemek üzere önceden levh-i mahfûzda belirlenmiş olmasının vahyi ve peygamberleri anlamsız duruma getireceğini söyler. Ayrıca Allah'ın fiilleri hikmetsiz düşünülemeyeceği halde Eş'arîler hikmeti anlayamama, Mu'tezile ise Allah'ın kudretini sınırlama gibi yanlışlara düşmüşlerdir (a.g.e., II, 196-197, 210-211).

İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm adlı eserinin nübüvvet konularını içermesi gereken bölümlerini yazamadığı için onun nübüvvete dair görüşlerini diğer kitaplarından kısmen tesbit etmek mümkün olmaktadır. Resûl-i Ekrem'in nübüvvetinin ispatında sosyolojik gerçekler üzerinde duran İzmirli'ye göre onun herhangi bir öğrenim görmeden dinî ve dünyevî prensipler ortaya koyması, cehalet, iptidailik ve zulüm içinde bulunan bir toplumu bilgi, ahlâk ve adalet gibi erdemlerin zirvesine yükseltmesi peygamberliğinin açık delilleridir. Hissî mûcizeler aklen mümkünse de İslâm'da başta Kur'ân-ı Kerîm ve Resûlullah'ın örnek şahsiyeti olmak üzere kıyamete kadar geçerli ve herkese hitap eden aklî mûcizeler öne çıkarılmıştır (el-Cevâbü's-sedîd, s. 37-45). Öte yandan vahyin aşırı bilimsel bir yaklaşımla te'vil edilmesini doğru bulmayan İzmirli, Kur'an'da yer alan tabiat bilimleriyle ilgili âyetlerin yalnızca ibret alma ve Allah'ı hatırlatma amacına yönelik olduğuna dikkat çeker (Yeni İlm-i Kelâm, I, 15-16).

Âhiretle ilgili konulara eserlerinde fazla yer vermeyen İzmirli azabın ebedîliği hakkında çoğunluğun benimsediği görüşe katılmaz. Ona göre âhirette ardı arkası kesilmeyen azap Allah'ın hikmetiyle bağdaşmaz. Çünkü uhrevî azap dünyada imtihan ve belâlarla nefisleri terbiye edilemeyen insanların arınması için konulmuştur, bunun da bir süresi olmalıdır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemde kalmanın Allah'ın dilemesine bağlanması, cennet için yapılan sonsuzluk nitelemesinin cehennem

hakkında farklı bir konumda tutulması ve Selef'ten itibaren bazı âlimlerin belli bir süreden sonra azabın kalkabileceğini söylemesi sonsuz azap konusunda ihtiyatlı davranmayı gerektirmektedir (Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkikat, s. 20-31).

Fıkıh. İzmirli İsmail Hakkı, fıkıh ilminin de yenilenmesi gerektiğini kabul etmekle birlikte bunun fıkıh usulünün yapısını bozmadan zamanın ihtiyaçlarına uygun ictihadlarla ve diğer mezheplerden yararlanarak gerçekleştirilmesini ister. Bu sebeple Ziya Gökalp ve arkadaşlarının İslâm Mecmuası'nda teklif ettikleri "ictimâî usûl-i fıkıh" projesini eleştirmiştir (Sebîlürreşâd'ın XII/292-298. sayılarında çıkan yazıların tamamı için bk. Şentürk, s. 339-429). Bu yazılarda İzmirli, fıkhî hükümlerde fayda ve zarar ölçüsünün göz ardı edilemeyeceğini, ibadet ve muâmelâtın birbirinden tamamen ayrılamayacağını, hüsün ve kubuhta dinin asıl belirleyici konuma sahip bulunduğunu, örfün nassa bağlı bir delil olduğunu ve ictihadda örfün değil nasların esas alındığını vurgular. Ona göre Ziya Gökalp'in teklifinde örf nassın karşısında alternatif bir konuma getirilmiş, böylece hükümlerin değiştirilmesine kolaylık sağlanmaya çalışılmıştır. Halbuki güncel olayların çözümü için, söz konusu fıkhî esaslara bağlı kalarak ictihadın canlandırılması ve asrın ihtiyaçlarına göre yeniden sistemleştirilen usul tekniklerinin uygulanması yeterlidir. Bunun yerine içtimâî usûl-i fıkıh adıyla ortaya atılan, ancak fıkıh usulüyle hiçbir ilgisi bulunmayan şahsî görüşler şâriin maksadını yansıtmadığı gibi uzun ömürlü de olamaz. İzmirli aynı şekilde M. Şerefettin Yaltkaya'nın içtimâî ilm-i kelâm teklifine de ilgi göstermemiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında namazda sûre ve duaların Türkçe okunmasıyla ilgili tartışmaların gündeme gelmesi üzerine görüşüne başvurulan İzmirli İsmail Hakkı, Arapça'yı telaffuz etmede zorlananların namazda âyetlerin Türkçe çevirisini okumalarına fıkhî cevazın bulunduğunu ifade eden bir rapor hazırlamıştır. Şerefettin Yaltkaya ile birlikte hazırlanan raporda Kur'an'ın mânasının namazda herhangi bir dille ifade edilmesi durumunda Kur'an okuma emrinin yerine getirilmiş olacağına dair şâz fetvaya dayanılmıştır. Ancak raporun özellikle sonuç kısmının açık hüküm yerine meseleye dolaylı yaklaşan bir araştırma notu şeklinde yazılmış olması müelliflerin naklettikleri görüşü benimsemedikleri izlenimini vermektedir (Bayur, XXII/88 [1958], s. 603-605).

Felsefe. Aristo'nun felsefeyi tamamen nazarî meselelere hasretmesini eleştiren İzmirli'ye göre İslâm filozofları onun sistemini büyük ölçüde değiştirmişlerdir. Nitekim Meşşâîler, yalnız Aristo şârihliğiyle kalmayıp tam bir serbestlikle onun dağınık fikirleri arasındaki boşlukları doldurmuş, böylece yeni bir düşünce tarzı meydana getirmişlerdir. Yeni Eflâtuncu yorumların etkisinde olan Fârâbî ile İbn Sînâ'ya göre felsefî yaklaşımlarında Aristo'ya daha yakın görünen İbn Rüşd bile dinde vahyin otoritesini kabul ederek ondan ayrılmıştır. Bu sebeple felsefî düşünceyi Yunan

mûcizesi olarak takdim edip sadece Aristo'ya mal etmek doğru değildir (İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası, I/45 [1361], s. 2-3; yazı dizisinin tamamı için bk. Kara, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, II, 120-131). İzmirli'ye göre İslâm filozofları amelî konuları peygamberlerin otoritesine dayandırdıkları için İslâm düşüncesinde amelî hikmet nazarî hikmete oranla daha az gelişmiş, gerçek anlamda İhvân-ı Safâ'nın başlattığı ahlâk felsefesini İbn Miskeveyh devam ettirmiştir (SR, III/10 [1928], s. 31-32).

İzmirli, bilgi elde edip gerçeğe ulaşma konusunda akla ve sahih nakle yer veren yöntemin farklılık ve üstünlüğünü ısrarla vurgular. Ona göre tecrübe dünyasında bile her şeyi kuşatamayan aklın varlığın başlangıcı ve sonu, tanrı, ruh gibi metafizik konular hakkında yetersiz kalması tabiidir. Bu tür konularda vahiy şüphe ve tereddütleri ortadan kaldırıp farklı görüşler arasında birlik sağlar, böylece kontrolsüz iddia ve sapmalar gündeme gelmez (Yeni İlm-i Kelâm, I, 47-50). Modern felsefede insan zihninin en genel tasavvuru kabul edilen varlığın tarif edilemeyecek kadar apaçık oluşuna ve varlıkla madde arasında mevcut olan farka işaret eden İzmirli, son ilmî nazariyelerin maddenin önemini düşürüp onun yoğunlaşmış hali kabul edilen kuvveti öne çıkardığını belirtir. Fakat ona göre İslâm düşüncesinde madde sadece kadîm veya hâdis olma vasfıyla ele alındığı için onun mahiyetiyle ilgili teorilerin tartışılması bir yana varlığının inkâr edilmesi dahi ciddi bir problem teşkil etmez. İzmirli, kendi zamanındaki fizikçi ve kimyacıların bölünmeyen atom görüşünü savunduklarını, ancak mekânda yer tutan atomun parçalanamaz oluşunu anlamanın zorluğunu dile getirir. Sonraki ilmî araştırmalarla doğrulanan bu tesbit onun ilmî dikkatini göstermesi açısından önem taşır (a.g.e., I, 253, 263-267, 283-284).

Modern Batı düşüncesinde ortaya çıkan ve müslüman aydınları etkilemeye başlayan inkârcı akımlara karşı İzmirli'nin sürdürdüğü mücadele özellikle materyalizm ve pozitivizme yönelik olmuştur. Materyalizmin ilmî araştırmaya tahammül edemediğini söyleyen İzmirli'ye göre dışarıdan bilimsel görünüyorsa da iyice incelendiğinde bu akımın ilim ve tecrübeyle uyuşmadığı, boş fikir ve safsatalardan kurulu nazariyelere dayandığı kolaylıkla farkedilir. Çünkü modern fizikte materyalistlerin ileri sürdüğü gibi artık her şeyin aslı maddeye dayandırılmamakta, aksine madde enerjiye dönüşüp yoğunlaşmış bir kuvvetten ibaret görülmektedir. Ayrıca bu tür teoriler bir yana günümüzde tabiat kanunlarının bile zorunluluğu tartışılmaya başlanmıştır. Öte yandan materyalistler yüksek kavramları basite indirgedikleri için varlık, hayat ve şuuru açıklayamadıkları gibi, bir taraftan duyular alanına girmeyen yaratıcı fikrini inkâr ederken diğer taraftan atom vb. birçok duyu dışı varlığı kabullenme çelişkisine düşmüşlerdir (a.g.e., II, 63-75). Pozitivizmin de insanlığın yüksek düşünce arayışını durdurmaya çalıştığını belirten İzmirli'ye göre, varlığın başlangıcı ve kaynağı konusundaki soruları göz ardı etmek insan bilgisinin iflâsı demektir. Nitekim pozitivizmin kurucusu olan Auguste Comte'un, dinin yerine pozitif bilimi ikame

etmek üzere sistem kurmaya çalışırken sonunda "insanlık dini" adı altında yeni bir din oluşturma noktasına gelmesi ibret alınacak bir durumdur (a.g.e., II, 79-83; Muhtasar Felsefe-i Ûlâ, s. 27-29). İzmirli ayrıca mekanizm, septisizm, Darvinizm gibi diğer çağdaş felsefe akımlarının yanı sıra yaşayan fırkalarla da meşgul olmuş, özellikle Dürzîlik'le ilgili çalışmasında bu mezhep hakkında önemli tesbit ve değerlendirmeler yapmıştır (bk. bibl.).

İzmirli İsmail Hakkı tefsir, hadis ve siyerle de ilgilenip bu alanlarda daha çok tarihî ve tasvirî bilgiler nakletmiş, klasik ilimlerde sağlam bir birikime sahip olduğu gibi Batı düşüncesinde de kendini yetiştirmiştir. Osmanlılar'ın son dönemindeki karışık ve problemli bir çevrede başta kelâm olmak üzere İslâm ilim anlayışının yeniden canlanması için çaba harcamıştır. Zaman zaman bazı âlimlerin görüşlerini bütün kelâmcı veya filozoflara genelleştirse de yaptığı nakiller ve çarpıcı mukayeselerden onun İslâm düşünce geleneğine vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Bizzat kendisi de öncelikle güvenilir bir nakilci olduğunu belirtmiş ve çalışmalarını öğretim ihtiyacı doğrultusunda genelde ders notları şeklinde kaleme almıştır. Rasyonel ve eleştirel bakış açısına sahip olmakla birlikte İzmirli'nin eserlerinde tek bir çizgiyi takip etmediği açıktır. Sıfatlar ve kader meselesi gibi bazı itikadî konularda Selef tavrını doğru bulurken aklî meselelerde istidlâllere başvurması, tercihlerinde değişik İslâm mezhepleri yanında İslâm filozoflarından da yararlanması, ayrıca çeşitli konularda çağdaş bilim ve düşüncenin verilerini kullanması onun bu eklektik yaklaşımını ortaya koymaktadır. Çok yönlü, verimli bir ilim hayatı geçiren İzmirli, bir düşünce sistemi ve ekol oluşturamamışsa da temsil ettiği geleneğe bağlı yenilik çizgisiyle son dönem Osmanlı düşüncesi içinde önemli bir yer edinmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, I-II, tür.yer.; a.mlf., Muhtasar Felsefe-i Ûlâ, İstanbul 1329, s. 27-29; a.mlf., Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme, İstanbul 1336, s. 13-14; a.mlf., el-Cevâbü's-sedîd fî beyâni dîni't-tevhîd, Ankara 1339/1341, s. 37-45; a.mlf., Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkikat, İstanbul 1341, s. 20-31; a.mlf., Mustasvife Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi?, İstanbul 1341, s. 6-8; a.mlf., İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese, Ankara 1952, s. 36-41; a.mlf., "İslâm'da Felsefe Yeni İlm-i Kelâm", SR, XIV/344 (1333), s. 43; a.mlf., "Yeni İlm-i Kelâm Hakkında", a.e., XXII/551-552 (1342), s. 30-31; a.mlf., "Dürzî Mezhebi", DİFM, I/2 (1926), s. 36-99; a.mlf., "Ebû Ali Miskeveyh 'İbn Miskeveyh' el-Hâzin", a.e., III/10 (1928), s. 17-33; a.mlf., "Peyami Safa'nın İslâm Feylesoflarına Haksız Hücûmu", İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası, I/45, İstanbul 1361/1942, s. 2-3; Celâleddin İzmirli, İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri, Dinî ve Felsefî İlimlerdeki Mevkii, İstanbul 1946, s. 18-29; Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, (İstanbul 1966) İstanbul 1992, s. 281-284; İsmail Kara, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, İstanbul 1987, II, 91-135; a.mlf., "İzmirli İsmail Hakkı", TDEA, V, 43-44; Recep Şentürk, Modernleşme ve Toplumbilim, İstanbul 1996, s. 151-153, 339-429; Sabri Hizmetli, İsmail Hakkı İzmirli, Ankara 1996, s. 33-76; M. Sait Özervarlı, Kelâmda Yenilik Arayışları, İstanbul 1998, s. 49-52, 59-62; Bayram Ali Çetinkaya, İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri, Görüşleri, İstanbul 2000, s. 192-218; Hikmet Bayur, "Kur'an Dili Üzerinde Bir İnceleme", TTK Belleten, XXII/88 (1958), s. 599-605.

M. Sait Özervarlı

MÛSÂ CÂRULLAH (1875-1949) Tatar âlimi ve düşünürü. HİCRİ 1368

Aslen Güney Rusya'da Penza ilinin Çembar ilçesine bağlı Kikino köyünden olup sonradan Don nehri kıyısındaki Rostov şehrine yerleşen bir aileye mensuptur. Mûsâ Cârullah bu göç sırasında Rostov yakınındaki Novoçerkassk şehrinde doğdu. Babası, zengin bir köylü iken dinî bilgisi ve Rusça bilmesi sebebiyle Don Oblastı'nda ahund tayin edilen Molla Cârullah, annesi Damolla Habîbullah Hazret'in kızı Fâtıma Hanım'dır.

Mûsâ Cârullah Bigi, az sayıda müslümanın yaşadığı, canlı bir iş ve ticaret merkezi olan Rostov'da bir Rus okulunda ve bir süre medresede okuduktan sonra 1888 yılında Kazan'a giderek Kül Buyı (Göl Boyu) Medresesi'ne girdi. 1895'te Mâverâünnehir'e geçip Buhara medreselerinde eğitim gördü. Damolla İvaz Efendi ve Damolla İkram Efendi'den fıkıh ve felsefe, Damolla Mîr Şerif Efendi'den riyâziye dersleri aldıktan sonra lise tahsilini tamamlamak için Rostov'a döndü. Üniversiteye başvurusu kabul edilmeyince yaklaşık on beş yıl sürecek olan dinî tahsil amaçlı seyahatlerine başladı. İlk olarak gittiği İstanbul'da Mühendis Mektebi'ne yazıldıysa da ardından vazgeçip İslâmî ilimlere yöneldi. Ancak İstanbul'da umduğunu bulamayınca Kahire'ye geçti, Kahire'de üç yıl kalarak fıkıh ve hadis okudu. Mushaflar ve Kur'an tarihi üzerine çalışmalarının yanında Muhammed Abduh ve Muhammed Bahît ile tanıştığı, hatta kendilerinden ders aldığı kaydedilir. Daha sonra gittiği Mekke ve Medine'de hadis ve fıkıh araştırmalarına devam etti. Hicaz'dan Hindistan'ın Diyûbend şehrine, oradan Şam ve Beyrut'a geçti. Seyahatleri esnasında Arapça ve Farsça'sını geliştirdi. Gezip gördüğü medreselerde hayal kırıklıkları yaşadı, ezber ve taklide dayalı eğitim sistemine karşı İslâmî ilimlerde ıslah ve yenilik fikirlerinden etkilendi.

1904 yılında Rusya'ya dönerek Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne misafir öğrenci olarak devam etti. Arkadaşı Abdürreşid İbrahim'in çıkardığı Ülfet (Petersburg, Aralık 1905 - Haziran 1907) ve et-Tilmîz adlı gazeteler yanında el-Islâh (Kazan, Ekim 1907 - Temmuz 1909) ve el-Asrü'l-cedîd (Uralsk, Ocak 1906 - Ocak 1907) gibi yenilikçi gazete ve dergilerde Rusya müslümanlarının siyasî faaliyetleri, insan hakları, mektep ve medreselerin ıslahı gibi konularda yazılar yayımladı. 1905'ten itibaren Rusya'nın Türk asıllı aydınlarının başlattığı siyâsî faaliyetlere aktif olarak katıldı. Ocak 1906'daki II. kongrede başkâtip oldu. Ağustos 1906'da yapılan III. kongrede Rusya Müslümanları İttifakı teşkilâtının merkez komitesine seçildi.

1909 yılı sonunda Orenburg'a taşındı ve oradaki Hüseyniye Medresesi'nde ders vermeye başladı. "Rahmet-i İlâhiyye" adlı makalesinin Şûra dergisinde yayımlanması üzerine "kadimci" âlimlerin sert eleştirilerine mâruz kaldı ve 1910'da medreseden ayrılarak Petersburg'a döndü. Hazırlamakta olduğu Tatarca Kur'an tercümesini 1912'de bitirdiyse de bastıramadı. 1913 yılında Petersburg'da Emanet Matbaası'nı

kurup Muhammed Ayaz İshakî İdilli ile birlikte İl adında bir gazete çıkarmaya başladı. Bu dönemdeki yazılarında, arkadaşı Ziyâeddin Kemâlî ve Osmanlı aydını Celâl Nuri gibi İslâmiyet'te reform yapılmasını isteyen kişilerin görüşünü doğru bulmadığını belirtti. 1914'te Mülâhaza adlı eserini telif ederek Rızâeddin b. Fahreddin'in din-dünya ayırımını esas alan fikirlerini eleştirdi. Ona göre Batı dünyasında kiliseyi devletten, dini hayattan koparmayı hedefleyen dinî-dünyevî şeklindeki ayırım İslâm'ın özüne uymamaktadır.

1917'de yapılan V. Umumi Rusya Müslümanları Kongresi'nde erkek-kadın eşitliğini savunan bir rapor sundu; ayrıca Rusya'da yaşayan müslümanların dinî ve millî hürriyetlerinin sağlanmasıyla ilgili bir öneride bulundu. Ancak komünist idareye yakın olan Alimcan İbrahimov'un müslümanlar için kültür, edebiyat ve idarî bakımdan ayrı birimlerin oluşturulması ve buna göre belirli sınırlar içerisinde cumhuriyetlerin kurulması teklifi kabul gördü. 1919-1920'de yurtlarından sürüldüğü için Moskova'ya gelen Hint müslümanlarına destek olmaya çalıştı. 1920 sonunda Bolşevik işgalinin ardından Buhara'ya gitti ve orada yapılan kültürel yıkıma şahit oldu. 1921'de Sovyetler aleyhine çalıştığı iddiasıyla Taşkent'te tutuklandı ve on bir ay hapis yattıktan sonra Leningrad'a dönüp oradaki büyük camide imamlık yapmaya başladı. İslâm Milletlerine adlı eserinin Berlin'de yayımlanması üzerine 1923'te tekrar üç ay süreyle tutuklandı, ardından üç yıl süreyle Moskova'ya sürgüne gönderildi.

Mûsâ Cârullah, 1926'da Mekke'de yapılan Umumi Dünya Müslümanları Kongresi ile Kahire Hilâfet Kongresi'ne katıldı. 1927'de hacca ve oradan II. Hilâfet Kongresi'nde bulunmak üzere Kudüs'e gitti. Müslüman din âlimlerine karşı yapılan baskıların artması yüzünden 1930 yılı sonunda ailesini bırakıp Rusya'dan kaçtı, önce Afganistan ve Hindistan'a, ardından Mısır'a gitti. 1932'de düzenlenen I. Türk Tarihi Kongresi'ne katıldı. 1933'te Berlin'e giderek Arap harfli bir matbaa kurdu ve bazı eserlerini yayımladı. 1934 yılında İran ve Irak'ta Şîa üzerine araştırmalarda bulundu, Muhsin el-Emîn gibi Şîa müctehidleriyle görüştü. Mısır'dan Hindistan'a ve oradan Japonya'ya gitti. 1938 sonuna kadar Tokyo'da kaldı. II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Japonya'dan ayrılıp tekrar Hindistan'a geçti. İngilizler tarafından Japon yanlısı olduğu gerekçesiyle Hindistan'da tutuklandı. Bir buçuk yıl hapis yattıktan sonra Bopal şehrinde gözetim altında bulundurulmak şartıyla serbest bırakıldı. Bu arada ilmî faaliyetlerini sürdürdü; 1944-1946 yılları arasında on eser yayımladı. Hastalığı sebebiyle 1947'de Kahire'ye ve oradan İstanbul'a geçerek tedavi gördü. Türk vatandaşlığına kabul edildiyse de İstanbul'un havası kendisine iyi gelmediğinden tekrar Kahire'ye döndü. Mûsâ Cârullah, on dokuz yıldan beri uzak kaldığı ailesini göremeden 25 Ekim 1949'da Kahire'de vefat etti ve Afîfî'deki Hidîviyye Mezarlığı'na defnedildi.

Rusya müslümanları arasında ıslah hareketinin öncülüğünü yapan Kursavî, Mercânî ve Rızâeddin b. Fahreddin gibi âlimlerden etkilenen Mûsâ Cârullah'ın görüşlerinde yer yer Selefî ve tasavvufî unsurlara rastlanmaktadır. Yenileşmeyi savunmasına, ictihadın lüzumuna inanmasına ve taklide karşı olmasına rağmen İslâmiyet'in reforma ihtiyacı bulunmadığını vurgulamıştır. Mektep ve medreselerin ıslahı, içtimaî, siyasî ve iktisadî yapıdaki aksaklıkların düzeltilmesi Mûsâ Cârullah'a göre Rusya müslümanlarının en önemli meseleleridir. Medreselerde okutulan derslerin gerçekte dinî ilimlerden uzak olduğunu, kelâm ve mantık gibi konuların öne çıkartılıp Kur'an'ın sosyal yönünün ihmal edildiğini ileri sürmüş ve hadis, tefsir, tarih, tabii ilimler, matematik gibi derslerin medreselerde okutulmasının gerekli olduğunu söylemiştir. Sosyal hayattan ve modern ilimlerden kopuk eğitimin yanlışlığına işaret eden Mûsâ Cârullah, medreselerin ıslahını kabul etmeyen Kadîmciler ve sadece modern ilimlerin okutulmasına taraftar olan bir kısım Cedîdciler'e karşı çıkmıştır.

İslâm hukuku çalışmalarına da önem veren Mûsâ Cârullah, İslâm dünyasındaki gerilemenin temelinde ictihad serbestliğinin ortadan kalkıp fikrî tembellik ve taklidin yaygınlaşmasının yattığını söyler. Taklitten fıkıhçıları, İslâm akîdesine felsefenin ve yabancı fikirlerin girmesinden kelâmcıları sorumlu tutar. İslâmiyet'in akla büyük önem verdiğini, farklı mezheplerin de bu sebeple zuhur ettiğini, ancak sonraki âlimlerin tutumu yüzünden bu fikrî serbestliğin yok olduğunu belirterek mezhep taassubuna tepki gösterir. Ona göre kelâm ilmi İslâmiyet'in ilk yıllarındaki dinamizminin kaybolmasına sebep olmuş, müslümanların zihinlerini gereksiz tartışmalarla işgal etmiş, İslâmiyet'in sade ve saf olan akîdesini karmaşık hale getirmiştir. Bundan dolayı Kur'ân-ı Kerîm'i ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını en iyi bilen Selef'in tutumunu örnek almak en doğru yoldur. Fıkıh ve kelâm eleştirisine karşılık tasavvufa değer veren Mûsâ Cârullah aklın yanında keşfin de önemine inanır ve onun bir tür aklî bakış açısı olduğunu söyler. Tasavvufun hoşgörüsünü ve fikir hürriyeti gibi konularda müsbet yaklaşımını takdir eder. Bununla birlikte imâm-ı muntazar, gavs, kutub, evtâd, nücebâ, abdal gibi tasavvufî kavramların İslâmiyet'e sonradan girdiğini belirterek ruhbaniyete dönüşen tasavvuf anlayışını eleştirir.

Kadınların sosyal hayatın dışına itilmesini ve eğitimden mahrum bırakılmasını şiddetle eleştiren Mûsâ Cârullah, kadının İslâm'ın ilk dönemindeki saygınlığını tekrar kazanabilmesi için eğitime önem verilmesi ve hukukî güvencelerin sağlanması gerektiğini söyler. Mûsâ Cârullah dinler tarihi araştırmalarının önemine temas etmiş, dinlerden söz ederken birine hak, diğerine bâtıl demekten sakınmanın ve her dine saygı göstermenin gereğine inanmıştır. Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları adlı eserinde âhirette dâimî azabın ilâhî rahmete uygun olmayacağını ve Allah'ın mağfiretinin herkesi kapsadığını söyler. Mustafa Sabri Efendi bu görüşünden dolayı onu eleştirir. Bununla birlikte yenilikçi olarak tanımladığı Mûsâ Cârullah'ın Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber hakkında çok saygılı bir dil kullandığını ve her şeyi Batılılar'dan alan

reformcularla bir tutulamayacağını belirtir (Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi, s. 5-6). İdil-Ural bölgesinin yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden biri olan Mûsâ Cârullah Rus kültürünü iyi bilen, bunun yanında İslâm dünyasının içinde bulunduğu problemlerle yakından ilgilenen, İslâmî yenileşme hareketlerinden haberdar ve Kur'an ilimlerine, İslâm hukukuna, hadis ilmine vâkıf çok yönlü bir âlim ve düşünürdür.

Sovyet yönetiminin Tatar müslüman âlimlerine uyguladığı baskı ve sansür neticesinde Mûsâ Cârullah'ın ismi de unutturulmaya çalışılmıştır. Buna rağmen fikirleri sadece Rusya ile sınırlı kalmamış, başta Hindistan, Mısır ve Türkiye olmak üzere çeşitli bölgelere yayılmıştır. XX. yüzyılın sonuna doğru özellikle Tataristan'da ve Türkiye'de hakkındaki araştırmalar hız kazanmış, eserleri yayımlanmaya başlanmış ve sempozyumlarda fikirleri tartışılmıştır. Ahmet Kanlıdere ve Mehmet Görmez tarafından yapılan biyografi çalışmaları dışında (bk. bibl.) ölümünün 50. yılı münasebetiyle Türkiye Diyanet Vakfı ve Ahmed Yesevî Üniversitesi, I. Uluslararası Mûsâ Cârullah Bigiyef Sempozyumu düzelemiş (Ankara, 6-7 Kasım 1999) ve tebliğleri basılmıştır (Ankara 2002). Bunun yanında Kazan'da tertiplenen I (8-11 Haziran 2001) ve II. (24-26 Haziran 2005)

Uluslararası Volga-Ural İslâm Medeniyeti sempozyumlarında Mûsâ Cârullah hakkında çeşitli bildiriler sunulmuştur.

Eserleri. Mûsâ Cârullah'ın tesbit edilebilen basılmış eserlerinin sayısı kırk dört, tercüme, şerh ve neşirlerinin sayısı on beştir. Dil konusunda Gaspıralı İsmail'in yolunu takip etmiş ve İstanbul Türkçesi'ne yakın bir dil kullanmıştır. Birkaç Arapça risâlesi dışında 1905-1935 yıllarında kaleme aldığı önemli çalışmalarının hepsi Tatar Türkçesi'yledir. 1935'ten sonra yazdıkları ise Arapça'dır. Hâtun adlı kitabının iç kapağında ve Kahire'de 1935 yılında basılan Eyyâmü ḥayâti'n-nebî, Niẓâmü't-taḳvîm fi'l-İslâm ve Niẓâmü'n-nesîʾ ʿinde'l-ʿArab adlı eserlerinde annesine nisbetle İbn Fâtıma imzasını kullanmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: 1. Târîhu'l-Kur'ân ve'l-mesâhif (Petersburg 1905). 2. Umum Rusya Müslümanlarının III. Resmî Nedveleri (Kazan 1906). 3. Rusya Müslümanları İttifakının Programı (Petersburg 1906). 4. Edebiyyât-ı Arabiyye ile Ulûm-i İslâmiyye (Kazan, ts.). Medreselerin ıslahı hakkında olup buralarda okutulan dersler ve usûl-i kadîmin niteliği konusunda bilgi içerir. 5. Tashîh-i Resm-i Hatt-ı Kur'ân (Kazan 1909). Kazan baskısı Kur'an'lardaki hataların düzeltilmesiyle ilgilidir. 6. Şeriat Niçin Rü'yeti İtibar Etmiş? (Kazan 1909 [?]). 7. Kavâid-i Fıkhiyye (Kazan 1910). Hazırlamayı düşündüğü "Mecelle-i Ahkâm-ı Şer'iyye"ye giriş niteliğinde 201 maddelik fıkhî kurallar listesidir. 8. Rahmet-i İlâhiyye Bürhanları (Orenburg 1911). Mûsâ Cârullah'ın önemli eserlerinden biri olup büyük yankılar uyandırmış, lehinde ve aleyhinde pek çok yazı yazılmıştır. 9. İnsanların Akīde-i İlâhiyyelerine Bir Nazar (Orenburg 1911). Önceki esere yapılan eleştiriler

üzerine kaleme almıştır. Hikmet Akpur, son iki eserle "Rahmet-i İlâhiyye Meselesi" başlıklı makaleyi Evrensel Kurtuluş adıyla (İstanbul 1991) Ömer H. Özalp, adı geçen iki eserle Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi'ni İlâhî Adalet ismiyle (İstanbul 1996) Türkiye Türkçesi'ne çevirip yayımlamışlardır. 10. Uzun Günlerde Rûze (Kazan 1911). Eserde kuzey bölgelerinde namaz ve oruç, ayrıca ictihad, Hz. Âdem'in yaratılışı, Zülkarneyn, taklidin zararları, akıl hürriyeti, kıyas ve nesih meseleleri ele alınmıştır. 11. Halk Nazarına Bir Nice Mesele (Kazan 1912). İslâm dünyasının gerileme sebepleri, iman ve amel ilişkisi, Kur'an tercümesi vb. konularla ilgilidir. 12. Büyük Mevzularda Ufak Fikirler (Petersburg 1914). Ziyâeddin Kemâlî'nin Dînî Tedbirler adlı eserini (Ufa 1913) ve tasavvuf karşıtı görüşlerini eleştiren bir çalışmadır. 13. Mülâhaza (Petersburg 1914). Müellif bu eserinde Rızâeddin b. Fahreddin'in Dinî, İçtimâî Meseleler adlı kitabını eleştirmekte ve ayrıca borç ve ribâ konusuna temas etmektedir. 14. Islâhat Esasları (Petersburg 1915). Mûsâ Cârullah'ın en önemli eseri olup Rusya müslümanlarının 1904 yılından sonra başlayan siyasî hareketleri konusundadır. 15. Zekât (Petersburg 1916). Şûra dergisinde tefrika edilen makalelerinden oluşan kitap faiz, ribâ ve banka meselelerini ele almaktadır. 16. Şeriat Esasları (Petersburg 1917). Fıkıh usulü, ictihad meselesi, mezheplerin ortaya çıkışı, kadın hakları ve tesettüre dairdir. Hatice Görmez tarafından Türkiye Türkçesi'ne çevrilerek İslâm Şeriatının Esasları: Değişkenler ve Sabiteler adıyla yayımlanmıştır (Ankara 2002). 17. İslâm Milletlerine (Berlin 1923). Komünizm ideolojisine cevap vermek maksadıyla İslâm esaslarına dayanılarak yazılmış bu eser önce Sebîlürreşâd dergisinde (İstanbul 1923-1924), daha sonra İbrahim Maraş ve Seyfettin Erşahin tarafından İslâm'ın Elifbâ'sı adıyla neşredilmiştir (Ankara 1997). 18. Müskirat Meseleleri (İstanbul 1927). Ferhat Koca tarafından Latin harfleriyle yayımlanmıştır (Ankara 2003). 19. Kur'ân-ı Kerîm Âyet-i Kerîmelerinin Mûciz İfadelerine Göre Ye'cûc (Berlin 1933). 20. Hâtun (Berlin 1933). Tesettür, kadın-erkek eşitliği, çok evlilik, talâk, kadınların şahitliği ve mirastaki durumlarıyla ilgili bir çalışma olup geleneksel yaklaşımları eleştirmektedir. Mehmet Görmez eseri Türkiye Türkçesi'ne çevirerek aynı adla neşretmiştir (Ankara 1999). 21. el-Veşîʿa fî naḳżi ʿaḳāʾidi'ş-Şîʿa (Kahire 1935, 1403). Abdülhüseyin Şerefeddin el-Mûsevî bu esere Ecvibet-i Mesâil-i Cârullâh (Necef 1935) adıyla bir reddiye yazmıştır. 22. Ṣaḥîfetü'l-ferâʾiż (Bhopal 1944). 23. Ṣarfü'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm (Bhopal 1944). 24. Ḥurûfü evâʾili's-süver (Bhopal 1944). 25. Tertîbü's-süveri'l-kerîme ve tenâsübühâ fi'n-nüzûli ve fi'l-meṣâḥif (Bhopal 1944). 26. Kitâbü's-Sünne (Bhopal 1945). Hint alt kıtasında Ehl-i Kur'ân (Kur'âniyyûn) diye bilinen, hadisleri aslî kaynak olarak kabul etmeyen âlimlerin görüşlerini eleştiren bir eserdir. Mehmet Görmez tarafından Türkiye Türkçesi'ne çevrilip aynı adla yayımlanmıştır (Ankara 1998). Mûsâ Cârullah'ın Tatarca bir Kur'an tercümesi olduğu bilinmekteyse de eserin âkıbeti hakkında bilgi yoktur.

Mûsâ Cârullah'ın tercümeleri, şerh ve neşirleri de şunlardır: Tercümeleri. Rujkov, İlimde Kuvvet (Petersburg 1905); Ebü'l-Alâ el-Maarrî, el-Lüzûmiyyât (Kazan 1907; eserin başında Maarrî'nin hayatıyla ilgili geniş bir giriş vardır); Dîvân-ı Hâfız (Kazan 1910). Şerhleri ve Neşirleri. Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'nin eş-Şâṭıbiyye (Kazan 1907), ʿAḳīle (Kazan 1908) ve Nâẓımetü'z-zehr (Orenburg 1910) adlı eserlerinin şerhleriyle birlikte neşri; İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî'nin el-Muvâfaḳāt (Kazan 1909), İbn Hacer el-Askalânî'nin İfâḍâtü'l-kirâm (Kazan 1909) ve Nüzhetü'n-naẓar fî tavżîḥi Nuḫbeti'l-fiker (Orenburg 1910) adlı eserlerinin şerhi; İbnü'l-Cezerî'nin Ṭayyibetü'n-neşr fî ḳırâʾâti'l-ʿaşr adlı eserinin şerhi (Kazan 1912), Muhammed Zâhir Bigiyef'in Mâverâünnehr'de Seyahat (Kazan 1908); İmam Mâlik'in el-Muvaṭṭaʾ (1909 [?]), Ahmed b. Emîn eş-Şinkītî'nin ed-Delîlü'ṣ-ṣarîḥ fî nüzûli'l-Mesîḥ (Kazan 1909), Abdürreşid İbrahim'in Tarihin Unudulmuş Sahifeleri (Berlin 1933) ve Ubeydullah Sindî'nin İlhâmü'r-Raḥmân fî tefsîri'l-Ḳurʾân (Karaçi 1944) adlı eserleri.

BİBLİYOGRAFYA: Mûsâ Cârullah, Uzun Günlerde Oruç (s. nşr. Yusuf Uralgiray), Ankara 1975, s. 1-22, ayrıca bk. neşredenin önsözü, s. VII-XXVI; Mustafa Sabri, Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi, İstanbul 1337, tür.yer.; Veli Ahmed Hakim, Üstâd-ı Şehîr Mûsa Cârullah Hazretleri Hakkında Mülâhazalar, Helsinki 1950; Abdullah Battal Taymas, Musa Carullah Bigi, İstanbul 1958; Mehmet Görmez, Musa Carullah Bigiyef, Ankara 1994; Aydar Hayrutdinov, Posledniy Tatarskiy Bogoslov: Jizn i Nasledie Musı Djarullaxa Bigieva, Kazan 1999; Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1949), Ankara 2002; Ahmet Kanlıdere, Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri, İstanbul 2005; Âlimcan el-İdrisî, "Musa Efendi Bigey", TY, VIII/89 (1331), s. 2696-2703; Zeki Velidi Togan, "Mûsa Cârullah: Mesleği, Şahsiyeti ve Eserleri", Tasvir, İstanbul 16 Eylül 1947; a.mlf., "Büyük Alim Musa Carullah Reformatör müdür?", a.e., 23 Eylül 1947; Azade-Ayşe Rorlich, "Bigi, Musa Yarullah", The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, I, 216-218.

Ahmet Kanlıdere

ZÂHİD KEVSERÎ (1879-1952) HİCRİ 1371 Son devir Osmanlı âlimlerinden.

Muhammed Zâhid Kevserî 16 Eylül 1879 tarihinde Düzce'nin Hacıhasan (ardından Çalıcuma, bugün Karaçalı) köyünde doğdu. Dedelerinden Gûser (Kevser) adlı birine nisbetle anılan Çerkez asıllı bir aileye mensuptur. Babası müderris Hasan Hilmi Efendi 1831'de Kafkasya'da Şebzer'de doğdu. Bu yörede tahsilini tamamladıktan sonra ülkesinin 1863'te Rusya tarafından işgal edilmesi üzerine ailesi ve talebeleriyle birlikte Düzce'ye hicret edip kendi adına izâfetle kurulan Hacıhasan köyüne yerleşti. Düzce'de Nakşibendiyye tarikatı halifelerinden Şeyh Devlet'e bağlandı ve 1865'te hilâfet mansıbını elde etti. 1867'de köyünde inşa edilen medresede müderrislik yapmaya başladı. 1870'te İstanbul'a giderek Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin sohbetlerine katıldı ve bazı tarikat mensuplarının evrad olarak çokça okuduğu Delâilü'l-hayrât*tan icâzet aldı. Ertesi yıl gittiği Hicaz'da Nakşî şeyhlerinden Mûsâ el-Mekkî'nin yanında bulundu ve ondan da hilâfet icâzeti aldı. Hac görevini ifa edip Düzce'ye geldi. 1887'de İstanbul'da Gümüşhânevî'nin yanında dört defa halvete girdi ve hilâfet mansıbını elde

etti. Düzce'ye döndükten sonra vefatına kadar Yenicami'nin yanında yaptırılan medresede pek çok talebe yetiştirdi, tarikat dersleri verdi. Hasan Hilmi Efendi yaklaşık 100 yaşında iken 20 Eylül 1926 tarihinde Düzce'de vefat etti ve Hacıhasan köyünde defnedildi.
Zâhid Kevserî temel İslâmî bilgileri babasından aldıktan sonra girdiği Düzce'deki rüşdiye mektebinde müftü Üsküplü Hüseyin Vecih Efendi gibi hocalardan ders aldı ve mezun oldu. 1893'te İstanbul'a gidip Kazasker Hasan Efendi Dârülhadis Medresesi'nde öğrenimini sürdürdü. Bir taraftan amcası Mûsâ Kâzım Kevserî'den Arap dili ve edebiyatı okurken diğer taraftan Fâtih Camii'nde çeşitli hocaların verdiği derslere devam etti. Burada ders halkalarına katıldığı hocalar arasında Çekmeceli İsmâil Zühdü Efendi, Yûsuf Ziyâeddin Efendi, Karinâbâdlı Halil Efendi, Alasonyalı Ali Zeynelâbidin Efendi, Hacı Hâfız diye bilinen Eğinli İbrâhim Hakkı Efendi, Ali Rızâ Fakrî Efendi ve Şeyh Mehmed Esad Dede gibi âlimler yer alır. Kendi ifadesine göre ilmî şahsiyetinin teşekkülünde en çok Alasonyalı Ali Zeynelâbidin Efendi ile Eğinli İbrâhim Hakkı Efendi etkili oldu. Bu arada babasının dostu Kastamonulu Şeyh Hasan Hilmi Efendi'den tarikat dersi aldı ve tasavvuf yoluna intisap etti. İstanbul'da on yıl süren medrese tahsilini 1904'te tamamlayıp 1906'da girdiği ruûs imtihanını kazandı ve dersiâm unvanını elde etti.

Fâtih Camii'nde müderrislik yapmaya başlayan Zâhid Kevserî bu sırada medreselerin ıslahı için kurulan komisyonda görevlendirildi; İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne muhalefetine rağmen öğretime ilişkin yeni kararların alınmasını sağladı. 1913'te İstanbul müderrisliği ruûsu imtihanını kazandı. Dârülfünun'da açılan fıkıh müderrisliği imtihanında da başarı göstermesine rağmen tayini İttihatçılar tarafından engellenince Kastamonu'da yeni açılan medresenin kuruluşu ile görevlendirildi. Burada üç yıl kaldıktan sonra deniz yoluyla İstanbul'a dönerken bindiği teknenin alabora olması yüzünden boğulma tehlikesi atlattı. I. Dünya Savaşı'nın ardından Dârüşşafaka'daki bir aylık müderrisliğinden sonra Süleymaniye'de Medresetü'l-mütehassısîn müderrisliğine getirildi. Bu arada Süleymaniye Medresesi temsilcisi sıfatıyla Meclis-i Vekâlet-i Ders'e üye seçildi. 15 Ağustos 1919 tarihinde şeyhülislâm vekilliği makamı olan ders vekâleti görevine tayin edildi. Sultan III. Mustafa'nın yaptırdığı medresenin Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa'nın başkanlığındaki bir cemiyet tarafından yıkılmasına karşı çıkıp Ders Vekâleti'ne bağlı medreselerin kendi izni alınmadan yıkılamayacağı gerekçesiyle mahkemede dava açtığı için bir süre sonra ders vekâleti görevinden uzaklaştırıldı, fakat meclis üyeliği devam etti.

Zâhid Kevserî hayatı boyunca İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne mensup devlet, siyaset ve fikir adamlarına muhalif kaldı. 1922 yılının sonlarına doğru bir dostunun, hakkında tutuklama emrinin çıkarıldığını sokakta kendisine söylemesi üzerine ailesine bile haber vermeden deniz yoluyla Mısır'a hareket etti, önce İskenderiye'ye, birkaç gün sonra da Kahire'ye ulaştı. İskenderiye'den Beyrut'a, oradan Şam'a geçti (1923). Şam'da

Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki yazma eserler üzerinde incelemeler yaptı. 1926'da Kahire'ye döndü ve Ezher'de okuyan Türk talebelerinin kaldığı Tekiyyetü'l-Etrâk Ebü'z-Zeheb adlı tekkede ikamet etmeye başladı. 1928'de ilmî seyahat maksadıyla ikinci defa Şam'a gittiyse de burada kendisine uygun bir çevre bulamadığından ertesi yıl Kahire'ye döndü. Kahire'de Dicvî, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Ahmed Râfi' et-Tahtavî gibi âlimlerden de İslâmî ilimlerden icâzet aldı. Herhangi bir geliri olmadığından maddî sıkıntı çekmesine rağmen yardım tekliflerini kabul etmedi. Bazı Türkçe belgeleri Arapça'ya çevirtmek amacıyla Dârü'l-mahfûzâti'l-Mısriyye idaresince açılan imtihanı kazanıp maaşla çalışmaya başladı. Bu sırada ailesini İstanbul'dan getirtti. Oğlu ile bir kızı kendisi İstanbul'da iken vefat ettiğinden Kahire'ye eşi ve iki kızı geldi; kızlarından Seniha 1934'te, Meliha 1947'de Kahire'de vefat etti.

Kevserî, Kahire'de bulunduğu yıllarda bir taraftan evini medrese haline getirerek talebe yetiştirirken bir taraftan da çok sayıda İslâmî eserin ilmî neşrini sağladı. Çoğunluğu Mısırlı olmak üzere Yemen, Hindistan, Pakistan, Endonezya, Malezya, Suriye, Irak ve Türk uyruklu öğrencilere icâzet verdi. Abdülhamîd el-Kütübî el-Mısrî, Ahmed Avang Hüseyin, Alasonyalı Büyük Cemal Öğüt, Abdülfettâh Ebû Gudde, Ahmed Hayri Paşa, Muhammed Reşad Abdülmuttalib, Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk, Ali Ulvi Kurucu, Mehmed İhsan Efendi, Mustafa Runyun ve Muhammed Hüseyin onun yetiştirdiği talebelerdendir. Bu arada Mısır basınında yayımlanan reformist görüşlere karşı çıkması yüzünden sınır dışı edilmesi için girişimlerde bulunulduysa da Şeyh Abdülmecîd es-Sindûnî ve bir süre Evkaf Bakanlığı da yapan Ezher Şeyhi Mustafa Abdürrâzık'ın müdahalesiyle bundan kurtuldu. Faaliyetleri ve yayınları ile büyük takdir toplayan Zâhid Kevserî, Mısır'daki ilim erbabı üzerinde etkili oldu. Ezher'de okuyan öğrencileri vasıtasıyla Hindistan ve Pakistan'da yaşayan âlimlerle irtibat kurarak geniş bir ilmî çevre edindi (Nu'mânî, s. 175-198). 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle Türkiye'ye dönme ümidi taşıdığı, bunun için fırsat gözettiği bir zamanda çeşitli hastalıklarla mücadele etti ve hastalıklardan kurtulamayarak vatan hasretiyle 11 Ağustos 1952 tarihinde Kahire'de vefat etti. Ardından eşi hastalanarak Türkiye'ye döndü ve beş yıl sonra o da öldü (Ahmed Hayrî, s. 5-32).

Görüşleri. Son devirde İslâmî ilimlere hizmeti geçmiş, velûd, tenkitçi ve araştırmacı bir âlim olan Zâhid Kevserî mezhebe bağlılıkta ve muhalif mezhep mensuplarını eleştirmede katı davranmış, bazan da aşırıya kaçmıştır. İlmî birikiminde kelâm, fıkıh, hadis ve tasavvuf önemli yer işgal eder. Mısır'da kaleme aldığı kitaplarında ve özellikle makalelerinde İslâm'a aykırı saydığı yenilik düşüncelerine ve mezheplerin telfîkine karşı çıkmış, dinî ve sosyal konularla ilgilenip bu alanda mücadele vermiştir. Ehl-i sünnet kelâmcılarının görüşlerine eleştirel bakış yapılmasına muhalefet etmiş ve kendi görüşlerini katı bir üslûpla savunmuştur. Mâtürîdiyye'ye mensup olan Zâhid Kevserî'nin kelâma dair temel görüşleri şöyledir: Ehl-i sünnet'e dahil Mâtürîdiyye ile

Eş‘ariyye büyük çoğunlukla ortak görüşler benimsemiştir, aralarındaki farklılıklar çok azdır; bu sebeple mezhepleri birbirine yaklaştırmaya çalışmanın bir anlamı yoktur; mezhepsizlik ise dinsizliğe götüren bir yoldur. Dinî emirleri hayata geçirebilmek için bir mezhebe bağlanmak zorunludur. Selefiyye (Haşviyye) ise Selef mezhebine intisap iddiasında bulunan ve kelâm ilmine vâkıf olmayan ehl-i hadîs zümresinin mezhebidir. Bu mezhep teşbih ve tecsîme götüren inançlar içerdiğinden Ehl-i sünnet’e dahil değildir (İbn Asâkir, neşredenin girişi, s. 17). İsbât-ı vâcib konusunda Kur’ân-ı Kerîm’de üzerinde durulan deliller tercih edilmelidir. Çünkü bu delillerde müşahedeye önem verilir, şuurlu ve şuursuz bütün varlıkların kendi kendine vücut bulmasının imkânsızlığına dikkat çekilir (Hâmid İbrâhim Muhammed, s. 105-119). Ehl-i sünnet kelâmcılarıyla Mu‘tezile mensupları arasında ilâhî sıfatlara ilişkin görüş ayrılıkları izâfîdir ve önemli değildir. İbn Teymiyye’nin ilâhî kelâmı kadîm, harf ve seslerden oluşan kelâmı ise hâdis ve zâtıyla kāim kabul etmesi hâdislerin Allah’ın zâtına nisbet edilmesi anlamına gelir ki bu imkânsızdır. Allah’ın dünya göğüne nüzûlü, bir melek gönderip insanları dua etmeye çağırması veya dua ve istiğfarı kabul etmesi demektir (bk. NÜZÛL). Naslarda Allah’a izâfe edilen ve O’na hareket, mekân, cihet, yaratılmış varlıklara ait nitelikler nisbet eden lafızları mutlaka te’vil etmek gerekir. Bunları te’vil etmeyenler müşrik sayılır. Bu sebeple İbn Huzeyme’nin Kitâbü’t-Tevḥîd’i bir şirk kitabıdır. Ahmed b. Hanbel Selefiyye’nin iddia ettiği gibi teşbih ve tecsîmi benimsememiş, aksine haberî sıfatlara dair bazı nasları Selef’in yaptığı gibi icmâlî bir te’vile tâbi tutmuştur (Kevserî, Maḳālât, s. 33, 62-63, 148-153, 335, 355-378, 409). Kadere iman insanın eylemlerini icbar altında yapması anlamına gelmez. Aksi takdirde insanın iradesi sorumlu kılındığı fiillerde kaderin bir parçası haline gelir (Kevserî, el-İstibṣâr, s. 22; Cüveynî, s. 38). Tevessül naslara dayanan bir uygulama olup şirk kabul edilmesi sapıklıktır. İnsanın, fiillerini iradesiyle yapamadığını ifade eden bazı hadisler fiillerin iradî olduğunu açıklayan âyetlerle çeliştiğinden zayıftır. Zâhid Kevserî’nin İbn Teymiyye’ye ve onun şahsında Selefiyye’ye karşı çıkmasında İbn Teymiyye’nin Hz. Peygamber ve evliya ile tevessülde bulunanları müşrik saymasının etkisinin bulunduğunu söylemek mümkündür.

Hadis alanında da temayüz eden Zâhid Kevserî yirmiye yakın hadis kitabını üstatlarından okuyarak rivayet icâzeti almıştır. Ebû Hanîfe’nin hadis anlayışına yönelik eleştirilere cevap olarak kaleme aldığı Teʾnîbü’l-Ḫaṭîb ve en-Nüketü’ṭ-ṭarîfe adlı eserleri büyük yankı uyandırmış, haklarında reddiyeler yazılmış, kendisi bunların bir kısmına cevap vermiştir. Hadise dair diğer eserleri onun ricâl ilmindeki dirayetini kanıtlayıcı niteliktedir. Ona göre âhâd seviyesindeki bir rivayet Kur’an’ın umumuna ve akla aykırı bir muhteva taşıyorsa terkedilir. Kevserî hadislerin içerik yönünden, İslâm dininin ana ilkeleri ve naklî delillerin bütünlüğü açısından incelenip değerlendirilmesinin gerektiğini benimseyen ehl-i re’y mektebine bağlı bulunmasına ve mutlak müctehid gibi davranmasına rağmen Selefiyye’nin haberî sıfatlara ilişkin inançlarını temellendirmek için dayandıkları rivayetleri eleştirmiş, fakat kendi

mezhebinin dayandığı rivayetleri aynı yöntemle değerlendirmeyip bu seviyede nakledilen haber-i vâhidi delil kabul etmiştir. Nüzûl-i Îsâ'ya dair rivayetleri metin açısından tenkit eden Mahmud Şeltût'a karşı bu rivayetleri yalnızca isnad açısından değerlendirmeye tâbi tutması da bunu kanıtlamaktadır. Onun Kur'an'ı tefsir ederken de mezhebî bir bakış açısına sahip olduğu ve âyetleri bu doğrultuda yorumlamak için zaman zaman uzak te'viller yaptığı anlaşılmaktadır (Kevserî, Naẓra ʿâbire, s. 93-114).

Zâhid Kevserî'nin ilmî şahsiyetinde tasavvufun önemli bir yeri vardır. Babası Nakşî şeyhleri arasında yer aldığı gibi kendisi de Kastamonulu Nakşî şeyhi Hasan Hilmi Efendi'ye intisap etmiştir. Her iki şeyh de dönemin müceddidi kabul edilen Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin dergâhına mensuptur. Ona göre nefsin ve hevânın baskısına mâruz kalan kişiler kutsî âlemle irtibatı olan kâmil mürşidlerin irşad ve yardımına muhtaçtır (İrġāmü'l-merîd, s. 61). Tevessül câizdir, çünkü tevessül edilen kâmil insanlar ruhlarını arındırıp temizlediklerinden mânevî tasarrufta bulunma melekesine sahiptir, onların bu nitelikleri ölümlerinden sonra da devam eder. XX. yüzyılın Mâtürîdiyye müceddidi olarak nitelendirilen Zâhid Kevserî'nin görüşleri Mısır'da ve diğer İslâm ülkelerinde dinî tartışmalara zemin hazırlamıştır, kendisini eleştirenler bulunduğu gibi savunanlar da vardır. Mısır müftüsü Muhammed Bahît onun görüşlerini en çok benimseyenlerden biridir. Kevserî'nin insanın irade hürriyetine sahip olduğuna dair görüşlerini eleştirenlerin başında, kendisi gibi İstanbul'dan Mısır'a gitmek mecburiyetinde kalan Osmanlı şeyhülislâmı Mustafa Sabri Efendi yer alır (Hâmid İbrâhim Muhammed, s. 238, 254, 326).

Eserleri. Zâhid Kevserî'nin belli başlı eserleri şunlardır: 1. el-İstibṣâr fi't-teḥaddüs̱ ʿani'l-cebr ve'l-iḫtiyâr (Kahire 1370/1951). İnsanın irade hürriyetine sahip kılındığını kanıtlamak amacıyla yazılan eserde, Mustafa Sabri Efendi'nin Mevḳıfü'l-beşer taḥte sulṭâni'l-ḳader adlı kitabında insan fiillerinin cebir altında gerçekleştiğini savunan görüşleri eleştirilmiş, Mustafa Sabri Efendi'nin bu inancı benimsemesi, kendisinin Mısır'a hicret etmek mecburiyetinde kalması gibi psikolojik sebeplere bağlanmıştır. 2. Naẓra ʿâbire fî mezâʿimi men yünkiru nüzûle ʿÎsâ ʿaleyhi's-selâm ḳable'l-âḫire. Bu eserde de Mahmud Şeltût'un, Hz. Îsâ'nın öldüğü ve kıyametin kopmasından önce yeryüzüne inmeyeceği yolundaki görüşü reddedilmektedir (Kahire 1943). 3. Maḳālâtü'l-Kevs̱erî. Müellifin öğrencileri tarafından derlenen değişik makalelerinden meydana gelmiştir (Kahire 1952; nşr. Râtib Hâkimî, Humus 1388). 4. İrġāmü'l-merîd fî şerḥi'n-naẓmi'l-ʿatîd li-tevessüli'l-mürîd. Kevserî'nin tasavvufa dair görüşlerini ve Nakşibendiyye tarikatına mensup Mâverâünnehir bölgesinden otuz üç sûfînin ve kendisinin biyografisini içermektedir (İstanbul 1328). Esere ed-Dürrü'n-naḍîd adıyla bir şerh yazılmıştır. 5. Maḥḳu't-teḳavvül fî mesʾeleti't-tevessül. Tevessülün meşrûluğunu kanıtlamaya yönelik bir risâledir (nşr. Vehbî Süleyman Gāvecî, baskı yeri yok, 1417/1997). 6. Teʾnîbü'l-H̱aṭîb ʿalâ mâ sâḳahû fî tercemeti Ebî Ḥanîfe mine'l-ekâẕîb. Hatîb el-Bağdâdî'nin İmam Ebû Hanîfe hakkında ileri sürdüğü asılsız

isnatlara karşılık vermek amacıyla kaleme alınmıştır (Kahire 1942). Râvi ve rivayetlerle ilgili bazı kriterlerin ortaya konduğu esere birkaç reddiye yazılmıştır. Bunlardan Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî'nin Talîʿatü't-tenkîl limâ verede fî Teʾnîbi'l-Kevs̱erî mine'l-ebâṭîl adlı reddiyesine (Kahire 1942) Kevserî et-Terhîb bi-naḳdi't-Teʾnîb adlı risâlesiyle cevap vermiş (Kahire 1949) ve Yemânî'yi yeni türeyen mezhepsizlik akımına nisbet etmiştir. Yemânî'nin buna karşı yazdığı et-Tenkîl limâ verede fî Teʾnîbi'l-Kevs̱erî mine'l-ebâṭîl adlı eser Kevserî'nin vefatından sonra Nâsırüddin el-Elbânî ve Muhammed Abdürrezzâk Hamza tarafından bazı dipnotlar ve ta'liklerle beraber yayımlanmıştır (Kahire 1386; Riyad 1403/1983, 1406/1986). Muhammed Abdürrezzâk Hamza, Kevserî'nin Yemânî için kaleme aldığı reddiyeye el-Muḳābele beyne'l-hüdâ ve'ḍ-ḍalâl: Ḥavle Terhîbi'l-Kevs̱erî bi-naḳdi Teʾnîbihî adlı bir kitapla karşılık vermiştir (Kahire 1370). 7. en-Nüketü'ṭ-ṭarîfe fi't-teḥaddüs̱ ʿan Rudûdi İbn Ebî Şeybe ʿalâ Ebî Ḥanîfe. İbn Ebû Şeybe'nin, 125 ana meselede Ebû Hanîfe'nin sahih hadislere muhalefet ettiğine ilişkin iddiasına karşı yazılmıştır (Kahire 1365). 8. Târîḫu'l-fıraḳı'l-İslâmiyye: Menşeʾühâ ve'ḫtilâfühâ ve esbâbü taʿaddüdihâ ve teṭavvurihâ ve es̱eru ẕâlik fi'l-müctemaʿ (Hâmid İbrâhim Muhammed, s. 64). 9. et-Taḥrîrü'l-vecîz fî-mâ yebtaġīhi'l-müstecîz. Müellifin mensup olduğu ilim silsilesinde yer alan âlimlerin ve icâzet verdiği talebelerinin isimlerini içeren bir eserdir (sebet) (Kahire 1941; nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep 1413/1993). 10. Min ʿiberi't-târîḫ. Başından beri İslâm'a düşmanlık yapanlara dair bilgiler içerir (Hâmid İbrâhim Muhammed, s. 65). 11. İḥḳāḳu'l-ḥaḳ bi-ibṭâli'l-bâṭıl fî Muġīs̱i'l-ḫalḳ fî tercîhi'l-ḳavli'l-ḥaḳ. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye ait Muġīs̱ü'l-ḫalḳ adlı eserde savunulan, İmam Şâfiî'nin en büyük müctehid ve en iyi mezhebin kurucusu olduğu, Ebû Hanîfe ile mezhebinden daha üstün kabul edilmesi gerektiği yolundaki iddiaya karşı yazılmıştır. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî'nin girişimleriyle Nîşâbur'dan ayrılmaya mecbur bırakılan Cüveynî eserini, kendisini Hanefî mezhebi konusunda olumsuz bir düşünceye sevkeden bu olayın etkisiyle yazmıştır (Kahire 1360, 1988; Beyrut 2003). 12. el-İşfâḳ ʿalâ aḥkâmi'ṭ-ṭalâḳ. Ahmed Muhammed Şâkir'in Niẓâmü'ṭ-ṭalâḳ fi'l-İslâm adlı eserinde yer alan talâka dair hükümlerin eleştirisidir (Kahire, ts.). 13. el-İfsâḥ ʿan ḥükmi'l-ikrâh fi'ṭ-ṭalâḳ ve'n-nikâḥ. Ebû Hanîfe'nin cebir altında vuku bulan talâk ve nikâh hakkında çağındaki âlimlerin değerlendirmelerine cevap verdiği bir risâledir (Hâmid İbrâhim Muhammed, s. 67). 14. Ṣafaʿâtü'l-burhân ʿalâ ṣafaḥâti'l-ʿUdvân. Muhibbüddin el-Hatîb'in Mecelletü'l-Ezher'de yazdığı "ʿUdvânü ʿulemâʾi'l-İslâm yecibü en yekûne lehû ḥad yeḳıfu ʿindeh" adlı makalesinde hadis âlimlerine yönelttiği eleştirilere cevaptır (Dımaşk 1348).

Kevserî'nin diğer bazı eserleri de şunlardır: Aḳvemü'l-mesâlik fî baḥs̱i rivâyeti Mâlik ʿan Ebî Ḥanîfe ve rivâyeti Ebî Ḥanîfe ʿan Mâlik (küçük bir risâle olup İḥḳāḳu'l-ḥaḳ adlı eserle birlikte yayımlanmıştır; Kahire 1360, 1988); el-İmtâʿ bi-sîreti'l-imâmeyn Ḥasan b. Ziyâd ve ṣâḥibihî Muḥammed b. Şücâʿ (Kahire 1368; Beyrut 2004); Ḥüsnü't-

teḳāḍî fî sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Ḳāḍî (İmam Ebû Yûsuf'un biyografisi yanında İmam Ebû Hanîfe'nin kendisine yaptığı vasiyeti içerir; Kahire 1948; Humus 1968; Beyrut 2004); Bülûġu'l-emânî fî sîreti'l-İmâm Muḥammed b. el-Ḥasan eş-Şeybânî (Humus 1388/1969; Beyrut 2004); Lemeḥâtü'n-naẓar fî sîreti'l-İmâm Züfer (Kahire 1368; Karaçi 1983; Beyrut 2004); el-Ḥâvî fî sîreti'l-İmâm Ebî Caʿfer eṭ-Ṭaḥâvî (Beyrut 2004); el-Buḥûs̱ü's-seniyye ʿan baʿżı ricâli esânîdi'ṭ-ṭarîḳati'l-H̱âlidiyye (Halvetî-Şâbânî silsilesinde yer alan on üç şeyhin biyografisine dairdir; Kahire 1944); el-Cevâbü'l-vefî fi'r-red ʿale'l-vâʿiẓi'l-Ofî (vaazlarında tasavvuf aleyhinde konuşmalar yapan Oflu bir hocaya yönelik reddiyedir; Muslu, s. 698); Fıḳhü ehli'l-ʿIrâḳ ve ḥadîs̱ühüm (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1390/1970; T. trc. Abdülkadir Şener-M. Cemal Sofuoğlu, Hanefî Fıkhının Esasları, Ankara 1991); Nibrâsü'l-mühtedî fi'ctilâʾi en-bâʾi'l-ʿârif Demirdâş el-Mehdî (Kahire 1364; nşr. M. Abdülkādir Nassâr, Kahire 1429/2008).

Bunların dışında Zâhid Kevserî neşrettiği, takriz yazdığı veya tanıttığı çok sayıda esere takdim yazısı ve mukaddime yazmış, dipnotlar eklemiştir. Önemli değerlendirmeler içeren ve büyük değer atfedilen bu yazılardan elli yedisi Muḳaddimâtü'l-İmâm el-Kevs̱erî adlı eserde toplanmıştır (Dımaşk-Beyrut 1418/1997). Kevserî'nin yayımladığı başlıca eserler de şunlardır: Ebû Hanîfe, el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim; İbn Tayfûr, Kitâbü Baġdâd; İbn Kuteybe, el-İẖtilâf fi'l-lafẓ; İbn Ebü'd-Dünyâ, el-ʿAḳl ve fażluhû; Malatî, et-Tenbîh ve'r-red; Bâkıllânî, el-İnṣâf; Dârekutnî, Eḥâdîs̱ü'l-Muvaṭṭaʾ; Abdülkāhir el-Bağdâdî, el-Farḳ beyne'l-fıraḳ; Beyhakī, el-Esmâʾ ve'ṣ-ṣıfât; Cüveynî, el-ʿAḳīdetü'n-Niẓâmiyye; İbn Hazm, en-Nübeẕ; Gazzâlî, Ḳānûnü't-teʾvîl; İsferâyînî, et-Tebṣîr fi'd-dîn; Kayserânî, Şürûṭü'l-eʾimmeti's-sitte; Hâzimî, Şürûṭü'l-eʾimmeti'l-ẖamse; İbn Meymûn, el-Muḳaddimâtü'l-ẖams ve'l-ʿişrûn min Delâleti'l-ḥâʾirîn; İbnü's-Sîd el-Batalyevsî, Kitâbü'l-Ḥadâʾiḳ; Ebû Şâme el-Makdisî, eẕ-Ẕeyl ʿale'r-Ravżateyn; İbn Kutluboğa, Münyetü'l-elmaʿî; Sirâcüddin el-Gaznevî, el-Ġurretü'l-münîfe; Devvânî, Ḥaḳīḳatü'l-insân ve'r-rûḥi'l-cevvâl; Hammâdî, Keşfü esrâri'l-Bâṭıniyye; İbrâhim b. Mustafa el-Halebî el-Mezârî, el-Lümʿa. Zâhid Kevserî ayrıca kendi kitaplarında verdiği bilgilere göre Mısır'a gitmeden önce İstanbul'da yirmi üç eser yazmış, fakat kütüphane kayıtlarında bunların nüshalarına rastlanmamıştır.

Kevserî'ye dair çeşitli monografiler yazılmıştır: Ahmed Hayrî, el-İmâm el-Kevs̱erî (Kahire 1373); Hâmid İbrâhim Muhammed, eş-Şeyẖ Muḥammed, Zâhid b. Ḥasan b. ʿAlî el-Kevs̱erî ve cühûdühü'l-kelâmiyye (1988, doktora tezi, Câmiatü'l-Ezher); Mehmet Emin Özafşar, Muhammed Zahid Kevseri Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği (1989, yüksek lisans tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü); Dayfullah Hamed Necî el-Manâsır, Cühûdü'l-Kevs̱erî fî ʿilmi'l-ḥadîs̱ (1993, yüksek lisans tezi, Câmiatü Ürdün), Muhammed Saîd Havvâ, el-Kevs̱erî ve cühûdühû fî ʿilmi'l-ḥadîs̱ (Amman 1996); Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk el-Gumârî, Beyânü telbîsi'l-müfterî Muḥammed Zâhid el-Kevs̱erî (Reddü'l-Kevs̱erî ʿale'l-Kevs̱erî) (Riyad 1413);

Muhammed Behcet el-Baytâr, el-Kevs̱erî ve taʿlîḳātühû (Kahire 1938; nşr. Muhammed Hamed el-Hamûd, Tâif 1410/1990). Zâhid Kevserî hakkında iki sempozyum düzenlenmiştir. Bunların ilki Düzce'de yapılmış ve sunulan bildiriler Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı-Eserleri-Tesirleri adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1996). Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nin öncülüğünde yine Düzce'de gerçekleştirilen ikinci sempozyumun bildirileri ise Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri adıyla neşredilmiştir (Düzce 2007).

BİBLİYOGRAFYA:

M. Zâhid Kevserî, Maḳālâtü'l-Kevs̱erî (nşr. Râtib Hâkimî), Humus 1388, s. 33, 62-63, 148-153, 335, 355-378, 409, 476; a.mlf., el-İstibṣâr fi't-teḥaddüs̱ ʿani'l-cebr ve'l-iḫtiyâr, Kahire 1370/1951, s. 22; a.mlf., Naẓra ʿâbire fî mezâʿimi men yünkiru nüzûle ʿÎsâ ʿaleyhi's-selâm ḳable'l-âḫire, Kahire 1943, s. 93-114; a.mlf., İrġāmü'l-merîd, İstanbul 1328, s. 26-45, 61, 110-112; a.mlf., et-Taḥrîrü'l-vecîz fîmâ yebteġīhi'l-müstecîz, Kahire 1341, s. 26, 75-78; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, el-ʿAḳīdetü'n-Niẓâmiyye (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1367/1948, neşredenin notu, s. 38; İbn Asâkir, Tebyînü keẕibi'l-müfterî, neşredenin girişi, s. 17; Ahmed Hayrî, el-İmâm el-Kevs̱erî, Kahire 1372, s. 5-32; Sadık Albayrak, Son Devir Osmanlı Ulemâsı, İstanbul 1981, IV, 128-138; Hâmid İbrâhim Muhammed, eş-Şeyḫ Muḥammed Zâhid b. Ḥasan b. ʿAli el-Kevs̱erî ve cühûdühü'l-kelâmiyye (doktora tezi, 1988), Câmiatü'l-Ezher, s. 37-84, 105-119, 162-163, 238, 244, 254, 326; Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, et-Tenkîl limâ verede fî Teʾnîbi'l-Kevs̱erî mine'l-ebâṭîl (nşr. M. Nâsıruddin el-Elbânî-M. Abdürrezzâk Hamza), neşredenin girişi, Kahire, ts. (Dârü'l-kütübi's-selefiyye), I, s. b; Mehmet Emin Özafşar, "Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı", Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı-Eserleri-Tesirleri, İstanbul 1996, s. 29-54; a.mlf., "Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hadis Yönü", a.e., s. 83-105; Yakup Çiçek, "Muhammed Zâhid Kevserî'nin Tasavvufî Görüşleri", a.e., s. 127-141; Muhammed b. Abdullah Âlü Reşîd, el-İmâm Muḥammed Zâhid el-Kevs̱erî ve ishâmâtühû fî ʿilmi'r-rivâye ve'l-isnâd, Amman 1430/2009; M. Abdüşşehîd en-Nu'mânî, "Şılatü'l-İmâm el-Kevşerî bi ʿulemâʾi şibhi'l-ḳārreti'l-Hindiyyeti'l-Bâkistâniyye", Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri, Düzce 2007, s. 175-198; Pehlül Düzenli, "Allâme Kevserî'nin Fetvâ Usûlü Anlayışı", a.e., s. 420-428; Ramazan Altıntaş, "Kevserî'nin Ta'lîk Yöntemine Bir Bakış", a.e., s. 545; Mehmet Özşenel, "Kevserî'ye Göre Haber-i Vâhidin İtikadî Konularda Delil Olma Meselesi", a.e., s. 567; Ramazan Muslu, "Muhammed Zâhid el-Kevserî ve Tasavvuf", a.e., s. 698-699; Ali Ulvî Kurucu, Hatıralar (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 2007, II, 180-188; Ebü'l-Hüseyin Mahbûb Ali Şâh-Abdurrahman Şâh Velî, "eş-Şeyḫ Muḥammed Zâhid el-Kevşerî: Ḥayâtüh ve aʿmâlüh", ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, VI/3, İslâmâbâd 1971, s. 73-90.

Yusuf Şevki Yavuz

FIKIH. Mısır'ın hareketli ilmî ortamında bir taraftan Muhammed Abduh ekolüne mensup ıslahat yanlısı âlimler, diğer taraftan İbn Teymiyye ekolünden gelen Selefîler ile ateşli tartışmalara giren, yazdığı makale ve kitaplarda bu çevrelere karşı eleştirilerini açıkça dile getirip cevap veren Zâhid Kevserî fıkıh alanındaki telif ve neşirlerinde bu tavrını yoğunlaştırarak sürdürmüştür. Kevserî'nin bu alandaki temel görüşleri şöyledir: Fıkıh, şeriat ve din kavramları birbirinden ayrı düşünülemez, çünkü fıkıh din bilgisi olup din bilgisi dine aykırı olamaz. Muâmelâta ilişkin dinî hükümleri diğerlerinden ayrı tutup değişebilirliğini ileri sürmek tutarsızlıktır. İyi özümsenip dirayetle tatbik edildiğinde İslâm ahkâmı müslümanların problemlerini her zaman ve her yerde çözmeye yeterlidir. Sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn fukahasının Kitap ve Sünnet'ten Arap dili kurallarına göre anladığı şey ne ise dinî ahkâm odur. Sonraki

asırlarda yaşayan fakihler (müteahhirîn) öncekilerin Kitap ve Sünnet'ten çıkardıkları şeylere muhalefet edemez, sadece onların hüküm vermediği veya sonradan ortaya çıkan hususlarda hüküm verebilir; onların ihtilâf ettiği meselelerde tercihte bulunabilir. Bu çerçevede örf ya da maslahat hükümlerin değişmesine gerekçe yapılamaz. Bu gerekçelerle bazı şer'î hükümleri yürürlükten kaldırmak ise ahkâm neshetmektir, bu ise insanın teşrî' alanına müdahalesi anlamına gelir. Teşrî' alanı münhasıran Allah'a aittir (Maḳālâtü'l-Kevs̱erî, s. 108, 111, 113-116). Fakihlerin, sadece genel geçer hale gelmiş olan ve şer'î hükümlerle çatışmayan örfün kıyas ve eseri (sahâbe ve tâbiîn görüşleri) tahsis edebileceği, hususi örfün ise ancak kıyas ve eserle çatışmadığı sürece o yöreye mahsus hüküm bildireceği yönündeki görüşünü benimseyen Kevserî'ye göre akılla tesbit edilen dünyevî maslahatın şer'î delillerle çatışabileceğini söylemek Allah'ın kulların maslahatını bilmediği anlamına gelecektir. Bu sebeple nas ve icmâın maslahatla çatıştığı durumlarda maslahatın tercih edileceğini söyleyen (et-Taʿyîn, s. 238 vd.) Hanbelî âlimi Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî bu yanlış görüşün kapısını ilk açan kişi olmuştur. İbn Kayyim el-Cevziyye de eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye ve İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn adlı eserlerinde nasmaslahat ilişkisi konusunda benzer bir yanlış içindedir (Maḳālâtü'l-Kevs̱erî, s. 119, 319, 331). İbadetlere dair olanların aksine muâmelâta dair hükümlerin zamanın gereği doğrultusunda değişebileceği de söylenemez; çünkü bu doğrudan doğruya insana teşrî' yetkisi tanımak demektir. Esasen muâmelâta dahil hükümlerin kulların dünyevî maslahatları için vazedildiği fikri de hiçbir temele dayanmaz (a.g.e., s. 118-119). Bu bağlamda savaşla ele geçirilen arazileri gaziler arasında taksim etmemek, müellefe-i kulûbdan bazı kimselere zekât verilmesi uygulamasını durdurmak, zifafa girilmiş eşe bir mecliste tek lafızla söylenen üç talakı üç talak saymak gibi icraatlarında Hz. Ömer'in nassa aykırı olsa da maslahatı esas aldığını söylemek mümkün değildir. Bu bağlamda İbn Receb'in Hz. Ömer'in icraatlarıyla ilgili bir tasnifini aktaran Kevserî, onun bu uygulamasının ve benzeri hususlardaki uygulamalarından her birinin ayrı bir izahı bulunduğunu ileri sürer (a.g.e., s. 13 vd.; el-İşfâḳ ʿalâ aḥkâmi'ṭ-ṭalâḳ, s. 43-44). Kevserî müctehid imamların birbirinden istifadede bir aile gibi olduğunu, fıkhî meselelerin dörtte üçünde ittifak ettiğini, farklı görüşlerinin delillerin yapısından ve anlaşılma tarzının farklılığından kaynaklandığını, fukahanın cüz'î meselelerde ihtilâfının dinde ayrılığa düşmek değil aksine dini ikame etmek anlamına geldiğini söyler (Maḳālâtü'l-Kevs̱er, s. 109, 138-139, 151; Teʾnîbü'l-Ḫaṭîb, s. 7, 9). Şehâbeddin Mercânî'ye (Nâẓûretü'l-ḥaḳ, s. 58) muvafakat ederek Hanefî mezhebi imamlarından Ebû Yûsuf, Züfer ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin mutlak müctehid olduğunu savunur ve Şeyhülislâm İbn Kemal'in bu imamları mezhepte müctehid mertebesinde saymasını isabetli bulmaz (Ḥüsnü't-Teḳāḍî, s. 25; Lemeḥâtü'n-naẓar, s. 24). Muhalifleri tarafından Hanefî mezhebi konusunda mutaassıp olduğu yaygın olarak söylense ve bid'at mezheplere ve bu cümleden olarak Şîa'ya karşı keskin tavırlı olsa da, sünnî imam ve âlimleriyle Ehl-i Beyt imamlarına karşı saygı ve minnettarlık ifade eden tavrını her zaman koruduğu

görülür. Muhammed Âbid es-Sindî'nin Tertîbü Müsnedi'l-İmâmi'ş-Şâfiʿî'si, Beyhakī'nin İmam Şâfiî'nin ictihadlarına dayanak olan âyetlerden teşkil ettiği Aḥkâmü'l-Ḳurʾân'ı, Takıyyüddin es-Sübkî'nin Fetâvâ'sı, İbn Hazm'ın fıkıh usulüne dair en-Nübeẕ'i, İbn Ebû Hâtim'in Âdâbü'ş-Şâfiʿî'si, Zeydî âlimi Şerefeddin es-Seyyâgī'nin İmam Zeyd b. Ali'ye nisbet edilen el-Müsned'ine (el-Mecmûʿ) er-Ravżü'n-naḍîr adıyla yazdığı şerh gibi farklı mezheplere mensup pek çok müellifin eserinin neşrine ön ayak olması, bunlara takdim yazıları yazması bunun bir göstergesidir. İmam Ebû Hanîfe'nin ve diğer mezhep imamlarının -son derece sınırlı sayıda da olsa- bazı meselelerde, delillerini tam anlamıyla araştırmadan kendilerinden önceki âlimlere uyarak şâz görüşler benimsediklerini söylemesi (Maḳālâtü'l-Kevs̱er, s. 253), hatta İbn Ebû Şeybe'nin İmam Ebû Hanîfe'nin hadise aykırı görüşler ileri sürdüğünü iddia ettiği 125 meselenin onda birinde haklı olabileceğini söylemesi de bu durumu teyit eder (en-Nüketü'ṭ-ṭarîfe, s. 5).

Zâhid Kevserî özel olarak İmam Ebû Hanîfe'nin, genel olarak da Hanefî mezhebinin hadisi esas alma noktasında diğer mezheplerden geri kalmadığını sıkça dile getirerek Ebû Hanîfe'nin hadis müktesebatının özellikle hadis kökenli bazı âlimlerin zannettiğinin aksine yeterli olduğunu ve onun en az diğer imamlar kadar ictihadlarında hadisi esas aldığını, esasen o dönemde Kûfe'nin hadis birikimi bakımından diğer İslâm merkezlerinden ileri seviyede bulunduğunu ileri sürmüştür (Teʾnîbü'l-H̱aṭîb, s. 296 vd.; Fıḳhü ehli'l-ʿIrâḳ ve ḥadîs̱ühüm, s. 32 vd., 51, 52, 60 vd.). Hanefî mezhebinin hükümlerinin diğer mezheplere göre daha kuvvetli olduğunu savunan Kevserî, İmam Ebû Hanîfe'nin kırk kadar fakih talebesinin teşkil ettiği fıkıh heyetinin istişaresiyle meseleleri çözüme bağlamasını buna delil gösterir (Fıḳhü ehli'l-ʿIrâḳ ve ḥadîs̱ühüm, s. 55-56). Sünnî mezheplerin tamamının delile dayanmada aynı hassasiyeti gösterdiğini söylemeyi de ihmal etmez (en-Nüketü'ṭ-ṭarîfe, s. 8). Bir makalesine başlık olarak koyduğu, "Mezhepsizlik dinsizliğin köprüsüdür" sözünü (Maḳālâtü'l-Kevs̱er, s. 161) sıkça kullanır, fıkhî meselelerde ictihad edecek seviyeye erişemeyenlerin bir mezhebe bağlanması gerektiğini söyler ve taklide karşı çıkan İbn Hazm ile Şevkânî gibi müelliflere sert eleştiriler yöneltir. Bu çerçevede, müslümanların tarih boyunca tâbi olageldiği mezhepleri terketme çağrısının kökeninin İslâm düşmanı çevrelerde aranması gerektiğini ileri sürer. Bir imamı taklit etme durumunda bulunanların belli bir mezheple sınırlı kalmadan diledikleri meselelerde diledikleri mezheplerin hükmüyle amel edebileceği şeklindeki görüşün müctehidlerin bütün ictihadlarında isabet ettiğini savunan Mu'tezile'ye ait olduğunu belirten Kevserî'ye göre telfik (mezheplerin hükümleriyle karma bir şekilde amel etmek) câiz değildir; bu meselede doğru olan, ictihad ehliyeti bulunmayanların bir mezhebi tercih edip o mezhebin görüşleriyle amel etmesidir. Ruhsatların ardına düşmek de dindarlıkla bağdaşmayan, hevâ ve hevese uymak anlamına gelen bir tutumdur (a.g.e., s. 147, 168-170). Dinin tamamlandığını, beyan edilmesi gereken bütün hükümlerin Kitap ve Sünnet'te beyan edildiğini, dolayısıyla kıyasla ictihadın bâtıl sayıldığını iddia eden İbn Hazm'ın (en-Nübeẕ, s. 44)

bu görüşünü eleştirir. Hz. Peygamber'in Kur'an'ı açıklama fonksiyonunun nassı olduğu gibi nakletmekten daha geniş bir anlam ifade ettiğini vurgular (a.g.e., a.y.). İbn Hazm gibi taklidi reddeden Şevkânî hakkında da benzer bir tavır sergiler; hatta Şevkânî'yi icmâi delil kabul etmemesi dolayısıyla daha ağır biçimde eleştirir. Aynı şekilde İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'yi de birtakım itikadî görüşleri yanında icmâa aykırı hüküm vermeleri sebebiyle sert biçimde tenkit eder (Maḳālâtü'l-Kevs̱er, s. 418; el-İşfâḳ, s. 74-75).

BİBLİYOGRAFYA:İbn Hazm, en-Nübeẕ fî uṣûli'l-fıḳhi'ẓ-Ẓâhirî (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1360/1940, s. 44; Tûfî, et-Taʿyîn fî şerḥi'l-Erbaʿîn (nşr. Ahmed Hâc M. Osman), Beyrut-Mekke 1419/1998, s. 238 vd.; Mercânî, Nâẓûretü'l-ḥaḳ fî farżiyyeti'l-ʿişâʾ ve in lem yeġibi'ş-şafaḳ, Kazan 1287/1870, s. 58; M. Zâhid Kevserî, Maḳālâtü'l-Kevs̱erî (nşr. Râtib Hâkimî), Humus 1388, tür.yer.; a.mlf., el-İşfâḳ ʿalâ aḥkâmi'ṭ-ṭalâḳ, Kahire, ts. (el-Mektebetü'l-Ezheriyye), s. 43-44, 74-75; a.mlf., Fıḳhü ehli'l-ʿIrâḳ ve ḥadîs̱ühüm (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1390/1970, s. 32 vd., 51, 52, 55-56, 60 vd., 94 vd.; a.mlf., en-Nüketü'ṭ-ṭarîfe fi't-taḥaddüs̱ ʿan rudûdi İbn Ebî Şeybe ʿalâ Ebî Ḥanîfe, Karaçi 1407/1987, s. 5, 8; a.mlf., Teʾnîbü'l-Ḫaṭîb ʿalâ mâ sâḳahû fî tercemeti Ebî Ḥanîfe mine'l-ekâẕîb, [baskı yeri yok] 1410/1990, s. 7, 9, 296 vd.; a.mlf., Muḳaddimâtü'l-İmâm el-Kevs̱erî, Beyrut 1418/1997; a.mlf., Ḥüsnü't-teḳāḍî fî sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Ḳāḍî, Kahire 1368/1948, s. 25; a.mlf., Lemeḥâtü'n-naẓar fî sîreti'l-İmâm Züfer, Humus 1388/1969, s. 24; Mehmet Ali Yargı, "Muhammed Zâhid el-Kevserî (1863-1952), Hayatı, Eserleri ve Fıkhî Görüşleri", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 6, Konya 2005, s. 313-330.

Ebubekir Sifil

MİRAS, Kâmil (1875-1957) HİCRİ 1376 Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ile tanınan son dönem Türk âlimi ve siyaset adamı.

1875'te (rûmî 1291) Karahisarısâhib'de (Afyonkarahisar) doğdu. Bir ulemâ ailesi olan Mirasoğulları'ndan müderris Ahmed Rüşdü Efendi ile Âtike Hanım'ın oğludur. Soyadı kanunu öncesinde Mehmed Kâmil ve Hoca Kâmil Efendi olarak tanınırdı. Babasından ve müderris Musamcızâde Ali Efendi'den ders aldı. İbtidâî ve rüşdiyeyi Afyonkarahisar'da bitirdikten sonra İstanbul'a gitti. 1903 yılında girdiği Dârülfünûn-ı Şâhâne'nin Ulûm-i Âliye-i Dîniyye (İlâhiyat) Şubesi'nden mezun oldu. Bu arada Fâtih Camii dersiâmı ve ders vekili Alasonyalı Hacı Ali Zeynelâbidin Efendi'den icâzet aldı ve ruûs imtihanlarını kazanıp Beyazıt Camii dersiâmı olarak göreve başladı (1907). Hayatı boyunca aralıksız sürdürdüğü bu görevi yanında birçok öğretim kurumunda ders verdi. 31 Ekim 1910'da Dârülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-i Âliye-i Dîniyye (sonraki adıyla Ulûm-i Şer'iyye) Şubesi'nde İslâm dini tarihi müderrisliğine tayin edildi. Ardından târîh-i ilm-i fıkıh ve ilm-i ahlâk-ı şer'iyye derslerini üstlenerek Şubat 1914'e kadar sürdürdü. Bu bölümün kapatılması üzerine Ekim 1915'e kadar lisan şubesinde ulûm-i dîniyye okuttu ve aynı tarihte Medresetü'l-mütehassısîn'de fıkıh tarihi müderrisi oldu. Bu arada Kasım 1914'te Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nde târîh-i İslâm ve edyân, iki buçuk ay sonra da fıkıh ilmi tarihi dersini vermekle görevlendirildi. Eylül 1917 - Nisan 1919 tarihleri arasında Süleymaniye Medresesi'nde fıkıh tarihi

müderrisliği yapan Kâmil Miras, Mustafa Sabri Efendi'nin şeyhülislâmlığı döneminde bir yıl kadar tedrîsattan uzaklaştırıldı ve bir süre ticaretle uğraştı. Mart 1920'den itibaren Sahn-ı Semân Medresesi'nde önce mantık, ardından kelâm derslerini vermeye başladı. Kasım 1922'de Süleymaniye Medresesi'nde tabakāt-ı kurrâ ve müfessirîn müderrisliğine tayin edildi ve bu görevini medreselerin kapatıldığı 3 Mart 1924 tarihine kadar sürdürdü. Ayrıca ilk teşkilât nizamnâmesini ve programını hazırladığı Medresetü'l-irşâd'da Aralık 1919'dan itibaren kelâm ve fıkıh usulü okuttu.

Kâmil Miras, ayrıca birçok öğretim kurumunda hizmet kalitesinin yükseltilmesi çalışmalarına katkıda bulundu. 28 Aralık 1910 tarihli meşihat tezkiresiyle medrese programlarının yeniden düzenlenmesi için Bâb-ı Fetvâ'da kurulması kararlaştırılan encümenin üyeliğine tayin edildi. Çeşitli medreselerdeki müderrisliği sırasında bu kurumlar için oluşturulan komisyonlarda bulundu. Şubat 1913'te Dârülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-i Şer'iyye Şubesi muallimi sıfatıyla Maarif Meclisi üyeliğine getirildi. Meşihat makamının 19 Temmuz 1913 tarihli tezkiresiyle, camilerde okutulan ulûm-ı dîniyye ve Arabiyye derslerine ilişkin meselelerde danışmanlık yapmak, özel ve genel programlar düzenlemek, okutulacak kitapları belirlemek ve tedrîsatın ıslahını sağlamakla görevli Encümen-i Müderrisîn üyeliğine getirildi. Aynı yılın eylülünde Maarif Nezâreti'nce oluşturulan Lâyihalar Encümeni'nde vazife aldı. Meşihatın 27 Kasım 1915 tarihli tezkiresiyle, kelâm ilmine dair bir ders kitabının hazırlanmasıyla görevlendirilen Mûsâ Kâzım Efendi başkanlığındaki kurulda yer aldı. Kelâm ilminin yeniden yazılması tartışmalarının devam ettiği bu devrede İlm-i Kelâm Tarihine Ait Tetkikler adlı eserini kaleme aldı. 26 Ağustos 1916 tarihli meşihat tezkiresiyle Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi ve Medresetü'l-mütehassısîn'in ders programında değişiklik yapmak üzere oluşturulan encümene seçildi. 1917 tarihli Medâris Kanunu gereği ilgili nizamnâmeyi kaleme aldı. 1916-1919 yılları arasındaki dört ramazanda huzur dersleri muhataplığında bulundu.

İlmî faaliyetleri yanında hareketli bir siyasî hayat geçiren Kâmil Miras, Meşrutiyet'in ilânından sonra 1 (1908-1912), 2 (1912) ve 3. (1914-1918) dönem, Cumhuriyet'in kuruluşunun ardından 2. dönem (1923-1927) Afyonkarahisar mebusu oldu. Osmanlı devrinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyesi olan Kâmil Miras, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan seçildi, bir süre sonra kurulan Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'na katıldı. İzmir suikastı dolayısıyla diğer partililerle birlikte İstiklâl Mahkemesi'nde yargılandıysa da suçsuz bulundu. Bu dönemde Şer'iyye ve Evkaf, Diyanet ve Tapu komisyonları gibi çeşitli kurullarda üyelik yaptı.

Mebusluğu sırasında Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe meâli ve tefsiriyle bir hadis kitabının tercüme ve şerhinin yaptırılması ve hutbelerin Türkçe'ye çevrilmesiyle ilgili gelişmelerde büyük katkıları oldu. 21 Şubat 1925 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Diyanet İşleri Riyâseti bütçesinin görüşülmesi sırasında onun da

aralarında bulunduğu elli üç mebusun verdiği bir önergeyle yeni bir Kur'an tercüme ve tefsirinin hazırlatılması, ayrıca uygun bir hadis kitabının Türkçe'ye çevrilmesi teklif edildi; oturum sonunda her iki faaliyet için bütçeye ödenek konulması kararlaştırıldı. Tefsir işi Elmalılı Muhammed Hamdi'ye, hadis kitabı olarak seçilen Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin muhtasarı et-Tecrîdü'ṣ-ṣarîḥ'in tercüme ve şerhi görevi Babanzâde Ahmed Naim'e verildi. Ahmed Naim'in vefatı üzerine (13 Ağustos 1934) müsvedde halindeki III. cildin basıma hazırlanması ve kalan kısmın tamamlanması işini devralan Kâmil Miras on yıl içinde bu çalışmayı bitirdi.

Kâmil Miras'ın ders verdiği öğretim kurumları arasında kendisine profesörlük unvanını kazandıran Dârülfünûn-ı Şâhâne'nin özel bir yeri bulunmaktadır. 1927'de Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliği sona erince medreselerin kapanmış olması sebebiyle bürokratik sorunlarla karşılaşan, durumuna uygun bir tayin yapılmadığından kendi isteği üzerine emekliye sevkedilen Kâmil Miras (26 Haziran 1931) 25 Haziran 1940'ta Diyanet İşleri Riyâseti Müşavere Heyeti âzalığı görevine getirildi ve emeklilik yaşı doldüğu halde 24 Nisan 1943 tarihine kadar bu kadroda istihdam edildi. 30 Nisan 1957'de Anadoluhisarı'ndaki evinde vefat eden Kâmil Miras ertesi gün Kandilli Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. 1. Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (IV-XII, İstanbul 1938-1948). Hadislerin şerhinde klasik kaynaklardan yararlanılmış ve Hanefî yaklaşımı esas alınmış, zaman zaman güncel konulara da girilmiştir. Birçok defa basılan eserin Türkiye'de hadis ve sünnet kültürünün yerleşmesine büyük katkısı olmuştur (bk. et-TECRÎDÜ'S-SARÎH). 2. Târîh-i İlm-i Fıkıh (İstanbul 1329/1331, 1331). Dârülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-i Şer'iyye Şubesi'nde ve Medresetü'l-mütehassısîn'de verdiği derslerin notları olup iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Eser genel fıkıh tarihi kitaplarından farklı olup bazı yenilikler taşır. 3. Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri (İstanbul 1330/1332). Âyet ve hadislerle İslâm ahlâkı mahiyetindeki eser tamamlanamamıştır. 4. Ramazan Musahabeleri (İstanbul 1949). Müellifin çeşitli dergilerde yayımlanan makalelerinin kendisince gözden geçirilmiş ve Sedat Miras tarafından yapılmış bir derlemesinden ibarettir. Kâmil Miras'ın Dîn-i İslâm Tarihinden Emevî ve Abbasî Devirlerine Ait Kısımları, İlm-i Kelâm Tarihine Ait Tetkikler, Kur'ân ve Tefsir Tarihi, Kur'ân'ın Cem'i adlı ders notu niteliğindeki eserlerinin baskı tarihleri ve halen mevcut olup olmadıkları hususunda bilgi bulunmamaktadır.

Maarif Vekâleti'nin şarkiyatçıların neşrettiği İslâm Ansiklopedisi'ni Türkçe'ye çevirmeye karar vermesi üzerine telif bir ansiklopedi hazırlamak, diğerinin yanlış ve eksik maddelerini ele alıp doğrularını göstermek maksadıyla yayımlanmaya başlanan İslâm Türk Ansiklopedisi'nin (1941-1948) tahrir heyetinde Eşref Edip Fergan, İsmail Hakkı İzmirli, Ömer Rıza Doğrul ile birlikte yer alan ve 78. sayısından itibaren İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası'nın başmuharrirliğini yapan Kâmil Miras bu

ansiklopedinin I. cildine on altı, yarım kalan II. cildine sekiz madde yazmış, “Tahrir Heyeti” imzasını taşıyan maddelere de önemli katkılarda bulunmuştur.

Kâmil Miras, Cessâs’ın Aḥkâmü’l-Ḳur’ân’ının İstanbul baskısının (1335-1338) musahhihlerinden olup Beyzâvî, Ali b. Muhammed el-Hâzin, Ebü’l-Berekât en-Nesefî, Abdullah b. Abbas ve Ni‘metullah b. Mahmûd’un tefsirleri gibi birçok ilmî eserin tashihinde de görev almıştır. Bunlardan başka Sebîlürreşâd, Hakka Doğru, İslâm-Türk Mecmuası, Son Posta, İslâm Dünyası gibi dergilerde birçok makalesi yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Dosyası, nr. 23-2500; Emekli Sandığı Sicil Dosyası, nr. MÖ/102872; TBMM Arşivi Meclis-i Meb‘ûsan Âzaları Sicil Dosyası, nr. 118, Dönem I, II ve III; TBMM II. Devre Afyonkarahisar Mebusu Sicil Dosyası, nr. 440; Ahmet Hamdi Akseki, Yeni Hutbelerim, İstanbul 1937, II, 551-556; Ebül‘ulâ Mardin, Huzur Dersleri (nşr. İsmet Sungurbey), İstanbul 1966, II-III, 302-305; Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemeleri: 1923-1927, Ankara 1982, s. 341, 358, 364; Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü: 1924-1989, Ankara 1989, s. 65; Mevlüt Güngör, Cassâs ve Ahkâmü’l-Kur’ân’ı, Ankara 1989, s. 156; Niyazi İplikçioğlu, “Afyon’un Yetiştirdiği Büyük Din Bilgini Profesör Kamil Miras ve Eserleri (1874-1957)”, IV. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (nşr. E. Emel Sarlık - Mehmet Sarlık), Afyon, ts. (Afyon Belediyesi), s. 151-152; TBMM Zabıt Ceridesi, II. İntihab, II. İctima Senesi, Ankara, ts. (TBMM Matbaası), XIV, 249-270; Kâzım Öztürk, Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem: 1923-1927, Ankara 1994, II, 373, 559, 567, 585, 613; Nesimi Yazıcı, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Afyonlu: Prof. Kâmil Miras”, V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2001, s. 41-49; a.mlf., Kâmil Miras’ın Hayatı ve Eserleri, Ankara 2002; Eşref Edib, “Tahrir Heyetimizden Profesör Kâmil Miras”, İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası, I/5, İstanbul 1940, s. 2; a.mlf., “Merhum Kâmil Miras”, SR, X/244 (1957), s. 290-291; Veli Ertan, “Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Mütercimi Prof. Kâmil Miras”, Diyanet Dergisi, X/106-107, Ankara 1971, s. 122-125; a.mlf., “Vefatının Yıldönümü Nedeniyle Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Mütercimi Prof. Kâmil Miras”, a.e., XXV/2 (1989), s. 13-22; Mehmet Bulut, “Diyanet İşleri Reisliği (Başkanlığı) 1341 (1925) Mali Yılı Bütçe Müzakereleri”, a.e., XXXVI/1 (2000), s. 99-128; Vakit, Hâkimiyet-i Milliye, Milliyet ve Cumhuriyet gazetelerinin 10-13 Temmuz 1926 tarihli nüshaları.

Nesimi Yazıcı

AHMED MUHAMMED ŞÂKİR أحمد محمد شاكر Ebü’l-Eşbâl Ahmed b. Muhammed Şâkir b. Ahmed b. Abdilkadir (1892-1958) HİCRİ 1377 İslâm kültür kaynaklarının ilmî neşirlerini gerçekleştirmekle ün yapmış Mısırlı âlim ve muhaddis.

Kahire’de doğdu. Soyu Hz. Hüseyin’e ulaşır. Babası Muhammed Şâkir Ezher Üniversitesi rektör vekilliği ve Sudan kadılkudâtlığı yapmıştır. 1900 yılında babasıyla gittiği Sudan’da Gordon Külliyesi’ne devam etti. 1904’te İskenderiye’ye giderek tahsilini orada sürdürdü. Daha sonra Ezher Üniversitesi’ne girdi ve 1917’de mezun oldu. Dört ay gibi kısa bir süre hocalık yaptıktan sonra Zagazig kadılığına tayin edildi. Yüksek Şeriat Mahkemesi üyeliğinden emekli oluncaya kadar (1951) çeşitli yerlerde kadılık görevini yürüttü. 27 Zilkade 1377’de (14 Haziran 1958) Kahire’de vefat etti.

İskenderiye'deki fıkıh ve usûl-i fıkıh hocası Muhammed Ebû Dakıka ile tefsir, hadis, usûl-i fıkıh, Hanefî fıkhı ve mantık derslerini okuduğu babası Muhammed Şâkir onun hayatında derin izler bırakmışlardır. Ebû Dakıka ona spor zevkini aşılamış, binicilik, atıcılık ve yüzmeyle meşgul olmasını sağlamıştır. 1909'dan itibaren babası onu hadise yöneltmiş ve kendisine başta Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i olmak üzere Müslim'in es-Sahîḥ'ini, Tirmizî'nin es-Sünen ve eş-Şemâʾil'ini, Buhârî'nin es-Sahîḥ'inin de bir kısmını okutmuştur.

Ezher'deki öğrencilik yıllarında orayı ziyarete gelen âlimlerle tanışmış ve onlardan da faydalanmıştır. Mağrib muhaddisi Abdullah b. İdrîs es-Senûsî, Muhammed b. Emîn eş-Şinkıtî, Ahmed b. Şems eş-Şinkıtî, Şâkir el-Irâkı, Tâhir el-Cezâirî, Reşîd Rızâ ve daha birçok âlim hocaları arasında yer almaktadır. Onun hadis ilminde müstakil görüşlere sahip bir kişi olarak yetişmesinde adı geçen âlimlerin büyük tesiri olmuştur. Küçük kardeşi Mahmud Muhammed Şâkir, onun, ilk asırlardaki ulemânın benimsediği usule uygun olarak hadis ilmini tam anlamıyla öğrenmiş nâdir âlimlerden biri olduğunu, râvilerin tenkidi konusunda önceki ulemâya muhalif birtakım değerlendirme ve ictihatlara sahip bulunduğunu ifade etmektedir. Juynboll da onu, "Ehl-i sünnet yolundan ayrılmayan bir müctehid olması yanında birçok yerde ecdadının reylerini reddederek kendi şahsî değerlendirmelerini ortaya koymuş bir şahsiyet" olarak takdir etmektedir. Taklitçiliğe karşı oluşu, otuz yılı aşan kadılık hayatında da tesirini göstermiş, şer'î konularda hiçbir mezhebe bağlı kalmadan kendi rey ve ictihadıyla kararlar vermiştir. Kararlarında, gençlik yıllarından vefatına kadar esas meşgalesi olan sünnet konusundaki engin bilgi ve araştırmaları başlıca dayanağı olmuştur. Gerçeği her şeyin üstünde tutması, onu önceki görüşlerinden vazgeçtiğini ilân edecek bir seviyeye sahip kılmıştır. Meselâ, Ezher Rektörü Mustafa el-Merâgı'nin, kamerî ayların başlangıcını tesbit ederken hilâlin çıplak gözle görülmesine imkân bulunmadığı hallerde rü'yetin yerini hesabın alması lâzım geldiği görüşüne babası ile birlikte karşı çıkmışken, bir süre sonra delillerin Merâgı'yi desteklediğini tesbit etmiş, bunun üzerine daha babasının sağlığında bir risâle yazarak Merâgı'nin haklı olduğunu itiraf etmiş ve ay başlangıcının mutlaka hesapla tayin edilmesi gerektiği kanaatine vardığını açıklamıştır. Matbu ve yazma pek çok eser ihtiva eden meşhur kütüphanesindeki henüz ilmî usullere göre tasnif edilmemiş kitaplardan yaptığı nakiller, onun çok kuvvetli bir hâfızaya sahip olduğunu göstermektedir.

Eserleri. Ahmed Muhammed Şâkir'in telif eserleri de bulunmakla birlikte onun en önemli çalışmaları ilmî neşrini yaptığı kitaplardır. Çünkü bunların bir kısmı herhangi bir neşirden çok şerh mahiyetindedir. Kendi yazdığı eserler şunlardır: 1. Nizâmü't-talâk fi'l-İslâm (Kahire). Herhangi bir mezhebe bağlı kalmadan, sırf âyet ve hadislere dayanarak yazdığı bu eser boşanmaya dair olup neşredildiği zaman büyük yankılar uyandırmıştır. Hatta M. Zâhid Kevserî, el-İşfâk fî ahkâmi't-talâk, adlı bir risâle ile bu kitaba reddiye yazmıştır. 2. Kelimetü'l-hak (Kahire 1407). Yazı kurulu başkanlığını

yaptığı el-Hedyü'n-Nebevî dergisinde yayımlanan bazı yazıları ölümünden sonra bu başlık altında toplanıp yayımlanmıştır.

İlmî neşirlerini yaptığı başlıca eserler şunlardır:

Hadis. 1. el-Müsned (Ahmed b. Hanbel). Vefatına kadar üzerinde çalıştığı ve beşte ikisini on beş cilt halinde neşrettiği (Kahire 1369-1378/1949-1958) bu kitap onun en önemli eseri kabul edilmektedir. 40.000'e yakın hadis ihtiva eden el-Müsned'în 8100 kadar hadisi onun tarafından değerlendirilmiştir. Eserin 16. cildindeki 680 hadisin bir kısmını neşre hazırladıktan sonra vefat etmiş, bu cildin geri kalan hadislerini Dr. el-Hüseynî Abdülmecid Hâşim tahkik etmiştir. I. cilde yazdığı "Talâʾiʿu'l-kitâb" başlıklı mukaddime, el-Müsned hakkında değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Eserdeki hadisleri numaralamış, sağlamlık derecesini belirtmiş, kimliği iyi bilinmeyen râvilerin tam adlarını yazarak onları tanıtmış, isnadı zayıf hadisleri takviye edecek başka rivayetler varsa bunları kaydetmiştir. 2. el-Câmiʿu's-sahîḥ (Tirmizî). Tamamlayamadığı çalışmalarından biri olan bu eserin iki cildini doksan altı sayfalık bir mukaddime ve geniş dipnotlarıyla neşretmiştir (Kahire 1357-1359/1938-1940). 3. Meʿâlimü's-sünen (Hattâbî). Bu eseri Muhammed Hâmid el-Fakkı ile birlikte neşretmiştir (Kahire 1948). 4. İhtisâru ʿulûmi'l-hadis. İbn Kesîr'e ait olan bu usûl-i hadis kitabını şerhederek el-Bâʿisü'l-hasîs ilâ maʿrifeti ʿulûmi'l-hadîs̱ adıyla neşretmiştir (Kahire 1355).

Tefsir. 1. Câmiʿu'l-beyân (Taberî). Kardeşi Mahmud Muhammed Şâkir'le birlikte, eserin İbrâhim sûresinin 27. âyetine kadar olan kısmını on altı cilt halinde neşretmişlerdir (Kahire 1955-1960). Bu çok önemli neşirde onun görevi, kardeşinin çalışmalarını kontrol ve hadisleri tahriç etmekti. 2. Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-ʿazîm (İbn Kesîr). Bu kitabı Umdetü't-tefsîr adıyla ihtisar etmiş, on cüz halinde yayımlamayı düşündüğü halde ancak beş cüzü basılabilmiştir (Kahire 1956-1957). Eserdeki hadislerin senedlerini zikretmemiş, zayıf ve İsrâilliyat*a dair olan rivayetlerle mükerrer rivayetleri, ayrıca fıkıh ve kelâma dair bazı teferruatı terketmiştir.

Fıkıh. 1. er-Risâle (Şâfiî). Doksan iki sayfalık bir mukaddime ve değerli dipnotlarıyla neşrettiği bu eser onun önemli çalışmalarından biridir (Kahire 1938). 2. Cimâʿu'l-ʿilm (Şâfiî, Kahire 1940). 3. el-Muhallâ (İbn Hazm). Bu kitabı Muhammed Hâmid el-Fakkî ile birlikte neşretmiştir. 4. Kitâbü'l-Harâc (Yahyâ b. Âdem, Kahire 1347).

Edebiyat. 1. eş-Şʿir ve'ş-şuʿarâʾ (İbn Kuteybe, Kahire 1364-1366). 2. el-Muʿarreb (Ebû Mansur el-Cevâlikî, Kahire 1942). 3. el-Mufaddaliyyât (Mufaddal ed-Dabbî, Kahire 1952). 4. el-Asmaʿiyyât (Asmaî, Kahire 1955). Son iki eseri dayısının oğlu Abdüsselâm Muhammed Hârûn ile birlikte neşretmiştir. Bu edebî eserleri harekeledikten başka metinden daha çok dipnot koymak suretiyle bütün müşkülleri halletmeye, müellifin temas etmediği, noksan veya müphem bıraktığı noktaları aydınlatmaya çalışmıştır. Onun ilmî neşrini yaptığı bütün eserlerin ortak bir özelliği

de, çoğu kendi tarafından icat edilen çeşitli fihristlerle zenginleştirilmiş olmasıdır. İlmî neşrini yaptığı eserlerin tamamı yirmi dörde ulaşmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Mahmud Muhammed Şâkir, Kelimetü'l-hak, [Ahmed Muhammed Şâkir], Kahire 1407, Mukaddime (Ahmed Muhammed Şâkir: İmâmü'l-muhaddisîn); Âdil nüveyhiz, Muʿcemü'l-müfessirîn, Beyrut 1403/1983, I, 78; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 253; Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Medhal ilâ târîhi neşri't-türâsi'l-Arabî, Kahire 1405/1984; Selâhaddin el-Müneccid, "Umdetü't-tefsîr", Mecelletü Maʿhedi'l-mahtûtâti'l-ʿArabiyye, IV/1, Kahire 1377/1958, s. 166; H. A. Juynboll, "Ahmad Muhammad Shâkir (1892-1958) and his edition of Ibn Hanbal's Musnad", Isl., XLIX (1972), s. 221-247; Receb el-Beyyûmî, en-Nehdatü'l-İslâmiyye fî siyeri aʿlâmihe'l-muʿâsırîn, Kahire 1405/1984, IV, s. 115-140.

Muhammed et-Tanâhî

İBNÜ's-SIDDÎK, Ebü'l-Feyz (أبو الفيض ابن الصدّيق) Ebü'l-Feyz Ahmed b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Gumârî (1902-1960) HİCRİ 1379 Hadis âlimi ve fakih.

---

27 Ramazan 1320'de (27 Aralık 1902) Gumâre kabilesi yakınlarında meskûn olan Benî Saîd kabilesinde bir yakınının evinde doğdu ve Gumârî nisbesiyle tanındı. Baba ve anne tarafından Hz. Hasan'ın ve onun torunlarından olup Mağrib'de İdrîsî sülâlesini kuran I. İdrîs'in soyundan geldiği için Hasenî, İdrîsî, Mağribî ve Tancî nisbeleriyle de anılır. Babası sûfî bir muhaddis olup annesi sûfî müfessir İbn Acîbe'nin torunudur. Babası tarafından Tanca'ya götürülen İbnü's-Sıddîk, Kur'an'ı ezberledikten sonra Sîdî el-Arabî b. Ahmed Bûderre'den sarf, nahiv, Mâlikî fıkhı, akaid; babasından nahiv, fıkıh ve hadis okudu. Yirmi yaşlarında iken hadise daha çok ilgi duymaya başladı ve o sırada babasının, zâviyede kalan müridlerini Kur'an'ı ezberlemeye teşvik etmesi üzerine Riyâżü't-tenzîh fî fażli'l-Ḳurʾân ve ḥâmilîh adlı eserini kaleme aldı. 1921'de Kahire'ye giderek Ezher Üniversitesi hocalarından İbrâhim es-Sekkā'dan nahiv, mantık, akaid, fıkıh ve hadisle ilgili bazı eserleri, ayrıca Muhammed b. Sâlim eş-Şerkāvî, Muhammed es-Semâlûtî, Ahmed b. Nasr el-Adevî, Abdülmaksûd Abdülhâliḳ, Muhammed Bahît gibi âlimlerden çeşitli ilimlere dair temel kaynakları okudu. Olağan üstü başarılarıyla temayüz ederek hocalarının ilgisini çekti. Ezher Üniversitesi'ni bitirdikten sonra Fetḥu'l-vehhâb bi-taḫrîci eḥâdîs̱i'ş-Şihâb adlı eserini kaleme aldı. Kahire'ye gelen babasıyla birlikte Mağrib'e döndü. Kendini tamamen hadise veren İbnü's-Sıddîk bu konuda eserler yazdı, ayrıca öğrenci yetiştirdi. Kardeşlerinin tahsili için 1930'da tekrar Kahire'ye gitti ve muhtelif camilerde ders verdi. Mağrib'de çok sayıda müridi ve geniş nüfuzu bulunan babasının (Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, Delîlü'l-müʾerriḫi'l-Mağribi'l-aḳṣâ, I, 205, 238) vefatı üzerine 1935'te ülkesine döndü, onun halifesi olarak zâviyesinin başına geçti. Burada Kütüb-i Sitte ile bazı hadis ve usûl-i hadîs kitaplarını okuttu. Ayrıca uzun bir aradan sonra Tanca'daki el-Câmiu'l-kebîr'de ve Mısır'da Seyyidinâ Hüseyin Camii'nde verdiği derslerle hadis imlâ geleneğini yeniden canlandırdı.

İbnü’s-Sıddîk, Fas’ın Avrupalı devletlerin sömürgesi haline gelmesini önlemek amacıyla mücadele etti; İspanyollar’ın Mağrib’den çıkarılması için 1936 ve 1949 yıllarında halkı ayaklandırdığından üç buçuk yıl hapse mahkûm edildi. Fransızlar’ın Dârülbeyzâ’daki çıkar kavgasına karşı direndi. Hapisten çıktıktan sonra yabancı güçler onu rahat bırakmayınca 1957’de ülkesini terkederek Kahire’ye gitmek zorunda kaldı. Burada ilmî çalışmalarını sürdürdü; ayrıca Hicaz, Dımaşk, Halep ve Sudan’a gitti, buralarda büyük itibar gördü. 1 Cemâziyelâhir 1380’de (20 Kasım 1960) Kahire’de vefat etti.

Mütevazi, cömert ve cesur bir insan olan İbnü’s-Sıddîk’ın Fas kralından çekinmeden ülkesindeki yabancılara karşı verdiği mücadeleden Batı basınında övgüyle söz edilmiştir. Mensup olduğu Mâlikî mezhebinde genellikle delile başvurulmadığını görünce delile önem veren Şâfiîler’i takdir ederek Şâfiî mezhebine geçmiş, ictihad derecesine ulaştıktan sonra sünnete göre yaşamaya başlamış, bu sebeple taklid taraftarlarının hücumuna uğramıştır. Ülkesinde ekonomik bakımdan güçlü olan yabancıların etkisi altında kalınmaması için uğraşmış, muhtemelen bu sebeple çocukların modern okullarda okutulmamasını, gazete okunmamasını ve resmî görev kabul edilmemesini teşvik etmiştir. Sûfîmeşrep olan İbnü’s-Sıddîk Şâzelî tarikatına mensuptu.

Eserleri. 1. el-Hidâye fî taḫrîci eḥâdîs̱i’l-Bidâye (Hidâyetü’r-rüşd bi-taḫrîci eḥâdîs̱i Bidâyeti İbn Rüşd). Bidâyetü’l-müctehid’deki 1799 merfû hadisin tahrîc edildiği kitapta her hadisin Kütüb-i Sitte’de ve diğer kaynaklarda bulunan rivayet tarikleri kaydedilmiş, farklı lafızlar gösterilmiştir. Eser, Yûsuf Abdurrahman el-Mar‘aşlî, Adnân Ali Şelâk ve başkaları tarafından Bidâyetü’l-müctehid’le birlikte neşredilmiştir (I-VIII, Beyrut 1407/1987). 2. Fetḥu’l-vehhâb bi-taḫrîci eḥâdîs̱i’ş-Şihâb. Kudâî’nin Şihâbü’l-aḫbâr’ındaki hadislerin 893 ana başlık halinde tahrîc edildiği çalışmada hadislerin kaynakları gösterilmiş ve senedlerdeki zayıf râviler tenkit edilmiştir. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî eseri tahkik ederek yayımlamıştır (I-II, Beyrut 1408/1988). Müellif, Şihâbü’l-aḫbâr’ın hadisleri üzerinde ayrıca üç cilt hacminde Veşyü’l-ihâb bi’l-müstaḫrec ʿalâ Müsnedi’ş-Şihâb, bir cilt hacminde Münyetü’ṭ-ṭullâb bi-taḫrîci eḥâdîs̱i’ş-Şihâb ve iki cilt hacminde el-İshâb fi’l-istiḫrâc ʿalâ Müsnedi’ş-Şihâb (fî taḫrîci eḥâdîs̱i’ş-Şihâb) adlı çalışmaları yapmıştır. 3. el-Muġīr ʿale’l-eḥâdîs̱i’l-mevżûʿa fi’l-Câmiʿi’ṣ-ṣaġīr. Müellifin, Süyûtî’nin kitabında mevzû olduğunu söylediği 453 rivayeti bir araya getirdiği eseridir (Beyrut 1402/1982). 4. Miftâḥu’t-tertîb li-eḥâdîs̱i Târîḫi’l-Ḫaṭîb. Hatîb el-Bağdâdî’nin Târîḫu Baġdâd’ındaki hadislerin düzenlendiği bir çalışmadır (Kahire 1355). 5. el-Mineḥu’l-maṭlûbe fi’stiḥbâbi refʿi’l-yedeyn fi’d-duʿâʾ baʿde’ṣ-ṣalavâti’l-mektûbe. Fas’ta taş baskısı olarak neşredildiği belirtilen eseri (Mv.M, III, 135) Abdülfettâh Ebû Gudde S̱elâs̱ü resâʾil fi’stiḥbâbi’d-duʿâʾ ve refʿi’l-yedeyn fîhi baʿde’ṣ-ṣalavâti’l-mektûbe içinde yayımlamıştır (Halep 1417/1997, s. 49-120). 6. Derʾü’ż-żaʿf ʿan ḥadîs̱i “men ʿaşiḳa feʿaffe”. Âşık olduktan sonra iffetli

davranıp aşkını gizli tutan kimsenin cennete gireceğine dair Hz. Peygamber'e nisbet edilen rivayeti uydurma kabul eden İbn Kayyim el-Cevziyye'nin bu görüşünü çürütmek için kaleme alınmıştır (nşr. Ahmed el-Gavc, Kahire 1416/1996). 7. Ḥuṣûlü't-tefrîc bi-uṣûli'l-ʿazvi ve't-taḫrîc. Hadis tahrîci çalışmasının ne zaman başladığını belirten, tahrîcin şartlarını ve usulünü anlatan eserin devamında müellifin Refʿu'l-menâr li-ṭuruḳi ḥadîs̱i "men süʾile ʿan ʿilmin feketemehû ülcime yevme'l-ḳıyâme bi-licâmin min nâr"; el-Müshim fî beyâni ḥâli ḥadîs̱i "ṭalebü'l-ʿilmi farîżatün ʿalâ külli müslim"; el-İstiʿâẕe ve'l-ḥasbele mimmen ṣaḥḥaḥa ḥadîs̱e'l-besmele "küllü emrin ẕî bâlin lâ yübdeʾü fîhi bi-bismillâhirraḥmânirrahîm fehüve aḳṭaʿ" adlı risâleleri yer almaktadır (Riyad 1414/1994; son risâle müstakil olarak da yayımlanmıştır [Dımaşk 1405]). 8. Muṭâbaḳatü'l-iḫtirâʿâti'l-ʿaṣriyye limâ aḫbere bihî seyyidü'l-beriyye. Hz. Peygamber'in uçak, otomobil, telefon, telgraf, radyo, atom ve hidrojen bombası, petrol, elektrik, sunî yağmurlama gibi bazı icatları, ayrıca XX. yüzyılda ortaya çıkan bazı hastalıkları ve diğer gelişmeleri çeşitli hadislerinde haber verdiğini delilleriyle göstermek amacıyla yazılmış olup Kahire'de (1387) basılmış, ayrıca Muḫtaṣaru Muṭâbaḳati'l-iḫtirâʿâti'l-ʿaṣriyye limâ aḫbere bihî seyyidü'l-beriyye adıyla yayımlanmıştır (Dımaşk-Beyrut 1409/1989). 9. Teşnîfü'l-âẕân bi-edilleti istiḥbâbi's-siyâde ʿinde ismihî ʿaleyhi'ṣ-ṣalâtü ve's-selâm fi'ṣ-ṣalât ve'l-iḳāme ve'l-eẕân (Kahire 1972). 10. Beyânü telbîsi'l-müfterî Muḥammed Zâhid el-Kevs̱erî (Reddü'l-Kevs̱erî ʿale'l-Kevs̱erî) (nşr. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî, Riyad 1413). 11. ʿAlî b. Ebî Ṭâlib imâmü'l-ʿârifîn (el-Burhânü'l-celî fî taḥḳīḳi intisâbi'ṣ-ṣûfiyye ilâ ʿAlî). İbn Teymiyye ve İbn Haldûn'un, tarikatların Hz. Ali ile bir ilgisi bulunmadığı ve Hasan-ı Basrî'nin Hz. Ali'den hadis duymadığı şeklindeki görüşlerinin çürütülmeye çalışıldığı, Hz. Ali'nin tasavvufla yakın ilgisi, sûfîlerin kesintisiz şekilde Hz. Ali'ye bağlandığı gibi konuların yer aldığı eseri Ahmed Muhammed Mürsî neşretmiştir (Kahire 1389/1969). 12. Fetḥu'l-meliki'l-ʿalî bi-ṣıḥḥati ḥadîs̱i "bâbü medîneti'l-ʿilm ʿAlî". Müstakil olarak (Kahire 1354) ve ʿAlî b. Ebî Ṭâlib imâmü'l-ʿârifîn ile birlikte (Kahire 1389/1969) basılmıştır. 13. el-İstinfâr li-ġazvi't-teşebbühi bi'l-küffâr. Gayri müslimlere benzemeyip onlara muhalefet edilmesi gerektiğine dair âyet ve hadisleri ihtiva eden eser, Abdullah et-Telîdî tarafından hadislerin senedleri ve mükerrer rivayetleri çıkarılarak, ayrıca konuyla ilgili diğer bazı rivayetler ilâve edilerek yayımlanmıştır (Dımaşk 1384, 1409). 14. İbrâzü'l-vehmi'l-meknûn min kelâmi İbn Ḫaldûn. Muḳaddime adlı eserinde Mehdî hakkındaki rivayetlerin zayıf olduğunu ileri süren İbn Haldûn'un ve onun gibi düşünen Muhammed Habîbullah eş-Şinkīṭî'nin eleştirildiği bir risâledir (Dımaşk 1347). 15. İzâletü'l-ḫaṭar ʿammen cemaʿa beyne ṣalâteyn fi'l-ḥażar (Kahire 1369/1950). 16. İġtinâmü'l-ecr min ḥadîs̱i'l-isfâr bi'l-fecr (Dımaşk 1403). 17. Tebyînü'l-beleh mimmen en-kere vücûde ḥadîs̱i "ve men leġā felâ cumʿate leh" (Dımaşk 1403). 18. et-Taṣavvur ve't-taṣdîḳ bi-aḫbâri'ş-şeyḫ Sîdî Muḥammed İbni'ṣ-Ṣıddîḳ. Babasının biyografisiyle onun belli başlı müntesiplerine dair Sübḥatü'l-ʿaḳīḳ fî tercemeti (aḫbâri)'ş-şeyḫ İbni'ṣ-Ṣıddîḳ adlı

çalışmasının muhtasarıdır (Kahire 1366/1947). 19. Mesâlikü'd-delâle ʿalâ mesâʾili metni'r-Risâle. Müellif, İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin er-Risâle'si üzerine önce Taḫrîcü'd-delâʾil limâ fî Risâleti'l-Ḳayrevânî mine'l-fürûʿ ve'l-mesâʾil adıyla oldukça hacimli bir şerh yazmaya başlamış, nikâh bahsine gelince eseri daha kısa tutarak Mesâlikü'd-delâle'yi kaleme almıştır (nşr. Abdullah b. Muhammed es-Sıddîk, Kahire 1391). 20. el-Müdâvî li-ʿileli'l-Münâvî. Muhammed Abdürraûf el-Münâvî'nin, Süyûtî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġīr'ine yazdığı şerhin hâşiyesi olup eserde Münâvî'nin hadisleri değerlendirirken yaptığı hatalar gösterilmiştir. Ahmed Muhammed Mürsî eserin dört büyük cilt hacminde olduğunu söylemektedir (ʿAlî b. Ebî Ṭâlib: İmâmü'l-ʿârifîn, neşredenin girişi, s. 17). 21. el-Müʾẕin bi-aḫbâri'ş-Şeyḫ Aḥmed b. ʿAbdilmüʾmin. Şâzeliyye tarikatının Derkāviyye kolunun kurucusu Ebû Hâmid Mevlâ Ahmed el-Arabî ed-Derkāvî'nin talebesi ve bu tarikatın Gumâriyye kolunun kurucusu olan, müellifin ikinci dedesi Ahmed b. Abdülmü'min el-Gumârî'nin (ö. 1262/1846) biyografisidir. Eserde Derkāviyye tarikatının silsilesinde yer alan şahıslarla bu tarikatın belli başlı müntesipleri de anlatılmıştır. 22. Mecmaʿu fużalâʾi'l-beşer min ehli'l-ḳarni'ṡ-ṡâliṡ ʿaşer. XIII. (XIX.) yüzyılın Mağrib'de ve diğer İslâm ülkelerindeki tanınmış şahsiyetlerinin alfabetik olarak ele alındığı eserin iki ciltten meydana geldiği belirtilmektedir. 23. Muʿcemü'ş-şüyûḫ. Müellif, hocalarına dair olan bu eseri el-Muʿcemü'l-vecîz li'l-müstecîz adıyla ihtisar ederek 100 hocasının biyografisini bir araya getirmiştir (kaynaklarda son dört eserin yayımlandığı bildirilmekle beraber baskı yeri ve tarihleri belirtilmemiştir; müellifin diğer eserleri için bk. el-Hidâye, neşredenin girişi, I, 57-62).

BİBLİYOGRAFYA:Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk, el-Hidâye fî taḫrîci eḥâdîṡi'l-Bidâye (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Marʻaşlî - Adnan Ali Şelâk), Beyrut 1407/1987, neşredenin girişi, I, 47-64; a.mlf., ʿAlî b. Ebî Ṭâlib: İmâmü'l-ʿârifîn (nşr. Ahmed Muhammed Mürsî), Kahire 1389/1969, neşredenin girişi, s. 13-22; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, Delîlü müʾerriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ, Dârülbeyzâ 1960, I, 199, 205, 228, 238, 240, 269, 292, 302, 444, 451; a.mlf., İtḥâfü'l-mütâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni'ṡ-ṡâliṡ ʿaşer ve'r-râbiʿ (Mevsûʿatü aʿlâmi'l-Maġrib içinde, nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1996, VII, 2577; VIII, 3039; IX, 3357; a.mlf., Sellü'n-niṣâl li'n-niḍâl bi'l-eşyâḫi ve ehli'l-kemâl (a.e. içinde), IX, 3357-3360; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 253; Mv.M, III, 135; Muhammed b. Abdullah Âlü Reşîd, İmdâdü'l-fettâḥ bi-esânîdi ve merviyyâti'ş-Şeyḫ ʿAbdilfettâḥ, Riyad 1419/1999, s. 262, 275, 335-338, 427, 527.

M. Yaşar Kandemir

BURSLAN, Kıvâmüddin (1889-1956) HİCRİ 1375 Son devir din âlimlerinden.

Kazan'da doğdu. Babası Mehmed Nur Efendi, annesi Tavli Server Hanım'dır. Kıvâmüddin burada başladığı tahsiline 1911'de Medine'de devam etti. Tefsir, hadis, fıkıh ve Arap edebiyatı okuyarak her birinden icâzet aldı. 1916'da İstanbul'a giderek Medresetü'l-mütehassısîn'e girdi ve burayı da bitirip mezuniyet ruûsunu kazandı (1922).

Eylül 1927'de İstanbul vâiz adayı olarak ilk memuriyetine başladı, Mart 1928'de bu

göreve asâleten tayin edildi. 1929-1940 yılları arasında İstanbul Üniversitesi (Dârülfünun) Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü'nde asistanlık yaptı, bir süre de üniversitenin tercümanlık görevini yürüttü. Dârülfünun'un lağvı üzerine 1940'tan itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı zat işleri tedkik memurluğu görevinde bulundu. Ahmet Hamdi Akseki'nin Diyanet İşleri başkanlığı döneminde müşavere heyeti tedkik memurluğuna, ardından da aynı heyette üyeliğe tayin edildi (17 Nisan 1945). Bu görevde bulunduğu sırada gözlerinin çok az görmesine rağmen üye arkadaşı Hasan Hüsnü Erdem'le birlikte Nevevî'nin Riyâzü's-sâlihîn adlı eserinin Türkçe'ye çevrilmesinde büyük hizmetleri oldu. Gözlerinin görmemesi ve bazı hastalıkları dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu üyesi iken Ağustos 1955'te emekliye ayrıldı. 26 Nisan 1956'da Ankara'da vefat etti ve Cebeci Asrî Mezarlığı'na defnedildi. Sahasında iyi yetişmiş bir ilim adamı olan Kıvâmüddin Burslan dinî ilimler kadar müsbet ilimlere de vâkıftı.

Eserleri. 1. Riyâzü's-sâlihîn ve Tercemesi (Ankara 1949). Açık ve sade bir dille yapılan bu tercüme üç cilt olup ilk iki cildi Hasan Hüsnü Erdem'le müştereken hazırlamış, rahatsızlığı dolayısıyla üçüncü cildin tercümesine katılamamıştır. Önce cüzler halinde basılan ve büyük ilgi gören eserin daha sonra birkaç baskısı yapılmıştır. 2. Ta'dîl (Şumnu 1339/ 1923). Medreselerin ve din âlimlerinin lüzumuna işaret eden elli sayfalık bir risâledir. 3. Büyük Türk Feylesofu Uzluk Oğlu Fârâbî'nin Eserlerinden Seçme Parçalar (İstabul 1935). Fârâbî'nin Mısır'da basılan çeşitli eserlerinden bazı bölümlerin tercümesidir. 4. Fârâbî (Hilmi Ziya Ülken'le birlikte, İstanbul 1940). Fârâbî'nin Hindistan'da yayımlanan dokuz risâlesinden yapılan tercümedir. Ayrıca Fârâbî'nin hal tercümesi ve felsefesine dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. 5. Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (İstanbul 1943). İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî'nin Bündârî tarafından kısaltılan Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-ʿusra adlı eserinden M. Th. Houtsma'nın Histoire des Seljoucides de L'Irāq, Par al-Bondārî, d'après Imad -ad-din al-Kâtib al-Isfahani-Texte arabe publié d'après les MSS d'Oxford et de Paris (Leiden 1889) adıyla neşrettiği metnin Türkçe'ye tercümesidir.

Burslan'ın değişik konularda tercüme ve telif birçok makalesi de vardır. Bunların başlıcaları şunlardır: 1. "İmam Ahmed'in Bir Eseri–İslâm'ın En Kadîm İki Mezhebinin Münakaşası" (mecmuanın fihristinde bu makale "İmam Ahmed b. Hanbel'in Bir Eseri, Eserin Tarihî Kıymeti, Kitâb-ı Reddü'l-Cehmiyye ve'z-zenâdıka" adıyla yer almıştır, DİFM, sy. 5-6 [Haziran 1927], s. 278-327). Makale, Ahmed b. Hanbel'e ait er-Red ʿale'z-zenâdıka ve'l-Cehmiyye adlı eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlı (Revan Köşkü, nr. 510/4) bir mecmuada bulunan nüshasının tercümesidir. Mütercim adı geçen mecmuanın 313-327. sayfaları arasında bu metnin tıpkıbasımını da vermiştir. 2. "Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Bâbü'l-ebvâb Ahâlisine Yazdığı Mektup" (DİFM, sy. 7 [Kânunusâni 1928], s. 154-176; sy. 8 [Mart 1928], s. 50-280). Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin ilmî şahsiyetine dair bir giriş, Eş'arî'nin Bâbü'l-

ebvâb adlı risâlesinin metniyle bu risâlenin tercümesinden meydana gelmektedir. 3. "Nehc -ül-Ferâdis'ten Derlenen Türkçe Sözler" (TM, IV [İstanbul 1934], s. 169-250). Ayrıca kendisi "Tâlim Sicili"nde, "Res Kavminin Dinine Dair Bir Yazı" başlığını taşıyan ve Azerbaycan adlı mecmuada yayımlanan bir makalesi daha bulunduğunu bildirmektedir.

Kıvâmüddin Burslan'ın sicil dosyasından öğrenildiğine göre yayımlanamamış bazı tercümeleri de vardır. 1. Dürer-i Kâmine'de Türk Ricâli ve Meşâyihi. İbn Hacer el-Askalânî'nin VIII. (XIV.) yüzyıl ricâline dair yazdığı ed-Dürerü'l-kâmine adlı eserinde isimleri geçen Türk devlet ve ilim adamlarının biyografilerinin tercümesidir. Bu tercüme Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 2. Bîrûnî'nin Tahkīk mâ li'l-Hind adlı eserinin tercümesi. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndedir. 3. Bîrûnî'nin Tahdîdü nihâyâti'l-emâkin adlı eserinin tercümesi. Aslı Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Fâtih, nr. 3386) olan bu eserin tercümesi Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 4. İbn Miskeveyh'in Tecâribü'l-ümem adlı eserinin 6 ve 7. cüzlerinin tercümesi. Bu tercüme de Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndedir. 5. el-Ezher mecmuasından tercüme edilen seri halindeki yirmi yedi makale ise Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiştir. Mezuniyet tezi olarak hazırladığı, Elmalılı Hamdi, İzmirli İsmail Hakkı ve Şevketî efendilerin takrizlerini taşıyan "İrâde-i Cüz'iyyeye Dair" adlı 160 sayfalık çalışması ise kaybolmuştur.

BİBLİYOGRAFYA:Kıvâmüddin Burslan'a ait "Tâlim Sicili", Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Dosya nr. 230.027; Sezgin, GAS, I, 507, 604; Enver Koray, Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası, İstanbul 1971, II, 189; Ahmet Koca v.dğr., Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları Bibliyografyası (1949-1975), Ankara 1978, s. 137; Bekir Topaloğlu, Kelâm İlmi: Giriş, İstanbul 1981, s. 138; Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilât Albümü: 1924-1989, Ankara 1989, s. 68; H. Ritter, "Eş'arî", İA, IV, 391; M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", DİA, II, 78.

Veli Ertan

SÂÂTÎ, Ahmed b. Abdurrahman (أحمد بن عبد الرحمن الساعاتي) Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Bennâ es-Sââtî (1884-1958) HİCRİ 1377 Mısırlı hadis âlimi.

Nil nehri kıyısındaki Şimşire (Şemşire) köyünde doğdu. Babası ve kardeşleri çiftçilikle meşguldü. Hıfzını tamamladıktan sonra köyüne yakın olan İskenderiye'ye gitti ve orada dört mezhebe göre eğitim verilen Şeyh Mescidi'ne yerleşerek öğrenimine devam etti. Bir müddet sonra tahsilini sürdürürken bir saatçinin yanında saat tamiri ve satıcılığına başladı. Zamanla bu meslekte uzmanlaşıp saat ticareti yaptığı için Sââtî diye anıldı. Ardından köyüne döndü, evlendi ve Buhayre vilâyetine bağlı Mahmûdiye kasabasına yerleşti. Beldenin imamı ve âlim bir zat olan Şeyh Muhammed Zehrân ile ilmî müzakerelerde bulundu. Kütüb-i Sitte'yi ve diğer bazı hadis kaynaklarını

okuduktan sonra 1929'da Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'ini mütalaa etmeye başladı; hayran kaldığı eseri konularına göre tertip etmeyi düşündü. Çeşitli ilim adamlarının ve özellikle Muhammed Zehrân'ın teşvikleriyle çalışmaya başladı. Sââtî büyük oğlu Hasan el-Bennâ'nın öğrenimi için Kahire'ye göç etti. Burada Ezher ulemâsı ve dünyanın çeşitli yerlerinden gelen âlimlerle tanışma imkânı buldu. Kahire'de tuttuğu büroda çalışmalarına ve el-Müsned'in tertibine devam etti. Bürosu ulemâ ve araştırmacıların uğrak yeri oldu. 1932'de çalışmasını tamamlayıp basımını titizlikle takip etti. Eserin XX. cildini tashih ederken hastalandı. Birkaç gün sonra, 8 Cemâziyelevvel 1378'de (20 Kasım 1958) vefat etti. Şeyh Seyyid Sâbık'ın kıldırdığı cenaze namazının ardından Karâfe Mezarlığı'nda şehid oğlu Hasan el-Bennâ'nın yanında defnedildi.

Eserleri. 1. el-Fetḥu'r-rabbânî li-tertîbi Müsnedi'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel eş-Şeybânî. Sahâbî râvilerine göre tertip edildiği için araştırma yapanların kolayca faydalanamadığı el-Müsned'i konularına göre yeniden düzenlemiş, rivayetlerin senedlerini çıkarmış, yalnız merfû hadislerin sahâbî râvisini, mevkuf ve maktû haberlerin ilk râvisini zikretmekle yetinmiştir. Bununla birlikte gerekli gördüğü yerlerde diğer râvilere veya senedin tamamına yer verdiği de olmuştur. Aynı sahâbîden gelen mükerrer hadislerin mâna bakımından en genişini, sened bakımından en sağlamını almış, eserine kaydetmediği rivayetlerde bazı ziyadeler ve açıklamalar bulunuyorsa bunları parantez içinde zikretmiş, ziyade kısım fazla ise ve mânayı ihlâl ediyorsa onları da hadisi zikrettikten sonra göstermiştir. İki tarikten biri anlam ve hüküm itibariyle daha geniş, diğeri sened bakımından daha sahih ise iki rivayeti de kendi lafızlarıyla ayrı ayrı kaydetmiştir. Hadis birden fazla sahâbîden rivayet edilmişse en fazla hüküm içeren ve senedi en sahih olanı alıp diğerlerine işaret etmekle yetinmiştir. Sââtî, bu eserinde Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde bulunan her rivayete yer verdiğini, bilerek hiçbir rivayeti dışarıda bırakmadığını belirtmiştir. Birçok hükmü içeren uzun hadisleri önce uygun gördüğü konuda bütün olarak vermiş, ardından diğer konularla ilgili kısmını o bölümlerde zikretmiştir. Kısa olduğu halde birkaç hükmü içeren hadisleri de içerdiği hükümle ilgili yerlerde tekrar etmiştir. Kitap başlıca yedi kısma ayrılmış olup bunlar tevhid ve usûlü'd-dîn, fıkıh, tefsîrü'l-Kur'ân, tergīb ve terhîb, tarih, ahvâlü'l-âhire ve'l-fiten bölümleridir. Müellif bu eserini Bülûġu'l-emânî min esrâri'l-Fetḥi'r-rabbânî adıyla şerhederek garîb ve müşkil lafızların mânalarını açıklamış, hadislerin senedlerini el-Müsned'de olduğu gibi nakletmiş, tahrîclerini yapmış ve bazı hadislerin hükmünü belirtmiştir. Eser şerhiyle birlikte yirmi dört cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1353-1358). Kitabı Rifat Oral ve Süleyman Sarı Türkçe'ye çevirmeye başlamış, bir bölümünü beş cilt halinde yayımlamıştır (Konya 2003-2004). 2. Bedâʾiʿu'l-minen fî cemʿ ve tertîbi Müsnedi'ş-Şâfiʿî ve's-Sünen. Kitapta, İmam Şâfiî'ye nisbet edilen el-Müsned ve es-Sünen adlı eserler bir araya getirilmiştir. Bunlardan el-Müsned, isnadında İmam Şâfiî'nin yer aldığı merfû ve mevkuf rivayetleri Ebü'l-Abbas Esamm'ın bir araya getirerek

oluşturduğu Müsnedü'ş-Şâfiʿî, es-Sünen ise Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin rivayet ettiği Sünenü'ş-Şâfiʿî'dir. Sââtî bu iki eseri mükerrerlerini hazfederek ve hadisleri fıkıh bablarına göre düzenleyerek Bedâʾiʿu'l-minen adıyla bir araya getirmiş, daha sonra bu çalışmasına el-Ḳavlü'l-ḥasen şerḥu Bedâʾiʿu'l-minen adını verdiği kısa bir şerh yazmıştır. Kitap şerhiyle birlikte neşredilmiştir (I-II, Kahire 1950). 3. Minḥatü'l-maʿbûd fî tertîbi Müsnedi'ṭ-Ṭayâlisî Ebî Dâvûd. Sââtî, Kâtib Çelebi'nin ilk müsned tasnif eden kimse olarak tanıttığı Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) el-Müsned'inin üslûbundan ve âlî isnadından etkilenerek üzerinde çalışmaya başlamış, eserin matbu nüshasında eksik olan sekiz sahâbî müsnedini Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inden tamamlamıştır. Kitabı baştan sona okuyarak daha önce musahhihlerin yaptığı düzeltmelerle birlikte kendi tashihlerini de matbu nüshaya işlemiştir. el-Fetḥu'r-rabbânî'de yaptığı gibi eseri fıkıh bablarına göre tertip ederek toplam 2767 hadisi yedi ana bölüm altında düzenlemiştir. Bunlar tevhid ve usûlü'd-dîn, fıkıh, tefsir, tergīb ve terhîb, tarih, alâmâtü's-sâa ve fiten, kıyamet ve ahvâlü'l-âhire bölümleridir. Bu bölümlerin altında bablar yer almış, bab başlıkları konuyla ilgili hadislerin kolayca bulunmasını sağlayacak biçimde tertip edilmiştir. Sââtî gerekli gördüğü yerleri açıklamak, bazı konulardaki eksikleri tamamlamak, okunmasında güçlük bulunan kelimeleri harekelemek için et-Taʿlîḳu'l-maḥmûd ʿalâ Minḥati'l-maʿbûd adını verdiği bir eser daha yazmış ve iki eser bir arada yayımlanmıştır (I-II, 1372-1373/1952-1953).

BİBLİYOGRAFYA:Sââtî, el-Fetḥu'r-rabbânî, XXIV, 232-237; a.mlf., Bedâʾiʿu'l-minen, Kahire 1950; a.mlf., Minḥatü'l-maʿbûd, Beyrut 1400, I, 2-16; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), I, 148; Sâlihiyye, el-Muʿcemü'ş-şâmil, III, 137; Muhammed ez-Zühaylî, Merciʿu'l-ʿulûmi'l-İslâmiyye, Dımaşk, ts. (Dârü'l-ma'rife), s. 293; İbrâhim el-Beyyûmî Gānim, "Hasan el-Bennâ", DİA, XVI, 307; M. Yaşar Kandemir, "el-Müsned (Tayâlisî)", a.e., XXXII, 103; a.mlf., "el-Müsned (Ahmed b. Hanbel)", a.e., XXXII, 105.

İsmail Hakkı Ünal

MUSTAFA es-SİBÂÎ (مصطفى السباعي) (1915-1964) HİCRİ 1383 Suriye İhvân-ı Müslimîn teşkilâtının kurucusu, âlim.

Suriye'nin Humus şehrinde doğdu. Tanınmış âlimlerin yetiştiği bir aileye mensuptur. Dedeleri gibi babası Hüsnî es-Sibâî de Humus'taki el-Camiu'l-kebîr'in hatibi olup Fransızlar'a karşı verilen istiklâl mücadelesinde önemli rol oynamış, çeşitli cemiyetlerin kuruluşuna ve faaliyetlerine katılmıştır. Mustafa es-Sibâî, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra temel İslâmî bilgileri babasından aldı. İlköğrenimin ardından kaydolduğu şer'î liseden 1930'da mezun oldu. Babasıyla birlikte katıldığı ilim meclislerinde Humus müftüsü Tâhir el-Etâsî, Zâhid el-Etâsî, Muhammed el-Yâsîn, Abdüsselâm Talâlîb, Enîs Talâlîb gibi şahsiyetleri tanıdı ve onlardan ders aldı, genç yaşta babasının yerine hatiplik yaptı. Henüz on beş yaşındayken yabancı misyon okulları ile mücadele etmek için gizli bir cemiyet kurduğu söylenen Sibâî (Reissner, s. 122) 1931'de Fas'taki Fransız sömürge yönetimi aleyhine bildiriler yayımladığı,

1932'de bir cuma namazı hutbesinde Fransız manda yönetimini eleştirdiği için tutuklandı.

1933'te Ezher'de tahsil görmek üzere Kahire'ye gitti. Buradaki öğreniminin ardından Külliyyetü'ş-şerîa'da hazırladığı es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrîʿi'l-İslâmî başlıklı teziyle doktor unvanını aldı (1949). Mısır'daki öğrenciliği sırasında siyasetle yakından ilgilendi. Kahire'de Hasan el-Bennâ ile tanışarak İhvân-ı Müslimîn'in faaliyetlerine iştirak etti. 1934'te İngiltere karşıtı gösterilere katıldığı için tutuklandı. 1940'ta Reşîd Ali Kîlânî'nin İngiliz karşıtı Irak isyanını desteklemek üzere Mısır'da gizli bir cemiyet kurduğu suçlamasıyla Kahire'de İngilizler tarafından yine tutuklandı ve iki ay sonra Filistin'deki Sarfad toplama kampına gönderildi. Burada dört ay kalan Sibâî serbest bırakılınca Humus'a dönerek Şebâb-ı Muhammed teşkilâtını yeniden örgütledi. Ancak bu defa Fransız manda yönetimi tarafından tutuklandı ve önce Beyrut'taki el-Miye ve Miye toplama kampında, ardından Râşeyyâ Kalesi'nde olmak üzere iki buçuk yıl hapiste kaldı. Bu sırada mâruz kaldığı işkenceler yüzünden sağlığı önemli ölçüde bozuldu. Hapisten çıktıktan sonra Humus'ta bir lisede İslâm dini ve Arapça öğretmeni olarak göreve başladı. 1945'te Şam'da el-Maʻhedü'l-Arabî'yi kurarak müdürlüğünü yaptı. Eğitim ve öğretim faaliyetleri yanında asıl önemli girişimini 1940'lı yılların ortalarında gerçekleştirdi ve mevcut bazı cemiyetleri İhvân-ı Müslimîn çatısı altında topladı; kendisi de bu teşkilâtın Suriye liderliğine seçildi. Fransızlar'ın Nisan 1946'da Suriye'den çekilmesinin ardından İhvân-ı Müslimîn siyasî hayatta aktif rol almaya başladı ve 1947'de ilk defa gerçekleştirilen parlamento seçimlerine katıldı.

1947 sonlarında Birleşmiş Milletler'in Filistin topraklarını ikiye bölmesine karşı çıkan Sibâî, bütün Suriye'yi dolaşarak bu konuda toplantılar düzenleyip konuşmalar yaptı, daha sonra bilfiil çatışmalara katılmak üzere Filistin'e gitti. Burada Hasan el-Bennâ ile buluştu. Sibâî ayrıca destek sağlamak amacıyla bazı devlet başkanlarıyla da görüştü (Abdülazîz el-Hac Mustafa, s. 39 vd.).

Suriye'de 1949'da üst üste gerçekleştirilen askerî darbeler neticesinde İhvân-ı Müslimîn üzerindeki baskılar artınca teşkilât diğer bazı organizasyonlarla birleştirilerek el-Cebhetü'l-iştirâkıyyetü'l-İslâmiyye kuruldu ve başkanlığına Mustafa es-Sibâî getirildi. Aynı yıl bir anayasa hazırlanması için oluşturulacak kurucular meclisi seçimlerine katılıp Lecnetü'd-düstûr el-âmme'de yer aldı ve anayasaya devletin dininin İslâm olduğuna dair bir madde konulması için çaba gösterdi. Anayasada böyle bir madde yer almadıysa da üçüncü maddede devlet başkanının dininin İslâm olması gerektiği ve İslâm fıkhının yasamanın ana kaynağı olduğunun belirtilmesinde onun gayretleri etkili oldu. Kurucular meclisi yeni anayasanın yürürlüğe girmesinden sonra 1950 yazında Suriye Parlamentosu'na dönüştürüldü. Sibâî aynı yıl Şam Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladı.

Edîb Şişeklî idaresindeki askerî yönetimin Ocak 1952'den itibaren faaliyetlerini yasakladığı İhvân-ı Müslimîn, Şubat 1954'te Şişeklî'nin bir darbeyle iktidardan uzaklaştırılması üzerine rahatladıysa da teşkilâtın aynı yıl Mısır'da Cemal Abdünnâsır tarafından yasaklanmasından etkilendi. Suriye, Irak, Ürdün ve Sudan şubelerinin temsilcileri Şam'da bir araya gelerek ed-Dubbâtü'l-ahrâr'a karşı hükümetler ve halk nezdinde bir kampanya başlatma kararı aldı. Suriye İhvân-ı Müslimîn teşkilâtının faaliyetleri 8 Haziran 1955'te serbest bırakıldı ve Mustafa es-Sibâî tekrar başkan seçildi. Sibâî, Hukuk Fakültesi'ndeki görevinin yanı sıra sadece İslâmî ilimlerin okutulduğu bir fakültenin kuruluşu için çalışmalarda bulundu ve 1955'te Şam Üniversitesi'nin bünyesinde açılan Şeriat Fakültesi'nin ilk dekanı oldu. 1956'da bu fakülteye Mevsûʿatü'l-fıḳhi'l-İslâmî'nin hazırlanması görevi verilince Sibâî ansiklopedinin redaksiyon kurulu başkanlığına getirildi.

1956'da kendisine yapılan bir suikastten kurtulan Sibâî 1957'deki ara seçimlere İhvân-ı Müslimîn'in Şam adayı olarak katıldı, ancak seçilemedi. 8 Mart 1957'de bütün Arap ülkelerindeki İhvân-ı Müslimîn teşkilâtlarının katıldığı bir kongre düzenlendi ve Sibâî'nin başkanı olduğu bir yürütme kurulu seçildi. Aynı yıl Sovyetler Birliği'ne yaptığı bir seyahat sırasında kısmî felç geçiren Sibâî teşkilâtın liderliğini İsâm el-Attâr'a bıraktı. Mustafa es-Sibâî hastalığına rağmen bundan sonra da faaliyetlerini sürdürdü ve üniversitede ders verdi. 3 Ekim 1964'te Şam'da vefat etti.

Mustafa es-Sibâî, 1951'de Pakistan'da toplanan Dünya İslâm Konferansı'nda ve Nisan 1954'te Bihamdûn'da (Lübnan) düzenlenen Milletlerarası İslâm-Hıristiyan Konferansı'nda Suriye delegasyonunun başkanı sıfatıyla bulundu. 1956'da Suriye Üniversitesi tarafından Avrupa ülkelerinde İslâm araştırmalarının durumunu tesbit etmekle görevli bir heyete dahil edildi ve bu amaçla Türkiye, İtalya, İngiltere, İrlanda, Belçika, Hollanda, Danimarka, Norveç, İsveç, Finlandiya, Almanya, Avusturya, İsviçre ve Fransa'yı kapsayan bir seyahate çıktı. Bu sırada şarkiyatçılarla tanıştı. 1957'de Moskova Üniversitesi'nin daveti üzerine Moskova'ya gitti.

Bir teşkilât lideri ve siyasetçi olduğu kadar ilim adamı kişiliği ile de tanınan Mustafa es-Sibâî'nin zamanında yankı uyandıran görüşleri daha çok sünnetin dindeki yeri ve önemiyle İslâm-sosyalizm ilişkisi konularındadır. Sibâî, doktora tezinde sünnetin İslâm hukukundaki yerini ortaya koyduktan sonra şarkiyatçıların ve onların İslâm dünyasındaki takipçilerinin bu konudaki görüşlerini eleştirmiş, özellikle Goldziher'in hadislerin sıhhati, râviler ve hadisleri derleyenler hakkında şüphe uyandırma çabalarına şiddetle karşı çıkmıştır (es-Sünne, s. 296-340). Ahmed Emîn'in Fecrü'l-İslâm ve Muhammed Ebû Reyye'nin Eḍvâʾ ʿale's-sünneti'l-Muḥammediyye adlı kitaplarında sünnet ve hadisler hakkında dile getirdikleri görüşlerin eleştirisine uzunca bir bölüm ayıran Sibâî (a.g.e., s. 176-295), bazı müslüman ilim adamlarının sünnet konusundaki olumsuz yaklaşımlarını onların bilgisizliğine, müsteşriklerin

yöntemlerine kanmalarına, şöhrete kavuşma arzularına ve bunu düşünce özgürlüğüyle ilişkilendirmelerine ve kendi yanlış düşüncelerini ifade etmek için şarkiyatçıların arkasına sığınmalarına bağlamaktadır (a.g.e., s. 13).

Sibâî, sol hareketlerin İslâm ülkelerinde taban bulmaya başlaması üzerine Seyyid Kutub gibi çağdaşı birçok düşünürün üzerinde durduğu fakirlik, mülkiyet hakkı, sosyal adalet, sosyal dayanışma ve sosyal güvenlik konularıyla da yakından ilgilenmiştir. Komünizm, sosyalizm ve kapitalizm gibi ideolojileri inceleyen Sibâî, sosyal güvenlik ve adaleti vurgulayan bir görüş olarak düşündüğü sosyalizmin insanî bir duygunun ürünü olduğuna ve bütün resullerin tebliğinde yeri bulunduğuna inanır. Ona göre sosyalizmin amacı sermayenin toplum aleyhine biriktirilmesini önlemek, devlet eliyle fertlerin iktisadî faaliyetlerini denetlemek, vatandaşlar arasında sosyal dayanışmayı tesis etmektir (İştirâkiyyetü'l-İslâm, s. 7). Sibâî, Batı'da ortaya çıkan sosyalizm kavramından faydalanmakla birlikte Batılı yaklaşımdan farklı biçimde İslâm sosyalizmi teorisini oluşturduğunu (a.g.e., s. 8), hatta İslâm sosyalizmini İslâm akîdesinin bir parçası olarak gördüğünü (a.g.e., s. 202) ifade eder. Bu teorisini İştirâkiyyetü'l-İslâm adlı kitabında ele alıp insan hak ve özgürlükleri, eşitlik, sosyal adalet gibi kavramlar üzerinde genişçe durur. Sibâî, herkesin mülk edinme hakkını kabul etmekle birlikte sermayenin tek elde toplanmaması gerektiğini, mülkiyete kamu yararına olacak şekilde sınır konabileceğini ve gerektiğinde mülkiyetin devletleştirilebileceğini, İslâm hukuku açısından da bunun câiz olduğunu, hatta vakfın bir tür devletleştirme sayıldığını söyler (a.g.e., s. 99 vd.).

Eserleri. 1. es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrîʿi'l-İslâmî (Kahire 1960, 1961, 1966; Beyrut 1976, 1978, 1985). Sibâî'nin doktora tezinin bazı ilâvelerle yayımlanmış şeklidir. İslâm Hukukunda Sünnet adıyla Edip Gönenç (İstanbul 1981) ve Kâmil Tunç (İstanbul 1996) tarafından tercüme edilmiştir. 2. es-Sîretü'n-nebeviyye (9. baskı, Dımaşk-Beyrut 1406/1986). 3. Şerḥu ḳānûni'l-aḥvâli'ş-şaḫṣiyye el-maʿmûl bihî fi'l-iḳlîmi'ş-şimâlî fi'l-Cumhûriyyeti'l-ʿArabiyye el-müttehide (I, Dımaşk 1961-1963; Dımaşk-Beyrut; II-III, 1417/1997). 4. Aḥvâlü'ş-şaḫṣiyye fi'l-ehliyyeti ve'l-vaṣıyyeti ve't-terikât (Abdurrahman es-Sâbûnî ile birlikte, 3. baskı, Dımaşk 1390/1970). 5. el-Merʾe beyne'l-fıḳh ve'l-ḳānûn: Dirâse şerʿiyye ve ḳānûniyye ve ictimâʿiyye (Dımaşk 1382/1962; Beyrut 1404/1984). Sibâî'nin 1961-1962 öğretim yılında üniversitede okuttuğu derslerden oluşmuş eseridir. İhsan Toksarı İslâm'a ve Garblılara Göre Kadın adıyla eserin kısmî tercümesini yapmıştır (İstanbul 1969). 6. Aḥkâmü'ṣ-ṣıyâm ve felsefetühû fî ḍavʾi'l-Ḳurʾân ve's-Sünne (Dımaşk 1957). 7. İştirâkiyyetü'l-İslâm (Dımaşk 1959, 1960; Kahire 1960). 1959'da Şam Üniversitesi'nde verdiği konferansların metinlerinden meydana gelmektedir. İslâm dünyasında büyük yankı uyandıran eser, A. Niyazioğlu tarafından İslâm Sosyalizmi adıyla Türkçe'ye çevrilmiş (İstanbul 1974, 1976), Muhammed el-Hâmid Naẓarât fî Kitâbi İştirâkiyyeti'l-İslâm adıyla esere bir eleştiri yazmıştır (Dımaşk 1382/1963). 8. ed-Dîn ve'd-devle fi'l-İslâm

(Dımaşk 1952). Beyrut Üniversitesi'nde verdiği konferansların metinlerinden ibarettir. İhsan Toksarı kitabı İslam'da Din ve Devlet başlığıyla tercüme etmiştir (İstanbul 1966). 9. Aḫlâḳunâ el-ictimâʿiyye (Dımaşk 1375/1955). 1954-1955 yıllarında radyoda yaptığı konuşmaları ihtiva eder. 10. et-Tekâfülü'l-ictimâʿî fi'l-İslâm (Beyrut 1419/1998). 11. el-Faḳr, el-cûʿ, el-ḥirmân: Müşkilât ve ḥulûl (Beyrut 2002). 12. Min revâʾiʿ ḥaḍâretinâ (Beyrut 1968). İslâm medeniyetiyle ilgili olarak kaleme aldığı önemli eserlerindendir. N. Demircan ve M. Sait Şimşek tarafından İslâm Medeniyeti'nden Altın Tablolar adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Konya 1979). 13. ʿUẓamâʾünâ fi't-târîḫ (4. baskı, Beyrut-Dımaşk 1405/1985). Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn, Abdullah b. Mes'ûd, Ebü'd-Derdâ, Hz. Hamza, Hâlid b. Velîd, Emîr Şekîb Arslan ve Hasan el-Bennâ hakkında yayımlanmış makalelerinin derlenmesinden oluşmuştur. 14. Hâkeẕâ ʿallemetni'l-ḥayât (Dımaşk 1382/1962). Sibâî'nin hastahanede iken kaleme aldığı eserin ikinci bölümü müellifin vefatından sonra yayımlanmıştır (I-II, Beyrut-Dımaşk 1398, 3. baskı, 1406/1986). Muhammet Sevgili ve Hasan Akdağ eseri Hayat Bana Böyle Öğretti adıyla tercüme etmişlerdir (Konya, ts. [1994]). 15. el-Ḳalâʾid min ferâʾidi'l-fevâʾid (Dımaşk 1962). 16. el-İstişrâḳ ve'l-müsteşriḳūn mâ lehüm ve mâ ʿaleyhim (Küveyt 1968; 2. baskı, Beyrut-Dımaşk 1979). Ḥaḍâretü'l-İslâm dergisinde yayımlanan bir makale ile es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrîʿi'l-İslâmî adlı kitabının bazı bölümlerinin bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Kemal Çobanbeyli (Müsteşrikler ve Hedefleri, İstanbul 1971) ve Mücteba Uğur (Oryantalizm ve Oryantalistler: Yararları-Zararları, İstanbul 1993) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. 17. Hâẕâ hüve'l-İslâm (Beyrut 1979). Sibâî'nin vefatından sonra makalelerinin bir kısmının derlenmesiyle meydana getirilmiştir. 18. el-Aʿlâm ve'l-aʿmâl: Silsiletü maḳālât nüşiret fî mecelleti'l-Fetḥi'l-Ḳāhiriyye (Beyrut 2000). Sibâî'nin Kahire'de bulunduğu sırada el-Fetḥ dergisinde yayımlanan makalelerini ihtiva eder. Sibâî ayrıca günlük el-Menâr (1947-1949) ve haftalık eş-Şihâb (1955) gazeteleriyle haftalık el-Müslimûn dergisini (1955-1958; 1958'den itibaren aylık olarak Ḥaḍâretü'l-İslâm adıyla) neşretmiştir.

BİBLİYOGRAFYA:Mustafa es-Sibâî, İştirâkiyyetü'l-İslâm, Dımaşk 1960, tür.yer.; a.mlf., es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrîʿi'l-İslâmî, [baskı yeri ve tarihi yok] (ed-Dârü'l-kavmiyye li't-tıbâa ve'n-neşr), tür.yer.; J. Reissner, Ideologie und Politik der Muslim-brüder Syriens, Freiburg 1980, tür.yer.; Enver el-Cündî, Aʿlâmü'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Enclü el-Mısriyye), I, 435-451; Abdülazîz el-Hac Mustafa, Muṣṭafâ es-Sibâʿî: Racülü fikrin ve ḳāʾidü daʿve, Amman 1404/1984; Abdülkerîm Osman, Meʿâlimü'ṣ-ṣeḳāfeti'l-İslâmiyye, Beyrut 1984, s. 480-483; Hüsnî Edhem Cerrâr, ed-Duktûr Muṣṭafâ es-Sibâʿî: Ḳāʾidü cîl ve râʾidü ümme, Amman 1415/1994; Muṣṭafâ es-Sibâʿî bi-aḳlâmi muḥibbîh ve ʿârifîh (haz. M. Mustafa es-Sibâî), Beyrut 1421/2000; Adnân M. Zerzûr, Muṣṭafâ es-Sibâʿî: ed-Dâʿiyyetü'l-müceddid, Dımaşk-Beyrut 2000; Muhammed el-Hasnâvî, Ẕikreyâtî maʿa's-Sibâʿî, Cidde 2001; Abdullah Mahmûd et-Tantâvî, Muṣṭafâ es-Sibâʿî, 1334-1384/1915-1964: ed-Dâʿiyye, er-râʾid ve'l-ʿâlimü'l-mücâhid, Dımaşk-Beyrut 2001; Ḥadâretü'l-İslâm, özel sayı, V/4-6, Dımaşk 1384/1964.

Hilal Görgün

KANDEHLEVÎ, Muhammed Yûsuf (محمد يوسف كاندهلوي) (1917-1965) HİCRİ 1384 Cemâat-i Teblîğ liderlerinden, Hindistanlı âlim.

20 Mart 1917'de Delhi'de doğdu. Hindistan'ın Utar Pradeş eyaletine bağlı Muzaffernagar şehrinin Kandehle kasabasından birçok âlim ve sûfînin yetiştiği bir aileye mensuptur. "Hazratci" lakabıyla tanınan Kandehlevî, ilk eğitimini Cemâat-i Teblîğ'in kurucusu olan babası Muhammed İlyas Kandehlevî'den aldı. Delhi'deki Kâşifü'l-ulûm Medresesi'nde ilk öğrenimini tamamladıktan sonra yüksek tahsil için 1932'de Sehârenpûr'daki Mezâhirü'l-ulûm Medresesi'ne kaydoldu. 1933 yılına kadar burada kaldı. Aynı yıl Delhi'ye giderek tahsilini orada sürdürdü ve babasından tefsir ve hadis dersleri aldı. 1935'te tekrar Mezâhirü'l-ulûm'a dönerek Mevlânâ Abdüllatîf'ten, Mevlânâ Manzûr Ahmed'den, amcasının oğlu Muhammed Zekeriyyâ Kandehlevî'den ve Abdurrahman Kâmilpûrî'den çeşitli hadis kitaplarını okudu. Ancak rahatsızlığı sebebiyle cemaatin Delhi'nin eski kesiminde bulunan Bastinizâmeddin'deki merkezine döndü ve tahsilini babasının yanında tamamladı. 1938, 1957 ve 1964 yıllarında hacca gitti.

Hayatının ilk dönemlerinde aldığı medrese eğitimi sayesinde iyi bir hadis ve fıkıh âlimi olarak yetişen Kandehlevî Emâni'l-aḫbâr adlı eserini 1937'de yazmaya başladı. Ancak daha sonraki yıllarda tasavvufa meylederek Çiştiyye ve onun bir kolu olan Sâbiriyye tarikatlarına girmek için babasından izin istedi. 1938'den itibaren tebliğ faaliyetlerine katıldı. Onu halife tayin eden babasının 13 Temmuz 1944'te vefatı üzerine Cemâat-i Teblîğ'in başına geçerek kendini tamamen tebliğ ve irşad faaliyetlerine verdi. Hindistan'ın bölünmesi sırasında (1947) hareketin merkezini Pakistan'a taşıma fikrine karşı çıkarak cemaatin Hint yarımadasında yerleşmesine zemin hazırladı. Birkaç yıl içerisinde başta Utar Pradeş eyaleti olmak üzere Hindistan'ın birçok bölgesinde, Pakistan ve Bangladeş'te ilgi uyandıran hareketin başka ülkelere de yayılması için önce hacca gidenler üzerinde duruldu. Ardından başta Suudi Arabistan olmak üzere diğer Arap ülkelerine tebliğ amaçlı ziyaretler düzenlendi. 1950'den itibaren sistemli bir şekilde İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'ya tebliğciler gönderildi. 1960 yılına doğru Afrika ve Asya'nın diğer ülkelerine yayılan Cemâat-i Teblîğ, Kandehlevî zamanında dünya çapında bir hareket haline geldi. Bununla birlikte Cemâat-i Teblîğ'in etkilerinin 1970'li yılların sonlarına kadar Hint kökenli müslümanlarla sınırlı kaldığı kaydedilmektedir (Marc Gaborieau, XIX/1 [1992], s. 18-19).

Yirmi yılı aşkın bir süre cemaatin başında bulunan Kandehlevî hareketin yaygınlaşması için dünyanın birçok ülkesini dolaştı, müslümanların kendilerini ıslah etmeleri ve İslâm'a dönerek dini samimiyetle yaşamalarını hedefleyen toplantılar düzenledi. Hayatının son yıllarına doğru tekrar ilmî çalışmalarına döndü ve 1962'de Mezâhirü'l-ulûm'un başkanlığına getirilerek Delhi'deki Kâşifü'l-ulûm Medresesi'nde

bazı hadis kaynaklarını okuttu. Son haccından dönüşünde yaptığı uzun tebliğ yolculuğunda rahatsızlandı; 2 Nisan 1965'te Lahor'da vefat etti ve cemaatin Delhi'de Bastinizâmeddin semtindeki genel merkezine defnedildi. Kâşifü'l-ulûm Medresesi'nin hocalarından olan oğlu Muhammed Hârûn Kandehlevî babasının ölümünden sonra tebliğ faaliyetlerine ağırlık vermiştir.

Eserleri. 1. Ḥayâtü'ṣ-ṣaḥâbe. Arapça olarak kaleme alınan ve 1379'da (1959) tamamlandığı anlaşılan eserde (III, 706) hadis, siyer, tarih ve tabakat kitapları gibi kaynaklardan derlenen rivayetlerle Hz. Peygamber ve sahâbenin örnek hayatından kesitler sunulmuş, onların dinî gayretleri ve mücadeleleri anlatılmıştır. Eserde yer yer muhaddislerin görüşlerinden faydalanılarak rivayetlerin sıhhat durumuna da işaret edilmiştir. Cemâat-i Teblîğ için bir el kitabı niteliğinde olan eseri ilk olarak Dâiretü'l-maârifi'l-Osmâniyye, Ebü'l-Hasan en-Nedvî'nin takdimiyle Haydarâbâd-Dekken'de (I-III, 1960-1965) ve Muhammed Seyyid Kahire'de (I-IV, 1999) yayımlamıştır. Türkçe'ye Ahmed Meylânî (I-IV, İstanbul 1980), Hadislerle Müslümanlık adıyla Ahmet Muhtar Büyükçınar başkanlığında bir heyet (I-V, İstanbul 1980) ve Hayâtü's-sahâbe: Peygambe-rimiz ve İlk Müslümanlar adıyla Sıtkı Gülle tarafından (I-IV, İstanbul 1990) çevrilmiştir. 2. Emâni'l-aḫbâr fî Şerḥi Meʿâni'l-âs̱âr. Müellif, Hindistan ve Pakistan'da ders kitabı olarak okutulan Tahâvî'nin Şerḥu Meʿâni'l-âs̱âr'ı üzerine Arapça olarak kaleme aldığı bu şerhine uzun bir mukaddimeyle başlamış, Tahâvî'nin hayatı, eserleri ve Şerḥu Meʿâni'l-âs̱âr'ın özellikleri gibi konularda bilgi vermiş, kısaca kendi hayatından ve şerhte takip ettiği metottan söz etmiştir. Hadislerdeki garîb kelimeleri açıklamış, râviler hakkında bilgi vermiş, Tahâvî'nin zikretmediği bazı ihtilâflı konulara da kısaca temas etmiştir. Metinde geçen merfû ve mevkūf hadisleri tahrîc ederek sıhhat derecelerini göstermiştir. Mezheplerin kendi eserlerine dayanarak hadislerden çıkardıkları fıkhî hükümleri incelemiş, Hanefî müelliflerinin kitaplarından konuya ait cevapları nakletmiştir. Müellif, farklı görüşleri değerlendirirken tercihini daha çok mütekaddimîn âlimlerinin görüşleri yönünde kullanmıştır. Kandehlevî I. cildini 1379'da (1959), II. cildini 1382'de (1962) tamamladığı bu çalışmaya tebliğ faaliyetleri sebebiyle uzun bir süre ara verdikten sonra hayatının sonlarına doğru tekrar dönmüşse de onu tamamlayamamıştır. Eserin ilk iki cildinin 1962'de, III ve IV. ciltlerinin Muhammed Zekeriyyâ Kandehlevî tarafından 1974'te el yazması olarak çoğaltılıp yayımlandığı belirtilmekte, Kitâbü'ṣ-Ṣalât'ın "Bâbü'r-rek'ateyn ba'de'l-asr" bahsinde kalan çalışma Şerḥu Meʿâni'l-âs̱âr'ın çok az bir kısmını karşılamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed Yûsuf Kandehlevî, Emâni'l-aḫbâr fî Şerḥi Meʿâni'l-âs̱âr, Mültan, ts. (İdâre-i Te'lîfât-ı Eşrefiyye), I, 67-68; IV, 334; a.mlf., Ḥayâtü'ṣ-ṣaḥâbe, Haydarâbâd-Dekken 1965, III, 706; Kārî Füyûzurrahman, Meşâhîr-i ʿUlemâʾ, Lahor 1976, I, 639-640; Vahîdüddin Han, Teblîġ-i Taḥrîk, Lahor, ts. (el-Mektebetü'l-Eşrefiyye), s. 36-37; M. Zâhid Kevserî, Fıkḥu ehli'l-ʿIrâḳ ve ḥadîs̱ühüm (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde), Karaçi 1401, s. 81; Maulana Mohammad Ilyas, Six Points of Tabligh (trc. Maulana Sadruddin Amir Ansari), Karachi, ts. (Darul Ishaat), s. 13; "Muhammad Yusuf Kandhalawi Dihlawi", Dictionnaire biographique des savants et grandes figures du monde musulman périphérique (ed. M. Gaborieau v.dğr.), Paris 1992, I, 8-19;

Halid Zaferullah Daudi, Pakistan ve Hindistan'da Şâh Velîyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları, İstanbul 1995, s. 238-239, 241; M. Manazir Ahsan, "Cemâat-i Teblîğ", DİA, VII, 293-294.

Mehmet Özşenel

MUHAMMED FUÂD ABDÜLBÂKĪ (محمّد فؤاد عبد الباقي) Muhammed Fuâd b. Abdilbâkī b. Sâlih el-Mısrî (1882-1968) HİCRİ 1387 Kur'an ve hadise dair indeks çalışmalarıyla tanınan Mısırlı âlim.

Benîyûsuf vilâyetinin merkezinde yer alan Kımnülarûs'a bağlı Kalyûbiye köyünde doğdu. Küçük yaşta iken, Harp Bakanlığı'nda çalışmakta olan babasının görevi sebebiyle bir buçuk yıl Sudan'da kaldı. Veddünnücûm Savaşı yüzünden tekrar Kahire'ye döndü ve ilk öğrenimine burada devam etti. Daha sonra Özbekiye'de bulunan Medresetü Emrîkân'a girdi. Ardından öğrenimini özel olarak sürdürdü. Bu sırada Mısırlı edebiyatçı Sâdık Anber ve dil âlimi Abdullah Emîn ile dostluk kurdu. Bazı resmî okullarda ders verdi ve 1905-1933 yıllarında Ziraat Bankası'nda Fransızca mütercimi sıfatıyla çalıştı. Bankanın tasfiye edilmesi üzerine Kahire'de Dârü ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye adıyla bir yayınevi açtı; burada Kur'an, sünnet ve indeks (fihrist) alanında eserler neşretti. 1950'li yıllarda Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye'de araştırmacı ve danışman olarak görev yaptı. Bu arada klasik Arap edebiyatıyla ilgilendi. Mustafa Abdürrâzık, Kāsım Emîn, Abdülvehhâb Azzâm ve M. Reşîd Rızâ'nın görüşlerinden etkilendi. Reşîd Rızâ'nın vefatına kadar (1935) on dört yıl onunla birlikte bulundu. Batılı araştırmacılarla irtibat kurmasında Reşîd Rızâ'nın yardımı oldu. Araştırmaları ve tahkik çalışmaları ile Mısır'da ve İslâm dünyasında tanındı. Kahire'de önce Ravza'da, ardından Cîze'de oturdu. Ömrünün sonlarına doğru gözlerinde görme kaybı başladı ve ölümünden önce gözlerini kaybetti. 22 Şubat 1968'de Cîze'de öldü.

Eserleri. A) Telifleri. 1. el-Muʿcemü'l-müfehres li-elfâẓi'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm (Kahire-Beyrut 1364/1945, 1378; İstanbul 1982). Alman şarkiyatçısı Gustav Leberecht Flügel'in Concordanticae Corani arabicae adlı eseri esas alınıp büyük ölçüde tashih edilerek meydana getirilmiştir. Kitabı Mahmut Çanga Kur'an Kelimelerinin Anahtarı (İstanbul 1986), Bekir Karlığa Mevzûlarına Göre Âyet-i Kerîmeler ve Mealleri (İstanbul 1980, 1988) adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. 2. Teysîrü'l-menfaʿa bi-kitâbey Miftâḥi künûzi's-sünne ve'l-Muʿcemi'l-müfehres li-elfâẓi'l-ḥadîs̱i'n-nebevî (Kahire 1353-1354, 1409/1988; Beyrut 1404). 3. Câmiʿu'l-mesânîd. Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde yer alan hadislerin 196 sahâbenin ismine göre müsned tarzında tertip edildiği ve her müsnedin kendi arasında konularına göre sıralandığı eser 1942'de tamamlanmış, ancak çok sonra yayımlanmıştır (I-VI, Kahire 1412/1991). 4. el-Lüʾlüʾü ve'l-mercân fîme'ttefeḳa ʿaleyhi'ş-şeyḫân (I-III, Kahire 1368, 1401; Riyad-Beyrut 1400/1980, 1414/1994, 1416/1995). Buhârî ve Müslim'in el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'lerinde bulunduğu halde Muhammed Habîbullah eş-Şinkītî'nin Zâdü'l-müslim fî-me'ttefeḳa ʿaleyhi'l-Buḫârî ve Müslim (1348/1967) adlı eserinde yer almayan 500 hadisin

ilâvesiyle oluşturulan bu eserde 1906 hadise yer verilmiştir. Âişe Abdurrahman, kitap için Fehârisü'l-Lüʾlüʾi ve'l-mercân fîme'ttefeḳa ʿaleyhi'ş-şeyḫân adıyla bir indeks hazırlamış (Riyad 1408/1988), İsmail Kaya ve İsmail Hakkı Uca eseri İmam Buhârî ve Müslim'in İttifak Ettikleri Hadisler adıyla Türkçe'ye çevirmişlerdir (I-III, Konya 1979). 5. Muʿcemü ġarîbi'l-Ḳurʾân (Kahire 1950, 1960; İstanbul 1985). Eserde, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen anlaşılması zor kelimelerle ilgili olarak Buhârî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inde tesbit edilen mânalara yer verilmiş olup müellif, İbn Abbas'ın, Hâricî reislerinden Nâfi' b. Ezrak'ın Kur'an'da mevcut, anlaşılması güç 200 kadar kelime hakkındaki sorularına verdiği cevapları ihtiva eden Mesâʾilü Nâfiʿ b. el-Ezraḳ'ı alfabetik sıraya koyarak Muʿcemü ġarîbi'l-Ḳurʾân'ı ile birlikte yayımlamıştır (Kahire 1950, s. 234-292). 6. Ḳurretü'l-ʿayneyn fî eṭrâfi'ṣ-Ṣaḥîḥayn (I-III, Kahire, ts.; Beyrut 1993). Müellifin ayrıca Câmiʿu'ṣ-Ṣaḥîḥayn adlı bir çalışması ile el-Müslimât el-müʾminât mâ lehünne ve mâ ʿaleyhinne adlı bir telif eserinin bulunduğu kaydedilmektedir.
B) Tahkik, Tahrîc ve İndeks Çalışmaları. Ṣaḥîḥu'l-Buḫârî (Riyad 1400); Ṣaḥîḥu Müslim (I-V [son cildi fihrist], Kahire 1355-1356, 1374-1376/1955-1956; Riyad 1400); Muvaṭṭaʾü'l-İmâm Mâlik (I-II, Kahire 1359/1940, 1370/1951); Tirmizî'nin el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ'inin III. cildinin tahkiki (Kahire 1356/1937); Sünenü İbn Mâce (I-II, Kahire 1372/1952, 1375/1955, 1390; İstanbul 1400/1980; Beyrut 1400, 1407/1987); Buhârî'nin el-Edebü'l-Müfred'indeki hadislerin tahrîci (Kahire 1375/1955, 1378/1958; Beyrut 1409); İbn Mâlik et-Tâî, Şevâhidü't-tavżîḥ ve't-taṣḥîḥ li-müşkilâti'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ (Kahire 1957, 1367; Beyrut 1400/1980); Fihrisü Muvaṭṭaʾi'l-İmâm Mâlik; Fehârisü Süneni İbn Mâce (Beyrut 1407/1987).

Muhammed Fuâd, Arent J. Wensinck'in A Handbook of Early Muhammadan Tradition adlı konularına göre hadis indeksini Miftâḥu künûzi's-sünne (Kahire 1353; Lahor 1403/1983; Beyrut 1405), Jules la Beaume'un Le Qoran Analyze ismini taşıyan konularına göre Kur'an indeksini Tafṣîlü âyâti'l-Ḳurʾâni'l-ḥakîm (Kahire 1342, 1375/1955) adıyla tercüme etmiştir. Ayrıca Cemâleddin el-Kāsımî'nin Meḥâsinü't-teʾvîl'inin neşrini gerçekleştirmiş (Kahire 1376-1380/1957-1960; Beyrut 1398/1978), el-Muʿcemü'l-müfehres li-elfâẓi'l-ḥadîs̱i'n-nebevî ismiyle şarkiyatçılar tarafından hazırlanan dokuz hadis kitabının indeksine dair çalışmanın yayımlanmasına (I-VII, Leiden 1936-1969) önemli katkı sağlamış, Muhibbüddin el-Hatîb ve Kusay Muhibbüddin el-Hatîb ile birlikte İbn Hacer'in Fetḥu'l-bârî'sinin kitap ve bablarını numaralayıp neşretmiştir (I-XIII, Kahire 1380/1960, 1407/1986; Beyrut 1390/1970).

BİBLİYOGRAFYA:Kehhâle, Muʿcemü'l-müʾellifîn, III, 589; a.mlf., el-Müstedrek, Beyrut 1406/1985, s. 723; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 333; Muhyiddin et-Tu'mî, en-Nûrü'l-ebher fî ṭabaḳāti şüyûḫi'l-Câmiʿi'l-Ezher, Beyrut 1412/1992, s. 122-123; Afâf M. Fuâd Abdülbâkī, "el-ʿÂlimü'l-İslâmî ve'l-muḥaddiṣü'l-Mıṣrî el-üstâẕ Muḥammed Fuʾâd ʿAbdülbâḳī", el-Muḥaddiṣûn fî Mıṣr ve'l-Ezher ve devrühüm fî iḥyâʾi's-sünneti'n-nebeviyyeti'ş-şerîfe (nşr. Hüseynî Abdülmecîd

Hâşim - Ahmed Ömer Hâşim), [baskı yeri ve tarihi yok] (Mektebetü Garîb), s. 352-357; İsmail L. Çakan - Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”, DİA, I, 79.

İbrahim Hatiboğlu

EBÛ REYYE أبو ريّة (1889-1970) HİCRİ 1389 Mısırlı yazar.

15 Aralık 1889’da Kahire’de doğdu. Asıl adı Mahmûd’dur. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber Ezher Üniversitesi’nde öğrenim gördüğü, Reşîd Rızâ’nın kurduğu Medresetü’d-da‘ve ve’l-irşâd adlı iki yıllık enstitüyü bitirdiği, daha sonra Kahire’deki bazı yabancı okullarda görev aldığı bilinmektedir. İslâmî muhitlerde fazla tanınmamakla beraber 1945 yılında er-Risâle dergisinin 633. sayısında yayımladığı “el-Hadîsü’l-Muhammedî” adlı makalesiyle dikkatleri üzerine çekti. Onun önce bu makalede, daha sonra Edvâ ale’s-sünneti’l-Muhammediyye adlı eserinde ortaya koyduğu hadis ve sünnete dair şüpheci fikirleriyle genel olarak sahâbe, özellikle de Ebû Hüreyre hakkındaki ithamlarına karşı yazılan reddiyeler kendisini meşhur etti. İddiaları üzerinde onunla görüşmek ve kaynaklarını birlikte değerlendirmek isteyen ilim adamlarıyla bir araya gelmekten genellikle kaçındı. 1958’e kadar Kahire’ye komşu olan Mansûre’de oturan Ebû Reyye, bu tarihten ölümüne kadar (11 Aralık 1970) Nil boyundaki Cîze’de yaşadı.

Şiî müellif Seyyid Murtazâ er-Rezâvî’nin belirttiğine göre Ebû Reyye yazılarında Ehl-i beyt’i savunmuş, Hams ve mi˒e sahâbî muhtelik, adlı kitabın (Bağdad 1968) müellifi Iraklı Şiî âlim Murtazâ el-Askerî’nin Hz. Âişe aleyhinde kaleme aldığı Ehâdîsü ümmi’l-mü˒minîn ˓Â˒işe adlı eserine mukaddime yazmış, kendisinin İmam Şâfiî ve Ebû Hanîfe’den daha âlim olduğunu iddia ederek dört mezhepten hiçbirine mensup olmadığını söylemiştir. Ayrıca Ebû Hüreyre’nin birçok hadis uydurduğunu ileri sürmüş ve şarkiyatçıların Ehl-i sünnet kitaplarında buldukları hurafelere ve İsrâiliyat’a dayanarak İslâmiyet’i kötüledikleri konusunda Rezâvî gibi düşündüğünü belirtmiştir (Seyyid Murtazâ er-Rezâvî, s. 292, 295).

Sünnetin çelişkili ifadeler taşıdığını, râviler tarafından tahrif edildiğini, sahih diye adlandırılan hadislerin, hatta hasen rivayetlerin son derece az olduğunu, esasen sahihlik denen şeyin râvilerin iddiasından ibaret bulunduğunu, gerçek âlimlerin bu önemli konu ile uğraşmayı, son derece katı ve değişmez kurallara dayanan muhaddislere bıraktıklarını ileri sürmekte, araştırmaları sırasında Hz. Peygamber’in -Kur’an’ın yazılmasında olduğu gibi- hadislerin yazılması için kâtipler görevlendirmediği gerçeğini farkettiğini söylemektedir.

Ebû Reyye’nin hadislerin güvenilir bir şekilde zamanımıza gelmediği kanaatine, ileri sürdüğünün aksine araştırmaları sonucunda varmadığını ve bu araştırmalarını hadisler etrafında birtakım şüpheler uyandırmak maksadıyla yaptığını gösteren önemli deliller

vardır. Bunlardan biri, herhangi bir konuda eserlerinden nakiller yaptığı bazı âlimlerin o konuda kendisi gibi düşündükleri kanaatini uyandırmaya çalışmasıdır. Meselâ Hz. Ömer'in İbn Mes'ûd, Ebü'd-Derdâ ve Ebû Mûsâ el-Ensârî'yi çok hadis rivayet etmeleri sebebiyle hapsettiği yolundaki rivayeti, Edvâ˒ ˓ale's-sünneti'l-Muhammediyye'nin ilk baskılarında İbn Hazm'ın el-İhkâm'ından nakletmiş ve bu rivayeti İbn Hazm'ın da kabul ettiğini gösteren ifadeler kullanmıştır. Kendisine yazılan reddiyelerde, İbn Hazm'ın bu haberi naklettikten sonra onu ağır ifadelerle tenkit ettiği, Hz. Ömer'in böyle bir şey yapmadığını ispatladığı belirtilince kitabın daha sonraki baskılarında, bu asılsız rivayeti onu tenkit etmeye gerek görmeden nakleden Zehebî'den alıp kaydetmiş ve İbn Hazm'dan hiç söz etmemiştir.

Peşin hükümlü olduğunu gösteren hususlardan biri de yaptığı nakilleri kanaatini doğrulayacak şekilde tahrif ederek almasıdır. Ebû Hüreyre'nin yalancı olduğunu ispat etmeye çalışırken sahâbîlerin de bu kanaati taşıdığını göstermek amacıyla el-Bidâye ve'n-nihâye'den (İbn Kesîr, VIII, 109), "Zübeyr b. Avvâm onun hadislerini duyunca 'doğru söyledi, yalan söyledi' dedi" cümlesini almış, kitabın Türkçe tercümesinde bu ifade, "Zübeyr onun hadislerini duydukça 'doğru söylemiş, yalan söylemiş' derdi" şeklinde daha ithamkâr şekilde çevrilmiştir. Halbuki rivayetin devamından anlaşılacağı üzere Zübeyr b. Avvâm'a oğlu Urve, "Doğru söyledi, yalan söyledi" ifadesiyle neyi kastettiğini sormuş, Zübeyr de Ebû Hüreyre'nin bu rivayetleri Hz. Peygamber'den duyduğu hususunda hiçbir şüphesi bulunmamakla beraber rivayetlerin bir kısmını yerli yerinde ifade ettiğini, bir kısmını ise yerli yerinde ifade edemediğini söylemiştir. Burada kullanılan "kezebe" sözünün yalanla itham anlamı taşımadığı, "yanıldı, hata etti" mânasında kullanıldığı açıktır. Ebû Reyye, Ye'cûc ve Me'cûc'e dair bir rivayeti sebebiyle İbn Kesîr'in Ebû Hüreyre'yi tenkit ettiğini ileri sürerken de aynı yolu takip etmiştir. İbn Kesîr, Ebû Hüreyre'nin Kâ'b el-Ahbâr ile bir arada fazla bulunması sebebiyle bu haberi ondan rivayet etmiş olabileceğini söylemiş, Ebû Reyye onun bu sözünü iktibasla yetinerek (Edvâ˒ ale's-sünneti'l-Muhammediyye, s. 208) İbn Kesîr'i Ebû Hüreyre aleyhine kullanmak istemiştir. Halbuki İbn Kesîr devamında, bu rivayeti Ebû Hüreyre'den duyan bazı râvilerin onun hadis olduğunu zannedip Hz. Peygamber'e nisbet ettiklerini belirtmiş (Tefsîrü'l-Kur˒ân, V, 194) ve Ebû Hüreyre'yi savunmuştur. Ebû Reyye'nin bazan da nakilde bulunduğu metindeki en önemli kelimeyi atlamak suretiyle istediği sonucu çıkarmaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim Hz. Ömer'in, Kâ'b el-Ahbâr'ı eski milletlerle ilgili haberleri (el-hadîs ani'l-evvel) rivayet etmekten menettiğine dair cümlesinden "ani'l-evvel" ifadesini çıkarmış, böylece Kâ'b'ın Hz. Ömer tarafından hadis rivayet etmekten tamamen alıkonulduğunu ileri sürmüştür (Edvâ˒ ˓ale's-sünneti'l-Muhammediyye, s. 165). Ebû Reyye'nin Kâ'b el-Ahbâr'ı, İslâmiyet'i içeriden yıkmak maksadıyla Hz. Ömer devrinde kurulan ve öncelikle halifeyi şehid eden gizli teşkilâtın ileri gelen bir üyesi olarak göstermesinin de (a.g.e., s. 147-149) bir dayanağı yoktur (bk. KÂ'B el-AHBÂR).

Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim'de yer alan güvenilir rivayetleri uydurma oldukları iddiasıyla kıyasıya tenkit ederken, kendisinin kullandığı kaynaklarda bile başkaları tarafından uydurulup Ebû Hüreyre'ye nisbet edildiği açıkça belirtilmiş olan rivayetleri, Emevîler'i ve özellikle Muâviye'yi desteklemek için Ebû Hüreyre'nin uydurduğunu ileri sürmesi, onun bu konularda ön yargılı oluşunun bir başka delilidir (İbnü'l-Cevzî, II, 16-22; Süyûtî, I, 417-421; Edvâʾ ʿale's-sünneti'l-Muhammediyye, s. 215).

Eserleri. 1. Edvâʾ ʿale's-sünneti'l-Muhammediyye ev difâʿ ʿani'l-hadîs (Kahire 1958, 1969; Sûr-Lübnan 1963). Sahâbe, hadis ve hadis rivayeti, mevzû hadisler, hadislerde İsrâiliyat ve mesîhiyat, Ebû Hüreyre'nin durumu, hadislerin tedvîni, hadis ilimleri, hadislerin kısımları, tanınmış hadis kitaplarının musannifleri, haber-i vâhidler gibi konuların ele alındığı eserin genel özelliği, hadisler ve muhaddisler hakkında Ehl-i sünnet âlimlerinin kanaatlerinin aksine görüşler ileri sürerek şüphe uyandırmak ve onlara güveni sarsmaktır. İslâm âlimleri, Ebû Reyye'nin bu kitabını tenkit maksadıyla çeşitli eserler kaleme almışlardır. Bunlar arasında Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî'nin el-Envârü'l-kâşife limâ fî kitâbi Edvâʾ ʿale's-sünneti'l-Muhammediyye mine'z-zelel ve't-tadlîl ve'l-mücâzefe (Kahire 1378/1958), Muhammed Abdürrezzâk Hamza'nın Zulümâtü Ebî Reyye emâme Edvâʾi's-sünneti'l-Muhammediyye (Kahire 1379/1959), Muhammed Ebû Şehbe'nin Difâʿ ʿani's-sünne ve reddü şübehi'l-müsteşrikīn ve küttâbi'l-muʿâsırîn (Kahire 1387/1967) adlı eserleri zikredilebilir. Ebû Reyye kitabını Mısır Kültür Bakanlığı'nın isteği üzerine Kıssatü'l-hadîsi'l-Muhammedî adıyla özetlemiş, fakat Ezher âlimlerinden Muhammed Ebû Zehre'nin eserde İslâm dinine aykırı hususlar bulunduğunu belirtmesi üzerine basımı engellenmiştir (Seyyid Murtazâ er-Rezâvî, s. 306). Kitabın Muharrem Tan tarafından Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması (1988) adıyla yapılan Türkçe tercümesinde müellifin fikrî silsilesine uyulmadığı, keyfî takdim ve tehirler yapıldığı, hatta bir kısım yerlerin tercüme edilmediği görülmektedir. 2. Şeyhu'l-madîre Ebû Hüreyre (Kahire, ts.). Bu eser, Şiî âlim Abdülhüseyin Şerefeddin el-Mûsevî'nin Ebû Hüreyre (Beyrut 1397/1977) adlı kitabının bir kopyasından ibarettir. Her iki yazarın da Ebû Hüreyre'ye dair doğru bilgi vermek yerine her fırsatta onu, Emevîler ve özellikle Muâviye lehinde hadis uyduran bir yalancı olduğunu ileri sürerek küçük düşürmeyi hedef aldıkları görülmektedir. Ebû Reyye'nin yukarıda adı geçen kitabına yazılan reddiyelerde bu eserin muhtevası tenkit edilmekle beraber onun için müstakil reddiyeler de kaleme alınmıştır (bk. EBÛ HÜREYRE). 3. Dînullāhi vâhid ʿalâ elsineti cemîʿi'r-rusül (Kahire 1963, genişletilmiş 2. bs. 1970). Yayımlandığı zaman İslâmî çevrelerin tepkisine yol açan eserde, Ehl-i kitap diye adlandırılan yahudi ve hıristiyanların kâfir ve müşrik sayılmaması gerektiği, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık ile diğer bütün dinlerin esasının bir olduğu görüşü savunulmaktadır. 4. Cemâlüddîn el-Efgānî (Kahire 1980). Efganî'nin ıslahatçılığını ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır. Müellifin, Efgānî hakkında Sayhatü Cemâliddîn el-Efgānî adlı bir eser daha yazdığı belirtilmektedir (Seyyid Murtazâ er-Rezâvî, s. 289). Ebû Reyye'nin ayrıca, bir kısmı

yayımlanmayan ʿAlî ve mâ lâkāhu min ashâbi Resûlillâh, es-Seyyid el-Bedevî, Hayâtü'l-kurâ, Resâʾilü'r-Râfiʿî adlı kitapları kaleme aldığı zikredilmektedir (a.g.e., s. 289).

BİBLİYOGRAFYA:Mahmûd Ebû Reyye, Edvâʾ ale's-sünneti'l-Muhammediyye, Beyrut, ts. (Müessesetü'l-A'lemî li'l-matbûât), s. 54, 147-149, 165, 194-224; İbnü'l-Cevzî, el-Mevzûʿât (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), Medine 1386/1966, II, 1622; İbn Kesîr, Tefsîrü'l-Kurʾân, V, 194; a.mlf., el-Bidâye, VIII, 109; Süyûtî, el-Leʾâli'l-masnûʿa fi'l-ehâdîsi'l-mevzûʿa, Kahire, ts. (Mektebetü't-Ticâriyyeti'l-kübrâ), I, 417-421; Zekeriyyâ Ali Yûsuf, Difâʿ ʿani'l-hadîsi'n-nebevî, Kahire 1972, s. 117-131; Seyyid Murtazâ er-Rezâvî, Maʿa ricâli'l-fikr fi'l-Kāhire, Kahire 1394/1974, s. 288-307; Mustafa es-Sibâî, es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrîʿi'l-İslâmî, Dımaşk 1398/1978, s. 291-362; Abdülmün'im Sâlih Ali el-İzzî, Difâʿ ʿan Ebî Hüreyre, Beyrut 1402/1981; Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, el-Envârü'l-kâşife li-mâ fî kitâbi Edvâʾ ʿale's-sünneti'l-Muhammediyye mine'z-zelel ve't-tadlîl ve'l-mücâzefe, Beyrut 1403/1983; Muhammed Ebû Şehbe, Hadis Müdafaası (trc. Mehmet Görmez – Mehmet Emin Özafşar), Ankara 1990; Ali Merad, "Un penseur musulman à l'heure de l'œcuménisme: Mahmûd Abû Rayya (1889-1970)", Islamochristiana, IV, Roma 1978, s. 151-163; Sabahattin Yıldırım, "Ebû Reyye ve Muhammedi Sünnetin Aydınlatılması", Kitap Dergisi, sy. 54, İstanbul 1991, s. 56-59; Mehmet Emin Özafşar – Mehmet Görmez, "Ebu Reyye ve Kitabı Üzerine", İslâmî Araştırmalar, V/1, Ankara 1991, s. 63-72; Zekeriya Güler, "Ebû Reyye'nin Advâ ale's-sünne en-Nebeviyye Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme", SÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi, IV, Konya 1991, s. 187-201.

Nûreddin Itr – M. Yaşar Kandemir

KANDEHLEVÎ, Muhammed İdrîs (محمد إدريس كاندهلوي) (1899-1974) HİCRİ 1393 Pakistanlı tefsir, hadis ve kelâm âlimi.

Hindistan'ın Bopal şehrinde doğdu. Ailesi Muzaffernagar'a bağlı Kandehle kasabasındandır. Soyu baba tarafından Hz. Ebû Bekir'e, anne tarafından Hz. Ömer'e ulaşır (Muhammed Miyân Sıddîkī, s. 31). Bölgesel bir mahkemede görevli olan babası Muhammed İsmâil Kandehlevî aynı zamanda bir ilim adamı idi. Muhammed İdrîs Kandehlevî, Kur'an'ı ezberleyip ilk öğrenimini tamamladıktan sonra Tehâne Bon (Tâne Bôn) şehrindeki Medrese-i Hânkāh-ı Eşrefiyye'de orta öğrenim ve Sehârenpûr'daki Mezâhirü'l-ulûm Medresesi'nde yüksek öğrenim gördü. Burada Halîl Ahmed Sehârenpûrî'den, bölgenin ilim geleneğinde "devre-i hadîs" denilen ve belirli hadis kitaplarının okunmasını gerektiren usule göre hadis okudu ve icâzet aldı (1917). Ardından dönemin en itibarlı medresesi olan Dârülulûm-i Diyûbend'e giderek Enver Şah Keşmîrî, Şebbîr Ahmed Osmânî ve Seyyid Asgar Hüseyin gibi hocalardan hadis okuyup icâzet aldıktan sonra 1920'de hocalığa başladı. Delhi'deki Medrese-i Emîniyye'de bir yıl ders okuttu; daha sonra davet üzerine Dârülulûm-i Diyûbend'e gitti ve burada 1929 yılına kadar tefsir ve hadis hocası olarak görev yaptı. Diyûbend'de kendisine "şeyhü't-tefsîr" pâyesi verildi. 1929-1939 yıllarında Haydarâbâd'da (Dekken) bir yandan hocalık yaparken diğer yandan telifle meşgul oldu. Bu arada özellikle hadis şerhleriyle ilgili çalışmalarında Haydarâbâd'daki Âsafiye Kütüphanesi'nin zengin koleksiyonlarından istifade etti. Haydarâbâd Nizamlığı idarî muhtariyete sahip olması sebebiyle ilim adamları için bir cazibe

merkezi haline gelmiş, araştırma ve neşriyat için modern kurumlar oluşturulmuştu. Kandehlevî bu ortamdan faydalandı, diğer ilim adamlarıyla dostluk kurdu. 1939'da yeniden Diyûbend'e davet edildi, bu ikinci hocalık dönemi dokuz yıl kadar sürdü. 21 Aralık 1949'da Pakistan'a göç edip Bahâvelpûr'daki Câmia-i Abbâsiyye'de şeyhü'l-hadîs olarak görev yaptı; iki yıl sonra da Lahor'daki Câmia-i Eşrefiyye'de hadis hocası ve başmüderris oldu. Yirmi üç yıl süren bu görevi sırasında 28 Temmuz 1974 tarihinde vefat etti ve Lahor'da defnedildi.

Eserleri. Kandehlevî'nin büyüklü küçüklü 100'e yakın eseri bulunmaktadır. Bunların önemlileri yayımlanmıştır. Diğer eserlerinin büyük bir kısmı Lahor'daki İdâre-i Eşrefü't-tahkīk adlı kurumda saklanmaktadır. 1. Maʿârifü'l-Ḳurʾân (I-VI, Lahor 1963; I-VII, Lahor 1982). 1941-1974 yıllarında Urduca yazılmış Kur'an tefsiridir. Müellifin vefatı sebebiyle Sâffât sûresinin sonuna kadar yazılabilen eser daha sonra oğlu Muhammed Mâlik Kandehlevî tarafından tamamlanmıştır. Rivayet tefsiri özelliği taşıyan kitabın en önemli kaynakları İbn Kesîr'in Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm'i, Süyûtî'nin ed-Dürrü'l-mens̱ûr'u, Şah Abdülkādir ed-Dihlevî'nin Kur'an tercümesiyle Mûḍiḥu Ḳurʾân adlı tefsiri, Senâullah Pânîpetî'nin Tefsîr-i Maẓharî'si ve Eşref Ali Tehânevî'nin Beyânü'l-Ḳurʾân'ıdır. 2. el-Fetḥu's-semâvî bi-tavżîhi Tefsîri'l-Beyżâvî. Kādî Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl ve esrârü't-teʾvîl adlı tefsirinin Fâtiha'dan Âl-i İmrân'ın ve İsrâ sûresinden Kur'an'ın sonuna kadarki kısmının Arapça şerhidir. İsrâ sûresinden sonraki kısım oldukça muhtasardır. Kandehlevî bu çalışmasını hazırlarken daha çok Şeyhzâde hâşiyesinden istifade etmiştir. Müellif yer yer Beyzâvî'nin yorumlarını eleştirmiş, bu arada kelâmî ve tasavvufî konulara ağırlık vermiştir. On bir cüzden oluşan eser henüz basılmamıştır. 3. Muḳaddimetü't-tefsîr. Kur'an ilimleri ve tefsir usulünün bir özeti olan eserin 237 sayfalık yazma nüshası İdâre-i Eşrefü't-tahkīk'te bulunmaktadır. 4. Aḥkâmü'l-Ḳurʾân (Karaçi 1413/1993). Eşref Ali Tehânevî'nin teşvikiyle Zafer Ahmed Tehânevî, Müftî Abdüşşekûr Tirmizî, Müftî Cemîl Ahmed Tehânevî, Müftî Muhammed Şefîʻ ve Muhammed İdrîs Kandehlevî tarafından kaleme alınan eserin Abdüşşekûr Tirmizî ile Cemîl Ahmed Tehânevî'nin yazdığı kısımları İdâre-i Eşrefü't-tahkīk'tedir. Kandehlevî'nin yazdığı son cilt, Kāf-Nâs arasındaki sûrelerde yer alan ahkâm âyetlerinin tefsirini ihtiva etmekte olup seri içerisinde V. cilt olarak yayımlanmıştır. 5. et-Taʿlîḳu'ṣ-ṣabîḥ ʿalâ Mişkâti'l-Meṣâbîḥ (Dımaşk 1354/1935). Kandehlevî'nin bölgede büyük kabul gören Mişkâtü'l-Meṣâbîḥ üzerine 1922-1930 yıllarında Haydarâbâd'da yazdığı beş ciltlik şerhtir. Eserin ilk dört cildini bizzat kendisi Şam'a giderek bastırmıştır. 6. Tuḥfetü'l-ḳārî bi-ḥalli müşkilâti'l-Buḫârî. 1934-1937 yılları arasında kaleme alınan ve on dört cüzden oluşan eserin ilk iki cüzüyle son cüzü neşredilmiştir. 7. Tuḥfetü'l-iḫvân bi-şerḥi ḥadîs̱i Şuʿabi'l-îmân. Beyhakī'nin Şuʿabü'l-îmân adlı eserinin şerhi olup Câmia-i Eşrefiyye tarafından yayımlanmıştır (Lahor, ts.). 8. el-Kelâmü'l-mevs̱ûḳ fî taḥḳīḳi enne'l-Ḳurʾân kelâmullāhi ġayru maḫlûḳ (Lahor, ts. [Mektebe-i Osmâniyye]). Kandehlevî, bu eserinde kelâm konularını ele alış tarzında büyük ölçüde Bâkıllânî'nin el-İnṣâf'ından

etkilenmiştir. 9. Sîretü'l-Muṣṭafâ. Urduca yazılan eserin ilk üç cildi 1941, tekmile şeklinde hazırlanan son cildi ise 1966 yılında Diyûbend'de basılmıştır. Daha sonra da üç cilt halinde iki baskısı (baskı yeri yok, 1979; Lahor 1985) ve iki cilt halinde bir baskısı (haz. Muhammed Sa'd Sıddîkī, Lahor 1992) yapılmıştır. 10. H̱ilâfet-i Râşide (Urduca, Lahor, ts. [Mektebe-i Osmâniyye]; 2. bs., haz. Muhammed Miyân Sıddîkī, I-II, Lahor 1992). Şah Veliyyullah Dihlevî'nin İzâletü'l-ḫafâʾ adlı eseri esas alınarak hazırlanmıştır. 11. Miskü'l-ḫitâm fî ḫatmi'n-nübüvveti ʿalâ seyyidi'l-enâm (Urduca, Mültan 1371/1952; Lahor 1977; Diyûbend 1986). 12. Ḥayât-ı ʿÎsâ (Urduca, Lahor 1977). 13. ʿİlmü'l-kelâm (Mültan, ts. [Mektebe-i Kerîmiyye]; Lahor, ts. [Mektebe-i Osmâniyye]). 14. Uṣûl-i İslâm (Urduca, Lahor, ts. [Mektebe-i Osmâniyye]). 16. ʿAḳāʾid-i İslâm (Urduca, Lahor, ts. [Mektebe-i Osmâniyye]). 17. Aḥsenü'l-ḥadîs̱ fî ibṭâli't-tes̱lîs̱ (Urduca, Lahor, ts. [İlmî Merkez]). 18. İs̱bât-ı Ṣâniʿ-i ʿÂlem ve İbṭâl-i Dehriyyet ü Mâdde (Urduca, Lahor, ts. [İlmî Merkez]). 19. et-Taʿlîḳātü'l-ʿArabiyye ʿale'l-Maḳāmâti'l-Ḥarîriyye (Arapça, Lahor, ts. [Mektebe-i Eşrefiyye]). Kandehlevî hakkında müstakil çalışmalar yapılmıştır. Bunların en kapsamlısı oğlu Muhammed Miyân Sıddîkī tarafından yazılan eserdir (bk. bibl.). Torunu Muhammed Sa'd Sıddîkī de hazırladığı doktora tezinde (bk. bibl.) Kandehlevî'nin hayatını, ilmî kişiliğini ve müfessirliğini anlatmıştır. Aynı mahiyetteki diğer bir çalışma, Muhammed Zahîrüddin tarafından Mevlânâ Muḥammed İdrîs Ḳandehlevî ki ʿİlmî H̱idmât aôr Aḥvâl u Âs̱âr adıyla gerçekleştirilmiştir (yüksek lisans tezi, 1974, İdâre-i Ulûm-i İslâmiyye, Câmia-i Pencab).

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed Miyân Sıddîkī, Teẕkire-i Mevlânâ Muḥammed İdrîs Ḳandehlevî, Lahor 1395/1977, s. 31; Ahmed Han, Ḳurʾân-ı Kerîm key Urdu Terâcim, İslâmâbâd 1987, s. 206-207; Muhammed Tayyib, Târîḫ-i Dârü'l-ʿulûm-i Diyûbend, Karaçi, ts. (Dârü'l-işâat), s. 76-77; M. Ekber Şah Buhârî, Ekâbir-i ʿUlemâ-yı Diyûbend, Lahor, ts. (İdâre-i İslâmiyât), s. 196-201; a.mlf., Taḥrîk-i Pâkistân aôr ʿUlemâey Diyûbend, Karaçi, ts. (H. M. Saîd Company), s. 336-361; Füyûzurrahman, Teʿârüf-i Ḳurʾân, Lahor, ts. (Mektebe-i Medeniyye), s. 312-314; Muhammed Sa'd Sıddîkī, ʿİlm-i Tefsîr meyn Mevlânâ Muḥammed İdrîs Ḳandehlevî ki H̱idmât (doktora tezi, 1993), Câmia-i Pencab İdâre-i Ulûm-i İslâmiyye, s. 258-265, 271-287, 342, 352-371, 387-391, 395-607.

Abdülhamit Birışık

ZAFER AHMED TEHÂNEVÎ (ظفر أحمد التهانوي) Zafer Ahmed b. Latîf et-Tehânevî el-Osmânî (1892-1974) HİCRİ 1394 Hindistanlı hadis ve fıkıh âlimi.

---

13 Rebîülevvel 1310'da (5 Ekim 1892) Diyûbend'de (Deoband) doğdu. İlk öğrenimini buradaki Dârülulûm Medresesi'nde tamamladıktan sonra ilmî ve tasavvufî kişiliğini şekillendirecek olan dayısı, şeyhi ve hocası Hakîmü'l-ümme Eşref Ali Tehânevî'nin yanına Tehânebihûn'a (Thana-Bhawan) gitti. Burada dayısının kurduğu İmdâdü'l-ulûm Medresesi'nde Arapça okudu ve temel eğitimini aldı. Ardından dayısı onu yine kendisinin Kanpûr'da (Cawnpore) tesis ettiği Câmiu'l-ulûm Medresesi'ne yerleştirdi.

Bu medresede fıkıh, usûl-i hadîs ve tefsir dersleri aldı; Kütüb-i Sitte ile Mişkâtü'l-Meṣâbîḥ'i okuduktan sonra Sehârenpûr'daki Mezâhirü'l-ulûm Medresesi'ne geçti. Burada Ebû Dâvûd'un es-Sünen'ine Be͟zlü'l-mechûd adıyla şerh yazan Halîl Ahmed Sehârenpûrî'nin hadis derslerine devam etti ve kendisinden icâzet aldı. Söz konusu medresede mantık, geometri ve matematik dersleri alarak öğrenimini tamamladı. Henüz on sekiz yaşında iken bu medreseye hoca tayin edildi ve yedi yıl boyunca fıkıh, usûl-i fıkıh, mantık ve felsefe okuttu. Ardından bir zamanlar talebelik ettiği İmdâdü'l-ulûm Medresesi'ne bu defa hoca olarak geçti. Bu medresede uzun yıllar hadis, tefsir ve fıkıh okutup fetva verdi, talebe yetiştirdi. Burada iken dayısının yönlendirmesi ve gözetimi altında İʿlâʾü's-sünen adlı kitabın telifine başladı ve yirmi yıl boyunca bu eserin telifiyle meşgul oldu. Yine burada başka eserler de kaleme aldı. Bir süre sonra Birmanya'ya (Myanmar, Burma) gitti; burada iki yıl süreyle tebliğ ve irşad faaliyetinde bulunarak Tehânebihûn'a döndü, ardından Dakka'ya geçti. Dakka Üniversitesi'nde hadis, fıkıh ve usûl-i fıkıh okuttu, bir müddet sonra el-Medresetü'l-âliye'ye başmüderris tayin edildi ve sekiz yıl bu görevde kaldı. Bu arada el-Câmiatü'l-Kur'âniyyetü'l-Arabiyye'yi kurdu. Ardından Batı Pakistan'a geçti ve Haydarâbâd'a bağlı Eşrefâbâd'daki Dârü'l-ulûmi'l-İslâmiyye'de başmüderrislik yaptı, daha çok hadis öğretimiyle meşgul oldu. İlerlemiş yaşına ve geçirdiği hastalıklara rağmen Aralık 1974'teki vefatına kadar hadis okuttu. Tehânevî, Hint alt kıtasının her zaman hareketli olan bilimsel atmosferinde aktüel meselelerle de yakından ilgilenmiş, bunlarla ilgili görüşlerini eserlerinde ortaya koymuştur. Gerek İʿlâʾü's-sünen'de gerekse diğer eserlerinde müslümanların güncel sorunlarını ele alıp bunlara çözümler üretmiş, Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî ile mektuplaşarak onun bazı fetvalarına itiraz etmiştir.

Eserleri. 1. İʿlâʾü's-sünen*. Hindistan'da Ehl-i hadîs diye bilinen akımın temsilcilerinden Eşref Ali Tehânevî, Hanefî mezhebinde hadislere yeterince değer verilmediği yönündeki eleştirilere karşı bu mezhebin görüşlerini destekleyen hadisleri ihtiva eden İḥyâʾü's-sünen adıyla bir eser kaleme almış, eserin müsveddelerinin kaybolması üzerine Hanefî mezhebinin delil olarak aldığı hadislerin sübût ve delâlet bakımından durumlarını içeren Câmiʿu'l-â͟sâr adlı muhtasar bir eser yazmaya başlamıştı. Ancak müellif müsveddeleri kaybolan çalışması gibi ayrıntılı bir eser kaleme almayı arzu ettiğinden bu işi Ahmed Hasan Senbehlî'ye havale etmiş, fakat onunla bazı meselelerde farklı düşündükleri ortaya çıkınca bu defa Zafer Ahmed Tehânevî'yi eseri yeni baştan kaleme almakla görevlendirmiştir. Zafer Ahmed'in tamamladığı eser Karaçi'de (1414-1415/1993-1994) ve Beyrut'ta (nşr. Halîl el-Meys, 1421/2001) yayımlanmıştır. Kitabın, sadece metin kısmındaki rivayetlerin ve müellifin bunlarla ilgili kısa değerlendirmelerinin yer aldığı bir baskısı da Câmiʿu eḥâdî͟si'l-aḥkâm metni İʿlâʾi's-sünen adıyla gerçekleştirilmiştir (I-II, Karaçi 1421/2001). Bu baskıda eserin metin kısmında 6100'den fazla hadis yer almaktadır. 2. Aḥkâmü'l-Ḳurʾân. Başlangıçta Hanefî mezhebinin Kur'an'dan delillerini ihtiva etmesi düşüncesiyle esere Delâʾilü'l-Ḳurʾân ʿalâ mesâʾili'n-Nuʿmân adı verilmişken daha

sonra Kur'an'dan istinbat edilen itikadî, fıkhî, usulî bütün meseleleri ihtiva etmesi esas alındığından adı Aḥkâmü'l-Ḳurʾân olarak değiştirilmiştir. Eşref Ali Tehânevî eserin telifini dört kişilik bir komisyona havale etmiştir. Komisyon üyelerinden Zafer Ahmed'in Fâtiha'dan Tevbe sûresinin sonuna kadar, Cemîl Ahmed et-Tehânevî'nin Yûnus sûresinden Furkān sûresinin, Muhammed Şefî' Diyûbendî'nin Şuarâ sûresinden Hucurât sûresinin ve Muhammed İdrîs Kandehlevî'nin de Kāf sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar olan kısmı telif etmesi kararlaştırılmıştır. Zafer Ahmed Tehânevî, kendisine verilen kısmın Nisâ sûresinin sonuna kadar olan bölümünü tamamlamış, bu bölüm müstakil olarak yayımlanmış (Karaçi 1407/1986), ardından diğer müelliflerden Muhammed Şefî' ile Muhammed İdrîs'in tamamladığı kısımlarla birlikte henüz bitirilmemiş olmasına rağmen eser beş cilt halinde de basılmıştır (Karaçi 1413/1992). Bu baskıda Zafer Ahmed'in kaleme aldığı kısım I/1, I/2 ve II. ciltlerde bulunmakta, III ve IV. ciltler Muhammed Şefî'in, V. cilt de Muhammed İdrîs'in yazdığı bölümleri ihtiva etmektedir. Zafer Ahmed'in II. cildin sonunda verdiği bilgiye göre Eşref Ali Tehânevî eserin Âl-i İmrân sûresinin sonuna kadar olan kısmını görmüş ve Nisâ sûresiyle ilgili bölümü göremeden vefat etmiştir. Daha sonra Cemîl Ahmed'in müsveddeleri temize çekilmiş ve Zafer Ahmed'in eksik bıraktığı bölümle (Mâide sûresinden Tevbe sûresinin sonuna kadar) Muhammed İdrîs'in noksan bıraktığı bazı yerleri Zafer Ahmed'in öğrencilerinden Abdüşşekûr et-Tirmizî tamamlamış ve Aḥkâmü'l-Ḳurʾân'ın önceki beş ciltlik baskısına VI-VIII. ciltler eklenerek eser tamamlanmış şekliyle yayımlanmıştır (I-VIII, Lahor 1419/1998). Ahmed Hüseyin İsmâil Hüseyin, Menhecü telâmîẕi Ḥakîmi'l-Ümme Eşref ʿAlî et-Tehânevî fi't-tefsîr Kitâbü Aḥkâmi'l-Ḳurʾân nemûẕecen adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1432/2011, Amman Câmiatü'l-ulûmi'l-İslâmiyyeti'l-âlemiyye). 3. Ḳavâʿid fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱ (bk. bibl.). Zafer Ahmed'in Urduca olarak kaleme aldığı eserleri de şunlardır: el-Ḳavlü'l-metîn fi'l-iḫfâʾi bi-âmîn, Şaḳḳu'l-ġayn ʿan ḥaḳḳi refʿi'l-yedeyn, Raḥmetü'l-Ḳuddûs fî tercemeti behceti'n-nüfûs, Fâtiḥatü'l-kelâm fi'l-ḳırâʾati ḫalfe'l-imâm.

BİBLİYOGRAFYA:Zafer Ahmed Tehânevî, İʿlâʾü's-sünen (nşr. Muhammed Takī el-Osmânî), Karaçi 1415, neşredenin girişi, I, 24 vd.; a.mlf., Ḳavâʿid fî ʿulûmi'l-ḥadîs̱ (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Kahire 1417/1996, neşredenin girişi, s. 8 vd.; a.mlf., Câmiʿu eḥâdîs̱i'l-aḥkâm metni İʿlâʾi's-sünen, Karaçi 1421/2001, neşredenin girişi, I, 3 vd.; Mevdûdî, Fetvalar (trc. Mahmud Osmanoğlu-A. Hamdi Chohan), İstanbul 1992, I, 251 vd.; Halid Zaferullah Daudi, Pakistan ve Hindistan'da Şâh Velîyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları, İstanbul 1995, s. 222-227, 237; Ahmed Hüseyin İsmâil Hüseyin, Menhecü telâmîẕi Ḥakîmi'l-Ümme Eşref ʿAlî et-Tehânevî fi't-tefsîr Kitâbü Aḥkâmi'l-Ḳurʾân nemûẕecen, Amman 1432/2011, s. 48 vd.

Ebubekir Sifil

MUHAMMED EBÛ ZEHRE (محمّد أبو زهرة) Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre (1898-1974) HİCRİ 1394 Mısırlı âlim.

29 Mart 1898'de Nil deltasının orta kesiminde yer alan Mahalletülkübrâ'da doğdu. Bu şehrin ileri gelen bir ailesine mensuptur. İlkokulda iken Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Medrese öğreniminden sonra Tanta'daki el-Câmiu'l-Ahmedî'ye girdi (1913). 1916'da Medresetü'l-kazâi'ş-şer'î'ye kaydoldu. Burada Ali el-Hafîf, Abdülcelîl Îsâ, Muhammed Âtıf Berekât Paşa ve Ahmed İbrâhim Bey gibi hocalardan ders aldı. Medresetü'l-kazâi'ş-şer'î'den mezun olunca bir yıl kadar stajyer avukatlık yaptı. Bu arada dışarıdan Kahire Üniversitesi Dârülulûm Fakültesi'ni bitirdi (1927). Aynı yıl Arap dili ve fıkıh okutmak üzere bu fakülteye ve Medresetü'l-kazâi'ş-şer'î'ye müderris tayin edildi. Ardından Sûhâc ve Kahire I. Fuâd liselerinde çalıştı. 1933'te Ezher Üniversitesi'ne bağlı Külliyyetü usûli'd-dîn'in Vaaz ve İrşad Bölümü'ne müderris oldu; okuttuğu derslere dair yazdığı eserlerle telif hayatına başladı. 2 Kasım 1934'te I. Fuâd Üniversitesi (Kahire Üniversitesi) Hukuk Fakültesi'nde hitabet, bir yıl sonra da İslâm hukuku hocalığına getirildi ve İslâm hukuku bölüm başkanlığı yaptı. 1934-1942 yılları arasında Külliyyetü usûlü'd-dîn'deki derslerini misafir öğretim üyesi sıfatıyla sürdürdü. 1958'de Hukuk Fakültesi'nden emekli olduktan sonra da burada ders vermeye devam etti. Ma'hedü'd-dirâsâti'l-Arabiyyeti'l-âlî'de hocalık yaptı, Ma'hedü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye'nin kuruluşunda rol aldı ve bu enstitünün İslâm hukuku bölüm başkanlığı görevini yürüttü. 1960 yılında Evkaf Bakanlığı'nın Kur'ân-ı Kerîm'in bir tefsirinin hazırlanması ve diğer dillere tercümesi amacıyla oluşturduğu komisyonun raportörlüğünü yaptı ve burada hazırlanan el-Münteḫab fî tefsîri'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm adlı eser (Kahire 1423/2002, 20. bs.) birçok dile çevrildi. Şubat 1962'de Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye'ye üye seçildi. Bunların yanı sıra Kriminoloji ve Sosyoloji Enstitüsü, Ezher Üniversitesi Meclisi ile Teknik Bilimler ve Edebiyat Yüksek Konseyi üyeliklerinde, Hanefî ve Şâfiî mezheplerine göre kanunlaştırma komisyonu raportörlüğü görevinde bulundu. 1963-1964'te Ezher Üniversitesi'ne bağlı Külliyyetü'l-muâmelât ve'l-idâre'de İslâm hukuku dersleri okuttu. 1969 yılında aile planlaması, çok evlilik ve talâkın sınırlandırılması gibi konuların yer aldığı ahvâl-i şahsiyye kanun tasarısına yönelik sert tenkitleri üzerine gazete ve dergilerde yazı yazması engellendi, konferans ve ders vermesi yasaklandı. Cemal Abdünnâsır'ın 1970'te ölümü üzerine bu kısıtlamalar kaldırıldı. Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'a da bu konuyla ilgili görüşlerini açıklayan bir mektup yazdı. 11 Nisan 1974'te vefat etti.

Muhammed Ebû Zehre son dönemin çok yönlü âlimlerinden biridir. Çeşitli konferansları, kitle iletişim araçlarında yaptığı konuşmalar ve başta Livâʾü'l-İslâm olmak üzere dergilerde yazdığı makalelerle Mısır'ın fikir hayatında etkili olmuştur. İslâm hukuku, tefsir, hadis, kelâm, Arap dili gibi alanlarda Kahire, İskenderiye, Ezher

üniversiteleriyle Mısır dışındaki bazı Arap üniversitelerinde yüksek lisans ve doktora tezleri yönetmiş, başta ahvâl-i şahsiyye kanunu olmak üzere birçok hukukî düzenleme ve tâdil komisyonunda görev almıştır.

Düşüncelerini çekinmeden ifade eden Ebû Zehre, İslâmî değerlere aykırı bulduğu uygulamalara karşı çıkan bir ilim adamıydı. Kur'an'ın asıl mûcizevî yönünün onda mevcut hukuk prensiplerinde olduğunu söylemiş (Ebû Bekir Abdürrâzık, Ebû Zehre: İmâmü ʿaṣrih, s. 148; M. Ahmed Serrâc, sy. 11 [1992], s. 82), bilhassa hukukla ilgili eserlerinde günümüz hukukuyla İslâm hukukunu mukayeseli bir şekilde ele almış, bu yolla hukuk öğrencilerinin muhâkemesinin gelişeceğini, görüşleri tartışma ve doğruyu arama melekesi kazanacağını belirtmiştir (el-Milkiyye ve naẓariyyetü'l-ʿaḳd, s. 3-4). Eserlerinde klasik fıkıh sistematiği yerine modern tasnifi esas alan bir metot benimsemiş, bu yöndeki çalışmaları teşvik etmiştir (M. Ahmed Serrâc, sy. 11 [1992], s. 83-84). Mezhepleri birbirine yaklaştıracağını, ihtiyaç halinde hepsinden faydalanmaya kapı aralayacağını, hukukla meşgul olanların İslâm hukukunun kavram ve teorilerini anlamasını, teoriyle pratik hayat arasında bağlantı kurmasını kolaylaştıracağını düşündüğü bu metodu (a.g.e., sy. 11 [1992], s. 77) izlemesinde özellikle hocası Ahmed İbrâhim Bey'in, derslerini dört mezhebin yanı sıra İmâmiyye, Zeydiyye, Zâhiriyye ve İbâzıyye ile modern hukuk ve İslâm hukukunu mukayeseli bir şekilde işlemesinin etkili olduğunu bizzat kendisi söylemektedir (Livâʾü'l-İslâm, XVIII/4 [1964], s. 208-212). Ancak Zeyd b. Ali ve Caʻfer es-Sâdık'ın hayatı ile Caʻferî fıkhına dair bazı araştırmalarından dolayı Sünnîler'in, Caʻferîler'e ait görüşleri eleştirmesi yüzünden bu mezhebe mensup araştırmacıların ağır tenkitlerine mâruz kalmıştır (a.g.e., a.y.). Bilhassa Küleynî'nin el-Kâfî'sini Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili bazı rivayetleri sebebiyle mahkûm etmesi yüzünden (el-İmâm eṣ-Ṣâdıḳ, s. 327 vd.) kendisine reddiyeler yazılmıştır (meselâ bk. Abdürresûl el-Gaffâr, tür.yer.).

Muhammed Ebû Zehre Livâʾü'l-İslâm'da yayımladığı yazılarında fıkıh, tefsir ve hadis alanındaki araştırmalarda izlediği metodu açıklamıştır. Ona göre fıkıh araştırmalarında tutarlı metot şu üç esasa uymakla gerçekleşir: Öncelikli kaynak olarak Kur'an'a ve Sünnet'e başvurmak, bu kaynaklarda açık hüküm bulunmadığında nasların ana ilkeleri ışığında ictihad etmek (bu da kıyas yapma ve maslahatı gözetme yoluyla olur), sahâbe, tâbiîn ve müctehid imamlardan oluşan Selef'in sözlerine başvurmak. Sahâbe kavli konusundaki yaklaşımı Ebû Hanîfe'nin usulünde olduğu gibi icmâ ettikleri konularda onlara uyma ve ihtilâf ettikleri hususlarda delili en güçlü olanı tercih etme şeklindedir. Bunun ölçüsü de ya müctehid imamların çoğunun tâbi olduğu görüşü benimsemek ya da Hz. Ömer gibi ileri gelen bir sahâbîye uymaktır. Tâbiîne gelince sarih naslara aykırı bulunmamak şartıyla müctehid imamlardan çoğunluğun tâbi olduğu görüşe uymak gerekir. Fıkıh ilmini etkisi, yönlendirme gücü ve alanının genişliği bakımından dengi bulunmayan bir servete benzeten Ebû Zehre bunu müslümanların bıraktığı en hayırlı ilmî miras kabul eder. İslâm medeniyetinin fıkıhla inşa edildiğini, müslümanlara nisbet

edilen İslâmî ilimler içinde en saf disiplinin fıkıh olduğunu ve fıkhın bir başka kültürden etkilenmediğini ve onun diğer ilimleri etkilediğini söyler (XVIII/3 [1964], s. 147-151).

Ebû Zehre Kur'an tefsiri konusunda üç prensip benimsemiştir. 1. Araplar'ın anladığı kelime mânalarının ve üslûbun dışına çıkmamak; 2. Kur'an lafızlarını te'vil ederek modern bilgi nazariyeleri oluşturmaktan ya da modern bilimsel nazariyeleri naslardan hareketle ispat yoluna gitmekten sakınmak (çünkü bilimsel teoriler sürekli değişmektedir); 3. Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak için ondaki belâgat sırlarını dikkatle araştırmak. Ebû Zehre, Kur'an'ın bir başka dile tercümesinin uygun ve hatta mümkün olmadığını ileri sürmektedir (gerekçeleri için bk. a.g.e., XVIII/7 [1964], s. 403-407; XVIII/8 [1964], s. 465-468).

Muhammed Ebû Zehre'ye göre IV. (X.) yüzyılda ictihad kapısının kapanmış olduğu anlayışı müslümanların hayrına bir gelişme sayılır, ancak ehil olanlar için ictihad kapısı her zaman açıktır (Ebû Bekir Abdürrâzık, Ebû Zehre: İmâmü ʿaṣrih, s. 137-138; Nâsır Mahmûd Vehdân, s. 191; Livâʾü'l-İslâm, XVIII/5 [1964], s. 274-277; M. Ahmed Serrâc, sy. 11 [1992], s. 88, 93); evli kimseye uygulanması öngörülen recm cezasının sübûtunda kesinlik yoktur (M. Ahmed Serrâc, sy. 11 [1992], s. 85, 96); sakal dinî bir hükümden ziyade bir âdet sayılır (İslâm Hukuku Metodolojisi, s. 101); özel sigortaların işlemleri câiz değildir (Karaman, İslâm'a Göre Banka ve Sigorta, s. 200-224); dört mezhebin hilâfına aynı anda üç boşama bir boşama kabul edilir (el-Aḥvâlü'ş-şaḫṣiyye, s. 303-309); Hz. Peygamber hayatta iken hadislerde nesih câiz olmakla birlikte (Livâʾü'l-İslâm, XVIII/11 [1964], s. 658-662) Kur'an hükümlerinde nesih meydana gelmemiştir (Zehretü't-tefâsîr, I, 355-358; Livâʾü'l-İslâm, XVIII/10 [1964], s. 593-597).

Eserleri. A) Tefsir ve Kur'an İlimleri. 1. Zehretü't-tefâsîr (I-X, Kahire, ts.). Livâʾü'l-İslâm dergisinde yayımlanan Kur'ân-ı Kerîm tefsirinin kitap haline getirilmiş şekli olup müellifin ölümü dolayısıyla Neml sûresinin 73. âyetine kadar gelebilmiştir. Ebû Zehre, daha çok dirâyet tefsiri özelliğini taşıyan eserinin önsözünde klasik tefsirlere bazı eleştiriler yönelterek kendi çalışmasının amaç ve metoduna dair ipuçları vermektedir. 2. el-Muʿcizetü'l-kübrâ (el-Ḳurʾân) (Kahire 1971, 1977). Tefsirin mukaddimesi olarak yazılmaya başlanan bu çalışma hacmi artınca müstakil kitap şeklinde yayımlanmıştır.

B) Fıkıh ve Fıkıh Usulü. 1. Uṣûlü'l-fıḳh (Kahire 1957, 1958). Bu alanda yazılan ilk modern eserlerden olup önsözünden, daha çok Mısır'daki hukuk fakülteleri öğrencilerine yardımcı kitap şeklinde hazırlandığı anlaşılmaktadır. Eseri Abdülkadir Şener çeşitli notlarla birlikte İslâm Hukuku Metodolojisi: Fıkıh Usûlü adıyla tercüme etmiştir (Ankara 1973). 2. Muḥâḍarât fî uṣûli'l-fıḳhi'l-Caʿferî (Kahire 1956). 3. eş-

Şerîᶜatü'l-İslâmiyye. 1956 yılında Halep'te verdiği konferansın metni olup ölümünden sonra öğrencileri tarafından kitap halinde yayımlanmıştır (Beyrut 1407/1987). 4. el-Cerîme ve'l-ᶜuḳūbe fi'l-fıḳhi'l-İslâmî (Kahire 1956). Modern terminolojiye göre İslâm hukukunun suç ve ceza teorisini ele alan eser bazı araştırmacılarca bu alandaki ilk çalışma kabul edilmekle birlikte Abdülkādir Ûdeh'in et-Teşrîᶜu'l-cinâʾiyyü'l-İslâmî'si bundan öncedir. Kitap daha sonra iki ayrı cilt halinde el-Cerîme fi'l-fıḳhi'l-İslâmî (Kahire 1394/1974) ve el-ᶜUḳūbe fi'l-fıḳhi'l-İslâmî (Kahire 1394/1974) adıyla neşredilmiş, İbrahim Tüfekçi eseri İslam Hukukunda Suç ve Ceza ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir (I-II, İstanbul 1994). 5. el-ᶜAlâḳātü'd-devliyye fî ẓılli'l-İslâm (Kahire 1964). 1964'te Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye'nin düzenlediği konferansa sunulan tebliğ olup Hüseyin Algül ve Osman Şekerci tarafından İslâm'da Beşerî Münasebetler ismiyle tercüme edilmiştir (İstanbul 1971). 6. Naẓariyyetü'l-ḥarb fi'l-İslâm (Kahire 1380/1961). Bu küçük hacimli kitabı Almanca ve İngilizce'nin yanı sıra Cezâ Ahmed Kasem La conception de la guerre dans l'Islam adıyla Fransızca'ya çevirmiş, Cemal Karaağaçlı bu çeviriyi İslâm'da Savaş Kavramı ismiyle Türkçe'ye aktarmıştır (İstanbul 1976, 1985). Ebû Zehre'nin bu alandaki diğer eserleri de şunlardır: el-Milkiyye ve naẓariyyetü'l-ᶜaḳd (Kahire 1977), Muḥâḍarât fi'l-vaḳf (Kahire 1959), Müşkiletü'l-evḳāf (Kahire 1935), Buḥûs̱ fi'r-ribâ (Kahire, ts.), el-Aḥvâlü'ş-şaḫṣiyye (Kahire 1948, 1950, 1957), Muḥâḍarât fî ᶜaḳdi'z-zevâc ve âs̱âruhû, muḳārene beyne'l-meẕâhibi'l-fıḳhiyye ve'l-ḳavânîni'l-ᶜArabiyye (Kahire 1948, 1971), el-Velâye ᶜale'n-nefs (Beyrut 1970; Kahire 1994), Şerḥu Ḳānûni'l-vaṣıyye (Kahire 1950, 1978; Urduca'ya da tercüme edilmiştir), Aḥkâmü't-terikât ve'l-mevârîs̱ (Kahire 1949), el-Mîrâs̱ ᶜinde'l-Caᶜferiyye (Kahire 1955, 1970; Tahran 1984). Osman Şekerci, müellifin zekâtla ilgili bir çalışmasını Uygulamalı Zekat Hukuku: Temel Kaideler ismiyle tercüme etmiş (Konya 1978), Mustafa Ahmed ez-Zerkā'nın sigortayla ilgili görüşlerine karşı yazdığı mütalaayı ise "Büyük Üstat M. Ebû Zehre'nin Cevabî Yazısı" adıyla Hayreddin Karaman Türkçe'ye çevirerek İslâm'a Göre Banka ve Sigorta isimli eserinin sonuna eklemiştir (İstanbul 1981, s. 200-224).

C) Biyografi. 1. Ḫâtemü'n-nebiyyîn (I-II, Kahire 1973; trc. Mehmet Keskin, Son Peygamber Hz. Muhammed, I-IV, İstanbul 1993). 2. el-İmâm Ebû Ḥanîfe: Ḥayâtühû ve ᶜaṣruhûârâʾühû ve fıḳhuh (Kahire 1947; trc. Osman Keskioğlu, Ebû Hanîfe, Ankara 1962; İstanbul 1966; Konya 1981). 3. el-İmâm Zeyd: Ḥayâtühû ve ᶜaṣruhûârâʾühû ve fıḳhuh (Kahire 1959; trc. Salih Parlak - Ahmet Karababa, İmâm Zeyd, İstanbul 1993). 4. el-İmâm eṣ-Ṣâdıḳ: Ḥayâtühû ve ᶜaṣruhûârâʾühû ve fıḳhuh (Kahire, ts.; trc. İbrahim Tüfekçi, İmam Cafer, İstanbul 1992). 5. el-İmâm Mâlik: Ḥayâtühû ve ᶜaṣruhûârâʾühû ve fıḳhuh (Kahire 1365, 1952; trc. Osman Keskioğlu, İmam Malik: Hayatı-Görüşleri-Fıkhı, Ankara 1984). 6. el-İmâm eş-Şâfiᶜî: Ḥayâtühû ve ᶜaṣruhûârâʾühû ve fıḳhuh (Kahire 1364, 1948; trc. Osman Keskioğlu, İmam Şâfiî, Ankara 1969, 1987). 7. el-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel: Ḥayâtühû ve ᶜaṣruhûârâʾühû ve fıḳhuh (Kahire 1947; trc. Osman Keskioğlu, Ahmed b. Hanbel: Hayatı, Görüşleri, Fıkıhta Yeri, Ankara 1984). 8.

el-İmâm İbn Ḥazm el-Endelüsî: Ḥayâtühû ve ʿaṣruhûârâʾühû ve fıḳhuh (Kahire 1954; trc. Osman Keskioğlu - Gündüz Ercan, İbn Hazm, İstanbul 1996). 9. el-İmâm İbn Teymiyye: Ḥayâtühû ve ʿaṣruhûârâʾühû ve fıḳhuh (Kahire 1952; trc. Osman Keskioğlu, Şeyhulislâm Ahmed İbn Teymiyye: Hayatı-Görüşleri-Fıkıhtaki Yeri, Usulü, Ankara 1987; trc. Nusrettin Bolelli - Vecdi Akyüz - Adil Bebek, İmam İbn Teymiye: Hayatı-Fikirleri-Eserleri-Çağı ve Fıkhı, İstanbul 1988). Ebû Zehre bu eserlerinde mezhep imamlarının hayatı ve eserleri yanında ilmî metotları, görüşleri, mücadeleleri, haklarında söylenenler, mezheplerin yayılışı ve buna tesir eden etkenler ve mezhepler arası tartışma konularını objektif kriterlere uygun biçimde ele almıştır. Bunlardan dört mezhep imamıyla ilgili olanların Aisha Abdurrahman Bewley tarafından The Four Imams: Their Lives, Works and Their Schools of Thought adıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir (London 2000).

D) Diğer Eserleri. 1. Muḥâḍarât fi'n-naṣrâniyye (Kahire 1942, 1368, 1381/1966). Üniversitede verdiği on konferansı ihtiva etmektedir. Âkif Nuri'nin Hristiyanlık Üzerine Konferanslar adıyla tercüme ettiği eser (İstanbul 1978) İngilizce, Fransızca ve Urduca'ya da çevrilmiştir. 2. Muḳārenâtü'l-edyân: ed-Diyânâtü'l-ḳadîme. Ezher Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi öğrencileri için hazırlanan bir ders kitabıdır (Kahire 1938, 1965). 3. Târîḫu'l-cedel (Kahire 1935, 1943, 1980). 4. el-Ḫaṭâbe: Uṣûlühâtârîḫuhâ fî ezheri ʿuṣûrihâ ʿinde'l-ʿArab (Kahire 1934). 5. Târîḫu'l-meẕâhibi'l-İslâmiyye: I- Fi's-Siyâse ve'l-ʿaḳāʾid; II- Fî Târîḫi'l-meẕâhibi'l-fıḳhiyye (Kahire 1975). Eserin I. cildini Ethem Ruhi Fığlalı - Osman Eskicioğlu (İstanbul 1970) ve Hasan Karakaya - Kerim Aytekin (İstanbul 1983) İslâm'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. II. cildi ise Abdülkadir Şener tarafından İslâm'da Fıkhi Mezhepler Tarihi ismiyle tercüme edilmiştir (I-IV, Ankara 1968-1969, 1983). Sıbgatullah Kaya, kitabın tamamını İslâm'da İtikadî, Siyâsî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1996, 2004). 6. Tanẓîmü'l-üsre ve Tanẓîmü'n-nesl (Kahire, ts.). 7. et-Tekâfülü'l-ictimâʿî fi'l-İslâm (Kahire 1384/1964). E. Ruhi Fığlalı ve Osman Eskicioğlu eseri İslâm'da Sosyal Dayanışma adıyla tercüme etmiştir (İstanbul 1969, 1976). 8. Tanẓîmü'l-İslâm li'l-müctemaʿ (Kahire, ts.). 1965 Mayısında Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye'nin düzenlediği konferansa sunulan bir tebliğ olup M. Vesim Taylan - Nurettin Demir tarafından İslam'da Toplum Düzeni (İstanbul 1993; Aile ve Toplum, İstanbul 2004) adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. 9. el-Mücttemeʿu'l-insânî fî ẓılli'l-İslâm. 1966'da Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye'nin düzenlediği konferansa sunulan bu tebliği (Kahire 1986), Osman Şekerci İslamın Gölgesinde İnsanlık adıyla tercüme etmiş (İstanbul 1970), eser ayrıca İngilizce ve Fransızca'ya da çevrilmiştir. 10. er-Red ʿalâ meşrûʿi vizâreti'ş-şüʾûni'l-ictimâʿiyye fi'l-üsre (Kahire 1394/1974). 11. el-Vaḥdetü'l-İslâmiyye (Beyrut 1972; Kahire 1985). İbrahim Sarmış'ın İslam Birliği ismiyle Türkçe'ye tercüme ettiği eser (Konya 1996) İngilizce ve Fransızca'ya da çevrilmiştir. 12. el-Cezâʾirü'l-müslime (Kahire, ts.). 13. ed-Daʿve ile'l-İslâm. 1973'te Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye'de

sunulan tebliğdir (Kahire, ts.). Maşuk Aydın'ın İslâm'a Davet adıyla tercüme ettiği eser (İstanbul, ts. [Birleşik Yayıncılık]) İngilizce ve Fransızca'ya da çevrilmiştir. Nâsır Mahmûd Vehdân, Muhammed Ebû Zehre'nin yönettiği yüksek lisans ve doktora tezlerini, katıldığı toplantıları, radyo konuşmalarını, çeşitli dergilerde yayımlanan yazılarının tam listesini, kitap, dergi ve gazetelerde hakkında çıkan yazıların yerlerini kaydetmiştir (Ebû Zehre ʿâlimen İslâmiyyen, s. 272-404).

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed Ebû Zehre, Zehretü't-tefâsîr, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), I, 3-11, 355-358, ayrıca bk. Mukaddime, I, 13-15, İftitâhiyye, I, 17-19; a.mlf., el-İmâm eṣ-Ṣâdıḳ, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), s. 327 vd.; a.mlf., el-Aḥvâlü'ş-şaḫṣiyye, Kahire 1377/1957, s. 303-309; a.mlf., İslâm Hukuku Metodolojisi: Fıkıh Usûlü (trc. Abdülkadir Şener), Ankara 1973, s. 101; a.mlf., el-Milkiyye ve naẓariyyetü'l-ʿaḳd fi'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye, Kahire 1977, s. 3-4; Enver el-Cündî, Aʿlâmü'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî: Aʿlâmü'd-daʿve ve'l-fikr, Kahire 1981, I, 35-49; Hayreddin Karaman, İslâm'a Göre Banka ve Sigorta, İstanbul 1981, s. 200-224; a.mlf., İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul 1989, s. 315, 349; Ziriklî, el-Aʿlâm (Fethullah), VI, 25-26; Ebû Bekir Abdürrâzık, Ebû Zehre: İmâmü ʿaṣrih, ḥayâtühû ve eṡeruhü'l-ʿilmî, Kahire 1985; a.mlf., Ebû Zehre fî reʾ-yi ʿulemâʾi'l-ʿaṣr, Kahire 1986; Mahmûd eş-Şerkāvî - Muhammed Receb, el-Maḥalletü'l-kübrâ: Târîḫ ve şaḫṣiyyât, Kahire 1987, s. 40-50; M. Receb el-Beyyûmî, en-Nehḍatü'l-İslâmiyye fî siyeri aʿlâmihe'l-muʿâṣırîn, Kahire 1987, III/5, s. 217-246; a.mlf., "eş-Şeyḫ Muḥammed Ebû Zehre faḳīhün mültezemün", et-Teżâmünü'l-İslâmî, XXXVII/9, Mekke 1403/1983, s. 72-77; XXXVII/11 (1403/1983), s. 85-89; Ömer Rızâ Kehhâle, el-Müstedrek, Kahire 1408/1988, s. 585-586; Abdürresûl el-Gaffâr, Beyne'l-Küleynî ve ḫuṣûmih: Mevḳıfü Muḥammed Ebî Zehre mine'l-Küleynî, Beyrut 1415/1995; Nâsır Mahmûd Vehdân, Ebû Zehre ʿâlimen İslâmiyyen: Ḥayâtühû ve menhecühû fî buḥûṡihî ve kütübih, Kahire 1417/1996; Lem'î el-Mutîî, "eş-Şeyḫ Muḥammed Ebû Zehre", Mevsûʿatü hâẕe'r-racül min Mıṣr, Beyrut 1417/1997, s. 484-490; Îsâ Abduh, et-Teʾmîn beyne'l-ḥılli ve't-taḥrîm, Kahire, ts. (Dârü'l-i'tisâm), s. 136-147; Livâʾü'l-İslâm, XVIII/3, Kahire 1964, s. 147-151; XVIII/4 (1964), s. 208-212; XVIII/5 (1964), s. 274-277; XVIII/6 (1964), s. 339-342; XVIII/7 (1964), s. 403-407; XVIII/8 (1964), s. 465-468; XVIII/11 (1964), s. 658-662; M. Râşid en-Nedvî, "eş-Şeyḫ Muḥammed Ebû Zehre", Mecelletü'l-Mecmaʿi'l-ʿilmiyyi'l-Hindî, II/1-2, Aligarh 1977, s. 193-196; Abdülmuiz Abdülhamîd el-Cezzâr, "Muḥammed Ebû Zehre: Şeyḫu'l-fuḳahâʾi'l-muʿâṣırîn", ME, LVI/8 (1984), s. 1266-1273; M. Ahmed Serrâc, "Cühûdü'ş-Şeyḫ 'Ebî Zehre' fî taṭvîri'd-dirâsâti'l-fıḳhiyye", Dirâsât ʿArabiyye ve İslâmiyye, sy. 11, Kahire 1992, s. 73-97; M. Vefâ Rîşî, "Ebû Zehre (Muḥammed)", el-Mevsûʿatü'l-ʿArabiyye, Dımaşk 1998, I, 126-127.

Saffet Köse

ŞKAPUR, Hasan (1913-1975) HİCRİ 1395 Boşnak asıllı âlim.

---

9 Eylül 1913'te Bosna-Hersek'in Tesˆany (Tešanj) kasabasının Şkapur (Škapur) beldesinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini 1927'de Tesˆany'da tamamladı. Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Medresesi'ni bitirdikten sonra (1935) aynı şehirdeki Yüksek İslâm Şeriat Teoloji Okulu'na (Visa Islamska Serijatsko-Teoloska Skola) kaydoldu ve 1939'da buradan mezun oldu. Askerlik görevinin ardından 1940-1942 yıllarında Bihaç'taki lisede stajyer öğretmen olarak çalıştı. Aynı yıllarda Bihaç Medresesi'nde İslâm tarihi ve Arapça dersleri okuttu. 1942-1947 yılları arasında Banaluka'daki (Banja Luka) lisede ve medresede hocalık yaptı. Burada Ticaret Akademisi'nde verdiği dersler yanında Ferhad Paşa Camii'nde vaaz verdi. Aynı dönemde Banyaluka bölgesi Vakıf Mütevelli Heyeti üyeliğine seçildi. 1947'de

Priyedor (Prijedor, Bosna-Hersek) Lisesi'nde tarih, Rusça ve Boşnakça dersleri okuttu. 1954'te Priyedor'da açılan Kozara Müzesi'ne hâfız-ı kütüb olarak tayin edildi. 1950-1956 yılları arasında yine Priyedor'daki Vakıf Mütevelli Heyeti başkanlığı ve Bosna-Hersek Diyanet İşleri Başkanlığı Meclisi üyeliği görevlerinde bulundu. 1950 yılından hayatının sonuna kadar Priyedor İslâm Birliği Başkanlığı üyeliği yaptı. 25 Mayıs 1975'te Priyedor'da vefat etti. İlâhiyatçılığı yanında, II. Dünya Savaşı sırasında ve savaş sonrasında kurulan komünist rejimde kendisine verilen görevler ve özellikle Priyedor'daki Kozara Müzesi'nde çalışmaya başlaması onun tarihçi olarak da kendini kabul ettirdiğini göstermektedir.

Eserleri. 1. Ṣaḥîḥu'l-Buḫârî I: Buharijina Zbirka Hadisa (I-IV, Sarajevo 1974-1991). Ṣaḥîḥ-i Buḫârî'nin Boşnakça'ya ilk tercümesi olan eserin IV. cildinin bir bölümü mütercimin vefatı üzerine Hasan Makić tarafından tamamlanmıştır (Karič, II/20 [1991], s. 18). 2. Turski dokumenti o Ustanku u Potkozarju 1875-78 (1875-1878 yılları arasındaki Potkozarye ayaklanmasına ait Türk belgeleri) (Ahmed S. Alicič ile birlikte, Sarajevo 1968). 3. Odnos Turskih Vlasti Prema Bosanskom Ustanku 1875-78 (1875-1878 Bosna İsyanı'na Türk Devleti'nin tavrı). Bu eserin doktora tezi olarak hazırlandığı ancak müellifin vefatı dolayısıyla savunmasının yapılamadığı kaydedilmektedir (Hadžič, Zemzem, IV/3-4 [1971], s. 17). 4. Nekoliko Podataka o Kozarcu-Monografija Prijedora i Okoline (Kozara hakkında bilgiler-Priyedor ve çevresinin monografisi) (Prijedor 1961). 5. Prijedor u Doba Turske UpraveMonografija Prijedora i Okoline (Türk döneminde Priyedor-Priyedor ve çevresinin monografisi) (Prijedor 1961).

Hasan Şkapur'un çeşitli dergilerde yayımlanan makalelerinden bazıları şunlardır: 1. "Ferhat Paša Sokolović i Njegove Zadubine" (Ferhat Paşa Sokoloviç ve ona ait vakıf eserleri) (Glasnik VIS, XXX/1-2 [Sarejevo 1967], s. 17-23; XXX/3-4, s. 126-128; XXX/5-6, s. 227-232; XXX/7-8, s. 313-319; XXX/1-2, s. 412-416). 2. "Prilog Proučavan-ju Poreskog Sistema XIX Vijeka u Bosni" (XIX. yüzyılda Bosna'da vergi sistemi) (a.g.e., XXXI/7-8 [1968], s. 318-323; XXXI/9-10, s. 377-384; XXXI/11-12, s. 493-498). 3. "Odnos Bosanskohercegovačkih Muslimana Prema Bosanskom Ustanku 1875-78. Godine" (1875-78 yıllarındaki Bosna İsyanı esnasında Bosna-Hersek müslümanlarının tavrı). Bu yazının doktora tezinin bir bölümü olduğu anlaşılmaktadır (Takvim, Sarajevo 1975, s. 192-204). 4. "Neki Primjeri Tolerantnog Odnosa Prema Učesnicima Bosanskog Ustanka 1875-78" (1875-78 yılları arasındaki Bosna İsyanı'na katılanlara karşı gösterilen müsamahaya ait örnekler). Muhtemelen bu yazı da doktora tezinin bir bölümüdür (a.g.e., [1977], s. 67-78). 5. "Pravni Poloaj Nemuslimana u Islamskoj Dravi" (İslâm devletindeki gayri müslimlerin hukuk açısından yeri) (a.g.e., [1972], s. 127-150). 6. "Prve Muslimanke u Sanitetsko-Zdravstvenoj Slubi" (Tıp ve sağlık görevlerinde bulunan ilk müslüman kadınlar) (Takvim, Sarajevo 1973, s. 154-

157). 7. “Islam i Trgovina” (İslâm ve ticaret) (Takvim, Sarajevo 1974, s. 79-90) (eserleri ve makaleleri için ayrıca bk. Hadžić, Preporod, VI/12 [115], [1975], s. 13-14).

BİBLİYOGRAFYA:Kasim Hadžić, “Hasan ef. Škapur, Priprema Disertacije”, Zemzem, IV/3-4, Sarajevo 1971, s. 17; a.mlf., “Životni Put i Djelo Prof. Hasan ef. Škapura”, Preporod, VI/12 (115), Sarajevo 1975, s. 13-14; a.mlf., “Buharijina Zbirka Hadisa u Prevodu i s Komentarom Hasana Škapura”, Takvim (Sarajevo 1975), s. 289-293; Husein Đozo, “Sjecanje na Rahmetli Hasan ef. Škapura”, Preporod, VI/11 (114) (1975), s. 13; Hilmo Neimarlija, “Veliki Prevodilacki i Izdavacki Poduhvat; Povodom I i II Knjige Sahihu-l-Buhari na Našem Jeziku u Prijevodu i s Komentarom Hasan ef. Škapura. Odbor Islamske Zajednice Prijedor”, Glasnik VIS, XXXIX/2 (1976), s. 156-157; Ilijas Mahmuljin, “Povodom Tri Godine od Preseljenja na Ahiret Hasan ef. Škapura-Vjecna Uspomena”, Preporod, IX/12 (187) (1978), s. 6; Enes Karić, “Buharija Zlatnog Ruha, Sahihu-l-Buhari IV (Buharijeva Zbirka Hadisa, Prijevod i Komentar Hasan Škapur i Hasan Makić, El-Kalem, Sarajevo 1991)”, Muslimanski Glas, II/20, Sarajevo 1991, s. 18; Mehmedalija Hadžić - Amir Hodžić, “Feljton-Buharija u Bosni”, Dnevni Avaz, II/131, Sarajevo 1996, s. 142; Amir Brka, “Prof. Hasan ef. Škapur (Tešanj 1913. - Prijedor 1975.)”, Gradina, II/8, Tešanj 1996, s. 20; Fuad Omerbašić, “Hasan ef. Škapur-Uz Dvadesetogodišnjicu Smrti i Drugo Izdanje Buharijeve Zbirke Hadisa”, Preporod, XXVII/2 (585) (1996), s. 35.

Muhammed Aruçi

OKİÇ, Muhammed Tayyib (1902-1977) HİCRİ 1397 Bosna-Hersekli âlim.

1 Aralık 1902’de Bosna’nın Tuzla sancağı Graçanitsa kasabasında doğdu. Babası, İstanbul medreselerinde tahsil görmüş Bosna-Hersek reîsülulemâ muavini Yayçalı (Yaytse) Mehmed Tevfik Efendi, annesi Hasibe Hanım’dır. Okiç sekiz yaşına kadar Graçanitsa’da kaldı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna-Hersek’i işgaliyle başlayan on yıllık direnişin sonunda müslümanlar din ve vakıf işlerinde muhtariyet elde edince Kaptan Medresesi müderrisi ve müdürü olan babası Meşîhat-i İslâmiyye üyeliği ve reîsülulemâ muavinliği göreviyle Saraybosna’ya tayin edildi. Muhammed Tayyib Saraybosna’da başladığı ilk eğitiminden sonra modern bir ilâhiyat fakültesi olan Okruzna Medresa’dan (1920) ve İslâm Hukuku ve İlâhiyat Mektebi’nden (1925) mezun oldu. Zagreb Üniversitesi’nde Latin dili ve edebiyatı imtihanlarını vererek oradan da diploma aldı (1926). Ardından aynı üniversitenin Hukuk Fakültesi’nde başladığı öğrenimini Belgrad Hukuk Fakültesi’nde tamamladı (1930). Kısa bir süre Saraybosna Erkek Lisesi’nde, iki yıl da Şer‘î Lise’de öğretmenlik yaptı. 1927’den itibaren dört yıl süreyle Paris’te öğrenimini sürdürerek Sorbonne Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nden lisans (1929), Şark Dilleri Okulu’ndan Arap, Türk (1928) ve Fars dili ve edebiyatı (1930) diplomaları aldı; Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde “Hasan Kâfi de Bosnie, sa vie et ses oeuvres, avec la traduction de son ouvrage Nizâmu’l-Ulemâ” adlı doktora tezini tamamladı (1931). Ancak talebelerinden Mehmet S. Hatiboğlu’nun bildirdiğine göre bu sırada babasının âniden rahatsızlanması üzerine Saraybosna’ya dönmek zorunda kaldı ve tezini yayımlayamadığı için doktor unvanını kullanamadı. Paris’te tezinin bulunduğu bina II. Dünya Savaşı yıllarında zarar gördüğü için tezine bir daha ulaşılamadı. Okiç, bir süre Tunus Zeytûne Üniversitesi’nde Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde ihtisas yaptı.

Belgrad Üniversitesi'nde kazandığı öğretim üyeliği yeterlilik imtihanının ardından kendisine şarkiyat, Yugoslav tarihi, Sırp-Hırvat dili ve edebiyatı tarihi alanlarında profesörlük unvanı verildi (1939) ve bu üniversitede hocalık yaptı. Okiç'in Saraybosna'daki hocaları arasında Seyfullah Efendi (Proho), Abdullah Aynî Buşatliç, Muhammed Emin Dizdar; Paris'teki hocaları arasında Maurice Gaudefroy-Demombynes, William Marçais, Louis Massignon, Vladimir Minorsky, Mirza Muhammed Han Kazvînî, Henri Massé; Tunus'taki hocaları arasında da Muhammed Tâhir İbn Âşûr, Muâviye et-Temîmî, Muhammed el-Arabî el-Kebâdî ve Mustafa Zemerlî'nin adları zikredilebilir. Okiç Alman Türkologu Gotthard Jaeschke ile yakın dostluk kurmuş, ölümüne kadar kendisiyle yazışmaları devam etmiştir. Asistanlarından Talat Koçyiğit, İsmail Cerrahoğlu, Mehmet S. Hatiboğlu ve Süleyman Ateş ile Abdülkadir Şener ve M. Esad Coşan kendisinden en çok faydalanan talebelerinden bazılarıdır.

Hukuk ve edebiyat alanındaki ihtisası dışında hadis, tefsir ve İslâm tarihi dersleri veren Okiç, Boşnakça ve diğer Slav dilleri yanında Latince, Lehçe ve Çekçe, Arapça, Türkçe, Fransızca, Almanca ve okuyup anlayacak düzeyde İngilizce, İtalyanca ve Farsça bilirdi. 1934-1941 yılları arasında Üsküp'teki Kral I. Aleksandr Büyük Medresesi'nde hadis ve tefsir okuttu. II. Dünya Savaşı esnasında (1941) Üsküp'ten Saraybosna'ya gitti. Bir buçuk yıla yakın bir süre Türkiye'nin Belgrad elçiliğinde sekreterlik ve mütercimlik yaptı. Türkiye'nin Hitler Almanyası'na savaş ilân etmesi üzerine (1945) diğer elçilik çalışanlarıyla birlikte sekiz ay süreyle Almanya'da esir olarak kaldı. 10 Nisan 1945 tarihinde Almanya'dan Türkiye'ye geçti. Beş yıl boyunca İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde araştırmalar yaptı ve bazı özel kurumlarda çalıştı. 6 Mart 1950 tarihinde Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde sözleşmeli profesör olarak göreve başladı ve Ankara Üniversitesi Senatosu kendisine hadiste profesörlük unvanı verdi. Fakültede Temel İslâm Bilimleri başkanlığına getirilen Okiç hadis ve tefsir bölümlerini kurdu. 1968-1969 ders yılı sonuna kadar bu görevlerine devam etti. 1964-1965 ders yılından itibaren 1971'e kadar on beş günde bir gidip gelmek suretiyle Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'nde, 1973-1977 yıllarında Erzurum Yüksek İslâm Enstitüsü'nde hocalık yaptı.

M. Tayyib Okiç, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ndeki görevi sözleşmeye aykırı şekilde feshedilince 1971-1973 yılları arasında sıkıntılı bir dönem geçirdi. Bu sırada dostları ve sevenlerinin desteğiyle çalışmalarını sürdürebildi. Tito rejimi tarafından Yugoslavya'ya girişi yasaklandığı için Türkiye'ye geldikten sonra bir daha memleketine dönemedi. Bazı sebepler yüzünden Türk vatandaşlığına da geçmeyen Okiç, Türkiye'de otuz yılı aşkın bir süre "vatansız" statüsünde yaşadı.

Hiç evlenmeyen M. Tayyib Okiç 9 Mart 1977'de Erzurum'da vefat etti. Yugoslavya sefâretinden güçlükle izin alınarak isteği doğrultusunda Saraybosna'ya defnedildi.

Vasiyeti üzerine kitapları Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi'ne satılarak borçları ödendi; yayımlanmamış bazı çalışmaları ve özel evrakı Mehmet S. Hatiboğlu'na verildi. Okiç pek çok uluslararası bilimsel kuruluşun üyesiydi. Saraybosna'daki Sırp-Hırvat Dili ve Edebiyatı Cemiyeti, Viyana'daki Islamischer Kulturbund, Paris'te bulunan müsteşrikler cemiyeti Société Asiatique, Londra'daki Royal Asiatic Society üye olduğu kuruluşlar arasındaydı. Uluslararası kongrelerde sunduğu tebliğler onun ilim dünyasında tanınmasını sağlamıştır.

Eserleri. On dokuz yaşında Saraybosna'da bir gazetede ilk şiirlerini yayımlayan Okiç bazı Arapça şiirleri Boşnakça'ya tercüme etmiş ve hikâyeler yazmış, bu tür yazılarında zaman zaman "Şuvey'ir" ve "İbn Tevfîk" takma adlarını kullanmıştır (Okiç'in bu dönemdeki çeviri şiirleri için bk. Enciklopedija Jugoslavije, I, 151). 1. Islamska Tradicija (Saraybosna 1936, 1982). Hadis ilmiyle ilgili bir çalışmadır. 2. Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler (İstanbul 1959). 3. Kur'ân-ı Kerîm'in Üslûb ve Kırâatı (Ankara 1963). 4. İslâmiyet'te Kadın Öğretimi (Ankara 1981). 5. Tefsir ve Hadis Usûlünün Bazı Meseleleri (İstanbul 1995). Okiç'in Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde okuttuğu hadis ve tefsir dersi notları "Hadis Ders Notları" (Ankara 1965) ve "Yüksek İslâm Enstitüsü Tefsir Notları" (Konya 1966) adıyla teksir edilmiş, Hayati Yılmaz bu notları birleştirerek yukarıdaki isimle yayımlamıştır. Tayyib Okiç'in doktora tezinin birinci kısmı Bosnalı Hasan Kâfî'nin biyografisinden, ikinci kısmı Nizâmü'l-ʿulemâʾ adlı eserinin notlarla Fransızca'ya çevirisinden ibarettir. Daha sonra Okiç eserin Arapça tenkitli neşrini hazırlayıp Kahire'deki Mektebetü Hancî'ye göndermiş, ancak kitap basılmadığı gibi kaybolduğu gerekçesiyle geri verilmemiştir. Tayyib Okiç, Türkiye'ye gitmeden önce Boşnakça olarak Legenda o Prvom Turskom Kralju (Saraybosna 1935), Jedan nas Zaboravljeni Istoriçar XVIII. veka (Saraybosna 1938) gibi eserler de yayımlamıştır (Boşnakça diğer çalışmaları için bk. İsmail Baliç, VII/1-2 [1978], s. 330-336). Makaleleri: "Orijentalistika u Jugoslaviji" (Pregled, Saraybosna, Temmuz-Ağustos 1934, s. 407-415 ve bir özeti Spriski Književni Glasnik, XLIII/5 [Belgrad 1934], s. 389-391, makalede Yugoslavya'daki şarkiyat çalışmalarının kısa tarihçesi ele alınmaktadır); "Sarı Saltuk'a Ait Bir Fetva" (AÜİFD, I/1 [1952], s. 48-58); Yusuf Ziya Yörükân'ın bu makaleyi eleştirmesi üzerine (AÜİFD, I/1, s. 48-58) yazdığı "Bir Tenkidin Tenkidi" (AÜİFD, II/2-3 [1953], s. 219-290); "İslâmiyet'te İlk Nüfus Sayımı" (AÜİFD, VII/1 [1969], s. 11-20); "Ahidlerin Yerine Getirilmesi" (T.C. Diyanet İşleri Reisliği 1960 Yıllığı, Ankara 1960, s. 15-23); "Şemsu'l-E'imme es-Sarahsî'nin Şarhu's-Siyari'l-kabîr'inin Türkçe Tercümesi ve Mütercim Mehmed Münib Ayintabi'nin Diğer Eserleri" (900. Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslâm Hukukcusu Şemsu'l-E'imme es-Serahsi Armağanı, Ankara 1965, s. 27-42); "Hadiste Tercüman" (AÜİFD, XIV/1 [1966], s. 27-52); "Hz. Peygamber Döneminde Kur'ân-ı Kerîm Öğretimi" (Hakses Dergisi, III [Ankara 1967], s. 8-9); "Gazi Husrev Beğ ve Onun Saraybosna'daki Camiine Bir Minare Daha İlâve Edilmesine Dair Bir Vesika" (Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968, s. 463-499);

"Kur'ân-ı Kerîm'i Taklid Teşebbüsleri" (Diyanet Dergisi, X/104-105 [Şubat-Mart 1971], s. 7-13); "Çeşitli Dillerde Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri" (Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, sy. 1 [1975], s. 17-78). Tebliğleri: "Quelques documents inédits concernant les hamzavites" (Proceedings of the Twenty Second Congress of Orientalists Held in İstanbul, 15-22 Eylül 1921, Leiden 1957, II, 279-286); "Les Kristians (Bogomiles) de Bosnie (Cahier d'Etudes Cathares, Arques 1964, XIV e année IIe série, nr. 26, s. 3-6); "Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits" (Südost-Forchungen, München 1960); Türk Tarih Kongresi'nde 1956 yılında sunduğu "Osmanlı Devrinde Balkanlardaki İhtidalarla İlgili Bazı Vesikalar" başlıklı tebliği. Ayrıca İslâm Ansiklopedisi'nde ve Türk Ansiklopedisi'nde maddeleri ve çeşitli dergilerde yazıları yayımlanmıştır. Okiç'in bunlardan başka tamamlayamadığı çalışmaları da bulunmaktadır. Osmanlı idaresi döneminde Yugoslavya'da yaşamış şahısların biyografisine, çeşitli binalara, Yugoslavya'daki Türkçe, Farsça, Arapça kitaplara dair çalışmalar yapmış, yine bu bölgede neşredilmiş Türkçe kitap, gazete ve dergilerle Türkçe'den yapılmış çevirilerin bibliyografyasını toplamıştır. Öte yandan Türkiye'de gömülü Bosnalı müslümanlar ve mezar kitâbeleri, Bosna müslümanları tarafından inşa ettirilen âbideler, İstanbul kütüphanelerindeki Bosnalı müelliflere ait yazma eserler, Türkiye arşivlerinde Bosna-Hersek ile ilgili arşiv malzemeleri ve mahiyeti gibi konuları da araştırmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Prof. Muhammed Tayyib Okiç'in Hayatı ve Eserleri, Ankara 1969 (AÜ İlâhiyat Fakültesi 1968-1969 Albümü'nden ayrı basım); M. Tayyib Okiç, "Önsöz", AÜ İlâhiyat Fakültesi 1968-1969 Albümü, Ankara 1969, s. 17-18; a.mlf., "Fakültemizin Yirminci Kuruluş Yıldönümü Vesilesiyle", a.e., s. 41-44; a.mlf., "Hadis", TA, XVIII, 298-300; "Prof. Muhammed Tayyib Okiç", Konya Yüksek İslâm Enstitüsü Yıllığı, Konya 1969-70, s. 10-14; Veli Ertan - Hasan Küçük, Cumhuriyet Devri Din Eğitimi, Din Müesseseleri ve Din Âlimleri, İstanbul 1976, s. 120-129; İsmail Cerrahoğlu, "Prof. Muhammed Tayyib Okiç'in İlmî Çalışmaları ve Eserleri", Prof. M. Tayyib Okiç Armağanı, Ankara 1978, s. XIII-XXVIII; a.mlf., "Eşsiz İnsan Kıymetli Hoca Prof. M. Tayyib Okiç'i Kaybettik", İİFD, II (1977), s. 1-5; "Prof. Dr. M. Tayyib Okiç Hocamızı Kaybettik", Talebe, sy. 5-6, Erzurum 1977, s. 1, 5; Süleyman Ateş, "Prof. M. Tayyib Okiç", Diyanet Gazetesi, sy. 162, Ankara 1977, s. 1, 14; Ramazan Ayvallı, "Büyük Din Âlimi Hocamız Prof. M. Tayyib Okiç", a.e., s. 8-9, 15; İsmail Baliç, "M. Tayyib Okiç (1902-1977)", İTED, VII/1-2 (1978), s. 330-336; Süleyman Tülücü, "Merhum Prof. M. Tayyib Okiç'in Eserleri Üzerine", EAÜİFD, V (1982), s. 253-257; Mahmud Traljić, "(In Memoriam) Muhamed Tajib Okić", Anali GHB, VII-VIII (1982), s. 275-277; Hazim Šabanović, "Arapi i Južni Sloveni", Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1955, I, 151. İbrahim Hatiboğlu

HİCRİ 1400'DEN SONRA

DAVUDOĞLU, Ahmet (1912-1983) HİCRİ 1403 Son dönem fıkıh ve hadis âlimi.

Bulgaristan'ın Deliorman bölgesindeki Şumnu vilâyetine bağlı Kalaycıköy'de doğdu. Dedesi Dâvud Ağa, Koca Yûsuf ile birlikte başaltı derecesine kadar yükselmiş bir pehlivan, babası Hasan Ağa ise fakir bir çiftçiydi. Davudoğlu altı yaşında sıbyan

mektebine başladı; ertesi yıl çağdaş usulle eğitim vermek üzere kurulan köy mektebine kaydoldu. 1924'te komşu Ekizce köyünde yeni açılan rüşdiye mektebine girdi. Bu okulu bitirdikten sonra Şumnu'daki Medresetü'n-nüvvâb'a devam etti; 1 Temmuz 1933'te lise kısmından, 25 Temmuz 1936'da yüksek kısmından mezun oldu. Aynı yıl, dereceye giren iki arkadaşı ile birlikte Bulgaristan başmüftülüğü tarafından ihtisas için Mısır'a gönderilen Davudoğlu, Câmi'atü'l-Ezher Külliyyetü'ş-şerîa'yı bitirerek ülkesine döndü (1942). Önce Medresetü'n-nüvvâb'ın lise ve yüksek kısımlarına öğretim üyesi, iki yıl sonra da aynı medreseye müdür tayin edildi (1944). Bu görevi sırasında Şumnu komünist idaresinin baskılarına ve anarşist öğrencilerin eylemlerine karşı mücadele verdi.

1945 Mayısının başlarında Türkiye lehine faaliyette bulunacak bir casusluk örgütü kurduğu iddiasıyla tutuklanarak Sofya'daki askerî mahkemeye sevkedildi; burada ağır işkencelere mâruz kaldı ve bir ay kadar hapsedildi. Daha sonra Rositsa kasabası yakınlarındaki toplama kampına gönderilerek baraj inşaatında çalıştırıldı. 17 Kasım 1945'te hastalığı sebebiyle serbest bırakılıp eski görevine iade edilen Davudoğlu, kısa bir süre sonra istifasını vererek öğretmenliğe döndü. Bu sıralarda bir yağmur duasındaki vaazından dolayı Şumnu milis kumandanı tarafından ömür boyu hapisle tehdit edilince Türkiye'ye kaçmak istedi, ancak başaramadı. Daha sonra güçlükle pasaport temin ederek 31 Aralık 1949 tarihinde hanımı ve iki kızı ile birlikte Türkiye'ye göç etti.

Ahmet Davudoğlu önce Adapazarı'ndaki bir akrabasının yanına yerleşti. Bir müddet sonra İstanbul'a giderek Yedikule Küçükefendi Camii'nde imamlığa başladı. Ardından gezici vaizliğe tayin edildi. Sekiz ay kadar Ankara'da vâizlik yaptıktan sonra sırasıyla Bursa'da Orhangazi ilçesi müftülüğüne (7 Ocak 1951), İstanbul'da Fâtih Kütüphanesi memurluğuna (29 Haziran 1953) ve bu kütüphanenin Süleymaniye'ye nakli üzerine de (6 Eylül 1956) Süleymaniye Kütüphanesi memurluğuna tayin edildi. Bu kütüphanedeki görevi sırasında bir yandan da İstanbul İmam - Hatip Okulu'nda ders verdi. 16 Kasım 1959 tarihinde, o yıl öğretime başlayan İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nün öğretim kadrosu içinde yer aldı; 5 Şubat 1960'ta müdür muavini vekili, 7 Ağustos 1962'de müdür vekili, 13 Mart 1963'te de müdür oldu. 25 Aralık 1964 tarihine kadar sürdürdüğü bu son görevinin ardından aynı kurumda Arap dili ve edebiyatı derslerini okuttu. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1966 yılında Konya'da düzenlenen müftüler seminerinde laikliğe aykırı beyan ve telkinlerde bulunduğu gerekçesiyle Konya Ağır Ceza Mahkemesi tarafından 22 Mart 1968 tarihinde bir yıl ağır hapis, Kırşehir'de dört ay zorunlu ikamet ve memuriyetten ihraç cezalarına çarptırıldı. 15 Mart 1971'de memuriyetle ilişkisi kesildi; ancak emeklilik hakları zayi olmadı. Cezasını tamamladıktan sonra ilmî çalışmalarını evinde sürdüren Davudoğlu 7 Nisan 1983 tarihinde vefat etti ve Eyüp Kabristanı'na defnedildi.

Türkçe'den başka Arapça ve Bulgarca bilen Davudoğlu inançlarına bağlılığı, yaşayışındaki sadelik ve alçak gönüllülüğü ile temayüz eden bir İslâm âlimidir. Aşırı muhafazakârlığı sebebiyle yenileşme hareketlerine karşı çıkmıştır. Ona göre din, "neşvünemâ bulmakla değil ancak çelik gibi donuk durmakla ilâhî vasfını muhafaza etmiş ve edecektir; yenilik taraftarları ise farkında olmadan İslâmiyet'i tahrip etmektedirler" (Selâmet Yolları, I, s. E). Onun bu fikirleri benimsemesinde, Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi ile yakın dostluğu bulunan ve bir müddet Bulgaristan başmüftülüğü yapmış olan kayınpederi Hüseyin Hüsnü Efendi'nin, Atatürk devri laik Türkiyesindeki bazı dinî kısıtlamalara karşı giriştiği şiddetli kalem mücadelesi ortamında yetişmesinin yanı sıra bizzat kendisinin de Bulgaristan ve Mısır'da benzeri uygulamalarla karşılaşmasının büyük etkisi olmalıdır.

Eserleri. 1. Selâmet Yolları (I-IV, İstanbul 1965-1967). İbn Hacer el-Askalânî'nin ahkâm hadislerine dair Bülûgu'l-merâm adlı eserinin tercüme ve şerhi olup tam adı Bulûğu'l-Merâm Tercümesi ve Şerhi: Selâmet Yolları'dır. Çeşitli ofset baskıları yapılan eser, büyük ölçüde Emîr es-San'ânî'nin Sübülü's-selâm adlı şerhine dayandığı, hatta -Ehl-i sünnet dışı mezhep ve fırkaların görüşleri atılarak- onun bir tercümesi mahiyetinde olduğu için bu şekilde adlandırılmıştır. 2. Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi (I-XI, İstanbul 1973-1980). Müslim b. Haccâc'ın el-Câmiʿu's-saḥîḥ adlı meşhur hadis kitabının tercüme ve şerhi olup 1986 ve 1993 yıllarında iki ayrı fihristi yapılmıştır. 3. Kur'ân-ı Kerîm ve İzahlı Meâli (İstanbul 1988). 4. Tibyân Tefsiri (I-IV, İstanbul 1980-1981). Ayıntâbî Mehmed Efendi'ye ait Tefsîr-i Tibyân adlı Türkçe tefsirin Süleyman Fâhir Bey tarafından sadeleştirilen nüshasının yeniden gözden geçirilmiş şeklidir. 5. Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr (I-XVIII, İstanbul 1982-1988). İbn Âbidîn'in fıkha dair meşhur eseri Reddü'l-muhtâr'ın tercümesidir. Davudoğlu bu eserin ilk on cildini hazırlamış, geriye kalan kısım Mehmet Savaş ve Mazhar Taşkesenlioğlu tarafından tercüme edilmiştir. 6. Mülteka Tercemesi (I-II, İstanbul 1980-1983). Mehmed Mevkūfâtî'nin, İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'ye ait Mülteka'l-ebhur adlı fıkha dair eserine yaptığı ilâveli tercümenin sadeleştirilmiş şeklidir. 7. Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri (İstanbul 1974, 1978, 1980). Yenilikçi İslâmcılık akımına reddiyedir. 8. Ölüm Daha Güzeldi (İstanbul 1970, 1979). Hâtıralarını ihtiva etmektedir. Davudoğlu, Mehmed Zihni Efendi'nin Ni'met-i İslâm adlı eserini de sadeleştirmiş, ancak bu eser henüz basılmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA: Ahmet Davudoğlu'nun Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde bulunan özlük dosyası; Ahmed Davudoğlu, Selâmet Yolları, İstanbul 1965, I, s. B-I, P; a.mlf., Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi, İstanbul 1973, I, VII-IX; a.mlf., Ölüm Daha Güzeldi, İstanbul 1979; Osman Keskioğlu, Bulgaristan'da Türkler, Ankara 1985, s. 96, 166; Osman Kılıç, Kader Kurbanı, Ankara 1989, s. 94-95, 178 (maddenin yazımında Mehmet Engin'in, bacanağı Ahmet Davudoğlu ile ilgili basılmamış notlarından da faydalanılmıştır). Nihat Engin

SUBHÎ es-SÂLİH (صبحي الصالح) Subhî b. İbrâhîm es-Sâlih el-Lübnânî (1926-1986) HİCRİ 1406 Lübnanlı âlim.

Lübnan sınırları içinde yer alan Trablusşam'da doğdu. İlk öğrenimini orada gördü. Dinî eğitimini almaya başladığı 1938 yılında hutbe okumaya başladı. Güçlü hitabeti dolayısıyla hutbeleri büyük ilgi gördü. 1947'de Ezher Üniversitesi Usûlüddîn Fakültesi'ni ve 1950'de Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1949 yılında Ezher'de doktorasını ve 1950'de gittiği Paris'te önce Arap edebiyatı alanında lisansını tamamladı. Doktora hazırlık tezi olarak "l'Audelà dans le Coran" adlı çalışmasını, ardından "Les délices et les tourments de l'Islam et esprit" adlı doktora tezini hazırladı. 1954'te Sorbon Üniversitesi'nden doktora diploması aldı. Paris'te iken birlikte doktora yaptıkları İffet Akkârî ile evlendi.

Paris'te bulunduğu dönemde Muhammed Hamîdullah ile İslâm Kültür Merkezi'ni kurdu ve Paris Camii'nde cuma hutbeleri okudu; bölgedeki müslüman teşkilâtlarında yoğun faaliyetlerde bulundu. Kuzey Afrikalı müslümanların eğitimine ve Arapça öğrenimine katkı sağladı. Batılılar'ın yeni bir usulle İslâm'ı öğrenmesi konusunda büyük gayretleri oldu. Paris'te geçirdiği dört yılın ardından Trablusşam'a döndü. Bağdat'ta (1954-1956), Dımaşk Üniversitesi'nde (1956-1963), 1963'ten vefatına kadar Beyrut Üniversitesi Külliyyetü'l-âdâb ve'l-ulûmi'l-insâniyye'de ve Ürdün Üniversitesi Usûlüddîn Fakültesi'nde (1971-1983) öğretim üyeliği görevinde bulundu. Bu kurumlarda zaman zaman dekanlık, bölüm başkanlığı gibi görevleri de yürüttü. Beyrut Arap ve Lübnan üniversitelerinde fıkhü'l-luga ve İslâm'la ilgili dersler okuttu. Riyad'daki Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, Tunus Üniversitesi'ne bağlı Külliyyetü'z-Zeytûniyye li'ş-şerîa ve Usûliddîn gibi kuruluşlarda misafir öğretim üyesi olarak görevler üstlendi. Fransa'da Lyon (III) Üniversitesi'nde İslâm Medeniyeti ve Dili Bölümü'nde, Paris (II) Üniversitesi Hukuk, İktisat ve Sosyoloji bölümlerinde İslâm hukuku ve fıkhü'l-luga ile ilgili doktora tezleri yönetti.

Başkanlığını Lübnan Cumhuriyeti müftüsünün yaptığı, Lübnan'ın en yüksek dinî otoritesi konumundaki el-Meclisü'l-İslâmiyyü'ş-şer'iyyü'l-a'lâ vekilliği yanında Râbıtatü Ulemâi Lübnân'ın, el-Cebhetü'l-İslâmiyyetü'l-vataniyye ve el-Lecnetü'l-ulyâ li'l-karni'l-hâmis aşri'l-hicrî'nin genel başkanlığını yaptı. Kahire, Dımaşk, Bağdat ve Fas'ta pek çok ilmî toplantıya katıldı. Aynı zamanda Kahire'de Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye, Fas'ta Akademiyyetü'l-memleketi'l-Mağribiyye, Bağdat'ta el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkī, Lecnetü'l-işrâfi'l-ulyâ ale'l-Mevsûati'l-Arabiyyeti'l-kübrâ gibi kuruluşların üyesiydi. el-Munazzametü'l-Arabiyye li't-terbiye ve's-sekāfe ve'l-ulûm kendisini "et-Tefkîrü'l-ictihâdî fi'l-İslâm" ödülüne lâyık gördü. Lübnan'da yoğun biçimde devam eden iç karışıklıklar sırasında 7 Ekim 1986'da Beyrut'un Sâgıyetülcenzîr Meydanı'nda rastgele sıkılan bir kurşunla öldü. Subhî es-Sâlih'in

vefatının yıl dönümünde Beyrut'ta Meâlimü't-tecdîd fî fikri'ş-şehîdi'd-doktor Subhî es-Sâlih rahimehullāhi teâlâ adlı uluslararası bir ilmî toplantı düzenlenerek (3-4 Kasım 2006) onun İslâm dünyasındaki etkileri, fıkıhçılığı, dilciliği, Kur'ânî yaklaşımının İslâmî ilimlere bakışına etkisi, tecdid düşüncesi, erken dönem hadis tedvini konusuna dair şarkiyatçılara yönelttiği eleştirileri, Batılılar'ın İslâm'a yaklaşımlarına bakışı, güncel konular gibi meseleler Arap ve Batılı araştırmacılar tarafından tartışılmıştır.

Arap dünyasında, Kuzey Afrika ve Batı'da yirmiyi aşkın ülkeye ilmî seyahatlerde bulunan ve konferanslar veren Subhî es-Sâlih, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1978'de İstanbul'da düzenlenen Rü'yet-i Hilâl Konferansı için Türkiye'ye gelmiştir. Subhî es-Sâlih ictihad kapısının açık olduğunu ve İslâm düşüncesinin tecdidini savunan, yazdığı eserlerde bu yaklaşımını ortaya koyan, Doğu'nun ve Batı'nın birikimini hazmedip günümüz toplumuna sunmuş bir düşünürdür. A. Sprenger, J. Sauvaget, I. Goldziher, W. Ahlwardt, F. Wüstenfeld, R. Blachère, C. Brockelmann, Frankel, Louis Gardet, M. Henri Laoust gibi şarkiyatçıların İslâm ve özellikle hadis hakkındaki iddialarına eserlerinde cevaplar vermiştir. Onun Fransızca'yı çok iyi bildiği ve Fransız kültürünün bölgedeki yoğun etkisi dolayısıyla Kuzey Afrika'da tanınıp eserlerinden istifade edildiği bilinmektedir. Ayrıca Fas'ta ed-Dürûsü'l-Haseniyye denilen ve kralın huzurunda halen sürdürülen geleneksel ilmî sohbetlere 1963 yılında bir süre o da katılmıştır.

Eserleri. 1. Mebâḥiṡ fî ʿulûmi'l-ḥadîṡ ve muṣṭalaḥuh (Dımaşk 1379/1959, 1383/ 1963; Beyrut 1384/1965 [15. bs.], 1388/1969, 1390/1970, 1392/1972, 1396/1976, 1411/ 1991). M. Yaşar Kandemir tarafından Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Ankara 1971, 1973, 1981; İstanbul 1996). 2. Mebâḥiṡ fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân (Dımaşk 1377/1958; Beyrut 1383/1964, 1968, 1392/1972, 1401/1981, 1983, 1406/1985). Eseri M. Sait Şimşek Kur'an İlimleri adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (Konya, ts. [Hibaş Yayınları]). Bu iki eser Urduca'ya da çevrilmiştir. 3. Dirâsât fî fıkḥi'l-luġa (Dımaşk 1379/1960; Beyrut 1382/1962, 1392/1972, 1393/1973, 1402/1982, 1407/1986 [11. bs.], 1412/1992). Alanının önemli kaynaklarından olan eserin bazı Arap üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulduğu belirtilmektedir. 4. en-Nüẓumü'l-İslâmiyye neşʾetühâ ve teṭavvürühâ. Müellifin İslâm'ın temel esaslarını modern sistemlerle mukayese ettiği, geçmiş medeniyetlerden İslâm'ın benimseyip devam ettirdiği uygulamaları ortaya koyduğu bir çalışması olup (Beyrut 1385/1965, 1388/1968, 1401/1981 [6. bs.], 1409/1990) İbrahim Sarmış tarafından İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri: Doğuşu ve Gelişmesi (İstanbul 1981, 1983) ve daha sonra İslâmî Kurumlar (Ankara 1999) adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. 5. el-İslâm ve müstaḳbelü'l-ḥaḍâra (Beyrut 1401/1981, 1410/1990; Dımaşk 1410/1990). Muhammed Abdüsselâm el-Cefâirî kitap üzerine "Dirâse li-Kitâbi'l-İslâm ve müstaḳbeli'l-ḥaḍâra li-Ṣubḥî eş-Ṣâliḥ" başlığıyla bir değerlendirme yazısı yazmıştır (Mecelletü Külliyyeti'd-daʿveti'l-İslâmiyye, VIII [Trablus 1991], s. 194-210). 6. Meʿâlimü'ş-

şerîʿati'l-İslâmiyye (Beyrut 1381/ 1961, 1395/1975, 1398/1978). İslâm kültürüne dair bilgiler veren eserde usûl-i fıkıh, fıkıh tarihi, ictihad ve bazı çağdaş meseleler incelenmiştir. 7. el-İslâm ve'l-mücteme ʿu'l-ʿaṣrî (Beyrut 1398/1978, 1983). 8. Menhelü'l-vâridîn Şerḥu Riyâżi'ṣ-ṣâliḥîn (I-II, Beyrut 1389/1969, 1392/1972, 1397/1977, 1985 [15. bs.]). 9. Şurûḥ edebiyye li-nümûzec mine'l-eḥâdîs̱i'ş-şerîf (Beyrut 1977). Kitabın birinci bölümünde Hz. Peygamber'in belâgatı konu edilmiş, ikinci bölümünde Resûl-i Ekrem'in hikmetli ve beliğ ifadelerinden seçme hadisler şerhedilmiştir. 10. el-Merʾe fi'l-İslâm (Beyrut 1400/1980). 11. La vie future selon le Coran (Paris 1390/1970, 1986). Kur'an'a göre âhiret hayatının geçmişte ve günümüzdeki pek çok mezhebin, kelâmcı, müfessir, muhaddis ve mutasavvıfın görüşleriyle birlikte incelendiği eser Şerafettin Gölcük tarafından Ölümden Sonra Diriliş: Âyet ve Hadislerle Cennet-Cehennem adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1981). 12. Résponse de l'Islam aux défis de notre temps: entretiens. Çağdaş problemlere ilim ve dinin yaklaşımının ele alındığı bir eserdir (Beyrut 1979).

Subhî es-Sâlih, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Aḥkâmü ehli'ẕ-ẕimme (I-II, Dımaşk 1961; I-II, Beyrut 1393/1973, 1401/1981) ve Şerîf er-Radî'nin Hz. Ali'ye nisbet edilen rivayetleri topladığı Nehcü'l-belâġa (Beyrut 1387/1967; Kum 1395/1975) adlı eserlerini tahkik ederek neşretmiştir. Büyük ölçüde Muhammed Abduh neşrine dayanarak yayımladığı ve sonuna yirmi ayrı fihrist eklediği Nehcü'l-belâġa neşri titiz bir neşir olmaması yönünden eleştirilmiştir. Ayrıca Louis Gardet'nin George Anawati ile birlikte hazırladığı Introduction à la théologie musulmane: Essai de théologie comparée adlı eseri (Paris 1948) Ferîd Cebr ile birlikte Felsefetü'l-fikri'd-dînî beyne'l-İslâm ve'l-Mesîḥiyye adıyla Arapça'ya tercüme etmiş (I-III, Beyrut 1967-1969, 1398-1403/1978-1983), Fransızca aslı tek cilt olan eser Subhî es-Sâlih'in İslâm, Ferîd Cebr'in Hıristiyanlık'la ilgili ekleriyle üç cilde ulaşmıştır. Öte yandan Subhî es-Sâlih, Le Coran inimitable adıyla Denise Mason tarafından yapılan Kur'an çevirisinin başına "Essai d'interpretation du coran inimitable" başlıklı bir tanıtım / değerlendirme yazısı yazmıştır (Kahire, ts.). 1975 yılından itibaren Süheyl İdrîs ile birlikte hazırladıkları el-Muʿcemü'l-ʿArabî ve el-Muʿcemü'l-Fransî'nin ikmali yönünde büyük mesafe alınmışsa da Subhî es-Sâlih'in vefatı sebebiyle bu eserler tamamlanamamıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Ahmed Alâvine, Ẕeylü'l-Aʿlâm, Cidde 1418/ 1998, s. 103; M. Hayr Ramazan Yûsuf, Tetimmetü'l-Aʿlâm, Beyrut 1418/1998, I, 241-242; Nizâr Abâza - M. Riyâz el-Mâlih, İtmâmü'l-Aʿlâm, Beyrut 1999, s. 129; Mâcid ed-Dervîş, "et-Tedvînü'l-mübekkir li's-sünne beyne'ş-şehîdi'd-duktûr Ṣubḥî eṣ-Ṣâliḥ ve'l-müsteşriḳīn ḳırâʾa fî kitâbi ʿUlûmi'l-ḥadîş ve muṣṭalaḥuh", el-Müʾtemerü'd-devlî ḥavle meʿâlimi't-tecdîd fî fikri'ş-şehîdi'd-duktûri'ş-şeyẖ Ṣubḥî eṣ-Ṣâliḥ raḥimehullāh, s. 1-28 (yayımlanmamış tebliğ maddenin doküman poşetindedir); Abbas Mahmûd el-Arab, "Tehâvürü'd-duktûr Ṣubḥî eṣ-Ṣâliḥ ḥavle'l-Ḳarsane fi'l-mefhûmi'l-İslâmî", Mecelletü'l-fikri'l-İslâmî, VI, Hartûm 1406/1986, s. 15; M. Ahmed el-Kābisî, "Duktûr Ṣubḥî eṣ-Ṣâlîḥ fî âẖiri ḥadîşi ṣaḥafî ḳabîle iġtiyâlih", el-Menhel, XLVIII/449, Cidde 1407/1986, s. 130-135; "et-Taʿrîf bi'd-duktûr Ṣubḥî eṣ-Ṣâliḥ", Mecelletü'l-ʿArabiyye li'ṯ-ṯeḳāfe, VI/11, Tunus 1406/1986, s. 107-115; Abdülhâdî Bû Tâlib, "Vedâʿan refîḳunâ Ṣubḥî eṣ-Ṣâliḥ", el-Akademiyye, sy. 4, Rabat 1408/1987, s. 339-342. İbrahim Hatiboğlu

FAZLURRAHMAN فضل الرحمن (1919-1988) HİCRİ 1408 Pakistanlı ilim ve fikir adamı.

Pakistan'ın kuzeybatısında yer alan Hezâre şehrinde dindar bir ailenin çocuğu olarak 21 Eylül 1919'da dünyaya geldi. Babası Mevlânâ Şehâbeddin Diyû-bend Dârülulûmu mezunu olup Reşîd Ahmed Gangûhî, Şeyhülhind Mevlânâ Mahmûd Hasan gibi tanınmış âlimlerden ders alarak geleneksel İslâmî ilimlerde öğrenim görmüş olmakla birlikte, çağdaş eğitimi dinî açıdan sakıncalı bulan gelenekçi âlimlerin aksine İslâm'ın çağdaş gelişmelerle hesaplaşması ve böylece rekabet gücü kazanması gerektiğini savunuyordu. Fazlurrahman ilk öğrenimini, Pakistan'da "ders-i nizâmî" diye bilinen medrese eğitimi şeklinde babasının yanında gördü. Kendi ifadesine göre yenilikçi bir fikir adamı olarak yetişmesinde babasının önemli katkıları oldu (İslâmî Araştırmalar, IV/4, s. 227). On yaşında iken Kur'an'ı ezberledi. Daha sonra babasının teşvikiyle modern eğitime yöneldi; 1933'te, o zaman "üniversiteler ve bahçeler şehri" olarak bilinen Lahor'a yerleşen ailesinin yanında yüksek öğrenime başladı; bir yandan da babasından İslâmî ilimler sahasındaki tahsiline devam etti.

1940'ta Pencap Üniversitesi'nin Arapça bölümünden mezun olduktan sonra aynı üniversitede lisans üstü öğrenimine başladı. Arapça'ya olan hâkimiyeti ve ders-i nizâmî eğitimi sayesinde İslâmî ilimlerle münasebetini daha da geliştirdi. 1942'de yüksek lisansını tamamladıktan sonra aynı üniversiteye araştırma görevlisi olarak girdi. Burada başladığı doktora çalışmasını 1946'da gittiği İngiltere'de sürdürdü ve Oxford Üniversitesi'nde İbn Sînâ'nın en-Necât adlı eserinin "en-Nefs" bölümü üzerinde çalıştı. Amacı, uzun bir geçmişten beri ihmal edilen İslâm felsefesi alanında uzmanlaşmaktı. Tez konusu olan "en-Nefs"in tahlilini ve İngilizce tercümesini daha sağlıklı şekilde yapabilmek için Grekçe ve Latince'yi, Batı felsefesini kaynaklarından takip edebilmek için de Fransızca ve Almanca'yı öğrendi. 1949'da bitirdiği Avicenna's Psychology adlı doktora tezi yayımlanmıştır (Oxford 1952).

Fazlurrahman 1950'de İngiltere'nin Durham Üniversitesi'ne öğretim üyesi olarak tayin edildi. Burada İran kültür ve medeniyetiyle İslâm felsefesi okutmaya başladı. 1958 yılına kadar süren bu dönemde çalışmalarını İslâm felsefesi üzerinde yoğunlaştırdı. Bu sıralarda en çok ilgisini çeken düşünürler Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî oldu. İlmî çalışmalarında önemli bir dönem sayılabilecek olan 1958'de İngiltere'den Kanada'ya giderek Montreal'deki McGill Üniversitesi Institute of Islamic Studies'de İslâmî ilimler doçenti olarak yeni görevine başladı. Eserlerinin kronolojik listesinden de anlaşılacağı gibi (Açıkgenç, İslâmî Araştırmalar, IV/4, s. 248-252) klasik İslâm felsefesindeki çalışmalarına ara vererek günümüz İslâm dünyasının meselelerine yöneldi. Nitekim klasik dönem İslâm felsefesiyle ilgili çalışmalarının son ürünü olan Prop-hecy in Islam adlı eserini bu tarihte yayımlamıştır.

Fazlurrahman bu kitapta İslâm düşüncesindeki peygamberlik anlayışını tamamen felsefî bir yaklaşımla ele aldı ve Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Hazm, Gazzâlî, Şehristânî, İbn Teymiyye, İbn Haldun gibi ilim ve fikir adamlarının bu hususu nasıl anladıklarını ortaya koydu.

McGill Üniversitesi'ndeki görevine 1961'e kadar devam eden Fazlurrahman, günümüz İslâm toplumunun meselelerini daha yakından tanımak amacıyla aynı yıl Pakistan hükümetinin davetini kabul ederek ülkesine döndü ve Karaçi'de İslâmî Araştırmalar Enstitüsü'nde bir yıl misafir profesör olarak ders verdi. Böylece 1961 yılı onun hayatında önemli bir dönüm noktası oldu; çünkü bu tarihten sonra ilmî metodolojisinin ürünlerini almaya başlayacaktı. Nitekim bu tarihten sonra yayımladığı makale ve kitapları incelendiğinde hemen hemen bütün çalışmalarının İslâm toplumunun güncel meseleleriyle ilgili olduğu görülür.

Fazlurrahman 1962 yılında İslâmî Araştırmalar Enstitüsü'nün genel müdürlüğüne tayin edildi ve bu görevini 1968'e kadar sürdürdü. Bu sırada enstitünün yayımlamakta olduğu Islamic Studies dergisinin başeditörlüğünü de yaptı. 1961-1968 yılları arasında neşrettiği yirmiden fazla makale ve iki kitap buradaki çalışmalarının ürünüdür. 1965'te basılan Islamic Methodology in History adlı eseri hadis, sünnet ve fıkıh alanlarında yeni anlayışlarla ictihad yapmanın önemini vurguluyordu. Yine bu dönemde neşredilen Islam adlı eseri (London - New York 1966) İslâm düşünce tarihiyle âdeta hesaplaşıyordu. Bu yüzden eser Pakistan'da büyük bir infial uyandırdı. Aslında Fazlurrahman bir yandan ilmî faaliyetlerini sürdürüyor, bir yandan da dönemin devlet başkanı Eyyûb Han'ın danışmanlığını yapıyor ve böylece Pakistan'ın toplumsal yönden şekillenmesine katkıda bulunuyordu. Ancak dönemin bazı siyaset adamları, Eyyûb Han üzerinde büyük etkisi olan Fazlurrahman'ı hedef seçerek Islam adlı kitabında sarfettiği bir cümleden dolayı 10.000 rupi ödül koyarak katlini istediler. Bunun üzerine Fazlurrahman Pakistan'ı terkedip Amerika'ya gitti ve California Üniversitesi'nde bir dönem ders verdikten sonra 1969 Eylülünde Chicago Üniversitesi'nde İslâm düşüncesi profesörü olarak göreve başladı. 26 Temmuz 1988'de vefat edinceye kadar bu üniversitede akademik faaliyetlerinin yanında çevresinde toplanan öğrencilerle de ilgilendi. Bunların büyük çoğunluğunu değişik İslâm ülkelerinden gelen müslüman öğrenciler teşkil ediyordu.

Temel Görüşleri. Fazlurrahman 1969'da Chicago Üniversitesi'nde çalışmalarına başladığında, ilmî birikimi yanında bilhassa Eyyûb Han döneminde sürdürdüğü Pakistan Devleti'nin İslâmî konulardaki danışmanlık görevi sayesinde geniş bir tecrübeye sahipti. Onun devamlı olarak vurgulamak istediği husus, ilmî çalışmaların fikrî cihadla (eylemle) dengeli bir şekilde sürdürülmesidir. Zira İslâmî uyanış ve yenilikçilik tarihi incelendiğinde sırf ilmî meselelerden ziyade ahlâkî ve sosyal sorunların önde gelen etkenlerden olduğu görülür. Hatta ele alınan ilmî meseleler bile

doğrudan günlük hayatla ilgilidir. Şu halde İslâm uyanış hareketinde biri fikrî, diğeri eylemci olmak üzere iki akımdan söz etmek gerekir. Fikrî akımın sadece ilmî meselelerle uğraşmasına karşılık eylemci akım daha ziyade sosyal ve ahlâkî konulara eğilmiş ve toplumun meselelerini çözebilmek için bizzat eyleme yönelik önlemler almıştır. Fazlurrahman bu iki akımın uyumlu bir şekilde birleştirilmesini arzu etmiştir. Ona göre iki akım birbirini destekleyerek ilerlemeli, yani ilim ve fikir adamlarının ürettiği projeleri eylem adamları hayata geçirmelidir. Bu koordinasyon özellikle kurtuluş hareketlerinde gereklidir. Fazlurrahman çok önemli üç birikime sahipti: Klasik İslâm kaynaklarını bilmesi, Pakistan'daki görevi sırasında edindiği tecrübe, günümüz sosyal bilimlerine olan vukufu. Bu birikimler sayesinde ulaştığı sonuçlardan hiçbir şekilde taviz vermemiştir. Bundan dolayı ona karşı Pakistan'ın muhafazakâr kesiminden şiddetli tepkiler gelmiştir. Fazlurrahman'in "şok tesiri" olarak tanımladığı temel fikir ve görüşlerini kendisinin kullandığı metodoloji çerçevesinde değerlendirmek gerekir.

a) Fikrî Gelişimi ve Metodolojisi. Fazlurrahman Chicago'ya gittiği ilk yıllarda tekrar klasik İslâm felsefesi alanındaki çalışmalarına döndü. Fakat bu sırada onun ilgisini İranlı filozof Molla Sadrâ çekmekteydi. Bunun birkaç sebebi olduğu söylenebilir. VI. (XII.) yüzyıldan sonra İslâm düşünce tarihi bazı istisnalar dışında özgün düşünürler yetiştirememiştir. Bu yüzden birçok müsteşrik İslâm düşüncesinin Gazzâlî'den sonra durakladığını ve yeni bir fikir üretemediğini ileri sürmüştür. Fazlurrahman önce müsteşriklerin bu görüşünün yanlış olduğunu göstermek istiyordu. İkinci olarak bizzat kendisinin klasik dönemde özgünlüğü olan, düşüncesi açısından çağımızla ilgi kurabilecek bir İslâm düşünürü arayışına çare bulmak istediği anlaşılmaktadır. Fazlurrahman aslında çağımızda Sadrâ gibi düşünürlerin yetişmesini istiyordu; ancak şartlar bu yönde gelişmemekteydi. Yetişen düşünürler ise ona göre İslâm'da yeni bir hamle gerçekleştirmeyi hedeflemiyorlardı. İslâm tarihinde bunun nasıl gerçekleştiğini göstermek amacıyla Sadrâ dışında birçok müslüman düşünür, mutasavvıf ve filozof üzerine araştırma yaptı. Nihayet şartlar onu tekrar felsefeye yöneltmişti. Chicago'da İslâm düşüncesi profesörü olarak İslâm felsefesinde yeni arayışlar içerisine girdi. İngiltere'deki çalışmaları kendisini İslâm felsefe tarihinde VIII. (XIV.) yüzyıla kadar getirmişti. 1970-1975 yılları arasında Chicago'da yaptığı çalışmalar ise VIII. (XIV.) yüzyıldan zamanımıza kadar olan İslâm düşüncesi tarihi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yöndeki araştırmaları o sırada yayımladığı makalelerin başlıca konusunu teşkil etmiş, nihayet 1975'te basılan The Philosophy of Mulla Sadra adlı eserinde son şeklini almıştır.

1975'ten sonra Chicago'daki faaliyetlerinde Fazlurrahman'ın özellikle İslâm'ın çağımızdaki meseleleriyle ilgilendiği ve bunlara fikrî planda çözümler öneren eserler kaleme aldığı görülür. Bu arada, gezip gördüğü, sosyal, kültürel ve siyasî yapılarını yakından tanıma imkânına kavuştuğu İslâm ülkelerinin karşı karşıya bulunduğu

meselelerin çözümü konusundaki görüşlerini üç önemli eserinde ortaya koymuştur. Bunların ilki olan Majör Themes of the Qur'ān (M'inneapolis, Chicago 1980), "İslâm'ın çağdaş sorunlar karşısındaki görüşünü ortaya koymak için temel kaynak Kur'an olmalıdır" şeklindeki tezi daha somut biçimde sergilemektedir. Ona göre İslâm düşünce tarihinde bunu sadece kelâmcılar ve özellikle de Sünnî kelâmcıları yapmıştır. Ancak onlar da konuya yaklaşımları sistematik olmadığından İslâm'ın dünya görüşünü bir bütün olarak ortaya koyamamışlardır. Onun bu kitabı ise Kur'an'ın en temel konularını (Allah, tabiat, insan, toplum vb.) ele alıp bunları yeni bir yöntemle ortaya koymaktadır. İkinci eser Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition'dur (Chicago 1982). Genel olarak İslâm eğitim tarihini inceleyen bu eser, zamanımızda İslâm ülkelerinde eğitimin çağdaşlaşma konusunda nasıl bir yol takip ettiğini araştırmaktadır. Bir önceki eserde somut biçimde uygulanan tefsir yöntemi bu kitabın girişinde kuramsal olarak ifade edilmiştir. Bu çalışmasında ele aldığı önemli bir konu, daha önce yayımlanan bazı eserlerinde İslâm hukuk ilimlerinin üç önemli dalında yöntem sorununa çözüm getirmiş oluyordu. Bunlardan ilki Islamic Methodology in History adlı eserinde geliştirdiği "hadis yöntemi", ikincisi yine bu eserde başlayıp 1982'de yayımladığı Islam and Modernity adlı kitabında tamamladığı "fıkıh yöntemi", üçüncüsü de Majör Themes of the Qur'ān adlı eserinde uygulayıp Islam and Modernity'de kuramını ortaya koyduğu "tefsir yöntemi"dir. Nihayet bu üç alanda billûrlaşan metodolojisinin bir uygulaması olarak düşündüğü Revival and Reform in Islam: A Study of Islamic Fundamentalism adlı son eserini yayımlayamadan vefat etmiştir.

Fazlurrahman'ın fikrî gelişmesinin başlıca üç merhaleden geçtiği söylenebilir. 1. Bunalım dönemi. Öğreniminin son zamanları ile ilk hocalık yıllarında geçirdiği şüphe dönemidir. Kendisi, 1940'ların sonları ve 1950'lerin başlarında yaşadığı bu bunalım döneminde felsefe çalışmalarının da etkisiyle geleneksel inançlarının darmadağın olduğunu söyler (İslâmî Araştırmalar, IV/4, s. 227). 2. Oluşum dönemi. 1958'de McGill Üniversitesi'nde ders vermeye başlamasından itibaren on yıllık bir süreyi kapsayan bu dönemde Fazlurrahman esas olarak İslâmî bakımdan gelenekçilikle çağdaşlık arasındaki uçurumu kapatmak için gereken metodolojiyi geliştirmeye çalışmıştır. 3. Çözüm dönemi. Chicago Üniversitesi'nde hocalık yaptığı yıllara (1969-1988) rastlayan bu devre, çağdaş İslâm dünyasının fikrî ve içtimaî meselelerinin çözümlenmesini, İslâmî birikimin ve genel olarak İslâmî ilimlerin söz konusu meseleleri çözmeye elverişli kılınması için gerekli olan metodolojiyi kuramsal planda geliştirip ifade ettiği dönemdir. Fazlurrahman'ın bunalım döneminde yaşayarak farkına vardığı geleneksel eğitimle çağdaş eğitim arasındaki boşluk, onun felsefe çalışmalarıyla gittikçe genişlemiş olmakla birlikte İslâm'ı anlama gayretini de kamçılamıştır.

b) Geleneksel Düşünce ve Toplumsal Değişim. Fazlurrahman kendi hayat hikâyesinde ifade ettiğine göre Hz. Peygamber'in hayatını ve Kur'an'ı incelemesi, Kur'an'ın mahiyetini ve gayesini kavramada onun düşünce dünyasında yeni ufuklar açmış, böylece Fazlurrahman topyekûn İslâmî geleneği yeni baştan değerlendirme imkânına kavuşmuştur. Ona göre gelenekler önemliydi; çünkü bunlar devirlerindeki büyük şahsiyetlerin verimli faaliyetleri için kalıplar sağlıyordu. Ancak dinî geleneğin sonraki nesillerin sağlıklı düşünme ve gelişmelerine katkıda bulunabilmesi için ona bu nesillerce "yeniden hayatiyet kazandırılması ve ıslah edilmesi" gerekiyordu. Bu nasıl gerçekleştirilebilirdi? Fazlurrahman'ın fikrî gelişmesinin ikinci safhasında cevabını bulmaya çalıştığı bu soru onun düşünce hayatının en önemli meselesi olmuştur. Aynı soru Fazlurrahman'ı İslâm'ın temel kaynaklarını yeniden yorumlamaya ve bunun için gerekti olan metodolojiyi kurma çabalarına sevketmiştir.

Fazlurrahman'ın bütün fikir sistemi değişimin bir zorunluluk olduğu ilkesine dayanır. Toplumsal değişme tarihî bir gerçektir. Müslümanların geri kalması bu gerçeği tam olarak anlayamamalarından kaynaklanmıştır. Şu halde müslüman düşünür toplumsal değişmenin mahiyetini araştırmalı, onun itici güçlerini tesbit ederek bunu İslâmî temellere oturtmalıdır. Ancak böyle bir yöntemle hazırlanan kalkınma projeleri İslâm toplumunu refaha kavuşturabiIir. Sömürgeleştirilen, dış borçları had safhaya ulaşan, cehaletin kol gezdiği İslâm ülkelerinin bu kötü durumdan kurtulmasının çareleri öncelikle İslâm tarihinin kendi dinamizminde aranmalıdır. İslâm'ın ilk çağına bakıldığında Hz. Peygamber'in, toplumsal gelişmenin itici güçleri olarak yorumlanabilecek üç önemli nokta üzerinde durduğu görülür. Bunlar tevhid, insanın kendine ve topluma karşı sorumluluk duygusu ve âhiret inancıdır. Fazlurrahman bunların ilkini "Kur'an'a yöneltme", ikincisini "sosyoekonomik durum", üçüncüsünü de "sadece fertlerin değil toplumların da tarih önünde muhakemeye çekilmesi" olarak ifade etmektedir. Son iki hususun ancak tevhidle temellendirilmesi mümkün olduğundan birinci noktanın ayrı bir öneme sahip olduğu açıktır.

Günümüz müslüman toplumları meselelerini ancak yeniden Kur'an'a dönerek ve ondan hareket ederek çözebilirler. İslâm'ın çağımızdaki dünya görüşü de bu noktadan hareketle ortaya konmalı, bu dünya görüşü çerçevesinde canlı ve kendini devamlı yenileyen bir düşünce hareketi oluşturulmalıdır. Çünkü toplumsal değişme bir gerçek olduğuna ve İslâm dini bunu reddetmediğine göre değişmenin gayri İslâmî bir şekilde gelişmesini önlemek için birçok İslâmî anlayışın da toplumsal değişmeye paralel olarak geliştirilmesi, başka bir deyişle yenilenmesi gerekir. Toplumsal değişimin etkisiyle yenilenmeyecek, dolayısıyla değişime uğramayacak olan sadece Kur'an ve hadisten çıkarılan "genel İslâmî ilkeler"dir.

Fazlurrahman bu görüşlerini en çarpıcı örnek olmak üzere, günümüzde müslümanların en önemli ekonomik sorunlarından biri olan ribâ (faiz) konusuna uygular. Bugünkü

ekonomik ortamda acaba faizsiz banka olabilir mi? Ayrıca banka sistemi olmayan bir toplum ekonomik açıdan kalkınabilir mi? Bu sorular Fazlurrahman'a göre ekonomide uzmanlaşmış kişilerce cevaplandırılmalıdır. Eğer onların bu sorulara verecekleri cevap "evet" ise ribâ sorunu kökünden çözümlenmiş olacaktır; "hayır" ise o zaman müslüman âlim, "Banka faizi Kur'an'ın ribâ diyerek uygulamaya koyduğu yasak içine girer mi?" meselesini çözmek durumundadır. Ancak Fazlurrahman faiz gibi terimleri ribâ kelimesine karşılık olarak kullanmama hususunda titizlik göstermektedir. Ona göre faiz sadece anlam yönünden değil uygulama açısından da ribâdan farklıdır. Buna karşılık geleneksel ribâ tanımında meselenin çözümü için sunulan bir ilke şudur: "Alacaklıya fayda sağlayan her türlü kazanç ribâdır" (Islamic Studies, III/1, s. 21-43). Bu ilkeye göre borçlu alacaklıya bir hediye dahi verse yine ribâ sayılır. Çok özel ve aşırı ahlâkî-hukukî yoruma dayanan bu ribâ tanımı her durum ve ekonomik şart için uygulanamaz. Aslında ribâ yasağı bu aşırı tanımı ile de hiçbir zaman İslâm hukuk ve ekonomi tarihinde uygulanmış değildir. Şu halde günümüz ekonomik şartları için Kur'an'ın ribâ anlayışının bankacılık işlemleri de göz önünde tutularak yeniden tanımlanması gerekir.

c) Hadis ve Sünnet. Fazlurrahman'a göre sünnet temelde davranışla ilgili bir kavramdır. Ancak örnek olarak seçilmiş bir davranışa sünnet denebilir. Bu açıdan onun "kaidevî" (normative) özelliği davranışla ilgili yönünden önce gelir. Öte yandan "örnek davranışa harfiyen uyma" sünnet kavramının asıl mânasında bulunmamaktadır. Şu halde kavram olarak sünneti içeriğinden ayırmak gerekir. Müsteşrikler, sünnetin muhtevasının tamamen Arap örf ve âdetlerinden oluştuğunu ve ilk devir müslümanlarının bu muhtevayı kendi şahsî görüş ve ictihadları sayesinde hıristiyan, yahudi ve Pers kaynaklarını da kullanarak geliştirdiklerini ileri sürmüşlerdir (Islamic Methodology in History, s. 1-5). Eğer bu görüş sünnetin kavram olarak da Hz. Peygamber devrinde bulunmadığını ileri sürüyorsa kesinlikle yanlıştır. Çünkü henüz İslâm'ın ilk günlerinde bile sünnetin kavram olarak varlığı Kur'an'dan anlaşılmaktadır. Zira Kur'an Resûl-i Ekrem'e sadece uymayı emretmekle kalmıyor, aynı zamanda onu örnek almayı tavsiye ediyordu. Bu anlamda Hz. Peygamber'in davranışı örnek olarak gösterilmektedir (meselâ bk. el-Ahzâb 33/21;el-Kalem 68/4).

Daha İslâm'ın ilk günlerinden beri sadece kavram olarak değil içerik olarak da mevcut olan sünnetin içeriği Hz. Peygamber'in vefatından sonra gittikçe zenginleşti. Resûl-i Ekrem'in zamanında sünnetin içeriği pek geniş olmadığı gibi mutlak bir şekilde her benzer olay için kural olarak da anlaşılmamaktaydı. Çünkü sünnet kavram olarak mutlak ve kaide koyucu olduğu halde içerik olarak böyle değildir. Sünnetin içeriği ancak hüküm çıkarmakta yol gösterici örnekler şeklinde anlaşılmalıdır. Bu bakımdan Hz. Peygamber'den gelen sünnet içerik açısından sadece onun davranışları değil aynı zamanda onun yorumlarıdır.

İslâm tarihinin özellikle I ve II. asırlarının düşünce açısından çok hareketli geçtiğine işaret eden Fazlurrahman bu iki asrı "ictihad asırları" saymaktadır. Zira ictihad "hür ve bağımsız düşünce" olarak tanımlanabilse de burada sözü edilen düşüncenin temelini Kur'an ve kavram olarak sünnet oluşturmaktadır. Ancak bu yöndeki düşünce hareketleri ictihadın çok hızlı bir şekilde artmasına yol açmış ve İslâm toplumunda birlik tehlikeye düşmüştür. Bunun farkına varan fakihler icmâ ilkesini geliştirmiş, böylece toplumda kolektif şuur teşekkül edince toplum yeni baştan dinamizme kavuşmuştur. Onun için denebilir ki ictihad icmâa giden tabii bir yoldur. Fakat ictihad yöntemi icmâın oluşması için çok yavaş işleyen bir süreçtir. Bir başka söyleyişle icmâ mekanizma olarak üretilen düşüncelerin bir tek dünya görüşü oluşturmasını hedeflediği için çok yavaş işlemektedir. Halbuki III. (IX.) yüzyıldan sonra idareciler İslâm birliğinin teşekkülü için daha hızlı işleyen bir mekanizmaya ihtiyaç duyuyorlardı. Bunun için de her şeyden önce düşüncede ve hukuk sisteminde bir birliğe ihtiyaç vardı; fukaha da aynı şekilde daha hızlı işleyen bir icmâ mekanizması peşindeydi. Bu gelişmelerin sonucu olarak III. yüzyılda hadis rivayetlerinin hızla arttığı görülür.

Hadis hareketlerinin daha Resûl-i Ekrem devrinde başladığı şüphesizdir. Zira Araplar şairlerin, kâhinlerin ve kabile ileri gelenlerinin sözlerini ezberler ve bunları nesilden nesile aktarırlardı. Bu geleneğin, Allah'ın Kur'an'da müslümanlara örnek olarak gösterdiği Hz. Peygamber'in söz ve davranışları için uygulanmadığını ileri sürmek akıl dışı bir görüş olur. Dolayısıyla hadisin tarihî gerçekliği kuşkudan uzaktır. İlk zamanlarda hadisler, fıkhî veya kelâmî görüşlere delil ve kaynak olarak kullanılmaktan ziyade ümmetin günlük meselelerine çözüm getirmeye ve günlük uygulamalardaki aksaklıkları gidermeye yönelik tedbirler almaya yarıyordu. Bu dönemde mevcut hadisler, içinde bulunulan duruma göre idareciler ve kadılar tarafından yorumlanmakta, sonuçta "yaşayan sünnet" diye anılabilecek olan genel birikim (gelenek) ortaya çıkmaktaydı (Islamic Methodology in History, s. 32). Ancak hadisin bir ilim olarak teşekkülü belli bir birikimle III. yüzyılda mümkün olmuş ve böylece hadis ictihadda sünnetin yerini almaya başlamıştır.

Fazlurrahman sünneti, içeriği açısından "mutlak sünnet" ve "yaşayan sünnet" (yaşanan sünnet) şeklinde ikiye ayırmıştır. Mutlak sünnet bizzat Hz. Peygamber'in söz ve davranışları, yaşayan sünnet ise İslâm toplumunun mutlak sünnet çerçevesinde uygulama alanına çıkardığı sünnettir (a.g.e., s. 14-18, 30). Hadis hareketlerinin ortadan kaldırmayı hedeflediği sünnet de bu ikinci kısımdır ve bu tutum birçok bakımdan zararlı olmuştur. İlk önce ictihad hareketlerini baltalayarak İslâm düşüncesini donuklaştırmıştır. Zira muhaddisler hadisi mutlak anlamda kullanıyor ve yorum yapmıyorlardı. Halbuki insan davranışları benzerlik arzetse bile hiçbir zaman aynı olamaz. Çünkü iki aynı davranış ayrı ortamlarda değişiklik gösterir ve böylece aralarındaki benzerlik kaybolur. Meselâ Hz. Peygamber savaş ganimetlerinden

mücahidlere eşit pay verdiği gibi süvarilere atları için ayrı bir pay daha vermiştir. Bu uygulamanın amacı, müslümanları o sırada savaşlar için büyük ölçüde ihtiyaç duyulan at yetiştirmeye teşvik etmekti. Daha sonra atların çoğalmasıyla ihtiyaç ortadan kalkmış ve onlar için ganimetten pay vermeye de gerek kalmamıştır. Nitekim Ebû Hanîfe bu yönde ictihad etmiştir. İmam Mâlik de sünneti yaşayan sünnet olarak algılamıştır. Bu bakımdan yaşayan sünnet sadece Resûl-i Ekrem'in davranışlarını değil aynı zamanda sahâbe ve tabiînin ictihadlarını da içerir. Aksi halde yaşayan sünnet değil sadece kuramsal sünnet olurdu. Bu açıdan yaşayan sünnet bir bakıma müslüman toplumun örf ve âdetler sistemini de içine almaktaydı. Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu anlayıştan uzaklaşıldığı için gelişen kavram olarak sünnetten ictihad yoluyla yaşayan sünnete ve oradan kıyas, re'y gibi çok etkin yöntemlerle icmâa varan süreç ters çevrilmiştir. Bu ters sürece göre önce sunî olarak oluşturulan bir icmâdan mutlak sünnet ve hadise dayanılıyor, oradan ictihada da kapı açılıyordu. Dikkat edilirse bu durumda esasen mutlak hadis çerçevesinde dondurulmuş bir icmâ anlayışı varken hiçbir düşünce hürriyeti olmadığı için gerçek ictihad da dolaylı olarak ortadan kaldırılıyordu.

Günümüz müslümanlarının düşünce donukluğundan kurtulabilmesi, sünneti tekrar yaşayan sünnet anlayışına döndürmekle mümkündür. Ancak bunun için kıyas, re'y gibi klasik yöntemlerin de geliştirilmesi ve belki bunlarla birlikte yeni yolların da bulunması gerekmektedir. İcmâ ise bir yöntem olmayıp sadece tabii şekilde kendiliğinden oluşan bir süreçtir ve onu sunî olarak oluşturmaya çalışmak ancak istibdat doğurur.

d) Tefsir ve Tefsir Usulü. Fazlurrahman tefsiri İslâmî ilimlerin çok önemli bir disiplini olarak değerlendirir. Çünkü tefsir Kur'an'ı Kur'an olarak anlamaya çalışan tek disiplindir. Müslümanlar Kur'an'ı kesin bir rehber şeklinde seçmek zorunda olduklarına göre önce onu doğru biçimde anlamaları gerekir. Kur'an'ı gereği gibi anlayabilmek için nasıl bir tefsir ilmine ihtiyaç bulunduğu sorusunun cevabı ise bir tefsir yönteminin geliştirilmesini zorunlu kılar.

Tefsir usulünün en temel hedefi Kur'an'ı bir bütün şeklinde anlamak olmalı, bunun için de tefsirde terkipçi bir yöntem takip edilmelidir (Major Themes of the Qur'an, s. XII, XV). Geleneksel tefsirler bu ilkeyi gereği gibi uygulayamadıkları için temel bir Kur'ânî görüş geliştirememişlerdir. Esasen geleneksel tefsir yöntemleri gerçekte yöntem olmaktan da uzaktır. Zira yöntem aslında soyut bir çabadır ve ancak uygulanınca somutlaşır. Halbuki geleneksel tefsir yöntemlerinde soyut hiçbir çaba görülmez. Dolayısıyla tefsir usulünde uygulamadan doğan Kur'an'ın yazımı, cem'i, tesbiti ve sebeb-i nüzûl, muhkem-müteşâbih, nâsih-mensûh, garîbü'l-Kur'ân, i'câzü'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân vb. konular işlenmiştir. Bütün bu konular, ancak Kur'an'ın bir bütün olarak anlaşılması için soyut olarak geliştirilen bir yöntem çerçevesinde

işlenmelidir. Böylece Fazlurrahman, tefsir usulündeki meseleleri iki noktada toplamaktadır: Metodoloji ve tefsir tarihi.

Fazlurrahman, çağdaş tefsir usulünün yalnızca Kur'an'ın doğru anlaşılması meselesiyle ilgilenmesi ve edebî üstünlüğü, belâgatı gibi konularla vakit kaybetmemesi gerektiği düşüncesindedir. Esasen vahiy ürünü olan Kur'an şüphe yok ki bir sanat şaheseridir ve bir mucize olarak daima müminlere güzellik ve yücelik ilham etmektedir. Fazlurrahman'ın önerdiği tefsir yöntemi birbirini takip eden iki temel hareketten ibarettir. İşe ilk olarak Kur'an'ın indirildiği zamandan başlanmalı, oradan kendi devrimize dönülmelidir. Zira yirmi yılı aşkın bir zaman süreci içinde indirilen Kur'an âyetleri, ilkin Hz. Peygamber dönemindeki modeli oluşturan Mekke toplumunun sorunlarına gönderilen ilâhî bir cevaptır. Kur'an'ın açık beyanlarına göre o toplumun "vahim meseleleri" şirk, fakirlerin sömürülmesi, ticarî ahlâksızlık ve topluma karşı sorumsuz davranışlar olduğundan Kur'an öncelikle bu yanlışlıkları gidermeyi amaçlamıştır. Daha sonra Medine döneminde nisbeten yeni meselelerle karşılaşıldığı için Kur'an öğretisinin muhtevası da genişlemiştir. Tefsir yönteminin içerdiği ilk hareket, müfessirin âyetleri kendi sosyokültürel bağlamı içinde anlayıp değerlendirmesini, her âyetin asıl gayesinin ne olduğunu kavramasını sağlayacaktır. Fazlurrahman, bu noktada büyük önem taşıyan esbâb-ı nüzûl konusundaki malzemenin İslâm âlimleri tarafından hiçbir zaman doğru ve amaca uygun olarak değerlendirilmediğini ileri sürer (İslâm ve Çağdaşlık, s. 91). Hem Kur'an'ın bir bütün olarak ne demek istediğini anlamak, hem de özel durumlara cevap teşkil eden belli ilkelerini kavramak tefsir yöntemi hareketinin ilk merhalesini oluştururken, içtimaî ve tarihî geçmişi içinde incelenen belli âyetleri ve çok defa bu âyetlerde zikredilen hükümlerin sebeplerini araştırarak Kur'an'ın bütünlüğü içinde genel ilkeler çıkarmak ikinci merhalesini teşkil eder. Her iki merhalede de Kur'an'ın bir bütün olarak ortaya koyduğu dünya görüşünün mahiyeti yeterince göz önünde tutulmalıdır ki belli âyetlerden anlaşılan mâna, çıkarılan kural ve ilke, ileri sürülen görüş diğer âyetlerle tutarlı olsun ve uyum içinde bulunsun. Zira Kur'an'ın hiçbir fikri diğeriyle çelişmemektedir. Fazlurrahman'ın önerdiği tefsir yönteminin ilk hareketi özelden genele, yani âyetlerden Kur'an'ın genel ilkelerinin, değerlerinin ve nihaî gayelerinin ortaya çıkarılıp sistemleştirilmesine; ikinci hareketi de bu genel görüşten kendi zamanımızda formüle edilerek uygulanması gereken şu andaki duruma yöneliktir. Buna göre tefsir yönteminin ilk merhalesinde ortaya konan genel ilke, ikinci merhaledeki içtimaî-tarihî ortamla uyum sağlayacak şekilde birleştirilmelidir. Tarih alanında olduğu kadar bugünün sosyokültürel alanları konusunda da çok iyi bilgilenmiş olmayı gerektiren bu yöntem takip edilerek mevcut durum değerlendirilebilir ve onda gereken değişiklikler yapılabilir. Böylece Kur'an'ın emir ve yasakları da zamanımızda yeniden etkinlik ve canlılık kazanır (a.g.e., s. 76). Ancak onun bu metodolojisi, çok iyi bir Kur'an tarihi bilgisi yanında günümüz sosyal bilimlerinde de yeterli bir birikimi gerektirmektedir.

Buna rağmen müfessirin ortaya koyduğu bütüncül Kur'an anlayışı ile de işler bitmemektedir. Çünkü ortaya konan bu yeni anlayış çerçevesinde bir ahlâk ve değerler sisteminin oluşturulması yanında Kur'an'ın ekonomik ilkelerinin ve dünya görüşünün de sistemleştirilmesine ihtiyaç vardır. Bundan dolayı müfessirle birlikte müslüman filozof, ekonomist, sosyolog ve diğer bilim adamları ortak bir çaba içerisinde çağdaş İslâm düzenini kurmaya çalışmalıdırlar. Ayrıca İslâm hukuk sisteminin yeniden gözden geçirilmesi ve tefsir usulü ile uyum sağlayacak bir hukuk metodolojisinin de geliştirilmesi gerekmektedir.

e) İslâm Hukuku ve Fıkıh Usulü. Fazlurrahman İslâm hukukunun dinamizmini içtihadın oluşturduğunu, içtihadın bulunmadığı yerde uygulamaya yönelik İslâm hukukunun söz konusu olamayacağını belirtir; ayrıca içtihadın hukuka hasredilemeyeceğini söyler. Zira müslümanın bütün fikrî çabaları ictihaddır. Fazlurrahman bu genel anlamda ictihadı, "içinde bulunulan duruma uygulanabilecek şekilde kural içeren bir nassın veya geçmişteki emsal bir durumun anlamını kavrama ve o kuralı, bulunan yeni çözüm vasıtasıyla yeni durumu da içerecek şekilde teşmil, tahsis veya -gerekiyorsa- tâdil etme çabası" şeklinde tarif etmektedir (a.g.e., s. 77).

Fıkhın ibadetler hakkındaki hükümleri içeren kısmı artık sabitleşmiş ve kesinlik kazanmış olduğundan bunlarda ictihad etmeye çok az ihtiyaç bulunduğunu söyleyen Fazlurrahman, asıl ictihad etme ihtiyacının hukukî ceza ve kurallar kısmında hissedildiğini, ayrıca rastgele ictihadları önlemek ve İslâm hukukunda birliği sağlamak için tefsir usulünde olduğu gibi bütüncül bir fıkıh usulünün geliştirilmesi gerektiğini belirtir. Onun fıkıhtaki yöntemi şu ilkeye dayanmaktadır: Kur'an'ın her zaman geçerli olma özelliği yani mutlaklığı, onun özel çözümlerine değil sadece genel ilkelerine aittir (a.g.e., s. 96). Aslında ona göre bu ilke yeni tesbit edilmiş değildir. İmam Mâlik, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf gibi ilk devir fakihleri yanında İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî gibi daha sonraki bazı fukaha da bu ilkeyi etkin bir şekilde kullanmışlar, fakihlerin çoğu ise sadece bunu benimsemekle yetinmişlerdir. Çağdaş İslâm hukuku içinde bu ilkenin yeniden canlandırılması şarttır. Fazlurrahman'a göre bu ilkeyi temel alan fıkıh yönteminin tefsir yöntemiyle bütünlük arzetmesi için aynen tefsirde olduğu gibi önce âyetlerin nâzil olduğu zamanın konuyla ilgili toplumsal şartları göz önüne alınmalı, Kur'an'ın somut olayları işleyişinden başlayıp bir bütün olarak hedeflediği genel ilkelere doğru giden bir hareket takip edilmeli, sonra da bu genelleme düzeyinden, günümüzde geçerli olan konuyla ilgili mevcut toplum şartları göz önüne alınarak şu anda uygulanmak istenen özel yasamaya doğru hareket edilmelidir.

Fıkıh yönteminde uygulanan hareketlerin tefsir yönteminde uygulanan hareketlerden farklı olduğu açıktır. Zira fıkıhta pratik uygulama esas olduğu halde tefsirde kuramsal anlama temel amaçtır. Bu durumda fıkıh yöntemi Kur'an'ı bir bütün olarak anlamayı temelinde bulundurmalıdır. Bunun için de en temel ilke şudur: "Kur'an'ın hedeflediği

toplum Allah-merkezli (teosantrik) bir toplumdur". Yani Fazlurrahman şunu savunmaktadır: Toplumda hâkim olan irade sadece Allah'ın iradesi olmalıdır. Kur'an'ı bir bütün olarak anlayan tefsirin bunu ortaya koyacağı açıktır. Bu temel ilkeler hiçbir zamanda ve yerde değişmeyeceği için önerilen fıkıh yöntemi İslâm toplumunda birlik sağlayacak (icmâ), fakat şahsî düşünce farklılıklarını da engellemeyecektir.

Geleneksel fıkıh usulü anlayışındaki bir noktayı eleştirirken Fazlurrahman sürekli âyet ve hadis iktibas etmenin yersiz olduğunu savunmaktadır. Çünkü müslüman, Kur'an ve Sünnet'i tamamıyla kendi benliğine sindirdiği için zaten ileri süreceği hukuk kuralının bunlarla çelişemeyeceği açıktır. Nitekim Hz. Peygamber'den sonraki ilk nesil müslümanlarının, mevcut durumla doğrudan ilişkili olmadıkça tek tek âyetler iktibas etmedikleri, bir bütün olarak Kur'an'ı yaşayıp gerçekleştirdikleri, tecrübeler ışığında karar verip çözümler ürettikleri görülmektedir. Buna karşılık sonraları gelenekçi fakihler, Kur'an'daki genel hükümlere ve ilkelere öncelik vererek çözüme ulaşmak ve böylece Kur'an'ın değer ve ilkelerini sistemli bir şekilde çıkarmaya çalışmak yerine yetersiz yöntemlerle uğraşmış ve tek tek naslara takılıp kalmışlardır.

f) Felsefe, Kelâm ve Tasavvuf. İslâm'ın temel hedefi, Allah'ın iradesini topluma hâkim kılma idealini fiilen gerçekleştirmektir. Ancak toplumu düşünce ve eylem birliğine götürürken ferdî düşünce farklarını da engellemeyen ilkeleri tesbit etmenin zorunluluğu ortadadır. Bunun için de Fazlurrahman gerek tefsir gerekse fıkıh ilimlerinde Kur'an'ın bir bütün olarak ele alınmasının lüzum ve önemini ısrarla vurgular. Âyetlerin tek tek yorumlanmasından doğabilecek çelişik anlayışlar böyle bütüncül bir yaklaşımla giderilebileceği gibi Kur'an bir birlik içinde incelendiğinden ortaya konan anlayış da Kur'ânî olacaktır. Bu Kur'ânî anlayış aynı zamanda Kur'an'ın dünya görüşünü temsil edecektir. Aksi takdirde ortaya konacak dünya görüşü sistemsiz olacağı gibi içindeki kavramlar düzensiz, anlamları ise açık ve berrak şekilde belirginleşmekten uzak kalacaktır. Şu halde İslâmî denilebilecek bir dünya görüşünün sistemli ve açık bir şekilde ortaya konmasına ihtiyaç vardır. Fazlurrahman'a göre bu görev felsefeye düşmektedir. Çünkü düşünceye netlik kazandıran ve dünya görüşünü sistemleştiren disiplin felsefedir. Öte yandan İbn Sînâ, İbn Rüşd gibi Aristocu filozofların sistemli dünya görüşü geliştirmeleri aslında İslâm açısından büyük bir başarıdır. Aynı başarıyı İbnü'l-Arabî gibi mutasavvıflar da sergilemişlerdir. Ancak gerek Aristocu-Yeni Eflâtuncu sistem gerekse sûfîlerin sistemi Kur'an'ı hareket noktası olarak almadığından müslümanlar her iki dünya görüşüne de sahip çıkmamışlardır. Bu açıdan kelâmcıların Kur'an çıkışlı dünya görüşlerini sistemleştirememiş olmaları İslâm adına bir kayıptır. Fazlurrahman, İslâm tarihinde ortaya çıkan bazı filozofların dinî beyanları sembolik ifadeler saymaları, âlemin yaratılmışlığı ve cismânî haşir gibi konularda geleneksel dinî kabullere aykırı görüşler ileri sürmeleri gibi başlıca kusurlarına işaret ettikten sonra, Gazzâlî ve İbn Teymiyye gibi düşünürlerin filozofların bu eksikliklerini ortaya koyarken değişik bir felsefenin

de olabileceğini göstermeleri gerektiği halde felsefeyi tamamen inkâr etmelerinin İslâm düşüncesinin önemli bir fikrî yönünü âdeta yok ettiğini belirtir (Islamic Methodology in History, s. 118-125).

Fazlurrahman'a göre müslümanlar, Mu'tezile ile Cebriyye'nin temsil ettiği aşırı uçların orta yolunu bulmak için çaba sarfetmiş ve elde edilen görüşler Ehl-i sünnet'in ilk zamanlarda oluşturduğu isabetli kararlarla hem sosyopolitik düzeyde hem de ahlâkî ve fikrî seviyede topluma bir canlılık kazandırmıştır. Ancak hemen bir asır içinde Ehl-i sünnet'e ait görüşler Kur'an ve Sünnet gibi değişmez ilkeler olarak müslümanların zihinlerinde yer etmeye başlamış, böylece donuk bir fikrî ve sosyopolitik sistem haline gelmiştir. Bu durum önce ahlâkî donuklaşma ve bozulmaya, ardından sırasıyla dinî, içtimaî, iktisadî ve ilmî alanlarda gerilemeye yol açmıştır. Ahlaken çözülmeye başlayan İslâm toplumunda II. yüzyılın sonları veya III. yüzyılın başlarında (IX. yüzyılın başları) manevî bir tepki olarak tasavvuf doğmuştur. Ancak bundan üç asır sonra her İslâmî okulun öğretileri katılaşıp yerleşince tasavvuf da "sadece din içinde din olarak değil aynı zamanda din üzerinde din olarak" İslâm toplumunda yer etmiştir (a.g.e., s. 106). Fazlurrahman, sûfîlerin mesleklerini Hz. Peygamber ile sahâbîlere dayandırmasını yanlış bulur. Zira ne Peygamber ne de sahâbîler sûfî idi. Bâyezîd-i Bistâmî'nin veya İbnü'l-Arabî'nin hayat tarzını ve görüşlerini hiçbir sahâbîde görmek mümkün değildir. Tasavvufun tek yönlü zühdü, tekâmül için öngördüğü birtakım "ahlâkî cimnastikler"i Kur'an ve Sünnet anlayışına zıttır (a.g.e., s. 107-108).

Fazlurrahman'ın görüşlerinden şu sonuç çıkarılabilir: İslâm medeniyetinin yeniden kurulması ve canlandırılması için büyük bir düşünce hareketi başlatılmalıdır. Şu anda bütün müslüman toplumların yapmaya çalıştığı gibi Batı bilim ve teknolojisini ithal etmekle hissedilir hiçbir gelişme kaydedilemez. Zira bilim ve düşünce ithal yoluyla geliştirilemez, ancak kendi içimizde yeşerebilir. Bunun için de gereken şart, öncelikle düşünceye dayanan felsefe yanında diğer insan ve toplum bilimlerinin de Kur'an'ı temel alarak hızla geliştirilmesidir.

Fazlurrahman'ın temel İslâmî meselelerle ilgili olarak ileri sürdüğü, gelenekçi anlayışla bağdaşmayan görüşleri çeşitli İslâm ülkelerinde ve bazı Batılı bilim çevrelerinde ilgiyle takip edilmiş, özellikle 1961'de Pakistan'a dönmesi ve 1962 yılı Ağustos ayında İslâmî Araştırmalar Enstitüsü'nün müdürlüğüne getirilmesinden sonraki faaliyetleri ve yazılan, hakkında ciddi tartışmaların doğmasına yol açmıştır. Bazı eser ve makalelerinde (meselâ bk. İslâm, s. 267-295) geniş bir tanıtma ve değerlendirmeye tâbi tuttuğu modernizmi yer yer tenkit etmesine, "modern üniversitelerde yetişen ve bir İslâm âlimi olmayan modernist"i mâziyi yeterince yorumlayacak güçte görmemesine, bilhassa modernizmin varış noktasında aldığı şekil olan modern Batıcılığı tam anlamıyla bir laiklik sayarak karşı çıkmasına rağmen kendi görüşleri de bazı noktalarda modernizmle, hatta yer yer Batıcılık'la çakışmış, bu

yüzden de modernist ve Batıcı olmakla, şarkiyatçıları taklit etmekle suçlanmıştır. Bilhassa Kur'ân-ı Kerîm'in vahiy ürünü olduğunu tartışmasız kabul etmekle birlikte Hz. Peygamber'le Kur'an arasındaki ilişkinin haricî ve mekanik olmayıp kalp ile anlam ilişkisi olduğunu, yani vahyin anlam olarak Resul-i Ekrem'in kalbine indiğini, onun dili ve kelimeleriyle ifadeye döküldüğünü ileri süren görüşü açıkça, "Kur'an hem mâna hem de lafız bakımından Allah kelâmıdır" şeklindeki geleneksel inançla çelişiyordu. Bundan dolayı onun vahiy hakkındaki bu düşüncesi, "Kur'an Allah ve Muhammed'in ortaklaşa meydana getirdikleri bir eserdir" şeklinde yorumlandı. İslâm adlı kitabının ilk bölümü İslâmî Araştırmalar Enstitüsü'nün aylık dergisi olan Fikr o Nazar'da neşredilince el-Beyyinât gibi yayın organlarında müellife "münkir-i Kur'ân"a kadar varan suçlamalar yapıldı.

Fazlurrahman sünnetin kaidevî oluşu ve bağlayıcılığı konusunda muhafazakârlarla aynı görüşü paylaşmasına rağmen hadis mecmualarına girmiş olan özellikle hukuk, ahlâk, siyaset, iktisat gibi meselelere dair birçok hadisin lafız olarak Hz. Peygamber'e ait olmayıp gerçekte devrin sorunlarına çözümler getirmek üzere üretilmiş veya "formüle edilmiş" olduğu ve bunların bir tür ictihad değeri taşıdığı, asıl önemlerinin de buradan geldiği yolundaki görüşleri de hem hadis ilminde titiz çalışmalarla geliştirilen kıstasları hiçe saydığı, hem de İslâm'ın dinî ve sosyal kurumlarının tamamını tehlikeye düşürdüğü gerekçesiyle muhafazakâr çevrelerde ciddi tepkilere yol açtı. Ayrıca bankacılık, faiz ve ribâ, ceza hukuku, aile hukuku, aile planlaması, kadın hakları, miras hukuku, zekât, mekanik kurban kesimi, namaz vakitlerinin sayısı gibi konularda geleneksel anlayış ve uygulamaları aynen devam ettirmek yerine ilk iki asırda olduğu gibi mevcut ihtiyaçları, sosyal gelişme ve değişmeleri de dikkate alarak yeniden Kur'an'a dönmek suretiyle onun sosyal ve ahlâkî amaçları doğrultusunda çözümler üretmek gerektiği yolundaki düşünceleri muhaliflerince Kur'an'ın formel yapısını reddetme, İslâm'ın uygulanmasında tarihî tecrübe ve birikimi hiçe sayma ve sonuçta dinde reform yapma şeklinde yorumlandı. Bu yüzden başta Cemâat-i İslâmî'nin lideri Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî olmak üzere Karaçi'nin etkili vaizi İhtişâm el-Hak, parlamento üyesi Mevlevî Ferîd Ahmed, Dawn gazetesinin editörü Eltaf Hüseyin gibi tanınmış kişiler sözlü ve yazılı beyanları, basın toplantıları vb. faaliyetleriyle Fazlurrahman'ın görüşlerini ve uygulamaya yönelik tekliflerini tenkit ve protesto ettiler. Buna karşılık dönemin Devlet Başkanı Muhammed Eyyûb Han başta olmak üzere Dışişleri bakanlarından Manzûr Kadîr, Adalet bakanlarından S. M. Zafer, üst düzey bürokrat ve yazar Ya'kūb Şah, Pakistan'ın önde gelen din âlimlerinden Karaçi müftüsü Muhammed Şefî', Lahor'daki İslâm Kültür Enstitüsü'nün müdürü Halîfe Abdülhamîd, Fikr o Nazar'ın editörü Muhammed Server, Doğu Pakistanlı Ebü'l-Hâşim, yenilikçi Gulâm Ahmed Pervîz gibi siyaset bilim ve fikir adamları farklı ölçülerde de olsa Fazlurrahman'ı destekleyen davranışlar sergilemişlerdir. Siyaset sahasına da yansıyan bu tartışmalar zaman zaman Fazlurrahman aleyhinde gösteriler yapılmasına, tehdit

mektupları yazılmasına, hatta başına ödül konulmasına kadar varmış ve sonunda onu Pakistan'ı terketmek zorunda bırakmıştır.

Lehinde veya aleyhindeki bu ön yargılı tartışmalara rağmen Fazlurrahman'ın fikirlerini objektif bir yaklaşımla ilmî ve akademik düzeyde değerlendiren çalışmalar henüz gerektiği ölçüde yapılmış değildir. Bu durum, bir yandan onun yakında vefat etmiş bir ilim ve fikir adamı olmasından, bir yandan da İslâm dünyasının, Fazlurrahman tarafından gündeme getirilen dinî, ilmî, sosyal ve siyasî meselelerin sağlıklı tartışılabilmesi için yeterince berraklaşmış bir atmosfere kavuşmamış bulunmasından ileri gelmektedir. Bununla birlikte başta Türkiye ve Endonezya olmak üzere bazı İslâm ülkelerinde ve Amerika'daki müslüman bilim çevrelerinde Fazlurrahman'ın düşünce ve faaliyetlerinin ilmî eserlere ve doktora tezlerine konu teşkil ettiği görülmektedir (bk. bibl.).

Eserleri. 1. Avicenna's Psychology (Oxford 1952). Fazlurrahman'ın doktora tezi olup İbn Sînâ'ya ait Kitâbü'n-Necât adlı eserin "en-Nefs" bölümünün tenkitli neşrinden ibarettir. Ayrıca bu bölümün İngilizce tercümesi yanında metnin tahlilini, Aristo ve Fârâbî gibi diğer bazı filozofların görüşleriyle karşılaştırılmasını da içermektedir. 2. Prophecy in Islām: Philosophy and Orthodoxy (London 1958; Chicago 1979). İslâm tarihinde birçok filozof ve kelâmcının peygamberlik anlayışlarını inceleyen bu eserde her görüşü değerlendiren önemli mütalaalarda bulunmaktadır. 3. Avicenna's De Anima (London 1959). İbn Sînâ'ya ait eş-Şifâʾ adlı eserin "Kitâbü'n-Nefs" bölümünün tenkitli neşridir. 4. Islamic Methodology in History (Karachi 1965; İslamabad 1976, 1984). Daha önce Islamic Studes adlı dergide yayımlanan beş makalenin kitap haline getirilmiş şeklidir. Eserde sünnet, ictihad, icmâ, hadis ve toplumsal değişme gibi konular ele alınmaktadır. Eserin üçüncü bölümünde İslâm düşünce tarihinde felsefî düşüncenin doğuşu, Ehl-i sünnet'in oluşumu, kelâm ve tasavvufun nasıl geliştiği ortaya konmaya çalışılmıştır. 5. Islam (London 1966; Chicago 1979). On dört bölümden meydana gelen eserin birinci bölümünde Hz. Peygamber'in hayatı, ikinci bölümünde Kur'an ele alınmakta, diğer bölümlerde de sünnet ve hadis, fıkıh, İslâm felsefesi, tasavvuf, İslâm eğitimi ve İslâm'ın günümüzdeki durumu incelenmektedir. İslâmiyet'i tanıtmayı amaçlayan eserde asıl muhatapların müslümanlar olduğu anlaşılmakta, İslâm dini müslümanlara yeniden tanıtılmak istenmektedir. Yer yer müsteşriklerin İslâmiyet hakkındaki görüşlerinin de eleştirildiği eser Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın tarafından ortaklaşa Türkçe'ye çevrilmiştir (Ankara 1981, 1993). 6. Letters of Shaikh Ahmad Sirhindi (Karachi 1968). İmâm-ı Rabbânî'nin Mektûbât'ından seçmeleri ve İngilizce uzun bir giriş bölümünü ihtiva etmektedir. 7. The Philosophy of Mulla Sadra (Albany 1975). Molla Sadrâ'nın felsefî sistemini ortaya koyan bir eserdir. 8. Majör Themes of the Qur'an (Minneapolis 1980, 1989, 1994). Eserde Kur'an'a göre Allah, ayrıca insan, toplum, iyi ve kötü, vahiy, peygamberlik ve ilk müslüman toplumu gibi konular sadece Kur'an açısından

ve ilgili bütün âyetler ele alınarak bütünlük arzedecek şekilde işlenmektedir. Kitap Alparslan Açıkgenç tarafından Ana Konularıyla Kur'an adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Ankara 1987, 1993). 9. Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition (Chicago 1982). Bir İslâm eğitim tarihi gibi kabul edilebilecek olan bu kitap Fazlurrahman'ın tefsir yönteminin kuramını ortaya koymaktadır. Sonuç kısmında uzunca bir değerlendirmeyi de içeren eser çağdaş İslâm toplumlarında İslâm'ın geleceği meselesini tartışmaktadır. Eseri Alparslan Açıkgenç ile M. Hayri Kırbaşoğlu İslam ve Çağdaşlık adıyla Türkçe'ye çevirmişlerdir (Ankara 1990). 10. Health and Medicine in Islamic Tradition (New York 1987). İslâm'daki bazı sağlık kavramlarının tanıtımını yapan bu eser tıbb-ı nebevî hakkında bilgi vermekte ve müslümanların tıp ilmine yaptıkları katkıları ele almaktadır.

Fazlurrahman'ın Pakistan Quarterly, Medieval and Renaissance Studies, Islamic Studies, International Journal of Middle Eastern Studies, The Pakistan Economist, Journal of Religious Ethics gibi dergilerle bazı ortak çalışmalarda İbn Sînâ, Şah Veliyyullah, Muhammed İkbal gibi müslüman düşünürler hakkında ve çağdaşlaşma, İslâmî modernizm, İslâmî fundamentalizm, İslâm ekonomisi, ribâ ve faiz, İslâm'da kadının durumu, Kur'an ahlâkı vb. konularda makaleleri yayımlanmış, bunlardan bazıları Türkçe'ye de çevrilmiştir (Açıkgenç, İslâmî Araştırmalar, IV/4, s. 248-252).

BİBLİYOGRAFYA:Fazlur Rahman, Prophecy in Islam: Philosophy and Orthodoxy, London 1958; a.mlf., Islamic Methodology in History, Islamabad 1984, s. 1-5, 14-18, 30, 32, 106, 107-108, 118-125; a.mlf., Majör Themes of the Qur'ān, Minneapolis 1980, s. XII, XV; a.mlf., İslâm ve Çağdaşlık: Fikrî Bir Geleneğin Değişimi (trc. Alparslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbaşoğlu), Ankara 1990, s. 76, 77, 91; a.mlf., İslâm (trc. Mehmet Dağ - Mehmet Aydın), Ankara 1993; a.mlf., "Kısa Otobiyografi" (trc. Bekir Demirkol), İslâmî Araştırmalar, IV/4, Ankara 1990, s. 227-231; a.mlf., "Eyüb Han Döneminde Bazı İslâmî Meseleler" (trc. Mevlüt Uyanık), a.e., IV/4 (1990), s. 301-310; Taufik Adnan Amal, Islam dan Tantangan Modernitas: Studi atas Pemikiran Hukum Fazlur Rahman, Bandung Endonezya 1989; Alparslan Açıkgenç, "İslâmî Uyanış ve Yenilikçilik Düşünürü: Fazlur Rahman'ın Hayatı ve Eserleri (1919-1988)", İslâmî Araştırmalar, IV/4 (1990), s. 232-252; a.mlf., "İslâm Dünyasının Çağdaş Sorunları ve Bir Düşünür: Fazlur Rahman (1919-1988)", TY, X/37 (1990), s. 11-18; X/38 (1990), s. 32-40; Mehmet Aydın, "Fazlur Rahman ve İslâm Modernizmi", İslâmî Araştırmalar, IV/4 (1990). s. 273-284; Frederick M. Denny, "Fazlur Rahman: Muslim Intellectual", MW, LXXIX/2 (1989), s. 91-101; Muhammad Khalid Masud - Ali Raza Naqvi, "Obituary Notes", IS, XXVII/4 (1988), s. 397-399; İbrahim Özdemir, "The Concept of Islamic Tradition in Fazlur Rahman's Thought", The American Journal of Islamic Social Sciences, IX/2, Herndon 1992, s.243-261.

Alparslan Açıkgenç

MAR'AŞÎ, Seyyid Şehâbeddinn (سيد شهاب الدين المرعشي) Seyyid Şihâbüddîn Muhammed Hüseyn b. Mahmûd b. Alî el-Mar'aşî el-Hüseynî (1897-1990) HİCRİ 1410 Şiî fıkıh, hadis ve biyografi âlimi.

Necef'te doğdu. Nesebinin otuz üçüncü batında Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn'e ulaştığı rivayet edilir. İlk öğrenimini başta babası ve büyük annesi Bîbî Şems Begüm olmak

üzere Necef'teki hocalardan tamamladı. Aralarında Seyyid Rızâ Mûsevî Bahrânî, Muhammed Mar'aşî Rafsancânî, Abdülkerim Hâirî, Muhammed Hüseyin Kâşifülgıtâ gibi isimlerin de bulunduğu âlimlerden ders aldı. Bu arada çeşitli kişilerden matematik, astronomi ve tıp öğrendi. Daha sonra gittiği Sâmerrâ ve Kâzımeyn'de üç yıl süreyle Hasan es-Sadr, Mehdî Hâlisî ve diğer Şiî âlimlerinin derslerine devam etti. Ardından Necef'e dönerek Muhammed Cevâd Belâgī ve Mirza Ali Ekber Yezdî'den kelâmla ilgili bilgilerini geliştirip ictihad icâzeti aldı.

1924'te İran'a giden Mar'aşî, Tahran'da bir yıl kadar kaldıktan sonra bir davet üzerine Kum'a gitti ve hayatının hemen tamamını burada eğitim ve öğretim faaliyetleriyle geçirdi. Kum'da daha çok Âgā Necefî adıyla meşhur oldu. Derslerinin verimliliği sayesinde öğrenci sayısı büyük ölçüde arttı. Mar'aşî, İran'ın dinî hayatı üzerinde etkili olacak çok sayıda kişinin yetişmesine öncülük yapmıştır (Ali Rızâ Yezdî, s. 82-83, ayrıca bk. İndeks). 1963'te Pehlevî rejimiyle mücadele eden ulemânın yanında yer alan Mar'aşî, 1977 yılından itibaren ortaya çıkan olaylarda rejimle mücadelesini sürdürerek Pehlevî hânedanının yıkılmasında etkili oldu. 1979'da gerçekleştirilen inkılâptan sonra İran'da itibarlı bir ilim adamı olarak ilmî ve içtimaî faaliyetlerini sürdürdü. Bu esnada kendisine ulaşan malî imkânları, başta Kum olmak üzere İran'ın çeşitli şehirlerinde ve yurt dışında kütüphane, okul, cami gibi tesislerin yapımı ve Şiî ulemâsının eserlerinin neşredilmesi için sarfetti. Mar'aşî 1 Eylül 1990 tarihinde vefat etti ve Kum'da inşa ettirdiği umumi kütüphanenin giriş kısmında defnedildi.

Şöhretini daha çok, Kitâbhâne-i Umûmî-i Âyetullah Mar'aşî adıyla Kum'da tesis ettiği büyük kütüphaneye borçlu olan Mar'aşî, 1966 yılında İrem (bugünkü adıyla Âyetullah Mar'aşî) caddesindeki medresesinin üçüncü katını kütüphane olarak ayırmış, Necef'te bulunduğu dönemden itibaren topladığı kitapları buraya yerleştirmişti. Bir süre sonra medresenin karşısında inşa edilen kütüphane binası 1979'da yapılan ilâvelerle 1500 m²'ye çıkarılmıştır. Çeşitli kataloglar, süreli yayınlar, mikrofilm, bilgisayar, kitap cildi, araştırma ve yayın, milletlerarası ilişkiler, kitap mübâdelesi ve kütüphanecilik hizmetleri birimlerinden oluşan kütüphanede 500.000'in üzerinde matbu ve 25.000 kadar yazma eser, 8000'i aşkın mikrofilm, 3000 civarında fotokopi halinde eser ve abone olunmuş 1000'e yakın dergi bulunmaktadır. Yazmalar içinde çok kıymetli ve nâdir eserler mevcuttur. Kütüphanenin idaresi bânisinin vasiyeti gereğince oğlu Mahmûd'a intikal etmiş olup daha sonra da aileye mensup kimseler tarafından yürütülecektir. Halen kütüphane giderlerinin % 70'i devlet tarafından, % 30'u çeşitli hayır kurumlarınca karşılanmaktadır.

Eserleri. Başta hadis, fıkıh, akaid, ahlâk ve biyografi olmak üzere çeşitli alanlarda çoğu neşredilmemiş 100 kadar eser telif eden Mar'aşî'nin kitaplarından bazıları şunlardır: 1. Ḥadîs̱ü'l-kisâʾ (Kum 1356). Hz. Peygamber'in Ehl-i beyt'inin fertlerini belirlemek üzere abâsının altına aldığı kişileri konu edinen ve Şîa'ca önem atfedilen hadisin senedini ortaya koyan Farsça bir risâledir. 2. el-Ḳıṣâṣ ʿalâ ḍavʾi'l-Ḳurʾân ve's-

Sünne. Üç cilt halindeki bu çalışma Âdil el-Alevî tarafından yayımlanmıştır (Kum 1415). 3. Sebîlü'n-necât (Kum 1374). İman ve ahlâkla ilgilidir. 4. el-Leʾâli'l-muntaẓama ve'd-dürerü'ṣ-ṣemîne. Hz. Ali'nin ve Şiî büyüklerinin sözlerini nakleden bir eserdir (Tahran, ts.). 5. el-Eftasiyye (Kum 1351). Hasan Eftas b. Ali Asgar'ın nesebine dairdir. 6. Lümʿatü'n-nûr ve'ż-żiyâʾ fî tercemeti's-Seyyid Ebi'r-Rıżâ (Tahran 1343 hş.). Fazlullah b. Ali er-Râvendî'nin biyografisi hakkındadır. 7. Münyetü'r-ricâl fî şerḥi Nuḫbeti'l-maḳāl. Hasan el-Burûcirdî'nin Nuḫbetü'l-maḳāl'ine bir ta'liktir. 8. Taʿlîḳatü İḥḳāḳı'l-ḥaḳ. Kadı Nûrullah et-Tüsterî'nin eseri üzerine yazılmış olan ve elli cilde ulaşacağı tahmin edilen bu çalışmanın yirmi yedi cildi yayımlanmış olup halen Kum'da neşri devam etmektedir. 9. Müselselât. Müellifin İmâmî, Zeydî ve Sünnî âlimlerinden aldığı icâzet mecmuası olup oğlu Hasan Mar'aşî tarafından toplanarak neşredilmiştir (Kum 1416).

Mar'aşî'nin bunlardan başka Müşeccerât-ı Âl-i Resûlillâh, İbn Inebe'nin ʿUmdetü'ṭ-ṭâlib'i üzerine şerh ve hâşiye niteliğinde yazdığı Ṭabaḳātü'n-nessâbîn, Muṣṭalaḥât-ı Fıkḥiyye, el-Ġāyetü'l-ḳuṣvâ, Şerḥu Meʿâlimi'l-uṣûl, Ḥavâşî Resâʾili Şeyḫ el-Enṣârî, Şerḥu'l-Lemaʿâti'd-Dımaşḳıyye, el-Fevâʾidü'r-ricâliyye, Terâcimü's-sâdât, el-Meşâhid ve'l- mezârât, el-Ḳıble gibi çalışmaları vardır (eserlerinin bir listesi için bk. el-Ḳıṣâṣ, I, 459-465; Ali Rıza Yezdî, s. 179-181). Basılmamış eserlerinin nüshaları ve çeşitli kitaplara yazdığı önsöz, tanıtım ve takrizlerin el yazısı sûretleri Kum'daki kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:Seyyid Şehâbeddin el-Mar'aşî, el-Ḳıṣâṣ ʿalâ ḍavʾi'l-Ḳurʾân ve's-Sünne (nşr. Âdil el-Alevî), Kum 1415, Mahmûd el-Mar'aşî'nin girişi, I, 9-11, 459-465; The Public Library of Ayatallah al-Uzma Marashi Najafi at Kum, Kum, ts.; Âgā Büzürg-i Tahrânî, eẕ-Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa, Beyrut 1403/1983, II, 260; VI, 378; XII, 140, 215; XVIII, 264, 355; XXIII, 204; Ali el-Fâzıl el-Kāinî en-Necefî, Muʿcemü müʾellifi'ş-Şîʿa, Kum 1405, s. 390; M. Momen, An Introduction to Shi'i Islam, London 1985, s. 317; Ali Rıza Yezdî, Âyîne-i Dânişverân, Kum 1372 hş., s. 82-83, 177-181.

Seyyid Mahmûd Mar'aşî

İBNÜ's-SIDDÎK, Ebü'l-Fazl (أبو الفضل ابن الصدّيق) Ebü'l-Fazl Abdullāh b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Gumârî (1910-1993) HİCRİ 1413 Hadis, fıkıh ve usûl-i fıkıh âlimi.

---

1 Receb 1328'de (8 Temmuz 1910) Tanca'da doğdu. Ebü'l-Mecd, Ebû Sâlim ve Ebü's-Senâ künyeleriyle, babası ve annesi tarafından Hz. Hasan'ın ve onun torunlarından olup Mağrib'de İdrîsî sülâlesini kuran I. İdrîs'in soyundan geldiği için Hasenî, İdrîsî, ayrıca Mağribî, Tancî ve Eserî nisbeleriyle de anılır. Annesi sûfî müfessir İbn Acîbe'nin torunudur. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra Karaviyyîn'e giderek oradaki âlimlerden faydalandı. Sıddîkıyye Zâviyesi'nin şeyhi olan babasının okuttuğu dersleri takip etti. Bu sırada Teşyîdü'l-mebânî li-tavżîḥi mâ ḥavethü'l-muḳaddimetü'l-Âcurrûmiyye mine'l-ḥaḳāʾiḳ ve'l-meʿânî adlı ilk eserini kaleme aldı

ve Şevkânî'nin İrşâdü'l-füḥûl'ünü ihtisar etmeye başladı. 1930'da Ezher Üniversitesi'ne kaydoldu. Ülkesinde iyi bir tahsil gördüğü için İslâmî ilimlerde yetişkinliğini gösteren icâzetler aldı ve Ezher öğrencilerine, özellikle de İslâmî ilimlerde doktora yapan öğrencilere ders verdi. Mısırlı âlimlerin takdirini kazandı; gazetelerde makaleler ve fetvalar yayımladı. Başta babası ve ağabeyi Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk olmak üzere Libya Kralı İdrîs es-Senûsî, Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî, Muhammed Bahît, Muhammed Haseneyn Mahlûf el-Adevî, Zâhid Kevserî, Muhammed Abdülhay el-Kettânî gibi âlimlerden faydalandı. Muhammed Hâmid el-Hamevî, Abdülfettâh Ebû Gudde, Muhammed Yâsîn el-Fâdânî, Muhammed Avâme gibi âlimler de onun talebeleri arasında yer aldı. Hasan el-Bennâ ve babasıyla yakından görüştüğü gibi İslâmî cemiyetlerde dersler ve konferanslar verdi. 1959-1969 yılları arasında Mısır hükümeti tarafından takibe alınarak defalarca hapsedilen Ebü'l-Fazl 19 Şâban 1413'te (11 Şubat 1993) Tanca'da vefat etti. Ailesine ait zâviyede babasının yakınına defnedildi.

Eserleri. 1. Taḫrîcü eḥâdîs̱i'l-Lümaʿ fî uṣûli'l-fıḳh. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin eserindeki 118 rivayetin ele alındığı çalışmada rivayetlerin kaynakları zikredilmiş ve Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Zehebî, Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî, Zeynüddin el-Irâkī, İbn Hacer el-Askalânî gibi âlimlerin bu hadisler hakkındaki görüşleri belirtilmiştir. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî eseri el-Lümaʿ ile birlikte yayımlamıştır (Beyrut 1405/1985, 1406/1986). 2. el-İbtihâc bi-taḫrîci eḥâdîs̱i'l-Minhâc. Kādî Beyzâvî'nin Minhâcü'l-vüṣûl fî maʿrifeti ʿilmi'l-uṣûl'ünde kısaca verdiği 118 rivayetin senedleriyle ve tam metinleriyle birlikte zikredilip açıklandığı eseri Semîr Tâhâ el-Meczûb Minhâcü'l-vüṣûl ile birlikte neşretmiştir (Beyrut 1405/1985). 3. İḳāmetü'l-burhân ʿalâ nüzûli ʿÎsâ fî âḫiri'z-zamân. Eserde yirmi sekiz sahâbînin Hz.Peygamber'den rivayet ettiği altmış bir hadise yer verilmiş, bu konuda farklı düşünenlerin görüşleri çürütülmeye çalışılmıştır (Beyrut 1410/1990, 3. bs.). Müellifin ʿAḳīdetü ehli'l-İslâm fî nüzûli ʿÎsâ ʿaleyhi's-selâm adıyla basılan eseri (Kahire, ts.) muhtemelen aynı kitaptır. 4. Fetḥu'l-muʿîn bi-naḳdi Kitâbi'l-Erbaʿîn (Medine, ts.). Hâce Abdullah-ı Herevî'nin Allah Teâlâ'nın isim, fiil ve sıfatlarıyla ilgili kırk hadisi bir araya getirdiği Kitâbü'l-Erbaʿîn fî delâʾili't-tevḥîd'ine reddiye olarak yazılmış olup Herevî'nin kitabını neşreden Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fukayhî de el-Fetḥu'l-mübîn ʿalâ naḳdi ʿAbdillâh b. Muḥammed eṣ-Ṣıddîḳ el-Ġumârî li-Kitâbi'l-Erbaʿîn adlı çalışmasıyla İbnü's-Sıddîk'in görüşlerini tenkit etmiştir. 5. el-Kenzü's̱-s̱emîn fî eḥâdîs̱i'n-nebiyyi'l-emîn (Beyrut 1403/1983, 2. bs.). Müellif bu çalışmasını el-Fetḥu'l-mübîn bi-şerḥi'l-Kenzi's̱-s̱emîn adıyla şerhetmiştir. 6. Nihâyetü'l-âmâl fî ṣıḥḥati ve şerḥi ḥadîs̱i ʿarżi'l-aʿmâl. Resûl-i Ekrem'in hayatı gibi ölümünün de ümmeti için hayırlı olacağını, öldükten sonra ümmetinin iyi ve kötü amellerinin kendisine gösterileceğini belirten ve Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî'nin Firdevsü'l-aḫbâr'ında yer alan bir hadis üzerinde yapılan çalışmadan ibarettir (Kahire 1368). Nâsırüddin el-Elbânî'nin buna Ġāyetü'l-âmâl fî beyâni żaʿfi ḥadîs̱i ʿarżi'l-aʿmâl ve'r-red ʿale'l-Ġumârî fî taṣḥîḥihî bi-ṣaḥîḥi'l-maḳāl

adıyla reddiye yazdığı belirtilmektedir (Ali Hasan Ali Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî, s. 78). 7. er-Resâ᾽ilü'l-Ġumâriyye. Müellifin İrşâdü'l-câhili'l-ġavî ilâ vücûbi iʿtiḳādi en-ne Âdem nebî, Cüz᾽ fîhi red ʿale'l-Elbânî ve Mürşidü'l-ḥâ᾽ir li-beyâni vażʿi ḥadîs̱i Câbir adlı çalışmalarını ihtiva eden eser Kemâl Yûsuf el-Hût tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1411/1991). 8. Ḳurretü'l-ʿayn bi-edilleti irsâli'n-nebî ile's̱-s̱eḳaleyn (Devha, ts.). 9. İʿlâmü'n-nebîl bi-cevâzi't-taḳbîl. Bir soru üzerine kaleme alınan risâlede Hz. Peygamber'in hayatından örnekler verilerek el, yüz, alın, baş öpmenin bid'at olmadığı anlatılmıştır (Beyrut 1405/1985, 2. bs.). 10. İrġāmü'l-mübtedi᾽i'l-ġabî bi-cevâzi't-tevessül bi'n-nebî. Nâsırüddin el-Elbânî'nin tevessül konusundaki görüşlerine reddiye olarak kaleme alınan ve Mağrib'de neşredilen risâleyi Hasan b. Ali es-Sekkāf, Abdülazîz b. Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî'nin yine Elbânî'ye reddiye olarak yazdığı Beyânü neks̱i'n-nâkis̱ li'l-müteʿaddî bi-tażʿîfi'l-Ḥâris̱ adlı çalışmasıyla birlikte yayımlamıştır (Amman 1412/1992). Ali Hasan Ali Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî de Elbânî'yi savunmak üzere Keşfü'l-mütevârî min telbîsâti'l-Ġumârî ve reddü ʿudvânihî ʿalâ Ehli's-sünne'yi kaleme almıştır (Demmâm 1410/1990). 11. Feżâ᾽ilü'l-Ḳur᾽ân (Beyrut 1406/1986). 12. Bideʿu't-tefâsîr. Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ı, M. Ferîd Vecdî'nin el-Muṣḥafü'l-müfesser'i, Muhammed Abdüllatîf el-Hatîb'in Evżaḥu't-tefâsîr'i ve Ebû Zeyd ed-Demenhûrî'nin Tefsîr'i gibi eserlerde görülen hatalara dair bir çalışmadır (Kahire 1385/1965). 13. el-İḥsân fî taʿaḳḳubi'l-İtḳān li's-Süyûtî (Kahire, ts., [Dârü'l-ensâr]). 14. Ḫavâṭır dîniyye. Muhtelif dinî meselelerin incelendiği üç ciltlik bir eser olup I. cildi yayımlanmıştır (Kahire 1388; Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk'ın diğer eserleri için bk. Taḫrîcü eḥâdîs̱i'l-Lümaʿ, neşredenin girişi, s. 31-34; el-İbtihâc, neşredenin girişi, s. 15-18).

İbnü's-Sıddîk ayrıca birçok kitabı tashih edip notlar ekleyerek yayımlamıştır. Ebü'ş-Şeyh'in Aḫlâḳu'n-nebî'si (Kahire 1378/1958, Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk ile birlikte), Bedreddin eş-Şiblî'nin Âkâmü'l-mercân fî ġarâ᾽ibi'l-aḫbâr ve aḥkâmi'l-cân'ı (Kahire 1376), İbn Receb el-Hanbelî'nin el-İstiḫrâc li-aḥkâmi'l-ḫarâc'ı (Kahire 1352; Beyrut 1982, 1405/1985; Beyrut 1399, Ebû Yûsuf ve Yahyâ b. Âdem'in Kitâbü'l-Ḫarâc adlı eserleriyle birlikte), İbnü'l-Murtazâ'nın Zeydî fıkhına dair el-Baḥrü'z-zeḫḫâr'ı (I-V, Kahire 1366-1368/1947-1949, Abdullah b. Abdülkerîm el-Cirâfî ve Abdülhafîz Sa'd Atıyye ile birlikte), Hattâbî'nin Beyânü iʿcâzi'l-Ḳur᾽ân'ı (Kahire 1372/1953), Şemseddin es-Sehâvî'nin el-Maḳāsıdü'l-ḥasene'si (Kahire 1375/1956; Beyrut 1399), Süyûtî'nin el-Ḥabâ᾽ik fî aḫbâri'l-melâ᾽ik'i (Kahire, ts.) ve Müsnedü Ebî Bekri'ṣ-Ṣıddîḳ'ı (Mekke 1402), Ebü'l-Hasan İbn Arrâk'ın Tenzîhü'ş-şerîʿa'sı (I-II, Kahire 1375, 1383; I-II, Beyrut 1401, Abdülvehhâb Abdüllatîf ile birlikte), el-Emîrü'l-kebîr es-Sünbâvî'nin Mâlikî fıkhına dair el-İklîl şerḥu Muḫtaṣari Ḫalîl'i (Kahire, ts.), İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin Mâlikî fıkhına dair er-Risâle'si üzerine Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk'ın kaleme aldığı Mesâlikü'd-delâle ʿalâ metn (mesâ᾽il)i'r-Risâle'si (Kahire 1391) onun bu çalışmalarından bazılarıdır (diğerleri için bk. Taḫrîcü eḥâdîsi'l-Lümaʿ, neşredenin girişi, s. 35-36; el-İbtihâc, neşredenin girişi, s. 18).

BİBLİYOGRAFYA:Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk, Taḫrîcü eḥâdîs̱i'l-Lüma' fî uṣûli'l-fıḳh (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî), Beyrut 1406/1986, neşredenin girişi, s. 26-39; a.mlf., el-İbtihâc bi-taḫrîci eḥâdîs̱i'l-Minhâc (nşr. Semîr Tâhâ el-Meczûb), Beyrut 1405/1985, neşredenin girişi, s. 5-18; a.mlf., Delâletü'l-Ḳur'âni'l-mübîn 'alâ enne'n-nebiyye efḍalü'l-'âlemîn, Mekke 1418/1997, s. 19; Ali Hasan Ali Abdülhamîd el-Halebî el-Eserî, Keşfü'l-mütevârî min telbîsâti'l-Ġumârî ve reddü 'udvânihî 'alâ Ehli's-sünne, Demmâm 1410/1990; Hasan b. Ali es-Sekkāf, Tenâḳużâtü'l-Elbâni'l-vâżıḥât fîmâ vaḳa'a lehû fî taṣḥîḥi'l-eḥâdîs̱ ve taż'îfihâ min aḫṭâ' ve ġaleṭâṭ, Amman 1412/1992, II, 19, 21, 65, 67, 99, 324; Muhammed Hayrî Ramazan Yûsuf, Tetimmetü'l-A'lâm li'z-Ziriklî, Beyrut 1418/1998, I, 343-346. M. Yaşar Kandemir

NÂSIRÜDDİN el-ELBÂNÎ (1914-1999) HİCRİ 1419 (ناصر الدين الألباني) Son devir hadis âlimi.

Arnavutluk'un İşkodra şehrinde doğdu. Nâsırüddin el-Elbânî'nin babası Nuh Necâti dinî eğitimini İstanbul'da tamamlamış bir âlimdi. Arnavutluk Cumhurbaşkanı Ahmed Zogu'nun 1924 yılından itibaren ülkenin kontrolünü tamamen ele geçirip müslümanlara baskı yapmaya başlamasından sonra ailesiyle birlikte Şam'a göç etti. Nâsırüddin temel eğitimini ailesinden aldı ve ilk öğrenimini Şam'da tamamladı. Babasından Kur'an, sarf, nahiv, belâgat gibi ilimleri, Şam'ın tanınmış âlimlerinden Muhammed Saîd el-Burhânî'den fıkıh okudu ve fasih Arapça'yı öğrendi. Muhammed Behcet el-Baytâr'ın derslerine devam etti. Bir ara ticaretle meşgul oldu, babasının mesleği olan saat tamirciliği yaptı, boş kalan zamanlarında da kitap okumaya çalıştı. Yirmi yaşlarında iken, M. Reşîd Rızâ'nın çıkardığı Mecelletü'l-Menâr'da okuduğu bazı yazılar kendisini Selefî anlayışı benimsemeye ve hadis ilmiyle meşgul olmaya yöneltti.

Elbânî, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki nâdir hadis yazmalarını inceledi. Geleneksel rivayet metodu olan icâzetin gerekliliğine inanmamakla birlikte Muhammed Râğıb et-Tabbâh'tan hadis rivayeti için icâzet de aldı. Başta Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'ẓ-Ẓâhiriyye fî ilmi'l-ḥadîs̱ olmak üzere (Dımaşk 1970) değişik konularda yazma eser fihristleri hazırladı. Bazı özel kütüphanelerdeki yazmalara da işaret edip ilim dünyasının haberdar olmadığı pek çok yazma eseri ortaya çıkardı. Ayrıca talebelere haftada iki gün ders vererek Buhârî, İbn Hacer el-Askalânî, İbn Kayyim el-Cevziyye, Sıddîk Hasan Han, Ahmed Muhammed Şâkir, Nevevî, Münzirî ve İbn Dakīkul'îd'in bazı eserlerini okuttu. 1961-1963 yıllarında Medine'de el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de ders verdi. Dımaşk'a döndükten sonra ilmî çalışmalarına devam etti. Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, Muhammed İbrâhim Şakrâ, Ömer Süleyman el-Eşkar, Abdurrahman Abdülhâlıḳ, Mahmûd Mehdî el-İstanbûlî, Hayreddin Vanlî, Hamdî Abdülmecîd es-Silefî'nin de aralarında bulunduğu pek çok kimse onun tetkik ve tenkit yöntemini benimsedi. Muhammed Meczûb et-Tartûsî, Abdülkādir el-Arnaût, Şuayb el-Arnaût, Abdurrahman el-Bânî ve İsâm el-Attâr gibi muhakkikler de onun metodundan faydalandı.

Çeşitli ilmî çalışmalara katılan Elbânî, Mısır ve Suriye'nin birleştiği dönemde hadis kitaplarının tahkiki ve neşrini gerçekleştirmek üzere kurulan hadis heyetine seçildi. Hindistan'daki Câmiatü's-Selefiyye'de bulunan Meşyehatü'l-hadîs'in başına geçmesi istendiyse de o sırada Hindistan ile Pakistan arasında cereyan eden savaş yüzünden bu görevi kabul etmedi. 1968'de Mekke Câmiatü Ümmi'l-kurâ kısmü'd-dirâsâti'l-İslâmiyyeti'l-ulyâ'nın başına geçme teklifini de reddetti. 1975-1977 yıllarında Medine'deki el-Câmiatü'l-İslâmiyye'nin yüksek meclisinde üyelik yaptı. Körfez ülkeleri, Kahire, İskenderiye, Kudüs, Beyrut, Mağrib yanında İspanya, İngiltere ve Hollanda gibi ülkelere seyahatler gerçekleştirdi. Gırnata'da, Katar'ın Doha şehrinde ve İngiltere'de hadisle ilgili konferanslar verdi. 1999'da hadis ilmine katkıları sebebiyle kendisine Melik Faysal İslâm Araştırmaları ödülü verildi. 1980 Temmuzundan itibaren Amman'a yerleşti ve hayatının sonuna kadar burada yaşadı. Vefatından bir süre önce Silsiletü'l-eḥâdîs̱i'ż-żaʿîfe'nin telifini çocukları ve torunlarının yardımıyla sürdürebildi. 2 Ekim 1999'da Amman'da vefat etti. Vasiyeti gereği kütüphanesi, elindeki ilmî malzeme ve henüz tamamlanmamış çalışmaları Medine'deki Mektebetü'l-Câmiati'l-İslâmiyye'ye bağışlandı. "Hadis ilimlerinde asrın müceddidi, asrın muhaddisi" diye anılan Elbânî'nin çalışmaları bilimsel bir kaygıdan ziyade insanların gündelik hayatını şekillendirmeye yönelikti. Sünnetin İslâm'daki yerini belirlemeye gayret eden Elbânî, İslâm'ı her türlü bid'attan arındırmayı ve yeni nesillerin sahih esaslara göre yetiştirilmesini amaçlıyordu.

Nâsırüddin el-Elbânî'nin etkisi altında kaldığı kişilerin başında Takıyyüddin İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye ve Muhammed b. Abdülvehhâb gelir. Bunların mezhepleri benimsemeyip geleneksel düşünceyi dikkate almama, Kitap ve Sünnet'e vurgu yapma, bid'at ve hurafelere şiddetle karşı çıkma şeklinde özetlenebilecek düşünce çizgisi onun eserlerinde ve rivayetlerle ilgili değerlendirmelerinde açıkça görülür. Ancak zaman zaman bu âlimleri eleştirmekten geri kalmamıştır. Elbânî, görüşleri ve tutumu sebebiyle pek çok âlim tarafından tenkit edilmiş, ayrıca klasik kaynaklarda yer alan hadisleri sahih ve zayıf diye ayırarak farklı çalışmalar şeklinde neşretmesi yüzünden şiddetle eleştirilmiş ve eserleri üzerine reddiyeler yazılmıştır. Habîburrahman el-A'zamî'nin Erşed es-Selefî imzası ile yayımlanan el-Elbânî şüẕûẕuhû ve aḫṭâʾühû (Küveyt, ts.; eser Hindistan, Mısır, Beyrut ve Amman'da da birçok defa neşredilmiştir), Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk'ın el-Ḳavlü'l-muḳnîʿ fi'r-red ʿale'l-Elbânî el-mübtediʿ (Tanca 1986), Ahmed Abdülgafûr Attâr'ın Veyleke âmîn tefnîdü baʿżı ebâṭîli Nâṣır el-Elbânî (Tâif, ts.), Mahmûd Saîd Memdûh'un Tenbîhü'l-müslim ilâ teʿaddi'l-Elbânî ʿalâ Ṣaḥîḥi Müslim (yayın yeri yok, 1987), Hasan b. Ali es-Sekkāf'ın Tenâḳużâtü'l-Elbânî el-vâḍıḥât fîmâ vaḳaʿa lehû fî taṣḥîḥi'l-eḥâdîs̱ ve taḍʿîfihâ min aḫṭâʾ ve ġalaṭât (Amman 1412/1992), Es'ad Sâlim Teyyim'in Beyânü evhâmi'l-Elbânî fî taḥḳīḳıḥî li-kitâbi Fażli'ṣ-ṣalâti ʿale'n-nebî (Amman 1420/1999) adlı eserleri reddiyelerden bazılarıdır (diğer reddiyeler için bk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân, I, 288-307). Elbânî bu eleştirilerden haklı bulduklarını dikkate almış,

bazı reddiyelere de cevap yazmıştır. Dımaşk'ta çalışmalarını sürdürdüğü sırada yaptığı seyahatlerde savunduğu fikirleri yayma imkânı bulmakla beraber halkın, resmî makamların ve tarikatların şiddetli muhalefetiyle karşılaşmış, zaman zaman bu yüzden hapse girdiği ve sınır dışı edildiği olmuştur.

Eserleri. İbrâhim Muhammed el-Ali, Elbânî'nin 221 (Muḥammed Nâṣırüddîn el-Elbânî, s. 57-113), Ömer Ebû Bekir 217 (el-İmâmü'l-müceddid, s. 69-82) eser kaleme aldığını belirtmiştir. A) Hadislerin Sıhhatini Değerlendirme Çalışmaları. Silsiletü'l-eḥâdîs̱i'ṣ-ṣaḥîḥa ve şeyʾün min fıḳhihâ ve fevâʾidihâ (on bir cilt halindeki eserde belli bir tasnif metodu gözetilmeden sahih hadisler geniş açıklamalarla değerlendirilmiştir, Beyrut-Riyad 1995); Silsiletü'l-eḥâdîs̱i'ż-żaʿîfe ve'l-mevżûʿa ve es̱eruhe's-seyyiʾü fi'l-ümme (yine belli bir tasnife uyulmadan zayıf ve mevzû rivayetlerin derlendiği eser dört cilt halinde neşredilmiştir, Riyad 1996, 2001); Muḫtaṣaru Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî (I-IV, Beyrut 1979; Riyad, ts.); Ṣaḥîḥu't-Terġīb ve't-terhîb (I-III, Beyrut 1402/1982, 1406/1986; Riyad 1408/1988, 1421/2000); Żaʿîfü't-Terġīb ve't-terhîb (I-II, Riyad, ts.); Ṣaḥîḥu'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr ve ziyâdâtüh (I-IV, Riyad 1986; Beyrut 1990); Żaʿîfü'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġīr ve ziyâdâtüh (I-II, Beyrut 1979); Ṣaḥîḥu Süneni Ebî Dâvûd (I-III, Riyad 1989); Żaʿîfü Süneni Ebî Dâvûd (Beyrut 1991); Ṣaḥîḥu Süneni't-Tirmiẕî (I-III, Beyrut 1988); Żaʿîfü Süneni't-Tirmiẕî (Beyrut 1991); Ṣaḥîḥu Süneni'n-Nesâʾî (I-III, Beyrut 1988); Żaʿîfü Süneni'n-Nesâʾî (Beyrut 1990); Ṣaḥîḥu Süneni İbn Mâce (I-II, Beyrut 1986; Riyad 1986); Żaʿîfü Süneni İbn Mâce (Beyrut 1988); Ṣaḥîḥu Mevâridi'ẓ-ẓamʾân (I-II, Riyad 1422/2002); Żaʿîfü Mevâridi'ẓ-ẓamʾân (Riyad 1422/2002).

B) Hadislere Dayanarak Yaptığı Çalışmalar. el-Ḥadîs̱ü ḥüccetün bi-nefsihî fi'l-ʿaḳāʾid ve'l-aḥkâm (baskı yeri ve tarihi yok); eseri Mehmet Kubat, Hadis Üzerine Selefî bir Yaklaşım adıyla Türkçe'ye çevirmiştir [İstanbul 1992]; es̱-S̱emerü'l-müsteṭâb fî fıḳhi's-sünne ve'l-kitâb (baskı yeri ve tarihi yok); Vücûbü'l-aḫẕ bi-ḥadîs̱i'l-âḥâd fi'l-ʿaḳāʾid (Amman 2002); Menziletü's-sünne fi'l-İslâm (baskı yeri ve tarihi yok); eẕ-Ẕebbü'l-aḥmed ʿan Müsnedi'l-İmâm Aḥmed (Beyrut 1999); er-Reddü'l-müfhim ʿalâ men ḫâlefe'l-ʿulemâʾe ve teşeddede ve taʿaṣṣabe (Amman 1421); Ṣıfatü ṣalâti'n-nebî (Beyrut 1971; Riyad, ts.; müellifin Telḫîṣu Ṣıfati ṣalâti'n-nebî adıyla ihtisar edilip yayımladığı eser [Dımaşk 1973] Türkçe'ye tercüme edilmiştir [trc. Yunus Vehbi Yavuz - Selman Başaran, Hz. Peygamber'in Namaz Kılma Şekli, İstanbul 2002; trc. Osman Arpaçukuru, aynı isimle, İstanbul 2004]); Ḥükmü târiki'ṣ-ṣalât (Riyad 1412); Ṣalâtü't-terâvîḥ (Riyad 1421); Taḥẕîrü's-sâcid min ittiḫâẕi'l-ḳubûri mesâcid (Dımaşk 1377/1957; Beyrut 1972, 1979); el-İsrâʾ ve'l-miʿrâc (Amman 1421/2000); Ḳıyâmü Ramażân (Dımaşk 1978); Ḥiccetü'n-nebî (Dımaşk 1967; Beyrut 1399); et-Tevessül aḥkâmühû ve envâʿuhû (Beyrut 1986, 1990); el-Ecvibetü'n-nâfiʿa ʿan esʾileti lecneti mescidi'l-câmiʿa (baskı yeri ve tarihi yok); Aḥkâmü'l-cenâʾiz ve bideʿihâ (Dımaşk 1969; Beyrut 1969; müellif daha sonra bu eserini Telḫîṣu aḥkâmi'l-cenâʾiz adıyla ihtisar etmiştir [Amman 1981; Riyad 1410]); Âdâbü'z-zifâf fi's-sünneti'l-muṭahhara

(Beyrut 1968, 1409; trc. Ali Arslan, Hadis-i Şeriflere Göre Evlenme Âdâbı, İstanbul, ts.); Ḥicâbü'l-merʾeti'l-müslime fi'l-Kitâb ve's-Sünne (Beyrut 1969, 1978; Cilbâbü'l-merʾeti'l-müslime ismiyle yayımlanan eseri [Amman 1413] müellif Telḫîṣu Ḥicâbi'l-merʾeti'l-müslime adıyla özetleyerek neşretmiştir [baskı yeri ve tarihi yok]); Ḳıṣṣatü'l-mesîḥ ed-deccâl ve nüzûli ʿÎsâ ʿaleyhi'ṣ-ṣalâtü ve's-selâm (Amman 1396); Naṣbü'l-mecânîḳ li-nesfi ḳıṣṣati'l-Ġarânîḳ (Dımaşk 1949, 1952; Beyrut 1417/1996); Naḳdü nuṣûṣ ḥadîs̱iyye fi's̱-s̱eḳāfeti'l-İslâmiyye (Dımaşk 1967).

C) Tahkik-Tahrîc-Ta'lîk Çalışmaları. İbn Duveyyân, Menârü's-sebîl fî şerḥi'd-delîl (Hanbelî fıkhında delil olarak kullanılan 2707 hadisi ihtiva eden bu eser üzerinde uzun yıllar çalışan Elbânî onu İrvâʾü'l-ġalîl fî taḫrîci eḥâdîs̱i Menâri's-sebîl adıyla neşretmiş [I-X, Beyrut-Dımaşk 1979, 1985], daha sonra bunu Muḫtaṣaru İrvâʾi'l-ġalîl fî taḫrîci eḥâdîs̱i Menâri's-sebîl ismiyle ihtisar etmiştir [Beyrut 1405/1985]); Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, Kitâbü'l-Îmân (Dımaşk 1385/1966; Beyrut 1983; Küveyt 1985); İbn Ebû Şeybe, Kitâbü'l-Îmân (Küveyt 1985); Ebû Hayseme Züheyr b. Harb, Kitâbü'l-ʿİlm (Küveyt 1985); Tirmizî, eş-Şemâʾilü'l-Muḥammediyye (Amman 1985; Elbânî bu eseri Muḫtaṣarü'ş-Şemâʾili'l-Muḥammediyye adıyla özetlemiştir [yayın yeri ve tarihi yok]); İbn Ebû Âsım, Kitâbü's-Sünne (Elbânî bu eserin geniş dipnotlarına Ẓılâlü'l-cenne fî taḫrîci's-Sünne ismini vermiş [I-II, Beyrut 1400/1980], ayrıca fihristini neşretmiştir [Beyrut 1409]); İsmâil b. İshak el-Cehdamî, Fażlü'ṣ-ṣalât ʿale'n-nebî (Beyrut 1397); İbn Huzeyme, eṣ-Ṣaḥîḥ (I-IV, Beyrut 1395/1975; Elbânî, Muhammed Mustafa el-A'zamî tarafından neşre hazırlanan bu eserdeki hadislerin tahrîcini yapmıştır); Rabaî, Taḫrîcü eḥâdîs̱i Feżâʾili'ş-Şâm (Dımaşk 1959); Hatîb el-Bağdâdî, İḳtiżâʾü'l-ʿilm el-ʿamel (Beyrut 1404/1984; Küveyt 1985); Nevevî, Riyâżü'ṣ-ṣâliḥîn (Beyrut 1979); Hatîb et-Tebrîzî, Mişkâtü'l-Meṣâbîḥ (I-III, Dımaşk 1961; Beyrut 1405/1985); İbn Teymiyye, el-Kelimü'ṭ-ṭayyib (Beyrut 1977, 1985); İbn Ebü'l-İz, Şerḥu'l-ʿAḳīdeti'ṭ-Ṭaḥâviyye (Dımaşk 1381/1961; Beyrut 1971, 1988; eser Elbânî'nin de aralarında bulunduğu bir heyet tarafından neşredilmiştir [DİA, XIX, 469]); Cemâleddin el-Kāsımî, Iṣlâḥu'l-mesâcid mine'l-bidaʿi ve'l-ʿavâʾid (Beyrut 1403) ve el-Mesḥ ʿale'l-cevrabeyn (Beyrut, ts.); Yûsuf el-Kardâvî, Ġāyetü'l-merâm fî taḫrîci eḥâdîs̱i'l-ḥelâl ve'l-ḥarâm (Beyrut 1405) ve Taḫrîcü eḥâdîs̱i kitâbi Müşkileti'l-faḳr (Beyrut 1405/1984); Seyyid Sâbık, Tamâmü'l-minne fi't-taʿlîḳ ʿalâ Fıḳhi's-sünne (Amman 1987).

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed el-Meczûb, ʿUlemâʾ ve müfekkirûn ʿaraftühüm, Kahire, ts. (Dârü'l-i'tisâm), I, 287-326; Muhammed b. İbrâhim eş-Şeybânî, Ḥayâtü'l-Elbânî ve âs̱âruhû ve s̱enâʾü'l-ʿulemâʾ ʿaleyh, Küveyt 1407/1987, I-II; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân, Kütübün ḥaẕẕere minhe'l-ʿulemâʾ, Beyrut 1415/1995, I, 288-307; İbrâhim Muhammed el-Ali, Muḥammed Nâṣırüddîn el-Elbânî muḥaddis̱ü'l-ʿaṣr ve nâṣırü's-sünne, Dımaşk 1422/2001; İsâm Mûsâ Hâdî, Ḥayâtü'l-ʿallâme el-Elbânî raḥimehullāh bi-ḳalemihî, Amman 1422; a.mlf., Muḥaddis̱ü'l-ʿaṣr el-İmâm Muḥammed Nâṣırüddîn el-Elbânî kemâ ʿaraftü, [baskı yeri yok] 1423/2003 (Dârü's-Sıddîk); Ömer Ebû Bekir, el-İmâmü'l-müceddid el-ʿallâmetü'l-muḥaddis̱ Muḥammed Nâṣırüddîn el-Elbânî, Amman, ts. (Beytü'l-efkâri'd-devliyye); Isuf Ahmeti, "Muhammed Nasrudin al-Albani", Studime Orientale, I, Prishtine 2001, s. 239-241; İbrahim Hatiboğlu, "Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî (1332-

1420/1914-1999)”, Hadis Tetkikleri Dergisi, I/2, İstanbul 2003, s. 219-223; Kamaruddin Amin, “Nâṣiruddîn al-Albânî on Muslim’s Ṣaḥîḥ: A Critical Study of his Method”, Islamic Law and Society, XI/2, Leiden 2004, s. 149-176. İbrahim Hatiboğlu

NU‘MÂNÎ, Muhammed Abdürreşîd (محمّد عبد الرشيد النعماني) (1915-1999) HİCRİ 1419 Pakistanlı muhaddis.

---

28 Eylül 1915’te Hindistan’ın kuzeybatısındaki Racistan eyaletine bağlı Caypûr şehrinde doğdu. İlk eğitimini babasından ve amcasından aldıktan sonra Ta‘lîmü’l-İslâm Medresesi’nde öğrenimine başladı, 1928-1933 yılları arasında Kadîrbahş el-Bedâûnî’den ders aldı. Bu arada imtihanlarını vererek Pencap Üniversitesi’nden mezun oldu. 1934’te Leknev’deki Dârülulûm Nedvetü’l-ulemâ’ya girdi ve burada iki yıl Haydar Hasan Han et-Tunkî’den hadis ilimleri konusunda faydalandı; ondan Buhârî ve Tirmizî’nin el-Câmiʿu’ṣ-ṣaḥîḥ’leri ile Müslim’in aynı adlı eserinin mukaddimesi ve Celâleyn gibi kitapları okuyarak mezun oldu. Bu sırada Hâce İmdâdullah el-Mekkî’nin halifelerinden olan Haydar Hasan Han’dan tasavvuf terbiyesi aldı. Daha sonra Haydarâbâd’a (Dekken) giderek Haydar Hasan Han’ın ağabeyi Mahmûd Hasan Han’ın yanında dört yıl kaldı ve onun Muʿcemü’l-muṣannifîn adlı eserinin telifinde yardımcı oldu. Ardından tedrîs ve telif hayatına başlayan Nu‘mânî 1942-1947 yıllarında Delhi’deki Nedvetü’l-musannifîn’de üye olarak çalıştı; 1947’de Hindistan’ın bölünmesinden sonra Pakistan’a hicret etti. 1949-1976 yılları arasında sırasıyla Tando Allahyar’daki Dârü’l-ulûmi’l-İslâmiyye, Karaçi’deki Câmiatü’l-ulûmi’l-İslâmiyye ve Bahâvelpûr’daki el-Câmiatü’l-İslâmiyye’de hadis, fıkıh, nahiv ve mantık konularında ders verdiği gibi çeşitli idarî görevler de yaptı. 1976-1992 yıllarında Muhammed Yûsuf el-Benûrî’nin isteği üzerine Câmiatü’l-ulûmi’l-İslâmiyye’de hadis ihtisas bölümünde ders okutup danışmanlık yaptı. Mütevazi hayatı, müttaki şahsiyeti ve ilmî birikimiyle pek çok âlimin takdirini kazanan Nu‘mânî 12 Ağustos 1999’da Karaçi’de vefat etti. Ebû Hanîfe’nin eserleri ve müsnedleri konusunda geniş bilgiye sahip olan Nu‘mânî, hadiste Hanefî mezhebinin usullerinin dikkate alınması üzerinde dururken İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî ve İbn Hacer el-Askalânî tarafından dile getirilen bazı görüşlerin tenkide tâbi tutulabileceğine dikkat çekmiştir. Bu sebeple bazı çağdaşları tarafından Hanefîlik taassubuyla itham edilmiş (M. Nâsırüddin el-Elbânî, II, 346-350; Mahmûd Saîd Memdûh, s. 183, 526), ancak bu tenkitlere cevap verilmiştir (Muhammed Abdürreşîd en-Nu‘mânî, s. 291-320, tetimme kısmında Temîm Muhammed’in cevabı; Rûhulemîn b. Hüseyin, s. 128-134).

Eserleri. 1. Luġātü’l-Ḳurʾân. Kur’an kelimelerinin iştikak ve izahlarını tefsir, fıkıh, tarih, kelâm gibi ilimler açısından değerlendiren Urduca bir sözlüktür. Eserin ilk dört cildini Nu‘mânî, son iki cildini Abdüddâim el-Celâlî hazırlamıştır (Delhi 1943; Karaçi 1994). 2. Mâ temessü ileyhi’l-ḥâce li-men yuṭâliʿu Sünene İbn Mâce. Sünen-i İbn Mâce’ye mukaddime olarak yazılan kitabın telifi 1953 yılında tamamlanmıştır (nşr.

Abdullah İbrâhim el-Ensârî, Katar 1984). Abdülfettâh Ebû Gudde eseri el-İmâm İbn Mâce ve kitâbühû es-Sünen adıyla yayımlamıştır (Beyrut 1419). 3. İbn-i Mâce or ʿİlm-i Ḥadîs̱ (Karaçi 1956). 4. Tebṣıra ber el-Medḫal fî uṣûli'l-ḥadîs̱ li'l-Ḥâkim en-Nîsâbûrî. Geniş bir incelemeyle birlikte eleştiriler içeren eser Delhi'de yayımlanan Burhân adlı dergide neşredilmiş, daha sonra kitap haline getirilmiştir (Karaçi 1991). 5. et-Taʿḳībât ʿale'd-Dirâsât. Muhammed Muîn et-Tettevî'nin Dirâsâtü'l-lebîb fi'l-üsveti'l-ḥaseneti bi'l-Ḥabîb adlı eserindeki fıkıh ve hadis konularına dair görüşlerinin tenkidinden ibaret olup Dirâsâtü'l-lebîb ile birlikte yayımlanmıştır (Sind 1957). 6. et-Taʿlîḳāt ʿalâ Ẕebbi ẕübâbâti'd-Dirâsât. Abdüllatîf et-Tettevî'nin Muhammed Muîn'e reddiye olarak yazdığı bu eserde Nu'mânî'nin hadis ve fıkıh meselelerine dair ta'lik ve izahları bulunmaktadır (I-II, Haydarâbâd-Sind 1959-1961). 7. et-Taʿlîḳu'l-ḳavîm ʿalâ Muḳaddimeti Kitâbi't-Taʿlîm. Mes'ûd b. Şeybe es-Sindî'nin Ebû Hanîfe hakkında kaleme aldığı bu eseri geniş bir önsöz ve dipnotlarla yayımlamıştır (Haydarâbâd-Sind 1965). 8. Mekânetü'l-İmâmi'l-Aʿẓam Ebî Ḥanîfe fî ʿilmi'l-ḥadîs̱. Eserin seksen iki sayfalık kısmı Süyûtî'nin Tebyîḍü'ṣ-ṣaḥîfe bi-menâḳıbi'l-İmâm Ebî Ḥanîfe'si ile birlikte yayımlanmıştır (Karaçi 1990). Daha sonra kitabın tamamını Abdülfettâh Ebû Gudde Mekânetü'l-İmâm Ebî Ḥanîfe fi'l-ḥadîs̱ adıyla neşretmiş (Beyrut 1416), eserin bu neşri Enbiya Yıldırım tarafından İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Hadis İlmindeki Yeri adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 2004). 9. Fetḥu'l-Eʿazzi'l-ekrem li-taḫrîci'l-Ḥizbi'l-aʿẓam. Eserde Ali el-Kārî'nin el-Ḥizbü'l-aʿẓam ve'l-virdü'l-efḫam adlı dua kitabında geçen hadisler tahrîc edilmiştir (Karaçi 1980). 10. Yezîd ki Şaḫṣiyyet Ehl-i Sünnet ki Naẓar me (Karaçi 1982). 11. Şühedâ-i Kerbelâ per İftirâ (Karaçi 1988). 12. Ekâbir-i Ṣaḥâbe per Bühtân (Karaçi 1988). 13. Nâṣibiyyet Taḥḳīḳ ke Behîs me (Karaçi 1962). 14. Nâṣibî Sâziş (Karaçi 1984). 15. Ḥażret-i ʿAlî or Ḳıṣâṣ-ı ʿOs̱mân (Karaçi 1998). Urduca olan son altı eser birer risâle niteliğinde olup Pakistan'daki Nâsibîler'e reddiye mahiyetinde kaleme alınmıştır.

Nu'mânî'nin yarım kalmış veya yayımlanmamış eserleri şunlardır: Mâ ḫâlefe fîhi Ebû Ḥanîfe İbrâhîm en-Neḫaʿî, Tertîbü Kitâbi'l-Âs̱âr bi-rivâyeti Muḥammed ʿale'l-mesânîd, Ricâlü Kitâbi'l-Âs̱âr rivâyetü Muḥammed, Ricâlü Câmiʿi'l-mesânîd, Tercemetü Kitâbi'l-Âs̱âr. Urduca mukaddimeler yazdığı bazı eserler de şöylece sıralanabilir: Kitâbü'l-Âs̱âr (Karaçi 1410/1990). Bu mukaddime Mehmet Özşenel tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, sy. 1 [1996], s. 233-251); Müsnedü'l-İmâm Ebî Ḥanîfe bi-rivâyeti'l-Ḥaskefî; Muvaṭṭaʾü Mâlik bi-rivâyeti Muḥammed; Tefsîru İbn Kesîr; Bülûġu'l-merâm. Müellifin ayrıca Karaçi'de çıkan Beyyinât isimli dergi başta olmak üzere çeşitli dergilerde yayımlanmış otuzdan fazla makalesiyle Gulâm Ahmed Pervîz ve Abdülkuddûs el-Hâşimî gibi hadisi inkâr edenlere karşı kaleme aldığı yazıları bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:Muhammed Abdürreşîd en-Nu'mânî, el-İmâm İbn Mâce ve kitâbühû es-Sünen, Beyrut 1999, tür.yer.; ayrıca bk. Abdülfettâh Ebû Gudde'nin girişi, s. 15-19; M. Nâsırüddin el-Elbânî, Silsiletü'l-

eḥâdîs̱i'ż-żaʿîfe ve'l-mevżûʿa, Dımaşk 1399, II, 346-350; Mahmûd M. Abdullah, el-Luġatü'l-ʿArabiyye fî Bâkistân, İslâmâbâd 1984, s. 212-214; Mahmûd Saîd Memdûh, Teşnîfü'l-esmâʾ bi-şüyûḫi'l-icâze ve's-semâʿ, Kahire, ts., s. 183, 526; Rûhülemîn b. Hüseyin Ahmed el-Banglâdişî, el-Kelâmü'l-müfîd fî taḥrîri'l-esânîd (ihtisas tezi, 1991), Câmiatü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye (Karaçi), s. 111-179; Füyûzurrahman, Meşâhîr-i ʿUlemâʾ, Lahor, ts., II, 783-785; Mehmet Özşenel, Pakistan'da Hadis Çalışmaları (yüksek lisans tezi, 1992), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 145-149; a.mlf., "Muhammed Abdürreşîd en-Nu'mânî", Hadis Tetkikleri Dergisi, II/1, İstanbul 2004, s. 225-229.

Mehmet Özşenel

UĞUR, Mücteba (1936-2005) HİCRİ 1426 Hadis alanında çalışmaları bulunan ilim adamı.

---

15 Eylül 1936'da Çorum'un İskilip kazasında doğdu. Babası İskilip'te köklü bir aile olan Kacıoğulları'ndan Hasan Fehmi, annesi Zahide Hanım'dır. Din eğitiminin yasaklandığı bir dönemde ilk dinî bilgileri yörede Töngüt Hoca adıyla bilinen bir kadından ve Sarı İmam lakabıyla tanınan dedesinden aldı. 1943 yılında başladığı ilköğretimi sırasında babasının yardımıyla Osmanlıca öğrendi. 1951'de Çorum Lisesi'ne girdi. "Din ve İslâmiyet" adlı ilk yazısı mahallî bir gazetede 1952'de yayımlandı. Bu arada Hanönü Medresesi'nde hüsn-i hat öğrenip icâzet aldı. 1955'te liseden, 1959'da Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'n-den mezun oldu. Aynı yıl Balıkesir İmam-Hatip Okulu'nda göreve başladı. Bu dönemde Hasan Basri Çantay'dan Kādî İyâz'ın eş-Şifâʾ adlı eserinin mukaddimesini, İbn Züreyk'in rızık aramayla ilgili kasidesini ve diğer bazı eserleri okudu, tercüme tekniği üzerine dersler aldı. 1963'te Hacer Hanım'la evlendi. Bu evlilikten Hasan Basri ve Selma adında iki çocuğu oldu. 1966'da kurucu müdür sıfatıyla Kastamonu İmam-Hatip Okulu'na tayin edildi ve üç yıl burada, üç yıl Tokat İmam-Hatip Okulu'nda müdürlük yaptı. 1972'de Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne hadis asistanı oldu. 1974'te özel bir bursla Mısır'a gittiyse de sağlık sorunları yüzünden beş ay sonra geri döndü; ikinci gidişinde de üç ay kalabildi. 1978'de Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu adlı teziyle doktorasını tamamladı. 1982'de Riyad'daki Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de bir yıl hat ve hadis usulü dersleri verdi. 1985'te doçentliğe, 1995'te profesörlüğe yükseltildi; 2003 yılında emekliye ayrıldı. Çocukluk yıllarında geçirdiği bir rahatsızlıktan dolayı 1964'te başlayan böbrek hastalığı vefatına kadar sürdü. Son on yılının yaklaşık yarısını hastahanede geçirmesine rağmen kitap ve makale yazmaya devam etti, tezler yönetti. Ardından görme kaybına uğradığı için bazı çalışmaları yarım kaldı. 17 Temmuz 2005'te Ankara'da vefat etti, ertesi gün İskilip'te toprağa verildi.

Eserleri. Telif: Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu (İstanbul 1980); Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü (Ankara 1992); Hadis İlimleri Edebiyatı (Ankara 1996); Altıncı Kırk Hadis ve Mealleri (İstanbul 1956); İslam Âdâbı (İstanbul 1971); Sahîh-i

Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi Kılavuzu (M. Cemal Sofuoğlu ile birlikte, Ankara 1975, 1978, 1984); Kur'an Fihristi (İstanbul, ts.); Buhârî (Ankara 1989); Hasan Basri Çantay (Ankara 1994); "Cumhuriyet Devri Hadis Neşriyatı" (AÜİFD, 50. yıl özel sayısı [1973], s. 345-366); "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussas" (AÜİFD, XXVIII [1986], s. 291-326); "Sülüs Hattına Dair Mühim Bir Risale: Sülüs Yazı Rehberi" (VD, sy. 21 [1990], s. 335-360); "Hadis Rivayetinde 'Ulüv-Nüzûl' Meselesi ve Hadisçilerin 'Ulüv' Tutkusu" (Diyanet İlmî Dergi, XXXIV/1 [1998], s. 3-22). Tercüme: Oryantalizm ve Oryantalistler: Yararları, Zararları (Mustafa es-Sibâî'den, İstanbul 1993); İslam'a İnandım (Emily Bramlet'den, Ankara 1983); "Halk-ı Kur'an Meselesi" (Abdülfettâh Ebû Gudde'den, AÜİFD, XX [1975], s. 307-321); "Mü'minlerin Annesi Hz. Â'işe'nin Fıkhı ve İçtihad Usulü" (Muhammed Selâm Medkur'dan, Diyanet Dergisi, XVI, sy. 2 [1977], s. 75-84). Mücteba Uğur, Hâce Abdullah-ı Herevî'nin Ẕemmü'l-kelâm ve ehlih adlı eserini Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, British Library ve Zâhiriyye Kütüphanesi nüshalarına dayanarak yayıma hazırlamışsa da neşredememiştir. Bunların dışında çeşitli dergilerde yayımlanmış, neşre hazır yahut yarım kalmış birçok çalışması vardır. İmam-Hatip liseleri için hadis kitapları da hazırlayan Uğur mûsiki ve edebiyatla ilgilenmiş, lise yıllarından itibaren aruz vezniyle şiirler yazmış, bunların bir kısmı gazete ve dergilerde basılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA:Bünyamin Erul, "Vefeyât: Prof. Dr. Mücteba Uğur", Hadis Tetkikleri Dergisi, III/2, İstanbul 2005, s. 221-227; a.mlf. - Kâmil Çakın - Veli Aknar, "Hadis'e Adanmış Bir Ömür, Merhum Mücteba Uğur'un Anısına", İslâmiyât Bülten, sy. 15, Ankara 2005, s. 4-14 (maddenin yazımında Mücteba Uğur'un bizzat kaleme aldığı hayat hikâyesinden, bazı şiirlerini içeren defterinden, ailesinden edinilen bilgilerden ve AÜ İlâhiyat Fakültesi'ndeki dosyasından yararlanılmıştır).

Bünyamin Erul